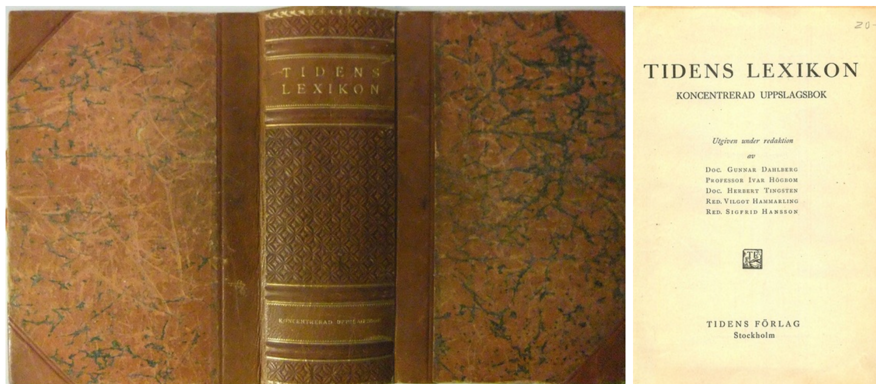

Tidens Lexikon

Förord till den elektroniska utgåvan

Tidens Lexikon har digitaliserats 2012 av Peter K.

Alla illustrationer har klippts ut och laddats upp av Ralph E.

FÖRORD.

Sakkunskap förutsätter, har man sagt, ej i första hand en omfattande minneskunskap utan fastmer förmåga att snabbt finna de detaljuppgifter, som vid ett visst tillfälle behövas, och grundar sig därför främst på kännedom om vilka kunskapskällor, som finnas, och hur de skola användas. Utan tillgång på böcker är en sakkunnig ej sakkunnig.

Till en viss grad gäller väl detta alla kunskaper. Vad vi lärt och en gång kunnat, fördunklas så småningom till mer eller mindre dimmiga minnesbilder. När en bestämd uppgift plötsligt behöves, finnes oftast endast en ungefärlig föreställning att tillgå. Det är kanske i vissa avseenden en fördel att glömma, men detta medför å andra sidan ofta i det dagliga livet en osäkerhet om saker, som vi en gång läst och känt till.

Avsikten med denna bok har närmast varit att tillgodose ett mera vardagligt behov av upplysningar och förklaringar. Allt, som har enbart intresse för fackmannen, har uteslutits. När det gäller mera utförliga och speciella upplysningar, måste man naturligtvis gå till facklitteraturen eller till större uppslagsverk.

I ett arbete av den omfattning, det här är fråga om, blir det i mycket en smaksak, var gränsen skall dragas. Vi hoppas emellertid, att Tidens lexikon i stort sett skall fylla sin uppgift att lämna behövliga upplysningar innanför den ram, som innefattas av allmänbildning i vidsträckt bemärkelse, att ge de förklaringar och uppgifter, som litet var kan behöva i det dagliga livet, vid tidningsläsning o. dyl. Framställningen har, såvitt möjligt, gjorts så förenklad, att förkunskaper på resp. områden ej skola behöva förutsättas hos läsaren. I texten förekommande termer och främmande ord förklaras under egna uppslagsord. Redaktionen har så långt möjligt sökt undvika

hänvisningar — helt och hållet går naturligtvis ej detta, om man vill undvika upprepning och slöseri med utrymme. Där samma upplysning har flera beteckningsord, har upplysningen hänförts till det ord, som mest användes i vanligt språkbruk och som man alltså kan vänta, att läsaren i första hand skall söka efter. Detsamma gäller, när beteckningsordet stavas på flera sätt. I en del fall har det för sparande av utrymme visat sig fördelaktigt att i större artiklar meddela upplysningar och hänvisa detaljord till dessa. Härigenom kan i vissa fall en bättre och fullständigare redogörelse lämnas för saker, som höra samman.

Beträffande de geografiska namnens stavning har som regel följts den av Fil. Dr. Alfred Söderlund redigerade Svensk Skolatlas 1925.

Förkortningar ha använts med sparsamhet, då det utrymme, som vinnes med dessa, är obetydligt och knappast motsvarar olägenheten av att texten blir mera svårbegriplig och tungläst. Å nästa sida lämnas en förteckning över använda förkortningar samt förklaring över uttalsbeteckningar.

I övrigt torde det vara onödigt att närmare ingå på de principer, som i olika avseenden följts vid utarbetandet. Läsaren kommer utan svårighet att finna sig tillrätta. Visar boken sig vara praktiskt användbar för en större allmänhet, varom redaktionen hyser de livligaste förhoppningar, har motiveringen för det sätt, på vilket detaljproblemen vid textens avfattande lösts, föga att betyda.

REDAKTIONEN. FÖRKORTNINGAR.

I lexikonet lia, förutom vissa i vanlig skrift allmänt förekommande förkortningar, även använts följande:

a. b. = aktiebolag ar al). = arabiskt astr. = astronomi

Bil. = bilaga biol. — biologi bot. = botanik byggnk. = i byggnadskonsten

cl. = centiliter cm. = centimeter

d. = död

dep. = departement dg. = decigram dl. = deciliter dm. = decimeter d. o. = detta ord d. y. = den yngre

d. ä. = den äldre

e. Er. = tefter Kristi födelse

el. = eller eng. = engelskt

/. = född fam. — familj fem. = femininum

f. Kr. = före Kristi födelse fr. = franskt

fys. t= fysik

f. å. = följande år

geol. = geologi geom. = geometri ögr. = gånger gr. = grader, gram grek. = grekiskt

hand. = han delsterm har = hektar hebr. = hebreiskt hg. = hektogram hist. = historia hkr. = hästkrafter hl. = hektoliter

ind. = indiskt inv. = invånare it. = italienskt

jfr = jämför jur. = juridik

kbcm. = kubikcentimeter

kbdm. = kubikdecimeter

kbm. = kubikmeter

kem. = kemi

kg. = kilogram

km. = kilometer

krigsv. = i krigsväsendet

kw. = kilowatt

kvkm. = kvadratkilometer

l. = liter

lantbr. = i lantbruket lat. = latinskt

m. = meter mat. = matematik med. = medicin meteor. = meteorologi mg. = milligram miner. = mineralogi mm. = millimeter m. u. h. = meter under havet

mus. *= musik myt. = mytologi m. ö. h. «= meter över havet

n. — norr

N. F. = Nationernas Förbund nv. = nordväst nö. = nordöst

ordn. — ordning

pers. = persiskt pl. = plansch plur. — pluralis portng. = portugisiskt prov. = provins k. = psykologi

s. = söder ning. = si ngn la ris sjöv. = i sjöväsendet sp. = spanskt språlcv. = i språkvetenskapen sv. = svenskt, sydväst s. å. — samma år sö. = sydöst

t. = talet tekn. = tekniskt tjeck. = tjeckiskt turk. = turkiskt ty. = tyskt

v. = väster

zool. = zoologi

ö. = öster

Asterisk (*) efter ett ord antyder, att under detta ord vidare upplysning angående uppslagsordet erhålles.

UTTALSBETECKNING.

Tonvikten på ett ord utmärkes genom apostrof (’) efter den stavelse, som skall betonas. Om apostrof ej finnes, skola stavelserna ha lika stark tonvikt. Ord, som sluta på -sion, -tion el. ism, ha alltid tonvikt på sista stavelsen och äro ej försedda med apostrof. Apostrofen placeras efter vokalen för att utmärka lång stavelse och efter konsonanten för att utmärka kort stavelse, t. ex. ma'n (hästens man), man’ (en person). O i utländska ord uttalas som å, då ej annorlunda angives genom uttalsbeteckning. För en del ord angives uttalet endast för de stavelser, som ha från stavningen avvikande uttal, t. ex. Huhrområdet [ro’rj. Vid de ord, där uttalsbeteckning förekommer, torde följande vara att observera.

se utläses som kort c med dragning åt ä g t, „ hårt g (t. ex. i gata) k „ „ hårt k (t. ex. i kula)

o „ „ slutet o (t. ex. i stor)

ng betecknar det franska näsljudet (vokalen före ng skall samtidigt uttalas genom både näsan och munnen) sj „ vanligt sje-ljud (t. ex. i sked) sj „ ett tonande sje-ljud (t. ex. i det franska jour) th „ engelska läspljud
FÖRKORTNINGAR.

I lexikonet lia, förutom vissa i vanlig skrift allmänt förekommande förkortningar, även använts följande:

a. b. = aktiebolag ar al). = arabiskt astr. = astronomi

Bil. = bilaga biol. — biologi bot. = botanik byggnk. = i byggnadskonsten

cl. = centiliter cm. = centimeter

d. = död

dep. = departement dg. = decigram dl. = deciliter dm. = decimeter d. o. = detta ord d. y. = den yngre

d. ä. = den äldre

e. Er. = tefter Kristi födelse

el. = eller eng. = engelskt

/. = född fam. — familj fem. = femininum

f. Kr. = före Kristi födelse fr. = franskt

fys. t= fysik

f. å. = följande år

geol. = geologi geom. = geometri ögr. = gånger gr. = grader, gram grek. = grekiskt

hand. = han delsterm har = hektar hebr. = hebreiskt hg. = hektogram hist. = historia hkr. = hästkrafter hl. = hektoliter

ind. = indiskt inv. = invånare it. = italienskt

jfr = jämför jur. = juridik

kbcm. = kubikcentimeter

kbdm. = kubikdecimeter

kbm. = kubikmeter

kem. = kemi

kg. = kilogram

km. = kilometer

krigsv. = i krigsväsendet

kw. = kilowatt

kvkm. = kvadratkilometer

l. = liter

lantbr. = i lantbruket lat. = latinskt

m. = meter mat. = matematik med. = medicin meteor. = meteorologi mg. = milligram miner. = mineralogi mm. = millimeter m. u. h. = meter under havet

mus. *= musik myt. = mytologi m. ö. h. «= meter över havet

n. — norr

N. F. = Nationernas Förbund nv. = nordväst nö. = nordöst

ordn. — ordning

pers. = persiskt pl. = plansch plur. — pluralis portng. = portugisiskt prov. = provins k. = psykologi

s. = söder ning. = si ngn la ris sjöv. = i sjöväsendet sp. = spanskt språlcv. = i språkvetenskapen sv. = svenskt, sydväst s. å. — samma år sö. = sydöst

t. = talet tekn. = tekniskt tjeck. = tjeckiskt turk. = turkiskt ty. = tyskt

v. = väster

zool. = zoologi

ö. = öster

Asterisk (*) efter ett ord antyder, att under detta ord vidare upplysning angående uppslagsordet erhålles.

UTTALSBETECKNING.

Tonvikten på ett ord utmärkes genom apostrof (’) efter den stavelse, som skall betonas. Om apostrof ej finnes, skola stavelserna ha lika stark tonvikt. Ord, som sluta på -sion, -tion el. ism, ha alltid tonvikt på sista stavelsen och äro ej försedda med apostrof. Apostrofen placeras efter vokalen för att utmärka lång stavelse och efter konsonanten för att utmärka kort stavelse, t. ex. ma'n (hästens man), man’ (en person). O i utländska ord uttalas som å, då ej annorlunda angives genom uttalsbeteckning. För en del ord angives uttalet endast för de stavelser, som ha från stavningen avvikande uttal, t. ex. Huhrområdet [ro’rj. Vid de ord, där uttalsbeteckning förekommer, torde följande vara att observera.

se utläses som kort c med dragning åt ä g t, „ hårt g (t. ex. i gata) k „ „ hårt k (t. ex. i kula)

o „ „ slutet o (t. ex. i stor)

ng betecknar det franska näsljudet (vokalen före ng skall samtidigt uttalas genom både näsan och munnen) sj „ vanligt sje-ljud (t. ex. i sked) sj „ ett tonande sje-ljud (t. ex. i det franska jour) th „ engelska läspljud A

A, den första bokstaven i vårt alfabet. — Mus. Den kroinatiskn skalans sjätte ton, i ettstrukna oktaven med svängningstalet 435. — Som gammalromerskt taltecken = 500. — Tecken för en atom argon. — A. som beteckning för vitsord = berömlig, a = med utmärkt beröm godkänd.

Aabenraa [ä*henrä']t stad i Sönder-jyllniid, Danmark. 8,700 inv. Residensstad i A. amt. Tillhörde 1804— 1921 Tyskland och hette då Apen-rade.

Aabenraas amt [å’benrås], danskt amt i SönderjyIland (Nordschleswig). 785 kvkm. 35,000 inv.

Aachen La’ken], stad i Preussen nära gränsen till Holland och Belgien. 155,000 inv. Området kring A. utgör en fortsättning av det stora belgiska sten kolsstråket och kännetecknas av en livlig industri (järn-och textilvaror), för vilken A. är medelpunkten. Staden är berömd för sina varma hälsokällor samt för en domkyrka, byggd omkr. år 800. Teknisk högskola. A. grundlädes på romartiden och var fordom de tyska konungarnas kröningsstad.

Aakirkeby [å’-], stad i det inre av Bornholm, Danmark, med 1,500 inv.

Aakjair [å'kjär], Jeppe, f. 1800, dansk författare. Mera kända bland hans arbeten äro romanerna Vredens börn, llvor der er gjserende krsefter, Jens Langkniv.

Aal borg [å’~], stad vid Limfjorden, n. Jylland, Danmark. 42,200 inv. Residensstad i A:s amt, biskopssäte i Aalborgs stift. Livlig industri (maskinindustri och skeppsbyggeri, Aal-borg Portland Cementfabrik m. fl., to-baksfabrik, textilindustri, brännerier etc.). Utförsel av lantbruksprodukter.

Aalborgs amt, danskt amt i ö. Jylland, 2.932 kvkm. 100,000 inv., varav

52,000 i amtets städi-r: Aulborg (residensstad), Nörresundby, Nibe och Lögstör.

Aplesund, norsk stad, se Ålestind.

Aaltonen [a’l-], V. V., f. 1894, finsk skulptör. Hans arbeten äro utförda i starkt förenklad, monumental stil.

Aar LarJ, biflod till Rhen, Schweiz’ största flod, rinner upp vid Finster-aarhorn och flyter genom Haslidalen samt förbi städerna Interlaken och Bern.

Aaraii [a’rao], huvudstad i schweiziska kantonen Aargau. 11,000 inv; Ruiner av borgen Habsburg frän 1000-talet.

Aargau [ar’gao], kanton i n. Schweiz, ytvidd 1,400 kvkm., 240,000 inv., tysktalande. Huvudstad Aarau.

— Frukt- och vinodling. Sidenväve-rier.

Aarhus [å-], fordom Aros, stad vid Aarhusbukten av Kattegatt, ö. Jylland, Danmark. 80,000 inv. Danmarks andra

stad. Residensstad för Aarhus amt, biskopssäte för Aarhus' stift. Livlig industri (gjuteri, margarinfabrik, stort bryggeri, trikåfa-brik, oljefabrik etc.). Näst Köpenhamn Danmarks mest betydande handelsstad. Utmärkt hamn. Stort museum för konst och historia. Berömd domkyrka, byggd omkr. år 1200.

Aarhus amt, danskt amt i ö. Jylland. Delas i tvenne am trådskretsar: Aarhus amtsrådskrets, 803 kvkm.,

131,000 inv., därav i Aarhus (residensstad) 75,000 inv., samt Skanderborg amtsrådskrets, 1,707 kvkm., 106,000 inv., varav 42,000 i kretsens städer: Horsens, Skanderborg och Silkeborg.

Aasen [å'sen], I. A., 1813—96, norsk språkforskare, utbildade det norska landsmålet, vilket är grundat på väst-ländska dialekter och avser att mera betona det äktnorska kynnet än det dansk-norska språket förmår. Pä detta språk skrev A. även visor och dikter.

Aavasaksa, 222 m. högt berg på den finska sidan av Torne älv nära polcirkeln, i synnerhet förr ofta besökt av turister, som ville se midnattssolen.

Ab, lat., från. En försäljning "ab" en plats innebär, att varan avsändes från denna plats på köparens risk. Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för "fader" (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, "Guds tjänare", Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han

stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis’sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab’bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla’h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka’dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde’ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi’tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo’men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina’lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk’tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami’d II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji’d, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela’r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A’berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för "fader" (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, "Guds tjänare", Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som

rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev

A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter,

han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav

abderi’tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo’men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina’lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk’tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami’d II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji’d, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela’r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A’berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A’bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla’r], se Abélard.

Abando’n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba’], fr., ned med, bort med.

Abas’so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi’derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis’sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, "Guds tjänare", Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till

fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för

bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen.

Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för "fader" (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel på skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i

Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis’sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab’bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla’h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka’dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde’ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi’tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo’men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina’lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk’tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami’d II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji’d, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela’r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A’berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge.

Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A’bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla’r], se Abélard.

Abando’n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba’], fr., ned med, bort med.

Abas’so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi’derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis’sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab’bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla’h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka’dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde’ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi’tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo’men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina’lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för "fader" (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk

och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab’bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla’h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka’dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde’ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi’tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo’men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina’lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk’tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami’d II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji’d, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela’r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A’berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A’bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla’r], se Abélard.

Abando’n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk

matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel på skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i

Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla’r], se Abélard.

Abando’n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba’], fr., ned med, bort med.

Abas’so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi’derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis’sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab’bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla’h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka’dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde’ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi’tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo’men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina’lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk’tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för "fader" (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, "Guds tjänare", Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för "fader" (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för "fader" (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för "fader" (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, "Guds tjänare", Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades

emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för "fader" (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, "Guds tjänare", Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A’bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla’r], se Abélard.

Abando’n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba’], fr., ned med, bort med.

Abas’so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi’derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis’sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab’bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla’h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka’dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde’ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi’tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo’men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina’lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som

rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grund Abacus (A). **A'bacus,** en platta, som avslutar en pelare uppåt och som sålunda ligger närmast bjälklaget.

Abaillard [abäla'r], se Abélard.

Abando'n, otvungenhet, lössläppthet. — Inom sjörätten betecknar A. rätten för den, som försäkrar ett fartyg, att i vissa fall (då fartyget ej avhörts, då det beslagtagits etc.) till försäkringsbolaget överlåta äganderätten till fartyget mot utbekommande av försäkringssumman.

A bas [aba'], fr., ned med, bort med.

Abas'so, prisfall.

Abba, ett arameiskt ord, i Nya Testamentet översatt med det grekiska ordet för ”fader” (eg. fadern). Senare blev A. hos judarna titel pä skriftlärde.

Abbasi'derna, ättlingar av Muhammeds farbroder Abbas. Innehade kalifatet 750—1258 (el. 1517).

Abbe, Ernst, 1840—1905, tysk astronom och fysiker. Har gjort värdefulla rön inom den teoretiska optiken och praktiskt tillämpat dem vid konstruktion av nya linssystem samt belysningsanordningar i mikroskop.

Abbé, ursprungligen fr. för abbot, klosterföreståndare. Från 1516 och till franska revolutionen hade konungen i Frankrike rätt att utnämna A., vilka uppburo inkomster ifrån ett stift utan att tjänstgöra. Dessa A., som vanligen voro från adliga familjer, spelade stor roll i sällskapslivet under 17:de och 18:de århundradena. Numera är A. i Frankrike titeln för katolska präster i allmänhet.

Abbedis'sa, föreståndarinna för nunnekloster.

Abbekås, fiskläge i s. Skåne, v. om Ystad.

Abborre (Perca fluviatilis) förekommer i sött och bräckt vatten och är vanlig över hela Sverige. A. lever av fisk och fiskyngel. Lektiden är vid islossningen. Jfr Pl. Fiskar I, 4.

Ab'bot, föreståndare för katolskt kloster. A. härleder sig från abba.

Abbotnäs, säteri i v. Södermanland.

Abbreviation, förkortning.

ABC-staterna, gemensam beteckning för Argentina, Brasilien och Chile.

Abd-Alla'h, ”Guds tjänare”, Muhammeds fader.

Abd-el-Ka'dir, 1807—83, arabhövding. Som ledare i arabernas kamp mot fransmännen i Algeriet hade han stora framgångar. 1839 ledde han ett stort angrepp mot fransmännen men blev besegrad ocli tillfångatagen. Några år senare blev han frigiven men spelade sedan ej någon politisk roll.

Abd-el-Krim, f. 1882, arabhövding, har i spetsen för riffkabylernas stam de senaste åren berett spanjorerna svårigheter i Marocko. 1925 bekämpade A. med överraskande framgång fransmännen i Algeriet. Han besegrades emellertid 1925 och deporterades till ön Reunion.

Abde'ra, stad å Trakiens kust, enligt sagan anlagd av Herkules. A:s invånare skulle varit sagolikt dumma. Därav abderi'tisk, orimligt dum.

Abdikation, avsägelse av ämbete, särskilt tronavsägelse.

Abdo'men, hos leddjur bakre delen av kroppen. — *Med.* Buken.

Abdomina'lfötter, pariga bihang på bakre delen av kroppen hos leddjur. Vanligen konstruerade som rörelseorgan, ibland omvandlade till andningsorgan el. till betydelselösa utskott.

Abduk'tor, en muskel, som för en kroppsdel från kroppens medellinje.

Abd-ul-Hami'd II, 1842—1918. turkisk sultan. Se Turkiet, historia.

Abd-ul-Medji'd, f. 1868, vald till kalif 1922, blev 1924 avsatt, då kalifatet avskaffades. A. var den siste kalifen.

Abel. — 1. sir Frederick, A. [eibl], 1827—1902, eng. kemist. Uppfann bl. a. fabrikationsmetoden för bomullskrutet, varigenom dettas användning för krigsbruk möjliggjordes. — 2. N. H. A., 1802—29, norsk matematiker. Ehuru död redan vid 26 års ålder hann A. utgiva ett stort antal verk i högre matematik, vilka förskaffat honom erkännandet att vara en av de största märkesmännen inom matematiken.

Abélard [abela'r], P., 1079—1142, fransk filosof och teolog. Han förde ett äventyrligt liv, och hans kärlekshistoria med den sköna Héloise har mycket bidragit till att bevara hans minne åt eftervärlden. De skrifter, han utgav, ogillades av mera rätttrogna katoliker och ådrogo honom häftiga förföljelser.

Aber, ty., men (prep.); i figurlig bemärkelse invändning, hinder.

A'berdeen [-din], stad på Skottlands östkust, huvudstad i grevskapet A., 160,000 inv. Staden har betydande industri, särskilt stenindustri, stor fiskeflotta samt ett gammalt berömt universitet.

Aberration, avvikning. — 1. *Astr.* En ytterligt liten men dock mätbar förändring av fixstjärnornas skenbara läge. Denna beror på den förflyttning, som iakttagarens tub (på grundav jordens rörelse kring solen) gör, medan ljuset går från objektivet till okularet. — 2. *Fys.* Den sfäriska aberrationen hos en lins el. en spegel är den egenskapen hos dessa, att från samma punkt utgående strålar icke, sedan de träffat spegeln och reflekterats av denna el. passerat linsen, ånyo skära varandra i en punkt. Detta medför, att bilden av ett föremål i en spegel el. lins icke blir fullt tydlig. Då det är randstrålarna, d. v. s. de strålar, som träffa spegeln el. linsen längst från huvudaxeln, som huvudsakligen förorsaka otydligheten, kan denna undanröjas genom randstrålarnas avbländning. Även genom en kombination av flera linser kan A. förebyggas. Den kromatiska aberrationen hos en lins är den egenskapen hos denna, att olikfärgade strålar, t. ex. vitt ljus, som utgå från en punkt, icke efter att hava passerat linsen ånyo sammanbrytas till en gemensam punkt. På grund härav visa bilder av ofärgade föremål färgade kanter i linser, där ej åtgärder för undanröjande av denna olägenhet vidtagits. Jfr Lins, Spegel, Akromatism. Sfärisk aberration i konkav spegel. Ljusstrålar utgående från punkten A sammanbrytas i punkter efter C och B —

ej i en enda punkt.

Abessi'nien el. Etio'pien, självständig stat i ö. Afrika, av europeiska kolonier skild från kusten. 1,120,000 kvkm. omkring 10 milj. inv. Huvudstad Addis Abbeba (70,000 inv.). — A. är ett utpräglat högland med bergskedjor och högplatåer, taffelberg och djupt nedskurna dalar. I dalarna är vegetationen tropisk, högre upp trivas subtropiska kulturväxter och europeiska sädesslag. Kaffebusken kommer ursprungligen från A. Folket, abessinierna, leva på åkerbruk och boskapsskötsel. Huvudstaden är med järnväg förbunden med kusten. Folket står i bildningsavseende mycket lågt. De tillhöra Etiopiska* kyrkan. A. har ett feodalt statsskick med småkonungar, lydande under "negus negesti" (konungarnas konung). A. hade sin största blomstringstid på 500-talet. Därefter följde en tid av stark tillbakagång, och på 1700-talet bestod A. av en mängd småstater. Dessa förenades 1853 till ett rike av kejsar Teodor, vars efterträdare kröntes till kejsare av Etiopien.

A. B. F., se Arbetarnas bildningsförbund.

Abgeord'neter, ty., medlem av tyska rikets riksdag.

Silvergran. **Abies,** barrträdssläkte med upprätta kottar. — Silvergran (A. pectinata) har platta barr med två vita strimmor på undersidan. Finns i s. Europas bergstrakter och odlas hos oss som parkträd. — Balsamgranen (A. balsamea) är inhemsk i Nordamerika. Från denna erhålles Canada-balsam, ett trögflytande, färglöst ämne, som användes vid förfärdigandet av mikroskopiska preparat.

A'bildgaard [-går], N. A., 1743—1809, dansk målare i den dåtida internationella, klassiska stilen.

A'bisko, stor, av Svenska Turistföreningen upprättad turiststation vid Abiskojokks hållplats (Luleå—Ofotenbanan) på s. sidan av Torneträsk. Naturvetenskaplig station med bostad och arbetsplats för forskare. Seismograf. I närheten en i berggrunden nedskuren kanjon, Abiskokanjon.

Abiturien't, lärjunge, färdig att undergå avslutningsexamen vid läroverk.

Ablation (egentligen bortföring) avlägsnande genom rinnande vatten, vindar m. m. av vittringsprodukter och annat material från berggrunden. Det har beräknats, att genom A. bortföres i medeltal från jordens landområden omkr. 1 m. på 10,000 år.

Ab'lativ, böjningsform (kasus) av substantiv, adjektiv el. pronomen, endast i latin och zend fullt utbildad. A. avser ursprungligen det, varifrån något borttages. av jordens rörelse kring solen) gör, medan ljuset går från objektivet till okularet. — 2. *Fys.* Den sfäriska aberrationen hos en lins el. en spegel är den egenskapen hos dessa, att från samma punkt utgående strålar icke, sedan de träffat spegeln och reflekterats av denna el. passerat linsen, ånyo skära varandra i en punkt. Detta medför, att bilden av ett föremål i en spegel el. lins icke blir fullt tydlig. Då det är randstrålarna, d. v. s. de strålar, som träffa spegeln el. linsen längst från huvudaxeln, som huvudsakligen förorsaka otydligheten, kan denna undanröjas genom randstrålarnas avbländning. Även genom en kombination av flera linser kan A. förebyggas. Den kromatiska aberrationen hos en lins är den egenskapen hos denna, att olikfärgade strålar, t. ex. vitt ljus, som utgå från en punkt, icke efter att hava passerat linsen ånyo sammanbrytas till en gemensam punkt. På grund härav visa bilder av ofärgade föremål färgade kanter i linser, där ej åtgärder för undanröjande av denna olägenhet vidtagits. Jfr Lins, Spegel, Akromatism. Sfärisk aberration i konkav spegel. Ljusstrålar utgående från punkten A sammanbrytas i punkter efter C och B — ej i en enda punkt.

Abessi'nien el. Etio'pien, självständig stat i ö. Afrika, av europeiska kolonier skild från kusten. 1,120,000 kvkm. omkring 10 milj. inv. Huvudstad Addis Abbeba (70,000 inv.). — A. är ett utpräglat högland med bergskedjor och högplatåer, taffelberg och djupt nedskurna dalar. I dalarna är vegetationen tropisk, högre upp trivas subtropiska kulturväxter och europeiska sädesslag. Kaffebusken kommer ursprungligen från A. Folket, abessinierna, leva på åkerbruk och boskapsskötsel. Huvudstaden är med järnväg förbunden med kusten. Folket står i bildningsavseende mycket lågt. De tillhöra Etiopiska* kyrkan. A. har ett feodalt statsskick med småkonungar, lydande under "negus negesti" (konungarnas konung). A. hade sin största blomstringstid på 500-talet. Därefter

följde en tid av stark tillbakagång, och på 1700-talet bestod A. av en mängd småstater. Dessa förenades 1853 till ett rike av kejsar Teodor, vars efterträdare kröntes till kejsare av Etiopien.

A. B. F., se Arbetarnas bildningsförbund.

Abgeord'neter, ty., medlem av tyska rikets riksdag.

Silvergran. **Abies,** barrträdssläkte med upprätta kottar. — Silvergran (A. pectinata) har platta barr med två vita strimmor på undersidan. Finns i s. Europas bergstrakter och odlas hos oss som parkträd. — Balsamgranen (A. balsamea) är inhemsk i Nordamerika. Från denna erhålles Canada-balsam, ett trögflytande, färglöst ämne, som användes vid förfärdigandet av mikroskopiska preparat.

A'bildgaard [-går], N. A., 1743—1809, dansk målare i den dåtida internationella, klassiska stilen.

A'bisko, stor, av Svenska Turistföreningen upprättad turiststation vid Abiskojokks hållplats (Luleå—Ofotenbanan) på s. sidan av Torneträsk. Naturvetenskaplig station med bostad och arbetsplats för forskare. Seismograf. I närheten en i berggrunden nedskuren kanjon, Abiskokanjon.

Abiturien't, lärjunge, färdig att undergå avslutningsexamen vid läroverk.

Ablation (egentligen bortföring) avlägsnande genom rinnande vatten, vindar m. m. av vittringsprodukter och annat material från berggrunden. Det har beräknats, att genom A. bortföres i medeltal från jordens landområden omkr. 1 m. på 10,000 år.

Ab'lativ, böjningsform (kasus) av substantiv, adjektiv el. pronomen, endast i latin och zend fullt utbildad. A. avser ursprungligen det, varifrån något borttages. av jordens rörelse kring solen) gör, medan ljuset går från objektivet till okularet. — 2. *Fys.* Den sfäriska aberrationen hos en lins el. en spegel är den egenskapen hos dessa, att från samma punkt utgående strålar icke, sedan de träffat spegeln och reflekterats av denna el. passerat linsen, ånyo skära varandra i en punkt. Detta medför, att bilden av ett föremål i en spegel el. lins icke blir fullt tydlig. Då det är randstrålarna, d. v. s. de strålar, som träffa spegeln el. linsen längst från huvudaxeln, som huvudsakligen förorsaka otydligheten, kan denna undanröjas genom randstrålarnas avbländning. Även genom en kombination av flera linser kan A. förebyggas. Den kromatiska aberrationen hos en lins är den egenskapen hos denna, att olikfärgade strålar, t. ex. vitt ljus, som utgå från en punkt, icke efter att hava passerat linsen ånyo sammanbrytas till en gemensam punkt. På grund härav visa bilder av ofärgade föremål färgade kanter i linser, där ej åtgärder för undanröjande av denna olägenhet vidtagits. Jfr Lins, Spegel, Akromatism. Sfärisk aberration i konkav spegel. Ljusstrålar utgående från punkten A sammanbrytas i punkter efter C och B — ej i en enda punkt.

Abessi'nien el. Etio'pien, självständig stat i ö. Afrika, av europeiska kolonier skild från kusten. 1,120,000 kvkm. omkring 10 milj. inv. Huvudstad Addis Abbeba (70,000 inv.). — A. är ett utpräglat högland med bergskedjor och högplatåer, taffelberg och djupt nedskurna dalar. I dalarna är vegetationen tropisk, högre upp trivas subtropiska kulturväxter och europeiska sädesslag. Kaffebusken kommer ursprungligen från A. Folket, abessinierna, leva på åkerbruk och boskapsskötsel. Huvudstaden är med järnväg förbunden med kusten. Folket står i bildningsavseende mycket lågt. De tillhöra Etiopiska* kyrkan. A. har ett feodalt statsskick med småkonungar, lydande under ”negus negesti” (konungarnas konung). A. hade sin största blomstringstid på 500-talet. Därefter
följde en tid av stark tillbakagång, och på 1700-talet bestod A. av en mängd småstater. Dessa förenades 1853 till ett rike av kejsar Teodor, vars efterträdare kröntes till kejsare av Etiopien.

A. B. F., se Arbetarnas bildningsförbund.

Abgeord'neter, ty., medlem av tyska rikets riksdag.

Silvergran. **Abies,** barrträdssläkte med upprätta kottar. — Silvergran (A. pectinata) har platta barr med två vita strimmor på undersidan. Finns i s. Europas bergstrakter och odlas hos oss som parkträd. — Balsamgranen (A. balsamea) är inhemsk i Nordamerika. Från denna erhålles Canada-balsam, ett trögflytande, färglöst ämne, som

användes vid förfärdigandet av mikroskopiska preparat.

A'bildgaard [-går], N. A., 1743—1809, dansk målare i den dåtida internationella, klassiska stilen.

A'bisko, stor, av Svenska Turistföreningen upprättad turiststation vid Abiskojokks hållplats (Luleå—Ofotenbanan) på s. sidan av Torneträsk. Naturvetenskaplig station med bostad och arbetsplats för forskare. Seismograf. I närheten en i berggrunden nedskuren kanjon, Abiskokanjon.

Abiturien't, lärjunge, färdig att undergå avslutningsexamen vid läroverk.

Ablation (egentligen bortföring) avlägsnande genom rinnande vatten, vindar m. m. av vittringsprodukter och annat material från berggrunden. Det har beräknats, att genom A. bortföres i medeltal från jordens landområden omkr. 1 m. på 10,000 år.

Ab'lativ, böjningsform (kasus) av substantiv, adjektiv el. pronomen, endast i latin och zend fullt utbildad. A. avser ursprungligen det, varifrån något borttages. av jordens rörelse kring solen) gör, medan ljuset går från objektivet till okularet. — 2. *Fys.* Den sfäriska aberrationen hos en lins el. en spegel är den egenskapen hos dessa, att från samma punkt utgående strålar icke, sedan de träffat spegeln och reflekterats av denna el. passerat linsen, ånyo skära varandra i en punkt. Detta medför, att bilden av ett föremål i en spegel el. lins icke blir fullt tydlig. Då det är randstrålarna, d. v. s. de strålar, som träffa spegeln el. linsen längst från huvudaxeln, som huvudsakligen förorsaka otydligheten, kan denna undanröjas genom randstrålarnas avbländning. Även genom en kombination av flera linser kan A. förebyggas. Den kromatiska aberrationen hos en lins är den egenskapen hos denna, att olikfärgade strålar, t. ex. vitt ljus, som utgå från en punkt, icke efter att hava passerat linsen ånyo sammanbrytas till en gemensam punkt. På grund härav visa bilder av ofärgade föremål färgade kanter i linser, där ej åtgärder för undanröjande av denna olägenhet vidtagits. Jfr Lins, Spegel, Akromatism. Sfärisk aberration i konkav spegel. Ljusstrålar utgående från punkten A sammanbrytas i punkter efter C och B — ej i en enda punkt.

Abessi'nien el. Etio'pien, självständig stat i ö. Afrika, av europeiska kolonier skild från kusten. 1,120,000 kvkm. omkring 10 milj. inv. Huvudstad Addis Abbeba (70,000 inv.). — A. är ett utpräglat högland med bergskedjor och högplatåer, taffelberg och djupt nedskurna dalar. I dalarna är vegetationen tropisk, högre upp trivas subtropiska kulturväxter och europeiska sädesslag. Kaffebusken kommer ursprungligen från A. Folket, abessinierna, leva på åkerbruk och boskapsskötsel. Huvudstaden är med järnväg förbunden med kusten. Folket står i bildningsavseende mycket lågt. De tillhöra Etiopiska* kyrkan. A. har ett feodalt statsskick med småkonungar, lydande under ”negus negesti” (konungarnas konung). A. hade sin största blomstringstid på 500-talet. Därefter följde en tid av stark tillbakagång, och på 1700-talet bestod A. av en mängd småstater. Dessa förenades 1853 till ett rike av kejsar Teodor, vars efterträdare kröntes till kejsare av Etiopien.

A. B. F., se Arbetarnas bildningsförbund.

Abgeord'neter, ty., medlem av tyska rikets riksdag.

Silvergran. **Abies,** barrträdssläkte med upprätta kottar. — Silvergran (A. pectinata) har platta barr med två vita strimmor på undersidan. Finns i s. Europas bergstrakter och odlas hos oss som parkträd. — Balsamgranen (A. balsamea) är inhemsk i Nordamerika. Från denna erhålles Canada-balsam, ett trögflytande, färglöst ämne, som användes vid förfärdigandet av mikroskopiska preparat.

A'bildgaard [-går], N. A., 1743—1809, dansk målare i den dåtida internationella, klassiska stilen.

A'bisko, stor, av Svenska Turistföreningen upprättad turiststation vid Abiskojokks hållplats (Luleå—Ofotenbanan) på s. sidan av Torneträsk. Naturvetenskaplig station med bostad och arbetsplats för forskare. Seismograf. I närheten en i berggrunden nedskuren kanjon, Abiskokanjon.

Abiturien't, lärjunge, färdig att undergå avslutningsexamen vid läroverk.

Ablation (egentligen bortföring) avlägsnande genom rinnande vatten, vindar m. m. av vittringsprodukter och

annat material från berggrunden. Det har beräknats, att genom A. bortföres i medeltal från jordens landområden omkr. 1 m. på 10,000 år.

Ab'lativ, böjningsform (kasus) av substantiv, adjektiv el. pronomen, endast i latin och zend fullt utbildad. A. avser ursprungligen det, varifrån något borttages. av jordens rörelse kring solen) gör, medan ljuset går från objektivet till okularet. — 2. *Fys.* Den sfäriska aberrationen hos en lins el. en spegel är den egenskapen hos dessa, att från samma punkt utgående strålar icke, sedan de träffat spegeln och reflekterats av denna el. passerat linsen, ånyo skära varandra i en punkt. Detta medför, att bilden av ett föremål i en spegel el. lins icke blir fullt tydlig. Då det är randstrålarna, d. v. s. de strålar, som träffa spegeln el. linsen längst från huvudaxeln, som huvudsakligen förorsaka otydligheten, kan denna undanröjas genom randstrålarnas avbländning. Även genom en kombination av flera linser kan A. förebyggas. Den kromatiska aberrationen hos en lins är den egenskapen hos denna, att olikfärgade strålar, t. ex. vitt ljus, som utgå från en punkt, icke efter att hava passerat linsen ånyo sammanbrytas till en gemensam punkt. På grund härav visa bilder av ofärgade föremål färgade kanter i linser, där ej åtgärder för undanröjande av denna olägenhet vidtagits. Jfr Lins, Spegel, Akromatism. Sfärisk aberration i konkav spegel. Ljusstrålar utgående från punkten A sammanbrytas i punkter efter C och B — ej i en enda punkt.

Abessi'nien el. Etio'pien, självständig stat i ö. Afrika, av europeiska kolonier skild från kusten. 1,120,000 kvkm. omkring 10 milj. inv. Huvudstad Addis Abbeba (70,000 inv.). — A. är ett utpräglat högland med bergskedjor och högplatåer, taffelberg och djupt nedskurna dalar. I dalarna är vegetationen tropisk, högre upp trivas subtropiska kulturväxter och europeiska sädesslag. Kaffebusken kommer ursprungligen från A. Folket, abessinierna, leva på åkerbruk och boskapsskötsel. Huvudstaden är med järnväg förbunden med kusten. Folket står i bildningsavseende mycket lågt. De tillhöra Etiopiska* kyrkan. A. har ett feodalt statsskick med småkonungar, lydande under "negus negesti" (konungarnas konung). A. hade sin största blomstringstid på 500-talet. Därefter följde en tid av stark tillbakagång, och på 1700-talet bestod A. av en mängd småstater. Dessa förenades 1853 till ett rike av kejsar Teodor, vars efterträdare kröntes till kejsare av Etiopien.

A. B. F., se Arbetarnas bildningsförbund.

Abgeord'neter, ty., medlem av tyska rikets riksdag.

Silvergran. **Abies,** barrträdssläkte med upprätta kottar. — Silvergran (A. pectinata) har platta barr med två vita strimmor på undersidan. Finns i s. Europas bergstrakter och odlas hos oss som parkträd. — Balsamgranen (A. balsamea) är inhemsk i Nordamerika. Från denna erhålles Canada-balsam, ett trögflytande, färglöst ämne, som användes vid förfärdigandet av mikroskopiska preparat.

A'bildgaard [-går], N. A., 1743—1809, dansk målare i den dåtida internationella, klassiska stilen.

A'bisko, stor, av Svenska Turistföreningen upprättad turiststation vid Abiskojokks hållplats (Luleå—Ofotenbanan) på s. sidan av Torneträsk. Naturvetenskaplig station med bostad och arbetsplats för forskare. Seismograf. I närheten en i berggrunden nedskuren kanjon, Abiskokanjon.

Abiturien't, lärjunge, färdig att undergå avslutningsexamen vid läroverk.

Ablation (egentligen bortföring) avlägsnande genom rinnande vatten, vindar m. m. av vittringsprodukter och annat material från berggrunden. Det har beräknats, att genom A. bortföres i medeltal från jordens landområden omkr. 1 m. på 10,000 år.

Ab'lativ, böjningsform (kasus) av substantiv, adjektiv el. pronomen, endast i latin och zend fullt utbildad. A. avser ursprungligen det, varifrån något borttages. av jordens rörelse kring solen) gör, medan ljuset går från objektivet till okularet. — 2. *Fys.* Den sfäriska aberrationen hos en lins el. en spegel är den egenskapen hos dessa, att från samma punkt utgående strålar icke, sedan de träffat spegeln och reflekterats av denna el. passerat linsen, ånyo skära varandra i en punkt. Detta medför, att bilden av ett föremål i en spegel el. lins icke blir fullt tydlig. Då det är randstrålarna, d. v. s. de strålar, som träffa spegeln el. linsen längst från huvudaxeln, som

huvudsakligen förorsaka otydligheten, kan denna undanröjas genom randstrålarnas avbländning. Även genom en kombination av flera linser kan A. förebyggas. Den kromatiska aberrationen hos en lins är den egenskapen hos denna, att olikfärgade strålar, t. ex. vitt ljus, som utgå från en punkt, icke efter att hava passerat linsen ånyo sammanbrytas till en gemensam punkt. På grund härav visa bilder av ofärgade föremål färgade kanter i linser, där ej åtgärder för undanröjande av denna olägenhet vidtagits. Jfr Lins, Spegel, Akromatism. Sfärisk aberration i konkav spegel. Ljusstrålar utgående från punkten A sammanbrytas i punkter efter C och B — ej i en enda punkt.

Abessi'nien el. Etio'pien, självständig stat i ö. Afrika, av europeiska kolonier skild från kusten. 1,120,000 kvkm. omkring 10 milj. inv. Huvudstad Addis Abbeba (70,000 inv.). — A. är ett utpräglat högland med bergskedjor och högplatåer, taffelberg och djupt nedskurna dalar. I dalarna är vegetationen tropisk, högre upp trivas subtropiska kulturväxter och europeiska sädesslag. Kaffebusken kommer ursprungligen från A. Folket, abessinierna, leva på åkerbruk och boskapsskötsel. Huvudstaden är med järnväg förbunden med kusten. Folket står i bildningsavseende mycket lågt. De tillhöra Etiopiska* kyrkan. A. har ett feodalt statsskick med småkonungar, lydande under "negus negesti" (konungarnas konung). A. hade sin största blomstringstid på 500-talet. Därefter följde en tid av stark tillbakagång, och på 1700-talet bestod A. av en mängd småstater. Dessa förenades 1853 till ett rike av kejsar Teodor, vars efterträdare kröntes till kejsare av Etiopien.

A. B. F., se Arbetarnas bildningsförbund.

Abgeord'neter, ty., medlem av tyska rikets riksdag.

Silvergran. **Abies,** barrträdssläkte med upprätta kottar. — Silvergran (A. pectinata) har platta barr med två vita strimmor på undersidan. Finns i s. Europas bergstrakter och odlas hos oss som parkträd. — Balsamgranen (A. balsamea) är inhemsk i Nordamerika. Från denna erhålles Canada-balsam, ett trögflytande, färglöst ämne, som användes vid förfärdigandet av mikroskopiska preparat.

A'bildgaard [-går], N. A., 1743—1809, dansk målare i den dåtida internationella, klassiska stilen.

A'bisko, stor, av Svenska Turistföreningen upprättad turiststation vid Abiskojokks hållplats (Luleå—Ofotenbanan) på s. sidan av Torneträsk. Naturvetenskaplig station med bostad och arbetsplats för forskare. Seismograf. I närheten en i berggrunden nedskuren kanjon, Abiskokanjon.

Abiturien't, lärjunge, färdig att undergå avslutningsexamen vid läroverk.

Ablation (egentligen bortföring) avlägsnande genom rinnande vatten, vindar m. m. av vittringsprodukter och annat material från berggrunden. Det har beräknats, att genom A. bortföres i medeltal från jordens landområden omkr. 1 m. på 10,000 år.

Ab'lativ, böjningsform (kasus) av substantiv, adjektiv el. pronomen, endast i latin och zend fullt utbildad. A. avser ursprungligen det, varifrån något borttages. av jordens rörelse kring solen) gör, medan ljuset går från objektivet till okularet. — 2. *Fys.* Den sfäriska aberrationen hos en lins el. en spegel är den egenskapen hos dessa, att från samma punkt utgående strålar icke, sedan de träffat spegeln och reflekterats av denna el. passerat linsen, ånyo skära varandra i en punkt. Detta medför, att bilden av ett föremål i en spegel el. lins icke blir fullt tydlig. Då det är randstrålarna, d. v. s. de strålar, som träffa spegeln el. linsen längst från huvudaxeln, som huvudsakligen förorsaka otydligheten, kan denna undanröjas genom randstrålarnas avbländning. Även genom en kombination av flera linser kan A. förebyggas. Den kromatiska aberrationen hos en lins är den egenskapen hos denna, att olikfärgade strålar, t. ex. vitt ljus, som utgå från en punkt, icke efter att hava passerat linsen ånyo sammanbrytas till en gemensam punkt. På grund härav visa bilder av ofärgade föremål färgade kanter i linser, där ej åtgärder för undanröjande av denna olägenhet vidtagits. Jfr Lins, Spegel, Akromatism. Sfärisk aberration i konkav spegel. Ljusstrålar utgående från punkten A sammanbrytas i punkter efter C och B — ej i en enda punkt.

Abessi'nien el. Etio'pien, självständig stat i ö. Afrika, av europeiska kolonier skild från kusten. 1,120,000 kvkm. omkring 10 milj. inv. Huvudstad Addis Abbeba (70,000 inv.). — A. är ett utpräglat högland med bergskedjor och

högplatåer, taffelberg och djupt nedskurna dalar. I dalarna är vegetationen tropisk, högre upp trivas subtropiska kulturväxter och europeiska sädesslag. Kaffebusken kommer ursprungligen från A. Folket, abessinierna, leva på åkerbruk och boskapsskötsel. Huvudstaden är med järnväg förbunden med kusten. Folket står i bildningsavseende mycket lågt. De tillhöra Etiopiska* kyrkan. A. har ett feodalt statsskick med småkonungar, lydande under ”negus negesti” (konungarnas konung). A. hade sin största blomstringstid på 500-talet. Därefter följde en tid av stark tillbakagång, och på 1700-talet bestod A. av en mängd småstater. Dessa förenades 1853 till ett rike av kejsar Teodor, vars efterträdare kröntes till kejsare av Etiopien.

A. B. F., se Arbetarnas bildningsförbund.

Abgeord’neter, ty., medlem av tyska rikets riksdag.

Silvergran. **Abies,** barrträdssläkte med upprätta kottar. — Silvergran (A. pectinata) har platta barr med två vita strimmor på undersidan. Finns i s. Europas bergstrakter och odlas hos oss som parkträd. — Balsamgranen (A. balsamea) är inhemsk i Nordamerika. Från denna erhålles Canada-balsam, ett trögflytande, färglöst ämne, som användes vid förfärdigandet av mikroskopiska preparat.

A’bildgaard [-går], N. A., 1743—1809, dansk målare i den dåtida internationella, klassiska stilen.

A’bisko, stor, av Svenska Turistföreningen upprättad turiststation vid Abiskojokks hållplats (Luleå—Ofotenbanan) på s. sidan av Torneträsk. Naturvetenskaplig station med bostad och arbetsplats för forskare. Seismograf. I närheten en i berggrunden nedskuren kanjon, Abiskokanjon.

Abiturien’t, lärjunge, färdig att undergå avslutningsexamen vid läroverk.

Ablation (egentligen bortföring) avlägsnande genom rinnande vatten, vindar m. m. av vittringsprodukter och annat material från berggrunden. Det har beräknats, att genom A. bortföres i medeltal från jordens landområden omkr. 1 m. på 10,000 år.

Ab’lativ, böjningsform (kasus) av substantiv, adjektiv el. pronomen, endast i latin och zend fullt utbildad. A. avser ursprungligen det, varifrån något borttages. av jordens rörelse kring solen) gör, medan ljuset går från objektivet till okularet. — 2. *Fys.* Den sfäriska aberrationen hos en lins el. en spegel är den egenskapen hos dessa, att från samma punkt utgående strålar icke, sedan de träffat spegeln och reflekterats av denna el. passerat linsen, ånyo skära varandra i en punkt. Detta medför, att bilden av ett föremål i en spegel el. lins icke blir fullt tydlig. Då det är randstrålarna, d. v. s. de strålar, som träffa spegeln el. linsen längst från huvudaxeln, som huvudsakligen förorsaka otydligheten, kan denna undanröjas genom randstrålarnas avbländning. Även genom en kombination av flera linser kan A. förebyggas. Den kromatiska aberrationen hos en lins är den egenskapen hos denna, att olikfärgade strålar, t. ex. vitt ljus, som utgå från en punkt, icke efter att hava passerat linsen ånyo sammanbrytas till en gemensam punkt. På grund härav visa bilder av ofärgade föremål färgade kanter i linser, där ej åtgärder för undanröjande av denna olägenhet vidtagits. Jfr Lins, Spegel, Akromatism. Sfärisk aberration i konkav spegel. Ljusstrålar utgående från punkten A sammanbrytas i punkter efter C och B — ej i en enda punkt.

Abessi’nien el. Etio’pien, självständig stat i ö. Afrika, av europeiska kolonier skild från kusten. 1,120,000 kvkm. omkring 10 milj. inv. Huvudstad Addis Abbeba (70,000 inv.). — A. är ett utpräglat högland med bergskedjor och
högplatåer, taffelberg och djupt nedskurna dalar. I dalarna är vegetationen tropisk, högre upp trivas subtropiska kulturväxter och europeiska sädesslag. Kaffebusken kommer ursprungligen från A. Folket, abessinierna, leva på åkerbruk och boskapsskötsel. Huvudstaden är med järnväg förbunden med kusten. Folket står i bildningsavseende mycket lågt. De tillhöra Etiopiska* kyrkan. A. har ett feodalt statsskick med småkonungar, lydande under ”negus negesti” (konungarnas konung). A. hade sin största blomstringstid på 500-talet. Därefter följde en tid av stark tillbakagång, och på 1700-talet bestod A. av en mängd småstater. Dessa förenades 1853 till ett rike av kejsar Teodor, vars efterträdare kröntes till kejsare av Etiopien.

A. B. F., se Arbetarnas bildningsförbund.

Abgeord’neter, ty., medlem av tyska rikets riksdag.

Silvergran. **Abies,** barrträdssläkte med upprätta kottar. — Silvergran (A. pectinata) har platta barr med två vita strimmor på undersidan. Finns i s. Europas bergstrakter och odlas hos oss som parkträd. — Balsamgranen (A. balsamea) är inhemsk i Nordamerika. Från denna erhålles Canada-balsam, ett trögflytande, färglöst ämne, som användes vid förfärdigandet av mikroskopiska preparat.

A’bildgaard [-går], N. A., 1743—1809, dansk målare i den dåtida internationella, klassiska stilen.

A’bisko, stor, av Svenska Turistföreningen upprättad turiststation vid Abiskojokks hållplats (Luleå—Ofotenbanan) på s. sidan av Torneträsk. Naturvetenskaplig station med bostad och arbetsplats för forskare. Seismograf. I närheten en i berggrunden nedskuren kanjon, Abiskokanjon.

Abiturien’t, lärjunge, färdig att undergå avslutningsexamen vid läroverk.

Ablation (egentligen bortföring) avlägsnande genom rinnande vatten, vindar m. m. av vittringsprodukter och annat material från berggrunden. Det har beräknats, att genom A. bortföres i medeltal från jordens landområden omkr. 1 m. på 10,000 år.

Ab’lativ, böjningsform (kasus) av substantiv, adjektiv el. pronomen, endast i latin och zend fullt utbildad. A. avser ursprungligen det, varifrån något borttages. av jordens rörelse kring solen) gör, medan ljuset går från objektivet till okularet. — 2. *Fys.* Den sfäriska aberrationen hos en lins el. en spegel är den egenskapen hos dessa, att från samma punkt utgående strålar icke, sedan de träffat spegeln och reflekterats av denna el. passerat linsen, ånyo skära varandra i en punkt. Detta medför, att bilden av ett föremål i en spegel el. lins icke blir fullt tydlig. Då det är randstrålarna, d. v. s. de strålar, som träffa spegeln el. linsen längst från huvudaxeln, som huvudsakligen förorsaka otydligheten, kan denna undanröjas genom randstrålarnas avbländning. Även genom en kombination av flera linser kan A. förebyggas. Den kromatiska aberrationen hos en lins är den egenskapen hos denna, att olikfärgade strålar, t. ex. vitt ljus, som utgå från en punkt, icke efter att hava passerat linsen ånyo sammanbrytas till en gemensam punkt. På grund härav visa bilder av ofärgade föremål färgade kanter i linser, där ej åtgärder för undanröjande av denna olägenhet vidtagits. Jfr Lins, Spegel, Akromatism. Sfärisk aberration i konkav spegel. Ljusstrålar utgående från punkten A sammanbrytas i punkter efter C och B — ej i en enda punkt.

Abessi’nien el. Etio’pien, självständig stat i ö. Afrika, av europeiska kolonier skild från kusten. 1,120,000 kvkm. omkring 10 milj. inv. Huvudstad Addis Abbeba (70,000 inv.). — A. är ett utpräglat högland med bergskedjor och högplatåer, taffelberg och djupt nedskurna dalar. I dalarna är vegetationen tropisk, högre upp trivas subtropiska kulturväxter och europeiska sädesslag. Kaffebusken kommer ursprungligen från A. Folket, abessinierna, leva på åkerbruk och boskapsskötsel. Huvudstaden är med järnväg förbunden med kusten. Folket står i bildningsavseende mycket lågt. De tillhöra Etiopiska* kyrkan. A. har ett feodalt statsskick med småkonungar, lydande under ”negus negesti” (konungarnas konung). A. hade sin största blomstringstid på 500-talet. Därefter följde en tid av stark tillbakagång, och på 1700-talet bestod A. av en mängd småstater. Dessa förenades 1853 till ett rike av kejsar Teodor, vars efterträdare kröntes till kejsare av Etiopien.

A. B. F., se Arbetarnas bildningsförbund.

Abgeord’neter, ty., medlem av tyska rikets riksdag.

Silvergran. **Abies,** barrträdssläkte med upprätta kottar. — Silvergran (A. pectinata) har platta barr med två vita strimmor på undersidan. Finns i s. Europas bergstrakter och odlas hos oss som parkträd. — Balsamgranen (A. balsamea) är inhemsk i Nordamerika. Från denna erhålles Canada-balsam, ett trögflytande, färglöst ämne, som användes vid förfärdigandet av mikroskopiska preparat.

A’bildgaard [-går], N. A., 1743—1809, dansk målare i den dåtida internationella, klassiska stilen.

A’bisko, stor, av Svenska Turistföreningen upprättad turiststation vid Abiskojokks hållplats (Luleå—

Ofotenbanan) på s. sidan av Torneträsk. Naturvetenskaplig station med bostad och arbetsplats för forskare. Seismograf. I närheten en i berggrunden nedskuren kanjon, Abiskokanjon.

Abiturien't, lärjunge, färdig att undergå avslutningsexamen vid läroverk.

Ablation (egentligen bortföring) avlägsnande genom rinnande vatten, vindar m. m. av vittringsprodukter och annat material från berggrunden. Det har beräknats, att genom A. bortföres i medeltal från jordens landområden omkr. 1 m. på 10,000 år.

Ab'lativ, böjningsform (kasus) av substantiv, adjektiv el. pronomen, endast i latin och zend fullt utbildad. A. avser ursprungligen det, varifrån något borttages. av jordens rörelse kring solen) gör, medan ljuset går från objektivet till okularet. — 2. *Fys.* Den sfäriska aberrationen hos en lins el. en spegel är den egenskapen hos dessa, att från samma punkt utgående strålar icke, sedan de träffat spegeln och reflekterats av denna el. passerat linsen, ånyo skära varandra i en punkt. Detta medför, att bilden av ett föremål i en spegel el. lins icke blir fullt tydlig. Då det är randstrålarna, d. v. s. de strålar, som träffa spegeln el. linsen längst från huvudaxeln, som huvudsakligen förorsaka otydligheten, kan denna undanröjas genom randstrålarnas avbländning. Även genom en kombination av flera linser kan A. förebyggas. Den kromatiska aberrationen hos en lins är den egenskapen hos denna, att olikfärgade strålar, t. ex. vitt ljus, som utgå från en punkt, icke efter att hava passerat linsen ånyo sammanbrytas till en gemensam punkt. På grund härav visa bilder av ofärgade föremål färgade kanter i linser, där ej åtgärder för undanröjande av denna olägenhet vidtagits. Jfr Lins, Spegel, Akromatism. Sfärisk aberration i konkav spegel. Ljusstrålar utgående från punkten A sammanbrytas i punkter efter C och B — ej i en enda punkt.

Abessi'nien el. Etio'pien, självständig stat i ö. Afrika, av europeiska kolonier skild från kusten. 1,120,000 kvkm. omkring 10 milj. inv. Huvudstad Addis Abbeba (70,000 inv.). — A. är ett utpräglat högland med bergskedjor och högplatåer, taffelberg och djupt nedskurna dalar. I dalarna är vegetationen tropisk, högre upp trivas subtropiska kulturväxter och europeiska sädesslag. Kaffebusken kommer ursprungligen från A. Folket, abessinierna, leva på åkerbruk och boskapsskötsel. Huvudstaden är med järnväg förbunden med kusten. Folket står i bildningsavseende mycket lågt. De tillhöra Etiopiska* kyrkan. A. har ett feodalt statsskick med småkonungar, lydande under ”negus negesti” (konungarnas konung). A. hade sin största blomstringstid på 500-talet. Därefter följde en tid av stark tillbakagång, och på 1700-talet bestod A. av en mängd småstater. Dessa förenades 1853 till ett rike av kejsar Teodor, vars efterträdare kröntes till kejsare av Etiopien.

A. B. F., se Arbetarnas bildningsförbund.

Abgeord'neter, ty., medlem av tyska rikets riksdag.

Silvergran. **Abies,** barrträdssläkte med upprätta kottar. — Silvergran (A. pectinata) har platta barr med två vita strimmor på undersidan. Finns i s. Europas bergstrakter och odlas hos oss som parkträd. — Balsamgranen (A. balsamea) är inhemsk i Nordamerika. Från denna erhålles Canada-balsam, ett trögflytande, färglöst ämne, som användes vid förfärdigandet av mikroskopiska preparat.

A'bildgaard [-går], N. A., 1743—1809, dansk målare i den dåtida internationella, klassiska stilen.

A'bisko, stor, av Svenska Turistföreningen upprättad turiststation vid Abiskojokks hållplats (Luleå—Ofotenbanan) på s. sidan av Torneträsk. Naturvetenskaplig station med bostad och arbetsplats för forskare. Seismograf. I närheten en i berggrunden nedskuren kanjon, Abiskokanjon.

Abiturien't, lärjunge, färdig att undergå avslutningsexamen vid läroverk.

Ablation (egentligen bortföring) avlägsnande genom rinnande vatten, vindar m. m. av vittringsprodukter och annat material från berggrunden. Det har beräknats, att genom A. bortföres i medeltal från jordens landområden omkr. 1 m. på 10,000 år.

Ab'lativ, böjningsform (kasus) av substantiv, adjektiv el. pronomen, endast i latin och zend fullt utbildad. A.

avser ursprungligen det, varifrån något borttages. Abnorm, avvikande från det regelbundna, onaturlig, missbildad.

AboIitionis’ter kallades i Förenta Staterna de, som arbetade på slaveriets upphävande i slutet av 1700-talet och under 1800-talets första hälft. De nådde sitt mål 1805 i och med slaveriets avskaffande efter inbördeskriget. Med a b o 1 i t i o n förstås avskaffande av ett missförhållande, ett påbud el. dyl.

Abomina’bel, avskyvärd.

Abonclance [abondangS’], överflöd.

Abonnera, prenumerera, på förhand tillförsäkra sig.

Ab ori’gine, lat., från begynnelsen.

— Aboriginéer kallade romarna vissa italienska urinnevånare, om vilka intet säkert är känt. Uttrycket betecknar numera urinnevånare i allmänhet.

Abort’, missfall. I Sverige räknas till missfall alla fall av för tidig börd, där fostret ej är över 35 cm. långt. Se Fosterfördrivning. — A b o r-t i’v fall, ovanligt lindrigt fall av smittosjukdoin, där igenkännbara sjukdomstecken knappast finnas. — Abortivkur kraftig behandling, avsedd att bota en sjukdom på tidigt stadium.

About [abo*], E. F. V., 1828—85, en av de mera bemärkta romanförfattarna på Napoleon III :s tid. Hans mest bekanta arbeten äro M a d e 1 o n, Le Roi Des Mon tagnes (Skogarnas konung) och Germaine.

Abraham Rydbergs stiftelse avser utbildning av ynglingar (14—20 är) till sjömän, dels å navigationsskola dels å fartyg.

Abrakada’bra, ursprungligen magisk formel, nu lika med innehållslöst, osammanhängande pladder.

Abrasion, (egentligen avskrapning), företrädesvis genom bränningar förorsakade angrepp på kusterna, varigenom bildas strandbranter, strandpela-re (ex. raukar på Gotland) och strand-plan (abrasionsterrasser)

Abri’n, ett giftigt ämne, som bl. a. användes vid behandling av vissa ögonåkommor. Framställes ur frön (paternosterbönor) från en i tropikerna växande busklik ärtväxt, Abrus precatorius.

Abrup’t, tvärt avbruten, plötslig.

Abruzzerna [abrutfserna], L. A hertig av A., prins av Savojen, f. 1873, känd som framstående upptäcktsresande (Alaska, Central-Afrika och Asien). A. var 1914—17 överbefälhavare för italienska flottan.

Abruzzo [-ut’so], landskap i mellersta Italien, ytvidd 12,000 kvkm.,

1,400,000 inv. Viktigaste stad Aquila

degli Abruzzi, 24,000 inv. — A. är ett bergland, omfattande högsta delarna av Apenninerna (Abruzzerna).

Ab’salon, 1128—1201, dansk biskop, statsman och krigare, blev 1157 biskop i Roskilde. A. spelade en framträdande roll i danskarnas strider med venderna och anförde 1184 danskarna vid Riigen, där den pommerske hertigen Bogislav i grund blev slagen. Även på det inrepolitiska området gjorde han sig bemärkt.

Abscess’, varsamling. En sådan kan uppstå över allt i kroppen och orsakas i regel av bakterier. Kall abscess är ett namn, som användes om en varsamling, vilken ej åtföljes av de vanliga tecknen: rodnad, hetta och värk.

Ab’sens, lat., frånvarande.

Absi’d, se Apsis.

Absin’t, en med malörtsextrakt tillredd likör.

Abskissa, avståndet (x) från en punkt i planet till den ena av de båda axlarna (y-axeln) i ett koordinatsystem. Se Analytisk geometri.

Absolu’t, oinskränkt (t. ex. monarki), fullkomlig, i sig avslutad. Motsats: relativ. — I filosofin anger ”det

absoluta” det, som icke beror av något annat eller däri har sin förklaring, det fullkomliga varandet, högsta väsen det.

Absoluta enheter, sådana mått el. enheter, som kunna härledas ur de för längd, massa och tid valda grundenheterna: centimeter, gram och sekund. Jfr C.-G.-S.-systemet.

Absoluta måttsystemet, se C.-G.-S.-systemet.

Absoluta nollpunkten ligger 273° under nollpunkten på vår vanliga termometer. Den absoluta nollpunkten betecknar den fullständiga kölden, upphörandet av all molekylarrörelse. En lägre temperatur är alltså otänkbar.

Absolut fuktighet, trycket av den vattenånga, som luften vid en viss temperatur håller. Relativ fuktighet anger halten av vattenånga, uttryckt som del av den vattenånga, luften högst kan hålla vid den temperatur, det är fråga om.

Absolut höjd, beteckning för en orts höjd över havet.

Absolution, frikännande; förlåtelse.

Absolutism. — 1. Enväldigt styrelsesätt. — 2. Fullständig avliållsamhet från rusdrycker.

Absolut rörelse, en kropps rörelse i förhållande till en fast punkt, d. v. s. en punkt i vila. Emedan vi ej ha orsak anse någon punkt i världsrymden vara stillastående, kunna vi alltså ej räkna med absoluta utan endast med relativa rörelser.Absolut temperatur, temperatur, räknad i grader från den absoluta* nollpunkten.

Absolve’ra, lösa, frigöra, avsluta en examen.

Absorbe’ra, i sig upptaga. Jfr Ab-sorption.

Absorption, upptagande. — Fys. 1. Gasers upptagande i fasta och flytande kroppar. — 2. Den minskning, som ljus- och värmestrålning undergår vid passerandet av olika materia. När t. ex. ljus passerar en röd glasskiva, absorberas övriga i vått ljus ingående färger, och endast de röda strålarna genomsläppas. (Jfr Ljus.) Luften absorberar så väl en del av solstrålningen som den från den uppvärmda marken utgående värmestrålningen. — Lantbr. Växtnäringsämnens upptagande och kvarhållande i åkerjorden.

Abstinen’s, lat., återhållsamhet.

Abstrahe’ra, bortse från något. — Abstraktion kallas i psykologien den handling, genom vilken vi bortse från mera likgiltiga egenskaper hos en besläktad grupp av föremål och i stället fästa uppmärksamheten på mera väsentliga och gemensamma egenskaper. På så sätt bildas en mera omfattande förallmänligad föreställning, som dock samtidigt är blekare, mindre livfull än det åskådliga verklighetsintrycket. Abstrakt’, något allmänt, som blott utgör en tankebild (motsats: konkret). A. användes även för att beteckna något svårfattligt, dunkelt.

Abstrakt’, se Abstrahera.

Abstru’s, dunkel, svårfattlig.

Absurd’, lat., orimlig, förnuftsvidrig, löjlig.

A’bu, arab., ”fader”, motsvarar hebreiska ab.

A’bu Bekr, 573—G34, profeten Muhammeds svärfar och efter dennes död den förste kalifen.

Abuki’r, egyptisk hamn nö. om Alexandria. Vid ett sjöslag utanför A. 1708 förstörde den engelska sjöhjälten Nelson i grund den franska flottan under Napoleons egyptiska fälttåg.

Abundan’tia, romersk gudomlighet, personifierande överflödet, ofta framställd på mynt, utgjutande penningar ur ett ymnighetshorn.

Abu-Simbel, ort i Nubien på ö.' Nil-stranden, omkring 100 mil från Kairo, berömt för två i strandsluttningen uthuggna klipptempel från Ramses II :s tid (omkr. 1300 f. Kr.). Det större har 4 stycken 20 in. höga kolossalstatyer vid ingången.

Abtrsus, lat., missbruk. — Per a b u s u m, genom missbruk.

Abyssi’Tiien, se Abessinien.

Abys’sisk bergart, djupbergart, Jfr Bergarter,

Aca’cia, växtsläkte av fam. Leguminosæ. Flera arter träd el. buskar i varma länder. En del australiska arter ha skivlika bladskaft, medan själva bladen äro felslagna och saknas. Från afrikanska arter erhålles gummi arabicum. Jfr Ärtträd.

Acajouträdet [akasjo’-] (Anacardium occidentale) finnes i Sydamerika och Afrika och odlas för sina frukter, ”elefantlössen”, som användas till framställning av märkbläck.

Knopp från acanthusört (överst) och acanthusornament. **Acan’thus,** ett släkte högväxta örter, som finnas i Medelhavsländerna. Deras flikiga och taggiga blad ha efterbildats särskilt i den antika byggnadskonstens ornament. Till A. hör bl. a. Björnkloört (A. mollis), som hos oss någon gång odlas i växthus.

A capel’la, *mus.*, ”i kyrkostil”, sång utan beledsagning av instrument.

Acceleran’do [aks-], *mus.*, förkortat accel., med alltmer påskyndad hastighet.

Acceleration, tilltagande hastighet. (Jfr Hastighet och Tyngdkraftens acceleration.)

Accent [aksent’]. — 1. Tonvikt, framhävande i talet (genom styrka el. ton) av en stavelse framför och i jämförelse med andra. I svenskan skiljer man på dels akut A., som är mera skarp, vanligen med stigande tonhöjd i första stavelsen, t. ex. anden av and, dels grav A., som är mera tung och med sjunkande tonhöjd på första stavelsen, t. ex. anden av ande. — 2. Man begagnar termen A. också för tecken, varmed vissa bokstäver utmärkas, ofta för att ange olikhet i uttal. Ex. é = akut A. (fr. accent aigu [ägy’]), è = grav A., ê = A. cirkumflex.

Accentue’ra, (se Accent), betona (t. ex. ord, stavelser, taktdelar). Absolut temperatur, temperatur, räknad i grader från den absoluta* nollpunkten.

Absolve’ra, lösa, frigöra, avsluta en examen.

Absorbe’ra, i sig upptaga. Jfr Ab-sorption.

Absorption, upptagande. — Fys. 1. Gasers upptagande i fasta och flytande kroppar. — 2. Den minskning, som ljus- och värmestrålning undergår vid passerandet av olika materia. När t. ex. ljus passerar en röd glasskiva, absorberas övriga i vått ljus ingående färger, och endast de röda strålarna genomsläppas. (Jfr Ljus.) Luften absorberar så väl en del av solstrålningen som den från den uppvärmda marken utgående värmestrålningen. — Lantbr. Växtnäringsämnens upptagande och kvarhållande i åkerjorden.

Abstinen’s, lat., återhållsamhet.

Abstrahe’ra, bortse från något. — Abstraktion kallas i psykologien den handling, genom vilken vi bortse från mera likgiltiga egenskaper hos en besläktad grupp av föremål och i stället fästa uppmärksamheten på mera väsentliga och gemensamma egenskaper. På så sätt bildas en mera omfattande förallmänligad föreställning, som dock samtidigt är blekare, mindre livfull än det åskådliga verklighetsintrycket. Abstrakt’, något allmänt, som blott utgör en tankebild (motsats: konkret). A. användes även för att beteckna något svårfattligt, dunkelt.

Abstrakt’, se Abstrahera.

Abstru’s, dunkel, svårfattlig.

Absurd’, lat., orimlig, förnuftsvidrig, löjlig.

A’bu, arab., ”fader”, motsvarar hebreiska ab.

A’bu Bekr, 573—G34, profeten Muhammeds svärfar och efter dennes död den förste kalifen.

Abuki’r, egyptisk hamn nö. om Alexandria. Vid ett sjöslag utanför A. 1708 förstörde den engelska sjöhjälten

Nelson i grund den franska flottan under Napoleons egyptiska fälttåg.

Abundan’tia, romersk gudomlighet, personifierande överflödet, ofta framställd på mynt, utgjutande penningar ur ett ymnighetshorn.

Abu-Simbel, ort i Nubien på ö.' Nil-stranden, omkring 100 mil från Kairo, berömt för två i strandsluttningen uthuggna klipptempel från Ramses II :s tid (omkr. 1300 f. Kr.). Det större har 4 stycken 20 in. höga kolossalstatyer vid ingången.

Abtrsus, lat., missbruk. — Per a b u s u m, genom missbruk.

Abyssi’Tiien, se Abessinien.

Abys’sisk bergart, djupbergart, Jfr Bergarter,

Aca’cia, växtsläkte av fam. Leguminosæ. Flera arter träd el. buskar i varma länder. En del australiska arter ha skivlika bladskaft, medan själva bladen äro felslagna och saknas. Från afrikanska arter erhålles gummi arabicum. Jfr Ärtträd.

Acajouträdet [akasjo’-] (Anacardium occidentale) finnes i Sydamerika och Afrika och odlas för sina frukter, ”elefantlössen”, som användas till framställning av märkbläck.

Knopp från acanthusört (överst) och acanthusornament. **Acan’thus,** ett släkte högväxta örter, som finnas i Medelhavsländerna. Deras flikiga och taggiga blad ha efterbildats särskilt i den antika byggnadskonstens ornament. Till A. hör bl. a. Björnkloört (A. mollis), som hos oss någon gång odlas i växthus.

A capel’la, *mus.*, ”i kyrkostil”, sång utan beledsagning av instrument.

Acceleran’do [aks-], *mus.*, förkortat accel., med alltmer påskyndad hastighet.

Acceleration, tilltagande hastighet. (Jfr Hastighet och Tyngdkraftens acceleration.)

Accent [aksent’]. — 1. Tonvikt, framhävande i talet (genom styrka el. ton) av en stavelse framför och i jämförelse med andra. I svenskan skiljer man på dels akut A., som är mera skarp, vanligen med stigande tonhöjd i första stavelsen, t. ex. anden av and, dels grav A., som är mera tung och med sjunkande tonhöjd på första stavelsen, t. ex. anden av ande. — 2. Man begagnar termen A. också för tecken, varmed vissa bokstäver utmärkas, ofta för att ange olikhet i uttal. Ex. é = akut A. (fr. accent aigu [ägy’]), è = grav A., ê = A. cirkumflex.

Accentue’ra, (se Accent), betona (t. ex. ord, stavelser, taktdelar). Absolut temperatur, temperatur, räknad i grader från den absoluta* nollpunkten.

Absolve’ra, lösa, frigöra, avsluta en examen.

Absorbe’ra, i sig upptaga. Jfr Ab-sorption.

Absorption, upptagande. — Fys. 1. Gasers upptagande i fasta och flytande kroppar. — 2. Den minskning, som ljus- och värmestrålning undergår vid passerandet av olika materia. När t. ex. ljus passerar en röd glasskiva, absorberas övriga i vått ljus ingående färger, och endast de röda strålarna genomsläppas. (Jfr Ljus.) Luften absorberar så väl en del av solstrålningen som den från den uppvärmda marken utgående värmestrålningen. — Lantbr. Växtnäringsämnens upptagande och kvarhållande i åkerjorden.

Abstinen’s, lat., återhållsamhet.

Abstrahe’ra, bortse från något. — Abstraktion kallas i psykologien den handling, genom vilken vi bortse från mera likgiltiga egenskaper hos en besläktad grupp av föremål och i stället fästa uppmärksamheten på mera väsentliga och gemensamma egenskaper. På så sätt bildas en mera omfattande förallmänligad föreställning, som dock samtidigt är blekare, mindre livfull än det åskådliga verklighetsintrycket. Abstrakt’, något allmänt, som blott utgör en tankebild (motsats: konkret). A. användes även för att beteckna något svårfattligt, dunkelt.

Abstrakt’, se Abstrahera.

Abstru’s, dunkel, svårfattlig.

Absurd’, lat., orimlig, förnuftsvidrig, löjlig.

A’bu, arab., ”fader”, motsvarar hebreiska ab.

A’bu Bekr, 573—G34, profeten Muhammeds svärfar och efter dennes död den förste kalifen.

Abuki’r, egyptisk hamn nö. om Alexandria. Vid ett sjöslag utanför A. 1708 förstörde den engelska sjöhjälten Nelson i grund den franska flottan under Napoleons egyptiska fälttåg.

Abundan’tia, romersk gudomlighet, personifierande överflödet, ofta framställd på mynt, utgjutande penningar ur ett ymnighetshorn.

Abu-Simbel, ort i Nubien på ö.' Nil-stranden, omkring 100 mil från Kairo, berömt för två i strandsluttningen uthuggna klipptempel från Ramses II :s tid (omkr. 1300 f. Kr.). Det större har 4 stycken 20 in. höga kolossalstatyer vid ingången.

Abtrsus, lat., missbruk. — Per a b u s u m, genom missbruk.

Abyssi’Tiien, se Abessinien.

Abys’sisk bergart, djupbergart, Jfr Bergarter,

Aca’cia, växtsläkte av fam. Leguminosæ. Flera arter träd el. buskar i varma länder. En del australiska arter ha skivlika bladskaft, medan själva bladen äro felslagna och saknas. Från afrikanska arter erhålles gummi arabicum. Jfr Ärtträd.

Acajouträdet [akasjo’-] (Anacardium occidentale) finnes i Sydamerika och Afrika och odlas för sina frukter, ”elefantlössen”, som användas till framställning av märkbläck.

Knopp från acanthusört (överst) och acanthusornament. **Acan’thus,** ett släkte högväxta örter, som finnas i Medelhavsländerna. Deras flikiga och taggiga blad ha efterbildats särskilt i den antika byggnadskonstens ornament. Till A. hör bl. a. Björnkloört (A. mollis), som hos oss någon gång odlas i växthus.

A capel’la, *mus.*, ”i kyrkostil”, sång utan beledsagning av instrument.

Acceleran’do [aks-], *mus.*, förkortat accel., med alltmer påskyndad hastighet.

Acceleration, tilltagande hastighet. (Jfr Hastighet och Tyngdkraftens acceleration.)

Accent [aksent’]. — 1. Tonvikt, framhävande i talet (genom styrka el. ton) av en stavelse framför och i jämförelse med andra. I svenskan skiljer man på dels akut A., som är mera skarp, vanligen med stigande tonhöjd i första stavelsen, t. ex. anden av and, dels grav A., som är mera tung och med sjunkande tonhöjd på första stavelsen, t. ex. anden av ande. — 2. Man begagnar termen A. också för tecken, varmed vissa bokstäver utmärkas, ofta för att ange olikhet i uttal. Ex. é = akut A. (fr. accent aigu [ägy’]), è = grav A., ê = A. cirkumflex.

Accentue’ra, (se Accent), betona (t. ex. ord, stavelser, taktdelar). Absolut temperatur, temperatur, räknad i grader från den absoluta* nollpunkten.

Absolve’ra, lösa, frigöra, avsluta en examen.

Absorbe’ra, i sig upptaga. Jfr Ab-sorption.

Absorption, upptagande. — Fys. 1. Gasers upptagande i fasta och flytande kroppar. — 2. Den minskning, som ljus- och värmestrålning undergår vid passerandet av olika materia. När t. ex. ljus passerar en röd glasskiva, absorberas övriga i vått ljus ingående färger, och endast de röda strålarna genomsläppas. (Jfr Ljus.) Luften absorberar så väl en del av solstrålningen som den från den uppvärmda marken utgående värmestrålningen. — Lantbr. Växtnäringsämnens upptagande och kvarhållande i åkerjorden.

Abstinen’s, lat., återhållsamhet.

Abstrahe’ra, bortse från något. — Abstraktion kallas i psykologien den handling, genom vilken vi bortse från mera likgiltiga egenskaper hos en besläktad grupp av föremål och i stället fästa uppmärksamheten på mera väsentliga och gemensamma egenskaper. På så sätt bildas en mera omfattande förallmänligad föreställning, som dock samtidigt är blekare, mindre livfull än det åskådliga verklighetsintrycket. Abstrakt’, något allmänt, som blott utgör en tankebild (motsats: konkret). A. användes även för att beteckna något svårfattligt, dunkelt.

Abstrakt’, se Abstrahera.

Abstru’s, dunkel, svårfattlig.

Absurd’, lat., orimlig, förnuftsvidrig, löjlig.

A’bu, arab., ”fader”, motsvarar hebreiska ab.

A’bu Bekr, 573—G34, profeten Muhammeds svärfar och efter dennes död den förste kalifen.

Abuki’r, egyptisk hamn nö. om Alexandria. Vid ett sjöslag utanför A. 1708 förstörde den engelska sjöhjälten Nelson i grund den franska flottan under Napoleons egyptiska fälttåg.

Abundan’tia, romersk gudomlighet, personifierande överflödet, ofta framställd på mynt, utgjutande penningar ur ett ymnighetshorn.

Abu-Simbel, ort i Nubien på ö.' Nil-stranden, omkring 100 mil från Kairo, berömt för två i strandsluttningen uthuggna klipptempel från Ramses II :s tid (omkr. 1300 f. Kr.). Det större har 4 stycken 20 in. höga kolossalstatyer vid ingången.

Abtrsus, lat., missbruk. — Per a b u s u m, genom missbruk.

Abyssi’Tiien, se Abessinien.

Abys’sisk bergart, djupbergart, Jfr Bergarter,

Aca’cia, växtsläkte av fam. Leguminosæ. Flera arter träd el. buskar i varma länder. En del australiska arter ha skivlika bladskaft, medan själva bladen äro felslagna och saknas. Från afrikanska arter erhålles gummi arabicum. Jfr Ärtträd.

Acajouträdet [akasjo’-] (Anacardium occidentale) finnes i Sydamerika och Afrika och odlas för sina frukter, ”elefantlössen”, som användas till framställning av märkbläck.

Knopp från acanthusört (överst) och acanthusornament. **Acan’thus,** ett släkte högväxta örter, som finnas i Medelhavsländerna. Deras flikiga och taggiga blad ha efterbildats särskilt i den antika byggnadskonstens ornament. Till A. hör bl. a. Björnkloört (A. mollis), som hos oss någon gång odlas i växthus.

A capel’la, *mus.*, ”i kyrkostil”, sång utan beledsagning av instrument.

Acceleran’do [aks-], *mus.*, förkortat accel., med alltmer påskyndad hastighet.

Acceleration, tilltagande hastighet. (Jfr Hastighet och Tyngdkraftens acceleration.)

Accent [aksent’]. — 1. Tonvikt, framhävande i talet (genom styrka el. ton) av en stavelse framför och i jämförelse med andra. I svenskan skiljer man på dels akut A., som är mera skarp, vanligen med stigande tonhöjd i första stavelsen, t. ex. anden av and, dels grav A., som är mera tung och med sjunkande tonhöjd på första stavelsen, t. ex. anden av ande. — 2. Man begagnar termen A. också för tecken, varmed vissa bokstäver utmärkas, ofta för att ange olikhet i uttal. Ex. é = akut A. (fr. accent aigu [ägy’]), è = grav A., ê = A. cirkumflex.

Accentue’ra, (se Accent), betona (t. ex. ord, stavelser, taktdelar). Absolut temperatur, temperatur, räknad i grader från den absoluta* nollpunkten.

Absolve’ra, lösa, frigöra, avsluta en examen.

Absorbe’ra, i sig upptaga. Jfr Ab-sorption.

Absorption, upptagande. — Fys. 1. Gasers upptagande i fasta och flytande kroppar. — 2. Den minskning, som ljus- och värmestrålning undergår vid passerandet av olika materia. När t. ex. ljus passerar en röd glasskiva, absorberas övriga i vått ljus ingående färger, och endast de röda strålarna genomsläppas. (Jfr Ljus.) Luften absorberar så väl en del av solstrålningen som den från den uppvärmda marken utgående värmestrålningen. — Lantbr. Växtnäringsämnens upptagande och kvarhållande i åkerjorden.

Abstinen’s, lat., återhållsamhet.

Abstrahe’ra, bortse från något. — Abstraktion kallas i psykologien den handling, genom vilken vi bortse från mera likgiltiga egenskaper hos en besläktad grupp av föremål och i stället fästa uppmärksamheten på mera väsentliga och gemensamma egenskaper. På så sätt bildas en mera omfattande förallmänligad föreställning, som dock samtidigt är blekare, mindre livfull än det åskådliga verklighetsintrycket. Abstrakt’, något allmänt, som blott utgör en tankebild (motsats: konkret). A. användes även för att beteckna något svårfattligt, dunkelt.

Abstrakt’, se Abstrahera.

Abstru’s, dunkel, svårfattlig.

Absurd’, lat., orimlig, förnuftsvidrig, löjlig.

A’bu, arab., ”fader”, motsvarar hebreiska ab.

A’bu Bekr, 573—G34, profeten Muhammeds svärfar och efter dennes död den förste kalifen.

Abuki’r, egyptisk hamn nö. om Alexandria. Vid ett sjöslag utanför A. 1708 förstörde den engelska sjöhjälten Nelson i grund den franska flottan under Napoleons egyptiska fälttåg.

Abundan’tia, romersk gudomlighet, personifierande överflödet, ofta framställd på mynt, utgjutande penningar ur ett ymnighetshorn.

Abu-Simbel, ort i Nubien på ö.' Nil-stranden, omkring 100 mil från Kairo, berömt för två i strandsluttningen uthuggna klipptempel från Ramses II :s tid (omkr. 1300 f. Kr.). Det större har 4 stycken 20 in. höga kolossalstatyer vid ingången.

Abtrsus, lat., missbruk. — Per a b u s u m, genom missbruk.

Abyssi’Tiien, se Abessinien.

Abys’sisk bergart, djupbergart, Jfr Bergarter,

Aca’cia, växtsläkte av fam. Leguminosæ. Flera arter träd el. buskar i varma länder. En del australiska arter ha skivlika bladskaft, medan själva bladen äro felslagna och saknas. Från afrikanska arter erhålles gummi arabicum. Jfr Ärtträd.

Acajouträdet [akasjo’-] (Anacardium occidentale) finnes i Sydamerika och Afrika och odlas för sina frukter, ”elefantlössen”, som användas till framställning av märkbläck.

Knopp från acanthusört (överst) och acanthusornament. **Acan’thus,** ett släkte högväxta örter, som finnas i Medelhavsländerna. Deras flikiga och taggiga blad ha efterbildats särskilt i den antika byggnadskonstens ornament. Till A. hör bl. a. Björnkloört (A. mollis), som hos oss någon gång odlas i växthus.

A capel’la, *mus.*, ”i kyrkostil”, sång utan beledsagning av instrument.

Acceleran’do [aks-], *mus.*, förkortat accel., med alltmer påskyndad hastighet.

Acceleration, tilltagande hastighet. (Jfr Hastighet och Tyngdkraftens acceleration.)

Accent [aksent’]. — 1. Tonvikt, framhävande i talet (genom styrka el. ton) av en stavelse framför och i jämförelse med andra. I svenskan skiljer man på dels akut A., som är mera skarp, vanligen med stigande tonhöjd i

första stavelsen, t. ex. anden av and, dels grav A., som är mera tung och med sjunkande tonhöjd på första stavelsen, t. ex. anden av ande. — 2. Man begagnar termen A. också för tecken, varmed vissa bokstäver utmärkas, ofta för att ange olikhet i uttal. Ex. é = akut A. (fr. accent aigu [ägy']), è = grav A., ê = A. cirkumflex.

Accentue'ra, (se Accent), betona (t. ex. ord, stavelser, taktdelar). Absolut temperatur, temperatur, räknad i grader från den absoluta* nollpunkten.

Absolve'ra, lösa, frigöra, avsluta en examen.

Absorbe'ra, i sig upptaga. Jfr Ab-sorption.

Absorption, upptagande. — Fys. 1. Gasers upptagande i fasta och flytande kroppar. — 2. Den minskning, som ljus- och värmestrålning undergår vid passerandet av olika materia. När t. ex. ljus passerar en röd glasskiva, absorberas övriga i vått ljus ingående färger, och endast de röda strålarna genomsläppas. (Jfr Ljus.) Luften absorberar så väl en del av solstrålningen som den från den uppvärmda marken utgående värmestrålningen. — Lantbr. Växtnäringsämnens upptagande och kvarhållande i åkerjorden.

Abstinen's, lat., återhållsamhet.

Abstrahe'ra, bortse från något. — Abstraktion kallas i psykologien den handling, genom vilken vi bortse från mera likgiltiga egenskaper hos en besläktad grupp av föremål och i stället fästa uppmärksamheten på mera väsentliga och gemensamma egenskaper. På så sätt bildas en mera omfattande förallmänligad föreställning, som dock samtidigt är blekare, mindre livfull än det åskådliga verklighetsintrycket. Abstrakt', något allmänt, som blott utgör en tankebild (motsats: konkret). A. användes även för att beteckna något svårfattligt, dunkelt.

Abstrakt', se Abstrahera.

Abstru's, dunkel, svårfattlig.

Absurd', lat., orimlig, förnuftsvidrig, löjlig.

A'bu, arab., "fader", motsvarar hebreiska ab.

A'bu Bekr, 573—G34, profeten Muhammeds svärfar och efter dennes död den förste kalifen.

Abuki'r, egyptisk hamn nö. om Alexandria. Vid ett sjöslag utanför A. 1708 förstörde den engelska sjöhjälten Nelson i grund den franska flottan under Napoleons egyptiska fälttåg.

Abundan'tia, romersk gudomlighet, personifierande överflödet, ofta framställd på mynt, utgjutande penningar ur ett ymnighetshorn.

Abu-Simbel, ort i Nubien på ö.' Nil-stranden, omkring 100 mil från Kairo, berömt för två i strandsluttningen uthuggna klipptempel från Ramses II :s tid (omkr. 1300 f. Kr.). Det större har 4 stycken 20 in. höga kolossalstatyer vid ingången.

Abtrsus, lat., missbruk. — Per a b u s u m, genom missbruk.

Abyssi'Tiien, se Abessinien.

Abys'sisk bergart, djupbergart, Jfr Bergarter,

Aca'cia, växtsläkte av fam. Leguminosæ. Flera arter träd el. buskar i varma länder. En del australiska arter ha skivlika bladskaft, medan själva bladen äro felslagna och saknas. Från afrikanska arter erhålles gummi arabicum. Jfr Ärtträd.

Acajouträdet [akasjo'-] (Anacardium occidentale) finnes i Sydamerika och Afrika och odlas för sina frukter, "elefantlössen", som användas till framställning av märkbläck.

Knopp från acanthusört (överst) och acanthusornament. **Acan'thus,** ett släkte högväxta örter, som finnas i Medelhavsländerna. Deras flikiga och taggiga blad ha efterbildats särskilt i den antika byggnadskonstens ornament. Till A. hör bl. a. Björnkloört (A. mollis), som hos oss någon gång odlas i växthus.

A capel'la, *mus.*, "i kyrkostil", sång utan beledsagning av instrument.

Acceleran'do [aks-], *mus.*, förkortat accel., med alltmer påskyndad hastighet.

Acceleration, tilltagande hastighet. (Jfr Hastighet och Tyngdkraftens acceleration.)

Accent [aksent']. — 1. Tonvikt, framhävande i talet (genom styrka el. ton) av en stavelse framför och i jämförelse med andra. I svenskan skiljer man på dels akut A., som är mera skarp, vanligen med stigande tonhöjd i första stavelsen, t. ex. anden av and, dels grav A., som är mera tung och med sjunkande tonhöjd på första stavelsen, t. ex. anden av ande. — 2. Man begagnar termen A. också för tecken, varmed vissa bokstäver utmärkas, ofta för att ange olikhet i uttal. Ex. é = akut A. (fr. accent aigu [ägy']), è = grav A., ê = A. cirkumflex.

Accentue'ra, (se Accent), betona (t. ex. ord, stavelser, taktdelar). Absolut temperatur, temperatur, räknad i grader från den absoluta* nollpunkten.

Absolve'ra, lösa, frigöra, avsluta en examen.

Absorbe'ra, i sig upptaga. Jfr Ab-sorption.

Absorption, upptagande. — Fys. 1. Gasers upptagande i fasta och flytande kroppar. — 2. Den minskning, som ljus- och värmestrålning undergår vid passerandet av olika materia. När t. ex. ljus passerar en röd glasskiva, absorberas övriga i vått ljus ingående färger, och endast de röda strålarna genomsläppas. (Jfr Ljus.) Luften absorberar så väl en del av solstrålningen som den från den uppvärmda marken utgående värmestrålningen. — Lantbr. Växtnäringsämnens upptagande och kvarhållande i åkerjorden.

Abstinen's, lat., återhållsamhet.

Abstrahe'ra, bortse från något. — Abstraktion kallas i psykologien den handling, genom vilken vi bortse från mera likgiltiga egenskaper hos en besläktad grupp av föremål och i stället fästa uppmärksamheten på mera väsentliga och gemensamma egenskaper. På så sätt bildas en mera omfattande förallmänligad föreställning, som dock samtidigt är blekare, mindre livfull än det åskådliga verklighetsintrycket. Abstrakt', något allmänt, som blott utgör en tankebild (motsats: konkret). A. användes även för att beteckna något svårfattligt, dunkelt.

Abstrakt', se Abstrahera.

Abstru's, dunkel, svårfattlig.

Absurd', lat., orimlig, förnuftsvidrig, löjlig.

A'bu, arab., "fader", motsvarar hebreiska ab.

A'bu Bekr, 573—G34, profeten Muhammeds svärfar och efter dennes död den förste kalifen.

Abuki'r, egyptisk hamn nö. om Alexandria. Vid ett sjöslag utanför A. 1708 förstörde den engelska sjöhjälten Nelson i grund den franska flottan under Napoleons egyptiska fälttåg.

Abundan'tia, romersk gudomlighet, personifierande överflödet, ofta framställd på mynt, utgjutande penningar ur ett ymnighetshorn.

Abu-Simbel, ort i Nubien på ö.' Nil-stranden, omkring 100 mil från Kairo, berömt för två i strandsluttningen uthuggna klipptempel från Ramses II :s tid (omkr. 1300 f. Kr.). Det större har 4 stycken 20 in. höga kolossalstatyer vid ingången.

Abtrsus, lat., missbruk. — Per a b u s u m, genom missbruk.

Abyssi'Tiien, se Abessinien.

Abys'sisk bergart, djupbergart, Jfr Bergarter,

Aca'cia, växtsläkte av fam. Leguminosæ. Flera arter träd el. buskar i varma länder. En del australiska arter ha skivlika bladskaft, medan själva bladen äro felslagna och saknas. Från afrikanska arter erhålles gummi arabicum.

Jfr Ärtträd.

Acajouträdet [akasjo'-] (Anacardium occidentale) finnes i Sydamerika och Afrika och odlas för sina frukter, ”elefantlössen”, som användas till framställning av märkbläck.

Knopp från acanthusört (överst) och acanthusornament. **Acan'thus,** ett släkte högväxta örter, som finnas i Medelhavsländerna. Deras flikiga och taggiga blad ha efterbildats särskilt i den antika byggnadskonstens ornament. Till A. hör bl. a. Björnkloört (A. mollis), som hos oss någon gång odlas i växthus.

A capel'la, *mus.*, ”i kyrkostil”, sång utan beledsagning av instrument.

Acceleran'do [aks-], *mus.*, förkortat accel., med alltmer påskyndad hastighet.

Acceleration, tilltagande hastighet. (Jfr Hastighet och Tyngdkraftens acceleration.)

Accent [aksent']. — 1. Tonvikt, framhävande i talet (genom styrka el. ton) av en stavelse framför och i jämförelse med andra. I svenskan skiljer man på dels akut A., som är mera skarp, vanligen med stigande tonhöjd i första stavelsen, t. ex. anden av and, dels grav A., som är mera tung och med sjunkande tonhöjd på första stavelsen, t. ex. anden av ande. — 2. Man begagnar termen A. också för tecken, varmed vissa bokstäver utmärkas, ofta för att ange olikhet i uttal. Ex. é = akut A. (fr. accent aigu [ägy']), è = grav A., ê = A. cirkumflex.

Accentue'ra, (se Accent), betona (t. ex. ord, stavelser, taktdelar). Absolut temperatur, temperatur, räknad i grader från den absoluta* nollpunkten.

Absolve'ra, lösa, frigöra, avsluta en examen.

Absorbe'ra, i sig upptaga. Jfr Ab-sorption.

Absorption, upptagande. — Fys. 1. Gasers upptagande i fasta och flytande kroppar. — 2. Den minskning, som ljus- och värmestrålning undergår vid passerandet av olika materia. När t. ex. ljus passerar en röd glasskiva, absorberas övriga i vått ljus ingående färger, och endast de röda strålarna genomsläppas. (Jfr Ljus.) Luften absorberar så väl en del av solstrålningen som den från den uppvärmda marken utgående värmestrålningen. — Lantbr. Växtnäringsämnens upptagande och kvarhållande i åkerjorden.

Abstinen's, lat., återhållsamhet.

Abstrahe'ra, bortse från något. — Abstraktion kallas i psykologien den handling, genom vilken vi bortse från mera likgiltiga egenskaper hos en besläktad grupp av föremål och i stället fästa uppmärksamheten på mera väsentliga och gemensamma egenskaper. På så sätt bildas en mera omfattande förallmänligad föreställning, som dock samtidigt är blekare, mindre livfull än det åskådliga verklighetsintrycket. Abstrakt', något allmänt, som blott utgör en tankebild (motsats: konkret). A. användes även för att beteckna något svårfattligt, dunkelt.

Abstrakt', se Abstrahera.

Abstru's, dunkel, svårfattlig.

Absurd', lat., orimlig, förnuftsvidrig, löjlig.

A'bu, arab., ”fader”, motsvarar hebreiska ab.

A'bu Bekr, 573—G34, profeten Muhammeds svärfar och efter dennes död den förste kalifen.

Abuki'r, egyptisk hamn nö. om Alexandria. Vid ett sjöslag utanför A. 1708 förstörde den engelska sjöhjälten Nelson i grund den franska flottan under Napoleons egyptiska fälttåg.

Abundan'tia, romersk gudomlighet, personifierande överflödet, ofta framställd på mynt, utgjutande penningar ur ett ymnighetshorn.

Abu-Simbel, ort i Nubien på ö.' Nil-stranden, omkring 100 mil från Kairo, berömt för två i strandsluttningen uthuggna klipptempel från Ramses II :s tid (omkr. 1300 f. Kr.). Det större har 4 stycken 20 in. höga

kolossalstatyer vid ingången.

Abtrsus, lat., missbruk. — Per a b u s u m, genom missbruk.

Abyssi’Tiien, se Abessinien.

Abys’sisk bergart, djupbergart, Jfr Bergarter,

Aca’cia, växtsläkte av fam. Leguminosæ. Flera arter träd el. buskar i varma länder. En del australiska arter ha skivlika bladskaft, medan själva bladen äro felslagna och saknas. Från afrikanska arter erhålles gummi arabicum. Jfr Ärtträd.

Acajouträdet [akasjo’-] (Anacardium occidentale) finnes i Sydamerika och Afrika och odlas för sina frukter, ”elefantlössen”, som användas till framställning av märkbläck.

Knopp från acanthusört (överst) och acanthusornament. **Acan’thus,** ett släkte högväxta örter, som finnas i Medelhavsländerna. Deras flikiga och taggiga blad ha efterbildats särskilt i den antika byggnadskonstens ornament. Till A. hör bl. a. Björnkloört (A. mollis), som hos oss någon gång odlas i växthus.

A capel’la, *mus.*, ”i kyrkostil”, sång utan beledsagning av instrument.

Acceleran’do [aks-], *mus.*, förkortat accel., med alltmer påskyndad hastighet.

Acceleration, tilltagande hastighet. (Jfr Hastighet och Tyngdkraftens acceleration.)

Accent [aksent’]. — 1. Tonvikt, framhävande i talet (genom styrka el. ton) av en stavelse framför och i jämförelse med andra. I svenskan skiljer man på dels akut A., som är mera skarp, vanligen med stigande tonhöjd i första stavelsen, t. ex. anden av and, dels grav A., som är mera tung och med sjunkande tonhöjd på första stavelsen, t. ex. anden av ande. — 2. Man begagnar termen A. också för tecken, varmed vissa bokstäver utmärkas, ofta för att ange olikhet i uttal. Ex. é = akut A. (fr. accent aigu [ägy’]), è = grav A., ê = A. cirkumflex.

Accentue’ra, (se Accent), betona (t. ex. ord, stavelser, taktdelar). Absolut temperatur, temperatur, räknad i grader från den absoluta* nollpunkten.

Absolve’ra, lösa, frigöra, avsluta en examen.

Absorbe’ra, i sig upptaga. Jfr Ab-sorption.

Absorption, upptagande. — Fys. 1. Gasers upptagande i fasta och flytande kroppar. — 2. Den minskning, som ljus- och värmestrålning undergår vid passerandet av olika materia. När t. ex. ljus passerar en röd glasskiva, absorberas övriga i vått ljus ingående färger, och endast de röda strålarna genomsläppas. (Jfr Ljus.) Luften absorberar så väl en del av solstrålningen som den från den uppvärmda marken utgående värmestrålningen. — Lantbr. Växtnäringsämnens upptagande och kvarhållande i åkerjorden.

Abstinen’s, lat., återhållsamhet.

Abstrahe’ra, bortse från något. — Abstraktion kallas i psykologien den handling, genom vilken vi bortse från mera likgiltiga egenskaper hos en besläktad grupp av föremål och i stället fästa uppmärksamheten på mera väsentliga och gemensamma egenskaper. På så sätt bildas en mera omfattande förallmänligad föreställning, som dock samtidigt är blekare, mindre livfull än det åskådliga verklighetsintrycket. Abstrakt’, något allmänt, som blott utgör en tankebild (motsats: konkret). A. användes även för att beteckna något svårfattligt, dunkelt.

Abstrakt’, se Abstrahera.

Abstru’s, dunkel, svårfattlig.

Absurd’, lat., orimlig, förnuftsvidrig, löjlig.

A’bu, arab., ”fader”, motsvarar hebreiska ab.

A’bu Bekr, 573—G34, profeten Muhammeds svärfar och efter dennes död den förste kalifen.

Abuki’r, egyptisk hamn nö. om Alexandria. Vid ett sjöslag utanför A. 1708 förstörde den engelska sjöhjälten Nelson i grund den franska flottan under Napoleons egyptiska fälttåg.

Abundan’tia, romersk gudomlighet, personifierande överflödet, ofta framställd på mynt, utgjutande penningar ur ett ymnighetshorn.

Abu-Simbel, ort i Nubien på ö.' Nil-stranden, omkring 100 mil från Kairo, berömt för två i strandsluttningen uthuggna klipptempel från Ramses II :s tid (omkr. 1300 f. Kr.). Det större har 4 stycken 20 in. höga kolossalstatyer vid ingången.

Abtrsus, lat., missbruk. — Per a b u s u m, genom missbruk.

Abyssi’Tiien, se Abessinien.

Abys’sisk bergart, djupbergart, Jfr Bergarter,

Aca’cia, växtsläkte av fam. Leguminosæ. Flera arter träd el. buskar i varma länder. En del australiska arter ha skivlika bladskaft, medan själva bladen äro felslagna och saknas. Från afrikanska arter erhålles gummi arabicum. Jfr Ärtträd.

Acajouträdet [akasjo’-] (Anacardium occidentale) finnes i Sydamerika och Afrika och odlas för sina frukter, ”elefantlössen”, som användas till framställning av märkbläck.

Knopp från acanthusört (överst) och acanthusornament. **Acan’thus,** ett släkte högväxta örter, som finnas i Medelhavsländerna. Deras flikiga och taggiga blad ha efterbildats särskilt i den antika byggnadskonstens ornament. Till A. hör bl. a. Björnkloört (A. mollis), som hos oss någon gång odlas i växthus.

A capel’la, *mus.*, ”i kyrkostil”, sång utan beledsagning av instrument.

Acceleran’do [aks-], *mus.*, förkortat accel., med alltmer påskyndad hastighet.

Acceleration, tilltagande hastighet. (Jfr Hastighet och Tyngdkraftens acceleration.)

Accent [aksent’]. — 1. Tonvikt, framhävande i talet (genom styrka el. ton) av en stavelse framför och i jämförelse med andra. I svenskan skiljer man på dels akut A., som är mera skarp, vanligen med stigande tonhöjd i första stavelsen, t. ex. anden av and, dels grav A., som är mera tung och med sjunkande tonhöjd på första stavelsen, t. ex. anden av ande. — 2. Man begagnar termen A. också för tecken, varmed vissa bokstäver utmärkas, ofta för att ange olikhet i uttal. Ex. é = akut A. (fr. accent aigu [ägy’]), è = grav A., ê = A. cirkumflex.

Accentue’ra, (se Accent), betona (t. ex. ord, stavelser, taktdelar). Absolut temperatur, temperatur, räknad i grader från den absoluta* nollpunkten.

Absolve’ra, lösa, frigöra, avsluta en examen.

Absorbe’ra, i sig upptaga. Jfr Ab-sorption.

Absorption, upptagande. — Fys. 1. Gasers upptagande i fasta och flytande kroppar. — 2. Den minskning, som ljus- och värmestrålning undergår vid passerandet av olika materia. När t. ex. ljus passerar en röd glasskiva, absorberas övriga i vått ljus ingående färger, och endast de röda strålarna genomsläppas. (Jfr Ljus.) Luften absorberar så väl en del av solstrålningen som den från den uppvärmda marken utgående värmestrålningen. — Lantbr. Växtnäringsämnens upptagande och kvarhållande i åkerjorden.

Abstinen’s, lat., återhållsamhet.

Abstrahe’ra, bortse från något. — Abstraktion kallas i psykologien den handling, genom vilken vi bortse från mera likgiltiga egenskaper hos en besläktad grupp av föremål och i stället fästa uppmärksamheten på mera väsentliga och gemensamma egenskaper. På så sätt bildas en mera omfattande förallmänligad föreställning, som dock samtidigt är blekare, mindre livfull än det åskådliga verklighetsintrycket. Abstrakt’, något allmänt, som blott utgör en tankebild (motsats: konkret). A. användes även för att beteckna något svårfattligt, dunkelt.

Abstrakt’, se Abstrahera.

Abstru’s, dunkel, svårfattlig.

Absurd’, lat., orimlig, förnuftsvidrig, löjlig.

A’bu, arab., ”fader”, motsvarar hebreiska ab.

A’bu Bekr, 573—G34, profeten Muhammeds svärfar och efter dennes död den förste kalifen.

Abuki’r, egyptisk hamn nö. om Alexandria. Vid ett sjöslag utanför A. 1708 förstörde den engelska sjöhjälten Nelson i grund den franska flottan under Napoleons egyptiska fälttåg.

Abundan’tia, romersk gudomlighet, personifierande överflödet, ofta framställd på mynt, utgjutande penningar ur ett ymnighetshorn.

Abu-Simbel, ort i Nubien på ö.' Nil-stranden, omkring 100 mil från Kairo, berömt för två i strandsluttningen uthuggna klipptempel från Ramses II :s tid (omkr. 1300 f. Kr.). Det större har 4 stycken 20 in. höga kolossalstatyer vid ingången.

Abtrsus, lat., missbruk. — Per a b u s u m, genom missbruk.

Abyssi’Tiien, se Abessinien.

Abys’sisk bergart, djupbergart, Jfr Bergarter,

Aca’cia, växtsläkte av fam. Leguminosæ. Flera arter träd el. buskar i varma länder. En del australiska arter ha skivlika bladskaft, medan själva bladen äro felslagna och saknas. Från afrikanska arter erhålles gummi arabicum. Jfr Ärtträd.

Acajouträdet [akasjo’-] (Anacardium occidentale) finnes i Sydamerika och Afrika och odlas för sina frukter, ”elefantlössen”, som användas till framställning av märkbläck.

Knopp från acanthusört (överst) och acanthusornament. **Acan’thus,** ett släkte högväxta örter, som finnas i Medelhavsländerna. Deras flikiga och taggiga blad ha efterbildats särskilt i den antika byggnadskonstens ornament. Till A. hör bl. a. Björnkloört (A. mollis), som hos oss någon gång odlas i växthus.

A capel’la, *mus.*, ”i kyrkostil”, sång utan beledsagning av instrument.

Acceleran’do [aks-], *mus.*, förkortat accel., med alltmer påskyndad hastighet.

Acceleration, tilltagande hastighet. (Jfr Hastighet och Tyngdkraftens acceleration.)

Accent [aksent’]. — 1. Tonvikt, framhävande i talet (genom styrka el. ton) av en stavelse framför och i jämförelse med andra. I svenskan skiljer man på dels akut A., som är mera skarp, vanligen med stigande tonhöjd i första stavelsen, t. ex. anden av and, dels grav A., som är mera tung och med sjunkande tonhöjd på första stavelsen, t. ex. anden av ande. — 2. Man begagnar termen A. också för tecken, varmed vissa bokstäver utmärkas, ofta för att ange olikhet i uttal. Ex. é = akut A. (fr. accent aigu [ägy’]), è = grav A., ê = A. cirkumflex.

Accentue’ra, (se Accent), betona (t. ex. ord, stavelser, taktdelar).Acceptant’ [aks-]. Den, som fi en växel skriftligen förbinder sig att betala denna (accepterar el. godkänner växeln). Efter accepterandet kallas växeln ofta accept.

Accepte’ra, godkänna, antaga. Jfr Acceptant.

Accessi’bel [aks-], tillgänglig.

Accession, tillökning, förvärv. A e-cessio 11 skatalo g, förteckning över nyförvärv, t. ex. i ett bibliotek.

Accessoa’r, bisak, tillbehör.

Accesso’risk [ak’s-], som bisak hörande till något.

Accesso’riska mineral, sådana mineral, som endast i oväsentlig mängd ingå i bergarterna. Vanliga A. äro apatit, zirkon, titanit och magnetit.

Aceiden’s [ak’s-J. — 1. I allmänt språkbruk tillfällighet, liten händelse.

— 2. Mindre tryckalster, som affischer, visitkort, etiketter o. d. Det färdigtryckta arbetet kallas a c c i-denstryck. — Acciden smaskin el. -press, liten tryckpress för accidenstryck.

Accis [aksi’s], benämning å vissa skatter (”inre konsumtionsskatter” till skillnad från tullar). För närvarande utgå i Sverige följande acciser: soc-ker-, tobaks-, malt- och brännvins-tillverkningsskatt, rusdrycksförsälj-ningsmedel samt omsättnings- och ut-skänkningsskatt å spritdrycker. I riksstaten för budgetåret 1925—192G äro A. upptagna till sammanlagt 156.9 milj. kr.

A’cer, växtsläkte av fam. Aceracess. Hit hör vår Vanliga lönn (A. platanoides) samt den nordamerikanska Sockerlö n n e n (A. sacclia-rinum), ur vars saft framställes socker.

Aceta’l, ett alkoholderivat. Användes såsom bedövande och sömngivande medel.

Aeeta’t, salt av ättiksyra.

Aceto’n, en vätska med eterliknan-de lukt, som kommer till användning i den kemiska industrien. Användes bl. a. som lösningsmedel för acety-len.

Acetyle’n, ett gasformigt kolväte av formeln C2I-I2. Framställes genom att begjuta kalciumkarbid med vatten. A. brinner med starkt lysande låga och användes på grund härav och på grund av det bekväma framställningssättet för belysning, t. ex. i velocipedlyktor. Den Dalénska gasackumulatorn håller i en porös massa acetylengas under tryck löst i aceton. Jfr Agaljus.

Acety’l-Salicy’lsyra, förening mellan ättiksyra och salicylsyra, är ett smärtstillande och febernedsättande medel, som särskilt liar användning vid behandling av ledgångsreumatism.

Acheron [a’k-], i grek. myt. suckarnas flod, en av floderna i underjorden,

Aclieul [asjölF], arJceol., en ort i Frankrike, efter vilken ett av de tidigaste paleolitiska kulturskedena uppkallats.

Achille’a, växtsläkte, tillhörande fam. Compositse. I Sverige är Röllekan (A. millifolium) allmän.

Achilles, se Akilles.

Achna’ton, 1375—1350 f. Kr., egyptisk konung, hette ursprungligen Amenho-tep IV. A. kom i konflikt med prästerskapet i Tebe och byggde något nordligare en ny huvudstad, Tell-el-Amarna, där han påbjöd dyrkandet av solguden som enda gud. Hans namn betyder den som behagar solskivan (Aton). Han efterträddes av Tutanch-amon.

Acke, J. A. G., 1859—1924, svensk målare, bekant bl. a. som utmärkt porträttmålare (Heidenstam, Tope-lius). Till hans mera kända verk hör I skogstemplet, som finnes å Tliielska galleriet.

Ackja el. pulka, lapparnas med en ren förspända åksläde.

Acklamation, allmän bifallsyttring till ett förslag, antaga ett förslag utan omröstning.

Acklimatisation, anpassning till ett främmande klimat.

Ackomodation, anpassning efter omgivningen, efter yttre omständigheter. Inom medicinen förstås med A. ögats förmåga att inställa sig för seende på olika avstånd. Ett normalt öga är i vila inställt för seende på långt avstånd. Genom sammandragning av en muskel i ögat ändras denna inställning, så att föremål på närmare håll tydligt kunna uppfattas. Denna förmåga av A., av inställning på nära håll, försvinner så småningom hos gamla personer. Detta är orsaken till långsynthet.

Ackommode’ra, anpassa.

Ackompanjera el. ackompagnera [-panje’ra], beledsaga, med instrument beledsaga sång eller ett instrumental-

solo. — Ackompanjemang’, be-ledsagning till huvudstämma. — Ac-kompanjatö’ r, person, som utför ett ackompanjemang.

Acko’rd. — Mus., samtidigt klingande toner av olika höjd och med inbördes bestämda avstånd, intervaller. — Iland., en mellan en gäldenär och hans fordringsägare träffad överenskommelse, att fordringsägarna såsom full betalning godkänna, att gäldenären betalar allenast viss del (viss procent) av deras fordringar. A. är i regel frivilligt och bindande endast för de fordringsägare, av vilka detsamma godkänts. Under vissa betingelser (godkännande av visst i lag fastställt flertal av fordringsägarna, representerande viss övervägande del av det to-tala skuldbeloppet) kan dock såväl utan samband med som under konkurs ett ackord (tvångsackord) komma till stånd, som är bindande även för de fordringsägare, som icke velat biträda detsamma. Jfr Tvångsackord.

Ackordlön, lön, som utgår i förhållande till utfört arbete, oberoende av den tid, som använts för detsamma.

Ackordsarbete, arbete, för vilket ackordlön utgår.

Ackredite’ra, anförtro, giva fullmakt åt ombud el. sändebud (ackrediterad minister).

Ackumulation. — 1. I allmänt språkbruk ansamling, anhopning. — 2. Den avlagring av material, som floderna föra med sig till sina mynnings-områden (ex. deltan), bränningar och vågsvall taga med sig från kusterna, glaciärerna från den berggrund, de överskrida (moräner, isälvsgrus o. s. v.), vindarna från marken (dyner, löss).

Ackumula’tor, uppsamlare, anordning för att uppsamla och när så önskas åter avgiva elektrisk kraft, värme, gas eller annat. (Jfr Elektrisk ackumulator, Gasackumulator).

Ackura’t, noggrann, punktlig; pre-, cis, alldeles.

Ackusativ, kasus av substantiv, adjektiv el. pronomen. A. utgör den del av satsen el. meningen, på vilken en verksamhet är riktad. Ex.: Jag skriver ett brev. Hon slog hono m.

Ackuscliörsgroda (Alytus obstetri-cans) lever i s. Europa. Längd högst 5 cm. Parningen sker på land. Rommen sammanhänger i långa band, vilka hannen virar kring bakbenen och för med sig, tills kläckningen börjar, då han ger sig ut i vattnet.

Ackuschör’ska, se Barnmorska.

Ack visit i ön, förvärv, anskaffande. — Ac k visitions katalog är en efter förvärvs datum upprättad förteckning över t. ex. böcker.

Ackvisitör, person, som för ett företags räkning anskaffar t. ex. annonser, försäkringar, köpare.

Aconca’gua, Sydamerikas högsta fjäll (7,020 m. ö. li.), ligger på argentinska sidan av gränsen mellan Chile och Argentina, nö. om Santiago. A. är en gammal utbrunnen vulkan utan krater.

Aconi’tum, se Stormhattsläktet och Akonitin.

A conto, i avräkning.

Aco’rus Ca’lamus, se Ivalmusrot.

Acre. — 1. Ytmått, som användes i England, Förenta Staterna och Kanada samt i vissa andra länder, motsvarande 0.405 hektar. — 2. Territorium i Brasilien på gränsen till Bolivia. 180,000 kvkm., 105,000 inv.

Act, avser i allmänhet act of parlia-ment, d. v. s. en av engelska parlamentet fastställd lag.

Ac’ta, lat., urkunder, handlingar; ingår ofta i titeln på vetenskapliga tidskrifter. Lägga ad a c t a, lägga till handlingarna, d. v. s. icke vidare befatta sig med.

A. D., se Anno Domini.

Adagio [adad’jå], mus., långsamt. Betecknar att musikstycket skall spelas långsammare än andante men ej så långsamt som largo. Är en vanlig tempobeteckning för tredje satsen i en symfoni eller sonat.

Ad akta, se Acta.

Adam [adang’], A. C., 1803—56, fransk tonsättare, som har komponerat ett flertal operor. Till hans mest kända verk höra Konung för en dag och N iirnbergerdockan. A. är även känd genom sin ”Julsång”.

Adam av Bremen, föreståndare för domskolan i Bremen på 1000-talet. Han har skrivit ett historiskt arbete om det bremenska ärkestiftet, vilket innehåller mycket värdefulla upplysningar bl. a. om Norden.

Adams [ffidd’£ems]. — 1. S. A., 1722—1803, nordamerikansk politiker, en av ledarna för U. S. A: s frihetskamp mot England. A. har kallats ”den amerikanska revolutionens fader”. — 2. J. A., 1735—1820, nordamerikansk politiker, bidrog verksamt till U. S. A:s självständighetsförkla-ring 1776. 1797—1801 var A. U. S. A: s andre president. — 3. J. Q. A., 1767— 1S48, nordamerikansk politiker, utrikesminister under Monroes presidentskap. Som sådan utarbetare han den s. k. Monroedoktrinen. 1S25 valdes A. till U. S. A:s sjätte president.

Adams Peak LpikJ, bergstopp på Ceylon, 2,241 m. ö. h. Vallfartsort för religioners anhängare.

A’damsiipple, den frambuktning på halsen, som orsakas av struphuvudet.

Ada’na, stad i Turkiet (Mindre Asien) vid Bagdadbanan och den segelbara floden Seihun. 64,000 inv. Betydande transitoliandel.

Adaptation, anpassning av känsligheten hos ett organ efter retmedlets styrka. I skymning apterar, d. v. s. anpassar, ögat sig så småningom efter den svagare belysningen.

A dato (även Dato), förkortat a. d., från denna dag.

Ad’da, biflod till Po, n. Italien.

Addcn’der, de tal el. uttryck, som skola adderas.

Adde’ra, lägga tillsammans. Jfr Addition.

Ad’dis Abbcba’, Abessiniens huvudstad. Omkr. 70,000 inv. A. är med järnväg förbunden med hamnstaden Djibouti i Franska Somaliland.Addison [sedd’isn], J., 1672—1719, engelsk författare. Var medarbetare i den av hans vän Steele grundade tidskriften The Spectator (förebilden för Dalins Argus) och skrev här talrika uppsatser över politiska, moraliska ocli ekonomiska frågor. A. hade en lätt och flytande stil och en lugn humor, som än i dag bevarat hans popularitet.

Addisons sjukdom är uppkallad efter en engelsk läkare. Den är en sällsynt, vanligen dödlig sjukdom, som medför försvagad hjärtverksamhet, allmän mattighet och kraftförfall samt ett egendomligt mörknande av huden. A. orsakas av förstöringar och sjukliga förändringar i binjurarna. Jfr Inre sekretion.

Addition, summering, ett av de fyra enkla räknesätten. Vid addition läggas ett eller flera tal till varandra, så att en summa erhålles. Ad ditio nstecknet, plus (+), anger, att talen på ömse sidor 0111 detta, vilka benämnas termer, skola läggas tillsammans.

Ådditionella rotskott uppstå ur knoppar från rötterna hos talrika växter såsom asp, hallonbuske, åkertistel in. fl. Spela en viss roll för spridningen av dessa växter.

Additiva egenskaper, sådana egenskaper hos en blandning el. lösning, som äro direkt bestämda av de ingående beståndsdelarnas proportioner och ursprungliga egenskaper.

Adduk’tor kallas en muskel, som för en kroppsdel mot medellinjen.

A découvert kovä’rJ, fr. Sälja å découvert anger, att man förbinder sig att leverera värdepapper el. dyl. utan att för ögonblicket äga dem, i avsikt att köpa dem billigare till [-leveranstiden.

Adekva’t, fullkomligt motsvarande.

Adel, folkklass, som ännu i vissa länder åtnjuter i lag stadgade, ärftliga företrädesrättigheter. A. liar funnits i alla

gamla kulturländer, ex. spartia-terna, det härskande krigar ståndet i Sparta, och patricierna, sedermera optimaterim, Roms adelsstånd. Genom Alsnö stadgar 1279 uppkom det svenska frälset, ett skattefritt krigar-stånd. Omkring 1500 börjar benämningen A. ersätta namnet frälse. Inom A. funnos två klasser, hög- och lågadel. Under Krik XIV instiftades greve- och friherrevärdiglieteriia. I och med A:s växande inflytande och allt mindre skyldighet till krigstjänst m. m. övergick A. från att vara en tjänsteadel till en bördsadel. Bland A:s nya privilegier var ensamrätten till rikets höga ämbeten. Till 1806 utgjorde adeln ett av de fyra stånden i riksdagen. Efter hand ha samtliga A:s företrädesrättigheter avskaffats i

Sverige liksom i de flesta främmande länder.

Adelaide [adelä*d], huvudstad i staten Sydaustralien (Australiska statsförbundet). 290,000 inv. Livlig handelsstad. Universitet.

Adelsberg-^rottan, berömd, väldig grotta med droppstensbildningar i karstlandskapet i Krain, n. 0111 Adriatiska havet.

Adelsfana kallades en ryttaretrupp, som adeln alltsedan Gustav Vasas tid var skyldig att uppsätta; den avskaffades i början av 1800-talet.

Adelsköld, Klas Adolf, 1824—1907, järnvägsbyggare, politiker. Tog det första spadtaget till den första järnvägen i Sverige (Fryksta—Klarälven) år 1849.

Adelsmöten kallas svenska adelns regelbundet infallande samman träden, vilka trätt i stället för den ståndsrepresentation, som adeln ägde före 1806 års representationsreform. A:s närmaste uppgift är att bevaka vissa adelns ekonomiska intressen. Det samlas vart tredje år.

Adelsnäs, säteri i sö. Östergötland, Åtvids socken. Huvudgård i Adelsvärdska baroniet. 1,022 har.

Adelstitlar, hos vissa folk förekommande adliga titulaturer såsom prins, hertig, furste, markis m. fl. I Sverige finnas endast Greve och Fri-h erre (el. Baron).

Adelswärd, A. T., f. 1860, liberal politiker, finansminister 1911—14. A. innehar Sveriges enda baro ni, bestående av Åtvidabergs kopparverk, Adelsnäs gård samt en del andra egendomar. A. var ledamot av andra kammaren 1906—08 och 1912—19 samt av första kammaren 1920—24.

Adelsö i Björkfjärden, Mälaren, rik på medeltida fornlämningar, bl. a. Alsnöhus, borg från Magnus Ladulås’ tid.

Aden [feddn], hamnstad vid Arabiens sv. hörn, engelsk koloni. 00,000 inv., övervägande araber. A. ligger inom ett ofruktbart område men har som frihamn betydelse för sjöfarten.

Adenoi’da vegetatio’ner, växande lymfvävnad i svalget. Jfr Tonsiller.

Adeno’m, godartad svulst från körtelvävnad.

Adenviken [ffiddn-], vik av Indiska oceanen, mellan Arabiens s. kust och Somalilialvön, genom sundet Bab el Mandeb förbunden med Röda havet.

Adep’t, under medeltiden en guld-makare, soin funnit ”de vises sten”; betyder nu en lärjunge el. person, vilken blivit delaktig av svår lärd vetenskap el. invigd i ordenshemlig-heter.

A deux mains [a-dö-mäug’], mus,, för två händer, Adlieren’s, med., samman lödning vanligen mollan de glatta hinnor, som bekläda bukhåla, lungor ooh hjärta. A. spolar en viss roll vid åtskilliga sjukdomar. Tarmvred kan boro på A., ooh A. kan vidare förhindra kväv-gasbehandling vid tuberkulos.

Adhcsion, fastklibbning, fasthållande, sammanhållning mollan kroppar av olika slag. Målning, limning o. d. möjliggöres tack vare adhesionskraf-ten.

Ad lio’minom, lat., användes om argument, som avse att bevisa el. övertyga med skäl, som personligt beröra motståndaren.

Adiaba’tisk kallas den förändring i tryck och volym, som en gas undergår utån att något värme upptages från el. avges till omgivningen. — A. uppvärmning äger rum, när en gasmassa komprimeras, avkylning, när den utvidgas.

Adia’fora, likgiltiga handlingar, som varken skada el. göra nytta.

Adian’tum, se Jungfruhår.

Adiaterma’n, ej genomtränglig för värmestrålar.

Adige fa’didje], ty. Etsoh, italiensk flod, som från Tyrolen rinner ned på Lombardiska slätten ooh parallellt med Po utmynnar i Adriatiska havet.

A'dils, konung av ynglingaätten. Hans fader var Ottar Vendelkrftka.

Ad (in) infini’tum, lat., i oändlighet, obegränsat.

Adirondaoks [adäj’råndaks], en del av Appalacherna, som fällor inom staten New York. Järnmalmer; mycket besökta sommarortor.

Adjektiv, egenskapsord, tilläggsord till substantiv, dels som attribut,

d. v. s. omedelbart (en vacker byggnad), dels som predika tiv, d. v. s. genom ett verb (Byggnadon är vacker). I svenska språket böjas A. till numerus samt kunna ha gradförhöjning och stå i bestämd el. obestämd form.

Adjungera, förordna någon till biträde el. till att upprätthålla en frånvarande .ämbetsmans befattning, speciellt person, som förordnats att för viss tid biträda i kommittéarbete el. dylikt. Även ledamöter av överrätter el. kollegiala ämbetsverk sägas vara A.

Adjun’kt, ordinarie läraro vid läroverk och seminarier el. prästerligt biträde (pastorsadjunkt). Jfr Lektor.

Adjutant, offioer, som står till Överordna ds förfogande, el. officer, som uppvaktar furstlig person.

Adjö. fr. adieu, egentligen åt Gud (anbefalla i Guds beskydd).

Adler. — 1. Viktor A., 1852—1918, österrikisk politiker, grundläggare av det socialdemokratiska partiet i Österrike och efter revolutionen 1918 en kort tid utrikesminister. — 2. Fried-

rich A., f. 1879, son till föregående och en av ledarna för det österrikiska socialdemokratiska partiet. Nedsköt den 21 oktober 191 (> i Wien den österrikiske ministärchefen K. Stiirgkh, som ställt sig fientlig mot de fredssträvan-den som A. företrädde. Blev för mordet dömd till 18 års tukthus men frigavs i okt. 1918 efter revolutionen och har sedan spelat en framträdande roll såväl inom österrikisk politik som inom Wieninternationalen.

Adlerbeth. — 1. G. J. A., 1751—1818, en av de mera bemärkta skalderna under Gustav III :s tid. Särskilt känd för översättningar av latinska och franska poetiska författare. A. var även verksam som politiker. — 2. J. A. A., 1785—1844, forn forska re. bekant som stiftare av Götiska förbundet.

Adlercreutz [-kröjts], K. J. 1757 —1815, härförare. Under finska kriget visade han personligen stor tapperhet mon var däremot mindre framstående som fältherre. Efter krigets slut var han den. som vid statskuppen 1809 arresterade Gustav TV Adolf.

Adlersparre G., 1700—1835, politiker och krigare. Som befälhavare över västra armén var han den, som 1809 gav signalen till upproret, då Gustav IV Adolf avsattes. Sedan Karl XIII blivit konung, förmådde A. riksdagen att utse prinsen av Augu-stenburg till kronprins. Senare dolen av sitt liv ägnade han sig åt skrift-ställarskap. Hans uttalande rörande händelserna vid statskuppen 1809 ledde till ön tryokfrihotsprooess.

Ad irbitum, lat., förkortat a d 1 i b., efter bohag.

Ad (in) majo’rem Dei g;lo’riam, lat., ”till Guds större ära”, d. v. s. till Guds äras förhärligande. Jesuiternas valspråk.

Administration, förvaltning, särskilt statsförvaltning, även konkursförvaltning.

Admira’bel, beundransvärd.

Admiralite’tsöarna, se Amiralitets-öarna.

Admiranterna, se Amiranterna.

Admiration, lieundran.

Admission, tillträde, medgivande.

Admonition, påminnelse, varning.

Ad no’tam, lat., ”till anteckning”; taga något ad n o t a m, uppmärksamma något, lägga något på minnet.

Adolf Frodrfk, församling i Stockholm, 17.000 inv.

Adolf Fredrik, 1710—71, konung i Sverige 1751—71, son till Kristian August, hertig av Holstein-Gottorp. Genom påtryckning från ryskt håll förmåddes Sveriges riksdag att välja honom till tronföljare. Som konung visade han sig föga framstående och lät i stor utsträckning leda sig av sin gemål, den härsklystna ochbegåvade Lovisa Ulrika av Preussen. Hon förmådde lionom till flera obetänksamma försök att stärka kungamakten. Dessa resulterade endast i att han förlorade allt inflytande. Riksdagen beslöt, att om konungen vägrade underskrift skulle hans namnteckning kunna ersättas med en namnstämpel. Något nämnvärt inflytande på styrelsen lyckades han ej återvinna. Personligen var han godmodig och oförarglig och intresserade sig särskilt för svarvning och soldatexercis.

Ado’nis, enligt den grekiska gudasagan en bildskön yngling, vars död förorsakade gudinnan Afrodite, som älskade lionom, en sådan smärta, att Zeus tillät, att A. en del av året vistades hos henne. I överförd bemärkelse betecknas som A. en vacker och av kvinnor bortskämd yngling.

Adopte’ra, upptaga som eget.

Adoption, upptagande av annans barn som eget. A. medför väsentligen samma rätt som den, som tillkommer barn i äktenskapet; för A. fordras medgivande av domstol, barnets föräldrar el. förmyndare samt barnet självt, 0111 det fyllt 12 år. A. medgives endast, om det kan anses gagna barnet.

A’dor, G., f. 1S45, schweizisk politiker, upprepade gånger president i Edsförbundet, ordförande i Internationella Röda Korskommittén. A; har varit verksam inom det internationella lagstiftningsarbetet och var hederspresident vid N. F:s andra församling i Genéve 1921.

Adore’ra, avguda, dyrka.

Adrenali’n, ett ämne, som avsöndras från körtlar, vilka ligga intill njurarna och därför kallas binjurar. Detta ämne orsakar sammandragning i blodkärlen, och det användes därför bland annat i blodstillande syfte.

Adress’, en persons uppehållsort; utanskrift å brev; skrift, innehållande gemensam lyckönskan el. anhållan.

Adressant’, avsändare av brev.

Adressa’t, ~den, till vilken ett brev är ställt.

A’dr ia, stad i n. Italien. 18,100 inv.

Adriano’pel, stad i det europeiska Turkiet. 56,000 inv. A., uppkallad efter sin grundläggare, den romerske kejsaren I-Iadrianus (d. 13S), erövrades på 1300-talet av turkarna. I fredsslutet efter världskriget erhöll Grekland A. men tvingades efter kriget i Mindre Asien 1922 att återlämna staden till Turkiet.

Adria’tiska havet, den stora viken av Medelhavet mellan Italien och Balkanhalvön, genom det 66 km. breda Otrantosundet förbundet med Joniska havet. 78 mil långt, största bredd 23

mil, i den s. delen upp till 1,590 m. djupt. På italienska sidan få goda hamnar (Ancona, Venedig, Brindisi),

däremot många på den sönderskurna nord- och östkusten (Triest, Pola, Fiume, Ragusa, Durazzo m. fl.).

Adsorption, vissa porösa el. pulver-formiga ämnens förmåga att upptaga gaser och även salter ur lösningar.

Adstring;e’rande medel, sammandragande medel, som minska svullnad, vätskeavsöndring ocli blodfyllnad. Garvsyror utöva en sådan verkan och likaså en del metallsalter såsom blysocker och alun.

Aduce’ring, en process, vars syfte är att bibringa järnet i färdiggjutna föremål större seghet och smidbarhet. Syftet nås genom upphettning av de gjutna föremålen i slutna järnkistor tillsammans med oxiderande ämnen (aduceringspulver), vanligen liammar-slagg. Genom oxidationen minskas kolhalten i gjutjärnet.

A-dur, tonart med A. till grundton och tre kors (f, c och g). Parallelltonart är fiss moll.

Ad ven’t (lat. adventus, ankomst), den tid av kyrkoåret, som föregår julen.

Advenfc Bay [-bäi], vik av Isfjorden på Spetsbergens västkust, kolgruvor och gruvsamhälle.

Adventis’ter, religiös sekt, bildad i Nordamerika 1831. A. tro på Kristi ankomst och det tusenåriga rikets snara begynnelse. Ursprungligen ansåg stiftaren, William Miller, att detta skulle äga rum 1843. A. ha senare delats på flera riktningar, sjunde-dagsadventister, vilka ha lördagen som vilodag, Millenniumsadventister m. fl.

Adverb’, ”omständighetsord”, biord, stående som bestämning till verb (gå fort), substantiv (närmast dörren). adjektiv (ganska lång), pre-position (j u s t innan) el. annat A. (mycket bra).

Adverbia’1, satsdel, bestämmande adjektiv, adverb el. verb, bestående av annat adverb, substantiv, prepositions-uttryck el. hel ordgrupp. Ex. Jag reser i kväll. Han gick långsamt.

Advoee’ra, försvara en sak genom spetsfundigheter eller juridiska knep.

Advoka’t, juridiskt bildad fullmäktig inför domstol. I Sverige finnes ej i egentlig mening något advokatstånd, då varje myndig person, som åtnjuter medborgerligt förtroende, har rätt att föra talan inför domstol.

Advokatf i skal, kronans ombudsman och allmän åklagare i hovrätterna, kammarkollegium, kammarrätten och marinförvaltningen samt vid flottans station i Karlskrona. **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi’l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A’er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero’b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami’k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi’, läran om luften.

Aeromekani’k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona’ut, luftseglare, flygare.

Aeropla’n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas

intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Æröskøbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring

vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motoriskt afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro

dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Æröskøbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet

och därmed sammanhängande fenomen.

Æru’go no’bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula’pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi’, kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa’bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt’, häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte’rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie’ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite’t, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme’ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch’, anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix’, förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista’n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi’l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Æröskäbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid "motorisk afasi" kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid "sensorisk afasi" hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi’, läran om luften.

Aeromekani’k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona’ut, luftseglare, flygare.

Aeropla’n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati’k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru’go no’bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula’pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi’, kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa’bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt’, häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte’rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie’ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite’t, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme’ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch’, anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix’, förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista’n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas

dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Æröskóbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid "motorisk afasi" kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid "sensorisk afasi" hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som

personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A.

kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap,

aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid "motorisk afasi" kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid "sensorisk afasi" hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska

och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix’, förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista’n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi’l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A’er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero’b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami’k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi’, läran om luften.

Aeromekani’k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona’ut, luftseglare, flygare.

Aeropla’n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati’k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru’go no’bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula’pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi’, kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador

å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa’bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt’, häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte’rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie’ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite’t, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme’ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch’, anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix’, förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista’n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi’l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A’er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero’b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami’k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi’, läran om luften.

Aeromekani’k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona’ut, luftseglare, flygare.

Aeropla’n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati’k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru’go no’bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula’pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi’, kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa’bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt’, häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte’rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie’ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite’t, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme’ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch’, anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix’, förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista’n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia:

Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Æröskøbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid "motorisk afasi" kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid "sensorisk afasi" hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m.

ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula’pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi’, kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa’bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt’, häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte’rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie’ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite’t, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme’ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch’, anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix’, förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista’n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi’l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A’er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid

”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa’bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt’, häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte’rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie’ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite’t, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme’ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch’, anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix’, förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista’n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi’l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A’er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero’b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami’k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi’, läran om luften.

Aeromekani’k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner,

araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För

A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm.,

omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid ”motorisk afasi” kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid ”sensorisk afasi” hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på

fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt läge **Æbeltoft,** stad vid Æbeltoftviken, ö. Jylland, Danmark. 2,000 inv

Ædi'l, edil, fornromersk ämbetsman, vilken biträdde folktribunerna särskilt vid bevakandet av plebejernas intressen. Senare fingo Æ. huvudsakligen till uppgift att övervaka ordningen.

Æneas, se Eneas.

A'er, lat., luft. Aero- i sammansatta ord anger, att dessa ha med luften att göra, t. ex. aerologi = luftvetenskap, aeroplan = flygplan (flygmaskin), aeronaut = luftseglare.

Aera [e-], se Era.

Aero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva endast vid tillgång till luftens syre. Motsats: anaerob.

Aerodrom, byggnad för luftfartyg, flygplats.

Aerodynami'k, läran om gasformiga kroppars rörelse. Emedan gaser fysikaliskt i de flesta avseenden icke principiellt förhålla sig på annat sätt än vätskor, sammanföras A. numera vanligtvis med Hydrodynamik*.

Aerologi', läran om luften.

Aeromekani'k, gasformiga kroppars mekanik, uppdelas i Aerostatik* och Aerodynamik*. Den kinetiska gasteorin liksom gasernas molekylära förhållanden i allmänhet hänföras vanligtvis ej till A.

Aerona'ut, luftseglare, flygare.

Aeropla'n, flygplan, se Flygväsen.

Aerostati'k, läran om de egenskaper, som utmärka gaser i vila, i främsta rummet behandlande tryck och täthet och därmed sammanhängande fenomen.

Æru'go no'bilis kallas det grönaktiga överdrag, som koppar och bronsföremål i fria luften med tiden erhålla. A. kan numera eftergöras med kemiska medel.

Ærö, ö i östersjön, s. om Fyen, Danmark. 89 kvkm. 12,000 inv. Ærö är tämligen kuperad, högsta punkten 68 m. ö. h. Jordmånen är mycket fruktbar. Ön tillhörde före 1864 Schleswig men avträddes då icke till Tyskland.

Ærösköbing, stad på Ærö, Danmark. 1,300 inv.

Aescula'pius, läkekonstens gud i det gamla Grekland. A. avbildades vanligen med en skål och en stav, kring vilken en orm slingrade sig.

Æstuarium, se Ästuarium.

Ætius, se Attila.

Afasi', kallas bristande förmåga att medels språket lämna el. mottaga meddelanden. Denna brist beror på skador å vissa områden av hjärnan. Vid "motorisk afasi" kan ljud frambringas men ej sammansättas till ord. Vid "sensorisk afasi" hör man ljud men kan ej uppfatta betydelsen av de talade orden. Språksvårigheter, beroende på fel i talorganen, på dövhet el. dyl., höra ej hit.

Affa'bel, vänlig, nedlåtande.

Affekt', häftig sinnesrörelse såsom vrede, fruktan etc. — Affektation, tillgjordhet. — Affekte'rad, tillgjord. — Affektion, tillgivenhet. — Affektionsvärde, det värde ett föremål, oberoende av penningvärdet, har som personligt minne el. dyl.

Afficie'ra, göra intryck på, angripa, smärta.

Affinering, tillvägagångssätt, genom vilket i blandningar av silver och guld metallerna skiljas från varandra. För A. användes i allmänhet koncentrerad svavelsyra, som ej angriper guldet men löser silvret till sulfat; ur sulfatet kan sedermera silvret utvinnas.

Affinite't, kemisk frändskap, anger den olika lätthet, varmed kemiska ämnen förena sig med varandra. Syre och väte säges hava stor affinitet, de förena sig lätt till vatten (vätet brinner), varvid energi (värme) avges.

Affirme'ra, bestyrka, bejaka, stadfästa.

Affisch', anslag, utgörande reklam för konstföreställningar, tekniska fabrikat o. dyl.

Affix', förstavelse (prefix) el. ändelse (suffix). Ex. be-räkna, sann-ing.

Afganista'n, självständig stat i Asien mellan Indien, Persien, Kirgisrepubliken och Bokhara. 635,000 kvkm., omkr. 12 milj. inv. Huvudstad Kabul, 100,000 inv. A. omfattar ö. delen av Irans högland och upptages till stor del av ofruktbara alper och höglandsstäpper. Många dalgångar och dalslätter, särskilt inom landets n. delar, äro dock bördiga och väl uppodlade med tillhjälp av bevattningskanaler från bergsfloderna. Fruktodlingen står högt och är av stor betydelse både för landets försörjning och för dess handel på Indien. Vete, ris och majs äro de viktigaste sädesslagen; fåret är för folkförsörjningen det viktigaste husdjuret. Av produkter från A. märkas dyrbara mattor och sidenvävnader. Landet saknar järnvägar. Afganerna äro ett blandfolk med indiska, persiska och semitiska beståndsdelar. De ha ett eget språk (pushto), men det officiella språket är persiska. Religionen är muhammedansk, folkbildningen står lågt. A. är sedan 1922 konstitutionell monarki under en emir. — Historia: Under antiken tillhörde A. Perserriket och intogs jämte detta av Alexander den store. Senare inträngde hunner, araber och mongoler. På grund av sitt lägemellan engelska och ryska besittningar har A. under nyare tid stått

under utländskt inflytande, vilket lett till flera stridigheter. Enligt ett fördrag 1880 kommo engelsmännen att behärska A:s utrikespolitik. Emiren Amanullah förmådde dock England att erkänna A:s oberoende även i utrikespolitiska frågor enligt ett fördrag 1921.

A. F. L., Amerikan Federation of Labor, se Amerikanska Arbetarförbundet.

Afoni', höggradig heshet, beroende på att stämbanden ej kunna deltaga i ljudbildningen. Orsaken kan vara inflammation, sårighet el. svulst på stämbanden. Förlamning av musklerna i struphuvudet kan också ha denna verkan.

Aforism, kortfattad, träffande lärosats.

AFRIKA inkl. Vegetationskarta **Afrika,** de svartas världsdel, är med undantag av det 12 mil breda, numera av Suezkanalen genomskurna Sueznäset helt omgivet av hav. Världsdelens ytinnehåll, Madagaskar och övriga öar inberäknade, utgör omkring 30,000,000 kvkm. el. omkring tre gånger mellan engelska och ryska besittningar har A. under nyare tid stått under utländskt inflytande, vilket lett till flera stridigheter. Enligt ett fördrag 1880 kommo engelsmännen att behärska A:s utrikespolitik. Emiren Amanullah förmådde dock England att erkänna A:s oberoende även i utrikespolitiska frågor enligt ett fördrag 1921.

A. F. L., Amerikan Federation of Labor, se Amerikanska Arbetarförbundet.

Afoni', höggradig heshet, beroende på att stämbanden ej kunna deltaga i ljudbildningen. Orsaken kan vara inflammation, sårighet el. svulst på stämbanden. Förlamning av musklerna i struphuvudet kan också ha denna verkan.

Aforism, kortfattad, träffande lärosats.

AFRIKA inkl. Vegetationskarta **Afrika,** de svartas världsdel, är med undantag av det 12 mil breda, numera av Suezkanalen genomskurna Sueznäset helt omgivet av hav. Världsdelens ytinnehåll, Madagaskar och övriga öar inberäknade, utgör omkring 30,000,000 kvkm. el. omkring tre gånger mellan engelska och ryska besittningar har A. under nyare tid stått under utländskt inflytande, vilket lett till flera stridigheter. Enligt ett fördrag 1880 kommo engelsmännen att behärska A:s utrikespolitik. Emiren Amanullah förmådde dock England att erkänna A:s oberoende även i utrikespolitiska frågor enligt ett fördrag 1921.

A. F. L., Amerikan Federation of Labor, se Amerikanska Arbetarförbundet.

Afoni', höggradig heshet, beroende på att stämbanden ej kunna deltaga i ljudbildningen. Orsaken kan vara inflammation, sårighet el. svulst på stämbanden. Förlamning av musklerna i struphuvudet kan också ha denna verkan.

Aforism, kortfattad, träffande lärosats.

AFRIKA inkl. Vegetationskarta **Afrika,** de svartas världsdel, är med undantag av det 12 mil breda, numera av Suezkanalen genomskurna Sueznäset helt omgivet av hav. Världsdelens ytinnehåll, Madagaskar och övriga öar inberäknade, utgör omkring 30,000,000 kvkm. el. omkring tre gånger mellan engelska och ryska besittningar har A. under nyare tid stått under utländskt inflytande, vilket lett till flera stridigheter. Enligt ett fördrag 1880 kommo engelsmännen att behärska A:s utrikespolitik. Emiren Amanullah förmådde dock England att erkänna A:s oberoende även i utrikespolitiska frågor enligt ett fördrag 1921.

A. F. L., Amerikan Federation of Labor, se Amerikanska Arbetarförbundet.

Afoni', höggradig heshet, beroende på att stämbanden ej kunna deltaga i ljudbildningen. Orsaken kan vara inflammation, sårighet el. svulst på stämbanden. Förlamning av musklerna i struphuvudet kan också ha denna verkan.

Aforism, kortfattad, träffande lärosats.

AFRIKA inkl. Vegetationskarta **Afrika,** de svartas världsdel, är med undantag av det 12 mil breda, numera av Suezkanalen genomskurna Sueznäset helt omgivet av hav. Världsdelens ytinnehåll, Madagaskar och övriga öar inberäknade, utgör omkring 30,000,000 kvkm. el. omkring tre gånger mellan engelska och ryska besittningar har A. under nyare tid stått under utländskt inflytande, vilket lett till flera stridigheter. Enligt ett fördrag 1880 kommo engelsmännen att behärska A:s utrikespolitik. Emiren Amanullah förmådde dock England att erkänna A:s oberoende även i utrikespolitiska frågor enligt ett fördrag 1921.

A. F. L., Amerikan Federation of Labor, se Amerikanska Arbetarförbundet.

Afoni', höggradig heshet, beroende på att stämbanden ej kunna deltaga i ljudbildningen. Orsaken kan vara inflammation, sårighet el. svulst på stämbanden. Förlamning av musklerna i struphuvudet kan också ha denna verkan.

Aforism, kortfattad, träffande lärosats.

AFRIKA inkl. Vegetationskarta **Afrika,** de svartas världsdel, är med undantag av det 12 mil breda, numera av Suezkanalen genomskurna Sueznäset helt omgivet av hav. Världsdelens ytinnehåll, Madagaskar och övriga öar inberäknade, utgör omkring 30,000,000 kvkm. el. omkring tre gångerEuropas. Befolkningen uppskattas till omkring 140,000,000 (se nedan). — Den n. delen av A. upptages till största delen av ett väldigt, övervägande av öknar bestående slättområde, Sahara. N. om detta sträcker sig emellertid s. om v. Medelhavet och mot Atlanten Atlasbergens höga kedjor med toppar upp till 4,700 m. Mot ö. når Sahara fram mot Nillandet. Området s. om Sahara sammanfattas under namnet Sudan. S. om Nilområdet upptages ö. Afrika av Abessiniens bergland och liögslättsområdet kring de östafrikanska sjöarna med enstaka höga vulkanberg, bland vilka Kilimanjaro, A:s högsta fjäll, når 6,010 m. höjd. V. om dessa högländer ligger Kongo-områdets lågland. Södra A. upptages övervägande av högslätter, längst i sö. begränsade av Drakbergen ocli andra randberg. Inom detta område ligger den något lägre Kalaliariöknen. A s viktigaste sjöar äro i ö. Ukereve (Afrikas största sjö), Tanganyika och Nyasa, i Slidan Tsadsjön. Mest betydande floder äro Nilen, som utrinner i Medelhavet, Senegal, Nigei\ Kongo- och Oranjefloden, som utrinna i Atlanten, och Sambesi, som utrinner i Indiska oceanen (se dessa ord). A:s kuster äro föga sönderskurna, och utanför dem ligga endast få öar, av vilka emellertid en, Madagaskar, är mycket stor (ytvidd omkr. 580,000 kvkm. el. som Sverige och Danmark sammantagna). — Klimatet i Sahara liksom i det sydvästligaste A. och Kala-hariöknen utmärkes av oerhört heta dagar men svala nätter och en dödande torka; växtliv finnes där endast i oaserna. Guineakusten och Kongo-oinrådet äro nederbördsrika och bära liksom mellersta delen av kuststräckan mot Indiska havet tropiska regnskogar. Sudan, Östafrika och området söder om Kongos regnskogar, med undantag av de sydvästliga öknarna, betäckas övervägande av gräs-busk- och trädstäpper el. torrskogar I Sydafrika ha stora delar av dess;, områden odlats. A. har en på storvilt rikare djurvärld äii någon annan kontinent: bland däggdjuren märkas lejon, leopard, vild elefant, flodhäst, giraff, antiloper och apor, bland kräldjuren krokodiler och ormar. Såväl genom odlingens framåtskridande som en hänsynslös sportjakt ha många stammar av storvilt minskats och förträngts till mindre områden. — Afrikas folkslag: Huvudmassan utgöres av negrer, vilka delas i två grupper, sudannegrer, som bo närmast s. om Sahara, samt de ännu sydligare boende bantunegrerna. I s. Afrika ocli undanträngda till mera ogästvänliga trakter i det inre finnas hottentotter och buskmän samt en

del egendomliga dvärgfolk. På Madagaskar bo till den malajiska rasen hörande malagasser. I kusttrakterna, särskilt i n. och s. finnas invandrande européer (holländare, engelsmän, fransmän) samt i n. ocli ö. berber (hamiter) och folk av orientalisk ras (semiter).— De afrikanska språken indelas i fyra huvudgrupper: semitiska språk i n. Afrika (arabiskan, abessinska språk), liamitiska språk i n. Afrika (fornegyptiska, koptiska, bägge utdöda, samt de libyska och kusjitiska språken); neger språk, de suda-n e i s k a i mellersta Afrika och bantuspråken ännu sydligare. Dessutom talas i Afrika flera andra språk utom de europeiska, såsom n u-biska, hottentottiska m. fl. På Madagaskar talas en avart av de malajisk-polynesiska språken.

Politisk indelning. I A. finnas endast tre självständiga stater: Egypten, Abessinien och Liberia; för övrigt är

världsdelen uppdelad i kolonier. och intresseområden mellan de olika europeiska makterna. Största landägare är England, vars besittningar (tillsammans 11 milj. kvkm. och omkr. 60 milj. inv.) sträcka sig från Sydafrika (Sydafrikanska Unionen) över de stora sjöarnas område fram till Röda Havet och Egyptens sydgräns (Anglo-Egyptiska Sudan) ; dessutom har England en koloni ö. om Abessinien (Brittiska Somaliland) samt vid Guineakusten (Nigeria, Guldkusten) och i västligaste Afrika (Sierra Leone, Gambia). Frankrikes besittningar (10 milj. kvkm., 30 milj. inv.) äro Marocko, Algeriet ocli Tunisien, omfattande Atlasbergen och delar av Sahara. Franska Västafrika omfattar större delen av Sahara; med detta område sammanhänga andra franska kolonier vid Guineakusten och Atlantkusten (Franska Ekvatorial-afrika, Daliomey, Elfenbenskusten, Senegal etc.); dessutom hör Madagaskar till Frankrike, liksom en del småöar. Italienska besittningar (1.6 milj. kvkm., 1.7 milj. inv.) äro mellersta Medelhavskusten (Libyen) och ökenområden s. därom samt Eritrea och Italienska Somaliland i östligaste Afrika. Spanska besittningar (0.3 milj. kvkm., 1.2 milj. inv.) äro bl. a. Spanska Marocko, Kanarieöarna ocli därinnanför liggande kustområde (Rio de Oro). Portugisiska besittningar (2 milj. kvkm., 8 milj. inv.) äro Kap Verde-öarna, Portugisiska Guinea, samt i sv. A. Angola och i sö. A. Mocambique, Kongoområdet (2.4 milj. kvkm., 17 milj. inv.) är belgiskt. — Näringar, se de olika länderna och besittningarna.

Afrikas upptäcktsliisto-r i a. Under forntiden märkas de liögt

Tidens Lexikon.utvecklade kulturstaterna Egypten, det av grekerna grundade Kyrenaika samt det feniciska Kartago, vilka alla lågo vid Medelhavskusten. Tidigt företogos en del upptäcktsfärder inåt A., och sedan romarna gjort sig till herrar över det nordafrikanska kustlandet, utsände de expeditioner till Sahara. På 600-t. behärskades norra A. av araberna, som trängde långt in i landet. En någorlunda klar uppfattning om A:s storlek och kustform erhölls emellertid först i och med portugisernas sjöfärder på 1400-t. B. Diaz upptäckte A:s sydligaste udde 1486. 1498 kringseglades denna av Vasco da Gama. Under de närmaste århundradena uppstodo förutom portugisiska kolonier även engelska, franska, svenska och holländska. I början av 1800-t. företogos mera systematiska forskningsfärder till det inre av A. Man vände sig först mot Niger- och övre Nilområdet. Den engelske forskningsresanden Stanley bidrog bl. a. mycket till kännedomen om Nilens källor, medan Livingstone klarlade Sambesis lopp genom sina resor 1849—73.

Afrikand’, benämningen på i Sydafrika född vit, urspr. använd om de inflyttade holländarnas avkomlingar.

Afrikanska kompaniet, även kallat Guinea-kompaniet, ett svenskt handelsbolag, som grundades år 1649 av Louis De Geer. Det fick med vissa förbehåll rättigheter att föra handel på länder s. om Kanarieöarna i Afrika, Asien och Amerika. Vid Cabo Corso på Guldkusten anlades en koloni med en fästning, Karlsborg. Denna erövrades dock redan 1658 av danskarna, som sedan i sin tur förlorade besittningen till holländarna; 1664 intogs platsen av engelsmännen. Koloniens förlust medförde, att kompaniet kom på obestånd. Det fördes långvariga processer om skadestånd åt delägarna i kompaniet.

Afrodisi’ el. afrodisiasm, sjukligt stegrad könsdrift.

Afrodisi’aka, medel, som avse att stegra könsdriften.

Afrodi’te, enligt Homeros dotter till Zeus och Dione, enligt en annan uppfattning född av havet, var hos grekerna kärlekens gudinna och föremål för en vidsträckt kult, som tidvis urartade till utsvävningar. A. var även beskyddarinna för äktenskapet, familjelivet och jordens fruktbarhet, för väderleken, våren och den kvinnliga skönheten. Hennes make var Hefaistos, eldens och smideskonstens gud. De grekiska bildhuggarna framställde A. till en början som idealet för en skön och förfinad kvinna. Exempel på denna uppfattning är den ”knidiska A.” av Praxiteles och den berömda ”meliska A.”, som förvaras i Louvren. Så småningom framstod A. som en mera förförisk och behagsjuk kvinnotyp och blev framför allt hetärernas beskyddarinna.

Aftenposten, norsk tidning, grundad 1860. Från att i början vara opolitisk blev den ett betydande organ för det konservativa partiet. Tidningen utkommer två gånger dagligen.

Aftonbladet, daglig, politisk tidning, utgives i Stockholm. Den grundades 1830 av L. J. Hierta och gjorde sig

från början till förespråkare för liberala reformsträvanden. Tidningen vann genast stor spridning, då den var den första i Sverige, som hade spalter för annonser, kåserande uppsatser etc. Tidningen skilde sig från det liberala partiet under 1914 års försvarsstrid och är numera rent konservativ.

Aftonfjärilar el. skymningsfjärilar ha kraftigt utvecklad kropp, spolformiga trevare (antenner) samt smala, i vila takformigt hoplagda vingar. Larverna äro masklika, grovt byggda, med tre par bröstfötter och fem par bukfötter. Till A. höra svärmarna (Sphingidæ), glasvingefjärilarna (Ægeriæmorpha) och bastardsvärmarna (Anthroceridæ).

Aftonrodnad bildas vid solnedgången, då luften är rik på vattenånga eller fina stoftpartiklar, emedan solljusets röda strålar lättare än solspektrets övriga färger passera genom atmosfären. Samma förklaring gäller också för morgonrodnad.

Aftonstjärnan, se Venus.

Aftontidningen, en daglig tidning, som utgavs i Stockholm under åren 1909—20, med radikalt och tidvis förbudsvänligt program.

Afzelius, A. A., 1785—1871, kyrkoherde, har bidragit till utvecklandet och bevarandet av våra folkvisor. 1814—17 utgav A. samlingen Svenska folkvisor från Forntiden, som fick stor betydelse för den samtida litteraturen. Själv författade A. bl. a. ”Näckens polska” till en melodi från Vättertrakten.

Ag, tecken för en atom silver (Argentum).

Ag (Cladium Mariscus), högväxt halvgräs, vanligt i de gotländska myrarna.

Agadi’r, obetydlig hamnstad i Marocko, bekant genom den konflikt (Agadiraffären), som 1911 uppkom mellan Frankrike och Tyskland och som tillspetsades genom en tysk kanonbåts (Pantern) avsändande till A. I konflikten, som var nära att framkalla krig, uppträdde England synnerligen bestämt på Frankrikes sida.

A’galjus, acetylenbelysning enligt de av nobelpristagaren Dalén utvecklade kulturstaterna Egypten, det av grekerna grundade Kyrenaika samt det feniciska Kartago, vilka alla lågo vid Medelhavskusten. Tidigt företogos en del upptäcktsfärder inåt A., och sedan romarna gjort sig till herrar över det nordafrikanska kustlandet, utsände de expeditioner till Sahara. På 600-t. behärskades norra A. av araberna, som trängde långt in i landet. En någorlunda klar uppfattning om A:s storlek och kustform erhölls emellertid först i och med portugisernas sjöfärder på 1400-t. B. Diaz upptäckte A:s sydligaste udde 1486. 1498 kringseglades denna av Vasco da Gama. Under de närmaste århundradena uppstodo förutom portugisiska kolonier även engelska, franska, svenska och holländska. I början av 1800-t. företogos mera systematiska forskningsfärder till det inre av A. Man vände sig först mot Niger- och övre Nilområdet. Den engelske forskningsresanden Stanley bidrog bl. a. mycket till kännedomen om Nilens källor, medan Livingstone klarlade Sambesis lopp genom sina resor 1849—73.

Afrikand’, benämningen på i Sydafrika född vit, urspr. använd om de inflyttade holländarnas avkomlingar.

Afrikanska kompaniet, även kallat Guinea-kompaniet, ett svenskt handelsbolag, som grundades år 1649 av Louis De Geer. Det fick med vissa förbehåll rättigheter att föra handel på länder s. om Kanarieöarna i Afrika, Asien och Amerika. Vid Cabo Corso på Guldkusten anlades en koloni med en fästning, Karlsborg. Denna erövrades dock redan 1658 av danskarna, som sedan i sin tur förlorade besittningen till holländarna; 1664 intogs platsen av engelsmännen. Koloniens förlust medförde, att kompaniet kom på obestånd. Det fördes långvariga processer om skadestånd åt delägarna i kompaniet.

Afrodisi’ el. afrodisiasm, sjukligt stegrad könsdrift.

Afrodisi’aka, medel, som avse att stegra könsdriften.

Afrodi’te, enligt Homeros dotter till Zeus och Dione, enligt en annan uppfattning född av havet, var hos grekerna kärlekens gudinna och föremål för en vidsträckt kult, som tidvis urartade till utsvävningar. A. var även beskyddarinna för äktenskapet, familjelivet och jordens fruktbarhet, för väderleken, våren och den kvinnliga

skönheten. Hennes make var Hefaistos, eldens och smideskonstens gud. De grekiska bildhuggarna framställde A. till en början som idealet för en skön och förfinad kvinna. Exempel på denna uppfattning är den ”knidiska A.” av Praxiteles och den berömda ”meliska A.”, som förvaras i Louvren. Så småningom framstod A. som en mera förförisk och behagsjuk kvinnotyp och blev framför allt hetärernas beskyddarinna.

Aftenposten, norsk tidning, grundad 1860. Från att i början vara opolitisk blev den ett betydande organ för det konservativa partiet. Tidningen utkommer två gånger dagligen.

Aftonbladet, daglig, politisk tidning, utgives i Stockholm. Den grundades 1830 av L. J. Hierta och gjorde sig från början till förespråkare för liberala reformsträvanden. Tidningen vann genast stor spridning, då den var den första i Sverige, som hade spalter för annonser, kåserande uppsatser etc. Tidningen skilde sig från det liberala partiet under 1914 års försvarsstrid och är numera rent konservativ.

Aftonfjärilar el. skymningsfjärilar ha kraftigt utvecklad kropp, spolformiga trevare (antenner) samt smala, i vila takformigt hoplagda vingar. Larverna äro masklika, grovt byggda, med tre par bröstfötter och fem par bukfötter. Till A. höra svärmarna (Sphingidæ), glasvingefjärilarna (Ægeriæmorpha) och bastardsvärmarna (Anthroceridæ).

Aftonrodnad bildas vid solnedgången, då luften är rik på vattenånga eller fina stoftpartiklar, emedan solljusets röda strålar lättare än solspektrets övriga färger passera genom atmosfären. Samma förklaring gäller också för morgonrodnad.

Aftonstjärnan, se Venus.

Aftontidningen, en daglig tidning, som utgavs i Stockholm under åren 1909—20, med radikalt och tidvis förbudsvänligt program.

Afzelius, A. A., 1785—1871, kyrkoherde, har bidragit till utvecklandet och bevarandet av våra folkvisor. 1814—17 utgav A. samlingen Svenska folkvisor från Forntiden, som fick stor betydelse för den samtida litteraturen. Själv författade A. bl. a. ”Näckens polska” till en melodi från Vättertrakten.

Ag, tecken för en atom silver (Argentum).

Ag (Cladium Mariscus), högväxt halvgräs, vanligt i de gotländska myrarna.

Agadi’r, obetydlig hamnstad i Marocko, bekant genom den konflikt (Agadiraffären), som 1911 uppkom mellan Frankrike och Tyskland och som tillspetsades genom en tysk kanonbåts (Pantern) avsändande till A. I konflikten, som var nära att framkalla krig, uppträdde England synnerligen bestämt på Frankrikes sida.

A’galjus, acetylenbelysning enligt de av nobelpristagaren Dalén utvecklade kulturstaterna Egypten, det av grekerna grundade Kyrenaika samt det feniciska Kartago, vilka alla lågo vid Medelhavskusten. Tidigt företogos en del upptäcktsfärder inåt A., och sedan romarna gjort sig till herrar över det nordafrikanska kustlandet, utsände de expeditioner till Sahara. På 600-t. behärskades norra A. av araberna, som trängde långt in i landet. En någorlunda klar uppfattning om A:s storlek och kustform erhölls emellertid först i och med portugisernas sjöfärder på 1400-t. B. Diaz upptäckte A:s sydligaste udde 1486. 1498 kringseglades denna av Vasco da Gama. Under de närmaste århundradena uppstodo förutom portugisiska kolonier även engelska, franska, svenska och holländska. I början av 1800-t. företogos mera systematiska forskningsfärder till det inre av A. Man vände sig först mot Niger- och övre Nilområdet. Den engelske forskningsresanden Stanley bidrog bl. a. mycket till kännedomen om Nilens källor, medan Livingstone klarlade Sambesis lopp genom sina resor 1849—73.

Afrikand’, benämningen på i Sydafrika född vit, urspr. använd om de inflyttade holländarnas avkomlingar.

Afrikanska kompaniet, även kallat Guinea-kompaniet, ett svenskt handelsbolag, som grundades år 1649 av Louis De Geer. Det fick med vissa förbehåll rättigheter att föra handel på länder s. om Kanarieöarna i Afrika, Asien och Amerika. Vid Cabo Corso på Guldkusten anlades en koloni med en fästning, Karlsborg. Denna erövrades dock redan 1658 av danskarna, som sedan i sin tur förlorade besittningen till holländarna; 1664 intogs

platsen av engelsmännen. Koloniens förlust medförde, att kompaniet kom på obestånd. Det fördes långvariga processer om skadestånd åt delägarna i kompaniet.

Afrodisi' el. afrodisiasm, sjukligt stegrad könsdrift.

Afrodisi'aka, medel, som avse att stegra könsdriften.

Afrodi'te, enligt Homeros dotter till Zeus och Dione, enligt en annan uppfattning född av havet, var hos grekerna kärlekens gudinna och föremål för en vidsträckt kult, som tidvis urartade till utsvävningar. A. var även beskyddarinna för äktenskapet, familjelivet och jordens fruktbarhet, för väderleken, våren och den kvinnliga skönheten. Hennes make var Hefaistos, eldens och smideskonstens gud. De grekiska bildhuggarna framställde A. till en början som idealet för en skön och förfinad kvinna. Exempel på denna uppfattning är den "knidiska A." av Praxiteles och den berömda "meliska A.", som förvaras i Louvren. Så småningom framstod A. som en mera förförisk och behagsjuk kvinnotyp och blev framför allt hetärernas beskyddarinna.

Aftenposten, norsk tidning, grundad 1860. Från att i början vara opolitisk blev den ett betydande organ för det konservativa partiet. Tidningen utkommer två gånger dagligen.

Aftonbladet, daglig, politisk tidning, utgives i Stockholm. Den grundades 1830 av L. J. Hierta och gjorde sig från början till förespråkare för liberala reformsträvanden. Tidningen vann genast stor spridning, då den var den första i Sverige, som hade spalter för annonser, kåserande uppsatser etc. Tidningen skilde sig från det liberala partiet under 1914 års försvarsstrid och är numera rent konservativ.

Aftonfjärilar el. skymningsfjärilar ha kraftigt utvecklad kropp, spolformiga trevare (antenner) samt smala, i vila takformigt hoplagda vingar. Larverna äro masklika, grovt byggda, med tre par bröstfötter och fem par bukfötter. Till A. höra svärmarna (Sphingidæ), glasvingefjärilarna (Ægeriæmorpha) och bastardsvärmarna (Anthroceridæ).

Aftonrodnad bildas vid solnedgången, då luften är rik på vattenånga eller fina stoftpartiklar, emedan solljusets röda strålar lättare än solspektrets övriga färger passera genom atmosfären. Samma förklaring gäller också för morgonrodnad.

Aftonstjärnan, se Venus.

Aftontidningen, en daglig tidning, som utgavs i Stockholm under åren 1909—20, med radikalt och tidvis förbudsvänligt program.

Afzelius, A. A., 1785—1871, kyrkoherde, har bidragit till utvecklandet och bevarandet av våra folkvisor. 1814—17 utgav A. samlingen Svenska folkvisor från Forntiden, som fick stor betydelse för den samtida litteraturen. Själv författade A. bl. a. "Näckens polska" till en melodi från Vättertrakten.

Ag, tecken för en atom silver (Argentum).

Ag (Cladium Mariscus), högväxt halvgräs, vanligt i de gotländska myrarna.

Agadi'r, obetydlig hamnstad i Marocko, bekant genom den konflikt (Agadiraffären), som 1911 uppkom mellan Frankrike och Tyskland och som tillspetsades genom en tysk kanonbåts (Pantern) avsändande till A. I konflikten, som var nära att framkalla krig, uppträdde England synnerligen bestämt på Frankrikes sida.

A'galjus, acetylenbelysning enligt de av nobelpristagaren Dalén utvecklade kulturstaterna Egypten, det av grekerna grundade Kyrenaika samt det feniciska Kartago, vilka alla lågo vid Medelhavskusten. Tidigt företogos en del upptäcktsfärder inåt A., och sedan romarna gjort sig till herrar över det nordafrikanska kustlandet, utsände de expeditioner till Sahara. På 600-t. behärskades norra A. av araberna, som trängde långt in i landet. En någorlunda klar uppfattning om A:s storlek och kustform erhölls emellertid först i och med portugisernas sjöfärder på 1400-t. B. Diaz upptäckte A:s sydligaste udde 1486. 1498 kringseglades denna av Vasco da Gama. Under de närmaste århundradena uppstodo förutom portugisiska kolonier även engelska, franska, svenska och holländska. I början av 1800-t. företogos mera systematiska forskningsfärder till det inre av A. Man vände sig

först mot Niger- och övre Nilområdet. Den engelske forskningsresanden Stanley bidrog bl. a. mycket till kännedomen om Nilens källor, medan Livingstone klarlade Sambesis lopp genom sina resor 1849—73.

Afrikand', benämningen på i Sydafrika född vit, urspr. använd om de inflyttade holländarnas avkomlingar.

Afrikanska kompaniet, även kallat Guinea-kompaniet, ett svenskt handelsbolag, som grundades år 1649 av Louis De Geer. Det fick med vissa förbehåll rättigheter att föra handel på länder s. om Kanarieöarna i Afrika, Asien och Amerika. Vid Cabo Corso på Guldkusten anlades en koloni med en fästning, Karlsborg. Denna erövrades dock redan 1658 av danskarna, som sedan i sin tur förlorade besittningen till holländarna; 1664 intogs platsen av engelsmännen. Koloniens förlust medförde, att kompaniet kom på obestånd. Det fördes långvariga processer om skadestånd åt delägarna i kompaniet.

Afrodisi' el. afrodisiasm, sjukligt stegrad könsdrift.

Afrodisi'aka, medel, som avse att stegra könsdriften.

Afrodi'te, enligt Homeros dotter till Zeus och Dione, enligt en annan uppfattning född av havet, var hos grekerna kärlekens gudinna och föremål för en vidsträckt kult, som tidvis urartade till utsvävningar. A. var även beskyddarinna för äktenskapet, familjelivet och jordens fruktbarhet, för väderleken, våren och den kvinnliga skönheten. Hennes make var Hefaistos, eldens och smideskonstens gud. De grekiska bildhuggarna framställde A. till en början som idealet för en skön och förfinad kvinna. Exempel på denna uppfattning är den "knidiska A." av Praxiteles och den berömda "meliska A.", som förvaras i Louvren. Så småningom framstod A. som en mera förförisk och behagsjuk kvinnotyp och blev framför allt hetärernas beskyddarinna.

Aftenposten, norsk tidning, grundad 1860. Från att i början vara opolitisk blev den ett betydande organ för det konservativa partiet. Tidningen utkommer två gånger dagligen.

Aftonbladet, daglig, politisk tidning, utgives i Stockholm. Den grundades 1830 av L. J. Hierta och gjorde sig från början till förespråkare för liberala reformsträvanden. Tidningen vann genast stor spridning, då den var den första i Sverige, som hade spalter för annonser, kåserande uppsatser etc. Tidningen skilde sig från det liberala partiet under 1914 års försvarsstrid och är numera rent konservativ.

Aftonfjärilar el. skymningsfjärilar ha kraftigt utvecklad kropp, spolformiga trevare (antenner) samt smala, i vila takformigt hoplagda vingar. Larverna äro masklika, grovt byggda, med tre par bröstfötter och fem par bukfötter. Till A. höra svärmarna (Sphingidæ), glasvingefjärilarna (Ægeriæmorpha) och bastardsvärmarna (Anthroceridæ).

Aftonrodnad bildas vid solnedgången, då luften är rik på vattenånga eller fina stoftpartiklar, emedan solljusets röda strålar lättare än solspektrets övriga färger passera genom atmosfären. Samma förklaring gäller också för morgonrodnad.

Aftonstjärnan, se Venus.

Aftontidningen, en daglig tidning, som utgavs i Stockholm under åren 1909—20, med radikalt och tidvis förbudsvänligt program.

Afzelius, A. A., 1785—1871, kyrkoherde, har bidragit till utvecklandet och bevarandet av våra folkvisor. 1814—17 utgav A. samlingen Svenska folkvisor från Forntiden, som fick stor betydelse för den samtida litteraturen. Själv författade A. bl. a. "Näckens polska" till en melodi från Vättertrakten.

Ag, tecken för en atom silver (Argentum).

Ag (Cladium Mariscus), högväxt halvgräs, vanligt i de gotländska myrarna.

Agadi'r, obetydlig hamnstad i Marocko, bekant genom den konflikt (Agadiraffären), som 1911 uppkom mellan Frankrike och Tyskland och som tillspetsades genom en tysk kanonbåts (Pantern) avsändande till A. I konflikten, som var nära att framkalla krig, uppträdde England synnerligen bestämt på Frankrikes sida.

A'galjus, acetylenbelysning enligt de av nobelpristagaren Dalén utvecklade kulturstaterna Egypten, det av grekerna grundade Kyrenaika samt det feniciska Kartago, vilka alla lågo vid Medelhavskusten. Tidigt företogos en del upptäcktsfärder inåt A., och sedan romarna gjort sig till herrar över det nordafrikanska kustlandet, utsände de expeditioner till Sahara. På 600-t. behärskades norra A. av araberna, som trängde långt in i landet. En någorlunda klar uppfattning om A:s storlek och kustform erhölls emellertid först i och med portugisernas sjöfärder på 1400-t. B. Diaz upptäckte A:s sydligaste udde 1486. 1498 kringseglades denna av Vasco da Gama. Under de närmaste århundradena uppstodo förutom portugisiska kolonier även engelska, franska, svenska och holländska. I början av 1800-t. företogos mera systematiska forskningsfärder till det inre av A. Man vände sig först mot Niger- och övre Nilområdet. Den engelske forskningsresanden Stanley bidrog bl. a. mycket till kännedomen om Nilens källor, medan Livingstone klarlade Sambesis lopp genom sina resor 1849—73.

Afrikand', benämningen på i Sydafrika född vit, urspr. använd om de inflyttade holländarnas avkomlingar.

Afrikanska kompaniet, även kallat Guinea-kompaniet, ett svenskt handelsbolag, som grundades år 1649 av Louis De Geer. Det fick med vissa förbehåll rättigheter att föra handel på länder s. om Kanarieöarna i Afrika, Asien och Amerika. Vid Cabo Corso på Guldkusten anlades en koloni med en fästning, Karlsborg. Denna erövrades dock redan 1658 av danskarna, som sedan i sin tur förlorade besittningen till holländarna; 1664 intogs platsen av engelsmännen. Koloniens förlust medförde, att kompaniet kom på obestånd. Det fördes långvariga processer om skadestånd åt delägarna i kompaniet.

Afrodisi' el. afrodisiasm, sjukligt stegrad könsdrift.

Afrodisi'aka, medel, som avse att stegra könsdriften.

Afrodi'te, enligt Homeros dotter till Zeus och Dione, enligt en annan uppfattning född av havet, var hos grekerna kärlekens gudinna och föremål för en vidsträckt kult, som tidvis urartade till utsvävningar. A. var även beskyddarinna för äktenskapet, familjelivet och jordens fruktbarhet, för väderleken, våren och den kvinnliga skönheten. Hennes make var Hefaistos, eldens och smideskonstens gud. De grekiska bildhuggarna framställde A. till en början som idealet för en skön och förfinad kvinna. Exempel på denna uppfattning är den ”knidiska A.” av Praxiteles och den berömda ”meliska A.”, som förvaras i Louvren. Så småningom framstod A. som en mera förförisk och behagsjuk kvinnotyp och blev framför allt hetärernas beskyddarinna.

Aftenposten, norsk tidning, grundad 1860. Från att i början vara opolitisk blev den ett betydande organ för det konservativa partiet. Tidningen utkommer två gånger dagligen.

Aftonbladet, daglig, politisk tidning, utgives i Stockholm. Den grundades 1830 av L. J. Hierta och gjorde sig från början till förespråkare för liberala reformsträvanden. Tidningen vann genast stor spridning, då den var den första i Sverige, som hade spalter för annonser, kåserande uppsatser etc. Tidningen skilde sig från det liberala partiet under 1914 års försvarsstrid och är numera rent konservativ.

Aftonfjärilar el. skymningsfjärilar ha kraftigt utvecklad kropp, spolformiga trevare (antenner) samt smala, i vila takformigt hoplagda vingar. Larverna äro masklika, grovt byggda, med tre par bröstfötter och fem par bukfötter. Till A. höra svärmarna (Sphingidæ), glasvingefjärilarna (Ægeriæmorpha) och bastardsvärmarna (Anthroceridæ).

Aftonrodnad bildas vid solnedgången, då luften är rik på vattenånga eller fina stoftpartiklar, emedan solljusets röda strålar lättare än solspektrets övriga färger passera genom atmosfären. Samma förklaring gäller också för morgonrodnad.

Aftonstjärnan, se Venus.

Aftontidningen, en daglig tidning, som utgavs i Stockholm under åren 1909—20, med radikalt och tidvis förbudsvänligt program.

Afzelius, A. A., 1785—1871, kyrkoherde, har bidragit till utvecklandet och bevarandet av våra folkvisor. 1814—

17 utgav A. samlingen Svenska folkvisor från Forntiden, som fick stor betydelse för den samtida litteraturen. Själv författade A. bl. a. ”Näckens polska” till en melodi från Vättertrakten.

Ag, tecken för en atom silver (Argentum).

Ag (Cladium Mariscus), högväxt halvgräs, vanligt i de gotländska myrarna.

Agadi'r, obetydlig hamnstad i Marocko, bekant genom den konflikt (Agadiraffären), som 1911 uppkom mellan Frankrike och Tyskland och som tillspetsades genom en tysk kanonbåts (Pantern) avsändande till A. I konflikten, som var nära att framkalla krig, uppträdde England synnerligen bestämt på Frankrikes sida.

A'galjus, acetylenbelysning enligt de av nobelpristagaren Dalén utvecklade kulturstaterna Egypten, det av grekerna grundade Kyrenaika samt det feniciska Kartago, vilka alla lågo vid Medelhavskusten. Tidigt företogos en del upptäcktsfärder inåt A., och sedan romarna gjort sig till herrar över det nordafrikanska kustlandet, utsände de expeditioner till Sahara. På 600-t. behärskades norra A. av araberna, som trängde långt in i landet. En någorlunda klar uppfattning om A:s storlek och kustform erhölls emellertid först i och med portugisernas sjöfärder på 1400-t. B. Diaz upptäckte A:s sydligaste udde 1486. 1498 kringseglades denna av Vasco da Gama. Under de närmaste århundradena uppstodo förutom portugisiska kolonier även engelska, franska, svenska och holländska. I början av 1800-t. företogos mera systematiska forskningsfärder till det inre av A. Man vände sig först mot Niger- och övre Nilområdet. Den engelske forskningsresanden Stanley bidrog bl. a. mycket till kännedomen om Nilens källor, medan Livingstone klarlade Sambesis lopp genom sina resor 1849—73.

Afrikand', benämningen på i Sydafrika född vit, urspr. använd om de inflyttade holländarnas avkomlingar.

Afrikanska kompaniet, även kallat Guinea-kompaniet, ett svenskt handelsbolag, som grundades år 1649 av Louis De Geer. Det fick med vissa förbehåll rättigheter att föra handel på länder s. om Kanarieöarna i Afrika, Asien och Amerika. Vid Cabo Corso på Guldkusten anlades en koloni med en fästning, Karlsborg. Denna erövrades dock redan 1658 av danskarna, som sedan i sin tur förlorade besittningen till holländarna; 1664 intogs platsen av engelsmännen. Koloniens förlust medförde, att kompaniet kom på obestånd. Det fördes långvariga processer om skadestånd åt delägarna i kompaniet.

Afrodisi' el. afrodisiasm, sjukligt stegrad könsdrift.

Afrodisi'aka, medel, som avse att stegra könsdriften.

Afrodi'te, enligt Homeros dotter till Zeus och Dione, enligt en annan uppfattning född av havet, var hos grekerna kärlekens gudinna och föremål för en vidsträckt kult, som tidvis urartade till utsvävningar. A. var även beskyddarinna för äktenskapet, familjelivet och jordens fruktbarhet, för väderleken, våren och den kvinnliga skönheten. Hennes make var Hefaistos, eldens och smideskonstens gud. De grekiska bildhuggarna framställde A. till en början som idealet för en skön och förfinad kvinna. Exempel på denna uppfattning är den ”knidiska A.” av Praxiteles och den berömda ”meliska A.”, som förvaras i Louvren. Så småningom framstod A. som en mera förförisk och behagsjuk kvinnotyp och blev framför allt hetärernas beskyddarinna.

Aftenposten, norsk tidning, grundad 1860. Från att i början vara opolitisk blev den ett betydande organ för det konservativa partiet. Tidningen utkommer två gånger dagligen.

Aftonbladet, daglig, politisk tidning, utgives i Stockholm. Den grundades 1830 av L. J. Hierta och gjorde sig från början till förespråkare för liberala reformsträvanden. Tidningen vann genast stor spridning, då den var den första i Sverige, som hade spalter för annonser, kåserande uppsatser etc. Tidningen skilde sig från det liberala partiet under 1914 års försvarsstrid och är numera rent konservativ.

Aftonfjärilar el. skymningsfjärilar ha kraftigt utvecklad kropp, spolformiga trevare (antenner) samt smala, i vila takformigt hoplagda vingar. Larverna äro masklika, grovt byggda, med tre par bröstfötter och fem par bukfötter. Till A. höra svärmarna (Sphingidæ), glasvingefjärilarna (Ægeriæmorpha) och bastardsvärmarna (Anthroceridæ).

Aftonrodnad bildas vid solnedgången, då luften är rik på vattenånga eller fina stoftpartiklar, emedan solljusets röda strålar lättare än solspektrets övriga färger passera genom atmosfären. Samma förklaring gäller också för morgonrodnad.

Aftonstjärnan, se Venus.

Aftontidningen, en daglig tidning, som utgavs i Stockholm under åren 1909—20, med radikalt och tidvis förbudsvänligt program.

Afzelius, A. A., 1785—1871, kyrkoherde, har bidragit till utvecklandet och bevarandet av våra folkvisor. 1814—17 utgav A. samlingen Svenska folkvisor från Forntiden, som fick stor betydelse för den samtida litteraturen. Själv författade A. bl. a. ”Näckens polska” till en melodi från Vättertrakten.

Ag, tecken för en atom silver (Argentum).

Ag (Cladium Mariscus), högväxt halvgräs, vanligt i de gotländska myrarna.

Agadi’r, obetydlig hamnstad i Marocko, bekant genom den konflikt (Agadiraffären), som 1911 uppkom mellan Frankrike och Tyskland och som tillspetsades genom en tysk kanonbåts (Pantern) avsändande till A. I konflikten, som var nära att framkalla krig, uppträdde England synnerligen bestämt på Frankrikes sida.

A’galjus, acetylenbelysning enligt de av nobelpristagaren Dalén utvecklade kulturstaterna Egypten, det av grekerna grundade Kyrenaika samt det feniciska Kartago, vilka alla lågo vid Medelhavskusten. Tidigt företogos en del upptäcktsfärder inåt A., och sedan romarna gjort sig till herrar över det nordafrikanska kustlandet, utsände de expeditioner till Sahara. På 600-t. behärskades norra A. av araberna, som trängde långt in i landet. En någorlunda klar uppfattning om A:s storlek och kustform erhölls emellertid först i och med portugisernas sjöfärder på 1400-t. B. Diaz upptäckte A:s sydligaste udde 1486. 1498 kringseglades denna av Vasco da Gama. Under de närmaste århundradena uppstodo förutom portugisiska kolonier även engelska, franska, svenska och holländska. I början av 1800-t. företogos mera systematiska forskningsfärder till det inre av A. Man vände sig först mot Niger- och övre Nilområdet. Den engelske forskningsresanden Stanley bidrog bl. a. mycket till kännedomen om Nilens källor, medan Livingstone klarlade Sambesis lopp genom sina resor 1849—73.

Afrikand’, benämningen på i Sydafrika född vit, urspr. använd om de inflyttade holländarnas avkomlingar.

Afrikanska kompaniet, även kallat Guinea-kompaniet, ett svenskt handelsbolag, som grundades år 1649 av Louis De Geer. Det fick med vissa förbehåll rättigheter att föra handel på länder s. om Kanarieöarna i Afrika, Asien och Amerika. Vid Cabo Corso på Guldkusten anlades en koloni med en fästning, Karlsborg. Denna erövrades dock redan 1658 av danskarna, som sedan i sin tur förlorade besittningen till holländarna; 1664 intogs platsen av engelsmännen. Koloniens förlust medförde, att kompaniet kom på obestånd. Det fördes långvariga processer om skadestånd åt delägarna i kompaniet.

Afrodisi’ el. afrodisiasm, sjukligt stegrad könsdrift.

Afrodisi’aka, medel, som avse att stegra könsdriften.

Afrodi’te, enligt Homeros dotter till Zeus och Dione, enligt en annan uppfattning född av havet, var hos grekerna kärlekens gudinna och föremål för en vidsträckt kult, som tidvis urartade till utsvävningar. A. var även beskyddarinna för äktenskapet, familjelivet och jordens fruktbarhet, för väderleken, våren och den kvinnliga skönheten. Hennes make var Hefaistos, eldens och smideskonstens gud. De grekiska bildhuggarna framställde A. till en början som idealet för en skön och förfinad kvinna. Exempel på denna uppfattning är den ”knidiska A.” av Praxiteles och den berömda ”meliska A.”, som förvaras i Louvren. Så småningom framstod A. som en mera förförisk och behagsjuk kvinnotyp och blev framför allt hetärernas beskyddarinna.

Aftenposten, norsk tidning, grundad 1860. Från att i början vara opolitisk blev den ett betydande organ för det konservativa partiet. Tidningen utkommer två gånger dagligen.

Aftonbladet, daglig, politisk tidning, utgives i Stockholm. Den grundades 1830 av L. J. Hierta och gjorde sig från början till förespråkare för liberala reformsträvanden. Tidningen vann genast stor spridning, då den var den första i Sverige, som hade spalter för annonser, kåserande uppsatser etc. Tidningen skilde sig från det liberala partiet under 1914 års försvarsstrid och är numera rent konservativ.

Aftonfjärilar el. skymningsfjärilar ha kraftigt utvecklad kropp, spolformiga trevare (antenner) samt smala, i vila takformigt hoplagda vingar. Larverna äro masklika, grovt byggda, med tre par bröstfötter och fem par bukfötter. Till A. höra svärmarna (Sphingidæ), glasvingefjärilarna (Ægeriæmorpha) och bastardsvärmarna (Anthroceridæ).

Aftonrodnad bildas vid solnedgången, då luften är rik på vattenånga eller fina stoftpartiklar, emedan solljusets röda strålar lättare än solspektrets övriga färger passera genom atmosfären. Samma förklaring gäller också för morgonrodnad.

Aftonstjärnan, se Venus.

Aftontidningen, en daglig tidning, som utgavs i Stockholm under åren 1909—20, med radikalt och tidvis förbudsvänligt program.

Afzelius, A. A., 1785—1871, kyrkoherde, har bidragit till utvecklandet och bevarandet av våra folkvisor. 1814—17 utgav A. samlingen Svenska folkvisor från Forntiden, som fick stor betydelse för den samtida litteraturen. Själv författade A. bl. a. ”Näckens polska” till en melodi från Vättertrakten.

Ag, tecken för en atom silver (Argentum).

Ag (Cladium Mariscus), högväxt halvgräs, vanligt i de gotländska myrarna.

Agadi’r, obetydlig hamnstad i Marocko, bekant genom den konflikt (Agadiraffären), som 1911 uppkom mellan Frankrike och Tyskland och som tillspetsades genom en tysk kanonbåts (Pantern) avsändande till A. I konflikten, som var nära att framkalla krig, uppträdde England synnerligen bestämt på Frankrikes sida.

A’galjus, acetylenbelysning enligt de av nobelpristagaren Dalén utvecklade kulturstaterna Egypten, det av grekerna grundade Kyrenaika samt det feniciska Kartago, vilka alla lågo vid Medelhavskusten. Tidigt företogos en del upptäcktsfärder inåt A., och sedan romarna gjort sig till herrar över det nordafrikanska kustlandet, utsände de expeditioner till Sahara. På 600-t. behärskades norra A. av araberna, som trängde långt in i landet. En någorlunda klar uppfattning om A:s storlek och kustform erhölls emellertid först i och med portugisernas sjöfärder på 1400-t. B. Diaz upptäckte A:s sydligaste udde 1486. 1498 kringseglades denna av Vasco da Gama. Under de närmaste århundradena uppstodo förutom portugisiska kolonier även engelska, franska, svenska och holländska. I början av 1800-t. företogos mera systematiska forskningsfärder till det inre av A. Man vände sig först mot Niger- och övre Nilområdet. Den engelske forskningsresanden Stanley bidrog bl. a. mycket till kännedomen om Nilens källor, medan Livingstone klarlade Sambesis lopp genom sina resor 1849—73.

Afrikand’, benämningen på i Sydafrika född vit, urspr. använd om de inflyttade holländarnas avkomlingar.

Afrikanska kompaniet, även kallat Guinea-kompaniet, ett svenskt handelsbolag, som grundades år 1649 av Louis De Geer. Det fick med vissa förbehåll rättigheter att föra handel på länder s. om Kanarieöarna i Afrika, Asien och Amerika. Vid Cabo Corso på Guldkusten anlades en koloni med en fästning, Karlsborg. Denna erövrades dock redan 1658 av danskarna, som sedan i sin tur förlorade besittningen till holländarna; 1664 intogs platsen av engelsmännen. Koloniens förlust medförde, att kompaniet kom på obestånd. Det fördes långvariga processer om skadestånd åt delägarna i kompaniet.

Afrodisi’ el. afrodisiasm, sjukligt stegrad könsdrift.

Afrodisi’aka, medel, som avse att stegra könsdriften.

Afrodi’te, enligt Homeros dotter till Zeus och Dione, enligt en annan uppfattning född av havet, var hos grekerna kärlekens gudinna och föremål för en vidsträckt kult, som tidvis urartade till utsvävningar. A. var även

beskyddarinna för äktenskapet, familjelivet och jordens fruktbarhet, för väderleken, våren och den kvinnliga skönheten. Hennes make var Hefaistos, eldens och smideskonstens gud. De grekiska bildhuggarna framställde A. till en början som idealet för en skön och förfinad kvinna. Exempel på denna uppfattning är den ”knidiska A.” av Praxiteles och den berömda ”meliska A.”, som förvaras i Louvren. Så småningom framstod A. som en mera förförisk och behagsjuk kvinnotyp och blev framför allt hetärernas beskyddarinna.

Aftenposten, norsk tidning, grundad 1860. Från att i början vara opolitisk blev den ett betydande organ för det konservativa partiet. Tidningen utkommer två gånger dagligen.

Aftonbladet, daglig, politisk tidning, utgives i Stockholm. Den grundades 1830 av L. J. Hierta och gjorde sig från början till förespråkare för liberala reformsträvanden. Tidningen vann genast stor spridning, då den var den första i Sverige, som hade spalter för annonser, kåserande uppsatser etc. Tidningen skilde sig från det liberala partiet under 1914 års försvarsstrid och är numera rent konservativ.

Aftonfjärilar el. skymningsfjärilar ha kraftigt utvecklad kropp, spolformiga trevare (antenner) samt smala, i vila takformigt hoplagda vingar. Larverna äro masklika, grovt byggda, med tre par bröstfötter och fem par bukfötter. Till A. höra svärmarna (Sphingidæ), glasvingefjärilarna (Ægeriæmorpha) och bastardsvärmarna (Anthroceridæ).

Aftonrodnad bildas vid solnedgången, då luften är rik på vattenånga eller fina stoftpartiklar, emedan solljusets röda strålar lättare än solspektrets övriga färger passera genom atmosfären. Samma förklaring gäller också för morgonrodnad.

Aftonstjärnan, se Venus.

Aftontidningen, en daglig tidning, som utgavs i Stockholm under åren 1909—20, med radikalt och tidvis förbudsvänligt program.

Afzelius, A. A., 1785—1871, kyrkoherde, har bidragit till utvecklandet och bevarandet av våra folkvisor. 1814—17 utgav A. samlingen Svenska folkvisor från Forntiden, som fick stor betydelse för den samtida litteraturen. Själv författade A. bl. a. ”Näckens polska” till en melodi från Vättertrakten.

Ag, tecken för en atom silver (Argentum).

Ag (Cladium Mariscus), högväxt halvgräs, vanligt i de gotländska myrarna.

Agadi’r, obetydlig hamnstad i Marocko, bekant genom den konflikt (Agadiraffären), som 1911 uppkom mellan Frankrike och Tyskland och som tillspetsades genom en tysk kanonbåts (Pantern) avsändande till A. I konflikten, som var nära att framkalla krig, uppträdde England synnerligen bestämt på Frankrikes sida.

A’galjus, acetylenbelysning enligt de av nobelpristagaren Dalén utvecklade kulturstaterna Egypten, det av grekerna grundade Kyrenaika samt det feniciska Kartago, vilka alla lågo vid Medelhavskusten. Tidigt företogos en del upptäcktsfärder inåt A., och sedan romarna gjort sig till herrar över det nordafrikanska kustlandet, utsände de expeditioner till Sahara. På 600-t. behärskades norra A. av araberna, som trängde långt in i landet. En någorlunda klar uppfattning om A:s storlek och kustform erhölls emellertid först i och med portugisernas sjöfärder på 1400-t. B. Diaz upptäckte A:s sydligaste udde 1486. 1498 kringseglades denna av Vasco da Gama. Under de närmaste århundradena uppstodo förutom portugisiska kolonier även engelska, franska, svenska och holländska. I början av 1800-t. företogos mera systematiska forskningsfärder till det inre av A. Man vände sig först mot Niger- och övre Nilområdet. Den engelske forskningsresanden Stanley bidrog bl. a. mycket till kännedomen om Nilens källor, medan Livingstone klarlade Sambesis lopp genom sina resor 1849—73.

Afrikand’, benämningen på i Sydafrika född vit, urspr. använd om de inflyttade holländarnas avkomlingar.

Afrikanska kompaniet, även kallat Guinea-kompaniet, ett svenskt handelsbolag, som grundades år 1649 av Louis De Geer. Det fick med vissa förbehåll rättigheter att föra handel på länder s. om Kanarieöarna i Afrika, Asien och Amerika. Vid Cabo Corso på Guldkusten anlades en koloni med en fästning, Karlsborg. Denna

erövrades dock redan 1658 av danskarna, som sedan i sin tur förlorade besittningen till holländarna; 1664 intogs platsen av engelsmännen. Koloniens förlust medförde, att kompaniet kom på obestånd. Det fördes långvariga processer om skadestånd åt delägarna i kompaniet.

Afrodisi' el. afrodisiasm, sjukligt stegrad könsdrift.

Afrodisi'aka, medel, som avse att stegra könsdriften.

Afrodi'te, enligt Homeros dotter till Zeus och Dione, enligt en annan uppfattning född av havet, var hos grekerna kärlekens gudinna och föremål för en vidsträckt kult, som tidvis urartade till utsvävningar. A. var även beskyddarinna för äktenskapet, familjelivet och jordens fruktbarhet, för väderleken, våren och den kvinnliga skönheten. Hennes make var Hefaistos, eldens och smideskonstens gud. De grekiska bildhuggarna framställde A. till en början som idealet för en skön och förfinad kvinna. Exempel på denna uppfattning är den "knidiska A." av Praxiteles och den berömda "meliska A.", som förvaras i Louvren. Så småningom framstod A. som en mera förförisk och behagsjuk kvinnotyp och blev framför allt hetärernas beskyddarinna.

Aftenposten, norsk tidning, grundad 1860. Från att i början vara opolitisk blev den ett betydande organ för det konservativa partiet. Tidningen utkommer två gånger dagligen.

Aftonbladet, daglig, politisk tidning, utgives i Stockholm. Den grundades 1830 av L. J. Hierta och gjorde sig från början till förespråkare för liberala reformsträvanden. Tidningen vann genast stor spridning, då den var den första i Sverige, som hade spalter för annonser, kåserande uppsatser etc. Tidningen skilde sig från det liberala partiet under 1914 års försvarsstrid och är numera rent konservativ.

Aftonfjärilar el. skymningsfjärilar ha kraftigt utvecklad kropp, spolformiga trevare (antenner) samt smala, i vila takformigt hoplagda vingar. Larverna äro masklika, grovt byggda, med tre par bröstfötter och fem par bukfötter. Till A. höra svärmarna (Sphingidæ), glasvingefjärilarna (Ægeriæmorpha) och bastardsvärmarna (Anthroceridæ).

Aftonrodnad bildas vid solnedgången, då luften är rik på vattenånga eller fina stoftpartiklar, emedan solljusets röda strålar lättare än solspektrets övriga färger passera genom atmosfären. Samma förklaring gäller också för morgonrodnad.

Aftonstjärnan, se Venus.

Aftontidningen, en daglig tidning, som utgavs i Stockholm under åren 1909—20, med radikalt och tidvis förbudsvänligt program.

Afzelius, A. A., 1785—1871, kyrkoherde, har bidragit till utvecklandet och bevarandet av våra folkvisor. 1814—17 utgav A. samlingen Svenska folkvisor från Forntiden, som fick stor betydelse för den samtida litteraturen. Själv författade A. bl. a. "Näckens polska" till en melodi från Vättertrakten.

Ag, tecken för en atom silver (Argentum).

Ag (Cladium Mariscus), högväxt halvgräs, vanligt i de gotländska myrarna.

Agadi'r, obetydlig hamnstad i Marocko, bekant genom den konflikt (Agadiraffären), som 1911 uppkom mellan Frankrike och Tyskland och som tillspetsades genom en tysk kanonbåts (Pantern) avsändande till A. I konflikten, som var nära att framkalla krig, uppträdde England synnerligen bestämt på Frankrikes sida.

A'galjus, acetylenbelysning enligt de av nobelpristagaren Dalén utvecklade kulturstaterna Egypten, det av grekerna grundade Kyrenaika samt det feniciska Kartago, vilka alla lågo vid Medelhavskusten. Tidigt företogos en del upptäcktsfärder inåt A., och sedan romarna gjort sig till herrar över det nordafrikanska kustlandet, utsände de expeditioner till Sahara. På 600-t. behärskades norra A. av araberna, som trängde långt in i landet. En någorlunda klar uppfattning om A:s storlek och kustform erhölls emellertid först i och med portugisernas sjöfärder på 1400-t. B. Diaz upptäckte A:s sydligaste udde 1486. 1498 kringseglades denna av Vasco da Gama. Under de närmaste århundradena uppstodo förutom portugisiska kolonier även engelska, franska, svenska och

holländska. I början av 1800-t. företogos mera systematiska forskningsfärder till det inre av A. Man vände sig först mot Niger- och övre Nilområdet. Den engelske forskningsresanden Stanley bidrog bl. a. mycket till kännedomen om Nilens källor, medan Livingstone klarlade Sambesis lopp genom sina resor 1849—73.

Afrikand', benämningen på i Sydafrika född vit, urspr. använd om de inflyttade holländarnas avkomlingar.

Afrikanska kompaniet, även kallat Guinea-kompaniet, ett svenskt handelsbolag, som grundades år 1649 av Louis De Geer. Det fick med vissa förbehåll rättigheter att föra handel på länder s. om Kanarieöarna i Afrika, Asien och Amerika. Vid Cabo Corso på Guldkusten anlades en koloni med en fästning, Karlsborg. Denna erövrades dock redan 1658 av danskarna, som sedan i sin tur förlorade besittningen till holländarna; 1664 intogs platsen av engelsmännen. Koloniens förlust medförde, att kompaniet kom på obestånd. Det fördes långvariga processer om skadestånd åt delägarna i kompaniet.

Afrodisi' el. afrodisiasm, sjukligt stegrad könsdrift.

Afrodisi'aka, medel, som avse att stegra könsdriften.

Afrodi'te, enligt Homeros dotter till Zeus och Dione, enligt en annan uppfattning född av havet, var hos grekerna kärlekens gudinna och föremål för en vidsträckt kult, som tidvis urartade till utsvävningar. A. var även beskyddarinna för äktenskapet, familjelivet och jordens fruktbarhet, för väderleken, våren och den kvinnliga skönheten. Hennes make var Hefaistos, eldens och smideskonstens gud. De grekiska bildhuggarna framställde A. till en början som idealet för en skön och förfinad kvinna. Exempel på denna uppfattning är den "knidiska A." av Praxiteles och den berömda "meliska A.", som förvaras i Louvren. Så småningom framstod A. som en mera förförisk och behagsjuk kvinnotyp och blev framför allt hetärernas beskyddarinna.

Aftenposten, norsk tidning, grundad 1860. Från att i början vara opolitisk blev den ett betydande organ för det konservativa partiet. Tidningen utkommer två gånger dagligen.

Aftonbladet, daglig, politisk tidning, utgives i Stockholm. Den grundades 1830 av L. J. Hierta och gjorde sig från början till förespråkare för liberala reformsträvanden. Tidningen vann genast stor spridning, då den var den första i Sverige, som hade spalter för annonser, kåserande uppsatser etc. Tidningen skilde sig från det liberala partiet under 1914 års försvarsstrid och är numera rent konservativ.

Aftonfjärilar el. skymningsfjärilar ha kraftigt utvecklad kropp, spolformiga trevare (antenner) samt smala, i vila takformigt hoplagda vingar. Larverna äro masklika, grovt byggda, med tre par bröstfötter och fem par bukfötter. Till A. höra svärmarna (Sphingidæ), glasvingefjärilarna (Ægeriæmorpha) och bastardsvärmarna (Anthroceridæ).

Aftonrodnad bildas vid solnedgången, då luften är rik på vattenånga eller fina stoftpartiklar, emedan solljusets röda strålar lättare än solspektrets övriga färger passera genom atmosfären. Samma förklaring gäller också för morgonrodnad.

Aftonstjärnan, se Venus.

Aftontidningen, en daglig tidning, som utgavs i Stockholm under åren 1909—20, med radikalt och tidvis förbudsvänligt program.

Afzelius, A. A., 1785—1871, kyrkoherde, har bidragit till utvecklandet och bevarandet av våra folkvisor. 1814—17 utgav A. samlingen Svenska folkvisor från Forntiden, som fick stor betydelse för den samtida litteraturen. Själv författade A. bl. a. "Näckens polska" till en melodi från Vättertrakten.

Ag, tecken för en atom silver (Argentum).

Ag (Cladium Mariscus), högväxt halvgräs, vanligt i de gotländska myrarna.

Agadi'r, obetydlig hamnstad i Marocko, bekant genom den konflikt (Agadiraffären), som 1911 uppkom mellan Frankrike och Tyskland och som tillspetsades genom en tysk kanonbåts (Pantern) avsändande till A. I konflikten,

som var nära att framkalla krig, uppträdde England synnerligen bestämt på Frankrikes sida.

A'galjus, acetylenbelysning enligt de av nobelpristagaren Dalén utvecklade kulturstaterna Egypten, det av grekerna grundade Kyrenaika samt det feniciska Kartago, vilka alla lågo vid Medelhavskusten. Tidigt företogos en del upptäcktsfärder inåt A., och sedan romarna gjort sig till herrar över det nordafrikanska kustlandet, utsände de expeditioner till Sahara. På 600-t. behärskades norra A. av araberna, som trängde långt in i landet. En någorlunda klar uppfattning om A:s storlek och kustform erhölls emellertid först i och med portugisernas sjöfärder på 1400-t. B. Diaz upptäckte A:s sydligaste udde 1486. 1498 kringseglades denna av Vasco da Gama. Under de närmaste århundradena uppstodo förutom portugisiska kolonier även engelska, franska, svenska och holländska. I början av 1800-t. företogos mera systematiska forskningsfärder till det inre av A. Man vände sig först mot Niger- och övre Nilområdet. Den engelske forskningsresanden Stanley bidrog bl. a. mycket till kännedomen om Nilens källor, medan Livingstone klarlade Sambesis lopp genom sina resor 1849—73.

Afrikand', benämningen på i Sydafrika född vit, urspr. använd om de inflyttade holländarnas avkomlingar.

Afrikanska kompaniet, även kallat Guinea-kompaniet, ett svenskt handelsbolag, som grundades år 1649 av Louis De Geer. Det fick med vissa förbehåll rättigheter att föra handel på länder s. om Kanarieöarna i Afrika, Asien och Amerika. Vid Cabo Corso på Guldkusten anlades en koloni med en fästning, Karlsborg. Denna erövrades dock redan 1658 av danskarna, som sedan i sin tur förlorade besittningen till holländarna; 1664 intogs platsen av engelsmännen. Koloniens förlust medförde, att kompaniet kom på obestånd. Det fördes långvariga processer om skadestånd åt delägarna i kompaniet.

Afrodisi' el. afrodisiasm, sjukligt stegrad könsdrift.

Afrodisi'aka, medel, som avse att stegra könsdriften.

Afrodi'te, enligt Homeros dotter till Zeus och Dione, enligt en annan uppfattning född av havet, var hos grekerna kärlekens gudinna och föremål för en vidsträckt kult, som tidvis urartade till utsvävningar. A. var även beskyddarinna för äktenskapet, familjelivet och jordens fruktbarhet, för väderleken, våren och den kvinnliga skönheten. Hennes make var Hefaistos, eldens och smideskonstens gud. De grekiska bildhuggarna framställde A. till en början som idealet för en skön och förfinad kvinna. Exempel på denna uppfattning är den "knidiska A." av Praxiteles och den berömda "meliska A.", som förvaras i Louvren. Så småningom framstod A. som en mera förförisk och behagsjuk kvinnotyp och blev framför allt hetärernas beskyddarinna.

Aftenposten, norsk tidning, grundad 1860. Från att i början vara opolitisk blev den ett betydande organ för det konservativa partiet. Tidningen utkommer två gånger dagligen.

Aftonbladet, daglig, politisk tidning, utgives i Stockholm. Den grundades 1830 av L. J. Hierta och gjorde sig från början till förespråkare för liberala reformsträvanden. Tidningen vann genast stor spridning, då den var den första i Sverige, som hade spalter för annonser, kåserande uppsatser etc. Tidningen skilde sig från det liberala partiet under 1914 års försvarsstrid och är numera rent konservativ.

Aftonfjärilar el. skymningsfjärilar ha kraftigt utvecklad kropp, spolformiga trevare (antenner) samt smala, i vila takformigt hoplagda vingar. Larverna äro masklika, grovt byggda, med tre par bröstfötter och fem par bukfötter. Till A. höra svärmarna (Sphingidæ), glasvingefjärilarna (Ægeriæmorpha) och bastardsvärmarna (Anthroceridæ).

Aftonrodnad bildas vid solnedgången, då luften är rik på vattenånga eller fina stoftpartiklar, emedan solljusets röda strålar lättare än solspektrets övriga färger passera genom atmosfären. Samma förklaring gäller också för morgonrodnad.

Aftonstjärnan, se Venus.

Aftontidningen, en daglig tidning, som utgavs i Stockholm under åren 1909—20, med radikalt och tidvis förbudsvänligt program.

Afzelius, A. A., 1785—1871, kyrkoherde, har bidragit till utvecklandet och bevarandet av våra folkvisor. 1814—17 utgav A. samlingen Svenska folkvisor från Forntiden, som fick stor betydelse för den samtida litteraturen. Själv författade A. bl. a. ”Näckens polska” till en melodi från Vättertrakten.

Ag, tecken för en atom silver (Argentum).

Ag (Cladium Mariscus), högväxt halvgräs, vanligt i de gotländska myrarna.

Agadi’r, obetydlig hamnstad i Marocko, bekant genom den konflikt (Agadiraffären), som 1911 uppkom mellan Frankrike och Tyskland och som tillspetsades genom en tysk kanonbåts (Pantern) avsändande till A. I konflikten, som var nära att framkalla krig, uppträdde England synnerligen bestämt på Frankrikes sida.

A’galjus, acetylenbelysning enligt de av nobelpristagaren Dalén utvecklade kulturstaterna Egypten, det av grekerna grundade Kyrenaika samt det feniciska Kartago, vilka alla lågo vid Medelhavskusten. Tidigt företogos en del upptäcktsfärder inåt A., och sedan romarna gjort sig till herrar över det nordafrikanska kustlandet, utsände de expeditioner till Sahara. På 600-t. behärskades norra A. av araberna, som trängde långt in i landet. En någorlunda klar uppfattning om A:s storlek och kustform erhölls emellertid först i och med portugisernas sjöfärder på 1400-t. B. Diaz upptäckte A:s sydligaste udde 1486. 1498 kringseglades denna av Vasco da Gama. Under de närmaste århundradena uppstodo förutom portugisiska kolonier även engelska, franska, svenska och holländska. I början av 1800-t. företogos mera systematiska forskningsfärder till det inre av A. Man vände sig först mot Niger- och övre Nilområdet. Den engelske forskningsresanden Stanley bidrog bl. a. mycket till kännedomen om Nilens källor, medan Livingstone klarlade Sambesis lopp genom sina resor 1849—73.

Afrikand’, benämningen på i Sydafrika född vit, urspr. använd om de inflyttade holländarnas avkomlingar.

Afrikanska kompaniet, även kallat Guinea-kompaniet, ett svenskt handelsbolag, som grundades år 1649 av Louis De Geer. Det fick med vissa förbehåll rättigheter att föra handel på länder s. om Kanarieöarna i Afrika, Asien och Amerika. Vid Cabo Corso på Guldkusten anlades en koloni med en fästning, Karlsborg. Denna erövrades dock redan 1658 av danskarna, som sedan i sin tur förlorade besittningen till holländarna; 1664 intogs platsen av engelsmännen. Koloniens förlust medförde, att kompaniet kom på obestånd. Det fördes långvariga processer om skadestånd åt delägarna i kompaniet.

Afrodisi’ el. afrodisiasm, sjukligt stegrad könsdrift.

Afrodisi’aka, medel, som avse att stegra könsdriften.

Afrodi’te, enligt Homeros dotter till Zeus och Dione, enligt en annan uppfattning född av havet, var hos grekerna kärlekens gudinna och föremål för en vidsträckt kult, som tidvis urartade till utsvävningar. A. var även beskyddarinna för äktenskapet, familjelivet och jordens fruktbarhet, för väderleken, våren och den kvinnliga skönheten. Hennes make var Hefaistos, eldens och smideskonstens gud. De grekiska bildhuggarna framställde A. till en början som idealet för en skön och förfinad kvinna. Exempel på denna uppfattning är den ”knidiska A.” av Praxiteles och den berömda ”meliska A.”, som förvaras i Louvren. Så småningom framstod A. som en mera förförisk och behagsjuk kvinnotyp och blev framför allt hetärernas beskyddarinna.

Aftenposten, norsk tidning, grundad 1860. Från att i början vara opolitisk blev den ett betydande organ för det konservativa partiet. Tidningen utkommer två gånger dagligen.

Aftonbladet, daglig, politisk tidning, utgives i Stockholm. Den grundades 1830 av L. J. Hierta och gjorde sig från början till förespråkare för liberala reformsträvanden. Tidningen vann genast stor spridning, då den var den första i Sverige, som hade spalter för annonser, kåserande uppsatser etc. Tidningen skilde sig från det liberala partiet under 1914 års försvarsstrid och är numera rent konservativ.

Aftonfjärilar el. skymningsfjärilar ha kraftigt utvecklad kropp, spolformiga trevare (antenner) samt smala, i vila takformigt hoplagda vingar. Larverna äro masklika, grovt byggda, med tre par bröstfötter och fem par bukfötter.

Till A. höra svärmarna (Sphingidæ), glasvingefjärilarna (Ægeriæmorpha) och bastardsvärmarna (Anthroceridæ).

Aftonrodnad bildas vid solnedgången, då luften är rik på vattenånga eller fina stoftpartiklar, emedan solljusets röda strålar lättare än solspektrets övriga färger passera genom atmosfären. Samma förklaring gäller också för morgonrodnad.

Aftonstjärnan, se Venus.

Aftontidningen, en daglig tidning, som utgavs i Stockholm under åren 1909—20, med radikalt och tidvis förbudsvänligt program.

Afzelius, A. A., 1785—1871, kyrkoherde, har bidragit till utvecklandet och bevarandet av våra folkvisor. 1814—17 utgav A. samlingen Svenska folkvisor från Forntiden, som fick stor betydelse för den samtida litteraturen. Själv författade A. bl. a. ”Näckens polska” till en melodi från Vättertrakten.

Ag, tecken för en atom silver (Argentum).

Ag (Cladium Mariscus), högväxt halvgräs, vanligt i de gotländska myrarna.

Agadi’r, obetydlig hamnstad i Marocko, bekant genom den konflikt (Agadiraffären), som 1911 uppkom mellan Frankrike och Tyskland och som tillspetsades genom en tysk kanonbåts (Pantern) avsändande till A. I konflikten, som var nära att framkalla krig, uppträdde England synnerligen bestämt på Frankrikes sida.

A’galjus, acetylenbelysning enligt de av nobelpristagaren Dalén utvecklade kulturstaterna Egypten, det av grekerna grundade Kyrenaika samt det feniciska Kartago, vilka alla lågo vid Medelhavskusten. Tidigt företogos en del upptäcktsfärder inåt A., och sedan romarna gjort sig till herrar över det nordafrikanska kustlandet, utsände de expeditioner till Sahara. På 600-t. behärskades norra A. av araberna, som trängde långt in i landet. En någorlunda klar uppfattning om A:s storlek och kustform erhölls emellertid först i och med portugisernas sjöfärder på 1400-t. B. Diaz upptäckte A:s sydligaste udde 1486. 1498 kringseglades denna av Vasco da Gama. Under de närmaste århundradena uppstodo förutom portugisiska kolonier även engelska, franska, svenska och holländska. I början av 1800-t. företogos mera systematiska forskningsfärder till det inre av A. Man vände sig först mot Niger- och övre Nilområdet. Den engelske forskningsresanden Stanley bidrog bl. a. mycket till kännedomen om Nilens källor, medan Livingstone klarlade Sambesis lopp genom sina resor 1849—73.

Afrikand’, benämningen på i Sydafrika född vit, urspr. använd om de inflyttade holländarnas avkomlingar.

Afrikanska kompaniet, även kallat Guinea-kompaniet, ett svenskt handelsbolag, som grundades år 1649 av Louis De Geer. Det fick med vissa förbehåll rättigheter att föra handel på länder s. om Kanarieöarna i Afrika, Asien och Amerika. Vid Cabo Corso på Guldkusten anlades en koloni med en fästning, Karlsborg. Denna erövrades dock redan 1658 av danskarna, som sedan i sin tur förlorade besittningen till holländarna; 1664 intogs platsen av engelsmännen. Koloniens förlust medförde, att kompaniet kom på obestånd. Det fördes långvariga processer om skadestånd åt delägarna i kompaniet.

Afrodisi’ el. afrodisiasm, sjukligt stegrad könsdrift.

Afrodisi’aka, medel, som avse att stegra könsdriften.

Afrodi’te, enligt Homeros dotter till Zeus och Dione, enligt en annan uppfattning född av havet, var hos grekerna kärlekens gudinna och föremål för en vidsträckt kult, som tidvis urartade till utsvävningar. A. var även beskyddarinna för äktenskapet, familjelivet och jordens fruktbarhet, för väderleken, våren och den kvinnliga skönheten. Hennes make var Hefaistos, eldens och smideskonstens gud. De grekiska bildhuggarna framställde A. till en början som idealet för en skön och förfinad kvinna. Exempel på denna uppfattning är den ”knidiska A.” av Praxiteles och den berömda ”meliska A.”, som förvaras i Louvren. Så småningom framstod A. som en mera förförisk och behagsjuk kvinnotyp och blev framför allt hetärernas beskyddarinna.

Aftenposten, norsk tidning, grundad 1860. Från att i början vara opolitisk blev den ett betydande organ för det

konservativa partiet. Tidningen utkommer två gånger dagligen.

Aftonbladet, daglig, politisk tidning, utgives i Stockholm. Den grundades 1830 av L. J. Hierta och gjorde sig från början till förespråkare för liberala reformsträvanden. Tidningen vann genast stor spridning, då den var den första i Sverige, som hade spalter för annonser, kåserande uppsatser etc. Tidningen skilde sig från det liberala partiet under 1914 års försvarsstrid och är numera rent konservativ.

Aftonfjärilar el. skymningsfjärilar ha kraftigt utvecklad kropp, spolformiga trevare (antenner) samt smala, i vila takformigt hoplagda vingar. Larverna äro masklika, grovt byggda, med tre par bröstfötter och fem par bukfötter. Till A. höra svärmarna (Sphingidæ), glasvingefjärilarna (Ægeriæmorpha) och bastardsvärmarna (Anthroceridæ).

Aftonrodnad bildas vid solnedgången, då luften är rik på vattenånga eller fina stoftpartiklar, emedan solljusets röda strålar lättare än solspektrets övriga färger passera genom atmosfären. Samma förklaring gäller också för morgonrodnad.

Aftonstjärnan, se Venus.

Aftontidningen, en daglig tidning, som utgavs i Stockholm under åren 1909—20, med radikalt och tidvis förbudsvänligt program.

Afzelius, A. A., 1785—1871, kyrkoherde, har bidragit till utvecklandet och bevarandet av våra folkvisor. 1814—17 utgav A. samlingen Svenska folkvisor från Forntiden, som fick stor betydelse för den samtida litteraturen. Själv författade A. bl. a. ”Näckens polska” till en melodi från Vättertrakten.

Ag, tecken för en atom silver (Argentum).

Ag (Cladium Mariscus), högväxt halvgräs, vanligt i de gotländska myrarna.

Agadi’r, obetydlig hamnstad i Marocko, bekant genom den konflikt (Agadiraffären), som 1911 uppkom mellan Frankrike och Tyskland och som tillspetsades genom en tysk kanonbåts (Pantern) avsändande till A. I konflikten, som var nära att framkalla krig, uppträdde England synnerligen bestämt på Frankrikes sida.

A’galjus, acetylenbelysning enligt de av nobelpristagaren Dalén utvecklade kulturstaterna Egypten, det av grekerna grundade Kyrenaika samt det feniciska Kartago, vilka alla lågo vid Medelhavskusten. Tidigt företogos en del upptäcktsfärder inåt A., och sedan romarna gjort sig till herrar över det nordafrikanska kustlandet, utsände de expeditioner till Sahara. På 600-t. behärskades norra A. av araberna, som trängde långt in i landet. En någorlunda klar uppfattning om A:s storlek och kustform erhölls emellertid först i och med portugisernas sjöfärder på 1400-t. B. Diaz upptäckte A:s sydligaste udde 1486. 1498 kringseglades denna av Vasco da Gama. Under de närmaste århundradena uppstodo förutom portugisiska kolonier även engelska, franska, svenska och holländska. I början av 1800-t. företogos mera systematiska forskningsfärder till det inre av A. Man vände sig först mot Niger- och övre Nilområdet. Den engelske forskningsresanden Stanley bidrog bl. a. mycket till kännedomen om Nilens källor, medan Livingstone klarlade Sambesis lopp genom sina resor 1849—73.

Afrikand’, benämningen på i Sydafrika född vit, urspr. använd om de inflyttade holländarnas avkomlingar.

Afrikanska kompaniet, även kallat Guinea-kompaniet, ett svenskt handelsbolag, som grundades år 1649 av Louis De Geer. Det fick med vissa förbehåll rättigheter att föra handel på länder s. om Kanarieöarna i Afrika, Asien och Amerika. Vid Cabo Corso på Guldkusten anlades en koloni med en fästning, Karlsborg. Denna erövrades dock redan 1658 av danskarna, som sedan i sin tur förlorade besittningen till holländarna; 1664 intogs platsen av engelsmännen. Koloniens förlust medförde, att kompaniet kom på obestånd. Det fördes långvariga processer om skadestånd åt delägarna i kompaniet.

Afrodisi’ el. afrodisiasm, sjukligt stegrad könsdrift.

Afrodisi’aka, medel, som avse att stegra könsdriften.

Afrodi'te, enligt Homeros dotter till Zeus och Dione, enligt en annan uppfattning född av havet, var hos grekerna kärlekens gudinna och föremål för en vidsträckt kult, som tidvis urartade till utsvävningar. A. var även beskyddarinna för äktenskapet, familjelivet och jordens fruktbarhet, för väderleken, våren och den kvinnliga skönheten. Hennes make var Hefaistos, eldens och smideskonstens gud. De grekiska bildhuggarna framställde A. till en början som idealet för en skön och förfinad kvinna. Exempel på denna uppfattning är den "knidiska A." av Praxiteles och den berömda "meliska A.", som förvaras i Louvren. Så småningom framstod A. som en mera förförisk och behagsjuk kvinnotyp och blev framför allt hetärernas beskyddarinna.

Aftenposten, norsk tidning, grundad 1860. Från att i början vara opolitisk blev den ett betydande organ för det konservativa partiet. Tidningen utkommer två gånger dagligen.

Aftonbladet, daglig, politisk tidning, utgives i Stockholm. Den grundades 1830 av L. J. Hierta och gjorde sig från början till förespråkare för liberala reformsträvanden. Tidningen vann genast stor spridning, då den var den första i Sverige, som hade spalter för annonser, kåserande uppsatser etc. Tidningen skilde sig från det liberala partiet under 1914 års försvarsstrid och är numera rent konservativ.

Aftonfjärilar el. skymningsfjärilar ha kraftigt utvecklad kropp, spolformiga trevare (antenner) samt smala, i vila takformigt hoplagda vingar. Larverna äro masklika, grovt byggda, med tre par bröstfötter och fem par bukfötter. Till A. höra svärmarna (Sphingidæ), glasvingefjärilarna (Ægeriæmorpha) och bastardsvärmarna (Anthroceridæ).

Aftonrodnad bildas vid solnedgången, då luften är rik på vattenånga eller fina stoftpartiklar, emedan solljusets röda strålar lättare än solspektrets övriga färger passera genom atmosfären. Samma förklaring gäller också för morgonrodnad.

Aftonstjärnan, se Venus.

Aftontidningen, en daglig tidning, som utgavs i Stockholm under åren 1909—20, med radikalt och tidvis förbudsvänligt program.

Afzelius, A. A., 1785—1871, kyrkoherde, har bidragit till utvecklandet och bevarandet av våra folkvisor. 1814—17 utgav A. samlingen Svenska folkvisor från Forntiden, som fick stor betydelse för den samtida litteraturen. Själv författade A. bl. a. "Näckens polska" till en melodi från Vättertrakten.

Ag, tecken för en atom silver (Argentum).

Ag (Cladium Mariscus), högväxt halvgräs, vanligt i de gotländska myrarna.

Agadi'r, obetydlig hamnstad i Marocko, bekant genom den konflikt (Agadiraffären), som 1911 uppkom mellan Frankrike och Tyskland och som tillspetsades genom en tysk kanonbåts (Pantern) avsändande till A. I konflikten, som var nära att framkalla krig, uppträdde England synnerligen bestämt på Frankrikes sida.

A'galjus, acetylenbelysning enligt de av nobelpristagaren Dalén utvecklade kulturstaterna Egypten, det av grekerna grundade Kyrenaika samt det feniciska Kartago, vilka alla lågo vid Medelhavskusten. Tidigt företogos en del upptäcktsfärder inåt A., och sedan romarna gjort sig till herrar över det nordafrikanska kustlandet, utsände de expeditioner till Sahara. På 600-t. behärskades norra A. av araberna, som trängde långt in i landet. En någorlunda klar uppfattning om A:s storlek och kustform erhölls emellertid först i och med portugisernas sjöfärder på 1400-t. B. Diaz upptäckte A:s sydligaste udde 1486. 1498 kringseglades denna av Vasco da Gama. Under de närmaste århundradena uppstodo förutom portugisiska kolonier även engelska, franska, svenska och holländska. I början av 1800-t. företogos mera systematiska forskningsfärder till det inre av A. Man vände sig först mot Niger- och övre Nilområdet. Den engelske forskningsresanden Stanley bidrog bl. a. mycket till kännedomen om Nilens källor, medan Livingstone klarlade Sambesis lopp genom sina resor 1849—73.

Afrikand', benämningen på i Sydafrika född vit, urspr. använd om de inflyttade holländarnas avkomlingar.

Afrikanska kompaniet, även kallat Guinea-kompaniet, ett svenskt handelsbolag, som grundades år 1649 av

Louis De Geer. Det fick med vissa förbehåll rättigheter att föra handel på länder s. om Kanarieöarna i Afrika, Asien och Amerika. Vid Cabo Corso på Guldkusten anlades en koloni med en fästning, Karlsborg. Denna erövrades dock redan 1658 av danskarna, som sedan i sin tur förlorade besittningen till holländarna; 1664 intogs platsen av engelsmännen. Koloniens förlust medförde, att kompaniet kom på obestånd. Det fördes långvariga processer om skadestånd åt delägarna i kompaniet.

Afrodisi' el. afrodisiasm, sjukligt stegrad könsdrift.

Afrodisi'aka, medel, som avse att stegra könsdriften.

Afrodi'te, enligt Homeros dotter till Zeus och Dione, enligt en annan uppfattning född av havet, var hos grekerna kärlekens gudinna och föremål för en vidsträckt kult, som tidvis urartade till utsvävningar. A. var även beskyddarinna för äktenskapet, familjelivet och jordens fruktbarhet, för väderleken, våren och den kvinnliga skönheten. Hennes make var Hefaistos, eldens och smideskonstens gud. De grekiska bildhuggarna framställde A. till en början som idealet för en skön och förfinad kvinna. Exempel på denna uppfattning är den "knidiska A." av Praxiteles och den berömda "meliska A.", som förvaras i Louvren. Så småningom framstod A. som en mera förförisk och behagsjuk kvinnotyp och blev framför allt hetärernas beskyddarinna.

Aftenposten, norsk tidning, grundad 1860. Från att i början vara opolitisk blev den ett betydande organ för det konservativa partiet. Tidningen utkommer två gånger dagligen.

Aftonbladet, daglig, politisk tidning, utgives i Stockholm. Den grundades 1830 av L. J. Hierta och gjorde sig från början till förespråkare för liberala reformsträvanden. Tidningen vann genast stor spridning, då den var den första i Sverige, som hade spalter för annonser, kåserande uppsatser etc. Tidningen skilde sig från det liberala partiet under 1914 års försvarsstrid och är numera rent konservativ.

Aftonfjärilar el. skymningsfjärilar ha kraftigt utvecklad kropp, spolformiga trevare (antenner) samt smala, i vila takformigt hoplagda vingar. Larverna äro masklika, grovt byggda, med tre par bröstfötter och fem par bukfötter. Till A. höra svärmarna (Sphingidæ), glasvingefjärilarna (Ægeriæmorpha) och bastardsvärmarna (Anthroceridæ).

Aftonrodnad bildas vid solnedgången, då luften är rik på vattenånga eller fina stoftpartiklar, emedan solljusets röda strålar lättare än solspektrets övriga färger passera genom atmosfären. Samma förklaring gäller också för morgonrodnad.

Aftonstjärnan, se Venus.

Aftontidningen, en daglig tidning, som utgavs i Stockholm under åren 1909—20, med radikalt och tidvis förbudsvänligt program.

Afzelius, A. A., 1785—1871, kyrkoherde, har bidragit till utvecklandet och bevarandet av våra folkvisor. 1814—17 utgav A. samlingen Svenska folkvisor från Forntiden, som fick stor betydelse för den samtida litteraturen. Själv författade A. bl. a. "Näckens polska" till en melodi från Vättertrakten.

Ag, tecken för en atom silver (Argentum).

Ag (Cladium Mariscus), högväxt halvgräs, vanligt i de gotländska myrarna.

Agadi'r, obetydlig hamnstad i Marocko, bekant genom den konflikt (Agadiraffären), som 1911 uppkom mellan Frankrike och Tyskland och som tillspetsades genom en tysk kanonbåts (Pantern) avsändande till A. I konflikten, som var nära att framkalla krig, uppträdde England synnerligen bestämt på Frankrikes sida.

A'galjus, acetylenbelysning enligt de av nobelpristagaren Dalén utvecklade kulturstaterna Egypten, det av grekerna grundade Kyrenaika samt det feniciska Kartago, vilka alla lågo vid Medelhavskusten. Tidigt företogos en del upptäcktsfärder inåt A., och sedan romarna gjort sig till herrar över det nordafrikanska kustlandet, utsände de expeditioner till Sahara. På 600-t. behärskades norra A. av araberna, som trängde långt in i landet. En någorlunda klar uppfattning om A:s storlek och kustform erhölls emellertid först i och med portugisernas

sjöfärder på 1400-t. B. Diaz upptäckte A:s sydligaste udde 1486. 1498 kringseglades denna av Vasco da Gama. Under de närmaste århundradena uppstodo förutom portugisiska kolonier även engelska, franska, svenska och holländska. I början av 1800-t. företogos mera systematiska forskningsfärder till det inre av A. Man vände sig först mot Niger- och övre Nilområdet. Den engelske forskningsresanden Stanley bidrog bl. a. mycket till kännedomen om Nilens källor, medan Livingstone klarlade Sambesis lopp genom sina resor 1849—73.

Afrikand’, benämningen på i Sydafrika född vit, urspr. använd om de inflyttade holländarnas avkomlingar.

Afrikanska kompaniet, även kallat Guinea-kompaniet, ett svenskt handelsbolag, som grundades år 1649 av Louis De Geer. Det fick med vissa förbehåll rättigheter att föra handel på länder s. om Kanarieöarna i Afrika, Asien och Amerika. Vid Cabo Corso på Guldkusten anlades en koloni med en fästning, Karlsborg. Denna erövrades dock redan 1658 av danskarna, som sedan i sin tur förlorade besittningen till holländarna; 1664 intogs platsen av engelsmännen. Koloniens förlust medförde, att kompaniet kom på obestånd. Det fördes långvariga processer om skadestånd åt delägarna i kompaniet.

Afrodisi’ el. afrodisiasm, sjukligt stegrad könsdrift.

Afrodisi’aka, medel, som avse att stegra könsdriften.

Afrodi’te, enligt Homeros dotter till Zeus och Dione, enligt en annan uppfattning född av havet, var hos grekerna kärlekens gudinna och föremål för en vidsträckt kult, som tidvis urartade till utsvävningar. A. var även beskyddarinna för äktenskapet, familjelivet och jordens fruktbarhet, för väderleken, våren och den kvinnliga skönheten. Hennes make var Hefaistos, eldens och smideskonstens gud. De grekiska bildhuggarna framställde A. till en början som idealet för en skön och förfinad kvinna. Exempel på denna uppfattning är den ”knidiska A.” av Praxiteles och den berömda ”meliska A.”, som förvaras i Louvren. Så småningom framstod A. som en mera förförisk och behagsjuk kvinnotyp och blev framför allt hetärernas beskyddarinna.

Aftenposten, norsk tidning, grundad 1860. Från att i början vara opolitisk blev den ett betydande organ för det konservativa partiet. Tidningen utkommer två gånger dagligen.

Aftonbladet, daglig, politisk tidning, utgives i Stockholm. Den grundades 1830 av L. J. Hierta och gjorde sig från början till förespråkare för liberala reformsträvanden. Tidningen vann genast stor spridning, då den var den första i Sverige, som hade spalter för annonser, kåserande uppsatser etc. Tidningen skilde sig från det liberala partiet under 1914 års försvarsstrid och är numera rent konservativ.

Aftonfjärilar el. skymningsfjärilar ha kraftigt utvecklad kropp, spolformiga trevare (antenner) samt smala, i vila takformigt hoplagda vingar. Larverna äro masklika, grovt byggda, med tre par bröstfötter och fem par bukfötter. Till A. höra svärmarna (Sphingidæ), glasvingefjärilarna (Ægeriæmorpha) och bastardsvärmarna (Anthroceridæ).

Aftonrodnad bildas vid solnedgången, då luften är rik på vattenånga eller fina stoftpartiklar, emedan solljusets röda strålar lättare än solspektrets övriga färger passera genom atmosfären. Samma förklaring gäller också för morgonrodnad.

Aftonstjärnan, se Venus.

Aftontidningen, en daglig tidning, som utgavs i Stockholm under åren 1909—20, med radikalt och tidvis förbudsvänligt program.

Afzelius, A. A., 1785—1871, kyrkoherde, har bidragit till utvecklandet och bevarandet av våra folkvisor. 1814—17 utgav A. samlingen Svenska folkvisor från Forntiden, som fick stor betydelse för den samtida litteraturen. Själv författade A. bl. a. ”Näckens polska” till en melodi från Vättertrakten.

Ag, tecken för en atom silver (Argentum).

Ag (Cladium Mariscus), högväxt halvgräs, vanligt i de gotländska myrarna.

Agadi’r, obetydlig hamnstad i Marocko, bekant genom den konflikt (Agadiraffären), som 1911 uppkom mellan Frankrike och Tyskland och som tillspetsades genom en tysk kanonbåts (Pantern) avsändande till A. I konflikten, som var nära att framkalla krig, uppträdde England synnerligen bestämt på Frankrikes sida.

A’galjus, acetylenbelysning enligt de av nobelpristagaren Dalénutarbetade metoderna. Aga är förkortning för Svenska Aktiebolaget Gasackumulator, som exploaterar de Dalénska uppfinningarna.

Agamem’non, enligt den grekiska hjältesagan konung av Mykene, anförde tåget mot Tro ja. Vid sin återkomst blev lian mördad av sin ge mäl, Klytaimestra, och dennas älskare Aigistos. ilans son, Orestes, hämnades sedan faderns död.

Agami’daj, en fam. insektätande ödlor. Draködlorna ha på kroppssidorna hudveck, som utspännas med revbenen och tjänstgöra som fallskärmar vid djurens hopp mellan träden. De finnas i Ostindien. Moloken lever i Australien och har huden beväpnad med taggar, vilket ger djuret ett egendomligt utseende.

Agapan’thus, afrikanskt växtsläkte, familj Liliacese. A. umbellatus odlas som krukväxt och har blå blomma på stängel.

Aga’per, under den äldsta kristna kyrkan förekommande kärleksmåltider i samband med nattvardsfirande och gudstjänst. ,

Agape*tus betyder den älskade, ett romerskt helgon, som led martyrdöden år 270. A. är även namn på två påvar.

A’gar-a’gar är ett ur vissa alger erhållet, gelatinliknande ämne, som användes vid konfektfabrikationen samt till bakterieodlingar i laboratorier.

Agardh, K. A., 1785—1859, professor i Lund, sedermera biskop i Karlstad, botanist, nationalekonom, teologisk skriftställare.

Aga’sias, bildhuggare från Efesos, som levde under första århundradet f. Kr. A. är skapare av en berömd marmorstod, den Borghesiske f ä feta ren, som numera finnes i Louvren.

A’gassizsjön var en under istiden av inlandsisen uppdämd, väldig sjö, som utbredde sig över Winnipegom-rådet, Nordamerika. Uppkallad efter den berömde geologen L. A. Agassiz (1S07—73).

Aga’t, ett till prydnadsändamål använt mineral, vilket består av ofta vackert, i olika färger ringformigt bandad kiselsyra (kvarts), vilken utfällts av framsipprat vatten i hålig-heter i bergarten.

Aga’this, till barrträ aen hörande växtsläkte i Ostindien och Australien, vars arter lämna harts, kaurikopal, dam a ra harts.

Aga’ve, amerikanskt växtsläkte, av vilket flera arter dock nu finnas kring Medelhavet. Mest känd är ”den hundraåriga aloen” (A. americana), vilken har en orn aloeart.erna påminnande köttig bladrosett. Vid 5—8 är utvecklas en blombärande spira. Om

Hundraårig aloe (Agave americana).

denna avskäres, utflyter en saft, vilken i jäst form utgör den mexikanska nationaldrycken pulque. En växt uppges kunna lämna c :a 1,500 liter. Efter blomningen dör växten. Av bladens hampliknande fibrer beredas rep och vävnader.

Agenee Havas ras/anEs’ avass’], telegrambyrå i Paris, grundad 1825 av Ch. Havas.

Agens’, plur. agentier el. agenser, orsak till en verkan, verkningsmedel.

— De verktyg, som naturen använder vid jordens omgestaltning, sammanfattas under beteckningen geol. agentier, t. ex. glaciärer, rinnande vatten, bränningar, luftens kolsyra (vid vittring), vinden (vinderosion, dynbildning).

Agent. — 1. Person, som utan att vara direkt anställd i ett företags tjänst företräder detta i olika affärsavseen-deri,

framför allt genom förmedlande av köpeanbud. Ersättningen till en agent utgår i allmänhet i form av provision å förmedlade affärer. Generalagent är agent för ett större område med underagenter. — 2. Ett substan-tiviskt ord, föregånget av en prepo-sition (i svenskan vanligen ”av”), vilket i passiva satser uttrycker den handlande, ex. Bordet är gjort av snickaren.

Agenzia Stefa’ni [adjen’sia], den förnämsta italienska telegrambyrån, grundad 1854.

Age’ra, handla, spela en roll, utgiva sig för. utarbetade metoderna. Aga är förkortning för Svenska Aktiebolaget Gasackumulator, som exploaterar de Dalénska uppfinningarna.

Agamem’non, enligt den grekiska hjältesagan konung av Mykene, anförde tåget mot Tro ja. Vid sin återkomst blev lian mördad av sin ge mäl, Klytaimestra, och dennas älskare Aigistos. ilans son, Orestes, hämnades sedan faderns död.

Agami’daj, en fam. insektätande ödlor. Draködlorna ha på kroppssidorna hudveck, som utspännas med revbenen och tjänstgöra som fallskärmar vid djurens hopp mellan träden. De finnas i Ostindien. Moloken lever i Australien och har huden beväpnad med taggar, vilket ger djuret ett egendomligt utseende.

Agapan’thus, afrikanskt växtsläkte, familj Liliacese. A. umbellatus odlas som krukväxt och har blå blomma på stängel.

Aga’per, under den äldsta kristna kyrkan förekommande kärleksmåltider i samband med nattvardsfirande och gudstjänst. ,

Agape*tus betyder den älskade, ett romerskt helgon, som led martyrdöden år 270. A. är även namn på två påvar.

A’gar-a’gar är ett ur vissa alger erhållet, gelatinliknande ämne, som användes vid konfektfabrikationen samt till bakterieodlingar i laboratorier.

Agardh, K. A., 1785—1859, professor i Lund, sedermera biskop i Karlstad, botanist, nationalekonom, teologisk skriftställare.

Aga’sias, bildhuggare från Efesos, som levde under första århundradet f. Kr. A. är skapare av en berömd mar-morstod, den Borghesiske f ä feta ren, som numera finnes i Louvren.

A’gassizsjön var en under istiden av inlandsisen uppdämd, väldig sjö, som utbredde sig över Winnipegom-rådet, Nordamerika. Uppkallad efter den berömde geologen L. A. Agassiz (1S07—73).

Aga’t, ett till prydnadsändamål använt mineral, vilket består av ofta vackert, i olika färger ringformigt bandad kiselsyra (kvarts), vilken utfällts av framsipprat vatten i hålig-heter i bergarten.

Aga’this, till barrträ aen hörande växtsläkte i Ostindien och Australien, vars arter lämna harts, kaurikopal, dam a ra harts.

Aga’ve, amerikanskt växtsläkte, av vilket flera arter dock nu finnas kring Medelhavet. Mest känd är ”den hundraåriga aloen” (A. americana), vilken har en orn aloeart.erna påminnande köttig bladrosett. Vid 5—8 är utvecklas en blombärande spira. Om

Hundraårig aloe (Agave americana).

denna avskäres, utflyter en saft, vilken i jäst form utgör den mexikanska nationaldrycken pulque. En växt uppges kunna lämna c :a 1,500 liter. Efter blomningen dör växten. Av bladens hampliknande fibrer beredas rep och vävnader.

Agenee Havas ras/anEs’ avass’], telegrambyrå i Paris, grundad 1825 av Ch. Havas.

Agens’, plur. agentier el. agenser, orsak till en verkan, verkningsmedel.

— De verktyg, som naturen använder vid jordens omgestaltning, sammanfattas under beteckningen geol. agentier, t. ex. glaciärer, rinnande vatten, bränningar, luftens kolsyra (vid vittring), vinden (vinderosion, dyn-

bildning).

Agent. — 1. Person, som utan att vara direkt anställd i ett företags tjänst företräder detta i olika affärsavseen-deri, framför allt genom förmedlande av köpeanbud. Ersättningen till en agent utgår i allmänhet i form av provision å förmedlade affärer. Generalagent är agent för ett större område med underagenter. — 2. Ett substan-tiviskt ord, föregånget av en prepo-sition (i svenskan vanligen ”av”), vilket i passiva satser uttrycker den handlande, ex. Bordet är gjort av snickaren.

Agenzia Stefa’ni [adjen’sia], den förnämsta italienska telegrambyrån, grundad 1854.

Age’ra, handla, spela en roll, utgiva sig för.Agesaii’dros, bildhuggare från Rhodos, högg tillsammans med tvenne andra konstnärer den berömda Lao-koongruppen, sannolikt från tiden 300—150 f. Kr. Den återfanns år 150G och förvaras i Vatikanen.

Agesila’os, konung i Sparta 399— 358 f. Kr., en av grekernas mest lysande härförare. Han anförde med mycket stor framgång spartanerna i ett krig mot perserna. I ett senare krig mot Tebe segrade visserligen A. vid Koronea, men sedan vände sig krigslyckan, och spartanerna besegrades av JEpaminondas vid Leuktra 371 och vid Mantineia 3G2, varefter fred slöts.

Ag:g;lomera,t, sammanhopning av kantiga bergartsstycken. Beteckning för vulkaniskt hopat material.

Agglutination kallas en utfällning av små partiklar ur en vätska till följd av deras hopklibbande vid varandra. Man talar om A. av blodkroppar, av bakterier m. m. Denna verkan erhålles av ämnen, som kallas agglu-tiner.

Aggravation, försvårande, exempelvis av en skuld eller av en sjukdom. Ofta i betydelsen av medvetet försvårande, överdrivande.

Aggrega’t, anhopning av samhörande eller samverkande delar till en enhet (ex. maskinaggregat). I mineralogien en samling hopvuxna kristaller.

Aggregationstillstånd. Ett ämne liar antingen fast, flytande eller gasformigt aggregationstillstånd. Genom uppvärmning övergår under upptagande av värme ett fast ämne vanligen till flytande och genom ytterligare uppvärmning till gasformigt aggregationstillstånd. t. ex. is till vatten — vattenånga, övergång från gasformigt till flytande eller fast aggregationstillstånd samt från flytande till fast sker vid avkylning under avgivande av värme. I regel ske dessa förändringar vid en bestämd temperatur, smältpunkt resp. kokpunkt. Vissa ämnen t. ex. glas övergå dock från fast till flytande form så småningom.

AggressFv, angripande, utmanande.

A’gio, överpris, överkurs, skillnaden mellan ett mynts el. värdepappers kursvärde vid en viss tidpunkt och dess nominella värde. Är nominella värdet högre än kursvärdet, föreligger d i s a g i o.

Agita’to, mus., oroligt, jagat.

Agite’ra, ivrigt bearbeta. — Agitation (vanligen politisk) bearbetning av. allmänna meningen.

Agn’efit, Agnes strandäng, det äldsta namnet på Stockholm.

Agni, sanskrit, i indisk mj’tologi eldens gud.

Agnosticism kallas en rörande livet efter detta och Guds existens neutral åskådning, som betonar, att vi intet veta eller kunna veta i dessa frågor.

Agn’us de’i, lat., Guds lamm. Ett lamm med korsfana, frälsarens symbol, finnes bl. a. i Gotlands vapen.

Agoni’, dödskamp.

Agorafobi’, torgskräck, ett vid vissa nervsjukdomar förekommande symtom, bestående i ångest och ibland svindel vid passerande av öppna platser eller vistelse i folksamlingar.

A’gra, stad i n. Indien vid Jumna, en biflod till Ganges. 190,000 inv. A. har många märkliga byggnadsverk;

särskilt berömt är Taj . Mahal, ett praktfullt mausoleum, uppfört fram mot mitten åv IGOO-t. av sjah Djelian över hans älsklingsgemål.

Agraff’, prydnadskrok el. spänne. Inom byggnadskonsten betyder A. järnkrampa.

Agrafi’, oförmåga att skriva, beroende liksom afasi* på skada å stora hjärnan.

A?gram (kroatiska Zagreb), huvudstad i Kroatien, Jugoslavien. 108,000 inv. A. är en viktig järnvägsknutpunkt och centrum för en livlig handel med landets jordbruks- och skogsprodukter. A. är ävenledes det kroatiska folkets kulturella medelpunkt med universitet.

Agra’r, till jordbruket hörande, användes särskilt för att beteckna medlem av ekonomiska el. politiska föreningar eller partier för tillvaratagande av jordbrukarnas intressen.

Agrea’bel, behaglig, angenäm.

Agrell, P. Sigurd, f. 1881, professor i slaviska språk i Lund, har utgivit uppskattade diktsamlingar S o 1 i t u-do, Hundra och en sonett m. fl. A. har med förkärlek använt sonettens form.

AgrPcola. — 1. Georg A., omkring 1490—1555, tysk naturforskare, läkare, mineralog och metallurg, utgav ett på sin tid mycket berömt mineralogiskt-metallurgiskt verk. — 2. M. A., omkring 150S—1557, Finlands reformator. Som biskop i Äbo bidrog han verksamt vid organiserandet av reformationen. A. anses som skapare av det finska skriftspråket. Av honom finnes utgivna en ABC-bok, en katekes och en bönbok samt översättningar av Nya Testamentet och Psaltaren. I företalet till den sistnämnda förekomma värdefulla upplysningar om den finska gudasagan.

Agrikultu’r (lat. ager, åker), åkerjordens bearbetning. A.-fysik, lant-bruksfysik, handlar om jordens fysikaliska egenskaper, fuktighet, kornstorlek etc. A .-kemi handlar om jordens kem. sammansättning, gödnings- ämnen o. dyl. Agrikulturkemiska försöksanstalter utföra undersökningar av jordarter, fodervaror m. m. åt lantbrukarna.

Agrip’pa., Marcus Vipsanius, 03—12 f. Kr., romersk fältherre. Konsul under Augustus och gift med dennes dotter. Utförde storartade byggandsverlc i llom, bl. a. Pantheon,

Agrono’m, titel på person, som genomgått agronomkurs (2-årig) vid ett av statens lantbruksinstitut (Ultuna el. Alnarp).

Agueli [age’li], I. G., 18G9—1917, svensk målare, starkt påverkad av de franska impressionisterna, i synnerhet Gaugin. Yerk av A. finnas bl. a. pä Na-tionalmuséum. A. var en egendomlig personlighet och övergick under en resa i östern till muhammedanismen, var för övrigt anarkist och livligt intresserad av astrologi. Som målare har A. särskilt på senare tid blivit uppskattad.

Agulhas [agorjas], Kap A. (Nåludden), Afrikas sydspets.

Agön, ö i Bottniska viken, 22 km. sö. om Hudiksvall. Fiskläge. Fyr.

Ahagrgar, bergområde i mellersta Sahara.

Aliasve’rus, se Jerusalems skomakare.

Alilgren, Ernst, pseudonym för Viktoria M. Benedictsson*.

Ahmadaba’d, stad i v. brittiska Indien. 270,000 inv. Viktig handels- och industristad (siden-, bomulls-, guldvaror). Märkliga byggnadsverk.

A’ho, Juhani (Johannes Brofeldt), 1861—1921, finsk författare, en bland de främsta finskspråkiga, har skrivit noveller och romaner: P a n u, Johan, Prästens hustru in. fl.

A’hriman, det ondas personifikation (Ormuzd det godas) i Zoroasters lära. Jfr Mazdaism.

Ahti, även Alito, vattnets gud i den finska gudasagan.

A’hvenanmaa [-ma], finska namnet på Åland.

Ai’da, opera av Verdi.

Aigrette [ägrett’], fr., även ägrett, fjäderbuske (företrädesvis från hägrar); juvelsmycke i form av en bukett.

Aimabel [äma’bel] el. ämabel, älskvärd, intagande.

A’ino el. A’inu, urinnevånare i Japan, nu undanträngda till Yezo, Sachalin och Ivurilerna, c :a 20,000 kvarlevan de. De avvika mycket i utseende från kringboende mongoler, äro skäggiga och uppges ofta vara blåögda. A. leva huvudsakligen av jakt och fiske. Se Bil. Människoraser I.

Aio’ler (el. Eoler), en av grekernas huvudstammar, ursprungligen boende i n. Grekland, utvandrade sedan till ön Lesbos och närliggande kustområde i Mindre Asien. Senare blev A. ett sam-

manfattande namn pä de grekiska stammar, som ej liörde till dorer el. joner.

A’ioIus (lat. E’olus), hos de gamla grekerna vindarnas gud.

Air [är], fr., luft. Förnäm min el. högdraget uppträdande.

Airdaleterrier [ä’rd«eil-], se Hundraser.

A’iskines, omkr. 390—314 f. Kr, grekisk vältalare. Som förkämpe för Ma-cedonien råkade han i häftiga strider med Demostenes. övervunnen av D. gick han slutligen frivilligt i landsflykt.

A’iskylos, 525—456 f. Kr., f. i Eleusis,

d. i Gela, Sicilien. Det grekiska sorgespelets skapare. Han begränsade det äldre dramats omfattande körpartier och införde två skådespelare samtidigt på scenen i stället för som tidigare endast en, härmed öppnande möjligheter för en friare dramatisk utveckling. Han förbättrade dessutom masker, dekorationer och andra tekniska tillbehör. I A:s djupt allvarliga, ofta religiöst färgade dramer betonas mera än tidigare karaktärsutvecklingen, ehuru man väl knappast ännu kan tala om en verklig karak-tärsutformning. Av de omkring 90 dramer, varmed han gång efter annan hemförde priset i de olympiska spelen, äro endast 7 bevarade: De skyddssökande, Perserna, Den fjättrade Aga m em no n, De gravofferbärande, Eume-n i d e r n a (de sistnämnda tre bildande trilogin Oresteia).

Aisne [ä’n], biflod till Oise [oa’s] i n. Frankrike. Kring A. utkämpades under olika skeden av världskriget flera stora slag.

A’isopos, grekisk fabeldiktare, vilken levde på 500-talet f. Kr., var en slav från ön Samos. På sin tid var A. den mest kände fabelförfattaren, varför senare nästan alla grekiska fabler uppgivits vara skrivna av honom.

Aiss [ajs], betecknar a höjt med en halv ton.

Aix-la-Chapelle, [äxlasjapell’], det franska namnet på Aachen*.

Aix-lcs-Bains [äxläbäng], berömd kurort med varma svavelkällor i Sa-vojen, sö. Frankrike.

Ajaccio [ajatfsjå], Ivorsikas huvudstad, belägen på öns västkust. 9,000 inv. Napoleon I :s födelseort.

Aj’alon omtalas i Jos. 10:12. Josua bjöd i slaget med kanaaniterna månen stå stilla i Ajalons och solen i Gi-beons dal.

Aj’ax, namn på två grekiska krigare, som utmärkte sig i det trojanska kriget, den ene för sin tapperhet, den andre för sin snabbhet. — 1. A., son av konungen på Salamis, säges ha dött av harm över att i en tävling hablivit besegrad av Odysseus. Sofokles har om honom skrivit en tragedi. — 2. A., son till konungen i Lokris, led på hemfärden från T ro,i a skeppsbrott och sjönk i havet på anstiftan av gudarna, vilkas vrede han ådragit sig.

A jour [asjo’r], för dagen; hålla sig å jour med något, följa dess utveckling undan för undan.

Ajournera [asjorne’ral, framflytta en sammankomst till viss tid.

A’jug;a, växtsläkte, familj Labiataa. Yanlig är Pyramidsugan (A. pyramidalis) med blå blommor och blå

högblad.

Akademi', liktydigt antingen med högskola, universitet el. institut el. också med samfund av lärda el. konstnärer i syfte att främja vetenskap el. konst. Bland svenska akademier märkas : Svenska akademi n, A k a-d e m i n för de fria konsterna, Musikaliska akademin, Vetenskapsakademin m. fl. Jfr dessa ord.

Akademin för de fria konsterna el. Kungl. Konstakademien i Stockholm består av 50 svenska ledamöter. Till A. hör Konsthögskolan med 8 professorer och 4 lärare. A. firar årligen en högtidsdag den 30 maj.

Akademiska föreningen vid Lunds universitet, en sammanslutning av universitetssfudenter och lärare, bildad 1830. Föreningen har egen byggnad.

Akaj'er, akéer, en av de viktigaste grekiska folkstammarna. Hos I-Iomeros begagnas A. som namn på alla greker. A. flyttade under den doriska folkvandringen till n. delarna av halvön Peloponnesos,. som efter dem fick namnet Akaia. De akajiska småstaterna bildade en politisk sammanslutning. det s. k. Akaiska förbundet, som så småningom intog en ledande roll i de grekiska frihetssträvandena. Deras förnämste fältherre var Filopoi-men, som levde på 200-talet f. Kr.

Akantus, se Acanthus.

Ak'bar, Djelaleddin-Muhammed, 1542 —1605, stormogul av Indien från 1556. Lysande som härförare och snillrik som statsman var han en av mongolernas förnämsta härskare. A. utvidgade ansenligt sitt rike och införde förbättringar i den inre styrelsen.

Ake'er, se Akajer.

Akershus, fästning från 1200-talet i Oslo, delvis förfallen, delvis använd som armédepå.

Akershus fylke, norskt fylke n. om Oslofjorden, 5,332 kvkm., 191,000 inv., därav 3.000 i fylkets städer: Dröbak, Hvitsten, Son och Hölen. Fylket tillhör Oslo stift.

Akill'es, den tappraste och mest frejdade av de grekiska kämparna i trojanska kriget. Enligt Homeros var

han son av liavsgudinnan Thetis och den myrmidoniske konungen Peleus. Tillsammans med sin fosterbroder Patroklos drog han under Aganiem-nons befäl i härnad mot Troja. Under det tionde året av stadens belägring, sedan Patroklos fallit för den trojanske kämpen Ilectors svärd, hämnades han sin fosterbroder genom att besegra och döda Ilector. Enligt sägnen var hälen hans enda sårbara punkt (härav uttrycket Akilleshäl). Hans moder hade nämligen doppat honom i floden Styx, varigenom han gjordes osårbar, men därvid hållit honom i ena hälen, lian dödades också genom ett pilskott i hälen.

Akillessena [akil'les-1-, den mycket kraftiga sena, med vilken vadmuskeln fäster vid liälbenot.

Akkavanra. 1,880 m. högt fjäll nv. om Sarektjokko, nära Torneträsk.

Ak1e,j'a, se Aquilegia.

Akoniti'n, ett ur Stormhatten framställt läkemedel, som är mycket giftigt. Det användes ej numera.

Akra, huvudstad i brittiska kolonien Guldkusten. 20,000 inv. Betydande handelsplats.

Akroba't, yrkesmässig konstmakare, som inför publik ger prov på vighet.

— A k r o b a' t i s k. något som fordrar utomordentlig färdighet.

Akromatisk, se Aberration och Akro-matism.

Akromatism, upphävd färgspridningsförmåga hos prismor och linser. En nästan akromatisk lins erhålles genom att sammansätta en samlingslins av kronglas ined en spridningslins av flintglas.

Akromegali', en sällsynt sjukdom, vid vilken en del kroppsdelar såsom händer, fötter, näsa, läppar, tunga m. fl. kraftigt tillväxa. Med sjukdomen följer sömnlöshet samt andlig och kroppslig svaghet. Sjukdomen orsakas av en ökad avsöndring från en liten körtel under hjärnan, som kallas hjärnbihanget. Körteln är ofta förstorad och kan

ibland trycka på de närbelägna synnerverna, vilket medför synrubbningar.

Akron räj'kron], stad i Ohio (U. S. A.). 208.000 inv. Handels- och industristad. Universitet.

Akro'polis, egentligen den grekiska benämningen på en höet liggande fästning. Avser dock i allmänhet staden Atens gamla klippborg, som särskilt under Perikles' tid smyckades till en konstens helgedom. På västra sluttningen finnes uppjrängen. Propy-léerna, ett verk av arkitekten Mnesik-les, 400-talet f. Kr., en mångfald av portar och trappgångar, byggda i en stil, som på samma gäng erinrar om tempel ocli fästning. På toppen av A. restes av Iktinos och Kallikrates skyddsgudinnan Pallas Atenas berömda tempel, Partenon (43S). Detta, som numera endast kvarstår som ruin, var en avlång byggnad i dorisk stil, omgiven av pelare oeh helt uppförd av bländande marmor. De yppersta konstverk smyckade det, främst en guld- och elfenbensstaty av Atena, ett verk av Atens störste bildhuggare Fidias. Denne var också mästare för den runt templet löpande marmorfrisen, nu till större delen förvarad i British Museum, London. På A. märkes vidare det mindre, i joni sk stil uppförda templet Erekteion (393). De från en senare period härstammande byggnaderna Odeon och den berömda Dionysos-teatern höja sig på A:s sluttningar mot v. och ö. Då A. på 1000-talet besköts av en veneziansk här under befäl av svensken Ivönigs-marck, sprängdes Partenon, som av turkarna använts till krutmagasin, i två delar. Hela A. var för övrigt rikt smyckat med statyer och altaren, ocli trots att det mesta nu är ruiner, får man ännu i våra dagar ett överväldigande intryck av dess konstnärliga skönhet.

Akros'tikon, grek., kallas en dikt, i vilken versradernas begynnelsebokstäver tillsammans bilda ett ord el. en mening.

Akrotc'rion, plur. akroterier. hörnprydnader på de grekiska templen. A. förekomma ännu inom byggnadskonsten.

Akt. — 1. Skriftlig handling. — 2. Huvudavdelning i skådespel. — 3. En naken modell; teckning el. modellering efter sådan modell. — 4. Under medeltiden fredlöshetsförklaring. — 5. Förrättning.

Akta'ion var en konungason från Tebe, om vilken den grekiska gudasagan berättar, att han under en jakt råkade få se gudinnan Artemis. då lion badade. Till straff förvandlade hon honom till en hjort, varefter han blev dödad av sina hundar.

Ak'tie, andel i aktiebolag.. Alla A. i ett aktiebolag skola lyda på samma belopp. Vissa A. (preferensaktier) kunna i olika avseenden t. ex. till viss andel i vinsten el. ifråga om rösträtt på bolagsstämma medföra företrädesrättighet framför övriga aktier (stamaktier).

Aktiebok, register över aktierna i ett bolag med uppgift om dessas ägare. Registret upprättas av bolagets styrelse.

Aktiebolag, form för sammanslutning för ekonomisk verksamhet, reglerad genom lagen av. den 12 augusti 1910 om aktiebolag. För vissa bolag, sådana som bedriva bankrörelse eller därmed likartad rörelse, försäkringsrörelse el. järnvägsdrift, gäller dock

ej aktiebolagslagen utan särskilda bestämmelser. Även för rusdrycksför-säljningsbolagens verksamhet gälla i vissa avseenden särskilda föreskrifter. Aktiebolagen äro juridiska personer med fullt självständig förvaltning. Delägarna i ett bolag, aktieägarna, svara för bolagets skulder endast med det av dem tillskjutna kapitalet (aktiekapitalet). — När ett aktiebolag skall bildas, utfärdas av minst fem personer inbjudan därtill, åtföljd av stiftelseurkund. I stiftelseurkunden, som skall ingivas till vederbörande länsstyrelse, skola grunddragen för bolagets verksamhet angivas, bland annat aktiekapitalets storlek el., om detta ej fastställts, det minimibelopp, till vilket det minst skall uppgå, och det maximibelopp, det ej får överstiga. Sedan minimikapitalet fulltecknats, hålles konstituerande bolagsstämma, på vilken beslut om bolagets bildande fattas, bolagsordning fastställes och val förrättas av styrelse och revisorer. Bolaget skall därefter registreras, vilket sker genom ansökan hos Patent- och registreringsverket i Stockholm, som, om registrering beviljas, inför bolaget i akticbolagsregistret. — Ett bolags dagliga förvaltning handhaves av dess styrelse, som väljes på bolagsstämma. Ordinarie bolagsstämma skall sammanträda en gång årligen. Å bolagsstämman väljas förutom styrelse även revisorer, som hava att granska bolagets förvaltning och avgiva berättelse till bolagsstämman över granskningen. Bolagsstämman fastställer av styrelsen upprättad vinst- och förlusträkning samt balansräkning, avgör, om ansvarsfrihet skall

beviljas styrelsen för dess förvaltning, fastställer utdelningens storlek m. m. Bolagsstämman tillkommer också avgörandet av frågor 0111 ändring i bolagsordningen, ökning el. minskning av aktiekapitalet, bolags trädande i likvidation m. m.

— Tvångsupplösning av aktiebolag, tvångslikvidation, inträder, om viss del av aktiekapitalet, i regel två tredjedelar, gått förlorad och bristen ej täckes genom tillskott av nya medel. — Utöver ovan refererade bestämmelser innehåller aktiebolagslagen ett stort antal ytterligare stadgan den, avsedda att reglera bolagens verksamhet, såsom bestämmelser rörande utlännings delägarskap i bolag, 0111 utlännings ledamotskap av bolags styrelse, om styrelseledamöters och revisorers ansvarighet, om skydd för minoriteter bland aktieägarna, om bolags jordförvärv 111. 111.

Aktiebolagsregistret, förteckning, förd av Patent- och registreringsverket över aktiebolag, solidariska bankbolag 111. m., utgiven i tryck underrubriken ”Samling av anmälningar till Aktiebolagsregistret”. Anmälningarna skola avse styrelsens sammansättning, revisorer, vissa uppgifter om bolags ekonomiska ställning m. m.

Akti’nium, ett radioaktivt grundämne, kem. tecken Ac.

Aktinometrar, instrument av olika slag, varmed solstrålningens styrka ocli olika beskaffade ytors förhållande till instrålning ocli utstrålning mätes.

Aktmomyko’s, strålsvamp*.

Aktion (lat. Actium), forntida stad i Grekland. Octavianus Augustus besegrade där Marcus Antonius 31 f. Kr.

Aktion, verksamhet; även anfall, fäktning i krig; anklagelse inför domstol.

Aktionsra’die} den våglängd, som ett krigsfartyg under stark fart kan till-ryggalägga med hjälp av det största möjliga kolförråd, som fartyget kan intaga.

Ak'tiv, verksam, driftig, motsats till passiv, overksam. — Aktiva, en persons el. firmas hela förmögenhet i fastigheter, varor, fordringar

o. d. (mots. passiva, skulder). — fåpråkv. Den form av ett verb, som uttrycker, *att en verksamhet övergår pä ett föremål t. ex. Jag skriver ett brev. Hon slog honom.

Aktiv liandel, ut- och införsel, företagen för ett lands egen räkning med landets eget kapital och arbetskraft.

Aktivism kallas den rörelse, som under världskriget arbetade för att Sverige skulle ingripa på centralmakternas sida, närmast genom att anfalla Ryssland och söka befria Finland.

Aktri*s, skådespelerska.

Aktualism, ett betraktelsesätt inom geologien, enligt vilket jordens förändringar under gångna geologiska tider skett genom likartade processer som de i nutiden verksamma, icke såsom förr antagits genom våldsamma, stora delar av jorden förliär-jande naturkatastrofer (ex. syndafloden). Jfr Lyell.

Aktualitet, verklighet (p o t e n t i a-litet, möjlighet). Ordet innebär även, att något just för ögonblicket är uppe i det allmänna medvetandet.

Aktua’rie, titel för vissa tjänstemän i ämbetsverk.

Aktuell’, brännande, för dagen.

Aktö’r, skådespelare.

Akureyri [-köj’ri], livlig handelsstad på Islands nordkust, 2.GOO inv.

Akusti’k, läran om ljudet. Den fysikaliska A. har till uppgift att undersöka de rörelser, som fasta, flytande el. gasformiga kroppar utföra, när de frambringa ett för örat hörbart ljud, och är därigenom en gren av den allmänna elasticitetsläran. Den fysio-

logiska A. befattar sig med processerna i stämbanden, örat etc., huru därvidlag ljud uppkomma och uppfattas. Jfr

Tonskala och Vågrörelse.

Aku't, skarp, häftig, plötsligt insättande.

Aku't accent, se Accent.

Akvarell'måleri, målning med vattenfärger på ljus botten, vanligen papper. Vid 1 a v e r i n g, som är akvarellmålning i dess enklaste form, användes en enda färg, vanligen svart el. brunt, i olika avskuggningar.

Akva'rium, en vattenbehållare, i vilken vattenväxter och -djur förvaras levande. Större akvarier finnas i diverse zoologiska institutioner.

Akvatin'ta-gravyr, en etsningsmetod, genom vilken erhållas mer el. mindre skarpt skuggade ytor. Utseendet påminner om en lavering.

Akvavi't (lat. aqua vitse, livets vatten), brännvinssort.

Akvedukten vid Håverud.

Akved ukt'. Av romarna användes akvedukter, öppna vattenrännor ovan jord, understundom försedda med tak, för att leda vatten från källsjöar till Rom. Vissa av dessa äro ännu i bruk, av andra finnas ståtliga ruiner kvar. Alltjämt användas i vissa fall akvedukter t. ex. för att leda en kanal över ett vattendrag el. en dalgång (såsom vid Håverud i Dalsland) el. i vissa fall för vattenledningsändamål.

' Al, tecken för en atom aluminium.

Al (Alnus) finnes i Sverige i två arter, K 1 i b b a 1 (A. glutinosa) i södra och Gråal (A. incana) i nordliga Sverige. Den förra har å bladens undre sida talrika hår i nervvinklarna samt skaf tade frukter, medan den senare har oskaftade frukter.

'Ala., officiell förkortning för staten Alabama, U. S. A.

Ala, sågverk i s. Hälsingland, s. 0111 Söderhamn.

A la [framför vokal och stumt li: å T], fr., på samma sätt som, i enlighet med; användes i uttryck och tale-
Klibbal. Till vänster kvist med blad ocli till nästa år anlagda outvecklade

hängen; till höger kvist med han-och honhängen.

sätt t. ex. biff å la Rydberg = biff på Rydbergs vis.

Alaba'ma, förkortat Ala., stat i sö. U. S. A., 135,000 kvkm., 2,350,000 inv., därav. 900,000 negrer. Huvudstad Mont-gomery: 44,000 inv. övriga viktigare städer äro Birmingham, 179,000 inv., och Mobile, 01,000 inv. — I n. delen av A. löpa flera lägre bergsträckningar, där järn och kol brytas. Ifråga om tackjärnsproduktion intar A. en betydande plats. I s. delen, som är slättland, bedrives åkerbruk med majs, vete och havre som viktigaste sädesslag. Här odlas även bomull, socker och tobak i stor utsträckning. A. är rikt på skogar och driver en omfattande skogsindustri.

Alabamafrågan kallas en tvist mellan Förenta Staterna och England, som uppkom under amerikanska inbördeskriget 18G1—65. En del kapare-fartyg, som tillåtits löpa ut ur engelska hamnar, och i synnerhet det djärvaste och hänsynslösaste av dem, Alabama, tillfogade nordstaterna stora skador, för vilka senare begärdes ersättning. Genom fördraget i Washington 1871 överlämnades saken till en mellanfolklig domstol. Denna ålade England att betala ett skadestånd av ung. 58 milj. kr.

Alabaster, en för bildhuggeriarbe-ten och prydnadsföremål använd finkornig, naturlig gips*.

A la bonne heure [alabånö'r], fr., i en god stund; nåväl, må vara.

A la carte [allakar't], fr., efter matsedeln. Motsats: table d'höte*.

A la d'Aumont [-dåmång'], fr., fyrspann, styrt av två ryttare, som sitta på vänsterhästarna.

AIadd’in är hjälten i den kanske mest kända berättelsen i den arabiska sagosamlingen ”Tusen och en natt”. Om A. berättas, att han av en slump kom i besittning av en underbar lampa, vars tjänande ande ut-

förde alla ägarens önskningar. Genom användande av denna förtrollade lampa lyckades han bli sultanens efterträdare och vinna prinsessans hand. Den danske skalden öhlenscliläger har från sagan om A. hämtat ämnet till sin sagodikt med samma namn.

AladiVb (fr. a la daube), maträtt av kokt kött el. fisk, som överhällts med gelé el. sky och ätes kall.

Alafors, bomullsspinneri och väveri i v. Västergötland.

Alago’as, en av .de minsta och tä-> tast befolkade av Brasiliens stater vid kusten. 5S,000 kvkm. 800,000 inv., övervägande blandras. Huvudstad och största hamnstad Maceio 40,000 inv. Socker, tobak, majs, maniok. Boskapsskötsel.

A la grecque [gräck’], se Meander.

Alame’da, poppelallé, namn på promenadplatser i spanska och portugisiska städer.

A la mode [alamådd’], enligt modet, på modet.

Ala’ner, ett nomadfolk, troligen av germanskt ursprung, som bodde i trakten av Kaukasus. Omkr. år 375

e. Kr. besegrades de av hunnerna, med vilka de till stor del uppblandades. 406 bröto de upp och tågade tillsammans med vandaler och sveber till Gallien, där de slogo sig ned kring floden Loire och senare deltogo i striden mot hunnerkonungen Attila. Efter några år drog en del av dem med vandalerna till Pyreneiska halvön, varifrån de, nu sammansmälta med vandalerna, tågade vidare till Afrika.

A’larik, omkr. 370—410, västgotisk konung, inföll i Italien men besegrades av den västromerske överbefälhavaren Stiliko och ingick ett fördrag med denne 407. Sedan Stiliko avgått från befälet, tågade A. åter mot Rom 410, avsatte kejsar I-Ionorius och upphöjde en av sina anhängare på tronen.

Alar’m, kallelse att rycka ut el. att fatta vapen.

Alarmapparat, säkerhetsanordning, som automatiskt utlöser ljus- el. ljudsignaler för att varsko om fara av ett el. annat slag. A. användes t. ex. för att varsko om inbrottsförsök i rum, kassavalv el. kassaskåp. Vid dörrars el. fönsters öppnande slutes el. öppnas en elektrisk ström, varigenom t. ex. ringklockor sättas i funktion. Även i fabriksanläggningar komma dylika säkerhetsanordningar till användning i olika syften såsom t. ex. för kontroll, att temperaturen i maskinrum och torkrum ej stiger för högt el. att vattnet i en cistern ej svämmar över.

Al a’ska [aljas’ka], Nordamerikas nordvästligaste del, v. om Canada, utgör ett territorium, hörande till U. S. A. 1,530,000 kvkm., 55,000 inv., där-av 27,000 indianer. Huvudstad Ju-neau: 3,000 inv. — S. delen av A. upptages till största delen av höga bergskedjor (med Mount Elias 5,500 m. ö. h.), fr,ån vilka utgå väldiga glaciärer (Malaspina-, Muirglaciären). N. om dessa berg utbreder sig en högplatå, genomskuren av den stora Yukonflo-den. Norra delen av A. upptages av Endicottkedjan och tundror. De inre ocli norra delarna av A. ha polarkli-mat. Endast vid s. kusten odlas något råg och korn. Guldproduktionen är betydande. Laxfisket är synnerligen givande både vid kusten och i floderna. Renar från Lappland ha införts och föröka sig hastigt. — A. tillföll U. S. A. 1867 genom köp från Ryssland.

Al’ba, fotsid mässkjorta av vitt linne. Tillhör den liturgiska dräkten. Bäres i sv. kyrkan under mässhaken.

Alba [aPvaJ, P. A. de Toledo, hertig av A., 1508—82, spansk fältherre och politiker. A. sändes 1567 av Filip II till Nederländerna för att kväsa det uppror, som utbrutit där. Han gjorde sig allmänt hatad för sina många våldsgärningar, vilka medförde, att invånarna till stor del utvandrade, dels till England och dels till Nassau. Ars grymhet och hårdhet framkallade så småningom en våldsam folkresning, och A. blev avskedad. Senare erövrade han Portugal åt Filip men återvann aldrig konungens ynnest.

Al’ba Lon«:’a, fornitaliensk stad, antagligen belägen vid Albanosjön, sö. om Rom, till vilken den var moderstad.

A. skall enligt sägnen ha grundlagts av Ascanius, son till Eneas.

AIba’nien, stat på Balkanhalvön vid Adriatiska havet mellan Jugoslavien och Grekland. 30,000 kvkm., 830,000 inv. Huvudstad Tirana, 12.000 inv. Största stad Skutari. Landet är bergigt och svårtillgängligt. Huvudnäringen är boskapsskötsel. Järnvägar saknas. Kulturen står lågt. Befolkningen, albanerna, äro till % muhammedaner, resten övervägande grekiska katoliker. A., som förut var en turkisk provins, gjorde uppror 1911, vilket ledde till första Balkankriget och landets självständighetsförklaring 1912, varefter prins Wilhelm av Wied valdes till regent. Efter världskrigets utbrott besattes A. av trupper från grannländerna, fullkomlig oordning inträdde i landet, som lämnades av regenten. 1920 erkändes landets oberoende av Italien, som dittills hållit det besatt. A. är republik med en för

7 år vald president.

Alba’n obergen, berggrupp i Italien, sö. om Rom. Högsta topp Monte Cavo, 956 m. ö. h.

Albany [å’lb£eni], huvudstad i staten New York (U. S. A.) : 113,000 inv. Maskin- och träindustri. A. grundlädes 1613 och är den näst äldsta europeiska boplatsen i U. S. A.

Albatross.

Albatross' tillhör ordningen Stormfåglar och är en stor, kraftigt byggd, måsliknande fågel, känd som utmärkt flygare. A. är vanlig på de sydliga världshaven och utmärkes bl. a. av sitt krökta näbb.

ATberik, en i Nibelungenlied omtalad dvärg, som vaktade nibelung-skatten.

Albero’!!!, G., 1664—1752, spansk politiker. Som premiärminister visade A. sig som en sällsynt framstående organisatör och genomförde många nyttiga reformer. På drottningens inrådan intrigerade han mot flera stormakter, vilket framkallade den mot Spanien riktade kvadruppelalliansen 1718. Spanien måste tillmötesgå de förbundnas krav, och A. landsförvisa-des. Han utnämndes sedermera till ståthållare i Ra ven na och Bologna och spelade en viss roll vid Vatikanen.

Albert, f. 1875, konung av Belgien sedan 1909, gift med Elisabet av Bajern, deltog i världskriget i spetsen för belgiska armén.

Albert, 1819—61, prins av Saclisen-Kobnrg-Gotha, drottning Victorias av Storbritannien gemål, från 1857 med titeln Prince Consort.

d’Albert [dallbä*r], E. F. C., pianist och tonsättare. Han föddes 1864 i England men bosatte sig senare i Tyskland. A. har studerat för Rich-ter och Liszt oeh vunnit stor ryktbarhet som pianovirtuos. Han har även uppträtt som kompositör (operorna Låglandet och Izeyl etc.).

All»er’ta, provins i Canada, ytvidd

661.000 kvkm., 588,000 inv. Huvudstad Edmönton: 59.000 inv. — Sv. delen av A. uppfylles av delar av Klippiga bergen. Nö. delen däremot äi ett slättland. Största delen av befolkningen är åkerbruksidkande (vete, havre och korn; boskapsskötsel). På grund av fiskrikedomen i sjöarna och floderna är fisket betydelsefullt. 45

Albert Edvard nyansa, Albert nyasa*.

Alber’ti, L. B., 1404—72, italiensk arkitekt, en mångsidigt begåvad man, som utövade ett betydande inflytande på renässansens konst, ej minst genom sina skrifter. Han är skaparen av kyrknn San Francesco i Rim i ni, Palazzo Rncellni ocli fasaden till kyrkan Santa Maria Novella i Florens. Bland hans skrifter märkas ”Om byggnadskonsten” och ”Om målarkonsten”, ett område, där A. även var hemmastadd.

Alber’ti. P, A., f. 1851, dansk politiker, justitieminister 1001—1908. A. hade stort politiskt inflytande i Danmark, tills det år 1910 upptäcktes, att han gjort sig skyldig till omfattande förskingringar.

Albert nyasa el. Albert-sjön, sjö i Afrika strax n. om ekvatorn med tillopp från Edvard nyasa och Victoria nyasa och avlopp till Nilens huvud-arm Bahr el Jebel. 5,300 kvkm., G52 m. ö. h.

AI b i j-ren’ser kallades vissa kyrkofient-liga sammanslutningar i södra Frankrike under 1200-talet. De besjälades av en allvarlig religiositet och ansågo sig ha den rena. kristna läran. Sekter med liknande åskådningar voro vanliga under medeltiden. Deras medlemmar kallades katarer. Under påven Tnnoeentius III fördes ett blodigt krig med A :s krossande som mål. det s. k. al bi gen skri get 1209—29. Ej förrän i början pft 1300-talet lyckades man dock fullständigt utrota dem genom ett hänsynslöst och grymt användande av den redan år 1229 införda inkvisitionen. .Tfr Va Iden ser.

Albinism kallas det tillstånd hos människor och djur, då färgämne helt eller delvis saknns i hud, hfir och ögon. Detta medför ett egendomligt utseende med vitt hår. gulblek hud och röda ögon. Sådana individer kallas albinos. A. beror på ärftliga egenskaper ocli är sällsynt hos människor, mera vanlig hos husdjur: vita råttor, vita kaniner etc.

Arbion, forntida benämning på England och Skottland, användes numera i poetiskt språk och i rlet av Napoleon formade smädeuttrycket ”det perfida A.” (det trolösa A.).

Albi’t, se Fältspater.

AlboFd, förnicklad britanniametall.

Albrekt av Mecklenburg, omkr. 1340 —1412, hyllad som Sveriges konung 1304 vid Mora stenar. A. hade inkallats av svenska adelsmän, som voro missnöjda med konung Magnus Eriksson och hans son Håkan. Magnus blev tillfångatagen av A. och även Ilåkan besegrades. Den egentliga makten utövades under större delen av A :s tid av det svenska riksrådet. Slut-

ligen uppstod tvist mellan A. och adelsmännen, som till hjälp inkallade drottning Margareta av Danmark. Vid Åsled 13S9 blev A. besegrad och tillfångatagen. Efter sex år fick han mot lösen återvända till sitt hertig-döme Mecklenburg.

Albrektssunds kanal, farled i Marstrands skärgård, inomskärsled till Marstrand.

AThtmiin’, se Äggviteämne.

Albuminiiri’, förekomst av äggviteämnen i urinen. Detta kan vara en ofarlig egendomlighet, men det utgör oftast ett tecken på en sjukdom i njurarna. A. kan också förekomma vid febertillstånd och vid hjärtsjukdomar utan att själva njurarna egentligen äro skadade.

d’AIbu(juerque rdallbukä’rke], A., 1453—1515, portugisisk krigare och politiker. A. erövrade 1510 Goa i Asien, vilket sedan blev basen för Portugals asiatiska välde. Följande år intog han Malakka och 1515 Ornins.

Alby, mnnicipalsamhälle vid Ljungan, v. Medelpad. 1,500 inv. Elektrisk kraftstation. Elektrokemisk industri.

Alcald [alkald’1. namn på spanska tjänstemän, motsvarande horjrmästare i städer och domare på landsbygden.

Alcå/.ar, spansk benämning på palats och slott.

Alcliemiira. växtsläkte av fam. Rosa-cese. Daggkåpan (A. vulgaris) är vanlig å ängsmarker. Små, gulgröna blommor utnn kronblad.

Alcibi’ades, se Alkibiades.

Alcock råMkåck], J. W., 1892—1919, engelsk flygare, som tillsammans med A. W. Brown var den förste, som lyckades flyga över Atlanten 1919. A. fö ro 1 veka des samma år.

Alcott [å*l kåttl, L. M.. 1832—88, amerikansk författarinna, mycket populär genom sina ungdomsböcker: Unga kvinnor, En krona bland flickor m. fl.

Alcyo’ne, den ljusstarkaste stjärnan inom Plejaderna. Jfr Stjärnhimmeln.

Aldeba’ran, den starkaste stjärnan i Oxens stjärnbild. Jfr Stjärnhimmeln.

Aldeliy’der, en grupp organiska föreningar, som uppstå vid oxidation av alkoholer. Formaldehyd* användes som desinfektionsmedel.

Ålderman [å’1-1. bland angelsacli-serna namn på förmän för skrån och sammanslutningar, vilka ägde beslutande och förvaltande myndighet. Numera benämning på myndighetspersoner i engelska ocli amerikanska städer. Den engelska adelstiteln earl kom sedermera att ersätta A.

Aldobrandi’nska bröllopet, en be* römd freskomålning, som numera .för-

Albert Edvard nyan sa—Aldobrandinska bröllopetvaras i Vatikanen. Den hittades i Rom 1606 och har uppkallats efter sin förste ägare, kardinal Aldobran-dini. Målningen, som återger förberedelserna till en bröllopshögtid, är utförd i relief stil och är en kopia av ett sengrekiskt verk, som ej finnes bevarat.

Ale, svensk konung av Ynglinga-iitten. Omtalas i Beowulf och i Snorre Sturlassons Ynglingasaga och Edda.

Alea jac’ta est, ”tärningen är kastad”, utrop, tillskrivet Csesar, då han övergick floden Rubicon för att bekriga Pompejus.

Alekse’jev, M. V., 1S57—191S, rysk general, deltog i rysk-japanska kriget och var under världskriget ee-neralstabschef, sept. 1915—mars 1917.

Alemann’er, ett germanskt folk, boende mellan Mainz och Donau, som på 200-talet från romarna erövrade ett område, ”Agri decuinates”, i nuv. sv. Tyskland och senare utbredde sig i nuv. Schweiz och Elsass. År 496 underkuvades de av Klodvig och tillhörde sedan det karolingiska riket. Av A. kommer franska allemand, tysk.

d’Alembert [dalanBbä’r], J. le R., 1717—83, framstående fransk matematiker och författare. Utgav tillsammans med Diderot en encyklopedi.

Alep’po, arabiska Haleb, handelsstad i n. Syrien. Omkr. 150,000 inv. övervägande araber. Handeln från A. på utlandet går huvudsakligen över hamnstaden Beirut i s. Syrien.

Alepp’otall (Pinus halepensis) är vanlig i Grekland och lämnar bränsle, timmer och garvar bark. A. har därför stor ekonomisk betydelse.

Aler’t, vaken, uppmärksam, livlig.

AIessandri’a, stad i nv. Italien.

78,000 inv. Handels- och industristad. A. har en av Italiens starkaste fästningar.

Aleu’terna, en kedja klippöar, sträckande sig från Alaska (nv. Nordamerika) mot Kamtjatka. De ursprungliga inv., aleuterna, äro besläktade med Alaskaeskimåerna. Amerikanerna bedriva säl- och valfångst. A. höra politiskt till Alaska (U. S. A.).

Alexander den store, 356—323 f. Kr., var konung av Makedonien från 336, då hans fader, Filip II, blev mördad. Han hade till lärare haft den store grekiske filosofen Aristoteles, vilken tidigt undervisade honom i sitt lands rika kultur. Efter Filips död omintetgjorde A. en del upprorsförsök i Grekland. Sedan anföll A. Persien. Han besegrade först perserna vid floden Granikus i Mindre Asien och tågade därefter genom kustländerna mot Egypten. Vid Issus (333) vann han över den mångdubbelt starkare persiska hären en lysande seger. Därefter intog han Fenicien och Egyp-

ten, där han lät bygga staden Alexan dria, vilken sedermera blev en centralpunkt för» den grekiska och österländska kulturen. Från Egypten återvände A. till Asien, där han slog den persiske storkonungen Darius’ väldiga här vid Arbela (Gaugamela) år 331. Huvudstäderna Babylon, Susa och Persepolis intogs av A., som nu kunde anse sig som Persiens härskare. Efter Persiens erövring kom turen till Indien. År 327 bröt A. med sin segrande här in i landet, övergick floden Indus och slog vid Hydaspes den indiske konungen Porus, som blev en av Ars lydkonungar. Emellertid vägrade hans soldater att följa honom längre genom det otillgängliga landet, och A. tvingades till återtåg. Efter återkomsten till Persien tog A. itu med sitt väldiga rikes inre förvaltning. Han ville

framför allt närma sina europeiska och asiatiska undersåtar till varandra, så att de skulle känna sig som ett folk med gemensam kultur. Han planerade vidare ett nytt erövringståg, denna gång till Arabien, men insjuknade och dog, innan hans planer hunnit sättas i verket. Som härförare och som härskare räknas A. till mänsklighetens största genier.

Alexander, namn på åtta påvar, bland vilka märkas: — 1. A. III, som var påve under åren 1159—81, bekant för sina strider med Fredrik Barba-rossa och Henrik II av England, vilka bägge tvingades till förödmjukande botgöringar. Under A. fick Sverige egen ärkebiskop i Uppsala år 1164. — 2. A. VI. påve 1492—1503, tillhörande den inflytelserika släkten Borgia, var typen för en renässansfurste, ränkfull och sedeslös. Han strävade mest att vinna land och rikedomar åt sin egen familj. A. lämnade även hjälp vid Karl VIII :s fördrivande ur Italien och lät år 1498 bränna reformations-kämpen Savonarola.

Alexander, kejsare av Ryssland. —

1. A. I, 1777—1825, intrigerade mot fadern, Paul I, vilket ledde till dennes mord 1801, varefter A. blev tsar. A. blev snart en av Napoleons ivrigaste motståndare och deltog 1805 i tredje koalitionen mot Frankrike. Efter att ha besegrats vid Austerlitz och Fried-land ingick A. emellertid ett förbund med Napoleon i Tilsit 1807. F. å. erövrade han Finland från Sverige. Förbundet med Napoleon blev dock ej långvarigt. Redan 1812 företog Napoleon det för honom själv så olyckliga tåget mot Ryssland, vilket föranledde A. att sluta förbund med Karl XIV Johan av Sverige. På Wienkongressen förenades sedan Polen med Ryssland. A., som alltmer hängivit sig åt mystiska och reaktionära idéer, stiftade den s. k. heliga alliansen 1815. — 2. A. II, 1818—81, kejsare 3855, avslöt f. å. freden i Paris med faderns fiender under Krimkriget, turkar, engelsmän och fransmän. A. uppliävde livegenskapen 1861. 3877 anföll han Turkiet, som tvingades till den förödmjukande freden i San Stefano 1878. En del av sina i denna fred erhållna landvinningar måste emellertid A. lämna tillbaka på Ber-linkongressen s. å. A. mördades på anstiftan av ett revolutionärt parti, de s. k. nihilisterna. — 3. A. III, 1845— 94, den förres son, kejsare 1881, utmärkte sig för reaktionära strävanden och satte som sitt främsta mål att utrota nihilisterna. Ars utrikespolitik kännetecknades i stort sett av fredliga tendenser, ehuru väl det ryska framträngandet i Asien med kraft fortsattes. Han ingick med Frankrike en allians, som vid senare politiska händelser fick en avgörande betydelse.

Alexander I, 1870—1903, blev 1889 konung av Serbien. Efter sitt giftermål med den serbiska hovdamen Draga behärskades han fullständigt av sin gemål, som var begåvad men intrigant och illa omtyckt. Vid en revolution mördades konungaparet.

Alexander, 1S93—1920, konung av Grekland, tillträdde regeringen 1917 efter faderns (Konstantins) tronavsägelse. Den egentliga regeringsmakten innehades emellertid av Ars premiärminister, Venizelos.

Alexanderarkipelagen, namn på öarna vid British Columbias kust, Nordamerika. Tillhör Alaska, U. S. A.

Alexanderbergen, bergskedja i Cen: tralasien.

Alexandersarkofagen benämnes en vid Sidon 1887 funnen, rikt smyckad marmorsarkofag, troligen härrörande från 320—300 f. Kr.

Alexander-slaget är namnet på antikens ryktbaraste mosaikbild. Den hittades i Pompeji år 1831 och förvaras numera i Neapel. Bilden framställer Alexander den store och Da-rius i slaget vid Issus.

Alexandria, Egyptens viktigaste hamnstad, belägen vid v. delen av Nil-deltat. 450,000 inv., varav närmare

100,000 européer, huvudsakligen greker ocli italienare. Så gott som hela Egyptens utrikeshandel går över A. Viktigaste exportprodukter äro bomull, säd, bomullsfrö, bönor, ris ocli socker. — A. grundlädes under Alexander den store år 331 f. Kr., blev under Ptolemeerna Egyptens huvudstad och senantikens främsta bildningshärd. När Egypten underkuvades av Rom (år 30 f. Kr), blev A. det romerska rikets näst största stad. Numera är A. en prosaisk hamn- och affärsstad, som ifråga om byggnadsstilen förlo-

rat det mesta av sin österländska prägel.

Alexandrin, sextaktig jambislc vers med markerad paus (c e s u r) i mitten och med omväxlande vanligen parvis ställda manliga el. kvinnliga rim. Första delen av Tegnérs Svea är skriven på A.: ”Jord, som mig fostrat har och fädrens aska göinmer” etc.

Alexandrinska biblioteket, det största biblioteket under forntiden. Grundat i Alexandria omkr. 200 f. Kr. Lär 1m omfattat 700.000 band eller rullar. A. nedbrann år 389 e. Kr.

Alexandrinska tidsåldern benämnes en kulturperiod, som från 300-talet

f. Kr. går fram till den arabiska erövringen av Alexandria omkr. 640

e. Kr. och under vilken greker ocli österlänningar tillsammans voro bärare av kulturen. Jfr Hellenism.

Alexej (Petrovitsch), 1690—1718, var Peter den stores äldste son. A., som behärskades av det gammalryska partiet, medverkade tidigt i stämplingar mot sin fader. Han fängslades och dömdes till döden men blev benådad. Emellertid dog han kort därpå, efter vad man tror till följd av misshandel i fängelset.

Alexi’. — 1. Oförmåga att uppfatta skrivet el. tryckt, beroende på skada å hjärnan. — 2. A. är äldre benämning på vissa i blodet förekommande skyddsämnen mot bakterier.

Alf, svensk konung av . Ynglinga-ätten.

Alfa, se Grekiska alfabetet.

Alfa-Alfa, se Luccrn.

Alfastrålar, se Atomernas byggnad och Radioaktivitet.

Alfer voro enligt fornnordiska gudaläran ett slags naturväsen. Deras boning hette Alfhem och de voro liksom asarna föremål för offer. De indelades i ljusalfer, som voro blida, vackra väsen, och svartalfer, onda väsen, som bodde under jorden.

Al fi’ne, se Da capo.

Alfkors (Älvkors, Ellakors) är ett tecken, som av allmogen på sina håll ännu anses vara ett skydd mot onda makter. Det förekommer i form av en femuddig stjärna, som inristas på dörrar, väggar etc.

Alfons, namn på konungar av Spanien. — 1. A. XII, 1857—85, bekämpade framgångsrikt de s. k. carlisterna, vilka understödde tronpretendenten Don Carlos i dennes försök att be-mäktiga sig den spanska kronan. — 2. A. XIII blev vid sin födelse år 1886 förklarad konung av Spanien. Regeringen fördes av modern till hans myndighetsförklaring 1902.

Alfred den store, 849—901, blev år S71 angelsaclisarnas konung i England, vilket så gott som helt och hållet då innehades av danskarna. A.lyckades efter långvariga strider befria landet från det danska förtrycket. Även A :s inre styrelse var mycket lyckosam för landet.

Al fresco [-es’ko], se Freskomäleri.

Alfvén, Hugo E., f. 1872, tonsättare, director musices vid Uppsala universitet, har skrivit symfonier, kantater, sånger etc.

Al fågel, dykandart, som häckar i fjällsjöar och vintertid lever i havsbandet vid isranden. Hannarna ha i parningstiden mellersta stjärtfjädrarna förlängda. Namnet A. syftar pä fågelns egendomliga sång (aal).

A*lföld (lågland), den stora ungerska slätten.

Al’gebra. I algebran använder man bokstäver, vilka få ersätta siffertalen vid de räkningar, som utföras. Härigenom kommer man till allmängiltiga matematiska slutsatser, av vilka siffer-beräkningarna endast äro specialfall. Sin viktigaste tillämpning har algebran i ekvationsläran.

Algeciras-konferensen [alsjesi’-], en i Algeciras (Spanien) 1906 hållen konferens rörande Marockos statliga ställning. Vid denna tillerkändes Frankrike och Spanien gynnsammare villkor i ekonomiskt och politiskt

avseende än övriga makter. Sultanens formella överhöghet erkändes.

Alg.

Al’ger, till kryptogamerna hörande växter, som vanligen sakna särskild rot, stam och blad och i stället äga en ofta grenig bål. A. leva i vatten el. på fuktig jord, stenar, trädstam-

mar el. dyl. Hit räknas kransalger, rödalger, brunalger, grönalger, kisel-alger m. fl.

Alger [als/e’] el. Algier [als/i’r], huvudstad i Algeriet, belägen vid me-delhavskusten. 200,000 inv., varav

100.000 européer, huvudsakligen fransmän. Algeriets viktigaste handels-och hamnstad med väl utbyggd hamn och goda järnvägsförbindelser med landets .övriga delar. Såsom säte för kolonialregeringen liksom för ett franskt och ett muhammedanskt universitet även landets kulturella centrum. •

Algeriet [als/erfet], fransk besittning i Nordafrika vid medelhavskusten, mellan de franska kolonierna Marocko och Tunis. 560,000 kvkm.,

5.800.000 inv., därav 800,000 européer. Huvudstad Alger. — Närmast kusten, således vid Atlasbergens nordsida, ligga landets viktigaste produktionsområden (vete, vin, oliver, ädla trädslag). Längre mot s. vidtaga torra högslätter inom Atlasbergen samt slutligen s. om dessa den del av Sahara, som räknas till A. Befolkningen består av européer, ka by ler, araber, mohrer och negrer. — A., som förut tillhörde de s. k. barbaresk-staterna*, kom efter 1830 så småningom helt under franskt välde och utgör numera Frankrikes värdefullaste besittning.

APgol, märklig dubbelstjärna i stjärnbilden Perseus. Jfr Stjärnhimmeln.

Algon’kiska eller prekambriska tidsåldern omfattar tiden mellan urtiden och den kambrisk-siluriska perioden. A. brukar i Skandinavien och Finland* indelas i en äldre avdelning, j a t u-1 i u m, och en yngre, j o t n i u m. Till jatulium hör den s. k. Dalformationen v. om Vänern, huvudsakligen bestående av skiffrar och kvartsi ter. Till de jotniska bergarterna höra bl. a. de röda sandstenarna i Dalarna, Småland, Gästrikland o. s. v. — Man har all anledning antaga, att organiskt liv funnits under A., ehuru organismerna ej efterlämnat några fasta delar, vilka kunnat bevaras som försten i ngar.

Alhan^bra, arabisk borg utanför staden Granada i Spanien. Kring Myrtengården och Lejongården ligga praktfullt dekorerade salar, bland vilka märkas Ambassadörernas sal, Abencerrogernas sal och I)e två systrarnas sal. Med sina hästskobågar, kupolformade tak och springbrunnar hör A. till den arabiska konstens vackraste och mest kända byggnadsverk. A. härrör huvudsakligen från 1300-t. Se fig. spalt 53. Lejonsalen i Alhambra.

Alliam’bra-vaser kallas ett slags praktvaser av fajans, som tillverkades på 1300-talet, troligen i hamnstaden Malaga i Andalusien. En finnes på Nationalmuseum i Stockholm.

A’Ii är ett arabiskt ord, som betyder ”den höge”, ”härskaren”. Kan vara både egen namn och titel.

A’lias, annars, eller.

A’li Ba’ba, arabisk sagohjälte ur ”Tusen och en Natt”, som med hjälp av trollformeln ”Sesam, öppna dig” lyckades intränga i en grotta, fylld med dyrbara skatter.

A’libibevis är bevis, att man vid tidpunkten för ett brotts begående befunnit sig å annan plats.

Alicaiite, stad i spanska landskapet Valencia vid Medelhavet, G7,000 inv. Hamnstad.

Alifatiska föreningar, en grupp organiska föreningar, som kunna härledas ur kolväten med s. k. öppen kolkedja. Fetterna tillhöra denna grupp.

Alin, O. J., 1846—1900, historisk och statsvetenskaplig författare och politiker, blev 1882 professor i statskunskap i Uppsala. De märkligaste av A:s skrifter behandla den svensknorska unionen ur konservativ, svensk synpunkt. I 1890-talets politik gjorde A. en betydande insats.

Alingsås, stad nära sjön Mjörn, Västergötland, 6,805 inv. Stort bomullsspinneri, textilfabriker.

A-listan, se Börs.

Alizarin, ett tjärfärgämne*.

Alkaios [-aj’-], en av det gamla Greklands största skalder. Levde på Lesbos mot slutet av 600-t. f. Kr. Efter

honom har den alkaiska strofen uppkallats.

Alli*’'lier, oxiderna, hydraten och karbonaten av alkalimetallerna samt amn;«i')iak.

AI’kil i metall ev. Till denna grupp räknats kalium, natrium, litium, rubi-dium och cesnirn. A. utmärkas bl. a. av att de häftigt sönderdela vatten under bildning av hydrat och vätgas. Vid upphettning i en icke lysande låga färga A. och deras föreningar lågan på ett karakteristiskt sätt (natrium gul, kalium violett färgning o. s. v.).

Alka’liska jordarter, sammanfattande namn på oxiderna till metallerna kalcium, strontium, barium etc. Dessa metaller kallas också alkaliska jordmetaller.

Alka’lisk reaktion kännetecknar särskilt baser och en del basiska föreningar. Dessas egenskap att ha A. påvisas genom att de färga lakrnus-papper blått (el. fenolftalein rött).

Alkaloider äro organiska ämnen, som finnas i en del växter. De kallas även växtbaser och ingå med syror saltartade föreningar. De äro i allmänhet giftiga och verka på nervsystemet, på körtlar och muskler m. m. Hit höra morfin och kodein, som verka smärtstillande och lugnande och som ha mycket stor användning inom medicinen. Andra mycket använda alkaloider äro koffein och teobro-min, som användas för sin verkan på njurar och hjärta, kokain, som användes för lokalbedövning, atropin, nikotin m. fl.

Alkasil, beteckning på ett natrium-silikat, som användes vid framställning av konstgjord marmor, inom såp- och textilindustrin samt vid blekning av papper.

Alkekung;, se Alkor.

Alkemi [-tjemi’]. De särskilt under medeltiden bedrivna försöken att på kemisk väg framställa guld ur andra ämnen. Man sökte i regel efter ett mystiskt ämne, ”de vises sten”, med vars tillhjälp oädla metaller skulle kunna förvandlas till guld. Alkemien bedrevs endast delvis som kemisk forskning i nutida bemärkelse, enär man oftast hoppades nå resultat med tillhjälp av besvärjelser och trollformler. Uppfattningen om grundämnenas odelbarhet, som länge behärskat den moderna kemien, har ansetts ådagalägga alkemiens omöjlighet. Den senaste tidens forskningar, som visat att som odelbara ansedda grundämnen kunna omvandlas, utesluter icke möjligheten, att alkemisternas dröm en gång kan bliva om icke ekonomiskt så dock i viss mån vetenskapligt förverkligad.Alkibi’ades, omkr. 450—404 f. Kr., atensk fältherre och politiker. Han var en glänsande begåvning med stor ärelystnad, som dock ofta ledde honom att välja även tvivelaktiga medel vid försök att uppnå ett mål. A. lyckades bliva vald till Atens fältherre och förmådde staden att med sin flotta angripa Sicilien år 415. Emellertid hade man i Aten funnit flera gudabilder skymfligen sönderslagna, och A., som misstänktes hava medverkat till nidingsdådet, dömdes till döden. A. flydde till Sparta och ledde spartanernas krig mot Aten men råkade snart i onåd även hos dem. För att rädda sig flydde han till en persisk underkonung i Mindre Asien. Atenarna, som under tiden haft svåra motgångar i kriget mot de med Sparta förbundna peloponnesiska staterna, vände sig då till A. med begäran om hjälp. Han blev nu överbefälhavare för den atenska hären. Vid Kyzikos 410 besegrade han den peloponnesiska hären och flottan och liöll två år därefter sitt intåg i Aten. Efter nederlaget vid Efesos måste han likväl åter fly och mördades senare i Frygien.

Alkohol. I allmän kemisk betydelse organiska föreningar, härledda ur kolväten med öppen kolkedja, där väte [Hl ersatts med hydroxylgrupp [OH]. Ex. Metylalkohol [CH3OII] träsprit; etylalkoliol [C2H5OH] ”alkohol” el. ”sprit”; amylalkoliol [CsHuÖH], huvudbeståndsdelen i finkeloija. — I inskränkt betydelse betecknar A. ovannämnda etylalkohol, en vattenklar, lätt antändlig vätska. Kokpunkt 7S°, spec. vikt 0.79. Framställes fabriksmässigf vid lantbruksbrännerier och såsom biprodukt vid jästfabriker ur stärkelserika råmaterial (säd, potatis) genom en jäsningsprocess; på senare tid även ur sulfitlut (en avfallsprodukt vid framställning av sulfitcellulosa). Vid alkoholframställning ur stärkelserika råmaterial omvandlas först vid mäsk-ningen stärkelsen

till socker. Den erhållna sockerhaltiga blandningen, mäsken, försättes med jäst, varefter vid jäsningen sockret sönderdelas i etylalkohol och kolsyra. Efter avslutad jäsning innehåller mäsken c :a 7—12 % alkohol. Genom fraktionerad destil-lation i kolonnapparater utvinnes därefter ur mäsken råsprit, vilken före användningen måste renas el. rektifi-ceras. Vid alkoholframställning ur sulfitlut tillvaratagas de jäsbara sockerarter (c :a 2 %), som finnas i avfallsluten vid sulfitcellulosafabrikerna. Alkohol användes dels till förtäring (jfr Brännvinstillverkning och Rus-drycksförsäljning), dels för tekniska ändamål (såsom lösningsmedel vid framställning av alkoholhaltiga pre-

parat, såsom bränsle etc.). Den sprit, som tillhandaliålles för sistnämnda ändamål, har i regel före försäljningen denaturerats, d. v. s. gjorts obrukbar till förtäring genom tillsats av särskilda ämnen (denatureringsme-del). Utom som njutningsmedel användes alkohol inom medicinen som lösningsmedel för talrika läkemedel, vidare som desinfektionsmedel, som näringsmedel vid sockersjuka och någon gång som upplivande medel. Inom folkmedicinen har den större användning, då dess bedövande verkan något minskar sjukdomsbesvären. Dess nytta som läkemedel överdrives därför. Jfr Alkoholism.

Alkoholism, akut el. kronisk alkoholförgiftning. Vid akut kan döden enstaka gånger följa på grund av förlamning av nervsystemet. Den kroniska alkoholismen utvecklas småningom och företer i utpräglade fall heshet, slembildning i halsen, kräk-ningar och andra matsmältningsbe-svär, darrningar i händerna, minnes-slöhet, nedsättning av själsförmögen-lieterna. I svåra fall uppträder förlamningar (alkoholnevrit), fallandesot-liknande anfall (alkoholepilepsi) eller akut sinnessjukdom (delirium tremens).

Alkoholistvård. Enligt lagen den 30 juni 1913 om behandling av alkoholister, som trädde i kraft den 1 augusti 1910, kan. en person tvångsinterneras å alkoholistanstalt, om han är hemfallen åt dryckenskap och i följd därav befinnes farlig för eget liv el. annans personliga säkerhet, utsätter hustru el. barn för nöd el. uppenbar vanvård, ligger fattigvården el. sin familj till last el. under de två senaste åren flera gånger fällts till ansvar för fylleri. Beslut om internering fattas av vederbörande länsstyrelse, i regel efter ansökan från nykterhetsnämnden inom den kommun, där alkoholisten vistas. Innan nykterhetsnämnd gör ansökan om internering, skall nämnden hava försökt genom mildare åtgärder återföra personen i fråga till ett skötsamt liv. Interneringstidens längd är i regel högst ett år. För den, som tidigare vistats mer än sex månader å alkoholistanstalt och ånyo interneras, kan interneringstiden dock utsträckas till högst två år. Före interneringstidens slut kan villkorlig utskrivning förekomma. Den villkorligt utskrivne är under viss tid skyldig ställa sig till efterrättelse vissa särskilda villkor (t. ex. ifråga om vistelseort), som kunna hava fastställts vid j)ermitteringen. För närvarande finnes en statlig vårdanstalt för manliga alkoholister å Venngarns kungsgård i närheten av Sigtuna. Svårhanterligare alkoholister intagas å en i sambandAMERIKAS FÖRENTA STATER (U. S. A.) GENERALSTABENS LIT. ANST.

med tvångsarbetsanstalten å Svartsjö upprättad alkoholistanstalt. Den statliga vårdanstalten för kvinnliga alkoholister finnes vid tvångsarbetsanstalten i Landskrona. Vid sidan av de statliga alkoholistanstalterna finnas av kommuner, föreningar el. enskilda upprättade anstalter, som genom särskilt statligt erkännande praktiskt taget jämnställts med de statliga anstalterna. Därjämte finnas helt enskilda anstalter, å vilka tvångsinter-nerade ej kunna intagas. Uppsikts-myndighet över alkoholistvård och alkoholistvårdanstalter är socialstyrelsen.

Alkor, fågelfamilj, vars arter i stort antal leva i norra ishavet, häckande i kolonier å klippöarna (fågelberg). Fotterna sitta långt bak, varför de gä dåligt och i upprätt ställning å land. Däremot äro de skickliga dykare och simmare. Till A. höra grisslor, tord-mulor, lunnefågel, alkekung m. fl.

Alkov [-kå’v], från ett rum utskjutande inbyggnad, ofta avsedd till sängplats.

Aria bre’ve, mus., ”på förkortat sätt”. Betecknar att notvalörerna böra förminskas till hälften i Wtakt.

Allah’, ”den tillbedjansvärde”, muhammedanernas benämning på Gud. Jfr Islam.

Allaliaba’d, stad vid Ganges i n. Främre Indien. 170,000 inv. Berömda byggnadsverk, däribland ett av Ak-bar uppfört palats. A. är en av Indiens största vallfartsorter. Universitet. Residensstad för kringliggande provinser, militärstation. Viktigt han-delscentrum

Alla helg:ons dag:. Katolsk kyrkc-fest den 1 nov. I svenska kyrkan högtidligliålles Allhelgonadagen första söndagen i nov.

Allarg:an’do, mus., betyder långsammare och något starkare.

Alla själars dag:, i katolska kyrkan den 2 nov., är avskaffad i svenska kyrkan.

Allegliany-berg-en [8elligfe’ni-], den del av Appalacherna*, som går genom ö. U. S. A. Namnet A."användes också ofta för att beteckna hela den Appa-lachiska bergskedjan.

AIleg:ori’, sinnebildlig framställning av begrepp, naturkrafter etc. såsom personligheter.

Allegretfo, mus., it., betecknar ett rätt livligt tempo, mellan andante och allegro.

Alle’g:ro, mus., it., betecknar ett glatt, livligt tempo, mellan allegretto och presto.

Allemagne [allman’j], det franska namnet på Tyskland.

Allemande [allmang’d], långsam dans i 4A:s takt, som uppstod i Tysk-

land (möjligen i Elsass) på 1500-talet.

Jfr Svit.

Allenby [cell-], E. H., f. 1861, engelsk fältmarskalk. Deltog i världskriget först på västfronten, sedan i Orienten. Var 1919—1925 överkommissarie för Egypten.

All’cntown [-taun], stad i Pennsylvania (U. S. A.). 74,000 inv. Järnindustri.

Allers familjejournal, illustrerad veckotidning, grundad 1879 av Iv. Allers och utgiven samtidigt på danska, norska och svenska.

Allez [alle’], fr., gå, användes ofta som kommandoord till hundar.

Alliance Frangaise [alliang’s [-frang-sä’s],-] {+frang- sä’s],+} förening, stiftad 1SS3 i Paris, med uppgift att verka för kännedom om Frankrike och fransk litteratur i utlandet. I Sverige finnas 5 dotterföreningar, i Uppsala, Stockholm, Göteborg, Linköping och Malmö.

Allians (alliang’s), förbund, förening; politiskt förbund mellan stater.

— Ett slags kortspel.

Allier [alie’], departement i det inre av Frankrike, genomflutet av floden Allier, biflod till Loire.

Allie’ra, förena. — Alliera sig m e d, ingå förbund med. — A 11 i e’-r a d, bundsförvant. — Under världskriget beteckning på Centralmakternas motståndare.

Allig:a’tor, se Krokodildjur.

Alling;c, stad på nö. kusten av Bornholm, Danmark. 1,400 inv.

Allitteration, bokstavsrim, uddrim, ett slags rim, som består däri, att flera ord börja med vokal eller med lika konsonanter, t. ex. Sitter i högen högättad hövding. — A. var i äldre germansk poesi det regelbundna rimmet.

Airium, se Lök.

Airmosa, gåva, som frivilligt gives åt fattiga el. nödlidande. — Utdelandet av allmosor är oftast förbundet med de olika religionerna, antingen som plikt el. som ”god gärning”.

Allmän bevillning:, se Bevillning.

Allmän folkomröstning: kallas omröstning om viss sakfråga (t. ex. om en lag) bland samtliga röstberättigade medborgare. Man skiljer mellan referendum, då omröstningen gäller ett av representationen antaget förslag, och folkinitiativ, då förslaget framförts av ett visst antal därtill berättigade medborgare. Referendum kan vara obligatoriskt, d. v. s. skall alltid enligt författningen äga rum beträffande vissa frågor, eller fakultativt, d. v. s.

äger rum endast efter begäran av statschefen, viss del av representationen eller viss del av de röstberättigade (det vanliga). I Schweiz och vissa av Amerikas förenta stater är folkomröstning av gammalt ofta förekommande; i åt-

Tidens Lexikon.skilliga nya författningar, såsom Tysklands, liar den jämväl införts. I Sverige finnes endast konsultativ (rådgivande) folkomröstning; konung och riksdag kunna besluta att inhämta folkets mening i en viss fråga men äga därefter att självständigt fatta beslut. En dylik omröstning ägde rum år 1922 beträffande frågan om införande av rusdryeksförbud.

Allmänna barnbördshuset, en I Stockholm 1775 upprättad anstalt, som mottager barnaföderskor och kostnadsfritt lämnar dem vård. Här lämnas också undervisning åt medicine kandidater i förlossningskonst.

Allmänna barnhuset i Stockholm har utvecklats ur en privat anstalt. 1850 ställdes det under särskild styrelse, som utnämnes av stat och kommun. Barn, som ej ha tillgång till föräldravård, mottagas antingen mot avgift eller mot att modern åtager sig am tjänst. Större delen av barnen utackorderas, och A. övervakar fosterhemmens vård av barnen.

Allmänna hypoteksbanken i Stockholm ombesörjer upplåning för lant-liypoteksföreningarna. A :s styrelse består av 5 personer. Ordf. utses av regeringen, v. ordf. av riksgäldskon-torets fullmäktige och 3 ledamöter väljas av hypoteksföreningarna.

Allmänna Svenska Elektriska Aktiebolaget, Asea, grundat år 1883. Sveriges största företag inom den elektro-tekniska industrin. Huvudkontoret är förlagt till Västerås, verkstäderna till Västerås och Ludvika. Bolaget är huvudintressent i åtskilliga svenska företag, bland dem Surahammars bruks aktiebolag, Surahammar, aktiebolaget Liljeholmens kabelfabrik, Stockholm, Svenska Turbinfabriks-aktiebolaget Ljungström, Stockholm, samt har i ett flertal främmande länder dotterbolag. Aktiekapitalet är 75 milj. kronor. Verkställande direktör är J. S. Edström.

Allmänna Svenska Iiäkarf öreningen, Svenska läkarsällskapet*.

Allmänna Telefonaktiebolaget Ii. M. Ericsson tillverkar telefon- och telegrafmaterial, vissa elektriska apparater m. m. Bildat år 1918 genom en sammanslagning av aktiebolaget L. M. Ericsson o. C:o och Stockholms allmänna telefonaktiebolag. År 1922 införlivades med bolaget Allmänna industriaktiebolaget H. T. Cedergren.

Allmänna valmansförbundet är en 1904 stiftad riksorganisation för det svenska högerpartiet. A. har 33 länsförbund el. valkretsförbund, vilka i sin tur äro delade på lokalavdelningar. Vartannat år sammanträder en riksstämma med 200 ombud från valkretsförbunden. Stämman utser styrelse, som i sin tur utser arbetsutskott.

Allmänning, en menighets (ex. härad, socken, by) gemensamma egendom, skog, vatten etc. En del all-männingar stå under skogsstatens förvaltning; för en del gälla särskilda bestämmelser.

Allmän rådstuga, den beslutande församlingen i städer utan stadsfullmäktige, numera endast Skanör och Falsterbo. Rösträtt å A. äger som regel varje i staden mantalsskriven man el. kvinna, som föregående år uppnått 23 års ålder.

Allmän rösträtt. Se Riksdag.

Allmänt kyrkomöte samlas från 18G8 vart femte år till lagtima möte och till urtima, när Kungl. Maj :t kallar. A. består av 60 valda fullmäktige, varav hälften lekmän. Biskoparna och pastor primarius äro självskrivna ledamöter. Ärkebiskopen är ordförande. Jfr Kyrkolag.

Allmän åklagare, se Åklagare.

Allogami’, korspollination, - frömjölets överförande från en blomma till pistillens märke i en annan.

Allongeperuk [allång’sj-], peruk med nedhängande lockar, använd först på Ludvig XIII :s tid i Frankrike och i allmänt bruk på 1600-talet.

Allons [allång’1, fr., ”låtom oss gå", framåt! Seså! — ”Allons enfants de la patrie”, början av Marseljäsen.

Allopati', namn på den vetenskapliga läkekonsten, i motsats till homeopati.

Allotropi', vissa grundämnens förmåga att vid en och samma temperatur uppträda under olika former. Ex. svavel (gul och röd), kol (diamant, grafit), syre (ozon).

All right, [ål rajt], eng., allt väl, rätt så.

All round [ål ra\md], eng., hemma i allt, allsidig.

Allshärjarting förekommer i en del äldre historiska arbeten som beteckning för ett slags folkting, som tros hava hållits i Sverige under forntiden. Ordet översättes med ”hela härens ting”.

Allstot (ty. alles tot), rop el. signal vid jakt, att villebrådet fällts.

Alltinget. Islands lagstiftande församling. Består av 42 folkvalda ledamöter.

Alltyska förbundet (Alldeutscher Verband) är en i Tyskland politiskt verksam, patriotisk och konservativ förening, som under kriget bl. a. arbetat på en aktiv erövringspolitik.

Allude'ra, anspela, häntyda på.

Allusion, anspelning, hänsyftning.

AlluVium eller alluvialbildningar, avlagringar av grus och sand el. lera, vilka avsatts av floder (deltabildning) el. genom havsvågornas verksamhet vid kusterna. A. brukades förr även som beteckning för den del av kvartärperioden, som faller efter istiden, i motsats till diluvium (betyder egentl. syndafloden), varmed istidens bildningar då betecknades.

Allätare, djur, som leva av födoämnen både från växt- och djurriket.

Alm. Gren med blad. Blomställningar på bar kvist.

Alm (Ulmus montana) förekommer i s. och mell. Sverige särskilt i parker och alléer. Blommor i brunaktiga, runda gyttringar på bar kvist. Bladen äro sträva och elliptiska. Frukter platta, med bred hinnkant. Virket är hårt och tungt och användes till möbler, vagnshjul m. m.

Almade'n, stad i mellersta Spanien. 10,000 inv. Berömda kvicksilvergruvor.

Alma'gro, Diego, 1475—1538, spansk upptäcktsresande och krigare, erövrade tillsammans med Pizarro Peru och Chile och blev sedan mördad av denne.

Almagrundet, grund med fyrskepp vid inloppet till Sandhamn i Stockholms skärgård.

AI'ma ma'ter, lat., ”huld moder”, användes som poetiskt namn på universitet.

Almanaeli de Gotha [-nakk'dö-], en årlig genealogisk kalender, som innehåller förteckning på furstliga familjer, ambassadörer, konsuler, den högre adeln m. fl. i olika länder.

Almanack, skrift med uppgift över årets tidsindelning och med denna förbundna företeelser av olika slag. Tabeller med denna uppgift forekommo redan i det forntida Assyrien; våra förfäders runstavar och kalen-darier kunna också nämnas säsom föregångare till A. Sedan 1500-t. ha svenska A. utgivits (från 1000 årligen). — Rätten till utgivande av A. är i Sverige Vetenskapsakademiens uteslutande privilegium.

Almarestäket, sund i sö. Uppland, som förenar mälarfjärdarna Görväln och Skarven. Undermedeltiden låg här ett starkt fäste för Sigtunas och Uppsalas försvar. Ärkebiskop Gustaf Trolle måste uppge fästet i striden mot. Sten Sture d. y. 1517.

Alma-Tadema, se Tadema.

Almedal, industrisamhälle nära Göteborg med linfabriker samt färgeri-anläggningar

Ahneri'a, hamnstad i sö. Spanien.

50,000 inv. Export av sy dfrukter samt av blymalm från innanför liggande gruvor.

Aljmesåkra-serien är ett i trakten kring Nässjö förekommande bergarts-område av röda sandstenar och diabas m. m., som räknas till den jotniska formationen.

Almkvist, J., f. 1875, folkskoleinspektör, medlem av första kammaren sedan 1919. Ecklesiastikminister 1926.

Almquist, C. J. L., 1793—1866, svensk författare. Efter studier i Uppsala började han i Stockholm sin bana som ämbetsman men lämnade snart huvudstaden och slog sig ned i Värmland. Han gifte sig med en bondflicka och levde här som bonde. Försöket slog ej väl ut, och 1826 återvände han till Stockholm, där han sedermera blev rektor vid Nya elementarskolan. Efter en del motgångar i befordringsfrågor, vilka mycket bidrogo- till hans bitterhet mot samhället, övergav A. sin lärarverksam-het. Hans affärer hade alltid varit dåliga, och på sista tiden hade han kommit i händerna på en ökänd pro-centare, v. Scheven. Slutligen flydde A. från Stockholm 1851 och blev samtidigt av v. Scheven anklagad för förfalskning och förgiftningsförsök. Den sista beskyllningen har emellertid aldrig bevisats. Sina sista år tillbragte A. under olika namn i Nordamerika och Bremen. A., som av Ellen Key rätt betecknande kallats ”Sveriges modernaste författare”, är i varje fall den mångsidigaste. Samtidigt som han är en av de förnämsta representanterna för nyromantiken i Sverige, står han som en av de genialaste verkliglietsskildrarna i vår litteratur. Dessutom införde han en för vårt land ny litterär form, folklivsskildringen. En stor del av sina arbeten har han samlat i den s. k. Törnrosens bo k. Ramberättelsen i denna heter Jaktslottet, dessutom ingå flera allmogeberättelser, Kapellet, Skällnora Qvarn m. fl., samt en del romaner, däribland främst Drottningens Juvelsmycke. Svenska fattigdomens betydelse är en ypperlig avhandling över Sveriges natur och svenskt kynne. Våldsamt uppseende och kritik väckte tendensberättelsen Det går an, där A. hävdade en friare uppfattning av kärleken.

Aln, ett före metersystemets införande använt längdmått, ursprungligen bestämt efter underarmens längd. A. hade olika längd i olika länder; en svensk aln var 593 mm.Alnocs, E., f. 1872, norsk kompositör, särskilt bekant för sina sånger.

Alnarp, egendom vic) Åkarps station mellan Malmö och Lund. Säte för Statens lantbruks- och mejeriinstitut vid Alnarp, som meddelar undervisning i lantbrukslära på olika linjer, agronomkurs 2-årig, konsulentkurs 1-årig, trädgårdsskola 2-årig, liovbeslags-skola, mejeriskola och lantbruksskola med lägre kurs.

Alnö, ö utanför Sundsvall med ett flertal sågverk. N. delen av ön består av en serie egendomliga och sällsynta bergarter (alnöit, nefelinsyenit m. fl.).

Alnösundet, sund mellan Alnön utanför Sundsvall och Medelpads fastland; vid dess stränder ligga en mängd sågverk och ett av världens största skeppningsdistrikt för trävaror.

A’loe, växtsläkte av familj Liliacese med flera arter i Afrika, särskilt i Kaplandet. Bladen äro rosettställda, köttiga, ofta taggiga. Blommor i axlika klasar. En del arter odlas som prydnadsväxter. Den intorkade saften från en del arter användes inom medicinen som avföringsmedel.

Alpack’a. — 1. Se Lamasläktet. — 2. Se Nysilver.

Alperna, Europas mäktigaste bergs-kedjesystem, sträcker sig i en båge från sydöstligaste Frankrike genom delar av Frankrike, Italien, Schweiz, Österrike och Jugoslavien. — Man brukar skilja mellan Västalperna, vilka ligga v. om övre Rhen och Lago Maggiore, samt östalperna ö. därom. I Västalperna ligger på gränsen mellan Frankrike ooh Italien Montblanc-massivet med Europas högsta topp (4,810 m. ö. h.). östalperna äro i allmänhet något lägre. Inom A. upprinna Rhen, Donau, Po och Adige samt Rhône; A:s vattensystem ha således utflöden mot Nordsjön, Svarta Havet, Adriatiska Havet och v. Medelhavet. Förutom vattendragens dalgångar tjäna pass över bergskedjorna som förbindelseleder (S:t Bernhard, Brenner, S :t Gotthard m. fl.). Inom A:s randområden finnas talrika stora sjöar; de största äro Genéve-sjön och Boden-sjön. Klimatet liksom därav beroende växtlighet och odlingsmöj-ligheter är i hög grad växlande från de bördiga dalarna upp till de av snö och glaciärer täckta topparna. Jfr Schweiz och Ty ro len. — A. äro uppbyggda av en hel serie geologiska formationer med en sammanlagd tjocklek (mäktighet) av flera tusen meter, vilka ha blivit i hög grad hoppressade och sammanveckade, varvid väldiga veck skjutits över varandra flera tiotal kilometer. A. tillhöra den stora tertiära

bergskedje-zon, som innesluter jordens samtliga

nutida, högsta bergskedjor. Genom de nedbrytande geol. processerna (vitt ring, rinnande vatten, glaciärer m. m.) ha de övre partierna av A:s vecksystem blivit förstörda.

Alpinsk ras kallas en underavdelning av den vita människorasen, som kännetecknas av kort, rundad skalle, mörkt hår och bruna ögon, liten kroppslängd och i allmänhet en satt och något grov kroppsbyggnad. Till A. räknas delvis befolkningen i s. Frankrike och Tyskland, n. Italien samt möjligen s. Ryssland. Man antar, att denna ras invandrat från Asien under förhistorisk tid.

Alpros, se Rhododendron.

Alpviol, se Cyklamen.

Alrek, svensk konung av Ynglinga-ätten.

Alrun el. alruna (Mandragora offici-narum), flerårig ört, förekommande i Medelhavsländerna. A. har en ofta knotigt förvriden jordstock, som fordom ansågs besitta övernaturliga krafter och därför användes till amuletter, kärleksdrycker m. m.

Als, dansk ö vid östkusten av Sön-derjylland. 312 kvkm. Stad: Sönder-borg. ön är medels en flottbro förbunden med fastlandet.

Alsace [allsass'], det franska namnet på Elsass.

Al se'cco, ”på torr vägg”, kalkmålning på puts, som torkat, innan målningen börjats.

Alscn. — 1. Sjö invid Askersund. — 2. Sjö i sv. Jämtland.

Alsikeklöver (Trifolium liybridum) är uppkallad efter Alsike socken, Stockholms län.

Alsnö, tidigare namn på Adelsö, se detta ord. Där antogs på en herredag 1279 Magnus Ladulås' stadga om skattefrihet för konungens och hans bröders män, den s. k. Alsnöstadgan, som gav upphov till det världsliga frälset — adeln.

Alster. — 1. Socken i s. Värmland, nö. om Karlstad. — 2. Egendom i Karlstads landsförs. Frödings födelseort.

— 3. Biflod till Elbe i nv. Tyskland.

Alströmer, J. A., 1085—1761, svensk industriman, som inlade stora förtjänster om grundandet av svensk industri. Han lyckades år 1725 intressera konung Fredrik och en del av det blivande hattpartiets medlemmar att bilda ett bolag för utvecklandet av en textilindustri efter engelskt mönster. Tre år senare hade i Alingsås, A:s födelsestad, uppblomstrat en livlig manufakturindustri, som dock delvis levde på statsunderstöd. A. var kanske mera rik på uppslag än på egentlig förmåga att leda sina många företag. A. är även bekant för att i Sverige ha infört potatisen. Alt, mus., betecknar den djupa kvinnorösten (gossrösten) och räknas omfatta ostrukna a till tvåstrukna c. Musikinstrument med lägre tonläge kallas altinstrument, t. ex. altviolin.

Alta'i, centralasiatisk bergskedja, sträckande sig från Irtisch's och Obs källområden i v. in i Gobiöknen i ö. I v. högsta toppen Bjelucha, 4,540 m. Betydande gruvdrift i synnerhet på guld och silver. Huvudort Barnaul med järnvägsförbindelse till sibiriska banan.

AFtair, fixstjärna av första storleken i örnens stjärnbild.

Alta'iska språk, en språkstam, som äldre forskare ansett besläktad med de uralska språken. A. delas i: 1. Det tungusiska spiåket, 2. De mongoliska språken, 3. De turko-tatariska språken.

AItami'ra, ort i n. Spanien, berömd för sina kalkgrottor med målningar från äldre stenåldern. Jfr fig. till Grottmålningar.

Alta'n, en på pelare vilande, öppen, med bröstvärn försedd utbyggnad på ett hus. A. användes ofta liktydigt med balkong*.

Altenburg, stad i Tyskland, s. om Leipzig, 40,000 inv. Huvudstad i forna hertigdömet Sachsen-A.

Alteration, oro, förskräckelse. — Altere’ra, oroa, uppröja..

Al’ter e’go, lat., ”andra jag”, betecknar vanligen en i tycken och åsikter överensstämmande vän.

Alternativ, utväg, val mellan två el. flera möjligheter. — A 11 e r n e’-rand e, turvis växlande.

Altlise’a, växtsläkte av fam. Mal-vacese. Stockrosen (A. rosea) är en omtyckt prydnadsväxt. Roten av A. officinalis innehåller växtslem och användes för beredning av läkemedel.

AFtona, tysk stad, fullständigt sammanbyggd med Hamburg* vid Elbes utlopp. 170,000 inv. Livlig industri, handel och sjöfart.

Altoona [seltå^ia], stad i Pennsylvania (TJ. S. A.). 60,000 inv. Metallindustri.

Altranstädt, by i Tyskland nära Liitzen, där Karl XII 1706 slöt fred med August av Sachsen på villkor, att denne avstod från sin polska krona. År 1707 slöt vidare Karl XII här ett fördrag med kejsar Josef I, genom vilket lutheranerna i Schlesien fingo religionsfrihet.

Altruism, den åskådning el. karak-tärsriktning, som i motsats till egoismen sätter andras väl före det egna jagets. — A 11 r u i s’t i s k, oegennyttig.

AlumPnium, en av de lättaste metallerna. Kemiskt tecken Al. Atomvikt 27. Atom värde 3. Spec. vikt 2.7, smältpunkt 657°. A. är en silver-

glänsande metall, som i luften överdrages av en grå oxidhinna. — A.-oxi-den el. lerjord »[AI2O3] förekommer i naturen som ädelstenarna korund, safir och rubin. Av A.-salterna el. ler-jordssalterna märkes sulfatet, som med alkalimetallernas sulfat ger dub-belsalter, alunarter (jfr Alun). — A. användes inom järn- och stålindustrien, vid lödning och svetsning (se Termitsvetsning), för mekaniska ändamål, särskilt när materialets lätthet är av betydelse som i flygmaskiner. A. användes på grund av sin stora elektriska ledningsförmåga ibland för telefonledningar o. d. — En stor del av A.-pro duktio nen går vidare till tillverkning av kärl o. d. för husliålls-ändamål el. för den kem. industrien.

— Ehuru A. är den i naturen vanligaste metallen, den ingår i fältspat och många andra vanliga mineral, är den ganska dyrbar att framställa i metalliskt tillstånd. A. framställes tekniskt på elektrokemisk väg ur mineralet bauxit. Världsproduktionen av A. uppgick 1924 till 167,000 ton, varav omkring hälften från U. S. A. Priset på A. är omkring 50 öre pr kg.

Aluminotermi, framställning av svårreducerbara metaller ur deras oxider genom reduktion med aluminium. I princip utföres reduktionen på så sätt, att metalloxiden blandas med den mängd aluminiumpulver, som är behövlig för att binda syret i metalloxiden, varefter blandningen* antändes och brinner vid mycket hög temperatur. Därvid bildas aluminiumoxid (lerjord) och den andra metallen blir fri.

Alum’n, skyddsling, lärjunge.

A’lun, ett dubbelsulfat av kalium och aluminium [KA1(SO.j)23. Den framställes ur bauxit el. kryolit genom behandling med svavelsyra och tillsats av kaliumsulfat el. ur mineralet alunit, som består av ett annat dubbelsulfat av kalium och aluminium. A. användes i garverier och i färgämnesindustrien m. m. Numera ersättes i tekniken A. till stor del av aluminiumsulfat.

Alun kiffer, en lerskiffer, vilken innehåller kol och kollialtiga ämnen, ofta tillräckligt för att kunna användas som bränsle. Den har sitt namn därav, att man förr ur den framställde alun; skiffern innehåller nämligen svavelkis, vilken vid bränning inverkar på andra mineralbeståndsdelar till bildning av alun. Jfr vidare Oljeskiffrar.

Alv, det närmast under matjorden liggande jordlagret, som är mindre rikt på multnande beståndsdelar och oftast ljusare till färgen än matjorden.

Alvaret, beteckning för den öländska, av en stäppartad natur utmärkta kalkstensplatån.ATvastra, stationssamhälle

och

ungsgård i Östergötland. Under me-

eltiden fanns här ett cistercienser-kloster, Sveriges äldsta kloster, grundat 1143, av vilket kvarstår ruiner av kyrkan. TraKxen kring A. är gammal kulturbygd med lämningar frän stenåldern (pålbyggnader), bronsåldern (hällristningar) och av den medeltida Sverkerska ättens stamgård.

Alveo’1, hålighet. Betecknar de fördjupningar i käkbenen, i vilka tändernas rötter äro inpassade. De minsta lungblåsorna kallas också alve-oler.

Alvesta, municipalsamhälle två mil v. om Växjö, mellersta Småland. 1,200 inv. Järnvägsknut.

A. M., förk. för lat. anno mundi, i (det och det) världens år, eller lat. ante meridiem, på förmiddagen.

Ama’ger, dansk ö, vars nordända endast genom ett smalt sund, Kalvebod Strand, är skild från Köpenhamn. På den 1% mil långa ön odlas framför allt grönsaker.

Ambra, se Kaskeloter.

Amaleki’ter, nomadfolk s. om Palestina, ofta omnämnda i Gamla Testamentet som fiender till Israel. David tycks avgörande ha besegrat dem.

AmaTfi, stad i s. Italien, vid kusten av Salernoviken. Känd för sitt vackra läge. 7,000 inv.

Amalga'm, legering av kvicksilver med andra metaller. Vid upphettning av amalgamer förflyktigas kvicksilvret, och den andra metallen återstår. En av metoderna för att utvinna guld ur vaskmalmer el. krossade guldförande bergarter består i att utlösa guldet med kvicksilver, då guldamalgam erhålles, varur därefter kvicksilvret bortdestilleras.

Amalienborg, den danska kungafamiljens residens i Köpenhamn. Slottet, som består av fyra lika byggnader i rokokostil kring en öppen plats, uppfördes på mitten av 1700-talet.

Amalthe’adådet. Under en hamn-arbetarstrejk i Malmö 1908 utförde tre ungsocialistiska arbetare, Anton Nilsson, Alfred Stern och Algot Rosberg, ett bombattentat mot ett i hamnen liggande logementsfartyg, ”Amalthea”, där ett 80-tal engelska strejkbrytare voro inkvarterade. Vid attentatet, som ägde rum natten mellan den

12 och 13 juli, dödades en person och sårades ett 20-tal.

Amant [amang], fr., älskare. — Am an te [amang’t], älskarinna.

Amanuen’s, biträde, medhjälpare, titel å vissa extra ordinarie tjänstemän i ämbetsverk.

Amaran 'i-orden. — 1. En orden, som 1653 instiftades av drottning Kristina för 16 damer och 16 herrar ur hennes intimaste omgivning. Sällskapet upp-

hörde redan påföljande år. — 2. En i Stockholm grundad sällskapsorden från år 1760.

Amaryriis, ett i antika herdediktningar förekommande flicknamn.

Amaso’ner var .enligt den grekiska fornsagan ett folk med kvinnliga krigare. Grekiska konstnärer, såsom Fidias m. fl., ha utfört berömda bildstoder, föreställande A.

Ama’ti, berömd släkt av violinfabrikanter i Cremona från början av 1600-talet till 1740. Den mest berömde medlemmen var Nicola A., 1596— 1684.

Amatö’r, person, som icke yrkesmässigt idkar någon idrott, konstart el. dyl.

Amazo’nas, den största av Brasiliens stater, omfattande landets nordvästligaste del på ömse sidor om Amazonfloden. 2,000,000 kvkm., 500,000 inv. Huvudstad Manaos. A., som till största delen är täckt av tropiska urskogar, genom vilka Amazonfloden och dess bifloder bilda kommunika-tionslederna, producerar framför allt

kautschuk. Klimatet är fuktigt och osunt, och stora områden översvämmas under regntiden.

Amazo’nfloden el. Amazo’nas, en av världens största och vattenrikaste floder, upprinner under namn av Rio Marafion i de peruanska Anderna nära Sydamerikas västkust och flyter därefter något s. om ekvatorn genom världsdelens väldiga, tropiska lågland ut mot östkusten. Under hela sitt lopp mottar A. ett stort antal betydande bifloder. A:s hela längd är omkring 550 mil; den är segelbar för atlantfartyg till mer än halva sin längd och för mindre fartyg ända till foten av Anderna. De viktigaste centra för handel och sjöfart vid A. äro: vid den s. mynningsarmen Parå, Manaos, ungefär mitt mellan mynningen och peruanska gränsen, samt Iquitos i Peru.

Ainbassa’d, diplomatisk beskickning av högsta rang. — Ambassadör’, diplomatiskt sändebud av högsta rang.

Ambidex’ter, en person, som lika lätt använder sig av vänster som höger hand.

Ambition, ärelystnad, hederskänsla.

— Ambitiös [-sjö’s], ärelysten, mån om sin heder.

Axolotl.

Amblysto’ma, till stjärtgroddjuren hörande släkte med arter i Nordame* rika och Sydamerika. Mest bekant är Axolotl (A. tigrinum) i Nordamerika. Dess larv blir könsmogen och fortplantar sig utan att (annat än i undantagsfall) bli fullt utbildad d. v. s. mista sina gälar och övergå till lantliv.

Ambro’sia, som betyder odödlighet, var enligt den grekiska mytologin gudarnas föda liksom nektar var deras dryck.

Ambro’sius, 340—97, biskop i Milano, skapade efter orientaliskt-grekiska förebilder den ambrosianska kyrkosången, vilken omfattade växelsång, hymner och recitativ.

Ambulans [-lang’s], benämning på den rörliga sjukvården i fält. Ambulansvagn är en för sjuktransport inredd vagn.

Ambulato’risk, kringvandrande, flyttbar. — A m b u 1 e’r a, vandra omkring.

Amen, ursprungligen assyriskt, senare hebreiskt bekräftelseord ”vare det sä”.

Amendement [amangdömang’], ”förbättring”, förändring el. tillägg i ett föreliggande lagförslag.

Amen’tia, en vanligen akut sinnessjukdom, kännetecknad av oro och omtöckning.

Ame’rigro Vespucci [-vespuftji], 1451 —1512, italiensk sjöfarare, företog upptäcktsresor i spansk tjänst och är möjligen den, som först nådde fram till Amerikas fastland. Världsdelen har fått sitt namn efter A.

Amerika, den ”Nya Världen”, är näst Asien störst bland världsdelarna och har en längre utsträckning i nord-sydlig riktning än någon av de övriga. A:s ytvidd (Grönland inberäknat) utgör 42 milj. kvkm. och folkmängd omkr. 210 milj. inv. Det amerikanska fastlandet utgöres av två väldiga, mot s. avsmalnande block, Nordamerika och Sydamerika, förenade genom Centralamerika, vars smalaste sydöstliga del, Panamanäset, är genomskuren av Panama kanalen. Centralamerika och den därutanför liggande övärlden, de Västindiska öarna, bruka sammanfattas under namnet Mellanamerika. — Fysisk-geografiska förhållanden och politisk indelning, se Nordamerika, Mellanamerika och Sydamerika. — Näringar etc., se de skilda länderna och kolonierna. — Upptäcktshistoria. Man har framkastat antaganden, grundade bl. a. på grekiska och kinesiska författares uppgifter, att A. skulle varit känt redan under forntiden. I isländska sagor omtalas även, huru Grönlandsfarande nordbor råkat landa på kusten av A. (se Leif Eriksson). Upptäckten av A. kan emellertid med full säkerhet ej fastställas förrän till år 1492, då Columbus under en färd, företagen i avsikt att nå Indien, landsteg på en av Bahamaöarna samt vi-

dare upptäckte Cuba och Haiti. Under sina följande resor kom Columbus till Porto Rico samt till Central- och Sydamerika. Labrador upptäcktes 1497 av Giovanni Caboto. Den nya världsdelen uppkallades efter upptäcktsresanden Ainerigo Vespucci. I början av 1500-t. koloniserades delar av Brasilien av portugisen Cabral,

medan Mexico intogs av spanjoren Cortez. Genom Magalhaes världsomsegling fick man klart för sig, att A. var skilt från Indien. 1532—33 erövrades Peru av Pizarro och 1535—37 Chile av Al-magro, bägge spanjorer. I Nordamerika bedrevs kolonisationsarbetet av engelsmän, holländare och fransmän. Från slutet av 1700-t. ha betydelsefulla forskningsresor företagits av framstående vetenskapsmän, varigenom A. utforskats i såväl geografiskt som geologiskt avseende.

Amerikanska arbetarförbundet, The ALmerican Federation of Labour, stiftat år 1881, Förenta Staternas största och betydelsefullaste arbetarsammanslutning. A. är opolitiskt i den meningen, att det icke är anslutet till något politiskt parti. Det avhåller sig däremot icke från deltagande i det politiska arbetet utan söker främja valet av sådana ledamöter till de representativa församlingarna, som äro anhängare av en arbetarvänlig sociallagstiftning. A. har under större delen av sin tillvaro letts av den numera avlidne Samuel Gompers, som efterträtts av gruvarbetarledaren William Green.

Amerikanska frihetskriget, 1775—83. Se Amerikas Förenta Stater.

Amerikas Förenta Stater, United States of America [jonai’tid steits åvv £emer’ikse] förkortat U. S. A. [jo ess ei], gränsa i n. till Canada, i v. till Stilla havet, i s. till Mexico och Mexikanska bukten och i ö. till Atlanten. 7.8 milj. kvkm., 106 milj. inv.; med Alaska och övriga territorier och kolonier 9.7 milj. kvkm. (Kuropa = 9.9 milj. kvkm.), 118 milj. inv. Huvudstad Washington. — Naturförhållanden. Kusterna sakna större vikar, liksom även halvöar, med undantag för Florida längst i sö. De äro också fattiga på goda hamnar utom n. delen av atlantkusten. Landet kan uppdelas i tre geografiska huvudområden: 1. Atlantkustens område med Alleghanybergen, omfattande den tätast befolkade delen av U. S. A. med intensiv industri och handel, denna särskilt koncentrerad till New York. 2. Mississippibäckenets område, omfattande U. S. A:s mellersta del från Alleghanybergen i ö. till Klippiga bergen i v. Den n. och mellersta delen av detta väldiga slättområde utgör världens största spann-målsland med Chicago som handels-centrum; inom den s. delen tillkomma bomulls-, tobaks- och sockerrörs-odling etc. Områdena i sv. utgöras delvis av torra, icke odlingsbara stäpper. 3. Högländerna i v., som bestå av stora, delvis ökenartade högslätter mellan Klippiga bergen i ö. och Kaskadbergen och Sierra Nevada i v. — A:s viktigaste sjöar äro: de fem stora sjöarna nö. om Mississippibäckenets område på gränsen mot Canada, Lake Superior, Michigan, Huron, Erie och Ontario, vilka utrinna genom S:t Lawrencefloden, samt den avloppslösa Stora Saltsjön i v. — Mississippi med Missouri är världens längsta flod. — U. S. A. ha ett tempererat fastlands-klimat utom i s., där klimatet är subtropiskt. — Jfr vidare Nordamerika.

— Befolkningen utgjorde: år 1800 5.3 milj.; år 1850 23.2 milj.; år 1900 7G.0 milj.; år 1920 105.7 milj.; och uppskattades år 2924 till 112.8 milj. Därav voro 1920: 94.8 milj. vita; 10.5 milj. negrer; 244,000 indianer;

111,000 japaner och 62,000 kineser. Av den vita befolkningen äro omkr. 3.4 milj. judar. Rörande A:s ursprungliga inv. se Indianer. Från frihetskriget och till 1924 ha omkr. 36 milj. människor ankommit till U. S. A. som invandrare; 1923 uppgick deras antal till 523,000, därav från England 61,000, från Tyskland 48,000, från Italien 47,000, från Sverige 25,000. Negrerna äro avkomlingar till' de forna slavarna (jfr nedan Historia). År 1920 voro 6 % av befolkningen analfabeter. Statsreligion saknas; befolkningens flertal tillhör olika protestantiska trossamfund: metodister, baptister etc. Drygt 8 milj. äro rom. katoliker. 1920 bodde 51 % av befolkningen i städer och 49 °/0 på landsbygden. — Näringar. 1920 voro 11 milj. personer över 10 år sysselsatta inom jordbruket, 14 milj. inom industri, hantverk och bergsbruk, 4 milj. inom handeln, och 3 milj. inom transportväsendet. — Värdet av åkerbrukets och boskapsskötselns produktion beräknades 1920 till

1S,300 milj. dollars och 1923 till 6,100 milj. dollars. Hälften av sädesarealen är odlad med majs, en fjärdedel med vete och något mindre med havre. De viktigaste veteodlande staterna äro Kansas, North Dakota och Nebraska. 1924 funnos 67 milj. hornboskap, 66 milj. svin, 38 milj. får och 24 milj. hästar och mulor. Husdjurens värde uppskattades till 5,000 milj. dollars. — En femtedel av U. S. A:s yta upptages av skogar, och A. har världens största trävaruproduktion. Skogarna äro dock genom hänsynslös avverkning starkt minskade och i stor utsträckning härjade av skogseldar. Skogrikast äro staterna California,

Oregon och Washington. — Omkr. hälften av världens produktion av mineralråämnen faller på A. Stenkols-

produktionen uppgick 1923 till 581 milj. ton (världen 1,180 milj. ton) med ett värde av 2,100 milj. dollars. Den främsta kolproducerande staten är Pennsylvania. Produktionen av petroleum uppgår till 100 milj. ton (världen 144 milj. ton) med ett värde av nära 1,000 milj. dollars. De numera mest givande fälten ligga i California, Oklahoma—Kansas och Texas. Tidigare var Pennsylvania den största producenten av petroleum. — Järn- och kopparproduktionen, framförallt i Lake Superiortrakten, är också högst betydande. Industrien är till största delen koncentrerad till de östra staterna. År 1921 sysselsatte textilindustrien 1.5 milj. arbetare och hade ett produktionsvärde av 7,000 milj. dollars; järn- och stålindustrin lmilj. arb., 5,600 milj. dollars; sågverks- och därmed sammanhängande industrier 0.7 milj. arb., 2,400 milj. dollars; livsmedelsindustrin 0.6 milj. arb., 7,800 milj. dollars. 3925 var införseln 15,607 milj. kr. och utförseln 17,979 milj. kr. Myntenheten en dollar = 3.73 kr. — A. har världens mest utvecklade järnvägsnät, handelsflottan är näst Englands den största i världen. — Stats-s k i c k. U. S. A. ä'r en förbundsrepublik, omfattande 48 stater, 1 förbli ndsdistrikt och några territorier.

Tusen- Tusen-

Stater tal tal kvkm. inv. Nära Atlanten. 1921 Maine .... 86 768 New Hampshire .... 24 443 Vermont .... 25 353 Massachusetts .... 21 3,852 llhode Island .... 3 604 Connecticut .... 13 1,381 New York .... 127 10,3S5 New Yersey .... 21 3,155 Pennsylvania .... 117 8,720 Delaware .... 6 223 Mary land .... 32 1,450 Förb. distr. Columbia.. ISO 43S Virginia .... 110 2,306 Väfit-Virginia .... 63 1,464 Nord-Carolina .... 136 2,55G Syd-Carolina .... 80 1,684 Georgia .... 153 2,895 Florida .... 152 966 Vid Mexikanska viken.

Alabama 135 2,347

Mississippi 121 1,789

Louisiana 126 1,798

Texas ....689 4,661 I det' inre.

Wisconsin 145

Michigan 150

Illinois 147

Indiana 94

Ohio 10G

Kentucky 105

Tennessee 109

Minnesota 219

Iowa 145

Missouri 180

Arkansas 138

Oklahoma 181

Kansas 213

Nebraska 201

Syd-Dakota 201

Nord-Dakota 183

Montana 380

Idaho 218

Wyoming 254

Nevada 287

Utah 20

Colorado 269

New Mexico 318

Arizona 295

Utmed stilla havet.

California 410

Oregon 250

Washington 179

Territorier.

Alaska 1,530

Porto Rico 9

Havaji 17

2,632

3,667

6.485

2,931

5,759

2,416

2,337

2,386

2.404

3.404 1,751 2,028 1,769 1,296

636

646

548

432

194

77

449

939

360

333

3,427

783

1,356

1,300

256

Hela Förenta Staterna. 9.386 107,411

I spetsen står en president, vald pä fyra år, jämte ett av departementschefer bestående kabinett. Vicepresidenten, vald för samma tid, är senatens president och inträder vid förfall för republikens president i dennes ämbete. Den lagstiftande • makten utövas av kongressen, bestående av senaten (G års mandat, två repr. för varje stat) och representanternas hus (435 medlemmar, 1 repr. på omkr. 210,000 inv., valda på 2 år). Allmän och lika rösträtt för män och kvinnor. De skilda staterna ha i spetsen en guvernör och ett parlament och ha vidsträckt självbestämmanderätt ävensom eget rättsväsende. — Historia. På 1600-t. an-lade engelsmän, holländare och svenskar kolonier i Nord-Amerika och ur dessa ha U. S. A. framgått. Som en följd av det förtryck, som utövades i England av Jakob I och Karl Ia utvandrade ett stort antal puritaner till Amerika och grundade där N y a B n g-1 a n d, bestående av några inbördes oberoende kolonier (Massachusetts, New Hampshire, Rhode Island, Connecticut). De svenska och holländska kolonierna intogos av engelsmännen,

som vid mitten av 1700-t. hade bildat

13 kolonier. Efter ett kolonialkrig mellan England och Frankrike (1756— 1763) erhöllo engelsmännen bl. a. Canada. Emellertid uppstodo ideliga stridigheter mellan England och de amerikanska kolonierna, vilka ansågo sig orättvist behandlade, särskilt i fråga om beskattning och tullar. Slutligen inträdde en öppen brytning och år 1775 utbröt det nordamerikanska frihetskriget. F. å. (4 juli 1776) proklamerade sig U. S. A. som självständiga stater på en kongress i Philadelpliia. Amerikanernas överbefälhavare var George Washington, som med seg energi förde den till en början ojämna kampen mot Englands välövade arméer. 1777 hade amerikanerna sin första stora framgång vid Saratoga, där en engelsk häravdelning tvangs att sträcka vapen. Denna händelse förmådde Frankrike att f. å. deltaga i kriget på U. S. A:s sida, vilket exempel följdes av Spanien 1779. Avgörandet i kriget framkallades av amerikanernas och fransmännens seger vid Yorktown 1781. Därefter inleddes underhandlingar om fred, som slutligen slöts i Paris 1783, då England måste erkänna Förenta Staternas självständighet. Washington blev republikens förste president. U. S. Ars område utökades under 1800-t. med bl. a. Louisiana, som erhölls genom köp av Frankrike, och Florida, som inköptes av Spanien, samt med en del områden (nuv. Texas, Arizona, California m. fl.), vilka erövrades. Emellertid uppstod i nordstaterna en rörelse, som yrkade på negerslaveriets upphävande, medan man i sydstaterna ville behålla slaveriet. Då en del sydstater med anledning av denna konflikt utträdde ur unionen, förklarade unionens president, Lincoln, att de ej ägde rätt härtill, vilket blev den närmaste anledningen till det nordamerikanska inbördeskriget (1861—65). I detta hade sydstaterna till en början segern på sin sida, men snart fingo nordstaterna överhanden, först på liavet tack vare John Ericssons monitorer. Efter en drabbning vid Gettysburg måste sydstatsgeneralen Lee återtåga och blev efter sega strider tvingad att giva sig 1S65 åt nordstatsgeneralen Grant. Därefter återställdes unionen, slaveriet förklarades avskaffat, och negrerna fingo medborgarrättigheter. 1898 förvärvade U. S. A. genom krig med Spanien Porto Rico och Filippinerna. I världskriget deltog U. S. A. från 1917 på ententens sida.

A’merongen, slott mellan Utreclit och Arnhem i Holland. Wilhelm II :s uppehållsort efter flykten till Holland 1918.Ametist’, en violett bergkristall. De viktigaste fyndorterna ligga på Cey-lon och i Brasilien.

AmfVbier, grek., betyder djur, som leva på två sätt, såväl på land som i vatten. St* Groddjur.

AmfiboIi’ter (hornbländeskiffrar), skiffriga bergarter, som innehålla hornbländemineral såsom väsentlig beståndsdel. De förekomma allmänt i fjälltrakterna, vanligen växlande med gneis.

Amfibo’lmineral, se Hornblände.

Amfi’on, i grek. myt., son till Zeus och Antiope, en förnäm jungfru i Tebe. A :s hustru var Niobe.

Am’fiteatcr, hos romarna en elliptisk el. cirkelrund byggnad utan tak, med trappstegsvis anordnade åskådarplatser, omslutande en skådebana för fäk-tarspel, djurstrider o. d. Den mest berömda A. är Collosseum i Rom. Jfr Teater.

Amfitri’te, grek. myt., en havsgu-dinna, Poseidons gemål. Hennes son var havsguden Triton.

Am’fora, gammalgrekiskt lerkärl med smal hals och vid denna sittande tvenne grepar, ofta dekorerat med figurmålningar.

Ami’, fr., vän, älskare; ytterhals-duk.

Ami’cus verita’tis, lat., ”vän av sanningen”.

Amiel [amjälF], H. F., 1821—81, schweizisk författare, professor i estetik i Genéve, bekant för sina dagboksanteckningar, Fragments d’u n journal intime (En drömmares dagbok), vilka utgåvos efter A:s död.

Amiens [amjäng’], stad vid Somme i n. Frankrike. 93,000 inv. Staden har en berömd katedral, byggd på 1200-talet. A. har under forna tider varit en stor köpmans- och liantverksstad och är fortfarande en av Frankrikes viktigaste handels- och industristäder i fråga om textilvaror. — Under världskriget var A. i slutet av 1914 för kort tid i tyskarnas händer och var sedermera en viktig knutpunkt bakom de allierades front.

Amika’1, vänskaplig.

Ami’nosyror, kvävehaltiga föreningar, som innehålla en el. flera NHs-grupper bundna till kol. De ingå i äggviteämnen. Vid sönderdelning av äggvita uppstå fria A.

Amira’l, högste befälhavare över en flotta.

Amiralitetsöarna, ögrupp inom Bis-marckarkipelagen, (britt. mandat), n. om Nya Guinea. 2,000 kvkm. 13,000 inv. (papuas). Kokosnötter äro huvudprodukt.

Amiran'terna, ögrupp i Indiska havet, utanför Afrikas östkust, brittisk

besittning med en ytvidd pv 83 kvkm., omkring 200 inv., mest negrer.

Ammarfjället, fjällmassiv i Lycksele lappmark, Västerbottens län. Högsta topp Spångfjället, 1,(509 m. ö. h.

Ammo'niak, en förening av kväve och väte [Nils]. A., som är en illaluktande gas, uppkommer vid förruttnelse. A. löst i vatten kallas kaustik ammoniak. A. framställes fabriks-mässigt som biprodukt vid gas- och kokstillverkningen el. enligt Haber-processen genom direkt förening av luftens kväve med vätgas. Vid —33° övergår A. i flytande form; vid användande av tryck sker denna övergång vid högre temperatur. Flytande ammoniak, som får förgasas, åstadkommer en stark köldverkan och användes därför i frysmaskiner. A. användes i den kemiska industrien.

Ammo’niakliniment, ett av ammoniak och olja sammansatt läkemedel, som användes till ingnidning. Jfr Li-niment.

Ammoni’ter äro för jura- och krit-perio derna utmärkande fossil, bestående av spiralformigt hoprullade, i kamrar avdelade skal. A. tillhöra huvudfotingarnas klass.

Ammo’nium, atomgrupp (kem. radikal) bestående av 4 atomer väte och 1 atom kväve [HiN], vilken i salter förhåller sig likartat med alkali-metallernas atomer. A. kan ej uppträda i fritt tillstånd, däremot kan kaustik ammoniak (ammoniakgas löst i vatten) betraktas som A.-hydrat [II4NOH]. Av A.-föreningarna märkas: A.-klorid [H4NCI] el. salmiak; A.-nitrat [H4NNO3], som har användning i sprängämnestillverkningen; A.-sulfat [(H4N)2 SO4], som erhålles som biprodukt vid gasverken och som användes för framställning av andra A.-salter samt som kvävegödningsmedel; A.-karbonat [(H4N>2COa] samt hjort-hornssalt.

Ammunition, sammanfattande beteckning för de projektiler, laddningar och antändningsmedel; som erfordras vid skjutning med eldvapen. Rörande handeln med ammunition finnas särskilda bestämmelser meddelade.

Amnesi’, minnesförlust.

Amnesti’, av staten lämnad allmän befrielse från åtal och straff för vissa förbrytelser, vanligen politiska.

Am’nion, se Fosterutveckling.

A moll, tonart utan förtecken och med a till grundton. Parallelltonart: C-dur.

A’mon (även Ammon) betyder ”den fördolde”. A. är enligt den egyptiska gudasagan världens skapare. A-kultens förnämsta tempel låg i Tebe. Väduren dyrkades som symbol av A. A’mor var romarnas namn på kärleksguden Eros*. — A m o r i n, kärleksgud i barugestalt, ett i konsten ofta använt motiv.

Amorf’ säges den substans vara, vars smådelar sakna den för kristaller utmärkande lagbundna anordningen. Ex. glas, kautschuk, lack, gelatin.

Amortering, avbetalning, belopp, som vid på förhand fastställda tidpunkter el. betalningsterminer (årligen, var sjätte månad el. dyl.) avbetalas å lån utöver förfallen ränta, för att lånet efter viss tid skall vara slutbetalat.

Amorteringslän, lån, som gäldas genom periodiska avbetalningar.

A’mor vin’cit om’nia, lat., kärleken övervinner allt (Virgilius).

A’mos, en av de s. k. mindre profeterna i Gamla Testamentet, verkade på 700-talet f. Kr. på konung Jero-beam II :s tid.

Amour [amo’r], fr., kärlek.

Aln’pel. — 1. Utmärkt, riklig. Am-p 1 i f i e’r a = utöka, framställa utförligare. — 2. Hänglampa; hängfat tör växter.

Ampére [angpä’r], A. M., 1775— 1830, fransk matematiker och fysiker. A:s matematiska arbeten falla huvudsakligen inom infinitesiinalkalkylen och de fysikaliska inom elektricitets-läran (elektromagnetism). lJå det sistnämnda området är han en av de stora banbrytarna.

Amp&re [angpä’r], styrkan av den elektriska ström, som ur en silversaltlösning kan avskilja 1,118 mg. silver pr sekund.

Ampére-meter [angpä’r-], elektriskt strömmätningsinstrument, som anger strömstyrkan i enheten ampére. För mätningen utnyttjas den magnetiska kraft, som uppträder i samband med en elektrisk ström.

Amplifikation, utvidgning, utförligare utläggning av ett ämne.

Ampliss’imus, lat.., högste, ädlaste.

— In a m p 1 i s s’i m a f o r’m a — pä det mest fullständiga sätt.

Amplitu’d. — 1. A. kallas den väg, som en svängande kropp tillryggaläg-ger från sitt jämviktsläge och till den ena vändpunkten. — 2. A. betecknar även skillnaden mellan en orts högsta och lägsta temperatur (års-, månads-, dygns-).

AmpuIP, blåsa. Betecknar i allmänhet ett blåsformigt organ el. organdel. Användes även om blåsfor-miga, tillsmälta glastuber, i vilka läkemedel förvaras för att säkert skyddas mot förorening.

Amputation, borttagande av en kroppsdel, vanligen en större el. mindre del av en lem.

Amri'tsar, stad i Punjab i Främre Indien. 100,000 inv. Tillverkningsort för mattor och vävnader. Knutpunkt

för handeln i nv. Indien. Centrum för den hinduiska sikh-sekten. A. har på sista tiden varit mycket omtalat för det blodbad, som den engelska generalen Dyer under en del oroligheter våren 1919 anställde på en oväpnad folkmassa.

Am’sterdam, huvudstad och största stad i Nederländerna vid en vik i sv. hörnet av Zuiderzee. 090,000 inv. Amsterdam, som är en av Europas största handels- och sjöfartsstäder, står genom en för stora oceanfartyg farbar

kanal (Nordsjökanalen) till Ijmuiden i direkt förbindelse med Nordsjön. Handeln omfattar framför allt kolonialvaror. Bland A:s många och rikt utvecklade industrier märkas dess världsberömda diamantsliperier. A. är medelpunkten för det andliga livet i Holland. Dess Rijks-mu-seum har en av världens dyrbaraste konstsamlingar. Universitet. Ehuru A. är Nederländernas huvudstad är Haag residensstad. — A., som är byggt på ett av otaliga kanaler genomskuret öland, visar i sina inre delar en ålderdomlig stadsbild med minnen från stadens första storhetstid på 1500- och 1000-talen. A :s betydelse som modernt världshandelscentrum daterar sig från byggandet av Nordsjökanalen på 1850-t.

Amsterdam-internationalen, se Fackföreningsrörelsen.

Amt i Danmark, förr även i Norge, motsvarar län i Sverige. Numera användes i Norge i stället ordet fylke.

Amu'-darja\ i Pamirs högland upprinnande flod, 250 mil lång, som utmynnar i s. ändan av Aralsjön, där den bildar ett stort delta. Det av A. genomflutna landet är till stor del öken och stäpp, och floden har under tidernas lopp under kamp mot ökensanden undergått betydande förskjutningar. A. hade i forntiden namnet Ox us.

Amulett', litet föremål, som. bäres för att skydda mot trolldom, sjukdom, olyckor och annat.

Amundsen, Iloald E., f. 1872, norsk upptäcktsresare. A. var den förste, som nådde sy dpolen (dec. 1911). Scott nådde sydpolen några dagar senare. År 1925 företog A. med fem medhjälpare en expedition med två flygmaskiner i avsikt att nå nordpolen. Han blev emellertid tvungen att nödlanda på 88:de breddgraden och måste återvända. I maj 1920 lyckades emellertid A. att med ett italienskt luftskepp, Norge, som fördes av italienaren No-bile, passera nordpolen. Expeditionen bekostades av amerikanaren Ellsworth. Några dagar tidigare hade den amerikanske flygaren Byrd i aeroplan passerat polen.

Amu'r. — 1. En av östasiens största floder (450 mil lång), som underen del av sitt lopp bildar gräns mellan Mandsjuriet o«*h ö Sibirien. — 2 Provins i ö. Sibirien, n. om floden A. 2(50,000 inv. lluvudstad Blagovjäsjt-sjensk. Guld vas kerier, trävaruindustri. boskapsskötsel.

Amusant [amysang't], roande, munter. — Amusera [amyse'raj, roa.

Amygdali'n, organisk förening, förekommer bl. a. i bittermandel, körsbärs-och plommonkärnor och kan genom enzymverkan omvandlas i bl. a. cyan-väte el. blåsyra, ett ytterst starkt gift.

Amy'l, en kemisk radikal el. grupp av kol- och väteatomer enl. formeln CbHm, som t. ex. ingår i amylalkohol [CbHuOH].

Amylalkohol, se Alkohol.

Amyl'nitri't, en färglös vätska med brännande smak. Den verkar förlamande på den glatta muskulaturen i blodkärl och luftrör. Den användes till inandning (2—5 droppar på en näsduk) vid astma samt för att motverka bio dtrycksförhöj ning.

Amöba.

Amö'ba, encelligt djur, bestående huvudsakligen av en cellkärna, omgiven av protoplasma, som ständigt ändrar form och flyter ut i utskott, medelst vilka djuret förflyttar sig (amö-boid rörelse). A. mäter omkr. 0,2 mm. i genomskärning och lever i sött vatten.

An, i bokföring = kredit. Dess motsats är p e r = debet.

Anabaptis'ter el. vederdöpare, anhängare av en under reformationstiden framför allt i Tyskland uppträdande rörelse, som bl. a. förkastade barndopet, ville införa egendomsgemen-skap och upprätta ett de heligas samfund. Staden Munster i Westfalen var en tid (1534—35) i *deras händer, varvid under skräddaren Johan Bockhold av Leyden ett hårt skräckregemente fördes mot oliktänkande.

Ana'basis, titel på två antika skildringar av krigståg, den äldsta och mest berömda av Xenofon, den andra av Arrianos.

Anabio's, förmåga att genomgå ett tillstånd av skendöd. Många organismer, särskilt vissa växter och lägre

djur, kunna skenbart torra och döda genomleva stark uttorkning.

Anaero'b är egenskapen hos en organism att kunna leva utan tillgång till luftens syre. En del svampar ha denna egenskap, oeh vissa bakterier, t. ex. stelkrampsbacillen, kunna egendomligt nog endast leva vid frånvaro av luft.

Anafylaxi' betecknar ett egendomligt tillstånd, som inträder hos högre djur efter insprutning av främmande äggviteämnen. En ny insprutning medför förgiftningssymtom med temperaturstegring el. temperaturfall, hudutslag, blodtrycksstegring m. m. En del personers oförmåga att tåla kräftor, smultron, m. m. har man velat tolka som anafylaxi.

Anagram', att genom omflyttning av bokstäverna i ett ord få ett nytt ord; t. ex. Roma—Mora.

Anahögen, 1,420 m. hög fjällkägla i Anarisfjällen, Jämtland, v. om Oviks-fjällen.

Anakon'da, sydamerikansk jätteorm, bland de längsta kända ormarna. A. kan nå en längd av 12 m.

Anakore'ter kallas de, som dragit sig undan världen till öknar, kloster etc. för att ostört kunna ägna sig åt religiösa betraktelser, späkningar och dylikt. Särskilt under den äldsta kristna tiden voro A. vanliga.

Ana'kreon, grekisk skald på 500-talet

f. Kr. Hans dikter, som ägnades kärleken och vinet, präglas av frisk inspiration och smittande livsglädje. Endast få äro bevarade till vår tid.

Anakronism, tidsbestämningsfel, betecknar, att något hör till en förfluten tid och av detta skäl sticker av mot sin omgivning, (särskilt i historisk el. konstnärlig framställning).

Analep'tika, läkemedel, som användas i upplivande syfte vid en svimning el. annat hastigt påkommet svaghetstillstånd. Hit höra kamfer, ammoniak, eter m. fl.

Analfabe't, person, som ej kan läsa och skriva. A. användes även för att beteckna ytterligt okunnig person.

Ana'Ifena, oparig, bakom ändtarms-öppningen belägen fena hos fiskar.

Analo'g, likartad, motsvarande, jämförlig.

Analogi', överensstämmelse. Vid analogibevis sluter man från likheter i vissa avseenden till likheter även i andra. En sådan slutsats kan vara mer el. mindre sannolik men är aldrig fullkomligt säker.

Analy's, sönderdelning, upplösning i beståndsdelar. Motsats till analys är s y n t e's, hopsättande, liopfogning av beståndsdelar. Motsvarande adj.: a n a 1 y' t i s k, synte'tis k; verb : analys e' ra, syntetise' ra. Jfr vidare Ivemi. — Mat. I matematiken skiljer man mellan algebraisk analys, behandlande, ändliga värden, ocli högre analys, omfattande infinite*imaIkalkyl och därmed sammanhängande grenar av matematiken.

Analy'tisk geometri kallas alge-brans tillämpning på geometrien. I den analytiska geometrien utgår man frän koordinatsystem, vanligen det rätvinkliga koordinatsystemet. Detta består i plangeometrien av två varandra vinkelrätt skärande linjer (axlar), kallade abskissan el. x-axeln och ordinatan el. y-axeln. Varje punkt i planet kan till sitt läge angivas genom avståndet till dessa axlar och varje linje genom en ekvation, som uttrycker, huru för alla punkter på linjen dessas avstånd äro beroende av varandra. Dessa ekvationer möjliggöra en algebraisk behandling av geometriska problem. Även i rymdgeometrien användes i vanliga fall det rätvinkliga koordinatsystemet. Där tillkommer i sådant fall en tredje axel, z-axeln, vinkelrätt mot de båda andra och gående genom deras skärningspunkt. . Den analytiska geometrien är grundlagd av Cartesius.

Anamne's, den del av den sjukes historia, som handlar 0111 hans hälsotillstånd före undersökningen.

Ananasskörd.

A'nanas, sydamerikansk växt med rosettformigt anordnade blad invid jordytan. Bären äro axformigt anordnade och sammansmälta med varandra till en köttig skenfrukt. I handeln förekommande konserverad A. införes

huvudsakligen från Ilavaji.

Anapes’t, versfot, bestående av två korta, obetonade och en lång, betonad stavelse (— —), t. ex. orden anapest, analys m. fl.

Anarki’, laglöshet, brist på ordning.

— Anarkism, den åskådning, som vill avskaffa all borgerlig myndighet

och ge den enskilde fullständig frihet och som förutsätter, att människan av natureu är god och 1 ett sädant Tillstånd ej skall missbruka sin frihet. Förkämpar för sådana läror ha under 1800-t. bl. a. varit Proudhon. Max Stirner, Bakunin, Kropotkin 111. fl. En del attentat mot statsöverhuvuden I10 inspirerats av denna åskådning.

Anastigrma’t, se Kamera.

Anastomo’s kallas grenar av blod-el. lymfkärl, som förbinda jämsides löpande kärl. Benämningen användes även 0111 naturliga el. genom operation framställda liknande förbindelser mellan andra rörformiga organ, t. ex. mellan olika delar av tarmkanalen.

Anate’ma, bannlysning, förkastelse-dom.

Anato’lien, beteckning för västra delen av Mindre Asien.

Anatomi’ kallas vetenskapen om växternas och djurens byggnad. Man brukar skilja på växtanatomi, djuranatomi, jämförande anatomi och människans anatomi, omfattande dels vad som kan iakttagas med blotta ögat, makroskopisk A., och dels de iakttagelser, som samlats med mikroskopets hjälp, mikroskopisk A. el. histologi.

Anaxa’g:oras, omkr. 500—omkr. 427

f. Kr., grekisk filosof, hörande till den s. k. joniska skolan.

Anaxima’nder, grek. filosof från Miletos, omkring Gli—547 f. Kr.

Anaxi’menes, grek. filosof från Miletos, 588—524 f. Kr.

Anoher [an’ker], M. P., f. 1849, dansk målare, bosatt på Skagen, där han i fiskarbefolkningens liv funnit ämnen för sina målningar.

Anciennite’t, företräde i avseende på tjänsteår.

Ancien régime [ans-jäng’ res/i’m], fr., ”det gamla styrelsesättet”, betecknar förhållandena före en statsvälvning, särskilt i Frankrike före franska revolutionen 1789.

Anckarström, J. J., 1762—92, officer, Gustav III :s mördare. A. slöt sig jämte grevarna Horn och Ribbing till ett litet parti av mot konungen sam-mansvurna adelsmän. Det beslöts, att A. skulle göra ett mordförsök mot konungen på en operamaskerad den 16 mars 1792. Konungen, som trots varning infann sig, blev nedskjuten av A., vilken följande dag häktades och senare avrättades.

Anckarsvärd. — 1. M. A., 1742—183S, officer, ämbetsman och politiker. Han hette före adlandet Cosswa. A. blev i 1788 års krig utnämnd till skärgårdsflottans överbefälhavare. Under kriget konspirerade A. med de motkonungen sammansvurna Anjalamän-nen oeh hlov fängslad. Efter sin fri-givning utnämndes han dock till konungens generaladjutant, oeh det var han, som hade den största äran av sjösegern vid Svensksund 1790. Efter denna framgång blev han landshövding i Kalmar län och år 1809 lantmarskalk. Som sådan bidrog han till den nya författningens antagande. —

2. K. H. A., 1782—1805, militär och politiker, son till den förre, var under upproret 1809 Adlersparres förnämste medhjälpare. Under Karl Johans regering gjorde han sig bemärkt såsom ledare för oppositfonén mot konungens personliga styrelse och arbetade för konstitutionella och sociala reformer.

Anco'na, stad i Markerna, Italien,

60.000 inv. Varvsindustri. Sjöfästning och krigshamn.

An’cylus, tomtemössnäcka, en liten sötvattenssnäcka, som finnes fossil i leror (ancyluslera) och strandgrus, som avsatte sig under ett postglacialt skede, då östersjön (’Ancylussjön’) hade sött vatten (ancylusskedet).

Andalu’sien, landskap i sv. Spanien, ytvidd 87,000 kvkm., 3,503.000 inv. Viktigaste stad Sevilla: 210.000 inv. — N. delen av A. uppfylles av Sierra Morenas bergskedjor, under det att s. delen är ett lågland, delvis ganska bördigt.

Andama’nerna, ögrupp i Bengaliska viken, tillhörande Storbritannien. 20,000 inv. A. användas av engelsmännen som straffkoloni.

Andan’te, mus., ”gående”, är ett lugnt, rätt långsamt tempo.

Andelsföreningar kallas sammanslutningar, som, särskilt för mejeri drift, vunnit stor utbredning i vårt land från 1800-t :s sista årtionden. A. bildas av dem, som ämna lämna mjölk till mejeriet; medlemskap står öppet för var och en inom A:s område. Vinsten fördelas efter medlemmarnas deltagande i föreningens omsättning (levererad mjölk, inköpta varor). Kapital erhålles genom smärre inbetalningar av medlemmarna el. genom lån, för vilka medlemmarna ikläda sig ansvarighet. Rösträtten är lika för alla och personlig. Jfr Kooperation.

Anderberg, A. J, f. 1800, arkitekt. Har bl. a. byggt operahuset i Stockholm samt Riksmuséets byggnader.

An’derna, spanska Cordilleras [-[kår-dilje’ras]-] {+[kår- dilje’ras]+} de los Andes, den sydamerikanska delen av de väldiga fjällkedjor, Kordiljererna, som från Alaska gå längs Nordamerikas, Centralamerikas och Sydamerikas västsida ner till Eldslandet. De sydligaste delarna av A. ha toppar, som endast i enstaka fall nå över 3,000 m. ö. h. Inom den mellersta delen av Argentinas och

Chiles Ander resa sig däremot fjällkedjorna allt mäktigare, och här ligger på argentinska sidan intill chilenska gränsen Sydamerikas högsta topp, Aconcagua, som når 7,020 m. ö. h. I n. Argentina vidga sig A. och grena upp sig till ett brett bergland, som längre mot n. i Bolivia och Peru mellan sina kedjor innesluter väldiga högslättsområden. Ännu längre mot n. blir A:s område åter smalare men grenar i Columbia upp sig på ömse sidor om Magdalenafloden med en gren, som över Mellanamerika förbinder A. med Nordamerikas Kor-diljerer, och en annan gren, som i en båge mot ö. går genom Venezuela och har sin fortsättning i Antillernas ökedja.

Andersen, H. C., 1805—75, dansk författare. A. uppträdde först som skald och romanförfattare och väckte genom sin begåvning en viss uppmärksamhet. Det är dock som sagoförfattare, han fått sitt namn bevarat åt eftervärlden. Under åren 1835—72 utgav han i små häften sina Even-tyr og historier, vilka kända konstnärer illustrerade. Hans berättelser ha översatts till de flesta språk. A. har en nästan oupphunnen förmåga att fängsla genom en på samma gång barnslig och djupsinnig framställningskonst.

Andersen-Nexö, Martin, f. 1809, dansk författare. Kända arbeten av honom äro Pelle erobreren och Ditte menneskebarn.

Anderslöv, municipalsamhälle i s. Skåne. 070 inv.

Anders Persson på Rankhyttan ^ar en förmögen och allmänt ansedd bergsman, som lämnade hjälp åt Gustav Vasa i dennes befrielsekrig mot danskarna. A. deltog senare i klockupproret och blev jämte flera andra upprorsmakare avrättad år 1534.

Andersson. — 1. J. A., 1827—07, gjorde upptäcktsresor i Sydafrika; författare till en på sin tid mycket läst reseskildring Sjön N’G a m i. — 2. Johan Gunnar A., f. 1874, professor vid Stockholms Högskola, geolog och geograf, har deltagit i flera forskningsresor till polarområdena, bl. a. med Antarctieexpeditionen, varit chef för Sveriges Geologiska undersökning samt i 12 år vistats i Kina, dels för organiserande av detta lands geologiska undersökning, dels för geologiska och arkeologiska arbeten, varunder han hopbragt utomordentligt värdefulla samlingar. — 3. K. F. Gunnar A., f. 1805, professor vid Handelshögskolan i Stockholm, geograf, har gjort vidsträckta resor i olika världsdelar och bl. a. utgivit flera förtjänstfulla populärvetenskapliga arbeten i växtgeografi och ekonomisk geografi. — 4. Dan A., 1888—1920, författare av obestridlig originalitet och begåvning. Ämnena för sin diktning hämtade han oftast från de stora finnskogarna i Dalarna, vilkas natur och

människor han skildrat med suggestiv kraft. Hans skrifter omfatta fyra delar, innehållande bland annat romanerna De tre hemlösa och David Ram ms a r v, diktsamlingen Svarta ballader samt noveller.

AndesPt, porfyrisk lavabergart av tertiär el. kvartUr ålder med kalk-natronfältspat och augit, hornblände el. glimmer som väsentliga mineral. A. och tillhörande tuffer (andesit-tuff) förekomma i många tertiära bergskedjors vulkaner (t. ex. Andernas, Ungern); finn.as i Sverige vid Dellensjöarna i Hälsingland.

Huvud av andfågel utvisande näbbens byggnad.

Andfåglar (Lamellirostres), en ordning vattenfåglar, som ha bred, av mjuk hud överdragen näbb med en fastare ”näbbnagel” i spetsen. Längs kanterna av såväl under- som övernäbb finnas tvärställda hornskivor (lameller), och tungan är försedd med sidofransar, vilket tjänar att frånsila vatten från födan. A. ha simhud mellan framtårna men fri baktå. Till A. höra flamingofåglar, värnfåglar och egentliga andfåglar. Dessa senare delas i skrakar, dykänder, svanar, gås-fåglar samt Andsläktet (Anas). Till skillnad från dykänderna ha de egentliga änderna yttertån mycket kortare än mellantån. Hanarna ha vinter och vår praktfull fjäderdräkt med metallskimrande vingspegel. Under sommaren ha de däremot ett mera oansenligt, med honornas överensstämmande utseende. Till andsläktet höra flera arter såsom gräsand, kricka, årta, skedand, gravand m. fl.

Andisjan, huvudstad i sovjetrepubliken Turkestan vid övre Syr-Darja.

80,000 inv.

Andmat (Lemna), vattenväxt, bestående av en bladforinig, på vattenytan flytande skiva, från vars undersida trådlika rötter liänga ned i vattnet. I skivans kant bildas knoppar, med vilka växten förökar sig. I stillastående vatten bildar A. en grön matta.

Andning. Hos alla levande varelser försiggår en förbränning (jfr Ämnesomsättning). För detta behöves syre ur luften. Med andning förstås den process, varigenom syre tillföres och vid förbränningen bildade gaser, särskilt kolsyra, bortföras. Hos växterna försiggår detta gasutbyte i cellmellanrummen, vilka i allmänhet mynna på bladens undersida med egendomligt bildade öppningar, s. k. klyvöppningar. Hos lägre djur försiggår gasutbytet i själva kroppsytan. De högre djuren ha för andningen utvecklat särskilda andningsorgan. Fiskar och andra vattendjur andas med hjälp av franslika gälar, som om-sköljas av vatten och rikligt genomströmmas av blod. Det av gälarna med vatten förmedlade gasutbytet försiggår jämförelsevis långsamt, då vattnets förmåga att avge syre och upptaga kolsyra ej är vidare stor. Hos landdjur insuges i allmänhet luften i säckformade lungor. Dessa äro uppbyggda av större el. mindre liålrum, i vilkas väggar finnas rikligt med blodkärl. Vid luftens in- och utpump-ning vädras på sätt och vis detta blod. Förbränningsgaser avges till luften och syre upptages ur luften. Vid andningen hos människan dras luften in genom näshålan ocli svalget, uppvärmes härvid och förses med lagom mängd fuktighet. Vidare av^ sätter sig medföljande damm pä de fuktiga väggarna i dessa håligheter. Den sålunda förberedda luften passerar genom luftstrupen ned i lungornas små hålrum, de s. k. lungalveo’-lerna. Lungorna äro beklädda med en glatt hinna, som också bekläder bröstkorgens insida. Lungans yta ligger tätt an mot bröstväggen. Därför vidgas lungan, när bröstkorgen hö-jes eller mellangärdet sänkes. Kvinnor andas huvudsakligen genom höjande av bröstkorgen, s. k. kostal-(revbens-)andning. Män andas huvudsakligen genom sänkande av mellangärdet, varigenom bukorganen pressas nedåt och framåt, så att främre bukväggen buktar ut, s. k. ab-dominal- (buk-) andning. Om i lunga el. bröstvägg ett hål uppstår, så att luft kan passera in mellan lungsäckens båda blad, förstöres andningsme-kanismen. Lungan, som är elastisk, sammandrager sig i sådant fall och ligger sedan hopfallen utan att följa med vid andningen.

Andor’ra, en liten republik i ö. Py-reneerna på gränsen mellan Frankrike och Spanien. 452 kvkm., 5,000 inv. Huvudstad Andorra la Vieja; 600 inv. Befolkningen, som är katalansk, lever på boskapsskötsel. A. har varit självständig stat sedan slutet av 700-talet.Andra kammaren, se Riksdag.

Andrassy [an’drasji]. — 1. G. A.,

1823—90, ungersk politiker, blev år 1871 österrikisk-ungersk utrikesminister. Han närmade sig Tyskland i ett förbund 1S79, vilket senare, då Italien slöt sig till detta, fick namnet trippelalliansen. A. förmådde Berlin-

kongressen 1878 att ställa Bosnien ocli Herzegovina under österrike-Ungerns förvaltning. — 2. G. A., f. 1860, son till den föregående, ungersk politiker. Han grundade tillsammans med Tisza det nationella ar betspartiet. A. blev år 1918 utrikesminister för Donau-monarkien och avslöt den österrikiskungerska separatfreden. A. understödde ex-kejsar Karl, då denne efter sin flykt försökte åter bliva erkänd som Ungerns konung.

Andreas, en av apostlarna, led martyrdöden på ett X-formigt kors, därav Andreaskors.

Andrée, S. A., 1854—97. Företog 1897, åtföljd av Iv. Frsenkel och N. Strindberg, en ballongfärd från Spetsbergen i syfte att för vetenskapliga observationer driva över polarområdet. En notis, avsänd med brevduva två dygn efter avfärden, är det sista meddelande, som erhölls från expeditionen, vilken sannolikt förolyckats i ishavet.

Andre’jev, L. N., 1871—1919, rysk författare, vilkens arbeten äro skrivna i en psykologiskt genomträngande och tungsint stil. (Det röda skrattet, Satans dagbok m. fl.)

Andrews [£en’drus], S :t, stad i Skottland. 7,000 in. Gammalt, berömt universitet.

Androclus [-åk*lus], romersk slav, som enligt Seneca m. fl. rymde ut i öknen ocli där genom att avlägsna en törntagg ur tassen på ett lejon vann dettas tillgivenhet. Infångad kastades han för lejonen på cirkus och mötte dä samma lejon, som igenkände A. och ödmjukt slickade hans fot i st. f. att sönderslita honom. Kejsaren benådade A. och skänkte honom lejonet.

Andro’make är den måhända vackraste kvinnoskapelsen i I-Iomeros’ diktning. Hon var den trojanske kämpen Hectors maka.

Andro’meda, enligt den grekiska gudasagan dotter till den etiopiske konungen Kefeus och dennes maka Kassiopeia. A:s moder hade förtörnat Poseidon, havets gud, och denne hotade landet med ett havsodjur. Konungen lät då som försoningsoffer åt odjuret binda A. vid stranden. Hon räddades emellertid av Perseus, vars maka hon blev.

Andro’meda, en stjärnbild på norra stjärnhimmeln (jfr Stjärnhimmeln).

Andropo’g:on, växtsläkte, familj Gra-minese, tropiska arter. Hit hör Afrikas viktigaste sädesslag durrha.

Aneby, municipalsamhälle vid ö. stambanan 2 mil n. om Nässjö, n. Småland. 900 inv.

Anekdo’t, kort, lustig berättelse, ofta om någon bekant person.

Anemi’, blodbrist, se Blod.

Anemome’ter, meteorologiskt instrument för mätning av vindstyrkan. Den vanligaste A. är en apparat, som består av fyra metallskålar, fästade vid ändarna av ekrar, vilkas axel inverkar på ett urverk. Skålarna drivas runt, emedan deras konkava sidor fånga vinden bättre än de konvexa.

Anemo’ne, växtsläkte av fam. Ranun-culaceze med blommor på stängel och handflikiga blad. Hit hör bl. a. blåsippan (A. hepatica), vitsippan (A. nemorosa) samt de mera sällsynt förekommande gulsippan (A. ranunculoides) och tofssippan (A. silves-tris).

Aneroi’d, se Barometer.

Anestesi’, känslolöshet, beror på förlamning av känselsinnena och är ett vid nervsjukdomar ej ovanligt symtom. Avsiktligt framkallar man A. genom användande av bedövningsmedel vid operativa ingrepp.

Aneurys’m, utbuktning av väggen till en pulsåder. Orsaken är att väggen på detta område är försvagad, oftast av någon sjuklig process. Den vanligaste orsaken är syfilis, och den vanligaste platsen för aneurysm är i stora kroppspulsådern. Genom tryck på omgivningen kan A. medföra besvär; bristning av väggen medför en hastig död genom förblödning.

An’fang:, ty., begynnelse. — 1. Den del av ett valvs underlag, mot vilken den första valvstenen, dynan, har stöd. — 2. Anfangsbokstav, större, utsirad begynnelsebokstav.

Ang’antyr var ett ganska vanligt namn i den fornnordiska hjältesagan. Bl. a. omtalas i den engelska folksången Beowulf, att en svensk konung A. stupade i strid mot geaterna (götar, möjligen jutar) på 500-talet. — Vidare må nämnas den A., som i Fri-tiofs saga omtalas som jarl på Ork-neyöarna.

Angeliea [anje’-], växtsläkte, familj Umbelliferje. Hit hör bl. a. Ä n g s-a n g e 1 i k a n (A. silvestris).

Angclico, [anje5], Fra, 1387—1455, italiensk målare, blev Dominikanermunk 1408 i Fiesole, efter vilken stad han också kallats Fra Giovanni da Fiesole. Hans arbeten bl. a. i San Marco-klost-ret i Florens och i Vatikanen äro burna av en trohjärtat religiös stämning.

Angelsaxare är namnet på de folk, som under den germanska invandringen i Britannien under åren 450—600 slogo sig ned därstädes och besegrade el. trängde undan landets forna invå- nare. Germanerna voro uppdelade på flera självständiga stammar, angler, saxare, jutar m. fl. Av dessa voro anglerna el. englerna de förnämsta. Efter dem kallades hela landet för England. — Numer användes A. stundom som en gemensam benämning på engelsmän och nordamerikanare.

An’gelus, katolsk bön, som läses morgon, middag och kväll. A. betecknar även den klockringning, som på kvällen uppmanar till bönen.

Angered-Strandberg, H. K. E., 1S55 —1927, svensk författarinna. Hennes förstlingsarbete, Västerut, är en samling allmogeskisser från västkusten. Senare har hon bl. a. skrivit skildringar från nutidens Amerika.

Ångers [angs;ä’r], stad vid Loire i v. Frankrike. 80,000 inv. Lantbruks-högskola.

Angi’na, egentligen hinder för andning el. svälj ning. A betecknar numera en inflammation i svalgingången, ”halsfluss”. Angina pec’to ris kallas vanligen av åderförkalkning orsakat anfall av störd hjärtverksamhet, som är förenat med svåra smärtor i bröstet och stark ångestkänsla. Sådana besvär kunna också ha nervös orsak.

Angio’m, kärlsvulst.

Angiosper’m0e, den ena av faneroga-mernas bägge huvudavdelningar, ut-märkes av att fruktbladen äro sammanvuxna och bekläda froämnet. Jfr Gymnospermse.

Angivare, den som hos vederbörande myndighet anmäler någon till åtal. Falsk angivelse är straffbar. Om sannolika skäl förefunnits, är A. dock straffri, och om angivelsen skett av obetänksamhet, nedsättes straffet. A. är ej vittnesgill.

Anglesey [senglsi’], ö i Irländska sjön, skild från kusten av Wales genom ett smalt sund, över vilket tvä broar leda. 715 kvkm, 50,000 inv. över hamnstaden Holyhead på en ö vid A:s västkust går den snabbaste förbindelsen mellan England och Irland (Dublin).

Angleterre [angletä’r], franska namnet på England.

Anglicism, från engelskan hämtat uttryckssätt.

Angloma’n, en som hyser förkärlek för allt engelskt; motsats, anglofob, som hyser motvilja mot allt engelskt.

Anglii’s, tämligen livlig dans i 2/« takt, uppstod på 1700-t.

Angmagsalik, fjord på Grönlands ö. kust med dansk handels- och mis-sionsstation.

Ango’la el. Portugisiska Västafrika, portugisisk besittning på Afrikas västkust, mellan Kongo och de engelska områdena. 1.3 milj. kvkm., omkring

4 milj. inv., varav 30,000 vita (portugiser). Residensstad är Sao Paolo de Loanda. Största delen av A. upptages av savannområden.

Ango’ra, stad i Turkiet i n. Mindre Asien, f. n. säte för landets regering. Omkr. 30,000 inv. Handel med ull, hudar etc. Angoraregeringen, se Turkiets historia.

Ango’raget, jfr Getsläktet.

Ango’rakatt, långhårig kattras, till färgen grå, gul el. vanligast vit.

An’halt, stat i den tyska förbunds-republiken, belägen på ömse sidor om Elbe sv. om Berlin. 2,300 kvkm.

330,000 inv. Huvudstad Dessau, 58,000 inv. A. är huvudsakligen slättland med dels sandiga skogshedar och dels gott åkerbruksland. Ett till A. hörande område ligger intill Harz. Inom A. finnas betydande brunkols-, salt- och kalilager, vilka utgöra landets främsta rikedomar. A. är nu republik.

Anholt, ö i Kattegatt, Danmark, 22 kvkm., 1,100 inv. A. är flack och till största delen täckt av flygsand.

AnhydrPd, förening, som uppstått av annan dylik genom borttagande av vatten. Ex. sura och basiska oxider.

Anili’n, aminobensol [CeHsNHs], färglös vätska med obehaglig lukt. Kokpkt 183°. A. framställes ur sten-kolstjära och har stor teknisk användning inom färgämnesindustrien.

A’nima, lat., luft, andedräkt, själ.

— A’n i m a m u n’d i ”världens själ”.

Anima’l, tillhörande djurvärlden.

Anima’l magnetism kallade Anton Mesmer, en läkare i Wien på 1700-talet, en egendomlig kraft, som han trodde utstrålade från människor. Med hjälp av denna kraft menade han sig kunna bota sjuka. I praktiken blev skillnaden mellan hans behandlingsmetoder och nutida ”botande” medels handpåläggning ej så stor. Hans åsikter väckte emellertid stort uppseende. Det visade sig dock snart, att den verkan, han framkallade hos de sjuka genom strykningar m. m., i själva verket berodde på inbillning och på de föreställningar, som han lyckades framkalla. Jfr Hypnos.

Anima’1 vaxi’n kallas från kalvar hämtat ympämne (kokoppor) mot smittkoppor i motsats till human vaxin, då ympämnet är hämtat från människor.

Anime’ra, uppelda, uppmuntra.

Animism kallas en på lägre kulturstadier, i synnerhet hos vilda folkslag vanlig åskådning, enligt vilken naturföremålen anses besjälade och natur-förloppen som utslag av de i tingen boende andarnas vilja.

Animositc’t, fientlighet, förbittring, agg.

Animo’so, med liv och kraft.

Tide?is Lexikon.

4A’nis, kryddor, bestående av frukterna från Pimpinella anistum el. Illicium anisatum.

Anisett’, en likör, som innehåller anisolja.

An’jalaförbundct kallas en sammansvärjning, som under kriget mot Ryssland 1788 riktades mot Gustav III. De förbundna bestodo av ett antal officerare, som voro missnöjda med konungens egenmäktiga styrelsesätt, särskilt med hans sätt att framkalla krig med Ryssland, som de ansågo strida mot Sveriges författning. Upprorsmännen övertalade general Armfelt att i en till ryska kejsarinnan ställd skrivelse erbjuda fred. Konungen befann sig i en synnerligen brydsam belägenhet, då en krigsförklaring från Danmark gav honom anledning återvända till Sverige, där han med framgång vädjade till den svenska fosterlandskärleken. Efter freden med Danmark ställde konungen Anjala-männen till svars för deras stämplingar. De flesta av huvudmännen lyckades fly till Ryssland.

Anjan, sjö i v. Jämtland, 420 m. ö. h.

Anjeskutan, 1,200 m. högt fjäll på n. sidan av sjön Anjan, Jämtland.

Anjou [angs/o’], franskt område vid nedre Loire, utgjorde under medeltiden ett grevskap, som efter att tidvis innehafts av bl. a. Frankrike, England och Neapel år 1300 blev franskt her-tigdöme. Flera franska prinsar hade redan förut erhållit titeln hertig av A. En av dessa, Ludvig IX :s bror, Karl, blev 1266 konung av Neapel och stamfader för ätten A. därstädes.

Anka härstammar från gräsand. Finnes i flera raser, Pekingankan, som kanske är den vanligaste i Sverige, Ay lesbury-, Rouenankan m.fl. Äggläggningen börjar i mars. Ägg-kläckningstiden är omkring 28 dagar.

Ankarerona, S. G. H., f. 1869, målare, som utfört stämningsbilder med motiv särskilt från Dalarna. A. har även intresserat sig för hembygdsforskning.

Ankare. — 1. Rymdmått, som numera ej användes, motsvarande 15 kannor, d. v. s. 39.26 liter. — 2. Se Elektriska generatorer och motorer. — 3. Ett stycke mjukt järn, genom vilket en hästskomagnets poler förenas för att förhindra avmagnetisering. — 4. För fartygs kvarhållande å viss plats användas ankaren av olika utseenden (vanliga ankaren, skålankaren, skruvankaren m. fl.). Det vanliga ankaret består av en järnstång, läggen, som grenar sig' i två, mot läggen något upphöjda armar, vilkas skovelformiga slut kallas flyn. Nära läggens övre ända sitter stocken, en stång av trä el. järn, vinkelrätt mot läggens och armarnas plan. — 5. Se Ur.

Ankarspel, anordning för att upphissa (hiva) ankare på fartyg.

Ankarsrum, järnbruk i Kalmar län.

An-kult, dyrkan av förfäderna och deras andar. Denna kult har förekommit hos flertalet ariska folk, där den utvecklats till en dyrkan av både stammens och folkets urfäder. Bland nu levande folk finnes A. särskilt hos kineserna, där den delvis sammanhänger med deras starka betoning av familjebanden, vördnad för de äldre familjemedlemmarna samt folkets konservativa läggning.

Ankylo's, styvhet i en ledgång, orsakad av förstöring av ledytorna med efterföljande sammanväxning el. skrumpning och förstoring i omgivningarna, d. v. s. av ledkapsel, senband el. muskler.

Anlag. Det tillstånd, som en varelse har, beror dels på dess inneboende beskaffenhet, dels på de yttre omständigheter, under vilka den utvecklas och lever. De egenskaper hos organismen, som betinga utvecklingen, kalla vi för A., men dessa äro påverkbara av de yttre omständigheter, som varelsen möter. Två varelser med samma anlag kunna alltså få olika utseende och olika egenskaper, beroende på att de utsatts för olika påverkningar. Ett enkelt A. kallas på ärftlig-hetslärans språk för en gen, en varelses sammanlagda anlag kallas för dess genotyp. Jfr Ärftlighetslära.

Anna, ett nickelmynt i Brittiska Indien, motsvarande 11 öre.

Anna, enl. traditionen Jungfru Marias moder. Den Heliga Anna firas i katolska kyrkan 26 juli.

Anna av Österrike, 1601—66, drottning av Frankrike, förmäld med Ludvig XIII. Åren 1643—61 var A. förmyndare för sonen Ludvig XIV. Styrelsen fördes under denna tid av A:s gunstling Mazarin.

Anna, 1665—1714, drottning av Britannien och Irland 1702, då hon efterträdde fadern Vilhelm. 1707 förenades England och Skottland (Storbritannien) i union under henne. Hertigen av Marlborough hade genom sin gemål ett obegränsat inflytande över drottningen till 1710.

Anna Boleyn [båll'in], 1507—36, förmäld med konung Henrik VIII av England och moder till drottning Elisabet. Henrik tröttnade snart på A., lät anklaga henne för äktenskapsbrott och halshugga henne.

Anna Ivanov'na, 1693—1740, kejsarinna av Ryssland, Peter II :s efterträ-derska 1730. A. behärskades av sin gunstling v. Biron, som var den egentlige styresmannen.

Anna'ler, årsböcker. I Rom hade prästerna till åliggande att föra anteckningar över årets viktigaste tilldragel- ser, vilket småningom utbildades till ren historieskrivning. Medeltiden upptog denna vana först under 8:e århundradet. De snart uppstående, mera livliga och sammanhängande skildringarna kallade man då för k röniko r. Dessa gåvo, sammanflätade med klostrens kalendarier, ett slags almanackor, upphov till våra första svenska annaler, ' vilka icke torde kunna föras längre tillbaka än till 1200-talet.

— A. användes numera som titel ä fortlöpande tidskrifter.

Ar»'nam, fransk lydstat i ö. Bortre Indien. 160,000 kvkm. 6 milj. inv. A. utgör en del av Franska* Indokina.

Ann Arbor [cenn-], universitetsstad i Michigan, U. S. A. 20,000 inv.

Annekte'ra, taga i besittning; orättmätigt tillägna sig.

Annex', bihang, mestadels använt i sammansättningar, ex. annexförsamling.

Anno, lat., under (det och det) året.

An'no Do'mini, lat., under Herrans år.

Annotc'ra, anmärka, anteckna. — A n n o t a n'd ä, något, som bör antecknas, anmärkningsvärda saker. — Annotation, anteckning.

Annuite't, summan av den amortering och ränta, som vid varje betalningstermin erlägges vid amorteringslån.

Annullc'ra, tillintetgöra, upphäva, utplåna.

d'Annun'zio, G., f. 1863, italiensk författare och sedermera politiker. Han har utgivit romaner och dramer, de sistnämnda till största delen skrivna för Eleonora Duse. — Han bidrog verksamt till Italiens inträde i världskriget. Senare är hans namn förknippat med den delvis av italienare bebodda staden Fiumes öde. A. bemäktigade sig staden och förklarade den införlivad med Italien. Då emellertid fredskongressen beslutade, att^ Fiume skulle vara ett självständigt område, måste A., efter att ha förklarat Italien krig, slutligen underkasta sig.

Ano'd kallas den positiva elektroden. Den negativa kallas kat o'd. Jfr Galvaniska element, Elektrisk urladdning och Elektrolys.

Anomali', avvikelse från en lag el. från det regelrätta och normala.

Anony'm, utån namn, onämnd; skrift utan författarnamn kallas anonym skrift.

A'nor kallas en persons förfäder å fädernet ocli mödernet. — Antavla el. anträd kallas en förteckning över dessa släktmedlemmar.

Anorti't, se Fältspater.

Anrikning. Innan metall framstäl-les ur fattiga malmer, måste dessa anrikas, d. v. s. en del av gråbergsmi-neralen bortskaffas. För detta ända-

mål krossas malmen, varefter för skiljandet av malmkornen från gråbergs-kornen olika metoder användas, som grunda sig på olikheter i fysikaliskt avseende mellan malmkornen och grå-bergskornen.

An'sclm av Canterbury, 1033—1109, engelsk teolog, kallad skolastikens fader, upphovsman till det s. k. ontolo-giska beviset för Guds existens.

Ansgar (lat. Ansgarius), 801—65. Nordens apostel. Jämte munken Wit-mar sändes han av kejsar Ludvig den fromme som missionär till Sverige. I Birka grundade de den första kristna församlingen. 831 utnämndes A. till ärkebiskop i Hamburg över bl. a. även de nordiska länderna. A. företog omkring S51 en ny resa till Birka och lyckades nu trygga den starkt hotade församlingens fortbestånd.

Ansiktsnerven, se Hjärnnerver.

Ansiktssmärta el. Trigeminusnev-ralgi kallas en sjukdom, som utmär-kes av anfallsvis, ofta mycket häftiga smärtor i ansiktet. Som regel angri-pes endast ena sidan. Sjukdomen beror på inflammationsprocesser i nerven, ofta framkallade av förkylning eller av inflammationer, som gripa över på nerven från omgivningen. I en del fall finner man ingen orsak, och sannolikt spela då ärftliga anlag en viss roll. Behandlingen beror på orsaken. I svåra fall kan operation bliva nödvändig.

An siktsvinkel kallas den vinkel, som finnes mellan en linje, som tänkes dragen från överkäkens mest framskjutande punkt under näsan till öronöppningen och en annan linje från samma punkt på överkäken upp mot pannan och berörande denna. Vinkeln är hos människan ej fullt rät (80°) och spetsigare hos lägre raser än hos högre. Hos aporna är vinkeln ännu spetsigare, 30—65°.

Ansjo’vis beredes av en sillart, sardin, vanlig i Medelhavet och Atlanten upp till Nordsjön. Den svenska ansjovisen beredes av skarpsill vid Västkusten. Jfr Sillsläktet.

Ansvarig utgivare, den som fått hin-derslöshetsbevis att utgiva periodisk skrift och juridiskt är ansvarig för dess innehåll.

Antagonism, ovilja, motstånd, fientlighet, vanligen angående åsikter. — Antagonist, motståndare.

AntananariVo, huvudstad på Madagaskar, se Tananarivo.

Antarctic-expeditionen [-ark’-], naturvetenskaplig sydpolarexpedition under ledning av O. Nordenskjöld 1901—04. Expeditionens fartyg, Antarctic, krossades av isen. Dess medlemmar räddades av ett hjälpfartyg, utsänt från Argentina. Expeditionens vetenskap-liga resultat voro i flera riktningar mycket betydelsefulla.

Antar’ktis, Sydpolarområdet*.

Antavla, se Anor.

Ante, lat., användes i sammansättningar i betydelsen framför, före.

Anteceden’tia el. antecedentier, föregående (en persons föregående).

Antecipe’ra el. anticipera, föregripa, förutsätta.

Antedate’ra en skrivelse, skuldsedel el. dyl., teckna ett äldre datum än det verkliga.

Antediluvia’nsk, egentligen ”före syndafloden”; löjligt gammalmodig.

Antenn’. — 1. Pannspröt, känselspröt. — 2. Metalltråd för att uppfånga elektriska vågor. Jfr Radio!

Antepen’diim, förhänge av tyg framför altarbordets framsida, oftast rikt broderat med bilder. Motsvarande al-tarprydnad av trä- el. metallskivor, utsirad med guld ocli ädla stenar kallas a n t e m e n s a’l e.

An’ti Oant framför vokal el. li), grek., emot, i stället för. Användes i sammansättningar för att beteckna motsats.

Antichambre [angtisjangb’r], fr., yttre rum, förmak, anmälningsrum, väntrum.

Anticyklon, område för högt lufttryck, från vilket vindarna äro riktade utåt. Jfr Cyklon.

Antidifteriserum är blodserum från hästar, vilka behandlats med dif-terigift. Ett sådant serum innehåller motgift mot difteribakteriens gift och försvagar el. häver sjukdomen, om det insprutas i tid och i lämplig mängd. Se Serum.

Antido’t, motgift.

Antifebri’11 är en ofta använd benämning på acetanilid, ett feberned-sättande och smärtstillande medel, som dock ej är fullkomligt ofarligt.

Antifoni’, växelsång vid gudstjänst mellan prästen och församlingen el. körer.

Antig:e’n är en sammanfattande benämning på en del ämnen, som insprutade på högre djur verka giftigt och framkalla bildandet av skydds-ämnen i blodet. Se Antikroppar. A. kan vara fasta ämnen som blodkroppar och bakterier el. också lösliga äggviteämnen.

Anti’gone, enligt den grekiska sagan dotter till konung Oidipus och dennes moder lokaste. A. begravde trots förbud sin fallne broder Polyneikes och blev som straff levande instängd i ett valv, där hon själv tog sig av daga.

— Sofokles har om A. skrivit ett av sina vackraste sorgespel.

Anti’gua, till Storbritannien hörande ö bland de små Antillerna. 250 kvkm.

30,000 inv., huvudsakligen negrer. Huvudstad S :t John.

Anti’k, tillhörande den grekiska el. romerska forntiden; även gammal, urmodig.

Antiklina'1, se Bergskedjeveckning.

Antikris't, "Kristi motståndare", som enligt bibeln skall uppträda före den yttersta domen.

Antikroppar kallas skyddsämnen, som bildas i högre organismer mot främmande ämnen, antigen*. Dessa ämnen verka endast mot den speciella substans, som framkallat deras bildning. På denna egenskap grundar sig deras användning för igenkännande av sjukdomar. De antikroppar, som bildas hos en människa, vilken lider av nervfeber, framkalla i ett blodprov typiska verkningar på tillsatta nerv-feberbakterier. För igenkännande av människoblod använder man sig av blodserum av får, på vilket förut insprutats människoblod. Detta har kommit till användning inom rättsväsendet.

Anti'kva, den upprättstående latinska tryckstilen. Jfr Stil.

Antikvaria't, butik, där begagnade böcker upphandlas och försäljas.

Antikvite'!» ursprungligen fornsak; betecknar ett föremål, som genom hög ålder fått ytterligare värde.

Antili'banon, bergskedja i Syrien, öster om Libanon.

Antillerna el. de c.Västindiska öarna omfatta de stora A., vilka äro Cuba, Jamaica, Haiti el. Santo Domingo och Porto-Rico, samt de Små A., liggande i en båge sö. 0111 den sistnämnda ön. Bland de Små A. märkas Virgin Islands, tillhörande U. S. A., de brittiska Leeward Islands och Windward Islands, de franska öarna S :t Barthélemy (fordom svensk), Guadeloupe och Martinique. Till A. räknas också ofta öarna utanför Venezuelas kust, liksom Bahamaöarna n. om de Stora A.

Iiorntyper från olika antiloparter.

Antilo'per tillhöra slidliornsdjuren och äro vanliga i Afrika och Asien. A. likna hjortdjuren och förekomma i hjordar inom stäpp- och ökentrakter. I Europa finnes en art, Gemsen. Bland afrikanska A. märkas Skruv-antilop, Gnu, Spring b ock m. fl. G a z e 11 e r finnas i såväl Asien som Afrika. I Asien leva N i 1 g a i-, B e z o a r- och F yrhornade A. m. fl.

Antimakass'er. Fordom brukliga, oftast virkade skydd, som löst kastades över ryggstöden på stolar och soffor. Jfr Makassarolja.

Antimo'n, en tämligen sällsynt, blyglänsande metall. Kem. tecken Sb. Atomvikt 120. Atomvärde 3 el. 5. Spec. vikt 6.8, smältpunkt 629°. A. användes i olika metallegeringar. Typmetall, som användes i tryckeriernas typer, brukar hålla ungefär 67 % bly, 28 % A. och 5 % tenn. — A.-före-ningarna äro med få undantag utan praktiskt värde; kräkvinsten är en i medicinen använd organisk A.-före-ning. — A. förekommer i naturen i mineralet spetsglans [Sb_2S_3].

Antinomi'. Antinomier benämnas motsatta påståenden, som var för sig från en viss ståndpunkt synas berättigade.

Anti'nous, en vacker yngling, som var kejsar I-Iadrianus käraste förtrogne. Han dog omkr. 130 e. Kr. Sägnen berättar, att han av egen drift kastade sig i Nilen för att därigenom giva ett längre och lyckosammare liv åt sin välgörare. För honom instiftades en särskild offerkult, och efter honom anlade Hadrianus staden Anti-noopolis nära den plats, där A. drunknat. Flera bildstoder finnas bevarade, vilka framställa A. som en vek och drömmande yngling.

Antioki'a, stad i Syrien, 24,000 inv., under forntiden en betydande stad, mötespunkt för grekisk-romersk och österländsk kultur. Under sin glansperiod hade A. över % milj. inv. och en betydande handel. I A. grundades den första kristna församlingen utanför Palestina.

Anti'ope, enligt Homeros dotter till flodguden Asopos. Födde Zeus son Amfion.

Antipassa'der, de i motsatt riktning mot. passadvindarna och över dem försiggående återströmningarna av luft från tropikerna mot högre breddgrader.

Antipati', motvilja, avsky; motsats sympati.

Antipo’der, ”motfotingar”, de som befinna sig på motsatt sida av jordklotet. Sveriges antipodområde är Nya Zeeland.

AntipyrPn, ett temperaturnedsättan-de och smärtstillande medel.

Antisemitism kallas en mot judarna riktad rörelse av dels politisk, dels religiös karaktär. Alltsedan 300-talet

har ett stundom uppblossande judehat gjort sig märkbart i alla länder med judiskt inslag. Särskilt efter fransktyska kriget 1870—71 grep denna rörelse omkring sig med början i Tyskland. Efter världskriget har judehatet tilltagit ännu mera, delvis beroende på de många judiska element, som ingå i bolsjevikiska och andra revolutionära partier.

Antiseptisk, de olika metoder, medels vilka man undertrycker och hindrar utvecklingen av bakterier. Under äldre tider ansåg man varbildning i ett sår samt sårfeber som en nyttig reaktion mot skadan. Ett rikligt vårflöde ansågs fördelaktigt för sårläkningen. En ungersk läkare, Semmelweis, påvisade redan 1847, att barnsängsfebern inträffade mindre ofta, om man noggrant tvättade händerna med klorkalklösning, innan man skötte om barnsängskvinnan. Han lyckades emellertid ej lämna någon tillfredsställande förklaring på denna för den tiden underliga iakttagelse. Sedan Pasteur upptäckt bakterierna, kunde Lister 1865 påvisa, att varbildningar och sårfeber orsakades av bakterier. Medel, som dödade bakterier, kallade Lister antiseptiska. Genom att indränka händer och instrument med karbolsyra uppnådde han antiseptisk verkan och kunde utföra operationer med bättre resultat, än förut varit möjligt. Detta betydde ett oerhört framsteg i operationstekniken. De antiseptiska medlen verka, emellertid ej blott dödande på bakterierna, de verka också giftigt och förstörande på vävnaderna i människokroppen. Numera har antiseptiken därför ersatts av aseptiken.

Antis’tenes, 450—370 f. Kr., grekisk filosof, lärjunge till Sokrates. A. bildade egen skola och lade särskild vikt vid den yttre självbehärskning, som Sokrates anbefallt. A. ansåg vidare, att allt, som överskred livets nödtorft, alltså även konst, vetenskap o. d. var förkastligt. Anhängarna benämndes cyniker.

Antite’s kallas en sats, som utsäger det motsatta till en annan sats, tes.

Antitoxi’n. Sjukdomar såsom mässling, scliarlakansfeber m. fl. får man högst en gång i livet. Vid undersökning av blod från personer, som genomgått en dylik sjukdom, har det visat sig, att i blodet finnas ämnen, som verka som motgift mot sjukdomen. En del av dessa ämnen angripa bakterierna och förstöra dem. (Se Antikroppar.) Andra ämnen förstöra av bakterierna avsöndrade gifter. Bak-teriegifterna kallas toxiner, varför dessa i kroppen bildade motgifter kallas antitoxiner. Om deras kemiska sammansättning vet man föga. San-nolikt utgöras de av äggviteartade föreningar. Ett A. är verksamt endast mot de bakteriegifter, som framkallat dess bildning. Differianti-toxin verkar endast mot difteribak-teriens gifter. A. äro alltså vad man kallar för specifika. För praktiskt ändamål from ställes A. genom att behandla ett djur med allt större mängder av bakteriegiftet. Blodserum hämtat från detta djur innehåller A. och användes till insprutning vid sjukdomsfall. (Se Serum.)

Antivivisektion. Jfr Vivisektion.

Antofagas’ta, n. Chiles viktigaste handels- och hamnstad. 52,000 inv. Utförsel av salpeter.

Antologi’, ”blomstersamling”, samling av utvalda (smärre) dikter av olika författare. Berömda äro den grekiska antologin, sammanfattad på 900-talet i Konstantinopel, och den latinska, grundlagd pä 1500-talet.

Anto’nius, Marcus, omkr. 82—30 f. Kr., romersk fältherre och triumvir. A. uppträdde kraftigt mot Caesars mördare. A. och Octavianus ingingo jämte Lepidus ett triumvirat och vunno tillsammans vid Filippi år 42 en seger över Brutus och Cassius, Caesars mördare. Därefter delades riket mellan segrarna. A., som blivit härskare över Orienten, intogs av en allt behärskande kärlek till den för sin skönhet berömda Kleopatra, Egyptens drottning. Emellertid kom A. i tvist med , Octavianus, som anföll och besegrade A:s och Kleopatras gemensamma flottor vid Aktium år 31. I slaget hade Kleopatra förrädiskt lämnat A. i sticket. För att undgå att falla i fiendens händer kastade A. sig på sitt svärd.

Anto’nius, omkring 251—356, kristet helgon, bortskänkte som ung sin förmögenhet och levde resten av sitt liv i

en grotta i egyptiska öknen. Hans visioner av sköna kvinnor och världens härlighet är ett i konsten ofta utnyttjat motiv.

Antraci’t, en glänsande och kolrik (mer än 90 % kol) avart av stenkol, brytes huvudsakligen i Allegha-nybergen (U. S. A.) och södra Wales (England).

Antropologi’, egentligen vetenskapen om människan, omfattar i vidare bemärkelse människans fysiska och psykiska artegenskaper. Numera skiljer man på A. i begränsad mening, som huvudsakligen sysslar med de levande el. de utdöda människorasernas fysiska egenskaper, och Etnologi’, som särskilt beskriver rasernas sedvänjor och levnadssätt.

Ajitropomorfism kallas överförande av mänskliga egenskaper på icke

mänskliga företeelser. I fornsagor framställas t. ex. djur som begåvade med talförmåga; i religiösa åskådningar antages en gud med mänskliga egenskaper såsom vrede och hämndlystnad samt mänsklig gestalt.

Antropomorpha mårr’faj, (grek. antropos, människa) kallas den grupp bland de smalnäsiga aporna, som står närmast människan. Hit höra gorilla, schimpans, orangutang, alla hörande till gamla världen.

Antroposofi’, en med teosofin [-besläktad rörelse, grundlagd av tysken Rud. Steiner 1913. I A. ingå kristna och spiritistiska element samt en del från Goethe och Schopenhauer hämtade idéer.

Anträd. Jfr Anor.

Antwerpen, Belgiens näst största stad, belägen vid Scheldes mynningsvik. 408,000 inv. A. är näst Hamburg det europeiska fastlandets största hamnstad och förmedlar huvuddelen av Belgiens export och import liksom en livlig transitohandel. A. utgör också ett viktigt industricentrum med betydande diaman tsliperier, tobaks-, textil- och sockerfabriker, brännerier etc. — A. hade sin första storhetstid på 1500- och 1600-talen och bevarar från den tiden märkliga byggnadsverk. Sin nya storhet som världshandelsstad har A. vunnit mot slutet av 1800-talet på grund av sitt gynnsamma läge till de belgiska och västtyska industriområdena. A., som är en av Europas starkast befästa städer, intogs under världskriget i okt. 1914 av tyskarna under v. Beseler.

Anund, namn på svenska konungar.

— 1. A., kallad Bröt-Anund, tillhörde den frejdade Ynglingaätten ocli levde på 600-talet. Han var fader till Ingjald Illråde. — 2. A. Jakob, omkr. 1008 —omkring 1047, var son till Olof Skötkonung och sista tiden dennes med-konung. A. ingick ett förbund med sin svåger Olof Haraldsson av Norge och bekämpade tillsammans med honom Knut den store av Danmark.

A’nus, tarmkanalens öppning, stol-gångsöppningen.

An vers [angvä’r], franska namnet på Antwerpen.

Aor’ta, stora kroppspulsådern, är människans största pulsåder. Den går från vänstra hjärtkammaren uppät, kröker åt vänster och går sedan längs ryggradens framsida ned genom brösthålan, borrar igenom mellangärdet och delar sig i bukhålans nedre del framför sista ländkotan i två grenar. Den för syrsatt blod ut till kroppens alla delar och avger under sitt lopp talrika grenar.

Apacher [-asj’erl. — 1. Indianstam i Texas, Arizona och norra Mexico. Ett vilt ryttarfolk, som först på 1880-talet kuvades. Antal omkring 7,000. —

2. Benämning på ligister, som i vissa stadsdelar i Paris göra gatorna osäkra.

Apanage [apana’sj], av staten anvisat underliåll till medlemmar av re-genthuset. Den regerande furstens anslag kallas civillista.

Apar’t, fr., vid sidan, avsides, för sig själv.

Apartemang’ el. apartement [fr. apartmang’], avskild del av ett hus, våning.

Apati', likgiltighet, slöliet, ursprungligen frihet från sinnesrörelser, sinneslugn.

Apati't, ett kalciumfosfat med något klor el. fluor, kristalliserar i sex-sidiga pelare. Hårdhet = 5 i hårdhetsskalan. Färgen är gråvit-smuts-grön-blekröd, sällan klar, genomskinlig. A. förekommer som små, spridda korn i de flesta bergarter, mera rikligt i vissa mineralgångar och såsom inblandning i en del järnmalmer (Gällivare, Kiruna, Grängesberg). Användes till gödningsämne (tonms-slagg, tomasfosfat). A. är såsom det allmännast utbredda fosformineralet det, som lämnar växter (och genom dem djuren) deras behov av fosfat.

Apebrödstriid (Adansonia digitata), träd i mellersta Afrika med ovanligt grov stam (diameter omkring 9 m.) och långa, nedhängande grenar men av måttlig höjd. Gurkliknande, syrliga frukter, vilka liksom bladen tjäna infödingarna till föda.

ApelPes, 356—308 f. Kr., grekernas störste målare, vän till Alexander den store. Hans mest berömda målning, Af ro di'te Anady o'm ene, fördes av kejsar Augustus till Rom, där den emellertid snart förstördes. Ingen av hans tavlor har bevarats.

Apel, se Äpple.

Apelsin, av ty. appel = äpple, Sina = Kina, kinesiskt äpple, se Citrus.

Apenni'nerna, den italienska bergskedjan, vilken till stor del utfyller landet från dess nordvästligaste del och ned till sydspetsen. Huvudryggens medelhöjd är omkring 1,300 m. I sin mellersta del, varest A. bildar höglandet Abruzzerna, når den i Gran Sasso 2,921 m. ö. h. Liksom Alperna äro A. en geologiskt ung bergskedja (tertiär). Mot sv. har den sin fortsättning i Sicilien och Atlasbergen. Invid A. finnas verksamma vulkaner (Vesuvius). A. ha endast obetydliga mineraltillgångar. — Den Apenninska halvön är ett annat namn för den Italienska halvön.

Aperio'disk, icke periodisk*.

Apéritif', fr., aptitretande alkoholdryck före måltiden.

Apertu'r, öppning. Numerisk A. är ett matematiskt uttryck för den ljusmängd, som passerar ett linssystem.

Aplie'lium kallas den punkt av en planets (t. ex. jordens) bana, som ligger längst bort från solen. Den motsatta punkten på banan, den, som ligger närmast solen, kallas perihe'lium.

A'pis, en helig tjur, som enligt de gamla egypternas gudalära dyrkades med offer. A. hade sitt förnämsta tempel i Memfis.

Aplana't, se Kamera.

Aplom'b, säkerhet i uppträdandet.

Apogami', förlust av könslig fortplantningsförmåga hos växter. Alche-milla och maskros bilda t. ex. frön utan föregående befruktning med frömjöl.

Apokalyps', bok, som uppenbarar framtiden och världens slutmål, ex. i Gamla Test. Daniels Bok och i Nya Test. Uppenbarelseboken.

Apokatas'tasis, från Apostlagärningarna hämtat uttryck, betecknande alla varelsers, även djävlarnas, slutliga frälsning. Kyrkofadern Origenes har särskilt företrätt denna åskådning, framhållande att eviga straff äro ovärdiga en kärleksrik och fullkomligt allsmäktig Gud.

Apokry'fiska böcker, gammaltestamentliga böcker, som av judarna ej upptagits i Gamla Test. På kyrkomötet i Trident 1546 bestämde sig katolska kyrkan för att anse en del av dem som äkta och heliga. De reformerta förkastade alla A., medan protestanterna godkänna en del, dock framhållande att de ej äro fullt pålitliga. I den svenska bibeln medtagas Judit, Vishetens, Tobie, Syrak, Baruk, l:a och 2:dra Makkabeerboken, tillägg till Ester, Daniel samt Manasses bön. Däremot ingå t. ex. ej Henoks och Esras böcker. — Apo kryfisk avser i allmänt språkbruk något otillförlitligt el. till ursprung och äkthet omstritt.

Apollina'ris, ett kolsyrat vatten, som erhålles från en källa i Rhenpro-vinsen. Det är uppkallat efter ett närbeläget

berg, Apollinarisberget. Utom kolsyra innehåller det små mängder av kolsyrade natrium-, magnesium-och kalciumsalter samt spår av koksalt. Det användes mycket som bordsdryck och framställes numera på konstgjord väg i stor utsträckning.

Apoll’on är enligt den grekiskromerska gudasagan son till Zeus och Leto och tvillingbroder till Artemis. Från början var A. det allt besegrande ljusets härskare (Foibos, den strålande). Han var föremål för en mångsidig dyrkan, som nådde sin höjdpunkt i Delfi och på ön Delos. A. var även musikens, sångens och diktkonstens gud. I hans egenskap av siar-konstens köge beskyddare hade man åt A. upprest ett orakeltempel i Delfi* vilket blev vida berömt. A. kallades även dödsguden, emedan man tillskrev honom makt att med sina pilar fälla de för honom misshagliga. Samtidigt var A. försoningens gud och hade makt att avvärja allt ont. I striden var lian en förebild för de unga krigarna. Inom den bildande konsten var A. ett omtyckt ämne. A. di Belvede’re är en ryktbar marmorstod, som finnes bevarad i Vatikanen, och framställer A. som ”fjärrskjutaren”.

Apologe’ter kallas de, som under den äldsta kristna kyrkans tid författade försvarsskrifter mot judar och hedningar för att överbevisa dem om kristendomens sanning.

Apologi’, försvar för en åskådning el. lära.

Apomorfi’n framställes ur morfin genom upphettning tillsammans med saltsyra. Det är ett vitt, i vatten lös-ligt ämne, vilket är mycket verksamt som kräkmedel. Verkan beror på retning av ”kräkningscentrum” i hjärnan, således ej på direkt retning av magslemhinnan. Man kan därför få verkan, om det insprutas under huden, vilket är en fördel exempelvis när det gäller att avlägsna maginne-hållet hos en förgiftad och medvetslös person. I större dos verkar det giftigt.

Apoplexi', slag, vanligen av, hjärnblödning orsakad medvetslöshet el. död.

Apor (Simia) indelas i smalnäsiga A., som stå människan närmast (gorilla, orangutang, schimpans, gibbo-ner, markattor m. fl.), samt plattnä-siga (rull- och vrålapor). Den förra gruppen finnes i Gamla världen. Den senare gruppen finnes i Sydamerika. I Europa finnes en apart vid Gibraltar.

Apos’tel betecknar dels ledare av den äldsta kristna missionen (ex. Ansgar i Sverige), dels Jesu 12 närmaste lärjungar. I konsten förses de med betecknande föremål, Petrus med två nycklar, Paulus med ett svärd, Andreas med ett X-formigt kors, Johannes med en kalk etc.

Apostlagärningiarna äro enligt traditionen författade av en läkare, Lukas, möjligen under första årh. e. Kr.

ApostoMiska fäder, kyrkolärare i den äldsta kyrkan, enligt traditionen lärjungar till apostlarna. Till A. höra Clemens, som skall ha varit Roms fjärde biskop, Ignatius av Antiokia, Polykarpus, biskop av Smyrna m. fl.

Aposto’liska trosbekännelsen eller Apost. Symbolum el. Trons Artiklar är den äldstn av trosbekännelserna och tillkom troligen på 500-t.

Aposto’lisk succession benämnes en enligt traditionen obrutet fortsatt kedja av invigning i kyrkliga ämbeten från apostlarnas tid. Den katolska kyrkan lägger särskild vikt härvid liksom även den engelska, vilken utom den svenska är den enda av de protestantiska kyrkorna, som anser sig besitta A.

Apostro’f, skrivtecken i radens övre kant (’), som utmärker, att en el. flera bokstäver blivit utlämnade i ett ord, t. ex. ska’ i stället för skall. A. användes även ofta såsom i denna bok för att angiva vilken stavelse, som skall betonas. — Apostrofe’ra, i högtidligt tal vända sig till någon.

Apote’k, anstalt för beredning och försäljning av läkemedel. I en del länder, såsom U. S. A., är läkemedels-liandeln fri, i de flesta länder är den reglerad genom särskilda bestämmelser, som avse att garantera riktig beredning av läkemedel samt kontroll av gifter för att hindra missbruk. Endast personer med speciell utbildning tillåtas i vårt land därför sköta läkemedelsförsäljning. Gifter expedieras med få undantag endast mot läkarre-cept. Ett A. är skyldigt att inneha en viss uppsättning av läkemedel av noggrant bestämd kvalitet. Det övervakas dels av förste provinsialläkaren, dels av därtill speciellt förordnade fackmän. Apoteken lyda under

Medicinalstyrelsen, som bestämmer priset på läkemedlen genom medicinaltaxan.

Apote’kare är i Sverige var och en, som efter företeende om intyg, att apo-tekarexamen avlagts, därtill förklarats av Medicinalstyrelsen. Apotekar-yrket är öppet även för kvinnor. Efter avlagd studentexamen och en tvåårig elevtid å apotek genomgås en halv-årig kurs vid Pharmaceutiska institutet. Efter genomgången prövning förklaras eleven för pharmacie kandidat. Därefter kommer ytterligare tjänstgöring å apotek under minst ett år och sedan en tvåårig kurs på Pharmaceutiska institutet, varefter apotekarexa-men avlägges.

Apoteo’s, förgudning, förhärligande.

Apoxyo’menos, Skraparen, kallas en ryktbar forngrekisk marmorbild, som anses vara en efterbildning av en bronsstaty, utförd av Lysippos. A. föreställer en ung atlet, som med en skrapa borttager damm och olja från sin kropp.

Appala’clierna el. Appalachiska bergen, kallas ett gammalt (paleozoiskt) bergssystem i ö. Nordamerika, som från trakten nv. om Florida sträcker sig i nö. riktning fram över New Foundland. A. ha sammanlagt en längd av 2,G00 km. och en bredd av omkring 200 km. Den sö. delen av A. brukar betecknas som Alleghany-bergen. A. bilda vattendelare mellan Atlanten å ena sidan och de stora sjöarnas samt Mississippibäckenets område å den andra. A:s liögsta berg, beläget inom systemets s. del, är Mount Michel, 2,048 m. Endast mindre delar av A. nå över 1,000 m. höjd, och i allmänhet äro bergformerna föga framträdande. A. äro ännu till stora delar skogsklädda, men inom de lägre områdena och närmast utanför leva mer än hälften av U. S. A:s befolkning på industri och jordbruk. A. ha stora mineralrikedomar, framför allt stenkol. Världens största och rikaste stenkolsfält finnas inom A:s område från Pennsylvania i n. och efter bergssystemets v. fot.

Apparans [-rang’s], utseende, sannolikhet ; utsikt. — Apparanser, utsikter, antagliga förhoppningar.

Appara’t, inrättning, varigenom ett experiment utföres el. någon verkan framkallas.

AppareFj, de redskap, verktyg och tillbehör, som erfordras för att utöva en konst el. ett yrke.

Apparition, framträdande, uppenbarelse, yttre.

Appassiona’ta, lidelsefullt. Beetlio-vens F-moll sonat (opus 57) bär bl. a. denna beteckning.

Appell’, ”tillrop”. I juridisk mening är A. ett vädjande från lägre till högre domstol. — A. är även en lyst-ringssignal, använd inom jakt- och krigsväsendet. — Vid fäktning är A. ett skenutfall för att skrämma motståndaren. — I allmänt språkbruk betyder A. vädjan, t. ex. till allmänna meningen.

Appellationsdomstol, domstol, som man närmast vädjar till efter utslag av underrätt. Hovrätten är i Sverige A.

App’ellativ, substantiv, utgörande benämning på en hel klass av föremål, ex. barn, växt. Den svenska motsvarigheten är släkt- el. artnamn.

Appendici’tis, se Blindtarmsinflammation.

AppenMix, bihang, tillägg.

App’enzeII, kanton i nö. Schweiz, ytvidd 410 kvkm., 70,000 inv. A. består av de båda halvkantonerna Ap-penzell Ausser-Rhoden, 55,000 inv. (huvudort Herisau), och Appenzell Inner-Rhoden, 15,000 inv. (huvudort Appenzell). Boskapsskötsel är huvudnäring.

Apperception kallas det medvetna uppfattandet av en föreställning. Jfr Perception.

App’iska vägen, på latin Via appia, kallas en mycket berömd väg, som anlades av censorn Appius Claudius på 300-talet f. Kr. Den förde från Rom söderut till Capua och förlängdes senare till Brindisi. Vissa delar äro ännu bibehållna. Närmast Rom

finnas talrika gravmonument på båda sidor om vägen.

Applice’ra, anbringa, tillämpa.

Applikation, broderi av i tyg ut-klippt mönster, fastsytt el. klistrat på ett bottentyg.

ApplåM, handklappning, tillkännagivande bifall. — Applåd e’ ra, genom handklappning visa bifall.

Apporte’ra, frambära, hämta på befallning.

Apposition, substantiv el. satsdel, som fogas till ett annat substantiv för dettas närmare bestämmande.

Apprecio'ra, värdera, uppskatta.

Apprcte’ra användes i betydelsen klistra, giva stadga el. glans åt vävnader men innefattar också alla de behandlingar, som det i vävstolen färdiga tyget (råväven) underkastas, innan det blir färdigt som handelsvara.

Approbation, godkännande, gillande. Approba’ tur, godkänt, gäller vid examen som en betygsenhet.

Approxime’ra, närma sig så långt som möjligt, ungefärligen beräkna. — Approximation, ungefärlig beräkning.

A premlre [aprang’dr], fr., fri att taga, oftast i betydelsen ledig till äktenskap.

Apriko’s, se Prunus.

A pri’ma vis’ta, mus., betyder vid första påseendet, d. v. s. utan föregående övning.

A prio’ri, lat., kallas ett antagande, som förnuftsmässigt anses nödvändigt, självklart och ej anses behöva stöd från erfarenheten. — Motsatsen är a p o s t e r i o’ r i.

A prix fixe [a pri fiks], fr., till bestämt pris.

A propos [apråpå’], fr., el. apropå, väl till pass, på tal om, av en slump.

— Mal’ apropos, fr., olägligt, i otid.

Ap’scheron, halvö vid Kaspiska Havets v.-kust n. om Baku, utgörande ett av världens rikaste petroleumom-råden. Talrika slamvulkaner.

Ap’sis el. absid, halvrunt, av kupol-formigt tak täckt utsprång, särskilt bakom högaltaret i kyrkor.

Apte’ra, lämpa till, avpassa för.

Apti’t, matb-st. — A p t i’ 11 i g, läcker, välsmakande.

ApuMien, landskap i s. Italien vid Adriatiska havet, ytvidd 19,000 kvkm.,

2,344,000 inv. A. utgör till stor ciel en vattenfattig, ofruktbar slätt. På kuststräckan utmed Adriatiska havet bedrives vin- och olivodling.

Apyorni’thes, en ordning nu utdöda jättelika fåglar, närmast påminnande om strutsarna. Man har funnit kolossala skelettrester och ägg (rymmande

8 liter) på Madagaskar.

A’qua, lat., vatten.A quatre mains [a katre mäng’L mus., för fyra liänder.

Aquile’gia, till familj Ranunculacese hörande växtsläkte. A k 1 e j a n (A. vulgaris) är en vanlig prydnadsväxt med blå el. vita sporrbärande blommor. Finnes även förvildad.

Ar. — 1. Ytmått, 100 kvadratmeter.

— 2. Kem. Tecken för en atom argon.

Ara’ber räknas språkligt till den semitiska språkgruppen. Ur rassyn-punkt hänföras de numera till den orientaliska rasen, som kännetecknas av långsträckt skalle, mörkt hår och hy, bruna ögon, smal, böjd näsa, spenslig kroppsbyggnad och kort kropps-längd. Från Arabien ha de utbrett sig över angränsande delar av Afrika och Asien upp mot Palestina. Den islamitiska folkvandringen, som började på OOO-talet e. Kr., förde dem över hela Nordafrika bort till Spanien samt upp mot Mindre Asien. Se vidare Islam. En del A. leva nu som bofasta

köpmän och jordbrukare i oaserna samt längs kusterna i Arabien och Nordafrika. Dessutom finnas vandrande herdestammar, beduiner, som idka byteshandel med den bofasta befolkningen, någon gång omväxlande med röveri.

Arabesk', ett linjemönster ofta med inblandade, stiliserade växtmotiv, uppfunnet av araberna.

Ara'bien, Asiens sydvästligaste halvö. A. är en till största delen av öknar och stäpper uppfylld högslätt, vars s. och n. delar ligga över 1—2,000 m. över havet men som mot nö. sänker sig ned mot Mesopotamien och Persiska vikens inre del. Med undantag för den sv. delen har A. ett ytterligt nederbördsfattigt fastlandsklimat med olidligt heta dagar och kalla nätter under sommaren och tämligen kalla vintrar. Endast små områden kring oaser el. där obetydliga vattendrag kunnat utnyttjas för bevattning äro beboeliga för en bofast befolkning. Av kulturväxter märkas framför allt kaffebusken och i de s. delarna även bomullsbusken. I det inre driva pä gynnade områden beduinerna boskapsskötsel. Handeln följer de tusenåriga karavanvägarna, av vilka de viktigaste också tjäna som vallfarts-vägar till den heliga staden Mecka. A. är av liten betydelse i världseko-nomiskt avseende. Genom de folkvandringar, som utgått från A. bl. a. till Nordafrika (jfr Morer), och som muhaminedanismens hemland ha däremot A :s folk, araberna, spelat en stor roll i historien (se Islam). — Befolkningen i A. torde uppgå till över 3 milj. Politiskt är A. efter världskriget uppdelat i ett flertal små stater, av vilka de viktigaste äro: Hedsjas, Asir och Jemen efter v.-kusten, Nedzjd

i det inre samt Hasa och Oman efter Persiska viken.

Arabiska havet kallas den del av Indiska oceanen, som ligger mellan Arabien och Främre Indien.

Arabiska siffror, våra vanliga siffror. Jfr Siffror.

Arabiska öknen. — 1. Benämning på den ökenplatå, som skiljer nedre Nil-dalen från n. delen av Röda havet. Se vidare Egypten. — 2. Stora arabiska öknen är benämningen på det stora sy darabiska ökenområdet.

Arabisk häst, en berömd hästras, som utmärkes av snabbhet, uthållighet samt anspråkslöshet beträffande föda, egenskaper, som äro av särskild vikt i Arabien, A:s hemland. Den engelska fullblodsrasen har uppkommit genom korsning med A.

Arabiskt gummi fås från nö. Afrika och har halvgenomskinligt, gulaktigt utseende. Det erhålles framför allt från Acaciaarter. A. löses i vatten till en slemmig vätska och användes för beredning av läkemedel samt i färgerier, väverier m. m.

Ara'ce£e, växtfamilj med flera tropiska släkten. Blommorna äro samlade i en kolv, som omgives av ett hölster. Många arter odlas som prydnadsväxter. Hit hör också M i s s n e (Calla palustris), kärrväxt.

Ara'chis, till baljväxterna (Leguml-nosce) hörande växtsläkte. Viktigast är Jordnöten (A. hypogaBa), som härstammar från Sydamerika och nu allmänt odlas i varmare länder. Efter blomningen borrar fruktämnet ned sig i jorden och mognar där. Ur fröna pressas olja i stor skala för bl. a. tvål- och margarinfabrikation.

A'rad, stad i Rumänien vid floden Maros. 63,000 inv., varav % ungrare. Betydande industri och handel. A. hörde före världskriget till Ungern.

Arago', Fr., 1786—1853, fransk astronom och fysiker, vars arbeten på optikens och elektromagnetismens områden äro av grundläggande betydelse.

Arago'nien, landskap i nö. Spanien, ytvidd 47,000 kvkm, 913,000 inv. Viktigaste stad Zaragoza, 114,000 inv. — A. är i n. och s. uppfyllt av berg. Mellan dessa utbreder sig kring floden Ebro en torr och salthaltig, stäpp-artad slätt. Endast n. och v. delarna av A. äro odlingsbara.

Ara'lo-kas'piska bäckenet, låglands-område, omslutande Kaspiska havet och Aral sjön, vilka äro att betrakta såsom avdunstningsrester efter det stora Aralo-Kaspiska inhav, som upptog detta bäcken under istiden.

Ara'lsjön, stor avloppslös sjö i v. Asien. 64,500 kvkm. (Vänern 5,600). Ytan ligger 50 m. över havet. Ringa salthalt. Till A. flyta floderna Syr* darja och Amu-darja, vilka upprinna inom det centralasiatiska höglandet.

Sjön är mycket fiskrik, men med undantag för några fiskestationer ligga de ökenartade stränderna öde.

Ar.améer kallas ett med israeliterna besläktat folk av semitiskt ursprung. I närheten av den syrisk-arabiska öknen vistades de som nomader, men under andra årtusendet f. Kr. bildades en del mindre stater nö. om Judéen. Den förnämsta blev Damaskus, som dock jämte de flesta aramei-ska staterna intogs av assyrierna år 734 f. Kr. I Palestina var arameiskan det gängse talade språket vid tiden för Jesu framträdande.

A'rarat, v. Asiens högsta fjäll, 5,200 m. ö. h., beläget i ö. delen av Armeni-ska höglandet (sö. om Svarta havet).

Arauca'ria, växtsläkte, hörande till barrträden (Pinacese) med flera arter i Sydamerika och Australien. De ha vågräta, kranssittande grenar med breda, styva barr. A. odlas i Sverige ofta som krukväxt. A. imbricata och A. brasiliana ha stora kottar, vilkas frön tjäna infödingarna till föda. De växa i stora skogar på Andernas sluttningar i Sydamerika.

Arauka'ner, indianstam i s. Chile på omkring 100,000 individer.

Arbetarbladet, socialdemokratisk tidning i Gävle, grundlagd 1902, daglig sedan 1905.

Arbetarbostäder, se Bostadsfrågan.

Arbetar börs, en i vissa länder förekommande, av fackföreningar upprättad institution för studier av arbetsmarknaden, arbetsförmedling m. m. Arbetarbörserna motsvara i övrigt vanligen "Folkets hus" i Sverige. Ar-betarbörsen i Liége, som upprättades år 1880, är den äldsta. Den mest kända torde vara arbetarbörsen i Paris, från vilken arbetarnas fackliga landsorganisation, C. G. T. (Confé-dération générale du travail), ledes.

Arbetarekommun. De lokala organisationerna inom Sveriges socialdemokratiska arbetarparti och inom kommunistiska partiet kallas arbetarekommuner. Genom dessa sker anslutningen till resp. partier.

Arbetaren, syndikalistisk, daglig tidning i Stockholm, grundlagd 1922.

Arbetarfrågan i modern mening är en produkt av industrialismen och framträdde därför tidigast i England, föregångslandet på den industriella utvecklingens område. Äldre tiders pa-triarkaliska förhållanden mellan arbetsgivare och arbetare avlöstes mer och mer av ett rent affärsmässigt förhållande. De löntagande kroppsarbetarna framträdde för första gången som en socialt avgränsad klass. Drivna av olika faktorer utnyttjade företagarna mer eller mindre sitt övertag över

de oorganiserade och därför i den ekonomiska striden underlägsna arbetarna. Barns och kvinnors arbetskraft utnyttjades hänsynslöst. En omänskligt lång arbetstid, dåliga arbetsförhållanden och låga löner kännetecknade det industriella livet. Framstegen på produktionens område köptes med stora offer av människomaterial. Under inflytande av de härskande ekonomiska doktrinerna och traditionerna från äldre tider ställde sig statsmakten neutral, där den icke uppträdde direkt fientlig mot de försök att ernå en förbättrad ställning, som gjordes från kroppsarbetarnas sida. De olidliga förhållandena, som med nödvändighet krävde en förändring, framkallade så småningom organiserade sammanslutningar bland kroppsarbetarna, vilkas syfte var att genom enhetligt uppträdande söka förbättra löno- och arbetsförhållandena samt levnadsförhållandena över huvud taget. Föregångslandet var även i detta avseende England. Ur dessa sammanslutningar av olika slag och med olika program utvecklade sig sä småningom den moderna fackföreningsrörelsen*. I England var fackföreningsrörelsen länge helt opolitisk och inriktad enbart på rent ekonomiska spörsmål. På den europeiska kontinenten (särskilt i Tyskland) fick den däremot snabbt under inflytande av de socialistiska strömningarna en politisk karaktär.

A. är intet enhetligt spörsmål. Den innesluter tvärtom hela det komplex av frågor, som beröra arbetareklassens ekonomiska och sociala ställning. Arbetarnas och arbetsgivarnas inbördes förhållande som parter på arbetsmarknaden (se Arbetsfred) är en sida av A. Frågorna om arbetarnas med-inflytande på ledningen av produktionen (se Industriell demokrati) är en annan. En tredje bilda frågorna om arbetarskydd (se Arbetarskyddslag-stiftning). Till A. höra vidare en serie försäkringsfrågor såsom arbetslöshetsförsäkring, försäkring mot olycksfall i arbetet m. fl. (se Socialförsäkring), liksom frågan om de åtgärder, som kunna vidtagas i syfte att förbättra de lön ta gande kroppsarbetarnas bostadsförhållanden (se Bostadsfrågan), och många andra

spörsmål.

Från olika utgångspunkter hava olika teorier uppställts rörande de vägar, som böra följas, då man söker nå fram till en mer eller mindre fullständig lösning av A. Den äldre liberalismen, den s. k. manchesterliberalis-men, hävdade den fria konkurrensens suveränitet. Staten borde ställa sig neutral till striderna på arbetsmarknaden och allenast tillse, att dessa111

fördes med lagliga medel (se Liberalism). Socialismen ser lösningen i en fullständig omdaning av produktionsförhållandena. Det allmänna skall inträda som ägare av produktionsmedlen och som företagare, företrätt av stats-, kommun- el. andra för detta ändamål skapade organ (se Socialism och Socialdemokrati). En modern socialreformatorisk riktning anser visserligen ett bibehållande i huvudsak av det nuvarande produktionssystemet som en nödvändighet, om produktionen ej skall bliva lidande och gå tillbaka, men anser det samtidigt erforderligt, att staten på olika sätt ingriper reglerande i det ekonomiska livets förhållanden och genom lagstiftning av skiftande art söker avhjälpa existerande missförhållanden och trygga kroppsarbetarna mot oförvållade svårigheter av olika slag (se Katedersocialister, Liberalism och Socialpolitik).

Arbetarförsäkring, vissa grenar av den allmänna socialförsäkringen, som taga särskilt sikte på att tillgodose de kroppsarbetande klassernas intressen, t. ex. arbetslöshetsförsäkringen.

Arbetarinstitut, läroanstalt, vars syfte är att genom systematiskt anordnade populärvetenskapliga föreläsningar och kurser meddela undervisning av allmänbildande natur åt personer, som ej varit i tillfälle erhålla högre skolbildning. Det äldsta arbetarinstitutet är det av D :r Anton Nyström år 1880 grundade Stockholms arbetarinstitut, som ledes av en styrelse och en föreståndare, valda av den år 1883 för institutets stödjande grundade arbetarinstitutsföreningen. Institutet, som alltsedan 1894 har eget hus, åtnjuter anslag av Stockholms stad och av staten. Den person, som jämte initiativtagaren spelat den största rollen för institutets verksamhet, är professor Knut Kjellberg, vilken efterträdde grundaren som föreståndare år 1908 och sedan kvarstod pä denna post till sin död år 1921. Med Stockholms arbetarinstitut som förebild hava liknande institutioner grundats förutom på andra orter i Sverige även i Finland och Norge. Ett liknande syfte som arbetarinstituten fullfölja föreläsningsföreningarna och föreläsningsanstalterna. Jfr Folkbildningsarbete.

Arbetar-marseljäsen, tyska socialdemokraternas sång, första gången sjungen vid Lassalles begravning. Melodi : Franska marseljäsen. Svensk översättning: ”Nu upp till kamp för frihet, bröder . ..”

Arbetarnes Bildningsförbund (A. B. F.), en av faekliga, kulturella och politiska riksorganisationer inom arbp-tarrörelsen samt Kooperativa förbundet år 1912 bildad sammanslutning,

vars uppgift är att vara centralpunkt för det frivilliga bildningsarbetet inom till dessa organisationer anslutna föreningar. A. organiserar föreläsnings-, studiecirkels- och biblioteksverksamhet, stödjer sådan verksamhet genom anslag, förmedlar föreläsningar och bokinköp m. m. A. utger sedan 1922 en egen tidning ”A. B. F.”. Ledningen utgöres av ett representantskap, bestående av ombud för de anslutna riksorganisationerna. Ordförande i representantskapet och i det av detta valda verkställande utskottet är Rickard Sandler. De anslutna riksorganisationerna voro år 1920 21 med ett medlemsantal av sammanlagt 1,010.000. Dä emellertid samma person ofta tillhör mer än en organisation torde antalet anslutna bli c :a 000.000. Antalet i studiecirkelarbetet aktivt deltagande uppgick under verksamhetsåret juli 1925— juni 1920 till 28,757. I föreläsnings-kurserna deltogo 33.117. Bibliotekens bokbestånd utgjorde 212,918 band och antalet boklån 475,537. Verksamheten finansieras dels med avgifter från de anslutna organisationerna och med kursavgifter, dels med anslag från staten, kommuner och landsting.

Arbetarråd, av arbetarna vald representation för samarbete beträffande ett företags ledning. Jfr Industriell demokrati.

Arbetarrörelsen. Se huvudsakligen Arbetarfrågan, Fackföreningsrörelsen, Kommunism, Socialism och Socialdemokrati.

Arbetarrörelsens arkiv tillhör Sveriges socialdemokratiska parti och Landsorganisationen gemensamt. I arkivet samlas tryck, handlingar och dokument rörande arbetarrörelsen, som kunna hava el. få historiskt intresse.

Arbetarskyddslagstiftning. Under detta begrepp sammanfattas i allmänhet lagstiftning om skydd mot yrkes-fara, lagstiftning, genom vilka särskilda bestämmelser meddelas rörande barn- och kvinnoarbete, samt lagstiftning om begränsning av arbetstiden för arbetare över huvud taget inom vissa yrken el. generellt. Kravet på genomförande av en speciell arbetare-skyddslagstiftning har vuxit fram jämsides med den moderna industrialismens utveckling. Tidigast har detta krav rests i de länder, som gått i spetsen vid den industriella utvecklingen. De första stegen på arbetar-skyddslagstiftningens område togos 'i överensstämmelse härmed av England, där de faror, industrialismen medför för folkmaterialet, tidigast framträdde i öppen dager.

I alla civiliserade länder finnes numera lagstiftning till skydd mot yr-kesfara, d. v. s. till skydd mot olycksfall i arbete el. mot ohälsa till följd av detta. Av äldre datum än yrkesfare-lagstiftningen äro emellertid de första lagar, varigenom barn- och kvinnoarbetet reglerades. Såsom den första arbetarskyddslagen över huvud taget brukar betecknas en i England år 1S02 utfärdad lag rörande begränsning av arbetstiden* för barn, anställda inom textilindustrien. Hur långt avlägsen man vid denna tidpunkt ännu var från de uppfattningar, som prägla vår tid, inses av att man i denna lag icke ansåg sig kunna gå längre än till en begränsning av maximalarbetsdagen för barn till 12 timmar. Av långt senare datum äro däremot de lagar, varigenom en begränsning av arbetstiden stadgats även för vuxna manliga arbetare. En dylik lagstiftning, varigenom arbetstiden begränsas till åtta timmar pr dag eller fyrtioåtta timmar pr vecka, har emellertid numera genomförts i ett rätt betydande antal stater, bland dem Belgien, Finland, Frankrike, Nederländerna, Norge, Polen, Schweiz, Sverige, Tjeckoslovakien, Tyskland m. fl.

Utvecklingen på arbetarskyddslag-stiftningens område har karakteriserats av att samtidigt som allt flera förhållanden reglerats i lagstiftningsväg, skyddslagstiftningen, som från början huvudsakligen avsåg de egentliga fabriksarbetarna, vidgats till att omfatta allt större grupper av arbetare. Karakteristiskt för de sista decenniernas arbete på arbetarskydds-lagstiftningens område har också varit en strävan att internationalisera lagstiftningsarbetet i syfte bl. a. att undanröja en invändning, som ofta rests mot framkomna förslag till utbyggnad av arbetarskyddslagstiftningen, nämligen att det land, som går i spetsen, försvagar sin ställning i den internationella ekonomiska konkurrensen. År 1900 stiftades också i Paris Internationella föreningen för lag-stadgat arbetarskydd, som genom sina kongresser och genom sin till Basel förlagda byrå utfört ett betydelsefullt arbete. Denna sammanslutning existerar alltjämt. Den betydelsefullaste verksamheten för arbetarskyddslag-stiftningens internationalisering utfö-res emellertid numera genom den i samband med fredsslutet efter världskriget upprättade Internationella arbetsorganisationen, som sammanträder till årliga konferenser och har en permanent byrå i Genéve (se Arbets-byrå). På de hittills hållna konferenserna hava åtskilliga betydelsefulla konventionsförslag antagits, bl. a. berörande barn- och kvinnoarbetet, arbetstidsbegränsning m. m. På konferensen i Washington 1919 antogs bl. a. en konvention om lagstadgad begränsning av arbetstiden till 8 tim-

mar om dagen eller 48 timmar i veckan. Det har emellertid visat sig förenat med betydande svårigheter att få konventionsförslagen ratificerade (godkända) av de olika staterna.

Den svenska arbetarskyddslagstiftningen härstammar från slutet av 1800-t. De betydelsefullaste av de nu gällande lagarna äro arbetarskyddslagen av år 1912 samt den lag om arbetstidens begränsning (åttatim-marslagen), som antogs första gången år 1919.

Arbetarskyddslagen av 1912 har ett mycket vidsträckt tillämpningsområde, då den avser praktiskt taget allt arbete, som för annans räkning utföres av någon, som ej är att anse som självständig företagare. I fråga om skydd mot arbetsfara innehåller lagen det principiella stadgandet, att det tillkommer arbetsgivaren att iakttaga allt, som i avseende på arbetslokaler, maskiner och redskap el. eljest med hänsyn till arbetets natur skäligen kan anses av nöden för att skydda hos honom sysselsatta arbetare mot olycksfall och ohälsa i arbetet. Lagen innehåller

därjämte en serie tillämpningsföreskrifter till denna allmänna grundsats. Kungl. Maj :t äger därjämte, då så erfordras, utfärda kompletterande föreskrifter. Förutom bestämmelserna rörande skydd mot yr-kesfara innehåller lagen bestämmelser om minderårigas (personer under 18 år) och kvinnors arbete. I fråga om minderåriga finnas stadganden bl. a. rörande den ålder, vid vilken de få användas i industriellt arbete. Ålders-bestämmelserna äro olika för gossar och flickor och för olika slag av arbete. Den högsta minimiåldern — 15 år — gäller för arbete under jord, den lägsta — 12 år — för arbete inom hantverk, handel m. m. Vidare finnas bestämmelser rörande förbud mot minderårigas användande till nattarbete, om arbetstidens begränsning, om rätt till ledighet för deltagande i viss undervisning, om läkareundersökning m. m. I fråga om kvinnorna finnas bestämmelser rörande bl. a. barnsängsledighet och nattarbete.

Åttatimmarslagen, som antogs första gången provisoriskt år 1919, har sedermera antagits på nytt och i vissa avseenden modifierats åren 1921, 1923 och 1926. Den är ännu ej definitivt antagen utan gäller provisoriskt till utgången av år 1930. Lagen äger ej till-lämpning på företag med högst fyra arbetare. Från dess tillämpningsområde har också undantagits arbete, Som ut-föres i arbetarens hem, arbete i statens tjänst, skeppstjänst, jordbruket med dess binäringar, trafikpersonal vid järnvägarna, handel, sjukvård, fattigvård m. fl. yrkesgrenar. Lagenstadgar i princip, att arbetstiden skall utgöra högst åtta timmar pr dag el. fyrtioåtta timmar pr vecka. Vid kontinuerlig drift kan arbetstiden pr dag och vecka ökas blott den icke för tre på varandra följande veckor sammanlagt överskrider 3X48 timmar, övertidsarbete är i viss mindre utsträckning tillåtet utan särskilt tillstånd och i något större utsträckning efter särskilt tillstånd. Under vissa förutsättningar kan också dispens erhållas från en del andra föreskrifter i lagen. Dylika frågor avgöras av arbetsrådet. Arbetstiden på vissa områden regleras ej genom åttatimmarslagen utan genom särskilda lagar såsom den år 1919 utfärdade butikstängningslagen (lag om begränsning av tiden för idkande av handel och viss annan rörelse), den år 1919 utfärdade lagen om vissa inskränkningar rörande tiden för förläggande av bageri- och konditoriarbete samt den år 1919 antagna lagen om arbetstiden å svenska fartyg. De båda sistnämnda lagarna gälla provisoriskt till utgången av år 1930.

övervakandet av arbetarskyddslag-stiftningen, i vad den rör sjöfarten, sker genom fartygsinspektionen, som sorterar under kommerskollegium. I övrigt utövas kontroll över arbetar-skyddslagstiftningens tillämpning av den under socialstyrelsen sorterande yrkesinspektionen. För vissa speciella områden såsom t. ex. gruvdrift och järnvägsdrift handhaves dock kontrollen av annan myndighet.

Arbetet, dagl. socialdemokratisk tidning i Malmö, grundad 18S7 av Axel Danielsson.

Arbetets riddare, äldre amerikansk arbetarsammanslutning i ordensform. A. är opolitisk och motståndare im strejker. A. hade stor anslutning på 1880-t. Sedan Amerikanska arbetarförbundet bildats genoin utbrytning ur A., har A. emellertid förlorat alltmera i betydelse.

Arbetets söner, socialistisk sång, författad av H. Menan der.

Arbetsavtal, överenskommelse mellan arbetsgivare och arbetare rörande ar-betsanställning. I motsats till vad förhållandet är i åtskilliga andra länder finnes i Sverige reglerande lagstiftning på detta område praktiskt taget endast i fråga om sjöfarten. Tidigare reglerades A. vid jordbruket och beträffande huslig tjänst genom legostadgan för husbönder och tjänare, men denna upphörde år 1926. Inom industrin och i viss mån även inom handeln och jordbruket har utvecklingen numera gått därhän, att den enskilde arbetsgivaren och den enskilde arbetaren icke längre uppträda såsom förhandlande parter utan såsom sådana ersatts av fackföreningarna och motsvarande sam-

manslutningar på arbetsgivarnas sida, arbetsgivareföreningarna. De avtal, som slutas mellan dessa, gå under benämningen kollektivavtal. Kollektivavtal äro icke arbetsavtal i egentlig mening, de innebära icke förpliktelse till att taga resp. tillhandahålla en viss arbetsanställning. De äro i stället avtal, genom vilka de villkor (arbets- och lönevillkor) regleras, som skola gälla för arbetet. Kollektivavtal utesluta därför icke personliga arbetsavtal, vilka endast i vissa speciella fall ingås skriftligt. En reglering av arbets- och kollektivavtalet, närmast i syfte att förebygga strider på arbetsmarknaden mellan arbetsgivare och arbetare, har ganska länge varit aktuell i vårt land.

Jfr Arbetsfred.

Arbetsbyrån. Internationella arbetsbyrån (Bureau international du travail) med säte i Genéve är organ för den internationella arbetsorganisationen, i vilken samtliga till Nationernas Förbund anslutna stater och några utanför förbundet stående äro representerade och vars uppgift är att verka för en internationell arbetar-skyddslagstiftning, som utformas i konventions- och rekommendationsförslag vid de årligen återkommande internationella arbetskonferenserna.

Arbetsfred. Åtgärder, som syfta till en utjämning av motsättningarna mellan arbetsgivare och arbetare ocli till en minskning av striderna på arbetsmarknaden, stå numera på dagordningen i ett flertal industriländer. Djupast eller till en utjämning av själva motsatsförhållandet syftar det komplex av åtgärder, som bruka sammanfattas under benämningen industriell demokrati. Till förebyggande av öppna konflikter eller till en snabb avveckling av dylika syfta skiljedoms-ocli medlingsförfarandena.

I Sverige finnes sedan 1906 en lagstiftning om medling i arbetstvister. Den nu gällande lagen utfärdades den 28 maj 1920. Enligt denna lag är landet indelat i sju distrikt med en särskild förlikningsman i varje distrikt. På förlikningsmännen ankommer det, att var och en i sitt distrikt söka medverka till bi läggandet av arbetstvister. Parterna äro skyldiga att efterkomma förlikningsmannens kallelse till sammanträden. Kungl. Maj :t äger därjämte rätt utse särskilda för-likningsmän, vilkas uppgiftsområden ej äro lokalt begränsade utan bestämda på annat sätt t. ex. att omfatta viss näringsgren. I konflikter av särskild bely delse kan Kungl. Maj :t slutligen utse särskilda förlik-ningskommissioner.

Skiljedomsförfarandet i arbetstvister brukar uppdelas i skiljedom i rätts- tvister, d. v. s. tvister, som röra tolkningen av bestämmelserna i ett kollektivavtal, och skiljedom i intressetvister.

Obligatorisk skiljedom finnes i Sverige icke lagstadgad för någotdera slaget av tvister. Därest bägge parterna så önska, kunna däremot rättstvister för avgörande hänskjutas till den genom en år 1920 antagen lag upprättade Centrala skiljenämnden för vissa arbetstvister. Av nämndens sju ledamöter utses tre, däribland ordföranden, av Kungl. Maj :t, två av arbetsgivareorganisationerna och två av landsorganisationen. De tvister, som nämnden äger handlägga, finnas närmare angivna i lagen, och den äger rätt att själv vägra taga befattning med frågor, som hänskjutas till den.

I åtskilliga främmande länder finnas obligatorisk skiljedom i rättstvister stadgad såsom t. ex. i Danmark och Norge. Obligatorisk skiljedom i intressetvister finnes genomförd endast i ett fåtal länder. Föregångsland i detta avseende har varit Nya Zeeland. För speciella näringsgrenar med särskilt vital betydelse för samhället (t. ex. järnvägsdrift) finnes dock i åtskilliga länder obligatorisk skiljedom i intressetvister lagstadgad. Även för Sveriges vidkommande är frågan om vidtagande av särskilda åtgärder till förebyggande av s. k. samhällsfarliga arbetsinställelser (arbetsinställelser vid kommunikationsföretag, sjukvårdsinrättningar, de kommunala belys-ningsverken och liknande företag) aktuell.

Arbetsfördelning. Medan under äldre tider de enskilda hushållen voro i hög grad självförsörjande, så att inom ett hushåll tillverkades praktiskt taget allt, som hushållsmedlemmarna för sitt uppehälle behövde, är hela det moderna ekonomiska livet grundat på byteshushållning. För de varor och tjänster, som den ene kan tillhandahålla, förvärvar han medel, som sätter honom i stånd att anskaffa för honom erforderliga varor, över vilka andra disponera. Den arbetsfördelning, som härav åstadkommes, ger ökad effektivitet åt arbetet och leder därmed till ökad produktion. Arbetsfördelningen har dock icke stannat därvid, att de olika yrkena såsom under skråtiden förbehållits olika personer. Efter storindustrialismens genombrott och jämsides med maskinteknikens utveckling har även den enskilda industriproduktens tillverkning fördelats på ett flertal händer, som hava att utföra skilda detaljer i tillverkningsprocessen. Arbetsfördelningen är en av de avgörande förutsättningarna för den nuvarande levnadsstandardens bibehållande. Som de flesta goda ting har den dock

även mindre goda biverkningar. Den gör arbetet ensidigare och mera enformigt. Den skaparglädje, som den enskilde arbetaren kan känna, då det föremål, han skall tillverka, växer fram under hans händer, finns det föga

utrymme för.

Arbetsförmedling innebär att bereda en person, som önskar arbetsanställ-ning av visst slag, möjlighet att komma i kontakt med en annan person, som har användning för arbetskraft av det slag, över vilken den förstnämnda disponerar, överskott av arbetskraft på en ort inom ett visst yrke och samtidigt underskott av arbetskraft inom samma yrke på en annan ort och av dylika ojämnheter betingad arbetslöshet kan helt eller delvis utjämnas genom en effektiv arbetsförmedling. Även en ändamålsenlig övergång från yrken med konstant överskott av arbetskraft till andra yrken kan befrämjas av en dylik.

Den betydelsefullaste delen av arbetsförmedlingen i Sverige handhaves av den offentliga arbetsförmedlingen, bestående av ursprungligen efter tyskt och schweiziskt mönster upprättade, offentliga arbetsförmedlings-anstalter. Dessa äro dels rent kommunala, såsom t. ex. i Stockholm, Norrköping och de skånska städerna, dels länsanstalter, under vilka sortera filialkontor. Såväl de kommunala anstalterna som länsanstalterna åtnjuta statsanslag och äro underkastade en statlig kontroll, som utövas av socialstyrelsen. Vid sidan av den offentliga arbetsförmedlingen finnes även privat arbetsförmedling, dels yrkesmässigt bedriven av kommissionärer

— kommissionärsrörelse är underkastad särskilda föreskrifter och för dess utövande kräves tillstånd av vederbörande länsstyrelse, i Stockholm av överståthållareämbetet — dels för medlemmarnas räkning av vissa yr-kessammanslutningar.

Arbetsgivareföreningar. Arbetarnas allt starkare fackliga organisation har i flertalet industriländer framkallat motsvarande sammanslutningar på arbetsgivarsidan, arbetsgivareföreningarna. Den internatio na litet, som karakteriserar arbetsmarknadens problem, har liksom bland arbetarna även bland arbetsgivarna, ehuru ej i lika hög grad, medfört samarbete utöver de nationella gränserna. Mellan arbetsgivareföreningarna i Sverige, Norge, Danmark och Finland äger sålunda sedan åtskilliga år tillbaka ett permanent samarbete rum. Med särskild hänsyn till arbetsgivarnas gemensamma intressen på sociallagstiftningens område har därjämte en internationell arbetsgivaresammanslut-ning med säte i Bryssel bildats. Se vidare Svenska arbetsgivareförening n.

Arbetshem. Enligt 1918 års fattigvårdslag äro landstingen skyldiga upprätta särskilda anstalter, kallade arbetshem, avsedda för emottagande av dels sådana nnderstödsbehövande, åtminstone delvis arbetsföra personer, som ej lämpligen kunna intagas på de vanliga ålderdomshemmen, dels personer, som ej fullgöra dem åvilande försörjningsplikt. Hemmen skola vara färdiga före den 1 jan. 1929. Till deras uppförande kan statsbidrag erhållas liksom sedermera till driftskostnaderna.

Arbetsinställelse. Se Arbetsfred, Lockout och Strejk.

Arbetsledning. Skaparen av begreppet ”rationell arbetsledning” (på engelska scientific management) är amerikanaren P. W. Taylor. Syftet är att öka arbetsintensiteten hos den enskilde arbetaren. För detta ändamål söker man genom systematiska undersökningar, vid vilka vetenskapliga metoder komma till användning, bl. a. utröna dels de organisatoriska betingelser som böra vara för handen, för att ett visst arbete skall kunna utföras med minsta möjliga tidsförlust, dels de handgrepp och rörelser, som den enskilde arbetaren lämpligen bör använda för att utföra sin anpart av arbetet, dels slutligen, för att kunna genomföra en lämplig arbetsfördelning mellan de olika arbetarna, den arbetsuppgift, för vilken varje arbetare bäst passar.

Arbetslön. I vidsträckt bemärkelse är arbetslön varje inkomst, som erhålles som ersättning för ett utfört arbete. Den inkomst, som en självständig företagare erhåller av sitt arbete, brukar dock i allmänhet icke benämnas arbetslön utan företagarevinst. I mera begränsad bemärkelse betecknar arbetslön därför allenast inkomst, vunnen genom arbetsanställning.

Ur rent ekonomisk synpunkt är arbetskraften en vara och arbetslönen det pris, som varan betingar. Arbetslönens storlek bestämmes därför av de lagar, som reglera prisbildningen i allmänhet. Tillgången på arbetskraft (resonemanget avser huvudsakligen kroppsarbetarna) kan anses vara inom vissa gränser och om hänsyn ej tages till alltför långa tidsperioder på förhand given, varför priset närmast blir av den speciella art, som brukar benämnas marknadspris. För arbetslönens höjd blir vid sådant förhållande efterfrågan avgörande, och lönerna

måste avpassas så, att något större antal arbetare ej bliva utan arbete. Då tillgången på kroppsarbetare i flertalet länder i allmänhet varit relativt stor, leder den nyss skildrade mekanismen,

om de ekonomiska krafterna få driva sitt fria spel och fullt fri konkurrens råder på arbetsmarknaden, till ett nedpressande av lönerna. Från olika utgångspunkter hava olika nationalekonomiska teorier framställts rörande de lagar, som reglera arbetslönen. För flertalet äldre nationalekonomer har ett gemensamt drag därvid varit, att de kommit till ur social synpunkt ogynnsamma resultat (Ricardos löne-fondsteori, Lassalles järnhårda lönelag, som innebär, att arbetslönen icke kan stiga över arbetarens existensminimum, Marx' "industriella reservarmé" av arbetslösa, som står färdig att rycka in och pressa ner lönerna). Gemensam för flertalet har också den pessimistiska uppfattningen varit, att det ekonomiska livets lagar med järnhård hand reglera arbetslönerna, och att alla ingripanden utifrån, de må komma från det allmännas sida el. från fackföreningarnas, på förhand äro dömda att bliva resultatlösa. Sistnämnda uppfattnings oriktighet lär väl numera allmänt erkännas. De sista decenniernas erfarenhet har visat, att starka fackföreningar kunna i ej ringa grad förbättra arbetslönen för sina medlemmar. Prisbildningens lagar bestämma endast maximum och minimum för arbetslönen. Inom dessa gränser finns det möjlighet att påverka dess höjd. Numera har också mera än någonsin tillförne den uppfattningen slagit igenom, att arbetskraften icke kan betraktas såsom en vara vilken som helst. Samhälleliga och sociala synpunkter måste hava tillfälle att göra sig gällande vid sidan av de rent ekonomiska.

Tjänstemannalönen, d. v. s. den form av lön, som i allmänhet utgår till de i statens el. kommunernas el. i större enskilda företags tjänst anställda, som icke syssla med kroppsarbete, har icke samma karaktär av pris på en vara som kroppsarbetarlönen. Vid tjänstemannalönens fastställande spela hänsyn till traditionsmässigt given levnadsstandard och social ställning ofta en betydande roll.

Arbetslönen för kroppsarbete beräknas antingen på grundval av den tid, som användes för arbetet (tidlön), el. på grundval av kvantiteten utfört arbete (stycklön, ackordlön) el. genom på olika sätt utbyggda kombinationer av dessa båda faktorer (t. ex. ackordlön med garanterad, efter tid beräknad minimilön). En intressant modern löneform är vinstandelssystemet, som innebär, att viss del av lönen utgår i förhållande till företagets vinst.

Vid jämförelse mellan löner, som utgått under olika tider el. på olika orter, är det icke tillräckligt att jämföra de belopp i penningar, till vilka lönerna uppgått (nominallönerna). Hänsyn måste tagas till lönernas köpkraft el. med andra ord de förnödenheter, som kunna förvärvas för lönerna (reallöner). Särskilt betydelsefullt är detta under tider, då penningvärdet på kort tid undergår betydande förändringar

Arbetslöshet. 1 alla länder med mera utvecklad industri tillhöra frågorna om arbetslöshetens bekämpande och vidtagandet av åtgärder av det ena eller andra slaget i syfte att hjälpa de ofrivilligt arbetslösa socialpolitikens mest betydelsefulla och centrala problem. Det gäller härvid icke i främsta rummet den säsongarbetslöshet, som förekommer inom vissa yrken t. ex. byggnadsyrket med efter årstiderna växlande arbetstillgång, utan den av det ekonomiska livets skiftande konjunkturer betingade arbetslösheten. En rationell lösning av arbets-löshetsfrågan försvåras därigenom, att ekonomiska synpunkter å ena sidan och sociala eller humanitära å den andra korsa varandra. I ett modernt samhälle måste det av sociala skäl framstå såsom en bjudande plikt att tillse, att de ofrivilligt arbetslösa genom det allmännas försorg beredas arbetstillfällen eller utan anlitande av fattigvården erhålla tillräcklig hjälp av annan art. Ur ekonomiska synpunkter är det nödvändigt att tillse, att samhällets ingripande sker på ett sådant sätt, att arbetsvillkorens anpassning efter de utkomstmöjligheter, som näringslivet erbjuder, ej onödigt försvåras eller fördröjes. Under krisåren efter världskrigets slut hava praktiskt taget alla länder med mera utvecklad industri ställts inför dessa problem i tillspetsad form.

Vid världskrigets utbrott befarade man i Sverige, att arbetslöshet i stor utsträckning skulle uppkomma och tillsatte därför redan vid denna tidpunkt en statens arbetslöshetskom-mission, vars uppgift skulle vara att föreslå åtgärder för motverkande av arbetslöshetens verkningar. Först år 1918 inträffade emellertid sådana förhållanden, att ingripanden i större skala från det allmännas sida visade sig erforderliga. Sedan högkonjunkturen år 1920 tillfälligt minskat behovet av hjälp, kom under åren 1921 och 1922 den svåraste arbetslöshetsperioden. Antalet arbetslösa, som i mitten av år 1921 uppgick till omkring

70,000, nådde maximum i slutet av januari 1922, då antalet steg till 163,000, avtog därefter, så att det vid slutet av år 1922 var ungefär 46,000, vid slutet av år 1923 omkring 16,000 och vid slutet av år 1924 mellan 12 och 13,000. Den statliga hjälpverksamheten gick i första hand ut på beredandet av arbetstillfällen åt de arbetslösa genom

anordnandet av s. k. nödhjälpsarbe-ten. Ledningen av dessa statliga nöd-hjälpsarbeten handhades under den svåraste arbetslöshetsperioden för södra och mellersta delarna av landet av Södra Sveriges Statsarbeten med huvudkontor i Göteborg och för de norra delarnas vidkommande av Norrlands Statsarbeten med huvudkontor i Umeå. Bägge dessa arbetsdirektio-ner äro numera avskaffade, och ledningen av de nödhjälpsarbeten, som alltjämt pågå, utövas direkt av arbets-löshetskommissionen. Enligt ett riksdagsbeslut av år 1922 kunde ock statsbidrag lämnas för anordnandet av kommunala nödhjälpsarbeten. Som principiell regel vid fastställandet av lönerna vid nödhjälpsarbeten har gällt, att dessa alltid skulle understiga de löner, som i öppna marknaden gällde för grovarbetare. Vid sidan av anordnandet av nödhjälpsarbeten sökte staten lindra arbetslöshetens följder genom utbetalande av bidrag till av kommunerna anordnad kontant understödsverksamhet. Statsverkets sammanlagda utgifter för arbetslöshetens bekämpande under åren 1914—1924 hava uppgått till omkring

155,000,000 kronor.

Frågan om definitivt avgörande rörande de former, under vilka statsmakterna framdeles böra ingripa för lindrande av arbetslöshetens verkningar, står nu på dagordningen. Från vissa håll yrkas därvid, att de regler, som följdes under krisåren, även framdeles skola vara normerande. Tyngdpunkten skulle alltså läggas på beredandet av arbetstillfällen för de arbetslösa, d. v. s. på anordnandet av nödhjälpsarbeten. Från andra håll hävdas, att tyngdpunkten i den statliga hjälpverksamheten bör läggas på en rationellt ordnad arbetslöshetsförsäkring.

Arbetslöshetsförsäkring-, försäkring mot oförvållad arbetslösfiet. Se Socialförsäkring.

Arbetslöshetskommissionen. Se Statens arbetslöshetskommission.

Arbetsräd (arbetskammare), officiell institution, i vilken såväl arbetare som arbetsgivare äro representerade och vilkens uppgift är att handlägga vissa frågor av principiell natur (att avgiva yttranden om lagförslag, att verkställa utredningar, att avgöra vissa arbetstvister m. m.). Dylika institutioner finnas bland annat i Belgien, Frankrike, Nederländerna, Danmark och Norge. I Sverige är arbetsrådet, som tillkom 1919, den myndighet, som avgör frågor, vilka röra tillämpningen av åttatim-marslagen. Dess ledamöter utses av konungen; vissa bland dem efter förslag av arbetsgivarnas och arbetarnas huvudorganisationer.

5Arbetsstatistik, se Socialstatistik.

Arbetsstuga, en institution, där barn i skolåldern få vistas, sedan skolarbetet för dagen slutat, ock där de erhålla undervisning i praktiskt arbete såsom träslöjd, sömnad m. m. Barnen förplägas även med en måltid. Den första arbetsstugan i Sverige upprättades år 1887 i Stockholm. Efter dess mönster hava sedermera arbetsstugor upprättats på många andra platser. Betydelsefullast äro på grund av de långa avstånden och de dåliga kommunikationerna arbetsstugorna i de nordligaste länen, som äro inrättade som hem för barnen under skolgången under vintermånaderna. Arbetsstugorna bekostas numera till en del genom kommunala och statliga anslag.

Arbetstidslagrstiitning. Se Arbetarskyddslagstiftning.

Arbitragre [-tra’sj]. Yid arbitrage-affärer utnyttjas den kursskillnad, som kan finnas mellan samma valutor på olika börsplatser, i syfte att erhålla den vinst, som kan uppstå genom inköp av en valuta på en plats, där den noteras lägre, och dess försäljning på en annan plats, där den noteras högre.

Arbiträ’r, godtycklig.

Arboga, stad vid Arbogaån, s. Västmanland. 5,000 inv. Mekaniska verkstäder. Margarinfabrik. Glasbruk. A.

anlades redan under medeltiden.

Arbogaån, 14 mil lång, uppstår ur Nora- och Lindeåarna och mynnar i en vik, Galten, i v. Mälaren. Vid mynningen ligger Kungsör. A. är segelbar upp till Arboga. I A. mynnar Hjälmare kanal.

Arbrå, municipalsamhälle vid Ljusnan i mellersta Hälsingland. 1,100 inv. Elektrisk kraftstation, gjuterier.

Arcajnum, lat., ”hemligt medel”, medicinskt ämne, vars sammansättning hemlighålles. Användes ofta i betydelsen humbugsmedicin.

Arch.aeop’teryx, en i några enstaka exemplar uti juraformationen (Soln-hofens litografiska sten) funnen fossil fågel med flera om släktskap med reptilerna vittnande karaktärer, såsom tänder, klor på vingarna, utdragen svans m. m.

Arehan’gelsk, stad i n. Ryssland vid Dvinas mynning i Vita Havet.

45,000 inv. Ändpunkt för järnväg från Moskva. A. har en god hamn, öppen för sjöfart under juni—oktober. — A. var under världskriget det europeiska Rysslands enda hamn i fri förbindelse med de allierade. 1918—19 hölls A. besatt av engelska trupper i samband med de kontrarevolutionära angreppen (Koltschak och andra) mot Sovjet-ryssland.

Archaeopteryx.

Archime’des, se Arkimedes.

Arcole [ar’kåle], by i prov. Verona i n. Italien, bekant genom ett slag år 1796, då Napoleon här vann en lysande seger över österrikarna.

Ar’cus, lat., båge, valv.

Arden'nerhäst, belgisk häst, en mycket grovt byggd hästras, i stor utsträckning använd som arbetshäst i s. och mellersta Sverige. Stamboksföre-ningen för svenska A., stiftad 1901, verkar för rasens utveckling.

Ar<len’nerna, skogigt bergområde (höjder upp till 650 m.) på ömse sidor om gränsen mellan Belgien och Frankrike, betydelsefullt på grund av de vid nordkanten förekommande, väldiga stenkolslagren (Namur-Liége i Belgien).

Arden’te, mus., glödande.

A’rea, lat., yta, fält, en ytas storlek.

Areal, ytvidd, särskilt i fråga om landområden.

Are’ka-palmen (Areca catechu) odlas i Ostindien för sina frukter, betelnöt-terna. Dessa äro plommonlika, med en c :a 3 cm. lång kärna, vilken kokas, skäres i skivor och tillsammans med släckt kalk och blad av betelpeppar tuggas som tobak (beteltuggning) av befolkningen i sö. Asien.

Are’na, ”sand”, stridsplatsen på den romerska amfiteatern; även amfiteater, skådeplats, Området för de uppträdande på en cirkus.

Arendal, stad i Norge vid Nidälven nära dess utlopp i Skagerack. 10,300 inv. Residensstad i Aust-Agder fylke. Stor industri i staden och dess omnejd. Livlig handel och sjöfart.

Arends, L. A. F., 1S17—82, rysktysk författare, känd som uppfinnare av ett efter honom benämnt stenogra-fisystem.

Areome’ter, ett instrument för bestämning av vätskors specifika vikt. Den vanligaste formen av A. består av ett i båda ändar tillsmält, lämpligt format glasrör, som genom ett sänke i ena ändan hålles flytande i vertikal ställning. I en tung vätska flyter areometern högre, .i en lätt vätska lägre; läget avläses på en skala, vilken antingen direkt anger vätskans 125

specifika vikt el. också är graderad i s. k. Beaumégrader. För bestämmande av fasta kroppars spec. vikt finnas särskilda A. av annan konstruktion.

Areopa’gen är namnet på en kal och brant klippmassa nära Akropolis i Aten. På A. samlades medlemmarna av en ryktbar domstol, som även benämnes A. Denna utövade ett mäktigt inflytande på statens styrelse.

Arequipa [areki’pa], Perus näst största stad, 50,000 inv., belägen i landets sydligaste del, grundlagd av Pi-zarro 1540. Universitet.

A’res, den grekiske krigsguden, var son till Zeus och Hera. Enligt en del sägner var A. älskare el. make åt Afrodite, och de grekiska konstnärerna avbildade dem ofta tillsammans. De mest berömda statyerna av A. äro A. L u-d o v i’ s i i Rom och A. Borglie’se i Louvren.

AretPno, P., 1492—1556, italiensk författare, beryktad för sina skandalösa, satiriska skrifter, vilka förskaffade honom namnet ”furstarnas gissel”.

Arfvidsson, Ulrika, 1734 — början av 1800-talet, spåkvinna i Stockholm. ”Mamsell A.” var mycket anlitad och besöktes bl. a. av Gustaf III.

Argcnti’na, republik i s. Sydamerika, mellan Kordiljeran och Atlant-kusten. Ytvidd 3 milj. kvkm; 9,5 milj. inv. Huvudstad: Buenos Aires, 1,8 milj. inv. — Naturförhållanden. A. är övervägande ett slättland, som från Andernas fot sakta sluttar mot kusten. I nv. breda dock Andernas fjällkedjor ut sig till ett omfattande högland, liksom lägre bergskedjor äro rätt långt framskjutna även i mellersta A. (Cordoba). Sydamerikas högsta fjäll, Aconcagua (7,020 m.), ligger i A. intill chilenska gränsen. Frånsett de sterila fjällområdena i n. och de mellersta och sydliga, av skogar klädda argentinska Anderslutt-ningarna kan man särskilja i s. det patagoniska stäpplandet med gles och torr gräsvegetation samt kring Buenos Aires pampasområdet, jämförligt med Nordamerikas prärier, som mot det inre övergår i torrare, för jordbruk mindre gynnsamma trakter och mot n. i halvtropiska skogsområden av skilda slag. — Befolkningsförhållanden. Av landets urspr. inv., indianerna, återstå nu endast några tiotusental, förträngda till de ogynnsammaste trakterna. Av den vita befolkningen äro kreolerna el. ättlingarna av de tidiga spanska invandrarna liksom senare invandrade spanjorer i alla avseenden dominerande; av övriga immigranter ha italienarna varit talrikast. Språket i A. är spanska. Statskyrka existerar icke, men så gott som hela befolkningen är katolsk. Mycket

har gjorts för folkundervisningen, men ännu torde ett par tiotal procent av befolkningen vara analfabeter. Den högre undervisningen är tämligen väl tillgodosedd, de främsta universiteten ligga i Buenos Aires ocli Cordoba. — N ä r i n g a r. A. är utpräglat jordbruksland. Näst Indien och U. S. A. har A. det största antalet nötkreatur (37 milj. nötkr., 31 milj. får, 9 milj. hästar). Största delen av A:s stora produktion av vete och majs (5 milj. ton vardera) går till export. A. odlar mera linfrö (1*4 milj. ton) än något annat land, huvudsakligen för beredning av olja. Jämförda med jordbruket och boskapsskötseln spela övriga näringar en ringa roll. På senare tid har en lovande petroleumutvinning börjats. — A. upptäcktes 1516 av dö spanska upptäcktsfararna Solis och Pinzon. 1535 grundlädes av Mendoza staden Buenos Aires. 1816 förklarade sig landet efter ett frihetskrig oberoende av Spanien. Under tiden efter oavhängiglietsförklaringen rådde mycket oordnade förhållanden till 1853, då en ordnad och stadigvarande styrelse kom till stånd.

Argo’n, ett gasformigt grundämne, som förekommer i luften till 1,3 viktsprocent. Kem. tecken A. el. Ar. Atom vikt 40. Atomvärde 0. A. hör till de fåtaliga grundämnen, de s. k. ädelgaserna, vilka icke förena sig med andra ämnen. På grund av sin kemiska indifferens upptäcktes ej A., trots att det förekommer så rikligt i vanlig luft, förrän 1894 (av Rayleigh och Ramsay). En del elektriska me-talltrådslampor äro fyllda med A.

Argona’uterna kallas i de grekiska sagorna de hjältar, som på skeppet Argo seglade i liärnad mot Kolkis, beläget på kusten av Svarta Havet. Konungasonen Jason skulle därifrån liämta ett gyllene vädurskinn. Med hjälp av konungadottern Medea lyckades det Jason att stjäla skinnet.

Argonn’erna, skogsområde i n. Frankrike på v. sidan om Meuse nära Belgien. Såväl under världskrigets första skeden som under de allierades slutoffensiv var A. skådeplatsen för häftiga strider.

Ar’gos, grekisk stad på Peloponnesos. Moderstad för Tiryns och Mykene. Efter deras förstöring åter huvudort i provinsen Argolis och ett av den klassiska kulturens centra (argiviska skolan i skulpturen).

Argumen’t, bevisgrund, de skäl, som anföras för bevisandet av en saks sanning.

Argumcnte’ra, söka bevisa.

Ar’grus, en ”Politisk, Litterär och Commerciell Tidning”, uppkallad efter Dalins tidning, grundades år 1820 av Scheutz och Johansson. Tidningenklandrade den konservativa regeringens hållning i flera politiska frågor ocli blev år 1'822 indragen men utkom oupphörligen under nya namn, A. den andre, A. den tredje, Nya A., tills den år 1836 upphörde. A. den fjärde kallades en åren 1823—30 utgiven tidning, som i motsats till den ursprungliga stödde regeringen.

Ar’gus-ögon, bildligt uttryck för misstänksam vaksamhet, anspelande på den grekiske hundraögde jätten Argus, vilken alltid vakade med något öga.

Arholma, ö i yttersta uppländska skärgården sö. om Björkö. Vid A. en infartsled till Stockholm.

A’ria, solostycke med ackompanjemang, vanligen sångstycke. A. har särskilt inom den kyrkliga musiken och operan spelat stor roll. Melodin skrevs ofta så, att sångaren fick tillfälle att glänsa med sin skicklighet, bravur- el. koloraturaria.

Ariad’ne, sannolikt en av fruktbarhetens gudinnor, var enligt den grekiska gudasagan dotter till konung Minos på Kreta. Uttrycket Ariadne-tråd härstammar från följande saga. Då den grekiske hjälten Teseus skulle offras åt ett odjur på Kreta, som levde i underjordiska irrgångar, fick han av A. dels ett svärd och dels ett nystan tråd, ined vars hjälp han fann vägen ut till friheten. A. flydde med Teseus men blev av denne övergiven på ön Naxos. Hon räddades av Dionysos, vars maka hon blev.

Arianism, en efter Areios i Alex-andria benämnd lära, som uppställdes på 300-talet. Logos, ”sonen”, var ej född utan skapad av Fadern och tog sedan gestalt i Kristus. På kyrkomötet i Nicea 325 förkastades aria-nismen med obetydlig majoritet och fastställdes, att Sonen är född av Faderns väsen, ej skapad. A. hade dock ett kraftigt parti de följande århundradena och först på 700-talet kan den anses ha försvunnit.

Ari’ca, hamnstad i n. Chile, 4,000 inv., i provinsen Tacna. Från A. går den kortaste järnvägsförbindelsen till Bolivias huvudstad La Paz.

Ari’da klimat, beteckning för klimat, där avdunstningen överväger nederbörden och där sjöarna därför bliva avloppslösa el. fullständigt intorka.

A’riel, ”Guds lejon” el. ”Guds härd”, använt som namn på Jerusalem. Inom litteraturen, särskilt hos Shakespeare och Goethe, betecknar A. en luftande, ett överjordiskt väsen.

A’rier eller ariska folk är dels ett namn på de indoeuropeiska inbyggarna i Främre Indien, Persien och öst-Iran, dels en benämning på alla indoeuropeiska folk i Europa och 1

ovan nämnda delar av Asien. Denna indelning grundar sig huvudsakligen på likheten mellan språken.

Arild, municipalsamhälle i nv. Skåne. Fiskläge och badort. 350 inv.

ArFon, grek. skald från Lesbos, 600 f. Kr.

Arios’to, L., 1474—1533, italiensk skald under renässansen. Hans förnämsta verk är hjältedikten Or-

I a n’ d o F u r i o’ s o, Den rasande Roland, som utkom år 1516. Den är byggd på de gamla sagor, som spunnits kring Karl den stores namn och som fått uttryck i den franska Ro-landssången. Dikten handlar huvudsakligen om Rolands svartsjuka och utbrytande vansinne, då han upptäcker sin älskades kärlek till moren Medoro. A. behandlar riddartiden med en oemotståndlig, lätt ironi, och hans vers flyter alltigenom med en nästan vårdslös

elegans.

Aristar’chus, 3:dje årh. f. Kr., astronom, den första, som uttalade, att jorden rör sig kring solen och som även försökte bestämma avståndet dem emellan.

AristPdes, omkring 540—467 f. Kr., grekisk fältherre och statsman. A. deltog med utmärkelse i slagen vid Maraton, Salamis och Plataiai. A. var allmänt känd och aktad för sin rättrådighet och stora fosterlandskärlek.

Aristip’pos d. ä., omkring 430—360 f. Kr., grekisk filosof, grundläggare av den kyrenaiska skolan. A. d. y., 300 f. Kr., den föregående dotterson, utvecklade denna skolas läror.

Aristo’fanes, omkring 450—omkr. 385 f. Ivr., grekisk lustspelsförfattare. A. uppträdde i Aten, och det är huvudsakligen mot denna stads samhällsliv, han riktar sin bitande satir. A. säges vara författare till 44 lustspel, varav

II finnas i behåll. Bland dessa märkas : Riddarna, en politisk satir, riktad mot Kleon, en av ledarna för Atens demokratiska parti; Molnen, där han bl. a. gör spe av Sokrates; Fåglarna, A:s mästerverk, där han med en oförarglig munterhet skämtar med vissa drag i den atenska natio-nalkaraktären; Grodorna, där han vänder udden mot skalden Euripides.

Aristokra’t, person, tillhörande adeln el., i vidsträcktare bemärkelse, tillhörande en härskande överklass. — Aristokrati’, statsform, där några få härska, antingen de som tillhöra vissa släkter (oligarki) el. de förmögnaste (plutokrati). A. användes även som beteckning på de högst stående samhällslagren.

Aristoloch’ia, växtsläkte, varav flera arter odlas som prydnadsväxter, särskilt Piprankan (A. sipho), som med stora, hjärtformiga blad och bruna, oansenliga blommor är en vanlig slingerväxt.

Aristo’teles, 384—322 f. Kr., det gamla Greklands mångsidigaste vetenskapsman, framstående särskilt som naturforskare ock filosof. Vid 17 års ålder kom han till Aten, där filosofen Platon då verkade. År 343 f. Kr. kallades han av konung Filip av Macedonien att leda dennes son, Alexanders, uppfostran. A. återvände 334 f. Kr. till Aten, där han stiftade den peripatetiska (kringvandrande) skolan. A. har författat en oerhörd mängd skrifter, av vilka dock endast en, Athenaion Politeia (Om Atens statsförfattning) finnes i behåll och nu förvaras i London. Genom skrifter utarbetade av hans lärjungar känna vi dock väl hans läror. De ha utövat ett mäktigt inflytande långt in i medeltiden. A. uppställde ett system över djurriket, skrev över djurens kroppsbyggnad och livsförrättningar och författade vidare arbeten i botanik, fysik, kemi, astronomi m. m. Som filosof anslöt han sig i viss mån till Platon. A:s åskådning rör sig i stor utsträckning med ett motsatsförhållande mellan andligt och sinnligt, mellan form och materia, mellan rörelse och vila etc. På sätt och vis är A:s läror ett kompromissförsök mellan Platons mer uppkonstruerade, spekulativa åskådning och ett mera naturvetenskapligt betraktelsesätt. A. samlade ett omfångsrikt material av olika statsförfattningar och författade på grundval härav en statslära. A:s logik har även utövat ett stort inflytande. Den avhandlar konsten att ur allmänna principer genom slutledningar komma till riktiga slutsatser. A. är för alla tider en av vetenskapens och mänsklighetens största andar, och hans skrifter ha utövat ett ofantligt inflytande på den senare antikens och medeltidens åskådningssätt.

Aritmeti’k kallas sifferräkningens vetenskap. A. omfattar de fyra enkla räknesätten (addition, subtraktion, multiplikation och division) samt po-tensupphöjning, rotutdragning och logaritmräkning jämte därpå grundade sammansatta räkneoperationer.

Aritme’tisk serie el. progression kallas en följd av tal (kallade termer), i vilken skillnaden mellan två på varandra följande tal alltid är lika stor. Så bilda t. ex. 11, 13, 15, 17, 19,... en aritmetisk serie, vars första term är 11 och i vilken skillnaden mellan termerna är 2. En annan aritmetisk serie är 5, 2, -1, -4, -7, med skillnaden -3.

Aritmetiskt me’dium eller medelvärde. A. mellan flera olika tal (ter-pjer) erjiålles genom att sammanlägga

dessa och dividera summan med termernas antal.

Ariz., officiell förkortning för staten Arizona, U. S. A.

Arizo’na, förkortat Ariz., stat i sv. Förenta Staterna, ytvidd 296,000 kvkm.,

3,335,000 inv., därav 33,000 indianer. Huvudstad Plicenix: 40,000 inv. — Nv. delen av A. upptages av Coloradopla-tån, som genomskäres av den berömda Coloradokanjon. En betydande gruvindustri bedrives på koppar-, guld-, silver- och kölfyndigheter. I fråga om kopparproduktion står A. främst bland Förenta Staterna. I sv. delen av A. bedrivas åkerbruk och odling-av sydfrukter med tillhjälp av konstgjord bevattning. Vete, majs och havre äro de viktigaste sädesslagen.

Arjeplog el. Arjepluog, socken i Norrbottens län, 14,664 kvkm., 3,200 inv.

Ark., officiell förkortning för staten Arkansas, U. S. A.

Arka’d, en rad pelare, sammanfogade med valvbågar och tillsammans uppbärande ett tak el. en mur. Blind-arkad kallas en A., utförd på en mur endast som dekorering.

Arka’dien, ett gammalgrekiskt landskap på Peloponnesos. Invånarna voro ett för sina enkla seder bekant folk, som livnärde sig av jakt och boskapsskötsel. Under renässansen besjöngo skalderna A. som ett land av stilla och oskuldsfull lycka.

ArkaMsk, gammaldags, användes om olika länders tidigaste konst, särskilt om den första grekiska konsten (exempel Apollo från Tenea, gavelgrupperna från Selinunte). A. el. a r-kaise rande användes också om ett avsiktligt ålderdomligt och förenklat framställningssätt i konst el. litteratur liksom om föråldrade språkliga vändningar.

Arkang’el, se Archangelsk.

Arkan’sas, förkortat Ark., stat i s. Förenta Staterna v. om Mississippi, ytvidd 138,000 kvkm., 752,000 inv. Huvudstad Little Rock: 66,000 inv. Sö. A. är ett delvis ganska sumpigt lågland, där företrädesvis bomull och tobak odlas. Nv. delarna däremot ligga högre och upptagas övervägande av bördiga prärier och stora skogar. Där är åkerbruk huvudnäring med vete, majs och havre som viktigaste sädesslag. Skogsavverkning och därmed förbunden industri betydande. Viktigaste exportvaror äro bomull och timmer, vilka utskeppas över New Orleans. Betydande fruktodling.

Arka’num, se Arcanum.

Arkebuse’ring, dödsstraff genom skjutning.

Arkego’n, honligt könsorgan hos gymnospermer, kärlkryptogamer och mo$sorf vanligen med fiskform oc^i den vidare delen inneslutande en äggcell.

Arke’isk (el. arkäisk), beteckning för jordens äldsta bergarter samt för den tid, under vilken de bildades. Skandinaviens ocli Finlands berggrund är till största delen arkeisk. Se Geologiska perioder.

Arkeologi’, fornkunskap, är vetenskapen om människans första uppträdande och hennes tillvaro under äldre tider. Ur fornlämningar och forn-saker såsom vapen och redskap, prydnadsföremål, byggnads- och gravlämningar etc. söker man få fram en bild av folkens levnadssätt, seder och åskådningar, av deras utbredning, vandringar och strider under de tider, från vilka vi sakna skriftliga källor. Särskilt när det gäller de allra äldsta tiderna kommer A. att beröra geologiska och antropologiska problem. Gränsen mot den historiska vetenskapen, som grundar sig på skriftliga källor, är ej heller fullt bestämd.

Arkia’ter, förr titel för vissa ämbets-läkare.

ArkimandrPt, inom grek.-kat. kyrkan överabboten över ett antal kloster.

Arkime’des, 287—212 f. Kr., den grekiska kulturens störste märkesman inom aritmetikens, geometriens ocli mekanikens områden. A. föddes och levde, åtminstone största delen av sitt liv, i Syrakusa på Sicilien, som då var en grekisk lydstat, och dödades vid Syrakusas erövring av romarna. Mest bekant av Arkimedes’ många upptäckter är den s. k. arkimediska principen. Denna innebär, att en kropp, nedsänkt i en vätska, förlorar lika

mycket i vikt som vikten av den undanträngda vätskemassan.

Arkimedes' princi'p, se Arkimedes.

Arkipela'g, beteckning för ett örikt havsområde (ex. den Grekiska arkipelagen i Ägeiska havet).

Arkitekt', fastställdes 1915 som titel på bj^ggnadsingenjör, utexaminerad från Kgl. Tekniska Högskolan.

Arkitektu'r, se Byggnadskonst.

Arkitra'v, i grekisk byggnadskonst de bjälkar, som lågo närmast på pelarnas kapital. Se fig. till Pelarord-ning.

Arki'v. — 1. Benämning på vissa facktidskrifter. — 2. Institution, som förvarar urkunder. I Sverige finnes ett riksarkiv i Sthlm, som har överinseende över landsarkiven i Uppsala, Vadstena, Göteborg och Lund samt arkivdepån i Visby. Dessa förvara äldre administrativa handlingar såsom kyrkoböcker, domstolshandlingar etc. Arkivarie kallas föreståndare el. tjänsteman vid A.

Arkli', ursprungligen benämning på förvaringsrum för bågar och armborst, sedermera för vapen och krigsförråd i allmänhet. Förestods av en arklimäs-tare.

Arko'na, en fordom befäst tempelplats på Riigens nö. udde. A. var medelpunkten för dyrkan av vender-nas gud, Svantevit. Valdemar den store av Danmark intog år 1169 denna plats, varvid helgedomen förstördes.

Arkon't, efter kungadömets avskaffande titel på de högsta ämbetsmännen i det gamla Aten. Till en början utsedda på livstid, innehade de ämbetet efter 683 f. Kr. endast på ett år och antalet A. ökades med samhällets fortskridande demokratisering upp till nio.

Arko's, bergart, bestående av sam-m ankittat vittrin gsgrus.

Ark'tisk, belägen i närheten av nordpolen, isliavs-.

Arktu'rus, en rödaktigt lysande stjärna av l:sta storleksordningen i stjärnbilden Björnvaktaren.

Arkwright [a'krajt], R., 1732—1792, engelsman. A. är ryktbar som uppfinnare av en spinnmaskin och för sina förtjänster om maskinspinningens utbredande i England.

Arkö, ö i Östergötlands skärgård mellan Bråviken och Slätbaken. Lots-och tullstation.

Arlöv, municipalsamhälle % mil nö. om Malmö, sv. Skåne. 3.650 inv. Stor mekanisk verkstad, tillverkning av järnvägs- och spårvagnar, sockerbruk.

Arma'da, spansk örlogsflotta i allmänhet. A. avser dock vanligen den s. k. oövervinneliga armadan, en ofantlig krigsflotta, som av konung Filip II av Spanien år 1588 sändes mot England. Flottans befälhavare var hertigen av Medina-Sidonia. Anfallet gick emellertid fullkomligt om intet, tack vare de engelska sjöhjältarna Howard och Drake, vilka understöddes av en våldsam storm, som skingrade armadans fartj^g.

Armato'ler kallades vissa krigiska skaror, som redan under 1400-t. drogo sig upp mot n. Greklands bergstrakter. De förde sedan ett oavbrutet småkrig mot turkarna. 1821 var det A., som började den grekiska frihetskampen.

Armborst, ett under äldre tider använt skjutvapen. A. kan sägas vara en med skaft och särskild spännan-ordning försedd pilbåge. Pilen löpte i en ränna i skaftet. Under senare ticler användes i stället för pilar blykulor.

Armé, i vidsträckt bemärkelse sammanfattningen av ett rikes samtliga lantstridskrafter. Med A. kan även förstås varje för fullt självständigt uppträdande rustad, större underavdelning av dessa, Arméfördelning-, den svenska freds-arméns högsta enhet. Dess motsvarighet i utländska arméer kallas i allmänhet division.

Arméförvaltningen, centralt ämbetsverk, som handhar ledningen av arméns förvaltning.

Armékår, den största underavdelningen inom en armé, bestående av två el. flera arméfördelningar el. divisioner.

Arme'nien el. Erivan, sovjetrepublik s. om Kaukasus, på gränsen till Turkiet och Persien, 39,000 kvkm., 2,100,000 inv. Huvudstad Erivan, 31,000 inv. Boskapsskötsel är huvudnäring. A. omfattar blott en del av det av

armenier övervägande befolkade området, vilket av de allierade utlovades självständighet vid världskrigets slut. Resten faller till största delen inom Turkiet, vilket i förbund med Sovjetryss-land anföll A. 1920. A. blev till Ryssland ansluten sovejtrepublik 1922. — Historia. 190 f. Kr. grundades i A. två riken, Stor-Armenien och Lill-Annenien. Dessa kommo sedan under romerskt och persiskt inflytande. På 600-t. intogs större delen av A. av araberna. Mot slutet av 800-t. gick landet framåt, och Lill-Armenien var 1100—1375 ett kristet konungadöme. Turkarna erövrade emellertid Lill-Armenien 1514 och Stor-Armenien 1522. En del av A. erövrades sedan av Ryssland. På grund av turkiska och ryska stridigheter hemsöktes A. svårt under världskriget.

Arme’nier. Det ursprungliga folket i Armenien hörde sannolikt till den främre asiatiska rasen, som kännetecknas bl. a. av mörkt hår, bruna ögon, kraftig kroknäsa och kort, baktill mera avplattad skalle. Trots inslag från västligare folk är ännu denna typ den förhärskande bland A.

Arme’niska höglandet, sö. om Svarta Havet, ö. om övre Tigris, upptages av skoglösa högslätter och bergskedjor. Högsta berg Ararat, 5,200 m. Vintrarna äro långa och stränga, somrarna korta och heta, nederbörden ringa. Befolkningen, övervägande armenier, lever huvudsakligen på boskapsskötsel (särskilt får och getter).

Arme’niska kyrkan uppstod på 200-t. Utsatt för förföljelser från muhammedanerna och utan förbindelse med västerländska kyrkor har den utvecklats på ett ganska avvikande sätt, delvis ansluten till monofysitismen.

Arme’ra, beväpna, utrusta (med livsmedel, ammunition etc.).

Arme’rad betong, betong, som förstärkts genom järninlägg. Användes särskilt vid betongkonstruktioner, som påfrestas genom dragning.

Armfelt. — 1. K. G. A., 1666—1736, general. År 1718 förde han befälet över den liärstyrka, som skulle anfalla Trondhjem. Tåget misslyckades och på återtåget blev hären utsatt för en våldsam snöstorm, i vilken 600 karoliner omkommo. — 2. K. G. A., 1724— 92, officer och landshövding. I finska kriget 1788 blev A. befälhavare för en avdelning av armén. Emellertid lät han locka sig att deltaga i Anjala-förbundet, varför han år 1790 dömdes till livstids fängelse och avled på Malmö fästning. — 3. G. M. A., 1757—1814, officer, diplomat och hovman. Han var en fängslande personlighet med stora sällskapstalanger, vilket snart gjorde honom till Gustav III:s gunstling. Eftor konungens död blev han svensk minister i Neapel och intrigerade nu mot förmyndarstyrelsen. Emellertid blevo hans planer avslöjade och A. flydde till Ryssland.

Armfotingar (Brachiopoda) ha sitt namn av att de vid sidan av munöppningen ha två fransade armar, vilka dels tjäna till andningsorgan, dels virvla in i munöppningen de mikroskopiska smådjur, varav A. leva. Till utseendet lika A. musseldjuren men ha rygg- och bukskal, ej som dessa höger- och vänsterskal. A. höra till de äldsta kända organismerna och uppträdde redan i kambrium. Ett släkte från denna tid, Lingula, lever ännu i sydligare hav. A. hade sin största art-rikedom i äldre geologiska perioder; de finnas dock även i nutidens hav.

Armi’da, hjältinnan i Tassos dikt ”Det befriade Jerusalem”.

Armlnia’ner, ett efter Jakob Armi-nius, 1560—1609, uppkallat parti inom reformerta kyrkan, som hävdade en mildare form av predestinationsläran. Gud har visserligen av evighet bestämt de enskilda människorna till salighet el. fördömelse men därvid dock tagit i beräkning deras tro el. otro. A. äro nu jämförelsevis fåtaliga och delade, på flera sekter.

Armi’nius, oriktigt benämnd Her-mann, omkr. 18 f. Kr.—omkr. 21 e. Kr., befriade västra Germanien från romarnas övervälde. A. lyckades genom list lura den romerske konsuln Varus att intränga i den svårtillgängliga Teutoburgerskogen, där Varus med hela sin här blev slagen (år 9 e. Kr.).

Armpennor, de fjädrar i en fågelvinge, som sitta fästa å armbågsbe-net, alltså närmare kroppen än hand-pennorna.

Armpolyp (Hydra), i sött vatten levande, enkelt byggd organism, bestående av cylindrisk säck och kring dennas mynning sittande trådformiga utskott (se fig. å nästa sida). Om A. styckas i flera delar, har varje del förmåga att återuppbygga djuret,Armpolyp.

Arndt. — 1. J. A. A., 1555—1621, protestantisk teolog, författare till den förr mycket lästa uppbyggelseboken, "Fyra böcker om den sanna kristendomen”. — 2. E. M. A., 1769—1860, skald och historiker. A. var en av ledarna i den mot Napoleon riktade fosterländska rörelsen i Tyskland i början av 1800-t. och utgav talrika propagandaskrifter och patriotiska dikter. Vistades tidvis i Stockholm.

Arngrim, fornnordisk viking, ägde sagosvärdet Tyrfing.

Arnhem, stad i ö. Nederländerna vid Rhen. 70.000 inv.

A’rnica, växtsläkte, fam. Compositse, Hit hör Hästfibbla (A. montäna), som har gulblomstrig, stor blomkorg. Av blommorna beredes A.-tinktur, som ibland användes till omslag vid (kon-tu si ön er) b lån a der.

A’rnim, Anna Elisabet (Bettina) von, f. Brentano, 1785—1859. Spelade en viss roll bland den nyromantiska riktningens författare i Tyskland. A. stod bl. a. i ett varmt vänskapsförhållande till Goethe.

A’rnljot Gel’line, en för sin kroppsstyrka bekant jämtländsk stigman, som stupade i slaget vid Stiklastad 1030. A. är hjälten i en dikt av Björnson och i en opera av Peterson-Berger.

A’rno, flod i Tosliana, Italien, segelbar för mindre fartyg från mynningen förbi Pisa och till Florens.

Arnoldson, K. P., 1844—1916, skriftställare, stiftade 1883 Svenska freds-och skiljedomsföreningen och har i talrika skrifter, bl. andra Seklernas hopp. sökt befordra freds-saken. A. vnr riksdagsmnn i andra kammaren 1882 — 87 och erhöll Nobelska fredspriset tillsammans med Bajer 1908.

Aro’m, vällukt, vanligen från flyktiga ämnen med fin kryddlukt, som förekomma hos en del växter,

Aroma’tiska föreningar, sådana organiska föreningar, vilka kunna härledas ur benzol.

A’ros (ursprungligen åmynning), namn på två medeltida svenska städer. Västra A. låg vid Svartåns utflöde i Mälaren och namnet sammandrogs efter hand till Västerås, östra A. låg vid Fyrisåns dåtida mynning i Mälaren. 1273 flyttades biskopssätet från Uppsala till östra A., vilket hädanefter kallades Uppsala, medan det forna biskopssätet fick namnet Gamla Uppsala.

Arose’niu8, I. A. H., 1878—1909, svensk målare med en egendomligt fantasifylld, melankolisk humor. Flera av hans arbeten finnas i Göteborgs museum (Flickan med ljuset).

Arpeggia’to el. arpeggio, på harp-manér brutna ackord, där tonerna alltså följa något efter varandra och ej anslås absolut samtidigt.

Ar’rak, spritdryck, framställd ur ris, rörsockermelass el. palmsaft.

Arrangemang’ rangsje-J, [-anordning, föranstaltning. — Arran-g e’r a, anordna.

Arras [ara’], stad i n. Frankrike, sv. om Lille. 25,000 inv. A., som hade många märkliga, gamla byggnadsverk, blev till stor del förstört under de bittra strider, som under världskriget rasade i trakten 1914, 1915 och 1917.

Arrcirdc. För jordbruksarrende gäller lag av 14 juni 1907 med vissa senare tillägg. Jfr Vräkning.

Arrest’, fängsligt förvar; (militär)-häkte.

Arrete’ra, stanna, hejda.

Arrhe’nius. — 1. Jakob A., 1642— 1725, svensk psalmdiktare, från vilken flera av den nu gällande psalmbokens sånger härröra. — 2. Johan Petter A., 1S11—89, lant.bruksvetenskaplig författare, grundläggare av Ultuna lantbruksinstitut och dess förste föreståndare. — 3. Svante A., f. 1859, världsbekant fysiker och kemist, professor vid Stockholms högskola 1S95 —1905, därefter föreståndare för Nobelinstitutet för fysikalisk kemi. A. är grundläggare av den elektrolytiska dissociationsteorien, som verkat revolutionerande inom den teoretiska kemin och varit av stor betydelse för kemins praktiska tillämpningar. A. har- författat flera viktiga arbeten även inom andra områden av kemin och fysiken samt utgivit läroböcker och flera mycket lästa populärvetenskapliga arbeten, såsom Stjärnornas öden, Människan inför Världsgåtorna m. fl. A. erhöll Nobelpriset i Kemi 1903.

Arrivism, lycksökerj, Arrfä’rgarde, truppavdelning, som har till uppgift att skydda trupp från anfall i ryggen, särskilt vid återtåg.

Arrograns [-gang’s], förmätenhet, trotsigt, retfullt övermod.

Arroncle’ra [arrong-], i målarkonsten, giva rundning och fyllighet åt figurerna.

Arrondissemcnt [-mang’], förvaltningsområde i Frankrike, utgörande en underavdelning av ett departement. A. användes även som benämning på stadskvarteren i Paris.

Ar’rowrot, namn på stärkelse, framställd ur rotstockarna från en del tropiska växter; fordom använd för barnuppfödning.

Arsena’l, förrådshus för olika slag av krigsförnödenheter; rustkammare.

Arseni’k, grundämne med atomvikt 75. Kemiskt tecken As. Atomvärde 3 el. 5. A. kan framställas i metallisk form som grå kristaller (spec. vikt 5.7). Metallisk A. har en obetydlig användning i vissa legeringar. — S. k. vit A., A.-trioxid, arsenik-syrlighet [AS2O3], uppkommer vid röstning av A.-förande malmer. Vit

A. är ytterligt giftig; 0.2 gr. är dödlig dos. Den ingår i vissa gröna färgämnen. Om dessa begagnas i t. ex. tapeter, kunna de medföra

A.-förgiftning för de i rummet boende. Förutom i färgämnesindustri-en användes vit A. för vissa kon-serveringsän damål, i glasindustrien samt för bekämpande av växtsjukdo-mar hos bomullsbusken. — Det viktigaste A.-mineralet är arsenikkis (FeAsS), vilket ofta förekommer tillsammans med andra sulfidmalmer och som tjänar som råmaterial för framställning av A.-vitt m. m.

Arseni’kförgiftning orsakas som regel av arseniksyrlighet (vit arsenik). Det dröjer en stund till obehag inställa sig med kräkningar, svåra smärtor i buken, ångest, diarré m. m. Behandlingen består i tömning av magen genom tarmsköljning el. kräk-ning. Vidare ges arsenikmotgift, som finnes färdigt på apotek. I brist på detta ges vanlig äggvita. — Kronisk ,arseni k förgiftning orsakas vanligen genom inandning av arseniklialtiga ångor. Dessa kunna härstamma från tapeter, tyger etc. och framkalla huvudvärk, matsmält-ningsrubbningar, ofta hudutslag och slemhinnekatarrer m. 111. Arsenikhalten i fabriksvaror är underkastad lagbestämmelser. Även obetydliga mängder A. kunna ' konstateras genom kemisk undersökning.

Arseni’kkis, består av järn, arsenik och svavel [FeAsS], silvervit, utvecklar vid sönderdelning en obehaglig, giftig, vitlöksliknande gas. Förekommer sparsamt i en del av vårt lands

gruvor; i utlandet viktig för framställning av vissa arsenikföreningar.

Ars Ion’ga, vi’ta bre’vis, lat., konsten är lång, livet kort.

d’Arsonvalisation, en medicinsk behandlingsmetod, vid vilken högfre-kventa elektriska strömmar (Tesla-strömmar) användas. A. har dock ej vunnit större förtroende.

Arte’di, Peter, 1705—35, svensk student, utgav banbrytande arbeten i zoologi (fiskarnas systematik m. m.), drunknade i Amsterdam, i vars botaniska trädgård finns en minnesvård över honom.

A’rte et Ma’rte, lat., genom fredliga och krigiska idrotter. Inskrift över sv. riddarhusets port.

Artefakt’, konstprodukt.

ArHemis var enligt den grekiska gudasagan dotter till Zeus och Leto. Delos ansågs vara hennes födelseort, och hon var tvillingsyster till solguden Apollon. A. dyrkades främst som mångudinna men var även det fria naturlivets, särskilt jaktens, gudinna. Ilon var den kvinnliga ungdomens och kyskhetens beskyddarinna. Vidare var A. äktenskapets och i synnerhet barnsbördens skyddsgudinna.

Artemi’sia, växtsläkte, fam. Compo-sitse, med nästan klaselikt anordnade, små blomkorgar. Vanlig i Sverige är Gråbo (A. vulgaris). Malört (A. absinthium) innehåller bitterämnen, som användas till krydda i spritdrycker (absint).

ArtemPsia, drottning av Halikarnas-sos. Åtföljde Xerxes med fem skepp på hans tåg mot Grekland.

ArterielT, stående i samband med pulsådror. Arteriell blödning är blödning från en pulsåder. Med arteriellt blod menas i lungorna syrsatt blod.

Arterlosklero’s, åderförkalkning, är en mycket vanlig ålderdomsförändring i blodkärlens väggar, varigenom dessa bliva förtjockade, styva och sköra. Detta medför benägenhet för blödningar. Undantagsvis kunna även 80—90-åringar vara fria från A. Många ha vidare ej obehag av sin förkalkning. Om besvär inträda, beror på förändringens grad och på vilka kärl, som träffats. Äro hjärnans blodkärl särskilt angripna, finnes risk för hjärnblödning. Vid förkalkning i hjärtats blodkärl uppträda anfallsvis sammansnörande smärtor i bröstet, ångest etc. Om njurens blodkärl förkalkas, inträder höjning av blodtrycket, vilket medför obehag och risker. A. kan ej botas. Besvären lindras med hjälp av läkemedel. Ett lugnt levnadssätt med särskild matordning samt inskränkning av förbrukningen av sprit och tobak motverkar förkalkningens vidare utbredning.Arte’sisk brunn, borrbrunn, i vilken vattnet på grund av det tryck, för vilket det är utsatt, kastas upp i en stråle över mynningen.

ArthrFtis, se Artrit.

Arthropo’da, se Leddjur.

Arthur [a’thur], C. A., 1830—86, Förenta Staternas tjugoförste president.

Artificiell’, konstgjord, onaturlig.

Artik’el kallas språkvetenskapligt ett ord el. en ändelse, som tillägges ett substantiv för att ange bestämd el. obestämd form t. ex. det stora hu-s e t, ett lius.

Artikulation, ledfogning, ledgång. Ljudformning, uttal.

Artilleri, benämning på det truppslag, som är beväpnat med eldvapen av sådan tyngd och storlek (kanoner, haubitser, mörsare), att för deras förflyttning normalt måste användas dra-gare el. mekaniska hjälpmedel. Man skiljer alltefter det ändamål, för vilket A. är avsett att användas, mellan fältartilleri, kustartilleri, fästningsar-tilleri och luftvärnsartilleri etc. — Kanoner användes första gången av morerna i Spanien under första hälften av 1300-t. I Sverige användes kanoner (kärrebyssor) först under 1400-t. under Engelbrekts och Karl Knutssons fälttåg. Gustaf II Adolf var en nydanare på artilleriets område genom en vidsträckt användning av lättare kanoner, som kunde åtfölja trupperna. Fredrik II i Preussen, som införde det ridande artilleriet, och Napoleon I äro ävenledes märkesmän i artillerihistorien. Teknikens utveckling under 1800-t. har även för artilleriets vidkommande medfört genomgripande omvandlingar. Under världskriget har artilleriets betydelse för krigföringen visat sig än större än tidigare. Artilleripjäserna ha blivit grö.vre, projektilerna större och sprängämnena kraftigare, samtidigt som de moderna tekniska transportmedlen möjliggjort användning i fältkriget av pjäser, som med äldre transportmedel endast skulle kunna ha använts i fästningar el. på örlogsfartyg.

Ar’tium [-tsi-], lat. Examen A., i Danmark och Norge använd benämning på studentexamen.

Artois [arrtoa’], näst Flandern det nordligaste av de gamla landskapen i Frankrike. Skådeplats för häftiga strider under världskriget.

ArtrPt, ledinflammation, kan bero på ledgångsreumatism, inträngande varbakterier, tuberkulos m. m. A r-t h r i’ t i s d e f o r’ mans uppträder hos äldre personer som en fortskridande förstöring av en led (höft, knä) och anses närmast bero på för stark belastning el. påfrestning av leden.

Artur-sagan kallas den litteratur, som under medeltiden uppväxte kring

de många sägnerna om konung Artur. Denne antages vara en brittisk ko* nung på 400-talet, som på 800-t. återfinnes i en del krönikor. På 1100-t. uppblomstrade i Frankrike en. liel litteratur av Artur-sagor. Under de följande århundradena fördes dessa vidare in i hela den europeiska litteraturen. En del A. handla om sökandet efter den heliga Graal, d. v. s. Jesu nattvardskalk. Andra åter skildra ”riddarnas av runda bordet” äventyr.

Artä’r, pulsåder.

A’rum, växtsläkte, familj Aracea*, har pilformade blad och blomkolv med han- och honblommor, omgiven av ett hölster. Svart Kalla (A. iDalsesti-nurn var. sanctum) har sammetssvart hölster och odlas som krukväxt. M unkmössa (A. maculatum) finns förvildad i Skåne.

Arvfurstens palats, vid Gustaf Adolfs torg i Stockholm, ombyggdes

1783—94 till bostad åt Adolf Fredriks dotter, prinsessan Sofia Albertina, vilken sedan testamenterade det att innehas av Sveriges äldste arvfurste. Det inlöstes 1902 av staten. Räntan pä köpeskillingen utgår till vederbörande prins, f. n. prins Gustaf Adolf. I A. har utrikesdepartementet sina lokaler.

Arvidsjaurs kyrkostad, municipalsamhälle i A. socken vid By ske älvs övre lopp, Lappland. 500 inv.

Arvika, stad vid Glafsfjorden, v. Värmland, 7,640 inv. Stora mekaniska verkstäder (Arvikaverken, tillverkning av lantbruksmaskiner; Svenska grep-och skyffelfabriks-A.-B.). Stor to-baksfabrik. Pianofabrik.

Ar’vode, ersättning, betalning.

Arvskatt är lägre för bröstarvingar, högre för mera avlägsna släktingar.

A. uttages som stämpelavgift å bouppteckning och kan uppgå till högst 20 %.

Arvskifte, fördelning av den i bouppteckningen efter en person uppgivna egendomen mellan arvingarna. Två ojäviga vittnen fordras och över

A. uppsättes en skriftlig berättelse, arvskiftesinstrument. I händelse enighet ej kan nås, avgör domstol.

As. — 1. Det äldsta romerska myntet.

— 2. Kem. tecken för en atom arsenik.

Asar är ett forngermanskt ord, som betyder ”gudomsväsenden” el. ”halvgudar”. Ursprungligen var Tor den förnämste guden, men sedermera började vikingarna betrakta Oden som asarnas härskare. Bland A. märkas utom Oden och Tor följande gudar: Balder, Tyr, Brage, Heimdal, Höder, Vidar, Vale, Ull och Forsete. Asyn-jor kallades deras makor och systrar, såsom Frigg, som var gift med Oden, och vidare Saga, Nanna, Idun m. fl. De s. k. vanerna voro av gudomligt ursprung och en del ay dem räknades stundom till A., såsom t. ex. Njord och dennes barn Frej och Freja.

A. hade sina boningar i Asgård, som låg på Idavallen. Man kom in genom Asgrinden efter att hava överskridit Asbron, även kallad Bifrost.

Asa’sel, en ökenande, till vilken på den stora försoningsdagen judarnas överstepräst utdrev en bock efter att med händerna på djuret ha bekänt folkets synder. Därav uttrycket syndabock.

As’best, gemensam beteckning för fintrådiga avarter av liornblände och talk. Viktiga fyndorter i Kanada och Ural samt på Cypern. A. är eldfast och leder värme dåligt. A. användes därför som skyddspackning kring värmeapparater, elektriska ledningar m. m. — Asbestpapp tillverkas av A.-fibrer och talk med vattenglas som bindemedel. Asbestfärg användes ibland på träväggar för att minska eldfaran. Jfr vidare Eternit.

Asbjörnsen, P. C., 1S12—85, norsk författare och naturforskare. Utgav norska folksagor under titeln N o r-ske Folkeeventyr samt N o r-skeHuldreeventyrog Folke-s a g n. A :s verk blev av stor betydelse för den nationella diktning, som senare uppblomstrade.

Ascenden’t, anförvant i rätt uppstigande led (ex. far är A. i förhållande till son). — Descendent är anförvant i rätt nedstigande led.

Ascension [asen’sjenj, ö i Atlanten, brittisk besittning, ytvidd 88 kvkm., 250 inv. Huvudort är Georgetown. A. är viktig kabel- och kolstation.

Aschaf*fenburgr, fabriksstad vid Main i Bayern, 31,000 inv.

Ascheberg;, R. v., 1021—93, fältherre och guvernör, utmärkte sig för en glänsande tapperhet och rådighet i Karl

XI :s danska krig. Som generalguvernör över de förutvarande danska landskapen ådagalade han stor skicklighet i styrelsen.

Ascomyce'tes, en underavdelning av svamparna. Förökningen sker huvudsakligen genom sporer, vilka alstras genom fri cellbildning, ej genom av-snörning. Hit höra bl. a. Disksvampar, Kärnsvampar och Jästsvampar.

As'eot, kapplöpningsbana utanför London. I juni varje år anordnas på

A. storartade tävlingar, jämte Derby-tävlingarna de förnämsta i England.

Asepti'k är den metod, vid vilken man genom användande av bakteriefria (kokade) instrument, förband m. m. försöker undvika inträngande av smittämnen i sår. Antiseptiska, för bakterier giftiga, ämnen söker man undvara, då dessa ej äro fullkomligt ofarliga för människan.

Aserbeidja'n, sovjetrepublik i sö. Kaukasus vid Kaspiska havet, 87,000

kvkm. 2 milj. inv. Huvudstad Baku,

200,000 inv. N. delen av landet ligger inom Kaukasusbergen, medan s. delen huvudsakligen upptages av ett bördigt slättland kring floderna Kura och Aras. Befolkningen, tatarer, armenier och ryssar, lever övervägande av jordbruk och boskapsskötsel, men landets märkligaste tillgång är de rika oljefälten på halvön Apscheron n. om Baku. Produktionen av bergolja, som före kriget uppgick till omkring 8 milj. ton, uppgår nu ej till fullt hälften så mycket. A. proklamerades som sovjetrepublik sedan en bolsjevik-armé 1920 intagit Baku.

Asfalt (jordbeck), ett i naturen förekommande, fast el. tjockflytande, svart el. brunsvart ämne, som är lösligt i vissa organiska lösningsmedel t. ex. petroleum. De viktigaste fyndorterna för den naturliga asfalten, som antagligen är en omvandlingsprodukt av intorkad bergolja, äro belägna vid Döda Havet och på Trinidad. A. användes bland annat för fernissframställning och för isoleringsändamål; asfaltpapp är t. ex. papp, som på bägge sidor bestrukits med asfalt. Asfaltsten, som är en på organiska beståndsdelar fattig men på mineralbeståndsdelar rik asfalt, förekommer på många platser i Tyskland, Frankrike, Schweiz m. m. och användes bland annat till golv och gatubelägg-ningar. Asfalt framställes även på konstgjord väg ur bergolja och stenkol.

Asgam (Neophron percnopterus) är till färgen gråvit och förekommer vanligen flockvis i Afrika, sv. Asien och s. Europa. A. lever framför allt av kadaver och gör därför en viss nytta.

Asgård, se Asar.

Ashan'ti, brittisk besittning i övre Guinea, Västafrika, innanför Guldkusten. A., som kom under brittiskt välde 1896, var förr ett negerrike, vars inv. sto do relativt högt, ehuru de voro kända för sina religiösa människooffer i stor skala.

Asien, den största världsdelen, sammanhänger i v. helt och hållet med Europa; uppdelningen av detta sammanhängande kontinentalblock i två världsdelar är betingad mera av historiska än av geografiska orsaker. I v. har A. vidare förbindelse med Afrika genom det smala Sueznäset, för övrigt är världsdelen liavomfluten. Asiens ytvidd är 44,000,000 kvkm., inbegripet tillhörande öar. Folkmängden anslås till över 1,000 milj. inv., varav drygt % i Kina och % i Indien. — Norra A. ned till Kaspiska havet i v. upptages av det stora sibiriska låglandet. Centralasien bildar ett väldigt höglandsområde, omfattande Mongoliets och Tibets högslätter och ett flertal bergskedjor, av vilka den sydligaste, Hi-,/ asaaÄ<y

j---iOnnw.i-f-

'Spetsbergew , ^tNofgo)

dIn^<-°Jc \ Noira

^c&-/Xunm,

< bM j,KL

\ „.?•* säj J?S5#»

3'< / Vfui

•//., \r/<'VS-

iS Ä--W r

•e^J—r~^ OrtJäMnKffiift» i»" AT^CL

I /MTCS JSSVW

’ -^rySfcMr .«'

* W4^«® 1 s * ,x

e>-....... —

b QhM, radanfo?,.5® 4 ,

?.t<B—L..0 01x * * T

•^y-lllTroaHXu,sxcg 90° ö.lr.Greenw. 100° 11Q°

VEGETATIONSKARTA

AUSTRAbl

120° /

A.-B.KART06RAFISKA INSTITUTET

malaja, håller världens högsta toppar (Mount Everest, 8,884 m.). Mot ö. avtonar detta högland i Mandsjuriet, Kina och Bortre Indien med deras bergssträckningar. Mot v. sammanhänger det centralasiatiska höglandet med Irans och Mindre Asiens höglandsområden. Arabiska halvön upptages till största delen av ökenslätter och sänker sig från ett par tusen m. höjd vid Röda havssidan ned mot Persiska viken och Mesopotamiens lågland. Främre Indiska halvön utgöres likaledes i stort sett av en platå, 50m sänker sig fr&u v, mot Q, oclj

som i n. skiljes från Himalaja av Hindustans lågland med Indus och Ganges flodslätter, östasiens öar — Sundaöarna, Filippinerna, Formosa, Japan — liksom halvöarna Korea och Kamtjatka äro övervägande utpräglat bergiga och rika på vulkaner. Av A:s tre stora sjöar (förutom Kaspiska havet) äro Aralsjön (62,000 kvkm.) och Balkasch avloppslösa stäppsjöar nv. om det stora höglandet, medan den av höga berg omgivna Bajkalsjön, n. om Mongoliet, utrinner genom en biflod till Jenissei. Jnoin de centr*Uasiatisl*a ökenoijir&dep# finnes ett stort antal mindre, avlopps-lösa saltsjöar. Av A:s största floder märkas: i Sibirien med avlopp till Is-liavet (från v. till ö.) Ob, Jenissei ocli Lena; i Östasien Amur med avlopp innanför ön Sachalin, Hoangho ocli Jang-tse-kiang i Kina med avlopp till Gula liavet; i Sydasien märkas i Bortre Indien Mekong, Menam och Iravadi med nord-sydligt lopp, i Främre Indien Ganges och Brahma-putra, vilka floder hava gemensam mynning samt Indus, vilkas lågländer begränsa halvön i nö. och nv.: i Västasien Eufrat och Tigris, som bevattna Mesopotamiens lågland och utfalla i Persiska viken. Samtliga dessa floder, utom de båda sistnämnda, upprinna inom el. vid kanterna av det stora Centralasiatiska höglandet. — Sibirien utmärker sig för ett typiskt fastlandsklimat med varma somrar och stränga vintrar och har en medelstor nederbörd. Arabien, Iran, området kring Arålsjön och det egentliga centralasiatiska höglandet (utom vissa fjällkedjor, framför allt Himalajas sydsida) bilda ett väldigt torrområde till stor del upptaget av öknar. Främre och Bortre Indien samt Syd-kina liksom övärlden därutanför äro tropikområden och övervägande neder-bördsrika. ' Nordkina, Korea och Japan bilda ett varmtempererat område. Körande naturförhållanden hänvisas till de olika länderna och kolonierna. — Politisk indelning: Självständiga stater äro: Japan med besittningar (678,000 kvkm., 78 milj. inv.), Kina med biländer (11,100,000 kvkm., omkr. 425 milj. inv.), Siam (600,000 kvkm., 9 milj. inv.), Butan (46,000 kvkm. 0,3 milj. inv.), Nepal (140,000 kvkm, 6 milj. inv.), Afganistan (558,000 kvkm., 6 milj. inv.), Persien (1,650,000 kvkm., 9 milj. inv.), Turkiet (730,000 kvkm., 13 milj. inv.) samt de arabiska staterna Hedsjas, Asir, Jemen, Oman, Nedzjd och Hasa, Schammar (3,000,000 kvkm., 3 å 4 milj. inv.). Förenade el. förbundna med Ryssland äro Sibirien, Kirgis-republiken,

Turkestanska rep., Yttersta österns rep., Cliiwa, Bokhara, Arme-nien, Georgien, Aserbeidjan, Dagestan och Nordkaukasus (tills. 17 milj. kvkm., 39 milj. inv.). Viktigaste brittiska besittningar äro: Kejsardömet Indien, Ceylon, Straits Settlement, Malajstaterna, Britt. Borneo, Hongkong, Weihaiwei, Aden, ett flertal mindre öar i Ind. Oceanen samt Cypern i Medelhavet (tills. 5,140,000 kvkm., 330 milj. inv.). Fransk besittning är Indokina (710,000 kvkm., 19 milj. inv.), franskt mandat Syrien (168,000 kvkm., 3 milj. inv.). Huvuddelen av Sunda-öarna äro nederländska besittningar (1,500,000 kvkm., 48 milj. inv.). Filippinerna (300,000 kvkm., 11 milj. inv.)

tillhöra U. S. A. — Upptäcktshi-s t o r i a. — Redan i äldsta tider stodo de kring Medelhavet liggande asiatiska länderna i förbindelse med Europa. I och med Alexander den stores fälttåg blev Indien känt (327—324 f. Kr.) och 166 e. Kr. inträngde en romersk expedition i Kina. Först sedan mongolerna erövrat Kina, Central-Asien och Ryssland företogo européerna färder till ö. A. Särskilt berömda äro italienaren Marco Polos färder. 1498 lyckades portugisen Vasco da Gama finna sjövägen till Indien, varefter man började utforska A:s kuster och öar. Magellan upptäckte Filippinerna 1521. I Nord- och Central-Asien företogos viktiga upptäcktsfärder av ryssarna. Bland forskningsresande i det inre av A. intager svensken Sven Hedin en framstående plats.

Asimut’ för en stjärna är vinkeln mellan ett lodrätt plan genom stjärnan och jordens axel och ett plan i riktning n.—s. A. räknas från s.

Asi’ne, forngrekisk stad på Pelopon-nesos’ östkust vid Argolisviken. Av A. finnas betydelsefulla ruiner och forn-lämningar.

Asjan’ti, se A shan ti.

Ask. Enligt den fornnordiska gudasagan skapade asarna av två träd, Ask och Embla, den första mannen och kvinnan.

Ask. T. h. gren med honblomställningar och utväxande årsskott.

T. v. blad och fruktsamling.Ask, släkte av familj Oleacese, träd med parbladiga blad ocli blommor i täta vippor på bar kvist. Den V a n-1 i g' a A. (Fraxinus excelsior) finns vild i mellersta Sverige. (Se fig. å föregående sida.) Manna-asken (Fraxinus ornus) i s. Europa och Orienten ger ur barksnitt manna.

Aska, den fasta återstoden efter bränslens fullständiga förbränning, utgöres huvudsakligen av en del si.li-kater, oxider och karbonat. Pottaska (kaliumkarbonat, K_2CO_3) framställdes förr uteslutande genom utlak-ning ur träaska. En hög askhalt hos bränslen sänker betydligt dessas bränsle värde.

Askelöv, J. K., 1787—1848, journalist och ämbetsman. 1809—12 utgav han den litteraturkritiska tidningen Polyfe’m, som blev ett organ för nyromantikerna. Politisk betydelse fick den av honom år 1S30 grundade Svenska Miner’va, som bekämpade den liberala oppositionen.

Askersund, stad vid n. Vättern, s. Närke. 2,100 inv.

Aske’s, hos grekerna övning i självbehärskning, i att uthärda törst, liunger, lietta. A. betecknar numera, vanligen av religiösa åsikter betingad, överdriven försakelse.

Askle’pios, läkekonstens gud. Se Aesculapius.

Ask-onsdag:, onsdagen efter fastlagssöndagen. Namnet kommer av ett gammalt katolskt bruk att denna dag, då stora fastan före påsken börjar, beströ sig med aska.

Aslög:, enligt de danska och norska sägnerna en nordisk prinsessa, som av sin styvmoder lades i en guldharpa och kastades i liavet. Harpan flöt emellertid i land, och A. blev under namnet Kraka uppfostrad som vallflicka. Slutligen blev hon drottning i Danmark ocli kallades då Oddlaug. Enligt senare isländska författare var

A. dotter till den tappre hjälten Sigurd Fafnesbane och sköldmön Bryn-hild, hos vars fosterfader, Heimer, A. vistades. Heimer strövade senare omkring som spelman och gömde A. i sin harpa. Efter Heimers död uppfostrades A. hos en torpare, som kallade henne Kraka. A. blev slutligen gift med Ragnar Lodbrok.

Asmara, huvudstad i den italienska kolonin Eritrea i Östafrika. 2,400 m. ö. h., 15,000 inv. Svensk missionsstation.

Asmoile’us, ond demon, omtalad i Tob. 3:8.

Asov’ska sjön, en grund, stor bukt (37,600 kvkm.) av Svarta Havet, med vilket den sammanhänger endast genom ett smalt sund, Kertch, ö. om halvön Krim. I A. mynnar Don.

Asp,, blad och hänge.

Asp (Populus tremula) hör till familj Salicacese, högväxt träd med rundade, styva, lättrörliga blad. A. förekommer vild i hela Sverige. A. sprides liastigt medelst skott från rötterna och är därigenom besvärlig i trädgårdar och åkrar. Virket användes till tändstickor, pappersmassa m. m.

Asp (Aspius rapax), en till karp-fiskarna hörande rovfisk. I Sverige finnes A. bl. a. i Vänerns, Mälarens och Hjälmarens vattenområde. Den kan nå en längd av upp till en 111. och igenkännes bl. a. på sin ovanligt långa analfena. Lektid april—maj.

Asp a.’ra g: us, se Sparris.

Aspa’sia, bekant som Perikles’ förtrogna och ryktbar för sin fängslande skönhet och sin fina bildning. Hon utövade ett stort inflytande på Atens ledande kretsar på 400-t. f. Kr.

Aspek’t, anblick; utsikt; synpunkt; planeternas inbördes ställning.

Asperö, municipalsamhälle vid s. inloppet till Göteborg, v. Västergötland. 250 inv. Fiskläge.

Aspidis’tra, växtsläkte, familj Lilia-cese, har breda, lancettformade, glatta, mörkgröna blad och obetydliga blommor strax ovan jordytan. En japansk art (A. elatior) är vanlig som krukväxt.

Aspi’dium, ormbunkssläkte. Vanlig i Sverige är Träjon (A. filix mas), vars rot användes i medicinen som maskmedel.

Aspiran’t, sökande (till en tjänst etc.).

Aspiration, andning; se även Aspi-rera.

Aspire’ra. — 1. Eftersträva. — 2. Uttala ett språkljud med tillagt hörbart föregående h.

Aspiri’11, en förening mellan ättiksyra ocli salicylsyra, acetylsalicylsyra. Preparatet är patentskyddat och följaktligen dyrare än acetylsalicylsyra. Verkar liksom denna smärtstillande.

Asple’nium, ormbunkssläkte, familj Polypodiaceas, med övervintrande blad. I Sverige finnas 5 arter, vanligast Bergspring (A. trichomanes) med Xiarbladig bladskiva, sammansatt av runda småblad. Asplångcn, sjö i ö. Östergötland.

Aspudden, förstad till Stockholm, Brännkyrka församling.

Asquith, [jess’koith], H. H., f. 1852,' engelsk politiker, ursprungligen advokat. Som medlem av liberala partiet intog A. snart en framskjuten plats och var inrikesminister 1892—95 samt 1905— 08 finansminister i Campell-Banner-mans ministär. 1908—10 var A. premiärminister. Under kriget klandrades A., för att regeringen ej med tillräcklig kraft pådrev rustningarna, varför han först 1915 måste ombilda sin ministär till en koalition sministär och sedan 1916 tvangs att träda tillbaka för Lloyd George. 1918 förlorade han vid valen sin plats i underhuset, som han återvann 1920 utan att dock därför återfå sitt forna inflytande. 1925 blev A. earl av Oxford.

A’sra, arabisk stam i berglandskapet Asir i v. Arabien.

Ass, det med en halvton sänkta a.

Assagaj’, se Hassagaj.

Assa’i. mus., ett vid tempobeteckningar använt uttryck med betydelsen nog, mycket.

Assam\ brittisk provins i nö. Främre Indien, genomfluten av Brahmaputra.

140,000 kvkm. 7 milj. inv. A., som är ett av världens nederbördsrikaste områden, är till omkring en tredjedel av ytvidden uppodlat. För övrigt upp-fylles området av skogar, vilka lämna ädla trädslag, och av ogenomträngliga djungler kring flodarmarnas sump-områden. Export av té, ris, bomull, silke, teak, elfenben över Calcutta.

AssasPner, en muhammedansk seki, som bildades av Hasan Ibn Sabåli på 1000-t. Dess medlemmar utförde alla slags mord och våldshandlingar, vartill deras ledare befallde dem. Under 1100-t. höll A. hela Persien, Syrien och Palestina i ett tillstånd av fullkomlig skräckslagenhet. — Franska språket har från A. fått sitt utryclc för mördare, assassin [-säng’].

Ass dur, tonart med ass till grundton och fyra b (h, c, a och d). Parallelltonarten är f-moll.

Asseg-aj’, se Hassagaj.

Assemblée, [asangble’], fr., församling, sällskap. — A. national e, nationalförsamling.

Assens, stad på Fyen vid Lilla Bält, Danmark. 4.700 inv. — Assens Amt-rådskrets, se Odense Amt.

Asser, T. M. C., 1838—1913, nederländsk jurist, som särskilt varit verksam på den internationella rättens område. A. var medlem av den permanenta skiljedomstolen i Haag sedan 1900 och ombud för Nederländerna vid fredskonferensen i Haag 1899 samt erhöll Nobelska fredspriset 1911.

Assess’or, lat., bisittare, titel på tjänstemän i hovrätterna, kammarrätten, kammarkollegium, länsstyrelserna etc.

Assiett [asjätt-], liten tallrik.

Assigna’t kallades ett pappersmynt, som under den stora revolutionen utgavs av franska staten. Dessa anvisningar blevo emellertid så gott som värdelösa genom det orimligt stora antal, som utställdes. År 1797 indrogs A.

Assimilera, upptagande och ombildande av näringsämnen till för kroppen lämplig sammansättning. I överförd bemärkelse, tillägna sig, ”smälta”.

— Språkv. Bringa i ljudlikhet.

Assi’si, stad i Umbrien, mellersta Italien, 6,000 inv., den heliga Fran-ciscus’ födelseort. I klosterkyrkan, som är smyckad med fresker av Giotto m. fl., förvaras helgonets ben.

Assistans’ el. assistens, hjälp.

Assisten’t, biträde, biträdande tjänsteman.

Ass moll, sällan använd tonart med ass till grundton. Företecknas med sju b. Parallelltonarten är cess dur. 1 stället för A. brukar man använda giss moll.

Associated press [8essocie’itid], Amerikas förnämsta pressbyrå för nyhetsförmedling.

Association, sammanslutning, bolag. Förbindelse av föreställningar (se Idéassociation).

Assonans [assonangs’], inrim, erhålles genom upprepning av samma mitt- el. slutljud (vokal, konsonant el. bägge) i betonade stavelser t. ex. i fyZZan och villnn.

Assua’n el. Aswån, stad vid Nilens nordligaste katarakt. 11,000 inv. Ändpunkt för järnväg från nedre Egypten. Yid A. finnas väldiga, av engelsmännen uppförda dammanläggningar för regleringen av Nilens vatten, varav hela Egyptens välstånd är beroende.

Assuran’s, försäkring (mot skada, stöld o. s. v.).

Assurba’nipal, på grekiska kallad Sardanapolis, 66S—626 f. Kr., den siste store konungen i Assyrien. A. intog Egypten och utvidgade därefter sitt välde genom erövringar i Palestina, Arabien, Armenien och Elam samt lät utropa sig till konung i Babylonien. Han samlade ett dyrbart bibliotek, det s. k. Assurbanipalbiblioteket, av vilket

resterna nu förvaras i London. Det bestod ursprungligen av omkring

10,000 lertavlor.

Assy’rien, forntida rike, grundat av utvandrare från Babylonien. Det hai fått sitt namn av Assur, A :s första huvudstad och även namn på assyriernas nationalgud. Mot slutet av 1100-t. f. Kr erövrades Babylonien av den as-syriske konungen Tiglatpileser I. Under de följande årh. förlorade A. sin stormaktsställning men gjorde sig på 800-t. åter fruktat. Landet utvidgades genom erövringar fram till Medelhavets kust, och Babylonien, som gjort sig oberoende, underkuvades åter. Israel och Samarien intogos. På 700-t. förklarade sig den mäktige Tiglatpileser IV för konung av Babylonien och underkuvade Damaskus, Ju da och Israel för andra gången. Sanherib (705—G81) företog segerrika krigståg i Palestina ocli gjorde Ninive till A:s huvudstad. På 600-t. intog Assarhaddon hela Egypten och efterträddes av sina bägge söner, av vilka den äldste, Assurbanipal, blev konung i A., medan den yngre fick Babylonien på sin lott. Emellertid lade Assurbanipal snart under sig även Babylonien och gjorde erövringar i Egypten, Palestina, Arabien, Armeni-en och Elam. Efter hans död sönderföll det assyriska världsriket, och resterna därav delades mellan Medien och Babylonien, sedan Ninive intagits (606 f. Kr.). — Assyrierna tillhörde liksom babylonierna den nordsemitiska stammen. I A. vilade den förnämsta makten på hären, i det konungen var enväldig endast så länge han kunde stödja sin makt på denna. Kronan var ärftlig. På de flesta av kulturlivets områden togo assyrierna Babylonien till sitt föredöme (jfr Bildhuggarkonst och Byggnadskonst). Vetenskapen om Babyloniens och A:s kultur har fått namnet assyriologi, därför att det var i A., som man först företog utgrävningar för att fullständiga den förut mycket obetydliga kännedomen om dessa land. Talspråket i A. var en från babyloniskan obetydligt avvikande dialekt. Ang. skriv-språket se Kilskrift.

Astar’te, av babylonierna kallad Is-tar, var det grekiska namnet på en gudinna, som ursprungligen dyrkades av semiter, hettiter, mindre-asiater m. fl. Hon var sol- och mångudinna, underjordens samt fruktbarhetens gudom.

Ast,a’tisk .magnetnål, två parallellt upphängda, med varandra fast förbundna magnetnålar, som hava nordändarna åt motsatta liåll. A. är praktiskt taget okänslig för jordmagnetis-men och kari därför användas för mätning av andra magnetiska krafter.

Asteni’, kraftlöshet.

Aster. — 1. Växtsläkte, fam. Compo-sit£e, med gula diskblommor och blå, vita och röda strålblommor. Strandas ter (A. tripolium) är en vanlig strandväxt. — 2. Den vanliga träd-gårdsastern tillhör släktet Calliste-phus*.

Asterisk’ (lat. aster, stjärna), an-märkningstecken vanligen i form av en stjärna (*), som hänvisar till annan plats i texten.

Asteroi’der, småplaneter*.

Astigmatism kallas ett fel i ögats brylningsförmåga, då ljusstrålarna ej brytas lika starkt i alla riktningar. Hornhinnan buktar sig ej jämnt åt alla håll. Vid A. användes en särskild slipning på glasögonen.

Astfma, en sjukdom, som kännetecknas av plötsliga anfall av andnöd, orsakad av kramp i de finare luftrörens muskulatur. Andningen åtföljes av ett pipande läte. Genom in-sprutning av läkemedel häves krampen. Andnöd kan bero exempelvis på hjärtsjukdom men räknas då ej till egentlig astma och behandlas på annat sätt.

Aston [sesstn], Fr. W., f. 1877, engelsk fysiker. Nobelpris i kemi 1922 för upptäckten medels spektro-graf av vissa förut obekanta egenskaper hos grundämnena.

Astor [aas’-], nordamerikansk mil-jonärsfamilj. Genom donationer från medlemmar av familjen A. har det storartade Astor-biblioteket i New-York grundats.

Astrachan [-anj’], stad i sö. Ryssland 68 km. från Volgas utflöde i Kaspiska havet. Huvudstad i guver-nementet A. med c:a 130,000 inv. Handeln på Persien och Centralasien går väsentligen genom A.

Astraka’n. — 1. Se Äppleträd. — 2. Krusulliga, svartbruna lammskinn från en rysk fårras. — 3. Se Astrachan.

Astra’l, astralisk, som hänför sig till stjärnorna, stjärnlik.

Astralkropp, enligt nyplatonikerna en i människans kropp befintlig men för ögat osynlig substans, vilken ansågs vara bärare av människosjälen.

A. tänktes härröra från en utstrålning från stjärnorna och kvarleva en tid efter döden.

Astra’lljus, det ljusskimmer, som under stjärnklara nätter synes särskilt mellan Vintergatans stjärnor.

As’trofysi’k, se Astronomi.

Astrolo’g, stjärntydare.

Astrologi’, stjärntydningskonst. Den föregivna konsten att ur stjärnornas ställning kunna förutsäga framtida händelser och människors öden utbredde sig från Kaldéen till Främre Asien och Egypten, bedrevs sedan under 800—1400-talen av araberna och därefter i Västerlandet, till dess sä småningom den Kopernikanska världsåskådningen helt undanträngde denna vetenskapligt utstyrda övertro. Många av de främsta astronomerna i början av nyare tid voro även troende astrologer såsom Tycho Brahe och Automobiler I.Automobiler II.

i. Chas?i från A.-B. Thulinverken, Landskrona, A = Kylare, B = Motor, C =Va-cuumtank. D = Främre kardanknut, E = Kardanaxel, F = Bakre katdanknut, G= Bakaxelkåpa, H = Dynamo, I = Mag-netapparat med impulskoppling, J = Startmotor, K = Växellåda, L = Fotbroms, M = Ljuddämpare, N =Rambal-kar, O = Differentialhus, P = Broms- o trumma förhandbroms, R= Bensintank, a. Thulin-automobil. 3. Fiat. 4. Buick.

5. Voisin med all-whether karosseri.

6 och 7. Lastbil och omnibus fråi

Scania Vabis. 8. Modern brandkårsbil. Astronomi I.

i. Fotografi av solytan med fläckar. 2. Solkoronan och protuberanser. 3. Stor solprotuberans. 4. Fotografi av en del av månen. 5. Fotografi av månen omkring sju dagar gammal. 6. Galilei stjärnkikare. 7. Världens största re-fraktor, med 102 cm. öppning, vid Yerkes-observatoriet i Förenta Staterna. och anhängare och har spelat en viss roll i den svenska vetenskapens historia.

Atlantic city [atlän’tic sitfi], stad vid Atlanten i New Jersey, U. S. A., 50,000 inv. Amerikas förnämsta havsbadort (c:a 1 milj. badgäster ärligen).

Atlan’tis, en ofantlig sagoö, som skulle ha legat v. om Europa bortom ”Herkules stoder” (= Gibraltar sund)' i Atlanten. Platon beskriver denna ö, såsom ursprungligen omtalad hos egyptierna och såsom ett folkrikt land med hög kultur, ön skall hava sänkts i havet genom en naturkatastrof. Sagan om A. har givit upphov till en hel litteratur, som ännu i vår tid växer.

Atlantiska ocea’nen, se Atlanten.

Atlan’tisk tid, beteckning för ett postglacialt tidsskede, då ett varmfuk-tigt klimat var rådande i Nordeuropa.

At’las. — 1.1 den grekiska gudasagan en titan, som har himlavalvet på sina skuldror. A. ansågs scå längst i väster nära oceanen. — 2. Satin É-täng’], slät vävnad med glansig rätsida, ofta av silke med inslag av bomull. — 3. översta lialskotan hos ryggradsdjuren.

Atflasbcrgen, ett av flera parallellkedjor bestående bergsystem i nv. Afrika, som på ena sidan ansluter sig till de sydspanska på andra sidan till apenninska bergskedjorna. I v. Marocko når A. upp till 4,700 m., i Algier 2,300 och i Tunis 1,400 m. toppliöjder.

Atle’t, yrkesbrottare, -kapplöpare o. d. under antiken; kraftkonstnär; person med ovanlig kroppsstyrka.

Atmosfä’ren, den jordklotet omgivande luftkretsen, består huvudsakligen av syre och kväve, vartill kommer grundämnet argon, vattenånga, kolsyra och ytterst obetydliga inblandningar av en del först i senare tid påvisade gasformiga grundämnen (neon, helium, krypton) och slutligen växlande mängder små stoftpartiklar, vattendroppar och iskristaller (moln och dimma). Bortsett från vattenångan, som växlar mellan 0 och 4 % av luftens volym, ingå A:s huvudbeståndsdelar med följande volymprocent. Kväve 78.03 %, syre 20.99 %, argon

0.94 %, kolsyra 0.03 %; de övriga gaserna tillsammans mindre än

0.01 %. Denna sammansättning gäller för atmosfärens djupare delar (intill omkr. 10 km. liöjd). I de högsta luftlagren avtaga kolsyran och syret; luften blir mera rik på det lättare kvävet, och i atmosfärens yttersta, ytterligt förtunnade delar (på 60—100 km. höjd) ger detta småningom rum för de lättaste grundämnena (helium och väte). I meteorologiskt och klimatiskt hänseende spelar vat-

tenångan en betydelsefull roll (se Luftfuktighet). Så är ock fallet med kolsyran, så obetydlig halten därav än är. När den med regnvattnet tillföres jordytan, verkar den sönderdelande på mineral och bergarter och befordrar deras vittring under bildning av kalciumkarbonat, som i löst tillstånd föres till havet och där lämnar material till kalkorganismernas skal och skelettdelar samt till kalkstens-bildningen; även biologiskt har kolsyran sin betydelse, i det att den lämnar kol till växternas livsfunktioner. Genom förmultnings- och förbränningsprocesser m. m. tillföres A. å andra sidan kolsyra i stället för den genom vittring, växternas assimilation m. m. förbrukade. Kolsyran i A. verkar slutligen klimatiskt utjämnande, därigenom att den liämmar såväl solens instrålning som jordens utstrålning.

A. kvarhålles vid jordens yta genom tyngdkraften, som hindrar luftgaserna att spridas i rymden. (Små himlakroppar som månen, vilkas tyngdkraft är mycket mindre, sakna atmosfär). Luften sammanpressas allt mera, ju lägre temperaturen är och ju högre den överliggande luftpelaren är. Vid jordytan (760 mm. tryck) väger en kbm luft vid 0° 3,293 kg., på 10,000 m. höjd och — 45° är vikten blott

0.362 kg. Se vidare Lufttryck och Lufttemperatur.

Atoll’, ringformigt korallrev*.

Ato’m är den minsta del av ett grundämne, som ingår i en kemisk förening. Jfr Atomernas byggnad, Atomteori och Atomviktstabell.

Ato’mernas byggnad, kem. Upptäckten av de radioaktiva ämnena har givit forskningen nya möjligheter att intränga i själva atomernas inre byggnad. Även enligt den nya uppfattningen förbliva visserligen atomerna allt fortfarande de gentemot våra vanliga kemiska och fysiska an grepp odelbara, minsta enheter, av vilka molekylerna uppbyggas. Däremot har det visat sig, att atomerna ej utgöras av någon enhetlig minsta materiapartikel, besittande vissa egenskaper, utan av en elektrisk positivt laddad, punktformig kärna, kring vilken en el. flera s. k. /3-partiklar el. elektroner med negativ laddning kretsa i cirkulära el. elliptiska banor. Solen med planeterna skulle således ge en ungefärlig, oändligt förstorad bild av en atoms byggnad! Genom avspjälkning vid olika slags strålning av positiva a-partiklar från kärnan el. av de omkring denna kretsande jS-partiklarna kunna vissa atomer övergå i andra. Grundämnena skulle således ej vara av den oföränderliga karaktär, som man förut antagit.Tvärtom finnes det forskare, som anse dem alla uppbyggda av väteatomer.

Ato’mteori\ De kemiska grundämnena kunna med varandra bilda olika kemiska föreningar. Dessa utmärkas därav, att grundämnena i dem ingå i vissa bestämda proportioner. De kemiska föreningarna hava med andra ord en bestämd sammansättning, och övergångsformer saknas dem emellan. Vidare äro de kemiska föreningarnas egenskaper helt olika de ingående grundämnenas egenskaper. Mellan kemiska föreningar och vanliga blandningar är det således i alla avseenden en grundväsentlig skillnad. Vatten är ett exempel på en kemisk förening, bestående av grundämnena väte och syre. Om en vätgaslåga antändes, förbrinner vätgasen i luften el. i syrgas till vatten. Härvid förenar sig exakt två liter vätgas med en liter syrgas till vatten, motsvarande två liter vattenånga. På grundval av iakttagelser rörande de kemiska föreningarnas sammansättning uppställde engelsmannen Dalton i början på 1800-talet en lag, kallad lagen om de multipla proportionerna, av följande innehåll : Om två grundämnen med varandra kunna ingå flera olika kemiska föreningar, stå de viktsmängder av det ena ämnet, som kunna förena sig med en viktsmängd av det andra, i ett förhållande till varandra, som kan uttryckas med enkla hela tal. För att förklara detta förhållande uppställdes från experimentella utgångspunkter teorin om atomer och molekyler, ett åskådningssätt, som ungefär tvåtusentvåhundra år tidigare från filosofiska utgångspunkter hävdats av den grekiske tänkaren Demokritos. Enligt denna teori utgöres den minsta tänkbara

del, som kan förefinnas i fritt tillstånd av ett grundämne el. en kemisk förening, av en molekyl. Molekylen är återigen uppbyggd av ett visst antal atomer. Atom är den minsta del av ett grundämne, som kan ingå i en molekyl. Ett grundämnes atomer hava alla samma vikt (jfr dock Isotopa ämnen). Olika grundämnens atomer hava däremot alltid olika vikt (jfr Atomviktstabell). Vätgasmole-kylen [H_2] är uppbyggd av två väteatomer, syrgasmolekylen [O_2] av två syreatomer, vattenmolekylen [II2O] av två väteatomer ocli en syreatom. I kemin betecknar man de olika atomerna med begynnelsebokstaven (el. ibland med denna tillika med en annan bokstav) i grundämnets latinska namn, t. ex. väteatomen (hydrogenium) H, syreatomen (oxy-genium) O, kolatomen (carboneum) C, järnatomen (ferrum) Fe (övriga beteckningar se Atomviktstabell). Molekylernas sammansättning uttryckes

medelst kemiska formler, som ange, av vilka atomer molekylen är uppbyggd. Vattenmolekylens formel, el. som man vanligen säger, vattnets kemiska formel, är sålunda HHO el. sammanskrivet H_2O (siffran till höger nedanför ett atomtecken anger antalet atomer av detta slag). Väte-molekylens formel är II2, syremolekylens O_2. Koksaltmolekylen, som består av en atom natrium och en atom klor, betecknas med NaCl. De olika atomerna sägas besitta en el. flera valenser (bindningsmöjligheter gentemot andra atomer) el. sägas vara en- el. flervärdiga. Väteatomen H besitter en valens (är envärdig), likaså Cl, Na och en del andra. En av dessa atomer kan binda e n annan envärdig atom till en molekyl t. ex. Na-Cl. Andra atomer t. ex. syreatomen O besitta två valenser (äro tvåvärdiga). En atom med två valenser kan i en kemisk förening binda två atomer, vilka besitta en valens var, t. ex. syreatomen i vattenmolekylen H-O-H. Två tvåvärdiga atomer kunna med båda valenserna binda varandra t. ex. kolatomen och syreatomen i den giftiga koloxiden C=0. Kolatomen kan även uppträda med fyra valenser (såsom fyrvärdig) t. ex. i koldioxiden (kolsyra) 0=C=0 vanligen sammanskrivet CO_2 liksom i sumpgas (metan) CHi. Valenserna antydas ofta som i ovan givna exempel genom motsvarande antal streck mellan de förenade atomerna.

Ato'mviktstabell. Med ett ämnes atomvikt (jfr Atomteori) förstås det tal, som anger vikten av dess atom i förhållande till vikten av en atom väte, varvid vätets atomvikt sättes lika med 1. Syrets atomvikt blir i sådant fall 15.SS. Av praktiska skäl har man emellertid numera övergått till att sätta syrets atomvikt lika med 16, varvid vätets atomvikt blir 1.00S. — I nedanstående tabell angivas några av de viktigare grundämnenas kemiska beteckning och deras atomvikt.

Kemisk Atom Grundämne beteckning vikt Aluminium ____ Al 27.1 Antimon .... Sb 120.2 Arsenik .... ____ As 75.0 Barium .... Ba 137.4 Pb 207.2 Bor .... 10.!) Brom .... ____ Br 79.9 Fluor .... ____ F 19.0 Fosfor .... P 31.0 Guld .... 197.2 Helium .... He 4.0 Jod .... J 126.9 Järn .... Fe 55.S Kadmium ..... Cd 112.4 Kalcium .... Ca 40.1 Kalium .... K 39.1 Kisel .... Si 28.3 Klor .... Cl 35.5 Kobolt .... Co 59.0 Kol .... C 12.0 Koppar .... 63.6 Krom .... Cr 52.0 Kvicksilver ..... 200.6 Kväve .... N 14.0 Litium .... Li 6.9 Magnesium ..... Mg 24.3 Mangan .... Mn 54.9 Natrium .... 23.0 Nickel .... Ni 58.7 Osmium .... Os 190.9 Palladium ...... Pd 106.7 Platina .... Pt 195.2 Radium .... 226.0 Selen .... Se 79.2 Silver .... Ag 107.9 Strontium ...... Sr 87.6 Svavel .... 32.1 Syre .... O 16.0 Tantal .... Ta 181.5 Tenn .... Sn 118.7 Titan .... Ti 48.1 Torium .... 232.4 Uran .... U 238.2 Vanadin .... V 51.0 Vismut .... Bi 209.0 Volfram .... W 184.0 Väte .... H 1.0C Zink .... Zn 65.4 Ato'mvärde, valens, se Atomteori.

Atoni', förslappning av kroppens vävnader el. organ.

A'tos, bergudde i Egeiska havet på halvön Kalkidike, Grekland, med ett 20-tal grekisk-katolska kloster, som under turkisk överhöghet utgjorde en självständig republik. I klostren finnas värdefulla samlingar av kyrklig konst och av handskrifter.

A tout prix [a to pri'], fr., till vad pris som helst, ovillkorligen.

A'trium var benämningen på det förnämsta rummet i de gamla romerska boningshusen. A. var en stor, fyrkantig sal med en öppning i taket, genom vilken ljuset strömmade in. Under denna fanns en bassäng, som uppsamlade regnvattnet. Genom taköppningen utsläpptes även röken. Sedermera, då bostäderna blevo större och praktfullare,

användes A. endast till ett slags förhall och var då ofta omgiven av pelare. — A. kallas även förgården till de gamla basilikorna.

Atrocite't, grymhet, omänsklighet, gräslighet.

Atrofi', förtvining. A. kan bero på bristande näring el. på åldrande. En begränsad A. orsakas av tryck el. av overksamhet (t. ex. hos en muskel) m. m.

Atropi'n, en växtbas, alkaloid, som är det verksamma ämnet i Bella-donna. A. verkar förlamande på

vissa nerver, som reglera svettning, hjärtverksamhet, ögats inställning m. m. och användes i medicinen pä grund av dessa egenskaper. Särskilt användes det inom ögonläkekonsten för att vidga pupillen.

Attacca [-ak'a], utan avbrott, avser att en sats skall följa utan paus efter en annan.

Attaché, fr., lägre tjänsteman inom utrikesrepresentationen.

Attachcment [attasjmang'], fr., tillgivenhet, förkärlek, böjelse.

Attack', anfall, angrepp, stormning.

Atterberg, Kurt, f. 1887, tonsättare, har bl. a. skrivit fem symfonier, operorna Härvard harpolekare och Bäckahästen samt baletten De Fåvitska jungfrur n a.

Atterbom, P. D. A., 1790—1855, nyromantisk skald, blev 1828 professor i filosofi i Uppsala men bytte 1835 ut denna befattning mot den nyinrättade professuren i estetik och modern litteratur. 1839 blev A. medlem av Svenska Akademin. A. var en av förgrundsfigurerna i den litterära strid, som fördes mellan nyromantikerna och akade-misterna. I den nyromantiska tidskriften Phosphoros samt i den av honom själv utgivna Poetisk Kalender (1810 —1S22) offentliggjorde A. flera dikter (Epilog, Blommorna). I prologen till Pliosphoros gav A. den nya skolans program. Det betydelsefullaste av A:s alster är sagospelet Lycksalighetens ö, vilket genom sin levande fantasi och omväxlande, färgrika framställning är ett poetiskt verk av stort värde. I sagospelet äro inflätade visor och romanser (Vindarnas sånger. Svanvits sång, Astolfskvädet). Bland A:s skrifter märkas en del estetiska avhandlingar, varav de förnämsta ingå i Svenska siare o c li s k a 1-d e r.

Attes't, skriftligt bevis el. intyg.

Atfika, halvö i sö. Grekland med huvudstaden Aten, n. om Eginaviken. Delvis uppfyllt av kala kalkstensberg, som nå höjder upp till 1,400 m. Odling a.v oliver och fikon.

Att'ila, d. 453, blev år 433 hunner-nas konung. Han grundade av asiatiska folkstammar ett väldigt förbund och erövrade stora delar av Europa. År 450 inföll han med en jättehär i Gallien. Den västromerska fältherren Aetius hade lyckats organisera en liär, till vilken större delen av västra Europa bidragit. På Katalauniska fälten i nuvarande Frankrike blev det en avgörande drabbning år 451, som slutade med Attilas nederlag.

Attfisk, syftande på, som har beröringspunkter med antikens Attika, särskilt Aten.

Atfiskt salt, fint skämt. Uttrycket förekom först hos de gamla romarnasom anspelning på atenarnas spirituella sätt att skämta.

Attity'd, hållning; avsiktligt instuderad kroppsställning.

Attrahe'ra, draga till sig.

Attraktion, tilldragning. Dess motsats är r e p u 1 s i o n, bortstötning. En positivt elektriskt laddad kropp repelleras av en annan med positiv elektricitet laddad men attraheras av en negativt elektriskt laddad. Planeterna attraheras av solen. Attraktionen antogs förr bero på en ren av-ståndsverkan, som olika kroppar kunde utöva på varandra. Jfr i övrigt Elektricitet och Gravitation.

Attrapp', snara; överraskning; fodral o. d., liknande ett visst föremål.

Attribu't, tillbehör, kännetecken. Inom satsläran sammanfattas under benämningen A. de delar i en sats, som

stående invid ett substantiv bestämma detta, ex. ögon blå, En vacker morgon. Vanligen utgöres A. av ett adjektiv. Om A. utgöres av ett sub-stantiviskt ord i genitiv, ex. Gossens bok, kallas det genitivattribut.

Attundaland, de östligaste, vid kusten liggande av de tre uppländska folklanden. A. omfattade 8 liundaren el. härad.

Aty'pisk, ojämn, oregelbundet förlöpande.

Au, kem. tecken för en atom guld (Aurum).

Au ber [åbä'r], D. F. E., 1782—1871, fransk tonsättare, mycket populär som operakompositör. Hans förnämsta operor äro Den stumma från P o r'-t i c i och F r a D i a v o'l o.

Aubrie'tia, växtsläkte, av vilket en art (A. deltoidea) ofta odlas som in-fattningsväxt på stenpartier. Gråa blad och violetta blommor.

Auckland [å'ldand], Nya Zeelands största stad och viktigaste hamnstad, belägen på Nordön. 168,000 inv. A. var 1840—64 Nya Zeelands huvudstad. Universitet. .

Au courant [å korang'], fr., inne i, ha väl reda på (ex. vara au courant med politiska förhållanden o. d.). — Hand., till gångbart pris el. under löpande termin.

Aiidhiimb'la var enligt den nordiska gudasagan en ko, som i tidernas början uppstod av rimfrostdroppar och vars mjölk livnärde jätten Ymer. Då A. slickade på de salta rimfroststenarna, framkom Bure, som blev gudarnas stamfader.

Audien's, företräde hos person i framskjuten ställning.

Andiofo'n, en ljudförstärkande apparat, som användes av döva personer.

Audio'nlampa, se Radio.

Audito'rium, hörsal; åliörarskara.

Auditö'r, juridiskt utbildad civiltjänsteman, vanl. av kaptens rang, som

biträder militära myndigheter i ärenden, där juridisk insikt är behövlig.

A'uer, Ignaz, 1846—1907, tysk socialdemokratisk politiker. Riksdagsledamot från 1S77 med korta avbrott. Intog en ledande ställning i det tyska socialdemokratiska partiet.

A'uer, K., f. 1858, österrikisk kemist, uppfinnare av Auerljuset el. gasglöd-ljuset.

A'uerb,ach, B., 1S12—82, tysk författare, bekant för sina mästerliga folklivsskildringar från s. Tyskland (By historier från Schwarz-w a 1 d).

A'uerbachs källare, befintlig i en byggnad i Leipzig, där enligt traditionen Faust skall ha upplevt en del av sina äventyr.

A^iermetall, cerjärn, en legering mellan cer och järn, som ger gnistor, om den repas av stål el. andra hårda föremål. Användes i moderna elddon, där gnistorna få tända en bensinveke.

A'uerstädt, by i provinsen Sachsen i Tyskland, där fransmännen under Davoust 1806 slogo den preussiska huvudhären samma dag som Napoleon vid Jena besegrade en annan preussisk armé.

Augereau [åsjrå'], P. F. C., 1757— 1816, var son till en arbetare i Paris, blev sedermera marskalk av Frankrike. Han var en av Napoleons ryktbaraste generaler. I slaget vid Eylau kommenderade lian, fastbunden på hästryggen, trots hög feber sin härstyrka.

Augi'as, enligt den grekiska sagan en konung, som ägde stora boskapshjordar, vars stall ej rengjorts på trettio år. Herkules fick sig ålagt att utföra detta, vilket han gjorde genom att leda en flod genom stallet. Denna bedrift räknas som ett av lians tolv storverk. — Augiasstall användes som beteckning på något mycket smutsigt och

vanvårdat.

Augier [ås/-je'j, G. V. E.f 1820—89, fransk skådespelsförfattare. Till de förnämsta av hans komedier höra Klädeshandlaren och hans son, Giboyers son och Notarien Guérin.

Augi't, ett till pyroxen-gruppen hörande silikatmineral av ungefär samma sammansättning som horn-blände, vanligen (i motsats till hornbl.) bildande korta prismatiska kristallkorn; ingår såsom väsentlig beståndsdel i flera bergarter, såsom gabbro, diabas, basalt. En ljus, grönaktig varietet, malakolit, förekommer ofta i våra järnmalmsfält.

A'ugsburg, stad i sv. Bayern. 155,000 inv. A. genomflytes av floden Lech, biflod till Donau. Redan under 1600-talet var A. känt för sina stora vä-verier och spinnerier. Den moderna industrien, gynnad av riklig tillgång på vattenkraft, omfattar samma branscher liksom även maskinfabrikation.

A. anlades under årtiondet före Kr. av romarna och liade sin största blomstringstid under 1400- och 1500-talen och äger från denna tid märkliga byggnadsverk. Under reformationen spelade A. en betydande roll (A:ska bekännelsen). A. innehades av svenskarna 1632—35.

A'ugsbiirgska bekännelsen, en bland den protestantiska kyrkans grundläggande bekännelseskrifter, består av

28 artiklar till huvudsaklig del författade av Melankton 1530. A. framhåller särskilt avvikelserna mellan den katolska och protestantiska läran.

A'ugur, teckenskådare el. teckenty-dare. De gamla romarna tillsatte särskilda män, vilka skulle giva akt på vissa tecken, såsom fåglarnas flykt och läten m. m. och ur dessa avläsa gudarnas vilja.

A'iigur-löje kallas ett leende av hemligt samförstånd mellan invigda, dä de se en oinvigds vördnad för deras föga vördnadsvärda hemligheter. Uttrycket förskriver sig från Cicero, som skall hava yttrat, att han ej förstod, hur en offertydare (augur) kunde möta en ämbetsbroder utan att skratta.

August II, 1670—1733, konung av Polen samt kurfurste av Sachsen. Anföll Sverige år 1700. Genom freden i Altranstädt 1706 tvang Karl XII honom att avstå från den polska kronan, som han dock återtog 1710. A. är särskilt bekant för sin stora kroppsstyrka, vilken förskaffade honom tillnamnet ”den starke”, samt för sina kärleksäventyr, främst förhållandet till Aurora Königsmarck.

Augusta^a-syno^len, svenskt-prote-stantiskt kyrkosamfund i U. S. A., uppkallat efter Augsburgska bekännelsen (Confessio Augustana) och grundat 1860 i Chicago.

Augusta Viktoria, 1858—1921, dotter till Fredrik av Schleswig-IIolstein-Sonderburg-Augustenburg, förmäldes år 1881 med prins Vilhelm, sedermera konung av Preussen och som kejsare av Tyskland, Vilhelm II.

Augustenborg, danskt slott på ön Als, efter vilket en sidogren av danska kungahuset uppkallats. — Kristian August, prins av A., 1768—1810, var svensk tronföljare (se Karl, svenska prinsar 2.).

AugustPner, eremitorden, en tiggarmunkorden uppkallad efter kyrkofadern Augustinus. Luther var medlem av A., som hade stor utbredning i Tyskland och Frankrike men aldrig nådde Sverige.

Augusti'nus, A. A., 354—430, kyrkofader, förde som yngre ett vilt och utsvävande liv men genomgick en om-

vändelse och blev biskop i Hippo i Afrika 387. Hans Bekännelser ha psykologiskt intresse. Hans lära om arvsynden har haft betydelse för pre-destinationsläran. Från Adam ärver alla människor en syndig natur, mot vilken den egna kraften intet förmår. Guds nåd räddar dock en del utvalda till evig salighet.

Augustipäron kallas några tidiga päronsorter bl. a. larsmässpäronet, som är litet och gröngult.

Augus'tus, 63 f. Kr.—14 e. Kr., Roms förste kejsare, hette förut Cajus Julius Csesar Octavianus och adopterades av Ciesar. Efter Caesars mord kom han i strid med fältherren Antonius om makten, vilket slutade med Antonius' död. Under stora högtidligheter intågade A. som segrare i Rom år 29 f. Kr. A. bibehöll de yttre formerna för det republikanska styrelsesättet men var i verkligheten envåldig, i det han tillförsäkrat sig alla de ämbeten, som

följdes av den högsta makten. Under A:s styrelse fullbordades erövringen av Spanien, men däremot förlorades genom fältherren Varus' nederlag (se Arminius) de romerska besittningarna i Germanien. A. var klok och måttfull söm statsman samt var kulturellt och konstnärligt intresserad. Under hans tid levde de stora romerska skalderna Horatius, •Vergilius, Ovidius m. fl. samt den berömde historieskrivaren Livius. — Augustus, "den höge", "den vördnadsvärde", var en titel, som den romerska senaten år 27 f. Kr. gav Augustus II Octavianus och som sedan medföljde denna värdighet.

A'uka-Tor, oriktig form för Oku-Tor, Åk-Tor, ett binamn på Tor.

Auktio'n avser att bringa avtal till stånd genom fri tävlan mellan spekulanter. Vid A. i uppslag el. överbuds-auktion sker försäljningen till högstbjudande. A. i avslag el. underbuds-auktion börjas med ett för försäljaren gynnsamt anbud och fortsättes med utropande av mindre gynnsamma, tills överenskommelse sker. På detta sätt försiggår ofta A. angående leveranser, arbetsbeting m. m.

Auk'tor, autor, författare, sagesman.

Auktorise'ra, bemyndiga, ge stöd åt.

Auktorite't, autoritet, laglig ämbets-myndighet; anseende, förmåga att inge respekt, erkänd sakkunnig.

A'ula, forntida förgård; akademisk högtidssal.

Aulin, T. B. V., 1866—1914, violinist och kompositör. Han blev konsertmästare i hovkapellet 1889 och var sedan dirigent i Stockholm och Göteborg. Från år 1887 anförde han en stråkkvartett, Au lin ska kvartetten. Till A :s förnämsta kompositioner höra tre violin konserter..-B. KARTOGRAFISKA INSTITUTET Au revoir [å rövoa'r], fr., "på återseende", adjö.

Aurignae-rasen [årinjack*]. I en grotta i Aurignac i s. Frankrike har man funnit skelett, tillhörande stenåldern, vilka ur rassynpunkt intaga en mellanställning mellan den äldre Ne-anderthalrasen och nu levande européer, dock stående närmare de senare.

Auro'ra, morgonrodnadens gudinna i den romerska gudasagan.

Auro'ra, daglig soc.-dem. tidning i Ystad.

Auro'ra-förbundet i Uppsala var ett litterärt sällskap 1807—10, som stiftades av Atterbom och hans vänner.

FAurore [lårå'r], daglig tidning i Paris grundad 1897 för att framtvinga revision av Dreyfusprocessen. Zolas bekanta J'accuse (Jag anklagar) publicerades där i jan. 1898. Tidningen var länge Clémenceaus organ.

A usance [ysang's], fr., A uso, it., enligt handelsplatsens bruk, enligt den brukliga tiden (ex. för en växels uppvisande till inbetalningen).

Auskultan't, person, berättigad att åhöra men ej deltaga i ett verks el. institutions förhandlingar.

Auskultation, avlyssnande • av ljud från inre organ (lungor, hjärta). A. sker antingen direkt el. medelst hörlur.

AuspFeier, de teckentydningar, som anställdes av de romerska augurerna, då någon betydelsefull handling skulle utföras. Senare kom A. att avse även själva tecknen och betydde också ledning, framtidsutsikter.

Aust-Agder fylke, norskt fylke vid Skagerack. 9,349 kvkm. 75,000 inv., därav 18,000 i fylkets städer: Risör, Tvedestrand, Arendal (residensstad), Grimstad och Lillestrand.

Austen [å'stin], Jane, 1775—1817, engelsk romanförfattarinna. Hennes miljö är den engelska prästgården och herresätet, vars typer skildras med en utsökt, ofta bitande ironi, i en jämn, lättflytande stil. I komposition och karaktärsteckning står hon jämsides med Englands främsta. Bland romanerna märkas Stolthet och fördom, Emma, North-anger Abbey.

A'usterlitz, stad i Tjeckoslovakien.

— I slaget vid A., även kallat "tre-kejsarslaget", besegrade Napoleon år 1805 de ryska och österrikiska kejsarnas

förenade arméer.

Austin [å’stin], huvudstad i Texas (U. SA.). 35,000 inv. Universitet.

Austra’lien som världsdel räknas omfatta förutom den stora ökontinen-ten A. med Tasmanien även öarna Nya Guinea* och Nya Zeeland* jämte Stilla Havets otaliga mindre öar och ögrupper (Oceanien). Även med denna omfattning är A. den minsta

av världsdelarna; 8.9 milj. kvkm. (Europa: 9.9 milj.) och även den foin-fattigaste: 8.5 milj. inv. — Vanligeu användes namnet A. blott för att beteckna den stora ön A., Australkonti-nenten jämte Tasmanien, vilka utgöra Commonwealtli of Australia, ett britt, dominion. Detta omfattar 7.7 milj. kvkm. (varav Tasmanien 68,000 kvkm.) och 5.8 milj. inv. (1924). — Naturförhållanden. A :s kuster äro föga sönderskurna. I n. intränger Car-pentariaviken, som i ö. begränsas av Yorkhalvön, den s. kusten är svagt in-åtsvängd och bildar Stora Australbuk-ten, f. ö. finnas endast mindre vikar, där kusterna äro bergiga el. kring flodmynningar. Mellersta och v. A. är ett slättland med endast obetydligare, lägre bergområden. Längs A:s ö. kust löpa däremot ganska mäktiga bergskedjor, vilka i s. nå sin högsta höjd och kallas A:s Alper. Inom dessa ligger A:s högsta topp Mount Townsend (2,241 m.). Från bergområdena flyta mot ö. korta men vattenrika floder, mot sv. och nv. längre men tämligen vattenfattiga floder. Störst är Murray med bifloder (Darling m. fl.), som utrinner på s. kusten. I övrigt äro A:s floder obetydliga och oftast vattenförande endast under den neder-bördsrikare årstiden. Inom Syd-australien finnes ett antal saltsjöar, mer el. mindre fullständigt uttorkade under torrtiderna. Stora områden förses med bevattning genom borrade artesiska brunnar. Möjlighet för en stor utvidgning av odlingsmarkerna genom brunnsborrningar finnes inom skilda delar av ett sammanhängande artesiskt område på 11^ milj. kvkm. i det inre s.^ om Carpentariaviken. Det inre av A', är utomordentligt neder-bördsfattigt och visar stor skillnad i temperaturen mellan dag och natt och mellan årstiderna. Kustområdena i n., ö. och sö. liksom kontinentens sv. hörn äro nederbördsrika. — Såväl växt- som djurvärlden i A. är mycket egenartad, beroende på att A. under långa geol. tidrymder ej haft någon landförbindelse med den övriga världen. Särskilt karakteristiskt för A:s flora är eukalyptusträdet och till samma släkte hörande buskar. Omkring de rena ökenområdena i det inre utbreda sig vidsträckta savanner med glesa eukalyptusbestånd el. torra buskskogar. • Efter den nederbördsrika östkusten finnas regnskogar med eukalyptusarter, palmer, lianer o. s. v. Av vanliga däggdjurstyper förefinnas blott råttor, dingohunden och flädermöss, medan däremot kloakdjur och ett stort antal pungdjursarter äro utmärkande för landet. Mest känd bland de sistnämnda är kängurun. Av de av europeerna införda husdjuren hakaninerna förökat sig så våldsamt, att de blivit bland A:s värsta skadedjur. Fågelfaunan är mycket rik men liåller endast ett fåtal arter, som finnas utanför A. Bland kräldjuren märkas olika arter ödlor och ormar, bland fiskarna den egendomliga lungfisken. Befolkningen uppgår till omkr. 5.8 milj. (1924)), varav omkr. 60,000 infödingar. Rörande dessa se Australnegrer. De vita äro nästan uteslutande ättlingar till brittiska invandrare; av svenska utvandrare torde finnas omkr. 7,000. Förut importerades kineser som arbetare till guldfälten i stor skala. Numera liar den gula invandringen stoppats genom lagbestämmelser. Antalet kineser och japaner i A. torde nu uppgå till omkr.

25,000. Ungefär hälften av inv. tillhöra den anglikanska kyrkan, omkr. 1 milj. äro katoliker. Statskyrka finnes ej. Folkundervisningen står högt. Flera universitet, det största i Sidney. — Näringar. Boskapsskötsel, framför allt fåravel, är Ars främsta näringsgren, därnäst jordbruk. Båda äro högst utvecklade i Nya Sydwales. Mer än hälften av A:s åkerareal är odlad med vete. Därnäst viktigaste sädesslag äro havre, majs och korn. Fruktodling. Värdet av jordbruks-prod. uppskattades 1923 till 84 milj. pund, av den exporterade ullen till 57 milj. pund. Kreatursstocken uppgick 1922 till 79 milj. får, 14.3 milj. hornboskap, 2.4 milj. hästar och 1 milj. svin. — A. har ett rikt givande bergsbruk; värdet av dess prod. beräknades för år 1923 till 22 milj. pund, varav nära hälften kommer på stenkolsbrytningen. Guld utvanns samma år till ett värde av 3.2 milj., silver och bly

3.5 milj. och koppar 1.2 milj. pund. Kolfälten ligga till största delen i Nya Sydwales, de största guldfälten i Västaustralien, bly och silvergruvorna i Nya Sydwales. — Författning.

A. utgör ett dominion i det Brittiska väldet, omfattande de sex staterna Nya Sydwales, Victoria, Queensland,

Sydaustralien, Västaustralien och Tas-mania jämte Nordterritoriet, vilket står under dominiets förvaltning, liksom även Britt. Nya Guinea. Högsta myndigheten innehaves av en av engelska konungen utsedd generalguvernör, vid vars sida står en parlamentarisk regering samt ett parlament, bestående av Senat och Representanternas hus. — Historia. Under 1500-t :s början upptäcktes A. av europeiska sjöfarande. Det dröjde länge, innan A. blev närmare känt, och det var till stor del genom J. Cooks färder, som A. blev grundligare utforskat. Cook ställde A. 1770 under engelsk överhöghet. Alltsedan 1788, då en kontingent på ungefär 800

förbrytare sändes till A., användes

A. som deportationsort. Snart började även en frivillig invandring. Ännu i början på 1800-t. hade man emellertid föga kännedom om det inre av A. Utforskandet utfördes av australiska upptäcktsresande, vilka företogo djärva färder. Trots detta finnas ännu outforskade områden i A. Fram mot mitten av 1800-t. upphörde

A. att vara deportationsort för brottslingar. Massor av immigranter strömmade emellertid till A. vid denna tidpunkt, beroende på guldfynd, som gjorts i Victoria, samt på att boskapsskötsel visat sig mycket givande. Flera stater bildades, vilka erhöllo stor självständighet i förhållande till England. Mot slutet av 1800-t. framträdde en strävan att förena de australiska staterna till ett statsförbund. En förbundsförfattning utarbetades, som antogs av det engelska parlamentet (Commonwealth Act 1900), ocli 1901 samlades det australiska statsförbundets första parlament. A. understödde kraftigt England under världskriget med såväl här som flotta, vilken skapats åren före världskrigets utbrott. A. deltog 1919 i fredskonfe-rensen i Paris, där det beslöts, att A. skulle få överhöghet över en del förutvarande tyska kolonier s. om ekvatorn. Till följd av vissa lagar riktade mot japanernas invandring till A., har

A. på sista tiden kommit i spänt förhållande till Japan.

Australnegrer, urinvånarna i Australien, finnas nu till ett antal av c :a

60,000, de flesta levande som nomader på ett mycket lågt kulturstadium. Hudfärgen är brun till svart, håret yvigt, vågigt, ögonbrynsbågarna äro kraftigt framskjutande, näsan är kort och bred med tvärställda näsborrar och underkäken framskjutande. A. höra med hänsyn till såväl den fysiska raskaraktären som kultur och begåvning till de lägst stående människoraserna. Se Bil. Människoraser II.

Aus’tria, lat. och eng. [å’stria], namn på Österrike.

Autarki’, envälde.

Auten’tisk, äkta. — Autentici-t e’t, äkthet, tillförlitlighet.

A’uto, grek., själv, egen, användes i sammansättningar.

Autobiografi’, levnadsteckning över en person, författad av honom själv, självbiografi.

Autodafé’. Ursprungligen namn på inkvisitionens domslut kom A. sedermera att beteckna själva utförandet av domen. I en procession fördes de dömda samt liken av de under tortyren avlidna och bilder av de frånvarande dömda till ett bål, där de brändes. De, som i sista stund av-svuro sin villfarelse, erhöllo förmånen att strypas, innan bålet tändes. A. utgjorde förr omtyckta folknöjen sär-sicilt i Spanien, där den sista A. uppges lia ägt rum 182G.

Autodidakt, självlärd, person, som själv tillägnat sig sin bildning.

Autoge’n svetsning och skärning, metallers hopfogande eller skärning med hjälp av en låga som erhålles genom blandning av syrgas med ace-tylen, vätgas eller bensin.

Autogra’f, egenhändig skrift, oftast namnteckning.

Autokra’t, envåldshärskare.

Automat. — 1. Maskiner el. mekaniska anordningar, som genom ett enkelt handgrepp bringas att utföra funktioner av olika slag. — 2. Restauranter, på vilka publiken får betjäna sig själv och där för serveringen

användas automatiska anordningar.

Automobil. De första försöken med självdrivna fordon gå långt tillbaka i tiden. Fransmannen Cugnot konstruerade en ångvagn 17G9. I England gjordes försök att använda ångvag-nar i passagerartrafik på 1830-t. Först sedan explosionsmotorer, drivna av bensin, uppfunnits på 1860.-t., blev det möjligt att konstruera praktiskt användbara A. Maskinen kunde nu göras effektivt arbetande utan att bliva för tung. De första motordrivna A. gjordes av Daimler och Benz. Den första droskautomobilen i Stockholm insattes på försök i trafik 1905. A :s utveckling nar gått mycket hastigt och för närvarande finnes betydligt mer än ett tjugutal milj. A. i bruk i världen.

Numera har fabrikationen standardiserats, och byggnaden av olika A. är i huvudsak likartad. I regel drives A. av en explosionsmotor, byggd enligt 4-taktsystemet. När gasblandningen bringats att explodera i cylindern medelst en elektrisk gnista, drives kolven i cylindrarna nedåt, vid uppgåendet utdrivas förbränningsgaserna, därefter går kolven åter nedåt och nu insuges ny gasblandning och vid nästa uppgående sammanpressas gasen. Härefter inträder ny explosion etc., som alltså inträffar på vart fjärde slag. Kolvens upp- och nedgående rörelser överföras i en roterande rörelse hos en axel. Genom en läderbeklädd konkoppling el. en lamellkoppling överföres rörelsen på en axel, som går till växellådan. När denna koppling är frånslagen (genom nedtryckning av en kopplingspedal) kan man med hjälp av växelspaken införa kugghjulskopplingar för olika varvantal i växellådan. På så sätt kan man inställa utväxlingen så, att motorn går lagom fort i förhållande till vagnens hastighet. Från växellådan överföres den roterande rörelsen medelst kardanknutar och kardanaxel

till bakhjulen. Den s. k. differentialväxeln är en kugglijulsanordning, som möjliggör, att bakhjulen t. ex. i en kurva gå med olika hastighet. Det hjul, som går på utsidan av kurvan, går fortare än det, som går på insidan. Igångsättningen av motorn sker vanligen med hjälp av en elektrisk motor, som får kraft från ett ackumulatorbatteri och som, när strömmen påsläppes, vevar igång motorn. Ackumulatorbatteriet laddas åter upp av en generator, som drives av motorn, när denna är i gång. Den av generatorn producerade elektriska strömmen åstadkommer också den gnistbildning i tändstiften, som får gasblandningen i cylindrarna att explodera. Av explosionerna uppvärmes motorn, men temperaturen hindras att stiga genom kring cylindrarna cirkulerande vatten, som i sin tur av-kyles vid passagen genom kylaren. Denna hålles avkyld av en av motorn driven fläkt, som suger luften förbi kylaren. Mera sällan användes direkt luftkylning -av motorn. Bensin tillföres motorn genom karburatorn, där bensin finfördelas och blandas med luften. Antingen tillföres bensinen genom insugning av motorn (va-cuumtank) el. också får bensinen rinna till genom sin egen tyngd (bensinbehållaren ligger då över motorn). Angående A:s byggnad för övrigt se Bil. Automobiler II, där även en del aiitomobilmärken finnes avbildade. Underredet i en A. kallas chassi, Överbyggnaden karosseri. Utom det vanliga helt öppna karosseriet finnas helt slutna, där chauffören sitter i samma avdelning som passagerarna. Denna typ kallas Sedan. Andra typer äro 'L i m o u s i n e, en täckt bil, där ctiauf-förplatsen är avskild genom en glasvägg. Är chaufförplatsen helt öppen och bilen f. ö. täckt kallas den k u p é. Är bakre delen av ett fast, täckt karosseri nedfällbart, kallas bilen L a u-d a u 1 e t [lådåle’]. Är överbyggnaden helt nedfällbar och med nedskjutbara fönster benämnes bilen Cabriolet [kabriole’]. På senare tid har man med viss framgång börjat använda dels ångbilar, vars ångpanna eldas med olja, dels ackumulatordrivna elektriska A. Bland senare nyheter i bilkonstruktionen märkes fyrhjulsbrom-sen, som möjliggör en snabbare broms-ning, och ballongringen, som kan hållas mindre hårt pumpad och därför ger mjukare gång.

Automobillagstiftning innefattas i lag ang. skada till följd av automobil-trafik av den 30 juni 1916, automo-bilskattelagen av den 2 juni 1922 och Kungl. förordningen om motorfordon av den 15 juni 1923. Ansvarighet för skada åligger ägaren av automobilen,såvida bilen ej brukas utan hans tillstånd. Ägaren går fri, om det bevisas, att skadan ej vållats av föraren el. av bristfälligheter å automobilen. Skatt utgår årligen för vanlig motorcykel med 15 kr.; för motorcykel med sidvagn med 25 kr. För automobil med ringar av mjuk kautschuk erlägges skatt med 8 kr. per 100 kg. årligen. Massiva ringar ocli däck beskattas vid inköp med kr. 1.50 per kg. (luftslangar äro skattefria). Denna engångsavgift är vanligen betald av försäljaren och ingår i försäljningspriset. Automobil skall besiktigas av besiktningsman samt registreras hos länsstyrelse, innan den får tagas i bruk. A. förses härvid med besiktningsinstrument samt igenkän-ningsmärke, bestående av länsbokstav och nummer (A är Stockholms stad,

B Stockholms län, C Uppsala län, D Södermanlands län, E Östergötlands län, F Jönköpings län, G Kronobergs län, H Kalmar län, I Gotlands län, K Blekinge län, L Kristianstads län, M Malmöhus län, N Hallands län, O Göteborgs och Bohus län, P Älvsborgs län, It Skaraborgs län, S Värmlands län, T Örebro län, U Västmanlands län, W Kopparbergs län, X Gävleborgs län, Y Västernorrlands län, Z Jämtlands län, AC Västerbottens län, BD Norrbottens län). Tillstånd att föra automobil har endast innehavare av körkort, vilket utfärdas av länsstyrelse, som också utfärdar kungörelse angående vilka vägar, som äro tillåtna för automobiltrafik. Per-sonautomobil får å fri vägsträcka framföras med en hastighet av 30 km. i timmen, vid fri sikt 250 m. framåt får hastigheten ökas till 45 km. i tim. I tättbebyggda orter är 20 km. i tim. högsta tillåtna hastighet. För yrkesmässig automobiltrafik fordras särskilt tillstånd av länsstyrelse. Motorcykel på över 50 kg. vikt räknas som automobil; för lättare motorcyklar gälla något mindre stränga bestämmelser. De behöva exempelvis endast ha en strålkastare vid mörker och dimma (automobil två), vidare endast en broms; automobil måste ha två av varandra oberoende bromsar.

Autonomi’, självstyrelse; ett visst statsområdes rätt att självständigt besluta i vissa frågor. Auton o!m, självbestämmande. — Autonoma nervsystemet, jfr Nervsystem.

Autosuggestion, självsuggestion, se Suggestion.

Autotonii’, självstympning, vissa djurs förmåga att avbryta en kroppsdel, svans, extremitet el. dyl. för att rädda sig och komma loss. Denna kroppsdel återbildas sedan. En del lägre djur, taggliudingar, spindlar, ödlor m. fl., lia denna förmåga.

Autotypikliché i förstoring.

Autotypi’, fotomekaniskt reproduktionssätt, varigenom man efter fotografier, målningar o. d. kan framställa klichéer. Bilden uppdelas i ett otaligt antal olika stora punkter, genom vilkas fördelning bilden erhålles.

Auvergne [åvärnj’], landskap i inre Frankrike. A. är ett högländt område med flera hundra utslocknade vulkaner (Puy-de-Döme m. fl.). Dalgångarna äro fruktbara med produktion av säd, frukt och vin. Jfr fig. till Vulkan.

Ava’l, underborgen å växel. Aval-kredit, borgen från bank, att viss person skall fullgöra visst avtal.

Avance [-vangs’], avans, försprång, förskott, vinst, behållning. — Avan-cem.ent [-mang], befordran, fram-ryckning.

Avanfgarde, truppavdelning, som har till uppgift att skydda trupp från överraskande anfall i fronten.

Avan’ti (it. ”framåt”). — 1. Daglig socialdemokratisk tidning i Rom. — 2. Daglig socialistisk tidning i Milano, med bolsjeviserande tendens.

Avant-scen [avang’sen], ”framför skådebanan”, teaterloge mellan scenen och åhörarsalen (oxöga).

Avbränning. — 1. Metallföremåls rengöring från oxidliinnor, som bildats på föremålens ytor, med tillhjälp av utspädda syror. Före A. skola ytorna befrias från fett o. d. — 2. Den materialförlust, som uppkommer vid en metallurgisk process t. ex. vid färsk-ning av tackjärn.

Avbröstning. Anspänt eldvapens skiljande från framvagnen (förställa- ren). Artilleritruppförbands ingående i eldställning.

Avdrag benämnas de första avtrycken av de i tryckformen uppsatta typerna.

Avdrlft. — 1. Vinkeln mellan ett fartygs kursriktning ocli den väg, det verkligen går på grund av vindens el. strömmens inverkan. — 2. Projektils avvikning i sidled vid skjutning med refflat vapen.

Avdunstning, gasbildning, som äger rum från fasta ocli flytande kroppars yta. A. fortgår, till dess den vid A. bildade gasens el. ångans tryck nått viss storlek (ångans maxi-mitryck), liögre ju högre temperaturen är. Vid avdunstningen bindes alltid värme, olika mycket för olika ämnen. Snabbt avdunstande ämnen (t. ex. eter) åstadkomma därför en tydligt märkbar köldverkan.

Avdunstningskoeftlcient,, det tal, som anger förhållandet mellan avdunstning och nederbörd inom ett område under en viss tid (vanligen ett år).

Avclunstningsvärme, se Avdunstning.

A-ve, lat., var hälsad. — Ave Maria, början av en populär katolsk bön till den heliga jungfrun.

Avec [aväck'], skämtsam benämning på konjak el. likör till kaffet, förkortning av fr., "du café avec le pe-tit ver re".

A've Cae'sar moritu'ri te salu'tant, lat., gladiatorernas hyllning: "hell kejsare, de till döden vigde hälsa dig".

A'vel betecknar husdjursskötsel i större skala el. i avsikt att förbättra rasbeskaffenheten. I sistnämnda fall bygger man numera på den moderna ärftlighetslärans principer, när man utväljer djur till fortplantning. Avelsföreningar av olika slag verka för stödjande av denna verksamhet. För nötkreatur finnas av staten för 4 år åt gången godkända avelscentra, som ha skyldighet att varje år salu-bjuda visst antal godkända rasrena tjurar. Avelsstationer för svin finnas i de flesta liushållssällskapsom-råden.

Avenbok (Carpinus Betulus), fam. Betulacese, om bok påminnande träd med spetsade, sågtandade blad och frukt med treflikigt skärmblad. A. finnes i s. Sverige och lämnar ett för slöjdändamål utmärkt virke.

AventFnska kullen är den näst högsta av Roms sju kullar och ligger på Tiberns vänstra strand.

Aveny', trädplanterad gata.

Aversa'lsumma, rund summa, som betalas vid köp slumpvis.

Aversio'n, motvilja, avsky, antipati.

Avertissemang', tillkännagivande, offentliggörelse, anmälan.

A'vesta, stad vid Dalälven, sö. Dalarna. 5,060 inv. A. järnverk, världens största träkolsjärnverk.

Aves'ta, heliga skrifter, tillhörande de äldsta iranska folken och de nuvarande parserna. A:s viktigaste del är de 17 gatha-sångerna el. hymnerna, vilka troligen stamma från Zara-tliuscras tid.

Avfallning. — 1. Vid trupp i kolonn-el. linjeformering övergång till annan formering. — 2. Den ofta oavsiktliga rörelse, varigenom förskeppet på ett fartyg vänder från vindriktningen.

Avföringsmedel (laxérmedel) kallas läkemedel, som användas i syfte att framkalla en påskyndad uttömning av tarmkanalens innehåll. Denna verkan kan bl. a. erhållas dels genom att tarmarna retas till kraftigare rörelser, dels genom att vattenuppsugningen i tarmarna förhindras, varigenom innehållet blir mera tunnflytande. Sistnämnda verkan ha exempelvis karls-badersalt och bittervatten och dessa äro jämförelsevis oskadliga. Däremot äro de retande avföringsmedlen mindre ofarliga särskilt vid längre bruk. Till detta slag höra ricinolja, frangula, aloe, senna m. fl.

Avhandling, vetenskaplig skrift, som söker att utreda ett ämne, särskilt sådan utgiven för vinnande av doktorsgrad.

Avhysning, se Vräkning.

AviatPk, flygkonst, se Flygväsen.

Avia'tiker, flygare.

Avicen'na, 980—1037, arabisk läkare, vars bok Canon utövat ett mäktigt inflytande under medeltiden.

Avignon [avinjång'], stad i s. Frankrike vid nedre Rliöne. 48,000 inv. Sidenindustri. Handelscentrum för sö. Frankrikes produktion av säd, vin och krapp. — 1309—77 residensstad för påvarna (jfr Stora schismen).

Avis [avi'], avi, kort, skriftligt meddelande, anvisning.

Avis au leeteur [avi' å läcktö'r], fr., "underrättelse«för läsaren", anvisning, pik, välmenande råd.

A vis’ta. — Mus. Vid första påseendet, från bladet. Jfr A prima vista.

— Hancl. Vid uppvisandet (av en växel), — A vista-kurs kallas den kurs, till vilken banker försälja utländska checker el. växlar, betalbara a vista.

Avkylning, värmeförlust till omgivningen. Inom vissa gränser är A:s hastighet proportionell mot temperaturdifferensen mellan en kropp och dess omgivning. Hastigheten beror därjämte av de olika kropparnas beskaffenhet (ytstorlek, blanka el. matta ytor etc.).

Avlat kallas den befrielse från av prästen vid bikten ålagda botövningar, som inom romersk-katolska kyr-kan under medeltiden beviljades mot att man genom gåvor understödde någon av kyrkans institutioner, en barmhärtighetsinrättning el. dyl. Kyrkostraffen uppfattades som en slags skadeersättning, vilken utplånade synden och därigenom befriade från straff även i en kommande tillvaro, från skärseld och helvete. Ånger och bättring lade man allt mindre vikt vid. Så småningom urartade detta system alltmer, och katolska kyrkan sålde befrielse från kyrkostraff ech synder, s. k. avlatsbrev, ohöljt enbart för att få inkomster. Syndaförlåtelse blev för den enskilde en ekonomisk fråga. Detta missförhållande var en av orsakerna till Luthers uppträdande och till reformationen.

Avljud, vokalväxlingar inom indoeuropeiska språk, vilka anses härröra från det indo-europeiska urspråket och äro särskilt märkbara i den germanska språkgrenen. Vissa s. k. starka verb få A. vid bildande av tempus (ex. giva-gav-gåvo-givit).

Avläggning-. — 1. Inom tryckerirörelsen använt uttryck, innebärande, att de för tryckningen använda typerna, sedan denna verkställts, återploc-kas till sina platser i stilkasten. —

2. Ett sätt att föröka trädgårdsbuskar genom att böja ned grenar i jorden och senare skilja dessa från moderplantan, när rötter utvecklats.

Avmagringsluir, se Fettsot.

Avoga’dro, 1776—1856, italiensk fysiker. Den av A. uppställda satsen inom molekylläran, som efter honom benämnes Avogadros lag, innebär, att lika stora volymer av gaser vid samma tryck och temperatur innehålla samma antal molekyler (jfr Atomteori).

Avoga’dros lag, se Avogadro.

Avplattning. Jorden har, i likhet med andra roterande himlakroppar, ej fullständig klotform; avståndet från medelpunkten till polerna är något kortare än från medelpunkten till ekvatorn (jfr Jorden). A. beror på att centrifugalkraften åstadkommer en utbuktning av de mera ekvatoriala delarna av himlakroppen.

Avrinningskoéf^icient, (el. avrinnings-procent), det tal, som anger förhållandet mellan den mängd vatten, som under en viss tid (t. ex. ett år) bort-föres från ett område genom avrinning, och den vattenmängd, som tillföres genom nederbörd.

Avrivning består i att kroppen in-liöljes i ett vått lakan och kraftigt guides. Vattnet bör ha rumstemperatur. Rätt genomförd har A. en härdande och lugnande verkan.

Avrösningsjord kallas jord, som ej är odlingsvärd (kärrmark, stengrund) och som vid laga skifte skiljes från den odlingsbara inrösningsjorden.

Avslag, se Auktion.

Avsöndring, se Körtel.

Avtal innebär en juridiskt bindande överenskommelse, som kommer till stånd genom ett anbud (offert) och ett antagande (accept) av detta anbud. Ett A. äger ej giltighet, om det slutes mellan obehöriga x^ersoner eller under hot' el. bedrägeri från endera parten eller om bestämmelserna äro outförbara. Vid avtalsbrott kan ersättning utdömas. Det är vanligt, att en viss ersättning bestämmes för avtalsbrott, men av domstol kan denna ersättning

minskas, om den befinnes obilligt hög.

Avtryck, det sista avdraget av tryckformen, tages omedelbart före tryckningen. Benämningen användes även i fråga om träsnitt, etsningar, kopparstick, litografier. Särskilt vid kopparstick och etsningar äro i allmänhet de första avtrycken bättre och mera värdefulla än de senare.

Avvikning, se Aberration.

Avvittra. Lantmäteriförrättning, som avser att avskilja från kronans mark, vad som skall tillhöra enskilda, att bestämma ägoområde som ersättning för rätt till skogsfångst på kronomark, allmänningar etc. A. är ännu ej slutförd i övre Norrland.

Avvägning. Genom A. eller nivelle-ring bestämmes höjdskillnaden mellan olika punkter i landskapet. Vid den vanliga A. (geometrisk A.) användes ett avvägningsinstrument, vars väsentligaste beståndsdelar äro en tub och ett vattenpass samt en graderad av-vägningsstång. Bestämmandet av höjdskillnaden mellan två punkter X och Y tillgår i princip på det sättet, att avvägningsinstrumentet uppställes på en tredje punkt P., varefter tuben, som med tillhjälp av vattenpasset inställts horisontellt, riktas mot den i punkten X uppställda avvägningsstången och avläsning verkställes. Härefter flyttas avvägningsstången till punkten Y, varefter ånyo avläsning äger rum. Höjdskillnaden anges av skillnaden mellan de båda avläsningarna. Vid tri-gonometrisk nivellering bestämmes vinkeln mellan horisontallinjen och sam-manbindningslinjen mellan den punkt, där det för mätningar av höj dvinklar avsedda instrumentet (t. ex. en teodo-lit) är uppställt, och en signal, som rests över den punkt, vars höjd över den första skall utrönas. Höjdskillnaden mellan instrumentet och signalen är lika med avståndet mellan dem multiplicerat med tångens för den avlästa vinkeln. Då signalens höjd över den punkt, vars läge skall bestämmas, är känt, erhålles höjdskillnaden genom en subtraktion. Vid höjdmätning med tillhjälp av barometer använder man sig av den om- ständigheten, att lufttrycket på känt sätt avtager med höjden över havet.

Avvänjning, dibarnets övergång från bröstmjölk till annan föda. Bör ske i åttonde-nionde månaden och. utföras försiktigt och med omsorg. Rubbningar " i barnens välbefinnande äro denna tid vanliga, delvis beroende på oriktigt utförd A.

Ax, se Blomma.

Axel. — 1. Sammanbindningslinjen mellan en magnets poler kallas magnetisk axel. — 2. Beträffande optisk axel se Spegel ocli Lins. — 3. Maskindel, som uppbär andra, svängande el. roterande maskindelar och därigenom förmedlar rörelseöverföring.

Axelkoppling, förbindning mellan olika delar av en axelledning. Man skiljer mellan å ena sidan fasta kopplingar, som förbinda axelpartierna på sådant sätt, att de ej under gång kunna lösgöras från varandra — ex. muffkoppling och skivkoppling, som stelt förbinda de olika axelpartierna med varandra, samt polhemsknutar, som medge viss rörelsefrihet för axeldelarna även i sidled — samt å andra sidan lösbara el. utryckbara kopplingar, som medgiva axelpartiernas särkoppling under drift — ex. tandkopplingen.

Axellager, maskindelar, som uppbära axlar, tappar o. d., så att dessa kunna rotera kring sin geometriska axel. Bärlager kallas axellager, som upptager axelns tryck vinkelrätt mot dess längdriktning. I stödlager upptages däremot trycket parallellt med rota-tionsaxeln. Den enklaste formen av bärlager utgöres av ett hål, borrat i den maskindel, i vilket axeln löper. Lager, som skola uthärda större tryck, äro till sin konstruktion mera sammansatta och bestå av flera delar (lagerkropp, överfall och lagerskål). Vid konstruktionen av lagerskålar, i vilka axlarna löpa, strävar man efter att få sådana ytor, att friktionen blir så liten som möjligt. Särskilda lagerskålar erbjuda därjämte den fördelen, att dessa, som äro utsatta för den största slitningen, kunna förnyas utan att lagret i övrigt behöver ersättas. — Vid lagerkonstruktioner av ovan antydd art uppstå energiförluster genom glidningsfriktion i lagren. I vissa moderna lager konstruktioner liar man ersatt glidningsfriktionen med den för samma tryck väsentligt mindre rullningsfriktionen. Dessa lager kallas kullager*.

Ax’elrod, P., f. 1853, rysk socialist. Bildade 1872 i Kiev den första ryska arbetarsammanslutningen för revolutionär propaganda. Tillsammans med

Plechanov m. fl. bildade han 1883 i Schweiz den första ryska soc.-dem. organisationen. Tillhör den mensjevikiska riktningen.

Axeltapp, den maskindel, som rör sig i ett axellager.

Axia’1, syftande på en axel; i en axels längdriktning.

Axio’m, självklar sats, som ej behöver bevisas.

Ax’minstcr, stad i sv. England, 2,000 inv., känd såsom ursprungsort för ax-minstermattorna. Dessa tillverkas dock numera i Wilton. A-mattorna ha invävda el. inknutna, uppåtstående ull-garnsändar el. sniljor.

AxolotF, se Amblystoma.

Axvall, municiDalsamhälle v. om Billingen, Västergötland. 290 inv. I närheten stort exercisfält (Axevalla hed) och Värnhems gamla kyrka.

Aymara’, indianstam i Bolivia och Peru.

Ayrshire-boskap [ä’rsjir] härstammar ursprungligen från grevskapet Ayrshire i Skottland och är till färgen brun med vita fläckar. Medelvikt 500 kg. Mjölkavkastningen 3—i,000 kg. per år. A. har särskilt i södra och mellersta Sverige vunnit stor utbredning.

Azale’a, se Rliododendron.

A’zev, Jevno, f. 1809, känd rysk polisspion och provokatör. Medlem av det revolutionära socialistiska partiet, där han efter 1903 var ledare av dess stridsorganisation. Avslöjades som spion av Burtsev 1908.

Azo’isk . (eg. utan liv), beteckning för de äldsta tiderna i jordens historia, från vilka inga fossil, som vittna om tillvaron av organismer, äro funna.

Azo’rerna, ögrupp i Atlanten, tillhörig Portugal och belägen omkr. 150 mil utanför detta land. 2,400 kvkm.,

232,000 inv. A. bestå av nio bergiga (högsta topp 2,320 m.) ocli av djupa dalgångar genomdragna öar av vulkaniskt ursprung. De äro ofta utsatta för häftiga jordbävningar. Klimatet är milt och sunt, växtvärlden riklig, odling av majs, vin och sy dfrukter, särskilt bananer, givande. Genom-gångshandeln avsevärd på grund av ögruppens läge i korsningen mellan viktiga sjöfartslinjer. Under världskriget var A. amerikansk flottbas.

Azte’ker, ett gammalt indianfolk i Amerika. Se Mexico.

A’zur, himmelsblå färg, även kallad ultramarin,

Azu’rkusten, benämning på ö. delen av franska Medelhavskusten (Rivieran).B

krävde lian absolut ekonomisk likställighet. Efter Robespierres fall var B. en tid terroristernas ledare. B :s anhängare kallades babouvister, och han själv liar betecknats som den franska socialismens grundläggare.

Babyloniskt trapptempel.

(Schematisk framställning.)

Ba*bels torn. I Gamla Testamentet omtalas, hur babylonierna i sin för-mätenliet ville bygga ett torn, som skulle nå upp till himmelen. Som straff härför lät Herren en förbistring komma över dem, i det var och en talade ett språk, som ej den andre förstod. På den plats, där det forna Borsippa, Babels systerstad, låg, har man funnit ruiner av ett stort tempel, som en tid ansetts ligga till grund för berättelsen om B.

Babeuf [baböff], F. N., 1760—97, fransk revolutionsman. I sin tidning Le tribun du peuple (Folktribunen)

Mandrill.

Babia’ner, hundapor, till de smalno-siga aporna hörande afrikanskt släkte med något utdragen nos och kraftig tandbeväpning med stora hörntänder. De leva i bergstrakter och klättra ogärna i träd. Hit hör Kappbabianen (Papio hamadryas). Hanen har en yvig man (kappa) varav namnet. Man drillen (Papio maimon) i Västafrika liar

ett avskräckande utseende med blå, uppsvällda kinder, röd nos och svartbrun päls. D s c h e-ladan (Theriopithecus gelada) lever i Abessiniens högfjäll.

Ba’bord, sjöterm, betecknar till vänster, då man står vänd mot fören. Om vinden kommer in om B., säges ett fartyg segla för B:s halsar.

Baby [bei’bi], eng., litet barn, spädbarn.

Ba’bylon, forntida stad vid floden Eufrat i Mesopotamien, huvudstad i Babylonien. Minnet av dess prakt, lyx och sedeslöshet finnes bevarat bl. a. i uttrycket Den Babyloniska skökan, ett smädenamn, som protestanterna använde om renässansens förvärldsligade påvedöme. Vid tiden

B, den andra bokstaven i vårt alfabet. — Den kromatiska skalans elfte ton el. den med ett lialvt tonsteg sänkta tonen h., även förkortning av basso, bas. — Kem. tecken för en atom bor. — B. som beteckning för vitsord = godkänd.

Ba, kem. tecken för en atom barium.

B. A., förkortning för Bachelor* of Arts.

Baal, ”herre”, hos de västsemitiska folken namnet på deras gudomligheter, särskilt natur- och fruktbarhets-gudar.

Baba. — 1. Slaviskt ord för kvinna, speciellt gammal kvinna. — 2. Turk. och pers. ”pappa”, fader.

Bab’bits metall, vitmetall, antifrik-tionsmetall, legering av koppar, tenn och antimon. Användes bl. a. för att minska friktionen till invändig beklädnad av lagerskålar (jfr Axellager).

Bab el-man’deb, sund mellan Arabiens sv. hörn och Afrika. Bredd 26 km. I sundet ligger den Storbritannien tillhörande, starkt befästa ön Perim, som behärskar farleden ocli därigenom sjöfarten på Asien. för Kr. f. återstod av staden endast ruiner. Jfr Babylonien.

Babylo’nien, ett uråldrigt kulturland kring floderna Eufrats och Tig-ris’ nedre lopp. B :s historia går tillbaka flera årtusenden f. Kr. Invånarna voro sumerer, ett ‘orientaliskt folkslag av okänd härkomst, och landet var uppdelat i flera småstater. Emellertid grundade inträngande semitiska stammar nya stater i B. och av dessa blev Akkad den förnämsta. Akkad utvidgades omkr. 2850 f. Kr. till ett stort välde mellan Medelhavet och Persiska viken. Konung Hammurabi, tillhörande Babylons första dynasti (2225—1926 f. Kr.), gjorde sig till herre över alla babyloniska stater, vilka han även gav en gemensam lagsamling. Omkr. 1800 inträngde i B. ett troligen indo-europeiskt folk, kas-siterna, vilka härskade ända fram pä 1200-t. f. Kr., varefter en babylonisk ätt åter kom till makten. Mot slutet av 1100-t. intogs B. av Assyriens konung. Babylonierna gjorde emellertid ständiga upprorsförsök, vilket ledde till Babylons förstöring (689). Staden återuppbyggdes dock av As-sarliaddon, vars son Samas-sum-uk-in (668—648) blev konung i B., medan brodern Assurbänipal härskade över Assyrien. ' Assurbanipal införlivade snart även B. med sitt välde, men efter hans död bemäktigade sig Nabo-polassar, av kaldéernas stam, B:s tron (625—604). Tillsammans med meder-na besegrade han Assyrien och intog Ninive år 606. Vid delningen av Assyrien fick B. därefter dess besittningar i Syrien och Palestina. Nebukadnesar II (604—561) gjorde framgångsrika härtåg till Egypten och Syrien. Under hans styrelse inträffade det nybabyloniska rikets största blomstringstid. Den följande tiden medförde en avsevärd tillbakagång, och 539 f. Kr. föll Babylon för den persiske konungen Kyros. — Vår kännedom om B. grundar sig huvudsakligen på de arkeologiska grävningar, som utförts sedan mitten av 1800-t. Babylonierna tillhörde den semitiska rasen men hade starka, icke-semitiska inslag, kanske mest av sumerer. B. var en monarki med ärftlig kungavär-dighet. Konungen var såsom nationalgudens ställföreträdare enväldig men stod oftast helt under prästernas inflytande. Det babyloniska samhällslivet känner man genom tolkning av kilskrifttavlorna (se Kilskrift). Av de babyloniska gudomligheterna voro Bel, Ea, Istar och Marduk de förnämsta. Redan då man först kunnat spåra den babyloniska kulturen, nämligen i 5:e årtusendet f. Kr., stod den på en hög nivå. Man hade ett ordnat samhällsliv med skriftspråk

och långt driven konst. I 3:e årtusendet f. Kr. stod den babyloniska konsten på sin höjdpunkt. Den präglades av värdighet, stränghet och noggrann verklighetstrohet, men den saknade fantasi och smidighet. Från babylonierna

fick det assyriska folket sin konst, liksom sin kultur i allmänhet. Liksom de intimt sammanhängde politiskt, uppburo de gemensamt en av forntidens mest imponerande kulturer. Deras förnämsta blomst-ringsperiod inföll, när egypternas kultur börjat visa tecken på tillbakagång, och innan den grekiska kulturen nått sin storhetstid.

Babylo’niska fångenskapen eller exi’len. År 597 f. Kr. bortförde den babyloniske konungen Nebukadnesar en del av judarna i fångenskap. År 586 intog lian på nytt Jerusalem, förstörde staden och förde större delen av befolkningen till Babylon. År 538 frigåvos judarna och en del av dem återvände då till Jerusalem.

Bacearat [bakkara’], fr., Baccara, franskt hasardspel med kort.

Bacchus, se Dionysos.

Bach, Johan Sebastian, 1685—1750, tysk tonsättare, kantor vid Thomas-kyrkan i Leipzig. B. behärskade mästerligt den musikaliska formen, som han noggrant iakttog. Han räknas som den stränga klassiska musikens förnämsta representant och har kallats den tyska musikens fader. För orgel och piano har B. skrivit koraler, preludier, fugor, suiter m. m. Mest känd är samlingen Wohltempe-riertes Klavier. Utom en del kammarmusik har B. vidare skapat mäktiga körverk, Matheuspas-s i o n e n m. fl.

Bachelor [bsefsj-], engelsk universitetsexamen, närmast motsvarande vår kandidatexamen. B. of arts *= fil. kand. B. of divinity = teol. kand.

B. of laws = jur. kand. B. of medicine = med. kand.

Bachsjisj el. Baklisjisj, pers.-arab., drickspengar.

Bacill’, se Bakterier.

Bacillbärare, person, som härbärgerar sjukdomsalstrande bakterier i sin kropp utan att själv vara sjuk. Särskilt vid nervfeber och difteri utgöra

B. en fara som smittospridare.

Back, sjöv., däcket framom främsta masten. Besättningens rum, skansen, ligger vanligen på handelsfartyg under B.

Backa ett segel el. brassa back, sjöv., inställa ett segel så, att vinden får verka på det för ifrån.

Backamo. Bohusläns regementes övningsplats till 1913 i närheten av Ljungskile. Därefter förflyttades regementet till Uddevalla.

Backana’l, dryckeslag, orgie; dryckesvisa.

Backant’ el. Backantinna, kvinna i vinguden Backus’ (Dionysos) följe.

Backer-Gröndahl, Agatlie, 1848—1907, norsk tonsättarinna ocli pianovirtuos. Bland liennes sånger märkes cykeln Barnets Vcerdag.

Backfisch (ty. ”stekt liten fisk”) halvvuxen flicka, som vill spela dam.

Backstugusittare. Under äldre tider benämndes smärre torp, vanligen omfattande en liten stuga med täppa, backstuga. De upplätos särskilt åt gamla, som därigenom fingo billig försörjning. Även yngre kunde som

B. få eget liem, men då detta ansågs leda till mindre välbetänkt familjebildning, kom backstuguväsendet att betraktas som ett samhällsont.

Backsvala, se Svalor.

Backsyra, se Rumex.

Backtimjan, se Tliymus.

Backus, se Dionysos.

Bacon [bej'kn]. — 1. Roger B., omkr. 1214—94, engelsk franciskanermunk och lärare vid Oxforduniversitetet, uppfann förstoringsglaset, luftpumpen m. m. och var i många hänseenden en föregångsman på det naturvetenskapliga området. Han betraktades därför med misstro av sin samtid. — 2. Francis B., baron av Verulam, 15G1—1626, engelsk statsman och filosof. Ursprungligen beskyddad av Essex bidrog han sedan till dennes störtande 1601. B. blev 1618 lordkansler men anklagades 1621 av parlamentet för att ha tagit mutor och dömdes till böter oeh deltog ej vidare i politiken. Sin största betydelse har B. som filosofisk författare. Vårt vetande, framhåller B., måste bygga på erfarenheten. Experiment och iakttagelser utgöra forskningens säkraste grund, och ur dessa vinnas sedan allmännare lagar — vid enbart logiskt tänkande, som ej ständigt kontrolleras av erfarenheten, riskerar man att gå vilse. B. blev grundläggare av den engelska erfarenhetsfilosofien, och hans läror ha haft mycket stor betydelse för den vetenskapliga forskningen.

Bad spelade som folksed i äldre tider större roll än nu. I forntiden påbjödos B. av religiösa skäl, i synnerhet hos österländska folk. Hos greker och romare ansågos de höra till livets nödtorft och de fornromerska lyxbad-inrättningarna, termerna, äro berömda. I vår tid har intresset för folkbad åter vaknat. Man har arbetat för anordnandet av billiga bad, infört skolbad m. m. Ur medicinsk synpunkt kan man indela' B. i värmeberövande, ljumma el. indifferenta och värmesteg-rande. Det indifferenta B. har huvudsakligen betydelse som renlighetsbad,

som lugnande och rogivande medel, ex. s. k. långbad för sinnessjuka, samt som skonsamt stärkande medel (kol-syrebad) vid vissa hjärtsjukdomar. Värmeberövande B. användas vid många nervösa åkommor. Till dessa

B. höra utom strandbad och vanliga karbad framför allt halvbad och avrivning. De varma baden användas bl. a. vid reumatiska åkommor, njursjukdomar m. m. Hit höra utom karbad, ibland förenat med massage, även gyttjemassagebad, ångbad, ljusbad in. fl. Någon gång användas medi-kamentösa tillsatser, ex. kli- ocli sodabad, förnämligast vid hudsjukdomar. Bastu är ett varmbad, som lämpar sig utmärkt till folkbad ej minst på grund av sin prisbillighet.

Baden, stat i den tyska förbunds-republiken på ö. sidan Rhen, gränsande till Schweiz och Frankrike.

15,000 kvkm., 2,2 milj. inv. Huvudstad Karlsrulie (140,000 inv.). B. upptages delvis av det bergiga Schwarzwald. Omkring 40 % av landets areal utgöres av skogar, resten så gott som uteslutande av ytterst välodlade områden, även omfattande givande vingårdar och fruktträdgårdar. B. har också Tysklands största tobaksodlingar. Inom de s. delarna av B., där tillgången på vattenkraft är god, har särskilt textilindustrien fått kraftigt uppsving. B :s handel och industri gynnas av trafikmöjligheterna pä Rhen liksom av ett rikt utbyggt järnvägsnät. — B. var till revolutionen i nov. 1918 ett storhertigdöme. Den siste storhertigen, Fredrik II, är en broder till drottning Viktoria av Sverige. B :s nuvarande republikanska författning antogs av en nationalförsamling mars 1919.

Baden-Baden, stad i mellersta Baden, Tyskland. 25,000 inv. Berömd kurort.

Baden-Powell [bej'dn pa'oäll], R., f. 1857, engelsk general, utmärkte sig i Boerkriget genom ett tappert försvar av staden Mafeking. Grundade 1908 Boyscoutrörelsen.

Badin [badäng], A. L. G. F. A. Couschi, troligen f. 1747, d. 1822, neger, kammarlakej, hovsekreterare, gavs 1760 som present åt drottning Lovisa Ulrika. B. är mest känd genom Cru-senstolpes roman Morianen.

Badinage na's;'j, skämt, gyckel.

Badische Anilin- und Sodafabrik, världens största kemiska fabrik med huvudanläggningarna vid [-Ludwigs-hafen i Baden (Tyskland). Framställning av färgämnen och andra produkter ur stenkolstjära, av ammoniak och salpeter enligt Habers metod m. m.

Bad lands [bsedd lsends], dåligt land, beteckning ursprungligen använd om vissa trakter i n. Amerika (företrä-desvis i staterna Wyoming, Dakota ocli Nebraska), vilka utmärkas av ofruktbara, ytterst sönderskurna ocli därför svårframkomliga, platåartade landskapsformer. Namnet liar sedan överförts på liknande landskapstyper i andra världsdelar.

Bad Na’ulicim, stad i Hessen, v. Tyskland. Berömd kurort.

Badsvamp, olika arter av i haven levande svampdjur. Mjukdelarna få ruttna bort, så att endast det hornar-tade skelettet kvarstår. Svampfiske bedrives särskilt i Medelhavet.

Bceckström, A. Oscar W., 1854—1919, på sin tid Sveriges främste komiske skådespelare, var 1885—1901 anställd vid Dramatiska Teatern.

Baedeker [bäde’ker], tyskt förlag, som utger resehandböcker över alla världens länder. Dessa utmärka sig för stor tillförlitlighet och utmärkta kartor.

Baeycr, A. v., 1835—1917, tysk kemist. B :s främsta arbeten röra framställningen av färgämnen (bl. a. in-digo) på kemisk väg. B. erhöll 1905 Nobelpris i kemi.

Baffin Bay [-bej] el. Baffinviken, stor havsvik mellan Grönland och Baf-finland (nordligaste Nordamerika).

Baffinland, stor arktisk ö n. om Kanada, v. om Baffin Bay. Omkring

600.000 kvkm. Några hundratal eskimåer utgöra B :s enda invånare.

Bagage [-as;], packning, resgods.

Bagatell’, småsak, obetydlighet.

Bag’dad, stad vid Tigris i Mesopotamien (brittiskt mandatområde).

200.000 inv., övervägande arabiska och persiska muhammedaner samt judar. Tigris är segelbar från B. och till Persiska viken. På grund härav går en livlig handel på Mesopotamien och v. Persien över Bagdad. — B. grundlädes på 700-t.alet' och blev säte för kali-ferna. Efter skiftande öden kom B. 1638 till Turkiet. Under världskriget intogo engelsmännen B. 1917.

Bagdadbanan, den planerade och till största delen byggda järnvägen frän Haidar Pascha (mitt emot Konstanti - nopel på andra sidan Bosporen) över Konia, Aleppo och Bagdad till Persiska viken. Byggandet av B., som huvudsakligen skedde på tyskt initiativ och med tyskt kapital, bidrog till att skärpa motsättningarna mellan Tyskland och England, vilket land därigenom såg sina politiska och kommersiella intressen i Orienten hotade.

Bageliot [bei’djet], W., 1826—77, engelsk nationalekonom. Hans främsta arbete, som bär titeln ”Lombard Street”, behandlar Londons penningmarknad.

Bagerilagen, allmän benämning på lag om begränsning av tiden för bageri- och konditoriarbete av 17 ok-

tober 1919. Enligt B. är nattarbete i vanlig mening förbjudet i bagerirörelsen, om den bedrives med biträde av annan än idkarens hemmavarande familjemedlemmar. Lagen är provisorisk och gäller till den 31 december 1926. Vid den internationella arbets-konferensen 1925 utarbetades en konvention med utförliga bestämmelser. Förutsättningen för att denna skall kunna ratificeras av Sverige är, att ovannämnda lag blir permanent.

Bagett’, tapetlist el. gardinstång.

Baggböle, stort sågverk i Västerbotten, vars hänsynslösa skogsavverkning på sin tid gav upphov till uttrycket ”baggböleri”.

Bagge av Bo, J., 1502—77, svensk sjöhjälte och krigare. Efter en seger vid Bornholm över den danska flottan blev han år 1564 tillfångatagen av danskarna vid Ölands norra udde. Då fred slutits, blev han ståthållare på Stockholms slott.

Baggensstäket el. Södra Stäket, ett i Stockholms skärgård beläget sund, som på 1700-talet försvarades mot ryssarna av översten v. Dahlheim, varvid fiendens framträngande till Stockholm förhindrades.

Baggesen, J. I., 1764—1826, dansk diktare och prosaförfattare. Komiske fortsellinger väckte uppseende på grund av den fulländade versbehandlingen. Labyrinten, som skildrar en av hans resor, räknas som ett av de märkligaste prosaverken i danska litteraturen.

Baha'maöarna, Storbritannien tillhörande ögrupp nö. om Kuba, Västindien. 29 större och hundratals små öar med tillsammans 12,000 kvkm.,

59.000 inv., huvudsakligen negrer. Huvudstad Nassau (10,000 inv.) på ön New Providence [njo pråv'idens]. B. äro flacka korallöar. Viktiga produkter äro svamp, aloehampa och syd-frukter. Handeln går huvudsakligen på U. S. A. — Columbus landsteg för första gången på amerikanskt land på en av B., sannolikt Watlings-ön, som av infödingarna kallades Guanalia'ni, av Columbus San Salvado'r.

Bahawalpu'r, stat under brittisk överhöghet i Punjab, Indien. 39,000 kvkm., 780,000 inv. Huvudstad Bahawalpur, 20,000 inv.

Bahi'a. — 1. Stat i ö. Brasilien.

426.000 kvkm., 3.3 milj. inv., varav mer än hälften negrer. I det inre är B. bergigt och glest bebott, medan kustlandet är bördigt och tämligen tätt befolkat. Viktigaste produkter äro kakao, tobak, bomull och socker. — 2.

B. el. Sao Salvado'r, huvudstad i staten B. 350,000 inv., mer än hälften negrer. Viktig hamnstad. Universitet.

Bahreinöarna [barejn'], ögrupp i Persiska viken vid Arabiens kust,brittiskt protektorat. C00 kvkm.,

110,000 inv. Pärlfiske. Huvudstad Manarna 35,000 inv.

Bahytt', kvinnlig huvudbonad med hakband.

Baireuth el. Bayreuth [baj'röjt], stad i Ober-Franken, Bayern, 33,000 inv., känd för sin teater, Biihnenfestspielhaus, vilken byggdes för uppförandet av Wagners operor. Festspelen i B. äro berömda över hela Europa.

Baisse [bäs], kursfall å värdepapper. Motsatsen, kursstegring, benämnes hausse.

Bajadä'r, indisk danserska.

Ba'jae, fornromersk badort nära Neapel, under kejsartiden mycket besökt av den dåtida förnäma världen.

Bajcr, Fr., 1837—1922, dansk politiker och författare, har särskilt verkat för fredsrörelsen bl. a. genom att 1882 stifta Dansk Fredsförening och 1891 Internationella Fredsbyrån i Bern, vars president han var till 1907.

B. erhöll 190S tillsammans med K. P. Arnoldson nobelska fredspriset.

Bajern, se Bayern.

Bajka'lsjön, Asiens största bergssjö, • belägen i s. Sibirien. 37,000 kvkm. 670 km. lång, 476 m. över havet. B. är jordens djupaste insjö: största djui) 1,523 m. B. har avlopp genom Angara, en biflod till Jenisej. Den sibiriska järnvägen går runt B:s södra ända.

Bajonett', stickvapen, som fästes vid geväret. B. är uppkallad efter staden Bayonne i s. Frankrike.

Bakeli't, en organisk substans, som erhålles ur formalin och karbolsyra, användes som elektriskt isoleringsmaterial, till knivskaft, kammar m. ni.

Bakladdare kallas ett eldvapen, som laddas bakifrån genom införande av sprängsatsen och kulan (resp. hagel etc.) i form av en patron. Vid frarn-laddning el. mynningsladdning införes sprängsats och kula framifrån genom mynningen.

Ba'konyiskogen, bergstrakt n. om Plattensjön i Ungern.

Bakslag vid åskväder kallas den plötsliga utjämning av den elektriska spänningen, som uppstår i grannskapet av ett åskslag, och som stundom liksom det direkta åskslaget kan vara dödande.

Bakström kallas den rörelse i motsatt riktning mot den egentliga strömriktningen, som förekommer invid stränderna av ett vattendrag med strömmande vatten.

Bakte'rier höra till de enklast byggda organismerna. De räknas till växterna, närmare bestämt till klyvsvamparnas grupp. De äro synbara under mikroskop och ha en storlek av omkring en tusendels mm. Med

hänsyn till deras form indelar man dem

i olika avdelningar. Kock erna äro runda. Dit höra de vanliga varbak-terierna. Diplokocker äro bönformiga, parvis förekommande bakterier t. ex. gonorrébakterien och den smittosamma hjärnhinneinflammationens bakterie. Bacillerna äro stavformiga, t. ex. difteribakterien. De skruvliknande B. kallas s p i r i 11 e r. Utom de sjuk-domsalstrande bakterierna finnas talrika ofarliga och t. o. m. för människan nyttiga arter, t. ex. kvävebakterierna*.

Bakterieformer.

1. o. 2. Kocker (varbakterier).

3. Diplokocker (gonorré).

4. 5. o. 6. Baciller (4. mjältbrand, 5. tyfus, 6. difteri). 7. Spirill.

Bakteriologi', läran om bakterierna. Med hjälp av olika näringsämnen, färgningsmetoder och mikroskop har man kunnat studera bakteriernas levnadssätt. De föröka sig med en oerhörd hastighet och äro i allmänhet mera motståndskraftiga mot kyla än mot värme. Som regel dödas de vid kokning. Deras motståndskraft varierar liksom också de sjukdoms-alstrande bakteriernas förmåga att avsöndra gifter, vilket är en av orsakerna till att smittosamma sjukdomar kunna vara mer eller mindre svårartade.

Bakterio's, sammanfattande namn på av bakterier orsakade sjukdomar hos växter. Knölbakterios börjar med bruna fläckar å potatisen, som så småningom upplöses till en illaluktande slemmassa (blötröta). Kålröta kännetecknas till en början av ett brunfärgat nät i bladkanten. Från bladen angripas övriga delar av växten. Sockerbetor kunna angripas av en liknande sjukdom.

Baktrien, numera kallat Balch, ett forntida land kring floden Oxus' övre del i nuvarande Väst-Turkestan. B. har genom sitt läge i utkanten av västerlandet spelat en stor roll för spridandet av den västerländska odlingen till Indien och Kina. Baku', huvudstad i sovjetrepubliken Aserbeidjan, belägen på s. kusten av halvön Apsclieron vid Kaspiska havet. 220,000 inv. Ändpunkt för järnväg från Svarta havet. Centrum för handeln och industrien, knutna till de omedelbart intill B. belägna oljefälten. De största anläggningarna tillhörde före kriget det av bröderna Nobel grundade bolaget. Oljan går från B. med tankbåtar på Kaspiska liavet 9CI1 uppför Volga eller med rörledning till Batum vid Svarta havet och därifrån sjövägen, huvudsakligen till s. Ryssland. Produktionen var före kriget omkr. 8 milj. ton per år.

Baku'nin, M., 1814—7G, rysk kommunist och revolutionär. B., som var officer, tog avsked år 1838, varefter han medverkade i flera revolutionära intriger i Ryssland och på kontinenten. Efter att ha varit fängslad i Österrike, utlämnades han till Ryssland och blev deporterad till Sibirien. Därifrån rymde han till London och utgav tillsammans med A. Herzen tidningen Kolokol. B. var medlem av Internationalen men blev 1875 utesluten på initiativ av Marx. Han dog i Schweiz i största armod. Bland hans anarkistiska skrifter märkes D i e u et ViStat (Gud och samhället).

Balaba'nova, Angelica, f. 1877, rysk socialist. B. anslöt sig till bolsje-vismen efter ryska revolutionen och var 1919—20 sekreterare i Tredje Internationalen. Uteslöts ur denna 1924 efter brytning med de ryska kommunisterna.

Balala.i'ka, ett slags stränginstrument, påminnande om en trekantig gitarr, vilket mycket användes i Ryssland.

Balans [balangs], jämvikt. — Fys., de båda armarna på en våg (vågbalans) el. i allmänhet en tvåarmad hävstång. — Iland., jfr Balansera. Komma på B., ha brist i kassan.

Balansera, hålla något i jämvikt. — Avsluta en räkning, varvid skillnaden mellan debet och kredit uppföres som balans.

Balanskonto. Se Bokföring.

Balansräkning- ("balangs-1 avser att klarlägga ett företags ställning genom att å ena sidan uppföra tillgångarna, å

den andra sidan skulderna och kapitalet. Skillnaden mellan de båda summorna utjämnas genom ett till-lägg (balans) till den mindre summan. Bolag och köpmän, som enl. lag äro skyldiga att föra lian delsböcker, skola årligen upprätta B.

Ba’laton, det ungerska namnet på Plattensjön.

Balbo’a, hamnstad intill staden Panama vid Panamakanalens mynning i Si illa havet inom den U. S. A. tillhörande zonen. Säte för den ameri-

kanske guvernören och kanal direktionen.

Balbo’a, Vas’co Nunez de, spansk upptäcktsresande, f. 1475, avrättad 1517 för upprorsplaner. B. reste 1510—1Ö37 i Mellanamerika och var den förste, som (1513) korsade fastlandet och framkom till Stilla havskusten, vid San Miguel i ö. Panama.

Balek, V. G., f. 1844, generalmajor, har inlagt stora förtjänster om organisationen av det svenska idrottsvä-sendet.

Baldaki’n, prakthimmel av tyg (över tron, predikstol etc.).

Balder var enligt den fornnordiska gudasagan den vackraste, klokaste ocli frommaste av alla asar. Han var son till Oden och Frigg. I Snorres Edda omtalas, huru Frigg tager edliga löften av eld och vatten, stenar, luft och jord, växter, djur och människor, att ej någon av dem skall göra B. illa. Han var följaktligen osårbar. Den ill-villige Loke, som fått reda på att Frigg ej medtagit misteln, lockar den blinde guden Höder att sända en mis-telpil mot B., som dör Efter Ragnarök väntas B. återkomma.

Baldersbrå (Matricaria inodora), en korgblomstrig ört med vita kantblommor och gula diskblommor (liknande prästkrage men mindre) ocli med trådsmalt greniga blad. Är vanlig som ogräs å åkrar. Ätes ogärna av nötkreatur. Jfr Kamomill.

Baldwin rbå’ldoinl, S., f. 1807, engelsk politiker, ursprungligen industrimän, tillhörande de konservativa och medlem av underhuset sedan 1906. Handelsminister 1921, finansminister i Bonar Laws ministär 1922. Genomförde som sådan regleringen av Encrlands krigslån från TT. S. A. Premiärminister maj 1923—jan. 1924 samt efter Mac Donal ds fall återigen sedan nov. 1924.

Balea’rcrna, ögrupp i Medelhavet utanför Spanien och utgörande en provins i detta land, bestå av tre större öar: Mallorca rmaljårr’kal. Menor’ca och Pityusen r-jo’sen] jämte några mindre öar. Tillsnmmans 5.000 kvkm.,

351,000 inv. Huvudstad Pal’ma (78,000 inv.) på Mallorca, öarna äro bergiga men ha ett härligt klimat och äro bördiga och välodlade. På bergen skogar av ek och aleppotall. Odling av säd, frukt och grönsaker. Svinavel. Sardinfiske.

Balett’ kallas en konstnärlig dans. Som ursprung till B. kan nämnas de körda nser. som ingingo i det grekiska dramat, och de romerska pantomimerna. På 1500- och 1600-talen uppfördes vid hoven ett slags baletter, ofta åtföljda av såner oeh tal. Mot slutet av 1600-talet förlädes B. till teatern som del av operor. På 1700-talet er-

\ Temesvår

m ti or q

Osie/i\-t v fEsseg)

'v>S I a v o n i e n .v™.

[/«/iq\/.V/7Jff /'

/ Tirdila

VrsacO '

Belgrad

Ccrnavoila1

'ön.st an (a

Giurt)iuQy£*\.^

X. yfojluscult

tRusso)

KragujcVi

Sarajcvo{

WniLVT ISIvA.

Durazzo/

(Drac) v

\jAYE1 J

^ttrihdisi T, S. \ /fap S/oisaAj

r TALXE jAoV-vcuv^P-

\ / Hvv wdaV.

.Monastir

Elbasai

Saloniki

(Tessatonikji^,

Kissavo^

(OssaV^

Myt/k

(Lesbos],

q MagJuiisa >Smyrna

(Smirni)

Santos \

ZåAynlas}

ermupotts fr,

KapMatspan'

BALKAN-

HALVÖN

l Tolvö.rrna \ (till Italien)

mera

(Cango)

JMegaickestron) |'

Skala 1:10 milj.

höll B. en mera självständig scenisk form.

Balfour [bcell!for], A. J., f. 1S48, medlem av underhuset 1874—1922. Premiärminister 1902—05 ocli medlem av Asquiths koalitionsministär 1915 och därefter av Lloyd Georges 1916—19 som utrikesminister. Som ledare för de konservativa har han fått namn om sig att vara en smidig debattör.

Bali, en av de små Sundaöar na, 5,400 kvkm., y2 milj. inv.

Baljväxter, Leguminosse, växtfamilj med fjärilslika blommor ocli enrum -mig baljfrukt. Hit höra en del träd och buskar i de varma länderna samt talrika örter, av vilka flera odlas, såsom ärter, bönor, vicker, lucern, klöver, jordnöt, sojaböna. Egendomligt för B. är deras ovanligt höga lialt av äggvita, vilket gör dem särskilt viktiga som födoämnen. Ärter och bönor hålla upp till 25 % äggvita, medan t. ex. sädesslagen blott hålla 8—12 °/0. Det för äggvitebild-ningen nödvändiga kvävet erhålles delvis genom förmedling av baljväxt-bakterier, vilka leva i små knölar på rötterna. Dessa bakterier äro anpassade för en speciell art; den bakterieform, som lämpar sig för t. ex. klöver, verkar ej knöl bil dan de på ärter etc. Om jorden ej håller lämpliga bakterier, kunna sådana tillföras. T handeln finnas sådana bakteriekulturer, azotogen, ni trogen m. fl.

Balk, huvudavdelning i Sveriges allmänna lag. Redan i Magnus Erikssons allmänna landslag på 1300-talet fanns fördelning på 14 balkar. Nu finnas 9 balkar, näml. giftermåls-, ärvda-, jorda-, byggninga-, handels-, missgärnings-, utsöknings- och rättegångsbalken.

Balka’n, en omkr. 500 km. lång bergskedja, som från Donau i ö. Jugoslavien sträcker sig. i en båge mot s. och ö. genom Bulgarien fram mot Svarta Havet. Högsta topp, belägen i mellersta B., 2,375 m. B. stupar brant mot s., långsammare mot n. och har ett trettiotal svårtrafikabla pass (Schipka m. fl.).

Balkanhalvön, den östligaste av Sydeuropas tre stora halvöar, begränsas i v. av Adriatiska och Joniska haven, i ö. av Egeiska havet, Marmarasjön och Svarta havet. Mot n. kan gränsen för B. lämpligen räknas sammanfalla med Jugoslaviens och Bulgariens nordgränser. B. skulle då komma att omfatta Grekland, Europeiska Turkiet, Jugoslavien och Bulgarien. Oftast räknas emellertid Rumänien av politiska och kulturella skäl till B:s länder. Rörande B :s natur och kultur se de nämnda länderna.

Bal kau kr i gren 1912—13. Första Bal-kankriget utbröt 1912 mellan Bulgarien, Serbien. Montenegro och Grekland å ena sidan och Turkiet ä den andra. De förenades arméer ryckte fr/in florn håll in i Turkiets europeiska besittningar och besegrade i åtskilliga drabbningar de turkiska trupperna. Freden slöts i London 1913, då Turkiet måste avträda alla sina europeiska besittningar utom Konstantinopel och ett område vid Hellesponten. Emellertid kunde de förbundna ej enas om bytets fördelning och ett nytt krig, det andra Balkankriget, utbröt 1913. Serbien, Montenegro, Grekland, Turkiet och Rumänien angrepo tillsammans Bulgarien, som måste sträcka vapen. Genom frederna i Bukarest och Konstantinopel (1913) skedde den slutliga uppgörelsen angående Balkan-staternas gränsförhållanden, som dock

på grund av världskriget blev föga bestående.

Barkasch, stor grund stäppsjö inom Kirgisrepubliken, nv. om det stora centralasiatiska höglandet. 18,400 kvkm., 274 m. över havet. B. är avloppslös. Den är om vintern isbelagd.

Balkong:’, med räcke försedd från väggen utskjutande utbyggnad framför en fönsterdörr.

Balla’d är en episk-lyrisk diktart, vanligen en dansvisa med berättande innehåll och ett rent lyriskt omkväde (refräng).

Ballarat, stad i Victoria, s. Australien, v. om Melbourne i ett förr viktigt gulddistrikt. 40,000 inv.

Ballast ol. Barlast, last i en el. annan form (järntackor, vatten, som in-släppes i B.-tankar etc.), endast avsedd att ge ett fartyg större förmåga att motstå krängning.

Balleri’na, ital., dansös. Den motsvarande maskulina formen är Balleri’no.

Ballisti’k, vetenskapen om kulors (projektilers etc.) rörelse och gäng genom vapnet och luften och därmed sammanhängande företeelser.

Ballisti’t, se Nobelkrut.

Ballon Captif’ [ballång], fr., fjättrad ballong, luftballong fästad vid marken med en lina.

Ballong, se Luftballong.

Ballongprick, se Sjömärken.

Ballote’ring, omröstning, vanligen företagen medelst slutna valsedlar; urspr. användes svarta ocli vita kulor.

Balneologi’, med., läran om baden och deras inverkan på människokroppen.

Bal’sam kallas blandningar av hartser med flyktiga oljor. De äro halvflytande, ofta välluktande och ha förr spelat en stor roll inom medicinen.

Balsame’ring, förhindrande av förruttnelse hos döda kroppar genom in-sprutning av vissa vätskor (alun, kar-bolsyrelösivncr m. m.) i blodkärlen. Även i forntiden förekom B., särskilt hos egypterna, som använde flera olika metoder. Enligt den dyrbaraste, som lär ha kostat 5—10,000 kr., ut-togos inälvorna, varefter kroppen preparerades med kryddor och salter. Ofta förgylldes huvud, händer och fötter. Kroppen lindades därefter i linne, som preparerats med harts.

Bal’samgran, se Abies.

Balsami’n (Impatiens balsamina), från Ostindien härstammande, ursprungligen rödblommig ört, vilken allmänt odlas som krukväxt hos oss. Finnes i flera färgvarieteter.

Balsampoppel, se Populus.

BaPter kallas invånarna i östersjöländerna s. om Finska viken.

BaVtikum el. Baltiska staterna, beteckning för Estland, Lettland och Litauen. Se karta å nästa sida.Vi’nispilsr

(Windauf-

pHézt-l Ikaljjuiesls 1

BALTISKA

STATERNA

Skala1;5 milj.

"TYSKLAND

JfCrodnL

/IGardinas}

-B.KARTOGRAFISKA INSTITUTET

Baltimore [bå’ltimår], stad i Mary-land (II. S. A.) 734,000 inv. Marylands största stad och en av U. S. A:s främsta handels- och industristäder. Export av spannmål, tobak, bomull, petroleum etc. Fabriker för konservering av kött, frukt och ostron.

Bartischport, estniska Baltiski, liten hamnstad i Estland v. om Reval. 1,000 inv. Under världskriget rysk flottbas.

Baltiska havet, detsamma som östersjön med Bottniska viken.

Baltiska landryggen, en stundom brukad sammanfattande beteckning för de föga utpräglade höj dområden mellan Schleswig och Kurland, som upptagas av moränkullar och morän-sjöar, tillhörande den stora sydbalti-ska ändmoränzonen. Jfr Masurerna.

Baltiska staterna, se Baltikum.

Baltiska utställningen i Malmö 1914 omfattade konst och industri från Sverige, Ryssland, Tyskland och Danmark.

Baltiski, se Baltischport.

Baltisk mässa avhölls i Stockholm i juni 1925. Denna mässa, som tillkommit för att underlätta utbytet av produkter från de olika länderna runt östersjön, är avsedd att återupprepas, om möjligt varje år.

Baluchista’n, se Beluchistan.

Balustra’d, ett slags bröstvärn vid kanten av trappor, terrasser, broar, balkonger etc. Det är oftast genombrutet.

Balzac [ballsack’], H. de, 1799— 1850, fransk romanförfattare. B. hade för avsikt att ge en enhetlig överblick av samtidens liv, i det han i en väldig serie romaner, La comédie humaine (Den mänskliga komedien), ville samla skildringar från samhällslivets alla områden. Bland de förnämsta av B :s arbeten märkas Pappa Goriot, Eugénie Grandet m. fl. B. har lyckats bäst i skildringar av människokarak-tärens avigsidor.

Bam’berg, stad i n. Bayern. 50,000 inv. Handel och industri. Biskopssäte.

Bam’bu-rör, Bambu’sa m. fl. växtsläkten av fam. Gra’minese, de största gräs, som finnas, kunna nå upp till 40 m. höjd. Den ledade stammen kan bli 30 cm. tjock. Blomax och grenar utgå från lederna. B. bilda i varma länder ibland stora skogar och ha en vidsträckt användning i dessa länder som byggnadsmaterial, för möbeltillverkning m. m.

Bana’l, alldaglig, intetsägande, utnött. Banalis e’ ra, göra vardagligt, intresselöst.

Bana’n, pisang, växtsläkte Musa, fam. Musacese, jättelik, örtartad växt med flera meter långa, lancettformade och vanligen söndertrasade blad. Den axlika blomställningen hänger i spetsen på den stamlika stjälken. Frukterna, bananerna, sakna frön och växten förökas genom sticklingar. Som födoämne är bananen av vikt i varmare länder. Export till kallare länder om-besörjes av amerikanska och engelska bolag från Mellanamerika och Jamaica, till Sverige via Rotterdam. Transporten sker i särskilt inredda ångare.

Bananflugan (Droso’phila melano-gas’ter), en liten flugart, som särskilt av amerikanska forskare (Morgan

Bambusnår. m. fl.) noggrant studerats ur ärftlig-lietssynpunkt. Den förökar sig snabbt. Larverna leva av jästsvampar på frukt, fruktgelé el. dyl.

Bana*tet, landskap mellan Donau, Tisza (Theiss), Maros ooh Transsyl-vanska Alperna, före världskriget tillhörande Ungern, nu delat mellan Rumänien och Jugoslavien. B. är övervägande ett under den ungerska tiden utomordentligt uppodlat slättland. I sö. är B. ett bergland fBnnatiska bergen) med rika mineraltillgångar.

Bandage rbanda’«il, förband av hållbart material, avsett att reglera felställningar, missbildningar, förlamningar etc.

Ban’da Oriental*, under spanska tiden namn på Uruguay.

Banderillero [-rilje’rå], den som med vimpelprydda lansar (banderoller) retar tjuren vid en tjurfäktning.

Bandi’t, stråtrövare, skurk.

Ban’djermasin, residensstad för holländska s. och ö. Borneo på öns s. kust. 55.000 inv. Utförsel av stenkol, diamanter, guld, ädla träslag, harts och kautschuk. — B. var fordom namnet även på en muhammedansk stat, omfattande sö. Borneo, vilken 1787 kom under holländarna.

Bandmaskar, se Binnikemaskar.

Bandsåg, maskindriven såg, vars blad har formen av ett i ändarna hopfogat band.

Bandy, bollspel, som spelas på skridskor å isbana, 100X60 m., av två lag på elva man offer liknnnde reglar som fotboll. Bollen drives med svängda, lätta klubbor.

Banér, Johan, 1596—1641. svensk fältherre. Han var ön av Gustav TT Adolfs snillrikaste härförare och blev år 1634 efter konungens död utnämnd till fältmarskalk. Med en häravdelning tågade han in i Böhmen men tvangs efter det svenska nederlaget vid Nördlingen att föra sina trupper till Thiiringen. Genom sin lysande seger vid Wittstoek 1636 stärkte han för en kort tid sin ganska brydsamma ställning men måste snart draga norrut på grund av den kejserliga härens påtryckningar ooh uppnådde Pommern 1637. Han företog sedan ett nytt tåg till Böhmen och besegrade vid Chem-nitz 1639 de kejserliga ooh sachsiska trupperna. Ett försök att överrumpla den tyska riksdagen i Regenshurg misslyckades emellertid, och B. befann sig snart i en farlig ställning. Ur denna räddade han sig likväl genom ett överlägset återtåg till Sachsen, där han dog i en febersjukdom.

Bang. — 1. Herman B., 1857—1912, dansk författare. B :s stil har en nervös spänning över sig, och han skildrar med förkärlek psykologiska problem. Bland B:s arbeten märkas ro-

manerna T-I a a b 1 ö s e S 1 se g t e r ,

S tu k, T i n e, Sommerglffider samt en samling noveller De f i r e D j se v 1 e. — 2. Gustav B., 1871—1915, dansk historiker och socialdemokratisk politiker. — 3. Nina B., f. 1866, hustru till föregående. Undervisningsminister 1924 i Staunings ministär.

BangaTore Hå'rl, residensstad och viktig järnvägsknut i Mysore, Britt. Indif*ti. 240,000 inv.

Bangkok, Siams huvudstad vid floden Menam, ej långt från mynningen, över 600.000 inv., därav % kineser. B. är centrum både för det kulturella och ekonomiska livet i Siam. Staden har ännu prägeln av en pittoresk infödingstad med primitiva bambuhus på pålar och genomdragen av ett stort antal kanaler men med . oräkneliga pagoder och buddhistiska tempel och även moderna europeiska kvarter. Universitet.

Ban\jo, ett stränginstrument liknande gitarr, användes ursprungligen av negrer och infördes av dessa till Amerika.

Bank. — 1. Geol., i allmänhet beteckning för vallartad, av lösa jordlager bestående upphöjning (ex. järnvägsbank. sandbank). B. brukas även i vidsträcktare betydelse såsom i Dog-gersbank, molnbank, och om bergarts-lager (sandstensbank, kalkbank. skalbank). — 2. Hand., se Bankväsen.

Banka, Nederländerna tillhörig ö utanför Sumatras ö. kust. 12.000 kvkm, 154,000 inv. Näst Bolivia och Malakkalialvön är B. världens största producent av tennmalm.

Bankdiskonto. Se Diskonto.

Bankett', festmåltid, i synnerhet offentlig.

Bank Holidays [bsenk liåiridces], benämning å vissa årliga fridagar i Storbritannien, under vilka enligt ett parlamentsbeslut av år 1871 all affärs-och fabriksrörelse skall ligga nere.

Bankiva-höns leva i Tndien och Java och anses vara stäm fäder till våra tama hönsraser. Färgteckningen är sammansatt av rödbrunt, gult och svart. B. äro mycket skygga; hanarna kända för sin stridslystnad.

Banko. Sedlar och skiljemynt, som utgåvos av Riksons Ständers bank (numera riksbanken), kallades i äldre tider banko. Av bankon utgivna silvermynt tillädes däremot benämningen specie; av riksgäldskontoret utgivna sedlar bonämndes riksgälds. En riksdaler specie motsvarade 2% riksdaler banko eller 4 riksdaler riksgälds.

Bank- och fondinspektionen, ett centralt ämbetsverk, som har till uppgift att utöva kontroll över bankernas verksamhet samt över fondkom-missionärer ock fondbörs. Chefen benämnes bankinspektör.

Bank of England, upprättad år 1694. Den äldsta nu existerande centralbanken (jfr Bankväsen), efter vars mönster övriga centralbanker kava upprättats, är den alltjämt i viss mån en centralpunkt för världens penningmarknad. Till formen är den ett aktiebolag med en grundfond (aktiekapital) på 14,553,000 pund sterling. Gentemot statsmakterna intager den en friare ställning än övriga centralbanker. Endast i fråga om sedelutgivningsrätten finnas några inskränkande bestämmelser. Den är numera den enda sedelutgivande banken i England. Av banken förvaltas liela den engelska statsskulden.

Bankofullmäktige, de personer, som förvalta riksbanken*.

Bankoutskottet, se Riksdagens utskott.

Bankrutt, populär benämning på betalningsinställelse eller konkurs. En person eller ett företag, som icke kan infria sina förbindelser, säges vara bankrutt.

Bankväsen. Den omfattning och betydelse, som bankväsendet i våra dagar erhållit, är resultatet av den utveckling och omdaning, som det * ekonomiska livet undergått under de sista århundradena, framför allt under det allra sista. Det är storindustrialismen och handelns av de moderna kommunikationerna betingade tillväxt, som skapat behovet och förutsättningarna för uppkomsten av våra nuvarande bankföretag. Föregångare till de moderna bankerna, som bedrevo bankrörelse i enklare och mera okomplicerade former, har det däremot funnits långt tillbaka i tiden. Redan i det gamla Babylonien fanns det sålunda flera hundra år före vår tideräknings början personer, som mottogo pengar till förvaring, er-lade ränta för vad de sålunda mottogo och sedan i sin tur mot ränta lånade ut pengarna till andra. Även i det gamla Grekland och Rom fanns det personer, som bedrevo enklare bankrörelse. Namnet bank härstammar från Italien, där ufider den senare medeltiden bankrörelse drevs av penningväxlarna. Våra nuvarande centralbankers (se nedan) tidigaste föregångare voro de så kallade girobanker, som vid början av den nyare tiden grundades i Italien och vissa andra länder. Dessa voro offentliga företag, som mot avgift mottogo pengar till förvaring men ej bedrevo någon utlåningsrörelse (t. ex. Banco Rialto i Venedig, grundad 1587, Amsterdams och Hamburgs banker, grundade den första 1609, den andra 1619). Affärsbankerna i modern me-

ning leda närmast sin härstamning från England, där under 1600- och 1700-talen en omfattande bankrörelse bedrevs under former, som nära sammanfalla med de moderna affärsbankernas.

1. De sedelutgivande centralbankerna. En särställning bland bankerna intaga de sedelutgivande centralbankerna, som i väsentliga avseenden skilja sig från övriga banker — bland annat lämna de på ett par undantag när icke någon ränta på insatta medel — och vilka också måste anses hava en annan uppgift än de vanliga affärsbankerna. Sedelutgivningen (jfr Penningväsendet), som tidigare bedrevs av ett stort antal banker, är numera i flertalet länder koncentrerad hos centralbankerna. Deras verksamhet i detta avseende är alltid underkastad av statsmakterna fastställda inskränkande bestämmelser. Genom det dominerande inflytande över sedelutgivningen, som i regel tillerkänts centralbankerna, hava dessa erhållit ett medel för tillgodoseende av sin centrala uppgift, som är att tillse, att för det ekonomiska livet erforderliga betalningsmedel finnas tillgängliga i tillräcklig utsträckning. Behovet av betalningsmedel kunna de reglera genom den räntepolitik, de föra. En ränteförhöjning medför minskade låneanspråk från näringslivet och därmed också minskat behov av betalningsmedel.

Det inflytande Över penningväsendet och därmed över hela det ekonomiska livet, som centralbankerna innehava, har medfört konsekvenser för deras ställning i olika avseenden. De stå i regel under stark officiell kontroll. Endast i undantagsfall äro de visserligen såsom i Sverige (Sveriges Riksbank) rena statsföretag. Men även i de fall, där de, som vanligen är förhållandet, äro aktiebolag (t. ex. Bank of England och Banque de France) hava statsmakterna förskaffat sig ett betydande inflytande på deras verksamhet. Friast gentemot statsmakterna står Bank of England, för vilken särskilda inskränkande bestämmelser fastställts endast i fråga om sedelutgivningsrätten.

2. De vanliga affärsbankerna. De vanliga affärsbankernas huvuduppgift är att tillgodose industriens och handelns temporära kapitalbehov. De inlåna för detta ändamål penningmedel från personer och företag, som för tillfället hava mer därav än de behöva, och utlåna dessa medel till andra företag och personer. Då de medel, som inlånas, till huvudsaklig del. åtminstone i flertalet länder icke äro sparat kapital utan endast för ögonblicket ej erforderliga

kassamedel, skulle de ej kunna göras räntebärande, om de ej kunde placeras i en institution, som vore beredd att

på nytt tillhandahålla dem vid an-fordran.

Affärsbankernas utveckling under de sista decennierna har kännetecknats av en stark koncentrationsrörelse genom banksammanslagningar eller på annat sätt. I stora handels- och industriländer som Tyskland, England och Frankrike domineras bankverksamheten numera av ett fåtal jättestora bankföretag med filialer på en mångfald platser (t. ex. London, City and Midland Bank och andra i England, Deutsche Bank och andra i Tyskland, Credit Lyonnais m. fl. i Frankrike). Även i vårt land hava banksammanslagningarna spelat en betydande roll. Affärsbankerna hava i olika länder utvecklat sig i något olika riktning. Medan bankerna i de anglosaxiska länderna huvudsakligen förmedla den löpande driftskrediten till handel och industri, äro förbindelserna mellan bankerna och industrien i andra länder, t. ex. Tyskland, vida intimare. De emittera där industriföretagens aktier och obligationer och stödja dem på olika sätt. De svenska bankerna intaga i detta avseende en mellanställning.

Den verksamhet, som bedrives av en bank, kan sönderdelas i tre grupper. Till den första, de passiva rörelsegrenarna, hör inlåningen i alla dess former. Den andra, de aktiva rörelsegrenarna, utgöres av utlåningen. Den tredje utgöres av de i n d i f f e-r e n t a rörelsegrenarna, d. v. s. de rörelsegrenar, som ej direkt hava med kreditförmedlingen att göra, såsom t. ex. förmedling av köp av aktier och obligationer genom bankernas fondavdelningar, verkställande av inkasse-ringsuppdrag, förvaring och förvaltning av depositioner av olika slag, växling, köp och försäljning av ädla metaller m. m.

De i Sverige använda inlåningsräk-ningarna äro dels depositionsräkning, kapitalräkning och sparkasseräk-ning, som alla hava det gemensamt, att insatta penningar skola uppsägas viss tid (en eller flera månader), innan de få lyftas — mindre belopp bruka dock få lyftas å sparkasseräk-ning utan särskild uppsägning — dels giroräkning och löpande räkning, vid vilka räkningsformer insatta medel få lyftas utan uppsägning, när insättaren så önskar. Den ränta, som bankerna erlägga för medel, insatta å uppsägningsräkningar, är högre än den, som erlägges för medel, som insättas å deu andra huvudgruppen av räkningar (avistaräkningar). De viktigaste utlåningsformerna äro växel-

diskontering (se Växel) samt lån mot revers med namnsäkerliet (borgen) eller realsäkerhet (inteckningar i fast egendom, aktier, obligationer m. m.) Under den senare tiden har en speciell form av utlåning blivit allt vanligare. Ett företag eller en person berättigas att låna intill ett visst maximibelopp, eller med andra ord uttryckt, banken ger företaget eller personen i fråga kredit intill ett visst belopp. Å den räkning, som härvid öppnas med banken, äger han efter behag verkställa uttag (intill maximibeloppet) eller göra insättningar. De vanligaste formerna för denna slags utlåning äro kreditiv eller löpande räkning (löpande räkning, jfr ovan, är alltså en kombination av inlånings- och utlåningsräkning).

Liksom i andra länder är bankverksamheten i Sverige föremål för en reglerande lagstiftning (lag om bankrörelse den 22 juni 1911 med senare ändringar). Enligt denna får bankrörelse endast bedrivas av aktiebolag och solidariska bankbolag efter av Kungl. Maj :t för en tid av högst tio år lämnat tillstånd. Huvudsyftet med lagstiftningen är att, framför allt i in-sättarnas intresse, säkerställa bankernas solvens och likviditet. För detta ändamål finnas bl. a. särskilda föreskrifter om inlåningens storlek i förhållande till bankernas egna fonder, om de former av affärsrörelse, de få bedriva (inskränkningar i fråga om deras rätt att förvärva fast och lös egendom eller aktier m. m.) samt särskilt för att trygga likviditeten vissa föreskrifter om den kassareserv i form av lätt realiserbara tillgångar, som en bank skall hålla. För att trygga mot osund konkurrens har vidare föreskrivits, att avdelningskontor ej få upprättas utan Kungl. Maj :ts tillstånd.

3. En särskild grupp av banker utgöres av hypoteksbankerna, vilkas huvuduppgift är att utlåna penningar mot inteckningar i fast egendom. Vidare märkas sparbankerna, som tillkommit för att uppsamla det mindre sparkapitalet. För det mindre jordbrukets kreditbehov hava vidare inrättats särskilda jordbrukskassor. Jfr vidare Pantbanker.

4. Närbesläktad med bankernas verksamhet är den rörelse, som bedrives av enskilda bankirfirmor eller bankirer.

Bankör, den som håller banken i ett hasardspel.

Bann, i katolska kyrkan, finnes av två slag. Det större, ”anatem”, medför fullständig uteslutning ur kyrkan; det mindre endast avstängning från sakrament och kyrkliga ämbeten.

Banque de France, den sedelutgivande centralbanken (jfr Bankväsen)i Frankrike. Banken, som bildades år 1800, är ett aktiebolag. Dess grundfond (aktiekapital) är 182.5 milj. francs. Liksom flertalet andra centralbanker står den under statskontroll.

Ba’ntamhöns, dvärghöns, från Java stammande liten hönsras.

Bantamvikt, se Brottning och Boxning.

Banting:, F. G., f. 1887, kanadensisk läkare, professor vid universitetet i Toronto. B. erhöll 1923 tillsammans med J. J. R. Macleod Nobelpriset i medicin för upptäckten av insulinet.

Bantingkur, en avmagringskur, ursprungligen av William Harvey ordinerad för hans patient Banting, gående ut på att minska fetman genom en matordning med mycket kött, intet fett och föga kolhydrat. B. var fordom mycket använd, men då den är påfrestande och gärna orsakar tarm-och magbesvär har förtroendet till den minskat.

Bantlär el. Bandolär, ett axelge-häng, som uppbar patronköket i den äldre militärutrustningen.

Ba’ntu kallas de stammar, som bebo s. Afrika, i motsats till sudanneg-rerna i n. Afrika. Till B. höra kongo-negrer, kaffrer m. fl., som alla tala besläktade språk, vilka skilja sig från sudangruppens. Någon säker rasskillnad mellan dessa grupper torde f. ö. ej vara känd.

Baptis’ter, från England stammande sekt, som anser, att endast vuxna, som kunna avlägga personlig bekännelse, böra döpas samt vidare, att dopet bör ske genom fullständig neddoppning och ej genom begjutning. Sekten har i Sverige omkring 60,000 medlemmar.

Baptisterium, dopkyrka, som användes under senare forntiden och tidigare medeltiden, var rund el. mång-kantig med en dopbassäng el. dopfunt i mitten.

Ba’r, eng., skrank. — 1. Utskänk-ningslokal, där gästerna serveras vi,d en disk. — Ba’rtender, den som sköter serveringen. — 2. I England sammanfattande namn å de jurister, som ha rätt att uppträda vid domstol. Barriste r, eng., advokat.

Baral ön gaffären. Under världskriget sänktes år 1915 en tysk undervattensbåt av den brittiska lijälpkrys-saren Baralong. Senare anklagade tyska regeringen hjälpkryssarens besättning för att ha nedskjutit U-bå-tens besättning, när den sökte rädda sig. B. blev aldrig uppklarad men medförde på sin tid stor upphetsning hos centralmakterna.

Baranquilla [barankiPja], republiken Columbias viktigaste handelsstad, belägen strax innanför Magdalenaflo-dens mynning. 65,000 inv.

Barany, R., f. 1S76, österrikare, titulär professor, lärare vid Uppsala universitet i öron-, näs- och halssjukdomar, Nobelpris 1915 för upptäckter över lillhjärnans och hörselorganens funktioner och sjukdomstillstånd.

Barbados [-bej’dås], den sydöstligaste av de Små Antillerna, britt. Västindien. 430 kvkm., 160.000 inv., varav blott Vio vita. Huvudstad: Bridge-town [bridj’taon], 13,500 inv. ön är väl uppodlad. Utförseln omfattar socker, rom, bomull. Handelscentrum för kringliggande brittiska öar.

Barba’r, i det gamla Grekland beteckning på främling, som icke talade grekiska; numera vilde, ociviliserad, rå människa.

Barbara, helgon, led enligt legenden martyrdöden på 200 el. 300-t. I konsten avbildas hon oftast med ett fängelsetorn i bakgrunden.

Barbare’a, växtsläkte, fam. Cruci-ferse, med två svenska arter, sommar-gyllen (B. vulgaris) och strandgyllen (B. stricta), bägge vanliga som ogräs i åkrar. De ha gula blomklasar, de nedre bladen parflikiga och de övre tandade.

Barbaresk’staterna (Berberiet) gemensam, förr bruklig beteckning för de nordafrikanska rikena Marocko, Algier,

Tunis och Tripolis, som ända långt in på 1800-t. drevo ett planmässigt sjöröveri, från vilket de europeiska sjöfarande staterna måste med dyra pengar friköpa sig.

Barbari’, råhet, okunnighet, grymhet.

Barbaross’a (rödskägg), se Fredrik I.

Barbizon-skolan uppkallades efter en by utanför Paris, där Millet, Rousseau, Corot, Diaz, Daubigny m. fl. berömda målare vistades. Riktningen opponerade mot den dåtida härskande klassiskt-historiskt betonade konsten och målade med ämnen hämtade direkt från natuTen.

Barbro Stigsdotter räddade enligt sägnen Gustav Vasa 1520, då hennes man Arent Person på Ornäs ville utlämna honom till danskarna.

Barbusse [barbyss’], H., f. 1874, fransk författare. Hans skildringar från kriget, Elden, väckte uppseende bl. a. på grund av deras verligliets-trohet och frihet från nationell fanatism. B. har sedan kämpat mot nationalismen och för en världsrepublik i socialistisk-kommunistisk anda. Clartérörelsen har sin utgångspunkt i B :s läror och har uppkallats efter hans roman C 1 a r t é.

Barcelo’na, stad i spanska landskapet Katalonien, vid Medelhavet, 760,000 inv. Spaniens förnämsta handels- och industristad. Universitet. Bard kallades de gamla keltiska skalderna ocli sångarna.

Bardisa’n, en 2—3 m. lång pik, som från 1400-t. användes i infanteriets beväpning, tills bajonetten undanträngde B.

Bardu’n, tåg, som ingår i den stående riggen på ett fartyg ocli stöttar en stångtopp.

Skalle av bardval med kvarsittande barder. Underst bild av en bard.

Bardvalar, den ena av valdjurens underordningar, lia på fosterstadiet tänder, vilka sedan ersättas av tvär-ställda, fransade barder i gommen. Medelst dessa från silas de smådjur, som tjäna B. till föda. Av barderna tillverkas de s. k. fiskbenen.

Barett’, platt mössa utan skärm.

B. användes allmänt under medeltiden.

Ba’ri, hamnstad i Apulien, s. Italien. 115,000 inv. Livlig handelsstad. Nyinrättat universitet.

Bariska vindlagen el. Buys-Ballots lag, den fysikaliska lag, som anger vindriktningarnas förhållande till luft-trycksfördelningen. Ett uttryck för denna lag är t. ex. att, om man vänder ryggen mot vinden, man har lågt lufttryck på n. halvklotet framåt till vänster ocli på s. halvklotet framåt till höger (jfr Lufttryck).

Ba’rium, en med kalcium besläktad metall. Kem. tecken Ba. Atomvikt 137.4. Atomvärde 2. Spec. vikt 3.8. Metallisk B. har ringa användning som tillsats i små mängder i vissa speciallegeringar. Av B.-föreningarna är sulfatet [BaSO.i] den viktigaste genom sin användning som vitt färgämne, pennanentvitt. Det viktigaste B.-mineralet är tungspat [BaSO*]. Se Barytvitt.

Bark kallas i dagligt tal de vävnader hos vedartade växter, som ligga utanför tillväxtzonen, kam’bium. Efter denna zon kommer bastvävnad el. sekundär bark, sedan korkvävnad, som

skyddar mot avdunstning och temperaturväxlingar. Se nedanstående fig.

Barka, ett i Medelhavet framskjutande höglandsområde i n. Afrika mellan Syrtenviken och Egypten; B., som förut stått under turkisk överhöghet, lyder numera under Italien. Huvudort Benghazi. Se även Cyre-naica.

Barkaro’1, egentligen en sång, som sjunges av båtförarna (gondoljärerna) i Venedig och Neapel. Den går oftast i moll.

Barkass’, benämning på den största båt, som medföres av ett örlogsfar-tyg.

Barkborrar (Ipidse), små svarta el. bruna skalbaggar, som gnaga gångar i träd ocli här lägga sina ägg. Larverna

gnaga i sin tur gångar och så uppkommer ett system av en modergång med från denna utgående sidogångar, som man ofta finner under barken på våra träd. Olika arter angripa tall, björk, gran etc.

Barkbrand orsakas av för stark solbelysning. Om ett träd, som förut stått i tätt bestånd, t. ex. genom ut-huggning av kringstående träd utsät-tes för direkt solljus, dödas ibland det växande kambiumlagret innanför barken, som sedan avfaller. Trädet blir dock länge vid liv. Fristående träd skyddas av att kronan når längre ner och ger skugga.

Barkha’n, geol., halvmånformig sanddyn, som vänder den konvexa sidan mot vinden. Jfr Dyn.

Barkla, Charles G., f. 1877, skotsk fysiker. Nobelpris 1917 för sina forskningar över grundämnenas röntgenstrålning.

Snitt ur trädstam. K = kambiumla-ger, B = bark (bast och korkvävnad).Barkskepp el. Bark, ett flermastat (ett till fem master) segelfartyg med rår på alla master utom den bakersta.

Bar’lows sjukdom, en sjukdom hos barn, som orsakas av uppfödning med enbart kokt föda, vilken alltså ej innehåller vitaminer. Den liknar skör-bjugg lios vuxna. Behandlingen går ut på att tillföra rå fruktsaft, o kokt mjölk m. m.

Barmen, se Elberfeld-Barmen.

Barn. Under första levnadsåret utvecklas barnet snabbt. Vikten vid födelsen brukar uppgå till ungefär 3 kg. och denna tredubblas under första året. Längden ökar från omkring 50 cm. till 70 cm. Kroppen ökar i motståndskraft. Barnet blir mindre ömtåligt för födans sammansättning. Förbeningen i skelettet fortskrider. Fontanellen är normalt sluten vid ett och ett halvt års ålder. Rörelserna bliva allt säkrare. I andra månaden lyftes huvudet i bukläge, i tredje kvartalet kan barnet sitta och stödja på benen. Det börjar gå under andra levnadsåret. Den andliga utvecklingen fortskrider jämsides. I andra månaden småler barnet, i andra kvartalet griper det efter saker och under andra halvåret känner det igen sin omgivning och börjar jollra. Under följande år fortskrider utvecklingen. Vid sjätte året är vikten ungefär 20 kg. och längden något över en meter. Mjölktänderna, som börja komma under andra halvåret, börja ersättas av de förblivande i sjätte till sjunde året.

Barnamord. Uppsåtligt dödande av nyfött barn straffas med y2—4 års straffarbete. Vid förmildrande omständigheter kan straffet sänkas till

6 mån :s fängelse. Har kvinnan sökt enslighet vid födandet och. barnet därigenom utan hennes uppsåt dött, straffas med fängelse "el. straffarbete i högst 2 år.

Barnarbete. Se Arbetarskyddslag-stiftning.

Barnardo, Tli. J., 1845—1905, irländsk filantrop, kallad ”the father of nobodys children” (fader till ingenmans barn). B. liar utfört ett omfattande ocli uppoffrande arbete i London för att taga vara på värnlösa barn, upprättat skyddshem och skolor och bl. a. grundat en jordbruksskola i Kanada, dit en del av barnen sändas.

Barnaul, stad i v. Sibirien vid övre Ob.- 68,000 inv., järnvägsknut, huvudort för Altais bergsbruk och hyttindustri.

Barnavård. Späda barn äro ömtåliga dels med hänsyn till födan, dels med hänsyn till infektioner. Bröstmjölk är under alla omständigheter den bästa uppfödningen. Avvänj ning bör ske i 8:e—10 :e månaden genom att

först ett, sedan flera mål utbytas. Redan från början av avvänjningen bör utom mjölk ges blandad kost med mos av potatis, spenat, morot, äpple, krämer, etc. Måste man redan från födelsen tillgripa komjölk, liar man att räkna med sämre trivsel av barnet. Vikten övervakas speciellt noga. Ju omsorgs-fullare uppfödning desto större motståndskraft mot smittämnen. En förståndig härdning med vistelse i fria luften bidrager att minska mottaglighet för smittämnen.

Barnavårdsman utses för barn, fött utom äktenskapet, av kommunal barnavårdsnämnd och skall lämna råd och hjälp åt moder och barn, tills barnet fyllt 18 år.

Barnavårdsnämnd finnes i varje skoldistrikt och består av folkskole-styrelsen, skolrådet el. av kyrkostämma särskilt tillsatt nämnd. B. har till uppgift att se till och ev. taga hand om vanartade el. vanvårdade barn.

Barnbördshus, vårdanstalt för barnaföderskor, som där förlösas. B. finnas inrättade i en del större städer. I Stockholm Allmänna B. och södra B. samt Pro Patria. Vidare finnes B. i Uppsala, Norrköping, Jönköping, Malmö, Göteborg, Gävle, Karlskrona, Borås och Sundsvall.

Barnens dag:, benämning å festligheter, som i syfte att hopsamla medel för beredande av lantvistelse åt barn från ekonomiskt svaga hem årligen anordnas i Stockholm (numera tredje lördagen och söndagen i september) och vissa andra svenska städer. Den ledande kraften i arbetet i Stockholm är numera grosshandlaren Axel Eliasson, som sedan år 1910 arrangerat samtliga Barnens dagfestlig-lieter därstädes. Genom Barnens dag i Stockholm har sammanlagt liop-bragts omkring 4,000,000 kronor. Jfr Barnens ö.

Barnens ö, ett vid havet inom Väddö socken, ungefär tre mil norr om Norrtälje beläget område, som år 1911 inköptes för medel, hopsamlade å Barnens dag i Stockholm. Till Barnens ö äro de kolonier av olika slag (skol-lovskolonier, småbarnskolonier m. m.), som anordnas för de i Stockholm insamlade Barnens dagsmedlen, huvudsakligen förlagda. Verksamheten är numera av mycket betydande omfattning.

Barnes [ba’ns], G. N., f. 1859, eng. arbetarledare och politiker. Sekreterare för Maskinistförbundet 1896— 1906. Medlem av Lloyd Georges ministär 1916—20.

Barnförlamning:, en smittosam sjukdom, som börjar plötsligt med feber, huvud- och ryggvärk, kräkningar m. m. Förlamningar inträda redan från början el. efter ett par dagar oeh tilltaga raskt i styrka för att sedan efter hand gå tillbaka, i lyckliga fall fullständigt. Först efter flera månader kan man bedöma den kvarstående förlamningens grad, ocli förbättringen fortskrider oftast ännu längre. Isolering är obligatorisk och utföres lämpligast å epidemisjukhus.

Barn korståget. Se Korståg.

Barnkrubba, anstalt, som under dagen mottager barn för vård, så att modern ej skall hindras från arbete. Undervisning meddelas ofta. B. finnas i flera städer.

Barnmorska, kvinnligt förlossnings-biträde, som efter godkänd examen vid statlig läroanstalt (i Stockholm el. Göteborg) av medicinalstyrelsen förklarats behörig utöva barnmorskeyr-ket. Yrkets utövande utan sådan legitimation är belagt med straff.

Barnsäng, den tid efter förlossningen, under vilken barnaföderskan behöver intaga sängläge, i vanliga fall 8—10 dagar.

Barnsängsfeber orsakas av bakterier, som intränga under förlossningen. I livmoderns blottade såryta ha dessa en farlig angreppspunkt och orsaka lätt en våldsam blodförgiftning. B. härjade svårt i forna tider, men sedan man genom renlighet, kokning av instrument m. m., lärt att förhindra bakteriernas inträngande, har sjukdomen blivit alltmer sällsynt, även om den någon gång av ren olyckshändelse kan uppträda även nu.

Ba’rnum, amerikansk humbugs- och reklammakare, som bl. a. förtjänade en förmögenhet på dvärgen ”General Tom Tumb” och vidare var impressario åt Jenny Lind. 1871 startade B. ”världens största cirkus”, som ännu finnes i New York. B. hade en ovan-ligt god blick för vad som slår an på den stora massan.

Barnuppfostringsbidrag utbetalas av fader till oäkta barn antingen till moder el. till annan, som har vård om barnet. Storleken av B. kan uppgöras privat enligt vissa bestämmelser. Vanligen fastställes B. av domstol efter vad med avseende å föräldrarnas villkor må anses skäligt och utgår till barnet fyller sexton år. För utbekommande av B. kan, om så påfordras, begäras införsel i faderns avlöning.

Barn vatten, den vätska, som närmast omger fostret i livmodern och som hålles inneslutet av fosterhinnorna. Under förlossningsarbetet brista hinnorna och vattnet utrinner.

Barock’ betyder smaklös, orimlig, onaturlig. B. betecknar också den konstnärliga stilart, som mot slutet av 1500-

t. framgick ur renässansen i Italien och senare fördes vidare till övriga europeiska länder. I sin lyckligaste

form är B. en elegant och uttrycksfull konstart, som strävar till friare och livligare former än den klassiska renässansen. B:s byggnadskonst har ett överflöd av fantastiskt svängda linjer och rundade ytor. Även inom B :s bildhuggar- och målarkonst spåras samma rörlighet och nyckfullhet. Man lade större vikt vid skuggor och dagrar ocli vid perspektiv än vid linjer och begränsning av ytor. I tidens litteratur använde man sig stundom av ett uppstyltat språk med ett överflöd av tämligen sökta allegorier. Denna stilart benämnes marinism efter sin italienske upphovsman.

Barograf, självregistrerande barometer, som markerar barometerns gång medels en visare, vilken inritar en kurva på en genom ett urverk för-biförd pappersremsa.

Barometer, apparat, som tjänar till att mäta atmosfärtrycket (lufttrycket). Kvicksilverbarometern utgöres i dess vanligaste form av ett i ena ändan öppet, i andra ändan slutet, med kvicksilver fyllt, U-formigt rör, vars slutna skänkel är längre än dess öppna. över kvicksilverytan i den slutna skänkeln skall vara ett lufttomt rum, som efter lufttryckets upptäckare kallas det t o r r i c e 11 i s k a tomrummet. Höjdskillnaden mellan kvicksilverytorna anger trycket. Aneroidbar ometern är en annan barometertyp. Ett slags aneroid-barometrar utgöras av en metall dosa, försedd med ett rörligt lock, som lufttätt tillsluter dosan. Stiger lufttrycket, pressas locket in i dosan; faller lufttrycket, rör locket sig utåt. Lockets rörelser överföras genom ett system av hävstänger på en visare, som rör sig över en genom jämförelse med en kvicksilverbarometer graderad skala.

Barome’termaximum, se Lufttryck.

Barome’terminimum, se Lufttryck.

Baro’n, en titel, som under feodaltiden tilldelades vasallerna. — Titeln

B. användes stundom på svenska i stället för den officiella titeln friherre. I England är baronet den lägsta titeln inom högadeln.

Barras [bara’(s)], P. J. F. N. de, 1755 —1829, fransk revolutionsman. 1792 invald i nationalkonventet. B. bekämpade Robespierre och bidrog till dennes störtande år 1794. Följande år valdes han till medlem av direktorial-regeringen. Som sådan understödde han Napoleon Bonaparte. Efter dennes statskupp 1799 förvisades han från Paris.

Barrel [bär’l], eng., fat, tunna. Växlande engelskt och amerikanskt rymd- och viktmått. 1 B. petroleum j An)er;Jva = 159 liter. 1 B. smör iEngland = 101.6 kg. 1 B. mjöl i England = 88.9 kg.

Barrés Lbarä’sJ, M.» 1862—1923, fransk författare, journalist ocli politiker. Han hävdade i sina förstlingsarbeten den absoluta egoismens, jagdyrkans, princip. Politiskt var han en ivrig anhängare av det nationella partiet. Hans främsta arbeten äro romancykeln Le r om a n de 1’énerg'ie nation'a le, Colette Baudoche, Le j ar din de Bérénice m. fl.

B. utmärker sig för en utsökt och något ironiserande stil. Han var medlem av deputeradekammaren och Franska akademien.

Barrika’d, provisorisk förskansning el. spärr, vanligen i hast uppkastad i försvarssyfte.

Barriä’r, skrank, även i betydelsen hinder.

Barriär-rev, se Korallrev.

Barrlöss (Chermesinas) äro närbesläktade med bladlöss. De framkalla å granar kottelika gallbildningar.

Barrsteklar (Lophyrinse), ett släkte, vars larver leva av barrträdens barr och därigenom orsaka skada. Främst märkas röda tallstekeln och vanliga tallstekeln.

Barrträd (Coniferae) omfatta c:a 400 arter huvudsakligen i norra tempererade zonen. De lia skildkönade vindblommor utan hylle. Stammen är vanligen hög och reslig ocli veden består utom av märgstrålar blott av ett

slags celler, trakeider, och är således enklare byggd än lövträdens, som ha vedkärl ocli vedceller. De lämna ett utmärkt virke och deras rikedom på hartsämnen utnyttjas vid framställning av terpentin, harts m. m. B. finnas i ett brett skogsbälte söder om polarområdet i Asien, Europa och Nordamerika. B. delas i fam. Taxa-cese, till vilken bl. a. Idegranen hör, ocli fam. Pinaceze, till vilken höra de viktigaste släkterna, Gran, Tall, Lärkträd, Ceder, Cypress m. fl.

Barry [bser'ri], Ch., 1795—1860, engelsk arkitekt. B. har bl. a. byggt parlamentshuset i London.

Barthélmy [-telmi'], S:t, västindisk ö, hörande till Små Antillerna, vilken

1784—1877 var svensk koloni. B. såldes till Frankrike för 400,000 francs, öns yta är 21 kvkm. B. har 3,000 inv.

Bartholdi, F. A., 1834—1904, fransk bildhuggare. Till hans mest kända arbeten höra Belfortlejonet, som restes som minne av de vid staden Belforts försvar i fransk-tyska kriget stupade, samt den för sin kolossala storlek berömda frihetsstatyn vid New-Yorks hamn, vilken skänktes av franska folket 1880.

Bartholin', Thomas, 1610—80, dansk läkare, upptäckte lymfkärlen samtidigt med svensken Rudbeck,

Bartholomé, P. A., f. 1848, fransk målare och bildhuggare. Sin största berömmelse vaun B. som skulptör, främst genom gruppen De dödas m o n u m e n t på kyrkogården Pére-Lachaise i Paris.

Bartholomei-natten eller Parisiska blodsbröllopet, det blodbad, som natten till S:t Bartolomei dag (24 aug.) anställdes på hugenotterna i Paris år 1572. Det anstiftades av Katarina av Medici, understödd av det katolska partiet, och åsyftade närmast amiral Colignys undanröjande men samtidigt också ett försvagande av de protestantiska hugeuotternas parti.

Bartliou [barto'], L. J. F., f. 1862, fransk politiker, genomförde som premiärminister 1913 lagen om treårig värnplikt och har sedan bl. a. som krigsminister i Briands ministär 1913 och justitieminister i Poincarés 1922 arbetat för stärkandet av Frankrikes maktställning och för upprätthållandet av Versaillestraktaten.

Bartolomeus, en av Jesu apostlar, led enligt legenden martyrdöden på korset efter att ha blivit levande flådd.

Ba'ruk var profeten Jeremias medhjälpare och följde honom i landsflykten. B :s bok är upptagen bland de apokryfiska böckerna och anses skriven omkr. år 70 e. Kr.

Barye [-ri*], A. L., 1796—1S75, fransk bildhuggare och målare, känd för sina utmärkta djurskulpturer.

Baryt, bariumoxid [kem. formel Ba 01. Ger med vatten bariumhydrat [kem. formel Ba(OHb].

Barytgfiilt, bariumkromat. Användes inom tä n d s tic k si n d u s trien.

Ba'ryton, manlig sångstämma, som har omfånget stora b — ostrukna f. Den ligger mellan tenor och bas. I nyare operor är i allmänhet huvudpersonens parti avsett för B.

Barytvitt även kallat permanentvitt, bariumsulfat [kem. formel BaSO-i], förekommer i naturen som mineralet tungspat. B. användes som målarfärg.

Bas. — 1. I allm. språkbruk grundval, utgångspunkt. — 2. Mus. Den lägsta sångstämman (stora f — ettstrukna d). Betecknar även den djupa stämman å ett piano samt lågt stämda instrument, främst kontrabas. — 3. Kem. Baser äro sådana kemiska föreningar, som i vattenlösning avdis-sociera OH-joner (jfr Elektrolytisk dissociation). Lösningar av starka baser gå ofta under namnet lut, t. ex. natronlut. Med syror ge baserna salter. De starka baserna, t. ex. natronlut, verka frätande på de flesta organiska ämnen.

Basarter, geol., allmänt förekommande, vulkaniska, basiska bergar- ter, bildande bäddar ocli gångar. B. visa ofta en vacker pelarformig för-klyftning. Basalter ocli deras tuffer upptaga bl. a. största delen av Islands yta. I Sverige förekomma B. och B.-tuffer på några ställen i mellersta Skåne.

Basa'r, Bazar, i österlandet täckt affärsgata el. -torg; i Europa butik, där man kan köpa olika föremål, oftast gottköpsvaror; försäljning, oftast igångsatt för välgörande ändamål.

Base-boll, [bejs bå’ll, ett ursprungligen amerikanskt bollspel, spelat av två partier på 9 personer vardera.

Ba’sedo\vs sjukdom är uppkallad efter en tysk läkare, som först beskrev den. B. kännetecknas av sköldkörtelförstoring. framskjutande av ögonen, hjärtklappning, oro m. m. Orsaken är överproduktion av ämnen från sköldkörteln. Behandlingen är operativ, på senare tid har röntgen-bestrålning använts.

Ba’sel. — 1. Kanton i n. Schweiz, ytvidd 470 kvkm., 212,000 inv. Huvudstad Basel: 140.000 inv. B. består av de båda halvkantonerna Basel-Stadt,

140.000 inv., och Basel-Lant, 82,000 inv. Den förra har en ytvidd av 40 kvkm. och omfattar huvudsakligen staden Basel med omnejd. Åkerbruk och boskapsskötsel äro huvudnäringar. Viktiga industrigrenar äro sidenväverier och cementfabrikation. — 2. Huvudstad i schweiziska kantonen med samma namn, belägen vid Rhen,

140.000 inv. Schweiz’ viktigaste handelsstad. Sidenfabrikation. Universitet.

Basidiomyce’tes, en underavdelning av svamparna. Dit hörande arter kännetecknas av mångcelligt mycelium och föröka sig med sporer, bildade genom avsnörning. De celler, från vilka sporerna avsnöras, kallas basidier. Hit höra Hattsvampar, Buksvampar, Rostsvampar och Brandsvampar.

Basilica’ta el. Potenza, landskap i s. Italien, ytvidd 10,000 kvkm. 468,000 inv. Residensstad Potenza: 18,000 inv.

— Ett föga fruktbart bergland, där boskapsskötsel är huvudnäring.

Basi’lika, byggnad, som av romarna användes till domstolsförhandlingar, folkmöten etc. B., som ursprungligen kom från Grekland, bestod av en enda stor, fyrkantig hall, vilken avdelades i flera skepp genom rader av pelare. Till B. lades ett lialvcirkelformigt ut-språng (apsis), oftast mitt emot huvudingången. De äldsta kristna kyrkorna kallades B. och byggdes efter mönster av den romerska B.

Basilis’cus, ett amerikanskt ödle-släkte med en egendomlig, taggig hudkam å ryggen.

Basilis’k, i folktron ett hemskt odjur med ormkropp, näbb och klor och krona på huvudet, som dödar genom sin blotta anblick.

Basiska bergarter, beteckning för kiselsyrefattiga, järn- och magnesia-rika eruptivbergarter (ex. diabas, gabbro, basalt, olivinsten).

Basiskt salt, hem., se Salt.

Bas.jkirrepubliken, självständig sovjetrepublik i Ryssland, belägen i södra delen av Uralbergen inom forna gu-vernementen Orenburg och Ufa. Omkring 1,268.000 inv. av vilka en stor del basjkirer (en turkisk-tatarisk folkstam).

Baskemölla, municipalsamhälle vid östersjön, nära Simrishamn, sö. Skåne. 300 inv.

Bas’ker, folkstam, boende såväl å spanska som franska sidan av västliga Pyrenéerna. De tala ett egendomligt språk, som man ej funnit besläktat med något annat känt språk. I utseendet äro B. något ljusare än spanjorerna samt kortskalliga. De lyckades länge bibehålla en viss självständighet gentemot Spanien och Frankrike, men ha nu förlorat sin särställning.

Baskiska provinserna, 3 småprovin-ser i n. Spanien vid Biscayabukten. Ytvidd 7,000 kvkm., 604.000 inv., basker. Viktigaste stad Bilbao: 120,000 inv.

Bas-klav, f-klav, ^i, ett tecken, som

anger att noten på fjärde linjen är ostrukna f och att betydelsen av notsystemets övriga nottecken skall läsas med hänsyn till detta.

Basnivå, geol. En flod, som fördjupat sin bädd så långt, som under rådande förhållanden är möjligt, säges ha nått sin B. Denna bildar då en från mynningen mot källorna jämnt stigande kurva utan forsar och fall.

Bas’ra, viktigaste hamnstad i Irak (brittiska mandatområdet Mesopotamien) vid Schatt-el-Arab, strax nedanför Eufrats och Tigris’ sammanflöde.

20,000 inv. Ångbåts- och järnvägsförbindelse med Bagdad. Under världskriget utgångspunkt för det engelska fälttåget i Mesopotamien. Export

J

Basilika i genomskärning.

Tidens Lexikon.av mattor, lantbruksprodukter, dadlar, petroleum.

Bast erhålles från trädarter ur eri fiberarta d vävnad under barken. I handeln finnes bl. a. från Madagaskar importerad B., erhållen från en palm-art, Rapliia Ruffia.

Bas’ta!, sp. och it., det är nog, stopp.

Basta’rd kallas avkomma, erhållen genom korsning av olika arter el. va-rieteter. Arter gå mera i undantagsfall att korsa, ex. häst och åsna, och avkomman saknar då ofta fortplantningsförmåga. Mellan olika raser inom samma art försiggår i regel lättare korsning. Sådana korsninsrsexpe-riment ha haft stor betydelse för utredande av ärftlighetslagar. Jfr Ärft-lighetslära.

Bastardnäktergal (Hippolais Hippo-lais), en i s. Sverige vanlig tätting med gul undersida och gröngrå översida, lever i buskig ängsmark. B. är fridlyst och känd som god sångare.

Bastion-Lepage [bastjäng* lapa’sj], J., 1848—84, fransk målare, valde särskilt motiv från lantlivet. B. stod nära impressionisterna.

Bastir.j [fr. bastille], ursprungligen en benämning på fasta borgar, försedda med torn. Senare blev B. namnet på en fästning i Paris, som på 1300-t. uppfördes till skydd mot engelsmännen, men så småningom övergick till att bli enbart statsfäng-else. Under franska revolutionen stormades B. den 14 juli 1789 och jämnades med marken. Denna dag (bastilj-dagen) firas årligen i Frankrike.

Bastona’d, stryk, prygel.

Bas’tu är en i ö. Europa, särskilt i Finland, sedan sekler brukad badform. Luften i badrummet är uppvärmd till omkr. 50° och till hälften mättad med vattenånga. Ju torrare luften är, desto högre temperatur tål man. Vattenångan kan erhållas genom att slå vatten på stenar, som upphettats liggande på en rost ovan eldstaden. Som renliglietsbad är B. mycket effektivt och lämpar sig utmärkt till folkbad, då det är billigt att anordna. Anläggningskostnaden för en mindre badstuga torde kunna anslås till 3.500 kr.

Basu’n kallas ett biåsinstrument av bleck. Beroende på tonläget kan det vara alt-, tenor- el. basbasun. Olika tonhöjder fås antingen genom utdrag, dragbasun, el. genom ventiler, ventilbasun.

Basutoland, brittisk besittning i Sydafrika kring Oranjefloden, 30,000 kvkm., 100,000 inv., nästan uteslutande basufrokaffrer med relativt hög kultur. Boskapsskötsel och sädesproduk-tion.

Batak el. bata, malajisk urbefolkning: å Sumatra.

BataT\i, drabbning, fältslag, strid.

Bataljo’n, den av kompanier bestående, största underavdelningen av ett infanteriregemente.

Bata’via, huvudstad för de nederländska besittningarna i Ostindien och Javas viktigaste handelsstad. vid v. ändan av Javas n. kust. 254.000 inv., övervägande malajer, 30.000 kineser, 10.000 europeer. B. är huvudexporthamn för plantageprodukterna från det väl uppodlade Java.

Bath, stad i sv. England vid Avon-floden. 70.000 inv. Ända sedan romartiden berömd bad- ooh brunnsort.

Bath’urst. huvudstad i brittiska kolonien Gambia, belägen på Afrikas västkust vid floden Gambias mynning.

6,000 inv.

Bathy'bius, en slemmisr massa funnen i vattenprov från djuphavet. Man trodde förr. att den var lovande och utgjorde den enklast kända varelsen.

Bati'k, från Ostindien härstammande metod att färga tyger i mönster. De delar, som skola vara ofärgade, täckas mod vax, varefter tyget doppas i färgvätskan. Sodan kan på nytt täckas med vax etc. Vaxet borttages med kokande vatten.

Batis't el. Kam'brik, ytterst fin linnevävnad; numera är den av fint ma-skinspunnet bomullsgarn vävda bom-ullsbatisten vanligare.

Batoli't (även Batylit), (jeol., beteckning för en större, inne i jordskorpan stelnad eruptivmassa, som antages fortsätta mot djupet ända ned till magmahärden i jordons inre.

Batong', kort poliskäpp av gummi.

Batrarhia, se Groddjur.

Battenberg, tysk-engelsk furstlig släkt, leder sitt ursprung till prins Alexander av Hessen (1823—88). Denne gifte sig morganatiskt med Julie v. Hauke, som jämte sina avkom-lingar upphöjdes i furstligt stånd med titeln prinsessa (prins) av B. Två av hennes söner gingo i engolsk tjänst, och deras ättlingar kallade sig efter 1917 för Mountbatten. — Furst Alexander av Bulgarien tillhörde huset Battenberg. — Lady Louise Mountbatten är genom giftermål 1923 med kronprins Gustav Adolf Sveriges kronprinsessa.

Batteri'. — 1. Krifj.w. Underavdelning av artilleriregemente. — 2. Fys. Flera med varandra förenade, likadana fysikaliska apparater. Ex. ackumulatorbatteri.

Baudelaire [bådlä'r], C. P., 1821—67, fransk skald, den franska "dekadan-sens" främste man. B. är en utsökt stilist men chockerade genom sitt fantastiska ämnesval (som renderade honom ett sedlighetsåtal). Hans förnäm-st.a • verk är diktsamlingen Les f 1 e 11 r s du mal (Det ondas blommor).

Bauditz, S. G., 1850—1915, dansk skriftställare, mycket populär genom sina skildringar av danskt landsorts-liv. Bland lians arbeten må nämnas Historier från jägmästar-gården.

Baner. — 1. John A. B., 1882—1918, svensk målare allmänt uppskattad för sina sagoillustrationer (Bland to m-tar och troll), vilka han utförde i en fantasifylld, starkt förenklad stil. — 2. Otto B., f. 1881, ledande österrikisk socialdemokratisk politiker och skriftställare. Utrikesminister

1918—19. Sekreterare i II Internatio-nalen. — 3. Gustav A. B., f. 1870, tysk socialdemokratisk politiker. B. var arbetsminister 1918 och rikskansler

1919—20 och genomdrev då Tysklands undertecknande av fredstraktaten. 1921 —22 var B. riksskatteminister.

Bantas ten, forntida minnessten utan inskrift.

Bautzen, industristad i Sachsen,

38,000 inv. Här vann Napoleon år 1813 en seger över de allierade.

Bauxi't [båsi't], lerjordsliydrat, som bildas inom tropikerna genom kemisk vittring av fältspat och andra ler-jordshaltiga mineral, ävensom genom juvenilt vattens inverkan på bergarterna. B. är oftast uppblandad med andra vittringsprodukter (t. ex. i la-terit). Användes som råmaterial för framställning av metallen aluminium (huvudsakligen i Frankrike och Förenta Staterna).

Bavaria, lat., namn på Bayern.

Bayard [baja'r], P. du Terrail, omkring 1476—1524. B., som fick tillnamnet "riddaren utan fruktan och tadel", var en fransk adelsman och tjänade under Karl VIII i dennes tåg till Neapel (1494). B. står som en av riddartidens noblaste personligheter.

Bayern [-aj'-], näst Preussen den största staten i den tyska förbunds-republiken, belägen i s. Tyskland och

gränsande till "VVurtemberg, Österrike och Tjeckoslovakien. Till B. hör även Rhenpfalz el. Bayerska Pfalz, beläget på v. sidan Rlien, n. om Elsass. B. omfattar 76,000 kvkm., 7.2 milj. inv. Huvudstad Miinchen, 631,000 inv. Frånsett Pfalz delas B. av Donau, som från v. till ö. genomflyter landet, i Nördbayern och Sydbayern. Mot gränsen till Tjeckoslovakien är Nord-bayern bergigt (Bayrischerwald och Böhmerwald), och Sydbayerns s. gränsområden upptagas av de Bayerska Alperna. För övrigt är B. måttligt kuperat el. slättland. — B. har relativt litet deltagit i Tysklands industriella uppsving och är huvudsakligen ett åkerbruksland, där en kraf-

tig självmedveten bondeklass utgör befolkningens kärna. Större industrier förekomma dock i städerna, framför allt i Miinchen och Augsburg, som ha god tillgång till vattenkraft. Befolkningen är övervägande katolsk. I politiskt hänseende har B. ofta intagit en oppositionell ställning mot Preussen.

Bayeux-tapeten foajö'-], en såväl konstnärligt som historiskt märklig bonad, längd 70 m., bredd 50 cm. Den framställer i en följd av bilder Vilhelm Erövrarens tåg mot England (1066). B. torde härstamma från slutet av 1000-t.

Bayonne. — 1. Befäst sjöstad vid foten av Pyrenéerna och Adours mynning. 30,000 inv. — 2. Stad i New Jersey, U. S. A. 77,000 inv. Petroleum-raffinaderier.

Bayreuth, se Baireuth.

Bayrischer Wahl, skogig bergstrakt i nö. Bayern, anslutande sig till Böhmerwald.

Bazaine [basä'n], F. A., 1811—88, fransk härförare, marskalk 1864. I fransk-tyska kriget 1870—71 blev han innesluten i staden Metz och gav sig med 173,000 man efter lamt försvar.

B-dur, tonart med grundtonen b och två b (för h och c). Parallelltonart G-moll.

Beaeonsfield [bi'knsfild], Benjamin Disraeli, lord B., 1804—81, engelsk statsman av judisk härkomst, även känd som författare. B. blev ledamot av underhuset 1837 samt sedermera ledare av torypartiet och innehade skilda ministerposter. 1867—68 var han premiärminister och genomförde en parlamentsreform. 1874—80 var

B. åter chef för kabinettet. Som sådan förde han en aktiv utrikespolitik i imperialistisk anda. Suezkanalen förvärvades och Cypern ställdes under Englands protektorat. Indien proklamerades som kejsardöme under brittisk styrelse. På Berlinkongres-sen 1S78 förhindrade B. Rysslands utvidgning på Turkiets bekostnad. ^B. var Gladstones förnämste motståndare och en av Englands mest ryktbara statsmän.

Beardsley [bi'edsli], A. V., 1872—9S, engelsk tecknare. Illustrerade Wilde och andra samtida och utförde teck-ningsserier över antika motiv (Lysi-strata). Hans verk vittna om en stundom nästan pervers fantasi, teckningen är synnerligen förfinad men starkt maniererad. Hans speciella linjestil har övat stort inflytande på senare illustratörer.

Bca'ta, lat., lycklig, salig. — Bea-t i f i c e' r a, förklara för helig. Jfr Kanonisera.

Beatifikation, se Kanonisering.Beatty [l)i'ti], D., f. 1871, brittisk amiral, deltog* som befälhavare över l:sta slagkryssareskadern i slaget vid Helgoland 27 aug. 1914 och utkämpade med sin eskader slaget vid Doggers bank 24 .ian. 1915. I slaget vid Jutland 31 maj 1916 spelade B. huvudrollen, medan överbefälhavaren Jellicoe uppträdde mera försiktigt. B. efterträdde samma år Jellicoe som chef över stora slagflottan och befordrades till amiral 1919.

Beauforfcs vindskala, se Vindskala.

Beauliarnais [båarnä'], fransk släkt.

— 1. Josephine de B., 1763—1814. gift med den franske generalen B. Denne giljotinerades under franska revolutionen. Senare gifte sig B. med Napoleon Bonaparte. År 1804 blev hon Frankrikes kejsarinna, men fem år därefter skilde sig Napoleon från henne. — 2. Eugéne de B., 1781—1824, den förras son, vicekonung av Italien.

Beaumarcliais [båmarsjä'], P. A.

C. de, 1732—99, fransk lustspelsförfat-tare. Hans mest kända arbeten äro Bar be raren i Sevilla och F i-g a r o s bröllop.

Beaverbrook [bi’vebrok], W. M. A., f. 1879, brittisk politiker och inflytelserik tidningsägare.

Bebel, F. A., 1840—1913, tysk politiker och arbetarledare, en av den internationella socialdemokratiens märkligaste män. B., som till sitt ursprungliga yrke var svarvare, deltog år 1869 i bildandet av Tysklands socialdemokratiska parti, vars ledare han sedan var under flera decennier. I tyska riksdagen invaldes han år 1871 och tillhörde därefter denna med ett par avbrott ända till sin död. B., som var en utpräglad anhängare av marxismen, hade många heta duster att utkämpa med de revisionistiska elementen på partiets högra flygel. Lika bestämt uppträdde han också mot yt-terlighetsmännen på den vänstra flygeln, som voro motståndare till socialisternas deltagande i det parlamentariska arbetet. Under sin tidigare verksamhet råkade han flera gånger i konflikt med lagen och dömdes för förrädiska stämplingar, för majestätsförbrytelser och för medlemskap i hemlig förening till ganska långvariga frihetsstraff (sammanlagt mellan 3 och 4 år). B. var framstående både som parlamentarisk talare och som agitator. Även som journalist, framför allt som medarbetare i Vorwärts, samt som skriftställare utförde han ett omfattande och betydelsefullt arbete. Bland hans skrifter torde främst böra nämnas boken Kvinnan och socialismen samt hans stora självbiografi.

Beclistein, K., 1826—1900, tysk pianofabrikant, vars konsertflyglar anses

som ett av världens förnämsta märken.

Bechua’naland el. Betsjuanaland ligger i det inre Sydafrika mellan Sam-besi- ocli Oran ief lo derna och omfattar bl. a. Kalahariöknen. N. och större delen av B. är ett brittiskt protektorat,

530,000 kvkm., 125,000 inv., varav ett par tusen europeer. Residensstad Ma-feking. S. delen av B. ingår i Sydafrikanska Unionen. Inv. i B. äro bantunegrer, som driva boskapsskötsel. Kap-Kairo-järnvägen går genom ö. B.

Beck erhålles som återstod vid de-stillation av trätjära. B. är ett brunsvart el. svart ämne, som vid vanl. temp. är hårt men mjuknar redan vid kroppstemperatur ocli smälter vid lindrig upphettning. B. användes för framställning av becktråd inom sko-makeriyrket, för tätningsändamål m.m.

Beck, David, 1621—56, holländsk porträttmålare, en tid hovmålare hos drottning Kristina i Sverige, av vilken han utfört flera porträtt.

Beckasin’fåq;lar (Scolopacinse), underfamilj till Snäppfåglar, ha lång, böjlig näbb, klädd med mjuk. känslig hud. De äro skymningsfåglar, leva av insekter och maskar och äro gråbruna. spräckliga till färgen. Till B. hör Morkulle- och Beckasin släktet. Mor ku 11 an (Scolopax) är skogsfågel och liar fiäderklätt underben. Bec-kasinerna (Gallinago) ha nedre delen av underbenet naket. Dubbel b ec-k a s i n e n (G. media) är den största arten och lever å sanka ängsmarker liksom Enkelbeckasinen, även kallad I-Iorsgöken (G. gallinago), emedan den under parningstiden på våren ibland kastar sig nedåt i flykten, så att vingarnas dallring ger ett srnäg-gande ljud (folkspråk: hors = häst).

Becquerel, A. H., 1852—1908, fransk fysiker. B. upptäckte bl. a. de efter honom uppkallade Becquerelstrålarna, som uranhaltiga mineral utsända. För denna upptäckt erhöll han år 1903 Nobelpris i fysik tillsammans med makarna Curie.

Bed’ford, grevskap i England n. om London med huvudstad (40,000 inv.) av samma namn.

Bed’lam [-Igem], hospital i London, grundat 1547. B. är förvrängning av Betlehem och betecknar stundom hospital i allmänhet.

Bedsja, samlingsnamn å en del norna dstammar i nö. Afrika.

Bedui’n, se Araber.

Bedövningsmedel äro avsedda att framkalla smärtfrihet. Vid allmän bedövning inandas flyktiga ämnen, eter,

kloroform, narcyl. vilka medföra medvetslöshet. Efteråt uppträda oftast illamående och kräkningar. Sövningen medför alltid en påfrestning av lijärta ocli lungor. I stor utsträckning använder man därför lokalbedövning, vid vilken en novokainlösning insprutas under liuden. Denna bedövningsform är ofarlig. En övergående eliuru ej så effektiv känslolöshet er-hålles genom frysning med kloretyl.

Beecher-Stowe [bi'tje-stå], Harriet, 1812—90, nordamerikansk författarinna, vars mot negerslaveriet riktade roman Onkel T o m s stuga ernått en oerhörd popularitet.

Beeren Eiland (Björnön), en liten obebodd ö, 173 kvkm., mellan Norge ocli Spetsbergen på 74° n. latitud, ön håller betydande stenkolslager och är geologiskt av stort intresse. B. upptäcktes 159G. Kom 1920 under Norge genom Spetsbergskonventionen.

Bee'thovcn, Ludwig van, 1770—1827, världens största musikaliska geni. Fadern var en belgisk musiker. B. skrev redan som gosse kompositioner ocli slog sig senare ner i Wien. I hans första arbeten märkes påverkan från I-Iaydn och Mozart. Efter 1800 äro hans verk fullt självständiga och karakteriseras av en storslagen kraft ocli stämningsrikedom. Kompositionerna från hans senare år bryta kanske mera med den traditionella formen och ha ett fördjupat, drömmande innehåll. Till den sista perioden hör Nionde symfonien och Missa solemnis. Från den andra perioden härstamma en stor del av lians pianosonater (S o n a t a quasi una fantasi a, Wald-steinsonaten) samt sju symfonier, bland vilka märkas den av Napoleon inspirerade Symfonia Eroica, Femte symfonien och Pastoralsymfonien. Till hans tidigare höra en del sonater samt Första symfonien. B. var ej blott fabulöst begåvad som musiker; även som människa ingjuter han respekt med sin rakryggade, något vresiga självständighet och sin frihet från småaktighet och fåfänga. En med åren tilltagande dövhet gjorde lionom misstänksam ocli ensam och hans liv var föga lyckligt.

Befolkningsstatistiken har till uppgift att utreda folkmängden i ett land, dess sammansättning ur olika synpunkter ocli de förändringar, den undergår. Siffror häröver erhållas dels genom folkräkningar, som företagas vanligen vart tionde år, dels genom årligen insamlade uppgifter om födelser, giftermål, dödsfall 111. m. Något så när tillförlitliga uppgifter har man endast för de sista hundra åren. Europas befolkning beräknas till omkr. 190 milj. år 1800 och till omkr. 400 milj. år 1900. ökningen beror på att födelsernas antal överskridit dödsfallens. Emellertid har det allmänna fö-

delsetalet, d. v. s. antalet födda per

1,000 innevånare, stadigt minskat i alla Europas länder, men samtidigt har det allmänna dödstalet, antal döda per 1,000 innevånare, också sjunkit. I Sverige var exempelvis födelsetalet i början av ISOO-t. omkr. 34 (födda per 1,000 innevånare) och dödstalet omkring 20. I början av 1900-t. var födelsetalet omkr. 25 och dödstalet omkr. 15. Sjunkandet av födelsetalet beror dels på att äktenskapens antal förhållandevis minskat och försenats dels på att det genomsnittliga barnantalet i äktenskapen är lägre. Utom dessa mera grova uppgifter om folkmängden och dess sammansättning har B. till uppgift att närmare söka utreda den mekanism, varav dessa företeelser beror. Emigrationens roll, inflyttningen till städerna, dödsfallens olika sjukdomsorsaker m. m. höra hit.

Befruktning. Till vänster: i ägget inträngande sädescell. Till höger: äggets första delningar.

Befruktning. Hos flereelliga organismer sker fortplantningen dels genom knoppning, vegetativ fortplantning, dels genom befruktning, köns-lig fortplantning. Vid befruktningen sammansmälta två könsceller med varandra. Hos en del växter (t. ex. vissa alger) äro de sammansmältande könscellerna, gameterna, lika till utseendet och en sådan B. kallas kopulation. Som regel kan man i växt- och djurriket skilja på en hanlig könscell, som är mindre och rörlig, och en lion-lig äggcell, som är större, icke rörlig och innehåller upplagrad näring, vilken tjänar till byggnadsmaterial vid den första utvecklingen. Hos människan är den hanliga könscellen, sper-mien, 0.05 mm. lång och ägget 0.17 mm. i genomskärning. Det väsentliga vid befruktningen är ur ärftlighetssyn-punkt kärnornas sammansmältande. Dessa innehålla bandformiga bildningar, de s. k. kromosomerna, till bestämt antal för olika arter. Hos människan finnas sannolikt 47 el. 48 sådana kromosomer i kärnorna. Dessa kromo somer äro bärare av ärftliga egenskaper. Före befruktningen un-dergå könscellerna en s. k. reduktions-, delning, vid vilken halva

antalet kro-mosomer frånskiljas. När cellerna sedan sammansmälta återvinnes det gamla kromosomantalet. Ägget drager spermien till sig; hos en del växter har man kunnat visa, att detta beror på avsöndrandet av vissa ämnen (äppelsyra, citronsyra m. m.). Efter sammansmältningen omger sig ägget med en skyddande hinna, vilken hindrar inträngandet av flera spermier. Så delar sig ägget först i två celler, så i fyra etc. ocli utbildas på så sätt till en ny av celler uppbyggd individ. Genom vissa ingrepp, behandling med saltlösningar m. m., har maii hos lägre djur (groddjur) kunnat få obefruktade ägg att utveckla sig. Den drivkraft, impuls, till utveckling, som befruktningen utgör, kan alltså framkallas på konstlad väg; däremot ej uet utbyte och den blandning av egenskaper från faders och moders sida, som utgör en väsentlig del av befruktningens mekanism.

Befäl stecken, flagga el. vimpel, som å örlogsfartyg anger ombordvarande befälhavares grad.

Bego’nia, tropiskt växtsläkte med vackert färgade blommor och blad. B. odlas mycket som prydnadsväxt.

Behovsprineipen, den princip enligt vilken vid avlöning av tjänstemän högre lön ges åt gifta och härvid även tages hänsyn till familjens storlek.

B. tillämpades i Sverige i bestämmelserna angående dyrtidstillägg åt statens tjänstemän.

Be’hring, E. A. von, 1854—1917, tysk läkare ocli bakteriolog. B. har utfört grundläggande arbeten över bak-teriegifternas verkningar och upptäckt difteriserum. B. erhöll Nobelpriset i medicin 1901.

Beige [bäsj], fr., ljus, grågul färg.

Beira, provins i n. Portugal, 24,000 kvkm. 1.6 milj. inv. Huvudstad Coim-bra.

Beirut, [bej'-], Syriens viktigaste hamnstad i s. delen av landet vid Me-delliavskusten. 150,000 inv. av skilda nationaliteter och bekännelser. B. står i järnvägsförbindelse med Damaskus och Aleppo. Viktigaste utförselvara är silke, som går till Frankrike.

Bej el. Bey, herre, liög turkisk titel.

Bel, jordens och luftens gud hos babylonierna, motsvarar de västsemi-tiska folkens Baal.

Belém [bele’ing] el. Parå, huvudstad i den brasilianska staten Parå, Nordbrasiliens viktigaste handelsstad, vid Amazonflodens s. mynningsarm.

240,000 inv. Exporthamn för Amazonområdets produktion av kautschuk, hudar, kako, paranötter.

Belemni’ter, geol., ett slags liuvud-f o tingar*, som voro utmärkande för

jura- och kritperioderna, och vilkas cigarrformade skal finnas bevarade fossila i berglager från dessa perioder.

Bel’fast, Nordirlands (Ulsters) huvudstad och Irlands främsta industristad, belägen på öns nö. kust. 425,000 inv. Linne- ocli bomullsväverier, skeppsvarv. B. är centrum för de irländska presbyterianerna. Universitet.

Belfort [belfå’r], befäst fransk stad i passet mellan Vogeserna och Jura-bergen med 40,000 inv.

Belgien, konungarike vid s. Nordsjökusten. 30,400 kvkm. 7,670,000 inv. Huvudstad Bryssel (franska Bruxelles), 790,000 inv. — B. gränsar i sv. till Frankrike, i v. till Nordsjön, i n. till Holland, i ö. till Tyskland och Luxemburg. B. är övervägande slättland; i v. bördiga lågländer genomflutna av Schelde med bifloder; i sö. kring floden Meuse (tyska Maas) till stor del skogkläd da, föga bergiga liöjdområden särskilt inom Ardenner-na (högsta punkt 675 m.). B. har ett fuktigt, atlantiskt klimat med tämligen milda vintrar och svala somrar (i Bryssel julimedeltemperatur 17.6°, januarimedeltemp. 1.4°). — B. är Europas tätast befolkade stat med 250 inv. pr kvkm. (Sverige 13). Befolkningen i landets norra hälft, utgörande 55 %, talar holländska (flamländska), invånarna i s. delen (valloner) liksom de flesta i Bryssel (tillsammans 44 % av landets inv.) tala franska. Tyska talas av omkr. 50,000 inv. Fran-, ska är landets officiella språk. B. har ingen statsreligion, men befolkningen är genomgående katolsk ocli prästerskapet har politiskt synnerligen starkt inflytande. Det finns över 50,000 munkar och nunnor i landet, medan de protestantiska religionssamfundens hela medlemstal blott är hälften så stort. Folkundervisningen liar först på sista tiden blivit obligatorisk ock effektiv. Landet liar fyra universitet: Liége

(franskt statsuniv.), Gent (flam-länuskt statsuniv.), Louvain (franskt, katolskt), som är 15:s största, oeh Bryssel (franskt, konfessionslöst).

— Eli ur u B. är ett intensivt jord-brukande land, i det att 00 % av arealen är odlad jord, sysselsätter industrien direkt el. indirekt huvuddelen av befolkningen. Framför allt har järn- och ståltillverkningen nätt en stor utveckling, liksom därpa grundad maskinindustri. Järnindustrien i landet ävensom den stora zinkf ramställningen grunda sig pä importerad malm, som smältes med belgiska kol. Kring de belgiska koldistrikten har en intensiv oeh mångsidig industri uppvuxit, varför metallindustriens produkter ha stor avsättning även pä produktionsorten. Ant-werpen är B :s främsta handelsstad. B :s handelsflotta är emellertid föga utvecklad (ungefär hälften så stor som Sveriges), varför handeln till största delen förmedlas av främmande fartyg. Inom landet äro kommunikationerna däremot starkt utbyggda; förutom ett tätt järnvägsnät bilda segelbara floder och kanaler ett viktigt trafiksystem inom n. och v. delarna av landet. B. har en pä allmän värnplikt och lång övniiigstid grundad, stark landarmé, medan däremot örlogsflottan är obetydlig. — Historia. Pä 50-t. f. Kr. intog Ciesar det belgiska Gallien, som pä denna tid var bebott av flera rivaliserande stammar (atrebater, moriner, trevirer m. fl.). Efter romarna be-' härskades landet av franker och ka-rolinger. Det under olika furstar lydande B. enades i början av 1400-t. under hertig Filips av Burgund välde, undantagandes furstendömet Liége. Genom gifte kommo de s. k. Nederländerna (B. och Holland) att tillhöra habs burgarna, frän 1555 den i Spanien härskande grenen. l)e n. provinserna befriade sig från det spanska oket (se Nederländernas historia), medan B., som hädanefter kallades Spanska Nederländerna, fortfarande lydde under Spanien. På 1000-t. förlorade B. stora områden till Holland och Frankrike. 1713 övergick B. till den österrikiska grenen av liabs-burgarna och kallades nu österrikiska Nederländerna. Efter att ha ingått i det napoleonska väldet kom B. 1815 i union med Holland (konungariket Nederländerna). Unionen framkallade dock starkt missnöje, vilket utlöste sig i en revolution 1830, varefter B. blev ett oberoende kungarike. Till konung valdes prins Leopold av Sach-sen-Koburg. B. förklarades som

neutral stat under stormakternas beskydd. Mot slutet av 1800-t. medverkade B. kraftigt till grundandet av Kongostaten, som 1908 förvandlades till belgisk kronkoloni (Belgiska Kongo). Vid världskrigets utbrott inföllo tyskarna i B. trots garantin om neutralitet. B. ställde sig på en-tentens sida och annekterades följaktligen av Tyskland, som dock 1918 inäste draga sina trupper ur landet.

B. återställdes i huvudsak i sitt förra skick. B. är en parlamentarisk monarki; folkrepresentationen är uppdelad på två kamrar, senaten och deputeradekammaren.

Belgiska Kongo, se Kongo.

Bel’grad. J ugoslaviens, förut Serbiens, huvudstad vid Savas inflöde i l)onau. 112,000 inv. B., som på senare tid vuxit till en stad av modern prägel, är centrum för Serbiens (ö. Jugoslaviens) ekonomiska och kulturella liv. Universitet. — B. var redan under romartiden en viktig militärstad (Singidu’num), en karaktär, som staden bibehållit under växlande öden intill våra dagar. Under världskriget blev österrikarnas beskjutning av B.,

29 juli 1914, den första krigshandlingen. Hösten 1915 blev den starkt befästa staden tagen av österrikarna och förblev i deras händer till krigets slut.

Bell, A. G., 1847—1922, fysiker och fysiolog, till börden skotte. B :s verksamhet var väsentligen förlagd till Förenta Staterna. Uppfann telefonen 1870 och grammofonen 1887.

Belladon'na (A’tropa B.) hör till familjen Solana’cete och är en högväxt ört, som förekommer i södra Europa. Biaden, som insamlas under blomningstiden, torkas och användas till beredning av läkemedel. Den verksamma beståndsdelen är atropi’n.

B. betyder ”skön kvinna” och namnet påstås ha uppkommit av att kvinnor i forna tider använde extrakt från växten till att vidga pupillerna, varigenom ögonen fingo en mörkare glans.

Bellamy [beiremi], E., 1850—98, nordamerikansk författare. Stor uppmärksamhet väckte lians framtidsro-man En återblick, skriven i ideellt-socialistisk anda.

Belles-lettres Lbell lättr], fr., skönlitteratur, vitterhet.

Belletris’tisk, skönlitterär.

Believue Lbällvy’J, fr., ”vacker utsikt”, liksom det italienska Belvedere vanligt namn på lustslott el. villor.

Belli’ni, venetiansk målarsläkt. Giovanni B. (Giambellini), omkr. 1428— 1510, en av ungrenässansens främsta målare, utmärkt av en djup, klar färgbehandling och mjuk, ren teckning, föregångare till Giorgione och Tizian. Hans flesta verk äro altartavlor, oftaframställande madonnan omgiven av helgon (ett s. k. heligt samtal).

Bellinzona, huvudstad i schweiziska kantonen Ticino, 11,000 inv.

Bel’lis peren’nis, tusensköna, flerårig art, fam. Compositai, med gula diskblommor och vita strålblommor.

BeJLIman, Karl Mikael, 1740—95, svensk skald. Han visade tidigt en rik litterär och musikalisk begåvning och skrev dikter i religiös och moraliserande anda. År 1759 fick han en anställning i riksbanken, som han senare måste lämna på grund av slarv i tjänsten. 1770 gav Gustav III honom en plats som sekreterare i nummerlotteriet tillika med en pension. B :s affärer blevo emellertid allt uslare, och sina sista år tillbragte han i största fattigdom. Under första delen av sin egentliga författartid skrev

B. satirer av samma slag som Dalin samt mindre folk- och sällskapsvisor, men först omkr. år 1767 har skalden funnit ett fullödigt uttryck för sitt kynne. 1 diktsamlingen Bacchi orden parodierar han den tidens förkärlek för ordensväsen. En helt annan ton anlägger han dock i sitt förnämsta verk, den episk-lyriska diktcykeln Fredmans epistlar, vilken utkom år 1790 och året därpå följdes av Fredmans sånger. Här möter oss en brokig och sorglustig samling figurer från Stockholms krogliv, ofta hämtade ur verkligheten. De äro barn av stunden, än genomströmmade av yrande livsmod, än försänkta i den tröstlösaste sorg över sitt förfelade liv. Ett genomgående drag är den ömsom saftiga, ömsom vemodiga liumor, som är B. egen. Bland dikterna skildra många på ett betagande sätt naturen i Stockholms omgivningar. Varje epistel är avsedd att sjungas. Melodierna har B. hämtat från operor, folkvisor etc., men sedan med en förvånande lätthet och elegans omkomponerat efter egen smak. Han var själv en mästerlig cittraspelare. B. är en av Sveriges största skalder och står ännu oupp-hunnen i sin genre. Få ha som han förmått sammansmälta dikt och vardaglig verklighet, musik och, poesi, dramatisk handling och skönhetsmät-tad lyrik, eller förenat en så jublande livsyra med en så hopplös bitterhet.

Bello’na, den romerska krigsgudin-nan, hade utanför Rom ett tempel, där man mottog de fältherrar, vilka återvände hem och begärde triumftåg.

Bellsund, fjord på Spetsbergens västkust, vid vars inre del, Braga’nza-bukten, ett av svenskar ägt kolfält, Sveagruvan, ligger.

Below. — 1. Fr. v. B., 1853—1918, tysk general, deltog i slaget vid Som-me 1916 samt senare i tredje slaget

vid Aisne och i anfallet på Reims 1918. — 2. Otto v. B., broder till föregående, utmärkte sig i slaget vid Tannenberg 1914 och förde sedan med framgång befälet över arméer i Ost-preussen, Makedonien och på italienska fronten. Vid världskrigets slut var han befälhavare över 2l:sta armén pä västfronten.

Belsa’ssar var son till den siste ba-Dyloniske konungen Nabunaid och regerade även tillsammans med denne. Enligt Daniels bok skulle han vid en fest ha använt från Jerusalem rövade heliga dryckeskärl. Mitt under festen skrev en hand på väggen: inene, inene, tekel ufarsin. översättningen är omstridd. Profeten Daniel tolkade inskriften såsom ,förebådande konungens och rikets undergäng.

Belt (Bält), benämningen på sunden mellan danska öarna. Se Stora Bält och Lilla Bält.

Belu’chismn el. Baluchistan, den västligaste delen av Brittiska Indien, n. om Indus och gränsande till Afga-nistan ocli Persien. 350,000 kvkm.

800,000 inv. B. är delvis provins i Britt. Indien och delvis vasallstat till Storbritannien under en infödd khan.

B. är övervägande ett torrt högland med bergskedjor, öknar och stäpper. Befolkningen lever på boskapsskötsel

(getter, får, kameler, hornboskap).

Belägringstillstånd förklaras vid orostillstånd el. befarat fientligt angrepp ocli innebär, att den verkställande makten överlämnas till den militära myndigheten, som äger att utfärda erforderliga föreskrifter.

Bena’res, stad vid Ganges i n. Främre Indien. 200,000 inv. Praktfulla tempelbyggnader från 1600- och 1700-t. Hinduernas heligaste stad och främsta vallfartsort, årligen besökt av över 1 milj. pilgrimer. Universitet. Brittisk residensstad. Textilindustri.

Benaska fås genom förbränning av kreatursben. B. användes vid porslin- och glasfabrikationen (benglas) samt på grund av fosforhalten som konstgö dselämne.

Benaven’te, J., f. 1866, spansk skåde-spelsförfattare. Hans flesta skådespel kännetecknas av psykologisk noggrannhet och kvick men ej överdriven satir. B. erhöll Nobelpriset år

1922.

Bende’r, stad i Bessarabien vid floden Dnjestr, 26,000 inv., ryktbar genom Karl XII:s vistelse i dessa trakter och den skärmytsling, som fått namnet ”kalabaliken i B”.

Benedi’cite, lat., välsignen; inledning till bordsbön i kloster.

Benedictsson, Viktoria M., 1850—88, författarinna med pseudonymen Ernst Ahlgren. Bland hennes böcker märkas romanerna Pengar och Fru Marianne samt folklivsskildring-arna F r an fcjk a n e ocn jj' o i k li v ocli srnaue rättelser.

Beneuic'ius av JNursia levde i Italien uuuer uUU-t. ocli grundaue 52i> ett kloster pa lMonte (Jas>sino. ue av 15. ut-aruetaue kiosterregierna voro jamiö-relsevis mattiuila oen B :s orden nek stor utlueumug under följanue ar-Jiundrauen. Jtfenedictiner oruen unörde ett gott kulturellt aruete men började sa småningom löriaiia. En reiorni-rörelse utgick frän. klostret Cluny i Burgund pa yUU-t. Unuer Meueiuuen gick oruen tillbaka men uppievue unuer inotreformationen ett nytt ux^p-svmg. För narvarande raKiiar aen omkring 5UU kloster, de flesia i Amerika, Frankrike ocli Österrike.

-Beneuiktmer, se Benedictus av Nur-sia.

Benediktinlikör el. munklikör tillverkades ursprungligen i Benediktiner-klostret i Fecamp ocn framsiäiles numera fabnksmassigt i stor .skala i denna stad.

Beneliee [-fis’], fr., välgärning, förmän. Beneticelöreställmng, teaterföreställning till lörinan lör nägon upp-trädanue el. för valgörande andamal.

Benets [be’nesjj, E., f. 1884, tjeckoslovakisk politiker vid världskrigets utbrott, en av ledarna för det tjeckiska självständiglieispartiet. JLyckades

1915 rymma till ententemakterna, där lian igångsatte en energisk agitation för bildandet av en tjeckisk stat. 1918 blev han Tjeckoslovakiens utrikesminister och ±yzi nnnisierpresiuent och har sedan med framgång arbetat pä stärkandet av republikens ställning. B. är vidare känd som upphovsman till ett förslag om internationell garantitraktat (Benes-protokollet), vilket legat till grund för det s. k. Genöve-protokollet.

Benfiskar, Teleosti, äro en huvudavdelning av fiskarna, som vanligen ha fullständigt förbenat skelett. Hit höra flertalet fiskar.

Benga’len, provins i Brittiska Indien, omfattande Bramaputras och Ganges deltaområde jämte slättlandet närmast innanför. 204,000 kvkm., 47,000,000 inv. Huvudstad Kalkutta. Klimatet är tropiskt och osunt och med mycket stor nederbörd. Risodling är huvudnäring. Industrien, med centrum i Kalkutta, omfattar framför allt jutespinnerier. Inom B. bry tes stenkol. Järnvägsnätet är starkt utvecklat. Exporten omfattar främst jute, indigo, té, liudar och opium.

Benga’liska viken, den mellan Främre ocli Bortre Indien inskjutande delen av Indiska Oceanen.

Bengalisk eld, fyrverkerield, oftast färgad.

Benghari, huvudstad i Gyrenaica, n. Afrika, öu,00u inv.

Jöcngias, glas, som erhålles genom tillsats av oeuaska el. ttumoxiu till glasmassan. i>., suin ar vitt oen halv-genumskiniigt, anvanues till belysningsarmatur (lanijjiiupor) m. m.

Jt>cng tsior», inuusLnsainnälle vid Le-långtjn, n. jjaisiaud. l,oou mv. Jbilek-troKemisk faunk lör franistallniug av nation ocli klorkaik.

Iseniiinneinliaiimiucion orsakas av bakterier ocli kan uppträda i en plötsligt insättande akut lorm med vark oen feber. Bakterierna kunna nä ben-hmnan antingen genom att följa med blouet el. genom att de direkt införas i ett till benet gaende sar. {Sä småningom övergår lniiammationeii i ett mera kronisKt stadium. Tuuerkulos och synlis orsaka från början kronisk lnilammation. Behanuimgen är operativ.

JBemgn', godartad.

Beni Basan i mellersta Egypten, vid iSJ ilstranden belägen by nicu berömda klippgravar Iran 2bU0-t. f. Kr.

Bem'n, stad i Brittiska Nigeria, Västafnka, 10,000 inv. Till 1897 huvudstad i negerriket B., som då annekterades av England. Förut exportort för slavar, numera lör paimolja och elfenben. 1 B. liar man funnit betydande konstskatter, metallföremål, eifenbenssnidener etc., vittnande om en förvånansvärt högt stående, äldre negerkultur.

Benkol erhålles genom förkolning (upphettning utan lufttillträde) av krossade ben. B. användes pä grund av sin förmåga att uijptaga vissa illaluktande och färgande ämnen som re-ningsmedel i sprit- och sockerfabrikationen.

Benmjukhet kallas en hos unga djur, särskilt hos svin, uppträdande sjukdom, påminnande om engelska sjukan hos människan och sannolikt orsakad av vitaminbrist. Botemedel: bättre utfodring.

Benmjöl erhåHes genom målning av kreaturs ben. Benmjöl användes som gödselmedel, varvid i främsta rummet fosforhalten, men även kvävehalten i de med benen följande mjukämnena, kommer jorden tillgodo.

Benmärg kallas den vävnad, som utfyller benets häligheter. Den röda B. innehåller rikligt med blodkärl och i denna bildas röda och fler kärniga vita blodkroppar. Sådan märg finnes i de korta benen, såsom ryggkotorna m. fl. I de långa benen finnes gul B., som huvudsakligen består av fettvävnad.

Benn'ett, E. Arnold, f. 1807, engelsk författare, har dels skrivit enklare förströelselitteratur för en bredare publik (ex. Grand Babylon Hotel), dels författat överlägsna skild-ringar av vardagslivet i mellersta Englands industridistrikt (C 1 a y-h an ger, Hilda Lessways). 13. liör till det nutida Englanus mera kända författare.

Ben Ne vis Lni'vis], Storbritanniens liögsta bergstopp (1,343 in.), till-lióranue de skotska Grampian bergen.

Benröta, se Benhinneinflamniation.

Bensin. Kåbensin utgöres av den del av bergolja, som vid destillation övergär före 150° C. Den bestar av en biandning av lättflyktiga kolväten (metankol väten, nafteuer). Den kan även erliällas genom sön der delning av bergoljedestillat, som koka vid liogre temperatur (den s. k. crackingproees-sen). Genom fraktionerad destillation uppdelas räbensinen efter raffinering i flera olika produkter. Bensin användes för ett flertal ändaniäl t. ex. säsom lösningsmedel, vid fernissfram-stäilmng, lör tvättning ocli framför allt i en snabbt stigande omfattning för motordrift.

Benskörhet, sjukdom hos nötkreatur, orsakad av mindervärdigt foder. Djuren magra och falla av oeh benen bli, som namnet anger, sköra. 13. uppträder under vintern oeh våren (vitaminbrist) och botas genom bättre utfodring, helst grönfoder.

Bensoeharts, välluktande hartsarter, erhålles ur barksnitt å Styraxarter i Siam. 13. användes i salvor, bröstmedicin m. m.

Bensol Lbenså'1], kolväte med sluten kolkedja av formeln CoHe. 13. är vid vanlig teinp. en färglös vätska. Den

kokar vid 80.5° och stelnar vid ung. 0U. Spec. vikten är 0.85. 13. är olöslig i vatten men blandar sig lätt med alkohol och andra vanliga organiska lösningsmedel. Den är lättaniändlig och brinner med starkt sotande läga. 13. framställes genom fraktionerad de-stillaiion av den vid torrdestillation av kol bildade stenkolstjäran. Den användes bl. a. säsoih lösningsmedel för många organiska ämnen, säsom karburenngsmedel för motorsprit samt .säsom utgaugsmaterial vid frainstall-ning av en hel del föreningar tillhörande aromatiska el. isocykliska föreningarnas grupp.

Bensar kallas kroniska svårläkta sår ä underbenet. De orsakas oftast av åderbråck*. Mera sällan kunna de bero pä syfilis, tuberkulos etc.

Bentham [beiit’hfemj, J., 1748— 1S32, engelsk filosof, formulerade utilitarismens formel ”största möjliga lyeka ät största möjliga antal” oeh framhöll, att den enda mataren för våra handlingars värde är den känsla, de uppväcka. Det ”välförstådda egen-

ntresset” tvingar oss att ta hänsyn till andras och till samhällets intressen.

Benved (Evo’nymus Europse’a), buske med lansettlika blad, grönvita blommor och vackra röda frukter. Odlas som parkväxt i s. Sverige.

Benväv är uppbyggd av limhaltiga fibrer, inbäddade i och genomdränkta av kalksaner (fosfat, kar bonat). X vävnaden finnas vidare celler, vilka ligga i smä håligheter mellan den skivformigt anordnade, fastare inel-lanvävnaden. Benet är på utsidan och pä insidan mot märghålan beklätt med en bindvävshinna, beiihinnan, som har förmäga att nybilda ben. Erån denna utgär läkiiingsprocessen vid benbrott.

Benädmng. Konungen har rätt att i brottmäl mildra livsstraff samt återgiva ära och till kronan förverkat gods, sedan högsta domstolen, i en del fall regeringsrätten, samt statsrådet yttrat sig i ärendet. Konungen kan dock ej återinsätta i ämbetet den, som dömts detta förlustig.

Beo’tien, ett gammalgrekiskt landskap mellan Korintiska viken och Eubea-sundet. 13. bestod av flera oberoende stadssamhällen, såsom Tebe, Koronea m. fl., vilka bildade det s. k. beotiska förbundet. B. ingår nu i konungariket Grekland.

Be’owull, en angelsaxisk hjältedikt från omkr. 700 e. Kr., upptecknad omkr. 1,000. B. är uppdelad i tvä avdelningar. Den första skildrar hjälten 13 :s strider med ett farligt troll hos danernas konung Hrodgar. B. själv är av geaternas (syftande antingen pä götarna el. jutarna) stam.

1 audra delen omtalas, huru den nu åldrande B. besegrar en drake, men själv dör av sina sår. I berättelsen äro inflikade namn och händelser, som häiisyfta på Sveriges historia från omkr. 500.

Berain [beräng], J., 1G37—1711, fransk arkitekt, utvecklade en elegant orna-mentstil under barocken.

Beranger [berangö\7e’J. P. J., de, 1780—l8o7, fransk diktare, populär för sina mänga folkvisor och smärre sänger vilka sjungas än i dag. B. hyste mycket liberala åsikter och satiriserade med förkärlek den franska monarkien efter Napoleons tid liksom Frankrikes adel och prästväsende.

Berber, den nordafrikanska urbefolkningen, hörande till Medelhavs-rasen men uppblandad framför allt med araber men även med negrer och germaner (vandaler).

Ber'bera, viktigaste stad i Brittiska Somaliland, Östafrika, vid Atlanten. 30,UU0 inv. Handelsstad.

Berberi’et, se Barbareskstaterna. Berberis. Fruktklase och gren med blomklasar.

Ber’beris, buskväxt (B. vulgaris) med taggsågade blad, tornar och gula blomklasar. B. är vanlig i Sverige. På senare år har den på en del håll utrotats, då den härbärgerar svartrostsvampen, som angriper sädesslagen.

Bereeuse [bärsö’s], fr., vaggsång.

Berchtold, L. A. J. S., f. 1863, österrikisk-ungersk politiker, var sändebud i Petersburg 1906—11, blev 1912 öster.-ung. utrikesminister och avsände som sådan det ultimatum till Serbien efter Sarajevo-inordet, som närmast

föranledde världskriget. B. avgick som utrikesminister 1915.

Beredning. Enligt regeringsformen skola alla ärenden, innan de föredragas i konseljen, vara utredda genom inhämtade nödiga upplysningar från vederbörande ämbetsverk. Vanligen tillgår så, att ärendet, sedan det överlämnats till vederbörande depar-tementsbyrå och där behandlats, före-drages av kanslirådet inför departementschefen i närvaro av expeditionschefen. Innan ärendet sedan avgöres, dryftas det i statsrådsberedningen, vilken i allmänhet utgöres av departementschefen samt ett el. två konsultativa statsråd med statssekreteraren, expeditionschefen el. någon departementstjänsteman som föredragande.

Beredningsutskott, ett av stadsfullmäktige i vissa städer årligen valt utskott med 5—12 medlemmar. Stadsfullmäktiges ordförande ocli vice ordförande äro vanligen självskrivna ledamöter. B. har till uppgift att förbereda ärendenas behandling i stadsfullmäktige. B. infördes i Stockholm 1863 och ombildades 1920 till ett stads-kollegium med borgarråd som medlemmar.

Bere'zina, biflod til Dnjepr, varifrån leder en kanal till Duna, förmedlande sjöfartsförbindelse mellan östersjön och Svarta havet. B. är i krigshistorien bekant från Karl XII:s och Napoleons ryska fälttåg.

Berg. — 1. J. Fritjuv B., 1851—1916, folkskollärare i Finspong, liberal riksdagsman i 2:dra kammaren 1891—

1916 och ecklesiastikminister 1905—6 och 1911—14. B. genomdrev nystav-ningsreformen 1906, upprättandet av folkskoleöverstyrelsen och arbetade på förbättring av folkundervisningen och av folkskollärarnas ställning. — 2. C.

A. B., f. 1857, director musices vid Lunds universitet sedan 1892. Som anförare för studentsången och som tonsättare har B. ernått en vidsträckt popularitet. — 3. G. Ruben G :son B., f. 1876, docent vid Stockholms högskola, språkman och litteraturhistoriker, har grundat tidskriften Språk

o c h Stil och verkat som teaterkritiker och föreläsare. — 4. Bengt M. K. B., f. 1885, författare, har utgivit mycket lästa fågellivsskildring-ar, illustrerade med egna, skickligt tagna fotografier (Stora Karls ö, A b u M a r k u b).

Ber'gamo, stad i Lombardiet, n. Italien. 62,000 inv. Handelsstad, fabrikation av sidenvaror. B. ligger vid n. kanten av den bördiga Lombardiska slätten, vid foten av Alperna.

Bergamott', namn på liten, rundad päronsort, möjligen härstammande från den italienska staden Bergamo.

Bergand (Nyroca marila), en dykandart, som häckar i n. Sverige. Hannen har i praktdräkt metallglänsande, svart huvud och f. ö. svart, vit och brungrå teckning. Honan har vitt band vid näsroten och är f. ö. övervägande brun med vit vingspegel.

Bergarter. Man skiljer pä grund av deras olika uppkomstsätt mellan två huvudgrupper av bergarter: eruptivbergarter (el. "plutoniska" och "vulkaniska" B.) och sedimentära

B. (el. "neptuniska" B.) — Eruptiv-bergarterna äro uppkomna ur glödflytande smältor, magmor, vilka från jordens inre trängt fram till jordytan såsom lavor ocli där stelnat som lavabergarter (vulkaniska B.), el. också har magman stelnat inne i jordskorpan på större el. mindre djup under dess yta och där bildat olika slags massiv (lakkoliter, baty liter, o. s. v.). Eruptivbergarternas korniglìet och andra egenskaper äro i hög grad beroende på om de stelnat på stort djup el. nära el. på jordytan; man skiljer därför mellan djupbergarter (plutoniska B.) och ytbergarter (vulkaniska B.). Inom båda dessa grupper indelas bergarterna efter sin kemiska beskaffenhet och efter de mineral, var-varav de äro uppbyggda. De viktigaste djupbergarterna äro: granit (med kalifältspat och kvarts som karakteristiska beståndsdelar); syenit (kali- och natronfältspat); diorit (kalknatronfältspat och hornblände); gabbro (kalkfältspat och augit); i de två förstnämnda ingå också, ehuru i underordnad mängd, svart glimmer augit el. hornblände. Granit och syenit äro ljusa ("saliska") bergarter, dioriter och gabbro mörka ("femiska") bergarter. Ytbergarterna indelas så, att mot en djupbergart svarar en ytbergart av samma kemiska beskaffenhet: liparit el. kvartsporfyr (svarar mot granit), trakyt el. kvartsfri porfyr (mot syenit), andesit (mot diorit), basalt och diabas (mot gabbro). Mot ytbergarterna svara även vulkaniska tuffer, uppkomna genom att

vulkanisk aska hårdnat till en porös bergart (jfr Vulkaner). — De sedimentära bergarterna ha i regel ursprungligen uppkommit som avlagringar ur vattnet. Om sålunda avlagrat material sammankittas, uppstå olika sedimentära bergarter, vilka på grund av sitt uppkomstsätt oftast ha horisontell utbredning, såvida de ej blivit indragna i bergskedjeveckning. De vanligaste sedimentära B. äro sandsten, lerskiffer och kalksten. Man skiljer mellan mekaniska, kemiska och organiska sediment (se Sediment). Sandsten och lerskiffer äro ursprungligen mekaniska, olika saltavlagnngar, gips, o. s. v. äro kemiska; kalkstenar äro även vanligen kemiska sediment. Såsom ex. på ett organiskt sediment kan nämnas gyttja. — Man brukar som en tredje grupp bergarter urskilja de kristallina skiffrarna el. de metamorfiska bergarterna, vilka på grund av senare omvandling (metamorfos) fått sin ursprungliga karaktär av eruptiv el. sedimentär bergart mer el. mindre fullständigt utplånad. Denna omvandling har framkallats genom hög värme, starkt tryck och kemiska omsättningar, i de flesta fall på stort djup. Till denna grupp höra bl. a. gnejs, leptit, glimmerskiffer och amfibolit.

Bergartsbildande mineral kallas de mineral, som utgöra huvudbeståndsdelarna i de vanliga bergarterna. Dit höra i främsta rummet kvarts, fältspater, glimmer, hornblände, augit och olivin.

Bergborrning användes vid bergsprängning, vid undersökning av berggrunden för uppdagande av malm-, kol- och oljeförekomster, för uppsökande av grundvatten vid brunnsanläggningar m. m. Bergborrning kan antingen ske med handkraft (handborrning) el. med maskinkraft (maskinborrning). Vid handborrning slås borrstålet — en massiv stålstång med ett mejselformigt skär i ena ändan — med en slägga in i berget. Vid maskinborrning användas maskiner av olika typer. De vanligaste äro de i regel med komprimerad luft drivna stötborrmaskinerna och hammarborrmaskinerna. Skillnaden mellan dessa båda slag av borrmaskiner är i princip den, att vid stötborrmaskinerna borrstålet, vars skärstål gives växlande form, är fäst vid en i luftcylindern rörlig kolv, medan denna vid hammarborrmaskinerna tjänstgör på samma sätt som släggan vid handborrning. Vid djupborrning för berggrundsundersökningar el. dyl. användas borrmaskiner av skilda typer, för vilka det karakteristiska är, att en tung borr, som omväxlande lyftes upp och får falla ned, vid sina fall splittrar berget. Vid djupborrning användes även diamantborrning. Vid denna utföres borrningen medelst en roterande borrkrona, bestående av en stålring, å vars undersida diamanter fastsatts. Vid rotationen utskära diamanterna ur berget en cylinderformig stav (borrkärnan). Vid djupborrning upphämtas på olika sätt ur borrhålet prov å de bergarter, i vilka borrningen äger rum.

Bergegren, Henrik (Hinke), f. 1861, tidningsman, redaktör för Brand 1904—16, har utövat en omfattande verksamhet som föreläsare och författare för spridande av socialrevolutionära idéer och för genomförandet av barnbegränsning.

Bergen, stad i sv. Norge vid en vik av Nordsjön. 100,000 inv. Norges näst största stad; omfattande handel med fisk och tran. Stora skeppsvarv. Berömt havsbiologiskt museum. Bland märkliga byggnader må nämnas den från 1200-t. härstammande Håkanshallen och Bergenshus’ gamla fästning. B. var under Hansatiden en av Nordens viktigaste handelsstäder.

Bergensbanan, järnväg, som förbinder Bergen med Oslo. Dess högsta punkt ligger 1,300 m. ö. h. Skandinaviens både tekniskt och i turisthänseende märkligaste järnvägslinje.

Berger, Henning, 1872—1924, författare, har skrivit livfulla storstadsskildringar i synnerhet från Amerika, Bendel & C:o., Fata morgana.

Bergerac [bärsjerack’], S. Cyrano de, 1619—55, fransk författare, tjänade i franska gardet och nådde en viss ryktbarhet för den mångfald dueller, i vilka han invecklades, ofta på grund av någons skämt med hans ovanligt stora näsa. I sitt skådespel ”Cyrano de Bergerac” har Rostand använt B. som förebild till sin hjälte.

Berget (fr. la montagne) kallades det mäktigaste politiska partiet under sta perioden av franska revolutionen. B. fiok sitt. nnmn av att dess medlemmar sutto nå de högsta bänkarna i den sal. där nationalförsamlingen sammanträdde. B. genomförde ett blodie-t skräckvälde från januari 1793 till juli 1794. B :s lodare voro då

Danton. Robespierre, Marat och Héber.

Berggyltfiskar CLabrus), till Läpp-fiskar hörande släkte. Vid västkusten finnas två arter, berggyltan och blå-gyltan, vilka äro ätliga.

Berirh. — 1. J. Ed v. B., 1828—80, svensk landskapsmålare, starkt påverkad av den diisseldorfska skolans stil. Till hans mest bekanta tavlor hör exempelvis Grinden i b j ö r k h a-gen. — 2. S. Richard B., 1858—1919, son till den förre, målare, författare, överintendent vid Nationalmuseum år 1915. Bland hans tavlor märkas M i n hustru, Hypnotisk séance, Riddaren och jungfrun, Nordisk sommarkväll m. fl. samt flora porträtt (Fröding, Strindberg, Ellen Kev). Han var en av ledarna i Konstnärsförbundet och genomförde stora förbättringar i Nationalmuséets anordningar. Som konstnär utmärkes han av en säker och måttfull stil med något av fransk elegans. Hans blick för det karakteristiska och hans förmåga att ge poetisk stämning åt sina tavlor ha gjort, att han räknas till våra främsta målare.

Bergianska stiftelsen grundades 1784 genom donation av professor Bergius, äges av Vetenskapsakademien och förestås av en professor. Den har till uppgift att främja botanik och horti-kuitur (trädgårds-). Till B. hör en botanisk trädgård (Bergianska trädgården) vid Frescati utanför Stockholm.

Bergkristall, vattenklara kristaller av kvarts*.

Bergkvara, municipalsamhälle vid Kalmarsunds s. del, ö. Småland. 650 inv.

Berglärka, en lärkart med två små tofsar å bakhuvudet; häckar i fjälltrakter i Sverige.

Bergman. — 1. T. O. B., 1735—84, svensk naturvetenskapman. B., som var verksam inom ett flertal vetenskapsgrenar såsom zoologi, fysik m. fl. utförde sina betydelsefullaste arbeten inom kemien. B:s måhända främsta arbeten röra den kvantitativa och kvalitativa kemiska analysen. — 2. J. B., f. 1864, professor i Dorpat, klassisk språkforskare och arkeolog; har utgivit översättningar från latin och tillsammans med Svensén Världshistorien, berättad för folket. B. har ivrigt deltagit i nykterhetsarbetet. — 3. Bo B., f. 1869, förste postexpeditör, författare, medlem av Svenska akademien. Hans

diktsamlingar, Marionetter, E n människa. Elden, ha en svår-modig. ibland milt satirisk - stämning och räknas till den svenska skönlitteraturens mest uppskattade lyriska verk. B. har vidare sedan 1905 varit litteratur- och teaterkritiker i Dagens Nyheter. — 4. A. E. D. B., f. 1869. humoristisk författare under signaturen Dan. — 5. Hjalmar B., f. 1883. författare, vars romaner Loevenhisto-r i e r, Farmor o c li vår Herre m. fl. kännetecknas av en egendomligt fantastisk humor. Hans dramer M a-rionettspel, Ett experiment ha spelats med framgång.

Bergmjöl, se Iviselgur.

Bergmästare, titel för de sex tjänstemän i bergsstaten, som, var och en inom sitt distrikt, ha att öva tillsyn över gruvdriften, utfärda mutsedlar, lägga utmål m. m.

Bergolja (nafta, petroleum), en av olika kolväten bestående, mer el. mindre tjockflytande, gulaktig el. smuts-grön vätska, som i vissa trakter förefinnes i jord- och berglager, varifrån den träder i dagen antingen som naturliga källor (oljekällor) el. genom borrbrunnar (oljebrunnar). På grund av större el. mindre halt av lätt flyktiga kolväten drives oljan upp genom borrbrunnarna med stor våldsamhet, varvid lätt händer, att den vid den starka friktionen antändes. Den råa bergoljan raffineras, varvid de olika kolvätena avskiljas efter deras större och mindre flyktighet; de så erhållna produkterna äro asfalt, paraffin, smörjolja, solarolja, fotogen, gasolin m. fl. B. förekommer i ett flertal av de geologiska formationerna, gärna samlad där dessa bilda an tiklin aler. Om dess uppkomst äro meningarna delade, i det en del forskare härleda den från sönderdelning av djur- el. växtlämningar, andra från rent oorganiska processer. B. har visserligen varit bekant och även använd sedan uråldriga tider, men det är först efter mitten av ISOO-t., som den börjat tillgodogöras i större skala. De mest givande olje-fälten voro till en början de pennsyl-vaniska i U. S. A., därnäst de kaukasiska (Baku). I våra dagar ha Mexiko och Kalifornien blivit betydande producenter och nya oljefält i s. Amerika, Burma och Mesopotamien äro nu föremål för rivaliserande stormakters och trusters tävlan. I Europa finnas avsevärda oljetillgångar endast i Galizien och

Rumänien. Väiidsproduktionen har under de senaste årtiondena i samband med motortrafikens enorma ökning varit stadd i en stark stegring. Den var 1910 omkring 45 milj. ton, men är nu (1924) omkring 130 milj. ton.

Bergsalt, se Stensalt.Bergshantering, sammanfattande beteckning för alla de arbeten, som avse malmers el. andra nyttiga minerals tillgodogörande (gruvdrift), metallers utvinnande ur malmerna (hyttdrift) och deras förädling.

Bergsingenjör, egentligen titel för person, som genomgått högre bergsskola i Stockholm, användes emellertid ofta även för dem, som endast genomgått lägre bergsskolor.

Tvärsnitt genom bergskedjeveckning. De prickade linjerna ange veckens numera förstörda partier.

Bergskedjeveckning. De ursprungligen horisontellt över varandra avlagrade geologiska formationerna äro, i synnerhet där de nå särskilt betydande mäktighet, genom de horisontellt verkande bergskedjebildande krafterna sammanskjutna till väldiga vecksystem, ofta bestående av en mängd, ända till många mil långa, intill varandra pressade veck. De nedböjda partien av vecken kallas s y n k 1 i n a-ler (’vecktråg\ 'veckskålar’), de uppböjda kallas antiklinaler ('vecksadlar’) ; vecken kunna vara upprätt-stående, lutande, ' överstjälpta och skjutna över varandra (’överskjut-ningar’), varvid den övre skänkeln av vecket genom bristning i omböjnings-axelns plan skjutits fram över den undre. Man känner sådana överskjutningar på flera tiotal kilometers längd i den mot vecken tvärgående riktningen. Liksom en mängd veck bilda en bergskedja, bilda i sin tur flera med varandra förbundna bergskedjor en bergskedjezon. En sådan är den, som genomdrager Medelhavsländerna och därifrån fortsätter genom Sydasien samt i Ostindiska arkipelagen delar sig i tvenne grenar, den ena fortsättande ned åt Nya Zeeland, den andra uppför Asiens ostkust över till n. Amerika och därifrån längs Stillå-liavskusten och genom Västindien till Sydamerika och Antarktis. Denna zon innesluter jordens högsta bergskedjor och deras höjd beror väsentligen därpå, att de äro yngre än andra bergs-kedjezoner, vilka varit under längre tid utsatta för de nedbrytande agen-tierna. Deras bildning tillhör väsentligen tertiärtiden, medan de till stor del utjämnade hercyniska bergskedjorna tillhöra mesozoisk, och de kaledoniska paleozoisk tid. De un-

der ännu tidigare perioder i jordens historia bildade bergskedjorna äro, såsom fallet är inom vårt nordiska urberg, ofta så fullständigt utjämnade, att de icke längre göra sig tydligt märkbara i topografien, utan vecken blott ge sig tillkännna genom berglagrens stupning och strykning och i den metamorfos bergarterna under de bergskedjebildande krafternas inflytelser undergått.

Bergskedjor, se B.-veckning.

Bergskollegium, ett 1630 inrättat ämbetsverk för bergshanteringen, som upplöstes 1S57, då dess åligganden överflyttades på Kommerskollegium och Bergsstaten.

Bergslag, ursprungligen beteckning för vissa privilegierade sammanslutningar av ”bergsmän”, som hade rätt att inom ett gruvdistrikt bryta och nedsmälta malm (t. ex. Falu bergslag, Norbergs bergslag, Sala bergslag). Sedan bergshanteringen, 1859, blivit fri, fortlever namnet dels såsom beteckning för mera begränsade bergs-brukstrakter, t. ex. Filipstads B., dels i ”Bergslagen” såsom sammanfattande benämning på hela det mellansvenska bergsbruksområdet i Värmland, Västmanland och Dalarna.

Bergslagernas järnvägar, som tillhöra Bergslagernas järnvägsaktiebolag, vars styrelse har sitt säte i Göteborg, är Sveriges största enskilda järnvägsanläggning. Huvudlinjen förbinder Falun med Göteborg.

Bergson [bärksång’], Henri, f. 1859, professor i filosofi i Paris. Har i mycket uppmärksammade arbeten framställt sina filosofiska läror, i vilka tyngdpunkten vilar på det av B. uppställda intuitionsbegreppet. Vi uppfatta verkligheten, anser B. dels med vårt förnuft, intelligens, dels med intuition, d. v. s. med ett ”sjätte sinne”, genom vilket vi direkt överskåda och veta på ett från vanlig tankeverksamhet fullt skilt sätt. B. liar en träffande och medryckande stil och ett överflöd på slående bilder. Han har vunnit entusiastiska anhängare men också blivit skarpt kritiserad.

Bergsprängning sker numera vanligen genom användning av dynamit el. andra sprängämnen. I vissa fall användes dock alltjämt kilning med järnkilar. Förr användes även kilning med träkilar, som inpressades i borrhål

och sedan övergötos med vatten. Sprängverkan framkallades genom träkilarnas el. träpluggarnas ansvällning, då de blevo fuktiga. Även förmedelst snabb avkylning genom vattenbegjut-ning av en genom eld upphettad bergyta verkställdes i • äldre tider sprängning.

Bergs sju ka uppkommer vid vistelse på över 3—4,000 meter över havet. Då inträder andnöd, hjärtklappning, mattia: het, illamående, stundom kräkningar. Orsaken anses vara, att organismens syretillförsel är försvärad i den förtunnade luften. Yid vistelse på större höjder inträffar vidare ett egendomligt fenompn, en ökning av blodets halt av röda blodkroppar.

Bertrsskolor, läroanstalter för bergshantering och bergsvetenskap. Sverige har en högre bergsskola i Stockholm, ingående i dess Tekniska Högskola, och tvenne lägre i Falun och Filip stad.

Berersstaten, består av rikets sex bergmästare och av lika många under dessa sorterande gruvingenjörer. B. lyder närmast under Kommerskollegium.

Bertrstrand, ft., f. 1873, professor 1 astronomi i TTppsala. har utom vetenskapliga arbeten även utgivit populära skrifter inom sitt fack ocli varit verksam som populärvetenskaplig föreläsare.

Borgström, David K., f. 1858, liberal politiker. Konsultativt statsråd 1005—

00 samt lantförsvarsminister 1011—14. Blev 101G svensk generalkonsul i Montreal och var 1918—22 envoyé i Tokio. B. var ledamot av 2:dra kammaren 1804—1007 samt 1 :sta kammaren 1012—15 och inträdde 1023 åter i det politiska livet efter att ha avgått som envoyé samt blev 1924 ledamot av lista kammaren.

Bergsund, mekanisk verkstad och skeppsvarv i Stockholm för tillverkning av ångfartyg, ångmaskiner, motorer. broar m. m.

Bergsvetenskap, sammanfattande beteckning för de vetenskapsgrenar, som avse bergshanfpringpn (malmgeologi, metallurgi, bergsmpkanik).

Berertorsk, sp Torsk.

Berguv (Bubo maximus) Ipver i bergs- oeh skogstrakter över hela Sverige. Färgteckningen är spräcklig i övervägande rostgult, svart och mörkbrunt. På huvudet finnas två fjädertofsar. Längden uppgår till 75 cm. B. är rovfågel och förorsakar skada å jaktvilt såsom hare, skogsfågel och lever f. ö. på råttor, kråkor o. d., som fångas om nätterna. B. är illa tåld av kråkorna och en uppstoppad uv kan användas som lockmedel vid kråkskytte.

Bergvar, flundra, med brun- och mörkfiäckig översida, vit blindsida. B. finnes vid Västkusten.

Ber i ber i är en av vi tam in brisi orsakad sjukdom, som uppkommei särskilt vid förtärandet av enbart polerat ris utan tillsats av annan vita-minhaltig föda. B. är vanligast i Japan, Bortre Indien etc. Se Vitaminer.

Bering, V. J., 1G81—1741, danskfödd rysk forskningsresande, upptäckte det

efter honom benämnda sundet mellan Asien och Amerika samt kartlade stora sträckor av dessas kuster kring Be-ringshav samt av Sibiriska kusten.

Berinersliav, den nordligaste, av Aleuterna mot s. avgränsade delen av Stilla havet.

Berincrsund, 02 km. brett sund mellan Ishavet och "Rpringshav.

Berlichingen, Götz v., 1480—15G2, ”med järnhanden”, tysk krigare, som förlorat sin högra hand och fått den ersatt med en järnhand. B. skrev en självbiografi, som givit Goethe uppslaget till ett skådespel, där B. är huvudfiguren.

Berlin, huvudstad i förbundsrepu-bliken Tyskland oeh staten Prpussen vid Snrep. biflod till Elbps biflod TTa-vpI. 1.0 milj. inv., tillsammans mpd förstäder (Grossberlin el. Storbprlin) 3.8 milj. inv. Centrum för Tysklands och Preussens politiska, administrativa och kulturella liv. Tysklands viktigaste järnvägsknutpunkt, bank- och handelsstad, det europeiska fastlandets största industristad och näst största inlan dshamn. Industrien omfattar i främsta rummpt bpklädnadsindustri; av andra grpnar märkas maskinindustri, möbpitillvprkning,

porslinsfabrikation. tryckeriverksamhet. B. är också Tysklands främsta samlingspunkt för vetenskap och konst med landets största universitet (13,000 studenter) och skilda fackhögskolor samt storartade museer för vetenskap och konst.

— B. är alltigenom en modern stad och de flesta offentliga byggnaderna och monumenten ha tillkommit under den för arkitektur och bildliuggar-konst olyckliga senare hälften av 1800-talet, då huvudvikten lades vid en svulstig och tankefattig ornamente-ring utan någon konstnärlig flykt. Genom de centralaste delarna av staden" från trakten kring slottet (grundlagt på 1400-t. och helt ombyggt omkr. 1700) och de många andra offentliga byggnaderna däromkring går B :s mest kända gata, Unter den Linden, fram till Brandenburger Tor, som leder till B :s största park, Tiergarten, med dess Siegessäule (segermonument) och dess Siegesallé, kantad med marmorstatyer över alla Brandenburgs regenter. — Med B. äro på sista tiden flera stora stadsområden sammanslagna, vilka förut räknats som förstäder, främst bland dem Cliarlottenburg. — Historia. B. är bildat genom en sammanslagning av de båda medeltidsstäderna Kölin och B. På 1400-t. uppfördes vid B. ett slott, som blev Hohenzollrarnas residens. Under 30-åriga kriget härjades B. svårt men uppblomstrade under den ”store kurfursten”, vars strävanden att försköna staden fortsattes av Fredrikden storo. B. blev Tyska rikets huvudstad 1871.

B«^li’norblått nr ön mörVhlå mH-larfärg. B. erhålles som fällning. om till en lösning nv gult blodlutsalt sättes ett iärnnnit. Kallas i ren form ävon nariserblått.

B^rlFner Tioka’l-Anzei»rer tsaj’gerl tidning nv konservativ färs:, som [-dng-ligen utgives i Berlin sednn år 1883.

Berlinor Tageblatt, dnglig tidning, som utsrives i Berlin. B., som grnn-dndes 1872, är orgnn för demokratiska (liberala) partiet och en av Tysklands störstn tidningar.

Borlmcske Politiske og Avertisse-ments Tidomle, dansk daglig tidning, grundad 1721. B. är konservativ ooh en av Danmarks mest spridda tid-ningnr.

Borlinkongressen. hållen år 1878 i Berlin. var en politisk sammankomst med ombud från do europeiska stor-makternn samt Turkiot. P».. som leddes av Bismarek, avsåg närmast om-arbotandot av froden i San Stofano, vilken slutits snmma år mollnn Rvss-Innd rioh Turkiet. B. resulterade i Borlintraktaten. i vilken bl. a. bestäm dos. att Rumänien. Sorbion ooh Montenegro skulle bli självständiga; att Bosnien ooli T-Terzegovina sknlle förvaltas av österrike-TJngorn: att Cypern skulle ockunéras nv England ooli att Bulgarien sknlle erlägga tribut till Turkiot men för övrigt vara självständigt.

Berlioz rbärliå’sl. H., 1803—69, fransk tonsättare. Han är den kanske most typisko franske reprosentan-ton för den nyromantiska riktningen. S.ärskilt stor bet v delse har B. som initiativtagaren till prog;rammusikon. Bland hans kompositioner märkas Symphonie fantastique och La D a m n a t i o n de P a u s t.

Berlock, en hängprydnad, som fästes vid klockkedjan.

Bermu’dasöarna, Storbritannien tillhörig grupp av 300 små korallöar i Atlanten 100 mil utanför U. S. A.

22,000 inv., övervägande negrer och mulatter. Huvudstad I-Iamilton. Odling av grönsaker och sy dfrukter. Vinterkurort. Brittisk flottstation.

Bern. — 1. Kanton i v. Schweiz, ytvidd 6,800 kvkm., 670,000 inv., den folkrikaste och näst största av Schweiz’ kantoner. Viktigaste näringsgren är lantbruk med mejerihantering, särskilt ostberedning. Textilindustri och urmakeri. — 2. Stad i schweiziska kantonen med samma namn vid floden Aar, 100,000 inv. Förbundshuvud-stad, universitet.

Bernadotte [-dått], den släkt, varifrån Sveriges nuvarande kungafamilj utgått. Släkten härstammar från

Béarn, ett litet bergland vid Pyrené-erna. — .Toan B.. 1763—1844. tjäna do i den franska revolntionsnrmén ooh del-tog sodan i Nnnoleons krig. Hnn blov general, mnrskMk av Frankrike, furste av Ponte Oorvo ooh valdes slut-ligon är 1814 till Sveriges ooh Norges konung. Snm sådan antog han namnet Karl XTV .Tolian*.

Bernadotte, O. K. A., f. 1858. svensk prins, greve av Visborg, son till konung Oskar TT. ingick nkfonsknp med Ebba H. Munok av Fulkiln ooh avstod därvid från furstevärdigheten. Hnn erhöll i stället titeln prins B.

Bern* ™ ! rbärna’r1. — 1. Olnude B., 1813—1878. frnnsk fvsiolog. som utfört grundläggande undersökningar över kroppens sookeromsättning. — 2. Tristan P».. f. 1866. populär fransk komedi- ooh romnnförfattare.

Bern er Oberland, den av höga alper (Bernernlnernn) upptagna delen av schweiziska kantonen Bern, med alp-toppnrna Finsteraarhorn (4.775 m.), Jungfrau (4.166 m.) ooh Alpernas största glaciär, Aletschglaciäi-en.

Bernhard, Stora St., bergspass (2,400 m. högt). som ö. om Mont, P.lano leder från Rlionodalen till Ttalien. Passet är berömt för sitt kloster, som gav härbärge åt resande och medels därför dresserade hundar räddat många från att under färden förolyckas. I krigshistorien har passet spelat en roll (bl. a. gick Napoleons tåg över Alperna genom detsamma).

Bernhard, hertig av Sachsen Wei-mar, 1604—39, härförare. Han deltog tillsammans mod Gustav II Adolf i trettioåriga kriget. B. vann slaget vid Liitzen, sedan konungon stupat. Därefter förde han befälet tillsammans med Gustav Horn. Efter nederlaget vid Nördlingen 1634 övergick han i fransk tjänst.

Bernhard av Clairvaux [klärvå’]» 1090—1153, tillhörde en burgundisk riddarfamilj, inträdde i cistercienser-orden 1113 och grundade ett dotterkloster i Clairvaux. Den förändring av klosterreglerna, som B. här införde, åsyftade en strängare tukt. B. utövade ett vidsträckt inflytande, och det andra korståget föranleddes delvis av hans eldiga predikningar. Till sin åskådning var han strängt konservativ och bl. a. motståndare till Abelard. B. förklarades 1174 för helgon. Efter B. kallas ofta cistercienserorden för berhardinerorden; egentligen utgör denna en gren av cistercienserorden.

Bernliar’di, F. v., f. 1849, tysk militärskriftställare och general. År 1912 utgav han boken Tyskland o c h nästa krig, vilken särskilt på grund av sin imperialistiska betoning väckte stor uppmärksamhet. I världs- kriget var B. överbefälhavare för en tysk armékår.

Bernhardinerhund. Se Hundraser

Bernhardt [bärna’r], Sarah, 1844— 1924, fransk världsberömd skådespelerska, allmänt beundrad för sitt fascinerande spel.

Berni’ni, G. L., 1598—1680, italiensk bildhuggare och arkitekt, barockens förnämste representant i Italien. Till hans förnämsta skapelser räknas bl. a. fullbordandet av Peterskyrkan och utförandet av den dubbla pelarraden med 162 helgonbilder omkring Peters-platsen. Som skulptör är B. mest känd för sina porträttstatyer, men av hans hand finnas även grupper med motiv ur bibeln el. mytologien, såsom Den heliga Teresia.

Bernouilli [berno’ji], Jacques, 1654— 1705, och Bernouilli, Jean, 1667—1748, bröder, franska matematici. Deras främsta matematiska arbeten berörde differential- och integralkalkylen.

Bernstein [-stain], Edvard, f. 1850, tysk socialdemokrat, vistades i London 1888—1901 och var medlem av tyska riksdagen 1902—06. B. har utövat en flitig skriftställarverksamhet, delvis kritiserande marxismen, och var en av banbrytarna för revisionismen.

Bernsten, se Bärnsten.

Be’rnstorff. — 1. J. H. E. B., 1712— 72, greve, dansk statsman, född i Hannover men gick i Danmarks tjänst och ledde dess utrikespolitik från 1751. Han verkade för I-Iolstein—Gottorps införlivande med Danmark. B. var även en skicklig ledare för landets inre styrelse och arbetade för större frihet åt bondeklassen. — 2.

A. P. B., 1735—97, greve, dansk statsman, brorson till den förre, utrikesminister 1773.

Berry [bärri’], Caroline F. L., 1798 —1870, hertiginna av B., prinsessa av Neapel, var gift med hertigen av B., Karl F. (1778—1820), andre son till Karl X. Hertiginnan gjorde på 1830-talet ivriga försök att förvärva den franska kronan åt sin son, greven av Cliambord.

Bersagrlieri [bärsalje’ri], jägare el. skarpskyttar i det italienska infanteriet.

Berthelot [bärtlå’], M. P. E., 1827— 1907, fransk kemist, som utfört betydande undersökningar i organisk kemi och termokemi.

Berthier [bärtje’], L. A., 1753—1815, marskalk av Frankrike. Han var en av Napoleons intimaste vänner och mest betrodda medhjälpare, bl. a. krigsminister och generalstabsclief.

Berthollet [bärtållä’], C. L., 1748— 1822, fransk kemist. Bland B :s undersökningar hava de över klors blekande egenskaper jämte upptäckten av ka-

liumklorat fått bestående praktisk betydelse.

Bertillon [bertijOng’]. — 1. L. A. B., 1821—83, fransk läkare och statistiker, en av grundläggarna av den moderna befolkningsläran. — 2. B. A. B., 1853 —1914, fransk antropolog, har utarbetat ett efter honom uppkallat system att igenkänna brottslingar, vilket innefattar diverse mått och beskrivande upplysningar. B. är grundläggare av den moderna signalementläran.

Bertrand [bärtrang’], H. G., 1773— 1844, greve, fransk general. B. var adjutant hos Napoleon och en av dennes trognaste vänner. Han följde kejsaren till Elba och S:t Helena.

Berwald, F. A., 1796—1868, svensk tonsättare, var under flera år bosatt i Berlin men återvände år 1842 till Sverige. B. har skrivit operor, såsom Estrella de Soria, symfonier, bland vilka märkas Symphonie sérieuse och Symphonie sin-g u 1 i é r e, samt dessutom kantater, sonater, stråkkvartetter m. m. B :s verk kännetecknas av fin musikalisk formtalang, fantasi och originalitet.

Berwick [be’rik], J. F., 1670—1734, hertig av B., marskalk av Frankrike, naturlig son till Jakob II av England och Arabella Churchill. Efter den engelska revolutionen 1688 stred han på faderns sida på Irland och gick sedan in i den franska armén.

BerylF är ett mindre vanligt be-ryllium-aluminium-silikat, blekgrönt, ogenomskinligt (vanlig beryll) el. grön-gult, klart genomskinligt (smaragd) ; kristalliserar i hexagonala prismer; förekommer i pegmatit-gångar.

Beryirium, en i en del sall-synta mineral förekommande metall, närmast släkt med magnesium. Kem. tecken Be. Atomvikt 9.1. Atomvär-de 2. Spec.' vikt 1.64.

Berze’Iii park, mindre parkanläggning i Stockholm mellan Nybron och Hamngatan. B. har sitt namn efter kemisten Berzelius, vars staty, som är utförd av Qvarnström, restes 1858 i B :s mitt.

Berze’lius, J. J., 1779—1848, svensk kemist. B :s undersökningar falla inom skilda områden av kemien och många av dem hava varit av grundläggande betydelse för den senare forskningen. Genom resultaten av sina undersökningar av den elektriska strömmens inverkan på metallsalter blev han en av dem, som fullkomnade atom- och molekylarteorien. B. införde det ännu gällande kemiska be-teckningssättet och var vidare den förste, som genom noggranna atom-viktsbestämningar på alla vid den tiden kända grundämnen, gav atomteorien den fasta grundval, som den dit-

9tills liade saknat. Förutom genom egna arbeten har B. varit av stor betydelse för kemiens vidare utveckling genom de många framstående lärjungar, han samlade omkring sig. B. var redan under sin livstid erkänd som dåtidens främste kemist, och hans namn är ett av de allra främsta i den kemiska forskningens historia.

Besangon [bösangsong’], befäst stad i ö. Frankrike vid Doubs, biflod till Saöne. 56,000 inv. Stor industri. Bl. a. betydande urfabrikation.

Besant, Annie, f. 1847, engelsk teo-sof, deltog ursprungligen i Brad-laughs kamp för ateismen, senare i den socialdemokratiska rörelsen och anslöt sig 1889 till den av fru Bla-vatsky ledda teosofiska riktningen. B. har sedan vistats i Indien och medverkat i den indiska självständighets-rörelsen.

Beseler, H., 1850—1921, tysk generalöverste, bekant som erövrare av Ant-werpen och som generalguvernör i Warschau 1915—18.

Besick', även Bésigue el. Bézique, fr., ett slags kortspel, spelat av två personer.

Besiffring, musen sifferbeteckning, som sättes över basnoten för att angiva, vilka toner som skola spelas till denna.

Beskickning: kallas en stats representation hos en annan stat. B. består av ett sändebud samt dennes medhjälpare. Sändebuden indelas i fyra klasser, 1. ambassadörer, 2. envoyéer och ministrar, 3. ministerresi-denter. 4. chargés d'affaires. Sveriges sändebud äro i allmänhet av 2:dra graden. B. har till uppgift att bevaka det egna landets intressen och skydda i den främmande staten befintliga landsmän.

Beskickning:, den blandning av ämnen (malm, slaggbildande ämnen, ev. brännämnen såsom kol), som "uppsät-tes" på en ugn för att smältas (jfr Järnframställning).

Beskiderna, v. delen av Karpaterna mellan Polen och Tjeckoslovakien.

Beskow. — 1. B. v. B., 1796—1868, historisk och politisk författare, skald, från 1834 sekreterare i Svenska akademien. — 2. T. Natanael B., f. 1865, predikant i Djursholmskyrkan, verksam som religiös och social författare. B. har grundat Birkagården. — 3. K. J. B., f. 1876, chef för Höganäsverken, finansminister i v. Sydows ministär

1920—21 samt i Tryggers ministär 1923—24. År 1924 utnämnd till generaldirektör och chef för Domänstyrelsen.

Beskällare, för betäckning använd hingst.

Beslå. Att beslå seglen å ett fartyg innebär seglens nedtagande och hopsamlande kring rån, bommar, master o. d.

Bes'man, våg, bestående av en järnstång med en tyngd i ena ändan och en upphängningsanordning (en krok) för de föremål, som skola vägas, i den andra, över stången löper ett handtag, försett med en egg, å vilken stången vilar. Sedan det föremål, som skall vägas, upphängts å kroken, förflyttas handtaget, så att jämvikt ernås, varefter vikten avläses på en å stången graderad skala.

Besnard [benar'], A. B., f. 1849, fransk målare, främst känd för sina i impressionistisk stil målade eleganta porträtt.

Bessara'bien, landskap i nö. Rumänien mellan Prut och Dnjestr (gränsflod mot Ukraina). 46,000 kvkm., 2.7 milj. inv., varav hälften rumäner och resten ukrainare, bulgarer och judar. B. är i de inre delarna skogigt men för övrigt ett bördigt slättland. Export av spannmål, boskap, timmer. — B. förklarade sig 1917 som självständig republik men anslöt sig strax därefter till Rumänien.

Bess'el, Fr. W., 1784—1846, tysk astronom, den moderna astronomiska observationskonstens grundläggare; den förste, som gjorde en säker bestämning av någon fixstjärnas avstånd från vårt solsystem.

Bess'emer, Henry, 1813—1898, engelsk metallurg, som uppfann bland annat den efter honom uppkallade bessemerprocessen.

Bessemerprocessen, en av de metoder, efter vilka färskningen, d. v. s. tackjärnets förädling till smidbart järn el. stål, kan äga rum. Uppslaget till metoden gavs av den engelske uppfinnaren sir Henry Bessemer. Äran av dess utarbetande, så att den kunde få praktisk användbarhet, tillkommer däremot en svensk, G. F. Göransson. — Vid B. användes en re-tort — el. päronformig ugn, som är vridbar i vertikalplanet kring en axel och därför kallas konverter. Till kon-vertern, som är förfärdigad av tjock järnplåt, infordrad med eldfast material, transporteras det smälta tackjärnet direkt från masugnen i en behållare, kallad skänk. Sedan tackjärnet fyllts i konvertern, inblåses underifrån en kraftig luftström. Den inblåsta luftens uppgift är som vid all färskning att genom en oxidation nedsätta kolhalten i tackjärnet samt att såvitt möjligt bortskaffa andra föroreningar i tackjärnet såsom mangan, kisel och fosfor. Särskilt bränsle behöver ej tillsättas, då i tackjärnet ingående mangan och kisel, när bläster-

luften pressas genom det smälta tackjärnet, förbrinna under stark värmeutveckling. Tillvägagångssättet vid B. gestaltar sig i övrigt något olika, beroende på det använda tackjärnets sammansättning, främst dess fosforhalt. — Den ursprungliga el. sura B. kan komma till användning endast för tackjärn, vars fosforhalt uppgår till högst några hundradels procent. Vid denna är konvertern infodrad med surt material, t. ex. silikat-tegel. Sedan vid blästerluftens in-pressning, som framkallar ett ganska starkt dån i konvertern, större delen mangan och kisel förbrunnit, vilket sker under gnistutveckling, angripes kolet, under det dånet kraftigt ökar, och syrsättes till koloxid, som vid konverteras övre mynning med blå låga förbrinner till koldioxid. Med ledning av denna låga, gnistornas utseende samt prov å järnet, som under blåsningens gång tages ur konvertern, bedömes processens fortskridande. Sedan järnet erhållit den önskade kolhalten, avbrytes blåsningen och järnet tappas ur konvertern. — För ett mera fosforhaltigt tackjärn kan den ursprungliga B. ej användas. Fosforn angripes nämligen ej under denna. För dylikt tackjärn användes i stället en under 1870-t. första gången använd modifikation kallad den basiska B. el. efter en av dess upphovsmän, Tliomas-processen. Vid denna är konvertern infodrad med basiskt material, bränd dolomit, varjämte före blåsningen bränd kalk tillsättes tackjärnet. Sedan praktiskt taget all i tackjärnet förefintlig mangan och kisel samt nästan allt kolet förbrunnit, angripes även fosforn under bildning av fosfat. Den fosfatrika slagg, som erhålles som biprodukt, användes som gödningsmedel (Thomasfosfat). — B., som särskilt tidigare varit av en utomordentlig betydelse för ståltillverkningen, har numera i viss utsträckning undanträngts av andra metoder, främst martin-[äng’]metoden och vissa elektriska metoder.

Bestialite’t, råhet, djuriskhet.

Bestick. — 1. Fodral, i vilket smärre matematiska el. kirurgiska instrument förvaras (ex. cirkelbestick). — 2. Bestämning av ett fartygs läge. Bestämningen kan ske genom astronomiska observationer el. genom beräkningar, grundade på den från utgångspunkten tillryggalagda vägen (jfr Logg) och de kurser, som hållits, el. slutligen genom pejling av landmärken, fyrar el. dyl.

Bestyckning:, sammanfattande benämning å de artilleripjäser och kulsprutor, som tillhöra örlogsfartygs el. fästnings utrustning.

Beta. Pålrot samt stamdel med blomställning.

Beta, växtsläkte av fam. Chenopo-diacese. Stamformen till våra odlade betor (B. maritime) förekommer vild vid Europas havskuster och har en jämförelsevis smal pålrot och små gröngula, fembladiga blommor, samlade i axlik blomställning. De odlade formerna skördas första året, så vitt ej frö önskas. Blomställningen utbildas nämligen först andra året. Till B. höra: 1. Vitbetor, av vilka finnas två slag. Foderbetor ha större rot än andra former och användas som kreatursfoder. Sockerbetor började användas för sockerframställning i slutet av 1700-t. Först den berömde franske trädgårdsodlaren Vilmorin lyckades genom ett omsorgsfullt för-ädlingsarbete framställa B. med så stor sockerhalt, att fabrikationen kunde börja på allvar. Numera uppgår sockerhalten till 17—20 %. Betodling-en bedrives i Sverige på Gotland och i Sydsverige. 2. Rödbetor odlas allmänt i trädgårdar, vanligen plattrunda, egyptiska, ibland även halvlånga (Non plus ultra). 3. Bladbetor el. Mangold odlas särskilt i Mellaneuropa. Bladen förtäras som sallad, spenat el. dyl.

Beta, andra bokstaven i grekiska alfabetet (/3).

Betalningrsbalans. Med ett lands B. för ett visst år förstås en samman-ställning av landets samtliga inkomster från och utgifter till utlandet under året. Medan i handelsbalansen endast ingår värdet av importerade och exporterade varor, ingå i B. ett flertal andra faktorer såsom ränteinkomster från och ränteutgifter till‘utlandet, fraktinkomster från fartyg i utländsk fraktfart, inkomster och utgifter av turistresor m. m. Ett land kan sålunda hava en passiv handelsbalans (större import än export) och en aktiv betalningsbalans (större inkomster från än utgifter till utlandet).

Betalningsmedel. Se Penningväsen och Check.

Béteigeuse [betäjs/ö’s], fixstjärna av första storleken i stjärnbilden Orion, med rött lysande sken.

Bethlehem, stad i Pennsylvania, U. S. A. 54,000 inv. Stor järn- och stålindustri.

Bethlen, Gabor -B. av Iktar, 1580— 1629, 1613 furste av Siebenbiirgen, 1620—22 konung av Ungern. Han deltog i trettioåriga kriget på protestanternas sida och blev genom sitt giftermål med Katarina av'Branden-burg svåger till Gustav II Adolf.

Bethlen, Stefan, f. 1874, ungersk politiker, hörde till Bela Kuns motståndare 1919, blev ministerpresident 1921 och motsatte sig kejsar Karls restau-reringsförsölc samma år.

Betliman Hollweg, T. v., 1856—1921, Tyska rikets rikskansler 1909—17, duglig ämbetsman men knappast statsman av större mått. Motsatte sig under världskriget i det längsta det oinskränkta U-båtskriget men måste ge efter. Tillhörde det konservativa partiet men förlorade dess förtroende på grund av sin måttfullare hållning.

Beting, arbetsbeting, ett avtal, varigenom en person träffar överenskommelse med en annan om att denne skall för hans räkning mot viss fastställd ersättning utföra ett arbete. Den överenskomna ersättningen el. vederlaget utgår endast, om den avtalade arbetsprestationen fullgöres, och arbetsresultatet tillhandahålles beställaren. Som köp och ej som B. anses dock avtal om förfärdigande av en sak, där materialet bestås av den, som utför arbetet (undantag byggnadsav-tal, som äro att anse såsom B.).

Betiska Cordiljeran, se Sierra Nevada.

Betlehcm, stad i Palestina, 7 km. s. om Jerusalem, 8,000 inv. Staden är såsom Jesu födelseplats en mycket besökt vallfarts- och turistort. I staden finns ett av svenskar grundat och uppehållet sjukhus.

Betning, tekn. term. Yid färgning av textilvaror o. dyl. behandlas dessa med b e t m e d e 1, för att färgen skall

fästa och hålla tvättning, såvida ej färgen som sådan har fästande beskaffenhet. För olika ändamål användas olika betmedel, såsom vissa metall-salter, garvsyra, etc. I garverier betas hudar för att befrias från kalk och bliva mottagliga för garvämnet.

Betong är ett byggnadsmaterial, som numera fått en vidsträckt användning vid byggnadsarbeten av skiftande slag såsom vid husbyggnader, brobyggnader, dammar, vågbry-tare och andra vattenbyggnader m. m. B. framställes genom blandning i vissa proportioner, olika allt efter de ändamål, för vilka betongen är avsedd att användas, av cement el. understundom något annat bindemedel, sand och sten (makadam el. grus). Bindemedlet måste med hänsyn till B :s användning vara hydrauliskt d. v. s. hårdna även under vatten. Olika slag av betong skiljas från varandra genom ett angivande av de proportioner, i vilka de olika beståndsdelarna ingå i betongen, el. ibland genom angivande av mängden cement per rymdenhet färdig betong. Fet betong är betong, som innehåller mycket cement. Den cementfattiga betongen kallas m a-g e r. Efter vattentillsatsen vid tillredningen skiljer man mellan blöt betong el. gjutbetong samt jordfuktig betong. B., som har mycket stor hållfasthet mot tryck, har däremot mindre hållfasthet mot dragning. Sedan denna olägenhet numera undanröjts genom järninlägg i B. (se Armerad betong), har dess användbarhet för byggnadskonstruktioner i hög grad ökats. En mera värmeisolerande och samtidigt lättare betong än den vanliga erhåller man genom att ersätta sanden och stenen i B. med t. ex. koksaska el. vissa andra material.

Bets, ämnen, som användas för bets-ning av föremål av trä el. metall. Betsning av trä innebär träets färgning på sådant sätt, att dess naturliga ådring alltjämt framträder. Den kan ske på olika sätt t. ex. genom rökning (ekträ) el. genom behandling med kemikalier. Betsning av metall, som innebär borttagande av oxidbeläggning från metallytor, sker genom behandling med syror.

Betsjua’naland, se Bechuanaland.

Betsockertillverkning, se Sockertillverkning.

Betyg, skriftligt intyg med avseende på en persons kunskaper, hälsa el. d.

Betänkande, skriftligt uttalande i förberedande syfte, t. ex. angående en fråga, som behandlats av en kommitté el. dylikt.

Beurreus [börre’us], D., d. 1567, av franskt ursprung, läkare, humanist. 1547 blev han lärare för Gustav Vasas

eöner. Senare underhandlade han om Erik XIV :s giftermål med Elisabet av England och Maria Stuart av Skottland.

Beust [böj st], F. F. v., 1809— 86, saxisk och österrikisk statsman.

1849 blev han saxisk utrikesminister. Han motarbetade Preussens försök att ena Tyskland. Som österrikisk minister åstadkom han uppgörelsen med Ungern 1867 och arbetade på liberala reformer.

Beuthen [böj’ten], viktig industristad i tyska Obersclilesien på gränsen till Polen. 70,000 inv. Kolgruvor, järnverk.

Bevattning, se Irrigation.

Bevillning. — 1. Bevillning av fast egendom samt av inkomst, jfr Skattelagstiftning. — 2. Bevillning i mera vidsträckt betydelse är en sammanfattande benämning för svenska statsverkets inkomster av skattenatur. Alla i riksstaten under rubriken Skatter redovisade inkomster med undantag av mantalspenningar samt prästerskapets till statsverket indragna tionde äro sålunda betecknade såsom bevillning. I riksstaten för budgetåret 1925—1926 redovisas följande inkomsttitlar såsom bevillning: inkomst- och förmögenhetsskatten, bevillning av fast egendom samt av inkomst, bevillningsavgifter för särskilda rättigheter och förmåner, stämpelmedel, lastpenningar, automobilskattemedel, tullmedel, sockerskatt, tobaksskatt, brännvins-tillverkningsskatt, rusdrycksförsälj-ningsmedel, maltskatt, omsättnings-och utskänkningsskatt å spritdrycker samt överskottet av postverkets rörelse, vilket dock ej är en skatt, men uppfört under rubriken Inkomster av statens produktiva fonder. Beloppet av bevillningarna beräknades i denna riksstat till 504,350,000 kronor. Bevill-ningen skiljes från övriga statsinkomster därigenom, att dess storlek vid det fall, att riksdagens kamrar fatta skiljaktiga beslut, skall . bestämmas genom gemensam omröstning. Då alla andra statsinkomster än bevillningarna äro bestämda, skall skillnaden mellan dessa ”ordinarie” statsinkomster och statsutgifterna fyllas medelst bevillningar enligt riksdagens åtagande.

Bevillningsutskottet. Se Riksdagens utskott.

Beylc [bäl], M. H., 1783—1842, fransk författare under pseudonymen Sten-dhal. Bland hans romaner märkas främst Le rouge et le noir (Rött och svart) och La chartreuse de P a r m e (Kartusianerklostret i Parma), där han visar sig som en genomträngande psykolog. Hans materialistiska och ateistiska åskådning förebådar den realistiska riktningen i fransk litteratur.

Béziers [besiä’r], stad i s. Frankrike vid Canal du Midi, nära medelhavskusten. 56,000 inv. Vintillverk-ning och brännerier.

Bezoa’r, runda, ibland mera oregelbundet formade, fasta bollar, förekommande i magen hos en del idiss-lare. B. bildas kring främmande föremål (hår, sandkorn etc.) och användes förr som läkemedel.

BhagavadgFta, ”den höges, Krisj-nas, sång”, Indiens ryktbaraste lärodikt. B. utgör en del av Mahabha-rata.

Bhavabhu’ti, en av Indiens mest framstående dramatiska författare, vilken levde i början av 700-t.

Bhil, indisk folkstam, c:a 1 y2 miljon, tillhörande Dravidafolken.

Bhopa’1, engelskt förvaltningsdi-strikt i n. Främre Indien, 18,000 kvkm.

700,000 inv. Huvudstad av samma namn, 45,000 inv.

Bhuta’n, se Butan.

Bi, kem., tecken för en atom vismut (Bismuthum).

Bi, sjöv. Att dre ja bi el. att lägga bi är att genom förändring av kurs — fartyget lägges upp mot vind och sjö — och segelställning starkt förminska dess fart.

Bi: 1. arbetsbi 2. drottning 3. drönare.

Bi (Apis), ett insektsläkte av familjen Gaddsteklar. Den enda europeiska arten är honungsbiet (A. mellifica). Ett bisamhälle är sammansatt av 20—

30,000 arbetsbin, förkrympta honor, som utvecklas ur befruktade ägg med knapp uppfödning, 2—300 drönare el. hannar från obefruktade ägg, och en fullt utvecklad hona, drottningen el. visen, från ett befruktat ägg med näringsrik föda. Arbetsbina äro jämförelsevis små, ha väl utbildad sugsna-bel och gadd samt ha en borstig, ur-liålkad led å bakbenen, ”frömjöls-korg”. Drönarna sakna gadd och ha trubbig bakkropp. Visen har spetsig bakkropp samt gadd. Sedan visen befruktats, fördrivas drönarna. När en ny vise utvecklats, försöker den gamla döda denna. Misslyckas detta, ger den gamla visen sig i väg med en del arbetsbin — ”bina svärma”. Av den insamlade honungen leva bina över vintern utan att falla i dvala. B. har sedan urminnes tider varit männi-skans husdjur, ocli innan man kunde framställa socker, var honungen av utomordentligt stor betydelse som sötningsmedel.

Bia’lowitzskogen, n. om Brest-Li-towsk i Polen, 1,000 kvkm. stort skogsområde, berömt för förekomsten av storvilt, bl. a. visenter. Dessa ha emellertid blivit utrotade under ryska revolutionen.

Bialysto’k, stad i n. Polen. 80,000 inv., till stor del judar. Textilindustri.

Biarritz’, stad i Frankrike vid kusten av Biscayabukten. 18,000 inv. Stor bad- och kurort.

Biba’mus, lat., låtom oss dricka!

Bibel. Namnet B. brukades på kyrkofadern Krysostomos tid (300-t.) och indelningen Gamla och Nya Testamentet härstammar från kyrkofadern Hieronymus, som levde vid ungefär samma tid. De äldsta bevarade handskrifterna av Gamla Testamentet äro från 900—1000-1, e. Kr., medan de äldsta av Nya Testamentet härstammar från 300-t. e. Kr. (Codex siniati-c u s och Codex vaticanus). Bland bibelöversättningar märkas Septuaginta, en översättning till grekiska, och Ver si o v u 1 g a t a, en översättning till latin, utförd av kyrkofadern Hieronymus (slutet av 300-t.). Codex argenteus är en översättning av B. till gotiska och är från 300-t. Den första svenska översättningen är Gustav Vasas B., som utkom 1541. Senare märkas Karl X 11 :s B. av 1703 samt Gustav V:s B. av 1917.

Bibel-Babcl-striden utbröt i Tyskland med anledning av tre föredrag, som assyriaforskaren Delitzch höll 1912, i vilka han gjorde gällande, att den babyloniska religionen i flera avseenden varit jämbördig med den judiskt gammaltestamentliga och tjänat denna till förebild. Detta framkallade upprörda gensagor från teolpgiskt håll och t. o. m. kejsar Wilhelm II gjorde ett inlägg mot Delitzch.

Bibelkritik har man kallat de strävanden, som i senare tid gått ut på att närmare granska de bibliska urkunderna, fastställa deras ålder, i vad mån senare tillägg förekommit, hur samtida åskådningar påverkat författarna etc. För åsikten att Bibeln är ett bokstavligen av Gud inspirerat verk ha dessa forskningar blivit ödesdigra.

Bibliofi’1, bokvän, boksamlare. — B i b 1 i o m a’n, bokvurm.

Bibliografi’, bokkännedom; efter vissa regler utförd bokförteckning; bokbeskrivning.

Biceps [bi’seps], överarmens stora böjmuskel; även en av lårets muskler.

Bicykel, se Velociped.

Bidevind. Om ett fartyg håller sådan kurs, att vinden kommer så rakt förifrån, som är möjligt utan att seglen slå, seglar el. ligger fartyget bidevind.

Biedermeier [bi’dermai’er] betecknar en godmodig, borgerlig och något inskränkt person. B.-stil kallas inom möbelkonsten den form av borgerlig empir, som 1820—80 utvecklades i Tyskland efter Napoleonskrigen.

Bielas komet, en efter astronomen B. uppkallad, 1826 upptäckt komet med 6.6 års omloppstid. Den är märklig därigenom, att den vid ett senare framträdande (1849) var uppdelad i tvenne och sedan ej återkommit, utan tyckes ha upplöst sig i en meteorsvärm med samma bana och omloppstid, från vilken de ymniga stjärnfallen i slutet av november härröra.

Bielefeld [bi'lefelt] stad i Westfalen,

80,000 inv., vävnadsindustri. I stadens närhet Bethal-Bielefeld med storartade välgörenhetsinrättningar och andra sociala inrättningar, bl. a. Wilhelms-dorfs arbetarekoloni, grundad av prästen Bodelscliwingh.

Bielke (Bjelke), svensk adelsätt.—1. Gunilla B., 1568—97, drottning av Sverige år 1585, konung Johan III :s andra gemål. — 2. Hogenskild B., 1538—1605, svenskt riksråd. Han deltog på Johans sida i dennes tvister med hertig Karl. B. undgick Linköpings blodbad men dömdes några år senare för .högförräderi och avrättades. — 3. Nils B., 1644—1716, fältherre. Han deltog i Karl XI :s krig mot Danmark. Senare utnämndes han till generalguvernör i Estland och Pommern men föll så småningom i onåd hos Karl XII. Efter en flerårig process dömdes han till livstids fängelse. Ett år före sin död erhöll han upprättelse.

Bien [bjäng], fr., väl, bra, gott. — Trés bien [trä'], mycket bra.

Bifilär lindning el. veckling, lind-ning, som utföres med en dubbelvikt tråd. Dylik lindning användes för att minska självinduktionen i elektriska motståndsrullar.

Bifrost är i den nordiska gudasagan en benämning på regnbågen, vilken ansågs vara en bro mellan himmel (Asgård) och jord. B. vaktas av Heimdal, som bor i Himinbjorg vid ingången till asarnas boningar.

Bifurkation, eg. uppdelning i två grenar. Geogr., en flod, som överför en del av sitt vatten till en annan. Ex. i vårt land ger Torne älv, som genom en förgrening (Tärendö älv) avger en del av sitt vatten till Kalix älv.

Bigami', tvegifte*.

Bigarrå, se Prunus.

Bigott', inskränkt, tillgjort religiös.

Bi'harbergen, Siebenbiirgens v. del, v. Rumänien. Högsta topp 1,850 m. Särskilt den sydligaste delen av B., Siebenbiirgens Erzgebirge, äger rika mineraltillgångar.

Biha'r och Oriss'a, provins i Främre Indien, v. om Bengalen, 215,000 kvkm. 34 milj. inv. Till större delen bördigt, slättland. Odling av ris, majs, tobak, opium.. Befolkningen övervägande dra-vidas.

Bi'japiir, stad i Främre Indien, nära Bombay, 32,000 inv., med stora vidsträckta ruiner från sin blomstrings-tid på 1500-t., då den var huvudstad i ett muhammedanskt rike.

Bijouteri'er [-s/o-], Bijouterivaror, smycken, mindre prydnadssaker, nip-per.

Bi'karbona't, hem., kolsyrans sura salter. Handelns bikarbonat är surt natriumkarbonat.

Biklövar hos klövdjur äro sidotår, vilka ej nå marken (rudimentära).

Bikonka'v. Bikonkava linser äro linser, som hava sina bägge sidor skålformigt urholkade. Jfr Lins.

Bikonve'x. Bikonvexa linser äro linser, som hava sina bägge sidor välvda utåt. Jfr Lins.

Bikt kallas inom katolska kyrkan en i enrum inför prästen avlagd syndabekännelse. Vanligen sker B. i kyrkan, där särskilda gallerförsedda biktstolar finnas, i vilka prästen sitter och väl kan höra men ej se sitt biktbarn. Särskilda biktböcker med syndaregister finnas till ledning för den biktande, och för prästen finnas handböcker om de botövningar, som motsvara dessa synder. Den, som ej biktar minst en gång om året, blir bannlyst.

Bil'bao, stad i Baskiska provinserna, Spanien, nära Biskayabukten,

115,000 inv. Stor export av järnmalm.

Bilboké (fr. bilboquet), leksak, bestående av en kula med ett snöre fästad vid en med skaft försedd träskål, i vilken man infångar kulan.

Bildande konst. Se Konst.

Bildhuggarkonst (Skulptur, Plastik), en av de bildande konsterna. Arbetena utföras antingen fristående, statyer,

grupper o. d., el. i upphöjning (ibland insänkning) på en yta, relief. Redan från den äldre stenåldern finnas skulpturer, naturligtvis av enklaste slag men ibland av en överraskande verklighetstrohet. — Den egyptiska B. Hovkonsten framställde kolossala guda- och konungabilder i strängt traditionell stil (Konung Chefren från Gizeh). En annan mera folklig och även mera naturalistisk riktning återgav enklare människor med vardagliga sysselsättningar (Byfogden i Kairo, Skrivaren i Louvren). Egypterna utförde även ofta färgade reliefer, i vilka huvud, ben och fötter vändes i profil, medan bröstet och

ögat framställdes rätt framifrån. Bland de märkligaste yttringarna av den egyptiska B. äro sfinxerna. •— Den babyloniska liksom den besläktade assyriska B. består mest av reliefer. Assyrierna skildrade särskilt jakten med en beundransvärd naturtrohet. Deras figurer tyda ofta på en rörlig fantasi, exempelvis genom tillsatsen av vingar på tjurar el. lejon med manshuvuden. Från nyba-bylonierna lärde sig perserna att i bjärta färger utföra reliefer i glaserad lera (Bågskyttefrisen från Susa).

— Den indiska B. hämtade huvudsakligen sina ämnen från religionens område. De ofta väldiga gudabilderna försågos med en mångfald huvuden och extremiteter som tecken på sin höghet och makt. En ofta framställd typ är Buddlia sittande med korslagda ben och med ett inåtvänt uttryck i det stela ansiktet. — Den kinesiska och japanska B. rönte stort inflytande frän den indiska. Med buddismens utbredning skapades väldiga gudabilder i en stelt traditionell stil. Om större naturtrohet och dramatiskt liv vittna emellertid de japanska och kinesiska porträttstatyerna.

— Den fornamerikanska B. präglas av en ofta vidunderlig fantasi, särskilt vad beträffar gudabilderna. — I den för-grekiska el. e g e-i s k a kulturen hade B. ej nått så hög utveckling. Dock härstammar från denna tid bl. a. den ryktbara Lejonporten i Mykene. I den klassisk-antika B. ingå tre huvudperioder. Den a r-k ais ka B. (900—470 f. Kr.) är påverkad av den asiatiska och egyptiska och utvecklades i kolonierna i Mindre Asien och på Medelhavsöarna. Från denna tid anses uppfinningen av bronsgjutning härröra liksom användandet av marmor. Den h e 11 e n i-s k a perioden (490—146 f. Kr.) omfattar tre blomstringstider. Till den första hör dels den attiska skolan i Aten, vars förnämste representant var Ficlias, dels den argiviska skolan i Argos, vilkens ledare var Polykleitos. Den förra riktningen var mera ”ideellt” betonad, den senare mera realistisk. Hellenismens andra blomst-ring uppvisar konstnärer som Skopas och Praxiteles, tillhörande den nyattiska skolan, samt Lysippos, den argiviska skolans ledare. Den lielleni-ska periodens tredje epok behärskades av den rliodiska och den pergameniska skolan. Representanter för den rho-diska riktningen voro Laokoon-grup-pens skapare, samt Apollonios och Tauriskos, vilka utförde jättegruppen Den farnesiska tjuren. Från samma tid härrör den ryktbara Meliska Afrodite. Den pergameniska riktningen skapade mest galliska typer (Den dö-ende gallern m. fl.). — Från Grekland till Rom överflyttas B', i och med den g r e k i s k-r o m e r s k a perioden (146 f. Kr. — romarväldets fall). Exempel på den romerska B. äro Bel-vederiske Apollon, Den sovande Ariad-ne samt talrika porträttskulpturer. — Under den fornkristna och b y-santinska perioden (omkr. 100— 1000 e. Kr.) träder skulpturen i bakgrunden, i det den kristna konstriktningen i Bysans huvudsakligen betonar ornamentet och starkt stiliserar framställningen av människokroppen.

— Den romanska B. (omkr. 1000 —1200 e. Kr.) röner först inflytande från Bysans men utvecklas mer och mer till ett om antiken påminnande framställningssätt vid återgivandet av människofiguren. — Den gotiska B. (1150 —1500) utbreder sig från Frankrike till andra länder. De gotiska statyerna kännetecknas först av en mera naturalistisk behandling, vilken efterträdes av en dekorativt konstlad utformning. — Renässansens B. Med ett mera natdrtroget återgivande förenar denna ett upplivande av den antika B. Ungrenässansen (1400-t.) kännetecknas av käck realism och ungdomlig friskhet. Medelpunkten är Florens, och de förnämsta representanterna äro Ghiberti, Verrochio, Do-natello, som är denna periods störste bildhuggare, samt Luca della Robbia. Under högrenässansen (omkr. 1500—50) blir Rom medelpunkten. Framställningssättet förenklas, åter närmande sig antikens, intrycket blir mer imponerande, det realistiska ersättes av en idealiserande strävan. Till högrenässansen höra Andrea och Jacopo Sansovino samt Michelangelo, renässansens störste skulptör. Hans stil är lidelsefullt patetisk med en nästan våldsam rörlighet och förebådar barocken. Senrenässansen (1550—1600) överdriver ofta Michelangelos kraft och spänning men har att uppvisa framstående konstnärer som Benve-nuto

Cellini och Giovanno da Bologna.

— Barockens (1600-t.) huvudman är Bernini, som emellertid redan ofta slår över i sin strävan till spänning och målerisk effekt. — På 1700-1, inträder rokokon med sin smak för det utsökt smidiga, lätta och eleganta. Början göres i Frankrike och de förnämsta representanterna äro Houdon och Pigalle. — Mot slutet av 1700-t. inträder med nyklassicismen en återgång till antikens enkla, stilrena skönhetsideal. Bland dess främsta bildhuggare äro Canova (Italien), Sergel (Sverige) och Thorvaldsen (Danmark). 18 0 0-talets B. präglas i början av en stel och osjälvständig efterbildning av antiken. Omkring 1870 framträder impressionismen, vars

B. karakteriseras av ett friare ämnesval, större teknisk djärvhet och framför allt betoning av den måleriska verkan. Bland impressionismens bildhuggare märkas Rodin (Frankrike) och Meunier (Belgien). Mot denna riktning ha senare uppträtt fransmännen Maillol och Bourdelle, svensken Milles samt ryssen Archipeuko, vilka fordra en strängare stilisering. — Se även på respektive konstnärers och tidsperioders namn.

Bildskrift kallas sådan skrift, i vilken föreställningar, begrepp och be-greppskombinationer ävensom hela händelseförlopp betecknas genom bilder, vilka ofta fått en given betydelse, ej överensstämmande med vad de föreställa. Så betecknar t. ex. ”gam” i egyptisk bildskrift ”moder”. Man sammanfattar bildskrift i två arter ; begreppsskrift, som utan förmedling av bestämt talspråk avser att meddela föreställningar och begrepp och deras förbindelse (hit hör hällristningar); talskrift, där bilderna ange ord, ljudkomplex el. ljud. Hit höra kilskriften och de egyptiska liieroglyferna.

Bildstormare. På lägre kulturstadier dyrkas och tillbedjas ofta gudabilder. Avbildningen anses ha övernaturlig makt, och man särskiljer ofta ej den Gud, som dyrkas, och den handgjorda bilden. Denna benägenhet att överföra föreställningen om en Gud till ett påtagligt föremål, en bild, återfinnes även i de kristna religionerna. Redan i äldre tider sökte man därför avskaffa bilder i kyrkorna. På 700-t. strävade de östromerska kejsarna Leo III och hans efterträdare att avskaffa bilderna men misslyckades. I katolska kyrkan intog sä småningom dyrkan av helgonbilder och reliker en bred plats. Madonnabilder anses undergörande etc. Vid reformationen ställde sig de reformerta alldeles avvisande mot bilder. Även inom protestantismen gjorde sig liknande strävanden gällande. Ett parti med Karlstadt i spetsen, de s. k. bildstormarna, inträngde i kyrkorna och nedrevo helgonbilder och altaren. Senare förenade sig B. med anabaptisterna och förlorade sitt inflytande. Den protestantiska kyrkan intar en förmedlande ställning, tillåter bilder till kyrkornas prydande men ej deras dyrkande.

Bildt, C. N. D., f. 1850, diplomat, ledamot av Svenska akademien. B. har utfört historiska forskningar rörande Birgitta och drottning Kristina.

BPleam, enl. 4:de Mose bok en profet, som, då han var på väg för att förbanna israeliterna, hejdades av en ängel, vilken han dock ej märkte, förrän hans ridåsna talande gjorde ho- nom uppmärksam därpå. Framkommen välsignade lian i stället israeliterna.

Bilja’rd, spel med elfenbenskulor på ett för ändamålet konstruerat bord; biljardbord. Genom att stöta med en i spetsen kritad trästav, kö, söker man efter olika regler genom att låta bollen studsa mot bordets elastiska kant få den att åka ner i en urholkning i bordet.

Biljett’, kort, skriftligt meddelande; inträdeskort; kvitto för erlagd rese-avgift.

Billaud Varenne [bijå’ varänn’], J'. N., 1756—1819, fransk revolutionsman, var en av skräckväldets ivrigare anhängare och en av upphovsmännen till septembermorden 1792.

Billesliolm, gruvsamhälle 2 mil ö. om Hälsingborg, v. Skåne. 2,700 inv. Stenkolsgruvor. Järnvägsknut.

Billet [bi jä’], fr., biljett. — B. d’ a m o u r [damo’r] el. B. d o u x [do], kärleksbrev.

Billins, A. Gottfrid L., 1841—1925, biskop i Lund, riksdagsman i l:sta kammaren 188S—1906 och 1908—1912. B. var en av högerns ledare och var känd som skicklig debattör. B. blev ledamot av Svenska akademien 1900.

Billin gen, det nordligaste av Väst-götaslättens siluriska taffelberg, bildande en vidsträckt 10 km. bred, 25 km.

lång platå med branta stup. Höjd 300 m. ö.. h.

Billion, även biljon, räkneord, en miljon miljoner (12 nollor). I vissa länder, bl. a. i Frankrike och Nordamerika, är en billion = ettusen miljoner.-

Billiton [biPitffin], en Nederländerna tillhörig ö utanför Sumatras ö. kust. 4,600 kvkm. 60.000 inv., malajer och kineser. Tennmalmsproduktion.

Biltogr, fredlös, fågelfri, landsflyktig.

Biltong:, torkat kött skuret i remsor, användes särskilt av boer.

Bimetallis’m, myntsystem, där tvä metaller vid sidan av varandra användas för prägling av huvudmyntet. Jfr Myntfot och Penningväsen.

Bindemedel, ämnen, som användas för sammanfogning av fasta föremål. B. äro i regel tjockflytande el. degiga ämnen, som efter längre el. kortare tid hårdna. Ex. murbruk och cement inom byggnadsindustrien, samt lim, kitt, gummi m. fl.

Bindesubstansvävnad är ett sammanfattande namn på vävnader, som ha till uppgift att verka stödjande och sammanhållande. De ha likartad byggnad och bestå i allmänhet av celler med mellanliggande substans, som innehåller trådformiga fibrer. Till B. hör bindväv, som har trådig, lim-haltig mellansubstans och som uppbygger underhud, senor, ledkaps-

lar m. m. Brosk har ibland mera trådig (fibröst brosk), ibland mera likformigt halvgenomskinlig, blåvit (hyalint brosk) mellansubstans. Finnas elastiska trådar i mellansubstan-sen, får brosket ett gulaktigt utseende. Brosk kan bildas ur bindväv och utgör ibland övergångsstadierna ull benväv, särskilt under fosterutvecklingen. Hos fullvuxna finnes brosk bl. a. i de främre revbensändarna, yt-terörat, struphuvudet, luftrören m. m. Benväven har kalkhaltig mellansubstans, innehållande framför allt kalciumfosfat och karbonat, vilka ge vävnaden dess stadga. De enskilda benen äro uppbyggda av ett tätare ytterlager, som stödes av inuti benet löpande, nätformigt anordnade, tunna benbalkar. Detta ger benet i tvärsnitt ett svampliknande utseende. I de långa rörbenens mittdel är ytterlagret tjockare och saknas dessa nätformiga balkar, som endast finnas i benändarna. Håligheterna i benen äro fyllda av benmärg.

Fibröst brosk.

Bindhinna, den slemhinna, som bekläder insidan av ögonlocken.

Bindliinnekatarr, inflammation i bindhinnan. Se Conjunctivitis.

Bindväv, se Bindesubstansvävnader.

Binglia’mton, stad i New York (U. S. A.) — 67,000 inv. Kvarn-, tobaks-ocli järnindustri.

Binjure är ett hjälmformigt organ, som sitter på njurens övre pol, en på vardera njuren. De bestå av en fastare, gulaktig bark och en lösare, brun-aktig märg. B. äro körtlar, som avsöndra ämnen till blodet (se Inre sekretion). Det av B. avsöndrade adrenalinet har en sammandragande verkan på blodkärlen. En förstöring av B. t. ex. genom tuberkulos framkallar Addisons sjukdom.

Bin’nikemaskar höra till ordningen Plattmaskar och leva som snyltgäster på djur och människor. Breda B. är i Sverige vanligast i Norrland.Människor smittas genom förtärande av mer eller mindre rå fisk (gädda, lake, sik, lax). Den har ett knapp-nålshuvudstort huvud, från vilket utvecklas platta leder. Masken kan bli intill 9 meter lång och lederna kunna uppgå till mer än 4,000. Beväpnade B. har å huvudet fyra sugskålar och en hakkrans, med vilka den håller sig fast i tannslemhinnan. Längd c :a 3 meter. Man smittas genom förtärande av otillräckligt berett svinkött, som innehåller maskens larver, dynt. Obeväpnade B. har sugskålar men saknar hakkrans. Man smittas genom förtärande av kött från nötkreatur, vilket innehåller maskens larver. PI y 1 s m a s k e n är endast 4 —6 mm. lång och lever i hundens tarm. Larven utvecklar sig hos människan i levern, lungorna och andra organ och kan bli över barnhuvudstor. Den är den farligaste av B. men är mycket sällsynt i Sverige.

Binok’el, glasögon utan skalmar, pincené.

Binokulli’r. Optiska instrument, som äro avsedda för samtidigt seende med båda ögonen, kallas binokulära.

Bino’m, mat., en av två, genom plus el. minus förenade leder (termer) uppbyggd, mat. storhet, t. ex. uttrycket a+b.

Binä’r, dubbel.

Biogene’tisk, berörande frågan om livets uppkomst. Biogenetiska lagen, se Utvecklingslära.

Biografi', levnadsteckning.

Biokemi, den gren av kemien, el. ur annan synpunkt sett av biologien, som behandlar de levande organismernas sammansättning ur kemisk synpunkt och de kemiska reaktionerna inom dessa.

Biologi* (grek. Bios = liv, logos = lära), läran om livet, omfattar zoologi, botanik och även medicin, särskilt i den mån dessa fack ha avseende på livets väsen och betingelser.

Biologisk rening. För att avloppsvatten ej skall föranleda olägenheter av skiftande slag, när det i större mängd utsläppes i sjöar och vattendrag, underkastas det på förhand en reningsprocess. När avloppsvattnet i detta syfte, oftast i särskilda bassäng-er, utsättes för påverkan av lämpliga bakterier, som sönderdela de förorenande ämnena, talar man om biologisk rening. Proceduren avslutas vanligen med att vattnet filtreras.

Biot [biå’], J. B., 1774—1862, fransk fysiker. B. var verksam framför allt inom optiken, dår han bl. a. utfört värdefulla undersökningar rörande ljusets polarisation.

Bioti’t, miner., se Glimmer.

Biot-Savarts lag [biå’-savar’s] möjliggör beräknandet av den styrka, med

vilken en elektrisk ström påverkar en magnetpol. För en elektrisk ström, som framgår i en ledare, vars längd är så liten, att den kan försummas, och vars riktning är sådan, att sam-manbindningslinjen mellan magnetpolen och strömelementet är vinkelrät mot detta, är kraften direkt proportionell mot strömelementets längd, strömstyrkan och magnetpolens styrka samt omvänt proportionell mot kvadraten på avståndet mellan magnetpolen och strömelementet.

Biplane’t, se Satellit.

Bipolaritet, tvåpolighet, betecknar inom zoologien bl. a. det förhållandet, att en del djurgrupper vid Syd- och Nordpolen överensstämma mer med varandra än med mellanliggande områdens djurgrupper.

Bire’m, forntida roddskepp med två rader åror över varandra.

Birfilare, dålig krogspelman.

Birger, 1280—1321, konung av Sverige (1290—1318), son till Magnus Ladulås. Förledd av sina bröder Erik och Valdemar lät B. avrätta sin förmyndare och utmärkte rådgivare Tyr-gils Knutsson. Strax därpå blev han svekfullt överfallen på Håtuna gård av bröderna, vilka fängslade honom och tvungo honom att avstå från kronan (Håtunaleken 1306). Med hjälp av sin svåger, den danske konung Erik Menved, lyckades han 1310 återfå en del av sitt rike. 1317 hämnades han pä bröderna, i det han efter ett gästabud på Nyköpings slott lät fängsla dem och troligen hungra ihjäl dem. Då folket gjorde uppror mot konungen till följd av detta svek, flydde han till Danmark, där han efter tre år avled.

Birger, Hugo, 1854—87, svensk målare, påverkad av den franska impressionismen. Mest känd är hans tavla ”Frukosten hos Ledoyen” nu på Göteborgs museum.

Birger Brosa, d. 1202, svensk jarl av Folkungaätten och på sin tid en av landets mest inflytelserika stormän.

Birger Jarl, d. 1266, tillhörde Folkungaätten, blev 1248 jarl hos konung Erik Eriksson och styrde riket under hela konungens regering liksom under B:s son Valdemar. B. gjorde ett korståg till Finland 1249 och anlade

Tavastehus. Han anses även vara Stockholms grundläggare. Mest bekant är B. för sina lagar. Han förbjöd envar att giva sig till träl och upphävde järnbörden. En annan lag stadgade, att syster skulle ärva hälften mot broder. De s. k. edsörelagarna inneliöllo stadganden om skydd och säkerhet i riket.

Birger Petersson (Birger Persson till Finstad), d. 1327, lagman i Uppland, fader till den heliga Birgitta. Birgitta, den lieliga, 1303—73, dotter till lagmannen Birger Petersson, bortgiftes redan vid tretton års ålder med Ulv Gudmarsson till Ulvåsa, sedermera lagman i Östergötland. Då hon 1336 för en tid blev hovmästarin-na hos drottning Blanka, angrep hon oförskräckt nöjeslystnaden och lättsinnet vid hovet. 1341—43 gjorde hon tillsammans med sin make en vallfärd till Spanien. Året efter hemkomsten dog hennes man i klostret Alvastra, där B. i flera år kvarstannade under botövningar och betraktelser. Här hade hon mångahanda uppenbarelser, vilka nedskrevos. Hon ansåg sig vara sänd av Kristus att rädda hans kyrka från dess djupa förfall. Hon ville upprätta ett kloster för munkar och nunnor i Vadstena och for 1349 till Rom för att erhålla påvens stadfäs-telse. Vid denna tid vistades påven i den franska staden Avignon, och B. stannade i åratal i Rom under försök att förmå påven återvända till den heliga staden. Några år före B:s död återvände han och stadfäste hennes orden. Efter återkomsten från en pilgrimsfärd till Jerusalem dog hon i Rom. B. begrovs i Vadstena kloster och förklarades för helgon år 1391. B :s skrifter utgåvos första gången 1492 under titeln Uppenbarelser. De innehålla andliga betraktelser, råd och förmaningar till såväl låga som höga. B :s skrifter utgöra ett av den svenska medeltidens viktigaste litterära arbeten.

Birk, ett domsområde (ofta med egna lagar) under den nordiska medeltiden.

Birka, handelsstad i Sverige under vikingatiden, belägen på Björkö i Mälaren. B. blev medelpunkten för den kristna missionen. På 1000-t. blev troligen Sigtuna den förnämsta staden, och B. avfolkades så småningom alldeles. Namnet B. anses stamma från birk, som betyder handel.

Birkagården, en av socialt intresserade personer med religiös läggning i okt. 1912 startad institution, som för närvarande omfattar bl. a. barn-krubba, kindergarten, goss- och flick-klubbar, söndagsskola samt folkhögskola. Den sistnämnda drives gemensamt av Birkagården och Stockholmsavdelningen av Arbetarnas bildningsförbund. Arbetet, som väsentligen vilar på frivilliga gåvor, vartill dock under senare år kommit anslag från stat och kommun, syftar ytterst till att sammanföra personer från skilda samhällsklasser och arbetsområden till arbete för personlig och social kristendom utan varje konfes-sionstvång.

Birkarlar (birkarlaboar), i gamla tider namn på handelsmän, som alltse-

dan medeltiden hade privilegier på handeln med lapparna. Så småningom utjämnades skillnaden mellan nybyggare och birkarlar, och i början av 1600-t. upphävdes deras privilegier.

Bi’rkebeinar, ett politiskt parti i Norge, bildat 1174 av Eystein Meyla, vilken gjorde anspråk på kronan gentemot konung Magnus Erlingsson. Då Meyla stupat, togo B. Sverre Sigurds-son från Värmland till konung. B:s konung Håkon Håkonsson besegrade år 1240 sin siste medtävlare och intog Norges tron. Sitt namn fingo B. därav, att de i brist på skor lindade näver om fotterna.

Birkeland, O. K. B. 1867—1917, norsk fysiker, som speciellt gjort forskningar över norrskenets natur och vidare tillsammans med S. Eyde utarbetat den elektriska metoden för framställning av salpeter ur luft (”Norgesal-peter”).

Birkenhead [bör’kenliedd], stad i n. England mitt emot Liverpool och förbunden med denna stad medels en järnvägstunnel under Merseyviken.

145,000 inv. Dockor och skeppsvarv.

Birkenhead [bör’kenliedd], Lord Fr. E. S., f. 1872, eng. politiker och rätts-lärd. Sedan 1924 är B. minister för Indien.

Birma [börma], se Burma.

Birmingham [bö’rmingem] —1. Stad i Alabama (U. S. A.) 179,000 inv. Alabamas största stad med stor järn-och stålindustri. — 2. Englands näst största stad, belägen mellan London och Liverpool. 920,000 inv. B. är Englands främsta stad i fråga om järnindustri av skilda slag (verktyg, maskiner, vapen etc.) liksom en av de främsta ifråga om glas- och kemisk industri. B :s industriella betydelse grundar sig på förekomsten av stora kol- och järnmalmsfält i närheten. Universitet sedan 1900.

Bi’ron, E. J. v., 1690—1772, rysk politiker av tyskt ursprung. B. var kejsarinnan Annas favorit och blev 1737 hertig av Kurland. Det gammalryska partiet störtade B., vilken deporterades till Sibirien (1740—62).

Bi’sam. Se Bisamråtta och Bisam-näbbmus.

Bisammibbmus el. Desmannäbbmus (Myogale), ett näbbmussläkte med starkt utdragen, rörlig nos, naken svans och simliudsförsedda fötter. B. leva vid vattendrag. En rysk art, som är c :a 20 cm. lång (oberäknat svansen) och som till färgen är på ryggen rödbrun, på buken silvergrå, jagas för sitt pälsverk (rysk bisam).

Bisamråtta el. Sibetråtta (Fiber zibetliicus), en liten gnagare, oberäknat svansen c :a 30 cm. lång, lever i stora skaror vid sjöar och floder i Nordamerika. B:s päls, som på ryg-gen är brun och på buken grå, är högt skattad som pälsverk.

Bisarr’, egendomlig, underlig, sällsam.

Bisats, se Sats.

Biscay’abukten, bukt av Atlanten, i s. begränsad av Spaniens nordkust, i ö. av Frankrike. B. är känd för sina svåra stormar. Fiske av sardeller och tonfisk.

Bisektri’s kallas den räta linje, som delar en vinkel i två lika stora delar.

Biser’ta, hamnstad och krigshamn i Tunis på Afrikas n. kust, 21,000 inv. Svensk missionsstation.

Bi’sexuell, tvåkönad, hermafroditisk.

Biskop. Redan i den äldsta kristna kyrkan förekommer episkopus som titel på kyrkliga ämbetsmän. Dessa blevo småningom föreståndare för församlingarna och gjorde anspråk på att vara apostlarnas arvtagare (jfr Apostolisk succession). De större städernas B. fingo snart en mera inflytelserik ställning och kallades i österlandet metropoliter i Västerlandet ärkebiskopar. I östern kom vidare de mest framskjutna B. att kallas patriarker. I Västeuropa gjorde Roms B. anspråk på överhöghet, på att vara Guds ställföreträdare på jorden (jfr Påve). Vid reformationen avskaffades B.-ämbetet i Tyskland och i de reformerta kyrkorna men bibehölls i England och Sverige. I vårt land väljes biskop av stiftets präster och domkapitel, varefter Kungl. Maj :t utnämner en av de tre, som fått högsta röstetalen. B. äger att inviga präster i deras ämbete, förrätta visitationer och utöva tillsyn öVer prästernas liv och lära i stiftet.

Bis’kra, oas i Algeriets ö. del s. om bergen. Berömd turist- och kurort.

20,000 inv.

Biskvi’ (fr. biscuit), egentligen bakverk, som upphettats två gånger, betecknar vanligen en sorts kakor, kex m. m. B. användes även som beteckning på finare konjak och på ett slags oglaserat porslin (i deglar, statyetter m. m.).

Bisköklkörtlar äro fyra stycken ärtstora körtlar, vilka ligga intill sköldkörteln vid sidan av strupen. De avsöndra till blodet för kroppen nödvändiga ämnen. Ett borttagande av dem medför kramptillstånd och död.

Bis’marck, huvudstad i North Dakota (U. S. A.), 7,000 inv.

Bismarck-arkipelagren, ögrupp i Stilla Havet ö. om Nya Guinea. 47,000 kvkm. 200,000 inv., papuas. B. tillhörde före världskriget Tyskland men utgör nu mandatområde under Australiska statsförbundet. Huvudort är Ra-baul på ön Nya Britannien (förut Nya Pommern). öarna äro bergiga

och skogiga. Kokosplantager, utförsel av copra.

Bis’marck-Schönhausen, L. E. Otto, furst v. B., 1815—98, tysk statsman, grundläggare av det nutida Tyska riket. Efter avslutad militärtjänst ägnade han sig åt skötseln av familjego dsen. Som medlem av den förenade preussiska lantdagen i Berlin 1847 verkade han ivrigt för bevarandet av en stark konungamakt. 1851 blev B. Preussens sändebud vid den tyska förbundsdagen i Frankfurt am Main, där han framgångsrikt bekämpade Österrikes växande inflytande. Då han 1862 vistades i Paris som sändebud, blev han av konung Vilhelm I kallad till preussisk ministerpresident och utrikesminister. Situationen var synnerligen kritisk, i det konungen av lantdagen nekats anslag till en liärreform och därför övervägde att abdikera. B. upptog emellertid en hänsynslös kamp mot lantdagen, regerade i tre år utan beviljad budget och stärkte sin ställning genom en kraftfull utrikespolitik. Efter ett krig mot Danmark 1864, varvid Österrike hjälpte Preussen, uppstod tvister mellan dessa båda länder angående de nyförvärvade landskapen Slesvig och Holstein. B. ansåg tillfället kommet att driva Österrike ur det Tyska förbundet och framkallade ett krig 1866, vilket hade åsyftad verkan. Fullbordandet av Tysklands enhet uppnådde B. genom fransk-tyska kriget 1870—71, som framkallade de tyska staternas förening till Tyska kejsarriket, vilket proklamerades i Versailles 18 jan. 1871. B. blev rikskansler under Vilhelm I :s återstående regering liksom under sonen Fredrik III :s och stärkte genom en förståndig styrelse det nya riket. Efter Vilhelm II :s tronbestigning uppstodo snart häftiga brytningar mellan B. och kejsaren, vilka ledde till B :s avskedande 1890. — B :s memoarer ”G e d a n k e n und Erinner-unge n”, finnas även utgivna på svenska. Som Tyska rikets skapare räknas B. till Europas största statsmän.

Bi’son, nötkreaturssläkte med brett huvud och kraftigt utvecklad, mera långhårig framkropp. Visenten el. den europeiska bisonoxen var förr utbredd över hela Europa men numera finnes endast c:a 60 stycken kvar, de flesta i zoologiska trädgårdar samt några i Kaukasus. Några djur finnas i en naturpark vid Långsjön i Västmanland. Den är ljusare brun, längre men lägre och lättare (500—700 kg.) än den nordamerikanska bison el. amerikanska buffeln, som når en vikt av upp till 1,000 kg. Fordom fanns denna i stora hjordar å prärierna i Västern, men den är nu nästan utrotad och finnes skyddad bl. a. i Yellowstone Park.

Bisylla’bisk, tvåstavig.

Bitestikel, se Testikel.

Bittermandel, se Prunus.

Bittermandelolja, benzaldehyd, kan framställas ur bittermandel men erhålles fabriksmässigt ur toluol. B., som är en flyktig, bittermandelluktande olja, har teknisk användning.

Bittersalt el. Engelskt salt, magnesiumsulfat. Användes som medicin. Se Bittervatten.

Bittervatten, en kolsyrehaltig lösning av magnesiumsulfat, bittersalt (1(5—17 %), vilken användes som av-föringsmedel (%—1 dricksglas).

Bituminö’sa ämnen, halvfasta ämnen, såsom asfalt, bergbeck, vilka äro sön der delningspro dukter av nafta och besläktade ämnen.

Bity’nien, ett landskap i Mindre Asiens nv. del. Det tillhörde först Lydien och Persien, varefter det omkring 300 f. Kr. blev ett oberoende konungarike. 74 f. Kr. kom det under Rom och intogs sedan av turkarna på 1200-1.

Bivack’, Bivuak’, provisoriskt läger under bar himmel.

Biwa-sjÖn, Japans största sjö, 700 kvkm., på ön I-Iondo, berömd för sina natursköna omgivningar.

Bivråk (Pernis apivorus) hör till familjen Falkfåglar och har framtill ej fullständigt fjäderklädda tarser, brun-spräcldig buksida och brun översida. B. lever av ödlor, humlor o. d. och finnes över hela Sverige.

Bizarr, se Bisarr.

Bizerta, se Biserta.

Bizet [bisä’], G., 1838—75, fransk tonsättare. Hans förnämsta verk är operan Carme n, vilken nått en ofantlig popularitet. Bland B :s andra arbeten märkes musiken till Daudets drama L’ arlésienne.

Bjar’maland, fornnordiskt namn på trakten kring floden Dvinas utlopp i Vita havet. Invånarna, bjarmerna, sannolikt av finsk-lapsk härstamning, voro bofasta och idkade handel med ryssarna. Skandinaverna handlade även med bjarmerna. Under mongolernas välde i Ryssland på 1200-t. gick bjarmernas handel alltmer tillbaka, tills den slutligen behärskades av Nov-gorod. De nuvarande karelerna vid Vita havet härstamma troligen från bjarmerna.

Bjarne Herjulfsson, enligt Flatö-boken den förste, som upptäckte Vinland (Amerika) omkring år 985. Emellertid ha senare undersökningar gjort troligt, att i stället Leif Eriksson var Vinlands förste upptäckare.

Bje’laja, 1,300 km. lång, från Ural-bergen kommande biflod till Volgas biflod Kama.

Bjclin’skij, V. G., 1811—48, rysk skriftställare, har i hög grad påverkat skönlitteraturen i Ryssland genom sina litteraturkritiska uppsatser.

Bjelke, se Bielke.

Bjerkén, P. af, 1765—1818, svensk kirurg, en av sin tids ryktbaraste läkare. I finska kriget 1808—09 var han förste fältmedikus. Hans namn förekommer i Runebergs ”Döbeln vid Jutas”.

Bjerknes, V. F. K., f. 1862, norsk fysiker och meteorolog. Som fysiker har B. varit verksam bl. a. inom elektricitetslärans och hydrodynamikens områden. Som meteorolog har B. bl. a. utfört undersökningar, syftande till att klarlägga vissa av de teoretiska förutsättningarna för den moderna väderlekstjänsten.

B j urfor sfältet, nyupptäckt malmtrakt i Norsjö s:n, s. Västerbotten, kopparmalm, svavelkis, m. m. Anses mycket lovande.

Bjurälvcn, en genom nordligaste delen av Jämtland till Ströms vattudal avrinnande älv, bekant genom karstfenomen (doliner), delvis underjordiskt lopp och genom där nyligen inplanterad bäverkoloni.

Bjuröklubb, i liavet utskjutande klippudde, Lövångers s:n, Västerbottens län, fyr- och lotsplats.

Bjuv, municipalsamhälle i v. Skåne. 2,400 inv. Stenkolsgruva. Tegel och annan lervaruindustri, grundad på gruvornas eldfasta lera.

Bjälosto’k, se Bialystok.

Bjärköa-rätten, en svensk stadslag, som troligen tillkom mot slutet av 1200-t. och huvudsakligen avsåg Stockholm. B. avskaffades på 1350-t. i och med Magnus Erikssons stadslag.

Bjärnum, municipalsamhälle i n. Skåne. 1,200 inv.

Björck, G. Oscar, f. 1860, sedan 1898 professor vid Konstakademien. Hans första produktion omfattar huvudsakligen tavlor med historiska och folkliga motiv. Senare har han gjort sig känd som porträttmålare (Heiden-stam, Prins Eugen m. fl. porträtt).

Björkhamre, köping vid Ljusnan, s. Hälsingland. 2,900 inv.

Björkman. — 1. Alexis B., f. 1853, tidningsman, föreståndare för Svenska Nykterhetssällskapens upplysningsbyrå sedan 1910. Har bl. a. som föreläsare kraftigt gjort propaganda för nykterhetsreformer. — 2. C. B., f. 1873, v. häradshövding, en av ledarna för Ålandsbefolkningens strävanden att efter Finlands frigörelse från Ryssland återförenas med Sverige. Dömdes 1920 till iy2 års tukthus för förbere-delser till högförräderi. Straffet efterskänktes 1921.

Björkö, ö i Mälaren med vidsträckta lämningar efter det forna Birka.

Björn, svensk konung på 800-t. vid tiden för Ansgars mission. Under B :s regering brandskattades Birka av en dansk sjörövarflotta, vilken leddes av B:s broder Anund, som förjagats av B. (jfr för övrigt Ansgar).

Björnar (Ursidse), en rovdjursfamilj med arter spridda särskilt över n. halvklotet; finnes ej i Australien och Afrika s. om Atlasbergen. Kindtänderna äro trubbknöliga. I allmänhet äro B. allätare, snarast växtätare. De äro

hälgångare och ha ej indrag-bara, starka klor samt ha kraftigt byggd kropp och kort svans. Den vanliga bruna björnen (Ursus arctos) är vårt lands största rovdjur (längd upp till 2 m., vikt c:a 200 kg.). B. finnes sällsynt i fjälltrakter i Dalarna, Jämtland, Härjedalen och Lappland. I nationalparkerna (Stora Sjöfallet, Sarjeks och Sonfjällets) är B. fridlyst. På hösten reder B. i en klippskreva, under en trädrot el. dyl. ett ide av löv och mossa, där den sedan ligger i dvala. Här framföder honan vanligen 2 ungar knappast större än råttor. I s b j ö r-n e n (U. maritimus) lever i de n. polartrakterna, är till färgen vit el. gulvit. Den har fotsulorna liårklädda för att ej halka på isen. Lever huvudsakligen av sälar och simmar utmärkt. Andra arter äro: Bambubjörnen (Aeluropus melanoleucus) i Tibet, som lever av bambuskott. Läppbjörnen (Melursus ursinus) i Ostindien och Ceylon, vilken fått sitt namn av sin långa nos och sina rörliga läppar. Baribalen (Ursus americanus) i Nordamerika, vilken som pälsdjur är den viktigaste av B. Grizzly el. gråbjörn (Ursus horribilis) i Nordamerika är den största av B. (längd upp till 2.5 m.). Det rykte för vildhet och blodtörstighet, som denna B. har, är delvis överdrivet. Grottbjörnen (Ursus spe-Iseus) är en utdöd art, som levde i Europa under den äldre kvartärtiden. Benrester av denna ha anträffats tillsammans med skelettdelar av förhistoriska människoraser.

Björnbär, se Rubus.

Björneborg. — 1. Stad i sv. Finland nära Kumo älvs mynning. 17,000 inv. Livlig handelsstad. Trävaruexport. — 2. Betydande järnverk i Värmlands län, sö. om Kristinehamn.

Björneborgarnas marscli, en bekant melodi, till vilken Runeberg satte ord 1860 (”Söner av ett folk, som blött”), troligen härstammande från Frankrike.

Björnen, stora och lilla, stjärnbilder på norra stjärnhimmeln. Jfr Stjärnhimmeln.

Björneröd och Kroken, municipalsamhälle vid gränsen till Norge, n. Bohuslän. 1,000 inv.

Björn Järnsida, son till Ragnar Lodbrok, företog vikingafärder till Frankrike, England, Spanien och Italien.

Björnkloört, se Acanthus.

Björnmossa (Polytrichum commune), å fuktig skogsmark vanlig mossa med små, barrliknande blad.

Björnson. — 1. Björnstjerne M. B., 1832—1910, norsk skald och politiker, förestod nationalscenen i Bergen och blev senare medredaktör i Aätenbla-det och spelade en betydande politisk roll. Omkr. 1872 är den första perioden i B :s diktning avslutad. Denna omfattade huvudsakligen norska forn-tidsdramer, såsom Mellem s 1 a g e-ne, Kong Sverre, Sigurd Jor-s a 1 f a r, samt folklivsskildringar exempelvis Synnöve Solbak-ken, Arne, En glad g u t, genomgående utmärkta av en frisk realism och en hoppfull livssyn. 1873—75 vistades B. i Italien och bosatte sig vid hemkomsten på gården Aulestad. Hädanefter behandlade han nutida samhälls- och psykologiska problem, såsom i En fallit, En handske, Over sevne, Paul Lange o g Tora Parsberg. B. erhöll Nobelpriset 1903. — 2. Björn B., f. 1859, den förres son, skådespelare, teaterledare och författare. Chef för Nationalteat-ret i Oslo.

Björnön, se Beeren Eiland.

B. L., förkortning av eng. Bachelor of laws [b£et’sje- åvv lås]. Se Bachelor.

B. Jj., förkortning av lat. bene’vole lec’tor, benägne läsare.

Blaavandshuk [blåvanns-], Jutlands västligaste udde, framför vilken ligger det för sjöfarten farliga Hornsref.

Blackburn [bl£BCk’bön], stad i nv. England, nv. om Manchester, 130,000 inv. Textilindustri.

Blad utgå på växterna alltid från stammen och indelas i 1) hjärtblad, som utvecklas från grodden och äro växtens första blad, 2) lågblad, fjälllika, vanligen brunaktiga, sittande vid basen av skott el. på växtens nedre delar, 3) mellanblad, växtens gröna blad, 4) högblad, vanligen små blad, som sitta högre upp på växten närmast 5) blommans blad, som vanligen äro av fyra olika slag, jfr Blomma. Mellanbladen bestå vanligen av en skiva (enkelt blad) ibland av flera (sammansatt blad). Sitta skivorna i senare fallet fästade i en punkt, kallas bladet fingrat, sitta skivorna två och två, kallas det par- Blad med olika nervanordning. Från vänster: enkelnervigt, f jädernervigt och handnervigt.

bladigt. Även skivans form varierar för övrigt (lancettlik, hjärtlik, pillik, parflikig, handflikig m. m.). Bladskivan är vanligen skaftad. Den nedersta delen av skaftet kallas bladfoten och är ibland utformad till två små, bladlika bihang (stipler t. ex. hos ärtväxter); ibland är bladfoten utbildad till en stammen omfattande slida (t. ex. hos gräs). Bladen kunna på stammen dels utgå från samma punkt antingen två (motsatta blad) el. flera (kransställda blad), dels kunna de utgå ett och ett strödda. I senare fallet bildar fästpunkternas sam-manbindningslinje en spiral runt stammen, varför bladen i detta fall också kallas spiralställda. Sitta bladen strödda men tätt tillsammans kallas bladställningen rosettformig. Från skaftet utgå bladnerver in i skivan; dessa tjäna till att ge skivan stadga och förmedla ämnesomsättning med växten. Nerverna kunna förlöpa jämsides utan tydliga grenar (enkelnervigt) el. förgrena sig (handnervigt, f jädernervigt).

Tvärsnitt av blad (förstorat), överst epidermis, därunder palissadceller och svampvävnad. I mitten å undersidans epidermis finnes en klyvöppning.

På ett tvärsnitt av ett B. synes överst ett skyddande cellager (epidermis). Därunder stå stora cylindriska celler, s. k. palissadceller, intill varandra, och under dessa finnas mera oregelbundet anordnade celler, svampvävnaden, mellan vilka finnas luftrum, som stå i förbindelse med större andhålor, vilka med klyvöppningar mynna å undersidan. Svampvävnaden och palissadcellerna innehålla bladgrönt, klorofyll, och särskilt de senare äro verksamma vid assimilationen, d. v. s. upptaga ur luften kolsyra och bilda av denna och vatten stärkelse. Växtens andning försiggår i alla växtens celler även de, som sakna bladgrönt, och består i upptagande av syre och avgivande av kolsyra under förbrukning av framförallt kolhydrat. Utom som andnings- och assimilationsorgan tjänstgöra bladen som avdunstningsorgan för överflödigt vatten, som upptagits med rötterna. Till törnen ombildade B. tjäna vidare som skyddsorgan. Hög- och lågblad skydda outvecklade växtdelar t. ex. knoppar. B. kunna också vara ombildade till klängen, till insektfångande organ m. m. Blomman är också uppbyggd av på olika sätt omvandlade B. De flesta av växtens organ kunna alltså tänkas uppkomma ur på olika sätt ombildade blad.

Bladbaggar (Clirysomelidee), en familj skalbaggar, vars talrika, i alla världsdelar förekommande arter oftast ha metallglänsande, oval, välvd kropp. B. liksom deras larver, leva av blad och en del arter äro stora skadedjur. Hit höra bl. a. jordloppor, glans-, sköld-, rörbaggar m. fl.

Bladfotingar (Phyllopoda), lågt stående kräftdjur, vanligen skalförsedda, med segmenterad kropp och flera par bladformiga simfötter. B. leva i allmänhet i sötvatten och äro små djur, en del arter 1—2 cm. långa, de flesta mindre.

Bladfällning beror på att i bladskaftens fästen bildas löst förenade, tunnväggiga celler, som ej förmå kvar-hålla bladet. När detta avfallit, utväxer barkvävnad, som skyddar under bladärret liggande cellager. Genom B. minskas trädets yta och det motstår bättre kyla och uttorkning, varför B. vanligen inträder vid övergång till väderleksförändringar, som i dessa avseenden äro påfrestande.

Bladgrönt, se Klorofyll.

Bladhorningar (Lamellicornia), en artrik skalbaggsfamilj, vars känselspröt i spetsen bestå av solfjäderlikt anordnade, små blad. Hit höra ollonborrar, dyng- och jättebaggar m. fl.

Bladlöss (Aphidese), en insektsfamilj, vars arter leva i kolonier å växter. Äggen övervintra och ur dessakläckas på våren honor, som lägga obefruktade ägg, vilka också bli honor. På hösten utvecklas även hannar. De befruktade ägg, som denna generation lägger, är det som övervintra. Vingade och vinglösa individer finnas inom samma art. B. av-söndra vattenklara, sockerhaltiga droppar (”lionungsdagg”), som lockar bin och myror, vilka senare anses i viss mån omhulda B. Nyckelpigor och dessas larver samt en del steklar förfölja B. Olika arter av B. leva på trädgårdsväxter (ärter, bönor), sädesslag, körsbärsträd, äppleträd m. m. B. utrotas genom besprutning med kvassialösning, nikotinhaltiga vätskor m. m.

Bladmage, se Idisslare.

Bladmetall, utvalsade el. uthamrade mycket tunna blad av vissa metaller såsom guld (ända ned till 0.0001 mm.), silver, koppar, tenn, aluminium m. 11. B. användes för olika tekniska ändamål ; bladguld för förgyllning, bladtenn (tennfolie, stanniol) för spegelbeläggning, till omslag om ost, choklad och andra varor o. s. v.

Bladmossor (Musci), den ena av mossornas bägge huvudgrupper (jfr Levermossor), ha alltid tydlig skillnad mellan stam och blad. Sporkapseln öppnar sig vanligen genom att övre delen, locket, avfaller. Hit höra våra vanligaste mossor såsom Vitmossa, Brunmossa, Hypnum m. fl.

Bladnäsor, se Vampyrer.

Bladrullsjuka, en sannolikt smitto-sam sjukdom hos potatis, som kännetecknas av att bladen rulla hop sig och bli brunröda samt att potatisknölarna bli små. B. sprides med utsädet.

Bladskärarmyror (Atta), ett amerikanskt myrsläkte, vars arter i små, underjordiska bon odla en svampart på bladbitar. B. förtära svampen och underhålla odlingen med hjälp av utskurna bladbitar, som ibland hämtas från kulturväxter såsom kaffebusken, mangoträd etc. B. vålla därför stor skada. Deras sätt att forsla bladbitarna hållande dem över kroppen har givit upphov till namnet parasollmyror.

Bladställning, se Blad.

Blaggarnslärft, egentligen blån-garnslärft, grov, tvåskaftad linneväv.

Blagovjä'sjtsjensk, stad vid Amur i Amurprovinsen, Fjärran österns Republik. 60,000 inv. Handelscentrum, gruvor.

Blaine [blejn], J. G., 1830—93, nordamerikansk politiker. Efter att förgäves ha uppträtt som republikansk presidentkandidat blev B. statssekreterare (utrikesminister) åren 1889—92. Som sådan sammankallade han en panamerikansk kongress.

Blake [blejk]. — 1. Robert B., 1599 —1657, engelsk amiral, en av det engelska sjöväldets grundläggare. 1649 utnämndes han till befälhavare för den engelska flottan och kämpade mot Hollands främsta sjöhjältar under kriget 1652—54. 1657 besegrade han i grund den spanska flottan vid Tene-riffa. — 2. William B., 1757—1827, engelsk skald, målare och kopparstickare, levde ett obemärkt och fattigt liv i London. Först i mitten på 1800-t. uppmärksammades hans poetiska verk, bland vilka märkas Songs of I n-nocence, Songs of Expe-r i e n c e samt The Gates of P a r a d i s e. B. är en diktare, som svårligen låter hänföra sig till någon bestämd litterär riktning. Som lyriker är han romantisk och förebådar genom sitt enkla uttryckssätt skalden Wordsworth. Stundom påminner han genom sin religiösa innerlighet om Milton. I många av sina dikter hemfaller B. åt en ytterligt svårfattlig, mystisk dunkelhet.

Blam (fr. blåme), skam (fläck). — B 1 a m e r a sig, uppträda olämpligt, löjligt. — Blamage [-ma's;], ”groda”, uppseendeväckande dumhet, löjeväckande misstag.

Blanc [blang], fem. blanche [blans;], fr., vit.

Blanc [blang], J. J. C. L., 1811—82, fransk socialistisk politiker och skriftställare. Genom sin verksamhet bidrog B. att bereda marken för februarirevolutionen år 1848. I den provisoriska regering, som i anledning av denna tillsattes, blev B. jämte ett par meningsfränder medlem. De på lians initiativ tillkomna men ej i enlighet med hans planer organiserade nationalverkstäderna misslyckades dock ekonomiskt. Härigenom och av andra skäl försvagades B:s ställning. Efter reaktionens seger måste han fly till utlandet och kunde ej återvända till Frankrike, då han trots sin frånvaro dömts till landsförvisning. I London, där han bosatte sig, skrev han bl. a. februarirevolutionens historia. Först efter kejsardömets fall kunde han återvända till Frankrike. Efter sin återkomst invaldes han visserligen i nationalförsamlingen, men sitt forna politiska inflytande återfick han dock aldrig. Hans mest kända socialistiska arbete bär titeln Organisation du trava il (arbetets organisation).

Blanche [blans;] (Blanka, Blanca) av Namur, d. 1363, blev 1335 Sveriges drottning genom förmälning med konung Magnus Eriksson.

Blanche [blans;], August, 1811—68, skriftställare. Hans komedier innehålla flera roligt tecknade typer och vunno stor popularitet (H i 11 eb a r-net, Ett resande teater säll- skap). B. skrev samtidigt en del romaner, av vilka den bästa är Sonen av söder o c li nord. Bland lians noveller, vars bilder från det forna Stockholm vunnit stor popularitet, märkas I-I yr kuskens b e-rättelser och En skådespelares äventyr. B. deltog på senare åren livligt i politiken och kämpade för liberala reformer.

Blanco, se Blanko.

Blandad vers, rimmad vers, i vilken versfötter av olika byggnad användas vid sidan av varandra. Formen är ofta använd i svensk iioesi.

Blandat äktenskap, giftermål mellan personer av skilda trosbekännelser.

Blandning-, kem. I motsats till kemiska föreningar, vilka kännetecknas av viss bestämd sammansättning och vilkas egenskaper äro helt andra än de ingående ämnenas* kunna i en blandning - ämnena ingå i växlande proportioner och bibehålla sina ursprungliga egenskaper. Blandningen kan vara heterogen, när beståndsdelarna äro skilda åt (t. ex. murbruk), el. homogen (t. ex. luft, glas, lösningar, legeringar).

Blandsäd. Två el. flera sädesslag kunna under vissa förhållanden med fördel odlas samtidigt blandade med varandra. Ofta sker detta med korn octy havre, ibland med vårråg och havre el. korn. Baljväxter såsom ärter och vicker kunna även odlas med havre el. korn etc. B. anpassar sig bättre efter väderleken; ena året utvecklas den ena av de ingående sorterna bättre, andra året den andra sorten. Ha sorterna olika näringsbehov kunna de tillsammans fullständigare utnyttja en mindre god jordmån. Som foder anses B. vara mindre ensidigt sammansatt och hälsosammare.

Blanklax, se Lax.

Blanko, ej ifylld plats på en växel, fullmakt el. d.

Blankoväxel, växel, som påtecknats av utställare, acceptant etc. utan att vara fullständigt utskriven t. ex. utan att växelsumma el. förfallodag angivits å densamma.

Blanksej, se Torsk.

Blankvers, ett versslag, som består av fem alltid orimmade jamber. Sin främsta betydelse har den fått i Shake-.speares skådespel.

Blanqui [blangki'], L. A., 1805—81, fransk revolutionsman. B. var en hänsynslös motståndare till monarkien och hyllade Babeufs kommunistiska idéer. 1871 var han medlem av Pariskommunen. B. måste på grund av sin anarkistiska agitation tillbringa en stor del av sitt liv i fängelse.

Blanzeflor, se Eufemia-visorna.

Bla'sco Ibanez [iva'njes], V., f. 1867, spansk författare. Bland hans arbeten märkas romanen Vass och dy samt den mot Tyskland riktade krigs-boken Apokal ypsens fyra ryttare.

Blase'rad, likgiltig, övermätt på nöjen.

Blasfemi', liädelse.

Blasieholmen, stadsdel i Stockholm mellan Nybroviken och Norrström med Nationalmuseum, Grand hotel, Bla-sieholmskyrkan.

Blast, rotfrukters blad, användes till utfordring av nötkreatur. B. verkar lösande på grund av sin höga halt av vatten och oxalsyra, varför det lämpligast ges tillsammans med hö el. halm samt kalkhaltiga ämnen (fö-derfosfat, foderbenmjöl).

Blauds [blås] piller, efter en fransk läkare uppkallade järnpiller, vilka mycket användas mot blodbrist Och bleksot.

Blavafsky el. Blavatskaja, H. P., 1831 —91, rysk teosof, bildade tillsammans med överste Olcott m. fl. 1875 i New York teosofiska samfundet. Vistades 1879—85 i Indien. Efter återkomsten till Europa utgav hon T li e secrete doctrine 1888. B. påstod sig ha erhållit kunskaper om övernaturliga ting från indiske vise, vilket gav henne möjlighet att stå i förbindelse med andevärlden. 18S4 avslöjades hon som bedrager ska.

Bleck, tunna metallskivor, i allmänhet framställda genom utvalsning. Bladmetall, bleck och plåt skilja sig från' varandra endast genom tjockleken. Bestämda gränser finnas dock icke. Bleck framställes av många metaller såsom järn, koppar, mässing, zink m. fl. Vitbleck är järnbleck överdraget med tenn, galvaniserat B. är järnbleck med överdrag av zink, svartbleck är järnbleck utan överdrag av annan metall.

Bleckinstrument, se Mässingsinstru-m&it.

Bleke, cjeol., ett i sjöar inom kalkrika trakter (ex, Gotland, Jämtland) vanligt bottensediment av ett kritvitt kalkpulver.

Bleket, municipalsamhälle vid västkusten 1 mil n. om Marstrand, s. Bohuslän. 200 inv.

Blekinge, Sveriges näst minsta landskap, 3,039 kvkm., 149,000 inv., bildar det småländska höglandets avslutning mot s. och genomdrages av flera nord-sydligt rinnande åar, Lyckebyån, Ron-nebyån, Mieån, Mörrumsån, m. fl., av vilka den sistnämnda är den största och bildar de med Hemsjö kraftverk utbyggda fallen. Naturen övergår från det mera karga småländska höglandet i n. genom en kuperad, av odlade, bördiga dalar upptagen mel-

10lanzon, till det låga kustbältet oeh skärgården; större slättmarker förekomma på den längs skånegränsen utskjutande Listerhalvön och längs Kalmarsund. Berggrunden består av granit och gnejs, genomdragna av dia-basgångar, varförutom Kalmarsunds kambriska kalksten förekommer vid ö. kusten samt sandsten och kalksten, tillhörande kritformationen, på Listerhalvön, där dock urberget sticker upp ur slätten i Listershuvud (84 m.). Granen har i B. sin sydgräns; en rik lövskogsvegetation med bl. a. bok, ek, murgröna är utmärkande för de lägre delarna och kustbältet. Landskapet B. bildar Blekinge län. — Huvudnäringen är jordbruk, odling av råg och havre samt i stor omfattning potatis; i samband med potatisodlingen stå ett betydande antal brännerier och stärkelsefabriker. För skärgårdsbefolkningen är fisket av stor betydelse, bland Sveriges landskap har Blekinge näst Bohuslän det relativt största antalet fiskare. Industrien omfattar utom brännerier huvudsakligen metallindustri och stenhuggeri.

Blekning, avfärgning av föremål såsom t. ex. tyger och vävnader av olika slag, pälsverk m. m. Vid blekningen förstöres vanligen genom en oxida-tions- el. reduktionsprocess de färgande substanserna. Den äldsta metoden för blekning var att utsätta de föremål, som skulle blekas, för solljusets inverkan ute i fria luften. Säkrare och bekvämare verkställes numera i allmänhet blekningen genom användande av särskilda kemiska seblek-nings-medel. Vid valet av dylika måste dock noggrant tillses, att seblek-nings-medlet ej angriper det föremål, som skall blekas. Ull och silke blekas i allmänhet med svaveldioxid. Vid blekning av bomull och i många andra fall användes klorkalk el. natriumhypo-klorit, varvid dock måste tillses, att vid blekningens slut eventuellt förefintligt överskott av klor omsorgsfullt avlägsnas. Vid avfärgning av vätskor användas ofta fysikaliska hjälpmedel.

Bleksot, blodbrist, se Blod.

Blenheim [-liaiin]. Se Höchstädt.

Bleriot [-riå'], L., f. 1872, fransk aviatiker och konstruktör av flygmaskiner, särskilt monoplan (se Flygväsen).

Blesse'ra, såra. — B 1 e s s y' r, sår.

Blicher, Steen S teen sen, 1742—1848, dansk författare och präst. Hans märkligaste arbete är E binfl-s t o u w, ett antal berättelser och dikter på jylländskt allmogemål.

Blicher-Clausen, Jenny, 18G5—1907, dansk författarinna, har skrivit berättelser pä vers (Violin) samt roma-

ner (Inga Heine), vilka genom sin lyriska känslofullhet vunnit en viss popularitet.

Blickfält kallas det område, som ögat kan nå att fixera utan att huvudet vrides. Det utgör ett mått på ögats rörlighet.

Blida, kastmaskin för krigsbruk, bestående av en trädstam, fastsatt med snodda tåg. Spetsen var rörlig och nedböjdes och i en skål på denna placerades stenar, kärl med brinnande tjära o. dyl. När spetsen frigjordes, höjde sig stammen och kastade skålens innehåll med stor kraft. B. användes under medeltiden särskilt vid belägringar.

Blinda fläcken kallas det ställe å ögats näthinna, där synnerven inträder. Detta område saknar ljuskänsliga celler, därav namnefe.

Blindarkad. Se Arkad.

Blindering, å skjutbanorna framför de svängbara tavlorna anordnat skydd för markörerna.

Blindrå, en under bogsprötet horisontellt anbragt rå, som uppbar ett segel, benämnt blinda. B. förekommer ej numera.

Blindskrift finnes efter ett flertal olika system. Det mest använda är Brailles blindalfabet, där bokstäverna återgivas medelst upphöjda punkter med olika antal och lägen. På senare tid har man börjat använda en av Fournier d’Albe konstruerad apparat, optofonen, som möjliggör för blinda att läsa vanlig skrift. Optofonen omsätter det ljusintryck de enskilda bokstäverna ge, när den föres över en tryckt el. maskinskriven rad, i toner, som höras i en mikrofonlur. De blinda lära lätt att igenkänna dessa toner och kunna på så sätt ganska snabbt läsa vanlig text.

Blindtarm kallas tjocktarmens första del, belägen till höger i bukhålans nedre del. Tunntarmen mynnar från sidan in i den säckformigt började B., som är försedd med ett vanligen ej fullt 1 dm. långt bihang, det mask-formiga bilianget. Hos växtätande djur är B. ett kraftigt utvecklat organ, i vilket det cellulosahaltiga tarm-innehållet sönderdelas genom jäsning. Hos köttätare och allätare liksom hos människan är B. föga utvecklad.

Blindtarmsinflammation är en plötsligt insättande inflammation i blindtarmens maskformiga bihang. Sjukdomen börjar med feber, kväljningar, ibland kräkningar samt smärtor i buken oftast på höger sida. Får sjukdomen fortgå, uppstår varbildning i bihanget, som kan genombryta väggen, vilket medför bukhinneinflamma-tion. Ju tidigare operation företages desto bättre äro utsikterna. Endast i lindriga fall kan man ställa sig avvaktande.

Blindundervisning: är obligatorisk för barn, som ha synförmågan så nedsatt, att de ej kunna deltaga i vanlig skolundervisning. Undervisning meddelas å förskolor i Växjö och Tomteboda. Äldre blinda undervisas å blindinstitutet i Tomteboda, i hant-verksskolan för män i Kristinehamn samt vid en enskild skola för kvinnor i Uppsala. För bibringandet av B. finnas dessutom flera enskilda anstalter och föreningar. Bland de senare märkas De blindas förening i Stockholm, som har till uppgift att stödja blinda i deras strävan till självförsörjning.

Blinkhinna, en hos en del ryggradsdjur förekommande hinna, som från inre ögonvinkeln kan skjutas över ögat. Hos människan finnes som rest av B. i inre ögonvrån det s. k. halv-månformiga vecket.

B-listan. Se Börs.

Blix, N. G., 1849—1904, fysiolog, professor och rektor vid Lunds universitet. B. har utfört grundläggande undersökningar över sinnesorganens och musklernas fysiologi.

Blix, R., f. 1882, norsk karikatyr-tecknare, som medverkat i franska skämttidningar och i Simplicissimus. B. var 1919—20 redaktör för den i Köpenhamn utkommande skämttidningen Exlex. B :s politiska karikatyrer utmärkas av en träffande, ofta besk satir.

Blixt (vid åskväder) är den elektriska gnista, som springer över från ett moln till ett annat el. från ett moln till jorden.

Blixtfotografi, fotografi, tagen vid momentan belysning (blixtljus), vanligen åstadkommen genom antändning av en blandning av magnesiumpulver med något oxiderande ämne t. ex. ka-liumklorat.

Blixtpatron kallas de i handeln tillgängliga, med särskild tändanordning försedda förpackningar av blixtpuFver, som användas vid blixtfotografering (se Blixtfotografi).

Blizzard [blis’aE>d], i Nordamerika bruklig beteckning för vinterstormar med snödrift.

Block. — 1. B. är en av de så kallade enkla maskinerna. Syftemålet med dess användning är antingen att möjliggöra en bekvämare riktning av den kraft, som skall utföra ett visst arbete, el. ock att minska den kraft, som är erforderlig för utförande av arbetet. Då arbetet är lika med produkten av kraften och den väg i kraftens riktning, som kraftens anbring-ningspunkt förflyttas, kan sistnämnda mål nås endast därigenom, att den väg, som kraftens anbringningspunkt förflyttas, göres längre än den väg,

lasten förflyttas. Ett B. består av blockhuset, en el. flera skivor, placerade inuti blockhuset och i-örliga kring en axel, som är fäst i detta, samt erforderliga upphängningsanordningar för block och last. Verkningsgraden för ett blocktyg, bestående av ett fast och ett rörligt block — ett dylikt blocktyg kallas talja — inses av följande, varvid det antagandet göres, att varje block innehåller en skiva. Lasten upphänges under det rörliga blocket. Ett tåg, fäst i det fasta blockets blockhus, löper först över det rörliga blockhusets skiva, därefter över det fasta blockets. I tågets fria ända anbringas kraften. Om tågets fria ända inhalas, d. v. s. kraftens anbringningspunkt förflyttas exempelvis två meter, kommer det rörliga blocket och på samma gång lasten att förflyttas en meter, då de bägge tågdelar, som uppbära blocket, sammanlagt förkortas med två meter el. vardera med en meter. Enligt den ovan angivna regeln, att arbetet är lika med produkten av kraft och väg, behöver således den erforderliga kraften endast vara hälften så stor, som om intet block användes. Innehåller vardera blocket två skivor, minskas den erforderliga kraften till fjärdedelen o. s. v. I praktiken gestalta sig förhållandena ej fullt så enkelt på grund av friktionens störande inflytande och andra omständigheter. Verkningssättet hos de mera sammansatta blocktyg t. ex. differentialblocket och potensblocket, som ofta komma till användning i praktiken, är i princip detsamma. — 2. Vid rationellt skogsbruk indelas större skogsområden i särskilda skogs-block, som i skogshushållningshänse-ende t. ex. vid uppgörande av avverk-ningsplaner var för sig behandlas som skilda enheter.

Blockad. — 1. Avspärrande av handel på en hamn el. kuststräcka under krig skall ske enligt bestämmelser, som internationellt fastställts bland annat 1856 på en kongress i Paris och 1908 på en kongress i London. Under världskriget överträddes dock dessa bestämmelser av bägge parterna. — 2. Avspärrande av arbetsgivare från tillgång på arbetskraft. B. användes av arbetare som kampmedel vid konflikter med arbetsgivare. Jfr. Strejk och Lockout.

Blockhus. — 1. Se Block. — 2. För försvarsändamål uppförda byggnader av sten, timmer el. betong. Då B. ej äro motståndskraftiga mot artilleri-beskjutning, kunna de ej användas, där dylik kan komma i fråga.

Blocksberg:, benämning på högsta partiet av Harz (= Broeken) ävensom på åtskilliga andra tyska berg, som ansågos vara häxornas mötesplatser.Ilöda blodkroppar.

Blod är en klibbig, röd vätska, sammansatt av gulaktigt, klart serum ocli i detta uppslammade röda och vita blodkroppar. De röda äro platta bildningar utan kärna med en diameter av c:a 0.007 mm. De innehålla ett färgämne, hämoglobin, som ger blodet dess färg. Hos mannen finnas 5 milj. röda blodkroppar pr kbmm., hos kvinnan 4% milj. De vita blodkropparna äro fåtaligare, omkring 10,000 pr kbmm., samt äro dels enkärniga dels s. k. flerkär-niga, som äro större och ha uppklu-ven kärna. De enkärniga bildas i lymfkörtlarna, de flerkärniga vita blodkropparna samt de röda blodkropparna bildas i benmärgen. De röda blodkropparna upptaga med sitt färgämne syrgas, när blodet passerar lungorna, och avge sedan syrgas till kroppens vävnader. De utgöra därför en viktig länk i kroppens ämnesom-sättningsmekanism. De vita blodkropparna ha förmåga att röra sig och vandra till i kroppen inkomna bakterier samt angripa dessa. Var består av vita blodkroppar. De äro alltså ett viktigt försvarsmedel för kroppen. Serum innehåller äggviteämnen, som utfalla om blodkärlets vägg genom-skäres. Därigenom tilltäppes kärlet och hindras förblödning. Detta äggviteämne, fibrin, kan även utfalla inuti ett skadat blodkärl. Så uppstår blodpropp. Blodets stelnande efter döden beror på samma sak. Blodbrist kallas de sjukdomar, där blodets halt av blodfärgämne, hämoglobin, är nedsatt, antingen genom minskning av de röda blodkropparnas antal el. genom att dessa innehålla för liten mängd av färgämnet. Orsaken kan vara rubbningar i

blodkropparnas bildning i den röda benmärgen el. också förlust av blodkroppar genom blödning i synnerhet smärre och ihållande sådana. Behandlingen går ut på att undanröja orsaken till sjukligheten (hämma blödningar etc.) samt för övrigt genom allmänstärkande behandling, järnmedicin m. m. underlätta blodbildningen. Vid den svåraste formen av blodbrist, den perniciösa anemien, är -blodbildningen i regel så svårt rubbad, att varaktig hälsa ej står att återvinna.

Blodbrist, se Blod.

Blodförgiftning orsakas av bakterier, som inkommit i kroppen. Oftast är ingångsporten ett större el. mindre sår. Från detta tränga bakterierna vidare in i kroppen, vanligen utefter lymfbanorna. Dessa bliva inflammerade och synas ibland som röda strimmor från såret. Tillhörande lymfkörtlar (på benen i ljumsken, på armen i axelliålan) svullna och bli ömma och feber inträder. Kunna bakterierna ej hejdas i lymfkörtlarna, tränga de vidare ut i kroppen. Sjukdomen utmär-kes i fortsättningen av feber, ibland frossbrytningar samt avtagande av krafterna. Dödsrisken är mycket stor. En riktig behandling av sår, även mindre sådana, är den viktigaste förebyggande åtgärden.

Blodhostning beror på blödning i lungorna, oftast men ej alltid på grund av lungsot. Det upphostade blodet är ljusrött och skummigt. Ibland är hostanfallet förenat med kräkning och blödningen kan uppfattas komma från magen. Fullkomlig stillhet är nödvändig. Läkare kallas skyndsamt.

Blodiga Maria. Se Maria.

Blodiga söndagen, namn på den 22 jan. 1905, då ryska regeringstrupper i Petersburg gåvo eld på arbetare, vilka deltogo i en demonstration.

Blodigel.

Blodige! (Hiru'do medicina'lis), en ringmask, som har platt kropp med sex längsgående, rostbruna strimmor. I munändan finnas tre broskartade käkar, med vilka B. kan genomskära huden och sedan utsuga blod. Ett av B. avsöndrat ämne, hirudin, hindrar blodet att stelna, varför såret vanligen blöder en god stund, sedan B. borttagits. Numera användes B. myc- ket sällan för blodavtappning. Den lever i vatten och uppges kunna undvara föda över ett år.

Blodkräkning orsakas ofta av magsår el. magkräfta. Det uppkräkta är mörkfärgat, kaffesumpliknande. En blodkräkning kan förväxlas med blod-liosta el. kan bero på från näshålan nedsväljt blod. Stillaläge intages och läkare kallas.

Blodkärl finnas av tre slag. Pulsådror (artärer) ha tjocka, elastiska väggar och föra vanligen syrsatt (ar-teriellt) blod, som framströmmar med stor hastighet. Från pulsådrorna övergår blodet i tunnväggiga, fina hårrörskärl (kapillärer), från vilka det uppsamlas i blodådror (vener). Dessa ha tunnare och ej så elastiska väggar som pulsådrorna och i dem flyter blodet jämförelsevis långsamt och lugnt tillbaka till hjärtat. Venerna ha ofta klaffar i sitt hålrum, vilka hindra blodets tillbakaströmmande. Vid sam-mantryckning av en ven synes den därför knutformigt uppsvälld som en blåaktig sträng under huden. I venerna är blodet ej syrsatt, mörkt s. k. venöst blod. Jfr Blodomlopp.

Blodkörtlar, se Inre sekretion.

Blodiutsalt är det vanliga namnet på ferrocyankalium (gult B.) och ferricyankalium (rött B.). Gult B. framställes av torkat slakteriavfall, som glödgas med pottaska och järn. Gult B. ger med salter av (trevärdigt) järn färgämnet berlinerblått. Rött B. framställes genom oxidation av gult B. Rött B. ger med salter av (tvåvärdigt) järn färgämnet turnbullsblått.

Blodomlopp. Genom hjärtat pumpas blodet ut i stora kroppspulsådern, går sedan i pulsådror, artärer, ut till ett fint nät av hårrörskärl, kapillärer, i kroppens olika delar. Från kapillärnätet uppsamlas blodet i blodådror, vener, och går i dessa åter till hjärtat. Därefter pumpas blodet till lungorna, varifrån det återvänder syrsatt till hjärtat för att så åter begynna ett nytt kretslopp. Genom sammandragning av blodkärlen regleras blodfördelningen till

de.olika organen i kroppen. Blodets strömning från hjärtat ut i kroppen och tillbaka kallas stora kretsloppet. Lilla kretsloppet är omloppet från hjärtat genom lungorna och tillbaka.

Blodpropp, med. Om väggen i ett blodkärl skadas, stelnar blodet över detta område, och den så bildade massan kan helt el. delvis utfylla kärlet (se Blod). Sjukdomen är vanligast hos personer med hjärtfel el. med åderförkalkning. Någon gång kan proppbildningen vara förenad med inflammation i kärlväggen.. Den största risken är, att proppen helt el. delvis skall lossna och föras vidare till hjär-

tat el. lungorna. En sådan fri propp kallas embolus. Om den är tillräckligt stor, kan den hindra hjärtats arbete och orsaka ögonblicklig död. Sängläge är därför absolut nödvändigt vid blodpropp. Som regel ”uppsuges” blodproppen mer el. mindre fullständigt, och sjukdomen medför sällan bestående men.

Blodsband, nära släktskap genom födsel (föräldrar och barn, syskon).

Blodshämnd. I äldre tider ansågos en dräpt persons anhöriga ha rätt att taga dråparens liv. Dock kunde i Norden i stället böter utkrävas, men om brottet var särskilt svårt, ansågs detta mindre hedrande. B. har förekommit hos alla folk och på en del håll utkrävdes sådan hämnd även å dråparens släktingar. På så sätt utvecklades B. till fortlöpande släktstrider. Längst har detta system fort-levat på Korsika (in på 1800-t.) och kallades här vendetta.

Blodspatt, ett slags åderbråck hos häst, en utvidgning av stora skank-venen, där denna passerar hasens främre, inre rand. B. är ett skönhets-fel men för övrigt utan betydelse.

Blodstensmalm, väsentligen av järnoxid [Fe20:il bestående järnmalm, i vårt land förekommande bl. a. i Norbergs, Stripas och Svappavaaras malmfält. Se vidare Järnmalmer.

Blodstillning. I vanliga fall, när blödningen stammar från blodådror, stannar den i allmänhet av sig själv; det enda, som behöver iakttagas, är att man placerar det skadade stället högre än den övriga kroppen. Är blödningen mera svårstillbar, kan man med rena förbandsartiklar lägga ett tämligen hårt tryckförband. Vid kraftiga pulsåderblödningar, då blodet stötvis sprutar ur såret, kan det bli nödvändigt att mellan hjärtat och såret utföra omsnörning med ett brett band, s.om åtdrages genom omvridning av en genom bandets knut införd pinne. Senare måste läkare snarast möjligt kallas. Mer än en timme bör omsnör-ningen ej ligga.

Blodtryck kallas det tryck, som det strömmande blodet utövar mot blodkärlens väggar. När blodkärlen sammandraga sig, ökar blodtrycket, likaså när hjärtat arbetar kraftigare. En del sjukdomar (åderförkalkning, vissa njursjukdomar) åtföljas av förhöjt B.

Blodvite kallas blödande sår, som tillfogas i brottslig avsikt.

Blodörn. ”Att rista B.” skulle enligt isländska sagor bestått i att bryta ut fiendens revben genom hans rygg, men. för brukets existens, finns inget bevis.,

Blodöverföring. Vid blodbrist kan man i svåra fall överföra blod till den sjuke från en frisk. Det m^^te förstkontrolleras, att blodet hos givaren lämpar sig för sådan överföring. Sedan kan direkt en pulsåder hos givaren förbindas med en blodåder hos mottagaren. Man kan också i ett särskilt konstruerat kärl tappa av blodet från givaren och sedan införa det i den sjukes blodkärlssystem. Det må framhållas, att blodöverföring är absolut riskfri för givaren.

Bloemfontein [blo’m-], huvudstad i Oranjefristaten, Sydafrikanska Unionen. 39,000 inv., därav 15,000 vita. Handel med ull.

Blois [bloa’3, huvudstad i dep. Loir-et-Cher, Frankrike, 24,000 inv., mest bekant för sitt ståtliga slott från renässanstiden. På en riksdag i B. 1588 lät Henrik III här bringa Henrik och Ludvig av Guise om livet.

Blomberg, Ernst, svensk fackföreningsledare, 1863—1911. Järn- och metallarbetareförbundets förtroendeman från 1896 och till sin död. B. var ledamot av riksdagens andra kammare 1902—10 samt av Stockholms stadsfullmäktige.

Blomflugor el. Svävflugor (Syrphi-dae) äro små i gult och svart tecknade flugor, som leva av honung och

växtsafter. Hannarna hålla sig ofta länge svävande på samma ställe.

Blomma består av en stamdel, blomaxeln, och på denna sittande, på olika sätt omvandlade blad, dels hylleblad, dels för könlig förökning avsedda ståndarblad och fruktblad. Blomaxeln är ofta mycket liten, ibland större och av växlande form (skivlik, kägellik, flasklik) Hyllebladen kunna saknas (nakna blommor) och äro ibland av ett slag, enkelt hylle, kalk, ibland av två slag, foderblad och kronblad. Foderbladen äro gröna och tidigare utvecklade och omsluta blomknoppen. Kronbladen äro vanligen färgade, tunna och större än foderbladen. Stånd arblad en sitta närmast innanför hyllet och ha en smalare sträng och en tjockare knapp, i vilken bildas frömjöl. Knapparna öppna sig senare så att frömjölet blir fritt. Fruktbladen intaga blommans mitt och äro hos angio-spermerna sammanvuxna till en pistill, som har en nedre förtjockad del, fruktämne, vilket innehåller ett el. flera fröämnen, samt en klibbig el. hårig spets, märket. Märket är ofta försett med ett kort skaft, stiftet. Finnas ej ståndare och fruktblad hos samma B., säges den vara skildkönad. Hos gymnospermer äro fruktbladen ej sammanväxta till en pistill, ståndar-mjölet fastnar vid befruktningen hos dessa direkt på fröämnet, medan det hos angiospermerna fastnar på märket. Antalet fruktblad, som ingå i

en pistill, kan variera från ett till flera. Likaså varierar antalet ståndare och hylleblad. Dessa blad kunna vara anordnade på olika sätt (en-symmetriskt, flersymmetriskt), kunna vara sammanvuxna el. fria, sitta högre (översittande) el. lägre (kringsittande el undersittande hylle) på blomaxeln och i förhållande till fruktbladen. B. kunna sitta ensamma el. ordnade i blomställning av olika slag. I klase sitta B. skaftade utefter en huvudaxel. Äro de nedre skaften så långa, att B. komma i samma höjd, kallas blomställningen kvast. I i 1 o c "k äro blommorna skaftade och fästa nästan i en punkt. I a x sitta B. oskaftade på en huvudaxel. Är denna tjock och uppsvälld kallas blomställningen kolv, är den mjuk och böjlig kallas axet hänge. I huvud utgå B. oskaftade från ett vanligen avplattat fäste. Korg är ett huvud omgivet av talrika högblad. Knippe är en grenig blomställning, där först en toppblomma slår ut. Nedanför denna fäster en ny B., som slår ut senare, och nedanför denna fäster åter en ny etc.

Blommér, N. J. Olsson, 1816—53, svensk målare. B. sökte framkalla den äkta svenska landskapsstämningen genom framställningar av sagans naturväsen (Ungersvennen och älvor na, Näcken och Ägirs d ö 11 r a r).

Blomsterfonden stiftades i Stockholm på initiativ av Alma Hedin 1921. Den ledande tanken var, att bruket av blomsterhyllningar vid begravningar ofta går till överdrift, och att man lämpligen i stället kunde skänka motsvarande summa till B., som använder medlen företrädesvis till bostäder åt gamla.

Blomvass (Bu’tomus umbella’tus), vattenväxt med vita, något rödlätta blommor, flocklikt anordnade på en hög ställning. Blad, smala, trekantiga.

BIondi’n, ljuslagd, blond kvinna.

Blot kallades nordbornas hedniska gudaoffer. Man offrade mest djur, men stundom förekom människooffer. Varje år anställdes tre stora offerfester: på hösten, vid midvintern och på våren.

Blot-Sven, sveakonung i slutet av 1000-t. Då svearna fördrivit den kristna konung Inge, valde de B. till konung. B. offrade på hedniskt vis genast efter valet och fick därav sitt namn. Senare dödades han av Inge.

Blue Books [bio bo’ks], eng., se Blå böcker.

Bluff, bedrägeri, skenmanöver. — Bluffa, vilseleda, bedraga.

Blum [blo’m] Leon, f. 1872, fransk socialist, redaktör för partiorganet Le Populaire. Bly är en av de viktigaste metallerna. Kem. tecken Pb. Atomvikt 207. Atomvärde 2 el. 4. Spec. vikt 11.4, smältpunkt 327°. — B. har stor användning i den kem. industrien, särskilt till blykamrar vid svavelsyre-fabrikationen, vidare för olika tekn. ändamål som blyrör o. d., som plattor i elektr. ackumulatorer etc. — En del B.-föreningar äro viktiga färgämnen: basiska B.-karbonat ingå i blyvitt; mönja, använd som kitt och målarfärg, utgöres av en syreförening [Pb304]; kromgult av blykromat [PbCrO-i]. — Det viktigaste B.-mineralet är blyglans [PbS]. Ur malm innehållande detta framställes B. genom en rostningsprocess. Världspro-duktionen av B. uppgick 1922 till

1,100,000 ton, varav hälften från Amerika (U. S. A. och Mexico).

Bltt'cher, G. L. v., furste av Walil-statt, 1742—1819, preussisk generalfältmarskalk. B. deltog med berömmelse i krigen mot Napoleon och bidrog verksamt till de allierades framgångar genom sin sega energi och aldrig svikande uthållighet. Slaget vid Water-loo 1815 avgjordes till de allierades förmån genom B :s skyndsamma ingripande trots att han två dagar förut besegrats vid Ligny. B. räknas till Tysklands nationalhjältar.

Blyerts, se Blyertspenna och Grafit.

Blyertspenna. Blyertsen i blyertspennor utgöres av en blandning av pulveriserad grafit och lera, som efter vattentillsats sammanmalts till -en degig massa och därefter pressats till smala stänger av lämplig form. Stängerna torkas och glödgas i ugnar utan lufttillträde. Blyertsstiftens hårdhet regleras genom mängden lera och genom glödgningen. Det hölje av trä, som omger stiften i de vanliga blyertspennorna, tillverkas för de finare pennornas vidkommande av ce-derträ och för de enklares av lönn, vitbok m. fl. träslag. Anilinstift erhållas genom tillsats av anilinfärger till blyertsmassan. Färgstiften i färgade pennor framställas genom tillsats av olika färgämnen till lera och vissa bindemedel. Blyertstillverkningen går tillbaka ända till 1500-t. Sin nuvarande stora användbarhet fick blyertspennan dock först, sedan fransmannen Conté i slutet på 1700-t. upptäckt möjligheten att blanda grafiten med lera.

Blyförgiftning: uppträder mera sällan akut med kräkningar, buksmärtor, svindel m. m. Som motgift användes glaubersalt. Kronisk B. uppträder hos arbetare, som syssla med blyhal-tiga ämnen, målare, sättare m. fl. Den kännetecknas av avmagring, mattig-het, ledsmärtor, förlamningar, kolik-

smärtor m. m. God ventilation samt renlighet förebygger förgiftning.

Blyglans, miner., består av bly 87 % och svavel [PbS], med någon bråkdels procent silver; starkt metallglänsande, blygrå, splittras i rätvinkliga, plan-ytiga stycken. Viktig bly- och silvermalm (ex. Sala gruva).

Blyglete, gula kristallfjäll av blyoxid [PbO]; erhålles vid blys upphettning under lufttillträde och användes till framställning av glasyrer, blyvitt, mönja, vissa plåster m.. m.

Blykammarprocessen. Se Svavelsyra.

Blykamrarna, förstörda 1797, ryktbar fängelsehåla i Dogepalatset i Venedig, belägen under palatsets blytak.

Blyplåstcr består av blyoxid och olivolja och användes huvudsakligen till häftplåster.

Blysocker, blyacetat, ättiksyrans blysalt, användes i medicinen, i fär-gerier och för framställning av färger.

Blyth [blajth], stad vid n. Englands ostkust, 32,000 inv. Kolexport.

Blytt, Axel, 1843—98, norsk botanist och växtgeograf, vars namn är särskilt förbundet med frågor om klimatväxlingar (Blytt—Sernanderska klimatperioderna).

Blyvatten, en lösning av 0.4 % blysocker i vatten, användes till omslag vid blånader och dylikt.

Blå, Joar, svensk statsman, som vid den erikska ättens utslocknande 1250 skall ha övertagit styrelsen och genomdrivit, att Birger Jarls son Valdemar valdes till konung. Ofta citerat är hans yttrande till Birger Jarl, då denne uttryckte sitt missnöje med valet: ”Jag kan väl också skaka fram en konung under denna min kappa”.

Blå Bergen (eng. Blue mountains), flerstädes förekommande namn på bergssträckor (ex. i Alleghanybergen, i n. Sydwales, Jamaica).

Blå böcker (eng. Blue Books) kallas med anledning av pärmarnas färg vissa i tryck förefintliga aktstycken i England, innehållande bl. a. protokoll över parlamentsförhandlingar, finansredogörelser o. d.

Blåelse användes vid tvättning av vita kläder såsom tillsats i sköljvatt-net för borttagande av den gula färgton, som vita tvättsaker eljest gärna erhålla. B. består i regel av ultramarin.

Blå grottan, se Capri.

Blåhake (Cyanecula suecica), en trastfågel, som lever i fjälltrakter och är bekant för sin sång och för hannens

vackra vårdräkt; framsidan av halsen är blå med en rostbrun fläck i mitten.

Blåklint. Se Centaurea.

Blåklocka. Se Campanulacete.Blåkopiering: användes för kopiering av ritningar, som äro utförda på kalkerväv el. halvgenomskinligt papper. Det papper, å vilket kopian skall upptagas, är impregnerat med organiska salter av trevärdigt järn. Vid belysning av detta papper, över vilket den för kopiering avsedda ritningen placerats, reduceras på de belysta ställena de organiska salterna av trevärdigt järn till salter av tvåvärdigt järn. Vid därefter skeende behandling av kopieringspapperet med rött blodlut-salt utfälles på de belysta ställena turnbullsblått och ritningen framträder i vitt mot blå bakgrund. Användes i stället för rött blodlutsalt gult blod-lutsalt, erhålles genom en utfällning av berlinerbl&tt på de obelysta ställena en blå ritning mot vit bakgrund.

Blåkulla är enligt sägnen namnet på djävulens hemvist, dit häxorna på skärtorsdagsnatten foro för att hålla en stor fest. Namnet B. gavs flera ställen, av vilka det mest bekanta är ön Jungfrun i Kalmar sund.

Blålucern, se Lucern.

Blåmes, se Messläktet.

Blamussla (Mytilus eudlis) är vanlig vid våra kuster och fäster sig vid stenar, tång o. dyl. medelst sega trådar (byssus), som avsöndras från en körtel vid basen av foten. Skalen äro mörka och på insidan blåvita. B. tjäna i stor utsträckning andfåglar och andra djur till föda samt användas med fördel som agn vid fiske.

Blå Nilen, se Nilen.

Blånor erhålles som avfall vid lin-och hampberedning och består av intrasslade korta trådar. Av B. spinnes garn, som användes till enklare väv såsom säckväv o. dyl.

Blåräv. Se Fjällräv.

Blåsfotingar (Trysanoptera), en bladlössen närstående insektsfamilj, vars arter också leva av växtsafter. Den till B. hörande Sädestripsen angriper fodergräs oeh sädesslag, särskilt råg.

Biåsinstrument kallas de musikaliska instrument, vars ton erhålles genom inblåsandet av luft. Exempel på B. av trä äro flöjt och klarinett, av-bleck el. mässing äro horn och trumpet.

Blåsippa. Se Anemone.

Biåskatarr är en av bakterier orsakad inflammation i urinblåsans slemhinna. Urinen blir grumlig av varcel-ler, ibland något blodblandad och är ofta illaluktande. Den sjuke besväras av trängningar och smärtor vid vat-tenkastandet. Vid den mera akuta formen bli obehagen ibland mycket höggradiga. Den kroniska B. är vanligen mindre plågsam. Särskilt vid denna form kan det hända, att inflammationen sprider sig uppför urin-

ledarna till njurbäckenet. Behandlingen är dels medikamentös, dels användas insprutningar av antiseptiska vätskor i blåsan.

Blåskägg;. Riddar B., är en genom Perraults saga känd aventyrshjälte. B. dödar efter varandra sex hustrur. Den sjunde räddas av sina bröder, vilka döda B. Ämnet har av Offen-bach använts i en av hans operetter.

Blåsmaskin. För att åstadkomma den luftström, blästern, som kräves för oxidationsprocessen i metallurgiska ugnar användas B. av olika typ. I allmänhet användas cylindermaskiner, då blästerluften skall komprimeras till mycket högt tryck (t. ex. för masugnar). I andra fall användas kapselmaskiner el. fläktar.

Biåsmunnar (Physostomi), en underavdelning av benfiskarna, hos vilka simblåsan genom en gång står i förbindelse med tarmkanalen. Hit höra bl. a. sill-, lax-, karp- och ålfiskar.

Blåsrör. — 1. Ett rör med fin spets, som kommer till användning vid blås-rörsanalysen. — 2. Skjutvapen, använt under jakt och i krig. Genom röret utblåses förgiftade pilar. Dess huvudsakliga användningsområden äro Syd- och Centralamerika samt vissa delar av Asien.

"Blåsrörsanalys, kem., en metod att på torra vägen undersöka vilka grundämnen, som ingå i en kemisk förening. B. är sålunda en av de metoder, som komma till användning inom den kvalitativa kemiska analysen. Med biåsröret inblåses luft i en lamplåga, varigenom en het och spetsig låga erhålles. Den heta lågan, som allt efter den del av lamplågan, i vilken luften inblåses, kommer att verka oxiderande el. reducerande, riktas mot provet, som förut blandats med lämpliga kemiska reagenser. Vid upphettning av provet med soda på träkol, som är det vanligaste tillvägagångssättet, erhållas ofta karakteristiska beslag el. metallkulor på träkoisstycket. Vid upphettning i blåsrörslåga av det prov, som skall undersökas, sedan detta blandats med borax, erhållas ofta karakteristiskt färgade pärlor.

Biåssten bildas i urinblåsan genom utfällning av salter ofta kring en från njuren nedvandrad njursten. Sammansättning och färg växla. De kunna bestå av urinsyra (gula), fosfat, karbonat (vitgrå), oxalsyra (brungröna) etc. B. kan orsaka smärtor och blödningar. Blodet kommer vanligen vid slutet av urineringen. Behandlingen är operativ.

Blåstrumpa (eng. blue-stocking; fr. bas-bleu), en skämtsam benämning på skrivande damer.

Blåsyra el. cyanvätesyra (kem. formel HNC) är i rent tillstånd en lätt- flyktig vätska. B. är bland de starkaste kända gifterna liksom även B :s kaliumsalt, cyan kalium [KCN].

Bläck. Det vanliga bläcket (järn-gallusbläck) består av tannin, gallus-syra, ferrosulfat, gummi och något saltsyra med tillsats av en mindre mängd anilinblått. För att vinna garanti för att till viktigare handlingar, som skola förvaras för framtiden, användes ett hållbart bläck, liar i Sverige liksom i åtskilliga andra länder utfärdats särskilda föreskrifter rörande sammansättningen av det bläck (normalbläck), som får användas för utskrivande av dylika handlingar. De färgade bläcksorterna utgöras i regel av vattenlösningar av anilinfärger. Jfr Märkbläck och Sympatetiskt bläck.

Bläcka, att märka träd, som skola avverkas, genom avskalning av barken på en mindre yta ungefärligen vid brösthöjd.

Bläckfisk, se Huvudfotingar.

Bläckpulver, surt kaliumoxalat (kemisk formel KHC_2O_4). B. användes för borttagande av bläck- el. rost-fläckar.

Bläcksvampar (Coprinus) äro skiv-svampar, vilkas skivor på undersidan av hatten (och ofta hela svampen) flyta sönder till en bläckliknande vätska, som innehåller de svarta sporerna. Ingen art är giftig. Den fjälliga B. och den grå B. äro ätliga, om de tagas unga, innan skivorna börjat svartna.

Blända (Blenda) är enligt folksägnen namnet på en förnäm Yärends-kvinna, vilken i spetsen för en skara kvinnor tillintetgjorde en dansk här, som inträngde i Småland. Som belöning säges bl. a. män och kvinnor i Värend ha fått lika arvsr,ätt.

Blankare, tidningsnotis, insatt i syfte att förbereda en uppseendeväckande sak el. meddelande, stundom för att erhålla kunskap om allmänna meningen för el. emot en sak.

Blänkfyr. Se Fyr.

Bläsgås. Se Gåssläktet.

Bläster, den ström av komprimerad luft. som inblåses i metallurgiska ugnar och understundom i eldstäder. För kompressionen användas biåsmaskiner av mer el. mindre komplicerad typ. Blästerns tryck mätes med en slags öppen manometer, kallad bläs-terprovare:

Blästerrör, ett uppåt koniskt avsmalnande rör för avloppsånga från cylindrarna på ett lokomotiv. Genom lämplig placering av blästerröret för-stärkes draget i lokomotivets eldstäder.

Blästerverk el. blästersmide, en fordom mycket använd men numera bortlagd metod för framställning av smid-bart järn, framför allt ur myrmalm.

I ugnar av sten, invändigt beklädda med lera, fick först ved kola under begränsad lufttillförsel, varefter på förhand rostad malm uppsattes på ugnen och luft inblåstes med tillhjälp av en bälg. Efter några timmar var processen färdig och den bildade järnklumpen kunde uttagas. Blästersmidet har ofta benämnts osmundsmide efter osmundarna, järnstycken av 0.35 kg. vikt, framställda genom blästersmide och vilka under medeltiden och ett stycke in på 1500-t. utgjorde en för Sverige betydelsefull exportvara.

Blödarsjuka kallas en sällsynt, ärftlig sjukdom, vid vilken blodets förmåga att stelna är nedsatt. Därför kunna även små sår bli livsfarliga för de sjuka, då blödningen ej vill stanna. Sjukdomen kommer till synes endast hos män, ehuru även kvinnorna överföra anlaget till sina barn.

Blödning: kan stamma från pulsåder el. blodåder och kan vara inre t. ex. i någon av kroppens liåligheter el. yttre. B. är livsfarlig, när blodförlusten uppgår till omkring % av kroppens blodmängd, d. v. s. omkr. 2 liter. Behandling, se Blodstillning.

Blötdjur, mollus,ker (Mollusca), en provins av de ryggradslösa djuren, ha oledad kropp med mjuk, slemmig hud. En del ha från kroppen mer el. mindre avgränsat huvud med ögon och tentakler. Som rörelseorgan tjänar en från undre kroppssidan utskjutande skivlik, muskulös ”fot”. Ett hudveck, manteln, omsluter kroppen och från denna alstras hos flertalet B. ett kalkskal. Andningsorganen utgöras av gälar, som sitta i en av •manteln omsluten håla. Hos de, som leva på land, är denna gälhåla omdanad till ”lunga”. Blodkärlssyste-met är ej fullt slutet utan blodet rinner delvis fritt mellan organen. B. ha väl utvecklad tarmkanal, lever och njurar. Nervsystemet utgöres vanligen av tre par ganglier, hjärn-, fot-och inälvsganglier, som äro förbundna med nervsträngar. Till B. höra La-mellibranchiata (musslor), Gastro-poda (snäckor), Cephalopoda (huvudfotingar) och Solenoconchse.

Blötröta. Se Bakterios.

B. M., förkortning av eng. Bachelor of me’dicine [bsefsje- åvv -sin]. Jfr Bachelor.

B moll, mus., är den molltonart, som liar b till grundton och 5 b till förtecken (för li, c, a, d och g). Parallelltonart är dess dur.

Boabdi’1, Abu Abdalla’h, morernas siste konung i Spanien, överflyttade vid Granadas fall (1492) till Afrika. — ”Morens sista suck” är namnet på det ställe, varifrån B. för sista gången betraktade Granada.

Boaorm, se Böidce.Board [bård], eng., ämbete, styrelse, kollegium.

Boarding:house [bårdinghaus], eng., pensionat (rum och mat).

Boase’ra, brädfodra, förse med panel — B o a s e’r i n g, brädfodring, panelning.

Boberg:, G. F., f. 1860, arkitekt. Bland lians mest kända arbeten märkas Stockholms elektricitetsverk, Carlberg-ska huset vid Norra Bantorget, Rosenbads nybyggnad m. fl. B. har även utfört etsningar och kolteckningar samt möbelritningar.

Bob’rikov, N. I., 1839—1904, rysk militär och politiker, från 1898 generalguvernör i Finland. B. förde en hänsynslös politik i syfte att knyta bandet fastare mellan Finland och Ryssland. Han mördades av en ung finländsk frihetssvärmare, Schauman.

BobsIeig:h [båbb’sli], låg, styrbar kälke, mycket använd vid sportåkning i bergstrakter.

Boccaccio [båkaftjå], Giovanni, 1313 —75, italiensk författare. B. räknas tillsammans med Dante och Petrarca som skaparen av den italienska litteraturen. Som ung sändes han till Neapel, där han snart kom i tillfälle att studera den tidens praktfulla hovliv och började framträda som diktare. 1341 bosatte han sig i Florens och författade där omkr. 1350 sitt ryktbara arbete II Decameron (”de tio dagarnas berättelser”). Med denna novellsamling grundläde han den moderna novellen. Boken utgöres av 100 historier, berättade av ett sällskap damer och herrar, vilka flytt under en i Florens härjande farsot. Skildringarna ge en livlig och osminkad bild av såväl enkelt som förnämt samhällsliv i de italienska städerna under B :s tid. Innehållet är ömsom rörande, ömsom saftigt humoristiskt el. satiriskt. Stor betydelse ha novellerna på grund av den mästerliga behandlingen av den

italienska prosan, vilken före B. ej kommit till sin rätt i skönlitteraturen.

Boche [bosj], öknamn på tyskar, som under och efter världskriget mycket använts i Frankrike. Ordets uppkomst är oviss; möjligen är det en förkortning av fr. caboche, tjockskalle.

Bochum [båckom], viktig industristad i Westfalen, Tyskland. 143,000 inv. Kolgruvor, järn- och ståltillverkning. Järnvägsknut.

Bockhov. Se Hov.

Bocskay [båfsjkaj], S., furste av Siebenbiirgen, 1556—1606. Efter långvariga strider med den österrikiska kejsaren ingick B. freden i Wien 1606, genom vilken han erkändes som furste av Siebenbiirgen och erhöll delar av Ungern.

Bode’g:a, värdshus, vinstuga.

Bo’deIschwing:, F., 1831—1910, tysk präst, som ivrigt bedrivit social rädd-ningsverksamhet och bl. a. grundat den första tyska ”arbetarkolonien” i Wilhelmsdorf.

Boden, stad nära Luleälv, mellersta Norrbotten. 6,700 inv. Järnvägsknut, militärstad, stark fästning, bestående av ett antal i omgivande bergshöjder insprängda fort.

Bodensjön [bå'-], sjö genomfluten av Rhen, på gränsen mellan Tyskland, Schweiz och Österrike. 70 km. lång, 539 kvkm., 395 m. över havet. Livlig sjöfart.

Bodö, stad i n. Norge vid en vik av Atlanten, 5,000, inv. Sillfiske.

Boer (holländska bonde) kallas vita kolonister i Sydafrika, vilka till största delen härstamma från invandrade holländare, men delvis också uppblandats med invandrade fransmän, tyskar och portugiser. Jfr vidare Sydafrika.

Boerhaave [bö’rhafe] H., 1668—1738, holländsk läkare, professor i Leyden. B. framhöll vikten av direkta iakttagelser av de sjuka och nödvändigheten av att studera Hippokrates. B. var ofantligt uppskattad av sin samtid. Bland hans lärjungar märkes bl. a. Linné.

Boerkrig:et kallas striden mellan England och de båda boerrepublikerna Transvaal och Oranjefristaten 1899—1902. Den omedelbara anledningen till konflikten, som i grunden gällde herraväldet i Sydafrika, var frågan om de i boerstaterna, särskilt i de rika gruvdistrikten, inflyttade utlänningarnas rättsliga ställning. Engelsmännen voro underlägsna i antal, innan förstärkningar hunnit anlända, och boerna, som stredo tappert, vunno flera segrar under generalerna Botha, de Wet och Cronje. Dessa utnyttjades dock illa, och då engelsmännen fingo till ledare lorderna Roberts och Kitchener, besegrades snart boertrupperna. Ett ihärdigt gerillakrig fördes dock en längre tid mot engelsmännen, tills boerna slutligen i freden i Pretoria erkände det engelska herraväldet.

Boe’thius, Simon Johannes, 1850— 1924, historiker. Professor i Uppsala åren 1889—1915 först i historia och senare i statskunskap.

Boett’, fodral till verket på ett fickur.

Bofink, se Finksläktet.

Bofors, vid sjön Möckeln i Karlskoga bergslag, sö. Värmland, ett av landets största järnbruk. Tillverkning av stångjärn, götjärn, kanoner, pansarplåt m. m. Krutbruk.

Bog:. — 1. zool. Skulderpartiet hos en del däggdjur. — 2. Skeppsb. Den främre, närmast stäven belägna delen av ett fartygs sidor.

Bogense, stad på Fyens n. kust, Danmark. 2,900 inv.

Bogesund — 1. Äldre namn på Ulricehamn. — 2. Stort fideikommiss i Stockholms skärgård.

Boggivagn, järnvägs- eller spårvagn, vars fasta underrede är förbundet med ett eller flera mindre hjulunderreden, som äro vridbara (i hori-sontal- ibland även i vertikalplanet) samt understundom förskjutbara i förhållande till det

fasta underredet. Fördelarna av denna konstruktion äro bland annat dels att den möjliggör en ändamålsenligare inställning av hjulaxlarna i kurvor, varigenom slitningen på materialen minskas, dels att hjultrycket fördelas genom användning av flera hjul. Boggivag-narna utmärkas ock av en mjukare gång än andra vagnar.

Boghälta orsakas av sjukliga förändringar i bogleden el. i kringliggande mjukdelar (vrickning, brott, inflammation). Hältan framträder mera, när hästen föres i volt åt den sjuka sidan. Behandlingen måste rätta sig efter den orsakande sjukdomen.

Bogota', den sydamerikanska republiken Colombias huvudstad, belägen ungefär mitt i landet, inom Kordiljä-ran, ö. om Magdalenafloden, 2,000 m. över havet. 160,000 inv. I närheten ligga betydande kaffe-, socker- och kakaoplantager. Produktionens avsättning försvåras genom dåliga transportmöjligheter. Universitet. B. grundlädes redan 1538.

Bogspröt, bom, som skjuter ut från fören på ett fartyg. B. jämte dess förlängningar, klyvarbom och jagarbom, föra förseglen och utgöra fästet för de tåg, förstagen, som stötta fockmasten.

Bohe'm, författar- el. konstnärskrets, vars deltagare föra ett fritt och oregelbundet liv.

Bohr. — 1. N. B., f. 1885, dansk fysiker, har utfört banbrytande undersökningar inom atomteorien. Särskilt har B. Jämnat värdefulla bidrag till frågan om atomernas byggnad. För dessa forskningar erhöll han år 3922 Nobelpriset i fysik. — 2. I-I. A. B., 1887, dansk matematiker broder till föregående. Hans främsta undersökningar ligga inom talteoriens område.

Bohuslän, kustlandskap i v. Sverige mellan norska gränsen och Göteborg, 4,508 kvkm., 165,000 inv. B. är en av talrika sprickdalar genomskuren urbergsplatå, som åt Kattegatt upplöser sig i en skärgård, från vilken trånga förgrenade fjordar skära in i landet; bland dessa äro Idefjorden, Byfjorden och Gullmaren de förnämsta; den sistnämndas innersta

grenar ha sina fortsättningar i Bullarsjöarnas och Kämsjöns markerade sprickdalar. De största öarna äro Orust, Tjörn och Hisingen. B :s högsta punkter nå 200 m. och något mera och de största fjorddjupen (Idefjorden) ungefär lika mycket. Berggrunden i s. delen ö. om Gullmaren och Bullaren är övervägande gnejs, i n. delen, från Lysekil till Svinesund, granit, som är föremål för stor brytning. Bergen äro, i synnerhet utåt kusten, i stor utsträckning kala och sakna betäckning av lösa jordlager; dalgångarna äro upptagna av lera och odlade. Klimatet är utpräglat maritimt, snötäcket kortvarigt och isbildningen i havet och fjordarna i regel obetydlig och av kort varaktighet. Havsfiske är huvudnäring. Landskapet B., vars gamla namn var Viken, ingår i Göteborgs och Bohus län.

Boidaj, en familj giftlösa ormar med flera jättestora arter i de varmare länderna. De omslingra sitt byte, vanligen smärre ryggradsdjur, och krama det till döds. Hit höra Boaorm-arna, av vilka den mest kända arten är avguda- el. kungsormen, Boa constric-tor, i Sydamerika, som kan nå 6 meters längd. Vidare räknas hit An-konda- och Pytonormarna.

Boieldieu [boaldjö']» F- A., 1775— 1834, fransk kompositör. Bland hans operor märkas Kalifen i Bagdad och Vita frun.

Boileau-Despreaux [boalå'-depreå']» N., 1636—1711, fransk skald och kritiker. Hans förnämsta verk är L'art p o é t i q u e, en lärodikt, där han vill fastställa poesins lagar. Detta verk blev programmet för den s. k. franskklassiska smaken, som ville närma sig antikens diktningsideal.

Boise'ra [boa-], liktydigt med boa-sera*.

Boito, A. B., 1842—1918, italiensk tonsättare och skald, känd framför allt genom sin opera Mefistofeles, till vilken han skrivit såväl ord som musik.

Boj. — 1. Flytande, förankrat föremål, som tjänar till sjömärke el. eljest till sjöfarandes vägledning (t. ex. klockboj, och lysboj), till att utmärka plats, där ankare fällts (ankarboj), till förtöjning av . fartyg m. m. — 2.

Livboj. Se Livräddningsväsende.

Boja’r kallades medlemmar av den gammalryska adeln, vilka innehade de högsta militära och civila ämbetena, voro stora godsägare och ofta uppträdde ganska självständigt mot re-genterna. Peter den store avskaffade bojarinstitutionen.

Bojer, J., f. 1872, norsk författare. Bland hans bästa romaner märkas Troens magt och Den store hunger, Den siste viking ochV o r egen stamm e. Han har även skrivit skådespel, såsom K ce r 1 i g-hedens ö j n e -och Maria W a-lewska.

Bojkott innebär avbrytande av förbindelser med personer ocli företag genom att man ej arbetar åt dem el. gör affärer med dem. Detta tvångsmedel har uppkallats efter en engelsk godsförvaltare Boycott, 1832—97, vilken ådrog sig förföljelse av sina underlydande arrendatorer.

Bo Jonsson (Grip), d. 138G, på sin tid den mäktigaste bland de medeltida herremännen i Sverige, blev lagman i Östergötland 1367 och drots 1375. Han bidrog verksamt till Al-brekts av Mecklenburg val till konung 1365. Genom en försäkran från konungens sida år 1371 överlämnades hela makten i B :s och rådets händer. B :s förläningar utgjorde vid hans död över % av hela landet.

Bok. — 1. (Fagus silvatica), ett högväxt träd (upp till 30 m.) med slät, gråvit bark och mörkgröna, äggrunda, i kanten håriga blad. Frukterna, bokollonen, äro inneslutna i en taggig fruktskål. Bokskogar finnas i större delen av Europa och i våra sydligare landskap. På grund av att det täta lövverket hindrar solstrålarna att tränga till marken, är denna fattig på växter, nästan bar. B. lämnar utmärkt bränsle och användes även till slöjdarbeten. Som parkväxter odlas varieteterna blodbok och hängbok. — 2. Mått, 24 ark skrivpapper el. 25 ark tryckpapper. — 3. I och med skriv-språkets utveckling kom behovet av lätthanterliga förvaringsmetoder för det skrivna att göra sig gällande. Under den klassiska forntiden användes hos egypter och romare rullar av hopklistrade papyrusblad (från en vass-liknande strandväxt). Hos äldre kulturfolk användes annat material t. ex. hos assyrier och babylonier lertavlor, i Indien palmblad el. kopparplattor, som sammanfästes med ringar. Under sista århundradet före Kr. började man i Medelhavsländerna skriva på pergament, d. v. s. renskavd och avhårad djurhud (får och get). Då detta material ej lämpade sig för hoprullning, började man hopfästa pergamentbladen till böcker, och boken (lat. codex) uttrangde så småningom skrivrullen. Omkring 1000-t. började man ersätta pergament med papper, ehuru fortfarande pergament användes till dyrbarare böcker. Under medeltiden började man lägga mera vikt vid bokens utstyrsel och förság texten med utsirade begynnelsebokstäver, praktfulla ramverk och infällda miniatyrer. Även i österlandet (araber, perser m. fl.) utvecklades bokkonsten på liknande sätt; De äldsta

tryckta böckerna försågos också med sådan handmålad utsmyckning. Så småningom började man använda träsnitt och litografi till illustrations-tryck. Senare under 1000-t. blev koppersticket det mest använda. Stålsticket infördes under 1700-t.

In bindning av böcker kom i bruk först under medeltiden. Man använde läderbeklädda träpärmar. Särskilt frampärmen dekorerades ofta rikt med ädla stenar, inläggningar och metallarbeten. Denna tid förvarades i allmänhet böckerna liggande. Först på 1600-t., när boktryckarkonsten möjliggjort större boksamlingar, började man förvara böckerna stående och särskilt lägga vikt vid bokryggens dekorering. Numera skiljer man på lielfranskt band, som är helt av skinn, lialvfranskt band med skinnbeklädnad å rygg och hörn, samt klot- och kartongband. Jfr. Bil. Boken I och II.

Bokföring-. B :s uppgift är att dels i tidsföljd dels systematiskt redovisa ett företags eller en enskild persons affärstransaktioner och klarlägga företagets eller personens ekonomiska ställning. Bokföringssystem finnas av olika slag. Det s. k. enkla bokföringssystemet lämpar sig allenast för de fall, där affärstransaktionerna varken äro mera invecklade eller av större omfattning. Vid det enkla bokföringssystemet användas såsom regel följande böcker: 1) kassabok, i vilken kontanta in- och utbetalningar införas i tidsföljd, 2) memorialen, där alla övriga affärstransaktioner (inkomna fakturor och räkningar, levererade varor, som faktureras etc.) redovisas likaledes i tidsföljd samt 3) inven-tarieboken, i vilken med vissa tidsmellanrum (vanligen årsvis) tillgångar och skulder

redovisas. Vid större företag, där det är erforderligt, att affärstransaktionerna och den ekonomiska ställningen utan alltför stort besvär ständigt kunna överskådas, användes ett bokföringssystem, där den systematiska redovisningen av affärstransaktionerna utvecklats mera än som är fallet vid det enkla systemet. Vid det dubbla bokföringssystemet tillkommer utöver de i det föregående omnämnda böckerna huvudboken. Från grundnoteringsböckerna (kassabok och memorial) sker överföring till olika konton i huvudboken. Konton finnas dels för de personer eller företag, med vilka affärstransaktioner göras (personliga konton), dels för vissa särskilda grupper av transaktioner såsom t. ex. varu-konto, omkostnadskonto (döda eller opersonliga konton). Det dubbla systemet karakteriseras av att varje post, som överföres till huvudboken, i denna införes å två konton, av vilka det ena debiteras (skuldskrives) och det andra krediteras (gottskrives). När en räkning betalas, krediteras t. ex. kassakonto, som tillhandahållit de för likvideringen erforderliga penningmedlen, medan kontot för den person, som erhållit betalningen, debiteras. När en vara mottages, debiteras varukonto, medan leverantörens konto krediteras. I huvudboken skall finnas ett ingående balanskonto, å vilket tillgångar och skulder vid bokföringsperiodens början redovisas. Vid utgången av en bokföringsperiod göres bokslut, vilket innebär, att de olika kontonas i huvudboken saldon överföras till ett utgående balanskonto, å vilket skulder och tillgångar vid årets slut redovisas, samt till ett vinst-och förlustkonto, där vinsterna och förlusterna för olika konton sammanställas. Vid sidan av ovan omnämnda böcker användas i praktiken en hel del hjälpböcker såsom reskontra med konton för skulder och fordringar till personer eller firmor, lagerbok, växelbok.

I Sverige finnas föreskrifter rörande bokföring i en numera föråldrad lag av år 1855. I denna angivas dels de personer eller företag, som äro bok-föringspliktiga, dels de böcker, som obligatoriskt skola föras.

En särställning bland bokföringssystemen intager den kamerala bokföringen, vars centrala uppgift är att belysa de för en budgetperiod beräknade inkomsternas och utgifternas storlek i förhållande till verkliga inkomster och utgifter.

Bokhandel. Redan i det gamla Rom funnos bokhandlare, som försålde de av slavar verkställda avskrifterna av författarnas arbeten. Under kejsartiden ökades bokhandelns omfattning, och rika samlare skaffade sig betydande bibliotek av handskrifter. Under medeltiden var klostren de ställen, där den litterära traditionen bäst vidmakthölls och där avskrifterna av de litterära verken utfördes. Med boktryckarkonstens uppfinning fick bokhandeln ett kraftigt uppsving. Vid denna tid var oftast utgivningen av böckerna (förlagsbokhandeln) och försäljningen av böckerna till allmänheten (sortimentsbokhandeln) förenade hos samma personer. Så småningom hava dessa yrkesgrenar emellertid skilts från varandra. Den äldsta svenska bokhandlaren skall hava varit Herman Sulke, som i slutet av 1500-t. öppnade en boklåda i Stockholm. Efter hand uppstodo boklådor på flera platser i landet. Sin nuvarande planmässiga organisation erhöll dock bokhandeln i Sverige först fram emot mitten av 1800-t. I Svenska bokförläggareföreningen äro numera de svenska

bokförläggarna organiserade. Av denna antagas såsom kommissionärer sortimentsbokliandlare, som åtnjuta förmånen att från förläggarna få mottaga böckerna i kommission, d. v. s. med rätt att återsända de böcker, som icke säljas. Bokhandlarna äro sammanslutna i Svenska bokhandlareföreningen. Under de sista decennierna har försäljning på avbetalning, särskilt av större verk, börjat systematiskt bedrivas både av bokförläggare, bokhandlare och särskilda affärsföretag. De olika folkbildningsorganisa-tionerna hava ock startat en omfattande förmedling av bokinköp.

Bokha’ra, förut lydstat till Ryssland, belägen n. om floden Amu-Darja, som bildar landets s. gräns mot Kirgisrepubliken och Afganistan. 1924 förenades B. med den v. därom liggande forna ryska lydstaten Khiva till den socialistiska sovjetrepubliken Uzbek. B. omfattar en ytvidd av

200,000 kvkm. med omkr. 1.5 milj. inv. Huvudstad Bokhara, 75,000 inv. — B. är i ö. bergigt, i v. ett torrt stäpplarid, som emellertid delvis genom konstgjord bevattning och inom oaser är tillgängligt för odling. Viktigaste produkter äro korn, ris, bomull, tobak, silke och frukt. Fåravel. Den härskande befolkningen utgöres av uz-beker. Den ryska transkaspiska järnvägen går genom B. Kulturen står lågt, religionen är islam.

Bokstavsrim, se Allitteration.

Boktryckarkonsten. Den första proceduren vid framställningen av ett tryckalster, sättningen, sker antingen för hand eller med maskin. Vid handsättning äro typerna (bokstäverna och övriga tecken), som äro gjutna-av en för ändamålet särskilt lämpad metalllegering (se Stilmetall), placerade i facklådor, kallade kast eller stilkast. Av sättaren plockas typerna från kasten samman till rader i en vinkelhake, varifrån raderna, sedan ett visst antal rader (vanligen 8—10) satts, flyttas över till ett sättskepp. När ett större antal rader överflyttats till sättskeppet, tages ett avdrag (se Korrektur), som läses och rättas, varefter eventuella felsättningar ändras. Efter korrekturläsningen sker ombrytning, d. v. s. ett indelande av de satta raderna i grupper, var och en motsvarande en trycksida. Härefter överflyttas de mot ett arks olika sidor svarande typsatserna till tryckformar, där de fastkilas, så att de ej rubbas under tryckningen. Vid maskinsättning, för vilken användas särskilda sättmaskiner av olika slag, radgjut-ningsmaskiner eller typgjutningsma-skiner, sker gjutningen av typerna i samband med själva sättningen. Själva tryckningen sker med tillhjälp avtryckpressar av växlande konstruktion från de enkla digelpressarna* till de ytterligt komplicerade snäll-* ocli rotationspressarna*. Vid tryckning av stora upplagor samt oftast vid tryckning i rotationspressar användes ett särskilt förfarande, stereotypering (se Stereotypi).

Historia. Kineserna uppfunno B. redan före den kristna tideräkningen, men européerna lärde aldrig denna konst från Kina, utan den utvecklades så småningam ur xylogra-fin. På 1400-t. började man i Tyskland skära ut träsnitt, till vilka sedan lades en text. Snart hittade man på att skilja typerna från varandra, så att man kunde genom nya sammanställningar få andra ord. På 1440-t. uppfann Johann Gensfleisch Guten-b e r g konsten att medelst gjutna typer trycka med press. Tillsammans med en guldsmed, Fust, uppsatte han ett tryckeri, där man efter smärre försök tryckte bibeln i flera exemplar. Medhjälparen Peter Sehöffer gjorde senare en del förbättringar. Gutenberg som hade lånat pengar av Fust, blev slutligen tvingad att gå ur bolaget, men satte snart upp ett annat tryckeri. 1462 brann emellertid Mainz, och de bägge tryckeriernas arbetare skingrades åt olika håll och utbredde på så sätt kännedomen om B. till de flesta länder i Europa. Från början använde man gotiska typer, s. k. fraktur. Dessa förbättrades av Sehöffer till ”Schwabach”, ett nytt snitt. Omkr. 1470 uppfann Nic. Jenson en latinsk stil, antikvan.

Bolag. Se Aktiebolag, Enkelt bolag och Handelsbolag.

Bole’ro, spansk dans från omkring 1780 i 2A el. 3A takt. Till B. användas kastanjetter.

Boleyn, se Anna B.

BolPder, se Meteorer.

Bolinder, C. G., 1818—92, och Bolin-der, J., 1813—99, bröder, svenska industrimän, grundade Bolinders mekaniska verkstad i Stockholm, som nu jämte andra industriella anläggningar innehaves av ett efter grundarna uppkallat aktiebolag. Av bolaget tillverkas ångmaskiner och andra maskiner, ångpannor, oljemotorer, spislar m. m.

Bolingbroke [bå’lingbråok], H. S. J., lord B., 1678—1751, brittisk statsman, krigsminister 1704—08, utrikesminister 1710. B,, som var motståndare till Marlborougli, förmådde England att ingå separatfred med Frankrike under spanska tronföljdskriget. 1715 avskedades B., flydde ur landet och ställde sig senare på den stuartska tronpretendentens sida.

Boli’var, S., 1783—1830, sydamerikansk frihetshjälte och politiker. Han

medverkade i Venezuelas misslyckade upprorsförsök mot Spanien 1811—14 och ledde sedan frihetskampen till 1821, då spanjorerna besegrades vid Carabobo. 1819 hade han blivit president för den nya republiken Colombia, och efter att ha förjagat spanjorerna från Ecuador och Peru blev han det senares president 1823, men måste avgå 1828. 1830 avsade han sig sina övriga ämbeten.

Bolivar, namn på provinser i sydamerikanska staterna Colombia, Ecuador och Venezuela.

Boli'via, republik i v. Sydamerika, som av s. Peru och s. Chile i v. skiljes från Stilla Havet, i n. och ö. gränsar till Brasilien och i s. till Paraguay och Argentina. 1.3 milj. kvkm. (nära 3 gånger Sveriges yta), omkr. 3 milj. inv.

Huvudstad La Paz, 120,000 inv. — B:s gräns mot Chile följer en västlig gren av Anderna, därinnanför vidtager en stor högslätt fram till den ö. grenen (högsta topp 6,620 m.), landet n. och ö. härom sammanflyter med de brasilianska regnskogsområdena och Paraguays och n. Argentinas stäpp- och torrskogsområden (Gran Chaco). Vid högslättsområdets n. del på gränsen till Peru ligger på 3,S00 m. höjd över havet Titica'casjön. N. och ö. delarna av B. avvattnas genom bifloder till Amazonfloden och genom PiJcomay'0, biflod till Para-guayfloden. På de delar av högslätten, som ej äro saltstäpper, drivas primitivt åkerbruk och boskapsskötsel. Från regnskogarna i n. Bolivia vinnes kautschuk; en del kaffe- och ka-kaoplantager finnas i dalarna. B. har stora mineraltillgångar, särskilt av tennmalm (te.mprod. 1920: 32,000 ton) men även a^ silver-, koppar-, volfram-, och vismutmalmer. På senare tid ha även stora petroleumfält upptäckts i n. B. B. har järnvägsför-förbindelse med de chilenska hamnarna Arica och Antofagasta samt i kombination med ångbåtslinje på Titi-caca även med den sydperuanska hamnen Mollendo. Kommunikationerna inom landet äro dåliga. — Inv. bestå till ®/io av indianer och mestizer. Indianerna ha genom katolska missionärer blivit kristnade, men bibehålla i stort sett ännu sitt primitiva levnadssätt och sina egna språk. — Rörande B :s tidigare historia jfr Inca-riket och Pizarro. B. förklarade sig efter ett frihetskrig oavhängigt från Spanien 1825 och uppkallade sig efter frihetshjälten Bolivar. I krig tillsammans med Peru mot Chile förlorade B. 1883 sin andel av Stillahavskusten, omfattande bl. a. Antofagasta. Genom avstängningen från havet och genom otaliga inre oroligheter har B :s utveckling i hög grad hämmats. Bollhus, en byggnad, som fordom användes vid bollspel. B. uppfördes under medeltiden och in på 1600-t., då biljarden började ersätta bollspelet. — Eden i Bollhuset, se Franska revolutionen.

Bollnäs, köping vid Ljusnan, s. Hälsingland. 1,200 inv. Skidfabrik. Sågverk.

Bollsta bruk, samhälle vid Ångermanälvens utlopp i Bottniska viken, s. Ångermanland. 2,400 inv. Stort sågverk.

Bolmcn, sjö i sv. Småland, 183 kvkm., 142 m. ö. h., avlopp till Lagan.

Bolmört (Hyoscyamus niger), tvåårig, storväxt ört med flikiga blad och grågula, violettstrimmiga blommor. B. innehåller giftiga ämnen bl. a. hyoscin och hyoscyamin.

(la Bologna [-lån*ja], G., (eg. Jean Boulogne), 1524—1608, flamländsk bildhuggare, vilken från 1553 verkade i Florens. B. skapade monumentalt dekorativa arbeten i en livfull, djärv senrenässansstil (S abin skornas bortrövande, Mercurius, N e p t u n u s-brunnen i Bologna).

Bologna [bolån'ja], stad i n. Italien vid foten av Apenninerna. 200,000 inv., en av Italiens äldsta städer, under romartiden kallad Bononia. B. är en betydande handelsstad, omgiven av gamla och moderna fästningsverk, samt har ett berömt universitet, grundlagt 1158, samt museum och konstakademi.

Bolome'ter, apparat för uppmätning av små temperaturdifferenser, som kommit till användning huvudsakligen vid studiet av strålningsener-gien. Apparatens funktion grundar sig på den omständigheten, att det elektriska ledningsmotståndet i en elektrisk ledare (i den vanliga bolo-metern användes en platinatråd) ändrar sig med temperaturen.

Bolsjevism, en rysk kommunistisk åskådning, på vilken den ryska rådsrepubliken grundar sig. Kort efter bildandet av det ryska socialdemokratiska partiet 1898 delade sig medlemmarna i två grupper. Vid partikongressen i London 1903 kom den mått-fullare gruppen i minoritet och kallades hädanefter mensjeviker (av ryska mensje, mindre). Anhängarna av B. (ryska bolsje, mera) ansågo, att genomförandet av en kommunistisk republik ej går på övertygelsens väg el. i varje fall på så sätt går för långsamt. De egendomslösa massorna måste direkt erövra makten och bilda en proletariatets diktatur och sedan förändra samhällsordningen i enlighet med kommunismens grundsatser. I överensstämmelse med denna åskådning måste tanke- och yttrandefriheten i ett sådant samhälle kraftigt inskränkas.

Allt, som strider mot B:s principer, måste anses farligt för det nya samhället och med våld undertryckas. Partiet måste organiseras, så att endast till sin åskådning fullt pålitliga och övertygade medlemmar vinna inträde. Vid val vidtagas försiktighetsmått, så att man i tillräcklig grad skall kunna kontrollera dessas utgång. B. bygger ej på folkets fria medverkan utan på dettas styrande och ledande av det av kommunismens principer genomträngda

partiet och kan alltså sägas sträva efter en despotisk kommunism. Sedan kommunismen en längre tid varit rådande, räknar man på att folkets massa skall genomträngas av dess grundsatser. Utom i Ryssland har även i Ungern våren 1919 samt under kortare tider 1918 i en del tyska städer bolsjevikiska republiker proklamerats. Anhängare av B. finnas i de flesta länder och dessa ha sammanslutits i en gemensam organisation, den s. k. tredje eller Moskvainternationalen. Även i Sverige finnes ett mindre till denna anslutet parti. Jfr Rysslands historia och Kommunismen.

Bolton [bå’ltn], stad nv. om Manchester, v. England. 180,000 inv. Stor bomullsindustri.

Boma, viktigaste hamnstad i Belgiska Kongo. 6,000 inv. Järnväg till Leopoldville. Bananexport.

Bomarsund, av Ryssland anlagd fästning på Åland, som under Krimkriget 1854 av engelsmän och fransmän söndersköts och intogs.

Bomb, ihålig projektil, försedd med sprängladdning. Benämningen B. användes numera ej om artilleriprojektiler utan endast om vissa speciella slag av projektiler såsom t. ex. från aeroplan och flygskepp nedkastade projektiler (flygbomber).

Bombardering el. bombardemang, beteckning för kraftig beskjutning med artilleri av en fästning, en fientlig ställning e. d. ävensom nedslungande å dessa av flygbomber (luftbombardemang). Vissa allmänt antagna folkrättsliga regler finnas rörande de förutsättningar, under vilka bombardemang av bebyggda orter får äga rum.

Bombas’m överdrivet kraftigt uttryckssätt. — Bomba s’tisk svul-stig, högtravande.

Bombay [bom’bei]. — 1. Brittisk provins på Främre Indiens västkust,

319,000 kvkm., 19 milj. inv. Huvudstad Bombay. B. går i s. upp i Dekans högland och utbreder sig omkring Narboddas nedre lopp; i n. inbegriper den Sind omkring nedre Indus; den omfattar flera inhemska stater (Marattstaterna m. fl.). Den inom B. liggande staten Ba-roda lyder under Delhi. B. omsluter vidare den lilla portugisiska be-sittningen Goa. Jordbruk och bomullsodling äro huvudnäringar. Befolkningen är övervägande hinduisk, en del av den bekänner sig till Islam, en del är parser, en del katolsk kristen. Se vidare under Främre Indien.

— 2. Huvudstad i indiska provinsen av samma namn. 1.2 milj. inv. Stor handel och industri (bomull, metallvaror, papper), universitet. B. blev 1532 portugisisk besittning, 1661 engelsk, var Ostindiska kompaniets huvudort till mitten av 1700-t. och har efter Suezkanalens öppnande 1869 starkt utvecklat sin handel och industri.

Bomsegel, segel, vilkas nedre del utspännes med tillhjälp av en bom, d. v. s. en rundhult.

Kvist av bomullsbuske med blomma samt sluten och öppen fruktkapsel.

Bomull, hår, som bekläda frön hos arter av släktet Gossypium, fam. Mal-vacere. Frukten är en 3—5 rummig, valnötsstor kapsel, som innehåller en hel mängd frön, vilka för att kunna spridas med vinden äro helt betäckta av 2—5 cm. långa hår. Blommorna äro stora, gula el. röda och alla arter äro fleråriga örter el. buskar med handflikiga blad. De viktigaste arterna äro G. barbadense från Västindien och G. herbaceum från Ost-indien. De fordra måttlig fuktighet under växttiden och ganska hög temperatur. Odling kan med fördel bedrivas endast kring ekvatorn mellan 37:de nordlig och sydlig breddgrad. Jfr vidare Bomullsindustri.

Bomullsfrökakor, se Bomullsfröolja.

Bomullsfröolja, kottonolja, en i renat tillstånd ljusgul olja, som fram-ställes genom pressning av bomullsplantans frön. B. användes inom margarinindustrien, vid tvål- och såp-fabrikation m. m. Av den efter pressningen återstående delen av fröna framställas bomullsfrökakor, vilka på

grund av sin fett- och äggvitehalt begagnas till kreatursfoder.

Bomullsindustri. För bomullsindustriens räkning tillgodogör man sig de hår (längd ung. 20—50 mm., olika hos

olika arter), som finnas på frön hos växter tillhörande släktet Gossypium (jfr Bomull). Dessa skiljas på maskinell väg (egrenermaskiner) från fröna, som sedermera användas för tillverkning av bomullsfröolja och bomullsfrökakor. Den från fröna avskilda bomullen sammanpressas i hydrauliska pressar till balar av en för de olika produktionsområdena karakteristisk storlek. Huvudparten av bomullen går från produktionsorterna till spinnerier (se Spinning), där den, sedan den underkastats en serie förberedande åtgärder, i spinnmaskiner (se Spindel) spinnes till garn. Från spinnerierna går en del av garnet ut i handeln för att användas till olika ändamål (inom ylleindustrien, vid trikåtillverkning, för gardinfabrikation, till fiskredskap etc.) ; största delen går dock till bomullsväverierna för att vävas (se Vävning). Från vävstolarna går väven ej direkt ut i handeln utan underkastas i samma fabriker eller i särskilda anläggningar en hel serie andra procedurer, såsom tvättning, blekning, färgning, mönstertryckning.

Bomullen är som kulturväxt mycket gammal. Tillverkningen av bomulls-vävnader kan spåras långt tillbaka i tiden. I bomullens hemland i Gamla världen, som anses vara Indien och Kina, odlades bomull långt före vår tideräknings början. Bomullsodling och bomullsindustri höra numera till de betydelsefullaste produktionsgrenarna. De viktigaste bomullsproduee-rande områdena äro belägna i Förenta Staterna, Brittiska Indien, Kina och Egypten. Världsproduktionens storlek år 1923 (produktionsåret 1923—1924) framgår av nedanstående tabell.

Europa .... 4,000 ton

Britt. Indien .... 933,000 „

Kina .... 387,000 „

övr. Asien .... 90,000 „

Egypten .... 263,000 „

övr. Afrika .... 41,000 „

Förenta Staterna ...... 2,198,000 „

Mexiko .... 38,000 „

Brasilien .... 125,000 „

Peru .... 44,000 „

övr. Amerika .... 26,000 „

Australien .... 6,000 „

Världsproduktionen ____ 4,155,000 ton

Bomullsindustriens centrum var under modern tid länge obestritt England (särskilt grevskapet Lancashire), där den under sista delen av 1700-t. först växte upp till storindustri. Från Boken I.

t. Bok av sammanknutna palmblad (Tndien.) 2. Med ringar och sigill hopfästade skrivna kopparplattor (In dien). 3. Kinesiska böcker pä papper dels häftade dels i rullform. 4. Gammal- .77 egyptisk papyrusrulle. 5. Romerska papyrusrullar i förvarings- 11 fodral. 6. Persiskt bokband. 7. Arabiskt bokband. 8. Bysantinskt bokband. 9. Sida ur bysantinsk bok. 10. Sida ur medeltida mässhandbok. 11. Medeltida läderband.

?1% , % s V ,:j * I« » ijy j

onr iifliucntt in tua ma mmficamt

"• " f" ahitfniiii tmm mnrojmHä

* < «1

jmn cr fluo Httnnnir^aoÄM-f -vi , ..

| liitww aua aiiciinw- M-itfnnm .... .)V. ; . . ;^_r: ,j m tiw C8ior mtö tnniW «(t öfi-"»Boken II.

raitiitcutuui r^TTT'.' Immajmf&öt mnmmt&iiM 'f-p)S^S naDitiaiitxin IrownÄttttttti

tuaii

i. Djävulsbibeln (Gigas librorum). 2. Andaktsbok från 1400 talet. 3. Skinnband från år 1545. 4. Sida ur Gerson: Lärdom hwrw man skal lära dö, tryckt i Uppsala 15^. (E11 bland de föräta i Sverige tryckta böckerna.) 5. Hand av silver från år 1668 (Codex argenteus). 6 o. 7. Rikt dekorerat skinnband från Ar 1690. 8. Bibelband från iSootalets början.

9. Modernt skinnband. England tillgodosågs största delen av världens behov av bomullsvävnader. En rangplats inom bomullsindustrien intar alltjämt England, där för närvarande omkring en femtedel av världens samlade bomullsproduktion konsumeras. Inom allt flera länder har dock en blomstrande bomullsindustri växt upp. Förenta Staterna förbrukar sålunda numera en tredjedel av världs-produktionen av bomull; alltså väsentligt mera än England. Även inom flertalet andra europeiska industriländer än England samt i Brittiska Indien och Japan har bomullsindustrien nått en betydande utveckling. Även i Sverige, där bomullen första gången torde hava förarbetats av Jonas Alströmer, finnes en betydande bomullsindustri (centralpunkter Borås, Göteborg, Norrköping), som dock ej tillfullo kan tillgodose landets behov av bomullsgarn och bomullsvävnader. Åren 1921—1924 importerades nämligen bomullsvävnader för sammanlagt omkring 72 milj. kronor, medan det sammanlagda exportvärdet under dessa år uppgick till omkring

11 milj. Av bomull importerades

71,000 ton med ett värde av omkring 158 milj. kronor. Antalet arbetare inom den svenska bomullsindustrien uppgick år 1923 till över 14,000; industriens tillverkningsvärde beräknades samma år till mellan 128 och 129 milj. kronor.

Bomullskrut är ett cellulosanitrat, som erhålles genom behandling av bomull med rykande salpetersyra och koncentrerad svavelsyra. B., som är ett utomordentligt kraftigt sprängämne, exploderar dock ej vid vanlig antändning utan endast vid stötar. För tändningen kommer därför knallkvicksilver tän dhattar till användning. På grund av sin alltför kraftiga sprängverkan kan det dock ej utan vidare användas i skjutvapen. Efter gelatinering, d. v. s. behandling med vissa lösningsmedel, varvid det övergår till en homogen, gelatinartad massa, som kan formas tämligen efter behag, blir det bättre lämpat för sådant ändamål. Det i svenska armén för närvarande använda krutet (trois-dorferkrut) erhålles genom gelatinering med en blandning av eter och alkohol. Yid framställning av nobelkrut, som har sitt namn efter uppfinnaren Alfred Nobel, är också cellulosanitrat utgångspunkten. Gelatine-ringsmedlet är här nitroglycerin. Dessa krutsorter hava den egenskapen gemensamt, att de förbrinna utan att åstadkomma större kvantitet rök (rökfritt krut). Vid framställningen av dynamit användes liksom vid tillverkningen av nobelkrut nitroglycerin som gelatineringsmedel. — De vid

svagare nitrering erhållna cellulosa-nitraten bilda utgångspunkten för framställning av en hel del mycket använda tekniska preparat. En dylik produkt är kollodium (ett cellulosanitrat löst i en blandning av alkohol och eter), likaså celluloid, vid vars tillverkning kamfer tillsättes samt konstsilke.

Bomärke, tecken som användes i stället för namnteckning.

Bon [bång], fem. bonne [bånn], fr., god, gott. — Bon vivant [-ang’], goddagspilt.

Bona, nv. Östergötland, uppfostringsanstalt för minderåriga förbrytare.

Bo’na FFde, lat., på god tro, viss om att vara i sin rätt.

Bonaparte [bånnapar’t], it. Buona-parte, en korsikansk, ursprungligen italiensk släkt, vilken genom Napoleon I blev fransk kejsardynasti. —

1. Maria Letitia B., f. Ramolino, 1750 —1836, moder till Napoleon I, var intelligent och måttfull samt aktades

och beundrades av alla såväl under familjens glansperiod som under dess motgångar. — 2. Joseph B., 1768—1844, den förras äldste son, var först franska republikens guvernör på Korsika och sändebud i Rom. Han arbetade verksamt för Napoleons maktställning och gjordes av honom till konung av Neapel 1806—08. Sedan övertog han den spanska kronan, som likväl berövades honom 1813. Sina sista år till-bragte han i Italien. — 3. Napoléon B., 1769—1821, den förres broder, kejsare av Frankrike. Se Napoleon I. — 4. Lucien B., 1775—1810, den förres broder, deltog med iver i franska revolutionen och blev president i de femhundrades råd. Han medverkade kraftigt vid Napoleons statskupp den 18 brumaire 1799. Ovanligt begåvad men egenmäktig bröt han sedermera med Napoleon och ägnade sig åt vetenskap, konst och litteratur. — 5. Louis B., 1778—1846, den förres broder, 1806 tvingad av Napoleon att mottaga Hollands krona, vilken han dock avsade sig 1810 efter flera tvister med Napoleon, som godtyckligt ingrep i landets styrelse. Efter Napoleons fall tillbragte han sin mesta tid i Italien.

— 6. Pauline B., 1780—1825, den förres syster, blev första gången gift med general Leclerc och efter hans död med furst Camillo Borgliese. Hon var nöjeslysten och lättsinnig men visade under Napoleons motgångar en varm tillgivenhet för honom. — 7. Caroline B., 1782—1839, den förras syster, gift med general Murat och 1808—13 drottning av Neapel. Begåvad och äregirig förde hon under mannens fälttåg en kraftfull styrelse och uppmanade honom att 1814 avfalla från Napoleon. —

118. Jéröme B., 1784—1860, den förras broder, gifte sig som sjöofficer med en rik amerikanska men skilde sig på Napoleons befallning. 1807 blev han konung av Westfalen. Efter Napoleons fall levde han i olika länder i Europa och återvände sedermera till Napoleon

III :s hov. — 9. Charles Louis Napoléon B., 1808—73, son till Louis B., kejsare av Frankrike. Se Napoleon III.

Bonapartister kallas en numera tämligen betydelselös politisk grupp i Frankrike, vilken arbetar för det napoleonska kejsardömets återupprättande.

Bonbon [bångbång'], fr., "gottgott", konfekt, sötsaker. — Bonbon j är, konfektask.

Bornl, eng., obligation, låneförbin-delse.

Bonde, schackpjäs.

Bonde. Från början betecknade B. alla jordbrukare i motsats till stadsbor. Under antiken levde de jordägande ofta i städerna. Dock funnos verkliga jordbrukare både i Grekland och Italien. Dessa kommo emellertid snart i beroende av de rikare klasserna och blevo oftast livegna. Under m e d e 1-tiden hade B. i allmänhet svåra tider, i synnerhet i s. Europa. Mot slutet av medeltiden voro B. fria endast i Sverige och en del andra småstater. Under nyare tiden började i alla länder en kamp för ett oberoende bondestånd. Denna ledde så småningom till avsevärda förbättringar av B :s förhållanden. I ö. Europa är det dock ej förrän på senare tid, som B. lyckats hävda en oberoende ställning; i Ryssland upphävdes livegenskapen först 1861.

Bonde, en svensk adlig ätt från 1300-t. — 1. Tord B., riksmarsk, var kusin till konung Karl Knutsson (se Karl) och hjälpte honom troget i hans strid mot danskarna. B. mördades 1456. — 2. Gustav B., 1620—67, friherre, riksråd, 1655 ledamot av Reduktionskollegium, 1660 president i Kammarkollegium, riksskattmästare och medlem av Karl XI :s förmyndarstyrelse. Han verkade för en fortsatt reduktion och en sparsammare rikshushållning men motarbetades i sina planer av M. G. de la Gardie. — 3. Carl Carlsson B., 1850—1913, friherre, politiker, godsägare. B. tillhörde det liberala partiet och var under åtskilliga år medlem av andra kammaren, vars talman han blev 1913.

Bondeförbundet, politisk organisa: tion bland svenska lantbrukare i syfte att tillvaratagajordbrukarklas-sens intressen. Riksorganisationen daterar sig från 1913. Från 1924 representeras B. i riksdagen av 18 ledamöter i första och 23 ledamöter i andra kammaren.

Bondepraktika, för allmogen förr utgiven bok, innehållande råd angående husdjurssjukdomar, upplysningar om lantbruksskötsel, väderleksmärken m. m. Den första svenska B. utgavs 1662.

Bondeson, A. L., 1854—1906, författare, läkare. Hans mest kända arbete är John Chronschoughs memoarer. en

dråplig satir över förment bildning med en folkskollärare som huvudfigur. B. har även skrivit träffande allmogeskildringar.

Bondetåget, en år 19.14 företagen massdemonstration av huvudsakligen lantbrukare för att genomdriva ett stärkande av försvaret enligt en viss av militära sakkunniga framlagd plan. Initiativet till saken togs av grosshandlaren J. E. Frykberg och lantbrukaren N. Nyberg. Den 6 februari 1914 tågade c :a 32,000 personer upp till Stockholms slott och en adress från 80,000 andra personer överlämnades till konungen med en förklaring, att man var villig att bära ökade kostnader för försvaret. Konungens tal, det s. k. borggårdstalet, i vilket lian gjorde deputationens krav till sina egna, ledde till konflikt med den dåvarande Staaffska ministären, som snart därefter avgick och efterträddes av en ministär Hammarskjöld.

Böne, hamnstad i nö. Algeriet. 45,000 inv. Järnvägar till det inre. Export av fosfat, järnmalm, kork ocli boskap.

Bonhomme [bånnåm’], fr., hedersman. — Jacques [s/ack] B., skämtsam benämning på franska folket.

— Bonhomie [bånnåmi’], godmodighet.

Bonifa’tius, namn på romerska påvar. Den berömdaste är B. VIII (1294 —-1303). Under dennes regering nåddes höjdpunkten av det medeltida påve-dömets maktställning. Emellertid började tillbakagången i och med B :s strider med den franske konung Filip den sköne, vilken slutligen lät tillfångataga B.

Bonifa’tius (Wynfrith), omkring 680 —754, Tysklands apostel, angelsaxisk munk. B. var missionär i Fries-land och Thiiringen. Han blev senare ärkebiskop och gjoTde i denna egenskap ofantligt mycket för den kristna kyrkans organisation.

Bonjour [bångS;'o’r], fr., svensk benämning på ett slags livrockar.

Bon jour [bång s;o’r], fr., god dag.

Bon mot [bång må’], fr., lustigt infall, kvickhet.

Bonn, stad på v. Rhenstranden, Rlienprovinsen, Preussen. 91,000 inv. Berömt universitet med 3,000 studenter.

Bonn, (utländsk) barnfröken. Bonnct Rougc-affären [bånnä’ro’s;], fransk politisk process 1918 mot tidningen ”Bonnet Ilouge” (röda mössan), vilken man anklagade för lands-förrädisk propaganda. Tidningen hade under världskriget gjort sig till förkämpe för den s. k. défaitistiska rörelsen, som önskade snar fred med Tyskland (défaite = nederlag). Ägare till tidningen var M. Almereyda, efter vars död (1917) äventyraren Duval blev en av tidningens ledare. På grund av en del komprometterande mellanhavanden med en tysk bankir samt för författandet av en del artiklar i tidningen, vilka ansågos skada armén, dömdes Duval till döden.

Bonnier, bokförläggare- och bok-liandlarsläkt. En medlem av familjen överflyttade på 1800-t. till Sverige från Danmark. Den nuvarande firman Albert B. har med sig införlivat flera äldre svenska bokförlag.

Bon sens [bång sangs’], fr., sunt förnuft.

Bon soir [bång soa’r], fr., god afton.

Bo’num, lat., det goda, gods. — Summum bonum, det högsta goda.

Bonvivant [bångvivang’], fr., god-dagspilt.

Bookmaker [bok’ mejk-], eng., yrkesmässig förmedlare av vad vid kapplöpningar.

Bo om [bo’m], eng., i Amerika använd benämning på hastig kursstegring; braskande reklam.

Booth, William, 1829—1912, fräls-ningsarméns grundare och förste general, var från början metodistpräst men ägnade sig från 1861 åt socialt räddningsarbete bland de lägsta folklagren. I Londons arbetarkvarter grundade B. ”den kristna missionen i öst-London”, och ur denna utvecklades frälsningsarmén (1878). B. framlade sina idéer i sin bok ”1 mörkaste England och vägen ut”. B. hade en storartad organisatorisk förmåga och lians verksamhet har haft stor betydelse för det moderna samhällets sjukaste punkt, storstädernas fattigkvarter. B :s son, William

Bramwell Booth, f. 1856, blev faderns efterträdare som arméns general.

Boothia Felix, den nordamerikanska kontinentens längst i n. utskjutande halvö, vid vars v. kust den magnetiska polen är belägen.

Bopp, F., 1791—1867, tysk språkforskare, grundläggare av den jämförande språkforskningen, studerade först orientaliska språk i Paris och London men verkade sedan som professor i Berlin. B., som inlagt stora förtjänster om sanskritforskningen, har äran av att först vetenskapligt lia påvisat de indo-europeiska språkens frändskap.

Bor [bår], ett icke metalliskt grundämne. Kem. tecken B. Atomvikt 11. Atomvärde 3. Förekommer i naturen som borsyra [H3BO3] el. dennas salter b 0 r a t e r. Grundämnet B. har ingen praktisk användning.

Bora, beteckning för en häftig, torr nordanvind, som ofta förekommer vid Adriatiska havets 11. kust.

Bora, Katarina von, 1499—1552, var ursprungligen nunna men lämnade klostret 1523 och blev Luthers maka.

Bo’rax, [Na2B.i07], borsyrans natriumsalt. Förekommer i vissa saltsjöar i Chile. Borax användes i kem. laboratorier samt för vissa tekniska ändamål, såsom vid lödning samt för porslinsglasyr.

Borcligrewink, C., f. 1S64, norsk sydpolsfarare, som på 1890-t. gjorde resor i de antarktiska farvattnen.

Bord, de plankor eller bräder, som bilda sidorna och botten på en båt.

Borddans. Om en eller flera personer placera händerna på ett bord, uppträder ibland efter en stund oregelbundna rörelser hos detta. Man har velat göra gällande, att dessa rörelser bero på övernaturliga krafter. Undersökningar av bl. a. Braid, Fa-raday och Lelimann ha visat, att orsaken i själva verket är små ofrivilliga stötar, som de deltagande personerna ge bordskivan.

Bordeaux [bårdå’], Frankrikes fjärde stad, belägen nära mynningen av Garonne i v. delen av landet. 270,000 inv. Livlig handelsstad med export av Bordeauxviner. Universitet och akademier. — B. var i dec. 1871 säte för Gambettas regeringsdelegation och i febr. 1871 för nationalförsamlingen.

Bordeaux-viner, röda och vita viner, jästa av druvor från det franska departementet Gironde och dess närmaste omgivningar. Bordeauxviner-na tilhöra de ”lätta” vinerna och hava en alkoholhalt av i medeltal 8 å 10 volymprocent.

Bordeauxvätska [bordå’-], en svag kopparsulfatlösning med tillsats av släckt kalk. Användes såsom svamp-dödande till besprutning av fruktträd och andra växter.

Bordclais [bårdlä’], vindistriktet omkring Bordeaux.

Bordell’, av prostituerade kvinnor bebott hus, stående under polisuppsikt.

Bordet [bårdä’] J., f. 1870, belgisk läkare, direktör för Pasteurinstitutet, erhöll 1919 Nobelpriset i medicin för arbeten inom immunitetsläran.

Bordläggning-. — 1. Att ett ärende bordlägges i en beslutande församling innebär, att dess avgörande, för att medlemmarna skola hava tillfälle att sätta sig in i detsamma, uppskju-tes till ett kommande sammanträde.I svenska riksdagen följes den praxis, att ett utskottsbetänkande, innan ärendet upptages till avgörande, bord-lägges tvenne gånger. — 2. Den av plank eller plåt bestående beklädnaden å ett fartygs sidor och botten.

Bordone [-då’ne], P., 1500—71, italiensk målare. Han var en av Tizi-ans mest framstående elever ocli är skaparen av en mästerlig ceremonibild i skimrande färgprakt, Fiskaren, som lämnar dogen den helige Markus’ ring. B. var även en utmärkt porträttmålare.

Bore, bildlig beteckning för nordanvinden, som fordom personifierades såsom en gudomlighet.

Borea’1, nordlig. — Geol. Term, som användes om ett skede i postgla-ciala tiden. — Bot. och zool. Term, som användes om växter och djur, utmärkande för nordliga delar av den tempererade regionen.

Boren, insjö vid norra randen av östgötaslätten, 28 kvkm., 72 m. ö. h., med avlopp genom Motalaström och

ingående i sjöleden Göta Kanal.

Borensberg, municipalsamhälle vid Boren, v. Östergötland. 400 inv.

Borgare avser oftast en stadsinne-vånare, som bedriver liandel el. hantverk för egen räkning. Borger sk a-p e t är en gemensam benämning på alla B. i en stad. Numera användes B. om stadsinnevånare i allmänhet. I och med det medeltida stadssamhällets uppblomstring skapades ett särskilt borgarstånd. I detta upptogos dock vanligen endast husägare och köpmän. Genom handelns blomstring under korstågen blevo städerna mäktiga, och B. grundade i flera länder självständiga stadssamhällen. I dessa upp-stodo snart häftiga tvister mellan de rika borgarna och de mindre bemedlade hantverkarna. I flera länder utgjorde B. sedan 1300-t. ett särskilt stånd på riksförsamlingarna. B. stödde i allmänhet furstarna mot feodaladeln. I Sverige ingick borgarståndet i riksdagen ända till representationsreformen 1866.

Borgarråd, Stockholms stads högsta tjänstemän, som genom val tillsättas av stadsfullmäktige för en tid av sex år. Borgarråden, som för närvarande äro sex, skola enligt gällande författningar vara till antalet minst tre, högst sex. Å borgarråden, som skola utgöra den sammanhållande kraften inom stadens förvaltning, hava ae olika grupperna av ärenden fördelats, sä att t. ex. ett borgarråd närmast handlägger finansärenden, ett annat undervisningsärenden o. s. v. I de ärenden, som hänförts till ett borgarråds handläggning, är han föredragande i stads-kollegiet, i vilken organisation samtliga borgarråd aga säte och stämma.

Yttranderätt tillkommer även i stadsfullmäktige samtliga borgarråd. Rätt att deltaga i besluten hava däremot endast de borgarråd, som i vanlig ordning valts till stadsfullmäktige.

Borgarskola. Benämningen B. användes i äldre tider om skolor, som i första hand avsågo att mottaga barn från städernas borgerskap och vars undervisning med hänsyn därtill var mera realistiskt och praktiskt inriktad än övriga skolors. Ur dessa skolor utvecklade sig så småningom skolformer av olika slag. Numera användes ordet ej för att beteckna någon särskild skoltyp utan om vissa särskilda skolor. Jfr Stockholms borgarskola.

Borgarståndet, se Borgare.

Borgbjerg, Fr. f. 1866, dansk socialdemokratisk politiker, redaktör för danska Socialdemokraten 1911—24 och socialminister i Staunings ministär sedan 1924.

Borgen innebär ett åtagande att svara för fullgörandet av annan persons förbindelser. Om borgesmän-nen äro flera, kan ansvarigheten fördelas lika eller gälla olika stora delar av skulden, vilket måste tydligt angivas. B. kan även helt och hållet vila på varje enskild borgesman, solidarisk B. el. ”B. såsom för egen skuld”. I detta fall kan fordran direkt göras gällande mot borgesmän-nen, vilka sedan i sin tur kunna söka göra sig skadeslösa hos gäldenären. Vid annan B. kan fordran göras gällande mot borgenärerna först, när det visats, att gäldenären ej fullgör sin skyldighet.

Borggreve, medeltida benämning på kommendanten i tysk befäst stad el. borg. B. innehade även den grevliga domsrätten. Så småningom blev B. emellertid en tom titel, en del borggrevskap voro dock ärftliga med furstes rang. I Sverige förekom en ämbetsman med titeln burggreve under kortare perioder på 1600- och 1700-t.

Borghe’se, en rik och förnäm romersk adelssläkt. Sin största förmögenhet fick den genom Camillo B., som var påAre under namnet Paul V på 1500-t. Bland övriga medlemmar av familjen märkes Camillo F. L. B., 1775—1832, förmäld med Pauline Bo-naparte. — Palazzo B. i Rom är en praktfull byggnad i barockstil. — Villa B. utanför Rom är ryktbar för sina konstsamlingar.

Borghe’siske fäktaren. Se Aga’sias.

Borgholm, stad vid Kalmarsund, mellersta Öland. 1,300 inv. Badort. På en kalkplatå ovanför staden ligger den ståtliga ruinen av Borgholms slott. Borgia [bär’dja], en från Spanien härstammande italiensk adelssläkt. Till släkten B. hörde påven Alexander VI. Av hans barn med romarinnan Vanozza Catanei äro följande mest bekanta. — 1. Cesare B., 1476—1507, kardinal, hertig av Romagna. Han arbetade ivrigt att bilda ett konungarike av mellersta Italiens småstater men måste vid faderns död 1503 avstå frän sina planer. Han tillfångatogs men rymde

och gick i Navarras tjänst. Liksom fadern var han typen för en slug och sedeslös renässansfurste. —

2. Lucrezia B., 1480—1520, den förres syster, var berömd för sin skönhet och begåvning och mycket använd av fadern och brodern i deras många intriger. Efter att ha varit gift två gånger, blev hon hertig Alfonsos av Ferrara gemål. Vid hans hov omgav hon sig med en krets av skalder och konstnärer.

Borgmästare, magistratens (ej i Stockholm, där överståthållaren är magistratens preses) och rådhusrättens ordförande i de svenska städerna. Borgmästare utses av Kungl. Maj :t bland tre på förslag uppsatta personer. Förslaget upprättas genom val, i vilket alla kommunalt röstberättigade äga deltaga med en röst var. I städer, som ej hava egen rådhusrätt utan ligga under landsrätt, är en kommunalborgmästare ordförande i stadsstyrelsen. I Göteborg finnas två borgmästare, en justitieborgmästare och en handels- och politiborgmästare. Borgmästareinstitutionen är i Sverige av gammalt datum. Den infördes redan vid slutet av 1200-t. efter tyskt mönster.

Borgs villastad, municipalsamhälle v. om Norrköping. 1,150 inv.

Borgå, stiftstad i s. Finland, Nylands län. 6,000 inv. Trävaruindustri. Folkhögskola och lyceum. Runebergs hem (1852—77) och grav.

Borgå svenska stift, som omfattar 72 övervägande svenskspråkiga socknar i ö. och s. Finland samt Åland, inrättades vid den nya stiftsindelningen

1923.

Boris III, f. 1894, konung av Bulgarien sedan 1918, då han efterträdde sin fader, Ferdinand I, som tvangs att abdikera.

Boris-Gleb, ett obetydligt område i nordligaste Finland, på v. sidan Pasviksälven, vilket 1826 tillerkändes Ryssland men 1921 återföll till Finland.

Borkum, den västligaste av de till Tyskland hörande Frisiska öarna vid Nordsjökusten. 36 kvkm. Utgångspunkt för de flesta tyska underhavs-kablarna. Berömt havsbad. Före världskriget starkt befäst.

Borlänge, köping vid Dalälven, mellersta Dalarna. 1,900 inv. Järnvägsknut. I närheten Domnarvets järnverk och Kvarnsvedens pappersbruk.

de Born, Bertrand, [bertrang’ dö bårn], omkr. 1140—1215, fransk trubadur från Provence, vars politiska, skarpt satiriska dikter, ”sirventes”, höra till de förnämsta inom denna diktart.

Bo’rneo, den största av Sundaöarna,

735,000 kvkm, föga mindre än Skandinaviska halvön, 2y2 milj. inv. ön skäres över mitten av ekvatorn; den genomdrages av 2—4,000 m. höga tertiära bergskedjor, som radiera från dess centrala parti; mellan bergen och vid kusterna utbreda sig alluvialslätter. Klimatet är hett och fuktigt, nederbörden (omkr. 3,000 mm.) tämligen jämnt fördelad på de olika årstiderna. Tropiska urskogar upptaga största delen av ön, sagopalmer äro utmärkande för de låglänta markerna och mangrove för flodmynningarna. Djurvärlden ansluter sig till de övriga Sundaöarnas. Bland däggdjur märkas elefanter, noshörningar, orangu-tanger. I den inre delen av ön leA^a nomadiserande dajakstammar som jägare och fiskare. Vid kusterna bo muhammedanska malajer och kineser. Dessutom finnas där några tusen araber och europeer. Större delen av ön tillhör det nederländska Ostindien; under brittisk överhöghet stå tvenne större områden och ett mindre (tillsammans omkring 200,000 kvkm.) på Nordborneo samt den därutanför liggande lilla ön Labuan. En del sul-tanat både under Nederländerna och Brittiska väldet intaga ännu en relativt självständig ställning, öns viktigaste exportprodukter äro petroleum, kautschuk, trä, copra, sagomjöl, kryddor. — Historia. Malajerna torde på 1200-t. ha invandrat till ön, där de grundade flera stater (sultanat). Portugiserna började handel på ön under 1500-t. men blevo på 1600-t. undanträngda av holländarna, som småningom lagt under sig större delen av ön. Engelsmännen satte sig fast på öns n. del omkring mitten av 1800-t.

Borne’ra, skumma sig, fradga.

Borne’rad, begränsad, trång, inskränkt.

Bornholm, dansk ö i östersjön, sö. om Skåne, bildande eget amt. 590 kvkm. 43,000 inv. Residensstad och viktigaste stad Rönne. 10,000 inv. 40 % av öns areal är uppodlad. Åkerbruk, fiske, stenhuggerier (granit), cementtillverkning, lervaruindustri. Genom Roskildefreden 1658 kom B. i Sveriges ägo men återlämnades efter två år till Danmark.323

Bo’rnu, fordom självständigt sulta-nat i mellersta Sudan, v. 0111 Tsad-sjön, numera delat mellan Storbritannien ocli Frankrike. Viktigaste ort, den forna huvudstaden Kuka vid Tsad-sjön, tillhör numera Brittiska Nigeria. Mycket blandad befolkning, delvis högtstående, åkerbrukande negrer.

Bo’ro-Bu’dor, utomordentligt storartat buddistiskt byggnadsverk på Java med otaliga reliefskulpturer och buddhabilder, uppfört antagligen på 600-t.

Borodino, by v. 0111 Moskva, bekant genom en seger, som Napoleon här vann över ryssarna 1812.

Boro’evic v. Bojna, S., 1856—1920, österrikisk-ungersk fältmarskalk. Som överbefälhavare för 3:e österrikiska armén i Galizien undsatte han Prze-mysl 1914 och hejdade de ryska fram-ryckningarna i Karpaterna 1915. B. tjänstgjorde därefter som överbefälhavare för en armégrupp vid den italienska fronten.

Borongh [bårr’å] kallades i England de städer, som fingo sända representanter till parlamentet före valreformen 1832. Vissa av dessa fingo på grund av sin obetydlighet i jämförelse med de ej representationsberättigade industristäderna ofta vedernamnet ”rotten boroughs” (ruttna köpingar).

Borr. B. av olika slag användas för borrning i trä, metall el. sten (beträffande sistnämnda fall se Bergborrning). B. skilja sig i första hand genom skärens utseende. Vid borrning i längdträ användas B., som hava allenast ett med borraxeln parallellt, skär; vid borrning i tvärträ användas B. med skovelformigt skär. Vid borrning i metall användas B. med dubbla skär, som bilda vinkel med varandra (spetsborrar, tappborrar), el. B. med skruvformigt skär (spiralborrar). Endast vid borrning i trä med smärre borrar kringvrides B. direkt. Eljest fästes B. i något annat verktyg t. ex. en borrsväng, ett bröstborrskaft, en borrsock. Vid borrning i flertalet metaller begjutes borren för borrningens underlättande oftast med någon vätska (olika för olika metaller) t. ex. fotogen, olja, såplösning.

Borrmaskin. B. finnas av olika typer både för borrning av hål i massivt gods och för uppborrning av redan existerande hål. För förstnämnda ändamål användas t. ex. pelar- och radialmaskiner, vilka sistnämnda i olikhet med flertalet andra borrmaskiner karakteriseras av att arbetsstyc-ket är fast, medan borrspindeln är rörlig längs en vridbar samt höj- och sänkbar arm, fäst vid borrmaskinens pelare. För sistnämnda ändamål användas t. ex. arborrmaskiner, vilkas arbete närmar sig svarvning. B. för

borrning i metall äro ofta konstruerade för automatisk matning, medan detta ej i allmänhet är fallet med B., som äro avsedda för borrning i trä. B. finnas såväl fasta som transportabla. De sistnämnda drivas ofta med elektrisk kraft. Även finnas typer, som borra flera hål samtidigt (fler-spindliga B. el. multipel-B.).

Borrmusslor, till musslor hörande familj Plioladid®, som ha små tänder på sitt skal, med vilka de borra sig fram. Skeppsmasken borrar i trä och orsakar skada å träfartyg, dammbyggnader etc. samt är mask-formig med små skal, som endast betäcka främre ändan. Bo r 1* 111 uss-1 a n liknar en vanlig mussla och borrar i sten.

Borsipp’a, det forna Babels tvillingstad på högra stranden av Eufrat. I B. har man vid grävningar bl. a. återfunnit ruiner av ett storartat, åt Nabu helgat tempel.

Borstmaskar, se Pingmaskar.

Borstsvansar (Apterygota), små vingiösa insekter med kroppen täckt av hår el. fjäll. En del arter leva i fjälltrakter och äro mycket motståndskraftiga mot kyla.

Borsyra [formel H3BO3] kan framställas av borax, förekommer även i samband med vulkaniska exlialationer. B. användes som antiseptiskt medel.

Bortre Indien, ö. indiska halvön, i nv. och v. genom bergskedjor avskild från Tibet och Främre Indien, i nö. mindre skarpt avgränsad från Kina. Halvön genomdrages av i s. och sö. gående, från Centralasien utlöpande bergskedjor, tillhörande övervägande ett äldre vecksystem (”altaiderna”) än Himalayas och Sundaöarnas tertiära veckregion. Mellan bergskedjorna framrinna de slamrika floderna Me-kong, Menam, Saluen och Iravadi, som vid sina utlopp avsätta vidsträckta deltan. Klimatet är tropiskt och nederbörden i allmänhet riklig inom de för havmonsunen öppna delarna (2,000—5,000 mm.). Befolkningen (omkr. 40 milj.) är en blandningsras av urinnevånare, negritos, med kineser och andra mongoler, malajer m. fl. Se vidare Burma, Siarn, Annam, Kambod-sja, Malakka, Indokina. Landets viktigaste produkter äro tenn, (Malakka), olja (Burma), ris, tobak, sockerrör, kaffe, bomull, teakträ.

Borås, stad vid Viskan, mellersta Västergötland. 31,400 inv. Livlig industri, huvudsakligen textilindustri och beklädnadsindustri. Järnvägsknut.

Boscli [båsj], II., (även kallad van Aeken), omkring 1460—1516, holländsk målare. Han utförde flera om god iakttagelse vittnande genrebilder men sysselsatte sig helst med fantastiska målningar, ofta framställande djävulen, yttersta domen o. d.

Boskapspest, en särskilt i Ryssland ocli på Balkan förekommande sjukdom hos nötkreatur, ibland även hos får och getter. Sedan djuret smittats, uppträder efter omkring en vecka feber, diarré, flytning ur näsan och in-flammationstecken å slemhinnorna i allmänhet. B. förekommer ej i Sverige och för att hindra sjukdomens inkommande gälla mycket stränga bestämmelser.

Boskillnad, upphävande av gifta makars ekonomiska gemenskap. B. beviljas av domstol, 0111 bägge makarna anhålla därom eller på begäran av en av makarna, om den andre bringar familjens ekonomi i fara genom vårdslöshet el. annat otillbörligt förfarande. Sedan dom fallit, skall bouppteckning upprättas inom tre månader.

Bos’nien och Herzegovi’na* provins i Jugoslavien. 54,000 kvkm., 1.9 milj. inv. Residensstad Saraje’vo. B. är ett skogigt bergland, som genom den smala kustprovinsen Dalmatien skiljes från Adriatiska Havet. Åkerbruk och boskapsskötsel. Brytning av stenkol och järnmalm. Timmeravverkning. Inv., bosniakerna, äro huvudsakligen serbokroater, ungefär % av dem äro muhammedaner, resten övervägande grekisk katolsk. — B. och H. voro turkiska provinser till 1878, då de besattes av österrike-Ungern, som 1908 införlivade dem med sitt område. 1918 förenades de med Jugoslavien.

Bospo’ren, sund mellan Marmara-sjön och Svarta Havet. 3 mil långt och 700 m. brett på smalaste stället. På ömse sidor 0111 B :s s. ända ligga Konstantinopel och Skutari.

Boss [båss], ledaren av ett politiskt partis valkampanj. Benämningen uppkommen i Förenta Staterna.

Bosse, Harriet, f. 1878, skådespelerska, född i Norge, har haft flera engagemang vid Dramatiska teatern och är med sin temperamenfcsfulla begåvning en av vårt lands skickligaste skådespelerskor.

Bossckop, marknadsplats vid innersta delen av Altenfjorden, n. Norge, har vid upprepade tillfällen varit station för vetenskapliga expeditioner och observationer.

Bossuet [båssuä’], J. B., 1627—1704, fransk skriftställare och andlig vältalare, 1681 biskop i Meaux. Han hävdade den oinskränkta maktens princip såväl vad beträffar konungadömet som den katolska kyrkan. Hans griftetal och predikningar ha vunnit stor ryktbarhet.

Bostadsband kallas den i Sverige och i ett fåtal andra länder gällande bestämmelsen, att en person för att kun-

na inväljas i representationen (i Sverige Andra kammaren) måste vara bosatt i valkretsen. — B. kallas även den för en frigiven lösdrivare gällande bestämmelsen, att han, efter avtjänat tvångsarbete, i två år måste vistas inom den kommun, han tillliör, el. å annan ort, där han fått tillstånd att uppehålla sig.

Bostadsfrågan är ett av socialpolitikens betydelsefullaste spörsmål. Betydelsen för samhället ur hygieniska, moraliska och andra synpunkter av att bostadsförhållandena äro tillfredsställande erkännes numera av alla. Bostadsfrågan kan sägas hava två sidor; den är ett . spörsmål dels om bostads-tillgången, dels om tillgängliga bostäders sanitära och hygieniska beskaffenhet. B. kan visserligen sägas beröra alla samhällsklasser men rör dock i första hand de mindre bemedlade, kroppsarbetande samhällsklasserna. Mest brännande är B. i de större städerna och andra industricentra. Även i de mindre städerna och på den rena landsbygden kan dock en bostadsfråga sägas existera, särskilt ur den andra av de ovan angivna synpunkterna nämligen den hygieniska och sanitära. Bostadsfrågan är en ekonomisk fråga. För den stora huvudmassan av befolkningen, vars inkomster äro små, äro utgifterna för den nödvändiga bostaden en av hushållsbudgetens huvudposter. Då det övervägande flertalet av åtminstone städernas och de stadsliknande samhällenas innevånare bo i hyrda lägenheter — 1920 års bostadsräkning utvisade att av 400,000 lägenheter, fördelade på 78 orter, över 80 % voro hyreslägenheter — bliva hyrornas storlek avgörande för de mindre bemedlade samhällsklassernas bostadsstandard. För hyrornas storlek äro åter tomtpris och byggnads-kostnader de bestämmande faktorerna.

Det allmännas åtgärder på bostadsfrågans område inskränkte sig under äldre tider huvudsakligen till reglerande föreskrifter rörande byggnadssätt ocli bebyggelseformer. 1874 års byggnadsstadga och stadsplanelag-stiftningen, vars bestämmelser numera återfinnas i 1917 års lag 0111 fastighetsbildning i stad, förtjäna härvid i första hand att omnämnas. I dessa lagar återfinnas de bestämmelser, som bilda den tekniska grundvalen för alla åtgärder på bostadsfrågans område. Först under 1900-t :s första decennium kan man tala om några mera betydande direkta insatser från det allmännas sida för bostadsfrågans lösning. Stadskommuiiernas stora inköp av tomtmark, som för Stockholms vidkommande möjliggjorde anläggandet av Enskede, Äppelviken och Ulvsunda trädgårdsstäder, äro att anteckna frånclenna tid. Vissa insatser gjordes under denna tid från det allmännas sida även i fråga om den direkta bostadsproduktionen. I allt väsentligt var denna dock alltjämt överlämnad åt den enskilda företagsamheten och spekulationen. I detta avseende har först krisåren i samband med världskriget medfört en ändring. Byggnadskost-nadernas stegring, som skedde i än snabbare takt än den allmänna prisstegringen, förlamade den enskilda byggnadsverksamheten och framtvingade aktiva insatser från statens och kommunernas sida. Under åren 1917 —1924 lämnades sålunda i direkt stats-subvention — numera lämnas ej längre dylik — för bostadsbyggande omkring 20 miljoner kronor. Därjämte upprättades år 1920 en statens bostads-lånefond, ur vilken under tiden till och med år 1924 lämnats lån på sammanlagt omkring 50 miljoner kronor. Även de enskilda kommunerna hava för liknande syften offrat betydande belopp. De statliga och kommunala åtgärderna hava medfört, att en betydande del — vissa år omkring el. över hälften — av de lägenheter, som till-kommo under krisåren, äro att tillskriva den s. k. allmännyttiga byggnadsverksamheten, d. v. s. byggnadsverksamhet, vars syfte ej är att bereda företagarna ekonomisk vinst.

Genom bostadslånefonden har en betydelsefull insats gjorts för ordnandet av den s. k. sekundärkrediten, d. v. s. den kredit, som lämnas mot högt liggande inteckningar; en insats, som varit så mycket mer betydelsefull som de institutioner, som i Sverige handhava byggnadskrediten — Konungariket Sveriges stadshypotekskassa, in-teckningsbolagen, sparbankerna, försäkringsbolagen in. fl. — i regel ej lämna lån mot inteckningar över 50 el. 00 % av taxeringsvärdet. Från krisårens åtgärder på bostadsfrågans område är vidare att anteckna den numera avskaffade liyresstegringslag-stiftningen. Den första hyressteg-ringslagen infördes år 1917 och förnyades sedan de följande åren till och med år 1921, då beslut om dess upphörande år 1923 fattades. Hyressteg-ringslagstiftningen, genom vilken bland annat hyresvärdarnas fria upp-sägningsrätt snävt begränsades, medgav allenast ovillkorlig rätt till höjning av hyrorna inom vissa gränser (i 1918 års lag 15 %, i 1919 års 25 %, i 1920 års 50 %). För höjning över denna gräns krävdes medgivande av de kommunala hyresnämnderna. Vissa av bestämmelserna i hyresstegringsla-gen hava i samband med dess upphörande överförts till den permanenta lagstiftningen.

Material för en allmän överblick av läget på bostadsmarknaden lämnar bostadsstatistiken. En inblick i byggnadssätt et (enfamiljshus el. hyreskaserner) lämna siffrorna över antalet boende per hus. Förhållandena i detta avseende äro mycket olika i olika länder. Medan enfamiljshusen hava stor utbredning i de engelska,

belgiska och holländska städerna, karakteriseras de svenska, norska, danska och flertalet av de tyska av hyreskasernerna. Siffrorna rörande antalet boende pr 100 rum karakterisera i viss mån bostadsstandarden. År 1920 var denna siffra för Stockholm 123, medan den vid ungefärligen samma tidpunkt i London var 104, i Berlin 97, i Köpenhamn 117, i Oslo 123 och i Iiälsingfors 183. Om dessa siffror vid olika tidpunkter äro lika, beliöver detta ej innebära, att bostadsmarknadens läge är oförändrat. Hushållsantalet och ej personantalet i förhållande till lägenhetsantalet är nämligen avgörande för frågan, huruvida bostadsöverskott el. bostadsbrist råder. En bättre karakteristik av bostadsstandarden än de nyss anförda siffrorna lämna sifferuppgifter om folkmängdens och bostadsbeståndets fördelning på lägenheter av olika storlek. Bostadsstatistiken handhaves i Sverige av Socialstyrelsen, som år 1912—13, år 1920 och år 1924 anordnat allmänna bostadsräkningar.

Bostadsinspektion, den kontroll, som från det allmännas — statens och kommunernas — sida utövas för att tillse, att bostadslägenheterna fylla vissa minimikrav i hygieniskt avseende. I de svenska kommunerna handhaves bostadsinspektionen av hälsovårdsnämnderna.

Boston [båstn], huvudstad i Massachusetts (U. S. A.), 748,000 inv. Massachusetts största stad. Viktig handelsstad med utförsel av spannmål och boskap. Fabriker för tillverkning av maskiner, gummi- och lädervaror m.m. Universitet.

Boston-vals, se Dans.

Boström. — 1. K. J. B., 1797—1866, professor i filosofi i Uppsala, uppställde ett självständigt filosofiskt system av utpräglat idealistisk karaktär, vilket vann många anhängare. B. har utövat ett mäktigt inflytande och räknades på sin tid som Sveriges mest betydande tänkare. I sin åskådning för övrigt hade han en dragning åt religiositet och konservatism. — 2. E. G. B. B., 1842—1907, statsman, den förres brorson, blev medlem av andra kammaren 1876 och intog snart en bemärkt plats inom lantmannapartiet. B. var statsminister 1891—1900 och 1902—1905 och arbetade som sådan bl. a. på försvarets stärkande. Slitningar med Norge rörande unionsför- hållandet till Sverige beredde B. stora svårigheter. Under sin senare statsministertid uppträdde B. i mera frisinnad anda och gjorde bl. a. ett försök att lösa rösträttsfrågan, som dock misslyckades. Som politiker besatt B. en god praktisk blick och kunde ibland trots sin utpräglade konservatism på ett nästan överraskande sätt bortse från partipolitiska synpunkter.

Boswell [boss’oäll], J., 1740—95, engelsk författare. B :s biografi över Samuel Johnson, vars gode vän han var, är ett av de främsta biografiska arbetena i Englands litteratur.

Botanik, vetenskapen om växterna, innefattar studiet av deras yttre byggnad växtmorfologien, av deras livsyttringar växtf ysiolo-g i e n och av de enskilda cellernas beskaffenhet växtcytologien. Till B. hör också ordnandet och klassificerandet av växterna i arter och släkten etc. växtsystematiken, bland vilkens grundläggare räknas Carl v. Linné. Till B. hör vidare den botaniska ärftlighetsforskningen, som söker utreda frågor rörande arternas uppkomst, bastardbildningar etc. Paleobota-niken undersöker växterna under förflutna geologiska perioder, medan växtgeografien söker utreda växternas nutida utbredning och fördelning på jorden.

Botgöring, de handlingar, genom vilka en människa ger uttryck åt ånger över begångna synder. B. återfinnes mer el. mindre utpräglat i de flesta religioner. I katolska kyrkan har man särskilt lagt vikt vid B. och utarbetat ett noggrant system för B. av olika slag och grader. Jfr vidare Avlat.

Botha, L., 1862—1919, boerledare och politiker. Han utmärkte sig i boerkriget och erhöll slutligen överbefälet. 1906 blev han Transvaals och 1910 den då bildade Sydafrikanska unionens premiärminister. Under världskriget undertryckte han ett boernationalis-tiskt uppror och besatte senare tyska Sydväst-Afrika. Vid fredskongressen i Paris var B. representant för Syd-Afrika.

Bothwell [bå’thoäll], J. Hepburn, 1537—78, earl av B. 1537, blev Maria Stuarts tredje gemål efter att ha varit inblandad i mordet på Darnley. B. blev 1567 hertig av Orkney och Shetland men måste strax efteråt fly, varefter han efter ett oroligt liv dog i Danmark.

Bottenmorä’n, se Morän.

Bottenskola. Kravet på folkskolan såsom bottenskola innebär, att folkskolan i sin helhet el. åtminstone till sin väsentligaste del skall utgöra den för allt skolväsen gemensamma grund,

på vilken de högre skolorna sedermera direkt bygga vidare. Jfr Skolväsen.

Bottfor [-får], ytterkänga, ytterstövel.

Botticelli [båttitjälPi], Sandro (Ales-sandro Filipe'pi), 1444 el. 1445—1510, italiensk målare, en av de förnämsta representanterna för ungrenässansen i Florens, där han arbetade under beskydd av släkten Medici. Åren 1481—1482 målade han i Rom tre fresker i Sixtinska kapellet. B. utmärkes av en mjuk, linjeren stil med späda, graciösa figurer. Bland hans arbeten märkas Primavera, en allegori över våren, Venus' födelse, Madonnan med granatäpplet m. fl. B. målade även porträtt samt utförde en teckningsserie till Dantes Divina Commedia.

Botti'n, hög snörkänga; pampusch.

Bottniska viken, vars s. del, s. om n. Kvarken, kallas Bottenhavet och n. del Bottenviken, har en ytvidd av

104,000 kvkm.; största djupet, utanför Ulföarna, Ångermanland, uppgår till 294 m. Salthalten uppgår i s. till 0.5 %, längst i n. till blott 0.2 %. B. tillfryser i sin helhet endast under stränga vintrar, Bottenviken tillfryser i regel fullständigt och över n. Kvarken förekommer vintertrafik stundom ända in i mars. För fisket äro strömming och i Bottenhavet även torsk de viktigaste havsfiskarna; vidare äro lax och ål av betydelse, och även de vanliga sötvattenfiskarna fångas vid kusterna. Förr spelade säljakten som näringsfång en icke ringa roll; den drives numera mest inom n. delarna av B.

Botvid, d. omkr. 1120, den förste in-födde missionären i Sverige, verksam i Södermanland. B. blev mördad och begravdes på sin fädernegård, där en kyrka byggdes, numera benämnd Botkyrka.

Boucliardon [bosjardång'], J. P., 1711—53, fransk bildhuggare, studerade i Rom och inkallades 1741 som hovbildhuggare till Stockholm. Där verkade han som porträttskulptör samt medarbetade vid dekoreringen av Kungl. slottet.

Boucher [bosje'], F., 1703—70, fransk rokokomålare, studerade i Italien; blev 1734 medlem av konstakademien och senare dess direktör samt konungens förste målare. Av B:s hand finnas utsökta landskapsmålningar, livfulla genrebilder och porträtt samt herdescener, allegorier och mytologiska kompositioner. Han var dessutom skicklig etsare, gobelintecknare och dekoratör. I Nationalmuseum finnes en av lians förnämsta tavlor, Venus' t r i u m f. Hans graciösa och behagfulla stil gör honom till enav de mest typiska rokokokonstnärerna.

Bouillon [bojång5], fr., buljong'; ett slags mindre restauranger i Paris.

Bouillon [bojång'], en i Ardennerna belägen del av en numera belgisk provins, som förut var ett oberoende hertigdöme. Dess förnämste furste var korstågsanföraren Gottfrid av B. (se Gottfrid).

Boulanger [bolangs/e'], G. B. J. M., 1837—91, fransk general och politiker. 1886 blev han krigsminister och verkade ivrigt för ett revanschkrig mot Tyskland men måste avgå 1S87. Han samlade emellertid omkring sig ett parti, boulangisterna, och umgicks med monarkistiska planer, varför regeringen anklagade honom för högförräderi. Han flydde till Belgien och begick där självmord.

Boulevard [bolva'r], fr., bred gata med planteringar.

Boullc [boll], A. Ch., 1642—1732, fransk snickare vid Ludvig XIV :s hov. Utförde högt skattade möbler i barockstil med utomordentligt välgjorda inläggningar.

Boulognerskogen [bolån'jer-], en nära 10 kvkm. stor park v. om Paris.

Boulogne-sur-mer [bolånj'-syr-mä'r], hamnstad i nordligaste Frankrike vid Engelska kanalen. 55,000 inv.

Boulognc-sur-Seine [bolånj'-syr-sä'n], förstad till Paris. 68,000 inv.

Bounty [ba'onti], eng., välgörenhet, gåva. — Hand. premie särskilt för export.

Bouppteckning innebär upprättandet av ett bouppteckningsinsrument, en förteckning över tillgångar och skulder i ett bo. Vanligen utföres B. av en bouppteckningsförrättare och två värderingsmän. B. äger bl. a. rum vid dödsfall, konkurs, boskillnad etc.

Bouquet [bokä'], fr., bukett; krydd-doft, arom.

Bourbaki' [bor-], C. D. S., 1816—97, fransk general, led flera nederlag i fransk-ty ska kriget 1870—71 och drevs med sina trupper in i Schweiz.

Bourbon [borbång'], fransk släkt från 900-t., från vilken flera europeiska furstefamiljer härstamma. B. utslocknade på manssidan 1249. Den franska grenen besteg Frankrikes tron 1589, då Henrik IV, Antons av B. son, blev konung. B. avsattes 1792 men kom åter på tronen 1814 med Ludvig XVIII, vars efterträdare Karl X dock störtades år 1830. Konung Ludvig Filip (1830—48) tillhörde en sidogren av B. Den spanska kungliga grenen uppsteg med Ludvig XIV :s sonson Filip av Anjou på tronen och regerar ännu. Den neapolitanska (från 1735) och den parmes a n s 1; a (från 1748) störtades från Neapels, Siciliens och Parmas

troner år 1S60 vid Italiens enande. (Se f. ö. regenternas namn.)

Bourdelle [bordäll'], E. A., f. 1861, fransk bildhuggare och målare, företrädare för den konstnärliga riktning i Frankrike, som strävar efter en ålderdomligt förenklad framställning efter mönster av äldre grekisk skulptur. B. har bl. a. utfört monumentet De stridande i Montauban samt reliefer och fresker i Théâtre des Champs-Elysées i Paris.

Bourdon [bordång']. — 1. S. B. B., 1616—71, fransk målare, verksam i Stockholm vid drottning Kristinas hov; har bl. a. målat kända porträtt av drottningen. — 2. E. B. B., 1808—84, fransk uppfinnare. B :s namn är bland annat knutet vid konstruktionen av en aneroi dbarometer, bestående av ett böjt, lufttomt metallrör, som, då dess väggar äro tunna, rätar ut sig el. kröker sig ytterligare vid lufttryckets förändringar.

Bourgeois [bors/oa'], fr., borgare, borgerlig.

Bourgeois [bors/oa'], Léon, 1851—1925, fransk politiker. B., som tillhör det radikala partiet, blev deputerad 18S8, senator 1905 och senatspresident 1920. Han var premiärminister 1895—96 och har flera gånger varit minister. Till organiserandet av N. F. bidrog han verksamt. B. erhöll Nobels fredspris 1920.

Bourgeoisie el. burgeoasi, borgarklassen, i motsättning till ”proletariatet”.

Bourget [bors;a'], Paul, f. 1852 fransk författare, medlem av Franska akademien 1894. Han gav 1S83 och 1885 ut en samling litteraturkritiska och psykologiska uppsatser, vilka utövade ett starkt inflytande på den samtida litteraturen. Bland hans romaner märkes den fint psykologiska Le d i s c i p 1 e. B. kännetecknas av en detaljerad, ofta tung stil.

Bourgogne, fransk provins omkring Seines och Loires källfloder samt övre Saone, omkr. 1.6 milj. inv., mineralrikt och bördigt. Betydande vinodling och industri.

Bourse [bo'rs], fr., börs.

Bovallstrand, municipalsamhälle vid vil stkusten, mellersta Bohuslän. 650 inv. Fiskläge. Stenhuggerier.

Bovete el. Bokvete (Fagopyrum esculentum), art, tillhörande fam. Polygonese. B. har pillika blad och rödvita, små blommor. Frukterna äro trekantiga c:a % cm. långa och påminna i utseende om bokollon. De innehålla stärkelserika frön, av vilka beredes mjöl el. gryn. B. användes även som grönfoder. Växten härstammar från Ostasien, där även en annan art t a r t a r i s k t B. (F. tartaricum) odlas. Den senare har dock aldrig fått större användning i Väst- och Centraleuropa. Vanligt B. infördes på 333

Bovete.

korstågens tid till Europa och under senare medeltiden till Skandinavien, där den odlats särskilt i de sydliga

landskapen. Nu har B. dock nästan fullständigt undanträngts av mera givande kulturväxter. B. är ömtålig för frost och väderlekspåfrestningar men är anspråkslöst med avseende på jordmån (sand, mossjord, lätt lera).

Bowling [bå'-], eng., amerikanskt kägelspel.

Boxarupproret, en mot främlingar riktad resning i Kina 1900. Massakrer igångsattes mot missionärer och infödda, vilka övergått till kristendomen, och de främmande legationerna i Peking besattes. De europeiska stormakterna jämte Förenta Staterna och Japan sände hjälptrupper, som inryckte i Peking i aug. 1900. S. å. slöts fred. Jfr Kinas historia.

Boxholm, municipalsamhälle vid Svartån, v. Östergötland, nära gränsen till Småland. 2,450 inv. Stort järnbruk, sågverk och liyvleri.

Boxkalv, kromgarvat kalvskinn.

Boxning, knytnävskamp.

Boyle [båjl], R., 1627—91, engelsk fysiker och kemist. B., som kallats ”den första moderna kemisten”, skilde sig från äldre tiders åskådningssätt genom sitt starka betonande av den avgörande roll, som experimentet spelar för naturvetenskaperna. Inom fysiken är hans namn knutet bl. a. vid Boyles el. som den också benämnes, Boyles-Ma-riottes lag, enligt vilken de volymer, som en och samma gasmassa vid en och samma temperatur intager, äro omvänt proportionella mot de tryck, för vilka gasmassan utsattes.

Boyles-Mariottes lag, se Boyle.

Boyscout (även bojskaut). Se Scoutrörelsen.

Br, kem. tecken för en atom brom.

Braba'nt, provins i Belgien omkring Bryssel.

Braehiopo'der [-ck-], tvåskaligt, till det yttre om musslor påminnande fossil, som med stor artrikedom finnes i alla geol. formationer (t. ex. särskilt rikligt i Gotlands översilur). B. tillhör armfotingarnas klass.

Bracka, egentligen byxa, ursprungligen ett bland studenter gängse öknamn på borgare, numera vanlig beteckning för person med småborgerliga och trånga synpunkter.

Bradford [brsed'fed], industristad i Yorksliire, n. England, 290,000 inv. Spinnerier, väverier, järnindustri.

Bradlaugli [brsedd'lå], 1833—91, engelsk fritänkare och politiker. Han förde en livlig agitation mot kyrkan. Hans inval i underhuset 1880 väckte häftig strid på grund av hans vägran att avlägga ed vid inträdet i parlamentet. En följd härav blev en lag av år 1888, enligt vilken fritänkare äga rätt att ersätta eden med en försäkran.

Bragan'za, Braganga, furstesläkt, vars stamfader var hertig Alfons av B., oäkta son till konung Johan I av Portugal. Ätten B. innehade Portugals krona 1640—1853 med undantag för en kort period under franska revolutionen. Åren 1822—89 voro medlemmar av liuset B. kejsare av Brasilien.

Braganza, stad i n. Portugal, 5,000 inv. Regentätten Braganzas stamort.

Braganzabukten, se Bellsund.

Bra ge var i den nordiska gudasagan, sådan den är skildrad hos Snorre, skaldekonstens gud och Iduns gemål. B. betyder egentligen furste och användes även som namn på Tor.

Bragebägare, en skål, som tömdes av arvtagaren vid en fornnordisk furstes gravöl. Skålen åtföljdes av ett löfte (bragelöfte).

Bragg. — 1. W. H. B., f. 1862, engelsk fysiker. — 2. W. L. B., f. 1890, engelsk fysiker, den föregåendes son. Båda B. erhöllo Nobelpris 1915 gemensamt för sina forskningar över kristallers inre byggnad med hjälp av röntgenstrålar.

Brahe, Tycho, astronom och astrolog, f. 1546 i Skåne, uppförde på ön Hven i Öresund sitt berömda observatorium Uranienborg, kom 1599 som kejserlig astronom till Prag, d. därstädes 1601. B. befrämjade framför allt genom goda observationer den praktiska astronomien. Enl. B :s uppfattning var jorden världsalltets medelpunkt, omkring vilken solen och månen kretsade; planeterna kretsade i sin tur runt solen.

Brahe, namn på en dansk och en svensk adlig ätt. Bland medlemmarna av den svenska släkten märkas:

— 1. Per B. d. ä., 1520—90, riksdrots. 1562 fick han Visingsö till grevskap.Han var litterärt intresserad ocli författade bl. a. O e c o n o m i a eller Hushållsbok för ungt adels-f o 1 k. — 2. Per B. d. y., 1002—80, statsman, blev 1637 generalguvernör över Finland och anlade universitetet i Åbo. 1641 blev han riksdrots och medlem av Kristinas förmyndarstyrelse. 1660 tillhörde B. förmyndarstyrelsen för Karl XI. Han var en ivrig förespråkare för högadelns maktställning. Under de sista åren av sitt liv levde han på sina gods, främst Vi-singsborg. — 3. Ebba B., 1596—1674, den förres kusin, uppfostrades vid hovet. Gustav II Adolf och hon hyste en varm kärlek för varandra. Förbindelsen upplöstes dock av politiska skäl, och Ebba B. blev gift med riks-marsken Jakob de la Gardie. — 4. Magnus B., 1790—1844 spelade som riksmarskalk och konungens privata rådgivare en betydelsefull roll under Karl XIV Johans regering.

Brahehus, en n. om Gränna belägen, genom sitt läge och sin resning imponerande slottsruin. B. uppfördes av Per Bralie d. y. och förstördes genom brand 1708.

Brahestad, stad vid Bottniska viken, Uleåborgs län. 4,000 inv. Trävaruexport.

Brahma’n, se Braman.

Brahmapu’tra, en av s. Asiens största floder. 290 mil lång. Följer i sitt övre lopp Himalayas n. sida mot ö., genombryter därefter i sydlig riktning denna bergskedja och genomflyter i en båge mot v. och s. Assam och Bengalen samt bildar slutligen tillsammans med Ganges ett vidsträckt deltaland, Sundarbans, vid Bengaliska viken.

BrahmFn, se Braman.

Brahms, J., 1833—97, tysk kompositör. Hans verk kännetecknas av en klassisk, något tung och invecklad stil. B., som var son till en musiker, undervisades tidigt i pianospel och komposition. Han företog flera konsertresor och slog sig slutligen ner i Wien. B. har bl. a. komponerat fyra symfonier, två piano- och en violinkonsert, flera sånger samt stråkkvartetter. Under sin levnad omstridd, uppskattas han nu alltmera.

Braila, befäst stad vid Donau, Rumänien, 66,000 inv. Hamn för Donau-farten på Svarta Havet.

Braktea’t. — 1. Namn på ett medalj -liknande hängsmycke av guld, som nordborna använde under hednatidens senare period. — 2. Benämning på tunt metallmynt från medeltiden, präglat endast på ena sidan.

Brakycefali’. Se Kortskalle.

Bramaism, indiska religionsformer, som ha de heliga vedatexterna som rättesnöre. Olika skolor ha bildats

(Mimamsa, Upanishaderna), som utvecklat egenartade filosofiskt-religiösa system. Buddismen har påverkats av dessa, och den lägre indiska befolkningens religiositet grundar sig dels på element från B. dels på de primitiva dravidastammarnas religionsformer.

Brama’n, den högsta indiska kasten. Medlemmarna voro i äldre tider offerpräster. Kasten har fortfarande en religiös betoning, och medlemskap grundar sig dels på börd dels på en invigning (i allmänhet vid 5—10 års ålder). En B. kan sedan utöva olika yrken men skall dock under sin uppväxttid inlära de heliga texterna. Slutet av sitt liv bör en B. som eremit ägna åt upphöjda betraktelser och späkningar.

Braman’te, D. d’Angelo, omkring 1444 —1514, högrenässansens ledande arkitekt i Italien. Efter att ha verkat både som målare och arkitekt i Milano, flyttade han 1499 till Rom, där han i sin konst alltmer anslöt sig till antika förebilder. Bland lians förnämsta verk märkas klostergården till kyrkan Santa Maria della Pace, arbeten vid Vatikanen samt påbörjandet av Peterskyrkan, vars plan dock senare ändrades av andra konstnärer.

Bramsegel, det till bramstången hörande seglet, finnes överst på en tredelad, näst överst på en fyrdelad mast.

Brand, veckotidning i Stockholm, organ för Sveriges ungsocialistiska parti, grundad 1898 i Malmö. Nuvarande redaktör C. J. Björklund. Bland förutvarande redaktörer märkas I-Iinke Bergegren och Ivan Oljelund.

Brand, med., avdöende av vävnader på grund av häftig infektion el. på grund av upphävd blodtillförsel. Det senare slaget B. är vanligast hos gamla och kan vara dels torr dels fuktig.

Brandenburg, preussisk provins omkring Berlin, 39,000 kvkm. 2,450,000 inv. (Berlin med förstäder ej inräknade). B. sträcker sig i v. bort mot Elbe, gränsar i n. till Mecklenburg ocli Pommern, i ö. till Polen och i s. till Sachsen och Schlesien. Området ö. om Oder kallas Neumark, mellan Berlin och Stralsund Uckermark, s. om Potsdam Fläming och s. om Spree Niederlausitz. Naturförhållanden, se Preussen. — Brandenburgs historia. På 900-t. underkuvades B., vars befolkning då utgjordes av germaner och slaviska invandrare, av tyske kejsaren. Vid samma tid grundades markgrevskapet Nordmark (senare Altmark). Detta förenades med Ostmark (senare Nieder-Lausitz) under den askani ska ätten på 1100-t. Dessa områden jämte en del erövringar från slaviska furstar benämndes med ett gemensamt namn B., som blev kurfurstligt pä 1200.-t. Sedan den askaniska ätten, som utdog 1319, efter-trätts av liuset Wittelsbacli, gavs B. 1417 i förläning till Fredrik av Hohen-zollern. Under de följande hohenzoll-rarna utvidgades B. avsevärt; i början av 1600.-t införlivades med B. lier-tigdömet Iileve samt nuvarande Ost-Preussen; i Westfaliska freden 1048 fick B:s härskare, ”den store kurfursten” (se Fredrik Wilhelm) Hinter-Pommern samt flera biskopsstift ocli 1657 erhöll han överhöghet över Preussen. Sonen Fredrik förklarade sig för konung av Preussen 1701. Se vidare Preussen

Brändes, Georg M. C., f. 1842, dansk författare och litteraturhistoriker. Efter studier i filosofi och estetik vid Köpenhamns universitet utgav han sin doktorsavhandling, Den franske jEstetik i vore Dage, vilken skarpt stred mot dåtida reaktionära strömningar i den danska litteraturen. 1873—75 höll B. i Köpenhamn sin uppseendeväckande föreläsningsserie H o-v e d s t r ö m n i n g e r i det 19:e Aarhundredes Litteratur, där han skarpt gick till rätta med den danska litterära världens konservatism, fördomar och trångsynthet. 1877 förbigicks han därför vid tillsättandet av en ledig professur. B. bosatte sig nu i Berlin. 1883 återvände han hem för att finna, att hans radikala program vunnit flera anhängare, liksom även att Danmarks politik börjat föras in på en mera demokratisk väg. B. blev professor 1902. Hans förnämsta verk är kanske en monografi över Shakespeare, där hans överlägsna språkbehandling och genomträngande psykologi når mycket högt. På de senaste åren har B. utgivit biografier över flera av mänsklighetens stormän såsom Csesar, Goethe, Yoltaire och Lassalle, samt behandlat världskrigets problem.

Brandförsäkring. Se Försäkring.

Brandmur. För att förekomma att elden vid eldsvåda skall sprida sig från en byggnad till en annan eller till olika delar av samma hus uppföras brandsäkra väggar, brandmurar. I byggnadsstadgan för rikets städer finnas angivna de fall, i vilka brandmurar skola finnas. Om brandmurs tjocklek m. m. finnas detaljerade föreskrifter i de särskilda byggnadsordningarna.

Brandpost, på gatan anbragt vatten-ledningsventil för eldsläckning och spolning.

Brandstadga, förordning med föreskrifter rörande brandväsen m. m. Den nu gällande svenska brandstadgan är av år 1923.

Brandstod, ersättning för brandskada. Jfr Försäkring.

Brandsvampar el. Sotsvampar (Us-tilagi’nffi), parasitsvampar, som leva på växter i synnerhet på gräsarter. Sporerna bilda på värdplantan ett svart pulver. Flera arter angripa sädesslag. Stink brand (Tilletia tritici) angriper vete och alstrar å kornen en illaluktande spormassa. Stråbrand (Urocystis occulta) angriper råg; plantorna bli förkrympta.

Brandsyn, besiktning, som varje år hålles av därtill förordnade personer för att utröna, att byggnadernas skick står i överensstämmelse med gällande förordningar angående eldfara. B :s beslut kunna inom 14 dagar överklagas

hos polismyndighet.

Brandväsen. B. har i Sverige ända sedan medeltiden varit föremål för reglerande föreskrifter från de offentliga myndigheternas sida. På 1000-t. var borgerskapet i städerna förpliktat att organisera särskild brandvakt, en skyldighet, som senare utbyttes mot skyldigheten att erlägga en brandskatt, som användes till underhållande av dylik vakt. Den organisation, som B. numera i allmänhet har i alla städer av någon betydenhet, har tillkommit under senare hälften av 1800-t. I dessa städer finnas i kaserner förlagda yrkesbrandkårer, arbetande under åtminstone i viss mån militäriska former. Vid sidan av eldsläckningsarbetet handhava brandkårerna i allmänhet för resp. kommuners räkning även sjuktransporter och transporter av personer, som träffats av olycksfall. I städer, som äro så små, att särskild kasernerad yrkesbrandkår ej finnes, i köpingar och andra tätt bebyggda orter finnes oftast fast anställda brandmän, som i händelse av eldsvåda kallas genom i deras hem eller å arbetsplatserna uppsatta signalanordningar. Vid eldsvådor av större omfattning finnes en på allmän värnplikt grundad organisation att tillgå.

— Eldsläckningsredskapen hava undergått en enorm utveckling från äldre tiders små pytssprutor el. andra handkraftsprutor fram till de flyttbara, maskindrivna sprutor (huvudsakligen bensinmotorsprutor), som i större brandkårer numera praktiskt taget uteslutande förekomma. Än större vattenmassor än dessa sprutor, som i regel leverera från några hundra till ett par tusen liter i minuten, kunna de ångdrivna flodsprutor eller motor-sprutbåtar leverera, som finnas i de stora hamnstäderna. Även kemiska eldsläckningsapparater hava under senare tid vunnit utbredning. Förutom eldsläckningsredskap hör till en brandkårs utrustning stegar av olika slag (hakstegar, skarvstegar, mekaniska stegar etc.), livräddningsredskap såsom livbälten med räddningslinor,språngsegel m. m. samt rök- och gas-skyddsapparater för brandmännens skydd.

I gällande brandstadga och brandordningar finnas även regler om de eldsläcknings- och livräddningsappa-rater, som skola finnas i varje fastighet.

Brandy, eng., kofljak. I Amerika innefattar B. allt slags brännvin.

Brangwyn [brsen’goin], F., f. 1867, engelsk målare och etsare, född i Belgien. Den moderna industrien har B. i sina etsningar skildrat med en kraftfullt monumental stämning. I sina målningar hämtar B. ofta motiv från österlandet. B. hör till det nutida Englands mera kända konstnärer.

Bransch, gren, fack, specialitet.

Brantevik, municipalsamhälle vid östersjön, s. om Simrishamn, sö. Skåne. 850 inv.

Branting. — 1. L. G. B., 1799—1881, professor vid Gymnastiska centralinstitutet, var lärjunge till Ling och bidrog till utvecklandet av den svenska sjukgymnastiken. — 2. Karl Hjalmar B., 1860—1925, politiker, den föregåendes son, är den, som egentligen grundlagt och utvecklat det svenska socialdemokratiska partiet. Åren 1887 —1917 var B. redaktör för Socialdemokraten, 1917—18 finansminister, statsminister mars—okt. 1920 samt stats-och utrikesminister 1921—23 och stats-minster 1924—25. Under världskriget visade B. sympatier för ententen. Han ledde under kriget den s. k. Stock-liolinskonferensen, som arbetade för en samförståndsfred. Efter krigets slut deltog han ivrigt i den internationella politiken och var sedan 1920 Sveriges representant i Nationernas Förbund, sedan 1922 även i N. F:s råd. B. har kraftigt bidragit till avspänning av det mellanfolldiga läget och erhöll tillsammans med Lange Nobelska fredspriset 1921. I den inre som yttre politiken förstod B. att förena ideella krav med hänsyn till vad som var möjligt och rimligt i en given situation. Hans kloka och måttfulla ledning har mycket bidragit till socialdemokratiens snabba utveckling i Sverige. — 3. Anna B., f. 1855, hustru till föregående, känd som författarinna och teaterkritiker under signaturen René.

Brasi’Iien, Sydamerikas största stat, är en förbundsrepublik, omfattande 20 delstater, ett territorium (Acre) och ett federationsdistrikt (huvudstadens område). S.5 milj. kvkm. (Europas ytvidd 10 milj. kvkm.), 30 milj. inv. Huvudstad Rio de Janeiro, 1,160,000 inv. B. gränsar till Atlanten samt till samtliga övriga stater i Sydamerika med undantag, av Chile. — Naturförhållanden. I fråga om

ytbeskaffenhet kan B. uppdelas i två huvudområden: Amazonflodens område, som upptar landets nv. hälft, och

det Brasilianska höglandet, som utgör landets sö. hälft. Amazonflodens område omfattar hela det inre Sydamerikas väldiga, av tropiska urskogar uppfyllda lågland med en ytvidd av omkr. 7 milj. kvkm. Inom detta område, där endast försvinnande små delar äro under odling, utgör Amazonfloden och dess talrika segelbara bifloder det trafiknät, på vilket landets produkter, framför allt kautschuk, söka sig ut till kusten. Klimatet är tryckande hett och osunt med en års-medeltemperatur av omkr. 26°. Mot sö. övergår Amazonflodens område genom stäppartade, högre slätter i det Brasilianska höglandet. Detta upptages till största delen av måttligt höga bergområden, i regel med lugna bergformer. Parallellt med kusten och ofta skild från denna av en smal låglandsremsa löper bergskedjan Serra do Mar, som håller landets högsta toppar (Pico da’ Bandeira, 2,880 m.). De viktigaste floderna inom höglandet äro Rio Tocantins, som utfaller i Amazonflodens s. mynningsarm, Rio Parahyba (para’ba) och San Francisco, som rinna genom östligaste B., samt Rio Paranå, som genom sina bifloder avvattnar Sydbrasilien och utfaller i La Plata. I v. B. finnes ett från Amazonflodens område skilt lågland, upptagande en del av staten Matto Grosso och sammanhängande med n. Argentinas och Paraguays låg-landsområde; detta genomflytes av Rio Paraguay. Det Brasilianska höglandet upptages till stor del av kuperade gräs och stäppmarker (os campos), men de sydligare delarna äro, där ej landet lagts under odling, huvudsakligen täckta av skogar, längst i s. övervägande barrträd (araucaria). — B :s huvudnäringar äro plantagedrift (kaffe, socker, kakao, maté, bananer etc.), åkerbruk (majs, vete etc.) i landets s. delar samt boskapsskötsel. Amazonområdets viktigaste produkt är kautschuk. Bergsbruk, omfattande guld och diamantgruvor, är sedan gammalt starkt utvecklat i staten Minas Geraes. Inom denna stat finnas också världens största tillgångar av rik järnmalm, men dessa äro ännu huvudsakligen föremål för spekulationer och någon avsevärd brytning har ej ännu kommit till stånd. I s. B. finnas kollager, som brytas i relativt ringa utsträckning. Kolen lämpa sig ej till koksframställning för smältning av landets malmer. — Befolkningen i B. är mycket blandad. I de inre delarna av landet, särskilt inom Amazonområdet leva ännu i de otillgängliga trakterna primitiva indianer. In- om n. ocli mellersta B :s kustområden är negerbefolkningen övervägande, medan i s. B. de vita äro även till antalet fullkomligt härskande, överallt gör sig emellertid en stark rasblandning gällande. Språket i B. är portugisiska, religionen romersk-katolsk. Endast omkring 15 % av befolkningen är läskunnig. — B. upptäcktes år 1500 av Cabral, och fram mot mitten av 1500-t. började den portugisiska kolonisationen. 1822 förklarade sig B. oavhängigt av Portugal och blev självständigt kejsardöme. B. avskaffade först 1888 fullständigt negerslaveriet.

18S0 störtades efter en revolution kejsardömet (jfr Pedro II) och landet organiserades som förbundsrepublik. Under världskriget slöt sig B. till en-tenten och förklarade Tyskland krig

1917 utan att dock nämnvärt deltaga däri.

Brask, Hans, 1464—omkr. 1538, biskop i Linköping 1513. Till en början uniousvänlig stödde han senare Sten Sture d. y. i striden mot ärkebiskop Trolle. Han lyckades rädda sig vid Stockholms blodbad och höll sig till danskarna men gick slutligen över på Gustav Vasas sida. Införandet av lutherska läran medförde en brytning och B. flydde ur Sverige. B. dog i Polen.

Brasow (tyska Kronstadt), stad i Transylvanien, Rumänien, 45,000 inv. (% tyskar).

Brassa. Att brassa rårna på ett fartyg innebär att genom lialning i brassarna (ett tåg i vardera ändan på varje rå) vrida rårna i horisontalplanet.

Brassica. Se Kål.

Bra’tislava, stad i Tjeckoslovakien, se Pressburg.

Bratsbergs amt, se Telemark fylke.

Bratt, Ivan, f. 1878, svensk läkare och socialpolitiker. B. har ägnat sin huvudsakliga verksamhet åt nykterhets-frågan och därvid främst knutit sitt namn vid det individuella kontrollsystemet (det s. k. ”Brattska systemet”), som ger den nuvarande svenska rus-dn^cksförsäljningslagstiftningen dess särprägel. Sin nykterhetspolitiska åskådning har han framlagt i ett flertal skrifter såsom Kan nykter-hetsfrågan lösas utan totalförbud (1909), Nykterhetspolitiska utvecklingslinj e r (1911) samt Alkoholen och samhället, som år 1913 utgavs av en av

Svenska Läkarsällskapet tillsatt kommitté. I praktiken har B. haft tillfälle att verka för sina idéer bl. a. såsom medlem av nykterhetskommittén samt såsom chef för aktiebolaget Stock-liolmssystemet och aktiebolaget Vin-ocli Spritcentralen. B., som är medicine hedersdoktor, var under åren 1908—

1919 ledamot av Stockholms stadsfullmäktige och år 1921 av andra kammaren.

Braun, V. D. A. v., 1813—60, svensk författare, löjtnant, vann popularitet genom en diktsamling ocli utgav senare humoristiska och något sentimentala dikter och noveller, i vilka han skämtade med monarkiska, kyrkliga eller militära institutioner. Bland hans s. k. poetiska kalendrar märkas C a 1-1 e, Den namnlöse.

Braun. — 1. Ferd., 1850—1918, tysk fysiker, Nobelpris i fysik 1909 för sina förtjänster om den trådlösa telegrafiens utveckling. — 2. Otto B., f. 1872, tysk socialdemokratisk politiker, jordbruksminister i första preussiska ministären efter revolutionen. Preussisk statsminister 1920—21 och 1921— i februari 1925 samt ånyo från april 1925.

Braunsberg, stad i Ostpreussen vid Frisches Haff, 13,000 inv., innehades av Sverige 1625—1636.

Braunschwcig, nordtysk republik, 3,670 kvkm., 480,000 inv. Huvudstad Braunscliweig, 140,000 inv. Staten B. består av flera skilda områden inom preussiska provinserna Hannover, Sachsen och Westfalen. Befolkningen är luthersk. Jordbruk (vete, råg, sockerbetor), trädgårds- och boskapsskötsel. Järnmalm, brunkol, kalisalter äro föremål för gruvindustri. — Historia. B., som ursprungligen tillhörde hertig-dömet Sachsen, förenades 1180 med Lti-neburg till ett liertigdöme. 1807 ingick B. i det av Napoleon bildade konungariket Westfalen men blev åter liertig-döme 18.13. 1866 gick B. med i nordtyska förbundet och blev 1871 en av Tyska rikets förbundsstater. Den siste hertigen av B., Ernst August, abdikerade 1918, då B. förklarades som fristat.

Braunschweiggrönt, grön målarfärg, bestående av basiskt kopparkarbonat eller kopparklorid.

Braunscliweig, Nya, se New Brunns-vick.

Braut-Anund, en i Ynglingasagan omtalad konung i Uppsala. Se Anund.

Brava’d, glänsande tapper handling, ofta med en skrytsam anstrykning.

Bravu’r, schwung, oförskräckt tapperhet, glänsande konstfärdighet (ex. bravuraria).

Braxenfiskar (A’bramis), ett till kar-parnas familj hörande släkte, av vilket i Sverige finnes fyra arter. Braxen (A. brama) är den viktigaste. Den har hoptryckt, hög kropp, största kroppshöjden är ungefär en tredjedel av längden. Vikt upp till 6 kg. Ryggen är mörkt grönbrun, sidorna silvergrå, buken vitaktig ocli fenorna gråa. Den lever i s. och mellersta Sveriges sjöar samt i mera långsamt rinnande vattendrag och även i östersjön. Under vintern samlar sigbraxen i täta stånd och befinner sig nu i ett dvalliknande tillstånd. Med not erhålles därför ibland ofantliga fångster. Till B. hör vidare B j ö r k-n a n (A. blicca). som har gulröda bröst- och bukfenor, samt Faren (A. farenus) och Vim man (A. vimba). Dessa tre arter ha föga värde som matfisk.

Braxen gräs (Isoetes lacustre), en flerårig vattenväxt med syllika blad, som växer å bottnen på sjöar och floder, dock ej alltför vanligt.

Brcccia [breck’sia], geol., en bergart uppkommen genom att sönderbrutna bergartsstycken på ett el. annat sätt återigen blivit hopkittade.

Breda, K. F. v., 1759—1818, porträttmålare. Under en studieresa i England lärde han mycket av engelska målare (Reynolds och Gainsborough) och blev senare den förnämste svenske porträttmålaren under den början de romantiken. Bland hans mest kända verk är porträtten av Reynolds och av fadern i Nationalmuseum.

Breddgrad, se Latitud.

Breddindex, se Långskalle.

Bredsida, salva från alla kanoner på ett örlogsfartyg, som kunna avlossas åt fartygets ena sida.

Brelim, A. E., 1829—1884, zoolog, företog vidsträckta forskningsresor, är mest känd som författare till Djurens

liv.

Breisgau, landskap i Baden, med staden Freiburg i B.

Breitenfelt [brajtenfält], by nära Leipzig, där Gustav II Adolf (1631) och senare Torstensson (1642) besegrade de kejserliga trupperna.

Bremanger, ö på Norges västkust vid Nordfjordens mynning.

Bremen, stad i nv. Tyskland vid Weser, SO km. från mynningen, tilllika med närmaste område samt ut-hamnen Bremerhaven med område vid Wesers mynning utgörande en stat i den Tyska förbundsrepubliken. Staten B., 250 kvkm., 310,000 inv.; staden B., 2S0,000 inv. Vid världskrigets utbrott var B. Tysklands näst viktigaste hamnstad med stor frihamn, världens största tobaksmarknad och en stor import, framför allt av ris, bomull och petroleum. B. är också säte för Norddeutsche Lloyd, som näst Hamburg—Amerika Linjen var världens största rederiföretag, över B. gick största delen av persontrafiken mellan Tyskland och Amerika. — B., som länge var Hansestad, tillhörde Sverige 1048—1719. 1719 avträddes staden till Hannover. 1803 blev B. erkänd som fri riksstad. B. ingår i Tyska riket sedan 1871.

Bremen-Verden utgjordes av ärke-biskopsstiftet Bremen, biskopsstiftet Verden samt amten Thedinghausen

och Wildeshausen och var svensk besittning åren 1648—1719. 1676 erövrades B. av danskar och liineburgare och Sverige tvangs att avträda de bägge amten, varefter det övriga B. återlämnades 1679. Danskarna erövrade åter B. under Karl XII :s krig 1712 och sålde det 1715 till Hannover. Genom 1719 års fred i Stockholm erhöll Hannover B. mot 1 milj. riksdaler specie samt mot löfte att bistå Sverige mot Ryssland.

Bremer, Fredrika, 1801—65, romanförfattarinna, grundläde kvinnorörelsen i Sverige. Efter en omsorgsfull men sträng uppfostran började hon ägna sig åt sjuk- och fattigvård, och för att erhålla nödiga medel skrev hon Teckningar ut ur vardagslivet, genom vilka hon med ens blev populär. Hon var i Sverige den första, som skildrade den borgerliga familjekretsen. I Gran nar ne har hon nått högst i fråga om karaktärsteckning och humoristisk realism. B. företog 1849 en resa till Amerika och skildrade sina intryck därifrån i Hemmen i nya världen. Emellertid började i hennes böcker alltmer spåras en samliällsreformerande tendens, främst vad beträffar kvinnornas frigörelse, såsom i Hertha eller en själs historia. Efter en fem-årig resa i Europa samt Turkiet och Palestina utgav hon reseskildringen Livet i g a m 1 a världen. B :s författarskap bidrog till att den svenska kvinnans ställning i mycket blev förbättrad.

Bremerhaven [-ha’fen], hamnstad til Bremen, 22,000 inv., frihamn, skeppsbyggen och dockor, fiskeflotta.

Brennerpasset, ett av de viktigaste alppassen, 1,370 m. över havet, på gränsen mellan Österrike och Italien, genomdraget av järnvägen Innsbruck-Verona.

Brenta, flod i n. Italien, upprinner i s. Tyrolen och utmynnar s. om Ve-nediglagunen. — Under världskriget var övre Brentadalen skådeplatsen för häftiga strider mellan österrikare och italienare.

Brentano, Klemens, 1778—1842, tysk nyromantisk diktare. Tillsammans med sin svåger v. Arnim utgav han en samling tyska folkvisor, Des K n a-b e n Wunderhorn.

Brescia [brä’sjal, stad i Lombardiet., n. Italien. 100,000 inv. Näst Milano Lombardiets viktigaste stad. Industri med bl. a. vapentillverkning.

Bresjko-Bresjkov’slcaja, Jekaterina, f. 1845, rysk socialist och agitator, ”den ryska revolutionens mormor”, blev arresterad 1874 för agitation bland allmogen och 4 år därefter dömd att deporteras till Sibirien. Processen kallades ”De etthundranittiotres”, emedan detta var antalet samtidigt anklagade. B. återvände vid marsrevolutionen 1917, men sedan Keren-skij störtats, flydde hon från Ryssland (.1919).

Bre’slau, residensstad i Schlesien, sö. Preussen, Tyskland. 530,000 inv. Viktigt handelscentrum, järnvägsknut. Gynnad av närheten till de oberschlesiska kolfälten har B. stor industri, omfattande framför allt maskin-, väveri- och kemikalieindustrier. Universitet och teknisk högskola.

Brest, stad och starkt befäst krigs-hamn i Bretagne, västligaste Frankrike. Stora varv och dockor. 74,000 inv.

Brest-T^itov’sk, befäst stad i ö. Polen, G0,000 inv., viktig järnvägsknut. Erövrades under världskriget av tyskarna. Här slöts i mars 1918 ^fred mellan Ryssland och Centralmakterna, en fred, vars bestämmelser sedermera genom fredstraktaten i Versailles (juni 1919) alldeles upphävdes.

Bretagne [brötanj’], halvö, utgörande Frankrikes västligaste del, utskjutande mellan Engelska kanalen och Biscayabukten. 35,000 kvkm., 3 milj. inv. Viktigaste stad Brest. Det inre av B. är småbergigt med hedar och föga odlat. Kusterna äro oftast klippiga men med stora och djupa bukter och bördiga dallandskap och livliga fiskehamnar. Åkerbruk, sjöfart, fiske, stenindustri. — Av B :s inv. äro drygt 1 milj. bretoner, återstoden av den kymriska grenen av den stora keltiska folkstammen. De bevara ännu i fråga om språk och seder sin nationella egenart.

Bret Harte* se Harte.

Bretonska romanerna (fr. romans bretons), den del av den fornfranska diktningen, som behandlar hovliv, kärleksäventyr o. d. (1’épopé courtoise) i motsats till de tidigare krigssångerna (cliansons de geste). B. äro skrivna på 8-stavig, parvis rimmad vers. Huvudämnet är Artursagorna, vilka på 1100-t. spredos i n. Frankrike genom översättningar av Galfrids av Monmouth ”Historia över Britannien”. Dessutom äro sångerna uppblandade med dikter el. prosasagor från Bretagne och Wales liksom med sengrekiska och orientaliska sagor. B :s huvudförfattare är Chré-tien de Troyes, som 1160—90 skrev bl. a. Tristan, Erec et Enide, Yvain o u Le clievalier au 1 i o n (Ivan Lejonriddaren) samt den oavslutade Perceval.

Brevhemlighet. Enligt svensk lag straffas den, som i ont uppsåt bryter annans brev, med fängelse i högst sex månader el. straffarbete i högst två år. Om ej ont uppsåt föreligger, är straffet böter.

Brevia’rium, katolsk bönbok, pryddes ofta med miniatyrer av framstående konstnärer. Det berömdaste är ”B. Grima’ni”, benämnt efter kardinal Grimani, vilket numera förvaras i San Marcobiblioteket i Venedig.

Brevik, stad i sö. Telemark fylke vid Skiensfjorden, Norge. 2,400 inv. Isutförsel.

Brewster [bro’stör], D., 1781—1868, engelsk fysiker, vars viktigaste undersökningar föllo inom optiken. B. har uppfunnit kaleidoskopet.

Brialmont [mång’], H. A., 1821— 1903, belgisk ingenjörgeneral och militärförfattare. B. är särskilt bekant för sina fästningsbyggen bl. a. kring Antwerpen, Namur och Liége.

Briand [briang’], A., f. 1862, fransk statsman, från början advokat, deputerad 1902. B. har flera gånger varit ministerpresident, så 1909—11, 1915—16,

1921—22 och sedan november 1925. B. understödde kraftigt förslaget om kyrkans skiljande från staten 1905. Rumäniens inträde i världskriget på de allierades sida var till stor del B :s verk. B :s måttfullare hållning mot Tyskland efter kriget har i Frankrike ådragit honom skarp kritik. 1921 var B. Frankrikes representant vid Washingtonkonferensen. Från att ursprungligen ha tillhört de radikala socialisterna, har B. kommit att intaga en mera moderat social-reformatorisk position. B. är en glänsande talare och en av sitt lands ledande politiska personligheter.

Bric-iVbrac [brickabrack’], fr., gamla småsaker utan värde, mindre antika föremål.

Bridge [bridsj], vanligt kortspel, oftast för 4 personer.

Bridgeport [bridj’påt], stad i Connecticut (U. S. A.), 144,000 inv. Hamnstad med livlig handel och metallindustri.

Bridgetown, se Barbados.

Bridong’, ett slags tränsbetsel utan stänger, ofta använt på ridhästar.

Brienzsjön, för sin naturskönhet känd sjö i kantonen Bern, Schweiz, 14 km. lång, 30 kvkm. V. om B. ligger den värklskända turistorten Interla-ken.

Brie-ost [bri-ost], uppkallad efter ett landskap Brie i n. Frankrike, där den ursprungligen bereddes, får sin egendomliga skarpa smak genom inverkan av en mögelart (Penici’llium camembe’rti).

Briga’d har under tidernas lopp använts i växlande betydelse. Numera förstås med B. i allmänhet en truppenhet, bestående av två el. tre regementen, tillhörande samma truppslag. B. är den största enheten av denna art. I de större enheterna (se Divi-

sion) ingå avdelningar, tillhörande olika truppslag.

BriganWl el. Brigan’t, stråtrövare, rånare.

Briganti’n, fartyg med två master, vilka bägge bära gaffelsegel, märs- och bram segel.

Brigg, fartyg av medelstorlek med två master. Tacklingen är densamma som å en fullriggares två främre master. Å aktermasten föres därjämte ett gaffelsegel.

Briggs, H., 1556—1630, engelsk matematiker. B. är särskilt känd genom de av honom utarbetade logaritmtabellerna, i vilka talet 10 lagts som bas för logaritmerna. Sålunda beräknade logaritmer äro för praktiska ändamål de lämpligaste och kallas för vanliga logaritmer el. Briggska logaritmer. (Se Logaritm).

Bright [brajt], John, 1811—89, brittisk statsman. I-Ian var en av ledarna för den utpräglat frihan delsvänliga och antiimperialistiska gruppen inom det liberala partiet och medverkade jämte Cobden till spannmålstullarnas upphävande 1846. I Gladstones två första ministärer var lian medlem men anslöt sig sedan till motståndarna mot Gladstones irländska politik.

Brighton [brajtn], stad på ö. delen av Englands sydkust. 142,000 inv. B., som årligen besökes av 50,000 badgäster, är Englands största havsbad.

Brikett'. B. erhålles genom sammanpressning av pulverformigt material till större stycken. Torvbri-ketter användas såsom bränsle; likaså briketter pressade av brunkolspulver. Järnmalmsslig måste pressas till briketter för att med fördel kunna uppsättas på masugn.

Brikettering, se Brikett.

Briljant, ädelsten, företrädesvis diamant, slipad i oktaederform med avskurna toppar och fasetterade sidor.

Brin’disi, hamnstad i Apulien, sö. Italien. 30,000 inv. Livlig handelsstad med ångbåtsförbindelse på Orienten.

Brinell, J. A., 1849—1925, svensk ingenjör och metallurg. B. har utfört omfattande undersökningar rörande bl. a. stålets egenskaper.

Brinkman, K. G. v., 1764—1847, författare och diplomat. Skrev på tyska och svenska formellt utmärkta dikter men utan större originalitet. Mest känd är han för sina senare publicerade brevväxlingar med Tegnér och andra litterära samtida. B. skänkte sitt stora, dyrbara bibliotek till Uppsala universitet.

Bri’o, ital., livlighet; con brio (vid musikaliskt föredrag), eldigt, glänsande.

Bris, svag vind. I de officiella svenska väderleksunderrättelserna, där vindstyrkan enligt Beauforts skala an-

gives med siffror från och med 0 till 12, är 2 beteckningen för svag vind el. lätt bris, 3 för god bris, 4 för bris och 5 för styv bris.

Brisbane [briss’bejn], huvudstad i staten Queensland (Australiska statsförbundet), 230,00 inv. Viktig handelsstad. Universitet. Från B. går undervattenskabel genom Stora Oceanen till Canada.

Brisman, Sven. f. 1881, nationalekonom, professor vid Handelshögskolan i Stockholm sedan 1917.

Brisson [brissång’], E. IL, 1835— 1912, fransk politiker. Han var konseljpresident 1885 och 1898 och lyckades få Dreyfusaffären hänskjuten till kassationsdomstolen i och för ny utredning.

Brissot [brisså'], J. P., 1745—93, fransk revolutionsman. 1791—92 var han ledare av utrikespolitiken och blev 1792 medlem av konventet. Han tillhörde gironden och var motståndare till terroristerna. B. avrättades av jakobinerna vid girondens fall.

Bristol [bristi], stad i sv. England vid floden Avon, 10 km. ovanför dennas mynning i Bristolkanalen. 390,000 inv. B. är sv. Englands viktigaste hamnstad med utförsel särskilt av järn, koppar, tobak och kemikalier. Handelsförbindelserna gå huvudsakligen på Sydamerika, Västindien, Svarta havet och Irland. Livlig socker-, tobak- och glasindustri. Universitet.

Bristolkanalen [bristi-], en 15 mil lång vik, som skiljer sydvästligaste England från Wales. B :s innersta del kallas även efter den där mynnande floden Severn för Severnviken. Skillnaden mellan ebb och flod i B. hör till de största i världen och kan uppgå till 16 m. Sin största betydelse för sjöfarten har B. genom export av kol från kolfälten i Wales (Cardiffkol).

Britanniametall, legering av tenn och antimon. Understundom ingår även något koppar el. bly. B. är vit-aktig till färgen och användes (ej den blylialtiga) för framställning av hus-gerådsartiklar.

Britfish empire [britfisj empaj'r], se Brittiska Väldet.

BritMsli Isles [britfisj ajls], eng., Brittiska öarna.

British Museum [britfisj mjosi'um] i London omfattar ett utomordentligt bibliotek samt storartade etnografiska och arkeologiska samlingar, särskilt från Grekland, Egypten och Assyrien. I sitt slag är det ett bland världens förnämsta muséer. Byggnaden uppfördes 1823—47 av Robert Smirke. De naturvetenskapliga samlingarna förvaras i en numera självständig institution British Museum of Natural Hi-story. British South Africa Company

[britfisj saoth sefrikse kanVpseni], Brittiska sydafrikanska kompaniet, det sista av de brittiska handels- och kolonialkompanierna under 1800-t. B. S. A. C. bildades 1889 av Cecil Rlio-des jämte flera stats- och finansmän. Dess verksamhetsområde begränsades åt s. och ö. av Brittiska Betsjuanaland, Transvaal och Portugals kolonier men ej alls åt n. Om kompaniets vidare utveckling se Rhodesia.

Britter, den keltiska folkstam, som bebodde England, då romarna intogo landet. Numera betecknar B. innevånarna i Storbritannien.

Brittiska Centralafrika, se Nyassa-land.

Brittiska Columbia, provins i Canada vid Stilla Havet, ytvidd 922,000 kvkm. 525,000 inv. Huvudstad Victoria, 39,000 inv. Viktigaste stad Vancouver, 117,000 inv. — B. är uppfyllt av förgreningar av Klippiga bergen i ö. och Kaskadbergen i v. Bergsbruk, skogshantering och fiske äro viktigaste näringsgrenar. B. är vad mineralrikedom (kol, koppar och bly) beträffar den andra i ordningen av Canadas provinser. Betydande skogsavverkning och i samband därmed trävaruindustri.

Brittiska Guyana, se Guyana.

Brittiska Hondu'ras, brittisk koloni på s. delen av halvön Yucatan, Mellanamerika, gränsande till Karibiska havet, Mexico och Guatemala. 22,000 kvkm., 47,000 inv. Residensstad Belize, 13,000 inv. Inv. äro övervägande indianer och negrer. Export av bananer, ädla trädslag, kautschuk, kokosnötter.

Brittiska Indien, se Indien.

Brittiska Nordamerika., gemensamt namn för de brittiska besittningarna i Nordamerika: Canada och Newfoundland med Labrador.

Brittiska Nordborneo, se Borneo.

Brittiska Riket, se Storbritannien och Irland.

Brittiska Soma'liland, brittisk koloni i Östafrika, omfattande norra delen av Somalihalvön, ytvidd 170,000 kvkm., 300.000 inv. Viktigaste stad Berbera, 30,000 inv. — Största delen av

B. upptages av stäpper. Viktiga produkter äro gummi, elfenben, strutsfjädrar, harts och hudar. Genom sitt läge är B. en viktig station för handelsvägen till Indien och har därigenom sin största betydelse för England.

Brittiska väldet, The British Em-pire [empaj’r] el. The British Com-monwealth [kåmmonoällth], indelas i: — 1. Storbritannien och Norra Irland, Kanalöarna och ön Man. — 2. Irländska Fristaten, kejsardömet Indien,

Dominions (Australien, Canada, Nya Zeeland, Sydafrikanska Unionen), kolonier, protektorat och lydstater jämte mandatområden. Inalles omfattar B. 35 milj. kvkm. med omkr. 450 milj. inv. Huvudstad London. — Rörande namnen på de viktigaste kolonierna etc. jfr uppgifterna om den politiska indelningen under uppslagsorden Afrika, Asien, Nordamerika, Västindien. Rörande natur- och kulturförhållanden se de olika länderna och kolonierna etc.

Brittiska öarna, se Storbritannien och Irland.

Brittiska Östafrika utgöres av 3 under engelsk förvaltning stående protektorat, Brittiska östaf rika-protektoratet, Uganda och Sansibar, omfattande ett område, som sträcker sig' från trakten v. om sjön Ukereve till Indiska havet i ö. Ytvidd 700,000 kvkm., över 5 milj. inv. — De inre delarna av B., som till stor del ännu äro outforskade, upptagas av ofruktbara, med savanngräs bevuxna stäpper med rik djurvärld och slutligen övergående i ökenland. Uganda-pro-tektoratet, som utgör västra delen av området, är på grund av sin bördighet den viktigaste delen.

Brittiska östaf rika-protektoratet, brittiskt protektorat, omfattande största delen av Brittiska Östafrika, ytvidd 407,000 kvkm., omkring 4 milj. inv. Huvudstad Mombasa, 25,000 inv.

— Ris, majs, tobak och bomull odlas. Viktiga exportvaror äro elfenben, kautschuk, hudar och spannmål.

Brix [Brlix], stad i nv. Böhmen,

25,000 inv. Stora brunkolsgruvor i närheten.

Broadeasting [brå’dkast-], se Radio.

Broadway [bråd-oä], New Yorks huvudgata.

Broby kyrkoby, municipalsamhälle vid Helgeån nära Kristianstad, ö Skåne. G00 inv. Mekanisk verkstad. Sanatorium.

Broca, P., 1824—80, fransk antropolog och kirurg. B. har utfört banbrytande forskningar över hjärnans byggnad och påvisat, att skilda centra finnas för olika kroppsliga funktioner. B:s vindel är nedre vindeln i vänstra pannloben, som hos högerhänta är centrum för talrörelserna.

Brocli [bråkk], O. J., 1818—89, norsk matematiker, fysiker och politiker. B. hade vid skilda tillfällen diplomatiska uppdrag för Sverige och Norge. Som politiker gjorde han sig känd som skandinavi st.

Brockdorff-Rantzau, U. von, f. 1869, diplomat. Som utrikesminister var B. ledare för den tyska fredsdelegationen

i Versailles, som mottog de allierades fredsvillkor. Sedan 1922 är B. tyskt sändebud i Moskva.Brock’en (Blocksberg), liögsta partiet av Harz.

Brockfåglar (Cliaradrifdse), en familj småvadare, till vilken bland annat hör strandskate-, ökenlöpare- och piparfåglar m. fl. Med B. avses ofta endast Ljungpiparen*.

Brock’haus, bekant tysk bokförläg-garsläkt. Firman ”F. A. Brockhaus” är bl. a. utgivare av det världsbekanta Brockhaus’ Conversations-lexikon.

Brock’ton, stad i Massachusetts (U. S. A.), 66,000 inv. Skofabrikation.

Brofeldt, se Aho.

Brohuvud, befästning, vars uppgift är att för egna trupper säkerställa fri förbindelse över ett vattendrag.

Broka’d, sidentyg, genomvävt med guld- el. silvertrådar.

Broken Hill [bråkn-], gruvstad i v. delen av Nya Syd-Wales, Australien.

32,000 inv. De i närheten befintliga silvergruvorna räknas som världens rikaste och producera största delen av Australiens silvermalm. B. är med en bana förbunden med Port Pirie i Syd-australien, varest malmen hyttas och silvret exporteras.

Brokig kopparmalm består av koppar, järn och svavel [CusFesSl, innehåller 63.4 % koppar; metallglän-sande i brokigt röd-blå-gröna anlöp-ningsfärger. Mindre vanlig i vårt land.

Brokspetfcsläktet (Dryobates), svart och vitbrokiga hackspettfåglar med den främre yttertån kortare än den bakre. I Sverige finnas fyra arter: Mellanspetten, som finnes endast i södra delarna av landet, samt Större, Vitrygga de och Lilla hackspetten, som finnas utbredda över hela landet.

Brom [bråm], ett icke metalliskt grundämne, hörande till saltbildar-na [F, Cl, Br, Jj. Kem. tecken

B. Atomvikt 79.9. Atomvärde 1 el. 5. — B. är en mörkbrun, tung men lättflyktig vätska (kokpunkt 59°), ångorna angripa andningsorganen. B. liknar närmast klor men verkar mindre energiskt. — B. förenas med väte till bromvätesyra [HBr]; en rykande gas, som rikligt upptages av vatten.

B.-vätesyrans salter kallas B.-metaller el. bromider. Bromnatrium [NaBr] och bromkalium [KBr] användas i medicinen som nervstillande medel, silverbromiden [AgBr] för framställning av fotografiplåtar. — B. förekommer i naturen i ringa mängd som följeslagare till klor i havsvattnets salter liksom i fasta saltavlagringar, huvudsakligen som magnesiumbromid [MgBr2].

Bromberg, polska Bydgoszcz, stad i nv. Polen nära Weichsel vid en biflod till denna. Kanalförbindelse med

Oder. Trä-, ull- och spannmålshandel. 88,000 inv. B. hörde före kriget till Tyskland.

Bromna’trium. Se Brom.

Broms. För att minska maskiners hastighet användas bromsanordningar av olika slag. Den enklaste typen av broms utgöres av en av trä eller annat material bestående klots, som med handkraft med tillhjälp av en hävstång pressas mot det hjul, vars fart skall hejdas, eller mot en särskild cylindrisk bromsskiva. Styrkan av bromsningen, som orsakas av frik-tionsmotståndet, beror av den kraft, med vilken bromsen åtdrages. Åstadkommes friktionen med tillhjälp av ett stålband, som pressas mot bromsskivan, benämnes bromsen bandbroms. Ofta sker bromsningen icke med handkraft utan på elektromagnetisk väg eller med tillhjälp av tryckluft. Sistnämnda system användes å järnvägståg vid bromsanordningar, som skötas gemensamt för samtliga vagnar i ett tågsätt. I Sverige har tidigare å järnvägståg huvudsakligen vakuumbromsen kommit till användning. För bromsningen utnyttjas därvid den tryckdifferens, som uppstår, då luft insläppes i en cylinder på ena sidan av en kolv, på vars andra sida luften är förtunnad. Under sista tiden har vakuumbromsen i allt större utsträckning ersatts av en tryckluftbroms av det i Tyskland vanliga systemet Kunze-Knorr. Tryckdifferensen åstadkommes i detta fall medelst komprimerad luft.

Bromsar (Tabani’dfe), en till tvåvingar hörande familj med fluglika arter, vars honor lia väl utvecklat sugrör ocli kunna suga blod, medan hannarna hava förkrympta mun delar. För nötkreatur besvärligast är Fäbro m-s e n, som är c :a 20 mm. lång. Regn-bromsa r äro särskilt i fuktig väderlek obehagliga. Hit hör bl. a. Blindbromsen.

Bromstcn, municipalsamhälle, s. Uppland. Förstadssamliälle till Stockholm. 2,200 inv.

Bronker, luftrör, kallas de grenar, som avgå från luftstrupen in till lungorna och där dela sig alltmer för att slutligen mynna i lungblåsorna. De grövre grenarna ha broskplattor i väggen och hållas därigenom utspända.

Bronkit, luftrörskatarr, lungkatarr, är näst snuva den vanligaste förkyl-ningssjukdomen. Av bakterier orsakad inflammation i luftrörens slemhinna framkallas ofta av avkylning.

I en del fall spelar smittoöverföring huvudrollen. Feber och hosta äro de viktigaste symtomen — det upphostade är slemmigt, ibland gråvitt, ibland mera gulaktigt. Om inflammationen sprider sig* ut i lungvävnaden följer lunginflammation. Särskilt när B. åtföljer andra kraftnedsättande sjukdomar såsom influensa, mässling, tyfus m.

fl. är risken för en sådan spridning större. Iios små barn är en luftrörskatarr också mera riskabel, men i vanliga fall går sjukdomen över på några dagar. I början av en B. kan en svettkur göra nytta. Emser-salt, en tesked i ett glas varmt vatten, är ett mycket använt medel för ”lösande” av liostan, d. v. s. för att befordra sleinavsöndringen.

Brons, metall-legering av huvudsakligen koppar (omkr. 80 %), tenn samt mindre mängder zink, bly el. antimon.

Bronsåldern. De äldsta tecknen på mänsklig kultur utgöras av stenverk-tyg. Efter stenåldern började man först använda ren koppar till verktyg, den s. k. kopparåldern. Snart lärde man sig emellertid att genom tillsats av tenn till koppar framställa brons, som hade en större hårdhet och bättre lämpade sig till eggverktyg. Inom olika länder har B. härskat vid olika tidpunkter, tidigare i Medelhavsländerna, senare i Mellaneuropa och i Skandinavien. Hos oss brukar man datera B. mellan 1800—500 f. Kr. Bronsen infördes till vårt land från sydligare länder och en hel del föremål visa också i sin dekoration tydlig påverkan från Medelhavsländernas kultur. Man använde bärnsten, harts och guld till att sira vapen och smycken, och konstskickligheten var i vårt lancl denna tid högt uppdriven. Yxor, dolkar, spännen, kammar, hals- och arm-ringar m. m. har man funnit i stort antal. Under den tidigare B. begravde man de döda i kistor av sten el. i urhålkade stockar, under det senare skedet var likbränning det vanliga. Man bedrev åkerbruk med odling av vete, korn och hirs samt jakt och fiske. Soldyrkan tycks ha varit allmänt utbredd, yxor och hjul förekomma som symbol för solguden.

Bronte [brån'ti], Charlotte, 1816—55, gift Nicliolls 1854, engelsk författarinna under pseudonymen Currer Bell. Hennes förnämsta roman är Jane Eyre, en fängslande och livfull kvinnoskildring, av en för sin tid ovanlig realism.

Brooklyn [bråk’lin] stadsdel i Newyork på v. änden av Long Island, 1,7 milj. inv. Se New York.

Brosböll, J. C. C., 1816—1900, dansk författare under pseudonymen Carit Etlar. Han var mycket populär särskilt som historisk äventyrsförfattare.

Broseliy’r, mindre häfte, ströskrift, flygskrift.

Brosk, se Bindesubstansvävnad.

Broskf iskar, en underavdelning fiskar, som ha skelettet huvudsakligen

uppbyggt av brosk, sned stjärtfena och munnen på huvudets undersida. Huden är sträv, ibland med benplattor och taggar. Gälarna, sitta i fack, som utåt mynna var för sig. Underkäken har flera rader av tänder. Sim-blåsa saknas. Till B. liöra liajfiskar och havshundfiskar.

Brottning går i allmänhet ut på att tvinga motståndarens bägge skulderblad samtidigt i marken under 10 sekunder. Vid grekisk-romersk och fransk brottning tillåtas grepp endast över höfterna, medan slag, strypgrepp, armbrytning o. dyl. äro förbjudna. Annan form av B. är s. k. fri B., turkisk B., jiujitsu m. fl. Med hänsyn till kroppsvikt indelas brottarna i tungvikt, mellanvikt (A och B) lättvikt, fjädervikt och bantamvikts-brottare.

Brouwer [braoer], A., 1605(1606?) — 1638, flamländsk målare, elev av Frans flals och Itubens. B. är en framstående folklivs- och landskapsmålare, särskilt känd för sina ined djärv komik framställda interiörer från kroglivet.

Brown [braon] — 1. R. B., 1773—1858, skotsk botanist och fysiker. B. är den, som upptäckt cellkärnan. Han har vidare upptäckt de efter lionom uppkallade Brownska molekylarrörelserna,

d. v. s. de ständiga rörelserna hos små, i en vätska uppslammade partiklar. —

2. John B., 1800—59, nordamerikansk abolitionist (motståndare till slaveriet). B. var puritan och en fanatisk rättfärdighetsivrare. ITan ledde häftiga slavuppror i Kansas men blev slutligen tillfångatagen och hängd.

— 3. Ford Madox B., 1821—1893, engelsk målare, utförde starkt realistiska historiemålningar. B. var delvis påverkad av xirerafaeliterna, men tillhörde ej deras grupp.

Browning [bra’oning]. — 1. Elizabeth Barrett-B., 1806—61, engelsk skaldinna. B. var tidigt under långa

perioder hänvisad till sjukrummet men uppehöll ständigt sin litterära verksamhet. 1844 blev hon ryktbar genom sina Poems, vilka särskilt beundrades av ltobert B. och gåvo upphov till den inom brevlitteraturen berömda korrespondens, som fördes mellan dem. De gifte sig 1846 och bosatte sig sedan i Florens. I Sonnets from the Portuguese skildrar

B. på samma gång lidelsefullt och kvinnligt vekt sin egen kärlek. A u-r o r a Leig li är en versroman, där

B. framlägger sina tankar om livet och konsten. — 2. Robert B., 1812—89, den förras make, engelsk skald. Under sin tidigare period skrev B. huvudsakligen romantiska dramer, varibland märkas Paracelsus och P i p p a P a s s e s, en dikt fylld avintensiv lyrik. Det är dock i den dramatiska monologen, som B. nått högst. Hans förnämsta dikter av detta slag äro bl' a. Men and w o m e n och The ring and t h e book. B. ut-märkes som diktare av manlig optimism och inträngande psykologi. Många av hans längre dikter äro dock ytterst svårfattliga både genom sitt innehåll och sin dunkla, avklippta stil.

Browningpistol [bra’oning-], en av den amerikanska ingenjören J. M. Browning konstruerad automatisk pistol med rexieterinrättningen i kolven.

B. användes inom svenska armén. Se Handeldvapen.

Brueghel [brö’gel], flamländsk må-larsläkt. — 1. Peter B. d. ä. (Bond-B.), omkring 1525—69, Nederländernas förnämste nationelle målare på 1500-t., en ypperlig landskaps- och genremålare.

B. är en detaljerad och skarpt iakttagande tecknare med en klar färgbehandling och en ironisk, ofta drastisk humor. — 2. Peeter B. d. y. (Helve-tes-B.), 1564—omkr. 1638, den förres son och efterföljare. Han valde gärna ämnen med djävlar, häxor o. d. och var för övrigt starkt påverkad av fadern. — 3. Jan B., (Sammets-B.), 1568 — 1625, den förres broder, landskapsmålare, arbetade tillsammans med Ru-bens men utförde även egna tavlor med utsökta landskaps- och blom- el. djurmotiv.

Brugd (Cetarhinus maximus), en upp till 15 m. lång, gråbrun till gråblå haj, som finnes i n. delarna av Atlanten och Stilla havet.

Bruges [brys;], stad i Belgien, se Briigge.

Brukner, Anton, 1824—96, österrikisk tonsättare. Hans verk ha en tung, av Wagner påverkad stil. B. har skrivit flera symfonier.

Brukssocieteten. Se Järnkontoret.

Brumaire [brymä’r], den franska re-volutionskalenderns 2:a månad (slutet av oktober—sista veckan i nov.).

B. användes ofta som benämningen på Napoleons berömda statskupp av den 18 och 19 B. år VIII (9 och 10 nov. 1799). Denna medförde direktorialför-fattningens avskaffande och gjorde Napoleon till förste konsul.

Brunbäcks färja, färjställe vid Dalälven i Polkärna socken i sö. Dalarna, där dalkarlarna under Gustav Vasas befrielsekrig 1521 besegrade danskarna.

Brunellesclii [-les’ki], Filippo, 1377— 1446, florentinsk byggnadskonstnär under ungrenässansen. B. utförde den väldiga kupolen på domkyrkan i Florens samt vissa delar av kyrkorna San Lorenzo och San Spirito. Hans förnämsta verk är Capella Pazzi, utfört i ren renässansstil. B. var en

av de första, som uppställde lagar för perspektivet.

Brunett’, mörklagd kvinna (brunt hår och bruna ögon).

Brunius. — 1. August B., f. 1879, författare, konst-, litteratur- och teaterkritiker, medarbetare i Svenska Dagbladet 1902—18 och i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 1919—24, sedan åter i Svenska Dagbladet. B. har skrivit essaysamlingar (Engelska profiler) samt komedier (N y c-keln och ringen). — 2. John B., f. 1884, den förres broder, skådespelare, filmregissör, gift med — 3. Pau-line B., f. Lindstedt, f. 1881, skådespelerska, från 1906 anställd vid Svenska teatern i Stockholm.

Brunkeberg kallas den ås, som går genom Norrmalm i Stockholm och utgör en del av en rullstensås, den s. k. Stockholmsåsen. Denna löper från öregrundstrakten till Nynäs i Södermanland. I spetsen för en bondehär besegrade Sten Sture d. ä. vid B. en dansk här 1471.

Brunkol, en brun el. brunsvart, mindre värdefull kolsort (se Stenkol), förekommande i tertiärforma-tionen. Efter kriget är Tyskland i stor utsträckning hänvisat att tillgodose sitt eget behov av bränsle från brunkolslagren. Produktionen har flerdubblats efter kriget.

Brunns- och Badorter. Brunns-drickning spelade fordom stor roll vid sjukdomsbehandling men användes numera endast vid vissa sjukdomar (gallsten, vissa magsjukdomar m. m.) Badortsbehandlingen gör nytta vid nervösa åkommor, hjärtsjukdomar, ledåkommor m. m. Jfr Bad. Angående svenska badorter erhållas upplysningar i den årligen utkommande Svenska Brunns- och Badorter.

Brunnsviks folkhögskola i Ludvika socken, Kopparbergs län, stiftades

1906 av K. E. Forsslund m. fl. B. har en första årskurs med vanlig folk-högskoleundervisning samt en andra årskurs med undervisning i huvudsakligen sociala ämnen samt tyska el. engelska. B. samarbetar med Arbetarnas bildningsförbund, som äger två representanter i skolans styrelse.

Bruno, Giordano, 1548—1600, italiensk filosof, blev dominikanermunk 1563 men lämnade klostret 1576 och förde sedan ett kringflackande liv i Tyskland, Frankrike, England och Schweiz. År 1592 lockades han förrädiskt till Venedig, greps och hölls i inkvisitionens fängelse i 8 år, tills han 1600 brändes i Rom. B. ansluter sig i sin filosofi närmast till ny-platonikerna och liävdar bl. a., att det själsliga och det materiella äro uttryck för olika sidor av den sanna verkligheten. Hans åskådning har haft stort inflytande på senare tänkare och hans framhållande av san-ningssökandet såsom en av livets ädlaste makter har verkat i liög grad inspirerande. På samma plats, där han brändes, restes 1889 hans staty, en gärd av upprättelse, som ehuru senkommen dock kanske var mer än vanligt välförtjänt.

Brunst. I samband med äggavloss-ningen inträder hos hondjuren tecken till oro, nedsatt matlust och en ökad blodtillströmning till könsorganen med slemmig, ibland (t. ex. hos hund) blodblandad flytning. Parningsbegä-ret är starkast mot slutet av B. Om befruktning ej äger rum, inträder B. med mellanrum av 3—4 veckor hos husdjur. Under mellantiden tillåta hondjuren icke parning.

Brunsten (Pyrolusit) är ett svart avfärgande manganmineral [kem. formel MnOaJ, som för skilda ändamål kommer till användning i den kemiska industrien.

Brunört (PruneFla vulga’ris) är en i Sverige vanlig ört med äggrunda blad och blåa, läppformade blommor i huvudlik samling.

Brushane (PavonceFla pu’gnax), en till snäpporna hörande vadarfågel av 25—30 cm. längd, llonan är gråbrun med mörkare fläckar och ljusare översida. Hannen har liknande färgteckning, och under parningstiden maj— juni har den runt halsen en yvig fjäderkrage av växlande färg, ofta me-tallglänsande. Denna tid utkämpa hannarna heta, ehuru ofarliga strider med den raka, trubbiga och ganska svaga näbben. B. finnes i hela Sverige och häckar i träskmarker.

Bru’silov, Aleksej, f. 1853, rysk general. Under världskriget en av de främsta befälhavarna inom ryska armén.

B. ledde sista stora offensiven under Kerenskis regering. B. blev 1920 chef för sovjetregeringens arméer.

Brussa, stad i mindre Asien, s. om Marmarasjön. 110,000 inv. Minnen från en storhetstid under 1300- och 1400-t. Sidenspinnerier och utförsel av råsiden till Lyon.

Brutal, hänsynslös, rå.

Brutto. Ordet B., vars betydelse närmast kan återges med orden ”utån avdrag”, ingår i en hel del sammansättningar såsom bruttovikt, som innebär, att i den uppgivna vikten ingår ej blott själva varans vikt utan även emballagets, bruttovinst, som innebär, att inga avdrag för omkostnader gjorts, och många andra.

Bru’tus, namn på flera ryktbara romare. — 1. Lucius Junius B., enligt traditionen skapare av den romerska republiken. Han genomdrev förjagandet av Roms siste konung, Tarqui-nius Superbus, varefter han blev ut-

nämnd till konsul. — 2. Marcus Ju-nius B., omkr. 79—42 f. Kr., ”den siste kämpen för Roms frihet”, var en fanatisk anhängare av den republikanska styrelseformen. Han omfattades av Ccesar med stor välvilja men förmåddes att deltaga i en sammansvärjning mot Cassar och i mordet på denne (44 f. Kr.). B. deltog därefter i de inbördes striderna men blev vid Fi-lippi slagen av Antonius och Octavia-nus 42 f. Kr., varefter han begick självmord.

Bruxelles [brysälF], Belgiens huvudstad, se Bryssel.

Bruyere, Jean de la, se La Bruyére.

Bryan [bra’jn], W. J., 1860—1925, amerikansk advokat och politiker. Han blev upprepade gånger uppställd som presidentkandidat och var Wil-sons statssekreterare till 1915. Gjorde sig känd soin freds- och nykterhets-vän samt väckte 1925 uppseende genom sitt av bokstavstroende religiositet dikterade uppträdande mot utvecklingsläran.

Briigge, franska Bruges [brys;], ålderdomlig stad i nv. Belgien, 15 km. från kusten. 54,000 inv. B. hade sin stora blomstringstid på 1200—1400-t., då staden var den hanseatiska och den italienska handelns mötesplats. På grund av konkurrens från andra, bättre belägna handelsstäder har B. trots förbättrade kanalförbindelser ej kunnat återvinna något av sin forna makt utan är nu känd som de medeltida minnenas stilla stad, vars mest utmärkande förvärvsgren är spets-knyppling.

Bryggeri. Se Maltdryckstillverk-ning.

Brylling, personer, vars förfäder i tredje led äro syskon, alltså kusiners barnbarn. B. kallas även fyrmänning.

Brynhild, den mest frejdade sköldmön i de germanska sagorna (Vols-ungasagan).

Brynja, nordisk vapendräkt, sammansatt av små över varandra fastade stålplattor.

Briinn, tjeckiska Brno, Tjeckoslovakiens näst största stad, belägen i Mähren. 220,000 inv. varav 90,000 tyskar. Viktig handels- och industristad med stor fabrikation av yllevaror och maskiner. Tekniska högskolor, universitet.

Bryofy’ter, se Mossor.

Bryologi’, läran om mossorna.

Brysk, häftig, ovänlig, tvär.

Bryss’el, franska Bruxelles [-[bry-sälF],-] {+[bry- sälF],+} Belgiens huvudstad, vid Scliel-des biflod Senne. Med förstäder

790,000 inv., övervägande fransktalande (jfr Belgien). — B., som i sina äldre, flamländska stadsdelar omkring Senne har bevarat sin medeltida prägel, har t), därom ovanför dalkanten ut-vecklats till en modern storstad med praktfulla byggnader, breda bulevar-der och vackra parker. B., som är det tätbefolkade Belgiens viktigaste järnvägsknut samt dessutom har goda kanalförbindelser, är en av det europeiska fastlandets viktigaste handelsstäder och har utvecklat en betydande industri (textilvaror, automobiler etc.). En särskild plats inom produktionen intar spetstillverkningen, som i B. och omgivningarna bedrives av tusentals familjer. B. hör också till Europas kulturcentra med rikt vetenskapligt och konstnärligt liv, universitet och talrika muséer av skilda slag. — B :s historia går tillbaka till före 1000.-t. Under världskriget besattes B. av tyskarna i aug. 1914, blev därefter residens för den tyske generalguvernören över Belgien, till dess staden utrymdes i nov. 1918.

Brysselkål. Se Kål.

Brysselmattor. Se Mattor.

Bryssclspetsar. Se Spetsar.

Bry te, ursprungligen fornnordisk träl, vilken hade överinseende över de andra trälarna på en gård. Senare, efter träldomens avskaffande, liktydigt med förvaltare, rättare.

Brytningsindex, fys., ett mått på ett ämnes ljusbrytningsförmåga. Se Ljus-brytning.

Bråck uppstår, när ett av kroppens inre organ tränger ut ur sin hålighet genom en lucka i väggen. Vanligen är det fråga om utträngande av bukorgan (i synnerhet tarmslyngor) i ljumsktrakten el. i naveln. B. synes då som en utbuktning av huden, vilken oftast försvinner i ryggläge. Vid inklämning av B., som kan uppstå t. ex. vid en kraftig kroppsansträngning, uppstår svåra smärtor och B. går ej längre att skjuta tillbaka. Operation kan, om den företages i tid, häva inklämningen, vilken, om den får fortbestå, för till döden. Genom att hålla broeket intryckt med ett bråckband kan man minska besvären av bråcket. Numera torde operativt borttagande av B. i allmänhet vara att föredraga, då operationen är så gott som ofarlig.

Bråckband består av en överklädd stålfjäder med en puta (pelott) i spetsen, som fastspännes, så att fjädern, omfattande kroppen, trycker putan mot bråckporten. B. kan endast användas på inskjutbara bråck och måste vara avpassat så, att putan fullständigt och utan att glida täcker över bråckporten. Ett illa passande

B. gör mera skada än nytta; ofta nog kan en lagom avböjning av pelotten vara tillräcklig för att göra bandet passande.

Bråk betecknar i motsats till hela tal sådana tal, vilka bestå av delar av enheter (el. hela tal plus ,delar

av enheter). 11 är ett helt tal, ^1/^ (=l4/7) är ett bråk. Det tal, som anger delarnas antal, kallas t ä 1 j a r e (står ovanför bråkstrecket); det tal, som anger delarnas slag, kallas n ä m-nare (står under bråkstrecket). Är nämnaren 10, 100 el. 1,000 o. s. v. kallas

B. för decimalbråk. Sådana B. bruka anges med tillhjälp av decimalkomma:

100' ' 1,000' tal och bråk kallas gemensamt rationella tal i motsats till irrationella tal.

Bråspel, inrättning, som användes för uppvindning av ankare å fartyg.

Bråvalla hed låg troligen i närheten av Bråviken. Där stod enligt fornnordiska sagor ett slag mellan Harald Hildetand och Sigurd Ring.

Bråviken, 45 km. lång östersjövik, i n. begränsad av Kolmårdens förkast-ningsbrant; vid dess ända utmynnar Motala ström.

Bräcke, municipalsamhälle i sö. Jämtland. 1,300 inv. Järnvägsknut.

Bräckvatten, svagt salthaltigt vatten, företrädesvis förekommande vid flodmynningar och i instängda havsvikar med rikligt tillflöde av sötvatten.

Brädspel, gammalt spel med brickor och tärningar på ett fält, markerat med 24 ”tungor”. Varje spelare har 15 brickor, som flyttas över tungorna lika många steg, som tärningskasten utvisa. Om motspelarens brickor ligga i vägen, få de efter vissa regler utslås. Den, som snabbast får brickorna fram till målet, där de för övrigt kunna ordnas på olika sätt, har vunnit.

Bräer, norsk benämning på jöklar el. glaciärer*.

Bräken användes som namn på flera ormbunkssorter, Filices*, Pteris*.

Bränng;las, konvex lins, som sam-manbryter solstrålarna till en punkt (brännpunkten) och därvid åstadkommer stark upphettning.

Briinning;ar. Där vågor hämmas av friktion mot botten, stjälpa vågkammarna över i rörelsens riktning och slå mot stränder el. andra mötande hinder. B. verka därvid omgestaltande på stränderna, uppkasta strandvallar el. utmodellera abrasionsplan.

Brännkyrka, numera församling i Stockholms stad. År 1518 segrade svenskarna här, anförda av Sten Sture

d. y., över den danske konungen Kristian II.

Brännmaterial. Se respektive slag av B. (Ved, Kol, Torv, Gas etc.)

Brännmärkning:, ett straff, bestående i inbrännandet av ett märke på brottslingens kropp. B. förekom redan under romartiden och användes mycket under medeltiden. Brännpunkt el. fo’kus, fys., den punkt, 1 vilken parallellt infallande ljusstrålar (el. deras förlängning) sammanbrytas efter att ha gått genom en lins el. återkastats från en buktig spegel. Avståndet från linsen el. spegeln till B. kallas brännvidd el. foka’ldistans.

Brännskador behandlas i lättare fall, då huden endast är rodnad, med kalk-liniment, pudring med talk el. dyl. I svårare fall med sårbildning fordras läkarbehandling. Renlighet (rena förbandsartiklar, såret får ej beröras med fingrarna etc.) är som alltid vid sårbehandling av vikt. Förbränning av mer än en tredjedel av kroppsytan är alltid livsfarlig.

Brännspegel, fys., en spegel med in-åtbuktad yta, från vilken parallellt infallande ljusstrålar återkastas mot brännpunkten.

Brännstål, även kallat cementstål.

B. framställes av mjukt järn, vars kol-halt ökas genom glödgning tillsammans med kolpulver.

Bränntorv uppkommer genom långsam förmultning av växtdelar vid otillräcklig syretillgång. Bränntorvsmos-sarna äro bildade ur sjöar, som växt igen, eller på vattensjuk fastmark, som gen om invandring av torvbildande växter (starrarter, mossor etc.) för-sumpats. Se vidare Torvindustri.

Brännvin, blandningar av etylalko-hol och vatten, eventuellt med tillsats av särskilda smakämnen. Se vidare Alkohol, Brännvinsförsäljning och Brännvinstillverkning.

Brännvinsförsäljning. Se Rusdrycks-försäljning.

Brännvinskontrollör, av staten anställd person, vars uppgift är att vid ett bränneri övervaka brännvinstillverkningen. En överordnad ställning intaga överkontrollörerna vid brännvinstillverkningen, vilkas tjänstgö-ringsområden omfatta ett flertal brän-nerier. Jfr Brännvinstillverkning.

Brännvinstillverkning. Den i Sverige tillverkade kvantiteten brännvin uppgick under tillverkningsåret Vio 1923 —3% 3924 till i runt tal 25,300,000 liter av normalstyrka el. 50 % alko-hollialt vid 15° C. Av denna kvantitet kom 15,200,000 liter på lantbruksbrän-nerierna, som voro 108 till antalet,

44,500,000 liter på 8 jästfabriker och 5,000,000 liter på de i gång varande 7 sulfitspritfabrikerna. Som råmaterial för tillverkningen vid lantbruksbrän-nerierna samt vid jästfabrikerna, där dock jästen är huvudprodukten, har använts sammanlagt något över 17 milj. kg. spannmål, nära 600,000 hl. potatis, något över 9.5 milj. kg. melass samt mindre kvantiteter betor och gråstärkelse. Brännvinstillverkningen i Sverige regleras genom förord-

ningen den 11 okt. 1907 med däri senare gjorda ändringar. Enligt 1 § 4 mom. brännvinstillverkningsförord-ningen får tillverkning av brännvin icke utan särskilt av Kungl. Maj :t lämnat tillstånd äga rum i bränneri, som anlagts el. nyinrättats efter den 1 juli 1917, el. ånyo påbörjas i bränneri, där tillverkningen tidigare nedlagts och ej återupptagits före den 1 juli 1917. Brännvinstillverkning utan tillstånd är belagd med strängt straff. Även innehav av olovligen tillverkat brännvin kan medföra ansvar. Allt inom landet tillverkat brännvin skall, såvida det ej utföres ur riket el. försäljes till partihandlare med skattefri sprit, försäljas till partihandlare med rusdrycker

d. v. s. för närvarande aktiebolaget Vin- och Spritcentralen (jfr Rus-drycksförsäljning). Kontrollen över brännvinstillverkningen i riket utövas av kontrollstyrelsen genom styrelsen underställda överkontrollörer och kontrollörer. Kontrollens uppgift är delvis av social art — tillsyn över att brännvinet icke kommer i obehörigas händer — dels av fiskalisk art. Brännvinstillverkningen är nämligen belagd med skatt, som utgår med 65 öre för liter brännvin av normalstyrka. Skattefritt är dock det brännvin, som tillverkas i bränneri, där allt det tillverkade brännvinet utföres ur riket, försäljes till partihandlare med skattefri sprit el. i föreskriven ordning såsom motorsprit el. användes i tillverkarens egen rörelse. Därjämte kan skatte-restitution i vissa fall erhållas.

Brännvinstillverkningsskatten inbragte under budgetåret 7? 1923—1J% 1924 nära 14.5 milj. kronor. Jfr Alkohol.

Brännässla, se Urtica.

Bräsch, skada å befästningsverk, uppkommen genom beskjutning el. sprängning; lucka i försvarslinje.

Bräss. Se Tliymus.

Bröder. Det gemensamma livets B. stiftades i slutet av 1300-t. av en borgare i Nederländerna, Gerard Groote. Medlemmarna av brödraskapet avlade ej livstidslöften men levde tillsammans som i ett kloster och ägnade sig åt andaktsövningar och studier. De försörjde sig med hantverk, avskrivning av böcker o. dyl. Liknande anstalter upprättades även för kvinnor (systrar) och rörelsen sprid-des framför allt i Tyskland. Till brödraskapet hörde bl. a. Thomas av Kem-den och Johan Wessel. Under reformationstiden utslocknade rörelsen.

Brödfruktträdet (Artocar'pus in-ci'sa), ett stort, högt träd med parflikiga blad och stärkelserika, knottriga, barnhuvudstora frukter. Dessa ätas rostade i skivor el. malas till mjöl. B.finnes i varma länder. En annan art, ostindiska brödfruktträdet (A. uste-grifo'lia) har mera avlånga frukter samt ger även kautschuk och harts.

Brödnötträdet (Brosimum alicast-rum), ett träd med lancettformade, ständigt gröna blad och gula blommor. B. förekommer i Mellanamerika. Dess frön utgöra ett för infödingarna viktigt födoämne. Från B. erhålles vidare kautschuk.

Brögger, W. C., (f. 1851), norsk geolog, vilken en tid var professor vid Stockholms Högskola och sedermera i Oslo. B. är särskilt känd för petro-grafiska undersökningar inom Oslo-området men har även utfört banbrytande arbeten inom andra grenar av geologien.

Brömsebro, bro över Brömsebäck, numera utgörande gräns mellan Kalmar och Blekinge län. B. var fordom gräns mellan Sverige och Danmark. 1541 slöto de båda rikena ett förbund på 50 år i B. 1645 ingingo samma länder fred i B., varvid Sverige fick Gotland, Jämtland, Härjedalen, ön ösel, Halland på 30 år samt tullfrihet i Öresund.

Bröstarvingar, efterlevande barn el. deras avkomlingar.

Bröstben, ett platt, avlångt ben, vid vilket revben fästa framtill å bröstkorgen. Det avslutas med det i maggropen nedskjutande svärdformiga utskottet.

Bröstböld, varbildning, som i regel uppträder endast hos digivande kvinnor och beror på invandring av bakterier från sår å bröstvårtorna. Varbildningen öppnas genom insnitt. Noggrann renlighet och uttömning av brösten verkar förebyggande. Sår å vårtorna kunna behandlas med svag lapislösning.

Bröstdroppar, se Roséns bröstdroppar.

Bröstgången är kroppens största lymfkärl och leder lymfan från bukinälvorna och nedre kroppshalvan in i vänstra nyckelbensvenen.

Bröstkakor med opium erhållas å apotek utan läkarrecept, verka host-stillande och tagas 1 å 2 st. 3 till 6 ggr dagligen.

Bröstkatarr, se Luftrörskatarr.

Bröstkorgen består hos människan av 12 bröstkotor och från dessa utgående 12 revben, som framtill fästa vid bröstbenet medelst mjukare och böjligare ändstycken av brosk.

B. omsluter och skyddar brösthålan.

Bröstkörteln är hos kvinnan uppbyggd av 20—30 druvformiga lober, som tömma sig i vårtan genom ett 10-tal mjölkgångar. Bland däggdjuren ha endast apor och flädermöss (utom människan) mjölkkörtlar å

bröstet, övriga däggdjur ha dessa organ å buken.

Bröstsaft, Linctus pectoralis, innehåller bl. a. Roséns bröstdroppar och kräkrotsirup.

Bröstvärn, skydd i ett befästningsverk, huvudsakligen avseende att förhindra det eldgivande manskapets utsättande för fiendens eld.

Bröt-Anund, se Anund.

Bubon’, ansvällning av lymfkörtlarna i ljumskvecket, orsakad av inflammation å benen el. å könsorganen. I senare fallet är orsaken vanligen mjuk schauker, och läkarbehandling är i så fall påbjuden i lag. Jfr Könssjukdomar.

Buch [bokh], Leop. v., 1774—1852, berömd tysk geolog, har bl. a. skrivit en reseskildring från Sverige och Norge.

Buchanan [bjuksen’en]. — 1. James

B., 1791—1868, Förenta Staternas femtonde president, 1857—1861. B. var anhängare av det demokratiska partiet; under hans presidenttid skärptes i hög grad motsättningarna i slavfrågan, vilka några månader efter hans avgäng ledde till inbördeskrig. — 2. sir G. W.

B., f. 1854, brittisk diplomat, 1903 minister i Sofia och 190S i Haag samt 1910—18 sändebud i Petrograd. B. bidrog mycket till att trygga den engelsk-ryska alliansen. 1919—21 var

B. engelskt sändebud i Rom.

Buchara, se Bokhara.

Bucha’rin, N. I., f. 1879, rysk kommunist, ledamot av Leningrads sovjet efter revolutionen i inars 1917, av allryska centrala exekutivkommitténs presidium efter novemberrevolutionen s. å. samt av det kommunistiska partiets centralkommitté.

Buchholtz, J., f. 1882, dansk författare, känd för sina originellt humoristiska skildringar av dansk småstads-miljö (Egholms Gud, Urolige H j e r t e).

Buehner, Edv., 1860—1917, tysk kemist, Nobelpris 1907 för biologisk-kemiska undersökningar och upptäckt av den cellfria jäsningen.

Buck’au, det första större rotorfar-tyget, vilket 1925 företog provturer bl. a. till England och Sverige.

Buckingliam [bak’ingssm], engelsk adelstitel, given åt kungafavoriter av olika släkter. Bland dem märkas: — 1. George Villiers, hertig av B., 1592— 1628. Han stod i gunst hos Jakob I och blev sedan Karl I :s nära nog alls-mäktige favorit. Som sådan bidrog han till att ytterligare öka missliällig-heterna mellan konungen och parlamentet. B. blev lönnmördad av en fanatisk puritan. — 2. George Villiers, hertig av B., 162S—87, den förres son, Karl II :s gunstling. Han bidrog verksamt till restaurationen 1660. 166S —74 var han medlem av Cabalministä-ren. Såsom svar på ett satiriskt angrepp från Drydens sida skrev lian en kvick komedi, The Rehearsal.-3. John Sheffield, earl av Mulgrave, hertig av B. och Norinanby [-[nå^nsen-bi],-] {+[nå^nsen- bi],+} 1648—1721, drottning Annas favorit och minister. B. var anhängare av torypartiet.

Buckingham Palace [bak’ing8ein pselFes], de kungligas residens i London, uppfördes 1703 av hertigen av Buckingham och såldes till Georg III 1761. B. har senare undergått restaurationer. Det inrymmer ett stort tavelgalleri.

Buckle [bakl], 1821—62, H. T., engelsk historieförfattare. I Engelska civilisationens historia gör lian gällande, att det är allmänna förhållanden, såsom miljö, ekonomi, klimat o. d., som avgöra utvecklingen och ej exempelvis det personliga el. de moraliska idéerna.

Bucolica, dikter av Vergilius.

BuMapest, Ungerns huvudstad, bestående av den äldre staden Buda pä den v. Donaustranden och en nyare Pest på den ö, förenade genom 6 broar. 930,000 inv. B., som är centrum för Ungerns både andliga och materiella kultur, har genom ett ståtligt utbyggt, strålformigt utgående järnvägsnät samt genom flodfarten pä Donau

förbindelse med landets alla delar och har utvecklats till en handels- och industristad av stor betydelse (kvarnar, maskinverkstäder, varv). Universitet, högskolor och museer. Av inv. äro omkr. % ungrare, resten huvudsakligen judar, som behärska största delen av stadens handel och industri.

Buddlia, skaparen av Buddismen. —

B. var ursprungligen en hederstitel, som gavs åt den indiske filosofen Götarna (omkr. 560—4S0 f. Kr.), och under vilken han senare blivit känd. B. tillhörde en rik och förnäm släkt från n. Indien. Redan tidigt sysselsatte sig B. med tankar på en frälsning från det jordiska lidandet. Efter andliga betraktelser och asketiska botövningar vandrade B. vid 36 års ålder ut i världen för att förkunna sin lära.

I 44 år genomströvade han n. Främre Indien och verkade för spridandet av buddismen.

Buddismen är en indisk frälsnings-religion, som förkunnades av filosofen Gotama (omkr 560—480 f. Kr.), vilken senare fick benämningen Bud-dha (”den upplyste”). Enligt B. är livet ett enda lidande, vars upphov är livstörsten. För att undslippa detta lidande liksom själavandringens förbannelse skall människan kuva sitt livsbegär, men detta skall ske inifrån genom betraktelser och ej genom över-

driven askes. Efter detta livet ingår den så förberedde i ”nirvana” el. utslocknandet, d. v. s. den fullständiga vilan. Anhängarna av B. organiserades i asketförsamlingar, där de levde ett enkelt och åt andliga betraktelser ägnat liv. B. saknar i sin ursprungliga form ett verkligt gudsbegrepp. Från n. Indien fördes B. till närliggande länder (från omkr. 250 f. Kr.), men ofta i ändrade former. En-sådan är ”mahayana”, en populärreligion med föreställningar bl. a. om himmel och helvete, i motsats till den ursprungliga B., ”hinayana”. Mahayana fördes till Kina och senare till Korea, Japan och Tibet. I själva Indien lever B. endast kvar i Bortre Indien och på Ceylon.

Budget, sammanställning av de för ett kommande år beräknade utgifterna och inkomsterna inom en stat el. en kommun. Budgeten är sålunda att beteckna såsom en husliållningsplan för det kommande året. Den officiella benämningen för svenska statsverkets budget är riksstaten, till vilken förslag av Kungl. Maj :t framlägges för varje års riksdag genom statsverksproposi-tionen. Jfr Budgetår.

Budgetår, den tidsperiod, för vilken en budget beräknas. Svenska statena budgetär omfattar sedan den 1 juli 1923 tiden från och med den 1 juli ena året till och med den 30 juni följande år.

Budkavle, trästav, som fordom sändes runt bland befolkningen för att mana till uppbåd (vid krig, ting etc.).

B. voro märkta på olika sätt alltefter vad kallelsen gällde.

Budoa’r, (fr. boudoir), mindre rum el. salong, tillhörande en dam.

Budweiss (tjeckiska Budejovice), stad i s. Böhmen, Tjeckoslovakien.

44,000 inv., varav 40 % tyskar. Betydande handels- och industristad, tillverkning av lervaror, blyertspennor m. m.

Buén, And. J., f. 1864, norsk socialdemokratisk politiker. B. var stor-tingspresident 1919—21 och Arbetarpartiets ledare 1915—21.

Buc’nos A’ires. — 1. Argentinas huvudstad och Sydamerikas största stad vid La Plata-viken inom ett förbunds distrikt, på landsidan omgivet av provinsen B. (jfr nedan). 1,800,000 inv. B. har numera fullkomligt karaktären av en europeisk storstad med ståtliga offentliga och enskilda, byggnader och en intensiv trafik på ett rätvinkligt system av några breda bulevarder och ett otal trånga gator. B :s hamnförhållanden äro av naturen ogynnsamma, men genom uppmudd-ringar och dyrbara dockanläggningar har staden kunnat utvecklas till Sydamerikas främsta hamnstad, somåret före kriget mottog 42 linjers fartyg från Europa ocli Nordamerika. I

B. sammanlöpa också ett dussin stora järnvägar med ytterligare förgreningar inåt landet, vilka tillföra hamnen huvuddelen av landets exportvaror: spannmål, kött, hudar. Industriella anläggningar av skilda slag sysselsätta närmare 200,000 arbetare. B. är också Argentinas kulturella centrum med universitet och många vetenskapliga institutioner, muséer och stora teatrar. — B. (= ”lyckliga vindar”) grundlädes 1535 av Mendoza, blev vid

frihetskriget 1816 La Plata-staternas, sedermera Argentinas huvudstad. — 2. Provins (= stat) i förbundsrepubliken Argentina. 300,000 kvkm., 2.3 milj. inv. Residensstad La Plata, 150,000 inv. Sädesodling och boskapsskötsel för export av kött och hudar.

BufFalo, stad i New York (U. S. A.),

507,000 inv. Stor industri- och handelsstad. Huvudsakliga handelsvaror: kol, spannmål och boskap. Petroleumraffinaderier, järn- och maskinverkstäder.

Buffalo Bill, se Co dy.

Buffel (Buffelus), nötkreatursläkte med kraftiga och vid roten mycket breda horn, korta, kraftiga ben och sparsam hårbeklädnad. B. leva särskilt i sumptrakter och äro skickliga simmare. Afrikansk B. (B. caf-fer) är till färgen svart och har en skulderhöjd av något över 1.5 m. samt har utstående öron med nedhängande liårfransar. Förekommer sparsamt i s. och mellersta Afrika. Indisk B. är något större än föregående, har gråsvart till svart färg och upp till

2 m. långa horn. Finnes vild i Indien och användes sedan urminnes tider därstädes som husdjur. Jfr Bison.

Buffelgräs (BiVchloe dactyloFdes), ett å Nordamerikas prärier växande, värdefullt fodergräs.

Buffert. En el. två buffertar anbringas vid järnvägsvagnarnas kortsidor för att mildra de stötar, som i vagnarnas längdriktning kunna träffa dessa. B., vars yttersta del utgöres av en plan el. kupig sldva, måste för detta ändamål vara fjädrande. Användes en B., placeras den i vagnens mittlinje, användas två, placeras de på ömse sidor om mittlinjen lika långt från denna. Om B:s placering finnas internationella överenskommelser.

Buffertstat, vanligen beteckning för stat, som genom sitt läge bildar skydd för annan stat mot en mäktigare stats befarade angrepp.

Buifo, it., komisk, ex. opera b u f-f a, b u f f o-a r i a.

Buffon [by fång], G. L. L., 170 (— 88, fransk naturforskare, en av dem, som tidigast frigjorde sig från teolo-

giska föreställningar (särskilt synda-flodsmyten) vid försöken att tyda jordskorpans bildningar. B :s uppfattning, att jorden från glödande tillstånd hade genom avkylning erhållit sin fasta skorpa, liksom även hans framställning av jordskorpans senare förändringar och det organiska livets utveckling ha spelat en stor roll i vetenskapens senare historia.

Bug, mindre sydrysk flod, utfallande i Svarta havet på v. sidan om Djneprs mynning.

Bugge, E. S., 1833—1907, norsk språk- och litteraturforskare, 1866 professor vid Oslo universitet. B. har bedrivit forskningar i flertalet indoger-manska språk samt tolkat fornnordiska runinskrifter.

Buk. Se Bukhålan.

BiFkarest, Rumäniens huvudstad,

350.000 inv. Universitet, starkt befäst.

Buke^alos var namnet på Alexander den stores springare.

Bukhinna. Se Bukhålan.

Bukhinneinflammation (Peritoni't) orsakas av bakterier, som inkommit i bukhålan vanligast från en blindtarmsinflammation, från ett brustet mag- el. tarmsår el. dyl. B. kännetecknas vanligen av feber, smärtor i buken och ömhet för tryck, kräkningar m. m. Operation fordras fortast möjligt och vid en över hela bukhålan utbredd B. äro utsikterna att gå igenom små. Är B. begränsad till ett mindre område äro utsikterna bättre. Om operation ej kan utföras, behandlas med isblåsa på buken, flytande föda och smärtstillande medel.

Bukhålan begränsas bakåt av länd-kotorna, på sidorna och framåt av bukmusklerna, uppåt av mellangärdet, nedåt av bäckenet. Hålan är beklädd av en glatt hinna, bukhinnan, som också överdrager bukorganen, lever,

magsäck, tunn- och tjocktarm, bukspottkörtel, mjälte m. m.

Buko'lisk, tillhörande lierdelivet. — Bukolisk dikt, herdedikt el. idy 11. — Bu koliker, herdediktare.

BukowFna, före världskrivet österrikiskt kronland, nu tillhörande kungariket Rumänien, 10,000 kvkm.,

800.000 inv. (däribland 275,000 rumä-nier, 170,000 tyskar, 100,000 judar); huvudstad Czernovitz.

Bukspottkörteln sitter fästad å bukhålans bakre vägg i liöjd med andra ländkotan. B. mynnar i tolvfingertar-men och den avsöndrade saften medverkar i niatsmältningsarbetet (sönderdelar fett, äggvita och stärkelse). Från en del områden av körteln, de s. k. langerlianska öarna, bildas sockeromsättningen reglerande ämnen. Jfr Insulin.

Buksvampar (Gasteromycetes) ha en fruktkropp, inuti vilken sporerna 300

bildas från basidier. Då sporerna mognat, spränges fruktkroppens vägg, så att de bli fria. Iiit liöra bl. a. röksvampar, stinksvampar, rottryfflar m. fl.

Buktaleri har sitt namn av att man fordom trodde, att orden frambringades i buken. I själva verket består

B. i att man talar med orörliga läppar och ansiktsuttryck samt dov röst.

Bulga'rien, kungarike på Balkanhalvön, gränsar i ö. till Svarta havet, i s. till Turkiet och Grekland, i v. till Albanien och i n. till Rumänien.

100,000 kvkm., 5.0 milj. inv. Huvudstad Sofia, 150,000 inv. — Genom Balkans bergskedja, som går genom B. från v. till ö., delas landet i en nordlig och en sydlig del. Den n. delen utmärkes av ett kontinentalt klimat med skog-klädda bergssluttningar i s. och ett stäppartat slättland fram mot Donau, som djupt nedskuren bildar landets n. gräns. S. B. är delvis bergigt, delvis småkuperat och gynnas av ett milt medelhavsklimat, som möjliggör odling av vin, frukt, tobak förutom givande åkerbruk och boskapsskötsel. Befolkningen utgöres till % av bulgarer, resten är övervägande turkar, bosatta i landets ö. del. Bulgarerna äro ursprungligen en möngoloid folkstam, som från trakten av Volga inträngt i

B. och där antagit slaviskt språk. — Historia. Det första bulgariska riket (G79—1018) hade sin största blomstringsperiod under kha-nen Simeon, som förklarade sig för tsar. Efter många förödande strider med det östromerska riket erövrades

B. emellertid av detta. Med Serbiens hjälp gjorde sig n. B. fritt och så bildades det a n d r a bul g ar i s k a riket (1187—1393). År 1393 kom B. under det turkiska väldet. Efter ryskturkiska kriget 1877—78 blev B. på grund av Berlinkongressens beslut ett självständigt furstendöme (1878 —1908), dock skyldigt att erlägga tribut till Turkiet. Under denna tid slöt sig öst-Rumelien till B. Vid en revolution i Turkiet 1908 förklarade sig B. för ett självständigt konungari-k e. Under världskriget ingick Bulgarien ett förbund ined centralmakterna. Serbien erövrades, och Rumänien tvangs att i freden i Bukarest avstå från Dobrodja. Emellertid hade kriget medfört en stark utmattning, och 1918 undertecknade B. ett fredsfördrag med de allierade, som ledde till freden i Neuilly f. å. Freden i Bukarest upphävdes och B. tvangs att avrusta. 1920 ingick B. i N. F.

Bull, se John Bull.

Bull, Ole, 1810—80, norsk violinist, mycket beundrad av sin samtid. Bland hans arbeten märkas S ä t e r j ä n-t a n s söndag.

BulFa, lat., ursprungligen namn på den kapsel, som inneslöt sigillet på en skrivelse. B. övergick senare till att beteckna själva skrivelsen. En påvlig

B. skrevs på latin på pergament. — Bull a'r i u m, en samling påvliga B.

Bulldogrg se Hundraser.

Bulleti'ii, rapport, redogörelse, som regelbundet avgives; ofta även beteckning för vetenskaplig tidskrift.

Bulva'n. — 1. En av trä el. tyg förfärdigad orre el. tjäder, som användes vid jakt för att locka fåglarna inom skotthåll. — 2. En person, som skenbart uppträder självständigt men i själva verket företräder och handlar för en annans räkning.

Bulwer [bo'lloe], E., lord Lytton, 1803—73, engelsk författare och liberal politiker. Medlem av parlamentet 1831 och kolonialminister 1858. Mest populär var B. som historisk författare (Pompeji sista dagar m. fl.).

Bumerang.

Bumerang;,, kastvapen, som brukas av australiska infödingar. B., som göres av trä, är platt och böjt. Skickligt slungat, vänder B. tillbaka i en båge mot kastaren.

Bunden stil, en benämning på vers till skillnad från prosa, "obunden stil".

Bundesrat [bo'n-], ty., förbundsråd. Nordtyska förbundets och senare Tyska kejsarrikets olika staters (regeringars) gemensamma representation kallades B. 1919 ändrades namnet till Reichsrat. — B. kallas första kammaren i republiken Österrike. — B. är i Schweiz den högsta verkställande makten.

Bungalow [böng'alå], ostindisk beteckning på primitivt lanthus.

Bunkerkol, kol för en ångares eget behov.

Bunsen, R. W., 1S11—99, tysk fysiker och kemist. Upptäckte tillsammans med Kirchhoff spektralanaly-sen. Den s. k. bunsenbrännaren och bunsenelementet jämte andra fysikaliska apparater ha uppfunnits av B.

Bunsenbrännaren, tekn., användes för att på laboratorier erhålla en ej sotande, het gaslåga. Detta åstadkommes i B. därigenom, att gasen uppblandas med lämplig kvantitet luft, som insläppes genom hål i sidorna påett rör, innan gasen antändes vid dettas mynning. Likartad anordning finnes på gasspisar ocli i gaslampor med glödstrumpor.

Bunyan [baiTjen], John, 1628—88, engelsk författare. Han tillhörde en nonkonformistisk församling och framträdde under Cromwells tid som folkpredikant. Under religionsförföljel-serna efter restaurationen 1G60 sattes

B. i fängelse, där han tillbragte nära tolv år. Under denna tid påbörjade han sin berömda allegori Kristens resa, vilken senare översattes till de flesta språk.

Buonarro'ti, se Michelangelo.

Bura'ner, beteckning i Sibirien för vinterstormar med stark snödrift.

Burseus, Andreas, 1571—1G4G, framstående kartograf och det svenska lantmäteriets organisatör och förste chef.

Buren, M. van [fasn bio'rin], 1782 —1862, Förenta staternas åttonde president (1836—1840). B. var anhängare av demokraternas parti.

Bure'us, Johan, 1568—1652, svensk vetenskapsman. Han var riksarkivarie, riksantikvarie och kungl. bibliotekarie samt därjämte fornforskare och grundläggare av runologin.

Burgenland, ett område vid gränsen mellan Österrike och Ungern, som förut tillhörde Ungern, men som genom freden i Trianon (1920) tillerkändes Österrike. Efter verkställd folkomröstning återställdes den inom

B. liggande staden ödenburg jämte område 1921 till Ungern. Den österrikiska provinsen B. omfattar 4,000 kvkm. med 290,000 inv. Jordbruk, brunkol.

Burgkmair [bo'rkmajr]), H., 1473— 1531, tysk målare och träsnittsteck-nare från Augsburg, en av renässansens första representanter i Tyskland. Bland B:s arbeten märkas altartavlor, porträtt samt träsnitt.

Burgos, huvudstad i provinsen Bur-gos, n. Spanien, 32.000 inv., berömd katedral, starkt befäst.

Burgrtheater [borsj-] i Wien grundades 1741 av drottning Maria Teresia. Den nuvarande byggnaden uppfördes på 1800-t. B. står som den förnämsta bäraren av tysk teatertradition.

Burgund. Det första burgund-iska riket bildades 413 av de germanska burgunderna. Det intogs dock av hunnerna 437. — Resten av bur-gunderna drogo då till Savojen, där de grundade det andra burgund-i s k a riket. 532 kom detta under det frankiska väldet. — Omkring 880 bildades ett hertigdöme B. samt två konungariken B., övre B. (delar av Savojen och Schweiz) och Nedre B. (Provence och Dauphiné). De båda

senare bildade 933 ett rike. Detta B. splittrades dock åter i mindre fursten d örnen. — Hertigdömet B. grundades 884 i Frankrike. 1002 ärvdes det av kapetingerna. Efter att hava lytt under den äldre burgundiska grenen av kapetingiska ätten kom B. 1363 under Filip av Va lois, som förenade det med Frigrevskapet B. Under Filip II den gode utvidgades

B. betydligt liksom under hans son Karl den djärve. Efter Karls död föll det burgundiska väldet samman. Vissa delar återtogos av Frankrike, däribland det egentliga hertigdömet

B., som var en fransk provins till 1789. Resten, ”det burgundiska arvet”, kom under Maximiliams av Österrike välde och förenades 1512 till den burgundiska kretsen av Tyska riket. Denna upplöstes 1801.

Bu’rian, Stephan, 1851—1922. österrikisk-ungersk statsman. Utrikesminister 1915—16 och en kort tid 1918. Hans motvilja för eftergifter åt Italien har kritiserats som medverkande till detta lands inträde i världskriget.

Burjäter, mongolisk folkstam, boende n. om Bajkalsjön i Sibirien. B. leva av boskapsskötsel och äro till religionen buddister, en mindre del sja-manister.

Burke [bör’k], Edmund, 1729—97, en av Englands främsta politiska skriftställare, även verksam som parlamentariker. 1765—94 var B. medlem av underhuset, varvid han tillhörde whigpartiet. 1782 var han en kort tid minister, dock utan att någonsin stå i främsta ledet som parlamentarisk ledare. Såsom skriftställare framträdde han bl. a. med Thoughts ön the present d i s c o n t e n t s, 1770, en djupt konservativ men på samma gång långt ifrån reformfientlig undersökning av det rådande politiska systemet. Den franska revolutionen uppkallade honom till en rad utomordentligt talangfulla men i hög grad subjektivt hållna angrepp mot revolutionsmännen och deras idéer; bland hans arbeten vid denna tid märkas Reflections

o n the revolution och Letters ön a Regicide Peace; med dessa skrifter påverkade han opinionen såväl inom som utom England på ett betydelsefullt sätt.

Burleigh [bör’li], även Burghley, William Cecil, baron B., 1521—98, engelsk politiker, bidrog i egenskap av Elisabets förnämste minister mycket till Englands uppblomstring under denna tid. Han stödde drottningens mot Maria Stuart och Spanien fientliga politik.

Burles’k, uppsluppen, komiskt fantastisk. Burma el. Birma i Bortre Indiens nv. ocli västligaste del utgör en provins i Brittiska Indien. 600,000 kvkm., 13 milj. inv. Huvudstad Rangoon, 340,000 inv.

B., som genomflytes av floderna Ira-vadi och Saluen, är ett utpräglat bergland till övervägande del täckt av skogar. Åkerbruk med odling förnämligast av ris, även av bomull, tobak etc. B. har världens största export av ris. Boskapsskötseln obetydlig. Stora petroleumtillgångar. Burmanerna tillhöra de indo-kinesiska folken, de äro buddister. Sedan B. under mitten av 1800-t. så småningom helt annekterats av England, har en stark invandring av arbetare från Främre Indien och även från Kina ägt rum. — Man har uppgifter om ett burmanskt rike från 2:a årh. e. Kr. På 1200-t. kom det under mongoliska inkräktare men återvann sedan sin självständighet. 1886 blev B. en provins i brittiska Indien och 1923 fick det en mera självständig författning.

Burmeister och Wain, danskt aktiebolag, innehavare av Danmarks största skeppsvarv och en maskinfabrik, speciellt inriktad på tillverkning av dieselmotorer för fartygsdrift.

Burmeisterska huset, uppfört 1661 i Visby av H. Burmeister. B. tillhör sedan 1904 Visby stad.

Burne-Jones [börn-djå’ns], sir Edward, 1833—98, engelsk målare. Till konsthantverkets uppblomstring bidrog

B. mycket genom dekorativa arbeten. Han var en av den prerafaeli-tiska riktningens betydelsefullaste förkämpar, och har särskilt tagit intryck av den tidigare renässansens målare (Botticelli).

Burnett [bör'nitt], Francis E., f. I-Iodgson, f. 1849, engelsk-amerikansk författarinna. Hennes mest kända arbete är Little Lord Faunt-1 e r o y.

Bums [börns]. —1. Robert B., 1758— 96, Skottlands förnämste skald, utgick ur ett fattigt lanthem och förde en oregelbunden tillvaro som lantbruksarbe-tare, bonde och litteratör. B. anknöt i sin diktning till folkvisan och tidigare skotska folkskalder. Han skrev på skotsk dialekt, i mycket olika högengelskan. Hans friska mänsklighet och lätta form ha påverkat såväl Scott och Byron som Fröding, vilken senare översatt en del av hans dikter och utgivit en biografi över B. (Vordandis skrifter 44). — 2. John B., f. 1858. engelsk politiker och socialist, 1892—1918 medlem av underhuset. B. blev, såsom den första arbetaren i England, 1905 medlem av Asr|uith's liberala ministär. Han avgick 1914, emedan han icke ville medverka till Englands inträde i världskriget. Hans inflytande har sedermera starkt minskats.

Bu'rnus, rymlig mantel med kapuschong, vanlig bland araberna.

Burows lösning, en lösning av ba-siskt aluminiumacetat, som spädd med vatten användes till omslag.

Burr [bör'], A., 1756—1836, nordamerikansk statsman. B. var senator 1791 —97 och vicepresident 1801—05. Han gjorde den från början filantropiska ”Tammany Society” till en inflytelserik politisk sammanslutning.

Burritt [bar'itt], E., 1810—79, amerikansk filantrop, vilken under resor i Amerika och Europa verkade för ”allmän fred”.

Burschenschaft, namn på studentföreningar, som stiftades i Tyskland efter befrielsekriget 1815, den första i Jena. 1818 förenades de till Allge-meine Deutsche B. I början av 1800-t. hade B. en patriotisk-politisk betoning men övergick senare till att vara vanliga studentföreningar, efter världskriget dock med en viss patriotisk tendens.

Burschikos [borsjikå's], självsvåldigt, bullrande glad, studentikos.

Burskap, före näringsfrihetens utvidgande 1864 tillstånd att utöva yrke (handel el. hantverk) i stad samt för övrigt bli delaktig av en borgares rättigheter. B. användes numera i överförd bemärkelse för att beteckna att något godtagits (i synnerhet av allmänna meningen).

Burspråk. — 1. Under 1400- och 1500-talen betecknade B. ett sammanträde av en stads borgare för kommunala frågors behandling. — 2. Ett utsprång på en byggnad, närmast motsvarande en kringbyggd balkong-.

Bur'tser, V. L., f. 1862, rysk revolutionär. Avslöjade den hemliga ryska polisens arbetsmetoder och verktyg, bl. a. Azev.

Buschmiin, i s. Afrika boende folkslag med gulbrun hudfärg, bruna ögon, svart, krusigt hår. B. äro mycket småväxta (under 150 cm. kroppslängd) och sannolikt släkt med dvärgfolken i det inre Afrika. De leva ett torftigt liv, kringströvande i ökenar-tade trakter, samlande rötter och bär och jagande med båge. I deras språk ingå egendomliga smackljud. B. äro nu nästan utrotade.

Bushel [bosjl], anglosaxiskt rymdmått, motsvarande i England ungefär 36.4 1. och i Amerika ungefär 35.2 1.

Bushido [bo'sjidå'], ”riddarlagen”, kallas i Japan ett system av medborgerliga hedersbegrepp, grundade på plikttrohet och självbehärskning m. m.

Business [bis'nis], eng., affärer, gö-romål, verksamhet.

Buskage [-a'sj], grupp av buskar, busksnår.

Buskeryd fylke, norskt fylke nv. om Oslofjorden. 14,808 kvkm. 142,000 inv.,(lärav 37,000 i fylkets städer: Dram-raen (residensstad), Hönefoss, Kongs-berg och Holmsbu.

Buskskvättan (Prati'ncola rube'tra) liar brunsvart teckning med vit framsida av lialsen. Häckar i ängsmarker; flyttfågel.

Busksparvsläktet (Emberi’za). Flera arter förekomma i Sverige, bland vilka märkas Gulsparven (E. ci-trinell’a), som är gulaktig med bruna fläckar ocli är vanlig i hela Sverige. Orto.lansparven (E. hortula’na) har gul framsida av halsen och är för övrigt tecknnd i grått och brunt. Finnes mera sällsynt i Sverige. S ä v s p a r-v e n (E. schoeni’clus) är svart och brunstrimmig och lever i vassruggar över hela Sverige.

Buss. — 1. Av många strapatser härdad, duktig krigare. — 2. Fartyg med två eller tre master, av vilka de främre voro nedfällbara. Användes under äldre tider (fram till 1700-talet) vid sillfiske. — 3. Populär benämning å omnibus.

Bussarong’, sjömansblus, ibland namn på vida sjömansbyxor.

Bussning, metallinfodring, som understundom användes för att minska friktionen mellan axeltappen och den maskindel, som rör sig kring tappen.' Yid lagring av blockskivor användes ofta s. k. patentbussning, d. v. s. en metallhylsa, som fastskruvas i blockskivan. Hålets i metallhylsan diameter är större än axeltappens; det därigenom uppkomna mellanrummet utfyl-les fullständigt av ett antal metall-cylindrar. Lagret blir sålunda ett s.k. enkelt rullager.

Buta’n, självständig stat i ö. Himalaya mellan Brittiska Indien och Tibet.

52,000 kvkm., 300,000 inv., buddistiska tibetaner. Huvudort Punakha. Boskapsskötsel och primitivt åkerbruk.

Butikstängningslagen, lag av den 3% 1919, med ändringar 1920 och 1923.

B. reglerar tiden för öppethållande av handelsbodar. Har tillkommit för att ge personalen tillfälle till vila, förströelse och intellektuell • utbildning. B:s väsentligaste bestämmelse är att handelsbod icke får hållas öppen söcken-dagar före kl. 8 f. m. och icke efter kl.

7 e. m. (10—23 dec. efter kl. 8 e. m.).

Butler [batt’-]. — 1. Samuel B., 1612 —1680, engelsk författare, känd för sin mot puritanerna riktade satiriska dikt H u d i b r a s. — 2. Samuel B., 1835— 3902, engelsk författare, har utgivit värdefulla litteraturkritiska, filosofiska och naturvetenskapliga arbeten. Hans romaner (E r e w h o n, The w a y of all f 1 e s h) höra till hans mest kända arbeten. Föga uppskattad under sin levnad, räknas han nu som en av Englands originellare kulturpersonligheter.

Butte City [Bött sitti], gruvstad i Montana, U. S. A., 50,000 inv. Produktion av koppar, silver och bly.

Buxbom (Buxus sempervi’rens), en buskväxt med läderartade, övervintrande blad. En dvärgartad form odlas i trädgårdar i vårt land.

Bux’hoevden, F. V. v., 1750—1811, rysk fältherre. Han förde befälet över den ryska hären vid anfallet på Finland 1808.

Biicliner, L., 1824—99, tysk filosof bekant för sitt arbete Kraft ocli m a t e r i a, som retat till häftig kritik på grund av den materialistiska åskådning, det företräder.

Byffé, skänkskåp; vid fester ofta den plats, där förfriskningar serveras.

Byfogde kallades på 1400—1600-t. lägre statstjänstemän, vilka voro kronans uppbördsmän och samtidigt ordförande i städernas underdomstolar. I norska och danska städer är b y-f o g e d en civil myndighetsperson med uppgifter delvis motsvarande våra polismästare, notarius publicus m. m.

Bygdeborg, enkla av jordvallar ocli stenmurar sammansatta befästningar, vilka uppfördes under 400-t. och fram till medeltiden. Rester av B. finnas bevarade särskilt i Mälarlandskapen och i mellersta Götaland samt på Gotland och Öland. B. var en tillflyktsort för traktens befolkning i orostider. Till de mera bekanta B. höra borgen vid Ismanstorp på Öland samt den gotländska Torsburgen.

Bygel. — 1. Böjt rör, använt som förlängning på mässingsinstrument för att framkalla olika grundtoner. — B y g e 1 h o r n, trumpetliknande instrument med ventiler. — 2. Släpande strömmottagare på elektriska lokomotiv el.

spårvagnar.

Byggnadsgillen el. Byggnadsskrån, byggnadsarbetarföreningar under medeltiden, vilka fingo särskilda privilegier på 1100-t. Frimureriet liar troligen fått sina ceremonier från en sådan sammanslutning i England. B. användes ännu som namn på av byggnadsarbetarefackföreningar gemensamt bildade företag, vilka åtaga sig byggnadsarbeten på entreprenad. Byggnadsgillen bildades i stor omfattning i England 1920 och 1921 men kommo efter någon tid på obestånd på grund av brist på rörelsekapital och kvalificerade ledare. Ungefär samtidigt bildades liknande företag i Tyskland, vilka i motsats till de engelska stabiliserats och konsoliderats, så att de under högsäsongen 1924 sysselsatte omkring

22,000 arbetare. I vårt land ha ett fåtal byggnadsgillen bildats. Det största är Fackföreningarnas bygg-n a d s p r o d u k t i o n i Stockholm. Byggnadsstilar I.

6

i. Egyptisk: Templet i Edfu. 2. Indisk: Del av templet i Madura. 3—5. Grekisk: 3. Doriskt tempel i Segesta på Sicilien, 4. Detalj av^joniskt tempel, Erektheion i Athén. 5. Korintiska pelare från ett tempel i Athén, helgat åt den »olympiske» Zeus. 6. Romersk: Colosseum i Rom. 7. Bysantinsk: San Marco i Venedig.Byggnadsstilar II

i — 2. Gotisk: West mi n st er Abbey i London och Domen i Lim-burg an der Lahn. 3. Romansk: Domen i Speier. 4. It. renässans: Palazzo Ricardo i Florens. 5. Barock: Invaliddomen i Paris. 6. Rokoko: Zwinger i Dresden. 7—8. Nyklassisk stil: Petit Trianon i Versailles och Altes Museum i Berlin, c.—10. Modern svensk byggnadskonst: Tekn. hög- .jq skolan och Stadshuset i Stockholm. Startad 1923, sysselsatte den i slutet av 1925 omkring 700 arbetare.

Byggnadskonst (Arkitektur). Den egyptiska B. företräddes av monumentala, ofta jättelika byggnadsverk, särskilt tempel och gravbyggnader uppförda i sten. Under gamla riket (omkr. 2980—2475 f. Kr.) byggdes de kolossala pyramiderna, faraonernas gravar av vilka den ryktbaraste är Cheopspyramiden vid Gizeli. Från mellersta riket (omkr. 2160—178S f. Kr.) härstamma småpyramider och klippgravar med pelarhallar. Under nya riket (omkr. 1580—1150 f. Kr.) tillkommo de väldiga tempelbyggnaderna, de förnämsta i Karnak och Luksor. — Den babyloniska B:s material var mestadels tegel. Templen och palatsen uppfördes i en monumentalt massiv stil. — Assy r ien hämtade sin B. från Babylonien men betonade mera den dekorativa utsmyckningen. — Den persiska B. huvudsakligen företrädd av palats och gravbyggnader, rönte intryck från flera länder. Särskilt betecknande för Persien är en rikt utvecklad fönster- och kolonnarkitektur. — Den i n-diska B. har från början en religiös prägel. Efter buddismens införande utvecklades den i en mera fantastisk och dekorativ stil, vilken blev ännu praktfullare under brahmanismens renässans (från omkr. 600 e. Kr.). — Den gammal-k ine siska B. sysslade med bro- och försvarsanläggningar (”kinesiska muren”). Senare uppfördes tempel och palats samt efter buddismens seger stora klosterbyggnader, ofta karakteriserade av flera svängda tak över varandra. — Den japanska B. har på grund av jordbävningarna tvingats att använda sig av en fyndig träbyggnadsstil, under buddismen rikare utvecklad. Under 900— 1600-t. byggdes palats och borgar i en blandad gammaljapansk och in-disk-kinesisk stil. — Den fornamerikanska B. kännetecknas särskilt i Mexico och Peru av kolossala terrassanläggningar, ofta av jord med stenbeklädnad. — Den e g e i s k a B. bestod av jättelika borgar och palats, exempelvis på Kreta och Peloponnesos. — Den grekiska B. påverkar hela den följande och präglas av en harmoniskt avvägd stil med rik pelararkitektur. Man skiljer mellan dorisk (ex. Partenon i Aten), jonisk (ex. Erechtheion i Aten) och korintisk (ex. Olympeion i Aten) stil. — Den etruskiska B. föregår den romerska och visar inflytande från den grekiska särskilt i tempelstilen. —• Den r o m e r-s k a B. upptog med förkärlek den korintiska stilen. Templen voro antingen rektangulära el. runda (ex. Paiitheon i Rom). Liksom i Grekland

lades alltmer vikt vid byggnader för allmännyttiga ändamål. Exempel på detta slag äro bl. a Roms väldiga amfiteater, Colosseum, och ännu större rännarbana, Circus Maximus, samt de för den romerska B. karakteristiska triumfbågarna. — Den gammalkristna B. inskränkte sig till underjordiska katakomber och i det fria uppförda gravkapell. Senare kyrko-typer äro basilikan (ex. den gamla Peterskyrkan i Rom) och centralkyrkan, som rikast utvecklades under den bysantinska B:s uppblomst-ring i östromerska riket. — Den arabiska B. är självständigast

i fråga om den dekorativa utsmyckningen. En typiskt arabisk form av B. är moskén, där gudstjänsterna hållas, samt det närliggande tornet, minareten. — Under medeltidens första skede härskade den r o m a n s k a el. rundbåg-stilen. som lade huvudvikten vid kyrkobyggnader, särskilt av basiliko-typ (ex. domkyrkan i Pisä). — Den gotiska el. spetsbågstilen uppträder på 1100-t. i Frankrike och utbreder sig därifrån vidare i Europa. Inom gotikens B. skiljer man mellan unggotiken (ex. Notre-Dame i Paris), höggotiken (ex. domkyrkorna i Köln och Uppsala) och sengotiken, då man mera än förut började uppföra profanbyggnader (ex. Dogepalatset i Venedig). — Renässansens B. uppstod i Italien, där särskilt palatsarkitekturen nådde en rik utveckling. Ungrenässansens hemort är Florens, vars förnämste byggnadskonstnär, Brunellesclii, troligen är skaparen av det för den florentinska B. typiska Palazzo Pitti. — Högrenässansens

B. hade sitt huvudsäte i Rom, där Bramante blev den ledande arkitekten. Man strävade efter ett renare, om antiken påminnande formideal. Samtidigt förebådade dock Michelangelo med sin säregna dramatiska stil barocken. Senrenässansen utmärkes av ett ännu re-gelrättare närmande till antikens B. (Vignola och Palladio m. fl.) — B a-rocken strävade framför allt efter dramatisk och målerisk effekt genom rikligt användande av brutna linjer och ytor, vilka möjliggjorde ett djärvt skuggspel. Man sökte vidare en närmare anpassning efter omgivningen och betonade mera trädgårds- och stadsbyggnadskonsten än förut varit fallet. Bland barockens byggnads-konstnärer märkes italienaren Bernini.

— Rokokons hemland är Frankrike. Den betonar särskilt den sirligt eleganta rumsinredningen och sysselsätter sig f. ö. mest med dekorationen. Stadsbyggnads- och trädgårdskonsten utvecklas även i en för rokokon typisk stil. — 1700-t:s senare hälft kännetecknas av en återgång till det antika

byggnadsidealet i och med n y k 1 a s-s i c i s m e n s genombrott (ex. det av Soufflot skapade Panthéon i Paris). En särskild art av denna stil är e m-piren från det napoleonska kejsardömets tid (ex. Clialgrins Triumfbåge och Vignons kyrka Sainte Madeleine, båda i Paris). — Från mitten av 1800-talet spåras en tendens mot en mera nationellt betonad B. Denna sökte återuppliva dels gotikens, dels renässansens och barockens olika stilar men resulterade ofta i slentrianmässig imitation. I slutet av 1800-t. uppstod emellertid en strävan att skapa en för nutidens praktiska behov mera lämpad B. Se för övrigt resp. uppslagsord samt Pl. Byggnadskonst.

Byggnadsnämnd består av tre el. fem personer, valda på fyra år, som ha till uppgift att ha uppsikt över att en stads bebyggande sker enligt gällande föreskrifter.

Byggnadsordning antages av stadsfullmäktige och underställes länsstyrelse. skall finnas för varje stad och skall innehålla de särskilda bestämmelser för stadens bebyggande, som an^es erforderliga utöver byggnadsstadgans allmänna bestämmelser.

Byggnadsstadgan av den 8 maj 1874 med senare utfärdade tillägg innehåller allmänna bestämmelser för städernas bebyggande på ur hygieniska, trafiktekniska och andra synpunkter lämpligt sätt.

Byggnadsstyrelsen, under kommunikationsdepartementet lydande ämbetsverk, som bl. a. har till uppgift att tillhandagå myndigheter med råd och upplysningar samt att förvalta statens byggnader med undantag av de militära el. av särskild myndighet förvaltade. B. har även till uppgift att i samråd med riksantikvarien övervaka vården av kulturhistoriskt märkliga byggnader.

Byggningabalken, en huvudavdelning av Sveriges allmänna lag, som bl. a. särskilt rör lantbruket.

Biilow, urgammal släkt från Mecklenburg med flera grenar i Tyskland, Danmark och östersjöländerna. — 1.

F. W. v. B., greve av Dennewitz, 1755—1816, preussisk general, bidrog verksamt till de allierades seger i kriget mot Napoleon. — 2. B. E. v. B.,

1815—79, danskfödd politiker, som trädde i tysk tjänst och 1873 blev statssekreterare i tyska utrikesministeriet. Han stödde verksamt Bismarck i dennes strävanden att ena Tyskland. — 3. Ii. G. v. B., 1830—94, tysk musiker. Han var gift med Liszts dotter, Cosima, som sedan skilde sig från B. och ingick äktenskap med Wagner. B.

verkade som dirigent och lärare i Tyskland och Petersburg och var en framstående pia-

nist och musikskriftställare. — 4. B. v.

B., f. 1849, son till B. 2, tysk statsman, blev 1897 statssekreterare i utrikesministeriet och var Tysklands rikskansler 1900—09. B. förde en försiktig politik gentemot England och Ryssland men försämrade förhållandet till Frankrike genom sin hållning i Marockofrågan. Då det med Tyskland allierade Italien därtill började närma sig ententen, kom Tyskland att stå ganska ensamt. B :s politik blev senare föremål för mycket klander. B. har skickligt bemött dessa angrepp i en 1916 utgiven bok Deutsche Politik. 1914 var B. tyskt sändebud i Italien. — 5. K. v. B., 1846—1921, tysk generalfältmarskalk, förde vid världskrigets utbrott befälet över 2:dra armén, som inryckte i Belgien och där vann stora framgångar. B. har skarpt kritiserats för sitt uppträdande under Marneslaget och har ansetts vara den, som närmast tog initiativet till tyskarnas återtåg till Aisne. Han förde senare bofälet i slaget vid Artois och avgick 1915.

Biirger, G. A., 1747—94, tysk diktare, från 1778 utgivare av G ö 11 i n-g e r Musenalmanach, där han förut offentliggjort flera dikter, bl. a. den berömda balladen L e n o r e. B. är en av de förnämsta representanterna för den s. k. Sturm-und-Drang-rörelsen.

Byron [baj'ren], G. N. G., 1788— 1824, lord, engelsk skald. B. var i sin ungdom mycket uppburen i aristokratiska sällskapskretsar och började sin litterära bana med bl. a. ett häftigt angrepp på de engelska nyromantikerna. 1812 utgav han de första sångerna av Childe Harol d's p i 1-grimage, en poetisk skildring av resor i Sydeuropa och Mindre Asien.

B. gifte sig 1815, men äktenskapet, som var mycket olyckligt, upplöstes redan året därpå, varvid B. blev föremål för en sedlighetssårande anklagelse och lämnade Enoiand. Han bosatte sig i Italien och deltog senare i det grekiska frihetskriget, under vilket han dog, av hela folket hälsad som frihetshjälte. ISIS hade han påbörjat sitt stora verk, eposet Don Juan, där han ger uttryck för sin bitterhet mot England och sin på en gång världsföraktande och livsentusiastiska åskådning.

Byrå', ämbetsverk eller avdelning av sådant; anstalt för platsförmedling

e. d.

Byråchef, benämning å avdelningscheferna inom vissa ämbetsverk. Med byråcheferna i tjänsteställning och löneavseende likställda tjänstemän hava inom andra ämbetsverk speciella titlar såsom t. ex. undervisningsråd inom skolöverstyrelsen och kommerse- råd inom kommerskollegium. Motsvarande tjänstemän i Kungl. Maj :ts kansli benämnas kansliråd.

Byråkrati', ämbetsmannavälde. — Byråkr a't, överdrivet formell ämbetsman.

By'sans (grek. Bysantion), grekernas ursprungliga namn på Konstantinopel.

Bysanti'nska litteraturen, den medeltida grekiska litteraturen i östromerska (Bysantinska) riket, omfattar tiden omkring 527—1453. På 11—1200-t. inföll B :s blomstringsperiod. Den kyrkliga hymndiktningen utvecklades liksom den kristna hjältedikten, och något senare uppstodo flera av kringvandrande skalder upptecknade folkepos. En annan gren av B. var vers-el. prosaromanen. Man sysslade även med vetenskapliga, särskilt historiska och språkvetenskapliga samt teologiska arbeten.

Bysanti'nsk konst, den kristna konsten i östromerska riket, hade en första blomstringsperiod på 500-t. och senare en ny under tiden 900—1100. B. har i sig upptagit grekisk och i synnerhet österländsk stil, särskilt vad arkitekturen beträffar. Typiskt för B. är kupolbyggnaden (ex. Sofiakyrkan i Konstantinopel), kännetecknad av en skickligt uttänkt komposition och konstruktion. För övrigt utfördes målningar i ett stelt manér, ofta i mosaikteknik, fresker och reliefer, särskilt av elfenben, däremot ej många fristående skulpturer.

Byske älv, omkring 200 km. lång älv, rinnande genom socknarna Arvidsjaur och Byske i Västerbottens län. Dräne-ringsområde 3,500 kvkm. B. överskäres av norra stambanan vid Myrhedens station.

Bys’sus. Hos en del musslor bildas av en körtel vid foten hornartade trådar, vilka utgöra B. och med vilka djuret fäster sig vid stenar el. dylika föremål.

Byström, J. N., 1783—1848, bildhuggare, företrädde nyklassicismen i Sverige efter Sergel. Från 1S10 vistades han mestadels i Rom. Bland hans arbeten märkas bronsbysten av Bellman på Djurgården, en serie marmorbyster av svenska kungar m. fl.

Bysättning, ett slags fängelsestraff, fordom på begäran av fordringsägarna använt mot gäldenär, som ej fullgjort sin betalningsskyldighet.

Byälven, benämning på den älvsträcka mellan Glafsfjorden och Säffle vid Vänern, som utgör avlopp för ett flera sjöar sammanbindande vattensystem i v. Värmland; dettas källom-råde ligger inom Norge, och Byälven avvattnar ett dräneringsområde på omkr. 4,300 kvkm., varav nära 1,000 kvkm. i Norge.

Båge. — 1. Mat. B. är en del av en kroklinje (ex. en cirkelbåge). Den räta linje, som förenar bågens ändpunkter, kallas korda. — 2. Byggnk. Valvbågen, brukar indelas bl. a. i rundbåge n, som är halvcirkelfor-mig, stickbågen, som är mindre, och hästs k obågen, som är större än en halvcirkel, samt s p e t s b å-g e n, vars båda cirkelsegment ha var sin medelpunkt.

Båggångar. Se Hörselorgan.

Båglampa. En elektrisk båglampa består av två kolstavar, vilkas spetsar skiljas åt, sedan ström påsläppts. Härigenom bildas en elektrisk ljusbåge, som tillika med de intensivt glödande kolspetsarna utsänder ett starkt, vitt ljus. Den för båglampor lämpliga spänningen är mindre än den i belysningsledningar vanliga, därför måste antingen särskilt motstånd inkopplas el. flera lampor kopplas i serie.

Bålgeting, se Getingar.

Bålväxter, Tallofy’ter, sakna särskilt avgränsade blad och stam och ha i stället en mer el. mindre grenig bål. Till B. höra alger, svampar, bakterier och en del levermossor.

Båstad, köping vid Laholmsbukten, nv. Skåne. 700 inv. Badort.

Båtsman och Båtsmanshåll, se Indelningsverket.

Båven, den största av Sörmlands sjöar, 65 kvkm., 21 m. ö. h.

Bååth, A. U., 1853—1912, svensk skald och vetenskapsman. B :s lyriska alstring präglades av den starka realism, som vann insteg i svensk litteratur på 80-t. Bland hans dikter äro särskilt de betydande, som besjunga det skånska slättlandskapet (ex. Vid a 11-f a r s v ä g m. fl.).

Bååth-Holmberg, Cecilia, 1857—22, svensk författarinna. Hon utgav flera populärt hållna biografier och historiska arbeten samt romaner och ungdomsböcker med patriotiskt moraliserande tendens.

Bäcken. — 1. B. kallas hos människan en bengördel, som är uppbyggd av 3 panga ben, höft-, sitt- ocli blygdbenet, vilka äro sammanväxta. Korsbenet skjuter kilformigt ned i ringens öppna bakre del och fasthålles av starka bindvävsband. Höftbenets skålformiga vingar avgränsa bukhålan nedåt. Det egentliga bäckenet utgör en böjd kanal, vars bakre vägg är c :a 3 ggr så hög som dess främre och som innehåller urin- och könsorgan samt ändtarmen. — 2. B. el. bassäng, geol., avser sådana områden, inom vilka avlagring-arna (t. ex. en kolförande formation) intaga ett vanligen flackt, skål- el. trågformigt läge. Ett visst lager (t. ex. en kolflöts) ligger således djupare under jordytan i mitten av ettB. än vid dess sidor, där lagret säges utgå el. gå i dagen. — Som geografisk term brukas bäcken om områden, upptagna av land (landbäcken) el. vatten (havs- el. sjöbäcken), vilka omslutas av högläntare, resp. grundare områden.

Bäckenförträngning hos kvinnor kan antingen bero på att hela bäckenhålan är mindre än normalt el. på att bäckenet är hoptryckt, vanligen framifrån bakåt, någon gång från sida till sida el. på annat sätt. Härigenom försvåras el. omöjliggöres framfödandet av normalstort foster. Genom att mäta avståndet mellan vissa punkter å bäckenet kan man kontrollera om förträngning förefinnes.

Bädd. — 1. När ett fartyg bygges eller är upphalat på land för att repareras, vilar det på ett underlag, kallat stapelbädd. Vid sjösättningen glider fartyget i sjön på ett trä-plan, av-löpningsbädden. — 2. För att fördela trycket av en byggnads murar på en större yta lägges direkt å den lösa marken eller å pålar, nedslagna i grunden, en bädd av virke eller betong. — 3. Vid vägbyggnader eller järnvägsbyggnader å myrmark eller annan lös mark användes ett underlag, en bädd, av slanor, ris e. d. för att uppbära vägbanken. — 4. Under kanoner, mörsare och andra artilleripjäser användas underlag, bäddningar, av trä, sten, järnbalkar eller betong för att hindra pjäserna att gräva sig ned i jorden vid skjutning.

Bägge Sicilierna, konungarike. Se Neapel.

Bä jer u, stat i tyska förbundsrepu-bliken, se Bayern.

Bält, Stora och lilla B., sund på ömse sidor om den danska ön Fyen. Stora B. mellan Fyen och Själland, Lilla B. mellan Fyen och danska fastlandet (Jylland). Stora B. är öster-sjöns viktigaste inlopp. — Tåget över

B., se Karl X Gustaf.

Bältdjur (Dasypodidse) ha ett liud-pansar, bestående av sköldar över fram- ocli bakkropp samt av bandfor-miga plattor över bålen, vilka ge en viss rörlighet åt djuret. Pansarbetäckningen består av hornklädda benplattor. B. leva i Sydamerika samt i s. Nordamerika (Texas), äro nattdjur samt livnära sig av termiter och myror, i vars bon de gräva sina gångar.

B. äro märkliga, emedan de föda flera ungar, som alla uppstå ur ett enda ägg och därför alltid äro av samma kön i kullen.

Bältespännare, de båda deltagarna i en tvekamp, ”spänna bälte”, som fordom skall hava förekommit i s. Sverige. Kämparna sammanbundos med ett bälte och stredo därefter med

knivar. Seden är särskilt känd genom Molins staty ”Bältespännarna”.

Bältros, över en nervs utbredningsområde uppträdande utslag bestående av klara, knappnålshuvudstora el. något större blåsor med rodnad omgivning. Sjukdomen orsakas av inflammation i en nervgren och åtföljes av smärtor, s.om kunna vara ganska besvärande. Utbredningen är särskilt om det gäller bålens nerver mycket karakteristisk — bältformig och nående från ryggsidans till framsidans medelläge. B. går över på 2—4 veckor och är ofarlig. Utslaget beströs med puder och skyddas genom förband för rivning och gnidning. Vidare gives salicylpreparat.

Bärfis, se Stinkfly.

Bärgarlön utgår till den, som biträtt vid bärgning av fartyg el. dess last. Särskilda bestämmelser om B. finnas i sjölagen. Tvist 0111 bärgarlöns storlek avgöres av domstol. B. må dock aldrig överstiga värdet av det, som bärgats.

Bärga segel, minska el. taga iii segel.

Bärgning, bistånd, som lämnas fartyg, som råkat ut för något missöde av sådant slag, att fartyget befinner sig i nödläge och icke med egna hjälpmedel kan bemästra situationen. Vid den yrkesmässigt bedrivna bärgningen användas tekniska hjälpmedel av skiftande slag bl. a. särskilt för ändamålet utrustade bärgningsångare, varigenom bärgning möjliggjorts även efter mycket svåra olyckshändelser (losstagning efter allvarliga grundstöt-ningar, upptagning av sjunkna fartyg m. m.j. De, som deltaga i bärgning, äga rätt erhålla bärgarlön.

Bärnsten, ett mineral, som utgöres av förstenad kåda från vissa tertiärtidens utdöda trädslag. Färgen är gul el. brun. De genomskinligaste varie-teterna betraktas som halvädelstenar och ha som sådana använts till smycken och prydnadsföremål ända från stenåldern och till våra dagar. Den viktigaste fyndorten för bärnsten är den tyska östersjökusten. — IB. finnas ofta inneslutna insekter och delar av växter, vilka fastnat i kådan. Dessa fossil ha varit av stor betydelse för kännedomen om tertiärperiodens växter och djur. Sålunda har man genom

B. fått kännedom om mer än 2,000 utdöda insekter.

Bärnstenssyra, en oreranisk syra, [kem. formel (CHs).a (COOI-I)J, som förekommer färdigbildad i barnsten, ur vilken, den kan framställas genom destillatioii. B. bildas i smärre mängder som biprodukt vid alkoholjäsning.

B. är vid vanlig temperatur fast.

Bärsärkar, en fornnordisk benämning på kämpar, vilka stundom i striden fattades av ett vilddjursraseri och tillintetgjorde allt de påträffade (”bär-särkagång”).

Bäver.

Bäver (Ca’stor Fi’ber) hör till gna-garna. B. har tät, brun päls, simhud mellan tårna och bred, platt, fjällbe-täckt svans. Längden uppgår till c :a 1 meter, svansen inberäknad. B. är en skicklig simmare och dykare och le-ver vid insjöar och floder. Där bygger den sitt kupolformiga bo av trädstammar, som den avgnager med sina mejselformade framtänder. B. bygger vidare dammar och kanaler. Den lever av unga kvistar och bark å grenar av asp, pil, al m. m., av vilket den upplägger vinterförråd. B. var förr mera vanlig men har utsatts för ett hänsynslöst utrotningskrig för den värdefulla pälsens och bävergällens skull. Bävergäll är en brunaktig massa, som avsöndras ur ett par körtlar vid könskörtlarna och vilken fordom användes inom medicinen. I Norge och i Tyskland finnes B. kvar i några fridlysta trakter. I Sverige har ett par inplanterats 1922 i Bjurälven och senare även på andra ställen. I Nordamerika finnes en något avvikande bäverart.

Böck’lin, A., 1827—1901, schweizisk målare, mestadels bosatt i Italien. Hans ofta symboliska målningar (mytologiska motiv, sagoväsen) präglas av en rikt fantastisk inspiration. Färgvalet är ofta grällt och brutalt. Bland hans tavlor märkas Dödens ö, Vågornas lek m. fl.

Böckling, rökt strömming el. sill.

Bögh, K., 1822—99, dansk författare ocli journalist, bekant för sina vådeviller och spirituella kåserier (”Dit o g D a t”).

Böhme, Jakob, 1575—1624, tysk filosof, skomakare i Görlitz. Illa tåld av samtida, kyrkliga myndigheter har B. dock senare skattats högt särskilt under nyromantiken, vars böjelse för det fantastiska och dunkelt djupsinniga tillfredsställdes av B:s läror. Hans åskådning är uppbyggd av kristliga och mystiska element.

Böhmen, förr österrikiskt kronland, efter världskriget ingående i Tjeckoslovakien. 52,000 kvkm. 6.7 milj. inv. Huvudstad Prag 680,000 inv. B. inne-slutes i nö. av Riesengebirge och Su-deterna, i nv. av Erzgebirge. i sv. av Böhmerwald och i sö. mot Mähren av en lägre bergssträckning. B. avvattnas genom Elbe och dess bifloder Mol-dau, Eger m. fl. Berggrunden utgöres till det mesta i B. och dess randberg av granit och kristalliniska skiffrar samt mindre områden av silur, krit- och tertiärformationerna. Längs Erzgebirge förekomma tertiära vulkanberg och i deras bälte varma källor (Karlsbad, Eger, Teplitz). Åkerbruk, humle- och vinodling; gruvdrift (silver, bly m. m., brunkol). Befolkningen är 4.3 milj. tjecker, 2.4 milj. tyskar, 100,000 judar. Religionsbekän-nelse övervägande (96 %) katolsk. — Historia. De första århundradena e. Kr. tillhörde B. flera germanska folk, som efter varandra invandrade i landet; tjeckerna, ett slaviskt folk, invandrade på 500-t. På 800-t. härskade i B. premyslidernas ätt. När denna utdött (1306), kom B. under den luxemburgska linjen till 1437. Därefter besteg den jagelloniska ätten B :s tron. Denna efterträddes 1526 av habsburgarna och B. har sedan tillhört Österrike. Från 1918 ingår B. i republiken Tjeckoslovakien.

Böhmerwald, 240 mil lång, 30—60 km. bred, intill 1,300—1,400 m. hög bergskedja, som skiljer Bayern och Böhmen. Huvudsakliga bergarter granit och gneis. Högsta topp Grosser Arber 1,457, m.

Böhmiska bröder bildades på 1400-t bland husiterna i Böhmen under ledning av Peter från Chelcic. De organiserade sig efter gammalkristet mönster i församlingar med sträng kyrkotukt och vunno trots förföljelser stor utbredning under följande århundraden. Bland deras medlemmar märkas Comenius. En grupp B., som på 1720-t. utvandrade till Zinsendorf, bildade kärnan till ”den nya brödraförsam-lingen” där. Jfr Hernhutismen.

Böhm von Bawerk, Eugen, 1S51— 19.14, österrikisk nationalekonom. Mera kända arbeten Kapital und

Kapitalzils, Zum Abschluss des marx'schen Systems. B. har särskilt behandlat kapitalbildningens problem. B :s undersökningar över kapitalräntan betraktas såsom ett av de värdefullare bidragen i den nyare teoretiska nationalekonomien.

Böjgen, enligt norska folksagor en jätte i ormgestalt. B. är bekant genomIbsens ”Peer Gynt” såsom en dunkel personifikation av medelmåttiglietens fega men sega motstånd.

Böld pest. Se Pest.

Böljmiirken, beteckning för de små ryggar av sand, vanligen liggande ett par cm. från varandra, som bildas av vågsvall och strömningar på sandig botten. B. finnas också ofta på skiktytor av sandsten.

Böndag-ar, fyra av regeringen genom det s. k. böndagsplakatet påbjudna allmänna tacksägelse-, faste-, bot- och böndagar. B. bestämmes vanligen till första el. andra söndagen i mars, maj, juli och oktober. Den första är botdag, den andra reformationsdag, den tredje missionsdag och den fjärde tacksägelsedag.

Bönhas el. Bönliås, en benämning pä hantverkare, vilka i trots av skråväsendets bestämmelser utan tillåtelse i hemlighet utövade sitt yrke.

Bönmalm, en art av myrmalm, som består av bönlika stenar och gruskorn (jfr Limonit).

Bönsöndag:, femte söndagen efter påsk, då predikotexten handlar om bönen.

Börjeson, J. L. H., 1835—1910, sin tids mest uppskattade bildhuggare i Sverige. Bland hans bildstoder märkas Fången viking, Karl X Gustav (i Malmö) m. fl.

Börs, en institution, där värdepapper (fondbörs) eller vissa slags varor (varubörs) köpas och säljas. B. tjänstgör som ett instrument för planmässig prisbildning å de värdepapper och varor, som noteras å B. I Sverige finnes ingen varubörs och allenast en fondbörs, fondbörsen i Stockholm. Dess verksamhet och arbetsformer regleras genom en av regeringen fastställd börsordning. Börsstyrelsen avgör vilka värdepapper, som få noteras å börsen. Prissättningen (fastställandet av kursnoteringen) samt af-färsavsluten ske dels genom ett auk-tionsförfarande (varje vardag tvenne upprop), i vilket endast till börsmed-lemmar antagna personer eller firmor få deltaga, dels genom fri förhandling. A-listan upptager de värdepapper, som uppropas dagligen; B-listan dem, som allenast uppropas vissa dagar. Å Stockholms fondbörs förekomma för närvarande endast kassaaffärer, d. v. s. affärer, där leveransen av sålda värdepapper skall vara fullgjord under de närmaste dagarna efter den börsdag, då affärs-avslutet skett. Å utländska börser förekomma däremot även så kallade terminsaffärer, d. v. s. affärer, där leveransen ej skall fullgöras omedelbart utan först efter viss fastställd tids förlopp. I terminsaffärer, av vilka olika former finnas, framträder

det spekulativa momentet tydligare än vid kassaaffärerna, och ofta är avsikten ingalunda, att leveransen verkligen skall fullgöras, utan endast att en reglering av förhållandet mellan säljare och köpare skall äga rum genom erläggande av kursskillnaden (skillnaden mellan den kurs, till vilken leveransen avtalats, och den kurs, till vilken ifrågavarande värdepapper kunna erhållas vid tidpunkten för leveransen). Spekulationen kan givetvis äga rum såväl i förhoppning om stigande kurser (haussespekulation) som i förhoppning om fallande kurser (baissespekulation). De betydelsefullaste va-rubörserna finnas i de stora städer i västra Europa, till vilka importhandeln är koncentrerad, och i Förenta staterna. Å varubörserna kunna endast sådana varor omsättas, vilkas genomsnittskvalitet kan noggrant angivas; prov å varorna kunna ju icke medföras till börsen, i synnerhet som terminsaffärerna dominera å varubörserna, och avsluten sålunda kunna avse t. ex. bomull eller kaffe, som ännu ej skördats. Varubörser finnas numera för praktiskt taget alla stora världsmarknadsartiklar (spannmål, bomull, kaffe, järn etc.). Varubörserna spela en enorm roll för det ekonomiska livet. Priset anpassas genom spekulationen å varubörserna ej blott efter det ögonblickliga förhållandet mellan tillgång och efterfrågan på vissa varor utan även efter det sannolika, på olika svårberäkneliga omständigheter (t. ex. en blivande skörds storlek) beroende framtida förhållandet mellan tillgång och efterfrågan å samma vara.

Böter ådömas i allmänhet endast för mindre förseelser och uppgå enligt strafflagen till lägst 5, högst 500 kr., där

ej i lagen uttryckligen annorlunda anges Erlägges ej B., verkställes utmätning, och om tillgångar till fullt gäldande av B. då saknas, förvandlas straffet till fängelse.

Bottiger, K. V., 1807—78, svensk skald och litteraturhistoriker, professor i Uppsala 1845, ledamot av Sv. akademien. B :s dikter gå i den nyromantiska stilen. Hans språkbehandling är klar och jämn, men innehållet präglas ofta av stark sentimentalitet. Till flera av B :s dikter har satts musik (ex. Stilla skuggor).

Böök, M. F., f. 18S3, litteraturhistoriker och kritiker, 1920 prof. i Lund, 1922 led. av Sv. akademien, medarbetare i Sv. Dagbladet 1907—16, i Stockholms Dagblad 1917—20 samt sedan 1921 åter i Sv. Dagbl. B :s förnämsta litteraturhistoriska arbeten äro två monografier över Stagnelius och Tegnér, Svenska studier samt Essayer och kritiker. c

C, tredje bokstaven i vårt alfabet.

— Mus. Den kromatiska skalans första ton. — Som romerskt taltecken =

100 (centum). — Vid temperaturbeteckningar = Celsius. — Kem. Tecken för en atom kol. — Som beteckning för vitsord underkänd.

c. a., förkortning av coll’ arco*

C ra, förkortning av cirka, ungefär.

Ca, tecken för en atom kalcium.

Cab [kceb], ursprungligen engelsk benämning å tvåhjuligt åkdon med kuskbocken placerad högt baktill; numera även benämning å vissa bilar i persontrafik (t. ex. yellow cab i Stockholm).

Caballero [kavalje’rå], sp., ryttare; riddare, adelsman.

Cabarministären, benämning på Karl II :s av England ministrar 1667

— 73, vars initialer bildade ordet ”ca-bal” (förening av hemliga rådgivare).

Cabaret el. kabaré, nöjestillställning med servering vid småbord och uppträdande av artister, som presenteras för publiken av en conferencier. C. uppstodo i Paris på 1890-t. och hade ursprungligen en mera intim prägel. Gästerna bidrogo i större el. mindre utsträckning själva till underhållningen. Numera är C. praktiskt taget detsamma som varieté.

Cabet [kabä’1, E., 1788—1856, fransk kommunist, som i Texas grundade ett kommunistiskt samhälle Icaria. Flera liknande uppstodo senare. Det sista upplöstes 1895.

Cabinet noir [kabinä’ noa’r], fr., ”svart kabinett”, benämning pä anstalt, som har till uppgift att i politiskt syfte öppna och undersöka privata brev. Särskilt förr funnos mer el. mindre tillfälligt C. i olika länder.

Cabral [kabra’ll, P. A., 1460—1526, portugisisk upptäcktsresande, som vinddriven landade på Brasiliens kust .1500 och tog den i besittning för Portugals räkning.

Cacanny [kåkän’ni] kallas ett avsiktligt förlångsammande av arbetet, vanligen för att frampressa högre lön från arbetsgivaren.

Cachin TkasjäVg], M., f. 1869, fransk politiker, ledare för deputeradekammarens kommunistiska parti.

Cachucha [katjo’tja], spansk dans, som till kastanjetter dansas av en dam el. herre.

Ca’dix, stad i spanska landskapet Andalusien, 82,000 inv. Starkt befäst

handelsstad. C. grundades av fenici-erna 1100 f. Kr. under namn av Gadir.

Ca’dmium, se Kadmium.

Cado’rna, L., f. 1850, italiensk general, var vid Italiens inträde i världskriget överbefälhavare. Efter nederlaget vid Caporetto 1917 avgick C.

Cadoudal [kadodal'], G., 1771—1S04, anförare för det rojalistiska upproret i Vendée under franska revolutionen. Senare ledde han flera anslag mot Napoleons liv, greps 1804 i Paris och avrättades.

Caen [kanR], stad i Normandie, n. Frankrike. 54,000 inv. Industri, skepps-byggeri, ostronfiske. Universitet.

Caesar, familjenamn på en linje av den juliska släkten i Rom. C. blev senare en romersk kejsartitel. — Ca-jus Julius C., 100—44 f. Kr., den egentlige skaparen av romerska kejsardömet, deltog i sin ungdom i Marius kamp mot Sulla, efter vars död han lyckades göra sig populär bland Roms lägre befolkning. År 60 ingick han med de mäktiga particheferna Pom-pejus och Crassus det s. k. första triumviratet, varefter han blev konsul och senare prokonsul i Gallien. Han befäste och utvidgade här Roms välde genom flera segerrika fälttåg. År 49 hem ka Ila des han från sitt ämbete på Pompeji inrådan. C. fogade sig emellertid ej häri utan tågade med sin här mot Rom, besatte hela Italien och besegrade slutligen senatens här under Pompejus vid Farsalos i Tessa-lien (48). Därefter intog han även Egypten, vars styrelse han lämnade i Kleopatras hand, tågade segrande in i Mindre Asien och vände år 47 tillbaka till Rom som obestridd härskare. Senaten utnämnde honom till diktator, konsul och tribun. I Afrika (46) och i Spanien (45) nedslog han sina fienders sista motstånd. År 44 fick han diktaturen på livstid och lät senare förklara sig för imperator. C. beklädde alla rikets högsta maktposter och var sålunda enväldig men antog ej konungatiteln, som hatades av de frihetsälskande romarna. Genom en fast organisation sökte han sammanknyta de skilda besittningarna till ett enda världsrike och införde många nyttiga förbättringar. Hans envälde framkallade emellertid opposition och slutligen föll han offer för en sammansvärjning, vilkens ledare voro pompejanen Cassius och den av C. varmt beskyddade Brutus. — Med sinstorartade begåvning som fältherre,-statsman, vältalare och historieskrivare är C. en av mänsklighetens största gestalter.

Caesare'a, dels namn på flera forntida mindre-asiatiska städer (t. ex bibelns C. Pliilippi) dels namn på ett nutida turkiskt förvaltningsområde ("vilajet").

C0esareopapis,m, det i såväl öst- som vädtromerska kejsarriket under den första kristna tiden rådande förhållandet, att kejsaren som statens styresman även var kyrkans. De romerska påvarnas växande makt medförde en konflikt med de tyska kejsarna, vilken på 1000-t. avgjordes till påvarnas förmån. Jfr Gregorius VII.

Csesium, se Cesium.

Cagliari, [ka'ljari], stad på Sardinien. 62,000 inv. Starkt befäst, handel med lantbruksprodukter och salt. Universitet.

Cagliostro [kaljås'trå]. A., (eg. J. Balsa'mo), 1743—95, italiensk äventyrare, gjorde sig beryktad genom omfattande bedrägerier med alkemi och andeskådning m. m. Han lyckades dupera vissa kretsar men blev invecklad i politiska stämplingar och dömd till livstids fängelse.

Caillaux [kaj&M, J. M. A., f. 1863, fransk radikal politiker, var konseljpresident 1911—12 och sökte under Agadir-konflikten genom eftergifter mot Tyskland ernå en fredlig lösning. Han utsattes därför för skarpa angrepp och måste avgå. Senare sökte han genomdriva en finansreform, vilken även väckte häftig opposition. I anledning av en del förolämpande uttalanden i Figaro nedsköt hans hustru denna tidnings redaktör, Calmette. Hon blev emellertid vid den efterföljande uppmärksammade processen frikänd. Under början av världskriget anknöt C., som var övertygad om att Tyskland skulle komma att segra, förbindelser med tyska kretsar och arbetade på en kompromissfred. 1918 blev han därför häktad och åtalad för högförräderi och dömdes 1920 till tre års fängelse, vilket motsvarade den tid, han suttit häktad. På senare tid har C. åter deltagit i politiken. Hans erkända finansiella duglighet, förde honom 1925 till finansministerposten och han har sedan arbetat på att ernå uppgörelse med U. S. A. samt sökt bringa Frankrikes statsfinanser i jämvikt. Avgick i okt. 1925 på grund av konflikt med de radikala partierna angående införandet av kapitalskatt.

Caillavet [kajavä'], G. A. de, 1869—

1915, populär fransk lustspelsförfat-tare. Har tillsammans med R. de Flers skrivit kvicka och underhållande farser, av vilka flera t. ex. K unge n

och Gröna fracken med framgång spelats även i Sverige.

Cailletet [kajtä’J, L. P., 1832—1913, fransk fysiker och metallurg. C. lyckades genom samtidigt användande av högt tryck och låg temperatur överföra till vätskeform gaser, som tidigare ansetts permanenta, d. v* s. omöjliga att överföra i vätskeform.

Caima’n. Se Krokodil.

Caine [kej’n], sir T. H. Hall, f.

1853, engelsk författare, populär för sina romaner, t. ex. The d e e m s t e r (Ett livs historia) och The eternal city (Den eviga staden), som han förstår meddela en viss dyster, religiöst betonad spänning. Av intresse äro hans skildringar från ön Man (Manxmannen).

£a ira [sa i ra’], fr., ”det skall gå”, refrängen till en under franska revolutionen mycket populär visa.

Cairo, se Kairo.

Cake walk [kejk oå’k], eng., amerikansk negerdans.

Cal., officiell förkortning för staten California, U. S. A.

Cala’brien, landskap i s. Italien, ytvidd 15,000 kvkm., 1,500,000 inv. — C. är ett skogbevärt bergland, på grund av riklig bevattning och milt klimat bördigt men föga odlat.

Calais [kalä*], stad och närmaste hamn till England vid Pas de Calais, nordligaste Frankrike. 73,000 inv. Mellan C. och Dover på den engelska sidan är avståndet omkr. 40 km.: mellan dessa båda hamnar går en intensiv gods- och passagerartrafik. C. var den sista engelska besittningen på det franska fastlandet (1347—1558).

Calas [kala's], J., 1698—1762, fransk protestantisk köpman, som beskylldes ha dödat sin son, emedan denne övergått till katolicismen. C. blev, ehuru oskyldig, rådbråkad till döds. Genom Voltaires ingripande ställdes domarna till ansvar. I striden mot det mäktiga katolska prästerskapet lyckades Yoltaire med sina glänsande skrifter vinna den allmänna opinionen på sin sida och därigenom nå sitt mål.

Calatra’vaorden, spansk riddaror-den, upprättad 1164 av cisterciensmun-kar. C. hade till uppgift att skydda det från morerna 1146 tagna fortet Calatrava. Sedan 1806 är C. endast en förtjänstorden.

Calcufta, intill 1912 det brittiska Indiens huvudstad, 1,130,000 inv., belägen vid en gren av Ganges på denna flods delta, omkr. 130 km. från havet. C. har en betydande sjöfart såväl på floden som på transoceana länder. Exportvaror äro jute, te, opium, ris, bomull, hudar; importen utgöres i första rummet av tyg- och glasvaror, socker, petroleum. Bland industrierna intaga jute- ocli pappersfabriker främsta rummet. C. har i den europeiska stadsdelen en mängd offentliga monumentalbyggnader men saknar betydande byggnader av inhemsk härkomst. Universitet (23,000 studenter) och andra högre bildningsanstalter finnas, bl. a. en berömd, storartad botanisk trädgård. Befolkningen företer en brokig blandning av allehanda raser, språk och religioner.

Calderon de la Barca [-[kalderå’n-de-la-var’ka],-] {+[kalderå’n-de- la-var’ka],+} don P., 1600—81, efter Lope de Vega den mest uppburne spanske dramatikern. Han har skrivit kyrkliga festspel, präglade av katolskt mystisk religiositet, världsliga skådespel, där lian ger bilder av spansk ridderlighet och hederskänsla, samt andliga skådespel, vilka under ett lysande bildspråk dölja en varm religiös känsla. Bland lians främsta verk märkas Livet är en dröm, Den ståndaktige prinsen m. fl.

Calen’dula. Se Ringblomma.

Cal’gary, huvudstad i prov. Alberta, Canada, 70,000 inv. Viktig järnvägsknut.

Calhoun [kael-ho’n], J. C., 1782—

1850, nordamerikansk statsman, krigsminister 1817, vicepresident 1824—32. C. var en varm förkämpe för sydstaterna och bidrog genom sitt ivriga försvar för slaveriets5 bibehållande därstädes att ytterligare skärpa de inbördes tvister, som 1861 ledde till krig.

Ca’liban, ett halvt mänskligt, halvt djuriskt vidunder i Shakespeares skådespel Stormen.

Caliche [kali’tje], geol., namn på det rikaste lagret i salpeterfyndigheterna i Chile, liksom på det råsalt, som erhålles därur (se Salpeter).

Cal’icut, sjöstad med 80,000 inv. pä Främre Indiens västkust, nära sydspetsen (Malabarkusten). Första plats i Indien, där Vasco da Gama landade (1498). Från stadens namn härleder sig bomullstyget ”kalikå”.

Californien (eng. California, förk. Cal.), stat i v. U. S. A. utmed Stora Oceanen, ytvidd 410,000 kvkm., 3,427,000 inv., däribland 27,000 japaner och 33,000 kineser. Huvudstad Sacramento: 66,000 inv. Största städer äro Los Angelos:

577,000 inv. och San Francisco: 507,000 inv. C. är genomdraget av höga bergskedjor. Mellan dessa utbreda sig dalar,. vilka med tillhjälp av konstgjord bevattning gjorts odlingsbara. Av sädesslag odlas företrädesvis vete, majs och havre. Mer betydande än åkerbruket är emellertid fruktodlingen. Alla slags sydfrukter odlas och stora fabriker för konservering av frukt finnas. Bergskedjorna i norra och mellersta C. äro rika på metaller, framför allt guld. C. är den förnämsta guldproducerande staten i Förenta

Staterna. I fråga om tillgången på petroleum är den näst Oklahoma den viktigaste. Vid kusten, som är brant och saknar goda hamnar, bedrives ett omfattande laxfiske.

C ali’gula, Gajus Csesar, år 12—41, romersk kejsare 37 vid Tiberius död, tillhörde den claudisk-juliska ätten. Han införde flera förbättringar inom styrelsen men gjorde sig genom sin grymma och tyranniska natur så hatad, att han slutligen mördades.

CaPla. Se Aracete och Kalla.

Cal la o [kallja’å], stad i Peru vid Stilla havet. 56,000 inv. C., som har en präktig konstgjord hamn, är huvudstaden Limas hamnstad. Upprepade gånger förstörd av jordbävningar.

Callis’tephus, växtsläkte av fam. Compositaa. På 1700-t. infördes från Kina C. sinensis, från vilken de olika slag av trädgårdsastrar, som nu odlas, härstamma.

Cal lot [kallå’], J., 1592—1635, fransk etsare och gravör. Med kraftig realism och originell fantasi har han behandlat såväl bibliska och legendariska motiv som samtida krigscener, liovfester m. m. Bland de mest berömda av hans arbeten äro Krigets olyckor, Antonius’ frestelse..

Calo'nius, M., 1737—1817, finländsk statsman, professor i Åbo 1778—1815, ett av de förnämsta namnen inom den svenska rättsvetenskapen. Hans viktigaste latinska och svenska skrifter utgåvos 1829—36. 1809 gick han i rysk tjänst och blev senare senatens pro-kurator.

Calvi’n, Johan, 1509—64, franskschweizisk reformator. Efter juridiska och teologiska studier i Paris kom C. 1536 till Genéve, dit den av Zwingli i tyska Schweiz grundade reformatoriska rörelsen redan nått. C. blev nu den ledande kraften i reformationsarbetet. men fick mot sig ett starkt parti (de s. k. libertinerna), vilka leddes av en friare och mera svärmisk religiositet. Han blev tvungen att för en tid lämna staden men återkallades 1541 och nedslog nu hårdhänt allt motstånd (mer än 50 dödsdomar på 5 år) samt införde en ytterligt sträng kyrkotukt med övervakning av församlingsmedlemmarna in i hemmen. Enligt C:s åskådning var bibeln trons enda rättesnöre, men i motsats till Luthor hyllade han en mera juridisk och bokstavlig tolkning av skriften. Eli grundsten i C:s lärobyggnad utgör den dubbla predestinationsläran. Gud har på förhand bestämt en del till evig salighet och en del till evig osalighet. C:s inflytande sträckte sig över hela den reformerta kyrkan och han har också kallats denna kyrkas andre grundläggare.Cambacérés [kangbaserä’s], J. J. R. de, hertig av Parma, 1753—1824, fransk politiker, utförde under revolutionen en omarbetning av de franska lagarna, på vilken senare den napoleonska lagboken grundades. C. blev andre konsul 1799 och var en av Napoleons trognaste och bästa rådgivare.

Cambodja. Se Kambo ds ja.

Cambon [kangbångj. — 1. P. P. C., 1843—1924, fransk diplomat. 1898—1920 Frankrikes ambassadör i London,

där han kraftigt bidrog till Englands förbund med Frankrike och till Englands deltagande i världskriget. — 2. J. C. C., f. 1845, fransk diplomat. C. är sedan 1919 ordförande i ambassadörkonferensen.

Cambridge [kejm’bridj]. — 1. Stad i ö. England vid floden Cam, omkr. SO km. n. om London, 60,000 inv. Gammalt berömt universitet (5,000 studenter) med flera märkliga byggnader. —

2. Stad i Massachusetts (U. S. A.).

110,000 inv. Egentligen förstad till Boston. I C. ligger det berömda Har-ward-universitetet.

Cam’den, stad i New Jersey (U. S. A.), 116,000 inv. Hamnstad med skeppsbyggeri och trävaruhandel.

Camembert-ost [kamanKbä’r-], en mjuk, fransk ostsort med mild, aromatisk smak. C. tillverkades ursprungligen i byn med samma namn.

Schema åskådliggörande principen för camera obscura. Från ljuskällan passera ljusstrålarna genom det fina hålet i skärmen A. och lämna sedan en upp- och nedvänd bild på skärmen vid B.

Ca’mera obscu’ra (lat., mörk kammare) kallas en låda el. ett slutet rum, vari ljus endast får intränga genom ett litet hål mitt på ena väggen. Ljusstrålarna, som infalla genom hålet, bilda på väggen mitt emot en upp cch nedvänd bild av föremålet utanför. En fotografisk kamera är. en C., försedd med en lins för att tillåta användandet av en större ljusöppning samt med en anordning för inskju-

tande av en ljuskänslig plåt eller film, på vilken bilden kan uppfångas.

Camerun. Se Kamerun.

Camoes [kamo’njis], L. V. de, omkr. 1524—80, Portugals störste skald, bekant för sin religiöst patriotiska hjältedikt Os Lusi a das, som besjunger Vasco da Gamas färd runt Afrika till Calicut.

Camorr’a, ett hemligt förbrytarband i Syd-Italien, som organiserade rån, penningutpressningar, smuggling o. d. Camorristerna organiserades vid 1800-talets mitt och satte sig senare fast, särskilt i Neapel, där deras makt först på senare tid fullständigt brutits.

Camouflage Lkamofla’sj], under världskriget benämning å åtgärder för att skydda t. ex. trupper, fartyg, artilleripjäser, tanks från att upptäckas av fienden. C. är i vidsträckt mening en sammanfattande beteckning för alla dylika åtgärder. Oftast användes dock hos oss C. allenast såsom beteckning för den iner eller mindre oregelbundna målning med olika färger t. ex. av fartyg, av vilken såväl de neutrala (under U-båtskriget) som de krigförande i ovan angivet syfte betjänade sig.

Campagna [kampan’ja], it., slätt, fält. C. betecknar oftast det sumpiga slättområ'det kring Tiberns mynning.

Campa’nia, provins i s. Italien, sträckande sig längs kusten på ömse sidor om Neapel (nutida provinserna Neapel och Caserta). På grund av sin bördighet och naturskönhet har C. blivit kallad C. felix (= lyckliga C.).

Campanula^eae, klock växter, växtfamilj med över 1,000 arter.. De ha vanligen femtalig, sambladig krona i klockform. Hit höra släkterna Lo-belia, Iasione och Campanula. Till sistnämnda släkte hör bl. a. vanlig blåklocka (C. rotundifo’lia), stor blåklocka (C. trache’lium) samt flera arter, vilka odlas som prydnadsväxter.

Campbell-Bannerman [-[kfem’bl-bjenn’-emten],-] {+[kfem’bl-bjenn’- emten],+} sir II., 1836—1908, brittisk statsman av det liberala partiet, medlem av underhuset 1868, krigsminister i Gladstones andra och tredje ministärer. C. uppträdde mot den imperialistiska utrikespolitiken och mot boer kriget, blev 1S99 chef för liberalerna och 1905 premiärminister; på denna post kvarstod han till sin död.

Campeehéträ. Se Kampeschträ.

Camping [ksem’ping], eng., lägerliv.

Campo-For’mio, by i den italienska prov. Udine, där 1797 en fred slöts mellan Österrike och Napoleon Bona-parte såsom representant för franska republiken; Frankrike erhöll Belgien och Lombardiet. Österrike fick såsom

ersättning för sina förluster Venetien, ^ORHA ISRA.VRT

ISLAND

lawsof

jt.BjömsjaiV IVg

•Jjt Simpsoi

F:tRqsolutuji&

BRITISH /

LABRADOR HALVÖN..

COtUMBi

SAS KA J

Tfa/iitatM/g/’

' • $eatäe}/L

IÄnItoba/

M^WuTiupeg «IÄ L

M^wUp.q;

Portland/

fatiJha-

neapol

CANADA

Skala1:65 milj.

Omaha

San. Fr ands co

| New York

varigenom republiken Venedig upp-liörde att existera.

Ca’nada, Dominion of Canada [då-min’jen of ksenede], brittisk koloni med tillhörande arktiska öar 9,660,000 kvkm. (nära hela Europas storlek),

9,225,000 inv. (1924). C. omfattar norra hälften av den nordamerikanska kontinenten jämte den n. därom liggande arktiska övärlden upp emot Grönlands nordspets (83-dje breddgraden). I ö. skjuter St. Law-rencebukten med en vik långt in i C., i n. den stora I-Iudsonbay. I v. gränsar C. till Alaska och till Stilla havet, som där har en utpräglad fjordkust. S. gränsen går rätlinjigt efter 48:de breddgraden från Stilla havet till fram emot övre sjön, omfattar därifrån de stora sjöarnas n. delar, varvid den når sin sydligaste punkt vid Eriesjön (41° 47' n. br.), går vidare s. om Law-renceviken och når Atlanten mitt emot s. änden av Nova Scotia, som helt faller inom C. New Foundland och en smal kuststräcka på nö. Labrador höra icke under Canada utan bilda en särskild brittisk koloni.

C. är till större delen ett urbergsområde, i mycket till sin geologiska beskaffenhet jämförligt med det stora Nordeuropeiska urbergsområdet. Långt

i ö. genomstrykes C. av Appalachiska bergskedjan, i y. av Cordiljerans, bä-

da parallellkedjor, Kustkedjan och Klippiga Bergen. Istidens moränav -lagringar och torvmossar äro de mest utbredda jordslagen, ishavs- och is-sjölera intaga emellertid betydande områden i synnerhet inom de lägre

kusttrakterna i ö. omkring de stora sjöarna och inom den forna kolossala Agassis-sjöns område. I vissa trakter saknas nästan lösa jordlager och berggrunden ligger blottad (Barren Grounds). Utom de stora gränssjöarna mot Förenta Staterna, övre sjön eller Lake Superior, Michigan, Huron-, Erie- och Ontariosjöarna äro de viktigaste: Winnipeg-, Atabaska-, Stora Slav- och Stora Björn-sjöarna. Dessa ha avlopp mot n., de tre sistnämnda genom Mackenziefloden, Winnipeg genom Nelsonfloden, medan det stora ostkanadensiska sjösystemet har sitt gemensamma utlopp genom St. Lawrencefloden åt ö. (Se för övrigt under de särskilda sjöarna och floderna.)

C:s klimat är med undantag för kustbältenas utpräglat kontinentalt med mycket kalla vintrar, t. o. m. långt i s. strängare än Lapplands, varma men korta somrar och måttlig el. ringa nederbörd. Vete odlas med framgång i sydliga delar, korn inom v. C. upp emot 60:de breddgraden, östra C. är skogrikt, likaså de västrakusttrakterna. Mellan det östra skogsområdet ocli Klippiga Bergen är ett brett skoglöst bälte upptaget av prä-rier, dels utgörande den forna Agassis-sjöns botten, vars avlagringar bilda C:s största odlingsområden, dels omfattande de sedimentära formationerna längs Klippiga Bergens ostsida. Nordligaste C. med tillhörande arkipelag är till större delen skoglös tundra med ständigt frusen jord. C. har mycket betydande mineraltillgångar: kollager i ö. (Nova Scotia och New Brunswick) och i v. (särskilt i Alberta) nickel, koppar, silver, guld, arsenik i Ontario (Cobolt-, Sudbury-och Porcupine-distrikten), guld även i Columbia och Yukon, asbest i Quebec. Omkring 80 % av världens nickel- och asbestproduktion härröra från C. Skogarna äro C :s stora naturtillgång, som dock inom de stora delar av landet, som dräneras möt n., endast i ringa utsträckning kunnat tillgodogöras. Trävaruexporten uppgår till omkring (J00 miljoner kronor. Skogarnas rikedom på pälsdjur (bäver, mård m. fl.) ger en betydande inkomst (export c :a 50 milj. kr. pr år). Fisket på New-Foundlandsbankarna och i Columbias floder anses inbringa ett par hundra milj. kronor årligen (export 120 milj. kr.) och sysselsätter 70,000 personer.

C :s floder äro rika på vattenfall, som anses representera sammanlagt omkr. 50 milj. hästkrafter (medelvattenmängd), varav 3 milj. utbyggda (Sverige resp. 18 och l.G milj.).

C. är framför allt ett jordbruksland. Arealen odlingsbar jord skattas till bortåt 200 milj. hektar, varav omkring 50 milj. under kultur. Huvudprodukter äro sädesslag (mest vete) med ett årligt produktionsvärde av omkring

3—4,000 milj. kronor, ladugårdspro-dukter med ett värde av omkr. 800 milj. kr.; övrigt (ägg, grönsaker, frukt m. m.) omkr. 400 milj. kr.

C. är én del av det brittiska väldet med en i de flesta hänseenden självständig ställning. Dess huvudstad är Ottawa, 108,000 inv. Det indelas i 9 provinser, vilkas ställning till Dominion kan jämföras med de enskilda staternas i U. S. A. De äro Ontario, Quebec, Nova Scotia, New Brunswick, Manitoba, Brittiska Columbia, Prins Edward Ifeland, Saskatclievan, Alberta samt två territorier, Yukon-och Nordväst-territorierna. (Vidare om dem under motsvarande uppslagsord).

Befolkningen är till ungefär hälften (5 milj.) av brittisk härkomst;

2 milj. räkna fransk, 300,000 tysk,

00,000 svensk härkomst. Omkr. 3.3 milj. bekänna sig till romersk katolsk,

3 milj. till reformert, 1.5 milj. till me-

todisters och baptisters, 300,000 till lutherska religionsformer.

Bortsett från Nordmännens resor till Vinland på 1100-t. kan C:s upptäckt räknas från början av 1500-t., då C. började koloniseras av fransmännen. Under krigen mellan England och Frankrike på 1700-t. lade det förra småningom landet under sig och tillerkändes 1763 genom freden i Paris hela Canada.

Canada-balsam är en blandning av harts och flyktig olja, som erhålles av balsamgranen. C. användes förr för medicinska ändamål, numera endast för tekniska och vetenskapliga.

Canalefto, A. C., 1697—1768, vene-tiansk målare. C. målade i bleka, bruna färger talrika stadsbilder med nästan fotografiskt noggrann teckning.

Canber’ra, blivande huvudstad i Australiska statsförbundet. Grundlädes 1913 efter på förhand noggrant utarbetad plan vid floden M u r u m-b i d g e e, c :a 30 mil sv. om Sidney i New South AVales.

Cancer. Se Kräfta.

Caneione’ro, spansk benämning på samlingar av en eller flera skalders canciones (lyriska dikter).

Candia (Kandia). Se Kreta.

Candide. Se Voltaire.

Ca’nis. Se Hunddjur.

Can’na, växtsläkte, fam. Cannacese. I tropiska delar av Amerika finnas många arter, fleråriga örter med pärl-liknande frön. C. edu’lis ger arrow-rot. Några arter odlas hos oss som prydnadsväxter.

Cannaj, numera byn Canne, var fordom stad i Apulien. Romarna besegrades här av Hannibal 216 f. Kr.

Cannel coal [kse’nnel kål], en engelsk kolsort (se Stenkol).

Cannes [kann], stad i Provence, Frankrike, vid Medelhavet och foten av Alperna, 30,000 inv. Mycket besökt vinterkurort.

Canning [k£enn’ing], G., 1770—1827, engelsk statsman, 1793 medlem av underhuset. C. var anhängare av Pitt och blev efter dennes död utrikesminister 1S07—1809, under vilken tid han upptog striden mot Napoleon.

1816—20 var han minister för Indien ocli 1822 åter utrikesminister och underhusets ledare samt ansågs vara dess störste vältalare. Han bekämpade med framgång ”den heliga alliansens” maktställning i Europa och hävdade i stället de frambrytande nationalitetsidéerna; särskilt har han gjort sig känd för sitt understöd åt de sydamerikanska staternas självständi ghetssträvan. Strax före sin död blev han premiärminister.

Canon. Se Kanjon.

Ca’non, rättesnöre, regel. Canoss’a, by i italienska prov. Emi-lien. Här fanns under medeltiden ett slott, där kejsar Henrik Yl av Tyskland 1077 gjorde en förödmjukande botgöring för påven Gregorius VII (härav uttrycket ”gå till C.”).

Canova [-nå’va], A., 1757—1S22, italiensk bildhuggare, företrädde nyklassicismen inom skulpturen men bevarade i sina verk ännu något av rokokons smäckra behag. Bland hans främsta verk märkas A m o r och Psyke, De tre gracerna m. fl.

Canta’bile, mus., it., sångbart, betecknar, att melodin särskilt bör framhållas.

Cantal, det största av Auvergnes gamla vulkanberg (1,860 m.) i departementet C., s. Frankrike.

Canterbury [k8en’teberri], stad i s. England, ö. om London, 23,000 inv. Berömd katedral. Ärkebiskopen av C. är engelska kyrkans primas.

Can’ton. — 1. Stad i Ohio (U. S. A.),

87,000 inv. Industristad. I närheten kolgruvor. — 2. Stad i Kina, se Kanton.

Canzon [-så’n], italiensk benämning på en rimmad lyrisk diktform, som, härrörande från Provence, på 1300-talet utvecklades i Italien av bl. a. Dante, Petrarea och Tasso. Under nyromantiken användes C. av Atter-bom och Stagnelius i Sverige.

Cap, Cape, landudde. Se under Kap hithörande namn.

Cap ab lan ca, J. R., f. 1S8S, kubansk schackspelare, besegrade 1921 i Ha-bana förutvarande världsmästaren Lasker.

Capella, en av de ljusstarkaste fix-stjärnorna, tillhörande stjärnbilden Kusken. Jfr Stjärnhimmeln.

Caperie, E. v., f. 1855, tysk amiral, efterträdde 1916 Tirpitz som statssekreterare för marindepartementet och

genomdrev beslutet om det oinskränkta u-båtskriget. C. avgick 1918.

Capet [kape'], tillnamn till Hugo, Frankrikes konung 987—996, vilken blev stamfader till Kapetingi-s k a* ätten.

Ca'po. Se Dakapo.

Caporefto, by vid Isonzo-floden i nö. Italien. Under världskriget före-togo tyskarna vid C. under O. v. Below ett oväntat anfall mot den 2:dra italienska armén. Resultatet blev ett fruktansvärt nederlag för italienarna, som efter att ha förlorat över .100,000 fångar måste återtåga, slutligen ända till floden Piave i Venetien.

Ca'pri, liten klippö (10 kvkm.) i Neapelgolfen; för sina fornminnen och sina grottor (Blå grottan) mycket besökt av turister.

Capricc [kapri's], fr., infall, nyck.

Capri'cio [kapri'tjo], mus., it. nyck,

betecknar ett musikstycke i mera fri form.

Caprifo'lium. Se Kaprifolium.

Capri'vi, G. L. de Caprara de Monte-cuccoli, 1831—1899, tysk general och politiker, 1883 amiralitetschef och 1890 rikskansler efter Bismarck. Hans politik har utsatts för starkt klander, särskilt av Bismarcks anhängare; numera börjar man emellertid alltmera allmänt erkänna hans förtjänster såsom en försiktig och välmenande om ock långt ifrån betydande statsman. Under hans tid förnyades trippelalliansen, en viktig försvarsreform genomfördes och en uppgörelse med England, varigenom Tyskland fick Ilelgoland, träffades.

Ca'pua, italiensk stad och fästning.

4 km. från det nuvarande låg det gamla C., det etruskiska riket Cam-paniens huvudstad, som ännu på kejsartiden var Italiens främsta stad näst Rom och Milano.

Capuchon [kapysjång'], fr., se Kapuschong.

Ca'put, plur. capita, lat., huvud; per capita, efter huvuden, efter medlemmarnas antal.

Caracal'la, 188—217, romersk kejsare, vilken efter sin tronbestigning 211 mördade sin broder och medregent, Geta. C. mördades senare själv under ett fälttåg. Han lät i Rom uppföra ön storartad badanstalt (C:s termer), av vilken ruiner ännu finnas kvar.

Cara'cas, sydamerikanska republiken Venezuelas huvudstad, 92,000 inv. Sjö- och handelsstad; universitet och andra läroanstalter.

CaragJieen [-gi'n], torkade rödalger, som erhållas från tvenne arter, vilka växa vid Atlantens kuster. C. sväller i vatten till geléliknande slem och användes bl. a. till rening av grumligt öl.

Caravaggio [-vadd'jå], M. da, omkr. 1560—65 — 1609. Upphovsmannen till det på 1500-talets slut livligt florerande "svartmåleriet", d. v. s. användningen av en myckenhet bjärta kontraster av ljus och sotsvart skugga. Sina motiv valde Caravaggio ofta t. ex. från zigenarnas eller andra äventyrares liv, och införde otvivelaktigt en friskare fläkt i den rådande smaken Hans ljusbehandling påverkade de nederländska 1600-talsmålarna.

Carbona'<lo är en svart, ogenomskinlig diamant, som har stor teknisk användning på grund av sin hårdhet. I pulveriserad form användes C. som slipmedel, särskilt i diamantsliperier-na. Vidare användes C. vid glasskärning och framför allt i borrkronorna till diamantbergborrningsmaskiner. C. erhålles huvudsakligen från Brasilien.

Carbona'ri, "kolare", medlemmar av ett hemligt, politiskt sällskap, vilketgrundades i Italien i början av 1800-talet och som mål hade Italiens enande. C. följdes på 1830-talet av andra frihetsorganisatioher.

Carborundum eller siliciumkarbid, [SiC], se Karborundum.

Car'cer, lat., fängelse.

Cardamom-bergen, över 2,000 m. högt bergland i främre Indiens sydspets. Kryddan Kardemumma har sitt namn efter detta berg.

Cardanlänk. Se Kardanlänk.

Sjökompass med cardansk upphäng-ning.

Cardansk upphängning. För att förhindra att t. ex. lampor, kompasser el. barometrar ombord å ett fartyg vid sjögång följa rörelserna hos det stöd, vid vilket de äro fästa, och sålunda bliva otjänstbara, upphänger man dem så, att de äro rörliga kring en i en ring fäst axel; ringen är i sin tur rörlig kring en annan mot den nyssnämnda axeln vinkelrätt axel. C. har erhållit sitt namn efter den italienske fysikern Geronimo Cardano.

Cardiff [ka'dif], stad i Wales, England, 230,000 inv. C. är en av världens främsta sjöstäder med stora skeppsdockor. En väsentlig del av Englands stenkolsexport går över C. Universitet.

Carducci [kardotfji], G., 183G—1907, italiensk skald, professor i italiensk litteratur 1860 i Bologna. Han hävdade den moderna frigörelsen från alla konventionella, politiska och kyrkliga band, exempelvis i Hymn till Satan. 1906 fick C. Nobelpriset i litteratur.

Ca'rex. Se Starr.

Carey [kä'ri]. — 1. W. C., 1761—1834, grundade Baptistmissionssällskapet och verkade själv som missionär i Indien. — 2. H. C. C., 1793—1879, amerikansk nationalekonom. C. var protektionist och även i övrigt en motståndare till den liberala engelska nationalekonomiska skolan.

Ca'rit E'tlar. Se Brosböll.

Carl, f. 1861, hertig av Västergötland, tredje son av Oskar II, har som ordförande i Svenska Röda Korset bi-

dragit till förbättring av krigsfångarnas ställning o. dyl. C. är förmäld med Ingeborg, f. 1878, dotter till Fredrik VIII i Danmark.

Carlén, Emilie Flygare-C., f. Smith, 1S07—92, romanförfattarinna, populär främst för sina skärgårdsskildringar från västkusten (ex. Rosen på Tistel ö n, Ett köpmanshus i skärgården in. fl.), vilka kännetecknas av en livfull handling men väl schematisk figurteckning och stor vidlyftighet.

Carleson, C. N., skriftställare, f. i Stockholm 1865, medarbetare i So-cial-Demokraten 18S8—1910, under åren 1892—96 och 1908—10 dess huvudredaktör, sedermera några år medarbetare i Folkets Dagblad Politiken.

Carlister, benämning på anhängare till tre olika don Carlos, som voro spanska tronpretendenter på 1800-talet. Don Carlos, 1788—1855, försökte efter broderns, Ferdinand VII, död genom krig (det första s. k. carlist-kriget) hävda sin rätt till kronan, enär tronföljden ändrats till förmån för Ferdinands dotter Isabella. 1839 måste han dock fly, varefter sonen, don Carlos, 1818—61, förgäves upptog kampen 3860. Dennes brorson, don Carlos, 1848--1909, gjorde 1872 ett försök att bliva erkänd som Spaniens konung, men hans skaror, till största delen basker, måste 1876 vika för regeringstrupperna.

Carlos, 1545—68, kronprins av Spanien, son till Filip II, med vilken han råkade i oupphörliga konflikter, varför han slutligen fängslades och dog efter en ännu ej utredd domstols-undersökning. — Om de spanska tronpretendenterna don C. se Carlister.

Carlsbergf onden, storartad dansk donation, 1876 grundad av bryggaren J. C. Jacobsen (Carlsbergbryggerier-na) i syfte att befrämja olika vetenskapliga och allmänt kulturella ändamål.

Carlson. — 1. F. F. C., 1811—87, historiker, statsman, 1849 professor i Uppsala, 1859 ledamot av Sv. akad., 1872—87 medlem av första kammaren, 1S63—70 och 1875—78 ecklesiastikminister. Han har genom sitt nitiska arbete för undervisningens höjande förskaffat sig namnet ”svenska folkundervisningens reformator”. C. var därjämte en framstående historieforskare. — 2. C. F. E. C., 1854—1909, den förres son, skolman, historiker och 1897—1905 medlem av andra kammarens liberala parti, fortsatte sin faders verk som undervisningsreforma-tor

och historiker.

Carlsonit, se Sprängämnen.

Carlton club [ka’lten klöbb], Londons förnämsta konservativa klubb, grundad 1832. Carlyle [kalaj’1], Thomas, 1795—1881, skotsk historiker och skriftställare. C. påverkades av den tyska nyromantiken (Fichte, Goethe) och bidrog mycket till att göra Tyskland känt i England. I sitt författarskap uppträdde han med skärpa mot såväl konservativa som radikala riktningar och betonade särskilt individualitetens betydelse gentemot det konventionella, geniets gentemot massans. De mest lästa av hans arbeten äro S a r t o r resartus och Om hjältar och hjältedyrkan, C. har en medryckande ibland bittert tillspetsad stil. Han utövade ett mäktigt inflytande samtidigt som han även retade till kritik. Hans namn hör ännu till de omstriddas.

Carmen, se Bizet.

Carmen Sylva, pseudonym för. Elisabet*, drottning av Rumänien.

Carnallit, jfr Kainit.

Carnarvon [kana*vn], G. E., earl av C., 186(3—1924, ledde sedan 1915 grävningar i ”konungarnas dal” vid Luksor i Egypten och upptäckte Farao Tutanchamons grav.

Carnat, ort i Bretagne, Frankrike, bekant för sina tusentals höga, i rader resta stenar, ”mentiors”, från den yngre stenåldern.

Carnegie [kane’gi], A. C., 1837—1919, amerikansk industriman av skotsk släkt. Uppväxt i fattiga omständigheter, blev han en av Amerikas förmögnaste män, ägare till flera järnverk, som 1901 övertogos av ståltrusten. Största delen av sin förmögenhet donerade han till allmännyttiga ändamål, främst bibliotek, universitet och andra folkbildningsanstalter. De s. k. hjältefonderna, som avse att belöna personer, vilka med fara för eget liv räddat andras, stiftades även av C. Han uppträdde även som författare. Mest känd är hans bok Arbetets herravälde.

Carnot [karnå’], fransk släkt. — 1. L. M. N. C., 1753—1S23, ordnade under franska revolutionen Frankrikes försvar med sådan framgång, att han kallats ”segerns Organisatör”. Hans oböjliga republikanism hindrade hans samarbete med Napoleon, som han dock hjälpte under de hundra dagarna. — 2. N. L. S. C., 1796—1832, fransk fysiker. C:s undersökningar hava varit grundläggande för kännedomen om det fysikaliska förloppet vid ångmaskinernas arbete. — 3. M. F. S. C.. 1837 —94, Frankrikes fjärde president, blev mördad av en italiensk anarkist i Lyon.

Carolina, se Nord- och Syd-Carolina.

CarolPna redivPva, universitetsbiblioteket i Uppsala, vars nuvarande byggnad är uppförd 1819—41.

Ca’rolus, latinisering av Karl; C.

Magnus, Karl den store.

Carpenta’riabukten, stor havsbukt pä Australiens nordkust.

Carracci [karat’tji], italiensk må-larfamilj. A. C., 1560—1609, är den mest kände medlemmen.

Carra’ra, italiensk alpstad i Toscana. Liguriska Alperna, 15,000 inv. Marmorindustri (se Carraramarmor).

Carra’ramarmor, är en vit, tämligen finkornig marmor från Carrara i norra Italien. C. anses som den för finare bildhuggeriarbeten förnämsta marmorn.

Carrel [karelF], A., f. 1873, fransk läkare, verksam i U. S. A., där han utarbetat metoder att överföra vävnads - stycken och organ från en individ till en annan. C. erhöll för sina upptäckter 1912 års Nobelpris i medicin.

Carreno [karen’jå], Teresa, 1853—

1917, f. i Venezuela, var på sin tid en av Europas mest kända pianister.

Carriere [karriä’r], E. A., 1849—1906, fransk målare, har i en egendomligt suddig stil med mystiska ljuseffekter målat ett stort antal symboliska kompositioner och flera kända porträtt.

Carson [kasn], sir E., f. 1854, jurist och politiker, särskilt känd som ledare för det irländska grevskapet Ulsters motstånd mot Irlands självstyrelse. Har som sådan uppträtt energiskt och hänsynslöst. Var under kriget medlem av ministären 1915 och 1916—1918 och biföll motvilligt liomerulelagen 1920.

Carson City [kasn si’ti], huvudstad i Nevada, U. S. A., 2,000 inv.

Carstens, A. J., 1754—98, dansk-tysk målare, professor vid Berlins konstakademi 1790 och senare bosatt i Italien. Han var starkt påverkad av antikens konst och tog till sina många teckningar oftast ämnen från den grekisk:romerska gudasagan.

Cartagena [-sje’na]. — 1. Stad i spanska landskapet Murcia, 97,000 inv. Starkt befäst örlogshamn. Livlig handelsstad. — 2. Stad i sydamerikanska republiken Colombia vid Darienviken.

51,000 inv. Export av hudar, trä, tobak m. m. Universitet.

Carto [kar’t], fr., kort, karta. — A la c a r t e, efter matsedeln (jfr Table d’höte). — Carte blanche [blangsj], oinskränkt fullmakt.

Carte’sius, R., 1596—1650, fransk matematiker och filosof. Namnet C. är en latinisering av hans franska namn Descartes [dekarrt’]. C. är den analytiska geometriens grundläggare och var också föregångsman inom andra områden av matematiken. Som filosof frigjorde C. sig från förut gällande föreställningar och sökte utgå från den enda grundsats, som förblev orubbad i allt hans tvivel: Co’gito ergosum (jag tänker, alltså är jag till). Det Cartesiska tankesystemet erkänner en dualistisk (tvåfaldig) värld: tankar ocli ting, själ ocli kropp. Vår kunskap är grundad på våra sinnesintryck, men vi veta ej vilken verklighet, som motsvarar dessa. Yi veta ej, om all vår kunskap är en synvilla, om verkligen världen existerar annat än i vår tanke. — C. har varit den nyare psykologiens och filosofiens grundläg-gare, sådan den utvecklats intill Kant.

— C. levde en längre tid i Holland och sina sista år i Stockholm, dit han kallats av drottning Kristina.

Cartwright, [ka’trajt], E. C., 1743 —1823. C. började sin bana som präst men har förvärvat sin ryktbarhet som uppfinnare av en. mekanisk vävstol och en maskin för kamning av ull. Dessa uppfinningar jämte några andra (Watts av ångmaskinen, Arkwrights av en spinnmaskin m. fl.) bildade förutsättningarna för det storindustriella genombrottet i England.

Caru’so, E., 1873—1921, italiensk tenorsångare, som vann världsberöm-melse främst genom sina tolkningar av italienska operor (Puccini m. fl.).

Ca’sa, lat., it., sp., hus, koja; port, domstol.

Casablanca, hamnstad i franska Marocko, 102,000 inv. Export av fosfat.

Casa Miranda, de. Se Nilsson, Kristina.

Casanova [-nå’va], G. G. G., 1725—98, italiensk äventyrare, som under ett kringirrande liv ägnade sig åt politik, alkemi m. m. C. är främst känd för sina memoarer, vilka mer eller mindre sanningsenligt skildra hans många kärleksäventyr och även ge bilder från dåtidens samhällsliv.

Ca’sas gran’des, namn på indianska ruinstäder i n. Mexiko och sv. Förenta Staterna.

Cas’cara sagra’da, amerikansk fran-gulabark, erhålles av Rliamnus pur-shiana. Av C. beredes milt verkande avföringsmedel.

Casement [kej’sment], sir It., 1864—

1916, irländsk revolutionär. Tjänstgjorde 1898—1905 som brittisk konsul i Kongo, där han kraftigt inskred mot en del bolags hänsynslösa behandling av infödingarna. Under kriget sökte han åstadkomma en resning på Irland, häktades, dömdes till döden och avrättades för högförräderi.

Casimir-l*erier [kasimi’r perje’], J-P. P., 1847—1907, valdes efter mordet på den franske presidenten Carnot

1894 till dennes efterträdare men avgick redan följande år på grund av konflikt med ministären.

Cassel [ksessl], sir E., 1852—1921, engelsk finansman av tysk-judisk härstamning, en av Englands rikaste

män, ägde en tid aktiemajoriteten i de lappländska malmfälten (Gränges-bergsbolaget) och medverkade vidare vid finansierandet av dammbyggnaden vid Assuan i övre Egypten.

Cassel, Gustav, f. 1866, nationalekonom, professor vid Stockholms högskola. C:s märkligaste vetenskapliga arbete torde vara det på engelska utgivna : ”The Nature and Necessity of Interest” (Kapitalräntans natur och nödvändighet). Av Nationernas Förbund har C. anlitats för vissa utredningar rörande penningväsendet.

Cassiopej’a, en stjärnbild på norra stjärnhimmeln på motsatt sida om Polstjärnan till Karlavagnen. De fem ljusaste stjärnorna i C. bilda ett brett W. Jfr Stjärnhimmeln.

Cass’ius, gammal romersk patricier-släkt. C. C. Longfnus, d. 42 f. Kr., deltog med utmärkelse i Crassus’ fälttåg mot parterna. Tillsammans med Brutus ledde han sammansvärjningen mot Cresar, efter vars mord båda besegrades av Antonius vid Filippi 42.

Castelnau [kastelnå’], N. M. J. E. de, f. 185.1, general, anförde som befälhavare för 7:de armén anfallet i Campagne sept 1915, var sedan chef för Joffres generalstab och bidrog pä denna post verksamt till Verduns försvar febr. 1916.

Cas’tor, ljusstark fixstjärna, hörande till Tvillingarnas stjärnbild. Jfr Stjärnhimmeln.

Castrén, Gunnar, f. 1878, finländsk litteraturhistoriker, professor vid Häl-singfors’ universitet.

Castro, se Venezuela.

Ca’sus, lat., fall; tilldragelse; belägenhet; rättsfall. Jfr Kasus.

Catala’nsmide, benämning å en metod för framställning av smidbart järn direkt ur järnmalm, som under äldre tider (men ej numera) användes bl. a. i Py reneer na. Vid smältningen av järnmalmen begagnades en öppen härd.

Catalo’nien, landskap i nö. Spanien, ytvidd 32,000 kvkm., 2,580,000 inv. Viktigaste stad Barcelona: 700,000 inv. — C. är ett bördigt bergland. Odling av ris, dadelpalmer och sydfrukter bedrives i stor omfattning. I fråga om industri är C. det förnämsta landskapet i Spanien (bomullsspinnerier, pappers- och tobaksfabriker m. m.).

Cata’nia, stad på Sicilien vid foten av Etna, 255,000 inv. Livlig handelsstad, sidenindustri, universitet.

Catgut [k£et’get], trådar, tillverkade av får- och gettarmar. C. användes vid operationer, när man skall sy i djupet av sår. Trådarna uppsugas så småningom av kroppens vävnader och försvinna.

Catili’na, L. S.. 108—62 f. Kr., romersk upprorsstiftare av gammal pa- tricierätt, som, då han fallit igenom vid ett konsulsval, samlade missnöjda omkring sig och satte i gång en folkresning. Cieero, som var konsul för år 03, lyckades dock nedslå sammansvärjningen, vars medlemmar förklarades i akt. C. föll sedan i slaget vid Pisto ria.

Ca’to. — 1. M. P. C. d. ä. (Censo-rius), 234—149 f. Kr., deltog i krigen mot Hannibal och blev sedan 195 konsul och 184 ståthållare i Spanien. Han var ledare för ett mera konservativt parti, särskilt riktat mot Scipio Afri-canus, Hannibals besegrare. C. företrädde envist den åsikten, att Roms ställning ej var tryggad så länge Kartago fanns till, och han brukade en tid alltid sluta sina tal i senaten med orden: ”Ceterum censeo Carthaginem esse delendam” (för övrigt anser jag, att Kartago bör förstöras), vilket uttryck sedan blivit bevingat. C. motarbetade den grekiska kulturens inflytande, vilken han ansåg verka förvekligande. I sitt privata liv var C. typen för en gammaldags. t romare med enkla och stränga seder.' — 2. M. P.

C. d. y. (Uticensis), 95—46 f. Kr., den förres sonson, tribun år 62, anhängare av den aristokratiskt republikanska författningen och motståndare till Cte-sar och Pompejus. Vid brytningen mellan dessa bägge ställde sig C. på Pompejus’ sida, och efter dennes död blev han ledare för det mot Csesar fientliga partiet. Han besegrades vid Thapsus och begick därefter självmord. Särskilt under tider av republikanska strävanden har han för eftervärlden

framstått som en frihetens oböjlige representant.

Catuirus, C. V., 87(84?)—54 f. Kr., romersk skald, bekant för sina lidelsefulla kärleksdikter, inspirerade av hans förhållande till en vacker och spirituell kvinna, besjungen såsom Lesbia.

Ca’uca, stor biflod till Magdalena-floden i Sydamerikanska Columbia; även benämning på ett v. delen av samma stat omfattande förvaltningsområde.

Cauchy [käsji’], A. L., 1789—1857, fransk matematiker. C:s arbeten ha varit banbrytande inom skilda områden av den högre matematiken. Särskilt äro att nämna den av C. framställda teorien för imaginära tal, hans undersökningar över oändliga serier samt hans grundläggande arbeten inom differential- och integralkalkylen. Han har också löst viktiga teoretiska spörsmål inom optiken och astronomien.

Caucus [kå’kes], en nordamerikansk benämning på ett politiskt partimöte, där man förbereder sig på politiska eller kommunala val. Namnet härle-

der sig från en kommunal-politisk klubb, som fanns i Boston på 1700-t.

Cau’sa, lat., orsak; angelägenhet.

Cause célébre [kå’s selä’br], fr., dagshändelse, oftast rättegång, som låter mycket tala om sig.

Causses, L.es [lä kås’], en kalkplatå (700—1,000 m. hög) i s. Frankrike, s. om Auvergne. Karstlandskap med underjordiska flodlopp och storartade grottbildningar.

Cavaignac [ka vän jack’], L. E., 1802 —57, fransk general och politiker, medlem av nationalförsamlingen och krigsminister. Efter februarirevolutionen 1848 beklăddes lian en tid med diktatorisk makt och krossade den socialistisk-kommunistiska rörelsen i Paris (juniupproret). Han uppställdes som kandidat vid presidentvalet, men besegrades av prins Louis Napoleon. C. var senare medlem av lagstiftande församlingens republikanska parti.

Cavallin, K., 1831—90, klassisk språkforskare, professor i grekiska i Lund 1875. C. är bekant som utgivare av latinska lexikon.

Cavell [ksevl], Edith, 1865—1915, engelsk sjuksköterska i belgisk tjänst, som under världskriget, då hon förestod ett rödakorssjukhus, hjälpte sårade, fångna soldater att rymma. C. upptäcktes, dömdes till döden och avrättades, vilket väckte våldsam indignation.

Cawnpore [kånpo’e], Cawnpur, stad vid mellersta Ganges, Främre Indien, i brittiska förvaltningsområdet med samma namn. 216,000 inv. Militärstation, järnvägsknut, stor handel. C. är särskilt bekant från Sepoy-upproret 1857 och för det blodbad, som därvid anställdes på engelsmännen vid deras kapitulation.

Cavour [kavo’r], C. B. di, 1810—61, skaparen av Italiens enhet, blev 1852 konung Viktor Emanuels av Sardinien konseljpresident och införde ett flertal nyttiga reformer, varigenom Sardinien hastigt uppblomstrade. C. lyckades förmå Napoleon III att ingå ett förbund med Sardinien mot Österrike, som genom C:s utmanande hållning leddes att förklara Sardinien krig 1859. Med Frankrikes hjälp besegrades Österrike, som till Sardinien tvangs avstå Lombardiet. C. förenade sedan Parma, Modena, Romagna och Toscana med Sardinien men måste avstå Savoyen och Nizza till Frankrike, som visserligen velat uttränga Österrike från Italien men ej ämnade låta Italien växa sig mäktigt. C. fortsatte dock enhetssträvandena, i det han lämnade frihetskämpen Garibaldi hjälp vid Siciliens erövring 1860 och med en sar-dinsk här besatte konungariket Neapel

14ocli östra delen av Kyrkostaten. 1861 samlade C. i Turin ett allmänt italienskt parlament, Viktor Emanuel förklarades för Italiens konung och C. blev stats- ocli utrikesminister.

Cayenne [kajenn’], huvudstad i Franska Guyana, Sydamerikas norra kust. 10,000 .inv. Beryktad förvisningsort. — Cayennepeppar.

Cayley [ke’jli], A., 1821—95, engelsk matematiker. C:s främsta arbeten ligga inom geometriens, främst den

analytiska, och algebrans områden.

Cd, tecken för en atom Kadmium.

C-dur, tonart utan förtecken och med C till grundton. Parallelltonart a-moll.

Ce, tecken för en atom cerium.

Cebu, en av Filippinernas större öar.

4,500 kvkm., 850,000 inv. Huvudstad €.,

65,000 inv.

Cech [tjäck], S., 1S46—1908, tjeckisk skald, journalist och prosaförfattare, vars diktning i patriotisk anda gjort lionom ofantligt populär i det slaviska Böhmen.

Cecil [ses’il], engelsk släkt. — 1. William C., se I3urleigh. — 2. It. A. F.

G. C., 1830—1903, tredje markis av Sa-lisbury, konservativ statsman. C. blev 1853 medlem av underhuset och gjorde sig snart känd för sin skarpa och satiriska vältalighet och sina högkyrkliga, strängt konservativa åsikter. Efter att ha beklätt mindre poster i flera konservativa ministärer, blev han minister för Indien och sedermera utrikesminister i Beaconsfields ministär 1874—1880. Efter Beaconsfields död intog C. en alltmer ledande ställning och var premiärminister tre gånger, 1885, 1886—92 och 1895—1902. Sistnämnda år avgick han på grund av sjuklighet cch dog kort därefter. — 3. Robert C., f. 1S64, son till tredje markisen av Sa-lisbury, blev 1906 medlem av det konservativa partiet i underhuset, 1915 understatssekreterare i utrikesdepartementet, 1916—18 blockadminister i Lloyd Georges ministär och 1918 biträdande utrikesminister. 1921 avgick han ur koalitionspartiet. 1920 blev han representant för Syd-Afrika i N. F. — 4. Lord Hugh C., f. 1869, den förres broder, konservativ medlem av underhuset, ivrig förkämpe för de högkyrkliga rättigheterna.

Cecilia. Den heliga C. skall ha varit en förnäm romarinna, som led martyrdöden 230. Hennes dödsdag firas i katolska kyrkan den 22 nov. och hon är kyrkomusikens, särskilt orgelmusikens skyddshelgon.

Cecilia, .1540—1627, dotter till Gustav Vasa, 1564 gift med markgreve Kristofer av Baden-Rodemachern. C. blev senare katolik.

Libanonceder.

Ceder (Cedrus), trädsläkte av fam. Pinacese. Redan i Gamla Testamentet omtalas Libanoncedern (C. libani), vilken uppkallats efter berget med samma namn. Numera finnas endast några hundra träd kvar på berget. Den har övervintrande barr, en utbredd krona och når ansenlig höjd. Deodara el. Himalayacedern (C. deodara) och Atlaseedern (C. atlantica) ha pyramid-formig krona. Handelns cederträ och cederträolja erhållas av arter av Juniperus.

Cede’ra, avstå från, försaka.

Cederborg, Allan, f. 1868, kommunalman, ordförande i Stockholms stadsfullmäktige från 1920. C. har med framgång tjänstgjort som förlikningsman vid arbetstvister.

Cederborgh, F., 1784—1835, humoristisk romanförfattare, bekant för sina godmodigt realistiska skildringar, där det svenska vardagslivet för första gången gör sitt inträde i den svenska litteraturen, exempelvis i Uno von T h r a z e n b e r g.

Cedergren, H. T. T., 1853—1909. C. grundade Allmänna telefonbolaget i Stockholm. Hans namn är knutet till en stor uppfostringsfond, till vilken han donerade hälften av sin förmögenhet.

Cederhielm, svensk friherrlig ätt. —

1. J. C., 1673—1729, riksråd 1723—27, tillfångatagen vid Poltava. Efter 13 år återvände han från den ryska fångenskapen och närmade sig då det s. k. holsteinska partiet. 1725 blev C. sändebud i Ryssland och verkade för

ett förbund med detta land men hemkai-lades f. å och tvangs av Horn att avsäga sig riksrådsämbetet. — 2. J. K. C., 1734—95, den förres sonson, statsman ocli politisk-ekonomisk författare, anhängare av mösspartiet och senare motståndare till Gustav III :s finanspolitik.

Cederscliiöld, P. G., 1782—1848, professor i förlossningskonst vid Karolinska institutet. De åtgärder, han företog för att förebygga barnsängs-feber, överensstämma med nutida åskådningssätt angående smittämnens spridande. C. var alltså i mycket före sin tidi Hans åsikter blevo emellertid bortglömda.

Cederstrtfm, svensk adlig ätt. — 1. J. C., 1782—1857, militär och politiker, motståndare till Gustav IY Adolfs regering, ledamot av riksdagen 1S09— 1S50, varvid han förfäktade konservativa, fast reformvänliga tänkesätt. 1817 landshövding på Gotland och 1831—47 president i Kammarkollegium. — 2. Adelina C., se Patti. — 3. G. O. C., f. 1845, målare, professor vid Konstakademien (1887—1911) och dess direktör (1899—1911), bekant för sina allvarligt verklighetstrogna målningar mest med historiska motiv, såsom Karl X11 :s likfärd m. fl. — 4. Ellen C., f. Hedlund, f. 1860, skådespelerska, ofantligt populär för sina tolkningar av barn- och ingenyroller, .1886 premiäraktris vid Dräm. teat. 1881—91 var hon gift med skådespelaren V. L. Hartman och från 1S98 med dåvarande ryttmästaren B. Ceder-ström. C. gästspelade åter vid Dram. teat. 1921—22. — 5. Marika C. Se Stiernstedt.

CcdiFj, f. cédille, ett komma-liknande tecken under c (g), använt i franskan jämte en del andra språk, då denna bokstav bör uttalas som s (ex. fagon) och ej som k, ehuru den står framför hård vokal.

Ce’ladon, grekiskt namn, som i 16-och 1700-talets herderomaner användes som namn på den älskande herden.

Cele’ber, (fr. célébre), ryktbar, omtalad.

Cele’bes, den tredje i ordningen av Sundaöarna. 180,000 kvkm. ön upptages av olika riktade bergskedjor, som dela upp den i fyra av havsbukter skilda grenar. Jämte veckberg av tertiär ålder förekomma även vulkaner. Invånarna, c :a 3 milj., äro splittrade i ett antal småriken (sultanat), och i de avskilda trakterna i öns inre leva oavhängiga stammar, delvis ännu huvudjägare. Endast några kuststräckor äro i holländarnas händer, ön upptäcktes av portugiserna 1912. Se vidare Sundaöarna.

Cele’bessjön, ett mera än 5,000 m. djupt havsbäcken n. om Celebes.

Celebre’ra, högtidlighålla, fira. C e-1 e b r i t e’ t, berömdhet.

Celes’t, hörande till himlavalvet.

Celes’t mekanik, himmelsmekanik, jfr Astronomi.

Celiba’t, tvång att leva ogift. Redan i den äldsta kristna kyrkan började man betrakta det ogifta ståndet som i moraliskt avseende bättre än det gifta. Inom grekiskt katolska kyrkan bestämdes, att lägre präster fingo gifta sig, medan högre präster måste vara ogifta. I den romerskt katolska kyrkan infördes under påverkan av den från Cluny utgående reformationsrörelsen av påven Gregorius VII år 1074 den bestämmelsen, att alla präster måste vara ogifta.

Till vänster djurcell, till höger växt-cell, omgiven av cellulosamembran och med saftluckor i cellkroppen.

Cell. — 1. Fys. Ett enstaka galva-niskt element. — 2. Bot. och zool. De minsta delar, av vilka organismerna uppbyggas; de lägst stående varelserna bestå av endast en C. Man skiljer på dels cellkärnan, som begränsas av en kärnmembran och innehåller bildningar, vilka kraftigt upptaga färgämnen och därför kallas k romati n, samt dels cellkroppen, som består av en halvflytande, till sitt utseende något kornig massa, protoplasma. Hos växterna tillkommer en cellvägg av cellulosa, som avgränsar cellen — lios djur är ytskiktet som regel endast något fastare. I cellkroppen finnas hos växter små kroppar inbäddade, vilka kunna vara färglösa (leukoplaster) el. innehålla ett grönt färgämne, klorofyll (kloroplaster). Intill cellkärnan finnas hos såväl växter som djur oftast 1—2 små punktfor-miga centralkroppar. Dessa vandra, då cellen skall dela sig, till motsatta poler av kärnan. Kärnmembranen försvinner, kromatinet ordnar sig till bandfonniga bildningar, kromos o-m e r, vilka klyvas på

längden, varefter hälfterna vandra till var sin centralkropp. Sedan bildas ny kärnvägg och cellkroppen avsnör sig mellan de nybildade kärnorna och på så sätt uppstå två nya celler. Denna form av celldelning kallas indirekt i motsats till direkt celldelning, då kärnan liksom cellkroppen tycks helt enkelt av-snöra sig på mitten. Reduktionsdel-ning försiggår som indirekt celldelning med den skillnaden, att kromoso-merna ej dela sig på längden utan halva antalet kromosomer går direkt till ena centralkroppen och halva antalet till den andra. Härigenom kommer antalet kromosomer i de nya kärnorna att bli hälften av den gamlas. Så försiggå äggets och sädescellens sista delning före befruktningen.

Celldelning, överst till höger synes en cell i vila. Fortskridande åt vänster visa bilderna hur kärnan ordnar sig i bandformiga bildningar, vilka klyva sig och gå åt var sitt håll. Så uppstå slutligen de bägge nya cellerna nederst till vänster.

Cellen har förmåga att upptaga näringsämnen och utskilja förbrukade ämnen, att uppfatta retning, att sammandraga sig, röra sig etc. Hos högre varelser äro cellerna utbildade, specialiserade, att särskilt utföra endast en del av dessa uppgifter. Nervceller uppfatta och fortleda retning. Muskelceller sammandraga sig etc. De likartade cellerna ligga härvid tillsammans i förband, bilda nervvävnad, muskelvävnad etc. I allmänhet uppgår C:s storlek till 0.01—0.07 mm., men storleken kan variera även utanför dessa gränser. Man har sökt konstatera mindre smådelar inom cellerna, vilka skulle uppbygga cellerna på samma sätt som dessa i sin tur uppbygga kroppen, men dessa försök äro hittills mycket omstridda.

Ce’lle, stad i Preussen, nö. om Hannover. 25,000 inv.

Cellini [tjelli’ni], Benvenuto, 1500— 71, florentinsk guldsmed och bildhuggare, i sistnämnda egenskap efterföljare till Michelangelo men utpräglad barockkonstnär. C:s ryktbaraste guldsmedsarbete är Frans I: s saltkar i Wien. I en berömd levnadsteckning har han skildrat sitt äventyrliga liv.

Cellkärna. Se Cell.

Cello, förkortning av violoncello. — Cellist, violoncellspelare.

CeIloidi’n framställes genom kollodi ums utspädning med vatten. Celloi-dinpapper är ett vid fotografering använt kopieringspapper. Dess ljuskänsliga yta består av kollodium, som innehåller finfördelade, ljuskänsliga silversalter.

Celluloi’d är lågnitrerad cellulosa, löst i kamfer. Som utgångsmaterial vid framställningen användes i allmänhet silkespapper, som nitreras genom neddoppning i en blandning av lika delar svavelsyra och salpetersyra. Celluloid antändes lätt vid relativt låga temperaturer (150 å 200°). C. har stor användning som ersättningsmedel för sköldpadd, bärnsten, elfenben, horn etc.

CelIulo’sa utgör den huvudsakliga beståndsdelen i växternas cellväggar. Linne och bomull äro nästan ren C. Kemisk formel: $C_{12}H_{20}O_{10}$. C. är olöslig i vanliga lösningsmedel. Framställes i rent tillstånd genom behandling av växtfibrer med utspädda syror och al-kalier och andra kemiska reagens, som ej angripa cellulosan men väl övriga ämnen i fibrerna. Kemisk trämassa eller s. k. teknisk cellulosa, som användes vid papperstillverkning, erhålles genom behandling av ved under tryck och i värme med kalciumbisulfit (sulfitmetoden) eller svavelnatrium och natriumhydrat (sulfatmetoden). C. är utgångsmaterialet vid framställning av bomullskrut, kollodium, celluloid, konstsilke, pergamentpapper, fotografisk film m. m.

CeFsius, Anders, 1701—44, svensk astronom och fysiker. C. har gjort viktiga iakttagelser bl. a. om norrskenet, om solens och månens ljusstyrka, magnetnålens missvisning och tyngdkraftens olikhet på olika breddgrader. På C:s förslag byggdes i Uppsala det första astronomiska ob-servatoriet i Sverige. Den efter Celsius uppkallade 100 gradiga termometern skiljer sig från den, han verkligen föreslog, därigenom, att C. hade

0-punkten förlagd till vattnets kokpunkt och 100-punkten till vattnets fryspunkt, således omvänt mot vad senare blivit brukligt.

Celsiustermometer. Se Termometrar.

CePsus, grekisk filosof på 100-talet

e. Kr., bekant för en skrift, vari han från platonismens ståndpunkt kritiserar den kristna läran.

Celter. Se Kelter.

Cembratall. Se Tall.

Cement, bindemedel, som hårdnar i närvaro av vatten. I inskränkt bemärkelse förstås med C. portlandcement, som första gången framställdes i England i början på 1800-t. av en murarmästare vid namn Aspdin. Portlandcement utgöres av en blandning av kalk och lera, som bränts till be- gynnande smältning (sintring) ocli sedan finmalts. Proportionerna mellan beståndsdelarna böra vara sådana, att förhållandet mellan den ingående mängden kalk (CaO) och de sammanlagda mängderna kiselsyra, lerjord och järnoxid överstiger 1.7 men ej 2.2. Detfca förhållande benämnes C:s hydrauliska modul. — Framställningen sker fabriksmässigt efter två metoder: den torra metoden och den våta metoden. Enligt den torra metoden torkas leran och den krossade kalken var för sig i ugnar av särskild konstruktion. Härefter blandas beståndsdelarna i avpassade proportioner, varefter blandningen finmales, siktas och fuktas med vatten. Den jordfuktiga massan pressas till tegel, som brännas och efter viss tids förlopp krossas och finmalas. Enligt den våta metoden uppslammas den finmalda kalken och leran i vatten. Blandningen inpumpas, sedan den givits riktig sammansättning och undergått vissa andra procedurer, i övre delen av en svagt lutande, roterande ugn, i vilken först torkning äger rum', varefter massan i ugnens nedersta del smältes till små bollar, kallade klinkers. Den sista proceduren är även i detta fall massans finmalning. — Det färdiga cementet är till färgen grågrönt och har en specifik vikt av något över 3. Man skiljer mellan cements bindning,

d. v. s. murbrukets övergång från grötaktig till fast konsistens, och det därefter följande hårdnandet. Binde-tidens längd beror bl. a. på C:s sammansättning och kan förändras genom tillsats av vissa ämnen. Hårdnandet äger rum hastigast de första dagarna efter bindningen, men den maximala hållfastheten nås först efter, förloppet av lång tid (flera år). Vid temperaturer under 0 binder C. dåligt, varför cementarbeten helst ej böra utföras vid så låga temperaturer.

Cementering är ett förfaringssätt, som användes i syfte att åt gjutna föremål giva en hård yta génom ökning av kolhalten i ytskiktet. De föremål, som skola cementeras, upphettas tillsammans med träkolspulver till omkring 1,000° i järnlådor.

Cementkoppar är finfördelad, metallisk koppar, som i form av ett rött pulver med tillhjälp av järnskrot utfällts ur kopparklorid- eller koppar-sulfatlösningar.

Cena’kel, eg. matsal, sammanslutning av personer, vilka ha gemensamma intressen. C. användes numera vanligen i förlöjligande syfte, t. ex. cenakel-kultur.

Cenci [tjen’tji], Beatrice, 1577—99, tillhörde en gammal men föga ansedd italiensk adelssläkt och avrättades på grund av att hon begått fadermord.

Folkfantasien har sedan gjort henne till martyr, och hon har besjungits i ett flertal dikter, bl. a. av Shelley.

Ccndré [sangdre’], fr., askblond, måttligt ljuslätt.

Cendrillon [sangdrijång’], det franska namnet för Askungen, hjältinnan i den bekanta folksagan.

Cenota’i’ium, minnesvård över död, som uppsatts utan att han är begravd på platsen.

Cen’sor. — 1. Namn på fornromer-ska ämbetsmän, vilka tillsammans uppgjorde skatte- och medborgarlis-tor, kontrollerade finansväsendet och utvalde senatorer. — 2. Person med uppgift att granska för offentliggörande avsedda skrifter, filmer o. d. —

3. Person, som är förordnad att övervaka examina. Se Studentexamen.

Censu’r, lat., granskning, kontrolle-ling; lagstadgad granskning av trycksaker innan de offentliggöras;

presstvång. I Sverige finnes C. endast å filmer.

Cen’sus betecknar fordran på innehav av viss inkomst el. förmögenhet för rösträtt el. valbarhet.

Cent. — 1. Nordamerikanskt mynt = Vioo dollar; holländskt mynt = Vioo florin. — 2. Fr. [sang], hundra.

Centatire’a, växtsläkte, fam. Compo-sitse, ha de yttre blommorna i blomkorgen stora och könlösa endast tjänande som lockmedel för insekter. Hit höra bl. a. blåklint (C. cyanus) och rödklint (C. jacea) samt flera arter, vilka odlas som prydnadsväxter.

Centa’urer el. Kentaurer, ett i den grekiska mytologien omnämnt folk av obändigt sinnelag, som bodde i Tessalien. C. hade en mans överkropp, som sedan övergick i hästkropp. C. framställes o‘fta i den grekiska konsten.

Center, en benämning, förekommande i flera länder, på ett parlamentariskt parti mellan yttersta högern och yttersta vänstern. I Tyskland användes namnet på det katolska partiet, som i regel intar en medlande ståndpunkt mellan ytterlighetsparti-erna.

Centerbord är en å vissa flatbottnade segelbåtar använd rörlig lösköl, som efter gottfinnande kan dragas upp i båten eller sänkas ned i vattnet. Dess uppgift är att minska avdriften vid bidevindssegling.

Centesima’1, lat., delad i hundra delar; förekommer i sammansättningar, ex. c.-skala, -våg, -termometer.

Cente’simo [tjenn-], italienskt mynt = Vioo av en lira.

Centner, förkortat ctr., handelsvikt, i regel = 100 skålpund, numera endast använd i Danmark. Svensk C. = 42.5 kg. Tysk, dansk och schweizisk C. =50 kg. Engelsk C. (centweight, förkortat cwt.) = 50.8 kg.

Centra’1, belägen i mitten, hörande till medelpunkten, väsentlig, huvudsaklig.

Centrala arbetsgivareförbundet, en år 1903 bildad sammanslutning mellan arbetsgivare och deras leverantörer inom byggnadsbranschen. C. uppgick år 1919 i Svenska arbetsgivareföreningen.

Central-Amerika. Se Mellanamerika.

Central-Asien, beteckning för det högländta stäpp- och ökenartade inre Asien n. om Himalaya. Jfr Asien.

Centrala skiljenämnden, se Arbetsfred.

Centralbangård, huvudbangård i ett större samhälle, till vilken flera järnvägslinjer inlöpa och där persontrafiken för dessa gemensamt ombesör-jes.

Centralförbundet för nykterhetsun-dervisning, som utgör en sammanslutning av svenska nykterhetsorganisationer, stiftades år 1901 och har till uppgift att befrämja upplysningsarbetet i nykterhetsfrågan och därmed sammanhängande etiska, socialekonomiska och hygieniska spörsmål. C. anordnar bl. a. allmänna upplysningskurser för allmänheten och längre ut-bildningskurser för lärare m. fl. samt utger en tidskrift Tirfing.

Centralförbundet för socialt arbete (C. S. A.) är en år 1903 bildad sammanslutning mellan föreningar med socialt syfte. Dess uppgift är att verka för ett ökat intresse för sociala spörsmål och att sprida kunskap om sådana. Eör sådant ändamål ha bl. a. utbildningskurser anordnats för personer, som ägnat sig åt socialt arbete. Omfattande utredningar och undersökningar ha utförts rörande olika sociala spörsmål t. ex. rörande fattigvården, arbetsförhållandena inom vissa yrken, kvinnors yrkesarbete. Av C. för behandling av olika frågor anordnade kongresser hava också lämnat betydelsefulla resultat. Den år 1906 anordnade kongressen för fattigvård och folkförsäkring gav sålunda upphov till Svenska fattigvårdsförbundet.

1907 års kommunalkongress gav bland annat till resultat bildandet av Svenska stadsförbundet. Svenska landskommunernas iorbund är vidare ett resultat av kommunalkongressen år 1919. Svenska kriminalistföreningen tillkom i samband med en kriminalist-kongress år 1911. Den svenska sektionen av internationella föreningen för lagstadgat arbetarskydd har tillkommit på C:s initiativ. Ett av C:s senaste märkliga initiativ är grundandet år 1920 av Institutet för socialpolitisk och kommunal utbildning och forskning i Stockholm.

Centralförsvar innebär, att en angripen stat icke omedelbart vid gränsen inlåter sig i avgörande kamp med angriparen utan drager sig tillbaka till landets inre för att hinna organisera försvaret och koncentrera sina stridskrafter. Ett tillämpande av cen-tralförsvarsprincipen medför alltså, att en större eller mindre del av landet prisgives åt fienden. 1819 års för-svarsplan, som ledde till byggandet av Karlsborgs fästning, innebar för Sveriges vidkommande, att man tänkte sig försvaret i händelse av krig organiserat som C.

Centralise’ra, samla i en medelpunkt, förena i en hand.

Centralkyrka, en oftast kupoltäckt kyrkotyp med rund, månghörnig, korsformig eller kvadratisk grundplan. C. användes redan under den fornkristna tiden jämsides med basilikatypen och var särskilt utbildad i österlandet.

Centralmakterna, beteckning på Tyskland och dess bundsförvanter österrike-Ungern, Bulgarien och Turkiet i deras strid med ”de allierade” under världskriget.

Centralstation. Se Centralbangård, Elektricitetsverk och Telefon.

Centralt ämbetsverk, ett ämbetsverk med självständig ställning, som sorterar direkt under ett departement.

Centraluppvärmning el. värmeledning, anordning, varigenom uppvärmningen av de olika rummen i en byggnad sker från en för byggnaden gemensam central. Värmen transporteras från denna central till de olika rummen med tillhjälp av varmluft, ånga eller varmvatten. Vid det vanliga varmvattenssystemet värmes vattnet i en panna, från vars övre del rör utgå till de i de rum, som skola uppvärmas, placerade värmeelementen eller radiatorerna, varifrån värme avges, till rummen. Från värmeelementen ledes det mindre varma vattnet åter till pannan genom rör, som utmynna i pannans nedre del. Vid mycket stora anläggningar åstadkommes vattnets cirkulation genom särskilda pumpanordningar. Vid ångsystemen användes för uppvärmningen i regel ånga, vars tryck endast uppgår till några tiondelar av en atmosfär.

Centralverkstäderna, tidigare namn å statens järnvägars till Örebro förlagda anläggningar för tillverkning-av lokomotiv, pannor, spårväxlar etc. samt för allehanda reparationer. C., som nu officiellt kallas Huvudverkstaden, är den största av statens järnvägars verkstäder.

Centre’ra, innebär att inställa ett instrument eller en apparat så, att axlarna för roterande delar, linser o. s. v. komma att sammanfalla. Centrifu’g, är en apparat för åtskiljande av vätskor av olika tyngd eller för avskiljande av fasta partiklar ur vätskor. I C. bringas blandningen, som skall åtskiljas, i hastig rotation. Den tyngre delen, på vilken centri-fuga’lkraften verkar starkare, drives härvid utåt. medan den lättare delen ansamlas i mitten. Sin största praktiska användning har C. i mjölkseparatorerna. C. användes även för att pressa vätskor ur våta massor, t. ex. sockerlösningen ur melass, el. vid större tvättinrättningar för torkning av tvätt. I detta fall består C. av en hastigt roterande cylinder, vars mantel är tätt genomborrad med hål, ge* nom vilka vätskan får flyta ut.

Centril!nga’lkraft. En kropp som är i rörelse, t. ex. en kula, som rullas efter ett plant golv, strävar att bibehålla sin riktning rakt framåt. Samma strävan besitta de olika delarna av en roterande kropp, t. ex. nitarna på ett hjul. Den kraft, som fordras för att hindra dessa att slungas utåt, kallas cent ripeta’1 kraften. Motsatsen, d. v. s. den kraft, varmed delarna sträva att lösslita sig från den roterande kroppen, kallas céntrifugal-kraften. C :s storlek är beroende av kroppens vikt och i än högre grad av rotationshastigheten.

Centrifuga'lpump, oegentlig benämning å pump, där vatten uppfordringen äger rum med tillhjälp av ett snabbt roterande, vanligen med böjda skövlar försett hjul.

Centrifuga’lregulator kallas en anordning för automatisk reglering av ångmaskiners hastighet. C. består av två pendlar upphängda på var sin sida av en lodrät axel. När denna roterar, komma pendlarna på grund av centri-fugalkraften att riktas allt mera snett utåt, ju hastigare axeln roterar. Apparaten står i förbindelse med en till-loppsventil, som reglerar ångan.

Centrifugalventilator, en mekanisk anordriing, varigenom luft suges ut ur eller blåses in i ett rum för ernående av luftväxling. Drivkraften åstadkommes på samma sätt som i centrifugal-pumpen.

Cen’tring:, vid fotboll passning av bollen mot planens medellinje.

CentlripetVlkraft, se Centrifugalkraft.

Centrosoj’us, rysk benämning på Allryska centralförbundet av kooperativa konsumtionsföreningar, vilket startades 1898 och hastigt vann mycket stor utbredning med ett tiotal miljoner mecjlemmar år 1918. Under bolsje-vikregeringen har C. ombildats till den nya regimens affärsdrivande organ och genom C. har Sovjet-Ityssland avslutat många av sina affärer på utlandet. Efter en tillbakagång hade C. 1925 åter öyer 8 milj. medlemmar.

Cen’trum, lat., medelpunkt, mitt, även använt som beteckning å politiskt mellanparti.

Centu’ria. — 1. Enligt den s. k. ser-vianska författningen indelades det romerska folket i 170 C. allt efter krigstjänstskyldighet. — 2. En avdelning av en romersk legion, som stod under befäl av en centurion.

Ceram, ö i Molukkernas arkipelag,

18,000 kvkm. 100,000 inv.

Cera’t, en salva, som utgöres av en blandning av fettarter och vitt vax.

Cer’berus, enligt' den grekisk-romerska gudasagan bevakaren av ingången till Ilades. C. tänktes vanligen som en hund med tre huvud och ormsvans.

Cerebra’1, hörande till stora hjärnan (Cerebrum).

Cerebrospina’1, hörande till hjärnan och ryggmärgen.

Ceremoni’, vedertaget högtidligt bruk. — C e r e m o n i ö s, överdrivet artig, formell.

Ce’res, i den romerska gudaläran namn på växtlighetens gudinna. C:s största fest (Cerea’lia) firades i april.

Ceresi’n, en ur ett mineral (ozokerit) framställd, vaxliknande produkt, som i tekniken användes som surrogat för vanligt vax.

Ceri’s, körsbärsröd.

Ceri’t, ett vid Ridåar hyttan i Västmanland förekommande mineral, som ger råmaterial för framställning av metallerna Cesiuin och dess legeringar.

Ce’rium el. cer, ett grundämne tillhörande de s. k. fyrvärdiga jord-metallerna. Atomvikt 140.2. Atomvärde 3 el. 4. Spec. vikt 6.7. — C. användes i legering med järn, cerjärn el. auermetall i de moderna elddonen.

C.-oxid tillsammans med toriumoxid användes i gasljusglödstrumpor.

Cerne’ra, krigs v., innesluta.

Cert, fartygsslag med hänsyn till storlek, tackling, byggnadssätt m. m.

Certifika’t, skriftligt intyg.

Cervan’tes, M. de C. Saavedra, 1547 —1616, Spaniens främste författare, framför allt bekant för sin odödliga parodi på riddarromanerna, Don Quijote de la M a n c h a, ”riddaren av den sorgliga skepnaden”, en figur, som på samma gång han är ett uttryck för sin upphovsmans ofta burleska satir växer ut till en för alla tider giltig typ för den opraktiske idealisten. Don Quijotes vapendragare Sancho Panza representerar å andra sidan det enkla bondförståndet, som dock på grund av självisk vinningslystnad alltid blir bedraget av människors falska förespeglingar.

Ce’sium el. csesium är ett sällsynt, med kalium besläktat grundämne. Kem. tecken Cs. Atomvikt 132.8.Cess, ton, som ligger ett halvt tonsteg under C.

Cession betecknar juridiskt en borgenärs överlåtande av sin fordran till annan person utan gäldenärens medverkan. De flesta fordringar kunna på så sätt överlåtas. Den, som överlåter, kallas cedent, den till vilken

överlåtelsen sker kallas cedarie. Det ligger i den sistnämndes intresse, att snarast underrätta gäldenären, ty om denne i god tro inbetalar den fordran, som finnes på honom, till ce-denten och denne tar emot detta, räknas beloppet gäldenären till godo. I dagligt tal kallas gäldenärs överlåtande av sina tillgångar på borgenärerna, konkurs, för C.

Cesu’r, i en versrad uppehåll i en versfot, t. ex.:

I Adams barn / som av jorden födens I ären mina / I ären dödens .. .

(Dödens Ängel, J. O. Wallin).

Ce’teris pa’ribus, lat., under i övrigt lika omständigheter.

Ce’terum cen’seo etc., se Cato.

Cctcwayo [tjettoaj’å], d. 1884, konung över Zululandet 1873, hyste planer på Natals och Transvaals erövring men anfölls av engelsmännen 1878, besegrades f. å. vid Ulundi och tillfångatogs.

Cetinje [tjetin’je], stad i konungariket Jugoslavien, omkr. 6,000 inv. Var till 1921 huvudstad i furstei\dömet Montenegro.

Cette [sätt], stad vid Medelhavet, s. Frankrike. 37,000 inv. Betydande handel och sjöfart. Här utmynnar franska sydkanalen, som förbinder Tou-louse med Medelhavet.

Ceuta [sevJta], spansk stad och fästning i Marocko, belägen vid Gibraltar sund mitt emot staden Gibraltar.

25,000 inv.

Cevenn’erna, bergskedja i sö. Frankrike, bildar vattendelare mellan Atlanten och Medelhavet. Högsta toppar äro Mézenc (1,750 m.) och Lozére (1,700 m.).

Ceylon, 66,000 kvkm., ö vid främre Indiens sydsp^' s. öns inre är bergigt (Adamspeak 2,241 m. hög), kusterna låga och omgivna av korallrev. Bergstrakterna ha ett fuktigt, låglandet ett torrt klimat, delvis med artificiell bevattning. Ris, majs, tropiska frukter såsom bananer, mango, oranger, kokos och arekanötter; vidare kanel, kaffe, te, kakao, tobak, sockerrör, kardemumma, gummi, äro bland växtrikets viktigare produkter; bergsbruket lämnar grafit och ädelstenar. Av öns 4.8 milj. inv. äro omkr. 3 milj. singaleser, 0.7 milj. tamiler, ett par hundra tusen muhammedaner äro mest biandfolk mellan araber och singaleser. Huvudort är Colombo på västkusten. I det inre ligger den gamla

huvudstaden Kandy med berömda buddatempel. — Historia. Redan under antiken var C. känt under namnet Taprobane. Portugisen Al-meida landsteg på C. 1505 och strax därefter grundade portugiserna faktorier utmed kusten. Dessa erövrade holländarna i mitten av 1600-t., och 1795 intogs ön av engelsmännen. 1801 blev

C. en engelsk kronkoloni och 1815 fördrevs den siste infödde konungen.

Cézanne [sesann’], F., 1839—1906, fransk målare. C. slöt sig till impres-sionisterna men rönte föga uppmuntran av sin samtid. 1879 bosntte han sig i sin födelsestad Åix i Provence, där han sedan som enstöring tillbragte resten av sitt liv. Här skapade han en mera personlig stil med ljusa färger och en egenartad, förenklad och beräknad formgivning. C. målade särskilt landskap med el. utan figurer, samt stilleben. Efter sin död har han hastigt blivit berömd och särskilt uppskattad och efterhärmad av modernistiska målare.

C. f. el. c. & f., eng. cost and freight [kåst sen frejt], utan kostnader och fraktavgifter.

Cf. el. cfr., förkortning av lat. con’-fer, jämför!, el. confera’tur, man jäm-före.

C. G. S.-systemet el. det absoluta måttsystemet. Allt efter som fysiken och tekniken utvecklat sig, har behovet av ett konsekvent och allomfattande system av måttsenheter gjort sig gällande. Såväl inom vetenskapen som i stor utsträckning i det praktiska livet brukas numera måttsenheter, vilka återföras till de för längd, massa och tid gällande enheterna centimeter, gra m och sekund. I detta system är enheten för hastighet en hastighet av 1 cm. i sekunden, enheten för acceleration är en hastighetsökning av 1 cm. i sekunden, enheten för kraft, som benämnes

dyn, är den kraft, vilken ger massan 1 gr. en acceleration, som är lika med enheten för acceleration. Likaså hänföra sig de elektriska enheterna (se Elektriska måttsenheter) till C. G. S.-systemet. Särskilt i fråga om elektrotekniken har systemets införande bringat reda ocli konsekvens i beteekningssättet och underlättat beräkningarna.

C. G. T., se Confédération général du travail.

Chabarowsh [Habarovsk], rysk stad vid Amurfloden, 50,000 inv. Knutpunkt för järnvägs- ocli flodtrafik.

Cliablis rsjabli’], stad i dep. Yonne, Frankrike. 3,000 inv. Bekant för sitt goda vita burgognevin.

Chablon, se Schablon.

Chaco [tja’kå], territorium i n. Argentina, 136,000 kvkm., 58,000 inv., utgörande en del av El Gran Chaco, vars till omkr. 500,000 kvkm, uppskattade areal är fördelad mellan Argentina, Bolivia och Paraguay. El Gran Chaco sträcker sig ungefär mellan 19:de och 29:de breddgraderna i n.—s. och gränsar i v. mot Anderna, i ö. mot Paranafloden. Landet är delvis öken och saltstäpp, delvis gräsbärande slätt; inom flodernas översvämnings-område har det en yppig vegetation men är ännu endast till ringa del koloniserat. Områdets urinnevånare, som uppskattas till några tiotusental själar, äro indianer, tillhörande skilda stammar, av vilka flera äro tämligen oberörda av civilisationen.

Chaconne [sjakänn'], spansk el. italiensk dans i % takt.

Chacun a son grout [sjaköng’na sång go’J, fr., var och en har sin smak.

Chadwick [tj£edd’oick], sir E., 1800 —90. Engelsk socialpolitiker. C. var en av dem, som verksammast bidrogo till tillkomsten av 1834 års fattiglag. Han utförde ock ett betydande arbete för arbetareskyddslagstiftningens utveckling.

Chagos-öarna [tjej’ges-] en av flera små korallöar bestående brittisk ö-grupp, belägen i Indiska oceanen, nö. om Mauritius. 110 kvkm., omkring

1,000 inv. Kolstation.

Chagrrin, se Chagräng.

Chag:räng; el. schagräng, läder från åsna, häst el. get med pressad översida, användes bl. a. till bokband.

Chaise [sjä’s], fr., stol; tvåhjulig vagn (se Schäs). — Cliaise-lon-g u e, se Schäslong.

Chaldrea, se Kaldéen.

Chalkidike, se Kalki dike.

Clialleng;er [tjäll’indjer], namnet på en engelsk korvett, som utrustad av engelska regeringen åren 1872—76 utförde en jordomsegling för undersökning av världshaven. Resultatet av den s. k. Cliallenger-expeditionens undersökningar blev av stor betydelse för kännedomen om världshavens växt-och djurliv, ström- och temperatur-förhållanden o. s. v.

Chalmerska slöjdskolan, se Chalmers tekniska institut.

Chalmers tekniska institut, teknisk läroanstalt i Göteborg med en högre och en lägre avdelning. Den högre avdelningens läroämnen motsvara ungefärligen Tekniska högskolans i Stockholm; dock finnes vid C. ingen avdelning för bergsvetenskap. C., som sedan år 1835 åtnjutit statsunderstöd, grundades under namn av Chalmerska slöjdskolan år 1811 genom en donation av en affärsman i Göteborg, som hette W. Chalmers. Lärjungeantalet är för närvarande över 500. Vid C. finnes även en materialprov-ningsanstalt.

Chalons-sur-Marnetsjalång-syr-ma^n], gammal biskops- och militärstad i Champagne, nö. Frankrike. 31,000 inv. De historiskt bekanta Catalauniska fälten ligga s. om staden.

Clialons-sur-Saone [sjalång-syr-så’n], handels- och industristad i Bourgogne, ö. Frankrike. 32,000 inv.

Chamberlain [tjejm’belin]. — 1. J.

C., 1836—1914, brittisk statsman, borgmästare 1873—76 i Birmingham, vars representant han 1876 blev i underhuset, där han ledde det liberala partiets vänstra flygel. I Gladstones andra ministär var C. handelsminister 1880—85 och i hans tredje inrikesminister 1886, men han avgick, då han ej gillade förslaget om irländsk självstyrelse, utträdde ur det liberala partiet och blev en av ledarna för de liberala unionisterna. 1895—1903 var han kolonialminister i ministärerna Salisbury och Balfour. Som sådan utvidgade C. Englands besittningar i Afrika, särskilt genom boerkriget, och verkade vidare för kolonialrikets omvandling till med varandra likställda brittiska stater. 1903 framlade C. ett förslag, att genom preferenstullar befrämja moderlandets handel med kolonierna. Planen gick dock om intet och 1906 utträdde C. ur parlamentet, där han 1910 åter invaldes. — 2. J. A. C., f. 1803, den förres son, brittisk statsman, medlem av underhuset 1892, ingick

1895 i samma ministär som fadern och var finansminister 1903—05, under vilken tid han förde en frihan delsvänlig politik. Senare blev han emellertid ledare för de tullskyddsvänliga unionisterna. 1915—17 var han minister för Indien och blev 1918 finansminister under Lloyd George. 1921 blev C. underhusets ledare och unionistpartiets chef efter Bonar Law. Han vår anhängare av Lloyd Georges koalitions-politik och drog sig därför tillbaka 1922, då unionisterna omintetgjorde koalitionen. I Baldwins andra ministär, år 1924, blev C. utrikesminister och har som sådan bl. a. gjort sig känd för sitt bestämda avståndstagande från det s. k. Genéveprotokollet. —

3. H. S. C., f. 1855, tysk författare av engelskt ursprung, bekant för sitt arbete Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts, där han framställer germanerna som skapare av den moderna kulturen och bl. a. gör gällande, att Kristus ej var av semitisk ras.

Chambers [tjej’mbes], E. C., omkr. 1680—1740, engelsk hantverkare, vilken utgav det första engelska konversationslexikonet. Detta arbete gav Di-derot och d’Alembert uppslaget till deras berömda Encyclopédie.

Chambery [sjangberi’], stad i ö. Frankrike. 23,000 inv. Var fordomhuvudstad i Savojeu, och är ännu dess andliga och industriella medelpunkt.

Chambord [sjangbå’r], ett franskt slott beläget nära Blois ocli byggt pä 1520-t. av Frans I. C. är uppfört i renässansstil och anses vara ett av Frankrikes vackraste slott. — Henri, greve av Ch., erliöll slottet genom en insamling bland hans anhängare, le-gitimisterna. Då han tillhörde den Bourbonska ätten, gjorde han efter julirevolutionen anspråk på Frankrikes krona. På 1870-t. var hans parti ganska starkt men hans halsstarriga konservatism berövade honom mångas sympatier och bidrog till att förhindra monarkiens återupprättande. Med honom utslocknade huset Bourbons äldre linje.

Chambre [sjang’br], fr., rum; riks-dagskammare, ämbetslokal. — C. des députés [dä depyte’], fr., deputeradekammaren i Frankrike, motsvarar vår andra kammare. C. separée, fr., enskilt rum.

Chaminade [sjaminadd’], C., f. 1861, fransk tonsättare, har skrivit för piano och orkester samt en del sånger.

Chamisso [sjamiss’å], A. v., 1781— 1S38, tysk skald och naturforskare av fransk börd, mest bekant för romanen Peter Sch lemi hl om mannen, som förlorat sin skugga, där han bl. a. ger uttryck åt sin sorg över 18.13 års krig mellan Frankrike och Tyskland.

Cha’moa, get- eller fårskinn, som sämskats; sämskskinnsfärgad, blekgul, rödgul.

Chamois [sjamoa5], se Chamoa.

Chamonix [sjamåni’], turistort vid foten av Mont Blanc i Savojen, ö. Frankrike. Stora vinteridrottstävlingar.

Champagne [sjangpanj’]. — 1. Gammal provins i n. Frankrike, numera huvudsakligen omfattande departementen Ardennes, Marne, Haute-Marne ocli Aube. De ö. delarna upptagas till det mesta av en ofruktbar kalkstensplatå, v. delen är bördig. Vinodling. — Under världskriget var

C. skådeplatsen för häftiga strider, varvid tyskarna gjorde flera fruktlösa försök att storma staden Reims. — 2.

Vitt musserande vin från landskapet Champagne i Frankrike.

Champinjon, svamparter av släktet Agaricus. C. ha hatt med fria skivor, som mörkna med åldern, samt ring kring foten, vilket senare skiljer dem från vit flugsvamp, som är giftig. I Sverige finnes allmän C. och äkta C., vilka bägge räknas till våra läckraste ätliga arter.

Till höger champinjon. Till vänster vit flugsvamp med vilken C. ibland förväxlas. Observera den olika anordnade kragen på foten.

Champion. — 1. Eng. [tj£em’pjen], segrare i idrottstävling. — C. of the world [åvv the oörld], världsmästare. — 2. Fr. [sjangpiång], medeltida kämpe, som i en tvekamp stred i den ena av parternas ställe; försvarare, särskilt de värnlösas.

Champollion [sjangpålljång’], J. F., 1790—1832, fransk språkforskare, egyp-tologiens grundläggare. C. företog ingående studier av Rosettestenen* och var den förste, som kunde tyda hieroglyfskriften, delvis med ledning av svensken Åkerblads undersökningar.

Cliamps-Élysées [sja»gselise’], promenadplats i Paris.

Chancellor of the excliequer, [tja’n-åvv the ikstjek’er], eng., ”skattkam-markansler”, brittisk finansminister.

Clian’dala, den del av befolkningen i Indien, som ej anses tillhöra någon kast. C. ha uppkommit genom att personer ur olika kaster gift sig med varandra. Deras barn tillhöra då ej någon kast utan äro på sätt och vis uteslutna ur samhället.

Changaibergen, bergstrakt i norra Mongoliet med toppar, som nå upp till

3,500 m.

Change [s;angs;], fr., byte; växel, växelbank. — Chang e'r a, förändra, byta, förlora (färg).

Chans el. tjangs (fr. cliance [sjaiings]), utsikt, möjlighet, slump, sannolikhet.

Chanson [sjangsång’], fr., visa, kort dikt. Visdiktningen i Frankrike är mycket gammal och synnerligen rikhaltig, innefattande bl. a. dansvisor, kärleks- och dryckesvisor, satiriska och politiska visor. Chanson de g e s t e, den historiska hjältedikten, var särskilt rikt utvecklad.

Chansonett [sjangsånätt’], liten visa; varietésångerska. Chantangua, [sjantå’kva], villastad ej långt från Buffalo, v. New-York, U. S. A. Grundlagd av ”Chantangua-cirkeln”, en förening för allmänbildningens böjande. I C. anordnas årligen av universitetslärare ledda sommarkurser, vilka besökas av omkr.

10,000 personer.

Cliantilly [sjangtijP], stad i franska dep. Oise, bekant för sitt renässansslott.

Cliaos, se Kaos.

Chapeau [sjapå’], fr., hatt. — C. bas [baj el. C. claque [klack], cylinderhatt, som går att trycka iliop.

Chaperong [sjaprång’], fr., hätta, hjälmtäcke; duenna, ”förkläde”; byggnk., sluttning av ett murkrön.

Chaplin [tj8epp’lin], Charles S., f. 1888, amerikansk filmskådespelare och regissör av engelsk härkomst. C. har vunnit en enastående publikgunst genom sin originella, ofta fint psykologiska komik. 1918 bildade C. eget bolag.

Chapman [tj-], F. H. af, 1721—1808.

C., vars fader från England inflyttat till Sverige, ägnade sig tidigt ät skeppsbyggeriet. C., som efter studier i utlandet anställdes i den svenska örlogsflottans tjänst ocli där så småningom avancerade till viceamiral, är mest känd som konstruktör av örlogs-fartyg och genom sitt författarskap.

Cliappe d’Autroche [sjapp dåtråsj’], J., 1722—69, fransk astronom.

Chaptal [sjaptalP], J. A., 1756—1832, fransk kemist, politiker. Som utrikesminister 1801—04 arbetade han

särskilt för höjande av vinodlingen. C. uppfann en metod att förbättra sura viner genom användande av marmor och socker, vilket dels-minskar surheten och dels ökar alkoliolhalten. Metoden, som kallas chatalisering, användes ännu för en del vinsorter.

Char [sjar], praktvagn, särskilt hos greker och romare. — Charaban g, öppen vagn med sidosäten.

Chara’d [sja-], stavelsegåta (först åskådliggöres ordets olika stavelser, slutligen hela ordet).

Char’bin (Harbin), stad i Mandsjuriet, omkr. 100,000 inv. Stor handelsplats och viktig knutpunkt i det ostasiatiska järnvägsnätet, ändpunkt för sjöfarten på Sunjarifloden.

Charcot [sjarkå’], J. M., 1825—93, fransk läkare, som utfört betydelsefulla forskningar rörande nervsjukdomar. Hans arbeten över hysterin äro särskilt kända.

C liar din [sjardäng’], J. B. S., 1699— 1779, fransk målare, bekant för sina utsökta vardagsinteriörer och genrebilder samt porträtt och stilleben i dämpade, sammetsmjuka färger.

Charente [sjarang’t], 360 km. lång, vattenrik flod i v. Frankrike, utfallande i Atlanten mitt emot ön Oléron.

Cha’res, grekisk bildhuggare från början av tredje årh. f. Kr., lärjunge till Lysippos och ledare för den rho-diska skolan. C. var skaparen av ”kolossen på Rhodos”, en jättestaty i brons av solguden Apollon.

Charge, tjänst, syssla.

Cliargé d’affaires [syarsje’ dafä’r]. Se Beskickning.

Chargeh, El (Wall el Kliargeh), den största av Egyptens oaser, belägen i Libyska öknen, n. Egypten, 3,000 kvkm., omkr. 8,000 inv., därav i huvudorten Ch. 5,000 inv. Dadelpalmer, bomull, ris, vete och korn. Oasen är genom järnväg förbunden med Nilen.

Charge’ra [sjarsj-], belasta, överdriva.

CharPter (sing. Charis), i den grekiska gudaläran namn på behagens gudinnor, representerande förutom den kvinnliga skönheten även musik, poesi och konst. Som attribut lia de rosen, myrten och vissa musikinstrument.

CharivarP [sjar-], fr., oljud, ”kattmusik” ; titel på en känd fransk skämttidning.

Cliar’kow [Harkov], huvudstad i sovjetrepubliken Ukraina, s. Ryssland, belägen vid en biflod till Donets,

260,000 inv. Universitet. Handel med spannmål och boskap. Medelpunkt för den ryska ullmarknaden. Årligen liållas fyra stora marknader. Tillverkning av bl. a. linne- och yllevaror, tvål, läder och tobak.

Charlata’n, bedragare, pratmakare.

Charlemagne [sjarlmanj’], fr., Karl den store*.

Charleroi [sjarlroa’], stad s. om Bruxelles, s. Belgien, belägen i provinsen Hainaut, vid floden Sambre, 27,000 inv. Betydande järn- och glasindustri.

Charles, eng. [tja’ls], fr. [sjarl]. Karl.

Charles [sjarl], .1. A. C., 1746—1827, fransk fysiker. Uppfinnare av den vätgasfyllda ballongen.

Charleston [tja’lston]. — 1. Stad i South Carolina (U. S. A.) : 70,000 inv., därav hälften negrer. South Carolinas viktigaste handelsstad med bomullsexport. — 2. Huvudstad i West Virginia (U. S. A.) : 40,000 inv.

Charleville [sjarlvilP], stad i nö. Frankrike vid Meuse. 2,300 inv. C. var under världskriget till 1916 tyska generalstabens högkvarter.

Charlotta, Hedvig Elisabet, 1759— 1818, svensk drottning, Karl XIII:s gemål, var känd för sin kvickhet ocli sitt älskvärda lynne. Efter 1809 års revolution var hon en ivrig anhängare av det gustavianska partiet.

Charlottenberg, municipalsamhälle nära norska gränsen, v. Värmland.1,050 inv. Tullstation. I närlieten Charlottenbergs järnbruk.

Charlottenburg, förstad till Berlin, Tyskland, 320,000 inv. Teknisk högskola. Betydande industri, omfattande järngjuterier, maskintillverkning, elektroteknik (Siemens och Halske).

Charm [sjarm], förmåga att behaga, tjusningsförmåga. — C li a r m e’r a, tjusa, behaga.

Cha’ron, enligt den grekisk-romerska gudasagan underjordens färjkarl.

C. ledsagade de döde över floden Acheron, dit de följts av Hermes.

Charpi’, till trådar upprispat linnetyg. C. användes förr mycket till förband.

Char’ta, ursprungligen papyros, senare skrift, dokument o. d. C. var under medeltiden namn på urkunder av olika slag, varav den ryktbaraste är frilietsbrevet Magna Charta*.

Chartis’m, en demokratisk rörelse i Storbritannien 1838—48, vilken hade som mål att främja arbetarklassens politiska inflytande. C. fick sitt namn efter en skrift, the People’s Charter (folkets författning), där rörelsens program fastställdes. Den gick emellertid hastigt tillbaka på grund av bristande ledning men hade en viss betydelse för senare demokratiska rörelser.

Chartres [sjartr], stad sv. om Paris, nv. Frankrike. 24,000 inv. Stadens katedral i gotisk stil är en av Frankrikes vackraste kyrkor.

Chartreuse [sjartrö’s], gul eller grön likör, sedan början av 1600-talet tillverkad av kartusianmunkarna i klostret La Grand Chartreuse i Frankrike. Efter munkarnas utvisning ur Frankrike 1903 överflyttade en del till Spanien, där de i Tarragona upptogo C-tillverkningen (spansk chartreuse). Ett flertal av munkarna kvarstannade dock i Frankrike och fortsatte där under bolagsform tillverkningen (fransk chartreuse).

Charyb’dis, i den grekiska mytologien namn på ett vidunder, oftast omtalat i samband med Skylla*.

Cliasidse’er, chaside’er, judisk sekt på 1700-t., grundad av polacken Israel Rescht. C. är särskilt utbredd i Polen och utmärkes av sträng rätt-trogenhet och detaljerade föreskrifter för sedvänjor och bruk i det dagliga livet.

Chassi’, underredet på en automobil.

Chatanga [Hatanga], sibirisk flod mellan Jenisej och Lena.

Chateau [sjatå’], fr., slott. — C. d’E s p a g n e [despan’j], ”slott i Spanien”, luftslott.

Chateaubriand [sjatå’briang], tjock biffstek.

Chateaubriand [sjatåbriang’], Fran-gois René, vicomte de C., 1768—1848,

fransk författare och politiker. C. lämnade under revolutionen Frankrike och förde ett tidtals bekymmersamt liv i Nordamerika och England. 1800 återvände han och gav nu uttryck åt sina upplevelser i en rik litterär produktion (Atala). Genom sina mästerliga naturskildringar och religiöst-my-stiska betoning står C. som de franska nyromantikernas föregångsman. I L e génie du Christianisme framhåller han den kristna religionens poetiska skönhetsvärde. René är en självbiografisk skildring, genomträngd av den pessimistiska tidsanda, som blivit kallad ”le mal du siécle”. På ålderdomen skildrade C. sina levnads-minnen i Mémoires d’o utre-t o m b e.

Château-Lafite [sjatå’lafi’t], egendom i franska departementet Gironde, sv. Frankrike. Inköpt av Rotschild 1868. Stora vingårdar, där ett mycket berömt bordeauxvin beredes.

Chatelet [sja’tlä’]. Grand C. och Petit C., två medeltidsbyggnader i Paris. C., som ej finnas bevarade, tjänade som försvarsverk åt stadsdelen la Cité.

Chatham [tjsefem], stad ö. om London, nära Nordsjön, 42,000 inv. Starkt befäst. Flottstation. Stora skeppsvarv. C. är sammanbyggd med Ro-cliester. Se även Pitt.

Chatham-öarna [tjsefem-], en till Nya Zeeland hörande brittisk ögrupp i Stilla havet, belägen ö. om Nya Zeelands sydö, 970 kvkm.

Cliattanooga [tjffitteno'ge], stad i Tennessee, U. S. A. 60,000 inv. Stor järnindustri. Universitet.

Cliaucer [tjå's-], Geoffrey, omkr. 1340—1400, engelsk skald, skaparen av det engelska litteraturspråket. C. erhöll en omsorgsfull uppfostran och blev förtrogen med de stora italienska renässansskaldernas verk genom tvenne resor till Italien. Canterbury T a 1 e s är C :s förnämsta arbete och genom sin träffande människoskildring, äkta humor och varma känsla ett av den engelska litteraturens mästerverk. Arbetet, som C. ej hann avsluta, är till formen en ramberättelse efter förebild av Boccaccios "Deca-merone".

Chaussé [sjåse'], körbana; upphöjd, stenlagd väg.

Chauvinis'm [sjå-], överdriven, ofta utmanande fosterländskhet. Uttrycket syftade från början på en överdriven beundran för det första napoleonska kejsardömet. — Chauvinist, blind fosterlandsvän.

de Chavannes. Se Puvis de Chavan-nes.

Chebec'k, ett galärliknande fartyg med tre master, försedda med latinsegel. Check [tjekk], en vid uppvisandet betalbar anvisning oftast å en bank eller bankir. Lagbestämmelser rörande C. hava i Sverige meddelats i checklagen den 24 mars 1898. C :s avfattning är i allmänhet ungefär den följande: Betala mot denna check till

— — — eller order kronor — — —

som påföras i giroräkning---. C.

kan antingen ställas till innehavaren eller ock till viss man eller order (överlåtelse sålunda tillåten) eller slutligen till viss man med förbud mot överlåtelse. Checklagens bestämmelser sammanfalla i allmänhet med växellagens. C. har särskilt i de anglosaxiska länderna fått en mycket vidsträckt användning som betalningsmedel.

Cheer [tji'e], pl. Cheers, eng., bifallsrop ; munterhet.

Chef, ledare, förman, befälhavare.

Chef-cTceuvre [sjedö'vr], fr., mästerverk.

Chekiangr, provins i Kina. Se T s j e-K i a n g.

Clielsea [tjePsi]. — 1. Stadsdel i London med botanisk trädgård. — 2. Stad invid Boston, Massachusetts, U. S. A. 43,000 inv.

Chemis [sjemPs], linne, skjorta. — Chemisett [-ätt'], linning, besparing.

Chem'nitz [kem-], stad i staten Sachsen, Tyskland, 330,000 inv. En av Tysklands mest framstående industristäder. Metallfabriker, mekaniska verkstäder, bomulls- och yllefabriker.

Chemotax'is kallas den företeelse, att fritt rörliga, enkla organismer dragas till el. bortstötas av vissa kemiska ämnen. Om man dryper litet äppelsyra i vatten, som innehåller sporer av ormbunke, vandra dessa mot den punkt, där äppelsyran tillrinner. En del bakterier tilldragas av syre. Den vita blodkroppens vandring mot i kroppen inträngda bakterier anser man bero på C., d. v. s. orsakas av från bakterierna avsöndrade ämnen.

ChemuPpo [tj-], hamnstad till Söul på Korea. 40,000 inv.

Chénier [sjenje'], A. M. de, 1762—94, fransk skald, född i Konstantinopel, påverkad av antikens diktning och samtidigt föregångare till nyromantiken genom sin starkt känslobetonade lyrik. C. angrep i några dikter jako-binernas skräckvälde, varför han avrättades.

Che'ops el. Chufu, den andre egyptiske konungen av 4:e dynastien. Som gravkammare lät han åt sig bygga den ryktbara jättepyramiden vid Gise.

Cher [sjär], biflod från vänster till floden Loire, Frankrike. Längd 350 km.

Cherbourg: [sjärbo'r], befäst örlogs-hamn i nv. Frankrike vid Engelska

kanalen. 38,000 inv. Ligger på 12 mils avstånd från den engelska krigsham-nen Portsmouth.

Cherchez la femme [sjersje' la famm], fr., ”sök kvinnan”, uttryck, som oftast syftar på ett kvinnligt inflytande som den hemliga drivkraften till något.

Cherokeser [tjeråke'ser], nordamerikansk indianstam, ursprungligen boende i s. Alleghanybergen men nu överförda till indianreservationer. C. beräknas uppgå till c:a 50,000.

Cherson [He'rson], stad i sovjetrepubliken Ukraina, s. Ryssland, belägen vid floden Dnjepr, nära dess mynning,

100,000 inv. Trävaru- och spannmålshandel. C., som anlades 1778 av Po-temkin, var en tid station för Svarta-havsflottan.

Chcru'b, se Kerub.

CherubPni [ke-], L., 1760—1842, italiensk kompositör, mestadels verksam i Paris. C. komponerade flera operor, som röja inflytande från Gluck, samt sedermera huvudsakligen kyrko- och kammarmusik, vilka senare mera röja en påverkan av I-Iaydn och Beethoven.

Cherus'ker, forngermansk folkstam från trakten av Harz. År 9 e. Kr. gjorde C. under Arminius* uppror mot romarna. Senare uppgingo de i den saxiska stammen.

Chesapeak-viken [tje'sepik], en omkr. 300 km. lång, 10—60 km. bred havsvik på Förenta staternas ö. kust. I C. bedrives ett omfattande ostronfiske. Från viken utgår den 300 km. långa Chesapeak—Ohio - kanalen.

Clieshire, se Chester.

Chesney [tjes'ni], Francis Rawdon, engelsk officer och upptäcktsresande, f. 1789, d. 1872. Företog resor i mindre Asien i syfte att utforska en snabbare förbindelseled mellan England och Indien.

Chester [tje'ste], eller Cheshire [tje'sjie], stad i grevskapet C., v. England. 40,000 inv. Bomulls- och sidenfabriker. Osttillverkning (Chester-ost.)

Chesterton [tjes'teten], G. K., f. 1874, engelsk författare och tidningsman. Till sin åskådning konservativ och katolskt religiös har han på ett uppsluppet skämtsamt sätt och ofta i överraskande form företrätt sina åsikter. C. har skrivit talrika essay- ocli novellsamlingar. Den menlöse Fader Brown och Det flygande värdshuset höra till hans mera lästa arbeten.

Cheta folket. Se Hettiter.

Cheval [sjövalP], fr., häst. — Cheval e r i', ridderskap, ridderlighet. — Chevalere s'k, ridderlig. — Cheval i e r [-je], kavaljer, riddare. ”Chevalier sans peur et sans reproche” [sang pö'r e sang repråsj'], riddare utan fruktan och tadel, jfr Bayard.Chevalier [sjövalje'], Micliel, 1806— 79, fransk nationalekonom, tillhörande den liberala skolan.

Chevely'r [sjö-], håruppsättning, hårväxt.

Cheviot, ursprungligen ett ylletyg, framställt av ull från cheviotfår. Numera benämning på ett slags kyprade, medelgrova ylletyger, som användas både för herr- och dambeklädnaden.

Cheviot Hills [tji'viet], bergstrakt i n. England på gränsen till Skottland. I C. drives i stor utsträckning fåravel (cheviotfår, jfr Fårraser).

Chevreul [sjevröF], M. E., 1786—1889, fransk kemist, verksam framför allt inom den organiska kemien.

Chevrå', fr. chevreau, vitgarvat läder, ursprungligen framställt av get- eller killingskinn. Numera framställes C. även av hästhudar. C. användes huvudsakligen till ovanläder på lättare skodon.

Cheyenne [sjijenn'], huvudstad i Wyoming (IT. S. A.) : 16,000 inv.

Cheyennerna [sjijenn'-], nordamerikansk indianstam, som ursprungligen levde vid Cheyennefloden och nu är stadd i snabbt utdöende.

Chiana [kja'na], flod i mellersta Italien, till stor del kanaliserad, förenar Arnos med Tiberns övre lopp. Chiana-

dalen är en av Italiens bördigaste trakter.

Chianti [kja’nti], ett med vidsträckta vingårdar planterat område på Apenninerna, i mellersta Toscana, Italien, varifrån erhålles ett slags rödvin, Chiantivin.

Chiapas [tsja’pos], stat i sö. Mexiko.

71.000 kvkm. 456,000 inv. Bergland. Högsta punkt är vulkanen Tacana, som når nära 4,000 m. ö. h. Huvudstad Tuxtla-Gutierrer, 10,000 inv.

Chic el. chick [sjick], fr., stilfull, elegant.

Chicago [sjika’gå], stad vid södra ändan av Michigansjön (U. S. A.),

2.700.000 inv., därav c :a 60,000 födda i Sverige. Näst New York Förenta Staternas största stad. C. har världsberömda kreatursstallar och i samband därmed slakterier och fabriker för konservering av kött. Handeln med kreatur, spannmål och virke är den största i världen. Fabriker för tillverkning av järn- och stålvaror, maskiner, särskilt lantbruksmaskiner, och järnvägsvagnar. C. är viktigt säte för andlig odling och har universitet och stora bibliotek.

Chiffer, hemlig skrift. — C li i f f-r e r a, skriva med chiffer.

Chiffong', tunt och mjukt sidentyg, som användes till garneringar och dylikt.

Chiffonjé, klaffbyrå.

Chignon, fr., se Cliinjong.

Chihuahua [tsjiua’na], Mexikos största stat. 233.000 kvkm. 423.000 inv. Stora malmtillgångar (silver, guld, bly och zink). Huvudort Rio Chubiscar,

40,000 inv.

Chika’n, förolämpning, skymf, vanheder, skam. — Chikane’ ra, förolämpa, genera.

Chile [tji*-], sydamerikansk republik, 75,000 kvkm., 3.9 milj. inv. Huvudstad Santiago, 510,000 inv. C. upptar en 4,300 km. lång kuststräcka längs Stilla havet; dess bredd är till det mesta blott 110—140 km. I n. gränsar

C. till Peru, i nv. till Bolivia, i ö. till Argentina. Längst i s. omfattar

C. hela Magellanssund och större delen av Eldslandet, för övrigt går gränsen mot Argentina i stort sett längs Andernas vattendelare mellan Stilla och Atlantiska oceanerna. öarna Juan-Fernandez och Påskön i den förra höra också till C. Norra hälften av landets kuststräcka förlöper jämnt utan större bukter och lider brist pä goda hamnar, södra hälften är genomskuren av sund och fjordar och kransas av en arkipelag, vars större öar äro Chiloe och Eldslandet. C. genomdrages av Anderna med toppar på ända till 6,000 m. höjd, mellan dem och kusten löper i n. delen en lägre bergskedja, kustkordiljeran, som skiljes från Anderna genom en ökenartad högslätt, Atacamaöknen. C:s klimat företer skarpa kontraster, i n. torrt kustklimat med omkring 17 och 22° C för kallaste och varmaste månaden, i s. rik nederbörd och ett i förhållande till breddgraden rått klimat, som på Eldslandet har omkr. + 2° och -j- 8° såsom högsta och lägsta månadstem-peraturer (juli—december). Snögränsen ligger i Eldslandet vid omkr. 950 m., på Andernas toppar i n. vid

4—5,000 m. Yäldiga glaciärer utgå från Anderna och nå i de sydliga fjordarna ända ned mot havet. Floderna äro korta och djupt nedskurna och ofta endast genom låga pass skilda från de till Atlanten gående argentinska floderna. Växtvärlden är i s. till följd av det fuktiga klimatet yppig; så är den stora ön Chiloe täckt av nästan ogenomträngliga skogar och i det sydpatagoniska fjordlandskapet råda täta bokskogar ända invid gla-ciärernas nedre ändar.

Jordbruk och trädgårdsbruk (vete, majs, vin, sydfrukter) samt boskapsskötsel och skogsbruk äro huvudnäringar ; bergsbruket ger en rik avkastning, särskilt av Chilesalpeter, som är en viktig världsartikel och C:s främsta exportvara (2—300 milj. kr.), vidare av koppar (50—100 milj. kr.), övriga mineralprodukter äro silver, guld,

borax, jod m. m. C:s andliga kultur står relativt högt. Befolkningen är övervägande av spansk härkomst och spansktalande. Religionen är romerskkatolsk. Av urbefolkningen befinna sig eklsländarna ännu på naturstadiet. Indianstammarna längre n. ut i Anderna tjäna till det mesta som arbetare.

C. erövrades på 1540-t. av spanjorerna under Pedro de Valdivéa och blev under spanskt välde till 1818, dä det efter ett befrielsekrig förklarade sig självständigt. Republiken C. är nu uppdelad i 23 provinser och ett territorium (Magelians). Under världskriget var C. neutralt. Det ingick 1920 i N. F.

Chilesalpeter el. natriumnitrat [kem. formel NaNOa], salpetersyrans natriumsalt. Förekommer tillika med andra salter i till ytvidden stora lager i norra Chile i Sydamerika. Inom dessä nitratfält förekommer salpetern och de andra salterna som rikare eller fattigare lager på någon meters djup under jordytan. Det rikaste lagret, kallat caliche rkali’tje], kan hålla 15—60 % C. Ur detta erhålles C. genom urlakning och indunstning av lösningen. Produktionen var 1923 omkr. 2 milj. ton, tillgångarna beräknas räckå ytterligare minst 100 år. Cliilesalpetern har sin viktigaste användning som kvävegödselmedel, som råämne i sprängämnestillverkningen och eljes i den kemiska industrien.

Chi-li, se Tsji-li.

C'liilkoo’t-passet, s. Alaska, infartsväg till Klondyke under den tidigare delen av guldgrävareperioden.

Chillon [sjijång], medeltidsborg vid Genévesjön i Schweiz, där den schweiziske reformatorn Bonivart hölls fängslad 1530—36. C. har blivit ryktbart framförallt genom Byrons dikt The p r i s o n e r of Chillon.

Chiloe [tsjilåe’], ö vid v. kusten av republiken Chile, Sydamerika, 8,600 kvkm. Huvudort Ancud. Invånarna (omkr. 80,000) äro till största delen indianer. C. bildar jämte en del öar och ett område på fastlandet en provins C.

Cliimai’ra, enligt den grekisk-romer-ska mytologien ett eldsprutande vidunder i form av ett lejon med ormsvans och med ett gethuvud på ryggen. C. härjade i Lycien och dödades slutligen av Bellerofon. Av C. leder ordet chimär sitt ursprung.

Cliimborazo [tsji-j, slocknad vulkan på Quitos högslätt, Ecuador, Sydamerika. Omkr. 6,300 m. ö. h. Ansågs länge vara jordens högsta bergstopp.

Chimpans, se Scliimpans.

Chimu [tsji’mu], dal i Peru, Sydamerika, med ruiner på en yta av nära 200 kvkm. av staden Gran Ch., vilken

troligen var huvudstad i ett rike med samma namn, som länge var oberoende av incariket.

Chimä’r (fr. chimére), inbillnings-foster, fantasibild.

Chin [Tschin], mongolisk folkstam i Burma.

C Ii in a, se Kina.

China-Inland-Mission [tjaj’na in’l8end missj’en]. Kina Inlandsmissionen grundades av James Hudson Taylor 1865, är internationell och lägger huvudvikt vid förmågan att tillägna sig kinesiskt språk och vid en allmän evangelisk inriktning hos sina missionärer, men fäster däremot mindre vikt vid bekännelsen. Därför anställas missionärer från olika religiösa riktningar (metodister, baptister, engelskt högkyrkliga etc.). De lia ej garanterad lön utan få endast understöd genom gåvor.

Chincha-öarna [tjintja], ögrupp vid kusten av Peru, Sydamerika, även kallade G u a n o-ö arna på grund av sin rikedom på guano (Peruguano), som emellertid numera är uttömd genom en i mitten av förra århundradet försiggången export.

Chinchiria. Se Harmöss.

Chinin. Se Kinin.

Cliinjong’, liårpung (ofta av löshår) i nacken, ett vanligt fruntimmersmod på 1860- och 1870-t.

CliPos, en numera till Grekland hörande ö i Egeiska havet, nära Mindre Asiens kust. Ytvidd 930 kvkm., omkr. 60,000 inv. Bergig, fruktbar och väl odlad. Viktigaste produkter vin, fikon och mastix. Huvudstad Chios el. Kastron, 15,000 inv., enligt traditionen Homeros’ födelseort.

Chippendale [tjipp’endejl], F., 1709— 79, engelsk möbelsnickare, efter vilken en' särskilt i England, tidvis även i Sverige omtyckt möbelstil uppkallats. Karakteristisk för stilen är bl. a. stolarnas genombrutna ryggar.

Chippewyan [tjippeoa’jen]. Se Atha-basker.

Chislehurst [tji’slhörst], stad i engelska grevskapet Kent, där Napoleon III bodde 1871—73.

Chitin, se Kitin.

Chiwa (Hiwa, Khiwa), intill 1873 självständigt kanat, därefter rysk vasallstat, i Turan omkring Amu-darja.

60,000 kvkm., 500,000 inv. Sedan 1924 bildar C. tillsammans med Bokhara sovjetrepubliken Uzbek. C. upptages till stor del av sand- och saltöken; oaser och genom konstgjord bevattning vunnet kulturland giva ris, bomull och frukt.

Cliladnis klangfigurer [kladd’nis], uppkallade efter den tyske fysikern Chladni, 1756—1827, uppstå, om man med en fiolstråke stryker en glas- eller metallskiva, på vilken man ströttnågot pulver t. ex. fin sand, så att den börjar ljuda. Pulvret ordnar sig i sådant fall efter vissa linjer (s. k. nodallinjer). På ömse sidor om dessa bortkastas pulvret genom skivans vibrationer.

Chlopicki [hlåpifski], G. J., 1771—

1854, polsk frihetskämpe, diktator 1830 under revolutionen i Polen.

ChIo’ris [Kloris], ett i den grekiska gudasagan förekommande namn dels på en växtlighetsgudinna dels på dottern till Amfion och Niobe.

Chlorofyll. Se Klorofyll.

Chlunec [klo’nets], tjeckiska namnet på Kulm.

Chock, häftig sinnesrörelse. — Ett svaghetstillstånd med blekhet, dålig puls, nedsatt temperatur m. m., som uppträder i samband med svårare kroppsskador. — Krigsv., våldsamt anfall, särskilt av rytteri. — Clioc-ke’r a, stöta, såra, förolämpa.

Chodowiecki [hådåvjäfski], D. N., 1726—1801, tysk målare, tecknare och gravör, berömd för sina bokillustrationer och blyertsstudier med motiv från det borgerliga vardagslivet.

Choiseul [sjoasöP], E. P. de, greve de Sta i n vil le, hertig av C.-Amboise, 1719—85. fransk politiker, 1758 ledare av utrikespolitiken, som av honom fördes i engelskfientlig riktning. 1761 bildade C. en kontinental allians (”andra bourbonska familjefördraget”) och blev även krigs- och marinminister. 1764 blevo jesuiterna på C:s initiativ utvisade. C. störtades 1770.

Choklad el. chokolad. Se Kakao.

Chölm, stad i ö. Polen, 22,000 inv., därav mer än hälften judar. Handel med spannmål.

Cholo [tsjå’lå], se Mestis.

Cholon, se Saigon.

Cholula [tsjå-] el. San Pedro, stad i Mexiko. 7,000 inv. Då Mexiko erövrades, var C. en storstad med över

150,000 inv.

Chonos-öarna [tjå’-], ögrupp, bestående av flera större och mindre öar, belägen vid västra kusten av Chile, Sydamerika. öarna äro mestadels bergiga, med snötäckta toppar. De äro nästan obebodda. Vid stränderna

förekommer potatisplantan vild.

Chopin [sjåpäng’], F. F., 1810—1849, tonsättare av fransk härstamning men född i Polen. C. levde sedan 1831 i Paris. Hans sista levnadsår förbittrades av en fortskridande bröstsjukdom och av hans olyckliga förhållande till George Sand. Hans kompositioner ha en elegant inproviserad form och äro oftast burna av en romantiskt drömmande stämning. C. skrev huvudsakligen för piano, och hans sonater, ballader, valser, polonäser m. m. äro högt skattade.

Cliorasan [korasa’n], berg- och stäppland i nö. delen av Persien. Huvudort Mesjhed. Inom s. delen av C. utbreda sig stora saltöknar (Kevir).

Chorda, lat., Corda, it., sträng, tarmsträng. Jfr Korda.

Choreografi, se Koreografi.

Chorotes [kårå’tes], sydamerikansk indianstam boende kring Pilcomayo, en biflod till Paraguay. De leva pä ett lågt kulturstadium och hava utforskats bl. a. av Eric von Rosen och Erland Nordenskiöld.

Chose [sjå’s], fr., sak. — C h o s e r, nycker, undanflykter.

Chotan (Khotan), centralasiatisk stad i en fruktbar oas vid Chotan-darja, en biflod till Tarim. I närheten buddistiska ruinstäder. Se Tung-huang.

Chouaner [sjoa’ner], ett katolskt-rojalistiskt bondeparti under franska revolutionen, vilket i nv. Frankrike förde gerillakrig mot republiken men slutligen besegrades av Iloche 1796.

Chr., förkortning av Christus.

Chrétien (Chrestien) de Troyes [kretjäng dö troa’], fransk skald från senare hälften av 1100-talet, vilken författade flera episka dikter med ämnen från de bretonska romanerna (s. d. o.).

Christchurch [krai’sttjötj], huvudstad i provinsen Canterbury, Nya Zeeland, 102,000 inv, landets tredje stad. Museum med mycket betydande skelettsamlingar.

Christiansborg:, kungligt slott i Köpenhamn, byggt 1731—45 i rokokostil och återuppfört efter en eldsvåda i nyklassisk stil 1S03—28. Efter en ny brand 1884 påbörjades den nuvarande slottsbyggnaden 1906. I C. finnas lokaler för riksdagen och högsta domstolen samt bostad för konungen.

Christian Science [kris’tien saj’ens] är en i Amerika av Mary Baker Ed dy 1870 grundad rörelse, som lär, att Gud är allt och att det onda, kroppsligt som andligt, blott är en vrångbild av den sanna verkligheten och därför försvinner, när man förvärvat rätt insikt. I denna åskådning bottnar medlemmarnas egendomliga strävan att bota sjukdomar genom bön och dylika medel. C. har särskilt i Amerika vunnit stor spridning. I Sverige finnas till rörelsen hörande församlingar i Stockholm och Göteborg.

Cliristiansen, Ch., 1843—1917, dansk fysiker, som utfört viktiga undersökningar över värmeledningsförmåga, gnidningselektricitet m. m.

Christinas Carol [kris’mes kä’rel], eng., julsång.

Christmas Island [kris’mes aj’länd], engelska namnet på Jul-ön*.

Christophe [kriståf’], 1767—1820, deltog i negerupproret på Haiti 1794 ocli blev 1811 krönt till Haitis konung. Han begick självmord under ett soldatuppror.

Christoph, Saint [sent kris’toff], brittisk ö bland Små Antillerna, Västindien, 170 kvkm. 29,000 inv. Produkter: socker, bomull. Huvudstad Basse Terre. Engelsmännen kalla ön Saint Kitts.

Chronique scandaleuse [krånick’ [skanedalö’s]; skandalhistorier, skvallerkrönika.

Chrysan’themum, växtsläkte, till vilket hör vår vanliga prästkrage (C. leucanthemum). Ur kinesiska och japanska arter (C. indicum och C. si-nense) har utvecklats de talrika former av C., vilka odlas som prydnadsväxter.

Chrysan’themum-orden, japansk orden, grundad 187G.

Chubut [tsju-], flod i Argentina. Har sina källor på ö. sidan Anderna, utfaller i Atlanten.

Chuck användes vid borrar för borrens fästande i borrspindeln.

Chunchuser, beteckning för vissa rövarstammar i n. Mandsjuriet.

Cliur [sjor], huvudstad i kantonen Graubiinden, ö. Schweiz. 16,000 inv.

Cliurchill [tjör’tjill] el. Missinippi, en av Canadas största floder, 1,800 km. lång. Utfaller i Hudson-viken. Segelbar i nedre loppet.

Churc.hill [tjör’tjil], engelsk adelssläkt. — 1. J. C., 1650—1722, förste hertig av Marlborough, fältherre, politiker, stod i gunst hos Jacob II men Övergick 1688 till Vilhelm av Oranien. Då denne 1702 efterträddes av drottning Anna, fick C. ett stort inflytande genom sin hustru, som var drottningens intimaste vän. Under spanska tronföljdskriget var C. den sammanhållande kraften i förbundet mot Frankrike och vann såsom befälhavare för engelska armén segrar (vid Höch-städt 1704 och vid Malplaquet 1709).

C., som från början varit tory, närmade sig alltmer whigs; då torypar-tiet 1710 kom till makten, utspredos snart rykten, att C. för egen räkning använt penningar, som anslagits åt armén. Då därtill drottningen och C:s gemål blivit oense, blev C. avskedad från alla sina ämbeten. Georg I gav honom återupprättelse, men C. var då bruten av sjukdom. — 2. R. H. Spencer-C., lord R. C., 1849—95, brittisk politiker, 1874 medlem av underhuset. Missnöjd med tory partiet framträdde C. som ledare av en liten grupp självständiga konservativa, det s. k. fjärde partiet, som ivrade för en mera reformvänlig konservatism. 1884 enade C. sig dock med torypartiet och blev minister för Indien i Salisburys första och finansminister i dennes andra ministär år 1886. Han avgick

emellertid redan efter ett halvår på grund av tvister med sina kolleger och spelade sedermera knappast någon politisk roll. — 3. W. L. Spencer-C.,

f. 1874, den förres son, brittisk politiker, medlem av underhuset 1900—22. Efter att ha tillhört det unionistiska partiet övergick han 1904 till liberalerna, blev handelsminister 1908 och marinminister 1911. Som sådan genomdrev han en ny flottorganisation och arbetade verksamt på flottans stridsberedskap. Han lämnade ministären 1915 efter de misslyckade företagen vid Antwerpen och Gallipoli. C. blev 1917 ånyo minister (ammunitionsmi-nister) och f. å. krigsminister. 1921 blev han kolonialminister men avgick 1922. Efter att småningom lia närmat sig de konservativa blev C. finansminister i Baldwins ministär 1924.

Cliurfirsten [kor’-], bergssträcka i s. delen av kantonen S:t Gallen, Schweiz.

Chwarizmi, arabisk matematiker, som levde i slutet på 700- och början på 800-t. C. behandlade bland annat första- och andra-gradsekvationerna.

Chy’Ius, mölksaft, en vätska, som genom tarmens lymfkärl och bröstgången tillföres blodet och som innehåller ur tarmen upptagna näringsämnen.

Cibo’rium betecknar i katolska kyrkan dels förvaringskärl för det vid nattvarden invigda brödet, dels altar-överbyggnad.

Ci’cero, M. T., 106—43 f. Kr., romersk skriftställare, talare och politiker, utbildades till advokat och var i början anhängare av folkpartiet. Som konsul 63 avslöjade han Catilinas sammansvärjning, skilde sig från folkpartiet och blev sedan ståthållare i Cilicien 51—50. Efter Ctesars mord angrep han Antonius, som därför lät döda honom. C:s tal och skrifter äro mästerligt avfattade och ha betraktats som mönster för latinsk stilkonst. Hans brev ge värdefulla bilder av dåtidens samhällsliv. Bland hans skrifter märkas Om talkonsten, Om vänskapen, Samtalen pä Tusculum m. fl.

Cicero, namn på tryckstil i storlek

mellan korpus och mittel, ex. 0ic61*O.

Cicero’n, vägvisare, person, som visar främlingar en orts sevärdheter.

Cid, R. Diaz de Vivar, omkr. 1045— 99, spanska folkets nationalhjälte, i folkdikten kallad Mio Cid, ”min her-*re” eller El Campeador, ”envigskäm-pen”. Han var först i Kastiliens tjänst men landsförvisades och tjänade under flera kristna och arabiska furstar, tills han intog Valencia 1094, vars härskare han blev. Folkfantasin har av honom skapat idealet för den kristne riddaren, och han har be-

Tidens Lexikon.

15sjungits i flera dikter, bland vilka den äldsta är El Poema del C i d (omkr. 1140). Frän ett drama av Guillén de Castro har Corneille fått uppslaget till Le C i d.

Cider, fruktvin, i allmänhet framställt av äpplen. C. framställes särskilt i Normandie i Frankrike.

Cienfue’gos, hamnstad på ön Cuba, Västindien, belägen på öns södra kust. 73,000 inv. Betydande export av socker.

Cieszyn [tje*sjin], polska namnet på staden Tesclien.*

Cif, handelsterm, bildad av begynnelsebokstäverna i de engelska orden cost (kostnader), insurance (försäkring) och freight (frakt). C. innebär, att säljaren skall ombesörja transporten och betala fraktkostnaderna samt är skyldig försäkra varan mot skada under transporten.

Cigarr, se Tobaksvaror.

Cigarretter, se Tobaksvaror.

Cigarrskepp, benämning å några på 1800-t. byggda fartyg, vilkas akter och för voro lika och formade som den spetsiga änden på en cigarr. Fartygen voro försedda med en propeller i vardera ändan. Något innanför var och en av dessa satt ett roder. Fartygstypen slog av olika skäl ej igenom.

Cikoria.

Ciko’ria, kaffesurrogat, som framställes av cikorian (Cichorium inty-bus), en flerårig ört med blåa blomkorgar i långt utdraget, sprötlikt ax. Växten förekommer allmänt i värt land. I Tyskland och Italien odlas den. Sedan rotstockarna krossats och rostats, föras de i handeln, vanli-

gen blandade med andra kaffesurrogat.

Ci!ia’rkropp. Se öga.

Cili’cicn, en forntida provins i sö. Mindre Asien, ungefär motsvarande nuv. turkiska Adana. Invånarna voro ättlingar av syrer och fenicier och hemsökte Medelhavet som sjörövare, tills de besegrades av Pompejus. Denne gjorde C. till en romersk provins 63 f. Kr. C:s huvudstad var Tarsos.

Ci’Iier. Se Flimmerhår.

Cima [tji’ma], det italienska ordet för bergstopp. Ordet ingår i namnet på flera italienska bergstoppar, särskilt i de italienska alperna.

Cimabue [tjimabo’e], G., omkring 1240—omkring 1302, florentinsk målare, lärare till Giotto, påverkade senare konstnärer genom sin strävan efter större naturtrohet än den då härskande bysantinska konstens, till vilken han dock alltjämt stod i nära förhållande.

Cimaise [simä’s] eller cymaise, fr., den avslutande listen på ett listverk. ”Att placera på cimaisen” (alltså över panelens krönande list) anger, att vid en tavelutställning en duk placeras i understa raden.

Cim’brer el. kimbrer, forntida germanfolk, boende på Cimbriska halvön (nuv. Jylland). Tvingade av översvämningar, utvandrade de och besegrade romarna i Böhmen 112 f. Kr. De inträngde sedan i Gallien. Vid ett senare infall i Italien slogo de romarna vid Orange, tågade sedan till Spanien och därefter till n. Gallien. Efter att ha genomträngt Alperna, ledo

C. ett avgörande nederlag vid Vercelli

101 e. Kr., varefter stammen gick under.

Cimme’rier, nomadfolk på norra kusten av Svarta havet. Homeros omtalar, att de bodde nära ingången till

I-Iades i mörker och töcken (”cimme-riskt mörker”). Från C. kommer namnet på Krim, den cimmeriska halvön.

Cincinna’ti, stad i Ohio (U. S. A.),

400,000 inv. Ohios största stad och en av Förenta Staternas förnämsta handels- och industristäder. Stora svinslakterier. Handel huvudsakligen med spannmål, boskap, bomull och timmer. Universitet.

Cincinna’tus, L. Q., berömd romersk patricier, om vilken sägnen berättar, att han på 400-talet f. Kr. såsom diktator räddade Rom från en fiendehär och därefter utan att mottaga belöningar återgick till att sköta sin lantgård.

Cinera’rium, lat., gravurna.

Cinn’a, romarfamilj av ätten Corne-lius. — 1. L. Cornelius C., d. 84 f. Kr., var 87 konsul men fördrevs från Rom, varefter han jämte Marius d. ä. samlade en här och åter valdes till kon- sul 86. C. mördades vid ett myteri. —

2. C. Cornelius C. Magnus, den förres sonson, omfattades med välvilja av Augustus, som senare förlät C:s deltagande i en mot honom riktad sammansvärjning. Denna omständighet utgör uppslaget till tragedien C i n n a av Corneille.

Cinno’ber, svavelkvicksilver [HgS], rödbrunt, som pulvriserat cinnober-rött mineral. C. är den viktigaste kvicksilvermalmen. Årsproduktionen är 3—4,000 tons, huvudsakligen i Spanien och Californien. Som målarfärg användes huvudsakligen kemiskt framställd C., vilken ofta går under namn av vennillon.

Cinq Mars [säng ma’r], H. C. de Iluzé d’Effiat, markis de C., 1620—42, fransk hovman, som intrigerade mot Richelieu, men avslöjades och avrättades. C. är huvudfiguren i romanen Cinq-Mars av A. de Vigny.

Ci’ntra, stad v. om Lissabon, Portugal. 7,000 inv. Nära staden ligger det ryktbara Santa Cruz, ”korkklostret”, vars celler äro huggna i klippan och mot fuktighet skyddade genom beklädnad med kork.

Circen’siska spel, de föreställningar, som under antiken uppfördes på cirkus.

Circondario, benämning på förvaltningsområde i Italien, närmaste underavdelning av provincia.

Circus, lat., rännarbana. Se Cirkus.

Cirkel: r = radie, cl = diameter, c = korda, o = omkrets, periferi, t = tangent. Det streckade området omfattar en cirkelsektor. Det korsvis streckade området utgör ett cirkelsegment.

Cirkel, en sluten kroklinje, som är så beskaffad, att avstånden från vilken punkt som helst på densamma till medelpunkten äro lika stora. Den räta linje, som går från en punkt på cirkeln till medelpunkten kallas

r a d i e. Ibland betecknar man med cirkel även ytan innanför cirkellinjen (cirkeln), vilken senare då till åtskillnad benämnes “periferien. Cirkelns diameter är en rät linje, som från en punkt på periferien går genom medelpunkten till en annan punkt på periferien; diameterns längd är således dubbelt så stor som radiens. Periferien är 3.14159 . . . gånger så lång som diametern. Detta tal, 3.14159 . . ., vilket är ett irrationellt tal, brukar betecknas med den grekiska bokstaven it (uttalas pi). Cirkelns yta är gånger större än ytan av en kvadrat, vars sida är lika stor som cirkelradien. Om radiens längd kallas för r, är för en cirkel periferiens längd = 2-77»*; ytans storlek

1=1 171'“.

Cirkelbevis. Vid C. använder man det, som skall bevisas, som grund till det påstående, man skall bevisa, och bevisar följaktligen ingenting.

Cirkelhop. Förr upplades ofta vid gruvor, där malmen ej omedelbart borttransporterades, denna i cylinder-formade högar, benämnda cirkelhopar, för att möjliggöra en bekväm beräkning av malmmängderna.

Cirkelns kvadratur, mat., kallas problemet att konstruera en kvadrat, vars yta är lika stor som en angiven cirkels. Problemet sammanhänger med den exakta bestämningen av (se Cirkel), tt kan bevisligen uttryckas endast som ett bråk med oändligt många decimaler, ett exakt matematiskt angivande av denna storhet är således omöjligt. Likaså är det omöjligt att med användande av geometriens vanliga hjälpmedel, passare och linjal, konstruera en kvadrat, vars yta är lika stor som en given cirkels. Omöjligheten att matematiskt exakt utföra cirkelns kvadratur har blivit ådagalagd först på senare tid. Dessförinnan förmäler matematikens historia om talrika försök, som gjorts, att nå problemets lösning.

Cirkelsegment kallas den yta, som begränsas av en cirkelbåge och dess korda. Se fig. till cirkel.

Cirkel sektor kallas den yta, som begränsas av en cirkelbåge och två radier. Se fig. till cirkel.

Cirklad, tillgjord, noga, ceremoniös.

Cirkula’rpolarisation, se Polarisation.

Cirkulationspump, en av John Ericsson uppfunnen pump, som åstadkommer omsättning av det avkylningsvatten, med vars tillhjälp av-loppsångan från en ångmaskin i en ytkondensor avkyles och överföres till vatten.

Cirkulä’r, rundskrivelse.

Cirkumflex’, ett tecken (*), som i vissa språk sättes över vokalerna,stundom för att utmärka en skiftning i uttalet.

Cirkumpola’rstjiirnor. Från jorden sett synas stjärnorna under ett dygn kretsa i cirklar runt den vid Polstjärnan belägna himmelspolen. De, vilkas skenbara banor ligga helt ovanför horisonten, kallas C., de synas således aldrig gå upp el. ned genom horisonten så som de längre från himmelspolen liggande stjärnorna göra.

Cirkus, romersk och bysantinsk rännar- och kapplöpningsbana, där de circensiska spelen, vilka mest besto -do i kappkörningar, ägde rum. Dessa från början religiösa spel bekostades ursprungligen av staten men sedan av enskilda, som ville fria till folkets gunst. Den första C. var Circus Maximus i Rom. C. var en avlång jättebyggnad med rännarbana och amf i teatraliskt anbragta bänkar. Den användes även vid boxning och gladiator sstrider.

Cirr’us el. fjädermoln, se Moln.

Cis, latin, betyder på denna sidan, hitom. Ordet användes bl. a. i en del sammansättningar av geografisk betydelse, t. ex. cisalpinsk, på denna sidan Alperna.

Cisalpi’nska republiken, en av Napoleon 1797 bildad stat i n. Italien med Milano som huvudstad. 1802 ändrades C. av Napoleon till Italienska republiken, vars president han blev. 1805 fick den namnet Konungariket Italien med Napoleon som konung.

Cisele’ra. Genom ciselering borttagas de ojämnheter, som efter gjutning av ett konstföremål finnas å dettas yta. Ciselering kan ock betyda drivning i metall, d. v. s. framställning av upphöjda figurer å ett metallbleck. Yid ciselering användes mejsel, puns, hammare etc.

Ciss, mus., den med en halv ton höjda tonen c. C. förväxlas enhar-moniskt med dess.

Ciss dur, mus., den durtonart, som har ciss till grundton, och 7 # för f, c, g, d, a, e, h, och vars parallelltonart är aiss moll. C. ersättes helst med förväxlingstonarten dess dur.

Ciss moll, mus., molltonart med ciss till grundton och 4 & för f, c, g, d, samt med parallelltonarten e dur.

Cistercien’sorden. Se Bernhard av Clairvaux.

Citadell’ kallas en mindre fästning, som förr uppfördes inom liuvud-fästningen, och som hade till ändamål att bereda de angripna en sista tillflyktsort. I befästade städer uppfördes ofta ett C. skilt från övriga byggnader genom en öppen plats, es-planaden.

Cita% anfört ställe ur en skrift, ett tal etc. — Citation, anförande av

någon författares ord, anfört ställe. — C i t e’ r a, anföra.

Cita’to 1 o’co (förk. c. 1.), på anfört, uppgivet ställe.

Cité [site’], franskt ord för stad, användes särskilt som benämning på den äldsta delen av en stad till skillnad från de delar, som senare tillkommit. Jfr ”Staden” i Stockholm.

Citokromi’, metod vid flerfärgs-tryck.

Citoyen [sitoajäng’], fr., medborgare, ursprungligen röst- och valberättigad person i stad (cité). Under franska revolutionen samt en kortare tid under 1848 års revolution användes C. (fem. citoyenne) som allmänt tilltalsord.

Citra% 1tem., salt av citronsyra.

Citro’n. Se Citrus.

Citronfjäril (Gonepteryx rhamni) har gula vingar med en liten rödgul fläck i mitten. C. förekommer allmänt i vårt land.

Citronolja, en lättflyktig olja med angenäm lukt, som erhålles ur citroner. C. användes för parfym- och läskedryckstillverkning.

Citronsyra, kem., en organisk syra, som förekommer i citroner och sura bär. Användes för vissa kemiska ändamål, vid läskedryckstillverkning samt i hushållet som ersättning för citronsaft.

CPtrus, asiatiskt växtsläkte, fam. Rosacese, med arter, vilka vanligen äro mindre träd med ständigt gröna, läderartade blad och vita el. röda, stora, doftande blommor. För sina saftiga frukter odlas tre arter. Apelsinträdet (C. aurantium, var. si-nensis) härstammar från Kina och odlas i Sydeuropa sedan 1300-t. samt numera även i Amerika, Australien m. fl. länder. Blodapelsin är en varietet med rödstrimmigt fruktkött. Pompelmus och Grapefruit äro stora frukter från andra varieteter. Pomeransträdet (va-rictet omara) har orangeröda frukter, vilkas skal användas i likörfabrikationen, som krydda i bröd etc. Berga-mottolja användes i parfymer och likörer och erhålles från bergamotträ-det (var. bergamia). — Citronträdet (C. medica) finnes också i flera varieteter med gula, eitronhaltiga frukter. Cedratträdet (var. bajaura) har stora frukter, vilkas syltade skal (suckat) användas i bakverk. — Mandarinträdet (C. nobilis) odlas i Sydeuropa, har mindre, hoptryckta frukter.

Citta [tjitta’] el- Civita [tjivita’J, italienskt ord för stad, ingår i namnet på en hel del italienska städer.

Citta’ JjeonPna [tjitta’], benämning på den del av Rom, omkring vilken påvarna Leo III och Leo IV läto uppföra murar till skydd mot sarace- nerna. Ruiner av murarna finnas ännu kvar.

Citta Vécehia [tjitta’ vet’jia], stad på brittiska ön Malta i Medelhavet, s. om Sicilien, 0,000 inv. Var förr Maltas huvudstad och starkt befäst.

Cittra, flatbottnat musikinstrument med fem melodisträngar och ett antal lösa ackompanjemangsträngar. På C:s övre sida finnes ett runt ljudhål. Olika slag av C. äro diskant-, konsert-och alt- eller elegicittra. En annan typ utgör stråkcittran.

City, [sitt’i], engelskt ord, betyder stad. Användes i England dels om sådana städer, som varit el. äro biskopssäte, dels såsom benämning på den äldsta stadsdelen i London. I Nordamerika användes ordet om sådana städer, som ha en viss styrelseform.

Ciuda’d, spanskt ord för stad. Användes företrädesvis om städer med egen jurisdiktion. Ordet ingår i namn på en hel del spanska och sydamerikanska städer.

Ciuda’d Rea’l. — 1. Provins i södra delen av landskapet Nya Castilien, Spanien, 19,000 kvkm., 440,000 inv. —

2. Huvudstad i nämnda provins, 15,000 inv.

Civi'1, borgerlig (oftast i motsats till militär).

Civildepartementet. C., som avskaffades genom 1920 års departemental-reform, handlade ärenden rörande

kommunernas förvaltning, kommunikationsväsendet, allmänna hälso- och sjukvården, försäkringsväsendet, sociala frågor i allmänhet m. m. Vid C:s avskaffande uppdelades dess verksamhetsområde på kommunikations- och socialdepartementen.

Civilingenjör, titel å ingenjör med högre teoretisk utbildning. Civilingenjörsexamen användes sedan år 1915 officiellt som beteckning å avgångsexamen från vissa av Tekniska högskolans i Stockholm fackskolor.

Civi’lis, Claudius el. egentligen Julius, batavisk frihetshjälte från 1 :a årh. e. Kr., som ledde ett uppror mot romarna och hyste planer på bildandet av ett germanskt-galliskt rike, vilka dock misslyckades. — Den målning av Rembrandt å Nationalmuseum, som förut benämnts ”Ziskas sammansvärjning”, är enligt senare-forskningar en framställning av bataver-nas sammansvärjning under C.

Civilisation, hyfsning, förädling av seder och levnadssätt.

Civilkommissionen, en av sex ledamöter och en ordförande sammansatt kommission, tillsatt år 1918 av Kungl. Maj :t för att utöva kontroll över vissa förhållanden inom försvarsväsendet.

C. skulle bl. a. undersöka förvaltningens ekonomiska effektivitet och över-

vaka de värnpliktigas behandling. Vid utgången av år 1914 upplöstes C. i samband med militieombudsmanna-ämbetets inrättande.

Civillag, lag, som rör borgerliga rättsförhållanden med undantag för kriminella saker. C. stiftas av konung och riksdag gemensamt.

Civillista, en från England härstammande benämning å de statsmedel, som utgå till statsöverhuvudet för hans och hans familjs underhåll, för hovhållningen m. m.

Civilmilitära tjänstemän, civila tjänstemän i militär tjänst (inom armén vid fältläkar-, fältveterinärkårerna, förråds-, hantVerksstaten, inom flottan vid mariningenjör-, marinintendent-, marinläkarkårerna).

Civilminister, den i Sverige allmänt brukliga benämningen å statsrådet och chefen för det numera avskaffade civildepartementet.

Civilmål, tvistemål i motsats till brottmål.

Civilrätt, de bestämmelser, som reglera förhållandet mellan enskilda personer och vetenskapen om dessa bestämmelser. Till C. höra familjerätt och förmögenhetsrätt; i denna senare ingå sak- och obligationsrätt.

Civilstaten, den sammanfattande beteckningen för rikets civila ämbets-ocli tjänstemän.

Civilstatens pensionsinrättning, som erhöll sitt första reglemente år 182G, upphörde år 1908 i samband med ikraftträdandet av 1907 års pensionslag, enligt vilken pensioneringen direkt ombesörjes av staten.

Civilstatens Änke- och Pupillkassa, som upprättades år 1826 och erhöll sin nuvarande organisation år 1908, har till uppgift att bereda civila befattningshavares änkor och barn pension, i den mån dessa befattningshavare ej äro förpliktade att tillhöra annan pensionskassa.

Civilstånd, den familjerättsliga ställning en person intager, gift, ogift, änka, änkling etc.

Civil värnplikt. Utgående från att de, som befriats från värnplikt, borde i mån av förmåga under värnplikts-tiden motsvarande tid vara skyldiga att ställa sin arbetskraft utan lön till samhällets disposition, liar man föreslagit införande av C. såväl för kvinnor som män. I Tyskland infördes under världskriget 1916 C. och gällde för män i åldern 17—60 år. I Sverige avslogs en motion om C. vid riksdagen 1917.

Civiläktenskap. Se Äktenskap.

Ci’vis, lat., medborgare. — C. aca-d e m i c u s, akademisk medborgare. —

C. Romanus s u m, jag är romersk medborgare, aposteln Paulus ord, an-föras som betecknande högdraget nationellt självmedvetande.

Civita Vecchia [tjrvita vätt'ja], starkt befäst hamnstad i landskapet Latium, v. Italien, 21,000 inv. Stora skeppsvarv. I närheten svavelkällor.

C-klav, mus., den notklav, som anger, att noten på den linje, den omsluter, är ettstrukna c och att notsystemets övriga nottecken skall läsas • med hänsyn till detta.

C. 1., se Citato loco.

Cl. Kem., tecken för en atom klor.

cl., förkortning för centiliter.

Claim [klejm], eng., anspråk. C. betecknar inmutat markområde, en guldgrävares andel i den mark, å vilken ett guldfynd gjorts.

Clairobscur, fr., el. klärobsky'r, ljusdunkel.

Clairvoyance, fr., el. klärvoajan's har man kallat en förmåga att i drömlika tillstånd på något sätt se händelseförlopp, som på grund av avstånd i rum el. tid ej kunna uppfattas med vanliga sinnen. C. skulle alltså vara en förmåga, liggande utanför de normala själsförmögenheternas område, och om

C. verkligen existerar är i hög grad omstritt.

Claque, fr., el. klack, handklappning; personer, vilka betalas för att applådera på en teater el. annan offentlig föreställning. Jfr Cliapeau.

Clarendon-Castle [klfe'rendn ka'sl], ruin av ett berömt engelskt slott nära Salisbury. På C. hölls av Henrik II två betydelsefulla riksförsamlingar. På den första (1164) stadfästes C o n-stitutions of Clarendon,som var riktat mot katolska kyrkans maktställning i England, och på den andra (1166) antogs domstolsstadgan Assize of Clarendon, vilken grundläde den nuv. juryinstitutionen.

Clarendon press [klje'rendn press], Oxfords universitets boktryckeri, grundat 1585, utvidgat på 1750-talet.

Claret [klser*-], eng., användes i England som sammanfattande beteckning för allt slags rödvin.

Clark [kla'k], L., 1822—98, eng. fysiker och tekniker. C. har infört flera av de ännu använda elektriska enhetsbenäm-ningarna som o h m och volt samt konstruerat ett galvaniskt element, Clarks element, vilket brukar användas som normalelement för bestämning av elektromotoriska krafter.

Clark's River [klaks-], biflod från vänster till floden Columbia, v. Nordamerika. C. upprinner med två armar på Klippiga bergen i staten Montana, U. S. A. Längd omkring 1,000 km.

Clarté, en av den franske författaren Barbusse grundad sammanslutning, som har till uppgift att verka för världsfred och socialism, det senare som ett medel till det förra. C.

vänder sig huvudsakligen till intellektuellt betonade kretsar. Talrika dotterföreningar ha bildats. I Sverige finnas sådana bl. a. i Uppsala och Lund och dessa utge en månadstidning C.

Clary [klari'], rik köpmanssläkt i Marseille under 1700-talet. En dotter till borgmästaren Frangois C., Desirée

C. (1777—1860), gifte sig 1798 med general Bernadotte (se vidare Desideria). En annan dotter, Marie Julie C., var gift med Joseph Bonaparte, Napoleons broder.

Clason. — 1. I. G. C., f. 1856, arkitekt, professor i arkitektur vid Tekn. högskolan 1890—1904, l:e intendent i överintendentsämbetet 1904, byggnads-råd 1917, preses i Konstakademien

1918. Bland C:s främsta arbeten märkas Nordiska museet, Ilallwylska palatset i Stockholm, Norrlands nations hus i Uppsala m. fl. — 2. S. C., 1867— 1926, historiker, professor i Lund 1904 —16, riksarkivarie 1916, sedan 1907 konservativ ledamot av första kammaren. 1923—1924 ecklesiastikminister i den Tryggerska ministären. Bland hans historiska verk märkas undersökningar rörande Gustav IV Adolf.

Claude Lorrain. Se Gellée.

Claudia’nus, C., död omkring 404, romersk skald. Hans förnämsta arbete är den ofullbordade dikten om Proser pinas borttrövande.

C. skrev i glänsande ibland väl frasrik stil ocli räknas till den senare antikens förnämsta skalder.

CIau’dius, fornromersk släkt. •— 1. Appius C., konsul, decemvir 451 f. Kr. Hos Livius omtalas, att C. förgrep sig mot en ung plebejisk flicka, Virginia, som fördenskull dödades av sin fader. Detta framkallade en häftig ovilja mot C., som begick självmord. — 2. Appius C., ”den blinde”, 312 f. Kr. romersk censor, senare konsul och diktator, bekant för storartade vattenlednings- och väganlägg-ningar (Via Appia). — 3. Tiberius C. Drusus, 10 f. Kr—54 e. Kr., romersk kejsare 41—54, stod under inflytande av sin gemål Messalina, vilken han dock på grund av hennes lastbara liv lät avrätta. C:s andra gemål, den härsklystna Agrippina, lät slutligen förgifta honom.

Cla’udius Civi’lis, se Civilis.

Clausen, Jenny Bliclier-C., se Bli-cher-C.

Clavecin [klavsäng’], fr., se Klaver.

Clearing eng., el. kli’ring, uppgörelse, avräkning. Clearinghouse.

Clearinghouse [kli’eringha’os], en central för utjämnande av de inbördes fordringar, som banker och andra penninginstitut ha å varandra, för undvikande av besväret med kontanta likvider i de enskilda fallen. Den äldsta och mest kända institutionen av den- na art är Londons C. I Sverige, där elearingen omfattar postremissväxlar och checker, handhaves densamma av riksbanken. De banker, som deltaga i elearingen, uppsända dagligen till riksbanken sina fordringsbevis å övriga i elearingen deltagande banker, varefter kvittning verkställes. Differenserna utjämnas genom debitering och kreditering å de girorákningar, som de deltagande äro skyldiga hålla i riksbanken.

Clema’tis, växtsläkte av fam. Ranun-culaceas. Flera arter odlas som prydnadsväxter, bl. a. tysk sippranka el. skogsreva (C. vitalba), en 4—6 m. hög slingerväxt med vita blommor, och italiensk sippranka (C. viticelea), en slingerväxt med blå el. röda blommor.

Clémenceau [klemangså’], G. E. B.,

f. 1841, fransk politiker, ursprungligen läkare, 1871 medlem av nationalförsamlingen i Bourdeaux, 1876 ledamot av deputeradekammaren. Frän att ha tillhört kammarmajoriteten och understött Gambetta blev han 1880 ledare för den radikala vänstern, vars huvudorgan blev C:s tidning La Ju-stice. C. gjorde sig särskilt känd för sin hänsynslösa kritik av de skiftande ministärerna (ministärstörtaren). Hans motståndare lyckades orättvist inblanda C. i Panamaskandalen, och efter en hänsynslös valkampanj föll han igenom vid valen 1893. I Dreyfusaffären stödde han Zola med artiklar i sin tidning PAurore. 1902 blev C. invald i senaten och var konseljpresident 1906—'09. Som redaktör för tidningen L’Homme Libre (Den frie mannen) arbetade han för införandet av tre-årsvärnplikten 1913 och kritiserade skarpt myndigheternas åtgärder vid krigsutbrottet 1914. L’I-Iomme Libre indrogs, men C. utgav genast efterföljaren L’Homme Enchainé (Den fjättrade mannen). 1917 blev han konseljpresident och krigsminister och undertryckte nu hårdhänt all freds-propaganda (Caillaux åtalades) samt påskyndade Förenta Staternas deltagande i kriget. Som ordförande vid fredskonferensen i Paris hade han stort inflytande på fredsvillkorens utformning. C. ville för lång tid försvaga Tyskland genom hårda ekonomiska och militära villkor. Han angreps sedan häftigt av högern, föll igenom vid presidentvalet 1920 och drog sig därefter tillbaka. Hans skarpa och bitande vältalighet har förskaffat honom namnet Tigern. Hans många dueller med politiska motståndare ha även bidragit till hans ryktbarhet i Frankrike. C. har även publicerat en rad skönlitterära och samhällsvetenskapliga arbeten.

Ch^mens, namn på flera påvar bl. a.

— 1. C. III, 1187—91, bidrog kraftigt

till igångsättande av det tredje korståget. — 2. C. V., påve 1305—14, lät av Filip den sköne övertala sig att 1308

överflytta till Avignon. Därmed började ”påvarnas babyloniska fångenskap”. — 3. C. VII, påve 1523—34, tillhörde huset Medici och förde den för renässanstidens italienska furstar utmålrkande hänsynslösa och svekfulla politiken, än i förbund med tyske kejsaren Karl V, än med franske konungen Frans I. Rom stormades av de kejserliga, men C. lyckades vid fredsslutet 1527 återfå Kyrkostaten. Under C. inträffade Englands (Henrik VIII:s) brytning med påvestaten.

Ch^mens, S. L., 1835—1910, nordamerikansk författare under pseudonymen Mark Twain [ma’k toä’n], förde ett äventyrligt liv som flodlots, guldgrä-vare, reporter m. m. 1867 företog han en resa till medelhavsländerna och slog igenom med sina humoristiska reseskildringar. Mest populär har C. blivit för sina medryckande tjuvpojks-berättelser, verklighetstrogna, satiriska, alltid fyllda av friskt humör (Tom Sawyer, Huckleberry F inn).

Cle’mens av Alexandria, d. omkring 216, kyrkofader, vars skrifter spelade en viss roll för dogmbildningen inom den äldre kyrkan.

Clément [klemang’], J., omkring 1565—89, fanatisk dominikanmunk, som 1589 mördade Henrik III av Frankrike.

Clémcnts försök [ldemang’s]. Om en plan skiva närmas intill en i en annan plan skiva anbragt öppning, genom vilken en gas hastigt utströmmar, attraheras den förstnämnda skivan till öppningen. Fenomenet har sin orsak i den förtunning, som den hastigt utströmmande gasen undergår* då den utbreder sig mellan de båda skivorna. Om de båda skivorna komma i beröring med varandra, så att gasutströmningen momentant upphör, avlägsnar sig den första skivan, varefter gasutströmningen börjar på nytt ocli fenomenet upprepas.

Cle’ricus, präst, andlig.

Clerk [lda’k], eng., kontorist, skrivare. Jfr Klerk.

Clermont-Ferraml [klärmång-färrang’], stad i Auvergne, Frankrike, med

86,000 inv. Fordom huvudstad i Auvergne. Universitet.

Cleve, P. T., 1840—1905, svensk kemist och liavsforskare. Som kemist har C. huvudsakligen sysselsatt sig med de sällsynta jordmetallerna och upptäckt två nya sådana; holmium och fculium.

Cleveland [klPvlend], stad i Ohio (U. S. A.) med 800,000 inv., Ohios största stad och en av Förenta Staternas största industristäder. Petro-leumraffinaderier. Fabriker för tillverkning av järn- ocli stålvaror, maskiner etc. Stort skeppsbyggen. Universitet.

Cleveland [kli’vlend], G., 1837—1908, som demokraternas kandidat vald till guvernör för staten New York 1882, president i U. S. A. 1885—89 och 1893 —97. C. var bland annat en energisk upprätthållare av Monroe-doktrinen.

Cliquot [klikå’], beteckning å en slags champagne, uppkallad efter firman Veuve [vöv’j Cliquot i Reims i Frankrike.

Clive [klajv], R., baron C. of Plas-sey, 1725—74, skaparen av det brittiska väldet i Indien, trädde i Ostindiska kompaniets tjänst 1744, tryggade Englands ställning i södra Indien från franskt intrång och besegrade sedan 1757 vid Plassey naboben av Bengalen, vilket land införlivades med det brittiska väldet. 1760 återvände C. .till, England, invaldes i parlamentet och utsågs 1765 till generalguvernör över Bengalen. Som sådan genomförde, han flera reformer och förstorade ytterligare Englands välde. 1767 återvände C. med bruten hälsa till England, där han utsattes för kritik på grund av sin stundom hänsynslösa politik i Indien, varför han slutligen begick självmord.

Clo’dius, Publius C. Pulcher, d. 52

f. Kr., romersk demagog av patricier-släkten Claudius. C. lät adoptera sig av en piebej och valdes sedan år 58 till. folktribun. Med hjälp av folkpartiet genomdrev han Ciceros och Catos landsförvisning, varefter han började ett grymt skräckregemente i Rom. C. dödades slutligen på sin motståndare Milos föranstaltande.

Cloisonné. Se Emalj.

Clöture [klåty'r], fr., egentligen stängning; betecknar i en del utländska parlament en debatts avslutande, innan alla de anmälda talarna fått ordet, en åtgärd, som ofta vidtages för att hindra obstruktion.

Clou [klo], fr., el. klo, ”spik”, det mest intresseväckande numret i. ett program, något som särskilt rycker publiken med sig.

Clouet [kloä*], franska målare. —* 1. J. C., d. 1540, Frans I :s hovmålare. Man tillskriver C. bl. a. en samling porträtteckningar i Chantillymuseet samt en del porträtt i olja, exempelvis två av Frans I. — 2. F. C., omkring 1522—72, son till den förre, vid vars död han blev hovmålare. Som sådan målade han huvudsakligen porträtt.

Clown eng., el. klaun, lustig figur i cirkussällskap, pajas.

Cluny [klyni*], kloster i Burgund .(nuvarande Bourgogne i Frankrike), anlagt 910 och bekant genom den här-

ifrån utgående reformationsrörelse, som riktade sig mot det sedliga och religiösa förfallet i katolska kyrkan.

C. arbetade på införandet av celibat, på erkännande av påvens överhöghet och på kyrkans frihet gentemot den världsliga makten. Hildebranxl (som påve Gregorius VII) gjorde dessa principer ledande för kyrkans egen politik. Rörelsen organiserade sig i cluniacehs-kongregationen, vilken enväldigt styrdes av Clunyklostrets abbot. Kon-gregationen vann stor utbredning men urartade så småningom själv och blev vid reformationen begränsad till Frankrike, där den 1790 upphävdes.

Clyde [klajd], C. C., 1792—1863, engelsk fältherre, deltog i krigen mot Napoleon och i Krimkriget och blev särskilt bekant genom, det skickliga sätt, på vilket han senare undertryckte sepoyupproret i Indien 1857.

Clyde [klajd], flod i Skottland, som från s. delen flyter först mot n. sedan mot nv. och mynnar i Clydebuk-ten. C. är c :a 130 km. lång och segelbar till Glasgow.

Clydesdalehästen [klaj'dsdeil-] har från floden Clyde i Skottland fått vidsträckt utbredning. I vårt land förekommer C. endast i Skåne och nägot i Västergötland. Den räknas till de kallblodiga hästraserna, är tungt och kraftigt byggd och har brun färg med vitt bläs och vita fötter med kraftigt hovskägg.

em., förkortning för centimeter.

C-moIl, molltonart med c till grundton och förtecknet b för h, e, a samt med parallelltonarten ess-dur.

CN, kem., tecken för en atom cyan.

Co, kem., tecken för en atom kobolt.

Coahui'la, stat i n. Mexiko. 165,200 kvkm. 400,000 inv.

Coast Range [kåst rejndj], benämning på den bergskedja, som löper utmed kusten av Stilla havet, genom staterna Californien och Oregon, U.S.A.

C. övergår norrut i Kaskadbergen.

Coa'ti, ö i sjön Titicacas ö. del, med märkliga minnen från incafol-kets tid.

Coating [kåo'ting], eng., kyprat eller slätt, tjockt ylletyg, som mest användes till överrockar.

Cobbler [kåbb'-], engelsk-ameri-kansk dryck, som beredes av vin (i allmänhet sherry), socker, citronskivor och sönderstött is. Den förtäres med tillhjälp av ett rör.

Cobolt, se Kobolt.

Co'bra, se Glasögonormar.

Cocain, se Kokain.

. Coccidios [koksidio's] är en hos kaniner ej ovanlig smittosam sjukdom, orsakad av lågt stående encelliga djur.

Effektiv behandling finnes ej; man kan endast söka undvika att smittan sprides. Cochabamba [kåtsjaba’mba]. — 1. Berggrupp i Syd-Amerikas Ander, mellersta Bolivia, med toppar intill

5,000 m. — 2. Huvudstad i ett departement av samma namn, Bolivia. Biskopssäte, universitetsstad.

Cochcaillc nil’j, rött färgämne, som erhålles från en insekt C.-lus (Coccus cacti), som lever på [-kaktusväxter. I Algeriet, Spanien, Indien m. fl. länder har man särskilt förr haft odlingar för erhållandet av C. Numera framställes röda färgämnen på kemisk väg, vilka i det närmaste utträngt O. ur marknaden.

Cochin [kåtj’in], brittisk vasallstat i Främre Indien vid Malabarkusten, .3,500 kvkm., 1 milj. inv.

Cochinchina, franskt kolonialområde i Bortre Indien kring Mekongs mynning, 60,000 kvkm., 4 milj. inv., arina-miter och några tusen vita. Huvudnäring risodling på de vida deltaslätterna.

Cochrano [kåk’ren], T., earl av Dundonald, 1775—1860, brittisk amiral, deltog med framgång i kampen mot Napoleon. ISIS blev han överbefälhavare för republiken Chiles flotta och 1823—25 för Brasiliens.

Cockney [kåck’ni], eng., egentligen tuppägg; vekling, sprätt, öknamn pä den genuine Londonbon; numera betecknar C. dels en ofta humoristisk bustyp i London, dels ett mot denna typ svarande slangspråk, vilket kännetecknas av bl. a. ett vårdslöst uttal med vokalförskjutningar och nasalering samt av en förvrängd grammatisk språkbehandling.

Cocktail [kåck’teil], eng., "tuppstjärt”, spritdryck sammansatt på olika sätt av flera spritsorter (konjak, likör, vin etc.).

Cocotte, fr., el. kokott, kvinna, som genom tillfälliga kärleksförbindelser skaffar sig medel till ett överklassigt levnadssätt.

Coda [kå’da], it., mus., avslutning på ett tonstycke.

Code [kådd], i Frankrike benämning på lagsamling etc. Code Napoleon, den under Napoleons medverkan och överinseende utarbetade civillagen, som med en del ändringar ännu gäller och som tjänat till förebild för många länders civillagar.

Code [kåd] el. kod. Ord, som ha en särskild överenskommen betydelse, användas bl. a. vid telegrafering för att minska ordantalet. Ett C-ord får ha liögst 10 bokstäver. Är ordet ej ut-talbart, räknas det som chiffer och får i så fall ha högst 5 bokstäver. Vid telegrafering allmänt använda äro Abc-code och Western union code.

Co’dex argen’teus, silverboken, en ytterst dyrbar handskriven kopia av biskop Wulfilas gotiska bibelöver-

sättning. C. råkade under 30-åriga kriget i svensk ägo och förvaras nu i universitetsbiblioteket i Uppsala. Den är vår kanske viktigaste källa för kännedomen om det gamla gotiska språket och torde härstamma från slutet av 5:e el. början av 6:e årh. Se Bil. Boken II.

Cody [kåo’di], William F., 1845—

1917, nordamerikansk jägare, ryktbar under namnet ”Buffalo Bill”. Detta namn förskaffade han sig, då han vid Ivansas pacific järnvägens byggande försåg arbetarna med buffelkött och därvid dödade över 4,000 bufflar på 18 månader. I arméns tjänst utmärkte han sig under striderna mot indianerna. Senare företog han vidsträckta turnéer med ett av honom uppsatt cirkussällskap.

Coflein, se Koffein.

Co’gito er'g;o sum, lat., jag tänker, alltså är jag till. Se Cartesius.

Cognac [kånjak’], stad i s. Frankrike, n. om Bordeaux. 19,000 inv. Tillverkning av druvbrännvin. Se Konjak.

Cohn [kå’n], Clara, f. 1860, tysk författarinna, känd under sitt flicknamn Viebig. Hennes skildringar från Eifel vittna om en ingående kännedom om dess natur och folk. C. har även skrivit storstadsromaner med social tendens.

Coimbra [kåim'bra], huvudstad i ett distrikt av samma namn, beläget vid floden Mondego, Portugal. 21,000 inv. I C. ligger Portugals enda universitet, grundlagt 1309.

Cokes [kåo'ks], eng., koks.

Col, it., sammandragning av con = med och bestämda artikeln il eller la. Ingår i en del musiktermer.

Colbert [kålbä'r], J. B., 1619—83, fransk statsman, gick 1651 i Mazarins tjänst, gjordes 1661 av Ludvig XIV till ledare för finansförvaltningen, polisväsendet, lagstiftningen, näringslivet, marinen och kolonialpolitiken. Frankrikes näringsliv omdanades efter C:s ekonomiska principer (Col-bertism), vilka påverkats av merkantilsystemet. Han reglerade statsfinanserna bl. a. genom upprättandet av en åflig budget. De inhemska varorna gynnades och samfärdseln underlättades bl. a. genom nya vägar och kanaler (Languedockanalen). C. grundade en handelsflotta och skapade ett franskt kolonialvälde (Canada och Louisiana). Krigsflottan sattes även i stånd. C. utarbetade en ny straff-ocli civilrätt och främjade även konst och litteratur. C:s oerhörda arbete försvårades av konungens slöseri och av motståndet från krigsministern Louvois.

Cokl-eream [kåld-krim], eng., "kylande salva", är sammansatt av vax,valrav, mandelolja och rosenvatten. C. användes för att uppmjuka,huden.

Coleridge [kåo'lridsj], S. T., 1772— 1834, engelsk poet, jämte Wordsworth grundaren av den romantiska skolan i England. Tillsammans med honom utgav C. L y r i c a 1 Ballads, som till inledningsdikt hade C:s berömda ballad The Ancient Mariner. Wordsworth, Southey och C. grundade den s. k. Lake scliool (Sjöskolan).

C. införde i den engelska litteraturen det mystiska, övernaturliga, och hans dikter hänföra sig ofta till en fantastisk drömvärld, såsom Christa-b e 1 och opiumdrömmen K u b 1 a Khan.

Coligny [kålinji'], fransk adelsätt, under hugenottkrigen ryktbar genom tre bröder C., bland vilka märkes Gaspard C., kallad amiral C. eller amiralen av Châtillon, 1519—72, berömd statsman och krigare. Som liugenotternas ledare bekämpade han den katolska ätten Guise men strävade efter en fredlig uppgörelse av religionsstriden. Efter freden i S:t Germain 1570 blev han Karl IX: s rådgivare men motarbetades av konungens moder och ätten Guise. C. mördades på deras föranstaltande under Bartolomeinat-ten.

Colla parte, it., mus., anger, att ackompanjemanget bör rätta sig efter huvudstämman.

Coll' ar'co, it., mus., betecknar i stråkmusik, att stråken åter skall användas efter ett pizzicato.

College. — 1. [kålFidj], namn pä engelska undervisningsanstalter. I universitetsstäderna Oxford och Cambridge tillhöra studenterna olika C., i vars hus de bo under uppsikt av en föreståndare, master, och undervisas av lärare, f e 11 o w s. Disciplinen är ganska sträng. En god del av studietiden tillbringas på till C. hörande idrottsplaner. Examina avläggas ej vid C. utan inför universitetsprofes-sorerna. Om student ej inom viss tid avlagt examen, får han ej längre tillhöra C. — Benämningen C. användes även om fristående högskolor, där dock ej examen får avläggas, samt om högre läroverk t. ex. Eton C. och Winchester C. — 2. [kålä'sj], fr., benämning å kommunala läroanstalter i Frankrike och Belgien, som föra fram till en examen, som ungefärligen motsvarar den svenska studentexamen.

Collöge de France [kälä'sj defrangS], högskola i Paris, som står öppen för allmänheten men ej har examensväsen.

Colle'gium, se Kollegium.

Colleone [kåleå'ne], B., 1400—75, berömd italiensk condottiere, från 1448 i Venedigs tjänst, där han blev generalissimus. C. är känd genom den

mästerliga ryttarstaty av honom, som utförts av Andrea del Verrochio.

Collet [kollä'], fr., halskrage.

ColFett, Jakobine Camilla, f. Werge-land, 1813—95, norsk författarinna, bekant för sin roman Amtmandens D ö

t r e, som genom sin kritik av äktenskapet gav upphov till den moderna problemromanen i norsk litteratur. C :s inflytande spåras hos Ibsen och Lie.

Collie, se Hundraser.

Collier [kållje'], fr., el. koljé, halsband.

Colli'jn. — 1. I. G. A. C., f. 1875, riksbibliotekarie och framstående kännare av vår äldre litteratur- och boktryckerihistoria. — 2. G. A. G. C., f. 1880, författare. 1914—21 chef för Intima teatern. C. har skrivit dramer, Tystnadens torn, Röda kor s-systern m. fl., vilka uppförts pä denna teater.

Colli'n, C. C. D., f. 1857, norsk litteraturhistoriker, professor i Oslo 1914, främst bekant för biografien Björn-stjerne Björnson. Som kulturkritiker har han behandlat förhållandet mellan konst och moral.

Collins [kålFins], W. W., 1824—89, engelsk författare, populär för sina sensationsromaner (ex. Den vit-klädda kvinnan).

Collodium, se Kollodium.

ColIo'quium, lat., samtal; — C. fa* m i 1 i a' r e, familjeråd, förtroligt samtal.

Collot Dherbois [kållå' därboa'], J. M., 1750—96, fransk revolutionsman, först monarkist, sedan medlem av ja-kobinklubbens yttersta vänster. 1793 blev C. president i nationalkonventet och medlem av välfärdsutskottet. Han deltog i sammansvärjningen mot Ro-bespierre 1794 men deporterades s. ä., då han ivrade för ett fortsatt skräckvälde.

Colo, officiell förkortning för staten Colorado, U. S. A.

Cologne [kålånj'], franska namnet på staden Köln.

Colombes [kållångb], förstad på vänstra Seinestranden nv. om Paris, bekant för sitt stadion.

Colom'bia el. Columbia, sydamerikansk republik, överskäres i sin södra del av ekvatorn och gränsar i v. till Panama och Stilla Havet, i s. till Ecuador, i ö. till Brasilien och Venezuela, i n. till Karibiska havet. Ytvidd omkring 1,200,000 kvkm., folkmängd omkring 6 milj. Huvudstad Bogota, 166,000 inv. C. genomdrages i sin västra del av mot n. divergerande bergskedjor, av vilka de mellersta äro liögst och ha vulkaner, som nå upp till 5,700 m. Mellan dem äro högslätter, bland vilka Bogotas högslätt ligger på omkring 2,600 m. höjd. Mellersta delen av höglandet genomflytes mot n. av Magdalenafloden; östra delen av höglandet avvattnas till Amazon- och Orinocofloderna. östra delen av C. är lågland, närmast Kor-diljeran skogbeväxt, längre ut övergående till grässtäpper ("Lianos"). Ovanför 2—3,000 m. höjd upphör i höglandet skogen, ocli snögränsen ligger på omkring 4,500 m. höjd. Inom skogsområdet är vegetationen utomordentligt yppig med en rikedom på värdefulla, tropiska trädslag, bland vilka kokospalmer, kinabarkträd, koka- och kautschukträd, och bland kulturväxter orange, mango, banan, sockerrör, vanilj, kaffe, ris må nämnas.

Landets industri är föga utvecklad, och de rika naturtillgångarna (skogar, malmer, petroleum) ha ej kunnat utnyttjas på grund av bristande kommunikationer, oföretagsamhet och politiskt osäkerhetstillstånd. I låglandet, särskilt i Magdalenadalen och vid kusten, är klimatet pressande hett med en årsmedeltemperatur av 25—26° och ytterst obetydligt växlande med årstiderna; i Bogota på 2,600 m. höjd är årsmediet 14° (varmaste månaden 14,8°, kallaste 13,8°).

Befolkningen är spansktalande och består till ungefär 10 % av vita, till 40—50 % av indianer och några procent negrer, resten blandraser. Omkring 200,000 indianer leva ännu i naturtillstånd, huvudsakligen inom östra skogslandet.

Landet erövrades av spanjorerna på 1530-talet och blev kallat Nya Granada. Det frigjorde sig under Bolivar* definitivt 1819. År 1903 måste C. på grund av hot från U. S. A. erkänna Panamadepartementet som oberoende republik.

Colombi’na, it., ”liten duva”, kvinnlig roll i de italienska comedia delF arte. C. är Arlecchinos älskarinna och bär vanligen svart halvmask.

Colom’bo, Ceylons största stad,

250,000 inv., därav 5,000 europeer. Mycket betydande knutpunkt för världshandeln mellan Europa, Ostasien och Australien.

Colon [kålå’n], Cristobal, det spanska namnet på Christofer Columbus*.

Colo’n, stad vid Panamakanalens ändpunkt i Karibiska havet. 60,000 inv. Staden hör till republiken Panama, men står enligt en traktat med TJ. S. A. mot en årlig avgift till P. under dessas jurisdiktion.

Colonel [-nelF], fr., [kö’nel], eng., överste.

Colonia, latinskt ord, betyder koloni, förekommer bl. a. i en del forn-romerska stadsnamn.

Colon’na, V., 1490—1547, italiensk författarinna, närmast påverkad av

Petrarca. C. stod i ett varmt vänskapsförhållande till bl. a. Michel-angelo, Ariosto m. fl.

Colora’do. — 1. Flod i sv. U. S. A. Uppstår genom förening av Green River och Grand River, av vilka den förra kommer ifrån staten Wyoming, den senare från staten Colorado. C. utfaller i California-viken. Under sitt lopp genomflyter C. djupa och trånga dalar. s. k. caiion, kanjoner. Särskilt märkes Colorado Canon* el. Grand canon. — 2. Stat i U. S. A., förkortat Colo., ytvidd 269,000 kvkm., 1 milj. inv. Huvudstad Den ver, 256,000 inv.

C. är, utom i östra delen, ett av flera bergssträckningar genomdraget högland (2—3,000 in. ö. h.) med ett torrt och sunt klimat. Bland landets näringar intager bergsbruket främsta platsen. Näst Californien producerar

C. största kvantiteten guld i U. S. A. I fråga om silverproduktion intager

C..likaledes en betydande plats. I de östliga delarna av C., där jorden till stor del genom konstgjord bevattning är bördig, bedrivas åkerbruk och boskapsskötsel. Vete och majs äro förnämsta sädesslag. Dessutom odlas sockerbetor och sy dfrukter.

Colora’do, beteckning för cigarrer, vars täckblad äro bruna. Cigarrer med ljusbruna täckblad gå under benämningen C. claro.

Colora^lobaggen (Clirysomela decem-lineata), en liten skalbagge med kull-rig kropp. Täckvingarna äro smutsgula med längsgående svarta linjer.

C. orsakar i Nordamerika svåra härjningar å potatis, av vars blad larven lever. Genom att utsätta C. för temperaturpåfrestningar har man fått fram egendomligt tecknade avarter, vilka ha stort intresse ur ärftlighets-synpunkt.

Colora’do Caiion el. Gra’nd Canon, en i Colorados högplatå djupt nedskuren kan jon. Dess längd är 300 km. och dess djup uppgår ända till 1,500 —1,800 m. Den är en av jordens mest överväldigande naturföreteelser.

Colora’do Springs, stad i staten Colorado, U. S. A., nära foten av Klippiga bergen, 30,000 inv. Kurort. Järnvägsknut. Guld- och silvergruvor.

Colosse’um, sedan medeltiden namn på den väldiga Flaviska amfiteatern i antikens Rom, uppförd av kejsarna Vespasianus och Titus och avslutad 80 e. Kr. Se Bil. Byggnadsstilar I.

Coltrevolver, se Handeldvapen.

Columba’rium, duvslag.

Colum’bia. — 1. Förenta Staternas förbundsdistrikt med en ytvidd av 180 kvkm., omsluter Förenta Staternas huvudstad Washington. C. har 440,000 inv., därav 110,000 negrer. — 2. Provins i Canada, se British Columbia. —

3. Sydamerikansk republik, se Colom-bia. — 4. Flod i v. Nordamerika, se Columbia River. — 5. Huvudstad i South Carolina, U. S. A., 37,000 inv.

C61um'bia River, flod i v. Nordamerika, upprinner på Klippiga bergen i Brit;sh Columbia, Canada, utfaller i Stilla havet på Förenta Staternas område. Bildar under sitt nedre lopp gräns mellan staterna Washington och Oregon. Största biflod är Snake River (från vänster). Flodens längd omkring 2,250 km.

Columbi ägg, ett från en bekant anekdot lånat uttryck för en skarpsinnigt enkel lösning på ett svårt problem. Anekdoten har tillskrivits Co-lumbus men torde hänföra sig till den florentinske arkitekten Brunelleschi. Sedan de närvarande förgäves försökt få ett ägg att stå på dess spetsiga ände, löste Brunelleschi uppgiften genom att krossa spetsen.

Colum'bus. — 1. Huvudstad i Ohio (U. S. A.): 280,000 inv. Betydande industristad med järn- och ståltillverkning, maskinverkstäder. Universitet.

— 2. Namn på flera smärre städer i U. S. A. (i Georgia, Mississippi, Nebraska).

Colum'bus, Christofer, troligen 1446 —1506, föddes i Genua, var till 30 års ålder vävare och sedan sjöman. C. uppgjorde en plan att över havet mot väster nå Indien och lyckades 1492 förmå Ferdinand och Isabella av Spanien att åt honom utrusta tre fartyg, S:ta Maria, Nina och Pinta, med vilka han den 3 aug. 1492 avseglade från Palos i Andalusien. När hoppet om framgång nästan uppgivits och den av löst folk sammansatta besättningen redan börjat knota och begära att få vända, nåddes den 12 okt. land. Det var en av Baliamaöarna, sannolikt Watlingön, som av C. kallades San Salvador, av infödingarna Guanahani.

C. upptäckte vidare på denna resa Kuba och Haiti. Hans mottagande vid hemkomsten blev storartat och en ny större expedition med 17 fartyg utrustades, med vilken han 1493 upptäckte Jamaica. Under hans frånvaro lyckades hans avundsmän emellertid göra sig gällande vid spanska hovet, och C. blev vid sin återkomst ej så väl mottagen men lyckades dock 1498 få till stånd en ny expedition, med vilken han uppnådde Sydamerikas fastland vid Orinocos mynning. I de små kolonier, som C. under sina resor anlagt, hade under tiden uppstått stridigheter och en undersökningsdomare utsändes från Spanien. Denne tog parti mot C. och lät honom fängslad återföras till Spanien. Här blev han visserligen satt på fri fot, men han återvann aldrig sitt forna inflytande. C. lyckades dock 1502 få till stånd en ny expedition med fyra far-

tyg. På denna resa led han skeppsbrott men undsattes från Haiti och återvände 1504 till Spanien. Sina sista år tillbragte han i obemärkthet. Hans övertygelse, att han upptäckt öar utanför Asiens kust, fick han själv aldrig rättad. Att han i själva verket upptäckt en ny världsdel kunde först senare fastställas. Som Amerikas upptäckare bidrog han emellertid till att inleda ett nytt skede i världshistorien.

Colum'bus, S., 1642—79, svensk skald och språkman. C. författade lyriska dikter, psalmer, epigram m. m. Som språkteoretiker var C. skarpsinnig och djärv.

Columeira, Junius, berömd romersk jordbruksförfattare, som levde under första årh. e. Kr.

Coman'cher, en nordamerikansk indianstam, vilken,levde som ett kringströvande ryttarfolk på de sydliga prärierna. C. äro nu mycket fåtaliga.

Comédie frangaise [kåmedi' frang-säsj, se Théâtre frangais.

Comédie larmoyante [kåmedi' [-lar-moajang't],-] {+lar- moajang't],+} fr., ett sentimentalt, borgerligt drama med lyckligt slut. C. uppträder första gången i fransk litteratur 1733 med Nivelle de la Chaus-sées drama La fausse antipathie. C. har betydelse för utvecklingen av 1800-talets borgerliga skådespel (Au-gier, Dumas).

Come'nius (Komensky), J. A., 1592— 1670, tjeckisk filosof, pedagog och sedermera biskop i bökmisk-märiska brödraförsamlingen. I sin D i d a c-tica magna framställer han sina åsikter om undervisningen. Han vill lära alla allt, d. v. s. utbreda den högsta möjliga allmänbildning till alla samhällslager. C. framhöll vidare betydelsen av åskådlighet i undervisningen. C. är jämte Hus grundaren av den tjeckiska språk- och nationalitets-rörelsen.

Comi’tia, Komitier, kallades officiellt det gamla Roms folkförsamling.

C. var av tre slag: 1. C. curia’ta, under konungatiden. 2. C. centuria’ta, från konungatidens slut och under republikens första skede. 3. C. tribu’ta, under republikens senare tid.

Comme ci comme fia [kåmm si’ kåmm sa’], fr., så där, si och så, ganska.

Comme’dia, it., även C. erudi’ta, under renässansen benämning på de italienska lustspel, som närmade sig Plautus’ och Terentius’ latinska komedier.

Comme’dia dell’ arte, it., hantverks-komedi, d. v. s. ett av yrkesskådespe-lare uppfört folkligt lustspel i Italien på 1500-talet. Endast handlingens gång var given av författaren, replikerna improviserades av skådespelar- 11a själva. I C. forekommo stående typer, masker, liksom i de gamla pantomimerna. C. har mycket bidragit till lustspelets konstnärliga utveckling.

Comme’dia divPna el. Divina commedia, Den gudomliga komedien, titeln på Dantes* berömda episka dikt.

Comme il faut [kåmm il få’], fr., passande, korrekt.

Commission. — 1. Fr. [kåmiss-jång’], den närmaste motsvarigheten i Frankrike till våra riksdagsutskott. — 2. Eng. [kåmisj’en], engelsk motsvarighet till de svenska kommittéerna. —

3. Jfr vidare Kommission.

Committee [komit’i], eng., De svenska riksdagsutskotten motsvaras i England och Förenta Staterna av C. Jfr Kommitté.

Common law [kåm’men lå], den i England gällande sedvanerätten, vilken i motsats till den skrivna lagen (Statute Law) bygger på prejudikat o. dyl.

Commons [kom’ens], eng., i engelsk juridisk terminologi beteckningen för alla, som icke hava peers rang. House of C., underhuset i engelska parlamentet.

Common sense [kom’en sen’s], eng., sunt förnuft.

Commonwealth [kåmm’en oälth], se Australien.

Commu’ne bo’num, lat., gemensam egendom.

Commynes [kåminn’], även Commi-nes, P. de la Clite de, 1445—1511, fransk historieskrivare och statsman, först i burgundisk, sedan i fransk tjänst som Ludvig XI :s rådgivare. C:s Mémoires äro en skildring av hans eget liv och hans samtids historia och ha varit ytterst värdefulla för historieforskningen.

Comori’n, Kap, Främre Indiens sydligaste udde.

Como’ro-öarna el. Comorerna, ögrupp tillhörande Frankrike, belägen i norra inloppet till Mosambik-kanalen, mellan ön Madagaskar och Afrika, bestående av fyra större och flera mindre vulkaniska öar, bergiga (intill 2,600 m. höga), tillsammans 2,000 kvkm. 100,000 inv. Export av vanilj och rörsocker.

Co’mo-sjön, en av de italienska alpsjöarna, belägen i n. delen av landskapet Lombardiet. Mycket besökt av turister. Sjön genomflytes av Pos biflod Adda.

Compen’dium, se Kompendium.

Com’po-board [-bå’rd], ett byggnadsmaterial, som användes till tunna mellanväggar, till en del inredningsarbeten m. m. och består av ett inre skikt av parallella träribbor och tvenne yttre skikt av pressad papp, som preparerats mot eldfara. Det

sammanhållande ämnet är ett eldfast cement.

Compo’sita) (korgblommiga), växtfamilj, den största av fanerogamernas, med c:a 1,300 arter. Blommorna sitta i korg, d. v. s. oskaftade på skivlikt blomfäste, som omges av tätt sittande holkfjäll. Ståndarna äro fem och ha

kanterna av knapparna liopfästade till ett rör. Blommorna kunna vara alla av samma slag. De yttre blommorna, strålblommorna, kunna vara tunglika, enkönade el. sterila — de inre kallas då diskblommor.

Comte [kångt], fr., greve — Com-t e s s e, grevinna.

Comte [kångt], A., 1798—18o7, fransk filosof. C. betonade skarpt, att våra kunskaper äro begränsade till vad vi kunna veta med hjälp av erfarenheten. I människoandens utveckling särskiljer han tre stadier. På det lägsta, det teologiska, söker människan förklara företeelserna som verkningar av människoliknande väsen, vilka äro verksamma efter ändamålssynpunkter. På det andra, metafysiska, stadiet söker man efter abstrakta principer och krafter, ”väsenheter”. På det tredje stadiet nöjer man sig att ur erfarenlietsfakta utforska företeelsernas sammanhang. Detta stadium kallar C. det positiva. C. intresserade sig vidare särskilt för samhällsfenomenens utforskande, för sociologin. Han kom bl. a. till den slutsatsen, att religion dock är nödvändig för människan och mot slutet av sitt liv sökte han stifta en positi-vistisk religion med mänskligheten dyrkad som högsta väsen. C:s filosofi har utövat ett djupgående inflytande. Hans religionssträvanden ha däremot vunnit föga anklang.

Con amo’re, it., ”med kärlek”, med liv och lust, med fart, brio.

Concepcio’n. — 1. Huvudstad i en provins med samma namn, Chile,

75,000 inv. I stadens närhet stenkolsgruvor. — 2. Namn på flera mindre städer i det spansktalande Amerika.

ConcierR-e [kångsiä’rs/], fr., portvakt; fordom fångvaktare.

Conciergerie [kångs-järs/ri’], La C., fr., ett ryktbart, på ön La Cité i Paris befintligt fängelse, sammanbyggt med justitiepalatset. C. var bostad åt slottsfogden (le concierge), då den franska kungaborgen låg där (omkring 1000 —1360). Under franska revolutionen inhystes där politiska fångar, bl. a. Marie Antoinette.

Conci’lium, se Koncilium.

Concord [kån’kåd], huvudstad i New Hampshire (U. S. A.), 22,000 inv.

Concor’dia, lat., endräkt; endräktens gudinna i den romerska gudasagan.Concours [kångko’r], fr., tävlan. — Hors [år] de C., utanför tävlan.

Condé [kångde’], en yngre gren av den franska fursteläkten Bourbon. C. utslocknade 1830. — 1. Louis I, prins av C., 1530—69, hugenotternas anförare i religionsstriderna på 1560-talet och motståndare till den katolska ätten Guise. — 2. Henri I, prins av C., 1552—88, den förres son, efter Bartliolo-meinatten hugenotternas anförare jämte Henrik av Navarra. — 3. Louis

II, prins av C., ”den store C.”, 1621— 86, den förres sonson, fransk härförare, besegrade spanjorerna 1643 vid Rocroi, kämpade sedan jämte Turen-ne i 30-åriga kriget på svenskarnas sida och vann flera lysande segrar både i Tyskland och Flandern. O. deltog sedan i de inbördes strider, som blivit bekanta under namnet ”fronden”. Under dessa närmade han sig först hovet och Mazarin, men efter 1651 slöt han sig till oppositionen. Emellertid förläts han av Ludvig XIV, som han sedan troget tjänade. Han erövrade Franche-Comté och vann glänsande segrar under nederländska fälttågen 1672—75.

CondFtio, lat., villkor. — C. s i’n e q u a n o n, ett oeftergivligt villkor.

Condorcet [kångdårsä’], markis de

C., 1743—94, fransk matematiker och revolutionär. C. tillhörde under revolutionen girondisterna, efter detta partis fall blev han fängslad och berövade sig livet med gift för att undgå giljotinen.

Condottie’re, it., kondottiär, namn på anförarna för italienska äventyraretrupper, vilka på 1300- och 1400-t. togo tjänst hos olika städer i Italien.

Coney Island [kå’ni aj’lend], en liten Ö sv. om Long Island, vid inloppet till New Yorks hamn. Mycket besökta havsbad.

Confédération générale du travail [kångfederasiång’ sjenerall’ dy travaj’],

C. G. T., fr., allmänna arbetarförbundet, bildades 1895 och är den franska fackföreningsrörelsens centralorganisation. C. hade från början mera syn-dikalistisk och revolutionär karaktär. Efter en misslyckad storstrejk 1920 förklarades C. med stöd av föreningslagen av år 1884 upplöst. Detta skedde i början av 1921. Domstolsutslaget fick emellertid ingen reel verkan, utan

C. fortsatte obehindrat sin verksamhet. Sedan kommunisterna förgäves försökt erövra ledningen inom C., bildade de jämte en del revolutionär-syndikalistiska element 1922 Confédération générale du travail unitaire (C. G. T. U.). C:s medlemsantal uppgick 1924 till y2 milj.

Confes’sio, lat., bekännelse.

Confefti, bitar av papper, även gips och krita, som de deltagande i ett karnevalståg kasta på varandra.

Confiture [kångfity’r], fr., sylt, syltsaker, konfektyr.

Confra’ter, nylat., (fr. confrére), medbroder, ämbetsbroder.

Confu’cius, se Kong-fu-tse.

Congo, se Kongo och Kongostaten.

Congrega’tio, lat., samfund.

Congreve [kå’ngriv], W., 1670—1729, engelsk dramatiker, vilkens lustspel pä sin tid oerhört uppskattades. C. räknas till Englands mera betydande teaterförfattare.

Conn., officiell förkortning för staten Connecticut, U. S. A.

Connaugth [kån’åt], landskap på nv. Irland, 17,100 kvkm., 611,000 inv. Invånarna, till största delen kelter, idka jordbruk, boskapsskötsel och fiske.

Connec’ticut, förkortat Conn., stat i U. S. A. vid Atlanten, ytvidd 13,000 kvkm., 1,380,000 inv. Huvudstad Hartford, 138,000 inv. övriga större städer : New Haven, 163,000 inv., Bridgeport,

144,000 inv. C. är en av de tätast befolkade staterna och en viktig industristat. Industrin omfattar bl. a. bomull-, siden-, metall- och maskinindustri. Vid kusten bedrives fiske.

Connoissement [kånnoassmang’], fr., se Konossement.

Conquistadores [kånkistadå’res], sp., ”erövrare”, beteckning för de oförskräckta och hänsynslösa erövrare, som i Columbus’ spår upptäckte och erövrade det ”spanska” Amerika under 1500-talet.

Conrad [kån’red], J., 1857—1924, engelsk författare av polsk härkomst; hette ursprungligen Conrad Korze-niowski. Som tjuguåring mönstrade

C. som sjöman på ett engelskt fartyg och ägnade sig sedan åt sjömansyrket i närmare tjugu år. Som författare framträdde han först på 1890-talet. Hans romaner och noveller handla ofta om ämnen, hämtade ur sjömanslivet. Särskilt Söderhavsöarnas egendomliga vrakspillror av vita människor och deras liv bland infödingarna har han mästerligt skildrat. Till hans mera kända arbeten höra Almayers F o 1 1 y, Lord Jim och Typhoon. Hans rena språk, hans utomordentliga karakteriseringsförmåga och den dramatiska spänning, som kännetecknar hans böcker, ha gjort honom till en bland Englands mest uppskattade författare.

Conrad v. Hötzendorf, F., f. 1852, österrikisk-ungersk fältmarskalk. Var 1906—17 chef för generalstaben och hade som sådan stort inflytande pä krigsledningen.

Conseil [kångsäj’], fr., rådsförsamling, användes som benämning på olika myndigheter. Consi’lium, lat., rådsförsamling.

Consisto’rium, rådssal; ämbetsmyn-dighet i undervisnings- el. kyrkofrågor, se Konsistorium.

Consols [-så’ls], hävdvunnen benämning å vissa engelska statsobligationer.

Consommé [kångsåmme'], ej avredd buljong med el. utan grönsaker eller dylikt.

Con sordi'no, it., mus., dämpat.

Constable [kan'stebl], 1776—1837, engelsk målare. C. räknas som en av landskapsmåleriets grundläggare, då han bröt med det dåtida mera konventionella och klassiskt betonade sättet att måla genom att direkt välja naturen som förebild.

Con stant de Rebecque [kångStang' dö röbäck'], H. B., 1767—1830, fransk författare och statsman, tillhörde under revolutionen de moderata republikanerna. C., som var intim vän med M:me de Stael, åtföljde henne till Tyskland 1803. 1815 var han Napoleons minister, blev efter dennes fall en av ledarna för den frisinnade oppositionen och deltog i förberedelserna till 1830 års revolution. C. har som politisk teoretiker haft stor betydelse.

C. är även bekant för novellen A d o 1 p h e, ett försök att psykologiskt analysera kärleken.

Constantine [-tin']. — 1. Det östligaste av Algeriets departement, 87,000 kvkm., 2.2 milj. inv. C. utgör den bördigaste delen av Algeriet. Stora skogar. Oliv- och tobaksplanteringar.

— 2. Befäst stad i nämnda departement, byggd på en hög kalkstensplatä,

78,000 inv. Biskopssäte.' Viktig handelsplats för spannmål och ull. Tillverkning av lädervaror. C. var i forntiden under namn av Cintra Numi-diens huvudstad, förstördes på 300-talet, uppbyggdes åter av Konstantin den store (813), efter vilken den uppkallades. C. erövrades av fransmännen 1837.

ConstantPnus, romerska och östromerska kejsare, se Konstantin.

Constan'tza el. Constanta, hamnstad i konungariket Rumänien, belägen vid Svarta havet, 28,000 inv. Stor hamn, export av petroleum och spannmål.

Consul [kån'sol], tysk nationalistiskt konservativ förening, som häftigt motarbetat de demokratiska rörelserna i Tyskland. Flera av de politiska morden i Tyskland (Erzberger, Rathenau) har man ansett kunna sättas i samband med C. Dess namn uppgives ha uppkommit av att dess ledare, f. kaptenen Ehrhardt, inom föreningen benämnes C.

Contra, lat., emot, se Kontra.

Contradictio [kontradick'tio], motsägelse. — C. in adjecto betecknar en motsägelse mellan ett begrepp

och dess bestämning, t. ex. en fyrkantig cirkel.

Contrat social [kångtra* såsiall'] se Rousseau.

Convorvulus, växtsläkte, fam. Con-volvulacete. Flera arter odlas som prydnadsväxter. Jfr Åkervinda.

Cook [kok]. — 1. James C., 1728—79, engelsk sjöfarare. Företog sin första världsomsegling 1768—71, varvid han bl. a. utforskade och kartlade Nya Zeeland och Australiens östra kust, som han tog i besittning för Englands räkning och kallade New South Wales. Sin andra expedition företog han i syfte att utforska Stilla oceanen och en förmodad antarktisk kontinent. Under denna samt en senare resa kartlade lian flera av Stilla oceanens ö-grupper. Under ett besök på Havaii blev han överfallen av infödingarna och' dödad 14 febr. 1779. Vid sidan av sina geografiska upptäckter arbetade C. mycket för förbättrandet av hälsovården och hygienen till sjöss.

— 2. Thomas C., 1808—92, grundläggare av den första resebyrån, Thomas Cook and Son's resebyrå, vars verksamhet är utsträckt över hela världen.

C. är även upphovsman till de internationella rundresebiljetterna. — 3. Fredr. Alb. C., f. 1865, nordamerikansk upptäcktsresande. C. företog flera polarexpeditioner och väckte 1909 ett visst uppseende, då han uppgav sig ha uppnått nordpolen, ett påstående, som en dansk kommission efter undersökning av hans anteckningar frän färden förklarade vara obevisat.

Cook’s Strait [ko’ks strejt] el. Cook’s sund, sund mellan Nya Zeelands båda öar, uppkallat efter James Cook, som upptäckte det år 1770.

Coolg-ardie [kolga’di], gruvstad i s. delen av Väst-Australien, 4,000 inv. Förr medelpunkten för de i dessa trakter år 1891 upptäckta guldfälten. Se Kalgoorlie.

Coolidge [ko’lidj], C. f. 1872, nordamerikansk politiker, ursprungligen advokat. C. blev 1921 vice president

i Förenta staterna och 1924 president.

Cooper [ko’pe]. — 1. J. F. C., 1789—

1851, nordamerikansk författare, bekant för sina spännande indianromaner (ex. Den siste mohikanen, Hjortdödaren). — 2. Engelsk adelssläkt, se Shaftesbury.

Coorg:, liten brittisk provins i Ghats-bergen, v. Främre Indien, 4,100 kvkm.,

ISO,000 inv.

CopaFfera, växtsläkte, fam. Legumi-noste, med talrika tropiska arter, de flesta träd med läderarta de blad. K o-p a i v a b a 1 s a m erhålles från C. Langsdorffii. Av afrikanska arter erhålles k o p a 1.

Copan, indianby i republiken Hon-duras, Central-Amerika. Här låg for-dom en betydande stad, av vilken finnas storartade ruiner.

Coper’nicus, astronom, se Kopernikus.

Copiapo’. — 1. 6,000 m. hög vulkan

i Anderna i prov. Atacama, Chile. —

2. Gruvstad invid föregående, 12,000 inv.

Coppée [kåpe’], F. E. J., 1842—1908, fransk skald, 1884 medlem av franska akademien. Hans första diktsamlingar äro hållna i en tämligen konstlad stil, som dock senare blev friskare och personligare, samtidigt som han började välja motiv från småborgerlig miljö. C. anslöt sig slutligen till den katolska tron och blev anhängare av nationalistpartiet. Bland hans arbeten märkas dikten Strejken och versdramat Förbi.

Co’pra är frövitan i kokosnötens kärna. Av C. pressas kokosfett el. kokosolja, som användes direkt såsom näringsmedel, vid tillverkning av margarin, i tvålfabrikationen m. m. Vad som återstår av C. efter pressningen användes såsom fodermedel.

Copyright [kåpp’irajt], eng., förlagsrätt.

Coquelin [kåkläng’1, franska skådespelare. — 1. B. C., ”den äldre”, 1841 —1909, komisk karaktärsskådespelare, tillhörde Théåtre Frangais 1860—86 och 1889—92 och gästspelade i franska landsorten och i utlandet. — 2. E. A.

H. C., ”den yngre”, 1848—1909, den förres broder, tillhörde mest Théåtre Frangais, särskilt berömd för sin behandling av monologen.

Coquimbo [kåki’mbå], provins i republiken Chile, 34,900 kvkm., 193,000 inv.

Cora’to, stad i landskapet Apulien, sö. Italien, 45,000 inv. Tillverkning av olja och läder.

Corday d'Armans [kårdä’ darmang’], Charlotte, 1768—93, fransk kvinna från Normandie. C. mördade revolutions-ledaren Marat, varefter hon avrättades.

Cordelierklubben [kårdelje'-], en politisk klubb, bildad 1790, som fick namn efter sin samlingslokal, en kyrka, tillhörande ett cordelierkloster. Under franska revolutionen var C. en samlingspunkt för de radikalaste re-volutionsmännen såsom Danton, Marat, Hebert m. fl. och C. hade därför särskilt under skräckväldet ett mäktigt inflytande.

Cordillcras [-je’ras], Kordiljärerna, egentligen spansk beteckning för bergskedjor, brukas som sammanfattande benämning på hela den väst-amerikanska bergskedjezonen frän Eldslandet upp til Beringssund, företrädesvis likväl om den sydamerikanska och mexikanska delen. C. är ett väldigt tertiärt vecksystem, i vilket äro inpressade eruptiva bergarter (”andengraniter”), som upptaga breda

zoner i vecksystemets längdriktning. En del av jordens högsta vulkaner tillhöra också detsamma (Cliimbo-razzo, Cotopaxi, Ulimani, Popocate-petl m. fl.). Flerstädes finnas i C. rika malmtillgångar (guld, silver, koppar, tenn m. m.).

Cordoba (kår’dåva). — 1. Stad i landskapet Andalusien, s. Spanien, vid floden Guadalquivir, 75,000 inv. Fordom det moriska rikets huvudstad, numera mycket förfallen. Tillverkning av silverarbeten, pappers- och textilindustri. — 2. Stad i v. Argentina vid foten av Anderna i provinsen med samma namn, 170,000 inv. Universitet. — 3. Liten stad i provinsen Veracruz, Mexiko. — 4. D :o i Alaska.

Cordoba [kår’dåva], G. F. de, 1443 —1515, spansk härförare, skaparen av Spaniens välde i Syd-Italien, varifrån han utträngde fransmännen 1496 och 1503. Som belöning utnämndes han till vicekonung i Neapel.

Cordouan [kårdoang’], egentligen Tour de Cordouan, ryktbart fyrtorn, beläget på en klippa vid floden Girondes mynning, sv. Frankrike. Uppfört 1584—1610.

CoreLTi, A., 1653—1713, italiensk violinist och tonsättare, ”det moderna violinspelets fader”. C. lade mera vikt vid tonens uttrycksfullhet än den virtuosmässiga färdigheten.

Corelli [kårell’i], Marie, 1864—1924, engelsk författarinna. C. har efterlämnat en mångfald något fantastiska, mestadels ytterligt känslosamma romaner, översatta till flera språk.

Corin’th, L., f. 185S, tysk målare, som på grund av sina kraftfullt realistiska, ibland nästan utmanande och brutala arbeten räknas till Tysklands ledande konstnärer.

Corinth, se Korinth.

Coriola’nus, C. M., romersk patricier. Enligt sägnen blev han landsförvisad, varför han som hämnd satte sig i spetsen för volskerna och anföll Rom. Han rördes dock till medlidande med staden och gick med på fred. Shakespeare har från denna saga hämtat motivet till sitt drama’ ”Coriolanus”.

Cork [kåk], stad vid floden Lee nära dess utlopp i Cork Harbour, s. Irland, 77,000 inv. Handel med lantbruksprodukter. Universitetsstad.

Corned beef [kå’nd bi’f], eng., lätt saltat, kokt nötkreaturskött, som för-säljes på hermetiskt slutna lådor.

Corneille [kårnäj’], P., 1606—84, fransk dramatiker. I Le C i d framträder C. som grundläggaren av det klassiska dramat. På grundval av ett spanskt drama skapade C. en enhetligt komponerad tragedi, där han, liksom i de följande Horace, C i n-n a och Polyeucte följde det an- tika dramats regler om handlingens, tidens och rummets enhet. Betecknande för C:s dramer är, att huvudvikten lägges vid psykologiska motsättningar i stället för vid skildrandet av yttre händelser. C:s skådespel bygga på hjältens strid mot ödets makter, men i motsats till antikens dramer betonar C. mera människans av förståndet upplysta vilje-förmåga. Den uppoffrande plikten står för C. som människans ädlaste mål.

Corne’lia, moder till Graccherna*.

Corne’lius, Peter v., 1783—18G7, tysk målare, en av de förnämsta representanterna för sin tids av den klassiska konsten och renässansen påverkade måleri. Till hans mera kända arbeten höra freskerna i gamla pinakoteket och i glyptoteket i Miinchen.

Corne’lius Ne’pos, d. efter 32 f. Kr., romersk författare, bekant för sina biografier över berömda män, D e vi ris illustribus.

Corner [kå’ne], eng., hörn. Amerikansk börsterm, avseende förvärv av kontroll över alla tillgängliga kvantiteter

av en viss marknadsvara. Spekulanter, som förbundit sig att leverera varan, måste för att kunna fullgöra sina åtaganden då betala vad som begäres. C. kan alltså sägas utgöra ett tillfälligt monopol, som tvingar andra spekulanter in i ”ett hörn”.

Corn laws [kå’n lå’s], eng., spannmålslagar.

Cor’no, it., mus., horn.

Corn u [kårny’], M. A., 1841—1902, fransk fysiker, vars viktigaste arbeten falla inom optiken, såsom mätningar av ljusets hastighet och av olika ljussorters våglängder m. m.

Cornwall [kå’noål], Englands längst åt sv. utskjutande udde, grevskap med

3,500 kvkm., 325,000 inv., delvis kelter. Kusterna äro klippiga, det inre till stor del upptaget av hedar och mossar och dalgångarna skogbärande. Boskapsskötsel, åkerbruk och fiske äro huvudnäringar. Den förr betydande gruvdriften på tenn (forntidens ”Tennöar”) och koppar är numera obetydlig. C. är utomordentligt rikt på fornminnen.

Corocoro, gruvstad i Bolivia, 10,000 inv. Betydande kopparproduktion.

Coroman’del [Korom], främre Indiens sö. kuststräcka, utgör en av från Deccan kommande floder bildad alluvialslätt med laguner och dynvallar.

Coro’na, lat., krans, krona. — 1. Under antiken användes C. av romarna som hederstecken och gavs exempelvis åt triumferande fältherrar. Under kejsartiden var lagerkransen ett äretecken för kejsarna. — 2. astr., se Korona.

Corot [kårå’], J. B. C., 179G—1875, fransk målare. Utgående från det

traditionella klassiska landskapsmåle-riet skapade C. en starkt personlig stil. Han anslöt sig till Barbizonsko-lan men strävade mindre efter verklighetstrogen naturskildring än efter att fånga och återge naturstämningar. Hans i silvergrått och grönt målade landskapsbilder ge ett drömlikt, poetiskt gripande intryck. C. räknas till landskapsmåleriets förnämsta representanter och har på senare tid även börjat uppskattas som figurmålare.

Co/ps [kår], fr., kropp; kår, sällskap. — C. de b al let [dö ballä’], balettkår. — C. de logis [dö låsji’] el. kordelogi, huvudbyggnaden (vanligen till ett slott). — C. diploma-tique [-ticlc’], diplomatisk kår, se Beskickning.

Corpus [kår’pus], lat., kropp. Som namn på tryckstil även korpus, i storlek mellan petit och cicero. Ex. KorpUS. — C. j u’r i s, samling rättskällor. — C. d e 1 i c’t i, sammanfattande namn på spåren efter ett brott.

Corregrgio [kårrädd’jå], A. A., 1494— 1534, italiensk målare. C. målade i en om Leonardo da Vinci påminnande drömmande men mera sensuellt betonad stil med smältande, lena färger.

C. har skapat talrika altarbilder samt tavlor med mytologiska motiv.

Corriéntes, provins i nö. Argentina, belägen mellan floderna Paranå och Uruguay, 84,400 kvkm., 3G5,000 inv.

Cor’sica el. Korsika, ö tillhörande Frankrike, belägen i Medelhavet, n. om Sicilien, skiljes från denna ö genom Bonifacio-sundet. Ytvidd 8,700 kvkm., 282,000 inv., huvudsakligen italienare. Det inre av ön är bergigt med höga ofta snötäckta toppar (intill 2,700 m.). Bergen äro längre ned täckta av stora ek- och olivskogar. Yid västra kusten stupa bergen brant i havet, som där bildar flera djupa vikar. ö. kusten är låg, merendels sumpig, med osunt klimat. Jorden är fruktbar, men vanskött. Vete, råg, vin och sy dfrukter odlas. Boskapsskötsel är huvudnäring. Därjämte idkas fiske och saltberedning. Sjöfarten är livlig. Handeln, som huvudsakligen bedrives med Italien, omfattar vin, olja, sydfrukter och fisk. Huvudstad Ajaccio, 9,000 inv. Histo-r i a. C. beboddes ursprungligen av liguriska och iberiska stammar, kom därefter under foceerna, etruskerna och kartagerna, tills det avträddes ät romarna 238 f. Kr. Efter att ha intagits av vandalerna och sedan tillhört grekiske kejsaren och östgoterna, erövrades C. av langobarderna omkring 750 e. Kr. Strax därpå intogs det dock av franlterna och senare av saracenerna, varefter det sönderföll i flera smärre riken. På 1300-talet in-

togs C. av Genua, som sålde det till Frankrike 1768.

Cor’so, it., kapplöpningsbana; promenad i vagn genom en stads huvudgata (ofta benämnd corso i Italien) under karneval stiden.

Cortégre, se Kortege.

Cor’tes, namn på folkrepresentationerna i Spanien, Portugal och vissa sydamerikanska stater.

Cortez [kå’rteth], Hernando (Fer-nando), 1485—1547, spansk conquista-dor. 1518 angrep C. aztekernas rike, Mexiko, i vars huvudstad han intågade f. å. Dess konung, Montezuma, tillfångatogs. Aztekerna gjorde emellertid ett upprorsförsök mot de spanska förtryckarna, anförda av Monte-zumas brorson, Guatemozin, vilken blivit konung efter Montezuma, som dödats. C. tvingades till återtåg men bemäktigade sig åter (1521) huvudstaden, som fullständigt förstördes. Senare var C. en tid guvernör i den av honom erövrade kolonien. Han företog även flera upptäcktsfärder och er-övringståg i angränsande delar av Amerika.

Coruna [korun’ja], stad i nv. Spanien i provinsen C., 68,000 inv., betydande handelsstad med befäst hamn, skeppsvarv, tobaksfabriker. Staden anses vara anlagd av fenicierna.

Corvi’nus, se Mattias C.

Cos., mat., förkortning för cosinus*.

Cosen’za, stad i landskapet Cala-brien, sv. Italien, 30,000 inv. Säte för ärkebiskop. Tillverkning av järn- och stålvaror. Handel med vin, olja och silke.

Cosgrrave [kås’grejv], W. T., f. 1880, irländsk politiker. För deltagande i det irländska påskupproret 1916 dömdes han till livstids straffarbete. Efter amnestin 1917 invaldes han i engelska parlamentet och blev senare den första Dail Eireanns ”Minister for Lo-cal Governement”. Efter Griffith’s död blev C. ledare för de fördrags-trogna irländarna.

Cosi’ fan tut’ti, it., så göra alla kvinnor, titel på en av Mozarts operor, ofta använt som bevingat ord.

Co’sinus, mat. I en rätvinklig triangel är cosinus för en av de båda icke räta vinklarna den närliggande katetens längd dividerad med hypote-nusans längd. Se Trigonometri.

Costarica [kos’tari’ka], centralamerikansk republik mellan Karibiska och Stilla haven, n. om Panama, 48,000 kvkm., omkring 0.5 milj. inv. Huvudstad San José, 55,000 inv. C. genomdrages av Kordiljärerna och har vulkanberg, som nå upp emot 4,000 m. höjd. Mellan bergen utbreda sig högslätter på 1,000—1,400 m. höjd, vilka ha ett sunt, måttligt varmt klimat med medeltemperaturer för året 16—20° och

nästan ingen skillnad mellan årstiderna (omkring 1° mellan kallaste och varmaste månaden); de låga delvis av sumpmarker upptagna kuststräckorna ha ungefär 26° året om. Nederbörden är riklig på ostsidan (4,000 mm.), som ligger inom passadvindarnas region, mindre på västsidan (2,000 mm.) och i det inre. Landets ekonomiskt viktigaste produkter äro kaffe, kakao, sockerrör, bananer, sy dfrukter, majs, ris, potatis, tobak, kautschuk, gummi och ädla träslag. Befolkningen bestär övervägande av vita, vid kusterna av negrer, och i det inre leva ännu några tusen indianer utanför civilisationen.

C., som upptäcktes av Columbus 1502, tillhörde Spanien till 1821, då det ingick i ”de Förenta Staternas i Centralamerika Republik”, varifrån det skilde sig 1840.

Coster-leg:enden. L. J. Coster, holländsk köpman från 1400-talet, av holländarna ansedd som boktryckarkonstens uppfinnare. Hans typer skulle ha stulits av en medhjälpare, vilken sedan förde dem till Mainz.

Cot., mat., förkortning för cotan-gens*.

Co’tang-ens el. kotangent, mat. I en rätvinklig triangel betecknar cotang-ens för en av de båda icke räta vinklarna den närliggande katetens längd dividerad med den motstående katetens längd. Se Trigonometri.

Cötc-d’Or [kåt-då’r]. — 1. Bergssträckning i ö. Frankrike (intill 600 m. hög), i tvenne pass genomskuren av kanaler, som förbinda Seines och Loires vattensystem med Rhones. — 2. Departement i samma trakt med

huvudstaden Dijon.

Cofcopaxi rkåtåpa’sji], jordens högsta verksamma vulkan, belägen pä Quitos högslätt, Ecuador. Nära 6,000 m. hög. Snögränsen ligger på 4,700 m. höjd; nära toppen är emellertid bergytan så varm, att snön smälter.

Cottage [kotfids/], eng., hydda; litet landsställe; arbetarebostad. — C o t-tagesystem, ett avlöningssystem, enligt vilket arbetarna få fri bostad på billiga villkor.

Couche [kos;], fr., ligg, kommandoord till hundar.

Conleur [kolö’r], fr., se Kulör.

Coulomb [kolång’], C. A. de, 1736— 1806, fransk fysiker, använde den av honom uppfunna torsionsvågen för undersökning av vissa elektriska och magnetiska krafters verkan. De viktigaste resultat, han därvid kom till, gå under namn av C:s lag. Efter C. har enheten för elektricitets-mängd i C. G. S.-systemet uppkallats.

Coulomb [kolång’], enhet för elek-tricitetsmängd, se Elektriska måttsenheter. Council [ka’onsil], eng., råd, räds-församling. C. ingår i en bel del benämningar å engelska administrativa institutioner. Ex. Common council, stadsfullmäktige.

County [kaon’ti], engelskt ord, betyder grevskap, administrativ indelning i Storbritannien och U. S. A.

Coup [ko], fr., slag, hugg, stöt; kupp. — C. d’état [deta’], statskupp. — C. d’oeil [döj], ögonkast.

Coupé [kope*], fr., se Kupé.

Cour [ko’r], fr., hov, en furstes uppvaktning ; hyllning, ”kur”; domstol.

Courage [kora’07], fr., mod, snar-rådighet, tapperhet.

Courant, se Au courant.

Courbet [korbä’], G., 1819—77, fransk målare, en av banbrytarna för det realistiska måleriet. Berömda äro lians marinmålningar, vilka utförts i en halvt impressionistisk stil.

Cour d’amour [kor damo’r], fr., kärleksdomstol, enligt vissa medeltids-författare en domstol, bestående av damer av hög börd, till vilka älskande vände sig i kinkiga fall. C. torde emellertid endast ha existerat som en sällskapsförströelse, varvid man fick tillfälle att dryfta verkliga el. uppdiktade kärlekskonflikter.

Cour permanente d’arbitrage [kor pärmanangt’ darbitra’61;], fr., ”permanent skiljedomstol”, det officiella namnet på den internationella skiljedomstolen i Haag. Se Skiljedomstol.

Court [ko’r], Pieter de la, (sannolikt) 1018—85, holländsk nationalekonom, som förfäktade näringsfrihetens princip.

Courtage [korta’s;], fr., den provision, en mäklare erhåller.

Courtisan [kortisang’], fr., hovman; smickrare. — Courtisane [-sann’], kurtisan, demimondedam.

Courtoisie [kortåasi’], fr., artighet, ridderlighet.

Couthon [kotång’], G., 1755—94, fransk revolutionsman, medlem av nationalförsamlingen 1791, röstade för konungadömets avskaffande och slöt sig sedan till Robespierre, tillsammans med vilken han störtades och avrättades.

Coutume [kotym’], fr., vana, sedvänja, kutym.

Cowboy [ka’obåj], eng., kallas boskapsherdarna i Texas. De äro kända som förträffliga ryttare.

Covent Garden Theatre [kåv’nt ga’dn thi’aite], en av Londons största teatrar, sedan 1847 operascen, där opera dock vanligen spelas ^ndast ett par månader av året av internationella, för tillfället sammansatta sällskap.

Cowes [kås], stad på ön Wright, s. England, med 10,000 inv. I C. hällas årligen de berömda engelska kungliga segelregattorna.

Cov’ing;ton, stad i staten Kentucky, U. S. A., belägen vid floden Ohio, mitt emot staden Cincinnati, med vilken den är förenad medelst en hängbro,

57,000 inv. Tobaksfabriker. Tillverkning av läder.

Cowpers varmapparat [ko’p-, även ka’op-], ugn för förvärmning av blä-sterluften till masugnar. Ugnen värmes, innan luften från biåsmaskinerna insläppes i densamma, med tillhjälp av masugnsgasen, som därefter avstänges.

Cr, kem., tecken för en atom krom.

Craig [kreig], J., f. 1871, irländsk politiker, var från 1916 medlem av Lloyd Georges ministär och blev 1921 Ulsters premiärminister. C. har som sådan motarbetat Ulsters förening med den irländska fristaten.

Crakow, se Krakow (Krakau).

Cra’nacli. — 1. Lucas C. d. ä., 1472— 1553, tysk målare, verksam i Wittenberg. C. räknas till sengotikens förnämsta tyska målare. Hans arbeten äro utförda i en delvis naivt förenklad stil. — 2. Lucas C. d. y., 1515—86, son till föregående, målade i samma stil som fadern.

Crane [krejn], Walter, 1845—1915, engelsk målare tillhörande prerafaeli-terna. C. arbetade särskilt på en konstnärlig utveckling av bokkonsten samt på konsthantverkets höjande.

Cranmer [krgen’-], F., 1489—1550, engelsk, ärkebiskop. C. var Henrik VIII :s verktyg, när det gällde att utan pä-vens medverkan upplösa Henriks äktenskap med Katarina av Aragonien samt två andra senare äktenskap. C. begagnade sin ställning till att verka i reformationsvänlig riktning. Under Maria den katolskas regering brändes han därför som kättare.

Craquclure [krakly’r], keramisk glasyr, som företer ett nät av i dekorativt syfte åstadkomna sprickor.

Crass’us, M. L. C. Dives, 114—53 f. Kr., deltog i inbördeskriget på Sul-las sida och nedslog Spartacus’ slavuppror 71. C. var konsul jämte Pompejus år 70 och bildade sedan med denne och Cfesar år 60 det första triumviratet. 55 blev C. konsul och fick Syrien som provins. Han besegrades av parterna vid Carrhse i Mesopotamien och mördades vid en följande underhandling med fienden. C. var bekant för sina oerhörda rikedomar.

Crayonmanér [kräjOng’-], en metod, som användes i etsning och gravyr och vill ge intryck av krit- el. blyertsteckning.

Credit, se Kredit.

Crédit Xiyonnais [kredi’ liånnä’], den största enskilda banken i Frankrike, med över fyrahundra filialer, av vilka en del utom Frankrike.Cre’do, lat., ”jag tror”, betecknar trosbekännelse, vanligen den apostoliska (niceanska). C. q u i a a b s u r-dum, jag tror, emedan det är orimligt, ett från kyrkofadern Tertullianus hämtat uttryck.

Creek [krik], i U. S. A., Afrika och Australien förekommande benämning på mindre floder, som under den torra tiden uttorka.

Créme, fr., el. kräm, grädde, det bästa, som flyter ovanpå. La créme de la créme, de högsta kretsarna i so-cieteten.

Cremer [kri’me], sir W. R. 1838— 1908 engelsk politiker och fredsvän.

C. var upphovsman till de interparla-mentariska fredskonferenserna, av vilka den första hölls 1884 i Paris. Han erhöll Nobels fredspris 1903.

Cremo’na, stad i s. delen av landskapet Lombardiet, n. Italien, vid Po.

43,000 inv. Biskopssäte. Sidentillverkning. C. var under 1500—1700-ta-len berömt för sin fioltillverkning. Jfr Cremonesare.

Cremoiie’sare, violin, tillverkad i Cremo’na på 1500—1700-talen. Man har aldrig senare uppnått den skicklighet

i fiolbyggnad, som liantverkar-släkterna här besutto, främst Stradi-varius, Amati och Guarneri.

Crepe, se Kräpp.

Crépon, fr., el. krepong, tygsort, påminnande om kräpp, fast tätare.

Crescendo [kresjän'dål, it., med växande styrka. C. förkortas cresc.

Cretonne, fr., el. kretonn, även kretong, en sorts bomullstyg med mönster i flera färger på en el. båda sidor, användes ofta som överdrag.

Creusot el. Creuzot [kröså'1, stad i mellersta Frankrike, vid järnvägen Lyon—Paris, i ett kol- och järnmalms-distrikt, 30,000 inv. Dess järn- och stålverk äro bland de förnämsta i Europa.

Creutz [kröjts], svensk-finsk adlig ätt. G. F. C., 1731—1785, skald och diplomat, utgav tillsammans med C. F. Gyllenborg och fru Nordenflycht Våra försök och Vitter hets Arbeten. Dessa inneliöllo C :s kända herdedikt A t i s och Camilla, skriven på sällsynt välklingande alexandriner. Bland C:s dikter märkes för övrigt den rimmade kärleksberättelsen D a p li n e. Åren 1763—83 verkade C. som svenskt sändebud först i Madrid och sedan i Paris. Efter hemkomsten blev han kanslipresident och universitetskansler i Uppsala.

Creuzot, Le [lö kröså'], se Creusot.

Cricket, se Kricket.

Cripple Creek [krippl krik], gruvstad i staten Colorado, U. S. A., 13,000 inv. Uppbyggd 1891 i samband med rika guldfynd i trakten. Numera en

viktig ort för den amerikanska guldproduktionen.

Cris'pi, F., 1819—1901, italiensk statsman, deltog 1848 i frihetskampen pä Sicilien och understödde sedan Gari-baldis resning i Syd-Italien 1860. Efter bildandet av konungariket Italien blev C. 1861 medlem av dess parlament, där lian först hävdade republikanska tänkesätt. Senare blev han monarkist och ledare för den konstitutionella vänstern. Efter att ha varit inrikesminister några månader 1S77—78, blev han det åter 1887 och s. å. premiär- och utrikesminister till 1S91. Han fasthöll vid trippelalliansen och verkade för ett vänskapligt förhållande till England. 1893—96 var

C. åter premiärminister men störtades efter ett misslyckat italienskt fälttåg till Abessinien.

Crnagora [tsär'nagå'ra], serbiska, betyder ”svarta berget”. Det serbiska namnet på Montenegro.

Crni [tsärni], Dyordye, 1766—1877, den serbiska dynastien Karageorge-vitjs grundläggare. C., även kallad Svarte Georg, var ursprungligen bonde och ledde 1804—1813 serbernas frihetskamp.

Cro'cus, växtsläkte, fam. Iridacese, med flera arter, vilka odlas som prydnadsväxter. Se Krokus.

Croesus, se Kresus.

Croisade [kråasad'], fr., korståg, ka-peri, korseld.

Croix, Saint, [sängt kroa'], en till U. S. A. hörande ö, belägen i ögruppen Små Antillerna, Västindien. Före 1916 hörde ön till Danmark.

Cro-Magnon [krå-manjång'], en grotta i Dordonge i Frankrike, där man

1868 fann skelettdelar av en förhistorisk människoras, vilken sedan uppkallats efter C. Denna ras levde under äldre stenåldern, var storvuxen och hade en långsträckt, stor skalle med brett ansikte och framskjutande underkäke. Cromagnon-rasen anses ganska nära besläktad med nu levande europeiska människoraser.

Cromer [krå'me], E. B., 1841—1917, brittisk statsman. Som Englands representant i Egypten 1883—1907 blev han snart landets verklige styresman och uträttade ett storartat organisationsarbete för ordnande av de inre förhållandena.

Cromwell [kråmm’oell]. — 1. T. C., earl av Essex, 1485—1540, engelsk statsman, 1523 medlem av underhuset, från 1531 Henrik VIII :s inflytelserikaste minister. C. var en energisk anhängare av den engelska reformationen och genomdrev konungens giftermål med den protestantiska Anna av Kleve. C. var allmänt avskydd och blev slutligen störtad och halshuggen, närmast på grund av Henriks önskan att skiljas. — 2. Oliver C., 1599—1G58, engelsk statsman, 1G28 medlem av underhuset. Under inbördeskriget skapade C. ett starkt kavalleri, ”järnsidorna”, med vilket han deltog på parlamentets sida. Då Karl I tillfångatagits, hävdade C. gentemot parlamentet religionsfrihet för sina anhängare, independenterna. C. yrkade på konungens avrättning, som verkställdes 1049, varefter C. blev medlem av statsrådet. Som överbefälhavare för armén kuvade han uppror på Irland och Skottland, som båda lades under den engelska republiken (the Commonwealth). 1653 upplöste C. med våld parlamentet och förklarades av hären för ”lord protector”, d. v. s. högste styresman för republiken. Som sådan arbetade C. på en förening mellan de protestantiska staterna mot de katolska samt försökte ordna de inre förhållandena i landet. Han stod alltjämt i konflikt med parlamentet och stödde sin makt uteslutande på hären. 1658 upplöste han åter parlamentet strax före sin död. C:s personlighet präglades av omutlig rättskänsla och sträng, nästan fanatisk religiositet. Som politiker visade han utpräglat verklighetssinne och gott omdöme.. — 3. Richard C., 1626—1712, den förres son och efterträdare som protektor. C. saknade förutsättningar för denna krävande ställning, misstroddes av såväl hären som parlamentet och tvingades att avgå, varefter konungadömet återinfördes i England (1660).

CrorTje, P. A., 1835—1911, boergeneral, deltog i kampen mot engelsmännen 1881 och var armébefälhavare under det stora boerkriget. Efter flera framgångar tvangs han att ge sig vid Paardeberg 1900, varefter han till krigets slut liölls fängslad på S:t Helena.

Cronstedt, K. O., 1756—1820, militär. Under ryska kriget vann han som Gustav III :s flaggkapten segern vid Svensksund 1790, varefter han blev generaladjutant och statssekreterare för sjöärenden. Från det sista ämbetet avskedades han 1792 men återfick det 1797, då Gustav IV Adolf blev konung. C. avskedades som regeringsledamot 1801 och sattes som kommendant på Sveaborg. C:s missbelåtenhet häröver föranledde hans närmande till det ryssvänliga partiet i Finland och det vanärande uppgivandet av Sveaborg.

Crookcs [kro’ks], W., 1832—1919, engelsk fysiker, vars undersökningar särskilt gällt vissa elektriska fenomen i förtunnade gaser.

Croquis [kråki’], fr., el. kroki, utkast, skiss.

Oross [kråss], Mary Ann. Se Evans.

Croton [krå’tn], flod i staten New York, biflod till Hudson. Storartade dammanläggningar för vattenledning till New York.

Croton [krå’tonn], växtsläkte, fam. Eupliorbiacese. Crotonolja erhålles genom pressning av frön från det i Indien växande trädet C. tiglium. Den användes som kraftigt laxermedel i synnerhet i veterinärmedicinen. Barken från C. eluteria, som härstammar från Bahamaöarna, användes under namn av cascarillbark vid en del magsjukdomar.

Croupier [kropje’], fr., är den person i en spelbank, som sköter banken, utbetalar vinsterna och inkasserar förlusterna.

Crown [kra’on], engelskt silvermynt om fem shillings (ungefär 4 kr. 50 öre).

Croydon [kråj’dn], engelsk stad s. om London. 150,000 inv.

Crusell, B. H., 1775—1838, finländsk kompositör och klarinettvirtuos, från 1791 bosatt i Stockholm, bekant för sina klarinettkompositio.ner och sånger (Hell dig du höga Nord).

Cruson stolpe, M. J., 1795—1865, jurist, författare och publicist, från början liberal, sedan anhängare av hovpartiet. 1833 trädde han emellertid i häftig opposition till regeringen och Karl XIV Johan, som han angrep i flera skrifter. C. blev slutligen anklagad för majestätsbrott och dömd till tre års fängelse. Hans historiska romaner, Morianen m. fl., blevo för en tid mycket populära, ehuru hans otillförlitlighet, när det gällde historiska

saker, blivit ordspråksmäs-sigt beryktad.

Crux, lat., kors, plåga, lidande; ett dunkelt ställe hos en författare; en avgörande punkt i ett problem.

Cs, kem., tecken för en atom cesium.

Csardas [tja’rdasj], ungersk natio-naldans.

Cto et., förkortning av lat. conto currente, kontokurant, löpande räkning.

Cu, kem., tecken för en atom koppar.

Cuan’za el. Koanza, flod i portugisiska kolonien Angola, v. Afrika, utfaller i Atlanten. Längd 950 km. Segelbar under ungefär 200 km. från mynningen.

Cu’ba el. Kuba, den största av de västindiska öarna, med närliggande småöar 119,000 kvkm., 1450 km. lång, 40—180 km. bred. 31 milj. inv. Huvudstad Havanna, 432,000 inv. C. är till största delen kuperat med bergskammar längst i sö. i Sierra Maestra, som nå upp till 2,500 m.; i mellersta delen nå bergen 15—1700 m. C. tillhör den stora tertiära amerikanska bergsked-jezonen, till vars sydamerikanska del det ansluter sig genom den västindi-ska öbågen. Kusterna äro mycket uppflikade och till stor del omgivna av korallrev, som äro farliga för sjöfarten. Goda hamnar finnas dock flerstädes. Klimatet är tropiskt i Havanna med en år smedeltemperatur av 25.4° (juli 28°, januari 22°). Regntiden varar från maj till november. Nederbörden på den mot nordost-pas-saden vända sidan är större än på sydsidan, i Havanna omkring 1,500 mm. för året. I det inre är klimatet torrare och den eljest yppiga tropiska skogsvegetationen ersättes av grässtäpper, ”savanner”. De låga kustremsorna kransas av sumpskogar och mangrove-snår. Bland kulturväxter intaga sockerrör och tobak utan jämförelse främsta rummet. Sockerproduktionen upptar omkring 600,000 hektar och ger omkr. 4 milj. ton; tobak 30,000 hektar och ger omkring 20—30,000 ton. Vidare odlas bomull, majs, ris, kakao samt.bananer, kokos och andra tropiska frukter. Skogarna giva många värdefulla träslag, såsom ceder, mahogny. På savannerna drives en betydande boskapsskötsel. Bland mineraltillgångar fntaga järn- och kopparmalmer främsta rummet. De enda industrierna av betydelse äro socker-, tobaks- och spritindustrierna, men de ha ej nått någon mera betydande omfattning. Befolkningen är till två tredjedelar av spansk härkomst, resten mulatter, negrer och kineser.

Cuba upptäcktes av Columbus på hans första resa 1492, tillhörde Spanien till frigörelsekriget 1898, då det blev självständig republik, dock i ett visst beroende av Förenta Staterna.

Cuen’ca. — 1. Stad i ö. delen av landskapet Nya Castilien, Spanien, 11,000 inv. Biskopssäte. Förr berömd för sin konstslöjd och tillverkning av guldarbeten. — 2. Stad i Ecuador, s. Amerika, 30,000 inv. Universitet.

Cugnot [kynjå’], N. J., 1725—1804, fransk officer, konstruerade av ånga drivna vagnar, avsedda för transport av artilleri. Hans uppfinningar fingo föga praktisk betydelse men ha historiskt intresse, då de utgjorde ett bland de tidigaste försöken att lösa problemet självdrivna fordon.

Cuijp [köjp], A., 1620—91, holländsk landskapsmålare, främst bekant för sina mästerliga framställningar av soleffekter.

Cuj’us re’gio ej’us reli’g;io, lat., ”den, som härskar i ett land, har att bestämma över dess religion”, en grundsats, vilken hävdades särskilt under reformationstidevarvet.

Cule’bra. — 1. En liten till U. S. A. hörande ö i ögruppen Små Antillerna, Västindien, belägen mellan öarna Portorico och S:t Thomas. Krigshamn.

— 2. Culebra Cut, den största skär-

ningen i Panamäkanalen, som erbjöd stora svårigheter vid upptagandet och sedermera varit utsatt för svåra jordskred.

Cullinan. — 1. Gruvstad i Transvaals diamantdistrikt. 13,000 inv. — 2. Namn på den största funna diamanten (1905). Den inköptes av Transvaals regering för 2.5 milj. kr. och skänktes till Englands konung Edvard VII.

Cumberland [kam’belend], grevskap i nordvästligaste England. 3,900 kvkm.

266,000 inv. Berglandskap med toppar intill 1,000 m. C. är sjörikt och inbegriper en del av Englands ”Lake District”.

Cumberland [kam’belend], engelsk hertigtitel, given åt flera prinsar. Vilhelm August, hertig av C., 1721—65, Georg II :s son, var under österrikiska tronföljdskriget engelsk armébe-fälliavare i Flandern samt besegrade tronpretendenten Karl Edward 1746 vid Culloden. Under sjuåriga kriget besegrades han av fransmännen vid Hastenbeck och tvangs till kapitulationen vid Kloster-Zeven 1757.

Cum insignio’re lau’de (approba’-tur), lat., med utmärkt beröm godkänd (2% betygsenheter).

Cum lau’de (approba’tur), lat., med beröm godkänd (2 betygsenheter).

Cu’mulo-nim’bus el. åskmoln, se Moln.

Cu’mulus el. stackmoln, se Moln.

Cunardlinjen, (Cunard Steamship Company) [kjona’d sti’msjipp [-kem’-penni],-] {+kem’- penni],+} är ett av Englands största rederier. C. driver frakt- och passage-rartrafik på Nordamerika. Dess ång-båtsflotta uppgick 1922 till 1 milj. ton.

Cunningliam [kann’ingasm], W., 1849 —1919. engelsk teolog och nationalekonom, har utgivit flera värdefulla arbeten om Englands ekonomiska historia.

Cuno [Ko’nå], W., f. 1876, tysk rikskansler 1922—24. Det av honom ledda motståndet mot Frankrikes fordringar medförde bland annat Rulir-ockupationen 1923.

Cupi’dö. I romerska mytologin namn på kärlekstrånadens gud.

Curagao [kyraså’], en av de västindiska öarna, 550 kvkm., 31,000 inv., holländsk besittning sedan 1634. Bland öns produkter märkes en po-meransart, vars skal användes för beredning av en likör, som fått sitt namn av ön.

Curagao [kyraså’], grön el. brun likör, som tillverkas med användande av skal från en pomeransart från ön av samma namn.

Cura’re, pilgift, som användes av en del sydamerikanska indianstammar och tillverkas av barkstycken och grenar från olika Strychnos-arter. Den verksamma beståndsdelen är ku-rarin, som förlamar nervändarna i musklerna. Hjärnans rörelseimpulser övergå därefter ej längre till musklerna. Ett djur, som träffats av en pil, nedsjunker efter några minuter oeli blir liggande orörligt. Döden inträder genom kvävning, emedan andningsmusklerna upphöra att tjänstgöra. Dödlig dos för människa är 1 mg. el. mindre, olika för olika slag av C.

Curel [kyrälP], F. de, f. 1854, fransk dramatiker, ledamot av franska akademien 1918, bekant för sina socialpsykologiska skådespel, vilka delvis ha en symbolisk, abstrakt betoning och delvis röja påverkan av Ibsen.

Cu’ria. — 1. Avdelning av Roms befolkning, som under antiken indelades i 30 C. med såväl religiös som politisk och militär betydelse. — 2. Under den romerska republiken namn på senatens samlingslokal. — 3. I allmänhet namn på rådplägande församling, ämbetsverk o. d., särskilt på det högsta påvliga styresorganet.

Curie [kyri’], P., 1&59—1906, och M. född Sklodowska, f. 1867, den förres hustru, franska kemister. Makarna Curie erhöllo för undersökningar av de radioaktiva ämnena, bland annat upptäckten av polonium och radium, år 1903 tillsammans halva Nobelpriset i fysik. Ma dame C. fortsatte efter makens död dessa undersökningar och erhöll ensam Nobelpriset i kemi 1911.

Curity’ba, huvudstad i staten Parana, Brasilien. 30,000 inv. Genom järnväg förbunden med Paranagua vid kusten. Universitet.

Curling [kör’-], eng., skotskt spel, som utspelas på is, varvid stora, platta, rundade stenar drivas mot en å isen markerad måltavla.

Curri’culum vPtao, lat., levnadslopp.

Curry [karr’i], en blandning av vissa slags skarpa kryddor.

Curzon [kör’sn], G. N., markis C. of Kedleston, 1859—1925, brittisk statsman, 1886 medlem av underhuset, understa tssekr. för Indien 1891—92 och i utrikesministeriet 1895—98. Som vi-cekonung av Indien 1899—1905 genomförde han flera reformer och verkade för en imperialistisk utrikespolitik. Efter hemkomsten blev han medlem av överhuset och en av ledarna för unionisterna. 1915 blev C. medlem av Asquitlis ministär, f. å. chef för luft-försvarsministeriet och medlem av Lloyd Georges kabinett. 1919 blev C. utrikesminister och behöll denna post i Bonar Laws och Baldwins ministärer 1922—23. På Lausannekonferensen 1922—23 ledde han de brittiska fredsunderhandlingarna med Turkiet.

Cusa’nus, N., 1401—64, tysk teolog, filosof och matematiker. C. framhöll betydelsen av metodiska experiment för fysiken samt framlade vidare för-

slag till en förbättrad tideräkning. Som filosof stod han på övergången mellan medeltidsfilosofien och renässansens tänkande och har särskilt påverkats av den tyska mystiken. C. har utövat stort inflytande och bl. a. påverkat Bruno, Kepler, Lionardo da Vinci m. fl.

Cusco [ko’skå], huvudstad i ett departement av samma namn, Peru,

28,000 inv. Biskopssäte, unversitets-stad. C. var det gamla incarikets huvudstad.

Cus’tos, lat., väktare, föreståndare.

— C. m o’r u m, ”sedeväktare”, ordningsman i skola.

Custoz’za, by nära staden Verona i Italien, där österrikarna 1848 besegrade Karl Albert av Sardinien och 1866 Viktor Emanuel I av Italien.

Cuvier [kyvje’], G. L. C. F. D., 1769 —1832, fransk naturforskare, grundläggare av den jämförande anatomin. Hans indelning av djurriket grundade sig på de olika arternas överensstämmelse i kroppsbyggnad. C. ansåg, att arterna voro oföränderliga och att de geologiska skedenas olika uppsättningar av djurarter berott på allmänna naturkatastrofer, vilka mer eller mindre utrotat befintliga arter (katastrofteorin). Hans strid med La-marck och Geoffroy Saint-Hilaire, vilka företrädde utvecklingsläran, väckte på sin tid’ stort uppseende.

Cuxhaven, befäst hamnstad i preussiska provinsen Hannover, nv. Tyskland, belägen vid floden Elbes mynning, 16,000 inv. Frihamn och uthamn för Hamburg.

Cya’n [kem. formel CN], en atomgrupp (radikal), som kemiskt förhåller sig likartat med saltbildarnas atomer (t. ex. kloratomen Cl). Med väte ger cyan cyanvätesyra eller blåsyra [HCN], med metaller mot denna svarande salter cyanider (t. ex. kaliumcyanid el. cyankalium KCN).

Cya’nami’d [kem. formel $CNNH_2$]. Jfr Karbidkväve.

Cya^ka^lium [kem. formel KCN] användes inom galvanoplastiken och fotografien.

Cyanotypi’, blåkopiering.*

Cyanvätesyra [kem. formel HCN]. Se Blåsyra, jfr Cyan.

Cygna)’us. — 1. F. C., 1807—81, finländsk skriftställare, 1854—67 professor i estetik i Hälsingfors, bekant för sin beundrande granskning av Runebergs verk. C. framträdde även som lyrisk och dramatisk författare samt verkade för den finländska kulturens konstnärliga höjande. — 2. U. C., 1810 —88, framstående finsk pedagog. C. har inlagt betydande förtjänster om det finska folkskoleväsendets organisation och utveckling.Cykel, krets, omkrets; tidrymd; diktcykel, sagocykel, en serie litterära alster mer el. mindre fast anknutna till varandra. — Velociped.

Cykla’derna, grekisk ögrupp, belägen i Egeiska liavet utanför Greklands sö. kust, omkring 2,600 kvkm.

130,000 inv. Bland större öar märkas Andros, Delos, Naxos och San-torin. öarna äro av vulkaniskt ursprung, bergiga och vattenfattiga. De flesta av dem äro dock odlade. Befolkningens viktigaste näringsgrenar äro fiske och sjöfart. Handeln är livlig. Flera goda hamnar finnas. Exportvaror: vin, olja, sydfrukter etc.

Cykla’men, växtsläkte, fam. Primu-lacese. Arter med flerårig underjordisk knölstam och vita till röda blommor med böjda kronblad. Hit hör bl. a. alpviol (C. europeum), som finnes vild i Alperna. Några arter odlas som prydnadsväxter.

Cy’lcliska föreningar, hem., term, som betecknar sådana organiska föreningar, vilka innehålla atomerna el. atomgrupperna ringformigt sammanslutna.

Cyklon [syklå’n], dels beteckning för ett lufttrycksminimum el. oväders-centrum i allmänhet, dels särskilt för mycket utpräglade minima och virvelstormar i tropiska farvatten. Se vidare Lufttryck.

Cyklop [syklå’p], enligt den grekiska mytologin voro C. jättar, som mitt i pannan hade ett enda cirkelrunt öga.

Cyklopiska murar, även Pelesgiska murar, rester av stadsmurar och kungaborgar i Grekland, Mindre Asien och Italien från tiden före 1000 f. Kr.

Cylinder. — 1. Mat. I vanliga fall användes termen C. för att beteckna en kropp, som begränsas av två lika stora och mitt för varandra liggande cirklar och en dem förenande buktig yta, manteln (rak, cirkulär C.). I vidsträcktare bemärkelse användes uttrycket C. för att beteckna kroppar, vars mantelyta kan tänkas uppkommen genom en rät linjes förflyttning parallellt med sig själv längs en sluten kroklinje, övriga begränsningsytor utgöras av två parallella tvärsnitt, som avskära den på nyss angivet sätt uppkomna buktiga ytan. En cylinders volym är lika med bottenytans storlek gånger cylinderns höjd. — 2 TeJcn. Som teknisk term betecknar C. särskilt den i ena ändan slutna, rörformiga maskindel i ångmaskiner och explosionsmotorer, i vilken kolven rör sig upp och ned. Med cylindervolym menas i detta fall storleken av rummet (explosionsrummet) ovanför kolven, när denna är som mest utskjuten.

Cylinderinduktor, en av W. von Siemens på 1850-t. konstruerad växel-strömsgenerator, som bland annat användes i telefonapparater för åstadkommande av lystringssignalerna.

Cymba’1, från början namn på musikinstrument, bestående av två urholkade halvklot av metall, vilka slogos mot varandra. C. användes nu även som benämning på bäcken, hack-bräde, klockspel samt en liten skarp flöjtstämma i orgeln.

Cy’niska skolan, en filosofisk riktning, som efter Sokrates’ död, 399 f. Kr., grundades av dennes lärjunge Antistenes.

Deras namn Cyniker el. Kyniker liar härletts ur namnet på deras gymnasium Kynosarges (andra ha härlett ordet ur Ivyon, hund). Dygden bestod enligt C. i största möjliga frihet från behov. De förkastade därför all kultur och fordrade en återgång till naturtillståndet.

Cynism, råhet, hänsynslös rättframhet.

Cypern [sy’pern],' ö i Medelhavet mellan Egypten och Mindre Asien med omkring 9,500 kvkm. och 274,000 inv. ön genomdrages av två parallella bergskedjor (intill 1,000 m. höga), som tillhöra den tertiära vecknings-regionen. Klimatet är hett på sommaren (medeltemp. 28° för juli), tempererat på vintern (10—12° i januari), nederbörden är ringa. I det inre stäppnatur; de forna bergsskogarna, i vilka cypressen, som fått sitt namn av ön, spelade en framträdande roll, äro till det mesta utrotade, öns produkter äro främst vin, frukt, silke, bomull, tobak; boskapsaveln lägger mest an på mulåsnor och getter, ön, som under forntiden skall ha producerat mycket koppar, vars namn (lat. cuprum) kommer av öns, har numera ingen annan mineralproduktion än gips och salt.

Befolkningen, till övervägande del grekisk, bekänner sig till den ortodoxa-grekiska kyrkan, talrika muhammedaner finnas likväl, vidare ar-meniskt kristna och judar, öns historia går tillbaka till fenicierna i 2:a årtusendet f. Kr. Den har lytt under många välden, Egypten, Assyrien, Persien, Grekland, Rom, Bysanz, Kors-

fararna, Venedig, Turkiet, kom 1878 under brittiskt inflytande och blev 1914 formligen annekterat av England, ön är rik på fornminnen från sin växlande historia.

Cypress' (Cupressus), trädsläkte av fam. Coniferse med korta, fjällika barr. Den vanliga cypressen (C. sempervireus) odlas allmänt i Medelhavsländerna, har en smal, pyramidlik krona och kan nå upp till 30 m. höjd. En del andra arter odlas i vårt land som parkväxter, bland dem oregoncedern, som går på kalljord.

Cypress.

Cypria'nus, F. G., 200—258, biskop i Kartago, kyrkofader, bidrog till kyrko-begreppets utformande ocli till befästande av biskoparnas myndighet. C. led martyrdöden under Valerianus förföljelser.

Cyrano de Bergrerac, se Bergerac.

Cyrenai'ca, forntida landskap på Afrikas n. kust, uppkallat efter huvudstaden Cyrene. C. innefattar höglandet Barka* i n. och sträcker sig i s. in i Sahara. Det koloniserades av greker redan i 7 :e århundradet f. Kr., tillhörde senare bl. a. Alexander den stores rike och kom år 96 f. Kr. under Rom. På 600-talet e. Kr. ödelädes det av araberna. Sedan 1919 är C.

förvaltningsdistrikt i det italienska Nordafrika. Omkring 650,000 kvkm.,

220,000 inv., varav omkring 10,000 italienare. Huvudstad Benghazi.

Cy'rus, se Kyros.

Cysta, egentligen blåsa, kallas sjukliga, blåsformiga bildningar av olika slag. Ofta är det fråga om svulster med flytande el. halvfast innehåll och en detta omslutande, fast vägg.

Cytologi', cellära.

Czar [tjar], även car, den polska formen för det ryska tsar.

Czartorys'ki [tjar-], A. J., furst C., 1770—1861, deltog 1794 i Kosciuszkos frihetskamp men skickades till Ryssland som gisslan. Han vann emellertid Alexander I:s förtroende och var rysk utrikesminister 1804—07. C. liyste planer på ett återupprättat Polen i personalunion med Ryssland och närmade sig alltmer revolutionspar-tiet. Under upproret i Polen 1830 var

C. president i nationalregeringen men måste gå i landsflykt f. å.

Czechoslovakict, se Tjeckoslovakien.

Czeetoclio'wa [tjängStå-], stad i sv. Polen, vid floden Warthe, 80,000 inv. I C. finnes ett berömt . kloster, som årligen besökes av omkring 200,000 pilgrimer. I C. bedrives tillverkning av helgonbilder och amuletter. C. är en betydande fabriksstad med huvudsakligen tillverkning av bomull, kläde och papper.

Czernowitz [tjä'r-] (rumäniska Cer-nauti), huvudstad i Bukovina, nö. Rumänien, vid floden Pruth, 87,000 inv., övervägande tysktalande. Stor handels- och fabriksstad. Universitet.

Czerny [tjä'rrni], K., 1791—1857, österrikisk pianist, elev av Beethoven och dementi. Hans etyder användas allmänt vid pianoundervisning.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K. D

D, den fjärde bokstaven i vårt alfabet. — Mus. Den diatoniska skalans andra ton. — Som gammalromerskt taltecken = 500.

Da capo, se Dakapo.

Dacca [da'ka], huvudstad i ett distrikt med samma namn, ö. Bengalen, nö. Främre Indien, 90,000 inv. D. var på 1500- och 1000-talen Ganges-deltats huvudhamn.

Da'ehstein, en intill 3,000 m. hög bergsgrupp i Salzburgeralperna, Österrike, n. om Ennsdalen.

Da’eia, medeltida namn på Danmark (jfr även Dacien).

Da’cien, romersk provins under kejsartiden, ungefär motsvarande nuvarande Rumänien, vars invånare voro dacer och geter. År 107 e. Kr. gjordes D. till en romersk provins, men intogs 270—75 av goterna.

Dackc, Nils, en bonde, som 1542 satte sig i spetsen för en resning i s. Småland mot Gustav Vasa. Upproret, som fått namnet dackefejden, grep omkring sig till Östergötland. D. hade i början framgång men blev slutligen slagen av konungens trupper vid Åsunden 1543 och måste fly till Blekinge.

Dadaism, en rörelse inom litteratur och målarkonst, som eftersträvar en om barnets ofördärvade känsla påminnande uttrycksfullhet. Rörelsen har väckt ett visst uppseende och särskilt i Frankrike vunnit en del anhängare.

Dadelpalm.

Dadelpalm (Plioenix dactyliera). En i Asien, Medelhavsländerna och numera även i Nordamerika odlad palmart. Den har fjäder flika de blad och kan nå en höjd av c:a 30 m. D. är skildkönad med blommor i kolvar. Frukterna (dadlar) bestå av en kärna med omgivande sockerrikt fruktkött.

I tropiska länder, särskilt ökentrakter, äro de ett viktigt näringsmedel. Av fruktsaften framställes dadelvin.

Die’dalus, se Daidalos.

Dafne, i den grekiska gudasagan namn på en nymf, som förföljdes av Apollon och blev förvandlad till ett lagerträd för att kunna, undslippa gudens omfamning.

Daf’nis, grekisk halvgud, vilken levde som herde. Namnet D. återfinnes ofta i senare tiders herdedikt efter Longos’ herderoman Dafnis och Kloe.

Dagbrytning kallas den malmbrytning, som sker från markytan och nedåt i öppna rum.

Dagens Nyheter (D. N.), daglig morgontidning i Stockholm, bildad 1864 av R. Wall, numera ägd av ett aktiebolag. D. är Sveriges förnämsta liberala organ och en av dess mest lästa tidningar.

Dagerrotypi’, den äldsta men numera föga använda fotografiska metoden, som fått sitt namn efter uppfinnaren, fransmannen Daguerre. Plåten är av silver, som överdragits med en tunn hinna av silverjodid. Framkallningen sker med tillhjälp av kvicksilverånga, som angriper de belysta delarna av plåten, där jodsilvret genom ljusets inverken reducerats till silver. Fixeringen sker medelst natriumhyposul-fit. Kopior kunna ej framställas.

Dagg. — 1. Luft kan vid en viss temperatur högst innehålla en bestämd mängd vattenånga; en större mängd vid högre temperaturer och en mindre vid lägre temperaturer. Avkyles luft, som innehåller vattenånga och detta är i naturen alltid fallet, nås förr eller senare den temperatur (daggpunkten), vid vilken luften är mättad med vattenånga. Fortsattes avkylningen, kondenseras en del av vattenångan till små vattendroppar. På detta förhållande beror den daggbildning, som äger rum på kvällar och nätter, ävensom utskiljandet av rimfrost-, dim- och molnpartiklar. Jfr Dimma. — 2. En tågända, som förr användes vid bestraffningar å fartyg.

Daggflugor, en familj tvåvingar. Till D. hör bland annat Bananflugan.

Daggkåpa, se Alchemilla. Daggmaskar (Oligochseta), till borstmaskar hörande familj, vars arter ha ledad, cylindrisk kropp med korta borst å lederna. Dessa borst gör, att masken kännes sträv och genom att taga spjärn med dem förflyttar sig D. i sina i jorden grävda gångar. D. lever av jordblandade, multnade växt-rester (nedfallna löv och dylikt) samt bidrager med sina kryphål att uppluckra och lufta jorden. D. äro nattdjur; efter solnedgången i synnerhet vid varm, fuktig väderlek krypa de upp till jordytan. D. sakna ögon men främsta delen av deras kropp är känslig för ljus, varför de fly för exempelvis starkt lyktsken.

Daggpunkt, se Dagg.

Dagliesta’n, landskap i ö. Kaukasus, med bergstoppar, som nå 4,000 m. Huvudorter Derbent och Petrowsk vid Kaspiska havet.

Dagjämningspunkter kallas de punkter på jordbanan, där dag och natt bliva lika långa på hela jordklotet. Se Höst- och Vårdag-j ä m n i ng.

Dagligt Allehanda, en till 1849 utgiven tidning i Stockholm, som från att ha varit endast annonsblad övergick till att bli politiskt oppositions-organ.

Dagmar, d. 1212, dansk drottning genom giftermål med konung Valdemar II Seier. D. var dotter till en böhmisk konung.

Dagny, en månadstidskrift, utgiven av Fredrika-Bremerförbundet 1886— 1907 och huvudsakligen behandlande kvinnofrågor. 1908—13 utgavs D. som veckotidning.

Da’gon, filisteisk gudomlighet, omtalad bland annat i Domareboken.

Dagordning, den ordningsföljd, i vilken föredragningen skall ske av de ärenden, vilka skola förekomma vid ett sammanträde. D. är alltså detsamma som föredragningslista.

Dagort, en gång, som i horisontell el. något lutande riktning inspränges i sidan av en bergssluttning och som användes vid malmbrytningen el. för borttransporterande av malm el. vatten. I en gruva i Harz finnes en dagort, som är ej mindre än 20 km. lång och som utmynnar i gruvan på över 400 m. djup.

Dagrovfåglar (Acciptres) leva av rov och as, äro kraftigt byggda med hakformigt näbb och fötter med kraftiga klor samt stora vingar. Hit höra bl. a. falk- och gamfåglar, örnar, glador, vråkar m. fl.

Dagsländor (Ephemeridse), insekter, vars larver leva i vatten av växtdelar och ha kraftiga käkar. De fullvuxna D. äro %—2 cm. långa och ha två par glänsande, tunna vingar samt förkrympta mundelar. De förtära därför

aldrig föda utan dö efter några timmar till veckor.

Dagställning, se Växternas rörelser.

Dagsverke, en gammal skatteform, vid vilken skatten utgjordes genom personligt arbete. I och med penningväsendets utveckling förvandlades D. i penningar. Inom jordbruket användes dock ännu D. i vissa fall som betalningsmedel. Jfr Torp.

Dagtraktamente, se Resereglemente.

Daguerre [dagärr’], L. J. M., 1789— 1851, fransk konstnär. Tillsammans med N. Niepce dagerrotypins uppfinnare.

Dagvatten, ytvatten, det vatten, som framrinner på jordens yta.

Dagö, ö i östersjön, tillhörande Estland, belägen utanför detta lands kust. 960 kvkm., till storleken den fjärdo bland Östersjöns öar. 16,000 inv. Under medeltiden utflyttade en del svenskar till D. Bland deras avkomlingar har svenska kvarlevt ända till våra dagar; nu är den emellertid så gott som undanträngd av estniskan. Svenskarna i Gammalsvenskby härstamma från Dagö.

DahabFje, ett för passageraretransport (turistfärder m. m.) på Nilen använt fartyg. Fartygets för är spetsig, dess akter platt, djupet litet. Drivkraften är vid lämplig vind segel; eljest bogsering med handkraft.

Dahl. — 1. M. D., 1656—1743, svensk porträttmålare, verksam i England, där han blev mycket anlitad av aristokratin och särskilt uppskattad av drottning Anna. D. var starkt påverkad av den van Dyckska porträttstilen. — 2. J. C. C. D., 1788—1857, norsk landskapsmålare, 1824 professor i Dresden, besatt en friskt realistisk framställningskonst (Björk i storm), som utövat inflytande på det senare landskapsmåleriet.

Dagslända.Dahlander, G. R., 1834—1903, svensk ingenjör och vetenskapsman, har inlagt stora förtjänster om organisationen av den tekniska undervisningen i Sverige och författat ett stort antal vetenskapliga arbeten, behandlande olika frågor inom matematiken och fysiken.

Dahl b er gli, E. J :son, 1625—1703, greve, fältherre, fästningsbyggare och arkitekt, deltog i danska kriget 1643

—45, var generalkvartermästare under Karl X Gustavs polska krig samt bidrog verksamt till den segerrika utgången av det danska fälttåget 1657—58, varvid han övertalade konungen att täga över Bälten. 1669 blev D. Malmös kommendant och deltog i Karl XI :s danska krig. 1676 blev D. ledare för rikets fortifikationsväsende. Efter att ha varit landshövding i Jönköping och kungligt råd blev D. 1696 generalguvernör över Livland och försvarade med framgång Riga 1701. D. hade i uppdrag att göra teckningar av svenska slott, kyrkor och städer för Sue-ciaverket*, som utgavs 1716.

Dahlberg-, Kurt, f. 1877, rådman i Malmö 1913, jordbruksminister i Swartz ministär 1917, konsultativt statsråd i De Geers och v. Sydows ministärer 1920—21.

Dahlgren. — 1. K. F. D., 1791—1844, skald, präst, bildade i Stockholm Man-hemsförbundet och Bellmanska sällskapet, samt gjorde sig känd för originella parodier (M o 11 b e r g s epistlar) och lyriska dikter (V ä-ren är kommen). — 2. F. A. D.,

1816—95, författare, arkivman och språkforskare, ledamot av Svenska akademien, främst bekant för pjäsen Värmlänningarna samt för visor på värmländsk dialekt. — 3. Lotten D., f. 1851, författarinna, 1892— 1907 redaktör för tidskriften Dagny, skrev person- och miljöskildringar samt barnböcker..

Dahlia, växtsläkte av fam. Compo-sitse, uppkallad efter den svenske botanisten Anders Dahl. En hel mängd former odlas som prydnadsväxter.

Dahlmann, F. C., 1785—1860, tysk historiker och politiker, professor i Kiel, Göttingen och Bonn. D. var en ivrig anhängare av den tyska enhetstanken.

Dahlstierna, Gunnar (före adlandet Eurelius), 1661—1709, skald, främst bekant för det patriotiska sorgekvädet över Karl XI, Kungaskald.

Dahn, J. S. F., 1834—1912, tysk historiker och författare, särskilt av rättshistoriska arbeten samt även historiska romaner (En strid om R o m).

Daliomey [dahåme’], fransk koloni i v. Afrika, vid Slavkusten, övre Guinea, 170,000 kvkm., omkring 1 milj.

inv., övervägande negrer. Hett och fuktigt klimat, synnerligen skadligt för européer. Produkter: Palmolja, palmkärnor, kautschuk, kaffe och kakao. Huvudstad Porto Novo, omkring

20,000 inv. Viktigaste hamn Kotonu. Från kusten gå järnvägar till det inre av landet. D. var förr en negerstat, känd för sina blodiga människooffer.

Dai’dalos, enligt den grekiska mytologin en ryktbar konstnär, som jämte sonen Ikaros hölls fängslad av konung Minos på Kreta. D. förfärdigade emellertid fjädervingar, som han fäste med vax på sig och sonen, varefter de flydde med hjälp av dessa. Då Ikaros flög för nära solen, smälte vaxfästena av hettan och han störtade i havet.

Dail Eireann [da’il e’rann], gaeliskt namn på parlamentet i Dublin (se Irland).

Daily Chronicle [dej’li krån’ikl], en 1S77 grundad daglig morgontidning i London av tidigare radikal, numera moderatliberal läggning. Anses särskilt representera Lloyd Georges grugp inom politiken.

Daily Express [dej’li ik’spres], daglig, konservativ morgontidning i London, grundad 1900. Tillhör lord Bea-verbrooks grupp av tidningar.

Daily Graphic [dej’li grsefik], daglig, illustrerad tidning i London, från 1S90.

Daily Herald [dej’li herr’eld], arbetartidning, grundad 1911 som strejk-organ, från 1919 daglig tidning och sedan 1922 det officiella organet för den engelska fackföreningsrörelsen.

Daily Mail [dej’li mejl], daglig, konservativ Londontidning, 1896 grundad av lord Northcliffe. D. utkommer med en Parisupplaga sedan 1905.

Daily Mirror [dejli mir’e], daglig, illustrerad tidning i London, startad av lord Northcliffe 1903.

Daily News [dejli njo’s], daglig, liberal morgontidning i London och Manchester från 1846. D :s förste redaktör var författaren Ch. Dickens och bland dess senare märkes A. Gardiner (.1902—19).

Daily Telegrapli [dejli tel’igrsef], daglig, konservativ Londontidning från 1855.

Daimio [-å’], jap., ”stort namn”, till

1869 ärftlig japansk länsfurste.

Daimler, G., 1834—1900, tysk ingenjör, verksam framför allt som konstruktör av motorer. Den första för praktiskt bruk lämpade automobilen med bensinmotor är D :s verk.

Dai’mon, gr., gudamakt. Grekerna tänkte, att varje människa hade en god och en ond D. Från D. stammar ordet Demon.

Dairen (förr Dalny), hamnstad på Liaotung-halvön i Sydmandsjuriet; av ryssarna anlagd 1898 såsom ändpunkt för den sibiriska banan. Efter 1905 i japanernas ägo har den utvecklats till stor industristad och världshamn. Omkring 200,000 inv.

Daja’ker, sammanfattande namn på malajiska urinnevånare i Borneo. Kulturellt stå de lågt och en del stammar ha vunnit rykte som liuvudjäga-re. De beräknas utgöra 1%—2 milj.

Daka’po, mus., anger, att ett stycke skall tagas om.

l>aka*r, befäst hamnstad i franska kolonien Senegal vid Afrikas västligaste udde, Kap Yerde; 25,000 inv. Säte för guvernören över Senegal. Viktig station för oceansjöfarten.

Dako’ta, ursprungligen stort territorium i U. S. A., innefattande utom de båda nuvarande staterna Nord- och Syd.-D. även delar av Montana och Wyoming. D. genomflytes av Missouri, är i östra delen övervägande bördigt prärieland (veteodling), i väster ofruktbara ”bad lands”. Klimatet ut-märkes av kalla vintrar med temperaturgrader som Lappland och heta somrar samt ytterligt häftiga stormar både sommar (tornados) och vinter (blizzards). Häst- och boskapsavel samt veteodling äro av största betydelse. För ännu kvarlevan de indianstammar (c:a 30,000 individer) äro i n. och s. D. avsatta skyddsområden (reservationer) om sammanlagt 50,000 kvkm. — North Dakota, förbunds-stat i U. S. A. Ytvidd 184,000 kvkm.,

080,000 inv., varav 0,000 indianer. Huvudstad Bismarck 8,000 inv. — South Dakota, förbundsstat i U. S. A. Ytvidd 201,000 kvkm., 006,000 inv., varav 17,000 indianer. Huvudstad Pierre

3,500 inv.

Dakotas [dakå’tas], namn på indianstammar å prärierna v. om Mississippi. Den förnämsta stammen är sioux. Sä Sent som 1890—91 förde D. under ”Sitting Bull” ett delvis framgångsrikt krig mot Förenta Staternas trupper. Nu äro de samlade i reservationer och beräknas till c :a 30,000 individer.

Dakty’1, versfot med en lång och två korta stavelser (—w). D. ingår exempelvis i hexameter*.

Daktyloskopi’, se Fingeravtryck.

Dal, se Dalsland.

Dala’i-r.a’ma, den tibetanska buddismens överhuvud i Lassa, från 1600-t. även innehavare av den högsta världsliga myndigheten, i mycket dock beroende av Kina. Se vidare Lamaism.

Dalarna, landskap i Svealand, 30,000 kvkm., varav 1,700 kvkm. upptagas av vatten. D. gränsar i v. ocli sv. till Norge och Värmland, i s. till Västmanland, i ö. till Gästrikland och Hälsingland, i n. till Härjedalen. D. tillhör Kopparbergs län, med undantag

av Orsa finnmark, som förts till Gävleborgs län. Dalälven med tillflöden avvattnar största delen av landskapet. De största sjöarna äro Siljan, Orsa-sjön, Skattungen, Oresjön, Vänjan, öjesjön, som tillhöra Dalälvens drä-neringsområde, samt Väsman och Barken, som ha avlopp till Kolbäcksän och Mälaren. I nv. D. stiga bergen till

900 å 1,200 m. ö. h. och nå över skogs-gränsen, som för björk är 850—950 m., för gran omkring 50 m. lägre. De största fjällvidderna bilda Fulu- och Transtrandsfjällen; största höjderna träffas inom Idre (Städjan 1,130, Nip-fjället 1,190, Storvättehogna 1,265 m.). Längre ned emot Siljan (161 m.), i Älvdalen och Mora, äro de högsta bergen omkring 5—700 m., s. och ö. om Siljan 3—400 m. D :s berggrund är växlande, ö. och s. om Siljan äro urbergets graniter, gneiser och lepti-ter rådande, leptiterna med flera betydande malminlagringar (Falun, Grängesberg, Gräsberg, Bispberg, Gar-penberg m. fl.). Vid Siljan, Orsasjön, Skattungen råder silurformationen med kalkstenar, skiffrar och röd sandsten. Nv. om Siljan uppträda de växlingsrika Älvdalsporfyrerna inom ett stort område, v. och nv. om dessa Dalasandsten med tillhörande diabas-bäddar och slutligen längst i n. överlagrande denna en yngre kvartsit (”Vemdalskvartsit”) i Städjan, Nip-fjället m. fl. Ett par små förekomster av silurisk skiffer träffas också i n., vid Guttasjön. Flera av Dalarnas bergarter ha fått lokalnamn, som ingått i den vetenskapliga terminologin, t ex Orsasandsten, Åsbydiabas, öjediabas, Särnait (en endast från Särna känd märklig eruptiv bergart), Garbergsporfyr, Bredvadsporfyr, Bly-bergsporfyr. Bland de lösa jordlagren äro utom morän, som bildar den förhärskande jordmånen på höjderna, och de fluviglaciala rullstens- och grushedarna, som ha sin största utbredning över de lägre markerna i landskapets västra och norra delar, samt rullstensåsarna längre ned, att nämna Dalälvens fluviglaciala deltaslätt v. om Orsasjön med det därpå utbildade dynlandskapet, och en del andra liknande fält med mindre utsträckning, vidare de med fin sand (mo och mjäla) utfyllda dalbottnarna, särskilt Dalälvens, hela vägen nedanför högsta liavsgränsen, som i D. befinner sig omkring 190—220 m. över nutida havsytan. Dessa dalsediment och Siljanstraktens silurområde bilda landskapets bästa odlingsmarker och avsticka synnerligen påfallande genom sin täta bygd och odling från de sten-rikare berg- och jordartsområdena, där skogen härskar. D. har ett utpräglat inlandsklimat med strängavintrar, i landskapets västra del jämförliga med Lapplands, och relativt varma somrar, som dock ofta lida av nattfroster. Korn och potatis odlas upp till Särna, högre upp endast på särskilt gynnade platser. Äppelträd ge frukt under normala år upp till Mora och Malung, vissa sorter gå upp till Älvdalen och Lima; körsbär gå till Malung och Mora, päron knappast upp till Siljan. Av de ädla lövträden når ek, såsom verkligt vildväxande, ej upp i Dalarna, däremot lind och lönn, som t. o. m. förekomma på en synnerligen gynnad lokal (”syd-berg”) i Älvdalen vid foten av Hyck-jeberget. Se för övrigt Kopparbergs län.

Dalarö, municipalsamhälle på Dalarö vid södra segelleden till Stockholm, sö. Södermanland, 500 inv. Badort. Ett par km. s. om D. ligger pä en liten holme den på 1600-talet anlagda Dalarö skans, som sedan mitten av 1800-talet fått förfalla såsom försvarsverk.

Dalasandsten, en mäktig formation av jotnisk ålder, bestående huvudsakligen av rödbruna sandstenar växlande med diabasbäddar. Den upptager nordvästra delen av landskapet Dalarna.

Dalbosjön, benämning på den västra av Vänersnäs och Kållandsö mot ö. begränsade delen av Vänern.

Dalcroze [-krås], se Jacques Dal-croze.

Daldansen, se Dalupproren.

Dalén, Nils Gustav, f. 1869, uppfinnare, ryktbar särskilt för sina regle-ringsanordningar för belysning (Aga-ljus*). D. erhöll Nobelpriset i fysik 1912.

Daler, en myntenhet, delad på 32 ören, präglades på 1500-talet i Sverige. Senare skildes på D. silvermynt och D. kopparmynt. D. användes ända till slutet av 1700-talet.

Dalformationen, geol., en mäktig av kvartsiter, konglomerat och skiffer bestående, starkt hopveckad jatulisk formation i Dalsland. Se Dalsland.

Dalin, O. von, 170S—63, författare och historiker, 1731 anställd vid kansliet, utgav 1732—34 den satiriskt moraliserande veckoskriften T h e n Swänska A r g u s efter mönster av den engelska Spectator. Tidskriften blev oerhört populär, främst för sina novellistiska artiklar med återkommande figurer. D. var även författare till politiska allegorier (Sagan om Hästen), dikter och sällskapsvisor, den satiriska komedien Den avundsjuke samt sorgespelet Brynhilda och hjältedikten Den Swänska Friheten, båda hållna i fransk-klassisk stil. Svea

Rikes Historia betecknar med sin lediga stil och sin goda psykologiska blick ett framsteg i den svenska historieskrivningen. D. blev kunglig bibliotekarie 1737 och hovkansler 1763.

Daljunkern, en bedragare, som utgav sig för Sten Sture d. y :s son Nils och uppviglade allmogen i Dalarna men slutligen avrättades. Se vidare Dalupproren (2:a).

Dalkarlsberg, järnmalmsfält i Nora socken, Örebro län, har brutits ända sedan 1200-talet.

Dallas [dselFes], stad i Texas, U. S. A. 160,000 inv. Viktig järnvägsknut. Handels- och industristad. Metodistuniversitet.

Dalma’tien, en smal, örik kuststräcka utmed Adriatiska havet, sedan 1918 utgörande en del av konungariket Jugoslavien, 13,000 kvkm., omkring

600,000 inv., serbokroater och italienare. D. är ett högland, till stor del med karst-natur, genomdraget av de delvis skogbevuxna Dinariska alperna. Boskapsskötsel och skogsbruk äro huvudnäringar jämte vin- och olivodling. Industrien omfattar huvudsakligen likörtillverkning, tegeltillverkning och skeppsbyggeri. Sjöfarten livlig. Viktigaste hamnar äro Cattaro, Ragusa och Spalato. Historia. D :s äldsta innebyggare voro illyrierna. Av Augustus införlivades D. med Roms besittningar och efter roinarväldets fall inträngde i D. gotiska stammar. På 1000-talet kommo kuststäderna och öarna under Venedig, medan fastlandet lydde under Ungern. Från 1718 tillhörde det emellertid Venedig, tillsammans med vilket det 1797 införlivades med Österrike. Efter 1918 uppställde såväl Italien som Jugoslavien anspråk på D., som dock 1920 tillerkändes det senare med undantag för en del mindre områden.

Dalny, se Dairen.

Dalripa, se Ripsläktet.

Dalsland eller Dal, västsvenskt landskap, gränsande i n. till Värmland, i v. till Norge och Bohuslän, i s. till Bohuslän, i ö. till Vänern (Dalbosjön). D. har en ytvidd av 4,136 kvkm., varav 450 äro vatten. Större delen av D. är bergigt, med höjdsträckningar upp till 2—300 m., vilka övervägande ha en nord-sydlig längdriktning, överensstämmande med den förhärskande strykningen hos bergarterna, som även ger sig tillkänna i en liknande riktning hos sjöarna. Bland dessa äro de största Stora Le, Lelången, Silensjöarna och Laxsjön, som alla sammanbindas genom den i Vänern utfallande Upperudsälven och Dalslands kanal samt de utanför detta vattensystem fallande sjöarna Ånimmen och I-Iästefjorden. ö. Dals- land mellan Kroppefjäll i v. och Vänern i ö. är ett slättland (Dalboslätten), som s. om Mellerud når en bredd av 20 km., men i n. inskränkes till en smal kustremsa. Slättlandet upptages till stor del av odlade lermar-ker, för övrigt är D. till det mesta skogsland. Berggrunden utgöres dels av urbergets gneiser och graniter, som råda i landskapets östra och västra delar, dels av den yngre Dalformationen, som i långa nord-sydliga bergryggar genomdrar den mellersta delen och med de mellanliggande sjöarna bildar D :s naturskönaste trakter. Geologiskt märkvärdig är också kuststräckan s. om Åmål, som upptages av en till urberget hänförlig serie bergarter, den s. k. Åmålsforma-tionen*. Av de lösa jordlagren äro anmärkningsvärda de två i nordvästlig-sydöstlig riktning gående ändinorän-stråk, som sammanbinda de stora syd-norska och de medelsvenska änd-moränlinjerna ; vidare de mäktiga is-älvsavlagringar, som vid Ed uppdäm-ma Stora Le, och de vidsträckta öd-sköldsmoar, som också äro isälvars grus- och sandavlagringar, slutligen också strandbildningar från isliavs-tiden, vilka nå upp till 160—170 m. över nutida havsytan, och de frän samma tid härrörande flerstädes förefintliga skalbankarna. — D. hör i administrativt hänseende till Älvsborgs län, i kyrkligt till Karlstads stift.

Dalslands kanal, en 2.5 mil lång kanal från Vänern över de stora sjöarna i n. Dalsland. Vid Håverud ledes kanalen medelst en akvedukt* över en fors.

Dalström, A. II. Katarina (Kata), 1858—1924. Var livli'gt verksam som socialistisk och kommunistisk agitator samt facklig organisatör.

Dalton [då’lten], J., 1766—1844, engelsk fysiker och kemist. D. framställde bl. a. den så kallade lagen om de

multipla proportionerna, som kan uttryckas på följande sätt: Om två grundämnen med varandra kunna ingå flera kemiska föreningar, stå de viktsmängder av det ena ämnet, som förena sig med en given viktsmängd av det andra, i ett förhållande till varandra, som kan uttryckas genom enkla hela tal. Jfr Atomteori.

Daltons lag, se Dalton.

Dalupproren, benämning på fyra upprorsrörelser bland befolkningen i Dalarna, de tre första mot Gustav Vasa och det fjärde mot Fredrik I. Första dalupproret (1524—25). Tvä avsatta präster, biskopen Peder Sun-nanväder och domprosten måister Knut, närmade sig Sturepartiet och Sören Norby och manade den missnöjda dalaallmogen till uppror. Gustav Vasa

tvang dock dalabönderna att avlägga trohetsed på Tuna ting. Andra dalupproret (1527—28) hade till upphovsman den s. k. Daljunkern*, som inledde förbindelser med ett mot Gustav Vasa fientligt parti i Norge. Konungen tågade emellertid i spetsen för en armé till Dalarna och kuvade resningen. Tredje dalupproret (1531), ”klockupproret”, bottnade i förbittringen över konungens bestämmelse, att varje kyrka skulle ge en av sina klockor eller lösen därför till kronan. Till rörelsen slöto sig flera av Gustavs forna vänner, men dalkarlarna funno snart för gott att erbjuda konungen en lösen mot löfte om förlikning. Konungen antog detta men höll dock 1533 räfst med dalabönderna vid Kopparberget och lät avrätta flera av orostiftarna. Fjärde dalupproret (1743) hade sin grund i förbittringen över hattarnas politik och det misslyckade krigsföretaget mot Ryssland. Dalkarlarna ville ha den danske kronprinsen Fredrik vald till tronföljare och nekade att sända mer folk i kriget. En bondehär, anförd av en major Wrangel, intågade i Stockholm, där den dock blev slagen, varpå de förnämsta ledarna avrättades.

Dalälven har två huvudgrenar, östra och Västra Dalälven, som förenas nedanför Siljan vid Gagnef; den är frän källorna till utloppet ungefär 455 km. lång; flodområdet är 28,610 kvkm., varav 1,100 falla inom Norge. 6 % av området upptages av sjöar. Vattenmängden växlar mellan 1,800 kbm. vid högvatten och 105 kbm. vid lågvatten ; medelvattenmängden beräknas till 275 kbm. Siljans förestående reglering kommer att göra vattenmängden mera jämn och därmed göra den användbara vattenkraften större. Av D :s många betydande fall har ett flertal utbyggts med kraftanläggningar, bland vilka de största äro följande: Stopforsarna (i ö. Dalälven) 20,000 likr., Forshuvudforsen 15,400, Kvarn-svedsforsen 25,400, Bullerforsen 31,000, Domnarvsfallet 6,500, Avestaforsarna 14,000, Näsforsen 8,000, Untraforsarna

40.000 och Älvkarlebyfallet 75,000. Summan för hela älvområdet är omkring 250,000 utbyggda hästkrafter. Se för övrigt Dalarna.

Dama’ra el. Damara-land, förr bruklig benämning på tyska sv. Afrika, förvaltas sedan 1918 av Sydafrikanska unionen. D. har omkring

100.000 inv. (bantu-negrer, bushmän). Största hamn är Walfish Bay. Boskapsskötsel. Koppargruvor.

Damaske’ncrstål är ett genom sam-manvällning av flera stålstycken av olika hårdhet framställt stål. Vid etsning av polerat D. med en svagsyra framträda de olika stålskikten som mörkare eller ljusare band. D. är uppkallat efter staden Damaskus.

Damaskera, se Damaskenerstål. D. användes dock även ehuru oegentligt för att beteckna framställning av mönster, t. ex. genom etsning å metallytor av enhetligt material.

Damas’kus, stad i Syrien på en fruktbar slätt vid foten av Antilibanon,

300,000 inv., varav huvuddelen muhammedaner. Sedan 7 :e till 8 :e århundradet e. Kr., då staden var en av det arabiska väldets mest blomstrande städer, har den varit ett av Islams förnämsta kulturcentra. Belägen vid korsningen av de stora stråkvägarna till Bagdad, Beirut, Aleppo, Mekka, har staden en livlig handel och industri.

Da’mast, ett atlastyg, oftast enfärgat, mönstrat tyg, där mönstren framträda antingen glänsande mot matt bakgrund eller matta mot glänsande botten. Materialet är ylle, silke eller linne; i billigare D. även bomull. D. användes såsom möbeltyg, duktyg m. m.

Dame.jeanne [dammsjann’], en stor glasflaska, i allmänhet placerad i en korg av flätverk. D. användes till förvaring av ammoniak, syror o. dyl.

Damiette [damjätt’], hamnstad i Nedre Egypten, vid Nilens östligaste mynningsarm nära dess utlopp i Medelhavet, 31,000 inv. Tillverkning av lervaror och bomullstyger. Under medeltiden var D. en befäst stad av stor betydelse för Egypten.

Dam’maraharts erhålles av indiska trädarter (släktet Shorea). D. är genomskinligt och ljusgult och användes till fernissa, lackarbeten m. m.

Dammsnäckor (Limnea), ett släkte, vars arter leva i sött vatten. D. har tvenne trevare på huvudet och ögon vid dessas rot samt bukigt, liög^rvri-det skal med kort spira.

Damo’kles, hovman hos Dionysios

d. ä. i Syrakusa. Då D. en gång inför konungen prisade en härskares avundsvärda lott, lät denne kläda honom i kunglig skrud och taga plats vid ett av läckerheter dignande bord samt låta ovanför honom hänga ett skarpslipat svärd i ett tagelstrå. Frän denna episod härrör uttrycket ”Da-moldessvärd” om en hotande fara.

Dampskibsselskab. Det forenede D. är ett av Danmarks största rederiföretag.

Damspel, ett urgammalt spel, som spelas med runda brickor på ett schackbräde.

Dan. — 1. Pseudonym för A. E. D. Bergman*. — 2. En av Israels stammar, uppkallad efter en av Jakobs söner.

Danaarv, arv, till vilket laglig arvinge ej finnes och som därför tillfaller staten.

Da’nae, enligt den grekiska gudaläran moder till Perseus. Av fadern inspärrad i fängelse besöktes hon av Zeus förvandlad till ett guldregn. D. med guldregnet är ett av målare ofta använt motiv.

Dana’cr, hos Homerus namn på grekerna. — Danaerskänk, ett på Trojanska hästen anspelande uttryck, som avser gåva med illvillig undermening.

Danai’derna, se Danaos.

Da’naos, enligt den grekiska gudasagan son av en egyptisk konung och fader till femtio döttrar, ”danaiderna”, med vilka han flydde till Argo-lis ocli grundade staden Argos. Emellertid förföljdes D. av sin broders femtio söner, vilka krävde hans döttrar till hustrur. D. gav var dotter en dolk för att de därmed skulle döda sin make, vilket alla gjorde utom en. Till straff ålades danaiderna att i underjorden oavbrutet ösa vatten i ett såll.

Dandy [d£en’di], eng., sprätt, överdrivet elegant herre.

Danelagen, ”danska lagen”, kallas den lagsamling, som under medeltiden gällde i n. och ö. England. D. betecknar även det område, som efter freden i Wedmore mellan Alfred den store och danskarna tillhörde de senare.

Daner, ett fornskandinaviskt folk, som från Skåne trängde över till de danska öarna och bl. a. omtalas i Beo-wulfsagan.

Da’nia, latinska namnet på Danmark.

DaniePls element, ett galvaniskt element, där elektroderna utgöras av zink och koppar. Zinkskivan är nedsänkt i en utspädd lösning av zinksulfat, kopparskivan vanligen i en koncentrerad lösning av kopparsulfat. Lösningarna skiljas från varandra genom en porös vägg. Jfr. Galvaniska element.

Daniels bok antages författad omkring 105 f. Kr. Dess apokalyptiska framtidssyner ha särskilt under medeltiden påverkat den religiösa fantasin i vida kretsar.

Danielsson, Axel F., 1863—99, socialdemokratisk partiledare, journalist, bidrog verksamt till bildandet av en stark arbetarrörelse i Sydsverige genom sin 1887 grundade tidning Arbetet i Malmö. D. dömdes till fängelse för vissa tryckfrihetsbrott 18S8. Som ledare av den sydsvenska delen av partiet inriktade han sig alltmera pä

praktiskt uppnåeliga mål och hävdade partiets deltagande i det parlamentariska arbetet. D. var en glänsande DANMARK GENERALSTABENS LIT. ANST. talare och stilist. Han författade den svenska socialdemokratins första program, som antogs 1897.

Danism, från danskan hämtad språkform.

Danmark, konungarike, bestående av det egentliga Danmark, Färöarna samt Grönland. 43,000 kvkm., 3,400,000 inv. Island, som med D. har gemensam konung, är numera erkänt som självständigt. Det egentliga Danmark består av den från den europeiska kontinenten utskjutande halvön Jylland (Jut-land) samt de sö. om densamma, mellan Kattegatt och östersjön belägna Danska öarna. De största bland dessa äro Själland, belägen mellan östersjön och Stora Bält, Fyen mellan Stora Bält och Lilla Bält, de s. om dessa belägna Als, Langeland, Lolland, Falster och Möen samt ö. ut i östersjön, Bornholm. Geologiskt är D. ett jämförelsevis ungt land. Om man undantager Bornholm, som i detta hänseende hör samman med Skåne, finnas i D. ej äldre bildningar än från tertiär- och kritperioden. Dessa täckas emellertid nästan fullkomligt av jordarter och träda mera sällan i ytan, såsom vid Möens Klint, Stevns Klint (Själland), Mariager och Aal-borg (Jylland). Större delen av ytan upptages av moränlera, en mindre del av ishavslera, västra Jylland av sandhedar. Jorden är till det mesta fruktbar. Ej mindre än 3A av ytan upptages av åker, äng och trädgård. Endast omkring x/n är skogbevuxen. Återstoden utgöres av ljunghedar och flyg-sandsfält med huvudsaklig utbredning i mellersta och v. Jylland. Dessa marker ha i stor utsträckning gjorts produktiva genom skogsplantering och uppodling. Av den brukade jorden användes nära hälften till spannmålsodling, på % odlas foderväxter, på drygt ya rotfrukter. Havre odlas på omkring % av spannmålsarealen; därnäst komma korn, råg och blandsäd. Boskapsskötseln har på de sista 50 åren utvecklats till ett synnerligen viktigt näringsfång. Kreatursstocken är i förhållande till landets folkmåingd och yta större än i något annat land. Särskilt produceras smör, fläsk och ägg till export. För att tillgodose behovet av kreatursfoder måste emellertid en betydande mängd foderämnen importeras. Fisket, huvudsakligen bedrivet som kustfiske, lämnar ett avsevärt exportöverskott. På grund av att Danmark saknar mineraltillgångar, kol och vattenkraft är industrin ej av någon större betydelse. Viktigast äro metallindustri, livsmedelsindustri och textilindustri. Den är till stor del förlagd till Köpenhamn med Frederiksberg. På Lolland och Falster märkes en betydande soc-

kerindustri, i n. Jylland cementindustri. D:s ur samfärdselsynpunkt förmånliga läge har i hög grad främjat handeln. I fråga om handelsomsätt-ningens storlek i förhållande till folkmängden överträffas D. endast av Holland, Belgien och Schweiz. Införseln, som är större än utförseln, omfattar rååmnen för industrin, foderämnen för boskapsskötseln etc., dess värde uppgick år 1924 till 2,361 milj. danska kronor. Utförseln omfattar i främsta rummet produkter av jordbruk och boskapsskötsel, dess värde uppgick år 1924 till 2,152 milj. danska kronor. Det största varubytet sker med England och Tyskland. D :s karaktär av sjöland orsakar, att sjöfarten är det viktigaste samfärdsmedlet; järnvägsnätet är däremot föga utvecklat. Trafiken mellan D :s olika delar samt på Sverige och Tyskland sker huvudsakligen med ångfärjor. England, Tyskland, och Sverige äro de länder, med vilka D. har den livligaste sjöfarten. D :s liandelsflotta, av vilken omkring 5/o hör hemma i Köpenhamn, är i förhållande till folkmängden större än Sveriges. — D. är mycket tätt befolkat, befolkningstätheten är 78 inv. pr kvkm. Av landets

3,400,000 inv. bo 1,800,000 i städerna och ej mindre än 700,000 i Köpenhamn med Frederiksberg. Bland övriga större städer märkas Aarhus, Aalborg, Horsens och Randers på Jylland, samt Odense på Fyen.

Under 1800-talet har D. i likhet med de flesta europeiska länder haft stark folkökning. År 1800 uppgick befolkningen till 930,000 inv. — D :s klimat är ett utpräglat kustklimat med måttligt varma somrar och milda vintrar. — D. är ett ärftligt konungarike. Riksdagen har två kamrar: Landstinget och Folketinget. Landstinget har 72 medlemmar valda på 8 år, av vilka en fjärdedel utses av detta själv genom proportionella val, de övriga genom indirekta proportionella val. Folketinget har högst 140 medlemmar, valda på 4 år enligt proportionell valmetod (direkta val). Valrätt och valbarhet till Landstinget tillkomma män och kvinnor, vilka fyllt 35 år, till Folketinget de, vilka fyllt 25 år. Den lagstiftande makten utövas av konung och riksdag gemensamt, den verkställande av konungen, som vid sin sida har ansvariga ministrar. — Administrativt indelas D. i 19 amt,

ecklesiastikt i 7 stift. — Historia. Vid tiden för den germanska folkvandringen bodde på Jylland jutar och i Skåne och på öarna daner, vilket senare namn övergick att beteckna även jutar och slutligen även ingick i landets namn. På 900-talet blev D. ett enhetligt rike, till vilket

Tidens Lexikon.för en tid Holstein och Norge hörde och som på 1000-1, även behärskade England På 11- och 1200-t. erövrades bl. a. Kiigen, delar av Mecklenburg och Pommern samt Estland, men de flesta besittningarna gingo snart förlorade. På 1300-t. blevo Norge och Sverige förenade med D. under den danska drottningen Margareta. Denna union varade till 1389. Åtskilliga försök gjordes dock att förnya densamma ända fram till 1527. Norge var förenat med D. ända till 1814. I början av 1600-t. var D. ganska mäktigt men blev efter en del olyckliga krig avsevärt försvagat först genom freden i Brömsebro 1645, då D. måste till Sverige avstå Gotland, Jämtland, Härjedalen, Särna, ösel och Halland på 30 år, sedan ytterligare genom freden i Roskilde 1658, då Sverige fick Skåne, Halland, Blekinge, Bornholm och Trondhjems län, vilka båda sistnämnda dock återlämnades redan 1660. Under det stora nordiska kriget krossades Holstein-Gottorp, och D. införlivade med sig den gottorpska delen av Slesvig 1721. Senare kom D. under inflytande av Ryssland och råkade i konflikt med detta land om Holstein-Gottorp, vilket område dock tillerkändes D. mot att Ryssland fick Oldenburg och Delmenliorst (1773). D :s deltagande i förbunden för väpnad neutralitet för beskyddande av handeln under Napoleon skrigen ledde till engelsmännens bombardering av Köpenhamn 1801 och 1807. Då D. pä grund härav anslöt sig till Frankrike, anfölls det under den allmänna kampen mot Napoleon och måste 1814 i Kiel till Sverige avstå Norge i utbyte mot Svenska Pommern, som f. å. byttes mot Lauenburg. På ISOO-t. orsakade frågan om Slesvig-Holsteins förhållande till D. svåra misshälligheter, vilka slutligen ledde till krig mot Preussen 1864. I freden i Wien s. å. tvangs D. att lämna ifrån sig Holstein, Lauenburg och nästan hela Slesvig. År 1916 sålde D. sina västindiska kolonier till Förenta Staterna. 1918 erkändes Island som en suverän stat i personalunion med D. 1920 införlivades Nord-Slesvig efter en folkomröstning med D. på grund av bestämmelser i Versaillesfreden.

Dannebrogen, danska flaggan (vitt kors på röd duk).

Danneman, duglig och redlig man, särskilt använt om bönder i äldre tider.

Dannemora, världsbekant järnmalmsfält i n. Uppland. Järnmalmen vid D. anses vara en av de bästa i världen och har brutits sedan 1400-t.

Dannevirke (Danevirke), namn pä befästa vallar i s. Slesvig, som första gången uppfördes i början på SOO-t.

Dans. Hos de österländska folken har framför allt den religiösa D. utvecklats, medan den världsliga D. vanligen endast utövas av yrkeskaster (geisha i Japan). Egypternas, baby-loniernas, assyriernas och de mindre-asiatiska folkens D. var av en mera sensuell karaktär liksom de nutida naturfolkens. Hos grekerna utfördes ring- och vapendanser vid folkfesterna och senare ingick D. i dramat. Hos romarna nådde yrkesdansen en hög utveckling. Under hednatiden utfördes vapendanser av de germanska folken. Under medeltiden ogillades D. av kyrkan men fortlevde som läng-eller ringdans; mot slutet av medeltiden började de högre klasserna utföra s. k. fackeldanser vid festliga tillfällen, och på 1300-t. blev det vanligt med dansfester, baler, samt konstdanser, baletter. Vid renässansens furste-liov utvecklades D. till sirligt utförda promenaddanser, medan en liVligare form blev populär bland folket. Pä 1500-talet forekommo flera nationella D., av vilka t. ex. den polska D. blev mycket utbredd. I och med det parisiska hovets ställning som kulturcentrum, blev D :s utveckling bestämd av den riktning, den där antog. Man utförde ett flertal salongsdanser, som präglades av en sirlig elegans, parad med en viss livlighet (gavott, menuett.) På 1700-talet utbreddes bl. a. den från Polen härstammande polonä-sen samt de eng;elska kontradanserna (kadrilj, fransäs). I början av 1800-talet var valsen så gott som allena-härskande, men följdes senare av pol-ka, mazurka, schottisch och pas de quatre. I och med 1900-talet började D :s karaktär förvandlas, rörelserna blevo långsammare och mera rytmiskt betonade (boston, onestep), tills de alltmer utvecklats i indian- och negerstil (foxtrot, sliimmy, jazz). En från Syd-Amerika härstammande D., som vunnit stor utbredning, är den i flera varierande turer dansade tangon.

Dan se macabrc [dangS maka’br], dödsdans.

Dansk konst. Medeltidens danska konst stod helt under inflytande av kyrkan. Den romanska tiden företräddes av stenkyrkor, vars arkitektur påverkats av den tyska (domkyrkorna i Lund, Ribe). På Bornholm uppfördes de säregna rundkyrkorna, och sedan teglet införts 1 Norden, tillkomma flera tegelkyrkor (domkyrkan i Roskilde, S:t Petri i Malmö). Av inhemsk bildkonst må nämnas ett flertal dopfuntar, smyckade med djurreliefer. Från renässansens genombrott stamma en mängd borgar. Den yngre renässansstilen representeras av H. Steenwinkel d. ä., vilken medverkade vid byggandet av bl. a. Tycko Bralies Uranienborg. Tå måleriets område härskade den nederländska stilen, som mot slutet av 1000-t. fick vika för den franska. Under r o-k o k o n var det franska inflytandet härskande och vid en nyinrättad konstakademi utvecklades den franska smaken alltmer. Bland rokoko-målare kan nämnas den svenskfödde K. G. Pilo. Efter honom uppträdde porträttmålaren Jens Juel, vars arbeten hade en mera nationellt borgerlig prägel. Bland andra 1700-tals-konstnärer märkas arkitekten Hars-dorff, bildhuggaren Wiedewelt och målaren Abildgaard. Under 18 0 0-t. framträdde bildhuggaren Bertel Thor-valdsen, vilken blev en av förgrundsfigurerna inom hela den europeiska konsten. Han var den siste representanten för nyklassicismen inom skulpturen. Målaren Ch. W. Eckersberg bildade en egen skola, vilken utmärktes av en nationellt betonad realism. Till den Eckerbergska skolan höra bl. a. C. Köbke, C. Hansen, C. A. Jen-sen, J. T. Lundbye, P. C. Skovgaard. En särställning intar W. Marstrand. Omkring 1880 gör sig åter franskt inflytande gällande, men samtidigt kvarstod det äkta danska inslaget med en mera idyllisk och realistisk betoning. Bland senare konstnärer märkas målarna C. Zalirtmann, V. Hammershöi, J. Skovgaard, J. F. Wil-lumsen, arkitekten M. Nyrop, bildhuggaren K. Nielsen samt T. Bindes-böll, konsthantverkets förnyare.

Dansk litteratur. Forntidens litteratur är känd huvudsakligen genom Saxos krönika och den isländska litteraturen. Under m e d e 11 i-d e n uppstod en nationell riktning, främst representerad av det på latin skrivna historiska verket G e s t a dano r u m av Saxo Grammaticus. Yid sidan av en lärd litteratur levde den episk-lyriska folkvisediktningen. R e-nässansen representerades i Danmark av humanism och kyrkoreformation. Den senare frambringade en mängd folkliga broschyrer, visor och satirer. Det danska skriftspråket utbildades främst genom C. Pedersens bibelöversättning. I början av 1600-t. blomstrade dansk vetenskap, företrädd av Tycho Brahe, historieforskarna A. Sörensen, Vedel och A. Huitfeld, vilken skrev ”Danmarks Rikes Krönike”. Av barockdiktare kan nämnas A. Bor-ding, P. Dass och Leonora Ulfeld. Upplysningstidens representant är Ludvig Holberg, skaparen av den danska dramatiken. En pietistiskt betonad poesi gjorde sig snart gällande och senare framkallade den franska revolutionen en radikal rörelse (Heiberg, Bruun). I början av 1800-t. framträdde romantikerna, före-

trädda av Oehlenschläger samt Inge-mann, Hauch m. fl. Stor kulturell betydelse hade särskilt N. F. S. Grundt-vig. Omkring 1825 inträdde en mera realistiskt betonad riktning (S. Steen-sen Blicher, P. Möller, fru Gyllene bourg) och i Paludan-Miillers versroman ”Adam I-Iomo” framträdde tydligt oppositionen mot romantiken. Sören Kirkegaard angrep även esteticismen i sina originella verk. Med

H. C. Andersen upi)levde emellertid romantiken en sista blomstring. På 1870-t. gör sig realismen gällande i och med G. Brändes’ genombrott. De moraliska, sociala och politiska spörsmålen bryta sig in i litteraturen. J. P. Jacobsen och H. Drachmann höra till decenniets stora namn. Pä 1880-1, uppstod en brytning med bran-desianismen (Gjellerup, Pontoppidan, Bang). Av senare författare må nämnas Stuckenberg, Knudsen, Skjold-borg, Andersen-Nexö, Gravlund och J. V. Jensen. 1900-t. har särskilt varit en blomstringsperiod för lyriken. (V. Rördam, Kai Hofman m. fl.).

Dansk-Västindiska öarna utgjordes av tre öar i ögruppen Små Antillerna, nämligen S:te Croix, S :t Thomas och S:t John. D. såldes av Danmark år 1916 för 25 milj. dollars till Förenta Staterna.

Danskön, liten ö vid n. Spetsbergen. Därifrån utgick Andrées ballongfärd

11 juli 1897.

Danssjuka, en hos barn och ungdom, sällan hos vuxna uppträdande sjukdom med ofrivilliga, ryckiga rörelser. Orsaken är ej känd, men D. kan med säkerhet förmodas bero pä ett smittämne. Sjukdomen tycks ha ett visst samband med ledgångsreumatism. Lugn och ro äro nödvändiga för den sjuke och i svåra fall fordras sängläge. Lindriga fall uppfattas lätt som okynne; bestraffning av barnet är naturligtvis mycket olämplig.

Dan’te Ali£hie’ri, 12G5—1321, italiensk skald, blev efter politiska motgångar på livstid förvisad från sin födelsestad Florens och förde sedan ett kringflackande liv i n. Italien, under sina sista år bosatt i Ravenna. I den självbiografiska Vita Nuova ger han i en serie dikter sammanlänkade av prosaskildringar en berättelse om sin kärlek till en ung kvinna, benämnd Beatrice, troligen en viss Beatrice Portinari från Florens, som dött några år förut. D. sysselsatte sig även med vetenskapliga avhandlingar, behandlande filosofiska, politiska och språkvetenskapliga spörsmål. Det verk, som emellertid utan gensägelse står som D :s största, är dikten Di vi na Commedia, där han skildrar en i en vision företagen färd under väg-visarskap av diktaren Vergilius ge-nom helvetet (Inferno) Och skärselden (Purgato’rio), varifrån han av Beatrice ledsagas genom paradisets (Pa-radi’so) sfärer fram till Guds högsta boning (Empyrén). Med sin överlägsna språkbehandling, sin ömsom skakande realistiska, ömsom ljuvt lyriska skildringskonst är Divina Com-media ett av världslitteraturens oomtvistade mästerverk.

Danton [dangtång’1, G. J., 1759—94, fransk revolutionsman, medverkade till kungadömets avskaffande, varefter han som justitieminister ledde den nya republikens kamp mot sina fiender. D. utövade genom sina våldsamma och eggande tal en oerhörd makt över Paris’ befolkning och förde en klok och framgångsrik utrikespolitik. Sedan girondisterna störtats 1793, kom D. emellertid i konflikt med den mäktige Robespierre och blev efter ett glänsande försvar dömd till döden och avrättad.

Danviks liem, ålderdomshem i Nacka församling vid s. sidan av inloppet till Stockholm. Stiftelsen disponerar omkring 300 platser och har till uppgift att bereda hemvist åt ålderstigna, särskilt från Stockholms stad.

Danzig, stad vid Weichsel, nära dess utlopp i Danziger-bukten, tillsammans med närmaste område (c :a

2.000 kvkm.) utgörande en fri stat under kontroll av ”Nationernas förbund”. Av statens 365,000 inv. har staden D. 195,000. D. är Polens hamnplats vid östersjön. Viktigaste industri är skeppsbyggeri, järnindustri, sockertillverkning och kvarnindustri.

— Under medeltiden var D. medlem av I-Ianseförbundet och en av öster-sjöns mest betydande städer med stor spannmålshandel.

Dardanellerna, havssund, som förbinder Egeiska havet med Marmara-sjön, har på grund av sin betydelse som farled till Svarta havet spelat en stor roll i politiken och icke minst under världskriget, då västmakterna förgäves sökte sätta sig i besittning därav. D. kallades i forntiden Hel-lesponten.

Dar’del. — 1. F. L. D. von, 1817— 1901, konstnär, hovman och officer, känd särskilt som karikatyrtecknare.

— 2. N. v. D. f. 1888, den föregåendes sonson, målare. Har i expressionistisk stil utfört målningar med originella, makabert fantastiska motiv.

Dar es Salaa’m, före världskriget huvudstad i Tyska Östafrika, belägen vid Indiska havet, s. om Zanzibar,

25.000 inv. Intogs av engelsmännen 1916. D. har en utmärkt hamn och är genom järnväg förbunden med Tanga-nyikasjön.

Dar-Fur, landskap i ö. Sudan, Afrika, beläget s. om Libyska öknen vid

gränsen mot Franska Ekvatorialafri-ka, omkring 500,000 kvkm., 1.5 milj. inv., negrer. Bergland med goda betesmarker. Vete, bomull och tobak odlas. Boskapsskötsel viktigaste näringsgren.

Dari’os, persiska konungar av ake-menidernas ätt. — 1. D. I, Hystaspes’ son, 550—485 f. Kr., blev konung 521. Efter att genom kuvandet av upprors-rörelser i det väldiga perserriket ha befäst sin makt, vände sig D. mot Europa för att utvidga sitt välde. Han företog ett fälttåg mot skyterna och passerade Donau men återvände efter att lia kvarlämnat en härstyrka för underkuvandet av Tracien. Efter att ha gjort erövringar ända till Indus, sände han en här mot Grekland. Efter en del strider led denna ett avgörande nederlag mot atenarna under Miltiades vid Marathon i Attika (490). Förutom fältherretalanger hade D. även stor organisatorisk förmåga. — 2. D. III Kodoman’nos, konung av Persien 336 f. Kr., var en rättvis men svag furste, som saknade erforderliga

regentegenskaper. D. led tre nederlag mot Alexander den store (Grani-kos 334, Issos 333 och Gaugamela 331), varefter hans välde föll sönder och han själv mördades (330).

Darjiling- [dadji'ling], stad i ö. Hima-laja på 2,000 m. höjd, 17,000 inv.; mycket besökt kurort och sommarplats för européer.

Darling:, Australiens längsta flod (2,850 km.), biflod till Murray, sö. Australien. Upprinner på västra sluttningarna av Australalperna. Delvis segelbar.

Darmstadt, stad i staten Hessen-Darmstadt, v. Tyskland, 85,000 inv. Teknisk högskola. Bland byggnader märkes slottet, uppfört under medeltiden. Järnindustri. Tillverkning av kemikalier.

Darnley [da'nli], H. Stuart, lord D. 1545—67, ingick 1565 giftermål med sin kusin, Skottlands drottning, Maria Stuart*.

Darrgräs (Briza media) är vanligt i vårt land och har hjärtlika smäax på fina vippgrenai*.

Darr-rocka (Torpedo), till rockorna hörande släkte, vars arter ha jämförelsevis kort stjärt och rundad kropp. Mest kända äro de för sin förmåga att från å huvudet belägna organ avge elektriska stötar, tillräckligt kraftiga att förlama smärre djur. D. finnas i varmare hav.

Darrål (Gymnotes), ett ålliknande fisksläkte, vars arter kunna utdela mycket kraftiga elektriska stötar från ett organ, befintligt på stjärtens undersida.

Da'rwin [da'oin], Charles, 1809—82, eng. naturforskare. D. studerade frän början teologi men var livligt intresserad av naturvetenskap. Som 22-ärig medföljde han en expedition runt jorden på fartyget Beagle, ocli detta blev avgörande för hans senare utveckling. Hans liv var sedan en oavbruten arbetsdag i naturvetenskapens tjänst. Hans förnämsta arbete Om arternas uppkomst utkom 1871 och väckte ett oerhört uppseende. Pä en del håll mottogs arbetet med entusiasm, på andra håll väckte det våldsam ovilja och opposition. Genom denna bok förde D. utvecklingstanken till seger inom biologin. Stödd på ett omfattande material påvisade D.f att de existerande arterna måste anses besläktade, måste tänkas ha uppstått genom en långsamt skeende utveckling ur enklare byggda, gemensamma stamformer. Utvecklingen berodde, ansåg D., på att det ständigt sker en överproduktion av individer, som ej äro fullständigt lika. Bland dessa sker genom den hårda ”kampen för tillvaron” ett ”urval”, så att de bäst anpassade komma att ge liv åt ett nytt släkte, som i sin tur varierar men mera avviker från föregående generation i föräldrarnas riktning. Sä summerar sig i tidernas lopp avvikelser och slutligen kan man säga, att en ny art uppstått. Den ärftlighet av små ”tillfälliga” avvikelser, som D. förutsatte, liar skarpt betvivlats av nutida ärftliglietsforskare. Den speciella förklaring av utvecklingsmekanismen, som efter D. kallats darwinismen, kan därför knappast sägas vara erkänd. Att en utveckling dock ägt rum, även om man ej känner dennas mekanism, kan dock anses fastslaget. D. räknas till Englands största vetenskapliga namn. Han ligger begraven i Westminster Abbey nära Newtons grav.

Dativ, se Kasus.

Datum gräns, astr. Liksom solen går upp i ö. och ner i v., kan man säga, att midnatten sveper runt jorden i samma riktning; går upp i ö. och ner i v. Men midnatten betecknar inträdet av ett nytt dygn, ett nytt datum för de orter, den passerar. Av praktiska skäl har man måst ena sig om en viss meridian, där midnatten kopplar på sig nytt namn och nummer, så att de orter, den därefter passerar, få börja räkna nytt dygn. Denna datumgräns förlägges till den meridian, som gär genom Stilla Havet mitt emot Green-wich-meridianen på andra sidan jordklotet.

Datu'ra, se Spikklubba.

Daubigny [dåbinji'], Ch. Fr., 1817— 78, fransk målare tillhörande Barbi-zonskolan*.

Daudet [dådä']. — 1. A. D., 1840— 97, fransk författare. D. tillhörde den naturalistiska skolan och var den populäraste bland dithörande författare. Han var ingen egentlig oppositionsman som t. ex. Zola utan dolde sin satir under én oemotståndligt skämtsam och insinuerande form. Bland D :s arbeten märkas Tartarin de Tarascon, S a p

h o, L’i m m o r-tel (En odödlig) m. fl. — 2. L. D., f. 1867, den förres son, fransk författare och politiker, deputerad 1919, huvudman för det monarkistiska partiet och utgivare av dess organ, L’action frangaise.

Daumier [dåmje’], H., 1810—79, fransk litograf, målare och bildhuggare, bekant för sina mästerliga karikatyrer, vilka med kraftig, Stundom grotesk satir förlöjligade småborgaren men även vändes som politiskt vapen framför allt mot Louis-Phi-lippe. Hans målningar (Tvätter-s k a n, Don Q u i j o t e) kännetecknas av djärv komposition ocli ett omsorgsfullt, något mörkt färgval. D. har kallats karikatyrens Michelangelo.

Daupliin [d&fftng’], fr., sedan omkring 1350 namn på tronföljare i franska konungadömet.

Dauphiné [dåfine’], gammal provins i sö. Frankrike, belägen mellan floden Rliöne och Västalperna. D. omfattar de nuvarande departementen Isére och Hautes-Alpes samt delar av Dröme och Vaucluse.

Davenport [dsev’npåt], stad i staten Iowa, U. S. A., vid Mississippi, 57,000 inv. Järn- och maskinindustri.

Dawcs [dävs], Ch. G., f. 1865, amerikansk politiker, ursprungligen advokat. D. var ordförande i kommittén för undersökning av frågan 0111 markens stabilisering och tyska budgeten 1924. Han blev samma år Förenta Staternas vicepresident.

David, 1013—973 f. Kr., Israels mest berömde konung, besegrade filisteer-na, erövrade Jerusalem från kananeerna och gjorde Israel till den förnämsta makten i Främre Asien. En del av Psaltarens sånger äro tillskrivna David men härstamma bevisligen från senare tid.

David [davidd’], J. L. 1748—1825, den främste franske målaren av den klassicistiska skolan. Efter studier i Rom började D. under revolutionen en serie historiska målningar förhärligande republiken men senare även det napoleonska kejsardömet. Bland D :s tavlor märkas Sabi 11 skornas bortrövande, Kröningen i Notre Dame 1804 samt flera mästerliga porträtt.

David den helige, Västmanlands apostel, död 1082. D :s åminnelsedag är 25 juni.

Davies [dej'vis], W. H., f. 1870, engelsk skald. Levde ursprungligen som luffare i England och Amerika, tillshan genom sin första diktsamling med ett slag blev erkänd som en av det nutida Englands största skalder. Sitt liv har han skildrat i The auto-biography of a supertramp och i Later Days.

Davis [dej*vis]. — 1. Jefferson D., 1808—89, nordamerikansk statsman och militär, krigsminister 1853—57. Efter sydstaternas utträde ur unionen blev han president i de Konfedererade Staterna 1861. Plan hölls tillfångatagen av nordstaterna 1865—68. — 2. Andrew Jackson D., se Spiritism.

Davitt [dej’vit], M., 1846—1906, irländsk politiker, kämpade för Irlands oberoende och bildade 1879 irländska jordligan.

Davos [davå’s], Europas förnämsta kurort för lungsjuka, belägen i schweiziska kantonen Graubiinden, i de s. k. Rätiska alperna, 1,500 m. över havet.

Davout [davo’], även Davoust, L. N., hertig av Auerstädt, furste av Eckmiihl, 1770—1823, fransk marskalk, deltog i krigen under revolutionen och var sedan en av Napoleons trognaste och mest framstående generaler. D. var Napoleons krigsminister 1815.

Dawson [dåsn], huvudstad i prov. Yukon (Canada), 1,000 inv.

Davy [dej’vi], H. D. sir, 1778—1829, engelsk kemist. D. upptäckte en del viktiga grundämnen, bland annat natrium och kalcium, samt uppställde en elektrokemisk teori, som hade betydelse för forskningen på hans tid.

Davys säkerhetslampa, en i stenkolsgruvor använd oljelampa med lågan omgiven av ett nät av fin metalltråd. Genom bart ljus skulle explosioner kunna förorsakas på grund av antändning av den starkt explosiva blandning, som luften bildar med sumpgas, vilken ofta i betydande kvantiteter förekommer i dessa gruvor. Den gasblandning, som intränger innanför metalltrådsnätet kring D., antändes visserligen, men metalltrådsnätet hindrar genom sin värmeledande förmåga omedelbar antändning av gasen utanför lampan och lämnar därigenom

arbetarna i gruvan tillfälle att avlägsna sig, innan metalltrådsnätet blir så uppvärmt, att explosion framkallas.

Dayton [dejt’n]. -— 1. Stad i Ohio, IJ. S. A. 175,000 inv. Järn- och tob.aks-industri. — 2. Liten stad i Tenessee, U. S. A., ryktbar genom den 1925 där förda ap-processen. Jfr Bryan.

D. C., officiell förkortning för för-bundsstaten District of Columbia, U. S. A.

D dur, mus., tonart med grundtonen d och två a (för f och c) ; parallelltonart h moll.

De’ak, F., 1803—76, ungersk statsman, kämpade för återupprättandet av Ungerns författning, var jämte Andråssy ledare för det s. k. adresspartiet och bidrog till försoningen med Österrike 1867.

De Amicis [ami’tjis], E., 1846—1908, italiensk författare, berömd för sina träffande och pikanta reseskildringar.

Dcbarkera, landstiga, landsätta t. ex. trupper, urlasta.

Debatt, meningsutbyte, överläggning.

Debauelie [debå’s/], utsvävning.

Debet, skuld, skuldräkning. Se Bokföring.

Debora, israelitisk profetissa, som lyckades förena Israels stammar till kamp mot kananeerna omkring 1150 f. Kr. Den avgörande segern skildras bland annat i Domarboken 5.

Debreczen [de’bretsen], stad i ö. Ungern, 103,000 inv., av vilka mer än hälften äro reformerta. Därav stadens namn ”kalvinistiska Rom”. Viktig järnvägsknut. Årligen stora bo-skapsmarknader. Handel med lantbruksprodukter. Universitet.

Debussy [döbyssi’], C. A., fransk kompositör, tillhörande modernisterna, bekant för sina körverk, sånger, pianostycken samt orkesterfantasier till modern fransk lyrik.

Debut, fr., el. deby’, första början av något, ett företag el. dyl., första uppträdande (på scenen, i en roll o. dyl.).

Deca’meron, se Boccaccio.

De Camps [dökang’], L. M., 1767— 1844, fransk general i marskalk Bernadottes stab, senare Karl XIV Johans adjutant och förtroendeman.

Decan’dria, tionde klassen av Linnés sexualsystem. D. omfattar växter med tvåkönade blommor, som ha tio ståndare.

Décauville [dekåvill’], P., f. 1846, fransk tekniker. Se Décauvillebana.

Décauvillebana, transportabel järnbana enligt ett av fransmannen V. Decauville konstruerat system. D. består av isärtagbara delar av olika längd. Varje del bestar av två skenor, sammanfogade genom järnsyllar, som fastnitats under skenorna, så att spårvidden blir 40 å 60 cm. Till D. användas särskilt konstruerade vagnar.

De’ccan el. Dekan, se Främre Indien.

DecemvPrer, medlemmar av ett tio-mannaråd, tillsatt 451 f. Kr. i Rom med uppgift att uppteckna då gällande lagar (de tolv tavlornas lagar).

DeceiPnium, lat., en tidrymd av tio år.

Dccentralisation. Decentraliserad sä-ges en verksamhet vara, om den i stället för att koncentreras hos en person eller institution eller förläggas å en ort uppdelas å olika personer eller institutioner eller förlägges å flera orter. Se vidare Förvaltning.

Decharge [des ja’ ™/], ansvarsfrihet. D. kan antingen uttryckligen beviljas i viss fastställd ordning — bolagsstämma beslutar t. ex. om D. åt ett bolags styrelse — eller ock automatiskt inträda, om ej på fastställt sätt inom viss given tid anmärkningar mot förvaltningen framställts. Konstitutionsutskottet granskar årligen statsrådsprotokollen och framlägger resultatet av denna granskning för riksdagen. Framställer

konstitutionsutskottet därvid ingen anmärkning eller föranleder framställd anmärkning intet beslut från riksdagens sida, skall enligt regeringsformen § 107 D. anses hava vunnits.

Dechiffre’ra, uttyda, tolka en skiffer.

Decidera, avgöra, besluta.

Decigram, ett tiondels gram.

Deciliter, en tiondels liter.

Decimalbråk, bråk, där nämnaren är 10, 100, 1000 o. s. v. D. skrivas med tillhjälp av decimalkomma. Siffrorna till vänster om kommat ange antalet hela, första siffran till höger antalet tiondelar, den därpå följande siffran antalet hundradelar o. s. v.

Decimalvåg, se Våg.

Decime’ra betyder egentligen förminska med en tiondel men användes i dagligt tal ofta som liktydigt med förminska i allmänhet.

Decimeter, en tiondels meter.

Decision, besked, avgörande. — Deciderad, bestämd.

Deciton, ett tiondels ton eller 100 kg.

De’cius, Cajus M. Q. T., d. 251, romersk kejsare 249—51. D:s regering är bekant för häftiga förföljelser mot de kristna.

Declarations of independence [de-klferej’sjen åv indipen’dens], Nordamerikas Förenta Staters oavliängig-hetsförklaring den 4 juli 1776.

Deco’ri!m el. dekorum, det passande, särskilt om en högtidlighet.

Decre’pitus, utlevad, på gravens brädd.

Decrescendo [dekresjän’då], it., mus., minskande i styrka, förkortas decresC.

Dedeaga’tj, stad i Tracien vid Egeiska havet, lydde före 1912 under Turkiet, sedan under Bulgarien och tillerkändes 1923 Grekland.

Dedikation, tillägnan. — Dedice-r a, tillägna.

Deduktion, bevisföring. — Deducera, bärleda, bevisa.

Do fac’to, i själva verket, faktiskt.

Defaitism [defätis’m], av fr. defaite, nederlag, hånfull benämning på en rörelse under världskriget i Frankrike, vilken sökte verka för fred.

Defek’t, bristfällighet, felaktighet.

De femhundrades råd, den ena av representationens kammare under di-rektorialförfattningen i Frankrike (1795—99). Av denna kammare valdes de gamles råd, som utgjorde den andra kammaren och hade 250 medlemmar.

Defensi’v, försvar. Jfr Offensiv.

Defen’sor, lat., försvarare.

DeficFt, lat., brist, vad som fattas i inkomsterna för att täcka utgifterna.

Defile’ra, marschera förbi.

Dcfini’t, bestämd.

Definition, begreppsbestämning, en sats, som avgränsar och bestämmer ett begrepp.

Definiti’v, bestämd, avgörande. Motsats: provisorisk.

Deflation. — 1. Geol., egentligen bort-blåsning, beteckning för den denude-rande inverkan, som vinden utövar. — 2. Som nationalekonomisk term beteckning för penningvärdets höjning. Jfr Inflation.

Defoe [difou’], D., 1661—1731, engelsk författare och journalist, verksam som satirisk pamflettskrivare och politisk agitator. Världsrykte har D. vunnit genom prosaskildringen II o-binson Kruses äventyr, vilken hade en avgörande betydelse för utvecklingen av den realistiska romanen.

Deformation, formändring, vanställande.

Defosforisering, fosfors avlägsnande ur järn. Utan färskning av tackjärnet kan detta ske därigenom, att det smälta tackjärnet blandas med basisk järnoxidrik slagg i basiskt infordrade ugnar. Om temperaturen hålles tämligen låg, oxideras största delen av fosforn, innan kolet angripes. Även vid basisk bessemer- och martinfärskning bindes fosforn till fosfat. Temperaturen är dock i dessa fall så hög, att fosforn oxideras först, sedan t. ex. kolet syrsatts.

De gamles råd, se De femhundrades råd.

Degas [döga’1, E., 1834—1917, fransk målare, främst bekant för sina framställningar av dansöser och kapplöpningar. D. var en skarp iakttagare och utomordentligt skicklig tecknare.

De Geer. — 1. Louis D., 1587—1652, till Sverige år 1627 inflyttad holländsk affärsman och industriidkare. D., som omedelbart efter flyttningen till Sverige blev svensk medborgare, användes av den svenska regeringen i många allmänna uppdrag. På industriens område gjorde han betydande insatser. Hans namn är i detta avseende främst knutet till Finspong i Östergötland, som han genom anläggningar av masugnar, stångjärns-smedjor m. m. gjorde till ett centrumför svensk industri, samt till Danne-moraverken i Uppland! — 2. Louis Gerhard D., 1818—96, friherre, statsman, skapare av vår nuvarande tvåkammarriksdag. Efter studier i Uppsala och tjänstgöring i liovriitt och ämbetsverk blev D. 1858 justitiestats-minister. 1865—66 lagfästes det nuvarande tvåkammarsystemet. 1870 lämnade D. sin ministerpost men blev ånyo regeringens ledare år 1875 och kvarstod såsom sådan till 1880. Förutom åt frågan om representationssättet ägnade D. ett livligt intresse åt genomförandet av en ny härordning. På denna punkt lyckades han dock aldrig vinna riksdagens bifall för sina förslag. Från D :s statsrådstid härstamma ett flertal lagar i modern frisinnad anda. D., som var medlem av Svenska akademien, var även verksam som författare. Bland hans arbeten torde främst böra nämnas hans Minnen. — 3. Gerald J. D., f. 1858, den förres son, f. d. professor i geologi vid Stockholms Högskola. D. har utfört banbrytande undersökningar i synnerhet rörande Skandinaviens nivåförändringar och den geologiska tidräkningen.

Degel, en skål el. ett koniskt el. cylindriskt kärl av eldfast material: platina, porslin, eldfast lera, grafit etc., som användes i kemiska laboratorier el. i metallurgiska anläggningar vid upphettning av ämnen till höga temperaturer.

Degelstål kallas stål, som framställes genom smältning i degel. D.-till-verkning, som länge bedrivits i Indien, började på 1740-talet praktiseras i England enligt en av B. Iiunts-man uppfunnen metod. Numera bedrives D.-tillverkning även på några ställen i Sverige. Då utgångsmaterialet i regel är antingen brännstål eller tackjärn blandat med skrot av mjukt smidesjärn, är tillverkningen av D. ingen färskningsprocess utan endast en omsmältnings- eller sam-mansmältningsprocedur. Vid Wik-manshyttan i Sverige bedrives dock enligt en av österrikaren F. von Ucha-tius uppfunnen metod tillverkning av D., som innebär en verklig färskningsprocess. Utgångsmaterialet är i detta fall granulerat tackjärn och malm.

Degeneration, urartning, användes ofta i ganska svävande betydelse betecknande en försämring i ett eller annat avseende. D. av ett folk kan avse en ökad utbredning av ärftliga sjukdomar el. ett sjunkande av den intellektuella nivån i den mån denna är ärftlig betingad.

Degerfors. — 1. Samhälle vid Let-älven på gränsen mellan Närke och Värmland. 1,850 inv. Järnverk. — 2.

Socken i s. Västerbotten, 2,940 kvkm.,

10,000 inv.

Degoutte [dögott’], J. M. J., f. 1866, fransk general, under världskriget stabschef hos konung Albert av Belgien. D. blev 1919 chef för de franska trupperna vid Rhen och ledde 1923 besättandet av Ruhrområdet.

Degradation. — 1. Geol., sammanfattande beteckning för de geologiska processer, genom vilka bergskedjor och landområden överhuvud nedbrytas och utjämnas. — 2. Förödmjukande ned-flyttning till lägre tjänstegrad.

Degression, nedgående; minskning.

Dehlgren, Sten F., f. 1881, kapten, sedan 1922 huvudredaktör i Dagens Nyheter och ordförande i Frisinnade klubben 1917—20.

Dehli, se Delhi.

De'hmel, R., 1863—1920, tysk skald, tillhörande en naturalistiskt revolutionär riktning, bekant för sina diktsamlingar Weib u n d Welt m. fl.

De hundra dagarna, namn på tiden 20 mars—22 juni 1815, då Napoleon I var kejsare av Frankrike för andra gången.

De’i gra’tia, lat., ”med Guds nåde”, lades på 400-talet till förnämligare kyrkliga ämbetstitlar, senare även till den världsliga furstetiteln.

De’imos, namn på en av Mars’ månar. Se Mars.

Deism kallas den åsiktsriktning, som anser, att en Gud finnes men förnekar, att han ingriper i världsförloppet.

Déjeuner [des;one’], fr., el. dejeuné, frukost, lunch; le petit D., första frukosten (kaffe, te el. choklad).

Deka’d, tiotal (om år, dagar, böcker). I den franska revolutionens kalender delades varje månad i tre dekader.

Dekadan’s, förfall, sedefördärv.

Dekaden’ter, en litterär riktning, som utgående från Baudelaire särskilt behandlar egendomliga, nästan' sjukligt abnorma motiv.

Dekalo’gen, lat., ”de tio orden”, tio Guds bud.

Dekan, se Främre Indien.

Dekante’ra, hälla av, avlägsna en vätska från bottensats el. fällning.

Deka’mis, deka’n, under antiken en romersk uppsyningsnian; numera vid universiteten den professor, som är ordförande inom en fakultet.

Dekapitation, halshuggning; vid förlossning avskiljande av fostrets huvud från kroppen.

Deklamato’risk, högtravande.

Deklaration, förklaring. Uppgift för beskattning, se Självdeklaration.

Deklination. — 1. Språkv. Substantivs el. adjektivs böjning. — 2. Astr. En stjärnas D. är dess skenbara vinkelavstånd från himmelsekvatorn. — 3. Fys. Se Missvisning. Deklinationscirklar kallas cirklar, vilka tänkas dragna på himmelssfä-ren från den ena himmelspolen till den andra, motsvarande meridianerna på jordgloben. Den D., som går genom vårdagjämningspunkten, spelar samma roll på himmelssfären som normalmeridianen genom Greenwich på jordgloben.

Dekollete’rad, barhalsad, urringad.

Dekonfity’r, motgång, förödmjukelse.

Dekrepite’ra, springa sönder med ett knastrande ljud. Termen användes särskilt i fråga om vissa kristaller, vilka dekrepitera vid upphettning på grund av att inneslutet vätten övergår i ånga.

Dekre't, förordning, beslut. — Dekret e'r a, bestämma, avgöra.

Del., officiell förkortning för staten Delaware, U. S. A.

De la Brache [dölabrasj'], Helga,

1817—85, en bedragerska, vars verkliga namn var Aurora F. Magnusson och som utgav sig vara dotter till Gustav IV Adolf; Hon lyckades få understöd av både staten och enskilda men avslöjades slutligen 1870. Även senare har man sökt göra rättmätigheten av hennes anspråk gällande.

Delacroix [dölakroa'], E., 1798—1863, fransk målare, en av den nyromantiska skolans främste representanter. D. kännetecknas av en starkt personlig stil med skarpa färgeffekter (Dante och Vergilius i underjorden).

De la Gardie [dölagar'di], svensk adlig ätt av franskt ursprung. — 1. J. P:son D., 1583—1652, greve, fältherre, ledare för de svenska trupper, som 1609 sändes att hjälpa ryske tsaren Vasilij Sjujskij mot "de falska Di-mitrijernas" uppror, som underblåstes av Polen. D. blev emellertid övergiven av sina legotrupper och bundsförvanter och återtågade, därvid intagande Keksholm och Novgorod 1611. D. arbetade på svenske prinsen Karl Filips val till rysk tronföljare, men planen misslyckades och kriget fortsattes. Under detta gjorde Gustav Adolf sina första krigiska lärospån under D :s överinseende. Vid freden i Stolbova 1617 var D. underhandlare, blev riksmarsk 1620, generalguvernör i Livland 1622, chef för krigskollegiet 1630 och 1632 medlem av förmyndarstyrelsen. D. var gift med Ebba Brahe. — 2. M. G. D., 1622—86, den förres son, greve, mecenat, av drottning Kristina utnämnd till riksråd, general, riksmarskalk och riksskattmästare, under Karl X Gustav generalguvernör i Livland 1655. Vid konungens död blev D. rikskansler och medlem av förmyndarstyrelsen, i vil-

ken han hade ett olyckligt inflytande genom sin fransk- och krigsvänliga politik samt sitt oerhörda slöseri. Vid Karl XI :s förmyndarräfst och reduktion förlorade D. sina ämbeten och sin förmögenhet. D. var en stor främjare av konst och vetenskap och genomdrev bl. a. upprättandet av universitetet i Lund 1668.

Delane [delej'n], J. F., 1817—79, engelsk pressman, sedan 1841 huvudredaktör för Times, vilken tidning under hans ledning erhöll ett tämligen enastående politiskt inflytande.

Delaroche [dölaråsj'], P., 1797—1856, fransk målare, bekant för historiska målningar, oftast med sensationella motiv (Edward IV :s söner i T o w e r).

De iLaval, C. G. P., 1845—1913, svensk industriidkare och uppfinnare. D. har bland annat uppfunnit en mjölkseparator och en ångturbin.

De la Vallée [döllavalle'], Simon, d. 1642, och hans son Jean, 1620—96, franska arkitekter, vilka bl. a. byggde Riddarhuset i Stockholm.

Delaware [de'llaoär], förkortning Del. — 1. Stat i ö. Förenta Staterna vid en vik med samma namn av Atlanten ; ytvidd 6,000 kvkm., 223,000 inv. Huvudstad Dover, 4,000 inv. Största stad Wilmington, 110,000 inv. D. är såväl beträffande ytvidd som folkmängd en bland Förenta Staternas minsta stater och är till övervägande del ett slättland med bördig jord, huvudsakligen odlad med vete och majs. Vid kusten bedrives fiske, särskilt ostronfiske. Industrin är föga utvecklad och grundar sig förnämligast på fabriker för konservering av frukt, grönsaker och fisk. D. koloniserades av svenskar på 1630-talet, kom emellertid snart under holländskt, därefter (1664) under engelskt välde; blev självständigt 1776. — 2. Universitetsstad i Ohio, U. S. A., 10,000 inv. — 3. Omkring 500 km. lång flod, som utfaller i Delawareviken (se ovan).

Delawares [dellaoä'rs], indianstammar i v. Förenta Staterna, ursprungligen boende kring floden av samma namn, nu i reservationer i Oklahoma.

Delcassé [dälkase'], 1\, 1852—1923, fransk politiker, deputerad 1889—1919, medlem av 13 ministärer, bl. a. som utrikesminister 1898—1905 och 1914—15, genomförde den fransk-brittiska en-tenten 1904. D. var marinminister 1911—13 och arbetade då på förstärkning av den franska flottan. Som sändebud i Leningrad 1913

—14 verkade han för stärkande av de franskryska förbindelserna.

Delcre’dere, ikläda sig borgen för att annan person fullgör vissa skyldigheter. En kommissionär ikläder sig ofta D.-förbindelse, d. v. s. ga-ranterar, att en leverans el. annat åtagande blir utfört av tredje man.

Delea’tur, lat., ”bör utplånas”; skall strykas (i korrektur). Skrives:

Delegation, fullmäktige, som ha uppdrag att handla å någons vägnar. — D e 1 e g a’t, fullmäktig, ombud. Deletä’r, skadlig, giftig.

DePfi, forntida stad i det grekiska landskapet Fokis, där ett berömt Apollontempel och orakel fanns samt där även de pytiska spelen höllos. Apollontemplet brann ned 548 f. Kr. men återuppfördes ännu praktfullare och ombyggdes efter en jordbävning 373 f. Kr. Oraklet i D. var ryktbart i både Grekland och andra länder och anlitades i betydelsefulla både offentliga och enskilda frågor. Under 1800-talet igångsattes här flera grävningar, som varit ytterst givande.

Tumlare.

Dclfi’n (Delphinidse), en familj tandvalar, vilka ha utdragen nos. De äro livliga, rovlystna djur, vilka ibland kasta sig med kroppen upp ur vattnet. Den vanliga delfinen el. Springa re n (Delphinus delphis) har spetsig ”näbb” och är ovan svart, under vit. Den lever av fisk och finnes i norra halvklotets hav. T u m-1 a r e n (Pliocsena phocsena) liar kort nos och har sitt namn av att den skymtar med ryggfenan i vattnet, när den simmar, så att den ser ut att slå volt. Den lever av fisk och vandrar under sommaren in i östersjön från Atlanten. Till D. höra vidare Späck-huggaren, Vitsidingen, öresvinet m. fl.

Delft, stad i provinsen Syd-Holland, Nederländerna, belägen sö. om Haag,

40,000 inv. Under 1800-talet var D. känt för en högt utvecklad fajanstillverkning. Teknisk högskola.

De’lhi, i ö. Bengalen, sedan 1012 det indiska kejsarrikets huvudstad, 230,000 inv., varav 55 % hinduer, 40 % muhammedaner. Kvarn-, socker- och bomullsindustri. Staden fanns under namn Indraprastha och Indabara redan i 2 :a årtusendet före vår tidräknings början.

Delibes [dölib’], C. P. L., 1830—91, fransk kompositör, huvudsakligen av operetter, men även av flera operor (L a k m é), baletter m. m.

Deliciö’s, förtjusande, utsökt, fin.

Delic’tum, förbrytelse.

Delika’t, utsökt, fin, ömtålig, finkänslig, läcker. — Delikatess, läckerhet.

Delikveseera [-sje’-], flyta sönder genom benägenhet att ur luften upptaga fuktighet. Pottaska är ett exempel pä ett delikvescent ämne.

Deli’la, ”den smäktande”, en filisteisk kvinna, som förrådde Simson.

Delinkven’t, brottsling (i begrepp att straffas).

Deli’rium, en själssjukdom med minnesförlust, omtöckning och bristande sammanhang i tankeverksamheten. D. uppträder efter vissa infektionssjukdomar el. efter en del förgiftningar. D. t r e’m ens kallas den form av D., som orsakas av alkoholmissbruk. Hallucinationer äro vanliga vid denna form; den sjuke ser ormar, råt. tor el. dyl. Den sjuke måste noggrant övervakas. Sömnlösheten motverkas med narkotiska medel. — D e-1 i r a n t, en person, som lider av D.

Dellen, Norra D. och Södra D., sjöar i n. Hälsingland, tillsammans kallade Dellarna; 80 kvkm. resp. 50 kvkm. Vid D :s stränder träffas unga vulkaniska bergarter (andesit, dellenit), som äro rester efter en troligen under tertiärtiden verksam vulkan.

De’los, ö, tillhörande ögruppen Cy-kladerna, ö. om Aten. Enligt sägnen föddes här Apollon. D. var medelpunkten

i det första attiska sjöförbundet, 478 f. Kr., erövrades av Ptole-maios 315 och överlämnades av Rom till Aten 166, varefter den deliska befolkningen jagades bort och D. koloniserades av atenarna. Under de mi-tridatiska krigen plundrades ön år 69 f. Kr. Man har i modern tid företagit givande utgrävningar på D.

Deisbo, samhälle vid Södra Dellen i Delsbo socken, mellersta Hälsingland. Sveriges största fiskredskapsfabrik.

Delsbostintan. Ida Gawell-Blumen-thal, f. 1869, har under namnet D. skaffat sig vidsträckt popularitet genom att på talrika turnéer föredraga visor och berättelser från Hälsingland.

Delta. — 1. Fjärde bokstaven i grekernas alfabet (A, 6). — 2. Det landområde, som genom flodslammets avlagring bildas utanför vissa floders mynning. Namnet har uppstått genom den likhet Nilens mynningsområde företer med den grekiska bokstaven delta (A). Bland floder med stort delta märkas utom Nilen Rhen, Po, Donau, Mississippi och de stora asiatiska floderna. Deltametall, en metallegering, vars huvudbeståndsdelar äro koppar och zink, och i vilken därjämte ingå små mängder mangan, järn och bly. D. har särskilt i England stor användning bland annat inom maskintekniken.

Déluge [dely'&7'L fr., syndaflod, översvämniilg. — Aprés nous le D. [aprä no lö-], ”efter oss syndafloden”, yttrande, tillskrivet Ludvig XV, som därmed ville säga, att han var likgiltig för en eventuell katastrof efter hans död.

Demagog [-gåg], ursprungligen folkledare, under den grekiska och romerska antiken namn på dem, som ledde folket i deras strid mot aristokratin. Numer användes ordet i föraktlig mening som beteckning för en folkledare, som ockrar på folkets sämre sidor.

Demar'seh, tillvägagångssätt, åtgärd.

Demaske'ra, borttaga masken från; avslöja.

Demente'ra, bestrida, vederlägga, offentligt förneka sanningen av.

Deme'ter, enligt den grekiska gudaläran fruktbarhetens och årsväxtens gudinna. D :s attribut voro fackla och sädesax.

Deme'trios, två macedoniska konungar. D. Poliorke'tes (stadserövra-ren), omkring 336—283 f. Kr., intog år 307 Aten under de strider, som fördes av hans fader Antigonos, en av Alexander den stores fältherrar. D. var konung i Macedonien 294—288.

Demimonde, fr., el. demimond. Ilalv-värld, en från Dumas d. y :s skådespel Le demi m onde stammande benämning på tvivelaktiga ocli äventyrliga storstad skretsar med över-klassigt levnadssätt. Numera avser D. kvinnor tillhörande dessa kretsar.

Demission, nedläggande av ett ämbete, avskedsansökan. — Demissio-n e'r a, insända avskedsansökan, avgå.

Demiur'g, hos grekerna beteckning för en som idkar offentlig verksamhet. Av Platon och gnostikerna använd beteckning på världens skapare.

DemobiIise'ra, avrusta, försätta en armé på fredsfot.

Demografi', (oftast) befolkningssta-tistik.

Demokrater, politiskt parti i U.S.A., krävde ursprungligen större självständighet för staterna i förhållande till unionen; detta i motsats mot republikanerna, som önskade en stark för-bundsmakt. Före inbördeskriget voro D., som ständigt haft sina flesta anhängare i .sydstaterna, motståndare till slaveriets upphävande; genom nordstaternas seger i kriget blev därför I) :s ställning till en tid starkt försvagad. Under senare tid liar D. framför allt ivrat för frihandel och i vissa fall uppträtt som motståndare mot republikanernas utrikespolitik;

någon klar saklig gräns mellan de båda partierna kan ' man emellertid knappast säga existera. Presidenterna Clevelaiul (1885—80 och 1893—97) samt Wilson (1912—20) ha varit demokrater. Vid de senaste valen, särskilt år 1920, ha D. lidit svåra nederlag.

Demokrati’, folkstyrelse, d. v. s. ett statsskick, där folkviljan anses böra utgöra den högsta normen för statens handlande och man på olika sätt söker säkerställa, att så blir förhållandet. D. är i nutiden i regel medelbar eller indirekt, i det att beslutanderätten i huvudsak utövas av folkets med allmän rösträtt valda representanter (representativ demokrati), varjämte ofta regeringen väljes av el. i varje fall utgår ur representationen (parlamentarisk demokrati). I vissa stater utövar emellertid folket självt beslutanderätten i vissa frågor (omedelbar demokrati, se Allmän folkomröstning). — Jfr även Industriell demokrati.

Demo’kritos, omkring 460—360 f. Kr., grekisk filosof, författare av ett stort antal skrifter över skilda ämnen (matematik, fysik, språkvetenskap, musik m. fl.), av vilka dock endast en del fragment finnas kvar. D. var grundaren av den filosofiska riktning, som benämnes atomistiken, och som antog materien bestå av oändligt små delar, som befunno sig i rörelse. I vissa avseenden påminna D :s läror om den nutida atomteorin.

Demolc’ra, rasera, slopa, förstöra.

Demon [-må’n], djävul, ond ande.

Demonstration, bevisföring, förtydligande förevisning; uppseendeväckande handling, avsedd att understryka en åsikt el. vilja.

Demonstre’ra, bevisa, klargöra, förtydliga; företaga en demonstration*.

Demoralisera, sedligt förstöra el. försvaga. — Demoralisation, sedefördärv.

De’mos, grek., folk.

Demos’tenes, 383—322 f. Kr., grekisk statsman - och talare, var en ivrig förkämpe för Atens oberoende av det alltmer tilltagande macedoniska inflytandet, vars förespråkare, särskilt Aiskines, han angrep i de s. k. filippiska talen. D. räknas som en av Greklands främsta vältalare. Efter det grekiska nederlaget vid Ke-ronea 388, höll D. liktalet över de fallna grekerna. D. blev senare nödgad att fly och tog in gift, när han märkte, att han ej kunde undkomma.

Dena’r. — 1. Romerskt silvermynt, ursprungligen värt omkring 80 öre, vilket värde under kejsartiden mycket förminskades. — 2. Romerskt guldmynt, vars värde ungefär motsvarade 25 silverdenarer och som senare kal-lades solidus. — Namnet D. har senare använts som benämning pä andra folks mynt och finnes kvar i engelska. förkortningen för penny = d.

Denaturera, göra sprit odrickbar genom tillsats av illasmakande ämnen t. ex. pyridinbaser.

De’neb, en fixstjärna, tillhörande stjärnbilden Svanen inom Vintergatan. Jfr Stjärnhimmeln.

Deni’kin, A. S., f. 1872, rysk general. D. var befälhavare över de vita arméerna i s. och ö. Ryssland, med vilka han 1919 gick till anfall mot bol-sjevikerna. Till en början hade D. en del framgångar men tvangs snart till återtåg och måste fly in på turkiskt område 1920.

Dentition, se Tänder.

Den’ver, huvudstad i Colorado, U.S.A., 256,000 inv. På grund av sitt läge i Colorados mineralrikaste tr^ikt har D. omfattande bergindustri samt dessutom kvarnindustri. Universitet.

Departement. Genom 1840 års de-partementalreform avskaffades de gamla kansliexpeditionerna och ersattes med statsdepartement, sju till antalet, vars chefer skulle vara ledamöter av statsrådet. Numera finnas nio departement: justitie-, utrikes-, försvars-, social-, kommunikations-, finans-, ecklesiastik-, jordbruks- och handelsdepartementet. Vid 1926 års riksdag föreligger förslag om ecklesiastikdepartementets ombildning till ett rent undervisningsdepartement och kyrkoärendenas överflyttning till justitiedepartementet. Departementschefens närmaste män inom de olika departementen äro statssekreteraren, som handhar de speciellt politiska ärendenas beredning, och expeditionschefen för de löpande göromålen. Inom vissa departement fungerar statssekreteraren jämväl som expeditionschef. Under beteckningen Kungl. Maj :ts kansli sammanfattas departementen, justitiekanslersämbetet och nedre ju-stitierevisionen.

Depen’s, utgift, kostnad.

Depe’sch,. ilbrev, viktig (ämbets-) skrivelse.

Deplaeement’, egentligen bortträngning, den vätskemängd, som en flytande kropp undantränger, eller volymen av den del av en flytande kropp, som befinner sig under vätskeytan. Ett fartygs D. angives i ton, vanligen i engelska long tons om 1,016 kg.

Deplora’bel, beklaglig, ömklig.

Depo’nens, verb med passiv form men med aktiv betydelse, t. ex. Jag färdas.

Depone’ra, lämna i förvar, insätta.

Depopulation, avfolkning, folkminskning.

Deportation, förvisning (av brottsling till bestämd plats).

Deposition, överlämnande till förvaring, insättande av penningar o. dyl.

Depot el. depå’, upplag av varor, förvaring av värdeföremål. Jfr Deposition. Militärt avser D. ett upplag av krigsförnödenheter.

Depravation, sedefördärv. — Depravera, fördärva, skämma.

Depreciation, värdeminskning (av mynt).

Depression, nedtryckning, fördjupning ; nedslagenhet, modlöshet.

Deprime’ra, nedtrycka. — Deprimera d, nedstämd.

De profun’dis, lat., ”ut ur djupen”, inledning till Psaltarens 130 :e psalm.

Deputation, beskickning, ombud, utsedda av en korporation el. enskilda personer för fullgörandet av ett uppdrag, vanligen framförande av önskemål.

Depute’rad, ombud, fullmäktig; i vissa länder folkrepresentant (motsvarande riksdagsman i Sverige).

De Quincey [dikoin’si], T., 1785— 1859, engelsk författare, främst verksam som essayist och medarbetare i tidningar och tidskrifter, bekant för en utomordentligt skriven självbiografi, En opiiätares bekännelser.

Derangera [-rangs je’-], försätta i oordning; störa, vara olägligt. — D e-rangeman g, oordning, förvirring.

Der’bent, urgammal stad på kaspiska kustslätten i Dagliostan. 15,000 inv.

Derby [da’bi], stad i mellersta England, 130,000 inv. Industristad. Stora sidenväverier och maskinverkstäder.

Derby dagen, dagen för de största hästkapplöpningarna i England, som hållas strax före pingst vid Epsoin.

Deriva’t, kemisk förening, framställd ur en annan genom införande av nya atomgrupper. D. användes huvudsakligen om på detta sätt framställda organiska ämnen.

Deriva’ta. Om i en matematisk ekvation två okända storheter x och y ingå, svarar mot varje värde, som in-sättes i stället för x, ett eller flera bestämda värden på y (jfr Analytisk geometri). Gives åt ett värde pä x ett oändligt litet tillskott, förändrar detta värdet på y. Förhållandet mellan förändringen i y till förändringen i x, när den senare är oändligt liten, kallas för derivatan av y med avseende på x och brukar betecknas y' dy

eller . Derivatbegreppet bildar ax

grundvalen för differentialkalkylen och därigenom för den högre matematikens viktigaste områden.

Derivation, härledning; avvikning, avdrift. Dermatologi’, läran om liuden och dess sjukdomar.

DervFsj, medlem av muhammedanska sekter, vilka genom dans, recitation och dylikt arbeta upp sig till religiös hänryckning. D. leva vanligen av tiggeri.

Desarme’ra, avväpna, göra försvarslös.

Desavue’ra, förneka, ej vidgå, ogilla, fördöma.

Descartes, se Cartesius.

Descendensteori [desjenden’s-], se Utvecklingslära.

Desehanel [des/anälF], 1856—1922, fransk politiker. D. var under världskriget deputeradekammarens president. Vid presidentvalet 1920 slog D. Clemenceau och valdes till Poincarés efterträdare. D. avgick samma år på grund av sjukdom.

Desdemo’na, se Otello.

Deserie’ra, rymma (från krigstjänst) ; övergiva, avfalla från.

Desertö’r, rymmare (ur krigstjänst), överlöpare, avfälling.

Déshabillé [desabije’], fr., morgondräkt.

Deside’ria (E. B. Désirée Clary), 1777—1860, drottning av Sverige-Nor-ge, Karl XIV Johans gemål.

Designe’ra, bestämma, på förhand utse.

Desillusion, sviken förhoppning, missräkning. — Desillusion e-r a d, besviken.

Desinfektionsugn.

Desinfektion, dödande av smittämnen, åstadkommes dels genom upphettning, dels genom användande av för bakterierna giftiga kemiska ämnen. D. är påbjuden i lag efter barnförlamning, difteri, fläcktyfus, smittsam hjärnfeber, kolera, lungsot, pest, rödsot, paratyfus, scharlakansfeber, smittkoppor, tyfoidfeber, återfallsfe-ber samt efter djursjukdomarna boskapspest, fårkoppor, elakartad lungsjuka hos nötkreatur, mjältbrand, mul- och klövsjuka, rots, rödsjuka,

svinpest m. fl. D. utföres av särskilt skolad personal, anställd av vederbörande hälsovårdsmyndighet.

Deskription, beskrivning, skildring.

— Deskripti’v, beskrivande.

Des’mannäbbmus, se Bisamnäbbmus.

Des Moines [dämoa’n], huvudstad i Iowa, U. S. A., 127,000 inv. Ilandels-och industristad med tllverkning av bland annat lantbruksmaskiner.

Desmoulins [dämoläng’], C., 1760— 94, fransk revolutionsman och journalist, blev 1792 medlem av national-konventet. D. deltog i störtandet av girondisterna men blev sedan samtidigt med Danton avrättad.

Desorganisation, oordning, upplösning, oreda, rubbning.

Despera’t, förtvivlad, oregerlig, hopplös. — Desperation, förtvivlan, ursinne.

Despot [-på’t], envåldsherre, förtryckare. — D e s p o’t i s k, egenmäktig och grym, tyrannisk.

Despotism [-påtis’m], envälde, förtryck, härsklystnad. — Den upplysta D. kallas det särskilda slag av envälde, som en del furstar pä 1700-t. (Fredrik den store m. fl.) utövade, i det de med bibehållandet av sin absoluta maktbefogenhet sökte främja sina undersåtars intressen (”allt för folket, intet genom folket”).

Dess, den med en halv ton sänkta tonen d; förväxlas enhannoniskt med ciss.

Dess’au, stad i staten Anhalt, Tyskland, vid Elbes biflod Mulde, 58,000 inv. Sockerraffinaderier, textilfabriker och mekaniska verkstäder.

Dess dur, tonart med dess till grundton och 5 b (h, c, a, d, g). Parallelltonart b moll.

Dessert [-ä'r], fr., el. dessär, efterrätt.

Dessäng', plan, avsikt, anvisning.

Destillation, en process, varigenom en vätska genom uppvärmning överföres i gasformigt tillstånd och sedermera genom avkylning återvinnes som vätska (destillat). D. användes för att skilja olika lättflyktiga ämnen från varandra eller från icke flyktiga ämnen. — Termen torrdestilla-t i o n avser däremot sönderdelning av organiska ämnen genom upphettning utan lufttillträde t. ex. framställning-av koks ur stenkol.

Destination, avsändande i riktning till viss ort.

Destroyer [deströ'je], se Jagare.

Destruktiv, förstörande, fördärvande.

Detaehemen't, en truppstyrka, som för särskilda uppgifter avskiljes från en större avdelning.

DetaPj, småsak, biomständighet, enskildhet. — D e t a 1 j e'r a, utförligt klarlägga.Detekti'v, civil polisman, uppspårare.

Detek'tor, se Telegrafi.

DeterminatPv, bestämmande. — De-terminativa pronomen, hän-syftande, utpekande pronomen.

Determinism, en åsikt, som anser, att allt skeende är orsaksbundet och från denna utgångspunkt förnekar viljans frihet.

Detesta'bel, avskyvärd, vämjelig, usel.

Detonation, explosion, förenad med en kraftig knall.

Detona'tor, den del av sprängladdningen i en brisansgranat, som genom sin explosion bringar sprängladdningen i övrigt att detonera och sålunda granaten att krevera.

Detroit [ditro'jt], stad vid Detroit-floden i staten Michigan, U. S. A., 1 milj. inv. Handels- och fabriksstad med huvudsakligen järn- och maskinindustri, särskilt automobilfabrika-tion. Spannmålshandel, livlig sjöfart på de stora sjöarna. Floden D. torde vara världens i avseende på fraktfart (inemot 100 milj. ton pr år) främsta trafikled.

Detronise'ra, avsätta (från tronen) ; bringa på fall. — Detronisation el. Detronise'ring, avsättning.

Dettifoss, vattenfall i n. Island, 107 m. högt, ett av de största i Europa, bildat av Jokulså, som utmynnar på Islands norra kust.

Dettweiler [detfvajler], P., 1837— 1904, tysk läkare. D. grundade det första folksanatoriet i Falkenstein i Taunus, 1892.

De'us ex ma'china, lat., ”en gud från maskinen”, en plötsligt och utan anledning framträdande person, som författare stundom taga sin tillflykt till för att reda upp en invecklad intrig.

Deutsches Reich [dåj'tsjes raisj], ty., Tyska riket.

Deutschland, Deutschland ii'ber al'-Jes [dåj'tsjlant---], ty., ”Tyskland över allt på jorden”, den tyska republikens nationalsång. D. är skriven av Hoffman v. Fallersleben till en melodi av Haydn och var före Och under världskriget framförallt de rojalistiskt imperialistiska partiernas sång.

Deux-battants [döbattang!], fr., se Döbattang.

De Wahl, Anders., f. 1869, svensk skådespelare, anställd vid Ranfts teatrar 1892—1907 och 1920—22 samt vid Dramatiska teatern 1907—19. D. anses vara en av den svenska teaterns mest framstående förmågor och har uppträtt i såväl lyriska som komiska roller.

De Vale'ra, E., f. 1882, irländsk frihetskämpe, deltog i påskupproret 1916, blev tillfångatagen och dömd till

döden men fick straffet nedsatt till livstids fängelse. D. frigavs följande år och invaldes i parlamentet. Han blev

senare den irländska frihetsrörelsens erkände ledare och organiserade den väpnade kampen mot England. 1921 arbetade han mot det för-fattningsförslag, som sedan antogs, och fortsatte sedermera att göra motstånd mot den då skapade Irländska fristatens styrelse. Han förlorade emellertid sedan snart sitt inflytande.

Devastation, ödeläggelse, förhärj-ning. ’

De Wet, C. R., 1854—1922, boerledare, som genom skicklighet och djärvhet tillfogade engelsmännen avsevärda förluster. D. underskrev freden 1902 men ledde vid världskrigets utbrott en resning mot engelsmännen, som nedslogs av Botha. D. tillfångatogs men erhöll vid världskrigets slut amnesti.

Deviation, avvikelse i fråga om riktning. Med kompassnålens deviation menas den avvikelse från den magnetiska meridianen, som järnföremål i närheten, exempelvis ombord pä ett fartyg, åstadkomma. Denna deviation söker man att minska eller upphäva genom särskilt anbragta magneter och stycken av mjukt järn. Med devia-tionstabell menas en tabell, som anger fartygets verkliga, magnetiska kurs efter avläsning på den med D. behäftade kompassen.

Devie’ra, avvika (från rätt väg el. ställning).

Devi’s, tänkespråk, sinnebild, valspråk.

Devo’nperioden faller mellan silur-och karbonperioderna (se Geologiska perioder). De mest anmärkningsvärda försteningarna i D :s avlagringar el. devonforma.tionen äro de första fiskarna med broskartade skelett. Högre ryggradsdjur saknas ännu under D. Under slutet av den kambrisk-siluriska perioden och början av 1). sammanveckades den skandinaviska bergskedjan. Avlagringar tillhörande D. finnas ej i Sverige.

Devot [-vå’t], from, överdrivet religiös, skenhelig, hängiven. — Devo-t i o n, fromhet, gudsnådlighet, hängivenhet. *

Dexip’pos, attisk hävdatecknare från 200-talet. D. är titeln på en känd dikt av Viktor Rydberg.

DextrPn, gummiliknande kolhydrat, som uppstå ur stärkelse vid upphettning (med eller utan syror) eller dä stärkelse påverkas av ett enzym (dia-stas). Den skorpa, som bildas å bröd vid dess gräddning, består till väsentlig del av dextrin. D. användes bland annat i stället för gummi.

Di, grek., förstavelse med betydelsen dubbel, två. Diaba’s, en vanligen finkornig, mörk eller svart bergart, huvudsakligen uppbyggd av kalk—natron—fältspat, augit och magnetit, vartill ibland kommer olivin (olivindiabas). En del av den i stenindustrin mycket använda s. k. svarta graniten utgöres av diabas. D. förekommer dels som gångar i andra bergarter och dels som täcken eller bäddar ovanpå eller emellan sedimentära bergarter t. ex. överst på Västgötabergen Kinnekulle, och Billingen, i Dalarnas och Ångermanlands sandstensområden. Diabas kallades, särskilt förr, ofta t r a p p, ett namn, som beror på dess förklyft-ning, varav uppkommer benägenhet att bilda trappstegsartade avsatser.

Diabe’tes, se Sockersjuka.

Diabolisk [-bå’lisk], djävulsk, satanisk.

Diade’m, ett pannsmycke, vilket användes redan i forntiden av konungar och andra högt uppsatta personer. I Grekland blev D. ett av förnäma kvinnor omtyckt smycke.

Diado’ker, de fältherrar, vilka efter Alexander den stores död delade hans rike mellan sig. Bland de riken, som så uppstodo, märkas Macedonien, ciet Seleukidiska riket och det av Ptole-méerna behärskade Egypten. Dessa sönderföllo ytterligare i smärre riken. Dessa riken ha kallats de hellenistiska, och ur kulturell synpunkt har man kallat denna tid hellenismens tidevarv.

Diafa’n, grek., genomskinlig. Den färg, som olika föremål visa i genomgående ljus, beror på vilka ljussorter, som av föremålen i fråga genomsläppas.

Diafrag’ma, se Mellangärde.

Diagno’s, bestämmande av en sjukdoms natur.

Diagona’l, en linje, som förenar två motstående hörn i en plan, rätlinig figur (t. ex. en rektangel) eller i en rymdfigur (t. ex. en parallellepiped).

Diagram’. — 1. Bot. En schematisk teckning av en växtdel (vanligen en blomma) i ett mot huvudaxeln vinkelrätt plan. — 2. MeJc. Arbetsdia-gram benämnas grafiska framställningar av t. ex. ångans tryck och volym vid olika tidsmoment i en ångmaskin, gasernas tryck och volym i en explosionsmotor. Genom arbetsdia-grammen möjliggöras noggranna bestämningar av det nyttiga arbetet, som gasen eller ångan utför. Registreringen av dylika tryckvolymdia-gram sker med tillhjälp av en indikator. Hastiglietsdiagrammen åskådliggöra växlingarna i en maskins hastighet. — 3. Mat. och stat. Se Grafisk framställning.

Diako’n var i den gammalkristna kyrkan medhjälpare till församlings-

f örestån daren och handhade mera prakriska angelägenheter särskilt kärleksverksamheten. Inom romerskt och grekiskt katolska kyrkan blevo D. medhjälpare i gudstjänsten och indelades i olika grader subdiakoner och arkidiakoner (jfr Ärkedjäkne). I den lutherska kyrkan ha D. samma ställning som i den gammalkristna kyrkan och betecknar personer, som ägna sig åt praktisk kärleksverksamhet. Svenska diakonsällskapet stiftades 1898. Utbildningstiden för D. är 3—4 år.

Diakoniss’a, kvinnlig motsvarighet till diakon*. I Sverige upprättades den första D.-anstalten 1851. Numera finnas c :a 500 D. i Sverige. Utbildningstiden är 4—5 år och försiggår å anstalter vid Ersta i Stockholm samt i Härnösand och Göteborg. Sa-mariterhemmet i Uppsala verkar i samma riktning som dessa anstalter.

Dialek’t, se Folkmål.

Dialekti’k, diskussionskonst. — Filosofiskt användes D. att beteckna ett på påståenden (tes) och motståenden (antites) byggd slutledning samt även om konsten att med logiska former förvilla motståndaren.

Dialog [-lå’g], samtal; litterärt alster i samtalsform.

Dialy’s, metod att skilja lösta ämnen från varandra. Därvid användas djur- el. växthinnor, som endast genomsläppa det ämne, vars molekyler äro minst.

Di’amagnetism’. I motsats till magnetiska ämnen såsom järn synas de diamagnetiska ämnena stötas bort från en magnetpol. En nål av ett dia-magnetiskt ämne, fritt upphängd mellan ett par kraftiga magnetpoler, inställer sig ej längsefter utan vinkelrätt mot förbindelselinjen mellan polerna. Starkast diamagnetiskt är vis-mut. Att ett ämne uppträder diamagnetiskt kan anses bero på att omgivande ämne (luften) påverkas starkare av magnetpolerna; egentligen äro alla ämnen ehuru i olika hög grad magnetiska.

Diaman’t, kol, som kristalliserat i kristallformer, tillhörande det reguljära systemet. D. äro i allmänhet färglösa eller svagt färgade; även gula, blå eller svarta diamanter finnas dock. D. är det hårdaste av alla i naturen förekommande ämnen, dess ljusbrytningsförmåga och färgspridningsförmåga är mycket stor. De numera mest betydande diamantgruvorna äro belägna i Syd-Afrika. I första rummet användas D. som ädelstenar till smycken. Efter slipnings-formen benämnes D. briljanter, ta-velstenar, rosenstenar m. m. De största diamantsliperierna äro belägna i London, Amsterdam och Antwerpen.En diamants vikt angives i karat (omkring 200 gr). Även för glasskärning och andra tekniska ändamål användas D. Till borrkronor vid bergborrning användes carbonado, korniga aggregat av svart D.

Diamantbröllop, två makars 60-åriga bröllopsdag.

Dia’meter (el. diame’ter), lialve-ringslinje, som delar alla med en viss riktning parallella kordor mitt itu. Cirkeln, ellipsen och hyperbeln ha oändligt många diametrar, vilka alla gå genom figurens medelpunkt.

Dia’na, fornitaliensk naturgudinna, som sedan av romarna sammanställdes med grekernas Artemis.

Dia’na av Poitiers [poatje’], 1499— 1566, Henrik II :s av Frankrike älskarinna, hade stort inflytande på regeringen och blev 1548 hertiginna av Valentinois.

Diapositiv kallas fotografiplåt med skuggor och dagrar anordnade som på en kopia, d. v. s. omkastat mot fotografiskt negativ. D. användes t. ex. till skioptikonbilder.

Diarbekr, stad i Kurdistan i vila-jetet Diarbekr vid övre Tigris, 40,000 inv. Knutpunkt för karavanvägar till Aleppo, Mosul, m. fl. I närheten stora fyndigheter av koppar och krommalmer.

Dia’rinm, register, i vilket i tidsföljd antecknas till ett ämbetsverk eller företag inkomna ärenden (ingående D.) eller därifrån expedierade ärenden (utgående D.).

Diarré’, lösare tarmuttömningar, oftast med kortare mellantid än normalt. D. kan ha många skilda orsaker och tyder i allmänhet på ett ret-ningstillstånd i tarmkanalen.

Diaspora’, benämning på religions-församlingar, kringspridda inom områden, där en främmande religion härskar.

Diaterma’n, förmåga att genomsläppa värme. Olika ämnen äro i olika hög grad diatermana. Vissa ämnen genomsläppa lätt ljusstrålar (ljust värme) t. ex. glas men endast i ringa grad värmestrålar (mörkt värme). När solljuset tränger in genom fönstren och träffar föremålen i ett rum, uppvärmas dessa och avgiva värmestrålar, vilka emellertid endast i ringa grad kunna tränga ut, eftersom glas är föga diatermant. På så sätt förklaras värmen t. ex. i drivbänkar och drivhus.

Diatermi’, medicinsk behandlingsmetod, vid vilken man med användande av högfrekventa växelströmmar höjer temperaturen i kroppens inre. D. användes för att förstöra svulster o. dyl.

Diatomace’jord, se Kiselgur.

Diato’nisk skala, en skala med omväxlande hela och halva tonsteg. Jfr Kromatisk skala.

Diatri’b, stridsskrift, kritisk granskning, smädeskrift.

Di’az, Bartholomeo, 1455—1501, portugisisk upptäcktsresande. D. kring-seglade Goda Hoppsudden 1488 och följde Cabral till Brasilien 1500.

Di’az [-ss], P., 1830—1915, mexikansk president 1877—S0 och 1884— 1911, regerade med nära nog diktatorisk myndighet och lyckades åstadkomma lugn och ordning. Han störtades genom en revolution.

Dia'zoförening:ar, en grupp kvävehaltiga organiska föreningar, av vilka en del lämna viktiga färgämnen.

Dickens [dikk’ins], Charles, 1812— 70, engelsk författare. D. var framför allt den borgerliga medelklassens och underklassens skildrare. Hans arbeten präglas av frodig fantasi, älskvärd humor och varm medkänsla, vilken senare egenskap gjorde honom till den sociala tendensromanens föregångare. Hans första arbete Pick-wic k klubbens efterlämnade papper gjorde honom i ett slag till Englands populäraste författare. Bland hans följande verk märkas Oliver Twist, Den gamla antik v itets handeln, David Copperfield, Två stä-d e r m. fl.

Dicotyledo’ne0e, tvåhjärtbladiga, den ena av angiospermernas underavdelningar. Den andra är monocotyledonese.

Dic’tum, plur. dicta, utsago, yttrande.

Didakti’k, läran om undervisning. — D i d a k’t i s k, undervisande, sedelärande.

Diderot [didrå’], D., 1713—84, fransk skriftställare och filosof, var frän början deist men övergick sedan till en panteistisk livsåskådning. Sina filosofiska idéer förfäktade D. i en stor encyklopedi, som han utgav tillsammans med d’Alembert m. fl. Som litteratur- och konstkritiker var D. påverkad från engelskt håll. Han skrev också ett par dramer, med vilka han avsåg att i fransk litteratur införa det engelska borgerliga skådespelet och samtidigt döda det urartade klassiska dramat. D. är en av de 1700-tals-författare, som haft det största inflytandet på den senare litteraturen.

Di’do (Elissa), syster till konung Pygmalion i Tyros och enligt sägnen Kartagos grundläggerska. Hon säges själv ha bestigit bålet för att undslippa den mauretanske konung Jarbas. Av Vergilius har D. knutits till sagan om

iEneas.

Didrikssagan, en saga om den tyska hjälten Didrik av Bern, vilkens historiska motsvarighet är östgoternas konung Teo dorik den store (d. 526

e. Kr.), som erövrade Italien och hade sitt hov i Verona, vilket förvrängts till Bern. D. var mycket känd i Norden.

Didringr, Ernst, f. 1868, författare, har skrivit dramer, Högt spel, E 1 n a H a 11 m. fl., vilka uppförts med framgång, samt berättelser och romaner, bland vilka märkas M a 1 m, som skildrar övre Norrlands bebyggelse. D. var ordförande i Sveriges författarförening 1915—20 och seda» åter 1923.

Die hards [daj hads], eng., ”svår-dödad”, på senare tid använd benämning på de mest konservativa elementen i England.

Dielektriska ämnen. Inskjutes mellan en elektriskt laddad kropp och ett elektroskop en skiva av glas eller annat isolerande ämne, ändrar detta föga elektroskopets utslag. Sådana ämnen, vilka genomsläppa elektriska kraftlinjer (men ej leda den elektriska strömmen), kallas dielektriska. Dielektriska ämnen är i själva verket blott en annan benämning på oledare. Jfr Elektricitet.

Dieppe [djäpp], stad i n. Frankrike vid Engelska kanalen, 25,000 inv. Fiskhandel, skeppsbyggeri, överfartsort till England (Newliaven).

Di’es, lat., dag.

Dieselmotor, en av den tyske ingenjören Diesel uppfunnen förbränningsmotor. Till bränsle användas flytande ämnen såsom råpetroleum, solarolja etc. Vid fyrtaktsmotorer insuges under det första enkla kolvslaget luft, som under andra takten (andra enkla kolvslaget) komprimeras till 30 å 35 atmosfärers tryck, varvid dess temperatur stiger till 500 å 600°. Denna temperatur är mer än väl tillräcklig för att antända oljan, som inkommer vid tredje kolvslagets början i finfördelat tillstånd. D :s verkningsgrad är ungefär dubbelt så stor som ångmaskinens. Vid en ångmaskin till-godogöres nämligen ej fullt 15 % av bränslets värmevärde som nyttigt arbete, medan motsvarande procenttal vid D. är omkring 30. D. har under senare tid bland annat vunnit stor användning för drivande av fartyg. I Sverige äger en betydande tillverkning av D. rum.

Di’es i’rje, lat., ”vredens dag”, en gripande latinsk hymn över yttersta domen, skriven av franciskanmunken Tomas av Celano.

Diet, särskild till mängd och beskaffenhet reglerad föda. D. fordras vid en hel del sjukdomar såsom magsjukdomar, njursjukdomar, sockersjuka, gikt m. fl.

Differen’s [uttal även -angs], olikhet, skillnad.

Differentialekvation, en ekvation, i vilken derivator ingå.

Differentialkalkyl kallas den viktiga del av matematiken, som omfattar räkning med derivator. Differentialkalkylen bildar grundvalen för den högre matematiska analysen. Den har, särskilt genom sin mångsidiga geometriska tillämpning, spelat en oerhört stor roll för den moderna fysiken och astronomin liksom för övriga vetenskapsgrenar, vilka kräva ingående matematisk behandling. New-ton och Leibnitz räknas som D :s grundläggare.

Differentia’lmanometer, ett instrument för uppmätning av höga tryck, bestående av en serie med varandra förbundna kvicksilvermanometrar. Jfr Manometer.

Differentialtariff, järnvägstariff, där taxan för en given mängd av ett visst varuslag, som transporteras en bestämd väglängd, ej alltid är densamma. Den vanligaste formen av D. är zontariffen, där fraktkostnaden eller avgiften vid personbefordran ej växer proportionellt mot utan långsammare än transportvägen. Även en mångfald andra former av D. finnas. Ur konkurrenssynpunkt hava sålunda D. kommit till användning för att gynna ett företag å annat företags bekostnad. Ett dylikt tillvägagångssätt från trafikföretagens sida är i åtskilliga länder t. ex. England och Amerika belagt med straff.

Differentialtull kallas en tull, då tullsatserna för samma vara äro olika under olika förutsättningar t. ex. beroende av om varan införes från det ena eller andra landet, om den införes landvägen eller sjövägen etc.

Differentialväxel, se Automobil.

Differentiation, geol., en i den smält-flytande magman försiggående process, varigenom magman förlorar sin kemiska likformighet och delar upp sig i kiselsyrerika och kiselsyrefat-tiga (sura och basiska) partier, vilka sedan stelna till olika sammansatta bergarter (ex. granit och gabbro).

Differe'ra, vara olika, avvika, skilja sig.

Difficil', svår, besvärlig, fordrande, omedgörlig.

Diffraktion, ljusets böjning. Om strålar från en ljuskälla få genom en smal springa i en vägg infalla i ett mörkt rum, visar det sig, att bilden av springan på motsatta väggen blir bredare, än vad den skulle bli, om strålarna passerade springan fullt rätlinjigt. Likaså är skuggan av ett föremål en aning mindre, än vad teorien om ljusets rätlinjiga gång kräver. Denna ljusets spridning vid passerandet av en kant, diffraktionen, är lätt

18förklarlig, då ljuset uppfattas som en vågrörelse. Jfr Ljuset.

Diffunde'ra, fys., utbreda sig, jfr Diffusion.

Diffu's, splittrad, vidlyftig, svamlig, utbredd utan skarpa gränser.

Diffusion kallas gasers och vätskors strävan att blanda sig med varandra samt lösliga ämnens strävan att utbreda sig i lösningsmedlet. Om i ett slutet rum, fyllt med en gas, en lättare eller tyngre gas insläppes, blanda sig gaserna efter tillräcklig tid fullständigt med varandra, även om från början den lättare gasen intagit den övre delen av rummet. Motsvarande sker med vätskor, som äro biandbara med varandra (ex. sprit och vatten), eller med lösta ämnen och lösningsmedlet (ex. sockerlag och vatten). D. beror på att molekylerna äro i ständig rörelse och därigenom så småningom jämnt fördelas.

Difteri\är en smittosam halsinflammation, orsakad av små stavformiga bakterier. D. kännetecknas av feber (oftast måttlig), sväljningsbesvär samt gråvita beläggningar i svalget. Lindriga fall kunna vara svåra att igenkänna och äro därför ur smitto-synpunkt farliga. I svåra fall finnes fara för död genom kvävning el. hjärt-förlamning. Genom insprutning av an-ti difteri serum i tid kan man som regel förhindra olycklig utgång av* sjukdomen. Isolering är föreskriven i lag.

Difteriserum, se Antidifteriserum.

Diftong', dubbelvokal, förekommer i många främmande språk, i rikssvenskt språk i en del ord av främmande ursprung, t. ex. paus, samt i dialekter såsom skånska och gotländska.

Digami', äktenskap för andra gången.

Digelpress, se Tryckpress.

Digerdöden el. svarta döden, en pestsjukdom, som härjade i Europa under 1300-1. Från Kina spred sig sjukdomen längs handelsvägarna och nådde Sverige i början av 1350-t. Hela socknar lades öde, och man har beräknat, att c:a 25 milj. människor dogo i D. i Europa.

Digere'ra, ur ett fast ämne utdraga lösliga beståndsdelar, smälta (om föda). — Digestion, matsmältning.

Digita'lis, växtsläkte, fam. Scrophu-lariacese, med två el. fleråriga örter. I Sverige finnes Fingerborgs-b 1 o m in a n (D. purpurea), som har röda el. vita, klockformiga blommor i ensidig klase. Bladen innehålla digi-toxin, ett ämne, som verkar stärkande på hjärtats arbetsförmåga. Av bladen beredda preparat ha därför stor användning vid hjärtsjukdomar.

Digitalis purpurea.

Dignite't. — 1. Värdighet. — 2. Mat. Produkten av ett antal lika faktorer. Tredje digniteten av a, som betecknas a3, är alltså detsamma som a x a x a.

Dignitä'r, överhetsperson, högt uppsatt person.

Digression, avvikelse (från ämnet).

Dijon [disjång'], starkt befäst stad i Bourgogne, Frankrike. 80,000 inv. Handel med säd, vin och trä. Universitet. — Huvudstad i det gamla Bur-gund.

Di'ke, enligt den grekiska gudaläran rättvisans gudinna och dotter till Zeus.

Dikogami' kallas det förhållandet hos vissa växter, att ståndare och pistiller nå könsmognad på olika tider i samma blomma. D. omöjliggör självbefruktning.

Dikotomi', gaffelgrening, kallas då en växt delar sig i två lika grenar, vilket förekommer hos en del alger. Hos högre växter förekommer falsk D., då exempelvis huvudstammens knopp dör bort och två likvärdiga sidogrenar utvecklas.

Dikrois'm. Vissa kristaller hava den egenskapen, att ljus, som passerat kristallerna längs kristallaxeln, framträder färgat på annat sätt än ljus, som passerat kristallerna i en mot kristallaxeln vinkelrät riktning. Denna egenskap kallas D. Jfr Pleokroism.

Diktafon [-få'n], grammofonlik-nande apparat, som på vaxcylinder upptager vad som dikteras och återger detta vid behov t. ex. för renskrivning.

Dikta'men, förstavning, föresägning.

Dikta'tor, en under den romerska antiken vid kritiska tillfällen förord- nad ämbetsman, som Iiade oinskränkt maktbefogenhet och ej av någon kunde göras ansvarig för sina handlingar. D :s ämbetstid var högst 6 månader. Numera är D. benämning på en person, som utövar oinskränkt myndighet utan stöd av författningen, såsom vid uppror, statskupper o. dyl.

— Diktatur kallas det ämbete, som innehas av en D. eller av ett med diktatorisk myndighet styrande parti.

Diktion, uttal.

Dilatation, utvidgning, förorsakad av uppvärmning. Praktiskt taget alla kroppar utvidgas d. v. s. undergå en volymökning vid uppvärmning. Det mest anmärkningsvärda undantaget bildar vatten, som har sin största täthet vid 4° och som alltså sammandrager sig vid uppvärmning från 0 till 4°, en egenskap, som i naturen är av den största betydelse; den förhindrar t. ex. att någorlunda djupa sjöar bottenfrysa. De fasta kropparna utvidga sig vid uppvärmning i regel avsevärt mycket mindre än vätskorna och vätskorna mindre än gaserna. De fasta kropparnas utvidgning är inom vissa gränser proportionell mot temperaturförhöjningen. Ett mått på utvidgningen giva de s. k. längd-, yt-och volymutvidgningskoefficienterna. Med ett ämnes längdutvidgningskoef-ficient förstås längdenhetens utvidgning vid en temperaturförhöjning av en grad. Yt- och volymutvidgnings-koefficienterna definieras på liknande sätt. För fasta kroppar kan ytutvidg-ningskoefficienten sägas vara ungefär dubbelt så stor som längdutvidg-ningskoefficienten och volymutvidg-ningskoefficienten Ungefär tre gånger denna. Vätskornas volymutvidgnings-koefficienter variera ofta rätt avsevärt med temperaturen. Alla gaser utvidga sig praktiskt taget lika mycket, och deras volymutvidgningskoefficient är ungefär V273 eller 0.00367.

Dilemm'a, trångmål, besvärlig situation, svårt val.

Dilettan't, person, som mera vid sidan av sitt arbete intresserar sig för el. utövar konst el. vetenskap; (ibland) klåpare. — Dilettantism, bristande skolning, ytlighet.

Diligens [dilis/a'ngs], en stor täckvagn, dragen av flera hästar, med vilken före järnvägarnas tillkomst befordrades resande och post.

Dill (Anetlium graveolens), ettårig ört, härstammande från s. Europa. Den flyktiga olja, som växten innehåller,

användes förr i medicinen. Kryddväxt.

DiluVium (egentligen syndafloden) el. diluvia'lbildningar, geol., från äldre tider kvarlevan de beteckning för istidens avlagringar, vilka, innan is-

tidsteorin framställdes, ansågos ha avsatts under syndafloden.

Dimension, omfång, utsträckning. En linje säges hava e n dimension, längd, en yta två dimensioner, längd och bredd, en kropp (rymdfigur) tre dimensioner, längd, bredd och höjd.

Diminuen'do, it., mus., minskande i styrka, liktydigt med decrescendo och förkortas dim.

Diminuti'v, ord avledda så att de i förhållande till stamordet ha en bibetydelse av litenhet, ex. ty. Häuschen, litet hus (Haus = hus).

Dimissionsriitt, rätt för en skola att dimittera till universitetet, d. v. s. anställa studentexamen.

Dimi'trij, namn på ryska furstar. D. Ivanovitj, 1583—91, yngste son till Ivan den förskräcklige, mördades troligen på anstiftan av Boris Godunov, efterträdare till D :s broder tsar Fe-dor. Senare gjordes i D:s namn anspråk på kronan av tre bedragare, de s. k. falska Dimitrijerna. Den förste falske D. understöddes av polackerna och lyckades bli erkänd som tsar 1605 men mördades f. å., varefter Vasilij Sjujskij, som störtat D., blev tsar. 1607 uppträdde emellertid den andre falske D., livligt understödd av polackerna och ett revolutionärt parti i Ryssland. D. höll Moskva besatt men fördrevs därifrån av en svensk här, som av Karl IX sänts som hjälp åt tsar Vasilij (se De la Gardie, J.). 1610 störtades Vasilij och redan samma är blev D. mördad. En tredje bedragare lyckades 1611 intaga en del områden, blev för en kort tid erkänd som tsar men dödades redan 1612.

Dimma. Med vattenånga menas vatten i gasform. Luft kan vid en viss temperatur hålla högst en viss mängd vattenånga, som är större vid högre temperatur än vid lägre. Luften säges då vara mättad med vattenånga. Avkyles med vattenånga mättad luft, kan den ej längre hålla allt vattnet i form av vattenånga, utan en del avskiljes som mycket små vattendroppar, vilka länge kunna hällas svävande. Därigenom uppkommer dimma. Molnen utgöras av dimma i de högre luftlagren.

Dimorfi', kemiska ämnens förmåga att uppträda i två olika modifikationer med olika kristallform och olika fysiska egenskaper, t. ex. elementet kol dels såsom grafit, dels såsom diamant.

Dimorfis'm, förekomst av två olika former hos en art. Vid könsdi-m 0 r f i s m skilja sig hane och hona i storlek, form och färg etc. Vid s ä-s 0 n g d i m 0 r f i s m uppträder en art under olika former vid olika årstider, t. ex. en vinter- och en sommarform (vissa fjärilar etc.).Dina'r, fornarabiskt guldmynt. Numera myntenhet i Jugoslavien. Pari-värde 0.72 kr.

Dinarisk ras, en i sö. Europa förhärskande människoras med hög kroppslängd, kort, baktill avplattad skalle, örnnäsa, mörkt hår och bruna ögon. Se Bil. Människoraser I.

Dina'riska alperna, bergskedja pä nv. Balkanhalvön, i gränstrakterna mellan Bosnien och Dalmatien. Högsta toppar Troglav (1,913 m.) ocli Dinara (1,831 m.).

Diné, middagsmåltid.

Dingo.

Din'go (Canis Dingo), en hundart, som förekommer vild i Australien. D. är till färgen rödbrun, grå el. svart, har yvig svans och korta, kraftiga ben. D. är Australiens enda rovdjur och anställer stor skada på fårhjordarna. Man antar, att D. införts av människan under förhistorisk tid.

Dino'rnis, en för några århundraden tillbaka utrotad strutsliknande jättefågel, av vilken lämningar anträffats på Nya Zeeland. Av infödingarna kallades den M o a. D. nådde upp till

3.5 m. höjd och är den största fågel, som funnits. (Se fig. å nästa sida.)

Dinosa'urier, fossila jätteödlor* i de mesozoiska formationerna.

Diocletia’nus, Cajus Aurelius Vale-rius, 245—313, av trupperna förklarad för romersk kejsare 285. D. genomförde oinskränkt styrelseform. All makt samlades hos två kejsare (augusti) och två underkejsare (cee’-sares), D :s medkejsare blev Maximia-nus, som styrde över västra delen av riket. Nikomedia blev D :s huvudstad. D. förde flera framgångsrika krig och igångsatte svåra förföljelser mot de kristna men avsade sig 305 sin kejsarvärdighet och levde sedan i avskildhet i Spalato, där han åt sig lät uppföra ett praktfullt palats.

Dio’genes från Sino’pe, d. omkring 324 f. Kr., grekisk filosof, tillhörande

den cyniska skolan. Man påstår, att D. bodde i en tunna och att hans enda ägodelar voro en mantel, en käpp och en brödpåse. Alexander den store, som skall ha mött honom i Korint, uppmanade D. att nämna en begäran, så skulle han uppfylla den. ”Gå då ett steg åt sidan”, sade D., ”så att solen kan skina på mig.”

Diony’sos (Bakk’os), den grekiske vinguden, från början en fruktbar-hetsgud, kallades av romarna Bacchus. D. firades i Attika med storartade fester, dionysierna, som särskilt i Aten nådde en hög utveckling och frän vilka det grekiska dramat härstammar. D :s attribut äro vinrankan, mur-grönan, pantern och lejonet.

Diop’ter, anordning för att kunna syfta in ett instrument i en viss riktning. Vanligen består D. av en sikt-skåra närmast ögat och en med denna skåra parallellt uppspänd tråd i andra ändan av instrumentet. Den av lantmätare använda diopterlinjalen är en linjal, som försetts med denna anordning.

Dioptri’, mått på linsers (t. ex. glasögons) brytningsförmåga (styrka). En lins, vars brännvidd är en meter, säges ha en dioptris styrka, är brännvidden V» m., är styrkan 2 dioptrier, är brännvidden 1/i m., är styrkan 7 dioptrier o. s. v.

Diori’t, huvudsakligen av kalk-na-tronfältspat och hornblände el. augit bestående mörk eruptivbergart med kornig struktur såsom granit men mörkare än denna. D. bildar talrika men vanligen ej särdeles stora massiv inom Sveriges urbergsterränger, oftast inom de större granitområdena.

Diosku’rerna, Castor och Pollux, tvillingsöner av Zeus, av vilka enligt den forngrekiska sagan endast Pollux var odödlig. Då Castor dödats, utverkade brodern, att han skulle få vistas varannan dag i Olympen mot att Pollux följde honom till Hades de andra dagarna.

Diplom’, urkund, skrivelse, varigenom en person tilldelas en värdighet, ett pris el. dyl.

Diplomati’ (av grek. dfploma, brev), handhavandet av förbindelserna mellan stater och regeringar; ämbets-mannakategori, som har detta till sin uppgift. D. betecknar även förmåga att leda en underhandling till egen förmån. D. i den första bemärkelsen har nått sin egentliga utveckling sedan IGOO-talet i anslutning till folkrättens utbildning och har sedan 1700-talet erhållit fasta och av alla civiliserade stater erkända former. Som diplomatiskt språk användes i allmänhet franskan. Jfr Beskickning. Dinornis.

Dipsomani’, periodiskt återkommande alkoholbegär. ”Periodsupare” ha vanligen ett i vissa avseenden abnormt psyke.

Diptychon [di’ptykon], gr., två med varandra förbundna skrivtavlor. Tvenne förbundna tavlor hörande till ett altare.

Direc’tor mu’sices, titel på universitetens musiklärare.

Direkt anföring, direkt återgivande av ett yttrande, t. ex. hon sade: ”Jag går hem.” Motsats indirekt anföring, t. ex. hon sade, att hon skulle gå hem.

Direktiv’, order, anvisning om huru ett uppdrag skall utföras.

Direkto’rium, styrelse, ledning, oftast använt på den myndighet, som i Frankrike innehade högsta . verkställande makten 1795—99, och som bestod av fem medlemmar enligt bestämmelserna i den s. k. direktorial-författningen av 1795.

Dirige’ra, leda, styra, oftaöt anföra kör- el. orkesterverk. — Dirigent, en orkesters ledare.

Disa, hjältinnan i en svensk medel-tidssaga, som utgör ämnet för ett drama av Messenius, uppfört 1611.

Disag'io, se Agio.

Disatinget, ett sveating, som hölls i Uppsala i samband med offerfesten disablot. D. åtföljdes av en marknad, distingen.

Disces'sus, en omröstning, verkställd så, att de som rösta ja gå åt ena sidan och de som rösta nej åt andra.

Discip'el, elev, lärjunge.

Discomyce'tes, se Disksvampar.

Disharmoni', brist på samstämmighet; missämja; inre oro. Motsvarande adj. d i s li a r m o'n i s k.

Disjunkti'v, åtskiljande, oförenlig. — D. omdöme anger alla möjligheter för bestämmande av ett subjekt.

Diskan't, mus., den högsta sångstämman (sopran), övre hälften av en pianoklaviatur.

Diskblommor, se Compositfie.

Diskont' el. diskonto, det avdrag, som göres, då en skuld betalas eller en fordran öveiiåtes före förfalloda-gen, därest den löper utan ränta. Att diskontera en växel innebär att köpa den före förfallo dagen. 'Den räntefot (procent per år av växelns nomi-nalbelopp), efter vilken avdraget beräknas, benämnes också D. Växeldiskonteringen är en av de viktigaste grenarna av bankernas utlåningsrö-relse. Genom diskontots reglering (diskontopolitiken) kunna bankerna i betydande utsträckning påverka penningmarknadens läge i ett land. Avgörande blir härvid i första hand det officiella diskonto, som noteras av landets centralbank.

Diskont,inue'rlig, se Kontinuerlig.

Diskordans', geol., olikformig överlagring. En D. föreligger, om ett bergartslager ej vilar parallellt med underliggande lager. Detta betyder, att undre lagret eller lagerserien blivit, vanligen efter bergskedjeveckning, denuderat, varefter en ny landsänkning inträffat och de övre lagren avsatt sig diskordant. Konkordans säges råda mellan lager, vilka avsatt sig parallellt på varandra utan någon mellankommande störning.

Diskredi't, bristande förtroende.

Diskretion, tystlåtenhet, grannlagen-het.

Disksvampar (Discomycetes) kännetecknas av att sporsäckarna finnas å den öppna fruktkroppens fria yta, som är skål- el. tallriksformig, ibland mera oregelbunden hättliknande såsom hos Topp- och Stenmurklan. (Se fig. å nästa sida.)

Diskur's, samtal. Diskursivt kallas ett tänkande, som fortskrider från led till led, i motsats till i n-t u i t i v t tänkande. Jfr Bergson.

Dis'kus, en rund eller oval skiva av sten eller metall, som användes vid diskuskastning. Diskuskastning tillhör den allmänna idrotten och förekom redan hos forngrekerna. Världsrekord gällande 1925: Bästa hand T. Lieb, U. S. A., 47.61 m.; sammanlagt Niklander, Finland, 90,113 m.Di sk svamp.

Diskvalificera, sportterm, betecknande, att en person uteslutits från tävling, emedan han ej fyller föreskrivna fordringar.

Dislokation, rubbning. — Geol., se Förkastningar.

Dismal Swamp [dis'mel soå'mp], benämning på en stor sumptrakt i ö. IT. S. A., vid Atlanten, på gränsen mellan Virginia och North Carolina. En stor del av området har genom utdik-ning gjorts odlingsbart.

Dispara't, olikartad, motsatt.

Dispas'ch, utredning, som verkställes vid inträffat haveri, för att fördela kostnader och förluster å de olika intressenterna (fartygsägare, lastägare, försäkringsgivare). D. verkställes på intressenternas begäran av

dispaschör. Dispaschörer förordnas av Kungl. Maj :t och finnas för närvarande i Stockholm, Göteborg och Malmö. Mot verkställd D., som har karaktär av dom, kan besvär inom viss tid anföras vid domstol.

Dispen’s, befrielse från vissa stad-ganden, t. ex. från examen el. förberedande tjänstgöring, som fordras för ett ämbete.

Dispensiir [dispangsä’r], upplys-nings- och understödsbyrå för tuber -kulösa. D. finnas till ett antal av omkring 200 spridda över hela landet. De utgöra ett betydelsefullt vapen i tuberkuloskampen. Bröstsjuka få genom D. råd och understöd till att sköta sig samt hållas under ständig övervakning för att vid behov kunna intagas på sanatorium i den mån möjlighet därtill finnes. Från sanatorier utskrivna patienter omhändertagas av D., så att de i görlig mån iakttaga nödvändiga försiktighetsmått även i fortsättningen. Vid D. finnes anställd sköterska, som besöker de sjuka i hemmen, samt läkare, som kostnadsfritt verkställer undersökningar.

Dispersion, färgspridning. Får solljus falla genom ett prisma av glas, brytes ljuset (jfr Ljusbrytning), men samtidigt äger en uppdelning av det vita ljuset rum i ljus av olika färger. Man erhåller ett spektrum eller ett band av färgat ljus, rött åt det håll, som motsvarar den minsta brytningen, därefter orange, gult, grönt, blått, in-digo och längst åt det håll, som motsvarar den starkaste brytningen, violett. Detta fenomen, nämligen det av olika färger sammansatta, vita ljusets uppdelning vid ljusbrytningen, kallas för ljusets D. eller färgspridning.

Disposition, en genomtänkt, följdriktig uppdelning, t. ex. av uppsats el. föredrag. Sinnesstämning, fallenhet.

Disproportion, brist på jämvikt mellan olika delar av något.

Disputation, offentligt försvar av en vetenskaplig avhandling för vinnande av doktorsgrad vid universitet.

Disrae’li, se Beaconsfiekl.

Diss, mus., den med en halv ton höjda tonen d. D. förväxlas enhar-moniskt med ess.

Disseke’ra, metodiskt sönderdela ett lik för studerande av kroppsbyggnaden.

Dissen’ters, i England namn på anhängare av protestantiska riktningar, som avvika från statskyrkan.

Dissertation, avhandling för vinnande av doktorsgrad.

Dissiden’s, oenighet, meningsskiljaktighet, isynnerhet i religiösa spörsmål.

Dissimilation, i organismen fortgående sönderdelning (förbränning) av ämnen, varvid energi frigöres. Motsats assimilation.

Diss moll, mus., molltonart med diss till grundton och liksom parallelltonarten fiss dur förtecknad med sex kors (n) för f, c, g, d, a och e.

Dissociation, se Elektrolytisk dis-sociation.

Dissonans’, mus., missljud, förhållande mellan toner tillhörande olika klanger.

Distan’s, avstånd.

Dis’tikon, ett verspar, sammansatt av en hexameter och en pentameter.

Distingen, en årligen återkommande marknad, som hålles i Uppsala i februari. Jfr Disatinget.

Disting:e’rad, på ett fördelaktigt sätt avvikande från det vanliga.

Distink’t, tydlig, klar.

Distinktion, utmärkelse, särskiljande.

Distraktion, tankspriddhet. — Distrahera, förströ, sysselsätta, störa.

Distribue’ra, utdela, sprida.

Dith’marschen, ett område i preussiska provinsen Holstein, beläget vid Nordsjön, mellan floderna Elbe och

Eider, till största delen ett fruktbart, av kanaler genomdraget marskland. Dityram'b, hos grekerna en sång, sjungen av körer vid Dionysosfester-na. D. utvecklades konstnärligt bl. a. av skalden Pindaros. Numera betecknar D. en lyrisk dikt av stark hänförelse (ex. slutet av Tegnérs Svea).

Di Va, uppburen skådespelerska.

Diva'n, en låg och bred österländsk soffa utan ryggstöd och karmar. — Turkiska regeringen kallas ofta divan.

Diversen'», skiljaktighet. Gående i olika riktning.

Divertissemang', förströelse, mindre skådespel, dans el. balett, t. ex. som en del av en opera.

Di'vide et im'pera, lat., "söndra och härska"; splittra motståndarna för att sedan lättare besegra dem.

Dividen'd. — 1. Mat., det tal, som skall divideras (delas). — 2. D. användes även för att beteckna vinstandel i ett ekonomiskt företag liksom för ' att beteckna den utdelning, som vid en konkurs kommer fordringsägarna till godo.

Divi'na Comme'dia, "den gudomliga komedin", dikt av Dante*.

Divination, aning, ingivelse, förutseende av kommande händelser och tilldragelser.

Divisi'bel, delbar.

Division, delning, ett av de fyra enkla räknesätten. Genom D. finner man, huru många gånger ett tal (d i-v i s o r n) innehålles i ett annat tal (dividenden). Tecknet för division är : eller bråkstreck. Användes tecknet :, skrives dividenden före och divisorn efter tecknet; användes bråkstreck, skrives dividenden över och divisorn under strecket.

Dix'i, lat., "jag har talat". Uttrycket: "Dixi et salvavi animam meam", hämtat från profeten I-Iesekiel, betyder "jag har talat och räddat min själ".

Dix'miiiden [-möjden], liten stad vid Yser, Belgien, bekant från världskriget, då den fullständigt ödelädes.

Djing'is Khan (Temudjin), 1162— 1227, mongolisk erövrare, som omkring 1200 underlade sig mongolstammarna mellan Bajkalsjön och Amurfloden och därpå en del turkiska grannstammar. 1206 blev D. "storkhan" och utvidgade under de följande åren sitt välde med erövringar av bl. a. nordkinesiska riket och det muhammedanska riket Kovaresmien i Turkestan. Efter härjandet av de nordindiska provinserna, fortsattes erövringarna över Kaukasus till Krim. Efter D :s död delades hans ofantliga välde mellan sönerna.

Djinn, i österländsk mytologi andeväsen.

Djonk, se Junk.

Djungel, från Indien härstammande benämning på tropisk urskog med

tät undervegetation av buskar, gräs-och slingerväxter.

Djupbergarter (el. a b y s s'i s k a bergarter), kallas sådana bergarter (t. ex. granit, diorit, gabbro), vilka bildats genom att en glödflytande massa (magma) stelnat på större djup under jordytan. De utmärkas av att massans alla beståndsdelar stelnat som kristallkorn, ofta äro de grovkorniga. I motsats till D. menas med ytbergarter sådana, vilka stelnat ovanpå eller nära jordytan. Se vidare Bergarter.

Djuphavsavlagringar, sediment, som bildas ute på de stora oceandjupen. Jfr Globigerinaslam, Radiolarieslam, Röd djuphavslera.

Djupviken, municipalsamhälle och hamnplats vid Bottniska viken 1 mil s. om Umeå, s. Västerbotten. 500 inv.

Djur (Animalia). De levande organismerna indelar man i djur och växter, dock utan att gränsen alltid kan dragas på ett otvetydigt sätt. D. ha förmåga av frivillig rörelse samt känsel, men även en del växter besitta rörelseförmåga och reagera för intryck. Växterna uppbygga av oorganiska ämnen organisk substans och upptaga därför ur luften kolsyra samt avge syre. D. förbränna organiska ämnen till oorganiska och upptaga därför ur

luften syre och avge kolsyra. Även detta kännetecken stämmer dock ej alltid. Andra osäkra särmärken äro, att i växterna förekomma cellulosa och klorofyll. För fler-celliga organismer är dock i allmänhet skillnaden utpräglad. När det gäller encelliga varelser, är gränsen mera svår att draga, och man har velat utskilja en avdelning bland dem, som varken räknas till D. el. till växter.

Man indelar D. i huvudavdelningar, provinser, t. ex. ryggradsdjur, dessa i sin tur delas i klasser, t. ex. däggdjur, fåglar, kräldjur, groddjur och fiskar. Klasserna delas i ordningar, t. ex. bland däggdjur människor, apor, rovdjur m. fl. Dessa slutligen delas i släkten med en el. flera arter.

Djurgården, halvö tillhörande Stockholms stad mellan Östermalm och Lilla Värtan. 15.7 kvkm. Delas av Djurgårdsbrunnsviken och Djurgårds-brunnskanalen i två delar, en nordlig och en sydlig; i dagligt tal avser man med ”Djurgården” den senare. Där ligger Nordiska museet med dess fri-luftsavdelning Skansen.

Djurkol, kol, som erhålles genom upphettning av animaliska ämnen (vanligen slakteriavfall) utan lufttillträde. D. har stor förmåga att uppsuga färgämnen ur vätskor och användes på grund härav som avfärg-ningsmedel bland annat vid socker-raffinering.Djurkretsen eller zodia’ken är det bälte på himlavalvet, som solen skenbart passerar under årets lopp. Detta bälte faller inom stjärnbilderna Väduren, Oxen, Tvillingarna, Kräftan, Lejonet, Jungfrun, Vågen, Skorpionen, Skytten, Stenbocken, Vattumannen och Fiskarna. Dessa stjärnbilder, eller riktigare de efter dem uppkallade tecknen, upptaga vardera en tolftedel av D., och solen passerar skenbart genom ett tecken under en månad. Även månens och planeternas skenbara bana går genom D. Jfr Stjärnhimmeln.

Djursholm, stad vid Stora Värtan, en vik av östersjön, n. om Stockholm. 5,400 inv. Villastad.

Djurskyddsförening. De första D. bildades i England på 1820-t. I Sverige är Strängnäs D., som bildades 3870, den äldsta. 1897 sammanslöto sig de svenska D. till De svenska djurskyddsföreningarnas centralförbund, vilket omfattar över ett 100-tal föreningar.

Djursland, dansk halvö vid Kattegatt, Jylland, mellan Randers fjord och Århus bukt. Dess s. del är starkt förgrenad.

Djäkne var fordom namn på lägre prästmän och på elever i de högre skolklasserna.

Djävulsbibeln, Gigas librorum, en i kungliga biblioteket i Stockholm förvarad handskrift, omfattande 309 pergamentblad, sannolikt skriven på 1200-t. i Böhmen. D. innehåller gamla och nya testamentet på latin, Jo-sephus judiska historia, Cosmas böhmi-ska krönika m. m. D. kom i svensk besittning vid Prags stormning 1648 och har sitt namn av en i D. befintlig egendomlig bild, föreställande djävulen. Se Bil. Boken II.

Djävulsön, ö utanför franska Guyana, använd som deportationsort för brottslingar. Jfr Dreyfusaffären.

D moll, tonart med d till grundton och b för h. Parallelltonart f dur.

Dnjepr, flod i v. Ryssland, 2,150 km. lång, till storleken den tredje av Europas floder, upprinner söder om Val-daj, flyter i sydlig riktning och utfaller i Svarta havet. Bland viktigare bifloder märkas från vänster Berezina och Pripet, från höger Desna och Vorskla. Med undantag av en av forsar uppfylld sträcka s. om staden Je-katerinoslav är D. segelbar och genom kanaler förenad med Dyna och östersjön.

Dnjeprstäppen är i vidsträcktare mening namnet på en stor, trädlös slätt i s. Ryssland, utmed Svarta havet och Azovska sjön, omkring floden Dnjepr.

Dnjestr, omkring 1,400 km. lång, till stor del segelbar flod i s. Europa, upprinner i Galizien på Karpaterna,

flyter åt sydöst och utfaller i Svarta havet.

Dob’bel, spel, hasard.

DobermannpiiPscher, se Hundraser.

Dobrud’scha, landskap i Rumänien, beläget mellan nedre Donau och Svarta havet, 23,000 kvkm., 700,000 inv., till stor del turkar och bulgarer. D. utgöres till största delen av en skoglös högplatå med goda betesmarker, varför

boskapsskötsel är huvudnäring. Längjs den sumpiga kusten ligga en del strandsjöar, ur vilka fås salt. Huvudstad Constanta vid Svarta havet.

28,000 inv.

Docen’t, biträdande universitetslärare.

Doce’ra, uppträda onödigt undervisande.

Doeka. Torrdockor, grävda eller sprängda bassänger, beklädda med sten eller betong, användas vid reparation, målning o. dyl. av undervat-tenskroppen hos fartyg, understundom även vid byggandet av fartyg. Från öppna vattnet äro de skilda genom dockportar med slussluckor för vattnets genomsläppande. Sedan ett fartyg för reparation intagits i dockan, länspumpas denna medelst kraftiga pumpverk. Sedan reparationen utförts, påsläppes ånyo vattnet. För reparation av fartyg användas även flytdockor av trä, sten eller betong. Genom inpumpning av vatten i de pontoner, som uppbära dockan, sän-kes den så djupt, att fartyget kan intagas. Därefter höjes den ånyo i erforderlig grad genom utpumpning av vatten ur pontonerna. Våta dockor användas vid lastning och lossning i hamnar, där skillnaden mellan vattenståndet vid ebb och flod är så stor, att vanlig förtöjning vid kaj ej är möjlig (t. ex. i London).

Dof’fel, fyrskaftat, tjockt ylletyg.

Dogcart [dåg’kat], enspänt, tvåhju-ligt fordon, använt i England. D. har vanligen två säten med ryggarna mot varandra.

Doge [dåd’je], högste styresman i de forna republikerna Venedig och Genua. Värdigheten upphävdes 1797.

— Dogepalatset i Venedig är en av världens ryktbaraste byggnader.

Doggerbank, en sandbank i Nordsjön mellan England och Danmark, bekant för sin rikedom på fisk, särskilt sill och torsk, under vintern besökt av fiskare (trålare) från länderna kring Nordsjön.

Dogm, inom teologin kristen lärosats. I vanligt språkbruk ogrundad, ensidig mening t. ex. partidogm.

DogmatPk, den gren av teologin, som i systematiska lärosatser söker ge en framställning av ett visst kyrkosamfunds lära. Dohnånyi [dä’nanji], E. v., f. 1877, ungersk musiker, 1919 direktör vid konservatoriet i Budapest, har bl. a. komponerat symfonier, kammarmusik och scenisk musik.

Doktor, titel för licentiat, som i föreskriven ordning försvarat en vetenskaplig avhandling vid universitet. D. användes även som yrkestitel för läkare och läroverks lärare.

DoktrPn, lärosats.

Doktrinä’r, en person, som envist grundar sina åsikter på vissa ensidiga lärosatser.

Dokumen*t, handling, urkund.

Dolce [dårtje], milt, mjukt.

Dolikocefa’1, se Långskalle.

Doli’n, geol., en tråg-eller skålformig fördjupning på markytan inom kalkstensområden, framkallad genom instörtning av underjordiska liålighe-ter, som bildats genom att vattnet utlöst partier av kalkstenen. Doliner äro särskilt utmärkande för de s. k. karstområdena.

Dollar, Förenta Staternas och Ca-nadas myntenliet, delas i 100 cents. Parivärde 3.73 kr. En mexikansk dollar eller peso motsvarar en halv amerikansk gulddollar.

Dorma, en kort uniformsrock, brukas särskilt av husarer.

Dolomi’t, med kalkscen besläktad bergart, i vilken den kolsyrade kalken är delvis ersatt av kolsyrad mag-nesia. D. förekommer i flera geologiska formationer tillsammans med, eller ersättande kalksten; den finnes också flerstädes i vårt urberg tillsammans med kalksten.

DolomPterna, ett alpområde i Syd-tyrolen, som huvudsakligen uppbygges av dolomiter. D. utmärka sig för fantastiska bergformer och bilda ett av alpvärldens mest uppmärksammade turistområden.

Dolomi’tspat, kalcium-magnesium-karbonat [CaCC>3. MgCOs], liknar kalkspat, något hårdare och mindre lättlöslig i syror; ibland järnhaltig (”brunspat”); ingår som väsentlig beståndsdel i bergarten dolomit.

DoIoro’sa, lat., den smärtfyllda.

Domal*de, sveakonung, som enligt Ynglingasagan efter tre års missväxt offrades av folket för att försona gudarna. Carl Larssons Midvinterblot är byggt på detta motiv.

Do’mar, sveakonung, enligt Ynglingasagan Domaldes son och efterträdare.

Domarboken, en av Gamla Testamentets böcker, som har sitt namn efter tillfälliga styresmän i Israel före konungadömets införande.

Domareregler, en samling grundsatser, vilka tillskrivas Olaus Petri, och vilka i allmänhet finnas intagna i lageditioner.

Domarering, förhistorisk stensätt-ning, vanligen bestående av nio el. tolv stora stenar. D. torde ha varit tingsplatser och offerställen och förekomma vanligast i s. och mellersta Sverige. D. härstamma från Järnåldern.

Domestice’ra, tämja, göra till husdjur.

Domestrk. — 1. Tjänare, tjänstefolk. — 2. Ett tvåskaftat bomullstyg.

Domherre.

Domherre (Pyrrula pyrrula), till finkar liörande fågel med kort, bred näbb, grå översida och svarta vingar med vitt tvärband. Hannen är på undersidan röd, honan gråbrun. D. lever av knoppar och frön och är som strykfågel vanlig i n. Europa.

Domine’ra, härska, överväga (i antal eller inflytande).

Domi’nica, en bergig, vulkanisk ö i ögruppen Små Antillerna, Västindien, tillhörig Storbritannien, 790 kvkm.,

37,000 inv. Produkter: kakao, citroner. Huvudstad Roseau el. Charlotte-town, 6,000 inv.

Dominilta’norden eller predikarorden grundades av spanjoren Dominicus (1171—1221), vilken 1215 av påven In-nocentius III fick tillstånd att grunda en orden, vilken genom predikningar av dess svartklädda, kringströvande medlemmar (svartbröder) skulle motarbeta kätteriet. Medlemmarna fingo ej besitta egendom, men detta stadgande mildrades senare. D. upprättade universitet, fingo inkvisitionentill stor del anförtrodd åt sig ocli förvärvade stort inflytande. Talrika kloster anlades även i Sverige. Efter jesnitordens framträdande på 1400-t. förlorade D. i betydelse.

Dominika’nska republiken, en av de båda republikerna på ön Haiti, Västindien, omfattande öns östra och större del, 49,000 kvkm., c :a 1 milj. inv., spansktalande, huvudsakligen mulat-ter. Huvudstad Santo Domingo, 31,000 inv. Viktigaste exportvaror äro kaffe, bomull, tobak och bananer.

Dominion of Ca’nada[dåmin’jenåv—], se Ca na da.

Dom’ino. — 1. Som maskeraddräkt använd vid, lång kappa med kapuschong. — 2. Ett sällskapsspel, som spelas med brickor.

Dom’inus, Herre, härskare, Gud. ”Dominus vobiscum!” Herren vare med eder.

Domitia’nus, Titus Flavius, 51—9G

e. Kr., Vespasiani son, Roms kejsare SI, då han efterträdde brodern Titus. Senaten miste sin självständighet under D:s regering, i det D. införlivade censors- och konsulsämbetena med kejsarmakten. Härigenom blev se-natsaristokratin D: s fiende. D. mördades vid en palatsrevolution.

Domkapitel kallas i Sverige en vid biskopens sida stående stiftsstyrelse, som medverkar vid handläggningen av ärenden framför allt rörande själavård och undervisning i stiftet. I universitetsstäder äro teologiska fakultetens professorer medlemmar av D., i andra stift sammansättes D. huvudsakligen av en del läroverks- och seminarielärare.

Domkraft användes, då en tung last skall lyftas en liten höjd med tillhjälp av en i förhållande till lastens tyngd liten kraft. D. utgöres antingen av en skruv med liten gänghöjd, som kringvrides med tillhjälp av en hävstång, eller ock av en kuggstång, som liöjes med tillhjälp av ett kugghjul och en vev. Även hydrauliska dom-krafter, där det hydrauliska trycket utnyttjas för lastens höjande, hava kommit till användning.

Domnarvet, stort industrisamhälle vid Dalälven nära Borlänge köping, mellersta Dalarna. 8,900 inv. Järnverk. I närheten Kvarnsvedens pappersbruk.

Domptö’r, djurtämjare.

Domsaga. I Sverige är landsbygden i och för rättskipning delad i 125 D. I en D. handhar en häradshövding domarämbetet.

Domsjö, industrisamhälle nära Örnsköldsvik, ö. Ångermanland. 2,200 inv. Sågverk, sulfitfabrik.

Domvärjo, domsrätt. En person lyder under den domstols D., i vars domsaga han är mantalsskriven.

Domä’n, egendom, ägor.

Dománstyrelsen, centralt ämbetsverk, som handhar förvaltningen av statens domäner ävensom tillsynen över de allmänna skogar, som ej direkt stå under dess förvaltning. D. har i övrigt att verka för en rationell skogshushållning.

Don [dånnl, it. och sp., herre, titel, som sättes framför förnamnet (efternamnet kan utelämnas). I Italien är D. titel på präster. I Spanien användes D. numera till alla män i de bildade klasserna, fordom endast till kungar, prinsar och högadel.

Don, flod i s. Ryssland, upprinner på Ryska centralplatån, sv. om staden Tula, utfaller i Azovska sjön, bildande ett raskt tillväxande delta. D. är till storleken den fjärde av Europas floder, längd 2,130 km. Bland bifloder märkes från höger Donets.

Donaterio, egentligen Donato di Niccolo di Betto Bardi, 1386—1466, flo-rentinare, ungrenässansens förnämsta bildhuggare, som i anslutning till antiken skapade en starkt personlig stil. Hans arbeten präglades av inspirerad naturtrohet. Bland hans tidigare verk märkas statyn St. Georg samt porträttbysten avNicolo daUzzano. Senare framställde han med förkärlek dansande och lekande barngestalter.

Donation, i laga form given gåva, t. ex. genom testamente.

Do’nau, näst Volga Europas största flod, omkring 2,900 km. lång, upprinner på s. Sclnvarzwald i Baden, flyter i östlig riktning genom s. Tyskland och Österrike, bildar på en sträcka gräns mellan Tjeckoslovakien och Ungern och gör i n. Ungern en skarp krök åt s. Efter sammanflödet med Drava tager D. åter östlig riktning och flyter genom Jugoslavien, bildar gräns mellan Rumänien och Bulgarien och utfaller med tre armar på rumä-niskt område i Svarta havet. Bland bifloder märkas från liöger Iller, Lecli, Isar, Inn, Drava, Sava och Morava, från vänster March, Theiss, Sereth och Pruth. D. som är en synnerligen viktig trafikled, står genom kanaler i förbindelse med Rhen. Trafiken är fri för alla nationer. Uppsikten över den utövas dels av europeiska Donaukom-missionen, som kontrollerar flodmynningarna, dels av internationella Do-naukommissionen, som kontrollerar floden i övrigt samt en del av dess bifloder, som förklarats internationella.

Donets [dånjefs], sydrysk flod, 1,100 km. lång, till stor del segelbar, biflod till Don. D. flyter genom ett mycket rikt stenkolsområde, ”Donets-bäckenet”.

Don’gola, provins i egyptiska Sudan, Nordafrika, belägen ovanför 3 :e Nilkatarakten, 322,000 kvkm., 140,000 inv. Huvudstad Dongola el-Ordi, på vänstra Nilstranden, 16,000 inv.

Donizetti [dånitsätfi], G., 1797—1848, italiensk operakompositör, bland vars verk det mest bekanta är Rege m e n-tets dotter.

Don Ju'an [dån sjoan'], spansksago-hjälte, vars historiska • motsvarighet anses vara en adelsman från Sevilla, Don Juan Tenorio, vilken förförde dona Anna, dotter till kommendören Ulloa, och sedan dödade hennes fader. Han blev emellertid straffad genom att den mördades staty hemsökte honom och slutligen störtade honom i helvetet. Sägnen om D. har upptagits av bl. a. då Ponte, textförfattaren till Mozarts opera Don Juan. I modernt språkbruk användes D. om kvinnotjusare, kvinnoförförare.

Do'nläge, gruvterm, är detsamma som sidostupning (jfr Strykning), men brukar mätas ej från horisontalplanet, utan från lodlinjen. Ett donlägigt schakt är ett schakt, som ej är lodrätt utan lutar.

Don'nerwet'ter, blixt och dunder. Tysk svordom. Betyder egentligen åskväder.

Don Quijote, förr skrivet Don Qui-xote [kisjåfe], hjälten i Cervantes' roman med samma namn. D. användes som beteckning på välmenande men opraktiska svärmare.

Donsö, municipalsamhälle och fiskläge på en ö i Kattegatt, v. Västergötland. 760 inv.

Dopfunt, en stor skål av sten, metall eller någon gång av trä och vanligen på hög fot, vilken användes i kyrkor vid dop. D. äro ofta vackert utsirade med bilder.

Doppingar (Podicipedidse), simfåglar med varje tå kantad av en bred simflik. De leva i sötvatten av fisk och vatteninsekter och äro skickliga simmare och dykare. Tre arter finnas i Sverige. Skäggdoppingen (Podiceps cristatus) vars huvudfjädrar bilda en krage kring övre delen av halsen samt två nacktofsar. Grå-hakedoppingen (P. grisegna) har kort nacktofs och ingen krage. Svarthakedoppingen (P. au-ritus) har svart huvud och krage samt brunt band genom ögat.

Dopp'lers princip. Om en ljudkälla närmar sig hastigt (t. ex. en tågvissla), höres en högre ton, än när samma ljudkälla står stilla. En senare utsänd ljudvåg har nämligen haft en kortare väg att gå än en tidigare utsänd, och örat träffas därför på en viss tidrymd av flera svängningar, än som skulle varit fallet, om ljudkällan stått stilla. Förhållandet blir det motsatta, om ljudkällan avlägsnar sig. Denna lag gäller även

för ljuset, eftersom även detta är en vågrörelse. Härvid motsvaras en höjd ton av en förskjutning av spektrums färger åt det violetta hållet. Man har härigenom möjlighet att bestämma hastigheten hos stjärnor, vilka närma eller avlägsna sig. D. har härigenom fått stor betydelse inom astronomin.

Dordogne [dordån'j]. — 1. Biflod till Garonne, s. Frankrike. — 2. Departement i s. Frankrike, bekant för sina rika förhistoriska fynd, särskilt grott-målningar m. m. från istiden.

Dor'dreclit, stad i Holland, nära Rotterdam, 55,000 inv., skeppsfart och skeppsbyggeri, sockerfabriker m. m.

Doré [dåre'], G., 1832—83, fransk illustratör, målare och bildhuggare, känd för illustrationer i träsnitt till bl. a. Bibeln, Divina Commedia, Don Quijote, Perraults sagor. D :s stil är rikt fantastisk, stundom grotesk, men ofta ytlig och slentrianmässig.

Do'rerna, den ena av grekernas tre huvudstammar, invandrade från Tes-salien över landskapet Doris till Pelo-ponnesos, i det de intogo landskapen Argolis, Lakonien och Messenien. De utvidgade senare sitt område bl. a. till Korint, Kreta och Mindre Asien (den doriska vandringen). D. härstamma enligt sagan från Doros, son till Hellen, grekernas äldste stamfader. Den förnämsta av de doriska staterna var Sparta.

Do'risk stil, se Byggnadskonst och Pelarordning.

Dormito^ium, gemensam sovkammare i ett kloster.

Dor'pat (estniska Tartu, under ryska tiden Jurjew), stad i Estland, 54,000 inv. Staden har haft stor historisk betydelse; Ryssland, Polen och Sverige stredo om stadens besittning, tills den genom freden i Nystad 1721 tillföll Ryssland. Ryktbart universitet, grundlagt av Gustav II Adolf år 1632.

Dorfmund, stad i preussiska provinsen Westfalen, i Ruhrområdet,

300,000 inv. D. är beläget mitt i det westfaliska stenkolsområdet ocli har betydande järn- och stålindustri.

Dos, den mängd av ett läkemedel, som bör givas per gång.

Dossié, en packe handlingar, ofta domstolsförhandlingar rörande en viss sak eller parson.

Dosto jev'skij, F. Michajlovitj, 1821 —81, rysk författare, hämtar i sina första romaner ämnen från de lägsta ämbetsmännens liv i Leningrad. 1849 anklagades D. för delaktighet i en revolutionär sammansvärjning och deporterades till Sibirien, varifrån han återvände efter tio år. D :s tänkesätt blevo strängt ortodoxa och konservativa efter fängelsetiden, som fick en avgörande betydelse för hans följanderomaner, vilka huvudsakligen behandla lidande och brott. D. framstår i sina romaner som en av litteraturens skarpaste psykologer, särskilt i analyserandet av det abnorma själslivet. Bland D :s romaner kunna nämnas Brott och straff, Idioten, som är delvis självbiografisk, och där han skildrat sitt ideal, den kristet ödmjuka och självuppoffrande människan, samt Bröderna Kara-masov.

Dou [dau], Gerrit, 1613—75, holländsk målare från Leiden, 1628—31, Rembrandts lärjunge, kännetecknades av en miniatyrartad utmejsling av detaljer, älskade varma, glödande färger. (Dou spelande fiol.)

Doucement [dosmang'], fr., sakta ljuvligt, milt.

Doumergue [domä'rg], G., f. 1863, advokat, fransk politiker, tillhörande det socialist-radikala partiet. D. har upprepade gånger varit minister och är sedan 1924 Franska republikens president.

Dover, stad i sö. England vid smalaste delen av Engelska kanalen.

40,000 inv. Viktigaste överfartsort till Europas fastland (Calais och Osten-de); stor konstgjord hamn.

Dovlijort (Dama dama) finnes vild i sv. Asien och n. Afrika samt i djurgårdar el. förvildad i Europa. Färgen är rödbrun med ljusa fläckar, mörk ryggstrimma och ljus buk. Svansen är 15—20 cm. lång. Hannen har sko-vellika, taggiga horn.

Downingstreet [da'oningstrit], en gata i London, vid vilken flera regeringsbyggnader äro belägna. D. användes ibland som beteckning på engelska utrikesministeriet.

Dovrefjäll, fjällparti i det centrala Norge. Högsta punkt är Snehätta, som når 2,321 m. ö. h.

Doyen [doajäng], fr., den äldste i en kår, särskilt med hänsyn till tjänsteår

Doyle [dåjl], sir A. Conan, f. 1859, engelsk författare, främst bekant för sina oerhört populära detektivromaner med hjälten Sherlock Holme s.

Draban't, ursprungligen en person av en furstes livvakt. D. funnos i Sverige på Gustav Vasas tid, blevo under 1600-talet en militärkår, som under frihetstiden gav upphov till livdrabantkåren, vilken upphörde 1821.

Draban't, beteckning för de små himlakroppar (månar), som kretsa omkring planeterna.

Drach'me (Drakma, Drakme). — 1. Silvermynt i antikens Grekland. — 2. Den nuvarande grekiska myntenheten, som indelas i 100 lepta. Parivärde 0.72 kr.

Dragant', ett gummiliknande växtslem, som utvinnes ur vissa buskarter,

tillhörande släktet Astragalus. I luften stelnar D. till en hård massa, som sväller i vatten och bildar ett gelatinöst bindemedel. D. användes i medicinen och i konditorivaror.

Dragbasun, mus., se Basun.

Dragg, mindre ankare utan ankarstock. försett med två eller flera böjda armar med flyn.

Dragkamp, en idrottsövning, känd allt från antiken. D. utkämpas av åttamannalag. Linan skall vara 30 m. lång och från mitten räknat skall avståndet till främsta mannen vara 1.75 m., vilket markeras med gränsmärke. Det ena

laget segrar, när detta märke dragits över ett å marken markerat, mittpunkten motsvarande gränsmärke.

Dragmedel kallas hudretande medel t. ex. spansk fluga, som åstadkomma rodnad och biåsbildning. D. användes ibland som folkläkemedel men är numera inom läkekonsten övergivet.

Dragoma’n, österländsk benämning på tolk, särskilt vid hoven och beskickningarna i Turkiet och Persien.

Drago’n, ursprungligen beriden infanterist, senare förvandlades truppslaget till lätt kavalleri.

Dragskiva, en med hål med rundade kanter försedd skiva, som användes vid metalltrådstillverkning. Vid dragning genom hål med allt mindre genomskärning sammanpressas tråden mer och mer, till dess diametern blir den önskade.

Dragstift, tvenne på ett skaft fästa, spetsade stålfjädrar, som kunna närmas till eller avlägsnas från varandra med tillhjälp av en skruv. D. användes för uppdragande av linjer med tusch eller bläck, som införes mellan stålfjädrarna.

Drakbergen, bergskedja med intill

3,500 m. höga toppar i s. Afrika, sträckande sig från Kapkolonien in i Transvaal.

Drakblodsträd.

Drakblodsträd (Dracsena draco), från Kanarieöarna härstammande träd med lancettformade blad i rosettlika samlingar. D. kunna nå mycket hög ålder. Ett berömt exemplar på Tene-riffa förstördes av storm 1868. Dettas ålder uppskattades till 5,000 år. Från D. erhålles ett rött harts, ”Drakblod”.

Draken från Rhodos, som skulle ha dödats 1345, enligt ett kopparstick från 1678.

Drake. — 1. Sagodjur med ödle-kropp och vingar. I kristen religiös fantasi symboliserar D. det onda t. ex. i legenden om S:t Göran och draken. I kinesisk och japansk konst är D. lekande med pärlor bland eldsflammor ett ofta använt dekorativt motiv. — 2. Drakskepp, vikingaskepp, å vilka förstävens översta del givits ett drakhuvuds gestalt. — 3. Benämning å vissa ursprungligen endast såsom leksaker eller för sportändamål sedermera även för vetenskapliga experiment eller observationer använda apparater, som genom vindens inverkan å vissa snett ställda ytor kunna hållas svävande i luften, ehuru de äro tyngre än denna, så länge de genom en lina stå i förbindelse med marken. För vetenskapliga ändamål torde D. hava använts första gången i mitten på 1700-t. Numera användas de, sedan lätta instrument för automatisk registrering av t. ex. temperatur, lufttryck, vindhastighet konstruerats, i betydande utsträckning för meteorologiska observationer.

Drake [drejk], sir F., 1540—96, engelsk sjöhjälte, företog bland annat den andra världsomseglingen 1577—80, besegrade jämte Howard ”den oövervinneliga armadan” 1588.

Drak’ma el. drakme, se Drachme.

Dra’kon, atensk lagstiftare från omkring 621 f. Kr., vars lagar enligt sägnen voro kända för sin överdrivna stränghet.

Drako’nisk, överdrivet sträng, omänsklig. Jfr Drakon.

Drakslingra, ett fornnordiskt orna-mentsmotiv, vanligt på runstenarna och bestående av en orm liknande slinga omfattande runinskriften ocli med stiliserat drakhuvud.

Dra’ma, ett diktverk, där handlingen skildras genom införande av flera talande och handlande personer. D. kan vara både episkt och lyriskt,

både tragiskt och komiskt. I avseende på de båda sista elementen indelas D. i sorgespel (tragedi) och lustspel (komedi). Det borgerliga D. är ett allvarligt skådespel med lyckligt slut.

Dramatiska teatern, belägen vid Strandvägen i Stockholm, uppfördes 1901—07 efter ritningar av Lilljeqvist. D. prydes av skulpturer av Milles m. fl. Plafondmålningar äro utförda av Carl Larsson och Kronberg.

Drammen, stad vid Dramsälvens utlopp i Dramsfjorden, s. Norge. 26,300 inv. Residensstad för Buskeruds fylke. D. är Norges största utskeppningsort för trä, trämassa och papper. Skeppsbyggeri.

Drankmiigg, en hudsjukdom hos nötkreatur, som utfodras med potatisblast. D. botas genom ändrad utfodring och medikamentös behandling.

Dra’pa, en dikt, förhärligande en hövding eller stor man. D. förekommer i den fornnordiska litteraturen från 800-talet och upphörde på 1300-talet.

Drape’ra, hölja, ordna i veck.

Dras’tisk, komisk, realistisk, kraftigt verkande.

Dra’va (ty. Drau), biflod från höger till Donau, upprinner på italienskt område, s. om Hohe Tauern. Bildar delvis gräns mellan Jugoslavien och Ungern. Längd 749 km. Största biflod Mur.

Dravi’da, indisk folkras i s. delen av Främre Indien, över 60 milj. människor, bland vilka tamilerna bilda den största av de många språkgrupperna. Till utseende påminna en del stammar mera om mongoler, andra likna mera europeiska raser (reslig växt, ljusare hy). D. anses utgöra Indiens urbefolkning.

Dreadnought [dred’nåt], eng., ”utån fruktan”. Pansarfartygstyp. Jfr Pansarfartyg.

Dreier, F. H. IL, 1827—53, dansk läkare, den förste, som gjorde propaganda för socialismen i Danmark.

Dre ja bi, att hejda ett fartygs fart genom att lägga det upp mot vind och sjö och därefter ställa seglen, så att de motverka varandra.

Dres’den, huvudstad i staten Sachsen, Tyskland, belägen vid Elbe,

590,000 inv. Berömda konstsamlingar (Rafaels Sixtinska madonna), musik-konservatorium, målareakademi. På senare tid har D. utvecklat sig till en betydande industristad. Främst står porslinstillverkning och maskinindustri. D. är berömt för sitt natursköna läge, samt sina vackra offentliga och enskilda byggnader.

Dressi’n, benämning å tre- eller fyr-hjuligt järnvägsfordon, som sparkas eller stakas fram eller är försett mednågon särskild mekanism (t. ex. en hävstång och utväxling), som möjliggör dess framdrivande medelst handkraft eller trampning. Även större motordrivna D. finnas.

Dressy’r, inlärande, inövning, särskilt om djur. — Dressera, inöva, lära, tämja.

Drev. — 1. Ett mindre kugghjul, som ingriper i en kuggstång eller i ett större kugghjul. — 2. Gammalt utrett och häcklat tågvirke, som användes vid tätning av fogar i bordläggning och däck m. m. å fartyg.

Dreyfusaffären [dräfyss’-], en världsbekant rättegång på 1890-t. i Frankrike. En fransk-judisk kapten, A. Dreyfus, anklagades 1894 för förräderi, degraderades och deporterades till Djävulsön. En generalstabsofficer, Picquart, upptäckte 1897, att det dokument, på vilket man stött sig vid rättegången mot Dreyfus, var skrivet av en major Esterhazy. Denne blev emellertid vid den följande rättegången trots tydliga bevis frikänd. Författaren Zola skrev med anledning av detta ett öppet brev i tidningen L’Au-rore till presidenten Faure, där han beskyllde krigsrätten att ha handlat mot bättre vetande på de högre militärernas order. Zola dömdes till fängelse och måste fly till England. 1898 erkände ett av huvudvittnena mot Dreyfus, överste Henry, att förfalskningar ägt rum, varefter ministären Brisson såg sig tvungen att överlämna saken till kassationsdomstolen i och för revision. Dreyfus återkallades och hänvisades enligt kassations-domstolens beslut till en ny krigsrätt, som till hela världens förvåning ej frikände honom utan endast nedsatte hans straff till 10 års fängelse. Denna dom vågade regeringen dock ej sätta i verket utan benådade Dreyfus. De komprometterade officerarna skyddades genom en allmän amnesti 1900 och först 1906 rehabiliterades Dreyfus fullständigt av kassationsdomstolen. D. väckte allmän indignation i hela Europa över den fanatism och föga nogräknade hänsynslöshet, som den avslöjade hos de militära och kleri-kala kretsarna i Frankrike.

Drillkultur kallades en viss behandling av jorden i och för odling, genom vilken jorden upplägges i 15—20 cm.

höga och 50—60 cm. breda jordkammar, drillar, varvid begagnas årder eller drillplog. Drillkultur användes företrädesvis vid odling av rotfrukter på grund, våt jord.

Drillsnäppa el. Strandvippare (Frin-goides hypoleucos) är på översidan gråbrun med svarta fläckar, på undersidan ljus med längsgående, bruna strimmor på halsens framsida. D. är vanlig vid vattendrag i Sverige.

Dristigheten, namn på ett av Chap-man byggt, ryktbart svenskt örlogsskepp, som deltog i sjöstriderna mot Ryssland under Gustav III och Gustav IV Adolf.

Drittel, ett vanligen av bok tillverkat, tunnformigt kärl av trä, som användes till förpackning av smör. D. rymmer omkring 51 kg.

Drivankare användes huvudsakligen av fiskare för att hålla båtarna upp mot vinden och består av ett på en ram eller ett kors utspänt segel, vilket hålles lodrätt nedsänkt i vattnet.

Drivet arbete, reliefarbete av metallbleck, där mönstret utformats genom drivning, d. v. s. uthamring för fri hand eller över fast modell. De finaste detaljerna utföras genom cise-lering.

Drivning. — 1. Inom skeppsbygg-nadskonsten benämning å tätning av nåten i ett fartygs bordläggning och däck. För tätningen användes drev eller en blandning av drev och nöthår. Sedan drevet inpackats i fogarna, ifylles beck (å finare däck harts eller kitt). Efter beckets hårdnande avlägsnas överskjutande mängder därav. — 2. Inom bergsvetenskapen användes D. i flera olika betydelser. a) D. betecknar sålunda den sista operation* som före blåsningens upphörande företages i kontinuerligt gående schaktu£nar. b) D. användes vidare såsom ett uttryck för den hastighet, med vilken smältningen i masugnar äger rum. Som mått å D. användes antingen det antal ugnsfyllnader, som uppsättes pr dygn, eller den mängd tackjärn, som tillverkas pr dygn. c) D. användes slutligen som beteckning för den procedur under silverframställning, genom vilken silvret befrias från det förut med detsamma sammansmälta blyet och från andra kvarvarande metallföroreningar. Proceduren försiggår i ugnar av särskild konstruktion, drivugnar, där verkblyet (det silverlialtiga blyet) nedsmältes för bläster, varvid blyet överföres till blyoxid (blyglete), som tär avrinna från det icke oxiderbara silvret. — 3. Inom konstindustrin betecknar D. framställning genom ham-ring av relief arbeten av metallplåt. Utformningen av mönstret sker antingen för fri hand, då hamringen utföres mot mjukt underlag, eller över en stans (fast modell), till vilken metallplåten inhamras. Sistnämnda förfaringssätt närmar sig den fabriks-mässiga pressningen. — 4. Inom skogsbruket avses med D. eller ut-drivning framkörning av virke till skogar eller flottleder.

Drivugn, se Drivning. Drog, till beredning av läkemedel använt råämne (t. ex. torkade blad, rötter, frön el. dyl.).

Drogden, sund mellan Saltholm och Amager, ö. Själland, Danmark.

Dromeda’r, se Kameldjur.

Drommen, 1,140 m. högt fjäll i Jämtland, v. om Storsjön. Vid fjällets fot turistorten Bydalen.

Droppsten, se Stalaktiter.

Dro’sera, se Sileshår.

Drots, kallades under medeltiden konungens närmaste man. Senare blev D. en tom titel, som tilldelades någon storman. 1614 förenades med

D. presidentskapet i Svea hovrätt och 1634 blev D. en av de fem riksäm-betemännen till 1686, då ämbetet lämnades obesatt.

Drottningholm, kungligt slott vid Mälaren 1 mil v. om Stockholm. Bakom slottet vidsträckt och vacker park.

Drouet [droä’1, J. B., 1763—1824, fransk revolutionsman, bekant för att lia igenkänt konungaparet (Ludvig XVI) under deras flykt 1791 och föranstaltat deras häktande i Varennes.

Drui’der, de forna gallernas och bri-tannernas präster, vilka även tjänstgjorde som skalder, medicinmän och domare. D. utgjorde en klass med fast organisation och stort inflytande och tillhörde de främsta familjerna.

Drum'Iin (pluralis drumlins), geol., beteckning för ett slag av välvda, i landisens rörelseriktningar utdragna ryggar el. kullar, som bestå av bottenmorän.

Drunkning, se Livräddning.

Drury Lane Tlieatre [dro'ri lejn thi'8ete], den äldsta talscenen i London, innehar ehuru ej statsunderstödd ställningen av ett slags nationalteater.

Druser, folkstam i mellersta Syrien,

D. ha under sista tiden befunnit sig i uppror mot Frankrike, under vilket Syrien för närvarande lyder.

Druvsocker, dextros, glykos [kem. formel C0I-L2O0] tillhör de så kallade enkla sockerarterna, som ej under upptagande av vatten kunna sönderfalla i andra sockerarter. D. förekommer i söta bär (särskilt vindruvor) och frukter samt i honung. D. finnes även i djurorganismen samt i urinen från personer, som lida av sockersjuka. Handelns stärkelsesocker el. potatissocker är D. (ej rent), som fabriksmässigt framställts genom kokning av stärkelse med utspädd svavelsyra. Vanligt D. är optiskt aktivt och vrider polarisationsplanet åt höger, varav namnet dextros.

Dry [draj], eng., torr. D. användes om spritdrycker.

Drya'der, i den grekiska gudasagan namn på kvinnliga naturväsen.

Dry'as (fjällsippa), en vitblommig fjällväxt med små, läderartade blad,

som också finnes fossil i botten på södra Sveriges torvmossar, bevarad ifrån istidens slut, då en fjällflora levde där.

Dryden [dra'jden], J., 1631—1700, engelsk skald, på sin tid högt skattad för sina dramer och lustspel.

Dräktighet. — 1. Sjöv. Enligt äldre språkbruk var ett fartygs D. dess förmåga att bära last, det vill säga dess deplacement mellan vattenlinjen, då fartyget ej var lastat men i övrigt färdigutrustat, och lastvattenlinjen. Numera betecknas med bruttodräk-tighet rymden av alla fartygets rum och med netto dräktighet rymden av alla rum utom besättningens rum, navigationshytt, maskinrum, kolboxar

o. dyl. Dräktigheten mätes i ton (registerton). Ett ton = 2.83 kbm. — 2. Zool. D. inträder, när ägget befruktats, och kännetecknas av brunstens upphörande och av ansvällning av livmodern. Vid tiden för födelsen svälla blygdläppar och juver. D.-tiden varierar och är i allmänhet längre för större djur: ston 340 dagar, kor 280 dagar, suggor 115 dagar, kattor 55 dagar, kaniner 30 dagar.

Dräll, förr 3-skaftad, numera 4- el. 5-skaftad linnevävnad (duktyg, ser-vietter) med mönster vanligen i stjärnor el. rutor.

Dränera, täckdika, avleda vatten.

Drätsel, de svenska kommunernas, speciellt städernas, finansförvaltning.

Dröbak, stad vid Oslofjorden, sv. Akerlius fylke, sö. Norge 2,000 inv. Badort. I stadens närhet ligger Oskarsborgs fästning.

Dröbaksund, Oslofjordens smalaste del, belägen omkring 4 mil s. om Oslo.

Dröglapp, ett hudveck, som nedhänger på undersidan av en del nötkreaturs hals.

Dröppel, se Gonorré.

Dschaf (Djauf). — 1. Oas i n. Arabien. — 2. Oas i sv. Arabien.

DscliungarPet, centralasiatiskt, under Kina lydande öken- och stäppområde mellan Altai och Tianschan, med en del oaser och gamla städer vid foten av den senare bergskedjan. Genom passen mot v. ryckte på sin tid hunnerna, mongolerna och kalmuckerna mot Europa.

Ds.fa’far, vesir hos Harun-el-Ra-schid.

Dsjid’da, arabisk stad vid Röda havet, Mekkas hamnstad, 30,000 inv.

D-sträng, uppifrån räknat tredje strängen på violinen, andra på altfiolen, violoncellen och kontrabasen. Den har d dur till grundton.

DuaJis’m, en åskådning, där två olika saker el. principer antagas för att förklara ett problem. Inom filosofin avser D. den åskådning, som antagerön själslig ocli en kroppslig substans för att förklara världen.

Du Barry [dybarri’], Jeanne Bécu, 1743—93, grevinna, älskarinna åt Ludvig XV, på vilken hon utövade stort inflytande. D., som var allmänt hatad, blev under revolutionen avrättad.

Dubba, under medeltiden ”slå till riddare”.

DubbeJbeckasin, se Beckasinfåglar.

Dubbelbrytning. Om en ljusstråle får gå genom en kalkspatkristall, uppdelas den i två strålar; en punkt på ett papper synes som två punkter genom en kalkspatkristall. Den ena av strålarna, kallad den ordinära, följer de vanliga brytningslagarna (se Ljusbrytning). Den andra strålen, kallad den extraordinära, följer mera invecklade lagar. De båda strålarna äro polariserade vinkelrätt mot varandra (se Polarisation). Dubbelbrytning äger rum i alla kristaller utom de reguljära (jfr Kristallsystem). En ljusstråle, som passerar en kristall längs dess optiska axel, varken brytes eller uppdelas.

Dubbelkors, X el. # #, nottecken, angivande att följande not skall höjas med två halvtoner. Den med

D. företecknade notens namn ökas med två ”iss”.

Dubbelsalt, en kemisk förening, vari två olika metaller ingå. På bildning av D. grundar sig en del saltlösningars användning för rengöring av metaller.

Dubbelseende beror vanligen på att de bägge ögonens bilder ej sammanfalla. Oftast är orsaken en förlamning av ögonmusklerna, vilken medför, att ögonen ej på riktigt sätt följas åt i sina rörelser utan inställas åt något olika håll.

Dubbelspat, kallas de genomskinliga, vattenklara kalkspatkristallerna. De erhållas från Island och användas till polarisatorer i optiska instrument.

Dubbelstjärna. D. kallas stjärnor, som ligga så nära varandra, att de först vid användning av astronomisk kikare kunna särskiljas som två eller flera, vilka kretsa kring en gemensam punkt. Omloppstiden är mycket växlande, oftast hundratals år. Vissa

D., vilkas dubbelhet man blott tack vare Dopplers princip kunnat påvisa på spektroskopisk väg, ha däremot mycket kort omloppstid. Man känner inemot 20,000 dylika. Studiet av dem har under senare tid blivit en synnerligen viktig gren av astronomin och lett till betydelsefulla teoretiska resultat.

Dubbla blommor uppstå ur enkla därigenom, att till kronblad ombildade ståndare (el. fruktblad) öka kronbladens antal.

Dubble’ra, fördubbla. — 1.1 biljardspel innebär D. att spela en boll, så att den först träffar vallen och därefter en annan boll. — 2. Sjöv., att kringsegla en udde.

Difbier, tvivel.

Dubiö’s, tvivelaktig, oviss.

Dublin [dab’lin], Irlands huvudstad, vid Dublinbukten. 400,000 inv. Universitet och andra högre läroanstalter. Stor hamn med många dockor. Betydande industri (stora mekaniska verkstäder, bryggerier och tobaksfa-briker).

Duchatel [dys/atelF], en låg, bekväm soffa med lösa dynor.

Duehesse [dysjess’], fr., hertiginna.

Dudevant [dydvang'], Aurore, f. Du-pin, 1S04—76, fransk författarinna med pseudonymen George Sand. D. levde en tid i ett olyckligt äktenskap med baron D. och slog sig sedan ned i Paris, där hon utgav flera tendensromaner (Indiana, Lélia), i vilka hon hävdade kvinnans rätt gentemot gällande samhällsfördoinar. Hennes förbindelser med Musset och senare med Chopin påverkade för en tid hennes författarskap. De romaner, för vilka hon ännu uppskattas, äro emellertid främst hennes idylliska och fängslande bondeberättelser (D j ä-vulskärret, Barnhusbarnet).

Duell', tvekamp, en strid som utkämpas mellan två personer ”för att tillfredsställa hederns fordringar”. D. är i de flesta länder i lag förbjudet, men förekommer dock ofta, i synnerhet i Tyskland (studentdueller), Frankrike och Spanien.

Duen'na, äldre sällskapsdam, som utövar uppsikt över familjens unga damer.

Duett', tonstycke för två instrument eller sångstämmor.

Dui'lius, Cajus, romersk konsul 260

f. Kr., vann en sjöseger över kartagerna vid Mylse. Till hans ära uppfördes en minnespelare på Forum i Rom.

Duisburg, stad i Rhenprovinsen, Tyskland, vid Rhen. 250,000 inv. Viktig hamnplats för Ruhrs industriområde. Metallindustri, skeppsbyggen, socker- och textilfabriker.

Dukagångsvävnad, en svensk allmogevävnad, som väves så, att de tjocka färgade inslagen för hand viras omkring varptrådarna och bilda mönstret, medan bottenvävens inslag är av finare garn.

Duka't, äldre guldmynt.

DuPce, ljuvt, angenämt.

Dulcine'a, en bondflicka, föremål för Don Quijotes ömma känslor i Cer-vantes' roman. D. användes ofta som benämning på mindre tilldragande el. ålderstigen käresta. Dulong [dylång'], P. L., 1785—1838, fransk kemist och fysiker, har tillsammans med Petit [pöti'1 påvisat, att atomvärmet, d. v. s. produkten av atomvikten och egentliga värmet är i det närmaste lika för flertalet grundämnen, nämligen omkring 6.4. Detta kallas den Dulong-Petitska lagen, med vars hjälp man alltså kan finna atomvikten för ett grundämne, om dess egentliga värme är känt.

Dulong-Petits lag, se Dulong.

Duluth [djoloth'], stad i Minnesota (U. S. A.), 100,000 inv. Viktig hamnstad vid västra ändan av övre Sjön. I-Iandel med spannmål, trävaror, järn och kol.

Du'ma, ry., råd, stadsfullmäktige; 1905 upprättades den ryska nationalrepresentationen, riksduman.

Dumas [dyma']. — 1. Alexander D.

d. ä., 1803—70, fransk författare, bekant för sina historiskt romantiska äventyrsromaner (Greven av Monte Christo, De tre musketörerna), vilka fått en ofantlig spridning, samt för flera romantiska dramer med historiska motiv. — 2. Alexander D. d. y., 1824—95, naturlig son till den förre, fransk dramatiker, blev ryktbar för romanen K a m e 1 i a d a-m e n, vilken dramatiserades samt även blev uppslaget till texten för Verdis opera La Traviata. D :s följande dramer behandla sociala och moraliska frågor och hävda humanitära reformer inom olika grenar av samhället. Som dramatiker är D. skaparen av den realistiska sedekomedin, ofta med moraliserande tendens.

Dumdumkula, gevärskula med okládd spets. D. spränges vid anslaget och åstadkommer därför svårartade sår. Enligt internationella överenskommelser få D. ej användas i krig.

Dumouriez [dymorje'], C. F., 1739 —1823, fransk general och politiker, anhängare av girondisterna 1792 och s. å. utrikesminister. Som sådan bidrog han verksamt till krigsförklaringen mot Österrike och erövrade sedan som överbefälhavare hela Belgien. Efter ett nederlag vid Neerwinden 1793 flydde han och vistades sedan mest i

England.

Dumping [da’m-], att sälja en vara inom ett annat land för billigare pris än det, till vilket varan försäljes i det egna landet. D. kan användas i syfte att konkurrera ihjäl en industri i ett annat land för att erövra monopolställning å marknaden. Jfr Valuta-dumping.

Dun’can, Isodora, f. 1880, amerikansk dansös, som efter antikt mönster sökt utarbeta en plastisk dans-stil.

Dundee [dan’di], stad i Skottland.

170,000 inv. Stor hamn med mänga

dockor. Omfattande skeppsbyggen. Brittiska juteindustrins huvudsäte.

Dundret, Gellivare-Dundret, berg i Lappland, mitt emot Gellivare malm-berg. 823 m. ö. h. Från D. kan midnattssolen ses längre än från något annat mera lättillgängligt ställe i Sverige (över en månad) och D. är därför livligt besökt av turister.

Dunedin [dani’din], stad på Nya Zeelands sydö, 75,000 inv. Ylleindustri. Universitet.

Dunga’ner, en turkisk folkstam i Centralasien omkring ö. Tiansjan.

Dunkehallar, bergsluttning v. om Jönköping med utsikt över Vättern. Vid den utför branten fallande Dun-kehallarån flera industriella anläggningar.

Dunkerque (Diinkirchen) [-[dön-kärk’],-] {+[dön- kärk’],+} starkt befäst stad i n. Frankrike, nära belgiska gränsen och vid Engelska kanalen. 39,000 inv. Stor konstgjord hamn, fiskeri, mekanisk och textilindustri.

Duodena’lsår, se Tolvfingertarm-sår.

Duplika’t, det ena av två lika exemplar.

Duquesne [dykä’n], A., 1610—88,

markis, fransk sjöhjälte, deltog på Sveriges sida i kriget mot Danmark 1643-45.

Dur, kallas de tonarter, vars treklang utgöres av en stor ters och över denna en liten ters.

Dura’bel, varaktig, hållbar.

Duran’go, stat i det inre Mexico,

110,000 kvkm. 340,000 inv. Huvudstad Durango 34,000 inv. Staten är rik på malmer (guld, silver, koppar); majs-och bomullsodling.

Duration, långvarighet.

Durazzo [dorafso], hamnstad i Albanien vid Adriatiska havet. 5,000 inv.

D. har tidvis varit Albaniens huvudstad.

Durban [dse’bsen], (Port Natal), huvudstad i brittiska kolonien Natal, Sydafrikanska förbundsstaten, belägen vid Indiska oceanen, 150,000 inv. En av Sydafrikas viktigaste hamnstäder. Kolstation för engelska flottan. Valfångststation.

Durham [da’rem]. — 1. Grevskap i n. England med rika kolfält och ett av Englands förnämsta industri- och exportområden. — 2. Stad i N. Carolina. 22,000 inv.

Durham university, se Newcastle.

Durka, skena (om hästar).

Durkslag, en grov sil.

Durrha el. Durra [dur’ra] (Antro-pogon Sorghum), ett ettårigt gräs, som kan nå flera meters höjd. Bladen äro

breda. D. har skild- och samkönade blommor i vippa. Fröna äro svarta, bruna el. vita. Flera variete-ter av D. finnas. D. odlas i mycket

stor utsträckning i de tropiska delarna av Asien ocli Afrika och är dessa trakters viktigaste sädesslag. I s. Europa och i Amerika odlas D. numera även som foderväxt.

Durskala, diatonisk skala, i vilken de halva tonstegens plats är mellan 3:e och 4:e samt 7 :e och 8:e tonerna.

Duse [do*se], Eleonora, f. 1859, ryktbar italiensk skådespelerska, främst bekant för sina tolkningar av tragiska roller (Kameliadamen, d'Annunzios dramer), har gästspelat i flera länder och efter en lång frånvaro åter börjat uppträda 1923.

Dussin, tolv stycken. I sammansättningar såsom t. ex. dussinvara användes D. i förklenande betydelse.

Dusö'r, drickspengar.

Duvbo, municipalsamhälle, s. Uppland, förstadssamhälle till Stockholm. 1,750 inv.

Duvfåglar (Columbte) ha medelstor, vid roten mjuk näbb, korta ben med tre tår framåt och en tå bakåt samt medellånga, spetsiga vingar. De äro goda flygare och leva av vegetabilier. Ungarna, som vid födelsen äro nakna, uppfödas till en början med en mjölk-liknande avsöndring från de pariga krävorna hos bägge föräldrarna. Duvsläktet (Columba) har två arter i Sverige. Skogsduvan (Columba fenas) är gråblå med mörkare fläckar på vingarna. Den är vanlig i Sverige och häckar i lövskog. Ringduvan (C. palumbus) är gråblå med vit fläck på halsens sidor samt något större än föregående (c:a 40 cm. lång). Den häckar vanligen i . barrskog. Klippduvan (C. livia) har två svarta tvärband å vingen, finnes i Medelhavsländerna och är stamfader till tamduvan, vilken senare finnes i mänga olika varieteter, den vanligaste brevduvan. Förvildade duvor visa ofta klippduvans fjäderdräkt. — Turturduv-släktet (Turtur) har en art turturduva, som enstaka gånger förekommer i Sverige. Den har brun rygg, vinröd färg å hals och bröst samt vit buk.

Duvhök, se Höksläktet.

Duvpost grundar sig på brevduvans benägenhet att återvända till sin hemort även när den bortförts långa avstånd. D. har egentligen endast haft praktisk betydelse i krig. Under Paris belägring 1870—71 fördes duvor i luftballong från staden, dit de sedan återvände med på fotografisk väg förminskade brevkopior. En duva kunde på så sätt medföra 30,000 brev.

Dvi'na, en av n. Rysslands största floder, uppkommer av tvenne källflo-der, Vytjegda och Suhoma, och utfaller i en vik av Vita havet, strax n. om staden Arkangelsk. D. står ge-

nom Alexanderskanalen i förbindelse med Volga.

Dvordk [dvå'rsjak], A., 1841—1904, böhmisk kompositör, skapare av symfonier (Från Nya Världen), uvertyrer, operor samt kammarmusik.

Dvärg. Som D. brukar man rubricera personer, vilka som fullvuxna ha en kroppslängd under 110—120 cm. Orsakerna kunna vara av flera slag. I en del fall beror D. på rubbningar i den inre sekretionen, men även andra sjukdomsprocesser kunna ligga bakom. Äkta D. kallar man sådana, som äro väl proportionerade.

Dvärgfolk, gemensam benämning på lågt stående, småväxta folkraser. Kroppshöjden är hos D. mindre än

1.5 m. D. tycks flerstädes ha utgjort urbefolkningen men bebo nu endast mindre delar av det inre Afrika och Asien. På gränsen till D. stå en del i polartrakterna levande folk, t. ex. lappar och eskimåer.

Dvärgpinscher, se Hundraser.

Dvärgträd. Genom otillräcklig näring och omsorgsfull beskärning kan man erhålla miniatyrformer av träd, exempelvis barrträd, vilka trots hög ålder (50—100 år) endast nå en höjd av omkring % m. D. odlas för prydnadsändamål särskilt i Japan och betinga där höga pris. — Genom att ympa äpple- el. päronkvistar på kvitten,

paradisäppelträd el. dyl. kan man erhålla fruktträd, vilka lämna frukt betydligt tidigare än vanliga fruktträd men i stället ha kortare livslängd.

Dy. — 1. Kem. Tecken för en atom dysprosium. — 2. Geol. Beteckning för starkt multnad torv, torvdy.

Dy’asperioden, geol., detsamma som permperioden*.

Dybböl, dansk socken vid Alssund, bekant för de hårda strider, som där utkämpades under dansk-tyska krigen 1848—59 och 18G4.

Dyck [dajk], A. van, 1599—1641, flamländsk målare, elev av Rubens, främst ryktbar som porträttör och som sådan verksam i Italien och från 1631 i England som Karl I:s hovmålare. D. var utomordentligt produktiv; hans målningar kännetecknas av förfinad elegans och kokett, stundom sentimental grace. Bland D: s berömdaste dukar märkas målningarna av Karl I och hans familj samt av medlemmar av den engelska aristokratin.

D. Y. G., De yngre gubbarna, radikal studentförening i Lund, som bl. a. verkar för folkupplysning genom utgivande av skriftserier.

Dygn. Tiden från det solen står rätt i söder tills den åter kommer i detta läge kallas ett s o 1 d y g n. Soldygnets längd är något olika under årets lopp, varför man för den bor- gerliga tidsbestämningen utgår från medeltalet av soldygnens längd eller medelsoldygnet, vilket är detsamma som det borgerliga dygnet om 24 timmar. På grund av jordens förflyttning efter sin bana runt solen blir ett soldygn omkring 4 minuter längre än ett astronomiskt dygn, varmed menas tiden för jordens rotation ett varv omkring sin axel.

Dykandsläktet (Nyroca) liar tvä arter i Sverige. Brunanden (N. fe-rina) finnes särskilt i ö. Sverige. Den är tecknad i grått, vitt och svart med rödbrunt huvud och hals. V i g g e n (N. fuligula) har nacktofs. Iiannen har huvud och hals metallglänsande, brun rygg och undersida. Honan är tecknad i brunsvart och vitt.

Dykare, till höger larv.

Dykare, skalbaggar med oval, kull-rig, svart kropp. D. leva i grunda sötvattensamlingar av små vattendjur.

Dykarsjuka åtföljer ofta arbete på större vattendjup än 10 m. D. yttrar sig i stickningar och klåda i huden. Vid alltför snabb uppstigning frän stora djup (mer än en m. i minuten) yttrar sig D. som öronvärk, blödningar och förlamningar, varvid t. o. m. död kan följa.

Dykeri. För arbeten, som kräva att en människa skall uppehålla sig under vatten mer än ett par minuter, måste särskilda anordningar vidtagas. Redan under forntiden användes för detta ändamål dykarklockor, nedtill öppna, klockformiga kärl. Vid deras nedsänkande i vatten hoppressas den i klockan befintliga luften och hindrar därigenom vattnets inträngande. Nu finnas dykarklockor av dimensioner, som lämna ett helt arbetslag plats i klockan, och försedda med elektrisk belysning, telefon, apparater för luftens förnyande m. m. Större rörlighet vid arbetets utförande medgiva dykardräkterna, som härstamma från slutet av 1700-t. En vanlig dykardräkt utgöres av en i ett enda stycke tillverkad dräkt av vattentätt tyg. Den är försedd med tätt tillslutande kautschukmanschetter. Huvudet skyddas av en med glasfönster försedd,

vid dräkten fastskruvad hjälm. Hjälmen är försedd med avloppsventil för den förbrukade luften och med en luftslang, genom vilken ny luft inpumpas. Erforderlig lufttillförsel vinnes numera ofta på annat sätt, nämligen därigenom, att dykaren medför stålcylindrar, innehållande komprimerad syrgas. Förbindelsen med medhjälparna ovan vattenytan vinnes genom en tal-slang från hjälmen eller genom telefon. Vid arbeten på större djup användes elektrisk belysning. Det största djup, å vilket dykare i regel kan arbeta, uppgår till 40 å 50 meter.

Dykänder tillhöra andfåglar och kännetecknas av att baktån är omgiven av en bred hudflik. Till D. höra bland andra A 1 f å g e 1, E j d e r-, Dykand- och Svärtesläktet.

Dymmelonsdagen, onsdagen i påskveckan. Dymbill kallades på Island en träklapp, som fordom användes att dämpa ljudet i kyrkklockorna under påskveckan.

Dyn. — 1. Geol., av vinden samman-driven sandanhopning. Dynernas längdriktning är vanligen tvärsför den

förhärskande vindriktningen. Vindsidan av en D. sluttar långsamt, medan läsidan är brantare. Nutida dyner förekomma i Sverige huvudsakligen på några ställen vid kusterna (kustdyner) t. ex. i Skåne och på Gotska Sandön. De stora sandöknarna i det inre Asien, i Sahara ocli på andra håll äro täckta av regelbundna ofta flera tiotal meter höga dyner, liknande vågorna på ett hav. — 2. Enheten för kraft i C. G. S.-systemet. En D. är den kraft, som, om den påverkar massan ett gr., ger denna en acceleration (hastighetstillskott) av en cm. i sekunden.

Dy’na, flod i v. Ryssland och Lettland, upprinner på Valdaj och utfaller i Rigaviken vid östersjön. Längd c:a 1,000 km. D. är historiskt ryktbar genom Karl XII :s övergång av floden och slaget vid D. år 1701.

Dynaburg, befäst stad i sö. Lettland vid Dyna, 35,000 inv. Spannmålshandel.

DynamFk kallas läran om kroppars rörelse. D. omfattar alltså studiet och de matematiska lagarna för olika slag av rörelse. I motsats till D. är st a-tiken läran om kroppars jämnvikt. Tillsammans bilda statiken och D. den gren av fysiken, som kallas mekanik.

Dyna’misk geologi, se Geologi.

Dynami’t, benämning å en grupp sprängämnen, vars verksamma beståndsdel till huvudsaklig del är nitroglycerin. Den av Alfred Nobel uppfunna dynamiten bestod ursprungligen av diatomacéjord, som genomdränkts med nitroglycerin. Den numera vanligen i Sverige använda dy-namiten, gelatindynamit, är likaledes uppfunnen av Nobel och består av spränggelatin (nitrocellulosa löst i nitroglycerin) jämte något uppsugningsmedel.

Dynamita’rd, person, som kastar bomber i avsikt att döda.

Dy’namomaskin, elektrisk generator el. elektrisk motor. Se Elektriska maskiner.

Dy’namometamorfo’s, se Metamorfos.

Dy’namome’ter, instrument för uppmätning av mekaniska krafter eller mekaniskt arbete. Krafter uppmätas oftast med tillhjälp av fjäderdynamo-metrar, i vilka en fjäder sträckes el. sammantryckes medelst den kraft, som skall uppmätas. Fjäderns formförändring överföres med tillhjälp av en visare å en empiriskt graderad skala. Maskiners arbetsförmåga kan mätas med tillhjälp av bromsdynamometrar av växlande konstruktion.

Dy’namy’nde, befäst hamnplats till Riga, Lettland.

Dynasti’, härskarätt, en följd av regenter ur samma släkt.

Dyngbaggar (Coprophaginse), skal-baggsfamilj, som leva av exkrementer. Hit höra Egentliga dyngbag-gen, Tordyvlar samt bland andra Den heliga pillerbaggen.

Dynt, se Binnikemask.

DUrer, A., 1471—1528, Tysklands främste renässanskonstnär, utgick ur den gammaltyska träsnittsskolan och ägnade under hela sitt liv huvudparten av sin kraft åt grafiken men kom under tidiga studieresor söderut i beröring med den italienska renässansen, som framgår redan av hans första större verk, träsnittsserien Apo-kaly psen. Dessa intryck befästes under en senare vistelse i Venedig. Efter återkomsten till hemstaden Niirnberg 1507 infaller hans kraftigaste alstrings-period med flera stora tavelverk (Treenigheten), träsnittsserien Den stora passionen (Jesu- lidande) ocli flera av hans mest kända kopparstick, Riddaren, döden och djävulen, F o r t u n a, Melankolien m. fl. 1520—21 företog

D. en resa till Nederländerna, vilken synes ha befäst och fördjupat hans stil (porträttet Hieronymus Holzschuher, målningarna J o-liannes och Petrus, Markus och Paulus). Ett av D :s mest bekanta verk är det idealiserade Självporträttet i Pratern.

Dys, gr., prefix, betecknande fel, brist o. dyl.

Dysenteri’, se Rödsot.

Dyspepsi’, användes som beteckning för rubbad matsmältning med måttliga besvär.

I)yspro’sium, namn å ett grundämne, tillhörande de sällsynta jordmetallerna. Kem. tecken Dy.

Diisscldorf, stad i preussiska provinsen Rhenlandet, vid Rhen inom Rulirområdet, 410,000 inv. Betydande industristad, särskilt järn- och textilindustri. I D. finnes en berömd konstakademi (Diisseldorfskolan).

Dy’veke, ”lilla duva”, 1491—1517, Kristian II :s av Danmark älskarinna, liar senare behandlats i dramer och dikter, bl. a. av Drachmann.

Dyvelsträck, ett vidrigt, lökluktande gummiharts. Åtskilliga asiatiska folkslag använda D. som krydda. — Som medicin spelar D. ej numera någon roll.

Diickel, loktr., beklädnad av papper på tryckcylindern för att göra dennas yta mindre hård.

Däggdjur (Mammalia), en klass ryggradsdjur, vilka föda levande ungar (undantag kloakdjur). D. indelas i ordningar: Kloakdjur (Monotre-mata), Pungdjur (Marsupialia) samt Monodelphia, vilka senare indelas i insektätare, fladdermöss, gnagare, Edentata nomarthra, Edentata xenarthra, rov-, val-, hov- och sirendjur samt Primates.

Dii’vert, anordning rör upphissande av båtar, ankare m. m. å fartyg, som anbringas vid fartygets reling.

Döbattang’, dubbeldörr.

Döbeln, G. K. v., 1758—1820, frih., generallöjtnant, tjänade en tid i franska hären, deltog i Sveriges krig mot Ryssland 1788 samt blev vid finska krigets utbrott 1808 chef för Nylands regemente och brigadchef. D. tryggade den finska härens återtåg genom segern vid Jutas, varefter han förgäves tillrådde en kraftig anfallstaktik. Som befälhavare och vice landshövding pä Åland måste han efter ett tappert försvar vika för ryssarna men avvärjde ett anfall på svenska kusten. 1813 deltog D. i Karl Johans krig mot Napoleon.

Döda havet, insjö utån avlopp i sö. Palestina. Ytan är 1,000—1,100 kvkm., beroende på vattenståndet. D. ligger i den stora syriska förkastningssän-kan nära 400 m. under havsytan, lägre än någon annan sjö och är 360 m. djup. Enda tillflöde är Jordan. Stränderna äro till stor del bergiga. På grund av den stora avdunstningen, bristen på avlopp samt de närbelägna saltbergen har vattnet hög salthalt (26 %). Därför kunna inga vattendjur leva i D., ej heller trives någon växtlighet på stränderna, härav sjöns namn.

Dödbok el. begravningsbok finnes i Sverige sedan mitten av 1700-t. och upptager i församlingen döda och begravna. Dödbränning: av ett ämne säges äga rum, om en upphettning drives så långt, att en genom bränning önskad egenskap går förlorad. Dödbränd gips hårdnar ej med vatten, dödbränd kalk släckes ej med vatten.

Dödens ängrel, skaldestycke av J. O. Wallin.

Döderhultaren, se Pettersson.

Dödgrävare (Necrophorus), små skalbaggar med i gult och svart bandade täckvingar. D. nedgräva med förvånande skicklighet as (döda råttor o. dyl.) i jorden och lägga sina ägg i dessa.

Dödkött. Vid läkning av större sär är den nybildade vä\ naden i sårbottnen blodrik men känslolös, emedan nervgrenar ännu ej hunnit inväxa. En viss mängd sådan vävnad åtgår för att utfylla sårluckan. Bildas D. i överskott får man bortskaffa det onödiga D. exempelvis genom etsning.

Död löpning:. Om vid en kapplöpning två hästar samtidigt passera mållinjen, kallas löpningen död.

Dödsattest är ett intyg över dödsorsaken vid en persons död, vanligen givet av läkare. D. uppvisas pä vederbörande pastorsämbete och dödsorsaken antecknas i dödboken. D. är obligatorisk i stad samt vid plötsliga dödsfall på landet.

Dödskallefjäril.

Dödskallefjärilen (Acherontia atro-pos), Sveriges största fjäril (10—12 cm. mellan vingspetsarna), har sitt namn efter en dödskalleliknande teckning på mellankroppen. Framvingar-na äro tecknade i brunt, grått och svart, bakvingarna äro gula med svarta tvärband. D. uppger ett pi-

pande läte, då den fångas. Den förekommer sällsynt i Sverige. Larven lever på potatisblad.

Dödsstraff är sedan 3 juni 1921 avskaffat i Sverige, i Italien 1889, i Holland 1870 men kvarstår ännu i en del andra länder.

Dödssynder. I den gammalkristna kyrkan räknades till D. följande sju huvudsynder: högmod, girighet, vällust, avund, dryckenskap, vrede och andlig lättja el. liknöjdhet. I den katolska kyrkan räknas som D. vissa synder, som anses utplånade först efter särskild botgöring.

Dödsuret, namn på en del små skal-baggsarter (släktet Anobium), som leva i torrt trävirke. Hanne och hona locka varandra genom att knäppa med huvudet mot gångens trävägg, vilket låter som ett urs tickande.

Dödvatten, vattenmassa, som särskilt å grunt farvatten suges med ett fartyg och följer efter detta.

Dödvikt. — 1. Sjöv. Vikten av ett fullastat fartygs last. D. mätes i dw-toh (en dw-ton = 1,010 kg.). — 2. Inom hästsporten betecknar D. den vikt, varmed en kapplöpningsliäst belastas, för att den totalvikt, han bär, skall nå en för löpningen fastställd storlek.

Död vinkel. Vid skjutning från en över omgivningen upphöjd plats finnes alltid framför denna plats ett område, som ej kan beskjutas. Detta område kallas för D. Vid befäst-ningsanläggningar måste det tillses, att inga D. uppstå, d. v. s. att varje plats i det framför befästningen liggande området kan beskjutas från någon del av befästningsanläggning-arna.

Dös, stenåldersgrav, vanligen bildad av 4—5 på kant ställda stenhällar, uppbärande en takhäll. D. förekomma talrikast i Skåne, Halland och Bohuslän. Jfr Stenåldern.

Dövhet beror antingen på vaxpropp, som tilltäpper yttre hörselgången, el. på skador i mellan- el. innerörat. I sistnämnda fall är D. vanligen ursprungligen orsakad av en inflammation. Därför böra öronsjukdomar i tid behandlas. Särskilt vid infektionssjukdomar såsom scliarlakansfeber, mässling, influensa m. fl. äro sådana öroninflammationer vanliga.

Dövstumhet, oförmåga att höra och tala. Medfödd el. tidigt förvärvad dövhet medför även oförmåga att tala. Genom lämplig undervisning kan dock talförmågan till en viss grad inläras.

Dövstumsundervisning är genom lag av 31 maj 1889 obligatorisk. Sverige är indelat i 7 distrikt med vardera en skola. Antalet elever i dessa uppgick 1924 till omkring 0*00. E

E, den femte bokstaven i vårt alfabet. — Mus. Den diatoniska skalans tredje ton. — Som senlatinskt taltecken = 250.

Earl [örl], en engelsk adelstitel, som ärves av äldste sonen, ocli som närmast motsvarar greve. Jfr Ålderman.

East [ist], eng., öster.

East End [ist end], se London.

Eau [å], fr., vatten. E. ingår bland annat i namnen på en liel del hårvat-ten och parfymer, t. ex. eau-de-co-1 o g n e, ”vatten från Köln”.

Schema över ebb och flod (spring-flod).

Ebb och flod kallas den regelbundna sänkning och höjning av vattenytan, som äger rum i de stora haven på grund av månens dragningskraft (attraktion). Sänkningen kallas ebb och höjningen flod. Flod inträder med ett mellanrum av 12 timmar och 25 minuter, däremellan inträder ebb. Samma fenomen upprepas sålunda ungefär två gånger på ett dygn. Ebb och flod uppkommer därigenom, att månens dragningskraft verkar starkast på den närmast månen belägna delen av jordklotet och minst på bortsidan av jordklotet. Vattenmassorna på jordens mot månen vända yta komma därför att påverkas mest; minst påverkas vattenmassorna på den från månen, vända delen av jorden. Genom denna skillnad i månens påverkan uppkommer flod såväl på den sida, som är vänd mot månen, som på den, som är vänd från månen, liksom ebb inom den zon, som ligger däremellan. Även solens

attraktion inverkar på samma sätt ehuru i mindre grad på grund av det stora avståndet till solen. Står solen i samma riktning som månen (d. v. s. vid nymåne) eller i rätt motsatt riktning (d. v. s. vid fullmåne), samverka

måne och sol, och springflod eller högsta flod inträffar. Stå sol och måne vinkelrätt mot varandra (d. v. s. vid halvmåne), inträffar nipflod eller lägsta flod. Höjdskillnaden mellan ebb och flod är mycket olika på olika platser. I östersjön är höjdskillnaden knappt märkbar, vid de stora haven, särskilt i trattformiga vikar och sund, kan den nå betydande storlek, ofta över 5 m., i enstaka fall till 10 m. och därutöver. I allmänhet är ebb och flod störst kring ekvatorn och mindre mot polerna.

E'benholts, hårt, tungt trä av olika färg, vanligen svart men även grön-el. rödaktigt, som erhålles av en del tropiska trädarter (Diospyros).

E'bers, G. M., 1837—98, tysk egyp-tolog och romanförfattare, bekant för sina historiska skildringar av gammal egyptisk odling. 1875 upptäckte E. det betydelsefulla medicinska arbetet Papyrus Ebers.

E'bert, F., 1871—1925, tysk rikspre-sident 1919, ursprungligen sadelmakare.

E. blev 1905 medlem av den tyska socialdemokratiska partistyrelsen och 1912 riksdagsman. Under revolutionen 1918 spelade E. en ledande roll och blev chef för den ministär, som efter Wilhelm II :s tronavsägelse övertog styrelsen. Som president tillvann han sig allmänt förtroende genom sin måttfulla och bestämda hållning.

Ebioni'ter, beteckning på judekrist-na i Palestina under den fornkristna tiden, vilka stodo i motsatsförhållande till de hednakristna, betraktade Paulus som avfälling samt förnekade Kristi gudom. E. delade sig sedermera på tvenne sekter, vilka i 5:e århundradet utslocknade.

E'bo, Ebbo, omkring 785—850, ärkebiskop i Reims, Danmarks förste missionär, deltog efter 833 i striderna mot kejsar Ludvig på Lothars sida.

Eboni't, kautschuk, som bragts att upptaga än mera svavel än den sä kallade vulkaniserade kautschuken. E. är ett hornartat, lätt polerbart ämne, som användes till prydnadsföremål, toalettartiklar, grammofonskivor m. m. samt såsom elektriskt isoleringsma-terial.

E'bro flod i nö. Spanien, genomflyter den Aragoniska slätten och mynnar i Medelhavet. Endast på kortare sträckor segelbar. Längd 750 Km.

Ecarté, se Ekarté.

LÅGVATTEN

MANEN

JORDEft,

SOLEN

LÅGVATTEN Ecce homo [ek'ke ho'mo], lat., "se människan", Pilatus' ord, då han visade Jesus för folket, sedan denne blivit gisslad.

Eccle'sia [ekle's-], lat., gr., kyrka.—

E. m i 1 i t a n s, den stridande (jordiska) kyrkan. — E. triumphans, den triumferande (himmelska) kyrkan. Inom kyrklig konst betecknar E. en personifikation av kyrkan, vilken framställes som en drottning med kalk och korsstav.

Echappe*ra [esjappe'ra], rymma, "schappa".

Echauffe'rad [esjå-], upphettad.

Echegaray y Eizaguirre [etjegaraj' i ejtagirr'e], J., 1833—1916, spansk dramatiker, professor i matematik, liberal politiker, tre gånger minister, fick jämte Mistral Nobelpriset i litteratur 1904. D :s dramer utmärka sig för språklig skönhet, stark dialog och skickliga sceniska effekter samt bottna i en genomgående pessimistisk

åskådning.

Echinococc’us (Tsenia E.), Hyls-mask, se Binnikemaskar.

Echi’nus, byggnk., övergången mellan ett doriskt kapitals kolonnskaft och abacus.

Eck, J., 1486—1543, tysk katolsk teolog, motståndare till Luther, med vilken han disputerade offentligt i Leipzig 1519. E. var ledare för de ka-' tolska teologerna på riksdagen i Worms 1530.

' Eckermann, J. P., 1792—1854, hovråd i Weimar och samtida till Goethe. Han utgav sina ”samtal med Goethe” 1837—38, ett för kännedomen om denne mycket värdefullt arbete.

Eckersberg, C. W., 1783—1853, dansk målare, verksam som historie-, genre-, landskaps- och marinmålare. E. var dessutom en framstående porträttör (Thorvaldsen). E. kan sägas ha grundat det nationella danska måleriet med dess starka realism och noggranna iakttagelse. Han var en ovanligt skicklig lärare och blev 1818 professor vid konstakademin.

Eck’hart, vanligen kallad Mäster

E., omkring 1260—omkring 1327, do-minikanmunk, bland annat verksam som prior i Erfurt och senare i Strassburg som lärare vid ordenssko-lan. E. utvecklade en religiös åskådning, i vilken ingick mystiska men även skolasti ska element. Han skrev på tyska språket (även på latin) och har mycket bidragit till det tyska skriftspråkets utveckling. E:s skrifter utövade under den senare medeltiden stort inflytande.

Ecklesiastik, kyrklig.

Ecklesiastikdepartementet, statsde-partement, som enligt departementstadgan av 22 juni 1920 handlägger:

1. förvaltningsärenden röran-

de kyrkoväsendet, undervisningsväsendet, arkiv-, bibliotek- och museiväsendet, biografväsendet etc.; 2. lagstiftningsärenden rörande byggande och underhåll av kyrkor och prästgårdar samt rörande prästerliga ämbetens tillsättande. — Under E. lyda bland annat ecklesiastikstaten, de flesta undervisningsanstalter, bibliotek och museer, de flesta akademier, de kungliga teatrarna, riks- och landsarkiven och statens biografbyrå. — Ecklesiastikministern är chef för E.f som för övrigt består av en statssekreterare, en expeditionschef, sex kansliråd, en registrator, en bibliotekarie samt ett antal kanslisekreterare och amanuenser.

Economiser [ikån’emajs-], apparat för uppvärmning av vatten med tillhjälp av rökgaserna från en eldstad. E. användes bland annat till förvärmning av vattnet vid ångpanneanläggningar.

Ecbnomist [ikå’nemist], The E., engelsk ekonomisk tidskrift, känd bland annat för en ofta citerad prisindex.

Ecossaise [ekåsä’s], ursprungligen skotsk dans i livlig takt samt namn på motsvarande musikstycke.

Écrasez 1’infiime [ekrase’ längfa’m], fr., ”krossa den skändliga”, ett uttryck av Voltaire, som under upplysningstidens kamp mot kyrkan blev bevingat.

Ecu [eky’1, gammalt franskt mynt, präglat såväl i guld som silver. E. i silver motsvarade på 1700-t. ungefär 6 francs.

Ecuado’rf republik i Sydamerika, gränsar i n. och nö. till Columbia, i s. och sö. till Peru och i v. till Stilla havet. Omkring 2 milj. inv. Huvudstad Quito. Befolkningen utgöres av indianer (60%), kreoler och negrer. Huvudnäringen är jordbruk. Tillverkningen av panamahattar är den främsta industrin. Kakao, kaffe, panamahattar, hudar och kautschuk äro de främsta exportartiklarna. — Historia. E :s ursprungliga namn var Quito efter ett stort indianrike, som på 1400-t. intogs av incafolket och pä 1500-t. av spanjorerna. E. deltog i befrielsekrigen i början på 1800-t., var en tid förenat med Colombia men frigjorde sig 1830. 1854 upphävdes slaveriet. E. avbröt 1917 de diplomatiska förbindelserna med Tyskland men deltog ej i kriget.

Edda, namn på ett stort arbete av den isländska skalden Snorre Sturla-son från omkring 1220. Av detta verk finnas ännu handskrifter i Uppsala och Köpenhamns bibliotek. E. utgöres av tre stora avdelningar, Gylfa-ginning,

Skåldskaparmål och Håttatal.

Eddystone [ed'distån], viktigt fyrtorn i Engelska kanalen, sv. om Ply-mouth, byggt 1882.förde, att tvisten med Finland angående Åland hänsköts till N. F. 1920 blev E. landshövding i Stockholms län och har sedan mindre aktivt deltagit i politiken.

Edenta'ta, tandfattiga, en grupp lågtstående däggdjur, vilka sakna tänder eller endast ha enkla, pinn-liknande sådana. E. delas numera på två ordningar, E. nomarthra* och E. xenartlira*.

Edgärdsman kallas person, som enligt äldre nordiska rättsregler skulle styrka någon av parternas ed. E. upphävdes i Sverige 1695.

Edikt', hos romarna beteckning på vissa kungörelser. E. har även i senare tid använts som beteckning pä viktigare statshandlingar, t. ex. Nan-tesiska ediktet.

Edi'l, fornromerska ämbetsmän, i rang närmast efter pretorerna och med ett års ämbetstid. E. voro ett slags polisämbetsmän.

Edinburgh, [edd'inbörrå], skotsk stad nära Forthviken. Tillsammans med hamnstaden Leith 430,000 inv. Skottlands gamla huvudstad. Berömt universitet. Tämligen livlig industri (bryggerier och brännerier).

Edison [ed'isen], Th. A., f. 1847, amerikansk uppfinnare. Bland den mångfald uppfinningar, som E. gjort, kunna som exempel nämnas den första praktiskt användbara kolmikrofonen, den elektriska koltrådslampan, en ackumulator, fonografen, kineto-skopet.

Edition, upplaga.

Edome'er el. Edomiter, en semitisk folkstam, vilken s. om Döda havet upprättade ett självständigt rike. De underkuvades av David och lydde sedan under Israel.

Edsförbundet, se Schweiz.

Edsöreslagar utgjorde de första försöken till instiftande av för hela riket gemensamma lagar i Sverige. Konungen och de förnämsta stormännen över-enskommo med ed om vissa lagar (edsören), som sedan godkändes av landskapstingen. Brott mot E. straffades strängare än andra brott. Birger Jarl var den förste, som utfärdade E.

Educe'ra, uppfostra. — E d u k a-tion, uppfostran.

E dur, mus., durtonart med e till grundton och # för f, c, g och d. Parallelltonart, ciss moll.

Edvard, engelska konungar, varibland märkas: — 1. E. IV, 1442—83, son till Rikard av York, utmärkte sig i rosornas krig och vann avgörande segrar över ätten Lancasters anhängare, varefter han fängslade Henrik VI och efterträdde honom på tronen 1461.

— 2. E. V, 1470—83, den förres son, konung 1483, blev jämte sin yngre

Edelfelt, A., 1854r—1905, finländsk målare, studerade i Paris och sysselsatte sig först med historiska ämnen (Drottning Blanka) men utförde senare naturalistiska frilufts-målningar med ämnen från finländskt allmogeliv. E. utförde vidare illustrationer bland annat till Runebergs Fänrik Ståls sägner och Snoilskys Svenska bilder. Han verkade även med framgång som porträttmålare (P a s t e u r, Viktor Rydberg).

E. var på sin tid Finlands förnämsta målare.

Edelweiss.

E'delweiss [-vais], en ullig ört med vita blomhuvuden och lansettlika blad, som förekommer i alptrakter i Europa och Asien.

E'den, enligt l:a Mose bok, det land, där Paradiset låg.

Edén, Nils, f. 1871, politiker. E. tillhörde ursprungligen den Alinska skolan inom historieforskningen och blev 1903 professor i historia vid Uppsala universitet. Han övergick sedermera till liberalismen och invaldes 1909 i

andra kammaren. E. blev 1916 chef för liberala samlingspartiet. 1917—20 var E. statsminister i en liberal-socialistisk regering. Under denna tid genomfördes åtta-timmarslagen samt den allmänna, lika rösträtten för man och kvinna. E. avslöt vidare ett handelsavtal med England samt genom- broder inspärrad i Towern av farbrodern Rikard av Gloucester. De mördades sedan i hemlighet. — 3. E. VII, 1841—1910, son till drottning Viktoria och prinsen-gemålen Albert av Sachsen-Koburg, konung av Storbritannien och Irland 1901, hade under moderns styrelse förskaffat sig god kännedom om tidsförhållandena och knutit omfattande personliga förbindelser under sina många resor. Efter regeringstillträdet anses han ha spelat en viktig roll i utrikespolitiskt hänseende; han var starkt franskvänlig och motståndare till kejsar Vilhelm II. E. var en mycket skicklig diplomat och underhandlare.

Edvard, engelska prinsar, varibland märkes E., prins av Wales, ”Svarte prinsen”, 1330—76, Edvard III :s äldste son, som var en lysande medeltida riddare och deltog i hundraårskrigen. Han segrade vid Crécy och Poitiers, blev sedan furste av Akvitanien och höll hov i Bordeaux. Senare deltog han i tronstriderna i Spanien på 1360-t.

Efe’b, i det gamla Grekland benämning på yngling, som ej fyllt tjugu år.

Efemä’r, tillfällig, snabbt övergående.

Efc’ndi, turk., herre.

Efe’sierbrevet, ett av Pauli brev i Nya Testamentet. Vissa skäl anses tala för att E. ej skrivits av Paulus utan först mot slutet av första århundradet av någon lärjunge till apostlarna.

E’fesus, forntida jonisk stad på v. kusten av Mindre Asien med omfattande handel. E. var beryktat för sin Artemiskult och hade ett praktfullt Artemistempel, vilket ansågs för ett av världens sju underverk. I början av medeltiden ödelädes E. av härjningar och jordbävningar. Man har skaffat sig kännedom om E. genom i modern tid företagna utgrävningar.

Effekt’, verkan, intryck. — Inom mekaniken förstås med E. arbetsförmåga, det på tidsenheten uträttade arbetet. Enheten för E. är i C. G. S.-systemet en arbetsförmåga av en erg på en sekund. Då denna enhet är mycket liten, användes emellertid i praktiken i allmänhet enheten en watt, som motsvarar 10 milj. erg eller en joule pr sekund. Som måttsenhet användes även en hästkraft, som motsvarar en arbetsförmåga av 75 kgm. pr sekund.

EHektPv, verksam, som medför avsedd verkan.

Effekti’v ränta. Om ett värdepapper t. ex. en obligation, som löper med viss angiven ränta, inköpes till annan kurs än pari, blir den ränta, som köparen erhåller å sina pengar, en annan

än den nominella räntan. Den ränta, köparen verkligen erhåller, kallas E.

Effekfkol, båglampslcol, som för vinnande av ökad ljuseffekt impregnerats med vissa metallföreningar.

Effektue’ra, verkställa, utföra.

Effemine^ad, förkvinnligad.

Efferveseens, [effervesjen’s], borne-ring, hastig bortgång av en gas ur en vätska, t. ex. kolsyra ur vicliyvatten el. öl.

Effro’nteri, fräckhet.

Effusi’va bergarter, lavabergarter, vilka gjutit sig ut över jordytan som lavaströmmar.

E’forus, grek., uppsyningsman. I Sparta innehades den verkställande makten en tid av fem valda Eforer. Numera är E. en titel, som biskoparna bära i egenskap av uppsynings-män över de allmänna läroverken i respektive stift.

E’i‘raim, ursprungligen namn på ett landskap i närheten av Palestina. E. blev sedan namn på vissa israelitiska släkter, som här erhöllo en ledande ställning.

Efterbild. Om man efter betraktande av en kraftig ljuskälla riktar blicken på en jämnbelyst yta el. sluter ögonen, ser man en bild av ljuskällan, som till en början har med ljuskällan överensstämmande färg men som så

småningom blir • mörk och får färger, som äro komplementära till ljuskällans. Är ljuskällan vit, genomgår E. en följd av färgförändringar, beroende på att vitt ljus är sammansatt av olika färgat ljus, vilka ljussorter alla ha sin särskilda verkan. Framkallandet av E. kan vara riskabelt för ögat och bör ej fortsätta för länge.

Eftevbörd, se Förlossning.

Eftervärkar, se Förlossning.

Ega’l, likgiltig. — E g a 1 i t é, jämlikhet.

Égard [ega’r], fr., hänsyn, högaktning.

Ege’iska havet, den del av Medelhavet, som ligger mellan Grekland och Mindre Asien. I E. finns en stor mängd öar och ögrupper. Jfr kartan över Balkan.

Ege’isk kultur. På öarna i Egeiska havet förefanns 3000—1000 f. Kr. en högt utvecklad sten- och bronsålders-kultur. Denna kultur har stått under inflytande av mera östliga kulturer, särskilt den egyptiska, och har i sin ,tur starkt påverkat den efterföljande grekiska kulturen. Bland lämningar av E. märkas ruinerna av det storartade palatset i Knossos på Kretas n. kust. Källrarna under detta palats voro så vidsträckta, att de gåvo upphov till sägner om en labyrint med så invecklade gångar, att en främling aldrig kunde finna väg ut. Den berömda lejonporten i Mykene hör tillen senare period av E. Lergodstillverkningen var denna tid högt utvecklad, och lerkärlen voro ofta överlägset dekorerade med linjemotiv, djur- och figurornament i svart. Man har funnit fresker, utförda med överraskande naturtrohet och karakteriseringsför-måga. Det skriftspråk, som denna tid användes, har man ej kunnat tolka. Vid järnålderns inbrott gick E. under sannolikt på grund av inträngande nordliga barbarstammar, vilka senare utvecklade den forngrekiska kulturen. Iliadens sägner om en guldålder har man velat tolka som minnen frän denna tid.

Egennamn, namn (vanligen substantiv) på person, djur el. sak, använt i särskiljande fall.

Egenrörelse, fixstjärnornas rörelse. Ehuru fixstjärnorna, på grund av att de äro så oerhört avlägsna, synas stillastående, kan man dock påvisa, att många av dem röra sig med stor hastighet.

Egenskapsoril, se Adjéktiv.

Egentliga Finland, landskap i sv. Finland med huvudsakligen svensktalande befolkning. Residensstad Abo.

Egentligt bråk är ett bråk, vars täljare är mindre än nämnaren. Jfr Bråk.

Egentligt värme el. specifikt värme, det antal gramkalorier, som måste tillföras ett gram av ett ämne, för att temperaturen skall stiga 1 grad. Vattnets E. är således 1, luftens är vid konstant tryck 0.241, kopparns 0.093, järnets 0.114 o. s. v.

Egentlig vikt el. specifik vikt anger, huru många gånger tyngre ett ämne är än motsvarande volym rent vatten vid + 4tf C. Gasformiga ämnens E. anges understundom i jämförelse med luft av samma tryck och temperatur. Ett fast ämnes E. erhäl-les genom att väga det dels i luft (eller egentligen i lufttomt rum) och dels i vatten. Skillnaden anger vikten av samma volym vatten som kroppen, och E. fås genom att dividera kroppens vikt härmed. Vätskors E. kan bestämmas medelst pyk-nometer eller aerometer. Gasers E. beräknas genom att väga en glasballong av känd volym, fylld med gasen. För gaser gäller Avogadros lag, enligt vilken E. är proportiunell mot molekylarvikten.

Ege’ria, romersk gudom, troligen de födande mödrarnas beskyddarinna. E. dyrkades även som statsklokhetens gudomlighet.

Egi’d, en sköld el. ett pansar, buret av gudarna i den forngrekiska gudasagan. E. betecknar numera skydd, beskärm, överhöghet.

E’gil Skariagrimsson, omkring 900 —83, isländsk skald och krigare, känd

genom den på 1100-t. skrivna Egil-sagan, som skildrar E:s färder och äventyr.

Egi'na, ö vid Greklands östkust. 85 kvkm. E. var under 600—500-t. f. Kr. en handelsstat av stor betydelse. Frän ett tempel, byggt under E :s glansperiod, stammar den berömda gavelgrupp, som nu finnes uppställd i glyptoteket i Miinchen (rekonstruerad av Tliorvaldsen).

E'gmont, L., greve av E., 1522—68, nederländsk krigare, vilken utmärkte sig i striden mot fransmännen (segern vid Gravelines 1558). E. blev senare jämte Wilhelm av Oranien och Horn ledare för den mot Filip II av Spanien riktade nederländska frihetsrörelsen och blev jämte Horn avrättad av Filips ståthållare, hertigen av Alba. Detta ökade förbittringen hos frihetspartiet, vilket betraktade E. som martyr.

Egna hem. Under beteckningen egnahemsrörelsen sammanfattas de strävanden, som såväl i Sverige som i andra länder kraftigt gjort och alltjämt göra sig gällande i syfte att bereda mindre bemedlade tillfälle att pä landsbygden förvärva egna hem. Egnahemsrörelsen syftar till att främja uppkomsten såväl av nya jordbruk, som kunna lämna sin brukare full försörjning, som av bostadsegnahem med eller utan tillhörande mindre lantbruk för personer, som hava sin fulla eller huvudsakliga bärgning av arbete inom annat yrke än jordbruket. Som långivare och jordförmedlare har svenska staten sedan ett par decennier kraftigt understött egnahemsrörelsen. Denna verksamhet har emellertid ej handhafts direkt av något statsorgan utan förmedlats av hushållningssällskap, egnahemsföreningar och egnahemsbolag. Varje hushållningssällskap är skyldigt att utse en egnahemsnämnd. Flertalet hushållningssällskap hava ock upprättat särskilda jordförmedlingsbyråer, för vilkas verksamhet statsunderstöd erhållas. Den centrala ledningen av egnahemsrörelsen utövas av en egnahems-byrå inom jordbruksdepartementet. För närvarande utlämnas årligen egnahemslån till ett belopp av 16 å 17 miljoner kronor, därav drygt tvåtredjedelar till jordbrukslägenheter. Frän år 1905 till och med år 1924 har egnahemslån utlämnats för bildande av omkring 39,000 egnahem, varav omkring 24,000 jordbrukslägenheter. Uppkomsten av nya jordbruk har ock främjats genom försäljningen av kro-nojord till E. samt den kolonisations-verksamhet, som på statens initiativ och med statsunderstöd bedrivits ä kronomark i vissa norrländska län. Jfr vidare Jordfrågan.
E'go, lat., jag.

Egoism, självishet, egennytta.

Egotism, sjiilvförgudning.

Egypten, sedan 1922 självständigt kungarike, till en viss grad dock under engelsk kontroll. 1 milj. kvkm. 14 milj. inv. I-Iuvudstad Kairo, 800,000 inv. E. upptager nö. hörnet av Afrika jämte Sinaihalvön, gränsar i v. till italienska Nordafrika med 25 :e meridianen som gräns, i s. till Engelsk -egyptiska Sudan med 22 :a breddgraden såsom gräns, i ö. till Röda havet och Palestina. Omkring 97 % av landets areal är öken, endast något över 3 % odlingsland, bildat av deltat och en smal remsa närmast floden .i den 10—30 km. breda Nildalen samt några oaser.

Sinaihalvön och Arabiska öknen (landsträckan mellan Nildalen och Röda havet) äro bergiga med höjder upp till 2,000—2,G00 m. Libyska öknen, landet v. om Nildalen, bildar lägre bergsplatåer och har i n. depressioner, som ligga under havets nivå (Fayum-bäckenet m. fl.).

Landets klimat är ytterligt torrt med endast sällsynta lokala störtregn, ofta med årslånga mellantider. Medeltemperaturen är i januari 15—20° C., i juli 25—30°, för året 20—25° med betydande växlingar, ända till 30° och mera, mellan dag och natt. I n. E. äro nö.-vindar förhärskande, som föra med sig någon svalka frän havet. Nildalens och deltats bördighet betingas helt och hållet av Nilen. Genom de stora nya dammarna vid Assuan i övre E. regleras bevattningen så, att icke allenast stora arealer kunnat läggas under odling, utan även genom vattnets jämnare utpor-tionerande på årstiderna flera skördar pr år kunna utvinnas på samma areal. I samband härmed ha omfattande dräneringsarbeten inom Nildel-tat även utförts. Ers förnämsta jordbruksprodukter äro, utom sädesslagen (vete, ris, majs m. fl.), bomull, sockerrör, oliver och sydfrukter. Särskilt av betydelse är bomullen på grund av dess höga kvalitet, den spelar också den ojämförligt största rollen i landets export (bortåt 1 miljard kronor).

Jordbruket är landets väsentliga inkomstkälla; mellan 60 och 70 % av befolkningen är jordbrukare (lösa arbetare,

småbrukare och arrendatorer). En betydande del av jorden är i händerna på större bolag och enskilda storgodsägare. Den lägre jordbruksbefolkningen (fellahs) har en ytterligt låg levnadsstandard.

Industrin är i det hela av ringa betydelse, till största delen mera hantverksmässig. Bergsbrukets produkter spela också en underordnad roll i lan-

dets ekonomi; de viktigaste äro manganmalmer (från Sinai) och fosfater.

Statsfinanserna äro goda, tack vare i främsta rummet jordbeskattning och exporttull på bomull. Kommunikationerna förmedlas inom landet av Nilen och dess kanaler samt av ett relativt väl utvecklat järnvägssystem. Utrikeshandeln går till det mesta över Alexandria, landets största handelsstad (450,000 inv.).

Ers befolkning anses till väsentlig del härstamma från de gamla egypterna och räknas till den semitiska folkstammen. Islam omfattas av mera än 90% av befolkningen; 8% äro koptiska kristna med patriarken av Alexandria som överhuvud, övriga religionsbekännare äro mest romerskkatolska och judar. Se f. ö. under Nilen, Suez, Kairo, Alexandria.

Historia. Den fornegypti-ska tiden (till 332 f. Kr.). Ur Nildalens ursprungliga småriken utbildade sig så småningom två stater, Nordriket och Sydriket, vilka omkring 3400 f. Kr. enades till ett rike. Man brukar indela den följande tiden efter de härskande dynastierna. Under 3 re—6 re dynastierna (gamla riket, omkring 2980—2475) gick E. oerhört framåt (från denna tid stamma de stora pyramiderna) men sedermera följde en tid av inre strider, tills riket åter enades under 11 re och 12 re dynastierna (mellersta riket, 2160—178S). Härefter uppkommo åter inre stridigheter. Ett semitiskt folk, hyksos, begagnade sig av dessa och lyckades erövra E., vilket de sedan behärskade ungefär ett sekel. De fördrevos av en tebansk furste, varefter E rs största blomstringsperiod vidtog under 18 re —20 re dynastierna (nya riket, 1580— 1090). E. uppdelades sedan i mindre furstendömen och kom en tid under etiopernas välde, därefter under assyriernas. 6G3 fördrevos emellertid inkräktarna och i E. härskade den 26 re eller saitiska dynastin. 525 intogs

E. av perserna, och 332 lade Alexander den store det under sitt välde. Den fornegyptiska tiden är märklig för den höga kulturella utveckling, som karakteriserade den. Från denna tid stamma storartade byggnadsverk (pyramider, tempel) rikt prydda med fristående skulpturer och reliefer. Särskilt matematik och astronomi stodo hos de gamla egypterna högt. De voro ett fredligt folk av konservativ läggning. Deras kultur stelnade sä småningom i tomma former och kraftfullare grannfolk underkuvade dem.

— Den g r e k i s k-r o m e r s k a tiden (332 f. Kr.—640 e. Kr.). Vid delningen av Alexander den stores rike kom E. under Ptolemaios, som med E. införlivade Palestina, Fenicien och Cypern.Efter Octavianus’ seger vid Actium 31

f. Kr. kom E. under romarväldet och vid dettas upplösning (395 e. Kr.) lädes E. under östromerska riket. — Den islamitiska tiden (från 640

e. Kr). 640 intogs E. av en av kalifens fältherrar och kom sedan under ståthållare, valda av kalifen. Senare erövrades E. av Turkiets sultan (den turkiska tiden, 1517—1882), som i spetsen för styrelsen satte en ståthållare, vilken emellertid i mycket behärskades av de mamlukiska provinsguvernörerna. Under Napoleon Bonapartes egyptiska fälttåg besegrades både mamluker och turkar, men fransmännen fingo sedan vika för en engelsk armé. Den turkiske ståthållaren, alba-nen Meliemed Ali, gjorde sig sedan självständig, och genom konventionen i Kutaliija 1833 tillerkändes honom

E. och Syrien jämte provinsen Adana. Efter ett krig med Turkiet inskränktes dock hans välde till enbart E. Under den följande tiden kom E. i ekonomiskt beroende av fransmän och engelsmän, vilka slutligen utövade en noggrann kontroll genom var sin kommissarie. Detta föranledde ett uppror riktat mot det europeiska inflytandet, men efter ett engelskt fälttåg ockuperades E. av engelsmännen (den brittiska tiden 1882—1922). Svåra uppror utbröto och Sudan måste utrymmas av engelsmännen. Det återtogs dock 1898 och fick en gemensam brittisk-egyptisk styrelse. Sedan Turkiet gått med i världskriget på Tysklands sida, förklarades E. för brittiskt protektorat. Emellertid uppsto-do ständiga krav på oberoende och 1920 utropades E:s självständighet av det egyptiska

nationalpartiet. 1922 förmåddes engelsmännen att upphäva protektoratet och erkänna Egyptens oberoende under konung Fuad I (konungariket Egypten, från 1922). E. fick 1923 en ny författning i delvis demokratisk anda.

Egyptisk skrift, se Hieroglyfer.

Egyptiskt mörker, tjockt, ogenomträngligt mörker. Uttrycket härstammar från 2 :a Mose bok, där det står, att Herren bjöd Moses räcka ut sin hand och ett tjockt mörker kom över Egyptens land och varade i tre dygn.

Egyptisk ögoninflammation, se Träkorn.

Egyptologi', vetenskapen om Egyptens forntid (språk, historia, kultur).

Eh bien [e bjäng'], fl'., nå väl! välan! nå? jo jo!

Ehrenrettung [e'renrettong], ty., ”räddning av (någons) heder”; skrift, som avser att återupprätta historisk person.

Ehrenscliiöld, Nils, 1674—1728, svensk sjöhjälte under Karl XII :s krig.

Ehrenstrahl, D. Klöcker, 1629—98, tysk-svensk målare. E., som var född i Hamburg, gjorde 1651 ett besök i Sverige men vistades senare på studieresor i Tyskland och Italien. 1661 återvände han på anmodan av förmyndarstyrelsen. Han utvecklade nu en omfattande verksamhet som porträtt- och historiemålare och som lärare för den yngre svenska målargenerationen. E. har kallats ”dén svenska målarkonstens fader”.

Ehrensvärd. — 1. Augustin E., 1710 —72, militär. 1747 fick E. uppdrag att ordna Finlands fästningsverk och anlade då Sveaborg. Vidare blev han överbefälhavare för ”Arméns flotta”.

— 2. Karl August E., 1745—1800, den förres son, sjöofficer, konstförfattare och tecknare. 1777 blev han överste vid Finska flotteskadern. Strax därpå företog han en resa till Italien, över vilken han senare utgav en bekant resebeskrivning. 1784 blev han överamiral men hade svårt att komma överens med Gustav III, då han ej gillade dennes krigspolitik. Sina sista år ägnade han åt vetenskapliga och litterära studier samt sysslade även med karikatyrteckning.

E'hrhardt, se Consul.

Ehrlich [e'rlisj], P., 1854—1915, tysk läkare, 1896 chef för Institutet för serumforskning i Berlin, vilket 1899 flyttades till Frankfurt am Main och fick namnet Institut för experimentell terapi. E. har utfört banbrytande undersökningar över immunitetsför-hållanden och hans ”sidokedjeteori” har haft stor betydelse för immuni-tetsforskningen. E. och hans assistent japanen Hata ha genom upptäckten av salvarsan givit ökad effektivitet ät behandlingen av syfilis. E. erhöll Nobelpriset i medicin 1908.

Eider [aj'der], å i nv. Tyskland, på gränsen mellan Schleswig och Hol-stein. E. upprinner s. om Kiel och utfaller i Nordsjön. Längd 188 km. Den i slutet på 1700-t. från Rends-burg vid Eider till Kiel vid östersjön anlagda kanalen, Eiderkanalen, har numera,'med undantag av den del, som ingår i Nord-östersjökanalen, ingen betydelse.

Eidsvold, ett norskt järnbruk, där 1814 det riksmöte hölls, som förklarade Norge självständigt trots Kiel-freden. Här utarbetades även den norska grundlagen, ofta kallad Eids-voldsförfattningen.

Eidsvoldsdagen, 17 maj, firas sedan 1824 i Norge. Den 17 maj 1814 valdes Kristian Fredrik till Norges konung och den norska grundlagen antogs pä Eidsvold.

Ei'fel, tysk bergstrakt av vulkanisk natur v. om mellersta Rhen. När 760 m. ö. h. Eiffeltornet.

Eiffeltornet, världens högsta byggnad, belägen i Paris på v. stranden av Seine, 300 m. hög. E. är helt uppfört av järn. Högst uppe i tornet är inrymt ett meteorologiskt observatorium samt en trådlös station. E. är uppkallat efter dess konstruktör, den franske ingenjören A. G. Eiffel.

Einar Tambaskälver, norsk storman ocli skicklig bågskytt. I slaget vid Svolder år 1000 stred han på Olav Tryggvessons sida.

Einherjar är i den nordiska gudasagan namn på kämpar, som fallit i strid. E. komma till Valhall, där de väl

förplägas och få kämpa med varandra.

Einsiedeln [a’jnsideln], berömd vallfärdsort i s. Schweiz. Stort benedik-tinkloster med en undergörande Maria-bild. Hit vallfärda årligen hundratusentals pilgrimer.

Einstein [ai’nstain], A., f. 1879, professor i fysik i Ztirich 1912, i Berlin 1914. E. har blivit världsbekant genom sin relativitetsteori. Enligt denna är en kropps utsträckning i rummet beroende av den hastighet, med vilken den rör sig i förhållande till observationspunkten. Ju snabbare rörelsen är, desto mindre är utsträckningen i rörelsens riktning och vid största möjliga hastighet är utsträckningen oändligt liten. Jfr Relativitetsteori. E. erhöll Nobelpris i fysik 1922 för sina förtjänster om den teoretiska fysiken,

särskilt upptäckten av lagen för den fotoelektriska effekten. I Potsdam har sedan uppförts ett observatorium, Ein-steintornet, avsett för undersökningar över vissa av E. uppställda problem.

Eir, läkekonstens gudinna enligt den nordiska gudasagan.

Eisenach [a’jsenach], stad i Thii-ringen, Tyskland, v. om Weimar.

39,000 inv. Genom sitt vackra läge och sina Lutherminnen en besökt turistort. Invid staden borgen Wart-burg.

Eisleben [aj’s-], stad i provinsen Sachsen, Preussen, v. om Halle. 23,000 inv. Luthers födelse- och dödsort.

Eisner [aj’s-], K., 1867—1919, ga-lizisk jude, som ursprungligen hette Salomon Kusnowsky. E. var en av ledarna för de bayerska socialisterna och blev efter konungadömets avskaffande i nov. 1918 chef för den republikanska regeringen i Bayern. Hans politik gick sedan i delvis bolsjevi-kisk riktning. Gentemot utlandet företrädde han den åsikten, att västmakterna endast kämpat mot den gamla regimens Tyskland och att ett avståndstagande från denna och ett erkännande av att Tyskland ensamt bar skulden till världskriget skulle medföra en försonligare hållning hos västmakterna. Han utgav en del dokument, vilka skulle bevisa Tysklands skuld, vilka väckte mycken uppmärksamhet. En senare företagen undersökning visade emellertid, att dokumenten i flera avseenden voro oriktiga. E :s politik medförde svåra slitningar med riksregeringen. Han blev mördad 1919.

Eiss, den med en halv ton höjda tonen e. Förväxlas enharmoniskt med f.

Einsteintornet i Potsdam.Ej der.

Ej’der, se Eider.

Ejdersläktet (Somateria), till dykänder hörande släkte, som kännetecknas av att fjäderbetäckningen vid näbbets bas skjuter fram i tre spetsiga flikar. Till E. hör Ej der n (S. mollissima), vilken i sommardräkt är mörkbrun. Äldre honor, ådor, ha tvä vita tvärband över vingen. Hannen i vårdräkt, som kallas guding, är vit med buksida, huvud och övergump svarta samt nackens sidor något ljusgröna och framsidan av halsen svagt rö daktig. E. förekommer pä norra halvklotets hav men går vid häckningstiden inåt kusterna. Under ruvningen plockar honan av sig dun, som lägges kring äggen. Detta dun är ovanligt mjukt och högt värderat i handeln. Det dun, som erhålles från den skjutna fågeln, är något sämre.

— Praktejdern (S. spectabilis) är vanlig i de arktiska haven men förekommer någon gång även vid vära kuster.

E’jer BaVnehöj, Danmarks högsta punkt, sö. Jylland. När en höjd av 170 m. ö. h.

Ek, (Quercus), växtsläkte, fam. Cu-puliferse, vars arter ha glesa han-hängen och honblommor i korta ax. Frukten, ollonet, är en nöt vid basen fastsittande i en fruktskål (cupula). Som m a r e k el. vanlig ek (Q. robur) är ett ståtligt träd (30—40 m. högt) med grov stam (upp till 10—15 m. i omkrets). Den kan nå én ålder av

1,000 år och mer. I Sverige invandrade den efter tallen men före granen.

Den kan växa ungefär upp till Dalälven. E. fordrar god jordmån, varför den genom landets uppodling blivit i stor utsträckning undanträngd. I kusttrakterna har den mångenstädes uthuggits för export. Vintereken (Q. sessiliflora) är mindre och har smalare blad. Den går ej fullt sä nordligt (till Dalsland). — Frän E. erhålles ett hårt och fast

virke. Barken innehåller garvsyra och användes i garverier. Ekollon äro stärkelserika och användas som foder, särskilt till svin.

Eka. — 1. Se Ekstock. — 2. Segelbåt, huvudsakligen förekommande i Blekinge skärgård. Kallas därför i allmänhet blekingseka. E. har oftast en mast med storsegel (spri-) samt fock. Den är en god sjöbåt och liar stor lastförmåga.

Ekarté, ett kortspel, som spelas av två personer.

Ekba*tana, f. d. huvudstad i Medien.

Ekelund, Vilhelm, f. 1880, författare. Har i en rad diktsamlingar, bland annat Melodier i skymning, Elegier, Havets stjärna, med stor skicklighet och rytmisk känsla använt den ”fria versen”, men sedan nästan helt övergått till prosaaforismen och essayen (Antikt ideal. Tyska utsikter, Veri simi-lia m. fl.) E. är en av våra klaraste och skarpaste stilister. Han predikar på ett passionerat sätt den antika måttfullheten och klarheten.

Ekenäs, slott i Östergötland. Uppfördes av Per Banér under 1600-t.

Ekenäs (Tammisoari), stad vid Finska viken, sv. Nyland, Finland. 3,200 inv., till största delen svensktalande. Var före Hangös anläggning en viktig hamnstad.

Ekerö, ö i Mälaren, i dess ö. del.

Ek, till vänster kvist med blad ocli hängen, till höger ollon. Ekipage [-pa’si], vagn med förspända hästar.

Ekipagedepartement, en av avdelningarna vid ett svenskt örlogsvarv.

Ekipe’ra, utrusta, förse.med utstyrsel.

Ekivok [-vå’k], tvetydig, slipprig, oanständig.

Eklampsi’, en sjukdom, som uppträder vid tiden för förlossningen hos havande och som kännetecknas av med medvetslöshet förenade krampanfall. Sjukdomen är mycket farlig (10—15 % dödlighet). Den föregås oftast av äggvita i urinen, varför havande allt-ibland böra undersökas under havandeskapets senare månader, så att vid behov behandling i tid kan inledas.

Eklatant’, slående uppenbar.

Eklate’ra, offentliggöra, tillkännagiva (en förlovning).

Eklekticism betecknar en strävan att med från olika håll erhållna synpunkter, stilelement el. dyl. skapa något enhetligt nytt. Termen brukas inom filosofi, litteratur och konst.

Elde’ktisk, byggd på lånade idéer och motiv, saknande egenart.

Vdr

Scliema visande jordaxelns lutning mot Ekliptikan. Då nordpolen är vänd från solen, blir n. halvklotet jämförelsevis svagt belyst, och vi ha då vinter.

Eklip'tikan, astr., jordens bana kring solen. Även det plan i vilket denna bana ligger. Från jorden sett synes alltid solen i detta plan, vilket alltså går genom mittlinjen i Djurkretsen. Jordklotets axel lutar omkring 23° 27' mot ekliptikan.

Eklo’g, egentligen utvald dikt, användes efter Vergilius som beteckning på herdedikter.

Eklogi’t, en basisk magmabergart.

Ekläre’ra, festligt upplysa.

Ekman. — 1. C. G. E., f. 1872, politiker, den svenska nykterhetsrörelsens främste representant. E. är en selfmade man, som började sin bana som kroppsarbetare. Åren 1909—13 var han redaktör för Eskilstuna-Kuri-ren och åren 1913—18 för Aftontidningen. Från 1911 har E. varit ledamot av första kammaren, där han kommit att spela

en alltmer framskjuten roll. Efter att ett par år hava

varit riksgäldsfullmäktig är E. numera bankofullmäktig. Efter det gamla liberala partiets sprängning är 1923 är E. ledare för den förbuds-vänliga, folkfrisinnade riktningen. — 2. Gösta E., f. 1890, skådespelare.

Eko. — 1. Ljudets återkastande från en vägg, ett berg el. dyl. För att kunna tydligt uppfattas måste ekot återkastas från en tillräckligt avlägsen vägg, eljest sammanblandas det direkta och det återkastade ljudet (genljud).

— 2. I den grekiska gudasagan en bergnymf, som olyckligt älskade Narcissos och tynade bort, så att endast hennes stämma fanns kvar.

Ekoln, Mälarens nordligaste fjärd. I E. utmynnar Fyrisån.

Ekologi', läran om organismernas förhållanden till deras yttre livsbetingelser (näring, klimat etc.). E. användes särskilt inom botaniken och omfattar även växternas utbredning och deras konkurrens om jorden.

Ekolsund, uppländskt gods, ö. om Enköping. Gammal kungsgård.

Ekono'm, hushållare, förvaltare.

Ekonomibyggnader kallas vid en lantgård de byggnader såsom stall, ladugård m. m., som erfordras för jordbrukets skötande och för driften i övrigt.

Ekonomisk examen, examen vid handelshögskola.

Ekonomisk förening. Enligt lagen den 22 juni 1911 om ekonomiska föreningar kan förening med ändamål att främja medlemmarnas ekonomiska intresse genom att anskaffa livsmedel eller andra förnödenheter åt medlemmarna (inköpsförening, konsumtionsförening) eller avsätta alster av medlemmarnas verksamhet (andelsförening) eller bereda bostäder åt medlemmarna (bostadsförening) eller anskaffa lån åt medlemmarna (kreditförening) eller idka annan ekonomisk verksamhet registreras som ekonomisk förening. Registrerad E. är en juridisk person och kan således kära och svara inför domstol m. m. För E:s ekonomiska förbindelser svara l allmänhet allenast föreningens tillgångar. En sådan E. säges vara en förening utan personlig ansvarighet (u. p. a.). Medlemmarna kunna dock åtaga sig till visst belopp begränsad personlig ansvarighet för föreningens förbindelse, E. med begränsad personlig ansvarighet (m. b. p. a.). I det för föreningen registrerade firmanamnet skall finnas angivet, huruvida föreningens medlemmar åtagit sig eller icke åtagit sig personlig ansvarighet. T lagen finnas vidare särskilda bestämmelser rörande föreningsmedlems intagande och avgång, om vinstutdelning, om styrelse och firmateckning, om revision m. m.Sjukkassor, understödsföreningar el. andra försäkringsföreningar, hypoteks-föreningar m. m. lyda ej under denna lag utan äro underkastade särskilda bestämmelser.

Ekonomisk lagstiftning:, den lagstiftning, som enligt 89 § regeringsformen tillkommer konungen ensam. Utanför området för konungens B. ligga dels de förvaltningsföreskrifter konungen äger meddela, dels den lagstiftning, som tillkommer konung och riksdag gemensamt, dels slutligen den lagstiftning, som tillkommer riksdagen ensam på grund av dess beskattnings-makt, eller som har avseende å riksdagens verksamhet samt dess verks och ombuds verksamhet. Gränserna för E. äro understundom svåra att uppdraga. Utvecklingen har gått i den riktningen, att området för konungens E. minskat. I allmänhet har detta skett därigenom, att konungen i ett visst fall avstått ,.från att utnyttja sin ekonomiska lagstiftningsmakt, även om någon tvekan om dennas förefintlighet ej förelegat.

Ekonomisk liberalism, se Liberalism.

Ekonomisk tidskrift, vetenskaplig, nationalekonomisk tidskrift, grundad 1899, utgives av professor D. Davidson.

Ekorrdjur (Sciuridse), familj gna-gare, vilken delas på flera avdelningar: Trädekorrar, till vilken hör vår Vanliga ekorre (Sciurus vulgaris). Den har lång, yvig svans, långa öron med hårpensel och är om sommaren ovan rödbrun, under vit, om vintern grå (gråverk). Den lever av frön och knoppar samt även av fågelägg och fågelungar och kan, om den förekommer i större antal, vara ett besvärande skadedjur. Flygande ekorrar finnas i

flera arter. De ha mellan extremiteterna utefter kroppssidorna hudveck, vilka vid språnget tjäna som fallskärmar och därigenom möjliggöra hopp mellan träden pä 20—30 m. En annan avdelning av ek-orrdjuren, Jordekorrarna, äro korthåriga med på ryggen vanligen strimmig päls. De leva i hålor, som de gräva i marken. Flera arter finnas på norra halvklotet. — Till E. hör vidare även Murmeldjur-släktet*.

Ekoxe (Lucanus cervus) har fått sitt namn efter hannens kraftiga, hjort-hornslika överkäke. E. är till färgen mörkt svartbrun och till storleken Europas största skalbagge. Hannen kan nå en längd av 8—9 cm. I-Ionan är mindre. E. förekommer sparsamt i ekskog i Sverige upp till Uppland. Den lever av ur ekstammar utflytande saft. Äggen läggas i murkna stammar. Larvens utveckling tar en tid av

Ekoxe.

fem år. Den fullt utvecklade skalbaggen lever blott några veckor.

Ekrar, se Hjul.

Ekse’m, en hudsjukdom, som börjar med mer el. mindre sammanflytande, något upphöjda rodnade punkter. Dessa övergå i små blåsor, som brista. Den utrinnande vätskan torkar in till en täckande skorpa. Sjukdomen åtföljes av klåda, som kan vara ganska besvärande. Utan behandling övergår sjukdomen ofta i ett kroniskt stadium med glänsande, rynkig, rodnad och fjällande hud. Sjukdomens orsak är ej fullt utredd. Hudretning (kemiska retmedel) spela en viss roll. Ärftliga anlag äro säkerligen också av betydelse. Behandlingen måste noga anpassas efter sjukdomens utvecklingsstadier. På kroniskt E. har man med god framgång börjat använda röntgenbehandling.

Eksjö, stad i Småland. 6,350 inv. Någon industri (mekaniska verkstäder, möbelfabriker). Omnämnd såsom stad redan på 1400-t.

Ekstock (Eka), flatbottnad roddbåt utan köl med en större spegel i aktern och en mindre i fören.

Ekström, Per, f. 1844, landskapsmålare. Han vistades åren 1876—90 i Frankrike. E. är en på samma gäng känslig och djärv mälare av stäm-ningslandskap och har med förkärlek valt motiv från slättlandskap särskilt i solbelysning. Bland hans tavlor märkas Soleffekt över Seine, Solglitter på havet, Afton m. fl.

Ektoder’m, se Fosterutveckling. x

Ekume'nisk, omfattande hela kristenheten. — Ekumeniskt möte, allmänt kyrkomöte.

Ekvation, likhet. En E. anger, att de på ömse sidor om ett likhetstecken (=) ställda matematiska uttrycken äro lika stora. 4 x 6 + 2 = 26 är ett ex. på en aritmetisk E. 4® + 2 = 26 är ett ex. på en algebraisk E. med en obekant (#). Lösningen av denna E. bygger på det förhållandet, att två lika stora tal förbli lika stora, om man ökar el. minskar dem el. multiplicerar el. dividerar dem med lika stora tal. En ekvation med flera obekanta kan ej lösas, för så vitt ej andra ekvationer finnas, i vilka dessa ingå; det måste finnas lika många ekvationer som obekanta. — En ekvation, i vilken den obekanta förekommer i n: te digniteten, säges vara av n:te graden. — Ekvationer, ofta av mycket invecklad karaktär, och för vilkas lösning andra än alge-braiska räkneoperationer erfordras, spela en viktig roll inom matematiken. Vetenskapen om ekvationerna kallas ekvationsteori. I den analytiska geometrin använder man sig av ekvationer för behandling av geometriska problem av skilda slag. (Jfr Analytisk geometri och Koordi-nater). Ekvationslära, se Ekvation.

Ekva’tor. — 1. Geogr., den cirkel runt jorden, vilkens plan går vinkelrätt mot jordaxeln genom jordens medelpunkt. — 2. Astr., den cirkel på himmelssfären, i vilken jordekvatorns plan ligger.

Ekvatorialström. — 1. Varm havsström, som från trakten av ekvatorn rör sig i riktning mot polerna. E. gå längs havens västsidor, detta pä grund av jordens rotation. — 2. Luftström i de högre luftlagren, vilken rör sig från trakten av ekvatorn i riktning mot polerna.

Ekva’torshöjd, vinkeln mellan ekvatorn och en orts horisont. Denna är densamma, som vinkeln mellan jordaxeln och ortens lodlinje.

Ekvilibris't, en som kan balansera, lindansare.

EkvinoxMer, de punkter i jordbanan, där dag och natt äro lika långa, d. v. s. vår- och höstdagjämnings-punkterna (21 mars och 23 sept.).

Ekvivalc'nt, kem. En gramekviva-lent av ett ämne är den mängd, som kan ersätta eller som motsvarar ett gram väte. Eftersom syreatomen har två valenser, kan varje atom syre ersätta två atomer väte. 8 gram syre (syrets atomvikt är 16) kunna därför i kemiska föreningar ersätta 1 gr. väte. Syrets ekvivalenttal är därför 8, liksom i allmänhet ekvivalenttalet •är atomvikten dividerad med valenser-nas antal. Syrets gramekvivalent är 8 gr.

Elabore'ra, utarbeta, utförligt utveckla.

Élan [elang'], fr., hänförelse, lyftning, sclnvung.

Elasticite't är egenskapen hos kroppar att efter sträckning, böjning, vridning el. sammantryckning återtaga sin ursprungliga form. Påverkas en kropp så kraftigt, att den efteråt ej

återtar sin ursprungliga form, säges elasticitetsgränsen vara överskriden. Vissa kroppar äro tänjbara över elasticitetsgränsen, t. ex. dragen ståltråd, andra äro spröda och gå sönder, om elasticitetsgränsen överskrides, t. ex. glas. — Flytande kroppar visa E. gentemot volymförändringar, hos gasformiga kroppar motsvaras E. av trycket.

Elaslislc, jfr Elasticitet.

El'ba, en till Italien hörande ö, belägen i Medelhavet mellan Corsica och italienska fastlandet, 224 kvkm. 31,000 inv. ön är mycket bergig men väl odlad (vin och oliver). E. var tidigt känd för sina rikliga järnmalmstill-gångar. Huvudort Portoferraio pä n. kusten av ön. Under åren 1814—15 var E. såsom furstendöme upplåtet till Napoleon I.

El'be, en av Tysklands största floder, upprinner i Böhmen på s. sidan av Riesengebirge, flyter i huvudsaklig nordvästlig riktning genom Böhmen och Nordtyska låglandet och utmynnar i Nordsjön. Längd 1,160 km. Viktigaste bifloder äro från vänster Mol-dau, Eger, Mulde och Saale, från höger Havel. E. är segelbar från sam-manflödet med Moldau och är en av Tysklands viktigaste trafikleder med kanalförbindelser med östersjön (Nord-östersjökanalen) och med flera av mellersta Tysklands floder.

El'berfeld, stad i preussiska provinsen Iihenlandet, nv. Tyskland, sammanbyggd med staden Barmen,

157,000 inv. En av Tysklands förnämsta handels- och industristäder. Huvudsakligen textil- och färgämnes-industri.

Erbing, stad vid en flod av samma namn, Ostpreussen, Tyskland. 65,000 inv. Järnindustri, skeppsvarv.

EPbrus, slocknad vulkan i Kaukasus, dess högsta topp 5,600 m. ö. h.

Eld, se Förbränning.

Elddon. För erhållande av eld användes av primitiva stammar verktyg av olika slag. I en del sådana frambringas värmen genom gnidning av tvenne trästycken mot varandra t. ex. en pinne, som roteras med händerna mot ett trästycke. Det av nötningen framkallade värmet antänder det bildade trämjölet. Vid ett annat slags E. frambringas värmet genom att luften i ett rör kraftigt hoppressas medelst en i röret löpande kolv. Sådana apparater gjorda av bamburör användas i Bortre Indien och pä Bor-neo. Det alstrade värmet antänder ett på kolvens undersida anbragt stycke fnöske. Vid ett tredje slags E. använder man sig av gnistor, som framkallas genom att slå tvenne hårda föremål (flinta och stål, svavelkis el. dyl.) mot varandra. De bildade

20gnistorna få antända något lättan-tändligt ämne (fnöske). I vårt land användes E. av flinta ocli stål in pä 1800-t., då de utträngdes av tändstickorna.

. Uppgörande av eld genom borrning med ett trästycke i ett annat trästycke.

Elddyrkan. I vilda stammars religiösa föreställningar ingår ofta tron på elden som en övernaturlig makt. Elden som renande ocli livande kraft dyrkas även i mera utvecklade religioner. Exempel på detta är parsis-mens elddyrkan, Vestas ständigt brinnande, heliga eld hos de gamla romarna etc. Besläktad med E. är bruket av Valborgsmässoeldar.

Eldfarliga oljor. Oljors eldfarlighet angives genom uppgift om deras flampunkt, det vill säga den temperatur, vid vilken de under vissa givna betingelser avgiva antändbar ånga. Flampunktsbestämningar skola i Sverige ske medelst en särskild apparat Abel-Penskys apparat. Tillverkningen och förvaringen av samt handeln m. m. med E. regleras i Sverige genom förordningen angående E. den 7 okt. 1921.

Eldfast kallas ett ämne, som varken smälter el. förändrar form vid höga temperaturer. Inga ämnen äro absolut eldfasta, d. v. s. motståndskraftiga mot hur höga temperaturer som helst.

Eldfast lera, lera, bestående av kaolinartade mineral och fri från kali, kalk, magnesia, järn (t. ex. leran i den skånska stenkolsformationen). E. är praktiskt taget osmältbar och därför använd till varjehanda föremål, som skola tåla höga temperaturer.

Eldflugor kallas vissa tropiska, självlysande insekter, dels skalbaggar hörande till knäpparnas familj, vilka utsända ett ofta kraftigt ljus från en gul fläck framför vardera bakliörnen på ryggskölden, dels mjukbaggar, vilka äro släkt med våra lysmaskar och

utstråla ljus från undre sidan av bakkroppen. De förra äro vanliga i Västindien, de senare i Sydamerika.

Eldh, C., f. 1873, svensk bildhuggare. Bland E :s arbeten märkas bronsstatyn Mor, bronsgruppen Ungdom, den på Djurgården resta bronsstatyn av Wennerberg, de nakna marmorstatyerna Diktaren (Strindberg), Poeten (Fröding) och Målaren (Josephson) i Stadshusträdgården.

Eldkulor, se Meteorer.

Eldmärke, en medfödd hudegendomlighet, bestående i en tät ansamling av utspända, fina blodkärl, vilka ge hudområdet en rödblå färg. E. kunna behandlas operativt el. med röntgen.

Eldora'do (”den gyllne”). Från början betecknade E. en oerhört rik konung, vars rike enligt indianerna skulle finnas i Sydamerika. Man forskade länge ocli förgäves efter detsamma. Så småningom har E. kommit att beteckna ett lyckans förlovade land.

Eldsalamander, se Salamandridse.

Eldsdyrkare, benämning på Mazda-religionens anhängare i Persien och Indien. Jfr Parsism.

Eldslandet, ögrupp vid s. ändan av Sydamerika, skild från fastlandet genom Magelhaes sund. Till E. räknas även den i Atlanten belägna Staten-ön. 74,000 kvkm. Anderna fortsätta genom B. Högsta topparna nå 2,000 m. ö. h. Klimatet är kyligt och regnigt. Huvudnäring fåravel. E. har sitt namn efter de många eldar, indianerna, öns urinvånare, tände vid européernas första besök (Magelhaes) 1520. Indianerna, vilka äro delade pä flera stammar, stå kulturellt lågt och äro nu nästan utrotade, ö. delen av huvudön E. jämte Statenön tillhör Argentina, v. delen och småöarna Cliile.

Eldvatten, indianernas benämning på stark sprit.

EIea’sar, namn på personer i Gamla testamentet, bland vilka märkas Arons son och efterträdare.

Elea’ter, en grekisk filosofskola pä 500-t., uppkallad efter staden Elea i s. Italien. Bland E:s representanter märkas Xenofanes, Parmenides, Ze-non m. fl.

Elefan’ta, ö. nära Bombay, Indien. Känd för sina grottempel. Namnet härleder sig från en i klippan skulpterad jätteelefant, nu flyttad till Bombay.

Elefantdjur (Probescidee), en underordning av hovdjur. E. ha tjocka, pelarlika ben med nagellika hovar pä de sammanvuxna fem tårna. E. ha två framtänder i övre käken, betar, vilka bestå av tandben och som tillväxa under

liela livet. Hörntänder fattas. Kindtänderna äro ofantligt stora och högst två i varje käkhalva. De äro uppbyggda av tvärställda skivor av tandben, förenade med cement. Nosen är förlängd till en lång, böjlig snabel, med vilken E. avbryta löv, kvistar, frukter o. dyl., som utgör dess föda. Vatten uppsuges med snabeln och insprutas i munnen. Med små utskott på snabelspetsen kunna E. fatta även mycket små föremål. E. äro de största lantdjur, som finnas. Honan, som går dräktig 20 månader, föder blott en unge åt gången. E. ha hörsel och lukt väl utvecklade men däremot dålig syn samt äro intelligenta och fridsamma, om de ej retas. Numera tämjes blott den Indiska elefanten (Elefas maximus). Den finnes vild i Ostindien samt på Ceylon och Sumatra. Afrikansk elefant (E. Africanus) är något större än föregående (skulderhöjd 3.5 m.) och har även större öron. Den har två läppformade utskott i snabelspetsen (den indiska ett fingerlikt utskott). Den finnes i Afrikas ekvato-rialtrakter. På grund av den hänsynslösa jakt, som den utsatts för, har dess utbredning allt mer inskränkts. — Bland utdöda E. märkes Mammuten (E. primigenius), av vilken man funnit väl bibehållna infrusna lik i Sibirien. Den levde under äldre stenåldern och var med sin kraftiga, bruna hårbeklädnad väl avpassad för jämförelsevis kallt klimat. I Europa har man från denna tid funnit överraskande naturtrogna bilder av Mammut, utförda av människohand. Man har även funnit rester av flera utdöda med E. besläktade former från äldre geologiska perioder. Hit höra bland annat Mastodonterna.

Elefantorden, Danmarks förnämsta orden, ursprungligen stiftad som ett religiöst brödraskap av Kristian I; sedan av Fredrik II 1580 förvandlad till kunglig orden.

Mammut.

Elegant, med smak och stil, utsökt.

Elegi', under antiken en dikt, uppbyggd av distika (jfr Distikon) och med skiftande innehåll, politiskt, lyriskt etc. Numera betecknar E. en dikt, buren av vemodigt sorgsen stämning. — Elegisk, vemodig.

Elek'tor, väljare, som utsetts att i sin tur utöva rösträtt för en val-manskår. Valen till riksdagens första kammare ske genom elektorer.

Elektricitet. Elektricitetsläran indelas i elektrostatik, d. v. s. vetenskapen om E. i vila, och elektrodynamik, d. v. s. vetenskapen om E. i rörelse eller om den elektriska strömmen. — Om man gnider en lackstång med ylle, får den egenskapen att kunna draga till sig vissa lätta föremål t. ex. små papperslappar. På samma sätt förhåller sig en glasstav, om den gnides med lämpligt preparerat skinn. Lackstången eller glasstaven sägas ha blivit elektriska. Medelst elektricitets-maskiner kan man erhålla kraftigare elektriska verkningar av samma slag som vid gnidning av en lackstång el. glasstav. Uppliänges en flädermärgs-kula på en tråd, drages den till en elektrisk lackstång men stötes efter beröringen åter bort, därför att den blivit elektriskt laddad. Två kroppar laddade med samma elektricitet sträva nämligen att avlägsna sig från varandra. På samma sätt som gentemot lackstången förhåller sig fläder-märgskulan gentemot en elektriskt laddad glasstav. Laddas emellertid kulan först med lackstången, strävar den, som nämnts, bort från denna men drages däremot till en elektrisk glasstav, som föres i närheten. Man skiljer därför mellan (lack- el.) hartselektricitet och glaselektricitet, och försöket visar, att kroppar laddade med olika slags E. draga varandra till sig. Glaselektriciteten kallas även positiv E. och hartselektriciteten negativ E. Tillföres en kula positiv laddning och en annan kula en lika stor negativ laddning, och bringas därefter kulorna att beröra varandra, förlora de sin elektricitet. Positiva och negativa laddningar upphäva alltså varandra. Elektroskopet är ett instrument, vilket på ett känsligare sätt tjänar samma ändamål som fläder-margskulan i de angivna försöken, nämligen att påvisa elektriska laddningar och röja om de äro positiva el. negativa. — Alla ämnen bli elektriska genom gnidning, ehuru detta är olika lätt att påvisa. Det föremål, varmed man gnider, erhåller en laddning av motsatt slag mot det gnidna föremålet; lackstången blir negativt men yllelappen blir positivt laddad o. s. v.

— Man skiljer mellan ledande och icke ledande ämnen. Beröres en elek-triskt laddad flädermärgskula mpd fingret, ledes elektriciteten bort genom fingret och vidare genom kroppen, varvid kulan förlorar sin laddning. Fingret säges vara ledande. Detsamma är förhållandet med metaller, grafit m. m., vilka leda bort E. från ett laddat föremål. Kautschuk, glas, luft och många andra ämnen leda däremot ej bort laddningen, om de bringas i beröring

med flädermärgs-kulan. Sådana ämnen kallas för oledare eller isolatorer. Skillnaden mellan ledare och oledare är icke skarp. Många ämnen äro dåliga ledare och leda blott efter en tillräckligt lång tid bort laddningen från flädermärgsku-lan. Intet ämne är heller absolut oledande; även till luften förlorar kulan så småningom sin laddning. — Om en elektriskt ledande, oladdad kropp närmas till en med t. ex. positiv elektricitet laddad kropp, samlas å den del av den oladdade kroppen, som befinner sig närmast den laddade, negativ elektricitet och i den motsatta delen positiv elektricitet. Fenomenet benämnes elektrisk influens. Sättes den från början oladdade kroppen i ledande förbindelse med jorden, bort-ledes den positiva elektriciteten, medan den negativa stannar kvar. Jfr vidare Elektricitetsmaskin, Elektro-skop, Åska. De hittills nämnda företeelserna ha gällt elektriskt laddade kroppar och dessas inverkan på varandra el. med andra ord några elek-trostatiska fenomen. Ofantligt mycket betydelsefullare äro de företeelser, som äro förknippade med elektricitet i rörelse, d. v. s. med den elektriska strömmen. Den genom gnidning framkallade elektricitetsmängden är så ringa och urladdningen sker så ögonblickligt, att den ej kan tjäna till undersökning av den elektriska strömmen. För detta ändamål utgår man bäst från den ström, som alstras av galvaniska element. Om polerna i ett sådant förenas med en metalltråd, erhålles i denna en elektrisk ström, som kan påvisas på många sätt. Sålunda blir ledningstråden, om den är tillräckligt tunn, märkbart uppvärmd. Föres ledningstråden över en kompassnål, ger denna ett utslag,

d. v. s. vrides från sin nord-sydliga riktning. Härpå grundar sig användandet av galvanoskopet. I ett slutet element går den elektriska strömmen ej endast från den ena polen genom ledningstråden till den andra. Det kan också påvisas, att samma ström går tillbaka genom elementet; det hela bildar en enda sluten strömkrets. Om den elektriska strömmen ledes genom en vattenlösning av t. ex. en syra, en bas eller ett salt, sönderdelas det lösta ämnet kemiskt (se

Elektrolys). Man använder sig av elektrolys för att jämföra olika elektriska strömmars styrka. En ström, som ur en lösning av ett silversalt på en sek. urskiljer 0.001118 gr. silver, säges hava strömstyrkan 1 ampére (den tekniska definitionen på ampére), en ström, som urskiljer dubbelt så mycket, har styrkan 2 amp. o. s. v. — Uppkomsten av en elektrisk ström i en ledning mellan de båda polerna i ett element beror på en olikhet i dessas elektriska tillstånd, vilken strömmen söker att utjämna. Man säger, att det råder en potentialskillnad (el. spänning) mellan polerna el. mellan ledningens ändpunkter. Strömstyrkan i en viss ledning är direkt proportionell mot potentialskillnaden mellan ändpunkterna. Om ledningen inkopplas i olika strömkretsar och potentialskillnaden är dubbelt så stor i ett fall som i ett annat, blir alltså ström-styrkan dubbelt så stor. Olika ämnen leda elektricitet olika lätt, och en grov ledning av ett ämne leder strömmen lättare än en tunn ledning av samma ämne. Därför blir strömstyrkan beroende icke bara av potentialskillnaden mellan en lednings ändpunkter utan även av det s. k. led-ningsmotståndet, som är beroende dels av det ämne, varav ledningen består, dels direkt proportionellt mot ledningens längd men omvänt proportionellt mot dess genomskärningsarea. Ledningsmotståndet mätes i ohm [åm]: 1 ohm är lika med motståndet i en kvicksilverpelare, av 1 kvmm :s genomskärningsyta och en längd av 1.063 m. Potentialskillnaden mätes i volt: 1 volt är den potentialskillnad, som förefinnes mellan ändpunkterna av en ledning, vars motstånd är 1 ohm, när strömstyrkan är 1 ampére. Sambandet mellan strömstyrka, potentialskillnad och motstånd kan uttryckas sålunda: potentialskillnaden (p) mel-

Glaselektricitetsmaskin. Vid B kuddar, som genom gnidning mot glasskivan vid dennas roterande alstra elektricitet. På motsatta sidan kammar för elektricitetens uppsamlande. lan en lednings ändpunkter är lika med produkten av strömstyrkan (s) och ledningens motstånd (ra) alltså: p = s • ra. Denna i elektricitetsläran grundläggande formel kallas Ohms lag. — Man kan få en viss föreställning om betydelsen av potentialskillnad (spänning) och strömstyrka genom att jämföra förhållandena med dem, som bestämma ett vattenfalls kraft. Spänningen skulle då motsvaras av fallhöjden, och strömstyrkan av vattenmängden (som mätes i kbm. per sek.).

Elektricitetsmaskin, apparat för framställning av statisk elektricitet. Den vanliga friktionsmaskinen el. glaselektricitetsmaskinen består av en kring en axel vridbar glasskiva, som vid kringvridningen gnides mot ett rivtyg, tvenne med amalgam bestrukna läderkuddar, samt av en konduktor, som står i förbindelse med ett par kammar, placerade på ömse sidor av glasskivan. Står rivtyget i ledande förbindelse med jorden, kunna stora

positiva elektricitetsmängder uppsamlas i kon duktorn. Vid de s. k. influensmaskinerna — den första konstruerad av Holz och Töppler år 1865 — framställes elektriciteten ej genom friktion utan genom kontinuerlig influensverkan från. en elektricitets-mängd, som från början tillföres någon del av maskinen. En enkel typ av influensmaskin utgöres av tvä i motsatt led vridbara glasskivor, som på utsidorna bära ett antal smala stanniolremsor. En av dessa remsor laddas från begynnelsen med elektricitet.

Elektricitetsmätare, se Elektriska mätinstrument.

Elektricitetsverk benämnes, särskilt som ekonomisk-organisatorisk enhet, en elektrisk kraftstation, vars uppgift är att förse en större industriell anläggning, en stad el. annat samhälle med elektrisk kraft.

Elektriska anläggningar. Om E., som innefatta anläggningar för framställning av elektrisk kraft och dess distribution, finnas i lag meddelade särskilda bestämmelser. I strafflagen finnas sålunda särskilda bestämmelser om ansvar för skadegörelse å el. annan obehörig åtgärd med elektrisk ledning samt om skada till följd av elektrisk järnvägsdrift. I lagen den 27 juni 1902, innefattande vissa bestämmelser om elektriska anläggningar, finnas bestämmelser rörande kon-cessionstvång vid utförande av vissa starkströmsanläggningar, om expropriation av mark för dylika ändamål samt om ägares av dylik anläggning ansvar för skada, förorsakad av elektrisk ström. Genom lagen den 22 juni

1920 med vissa bestämmelser om registrering av elektriska anläggningar

Ackumulator batteri.

Elektrisk ackumulator, apparat för att uppsamla och därefter vid behov avgiva elektrisk ström. E. grunda sig på den omständigheten, att en elektrolyt, genom vilken ström letts, sedermera under längre eller kortare tid själv kan leverera ström. Den vanliga ackumulatorns, blyackumulatorns, ena elektrod utgöres, då den är laddad, av finfördelat bly, den andra av blysuperoxid. Elektroderna äro nedsänkta i utspädd svavelsyra. Dä E. avger ström, bildas vid bägge elektroderna blysulfat. I den oladdade Jungnerackumulatorn utgöras elektroderna av nickeloxid och järnoxid, nedsänkta i kalilut. E. hava stor användning t. ex. i elektricitetsverk, där belastningen varierar starkt under dygnets olika timmar. Då belastningen är liten, laddas ackumulator-batterierna upp, medan deras kraft tages i anspråk, då belastningen är stor.

Elektriska generatorer, se Elektriska maskiiier.

Elektriska isolationsämnen. Vid isolering av maskinlindningar användes oljedränkt eller med schällack impregnerat papper, bomull m. m. Ledningstråd isoleras med tillhjälp av kautschuk m. m. Vid elektriska installationer användes porslin såsom isolerande ämne o. s. v.

Elektriska järnvägar. Elektrisk

drivkraft kommer vid järnvägsdrift

samt om rätt till elektrisk kraft m. m. möjliggöres belåning av elektriska anläggningar, även då de äro belägna å annans mark, samt säkerställes abonnenternas rätt till elektrisk kraft. Vidare finnes en kunglig kungörelse av den 6 juli 1906 angående förbud att utan särskilt tillstånd upprätta enskilda telegraf-, telefon- eller andra svagströmsledningar å viss mark (kronans mark, allmän väg in. m.). X expropriationslagen finnas särskilda bestämmelser om expropriation för elektriska svagströmsledningar. Se slutligen Radio.Elektriskt malmtågslokomotiv.

av ekonomiska skäl i första hand till användning å järnvägar med tät, regelbunden trafik. Den första större svenska bana, som elektrifierades, var i överensstämmelse härmed linjen Luleå—Riksgränsen, vars elektrifiering beslöts vid 1910 års riksdag. Drivkraften är enfas växelström, som levereras från Porjus. Enfas växelström är även drivkraften vid några andra banor i landet (Mellersta Östergötlands järnväg, linjen Bjärred—Lund m. fl.). Likström användes däremot vid Djursholmsbanan och vid Stockholm—Saltsjöns järnväg m. fl. Det största elektrifieringsföretaget hittills i Sverige är den nu slutförda, år 1923 påbörjade elektrifieringen av statsbanelinjen Stockholm—Göteborg. Strömmen levereras i detta fall i form av trefas växelström med 130,000—

70,000 volts spänning till transformatorstationer i Alingsås, Moholm, Hallsberg, Sköldinge och Södertälje, där den nedtransformeras till 6,000 volt. Vid järnvägens egna omformar-stationer omformas den sedan till låg-periodisk enfas växelström med 16,000 volts spänning. Elektrifieringen torde så småningom medföra en med två timmar minskad körtid mellan Stockholm och Göteborg.

Elektriska kokapparater, se Elektrisk uppvärmning.

Elektriska lampor, se Elektrisk belysning.

Elektriska ledningar. Ledningstråden utgöres vanligen av koppar. Ledningarna kunna antingen vara isolerade, vilket i regel är fallet med inomhusledningar, el. blanka, upplagda på isolatorer av i regel porslin. För inomhusledningarna är isolerings-materialet i allmänhet vulkaniserad kautschuk. Inomhusledningarna framdragas ibland genom metallrör (kuhlo-ledningar). Då ledningar nedläggas i jorden el. på havs- el. sjöbotten användas kablar. Mångtrådiga, gummi-isolerade ledare, skilda fr&n varandra

genom någon isoleringsmassa, inläggas i en blymantel, som sedermera pä olika sätt skyddas mot mekanisk åverkan.

Grammes ring. N och S magneter. A och B släpkontakter. P ring (ankare) med lindning. C elektrisk lampa, som förbrukar den alstrade strömmen.

Elektriska maskiner. I en elektrisk generator alstras elektrisk energi med tillhjälp av mekanisk energi; i en elektrisk motor omvandlas elektrisk energi till mekanisk. Elektriska generatorer och motorer kallas med ett gemensamt namn för dynamomaskiner. Energiomvandlingen grundar sig på det av den engelske fysikern Fara-day år 1831 upptäckta förhållandet, att, då en sluten ledare rör sig i ett magnetiskt fält, en ström uppkommer i ledaren, under förutsättning att antalet av de kraftlinjer, som skära den av ledaren omslutna ytan, ökas eller minskas. Strömriktningen bestämmes efter enkla regler (Max-wells regel, höger-handregeln, Lenz lag).

En elektrisk generators huvuddelar äro induktorn, även kallad ankaret el. armaturen, bestående av en vanligen med järnkärna försedd spole av koppartråd, i vilken induktionsströmmar-na alstras, samt fältmagneterna. Större praktisk användbarhet erhöllo generatorerna först, sedan man börjat såsom fältmagneter använda elektro-magneter i stället för permanenta magneter. Likströmsgeneratorer leverera likström, d. v. s. ström med ständigt oförändrad riktning, växelströms-generatorer leverera (enfas el. trefas) växelström, d. v. s. ström, som med korta tidsmellanrum byter riktning.

Som exempel på en likströmsgenerator kan nämnas Grammes ring, den första praktiskt användbara maskinen. Den består av tvenne fasta elektromagneter, mellan vilkas poler placerats ett ringformigt ankare av järn, försett med en kopparträds-lindning. Strömmen uttages genom en kollektor (strömsamlare), bestående av kopparlameller, fästa å induk-torns axel samt isolerade från varandra och från denna. Fältmagneterna matas med den av induktorn alstrade strömmen. Ej heller vid starten behöver ström tillföras utifrån, då i fältmagneternas massa tillräcklig remanent magnetism finnes, för att maskinen skall kunna arbeta upp sig. I en generator kan fältmagneternas lindning vara antingen kopplad parallellt med ankarets lindning (shuntgenerator) eller i serie (seriegenerator). Även en kombination mellan de bägge typerna, den s. k. com-poun dgeneratorn, finnes.

Likströmsmotorerna äro konstruerade på i princip samma sätt som likströmsgeneratorerna. Likströmsmotorer med shuntkoppling utmärkas av att varvantalet är i det närmaste konstant även vid varierande belastning. Motorer med seriekoppling karakteriseras av ett varvantal, som hastigt sjunker vid växande belastning. Där jämn hastighet ej fordras, t. ex. vid spårvägsdrift, hava sistnämnda motorer emellertid på grund av andra egenskaper stor användning.

Växelström sgeneratorerna hava i regel fältinagneter, som matas med likström, monterade på ett roterande hjul (rotorn), men fasta induktorer (statorn), vilket underlättar strömmens uttagande. I en trefasgenerator finnas å statorn tre enfaslindningar med en sådan placering, att strömmen i de tre lindningarna efter vartannat med en tredjedels periods mellanrum erhåller samma värden.

Med en växelströms frekvens förstås det antal gånger under en sekund, som strömmen har samma riktning och styrka. En växelströms effektiva strömstyrka, som skiljes från såväl den momentana som den maximala strömstyrkan, är lika med styrkan hos den likström, som under en viss tidsperiod i växelströmmens ledning skulle åstadkomma samma energiutveckling som den energiutveckling, växelströmmen själv åstadkommer. En växelströms effektiva spänning definieras på liknande sätt.

Växelström kan transformeras till likström t. ex. i en motorgenerator. Växelströmmen får i detta fall driva en motor, på vars axel är anbragt en likströmsgenerator. För transforme-ring av växelström av en spänning till växelström av en annan spänning användas transformatorer, som i princip kunna sägas bestå av en järnring, på vilken äro upplindade två trådspolar, den ena med grövre tråd i få varv, den andra med finare tråd i många varv. När växelström ledes genom t. ex. spolen med mänga varv, induceras i spolen med få varv en växelström med lägre spänning än den ursprungliga.

Enfasväxelströmsmotorer användas i praktiken blott för vissa speciella ändamål t. ex. järnvägsdrift. Trefasmotorerna, särskilt trefasinduktions-

motorerna, som äro asynkrona, d. v. s., vilkas varvtal ej stå i ett oföränderligt förhållande till strömmens periodtal, hava såsom enkla och driftsäkra fått en betydande användning.

Elektriska motorer, se Elektriska maskiner.

Elektriska måttsenheter. De E., som användas för vetenskapligt bruk, kunna härledas ur C. G. S.-systemets tre grundenheter (cm., gr., sek.). Den elektrostatiska enheten för elektrici-tetsmängd är den elektricitetsmängd, som påverkar en annan lika stor elektricitetsmängd på en cm :s avstånd med en kraft av en dyn. Den i praktiken använda enheten, en coulomb, är 3 * 10° dylika enheter. Enheten för strömstyrka är styrkan hos den ström, som, då den i en cirkelformig bana med radien en cm. omkretsar en magnetpol av styrkan ett, åverkar magnetpolen med en kraft av en dyn för varje cm. av periferin. En ampére är en tiondel av denna enhet. Enheten för potential definieras som den potentialskillnad, vilken måste finnas mellan ändpunkterna av en ledningstråd, för att energiutvecklingen i träden för varje sekund skall bliva en erg, om den genom löpes av en ström, vars styrka är lika med enheten för strömstyrka. En volt är 10s sådana enheter. Enheten för motstånd är motståndet hos en ledningstråd, som, då potentialdifferensen mellan dess ändpunkter är lika med enheten för potential, genomlöpes av en ström, vars styrka är lika med enheten för strömstyrka. En ohm är 10° dylika enheter. Som mått på den elektriska energiutvecklingen per tidsenhet (effekten, arbetsförmågan) användes i allmänhet en watt, som är 107 erg, det vill säga en joule per sekund. En kilowatt är 1,000 watt. En watt-timme (den vanliga enheten för energi) är 3,600 joule. Enheterna ampére, ohm, volt och watt motsvara varandra. Ifråga om de tekniska definitionerna på ohm och ainj)ére se Elektricitet.

Multiplikator.Elektriska mätinstrument, a) Ström-styrkan mätes på elektrokemisk väg medelst voltametrar. I vatten-voltametern, i vilken vatten sönderdelas under strömmens inverkan, mätes volymen av den bildade vätgasmäng-den. I silvervoltametern, där ett silversalt elektrolyseras, väges den silvermängd, som avsätter sig på kato-den. Den tekniska definitionen pä enheten för strömstyrka, ainpére, hänför sig till strömmens elektrolytiska förmåga. Endast likström kan mätas med voltametrar. På den momentana strömstyrkan erhålles intet mått utan endast på strömmens medelvärde. I galva nometrarna betjänar man sig av den elektriska strömmens magnetiska verkningar för att mäta strömstyrkan. 1 nålgalvanometrarna (niul-tiplikatorn, vertikalgalvanometern, tangentbussolen) ledes strömmen genom en fast strömspole, medan magnetnålen är rörlig. I Deprez-d'Arson-vals galvanometer ledes den ström, som skall undersökas, genom en vridbar strömspole, som befinner sig i ett kraftigt magnetiskt fält. De i praktiken använda ampéremetrarna bygga i stor utsträckning på nyssnämnda princip. Galvauometrarna kunna endast användas vid mätning av likström. De angiva den momentana strömstyrkan och ej blott strömmens medelvärde. Deras gradering mäste ske genom jämförelse med annat instrument. Strömstyrkan kan även mätas genom den attraktion, som en ström, vilken ledes t. ex. genom en solenoid, utövar på ett stycke mjukt järn, liksom genom den inverkan, som två elektriska ledare utöva på varandra. Slutligen kan den elektriska strömmens värmeverkningar användas för samma ändamål. De här ovan sist omnämnda sätten äro

användbara ej blott för likström utan även för växelström, b) För mätning av potentialdifferenser användas voltmetrar. Varje strömmätningsin-strument kan apteras till voltmeter. Jfr Elektroskop. c) För motstånds-mätningar användes i stor utsträckning Wheatstones brygga, vars funktionssätt framgår av vidstå-ende figur, i vilken AC är det okända motståndet och D en galvanometer, Ci en flyttbar kontakt, som vi,d mot-ståndsmätning flyttas så, att galvano-skopet ej gör utslag. Se även Mot-ståndsetalong och Reostat. d) För mätning av den under viss tid förbrukade energin kunna, då fråga är om likström, voltametrar användas. En vanlig typ av Watt-timmätare, en ”elek-tricitetsmätare”, består av en motor, som kopplas in t. ex. i en belysnings-ledning på sådant sätt, att dess rotationshastighet blir proportionell mot

produkten av strömstyrka och spänning.

C

Schematisk teckning av Wheatstones brygga. AC det okända motståndet. Ci en efter AB flyttbar kontakt. Sträckan AB är graderad. När gal-vanometern i D ej gör utslag, avläses sträcken ACi.

Elektriska organ finnas hos vissa fiskar, t. ex. Darrål, Darrocka m. fl. De bestå av ombildad muskelvävnad. E :s verksamhetssätt är ej fullt utrett.

Elektrisk arbetsöverföring. Vid överföring av elektrisk energi längre distanser användes 1 regel högspänd växelström upptill 100,000 volt och däröver. Energiförlusten genom uppvärmning är nämligen proportionell mot strömstyrkans kvadrat men blott direkt proportionell mot spänningen och blir därför större, om lägre spänning och högre strömstyrka användes. Före användningen nedtransformeras spänningen, vilket ofta, då ledningarna grena ut sig, sker i flera etapper, samt omvandlas strömmen, där så be-höves, till likström. För såväl anläggningar som ledningar finnas detaljerade säkerhetsföreskrifter, vilkas iakttagande övervakas genom officiell inspektion.

Elektriska spårvägar. Drivkraften är i allmänhet likström, någon gäng växelström. Den spänning, som användes, håller sig i regel omkring 600 volt. Luftledningar användas i regel för kraftdistributionen, återledningen sker genom skenorna. Vagnarnas hastighet är i regel mycket måttlig (10 å 20 km. i timmen). Storstäderna och deras förorter förbindas dock ofta med särskilda snabbspårvägar, som bilda övergångsformer till lokalbanor och å vilka tågsätten framföras med betydligt större hastighet.

Elektriska svängningar. Om en elektrisk urladdning äger rum mellan tvä metallkulor, åtföljes under vissa betingelser den första gnistan av en andra i motsatt riktning, denna i sin tur av en tredje i den ursprungliga riktningen o. s. v. Elektriska svängningar uppstå, orsakade av den serie elektriska och magnetiska fält, som växelvis uppkomma. De elektromagnetiska vågor, som härvid alstras, följa lagarna för ljusvågor. Jfr Telegrafi och Telefon samt Ljuset, Strålning och Vågrörelse.

Elektriska säkerhetsapparater. För att förhindra att strömstyrkan i en ledning skall kunna stiga alltför högt, insättas s. k. smältskydd, som smälta och därigenom åstadkomma strömavbrott, innan strömstyrkan nått en sådan höjd, att ledningen skadas genom det av strömmen alstrade värmet. De säkerhetsproppar, som användas i be-lysningsnäten, innehålla en tunn metalltråd, vars funktion är den ovan angivna. Även automatiska strömbrytare användas i vissa fall i samma syfte.

Elektriska transformatorer, se Elektriska maskiner.

Elektriska ugnar, som användas 1 laboratorier, inom den kemiska industrin och för metallurgiska ändamål, finnas av flera olika slag. I vissa ugnar utgöres värmekällan av. den elektriska ljusbågen. Hit hör Moissans ugn. I andra utnyttjas det värme, som alstras av induktionsströmmar, som framkallas i beskickningen. Exempel å en ugn av denna typ är Kjellins stålugn. En tredje typ av E. (mot-ståndsugnar) representera de ugnar, i vilka t. ex. aluminium framställes pä elektrolytisk väg. Det erforderliga värmet alstras här genom lednings-motståndet hos beskickningen.

Elektriska vågor, se Elektriska svängningar.

Elektrisk belysning, a) I glödlampor ledes strömmen genom en glödkropp, som därigenom upphettas, sä att den blir glödande. I den av Edison uppfunna koltrådslampan bringas en på särskilt sätt framställd kolträd till glödning. I de för samma ljusstyrka vida mindre energiförbrukande metalltrådslamporna är koltråden ersatt av en metalltråd (i allmänhet wolfram). I bägge de nu nämnda fallen omgives glödkroppen av en lufttom glaskolv. I de s. k. halvwatt-lamporna är glaskolven fylld med kväve eller någon annan indifferent gas. I nernstlampan, som ej behöver inneslutas i lufttomt rum, utgöres glödkroppen av en stav av svårsmälta metalloxider. Vid tändning behöver i denna lampa glödkroppen förvärmas, då den ej är ledande i kallt tillstånd, b) I båglamporna, som användas mest för utomhusbelysning, är ljuskällan den elektriska ljusbåge, som bildas mellan tvenne i allmänhet av effektkol tillverkade kolstavar. Avståndet mellan kolstavarna regleras automatiskt på elektromagnetisk väg.

Elektrisk gnista, se Elektrisk urladdning.

Elektrisk kortslutning i en ledning inträder, då motståndet minskas sä

starkt, att strömstyrkan stiger högre än ledningen tål. För att förebygga allvarligare följder av E. användas elektriska säkerhetsapparater av olika slag.

Elektrisk kraft, i dagligt tal benämning på elektrisk energi och elektrisk effekt.

Elektrisk kraftdistribution, se Elektrisk arbetsöverföring.

Forsse kraftstation, Ångermanland.

Elektrisk kraftstation. Omvandlingen av mekanisk energi till elektrisk sker vid stora E., varifrån kraften transporteras till andra stationer eller distribueras till konsumenterna. Den primära drivkraften vid E. utgöres i allmänhet av vattenkraft el. ångkraft. Även motordrivna E. finnas. Strömmen alstras i regel i växel-strömsgeneratorer. I det s. k. ställverket finnas transformatorer, där strömmen transformeras till en tillräckligt hög spänning, mätinstrument, distributionsanordningar, allehanda säkerhets- och felsöknings-anordningar m. m. En E. med tillhörande distributionsnät sammanfattas under beteckningen kraftverk.

Elektrisk ledningsförmåga. Med ett ämnes E. förstås det inverterade värdet av dess elektriska motstånd.

Elektrisk ljusbåge. Om man genom två kol- eller metallspetsar, som beröra varandra, leder en elektrisk ström och därefter avlägsnar spetsarna från varandra, uppstår mellan dem en ljusbåge. Dess existens förklaras därigenom, att gasskiktet mellan spetsarna genom elektrisk joni-sering blivit ledande.

Elektrisk potentia’1, se Elektricitet.

Elektrisk ström, se Elektricitet och Elektriska maskiner.

Elektrisk svetsning, sammanfogande av metalldelar därigenom, att man lä-ter dem ingå i en elektrisk strömkrets med mycket hög strömstyrka.Elektriskt element, se Galvaniskt element.

Elektriskt fält, se Magnetiskt fält.

Elektriskt motstånd. Mecl ett ämnes specifika E. förstås motståndet hos en tråd av ämnet, vars längd är en meter och genomskärningsyta en kvmm. Se vidare Elektricitet och Elektriska måttsenheter. Med impedans förstås det skenbart förhöjda motstånd, som på grund av självin-duktion och kapacitet uppträder vid växelström.

Elektrisk transmission, annat uttryck för Elektrisk* arbetsöverföring.

Elektrisk uppvärmning:. Det erforderliga värmet erhålles genom inkoppling i strömkretsen av speciella i apparaterna inbyggda motstånd. För uppvärmning av boningsrum användes E. i mycket liten omfattning. Däremot användes E. i stor utsträckning för hushållsändamål (strykjärn, kokapparater, brödroster m. m.). Även elektriska kokspisar hava på sista tiden fått ökad användning.

Lång elektrisk gnista.

Elektrisk urladdning. — 1. ökas elektricitetsmängden hos en laddad kropp, som befinner sig i luften, sä att dess potential växer över en viss gräns — högre om kroppen har rundade ytor, lägre om den har spetsar eller hörn —

äger en mer eller mindre våldsam elektrisk urladdning rum. Ett susande eller sprakande ljud höres, en egendomlig lukt gör sig märkbar, beroende på att luftens syre i viss utsträckning ombildas till ozon, varjämte vissa ljusfenomen uppträda. En kvast av svagt violett ljus visar sig, om kroppen är laddad med positiv elektricitet; är laddningen negativ, synas i regel lysande isolerade punkter. — 2. Då potentialdifferensen mellan två kroppar, som befinna sig i luft av vanligt tryck, nått en viss av deras avstånd och form, det mellanliggande mediet m. m. beroende storlek, uppstår en urladdning under ljusutveckling : en elektrisk gnista bildas. Kortare gnistor äro raka. Nå gnistorna en 6 å 7 cm: s längd, bliva de däremot kroklinjiga och ofta förgrenade. Ett oledande ämne i gnistans väg kan genomborras eller splittras. En vätska el. gas kastas undan. Tiden för gnistans fortvaro är mycket

kort. — 3. I förtunnade gaser erhåller E. en annan karaktär. Vid begynnande förtunning sker E. lättare och kommer därför till stånd vid längre avstånd mellan kropparna (elektroderna) än i luft av vanligt tryck. Gnistans ljusstyrka blir mindre, dess konturer bli diffusa. Då för-tunningen nått någon tusendels atmosfär, utgår från den positiva elektroden (anoden) i det rör, som användes för urladdningen, ett ljus, som på grund härav kallas anodljuset. Dess färg är beroende av den gas, i vilken urladdningen äger rum. Anodljuset, som fyller större delen av röret, skiljes genom ett mörkt område frän det från katoden utgående b läaktiga glimljuset. Då förtunningen drivits ända till en eller annan miljondels atmosfär, måste potentialdifferensen ökas, för att E. skall komma till stånd. Om de fenomen, som härvid visa sig, se Kanalstrålar, Ka-todstrålar och Röntgenstrålar.

Elektro’d. De stavar eller plattor av ledande ämne (platina, kol m. m.), genom vilka elektrisk ström inledes i en vätska el. gas, kallas elektroder. Den positiva E. kallas även för anod öch den negativa för katod. Jfr Elektrolys.

Elektrodiafon, en apparat, med vars tillhjälp annalkande åskväder kunna upptäckas.

Elektrodynamik, läran om elektricitet i rörelse, d. v. s. om elektriska strömmar och med dem förknippade fenomen.

Elektroly’s, ett ämnes sönderdelning genom den elektriska strömmens inverkan. Ämnen, som på detta sätt sönderdelas, kallas elektrolyter. Den beståndsdel av elektrolyten, som följer den elektriska strömmen och går mot den negativa elektroden kallas för den positiva jonen, medan den del, som går i motsatt riktning alltså mot den positiva elektroden, kallas den negativa jonen. Vid polerna avgiva jonerna sin elektriska laddning ®ch sammansluta sig till molekyler, såvida de ej giva upphov till nya kemiska föreningar med lösningsmedlet, elektrolyten eller elektroden. År 1833 uppställde Faraday den efter honom uppkallade elektro-lytiska lag, som bildade elektrokemins grundval. Enligt denna lag förhålla sig de mängder av olika joner, som avskiljas av lika stora elektricitets-mängder, till varandra som jonernas ekvivalentvikter. (Jfr Elektrolytisk dissociation).

Elektroly’t, ämne, som leder den elektriska strömmen och därvid sönderdelas. Till E. höra bl. a. de vanliga baserna, syrorna och salterna i vattenlösning. Elektroly’tisk dissociation. Enligt den av Arrkenius uppställda elektrolytiska dissociationsteorin äro i vattenlösning elektrolyternas molekyler till större eller mindre del uppdelade (dissocierade) i elektriskt positiva och negativa s. k. joner (katjoner och an-joner). Dessa utgöras av atomer eller atomgrupper, vilka på grund av sin elektriska laddning kunna existera med en eller flera obundna valenser. De obundna valensernas antal motsvarar antalet elektriska laddningar, som jonen är bärare av. De positiva eller de negativa jonerna kunna ej uppträda var för sig utan endast sä, att lösningen håller ett lika stort antal positiva som negativa laddningar. De positiva jonernas laddningar (fria valenser) bruka betecknas med punkter, de negativa jonernas med streck, t. ex.: positiva: H*, Na', C*‘; negativa: Cl', S(V'.

Lösningar av elektrolyter hålla sä-väl odissocierade molekyler som joner; i en lösning av koksalt förefinnas alltså såväl NaCl-molekyler som positiva Na’-joner och negativa Cl'-joner. Syrorna karakteriseras av att de avdissociera en positiv IT-jon jämte en negativ jon (syreresten), baserna av att de avdissociera en negativ OII'-jon (hydroxyljon) jämte en positiv metalljon (eller en likartat uppträdande atomgrupp). Baser och syror ge tillsammans salter, varvid syrans H‘-jon och basens OII'-jon förenas till en molekyl vatten. Salterna äro dissocierade i en positiv metalljon och en negativ jon (syreresten). Olika föreningar äro olika starkt dissocierade, d. v. s. förhållandet mellan joner, uppdissocierade molekyler och odissocierade molekyler är olika stort. Starka

syror och starka baser liksom även salter i allmänhet äro starkt dissocierade. Svaga baser och svaga syror äro föga dissocierade. Syrornas och basernas styrka är beroende på rikligheten av H* respektive OH'-joner. Dissociationsgraden för en och samma elektrolyt ändrar sig med utspädningen; vid stark utspädning är en större del av de förekommande molekylerna dissocierad i joner än i koncentrerad lösning. — Den elektrolytiska dissociationsteorin är en av den moderna kemins största vinningar. Genom den förklaras enhetligt en rad fysikaliska och kemiska fenomen, som äro utmärkande för elektrolyterna bl. a. deras olika elektriska ledningsförmåga och deras gentemot andra kemiska föreningar avvikande osmotiska tryck m. m.

Elektroly’tkoppar, koppar, som framställts eller renats genom elektro-lytisk utfällning.

Elektromagne’t. Om en elektrisk ström ledes genom en isolerad ledning, lindad kring en stav av mjukt järn, blir denna magnetisk. Sålunda framställda E. ha mångsidig användning i elektriska instrument och maskiner av skilda slag. E. ha ofta hästskoform.

Elektromagnetiska ljusteorin, se Ljuset.

Elektromagnetism, läran om de magnetiska och elektriska fenomenens inbördes samband. Den första upptäckten gjordes av den danske fysikern örsted, som år 1820 påvisade, att en magnetnål vrides av en elektrisk ström. Den franske fysikern Ampére, som studerade fenomenet närmare, formulerade den så kallade Ampéres regel, som ger den riktning, i vilken avvikningen sker: Om man tänker sig simma i strömmens riktning med ansiktet mot magneten, avviker dess nordända åt vänster. På dessa fenomen grunda sig bland annat vissa galvanoskop och galvano-metrar. Samma effekt, som en elektrisk ström har på en rörlig magnetnål, har ett magnetiskt fält på en rörlig elektrisk ström. En tillämpning härav är Deprez-d’Arsonvals galvano-meter. Om en elektrisk ledning lindas t. ex. kring ett stycke mjukt järn och ström påsläppes, blir järnstycket magnetiskt, en elektromagnet. Fenomenet har praktiskt utnyttjats bland annat inom telegrafin och vid konstruktionen av dynamomaskiner. Detta fenomens motsvarighet är det av den engelske fysikern Faraday är 1831 upptäckta förhållandet, att elektriska strömmar (induktionsström-mar) kunna erhållas med tillhjälp av magnetiska krafter. På induktions-strömmarna grunda sig de elektriska generatorerna och motorerna, telefonen m. fl. av elektricitetens mest betydelsefulla tillämpningar i praktiken.

Elektrometallurgi’, framställning av metaller ur deras föreningar eller rening av metaller med direkt tillhjälp av elektrisk ström. Aluminium framställes t. ex. genom elektrolys av smält bauxit eller kryolit. Andra metaller framställas eller raffineras genom elektrolys av någon deras förening i vattenlösning.

Elektrome’ter, se Elektroskop.

Elektromoto’risk kraft, potentialdifferensen mellan ett öppet galvaniskt elements poler.

Elektro’ner, elektriskt negativt laddade partiklar, som antagas ingå i atomerna (se Atomernas byggnad).

Elektrosko’p, instrument, med vilkas tillhjälp elektriska laddningar pä-visas. Guldblads- el. aluininiumblads-elektroskopet består av en isolerad metallstav med en metallkula i ena än-den och tvenne remsor av bladguld eller bladaluminium i den andra. Närmas en elektriskt laddad kropp till metallkulan, göra bladen utslag. I Boh nen bergers elektroskop hänger en vid en isolerad metallstav fäst remsa av bladguld eller bladaluminium ned mellan två med olika elektriska laddningar försedda metallkulor. Är ett E. graderat, så att det kan tjäna till mätning av potentialer, benämnes det elektrometer. Thomsons kvadrant-elektrometer består av en visare i form av en åtta, som är placerad i en av fyra kvadranter bestående metalldosa.

Guldbladselektroskop.

ElektrostatFk, läran om den statiska elektriciteten eller elektriciteten i vila (se Elektricitet).

Elektrotekni’k, den del av ingenjörs-vetenskapen, som handlar om elektricitetens utnyttjande för praktiska ändamål.

Elektroteknisk industri. E. sysslar med tillverkning av elektriska maskiner och apparater. Föregångsländer på

området hava varit Tyskland och Förenta Staterna. Även i Sverige har under de sista årtiondena en betydande E. växt upp (Allmänna Svenska Elektriska aktiebolaget, Allmänna telefonaktiebolaget L. M. Ericsson m. fl.).

Eleme’nt, kem., se Grundämne. — Fys., se Galvaniskt E. — Tekn., se Centraluppvärmning.

EIementa’r el. Elementä’r, (i sammansättningar), eg. hörande till el. beroende av elementen; de första grunderna till något; förberedelse-, begynnelse-.

Elementarläroverk benämndes officiellt från 1849 de svenska undervisningsanstalter, som enligt kunglig stadga 1878 kallades för allmänna läroverk.

Elementär- se Elementar-.

Eleu’sis, numera en obetydlig by belägen nv. om Aten. Under antiken var E. berömt för ”de eleusiska mysterierna”. Dessa voro hemliga och vi ha därför föga kännedom om dem. Sannolikt ha de varit en slags ärs-

växtkult. De handhades av vissa prästsläkter. Man har utgrävt storslagna ruiner i E. bl. a. en gudstjänsthall, som rymt 3,000 personer.

Elev, lärjunge.

Elevator, hiss*.

Elfdal, se Älvdalen.

Elfenben, tandben från elefantbe-tar, vilket har mycket tät struktur. E. låter skära sig i tunna skivor, är mycket elastiskt och går lätt att polera.

— Elfenbenssniderier forekommo hos de äldsta kulturfolken. Grekerna bearbetade ofta E. tillsammans med guld. Under medeltiden utvecklades konsten att skära i E. ytterligare. Huvudsakligen var det fråga om kyrklig konst. Under renässansen gjordes talrika medaljongporträtt. Under 1600-t. skapades elfen-bensreliefer och fristående skulpturer. Den kinesiska och japanska konstslöjden har med oupphunnen skicklighet använt sig av E.

Elfenbenskusten, fransk koloni i Västafrika vid Guineakusten mellan Liberia i v. och Guldkusten i ö. Namnet E. avser ursprungligen endast själva kustremsan, vilken på 1400-t. upptäcktes av Henrik Sjöfararen. Den fick sitt namn av den rikliga tillgängen på elefantbetar, som av infödingarna användes till byteshandel. E., som 1872 ockuperades av Frankrike, omfattar nu utom den låga lagunkusten även det inre berglandet, vars av urskogar betäckta område längre in övergå i savanner. Huvudstad Bing-erville. Viktigaste hamn Grand Bas-sain. iy2 milj. inv. huvudsakligen su-dannegrer. Ytvidd 320,000 kvkm. Viktigaste produkter äro ädla träslag (mahogny), palmolja och kakao.

Elfenbenspalmer el. Stennötspalmer kallas vissa palmarter, vilkas frön ha så hård frövita, att den kan svarvas, snidas etc. Den går i handeln under namn av vegetabiliskt elfenben. De viktigaste E. (Phyteleplias-arter) finnas i norra Sydamerika.

Elfenbenssvärta, bättre sorter av bensvärta.

Elgar [ell’ge], sir E., engelsk kompositör, bekant för flera orkesterverk och oratorier, ex. Gerontius’ dröm.

Elgrin [eFjin], Th. Bruce, lord av E., 1766—ISiO, engelsk diplomat. Som sändebud i Konstantinopel lyckades E. förvärva en del antika konstverk huvudsakligen från Akropolis. Dessa förvaras nu under namn av Elgin Marbels i British Museum till tvivelaktig nytta för konstverken.

Elgrström. — 1. Ossian E., f. 18S3, författare och tecknare. Har utgivit arbeten över lappar och eskimåer, illustrerade med burlesk fantasi. — 2. An- na Lenah E., f. 1884, syster till föregående, författarinna. E. har bl. a. utgivit flera novellsamlingar Stjärnan, vars namn är malört och Mödrar.

Elia el. Elias, profet i Israel pä konung Ahabs tid.

Elias, Mount S: t [maunt sent ilai’as], en av de högsta topparna i Eliasalperna, nv. Nordamerika, nära gränsen

mellan Alaska och Canada. Omkring 5,500 m. högt. Centrum för stora glaciärer (Malaspinaglaciären m. fl.).

Eli’ Eli la’ma sabakta’ni, ”min Gud, min Gud, varför har du övergivit mig”, ett av Kristi ord på korset enligt Matteusevangeliet.

Elimine’ra, bortskaffa, avlägsna, i matematiken särskilt om obekanta storheter ur ett ekvationssystem med flera obekanta.

Eliot [elijet], George, se Evans.

Elisa, profet i Israel, lärjunge till Elia.

Elisabet, den heliga E., 1207—31, ungersk prinsessa, vilken med svärmisk religiositet utövade en storartad välgörenhet. E. kanoniserades 1235. Efter E. ha bland annat Elisabet-i n n o r n a uppkallats, en på 1300-t. stiftad nunneorden, liksom även E 1 i-sabetssystrarna. Dessa senare, som ägna sig åt kombinerad sjuk-och fattigvård, verka bl. a. i Stockholm, Göteborg, Malmö och Gävle.

Elisabet, 1533—1603, engelsk drottning, dotter till Henrik VIII och Anna Boleyn, besteg tronen 1558 efter halvsystern Maria. E. var fientligt sinnad mot påvedömet och stadfäste reformationen i England. Den anglikanska kyrkans organisation fastställdes genom parlamentsbeslut 1559 och senare. Den katolska Maria Stuart var den närmaste tronarvingen, eftersom E. var ogift (bland av henne avvisade friare märkas Erik XIV av Sverige och Filip II av Spanien). Då Maria Stuart flydde till England 1568, lät E. fängsla henne och senare 1587 efter påtryckning från sin omgivning avrätta henne. Man fruktade nämligen en katolsk reaktion, om hon efter E. skulle komma på Englands tron. Följden av detta blev öppen fiendskap med Filip II av öpanien, som var påvedömets trogne vapendragare i Europa. Han sände 1588 en väldig flotta, den beryktade armadan, mot England. Denna blev emellertid besegrad. Under Ers styrelse gick England snabbt framåt såväl kulturellt som politiskt. E. var snål och fåfäng men visade i politiska frågor gott omdöme och respekterade landets hävdvunna styrelseformer, vilket gjorde henne mycket populär, trots att hon

personligen hade en föga tilltalande karaktär.

Elisabet Petrovna, 1709—62, kejsarinna av Ryssland, dotter till Peter den store och Katarina I, besteg tronen efter en statsvälvning 1741, varvid Ivan VI och hans förmyndarregering fängslades. E. förde krig med Sverige och erhöll genom Åbofreden 1743 en del av sö. Finland. Styrelsen fördes mest av hennes rådgivare, av vilka Betusjev-Rjumin var den mäktigaste. Under sjuåriga kriget slöt sig E. till Preussens fiender.

Elisabet, 1837—98, kejsarinna av Österrike, dotter till en hertig av Bayern, blev 1854 kejsar Frans Josefs gemål. E. var en godhjärtad, intelligent och kultiverad personlighet. Hon mördades i Genéve av en italiensk anarkist.

Elisabet, 1843—1916, drottning av Rumänien, f. prinsessa av Wied-Neu-wied, under pseudonymen Carmen Sylva författarinna av ett flertal dikter, sagor, noveller och skådespel, av vilka må nämnas sagosamlingen Lidandets pilgrimsfärd.

Eli’t, det utvalda, den bästa delen av något. — E 1 i t k å r, utvalt manskap.

Elixi’r, av medeltidens alkemister använd beteckning på de vises sten. Sedermera använt i namn på finare tinkturer.

Elizabeth [eli’sabeth], stad i staten New York (U. S. A.). 96,000 inv. Hamnstad. Singers stora symaskins-fabriker.

EFkan, Sopliie, f. Salomon, 1853— 1921, svensk författarinna, utgav först under namnet Rust Roest en del noveller men övergick sedan till historiska tidsskildringar i romanform (John Hall, Konungen m. fl.).

Ella, konung i Northumberland i England, vilken 867 stupade i strid mot Ragnar Lodbroks söner. Enligt sägnen skall han ha tillfångatagit Ragnar Lodbrok och låtit döda honom genom att kasta honom i en ormgrop. Sönerna hämnades därefter faderns död.

Ellakors, se Alfkors.

Elleholm, gods i Blekinge, fordom tillhörigt Lunds biskop.

Ellesmereland [e’llsmiöl£end], Cana-das nordligaste ö, genom Smiths sund skild från Grönland. 140,000 kvkm. ön har tidigare kallats bland annat Grinnell land. Den är upptagen av tundror och glaciärer. På E. finnas berömda fyndorter för en varm tempererad, fossil, tertiär flora, närmast jämförlig med den nutida på Florida. Vidare finnas lämningar efter tidigare eskimåbebyggelse.Ellips. A—A, storaxel, C—C, lillaxel. B och Bi, brännpunkter. P, punkt på omkretsen.

Elli’ps, en sluten, plan kroklinje (se fig) så beskaffad, att summan av avstånden de s. k. brännpunktsra-dierna PB och PBi från varje punkt (P) på kroklinjen till två fasta punkter (brännpunkterna B och Bi) alltid är lika stor. Linjen AA kallas storaxeln, linjen CC lillaxeln. En ellips uppritas lättast genom att i brännpunkterna sätta ett par nålar och omkring dessa lägga en hopknuten tråd, motsvarande triangeln PBBi å fig., varefter en penna föres runt, medan den får hålla tråden spänd.

EllipsoPd, en sluten, buktig yta sä beskaffad, att varje genomskärning med ett plan visar en ellips eller en cirkel. En rotationsellipsoid är en E., som uppstår om en ellips roterar kring en av sina axlar; roterar den kring storaxeln uppstår en förlängd rotationsellipsoid, roterar den kring lillaxeln en avplattad sådan. Jorden har tillnärmelsevis formen av en avplattad rotationsellipsoid.

E’Ilis Island [aj’lsend], ö vid New Torks inlopp. Mottagningsstation för invandrare.

Ellös, municipalsamhälle vid Ellöse-fjärden av Kattegatt, mellersta Bohuslän. 350 inv. Fiskläge.

Elmhult, se Älmhult.

Elmquist, H. E., f. 1871, landshövding i Örebro län. E. blev generaldirektör för Socialstyrelsen 1914, var sedermera ordförande i Folkhus-hållningskommissionen 1916—20, socialminister 1920—21 i de Geers och Sydows ministärer samt 1921—25 svensk minister i Hälsingfors. E. är mycket anlitad som förlikningsman.

Elmseld el. S:t E., ett av ljusskeń åtföljt elektriskt urladdningsfenomen från masttoppar, kyrkspiror el. andra högt uppskjutande föremål. E. framkallas av elektriska spänningsskillna-der mellan luften och föremål i förbindelse med jordytan.

S: t Elmseld.

Elo’ali el. Eloliim, det hebreiska namnet på Gud. E. motsvarar det arabiska Allah.

Eloge [elå’s;], fr., lovord, beröm, lovtal.

Elongation, avlägsnande. — Astr., en planets skenbara vinkelavständ från solen vid ett visst tillfälle.

Eloquentia [-kven’tsia], lat., vältalighet. — E. corporis, ”kroppens vältalighet”, en ståtlig och imponerande gestalt.

El Pa’so, stad i Texas (U. S. A.).

78.000 inv. Smältverk för en stor del av den i Texas producerade järnmalmen.

El’sass, fr. Alsace [-sass’], sv. delen av övre Rhen dalen, mellan Vo-geserna och Rhen. 8,290 kvkm.

1.200.000 inv. Tillhör efter världskriget Frankrike. Huvudnäring jordbruk, särskilt vin- och fruktodling. — Historia. Omkring 50 f. Kr. erövrade romarna E. från galler och germaner. Omkring 500 e. Kr. togs det i besittning av de germanska frankerna, av vilka en del slogo sig ned i landet, som sedan benämndes E. Då frankiska riket upplöstes 843, tillhörde E. först Lothar men ingick 870 i hertigdömet Schwaben i öst-frankiska riket (Tyskland). E. var från 1200-t. sönderdelat i flera omrä-den men bibehöll till namnet sin ursprungliga indelning i grevskapen övre E. i s. och Nedre E. i n. Frän 1400-t. strävade både Frankrike och Tyska riket att underlägga sig E.

I westfaliska freden 1648 fick Frankrike E: s habsburgska områden och under Ludvig XIV införlivades resten med Frankrike. Om E:s historia efter 1871 se E.-Lothringen.

Elsass-Eotliringen. — Historia: 1871 förenades E. som ”omedelbart riks-land” med Tyska riket. Befolkningen var emellertid mestadels franskvänlig och skickade franskvänliga representanter till tyska riksdagen 1874, vilka opponerade sig mot föreningen. Ett nytt parti, autonomisterna, fordrade självstyrelse i E., dock med bibehållande av föreningen med Tyskland, ett krav, som till en del uppfylldes 1879. 1911 fick E. en verklig författning, men oviljan mot Tyskland ökades bl. a. genom den ryktbara Za-bernaffären 1913. 1918 förklarades E. återförenat med Frankrike och i Versaillesfreden 1919 skedde den formliga avträdelsen.

E’ltonsjön, sjö i Sydryssland. 160 kvkm. Avloppslös. Vattnet mättat med koksalt.

Elude’ra, gäcka, förtolka, krångla bort.

Elvestad, Sven, f. 1884, norsk författare. E. har under pseudonymen Stein Riverton utgivit mycket lästa detektivromaner.

Elyséepalatset, [elise’-], palats i Paris, byggt 1718, har omväxlande varit i enskildas och statens ägo. Sedan 1873 bostad för Frankrikes president.

Elyselsk, himmelsk, ljuvlig, säll. — Elyseiska fälten, se Elysium.

Ely’sium, Elysén el. Elyseiska fälten, enligt antik föreställning hjältarnas och de dygdigas boningar efter döden.

El’zevir, berömd boktryckarsläkt i Leiden och Amsterdam. Av E. utgivna upplagor av klassiska författare äro mycket eftersökta. En av E. använd tryckstil, Elzevirstilen, som anses ritad av van Dyck, räknas som en bland de vackraste tryckstilarna men är ömtålig och användes endast till dyrbarare arbeten. Ex. (med kursiv) : Elzevir.

EmaFj, glasmassa, ofärgad el. färgad genom tillsats av metalloxider, som anbringas som överdrag på metallföremål. Emaljen brännes fast på sitt underlag. — I cloisonnéemaljen avgränsas mönstret med metalltrådar, vilkas mellanrum sedan utfyllas med glasflusser i olika färger. Särskilt i Östasien och Indien har man uppnått mästerskap i framställandet av denna slags E. Vid gropemalj fyl-les ett fördjupat mönster med emalj. Särskilt från Limoges i Frankrike under 1100-t. finnas vackra arbeten i denna teknik. Vid en tredje slags E. användes genomskinlig glasmassa, som smältes över en ingraverad teckning el. relief. Detta slags E. användes

mycket under gotiken. Under renässansen användes en annan teknik, vid vilken E. påmålades metallytan på ett sätt, som påminner om glasmålning.

Emaljfjällfiskar, se Ganoider.

Emanation, se Radioaktiva ämnen.

Emancipation, frigörelse från ett tillstånd av beroende t. ex. judeemancipation, kvinnoemancipation m. m.

Emane’ra, härröra el. utgå från.

Emanuel, oriktig form för hebr. Immanuel, ”Gud med oss”.

Emballage [angballa’s/], omslag, förpackning. — E m b a 11 e’r a, inpacka, slå in.

Embar’go, beslag, kvarstad, förbud att lämna hamnen för ett fartyg.

Embarke'ra, gå ombord, inskeppa.

— E m b a r k e’r i n g, inskeppning.

Embarras [angbarra’] el. embarra, fr., hinder, bryderi, förlägenhet. — E. de r i c li e s s e [-dö *isjäs’], överflödets bryderi.

Embelle’ra [ang-], förskönas, växa till sig.

Em’bla, se Ask.

Emblem [angble’m], sinnebild; kännetecken på värdighet el. ämbete.

Emboli’, se Blodpropp.

Embonpoint [angbångpoäng’], fr., frodighet, fetma, ”mage”.

Emboucliyr [angbosjy’r], mus., ett blåsinstruments munstycke; läpparnas ställning vid blåsningen.

Em’bryo, se Fosterutveckling och Frö.

Embryologi’, vetenskapen om människans ocli djurens fosterutveckling.

Em’bryosäck, en stor, säckformig cell i froämnet hos fanerogamer. Denna delar sig vanligen i 8 celler, av vilken en är ägget. De övriga cellerna giva upphov til frövitan, som tjänar den ur det befruktade ägget utvecklade grodden till näring.

Em’den, preussisk sjöstad vid Nordsjön nära holländska gränsen. 27,000 inv.

Em’den, tysk lätt kryssare med kapten Iv. v. Muller som chef. I början av världskriget seglade E. i de indiska farvattnen, där den tillfogade de allierades handelsflottor, särskilt den engelska, stort avbräck. E. förstördes i nov. 1914 vid Keelingöarna av en australisk kryssare.

Eme’ritus, lat., ”den som tjänat ut”, pensionerad ämbetsman, särskilt professor vid universitet.

Emerson [em’ersen],, R. W., 1803—82, nordamerikansk förf. och filosof, den främste representanten för sin tids s. k. transcendentalism. Denna amerikanska riktning hade upptagit element från tyskt, engelskt och franskt tänkande och hävdade förnuftets auktoritet under samtidigt företrädande av humanitära strävanden, ex. slave-riets avskaffande. E: s religiösa tänkesätt var panteistiskt och han ansåg intuitionen vara medlet för religiöst vetande. Av E: s arbeten kunna nämnas Mänsklighetens representanter, Samfundsliv och ensamhet.

Emfa’s, eftertrycklig framställning, stark känslobetoning. — E m f a’t i s k, uttrycksfull, starkt betonad.

Emfyse’m, se Lungemfysem.

Emigran’terna, namn på de medlemmar av den franska aristokratin, som under revolutionen utvandrade och i utlandet verkade för återinförandet av det bourbonska konungadö-met. Som svar på Ers försök att med utländsk hjälp bekämpa revolutionen indrogs E: s egendom och många av de kvarvarande adelsmännen avrättades (”septembermorden”).

E. igångsatte fruktlösa uppror i Ven-dée och Bretagne. De återvände till stor del under det napoleonska kejsardömet. Efter 1814 fingo E. tillbaka en del av sina egendomar och privilegier men bidrogo genom sitt okloka uppträdande till det bourbonska konungadömets fall 1830.

Emigration, utvandring. I befolk-ningsrörelsen skiljer man dels på en omflyttning av folkelementen inom landet, dels på en uc- och invandring till främmande stater. Under förhistorisk tid och under forntiden tvungos stora folkmassor av nöd, krig och dylikt ut på vandring. Om dessa folkvandringar ha vi särskilt vad beträffar storleken av omflyttningen ej så ingående kännedom. Under följande tid inskränktes E. till ett minimum. Medeltidens feodalsystem och Nyare tidens nationalism förhindrade varje

E. i större skala. Dessa tider hade E. mera karaktär av flykt undan religiöst och politiskt förtryck, frånsett den kolonisation av nyupptäckta världsdelar, som följde i de stora geografiska upptäckternas spår vid ingången av Nyare tiden. I detta senare fall var dock

E. kvantitativt sett ej så stor. Utvandrarna utgjordes då oftast av sämre folkelement, äventyrare och tvivelaktiga existenser, brottslingar, som deporterades (t. ex. Australiens kolonisation). Först ett gott stycke in på 1800-t. kan man tala om en verklig

E., en överflyttning av folkelement från mindre gynnade områden till länder med bättre livsbetingelser. E. betingas numera i stor utsträckning av tillgång och efterfrågan på mänsklig arbetskraft. E. utgör en säkerhetsventil mot relativ överbefolkning och koncentrerar folkmaterialet till de trakter av jordytan, som erbjuda

de bästa livsbetingelserna. Nationalistiska moment spela naturligtvis också en viss roll. Från Sverige har E. hu-

vudsakligen gått till Amerikas Förenta Stater. Sedan 1850-t. ha c: a 1.4 milj. svenskar utvandrat men då samtidigt något över 0.3 milj. invandrat, uppgår totalförlusten till c: a 1.1 milj. Förenta Staterna är det land, som fått mottaga den största utvandringen från Europa. Man särskiljer tre perioder. Under den första, 1847—93, utvandrade c: a 20 milj. människor till Förenta Staterna, huvudsakligen från de nordeuropeiska länderna. Den andra perioden räknas fram till världskrigets utbrott. Under denna tid utvandrade ungefär 25 milj., vilka till stor del kommo från öst- och Sydeuropa. Under den tredje perioden har utvandringen varit jämförelsevis obetydlig, c: a 3 rnilj. Invandringen till Amerika begränsades av en lag av

1921, enligt vilken blott 3 % av den i landet vid 1910 års folkräkning bo-. satta befolkningen av de olika nationaliteterna får invandra. Denna begränsning träffar hårdast länderna i Syd- och Östeuropa. Bestämmelserna trädde i kraft 1 juli 1924. För närvarande tillåtes invandring av 9,561 svenskar per år (1 juli 1924—1 juli 1925). Sådana, som haft sysselsättning vid lantbruk, ha företräde liksom också personer med släktingar (far, mor, son el. dotter), vilka äro amerikanska medborgare.

EmiTien, landskap i n. Italien, s. om Po. 21,000 kvkm. 2,953,000 inv. Residensstad Bologna. 211,000 inv. — S. delen av E. uppfylles av förgreningar från Apenninernas bergskedja, n. delen däremot utgör en del av den bördiga Po-slätten. Sockerbetor och hampa äro viktiga produkter.

Eminen’s, upphöjdhet, höghet; titel, sedan 1630 tillerkänd kardinalerna.

Eminen’t, framstående, över vanliga mått.

E’min Pascha, se Schnitzer, E.

Emi’r, muhammedansk titel, ”befälhavare”, furste, härskare.

Emissa’rie, utskickad; (vanligen hemligt) sändebud.

Emissio’n, utfärdande av obligationer, aktier eller sedlar. Rätten att emittera sedlar är dock i regel förbehållen en centralbank eller några särskilt auktoriserade banker. Vid E. av obligationslån eller av aktier kan utbjudandet ske direkt till allmänheten. Ofta anlitas dock bankernas förmedling. Bankerna kunna i sådana fall ”garantera” lånet eller aktieteckningen, det vill säga förbinda sig att övertaga de obligationer eller aktier, de ej kunna sälja. För sin medverkan erhålla bankerna antingen en viss bestämd ersättning eller ock övertaga de värdepapperen till en viss kurs för att söka placera dem hos allmänheten till en högre ocli gottgöra sig kursdifferensen.

Emissionsbank. Genom lag den 5 juni 1909 utfärdades bestämmelser rörande banker, som skulle hava till uppgift att vid sidan av vanlig bankrörelse ombesörja emissioner samt förmedla försäljning och köp av aktier och obligationer och därför kallades E. Då några E. emellertid icke uppstått, har lagen aldrig i praktiken fått någon betydelse. Med hänsyn härtill bereddes de vanliga bankerna redan ett par år efter lagens ikraftträdande möjlighet att i viss utsträckning bedriva egentlig emissions-rörelse.

Emissionsbolagr, bolag, som utan samband med bankverksamhet i egentlig mening bedriva emissionsrörelse. Under högkonjunkturen spelade E., av vilka de största voro dotterbolag till storbankerna, en betydande roll i Sverige. Under den efterföljande ekonomiska krisen gingo emellertid flertalet E. omkull el. avvecklade av andra skäl sin rörelse. E. hava därför för närvarande i Sverige mycket liten betydelse.

Emissionshypotesen, se Ljuset.

Emissionskurs, den kurs, till vilken aktier och obligationer utbjudas. E. uttryckes i allmänhet i % av nominella värdet å vederbörande obligationer el. aktier.

Emitte’ra, utsläppa i marknaden, sätta i omlopp. Jfr Emission.

Emma, en slags stoppad länstol, som kom i bruk under sista hälften av 1800-t.

Emmaboda, järnvägsknut sö. om Växjö, s. Småland. Glasbruk.

Emmerymedaljen [-meri*-], en medalj, som av Patriotiska sällskapet utdelas i regel åt sjömän för lång och trogen tjänst; slagen första gången 1781 för medel, donerade av svenske konsuln Emmery.

Em'mieh, Otto v., 1848—1915, tysk general. E. förde under världskriget befälet över den armé, som i krigets början intog Liége.

Emmån, se Emån.

E moll, mus., molltonart med e till grundton och # för f. Parallelltonart, g dur.

Emotion, sinnesrörelse, känslostämning.

Emotionell', hörande till känslolivet.

Empe'dokles, d. omkring 430 f. Kr., grekisk filosof, vältalare, ingenjör och läkare från Sicilien. Som filosof hävdade E., att det finnes fyra grundämnen, eld, vatten, luft och jord, som ge upphov till en världsutveckling under påverkan av de två drivkrafterna kärlek och hat. På grund av dessa båda krafters spel uppstå ständigt väx-

lande skeden av världsdaning och världsundergång.

Empirestil [angpi'r-], ett från omkring 1800 inträdande skede av nyklassicismen, särskilt utvecklat under Napoleons kejsardöme. E. gjorde sig mest gällande i möbelkonsten och rumsinredningen. Exempel på den tidiga E. finnas i Napoleons slott Mal-maison. E. kännetecknades av graciös lätthet och elegans med betonande av den raka linjen, och i stilen spåras inflytande från den antika och egyptiska konsten. E. utvecklades senare i en alltför torrt formsträng och regelrätt riktning. Jfr Bil. Möbelstilar.

Empi'risk formel, se Kemiska tecken och formler.

Employé [angploaje'], fr., tjänsteman.

Empye'm, varsamling i kroppshålig-heter såsom ledgångar, gallblåsa, lungsäck. E. åtföljes av feber och frysningar samt för övrigt varierande symtom (smärtor), beroende på dess plats.

Ems. — 1. Flod i nv. Tyskland. Upprinner på v. sidan av Teutoburger-wald, flyter i nordvästlig riktning och utfaller i Nordsjön. Längd 330 km. — 2. Stad och brunnsort i preussiska provinsen Hessen-Nassau, nv. Tyskland. 7,000 inv. Bekant för sina källor med varmt, koksalthaltigt, alkaliskt vatten (Emservatten).

Em'servatten, ett alkaliskt mineralvatten, som erhålles från brunnsorten Ems i Hessen-Nassau. Det framställes numera på konstgjord väg. E. användes vid strup- ocli lungkatarrer. —

E.-s a 11, en tesked i y2 glas varmt vatten ger en lösning, som motsvarar E.

Emu', se Kasuarfåglar.

Emulsion, en uppslamning av olje-el. hartsartade ämnen vanligen av mjölkliknande utseende. E. användes i medicinen för att underlätta intagandet av illasmakande ämnen. E. bör omskakas före intagningen.

Emund den gramle, d. omkring 1056, konung i Sverige, son till Olov Skötkonung. Enligt en gammal konunga-längd kallades E. ”den slemme” pä grund av sin girighet.

Emån, småländsk å, upprinner pä det småländska höglandet vid trakten av Tomtebacken, flyter åt ö. och utfaller i Kalmarsund. Längd 220 km. Dess forsar lämna i stor utsträckning drivkraft till kvarnar, sågar etc.

En (Juniperus communis) har krans-ställda blad och köttiga kottefjäll, som vid mognaden sammansmälta till bärliknande frukter. E. är i allmänhet en buske men kan under gynnsamma förhållanden utväxa till träd av upp till 12—14 m. höjd. På blåsiga platser (fjäll, kusttrakter) blir E. lågvuxen och krypande. Virket är

21segt ocli hårt ocli är, 0111 det kan fås i lämpliga dimensioner, utmärkt för slöjdändamål. Enbären äro socker-haltiga och användas för beredning av enbärsdricka och även för brännvinstillverkning.

Enafors, turistort i v. Jämtland, belägen invid Snasahögarna.

E'nare träsk (Inari), insjö i n. Finland. 1,425 kvkm. Dess avlopp är Pasvigälven, vilken utfaller i Norra Ishavet. E. är uppfylld av talrika småöar. Vid sjön ligger fiskläget E. med några hundra lappar.

Enarmad hävstång, se Hävstång.

En avant [ang avang'], fr., framåt!

Encelliga djur, se Protozoa.

Encelliga växter, se Bakterier, Jäst-svampar och Kiselalger.

En corps [ang kä'r], fr., i sin helhet, mangrant, samfällt. Jfr In corpore.

Encouragera [angkorage'ra], se En-kuragera.

Encyk'lika, av påven utfärdad rundskrivelse, adresserad till hela den katolska kristenheten och vanligen behandlande någon av tidens mera brännande frågor. Bekanta äro E. av 1864 och 1907, i vilka påvedömet anföll den s. k. modernismen och vilka utgöra utmanande angrepp på tankens frihet och på den nutida kulturens åskådningar.

Encyklopedi', metodisk sammanställning av konster och vetenskaper, antingen med avseende på det inre sammanhanget (systematiskt) eller i bokstavsföljd (lexikaliskt). De äldsta kända E. äro de kinesiska. Under antiken utgåvos flera betydande E. (Plinius d. ä., Historia naturalis). Under medeltiden liksom under 15-och 1600-talen ökades E:s antal alltjämt. Det ryktbaraste av 1700-talets

E. är den stora franska E., som utgavs av bl. a. Diderot, d'Alembert. Bland moderna E. kan nämnas Ency-clopsedia Britannica, Brockhaus' Con-versationslexikon, Nordisk familjebok.

Encyklopedis'ter, benämning på medarbetarna i en på 1700-t. utgiven ryktbar fransk encyklopedi, Encyclo-pédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers. Ledarna för verket voro Diderot och d'Alembert och bland medarbetarna märkas Montesquieu och Voltaire.

Ende'misk kallas en sjukdom, som envist uppträder i vissa trakter såsom malaria i sumptrakter, kolera i Gang-esdalen och struma i vissa bergstrakter. Sådana sjukdomar bero vanligen på något smittämne, vilket på grund av naturförhållandena av en el. annan orsak håller sig kvar i trakten. — E. användes även om växter och djur, bundna vid oceanöar.

Endoge'n, beroende på inre orsaker. Jfr exogen. — Endogena kraf-

ter, geol., från jordens inre verksamma krafter, t. ex. de, som åstadkomma vulkaniska utbrott, landhöjning och landsänkning, förkastningar, jordskalv o. s. v.

Endokri'na körtlar, se Inre sekretion.

Endossement [angdåsmang'] påteck-ning, varigenom en växel, en check, ett konossement el. dyl. överlåtes på annan person, överlåtelsen sker i regel genom påteckning å dokumentets baksida. — Endossent, den, som överlåter.

Endoter'misk förening, kemisk förening, som bildats under upptagande av energi. E. sönderfaller lätt. Jfr Exotermisk förening.

Endy'mion, enligt den grekiska gudaläran en yngling, som av män-gudinnan Selene försänktes i dvala, sä att hon ostörd kunde kyssa honom. Den bildande konsten framställer E. som en vacker, sovande yngling.

Ene'as var enligt den grekisk-ro-merska sagohistorien son till konungen i Dardanos, Anchises, och gudinnan Afrodite. Den latinske skalden Vergilius liar i sin hjältedikt Eneiden givit en glänsande skildring av E: s mångahanda äventyr. I det trojanska kriget deltog E. och var jämte Hector den tappraste kämpen på trojanernas sida. Vid Trojas fall flydde han. Efter långa och äventyrliga färder anlände han till Kartago, vars sköna drottning

Dido intogs av kärlek till den frejdade hjälten. Efter att hava lämnat Dido kom han efter åtskilliga äventyr till Latium i Italien, vars konung gav honom sin dotter Lavinia till maka. Roms förste konung härstammar enligt sagan från E: s och Lavinias ättlingar.

Enebybergs villastad, municipalsamhälle, s. Uppland. Förstadssamhälle till Stockholm, 1,150 inv.

Energeti'k, läran om energin.

Energi [enersji*], kraft, ihärdighet.

— Fys., arbetsförmåga. Vattnet ovanför ett vattenfall säges på grund av höj dläget besitta en viss mängd lägesenergi el. potentiell E., som kan utnyttjas i vattenhjul, varvid mekanisk E. vinnes. En avskjuten kula besitter en viss mängd rörelseenergi (kinetisk E.). Skjutes den uppåt, användes denna rörelseenergi förutom till att övervinna luftmotståndet till att lyfta kulan uppät. Härvid minskas kulans rörelseenergi (och farten), men samtidigt tilltager kulans potentiella energi. När kulan vänder, är rörelseenergin förbrukad, men återvinnes igen på nervägen allteftersom fallhastigheten växer, medan höjden och därmed den potentiella energin minskas. Slår en kula mot en skottavla, blir den het, rörelseenergin omsättes i detta fall i värme, vilket är en annan form av energi. Värme kan i en ångmaskin utnyttjas till att pumpa vatten från en lägre till en högre nivå, härigenom omvandlas värme till potentiell E. Genom en ångmaskin kan värme eller genom ett vattenkraftverk kan potentiell E. med tillhjälp av elektriska generatorer överföras i elektrisk E., som i elektriska värmeapparater återigen kan överföras i värme. Vid elektrolys av ett ämne överföres elektrisk E. i kemisk E.; omvänt överföres i ett galvaniskt element kemisk E. i elektrisk E. Olika former av E. kunna således omvandlas i varandra. Den totala E.-mängden är dock alltid densamma (lagen om energins oförstörbarhet), även om vi i våra maskiner ej för praktiska ändamål kunna tillgodogöra oss den utan en stor del går förlorad i form av friktionsvärme eller på annat sätt. Eftersom värme kan omvandlas i andra energiformer, råder ett bestämt förhållande mellan enheten för värme och enheterna för andra energiformer. Sålunda motsvarar en gramkalori en potentiell energi av 426 grammeter.

Energico [enär'djikå], it., mus., med kraftigt, betonat föredrag.

Ener'gisk, kraftig, verksam, ihärdig, eftertrycklig.

Enerve'ra, försvaga, göra nervös.

En face [angfa's], fr., framifrån, mitt för. Jfr En profil.

En famille [angfami'j], fr., i familjekretsen, bland de sina; förtroligt.

Enfan t terrible [angfang' teri'bl], fl'., "förskräckligt barn"; person, som genom sin lösmynta uppriktighet sätter sina närmaste el. sitt parti i förlägenhet.

Enfield [en'fild], stad i sö. England, nära London, 60,000 inv. Gevärsfaktori.

Enfin [angfäng'], fr., äntligen; med ett ord, nog av.

Engadi'n, övre delen av floden Inns dalgång. Storslagen alpnatur. Liviigt besökt av turister.

Engagera [anggas;e'ra], anställa i tjänst (ofta vid teater) ; ekonomisk medverkan (i företag). Engagemang, anställning; förbindelse; skärmytsling.

En garde [ang gar'd], fr., kommandoord, betydande ställning (vid fäktning).

Engberg, Arthur, f. 1888, socialdemokratisk journalist ocli politiker. 1918 blev E. redaktör för Arbetet, 1925 redaktör för Social-Demokraten. Sedan 1917 är E. ledamot av Andra kammaren.

Engdahl, Axel, 1863—1922, från 1903 direktör för Folkteatern i Göteborg, för vilken han skrivit talrika revyer.

Engelbrekt, församling i Stockholm, omfattande norra Östermalm. 27,000 inv. — Engelbrektskyrkan, uppförd 1910—14 av L. I. Wahlman, utgör en av den nyare svenska byggnadskonstens förnämsta skapelser.

Engelbrekt Engelbrektsson, d. 1436, frihetshjälte, anklagade som representant för dalabönderna den allmänt

avskydde fogden i Västerås, Jösse Eriksson, inför konung Erik av Pommern. Då förtrycket dock fortfor, satte sig E. i spetsen för en allmogehär, som genom Västmanland tågade in i Uppland. Frihetskampen grep omkring sig till alla delar av landet, och på den av E. samlade första svenska riksdagen i Arboga 1435 utsågs E. till Sveriges liövitsman, varefter en ny riksdag f. å. förklarade konungen avsatt och E. jämte marsken Karl Knutsson för rikshövitsmän. E. lönnmörda-des på en holme i Hjälmaren av Måns Bengtsson. Den svenska allmogens maktställning grundlädes av E., som även med framgång kämpade för Sveriges oberoende i förhållande till Danmark.

Engelholm, se Ängelholm.

Eng'els, Friedrich, 1820—95, tysk socialdemokrat, räknas jämte Marx som socialismens grundläggare. E. verkade ursprungligen som affärsman i England och utgav 1845 Die Lage der arbeitenden Klassen in England. 1848 utgav E. tillsammans med Marx Det kommunistiska mani f e s t.e t. De följande åren medarbetade han i Marx' tidning, den i Köln utgivna Neue Rheinische Z e i t u n g. Under senare delen av sitt liv var han bosatt i England som privatman och utövade en livlig skrift-ställarverksamhet. Såsom den auktoritative uttolkaren av Marx' åskådningar har E. haft stort inflytande pä socialdemokratins utveckling.

Engelska folksången benämnes vanligen efter sin början ”God save the king”. Den sjöngs första gången 1740. Melodin är använd till ”Heil Dir im Siegeskranz”.

Engelska kanalen (fr. La Manche), en 550 km. lång arm av Atlanten, som skiljer England från europeiska fastlandet och förenar Atlanten med Nordsjön. Smalaste delen av havsarmen kallas Pas de Calais (efter franska överfartsorten) el. Strait of Dover (efter engelska överfartsorten), dess bredd är där 40 km.

Engelska sjukan, en hos barn under första och andra levnadsåret förekommande sjukdom. Barnen bli oroliga och kinkiga. De svettas ofta kraftigt. Tarmrubbningar äro ej ovanliga i anslutning till E. Det karakteristiska för sjukdomen är emellertid förändringar i skelettet, som dåligt förkal-kas. Benen äro mjukare än normalt och förete ofta formändringar, som kunna bli mycket höggradiga och i svåra fall kunna utgöra vanprydande missbildningar. Den viktigaste orsaken till E. är minskad vitaminhalt i fodan. Flaskbarn, särskilt sådana, som uppfödas med grundligt kokad mjölk, få jämförelsevis ofta E., emedan mjölkens vitaminer förstöras vid kokning. För att undvika E. bör man från och med andra halvåret låta en allt större mängd mos av färska grönsaker, frukt o. dyl. ingå i födan. Sjukdomen behandlas på liknande sätt genom lämplig ändring av uppfödningen.

Engelskt horn, mus., förr benämnt altoboe, ett biåsinstrument av trä, påminnande om oboen men med stämläget en kvint djupare.

Engelskt rött, färgämne, bestående av järnoxid [Fe203]. Framställes genom glödgning av järnvitriol [FeSO*].

Engelskt salt, magnesiumsulfat, se Bittersalt.

Engliien [angjäng'], L. A. H. de Bourbon-Condé, hertig av E., 1771— 1804, fransk prins. E. utvandrade under den franska revolutionen och kämpade sedermera i en rojalistisk armé. Då E. 1804 vistades i det neutrala Baden, fängslades han av franska soldater och anklagades för att ha stämplat mot Napoleons liv. Fastän oskyldig dömdes han av en krigsrätt till döden och arkebuserades.

England, s. och mellersta delen av Storbritannien. E. användes ofta som beteckning för konungariket Storbritannien* och Irland. — Historia. Under den yngre stenåldern bodde sannolikt iberiska stammar i E. Under bronsåldern förefanns i E. en keltisk stam, britterna, efter vilka ön fick namnet Britannien. 55 och 54 f. Kr. företog Cfesar tåg till E., men det egentliga romerska väldet i E. (43—410 e. Kr.) började först under kejsar Claudius' tid. Vid 400-t: smitt började germanska stammar intränga i landet. E. kom under a n g e 1-s a x a r e och danskar 410—1066. Angler, saxare och jutar bildade flera småriken, som länge kämpade om herraväldet, tills slutligen härskaren över Wessex, Egbert. lyckades bli erkänd som landets herre. Redan pä 700-t. hade emellertid vikingar från de nordiska länderna, särskilt danskar, börjat företaga krigsfärder mot E. De behärskade tidvis delar av E. Alfred den store besegrade dem och slöt en fred med dem, enligt vilken danskarna fingo behålla den s. k. Danelagen. Striderna med danskarna fortsatte emellertid under lians efterträdare, tills slutligen den

danske konungen Sven Tveskägg underlade sig hela E.

(1013). Efter den danska kungaättens utslocknande uppstodo nya strider. Wilhelm av Normandie vann 1066 vid Hastings en avgörande seger över sina medtävlare. Så kom E. under de normandiska kungarna (1066 —1154). Dessa efterträddes av ätten Anjou-Plantagenet (1154 — 14S5). Under dessa perioder organiseras E. till en feodalstat, vilket slutligen medförde brytningar mellan konungen och de mäktiga stormännen. Johan utan land (1199—1216) tvangs slutligen 1215 att underteckna det berömda frihetsbrevet Magna Charta, vilket räknas som en hörnsten i E: s författning och som stadgar säkerhet till liv, frihet och egendom för alla fria män. Under denna period erövrades Wales, och en kort tid var även Skottland förenat med E. På 1300-t. började ”hundraårskrigen” mot Frankrike. Engelsmännen hade i början framgångar, men i och med Jeanne d’Arcs uppträdande vände sig krigslyckan. Då fred slöts 1453, behöll E. endast Calais. Snart därefter (1455) började i E. de inbördeskrig, som fått namnet Rosornas krig. Husen Lancaster och Tork gjorde bägge anspråk på E: s tron. Den senare släkten hade i allmänhet framgång men lyckades ej fullt befästa sin makt och slutligen tillföll kronan en sidolinje av Lancastersläkten. Så kom E. under huset Tudor (1485—1603), under vars sista representant, drottning Elisabet, reformationen genomfördes i

E. Efter henne kom med Jacob I ätten Stuart (1603—49) på tronen. Under dem förenades Skottland i personalunion med E. Stuartarnas strävan att utöka konungamakten mötte kraftigt motstånd liksom också deras katolska sympatier. Detta förde till inbördeskrig mellan konungens och parlamentets anhängare, vilket slutade med de kungliga truppernas nederlag och Karl I:s avrättning. E. blev nu republik (1649—60) under folkpartiets ledare Cromwell, som 1653 lät förklara sig för protektor. Han och hans son och efterträdare kommo emellertid snart i stark motsättning till parlamentet. Deras styrelse urartade till militärdiktatur. Slutligen inkallades Karl I: s son, Karl II (restaurationen), och E. styrdes åter för en tid av Stuartarnä. Dessa fortsatte emellertid sin egenmäktiga politik. Oppositionen genomdrev 1679 Habeas Corpus-akten, som avsåg att skydda den personliga friheten. Detta nederlag gjorde dock kronans innehavare ej försiktigare. Under Jacob

II tillspetsades situationen och slutligen inkallades hans svärson, den protestantiske WTilhelm II av Oranien, som 16SS valdes till konung, sedan lian i Declaration of Riglits bekräftat engelsmännens fri- och rättigheter. Under Wilhelms efterträderska, drottning Anna, blev personalunionen med Skottland ombildad till en realunion 1707 och de båda konungadömena sam-manslogos till konungariket Storbritannien. (Om E:s historia efter 1707, se Storbritannien.)

English society [ing’lisj säsaj’iti], eng., ”engelska sällskapet”, en 1896 i Stockholm bildad förening med ändamål att sprida kännedom om England och engelsk kultur. Dotterföreningar finnas.

En gros [ang grå’], fr., i stort, i parti.

Engström. — 1. Albert E., f. 1869, författare och tecknare, professor vid Konstakademin, ledamot av Svenska Akademin 1922. I skämttidningen Strix, som han grundade 1897, har han skapat ett helt galleri av komiska typer (Kolingen, österman m. fl.). Hans berättelser från sin födelsebygd Småland och från den uppländska skärgården, där han är bosatt, räknas med sitt klara och kraftiga språk och sin psykologiskt träffande humor till våra yppersta folklivsskildringar. — 2. Leander E., f. 1886, en bland de ledande modernistiska målarna i Sverige. E. har särskilt hämtat sina motiv från Norrland.

Enharmoniska toner kallas toner, som klinga lika men noteras olika t. ex. fiss — gess, eiss — f, li — cess.

Enhjärtbladiga, se Monocotyledonese.

Enhärjar, se Einherjar.

Enhörning, ett fantasidjur, påminnande om en häst men med ett horn i pannan. E. förekommer bl. a. i kinesisk och persisk konst och var under medeltiden en sinnebild för renhet och styrka.

Enig’ma, gr., gåta. — Enigma-t i s k, oförklarlig.

Enkelt bokhålleri, se Bokföring.

Enkelt bolag. Enligt lagen den 28 juni 1895 om handelsbolag och enkla bolag uppkommer ett enkelt bolag, dä två el. flera sluta bolag för visst företag el. för fortsatt verksamhet och bolaget ej är handelsbolag. Förhållandet mellan bolagsmännen, deras inbördes rättigheter och skyldigheter regleras genom ett avtal. Ett E. är ingen juridisk person. De förpliktelser, som åvila bolaget, och de rättigheter, som tillkomma detsamma, hänföra sig därför till de bolagsmän personligen, som deltagit i resp. avtal. Deras ansvarighet följer dock ej regeln ”en för alla och alla för en” utan var och en svarar blott för sin del. Under vissa förhållanden kan dock gemensamt ansvar inträda. Genom registrering kan E. övergå till handelsbolag.

Enkla’v, en mindre del av en stat, vilken är på alla sidor omsluten ar

andra stater.

Enkla ämnen, se Grundämnen.

Enkurag:e’ra el. Encouragera [-[ang-korasje’ra],-] {+[ang- korasje’ra],+} ingiva mod, uppmuntra. Motsats: dekuragera.

Enkät, se Enquéte.

Enkönad, Skildkönad el. Diklin kallas blomma, som innehåller antingen endast ståndare el. endast pistiller.

Enköping, stad vid Enköpingsån nära dess utlopp i Mälaren, sv. Uppland. 5,900 inv. Mekanisk verkstad. Staden är känd för sin trädgårdsskötsel (pepparrot). E. var redan på 1200-t. omnämnd som stad.

Enleve’ra [fr. ang-], bortföra i hemlighet, med eller utan våld.

En masse [ang mass’], fr., i massa, i klump.

Ennui [angnui’], fr., ledsnad, leda.

— Ennuyera [angnuije’ra], tråka ut.

— E n n u y a n t [angnuijang’], ledsam, tråkig, odräglig.

Enor’m, omåttlig, ofantlig.

En passant [ang passang’], fr., i förbigående.

En personne [ang persånn’], fr., personligen.

Enquete [angkä’t] el. enkät, fr., undersökning, anordnad av regering, domstol el. dyl. med hörande av personer, som i saken anses äga särskild kännedom; av en tidningsredaktion anordnad rundfråga i något aktuellt ämne.

Enrolle’ra [ang-], inskriva i en rulla, värva; inregistrera.

Ensaj’n, titel i Frälsningsarmén för grad mellan kapten och adjutant.

Ensemble [angsang’bl], fr., ”tillsammans”, samverkan; samspel; namn på en trupp artister, som uppträda tillsammans.

Ensittarlag, lag om rätt för nytt-janderättshavare att efter viss tid på vissa villkor få lösa till sig äganderätt. Nu gällande E. är av 1920 med ändring

1922. E. avser att befordra egnahems-bildningen genom att underlätta för innehavare av torp och smålägenheter att förvärva eget hem.

Enskede, förort till Stockholm. Trädgårdsstad. Anlagd på en av Stockholms stad år 1904 inköpt egendom.

Enskild bank, se Solidariska bankbolag.

En suite [ang sui’t], fr., i följd.

Entablement [angtablömang’], fr., byggnkbjälklag; byggnadsdel, som stöder taket och själv vilar på kolonnernas kapitäl.

En’tasis, den utåtsvängda böjningen på en kolonn, t. ex. de antika doriska.

Entente [angtang’t] el. entent, fr., hemligt samförstånd. — E. cordiale [-diaF], fr., hjärtligt förhållande mel-lan tvenne staters styrelser utan att förbund ingåtts. — Under världskriget kallades en del av de mot Tyskland sammanslutna staterna med England och Frankrike i spetsen för Stora Ententen. Se Världskriget.

Entoder’m, se Fosterutveckling.

Entomologi’, den del av zoologin, som handlar om insekterna. — Entomo-1 o’g, insektkännare.

En-tout-cas [angtoka’], fr., ”för varje fall”, ett slags parasoll, som kan användas både som regn- och solskydd.

Entré [angtre’], fr., inträde; ingångsdörr; förrätt vid måltid; förspel (vid musikstycke); en skådespelares inträdande på scenen i en roll; inträdesavgift.

Entre-eötes [angtrekå’t], fr., mellan-rev, köttet mellan revbenen på oxe.

Entre nous [angtrno’], fr., oss emellan, i förtroende.

Entreprenad [angtreprena’d], åtagande att utföra ett arbete av större omfattning t. ex. en husbyggnad.

Entreprenadauktion [angtreprena’d-], auktion för träffande av avtal om ett arbetsbeting. E. är en underbuds-auktion. Jfr Auktion.

Entreprenör [angtreprenö’rj, person, som åtager sig en entreprenad, d. v. s. att utföra el. ombestyra någonting.

E’ntre Ri'os (”mellan floderna”), provins i nö. Argentina. 74,600 kvkm.

462.000 inv. Den bördiga jorden erbjuder goda framtidsmöjligheter för jordbruk. Ännu är boskapsskötseln huvudnäring. Huvudstad Paranå,

36.000 inv.

Entresol [angtresåF], fr., halvvåning av mindre höjd mellan bottenvåningen och första våningen.

Entropi’. Om en varm och en kall kropp beröra varandra, utjämnas förr el. senare temperaturskillnaden. Samma utjämning äger också, ehuru långsammare, rum, om kropparna ej beröra varandra, på grund av värmestrålningen (se Värme), överhuvudtaget strävar överallt i världen temperaturen att på detta sätt utjämna sig; utvecklingen skulle gå mot den fullständiga värmejämvikten el. ”värmedöden”. Med E. menas en kropps värmemängd dividerad med temperaturen. Den totala E. ökas vid varje värmeutjämning, utvecklingen går alltså mot en ständigt ökad entropi, vilket är ett annat uttryck för att världen närmar sig värmedöden, då all rörelse utom molekylernas vore otänkbar. Enligt en hypotes, som Arrhenius uppställt, är emellertid en minskning av entropimängden tänkbar inom de av ytterst förtunnade gaser bestående nebulosorna. Ehuru vårt solsystem obevekligen synes gå värmedöden till mötes, är det därför ej uteslutet, att

världsalltet som sådant ej träffas därav.

Entusias’m, hänförelse. — Hntu-sisme’ra, hänföra, elda. — Entu-sia s’t, ivrig anhängare, särskilt av ideella rörelser. — Entusias’tisk, hänryckt, svärmisk, högstämd.

Enveloppe [angvölåpp’], fr., omslag, brevkuvert.

En’ver pas’ja, 1882—1922, turkisk militär och politiker. E. medverkade i ungturkarnas revolutionsförsök 1908 och i avsättande av sultan Abdul Ha-mid 1909. Han deltog sedan i Tri-poliskriget. Efter det andra Balkan-kriget 1913 besatte han Adrianopel under Bulgariens krig mot sina tidigare allierade Serbien och Grekland. Han blev sedan krigsminister och genomdrev 1914 Turkiets deltagande i världskriget på Tysklands sida. Efter krigets slut 1918 måste han fly. Han arbetade sedan bl. a. på en sammanslutning av stammarna i Turkestan.

Envig, i germansk och nordisk rätt använt som bevismedel för avgörande av rättstvister. I Norden kallades E. även h o 1 m g å n g och försvann med kristendomens införande.

Environ’ger [ang-], omgivningar, omnejd.

En vogue [angvåg’], fr., i ropet, allmänt brukligt, modernt.

Envoyé el. envoajé, fr., sändebud (i rang närmast efter ambassadör) hos utländsk makt. — E. extra-ordinaire, fr., utomordentligt sändebud; titel för vissa fast anställda sändebud.

Enzy’m, ämnen, som åstadkomma kemiska reaktioner och som finnas i levande organismer. I rent tillstånd har man ej lyckats framställa dem. De förstöras av värme (över 70 °) men äro jämförelsevis motståndskraftiga för gifter, såsom kloroform el. alkohol.

E. utgöra viktiga verktyg för cellernas omsättning. Till E. höra p e p s i n, som i sur lösning sönderdelar äggviteämnen, tr y psin och e r e p s i n, som i alkalisk lösning (tarmsaft) verka på samma sätt, löpe, vilket koagulerar mjölk, lipaser, som sönderdela fettarter, p t y a 1 i n och dias-ta s e r, som sönderdela kolhydrat m. fl. E. påminna om katalysatorerna i det avseendet, att de själva ej förbrukas under den kemiska processens förlopp och att därför en liten mängd

E. teoretiskt sett räcker för ett snart sagt obegränsat sönderdelningsarbete.

E. med uppbyggande verkningar äro ej säkert kända.

e. o., förkortning för extra ordinarie el. för ex officio.

Eoce’n, geol., den äldsta avdelningen av tertiärformationen* (resp. -perioden).

E’o ip’so, lat., just på grund därav. Eo’ler, Aioler, grekiska kolonister pä ön Lesbos och den mitt emot ön liggande mindreasiatiska kuststräckan. De förnämsta städerna voro Smyrna och Kume. Den eoliska dialekten utvecklades särskilt av skalderna Alkaios och Sappho på Lesbos. Senare blev

E. även namn på invånarna i Tessa-lien och Beotien, och slutligen kallades alla icke joniska el. doriska grekiska stammar för E.

Eo’liska bildningar, geol., avlagringar, vilka hopats genom vindarnas inverkan. Hit höra flygsandsdyner liksom även lössjord.

EolFter, arkeol. och geol., en del mj^cket omtvistade sönderspängda stenar (mest flinta), som förekomma i äldsta kvartära och tertiära gruslager. En del. av dessa anses tillformade av människohand och skulle i så fall vara de äldsta spåren av människornas tillvaro, andra torde vara sönderspängda genom naturinflytelser.

E’olsharpa, ett genom vindens inverkan vibrerande instrument, som består av en resonanslåda av trä med vanligen likstämda strängar. — Eols-klockor äro av glas och ha en be-fjädrad kläpp, som av luftdrag bringas i rörelse.

E’olus, se Aiolus.

Eo’n, gr., tidrymd. Hos gnostikerna betecknade E. väsen, som utströmmat från Gud.

E’os, hos de gamla grekerna mor-gonrodnadens gudinna.

Epaminon’das, omkring 418—362 f.Kr., grekisk fältherre och statsman från Tebe, vars ledande man han blev, då staden 379 frigjorde sig från Spartas övervälde. E. gjorde åter Tebe till den mäktigaste staten i Beotiska förbundet. Han segrade över spartanerna vid Leuktra 371 genom användandet av en ny taktik, ”den sneda slagordningen”, som E. själv uppfunnit. E. företog flera segerrika fälttåg på Pe-leponnesos och stupade slutligen vid Mantinea i Arkadien, där tebanerna åter besegrade Sparta.

Epeiroge.ne’tiska rörelser, geol., kontinenters höjnings- och sänkningsrö-relser; jfr Isostasi och Nivåförändringar.

Epliesus, se Efesus.

Epidemi’, farsot, smittosam sjukdom, vilken hastigt sprider sig i en befolkning. Vanligen går E. över pä 2—6 månader, då mottagliga personer, som ej haft sjukdomen, efter denna tid knappast finnas kvar. Angripas praktiskt taget alla personer i befolkningen, talar man om pande-m i. Finnes smittämnet kvar i trakten, bundet t. ex. till

vattendragen (kolera), inträffar upprepade fall ständigt. I så fall talar man om e n d e m i. För E. gynnsamma be-

tingelser äro bristande renlighet, dåliga bostadsförhållanden, underhaltigt vatten- och kloakväsen, hungersnöd, krig etc. Åtgärder mot E. stadgas i epidemilagen, juni 1919, och i kunglig kungörelse, april 1920.

Epidemisjukhus skall enligt epidemilagen, juni 1919, inrättas för varje landstingsområde och för varje stad, som ej deltager i landsting. På E. skall vårdas personer, som i tillhörande distrikt insjuknat i pest, kolera, smittkoppor, fläckfeber, nervfeber, pa-ratyfus, scharlakansfeber, difteri, akut barnförlamning, smittsam hjärnfeber och rödsot. Vården på E. är kostnadsfri.

Epider'mis, överhud, se Hud.

Epido't, miner., ett gräsgrönt-gul-grönt silikatmineral (med kalk, järn och aluminium), förekommer i vissa metamorfiska bergarter.

Epify's. I allmänhet anläggas skelettets ben av brosk, som sedan ben-vandlas. I benet kvarstår dock in i fullvuxen ålder tunna broskskivor i benändarna, vilka kallas E. Från dessa sker tillväxten. Förstöras E. hos barn genom någon sjukdomsprocess, slutar benet att tillväxa. Jfr även Tallkottkörteln.

Epify'ter kallas växter, som leva på andra växter men ej hämta sin näring ur dessa. E. ha i allmänhet bättre tillgång till solljus än växter på marken men ha däremot sämre näringstillgång och äro mera utsatta för ut-torkning. De äro därför vanliga i tropikernas regnskogar (ormbunkar, orkidéer). I Sverige leva blott lägre kryptogamer som E. (alger, mossor).

Epigo'ner, hjältar i den grekiska Oidipussagan. — Numera användes E. om mera osjälvständiga efterbildare inom konst, litteratur och vetenskap.

Epigram', från början kort inskription på gravsten, offergåva o. dyl., kom redan under antiken att betyda en kortfattad dikt, som träffande uttrycker en ofta satirisk reflexion. — E p i g r a m m a't i s k, kortfattad, träffande.

Epi'k, berättande dikt.

Epikte'tos, omkring 50—120 e. Kr., grekisk filosof, tillhörande den stoiska skolan. Enligt E. består visdomen i att bedöma vad vi förmå ändra i yttre förhållanden och i att ej begära, vad vi ej kunna uppnå. Tingen själva göra oss ej olyckliga, endast våra egna önskningar och föreställningar, och över dessa kunna vi själva vara herrar. E. har haft inflytande särskilt på upplysningstidens moralfilosofi.

Epikuré, anhängare av Epikuros' lära; numera användes E. även om en människa, som för ett förfinat njutningsliv och därvid försummar livets allvarligare plikter,Epiku'ros, 341—271 f. Kr., grekisk filosof, anslöt sig delvis till Demo-kritos och den kyrenaiska skolan. Målet för en människas strävanden bör enligt E. vara ett lyckligt liv, dock ej enbart ögonblickets njutningar. E. betonar mera psykiska än fysiska njutningar och liksom stoikerna fordrade även E. ett visst mått av självbehärskning gentemot njutningarna. E. utövade en livlig författarverksamhet, men av hans skrifter finnas endast en del fragment i behåll.

Epilepsi', fallandesot, sjukdom med anfall av över hela kroppen utbredd kramp. Den genuina E. beror på ärftliga anlag och utgör enligt svensk lag äktenskapshinder. Anfallet börjar med att den sjuke förlorar medvetandet eller faller omkull. Efter snart övergående styvhet inträda krampryckningar. På ett par minuter upphöra dessa och den sjuke faller i en dval-liknande sömn. I lindriga fall komma anfallen med års mellanrum el. bestå i endast snabbt övergående sinnes-frånvaro. I svåra fall komma anfallen tätt, till och med flera om dagen, och de sjukas själsförmögenheter avtrubbas vanligen i dessa fall, ibland ända till sinnesslöhet. Under anfallen bör man genom att sticka ett träföremål mellan tänderna hindra den sjuke att sönderbita tungan. Behandlingen går ut på att motverka anfallens uppträdande genom användande av brom-salter samt genom ett förståndigt levnadssätt (sprit förbjudes). — Liknande sjukdomstecken kunna orsakas av förgiftningar t. ex. alkohol (suparepilepsi), bly etc. och kunna också framkallas av retning på rörelsecentra i hjärnan t. ex. av svulster (Jacksons

E.). I dessa fall kan man ibland bota sjukdomen (avlägsna giftkällan, resp. operation). Även vid hysteri

förekommer E.-liknande anfall.

Epilog’, slutord till ett tal, en dikt el. dyl., särskilt till ett drama. I det grekiska dramat var E. en sammanfattning av styckets grundtankar.

Epi’rus, forntida berglandskap i Grekland, motsvarande nuvarande nv. Grekland och sydligaste Albanien. E. beboddes först av illyrierna men kom på 300-t. f. Kr. under Grekland och intogs 168 f. Kr. av romarna. •— Numera äro E:s invånare greker och albaner.

Epis’copus el. Episkopos, se Biskop.

E’pisk, se Epos.

Episkopa’l, biskoplig, högkyrklig. — Episkopalkyrkan, den engelska högkyrkan.

Episo’d, lösryckt del av drama, epos el. roman, innehållande en mer el. mindre fristående händelse. E. betecknar även mindre händelse i all-

mänhet. — E p i s o’d i s k, inskjuten, inflätad, avvikande från ämnet.

Epis’tel, lat., brev, användes egentligen endast om apostlarnas brev i Nya testamentet el. om utdrag ur dessa (dagens epistel).

Epita’fium, minnestavla över en avliden, särskilt förr ofta uppsatt i kyrkor. E. utfördes i trä el. sten, pryddes ofta med den dödes porträtt och bar en minnesskrift.

Enkellagrat epitel. Till vänster platt-epitel, i mitten kubiskt epitel och till höger cylinderepitel med flimmerhår.

Epitel’vävnad, sammanfattande namn på de av kroppens cellvävnader, söm bildas från yttre och inre groddbladet (jfr Fosterutveckling). Från dessa bildas hudens övre lager, epidermis, de vävnader, som bekläda tarmkanalen och lungornas håligheter samt kroppens körtlar. E :s uppgift är alltså i allmänhet antingen att utgöra en täckande beklädnad el. att avsöndra sekret. För retning känsliga celler i sinnesorganen höra också till E. (sin-nesepitel). E. sakna blodkärl samt bestå av celler, som ligga tätt intill varandra utan mellansubstans. Man skiljer på olika slag av E., enkelt el. flerlagrat; skiv-E. med platta celler, kubiskt E., cylinder-E.

Epite’t, ett biord, som omedelbart ansluter sig till ett huvudord för att bestämma en egenskap hos detta.

Epizooti’, smittosam sjukdom hos djur. E. motsvarar epidemi hos människan.

Epo’k, tidpunkt, från vilken ett nytt tidevarv tager sin början (framstående personer sägas ”bilda epok”).

Epopé, se Epos.

E’pos, episk dikt, den diktform, som berättande återger förflutna händelser.

E. kan vara både tragiskt och komiskt. Man skiljer bl. a. mellan folkepos, romantiskt och historiskt E. I vidsträcktare mening innefattar E. även mindre diktformer, ex. fabeln, sagan, legenden, idyllen o. s. v.

E pur si muove [e por si moå’ve], it., ”och dock rör hon sig” (d. v. s. jorden), ett yttrande, som tillagts Ga-lilei*.

Epålett, uniformspersedel, som bä-res å axlarna och tjänar som gradbeteckning inom militärväsendet.

Er, kem. tecken för en atom erbium. E’ra el. ära, tidevarv, tidrymd. — Geol., tidsålder, omfattande flera geologiska formationer.

Eras’mus, D. Rotterda’mus, troligen 14GG—1536, humanismens förnämste representant (hette egentligen Geert Geertz), bosatte sig i Basel 1521 efter omfattande resor i Europa. I sina i dialogform hållna Förtroliga samtal riktar han sin skarpa satir mot tidens svagheter. E. var en av reformationens banbrytare men kom i konflikt med Luther, vars demokratiska läror han ej omfattade. Han närmade sig reaktionen ocli skrev sin mot reformationen riktade D e 1 i-bero arbitrio, vilken ledde till polemik med Luther. Emellertid ställde han sig ingalunda okritisk mot den katolska kyrkan utan riktade angrepp även mot den i Ecclesias-t e s.

Eras’mus Monta’mis (Rasmus Berg), ett lustspel av Holberg*.

E’rato, hos grekerna kärlekssångens gudinna, en av muserna.

Er’bium (atomvikt 167.7, atomtecken Er), ett grundämne, tillhörande de sällsynta jordmetallerna.

Erdmann, A. J. E., 1814—69, svensk geolog. Som den förste chefen vid Sveriges Geologiska undersökning (grundlagd 1858) har E. planlagt och påbörjat landets geologiska kartering, vilken ännu i huvudsak fortgår efter de av honom angivna riktlinjerna.

Erdsjas dagh, en gammal vulkan, Mindre Asiens högsta berg (3,960 m.).

E’rebus, vulkanisk ö i Södra is-havet, 80 ° sydlig bredd, nära Ant-arktiska fastlandet. Upptäcktes år 1841.

Erektei’on el. Erechtheion, tempel på Akropolis i Aten, ägnat Atene, stadens skyddsgudinna. E. färdigbyggdes 393 f. Kr. och är uppfört i jonisk stil. Berömd är karyatidhallen med dess draperade kvinnofigurer, som uppbära taket. Se Bil. Byggnadsstilar I.

Eremi’t, ensling, som dragit sig undan världen.

Eremitagre [eremitas;’], eremitboning. I trädgårdsanläggningarna på 1700-t. uppfördes små idylliska byggnader, som benämndes E. Även jakt- och lustslott fingo detta namn. Eremita-get i Leningrad är ett palats, sammanhängande med Vinterpalatset. Där förvaras en myckenhet dyrbara konstsaker.

Eremitkriiftor (Paguridce), en familj kräftdjur. E. ha vanligen en mjuk bakkropp, som de skydda genom att insticka i ett snäckskal av lämplig storlek, vilket de ständigt föra med sig. Vid fara draga de sig in i skalet och spärra öppningen med den ena klon, vanligen den större. Talrika

arter finnas i världshaven. En art, Rövarkräftan, lever som lant-djur på de ostindiska öarna. Den livnär sig av kokosnötter och har sitt tillhåll i jordhålor. Den har av skal skyddad bakkropp.

Erétria, stad i det forna Grekland på Eubeas v. kust.

Erfurt [e’rfort], stad i preussiska provinsen Sachsen, 130,000 inv. Betydande trädgårdsodling och export av trädgårdsalster. Skofabrikation, maskinindustri. E. är en av Tysklands äldsta städer, i början av 1200-t. känd såsom en av dess största handelsstäder.

Erg, enheten för arbete i C. G. S.-systemet, det arbete, som utföres av kraften en dyn, då vägen i kraftens riktning är en cm. En joule är

10,000,000 erg.

Er’go, lat., följaktligen, således.

Ericson, Nils, 1802—70, friherre, ingenjör, deltog i byggandet av Göta kanal, blev 1837—44 ledare för Troll-liätte kanals ombyggnad och fullgjorde detta uppdrag på ett synnerligen framstående sätt. 1854 blev E. chef för statsbanebyggnaderna, som han sä gott som ensam ledde till 1862, då han tog avsked.

Ericsson. — 1. John E., 1803—89, uppfinnare, broder till Nils Ericson. Efter att ha varit anställd vid Göta kanalbyggnad och sedan som officer tjänstgjort vid Jämtlands fält jägarkår, sysslade han uteslutande med uppfinningar. E. bosatte sig i England, där han bl. a. uppfann en tubångpanna, en ytkondensor, en varmluftsmaskin och propellern. Då han ej i England vann intresse för den senare, flyttade han till U. S. A., där han blev naturaliserad medborgare och bodde under återstoden av sitt liv. Av hans senare uppfinningar är hans pansarbåttyp (se Monitor) den mest berömda. — 2. L. M. E., f. 1846, industrimän, grundade 1876 en mindre verkstad i Stockholm för tillverkande av telefonapparater. Snart blev detta ett av de största svenska industriföretagen. 1896 ombildades det till a. b. L. M. Ericsson & C :o och E. blev verkställande direktör till 1902. Efter tvenne sammanslagningar 1918 och 1922 med två andra bolag heter det numera Allmänna Telefon a.-b. L. M. Ericsson och har dotterbolag i elva europeiska och utomeuropeiska städer.

Eri’cus 01a’i, d. 14S6, historieskrivare, 1459 kanik i Uppsala, 1466 föreståndare för katedralskolan och 1477

lärare i teologi vid Uppsala nyinrättade universitet. E: s förnämsta arbete är en nationellt och unionsfient-ligt betonad skildring av Sveriges historia från Kristi födelse till 1468, somhar haft stort värde för historieforskningen. E. har kallats ”den svenska historieskrivningens fader”.

Erie [i’ri]. — 1. Stad i Pennsylvania, U. S. A., vid s. stranden av Eriesjön,

93,000 inv. Handel med kol och järn. Skeppsvarv, maskinverkstäder. — 2. En av de canadiska sjöarna, Nordamerika. 26,000 kvkm. E. erhåller sitt vatten från Huronsjön. Står i segelbar förbindelse med denna genom Wellandkanalen. — 3. En av de viktigaste kanalerna i U. S. A., går från Buffalo vid Eriesjön till Albany vid Hudsonfloden. 494 km. lång. Förbinder de canadiska sjöarna med Atlanten.

Erik, svenska konungar, bland vilka märkas: — 1. E. Väderhatt el. Ed-mundsson regerade enligt Snorre under sista hälften av 800-t. och skall ha legat i strid med Harald Hårfager om Värmland. — 2. E. Segersäll, d. omkring 995, besegrade en dansk här, som anfördes av hans brorson, Styrbjörn Starke, i ett berömt slag vid Fyrisvallarna invid Uppsala omkring 989. E. fördrev sedan Sven Tveskägg från Danmark, vilket land han införlivade med sitt välde. Han var första gången gift med Sigrid Storräda och hade med henne sonen Olof Skötkonung. — 3. Erik den Helige, d. 1160, valdes sannolikt till konung 1156. E. företog ett korståg till Finland. Han dödades av den danske prinsen Magnus Henriksson under åhörandet av en mässa i Trefaldighetskyrkan i nuvarande Uppsala. E. blev sedan föremål för folkets dyrkan och blev så småningom Sveriges nationalhelgon. Legenderna om E. samlades och upptecknades på 1200-t. Hans ben förvaras i ett praktfullt skrin i Uppsala domkyrka. — 4. E. XI Eriksson, Lä-spe och Halte, 1216—50, konung 1222. Under hans senare regering sköttes styrelsen av Birger Jarl. — 5. E. XII Magnusson, 1339—59, Magnus Erikssons äldste son, valdes 1344 till tronföljare. E. gjorde sedermera uppror mot fadern och ingick förlikning, enligt vilken han erhöll konungatitel samt delar av s. och ö. Sverige. — 6. E. XIII av Pommern, 1382—1459, efterträdde drottning Margareta och kröntes på unionsmötet i Kalmar 1397 till Sveriges, Norges och Danmarks konung. E. förde ett långvarigt krig mot de Holsteinska grevarna, som understöddes av Hansan. De hårda skatterna, vilka obarmhärtigt indrevos av utländska fogdar, framkallade slutligen i Sverige en folkresning under Engelbrekt 1434. Även i Norge och Danmark växte missnöjet med E: s styrelse, och E. avsattes 1439. — 7.

E. XIV, 1533—77, Sveriges konung 1560—68. E. var son till Gustav Vasa,

. till vilken han under uppväxttiden ofta stod i spänt förhållande. Som konung var hans första strävan att inskränka brödernas makt i deras till hälften självständiga hertigdömen. Detta lyckades med högadelns hjälp på riksdagen i Arboga 1561 (Arboga artiklar). Senare kom han särskilt i konflikt med brodern Johan, vilken han lät fängsla. Hans tvistigheter med Danmark ledde 1563 till krig (Nordiska sjuårskriget). Danmark understöddes av Polen och Liibeck och kriget gick illa för Sverige. E. var en egendomlig och obalanserad karaktär samt sjukligt misstänksam. Hans fruktan för bröderna och för högadeln, särskilt Stureätten, vilka han ansåg sträva efter hans krona, underblåstes av hans gunstling Göran Persson, som var ytterligt illa omtyckt. E: s förhållande till Karin Månsdotter, en enkel flicka, som han slutligen gjorde till rikets drottning, väckte också mycken ond blod. De ständiga konflikterna förvärrade hans misstänksamhet, vilken slutligen övergick i full sinnesförvirring, under vilken han 1567 i Uppsala lät mörda Svante, Nils och Erik Sture och flera andra adelsmän. Bröderna Johan och Karl satte sig nu i spetsen för en resning mot E., som fängslades, sedan Stockholm intagits 1568. E. blev troligen bragt om livet på Johans anstiftan.

Erik, svenska prinsar, varibland märkes E. Magnusson, omkring 1282—

1318, Magnus Ladulås5 son, som tillsammans med brodern Valdemar ingick en sammansvärjning mot den tredje brodern konung Birger, som slutligen fängslades på Håtuna gård och tvangs att till bröderna avstå det mesta av riket. Birger flydde emellertid och återkom med dansk hjälp. Genom en fred i Hälsingborg tillerkändes dock

E. ett ganska stort område i v. Sverige, och hans hertigdöme utökades med ett danskt och ett norskt län. 1317 blev han emellertid jämte Valdemar fängslad av Birger och troligen ihjälsvulten.

Erik, danska konungar, bland vilka märkas: — 1. E. Plogpenning, 1216— 50, Valdemar II Sejrs son, konung

1241, hade upprepade tvister med sina bröder och mördades slutligen av brodern hertig Abel av Sönderjylland.

— 2. E. Klipping, omkring 1249—86, efterträdde 1259 fadern Kristofer I och fick modern Margareta till förmyndare. Hon sökte förgäves ingå en förlikning med Kristofers motståndare, som en tid höllo både henne och E. fångna. Senare deltog E. i inbördes-striderna i Sverige och blev slutligen mördad. — 3. E. Menved, 1274—

1319, den förres son, kämpade först mot faderns mördare oeh understödde även den svenske konung Birger i dennes fejd mot sina bröder. B. gjorde försök att underlägga sig den tyska östersjökusten. Senare pantsatte han flera områden av Danmark till de holsteinska grevarna.

Erik Röde, omkring 940—1007, norsk viking, som utvandrade till Island. Han företog en färd västerut och upptäckte Grönland omkring 985.

Eriksberg, stort sörmländskt gods sö. om Katrineholm. Stort arkiv.

Eriksgata, namnet på den färd genom Sverige, som i forna tider företogs av dess nyvalde konung. Seden fortfor, fast något förändrad, till fram på 1600-t.

Erikskrönikan, den äldsta svenska medeltidskrönikan. E. är skriven på knittelvers och utgör en historisk skildring av tiden 1229—1319, troligen upptecknad omkring 1320.

Eriksmässan, Ersmässan, firades under medeltiden till minne av Erik den heliges död 18 maj 1160. Samtidigt med E. brukade förr i Uppsala hållas en marknad.

Eriks skrin, ett skrin, innehållande Erik den heliges reliker, som förvaras i Uppsala domkyrka.

Eriksson, Christian, f. 1858, bildhuggare, bland vars arbeten märkas gruppen Idyll på Djurgården, Båg-spännaren på Kornhamnstorg, gruppen Sankt Göran och Dra-k e n på Stockholms stadshus. E. har även gjort en betydande insats i det moderna konsthantverket.

Eriksson, Jösse, se Jösse Eriksson.

E’rin [i’rin], ”den gröna” el. ”grönskande ön”, den gamla keltiska benämningen på Irland.

ErFnycr, Erinnyer, enligt den grekiska gudasagan Uranos’ tre döttrar, hämndens och den sedliga ordningens skräckinjagande gudinnor. Den bildande konsten framställde E. som jä-garinnor med piskor el. facklor i händerna. De äro skildrade av skalden Aiskylos i dramat Eumeniderna. E. benämndes av romarna furier.

E’ris, enligt den grekiska gudaläran tvedräktens gudinna och krigsguden Ares’ syster. Hon fröjdas åt kamp, lögn och jämmer. Sagan berättar, att hon på Peleus’ och Tetis’ bröllop slängde in ett gyllene äpple, Eris-äpple, bland gästerna med påskrift ”till den skönaste”. Se Paris.

Erisäpple, tvistefråga. Se Eris.

Eritre’a, italiensk besittning i ö. Afrika vid Röda havet, begränsat i v. av Abessinien ocli Egyptiska Sudan,

115,000 kvkm., 400,000 inv. Kustområdet är lågt och ökenartat, ett av de hetaste och torraste områden på jorden. Det inre ay E. är delvis ett bördigt högland, där boskapsskötsel och

jordbruk bedrives. Huvudstad Asma-ra, 15,000 inv., genom järnväg förbunden med E: s viktigaste hamnstad Massaua. Produkter: hudar, palmnötter, pärlor och pärlemo.

Eriva’n, stad i Armenien, 30,000 inv.

Er’kko, J. H., 1849—1906, finländsk diktare, vars alster kännetecknas av stark patriotism och folklig lyrik.

E’rlangen, universitetsstad i n. Bayern, nära Niirnberg. 24,000 inv.

Erlkönig, ty., älvakungen, känd genom balladen ”Der Erlkönig” av Goethe med musik av Schubert.

Ermcland, landskap i Ostpreussen, Tyskland, beläget sö. om Frisches Haff.

Ernst Ahlgren, se V. M. Benedicts-son.

Ernst Paul, f. 1836, tysk författare. E: s skriftställarskap var till en början socialistiskt betonat. Han har bland annat utgivit en bok om marxismen. Senare har han i sina noveller särskilt behandlat moraliska problem.

Ero'ico, it., heroiskt, hjältemodigt.

E'ros, kärlekens gud i den grekiska gudaläran, av de romerska skalderna benämnd Amor. Han dyrkades ofta i samband med Afrodite. Som attribut hade E. ibland en lyra men vanligen en båge med pilar och koger. Den bildande konsten framställer honom ofta tillsammans med Psyke. E. var dels en symbol för kärleken mellan man och kvinna, dels för en mera ideellt betonad skönhetslängtan.

Erosion, (jeol., egentligen utgrävning, geologiska agentiers skulpterande verksamhet (ex. dalbildning genom floder och glaciärer). Erosionen är en speciell yttring av den allmänna denudationen.

Eroti'k, kärlek, särskilt med betoning av det driftmässiga i kärleken.

Erotoma'n, person med sjukligt ökad könsdrift.

Erra'tiska block, geol., se Flyttblock.

Er'ror, lat., fel, misstag. — E. princip a'l i s, det bevisfel, som består i att själva utgångspunkten är falsk.

Eruption, vulkaniskt utbrott, framträngande av lava, heta ångor, aska, slam m. m. ur jordens inre.

Erupti'va bergarter, se Bergarter.

Er'zbergcr, M., 1875—1921, tysk politiker, sedan 1903 medlem av riksdagen, där han tillhörde centerns (det katolska partiet) vänstra flygel. E. ledde under krigets början den tyska propagandan i de neutrala länderna på ett utpräglat chauvinistiskt sätt men slog sedermera plötsligt om och började arbeta på fred. E. var medlem av prins Max av Badens ministär och var den, som undertecknade stille-ståndet med de allierade. Han anklagades av Helfferich för att ha lä-tit muta sig ocli E. inledde med anledning därav en ärekränkningspro-cess mot Helfferich, vilken han dock förlorade. För sina fredssträvanden var han illa sedd av de nationalistiska kretsarna och hans skarpa uttalanden under processen ökade motsättningen. Han utsattes för ett attentat 1920 och blev vid ett senare attentat 1921 mördad.

E'rzerum, stad i nv. Armenien, vid Eufrat, 50,000 inv. Har livlig handel. Intogs år 1916 av ryssarna, men återerövrades 1918 av turkarna.

E'rzgebirge (= Malmbergen), bergskedja på gränsen mellan Tjeckoslovakien och tyska staten Sachsen. Förr ryktbar för sin rikedom på malmer. Högsta toppen är Keilberg, som når

1,244 m. ö. h.

Esai'as, se Jesajas.

E'sbjerg:, stad vid Nordsjön, innanför Fanö, sv. Jylland, Danmark. 23,100 inv. Stort havsfiske. Näst Köpenhamn och Aarhus Danmarks livligaste sjöf artsstad. överfartsort till England och viktig utförselort, särskilt för Jyllands lantbruksprodukter. Dockhamn, vars portar öppnas vid flod men stängas vid ebb och sålunda kvarhålla vattnet. Stor handelsflotta.

Escaut [eskå'], se Schelde.

Escorial [eskåria'1], ett ståtligt slott utanför Madrid i Spanien, anlagt 1563 och avslutat 1581. Planen är rektangulär och det omfattar bland annat bibliotek, kloster och en kupolkyrka, som är begravningsplats för de flesta av de spanska konungarna.

Eska'der, större avdelning under egen chef av örlogsflotta. Även inom flygvapnet finnes benämningen E.

Eskapa'd, obetänksam handling, skälmstycke.

Eskat ologi' kallas de trosföreställningar och läror, som inom olika religiösa åskådningar ha avseende på de yttersta tingen.

Eskil, den helige E., Södermanlands apostel, en engelsk munk, som mot slutet av 1000-t. var missionär i Södermanland och Närke. E. dödades troligen i början på 1080-t.

Eskilstuna, stad vid Eskilstunaån, nv. Södermanland. 30,200 inv. Mycket stor metallindustri (Munktells mekaniska verkstad, tillverkning av ångmaskiner, motorer, tröskverk m. m.; Eskilstuna stålpressningsbolag, tillverkning av hushållskärl, torpedmantlar m. m.; Karl Gustafs stads gevärsfaktori etc), Öberg & Sons kartong-varufabrik.

Eskilstunaån utgör avlopp för Hjälmaren, utfaller i Mälaren. Kanaliserad.

Eskimå'er, polarfolk, som bo utefter Nordamerikas nordkust samt på Grönland. E. äro småväxta (150—160

cm.), svartliäriga och brunögda, ha brungul hy och stå i vissa avseenden nära mongolerna. De leva av jakt och fiske, som bedrivas med enkla redskap, gjorda av ben, senor och drivved. Yid jakt på landdjur användas båge och pil. De besitta en utomordentlig skicklighet i att manövrera sina skinnklädda enmanskanoter, ka-jaker. Deras ursprungliga religion är sjamanistisk, men de äro nu till stor del kristnade. E: s antal uppskattas till något över 30,000. Jfr Bil. Människoraser.

EskTsjekir, handelsstad i nv. Mindre Asien, 50,000 inv; I närheten sjö-skumsfyndigheter. År 1921 sto do här blodiga strider mellan turkar och greker.

Eskor't, betäckning, följe.

Eskula'p, skämtsam benämning på läkare. Jfr Aesculapius.

Eslöv, stad i mellersta Skåne. 5,900 inv. Skofabriker. Järnvägsknut. Erhöll stadsrättigheter år 1911.

Esote'risk kallas en hemlig lära, avsedd blott för invigda. Termen användes ursprungligen hos de gamla grekerna. Numera brukas E. särskilt inom teosofin.

Espana [-span'ja], la E., Spanien.

Esperan'to, se Världsspråk.

Esplana'd, fri, planterad plats mellan tvenne gator.

Espri', ande, förstånd, gnistrande kvickhet, behagfull skämtsamhet.

Esprit de corps [espri'dökå'r], fr., kåranda (t. ex. hos officers- el. läkarkår).

Esq., förkortning av Esquire.

Esquire [iskoaj'er], eng., ursprungligen titel på person i rang efter riddare; nu på brev o. dyl. närmast liktydigt med herr. E. (förkortad Esqr. el. Esq.) sättes alltid efter namnet och aldrig tillsammans med annan titel.

E'sra, skriftlärd, som på 400-t. arbetade mot judarnas blandade äktenskap och lyckades genomföra bestämmelser, som åsyftade att avskilja judarna från allt hedniskt. Flera gammaljudiska skrifter äro uppkallade efter E.

Es'romsö, för sin naturskönhet känd insjö i nö. Själland, Danmark.

Ess, mus., den med en halv ton sänkta noten e.

Essay el. essä', försök, en kort uppsats med litterärt eller populärvetenskapligt innehåll. — Essayist [-[esä-is't],-] {+[esä- is't],+} essayförfattare.

Ess dur, durtonart med ess till grundton samt tre b framför h, e och a. Parallelltonart, c-moll.

Es'sen, stad i preussiska provinsen Rhenlandet, v. Tyskland, belägen vid floden Ruhr i medelpunkten för det westfaliska stenkolsområdet, 440,000 inv. En av Tysklands största fabriksstäder. Främst järnindustri (Kruppverken).

Essens [essang's], (egentligen) väsende; välluktande olja till parfymer o. dyl.

Essentiell [-tsiell'], väsentlig, nödvändig.

Essex [ess'iks]. —1. R. Devereaux, earl av E., 1566—1601, gunstling hos drottning Elisabet, 1593 medlem av Privy Council, arbetade för en verksammare utrikespolitik, särskilt riktad mot katolicismen. E. blev 1599 generalguvernör på Irland men ådrog sig snart Elisabets misshag och avskedades frän sina ämbeten. Efter misslyckade förrädiska intriger blev E. avrättad. — 2. Se Cromwell.

Essex [ess'iks], grevskap i ö. England, n. om Thames mynning. 4,000 kvkm. 1,300,000 inv. Huvudnäring åkerbruk.

Ess'ing:en, Stora och Lilla, holmar i Mälaren tillhörande Stockholms stad. 0.84 kvkm. 1,300 inv.

Ess'ling:en, stad i Wiirtemberg, vid Neckar, ö. om Stuttgart. 38,000 inv. Maskin- och textilindustri. Vinodling.

Ess moll, molltonart med sex b som förtecken framför h, e, a, d, g och c samt med ess till grundton och gess dur till parallelltonart. E. förväxlas enharmoniskt med diss moll.

Es'te, gammal berömd italiensk furstesläkt, bland vars medlemmar märkes Alfonso I, 1486—1534, förmäld med den ryktbara Lucrezia Borgia.

Esteti'k, läran om skönhetsvärdena. I den äldre filosofin antog man existensen av det absolut sköna, ett ideal, som aldrig fullt kunde nås. Så småningom har man inom E. mera kommit att undersöka skönhetsvärdena ur psykologisk synpunkt. Ingenting är skönt i och för sig utan endast i den mån det framkallar ett skönhetsintryck hos åskådaren. Olika människor reagera på olika sätt. Den härskande smaken under olika tidsperioder spelar in. Olika raser, olika kulturer betinga olika mottaglighet för speciella skönhetsvärden. På så sätt utvecklar sig E. mera till en psykologisk vetenskap, till en lära om hur människor reagera inför olika slags konstnärliga skapelser, naturscenerier m. m.

Es*tland (estländska Eesti), republik på ö. sidan av östersjön. 47,500 kvkm. 1,110,000 inv. — Till E. höra de stora öarna ösel och Dagö liksom Runö och andra mindre öar. E. gränsar i s. till Lettland och i ö., där gränsen går över Psovska sjön och sjön Peipus, till Sovjetryssland. Viktigaste flod är Narowa, som, nära gränsen till Ryssland, förbinder Peipus med Finska viken. E. är i stort sett ett slättland, i sö. förekomma

dock höjder på ett par hundra meter (högsta berg 324 m. ö. h.). Somrarna äro ungefär lika varma som i södra Sverige, vintertemperaturen motsvarar Hälsinglands. — Av befolkningen utgöres 92 % av ester, 6 % av ryssar, 1.5 % av tyskar. På Runö och på en del orter efter den nv. kusten och ett par öar därutanför bo omkring 8,000 svenskar, vilkas förfäder sannolikt invandrat kring början av 800-t. Den svensktalande befolkningen var på 1600-t. dubbelt så stor som nu.

— Huvudstad är Reval (estländska: Tallin) med 124,000 inv., bland övriga städer märkas Dorpat (Tartu), 50,000 inv., med universitet, grundlagt av Gustav II Adolf, samt Narva, 27,000 inv. — E:s huvudnäringar äro jordbruk och boskapsskötsel. Av sädesslagen upptaga råg, havre och korn de största åkerarealerna, veteproduktionen täcker ej landets eget behov. Potatis och foderväxter odlas i stor utsträckning, liksaså är linodlingen betydande. Potatisen går delvis till spritbränning (estnisk sprit). Mejerihanteringen är starkt utvecklad och lämnar betydande överskott för export. Kustbefolkningen idkar fiske (strömming och vassbuk el. ”killo”). Omkring 20 % av landet upptages av skogar, därav % barr- och Vé lövskogar. Sågverksindustrin är föga ut-. vecklad, trämasse- och pappersindustrin är av större vikt. Papper är en viktig exportprodukt på Ryssland. E. har stora tillgångar på oljeskiffrar, från vilka en rätt betydande brytning äger rum. Likaså brytes kalksten för olika ändamål, bland annat för cementtillverkning. För övrigt saknar

E. mineraltillgångar. Textilindustrin har nått en stark utveckling, särskilt bomullsväverierna. Genom en långt driven jordreform indrogos 1919 de större godsen till staten, odlings-områdena ha sedan utdelats till småbrukare, medan staten behållit skogarna. — Estland har 1,240 km. järnvägar, handelsflottan är ännu föga betydande (52,000 ton). — Den estniska riksdagen har 100 ledamöter, valda på 3 år genom allmänna, proportionella val. Folkomröstning skall äga rum, om 25,000 medborgare begära det. — Försvarsväsendet är grundat på allmän värnplikt, övnings-tiden är 1 y2 år. Krigsflottan är obetydlig. Karta, se Baltiska staterna.

— Historia. Den danska konungen Valdemar II Sejr företog ett korståg till E. och grundläde 1219 staden och biskopsstiftet Reval. Den del av E., som ej innehades av Danmark, kom snart under tyskarna och 1346 sålde Danmark sina områden i

E. till Tyska orden. Då denna splittrades i och med reformationen, sökteRyssland försäkra sig om E., som emellertid ställde sig under svenskt beskydd. Delar av E. behärskades dock av danskar och ryssar, men de fördrevos under andra hälften av 1500-t. och E. blev ett svenskt gene-ralguvernement. Efter det stora nordiska kriget avträddes E. till Ryssland i freden i Nystad 1721. Vid ryska revolutionen 1917 tillerkändes E. av revolutionsregeringen en självständig ställning inom ryska riket. 1918 bemäktigade sig tyskarna E. De måste emellertid redan s. å. utrymma landet, varefter en republikansk na-tionalregering tog styrelsen i sin hand. De från Ryssland påträngande bolsjevikerna drevos tillbaka och 1920 avträdde Ryssland genom freden i Dorpat Narva samt delar av Jamburg och Pskov. Samma år fastställdes E :s nya konstitution och f. å. erkändes

E. av ententen och de flesta andra stater samt upptogs i N. F.

Estlander. — 1. C. G. E., 1834—1910, finsk litteratur- och konsthistoriker, professor i Hälsingfors. E. har bland annat skrivit över finländsk litteratur oeh särskilt behandlat Runeberg. — 2. Bernhard E., f. 1863, son till föregående. E. har utgivit Elva årtionden ur Finlands historia.

d’Estournelles de Constant [detor-nälP dö kångstang’], P. H. B. V., 1852 —1924, fransk politiker och fredsvän.

E. har särskilt arbetat för internationell skiljedom. Han erhöll Nobelska fredspriset 1909.

Estra’d, upphöjd plats för uppträdanden.

Es’trar, organiska föreningar, som uppstå ur alkohol och organiska syror och som motsvara den oorganiska kemins salter. Till E. höra bland annat fettarter, som uppstå genom förening mellan glycerin och fettsyror.

Estremadu’ra, landskap i v. Spanien. 42,000 kvkm. 1 milj. inv. Viktigaste stad Badajoz: 39,000 inv. —

E. är en högslätt, som lämnar rikligt bete åt stora fårhjordar. Vissa delar av högslätten äro bevuxna med bok- och korkekskog, där betydande svinavel bedrives. Jordbruket är mindre betydande.

Es’trup, J. B. S., 1825—1913, dansk politiker. E., som själv var lantbrukare, företrädde särskilt godsägarnas intressen och lyckades i 1S66 års författning skaffa dem en jämförelsevis gynnad ställning. 1875—94 var E. konseljpresident och regerade denna tid stödd på sitt'parti i skarp konflikt med riksdagens andra kammare (folketinget). Han utfärdade till och med utan riksdagens hörande provisoriska finanslagar. En del sociala och militära reformer genomfördes under hans tid.

E-striingr, mus., den högsta strängen på violinen, den lägsta på kontra-

basen.

Estsvenskar. Troligen sedan vikingatiden ha på Estlands västkust och på öarna därutanför funnits befolkning av svensk härkomst. Denna uppskattas nu till c: a 8,000 inv. Huvudsakligen på Ormsö, Nargö, Nuckö, Odensholm, Kråköarna, Runö samt på kuststräckan innanför Nuckö. E. kalla sig själva för ”eibofolken” (öfolken).

Estua’rium, en kilformigt, mot en flods mynning gående havsvik.

Etable’ra, inrätta, öppna. — Etablera sig, bosätta sig; grundlägga en firma.

Etablissemang:’ el. Etablissemen’t, inrättning, fabriksanläggning, affär.

Etag:e [etas;], fr., våning.

Etag:ére [-s;a’r] el. etagär, bord el. hylla med flera avsatser för prydnadsföremål.

Etapp’, se Etappväsen.

Etappväsen, en sammanfattande benämning för alla de åtgärder och anstalter, som äro erforderliga för att upprätthålla förbindelserna mellan en armé i fält och dess hemort.

État [eta’], fr., tillstånd, stat.

États généraux [eta’ s;enerå’], fr., allmänna ständer, namn på den franska riksdagen före 1789 års revolution.

E. utvecklades ur de gamla herremö-tena, där adel och präster voro representerade, genom tillägg av det tredje, ofrälse ståndet, framförallt representerande städerna. Under 1300-och 1400-t. hade E. sitt största inflytande. Efter 1614 sammankallades ej

E. förrän 1789, då E. ombildade sig till Nationalförsamlingen.

Eta’tsråd, dansk titel, som utdelas av konungen och ej innebär något ämbete.

Et cet’era (förkortat etc.), lat., och så vidare, med mera.

E’ter el. ety’leter, kem. formel [CaHsh O, en färglös, lättflyktig vätska med låg kokpunkt (35°) och genomträngande lukt. Eter kan framställas genom att behandla alkohol med koncentrerad svavelsyra. Härvid ge två molekyler alkohol en molekyl eter och en molekyl vatten. E. blandar sig ej med vatten men däremot med alkohol. E. användes för skilda ändamål i kemiska laboratorier samt som bedövningsmedel vid operationer, i vilket fall patienten får inandas eterångor. E. är som bedövningsmedel mindre riskabelt än kloroform men oj fullt så kraftigt verkande.

Ete’riska oljor, vissa luktande oljor, som förekomma i växtriket. Mänga ha en mycket angenäm lukt; från sådana härröra blommornas doft. Andra äro illaluktande. Ur växter ut- vunna E. användas i parfymindustrin. Vissa E. kunna också framställas pä konstgjord väg.

E’tern, fys., ett ovägbart ämne av utomordentlig elasticitet, som man antar utfyller såväl världsrymden (”tomrummet”) som all materia. Man liar gjort detta antagande för att kunna förklara ljusets gång såsom en vågrörelse även genom tomrummet. Jfr Ljuset.

Eternel’ler, Immorteller el. Evighetsblommor, utgöras av växter, som torkade bibehålla form och färg oförändrade. De flesta tillhöra familjen Compositse.

Etemi’t el. asbeststen, ett byggnadsmaterial, som består av asbest och cement (ibland även glimmerskiffer).

E. är eldfast, hållbart och lätt och användes särskilt för takbetäckningar.

Etienne [etienn’], S: t, fransk stad belägen ö. om övre Loire. 150,000 inv. Livlig industristad, tillverkning av siden och stålvaror.

E’tih, ökenstäpp pä Sinaihalvön.

Eti’k, lärorna om principerna för det sedliga handlandet. — Etisk, moralisk, sedlig.

Etikett’, märklapp för påskrift om namn, pris o. s. v., fabriksmärke; genom tiderna fastställda former för hov-och sällskapslivet.

Etiologi’, sjukdomsorsaker.

Etio’pien, forntida benämning pä ekvatorialtrakterna, särskilt Nubien, landet s. om Egypten. Den forntida nubiska staten benämndes E. och invånarna etioper. E. kom under egyptiskt herravälde men lösgjorde sig mer och mer efter 20 :e dynastins fall, tills slutligen Ers härskare för en tid lyckades göra sig till egyptiska faraoner. E. gick tillbaka under århundradena e. Kr., tills det ingick i två nya riken, Dongola i n. och Aksum i s. Ur det sistnämnda utvecklades sedan nuvarande Abessinien.

Etio’piska kyrkan kallades den kristna kyrkan i Abessinien. E. bildades troligen omkring 330 och slöt sig till den koptiska kyrkan vid muliamme-danismens intåg i Arabien. Den antog därvid den ännu bestående mono-fysitiska bekännelsen. I E :s läror ingå hedniska och judiska element.

Etlar, se Brosböll.

E’tna, Europas största nu verksamma vulkan, 3,279 m., belägen på ö. kusten av Sicilien.

Etnografi’, vetenskapen om de nu levande stammarnas kulturformer. Jfr Etnologi.

Etnologi’ liksom etnografi är vetenskapen om de nu levande vilda stammarnas kulturformer. Den förra söker särskilt genom jämförelser finna allmänna lagar för kulturyttringarna, är mera en jämförande etnografi, vilken

senare mera omfattar beskrivandet av kulturyttringar.

Eton [i’ten], stad vid Tliames, sö. England. 4,000 inv. E. college, Englands mest bekanta internatskola, grundlagd år 1440.

E’trar, organiska föreningar, som bildas genom borttagande av vatten från alkoholer. Viktigast av dessa föreningar är etyleter. Se Eter.

Etru’rien, se Toscana.

Etrus’ker, ett kulturhistoriskt ryktbart folk, som på 700-t. f. Kr. bosatte sig i Italien i nuvarande Toscana, som då efter dem benämndes Etrurien med huvudstaden Tarquinii. På 500-t. behärskade E. Polandet och Campanien ända ner mot nuvarande Neapel. Under det följande århundradet gick Etruriens maktställning tillbaka och på 200-t. införlivades det med Rom. Ers kultur är synnerligen märklig och övade inflytande på hela Mellanita-lien, tills liellenismen vann insteg pä 200-t. f. Kr.

Etsch, tyska namnet för floden Adige*, n. Italien.

Etsning, konsten att med hjälp av syror framställa mönster på metall el. glas. Särskilt användes E. om avtryck av plåtar, på vilka man på liknande sätt framställt en teckning. E. användes tidigt i orienten för att pryda metallföremål med ornament. Under 1500-t. började man i Europa mångfaldiga teckningar med användande av en kopparplåt, som överdrogs med en fernissa, i vilken teckningen inristades. Sedan utsattes plåten för inverkan av salpetersyra, som frätte fördjupningar i plåten, där fernissan bortskrapats. Denna teknik kallas E. på härd grun d. Vid torr nåls rader in g framställes mönstret genom direkt rispning med en nål i plåten. Vid mjukgrundsets n ing göres teckningen direkt på ett papper, som ligger på plåten. Det korniga papperet upptager plåtens överdrag på de ställen, där pennan går fram. Vid crayonmanér använder man olika slags verktyg för att få linjerna upplösta i små punkter, liknande en svart-kritteckning. Vid akvatinta utr063

skakas pulveriserad Iiarts på plåten, varefter de partier, som skola vara vita, påmålas med fernissa, innan plåten lägges i etsningsbadet. Man kan också direkt påmåla harts upplöst i vinsprit och nå liknande effekter. — Bland de konstnärer, som utfört E., må nämnas Durer, Rembrandt, Claude Lorrain, Goya, Wistler och Zorn. På grund av kopparplåtens mjukhet (ibland användes även zink) kan endast ett begränsat antal avtryck av en plåt erhållas. Numera kan man genom att galvanisera plåten göra den mera hållbar och få större upplagor, vilket naturligtvis å andra sidan minskar avtryckens marknadsvärde.

Akvatintaetsning.

Ett-strukna oktaven, tonsystemets tredje oktav (ko ntr aoktaven oräknad). E:s toner betecknas med ett streck över eller en siffra vid sidan (c, c1).

Etui’, fodral, omhölje.

Ety’d, musikstycke, avsett att utbilda den instrumentella färdigheten.

E. kan öva både tekniken och föredraget (konsert-etyd).

Ety’I, en atomgrupp (radikal) av sammansättningen C_2H_5, vilken bl. a. ingår i vanlig alkohol (etylalkohol) och eter (etyleter).

Ety’lalkohol, se Alkohol.

Etyle’n, gasformigt kolväte, kem. formel C_2H_4, förekommer i lysgas.

Etymologi’, den gren av språkvetenskapen, som sysslar med ordens härledning och ursprungliga betydelse.

Eube'a, ö i Egeiska havet, skild från Greklands östkust genom det trånga sundet Euripos.

Eucalyp'tus, växtsläkte av familjen Myrtace*e, med arter huvudsakligen i Australien, vilka där bilda skogar av höga träd. E. amygdalina är ett av jordens högsta träd (upp till över 150 m.). E. g 1 o b u 111 s, febergummiträdet el. blå gummiträdet, uppsuger hastigt vatten ur jorden och användes därför för torrläggning av sumpmarker. Av de lä-derartade, övervintrande bladen framställes eucalyptusolja, som användes

664

inom medicinen. Av en del arter erhålles ett rödbrunt, hårt virke, nyholländsk mahogny.

Eucken [åj'ken], R., f. 1846, tysk filosof, professor i Jena. E. har utvecklat en idealistisk åskådning, som utövat ett visst inflytande. E. erhöll Nobelpris i litteratur 1918.

Eudemonis^ kallas inom filosofin den riktning, som sätter lyckan som högsta mål för mänskliga strävanden. Den grekiska filosofin hade i allmänhet denna karaktär. En annan form av E. är utilitarismens åskådning, som sätter största möjliga antalets lycka (samhällsnyttan) som mål för handlandet.

Eufe'miavisorna, tre medeltida rid-dardikter, som den norske konungen Håkan Magnussons gemål, Eufemia, lät översätta. De voro Herra Ivan, Hertig Fredrik av Normandi e samt Flores och Blanze-f 1 0 r.

Eufemi8'ni, förskönande omskrivning.

E'ufrat, den större av de båda mesopotamiska huvudfloderna, 270 mil lång, upprinner på Armeniens högland och förenar sig före utloppet i Persiska viken med Tigris. Det av dessa floder genomflutna mesopotamiska låglandet upptages dels av öken, dels av sumpmarker, och flodernas lopp ha där varit underkastade många förändringar. Genom dammar och regle-ringsarbeten har dessa floders vatten redan i de gamla babyloniska rikena tillvaratagits för odlingen. Se vidare Mesopotamien.

Eugen, f. 1865, svensk arvfurste, hertig av Närke, fjärde son till Oskar

II, målare, en av de främsta representanterna för det nationella land-skapsmåleriet. E. har hämtat sina motiv från det idylliska mellansvenska landskapet (Molnet, Det lugna vattnet). Hans kompositioner äro genomgående lyriskt betonade och kännetecknas av ett harmoniskt färgval. Av E:s större dukar kan nämnas Sommar, Stockholms slott, Staden vid vattnet.

Euge'nia (Eugenie), 1830—89, prinsessa av Sverige och Norge, Oskar I:s dotter, bekant för konstnärliga och humanitära intressen, var en av Euge-niahemmets stiftare.

Euge'niahemmet, anstalt nära Stockholm för fattiga, obotligt sjuka, vanföra och lytta barn. Numera finns en asylavdelning, där de sjuka kunna få stanna vid vuxen ålder.

Eugrénie [öff/eni'], 1826—1920, kejsarinna av Frankrike, grevinna av Teba, dotter till spanske granden greve de Montijo, 1853 förmäld med Napoleon III. E. samlade omkring sig ett glänsande hov. Yid fransk-tyska

Ett-strukna oktaven—Eugrénie Politisk karta över EUROPA krigets utbrott 1870 blev E. regent. Efter slaget vid Sedan flydde hon till England och arbetade sedan på att återinsätta sin son på Frankrikes tron.

Eugeni'k, se Rashygien.

Eukirdes, grekisk matematiker, som levde omkring 300 f. Kr. Om E :s levnadsomständigheter är föga känt; däremot har hans i 13 böcker indelade geometri, E:s Elementa (grunder), orubbade bestått mera än två årtusendens vetenskapliga prövning. Ehuru vanligen i förkortad form ligga också alltjämt E: s satser som grund för undervisningen i geometri.

Eulcnspiegel [åjlenspi'gel], i den tyska folksagan en upptågsmakare, om vilken finns talrika skämtsägner.

Eunuck', person, på vilken könskörtlarna bortopererats och som i Orienten användes som haremsväktare.

Euphorbia'ce£e, växtfamilj, vars arter ha enkönade, små blommor. Från en del arter erhållas kautschuk. Andra

arter odlas som prydnadsväxter.

Eura'sien, företrädesvis i geologin och djurgeografin bruklig gemensam beteckning för Europa och Asien med undantag för Främre och Bortre Indien.

Eura'sier, beteckning för blandras av europé och hindu.

Eureka [ev'reka], se Heureka.

EurFpides, omkring 480—406 f. Kr., den siste av det gamla Atens tre stora sorgespelsförfattare, kunde tack vare enskild förmögenhet leva ett oberoende liv och tillbragte sina sista år i Makedonien. E. utmärktes av en avgjort filosofiskt och psykologiskt betonad läggning. Hans starka religiösa tvivel framkallade hätska angrepp från komediförfattarna, särskilt Aristofanes. Av E :s arbeten känner man 17 avslutade tragedier samt flera fragment. Bland hans mest berömda sorgespel märkas Medea, Iphigenia i T a u r i s, O r e s t e s m. fl. Ur E :s tragedier utvecklades det realistiska dramat, närmast den s. k. nyare attiska komedin.

Europa, den näst minsta världsdelen, öarna inbegripna omkring 11 milj. kvkm. Landfast med Asien mellan Ishavet och Kaspiska havet samt mellan detta och Svarta havet. Såsom naturliga landgränser kunna sättas Uralbergen, Uralfloden och Kaukasus ; politiskt går emellertid gränsen in i Västsibirien fram emot floden Tobol och söder om Kaukasus in mot Persien och Mindre Asien. Medelhavets öar (Cypern undantagen) samt i Nordatlanten och Ishavet Island, Björnön, Spetsbergen, Frans Josefs land och Novaja Zembla räknas också till E. Största utsträckningen i E:s fastland är i n.—s., från Nord-kap till kap Matapan i Grekland, 3,900 km.

Tidens Lexikon.

Södra E. är mestadels uppfyllt av tertiära bergskedjor, tillhörande den stora mediterrana veckningsregio-nen. På Pyreneiska halvön inskränka sig dessa till Pyrenéerna i n. och Sierra Nevada i s., medan halvön i övrigt till största delen utgör ett av floder sönderskuret platåland. Sierra Nevada ansluter sig över Atlasbergen och Sicilien till Apenninerna, dessa i sin ordning till Alperna, som n. om Adriatiska havet grena upp sig och dels ansluta sig till Karpaterna, som ha sin fortsättning i Balkan, Krim och Kaukasus, dels till de dinariska vecksystem, som fortsätta ned genom Grekland samt över Kreta förbindas med Mindre Asiens bergskedjor. Lom-bardiet och Ungerska slätten äro, liksom Tyrrenska, Adriatiska och Egeiska haven, förkastningssänkor, som bildats i samband med den tertiära veckningen. Vulkaner förekomma förbundna med denna veckningsregion ännu verksamma i de tyrrenska och egeiska sänkorna (Vesuvius, Etna, Stromboli, Santorin m. fl.), utslocknade i Auvergne, Eifel, Böhmen, Ungern. För övrigt finnas vulkaner i Europa endast på Island, som är helt och hållet uppbyggt av vulkaniskt material, samt på n. Spetsbergen. N. om den sydeuropeiska tertiära veckregionen, i vilken även Juraber-gen äro inbegripna, förekomma rester av ett gammalt (hercyniskt) vecksystem, till vilket Auvergne, Vo-geserna, Schwarzwald samt de medeltyska och böhmiska bergen ävensom Bretagne och Cornwall höra. Denna stora veckregion har blivit genom förkastningar sönderstyckad, så att de nämnda bergområdena nu framträda som horstar, begränsade av sänkningsfält, i vilka yngre formationer utbreda sig. Av Ers övriga bergsystem är Ural med dess fortsättning i Novaja Zembla en senpale-ozoisk bergskedja, den skandinaviska fjällkedjan, som har sin fortsättning åt sv. i de skotska högländerna och åt n. i Västspetsbergen, av huvudsakligen silurisk ålder. De mellan nu omtalade bergskedjesystem inneslutna delarna av E. äro till det mesta låg-läuda och upptagna av horisontellt eller flackt liggande sedimentformationer med undantag av det stora fenoskandiska området, där dessa äro till största delen bortdenuderade, så att äldre urberg bildar den huvudsakliga berggrunden. Glaciala avlagringar bilda rådande jordmåner inom det forna stora nordeuropeiska nedis-ningsområdet samt inom det alpina; lössjord är rådande inom det sydry-ska stäppområdet och sträcker sig därifrån genom Mellaneuropa ända fram emot Frankrike.De till E. omgivande liav rinnande stora flodernas vattendelare äro i allmänhet föga topografiskt framträdande, vilket möjliggjort flodernas och havens förbindelse med kanaler (t. ex. Garonne med Medelhavet, Rhone med Seine och Loire, Rhen med Donau, Svarta havet med östersjön, Kaspiska havet med östersjön och Vita havet, Kattegatt med östersjön).

K 1 i m a t et är i v. E. starkt påverkat av Atlanten och utpräglat maritimt med riklig nederbörd (intill 1,000—

2,000 mm. pr år), milda vintrar och tempererade somrar. Medeltemperaturen är i nv. Norge i jan. 0° C. i juli + 10°, Island respektive + 5° och + 15°, Portugals kust + 16° och + 20°. Medelhavsländerna ha en januaritemperatur av + 10° och däröver, julitemperatur + 25° och något däröver. Östeuropas klimat är kontinentalt med ringa nederbörd (under 500 mm.), kalla vintrar (Moskva — 10° i jan.) och heta somrar (Moskva + 20° i juli). Isotermerna ha i E. under sommaren (juli) i huvudsak ett ö.—v.: ligt lopp (15° i Sverige och Ryssland ungefär längs polcirkeln; 20° genom Paris-Moskva; 25° längs norra Medelhavskusten) ; vinterisotermerna (januari) ha ett n.—s. till nv.—sö.: ligt lopp (0° Lofoten—Jutland—Miinchen; —10° Haparanda—Astrakan). Se vidare under Snögräns, Glaciärer, Trädgräns. Växtvärlden karakteriseras i ett bälte längs ishavskusten av trädlös tundra, s. om den vidtar en bred barr-skogsregion, som upptar större delen av Sverige nedanför fjällen, Finland och n. delen av Ryssland; s. om barrskogsgördeln ha lövträd överhand med undantag för de mellaneuropei-ska bergen, där barrskogar ha stor utbredning. I mellersta Ryssland ef-terträdes det där relativt smala lövskogsbältet av grässtäpper och dessa längst i sö. (invid Kaspiska havet) av saltstäpper. Slättlanden på Balkanhalvön och i Ungern ha också stäppkaraktär. I Medelhavsländerna äro skogarna till stor del utrotade och de härskande kalkbergen lia en synnerligen sparsam vegetation. Av k u 1-turväxte r gå oliver upp till n. Medelhavskusterna, majs till 48— 50: e breddgraden, vin går något längre (ungefär till Orleans—Dresden i Mellaneuropa, men i Östeuropa icke n. om Odessa, Krim och Astrakan); sockér betor odlas mot n. till södra östersjöländerna (nordligast i Östergötland och Västergötland); v e-te går i Sverige, Finland och Ryssland upp till 61—62: a breddgraden; äpple något lite längre; korn i Sverige och Finland över polcirkeln, i Ryssland till Vita havet.

Språkkarta över Europa.

E:s befolkning är i runt tal 455 milj. Germanska folk och språk råda i Skandinavien, Tyskland och Storbritannien (c: a 140 milj), romanska i västra Medelhavsländerna och Rumänien (c: a 120 milj.), slaviska i Östeuropa och norra Balkanländerna (c: a 160 milj.). Av övriga äro finsk-ugriska (16 milj.), till vilka höra finnar, lappar och magyarer, de talrikaste. Gränszonen mellan ö. och v. Europa, från sö. östersjön till Adriatiska havet och länderna mellan detta och Svarta havet förete den största ras-och språkblandningen. I religiöst hänseende räknas omkring 200 milj. tillhöra den romerskt-katolska, 117 milj. den grekiskt-katolska (ortodoxa) kyrkan, 113 milj. räknas som protestanter, 10 milj. judar, 8 milj. muhammedaner och 7 milj. övriga trosbekännelser. Den romerskt-katol-ska läran omfattas huvudsakligen av de romanska folken och sydtyskarna, den grekiskt-katolska av slaver, och den protestantiska av germanerna utom Sydtyskland.

Folktätheten är i E. mycket ojämn. Medan den i de stora industriområdena uppgår till flera hundra på kvkm., går den inom stora delar av n. E. ned till endast några få individer pr kvkm. Den är för länderna i sin helhet störst i Holland och Belgien, där den i genomsnitt är 200—250; i Tyskland uppgår den till 130: i Engiand till 185; i Italien till 125; Danmark 77; Frankrike 72; Ryssland 22; Sverige 13; Norge och Finland S.

Rörande näringslivet må, under hänvisning i övrigt till de enskilda länderna, framhållas, att åkerbruket dominerar i de öst- och mel-laneuropeiska slättlandsområdena; boskapsskötseln har relativt större betydelse i bergstrakterna; de stora indu-

\=\C,p.rmanska språk Hl Keltiska språk W/ÅRomanska u MM Andra mdoeur. WMSIaviska o IfliiiS?!/c/re indoeur. striområdena (mellersta England, Belgien och n. Frankrike, v. Tyskland, Sachsen, Schlesien m. fl.) äro företrädesvis bundna vid de stenkolsfö-rande trakterna och särskilt vid de i anslutning till dem förekommande järnmalmerna. De Sydryska järnmalms- och kolfälten ha däremot ännu ej givit upphov till industricentra av en med de nämnda jämförlig betydelse. Under senaste årtiondena ha vattenkraftens tillgodogörande föranlett en utsträckning och utvidgning av industrin i de på vattenkraft rika länderna (Sverige, Norge, Alpländerna, Italien). Skogsindustrierna ha sina förnämsta produktionsområden i n. Sverige, Finland, n. Ryssland och Tjeckoslovakien. Av betydelse för E: s industri äro vidare de lappländska järnmalmerna, som jämte Nordspanien och Nordafrika förse de engelska och tyska industriområdena med råvara, vidare de spanska och norska kiserna. de petroleumförande områdena i Gali-zien och Rumänien samt framför allt i Baku och även de skotska, estländ-ska

och franska oljeskiffrarna.

Euro’pe, i den grekiska gudaläran en fenicisk prinsessa, som älskades av Zeus, vilken i en tjurs skepnad bar henne över havet till Kreta, där hon sedan blev konung Asterions hustru. Ordet E. anses beteckna månen, och myten om E. anses vara en symbolisk häntydan på solens gång från ö. till v., därvid medförande månen.

Euro’pmm (kemiskt tecken Eu), ett grundämne, tillhörande de sällsynta jordmetallerna. Atomvikt 152.

Eury’dike, i den grekiska gudasagan Orfeus’ maka. Efter E :s död förvärvade Orfeus tillåtelse att föra henne tillbaka från dödsriket till jorden mot villkor, att han under vägen ej vände sig om och såg på henne. Han bröt mot detta, varefter E. måste återvända till underjorden.

Euse’bios, grekiska kyrkomän, bland vilka märkas: — 1. E. av Csesarea, d. 340. E. spelade en framträdande roll vid fastställandet av den kristna bekännelsen i Nicea 325. — 2. E. av Nikomedeia, d. 341, var en av arianis-mens ledare.

Eustachiska röret [eustak’iska -], se Hörselorgan.

Eutek’tisk blandning:. Metaller och andra ämnen, som i flytande tillstånd kunna bilda homogena blandningar (lösningar), t. ex. bly och tenn, kvarts och fältspat, förbliva flytande vid temperaturer, som äro lägre än de enskilda ämnenas stelningstemperatur, och sänkningen av stelningstemperatu-ren blir störst vid vissa bestämda proportioner mellan beståndsdelarna; blandningen säges då.vara ”eutektisk”

och beståndsdelarna stelna samtidigt med en karakteristisk eutektisk struktur. Denna företeelse har stor betydelse för metallurgin och petrografin.

Eutcr’pe, musikens gudinna, en av de nio muserna.

Evakuc’ra. — 1. Pumpa ut luften ur en behållare. — 2. Inom krigsväsendet betyder E. dels att utrymma ett område, som hålles besatt, dels att bort-transportera sårade och sjuka frän de första vårdplatserna vid eller nära fronten för vinnande av utrymme och för att minska risken för uppkomsten av epidemier.

Ewald, J., 1743—81, dansk diktare, rönte inflytande av tysk och engelsk diktning. Han skrev dramer med fornnordiska ämnen (Rolf Krake) enligt mönster av Klopstock. Ur sångspelet F i s k e r n e är den danska nationalsången hämtad. Bland E:s dikter märkes naturskildringen Rung-steds Lyc k saligheder. En framskjuten plats inom den danska 1700-talslitteraturen intar E:s självbiografiska prosaverk Levned og Meninger.

Evangeliska Fosterlandsstiftelsen stiftades 1856 på initiativ av H. J. Lundborg m. fl. E. bedriver såväl yttre som inre missionsverksamhet och äger missionsskola vid Joliannelund utanför Stockholm. Till E. hör vidare Svenska bibelinstitutet i Södertälje.

Evans [ev’sens], Mary Ann, 1819—80, engelsk författarinna med pseudonymen George Eliot, främst bekant för romanerna Adam Be de, Kvarnen vid Floss m. fl., vilka äro verklighetsskildringar ur den engelska medelklassens vardagsliv.

Evansville [ev’nsvill], stad i Indiana (U. S. A.). 85,000 inv. Handels- och industristad. Export av bl. a. kol, trävaror och tobalc.

Evasi’v, undvikande.

Evenemang’, uppseendeväckande händelse, en tilldragelse el. ett uppförande av något, som genom att vara nytt och intressant väcker uppmärksamhet.

Eveningr-dress [i’vning-], eng., aftondräkt, frackkostym.

Even’tualite,t, möjlighet.

Ev’erest, se Mount Everest.

E’vers, Hanns Heinz, f. 1871, tysk författare. E. har skrivit romaner och noveller, burna av fantastisk

skräckstämning och utpräglad sensualism.

Evertebra’ter, ryggradslösa djur.

Eviden’s, påtaglighet, obestridlighet.

— E v i d e n’t, ögonskenlig, uppenbar, obestridlig.

Evighetsblommor, se Eterneller.

E’voe, hos de gamla grekerna jubelrop vid Baccliusfesterna.

'Evolution, utveckling. — Evolution s 1 ii r a, se UtvecklingsUira.Ex, gr. och lat,, av, ur, från. Framför titel betyder E. för detta, t. ex. Exkejsare.

Exagrere’ra, förstora, överdriva. — Exageration, överdrift, alltför utmålande uttryck.

Exak’t, noggrann, tillförlitlig, riktig.

Exaltation, uppeldat själstillstånd, hänryckning. — E x a 11 e’r a, hän-rycka, göra överspänd.

Exa’men, lat., prövning, förhör (vid en läroanstalt el. dyl.).

Exa’menseen’sor, person, som tillkallats för att deltaga i ledandet och bedömandet av en examen. Jfr Studentexamen.

Examensvittne, person, som särskilt tillkallats att närvara vid examen. Vid realskole- och studentexamen äro examensvittnen obligatoriska.

Ex analo’gia, lat., i överensstämmelse med.

Exar’k, på 500-t. titel på högre militärämbetsman i östromerska riket, särskilt på ståthållaren i Ravenna, vars exarkat en tid omfattade större delen av Italien. Inom grekisk-katolska kyrkan var E. i äldre tider titel på de förnämsta biskoparna, vilka numera kallas patriarker. Endast Bulgariens ärkebiskop kallas numera E.

Exc., förkortning av lat. excudit, smida, konstnärligt bearbeta, betecknar på äldre kopparstick och trästick förläggaren.

Ex caflicdra, från lärostolen, betecknar vissa av påvens uttalanden i religiösa el. sedliga frågor. Enligt Vatikankonsiliets beslut 1S70 är påven, då han uttalar sig på detta sätt, ofelbar.

Exeellen’s [ekse-], ”förträfflighet”, härlighet; titel för höga ämbetsmän. I Sverige bäres den endast av statsministern, utrikesministern och riksmarskalken.

Excelle’ra, vara särskilt framstående el. skicklig i något.

Excelsior [eksel’-], lat., högre, mot höjden.

Exccntricite’t, egendomligt avvikande från det vanliga i handlingar el. uppträdande. Jfr Excentrisk.

Excen’trisk, liggande på sidan om medelpunkten, underlig, överspänd. — Fys., ett hjul, vars axel ej går genom medelpunkten, kallas excentriskt.

Exception, undantag; gensaga. — Exceptionell’, som utgör undantag, utomordentlig, allenastående.

Excess’ [eks-], ytterlighet, övermätt, utsvävning. — Excess i’v, omåttlig, överdriven.

Exchequer [iks-tsjek’e], eng., Englands statsräkenskapskontor el. skattkammare, står under överinseende av en kansler, som därjämte är finansminister.

Excitan’tia, upplivande läkemedel, framförallt sådana, som stärka hjärtats verksamhet.

Excuse [exky’s], fr., ursäkt.

Exegreti’k, den gren av teologin, som behandlar förklaringen, uttolkningen av bibelns böcker.

Exekra'bel, värd att förbannas, usel.

ExekutiV, fullgörande, verkställande ; hörande till exekution, utsök-nings-.

Exekuti'v auktion kallas auktion, som förrättas av exekutiv myndighet t. ex. utmätningsauktioner samt vissa konkursauktioner.

Exekution, utförande, verkställande.

— Jur. betecknar E. Arerkställande av domstolsutslag.

Exekve'ra, utföra (t. ex. ett musikstycke) ; verkställa (en dom).

Exem'pel, mönster, föredöme; prov, räknefråga; varnagel (statuera exem-pel).

Exempla'r, enskilt föremål bland flera; mönster, förebild. — Exem-p 1 a'r i s k, mönstergill, otadlig.

Exemplifikation, belysning genom exempel. — E x e m p 1 i f i e'r a, belysa el. uppvisa genom exempel.

Ex&rce'ra, fullgöra sina vapenövningar ; öva.

Exerci's, övning, särskilt vapenövning; värnplikt.

Exeter [ek'sit-], stad i sv. England. 60,000 inv. Katedral i gotisk stil, byggd under 1300-t. Högskola.

Exhalationer, geol., utstötningar av gasformiga ämnen från vulkaner och från stelnande lava.

Exhibition, uppvisande, framläggande av något.

Exi'I, förvisning, landsflykt; förvisningsort.

Existen's, tillvaro. — Existensmin i m u m, det minsta möjliga belopp, man kan leva på. — Existera, finnas, vara till, ha sin utkomst.

Ex'it, lat., han el. hon går ut. Användes i scenanvisningar.

Exklamation, utrop.

Exklusi'v, uteslutande, inskränkande; kräsen. — E x k 1 u s iV e, med uteslutande av. Motsats: i n k 1 u s iV e. — Exklusiv it e't, ensidighet, kräsenhet.

Exkommunice'ra, bannlysa. Jfr Bann.

Exkre't, biprodukter vid kroppens ämnesomsättning, som utsöndras. Jfr Sekret.

Exkur's, utflykt, utförligare behandling av någon viss del av ett ämne.

— Exkursion, utflykt.

ExkvisFt, utsökt.

ExlFbris, bokägarmärke, är antingen en stämpel med ägarens initialer, vapen o. dyl. (pärmexlibris) el. också en lös pappersetikett, klistrad på insidan av den främre pärmen. De se- G13 Exodus—Expressionism G74

nare föreställa ofta något för ägaren symboliskt.

Ex'odus, lat., namn på andra Mose bok, som innehåller berättelsen om judarnas flykt från Egypten.

Ex offi'eio, lat., på ämbetets vägnar.

Exogo'n, beroende på yttre orsaker.

Exoge'na processer, geol., processer som härröra från de utifrån på jorden verkande geologiska agentierna (rinnande vatten, glaciärer, vindar, havsvågor o. s. v.).

Exorcis'm, besvärjelse av djävulen.

E. förekommer särskilt i lågt stående religioner. Inom reformerta kyrkan ingår E. i dopet. I den lutherska kyrkan

är E. dock numera avskaffat, i Sverige 1911.

Ex orien’te lux, lat., ljuset kommer från östern; bildningen härstammar från östern.

Exotcr’misk förening-, förening, som bildas under avgivande av energi (värme). E. äro mycket beständiga och sönderdelas ej utan tillförsel av energi.

Exo’tisk, utländsk, främmande.

Expande’ra, utbreda, utvidga sig.

Expansion, utvidgning, i synnerhet av gasformiga kroppar.

Expedie’ra, avfärda* uträtta; betjäna (en kund); låta avgå, avsända; skaffa ur världen. — E x p e d i’t, handelsbiträde, bodbetjänt.

Expedition, avfärdande, avsändande; rummet, där något expedieras; avdelning av ämbetsverk; forskningsresa el. de utsända forskarna.

Expeditionschef, chefen för den till ett statsdepartement hörande avdelningen av K. M:ts kansli, departementschefens närmaste man jämte statssekreteraren, där sådan finnes.

Expeditionsminister, minister utan utpräglad politisk färg, som endast har till uppgift att sköta löpande ärenden och därför undviker ställningstagande i mera brännande frågor.

Expeditö’r, den, som expedierar något (t. ex. post) ; varuavsändare.

Expen’ser, omkostnader.

Experimen’t, försök, som anställes för att möjliggöra undersökning av en företeelse. Den moderna naturvetenskapen vilar på insikten om de planmässigt anordnade experimentens betydelse. — Experimenta’1 el. experimente 1’1, grundad på E.

— Experiment e’r a, anställa E.

Experimentalfältet. Kungliga Lantbruksakademins Experimentalfält om-bildades 1907 till Centralanstalten för försöksväsendet på jordbruksområdet.

E. ligger vid järnvägsstationen av samma namn vid Stockholm-Roslagens järnvägar.

Exper’t, erfaren person, sakkunnig.

Explice’ra, utlägga, uttyda. — Ex-plikation, förklaring.

Exploate’ra, draga fördel av, bruka, utnyttja; draga olovlig vinst av, ockra på.

Explode’ra, springa sönder med knall och under volymutvidgning.

Explosionsmotor, se Förbränningsmotor.

Explosi’va ljud, explosi’vor, stötljud, språkljud, vid vars frambringande vägen för luftströmmen ett ögonblick avspärras (p—b, k—g, t—d).

Exponent’, karakteristiskt uttryck, betecknande för en viss åsikt el. riktning. — Mat. Om ett tal multipliceras med sig självt ett visst antal gånger, angives detta genom att upptill efter talet sätta en siffra, E., som anger antalet hopmultiplicerade tal. Sålunda kan man i stället för 7x7x7 skriva 73, i vilket uttryck 3 är E. Detta beteckningssätt kommer särskilt till användning i algebran, där således a5 betyder axaxaxaxa.

Expone’ra, utställa till beskådande; blottställa; utsätta en fotografiplåt för ljusets inverkan.

Expor’t, utförsel till annat land.

Expor’tförbud, förbud mot att utföra viss vara ur landet. E. på råvaror hava tidigare ofta utfärdats för att främja uppkomsten av en viss förädlingsindustri. Det sista svenska E. av denna art, som riktade sig mot malm,

avskaffades 1857. På grund av den under världskriget i Sverige rådande knappheten på vissa varor utfärdades under denna tid ett flertal tillfälliga E.

Expor’tförening;, sammanslutning mellan affärsmän och industriidkare i syfte att främja exporten. E. finnas numera i de flesta handels- och industriländer. Se vidare Sveriges allmänna exportförening.

Expor’tpremie, gottgörelse ur statskassan till exportören vid export av inom landet producerade varor. Särskilt under merkantilismen florerade systemet med E. Direkta E. torde numera knappast förefinnas, väl däremot indirekta i form av fraktlindringar, skatte- och tullrestitutioner m. m.

Exportör’, person, som exporterar.

Exposé, översiktlig framställning.

Exposition, utställa till beskådning; offentlig utställning; utförlig redogörelse.

Express’, uttryckligen, enkom; ilbud.

Expression, uttryck; uttrycksfullhet; matematisk formel.

Expressionism, en konstriktning, som uppstod omkring 1900. Sedan renässansen hade man inom konsten särskilt strävat att återge verkligheten sådan den var. Impressionismen sökte särskilt fånga ett flyktigt ögonblickligt intryck av verkligheten. I mot-sats till dessa bägge söker E. återge den själsliga upplevelse, som åskådandet av verkligheten framkallar hos konstnären. Den principiellt teoretiska skillnaden mellan dessa olika riktningar inom konsten är kanske ej sä stor. Vid skapandet av konstverk har emellertid den senare riktningen hamnat i en nästan anarkistisk opposition mot allt hävdbundet och spänner över konstskapelser, som mer el. mindre överensstämma med äldre stilriktningar fram till rena meningslösheter. Som mönster har man framförallt tagit den äldre medeltida konsten, vilda stammars primitiva konstförsök, barnens outvecklade bildframställningar och sinnessjukas mera bisarra och fantastiska teckningar och bilder. Så småningom har dock ur E. utkristalliserat sig en starkt dekorativt betonad riktning, som med förkärlek använder sig av enkla och rena färger samt av en starkt stiliserad teckning, som hänsynslöst omtolkar naturen. På senare tid kan man även skönja en viss återgång till äldre slilideal. Det är särskilt inom måleriet, som E. gjort sig gällande. Cezanne, Gaugin och van Gogh räknas éom föregångare till E. Matisse kan kanske anges som riktningens egentlige grundlä ggare. Av svenska målare, som höra till E., må nämnas Griinewald, Leander Engström, Jolin m. fl. Även inom byggnadskonst, teater och litteratur kan man tala om liknande konstriktningar, vilka frambragt nya njutbara skönhetsvärden men också ofta urartat i en förkonstlad och sökt originalitet, föga tillgänglig för genomsnittsmänniskan.

Ex profes’so, lat., såsom yrkesman; med sakkunskap.

Expropriation, upphävande av enskild äganderätt till förmån för allmänna intressen såsom för anläggande av landsväg, järnväg, elektriska ledningar, vattenledningar, uppförande av allmänna byggnader, skyddande av fornminnen, naturminnesmärken etc. Bestämmelser om E. finnas i lag av 12 maj 1917. E-rätt meddelas av konungen. Ersättning skall utgå i penningar och fullt täcka ägaren åsamkad skada.

Exsicka’tor, torkapparat, vanligen betående av en glasklocka, i vilken finnes vattenupptagande ämnen, t. ex. koncentrerad svavelsyra.

Exspektan’s, väntan, särskilt väntan på ämbete el. tjänst.

Exspiration, utandning.

Exsuda’t, av inflammation framkallad utsöndring av en svagt grumlig, starkt äggvitehaltig vätska, innehållande vita blodkroppar i måttlig mängd.

Exta’s, hänryckning.

Ex tem’pore, lat., oförberedd, på stående fot. — E x t e m p o r e’r a, utföra något utan förberedelse; t. ex. hålla tal på rak arm.

Extension, utsträckning.

Exteriör', det yttre av något, utsida.

Exterritorialite't kallas inom folkrätten det förhållandet, att vissa personer, som befinna sig i främmande land, i vissa avseenden ej äro underkastade detta lands rättsregler. Detta gäller exempelvis diplomatiska representanter. I en del icke-kristna stater äro de kristna undersåtarna genom speciella fördrag, s. k. kapitulationer, tillerkända en viss E.

Ex'tra, lat., utom det vanliga, särskilt; utomordentligt (t. ex. extra fin).

Extrak't, med vatten, sprit el. dyl. framställd lösning, som innehåller de lösliga beståndsdelarna av något fast ämne.

Extraktion. — 1. Utdragande av de lösliga beståndsdelarna i en drog. — 2. Metallers utdragande ur sina malmer, särskilt på våta vägen.

Extraordina'rie, utomordentligt, utom det bestämda antalet. — E. tjänsteman el. endast E., en icke på ordinarie stat uppförd tjänsteman.

Extraordinä'r, utomordentlig, ovanlig.

Extravag^ra, gå till överdrift; vara omåttlig. — Extravagans [-gang's], överdrift; överdåd. — E x-travaga n't, överdriven, orimlig; slösaktig, utsvävande.

Extre'm, ytterst, ytterlig, överdriven. — E x t r e'm e r, ytterligheter, varandras yttersta motsatser. — Les extrémes se touchent [läs-äksträ'm söto'sj], fr., ytterligheterna beröra varandra.

Extremite't, lem.

Exulte'ra, livligt fröjdas, jubla. — Exultation, jublande fröjd.

Eyck [ajk], van, Hubert, omkring 1370—1426, och Jan, omkring 1390— 1441, två bröder, bägge berömda nederländska målare, främst bekanta för det s. k. Gen t altare t.

Eylau [ej'lau], stad i Ostpreussen, Tyskland. 3,500 inv. 7—8 febr. 1807 stod vid E. ett oavgjort slag mellan Napoleon å ena sidan och preussare och ryssar å den andra.

Eyresjön [ä'ö-], saltsjö i s. Australien. Under torrtiden obetydlig, har den under regntiden en areal av omkring 10,000 kvkm.

Eystcin, se Birkebeinar.

Ey'strasalt, ”österhavet”, det fornnordiska namnet på östersjön.

Ezekiel, se Hesekiel. F

F, sjätte bokstaven i vårt alfabet.

— Mus. Den diatoniska skalans fjärde och den kromatiska skalans sjätte ton.

— F betecknar som gammalromerskt taltecken 40.

Fa, mus., benämning på tonen f i de romanska språken och solmisationen^

Faaborg [fåbå'rj], stad på Fyens s. kust, Danmark. 4,700 inv.

Fa'bel. — 1. Huvudinnehållet i en episk eller dramatisk dikt. — 2. Kortfattad berättelse, innehållande en praktisk levnadsregel, vilken allegoriskt tillämpas på djur, ibland på växter eller döda föremål, som tala och handla likt människor. En litterär form hade F. redan i det gamla Grekland (Aisopos). Nyare tidens berömdaste fabelförfattare är fransmannen La Fontaine.

Fa'ber, J. L. v., 1817—96, tysk fa-briksidkare, ledare för A. V. Fabers pennfabrik i Stein, vilken under honom utvecklades till en världsfirma.

Fabian society [fej'bi8en sosaj'iti], ett socialistiskt-intellektuellt sällskap, grundat 1884 i London. Bland dess huvudfigurer ha varit H. G. Wells, G. B. Shaw och Sidney Webb. F. arbetar för ett lugnt och gradvis skeende socialistiskt genombrott bland de bildade klasserna.

Fa'bius, Quintus F. Maximus, var romersk befälhavare i andra puniska kriget och fick namnet Cunctator, ”sölaren”, på grund av sin försiktiga krigskonst.

Fabrikslagstiftning, se Arbetar-skyddslagstiftning, Näringsfrihet och Yrkesinspektion.

Fabriksmärke, se Kontrollstämpling och Varumärke.

Fabule'ra, prata i vädret, fritt fantisera.

Fabulö's, fabelaktig, sagolik, häpnadsväckande, otrolig.

Face, [fass], fr., ansikte. — En f a c e, framifrån, motsats profil.

Facett, se Fasett.

Fach'ingen, by i Nassau, Tyskland.

F. har källor med starkt alkaliskt och salthaltigt vatten, vilket allmänt säl-jes som bordsvatten.

Facia'Ii sförlamning, förlamning av ansiktsnerven, vilken bland annat medför, att munnen drages över till den friska sidan. F. kan uppträda som isolerad sjukdom, orsakad av mekanisk skada el. dyl. men kan även bero på hjärnblödning, i vilket senare fall den åtföljes av andra symtom.

Fa'cies,' geol., beteckning för en i avseende på sammansättning, fossil

och bildningssätt från ”det normala” avvikande utbildning av en geol. formation eller lagerserie.

Faci'1, medgörlig; vänlig; billig. Fa'cit, resultat, särskilt mat., svar påJ räknefrågor.

Fackelros (Lythrum salicaria), en liög ört med röda blommor, anordnade i én tät spira. F. är en vanlig strand-väkt över hela Sverige.

iTackföreningsrörelsen. Sammanslutningar av löntagare för tillvaratagan-

de

av gemensamma intressen kunna

spfiras rätt långt tillbaka i tiden. I moderna gestalt är F. dock i stort sett ett resultat av de sista hundra år^ns arbete. Föregångslandet har naturligt nog varit England, som gick i spetsen även ifråga om storindustrins utveckling. Den äldsta nu existerande svenska fackföreningen är Typografiska föreningen i Stockholm, som bildades år 1846; dess syfte var doc"

na inföllo

fat

no

De

der

k huvudsakligen av filantropisk ur. F: s genombrottsår i Sverige under 1880 och 1890-talen. Sainmanslutningen i hela landet om-tande yrkes- eller fackförbund ge-mfördes i stort sett under 1890-t. hårda föreningsrättsstriderna un-1890-t. och andra erfarenheter ledde år 1898 till bildandet av Landsorganisationen, vars uppgift enligt dess stadgar skulle vara, ”att ömsesidigt stödja de till landsorganisationen anslutna organisationerna vid de tillfällen, då arbetsgivarna genom lodkout söka hindra organisationsarbetet eller arbetarnas försök att förbättra sina avlöningsförhållanden; ävensom vid alla tillfällen, då föreningsrätten hotas och .arbetarna ute-stäjngas vid försök

att bilda organisationer samt vid lönenedsättningar.” Uiider de sista femton åren har en strävan gjort sig gällande att ombilda fackförbunden till industriförbund, d. v. s. förbund, omfattande alla arbetare inom viss eller vissa industrier utån hänsyn till arbetarnas yrkesutbildning, yrkestillliörighet eller sysselsättning. Denna omorganisation skulle hava varit slutförd före utgången av år 1925, vilket dock ej blivit fallet.

Antalet fackligt organiserade kroppsarbetare och med dem likställda löntagare uppgick år 1925 till omkring

450,000, av vilka omkring 380,000 voro anslutna till förbund, tillhörande Landsorganisationen. Det största förbundet är Metallindustriarbetarförbundet med över 70,000 medlemmar,därnäst komma Grov- och fabriks-arbetarförbundet samt Järnvägsmannaförbundet med mellan 35- och 40,000 medlemmar vardera.

De primära organisationerna utgöras av fackföreningarna, som äro förbundens lokalorganisationer. Fackföreningarna kunna dock, därest de omfatta flera närbesläktade yrken, fack eller industrigrenar, vara uppdelade i sektioner. Inom fackföreningarna arbeta understundom därjämte särskilda verkstadsklubbar för att tillvarataga arbetarnas specialintressen på de olika arbetsplatserna. Även branschklubbar finnas inom vissa fackföreningar.

Internationellt samarbete existerar i stor utsträckning för säkerställandet av ekonomiskt stöd vid konflikttillfällen. Förbunden äro sålunda anslutna till internationella yrkesfederationer. Dessa voro år 1924 ett 30-tal till antalet med sammanlagt omkring 17 milj. medlemmar. Landsorganisationen var i sin tur ansluten till en fack-föreningsinternational, den s. k. Am-sterdaminternationalen. Denna bestod år 1924 av 22 landsorganisationer med tillsammans 16,5 milj. medlemmar. Med denna konkurrerar en ”röd”, mot Moskva orienterad fackförenings-international.

Den svenska fackföreningsrörelsen är i politiskt avseende i stort sett socialdemokratiskt orienterad. Ett rätt stort antal fackföreningar ha anslutit sig till socialdemokratiska partiets lokalavdelningar, arbetarkommunerna. Fackföreningsmedlem, som skriftligen reserverar sig mot sådan anslutning, räknas dock ej som medlem av det socialdemokratiska partiet.

En politiskt neutral fackföreningsrörelse har icke vunnit större utbredning i Sverige. Däremot finnes en syndikalistisk landsorganisation (S. A. C.) Sveriges arbetares centralorganisation, som konkurrerar med Landsorganisationen. Principiellt står den syndikalistiska organisationen på en antiparlamentarisk ståndpunkt. Som stridsmedel godkänner den sabotage och obstruktion. Till denna organisation voro år 1924 anslutna 621 lokala samorganisationer med ett sammanlagt medlemsantal av något över 35,000.

Fackföreningsinternationalen, se Fackföreningsrörelsen.

Facklärar system är motsatsen till klasslärarsystem. Klassläraren undervisar i en enda klass, men i alla ämnen; fackläraren leder undervisningen i flera klasser, men endast i ett el. ett par ämnen.

Fackskola el. Specialskola, undervisningsanstalt, som avser att lämna bestämd yrkesutbildning.

Fagon, [fasong’], fr., form, fason.

Facsi’mile, se Faksimile.

Fac’ta, L., f. 1860, italiensk politiker, 1922 chef för ministären. F. måste s. å. vika för Mussolini. Under Genua-konferensen 1922 förde F. presidiet.

Factum, se Faktum.

Fadd, intetsägande, smaklös.

Fadermördare, uppstående hög stärkkrage med spetsiga snibbar. F. användes i mitten av 1800-t.

Fadä’s, dumhet, platthet.

Faen’za, liten stad i Emilien, Italien. Under 14- och 1500-t. var F. berömt för sin fajanstillverkning, som fått sitt namn av staden.

Fae’ton, ett binamn till Helios. F. el. faetong betecknar även en slags vagn, vanligen med två hjul.

Fafner, Fafnesbane och Fafnes-skatten, se Volsungasagan.

Fagerlin, F., 1825—1907, svensk målare, som särskilt hämtat ämnen för sina tavlor ur fiskarlivet. F. räknas som en av Diisseldorfskolans bästa representanter.

Fagersta, brukssamhälle vid Kol-bäcksån, n. Västmanland. 3,850 inv. Stort järnverk, tillverkning av finstål.

Fagocy’tt cell med förmåga att upptaga och smälta främmande kroppar. De vita blodkropparna äro fagocyter.

Fagott’, mus., biåsinstrument av trä, till formen ett dubbelt rör försett med Ijudliål och klaffar samt med ett S-formigt munrör av mässing. F: s tonomfång är vanligen kontra b till ettstrukna b. — Fagotti s’t, fagott-blåsare.

Faguet [fagä’], E., 1847—1916, fransk litteraturkritiker, professor i Paris.

F. har skrivit ansedda arbeten över fransk litteratur samt i sin bok Inkompetenskulten kritiserat den nutida demokratin.

Fa’gus, se Bok.

Fahlbeck, P., 1850—1923, professor i historia och statskunskap i Lund, sedermera i statskunskap och statistik.

F. redigerade Statsvetenskaplig tidskrift från 1900. F. har skrivit uppmärksammade statistiska och statsvetenskapliga arbeten: Stånd och klasser, Sveriges Adel m. fl.

Fahlcrantz, K. J., 1774—1861, svensk målare. Det romantiska landskapsmä-leriets förnämsta representant i Sverige.

Fahrenlieits termometer [-[fa’ren-hajts],-] {+[fa’ren- hajts],+} uppkallad efter den tyske fysikern Fahrenheit (1686—1736), vilken först införde en allmängiltig indelning av termometerskalan. På F. ligger vattnets fryspunkt vid 32° (motsvarande 0° Celsius) och kokpunkten vid 212° (motsvarande 100° C.). F. användes ännu allmänt i England och Nordamerika. För att omräkna en temperatur angiven i F° till C°, har man att draga ifrån 32, multiplicera det sålunda erhållna talet med 5 och dividera resultatet med 9.

Faiblesse [fäbless’], fr., svaghet, tär leksförvillelse.

Jfaidon [faj’don], grekisk filosof från 300-t. f. Kr. Efter F. har en av Platons dialoger fått sitt namn.

Faidra [faj’-], lat. phsedra. I den grekiska sagan Teseus’ gemål. F. älskade sin styvson 1-Iippolytos och tog i förtvivlan sitt liv. Sagan har dramatiskt behandlats bland annat av Euripedes och Eacine.

Fair [fär], eng., ljus, ren. — F. play [-plä], rent spel.

Fairbanks [fse’b£enks], Douglas, f. 1883, amerikansk filmskådespelare, populär för sin vighet och sitt utpräglade leende.

Faiseur, [fäsö’r], fr., konstnär, vars arbeten visa teknisk skicklighet men sakna djupare innehåll.

Fait accompli [fä’t akångpli’], fr., faktum; något, som ej kan ändras; nödvändighet, för vilken man måste böja sig.

Fajans’, glaserade lergodstillverk-ningar. Fajanskonsten var redan känd i forntidens Egypten och utvecklades sedan i flera länder, tills den fram mot 1800-t. alldeles bortdog. Man har på senare tid gjort flera försök att konstnärligt förnya F.

Faj’um, Fayum. — 1. Egyptisk oas v. om Nilen i Libyska öknen, sedan forntiden känd för rik växtlighet och odling av frukt och rosor. I det antika F. funnos flera städer och man har bland ruinerna hittat mänga konstverk, mumier och papyros. — 2. Egyptisk provins, huvudsakligen omfattande oasen F. — 3. Huvudstad i provinsen och oasen F.

Faki’r, arab., ”fattig”. F. kallas tiggare och fattiga i de muhammedanska länderna. Bland hinduerna är F.

benämning på en from man, som avstående från allt livets goda lever pä allmosor och genom späkningar och andaktsövningar söker förvärva helighet.

Fak'sebugt, bukt på Själlands sö. kust, Danmark.

Faksi'milc el. faksimi'1, lat., "gör lika", noggrann efterbildning av en teckning, handskrift etc.

Faktion, anhang, (politiskt) parti, upprorsparti. — F a k t i ö's, orostif-tande, upprorisk.

Fak'tor. •— 1. TJppsyningsman över fabrik el. boktryckeri; verkmästare; — 2. Inverkande kraft (som med andra sådana åstadkommer ett visst resultat); viktig omständighet. — 3. F. kallades under 1600-t. de personer, som för svenska kronans räkning förestodo kronans handelshus i Moskva, Novgo-rod och Pskov. Deras uppgift över-

ensstämde närmast med en konsuls i våra dagar. •— 4. Mat. term betecknande de tal, genom vilkas multiplikation en produkt uppkommit.

Faktori' ingår i benämningar på fabriker av vissa slag, t. ex. Eskilstuna gevärsfaktori. F. betecknar även _ en samling handelsfilialer i ett kolonialområde eller annat avlägset land.

Fakto'tum, "gör allt"; en, som skall utföra alla sysslor; hjälpreda.

Fak'tum, plur. Fakta, verklig tilldragelse, avgjord sak. — Faktisk, i erfarenheten given, verklig, avgjord.

Faktu'r, ett konstverks teknik el. utföringssätt i motsats till dess andliga innehåll; sättet på vilket färgen anbragts i en målning el. marmorn behandlats i en skulptur.

Faktu'ra, räkning, oftast dock innehållande uppgifter även rörande transportsätt, betalningsvillkor m. m.

Fakultativ, beroende av en persons fria vilja, valfri, frivillig. Motsats: obligatorisk.

Fakulte't, huvudavdelning inom ett universitet, omfattande sammanhörande ämnen; till en sådan avdelning hörande lärare. Vid svenska universitet finnas fyra fakulteter; filosofisk, medicinsk, juridisk och teologisk.

Falang', slagordning i de forngre-kiska härarna. Av Alexander den store utformades F. till den ryktbara makedoniska F., en gruppering i stora och svårrörliga enheter.

Falang'en, en 1922 bildad sammanslutning av modernistiska, svenska konstnärer, bland vilka märkas Griine-wald, Jolin, v. Dardel, Sköld m. fl.

Falbygden, den av taffelbergen Billingen, Mösseberg m. fl. och deras av silurformation bestående omgivningar upptagna delen av Västergötland.

Falck, August, f. 1882, skådespelare.

F. ledde 1907—11 den första Intima Teatern i Stockholm.

Falconet [falkone'], E. M., 1716—91, fransk bildhuggare. Hans mest kända verk är en ryttarstaty över Peter den store i Leningrad.

Fale'rnvin, se Vin.

Falkberget, Johan, f. 1879, norsk författare, ursprungligen gruvarbetare. F. har i sina romaner skildrat livet bland arbetare samt ödemarkernas natur och människor.

Falkenberg, stad vid Ätrans utlopp i Kattegatt, mellersta Halland. 5,200 inv. Staden omtalas redan på 1200-t. Garveri. Laxfiske.

Falkenberg, D. v., d. 1631, tysk krigare i svensk tjänst sedan 1615. F. sändes av Gustav II Adolf till Magde-burg, vars försvar han hjältemodigt ledde mot Tilly. Han stupade vid stadens stormning.Falkene'rare, den, som inövar falkar till jakt; falkjägare.

Falkenhayn [-liajn], E., 1861—1922, tysk militär. F. blev 1913 krigsminister. Efter Marneslaget sept. 1914 efterträdde han Moltke som general-stabsclief. Efter det misslyckade anfallet mot Verdun 1916 avgick F. och

ledde sedan 9:de armén i de rumäni-ska fälttågen.

Falkfåglar (Falconidie), en familj dagrovfåglar med hakformigt näbb och fjäderklätt huvud och hals, ofta fjäderklädda tarser samt kraftiga klor. Till F. höra bland annat Falk-och Kungsörnsläktet, Bivrå k, O r m v r å k, Havsörn, H ö-k a r m. fl.

Falklan dsöarn a [få* k-], brittisk ögrupp i s. Atlanten, nära Sydamerikas sydspets, bestående av två större öar, East Falkland och West Falkland, samt en mängd mindre öar, tillsammans 16,300 kvkm., 2,270 inv. öarna äro ödsliga och ofruktbara. Fåravel och fiske äro befolkningens huvudnäringar. Huvudort Port Stanley på East Falkland. — Yid F. stod 8 dec. 1914 ett slag mellan tyska östasiatiska kryssareskadern och en brittisk eskader, varvid den tyska eskadern gick under.

Falksläktet (Falco), till falkfåglar hörande släkte, vilka ha en skarp tand innanför spetsen av den böjda övernäbben, motsvarad av en inskärning på undernäbben. Honan är större än hannen. Bland de talrika hit hörande arterna må nämnas Lärk-falken (F. subbuteo), som har mörkgrå översida och brungul undersida med svarta fläckar; finnes i Sverige upp till Ångermanland. Dvärgfalken (F. merrilus) har grå översida med hos hannen rödbrunt, hos honan blekgult band över nacken, undersidan är gulbrun med mörka längsfläckar. Den är vanlig i fjälltrakter och lever av småfågel. Tornfalken (F. tinnunculus) är ovan rödbrun, under rostgul med svarta fläckar. Den är vanlig i södra och mellersta Sverige och lever av råttor, ödlor och insekter. Pilgrims-falken (F. perigrinus) har blågrå översida och rödgrå undersida med svarta fläckar. Den förekommer sällsynt i Sverige.

Falköping, stad vid Mösseberg i mellersta Västergötland. 6,700 inv. Hatt-och mössfabriker. Järnvägsknut. Nära staden Mössebergs kuranstalt.

Falköpings förstad, municipalsamhälle nära Falköping, mellersta Västergötland. 1,000 inv.

Fall. — 1. Fys., se Fallrörelse. — 2. De tåg och taljor, som användas, då rår, segel eller flaggor hissas, firas eller nedhalas. — 3. Se Vattenfall.

Fallskärm.

Falla betecknar inom navigations-konsten, att ett fartyg rör sig från vinden, d. v. s. vrider bogen i vindens riktning. Motsats lova.

Fallandesjuka, se Epilepsi.

Fallbila (Giljotin), verktyg för halshuggning, som särskilt användes under franska revolutionen.

Falle’ra, slå fel, bedraga.

Fallhöjd, skillnaden i vattenytans höjd ovanför och nedanför ett vattenfall el. en vattenkraftsanläggning. I allmänhet betyder F. det lodräta avståndet mellan en fallande kropps utgångsläge och dess slutläge.

Fallieres [falljä’r], A., f. 1841, fransk president 1906—13, tillhörde det republikanska vänsterpartiet. Utövade som president knappast något inflytande.

Fallissemang’, fall i’t, betalnings-inställelse, bankrutt, försättande i konkurs.

Fallmaskin, anordning för att experimentellt visa lagarna för fallrörelse.

FaPlos, avbildningar av de manliga könsorganen, vilka i en del religioner dyrkas som sinnebild av fruktbarheten. Hos grekerna sammanhängde falloskulten med Dionysoskulten. Fallrep. De oftast två tåg, med vilkas tillhjälp man stiger ombord på ett fartyg eller lämnar detsamma. Fallrepshonnör kallas den hedersbetygelse, som vid fallrepsstället visas kungliga personer, officerare och deras vederlikar, då de komma till fartyget eller lämna detta.

Fall Ri'ver [få’l-], stad i Massachusetts (U. S. A.) : 121,000 inv. Stor bomullsindustri. Dessutom stora gju-terier och maskinverkstäder.

Fallrörelse, den rörelse, varigenom en kropp på grund av jordens dragningskraft (attraktion) strävar att närma sig

jordens medelpunkt. För

F. i lufttomt rum gälla följande lagar: Alla kroppar falla, oberoende av tyngd och form, med lika stor hastighet. Hastigheten ökas för varje sekund med 9.8 m. (Jfr Tyngdkraftens acceleration); om kroppens hastighet, när den släppes, är 0, är den efter en sek. 9.8 m. i sek., efter två sek. 19.6, efter tio sek. 9S m. i sek. o. s. v. Vid kroppars fall i luftfyllt rum gälla på grund av luftens motstånd icke dessa lagar.

Fallskärm användes som säkerhetsutrustning å ballonger och aeroplan.

F. består av en paraplyformad skärm av tyg, från vars nedre kant utgå linor, som sammanlöpa i en punkt. Å ett aeroplan förvaras F. hopvecklad och utvecklas först något efter det att uthoppet från aeroplanet ägt rum. På grund av att luftmotståndet snabbt ökar med stigande fallhastighet, inträder snart ett jämviktsläge, då fallskärmen sänker sig med konstant hastighet. Se fig. å föregående sida.

Fallström, Daniel, f. 1858, författare, teaterkritiker i Stockholms-Tidningen.

F. har utgivit ett flertal diktsamlingar (Vita syrener, Fontänen sjunger).

Fallverk, anordning för stansning el. prägling med tillhjälp av en tung kloss, som från lämplig höjd får falla ned på ett städ, på vilket den metallplåt, som skall formas, placeras. Å undre sidan av hejaren och å städets översida äro stansar fästa, avpassade efter den form, som föremålet skall erhålla.

Fallvindar, se Föhnvindar.

Falmouth [fse^lmöth], hamnstad i Cormvall, sv. England. 14,000 inv. Kurort.

Falsarium, se Förfalskning.

Falsett’, ett särskilt sätt att frambringa sångton. Man antager, att endast en del av röstbanden vibrera vid

F. (partiella svängningar). F. har tunnare klang än bröstton och påminner närmast om sopranstämma.

Falsning, hopfogning av bleck eller plåtar genom omböjning av deras kanter, som få gripa in i varandra och

därpå hamras, tryckas eller lödas samman. F. utföres antingen för hand eller med maskin, falsmaskin.

Falstaff [få’lstaf], sir John, en av Shakespeares mest berömda komiska figurer (Henrik IV och Muntra fruarna i Windsor). F. är njutnings-lysten, fåfäng och feg, men hans godmodighet och humoristiska svada äro oemotståndliga.

FaFstaff Faki’r, se Wallengren.

Fal’ster, dansk ö i Östersjön, s. om Själland, 514 kvkm. 43,000 inv. F. är låglänt, dess högsta punkt når 44 m. ö. h. Vio av ön upptages av skog, den övriga delen utgöres huvudsakligen av åker och ängsmark. Jordmånen huvudsakligen moränlera, mycket bördig. Mest odlas spannmål, särskilt korn och vete, samt sockerbetor. F. är säte för en blomstrande sockerindustri. Administrativt tillhör F. tillsammans med Lolland Maribo amt.

Falsterbo, stad på en halvö i sv. Skåne. 1,200 inv. (tillsammans med Skanör). Badort. Stad redan under medeltiden. Var tillika med det närbelägna Skanör före 1500-t. och särskilt under Hansatiden på grund av det då mycket givande sillfisket en betydande handelsplats. F. har gemensam förvaltning med Skanör.

Falu gruva, vid Falun belägen gammal koppargruva, som bearbetats redan på 1200-t. och under vår politiska storhetstid var världens förnämsta koppargruva. Malmen är en sva-velkisblandad kopparkis med växlande kopparhalt. Värdet av den där ut-vunna kopparn motsvarar i nutida mynt mera än en miljard kronor. Utom koppar ha ur malmen utvunnits svavel (vitriol och svavelsyra), rödfärg och något guld (högst något hundratal kg. per år). F. tillhör nu Stora Kopparbergs bergslags a. b.

Falun, stad vid sjön Runn, ö. Dalarna. 13,300 inv. Residensstad lör Kopparbergs län. Bergsskola. Kvinnligt folkskoleseminarium. Falu koppargruva. Stor vagn- och maskinfabrik. Mekanisk verkstad, tillverkning av elektriska maskiner. Järnvägsknut, ändpunkt för Stora Berg-slagsbanan.

Fa'ma, ryktets gudinna i den romerska gudasagan.

Fa'mes, hos latinska diktare personifikation av hungern.

Familjarite't, förtrolighet, nära bekantskap. — Familj ä'r, förtrolig, hemmastadd; alltför fri, påflugen.

Familjerätt, den del av civilrätten, som bestämmer rättsförhållandena inom familjen.

Famn, gammalt svenskt längdmått = 6 fot = 1.781 m. — Även vedmåttav varierande storlek, skogsfamn 2.83 kbm., storfamn 3.77 kbm. m. fl.

Famo's, ty., präktig.

Famö's, ryktbar, beryktad.

Fan, se Fjäder.

Fana. — 1. Inom militärväsendet ha

F. gamla anor, som härleda sig ända från romartiden. F. hör till de förnämsta troféer, som kunna vinnas i krig. De nuvarande svenska regementsfanorna bära vanligen landskapsvapen, broderade på blå och gul botten. Även sammanslutningar av politisk, religiös eller annan art använda F., som tjänstgöra som sam-lingstecken vid processioner, demonstrationståg m. m. — 2. Under äldre tider användes F. även som beteckning för en trupp (fotfolk eller rytteri ; i Sverige dock blott det sistnämnda), till vilken en F. hörde.

Fana'tiker, ensidig svärmare, ofördragsam trosivrare.

l^anatism, ofördragsamhet, kraftigt känslobetonat och ensidigt tänkande.

Fandang'o, spansk nationaldans från Andalusien i 3A el. 6/s takt.

Fane'r, tunna (0.8—5 mm.) skivor av ädlare träslag, som användas för att belägga ytan å möbler och andra snickeriarbeten, förfärdigade av enklare träslag. F. finnas ej blott av trä utan även av sköldpadd, elfenben m. m.

Faneroga'mer, den ena av växternas bägge huvudavdelningar, den andra är kryptogamer. F. äro fröväxter, som äga blommor med ståndarblad och fruktblad. De delas i Angiospermse och Gymnospermse.

Fanfa'r, kort musiksats för trumpet eller horn, vanligen endast på treklangens toner.

Fanjunkare, den högsta underoffi-cersgraden inom svenska armén. F. finnes dock ej inom artilleriet, där motsvarande beställning benämnes styckjunkare.

Fantasi', inbillningskraft. Fantasteri, verklighetsfrämmande föreställningsliv, vilket karakteriserar en f a n t a s't.

Fantasmagrori', skenbilder, framkallade på optisk väg, ävensom konsten att framkalla dylika bilder.

Fantin-Latour, [fantängMato^], H., 1S36—1904, fransk målare, känd för sina utmärkta porträttmålningar.

Fantise'ra, mus., spela fritt efter ingivelse.

Fanto'm, skenbild, spöke.

Fa'nö, ö i Nordsjön, sv. Jylland, Danmark. 54 kvkm. F. upptages till stor del av hedar, dyner och flyg-sandsfält. Befolkningens huvudnäring är sjöfart. På F. är ett livligt besökt havsbad, Fanö nordsjöbad, beläget.

Faraday [fser'£edej], M., 1791—1867, engelsk fysiker. F., som var autodi-

dakt, har betecknats som den måhända största experimentalfysiker, som någonsin funnits. Hans arbeten, särskilt på elektriclcetslärans område, hava varit av revolutionerande bety--delse. Som exempel härå må nämnas hans upptäckt av induktionsström-marna (år 1831) och hans upptäckt av elektrokemins huvudlag (år 1833). Maxwells elektromagnetiska ljusteori är en utformning av de åskådningar, som F. först hävdat.

Farandole [farangdå'1], provengalsk dans, oftast i % takt.

Fa'rao, namn på egyptiska konungar i Gamla testamentet.

Fardag:, den dag, nyttjanderätts-havare av fast egendom är skyldig avflytta. Om ej särskild F. bestämts genom frivilligt avtal, gäller som F. i lag stadgad dag. Laga F. är på landet 14 mars, i stad 31 mars el. 30 sept. samt för huslägenhet i stad 1 april el. 1 okt. Infalla dessa dagar pä helgdag, gäller följande lielgfria dag som F. Vilket år avflyttningen skall äga rum, bestämmes genom kontrakt.

Farcl [farälP], G., 1489—1565, schweizisk reformator, som påbörjade reformationsarbetet i Genéve och sedermera inkallade Calvin, vilken blev den egentlige ledaren. De fördrevos bägge 1538, varefter F. slog sig ned i Neu-châtel, där han ordnade ett reformert kyrkosamfund.

Farewell, Kap [färoäll’]. — 1. Sydligaste spetsen av Grönland. — 2. Nö. spetsen på Sydön, Nya Zeeland.

Fari’n, se Socker.

FarinelFi, C., (eg. Broschi), 1705— 82, berömd italiensk kastratsångare, verksam bland annat i London, Madrid och Bologna.

Fariséer, ett religiöst parti inom judendomen, vars medlemmar strängt iakttogo vissa yttre ceremonier och föreskrifter och lade särskild vikt vid denna formella religiositet, skarpt dömande andra, som ej iakttogo dessa yttre bud. F. stodo särskilt i motsatsförhållande till de mera världsligt sinnade sadducéerna. Deras ledare voro de s. k. skriftlärde, som voro medlemmar av Stora rådet. — Allt ifrån Jesu tid har F. använts som beteckning för en formell, fanatisk och egenkär hycklare.

Farled, vatten, som utgör samfärdselled.

Farm, arrendehemman i Amerika, lantgård, bondgård. — Farmar e, arrendator, hemmansägare, lantbrukare.

Farmaceut [-sev’t], person, som utbildats i beredandet av iäkemedel. Jfr Apotekare.

Farmaceutiska Institutet [-[-sev’ti-ska-],-] {+[-sev’ti- ska-],+} läroanstalt i Stockholm för utbildning till apotekare. Vid F. fin- nas två professorer, 4 laboratorer samt 3 biträdande lärare. Jfr Apotekare.

FarmakodynamTk, se Farmakologi.

Farmakognosi’, se Farmakologi.

Farmakologi’, vetenskapen om läkemedlen och deras verkningar. F. delas i farmakognosi, som omfattar läkemedlens insamling, utseende och andra yttre egenskaper, samt farmakodynamik, som är läran om läkemedlens verkningssätt och använ dnin gs sätt.

Farmakopé, fastställd handledning i vilka läkemedel, som skola finnas ä apotek, deras beskaffenhet samt tillvägagångssättet för beredandet av sammansatta läkemedel. Nu gällande svenska F. är av 1925.

Farman [farmang’], H., f. 1872, fransk flygare och flygplanbyggare.

F. var bland de första aviatikerna. 1908 grundade F. en fabrik, som 1912 sammanslogs med broderns och vilken tillverkat en oerhörd mängd flygmaskiner särskilt till franska armén.

Farne’se, Palazzo, ett av Roms praktfullaste palats, i liögrenässans-stil. Det påbörjades för Alessandro

F. (påven Paul III) av A. da Sangallo 1514, fortsattes av Michelangelo och avslutades av G. della Porta 1589. Palatset är nu franskt ministerhotell och inrymmer även franska arkeologiska institutet i Rom. Där fanns förut en samling berömda antika konstverk (se Farnesiska konstverk).

Farnesi’na, Villa F., byggnad i Rom, som tillhört släkten Farnese. Den är uppförd i renässansstil, troligen av Rafael, och innehåller målningar av Rafael, Peruzzi m. fl.

Farnesiska konstverk, benämning på en samling antika skulpturer, vilka varit i ätten Farneses ägo och bevarats i Palazzo Farnese i Rom. Bland

F. märkas: Farnesiska tjuren, en marmorgrupp, som ursprungligen anses utförd av bröderna Apollonios och Tauriskos av den rodiska skolan, troligen på 100-t. f. Kr. men sedan undergått flera restaurationer. F a r-n e s i s

k e Herakles, en marmorbild, som anses gå tillbaka på ett förlorat bronsarbete av Lysippos.

Fa’ros, omkring 280 f. Kr. uppfört fyrtorn utanf.ör Alexandria, vilket under forntiden var vida berömt och räknades till ”världens sju underverk”. F. förstördes under medeltiden.

Farrar [fs^rrse]. — 1. F. V. F., 1831—1903, engelsk prästman, som skrivit ett flertal uppbyggelseskrifter, vilka även i Sverige blivit mycket lästa (Jesu liv, Paulus). — 2. Geraldine

F., f. 1882, världsberömd, nordamerikansk sopransångerska, anställd vid

Berlinoperan 1901—06, sedan vid Me-tropolitanoperan i New York.

Fars, mindre teaterpjäs, huvudsakligen byggd på situationskomik. F. har förekommit under dramats alla skeden ocli nådde bl. a. en rik utveckling i den senare franska medeltidslitteraturen.

Farsa’los, gammalgrekisk stad i landskapet Tessalien (nuv. Fersala), bekant för den seger, som Caesar där vann över Pompejus 48 f. Kr.

Farsista’n, landskap i mellersta Persien.

Fartliing [fa’thing], eng., fjärdedel, ett bronsmynt, motsvarande en fjärdedels penny.

Fartygsinspektionen sorterar under kommerskollegium och utövas av far-tygsinspektörer. F. skall enligt lagen den 16 oktober 1914 om tillsyn å fartyg avse att konstatera, huruvida fartyg i fråga om sjövärdighet, utrustning, hygieniska anordningar m. m. fyller gällande föreskrifter.

Fartygsregister. Enligt gällande sjölag skola alla svenska handels- och passagerarfartyg, vilkas dräktighet uppgår till minst 20 registerton, införas i det av kommerskollegium förda fartygsregistret. I registret antecknas ett fartygs namn, dess art, dess byggnadsår, dess ägare m. m. Inteckningar i fartyg antecknas icke i registret utan bokföras hos Stockholms rådhusrätt.

Farvatten, vatten, som kan befaras av fartyg. Jfr Farled.

Farväl, Kap, se Farewell.

Fas, skifte, skede. Jfr Faser.

Fasa’d, yttre sidan av en byggning, särskilt den, på vilken huvudingången är anbragt.

Guldfasan.

Fasa’ner, sammanfattande namn pä några till fasanfåglar hörande släkten. De ha långsträckt kropp med lång stjärt. Hannarna äro grant utstyrda, medan honorna endast äro brunspräckliga. Till släktet Phasianus hör bl. a. Vanlig F. el. Ä d e 1 f a s a n (Ph. colchicus). Hannen har rödbrun rygg med gulvita fläckar, brunröttbröst ocli svart buk. Huvudet är blå-svart med nakna, röda sidopartier. Stjärten är gråbrun med svarta tvärband. Honan är brunspräcklig. Ädelfasanen härstammar från Västasien. Andra arter äro Ringfasan, Mongolisk F. och G r ö n F. I mellersta och västra Europa har man F. halvtama i s. k. fasanerier. Dessa jaktfasaner utgöra ofta korsningar mellan de olika arterna. En del kinesiska arter äro ytterligt praktfullt och grant tecknade. Bland dessa må nämnas Guldfasan, K ungsfasan, Silverfasan m. fl.

Fasa’nfåglar (Phasiani’d8e), till hönsfåglar hörande familj, som har tarser ej el. blott å övre delen fjä-derklädda, baktån sittande högre än övriga tår samt näsborrarna täckta av ett ej fjäderklätt liudlock. På huvud och hals finnas ofta nakna fläckar. Till F. höra bland annat Hönsfåglar, Fasaner, Kalkoner, Påfåglar, Pärlhöns, Rapphöns, Vaktlar.

Fasch’ing sydty., fastlagen, karneval.

Faseikel [fasjik’el], se Faskikel.

Fascinera [fasiine’-], förtrolla, förhäxa, tjusa.

Fascism el. faskism. Efter världskriget vann kommunismen stor utbredning i Italien, vilket medförde strejker och

oordningar. Flera städer behärskades av de röda. Som motvikt mot denna rörelse uppstod en nationalistisk, konservativ reaktion, som organiserade sig militärt i svarta skjortor och fetsliknande mössor med svarta tofsar. De buro revolver och hälsade på gammalromerskt vis genom att sträcka ut högra armen. Så utvecklades en slags nationalistisk fräls-ningsarmé, för vilken den f. d. socialisten Benito Mussolini blev ledare. Striderna mot de röda fördes med framgång. F. lyckades fördriva de röda från de städer, dessa behärskade, få trafiken i gång, ordna livsmedels-tillförseln etc. och tillvann sig snart allmänhetens förtroende. Yid valen

1921 fick partiet 32 medlemmar i deputeradekammaren. I känsla av sin makt sände F. på hösten 1922 ett ultimatum till ministären Facta med krav på sex ministerposter. De fascistiska kårerna mobiliserades samtidigt, och vid deras marsch till Rom överlämnades regeringsmakten till Mussolini, och regeringen ombilda des i fascistisk riktning. Se vidare Italien. Historia.

Faser. I allmänhet avser F. led i ett händelseförlopp. — 1. Ast?\ F. kallas de utseenden, som på grund av solens belysning en himlakropp (särskilt månen) får sedd från jorden. Jfr Månen.

— 2. Se Elektriska maskiner.

Fasett', slipad yta på ädelstenar, glas m. m.

Fashion [fresj'n], eng., form, snitt, mod, god ton. — Fashionable el. faschona'bel, modern, på modet; enligt bruket i sällskapslivet. — F a-s h i o n a b 1 e n e w s [fsesj'nebl njo's], nyheter från förnäma världen.

Fashoda [fasjå'da], förut huvudstad i egyptiska provinsen F. i Sudan, benämnes nu Kodok och är huvudstad i egyptiska provinsen Dinka. 1898 besattes F. av en fransk truppstyrka under kapten Marcliand. Efter Kit-cheners framgångsrika expedition i Sudan sågs detta med oblida ögon av England, och en allvarlig konflikt uppkom mellan England och Frankrike (F a s h o dafr ågan). På föranstaltande av den franske ministern Delcassé avstod Frankrike sina anspråk och 1899 avslöts en kolonialtraktat mellan de båda länderna.

Faskik'el, bunt, samling, häfte.

Faski'n el. Fascin, trädgrenar och ris, hopbuntade till mattor, vilka användas till vattenbyggnadsarbeten, dammbyggnader o. dyl.

Faso'n, form, snitt; mönster, figur (på tapet el. tyg); skick, åtbörd.

Faso'njärn, vid bro- och husbyggnader, inom maskinindustrin m. m. använt valsat järn med tvärsektion, som avpassats efter den speciella användningen.

Fasta, avstående från visst slags el. all slags föda. F. ingår i de flesta religioner antingen som förberedelse till särskilda högtider el. som särskild botgöring. I grekiska och romerska kyrkorna iakttages 40 dagars

F. före påsk. Denna tid på kyrkoåret benämnes i de protestantiska kyrkorna även F., ehuru bruket försvunnit. I den grekiska kyrkan får under F. endast växtföda förtäras. I den romerska kyrkan får man även förtära mjölk, smör, ägg och fisk.

Fastage [-sta'sj], stort laggkärl, fat.

Fast egendom. I en lag av den 24 maj 1895 hava särskilda bestämmelser meddelats rörande innebörden av begreppet F. Till F. höra, enligt denna lag, även sådana föremål som belys-ningsledningar, spislar, kaminer, brandredskap, nycklar samt i en fabriksbyggnad t. ex. maskiner, som äro placerade å ett fast, från grunden uppmurat underlag och erfordrar dylikt. Yid köp av F. medfölja alltså alla dylika föremål, såvida ej särskilt undantag avtalats. Köpeavtal skall, då det avser F., ingås skriftligen, muntlig överenskommelse gäller icke.

Fas'tingen, en marknad, som intill år 1923 årligen hölls i Kristinehamn. Förr bestämdes järnpriserna på F.

Fastighetsböcker. Vid häradsrätterna föras rörande fastigheter å landet ^lagfarts- och inteckningsböcker, i vilka anteckningar göras om meddelade lagfarter samt om inteckningar, deras beviljande och dödande m. m. Av överlantmätarna föras vidare ett jordregister, där varje hemman, hemmans-del och lägenhet finnes registrerad

under sitt särskilda nummer, med uppgift om namn, mantal, areal m. m. Körande stadsfastigheterna föres av vederbörande rådhusrätt en gemensam lagfarts- och inteckningsbok. F. i stad och i vissa andra samhällen införes vidare i ett särskilt fastighetsregister, till vilket hör en fastighets-karta. I detta register sker registreringen av de fastigheter, som benämnas tomter, för sig, och de fastigheter, som äro belägna inom område, för vilket tomtindelning ej är verkställd och som benämnas stadsägor, för sig.

Fastkäkar (Plectognathi), en underordning benfiskar, som ha liten mun med sammanvuxna över- och mellankäksben. Till F. hör koffertfiskar, som ha kroppen täckt av ett hudpansar. De leva i varma hav och nå en storlek av 2—3 dm.

Fastlagen, numera detsamma som fastan före påsk. Förr betecknade F. tiden före fastan, en tid, som var fylld av lustbarheter av olika slag (karnevaler).

Fastlagsris, ris av björkkvistar, med vilka man på skämt piskar varandra under fastlagen. Seden anses ha sitt ursprung i föreställningen om en i träkvistarna inneboende livskraft, som överfördes på den piskade.

Fastlagsspcl, folkskådespel, som under medeltiden och in under reformationstiden särskilt i Tyskland uppfördes under karnevalstiden. F. förekom även i Sverige.

Fastlandsklimat, klimat med heta somrar och kalla vintrar, se Klimat.

Fast räkning. Då varor köpas i F., äger köparen ej, såsom då varorna tagits i kommission, återlämna dem till säljaren.

Fatabur el. Fatbur, det rum el. vanligen hus, där man förr förvarade kläder och dyrbarare egendom.

Fata’1, ödesdiger.

Fata’lier, fatalietid, jur., en i lag föreskriven tid, inom vilken besvär, ansökningar el. dyl. måste fullgöras, vid risk av förlust av vidare rättigheter därtill.

Fatalism, den åskådning, som anser allt skeende ödesbestämt, antingen så att högre makter bestämt allt, som skall hända, en åskådning, som exempelvis muhammedanismen företräder, el. så att allt skeende är inordnat i en orsakskedja, där det kommande med nödvändighet följer av det förutgående.

Fatalite’t, olyckshändelse.

Fa’ta morga’na, hägring.

FatimFdcr, ättlingar av Muhammeds dotter Fatima, vilka förgäves gjorde anspråk på kalifatet. De bildade en religiös sekt, sjiiter, vilken vann utbredning i nordvästra Afrika och till vilken nu officiellt endast Marocko hör.

Fattigvård. Nu gällande fattigvårdslag antogs år 191S och trädde i kraft den 1 januari 1919. Enligt denna har minderårig (under 16 år) eller den, som i följd av ålderdom, sjukdom, lyte eller eljest bristande kropps- el. själskrafter är oförmögen att genom arbete försörja sig och saknar medel till sitt livsuppehälle, rätt att erhålla fattigvård. Fattigvården handhaves i första hand av kommunerna. Inom varje kommun skall för detta ändamål finnas en fattigvårdsstyrelse. Fat-tigvårdsunderstöd lämnas numera antingen i form av penningunderstöd, utackordering el. anstaltsvård. Ut-ackordering kommer i första hand ifråga för ensamställda barn. Inom varje kommun skall finnas ett ålderdomshem, där ej flera kommuner slutit sig tillsammans för upprättande av gemensam anstalt. Vården av fattiga sjuka och abnorma bekostas i stort sett ej av primärkommunerna utan av landstingen. Försörjnings-skyldiga, som undandraga sig sin försörjningsplikt, kunna intagas å ar-betshem för fullgörande av dem åliggande arbetsskyldighet. Å arbets-hemmen intagas ock understödstagare, som ur ordnings- och trevnadssyn-punkt ej lämpligen kunna vårdas å de vanliga fattigvårdsanstalterna. Statlig inspektion över fattigvården utövas av fattigvårdskonsulenterna, vars verksamhet ledes av statens inspektör för fattigvård och barnavård. Den sistnämnda tjänstgör ock såsom chef för den till socialdepartementet hörande fattigvårds- och barnavårds-byrån. År 1922 uppgick antalet understödstagare till i runt tal 274,000 varav 73,000 barn. Å fattigvårdsan-stalter vårdades något över 51,000. Fullt försörjda av fattigvården voro sammanlagt mellan 84- och

85,000 personer.

Fa'tum, lat., "öde", orubblig nödvändighet. Enligt romarna den bakom världshändelserna blint verkande nödvändigheten, som råder över bäde gudars och människors öden.

Fauborg [fåbo'r], förstad. Förekommer i många franska ortsnamn (t. ex. stadsdelar av Paris).

Fa'un, fornitaliensk herde- och fruktbarhetsgudomligliet, som sedermera identifierades med den grekiske guden Pan. Enligt en del framställningar hörde flera F. till Dionysos' följe.FaJuna, sammanfattningen av alla inom ett visst område el. en viss geologisk period förekommande djur.

Faure [får], F., 1841—99, fransk president 1895—99, bidrog verksamt till den fransk-ryska alliansen samt motsatte sig envist en revision av Dreyfusprocessen.

Fa'ust, kallad Doktor F., berömd tysk svartkonstnär från förra hälften av 1500-t. Kring honom spann folkfantasin sedan sagor, vilka upptogos av flera författare och litterärt bearbetades, exempelvis av engelsmannen Marlowe i dennes tragedi Dr Faustus (1589). Från Faustsagan hämtade Goethe motivet till sitt mästerverk Faust. Detta gav senare material till Gounods opera Faust och Boitos opera Mefistofeles.

Faute [fåt], fr., fel.

Favorise'ra, se Favör.

Favre [favr], J., 1809—SO, fransk politiker, motarbetade kejsardömet och blev 1863 ledare för den radikala oppositionen. F. var emot krigsförklaringen mot Tyskland 1870 och blev utrikesminister efter Napoleons störtande s. å. Efter att förgäves sökt erhålla fred utan landavträdelser, slöt

F. freden i Frankfurt 1871 och avgick kort därpå.

Favö'r, gunst, ynnestbevis, kär-leksprov; förmån. — F a v o r a'b e 1, gunstig, gynnsam, fördelaktig. — Fa-v o r i s e'r a, gynna, vara någon bevågen ; främja. — Favori't, gunstling, älskarinna; älsklings-, liv-; den häst, som anses ha de största utsikterna i en kapplöpning.

Faxe, en forntida benämning pä häst. F. betyder egentligen man och brukas i sammansättningar, Gullfaxe, Frejfaxe m. fl.

Faxefjället, nv. Dalarna, nära norska gränsen. Dess högsta punkt, som når 900 m. ö. li., brukar kallas "Kölens slutpunkt".

Faxälven, Ångermanälvens södra huvudgren. Kommer från Norge, genomflyter Ströms Yattudal och utmynnar nära Sollefteå.

Fayette [fajett'], se La Fayette.

Fayolle [fajålP], M. E., f. 1852, fransk general. 1917 befälhavare över de franska lijälpstridskrafterna i Italien. Sedermera befälhavare över re-servarmégruppen i Frankrike.

F dur, durtonart med f till grundton och b framför h. Parallelltonart d moll.

Fé, ett i romanska och keltiska folksagor förekommande ont el. gott väsen, besläktat med älvorna och utrustat med övernaturliga krafter.

Fe, kem. tecken för en atom järn.

Fe'be (Foibe), i den gammalgrekiska gudasagan en gudinna av titanernas släkte, moder till Asteria och Leto.

Feber, abnorm förhöjning av kroppstemperaturen. Under normala förhållanden hålles jämvikt mellan värmeproduktion och värmeförlust, så att kroppens temperatur om morgonen håller sig kring 37 grader och om kvällen är något högre, upp till 37.5. Under vissa sjukdomar, särskilt infektionssjukdomar, störes denna jämvikt, så att temperaturen stiger. Upp till 39 grader brukar man betrakta febern som låg el. måttlig, mellan 39 —40 som medelhög och över 40 som hög. Temperatur över 42 betyder allvarlig fara och temperatur över 43 grader är ej

med säkerhet iakttagen. Temperaturen mätes med febertermometer, som införes i ändtarmsöpp-ningen.

Febergummiträd, se Eucalyptus.

Febri’1, feberaktig.

Februa’ri, årets andra månad, uppkallad efter romarnas i denna månad infallande stora reningsoffer. Den äger 2S dagar utom under skottår, då antalet är 29. Dess gamla svenska namn är gö jemånad.

Februarirevolutionen, benämning pä ett uppror i Paris 22—24 febr. 1848. Genom detta föll Ludvig Filips ko-nungadöme, och den andra franska republiken uppstod. F. hade en utomordentligt stor betydelse därigenom, att den blev signalen till nationella fri-hetssträvanden och ett omfattande liberalt reformarbete i de flesta länder.

Fe’bus, grek. Foibos, lat. Phoebos, ”den lysande”, ett namn på Apollon som solgud.

Fec., förkortning för fecit.

Fecli’ner, G. T., 1801—87, tysk psykolog och filosof. Han var bland de första, som experimentellt behandlade psykologiska problem.

Fec’it, lat., ”har gjort det”, sättes ofta på konstverk efter konstnärens namn.

Federa’1, förbunds-. Jfr Federation.

Federalism, politiskt system, där flera mindre stater äro samorganiserade till en högre statsenhet, ex. U. S. A.

Federation, förbund, förening, särskilt en genom förbundsfördrag bildad statsförening.

FederatiV, som har avseende pä förbund, förbunds-, t. ex. federativstat.

Fe’hling;s lösning- utgöres av en blandning av lösningar av kopparsul-fat, natronlut och seignettesalt och användes inom den kemiska analysen.

Felirbelli’n, stad i prov. Brandenburg i Preussen, känd för en drabbning 1G75 mellan en på återtåg stadd svensk armé under befäl av AV. Wrangel och kurfursten Fredrik Vilhelm av Brandenburg. Svenskarna kunde fullfölja återtåget, men slaget FINLAND GENERALSTABENS LIT. ANST. hade allvarliga politiska följder och minskade avsevärt svenska arméns vapenrykte.

Fe’hrenbach, K., 1852—1926, tysk politiker, en av centerns ledare, 1920— 21 rikskansler och chef för en borgerlig ministär.

FeFdias, se Fidias.

Fei’sal, f. 1885, son till snltan Hus-sein av Hedsjas. 1920 valdes F. till konung av Syrien men fördrevs av fransmännen. 1921 blev F. konung av Irak.

Fejan, ö s. om Rådmansö. Karan-tänsstation.

Felb el. fälb, ett sammetsliknande tyg med långa, liggande hår. Användes till hattar.

Feli’citas, lyckans gudinna i den romerska gudasagan.

Felicite’ra, lyckönska.

Fe’lix, lat., lycklig.

Fc’llah, den lägre åkerbrukande befolkningen i Egypten i motsats till stadsinnevånarna, kopterna. F. härstamma från de gamla egypterna men äro starkt uppblandade med araber. De utgöra % av Egyptens befolkning.

F. leva under mycket primitiva förhållanden.

Fellingsbro el. Fellsbro, municipal-sainhälle vid järnvägen Arboga-Nora, s. Västmanland. 650 inv.

Fcllow [fePlå], eng., medlem, kamrat. F. kallas vissa lärare vid de engelska universiteten.

Felräkningspengar, i lönen ingående ersättning till tjänstemän, som ha hand om kassor, avsedda att ungefärligen ersätta vad de personligen med normal aktsamhet förlora vid skötandet av dessa kassor. F. utgår bland annat till vissa tjänstemän i riksbanken och kommunikationsver-ken samt till många privata företags kassörer.

Fclsi’t, geol., en hård, tät bergart, huvudsakligen bestående av kvarts och fältspat. F. kallas i Sverige vanligen hälleflinta. Felsitporfyr består av en felsitisk grundmassa, i vilken större korn av kvarts eller fältspat förefinnas (ex. Älfdalsporfyrer).

Felu’ck, mindre en- el. tvåmastat fartyg med latinsegel. Användes i Medelhavet.

Fe’mern (tyska Fel^marn), tysk ö i sö. delen av östersjön, belägen utanför Holsteins sö. kust. 185 kvkm., omkring 10,000 inv. Huvudort Burg. Jordbruk, boskapsskötsel och fiske. Under svensk-danska kriget 1643—45 stodo vid F. tvenne sjöslag, 1 juli och 31 oktober 1644. I det andra av dessa blev danska flottan i grund slagen.

Femini’n, kvinnlig. — Feminism, strävan att bättra kvinnans ställning.

Fe’miska mineral, geol., kallas med ett gemensamt namn järn-, magne-

sium- och kalciummineralen i motsats till de saliska mineralen. Femiska bergarter äro sådana, vilka till övervägande del bestå av F.

Femkamp, grek. Pentatlon, idrotts-tävling, omfattande fem grenar. I den antika F. ingick kortdistanslöp-ning, längdhopp, diskuskastning, spjutkastning och brottning. Tävlingen avgöres genom poängberäkning. I modern F. ingå: fäktning, ridning, terränglöpning, simning och pistolskjutning. Bägge slagen av F. stå på de olympiska spelens program.

Femme [famm], fr., kvinna.

FenacetFn, förening mellan ättiksyra och fenetidin. F. användes som febernedsättande medel i dos på 1 till % gram.

Fénelon [fenlång’], F. de Salignac de la Motte-F., 1651—1715, fransk ärkebiskop och författare, skrev som lärare åt Ludvig XIV:s sonson, hertigen av Bourgogne, en berömd roman, Télémaque, där han framlägger sina principer för uppfostran. F., som i religiöst avseende hade en mera mystisk läggning, råkade i stark konflikt med den ortodoxa katolicismens representanter, främst Bossuet.

Feni’cien, forntida namn på syriska kustlandet mellan Medelhavet och Libanon. Redan i början av 3:e årtusendet f. Kr. slog sig ett semitiskt folk, fenicierna, ned i F. Många städer uppstodo, varav de förnämsta voro Tyros och Si don. Städerna voro i allmänhet av varandra oberoende stater. På 12- och 1100-t. f. Kr. inföll F: s största blomstringstid. Senare underkuvades F. av assyrierna, i början av 500-t. kom det under Ba-bylonien och efter Babylons fall (539

f. Kr.) under perserna. Alexander den store bemäktigade sig sedan landet och efter hans död tillhörde det omväxlande ptolemaierna och seleu-kiderna. Feniciernas största betydelse var som kulturförmedlare mellan östern och Västern. De bildade kolonier kring Medelhavskusterna och idkade handel ända upp till Britannien.

Fc’nier, ett irländskt förbund av revolutionär natur, vilket som mål uppställt Irlands oavhängighet.

Fc’nix, hos forntidens egypter namn på en helig fågel, liknande en örn, med röda och gyllene fjädrar. När han blev gammal, brände han sig själv på bål och flög ur flammorna fram i föryngrad gestalt. F. betraktades som odödlighetens symbol.

Fenköl el. kölfena är en djup och ganska kort köl. Användes särskilt på båtar med stor segelyta i förhållande till fartygsskrovet. F. gör båten säkrare och minskar avdriften.

F. liar ofta i nedre kanten en bly-tyngd.

Fenn’ia, nylatinskt namn på Finland.

Fcnnoma’n, fanatisk anhängare av de finnfinska strävandena i Finland.

Fennoskan’dia, särskilt i den geologiska litteraturen bruklig beteckning för det stora, övervägande av urberg bestående område, vilket omfattar Skandinaviska halvön, Finland, Karelen och Kolahalvön.

Fenol [fenål*], en grupp organiska föreningar, som kunna tänkas uppkomma genom en el. flera väteatomers i bensolkärnan ersättande med hyd-roxyl. Se Karbolsyra.

Fenol’ftalein, en förening, som bildar färglösa kristaller. En lösning av F. färgas redan av små mängder av alkali skarpt röd. På detta grundar sig F:s användning som indikator vid bestämmande av alkali-mängden i vätskor.

Fenome’n, företeelse. — Fenome-n a’l, underbar.

Fenomenalism kallas inom filosofin den åskådning, som betonar, att vi ingenting veta om tingens egentliga väsen, att vi endast ha kunskap om den oss omgivande verkligheten på grund av de sinnesretningar, de intryck, vi mottaga från yttervärlden. Strängt taget bevisa våra intryck ej ens yttervärldens existens. Filosofiskt sett kan denna lika väl vara en elak dröm. Bland de filosofer, som företrätt liknande synpunkter, må nämnas Kant och Comte.

Fen’resulven (Fenrer), enligt den nordiska gudasagan ett odjur med Loke till fader. Gudarna satte F. i bojor av järn, men han sönderslet dem alla, tills han slutligen fängslades med den förtrollade bojan Gleip-ner., Denna skulle han ej kunna slita förrän vid Ragnarök.

Blåval.

Fenvalsläktet (Balseno’ptera), ett släkte bardvalar, som ha korta bröstfenor med slät kant samt långsträckt smal kropp med talrika hudveck framtill på kroppens undersida. I n. Atlanten förekomma följande fyra arter: B 1 å v a 1 e n (B. musculus) är gråblå med vitfläckigt bröst och gråsvarta barder. Den är det största nu levande däggdjuret (upp till 25 m. lång). Den har enstaka gånger strandat vid vår västkust. S i 11 v a 1 e n (B. Phy-salus) har gråsvart översida och vit

buksida samt gråsvarta barder med ljusa strimmor. Dess längd uppgär till 20 m. Den följer ibland sillstimmen intill vår västkust. Vikvalen (B. acuto-rostrata) liknar föregående i utseende men har gulvita barder och är mindre (längd 8—10 m.), förekommer sällan vid svenska kuster. S e j-valen (B. borealis) liar biåsvart översida och vit buk med vågigt tecknad gräns i sidorna. Barderna äro svarta, kroppslängd 12—16 m.

Feoda’1, läns-, som angår län under medeltiden.

Feoda’lsystemet, länsväsen, den form av statsorganisation, som utbildades under medeltiden i Europa. Landet uppdelades i län, som styrdes och förvaltades av en länsherre, vilken- också var skyldig att hålla en viss truppstyrka till konungens disposition. Egentligen styrde konungen landet ”av Guds nåde” och betraktades som ägare till landet, som han sedan fördelade på länsherrarna, vilka egentligen skulle vara hans ståthållare och bero av hans nåd. På grund av de dåliga kommunikationerna, det outvecklade penningväsendet, som nödvändiggjorde naturaskatter, de ständiga krigstillstånden och den därav följande oredan etc. blevo länsherrarna i praktiken dock ganska självständiga. Länen utgjorde små stater innanför staten, vilka ofta lågo i krig med varandra och ibland sam-manslöto sig till partier, vilka av-ocli tillsatte konungen, som på så sätt i själva verket blev beroende av sina länsherrars nåd. Då vid nyare tidens början krutets uppfinning möjliggjorde uppställandet av lättbeväpnade och jämförelsevis billiga, stående härar, kunde regenterna, stödda på dessa, tvinga de mäktiga länsfurstarna till underkastelse och genomföra en fastare statsorganisation. Så gick feodalsystemet och riddarväsendet under.

Feodo’sia, livlig handels- och sjö-fartsstad på s. kusten av Krim, s. Ryssland, 40,000 inv.

Ferdinand, romer sk-ty ska kejsare.

— 1. F. I, 1503—64, romersk konung 1531 och kejsare 1556, hade 1521 kommit i besittning av de österrikiska arvländerna och blev 1526 konung av Ungern och Böhmen, sålunda grundläggande den österrikisk-ungerska monarkin. F. tvangs dock att avstä större delen av Ungern till J. Zapolya och hans son. — 2. F. II, 1578—1637,

den förres sonson, blev 1619 kejsare och konung över Böhmen och Ungern.

F. var en fanatisk anhängare av katolicismen och kuvade det protestantiska Böhmen. Därefter gjorde F. sig till ledare för den katolska reaktionen i Tyskland och utgav restitutions- ediktet 1629. Emellertid inträdde en brytning mellan F. och hans egenmäktige härförare Wallenstein, och då Gustav II Adolf samtidigt uppträdde som protestantismens försvarare, grusades F: s religiösa och politiska planer på Nord-Tyskland. — 3.

F. III, 1608—57, den förres son, kejsare 1637, måste underskriva Westfaliska freden 1648. F. började underhandlingar med Polen mot Karl X Gustav.

Ferdinand I, 1793—1875, kejsare av Österrike, lät furst Metternich föra styrelsen men måste efter revolutionen 1S4S avlägsna honom och sedan själv avsäga sig kronan till förmån för Frans Josef.

Ferdinand, spanska konungar. — 1.

F. V„ den katolske, 1452—1516, 1474 sin gemål Isabellas medregent i Kastilien, 1479 konung (F. II) av Aragonien. F. antog titeln konung av Spanien och fullföljde enandet av det spanska riket genom Granadas erövring 1492. F. bemäktigade sig vidare Neapel 1503. — 2. F. VII, 1784—1833, konung 1808 men s. å. tvingad av Napoleon att abdikera. F. återfick tronen 1812. På grund av F:s enväldiga styrelse utbröto allvarliga oroligheter, vilka emellertid hänsynslöst kuvades. F: s förändring av tronföljdslagen till förmån för sin dotter Isabella medförde efter hans död de s. k. carlistkrigen.

Ferdinand, konungar av Neapel och Bägge Sicilierna. — 1. F. I., 1751— 1S25, konung 1759, var en ivrig motståndare till franska revolutionen och Napoleon och förjagades två gånger från Neapel av fransmännen men återfick sin värdighet på' Wienkon-gressen. Under de sista åren av sin regering förde han en enväldig och hänsynslös styrelse. — 2. F. II, 1810— 59, den förres sonson och efterträdare 1830, undertryckte alla frihetssträ-vanden genom en fast organiserad spion- och poliskår. 1848 utbröt emellertid ett uppror, som dock nedslogs, varefter F. återtog sitt enväldiga styrelsesätt.

Ferdinand, konung av Bulgarien,

f. 1861, blev 1887 vald till furste av Bulgarien. F. abdikerade 1918 och efterträddes av sonen Boris (III).

Ferglia’na, provins i ryska Turke-stan*.

Fe’ri£B, lat., var under antiken i Kom namn på allmänna eller enskilda festdagar.

Ferm el. färm, rask, snabb.

Ferma’n. I de muhammedanska länderna är F. en order eller befallning, som utgår från suveränen, ”kunglig order”, ”ordonnans”.

Ferma’t, mus., tecken (^), som, satt över en not eller ett paustecken,

angiver, att man här skall dröja längre än det egentliga tidsvärdet.

Fermen’t, äldre beteckning på vissa enzym*.

Fernan’do Noronha [-nårå’nja], ögrupp i v. delen av Atlanten, tillhörig Brasilien, omkring 15 kvkm. Hu-vudön användes som deportationsort för brottslingar.

Feriian’do Po, den största av de s. k. Guineaöarna i Guinea-bukten pä Afrikas västra kust, 2,000 kvkm.

14,000 inv. Bergig, med yppig växtlighet. Kakao, kaffe, socker, tobak. Huvudort Santa Isabel.

Ferney [fernä’], fransk köping i närheten av Genéve, bekant för ett i närheten liggande slott, å vilket Vol-taire bodde från 1758 (patriarken på F.).

Fernis’sa, vätska, som på grund av sin förmåga att rätt fort hårdna användes för att t. ex. skydda trä- och metallföremål samt ge dem en vacker, glansig yta. Oljefernissor utgöras av feta oljor, som efter på-strykningen under upptagande av luftens syre övergå till genomskinliga, amorfa massor (förhartsas). Lackfernissor utgöras av

hartser, lösta i lätt avdunstande vätskor såsom alkohol, bensin m. fl.

Fero’ni Elepha’ntum, ostindiskt träd, ur vars bark flyter s. k. äkta ostindiskt gummi el. feroniagummi.

Ferra’ra, stad i ö. delen av landskapet Emilien, n. Italien, nära floden Po, 108,000 inv. Säte för ärkebiskop. Bland märkligare byggnader märkas domkyrkan, från 12 :e århundradet. Under medeltiden var F. en mycket betydande stad.

Ferre’ro, G., f. 1871, italiensk historiker, författare till flera arbeten över modern kultur samt till en skildring av Roms historia (R o m. D e s s storhet och förfall).

Fer’ri, E., f. 1856, italiensk jurist.

F. har i flera arbeten behandlat straffrättsliga och kriminalantropolo-giska problem. F. har spelat en framträdande roll i det italienska socialdemokratiska partiet och var en tid redaktör för Avanti.

Ferricya'nkalium, se Blodlutsalt.

Fer’riföreningar, föreningar av 3-värdigt järn*.

Fer’rioxalat, salt mellan 3-värdigt järn ocli oxalsyra. Under ljusets inverkan övergår F. i motsvarande 2-värdiga salt, ferrooxalat. Härpå grundar sig användandet av F. för vissa fotografiska kopieringsmetoder.

Fer’ro, den sydvästligaste av Kanarieöarna, känd därigenom, att noll-meridianen förr drogs genom denna ö. Numera använda endast fransmännen Ferromeri dianen.

Fer’roförening:ar, föreningar av 2-värdigt järn*.Fenol', starkt befäst stad i landskapet Galicien, nv. Spanien, vid Atlanten. 30,000 inv.

Fer’roleg:eringrar äro legeringar av järn med andra metaller, t. ex. krom, mangan, nickel, aluminium el. kisel. P. äro vanligen gråvita, mycket spröda, osmidbara. De ha mycket stor betydelse för framställning av olika sorters specialstål. _

Fer’rooxalat, se Ferrioxalat.

Ferrotypi’, en fotografisk metod att snabbt erhålla positiva bilder utan hjälp av negativa bilder, som den vanliga fotograferingsmetoden kräver. Jfr Dagerrotypi.

Fer’rum, lat., järn.

Ferry [färi’j, J., 1832—93, fransk politiker, 1809 ledamot av lagstiftande kåren, efter Napoleons störtande ledamot av nationalförsamlingen och Paris’ borgmästare. F. var en ivrig motståndare till monarkisterna. Som undervisningsminister 1879—83 krossade han kyrkans makt över skolväsendet, bland annat genom att förbjuda religionsundervisning i stats-skolorna. Senare var F. konseljpresident och utrikesminister. Som sådan utvidgade F. det franska kolonialväldet till Madagaskar, Annam och Ton-king.

Fer’sen, svensk adelsätt från Estland, utslocknad 1839. — 1. Axel v. F. d. ä., 1719—94, greve, fältmarskalk, efter 1751 ledare för hattarna och under riksdagarna 1755—56, 1760—62 och 1769 lantmarskalk. Han avhöll sig från att ingripa i 1772 års statskupp, var en tid därefter riksråd men slöt sig snart till oppositionen mot Gustav III. Från 1789 ägnade han sig åt memoarförfattande. — 2. Axel v. F. d. y., 1755—1810, den förres son, greve, general, riksmarskalk, från 1788 Gustav III: s ombud vid franska hovet, där han hade drottningens särskilda bevågenhet. Efter revolutionen planlade han flera försök att befria konungaparet. Efter 1809 års stats-välvning slöt sig F. till det gustavianska partiet. Han blev tack vare detta mycket impopulär och vid tronföljaren Karl Augusts begravning dödades han av Stockholms pöbel (Fersenska mordet).

Ferti’I, fruktsam, fruktbar.

Fes, se Fets.

Fess, mus., den med ett b en halv ton sänkta tonen f; förväxlas enhar-moniskt med e.

Fessan’, provins i sö. delen av Tri-polis, n. Afrika. F. utgör ett öde ökenland med fruktbara oaser, de enda beboeliga områdena. I nv. delarna finnas saltsjöar, varur fås salt, landets förnämsta produkt. Huvudstad Mursuk.

Fcsti’na Ien’te, lat., skynda långsamt! Utan att fjäska.

Festivite’t, lat. festi’vitas, festlighet, högtidlighet.

Feston, fr., el. festong, virat band av flätade blommor, lövverk, frukter o. dyl.; även namn på i konsten använda efterbildningar av sådana.

Fes’tum, lat. fest. — Post F., ”efter festen”, för sent.

Feta’liebröder el. vitaliebröder kallades de sjörövare, som under 13- och 1400-t. i stort antal uppträdde i Östersjön. Under striden mellan Dan-mark-Sverige-Norge och de Mecklen-burgska hertigarna samt städerna Rostock och Wismar förklarade dessa senare år 1391, att de understödde var och en, som ville skada Danmarks rike. Så uppstodo stora skaror av sjörövare, vilka dock snart även beredde hanseaterna skada och under fältropet ”Guds vänner och allas fiender” anföllo alla fartyg. F. innehade Gotland, och först efter öns erövring av Tyska orden år 1398 bröts deras makt, ehuru deras verksamhet ännu en tid fortsatte i östersjön.

Fete [fät], fr., fest.

Fete’ra, festa, fira någon.

Fetisch’, förtrollad sak. Ett enkelt obearbetat föremål, som hos primitiva folk ägnas dyrkan.

Fetknopp, se Sedum.

Fets el. fez el. fäss, en i Turkiet och Orienten bruklig huvudbonad utan skärm, vanligen av rött ylle och med svart tofs.

Fetstil, boktr., en sorts rubrikstil. Se Stil.

Fett. Olika fettarter förekomma såväl i växter som djur. I växterna finnas de mest i fröna. Fetterna kunna vara fasta eller flytande, de sistnämnda kallas också för feta oljor. De äro icke flyktiga, lättare än vatten, lättlösliga i eter och en del andra organiska lösningsmedel men olösliga i vatten. Djurfett som talg, ister och smör är i allmänhet fastare än växt-fett, som oftast är flytande. De viktiga palmfetterna äro dock fasta. — Fetterna äro kemiskt sett estrar (organiska salter) mellan glycerin och olika organiska syror, främst stearin-syra, palmitinsyra och oljesyra. Smör innehåller även mindre mängder gly-cerinestrar av smörsyra och vissa andra syror. Under inverkan av bakterier i närvaro av vatten sönderdelas fetterna delvis i glycerin och fria syror; en del av de senare ha en vidrig lukt (härskning). Ur fetter framställas bland annat stearin, tvål och såpa.

Fetthjärta, en vid allmän fettsot förefintlig ökad fettansamling på hjärtat och in mellan dess muskelknippen. Om denna fettbildning i och för sig har någon betydelse är osäkert. Be- svären förklaras av den ökade allmänna fettmängden i kroppen, vilken ökar hjärtats arbete, så att tecken på hjärtsvaghet uppträda. F. avser även en verklig fettvandling av hjärtats muskeltrådar, vilken uppträder som följd av förgiftningar (alkohol, kloroform), infektionssjukdomar el. blodbrist.

Fettmått (Aglossa pinguinalis), måttfjärilar, 2—3 cm. stora med gulbruna, fläckiga framvingar och ljusa bakvingar. F: s larver leva av feta ämnen, smör, ost o. dyl. F. finnas ibland i visthusbodar och magasin.

Fettsamlare, apparat, som' insättes i avloppsledningar för att ur vattnet frånskilja fettämnen.

Fettsot, en abnormt stark avsättning av reservnäring i kroppen. F. beror på missförhållande mellan näringstillförseln och förbrukningen av näringsämnen i kroppen. F. kan orsakas av ett olämpligt levnadssätt med för stark näringstillförsel och för liten kroppsrörelse. Oftast samverka väl bägge dessa orsaker. En minskning av näringstillförseln samt lämpligt kroppsarbete äro i dessa fall effektiva botemedel. I andra fall beror

F. på en egendomlighet i ämnesom-sättningsmekanismen, varvid de tillförda näringsämnena i alltför stor procent reserveras som upplagsnäring. Först genom studiet av de inresekre-toriska körtlarnas betydelse för kroppens

ämnesomsättning har man • kunnat börja utreda denna art av F. dock utan att ännu ha nått slutgiltiga resultat. Behandlingen av detta slags

F. är betydligt svårare. Sköldkörtelpreparat minska fettupplagringen och kan i en del fall användas vid av-magringskurer. Dessa preparats biverkningar göra dem dock till långt ifrån ofarliga medel, varför deras användande bör ske under läkarkontroll.

Fettsvansfår, se Fårsläktet.

Fettsyror, en viktig grupp av organiska syror, som innehålla vanliga enatomiga alkoholradikaler, bundna vid karboxyl. Till dessa höra bl. a. myrsyra, ättiksyra, smörsyra, palmi-tinsyra och stearinsyra. De båda sistnämnda äro de viktigaste av i fet-terna ingående syror. Jfr Fett.

Fettväv är uppbyggd av celler, som innehålla flytande fett, antingen som små droppar, varvid cellerna påminna om vanliga bindvävsceller, el. så att hela cellkroppen är utfylld av fett, i vilket fall cellen får ett blåsformigt utseende. Dessa olika utseenden karakterisera olika grader av fettansats. Fettväv finnes framför allt i underhuden samt som utfyllnad i luckorna mellan kroppens inre organ och särskilt kring njurarna och i tarmkäxet.

Feuerbacli [få'jerbachl. — 1. L. F., 1S04—72, tysk filosof, lärjunge till Hegel. F:s åskådning är empiriskt betonad. Han framhåller, att de religiösa föreställningarna sakna objektiv verklighet och att gudsbegreppet är en sammanfattning av de •mänskliga egenskaper, vi anse mest värdefulla, blott utgör en idealisering av det mänskliga. F: s huvudarbete är Kristendomens väsen. — 2.

A. F., 1829—80, tysk målare i klassi-cerande stil, med mera tonvikt på det plastiska än det koloristiska. F., som var föga uppskattad av sin egen tid, anses numera i Tyskland för en av den klassicistiska riktningens förnämsta germanska representanter.

Feuillet [föje*], O., 1821—90, fransk författare, mycket på modet under andra kejsardömet, bekant för romanerna En fattig ädlings historia, Greve de Camors, En ung kvinnas dagbok m. fl.

Feydcau [fädå'], E., 1S21—73, fransk författare, bekant för romanen Fan-n y, ett tidigt alster av den naturalistiska riktningen.

Fez. — 1. En av Marockos residensstäder, belägen i n. delen av Marocko,

71,000 inv., huvudsakligen morer, berber och araber samt judar. Livlig karavanhandel med s. Marocko. Högt utvecklad industri, tillverkning av sidenvaror, mattor och sadelmakeri-arbeten etc. — Under medeltiden var

F. Marockos huvudstad och ansågs som en av den muhammedanska världens förnämsta städer. Under senaste åren har staden varit mycket omtalad i samband med Abd-el-Krims krig mot Spanien och Frankrike. — 2. Se Fets.

ff., förkortning för lat. fecerunt, (de hava utfört). — I mus. förkortning för fort.issimo.

fff., förkortning för forte fortissimo.

Fia'ker, fyrhjuligt, täckt åkdon, som ursprungligen infördes i Paris på 1600-t.

Fia% litet, spetsigt torn, ofta använt som dekoration i den gotiska byggnadskonsten.

Fias'ko el. fjasko, misslyckande, skandal.

Fi'at, lat., det må ske, beviljas.

Fi'ber, fina växttrådar, som antingen utgöras av hår (bomull) el. kärl-strängar (lin, hampa).

Fibril'ler, fina trådar, som finnas i mellansubstansen i kroppens binde-vävnader. Jfr Bindesubstansvävnad.

Fibri'n, se Blod.

FFbula, en slags nål, i vissa avseenden påminnande om säkerhetsnålen, vilken användes under brons- och järnåldern.

Fichte [fich’te], Johann Gottlieb, 1762—1814, tysk filosof, professor iJena. I anslutning till Kant försökte han uppbygga ett idealistiskt system, där han hävdade personlighetens frihet och självständighet. Han har utövat ett visst inflytande på senare filosofer, Sclielling, Hegel, Benjamin Höijer m. fl. Hans Tal till tyska nationen bidrog mycket till att väcka det tyska självmedvetandet och ena Tyskland till kamp mot Napoleon 1S13—14.

rich’telgcbir’ge, bergknut, belägen i nö. Bayern, Tyskland, på gränsen till Tjeckoslovakien. Högsta toppen, Schneeberg, 1,050 m.

Fichu [fisjy’], sjal av tunt tyg, tyll el. spets, som bäres över axlarna och bröstet.

Fikonkvist med blad och frukter.

Fi’cus, växtsläkte, fam. Moracese. Blomställningen utgöres av ett köttigt fäste, i vars hålighet blommorna sitta.

F. omfattar omkring G00 tropiska arter, vanligen träd el. buskar. Fikonträdet (F. carica) härstammar från Medelhavsländerna. Fikonen äro skenfrukter, bildade ur blomfästet. De honliga träden bära ätliga fikon. Ett annat slags träd, de s. k. C a p r i f i k o-n e n, innehålla utom hanblommor även förkrympta honblommor i blomställningen. Dessa träd planteras ibland inne bland honträden, för att befruktning skall äga rum, varvid bättre frukter erhållas. Fikon odlas särskilt i Mindre Asien, Grekland, Italien och Cali-fornien. Torkade fikon innehålla 50— 70 % socker och äro följaktligen ganska näringsrika. Gummiträdet (F. elastica) lämnar kautschuk. Det härstammar från Ostindien och odlas som krukväxt (Fikus) allmänt i vårt land. B a n’y a n (F. bengalensis) finnes i Ostindien särskilt planterat kring templen. Den har talrika lufttrötter, från vilka nya stammar uppstå. Ett träd kan på så sätt ge upphov till en hel liten skog. S y k o m o’r e n (F. sycomorus) har ätliga frukter, mull-bärsfikon, och finnes i Östafrika och Palestina. Från en del ostindiska F.-arter erhållas shällack och gummi-lacka.

Fideikommiss’, testamentarisk stiftelse, enligt vilken viss egendom skall vara oförytterlig och i fastställd ordning ärvas. Upphävande av F. och inteckning av F. får endast äga rum med Kungl. Maj : ts tillstånd. 1910 funnos i Sverige 162 fastighetsfideikom-iniss. F. i fast egendom får numera ej inrättas men väl i lösegendom.

Fide’1, fr., trogen.

Fi’des, lat. — 1. Trohet, religiös tro.

— 2. F. dyrkades 1 Rom såsom trohetens gudinna och hade ett tempel på Capitolium.

Fi’dias, Greklands störste bildhuggare, 400-t. f. Kr. F. var verksam i Atén och bragte den grekiska bild-huggarkonsten upp till dess största höjd. Hans stil är frigjord från den arkaiska periodens stelhet och även fri från den senare tidens naturalistiska ytterligheter, fylld av gratie och värdighet. Hans förnämsta arbeten utfördes för Partenontemplet på Akro-polis — den berömda frisen, föreställande ett ateniensiskt festtåg, nu i British Museum, London, och inuti templet en kolossalstaty av Atena i guld och elfenben. Bland hans övriga arbeten voro två bronsstatyer av Atena, den stora Atena p rom a kos och den mindre Atena lemnia, båda på Partenon, samt en väldig Zeus-staty för Zeustemplet i Olympia. Ingen av hans statyer ha bevarats åt eftervärlden utan de äro kända endast genom kopior och avbildningar.

Fid’jiöarna, en av de största ögrupperna i Polynesien, Stilla havet, belägen mellan Nya Hebriderna i v. och Tongaöarna i ö., brittisk kronkoloni. Består av inemot 250 större och mindre öar, av vilka omkring 80 äro bebodda. Tillsammans 20,000 kvkm.

157,000 inv., därav omkring 4,000 européer. Huvudstad Suva, belägen på s. kusten av ön Viti Levu, en av ögruppens största öar (10,600 kvkm.). öarna ha i allmänhet yppig växtlighet. Kokospalmer och brödfruktträd lämna befolkningens viktigaste näringsämnen. Sockerrör, kaffe, te, tobak och olika slag av kryddor samt bomull odlas. Exportvaror: kokosolja, kryddor, sköldpadd. Infödingarna äro numera till stor del kristna.

Fieandt [fi’ant], O. v., 1762—1823, finländsk överste, deltog i kriget 1808 —09, bekant genom Fänrik Ståls sägner.

Fielding: [fi’lding], H., 1707—54, engelsk romanförfattare, jämte Richard-son skapare av den borgerliga

romanen i England. F:s mästerverk är romanen Tom Jones, en bred realistisk samtidsskildring, som till sin största fördel visar F: s jämna, klara stil, skarpsynta humor och förmåga av träffande karaktärsteckning. Bland F: s andra arbeten märkas Amelia, J o n a t h a n W i 1 d m. fl.

Fiesole [fje’säle], vanligen kallad Fra Angelico, 1387—1455, italiensk målare, munk i Florens, där han efterlämnat ett stort antal fresker och tavlor, alla med religiösa motiv, av en betagande naiv grace i formen och stor finhet i färg. En av den italienska förrenässansens största gestalter.

Fifth Avenue [fifth äv’injo], en av New Yorks förnämsta gator.

Fig’aro, Le, namn på en bekant bulevardtidning i Paris, grundad 1854 som veckotidning, daglig 1866. Namnet är lånat från hjälten i Beaumar-chais’ kända kome'dier (Barberaren i Sevilla, Figaros bröllop), en kvick, slug och intrigant typ.

Fig’aros bröllop, se Beaumarchais och Mozart.

Figeholm, köping vid en vik av Östersjön, ö. Småland. 750 inv.

Figur betecknar inom matematiken en yta, som begränsas av en eller flera linjer. — Mus., grupp av flera noter, vanligen binoter utsmyckande en huvudnot.

Figure’ra, utföra vissa danssteg, uppträda, förekomma i en skildring.

Fiji Islands [fidj’i aj’lcends], engelska namnet på Fidjiöarna*.

Fikon, se Ficus.

Fiktion, inbillning, oriktigt antagande, särskilt sådant, som göres för ett visst praktiskt ändamål i medvetande om dess oriktighet, vanligen för att förenkla en problemställning.

Fikus, se Ficus.

Fil, ett stångformigt, refflat verktyg av stål, vanligen spetsigt i ena ändan och i den andra försett med skaft. F. äro vanligen runda, platta el. trekantiga och brukas för avslip-ning av metall- och träytor.

Filadelfia, se Pliiladelphia.

Filantro’p, en person, som oegennyttigt försöker förbättra sina medmänniskors ställning.

Filateli’, kännedom om och insamlandet av skilda länders frimärken från olika tider. — Filateli s’t, samlare av frimärken.

Firbertnötter, se Hassel.

File, liten ö i Nilen, under antiken ryktbar som begravningsplats åt Osi-ris och Isis. På ön finnas lämningar av storartade tempel, uppförda ät dessa gudomligheter. Numera tidtals översvämmad.

Filé, fr. filet, benfritt köttstycke från län den utefter ryggraden hos slaktdjur. F. användes även om benfria stycken av fågel och fisk.

File’mon. — 1. Grekisk komediförfattare, d. 262 f. Kr. Blott några fragment av hans arbeten äro bevarade.

— 2. En förmögen medlem av den kristna församlingen i den frygiska

staden Kolossai, till vilken ett av Pauli brev i Nya testamentet är riktat.

FiIc’mon ocli Ba’ukis, enligt en grekisk saga ett frygiskt par, som gäst-vänligt mottogo Zeus och Hermes, dä traktens övriga bebyggare stängt sin dörr för dem. Som belöning härför räddades F. och B. av gudarna vid en senare översvämning av trakten.

Filfiskar el. Hornfiskar (Balistidfe), till fastkäkar hörande familj, som ha främsta taggen i främre ryggfenan kraftigt utvecklad och skrovlig som en fil. Talrika vackert tecknade arter finnas i varmare hav.

Filfras, ett namn på järv*.

Filharmo’nisk, musikälskande.

Filliarmo’niska sällskapet i Stockholm, en sammanslutning för utövande av företrädesvis kör- och orkestermusik. F. grundades 1885 bl. a. av tonsättaren A. Hallén.

Fillielle’n, ”grekvän”, namn på en person, som på ett eller annat sätt hjälpte grekerna i deras frihetsstrid 1821—30.

Filia’1, sonlig, dotterlig; en affärs el. banks självständiga underavdelning.

Filigra’n, utsmyckning på guldsmedsarbeten, gjord av guld- el. silvertråd. F. användes redan under forntiden och nådde på 1600-t. särskilt i Norden och Italien en rik konstnärlig utveckling.

Filioq’ue, lat., ”och av Sonen”, ett tillägg, som inom västerländska kyrkan gjorts i tredje artikeln av ni-censk-konstantinopolitanskå trosbekännelsen, vilken ursprungligen bestämde, att den Helige Ande utgår endast ”av Fadern”. Den grekisk-katolska kyrkan anser detta tillägg vara en förfalskning.

Filip, konungar av Makedonien, bland vilka märkes F. II, 3S2—336 f. Kr., som med kraft ordnade landets inre förhållanden och säkerställde det mot yttre fiender. Snart började F. företaga erövringståg bland annat till Trakien och intog sedan den mäktiga staden Olynthos (348), som var i förbund med Atén. F. lyckades förskaffa sig många anhängare i Atén, där emellertid Demostenes uppträdde mot honom. Under förevändning att göra ett slut på de inbördes striderna i Grekland ryckte F. med en stark här in i landet. Atenarna och tebanerna mötte F. vid Keronea 338, där de dock i grund besegrades. Grekland organiserades nu till ett förbund med Makedonien som ledare. Under förberedelser till ett krig mot Persien blev F. mördad.

Filip, konungar av Spanien. — 1. F. II, 1527—98, blev vid faderns, kejsar Karl V:s abdikation härskare överden spanska delen av habsburgarnas välde och över Nederländerna. F. fortsatte striden mot reformationen och Frankrike och fick snart även England till fiende. F. segrade över fransmännen 1558 men förlorade Holland genom det nederländska frihetskriget, vilket underblåstes av England. Som hämnd sände F. mot engelsmännen den ”oövervinneliga armadan” 1588, vilken emellertid i grund besegrades. F. krossade fullständigt ständerväldet i Spanien och erövrade Portugal 15S0. — 2. F. V, 1683—1746, Ludvig XIV: s sonson, hertig av An-jou, konung i Spanien 1700. F. inveckIades i häftiga tronstrider (spanska tronföljdskriget) med habsburgska pretendenter, som fingo hjälp av Frankrikes motståndare, men lyckades behålla sin krona, ehuru åtskilliga landområden förlorades.

Filip, konungar av Frankrike, varibland märkas: F. II August (1165 —1223) var en av de duktigaste re-genterna i Frankrike under medeltiden. F. IV den sköne (1268—1314) förde en kraftfull politik med syfte att centralisera makten samt riktad mot påvens övervälde. Under F:s tid flyttade påvarna för en tid till Avignon. Under F. VI:s av Valois (1293—1350) regering började 1337 de beryktade hundraårskrigen mellan England och Frankrike.

Filip, den ädelmodige, lantgreve av Hessen, 1504—67, understödde verksamt Luthers reformationsarbete och blev en av huvudmännen för Schmalkaldiska förbundet. Senare tillfångatogs han av kejsaren och hölls fängslad i flera år. F. ingick tvegifte med Luthers gillande, vilket skadade protestantismens sak.

Filipe’pi, se Botticelli.

Filip’pa, d. 1430, drottning av Sverige, Danmark och Norge, Erik av Pommerns gemål, var regentinna 1423 —25.

Filip’perbrevet, ett av Pauli brev i Nya testamentet, enligt traditionen skrivet år 63 eller 64 e. Kr. under Pauli fångenskap i Rom. F. var ställt till församlingen i Filippoi.

Filip’pi, se Filippoi.

Filippi'ker, Filipp’iska tal, politiska varningstal, så benämnda efter Demo-stenes’ tal mot Filip av Makedonien.

Filippinerna, ögrupp i Stilla havet n. om Borneo, sedan 1899 territorium av Förenta Staterna, ögruppen består av 7,000 större och mindre öar, vilkas sammanlagda ytvidd är 298,000 kvkm., med 10,314,000 inv. övervägande

malajer, till det mesta kristnade. Viktigaste ö är Luzon. Huvudstad Manila : 285,000 inv. Copra, kokosolja och hampa äro öarnas viktigaste produkter. Andra produkter äro ris, soc-

ker, tobak, kakao och sy dfrukter. F. äro rika på skog och betydande skogsavverkning bedrives. Mineralrikedomen är stor. Bergsbruket har likväl ej nått större utveckling. Beredning av cigarrer oeh cigarretter samt tillverkning av vävnader och flätverk av hampa äro öarnas förnämsta näringsfång. — Historia. 1521 upptäcktes F. av Magalhaes och därefter intogo spanjorerna ön. Efter det spansk-amerikanska kriget övergick F. i Förenta Staternas ägo genom freden i Paris 1898.

Filip'poi, gr. (lat. Philippi), stad i Trakien, anlagd av Filip II av Makedonien. Till församlingen i F. var Pauli Filipperbrev riktat. Vid F. segrade Antonius år 42 f. Kr. över Caesars mördare, Brutus och Cassius. Härav uttrycket ”vi mötas vid Fi-lippi”, det vill säga vid ett senare tillfälle skall jag taga revansch.

Filippo'pel (bulgariska Plovdiv), stad i östrumilien, Bulgarien, belägen vid floden Maritsa och järnvägen Konstantinopel—Sofia—Belgrad. 63,000 inv. Livlig handel. Siden- och bomullsfabriker. Trädgårds- och vinodling.

Filipstad, bergsstad vid Timsälven, ö. Värmland. 4,900 inv. Bergsskola och centralpunkt i Filipstads Bergslag. Den berömde uppfinnaren John Ericsson är begravd på stadens kyrkogård.

Filiste'er, forntida folk, som bodde i s. Palestina, dit de invandrat något senare än israeliterna. Man antager, att deras ursprungliga hemland var. s. Mindre Asien. De lågo länge i krig med Israel, tills de underkuvades av David.

Filis'ter, kälkborgare, trångbröstad person. I tyskt studentspråk, var och en som icke är student.

Fi'lins, lat., son. — F i 1 i a, dotter.

Fillmore [fil'mår], M., 1800—74, den trettonde presidenten i Förenta Staterna, efterträdde Taylor 1850.

Film ersätter de tunga och ömtåliga glasplåtarna vid fotografering. F. består vanligen av celluloid, belagd med en gelatinhinna, som innehåller ljuskänsligt silversalt (vanligen bromsilver). Antingen användes F. såsom rullfilm, då i kameran filmen uppspännes mellan två rullar, el. som planfilm, då en packe filmblad in-sättes i en särskild kasett.

Filmkonst. Efter uppfinnandet av kineinatografen i mitten av 1890-t. började man snart visa och inspela korta rörliga bilder, oftast naturscе-nerier el. enkla komiska handlingar. F. utvecklades emellertid snabbt, framför allt i Frankrike och Italien. Under och efter världskriget har Förenta staterna blivit ledande på F: s om- råde. Huvudparten av de filmer, som förevisas är från detta land, vars filmindustri är mycket kapitalstark och utgör en betydande exportindustri. De flesta amerikanska filmer inspelas i Californien (Los Angeles). Efter kriget har F. i Tyskland, Frankrike och Italien blivit mera konkur-rensduglig. Den svenska F. innehar även ett ansett namn å världsmarknaden. F. har allt mer visat sig kunna konkurrera med teatern. Vid inspelandet av filmer måste dock tagas helt andra hänsyn än teatern kräver. Målade kulisser kunna i regeln ej användas. Mimiken måste nästan överdrivet betonas. Till ersättning för den förlust, som omöjligheten att använda det talade ordet betyder, kan man med filmen i stället bättre återge akrobattrick, snabba scenväxlingar o. dyl. Inom de olika ländernas F. kan man tydligt särskilja olika ”stil”-riktningar. Den amerikanska F. kännetecknas av en egendomlig blandning av realism och moraliserande romantik och når högst, när det gäller dyrbara prakt- och massfilmer samt i äventyrsfilmer. Den tyska F. behandlar i allmänhet psykologiska problem, ofta med väl stark dragning åt det abnorma. Den franska F. sysslar gärna med erotiska konflikter och hämtar ofta sina ämnen från storstadens halvvärld. Den svenska F. karakteriseras i sina bästa alster av en ideellt betonad romantik, frisk hurtighet och utmärkta landskapsbilder — För närvarande uppgå antalet biografer i världen till över 50,000. I Sverige skall all film kontrolleras av statens biografbyrå, innan den får förevisas.

Filokte'tes, i grekiska hjältesagan en av kämparna i trojanska kriget, som dödade Paris med Herakles' pilar.

Filologi', vetenskapen om språken och om vetenskapliga och språkliga dokument. I vidare bemärkelse har man

velat låta F. omfatta även litteraturhistoria, mytologi och andra gränsområden.

Fi'lon, omkring 20 f. Kr.—50 e. Kr., grekisk filosof av judisk börd, som strävade att förena judisk tro med grekisk filosofi. Hans läror fingo en viss betydelse för den antika kristendomens utveckling.

Filopoi'men, d. 183 f. Kr., grekisk fältherre, ledare för det akaiska förbundets armé. F. blev slagen och tillfångatagen av romarna, vilka inkallats av spartanerna och messe-nierna i deras strid med förbundet. F. har kallats "den siste hellenen".

Filosofi', grek., "kärlek till vishet". Hos grekerna utgjorde F. en sammanfattning av alla vetenskapliga strävanden att teoretiskt förklara företeelserna till skillnad från empirin, det erfarenhetsmässiga samlandet av fakta. F. omfattade sålunda den teoretiska sidan av alla vetenskaper, även naturvetenskaperna. Numera omfattar F. egentligen mera allmänna principundersökningar om tillvarons väsen. Gränsen är dock ingalunda skarp och på senare tid har man allt mer strävat att anknyta F. till psykologin och till naturvetenskaperna. Varje teoretisk spekulation måste för att nä resultat utgå ifrån vissa mer eller mindre säkra utgångspunkter, som måste tagas för givna. Ett tänkande i och för sig, som ej utgår från någonting, är ej tänkbart. > I den mån naturvetenskapen tränger fram till utredningar över materiens väsen, i den mån psykologin uppvisar mekanismen för våra sinnesintryck och föreställningar, blir det nödvändigt för varje mera sammanfattande principåskådning att taga i betraktande dessa vetenskapers resultat.

Till F. hänföras dels logik och kunskapsteori, som omfatta undersökningar rörande det mänskliga tänkandet och det mänskliga vetandets beskaffenhet, dels metafysik, som behandlar frågor rörande verklighetens och tingens väsen och söker samarbeta specialvetenskapernas resultat till mera allmänna åskådningar. En del filosofer förneka överhuvudtaget möjligheten av en metafysik, av en vetenskap om verkligheten, oberoende av medvetandet. F. A. Lange har exempelvis karakteriserat metafysiken som "begreppsdiktning". Till F. hör vidare mera praktiskt inriktade grenar, som rättsfilosofi, etik, estetik etc.

— Historia. Redan i forntiden hava människor sökt bilda sig föreställningar om tillvarons väsen och mål, oftast i form av mer eller mindre fan-tasifyllda åskådningar, vilka närmast ha intresse för religionshistorien. Först hos grekerna kan man tala om en verklig F., en strävan att genom logiskt och kritiskt tänkande uppnå allmänna förklaringar. I huvudsak kan man redan här skilja på tvenne riktningar, en närmare jorden, närmare naturvetenskapen, för vilken Aristoteles är den förnämsta representanten, en närmare poesin, mer eller mindre djärvt uppbyggande spekulativa system, vars mest lysande representant Platon var. Under medeltiden kom F. att fullständigt behärskas av teologin, samtidigt som dock den grekiska F. utövade ett visst inflytande. Man hemföll till liårklyverier och ordrytterier (skolastiken). Under 1600-t. och 1700-t., när tankefriheten blev större, kan man tala om en renässans för F. (C a r-t e s i u s, S p i n o z a, L e i b n i z, Locke, Hume). I slutet av 1700-t. utgav Kant sina kritiska arbeten, där lian påvisade det mänskliga vetandets begränsning ocli gjorde rent hus med en del äldre spekulativa filosofiska metoder. Efter hononi utvecklade sig dock en del filosofiska åskådningar, som med bibehållande av hans kritiska synpunkter sökte utveckla metafysiska system (F i c h t e, S c h e 11 i n g, Hegel). Samtidigt uppträdde dock mera materialistiskt och rationalistiskt betonade filosofer (Feuerbach, Schopenhauer, Lange). En engelsk skola, den så kallade empirismen, har mera anslutit sig till naturvetenskapliga åskådningssätt och särskilt behandlat sociala problem (B entham, Stuart M i 1 1, Spencer). Bland svenska filosofer må nämnas den spekulativt betonade Boström samt Hägerström, som särskilt kritiskt behandlat kun-skaps-teoretiska och rättsfilosofiska problem.

Filosofisk ämbetsexamen, examen vid universitetens filosofiska fakulteter, Stockholms högskola och Göteborgs högskola. För F. fordras 7 be-tygsenheter i ämnen inom vissa ämnesgrupper samt vidare godkänd kurs i pedagogik och psykologi. F. måste avläggas för erhållande av behörighet för ordinarie ämneslärarplats vid läroverk. Person med F. tituleras filosofie magister.

Fils [fiss], fr., son.

Filt, mycket tätt och tjockt tyg av hår, särskilt fårull, erhållet genom pressning, uppruggning och behandling med

vatten och värme. Användes till hattar, skor, mattor. Ordet F. användes även om vävda tyger, vilka genom mekanisk behandling blivit uppruggade.

FiFter, se Filtrum.

Filtra’t, vätska, som genom filtrering befriats från uppslammade ämnen.

Filtre’ra, skilja bort fasta ämnen, vilka finnas uppslammade i en vätska, genom att låta denna passera ett filtrum. Vid filtrering på laboratorier användes oftast som filtrum filtrer-papper, vilket vikes så, att det passar i en glastratt.. Vätskan hälles sedan i denna, varvid de fasta beståndsdelarna (fällningen), som ej kunna passera genom papperets porer, kvar-hållas, medan den klara vätskan (filtratet) sipprar igenom. — I den kemiska industrin användas olika slags filtreringsprocesser i stor utsträckning. För rening av brännvin och socker användas t. ex. kolfiltra.

— Dricksvatten filtreras genom att passera fin sand, som kvarhåller uppslammade ämnen liksom även bakte-

rier, sedan tillräckligt med slam avsatt sig i sanden.

Filtre’rpapper, olimmat papper, i möjligaste mån befriat från askbeståndsdelar, vilket användes för filtrering. F. består av nästan ren cellulosa.

Firtrum (plur. fiPtra), porösa ämnen, vilka genomsläppa klara vätskor men kvarhålla i dessa uppslammade, fasta beståndsdelar.

Filu’r, skälm, skojare.

Fim’bulvinter, en treårig vinter, som enligt den fornnordiska gudasagan skall föregå Ragnarök.

Fim’merstäng:er, lösa skacklar, som med krokar fastliäktas på släddon.

Fina’l, vid idrottstävlingar sista tävlingen i en tävlingsserie. — Mus., sista satsen i en sonat el. symfoni.

Finansdepartementet, det statsdepar-tement, som enligt departementsstad-gan av 22 juli 1920 handlägger: 1. Förvaltningsärenden rörande statens skatteväsen samt förvaltningen och redovisningen av statsmedlen, det kommunala skatteväsendet och vissa ärenden rörande kommunernas förvaltning, tullväsendet, försäljningen och tillverkningen av spritdrycker, socker- och tobakstill-verkningen, myntväsendet, bank- och fondväsendet, pensionsväsendet, hov-och slottsstaterna, jordeboksväsendet m. m. 2. Lagstiftningsärenden angående bank- och fondväsendet. — Under F. lyda Statskontoret, Riksräkenskapsverket, Kammarrätten, Kammarkollegium, Kontrollstyrelsen, Generaltullstyrelsen, Mynt- och Ju-steringsverket, Bank- och Fondinspektionen m. fl. — Finansministern är chef för F., som för övrigt består av en statssekreterare, en expeditionschef, en byråchef för lagärenden, fyra kansliråd, fem första och tre andra' kanslisekreterare, en förste aktuarie, en registrator samt ett antal

e. o. tjänstemän.

Finan’ser betyder egentligen kontanta pengar men användes uteslutande som benämning för affärsställning, särskilt ifråga om en stats el. kommuns.

Finan’srätt, de rättsregler, som röra den offentliga hushållningen, statens och kommunernas inkomster etc.

Finan’stull, se Tull.

Fin de si&cle [fäng’ dö siä’kl], fr., sekelslut; termen uppkom i Frankrike på 1890-1, för att beteckna tidens ”försämrade” smak i fråga om konst, litteratur, moder, seder etc.

Fi’ne, it., mus., avslutningssatsen till ett tonstycke.

Fine’ring: el. finbränning, en process, varigenom silver befrias från främmande beståndsdelar. Fines herbes [fins ärb], fr., fina örter, kryddväxter, som användas till matlagning.

Finess’, finliet; ett fint och skickligt användande av ett språks el. en konsts hjälpmedel.

Fin’gal, en av den gaeliska sagodiktningens hjältar. F. förekommer bland annat i Ossianssångerna.

Fin’gals grotta, berömd basalt-grotta vid Skottlands v. kust på ön Staffa.

Finge’ra, uppdikta, hitta på.

Fingeravtryck. På fingertopparna bildar huden fina lister, papillarlinjer, vilka äro sammansatta till mer el. mindre invecklade mönster (spiraler, slyngor etc.). Dessa mönster äro redan vid födelsen fullt utbildade och kvarstå sedan hela livet oförändrade. Två människor ha aldrig fullständigt lika mönster. På dessa utgångspunkter grundar sig daktyloskopin, som är det metodiska utnyttjandet av F. för igenkännande av personer, särskilt brottslingar. Vid tagandet av F. bestrykas fingertopparna med ett tunt lager trycksvärta och tryckas sedan mot vitt papper. För klassificering användas olika system.' — Redan hos kineserna under första årtusendet f. Kr. anbragte man F. under rättsliga handlingar. Babylonier och assyrier ha troligen använt sig av F. för identifieringsän damål. Den förste europé, som föreslog användandet av F. för polisändamål, var engelsmannen Sir W. J. H e r s c h e 1, en tjänsteman i den indiska förvaltningen. Gal ton utarbetade vidare dennes uppslag och utgav 1892 sin bok Finger prints, som blev av grundläggande betydelse för daktyloskopin. Senare började man använda sig av F. i polistjänst först i England, därefter i andra länder, och F. utgör nu ett viktigt medel för igenkännande av brottslingar, för konstaterande av vilka personer, som varit på platsen för ett brott o. dyl.

Fingerdjur (Chiromys madagascari-ensis), en lialvapa, som har starkt förlängda fingrar och tår samt tänder, som påminna om gnagarnas. Den är ett nattdjur och lever av insekter. F. förekommer endast på Madagaskar.

Fingersvamp (Clavaria), ett släkte greniga hattsvampar, som ha sporer på fruktkroppens yttersida. Flera arter äro ätliga såsom Gula F.,Dru v-fingersvamp, Klubbsvamp, Kamfingersvamp m. fl.

Fingersättning (Applikatu’r), den lämpligaste ordningen av fingerrörelsen vid spelande av ett musikinstrument. F. brukar anges genom siffror över noterna.

Fingersvamp.

Finiglacial’ (= till istidens slut hörande), beteckning för det skede av landisens avsmältning, då denna skedde från de medelsvenska stora änd-moränerna till det inre Norrland. Jfr Gotiglacial.

Fi’nis, lat., slut.

Finish [fin’nisj], eng., ”slut”, slutspurt.

Finistere [finistä’r], departement i v. Frankrike, omfattande v. delen av den forna provinsen Bretagne, 7,000 kvkm., 762,000 inv. F. intager i fråga om boskapsskötsel förnämsta platsen bland Frankrikes depiirtement.

Finister’re, Kap, en udde på Spaniens nv. kust.

Fini’t, bestämd, se Verb.

Finka. — 1. Vissa järnvägsvagnar för godstransport. — 2. Vardagsut-tryck för polishäkte.

Fin*kel el. finkelbrännvin kallas ofullständigt renat brännvin, vilket innehåller högre alkoholer, (framförallt amylalkohol). Dessa hava en mindre angenäm lukt och smak. Med nutida metoder framställt brännvin innehåller ej sådana föroreningar.

Finkfåglar (Fringilirdce), en familj tättingar, som har tjock, kort näbb med inböjda undernäbbskanter samt första handpennan förkrympt. De leva av frön, knoppar och insekter. Hit höra bland annat Lappsparv, Snösparv, Domherre, Hämp-lingar, Korsnäbbar, Steg-1 i t s a, F i n k-, S i s k e- och Sparvsläktena.

Finksläktet (FringiFla), ett släkte finkfåglar, som har en liten inskärning innanför övernäbbens spets, borsthår i munvinklarna samt kluven stjärt. De leva av frön och insekter. Bofinken (F. coelebs) är vanlig i Sverige. Hannen har brun rygg med b lågrå hals och huvud, vit buk, brunsvarta vingar med två vita tvärband och gulgrön övergump. Honan är påöversidan gröngrå, på undersidan gulgrå med vit buk. Fridlyst. Se Bil. Fåglar. Bergfinken (F. monti-fringil’la) är vanlig i fjälltrakter. Hannen är på översidan svartblå med vit övergump, på undersidan vit

med rostgult bröst. Honan liar mera enkel dräkt i svartbrunt ocli grått.

Finland, republik ö. om Bottniska viken, gränsar i v. till Sverige och Bottniska viken, i s. till Finska viken, i ö. till Ryssland, når med en smal sträcka fram till Ishavet, gränsar f. ö. i n. till Norge. 388,000 kvkm. 3,440,000 inv. Till F. hör, förutom ett stort antal öar invid kusterna, den stora ögruppen Åland. Längst i n. finnas fjäll på över 1,000 m. Ehuru starkt kuperat, saknar det övriga F. större höjder. Geologiskt hör Finland, liksom det angränsande ryska Karelen, till samma huvudsakligen av urberg uppbyggda område (”Fennoskandia”) som Sverige och Norge. Landets yt-beskaffenliet är emellertid huvudsakligen bestämd av de lösa jordslagen, morän och rullstensåsar. Genom ett dubbelt stråk av mäktiga ändmorä-ner (Salpausselkä) i södra F. har en uppdämning av vattendragen ägt rum, som gjort F. till ”de tusen sjöars land”. Störst bland de sålunda uppdämda sjöarna är Saima, som direkt sammanhänger med flera andra stora sjöar och med dessa utgör ett enda flikigt, örikt sjösystem om över 3,000 kvkm. Av andra större sjöar märkas i södra F. Päijänne, i östra F. Pie-lisjärvi, i n. delen av mellersta F. Uleåträsk, i nordligaste F. Enare-träsk. Inalles upptages 12 % av F: s ytvidd av sjöar. Ungefär hälften av F:s mark är skogbärande, resten utgöres huvudsakligen av myrmarker. Ehuru endast 6 % av F. är odlat, är jordbruk med boskapsskötsel huvudnäring. Därnäst i betydelse kommer trävaruindustrin; i fråga om virkesproduktionens storlek kommer F. näst Sverige främst bland Europas länder. Trävaru- och pappersindustrierna sysselsätta omkring 05,000 av landets omkring 150,000 arbetare. Viktigaste industriort i det inre av F. är Tammerfors. Av. befolkningen äro 341,000 svenskar till språk och ras, medan det stora flertalet äro finnar*. Svenskarna bo på Åland, efter den v. och mellersta delen av F:s sydkust samt från trakten av Gamla Karleby till något s. om Kristinestad på västkusten. I I-Iälsingfors, som ligger inom svenskt språkområde, är numera befolkningens flertal finnar. — Historia. Äldre medeltiden. Omkring 1157 företog Erik den helige korståg till F. och lade trakterna i sv. F. under Sverige. Genom Birger Jarls tåg mot tavasterna införlivades

deras land med det svenska väldet. Senare medeltiden. Den närmaste tiden hörde F. som län till medlemmar av svenska kungafamiljen. Genom ännu ett svenskt korståg till F. förvärvades 1293 områdena kring Viborgska viken. Under denna period utkämpades flera strider med ryssarna. Även danskarna satte sig fast i F., men 1523 segrade svenskarna under Erik Fleming över dem. Nyare tiden. Gustav Vasa gav F. åt hertig Johan (III) som tämligen självständig förläning. Senare fick F. titeln storfurstendöme. Efter ryska kriget 1570—95 utbröt ett bondeuppror, ”klubbekriget”, som dock undertrycktes 1597. I Stolbovafreden 1617 blev Kexholms län en svensk besittning. Genom freden i Nystad 1721 erhöll emellertid Ryssland större delen av Karelen med Viborg och Keksholm och i Åbofreden 1743 ytterligare s. Savolaks med Nyslott samt landet till Kymmene älv i v. Efter det olyckliga kriget 1S08—09 införlivades resten av F. jämte Åland och en del av Västerbotten till Torne och Muonio älvar med Ryssland. Så började den ryska tiden (1809—1917), som i början var jämförelsevis lyckosam. Emellertid började ryssarna snart åsidosätta den finska författningen, och ett omfattan • de förryskningsarbete vidtog. Flera oroligheter utbröto, tills slutligen under världskriget den nya ryska revo-lutionsregeringen återgav F. den ursprungliga oberoende styrelseformen. Brytningar uppstodo dock snart och

1917 förklarade sig F. för en självständig stat (från 1917). Ännu rådde emellertid starka jäsningar bland ett revolutionärt parti i F., och 1918 utbröt det ”röda” upproret, som underblåstes av den ryska bolsjevikrege-ringen. Detta kuvades s. å. av en ”vit” armé, som understöddes av tyskarna. I F. arbetade nu ett parti på ett närmande till Tyskland, men efter detta lands kapitulation 1918 gjordes F. till en parlamentarisk republik 1919. 1920 ingick F. i N. F., som ,tillerkände det Åland. 1920 ingick F. fred med Sovjet-Ryssland i Dorpat, där det beslöts, att F. skulle få Petsjengaområdet vid Norra Ishavet men i stället avsäga sig sina anspråk på delar av öst-Karelen.

Finländare, beteckning på Finlands svenska invånare i motsats till urinvånarna, finnar. F. betecknar även finsk medborgare i allmänhet.

Finländsk konst. Medeltiden. De finska gråsten sky rkorna äro variationer av den under medeltiden förhärskande romanska kyrkotypen. Med gotikens inträngande blev utvecklingen rikare, särskilt smyckades kyrkornas inre med färgrika målningar. 1500-1700 -t. Under denna period utvecklades det lialvt allmogeartade kyrkomåleriet i Österbotten, företrätt bland annat av M. Toppelius. Renässansen, barocken och rokokon uppvisa en del

slottsbyggningar. Den folkliga konsten nådde en avsevärd utveckling exempelvis i Karelen. Under den gustavianska tiden utfördes målningar, skulpturer och enstaka byggnader, dock mest av svenska konstnärer. 18 0 0 -t. Banbrytarna för den finländska konsten sökte sig först till Sverige, såsom bildhuggaren

B. Cainberg och målaren R. V. Ekman. Senare valde Ekman nationella motiv och verkade för en fosterländsk konst, liksom bildhuggaren C. E. Sjöstrand. Betydande för F:s utveckling äro bland annat arkitekten K. L. Engel och landskapsmålarna V. Holmberg och V. Westerholm samt bildhuggarna W. Runeberg och J. Taka-nen. På 1880-t. började franskt inflytande göra sig gällande. Det främsta namnet från denna period är A. Edelfelt, vilkens måleri mycket uppmärksammades även i utlandet. Finlands natur och folk framställdes av bland annat E. Järnefelt, P. Halo-nen samt framför allt A. Gallén-Kalela, den mest typiskt fin ske av dem alla, vilken skapade kraftfyllda bilder ur folkets liv och stundom hämtade motiv från Kalevala. 19 0 0 -t. Den moderna riktningen inom F. företrädes bland annat av arkitekterna Saarinen, W. Thomén, målarna M. Enckell, J. Rissanen, T. K. Sallinen samt bildhuggaren V. Aaltonen.

Finländsk litteratur. Medeltiden. Den medeltida F. blomstrade främst kring Åbo biskopssäte och företräddes bland annat av den lärde författaren J. Budde. Vid sidan härav utvecklades folkdiktningen, vilken senare sammanförts i Kalevala och Kanteletar. Under reformationstiden utkom M. Agricolas finska översättning av Nya Testamentet. Skalden S. A. Forsius skrev på svenska bland annat psalmer. 1 G 0 0 -1. Efter grundandet av Åbo akademi började den finska kulturen uppblomstra. Litteraturen hade en övervägande religiös färgning. 17 0 0 -t. Vid mitten av århundradet uppstod en rörelse för befrämjandet av inhemsk finländsk odling. Denna riktnings främste representant var H. G. Porthan. Skalden F. M. Franzén liksom förut G. F. Creutz överflyttade senare till Sverige. 18 0 0 -t. Finlands förening med Ryssland framkallade en strävan att bibehålla och utveckla den nationella kulturen. J. L. Runeberg var medelpunkten i en talrik litterär krets. Snart blev F. delat i två kulturgrupper, varav den ena arbetar

på den finska kulturens frigörelse från svenskt inflytande, den andra söker bevara svenskt språk och svensk odling. Representanter för den finskspråkiga litteraturen äro bland andra lyrikerna J. Krohn och A. Ahlqvist, skalden A. Kivi, K. Bergbom, grundläggaren av den finska teatern, samt romanförfattarna J. Aho, A. Järnefelt, lyrikern J. H. Erkko och prosaförfattaren J. Linnankoski. Den andra gruppen har företrätts av Z. Topelius, K. A. Tavaststjerna och J. Ahrenberg, lyrikerna B. Gripenberg, Hj. Procopé samt romanförfattarna A. Mörne och R. Schildt m. fl.

Finn, enligt sägnen en jätte, som byggde domkyrkan i Lund.

Finnar, Finlands urinvånare, höra till den finsk-ugriska språkstammen. Ur rassynpunkt har man velat hänföra dem till en ost-baltisk ras, som ursprungligen haft sin hemvist i ö. Europa och av vilken folköar ännu finnas kvar i Ryssland (mordviner m. fl.). Till utseendet äro F. kortväxta och kortskalliga, ha ljust hår, blåa ögon och tämligen grova drag med brett ansikte.

Finnboda, stort skeppsvarv invid Stockholm.

Finne, genom inflammation i en talgkörtel uppkommen varbildning. Under 15—20-årsåldern äro F. särskilt vanliga, beroende på att talgkörtlarna denna tid börja utvecklas och funktionera. För förhindrande av F. är renlighet av vikt. Tvättningar med ljumt vatten och ibland med sprit göra nytta. I svåra fall användes behandling med såpsprit, svavel

o. dyl. Även serumbehandling har man sökt använda.

Finnforsen, vattenfall med kraftstation i Skellefte-älven, 3G km. v. om Skellefteå.

Finnmarken, gammalt namn på den nordligaste delen av Skandinavien, särskilt på den del, som numera utgöres av Finnmark fylke i Norge. F. var länge omstritt och Karl XI :s anspråk på F. var en av orsakerna till Kalmarkriget. I freden 1613 avstod Sverige från F.

Finnmarker, skogstrakter i Värmland, Västmanland, Dalarna och Hälsingland, vilka huvudsakligen vid nyare

tidens början koloniserades av inflyttade finnar. Det finska språket är i dessa trakter numera nästan utdött.

Finnmark fylke, Norges nordligaste fylke. 48,152 kvkm. 46,000 inv., därav

8,000 i fylkets städer Hammerfest, Vardö och Vadsö. Befolkningen utgöres till stor del av lappar och finnar.

Finnveden, beteckning för ett skogsområde i Småland, omfattande nuva-rande Sminerbo, östbo och Västbo härader.

Finnväv, en dubbelvävnad av ylle, vanligen i två färger. De bägge tyglagren vävas samman, så att mönstret på avigsidan blir motsatt det på rätsidan. F. användes fordom allmänt i Sverige och förekommer nu särskilt i Bohuslän och Jämtland.

Fin'sen, N. R., 1860—1904, dansk läkare, vilken införde användningen av ultravioletta strålar vid behandling av en del sjukdomar, särskilt hudtuberkulos (lupus). F. erhöll 1903 Nobelpris i medicin.

Finska krig, i svenska historien namn på i Finland förda krig mellan Sverige och Ryssland, ex. 1741—43, 1788—90, 1808—09. Det sistnämnda var en följd av ett förbund, ingånget mellan tsar Alexander och Napoleon. I detta hade överenskommits, att Ryssland skulle anfalla Sverige, om detta land vägrade underkasta sig kontinentalsystemet. På grund av den svenska arméns underlägsenhet lät överbefälhavaren Klingspor denna återtåga, vilket förorsakade modlöshet bland soldaterna. Denna ökades ännu mera, då den starka fästningen Sveaborg förrädiskt överlämnades ät ryssarna. Emellertid började den svensk-finska hären slutligen göra motstånd och vann även flera vackra segrar, såsom "vid Siikajoki, Revolaks, Lappo och Juutas under befäl av bland andra Adlercreutz, Sandels och Döbeln. Efter ett olyckligt slag vid Oravais fingo emellertid ryssarna överhanden. Härefter följde ett stille-stånd, men när detta upphört, trängde ryssarna ända in i Västerbotten. I freden i Fredrikshamn avstods hela Finland och Åland samt landområdet ö. om Torne och Muonio älvar.

Finska viken, vik av östersjön, begränsad i n. av Finland, i s. av Estland och Ryssland. Längden omkring 420 km., bredden 75—50 km. Vattnet har ringa salthalt, och viken tillfryser oftast under vintern.

Finsk Tidskrift, månadsskrift utgiven i Hälsingfors och redigerad av R. F. v. Willebrand. F. är en av Finlands förnämsta kulturella tidskrifter.

Finsk-ugriska språk (Finsk-unger-ska språk) bruka jämte de samojedi-ska språken sammanföras under benämningen u r a 1 s k a språkstammen. Av språkfamiljer hörande under F. märkes den österс jöfinska gruppen, även kallad västfinska (finska, karelska, estniska, liviska m. fl.). Besläktad med denna grupp är den lapska språkgruppen. Till F. höra vidare volga gruppen, p e r m i-s k a samt u g r i s k a språkgrupperna, av vilka den senare bildas av ung-

erskan el. magyariskan samt de ob-ugriska språken. — Som typ för språkstammen kan tagas finskan. Karakteristiskt för detta språk är frånvaron av graminatiskt genus samt den övervägande vokaliska ljudharmonin. Som grundläggare av det finska skriftspråket räknas Michael Agri-cola.

Finspång, industrisamhälle nära Glan, n. Östergötland. 3,900 inv. Mekanisk verkstad, tillverkning av ängturbiner. Sågverk.

Finsta, gods v. om Norrtälje, ö. Uppland. Den heliga Birgittas födelseort.

Finsteraa'rhorn, högsta toppen av Bern-alperna i Schweiz på gränsen mellan kantonerna Bern och Wallis, 4,300 m. hög.

Fint, fäktningsterm, ékenangrepp, vars syfte är att vilseleda motståndaren och få honom att blotta sig.

Fiol, populärt namn på violin.

Fira, sjöterm, sänka ned ett föremål genom att så småningom släppa efter på ett tåg, i vilket det är fästat.

Firdau'si, Abul Kasim, omkring 935—1020, persisk skald, har bland annat skrivit det persiska nationaleposet Konungaboken.

Firen’ze, italienska namnet på Florens*.

Firewood [fajr’vod], korta brädbitar, som bliva över, när plank och bräder kapas.

Fir’ma, egentligen underskrift, det namn, under vilket ett affärsföretag bedrives, och med vilket företagets brev och åtaganden undertecknas.

Firmament’ (egentligen stöd, fäste), benämning på himlavalvet.

Firma’n, se Ferman.

Firn el. firnsnö kallas en grovkornig isig snö, uppkommen genom sammanpressning och återfrysning av upptöad snö. F. är utmärkande för gamla snöfält ovanför snögränsen.

First-rate [föst-rejt], eng., bästa sort, av första klass.

Firth fföth], engelsk benämning på vik. Firth of Forth [åvv fåth] på Skottlands östkust, vik av Nordsjön. Firth of Lorne [lån] och Firth of Clyde [klajd], på Skottlands västkust, vikar av Nordkanalen.

Fisch’er, Emil, 1852—1919, tysk kemist. F:s förnämsta arbeten omfattade sockerarternas, purinderivatens och äggviteämnenas kemi. Sockerarternas kemi var före F. föga känd, genom hans arbeten vanns i stor utsträckning klarhet. F. lyckades också utfinna metoder att överföra en sockerart till en annan samt att syntetiskt framställa sockerarter. Likaså utredde han purinderivatens kemi, till vilken grupp bland annat höra koffein och urinsyra. För sina arbeten inom dessa båda grupper av organiska ämnen erhöll F. 1902 Nobelpriset i kemi. F. har även lyckats syntetiskt framställa enklare äggviteämnen.

Fischerström, J., 1735—96, svensk nationalekonomisk författare, främst bekant för sitt förhållande till skaldinnan Nordenflyclit.

Fiscus, lat., korg, penningkorg. F. kallades den kassa, över vilken de romerska kejsarna förfogade. Den bestod av inkomsterna från de kejserliga provinserna samt av kejsarnas enskilda förmögenhet.

Fisher [fisj'se], J. Arbuthnot, baron F. of Kilverstone, 1841—1920, brittisk amiral, förste sjölord 1904—10 och 1914—15, genomdrev flera förbättringar inom den engelska flottan (Dreadnought) och organiserade ”Home Fleet” (hemflottan) till skydd för de engelska kusterna. F. ökade vid utbrottet av världskriget Englands luftstrid skrafter. Senare motsatte han sig Dardanellexpeditionen.

Fiska’1, tjänsteman, som har till uppgift att i egenskap av åklagare beivra överträdelser av lagar och förordningar. Sådana tjänstemän äro bland andra stadsfisKal, landsfiskal, tullfiskal, advokatfiskal, krigsfiskal.

Fiska’Iisk rätt kallas kronans (i juridisk terminologi fiskus) förmögen-hetsrättsliga rättigheter.

Fiskar äro växel varm a ryggradsdjur, vilka hela livet andas med gälar. Huden saknar hornbildningar och är oftast klädd med benfjäll. Hjärtat är tvårummigt. F. indelas i B r o s k-fiskar och Teleostomi (vilka ha fyra par gälar, täckta av gällock). Dessa senare delas i B e n-, Stör- och L ungfiskar.

Fiskarna, stjärnbild inom Djurkretsen. Jfr Stjärnhimmeln.

Fiskarringen, den påvliga sigillringen, som är utstyrd med en bild av Petrus’ fiskafänge och försedd med påvens namn. Vid påvens död sönderbrytes hans F. och efterträdaren får en ny F. av staden Rom.

Fiskartorpet, plats på Norra Djurgården, Stockholm. Karl XI: s fiskarstuga. Känd skidbacke.

Fiske. På lägre kulturstadier utgöra F. och jakt ofta de enda näringsgrenarna, F. är emellertid även i kulturländer ett näringsfång av ej ringa betydelse. Man skiljer på insjö- el. söt-vattensfiske och havsfiske. År 1913 torde fiskets bruttoavkastning i Europa hava uppgått till nära 1,000 milj. kr., varav omkring 4/s kom på havsfisket. In sjö fisket har under de senaste årtiondena ej givit så stor avkastning som förr, beroende på misshushållning samt på timmerflottning-ens och industrins förorening av vattendragen. Havsfisket, främst sill-

och torskfiske, är emellertid mycket givande tack vare de moderna fångstmetoderna; det bedrives företrädesvis i

xNTordsjön och längst Norges, Islands samt Canadas kuster. I Sverige gav fisket i medeltal 1916—20 en årlig avkastning av 119,000 ton med ett värde av 61 milj. kr., därav havsfiske 112,000 ton, 51 milj. kr. Omkring hälften av havsfisket kommer på Bohuslän. Främst fiskas sill och strömming; årlig avkastning 1916—20 78,000 ton med ett värde av 27 milj. kr., därnäst torsk 6,000 ton, 3.6 milj. kr., och makrill, 7,000 ton, 3.5 milj. kr. Sötvattensfisket ger främst gädda, abborre och lax. Antalet personer, vilka helt livnära sig på fiske, uppgår i Sverige till omkring 15,000 personer; över 60,000 personer bedriva fiske som binäring.

Fiskebäckskil, fiskläge och hamnplats vid västkusten, nära Lysekil, mellersta Bohuslän. 570 inv. Badort.

Fiskerifonden el. Fonden för fiskerinäringens befrämjande inrättades genom riksdagsbeslut 1901 och har sedan förstärkts genom flera anslag. År 1923 uppgick den till 1,100,000 kr. Hushållningssällskap och landsting erhålla lån ur F., och dessa fördelas sedan bland enskilda för anskaffande av fiskebåtar, fiskredskap o. dyl. Ett sådant lån får uppgå till högst 25,000 kronor och är första året räntefritt samt löper sedan med 3.6 % ränta. Det skall amorteras med lägst Vio per år.

Fisker if ören ingrar äro dels sammanslutningar med uppgift att främja fiskerinäringen, såsom Svenska fiskareförbundet, Södra Sveriges fiskeriför-ening, Göteborgs och Bohus läns havsfiskeförening, dels sammanslutningar av ekonomisk karaktär, vanligen kooperativa, med ändamål att utån anlitande av fiskgrosshandlarna direkt sälja fisken till konsumenterna.

Fiskeriförvaltning. Ärenden rörande fiskerinäringen handhavas i Sverige av en fiskeribyrå, som sorterar under Lantbruksstyrelsen. Den är delad på en avdelning för sötvatten sfiske och en för saltvattensfiske. Vidare finnas 6 statsanställda fiskeriintendenter, som äro lantbruksstyrelsens rådgivare och som även skola stå till allmänhetens tjänst. Lantbruksstyrelsen har slutligen en fiskeriassistent och en fiskeriingenjör till sin disposition.

— Hushållningssällskapen ha också en del fiskeritjänstemän (fiskeriin-struktörer, fiskerikonsulenter m. fl.) anställda.

Fiskerilagstiftning:. Nu gällande F. består i huvudsak av lag om rätt till fiske av 27 juni 1896, fiskeristadgan av 17 okt. 1900, lag om gemensamhets-fiske av 30 juni 1913, vattenlagen av28 juni 1918, flottningsstadgan av 19 juni 1919 samt nu gällande delar av vattenrättsförordningen av 30 dec. 1880. Internationellt anses fiske på öppet hav fritt för alla, medan fiskrätt innanför ett lands sjöterritoriella gränser tillhör dess egna medborgare. Fiskrätten tillkommer strandägaren oeh räknas ISO m. ut från stranden från det ställe, där ett djup på 2 m. vidtager. (Detta gäller öppna havskuster el. större sjöar.) Fiske med sprängämnen el. dövande ämnen samt användande av trål (inomskärs) och harka är förbjudet. Vid laxfiske är användande av ljuster och huggkrok förbjudet. Ål får på isbelagt vatten ej fiskas med ljuster. För det industriella utnyttjandet av vattendrag gälla särskilda bestämmelser, avsedda att skydda fisket.

Fiskfodermjöl, ett fodermedel, tämligen rikt på fett, kväve och kalciumfosfat, som beredes av fiskavfall, vars fett först tillvaratagits. Jfr Fiskguano.

Fiskgift. I ruttnande fisk bildas genom sönderdelning av äggviteämnen gifter, som efter förtärandet av sådan fisk orsaka diarré samt ibland ett rosliknande hudutslag, förlamningar och andra nervsymtom. — En del fiskar alstra gifter i vissa organ och kunna därför vara farliga att förtära. Vissa ålarter och sutare ha i blodserum giftiga ämnen med om ormgift påminnande verkningar.

Fiskgjuse (Pandion lialiaetus), en till dagrovfåglar hörande art, som har vähdbar yttertå och trinda klor. Ryggen är mörkbrun, undersidan vit, bröstet rostgult, huvudet vitt med brunt band genom ögat. F. finnes i hela Sverige och lever av fisk, som den griper med störtflykt ned i vattenytan.

Fiskguano. Av fiskeriavfall utvin-nes först olja genom kokning eller pressning. Om återstoden ej undergått förskämning, beredes därav fiskfodermjöl, i annat fall användes den som F. till gödsling.

Fiskleverolja, fiskolja, torsklever-tran erhålles ur levern hos flera torskarter. Den är gulaktig, genomskinlig, har oangenäm lukt och smak samt har sedan gammalt använts som läkemedel särskilt för engelska sjukan. Förr

grundade man denna användning huvudsakligen på dess höga näringsvärde, numera anser man, att F:s verkan betingas av dess höga vitaminhalt (A-vitaminer).

Fisklim, se Lim.

Fiskläge, samhälle, bebott av yrkesfiskare. F. ha oftast karaktär av mu-nieipalsamhällen.

Fiskmås, se Måsfåglar,

Fiskodling avser dels kläckning av fiskyngel för utplantering i fria vattendrag dels uppfödandet av fisk i konstgjorda dammar (dammkultur). För erhållandet av fiskyngel användes antingen naturlig befruktning (i synnerhet för vårlekande fiskar) el. konstgjord befruktning, då rom och mjölke pressas ur den lekande fisken och direkt blandas, vanligen innan vatten tillsättes. Laxfiskars yngel kläckas under vintern och F. av dessa måste därför försiggå i särskilda kläckningshus. — Dammkultur ifrå-gakommer i Sverige blott för karp-fiskar (karp och sutare) samt för laxfiskar (laxöring, röding). Den förra är mera lönande. De största anstalterna för sådan F. äro vid Ane-boda och Eriksdal samt för forell vid Mullsjö. Staten har vidare fiskod-lingsanstalter vid Borenshult, Kvarnbäcken, Ivälarne och Älvkarleby.

Fiskredskap. — 1. Nätredskap. De enklaste näten utgöras av en enkel nätvägg. De hållas i vatten i vertikal ställning genom sänken i underkanten och flöten i överkanten. De användas t. ex. för torskfiske och strömmingsfiske, varvid maskornas storlek avpassas efter fiskslagen. Snörpva-d a r n a äro djupa garn, vilkas nederdel snöres ihop, sedan de placerats runt ett fiskstim. En n o t är ett garn, på mitten försett med en för fångstens uppsamling avsedd säck, vilket släpar på bottnen och med linor drages mot land eller på vintern upp genom en vak på isen. En trål är en slags vad, som släpas efter en i gång varande båt (trålare). — 2. Fällor. Till dessa höra de med ett som ledarm tjänstgörande nät försedda ryssjorna, vidare mjärdar, hummertinor, kräftburar m. fl. samt de för fångst av lax och ål under deras vandringar i floder eller åar byggda fasta redskapen 1 a x t i n o r och å 1-kistor. — 3. Krokredskap. Hit höra de olika slagen av för mete avsedda redskap (spö, slant kr o k m. fl.). Vidare höra hit drag, svirvel och m a k r i 1 1 d ö r j, som släpas efter i gång varande båt, ståndkrok, som förankras på bottnen el. på land el. is, samt den med ett flertal krokar försedda långreven. — 4. Till stick- och huggredskapen, som numera ej spela någon större roll, höra bland annat ljuster och h a r p u n (jfr Valfångst). — 5. En särskild grupp bland fiskredskapen bilda h å-varna (sänkhåv, kräfthåv m. fl.) samt de redskap, som användas vid fångst av olika slags skaldjur.

Fiskskinn, torkat skinn av haj m. fl. närbesläktade fiskarter. F. har hårda taggar, som borttagas före garvningen. Användes till etuier m. m. Fiskar I.

t. Makrill (30—50 cm.). 2. Kolja (50—100 cm.). 3. Torsk (till 150 cm.). 4. Abborre (30—40 cm.). 5. Nejonöga (c:a 30 cm.). 6. Lake (50-90 cm.). 7. Sutare (till 60 cm.). 8. Al (hanne 50 cm., hona 150 cm.). 9. Stenbit (till 50 cm.) 10. Helgeflundra (2—3 m.). 11. Rödspotta (25—35 cm.). 12. Gös (1 m.). 13. Tonfisk (till 5 m.)Fiskar II. Fisktärna, se Tärna.

Fiskväg, anordning avsedd att hjälpa vandrande fiskar förbi fall och forsar. P. äro dels s. k. laxtrap-por, breda, ofta av tvärväggar avbrutna rännor, el. trappformigt anordnade bassänger, avsedda framför allt för laxfiskar, dels åly ngel-ledare d. v. s. smala av sten el. kvistar fyllda, täckta rännor.

Fisködla.

Fisködlor (Ichthyosauria), utdöda, fisklika kräldjur, som funnos under trias-, jura- och kritperioderna. F. hade fenlika extremiteter, vertikal stjärtfena och utdragen nos. Längd 1 till över 10 m.

Fiss, den med en halv ton höjda tonen f, förväxlas enharmoniskt med gess.

Fiss dur, mus., durtonart, som har

6 « för f, c, g, d, a, e samt fiss till grundton och diss moll till parallelltonart.

Fississ, den med två halva toner, dubbelkors (x), höjda tonen f.

Fiss moll, mus., durtonart med fiss till grundton, a dur till parallelltonart samt tre # (för f, c, g).

Fissu’r, spricka, sprickformigt sår i mjukdelar el. spricka i ben utan rubbning av benändarna. 0

Fistel, en ej normalt förekommande kanal, som. för in till någon av kroppens håligheter. Den kan vara operativt anlagd men kan även vara orsakad av en sjuklig process, vanligen en varbildning. F. benämnes efter det organ, till vilket den leder (biåsfistel, tarmfistel etc.).

Fitinghoff, Laura, f. Runsten, f. 1848, författarinna, främst bekant för sina barn- och ungdomsböcker (Barnen från Frostmofjäl-1 e t).

Fitzgerald [fitsdsjer’ald], E., 1809— 83, engelsk författare, främst känd för sin mästerliga översättning av den persiske skalden Omar Khayyams verk (Rubåiyåt).

Fitzroy [fitts’roj], Robert, 1805— G5, engelsk amiral. Befälhavare vid en världsomsegling, märklig därigenom, att Charles Darwin var en av deltagarna. 1843—45 guvernör över

Nya Zeeland. Från 1S54 föreståndare för handelsministeriets meteorologiska anstalt i London. Grundläggare av systemet för stormvarningar.

Fitzroy [fitts’roj]. — 1. Flod i n. Väst-Australien, utfaller i Indiska havet. — 2. Flod i Queensland, ö. Australien, uppstår genom förening av Dawson och Mackenzie. Utfaller i Stilla havet.

Fiu’me, italiensk stad vid Adriatiska havet på gränsen mot Jugoslavien.

60,000 inv. Frihamn, av stor betydelse för handeln på Sydslavien och Ungern. Språket italienska, en minoritet talar serbiska. — F., som av gammalt tillhört Österrike-Ungern, avträddes 1920 i freden i Trianon. Såväl Italien som Jugoslavien gjorde anspråk på F. Redan 1919 hade den italienske skalden d’Annunzio samlat en patriotisk friskara och besatt staden. Efter segslitna underhandlingar beslöts, att F. skulle vara en oberoende stat under N. F., och Italien fick i uppgift att fördriva sin skald, vilket också utfördes. Senare utbröto emellertid tvi-stigheter i F. mellan ett nationalistiskt parti och ett fristatsparti. Med anledning härav ingrep Italien och besatte staden, vilken slutligen 1924 efter överenskommelse med Jugoslavien tillföll Italien.

Five o’clock tea, [fajv å klåck ti], eng., te, som drickes klockan fem, tebjudning på eftermiddagen.

Fix, fast, bestämd. — F i x e’r a, fastställa, bestämma, skarpt betrakta någon.

Fixering, behandling av den fotografiska bilden, sedan denna blivit framkallad, för att göra den ljusbeständig. Plåten, filmen el. kopiepap-peret lägges härvid i en vattenlösning av fixersalt, vilket utlöser överskottet av silversalter.

Fixerings bild, en bild, som innehåller en dold mening. "Vanligen är F. en teckning, där vissa linjer äro dubbeltydiga och bilda en figur, vilken först efter noggrant skärskådande kan uppfattas.

Fixe’rnatron, natriumtiosulfat, nat-riumhyposulfit, erhålles som biprodukt i sodaindustrin; användes som fixersalt vid de fotografiska processerna.

Fixe’rsalt, se Fixernatron.

Fix idé, en falsk föreställning, som ej låter rätta sig av förnuftsskäl.

Fixstjärna, se Stjärna.

Fizeau [fiså’], A. H. L„ 1819—96, fransk fysiker, var den förste, som på experimentell väg bestämde ljusets hastighet.

Fjajstad, G. A., f. 1868, svensk målare; har företrädesvis målat snölandskap men även ägnat sig åt konst-

hantverk, t. ex. möbler, vävnadskom-posi tioner.

Fjalar, namn på jättar och dvärgar i den nordiska gudasagan.

Fjellstedtslta skolan, sjuklassig skola i Uppsala, grundad av missionären Peter Fjellstedt (1802—81). F. utbildar elever till studentexamen mot villkor, att de sedan bli präster, missionärer el. kristendomslärare. Skulle eleven välja annan levnadsbana, får han ersätta skolan för sin utbildning. Husrum och undervisning är i annat fall kostnadsfri. Kosten betalas med högst 600 kr. per år.

Fjolncr, svensk sagokonung av Yng-lingaätten. F. var son till Frej och skall enligt Ynglingasagan ha drunknat i ett mjödkar.

Fjord, en smal, djupt i landet inträngande havsvik av betydligt djup, begränsad av branta bergväggar. Utmärkande för F. är, att de vanligen äro grundare vid mynningen än längre in. F. förekommer i Norge, i Skottland, på Grönland och Spetsbergen, vid Nordamerikas nv. kust, i PatagOr nien och Nya Zeeland, i allmänhet vid höglända kuster på högre breddgrader, där landisar och glaciärer före-funnos under istiden.

Fjugesta, municipalsamhälle nära Svartån, mellersta Närke. 600 inv.

Till vänster konturfjäder med stam (spole och skaft) och fan. överst till höger dun. Nederst till höger schema över fanets byggnad. Från skaftet utskjuta strålar och från dessa bistrålar, som med fina hakar gripa in i varandra. I mitten ett fjäderborst.

Fjäder. — 1. Med F. förstås redskap eller maskindelar med stor elastisk formförändringsförmåga, som göra dem ägnade att mildra stötar, att tjänstgöra som drivkraft m. m. Förstnämnda uppgift fylla bärfjädrarna, med hänsyn till formen kallade bladfjädrar, som användas att uppbära

vagnskorgar å åkdon av olika slag (häståkdon, automobiler, järnvägsvagnar m. m.) Som drivkraft användas t. ex. spiralfjädrarna i urverk. Även för förstärkningsändamål användas F.

— 2. Zool. F. är sammansatt av en ihålig spole, som fortsätter upp i ett märgfyllt skaf t. Från denna stam utgå parallella strålar i sin tur försedda med bistrålar, som med små hakar gripa in i varandra, så att f a n e t bildar en tät skiva. Man skiljer på olika slag av F.: konturfjädrar, som ha styv stam och tätt fan (vingpennor, stjärtpennor, täckfjädrar), dun, som ha kort böjligt skaft och mjuka fanstrålar utan liakar, samt fjäderborst, som ha böjligt skaft med förkrympt fan. F. sitter insänkt i fjädersäcken och utvecklas från en hudpapill i bottnen på denna på liknande sätt som däggdjurens hår. F. motsvarar egentligen närmast kräldjurens fjäll. Fjäderdräkten växlas en gång om året, ruggningen. Vingpennorna växlas dock en och en under årets lopp (un'dantag andfåglar).

Fjäderfäavelsförening-, se Sveriges Allmänna F.

Fjädervikt, vid boxning 53,5—57,5 kg.

Fjädervåg:, se Våg.

Fjäll, berg, vilka nå upp över trädgränsen, d. v. s. till en sådan höjd, att träd ej längre kunna växa.

Fjällbacka, municipalsamhälle vid västkusten, n. Bohuslän. 550 inv. Fiskeläge och badort. Stenhuggerier.

Fjällboskap, en småvuxen nötkrea-tursras, som mer el. mindre ren förefinnes särskilt i n. Sverige. F. är till färgen övervägande vit med ljust rödbruna el. svarta fläckar samt är vidare hornlös och har hög nackkam. Den har även kallats vitkullerasen. F. anses särskilt lämplig för Nordsverige.

Fjällemmel, se Lämlar.

Tjur av fjällras. Fjällräv.

Fjällning. Normalt avstötes ständigt de ytligaste hudlagren. Vid vissa sjukliga tillstånd kan denna avstöt-ning bli mera höggradig. Bland de orsaker, som härvid kunna spela in, märkas kemiska retmedel, kraftig bestrålning (solbränna), kroniskt eksem och andra hudsjukdomar. Efter mässling och scharlakansfeber är en över hela kroppen utbredd F. ett karakteristiskt symtom. Angående F. å huvud svålen se Seborré.

Fjällnäs, turist- och kurort i V. Härjedalen nära norska gränsen.

Fjällpipare (Eudromias morinellus), en art Piparfåglar. Den saknar baktå, har gråbrun översida, svart hjässa med vitt band över ögat, vit strupe, halsen gråbrun, buken rostbrun, upptill avgränsad av ett vitt band. F. finnes i Sverige söder ut till Jämtland. Flyttfågel. Fridlyst.

Fjällras, se Fjällboskap.

Fjällripa, se Ripsläktet.

Fjällräv, Polarräv (Alopex lagopus), är mindre än skogsräven, har kortare och tjockare nos, kortare svans och korta, avrundade öron. Om vintern har den ludna trampdynor. I sommardräkt är den brun till gråsvart med grågul buk. I vinterdräkt skiljer man på tvenne avarter den ena vit, den andra mörkare el. ljusare blåak-tigt mörkbrun. F. finnes i polartrakter, även i Sveriges fjälltrakter. Den lever av lämlar och ripor och jagas för de högt uppskattade skinnen. På senare tid har man sökt odla den ä rävfarmer särskilt i Canada.

Fjällsippa (Dryas octopetala), till familj Rosaceas hörande risartad växt med eklövsfonnade, läderartade, undertill vitludna blad och stora vita blommor. F. växer framför allt i fjälltrakter men finnes även i Sydsverige som rester av den närmast efter istiden där förliärskande polar-floran.

Fjällsjö älv, biflod till Ångermanälven. Uppkommer i nordligaste Jämt-

land. Genom Vängelälven förbindes F. med Faxälven. Omkring 250 km. läng.

Fjällskiffrar, geol., de kristallina skiffrar (se Bergarter), som utgöra huvudparten av den skandinaviska fjällkedjan.

Fjällskivlingar (Lepiota) ha sporer och skivor vita och foten upptill försedd med ring. Hattens översida är hos en del arter beklädd med en skorpa, vilken upplöser sig i fjäll, mörkare än bottenfärgen. Hit höra en del ätliga arter: Stolta, Rodnande och Milda f j ä 11 s k i v 1 i n g e n.

Fjällskred, grus och jord, vilka vid snösmältning utför branta fjällsidor störta ned i dalgångarna, varvid de ofta åstadkomma stor förödelse.

Fjälluggla (Nyctea scandiaca), en art Ugglor, som ha övervägande vit fjäderdräkt med mer el. mindre täta, svartbruna fläckar. F. lever av lämlar, småfågel o. dyl. och finnes i fjälltrakter i nordliga länder.

Fjällvråk (Arcliibuteo lagopus), en art Falkfåglar, tecknad i spräckligt rostgult och mörkbrunt. F. finnes i nordliga trakter och är allmän i Sveriges fjälltrakter.

Fjärd, en öppen del av ett vatten, omgiven av fastland eller öar.

Fjärdepartsräfsten, se Reduktion.

Fjärde provpredikant. Vid tillsättande av prästtjänst uppsätter domkapitlet tre av de sökande på förslag. Vid tillsättande av kyrkoherdetjänst samt i vissa församlingar även komministraturtjänst kan församlingens medlemmar på s. k. f rågo dag utöka förslaget med en fjärde, som är villig mottaga sådan kallelse. Därtill fordras, att en tredjedel el. åtminstone 300 av församlingens medlemmar rösta för kallelse samt att den kallade har minst 10 tjänsteår el. åtminstone

Stolt f jällskivlin g.samma antal tjänsteår som den på sista förslagsrummet uppförde.

Fjärde ståndet, namn, använt på 1800-t. i flera länder som beteckning på hantverkare, arbetare och bönder, d. v. s. den kroppsarbetande klassen.

Fjärdhundra, område i sv. Uppland, delat på Uppsala län och Västmanlands län. F. var ett av de tre folk-landen.

Fjärding, fjärdedel, gammalt rymdmått. För våta varor är 1 F. = % tunna - 2 åttingar = 31.4 1. För torra varor är 1 F. = y8 tunna = 4 kappar = 18.3 1.

Fjärilar (Lepidoptera), en ordning insekter, som ha de undre käkarna rännformigt utbildade tillsammans bildande ett sugrör, vilket i vila hålles spiralformigt inrullat, övriga mundelar äro förkrympta. Antenner äro vanligen väl

utvecklade och ha varierande form. Vingarna äro vanligen två par och äro täckta av taktegellikt anordnade, färgade kitinfjäll. Äggen fästas i allmänhet på larvens närings-växt. Larverna äro masklika, ha bitande mundelar och vanligen tre par bröstfötter och fem par bukfötter. Efter fyra till fem hudömsningar övergår larven till puppa, antingen hängande med huvudändan nedåt (häng-puppa) el. fastsatt med en tråd runt kroppen (gördelpuppa), i en del fall slutligen omgiven av eh kokong. — F. delas i Stor fjärilar och Små-fjärilar. De senare omfatta Mått-fjärilar, Vecklarefjärilar, M alfjärilar och Fjädermått. Storfjärilarna kunna indelas i: Dagfjärilar, som ha en spenslig kropp, klubblika antenner samt breda, i vila uppåt hopslagna vingar. Skymningsfjärilar, som ha grövre kropp, spolformiga antenner och smala, i vila takformigt hoplagda vingar. Nattfjärilar, som ha antingen tjock (Spinnare och Nattflyn) el. smal (Mätare) kropp, trådformiga med kamtänder försedda antenner och breda vingar, som i vila hållas platt utbredda el. takformigt hoplagda, mera sällan uppåt hopslngna.

Fjärran österns republik, en 1920— 22 existerande republik mellan Bajkal-sjön och Stilla havet i ö. Asien. F. kallades även Tjita-republiken efter huvudstaden. 1922 införlivades F. med Ryssland dock med bibehållande av en viss självständighet.

Fjärrorgel, se Orgel.

Fjärrpunkt, se Öga.

Fjärrverkan, den inverkan, som en kropp utövar på en annan utan förmedling av mellanliggande medium. Så ansågs förr en elektriskt laddad kropps inverkan på en annan som F. Med denna åskådning bröt emellertid

den engelske fysikern Faraday under 1800-t: s första hälft.

Fjär’singar (Trachinid[e), till tagg-

feningar hörande fiskfamilj, som ha långsträckt kropp, lång analfena och lång bakre ryggfena, styva taggar i främre ryggfenan och en kraftig tagg på gällocket. Till F. hör Vanliga Fjärsingen (Trachinus traco), som har grönbrun rygg med ljusare snedstrimmor, blåstrimmiga sidor och vit buk med gula och blåa streck. Ryggfenstaggarna och gällockstaggen äro förenade med giftkörtlar och kunna därför orsaka riskabla sår. F. förekommer i Medelhavet och Atlanten och är ganska allmän vid vår Västkust. Den lever huvudsakligen av räkor. Köttet är välsmakande.

F-klav, se Bas-klav.

F. K. F. It., se Föreningen för kvinnans politiska rösträtt.

Fl, kem., tecken för en atom fluor.

Fla., förkortning för Florida.

Flacon el. flakong, fr., flaska.

Fladdermus.

Fladdermöss, Flädermöss el. Läderlappar (Chiroptera), en ordning däggdjur, som kännetecknas av att de utefter kroppens sidor mellan bakbenen och frambenen, vilka senare ha starkt förlängda fingerleder, ha en tunn flyghud. De ha små ögon med dålig syn. Däremot är hörseln mycket väl utvecklad. Framför öronöppningarna finnes en hudflik, öronlocket, antagligen avsedd att skydda mot för starka ljud. F. leva vanligen av insekter, som de fånga i flykten. En del arter leva av frukter el. äro blodsu-gare. I allmänhet äro F. nattdjur. I vila hänga de med huvudet nedåt, fasthakade med bakfötterna. Många arter tillbringa vintern i dvala. Till F. hör Flygande hundar, Blad näsor, Hästskonäsor och Egentliga flädermöss. Till den senare gruppen höra flera i Sverige vanliga arter, vilka nå en storlek av 4—8 cm, olika för olika arter.

Flageoletton [flasjålätfton], en flöjtliknande ton, som erhålles å stråkinstrument, om man under ett stråkdrag endast mycket lätt med fingret berör strängen i någon av dess naturliga delningspunkter. Flamingo.

Flagga. Bruket av F. har gamla anor. Ursprungligen användes F. endast på fartyg i sjöstrid som igen-

känningstecken. Under Medeltiden började F. användas även till lands och under fred. F:s utseende bestämmes vanligen av nationell el. religiös tradition. Korsmönstret stammar från de under korstågen använda fälttecknen. Den äldsta kända svenska F. med gult kors på blå botten är från 1557. Om svenska F. stadgas i lagen ang. Rikets Flagga av 22 juni 1906. Angående utseendet av olika länders F. jfr Världskarta.

Flaggman, amiral eller annan sjöofficer, som under tjänst å sitt fartyg för viss befälsflagga.

Flaggskepp, det fartyg, som för högste befälhavaren för en flotta el. en eskader.

Flagrant' (brinnande), uppenbar. — In flagranti, på bar gärning.

Flamboyantstil [flangboajang'-], benämning på den franska och flamländska sengotiken (från början av 1400-t.).

Flaming'o (Phoenicopterus), till familj Andfåglar hörande släkte. F. ha mycket långa ben och lång, böjlig hals med platt, i vinkel nedböjd näbb. Framtårna äro förenade med simhud; baktån är liten el. saicnas. Flera arter leva vid havskuster i varma länder. Den mest bekanta är P. roseus, som är blekt rosenröd med röda ben, svarta vingpennor och svart näbbspets. Längd 1.2—1.3 m. Den finnes i s. Europa, n. Afrika och i Asien. F. leva av vattendjur (maskar, blötdjur), som de gräva upp ur dyn. De häcka i kolonier. Köttet är ätbart.

Flami'nius, Cajus, d. 217 f. Kr., romersk härförare och konsul, anlade militärvägen Via Flaminia, som från Rom ledde över Apenninerna till Norditalien.

Flamländare, invånare i s. Holland och n. och v. Belgien, vilka tillhöra (|en flamländska språkgruppen, som

är en med plattyskan besläktad, starkt avvikande avart av holländskan.

Flammarion [flammariång'], Camille, 1842—1925, fransk astronom, mera känd genom sitt populära författarskap än genom djupare vetenskapliga insatser. Hans böcker utmärka sig för en fängslande fantasi, som för läsaren vida utanför de vetenskapligt nådda resultaten. En del av dem äro rena romaner, som bygga på astronomiska spekulationer. Hans författarskap visar också en världsåskådning med stark dragning åt mysticism och spiritism. — Bland hans till svenska översatta arbeten märkas : B e b o d d a världar, Populär astronomi och U r a n i a.

Flampunkt, se Eldfarliga oljor.

FIan'dern, fordom grevskap, beläget vid Nordsjön, omfattade utom de delar av Belgien, som numera benämnas östflandern och Västflandern, s. delen av den nederländska provinsen Zeeland samt delar av Picardie och Artois i n. Frankrike. — Historia. F. var ursprungligen befolkat av kel-ter och erövrades på 300-t. av germanska stammar, vilka sammansmälte till det flamländska folket. F. ingick i det Frankiska väldet och blev ett mer el. mindre självständigt grevskap under växlande ätter. Under hundraårskrigen anslöt sig F. till England. 1384 förenades de för en tid med her-tigdömet Burgund och skildes då definitivt från Frankrike. I fortsättningen hörde F. till Spanien och Österrike och delade under nyare tiden Nederländernas växlande öden.

Flanell', ett mjukt, ruggat tyg med fin varp och tjockare inslag. F. finnes såväl av ylle som av bomull.

Flane'ra, spatsera, promenera utan bestämt mål, driva. — F 1 a n ö'r, en som flanerar.

Flank, krigsterm, den yttersta si-dopunkten av en stridsfront el. truppavdelning.

Flaskkurbits (Flaginaria vulgaris), en klättrande ört, som finnes i tropiska trakter av Gamla världen. F. har stora frukter med stenhårda skal, av vilka bland annat tillverkas dryckeskärl.

Flaskträd (Brachychiton rupestris), ett i Australien inhemskt träd med egendomlig flasklik stam.

Flatlus, se Löss.

Flatte'ra, smickra, säga artigheter.

Flatöboken, en stor isländsk handskrift från slutet av 1300-t. Den innehåller norska konungasagor och andra historiska uppgifter. F. tillhörde ursprungligen en bonde på Flatö vid Islands västkust och förvaras . nu i

Köpenhamn.

Fla'u, matt, kraftlös. I-Iandelsterm: Utån efterfrågan, olust för affärer etc,Flaubert [flåbä'r], G., 1821—80, fransk författare, mest bekant för romanen Madame B o v a r y, i vilken F. framstår som en skarp psykolog och överlägsen stilist. F. är en av naturalismens banbrytare, ehuru i lians författarskap ingå även romantiska element.

Fla'vius, romersk släkt, till vilken blancl andra hörde kejsarna Vespasia-lius*, Titus* och Domitianus*.

Flaxman [fl8ex'msen], J., 1755—1826, engelsk bildhuggare. F. räknas som nyklassicismens förnämsta representant i England. Hans teckningar till Homeros, Aiskylos, Dante etc. äro berömda. För engelsk lergodstillverkning har han även varit av betydelse.

Flecker [fläk'kse], J. E., 1884—1915, engelsk författare. F. har i sin diktning framför allt använt sig av österländska motiv. Hans förnämsta arbete är skådespelet H a s s a n.

Fleet Street [flit strit], gata i Londons City, vid vilken de förnämsta tidningarna ha sina lokaler.

Fleg;'ma, liknöjdhet, tröghet.

Flek'kefjord, stad i sv. Vest-Agder fylke, Norges sydkust. 2,200 inv. Gar-verier.

Flekte'rande, egentligen böjande, kallas sådana språk, där ordens betydelse i förhållande till varandra bestämmas genom tillagda ändelser, förstavelser el. dyl. Dessa böjningsele-ment ha ej någon självständig användning.

Fleming, svensk-finsk adelssläkt. — 1. Klas E: son F., omkring 1535—97, riksmarsk, Finlands hövitsman 1591 — 97, var en ivrig anhängare av Sigismund och bekämpade hertig Karl och hans vänner. — 2. Klas L:son F., 1592—1G44, riksråd, amiral, förste överståthållare i Stockholm. F. verkade mycket för huvudstadens utveckling och skapade bland annat en stark örlogsflotta. F. förde befälet över denna i danska kriget och mötte den danska flottan vid Femern 1644, där striden dock blev oavgjord.

Flen, municipalsamhälle vid v. stambanan, mellersta Södermanland.

2,000 inv. Viktig järnvägsknut.

Flensburg (danska Flendsborg), sjöstad i preussiska provinsen Schles-wig-Holstein, vid östersjön, 61,000 inv. Före världskriget betydande handelsstad. Industrin omfattar bland annat skeppsbyggerier, bryggerier, kvarnar och pappersfabriker. Efter att hava tillhört Danmark kom F. år 1864 i tysk ägo. Som 90 % av inv. äro tyskar, kunde staden ej efter folkomröstningen i Schleswig år 1920 återförenas med Danmark.

Flers [flärj, Robert de, f. 1872, fransk författare, som tillsammans med Caillavet* skrivit talrika, lättare

skådespel. F. är sedan 1921 medlem av Franska Akademin.

Fleteher [fletfsjse], J., 1579—1625, engelsk dramatiker, högt skattad av sin samtid. Hans skådespel äro tekniskt välgjorda men ha ytlig karaktärsteckning och äro oftast ganska slippriga.

Fletfner, se Rotorfartyg.

Fleurist el. flörist, fr., blomsterhandlare.

Fleuron [flörOng'], S., f. 1874, dansk författare. F. liar skrivit omtyckta djurskildringar.

Fleury [flöri'3, A. H. de, 1653—1743, fransk statsman, kardinal, var från 1726 till sin död statsminister under Ludvig XV och ledde som sådan Frankrikes politik. F: s styrelse var mycket lyckosam både i inre och yttre avseenden. 1733 avslöt F. det bourbonska familjefördraget mellan Frankrike och Spanien. Genom att ingripa i polska tronföljdskriget förskaffade F. Lothringen åt Frankrike. Senare blev Frankrike mot F: s vilja inblandat i österrikiska tronföljdskriget.

Flexi'bel, böjlig. — Flexibilitet, böjlighet.

Flexu'r, geol., böjning i ett för övrigt horisontellt berglager, uppkommen genom en sänkning av området på ena sidan om F. (jfr Förkastning).

Flibustiä’rer, Buckaniä’rer, vilda sjörövare, som på 1600-t. skövlade och plundrade de rika kolonierna i Västindien och på västkusten av Amerika.

Flickundervisning:. Undervisningen på folkskolestadiet är gemensam för gossar och flickor. Den högre undervisningen har däremot tidigare icke bedrivits som samundervisning. De liögre statliga undervisningsanstalterna, läroverken, voro förr endast öppna för gossar. Den högre flickunder-visningen vilade, bortsett från Statens normalskola för flickor vid Högre lärarinneseminariet i Stockholm, helt på de genom privat initiativ tillkomna högre elementarläroverken för flickor eller högre flickskolorna. Dessa, som sedan åtskilliga decennier tillbaka åtnjuta stats- ocli kommunalunderstöd, äro i regel åttaklassiga, vartill kommer tre ofta även för gossar öppna förberedande klasser. Avgångsbetyg från dessa skolor medför i allmänhet normalskolekompetens, det vill säga ungefärligen samma el. något högre kompetens än realskole-examen. Några av flickskolorna äro förenade med ett gymnasium, som för fram till studentexamen. Därjämte finnas även några enskilda högre samskolor, vid vilka studentexamen avlägges. Numera äro även de kommunala så kallade mellanskolorna samt de statliga samskolorna, vilka föra fram till realskoleexamen, öppna för flickor. Slutligen havå även i viss begränsad utsträckning flickor tillträde till några kommunala el. statliga gymnasier. Se vidare hänvisningarna under Praktiska ungdomsskolor.

Fliegende I31ät’ter [fli’g-], ty. (flygande blad), en i Munchen utgiven illustrerad skämttidning, grundad 1844.

Flim’merhår el. cilier, från ytan av vissa celler (epitel) utskjutande fina hår, vilka hastigt röra sig i en viss riktning och långsammare i motsatt riktning. Denna piskande rörelse åstadkommer en strömning i den vätska, som finnes på cellytan. Särskilt i andnings- och könsorgan äro sådana strömningar av betydelse, emedan mindre partiklar på det sättet föras ut ur kroppen. — Hos lägre organismer tjäna F. som rörelseorgan, vilka genom sina samordnade rörelser föra organismerna framåt.

Flint, stad i Michigan (U. , S. A.),

92,000 inv. Automobilfabrikation.

Flinta, geol., en ytterst finkornig (tät) utbildning av kvarts, bildande bollar (kokretioner) eller tunna inlagringar i vissa kalkbergarter (ex. i krita). Flinta härrör från kiselorga-nismer, som avskilt den i ytterst smä mängder i havsvatten förekommande kiselsyran.

Flintbössa, se Handeldvapen.

Flintglas, se Glas.

Flintlås, se Handeldvapen.

Flintrännan, segelled i Öresund ö. om Saltholmen. Djup intill 7 m.

Flirta el. flörta, kurtisera, spela förälskad.

Fliseryd, fabrikssamhälle vid Emån, ö. Småland. Jungners ackumulatorfabrik.

Floby, municipalsamhälle nära Falköping, mellersta Västergötland. 350 inv.

Flock, ett slags blomställning. Se Blomma.

Flock ocli farnöte el. följe och far-nöte, ett i medeltida lagspråk använt uttryck avseende i följe el. i sällskap med.

Flod, se Ebb och Älv.

Floda kolonier, se Föreningen Floda kolonier.

Flodgudar, gudomligheter representerande en flod, förekomma särskilt i lägre religioner och i länder, vilka för sin odling äro beroende av en flod. Så dyrkades i Egypten Hapi som Nilens gud. Hos grekerna ansågs varje flod ha sin särskilda gudomlighet, ehuru på sina håll Akeloos dyrkades som allmän F. Ilos romarna dyrkades Tiberinus som Tiberns gud.

Flodhäst.

Flodhästar (Hippopotamus) tillhöra de partåiga hovdjuren. F. omfattar två arter. Den vanliga F. (H. amphibius) har stor, klumpig, för vattenliv anpassad kropp. Längd över

4 m., höjd 1.5 m., vikt 2,000—3,000 kg. Benen äro korta och ha med simhud förbundna tår. Huden är kopparbrun med glesa borst. F. lever i floder och sjöar i Afrika (ej Madagaskar) och livnär sig av vattenväxter. Den går endast undantagsvis upp på land. Genom jakt har F. starkt minskats i antal. Köttet är ätligt. Av liuden beredes läder. Tänderna användes förr vid löstandsfabrikationen. I v. Afrika finnes en mindre art (H. liberiensis).

Floding, P. G., 1731—91, framstående svensk kopparstickare, bekant bland annat för en allegori över Adolf Fredrik som konsternas gynnare. Under en studieresa till Paris medverkade han vid akvatintagravyrens uppfinnande. Senare grundade han en gravyrskola i Stockholm.

Flodkräfta, se Kräftsläktet.

Flodmusslor (Unionida*), en familj Musslor, som ha liksidiga, avlånga skal, på utsidan beklädda av en brunaktig* överhud, på insidan försedda med pärlemorlager. F. leva nergrävda i bottenslammet i sötvatten. Till F. höra: Målar musslan (Unio pic-torum), c: a 10 cm. lång, med svart-grönt skal. Den är allmän i floder och sjöar i s. och mellersta Sverige. Flodpärl musslan (Margaritana margaritifera) har brunsvart skal, längd c: a 10 cm. Den finns i bäckar i n. Skandinavien och fiskas för de från skalens innersida bildade pärlorna. Dammusslan (Anodonta cygnea) har tunt gul- och grön-Strimmigt skal. Den är vanlig i stilla-stående vatten upp till Jämtland och Västerbotten.

Flogiston [flåg’istån]. Innan förbränningens natur upptäckts, ansåg man den därmed förknippade ljus-och värmeutvecklingen bero på att ett särskilt eldämne, kallat flogiston, bortgick.

Flor, blomstring.

Flora. — 1. Sammanfattningen av ett områdes växtvärld. F. betecknar även systematiska beskrivningar av växterna inom ett visst område. — 2. Ungdoms- och blomstergudinnan i den romerska gudasagan. I Rom firades festen Flora’lia (28 april—3 maj) till hennes ära.

Floréal [flårealP], ”blomstermånaden”, den franska revolutionskalen-derns åttonde månad, motsvarade slutet av april och större delen av maj.

Flo’reas, lat., måtte du blomstra!

Flo’rens, stad i Toscana, norra Italien, 250,000 inv. En av Italiens äldsta städer med minnen från medeltiden. Sidenindustri. Konstskatter. — Historia. F. utvecklade sig under medeltiden till en storstad och blev under den karolingiska tiden en nästan självständig stat, inom vilken adelsätter kämpade om makten. Mest bekant av dessa släkter är Medici, under vilken F:s kulturella glansperiod inföll. Under deras tid uppträdde även Savonarola, vilken med sitt religiöst reformatoriska parti för en kort tid innehade makten. Cosimo II av släkten Medici ombildade F. till ett stor-liertigdöme Toscana*. 1865—71 var F. huvudstad i det enade Italien.

Flore’ra, blomstra, utvecklas (i synnerhet i figurlig betydelse).

Flo’res, en av de små Sundaöarna, belägen ö. om Java. Tillhör Nederländerna. 15,000 kvkm. 250,000 inv. Bland öns produkter märkas sandel-trä och bomull.

Flo’res och Blan’zeflor, riddardikt från medeltiden, skildrande två furstebarns kärlekssaga, i Sverige känd från 1312. Jfr Eufemiavisorna.

Florett’, vid sportfäktning använt vapen, bestående av en synnerligen böjlig, smal stålklinga med handtag och parerplåt samt i spetsen ofta försedd med läderknopp.

Flo’rida, förkortat Fla., stat i sö. Förenta Staterna, omfattande halvön med samma namn, ytvidd 152,000 kvkm., 908,000 inv., därav 330,000 negrer. Huvudståd Tallahassee: G.OOOinv. Största stad Jacksonville: 92,000 inv.

— F. är till övervägande del ett lågland och lämpar sig väl för jordbruk. Jämte de vanligaste sädesslagen odlas stora mängder bomull, sockerrör, sydfrukter och tobak. F. har en livlig tobaksindustri. Fisket är en viktig näringsgren. F. är dessutom en

av världens förnämsta producenter av fosfat. Skogsbruket är betydande. F. har under vintermånaderna en utomordentligt stor resandeström från de nordligare staterna.

Flo’ridaströmmen. Den n. ekvato-rialströmmen går utefter Sydamerikas nordkust in i Karibiska havet, svänger mot n. och ö. ut genom Florida-sundet och fortsätter sedan utefter Nordamerikas östkust.. I Florida-sundet äro vattenmassorna jämförelsevis hopträngda och F. har ganska hög hastighet.

Flo’ridasundet, det breda havssund, som skiljer Florida från Cuba och Bahamaöarna.

Florile'gium, ”blomstersamling”, en samling valda stycken.

Flori’n, ursprungligen ett guldmynt präglat i Florens, sedermera även benämning på mynt i andra länder. I England är F. ett silvermynt, motsvarande två shillings. I Nederländerna är F. myntenheten.

Flo’ris (egentligen de Vriendt). —

1. C. F., 1514—75, nederländsk bildhuggare och arkitekt. F. anses som den nederländska renässansstilens grundläggare. Han har bland annat uppfört det berömda rådhuset i Amsterdam. — 2. F. F., 1516—70, nederländsk historie- och porträttmålare, påverkades av Michelangelo och företrädde senare den romanistiska strömningen i det nederländska måleriet.

Florsländor (Hemerobiidse), en familj till Nätvingar hörande insekter. Larverna leva av bladlöss (bladlus-lejon) och andra smärre djur. I vårt land finnas flera arter F., vilka i allmänhet ha genomskinliga, regnbågs-skiftande vingar, oftast i blekt grön färg. Särskilt på hösten finner man ej sällan F. inne i rum. Vid beröring alstra de en obehaglig lukt, vilket givit anledning till benämningen stink-sländor.

Flosk’ler, innehållslösa vältalighets-blommor. F 1 o s k u 1 ö’s, blomsterrik, grann.

Flos’sa, tjock allmogevävnad, där man som varp har starkt bomulls- el. lingarn och i inslaget använder tjocka ullgarnsändar i olika färger, inplockade eller fastsnarade, så att de bilda ett mönster. Brukas mest som mattor eller bonader.

Flotovv [flå’tåv], F. F. A. v., 1812— 83, tysk tonsättare, vistades mycket i Paris, komponerade komiska operor (Martha, Stradella).

Flott. — 1. Sjöterm, flyta på vatten. Bliva flott, komma av grund.

— 2. Slanguttryck, sprättig, stilig, överdådig.

Flotta betecknar en stats krigsmakt till sjöss men kan även beteckna en större avdelning av denna t. ex. den engelska Medelliavsflottan, den svenska kustflottan. I överflyttad bemärkelse användes F. i sådana ord som fiskeflotta oeh liknande.

Flottans stab, se Marinstaben.

Flottilj’, avdelning av flotta (ex. torpedflottilj); flotta av mindre båtar (ex. motorbåtsflottilj).

Flottled, vattendrag, å vilket tim-merflottning äger rum. Flottlederna äro i regel allmänna, det vill säga öppna för alla. Även enskilda F. finnas dock.

Flottning. För virkestransporter från avverkningsplatserna till sågverken är flottningen i regel det billigaste tillvägagångssättet. Då flottningen sker efter en allmän flottled, skola alla, som använda sig av densamma, vara sammanslutna i en flott-liingsförening. Flottningsfö reningen ombesörjer flottningen, vidtager de åtgärder, som behövas för att flott-ningsleden skall vara för sitt ändamål lämplig, samt handhar de ekonomiska angelägenheter, som äro förenade med flottningen. I flottlederna fordras ofta dammbyggnader för vattenflödets reglering, för timrets ledande förbi forsar el. industriella anläggningar t. ex. kraftverk m. m. Understundom ledes timret av

olika anledningar i särskilt för ändamålet byggda rännor. Särskilda samlingsställen för timret, benämnda timmermagasin, finnas ovanför dammar el. där flottlederna utmynna i en sjö. Uppdelning av timret på dess ägare sker vid så kallade skiljeställen eller sorteringsbommar.

Flottningsförening, se Flottning.

Flottö'r. — 1. En på vätskeytan i en behållare flytande kropp, som förmedelst någon registreringsanordning anger vätskenivån eller, då vätskeytan nått en viss höjd, automatiskt påverkar en ventil el. utlöser en alarmsignal el. dyl. — 2. Kropp, som användes för att hålla ett med densamma förenat föremål flytande på vattenytan.

Flugsvamp (Amanita), ett släkte hattsvampar, som ha ett yttre hylle, vilket omger hatten och foten under utvecklingen. Den Brandgula F., rödgul hatt med vita fläckar, är vanlig hos oss. En vit art förväxlas ibland med Champinjon*.

Flugor, till Tvåvingar hörande insektsgrupp, som vanligen ha trele-dade, korta antenner. Den vanligaste arten Husflugan (Musca domes-tica) lägger sina ägg i gödsel el. i multnande växtämnen. En hona kan lägga upp till 500 c: a 1 mm. långa ägg, ur vilka på ett till tre dygn utveckla sig små, vita, fotlösa larver. Dessa förpuppa sig efter en till två veckor, och efter ytterligare en till två veckor är puppan färdigutvecklad.

Genom denna snabba generationsväxling förklaras flugornas talrika uppträdande på sensommaren. Gödselstackar böra ej läggas nära boningshus och för övrigt skötas rationellt. Spyflugan (Calliphora vomitoria) har stålblå färg och lägger sina ägg i köttvaror. Guldflugan (Lucilia csesar) lägger även sina ägg i ruttnande köttavfall. I stallar och ladugårdar äro s. k. Stic k flugor (Sto-moxys, Lyperosia in. fl.) vanliga. De ha till stickverktyg utbildade mundelar och äro i hög grad plågsamma för husdjuren.

Fluiclal'struktur, geol. Bergarter, uppkomna genom stelnandet av en glödflytande massa (magnia), visa ibland en strimmig el. slirig anordning av mineralkornen, som tyder på att magman varit i rörelse under stelnandet. Bergarten säges då hava F. (flytstruktur).

Flu'idum (lat. vätska, plur. fluida), beteckning för alla ämnen i flytande form ävensom för sådana ämnen, vilka enligt vissa fysikaliska hypoteser förutsättas (t. ex. elektriskt F.).

Fluktue'ra, föras av vågen, stiga och falla, växla.

Flundror, se Pleuronectidae.

Fluo'r, grundämne, hörande till de s. k. saltbildarna (F, Cl, Br, J). Kem. tecken F. el. Fl. Atomvikt 19. Atomvärde 1. F. är en gröngul gas med stickande lukt. Förekommer bland annat bunden vid metallen kalcium i mineralet flusspat [CaF2]. Fluorväte [I-IF] är en färglös, starkt frätande och etsande gas; vattenlösningen, fluorvätesyra, löser alla metaller utom bly, guld och platina. Den angriper även glas under bildning av kiselfluorid [SiFd, varpå grundar sig användandet av fluorvätesyra för glasetsning. Fluorvätesyrans salter kallas fluorider.

Fluoreseein [-sji'n], resorcinftalein, organisk förening, som användes som utgångsmaterial vid eosinframställ-ning. F:s alkaliska lösningar fluorescera i gröngult.

Fluorescens [fluoresjän's] kallas den företeelsen, att vissa ämnen t. ex. eosinlösning, då de träffas av ljusstrålar, själva börja utsända ljusstrålar av längre våglängd.

Fluo'rvätesyra, se Fluor.

Fluss, gammal benämning på en del vanligen inflammatoriska sjukdomar. F. användes ännu i uttrycket hals-fluss.

Flussmedel el. fluss, ämnen, som smälta vid låg temperatur och som på grund härav ibland tillsättas beskickningen vid framställning av metaller el. vid deras smältning för att göra slaggen mera lättflytande ochförhindra metallens oxidation (ex. flusspat, borax, en del silikater); andra F. verka oxiderande el. reducerande.

Flus’spat, fluorkalcium [CaFh], mineral, kristalliserande i tärningar, vanligen violett, stundom färglöst, gulaktigt eller grönt. Förekommer oftast som sprickfyllnad (mineralgångar). Användes bland annat för framställning av fluorväte.

FIus’ter, utsprång framför ingången till bikupa, på vilket bina landa.

Fluvia’1, hörande till rinnande vatten.

Fluviglacia’l, beteckning för bildningar, som härleda sig från isens smältvattensälvar, t. ex. rullstensåsar, vissa jättegrytor och klipprännor (kanjoner).

Flygande ekorrar, se Ekorrdjur.

Flygande holländaren, folksaga från 15—1600-t: n om en skeppare, som dömts att evigt rastlös segla kring på haven. Ämnet har bland annat behandlats av Wagner i en opera med samma namn.

Flygande hundar (Pteropodidce) höra till familjen Fladdermöss och ha hundlikt huvud med långsträckt nos. F. finnas i Australien, Afrika och Ostindien och livnära sig av frukt. En del arter uppnå betydande storlek (upp till 1.5 m. bredd mellan vingspetsarna).

Flygare-Carlén, se Carlén.

Flygblad, flygskrift, liten tryckt skrift med aktuellt innehåll, ofta i agitatoriskt syfte. F. var av särskild betydelse, innan tidningar började utgivas.

Flygbomber användas för brand-, belysnings- och sprängverkan o. dyl. Särskilt de sistnämnda användes i stor utsträckning under världskriget. Sådana F. varierade i vikt upp till ett ton, delvis beroende på flygmaskinernas bärkraft.

Flygel. — 1. Den yttre delen av en truppstyrka. — 2. Sidoparti el. sido-byggnad till större hus; dörrhalva.

— 3. Se Piano.

Flygelglas, glas med tvenne utstående, vingformade utsprång. Konstnärligt värdefulla F. ha särskilt tillverkats i Venedig.

Flygfiskar (Exocoetus) ha starkt förstorade bröstfenor. De taga fart upp ur vattnet och använda bröstfenorna som glidplan och kunna pä så sätt göra hopp på över 100 m. I vanliga fall uppgå deras hopp till c: a 10 m. längd och 1 —2 m. höjd. Den mest bekanta arten Större flygfisken (E. volitans) har gråblå rygg och silverglänsande sidor. Den är vanlig i Atlanten och Medelhavet.

Flygfisk.

Flygförarcertifikat utfärdas i Sverige sedan 1923 av Luftfartsmyndigheten efter godkända praktiska och teoretiska prov. Internationellt F. utfärdas av Kungliga svenska Aero-klubben i Stockholm enligt bestämmelser gällande för föreningar anslutna till Federation Aeronautique International. Sådant F. är emellertid ej giltigt i Sverige.

Flygmaskin, se Flygväsen.

Flygning, se Flygväsen.

Flygplan, se Flygväsen.

Flygsand, fin sand, förekommande

i öken- och kusttrakter. Bildar ofta stora flygsandsslätter och dyner, vilka kunna utgöra en fara för bebyggelsen, enär sanden av vinden lätt föres in över odlade trakter. Man söker stundom binda sanden genom plantering. I Sverige förekommer flygsand särskilt på Skånes och Hallands kuster samt på Gotska sandön och nordligaste Gotland.

Flygvärk, en folklig benämning på smärtor, som ändra plats. F. är vanligen, men dock ej alltid, av reumatisk

natur.

Flygväsen. Flygning har av gammalt varit föremål för människans intresse. De första försöken gingo ut på att söka efterbilda fåglarnas flykt och med tillhjälp av ett par stora vingar höja kroppen i luften. Alla försök av denna art hava misslyckats, enär människans muskelstyrka ej är tillräckligt stor. Den förste, som på ett mera allvarligt, vetenskapligt sätt studerade flygkonstens problem, var tysken Lilienthal. Denne utgick från att fåglarna vid svävande flykt läto sig lyftas av vinden. Genom att med ett glidplan från en höjd kasta sig ut mot vinden lyckades han glida genom luften ej mindre än 300 m., innan han nådde marken. Vid ett av Lilienthals försök greps planet av en vindil och kantrade, varvid han störtade och ådrog sig så svåra skador, att han avled (1896). Lilienthals flygningar omfattades med stort intresse av tvä amerikanare, bröderna Wilbur och Or ville Wright. De återupptogo till att börja med glidflyktsförsöken men började snart experimentera med att söka konstruera ett flygplan, vilket kunde liöja sig från släta marken. Den på 1800-t :s slut uppfunna bensinmotorn befanns vara en lämplig kraftkälla. År 1903 lyckades det den ene av bröderna att med ett flygplan med inmonterad bensinmotor flyga en sträcka av 260 meter. Redan i okt. 1905 voro de i stånd att företaga turer på 4 mil. Under de båda följande åren började särskilt fransmännen intressera sig för flygning. Bröderna Wright hade omgivit sina försök med stor hemlighetsfullhet, vilket hade till följd, att man allmänt tvivlade pä uppgifterna om deras framgångar. Så kom det sig, att det motordrivna flygplanet för andra gången ”uppfanns''

1 Frankrike. Emellertid lyckades Wil-bur Wright år 1908 konstruera ett flygplan, i vilket han höll sig uppe i

2 timmar och 20 minuter och tillryg-galade en sträcka av 125 km. Under de år, vilka nu följde, arbetade man intensivt på att förbättra flygplans-konstruktionerna. De fabriker, som startades, fingo god avsättning för sina maskiner ej blott till privat utan även i allt större utsträckning till militärt bruk. Under världskriget användes flygmaskiner i oerhört stor utsträckning vid spaning, bombkast-ning etc. F. utvecklades hastigt, särskilt med hänsyn till flygplanens bär-förmåga och trafiksäkerhet. — Ett modernt flygplan består utom av flygkroppen av ett, två eller tre par vingar (monoplan, biplan el. triplan), en el. flera motorer och propellrar, styranordningar (roder) samt landningsställ. På landflygplanen är landningsstället hjul el. skidor; havsflyg-planen, hydroplanen, äro försedda med flottörer el. hava båtformig flygkropp, flygbåtar. Flygbåtar med upp-fällbara hjul, s. k. amfibieflygplan, kunna starta från både land och vatten. Propellern verkar på precis samma sätt som en fartygspropeller och ger flygplanet fart framåt, varigenom luften pressas mot de snett ställda vingarna, så att flygplanet lyftes. Försök att konstruera helikopter-plan, flygplan med propellrar, vilka rotera i ett horisontalt plan, hava ännu ej krönts med någon större framgång. Ett helikopterplan skulle ej behöva någon större, öppen startplats. — Efter världskriget har F. fått allt större kommersiell användning. Säkerheten kan numera anses vara lika stor som vid övriga samfärdsme-del. Regelbunden flygtrafik för passagerar- och posttransport uppehälles på ett stort antal rutter, vilka förbinda de flesta större befolknings-

centra. Sverige är över Malmö—Köpenhamn förbundet med det europeiska flygnätet. De höga driftkostnaderna utgöra för närvarande det allvarligaste hindret mot flygtrafikens utveckling och konkurrens med andra trafikmedel. F. lever nu i stor utsträckning på statsunderstöd. Se vidare Flygcertifikat, Glidflygning, Konstflygning, Luftskepp och Bil. Luftfart.

Flyg-ödlor, under juraperioden levande ödlor, utrustade med flygförmåga. Vingar efter ungefär samma modell som hos flädermössen.

Flyingre, skånsk kungsgård. Hingstdepå.

Flykte’n, hos barn uppträdande inflammatorisk ögonsjukdom, sannolikt på skrofulös (tuberkulos) bas. Den kännetecknas av gulaktiga fläckar i hornhinnans rand med rodnad omgivning. Barnen besväras av ljusskygghet. Med riktig behandling hä-ves sjukdomen vanligen snart. I svära fall bildas kvarstående grumlingar i hornhinnan, vilka nedsätta synförmågan.

Flyktig;het. En vätska säges vara flyktig, om den övergår i gasform redan vid låg temperatur.

Flysta, municipalsamhälle, s. Uppland. 600 inv.

Flytande luft, se Luft.

Flytjord. Lösa jordslag kunna genom uppsugning av vatten, särskilt vid växlande frysning och upp-tining, komma i ett grötartat tillstånd och råka i skridning el. flyt-ning på sluttande mark. Företeelsen är vanlig i synnerhet i fjäll- och polartrakter.

Flyttblock el. erratiska block, vilka äro främmande för den fasta berggrunden i trakten, och vilka blivit dittransporterade antingen av landis och glaciärer el. av kringdrivande isberg (jfr Istid).

Flyttfåglar, se Fåglar.

Flyttningsdag;, dag för tjänstehjons inställelse till el. utträde ur tjänst. Enligt 1833 års legostadga gäller som F. den 24 okt. F. för Stockholms stad är även 24 april.

Flyttningrslijälp utgår till vissa vid armén och marinen anställda vid flyttning från en förläggningsort till en annan. Ersättning för flyttningskostnader utgår vidare till tjänsteman vid nyreglerat verk, som utan egen ansökan förflyttas till annan ort.

Flåhackning;, upphackning av grästorv, utföres med flåhacka, som har spadformigt blad.

Fläckfeber, se Fläcktyfus.

Fläcktyfus el. fläckfeber, en smitto-sam sjukdom, som sprides genom klädeslöss. Efter en till tre veckor inträda frossbrytningar med hög feber,yrsel och hjärtsvaghet. På buk och bröst uppträda först blekröda senare blåröda fläckar, vilka utbreda sig över kroppen. Spridningen av F. gynnas av dålig hygien, hungersnöd etc. och särskilt bland luffare och arméer på fältfot är F. vanlig. Dödligheten är mycket hög, upp till 50 %. I Sverige ha endast smärre epidemier förekommit.

Fläder (Sambucus nigra) är en 3—5 m. hög buske, som förekommer vild i större delen av Europa och även i s. Sverige. Blommorna sitta i jämnhöga knippen och äro vita el. gulaktiga. Frukten är en två-trerummig svart stenfrukt. De torkade blommorna användes förr inom medicinen (fläderté) och brukas ännu här och där som folkmedicin.

Flädermöss, se Fladdermöss.

Fläkt örn kallas den heraldiska örnen, emedan den avbildas framifrån med vingar och klor utbredda åt vardera sidan. Har den två huvuden, kallas den dubbelörn.

Flöjel, ho 11., sammet.

Flöjt, biåsinstrument, vars ton framkallas genom att en smal lufts.tröm blåses mot en skarp kant. Alltefter blåsöppningens plats benämnes F. spetsflöjt el. tvärflöjt. Prov på den förra typen, som nu mera sällan användes, äro panflöjten och flageolet-ten. Tvärflöjten har vanligen 14 tonhål och ett tonomfång av ettstrukna till fyrstrukna c. Piccoloflöjten är mindre och ligger en oktav högre.

Flörta, se Flirta.

f. m., förkortning för före middagen.

F moll, tonart med f till grundton och b för h, c, a och d. Parallelltonart a dur.

Fnöske erhålles från en del svamparter (Polyporus), vilka växa parasitiskt på träd som kullriga utväxter. Dessa svampar innehålla brungula, porösa vävnadspartier, vilka efter beredning fordom användes att uppfånga gnistan från elddon. F. användes förr även inom medicinen och tandläkarkonsten som blodstillande medel.

Foajé, samlingspunkt, den i de flesta teatrar förekommande sal, i vilken publiken under mellanakterna fritt kan röra sig.

Fob [fåbb], uttryck bildat av begynnelsebokstäverna i de engelska orden free ön board (fritt ombord), innebär, att säljaren svarar för kostnaderna och står riskerna för transporten, till dess varan inlastats å det fartyg, med vilket

den skall transporteras.

-fobi’, grek., fruktan, ingår i sammansättningar såsom agorafobi, torgskräck.

Fo’bos och Dei’mos, grek., ”fruktan och skräck”, i den grekiska gudasagan krigsgudens följeslagare. Härav namnen på planeten Mars’ månar.

Foce’a, stad på Mindre Asiens v. kust, nära Smyrna.

Foch Lfåsjl, F., f. 1851, fransk militär. F. utmärkte sig i Marneslaget

1914 och ledde sedan Sommeslaget 1915. Han blev skarpt kritiserad för sina åtgärder vid detta tillfälle och fick för en tid träda tillbaka. 1917 blev han emellertid chef för generalstaben och bidrog som sådan till skapandet av de allierades högsta krigsråd. Under den tyska våroffensiven

1918 blev han ledare (generalissimus) för de allierades armé på västfronten och förde sedan detta befäl till krigets slut. Som belöning utnämndes han 1918 till Marskalk av Frankrike och 1920 till ledamot av Franska akademin.

Fock, ett triangelformat segel mellan fockmast och fockstag (stagfock) ävensom det understa, förligaste råseglet på vissa fartyg (bredfock).

Fockmast, den främsta masten på vissa segelfartyg.

Fo’cus, se Brännpunkt*.

Foderbeta, se Beta.

Foderblad, se Blomma.

Foderenhet. En foderenhet motsvarar näringsvärdet hos 1 kg. korn. Ett fodermedels fodervärde uttryckes i den mängd av ämnet, som motsvarar detta näringsvärde.

Fodermedel kunna indelas i: 1. F. från växtriket, som antingen utgöras av stråfoder, halm o. dyl. el. saftfoder såsom grönfoder, rotfrukter, bet-massa, melass. Hit höra även en del kraftfoder såsom säd, ollon, kli, olje-kakor, glutenfoder m. m. 2. F. från djurriket, som utgöras av mjölk el. mejeriavfall och kött- och fiskavfall och därav beredda produkter. 3. Oorganiska produkter såsom foderfosfat.

— De olika fodermedlens värde uttryckes i foderenheter.

Fodra’l, omhölje, överdrag.

Foetus [fö’tusj, lat., foster.

Fog [fåggj, eng., dimma.

Fog, mellanrum mellan stenarna i en mur. F. är vanligen fylld med murbruk, cement etc. Är F. vågrät, benämnes den liggfog, i motsatt fall stötfog. En mur, där stenarna sammanfogas utan bindemedel, kallas kall mur.

Fogazzaro [fågatsa’rå], A., 1842— 1911, italiensk författare, känd för romanerna Daniele Cortis, där F. hävdar äktenskapets oupplöslighet, och Ett helgon, vari han uppställer ett program för den katolska liberalismen.

Fogde, fordom vissa av kronans ämbetsmän. Fogdelän el. fögderier ha funnits i Sverige sedan 1200-t:s slut. F. bodde vanligen på en befäst kungsgård och hade till uppgift att uppbära skatt och att vara kronans ombud vid tingen. F. motsvaras numera närmast av lands- och stadsfiskalerna.

Fogelberg, B. E., 178G—1854, svensk bildhuggare, mestadels verksam i Rom. F. arbetade för återuppväckandet av de nordiska gudasagorna inom konsten. Bland hans arbeten märkas marmorstoder av Oden, Tor, Balder, statyer av Birger Jarl, Gustav II Adolf och Karl XIV Johan m. fl.

Fogelqvist, Torsten-, f. 1880, rektor vid Brunnsviks folkhögskola 1912—18, redaktör för Aftontidningen 1918—19 sedan litteraturkritiker i Dagens Nyheter samt från 1925 redaktör för politik och kultur. F. har utgivit dikt-och essaysamlingar samt reseskildringar och hör till våra mest kända litteraturkritiska och kulturella skriftställare.

Foggia [få’ddja], stad i n. delen av landskapet Apulien, sö. Italien, 90.000 inv. Biskopssäte. Domkyrka från 1100-t. Viktig järnvägsknut. Handel med spannmål, vin, olja etc.

Fogsvans, handsåg med brett blad och handtag i den ena, bredare änden.

Forbos, ”den lysande”, namn på solguden Apollon*.

Foinix, se Fenix.

Foka’ldistans, brännvidd, se Brännpunkt.

Fo’kin, Mihail, f. 1880, jämte sin hustru Vera Fokina. f. 188G, ryktbar som förnyare på balettkonstens område. Paret F. ha på talrika turnéer i Europa och Amerika förvärvat en vidsträckt popularitet.

JEVkion, omkring 400—317 f. Kr., grekisk statsman, arbetade på en fredlig uppgörelse med Makedonien och blev senare ledare för styrelsen i Aten.

Fo’kus, brännpunkt*.

Fol., förkortning för folio*.

Folgefonnen, vidsträckt norsk jökel, belägen på s. sidan av Hardang-erfjord.

Foliant’, bok i folioformat.

Fo’lie, tunna blad av vissa metaller (guld, silver, tenn etc). Se Bladmetall.

Fo’Iio, förkortat fol. — 1. Bokformat, som är tryckt och bundet sä att varje pappersark är vikt endast en gång och bildar två blad, fyra sidor.

— 2. Uppslag i räkenskapsbok.

Folkbibliotek, se Folkbildningsarbete.

Folkbildningsarbete. Med F. el.

egentligare det fria F. avses det arbete, som av stat, kommun el. enskilda be-drives för att underlätta och främja det självbildningsarbete, som de vux-

na vid sidan av sitt dagliga förvärvsarbete kunna finna tid till.

De tre huvudformerna av F. kunna sägas vara a) folkbiblioteksverksamheten, b) den populärvetenskapliga föreläsningsverksamheten och c) stu-diecirkelsverksamlieten.

a) Till folkbiblioteken hänföras i regel alla bibliotek, vars uppgifter ej äro av vetenskaplig art. Statsanslag fick folkbiblioteksverksamheten första gången år 1905. Statsunderstöd utgår för närvarande till de egentliga folkbiblioteken, som i regel äro kommunala institutioner, till skolbiblioteken, till de största riksförbunden för studiecirkelverksamhet för studiecirkelbibliotek samt till bibliotek å sjukvårdsinrättningar, som åtnjuta understöd av allmänna medel. Sedan 1922 anordnas kurser för utbildande av bibliotekarier vid ovannämnda bibliotek. Antalet folk-, skol- och studiecirkelbibliotek uppgick år 1924 till över 5.000 med ett bokbestånd av över

2.300.000 band och en bokutlåning om nära 5 milj. band. Sedan 1912 finnas tvenne statliga bibliotekskonsu-lenter. De för folkbiblioteksverksamheten särskilt intresserade samman-slöto sig 1915 till föreningen Sveriges allmänna biblioteksförening, som utger tidskriften Biblioteksbladet, b) Anslag till populärvetenskapliga föreläsningar lämnades första gången av riksdagen år 1884. Statsanslaget är för budgetåret 1925—20 350,000 kr. För föreläsningsverksamheten finnes sedan år 1911 en särskild av staten tillsatt föreläsningskonsulent. År 1922 var antalet föreläsningar i de statsunderstödda föreläsningsanstalterna över 15,000. c) Inom studiecirklarna bedrives arbetet efter skiftande metoder. Vissa studiecirklar äro närmast att rubricera som bokin köpsföreningar; inom andra bedrivas mycket systematiska studier. Flertalet studiecirklar äro anslutna till något riksförbund. Det största av dessa är Arbetarnas bildningsförbund med 1783 cirklar, 22,943 medlemmar och 25,378 möten under verksamhetsåret 1923—24. Därefter följa godtemplar-orden, för vilken motsvarande siffror äro 1,343, 19,156

och 10,954, national-templarorden 482, 6,464 och 4,476, blåbandsföreningen 218, 3,874 och 3,383 samt Jordbrukareungdomens förbund med 108 studiecirklar och omkring

1.000 medlemmar.

Förutom de ovan nämnda huvudformerna för F. torde böra nämnas sommarkurserna vid universiteten, de av vissa studentföreningar (t. ex. Verdandi och Heimdal i Uppsala) utgivna småskriftserierna samt de av studentnationerna anordnade hem-bygdskurserna. I syfte att göra kon-sten tillgänglig för de stora folklagren liava ock särskilda åtgärder vidtagits, bland vilka, ehuru verksamheten ännu är i sin begynnelse, må nämnas nationalmusei föreläsnings-verksamhet, anordnandet av vandringsutställningar av konstverk samt de så kallade kulturmässorna. Till musikens popularisering bidraga de med kommunalt och statligt understöd arbetande konsertföreningarna. Vad teatern beträffar, må omnämnas föreningen Skådebanans verksamhet, vars syfte är att bereda de mindre bemedlade tillfälle att njuta av god dramatisk konst och som i landsorten anordnat turnéer, under vilka litterärt särskilt värdefulla skådespel uppförts.

Folkdans har utvecklat sig dels ur folklekarna, dels ur de högre klassernas modedanser, som spritts till de breda lagren och blivit mer el. mindre omändrade. Sedan slutet av ISOO-t. har man börjat intressera sig för F. och för närvarande verka flera föreningar för bevarande av F. Den äldsta i Sverige är studentsällskapet Philochorus. Senare (1893) grundades av Arthur Hazelius Svenska folkdansens vänner. Numera finnas ett sextiotal skilda föreningar på olika platser, sammanslutna i Svenska ungdomsringen för bygdekultur.

Folkdräkt el. national dräkt kallas dräkter, som fordom begagnades i allmogekretsar. F. har funnits i de flesta europeiska länder men brukas fortfarande endast i vissa trakter av Skottland, Nederländerna, Alperna, Balkanhalvön, Ryssland samt i Sverige i några socknar vid Siljan i Dalarna. Lapparnas urgamla dräkter kunna i viss mån även räknas hit. I Sverige voro F. i allmänhet socken- och härads dräkter. På senare år har man sökt uppteckna och beskriva alla möjliga slags F. särskilt för Nordiska museets och bygdemu-seernas räkning.

Folkestone [få'ksten], sjöstad sv. om Dover. 40,000 inv. Badort, överfartsort till Frankrike.

Folkets Dagblad Politiken, kommunistisk daglig tidning, sedan 1916 utgiven i Stockholm. F. äges av a.-b. Politiken.

Folkets hus, socialdemokratiska arbetarorganisationer tillhöriga byggnader med kontorslokaler, salar för sammanträden o. dyl. I Sverige finnas c: a 1,000 F., det äldsta i Malmö (1893—94). För att underlätta tillkomsten av F. bildade Landsorganisationen 1906 en Folkets hus byggnadsfond, som för närvarande disponerar över 1 milj. kr.

Folkets park, nöjesplatser för arbe-tarpublik, helt el. delvis ägda av arbetarorganisationer. Den äldsta och största finnes i Malmö. De flesta F. höra under Folkets parkers centralstyrelse i Eskilstuna, som förmedlar engagement och inköp samt utger månadstidningen Folkparken.

Folkhushållningskommissionen, se Kristidskommissioner.

Folkhögskola. F. syfta till att meddela vuxen ungdom allmän och medborgerlig bildning. Förebilden till de svenska F. är hämtad från Danmark, men deras utveckling har skett efter självständiga riktlinjer, som i mycket skilja sig från de danska. De första F. (Hvilan i Malmöhus län, önnestad i Kristianstads län samt 1-Ierrestad, sedermera Lunnevad i Östergötland) började sin verksamhet hösten 1868. Statsunderstöd till F. utgick första gången 1872. De statsunderstödda F. äro för närvarande till antalet 52. Elevantalet har under de sista åren uppgått till något över 3,000, varav drygt hälften kvinnliga elever. Förutom de förut nämnda mä ytterligare följande F., som äro aven speciell karaktär, nämnas: F. i Brunnsvik, vars elever rekryteras huvudsakligen bland industriarbetareungdomen, nykterhetsfolkets speciella F. på Ven delsberg, kooperationens på Jakobsberg samt de kyrkliga F. i Hampnäs och Sigtuna.

Folkliögfskollärare skall enligt gällande stadga vara uni versi tetsutbil-dad. Behörighet till lärarbefattning prövas av skolöverstyrelsen.

Folkkommissarie, titel på medlemmar av den ryska sovjetrepublikens regering.

Folklanden, tre områden i Uppland, Attun daland, Tiundaland och Fjärdhundralan d. F. voro indelade i hundare (härad), respektive 8, 10 och 4, varav namnen. 1296 sammanslogos F. till Upplands lagsaga.

Folklivsforskningr, den svenska benämningen på etnografi och etnologi,

d. v. s. vetenskapen om folkens kulturyttringar. F. omfattar framför allt de nationella kulturyttringarna, alltså ej de högre klassernas mera internationella kultur. F. användes särskilt om utforskande av de civiliserade ländernas folkliga seder, språk, dräkter m. m.

Folklore [fåo’klår], eng., en äldre även i svenskt språk använd benämning på dels folkminnen, dels folkminnesforskning. — Folklorist, folk-minnesforskare.

Folkmusik, beteckning på de bredare lagrens, särskilt allmogens, musik. F. har sin karaktär av att dess ut- övare i allmänhet ej varit virtuosmässigt utbildade. Samtidigt som den tagit intryck av den mera konstmässiga musiken, karakteriseras den även av segt kvardröjande ålderdomliga drag. Den svenska folkmusiken står jämförelsevis liögt och har en egendomligt vemodsfylld prägel. Den går vanligen i moll och röjer ofta inflytande av kyrkomusiken. Sedan 1800-t :s slut har man alltmer systematiskt börjat studera den svenska F. 1908 tillsattes på enskilt initiativ en folkmusikkommission, som bland annat övervakar utgivandet av Svenska låtar. Genom anordnandet av spelmanstävling-ar har man även försökt höja intresset för F.

Folkmål (dialekt, landsmål), en lokalt begränsad variation av riksspråket. I F. ingå starkt arkaiska element och de uppvisa oftast en språkligt renare byggnad än riksspråket (frånvaro av främmande låneord). — I Sverige gjordes redan under 1600-och 1700-t. försök till folkmålsforsk-ning. Först på 1800-t. vaknade emellertid ett livligare intresse för denna forskning, företrädesvis tack vare nyromantikerna och Götiska förbundet. 18G1—67 utgav J. E. Rietz ett Svenskt dialekt-lexikon, som fått stor betydelse. På 1800-t. bildades s. k. landsmålsföreningar i syfte att göra folkmål och folkliv till föremål för ingående studier. Bland moderna svenska dialektforskare märkas Noreen, Flesselman och Gei jer. — De svenska F. bruka indelas i fem huvudgrupper: norrländska mål, sveamål, götamål, sydsvenska mål och gotländska.

Folkomröstning:, se Allmän folkomröstning.

Folkpartiet. — 1. Politiskt parti i Sverige 1895—1900, bildat av radikalare medlemmar av Gamla lantmannapartiet i riksdagens andra kammare. F. arbetade för utsträckt rösträtt, skyddstullarnas avskaffande, nykterhetsreformer etc. 1900 uppgick F. i det då bildade Liberala samlingspartiet. — 2. Benämning på olika politiska partier i Finland och Ryssland.

Folkpensionering, se Socialförsäkring.

Folkrepresentation el. nationalrepresentation, församling av på ett el. annat sätt valda representanter, som utöva folkets lagstiftande och beskattande myndighet. F. har i olika länder olika namn: riksdag, parlament, lantdag, storting etc.

Folkriksdag, sammankomster av genom allmän rösträtt valda ombud, män och kvinnor, vilka organiserades av liberaler och socialister och som ägde rum i Stockholm 1893 och 1896.

F. hade egentligen till syfte att verka för allmän rösträtt.

Folkräkning. Redan i det gamla Rom förekom folkräkning ”census”. I Sverige infördes en hela folket omfattande F. 1749 och förnyades att börja med varje år, sedermera vart femte år. Numera sker F. i Sverige vart tionde år. I Tyskland och Frankrike sker F. vart femte år. Räkning sker i värt land genom avskrifter ur för-samlingsböckerna och icke som i de flesta andra länder på en enda dag med tusentals utsända räknare. Denna senare metod kräver stora kostnader samt är ej så tillförlitlig som metoden i Sverige. Vid F. upptages förutom invånarnas antal även en del andra uppgifter om ålder, civilstånd, yrke etc.

Folkrätt, sammanfattningen av de rättsregler, som bestämma staters förhållande till varandra. F. brukar delas i

publik internationell rätt, som rör staternas rättigheter och förpliktelser, samt internationell privaträtt, som avgör, efter vilket lands lagar tvistigheter mellan enskilda, tillhörande olika nationer, skola bedömas. F. grundar sig dels på enskilda traktater mellan stater, dels på mera allmänna konventioner. Holländaren H u-go Grotius brukar räknas som den vetenskapliga F:s grundläggare.

Folksaga, av en el. flera, vanligen okända författare diktad prosaberättelse, vilken från generation till generation fortlevt bland allmogen. Det övernaturliga intager i F. ett förhärskande rum, och det ständigt återkommande temat är det godas seger över det onda. Olika arter av F. äro exempelvis djursagan el. fabeln, skämtsagan och den legendariska sagan. För såväl antikens som medeltidens litteratur har F. spelat en viktig roll. Stort värde äga de av fransmannen Perrault upptecknade sagorna (utgivna 1697). Bland senare tiders sagosamlare märkas de tyska bröderna Grimm, normännen Asbjörn-sen och Moe, svenskarna Hyltén-Ca-vallius och Bondeson.

Folkskola. Folkundervisningen i Sverige har gamla anor. Redan i början på 1800-t. funnos skolor i halva antalet församlingar. Ett verkligt genombrott för folkundervisningen representerar dock först 1842 års folkskolestadga, enligt vilken dels minst en skola skulle finnas i varje församling, dels skolgången blev obligatorisk. F. är numera sex- el. sjuårig (tvåårig småskola, fyra- el. femårig folkskola i egentlig mening). Skolplikten inträder det år, barnet fyller sju år. Skoltyperna äro mångahanda från lieltidsläsande skolor, där varje klass undervisas av en lärare (A-sko-lor), till flyttande, lialvtidsläsande skolor, där alla klasser undervisas gemensamt av en lärare, som allenast behöver hava avlagt småskollärarexa-men (flyttande, lialvtidsläsande D-skolor). Som naturligt är, vinna de bättre skolformerna alltmer terräng på de sämres , bekostnad. Den statliga kontrollen över F. utövas av folkskolinspektörer — i Stockholm, Göteborg, Norrköping, Hälsingborg och Gävle m. fl. städer motsvaras dessa av kommunala folkskolinspektörer — av domkapitlen samt av skolöverstyrelsen, inom vilken finnes en särskild folk-skolavdelning. Utgifterna för F. bestridas dels av kommunerna, dels av staten, vars bidrag utgör 9/io av lärarpersonalens avlöning. Nu gällande folkskolestadga är av den 26 sept. 1921. I fråga om F: s överbyggnader se hänvisningarna under Praktiska ungdomsskolor.

Folkskolans vän, veckotidning, organ för föreningen Svenska folkskolans vänner.

Folkskollärarseminarium, se Seminarium.

Folksång:, sång till hyllning åt ett folks härskare el. en hymn till fosterlandet. Som de svenska F. anses ”Ur svenska hjärtans djup” och ”Du gamla, du fria”. Av utländska F. kan nämnas: ”God save the king” (Storbritannien), ”La marseillaise” (Frankrike), ”Deutschland, Deutschland iiber alles” och ”Die Waclit am Rhein” (Tyskland), ”Kong Christian stod ved höjen Mast” och ”Der er et yndigt Land” (Danmark), ”Ja, vi elsker det-te landet” (Norge).

Folkteatern. — 1. En revy- och komediteater i Stockholm, grundad 1856. — 2. Revyteater i Göteborg.

Folktribun, se Tribun.

Folktro, den tro och de nedärvda åsikter, som leva kvar hos folket och strida emot nutida uppfattningar. De taga sig uttryck i sägner, sagor el. i sedvänjor och spådomar etc.

FoIkung:aätten, den mest ryktbara av de svenska medeltidssläkterna, härstammar enligt traditionen från Folke Filbyter på hednatiden. Omkring 1100 levde en av Saxo omtalad Folke, vars äldste son var jarlen Birger Brosa. Dennes broder, Magnus Minnessköld, var fader till den berömde Birger Jarl. Dennes son Valdemar* blev Sveriges konung 1250. Senare efterträddes han av sin broder Magnus Ladulås, som hade sönerna Birger, Erik och Valdemar.

Folkvandring:, folkstammars överflyttning till andra områden. F. användes särskilt om den germanska folkvandring, som under de första århundradena e. Kr. till väsentlig del orsakade det Västromerska rikets

upplösning. Redan under första århundradet e. Kr. började flera folkstammar (öst- och västgöter, alleman-ner m. fl.) bryta upp och söka sig andra boplatser delvis inom det Romerska rikets gränser. Efter en tids lugn började i slutet av 300-t. den s. k. Stora F. Från Asien kommande folkstammar, liunnerna, trängde in i Europa drivande

germanska stammar framför sig, vilka spredos ut över Balkan, Italien, Spanien, Frankrike och England. Hunnerna besegrades och de germanska stammarna sammansmälte så småningom med de länders befolkningar, där de blevo bofasta. I slutet av 500-t. är den stora F. utslocknad.

Folkvisa, i Sverige särskilt avseende medeltidens dansvisa, som nådde en rik utveckling i Norden och genom muntlig tradition bevarats århundraden igenom. Från början var F. rent lyrisk men fick sedan ett berättande innehåll med ett lyriskt omkväde till varje strof. Olika slag av F. äro 1 e--gendvisan, riddarvisan samt den i Norden utvecklade kämpa-visan, vilken hade sin blomstrings-period på 1300-t.

Fond [få'ngd]. — 1. Bakgrund, de perspektiviskt längre bort belägna partierna på en tavla; teaterdekorationer, som avgränsa scenen bakåt; den del av en teatersalong, som är längst bort från scenen. — 2. För särskilt ändamål reserverade medel. Ex. aktiebolagens reservfonder, disposi-tionsfonder, vinstregleringsfonder, förnyelsefonder m. m.; statsverkets kassafond, rusdrycksmedelsfond, lånefonder för olika ändamål m. m.

Fondbörs, se Börs.

Fonderad skuld, se Konsoliderad skuld.

Fondkommissionsrörelse, yrkesmässigt idkad verksamhet, som avser köp och försäljning i kommission av aktier, banklotter och andra delaktig-hetsbevis i bolag samt obligationer. F. regleras genom lagen den 16 maj 3919 om fondkommissionsrörelse och fondbörsverksamhet.

Fondmäklare, den i dagligt tal gängse benämningen å person, som förmedlar köp och försäljning av fondpapper.

Fondpapper, aktier, banklotter, obligationer o. dyl. Enligt en förordning den 6 nov. 1908 skola avräk-ningsnotor, som upprättas vid köp el. byte av F., stämpelbeläggas.

FonetFk, vetenskapen om språkljudens mekanism.

Fone'tiskt alfabet kallas vissa konstruerade alfabet, där varje språktecken har noggrant bestämt ljudvärde och blott kan uttalas på ett enda sätt. Sådana alfabet ha bety- delse, emedan de möjliggöra att pä ett internationellt begripligt sätt meddela ett ords uttal.

Fonograf, en av Edison uppfunnen apparat för reproduktion av sång, musik, tal, d. v. s. av ljud över huvud taget. Ljudvågorna fä påverka en membran, som stär i förbindelse med ett stift, vilket å en roterande, med vax beklädd rulle ritar ett ljudvågornas olika styrka oeh svängningstal motsvarande spår. Om, sedan upptagningen upphört, rullen ånyo får rotera med samma hastighet och ett nytt stift glida fram i spåret, försättes membranen och luften i samma svängningar som vid upptagningen. På samma princip som F. bygger grammofonen.

Fonseca [fånsek'a], M. D. da, 1827— 92, den förste presidenten i Brasiliens Förenta Stater.

Fontaine [få„gtä'n], P. F., 1762—1835, fransk arkitekt, samarbetade med C. Percier. De räknas som empirestilens grundläggare och ha tillsammans utfört triumfbågen på Place du Carrou-sel i Paris, tillbyggnader till Louvre m. m.

Fontainebleau [fångtänblå'], stad sv. om Paris. 15,000 inv. Berömt slott, uppfört på 1500-t. Fontainebleausko-gen, vilken omgiver F., är en av Frankrikes mest natursköna parker.

Fonta'na, italienska konstnärer. —

1. O. F., 1520—71, har utfört högt skattade, praktfulla majolikakärl. — 2. D. F., 1543—1607, arkitekt, arbetade i en tung barockstil. F. medverkade till fullbordandet av Peterskyrlians kupol.

Fonta'nc, T., 1819—98, tysk författare, främst känd för en del romaner (L'Adultera, Effi B rie st), vilka utgöra verklighetsskildringar ur livet i Berlin efter 1870. F. skrev dessutom kritiska uppsatser och ballader (Archibald Douglas).

Schema över fontanellerna.

Fontanell'. Vid födelsen äro skällens ben ej fast förenade. Mellan pannbenet och hjässbenen finnes en stor,

fyrkantig lucka och mellan nackbenet och hjässbenen finnes en trekantig lucka etc. Dessa av mjuk vävnad ut-

fyllda luckor kallas F. De sluta sig normalt vid 1%—2 år.

Fontang’, hög hårklädsel med spetsar och flor etc. F. användes särskilt i slutet av 1600-t.

FonteneUe [fångtnäl’], B. le Bovier de, 1657—1757, fransk författare, berömd för en populär framställning av Deseartes’ naturvetenskapliga teorier (Bntretiens sur la pluralité des mondes).

Fontä’n, en i dekorativt syfte utförd brunnsanläggning med mer el. mindre konstmässigt framsprutande vattenstrålar. Många F., utförda av berömda konstnärer, finnas (t. ex. Giovanni da Bolognas Neptunus-brunn i Bologna, Fontana l're-

v i i Rom, Molins fontän i Stockholm).

Foot [fot], eng., se Fot.

Forain [fåräng’], J. L., f. 1852, fransk tecknare, målare och grafiker, främst berömd för sina karikatyrteckningar, utmärkta av bitande ironi och ytterligt elegant, skarpt karakteriserande linjeföring.

Forbes [få’bs], A., 1838—1900, engelsk författare och tidningskorrespon-dent, var krigskorrespondent åt Daily News bl. a. under fransk-tyska kriget 1870—71.

Forco [fårs], fr., styrka, våld.

Forco majeure [fårs masjö’r], fr., större makt, innebär som juridiskt begrepp olyckshändelser, som det icke stått i människomakt att avvärja. Från skadeståndsplikt för underlåtenhet att fullgöra leveransavtal är leverantören enligt gällande lag fritagen, därest F. varit anledningen till underlåtenheten. X leveransavtal införes ofta en särskild F-klausul med vidsträcktare räckvidd än lagens F.

Force’ra, påskynda, tilltvinga. •— 1. F. en ställning, göra intrång på fiendens ställning, storma, taga en bro, ett pass o. s. v. — 2. F. farten, driva ett fartyg med ökad hastighet. — Forcerad, överdriven, ansträngd.

Ford [få’d], Henry, f. 1863, amerikansk automobilfabrikant, en av världens rikaste män. Vid lians stora verkstäder i Detroit tillverkas flera tusen automobiler dagligen. F. är filantropiskt intresserad, ävensom intresserad för fredssaken. Under världskriget arrangerade han år 1915 en kongress i Stockholm i syfte att åstadkomma en snar fred. Han har utgivit sina memoarer (Mitt liv och mitt arbete) ävensom en del skrifter med antisemitiskt innehåll.

Foreign Office [får’in åf’is], eng., utrikesdepartement.

Forel [fåräll’], A. H., f. 1848, professor i psykiatri i Ziirich. F. har skrivit uppskattade arbeten rörande psykologiska problem (suggestion, hyp-

25notism). Hans bok, Den sexuella frågan, liör till hans mera kända populärvetenskapliga arbeten.

Forell’, se Laxsläktet och Bil. Fiskar II.

ForeFs skala för jordskalv. Efter styrkan indelas jordskalven i 10 grader. 1—2 iakttages blott på seismografer ; 3, darrning el. gungning, som nätt och jämnt iakttages av personer i vila; 4, husgeråd, fönster, dörrar röras och knaka, hängande föremål komma i rörelse; 5, möbler rubbas ur sitt läge, enstaka klockor ringa; 6, sovande vakna, klockor ringa, häng-lampor svänga, trädgrenar svaja, somliga personer springa av förskräckelse ut ur husen; 7, möbler och husgeråd kastas omkull, takgips och murbruk lossna, kyrkklockor ringa, allmän förskräckelse, 8, kakelugnar och skorstenar ramla, rämnor i hus; 9—10, hus störta in, rämnor bildas i marken, stor ödeläggelse.

Foren’sisk, rättslig.

Forma’l el. forme’11, rörande det yttre, formen. Formalism, överdrivet betonande av det formella.

For'maldehyd', kem. formel HCHO, erhålles ur träsprit och är en färglös gas med stickande lukt. F. i vattenlösning el. f o r m a 1 i n el. f o r m o 1 användes på grund av sin bakteriedö-dande verkan som konserveringsmedel för anatomiska och zoologiska preparat samt framför allt som desinfektionsmedel.

Formali'n, se Formaldehyd.

Formalism, ensidig hänsyn till yttre regler, pedanteri.

Forma't, form och storlek, särskilt av en bok. Olika F. erhållas genom att vika papperet en, två, tre, fyra el. flera gånger (folio, kvart, oktav, duodes m. fl.).

Formation, geol., sammanfattning av de bergarter, som avlagrats under en geologisk period. I stället för F. användes ofta beteckningen system.

For'mel. — 1. Mat. En F. är ett matematiskt uttryck, som äger giltighet oberoende av de siffervärden, som ges de däri ingående tecknen. Enligt formeln för cirkelns omkrets är denna alltid = 2irr, vilken cirkel det än är fråga om. Enligt formeln för en parallellepipeds volym är denna lika med basytan gånger höjden, alltså V = b x h. — 2. Kem., se Atomteori och Kemiska tecken och formler.

Formell', se Formal.

Forme'ra, giva form, spetsa (en penna), stifta (bekantskap).

Forme'ringr, den placering i förhållande till varandra, som fartygen i en eskader el. i en annan avdelning av en flotta intager, deras ”uppställning” alltså; en truppavdelnings intagande av en viss uppställningsform

(skyttelinje el. annan stridsform, olika marschformer m. m.).

Formida'bel, hemsk, fruktansvärd.

Formlära, se Grammatik.

Formo'l, se Formaldehyd.

Formo'sa, ö utanför Kinas kust på vändkretsens latitud, 36,000 kvkm. ön tillhör den ostasiatiska tertiära bergs-kedjezonen och dess högsta berg, av vilka en del äro vulkaniska, nå över

4,000 m. ö. h. Produkter äro guld, svavel, petroleum, vidare ris, te, socker, kamfer samt skogsprodukter och fisk. Befolkningen är blandad kinesisk och japansk, omkring 4 milj. Huvudstad Taihoku på öns n. ända. ön hör sedan 1895 till Japan.

Formulä'r, en form för en skrivelse, kontrakt o. dyl.; det papper, på vilket F. är avfattat, med tomrum för ifyllandet av innehåll, som endast rör det speciella fallet.

Formy'lsyra, se Myrsyra.

Fornamerikansk kultur. Vid tiden för Sydamerikas upptäckt stodo de indianska folkstammarna på mycket skiftande kulturnivå. De flesta voro emellertid bofasta, de odlade majs, potatis och bomull och bedrevo även boskapsskötsel (lamadjuret, al-packan). Användningen av metaller (guld, koppar, silver) förekom endast i v., i det övriga landet användes verktyg och husgeråd av sten. De lägst stående stammarna hade endast föremål av ben, musselskal o. dyl. Egentliga statsbildningar existerade vid européernas invasion endast i v. Sydamerika. Den mäktigaste av dessa var incariket, i vilket quichua och ay-mara voro de härskande folken. Härskarens (inca) makt var mycket stor och han var föremål för folkets tillbedjan som gud. Ännu finnas ruiner av incafolkets väldiga tempel, palats och fästningar av sten el. soltorkat tegel. Konsthantverket (metallföremål, keramik, vävnader) stod på ett synnerligen högt stadium. — De flesta av Centralamerikas och Mexicos folk hade vid européernas ankomst sedan urminnes tider levt i sina respektive områden. Av invandrare märkas främst de båda kulturfolken nahua och c h i b e li a. Storartade lämningar finnas av högtstående kulturer i olika trakter av Mexico och Centralamerika. Tre stora kulturfolk äro kända. Det äldsta är mayafolket, vars förnämsta kulturskede inträffade ungefär samtidigt med den germanska folkvand-ringstiden. Mayas kultur avlöstes av den zapotekis k-m

ixtekiska. Ruinerna efter den yngsta kulturen hänföras till n a h n a, till vilken stam aztekerna hörde. Yid tiden för den europeiska erövringen använde sig Mexicos kulturfolk huvudsakligen av sten men även något av metaller (guld). Bland husdjuren märkas den amerikanska hunden och kalkonen. Bland kulturväxterna må nämnas kakao och tomat. — I Västindien utgjordes befolkningen till största delen av arowake r, en folkstam, som i stor utsträckning fanns i Sydamerika. De västindiska stammarna hade en högt uppdriven stenkultur. I Nordamerika rådde en vida lägre kultur. Bland de nordamerikanska kulturfolken märkas pueblofolken, al-gonkinstammarna, mound-kulturens bärare samt nordvästamerikanarna. Jfr Indianer.

Fornborg, se Bygdeborg.

Fornkunskap, se Arkeologi.

Fornminnesföreningar äro vanligen läns- och landskapsföreningar. F. äro sammanslutna till Svenska fornminnesföreningen, bildad 1869. Den utger årsskriften ”H ävd och hemby g d”.

Fornminnesvården är reglerad genom en kunglig förordning av 29 no v. 1867, med ändringar och tillägg av 30 maj 1873 och av 21 april 1886. Den forn-minnesvårdande verksamheten utövas av Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademin. Fornlämning får ej förstöras el. rubbas utan akademins tillstånd. överträdelse straffas med böter (5—500 kr.) och medför skyldighet att såvitt möjligt reparera skadan. Lösa jordfynd skola genom länsstyrelsen liembjudas till staten.

Fornnordisk religion. Om den äldsta hedniska religionen i Norden hava

vi tämligen bristfällig kunskap. Tidigast synes i varje fall gravkult ha förekommit. Man ^ntog, att den döde förde en kroppslig tillvaro efter döden och för den skull fick han med sig ägodelar i graven. Under bronsåldern övergick man till att bränna liken. Våra förfäder dyrkade även naturföremål, och solkulten synes ha förekommit att döma av vissa symboler i hällristningar o. dyl. Så småningom personifierades gudsbegrep-pet, man dyrkade fruktbarhetsgudom-ligheter och åskgudar. Bland de äldsta nordiska gudarna märkas även va-nerna, till vilka hörde Njord, Frej och Freja. Den äldsta åskguden var Tor, som blev föremål för en utbredd dyrkan. Något senare infördes söderifrån dyrkandet av Odin. Den gudavärld, som tecknats i den norska och isländska sagolitteraturen, har säkerligen aldrig haft någon verklig motsvarighet i folkföreställningen utan är att betrakta som ett verk av skaldernas mer el. mindre fria fantasi.

Forntid omfattar det historiska skedet mellan urtiden (de förhistoriska rasernas tid) och medeltiden och bru-

kar räknas fram till Västromerska rikets fall, 395 e. Kr. I Sverige räknas F. till omkring 1050 e. Kr.

Fornvännen, tidskrift, utgiven av Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademin från 1906.

Fo’rnyrdislag, ett fornnordiskt versmått med åttaradiga strofer och raderna två och två förbundna genom allitteration. F. användes bland annat i Eddans berättande dikter.

Fors, se Vattenfall.

Forsbacka, samhälle sv. om Gävle, mellersta Gästrikland. 2,300 inv. Järn-och stålverk.

Forsberg, Nils, f. 1842, svensk målare, 1867—1904 verksam i Paris. F. vann berömmelse för historiemålningen En hjältes död med ämne hämtat från fransk-tyska kriget. Det mest betydande av hans senare arbeten är Gustav Adolf före slaget vid Liitzen.

Forsell, John, f. 1868, hovsångare, operaclief 1924, var 1896—1909 engagerad vid operan i Stockholm och .1909—10 vid Metropolitan Opera i New York. F. har sedan företagit omfattande konsert- och gästspelsturnéer i flera länder. Med en omfångsrik och välljudande barytonröst förenar F. en ovanlig dramatisk förmåga (Don Juan, Figaros bröllop).

Forserum, municipalsamhälle vid järnvägen Nässjö-Jönköping, nv. Småland. 1,150 inv. Träindustri.

For’setc, i den fornnordiska gudasagan rättvisans gud. F. är son till Balder och Nanna och bor på den guld- och

silverglänsande borgen Glit-ner.

For’seth, E., f. 1892, svensk målare, har i modern naivistisk stil bland annat utfört dekorationer i Stockholms stadshus.

Forsgrenska fonden förvaltas av Stockholms stadsfullmäktige. Den donerades genom testamente av köpmannen C. R. Forsgren (1838—1901) och utgjorde 2 milj. kr., vilket belopp den ej får underskrida. Räntan utdelas vart femte år och skall användas till befordran av handel, välgörenhet, hälsovård, undervisning m. m. inom Stockholms stad.

Forshaga, municipalsamhälle vid Klarälven, s. Värmland. 2,500 inv. Stort pappersbruk.

Forsmobroarna, tvenne järnvägsbroar i Ångermanland, där stambanan korsar Ångermanälven. Den äldre, nära 250 m. lång, numera ej använd, torde komma att upplåtas för landsvägstrafik. Då denna ej ansågs uppfylla moderna krav, uppbyggdes nämligen år 1912 en ny bro, 264 m. lång, höjd över lägsta vattenytan omkring 50 m.Forssell, Hans, 1843—1901, historiker, politiker, finansminister 1875— 80, president i Kammarkollegium 1880, ledamot av första kammaren 1879—97, där han tillhörde de frihandelsvänliga. F. verkade även som politisk och ekonomisk författare och utgav 1869—75 det ofullbordade arbetet Sveriges inre historia från Gustav I, vilket i viss mån bildar epok i den svenska historieskrivningen.

Forsslund, Karl-Erik, f. 1872, svensk författare. F. har företrädesvis skildrat hembygden, och hans böcker äro i regel starkt naturlyriskt färgade (Storgården, Med Dalälven från källorna till havet).

Forssner, Hj., f. 1873, professor i obstetrik och gynekologi vid Karolinska institutet och sedan 1923 institutets rektor.

Forsstrand, Carl, f. 1854, naturforskare, kulturhistorisk författare och journalist, från 1898 medarbetare i Svenska Dagbladet. Bland F:s arbeten märkas Skeppsbroadeln, Från Slottsbacken till Ladugårdslandet.

Forst, ty., vårdad skog. F. ingår i sammansättningar, sådana som forst-mästare o. dyl.

Forstmästare, titel på personer, som genomgått statens skogsinstituts lägre kurs.

Fort, en sluten avdelning av en större fästning, utgörande ett led i dess försvarsställning; en sluten mindre befästningsanläggning.

Fort-de-France [får dö frangS’], huvudstad på den till Frankrike hörande ön Martinique, Västindien.

27,000 inv. Stor hamn. Betydande handel. Export av socker, kaffe och rom.

For’te (förk. f), it., mus., föredrags-beteckning för tonstarkt. — Fortis-simo (förk. ff), så starkt som möjligt.

Forth [fåth), skotsk flod, utfaller i Firth of Forth, en 80 km. lång vik på Skottlands östkust.

Fortifikationen, en kår, bestående av officerare och underofficerare, som har hand om befästningsanläggningar, om arméns och marinens byggnader m. m. och från vilken befälet till ingenjör- och fälttelegraftrupperna ta-ges.

Fortifikationsdepartementet, en avdelning av arméförvaltningen, inom vilken liandlägges ärenden rörande kasernbyggnader, befästningsanläggningar, övningsplatser o. dyl.

Fortis’simo, se Forte.

Fortnigrhtly Review [få’tnajtli rivjo’], eng., ”fjortondagarsrevyn”, engelsk tidskrift, grundad 1865 som organ för ”de filosofiska radikalernas” politiska och sociala program.

Fortplantning. Man skiljer på könlös och könlig F. — 1. Könlös F. Hos lägre organismer, bakterier, encelliga djur m. fl. sker sådan F. genom enkel delning. Hos högre organismer kan könlös F. ske genom att från en del av moderorganismen genom knoppning utvecklar sig en ny individ, som sedan lossnar. Detta förekommer hos en hel del flereelliga lägre djur, t. ex. Armpolyp. Hos växterna förekommer denna form av F., utvecklad på olika sätt, t. ex. krypande jordstammar, utlöpare, grodd-knoppar och andra mekanismer, genom vilka delar av

moderplantan planteras ut. — 2. Könlig F. består som regel i utvecklingen av befruktade ägg. Jfr Befruktning samt även Partenogenes.

Fortsättningsskolan är en överbyggnad på folkskolan, vilken samtidigt som den syftar till att meddela eleverna vidgad allmänbildning även vill förbereda deras framtida yrkesutbildning. F. är obligatorisk för alla dem, som ej efter slutad skolgång erhålla annan därmed jämförlig undervisning. Den sammanlagda undervisningstiden i F. är lägst 360 högst 540 timmar, fördelad på två el. tre år. F. kan antingen vara yrkesbestämd med undervisningen inriktad på ett visst yrke el. en viss grupp av yrken el. också mera allmän. Medborgarkunskap och modersmål äro alltid obligatoriska undervisningsämnen. I F. undervisades år 1924 omkring 75,000 lärjungar. F. tillhör den grupp av skolor, som sammanfattas under beteckningen praktiska ungdomsskolor.

Fortu’na, ödets gudinna hos de gamla romarna. F. var även folkets och rikets lyckogumnna.

Fort Wayne [fåt oä’jn], stad i Indiana (U. S. A.). 87,000 inv. Metall-ocli trävaruindustri.

Fort Worth [fåt oå’th], stad i Texas (U. S. A.). 107,000 inv. Handel med bomull och boskap.

Fo’rum, lat. — 1. öppen plats el. torg i de gammalromerska städerna. På F. höllos folkförsamlingarna. F. roma’num i Rom var medelpunkten i det romerska världsriket. — 2. På F. avdömdes också rättegångar, och i överförd bemärkelse betecknar F. själva domstolen. Med F. för ett mål avser man den domstol, som är behörig att döma i målet.

Forward [få’oöd], eng., främre. Var och en av de fem anfallsmännen i ett fotbollslag.

For’za, it., mus., styrka. — For-s a n’d o el. Sforsando, kraftig ac-centuering av en ton el. ett ackord.

Foscolo [få’sk-], U., 1778—1827, italiensk skald och frihetsentusiast, införde romantiken i italienska litteraturen genom en imitation av Goetlies Werther.

Fosfa’t, salt av fosforsyra. Fosforsyra är ett nödvändigt näringsämne för växter men finnes i allmänhet ej i tillräcklig mängd i jorden. Ett rationellt jordbruk fordrar därför tillförsel av fosforsyra till åkerjorden i form av fosfat. Förr användes huvudsakligen benmjöl, men numera spelar detta liten roll gentemot tho-masfosfat, som är en vid smältning av fosforrika malmer erhållen och därefter malen slagg, och superfosfat, som består av en blandning av kalciumsulfat och kalciumfosfat.

Fosfor, ett icke metalliskt grundämne. Kem. tecken P. Atomvikt 31. Atomvärde 3 el. 5. F. förekommer i två modifikationer (jfr Allotropi) nämligen vanlig el. gul F. samt röd F. Vanlig F. är ett gult, genomskinligt, vaxliknande ämne, som är ytterst giftigt; 0.1 gr. är dödlig dos. Den oxideras redan vid vanlig temperatur. Värmeutvecklingen härvid blir lätt så stark, att antändning äger rum (antändningstemperatur 40°). Gul F. är olöslig i vatten men lätt-löslig i koldisulfid. Röd F. är ett violett, icke giftigt pulver, som ej vid vanlig temperatur oxideras i luften och ej är lösligt i koldisulfid. Gul F. ingår i satsen på F.-tändstickor, röd F. i plånet till säkerhetständstickor. F.-väte [H3P] är en färglös, illaluktande och mycket giftig gas. F. förbrinner vid fullt lufttillträde till F.-pentoxid [P2O5], som med vatten ger F.-syra [H3PO4]. Vid upphettning till omkring 200° övergår denna till pyro-fosforsyra [II4P2O7] och vid glödg-ning till metafosforsyra [I-IPO3]. Fosforsyrans salter kallas fosfat. F. förekommer ej i fritt tillstånd i naturen däremot allmänt ehuru i små mängder i form av fosfat, särskilt som mineralet apatit. Hos växterna förekommer F. framför allt i fröna; i djurkroppen ingår F. i form av kalciumfosfat i benstommen.

Fosforbrons, en legering bestående av ungefär 90 % koppar, 10 % tenn och något fosfor. F. utmärkes av stor hållfasthet.

Fosforescen’s även benämnd luminiscens, den egenskapen hos vissa ämnen (t. ex. svavelbarium och svavelkalcium), att de, sedan de varit föremål för ljusbestrålning och denna upphört, själva fortsätta att utsända ljus.

Fosforförg:iftning:. Gul fosfor framkallar efter förtäring buksmärtor, lökluktande, i mörkret lysande kräk-ningar,

gulsot, blödningar i hud-och slemhinnor och från inre organ. Döden följer vanligen först efter flera dagar till en vecka. Innan försälj-

ning av fosfortändstickor förbjöds i Sverige, vilket skedde år 1901, var F. jämförelsevis vanlig. Man använde sig nämligen dessförinnan alltibland av tändsatsen i fosterfördrivningssyfte, ofta med dödlig utgång för både modern och fostret. — Kronisk F. förekom särskilt förr hos arbetare i fosfortändsticksfabriker. Sådan F. yttrar sig framför allt i avdöende av underkäkens ben, samtidigt som nytt ben bildas från benhinnan.

Fosforis’ter, namn på nyromantikerna i Sverige. Jfr Phosphoros.

FosforPt, miner., kalciumfosfat, bildat av djurexkrement, djurben m. m. förekommer ofta i betydande mängder i vissa sedimentära formationer (i Al-gier, Florida, vissa korallöar 0. s. v.). Råmaterial för framställning av superfosfat.

Fos’foros, det gamla grekiska namnet på morgonstjärnan.

Fosforsyra, se Fosfor.

Fosie, municipalsamhälle i Skåne, förort till Malmö. 2,200 inv.

Fossi’l, se Förstening.

Fostbrödralag:, ett vänskapsförbund, som i forntiden ofta ingicks mellan två vikingar. Blev den ene dödad, hämnades fosterbrodern.

Fosterbarn kallas barn under 16 år, som mot ersättning fostras hos annan än föräldrarna eller särskilt förordnad förmyndare. Barnafostraren är skyldig att, i stad eller köping inom 2 dagar, annorstädes inom 8 dagar, efter mottagande av F. därom göra anmälan hos barnavårdsnämnden, vilken har att övervaka vården av F. Jfr Adoption.

Fosterfördrivning: är enligt lag straffbar, för så vitt ingreppet ej utföres av läkare på grund av att havandeskapet medför fara för moderns hälsa. Straffet för F. är lägre än för barnamord. Företages ingreppet sedan födseln börjat, d. v. s. efter ut-vidgningsvärkarnas insättande, räknas det som barnamord.

Fostcrhylle, se Fosterutveckling.

Fosterlandsstiftelsen, se Evangeliska fosterlandsstiftelsen.

Blastulans övergång i gastrula.

Fosterutveckling:. När en ny individ utvecklas ur ett befruktat ägg, sker detta genom att ägget delar sig i allt flera celler samtidigt som dessa celler differentiera ut sig på olika sätt till muskel-, nerv-, körtelcelleretc., vilka äro sammanslutna i förband till vävnader och organ. Inom olika djurklasser sker denna utveckling på olika sätt. Särskilt hos lägre djur sker utvecklingen oftast utanför moderdjurets kropp. Hos högre djur försiggår utvecklingen en längre el. kortare tid i livmodern, innan fostret, embryot, når den utveckling att det framfödes. De första cellerna ordna sig vanligen till olika lager, groddblad. T. ex. hos lansettfisken bildas först en enkel blåsa, b 1 a s t u 1 a, som sedan buktar in sig till en dubbel-väggig säck, g a s t r u 1 a, med ett inre och ett yttre blad, omslutande en kroppshåla. Säckens mynning kallas u r m u n. Mellan de bägge bladen utväxer småningom ytterligare ett cellager, som kallas m e 11 a n b 1 a-d e t. Även hos däggdjur bildas tre blad: Ytterbladet, ektoder-m e t, från vilket huden, nervsystemet, sinnesorganen och en del körtlar utveckla sig. Det inre bladet, ento-d e r m e t, utvecklar sig till matsmältningsorgan och andningsorgan (luftstrupe, lungor, matstrupe, magsäck, tarmar, lever, bukspottkörtel m. m.). Principiellt sett kan man säga, att ytterbladet bildar kroppens hölje och därmed sammanhängande organ, medan innerbladet bildar en mer el. mindre slingrig och utbuktande kanal inuti kroppen. Mellan dessa bägge blad finnes nu ett m e 11 a n b 1 a d, meso-d e r m. Från detta utvecklas skelettet, musklerna, bindväven och över huvud taget kroppens stödje- och rörelseorgan. Även hjärtat och blodkärlen bildas från detta blad. Hos högre djur är det emellertid endast en del av de celler, som bildas ur det befruktade ägget, vilka utvecklas till fostret. De övriga cellerna bilda fostrets höljen el. fosterhinnorna. Närmast omhöljes

fostret av vattenhinnan el. a m n i o n, i vilken finnes barn- el. fostervattnet. Fostret står vidare i förbindelse med gule-säcken, som utgör den del av ägget, vilket innehåller upplagsnäring. Bakom gulesäcken anlägges ett blåsformigt organ, a 1 a n t o i s, vilket hos en del djur tjänar som andningsorgan, och hos däggdjuren ingår i moderkakan, som för övrigt bildas från det yttersta höljet, k o r i o n. Navelsträngen, som sammanbinder fostret med höljena och med moderkakan (placentan), innehåller blodkärl, genom vilka blodet flyter till moderkakan, där det syrsättes och sedan återflyter till fostret. Moderkakan utgör det organ, genom vilket fostret andas och upptager näring.

Fot, gammalt längdmått, som dock ännu brukas bland annat i England och Förenta Staterna. En svensk fot,

som delades i 12 tum k 12 linjer, var 0.297 m. En engelsk fot är 0.305 m. Tecknas: ' fot, " tum och linje.

Fotboll är sedan gammalt inhemskt i England. Ursprungligen spelades F. tämligen hur som helst, vilket ofta medförde blodiga förvecklingar. Sedermera utarbetades för F. detaljerade regler, varigenom spelet erhöll en annan karaktär. Speltiden är 90 minuter, uppdelad på två halvtider. Lagen bestå av 1 målvakt, 2 backar, 3 halvbackar och 5 forwards. Den spelregel, som ibland medför meningsskiljaktigheter mellan publik, spelare och domare, är den så kallade offside-regeln, vilken innebär att en spelare ej får på något sätt inlåta sig i spelet, därest han, i det ögonblick bollen spelas av medspelare, befinner sig på motpartens planhalva och framför den medspelare, som spelar bollen, samt därvid har mindre än 2 motspelare framför sig. Vid inspark, hörnspark och inkast kan aldrig off-side föreligga. Till Svenska fotbollförbundet, som är en sektion inom Svenska gymnastik- och idrottsföreningarnas riksförbund, voro år 1926 över 600 föreningar anslutna. I Paris finnes sedan 1904 en sammanslutning av olika länders fotbollsförbund med titeln Federation interna- • tionale de football association.

Fotknöl el. ankel, de vristleden förstärkande benutskott, som på utsidan bildas av vadbenets spets och på insidan av ett utskott, som skjuter ned från skenbenets yttre kant.

Fotogen [fotosje’n], den fraktion av bergolja, som överdestillerar mellan 150° och 300°. F. har stor användning för belysningsändamål, i kokapparater, som motorbränsle m. m.

Fotogenkök [-sje’n-], kokapparat. Från behållaren suges fotogenen upp medelst vekar eller också tryckes den upp i en särskild förvärmd brännare, där fotogenen före antändningen förgasas, varigenom fotogenos undvikes. Till sistnämnda typ av F. höra t. ex. primus- och optimusköken.

Fotografi’. De äldsta försöken att för bildframställning utnyttja silver-salternas ljuskänslighet datera sig från början av 1700-t. Den första praktiskt användbara fotograferings-metoden var dagerrotypin, som dock ej medgav kopiering. Dylika metoder uppfunnos dock redan efter några år. Det fotografiska negativet, å vilket föremålets ljusa partier motsvaras av mörka och dess mörka av ljusa, framställes numera i regel genom ljusets inverkan på bromsilver, ofta med tillsats av andra ämnen, löst i gelatin, som bildar ett överdrag i form av en tunn hinna å en skiva av glas (plåtar) el. celluloid (films). Exponeringen, det vill säga ljusets inverkan på bromsilvret, sker i en kamera, där ett knippe ljusstrålar med tillhjälp av ett linssystem (kamerans objektiv) får projicera en bild av det föremål, som skall fotograferas, å plåten el. filmen. Med en bländare varieras den ljusmängd, som genom objektivet får inkomma i kameran. Genom särskilda anordningar regleras exponerings-tiden. Den negativa bild, som efter exponeringen finnes å plåten el. filmen, blir synlig först efter särskild framkallning. Framkallningen består i reduktion av bromsilvret med ett reduktionsmedel så avpassat, att allenast bromsilvret å de belysta ställena reduceras. Ett vanligt reduktionsmedel är hydrokinon. Efter framkallningen fixeras bilden, det vill säga utlöses det opåverkade bromsilvret med tillhjälp av natriumhyposulfit. Om negativet är för svagt el. starkt, kan förstärkning respektive försvagning äga rum. Kopieringen sker därigenom, att ljus genom negativet får falla på ett papper, överdraget med något ljuskänsligt ämne (i allmänhet en gelatinemulsion av ett silversalt). Kopieringen kan antingen ske å fram-kallningspapper, där bilden ej blir synlig förrän efter särskild framkallning, el. å kopieringspapper, där bilden omedelbart blir synlig. Kopiorna måste i bägge fallen fixeras. För att erhålla en viss ton å bilden behandlas kopiorna på olika sätt. Vid den vanliga fotograferingen erhålles allenast ljusare el. mörkare partier å bilderna. Färgfotograferingen, där metoderna grunda sig på det förhållandet, att av tre färger alla andra kunna sammansättas, har under senare tider gjort betydande framsteg.

Fotografiska föreningen bildades 1898. F. anordnar fotografiska utställningar och utger Nordisk tidskrift för fotografi.

Fotografiska objektiv, se Kamera.

Fotogrammetri', avståndsmätning å fotografi. F. användes framför allt inom kartografin.

Fotogravy'r. Av ett fotografiskt negativ tages en positiv kopia, som i sin tur kopieras på ett papper, överdraget med en bikromatgelatinemulsion. Behandlas kopian med varmt vatten, löses gelatinen lättast å de obelysta ställena. Hinnan blir alltså tjockast å de belysta ställena. Gelatinreliefen placeras å ett underlag av koppar, som därefter etsas i en järnkloridlös-ning. Kopparplåten påverkas starkast å de ställen, där gelatinhinnan är tunnast. Fördjupningar i kopparplåten motsvara alltså skuggpartier hos det fotograferade föremålet. Sedan plåten är färdigpreparerad, fylles trycksvärta i fördjupningarna.

Fotokemi', läran om ljusets kemiska verkningar. Åtskilliga kemiska processer äga endast rum el. påskyndas under ljusets inverkan. I mörker inverka ej klor och väte på varandra, men utsättes blandningen för ljus, förena sig de båda ämnena till klor-väte. Tekniskt viktig är silverbromi-dens fotokemiska egenskaper, varpå fotograferingen grundar sig. Växternas assimilation av luftens kolsyra försiggår under solljusets inverkan; de fotokemiska processerna spela härigenom en bestämmande roll för allt organiskt liv. Av spektrums olika färger är det framför allt de blå, violetta och ultravioletta strålarna, som äro fotokemiskt verksamma.

Fotolitografi', se Litografi.

Fotome'ter, se Fotometri.

Fotometri', mätning av ljusstyrkan hos en ljuskälla. Mätningen sker medelst instrument, som kallas fotometrar, och som äro så inrättade, att jämförelse kan äga rum mellan den ljuskälla, vars ljusstyrka skall mätas, och en ljuskälla med känd ljusstyrka. Bunsens fotometer, vars konstruktion är synnerligen enkel, består av en pappersskärm med en fettfläck. Den ljuskälla, vars styrka skall mätas, får belysa skärmen från ena sidan, den kända ljuskällan från den andra sidan; bägge placerade så, att ljuset faller vinkelrätt mot skärmen. Då ljuskällorna placerats på sådant avstånd, att fettfläcken synes så litet som möjligt, är belysningen från bägge håll lika stark. Ur ljuskällornas avstånd från skärmen låter den okända ljuskällans styrka lätt beräkna sig. En mångfald mera komplicerade F. ha konstruerats t. ex. spektralfoto-metrarna, där ljuset först uppdelas i de särskilda spektralfärgerna.

Fotosfä'rcn, astr., jfr Solen.

Fototelegrafi', bildöverföring på telegrafisk väg.

Fototypi'. Vid F. överföres bilden på fotografisk väg på en zink- el. kopparplatta, som efter etsning användes för boktryck.

Fotpunkt, se Normal.

Fotsvett, överdriven avsöndring från fotsulans svettkörtlar. Vid F:s sön-derdelning bildas illaluktande ämnen. F. är därför besvärande, särskilt för ifrågavarande persons omgivning. F. behandlas lämpligen med fotbad. Man kan tillsätta en matsked formalin till tvättvattnet.

Foucaults pendelförsök [fokå'ls-]. Vid F., som utfördes av deri franske fysikern J. B. L. Foucault (1819—68), känd även för bestämningar av ljusets hastighet, mätes den vridning i förhållande till markytan, som en fritt upphängd pendels svängningsplan påviss tid undergått, varigenom på experimentell väg jordens rotation visas.

Fouché [fosje'], J., hertig d'Otrante, 1759—1820, fransk polisminister. F. blev medlem av nationalkonventet 1792 och tillhörde jakobinernas vänstra flygel men bidrog dock sedermera till Robespierres störtande. 1799 blev F. polisminister, stödde Napoleon vid brumairerevölten och var sedan även dennes polisminister. F. var emellertid en intrigant och opålitlig natnr och avskedades 1810. Han togs dock till nåder 1813, var polisminister under "de hundra dagarna", då han emellertid konspirerade med bourbonerna. 1816 blev F. landsförvisad såsom

medverkande till dödsdomen över Ludvig XVI. — F. anses som typen för en hänsynslös politisk lycksökare.

Foulard [fola'r], tunt, lärftsvävt sidentyg, användes bland annat till klänningar.

Foulé [fole'], mjukt ylletyg med filtliknande yta.

Fouquct [fokä'], B., f. 1640, fransk bildhuggare, anställd vid Stockholms slottsbyggnad. F. har bland annat utfört de bägge bronslejon, som finnas vid uppfartsvägen till slottet.

Fourier [forje'], C. F., 1772—1837. F. tillhörde de utopiska socialisterna och framlade bland annat plan till en helt ny organisation av samhället.

F. O. W. el. fow, uttryck bildat av begynnelsebokstäverna i de engelska orden first open water (första öppna vatten).

Fox, C. J., 1749—1806, engelsk politiker, ledamot av underhuset 1768, medlem av en toryministär 1770—74, varefter han övergick till whigpartiet. 1783 var F. en kort tid utrikesminister. Sedermera motarbetade han som oppositionsledare Pitts konservativa politik. 1S06 var han åter utrikesminister. F. var känd som en glänsande talare.

Fox cliannel [fåks tjsen'nel], benämning på en del av Norra ishavet, belägen mellan Baffins land och Mel-villehalvön, n. Canada.

Foxterrier [fåxter'ri£e], se Hundraser.

Fox'trott, se Dans.

Foyer, se Foajé.

Fra, it., broder, titel för ej prästvigda italienska och franska munkar samt för alla tiggarmunkar.

Fra Ange'lico, se Angelico.

Fra Dia'volo, ”broder Djävulen”, italiensk rövarhövding, egentligen Mi-chele Pezza, 1760—1806, deltog från 1799 i kriget mot fransmännen i s. Italien. F. är hjälten i en opera med samma namn av Auber.

Fragra'ria, växtsläkte av familj Ro-sacese. F. ha trefingrade blad och

vita blommor. Frukterna äro skenfrukter, sammansatta av ett köttigt fruktfäste, på vilket sitta talrika små nötter. Vanligt smultron (F. vesca) förekommer allmänt i hela Sverige. Den har utåtriktade foderblad, från vilka smultronen lätt lossna. Backsmultron el. Nejkon (F. viridis) ha smultron, som ej lossna och vilka äro omslutna av foderbladen. Jordgubbe (F. moschata) förekommer vild i Sverige. De odlade sorterna äro hybrider mellan amerikanska arter.

Fragi'1, bräcklig, svag.

Fragment, avbrutet stycke, en från det hela avskild mindre del.

Fragonard [fragåna'r], J. H., 1732— 1S06, fransk rokokomålare, påverkad av Boucher. F. valde oftast erotiska motiv, exempelvis ur mytologin, men var även en skicklig porträttör, dekorationsmålare, tecknare och etsare. Nationalmuseum äger några goda exempel på hans graciösa, luftiga konst.

Fraiche, se Fräsch.

Fraktavtal. Om internationell godsbefordran på järnväg finnas bestämmelser i Bernkonventionen den 14 oktober 1890. Vid sjötransporter avser befraktningen antingen så kallad tids-befraktning (eng. timecharter), då redaren (bortfraktaren) uthyr el. bortfraktar fartyget till en person (be-fraktaren) att av honom på överenskomna villkor användas i fraktfart, el. ock så kallad resebefraktning, det vill säga transport under en el. flera på förhand bestämda resor. De särskilda avtal, som understundom upprättas för att reglera F., kallas certe-parti. Då fråga är om styckegodstrafik upprättas dock i allmänhet blott ett konossement.

Fraktion, utbruten del, en liten grupp inom en större.

Fraktsedel, en av godsavsändaren vid järnvägstransporter upprättad handling med uppgifter rörande godsets beskaffenhet, mottagaren, om godset skall gå såsom ilgods el. fraktgods m. m. Om F. vid internationell godsbefordran finnas bestämmelser i Bernkonventionen den 14 oktober 1890. Vid sjötransporter motsvaras F. i regel av konossement.

Fraktu'r. — 1. Den brutna gotiska tryckstilen (t. ex. fraftltr), till skillnad från den latinska a n t i k v a (t. ex. antikva) och kursiv (t. ex. lcursiv). Frakturen användes förr allmänt i Sverige, numera mestadels blott för liturgiskt tryck. I Tyskland är den mycket använd och den förekommer även i Norge och Danmark.

— 2. Med. brott, särskilt benbrott. Fram, namn på det fartyg, med vilket Fridtjof Nansen företog sin polarfärd 1893—96.

Framfall. Hos barn är F. av ändtarmen en ej sällsynt åkomma. Om F. upprepas, kan operativ behandling vara lämplig. Hos kvinnor, som fött barn, förekommer ibland F. av livmoderhalsen. Sådant F. kan ävenledes behandlas operativt. I lindrigare fall kan bärandet av livmoderring vara en tillräcklig åtgärd.

Framkallning:, se Fotografi.

Framladdning:. Vid F. införas laddning ocli projektil genom vapnets mynning. F. är numera i stort sett övergiven.

Franc [frangj, plur. francs, förkortas frcs, den franska myntenheten. F. delas i 100 centimes. En guldfranc motsvarar 72 öre. Även i Belgien och Schweiz är myntenheten F. Jämväl i åtskilliga andra länder användes samma myntenhet fast under annat namn (ex. Spanien peseta, Finland mark).

Franfiaise [frangsä's], fr., fransman, fransk, franska språket. Jfr även Fransäs.

France [frang's], la, fr., Frankrike.

France [frangs], Anatole, 1844—1924, fransk författare, ägnade sig till en början åt lyriskt författarskap samt journalistik; vann 1881 framgång med romanen Sylvestre Bonnards brott. Senare skrev han dels samtidsskildringar (Den röda liljan), dels skildringar ur historien och legenden (Thais, Gudarna törsta, Drottning Gåsfot). Självbiografiska äro Min väns bok och Pierre Noziére. I serien "Hi-stoire contemporaine" ingå bland annat Korgdockan och Herr Be r-geret i Paris. "La vie littéraire" innehålla F: s litteraturartiklar i Le Temps. F. har en starkt pessimistisk och skeptisk läggning, mildrad av hans fina, ofta medlidsamt ironiska humor. Som stilist står han utan rival i den moderna litteraturen. F. erhöll 1922 Nobelpriset i litteratur.

Francesca da Ri'mini [tjes'ka], hjältinnan i en av de ryktbaraste episoderna i Dantes "Divina Commedia".

Franccschi [-tjäs'ki], P. Dei, omkring 1420—92, italiensk målare. F. räknas till renässansens mera berömda målare. Hans tavlor utmärka sig för skarp karakteriseringsförmåga och ett starkt betonande av det perspek-tiviska.

Franche-Comté [frangS;'-kångte'], gammal provins i ö. Frankrike, vid gränsen mot Schweiz, motsvarande de nuvarande departementen Doubs, Jura och Haute-Saöne, 15,000 kvkm., omkring 1 milj. inv. Yin- och trädgårdsodling. Skogsbruk.

Franche-Comté-smide [[-frangs;-kång-te'-],-] {+frangs;-kång- te'-],+} en från Frankrike härstammande, under senare delen av 1800-t. men ej numera även i Sverige använd härd-färskningsmetod.

Franciska'norden är uppkallad efter den helige Franciscus av Assisi, 11S2—1226. Hans ungdom förflöt under glada nöjen. Efter en svår sjukdom genomgick han en omvändelse och ägnade sig sedan åt att, följande Jesu lärjungars exempel, egendomslös predika Guds ord och hjälpa sina medmänniskor. Till honom slöt sig en skara lärjungar, vilka så småningom organiserade sig till en munkorden. F:s regler stadfästes av påven 1223. Franciscus lämnade emellertid snart ledarskapet och tillbragte sina sista år i ensamhet under bön, fasta och religiös extas. Hans djupa medkänsla och barnsligt naturliga religiositet gör honom till en av kristendomens mera tilldragande gestalter. F. utvecklades raskt och nådde stor popularitet och inflytande. Bland dess mera bemärkta medlemmar märkas Roger Bacon, Duns Scotus, Bona-ventura m. fl. I Sverige kallas F: s medlemmar gråbröder.

På 1230-t. bildades ett kloster i Visby, senare grundades kloster i Uppsala, Skara, Stockholm och på andra platser. F. delade sig så småningom på tvenne riktningar, konventualerna, ett slappare parti, och observanterna, ett strängare parti, vilka mera samvetsgrant följde det ursprungliga fattigdomsidealet.

Franck [frangk], Caesar, 1822—90, belgisk-fransk kompositör, 1872 lärare vid Paris konservatorium. F. har komponerat oratorier, symfonier, operor, kammar- och kyrkomusik. Han räknas bland Frankrikes största musikaliska namn.

Fran’cke, A. H., 1663—1727, tysk teolog, professor i I-Ialle, där han grundade barnhus och fattigskolor, de s. k. Franckeska stiftelserna, vilka finnas kvar ännu i dag. F. var jämte Spener en av pietismens grundläggare.

Francois [frang’soa], fr., Frans.

Francs-tireurs [frangtirö’r], friskyttar, skytteföreningar, vilka deltogo i fransk-tyska kriget 1870—71, fast utan uniform. Tyskarna erkände dem ej som reguljära trupper.

Fran’g:ulabark användes till beredning av tämligen milt verkande avfö-ringsmedel.

Frank, A., 1834—1916, tysk kemist, som utfört praktiskt viktiga forskningar över användandet av luftens kväve till framställning av karbidkväve och över syntetisk ammoniak-framställning. F. räknas som den tyska kaliindustrins grundläggare.Fran’ken, gammalt stamhertigdöme i Tyskland, sträckande sig från n. Sydtyskland till de bölimiska bergen. Då Karl den stores välde delades 843, blev F. det förnämsta tyska landet. Därifrån liärstammade de frankiska kejsarna. På 1500-t. bildades den s. k. frankiska kretsen, som bestod av sö. delen av det ursprungliga F. En stor del av kretsen sammanslogs 1806 med Bayern.

Fran’ker, en från 200-t. e. Kr. känd germansk folkstam, bestående av flera smärre stammar, t. ex. östfranker, moselfranker, ripauriska ocli saliska F. De sistnämnda trängde över Belgien in i n. Frankrike på 400-t. Från de ripauriska F. ocli östfrankerna, som kommo under de saliska F:s välde, härstammade den karolingiska ätten. F. har givit upphov till namnet Frankrike.

Franke’ra, förse med frimärke.

Frank’fort [fr£en’kf£et], huvudstad i Kentucky (U. S. A.). 10,000 inv.

Frankfurt am Main [fran’kfort am majn], betydande handelsstad i preussiska provinsen Hessen-Nassau, v. Tyskland, vid floden Main, 435,000 inv. Näst Berlin Tysklands viktigaste börsplats (bankirhuset Rotscliild). Knutpunkt för flera viktiga järnvägslinjer. Livlig industri: järngju-terier, maskintillverkning, kemiska och elektrotekniska fabriker. Universitet med tillhörande institutioner och samlingar. Goethes födelseort. I F. slöts 10 maj 1871 den fred, som avslutade fransk-tyska kriget.

Frankfurt an der 0’der [-[fran’k-fort-],-] {+[fran’k- fort-],+} stad i preussiska provinsen Brandenburg, Tyskland, belägen vid Oder, 65,000 inv. Järnindustri. Tillverkning av choklad, cigarrer och socker. Knutpunkt för kanallinjer till Elbe och Weichsel.

Frankfurter Zeitung [fran’kforter tsaj’tong], inflytelserik, daglig tysk tidning, tillhörande det demokratiska partiet och utgiven i Frankfurt am Main.

Frank Heller, se Serner.

Fran’kiska kejsare el. Saliska kejsare, de tysk-romerska kejsare, som regerade 1024—1125. Se Konrad och Henrik.

Franklin [fr£en’klin]. — 1. Benjamin F., 1706—90, nordamerikansk politiker och naturvetenskapsman, uppfann åskledaren och uppställde en teori om elektricitetens natur. F. deltog i kongressen i Philadelphia samt medverkade till oavliängighetsförklaringen 1776. Som sändebud i Paris utverkade han Frankrikes hjälp i kriget mot engelsmännen. 1787 bildade F. en förening för slaveriets avskaffande. F. är en av de främsta statsmännen i Amerikas historia. — 2. Sir John F.,

f. 1786, engelsk amiral och polarfarare. Företog flera resor i de norra polartrakterna. Under en expedition, företagen i syfte att finna nordvästpassagen, omkom han med alla sina följeslagare (1847). F. var 1837—43 guvernör över Tasmanien.

Fr an’ko innebär som handelsterm, att riskerna under en transport åvila säljaren, som det även tillkommer att bestrida försäkrings- och fraktkostnader.

Frankrike, republik, omfattande v. Mellaneuropa jämte ön Corsica. 551,000 kvkm. 39.5 milj. inv. F. har utom i nö. mot Tyska riket och Belgien naturliga gränser. På gränsen till Schweiz och Italien löpa Jura och Västalperna, i s. gränsar F. till Medelhavet och skiljes genom Pyrenéerna från Spanien, i ö. gränsar det till Atlanten och i nv. skiljes det från England genom Engelska kanalen. — Kusten har tämligen skiftande karaktär. Längst i n. invid Pas de Calais, det sund, som förbinder Engelska kanalen med Nordsjön, är den låg och delvis täckt av flygsand. Utmed Engelska kanalen utgöres kusten till en stor del av kritklippor. Längst i v. utskjuter halvön Bretagne, vilken har branta, sönderskurna stränder. S. därom blir kusten allt lägre för att längs den öppna Biscayabukten bliva låg med laguner och stranddyner. Medelhavskusten upptages till stor del av det sumpiga Rliönedeltat. Längst i ö. mot Italienska kusten är den bergig. — I det inre av F. märkes ett höglandsområde, Franska Centralplatån, Massif Central (800—1,000 m. ö. h.), ett urbergsområde, här och där genombrutet av vulkaniska bergarter, som bilda talrika, numera ej verksamma vulkaner, bland vilka Gan-tal och Mont Dore nå 1,850—1,900 m. ö. h. Centralplatåns sö. del, Cevennerna, stupar brant ner mot den bördiga Rhönedalen. I s. gränsar den till en kalkplatå, Les Causses, ett karstområde med storartade grott-bildningar. I v. och n. sänker den sig sakta mot Garonnebäckenet och Parisbäckenet, vilka tillsammans bilda Franska låglandet. Halvön Bretagne är bergig med ö-v:ligt strykande bergsryggar (högsta höjd 417 m. ö. h.), rester av en gammal bergskedja. De mellan höglanden liggande områdena upptagas av jura-, krit-och tertiära formationer och äro till större delen av utmärkt bördighet. — De flesta av F: s floder upprinna pä Centralplatån. De ha i stor utsträckning kunnat genom kanaler förbindas med varandra och äro därigenom betydelsefulla för samfärdseln. De största äro Seine, som utfaller i Engelska kanalen, Loire och Garonne, ENGLAND*

Dieppe,

dfs:t QixentirL[

J".Laon, / y\C£-0' j/

oSoissons ^

dQeirris

*I,UXEMy,

Andcji

LAND

arbvuckeiL

Le Havre

1 Rowsn

Cacrt

itrasgoh

'Brest

?o Troyes

Le Mans

1 N * 1 s Orleans

S>Lorient

MullwiLseXhM > BaseWy

To urs

Ncwles

"SCHWEIZ

Geutve^ji

GeAeveAfit

La Roclielll Rodiefort

'lenriaiit)

'ejTand./

CJiamonLXO'

Y0TL^rvmAJ\ ° SeaptEtien

^ 1858

Montagne du Cantal

Roquzfort,

lAvignoTit Nice,

S,_ j ^ (NizzaQ

' N—/q Cannesnm

Mmes

c Toulohse

> MonipeJJieru Bezuii-sr^^o^

Bayoruie.

oPau

Wfars<

Toidoi

lignmv

ANDORRA*

FRANKRIKE

diskap

7 öarna

Biscäya.

BUKTEN

vilka mynna i Atlanten, ocli Rliöne, som utfaller i Medelhavet. — F. har i stort sett ett milt havsklimat. De högre delarna av Centralplatån utmärkas dock av ett mera rått klimat. Den s. k. Franska rivieran, kustremsan på sydsidan Västalperna, har, tack vare sitt skyddade läge, särskilt behagliga vintrar, varför Rivieran då har en stor turisttrafik. — Jordbruket gynnas av jordens bördighet samt det förhållandet, att jorden i stor utsträckning är styckad i småbruk. F: s veteproduktion överträffas endast av Förenta Staternas och Brittiska Indiens; den är dock

ej tillräcklig för landets behov. Vinbered-

ning är ett näringsfång av stor vikt i F: s ö. och s. delar, särskilt kring nedre Garonne och i landskapen Champagne och Bourgogne. I medelhavs-trakten trives det vita mullbärsträdet. Detta har möjliggjort en betydande silkesmaskodling, genom vilken den franska sidenindustrins behov av rå-silke till stor del kan fyllas. Boskapsskötselns och mejerihanteringens produktion är ej tillräcklig för landets behov. Fisket är betydande (sardiner, ostron). F. är en av världens främsta industristater. Tillgången på råvaror är riklig, särskilt sedan F. genom världskriget erövrat Elsass med dess kalisalter och Loth-ringen med dess järnmalmer. Dess kolproduktion är dock otillräcklig. Industrin är till stor del förlagd till de n. och ö. delarna av landet samt till Paris. Särskilt är av betydelse tillverkningen av siden (Lyon), yllevaror och metallvaror (Parisbäckenet) samt bomulls- och linnevaror (norra F.). Järnindustrins centra äro Creuzot och St. Etienne. Den franska industrins produkter äro kända för sin höga kvalitet. — F. har ett för handeln gynnsamt läge. I fråga om handels-omsättningens och handelsflottans storlek torde F. vara det fjärde landet bland jordens länder. Utförseln omfattar huvudsakligen industriprodukter och vin, införseln kol, råvaror för industrin och livsmedel. — F. äger ett synnerligen utvecklat järnvägs-och kanalsystem. — Befolkningstätheten är 71 inv. per kvkm., folkökningen har länge varit svagare än i något annat europeiskt land. — Invånarna tillhöra till största delen den ”romanska” folkgruppen. Religionen är övervägande romersk-katolsk. Sedan 1905 äro alla religionsbekännelser jämställda. Folkbildningen är ej särskilt hög. Den lägre skolundervisningen (6—13 år) är dock numera obligatorisk. Av universiteten äro de äldsta Paris (1150), Montpeiller (1125) och Grenoble (1339). Ansedda äro vidare universiteten i Nancy, Strass-bourg, Bordeaux, Lille, Lyon, Tou-louse. Det i Paris räknar 20,000 studerande. — F. är en republik. Den verkställande makten tillkommer en på

7 år vald president; den lagstiftande tvenne kamrar. Dessa äro: deputeradekammaren, vars 626 medlemmar genom direkta val väljas på 4 år, och senaten, vars 314 medlemmar genom indirekta val väljas på 9 år. Vart tredje år omväljes % av senaten. Rösträtten är allmän och erhålles vid 21 års ålder, valbarhet till deputeradekammaren erhålles vid 25 års ålder och fullgjord värnplikt, till senaten vid 40 års ålder. För författnings-frågor och presidentval sammanträda kamrarna gemensamt. Förvaltningen tillkommer presidenten och av honom utnämnda, för kamrarna ansvariga ministrar. — I administrativt hänseende indelas F. i 90 departement under var sin prefekt, dessa åter i arron dissement (385 st.) med subprefekter och vidare i c o m m u-n e s (38,000) med maires. I juridiskt hänseende delas F. i omkring 3,000 cantons, ungefärligen motsvarande våra domsagor. Härjämte förekommer en uppdelning i provinser, ungefär motsvarande våra landskap och numera endast av historisk betydelse. De viktigaste av dessa provinser äro: de västra kustprovinserna Flandern, Ar-

tois, Normandie, Bretagne, Poitou och Gascogne mellan Belgien och Spanien; Languedoc och Provence vid Medel-liavskusten; Dauphiné, Bourgogne, Franche-Comté, Elsass (Alsace) i ö. samt Lothringen (Lorraine) och Champagne i nö. samt Isle de France (omkring Paris), Maine, Anjou, Orlea-nais, Bourbonnais och Auvergne i det inre. Se vidare under dessa ord. — F. är för närvarande Europas främsta militärmakt. Lantarmén räknar i fredstid 660,000 man, därav omkring

200,000 kolonialtrupper och 30,000 man tilldelade luftförsvaret. Flottans årsbudget är mera än 1 miljard francs. Krigshamnar äro 10, av vilka Cher-bourg, Brest och Toulon äro de förnämsta. Vid gränsen mot Tyskland en rad starka fästningar. — Myntenheten 1 franc = 100 centimes. 1 guldfranc = 0.72 svenska kronor. Guldmyntfoten upphävdes under kriget. Valutans försämring har bragt ner värdet av 1 franc till omkring 11 öre (1926). F:s utomeuropeiska besittningar upptaga i Asien, Annam, Franska Kambodja, Cochinkina, Tonkin, Syrien-Libanon (mandat) S10,000 kvkm. med 23 milj. inv.; i Afrika, Algier, Tunis, Sudan, Guinea, Kongo, Madagaskar m. m. 9,200,000 kvkm. med 36 milj. inv.; i Amerika, Guayana, Marti-nique, Guadeloupe m. m. 90,000 kvkm. med 500,000 inv.; i Stilla havet Nya Caledonien m. fl. öar 25,000 kvkm. med 90,000 inv. Se vidare under dessa ord.

— Historia. F. i äldsta t i-d e r. Omkring 600 f. Kr. undanträngdes de i F. boende ligurerna av iberi-ska stammar. Ungefär samtidigt kommo keltiska stammar, gallerna, och bosatte sig i landet, som efter dem benämndes Gallien. Senare utsträckte emellertid romarna sina erövringar även till Gallien och F. blev en r o-mersk provins (52 f. Kr.

e. Kr.). Romarnas välde skakades snart genom germanernas anstorman-de och slutligen besegrades romarna fullständigt av Klodvig, en frankisk hövding av merovingernas ätt. Denne gjorde sig till härskare över hela Gallien och grundade det fran k i-ska riket (486—752). Efter hans död rådde en tid av söndring i landet, tills slutligen den karolingiska ätten (752—987) blev den härskande. Efter dem kommo kapetingerna på tronen (987 —1792). Från 1200-t. blev konungamakten starkare genom förvärvandet av flera områden (Normandie, Touraine, Champagne m. fl.). 1328 tillföll kronan en medlem av huset Valois, som sedan regerade till 1589. Under denna tid utkämpades hundraårskrigen mot engelsmännen. Dessa kunde efter långa motgångarföras till ett för F. gynnsamt slut genom Jeanne d'Arcs uppträdande (omkring 1453). På 1500-t. kom F. i strid med habsburgarna och i freden (Cateau-Cambrésis 1559) erhöll F. Metz, Toul, Verdun och Calais men förlorade sina besittningar i Italien. 1559—98 härjade våldsamma religionsstrider mellan katoliker och protestanter (hugenotter). Dessa slutade först när Henrik IV blev F: s konung. Med honom uppsteg huset Bourbon (1589—1792) på tronen. Det bourbonska enväldet grundades av kardinal Richelieu och nådde sin höjdpunkt under Ludvig XIV, under vars regering flera områden förvärvades (Flandern, Franche-Comté, delar av Elsass-Lothringen m. m.) och ett kolonialvälde upprättades i Amerika. Under Ludvig XV började envåldsmaktens förfall. Lothringen och Corsica kom visserligen under F., men de flesta amerikanska kolonierna gingo förlorade och F: s såväl inre som yttre ställning blev ytterst försvagad. Slutligen krossades enväldet och fra n-ska revolutionen (1789—92) utbröt. Konungadömet avskaffades 1792, varefter national kon ventet stadfäste en republikansk författning. Därefter följde ett hänsynslöst skräckvälde, som 1795 fick vika för ett d i-rektorium, vilket i sin tur avlöstes av konsulatförfattning-e n 1799. Under konsulatet kom Napoleon Bonaparte till makten. 1804 lät han utropa sig till kejsare och därmed började det första kejsardömet (1804—14). Under detta utvidgade Napoleon sitt välde till stora områden i s. och mellersta Europa och bildade flera under F. lydande stater. Emellertid utbröt en allmän europeisk resning mot Napoleon, som tvangs att abdikera, varpå bourbonerna (1814 —30) återkallades till F. Genom freden i Paris 1814 tilläts F. behålla sina gränser från 1792 och fick även tillbaka de flesta av sina kolonier. Snart uppstod emellertid missnöje med bourbonernas styrelse och 1815 lyckades Napoleon åter bli kejsare men störtades redan s. å., ”de 100 dagarna”, varefter bourbonerna åter-kommo. Nu vidtog en starkt reaktionär regering, som dock störtades genom julirevolutionen 1830. På denna följde det s. k. julikungadömet (1830—48), i det Ludvig Filip av huset Orléans valdes till konung. Emellertid började socialistiska tänkesätt vinna utbredning, republikanska strävanden gjorde sig gällande och genom februarirevolutionen störtades Ludvig Filip. Under den andra republiken (1848—52) lyckades prins Louis Napoleon bli vald till president och genom en folkomröstning valdes han sedan

till kejsare under namn av Napoleon III. Andra kejsardömet (1852 —70) bragtes på fall genom det olyckliga fransk-tyska kriget 1870—71, under vilket septemberrevolutionen utbröt och tredje republiken (1870) utropades. I freden i Frankfurt am Main 1871 måste F. avstå Elsass-Lotliringen samt förbinda sig att betala 5 miljarder francs i skadestånd. Trots dessa avbräck hämtade sig F. fort under de följande åren. Kolonialväldet utökades, i det bland annat Nigerområdet, Tunis, Annam, Tonking samt en del av Madagaskar på 1880-t. införlivades med F. Samtidigt började F. närma sig Ryssland och ingick med detta land en allians. Förhållandet till England blev efter 1904 års överenskommelse allt mer intimt. 1912 stärktes ytterligare förbundet med Ryssland och med England avslöts ett fördrag, enligt vilket den franska flottan huvudsakligen förlädes till Medelhavet och den brittiska till Atlanten. 1914 utbröt världskriget. F: s ställning, som syntes allvarligt hotad, räddades genom Englands och Amerikas ingripande, vilket ledde till centralmakternas kapitulation 1918.

I Versaillesfreden 1919 avträddes till F. Elsass-Lotliringen samt en del kolonialbesittningar. Dessutom förbands Tyskland till stora skadestånd, vars indrivande vållat oenigheter med F:s bundsförvanter. 1923 besatte F. Ruh rområdet, som sedermera småningom utrymts, sedan överenskommelse träffats med Tyskland i krigs-skul dfrågan.

Franktirö'rer, se Francs-tireurs.

Frans, den helige, av Assisi, se Franciskanorden.

Frans T, 1494—1547, konung av Frankrike år 1515, då han fortsatte sin företrädares krig i Italien, där han återerövrade Milano. Han förlorade det emellertid under sin kamp mot habsburgerväldet. Vid Pavia tillfångatogs han 1525 av kejsar Karl V och måste ingå en hård fred. Genast efter frigivandet började han åter krig, som dock gick olyckligt, och vid lreden i Cambrai 1529 blev intet kvar av det franska väldet i Italien. F. var en typisk renässansfurste, opålitlig och hänsynslös men målmedveten och intresserad av konst- och litteratur.

Frans, romersk-tyska och österrikiska kejsare. — 1. F. II, 1768—1835. började vid sin tronbestigning 1792 striden mot revolutionspartiet i Frankrike. Strax innan upplösningen av romersk-tyska riket 1806 antog F. titeln kejsare av Österrike (som sådan F. I). Efter några år av fred med Napoleon uppträdde F. som dennes fiende 1813 och erhöll sedan stora landområden vid Wienkongressen. Se-nare lät lian sig ledas av ministern Metternicli, som förde en strängt reaktionär politik. — 2. Frans Josef I*.

Frans Ferdinand, 1863—1914, österrikisk-ungersk tronföljare 1S96, ärkehertig av österrike-Este, motarbetade ungrarnas hårda politik mot övriga nationaliteter i Ungern. Han blev, troligen felaktigt, ansedd för att stå bakom de kraftåtgärder, som vidto-gos mot sydslaverna efter besittnings-tagandet av Bosnien och Herzegovina 1908. Under ett besök i Sarajevo 28 juni 1914 mördades han jämte sin gemål, Sophie v. Chotekf av en bosniskserbisk nationalist, Princip. Detta mord blev den närmaste anledningen till världskriget.

Frans Josef I, 1830—1916, kejsare av Österrike, konung av Ungern, efterträdde sin farbroder Ferdinand I 1818 och verkade under sin exempellöst långa regering som arbetsam och plikttrogen ämbetsman. F. strävade under hela sin regering att göra österrike-Ungern till en fast organiserad enhet. 1867 upprättades det självständiga konungadömet Ungern i personalunion med Österrike. F. förde en tyskvänlig politik och avlägsnade sig från såväl Ryssland som Italien, vilket gjorde, att österrike-Ungern var starkt beroende av Tyskland vid världskrigets utbrott. Kort efter F: s död upplöstes hans rike. — Många privata sorger fördystrade F: s liv; gemålen Elisabeth mördades av en anarkist och sonen Rudolf dog en våldsam död under outredda omständigheter.

Frans Josefs land, se Franz Josefs land.

Franska Ekvatoria'lafrika, se Franska Kongo.

Franska Guayana, se Guayana.

Franska Guine'a, fransk koloni i Västafrika, omfattande dels en smal kuststräcka mellan Portugisiska Guinea och den brittiska kolonien Sierra Leone, dels ett vidsträckt område kring övre delen av Senegals och Nigers flodområden, 239,000 kvkm., 1.8 milj. inv., därav omkring 1,100 fransmän. Huvudstad Konakry. Kusten låg och genomdragen av floder. Osunt klimat. Huvudprodukter: kautschuk, palmolja, palmkärnor och jordnötter.

Franska In'dokina, franskt område i ö. Bortre Indien. 780,000 kvkm. 19 milj. inv. En av Asiens fruktbaraste trakter. F. är ett av världens mest veteproducerande länder. Viktiga produkter äro vidare kryddor, bomull, socker, ris och teakträ. Stora obearbetade mineralfyndigheter.

Franska Kong'o el. Franska Ekva-torialafrika, fransk koloni i Västafrika, belägen vid Atlanten, n. om Kongos nedre lopp., 1,760,000 kvkm.,

omkring 10 milj. inv. Kusten låg och sumpig med ytterst osunt klimat. Det inre av F. är till det mesta en högslätt. Yppig vegetation. Stora skogar med värdefulla trädslag. Bananer, majs, hirs, kaffe, vanilj och kakao odlas. Viktigaste exportvaror äro kautschuk, elfenben, olika träslag, palmolja och palmkärnor. Bland större städer märkas Brazzaville och Libreville.

Franska revolutionen. På grund av de franska statsfinansernas hopplösa tillstånd blev Ludvig XVI tvingad att

5 maj 1789 sammankalla riksförsamlingen (états généraux), som då på 175 år aldrig sammanträtt. I Frankrike rådde till följd av missväxt, penningbrist och dyrtid stor upphetsning, och folket var dessutom genomträngt av upplysningsfilosofernas läror om mänskliga rättigheter, som endast kunde vinnas genom omfattande

samhällsförbättringar. Då konungen visade sig ur stånd att fatta beslut, tog riksförsamlingen ledningen i sin hand. Tredje ståndet med Mirabeau i spetsen yrkade på grundliga sociala förbättringar, och då de två högre stånden motsatte sig varje minskning i sina företrädesrättigheter, förklarade sig tredje ståndet ensamt vara franska folkets rättmätiga ombud och konstituerade sig som nationalförsamling. De lovade genom eden i Bollhuset att ej åtskiljas, förrän konungariket fått en författning. Bastiljens stormande av folkmassan i Paris visade ytterligare behovet av en lösning, och den 4 aug. avskaffades alla privilegier och en förklaring om ”de mänskliga rättigheterna” utgavs. Efter stora svårigheter och trots ett flyktförsök från konungens sida fastställde församlingen i sept. 1791 en fri författning, som hade föregåtts av en kyrkoreform. På den konstituerande följde en lagstiftande församling, som behärskades av girondister-na, vilka framtvingade ett krig mot Österrike och Sardinien. Då detta syntes gå olyckligt, ökades upphetsningen i Paris, folket stormade Tuile-rierna, konungen avsattes och ett na-tionalkonvent bildades. Under intryck av de ohyggliga ”septembermorden” utropades republiken den 21 sept. 1792. I nationalkonventet genomdrev yttersta vänstern, jakobi-nerna, konungens avrättning. Sedermera blevo jakobinerna, företrädda av bl. a. Danton och Robespierre, de härskande (”skräcken”, jan. 1793—juli 1794). Mot Frankrike hade den s. k. första koalitionen bildats, vilken dock ej kunde uträtta något mot revolutionens segrande arméer. I Paris dömdes och avrättades tusentals, framförallt adelsmän, med hjälp av revolu- tionstribunalet ocli giljotinen. Offer för dessa blevo bl. a. girondisterna, drottningen, kommunens ledare Hé-bert samt slutligen Danton, varefter Robespierre var enväldig. Snart störtades emellertid även han (thermi-dorkuppen) och därmed var det slut på skräcken, som bland annat avskaffat den kristna tideräkningen och infört revolutionskalendern. 1795 antogs direktorialförfattningen, som avsäg att stabilisera republiken. De franska arméerna voro fortfarande segerrika, 1795 ingicks fred med Preussen och 1797 med Österrike efter general Bonapartes glänsande fälttåg. Stora områden förvärvades och flera franska lydstater upprättades. Direkto-riet kunde emellertid ej i längden upprätthålla ordningen, och då efter Bonapartes egyptiska fälttåg den andra koalitionen bildades mot Frankrike, förlorade direktoriet sitt anseende. Genom brumairekuppen (9 och

10 nov. 1799) tog Bonaparte makten i sin hand, varefter konsulatförfattningen stadfästes. Enligt denna blev Bonaparte förste konsul och i realiteten så gott som enväldig. Med Österrike slöts fred 1801 och med England 1802.

Franska Somaliland, fransk besittning i Östafrika, bestående av ett område vid nordvästra kusten, s. om Bab-el-Mandeb-sundet, 21,000 kvkm., omkring 50,000 inv. F. utgöres till övervägande del av ett ofruktbart stäppland. Står genom järnvägar i förbindelse med Abessinien och förmedlar detta lands exporthandel. Viktigaste hamnstad Djibuti. Livlig handel. Viktigaste exportvaror äro elfenben och kaffe.

Franska Västafrika, gemensam benämning på de franska kolonierna i Västafrika: Senegal, Franska Guinea, Elfenbenskusten, Togo, Dahomey, Kamerun, Franska Ekvatorialafrika (Franska Kongo) samt Franska Sudan, tillsammans omkring 3,960,000 kvkm. med 12.3 milj. inv.

Fransk klassicism, den -litterära smakriktning, som uppstod i Frankrike på 1600-t. I anslutning till den grekisk-romerska, klassiska litteraturen strävade man efter lugn och klarhet i stilen, undvikande överdrifter och svulstigheter. De teoretiska reglerna, som exempelvis fastslogos av Boileau-Despreaux*, följdes dock ibland alltför slaviskt, vilket medförde en överskattning av formen på innehållets bekostnad. Till riktningens förnämsta representanter i Frankrike höra Moliére, Racine, La Rochefoucauld, Fénelon m. fl. F. utövade stort inflytande på hela den europeiska litteraturen.

Fransk lilja.

Fransk lilja el. Fleur de lis [flör dö li], heraldisk lilja, en stiliserad lilja, som redan under äldsta kristna tiden var en vanlig prydnad på kronor, spiror samt på minnesvårdar och mynt. Tre sådana liljor forekommo redan på 1200-t. i de franska konungarnas vapen och kallas därför fransk lilja.

Fransk potatis, fr. pommes frites [påmm fritt’], i bitar skuren potatis, kokad i flottyr.

Franskt vin kallas billiga vita vinsorter, huvudsakligen använda vid matlagning.

Fransk-tyska kriget 1870—71 hade sin grund i det misstroende, som pä 1860-t. rådde mellan de franska och tyska regeringarna. Frankrike säg med oro Preussens tilltagande makt och dess strävan att grunda Tysklands enhet. Då det 1870 blev fråga om att till konung av Spanien välja en släkting till liohenzollrarna, framställde franska regeringen till konung Vilhelm av Preussen en begäran, att lian måtte förmå prinsen att avsäga sig tronkandidaturen. Detta skedde även, men då fordrade Frankrike av konung Vilhelm, att han skulle ge garantier för att prinsen allt framgent avsade sig kandidaturen. Konungen avböjde detta och sände samtidigt meddelande från Ems, där han. då befann sig, till Bismarck om förhandlingarna (Emsdepeschen). En kort rapport offentliggjordes nu av Bismarck. Den franska allmänheten fick härigenom klart för sig, att dess. regering lidit ett diplomatiskt nederlag oeh formligen tvingade regeringen att utfärda en krigsförklaring. Denna överlämnades till preussiska regeringen, trots att den franska armén icke var i stridsberedskap. Tre tyska härar med general Moltke som general-stabsclief ryckte in i Frankrike, besegrade fransmännen bland annat vid Wörtli och Spichern-Forbach samt inneslöt en fransk härstyrka under marskalk Bazaine i Metz. Kort därpå besegrades marskalk Mac Mahon vid Sedan, där kejsar Napoleon och hela Mac Mahons armé tillfångatogs, varefter Paris belägrades. Ungefär en månad senare gav sig Metz, och preussarna slogo en ny, av Gambetta uppsatt armé. I januari 1871 kapituleradeParis ocli sedan även det inneslutna Belfort givit sig, ingicks ett fredsfördrag i Versailles, där det bestämdes, att Frankrike skulle avstå så gott som hela Elsass och en del av Lothringen samt betala ett skadestånd på 5 miljarder francs. Villkoren bekräftades i den slutliga freden i Frankfurt am Main 10 maj 1871. Redan i början av året hade tyska kejsarriket utropats i Versailles.

Franso’s, äldre svensk benämning på fransman.

Fransys’kan, stek från ländregionen på oxe.

Fransä’s, en kontradans i % takt, dansad av mot varandra uppställda par med flera olika turer.

Franzén, F. M., 1772—1847, skald, biskop. I hans första dikter (Till Selma, Människans anlete) spåras inflytande från Kellgren. Efter en resa i utlandet skrev han den berömda Sången över Creutz. Han fann småningom sitt egentliga fält i den mindre, idylliska dikten och sällskapsvisan (Glädjens ögonblick). Sångerna om Fanny skildra en mera överjordisk kärleks-längtan till skillnad från Selmasång-erna, som tala om den jordiska kärlekslyckan. F. var även god psalmförfattare.

Fran’zensbad, badort i Tjeckoslovakien. Mineralvattenkällor.

Franz Ferdinand, se Frans Ferdinand.

Franz Josefs land, ögrupp i Norra ishavet, n. om No va ja Sem 1 ja. F. består av omkring 60 obebodda öar.

Frappant’, slående.

Frappe’ra, fr., ”slå”, göra intryck på, överraska, falla i ögonen.

Fras. — 1. Språkv., stående utryck, talesätt, vanligen välklingande men utan djupare innehåll. — 2. Mus., sammanhängande avdelning av en musikalisk period.

Frasbrand, en hos nötkreatur förekommande smittosam sjukdom. I Sverige uppträder F. huvudsakligen i Kalmar län. F. kallas även mjält-brandsemfysem, då man förr trodde den vara en form av mjältbrand. Den orsakas nämligen av en i utseendet om mjältbrandsbacillen påminnande bakterie. Efter ett par dagar uppstå på flera ställen av kroppen vid beröring frasande svullnader, som innehålla gasblåsor och vid öppnandet uttömma en svartröd, skummande, illaluktande vätska. Död följer på ett el. tre dygn. Det enda man kan göra är att företaga skyddsympning samt smittförhindrande åtgärder, vilka senare äro i lag påbjudna.

Frasca’ti, stad i landskapet Latium, mellersta Italien, sö. om Rom, 10,000 inv. Biskopssäte. Trädgårdsodling. På grund av sitt vackra läge och sin rena luft omtyckt sommarvistelseort för Roms invånare.

Fraseologi’, läran om talesätten (särskilt de klassiska språkens), samling av talesätt (brukliga inom ett parti, ett kotteri el. dyl.).

Frase'ringr, ett riktigt föredrag med beaktande av pauser vid tal el. vid utförande av musik.

Fraser Riv'er [frej'sö-], största flod i British Columbia, Canada, upprinner på Klippiga Bergen. Till större delen segelbar. Längd 1,200 km. Betydande laxfiske.

Fra'ter, lat., broder, särskilt använt om klosterbröder. — Frater-n i t e't, broderskap. — Fraterni-s e'r a, umgås förtroligt som bröder.

v. Fraunhofer [fraonhå'fer], J., 1787 —1826, tysk fysiker, känd framför allt genom sina undersökningar av sol-spektrum. Jfr Fraunhoferska linjerna.

Fraunhoferska linjerna [-[fraonhå'-ferska].-] {+[fraonhå'- ferska].+} Solspektrum är genomdraget av ett stort antal mörka linjer, som erhållit sitt namn efter den forskare, Fraunhofer, som först underkastade dem ett närmare studium. F: s uppkomst beror därpå, att solljuset passerar genom ett skikt av glödande gaser. Dessa gaser absorbera enligt Kirchhoffs absorptionslag ljus av de färgsorter, som de själva vid samma temperatur utsända. Jfr Spektrum.

Fraustadt [fra'osjtatt], liten stad i n. Schlesien. 1706 vunno svenskarna under befäl av Rehnsköld har en lysande seger över en saxisk armé.

Frcs, se Franc.

Fredensborg, slott nv. om Köpenhamn. Storartade parkanläggningar.

Frederi'cia (fordom Fredriksodde), stad vid den smalaste delen av Lilla Bält, sö. Jylland, Danmark. 18,200 inv. Livlig industri (gjuteri, bom-ullsväveri, superfosfatfabrik, spritfabrik etc). Knutpunkt för de danska telegraflinjerna och järnvägarna. Äng-färjeförbindelse med Strib på Fyen. F. är starkt befäst. Staden stormades 1657 av svenskarna under Wrangel.

Frederiksberg, dansk stad, sammanbyggd med Köpenhamn. 100,000 inv. Har vuxit upp omkring F. slott, uppfört i början av 1700-t.

Frederiksborg, danskt slott nv. 0111 Köpenhamn. F. är uppfört i den s. k. Kristian IV: s-stilen. Det är numera nationalhistoriskt museum (målningar, möbler) och underliålles av Carls-bergsfonden.

Frederiksborgs amt, danskt amt, omfattande nö. delen av Sjselland. 1,359 kvkm. 106,000 inv., därav 27,000 i am-tets städer: Hälsingör, Hilleröd (residensstad), Frederikssund och Frede-riksvterk. Fredmans epistlar och F: s sånger, se Bellman.

Fredrik, kurfurstar av Brandenburg och konungar av Preussen. — 1. F. I av Hohenzollern, 1371—1440, borggreve av Niirnberg, erhöll i förläning kur-furstendömet Brandenburg. F. är grundläggaren av det till 1918 regerande huset Hohenzollerns politiska maktställning. — 2. F. Vilhelm, "den store kurfursten", 1620—88, tillträdde regeringen 1640. F. närmade sig Sverige och förvärvade stora landområden i westfaliska freden 1648. Till en början var F. Karl X Gustavs bundsförvant mot Polen men övergick sedan till Sveriges fiender. Han lyckades tillförsäkra sig suveränitet över Ostpreussen och slog sedan svenskarna vid Fehrbellin 1675. Senare arbetade han på ett europeiskt förbund mot Ludvig XIV. — 3. F. Vilhelm I, 1088—1740, efterträdde 1713 sin fader som konung av Preussen. Han hade en utomordentlig administrativ förmåga och stärkte avsevärt krigsväsendet. 1715 förenade sig F. med Karl XII: s fiender och förvärvade Stettin och Odermynningarna i Stock-holmsfreden 1720. — 4. F. II, den store, 1712—86, den förres son och efterträdare. Under F:s ungdom upp-stodo ständiga brytningar med fadern, och han blev till och med dömd till döden för ett försök till flykt men benådades. Senare fortsatte han emellertid sin faders trägna arbete på landets utveckling, genomförde bland annat förbättringar i lagstiftningen och avskaffade religionstvång och tortyr (själv proklamerade han sig öppet, som ateist). Hans utrikespolitik kännetecknas av stor aggressivitet. 1740 ryckte han in i Schlesien och därmed började det österrikiska tronföljds-lrriget. I freden 1748 erhöll Preussen Schlesien. 1756 anfölls F. av Österrike, Ryssland och Frankrike (sjuåriga kriget). Genom otrolig uthållighet och stor fältherreskicklighet lyckades han hålla den överlägsna fienden stången; landets resurser blevo emellertid uttömda, men genom ett flitigt

återuppbyggnadsarbete blev det äter välbärgat. Kriget medförde ej några landavträdelser. 1772 införlivades Västpreussen med F:s välde vid Polens första delning. Tyska fursteförbundet grundades 1785 av F. F. ägde en mångsidig bildning och omfattande kulturella intressen samt var nära förtrogen med de franska upplysningsfilosofernas verk. Han var en duglig ehuru härsklysten statsman och räknas som den förnämste representanten för den upplysta despotismen. — 5. F. Vilhelm III, 1770—1840, konung 1797, förmåddes av krigspartiet att förklara Napoleon krig, vil-

ket gick synnerligen olyckligt för Preussen, som i Tilsitfreden 1807 måste göra betydande landavträdelser. F: s vackra och begåvade gemål, Louise av Mecklenburg-Strelitz, sökte förgäves av Napoleon erhålla bättre fredsvillkor. Efter Napoleons misslyckade ryska fälttåg slöt sig F. till dennes fiender 1813. På Wienkongres-sen fick Preussen ersättning för sina landförluster. Under befrielsekriget hade F. lovat folket en fri författning men höll ej detta löfte utan anslöt sig till den av Alexander av Ryssland och furst Metternicli ledda reaktionen.

— 6. F. Vilhelm IV, 1795—1861, den förres son och efterträdare. 1847 sammankallades en förenad lantdag, som dock ej tillfredsställde oppositionen. Ropet på en författning blev allt starkare, och efter ett uppror f. å. sammankallade F. en nationalförsamling. Denna upplöstes emellertid, varpå F. stadfäste en konstitutionell författning. 1849 erbjöds F. kejsarkronan av en i Frankfurt samlad nationalförsamling men vågade av fruktan för Österrike ej antaga den. — 7. F. III, se Fredrik III, tysk kejsare.

Fredrik, dansk-norska och danska konungar. — 1. F. II, 1534—88, konung 3559, förklarade Sverige krig 1563' (nordiska sjuårskriget) men måste 1570 ingå fred utan att ha vunnit något på kriget. Under sin återstående regering förde F. en fredlig och lyckosam styrelse och ägnade sig särskilt åt skapandet av en stark flotta.

— 2. F. IV, 1671—1730, konung 1699, tog del i det ”stora nordiska kriget” och krossade Holstein-Gottorps välde.

— 3. F. VI, 1768—1839, avsatte 1784 med hjälp av A. P. Bernstorff förmyndarregeringen för sin sinnessjuke fader, varefter han styrde landet och vid faderns död 1808 antog kunga-titeln. I början av sin styrelse genomförde han med Bernstorff som rådgivare omfattande sociala förbättringar. Senare drevs han genom engelsmännens bombardering av Köpenhamn att ställa sig på Frankrikes sida under den allmänna kampen mot Napoleon och måste därför 1814 avträda Norge till Sverige. — 4. F. VII, 1808—1863, konung 1848, utfärdade

f. å. en frisinnad författning, som dock ej löste den schleswig-holsteinska frågan. F: s utrikespolitik gick i skandinavismens tecken och han var allmänt älskad av det danska folket. — 5. F. VIII, 1843—1912, konung 1906, gift med Karl XV: s av Sverige dotter Lovisa.

Fredrik, kurfurstar av Pfalz, varibland märkes F. V, 1596—1632, som 1619 mottog den böhmiska kungakronan, vilken erbjudits honom av de mot kejsaren upproriska ständerna.

F. besegrades dock redan samma är och förlorade sina länder. Han har blivit kallad ”vinterkonungen”.

Fredrik, romerska kejsare och tyska konungar, varibland märkes F. I Bar-barossa, omkring 1121—90, konung 1152 och kejsare 1155. Till en början ägnade sig F. åt att befästa och stärka sin maktställning i Tyskland. Därefter företog han flera tåg till Italien för att hävda sitt välde över de mäktiga italienska städerna. Efter flera stridigheter ingicks freden i Kon-stanz 1183, då städerna mot vissa rättigheter erkände F:s överhöghet. F. omkom under ett korståg för att befria Jerusalem. Enligt Kyffhäuser-sagan slumra han och hans kämpar och skola en gång vakna och föra tyskarna till seger. Man anser, att sagan egentligen uppkommit om F: s sonson F. II.

Fredrik III, den vise, 1463—1525, kurfurste av Sachsen 1486, blev efter kejsar Maximilians död erbjuden kejsarkronan men avböjde detta och arbetade i stället på Karl V: s val. F. grundläde universitetet i Wittenberg 1502 och upplät sedermera i hemlighet sitt slott Wartburg åt Luther, då denne förföljdes av kejsaren.

Fredrik I, 1676—1751, konung av Sverige från 1720, lantgreve av Hessen, måste vid sitt trontillträde gä med på en avsevärd minskning av kungamakten. Efter att förgäves ha försökt få England och Preussen med sig mot

Ryssland tvangs F. att underteckna den förödmjukande freden i Nystad 1721. 1723 gjorde F. ett misslyckat försök att öka kungamakten. Under F:s sista regeringsår lät han sin underskrift på rådsbesluten ersättas av en namnstämpel.

Fredrik III, tysk kejsare, före trontillträdet F. Vilhelm, 1831—88, utmärkte sig i fadern Vilhelm I: s krig 3864 och 1866 samt i fransk-tyska kriget. F. hyste liberala och socialreformatoriska åsikter, varför han ofta hade svårt att komma överens med Bismarck. 18S8 blev F. efter fadern konung av Preussen och kejsare av Tyskland men dog efter endast 99 dagars styrelse.

Fredrika Dorotea Vilhelmina, 1781— 1826, svensk drottning, gemål till Gustav IV Adolf, vilken hon åtföljde i landsflykt. 1812 blev hon emellertid skild från sin gemål.

Fredrika-Bremerförbundet, en år 1S84 stiftad kvinnoorganisation, som syftar till ett tillvaratagande av kvinnornas gemensamma intressen, till förbättrande av deras ställning, till beredande av ökade utbildningsmöjligheter m. m. F. har bland annat ett lanthusliållningsseminarium (Rimfor-sa i Östergötland), en trädgårdsskola

(Båstad) och en skola för kvinnlig yrkesutbildning (Stockholm). F. utger tidskriften Hertlia.

Frcdriksborg, gammal befästning vid inloppet till Stockholm, numera endast ruin och ersatt av Oscar-Fredriksborg*.

Fredrikshald', stad vid Idefjorden, s. östfolds fylke, sö. Norge. 11,200 inv. Trävaruindustri. Förr livlig handel med Sverige, vilken till stor del upphörde vid unionsupplösningen. I närheten Fredriksstens fästning*.

Fredrikshamn (Hamina), stad vid Finska viken, v. Nyland, s. Finland. 3,200 inv. Gamla fästningsverk. I F. slöts år 1809 den fred, genom vilken Sverige till Ryssland avträdde Finland.

Fredrikshavn, stad vid Kattegatt, n. Jyllands ö. kust, Danmark. 9,600 inv. Viktig fiskehamn, nödhamn för sjöfarande i Kattegatt. Livlig sjöfart.

Fredriksson, Gustaf, 1832—1921, skådespelare, var bland annat chef för Dramatiska teatern 1888—98 och 1904—07; gästspelade senare vid flera teatrar. F. var på sin tid Sveriges mest framstående skådespelare, framför allt i resonörsroller. Han ägde en ovanligt väl utvecklad röstteknik och en överlägsen förmåga av karaktärsut-formning.

Fredriksstad, stad vid Glommen, nära dess utlopp i Skagerack, östfolds fylke, Norge. 15,300 inv. ”De-no-fa”, stor fabrik för förädling av valoljor. Sågverk och hyvlerier i staden och dess närhet. Viktig utskeppningsort för trävaror. F. är centrum i en tätt bebyggd trakt.

Fredrikssten, fästning nära Fredrikshald. Belägrades 1716 och 1718 av Karl XII, som stupade där sistnämnda år. F. är numera slopad som fästning på grund av Karlstad-överens-kommelsens bestämmelse om upprättande av en neutral zon.

Fredrikssund, stad vid Roskilde-fjord, en av Isefjords förgreningar, n. Sjfelland, Danmark. 3,000 inv.

Fredriksvserk, stad vid en kanal till Roskilde fjord, nö. Sjselland, Danmark.

2,000 inv. Stort krutbruk.

Fredsdomare. — 1. Engelska ämbetsmän, vilka tjänstgöra som lägre domare. F. äro oavlönade. I London och några andra större städer äro F: s uppgifter dock överflyttade på andra ämbetsmän. Efter engelskt mönster har F. införts i en del domi-nions, t. ex. Canada, Australien. —

2. Franska ämbetsmän, som huvudsakligen ha till uppgift att förlika parter.

Fred.spalatset, en av Carnegie bekostad byggnad i Haag.

Fredspipa, en bland indianer i Nordamerika vid underhandlingar symboliskt använd tobakspipa, som rökes laget runt.

Fredsrörelsen har sina rötter långt tillbaka i tiden. Många av mänsklighetens största män ha sökt finna de vägar, efter vilka arbetet att nå varaktig fred borde bedrivas (ex. Kant i Zum ewigen Frieden). Det organiserade fredsarbetet daterar sig dock från 1800-t: s början, då den första fredsföreningen stiftades i Amerika. Den äldsta svenska fredsföreningen är den på K. P. Arnoldsons initiativ år 1883 tillkomna Svenska freds- och skiljedomsföreningen. Bland andra svenska fredsföreningar kan nämnas den svenska avdelningen av Internationella kvinnoförbundet för fred och frihet. Den internationellt enande länken är Internationella fredsbyrån i Bern. Bland folkrepresentationernas medlemmar verkar Interparlamentari-ska unionen med Interparlamentariska byrån i Bern. Även från officiellt håll ha stora ansträngningar gjorts för fredens tryggande (olika skiljedoms-och medlingsavtal, fredskonferenserna i Haag m. m.). Det sista och största försöket är Nationernas förbund.

Free ön board [fri ån bå’d], eng., fritt om bord, se Fob.

Freetown [fri’taon], huvudstad i brittiska kolonien Sierra Leone i Västafrika, vid Atlanten, 40,000 inv. En av övre Guineas bästa hamnar. Kolstation.

Fregatt’, tremastad fullriggare (råsegel och märs på alla masterna).

Fregattffågel (Frega’ta a’quila), en med skarvar besläktad fågel med stor hakformig näbb, långa, spetsiga vingar och lång, kluven stjärt. F. har skelettbenen i stor utsträckning luft-fyllda och väger trots sin storlek (längd över 1 m.) ej mer än 1—2 kg. Hannen är svart med huvud och fram-kropp skiftande i grönt och purpur. Honan är något ljusare med vit buk. F. är en utmärkt flygare och finnes på världshaven mellan vändkretsarna. Den lever framför allt av flygfisk.

Freiberg [fraj’-], gammal bergverks-stad i Sachsen, Tyskland, sv. om Dresden. 33,000 inv. Gruvbrytningen av silvermalmer vid F. började redan på 1100-t. och fortsatte till 1913, då prisfall på silver tvingade till driftens nedläggande. Berömd bergsliög-skola.

Freiburg [fraj’borg], kanton i v. Schweiz. 1,G70 kvkm. 142,000 inv. Huvudstad Freiburg: 23,000 inv. — Huvudsakligen idkas boskapsskötsel och i samband därmed mejerihantering. Mejeriprodukter, särskilt ost och kondenserad mjölk, äro viktiga exportvaror. I n. delen av F. bedrives vin- och fruktodling.

Freiburg [fraj’-] (fullständigt namn: Freiburg im Breisgau), stad i tyska staten Baden, s. Tyskland, belägen på sv. sidan av Schwarzwald, 88,000 inv. Säte för ärkebiskop. Universitet, grundlagt 1457. Betydande handel och industri.

Freiligratli [fraj’ligrat], F., 1810—76, tysk skald, vars romantiskt betonade och politiskt frisinnade dikter ådrog honom upprepade konflikter med myndigheterna. Han måste slutligen lämna Tyskland och bosatte sig då i England och kunde först 1868 återvända till sitt fosterland. Hans senare diktning bygger ofta på patriotiska motiv.

Frej, Frö, Fröj, fruktbarhetsgud i den fornnordiska gudasagan. Den isländska mytologin anser F. vara en av vanerna och son till Njord.

Frej’a, syster till Frej och dotter till Njord enligt den isländska gudasagan. F. är näst Frigg den förnämsta av asynjorna och ansågs som kärlekens skyddsgudinna.

Frejus [fres/ys’], fransk stad i departementet Var i en sumptrakt vid Medelhavet. 4,000 inv. F. har talrika minnen från romartiden, då den kallades Forum Juli och var en station för den romerska flottan. I F. finnas rester av en väldig hamnkaj, en triumfbåge, en akvedukt m. m.

Frekvens’, förekomst, upprepande; inom statistiken grad av talrikhet, oftast uttryckt i procentuell förekomst. Se även Elektriska maskiner.

Fremantle [fri’ni£entl], den förnämsta hamnstaden i Västaustralien, belägen 20 km. från staden Perth, med vilken den står i förbindelse genom järnväg. 26,000 inv.

Freneh, I. D. P., f. 1852, brittisk fältmarskalk. F. deltog med utmärkelse i boerkriget och blev vid världskrigets utbrott 1914 överbefälhavare över de brittiska trupperna i Frankrike. Hans ledning blev utsatt för kritik, särskilt efter de stora brittiska förlusterna i slaget vid Loos, varför han ersattes av Sir Douglas Haig (december 1915). 1917 utnämndes han till viscount (av Ypres).

Frenesi', ursinne, raseri. — Fre-n e't i s k, ursinnig, rasande.

Frenologi'. I slutet av 1700-t. framställde den österrikiske läkaren Gall (1758—1828) den läran, att olika egenskaper såsom list, trofasthet, godmodighet, gudsfruktan, fortplantning m. m. hänförde sig till olika områden av hjärnan. Var egenskapen särskilt väl utvecklad, buktade området fram, vilket medförde en motsvarande ut-buktning av skallen. Därför skulle man av skallens form kunna sluta sig till en persons egenskaper. Undersökningar, som företogos delvis medanledning av Galls läror, visade emellertid, att det visserligen finnes särskilda centra i hjärnans bark för känsel, rörelse, syn och dylika enkla själsförmögenheter, men att för så sammansatta egenskaper som list, trofasthet och dylikt säkerligen ej sådana bestämda centra finnas. Vidare påvisades, att ett område av hjärnan ej nödvändigt behöver bukta utåt för att vara väl utvecklat (barkområdet kan vara särskilt cellrikt, vara utvecklat på djupet el. dyl.). Slutligen konstaterades, att en utbuktning av hjärnbarken ej nödvändigt medför en utbuktning av benväggen. Denna kan i stället vara förtunnad. F. är därför oriktig, och personer, som utgiva sig med F: s hjälp kunna avläsa karaktärsegenskaper, torde, i den mån deras omdömen äro riktiga, grunda dessa på ett riktigt bedömande av ansiktsuttryck, sätt att uttrycka sig o. dyl.

Fren'ssen, G., f. 1863, tysk författare, främst känd för romanerna Jörn U h 1, Bröderna m. fl.

Frescati [freska'ti], hållplats vid Stockholm—Roslagens järnvägar, vid vilken bland annat ligger Vetenskapsakademin, Naturhistoriska riksmuseet och Bergianska trädgården.

Fres'komåleri, al fresco, målning med vattenfärger på kalkbruk, som hålles fuktigt för att vid torkningen binda färgen. F. var känd under antiken men nådde sin högsta utveckling i renässansens Italien. Mindre varaktig är målning på torr grund, al secco.

Fresnel [fränälP], A. J., 178&—1827, fransk fysiker, utförde banbrytande undersökningar inom optiken.

Freud [fråjt], S., f. 1856, professor i neurologi i Wien. F. räknas som grundare av psykoanalysen*.

Freudenthal [fröj-], PM f. 1875, svensk författare, som under pseudonymen Ode Balten utgivit bisarrt humoristiska och ironiska noveller etc. (Den förgyllda grodan).

Freytag: [fraj'tach], G., 1816—95, tysk författare, bland vars arbeten märkas romanen Debet och kre-d i t, en utmärkt samhällsskildring ur borgerlig miljö, samt komedin D i e Journalisten.

Fria konster, numera detsamma som ”sköna konster”, d. v. s. främst byggnads-, bildhuggar- och målarkonsterna.

Fria Städer, se Fri riksstad.

Fribord (däckshöjd), det vertikala avståndet mittskepps mellan huvuddäcket och vattnet (på odäckade fartyg mellan relingen och vattnet). Ett fartyg får ej lastas så hårt, att det på fartygssidan anbragta fribords- el. plimsollinärket kommer under vattenlinjen.

Fribrevsrätt, rätt för ämbetsverk och tjänstemän till avgiftsfri postbefordran för försändelser i tjänsten. Förr åsattes sådana försändelser tjänstefrimärken. Sedan 1920 franke-ras ej tjänsteförsändelser utan förses endast med påskrift el. stämpel, som anger deras egenskap av tjänsteför-sändelse samt avsändarens namn och tjänsteställning.

Fribrytare användes förr om personer, som med officiellt tillstånd under krigstid utövade sjöröveri.

Fricandeau [frikangdå'], fr., . stekt innanlår av kalv.

Frideri'cia, J. A., 1849—1912, dansk historiker, professor i Köpenhamn. F. har i flera bekanta arbeten behandlat de sista århundradena av den nyare tidens historia.

Fridlysning: innebär, att skadandet av vissa föremål (jordområden, växter, djur m. m.) är vid ansvarspåföljd förbjudet.

Fridolins visor, se Karlfeldt, E. A.

Fried [frit], A. H., 1864—1921, österrikisk fredsvän, som bl. a. utgivit Handbuch der Friedensbe-wegung. F. erhöll 1911 tillsammans med Asser nobelska fredspriset.

Friedrich [fri’dris j], ty., Fredrik. — Caspar David F., 1774—1840, tysk landskapsmålare, vars arbeten ha starkt romantiskt betonad stämning. F. har påverkats av den samtida danska och norska målarkonsten.

Friedrich Karl [fri’drisj], prins av Hessen, f. 1868, svåger till kejsar Wilhelm II, deltog som general i världskriget och valdes 1918 till konung i Finland men avsade sig kronan kort därpå efter Tysklands besegrande.

Friedrichshafen [fridriks-], stad i s. Wiirttemberg vid Bodensjön. 10,000 inv., främst känd på grund av de där belägna Zeppelinverken (jfr Luftskepp).

Fries [fris], svensk släkt med flera bemärkta medlemmar. — 1. Elias F., 1794—1878, professor i botanik i Lund och Uppsala, har utgivit viktiga växt-systematiska arbeten särskilt angående svamparna. F. räknas som en av de mest framstående representanterna för den linnéanska riktningen. — 2. Thore F., 1832—1913, professor i -botanik i Uppsala, har utgivit uppmärksammade arbeten över lavarna och var en framstående Linnéforskare.

— Till en annan släkt med samma namn hör Ellen F., 1855—1900, historiker, den första kvinna, som i Sverige avlagt doktorsgrad.

Friesen [fri’-], Sixten v., 1847—1921, skolman, politiker, stiftade 1900 Liberala samlingspartiet, inom vilket han hörde till de ledande. F. var ledamot av Andra kammaren 1885—87 och 1891 —1905 samt av Första kammaren 1905 —15. F. var även ivrigt verksam som kommunalman i Stockholm och var ledamot av stadsfullmäktige 1887—

1915 samt dess ordförande 1904—15.

Friesiska öarna [fri’s-], en rad av låga, sandiga, skoglösa öar utanför Nederländernas, Tysklands och Danmarks kust mellan Zuider Zee och Jutland. Av öarna höra Texel, Vlie-land, Terschelling, Ameland samt några mindre öar til Nederländerna. De övriga utom Fanö, som hör till Danmark, till Tyskland.

Friesland [fri’s-], provins i nv. Nederländerna, 3,320 kvkm. 390,000 inv. Huvudstad Leewarden. Viktigaste hamnstad Harbinger. — F. är helt och hållet slättland med mycket låga kuster, vilka skyddas för översvämningar medelst dammar. Utförsel av lantbruksprodukter. ,

Frigg:, den fornnordiska gudasagans förnämsta gudinna, maka till Oden och moder till Balder. F. var ursprungligen en fruktbarhets- och kär-leksgudomlighet men ersattes i den senare egenskapen av Freja.

Frihamn, ett område, till vilket varor utan erläggande av tull kunna införas för att uppläggas för återutför-sel, för ompackning, för bearbetning m. m. F. står under sträng tulluppsikt, så att ofördullade varor ej därifrån skola kunna inkomma till tullinlandet. F. finnas i Sverige i Stockholm, Göteborg och Malmö. Bestämmelser rörande F. återfinnas i fri-hamnsförordningen av år 1907, frihamn sstadgan av år 1919 samt i reglementen, som fastställts för de olika F.

Frihandel (eng. free trade), full frihet i det internationella varuutbytet. Motsatsen till F. är protektionism. Jfr Tullfrågan.

Friherre, en 1561 i Sverige införd adelstitel. Tillsammans med denna värdighet utdelades sedan ofta särskilda förläningar, friherrskap, vilka emellertid indrogos till kronan vid reduktionen 1680. I vissa länder är baron liktydigt med F.

Frihet, jämlikhet, broderskap (fr. Liberté, Égalité, Fraternité), den 2: a och 3:e franska republikens valspråk, som sedan antagits av bl. a. socialistiska partier.

Frihetsbrev, urkunder, i vilka politiska el. ekonomiska rättigheter fastställdes under medeltiden. Ett berömt F. är Magna Cliarta (Jfr England).

Frihetsmössa, en röd tofsmössa med framåthängande spets efter mönster av den s. k. Frygiska mössan. F. bars som frihetssymbol under franska revolutionen.

Frihetsstatyn, en 46 m. hög staty, upprest 1886 på Bedloesön i New Yorfes hamn. jfr Barthold},

Frihetstiden, i svensk historia namn på tidsskedet från Karl XII:s död 1718 till Gustav III: s statskupp 1772.

Frihetsträd. Efter nordamerikanska frihetskriget och efter franska revolutionen planterades på flera platser under högtidliga former s. k. F. som symboler av den vunna friheten.

FrikadeFler, små kokta (ej stekta) bullar av kött el. fisk.

Frikallelse, befrielse från skyldighet att fullgöra värnplikt, medges på grund av sjukdom. Vissa tillfälligt sjuka, försörjningspliktiga samt natu-raliserade utlänningar kunna i fredstid erhålla F. Intyg om F. kallas fri-sedel.

Frikassé, maträtt av kalv, lamm el. höns, som skurits i små bitar och stuvats med olika slags sås.

Friktion. Då en kropp, som är i beröring med en annan, rör sig i förhållande till denna, uppkommer en kraft, kallad F., som söker motverka rörelsen. Vid glidningsfriktion är F: s storlek direkt proportionell mot det tryck, som den glidande kroppen utövar vinkelrätt mot den yta, efter vilken glidningen sker, samt dessutom beroende av beskaffenheten hos kropparnas ytor. Friktionskoefficienten, d. v. s. den uteslutande av ytornas beskaffenhet beroende F., då trycket är en enhet, är för givna ytor konstant. Då för F: s övervinnande förbrukas mekanisk energi, som omsättes till i flertalet fall värdelös värmeenergi, söker man i maskiner minska F. så långt möjligt (glansslipning av ytor, smörjning m. m.) Genom sådana anordningar, att glidningsfriktio-nen ersättes med rullningsfriktion, göres ock en vinst, då den sistnämnda under i övrigt lika förhållanden är mindre än den förstnämnda (kullager).

Friktionshjul, hjul, som, då det roterar, försätter ett annat hjul i rotation allenast på grund av den mellan hjulen uppstående friktionen. F. användes understundom för arbetsöver-föring i maskiner.

Friktionskoppling användes för att sammanbinda axlar, av vilka den ena skall kunna stoppas, medan den andra roterar. F. användes särskilt vid motordrivna maskiner. F., av olika typ finnes. Vid konkoppling pressas en konisk yta in i en motsvarande urtagning på den drivande axeln med hjälp av en fjäder. Vid lamellkoppling ersättas de koniska ytorna av ett flertal plattor (lameller) varannan av hårdare, varannan av mjukare material. En tredje typ är den elektromagnetiska F., där friktionen mellan ytorna åstadkommes med hjälp av elektromagnetisk attraktion. Andra typer av F. grunda Sig på anvjindandet av centrifugalkraf-ten, då vikter eller vätska vid rotationen slungas ut och åstadkomma det nödvändiga sammanpressandet av axlarna.

Frikyrkliga, sammanfattande benämning på de religiösa samfund, vilka ställa sig avvisande mot statskyrka och fordra frivillig anslutning. De svenska F. ha dock ej formellt utträtt ur statskyrkan. Mellan olika frikyrkliga samfund har i Sverige på senare tid ett visst samarbete kommit till stånd genom organiserandet av frikyrkomöten i Stockholm 1905, 1910, 1919, 1924 och genom frikyrkliga sam-arbetskommittén.

Frilla, föråldrat uttryck för älskarinna.

Friluftsmåleri, se Pleinairisme.

Frimaire [frimä’r], tredje månaden i den franska revolutionskalendern. F. motsvarade sista veckan i november och de tre första veckorna av december.

Frimurarbarnhuset å Kristineberg i Stockholm är upprättat och underhållet av frimurarorden, som även på annat sätt utövar hjälpverksamhet bland behövande barn.

Frimurarorden. I England kvarlev-de de medeltida skråföreningarna för murare långt efter skråväsendets upphävande. Ur dessa utvecklade sig så småningom F. 1717 bildades i London en storloge, och F. utbredde sig

snabbt över Europa. I Sverige grundades den första logen 1735. F. har i olika länder och under olika tider haft olika karaktär. På en del håll har den mera varit en sällskapsorden för överklassen. I katolska länder har den varit en hemlig samlingspunkt för an-tiklerikalism, medan i Tyskland och även i Sverige den utvecklats till ett mystiskt religiöst betonat sällskap med storartade legender om direkt härstamning från gamla riddarordnar och periodvis, särskilt under Karl XIII. med ett visst politiskt inflytande. På senare tid har F. mera demokratiserats. Medlemmarna tillhöra i större utsträckning medelklassen, och tonvikten lägges vid humanitär välgörenhet (frimurarbarnhuset) och inbördes hjälpsamhet. Antalet medlemmar i världen anslås till tre miljoner. I Sverige finnas 42 arbetsloger och fyra provinsloger, vilka stå under ledning av svenska stora landslogen i frimu-rarhuset på Blasieholmen i Stockholm. F. är för övrigt i olika länder organiserad på olika sätt. — Frimureri betecknar i överförd bemärkelse hemligt samförstånd.

Frireligiösa, se Frikyrkliga.

Fri riksstad, självstyrande stadstat i Tysk-romerska riket. Numera äro blott Bremen, Hamburg och Lybeck F.

Fri rättegång beviljas enligt lag av 19 juni 1919 i vissa fall till personer i ekonomiskt svag ställning. F. beviljas av rätten el. dess ordförande, om rätten ej sitter.

Fris. — 1. Vågrät, bandliknande fält, som löper under taklisten på en byggnings ytter- el. innervägg. F. är vanligen rikt utsmyckad. — 2. Den på väggarna invid golvet löpande ram av exempelvis liggande bräder, innanför vilken golvet lägges.

Frisch'es Haff, grund, av en 80 km. lång dynvall, Frische Nehrung, avstängd havsvik, 860 kvkm., vid Dan-ziger Bucht, Ostpreussen, nö. Tyskland.

Frisco [fris'ko], se San Francisco.

Fri'ser, en germansk folkstam, boende efter holländska Nordsjökusten, senare utbredda efter jylländska kusten upp mot Danmark. Under den tidigare medeltiden voro F. Nordeuropas mest betydande sjöfarts- och handelsfolk. På 1100-t. bildades en självständig frisisk förbundsstat, vilken dock snart gick under. F. ha sedermera alltmer förlorat sin egenart.

Frise'ra, kamma, sköta håret.

Frisinnade folkpartiet, ett vid 1924 års riksdag bildat parti, som innesluter flertalet av riksdagens frisinnade förbudsvänner. Partiets ledare är C. G. Ekman. Dess riksorganisation är Frisinnade landsföreningen.

Frisinnade klubben, en år 1900 i Stockholm stiftad sammanslutning av personer med allmänt frisinnad åskådning för umgänge och diskussion av allmänkulturella och politiska spörsmål.

Frisinnade kvinnors riksförbund bildades i Stockholm 1914. Det är organiserat i länsförbund och lokalavdelningar och utger tidskriften Tidevarvet.

Frisinnade landsföreningen bildades år 1902 och motsvarade som riksorganisation liberala samlingspartiet inom riksdagen. Vid det närmast efter förbudsomröstningen följande landsmö-tet (maj 1923), som partiets representation benämnes, sprängdes emellertid F., då dess majoritet beslöt att uppföra det allmänna rusdrycksförbudet på programmet. F. är nu den riksorganisation, som motsvarar frisinnade folkpartiet inom riksdagen. Dess ledare är C. G. Ekman. F. utger en tidning med titeln De frisinnade.

Friskilling, avgift för lagfart å stadsfastighet.

Friskytt, enligt folktron en skytt, som är i besittning av s. k frikulor, kulor, som träffa på huru långt avstånd som helst. — Friskytten är titeln på en opera av Weber.

Frist, anstånd, andrum, Fristad, se Fri riksstad.

Fristat (ty. Freistaat), benämning som 1918 antogs av flera republikanska tyska delstater.

Frisy'r, håruppsättning.

Fritflugor (Chloropidse), en familj fluglika tvåvingar. Hit hör S1 ö-kornflugan el. Fritflugan, som är en av våra allmännaste skadeinsekter. Flugan är 2 till 3 mm. lång och svart med brun buk. Den lägger sina ägg på unga plantor el. i axen. Larverna förstöra plantorna el. kornen (slökorn). Något säkert skyddsmedel finnes ej.

Fritiofs saga, gammal isländsk saga, i sin nu bekanta form från omkring 1300. F. har blivit känd genom Esaias Tegnérs berömda romanscykel med samma namn (utgiven 1825).

Fritsla, Frissla, industriort vid en biflod till Viskan, sv. Västergötland. 1,700 inv. Stora bomullsfabriker.

Fritt om bord, se Fob.

Frity'r, flottyr, smält smör el. flott till stekning.

Fritänkarc användes ursprungligen under 16—1700-t. som beteckning för deister, d. v. s. anhängare av en jämförelsevis förnuftsbetonad åskådning, vilken dock bibehöll tron på en personlig gud. F. användes numera även som beteckning för gudsförnekare, ateist, oftast i moraliskt fördömande bemärkelse.

Frivilliga antomobilkåren bildades 1914. Dess medlemmar förbinda sig att i krig samt vid en del militära övningar i fredstid ställa sig till de militära myndigheternas förfogande.

Frivilliga skytterörelsen, se Skytte-rörelsen.

Frivillig skarpskytteförening, namn på flera i Sverige från 1860 bildade föreningar, avsedda att utgöra ett slags landstorm, vilka på 1870-t. började ombildas till vanliga skytteföreningar (se Skytterörelsen).

Frivol, ytlig, lättsinnig, lättfärdig.

Frivolite'ter, spets av tråd, som slås för liand med skyttel.

Frode, danska sagokonungar, bland vilka märkes F. Fredgode. Han var stamfader till Skjoldungarna och ägde Grottekvarnen. XJnder hans tid, den s. k. Frode-friden, rådde frid och lycka.

Fromage [froma's;'], fr., ost.

Fromma stiftelser. Med stiftelse förstås förmögenhet, som av sin ägare överlåtits att förvaltas för visst ändamål. F. är stiftelse, som avser välgörande ändamål (barnavård, fattigvård, sjukvård etc). F. erlägga icke inkomst- och förmögenhetsskatt. Antalet stiftelser — samtliga medräknade oavsett om de strängt taget borde rubriceras som fromma el. icke — utgjorde vid 1910 års slut (se-

nare statistik finnes icke) 12,629; deras sammanlagda tillgångar med avdrag av skulderna utgjorde nära 330 milj. kronor. Stipendiefonder och andra stiftelser för undervisning och vetenskaplig forskning ägde sammanlagt nära 93 milj. kronor, stiftelser för barnavård och barnaundervis-ning över 56 milj., stiftelser för fattigvård nära 50 milj. o. s. v. Efter den tidpunkt, de här lämnade uppgifterna avse, hava med all sannolikhet stiftelsernas antal liksom deras förmögenhet ökat högst betydligt. Den största stiftelsen är Nobelstiftelsen (belöning för vetenskaplig forskning). Vidare må nämnas Cedergrenska fonden (understöd för utbildning), Knut och Alice Wallenbergs stiftelse (för tillgodoseende av religiösa, välgörande, sociala, vetenskapliga, konstnärliga el. andra kulturella syften, främjande av handel, industri och andra näringar), stiftelsen Therese och Johan Anderssons minne (lidandets lindrande, botande och förekommande genom såväl vetenskaplig forskning som ock praktiska åtgärder), Borgerska-pets änkehus och Borgerskapets gubb-hus, Danviks hospital (samtliga de tre sistnämnda i Stockholm för vård av fattiga och ålderstigna), Ålder-domsförbundet (i Göteborg för samma ändamål), Allmänna barnhuset, Sunnerdalils hemskolor på landet, Frimurarebarnhuset, Tysta skolan (samtliga i Stockholm för barnavård), Stockholms sjukhem, Oscar

II :s jubileumsfond för tuberkulosens bekämpande, kronprinsessan Lovisas vårdanstalt för sjuka barn, Eugenia-hemmet, Diakonissanstalten, Sjukhemmet för obotligt sjuka, James F. Dicksons minnesfond, Barnsjukhuset i Göteborg (de tre sistnämnda i Göteborg, de föregående i Stockholm, för sjukvårdsändamål) samt slutligen för allmänna ändamål Forsgrenska fonden och B. A. Danelii donationsfond i Stockholm, Charles Felix Lindbergs donationsfond, Wilhelm Röliss' donationsfond, Robert Dicksons stiftelse och Renströmska fonden i Göteborg.

From sounds to things [fråm saunds-], ”från prat till handling”, är ett uttryck av Pope och förekom som motto på G. Adlersparres ”Läsning i blandade ämnen”.

Fron’den, benämning på ett inbördeskrig i Frankrike 1648—53, som bottnade i missnöje med det begynnande enväldet och den av kardinal Mazarin genomförda maktcentralisa-tionen. Särskilt missnöjt var Paris -parlamentet, landets högsta domstol, som lyckades förskaffa sig folkets bevågenhet och få till stånd ett uppror (den gamla el. parlamentariska F.). Detta slutade med oppositionens seger1649. Flera prinsar och adelsmän slöto sig sedan till F. och då oppositionens ledare, Louis II av Condé, arresterades, blossade striden upp på nytt (unga F., el. prinsarnas F.) och Ma-zarin flydde. Oppositionen förlorade emellertid snart sin popularitet. Ma-zarin återkom och enväldet var hädanefter tryggat.

Fronde’ra, klandra, vara missnöjd med. Jfr Fronden.

Front [frångt], framsida, ett uttryck, som användes särskilt inom militärväsendet.

Frontcspi’s. — 1. Ett på en byggnads mitt uppskjutande parti, ofta inneslutande vindsrum. — 2. Titelplansch, titelblad.

Fronton [fråntå’n], gavel, uppförd som prydnad över en fasad el. som krön på fönster, dörrar etc. F. var ursprungligen namn på de grekiska templens triangelformade gavlar.

Frosch, nedre delen av en stråke, vilken reglerar taglets spänning.

Frossa, malaria, en tropiksjukdom, som sprides av myggor, tillhörande släktet Anopheles. F. orsakas av ett encelligt djur (Plasmodium). Genom att suga blod från en sjuk smittas myggan, i vars spottkörtlar smittämnet sedan lever. Myggan smittar sedan nya personer. Sjukdomen karakteriseras av anfallsvis uppträdande frossbrytningar med hög feber under

6 el. 8 timmar. Anfallen uppträda med mellanrum på en till tre dagar (varannandags-, tredjedagsfrossa). Sjukdomen behandlas med kraftiga kinadoser, som intagas några timmar, innan anfallen väntas. Genom att låta små mängder petroleum flyta ut över vattensamlingar kan man omöjliggöra för de i dessa levande myggornas larver att andas. Därigenom har man kunnat utrota den farliga myggarten i stora områden av tropikerna, varefter sjukdomen där praktiskt taget försvunnit. I Sverige förekommer F. endast mycket undantagsvis, då klimatet här är för kallt för smittämnet.

Frost, se Nattfrost.

Frostfjäril (Cheimatobia brumata) framkommer på höstsidan varav namnet. Honan är gråbrun och vinglös och beger sig krypande uppför trädstammar (lövträd, särskilt fruktträd). Hon uppsökes av hannen, som har gråbruna, tvärbandade vingar med en vingbredd av 2.5 cm. Äggen läggas i veck av grenarna. Larven är ljusgrön med brunt huvud och fina, vita längdstrimmor. För att motverka F :s härjningar uppsättas på hösten lim-ringar kring trädens stammar. På våren brukas besprutning med kejsar-grönt el. blyarseniat.

Till F. räknas även andra fjäril-arter, vilka framkomina sent på hö-

sten, såsom Björkfrostmäta-r e n, som angriper björk, och Lind-mätaren, som lever på lövträd, helst lind, men även angriper fruktträd.

Frostknölar. Vid lindrig köldskada förlamas blodkärlen och orsakas längre el. kortare tid kvarstående röd-blå ansvällning med hetta och klåda. Uppkomsten av F. gynnas av åtsittande skor och handskar. F. behandlas med lokala heta bad samt med penslingar av jodsprit.

Frostminskningsanslag, se Nattfrost.

Fröströk, dimma, som bildar sig, när en kall luftström blandar sig med en varm, t. ex. när kalla vindar från landets inre på vintern blåsa ned i de norska fjordarna med deras jämförelsevis varma och fuktiga luft. Detta är samma fenomen, som då kall vinterluft genom en öppnad dörr strömmar in i ett varmt rum.

Frostvittring, se Vittring.

Frotté el. Frottérvävnad, ett slags bomullstyg med trådar utskjutande i små öglor på båda sidor.

Frotte’ra, gnida.

Fructidor [fryktidå’r], franska revo-lutionskalenderns tolfte månad. F. motsvarade slutet av augusti och början av september.

Fruga’1, enkel, torftig.

Fruit [frui’j, fr., frukt.

Frukt uppkommer ur fruktämnet liksom fröet ur froämnet. F. består av en fruktvägg, sammansatt av ett el. flera fruktblad. Vid väggen sitta frön fästade medelst fröfästen. Man indelar F. i fröhus el. kapsel, som har torr vägg och öppnar sig på olika sätt, genom längdspringor (valvler), lock el. porer etc. t. ex. ärta; vallmo, nöt, som vanligen är enrummig och har torr, hård vägg samt vid mognaden avfaller oöppnad t. ex. hassel, råg, bär, som ha saftig fruktvägg, stenfrukt, som har fruktväggen delad i ett inre stenhårt lager (endokarp) och ett yttre saftigt lager (ektokarp) t. ex. plommon, körsbär. Skenfrukter kallas F., i vilka även andra delar än fruktämnet ingå t. ex. nypon, där en flaskformig blombotten omsluter talrika nötter. Jfr Frö och Pistill.

Fruktblad, se Blomma.

Fruktessen’ser, spritlösningar av eteriska oljor, erhållna från frukter. F. användas vid tillverkningar av likörer, läskedrycker m. m.

Fruktifice’ra, sätta frukt.

Fruktkropp, se Svampar.

Fruktmögel, av olika svamparter orsakad sjukdom hos fruktträd. Kvistar och blommor svartna och vissna på våren. På den mogna frukten uppträda mögelvårtor och frukterna bliva slutligen härda ocja glänsande el, ruttna och avfalla. F. motarbetas genom avskärande och brännande av sjuka kvistar och frukter samt genom besprutning med formalin el. kopparvitriollösning.

Fruktodlarföreningrar finnas i Sverige till ett antal av 500 (1920). De ha till uppgift att tillgodose fruktodlarnas intressen angående försäljning av frukt, anskaffande av träd m. m.

Fruktodling: har sedan forntiden bedrivits i Medelhavsländerna, sedan medeltiden i Sverige, dit den infördes av munkarna. Genom hushållningssällskapen och frukto dlarföreningarna har den på senare tid bättre organiserats. I ekonomiskt avseende är dess resultat dock alltid osäkert, då den i hög grad är beroende av väderleksförhållanden samt av skadeinsekter och vidare ett gott fruktår till en viss grad uttömmer trädens alstringskraft och medför ett sämre fruktår följande år. F. bedrives egentligen därför endast som binäring i Svea- och Götaland samt efter kusterna upp till Piteå.

Fruktskorv, sjukdom hos fruktträd, vid vilken frukterna betäckas av en grå-grön, sedermera svartnande beläggning. Själva fruktköttet är ej angripet, varför frukten väl kan användas i hushållet. Även bladen kunna angripas på liknande sätt. F. orsakas av svampar och behandlas på samma sätt som fruktmögel.

Fruktsocker, en sockerart, som är lättlöslig och svår kristalliserbar. F. finnes i söta fruktsafter, honung m. m.

Fruktvin framställes av saften frän bär (krusbär, vinbär m. m.) el. frukter (äpplen, päron). Det mest kända F. är den franska cidern, som framställes av äpplen och päron. Inom Sverige tillverkas F. allenast i mycket liten skala (rabarber, vita vinbär, äpplen).

Fruktämne, se Pistill.

Fruntimmer, ursprungligen frustuga (ty. Frauenzimmer) övergick sedan att beteckna dem, som bodde i frustugorna, d. v. s. kvinnor.

Fruntimmersveckan, den 18—24 juli, infaller under årets regnigaste tid. F: s namnsdagar utgöras av kvinnonamn.

Frustug:a, på 1500-t. svensk benämning på kvinnornas vardagsrum.

Fry’g:ien, landskap i Mindre Asien under antiken. Ett indoeuropeiskt folk, frygerna, bosatte sig där omkring 1200 f. Kr. Omkring 650 blevo kimmerierna herrar över F., därefter lydierna och senare perserna. F. ingick sedan en tid i Alexander den stores välde och tillhörde efter dettas upplösning det pergameniska riket, varefter det fram mot 100-t. f. Kr. kom under romarväldet. Grejerna

och senare romarna upptogo flera fry-giska gudomligheter och kultcereino-nier.

Fry’g:islc mössa, mjuk toppmössa med örlappar och spetsen nedhängande framåt, fordom använd av grekerna i Mindre Asien. Jfr Frihetsmössa.

Frykberg:, J. E., 1862—1923, grosshandlare, en av initiativtagarna till pansarbåtsinsamlingen och Bondetåget 1914.

Frykensjöama, tre sammanhängande sjöar, övre-, Mellan- och Nedre Fryken, belägna i Fryksdalen, mellersta Värmland. Avlopp bildar Norsäl-ven, vilken utfaller i Vänern. Selma Lagerlöfs ”Gösta Berlings saga” är knuten vid Frykensjöarna.

Frysmaskin, se Kylteknik.

Fry smetod, metod att vid grävnings-arbeten i sank mark (tunnelarbeten o. dyl.) med lijälp av flytande luft el. dyl. frysa jorden, så att arbetet lättare kan utföras och risken för ras minskas.

Fryspunkt, den temperatur, vid vilken en vätska övergår från flytande till fast form. F. sammanfaller med smältpunkten, det vill säga den temperatur, då ett ämne övergår från fast till flytande form. övergången från flytande till fast form sker under avgivande av värme, övergången från fast till flytande under upptagande av värme, En vätska kan under vissa betingelser avkylas under fryspunkten utan att stelna. Jämviktsläget blir dock i sådant fall labilt. Även på grund av mycket ringa yttre inflytelser kan en momentan stelning av hela vätskemassan inträffa.

Fryspunktsnedsättning-. Om ett ämne löses i en vätska, sänkes vätskans fryspunkt. Fryspunktsnedsättningens storlek är proportionell mot det antal joner och odissocierade molekyler, som per volymsenhet finnas i lösningen. F. ger möjlighet att bland annat experimentellt bestämma det lösta ämnets molekylarvikt och dess dissocia-tionsgrad.

Fryxe’11, Anders, 1795—1881, historiker, skolman, präst, började 1823 utgivandet av Berättelser ur svenska historien, vilka vunno en oerhörd spridning på grund av den friska berättartalangen och den överlägsna språkbehandlingen. F. hann själv fullborda arbetet fram till 1772, och senare utgav hans dotter hans efterlämnade Bidrag till Sveriges historia efter 177 2. Mot Geijers uppskattning av kungarnas betydelse i historien betonade F. adelns, och en polemik uppkom, som sedan av F. genom Bidrag till Sveriges litteraturhistoria utvidgades till att omfatta ävenlitterära frågor (nyromantiken). F. är författare till ”Ack, Värmeland du sköna”.

Frågodagr, se Fjärde provpredikant.

Fräkenväxter, ormbunksväxter, vilka under stenkolsperioden bildade stora skogar. En del arter voro träd på upp till 30 m. höjd. Nu kvarleva blott några arter av släktet F r ä k e n (Equisetum), vilka äro örter med ledade stammar och kransställda grenar. Bladen äro korta och sammanvuxna med bladslidorna. Sporer bildas i sporgömmen, vilka äro samlade till en blomliknande gyttring i stjälkens spets. Vanlig i Sverige är Åke r-fräken (E. arvense), som växer på dikesrenar och järnvägsbankar och har två slags skott, dels sporbärande, blekbruna på våren, dels greniga, gröna utan sporer på sommaren.

Fräknar, pigmentfläckar i huden, vilka bildas under inverkan av ljusets kemiska strålar, särskilt hos ljus-lätta personer.

Frälsarens orden el. Birgittinor-den. Kloster tillhörande F. finnas ännu i Spanien, Bayern, Holland och

Mexico. 1911 grundades i Rom ett kloster, som förestås av en svenska, Maria Elisabeth Hedenblad. Jfr Birgitta.

Frälse, ursprungligen frihet i motsats till träldom, senare vissa samhällsklassers företrädesrättigheter och särskilda friheter. I Sverige har funnits världsligt, andligt och bergfrälse, vilket sistnämnda avsåg bergsmännen. Det viktigaste företrädet var frihet från skatteskyldighet. En sådan befrielse lämnades ursprungligen mot ett åtagande att göra rusttjänst. Ur detta system utvecklade sig adeln, och nytt F. utdelades senare endast i samband med adelskap.

Frälsebonde, före 1809 benämning på adelns landbor.

Frälsehemman, hemman, vilka tillhörde adeln (efter 1809 även ofrälse) och vilka voro helt el. delvis skattefria.

Frälseköp, en särskilt under 1600-t. brukad försäljning till frälseman av kronogods, vilka förblevo skattefria, el. försäljning av kronans räntor och rättigheter till skattehemman. Det karakteristiska för F. var, att godset genom försäljningen erhöll frälsena-tur, d. v. s. blev skattefritt.

Frälsningsarmén grundades av William Booth, som i London vid sin verksamhet i fattigkvarteren organiserade sina medlemmar efter militärt mönster med soldater och officerare och Booth själv som general. Den religiositet i militära former, som allt sedan karakteriserat F., visade sig kraftigt slå an på folkfantasin. F. växte raskt i medlemsantal och utbredde sig hastigt i Europa och Amerika. Samtidigt med det religiösa omvändnings-arbetet bedriver F. en storartad social hjälpverksamhet (härbärgen, ångkök, slumverksamhet). Till Sverige kom F. 18S2, där den organiserades med högkvarter i Stockholm. 1905 skedde på grund av missnöje med Booths maktställning en utbrytning ur F., vilken organiserades till Svenska frälsnings-armén.

Främling:slegio'n, en fransk trupp, uppsatt i Algeriet 1831 och till största delen bestående av utlänningar. Vem som helst kan få ingå i F., namnet behöver ej uppgivas. F. är känd för sin oerhört stränga disciplin. F. är delad på två regementen.

Främmande trosbekännare, se Religionsfrihet.

Främre Asien, benämning på ett område ungefärligen omfattande Mindre Asien, Armenien, Kaukasien, Mesopotamien och Palestina.

Främre Indien, se Indien.

Frändskap, kem., se Affinitet.

Fräs. — 1. Trissa el. rulle av stål, på ytan försedd med skär, som användes för bearbetning av trä el. metaller. F. roterar med stor hastighet (ofta upp till flera tusen varv i minuten) kring en axel, frässpindeln, på vilken den är fästad. — 2. Veckad remsa, vanligen använd som krage (pipkrage).

Fräsch, fr., blomstrande, frisk.

Fräsmaskin, maskin, avsedd för bearbetning av trä el. metaller med tillhjälp av en fräs.

Fräspulver utlämnas från apotek i satser om 2 gr. natriumbikarbonat (i blått papper) och 1% gr. vinsyra (i vitt papper), vilka lösas var för sig, varefter lösningarna blandas, varvid kolsyra utvecklas. Den så beredda drycken användes vid vissa magåkommor. Liknande satser användas vid hemberedning av lemonad och andra läskedrycker.

Frö utvecklas ur fröämnet. F. består av ett skyddande fröskal, på vilket man ofta urskiljer ett ärr, naveln, där fröet suttit fästat vid fröfästet. F. innehåller vidare en grodd, bestående av ett rotanlag och en stamknopp samt ett eller två hjärtblad el. kotyle-doner (Mono- och Dicotyledonss). Vissa barrträd ha fler än två hjärtblad och en del växter (ärt och råg) ha flera blad än hjärtbladen anlagda. Den näring, grodden behöver, är ofta upplagrad i hjärtbladen, men ibland finnes särskild näringsvävnad, frövita. Jfr Pistill och Frukt.

Frödin gr, Gustaf, 1860—1911, värmländsk diktare. Efter en del år i Uppsala kom F. 1887 som medarbetare till

Karlstadstidningen, där han till 1894 medverkade som kåsör och kritiker. 1891 utkom Guitar r och drag li armo nik a, där framför allt de folkligt humoristiska dikterna, delvis på värmlandsmål, vunno omedelbar ocli stor popularitet. I hans följande diktsamlingar, Nya dikter, Stänk och flikar, Nytt och gammalt, Gr alstänk, framträdde hans grubblande, pessimistiska läggning alltmera, på samma gång hans herravälde över språk och rytm utvecklades till en höjd, som ställer honom i många stycken ensam i svensk litteratur. Kring Stänk och flikar uppstod ett tryckfrihetsmål, som väckte oerhört uppseende. F: s hälsa, som alltid varit svag, bröts småningom alldeles. Efter en lång tids själssjukdom tillfrisknade han mot slutet av sitt liv och utgav ett urval ur äldre, otryckta alster, E f-t e r s k ö r d. Sedermera utkom R e-convalescentia.

Frödingsfonden bildades 1903 genom nationalinsamling och uppgår till 30,000 kr. Räntan disponerades först av Gustaf Fröding och utdelas numera efter val inom studentkårerna i Sverige till någon svensk författare.

Fröfäste, se Frukt.

Fröj, se Frej.

Frö ja, se Freja.

Fröken, ursprungligen titel för ogifta, furstliga el. adliga damer. Numera (från 1860) allmänt tilltalsord.

Fröklängning;. För erhållande av frö ur barrträdens kottar insamlas dessa vid lämplig tidpunkt, innan de nått mognad, varefter i fröklängnings-anstalter kottarna förvaras i torr luft, tills de öppna sig och avlämna sina frön. Med särskilda frönötare skiljas så fröna från frövingarna för att sedermera användas för sådd.

Frökontrollanstalter. I Sverige finnas 17 statsunderstödda F., vartill kommer Sveriges Utsädesförenings F. i Svalöv. F. ha till uppgift att mot fastställd taxa utföra undersökningar av utsädens kvalitet.

Frömjöl el. pollen bildas i ståndarnas knappar hos fanerogamer. F. ser i allmänhet ut som ett gult pulver. Kornen ha olika beskaffenhet. De äro än torra och lätta för att kunna föras med vinden, än taggiga och klibbiga för att kunna fastna på insekter. Från frömjölskornet utväxer vid dess groning på pistillens märke en lång slang, från vilken sedan fri-göres två lianliga celler, som ha till uppgift att utföra befruktning.

Frönötare, maskin, som användes for att skilja frön från vidhängande rester av blomman. F. användes särskilt för rensning av klöverfrö.

Fröspridning, se Växternas spridning.

Frösön, ö i Storsjön, Jämtland, 43 kvkm. Var under hednatiden offerplats, helgad åt guden Frej (Frö). Innan Östersund anlades, var F. Jämtlands administrativa medelpunkt. Före år 1911 voro Jämtlands fältjägare förlagda till Frösö läger på F. Där funnos också förr en trivialskola och ett bibliotek (detta nu i Östersund). F. erbjuder utomordentliga utsikter över Storsjön och dess omgivningar samt fjällen i väster.

Frövi, municipalsamhälle vid sjön Väringen, s. Västmanland. 750 inv. Järnvägsknut.

Frövita, se Embryonsäck och Frö.

Froämne, se Pistill.

Fti’sis, se Tuberkulos.

Fuchsia [fuk’sia], växtsläkte av familj OenotheraceEe. Flera arter odlas som krukväxter. De ha röda, hängande blommor (B 1 o d d r o p p a r).

Fu’cus, algsläkte, med platt, upprepat gaffelgrenig bål. Vanliga vid Sveriges västkust äro Blåstången (F. vesiculosus), som har parvis anordnade luftblåsor, och Sågtången (F. serratus), som har sågtandad bål utan luftblåsor.Fudzjijama, vulkankägla, 3,890 m. liög, på Japans huvudö, sv. från Tokio, japanernas heliga berg.

Fu’ga, lat., egentligen flykt, musikform, där ett tema upptages av en stämma och sedan på olika tonhöjd upprepas i de övriga. Har F. mer än ett tema kallas den dubbel-, trippel-fuga etc.

Fugger [fogger], tysk bankir- och mecenatsläkt från Augsburg, vars medlemmar på 1400- och 1500-t. voro de förnämsta finansmännen i Tyskland.

Fu-kien, provins i sö. Kina med huvudstaden Futsjou. Arealen är omkring 130,000 kvkm. Folkmängden uppges olika, 8—13 milj.

Fuktighet, se Absolut fuktighet.

Fuktighetsmätare, Hygrometer*.

Fulda [forda], flod i nv. Tyskland, en av Wesers källfloder, upprinner i preussiska provinsen Hessen-Nassau, på Rhönbergen, flyter i nordlig riktning och förenar sig med Wesers andra källflod Werra vid staden Miin-den. Längd 180 km.

Fulda [fol*da], L., f. 1862, tysk dramatisk författare (Talismanen, Ungdomsvänner m. fl.).

Fullblod, benämning, använd för att beteckna ren ras och frihet från främmande insJag i stamtavlan.

Fullblodshäst el. engelskt fullblod, en genom korsning mellan arabisk häst och inhemska engelska raser utvecklad ras, som är spensligt byggd med höga ben, litet huvud och lång bål. F. är utmärkt som rid- och kapp-löpningshäst.

Fullersta, municipalsamhälle på Södertörn, nö. Södermanland. 1,350 inv.

Fullföljd av talan kallas ansökan om ändring av dom hos högre myndighet. F. hos högsta domstolen får endast ske i mål av större betydelse, där tvisten gäller mer än 1,500 kr. el. där straffet kan uppgå till straffarbete el. avsättning. Yid F. mot hovrätts beslut skall hos länsstyrelsen deponeras s. k. fullföljdsavgift (150 kr.) samt säkerhet (150 kr.) för motpartens kostnadsersättning.

Fullmakt, en förklaring av en person (huvudmanne n), varigenom annan person (fullmäktigen) bemyndigas att å huvudmannens vägnar avsluta vissa rättshandlingar. Lagen stadgar skriftlig F. för vissa fall (t. ex. rättegångsfullmakt, F. att försälja el. inteckna annans egendom). F. kan vara ställd till viss person el. till den, han i sitt ställe förordnar, till innehavaren el. till den, han i sitt ställe förordnar. Huvudmannen blir direkt ansvarig för F: s handlingar inom fullmaktens gränser, men förfar den sistnämnde oredligt, kan han ^.dö-

mas skadeståndsplikt. Huvudmannen är dock alltid närmast ansvarig.

Fullmaktsgranskning företages av riksdagsmännens fullmakter, innan riksdagen sammanträder inför chefen för Justitiedepartementet el. den Konungen i hans ställe förordnar samt i närvaro av tre riksgäldsfullmäktige och tre riksbanksfullmäktige. Riksdagen prövar sedan i sista hand de anmärkningar, som framställts mot fullmakterna el. mot riksdagsmans behörighet.

Fullriggat skepp el. fullriggare, segelfartyg med rår på alla master.

Fulslag, folknamn, använt om va-riga inflammationer i fingrarna vanligen i sista leden. F. är mycket smärtsamt och är förenat med fara för inflammationens övergripande på senskidor och ben, varför inflammationen i tid måste öppnas.

Fulton [forten], Robert, 1765— 1815, amerikansk uppfinnare. F. byggde år 1807 den första praktiskt användbara ångbåten.

Fumaro’ler, varma mineralkällor, som utstöta vattenångor. F. äro yttringar av vulkanisk verksamhet.

Funchal, huvudstad på Madeira,

25,000 inv.

Fundamen’t, grund, grundval, bas.

Funébre [fynä’br], fr., mus., sörjande, sorgfullt, ex. marche funébre, sorgmarsch.

Funge’ra, tjänstgöra, arbeta, vara i gång.

Fun’gi, se Svampar.

Funktion. En storhet T, som är beroende av en annan storhet X, säges i matematiken vara en funktion av denna. Y, som ändrar sitt värde, då värdet av X ändras, kallas den beroende variabeln, medan X kallas den oberoende. Även flera oberoende variabler kunna förekomma.

Funktionä’r, tjänsteförrättare.

Fnnäsdalen, by och före 1923 tullstation i v. Härjedalen.

Fura, se Tall.

Furage [fura*®/], hästfoder.

Furesö. för sin skönhet bekant insjö i n. Sjselland, Danmark.

Fu’rier, se Erinyer. I figurlig bemärkelse användes F. om argsinta, vilda kvinnor.

Furio’so, it., mus., häftigt, vilt.

Furi’r, den högsta graden inom svenska armén för underbefäl av manskapet.

Furka [forka], alppass i Alperna, v. om S :t Gotthard, 2,420 m.

Furne’rn, förse med (vad som behövs), anskaffa, leverera. — Fur-n i s s ö’r, leverantör.

Furor [-rå’r], stormande bifall el. framgång.

Furstbiskop, biskop, som tillika var fnrste i yoniersk-tyska riket. Numera är F. titel för en del österrikiska biskopar samt den tyske biskopen av Breslau.

Furste, titel på 1) varje regent el. medlem av den regerande familjen ; 2) regenten i ett furstendöme (f. n. Lichtenstein och Monaco); 3) rysk och tysk adelstitel.

Furstpri’mas, titel för ärkebiskopen av Gran, den ungerska katolska kyrkans högste styresman.

Furuhjelm. — 1. Annie F., f. 1859, finländsk politiker, ordförande i svenska kvinnoförbundet i Finland och sedan 1914 representant för svenska folkpartiet i lantdagen. — 2. B. G. F.,

f. 1883, finländsk musiker, som skrivit orkester- och kammarmusik samt en biografi över Sibelius.

Furulund, municipalsamhälle nära Lund, y. Skåne. 1,150 iny. Klädesfabrik.

Furun’kel, större finne*.

Furusund, tullstation och badort i norra delen av Stockholms skärgård. Omkring 300 inv.

Fusion, smältning, gjutning; förening av skilda intressen el. spörsmål.

Futi’1, utan betydelse, intetsägande.

Fufsjou el. Futchou, huvudstad i kinesiska provinsen Fu-kien, vid kusten mitt emot Formosas nordspets.

625,000 inv (enligt andra uppgifter blott 320,000), varav knappt ett tusental europèer.

Futurism, en konstriktning, som uppstod omkring 1910 och som utgör en extrem avart av expressionismen. F. söker återge konstnärens upplevelser ej blott i ett visst givet ögonblick utan även i förflutna och efterföljande tidsperioder. På så sätt blir i praktiken det framställda en blandning av olika föremål och delar av föremål, vilkas samband verkar mer el. mindre oförklarlig, ett virrvarr av saker, som tillhöra helt olika rum och tidsperioder och i verkligheten ej ha något med varandra att göra. F. vann framför allt anhängare i Italien men utbredde sig snabbt till andra länder och har även haft ett visst inflytande inom svensk konst. Numera torde dock F. kunna betraktas som i det närmaste utslocknad.

Futu’rum, språlcv., den form av ett verb, som uttrycker tillkommande tid.

Fux, se Hästraser.

F. V. B. = för vidare befordran.

Fyen, näst Sjselland den största av de danska öarna, belägen mellan Stora och Lilla Bält, 2,990 kvkm. 286,000 inv. F. upptages till största delen av slättland, i sv. är landet dock mera kuperat, ”de fynske alper”. Högsta punkten, Fröbjerg Bavnehöj, når 131 m. ö. h. ön täckes till största delen av moränlera, i ett tämligen smalt område tvärs över F. i nv.—sö. finnes

dock övervägande sand. F. består till % av odlad mark. Mest odlas spannmål, speciellt korn, samt foderväxter; även sockerbetsodling har betydelse. Arealen är utom i sö. i stor utsträckning styckad till småbruk. F. jämte närliggande småöar, Langeland, iErö, Taasinge m. fl., kallas den Fyenska ögruppen, vilken i administrativt avseende delas i Odense amt och Svend-borg amt.

Fykolog [-lå’g], algforskare.

Fy’le, hos grekerna en underavdelning av folket. F. delades i sin tur i fratrier, vilka i sin tur sönderföllo i släkter.

Fyl’gja kallades i fornnordisk tid ett övernaturligt väsen, oftast i kvin-no- el. djurskepnad, som tänktes åtfölja människan, vanligen som skydds-ande.

Fyl’ka, samla kring, uppställa i slagordning. — Fylking, svinfyl-king, en kilformig gruppering av soldater.

Fyl’ke. — 1. Mindre riken el. stammar i det forntida Norge, vilkas härskare kallades fylkeskonungar. Även i Sverige förekom benämningen F. —

2. Sedan 1919 har F. i Norge ersatt namnet amt, d. v. s. ett civilt förvaltningsområde, vars ledare kallas fyl-kesmand.

Fylleri straffas enligt 15 § 18 kapitlet av allmänna strafflagen med böter på högst 50 kr. Brott begångna i fylleri straffas som annars. Fylleri är ingen ursäkt.

Fylierigalenskap, se Delirium.

Fylli’t, mycket finfjällig, lerskifferlik glimmerskiffer.

Fyllnadsprövning kan företagas efter avlagd akademisk examen (fil. lic., fil. ämbetsexamen, fil. kand.) samt efter studentexamen, i det personen i fråga äger rätt att underkasta sig prövning i ämne, som ej ingått i hans examen el. för erhållande av högre betyg i ämne, som han redan prövats i. Även efter realskoleexamen kan F. förekomma.

Fyllo’dier, blad, vars skiva så gott som saknas, medan bladskaftet är utplattat och skivlikt och har övertagit bladets uppgifter. F. förekommer exempelvis hos en del akaciaarter.

Fylogeni’, den gradvis skeende utveckling och släktskap, som kan utläsas ur djurserien.

Fyn, se Fyen.

Fyndighet, ställe, där malm påträffats i sådan omfattning, att bearbetning kan tänkas löna sig.

Fyr, se Fyrväsen.

Fyrisvall, i fornisländska sagor namn på slätten utmed Fyrisån vid Uppsala. Erik Segersäll besegrade här Styrbjörn Starke omkring 988.Fyrisån upprinner i n. Uppland, flyter genom Uppsala och utfaller i Ekoln, Mälarens nordligaste fjärd.

Fyrk, se Skattelagstiftning.

Fyrklang:, ett septimaackord. F. består av grundton, ters, kvint och sep-tima.

Fyr- och båkavgift, en avgift, som uttages av fartyg, vilka avgå till el. ankomma från utlandet och som är avsedd till underhåll av fyrar, sjömärken m. m.

Fyrskaft, kypertvävnad sammansatt av fyra varptrådar och fyra skott i rapporten.

Fyrskepp, se Fyrväsen.

Fyrsprång:, se Galopp.

Fiirstenberg, P., 1827—1902, konst-främjare, köpman, ägare av dyrbara konstskatter, Fiirstenbergska galleriet, vilket han testamenterade till Göteborgs museum.

Fyrtaktsprincipen, se Förbränningsmotor.

Fyrverkeri el. pyroteknik, tillverkning och avbränning av ”pjäser” av lätt antändbara och snabbt förbrinnande ämnen för åstadkommande av vackra ljuseffekter el. i signalerings-syfte. De brännbara ämnena kunna vara svavel, svavelantimon, kol m. m., som blandats med kalciumklorat el. annat lämpligt, kraftigt oxidations-medel. Färgerna erhållas genom tillsats av olika metallsalter (bariumni-trat ger grönt ljus, strontiumnitrat rött o. s. v.).

Fyrväppling, klöverblad, sammansatt av fyra i stället för tre småblad. F. är närmast att uppfatta som en ärftlig missbildning.

Fyrväsen, belysningsanordningar och ljudsignaler till sjöfartens tjänst. Be-lysningsanordningarna etableras i fyrtorn, å fyrskepp, som förankras vid något grund, samt i fall, som ej påkalla större anordningar, i lysbojar. Genom variation av belysningens anordning erhållas fyrljus av synnerligen växlande karaktär. Som exempel må nämnas fyrar med fast sken, blänkfyrar, vid vilka ljusperiodernas varaktighet överstiga två sekunder, klippfyrar med kortare ljusa och längre mörka perioder samt växelfyrar, som visa periodvis olikfärgat ljus. Till F:s utveckling under de sista decennierna har i särskilt hög grad bidragit svensken G. Daléns uppfinningar, som föranlett införandet av gasackumulatorer för belysning (agaljus) samt en tändningsan-ordning (den så kallade solventilen), som automatiskt tänder fyren i mörker och dimma.

Fysik, vetenskapen om de olika energiformerna och deras omvandlingar. F. delas i mekanik, bestående av statik och dynamik, värmelära,

akustik, optik samt läran om magnetism och elektricitet.

Fysika’lisk kemi’ kan betraktas som en gränsvetenskap mellan fysik och kemi. F. behandlar framför allt energiomvandlingarna vid de kemiska processerna samt de minsta kemiska enheternas (atomer, molekyler) byggnad.

Fy’siker, vetenskapsman, som ägnar sig åt studiet av fysiken.

Fy’sikus, gammal benämning på läkare.

Fysilje’ra, verkställa en dödsdom medelst gevärssalva, arkebusera. — F y s i 1 j e’r i n g, arkebusering. .

Fysiografi’, naturbeskrivning.

Fysiogra’fiska sällskapet i iLund stiftades 1773 och har till uppgift att befrämja naturvetenskaplig forskning.

Fysiokra’ter, en grupp franska nationalekonomer från 1700-t :s senare hälft. För F. var jordbruket den verkliga källan till ett folks välstånd. I motsats till merkantilisterna motsatte de sig statens ingripande i det ekonomiska livet. Bland F. kunna nämnas fransmannen Turgot samt svensken Chydenius.

Fysiologi’, vetenskapen om de normala livsyttringarna och deras mekanism.

Fysionomi’, ansiktsuttryck, utseende.

Fysisk fostran, tidskrift utgiven av Förbundet för fysisk fostran, vilka bägge verka för att genom gymnastik, idrott och dylikt befordra en god kroppslig utveckling och höja folkhälsan.

Fytoge’n, härledande sig från växter (ex. stenkol, torv).

Fågelberg, se Alkor.

Fågel blå, folksaga om en kung, som, förvandlad till en blå fågel, besökte sin älskade. Sagan har bland annat behandlats av Atterbom.

Fågelbär, se Prunus.

Fågelfri, fordom ur samhället utstött person, vilken var och en hade rätt att döda.

Fågelfrö, i handeln förekommande frösorter (kanarie-, lin-, hamp-, solrosfrö etc.), avsedda till utfordring av burfåglar.

Fågelkvalster (Dermanyssus), blodsugande spindeldjur, vilka angripa fåglar, särskilt höns.

Fågelperspektiv, se Perspektiv.

Fåglar (Aves), ryggradsdjur med av omgivningen oberoende temperatur. De ha fjäderklädd hud med främre extremiteterna omvandlade till vingar. Äggen äro stora och näringsrika (gulan) och kring dessa avsöndras i äggledaren dels äggvita, dels ett kalkskal. Till F. höra bland annat: Gumpfotade F., Papegojor, Pingviner, Stubbstjärtar, Tättingar, Ugglor, Vadare, And-, Dagrov-, Duv-, Hackspett-, Höns-, Kasuar-, Pelikan-, Stork-, Storm- och Strutsfåglar.

Fångläger rymmande 15—20,000 fångar användes under världskriget. F. besto do av baracker och administrativbyggnader med tillhörande område omgivet av taggtrådsnät.

Fångvård. I äldre tider lades tonvikten på förhindrandet av fångars rymmande. Endast det för livsuppehället absolut nödvändiga tillgodosågs. Sedan slutet av 1700-t. har man mera strävat efter att inom F. genomföra reformer i syfte att bereda fångarna en mänskligare och drägligare tillvaro samtidigt som man arbetat på att genom disciplinära åtgärder och på annat sätt moraliskt förbättra fångarna. Detta sammanhänger med en allt klarare uppfattning om att straffet visserligen är en skyddsåtgärd från samhällets sida gentemot brott men dock ej får betraktas som en hämnd för begångna ogärningar. Straffets avskräckande uppgift bör därför i görligaste mån förenas med uppfostrande och förbättrande åtgärder, vilka också tjäna samhällets intressen genom att förhindra återupprepande av brott.

överinseendet av F. i Sverige utövas av den 1S59 inrättade fångvårdsstyrelsen. Inom F. meddelas i Sverige skolundervisning samt handledning i lämpliga yrken. Frigivna fångar beredas så långt möjligt arbetsanställ-ning.

Fångvårdsstyrelsen, centralt ämbetsverk, som har ledningen av och uppsikten över landets fångvårdsväsen.

Fårskötsel har av gammalt varit ett viktigt näringsfång, särskilt i trakter där jorden är för mager för jordbruk och betet olämpligt för annan boskapsskötsel. I vårt land är F. en näringsgren av tämligen ringa betydelse. År 1920 höllos 1,568,000 får och lamm, till största delen av nordeuropeisk lantras, till en mindre del av införda engelska varieteter av denna (Oxforddown- och Shropsliireras). Under senare hälften av 1800-t. och början av 1900-t. gick den svenska F. kraftigt tillbaka. Under de sista årtiondena synes emellertid F:s betydelse ha ökats. I Sverige är F. främst av vikt för köttproduktionen. Svensk fårull är föga eftersökt av yllefabrikanterna. Den lämpar sig blott till grövre vävnader (vadmal etc.). Yllefabrikanternas råvarubehov tillgodoses till största delen genom importerad ull, särskilt från England och Tyskland. — Även i Europas övriga länder har F. gått tillbaka på grund av konkurrensen från Australien, Kap-landet och Argentina. I Europa förekommer mera intensiv F. blott i Syd-ryssland, Skottland och Island.

Fårsläktet (Ovis), ett släkte idiss-lare, som ha platt panna och tresidiga horn, om sådana finnas. Hornen äro vanligen snäckformigt vridna. Flera vilda arter finnas. Tamfåret anser man närmast härstamma från tre olika arter, nämligen: Muflonfå-ret (O. musimom), som finnes i Medelhavsländernas bergstrakter, M a n-fåret (O. tragelephus), som finnes i Nordafrika, och Ar kalfår et (O. arkal), som finnes i Västra Asien. — Tamfåret (O. aries) har funnits som husdjur sedan stenåldern, från vilken tid man funnit lämningar av en småvuxen art, Torvfåret. Från bronsåldern finnas rester av en större hornlös ras, Bronsfåret. Bland nutida raser märkas bland annat: T a t a r i-s k a fåret, som har kraftiga fett-anhopningar på sidan om den förkrympta svansen. Fettsvansfå-r e t liar sitt namn efter den genom fettvävnad starkt förtjockade svansen. Bägge raserna förekomma i Västra Asien och trakterna kring Kaspiska havet. P e r s i a n och Astrakan äro lammskinn från den senare rasen. Det nordiska k ortsvans a de fåret finns i hela n. Europa. Det är småvuxet med lialvmånformigt böjda horn och upprättstående

öron. Norra Europas lantfår liar längre svans och grövre ull. Hit hör bland annat cheviotrasen och en del andra varieteter. Norra Europas Marskfår är hornlöst, storvuxet och har grov, vit ull. Merinora-s e n har krusig ull och finnes särskilt i Sydafrika och Australien. Jfr Fårskötsel.

Fårö, ö n. om Gotland, skild därifrån genom det smala Fårösund. 111 kvkm. 1,000 inv. F. är bland annat bekant för sina flygsandfält och dyner.

Fåt, se Faute.

FåtöFj, länstol med armstöd.

Få'vitsk, oförnuftig, lönlös.

Fäderneslandet, en i Stockholm från 1853 utgiven tidning. F., vars första redaktör var fil. d :r Munck af Roseri-schöld, hade tidigare en viss betydelse som radikalt oppositionsorgan men lever numera huvudsakligen på det allmänna intresset för skandalhistorier.

Fäflugor, se Flugor och Bromsar.

Fäktkonst. Under forna tider var F. en mera nödvändig färdighet, numera har F. egentligen endast betydelse som sport. Man skiljer på olika skolor: italiensk, spansk och fransk, vilka något avvika i rörelsetyper. En svensk skola grundades av Ling. Den var särskilt gymnastiskt betonad och har numera utträngts av den franska, som är mera effektiv. A s s a u t kallas en fri fäktning mellan tvenne.Poule är en grupp fäktare vid en tävling. I en poule fäkta alla mot alla.-

Fälb, se Felb.

Fälj el. fälg, en rännformig ring, som på automobiler och cyklar tjänar till fäste för däcket.

Fällning säges uppstå, då en fast kropp avskiljer sig ur en vätska, i vilken den varit löst. F. är i allmänhet resultatet av en kemisk reaktion. Om till en lösning av bariumklorid [BaCh] sättes natriumsulfat [Na2SO-i] uppstår en fällning av bariumsulfat [BaSOj], så fort produkten av ba-riumjonernas och sulfatjonernas koncentration överskrider bariumsulfatets löslighetsprodukt. Löslighetsproduk-ten är mindre ju svårlösligare föreningen är. Även icke elektrolyter kunna bringas att utfalla, om till lösningen sättes ett ämne, som minskar det lösta ämnets löslighet.

Fältartilleri, det artilleri, som en armé betjänar sig av under rörliga operationer. F. delas i lätt och tungt F.

Fältbefästning, en för tillgodoseende av ett tillfälligt behov, av lätt tillgängligt material uppförd befäst-ningsanläggning. Under det långvariga ställningskriget på * västfronten under världskriget utbyggdes F. så, att de i vissa avseenden fingo karaktären av permanenta befästningsan-läggningar.

Fältmagnet, se Elektriska maskiner.

Fältmarskalk, den högsta militära graden. F. kan i Sverige endast förvärvas i krig.

Fältridning, ridning utomhus.

Fältrop användes av en trupp el. armé som igenkänningstecken. I svenska armén brukades förr även i fredstid fältrop och lösen (ett ord vardera).

Fältskjutning, skarpskjutning i terräng.

Fältskär, person, som utbildats att utföra i krigstid behövliga mindre kirurgiska ingrepp. F.-examen avskaffades 1896.

Fältskärns berättelser, en serie skildringar ur svensk-finska historien av Z. Topelius*.

Fältspater, en grupp mineral, som bestå av dubbelsilikat, i vilka jämte aluminium ingå natrium, kalium el. kalcium. Man skiljer mellan kalifält-spat el. ortoklas el. mikroklin [KAlSisOs], natronfältspat el. albit [NaAlSisOs] och kalkfältspat el. anor-tit [CaAhSiaOs]. Natron- och kalk-fältspaterna bilda blandningar i alla

förhållanden med varandra (oligoklas, labrador m. fl.). Alla F. ha hårdhetsgraden 6 och en specifik vikt av 2.6—2.8. De låta klyva sig i två vinkelrätt el. nära vinkelrätt mot varandra stående riktningar; på dessa speglande

klyftytor igenkänner man lätt större fältspatkorn i en bergart. Fältspa-terna äro oftast ogenomskinliga och av vit, röd, grå el. grönaktigt vit färg. Kalifältspat utgör huvudbeståndsdelen i granit, kali- och natronfältspat i syenit, kalknatronfältspat i diorit, och kalkfältspat i gabbro. Fältspat i motsats till kvarts undergår lätt förvittring under inverkan av från jordytan nedsipprande vatten. — Fältspat har användning i porslinsfabrikationen.

Fälttelegraf, de telegraf- och telefonanläggningar, som under ett krig utföras av därför särskilt utbildade trupper till komplettering av förefintliga permanenta ledningar för åstadkommande av bekväma förbindelser mellan de olika delarna av en armé och mellan denna och hemorten.

Fälttjänstövning, militär övning, anordnad på sådant sätt, att förhållandena under ett krig i möjligaste mån imiteras.

Fälttygmästare, chef för militärbyrån på artilleridepartementet inom arméförvaltningen.

Fältvakt, den mot fienden längst framskjutna av de truppavdelningar, som skola skydda stillaliggande egna trupper för överrumpling.

Fältväbel, i vissa främmande arméer den högsta underofficersgraden vid alla vapenslag utom kavalleriet. F. användes i äldre tider även i Sverige men utbyttes för ungefär etthundra år sedan mot fanjunkare.

Fängelse. — 1. En särskild form av frihetsstraff. Den kortaste tiden för fängelsestraff är en månad — härvid bortses från fängelse, vartill ådömda böter förvandlats — den längsta tiden i regel två år. Fängelsefånge har i förhållande till straffarbetsfånge vissa förmåner (rätt att bära egna kläder etc.) — 2. Anstalt, där till fängelse el. straffarbete dömda fångar avtjäna straffen. S. k. centralfängelser (de största fängelserna) finnas å Långholmen i Stockholm, å Härianda vid Göteborg, i Malmö, i Härnösand, Ma-riestad (fängelse, där fångarna sysselsättas med jordbruksarbete), Växjö (för kvinnor). Förutom centralfängelserna finnas s. k. straffängelser samt slutligen kronohäkten.

Fänika el. fänicka, på 1400—1600-t. namn på en mindre trupp fotfolk'under en fana.

Fänkål (Foeniculum vulgäre), ört med gula blommor. Frukterna användas bland annat för framställande av likör samt inom medicinen.

Fänrik, den lägsta officersgraden inom svenska armén.

Fänrik Ståls sägner, diktcykel av J. L. Runeberg* med ämnen hämtade från finska kriget 1808—09. Fåglar I.Fåglar II. Färg. Titt ljug, exempelvis solljus, är sammansatt av strålar av olilia våglängd. Isolerar man en ljusstråle av en viss våglängd, uppfatta vi detta ljus som färgat. Med användande av ett prisma kan man dela upp det vita ljuset i dess komponenter, rött, orange, gult, grönt, blått, indigo ocli violett. Jfr Spektrum. Hött ljus liar en våglängd av omkring 800 miljondels mm. Violett ljus liar en våglängd av 400 miljondels mm. De övriga färgsorternas våglängder ligga emellan dessa värden. Vitt ljus kan emellertid erhållas även med användande av färre ljussorter. Färger, som på så sätt komplettera varandra, kallas komplementfärger. Så ger t. ex. rött, blågrönt och orange vitt ljus. De färger, som förekomma i naturen, äro emellertid ej rena utan bestå endast till övervägande del av vissa bestämda ljussorter. Man skiljer härvidlag på en färgs mättnadsgrad, d. v. s. halt av vitt ljus, samt på färgens ljusstyrka, som avtager i den mån färgen närmar sig svart.

Färgblindhet, se Färgsinne.

Färgfotografi, se Fotografi.

Färghörsel. Åtskilliga personer ha en känsla av att en del ord, en del ljud, vissa toner el. dyl. ha en alldeles bestämd färg. I en del fall beror detta på en tillfälligtvis uppkommen förbindelse av föreställningar. I andra fall tycks F. vara en medfödd egendomlighet.

Färgringar. Om en svagt buktig glasskiva lägges ovanpå en fullständigt plan glasskiva, synes såväl i reflekterat

som i genomgående vitt ljus en serie mångfärgade ringar. Efter Newton, som först utförde försöket, benämnas ringarna Newtons F. Deras uppkomst liksom t. ex. färgspelet i såpbubblor förklaras genom ljusvågornas interferens (deras inbördes samverkan). Jfr Ljuset.

Färgsinne är förmåga att särskilja ljus av olika våglängd. En normal person, som särskiljer alla spektrets färger, kallas trikromat. Vitt ljus kan för denne sammansättas medels tre färger. Jfr Färg. S. k. rödblinda och grönblinda se i spektrum blott två färgtoner, dels gult, som motsvarar rött, orange, gult och grönt, dels blått, motsvarande blått, indigo och violett. Den mellanliggande blågröna färgen uppfattas som grå. Sådana personers färgsystem kallas dikromatiskt, emedan det är uppbyggt på två färger. Totalt färgblinda kunna ej särskilja någon färg utan uppfatta spektrum söm grått. Deras färgsystem säges vara monokromatiskt. Färgblindhet är ett ärftligt lyte, som kan vara olika utpräglat. C :a 5 % av den manliga befolkningen är tydligt färgblind.

Total färgblindhet är mycket sällsynt. Den vanligaste formen är röd- och grönblindhet. Den ärves könsbundet, så att männen, som ha anlaget, förete färgblindhet oeh ge anlaget i arv till kvinnliga efterkommande, vilka ej förete färgblindhet, men vilkas söner i sin tur bliva färgblinda. Vid äktenskap mellan manlig och kvinnlig anlagsbärare kunna dock även döttrarna bliva färgblinda.

Färja. De enklaste F. äro flatbottnade båtar, tvärt avskurna i bägge ändar, med vilka trafiken uppeliålles över vattendrag, över vilka av olika skäl (trafikens livlighet m. m.) broar ej kunnat byggas. Färjor framdrivas medelst rodd eller halas över. Till F. räknas också de med föregående föga likartade stora ångfiirjor, med vilka rader av lastade järnvägsvagnar transporteras över sund och havsvikar. Dylika ångfärjor finnas i Sverige för lederna Malmö—Köpenhamn och Träl-leborg—Sassnitz.

Färjestaden, färjplats på Öland vid den smalaste delen av Kalmarsund.

Fiirla, ett litet klappträ av trä el. läder, fordom i skolorna använt be-straffningsverktyg.

Farm, rask, skicklig, snabb. — Färmit e't, skicklighet.

Färskning, tackjärnets förädling till smidbart järn el. stål.

Färöarna, en till Danmark hörande ögrupp, belägen i Atlanten, n. om Skottland, bestående av flera större och mindre öar, 1,400 kvkm. 21,000 inv. De största öarna äro Strömö (398 kvkm.) oeh österö (284 kvkm.) öarna äro bergiga, uppbyggda väsentligen av basalt. Skog saknas. Gräsväxten är yppig ocli lämnar ett rikligt får-bete. Jorden är i allmänhet ej odlingsbar. Förutom fåravel idkas fiske oeh val- ocli sjöfågelsfångst.

— Historia. På SOO-t. kommo norska vikingar till F., som då beboddes av kristna eremiter från Irland. Ar 1000 kom F. under Norge och senare under Danmark, vilket land det fortfarande tillhör.

Fästingar, den till höger har sugit sig mätt av blod.

Fästing (Ixodes risines), ett blodsugande kvalster med taggigt sugrör. Honan finnes ofta på buskar och träd och hakar sig fast vid människor och djur, som passera. Den suger sig se-

dan full med blod, så att bakkroppen blir starkt ansvälld. Därefter faller den till marken och. lägger sina ägg där. Fastsittande F. lossna, om man dryper fotogen el. bensin på dem. Försöker man direkt med våld avlägsna F., kvarstannar vanligen huvudet i såret, som då inflammeras.

Fästningsartilleri, det truppslag, som ombesörjer en fästnings artilleriförsvar, ävensom de artilleripjäser, som ingå i fästningens bestyckning. Jfr Kustartilleri.

Fästningskrig, del av ett krig, då striderna koncentrera sig kring intagandet av fästningar.

Fästningsstraff. Fram till mitten av 1800-t. avtjänades straffarbete på rikets fästningar. Numefra är F. en folklig benämning på fängelsestraff.

Födoämneskontroll åligger enligt hälsovårdsstadgan 19 juli 1919 hälsovårdsnämnd, som kan förbjuda salu-

liållandet av för hälsan olämpliga födoämnen.

Föhnvindar (fallvindar), varma, torra vindar, som under vissa lufttrycks-förhållanden blåsa ned från en bergskedja el. ett högland. När t. ex. ett lågt lufttryck på nordsidan av Alperna suger luft över dessa från söder, varvid vattenångan fälles ut på sydsidan, blir den från alpkammarna nedstörtande torra luften under sin rörélse nedåt till följd av samman-tryckningen uppvärmd med ungefär en grad pr 100 m. och blir därför i alpdalarna både varm och torr. Den kan vara ända till 10° varmare än på sydsidan, beroende på att avkylningen under uppstigandet till följd av vattenångans utfällande är blott hälften så stor som uppvärmningen under nedstigandet på nordsidan.

Följe och farnöte, se Flock och far-nöte.

FöFjetong, en roman el. annat skönlitterärt verk, som fördelat på flera nummer intages i en tidning el. tidskrift, vanligen med ett streck skilt från det övriga innehållet. Från början var F. ett mindre blad, som medföljde en större tidning och innehöll litteratur- el. teaterkritiska uppsatser, kåserier etc.

Fölsjuka el. föllamhet, en smitto-sam sjukdom, som angriper föl och kalvar under de tre första levnadsvec-korna. F. karakteriseras av flytning ur den öppenstående naveln, feber, av-magring och kraftförfall. Djuren dö vanligen inom två till tre veckor. Effektiv behandling finnes ej. Man kan endast vidtaga smittförhindrande åtgärder.

Fönster utfördes i konstnärlig form först hos perserna och ingick sed-an som ett betydande element i den romerska arkitekturen, ur' vilken ré-

nässansens rika fönsterarkitektur utbildades. Det var emellertid först i de medeltida kyrkorna, som man började tillsluta F. med glas. Den romanska kyrkofönstertypen var rund-bågig, ofta med gruppvis sammanställda F., åtskilda med små kolonner, s. k. kopplade F. Gotiken skapade de väldiga spetsbågsfönstren, ofta med målade glasrutor. Rosettfönstren voro runda och indelade i mindre partier, omgivna av bågar, rundlar o. dyl.

Förargelseväckande beteende. Den som å allmän plats genom oljud el. på annat sätt åstadkommer förargelse, straffas enligt 15 :e paragrafen, II kap. strafflagen med upp till 100 kr. böter.

Förbjudna led, se Äktenskap.

Förbjudna tider, se Jaktstadgan.

Förblommerad, förtäckt.

Förbränning. Med F. i begränsad mening avses ett ämnes förening med syre, dess oxidation, under så stor värmeutveckling, att ljusfenomen uppstå. Innan det var klarlagt, att F. var en oxidationsprocess, ansåg man elden bero på ett ämne, flogiston, som avskildes från det ämne, som brann. Gasformiga ämnen brinna med låga, fasta utan låga. I vidsträcktare mening räknas till F. även andra företeelser än den ovan nämnda t. ex. den oxidationsprocess, som ständigt försiggår i de levande organismerna, eller den företeelsen, att en brinnande vätgaslåga fortsätter att brinna i klorgas, varvid klorväte uppstår.

Förbränningsmotor, en värmemotor, där kolvens rörelse i cylindern åstadkommes genom förbränning av en flyktig vätska el. gas inuti cylindern.

— I den ena huvudtypen av F. (ex-plosionsmotorer) sker förbränningen, sedan förbränningsluften och bränslet i cylindern underkastats en måttlig kompression (några atmosfärer), explosionsartat vid konstant volym och åtföljes av en kraftig tryckstegring. I den andra huvudtypen drives kompressionen före antändningen längre (upp till 30 atmosfärer), förbränningen sker däremot så småningom och åtföljes ej av någon större tryckstegring. Till den första huvudtypen av motorer höra de vanliga gasmotorerna, förgasaremotorerna (bensin- och spritmotorer) samt fotogen- el. råoljemotorerna. Till den andra huvudtypen höra bland annat dieselmotorerna. — Man skiljer på fyrtaktsmotorer (en arbetsimpuls på fyra enkla kolvslag) och tvåtakts-motorer (en arbetsimpuls på två enkla kolvslag). Automobilmotorer, flygmotorer och mindre båtmotorer äro oftast fyrtaktsmotorer, likaså flertalet dieselmotorer. Andra större fartygs-motörer samt fotogenmotorer äro oftast tvåtaktsmotorér. En vänlig fyr-

taktsmotors (jfr Dieselmotor) arbetssätt kan i korthet beskrivas på följande sätt. Under första enkla kolvslaget insuges luft och den brännbara gasen. Gasblandningen komprimeras under andra enkla kolvslaget. När kompressionen slutförts, antändes gasblandningen och explosionen äger rum. Under tredje enkla kolvslaget (arbetsslaget) expandera gaserna. Under fjärde enkla kolvslaget utdrivas förbränningsgaserna. Den ojämnhet i gången, som blir en följd av detta arbetssätt, utjämnaB på olika sätt (bland annat åstadkommes utjämning genom användning av flera cylindrar.) Fyrtaktsmotorn är dyrare i anskaffning än en tvåtaktsmotor av motsvarande effekt; däremot drager den mindre bränsle.

För tändningen av en F. finnas olika anordningar, bland annat förekommer elektrisk tändning (jfr Dieselmotor). Även för motorernas kyl-ning måste särskilda åtgärder vidtagas. Luftkylning användes vid små motorer, vanligast är vattenkylning, även oljekylning användes i vissa fall.

Förgasare el. karburator är en anordning å en F., i vilken bränslet förgasas el. förstoftas och blandas med förbränningsluften. En vanlig typ av en förgasare består av en bränslebehållare, dit bränslet antingen av sig självt rinner in från en högre liggande bränsletank el. eljest pumpas in, samt spridaren, som befinner sig i blandningskammaren, där bränslet, som genom munstycket sprutats in i en fin stråle, blandas med förbränningsluften.

Förbundskansler, ty. Bundeskanzler, titel på den österrikiske rikskanslern.

Förbundsstat, se Federalism.

Förbättringsanstalter, se Uppfostringsanstalter.

Fördevind, vind akter ifrån.

Föredrag-ande, person, som inför beslutande myndighet, särskilt i ämbetsverk, föredrar ett mål el. ärende. Inför konungen är vederbörande statsråd F.

Föreläsningsverksamhet. Populärvetenskaplig F., se Folkbildningsarbete.

Förening, se Ekonomisk F. Om den andra huvudgruppen, de så kallade ideella föreningarna, föreligger ännu icke särskild lagstiftning.

Föreningen Floda kolonier, stiftad 1906, har på olika anstalter drivit statserkänd alkoholistvårdsverksam-het. Föreningens sista anstalt, å kro-noegendomen Älvgården invid Hede-mora, övertogs i dec. 1925 av en särskild stiftelse, Föreningen Älvgården.

Föreningen . för folkbad, som bildades år 1921, här till uppgift att främja intresset för bad och ökandet av bädmöjlighetéSphä.

Föreningen för grafisk konst bildades i Stockholm 1887. Den utger årliga grafiska blad samt anordnar utställningar.

Föreningen för kvinnans politiska rösträtt, se Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt.

Föreningen för svensk hemslöjd, bildad i Stockholm 1899, avser att befrämja den svenska hemslöjden dels genom att sköta försäljning av hem-slöjdsalster dels genom att utveckla hemslöjden i konstnärligt avseende.

F. har en egen utställnings- och försäljningslokal i Stockholm med filialer i landsorten.

Föreningen för välgörenhetens ordnande stiftades 1889 i Stockholm. F. V. O: s uppgift är att organisera samarbete mellan enskilda föreningar och stiftelser samt den offentliga fattigvården först och främst i avsikt att hjälpa till självförsörjning. I andra hand lämnas direkt understöd, om sådant ej åtnjutes från den offentliga fattigvården. F. V. O. har en centralbyrå, en slöjdavdelning för arbetslösa och en registerbyrå över samtliga understödstagare.

Föreningen Handarbetets vänner stiftades 1874 och verkar för höjandet av intresset för hemslöjd och för skapandet av en självständig svensk textilkonst. Vid F:s och Hulda Lundins gemensamma seminarium utbildas

handarbetslärarinnor.

Föreningen Rädda barnen, som bildades år 1919 i Stockholm, är ett led i en internationell sammanslutning, vars syfte är att lindra den nöd bland barnen, som världskriget framkallat.

Föreningen Samhällshjälp, som stiftades år 1921, har till uppgift att vid s. 1:. samhällsfarliga arbetsinställelser söka bidraga till att driften hålles igång genom att till myndigheternas förfogande ställa arbetskraft m, m.

Förenings- och församlingsfrihet. I Sverige kan förening, vars uppgift ej är lagstridig, ej upplösas av offentlig myndighet. Jfr Ekonomisk förening.

Förenings- och säkerhetsakten, svensk grundlag, som av Gustav III genomdrevs 1789. Genom F. omändrades delvis 1772 års regeringsform. Konungen blev så gott som enväldig och vidare minskades adelns rättigheter.

F. upphävdes 1809.

Föreningsregister, föres över ekonomiska föreningar av K. B. enligt lag av 22 juni 1911. Inregistrering i F. kungöres i Post- och Inrikestidningar samt i ortstidning.

Förenta Staterna, se Amerikas Förenta Stater.

Företeckning, mus., namn på de tecken, söm sättas omedelbart efter kla-ven på varje linjesystem för att an-giva ett styckes tonart (ibland även taktarten). Jfr Försättningstecken.

Förfalskning:. Bestämmelser angående F. finnas i 12 :e kapitlet i allmänna strafflagen.

Förfat taranslag:, penningunderstöd, som utdelas åt framstående, främst skönlitterära författare. I flera länder, bland annat i Sverige, finnas av staten utdelade stipendier jämte enskilda fonder.

Författarföreningar. Bland internationella F. märkes Association littéraire et artistique internatio nale, som genomfört Bernkonventionen om litterär äganderätt 18S6. The Pe n-c 1 u b i London, stiftad 1922, har till uppgift att återknyta det av kriget rubbade samarbetet mellan författare och författarföreningar i olika länder. Sveriges författarförening stiftades 1893. Personer, som anses ha dokumenterat sig som författare, kunna inväljas i föreningen.

Författarlionorar, penningarvode åt en författare för ett litterärt arbete. Från början utdelades inga bestämda arvoden, utan författaren fick vanligtvis understöd av någon enskild, av verket intresserad person. Dramatiska författare kunde redan på 1500-t. anställas och avlönas av ett visst skå-despelarsällskap, men honoraren voro till en början mycket låga, beroende på att litterära stölder ej bestraffades.

Författning:, se Statsförfattning och Svensk författningssamling.

Förfrysning:. Allmän F. träffar vanligen personer, som utmattade av överansträngning el. berusade falla omkull i snön och somna. Sådan F. behandlas med långsam uppvärmning. Man gnider hela kroppen med snö el. kalla våta handdukar. Mera begränsad F. drabbar vanligen öron, näsa, kinder, fingrar och tår och är ganska lömsk, emedan kylan berövar huden känseln. Sådan F. kan vara olika höggradig, från rodnad till blåsbildning och utbredd förstöring av hud och underliggande vävnader. Uppvärmning bör ske försiktigt genom att gnida det bleka stället med snö. Jfr Frostknölar.

Förg:asare el. karbura’tor, se Förbränningsmotor.

Förgiftning: avser i dagligt tal endast F. med oorganiska ämnen såsom lut, syror, sublimat, arsenik, fosfor samt vissa organiska ämnen såsom opium, morfin, alkohol (jfr dessa ord). Vid av bakterier orsakade sjukdomar är den närmaste sjukdomsorsaken av bakterierna alstrade gifter och ur dessa synpunkter kunna alltså även infektionssjukdomarna sägas vara ett slags F.

Förg:yllning: kan ske därigenom, att bladguld klistras å det föremål, som skall förgyllas el. därigenom, att föremålet bestrykes med en deg, innehållande något guldsalt (kall förgyllning), el. med guldamalgam, ur vilket kvicksilvret sedermera bortskaffas genom upphettning (brännförgyllning).

F. kan även ske på galvanisk väg, varvid kaliumguldcyanur [K(CN)2Au] kommer till användning. Plätering, som ibland användes vid F. av metallföremål, innebär, att den oädla metallen belägges med tunna guldskivor, som glödgas fast.

Förg:åva, ibland vid schackspel mellan olika skickliga spelare förekommande bruk, att den överlägsne spelaren tager bort en pjäs före spelets början samt låter den andra börja.

Förg:ätmig:ej (Myosotis palustris) växer på fuktiga ställen och har vackra, blå blommor i inrullade, ensidiga knippen. Till samma släkte hör flera arter med mindre blommor.

Förhistoria. Förhistorisk tid, en kulturs allra äldsta period, från vilken ej finnas litterära källor. Genom fornkunskap och jämförande språkforskning söker man erhålla kännedom om F. Jfr Arkeologi.

Förhyda, att beslå ett träfartygs botten med kopparplåt el. ibland annan metallplåt för att skydda den mot skadliga påverkningar av olika slag (skeppsmask, sjögräs, sönderskärning vid gång genom is m. m.)

FörhAllning:, mus., kvardröjandet av en el. flera toner från ett föregående ackord i ett efterföljande, där de tillfälligt dissonera för att på en senare taktdel upplösas i det sistnämnda ackordet.

Förkastning:ar (dislokationer), sättningar el. förskjutningar efter sprickytor av större el. mindre partier av jordskorpan. F. kunna försiggå såväl i horisontal som lutande och vertikal led. Förkastningssprickorna kunna ha en längd av flera tiotal mil och förskjutningarna uppgå till hundra- och tusentals meter. Vanligen äro de större F. resultat av många upprepade små sådana. Partier, som sänkt sig efter förkastningssprickor, kallas sänk-ningsfält el. om de äro långsmala (jfr Vätternbäckenet*) gravsänkor. Kvarstående av sänkningsområden omgivna partier kallas horster (ex. Omberg*, de skånska bergen). I sänk-ningsfält förekomma ofta yngre formationer än i omgivningarna (jfr Vättern och Omberg), emedan de förra varit mera skyddade mot denudation. I samband härmed står, att förkastningarnas vertikala höjd (språnghöjd) vanligen är mycket större än den topografiska höjdskillnaden. I gamla förkastningsområden kan denna senare vara alldeles utplånad och förkastningen ge sig tillkänna endast som en tämligen rätlinjig gräns mellan äldre och yngre bergarter el. genom förkastningsbrec’cior (jfr Brec’-cia).

Förklassisk kallas grekisk kultur och historia före perserkrigen, 490 f. Kr. Jfr även Egeisk kultur.

Förklyftning, en sprickighet som karakteriserar vissa bergarter. Sprickorna äro stundom omärkligt fina.

Förkolning, upphettning av organiska ämnen utån lufttillträde.

Förkoppring sker i allmänhet på galvanisk väg. Om kopparöverdraget skall vara tunt, kunna järn- och zinkföremål förkoppras genom neddopp-ning i en svagt sur lösning av kopparsulfat.

Förkylning. Hur stor roll avkylning spelar för framkallandet av sjukdomar är ännu långt ifrån utrett. Det lider dock ej tvivel, att avkylningens roll som sjukdomsorsak överdrives av lekmän. F. tillgripes ofta som förklaring till sjukdomars uppkomst, vilka ha helt annan orsak. Genom avkylning nedsättes kroppens motståndskraft. I och för sig orsakar av-kylningen först vid förfrysning* sjukdomssymtom. Tillfälligtvis närvarande. bakterier kunna emellertid genom en lindrigare avkylning få möjlighet att angripa och framkalla sjukdomssymtom. De egentliga förkyl-ningssjukdomarna utgöras av katarrer, d. v. s. inflammationer i slemhinnor t. ex. i näsans slemhinna — snuva

— i svalgets slemhinna — halsfluss — i luftrörens slemhinnor — luftrörskatarr. Även uppkomsten av lunginflammation gynnas av avkylning. Vid en del fall av de nämnda sjukdomarna spela bakterierna största rollen, och F. har då övervägande karaktären av smitto-sjukdom. I andra fall spelar den personliga motståndskraften den viktigaste rollen, och i sådana fall uppträda sjukdoma.rna mera enstaka. En annan klass av sjukdomar, för vars uppkomst avkylning anses spela roll, är de reumatiska sjukdomarna, muskel-och ledgångsreumatism.

Förlagsbevis, av en bank till viss person utfärdad, med fast ränta löpande skuldförbindelse, förfallen till betalning

å viss dag, banken dock obeta*get att tidigare inlösa densamma. Innehavare av F. har rätt till betalning ur bankens tillgångar före aktieägarna men efter övriga fordringsägare.

Förlagsinteckning, inteckning, som ger innehavaren förmånsrätt till betalning vid konkurs ur vederbörande företags lösa egendom.

Förlamning beror på upphävandet av de nervretningar, som åstadkomma musklernas sammandragning. F. kan antingen bero på skada å nerven till muskeln (perifer F.) el. på skada å ledningsbanor i ryggmärg och hjärna el. på förstörande av rörelsecentrum i den grå hjärnbarken (central F.). I första fallet är muskeln slapp och förtvinar så småningom (slapp F). I senare fallet får muskeln så småningom en mer el. mindre utpräglad styvhet och förtvinar ej (spastisk F.).

Förlig, förifrån kommande (ex. förlig vind), belägen i riktning förifrån.

Förlikning kan ingås i tvister, som endast röra parterna själva. Har även staten straffanspråk i tvisten, kunna parterna ensamma ej ingå F.

Förlikningsmannainstitiitionen, se Arbetsfred.

Förlossning åstadkommes genom sammandragningar av livmodern, s. k. värkar, vilka vid normalt förlossningsarbete inträda med ungefär 10 minuters mellanrum. Under öppningsskedet vidgas livmoderhalsen, vilket tar en tid av några få till 24 timmar, längre tid hos förstföder-skor än hos omföderskor. I allmänhet inställes fostret med huvudet först. Mera sällan förekommer sätesbjudning. Ligger fostret på tvären, s. k. tvärläge, är som regel F. omöjlig utan ingripande. Under första skedet brista fosterhöljena och fostervattnet avgår. Under sista skedet av F., u t-drivningsstadiet, äro värkarna kraftigare och understödas av ofrivilliga sammandragningar av bukmuskulaturen, s. k. krystvärkar. Detta stadium varar från några minuter till flera timmar. Sedan fostret framfötts, avnavlas det, d. v. s. navelsträngen ombindes på två ställen intill varandra och genomklippes. Under det följande efterbörd sstadiet uppträda nästan smärtfria värkar, genom vilka livmoderkakan avlossas och utdrives. De blödningar, som samtidigt inträffa, medföra vanligen en blodförlust på något över en halv liter. Under följande dagar uppträda särskilt hos omföderskor s. k. eftervärkar, måttligt smärtsamma sammandragningar av livmodern. Foster, som ej äro 28 veckor gamla, kunna ej leva. Gäller F. yngre foster, kallas framfödandet missfall. Framfödandet under 8 :e, 9 :e och första hälften av 10 :e lia-vandeskapsmånaden (en havandeskapsmånad = 28 dagar) kallas för tidig börd. Ingripande av sakkunnig fordras bland annat särskilt om värkarna äro för 'svaga, om fostret intager abnormt läge, om blödningar inträffa och om bäckenet är för trångt.Förlust av medborgerligt förtroende, numera avskaffad strafform. Jfr Påföljd.

Förlängda märgen, se Hjärna.

Förmak, se Hjärta.

Förmildrande omständigheter, se Latitudsystem.

Förminskad, mus., kallas varje intervall, som är en kromatisk halvton mindre än den motsvarande lilla el. rena intervallen.

Förmultning, organiska ämnens sön-derdelning genom inverkan av luft och bakterier m. m.

Förmyndarekammaren inrättades 1667 och har till uppgift att i vissa avseenden utöva överinseende över förvaltningen av omyndigas i Stockholms stad tillgångar samt att taga befattning med frånvarande el. okända arvingarnas egendom. F. avskaffades genom förmynderskapslagen, som antogs vid 1924 års riksdag.

Förmyndarregering, den styrelse, som i monarkiska stater omhändertager regeringen under konungens omyndighetstid.

Förmynderskap. Förmyndare skall finnas för omyndiga, d. v. s. för personer, som äro under 21 år el. som i vederbörlig ordning förklarats omyndiga. Enligt lag är fader förmyndare el. i vissa fall moder. Finnes ej någon, som enligt lag skall vara förmyndare, förordnar rätten sådan, vanligen någon närmare släkting till den omyndige.

Man kan ej undandraga sig sådant förordnande, om man ej har vissa i lag fastställda ursäkter. I lag av 1924 finnas bestämmelser om hur omyndigs egendom skall förvaltas. Tillsynen över förmyndares förvaltning utövas av överförmyndare, som i stad väljes av stadsfullmäktige, på landet av kommunalstämma el. kommunalfullmäktige. Den 15 februari varje år skall förmyndare till överförmyndaren ingiva redovisning, överförmyndaren skall årligen till rätten lämna uppgift om sin tillsynsverksamhet. Denna tillsynsverksamhet gäller endast sådana F., som inskrivas hos rätten i av denna förd förmynder-skapsbok.

Förmögenhetsrätt är en del av civilrätten och omfattar dennas underavdelningar sakrätt och obligationsrätt. Enligt vissa utländska rättssystem innefattas under F. även den s. k. amin aterialrätten, till vilken patent- och författarrätten räknas.

Förmörkelser. Sol- och månförmörkelser inträda, när solen, månen och jorden befinna sig i rät linje med varandra. Solförmörkelse endast vid nymåne, när månen skymmer undan solen, månförmörkelse endast vid fullmåne, när månen passerar genom jordens skugga. Att ej F. inträffa alltid

vid ny- och fullmåne, beror på att månens bana kring jorden lutar omkring 5° mot ekliptikans plan, varför månen i regel passerar ovanför el. under solen i ny, och ovanför el. under jordskuggan i nedan. F. uppkommer därför endast, när ny el. nedan inträffa i närheten av månbanans noder. Solförmörkelser kunna vara partiella, totala el. ringformiga. Vid partiell

F. passerar månens mittpunkt ej exakt solens mittpunkt. Vid total, liksom vid ringformig F. sker däremot detta, vid total F. synes månen, vars avstånd från jorden växlar något, helt täcka solen, vid ringformig F. går månen något längre bort, varför den från jorden sett synes en aning mindre än solen.

Schema över förmörkelsé. överst månen i jordens skugga, månförmörkelse. Underst solförmörkelse, solen från

jorden sett bortskymd av månen.

Förnagla, göra en framladdnings-kanon obrukbar genom att driva in en järnten i fänghålet.

Förnickling sker på galvanisk väg, varvid i regel nickelammoniumsulfat kommer till användning.

Förordning, påbud, som utfärdas av kungl. maj :t i motsats till lag, som utfärdas av konung och riksdag gemensamt och i motsats till stadgar, reglementen etc., som utfärdas av konungen i egenskap av innehavare av högsta verkställande makten. Gränsen för F. är i många fall svävande.

Förpuffning, en hastig förbränning.

Förruttnelse, sönderdelning av äggviteämnen under bakteriers inverkan. Vid F. bildas illaluktande gaser, svavelväte, ammoniak etc.

Förräderi är antingen högförräderi, då statsorganisationens bestånd äventyras, el. landsförräderi, då landets säkerhet i förhållande till främmande makter äventyras. Straffbestämmelser finnas i 8:e kapitlet i allmänna strafflagen.

Församlingsbibliotek, se Folkbildningsarbetet.

Församlingsbok, se Kyrkböcker.

Försilvring kan ske därigenom, att det föremål, som skall försilvras, be- strykes med silveramalgam, varefter kvicksilvret bortskaffas genom upphettning (varm försilvring), eller genom ingnidning med ett silversalt, försatt med något reduktionsmedel (kall försilvring). Glas kan försilvras genom att nedsänkas i en alkalisk lösning av ett silversalt (t. ex. silver-nitrat + ammoniak), som därefter försättes med ett reduktionsmedel (t. ex. druvsocker). Vid silverplätering av en oädel metall belägges denna med tunna silverplåtar, som fästas genom glödgning. Försilvring äger även rum på galvanisk väg, varvid kaliumsilver-cyaniden [KCNzAg] kommer till användning.

Förskiffring, se Skiffrighet.

Förskingring-, olovligt förfarande med annans egendom, som man har i besittning, vilket medför, att man ej när

som helst kan redovisa för densamma. F. hör numera till de brott, som Allmänna åklagaren skall åtala, även om de förskingrade medlen täckts.

För-slag, mus., binot, som uppträder framför den melodiska huvudnoten och ej ingår i den egentliga harmonin. F. angives med ett tecken framför huvudnoten.

Förspel. — 1. Bramat., kort dikt el. sceniskt tillfällighetsstycke, tjänande som inledning till ett drama (jfr Prolog). — 2. Mus., ett fritt hållet instrumentalspel, inledande följande satser (jfr. Preludium). F. användes stundom om uvertyren till en opera.

Första kammaren, se Riksdag.

Förstamajblommans riksförbund bildades 1907. Genom försäljning den 1 maj insamlade medel användas av F. för bekämpandet av tuberkulosen.

Första öppet vatten, se F. O. W.

Förstening el. fossil, beteckning för stenvandlade djur och växter el. delar av sådana. Försteningsmedlet kan vara kalkspat, kiselsyra (kvarts), sva-velkis m. fl. mineral, vilka ersatt den •organiska substansen.

Förstfödslorätt, en företrädesrätt, som stundom gives åt den äldste av flera syskon. F. förekom hos de gamla israeliterna och finnes ännu i dag ifråga om tronföljd, fideikomiss m. m.

Förstoppning är ofta en följd av tarm- el. magsjukdomar, vid vilka F. spelar en mera underordnad roll. F. kan vidare uppträda som mera självständig sjukdom. Sådan F. kan bero på bristfällig kroppskonstitution med dåligt arbetande tarmmuskulatur. Den kan också bero på olämplig diet, stillasittande levnadssätt, försvagad bukmuskulatur etc. F. behandlas med lämplig diet, olje- och vattenlave-mang. Avföringsmedel böra användas med försiktighet. Kroppsrörelse verkar i en del fall fördelaktigt.

Förstoringsglas, Se Lins.

Försträckning, av allmänheten använd benämning på diverse inre sön-derslitningar, såsom bristning av muskler, senor och ledband.

Förstäv, främsta delen av ett fartygsskrov.

Försvarsdepartementet, det statsde-partement, som enligt departements-stadgan av 22 juli 1920 handlägger förvaltningsärenden rörande försvars-väsendet till lands och sjöss. — Under F. lyda arméförvaltningen, arméns truppförband och kårer, generalstaben, krigsvetenskapsakademin m. m. marinförvaltningen, flottans truppförband, stationer och varv, marinstaben, sjökarteverket m. m. — Försvarsministern är chef för F., som för övrigt består av en statssekreterare, en expeditionschef, sex kansliråd, en registra-tor samt flera kanslisekreterare och amanuenser.

Försvarslös, se Lös drivare.

Försvarsväsen, se Sveriges försvars-väsen.

Försäkring. Ändamålet med F. är att fördela en ekonomisk förlust, som för en enskild kan vara svår att bära, på ett flertal personer. Dess möjlighet beror därpå, att de tillfällen, då ekonomiskt understöd kräves, icke inträffa samtidigt för alla el. ett flertal av försäkringstagarna (ex. försäkringstagarnas död vid de livförsäkringsformer, vid vilka försäkringssumman utbetalas vid dödsfall) el. överhuvudtaget inträffa blott för ett fåtal av försäkringstagarna (ex. eldsvådor vid brandförsäkring). Den avgift en försäkringstagare skall erlägga (försäkringspremien) för att erhålla ersättning, då den händelse inträffar, mot vilken han försäkrat sig, är beroende dels på storleken av den summa, som han träffat avtal om att erhålla (försäkringssumman), dels på den vid försäkringstillfället föreliggande sannolika risken av händelsens inträffande. Premieberäkningen sker genom en tillämpning av den matematiska sannolikhetskalkylen på statistiskt material från det område, försäkringen avser. Längst har man i detta avseende nått inom livförsäkringen. De olika försäkringsgrenarna bruka uppdelas i två stora huvudgrupper: personförsäkring och sakförsäkring. Till den första gruppen hänföras t. ex. livförsäkring,

sjukförsäkring och olycksfallsförsäkring; till den andra t. ex. brandförsäkring, sjöförsäkring, inbrotts- och stöldförsäkring. I lagen den 25 maj 1917 om försäkringsrörelse lämnas bland annat vissa föreskrifter om försäkringsföretagens organisation. Försäkringsrörelse får enligt denna lag i Sverige — förutom av staten och under vissa förhållandenav utländska företag — endast bedrivas av försäkringsaktiebolag el. ömsesidiga försäkringsbolag, det vill säga av bolag, vilkas delägare med egna tillgångar äro obegränsat el. i viss begränsad utsträckning ömsesidigt ansvariga för bolagets förbindelser. Jfr Socialförsäkring.

Försäkringsinspektionen, centralt ämbetsverk, som utövar uppsikt över försäkringsbolagens verksamhet.

Försäkringsrådet tillkom i samband med antagandet av olycksfallsförsäkringslagen den 17 juni 191G och tjänstgör som domstol, då besvär anföras över riksförsäkringsanstaltens eller olycksfallsförsäkringsbolags beslut i en försäkringsfråga. F. utövar därjämte en allmän tillsyn över försäk-ringsanstalternas verksamhet. I F., som skall bestå av minst sju ledamöter, skola finnas två, som representera arbetsgivarna, ock två, som representera arbetarna.

Försättningstecken, mus., tecken, vilka angiva, att en ton skall höjas tt sänkas b el. återställas X.

Förtenning. Järnbleck förtennes, sedan det ”betats” med syra, genom neddoppning i smält tenn. Samma förfaringssätt kommer till användning vid F. av mindre kopparföremål. Förtenning av kokkärl av koppar, som sker för att förhindra uppkomsten av giftiga kopparföreningar vid kärlens användning i hushållet, sker i allmänhet genom påsmältning av tenn.

Förtida arv, mera betydande gåva, som föräldrarna ge åt sina barn, skall vid arvskifte medräknas. Den del, varmed F. eventuellt överskjuter arvslotten, återbäres dock ej.

Förtidig börd, se Förlossning.

Förtvining, se Atrofi.

Förtvålning el. saponifikation. Med

F. förstås estrars sönderdelning i syror och alkoholer. Namnet har uppkommit därav, att tvål el. såpa bildas genom sönderdelning av fett (fetter äro glycerins estrar med olika organiska syror). Då sönderdelningen sker genom inverkan av väte- el. hyd-roxyljoner, ger den hastighet, med vilken F. äger rum, möjlighet att bestämma koncentrationen av dessa joner.

Förtätning. — 1. F. el. kondensation, en ångas (gas) övergång i vätskeform. Vid förtätning av vattenånga i luft bildas dimma, moln, dagg etc. F. äger rum, då ångans tryck överskrider ett visst med temperaturen växande maxi-

mivärde, dess maximitryck. När ångans tryck är lika med maximitrycket, säges rummet vara mättat med ånga.

— 2. Med. Vid inflammatoriska processer i lungvävnaden, utfyllas hålrummen av vätska; vävnaden blir fastare och mindre lufthaltig. Genom knackningar och avlyssnande av and-ningsljudet kan man konstatera förekomst av sådana förtätade partier. Orsaken till F. kan vara av olika slag, lunginflammation, tuberkulos etc.

Förvaltning. Man skiljer på statens lagstiftande, lagskipande och förvaltande verksamhet. Den första tillkommer konung och riksdag, den andra utövas av domstolarna, den sistnämnda utövas av kungl. maj :t genom olika organ, främst de nio departementen. Även riksdagen utövar en viss F. genom statsrevisorerna, J. K., J. O., M. O., riksgäldskontoret etc. Man skiljer vidare på statsförvaltning och kommunalförvaltning. Förvaltningen säges vara centraliserad, om ärendenas avgörande i stor utsträckning ligger i de högsta myndigheternas hand, men decentraliserad, om de lokala organen ha stor handlingsfrihet.

Förvaltningsrätt, de rättsregler, som gälla för förvaltningen.

Förvcdning beror på inlagring av vissa ämnen (lignin) i växternas cellväggar, varigenom dessa bliva hårdare.

Förvittring orsakas på mekanisk väg av temperaturväxlingar, framför allt vid närvaro av vatten, som, då det

fryser i sprickor, spränger sönder bergarten. F. uppstår på kemisk väg genom att vattnet löser beståndsdelar av bergarten. Denna verkän har framför allt kolsyrehaltigt vatten.

Förvärmare, anordning, avsedd att uppvärma matarvattnet i ångpannor. Jfr Economiser.

Förzinkning el. galvanisering av järnbleck, som äger rum för att skydda järnet mot röstning, utföres i allmänhet genom järnets neddoppning i smält zink. F. sker även genom på-sprutning av ytterligt fina droppar av den smälta metallen el. på galva-nisk väg.

Föränderliga stjärnor, stjärnor, som växla i ljusstyrka t. ex. Algol. Orsaken kan vara, att F. består av tvenne kroppar, en lysande och en mörk, vilken senare ibland mer el. mindre fullständigt skymmer ljuset för oss.

Förökning, se Fortplantning. G

G, sjunde bokstaven i vårt alfabet.

— Mus. Den diatoniska skalans femte ton. — G. betecknar som gammalromerskt taltecken 400. — g. användes som förkortning för gram.

Ga. — 1. Förkortning av Georgia, U. S. A. — 2. Kem. tecken för en atom gallium.

Gabardi'n, tyg av kamgarn, bomull el. silke med på rätsidan tydligt framträdande, sneda ränder.

Gabb'ro, kristalliniskt kornig djupbergart, bestående huvudsakligen av kalkfältspat och pyroxen, stundom också olivin. Jfr Bergarter.

Ga'belsberger, F. X., 1789—1849, tysk, har uppfunnit ett stenografisystem.

Gaboriau [-båriå'], B., 1835—73, fransk romanförfattare, på sin tid populär för detektivromaner och humoristiska berättelser.

Ga'briel, Uebr., ”Guds man”, en av de fyra ärkeänglarna enligt Dan. 8:16. De andra voro Rafael, Mikael och Uriel. Även i den muhammedanska religionen intar ängeln G. en förnämlig plats i änglaskaran.

Gabu'n, fransk koloni på Afrikas v. kust, utgörande en del av franska Ekvatorialafrika. Bland G:s produkter märkas kautschuk och palmolja.

275,000 kvkm. 400,000 inv.

Gaddsteklar (Aculeata), en underordning steklar, vilkas honor ha ägg-läggningsröret omvandlat till gadd. Högst utvecklade äro de samhällsbildande G. Till G. höra bland annat Bin, Getinga r, Myror, Väg-och Rovsteklar.

Ga'de, N. V., 1817—90, dansk kompositör av den romantiska skolan; har skrivit 8 symfonier, uvertyren N a c h-k länge von Ossian, körball&den Elverskrud samt baletten E t folkesagn m. fl.

Ga'dcbusch, stad i Mecklenburg-Schwerin, där svenska hären under M. Stenbock 1712 segrade över en dansk-saxisk här under befäl av Fredrik IV.

Gadh, Hemming, omkring 1450— 1520, svensk statsman och biskop, verkade i egenskap av riksråd ivrigt för Sveriges självständighet och var Svante Stures förnämste medhjälpare. Av Kristian II blev G. tillfångatagen och trädde efter Sten Sture d. y :s död i den danske konungens tjänst. G. blev sedan på befallning av Kristian avrättad.

GadolPnium, ett grundämne, tillhörande de sällsynta jordmetallerna*. Kem. tecken Gd. Atomvikt 157.3.

Gaeler [gä'-], i vidsträckt bemärkelse namn på en gren av kelterna, omfattande irländare, högskottar och invånarna på ön Man; I inskränkt mening och vanligast endast högskottarna.

Gaeliska språket och litteraturen [gäl-]. Gaeliska är dels namn på de keltiska* språk, som talas på Irland (se Iriska språket och litteraturen), i Högskottland och pä ön Man (se Manx), dels namn enbart på kelternas språk i de skotska högländerna och på Hebriderna. Från början överensstämde den skotska gaeliskan med den iriska, men uttalet är nu avsevärt olika, medan den skotska stavningen mycket litet skiljer sig från den ny-iriska.

Den äldre gaeliska litteraturen bestod dels av till en början muntligt fortplantade legender och hjältesagor, tillskrivna den skotske barden Ossian, dels genealogier, helgonberättelser etc. Macphersons på 1700-t. utgivna Ossiansånger återgå endast i mycket ringa mån på gaeliska original. Den nyare gaeliska litteraturen är huvudsakligen lyrisk.

Gae'ta, stad med fästning på Italiens västkust, n. om Neapel. 18,000 inv. G. är en av Italiens äldsta städer med minnen från romartiden.

Gaffelgrening, se Dikotomi.

Ga ga't el. jet, ett slags brunkol, använt bland annat till prydnadsföremål.

Gage [gasj], avlöning, lön.

Ga'g;ea, se Vårlök.

Gagnef, socken s. om Leksand, Dalarna. 7,600 inv.

Gagnera [ganje'ra], förtjäna.

Gai'a, Ge, jorden, "allmodern" enligt den grekiska gudasagan. Hesio-dos berättar, hur G. skapades ur Kaos och sedan födde Uranos, himlen, och Pont.os, havet.

Gaillard [gnja'r], gammal, fransk dans i % takt.

Gainsborougli [gej'nsborå], Thomas,

1727—88, engelsk målare. G. målade landskap av omsorgsfullt avvägd komposition och i bleka, skimrande färgnyanser. Mest känd är han som porträttmålare, t. ex. Den blå gossen och Mrs Siddons, utmärkt av stor förfining och stil.

Ga'la, festdräkt.

Galakto'8, en enkel sockerart, som liknar glykos.

Galan't, artig, intresserad av det täcka könet. — Galanter i', artig-het, smicker. — Galanterivaror, lyxvaror.

Gala'pagosöarna, ögrupp, tillhörande republiken Ecuador, Sydamerika, belägen i Stilla havet på båda sidor om ekvatorn. Består av ett antal vulkaniska öar. Sammanlagd ytvidd 7,400 kvkm. Endast en av öarna, San Cri-stobal, är numera bebodd (400 inv.). G. ha en säregen växtvärld med många endemiska arter. Bland karakteristiska djur må särskilt framhållas en art jättesköldpaddor.

Galate'a, enligt den grekiska gudasagan en havsnymf, till vilken cyklo-pen Polyfemos hyste en obesvarad kärlek. Myten behandlades med förkärlek av grekiska konstnärer. Jfr även Pygmalion.

Gala'terbrevct, ett av Paulus' brev i Nya testamentet -skrivet till församlingarna i Galatien, sannolikt år 56 på tredje missionsresan.

Galati [gala*ts], rumänsk stad vid Donau. 75,000 inv. Livlig handel med spannmål och petroleum.

Gala'tien, landskap i inre Mindre Asien, uppkallat efter den keltiska folkstammen Galaterna, som invandrade i 3: e årh. f. Kr.

G,al'ba, Servius Sulpicius, 5 f. Kr.— 69 e. Kr., blev av soldaterna gjord till romersk kejsare 68 men mördades strax därpå.

GalcVhöpiggen, fjälltopp i Jotunfjäl-len, Norge. Når 2,470 m. ö. h.

Galea's, segelfartyg med två master utan rår.

Galej'a, äldre benämning på Galär.

Galc'nos, f. omkring 131 e. Kr., berömd läkare, grek till härstamningen men verksam i Rom. G. utgav ett

betydande antal skrifter, i vilka han sammanfattade den tidens medicinska vetande och vilka utövade ett stort inflytande långt in i medeltiden.

Gali’cien, landskap i nv. Spanien vid Atlanten, 29,000 kvkm. 2 milj. inv. Viktigaste stad La Corufia: 60,000 inv.

— G. är ett bördigt högland, bevuxet med ek- och bokskogar. Åkerbruk med råg och havre, som äro de viktigaste sädesslagen, samt fruktodling och fiske äro befolkningens viktigaste näringsgrenar.

Galic’ja, polska namnet på Galizien.

Galiléen, namn på nordligaste delen av Väst-Jordanlandet. G. blev aldrig helt och hållet erövrat av de gamla israeliterna och dess invånare fördes slutligen (734 f. Kr.) i fångenskap till Assyrien, under det att andra folkslag troligen sändes att bosätta sig i G. På 100-t. f. Kr. intogs G. av mac-kabéerna och rönte sedan ungefär samma öden som Judéen.

Galiléi el. Galile’o, 1564^-1642, italiensk matematiker, fysiker och astronom. G., som anslöt sig till Kopernikus’

uppfattning om världsalltets byggnad, tvingades vid två skilda tillfällen av Inkvisitionen att avsvära sig denna som kättersk förklarade åskådning. Det yttrande om jordklotet: ”E pur si muo’ve” (och dock rör det sig), som man velat tillskriva G. inför inkvisitionsdomstolen är ohistoriskt. G. levde sedan i halv fångenskap under inkvisitionens uppsikt. Han konstruerade bland annat den första astronomiska kikaren. Med dennas tillhjälp gjorde han ett flertal viktiga astronomiska upptäckter, såsom månbergen, solfläckarna, Jupiters månar och iakttog Saturnus’ ring. G. påvisade lagarna för pendelns rörelser och för fallet och uppfann pendelns användning för ur.

Galile’iska sjön, se Genesaret.

Ga’lium, växtsläkte, familj Rubia-cese. Arterna äro örter med små blommor i täta knippen och med krans-ställda blad. Gulmåra el. Jungfru Marie sänghalm (G. verum) har gula blommor och användes till färgning av garn. Vitmåra (G. boreale) är vanlig vid vägkanter och på åkerrenar. Snärj gräs (G. aparine) har små nedåtriktade hakar och är även ett vanligt ogräs.

Gali’zien, förr österrikiskt kronland, sedan 1918 utgörande en del av republiken Polen, beläget n. om Karpa-terna, kring övre loppet av floderna Weichsel och Dnjestr. 78,500 kvkm., omkring 8 milj. inv. S. delen av G., som uppfylles av förgreningar från Karpaterna, är ett högland, vilket så småningom sänker sig mot n. och vid Weichsel och Dnjestr övergår till lågland. Åkerbruk (spannmål, sockerbetor, tobak, hampa) och skogsbruk äro huvudnäringar. Bland bergsbruksprodukter märkas salt, petroleum och stenkol. Största städer äro Lemberg (220,000 inv.) och Krakow (180,000 inv.).

Gall, se Frenologi.

Gall-, G. användes i sammansättningar i betydelsen ofruktsam, könlös, t. ex. gallko.

Galla avsöndras från levern och överföres till tolvfinger t ar men genom gallgången, varvid en del G. magasineras i gallblåsan för att vid behov uttömmas. G. innehåller gallfärgäm-nen samt alkaliska salter av gallsyror, vilka ha betydelse för fettarternas tillgodogörande i tarmkanalen.

Garias, M., 1584—1647, riksgreve, kejserlig fältmarskalk, deltog i Trettioåriga kriget och blev överbefälhavare efter Wallenstein 1634. G. besegrade svenskarna vid Nördlingen 1634 men sökte sedan förgäves omintetgöra Banérs och Torstenssons planer, därvid uttröttande sitt eget Galläpplen på ek. Underst till vänster galläpple i genomskärning med larv i mitten, till liöger gallsteklar.

folk, varför lian fick namnet ”härför-därvaren”.

Gallbildningar, sjukliga utväxter av mycket varierande utseende, som orsakas av parasiterande svampar el. insekter, maskar o. dyl. G. kunna te sig som förtjockningar, inrullningar, punglika utväxter, liåriga bollar el. mera oregelbundet greniga bildningar. G. tjäna det parasiterande djuret till skydd. Av betydelse för växten är exempelvis bakterieknölarna på ärtväxternas rötter. Galläpplen på ekblad ha betydelse för framställning av galläpplesyra.

Gallblåsa, se Lever.

Gallblåskatarr, akut el. kronisk inflammation i gallblåsan, ger smärtor och feber. G. förekommer särskilt i samband med gallsten och behandlas som denna sjukdom antingen med stillaläge, diet, varma omslag m. m., el. i svåra fall med operation.

GaFlc, P., d. 1537 el. 1538, professor i teologi i Uppsala, motarbetade ivrigt reformationens genomförande i Sverige. G. höll en bekant disputation med Olaus Petri vid riksdagen i Västerås 1527.

GaPlen, se S: t Gallen.

Galle'n-Kairela, Akseli (tidigare Axel Gallén), f. 1865, finländsk målare, till en början påverkad av fransk konst, senare den förnämsta representanten för en äkta finländsk skola.

G. har målat bilder ur folklig miljö samt Kalevalamotiv av en kraftfull och livaktig realism och även gjort sig känd som skicklig illustratör.

Galler, se Gallien.

Galleri'. — 1. Långt smalt rum, ofta praktrum med konstverk. — 2. Gång med arkad, vanligen i en övre våning.

— 3. Konstmuseum. — 4. Utgiven samling av porträtt el. dyl. — 5. De platser i en teater, som äro närmast taket. — 6. Utrymmet på sidorna om akterspegeln på ett fartyg.

Gallern, Den döende (Den döende fäktaren), en i Rom förvarad, berömd marmorstaty från antiken, funnen på 1500-t.

Gallfeber, fordom använd benämning på gulsot. G. finnes kvar i uttrycket ”reta gallfeber på någon”, vilket bottnar i en äldre föreställning om, att gulsot skulle kunna framkallas av ilska.

Gallicism, från franskan lånat uttryck el. ord.

GalFien, romerskt namn på n. Italien, Gallia cisalpi'na, och nuvarande Frankrike, Gallia transalpfna, även omfattande Belgien, en del av Holland samt Schweiz. Cisalpinska G. indelades i cispadan'ska G., d. v. s. — räknat från Rom — G. hitom Po, och transpadan'ska G. el. G. bortom Po. Dessa områden erövrades av romarna 222 f. Kr., medan sö. delen av trans-alpinska G. intogs omkring 120 f. Kr. och resten av Caesar 58—49 f. Kr. G. beboddes av de keltiska gallerna.

Gallikan*ska kyrkan, benämning på den franska kyrkan under den tid, då den utmärkts av en viss självständig hållning gentemot påvemakten. Under 1800-t. har gallikanismen betydligt försvagats och alltmer lämnat plats för ultramontanismen.

GallimatFas, osammanhängande prat.

Gallio'n el. gal jon, den övre delen av ett segelfartygs förstäv.

Gallio'n sbild, en snidad figur, som pryder övre delen av förstäven å ett fartyg.

Galli'poli, halvö på europeiska sidan av Dardanellerna, var under världskriget (1915) skådeplats för blodiga strider, varunder ententen förgäves sökte bemäktiga sig herraväldet över sundet.

Gall'isk, fransk, egentligen från Gallien.

GalTiska tuppen, sinnebild av Frankrike, sannolikt uppkommen ur latinets gallus, som betyder både tupp och fransman, galler.

Gairium, sällsynt metall. Kem. tecken Ga. Atomvikt 69.9. Specifik vikt 5.96. Smältpunkt 30°. Förekommer i små mängder i vissa zinkbländen.

Gallmyggor (Itonididse), en familj tvåvingar med pärlbandslika antenneroch breda vingar. Till G. höra talrika arter, vars larver orsaka gallbildningar på de mest olika växter. E n-gallmyggan framkallar i topp-knoppar på enbuskar de så kallade kikbären. Andra arter leva på sälg, ask etc. En del arter äro skadedjur såsom

Pärongallmyggan, Vetegallmyggan m. fl.

Gallon [gsePlen], engelskt rymdmått, som motsvarar 4.543 liter. 1 gallon = 4 quarts = 8 pints = 32 gills. En amerikansk G. är 3.785 liter.

Gallor, vätskeutgjutningar i ledgångar el. senskidor, vilka äro jämförelsevis vanliga hos hästar. G. kunna bero på inflammation men kunna även orsakas av överansträngning. Behandlingen är föga framgångsrik, när det gäller gamla G. Isomslag användas i två, tre dagar, sedan användes våtvärmande omslag el. ingnidning med hudretande medel såsom kamfer-sprit eventuellt bränning el. operation.

Gallsteldar (Cynipidse), en familj små steklar, med vanligen från sidorna hoptryckt bakkropp. En del G. äro parasiter på andra insekters larver. Andra arter framkalla gallbildningar. Sömntornsstekelns larver orsaka mossliknande gallknölar på nyponbuskar. Ekgallstekelns larver orsaka galläpplen hos ek.

Gallsten, upp till hönsäggstora kroppar, som uppkomma av ur gallan utfällda ämnen. Orsaken är i en del fall en inflammation i gallblåsan el. gallgångarna. Möjligen spelar ibland avsöndrandet av särskild koncentrerad

galla en viss roll. G. är vanligare hos kvinnor än hos män och förekomma särskilt hos äldre fetlagda personer. Möjligen spela ärftliga anlag in för deras uppkomst. I många fall orsakar G. inga besvär. Om en sten inkilas i någon gallgång, uppstår i dennas vägg sammandragningar, vilka driva stenen mot tarmen. Därav orsakas ytterst häftiga, vanligen plötsligt insättande smärtor. Ibland uppstå kräkningar och kväljningar samt feber. Hindrar stenen under längre tid gallans avlopp följer gulsot. Om G. ligger stilla i gallblåsan, orsakas inga symtom. G.-anfall uppträda mycket oregelbundet, ibland tätt, ibland endast någon enstaka gång, och många personer ha över huvud taget ej besvär av sin G. Behandlingen är operation, i lindriga fall ett reglerat levnadssätt med måttlig föda (ej fett), undvikande av spritdrycker och lagom kroppsrörelse.

Gallussyra, se Galläpplegarvsyra.

Galläpplegarvsyra förekommer i galläpplen, te, kaffe m. m. G. användes som motgift vid opium- och blyförgiftning samt såsom medicin vid vissa mag- och tarmsjukdomar. G. användes även inom färgämnesindustrin och vid framställning av bläck.

Galläpplen, se Gallbildningar och Gallsteklar.

Galmej'a, en zinkmalm, bestående av zinkkarbonat [ZnCOa], ur vilken zink framställes.

Galo'n, band av guld- el. silvertråd. G. användes som prydnad på uniformer.

Galois [gaPloa], E., 1811—32, fransk matematiker, som utfört banbrytande undersökningar inom ekvationsteorin.

^Galopp', gångart hos djur, varvid båda bak- och båda framfötterna samtidigt sättas i marken. Vid höger G. är högra sidan något framskjuten och högra bakfoten sättes något framför den vänstra.

Galsworthy [gå'lsoåti], J., f. 1867, engelsk författare, intar en ledande ställning i modern engelsk litteratur. G: s författarskap utmärkes av socialt patos, som dock är starkt pessimistiskt färgat och mera framhäver missförhållanden, mindre är inriktat på konstruktivt samhällsarbete, mera bottnar i allmän medkänsla, mindre betonar bestämda tendenser och åskådningar. Hans stil är förfinad och behärskad. Till hans mera kända arbeten höra cykeln The Forsyths saga samt Broderskap och Den mörka blomman. G. har vidare skrivit flera dramer (Vi och de våra).

Galton [gå'lt£en], sir F., 1882—1911, engelsk naturvetenskapsman, kusin till Ch. Darwin. G. företog resor i Afrika

Schema över gallstensanfall. G = gall-blåsa, T = tolvfingertarm, S = sten fastsittande i gallgångens utlopp från gallblåsan. tillsammans med J. A. Andersson. Senare arbetade G. särskilt' med ärftlig-hetsproblem och blev på så sätt rashygienens grundläggare. lian grundläde ett eugeniskt laboratorium i London och påbörjade utgivandet av tidskriften Biometrica. Hans arbete över fingeravtrycken blev grundläggande för daktyloskopin.

Galva’ni, L., 1737—98, italiensk fysiolog, den galvaniska strömmens upptäckare. G. iakttog ryckningar i benen på en groda, som i en mässingstråd upphängts på ett järnstaket, så ofta benen kommo i beröring med detta. Jfr Galvaniska element.

Galvanise’rat järn, med zink överdraget järn.

Från vänster Leelanché-, Bunsen- och kromsyreelement.

Galva’niska element bestå i allmänhet av två polskivor (den ena oftast zink, den andra t. ex. kol el. koppar), som satts ned i en elektrolyt. I en dylik kombination uppstå elektriska potentialdifferenser, vilkas uppkomst brukar förklaras genom ämnenas så kallade elektrolytiska lösningstryck, det vill säga t. ex. den kraft, med vilken positivt laddade zinkjoner från zinkskivan utstötas i lösningen. Med ett G: s elektromotoriska kraft förstås potentialskillnaden mellan det öppna elementets poler. Om i ett G. väte avskiljes vid den positiva polskivan, uppstår en motström, ”en polarisa-tionsström”, som försvagar huvudströmmen. För att erhålla så kallade beständiga eller konstanta element vidtagas anordningar för att förhindra vätets avskiljande (oxidationsmedel tillsättas). Som exempel å G. kunna nämnas Daniells element, kromsyre-elementet, Leclanchés element och Bunsens element samt olika sorters torrelement. Flera samverkande G. kallas ett galvaniskt batteri el. en gal-vanisk stapel. Om härvid den positiva polskivan i det ena elementet förbin-des med den negativa i det följande o. s. v., sägas elementen vara serie-kopplade. Förbindas alla de positiva polskivorna inbördes och de negativa inbördes, sägas elementen vara paral-lellkopplade. — Den galvaniska strömmens upptäckare var den italienska fysiologen Galvani. Den egentlige ban-brytaren på området blev dock hans landsman fysikern Volta.

Galvanome’ter, instrument för mätning av styrkan hos en elektrisk ström. G. grunda sig på den ömsesidiga inverkan, som en elektrisk ström och en magnet utöva på varandra. Äro instrumenten ej graderade utan endast avsedda att påvisa existensen av en elektrisk ström kallas de galvanoskop. Se Elektriska mätinstrument.

Galvanoplasti’k, avbildning av föremål på elektrolytisk väg. Av det föremål, som skajl avbildas, framställes först en negativ kopia, en matris, i guttaperka, gips el. något annat lätt formbart ämne. Om matrisen är oledande, göres därefter dess yta ledande, varefter den placeras som katod i ett elektrolytiskt bad. G. har bland annat varit av stort värde inom boktryckarkonsten.

Galvanosko’p, se Galvanometer.

Galvanosteg;i\ På elektrolytisk väg kunna föremål överdragas med ett tunt skikt av en metall. På detta sätt sker t. ex. ofta förgyllning, försilv-ring, förzinkning m. m. Föremålet tjänstgör därvid som katod i det elektrolytiska badet. Tillvägagångssättet kallas för G.

Galvanoteknik, se Galvanoplastik och Galvanostegi.

Galvestone [gavstfn], stad vid Mexi-canska bukten, Texas, U. S. A. 44,000 inv. Näst New York TJ. S. A. :s förnämsta exporthamn. Världens främsta utskeppsningshamn för bomull.

Galä’r, ett under senare delen av medeltiden och förra delen av nya tiden framför allt å Medelhavet använt fartyg, som framdrevs genom rodd. G. användes framför allt för krigsbruk.

Galä’rslav, fånge el. brottsling, vilken fordom användes som roddare pä en galär.

Gama’liol, en ansedd judisk skriftlärd, samtida till Jesus.

Gamascli’, en damask av elastisk vävnad, vilken användes som skydd om benen på hästar.

Gam’ba, gammalt stråkinstrument, påminnande om violoncellen, som ersatte G. omkring 1750.

Gambetta [gangbäta’], L., 1838—82, fransk statsman, gjorde sig som advokat i Paris känd för sina republikanska tänkesätt och sin glödande vältalighet och blev efter det franska nederlaget vid .Sedan 1870 (se Fransktyska kriget) medlem av den s. k. na-tionalförsvarsregeringen. G. räddade sig ur det belägrade Paris i en ballong och uppsatte en ny armé, somemellertid även den blev slagen av tyskarna. Republikens införande 1875 var till stor

del ett verk av G., som även i försoningens intresse genomdrev lagen om amnesti för dem, som medverkat vid Pariskommunen. G. bildade en ministär 1881, utarbetade ett flertal reformer men störtades redan f. ä.

Ga'mbia — 1. Västafrikansk flod. Upprinner i v. Sudan, flyter ät nv. ocli utmynnar i Atlanten. 740 km. lång. — 2. Brittisk koloni, omfattande en smal landremsa omkring floden G:s nedre lopp. 11,000 kvkm., 250,000 inv. Främsta produkter äro jordnötter, palmkärnor och guld.

Gam'bit, spelöppning i schack, vid vilken en bonde offras.

Game [gäm], eng., spel. En i lawn tennis* använd term.

Game't, könscell, ägg el. sädescell.

Gamfåglar (Vulturidtc), en familj dagrovfåglar, som ha övernäbben vid roten klädd med vaxhud och huvud och hals ofta nakna. G. äro goda flygare med skarp syn. De finnas i varma länder och livnära sig med as, avskräden av döende djur etc. Till G. höra A s g a m, Gå s g a m, Hönsgamar, Kamgamar, Lammgam m. fl.

Gamin el. gamäng, gatpojke, gatflicka.

Gamla Casti'licn, landskap i Spanien, 66,000 kvkm. 1.9 milj. inv. Vik-.tigaste stad Valladolid, 78,000 inv. — G. utgöres av en högslätt med torra hedar, där boskapsskötsel är huvudnäring. Särskilt är fåraveln av betydelse. Med tillhjälp av konstgjord bevattning ha vissa delar av G. gjorts lämpliga till åkerbruk.

Gamla Karleby (Kokkola), stad vid en grund vik av Bottniska viken, sv. Österbotten, v. Finland. 4,000 inv. Stor mekanisk verkstad. Handel med smör och trävaror. Djup uthamn, 6 km. v. om staden.

Gamla stilen, se Tideräkning.

Gamla testamentet, se Bibeln.

Gamla Uppsala, se Uppsala.

Gamla världen, benämning på Europa, Asien oeh Afrika, de världsdelar, vilka vid nya tidens början voro kända.

Gamlcby, municipalsamhälle och köping vid en vik av östersjön, nö. Småland. 600 inv. Tid G. var det gamla Västervik beläget.

Gam'ma (r, y), tredje bokstaven i grekiska alfabetet.

Gammalkatoliker, en riktning med anhängare i särskilt Tyskland och Österrike, vilka ej erkänna påvens ofelbarhet (jfr Ex cathedra). G. ha därför blivit bannlysta och bildat en egen katolsk kyrka med friare former, ;gudstjänst på modersmålet, celibat,

bikttvång och helgonkult avskaffade etc.

Gammallutheraner, strängt rättrogna, tyska protestanter, vilka särskilt opponerat mot föreningen mellan de reformerta oeh lutherska kyrkorna, den s. k. Evangeliska unionen i Preussen, Hannover m. fl. tyska stater.

Gammalryssar, ett politiskt parti, som av patriotiska skäl motsatte sig Peter den stores strävanden att införa västerländsk kultur i Ryssland.

Gammalsvenskby, by i Ukraina, vid Dnjepr. G. uppkom år 1782, då från Dagö utvisade svenskar här slogo sig ned. Invånarna, vilkas antal nu uppgår till omkring 850, ha bevarat ras och språk synnerligen väl. Under världskriget ha hjälpexpeditioner till G. utgått från Sverige.

Gamäng, se Gamin.

Gand, se Gent.

Gan'dlii, M. K., f. 1869, indisk politiker. G. tillhörde jainismen, en sekt av bramaismen, vilken utmärkes av sträng askes, motvilja för våld och betraktar som synd att döda djur (synd även att taga honung från bin el. döda insekter). Efter studier i London vistades G. omkring 20 år i Sydafrika och blev här ledare för sina landsmän,

vilka lian organiserade till passivt motstånd mot de undantagslagar, som riktats mot dem. 1914 återkom han till Indien och understödde här bland annat rekryteringen till ambulansväsendet under världskriget. G. blev snart ledare för en nationalistisk rörelse, som räknade anhängare inom olika religioner och raser. Hans anhängares antal uppskattades 1919 till över 100 milj., och samma år genomförde han en på det passiva motståndets princip grundad generalstrejk. G: s asketiska liv och moraliska oförvitlighet gåvo honom ett stort inflytande. Under de följande stridigheterna sprängdes emellertid hans parti sönder i olika riktningar. Själv blev han häktad 1922 och dömd till 5 års fängelse men benådad efter 2 år. Motsättningen mellan muhammedaner och bramaner har sedan hindrat honom att samla sitt parti, och hans inflytande är nu starkt minskat.

Gang’es, hinduernas heliga flod, har sina källor på Himalajas sydsluttningar, genomflyter i östlig riktning Hindustans lågland och bildar vid utloppet i Bengaliska viken tillsammans med Brahmaputra ett vidsträckt deltaland Sundar’ban. Längd 2,700 km. Viktigaste biflod Djamna.

Gang’lion. — 1. Svulstliknande bildning, utgående från ledkapslar och av ofarlig beskaffenhet. G. är en blåsa med geléartat innehåll och är vanligast å handens och fotens ryggsidor. —•2. Jfr Nervsystem. Ganol’der, en grupp fiskar, vilka i allmänhet ha s. k. ganoidfjäll, rutfor-miga benplattor. Under äldre geologiska perioder voro de mycket talrika. Nu finnas endast ett mindre antal arter, bland vilka märkas S t ö r f i-s k a r n a.

Ganyme’des, son till Tros, troja-nernas stamfader, var en skön yngling, som av Zeus’ örn bortrövades till himlen, där han tjänade gudarna som munskänk.

Ga’pon, G., omkring 1870—1906, rysk präst, verkade samtidigt som polisagent och socialistisk folkuppviglare under rysk-japanska kriget.

Garanti’, säkerhet, borgen.

Garborg, A., 1851—1924, norsk författare, stod under sitt första författarskap under stark påverkan från radikalt håll. G. utgav 1883 romanen Bondestudenter, vilken är 1880-talets betydelsefullaste realistiska arbete i Norge. I G:s senare arbeten framträda starka religiösa tendenser, på samma gång som det folkliga elementet intager ett allt större rum. G. var en ivrig förkämpe för landsmålets berättigande som litteraturspråk.

del Garcia [garti’a], M., 1850—1906, spansk sånglärare, bekant även som uppfinnare av struphuvudspegeln. Jenny Lind var elev av G.

Gargon [garsång’], fr., gosse, även kypare. La gareonne [-ånn’], feminin form av G., använd för att beteckna en frigjord flicktyp. Jfr Marguerite, V.

Ga’rdar Sva’varsson, viking av svensk härkomst, vilken uppgivits som Islands förste nordiske upptäckare (troligen omkring 860).

Gar’dasjön (it.’ Lago di Garda), insjö i n. Italien, den största och östligaste av de italienska alpsjöarna. 370 kvkm.

Garde, fr., livvakt, trupp, avsedd att särskilt skydda regentens person. Jfr även En garde.

Garde’nia, en buske med vita, doftande blommor, som härstammar från Kina och odlas som prydnadsväxt hos oss.

Garden party [ga(len pa’ti], eng., trädgårdsfest.

Garde’ra, skydda, säkra.

Gardlan’ el. guardian, uppsynings-man, titel för abboten i franciskan-och kapucinkloster.

Gardiner [ga’diner], A. G., f. 1865, engelsk skriftställare, redaktör för Daily News 1902—19, känd för sina inlägg i dagspolitiska frågor oeh för sina biografiska skisser av ledande engelsmän.

Garfield [ga’fild], J. A., 1831—81, blev 1881 Eörentä Staternas' tjugonde president som republikanernas kåndi--dat nien.iaördadfes s."å. \ r-

Garibal’dl, G., 1807—82, italiensk frihetshjälte, gjorde sig tidigt känd för republikanska och kyrkofientliga tänkesätt. Efter att ha medverkat vid flera revolutionära rörelser, deltog han 1848 i striden för Italiens frihet. 1859 ledde han en friskara i kriget mot Österrike och deltog f. å. i ett uppror på Sicilien, där han med sina ”rödskjortor” förjagade de neapolitanska regeringstrupperna. Därefter tågade han in i Neapel och proklamerade sig som diktator. Alla neapolitanska trupper voro emellertid ej besegrade, men detta skedde snart med Sardiniens hjälp, varefter G. hälsade Viktor Emanuel av Sardinien som Italiens konung, ehuru han själv föredragit en republik och Kyrkostatens upplösning. Senare gjorde han flera fruktlösa försök att kuva Kyrkostaten. I fransk-tyska kriget 1870—71 deltog han på franska sidan. G. avgudades av folket på grund av sitt enkla, varma sinnelag, sin djärva beslutsamhet och sin glänsande tapperhet.

Garm, enligt den nordiska gudasagan en hund, som i underjorden hålles bunden men skall slita sig lös vid Ragnarök, som han förebådar med sitt fruktansvärda skall.

Garne’ra, pryda.

GarnierFt, miner., ett med serpentin besläktat ärggrönt nickelhaltigt silikat, som funnits i stora mängder i Nya Kaledonien och förr varit den förnämsta nickelmalmen men numera är till det mesta utbruten.

Garniso’n, sammanfattande beteckning för militär, som är förlagd till viss ort.

Garnity’r, samling prydande föremål, uppsättning.

Garonne [garå’nn], flod i sv. Erankrike, upprinner i Pyrenéerna på spanskt område, flyter i en båge åt nö. till staden Toulouse, tager därefter nv. riktning och utfaller i Atlanten. Från sammanflödet med bifloden Dordogne benämnes G. Gironde. G. är endast i sitt nedre lopp segelbar, men en längs floden gående kanal, som från Toulouse fortsätter till Medelhavet (Canal du Midi), förbinder detta med Atlanten.

... Garpenberg, bruk och gruvfält ö. om Hedemora, Dalarna. Skogshög-skolans förberedande Skogsskola.

Garrick [gser’-], D., 1717r—79; engelsk , skådespelare, berömd: för sin utomordentliga framställning äv Shakg-speare-roller.

Garrotte’ringr, spansk avrättnings-metod; vid vilken delinkventen strypes medels ett halsjärn, fästat vid en påle.

Ga’rtnér, trädgårdsmästare. — G art ne r s ä 11 sic a p,- förening i för -främjande ra-? trädgårdsodling:Garvmedel, huvudsakligen växtdelar el. extrakt av dylika, som på grund

av sin egenskap att förena sig med lim- oeh limgivande ämnen användas vid garvning av hudar och skinn. Som ex. å G. må nämnas bark av ek, gran med flera träslag, veden av quebracho m. m. Även alun, järn- och kromföreningar liksom vissa fettämnen användas för garvning.

Garvning, en sådan beredning av hudar och skinn, att dessa skyddas mot förruttnelse och att deras fibrer bevara sin böjlighet och elasticitet även i torka. Före garvningen avlägsnas genom användande av såväl mekaniska som kemiska medel dels hår ocli överhud dels fett, blodkärl, bindväv, som kan finnas på hudarnas och skinnens köttsida. Den vanliga garvningen el. logarvningen sker därefter méd tillhjälp av organiska garvmedel (i Sverige oftast quebracho-extrakt). Hudarna nedläggas i stora kar, fyllda med lösningar av lämpligt extrakt. Den så kallade vitgarv-ningen sker med tillhjälp av alun och koksaltlösningar; kromgarvningen sker med tillhjälp av kromsyra och natriuinliyposulfit. Ett annat slag av G. representerar säinskgarvningen, som knappast kommer i fråga för hudar av nötkreatur ocli hästar. Vid denna bortskrapas före den egentliga G. även läderhudens översida, narven, varefter hudarna behandlas med tran. Fettöverskottet borttvättas slutligen med soda.

Gas. — 1. Fys. G. skilja sig från fasta och flytande ämnen genom sin expansionssträvan. Molekylarrörlighe-ten är så stor, att G. ständigt sträva att utfylla det rum, i vilket de befinna sig. Förhållandet mellan en gasmassas tryck och volym vid konstant temperatur angives av Boyles-Mariottes lag; en gasmassas volymförändringar vid temperaturförändringar under konstant tryck sker enligt Gay-Lussacs lag. Sambandet mellan tryck, volym och temperatur fås genom en kombination av dessa lagar, gasernas så kallade allmänna tillståndslag. Det

matematiska uttrycket för denna är _ - == -1?1 •

0 1 + ct 1 + dl

där v, p och t äro en gasmassas volym, tryck och temperatur vid ett tillfälle, medan vt, pi och #i äro motsvarande storheter för samma gasmassa vid ett annat tillfälle och c ut-vidgningskoefficienten. En annan efter Gay-Lussac uppkallad lag anger förhållandet mellan volymerna hos gaser, som deltaga i en kemisk reaktion. Den stora överensstämmelse, som alla gaser utvisa vid tryck el. temperaturförändringar, har funnit en för-

klaring i Avogadros lag, som brukar erhålla uttrycket, att lika stora volymer av olika gaser vid samma temperatur och tryck innehålla lika många molekyler. Genom avkylning och samtidig tryckökning kunna alla gaser överföras till vätskor; några så kallade permanenta gaser givas alltså icke. En sådan kondensation är dock icke möjlig över en viss, för varje särskilt ämne karakteristisk temperatur, den så kallade kritiska temperaturen.

— 2. Benämning å en del glesa vävnader. — 3. Se Gasformiga brännmaterial.

Gasackumulator, behållare för gas, avsedd för belysning. Jfr Acetylen.

Gasbrand, en särskilt under världskriget vanlig sjukdom, orsakad av i sår inträngande bakterier, vilka under gasutveckling framkalla en våldsam inflammation. G. medför i omkring hälften av fallen döden.

Gascogne [gaskån'j], provins i sv. Frankrike, omfattande landet mellan Atlanten i v., Pyrenéerna i s. och floden Garonne i n. 26,000 kvkm. G. är invid kusten (Les Landes) upptaget av sandhedar och dyner, längre in genomdraget av ett flertal från Pyrenéerna kommande djupt nedskurna bifloder till Garonne och av floden Adour. Landets viktigaste produkter äro säd, vin, harts. Städer: Bayonne, Tours, Pau, Lourdes, Tarbes.

Gascona'd el. gaskonad, skryt, storordighet. Uttrycket härleder sig från invånarnas i Gascogne ordspråksmäs-sigt bekanta skrytsamhet.

Gasel'ler, se Antiloper.

Gaser, se Gas.

Gasformiga brännmatcrial. Det allmännast förekommande G. är 1 y s g a-s e n*, som användes för belysnings-ändamål, för liusliållsändamål och inom vissa industrier. Den framställes genom torrdestillation av stenkol och består till nära hälften av vätgas, till inemot Vio av koloxid och i övrigt av kolväten (huvudsakligen metan.) De inom industrin såsom bränsle i stor utsträckning använda generatorgaserna framställas genom ofullständig förbränning av fasta bränslen (kol, koks, torv, ved m. m.) i därför särskilt inrättade ugnar, gasgeneratorer. De bestå till huvudsaklig del av kvävgas och koloxid, ofta även vätgas, vartill kommer mer el. mindre kolväten. Vattengasen, som särskilt användes då mycket höga temperaturer erfordras, framställes genom att leda vattenånga genom ett glödande kollager. Den består till hälften av koloxid till hälften av vätgas. D o w-s o n g a s el. b 1 a n d g a s erhålles genom att leda luft och vattenångor över glödande kol. Huvudbeståndsdelarna äro kvävgas (omkring hälften), kol- Gasmasker.

oxid (ungefär en fjärdedel) samt vät-gas (10 fl 15%). Se vidare Åeetylen.

Gasgenerator, se Gasformiga bränn-material.

Gasglödljnset el. Auers glödljus består av en glödstrumpa, som bringas att glöda i en ieke lysande gaslåga. Glödstrumpan består av en vävnad av bomullsgarn el. konstsilke, som ge-nomdränkts med lösningar av torium- och eeriumnitrat.

Gask, ett spelbud i vira; typiskt svensk, uppsluppen fest.

Gaskell [gses'ksel], B., 1810—65, engelsk författarinna, vars arbeten vittna om soeiala intressen. G. var vän till Fredrika Bremer.

Gasklocka, se Lysgas.

Gaskrlg, under världskriget användes en del kemiska ämnen, som dels åstadkommo dimbildning och hindrade

utsikten, dels voro giftiga el. retande och försatte fiendens manskap nr stridbart skick. Av det senare slaget funnos talrika preparat, vilka antingen medförde en snabbt övergående verkan el. också voro mera svårflyktiga och kvarblevo i terrängen, verkande under längre tid. Som skydd användes gasmasker, vilka omslöto ansiktet och voro förbundna med en absorbator, genom vilken inandningsluften filtrerades. 1922 på Washingtonkonferensen in-gicks en överenskommelse att G. skulle vara förbjudet i framtida krig. Sedan dess har arbetet på fullkomnandet av G:s metoder ivrigt fortsatts.

Gaskiillor, sådana, vanligen heta källor, som utstöta gaser. Jfr Fu-maroler, Solfatarer.

Gasmask, se Gaskrig.

GasolFn el. petroleum erhålles vid destillation av bergolja. Dess kokpunkt ligger mellan 40° och 80°.

Tidens Lexikon.

Gasolja erhålles vid destillation av bergolja och har en kokpunkt mellan 40” och 120°.

Gast, matros. — I folktron betecknar G. ett slags illasinnat spöke, en avliden, som tänlces gå igen.

Gastein [gastain’], livligt besökt brunnsort i Salzburg, Österrike. Radioaktiva källor.

Gaste’ra, giva gästspel (vid främmande teater).

Gas’trisk, hänförande sig till magen, buken.

Gastrono’m, matkännare, finsma-kare.

Gas’trula, se Fosterutveckling.

Gastäthet, vikten av en gas i förhållande till luft eller vätgas. Av Avo-gadros lag framgår, att gastätheterna för olika gaser förhålla sig såsom mo-lekylarvikterna. Då vätemolekylen innehåller två atomer, är en gas’ mole-• kylarvikt dubbelt så stor som dess gastäthet i förhållande till väte.

Gasvatten, se Lysgas.

, Gasverk, se Lysgas.

Gate, S., f. 1883, målare. Sedan 1916 har G. arbetat vid Orrefors glasbruk och framställt högt skattade konstglas.

Gatenhlelm, L., 1689—1718, svensk kaparekapten, utförde i Stora nordiska kriget djärva bedrifter i spetsen för en kaparflottilj, varför han utnämndes till kommendör. G. deltog i sjöförsvaret av Göteborg 1717 och sårades härvid dödligt.

Gatesliead [ge’tshedd], stad och grevskap vid Tyne intill Newcastle, nö. England. 125,000 inv. Järnindustri. Kolgruvor.

Gatlopp, fordom använt militärt straff, bestående i att brottslingen fördes mellan två led soldater, som vardera tilldelade honom käppslag över ryggen.

Gatläggning sker med användande av kullersten (fältsten) i mindre städer och å andra mindre orter. I större samhällen användes tuktad gatsten och understundom så kallad smågatsten. För att undslippa bullret användes makadambeläggning, varvid makadamen ofta av olika skäl impregneras med tjära (tjärmakadam) el. andra ämnen. Även asfaltbeläggning på ett underlag av betong ävensom enbart betongbeläggning användas. Slutligen har även beläggning med träkubb på en betongbädd kommit till användning. För att vattnet skall rinna av byggas gatorna högre på mitten sluttande åt sidorna. De på ömse sidor om körbanan befintliga gångbanorna slutta ner mot denna.

Gatsclil’na, liten stad med ett f. d. kejserligt lustslott i närheten av Leningrad.

28Gatt. — 1. Smal farled till sjöss. — 2. Hål 1 relingen m. m. ä ett fartyg (spy gatt) •

Gattamela’ta, S. G., d. 1443, italiensk kondottiär, känd genom Donatellos utomordentliga ryttarstaty i Padua.

Ga’tun, i kanalzonen, Panama, belägen uppdämd sjö c:a 25 m. ö. h. Areal: 460 kvkm. (ungefär = Hjälmaren).

Gau [gao] ingår i ett flertal geografiska namn i s. och mellersta Tyskland. G. var under medeltiden ett grevligt förvaltningsområde och anses från början ha varit en politisk indelning i den forngermanska författningen.

Gauchos [gaotj’ås], herdar på Pampas i Argentina av spansk-indiansk härkomst. De äro skickliga ryttare och lassokastare.

Gaudea’mus i’gitur, lat., ”låtom oss glädjas”, medeltida studentsång från Tyskland.

Gauffin [gåfäng’], A., f. 1877, konsthistoriker, intendent för Nationalmuseums målnings- och skulpturavdelning 1916—1926, då han utnämndes till museets överintendent.

Gauguin [gågänR], Paul, 1848—1903, fransk målare, målade till en början i impressionistisk stil men bröt sedan med denna och strävade mera efter dekorativt förenklad verkan. G. vistades mycket på Tahiti, och hans konst präglas av hans förkärlek för det exotiskt primitiva.

Gaul [ga’ol], A., 1860—1921, berömd tysk bildhuggare, vars djurskulpturer lyckligt förena realistisk naturiakttagelse och monumental stilisering.

Ga’ur (Bibos gaurus), en nötkrea-tursart. G. förekommer liksom den besläktade Gayalen (B. frontalis) vild i Ostindiens bergstrakter. G. har en låg puckel och är till färgen brunsvart med ljusare rygg och ben.

Gaurisa’nkar, fjälltopp i Himalaja. Når 7,140 m. ö. h.

Ga’uss, K. F., 1777—1855, tysk matematiker, fysiker och astronom. G. har utfört banbrytande undersökningar inom olika matematiska områden såsom talteorin, algebran, sannolikhetskalkylen, den icke-euklidiska geometrin m. m.

Gausta, bergstopp i Telemarken, s. Norge. Når 1,880 m. ö. h.

Ga’uthjod, under 1700-t. uppkommet namn på Götaland, bildat efter mönster av det fornisländska Svitjod.

Gautier [gåtje’], Théophile, 1811— 72, fransk författare, även verksam som konst- och teaterkritiker. G. förfäktade satsen ”konsten för dess egen skull”, d. v. s. han ville bortse från varje social eller moraliserande tendens för att i stället betona det rent konstnärliga. Hans diktning känne-

tecknades också av en utsökt formskönhet. Förutom talangfulla reseskildringar märkas bland G:s arbeten diktsamlingen Émaux et camées, romanerna Le Capitaine Fra-casse, Mademoiselle de Mau-p i n m. fl.

Gavarni’, P., 1804—66, fransk grafi: ker och akvarellist, var medarbetare i flera illustrerade tidskrifter i Paris, 1837 i tidningen ”Charivari”, där han med godlynt ironi gav bilder från Paris’ bohemvärld i flera litografserier. 1847—51 vistades G. i London, där han med tilltagande bitterhet utförde på kornet tagna typer ur Londons lägsta samhällsklasser.

Gavelin, Axel, f. 1875, sedan 1916 överdirektör och chef för Sveriges Geologiska Undersökning (se Geologiska Byrån).

Gawell, se Delsbostintan.

Gavleån, avlopp för Gästriklands Storsjö; utfaller i Bottniska viken vid staden Gävle.

Gavott’, fransk dans i 4A takt.

Gay-Lussac [gälysack’], J. L., 1778 —1850, fransk kemist och fysiker. Bland hans arbeten torde i första hand böra nämnas hans undersökningar rörande gasernas volymförändringar vid temperaturförändringar och vid kemiska processer. Enligt en efter honom uppkallad lag utvidga sig alla gaser vid en grads temperaturförhöjning med V273 av sin volym; efter en annan stå vid kemiska reaktioner mellan gaser gasernas volymer i ett enkelt förhållande till varandra (ex. en volym syrgas förenas med två volymer vätgas till två volymer vattengas).

Gay-Iaissacs lag, se Gay-Lussac.

Gay-I/ussaos torn, se Svavelsyra.

Gaz’a el. Ghassa, stad i s. Palestina, på en bördig alluvialslätt, fordom betydande sjöstad, numera genom igen-landning 5 km. från havet. 18,000 inv.

Gaz’aland, se Mogambique (Portugisiska öst-Afrika).

Gazett’, tidning, tidskrift.

Gazette des beaux-arts (gasett* de båsa’r), den förnämsta franska konsttidskriften, grundad 1858.

Gd, kem. tecken för en atom gado-linium.

G dur, durart, förtecknad med it för f, med g till grundton och e moll till parallelltonart.

Ge, kem. tecken för en atom germa-nium.

Geber, se Hugo Gebers förlag.

Gebi’t, fack, område.

Geckoödlor (Geckonidse), en familj små ödlor, vilka på tårnas undersidor ha häftskivor, som tillåta dem att krypa till och med på undersidan av plana ytor. De ha ögonlocken genomskinliga och sammanvuxna. G. äro vanliga i varma länder. Geddes [ged’is]. — 1. Sir Eric Cam-pell G., f. 1875, engelsk politiker, ursprungligen finansman. G. var marinminister 1917—19 ocli transportminister 1919—21. Under 1921—22 var G. ordförande i en kommitté, som hade till uppgift att föreslå besparande åtgärder inom statsförvaltningen. Geddesyxan blev sedan ett bevingat ord, betecknande sådana åtgärder. — 2. Sir Auckland Campell G., f. 1879, den förres bror, ursprungligen läkare, utförde under kriget en del organisationsarbeten och var 1920—23 brittisk ambassadör i Washington samt deltog som brittisk representant i Washingtonkonferen-sen.

GedPgen, ren, pålitlig.

Geest, beteckning för vissa ofruktbara sandhedsområden i nv. Tyskland och angränsande delar av Holland.

Geestemiii^de, hamnstad till Bremen, nv. Tyskland. 30,000 inv. Stor fisk-och petroleumhandel.

Geffroy [s/äfroa’], M. A., 1820—95, fransk historieskrivare, sysselsatte sig bland annat med ett noggrant studium av Skandinaviens historia, exempelvis i Gustave III et la cour de France samt i Histoire Universell e, vilken redigerades av V. Duruy.

Gefion [gev’jån], en av asynjorna i den nordiska gudasagan, enligt Snorre beskyddarinna för dem, som dö som jungfrur.

Gefle, se Gävle.

Gefundenes Fres’sen [gefond’nes-], ty., ”funnen mat”, något som kommer väl till pass, just lämpar sig för tillfället.

Gegerfelt, Y. v., 1844—1920, landskapsmålare, en av de första representanterna för det franska friluftsmåleriet i Sverige.

Geheim [gehaj’m], ty., hemlig, ingick i ett flertal ryska och tyska titlar, t. ex. Geheimrat. Liknande titlar finnas ännu i Danmark och Finland.

Gehen’na, helvetet, ursprungligen en dal, där israeliterna offrade barn till guden Molok, sedermera en avstjälpningsplats för avskräde.

Gehängr’, bälte, rem (för sabel).

Gehör, ty., hörsel*, oftast avseende ”musikaliskt” G., d. v. s. förmågan att uppfatta olika toners renhet och läge.

Geibel [gaj’bel], E. v., 1815—84, tysk skald, var åren 1852—69 prof. i tysk litteratur i Miinchen, där han var medelpunkten i en betydande litterär krets. G. var en mästare i den formella språkbehandlingen men utan djupare

originalitet.

Geijer, Erik Gustav, 1783—1847, historiker, skald, politiker, filosof, tonsättare, utgick från ett välbärgat bruksägarhem i Värmland och studerade historia och filosofi i Uppsala.

Av stor betydelse för G:s utveckling blev en resa till England 1809—10. 1811 stiftade G. Götiska förbundet, i vars organ, tidskriften Iduna, han framträdde med de av fosterländskt patos och ungdomlig hänförelse burna dikterna Vikingen och O d a 1 b o n-d e n. Samtidigt skrev G. filosofiska skrifter (Om falsk och sann uppfostran, Thorild), med en romantiskt och religiöst betonad åskådning. Från denna tid är även den bekanta romansen Den lilla kolargossen. 1817 blev G. prof. i historia i Uppsala och utgav 1818—19 det historiskt-filosofiska verket F e o-dalism och republikanis m.

I 1820-t:s politiska liv trädde G. i spetsen för den historiska konservatismen. 1825 utkom första delen av det aldrig avslutade verket Svea rikes hävder, som dock sedan omarbetades och fortsattes i Svenska folkets historia, där G. starkt betonar konungarnas betydelse i historien. På 1830-t. skedde G:s uppseendeväckande ”avfall” från konservatismen, och han verkade hädanefter för liberala reformer, både som författare och riksdagsman. Sin övergång till liberalismen motiverade han i sin tidning Litteraturbladet. Även inom litteraturen gjorde sig hans omvändelse märkbar, i det han angrep den nyromantiska skolan och i stället hävdade en måttfull realism.

Geijerstam, Gustaf af, 1858—1909, författare, en av de främsta representanterna för det realistiska genombrott, som på 1880-t. inträffade i svensk litteratur. Bland G:s tidigare arbeten märkas romanerna Erik Grane, Pastor Hallin, folklivsskildring-ar och allmogepjäser (Per Olsson och hans käring). I G :s senare författarskap trädde en något ordrik skildring av psykologiska problem i förgrunden (Medusas huvud, Boken om 1 i 11 e-b ror).

Geislia [gej’sja], jap., namn på japanska sångerskor och danserskor, anställda i tehus eller vid privata fester. G. erhålla en omfattande utbildning i dans, musik och sång.

Geiss’Ier, IL, 1814—79, tysk fysiker, som bland annat uppfunnit en kvicksilverluftpump. Geisslerröret är uppkallat efter G. men ej uppfunnet av honom.

Geiss’lerrör, tillsmälta glasrör med en tråd, avsedd att tjänstgöra som elektrod, av platina el. aluminium insmält i vardera änden och innehållande starkt förtunnade gaser. Då elektroderna förbindas med en strömkälla, utgår från anoden ett ljus, anodljuset, som till större delen fyller röret och som beror därpå, att gaspartiklarna blivit lysan-de. G. användes för studiet av gasers spektra.

Geist, ty., ande, flykt, eldigliet.

Gejd, av engelska guide, maskindel, som säkerställer rätlinjig rörelse av fram- och återgående maskindelar. G. betecknar även ledskenor för en hisskorg.

Gejser, se Geysrar.

Gel [jel], se Kolloider.

Gelatin [sjelati’n] är ett färglöst lim, som i varmt vatten löses till en klibbig vätska. Vätskan stelnar vid av-svalning till ett gelé. G. användes inom hushållet och inom vissa industrier.

GeFdern (Gelderland), provins i Holland, sö. om Zuider-zee, till större delen upptagen av ofruktbar geest. Stad Arnhem.

Gelé [sjelé], en vattenhaltig, mjuk och amorf massa.

Gellée [sjöle*], Claude, kallad C. Lor-rain, 1600—82, fransk landskapsmålare, mestadels verksam i Rom, utförde naturlyriska stämningslandskap, med särskilt mästerskap återgivande skiftande belysningar och luftperspektiv.

Gellerstedt, A. T., 1836—1914, arkitekt, _ akvarellist, skald, professor vid Tekniska högskolan 1877, överintendent 1897, utgav _ dikter och prosaskisser, där han friskt och enkelt skildrade idylliska naturstämningar.

Gellivare, se Gällivare.

Ge’lsenkirchen, stad i den preussiska provinsen Westfalen. 170,000 inv. En av huvudorterna i Ruhrdistriktet. Kolgruvor, järnindustri, kemisk industri.

Gem, plur. gemmer, ädel- el. halvädelsten, prydd med graverade bilder el. tecken. En sten med fördjupad gravyr kallas i regel G., medan en sten med upphöjd gravyr kallas k a-m é.

Gema’k, praktrum, slottsrum.

Gemén, obefordrad soldat; nedlåtande vänlig; nedrig, beräknat elak.

Gemensamma livets bröder, se Bröder.

Gemla, station vid Växjö—Alvesta järnväg. Leksaksfabrik.

Gems (Rupicapra rupicapra), ett an-tilopdjur med bakåtböjt hakformiga horn. G. förekommer i bergstrakter i Mellaneuropa, t. ex. Alperna, Kar-paterna, Pyrenéerna, där den klättrar med utomordentlig skicklighet.

Gemy’t, sinnelag. — Gemytlig, hemtrevlig, hjärtlig.

Gen, se Ärftlighetslära.

Genberg:, Anton, f. 1862, landskapsmålare, har särskilt målat vinterbilder.

Gendarm [sjangdarm’], ursprungligen namn på medeltida riddare i Frankrike, kallades mot slutet av 1700-t. medlemmar i en beriden kår, gendarmeriet, upprättad till allmän-

Gems.

hetens skydd. G. har sedan ofta använts, särskilt om militära poliskårer.

Genealogi [je-], släktforskning, insamlande av uppgifter om förutgående släktled ur kyrkoböcker, jordeböcker, domstolsprotokoll etc.

Gene’ra [sje-], besvära, förorsaka lindrigt obehag. — Genant [sjenangt’], besvärande.

General, den högsta officersgraden inom armén. Den närmast lägre graden benämnes generallöjtnant och den därefter följande generalmajor.

Generalbas, en basstämma, försedd med siffror och tecken, som ge ledtrå^ dar om stämmans ackord och modula-tioner. G. fordrade stor skicklighet av den spelande. Sedan man under 1700-t. börjat fullständigt utskriva basstämman, föll generalbasspelet i glömska.

Generaldirektör kallas chefen för en del centrala ämbetsverk.

Generalfälttyg:mästare kallas chefen för arméförvaltningens artilleridepartement. Som artilleriinspektör har G. även att öva uppsikt över utbildningen vid artilleriet.

Generaliss’imus, en högste befälhavare med mycket vidsträckt befogenhet. Någon speciell militär rang är i allmänhet ej förbunden med G.

Genera’liter, överhuvudtaget, i allmänhet.

Generalkonsul, se Konsul.

Generalkrig:skommissarie benämnes chefen för arméförvaltningens civila departement.

Generalpaus, mus., en längre paus, samtidig för alla stämmor.

Generalpoststyrelsen, postverkets överstyrelse, lyder under kommunikationsdepartementet. G. består av en generaldirektör och chef, fem byråchefer samt en del underordnad personal. Generalstab, en kår av officerare, som har till uppgift att under fredstid genom utarbetande av planer och förslag förbereda de anordningar, som vid ett krigsutbrott måste vidtagas. I krig tjänstgöra generalstabsofficerarna på olika poster inom truppledningarna.

Generalstabens karta över Sverige utgives av Eikets allmänna kartverk. G. består dels av kartor över s. Sverige, som gå till omkring 01°30' nordlig bredd och utgöra 110 blad i skalan 1:100,000, dels av kartor över n. Sverige 1: 200,000, bestående av 84 blad, av vilka några ännu ej utkommit; över dessa och andra tättbebyggda norrländska områden ha i stället 1:100,000-blad utgivits.

Generalstabens litografiska anstalt, kartografisk anstalt, där jämväl tryck av annat slag utföres, kemigrafisk anstalt och kartförlag i Stockholm. G. äges av aktiebolaget Sveriges litografiska tryckerier.

Generalstatcrna, benämning på holländska riksdagen.

Generaltullstyrelsen, under finansdepartementet sorterande ämbetsverk, vilket handhar uppbörden av tullar och de ärenden, som röra tullförfattningarna. Chefen benämnes general-tulldirektör.

Generatio eequivoca [jenera’tsio [-ek-vi’våka],-] {+ek- vi’våka],+} se Uralstring.

Generation [je-], släktled.

Generationsväxling [je-] kallas det förhållandet, som förekommer hos en del såväl djur som växter att fortplant-ningsSättet varierar hos olika generationer av arten. Könlöst uppkomna jndivider omväxla med individer, uppkomna genom könlig fortplantning. Partenogenetiska generationer omväxla med generationer uppkomna genom befruktning. Skildkönade och herma-froditiska generationer omväxla etc.

Generatio sponta’nea [jenera’tsio-], se Uralstring.

Generati’v [je-], hörande till fortplantningen.

Generator, se Elektriska maskiner samt Gasformiga brännmaterial.

Generatorgas, se Gasformiga brännmaterial.

Generatri’s [je-], benämnes en linje, genom vars rörelse en yta kan anses hava alstrats. Jfr Cylinder.

Generell’ [sje-], allmängiltig, allmän.

Generosite’t [sje-], ädelmod, frikostighet. — Gener ö’s, frikostig.

Gene’s [je-], utveckling från, bildning ur, härkomst av en art, organ e. d.

Gene’saret [je-], sjö i Palestina, i n. delen av Jordandalen. Omkring 200 m. u. h. Kallas numera Tiberias’ hav. Avlopp utgör Jordan.

Gencsis [je’-], ursprung, även namn på första Mose bok, som innehåller skapelseberättelsen.

Geneti’k [je-], ärftlighetslära.

GcnSve [s;enäv’]t tyska Genf, huvudstad i schweiziska kantonen med samma namn, vid Rliönes utflöde ur Ge-névesjön, 140,000 inv. Handelsstad med bland annat betydande tillverkning av ur. Nationernas förbund har sitt säte i G. Universitet. Anses vara en av Europas vackraste städer. Från G. har den reformerta läran utgått.

Genövekonventionen [s;enä’v] ägde rum 1864. Vid denna fastställdes internationella bestämmelser angående sårade och sjukvård i krig. Rött kors på vit botten fastställdes som sjuk-vårdsväsendets märke. De flesta civiliserade stater ha anslutit sig till G. Senare ha upprepade gånger tillägg gjorts till G.

Gencver [sjenä’ver], holländskt brännvin med enbärssmak.

Genevesjön [sjenä’v] (Lac Léman), den största av de schweiziska sjöarna, belägen i sv. Schweiz, nära gränsen till Frankrike, 580 kvkm. Genom-flytes av Rhône.

Genf, se Genéve.

Gen’gangere, no., gengångare, skådespel av H. Ibsen*.

Geni [sjeni’], snille, skapande begåvning. — G. användes även i sammansättningar i betydelsen hörande till befästningskonst o. dyl., t. ex. genitrupper.

Genier [je'-], singularis genie, konstterm för bevingade barnagestalter, ofta med allegorisk syftning.

Genita'lia [je-j, könsorgan.

Gc'nitiv, kasus, som utmärker ägaren till något.

Genitrupper, se Geni.

Genius [je'-], lat., mannens skydds-ande hos antikens romare. Kejsarens G. fick en stor religiös betydelse och dyrkades av folket. En kvinnas skydds-ande benämndes j u n o.

Genombrottsdalar, floddalar som från en lägre terräng gå genom en mötande bergsträcka.

Gcnomföring, mus., fri bearbetning av förut framförda tema, särskilt i sonatform. Jfr Fuga.

Genomskinlig säges en kropp vara, som med sådan lätthet genomsläpper ljusstrålar, att man genom densamma kan iakttaga föremål. Genomskinligheten beror dels på det ämne, varav kroppen består, dels på tjockleken av de skikt, ljuset skall passera. Genomskinligheten är vidare olika för ljusstrålar av olika färger. Olika ämnen absorbera nämligen olika starkt olika färgsorter. Den färg, som en kropp visar i genomgående vitt ljus, är beroende på de färgsorter, som genomsläppas.

Genomtrampare el. björntrampare kallas liäst, hos vilken hasleden är starkt sänkt, tyngden kommer därigenom att vila jämförelsevis mycket påböj senorna. Gången blir mjuk, men senorna överansträngas lätt.

Genova [dje-*], se Genua.

Genove'va [ie-], fr. Geneviéve, omkring 422—512, staden Paris' skyddshelgon, säges ha bringat en underbar hjälp åt Paris, då det vid hunnernas anfall 451 hemsöktes av hungersnöd.

Genre [sjangr], klass, art; stil. — Genremålning, en bild ur vardagslivet.

Gens, lat., i det gamla Rom adelsätt, vanligen omfattande flera familjer. Endast medlemmar av G., de så kallade gen ti les, hade fulla medborgerliga rättigheter. Sedermera när Rom demokratiserades, användes G. även om plebejska ätter.

Gent, J. van, nederländsk målare, troligen lärjunge till Jan van Eyck, verkade i Italien på 1460—70-t. G: s enda bekanta målning är altartavlan Nattvarden i Urbino.

Gent [sjse'nt], fr. Gand [gang], stad i belgiska provinsen öst-Flandern, vid sammanflödet av Schelde och Lys.

166,000 inv. (med förstäder 242,000). Stora bomullsväverier; järnindustri; papperstillverkning. Stora trädgårdsanläggningar. Universitet. Kanalförbindelse med Nordsjön.

Gentia'na [je-], växtsläkte, fam. Gentianacese. Arterna äro örter med glatta, hela blad och blå el. vita, sällan röda blommor. Flera arter odlas som prydnadsväxter. Roten av en del arter användas i medicinen vid magåkommor.

Gentil [sjangti'l], artig, frikostig, sprättaktig.

Gentleman [djenflmaen], från engelskan hämtad benämning på en herre, vars uppträdande så nära som möjligt motsvarar ideala fordringar. Begreppet G. varierar därför i stor utsträckning ; oftast torde man dock med G. mena en herre med taktfullt uppträdande, utpräglad hederskänsla, snygga gångkläder och fördelaktigt utseende.

Gentofte, förstad till Köpenhamn. 34,500 inv.

Gentry [djen'tri], eng., engelsk samhällsklass, stående närmast efter högadeln (nobility).

Gentsystem [ge'-], ett arbetslöshets-försäkringssystem, där det allmänna lämnar bidrag till av fackföreningarna upprättade frivilliga arbetslöshets-försäkringskassor.

Ge'nua (it. Genova), stor handels-och sjöfartsstad vid kusten av Ligu-rien, nv. Italien, 300,000 inv. G. är Italiens förnämsta hamnstad och en betydande fabriksstad. Starkt befäst.

Ge'nuakonferensen hölls år 1922 mellan europeiska makter. Vid G. diskuterades Rysslands ställning samt

återuppbyggnadsproblemet, ehuru med

magert resultat. Sveriges representanter voro Hj. Branting och E. Trygger.

Genui'n, äkta, verklig, oförfalskad.

Ge'nus, släkte, kön.

Ge'nus prox'imum. Inom logiken den klass av begrepp, till vilken ett visst begrepp hör, t. ex. lokomotiv—fortskaffningsmedel.

Geocenfrisk [je-], jorden betraktad som medelpunkt. En del äldre världsåskådningar voro geocentriska.

Geod, mineralutfyllning i blåsrum i lavabergarter (jfr Mandelsten).

Geodesi', den vetenskap som har att genom mätningar (jfr gradmätning) bestämma jordens storlek och form.

Geoffrey Saint-Hilaire [joffroa [-sängt-ilär],-] {+sängt- ilär],+} E., 1772—1844, fransk zoolog, professor i Paris. G. har utfört värdefulla arbeten inom den jämförande anatomin. Jfr Cuivier.

Geografi, vetenskapen om jordytans utseende. Man skiljer på fysisk G., som särskilt beskriver naturbeskaffenheten och som gränsar till geologin, politisk G., som mera handlar om staternas och ländernas förhållande och som gränsar till statsvetenskapen och befolkningsstatistiken samt ekonomisk G., vilken avhandlar handel, näringar etc. och gränsar till nationalekonomi. Till sin avgränsning är G. ganska obestämd.

Geografisk bredd, se Latitud.

Geografisk längd, se Longitud.

Geografisk projektion, se Karta.

Geoi'd, den nivåyta, som bildas av havsytan och dess tänkta fortsättning genom kontinenterna; den har i det närmaste formen av en rotationsellip-soid.

Ge'okronologi', geologisk tidräkning. I allmänhet saknas möjligheter att ange bestämda tidsmått för geologiska tidsskeden. På senaste tid har man emellertid på grund av elementet radiums' egendomlighet att med en bestämd hastighet sönderdelas försökt använda vissa radiumlialtiga mineral, vilkas geologiska relativa ålder man känner, för att bestämma den absoluta åldern av de bergarter, i vilka de förekomma. Ett annat medel för geologisk tidräkning har man funnit i vårt lands årsvarviga ishavs-lera, varigenom den tid landisens avsmältning från vårt land erfordrat under sista istidens tidsskeden kunnat fastställas.

Geologi', vetenskapen om jorden, dess uppkomst och förändringar genom tiderna. Grenar av geologin äro: petrografi, som handlar om bergarterna ; t e k t o n i s k geologi, som handlar om jordskorpans byggnad ; g e o m o r f o 1 o g i, som handlar om jordens ytformer och deras uppkomst; stratigrafi, som handlar om de sedimentära bergarternas la- gerföljd, historisk geologi, som till föremål liar jordens historia, naturförhållandenas, djur- och växtvärldens omgestaltningar genom tiderna. Som dynamisk geologi betecknas G. i den mån den inriktar sig på studiet av de krafter, vilka äro och varit verksamma i jordens tillkomst och förändringar. Montan-geologi sysselsätter sig med malmernas förekomstsätt och bildning; agrogeologi är geologi i dess tillämpning på jordbruket. Som kvartärgeologi brukar särskiljas den G., som till föremål har kvar-tärtiden och vad till den hör (de lösa jordlagren m. m.) Paleontolo-g i n, vetenskapen om de utdöda djuren och växterna, och mineralogin äro viktiga hjälpvetenskaper till geologin.

Geologiska byrån (officiell benämning: Sveriges Geologiska Undersökning), ett statens ämbetsverk, som har till uppgift att geologiskt kartlägga oeh beskriva Sverige samt undersöka dess naturtillgångar (malmer, berg- Karta över Skandinaviens och kring-arter, jordslag m. m.). G:s ordinarie liggande länders geologiska formapersonal utgöres av en överdirektör tioner, ocli 11 statsgeologer. Största delen av mellersta och s. Sverige äro i detalj kartlagda (varje kartblad med be- r.KvH Urberg. skrivning i allmänhet 1—3 kr.); över det övriga Sverige finnas översiktskartor med tillhörande beskrivningar, Silurfor- i- -v-j Dessutom äro utgivna en mängd spe- mationen.

WS-aJ cialarbeten av praktiskt såväl som teoretiskt intresse

Geologiska perioder. Man urskiljer såsom geol. formationer (även sy-i jordens historia fyra olika tidsåldrar stem), t. ex. silurformationen, krit-el. eror, vilka i sin tur uppdelas i geo- formationen. — Som grund för denna logiska perioder enligt nedanstående indelning har man tagit växt- och schema: djurvärldens utveckling från den tid

de första tydligt bevarade förste-ningarna börja uppträda, nämligen i kambriska formationen. Man kan emellertid på många grunder sluta att organiskt liv redan långt dessförinnan funnits till, ehuru på grund av organismernas saknad av hårddelar, såsom skal och dylikt, de ej blivit bevarade som försteningar. Särskilt måste detta ha varit fallet under de skeden, som man under beteckningen algonkiska skjutit mellan de arkeiska och de paleozoiska tidsåldrarna. Kambriska och siluriska perioderna respektive formationerna sammanslås på grund av deras nära samband med varandra i vårt land vanligen till kambrisk-siluriska perioden respektive formationen el. rätt och slätt silur. — De geologiska perioderna, under vilka organiskt liv veterligen existerat, omfatta säkerligen flera hundra miljoner år; de därbort-om liggande prekambriska tidsrymderna troligen vida mera. Den yng-

Kaledoniska

veckregionen.

Yngre

formationer.

(Devon-

tertiär.)

Ksenozoiska eran el.|Kvartärperioden. jordens nyare tid. |Tertiärperioden.

Mesozoiska eran el. jordens medeltid.

Kritperioden.

Juraperioden.

Triasperioden.

Paleozoiska eran eller jordens forntid.

Prekambriska

eror.

| Perm- (el. Dyas-) perioden. Karbonperioden. Devonperioden. Silurperioden. Kambriska perioden.

| Algonkiska och |Arkeiska perioder.

De under respektive perioder bildade lagrade bergarterna betecknassta perioden, kvartärperioden, är ojämförligt mycket kortare än de föregående, antagligen ej mera än några hundra tusen år. Den brukar också av en del betraktas som en yngsta avdelning av tertiärperioden (se Pli-ocen och Pleistocen). — Rörande växt-och djurlivets utveckling se de olika perioderna.

Geologiska statsnndersokningar, statsinstitutioner av i huvudsak samma karaktär och med samma uppgifter som Geologiska Byrån (Sveriges Geologiska Undersökning), förekomma i de flesta kulturländer.

Geomel ri’, den matematiska vetenskapen om rummet. Ur erfarenheten hämta vi föreställningar om punkter, linjer, ytor etc. Genom att tankemässigt laborera med dessa begrepp utifrån de enklaste föreställningar vi härvidlag hava, s. k. axiom, uppbygges ett logiskt sammanhängande system av satser. Den G., som närmast ansluter sig till våra föreställningar är den s. k. Euklidiska G., som utgår från att kortaste avståndet mellan tvenne punkter är en rät linje. Med användandet av krökta linjer har man kunnat uppbygga andra system, som hittills endast ha haft teoretiskt intresse, men som för relativi-tetsteorin och för föreställningen om rummets ”krökning”

äro av betydelse.

Geome’triska tiden el. Geometriska stilens tid kallas den äldre järnåldern i Grekland (1000—700 f. Kr.) på grund av de geometriska linjemönster, med vilka föremål från denna tid äro prydda.

Geome’trisk ort, sammanfattningen av alla de punkter, som uppfylla ett givet villkor. Alla punkter på en cirkel ligga lika långt från cirkelns medelpunkt. Inga andra punkter i planet ligga vidare på detta avstånd från medelpunkten. Bn cirkel säges därför vara geometriska orten för alla punkter i planet, som ligga på ett givet avstånd från en given punkt.

Geome'trisk serie är en följd av tal, där kvoten mellan en term och den närmast föregående alltid är densamma. Talen 2, 4, 8, 16 bilda en geometrisk serie av fyra termer med begynnelsetermen 2 och kvoten 2.

Geomorfologi är den vetenskapsgren, som har jordens ytformer och deras bildningshistoria till sitt föremål.

GeopolitPk, en utgrening av geografin och statskunskapen, som till föremål har sambandet mellan geografiska faktorer och politiska strävanden. Termen G. har skapats av R. Kjellén.

Georg, konungar av Grekland. —

1. G. X, 1845—1913, dansk prins, valdes 1863 till Greklands konung. 1897 sände G. grekiska trupper till Kreta som

hjälp mot turkarna. Kriget gick emellertid olyckligt, och planen på Kretas införlivande med Grekland kunde ej förverkligas förrän efter kriget med Turkiet 1912—13. Kort efter freden mördades G. — 2. G. II, f. 1890, den förres sonson, konung 1922—24, behärskades av revolutionsregeringen med överste Gonata i spetsen, som uppsatt honom på tronen, men tvingades av det republikanska partiet att lämna Grekland i dec. 1923.

Georg, konungar av Storbritannien och Irland. — 1. G. I, 1660—1727, tillträdde regeringen 1714, men ingrep ej i styrelsen, som fördes av whigpartiet i parlamentarisk riktning. Ledande minister var från 1721 Walpole. — 2. G. II, 1683—1760, den förres son och efterträdare, 1727, lät under hela sin styrelse liksom fadern whigpartiet behålla ledningen, företrätt av män som Pelham, Pitt d. ä. m. fl. — 3. G. III, 1738—1820, den förres sonson och efterträdare, 1760, sökte till en början ingripa i styrelsen med hjälp av torypar-tiet, men lämnade från 1783 ledningen åt Pitt d. y. — 4. G. IV, 1762—1830, son till den förre, blev på grund av faderns sinnessjukdom regent 1811, konung 1820, förlorade tidigt folkets aktning genom sitt oregelbundna och slösaktiga levnadssätt. Styrelsen fördes av torypartiet, med Canning, Peel m. fl. i spetsen. — 5. G. T, f. 1865, konung 1910, har personligen föga inverkat på styrelsen. 1917 lät G. ändra kungahusets namn från Sachsen-Koburg och Gotha till Wind-sor.

Georg, tyska furstar, varibland märkas: 1. G. Vilhelm, kurfurste av Brandenburg, 1595—1640, tillträdde regeringen 1619, iakttog under trettioåriga kriget en vacklande hållning, tvangs av Gustav II Adolf att ingå förbund med svenskarna 1631. 1635 slöt han emellertid fred med kejsaren, varefter hans land besattes av svenska trupper. G. var svåger till Gustav

II Adolf. — 2. G. Fredrik, furste av Waldeck, 1620—92, var först i bran-denburgsk och därefter i svensk tjänst, där han utnämndes till kavallerigeneral. 1672—78 var G. holländsk fältmarskalk och var sedan en ivrig motståndare till Ludvik XIV i Frankrike. 1682 genomdrev han ett förbund mellan kejsaren oeh en del tyska kretsar mot Frankrike.

Georg den Helige, Sankt Göran el. Sankt Örjan, katolskt helgon, som led martyrdöden under Diocletianus regering. Senare, på korstågens tid uppstod en berättelse om en Sankt Georg, en riddare, som dödade en drake och därigenom befriade en skön prinsessa. Talrika bilder vittna om den utbredning denna legend haft. Den mest bekanta av dessa är en bildstod av trä, som Sten Sture den äldre efter segern vid Brunkeberg skänkte till Stockholms Storkyrka. En avgjutning av deuna är uppställd i Köpmanbrin-ken i Stockholm, en annan kopia pryder Stockholms stadshus.

George [djårj], H., 1839—97, nordamerikansk nationalekonom, upphovsmannen till den åskådning, som efter honom benämnts georgismen. G:s främsta arbete bär titeln Progress and poverty (Framåtskridandet och fattigdomen).

George liliot, se Evans.

Georgo Sand, se Dudevant.

Georgia [djå'dja], förkortat Ga., stat i sö. Förenta Staterna vid Atlanten.

153.000 kvkm., 2,896,000 inv., därav

1.206.000 negrer. Huvudstad Atalanta,

200.000 inv. Förnämsta hamnstad Sa-vannah, 83,000 inv. — Bomulls- och tobaksodling och därpå grundade industrier äro jämte åkerbruk och boskapsskötsel viktiga näringsgrenar. G. är en bland Förenta Staternas förnämsta bomullsproducenter.

Geor'gien, Grusien, sovjetrepublik vid Svarta havet. 66,000 kvkm., omkring 2,500,000 inv., mest armenier. Jordbruk med boskapsskötsel huvudnäring. Bergsbruk (mangan). Huvudstad Tiflis, 160,000 inv.

Georgien, Syd-, obebodd, bergig, till stor del glaciärbetäckt ö i s. delen av Atlantiska oceanen. Ytvidd omkring

4.000 kvkm. ön upptäcktes troligen av Amerigo Vespucci 1502. G. är station för den antarktiska valfångsten.

Georgismen [djåji'smen], en nationalekonomisk åskådning, framställd av amerikanen H. G. George, enligt vilken samhällets behov av inkomster skulle tillfredsställas genom jordräntans indragning till staten, medan övriga skatter skulle avskaffas. De enskildas äganderätt till jordräntan spelar nämligen enligt denna åskådning icke någon produktionsbefrämjande roll i det ekonomiska livet. Jfr Jordvärdestegring och Single tax.

Georgskanalen (S : t Georgskanalen), det breda havssundet mellan Irland och Wales.

Georgtown [djå'djtaon], — 1, Handelsstad på ön Penang, Straits Settle-ments. Omkring 120,000 inv. Export av tenn, peppar oeh tobak. — 2. Huvudstad i brittiska Guayana. 55,000 inv.

Geostati'k, läran om fasta kroppars jämvikt.

Geosynklina'l, se Bergskedjeveck-ning.

Geotax'is, se Taxier.

Ge'otektoni'k, jordskorpans byggnad, inbegripande berglagrens rubbningar (veckningar, förkastningar) och förhållande till förekommande erup-tivbergarter m. m.

Geoter'miska mättet, det vertikala avståndet mellan de nivåer under jordytan, som ha en grads temperaturskillnad. I medeltal stiger jordskorpans temperatur mot djupet (sedan man nedträngt under den nivå, där årstidernas temperaturväxlingar göra sig märkbara) med ungefär 1° för varje 30-tal meter, som därför brukar betraktas såsom ett medelvärde för det geotermiska måttet. Direkta mätningar ha kunnat göras endast till ett djup av omkring 2 km. Man vet därför icke med säkerhet, huru hastigt temperaturen stiger på större djup.

Geotropism, se Tropismer.

Gepa'rd (Cynailurus jubatus), ett kattdjur, som lever som stäppdjur i s. och ö. Asien och i Afrika. G. kan ej klättra i träd, och är till färgen ljust gråbrun med svarta och bruna fläckar. G. lever av mindre däggdjur och hålles även tam som jaktdjur.

Gepi'der, östgermansk folkstam, besläktad med goterna, bodde vid mynningen av Weichsel och tågade fram mot 300-t. söderut. De besegrades av hunnerna, men då dessa fördrevos underlade de sig Dacien. Senare över-vunnos de av longobarderna och dessas bundsförvanter avarerna, varefter de skingrades (omkring 565).

Gcpäek, ty., resgods.

Gera, tysk stad, i Thuringen. 75,000 inv. Ylle- och läderindustri.

Geraldy [sjeraldi’], Paul, f. 1885, fransk författare, som i romaner, noveller och skådespel behandlat erotiska konflikter med skarp psykologisk analys.

Gera’nium, växtsläkte, fam. Genera-niacese. Arterna äro örter, vars fruktkapsel vid mognaden öppnar sig så häftigt, att fröna bortslungas. Flera arter med i allmänhet röda el. violetta blommor odlas som prydnadsväxter.

Gerard [s;'era’r], B., 1562—84, katolsk fanatiker, vilken mördade Vilhelm I av Oranien 1584.

Gérard [s;'era’r], -— 1. F. G., 1770— 1837, fransk målare, valde till en början antika ämnen, men blev senare mycket anlitad som porträttmålare både under det napoleonska kejsardömet oeh det bourbonska kungadömet.

— 2. É. M. G., 1773—1852, fransk marskalk, deltog i Napoleons krig och var senare efter Napoleons fall krigsminister och konseljpresident.

Géricault [s/erikå’], T., 1791—1824, fransk målare i romantisk stil, framställde gärna upprörda, våldsamma scener, motiv från kapplöpningar etc. G: s största målning är M e d u s a s flotte, en bild av skeppsbrutna.GerilTakrig, guerillakrig, friskare-krig, småkrig; ursprungligen de envisa småstrider, som i Spanien fördes från folkets sida mot fransmännen på Napoleon I:s tid.

Gerle, A., f. 1860, svensk målare, som för sina landskapsbilder särskilt hämtat sina motiv från skärgården och från Stockholm.

Germain, S:t, se Saint-Germain.

Germa’ner, en gren av den indoeuropeiska folkstammen. Man vet mycket litet om G :s utveckling ur det indoeuropeiska urfolket, men man antager, att G. ursprungligen härstamma från s. Skandinavien. En kraftig rasblandning uppstod emellertid i och med G:s och andra folkslags förflyttningar (se Folkvandring). G. delade sig på flera grenar. Nordgermanerna voro bosatta i Skandinavien och förblevo minst uppblandade med andra folk. östgermanerna trängdes av sla-verna mot s., där de uppblandades med söderns folkslag. Västgermanerna vandrade mot v. och s. England, mellersta Frankrike och Alperna och upp-togo här romerska och keltiska element. G. voro i äldre tid delade på flera stammar, vilka levde oberoende av varandra. I spetsen för varje stam stod en hövding el. konung, vilken valdes av tinget. Denne hade vid sin sida ett krigsfölje, liirden. Stammens medlemmar hade för övrigt stor frihet, men den enskilde var dock i mycket beroende av sin släkt. — G. levde huvudsakligen av boskapsskötsel och jakt samt senare även av åkerbruk. — De förnämsta gudarna voro Wodan (Oden), Ziu (Tyr) och Donar (Tor). Av gudinnorna dyrkades främst Frija (Frigg). Offren, som bestodo av såväl människor som djur, förrättades utomhus. Angående rasbeskaffenheten, se Nordisk ras.

Germa’nia, i 1840-t:s litteratur uppkommet namn på den kvinnliga personifikationen av Tyskland.

Gernu^nieus Caesar, 15 f. Kr.—19 e. Kr., son till Nero Claudius Drusus, romersk fältherre, befäste romarnas välde i Germanien genom flera krigståg (12—16 e. Kr.). G. avböjde en erbjudan från hårens sida att 19-årig bli utropad till kejsare efter Augustus.

Germanism, från tyskan hämtat uttryck el. ord.

Germa’nium, sällsynt, med tenn besläktad metall. Kem. tecken Ge. Atomvikt 72.5. G. upptäcktes först 1886, men existensen av en metall med G :s egenskaper hade förutsagts av Mendel-jeff. Upptäckten av G. har ansetts som en av de vackraste bekräftelserna på betydelsen av det periodiska systemet.

Gernandt-Claine [klän], Jane, f. 1864, svensk författarinna, bekant för romaner och noveller ur exotisk miljö.

Getingar med bo.

Gerondif [sjirångdif], fransk verbform, som ändar på -a n t och föregås av e n samt användes som adverbial.

Geron’t, se Gerusia.

Gertrud, namn på medeltida helgon, bland vilka märkes en abbedissa i Ni-velles, som ansågs vara de resandes

skyddshelgon. Flera sammanslutningar ha uppkallats efter henne, t. ex. den tyska församlingen i Stockholm, som övertagit namnet efter ett tyskt köp-mansgille.

Geru’sia, grek., de gamles råd, ett slags senat, som fanns i de gamla grekiska staterna. Mest bekant är Spartas G. Medlemmarna kallades geronter.

Gervais [s;arve’], ett slags mjuk, fransk gräddost.

Gesant’, ty., diplomatiskt sändebud.

Gesim’s, avslutande el. vågrätt avdelande listverk, användes som krön på en vägg, en panel, fönster- el. dörröppning.

Gess, den med ett b en halv ton sänkta tonen g; förväxlas enharmo-niskt med fiss.

Gess dur, durtonart med gess till grundton, ess moll till parallelltonart och sex b -förtecken för a, h, c, d, e och g.

Gest [sjäst], fr., åtbörd. — Gestikulera, göra åtbörder.

Gestation [je-], havandeskap.

Gesvind’, ty., rask, snabb.

Gesäll, se Skråväsen.

Getapel el. vägtorn el. brågon (Rahmnus cathartica), en buske med tornar, ovala, sågade blad och svarta stenfrukter. Barken användes som av-föringsmedel i medicinen. Av barken fås gul, av bären röd färg. Veden är hård och användes till slöjdvirke.

Getapulien, skämtsamt namn på de ofruktbarare delarna av Småland. Geter, en trakisk folkstam, som under forntiden bodde vid nedre Donau. De besegrades ocli skingrades av Alexander den store.

Getingar (Vespa), ett släkte gadd-steklar, med njurlika ögon, vingar, som hopläggas i ett längsgående veck och starkt insnörd bakkropp, tecknad i gult och svart. En hona övervintrar. Av hennes ägg utvecklas på försommaren endast arbetare, på sensommaren även hanar och honor. Hanar och arbetare dö på hösten. Arbetarna bygga konstfärdiga bon av till gråpappersmassa söndertuggat trä. G. leva av söta växtsafter, flugor m. m. Den största arten är Bålgetingen (V. crabro), som är fruktad för sina styng och även gör skada å lövträd, genom att gnaga bort bark från unga grenar. Den bygger bon under tak, i ihåliga träd etc. Vanliga getingen (V. vulgaris) bygger bon i stenrös, jordhålor o. dyl. Skogs-getingen (V. silvestris) bygger ofta bon fritt hängande från grenar.

Getost el. getmjölksost, beredes av getmjölk. Av vasslan kokas mesost, vilken senare ofta föres i marknaden, medan G. som regel förbrukas på platsen.

Getpors, se Skvattram.

Getse’mane, en plats på el. vid Oljeberget, där enligt Nya testamentet Jesus vilade ut efter påskamåltiden och där han förråddes av Judas. Som G. förevisas numera en trädgård vid foten av Oljeberget, inköpt av Franciskan-orden.

Getskötsel bedrives i Sverige, liksom i andra länder, huvudsakligen i bergstrakter, där fodertillgången är för knapp för nötkreatur. Getter äro mycket anspråkslösa och äta även torkat löv, renlav, barr etc. Getmjölken är fetare än komjölken men har en något från smak. Av mjölken beredes get-och mes-ost. Köttet av yngre djur är ej välsmakande. Skinnet användes särskilt för handsktillverkning. År 1920 uppgick antalet getter i Sverige till 113,000.

Getsläktet (Capra), ett släkte slid-hornsdjur, med från sidorna hoptryckta horn, hakskägg och grov, raggig päls. Bland vilda raser märkas B e-zoargeten i Kaukasus. Stenbocken hör även hit. Tamgeten anses härstamma från en fossil art (C. prisca). Bland getraser märkas den vita Angorageten i Mindre Asien och den likaledes asiatiska K a-simirgeten, vilkas päls är värdefull. Den Svenska lantrasen är tecknad i vitt, svart och brunt. På senare tid har man även infört hornlösa schweiziska raser. Bocken sprider, särskilt under parningstiden, en från lukt. Ungen

kallas killing el. kid.

Geyser i Yellowstone nationalpark.

Gettfysburg, stad i Pennsylvania i Nordamerika, bekant för ett där under inbördeskriget utkämpat slag 1863, då nordstaternas trupper besegrade sydstaternas.

Getå, lastageplats vid järnvägen Järna—Mjölby, Östergötland.

GevaFdigcr, titel på poliskonstapel före 1850.

GewaiFdhauskonserter, från 1781 regelbundet hållna konserter i Leipzig. G. ha uppkallats efter den byggnad, Gewandliaus, som först användes. Dirigenter för G. ha bl. a. varit Mendels-solin och Nikisch.

Gevär, se Plandeldvapen.

Gevärsfaktori, se Faktori.

Geysrar el. gejsrar, heta källor, som genom plötsliga ångbildningar, ofta med regelbundna mellantider, slunga vattnet upp i luften; Island, Yellowstone Park, Nya Zeeland.

Gliase'1, lyrisk konstform, härstammande från den arabiska dikten och med förkärlek använd av perserna.

Ghettfo, getto, av judar bebott stadskvarter. Namnet G. användes i österländska och italienska städer, numer även i London och New York.

Gliibelli'ner, se Guelfer.

Ghiber'ti, L., 1378—1455, italiensk bildhuggare från Florens, en av ungrenässansens förnämsta gestalter. Högst nådde han med reliefskulptureri brons, de berömda bronsportarna till Baptisteriet i Florens, ett par med scener ur Isaks offring, ett par, paradisportarna, med skapelsen o. s. v. Bland G:s övriga arbeten märkas statyerna Johannes döparen, Matteus, Stefanus.

Gliirlandaj'o, egentligen Dominici Bi-gordi, 1449—94, florentinsk målare, främst bekant för sina freskomålningar (i Sixtinska kapellet, Rom, i kyrkorna Santa Trinitå och Santa Maria Novella, Florens) samt altartavlorna I-I e r d a r-nas tillbedjan, Konungarnas tillbedjan.

Gliotan (Gothan), B., d. omkring 1495, tysk boktryckare, inkallades till Sverige 148G, där han bland annat tryckte R e v e 1 a t i o'n e s S. B i r-gittse samt Vi'ta Katherinse, möjligen det äldsta svenska tryck-alstret.

Giaur (Giaour), otrogen, ett turkiskt smädeord pä. icke-muhammedaner, särskilt kristna.

Gibb'on, E,, 1737—94, engelsk historieskrivare, författare av Historia om romerska kejsardömets avtagande och fall, ett av upplysningstidens förnämsta historiska arbeten, där han särskilt framhäver kristendomens olyckliga inverkan pä den romerska staten.

Lar.

Gibbo'ner (Hylobatidse), en familj apor hörande till den smalnäsiga gruppen. G. ha ovanligt långa armar och sakna svans. De intaga en mellanställning mellan de människoliknande aporna och lägre apor. S i a m a n g (H. syndactylus) är den största arten.

Den har strupsäck och till hälften sammanvuxna pek- och långfinger. Lar (H. lar) är liksom föregående till färgen svart men har en vit hårkrans kring ansiktet.

Gibbs, J. V., 1839—1903, amerikansk fysiker, som utfört viktiga arbeten över termodynamikens tillämpning på kemiska processer (Gibbs fasregel).

Gibral'tar, klippfäste vid Pyreneiska halvöns sydspets, sedan 1700-talets början tillhörigt Storbritannien. Behärskar inloppet till Medelhavet. Viktig kolstation.

Gibrartar sund, 14—20 km. brett, förbinder Medelhavet med Atlanten, skiljer Spanien från Afrika.

Gibson [djib'sen], C. D., f. 1867, amerikansk tecknare, bekant för sina amerikanska typer, främst den unga amerikanskan, "the Gibson girl".

Gid el. guide, fr., vägvisare; resehandbok.

Gide [jidd], C., f. 1847, fransk nationalekonom, särskilt framstående som populärvetenskaplig författare.

Gi'deon, en av Israel hjältar, vars strider med midjaniterna skildrats i domarboken.

Giessen, stad n. om Frankfurt am Main. 33,000 inv. Universitet.

Gilt, ämne, som i liten mängd skadar levande organismer. Gränsen mot oskadliga ämnen är ingalunda skarp, då talrika ämnen, som i liten mängd äro oskyldiga, dock i större mängd kunna verka skadliga. Försäljningen av G. regleras genom en förordning av 7 dec. 1906 med en del senare till-lägg.

Giftermål, se Äktenskap.

Gtftermålsbalk, den del av allmänna lagen, som behandlar äktenskaps ingående, upplösning och rättsverkningar.

Giftoman var, enligt äldre rätt, en representant för kvinnans släkt, med vilken överenskommelse om äktenskapet träffades. Av G:s befogenhet kvarstår endast, att förmyndare kan förbjuda myndling att ingå äktenskap. Ilar person under 21 år en gång varit gift, får han utan sådant samtycke ingå nytt äktenskap.

Giftsnokar, se Snokar.

Giftstadga, se Gift.

Gigra, gammal benämning på violin, ursprungligen ett stränginstrument med högvälvd resonans-låda.

Gigan'ter, i den grekiska gudasagan vilda jättar, vilka stredo med gudarna (gigantomaki'n, gigantstriden) och utrotades av dem. Sagan om G. är ett ofta använt motiv i antikens konst.

Gi'gas libro'rum, Djävulsbibeln, dyrbar medeltida handskrift, förvarad i K. biblioteket i Stockholm. Se bil. Boken II.

Gigg, tvåhjuligt åkdon; skeppsbåt. Gigue [sjigg], fr.; eng. jig [djigg], sv. gigg; engelsk solodans i raskt tempo; mot slutet av 1600-t. började G. användas som instrumentalstycke i musiksviten. G. dansas ännu som sjö-mansdans.

Gijon [gisjå'n], spansk stad och badort vid Atlanten. 58,000 inv. .Exporthamn för järn och stenkol.

Gikt, ärftlig ämnesomsättningssjuk-dom, vid vilken blodets halt av urin-syrade salter är ökad. Till uppkomsten av G. bidrager stillasittande levnadssätt, stark köttdiet samt bruk av spirituösa. Salterna avsätta sig vid lederna och ge här upphov till s. k. giktknölar, vilka medföra anfall av smärtor, svullnad och feber. Besvären komma periodiskt, men G. kan sä småningom övergå i en mera kronisk form. Behandlingen går ut på reglering av födan. Mörkt kött, lever och dyl. samt alkohol undvikes. Tillåten föda är grönsaker, mjölk, fisk m. m.

Gilbert [djilbast], V., 1544—1603, engelsk naturvetenskapsman och läkare. G. är bekant för sitt påvisande av jordmagnetism.

Gilbertöarna, en av korallöar bestående ögrupp vid ekvatorn i sö. Mikronesien, _ Stilla havet, mellan Marshallöarna i n. och Elliceöarna i s., 430 kvkm., omkring 30,000 inv. Står sedan 1892 under brittiskt beskydd.

Gil Bias [s;'il blass], satirisk roman av den franske författaren Le Sage*.

Gi'lead, ett bergland ö. om Jordan, bebott av israeliter oeh berömt för sin balsam och sina läkare.

GH'gamesjepos, gammal-babylonisk hjältesaga, huvudsakligen känd genom assyriska kopior, utförda för Assurba-nipals bibliotek i Ninive (omkring 650 f. Kr.). G. innehåller bland annat en skildring motsvarande bibelns synda-flodsberättelse, för vilken den troligen tjänat som förebild.

Giljoti'n, en fallbila, som på förslag av den franske läkaren Guilotin (1738 —1814), konstruerades under franska

revolutionen, emedan man ansåg sig behöva en bekväm avrättningsmetod, lika för alla.

Gille, medeltida benämning på sammanslutningar av olika slag. G. hade en stor både religiös, social och ekonomisk betydelse ända fram mot 1600-t. De uopkallades vanligen efter det skyddshelgon de valt och kännetecknades för övrigt av fast organisation och stor inbördes sammanhållning. Olika slag av G. äro exempelvis köpmans-, präst- och bygdegillen. — G. användes numera stundom som namn på föreningar el. i betydelsen "gästabud”.

Gillesocialism, se Skråsocialism.

Gillingham [gi’Iling£em], stad nära Chatham, sö. England. 55,000 inv.

Gillray [-rej], J., 1757—1815, engelsk karikatyrtecknare, utförde ofta ganska grovkorniga politiska karikatyrer i etsning el. litografi.

Gimo, uppländskt bruk, sv. om östhammar.

Gin [djin], med enbär och andra ämnen kryddat brännvin.

Ginnungagap, enligt den nordiska mytologin det väldiga svalg, som fanns före världens skapelse.

Ginst (Genista), till ärtväxter hörande växtsläkte, vars arter äro tor-. niga, låga buskar med små, gula blommor i klase. Några arter förekomma på ljunghedar i s. Sverige.

Giolitfi [djo-], G., f. 1842, italiensk statsman, som flera gånger växlat parti oeh upprepade gånger varit konseljpresident (1892—93, 1903—05, 1906—09, 1911—14). Han har arbetat för förbättrandet av arbetarklassens ställning och genomfört utsträckt rösträtt. G. motsatte sig Italiens inträde i världskriget.

Giorgione [djårdjå’ne], egentligen Gi-orgio da Castelfranco, 1478—1510, italiensk målare, verksam i Venedig, en av de förnämsta representanterna för renässansens måleri. G :s målningar ha en viss lyrisk ton, mjuka och fylliga i färgen, fria och behagfulla i kompositionen. Bland med säkerhet kända arbeten av G. nämnas Giorgiones familj (Venedig), Den sovande Venus (Dresden), Konserten (Louvre).

Giotto di Bondo’ne [djåttfå], 1276— 1336 (?), italiensk målare, arkitekt och bildhuggare, den äldre italienska konstens största namn, prydde Arenakapellet i Padua med målningar, vars motiv äro hämtade ur Marias och Kristi liv. Bland G :s övriga arbeten märkas freskomålningar i kyrkan Santa Croce i Florens och i underkyrkan i San Francesco, de senare med motiv ur Maria Magdalenas legend. G. är även skaparen av det berömaa klocktornet il Campanile i Florens.

Gipa kallas, då man vid segling i medvind skiftar över ett gaffel- el. sprisegel till motsatt sida mot de andra seglen.

Gips, kalciumsulfat, kem. formel CaSO-i, förekommer såsom mineral kristalliserat eller i korniga massor (alabaster). Bränd G. är kristalliserad G., som upphettats till ungefär 120° och därvid förlorat en del av sitt kristallvatten. Dess användning till avgjut-ningar, till vissa arkitektoniska ändamål m. m. grundar sig därpå, att bränd G., som med vatten blandas till en gröt, besitter förmågan att på nytt upptaga kristallvatten, varvid den hårdnar. Om den ursprungliga upphettningen drives för långt blir G.dödbränd och otjänlig för nyss nämnda ändamål.

Gir. Ett fartyg säges företaga en G., då det avsiktligt eller oavsiktligt avviker ur kursen.

Giraff (Giraffa camelopardalis) är brunfläckig med ljus bottenfärg. Den har ofantligt lång hals och utdraget huvud med korta horn. G. når en höjd av 6 m. och är det högsta däggdjur, som finnes. Den lever av löv och kvistar från mimosaskogarna i Asiens bergstrakter, men träffas även i stäppområden.

Girartlon [sjirardOng], F., 1628—1715, fransk bildhuggare, som utfört talrika skulpturer i en dekorativ, något teatralisk stil.

Girgenti, stad på Siciliens s. kust.

30,000 inv. Export av svavel.

Girlan’d, ranka av sammanflätade blommor el. lövverk; prydnadsmotiv, föreställande en dylik ranka. Jfr Feston.

Gironde [sjirång’d], benämningen på nedre loppet av Garonne, från dess förening med Dordogne.

Girondis’terna el. gironden [-[s;irång’-den],-] {+[s;irång’- den],+} ryktbart politiskt parti under Franska revolutionen*.

Giroräkning, se Bankväsen.

Gislaved, municipalsamhälle vid Nissan, v. Småland. 870 inv. Gummifabriker.

Giss, mus., den medelst ett kors en halv ton höjda tonen g; förväxlas en-harmoniskt med ass.

Gissel, se Flimmerhår.

Gissing, G., 1857—1903, engelsk författare, tillhörande den naturalistiska riktningen, gav starkt pessimistiska skildringar mestadels från de lägre samhällsklassernas liv.

Gisslan, person, lämnad som säkerhet till en av två stridande parter. G. förekom under antiken och bland de äldsta germanska folken.

Gisslarc el. flagelanter kallades under medeltiden uppträdande skaror av självplågare, vilka genom att slå och illa behandla sin kropp ville befria sin själ från synd. Sådana rörelser upp-stodo upprepade gånger under medeltiden ocli spredo sig som pingströrelser ut över länderna.

Giss moll, mus., molltonart med fem korsförtecken för f, c, g, d och a, med giss till grundton och h dur till parallelltonart; förväxlas enharmoniskt med ass moll.

Gita’na [s/i-], maskulinum gitano, sp., zigenerska; zigenardans.

Gitarr’, lutinstrument med flat resonanslåda, insvängd i sidorna. Vid spelningen frambringas ljudet medelst knäppningar med handen. G. härstammar från morerna, som införde den till Spanien.

Gitter, ett stort antal, på lika avstånd från varandra belägna parallella springor. G. användes för bestämmande av ljusets våglängd. Se Spektrum.

Gi’ze, provins i Nedre Egypten, på båda sidor om Nilen. 25,000 kvkm.,

402,000 inv. Huvudort Gi’ze, vid Nilen, nära Kairo, 17,000 inv. I närheten av staden G. ligga de ryktbaraste av Egyptens pyramider, sfinxen samt ruinerna efter Egyptens gamla huvudstad, Memfis.

Gjall. I den nordiska gudasagan en flod, som avgränsade de dödas rike och över vilken man passerade på gjallar-bron.

GjalParliorn, enligt den nordiska gudasagan en Heimdal tillhörig lur, i vilken denne skall blåsa vid Ragnarök. Enligt Snorres Edda är G. ett dryckeshorn, ur vilket Mimer dricker ur visdomsbrunnen vid Yggdrasils rot.

Gjedserodde, den danska ön Falsters s. spets. Fortsättes åt sö. under havsytan av det 1 mil långa Gjedserrevet. Från samhället Gjedser går ångfärja till Warnemiinde.

Gjeirerup, K., 1857—1919, dansk författare, följde till en början Brändes, men skrev sedan dramer i en mera klassisk-heroisk stil. Betydligt mera uppskattade än dessa blevo emellertid G:s romaner (Minna, Mö lien). I G:s senare verk framträder hans förkärlek för indisk kultur och religion (Pilgrimen Kamanita). G. fick jämte H. Pontoppidan 1917 nobelska litteraturpriset.

Gjukungar, konung Gjukes och Grim-hilds barn Gunnar, Hogne, Guttorm och Gudrun, vilka omtalas i Eddan och Yolsungasagan. Gjukes historiska motsvarighet är den burgundiska härskaren Gibika från 400-t. G. är liktydigt Parti av Himalaja. En stor dälglaciär med mittmoräner i förgrunden och tillstötande mindre glaciärer i bakgrunden.

med Niflungar, vilka förekomma i Ni-belungenlied. Motsvarande namn äro Gunther, Gernot, Giselher och Kriin-hild.

Gjutjärn. Som G. användes huvudsakligen grått tackjärn, det vill säga tackjärn, som innehåller större delen av kolet mekaniskt bundet. Det gråa tackjärnet är nämligen lätt att bearbeta och utfyller väl gjutformarna, då det utvidgar sig vid stelnandet.

Gjutning kan verkställas av ett flertal metaller (järn, tenn, brons, bly m. fl.) och även av vissa icke-metalli-ska ämnen (gips m. fl.). Gjutningen av tackjärn har varit känd i Europa ända sedan den senare medeltiden. Vid tackjärnsgjutning omsmältes G. först i kupolugnar eller flamugnar, varefter det smälta järnet fylles i formar av metall eller oftast sand. Formarnas iordningställande sker efter särskilda av trä eller metall förfärdigade modeller. Stålgjutningen är av långt yngre datum än tackjärnsgjutningen men användes numera i ej så liten utsträckning, då stålgjutgodset är betydligt hållfastare än det vanliga gjut-godset.

Gjörwcll, K. K., 1731—1811, historiker, publicist, på sin tid en av det lärda Stockholms förgrundsfigurer, utgav ett flertal lärda tidskrifter, innehållande bland annat historiska, filosofiska, ekonomiska uppsatser, samt litteraturrecensioner och resebrev m. m.

Gjövik, stad vid sjön Mjösen, sö. Op-lands fylke, sö. Norge. 4,900 inv. Trä-massefabrik. &

G-klav el. diskantklav, W , angiver, att noten på andra linjen i notsystemet nedifrån räknat är ett-strukna g. Tecknet har utvecklat sig ur bokstaven G.

Glace el. glass, efterrätt av frusen fruktsaft, ibland av frusen kräm, grädde el. dyl.

Glacia’1, hörande till istiden el. till glaciärer.

Glacia’la avlagringar, geol., se Moräner, Fluviglaciala bildningar.

Glacifluvia’la, se Fluviglaciala bildningar.

Glaciä’rer (jöklar, isbräer, glet-scher). Från trakter, som ligga över snögränsen, nedskridande ismassor, bildade genom sammantryckning och partiell smältning av snön (se Firn). Glaciärerna indelas i platå-, nisch-, dal- ocli bergfots-(piedmont-) G., allt efter sitt topografiska uppträdande. Glaciärisen rör sig vanligen med några centimeters till några meters hastighet pr dygn och avsmälter småningom vid sin nedre ända, så att denna blir någorlunda stationär, eller förskjutes efter årstiderna och förekommande klimatväxlingar. På högre breddgrader, t. ex. Spetsbergen och i Patagonien, nå G. ända till havet, och bilda där isberg. De största G. i Skan-ilinavien förekomma i Jotunheimen (Juster dalsbrsen, 1,000 kvkm.), Hardanger (Folgefonden), Nordland (Svartisen) samt i Kebnekaise, Sarjek och Suli-telma. I Europa förekomma i övrigt G. huvudsakligen i Alperna. I Himalaja finnas glaciärer av flera mils längd; från Nya Zeelands alper räcka väldiga glaciärer ända ned till ett par tusen meter under snögränsen. I Alaska breda sig Klippbergens glaciärer även ut över nedanför liggande lågland (piedmontglaciär) över flera hundra kvkm. yta. Jfr även L a n d i s.

Glaciä’rälvar, glaciärers och land-isars smältvattensälvar, framrinna ofta i tunnlar under isen under starkt tryck och därför ej beroende av under? lagets lutning. G. föra med sig väldiga massor sten, grus och slam. Jfr Fluviglaciala bildningar.

Glada (Milvus milvus), en förr jämförelsevis vanlig falkfågel, som nu är nästan utrotad och därför fridlyst. G. är till färgen övervägande rostbrun med huvud och hals gråa. Den har djupt kluven stjärt och långa vingar. G. .lever av mindre fiskar, grodor, ödlor, fågelungar etc.GIadia’tor, lat., fornromerska yrkes-fäktare, vilka uppträdde i strid på liv och död vid offentliga föreställningar, gladiatorspel. Dessa Infördes 204 f. Kr. i Eom och blevo ett omtyckt folknöje, mer och mer populärt i samma mån som förfallet tilltog. Som G. tjänstgjorde fångar, senare även brottslingar och slavar. Före spelen hälsade G. kejsaren med orden ”Hell dig, de till döden vigde hälsa dig”.

Gladi’olus, svärdklockor, afrikanska örter med vackra gula, röda el. vita blommor 1 ax. G. odlas oftast som prydnadsväxter.

Gladstone [gIsed’ston], W. E., 1809— 98, brittisk politiker, medlem av underhuset 1832, tillhörde från början de konservativa, men närmade sig såsom frihandelsvän alltmer de liberala och ingick slutligen i partiet. Efter att flera gånger ha varit finansminister blev G. premiärminister 1808. Som sådan genomdrev han avskaffandet av den protestantiska statskyrkan pä Irland samt genomförde ett flertal sociala reformer. Utrikespolitiskt var G. i princip motståndare till alla våldsmetoder. Han genomdrev bland annat Joniska öarnas införlivande med Grekland samt åstadkom en fredlig lösning i Alabamafrågan. 1880—85 var G. åter premiärminister; under denna tid grundlädes, trots G:s fredsvänlig-het, det engelska väldet i Egypten. 1884 företogs en rösträttsutvidgning. 1886 bildade G. för tredje gången kabinett, men föll s. å. på sitt förslag om home rule för Irland. 1892—94 var G. för fjärde gången premiärminister och lyckades få sitt andra homerule-förslag antaget i underhuset; det föll emellertid med stor majoritet i överhuset. G. var en av Englands största vältalare och parlamentariker. Av folket fick lian hedersnamnet ”The grand old man” (Den store gamle).

Glafsfjorden, sjö 1 v. Värmland. 111 kvkm. Avlopp utgör Byälven.

Glan, insjö i Östergötland. 80 kvkm. Genomflytes av Motala ström.

Glansull, se Kapok.

Gla’rncralperna, beteckning för en del av Schweizalperna n. om S :t Gotthard och omkring Vierwaldstätter-sjön.

Gla’rus, kanton i ö. Schweiz, 690 kvkm., 34,000 inv. Huvudstad Glarus,

6,000 inv. —• Boskapsskötsel och textilindustri.

Glas. — 1. På fartyg räknas tiden 1 G. Varje G. motsvarar en halvtimme. Åtta G. slås klockan 12, 4 och 8. — 2. G. är en blandning av olika silikat, som stelnat till en amorf, genomskinlig massa. Det vanliga G. (franskt G.) består av natrium- och kalciumsilikat; av kalium- och kalciumsilikat bestå böhmiskt G. och jena-G. Utbytes kal-

cium mot bly erhålles ett tyngre, starkt ljusbrytande glas (kristallglas). Genom olika tillsatser kan G. färgas. Så ger järnoxid brun färg, kromoxid grön, koboltoxid blå o. s. v. Genom tillsats av benaska, tennoxid och en del andra ämnen till glasmassan blir glaset vitt och ogenomskinligt. Kvarts-G., som består av smält kvarts, utvidgar sig mycket obetydligt vid uppvärmning och är därför föga känsligt för temperaturförändringar. Även mot kemiska påverkningar är kvarts-G. motståndskraftigt. Flint-G., som innehåller bly, har större brytningsförmåga än kronglas, som innehåller kalcium. Av dessa egenskaper betjänar man sig inom optiken.

Glasberg, i medeltida germanska sagor och folkvisor ett obestigligt berg av glas, på vilket en prinsessa sitter och som vinnes av den, som kan rida uppför berget.

Glaselektricitet, se Elektricitet.

Glase’ra, överdra med glasyr*.

Glasfluss, lättsmält glasmassa.

Glasgow [gla’ssgå], skotsk stad i grevskapet G. vid Clyde. 1,040,000 inv. Skottlands främsta handels- och industristad. Stora bomullsväverier. Järnindustri. Skeppsvarv. Universitet. Katedral i gotisk stil.

Glaskroppen, se öga.'

Seliema över glasblåsning. Genom ut-blåsning av en glasblåsa i en träform framställes en literbutelj.

Glastillverkning. De huvudsakliga utgångsmaterialen vid G. äro kvarts, soda, pottaska eller glaubersalt, marmor eller krita samt mönja. Sammansättningen av råmaterialet (glassatsen) växlar efter den glassort, som skall framställas, och kan innehålla åtskilliga beståndsdelar utöver de här nämnda för färgning m. m., liksom även en eller annan av de här nämnda ingredienserna kan saknas. Jfr Glas. Det finmalda råmaterialet smältes vid hög temperatur, 1200—1300°, i deglar av eldfast lera, som insättas på härden i en flamugn eller ock direkt i en sådan ugn av särskild konstruktion. Den vidare bearbetningen sker genom gjut-ning, blåsning eller pressning. Genom gjutning framställes spegelglas ocli en del annat så kallat tavel- eller taffel-glas (glasföremål i skivform).

Blåsning kommer till användning vid framställning av hålglas (ihåliga glasföremål såsom dricksglas, flaskor etc.). Därvid användes en så kallad glasblå-sarpipa, d. v. s. ett i båda ändarna vidgat järnrör. Glasmassan måste vid blåsningen hava svalnat, så att den från tunnflytande övergått till att vara seg. Yid framställning av fönsterglas blåses först en cylinder, som. därefter uppldippes ocli utbredes. Enklare hus-hållsföremål framställas genom pres©-ning av glasmassan i en form. De färdiga glasföremålens dekorering sker genom slipning, etsning, mattering och glasmålning.

Glasull, fina böjliga trådar av glas.

Glasvingefjärilar (iEgerisemorpha), en grupp fjärilar, som till utseendet påminna om vissa steklar (getingar). De ha genomskinliga vingar, endast i kanten klädda med fjäll, samt lång mörk bakkropp med ljusare tvärband.

Glasy'r, ett överdrag på porslinsvaror och lervaror, bestående av lättsmält glasmassa.

Glasögon. För upphjälpande av synnedsättning beroende på felaktig brytning i ögat, användas vid närsynthet inbuktande, konkava spridningslinser, vid översynthet och långsynthet (ålder-synthet) utbuktande, konvexa sam-lingslinser. Andra fel avhjälpas med eylinderglas (astigmatism) el. prisma-tiska glas (skelning). Glasens styrka mätes i dioptrier. För att kunna ge riktigt avpassade G. måste nian fastställa brytningsfelets storlek i ögat. En person, som från födelsen haft normal syn och som ej nått den ålder (omkring 45 år), då långsynthet börjar inträda, och som plötsligt börjar se dåligt, lider i allmänhet av ögonsjukdom, som ej kan avhjälpas med G. Ett försök att avhjälpa brister med G. utvalda av instrumentmakare el. dyl. kan medföra ödesdiger tidsspillan. Synnedsättningen fordrar i sådana fall helt annan behandling, ju förr dess bättre.

Glasögonormsläktet (Naja), ett släkte giftsnokar, vilka, då de skola gå till anfall, upplyfta kroppens främre del och utspänna övre delen av halsen (hatten) med revbenen. På denna finnes en glasögonlik teckning, varav namnet. Den vanliga Glasögon-

0 r m e ii el. C o b r a n (N. tripudians) finnes i de varmare delarna av Asien.

1 Ostindien är den en verklig landsplåga. Tiotusentals människor dö årligen av dess bett. Den når en längd

Glasögonormar, den ena slukande en ödla.

av 1 y2 m. Ormtjusare använda ofta G. för sina konster.

Gla'ubersalt, natriumsulfat [Na2SC>4 + 10 H2O], finnes upplöst i många saltsjöars vatten och bildar även jämte andra salter avlagringar i en del geologiska formationer; bildas även såsom biprodukt vid en del kemiska industrier. G. användes bland annat vid glastillverkning, sodaframställning och inom medicinen som avföringsmedel.

Giaueom, se Glaukom.

Glauconit [-kåni't], ett järn- och kali-silikat, som finnes såsom små svartgröna korn i en del kalkstenar.

Glauko'm, ögonsjukdom orsakad av ett ökat tryck inuti ögat, vilket medför synnedsättning, i svåra fall så småningom ända till blindhet. G. behandlas vanligen operativt. G. kallas även grön starr, emedan pupillen vid denna sjukdom får en grönaktig skiftning.

Glav, svärd, användes särskilt i poetiskt språk.

Glava, stort värmländskt glasbruk.

Glazu'nov, A. K., f. 1865, rysk tonsättare, 1899 professor i instrumentation vid konservatoriet i Leningrad, en av de förnämsta representanterna för ungryska skolan.

Gleo [gli], i England och Amerika namn på manskörsång.

Gleerup, C. W. K., 1800—71, förläggare och bokhandlare, grundade Glee-rupska bokhandeln i Lund. Förlagsverksamheten utövas sedan 1897 av A.-B. C. W. K. Gleerup.

Gleip'ner, se Fenresulven.

Glefscher, se Glaciär.

Glefscherloppa, se Hoppstjärtar.

Glidande loneskala, en löneform, där lönerna avpassas efter penningvar^ dets förändringar. Statstjänstemän-nens dyrtidstillägg följa för närva-

Tidens Lexikon.

29rande efter vissa grunder levnadskostnadernas förändringar.

Glidflygning, se Konstflygning.

Glimljus, se Elektrisk urladdning.

Glim'mer, ett vanligt mineral, som framför allt utmärker sig genom en utomordentlig klyvbarhet i en riktning, efter vilken det kan spjälkas i tunna, elastiska blad. Hårdhetsgrad mellan 2—3. Man skiljer mellan ljus G. el. m u s c o v i t och mörk G. el. b i o t i t. Ljus G. är kemiskt huvudsakligen ett kaliumaluminiumsilikat [KAlSiCXi], mörk G. håller dessutom magnesium och järn. Båda äro vanliga bergartsbildande mineral. Mörk G. är den vanligaste mörka beståndsdelen i granit. Ljus G., som på en del platser påträffas i stora kristaller, användes på grund av genomskinlighet och svårsmältbarhet i kaminfönster o. dyl. och aven till elektriska isolerings-material.

Glim'merskiffrar, starkt skiffriga bergarter, bestående huvudsakligen av glimmer och kvarts, vanligen bildade genom tryckmetamorfos av lerskiffrar; allmänt förekommande i våra fjälltrakter.

Glinuninge, gods sv. om Simrishamn, nv. Skåne. Väl bevarad medeltidsborg, Glimmingelius, uppförd 1499—1506 och ägd av staten sedan 1924.

Glin'ka, M. I., 1804—57, rysk kompositör, grundläggaren av den ryska nationaloperan (Livet för tsaren, Ruslan och Ludmilla).

Glint, glintrand, stundom förekommande beteckning för den tvärbranta avsats, som horisontalt liggande berglager bilda mot nedanför liggande äldre berggrund.

Glissan'do, mus., it., angiver ett glidande föredrag, särskilt en löpning, utförd på pianots vita tangenter av ett finger med nageln vänd nedåt.

Glitfner, se Forsete.

Glittertinden, norsk fjälltopp nö. om Songefjord. Skandinaviska halvöns högsta bergstopp. Når 2,500 m. ö. h.

Glob, klot, varå jordytan (himmels-sfären) är avbildad. Åskådningsobjekt vid geografiundervisning.

Globe-teatern [glåob], ryktbar teater i London, uppförd 1599. På G. uppfördes Shakespeares skådespel och vid en eldsvåda 1613 gingo troligen flera av mästarens originalmanuskript förlorade.

Glebetrotter [glåo'btråtte], person, som rest mycket, rest jorden runt.

Globigeri'naslani, geol.. ett på de stora havsdjupen vitt utbrett sediment, bestående av skal och skalfragment av små kalkorganismer, särskilt av Globigerina, ett foraminifer-släkte.

Gloire [gloa'r], fr., ära.

Glom'men, norsk flod, Skandinaviska halvöns längsta, 570 km. lång.

Upprinner i trakten av Sylfjället, går sedan i s. riktning genom österdalen till staden Kongsvinger, där den gör en tvär krök åt v. Efter att från höger hava upptagit bifloden Vormen, sjön Mjösens avlopp, rinner den åter i s. riktning och utfaller i Skagerack.

Glom'menb*njen, en serie fästningar från Kongsvinger ned till Greaaker, utefter Glommen i Norge. G. är anlagd efter 1905 för att skydda mot anfall från Sverige.

Glo’ria, lat., ära, härlighet; ljuskrans kring en persons huvud. I den kristna konsten är G. en symbol för helighet. Ursprungligen var G. en rund, oftast förgylld skiva, anbragt bakom huvudet. I Kristi G. är ett kors inskrivet, korsgloria.

Glorifie’ra, förhärliga.

Glo’sa, ord, uppslagsord i ett lexikon.

Glossa’rium, samling av uttryck och ord.

Glossop’teris, en utdöd kryptogam, som var utmärkande för de intill per-miska periodens nedisningsområden förekommande trakterna. Den tillhörande floran brukar kallas Glossopteris-floran och har en stor betydelse för utforskningen av den tidens abnorma klimatförhållanden.

Glo’vertorn, se Svavelsyra.

Gluck [glokk], C. W., 1714—87, tysk tonsättare, bröt med den italienska operastilen och lade mera vikt vid den dramatiska handlingen och körscener-na, mindre vid solopartierna. Till dessa reformoperor höra O r f e u s, A 1 c e s t e m. fl.

Glun’tarna, populär duettsamling för baryton och bas med såväl text som musik av G. Wennerberg*.

Glirten, den massa, som återstår av vetemjöl, sedan det urtvättats med vatten. G. består av äggviteämnen. Bröd bakat av G., s. k. glutenbröd, användes vid sockersjuka.

Glyceri’der, glycerin s estrar. Jfr Fett.

Glyceri’n, treatomig alkohol, kem. formel C3Hs(OH)8. G. är en tjockflytande, tung, färg- och luktlös vätska med söt smak. Den är lättlöslig i vatten och kokar vid 290°. Fetterna och de feta oljorna utgöras av gly-cerins estrar med vissa organiska syror (främst stearin-, palmitin- och oljesyra). G. framställes ur dessa estrar genom upphettning med baser och vatten el. genom behandling med koncentrerad svavelsyra och efterföljande kokning med kalk. G. användes för framställning av nitroglycerin, som tillsats till vissa stämpelfärger, inom läkekonsten m. m.

Glykoge’n [-je’n], leversocker, kolhydrat, som upplagras i levern, och vid behov ombildas till druvsocker och tillföres vävnaderna samt där förbrän-nes. G. utgör en viktig kraft- och värmekälla för kroppen.

Glyko’ler, tvåatomiga alkoholer. Etylenglykol har kem. formeln $C_2H_4(OH)_2$.

Glyko’s, se Druvsocker.

Glykosi’der, i naturen förekommande ämnen, som sönderfalla i sockerarter och andra ämnen, om de kokas med utspädda syror el. påverkas av enzym. De viktigaste G. äro amyg-dalin, som förekommer i bittermandlar och vid spjälkning ger upphov till cyanväte, koniferin, som användes för framställning av vanilj, indikan, som sönderfaller i en sockerart och indigo-blått, samt myronsyra, som vid spjälkning under påverkan av enzymet my-rosin bland annat ger senapsolja.

Glyn [glinn], Elinor, f. sannolikt omkring 1870, engelsk författarinna, vars av sentimentalitet och erotik fyllda romaner vunnit en vidsträckt och kvinnlig läsekrets.

GIyptote’k, namn på en del skulpturmuseer (t. ex. G. i Munchen och Ny Carlsberg G. i Köpenhamn).

Glödlampa, se Elektrisk belysning.

Glödljus, det ljus, som erhålles, flå en kropp bringas att glöda med tillhjälp av en icke lysande låga. Jfr Gasglö dljuset.

Glödning:, en ljusutstrålning, som vanligen vidtager hos kroppar, då de upphettas till en temperatur av 500° el. mera. Ljuset är vid lägre temperatur mera rött och vid högre mera vitt.

Glödritning:, inbrännande av mönster i trä, vilket utföres med en platinaspets, som hålles glödande av

bensinångor. Dessa pumpas genom spetsen och förbrännas i denna.

Glödstrumpa, se Gasglödljuset.

G. m. 1». H., begynnelsebokstäverna i de tyska orden Gesellschaft mit bq-schränkter Haftung (bolag med begränsad ansvarighet), en tysk bolags-typ, som torde kunna karakteriseras som en mellanform mellan aktiebolag och handelsbolag.

G moll, mus., molltonart med g till grundton, 1) dur till parallelltonart och företecknad med två b för h och e.

Gnagrare, en ordning däggdjur, vilka ha mejselformiga framtänder,.som tillväxa hela livet och vanligen endast ha framsidan klädd av emalj. Tänderna nötas därför starkast på baksidan och hållas därigenom skarpa. Hörntänder saknas, varigenom det uppstår en lucka mellan fram- och kindtänder. G. leva av växtdelar el. äro allätande och äro i allmänhet små djur med talrika ungar. Till G. höra många artrika släkten såsom har-, rått- och ekorrdjur, marsvin, bäver, piggsvin, springråttor m. fl.

Gneiscr, skiffriga och ofta lagerar-tade, kristalliniskt korniga silikatberg-arter, bestående av kvarts och fält-spater jämte glimmer, varjämte flera andra mineral kunna ingå i G., såsom liornblände, grafit, granat, mag-netit (efter vilka bergarterna då benämnas, t. ex. granatgneis, järngneis). Gneiserna äro uppkomna antingen ur graniter (granitgneiser) el. ur sedimentära bergarter genom metamor-fiska processer; de höra till de allmännaste bergarterna i vårt svenska urberg (t. ex. järngneis, som år vite utbredd i västra Sverige, granatgneis i Södermanland och vissa delar av Norrland).

Gnesta, municipalsamhälle vid v. stambanan, ö. Södermanland. 1,350 inv. Kreaturshandel.

Gnistan, ett sällskap i Göteborg, vilket efter förebild av Idun i Stockholm söker sammanföra konstnärer, vetenskapsmän och vanlig societet. G. har anordnat flera konstutställningar.

Gnistinduktor, se Rulimkorffs in-duktor.

Gnistsläckare, en anordning av växlande konstruktion, vars uppgift är att hindra utslungandet av glödande bränslepartiklar ur skorstenar (särskilt lokomotiv o. dyl.).

Gnomemotor [gnå'mmotor], en fyr-takts förbränningsmotor med roterande cylindrar, särskilt tidigare mycket använd so.m flygmotor.

Gno'mer var enligt den medeltida magin och alkemin ett. slags andar, som försinnligade jordens element, jordandar.

Gnosticism, en religiös åskådning, som uppstod i österlandet redan f. Kr. och som hade sitt största inflytande under första och andra århundradet e Kr. G. utgjorde en egendomlig blandning av österländska element, bland vilka kristendom och judendom voro de starkast framträdande, samt grekiska filosofiska åskådningar. G. byggde på en motsättning mellan kropp och själ, mellan ande och materia. Från Gud utgå personliga väsen, eoner, vilka hållas fångna av materien, av kroppen. Kristus var fri från allt ont, var följaktligen helt ande och besatt endast en skenkropp. Inom G. kan man för övrigt särskilja olika riktningar med olika dunkelt formulerade och besynnerliga trossatser. En del gnostiker uppgåvo sig vara i besittning av från Kristus erhållna hpmlighetsfulla upplysningar, besitta vishetsskrifter, endast tillgängliga för invigda. Den vanliga kristendomen var en folkreligion, ansågo de, avsedd för dem, som saknade förmåga att "fatta" högre sanningar. Med sin dragning åt. mysticism, sinhemlighetsfullhet etc., erbjuder G. ur folkpsykologisk synpunkt vissa likheter med våra dagars teosofi.

Gno'thi seauton [gnå'ti seauton], grek., "känn dig själv", en på Apol-lontemplet i Delfi inristad vishetsregel.

Gnu, ett släkte antiloper, vilka leva i hjordar i Afrika.

Gnuggstenar, se Myloniter.

Go'a, portugisiskt kolonialområde, på västsidan av Främre Indien. 3,300 kvkm. y2 milj. inv., mest katoliker (indier och eurasier).

Gobat [goba'], C. A., 1843—1914, schweizisk advokat och fredsvän, chef för interparlamentariska byrån i Bern. G. erhöll 1902 jämte Ducomun Nobelska fredspriset.

Gobeläng', vävd tapet med figurframställningar, tillverkade av den ryktbara fabriken Les Gobelins i Paris. Fabriken var uppkallad efter familjen Gobelin och gjordes av Ludvig XIV till statsinstitution. I spetsen för tillverkningen stodo skickliga konstnärer. Mönstren voro av både historiskt, mytologiskt, genreartat och allegoriskt slag. Fabriken är ännu i gång men är nu en offentlig undervisningsanstalt.

Gobineau [gåbinä.'], J. A. de, 1S1G —S2, fransk diplomat och kulturhistorisk författare, har i flera skrifter betonat rasfaktorernas betydelse i historien och främst framhållit nordgermanerna som kulturbärare.'

Go'bi-öknen, se Mongoliet.

Goda-Hoppsudden, benämning på en bergig udde vid Afrikas s. kust, v. om Afrikas sydspets. G. kringsegla-des år 1480 av portugisen Diaz, som kallade udden Cabo tormentoso (stormiga udden). Sitt nuvarande namn lär udden hava erhållit av Portugals konung Johan II.

Godava'ri, flod i Främre Iudien, upprinner i v. kustbergen, övertvärar halvön i östlig riktning och utfaller i Bengaliska havet. Längd omkring 150 mil.

Go'de, isländsk hövding. En G. styrde inom sitt område, godord, och liåde både prästerlig, politisk, juridisk och administrativ makt. Ämbetet var av privat natur och kunde överlåtas. Att den högsta myndigheten på Island var delad på så många händer bidrog väsentligt till landets maktlöshet på 1200-1.

God man. beteckning för vissa lagstadgade förtroendemän. G. utses exempelvis för borta varan de stärbhus-delägare, borgenär i konkurs etc.

Godoy [gådåj'], Alvarez de Faria, M.. 1767—1851, hertig av Alcudia. spansk politiker, ledande minister från 1792, tillhörde först det franskfientliga krigspartiet men övergick sedan

till en varmt fredsvänlig politik. Genom intriger från tronföljarens sida blev G. fängslad vid ett uppror 180S men frigavs snart på fransk inrådan.

God save the king [gådd sej v the king], "Gud bevare konungen", den engelska folksången.

Godtemplarorden, se Goodtemplaror-den.

Godthaap [-hå'b], bebyggd plats på Grönlands v. kust, 64° n. br.

God tro säges föreligga, om en person ingår avtal med en annan person, som ej har behörighet att ingå detta avtal, för så vitt den förstnämnde ej är medveten om den andres bristande behörighet och förövrigt ådagalagt normal försiktighet och eftertanke. Köper man exempelvis stulet gods utan medvetande om att det är stulet och under omständigheter, som ej ge anledning till misstanke, befinner man sig i god tro; avtalet är då giltigt.

Godwin Austen [gå'ddoin å'stin], bergstopp i n. Främre Indien. Näst Mount Everest jordens högsta bergstopp. Når 8.620 m. ö. h.

Goertz fgörts], G. H. v., 1668—1719 tysk politiker, var först i tjänst hos hertigen av I-Iolstein-Gottorp, där han förgäves arbetade för hertigdömets oberoende av såväl Sverige som Norge under Stora nordiska kriget. Sedan I-Iolstein-Gottorp annekterats av Danmark, slöt sig G. till Karl XII, som tog honom i sin tjänst och lät honom inleda underhandlingar om separatfred med Ryssland och därpå med England. G. kunde emellertid ingenting uträtta, då konungen absolut motsatte sig landavträdelser. Karl XII gav G. fria händer att skaffa pengar till krigen, och detta skedde på ett genialt men hänsynslöst sätt med tvångslån, nödmynt etc. Efter konungens död gjordes G. ansvarig för landets olyckor och häktades. Efter en hastig och lagstridig process avrättades han.

Goethe [gö*te], Johann Wolfgang, 1749—1832, tysk skald, född i Frankfurt.. Son av en jurist, erhöll han en utmärkt uppfostran ocli blev tidigt banérförare i den känslomässigt betonade rörelse, som i Tyskland gått under namnet Sturm und Drang. AV e r t-h e r s lidande är det förnämsta arbetet från denna period. G. slog sig sedan

ned i Weimar, där han levde resten av sitt liv hos den konstintresserade hertig Karl August. Som ämbetsman visade han sig mycket duglig, men hans intressen förblevo litterära och han ägnade också mycken tid åt naturvetenskapliga studier. En resa till Italien 1786—88 blev av stor betydelse för hans utveckling. Utom en mängd dikter skrev han dramer. F a u s t betraktas som tyska språkets förnämligaste skådespel ocli är i Sverige känt genom Viktor Rydbergs mästerliga översättning. Första delen har en allmänmänsklig bredd och spänner över ungdomens åtrå, mannaålderns sanningssökande ocli ålderdomens resignerande försoning. Andra delen har ett mer filosofiskt och svår-fattligt innehåll. Dramat Bgmont och den berättande diktserien Her-m a n n och Dorotea ha en mera klassiskt betonad stil och tillhöra en tidigare period. Mot slutet av sitt liv utgav C. bland annat de självbiografiska Aus meinem Leben samt Dichtung und W ahrheit. G :s litterära produktion är oerhört omfattande. Vid sidan härav medhann han dock en del naturvetenskapliga arbeten över färgläran, över växternas bladtyper etc., vilka på grund av sina uppslag haft en viss betydelse. Som författare besitter G. en klassiskt avvägd måttfullhet ocli samtidigt en intensiv förmåga att ge uttryck åt det individuellt mänskliga. G. är Tysklands största litterära namn och över honom har skrivits en omfattande litteratur.

Goffre’ra, inpressa figurer, vecka.

Gog, härskare över Magog*.

Gogh [chågg], V. van, 1853—90, holländsk målare och tecknare, slöt sig i början till impressionisterna i Paris 1886 men flyttade två år senare till Arles och utvecklade en starkt personlig stil, som delvis innebar en brytning med impressionisterna och i stället förebådade expressionismen. G. målade företrädesvis landskap, blommotiv och porträtt, över alla hans arbeten vilar en intensiv dramatisk spänning och lians färgsammansättningar äro bjärta och lysande, färgen relief artat tjockt pålagd.

Gogrol [gå’gål], N. V., 1809—52, rysk författare, börjar sitt författarskap med lyriskt-romantiska skildringar från TJkraina men utvecklas sedan till en starkt realistisk skildrare; därjämte den störste humoristen i rysk litteratur. G. skildrar med oförskräckt verklighetstrohet många skuggsidor i det dåtida ryska samhällslivet. Hans förnämsta arbeten äro komedin R e-v i s o r n och romanen Döda s j ä-1 a r.

Golconda, se Golkonda.

Gold ön i [gåldå’ni], C., 1707—93, italiensk lustspelsförfattare, skaparen av den moderna italienska komedin. G. skrev komedier, byggda på ur verkligheten hämtade karaktärsproblem, vilka kritiserades av den gamla skolan men med förtjusning mottogs av publiken. Från 1702 var G. verksam vid italienska teatern i Paris.

Gold’schmidt, M. A., 1819—87, danskjudisk författare, främst bekant för

romanerna En ,T ö d e och H j e m-1 ö s. I den första ger G. en patetisk och temperamentsfull bild av judarnas olyckliga ställning i samhället.

Goldschmith [gåoldsmith], Oliver,

1728—74, engelsk författare, främst ryktbar för romanen Landprästen i Wakefield, en mästerlig prästgårdsidyll, som gav uppslaget till ett flertal romaner i samma genre. Bland G:s övriga arbeten kan nämnas lustspelet Värdshuset Råbocken och elegin The deser t-e d v i 11 a g e.

Golf. — 1. Engelskt bollspel, vid vilket man med en lätt träklubba efter vissa regler slår en boll fram till en grop i marken. G. fordrar vidsträckta, något så när jämna fält. — 2. Havsvik.

Golfströmmen, varm atlantisk havsström. Från Mexicanska bukten går den i nö. riktning över Atlanten och sköljer Englands och Norges v. kuster. G. är av oerhörd betydelse för nv. Europas klimat, som genom den får mycket mildare vintrar än andra länder på motsvarande breddgrader.

Gol’grata, Golgotä, den plats, på vilken .Tesus korsfästes. G:s läge är ej säkert känt.

GoIg:i [gåPdji], C., f. 1843, italiensk läkare, professor i Pavia, erhöll 1906 tillsammans med Cajal Nobelpriset i medicin såsom ett erkännande åt hans arbete rörande nervsystemets byggnad.

Go'ljat el. Goliat, en jättelik, fili-steisk kämpe, vilken enligt en uppgift i Gamla testamentet (1 Sam. 17) besegrades av David, enligt uppgift på annat ställe (2. Sam. 21) däremot besegrades av en av Davids hjältar. Den senare uppgiften anses kanske något pålitligare än den förra.

Golkon^da, ruinstad i Främre Indien nära Haiderabad, islamitisk residensstad på 15—1700-talen. G:s rykte för sagolika rikedomar härleder sig från denna tid och från de rika diamant-fyndiglieterna i närheten.

Goltz, C. von der, 1843—1916, tysk generalfältmarskalk och militärskriftställare, var 1893—95 och 1909—10 i turkisk tjänst. 1914 blev G. generalguvernör i Belgien men överflyttades s. å. till Turkiet för att leda turkarna i Mesopotamien.

Gomor'ra, stad i Palestina, blev enligt 1 Mos. jämte Sodom förstörd genom en våldsam naturkatastrof till straff för där härskande osedligliet.

Gom'pers, S., 3850—1924, amerikansk arbetarledare. Jfr Amerikanska arbetarförbundet..

Goncourt [gångko'r], Edmond de, 1822—96, och Jules de, 1830—70, franska författare, skrevo tillsammans och voro i uppfattning och stil sålika, att det ej är möjligt avgöra vad som är skrivet av den ena el. den andra. G:s romaner (Renée M a u-perin, Germinie Lacerteux) kännetecknas av noggrann detaljskildring och fint psykologiskt behandlingssätt och räknas till naturalismens främsta alster. G. skrevo även betydelsefulla korist- och kulturhistoriska arbeten.

Gondol [-då'l], roddbåt med flat botten och höga stävar, företrädesvis använd på Venedigs kanaler. G. bär vanligen en kajuta el. ett tält.

Gondwa'naIandet. geol., en under permiska perioden existerande kontinent på södra halvklotet, av vilken Sydafrika, främre Indien och Brasilien anses vara återstoden. Där förekomma i permformationen flerstädes vitt utbredda glaciala avlagringar, som vittna om klimatförhållanden alldeles olika jordens nutida (jfr Perm och Glossopteris).

Gonfaloniii/r, it., egentligen fanbärare. G. var även titel på vissa inflytelserika ämbetsmän i en del medeltida italienska stater, såsom Florens och Rom.

Gonggong', ett metallinstrument, bestående av en metallskål el. en hängande metallskiva med uppvikta kanter. G. anslås med en läderklädd träklubba och avger en dov, klockliknande ton. G. användes i österlandets tempel för att påminna de troende om religiösa föreskrifter och krav och i Västerlandet för att påminna om måltidstimmar.

Goniome'ter, instrument för mätning av kristallvinklar.

Gonorré, dröppel, smittosam könssjukdom, orsakad av ett slags diplo-kokker, upptäckta av Neisser 1879. G. angripa företrädesvis könsorganens och urinrörets men även ögats och ändtarmens slemhinnor. Hos mannen yttrar sig G. två till sju dagar efter smittotillfället med s. k. flytning av bakterielialtigt var från urinrörets främre del. Bakterierna kunna sprida sig till dettas bakre del, och då framkallas täta urinträngningar. I svårartade fall kan följa ärrbildning med förträngning av urinröret. Även prostata och bitestiklarna kunna angri-

Gondol.

Gonorrébakterier och vita blodkroppar.

pas. Hos kvinnan angripes utom urinröret vanligen även könsorganen. Sprida sig bakterierna även till livmodern och äggledaren inställa sig smärtor och feber och såsom följd vanligen ofruktsamhet. G. i ögonens slemhinna förekommer särskilt hos nyfödda och orsakas av smitta hos modern. Sådan G. förhindras genom indrypning av lapislösning i ögonen alldeles efter födelsen. Bakterierna kunna mera i undantagsfall på blodvägarna sprida sig i kroppen och angripa särskilt lederna och hjärtat. G. behandlas med sköljningar av silversaltlösningar el. kaliumpermanganat-lösningar.

Gontjarov [-roff], I. A., 1812—91, rysk författare, vars roman O b 1 o-m o v, räknas till den ryska litteraturens klassiska verk. Hans skildring av slavernas impulsiva viljesvaghet och lättja har gett upphov till uttrycket

”oblomovssjukan”.

Goodtemplarorden (I. O. G. T.), vars första avdelning i Sverige, logen Klippan i Göteborg, bildades år 1879, är den äldsta och största av de svenska nykterhetsorganisationerna. Dess medlemsantal uppgick år 1926 till 129,200 äldre, fördelade på något över 2,000 loger samt 83,900 yngre medlemmar, fördelade på omkring 1,100 ungdoms-loger. Jfr Nykterhetsrörelsen.

Goodwill [go’d oill]. Vid försäljning av en upparbetad och framgångsrik affär betingar sig säljaren en köpesumma, som överstiger värdet av företagets materiella tillgångar, överskottet, som benämnes G., representerar det uppskattade värdet av firmanamnet, inarbetade märken, goda affärsförbindelser och dylika faktorer.

Gor’disk knut, en mycket invecklad repknut, som enligt sägnen fanns i staden G o r’d i u m i Mindre Asien. Endast den, som skulle bli Asiens herre, skulle kunna lösa denna knut. Då Alexander genomtågade staden, skall han med ett svärdshugg ha delat den mitt itu. Härav uttrycket ”lösa den gordiska knuten”, d. v. s. att lösa en invecklad uppgift genom ett raskt ingrepp.

Gordon [gå’rden], Ch. G., kallad Gordon pascha, 1833—85, engelsk general, deltog i Krimkriget och blev 1863 överbefälhavare för en europeiskkinesisk armé, med vilken han bidrog att nedslå taipingupproret i Kina. 1874 blev G. guvernör i egyptisk tjänst över Sudans ekvatorialprovinser och 1877;— 1879 generalguvernör över hela Sudan. 1884 blev han åter generalguvernör i Sudan, där mahdins uppror tog ett hotande omfång. G. inneslöts i Khartum, och då staden efter en lång belägring föll, stupade G. Två dagar senare anlände en hjälpexpedition. G: s död medförde en starkare brittisk aktion i Egypten. G. var en ovanligt fin och rättrådig personlighet och betraktas numera som nationalhjälte i England.

Gordonsetter, se Hundraser.

Gor’gias, omkring 480—375 f. Kr., grekisk filosof, representant för den sofistiska riktningen. G. var en utmärkt vältalare. En av Platons dialoger är uppkallad efter G. och dennes ytliga, delvis på ordlikheter byggda filosofi angripes här med skärpa.

Gorgo’ner, tre vidunder i den grekiska gudasagan vid namn Steno, Eutyale och Medusa, döttrar till For-kys. G. voro försedda med huggtänder och vingar samt hade ormar som hår. Medusa, som var den enda dödliga av dem, fick sitt huvud avhugget av Perseus. Medusahuvudet, Gorgo-nei’on, prydde Atenas sköld. Den äldre skräckinjagande framställningen av gorgonhuvudet ersattes i den senare konsten med en förädlad, ofta smärt-fylld skönhetstyp.

Gorilla.

Gorgonzola [tso’la]y ett slags av mögel genomvuxen ost med skarp smak. G. är uppkallad efter en italiensk by av samma namn.

Goriira (Gorilla gorilla), till de män-niskoliknande aporna hörande apart., G. har brun päls med svarta hårlösa händer, fötter och ansikte. De tre mellersta fingrarna respektive tårna äro delvis sammanvuxna. Hannen kan nå upp till 2 m. höjd. G. leva familje-el. flockvis i v. Afrikas urskogar. De leva av frukter och växtdelar.

Gor’kij, Maxim, pseudonym för Aleksej Maximovitj Pesjkov, f. 1868, rysk författare, växte upp i fattigdom och förde ett växlingsrikt liv tills han 1892 slog igenom med sina mästerliga skildringar av bohemtypers och vaga-bonders liv (dramat Natthärbärget). G. var medlem av den ryska oppositionen, och efter den första ryska revolutionen skrev han ett flertal arbeten med revolutionär tendens. Efter bolsjevikrevolutionen stannade G. i Ryssland i den nya regimens tjänst. Har sedan 1924 för sin hälsa vistats å Capri. Till G: s bästa arbeten höra de självbiografiska Min barndom och Ute i Världen.

Gorm den gamle, dansk konung, d. omkring 940, besegrade flera småkonungar och banade därigenom väg för ett enhetligt danskt rike.

Go’rskaja, sovjetrepublik i n. Kaukasus, 50,000 kvkm. 800,000.inv. Huvudstad Vladikavka.

Goschen [gåu’sjn], sir W. E., f. 1847, brittisk statsman, sändebud i Berlin vid världskrigets utbrott 1914.

Go’sen, landskap i nedre Egypten, i nildeltats sö. del. Rika betesmarker.Anges i Mose bok vara israeliternas vistelseort under den egyptiska fångenskapen.

Gos’lar, ålderdomlig preussisk stad på n. sidan av Harz, sö. om Hannover. 21,000 inv.

Gosse [gåss], E., f. 1849, engelsk författare, främst känd för sina litteraturkritiska arbeten, bland annat ett om Henrik Ibsen, samt för den självbiografiska skildringen Far och s o n.

Gota’ma, motsvarande sanskrit Gau-tama, benämningen på Buddha*.

Go’te, Harold, se Stéenlioff, H. F. M.

Go’ter, östgermansk folkstam, härstammande från s. Skandinavien, varifrån de kommit till sö. östersjökusten. G. fortsatte åt sö. till Svartahavskusten på 100-t. e. Kr. 270—75 intogo de Dacien efter strider med romarna. Hädanefter voro G. delade i väst-goter i Dacien och östgoter i Ryssland. Under medeltidens början uppblandades de fullständigt med besegrade sydeuropeiska folk.

Gotlia [gå'ta], tysk stad på Thii-ringerwalds nv. sluttning. 40,000 inv. Stora bokförlag. Berömt geografiskt institut.

Gothan, se Ghotan.

Go’thus, lat., form av gotisk, ett tillnamn, som givits åt flera präster från Götaland.

Gotiglaeia’1, geol., beteckning för ett skede i den sista landisens avsmältning, då södra Sverige upp till den medelsvenska ändmoränzonen (jfr Sal-pausselka’) blev isfritt.

Goti’k, gotisk stil, namn på en konststil från senare medeltiden, även kallad spetsbågstil. Från Frankrike utbredde sig G. till övriga europeiska länder. G. studeras bäst inom kyrko-arkitekturen. De gotiska kyrkotyper-na kännetecknades av höga, spetsiga torn och bågar, av väldiga fönster och storartade dekorativa utsmyckningar. Även inom bildhuggar- och målarkonst urskiljes en gotisk stil, liksom inom t. ex. guldsmeds- och möbelkonst. Se Bil. Byggnadsstilar II.

Gotland, ö i östersjön, 3,160 kvkm. G. uppbygges helt och hållet av flackt liggande, något åt sö. stupande kalkstenar, märgelskiffrar och sandstenar, tillhörande den översiluriska formationen (Gotlandsilur*). ön har karaktären av en i det hela jämn platå, vars högsta punkt ligger 83 m. ö. h. Västkusten är brant och saknar till det mesta vikar, den östra kusten är mera flack och uppflikad. Egendomliga strandformationer, raukar och grottor samt strandvallar, förekomma ej blott vid de nutida stränderna utan ända till öns högsta delar, emedan ön varit efter istiden helt och hållet täckt av havet. Lan dy tan upptages för övrigt

dels av kala berggrunden, dels av is-tidsavlagringar, flygsand, myrmarker och en del grunda sjöar (träsk) med blekelager på botten. Såsom från G. isolerade erosionsrester äro Stora och Lilla Karlsö, taffelberg, som höja sig över havet, att betrakta. N. om G. ligger Gotska Sandön. G. har ett milt klimat (särskilt under hösten), vilket också avspeglas i dess växtvärld. Valnöt, mullbärsträd och sockerbetor växa på G. Eljes upptages ön till 25 % av odlad jord, 4 % av naturlig äng, 54 % av barr- och lövskog.

Gotlan^ium, se Gotlandssilur.

Gotlandsboskap, en småvuxen ras. tecknad i gulbrunt och vitt och med långa böjda horn. Den fanns under förra hälften av 1800-t. i Sydsverige samt på Öland och Gotland och bibehöll sig längst på den senare ön. Man har sökt förädla G. ehuru med ringa framgång, och rasen har nu nästan fullständigt utträngts av andra raser.

Gotlandsliäst, se Skogsruss.

Gotlandslagen, se Landskapslagar.

Gotlands län, innefattande Gotland och hithörande öar, 3,160 kvkm., 50,750 inv. Residensstad och enda stad Visby, 10,000 inv. Huvudnäringen åkerbruk och boskapsskötsel (särskilt får-och hästavel), fiske, sten- och cementindustri, sockerindustri. Även turisttrafiken och de talrika sommargästerna ha ekonomisk betydelse för ön. I kyrkligt hänseende sammanfaller länet med Visby stift.

Gotlandsmarmor, en slags röd, gotländsk kalksten med talrika förste-ningar.

Gotlandssandsten, en finkornig, grå sandsten, som förekommer på s. Gotland. G. användes särskilt till slip-stensframställning.

Gotlandssilur (Gotlandium), en ofta använd beteckning för silurformano-nens övre avdelning (översilur). Namnet är taget efter Gotland, som uppbygges av bergarter tillhörande sagda avdelning.

Gotska Sandön, ö i östersjön, n. om Gotland. 36 kvkm. Upptages helt och hållet av flygsand och dyner, öns inre delar äro beklädda med tallskog.

Gottfrid af Bouillon [bojång'], d. 1100, var en av första korstågets ledare och valdes 1099 till det intagna Jerusalems konung,% kallande sig "den •heliga gravens beskyddare".

Gottfhard, Sankt, bergsknut i Schweiziska västalperna, på gränsen mellan kantonerna Uri och Ticino, med flera höga toppar (den högsta 3,200 m.). Vid G. upprinna floderna Rhen och Rliöne. Sedan medeltiden ett av de mest trafikerade passen över Alperna. 1872—82 byggdes en järnvägstunnel genom berget från Göschenen på n. sidan till Airola på s. sidan, varigenom de schweiziska och italienska järnvägsnäten förenades. Tunneln är 15 km. lång och försvaras av starka befästningar.

Gottland, se Gotland.

Gotforp, slott invid staden Schleswig, byggt 1295.

Gottskriva, kreditera. Förkortning gr.

Gouache [goas;], fr., målning med vattenfärger, vilka fullständigt täcka den underliggande ytan i motsats till i akvarellen, där dagrarna frambringas genom utsparning av grunden.

Goujon [gosjång], .Tean, d. mellan 1564—68, fransk bildhuggare, verksam från omkring 1530, den förnämste representanten för den franska renässansskulpturen. G. medverkade vid utsmyckandet av Louvre. Till hans främsta verk höra relieferna på Fontaine des Innocents i Paris samt friskulpturen Diana.

Gould [gold], Jay, 1836—92, nordamerikansk finansman och mångmiljonär, behärskade bland annat stora järnvägs-, ångbåts- och telegrafbolag.

Gounod [gonå'], Cli., 1818—93, fransk kompositör, främst berömd för operorna F a u s t och Romeo och Julia. G. var delvis påverkad av den tyska musiken men utnyttjade flitigt, särskilt i harmoniskt avseende, sin stora kännedom om den gamla kyrkomusiken.

Gourgaud [gorgå'], G., 1783—1852, fransk general, tjänade troget Napoleon under dennes fälttåg och följde honom därefter till S :t Helena, där han upptecknade kejsarens memoarer.

Gourmand [gormang'], se Gur-m änd.

Gourmet el. gurmé, fr., egentligen uppassare i vinkällare; vinkännare; finsmakare.

Gotit [go'], fr., smak. — Chacun

son gofit [sjaköng' a sånggo'], var och en efter sin smak. — Gout e'r a, se Gutera.

Goya y iLucientes [gåj'a i lothiän' tes], Francisco de, 1746—1828, spansk målare och etsare, förde ett växlande liv, verkade en tid som hovmålare och vistades under sina sista år i Frankrike. G. ägde rik, stundom grotesk fantasi och skarp, oftast karikerande iakttagelseförmåga. Hans färger äro till en början intensiva och prunkande, senare övergår han till variationer av gråsvarta och gula färgtoner, ofta med dunkelt spöklik belysning. Bland G:s

bästa arbeten märkas porträtt av spanska kungafamiljen, spanska folk-livsskildringar samt bilder från Napoleons spanska krig.

gr., officiell svensk förkortning för gram.

Graafs follik'eI, en vätskefylld blåsa, som omger det mognade ägget i äggstocken. Jfr Äggstock.

Graal cl. Gräl, enligt medeltida sägner antingen det fat, som påskalam-met låg på vid den sista nattvarden, eller den av Kristus vid instiftandet av nattvarden använda kalken. G. ansågs bevakad av tompelherrarna på borgen Mont Salvat oeh troddes besitta övernaturlig kraft. Sagan om G. är ett i litteraturen ofta använt motiv.

Gracchus [grack'us], ryktbar romar-familj av ätten Sem^ronius. — 1. Ti-berius Sempronius G., son till Cornelia, dotter till Scipio Africanus d. ä., d. 133 f. Kr., valdes 133 till folktribun. Som sådan genomdrev G. en jordbruksreform, vilken avsåg att lindra den lägre befolkningens fattigdom och nöd. G. dödades vid ett tumult med anledning av hans försök att bli omvald som folktribun. — 2. Cajus Sempronius G., d. 121 f. Kr., den förres broder, slutförde i egenskap av folktribun 123 och 122 de av brodern påbörjade jordbruksreformerna. Dessutom införde G., som var en överlägsen statsmannabegåvning, flera andra förbättringar. Han sökte genomföra en demokratisering av styrelsen, bland annat genom att lägga makten i folkförsamlingens hand. Vid ett tumult i folkförsamlingen dödades G. liksom förut brodern.

Grace [gra's], fr., gr a'tie [-tsie], behag; ynnest. — G r a c i ö's el. Gra-tiö's [-siös], behagfull, intagande.

Gra'cerna el. Gratierna, behagens gudinnor i den grekisk-romerska mytologin. Se Chariter.

Graci'1, spenslig.

Gradbeteckning, tecken, som angiva militär el. annan tjänstegrad. G. utgöres av snören, stjärnor och galoner på krage, axelklaffar och ärmar.

Grader. — 1. Se Latitud och Longi-tud. — 2. Mat. a) Mått för vinklar. Ett varv är 360°. En rät vinkel (ett fjärdedels varv) är alltså 90°. b) Se Ekvation. — 3. Fys. Avståndet mellan två delstreck på vissa mätinstrument såsom termometrar, areometrar m. m.

Graderverk, en anordning för koncentrering av saltlösningar, som få droppa ned på risknippor. G. kallas även en anordning för avkylning av kondensvatten från ångmaskiner el. från motorer.

Gradient', geol., meteor., den lutning, som en mot ett kurvsystem (iso-termer, isobarer, isobaser m. fl.) vin-kelrät linje anger.

Gradmätning, benämning på de mätningar, genom vilka jordens form och storlek fastställas.

Gradskiva, instrument, som användes, då en vinkel skall uppritas, ävensom vid uppmätning av vinklar.

Gradua'Idisputation, disputation för vinnande av akademisk doktorsgrad.Gradua'le, en växelsång i den katolska mässan. G. motsvaras i den Lutherska kyrkan av gradualpsalmen.

GraffFto kallas inom den klassiska arkeologin inristade inskrifter, i motsats till d i p i n t i, som är målade inskrifter.

Gra'fisk framställning, framställning i bild av ett siffermässigt förhållande. Så kan t. ex. temperaturens variationer under en tidsperiod framställas ä ett diagram med tillhjälp av tvenne mot varandra vinkelräta koordinat -axlar. Tidsperioderna avsättas efter den ena axelns riktning, antalet grader efter den andras. De på detta sätt erhållna punkterna sammanbindas genom en kurva. Vidare kan t. ex. å en karta folkmängdstätheten markeras genom punkter, som placeras olika tätt, eller höjdförhållandena genom olika färger.

Gra'fisk konst, grafik, benämning på konstnärliga reproduktionssätt, vid vilka en teckning mångfaldigas genom avtryck. Till G. höra djuptrycket gravyr, etsning, högtrycket träsnitt samt plantrycket litografi.

GrafPt består av grundämnet kol, kristalliserat som små fjäll. G. är me-tallglänsande, gråsvart avfärgande, repas lätt med nageln och förekommer dels såsom små fjäll eller korn sparsamt instrött i vissa bergarter, dels såsom

mera samlade lager. Användes till blyertspennor, eldfasta deglar m. m. Den bästa G. fås från Bajern, Ceylon och Sibirien. Betydande fyndigheter av sämre kvalitet förekomma i vårt land särskilt i Norrbotten.

Grafologi', läran om handskrifternas karaktär och konsten att fastställa om två skrifter skrivits av samma person. G. benämnes även den mera tvivelaktiga konsten att ur handstilen utläsa en persons karaktärsegenskaper.

Grafostati'k, är den gren av byggnadskonsten, som, med användande av den allmänna mekanikens lagar för krafters sammansättning och verkan, söker bestämma byggnadskonstruktio-ners hållfasthet och påfrestningar.

Grågäs el. Grågås, tvenne isländska handskrifter från 1200-t., som innehålla gamla isländska lagar.

Gra'hamsbröd bakas av sammanmalet vetemjöl och är något vitaminrikare och kolhydratfattigare än bröd av siktat mjöl. G. är uppkallat efter en amerikansk vegetarian och användes bland annat vid sockersjuka.

Gra'liams land, polarland i Södra ishavet, s. om Sydamerika,, på båda sidor om södra polcirkeln. Tillhör sedan 3909 brittiska kronkolonin Falklands-öarna. Den svenska antarktikexpedi-tionen (1901—1904) hade sitt huvudsakliga undersökningsfält vid n. ändan av G.

Gram, ett tusendels kg. Förkortat gr.

Gram, H. C. J., f. 1853, dansk läkare, berömd för en av honom uppfunnen metod att färga bakterier.

Gram'ato,m. Med G. förstås i kemin så många gram av ett ämne, som dess atomvikt anger.

GramFneaj, växtfamilj, tillhörande Monocotyledonese, vars arter ha ihålig, av leder avdelad stam (strå). Blommorna sitta i små ax, som i sin tur äro anordnade i ax el. vippor. Befruktningen sker vanligen med vindens tillhjälp. Frukten är en nöt med stor, mjölig frövita. G:s arter uppgå till över 4,000. De utgöra en stor del av jordens växttäcke. Många för människan betydelsefulla kulturväxter höra till G., såsom sädesslagen ris, majs, en hel del foderväxter och sockerröret.

GramkalorF, se Kalori.

Grammatik, språklära, en systematisk framställning av ett språks lagar. I en fullständig G. märkas följande huvudavdelningar: ljudlära (fonetik), böjnings- el. flexionslära, stam- och ordbildningslära samt ordfognings- el. satslära (syntax). Till syntaxen hän-föres stundom som särskild grupp betydelseläran (semasiologi). Den jämförande el. komparativa G. ger en sammanfattning av besläktade språks lagar, medan den historiska G. behandlar utvecklingsformerna inom ett visst språk. Den jämförande och historiska G:s grundläggare inom den indoeuropeiska språkstammen är den tyske språkforskaren F. Bopp.

Grammafiker kallades under forntiden lärare i klassiska språk, vilka föreläste över inskrifter och andra litterära minnesmärken, dels ur språklig, dels ur litteraturhistorisk synpunkt. G:s skrifter äro värdefulla för vår kännedom om antiken och de döda språken.

Gram'mes ring, se Elektriska maskiner.

Grammofo'nen bygger på samma princip som fonografen. Upptagningen sker dock på en plan skiva, å vilken stiftet beskriver en spirallinje.

Gram'moleky'1. Med G. förstås inom kemin det antal gram av ett ämne, som dess atomvikt anger.

Gra'mpianbergen, skotsk bergstrakt, känd för sin naturskönhet. Dess högsta topp, Ben Nevis, Storbritanniens högsta berg, når 1,340 m. ö. h.

Gran (Picea excelsa) är det vanligaste skogsträdet i n. Europa och Asien. Till vårt land har det invandrat från nö. Den starka skuggighet, som karakteriserar granskogen, för-drages ej av andra träd, såsom tall och lövträd, och G. har därför allt mer och mer utträngt dessa träd. Till Gran, kvist med lian- ocli honblommor.

landets sydligare delar liar G. dock ej nått. Kottarna äro hängande, och frösättningen är vanligen rikast vart fjärde år. Fröna spridas med vinden. G. når en ålder av upp till 400 år. Veden är som bränsle och virke något sämre än tallens men är utmärkt för tillverkning av pappersmassa.

Grana’da. — 1. Landskap i s. Spanien vid Medelhavet, 12,500 kvkm.,

000,000 inv. G. är till största delen ett bergland. Bland bergskedjorna märkes Sierra Nevada med Mulaiiacén, Europas högsta fjälltopp utanför Alperna, vilken når 3,500 m. ö. h. Kuststräckan längs Medelhavet är lågländ och tämligen bördig. Fruktodling bedrives i stor omfattning. — 2. Stad 1 provinsen G. 113,000 inv. Sockerindustri. Universitet. I närheten Alham-bra. På 1200-t. blev G. morernas huvudstad. Sedan morerna förjagats från det övriga Spanien, var G. till 1492 muhammedanernas sista fotfäste i Europa. — 3. Stad i republiken Nicaragua, Amerika. 17,000 inv. Universitet.

Grana't. — 1. Ett i många varieteter uppträdande silikatmineral med kalk, järn, magnesium, mangan, aluminium i växlande proportioner. G. kristalliserar i reguljära systemet (vanligen som dodekaedrar) och är brunrött, genomskinligt, glasglänsande. De vackraste granaterna, ’ädelgranat\ användas såsom ädelstenar. De fås från Böhmen och Ceylon. G. är en beståndsdel i granatgneis, som är en vanlig bergart i Södermanland, Gästrikland, Västerbotten ocli andra trakter i vårt land. — 2. Med sprängämne fylld projektil. Vid anslag mot målet sönderspränges G. och splittrar el. antänder detta. Jfr Granatkartesch.

Grana’tkartescli el. slirapnel, med sprängämne och kulor fylld projektil. Då G. spränges sönder, vilket genom en särskild anordning kan ske på viss tid efter avskjutningen oftast i luften, komma kulorna att beskriva egna banor. Deras genomträngningskraft är dock ej stor.

Grana’täppleträd (Punica granatum), österländskt frukträd, som odlas i varma länder. G. har röda blommor och röda el. gula, apelsinstora, ätliga frukter med läderartat skal. Under 1400- och 1500-t. användes i stor utsträckning stiliserade motiv av G. i italienska praktvävnader.

Gran Oana’ria, den näst största och den bördigaste av Kanarieöarna, 1,670 kvkm., 130,000 inv. Huvudstad Las Palmas, 67,000 inv.

Gran Chaco [-tja’kå], beteckning för ett stort slättområde i det inre Sydamerika, som från Argentina sträcker sig nc.rrut in i Paraguay och Bolivia. S. delen är till sin natur en fortsättning av det argentinska pampasområ-det, n. delen är delvis betäckt av tropiska skogar, bland annat av palmer och det för sitt utomordentligt hårda trä bekanta quelbrachoträdet.

Grand. — 1. Den högsta spanska adelstiteln, som ursprungligen innehades av Kastiliens länsherrar men under nya tiden blev en hovtitel utan maktbefogenhet. G. erhöllo plats i senaten 1834. — 2. Fr. och eng., stor, förnäm.

Gra’nd Can’jon, se Colorado Canjon.

Grandezz’a, en grands värdighet; överdriven värdighet i uppträdandet.

Grandio’s, storartad, ståtlig, majestätisk.

Grand old man [grsend åold insen], The, eng., ”den store gamle”, ursprungligen hedersnamn på Gladstone, användes även om andra ledande personligheter.

Grand prix [grang pri], stora priset vid utställningar. — Grand prix de Paris [-dö pari’], årlig kapplöpning i maj vid Longchamps utanför Paris.

Grand Rapids [gränd räp’ids], stad i Michigan, U. S. A., vid den i floden Michigan utmynnande 'Grand river, vilken är segelbar till G. 138,000 inv. Tillverkning av möbler, trämassa och maskiner.

Grand-seigneur [grang-sänjö’r], fr., förnäm herre.

Grane, Sigurd Fafnesbanes ridhäst, se Volsungasagan.

Grani’kos, liten flod i nv. Mindre Asien, bekant för den där av Alexander den store vunna segern över perserna 334 f. Kr.

Grani’t, kristalliskt kornig magma-bergart, bestående huvudsakligen av kvarts, alkalifältspater och glimmerel. hornblände. Färgen är vanligen ljust grå el. rödaktig. G. förekommer såsom lakkoliter, batoliter el. massiv samt

även gångformig. G. hör till de mest utbredda bergarterna inom urberget och förekommer i en mängd varieteter, ofta benämnda efter någon plats inom respektive områden (ex. Stockholms-, Örebro-, Växjögranit, Filipstadsgranit, Ragundagranit, Vir-bogranit).

Grani’tgneis, se Gneiser.

Gran Sas’so d’Ita’lia (”Italiens stora berg”), Apenninernas högsta punkt; når nära 3,000 m. ö. h.

Grant, Ulysses, 1822—85, nordamerikansk statsman och krigare. Under inbördeskriget blev G. 18G4 högste befälhavare för nordstatsarmén. Som sådan vann han avgörande segrar, intog Richmond och kringrände Lees armé. 18(59—77 var G. republikansk president; han anses emellertid ej ha utövat större personligt inflytande på styrelsen, utan denna leddes i själva verket av yrkespolitiker.

Grant land, polarland i arktiska Nordamerika, utgörande n. delen av ön Ellesmereland.

Gra’nula, små korn, gryn.

Granulationsvävnad, dödkött*.

Granule’ringr, sönderdelande till fina korn. Malmer och metaller finfördelas på olika sätt för olika ändamål.

Granuli’ter, finkorniga silikatberg-arter, som numera vanligen kallas lep-titer.

Grapefruit [grei’pfrot], se Citrus.

Graphic [gräfik], The, illustrerad veckotidning, utgiven i London sedan 18G9.

Graptoli’ter, en utdöd, såsom förste-ning i silurformationen förekommande djurkropp, tillhörande polypernas klass. G. bilda kolonier av radfor-migt anordnade, på smala sågtandade stjälkar sittande individer.

Grasse’ra, gripa omkring sig, rasa (t. ex. om farsoter).

Gratias [gra’sia] lat., tack, även benämning på en katolsk tacksägelsebön.

Gratie [gra’tsie], se Grace.

Gratier [gra’tsier], se Gracerna och Ch ariter.

Gratifikation, en frivillig gottgörel-se, som utbetalas av en arbetsgivare utöver överenskommen ersättning som ett erkännande för välgjort arbete. Särskilt förr utgjorde G. ofta den enda ersättningen till en statstjänsteman under den första tjänstgöringstiden.

Gratisaktier, aktier, som ett bolag utan särskild ersättning utdelar till sina delägare. För ändamålet tagas besparade vinstmedel i anspråk (reserv- och förnyelsefonder få dock ej anlitas).

Gra’ubUnden, kanton i ö. Schweiz. 7,130 kvkm. 118,000 inv. Huvudstad Chur, 10,000 inv. — G. uppfylles helt och hållet av delar av östalperna, vilkas sluttningar giva rikligt bete för boskapshjordar. Flera av Schweiz’ mest berömda luftkurorter (Davos, S:t Moriz m. fl.) äro belägna i G.

Gra’udenz, polsk industristad, s. om Danzig. 34,000 inv.

Grav, tung, svår, allvarsam, betydande.

Grava’men, besvärande omständighet.

Gravand (Tadorna tadorna). Hannen är vackert tecknad i grön-glän-sande svart, brunt och vitt samt har en knöl vid näbbroten. Honan har mindre skarpa färger och saknar knöl. G. finnes vid s. Sveriges kuster.

Gravarne och Bäckevik, municipalsamhälle vid västkusten, mellersta Bohuslän. 1,000 inv. Fiskläge.

Gravationsbevis, ett av vederbörande myndighet (domare) utfärdat intyg, angående de panträtter (inteckningar), som häfta vid en viss fastighet el. dyl.

Gravbrev, skriftligt avtal, varigenom vederbörande myndighet på viss tid el. för alltid överlåter rättigheten till

viss gravplats.

Gra’ve, mus., it., allvarligt, högtidligt.

Gravelotte [gravlått’], by i franska dep. Moselle, där under fransk-tyska kriget en mördande drabbning utkämpades, varefter franska Rhen armén inneslöts i Metz.

s’Gravenhage [sjrafenha’sje], se Haag.

Gra’venstein, se Äppleträd.

Grave’ra, besvära, belasta, taga inteckning i, inrista.

Grave’ring, inristning, utföres inom guldsmedskonsten på olika sätt. Jfr även Gravyr.

Gravesend [graav’-], stad vid nedre Tliames, nära London. 28,000 inv.

Gravi’d, havande. — G r a v i d i t e’t, havandeskap.

Gravitation. Enligt Newtons allmänna gravitationslag, ur vilken t. ex. de Kepplerska lagarna härledas, attrahera två kroppar i rymden varandra med en kraft, som är direkt proportionell mot produkten av kropparnas massor men omvänt proportionell mot kvadraten på deras inbördes avstånd. Se Tyngdkraften och Relativi -tetsteori.

Gravi te’t, tyngd; värdighet, högtid ligt allvar. — G r a v i t e’t i s k, allvarsam, tillgjort högtidlig, ”viktig”.

Gravröse, en av kullerstenar sammansatt hög över en grav. G. är ofta jordbetäckt. Om G. är naket, kallas det kummel. G. äro vanliga från Sveriges brons- och järnålder. Gra’vstickel, ined. trekantig spets försett stålverktyg. Träsnidare, gra-vörer och kopparstickare betjäna sig av G.

Gravsänka, se Förkastningar.

Gravtäcke, vackert broderade skynken, vilka under medeltiden på högtidsdagar placerades över förnäma personers el. helgons gravar.

Gravy’r. — 1. Ornainentsarbete, utfört på en yta av metall, glas, ben, sten etc. — 2. Alster av grafisk konst*. Jfr även Etsning.

Gravö’r, person, utbildad i grave-ring, t. ex. medaljgravör, glasgravör.

Graz, stad i österrikiska provinsen Steiermark, vid Draves biflod Mur.

160,000 inv. Näst Wien Österrikes största stad. Universitet, teknisk högskola ocli flera museer. Järn- och stålindustri. Viktig handelsstad.

Grazio’so, mus., behagfullt.

Great Britain [grejt brittfen], eng., Storbritannien.

Great Lakes [grejt le’jks], ”de stora sjöarna”, engelskt namn på cana-diska sjöarna Lake superior el. övre sjön, Michigan, Erie och Ontario.

Great Yarmouth, se Yarmouth.

Grebbestad, municipalsamhälle vid västkusten, n. Bohuslän. S50 inv. Fiskläge. Konservfabrik. Badort.

Gre’co, El fgreck’å], Domenico Theo-toco’puli, kallad G., omkring 1547— 1614, greki sk-spansk målare, f. på Kreta, studerade för Tizian i Venedig och slog sig omkring 1576 ned i Spanien. G:s originella och djärva målningar behandla ofta mystiska el. religiösa motiv. Karakteristiskt för G. är en intensiv färgglöd och en om impressionismen påminnande kraft i uttryckssättet. (Greve Orgaz’ begravning). G. har därför särskilt blivit uppskattad i modern tid.

Greenbacks [gri’nbseks], grönryggar, nordamerikanska sedlar, som ha sitt namn efter baksidans gröna färg.

Green Mountains [grin maun’tins], bergskedja i v. delen av staten Ver-mont, U. S. A. Högsta toppen Mount

Mansfield, 1,337 m. ö. h.

Greenock [gri’nåk], sjöstad vid Clyde, ö. Skottland. 80,000 inv. Skeppsvarv. Maskintillverkning.

Greenwich [gri’nitsj], förstad till London. 190,000 inv. Ryktbart astronomiskt observatorium, över vilket nollmeridianen el. G.-meridianen oftast lägges.

Gregoria’nska kalendern, se Tideräkning.

Gregroria’nska kristna, namn på medlemmar av armeniska kyrkan.

Gregoria'nska sangen, katolsk kyrkosång, uppkallad efter påven Gregorius I (d. 604).

GregVrius, romerskt påvenamn. —

1. G. I, den store, omkring 540—604, vald till biskop i Rom 590. 'G. arDc-tade målmedvetet på kyrkans organisation och hävdade dess makt gentemot patriarken i Konstantinopel. Genom en omfattande missionsverksamhet strävade G. att utbreda den romerska kyrkans makt. G. räknas som helgon och som en av den romerska kyrkans fyra lärare. — 2. G. VII, omkring 1020—85, liette egentligen Hildebrand och valdes till påve 1073. Från början grep sig G. an med ett omfattande reformarbete och förbjöd bland annat prästernas äktenskap och simonin (försäljandet av kyrkliga ämbeten) samt genomförde en organiserad legatinstitution. G. var under hela sin påvetid invecklad i en strid med tyska konungamakten (Investi-turstriden*). Som mål uppställde G. påvens överhöghet även i världsliga frågor. G. kanoniserades 1606.

GregVrius av Nasians, 329—S9, grekisk kyrkofader, en av ledarna i kampen mot arianismen.

Gregro’rhis av Nyssa, d. omkring 395, grekisk kyrkofader, cn av aria-iiisniens motståndare.

Greifswald [grajfs’valt], stad i preussiska provinsen Pommern, vid östersjön, 27,000 inv. 1648—1815 lydde G. under Sverige och var under denna tid säte för en hovrätt. G. är främst universitetsstad med ett år 1456 grundat universitet.

Grei’ssen, en huvudsakligen av kvarts och glimmer bestående bergart, som uppkommit genom pneumatoly-tisk inverkan på granit. G. är ofta tennmalms- och topasförande.

Greker. Den forngrekiska kulturens bärare utgjordes sannolikt av norrifrån inträngande folkstammar av germansk ras (dorer, joner m. fl.). Dessa blandades med en mörk urbefolkning. De nutida grekerna äro ännu kraftigare uppblandade med mörka, orientaliska raser.

Grekiska alfabetet. Ordet alfabet har uppkommit ur G: s två första tecken, a 1 f a och beta. G. är av feniciskt ursprung. Redan bokstävernas namn och äldsta former tyda härpå. Uppfinnandet tiller kännes i sagorna Kadmos, Tebes grundläggare. De feniciska skrivteck-nen ha dock undergått åtskilliga modifikationer i överensstämmelse med det grekiska språkets betydligt avvikande skaplynne, varjämte åtskilliga nya skrivtecken efter hand tillagts. Det sålunda utvecklade grekiska alfabetet (även kallat det ”joniska”), vilket i Aten var brukligt sedan år 403 f. Kr., innehåller 24 bokstäver, vilkasutseende, namn och ljudbeteckning äro följande:

Grekiska elden, brinnande vätska, troligen bestående av nafta, beck och svavel, vilken uppfanns på 600-t. e. Kr. av Kalli ni kos från Heliopolis. G. användes i krig och visade sig mycket effektiv. Den utslungades genom koppartuber el. medels pilar och antändes, så fort den kom i beröring med luften. Efter krutets uppfinning användes den ej längre.

Grekiska litteraturen under den klassiska forntiden kan indelas i följande perioder: 1. Den a r k a i s k a (omkring 750—480 f. Kr), från vilken de homeriska dikterna härröra, utgörande höjdpunkten av den episka poesin. Med dessa är det grekiska litteraturspråket grundat, och detta utvecklades vidare i de kykliska dikterna samt de homeriska hymnerna, båda episka dikter, de förra med motiv från trojanska och tebanska sagor. Hesiodos skapade det didaktiska eposet, som hade en mera lyrisk läggning. Detta är än mer fallet med elegin och jam-ben. Den rena lyriken utvecklades ur musiken. Lyriska diktare av rang äro de lesbiska Alkaios och Sappho samt Anakreon från Teos. Korlyrikens främste representant är Pinda-ros. Av prosaarbeton må nämnas Ai-

sopos fabler från 500-1. — 2. Den a t-tiska perioden (480—330 f. Kr.), under vilken det ur Dionysosfesterna utvecklade dramat nådde sin fulla utveckling. Tragedin representerades främst av Aiskylos, Sofokles och Euripides. Det stora namnet inom den atenska ”äldre komedin” är Aristo-fanes, medan den ”mellersta” representerades av Antifanes m. fl. Av historieskrivare kunna nämnas Herodo-tos, Tukydides och Xenofon. Företrädaren för den filosofiska litteraturen är Platon, Sokrates lärjunge. Av vetenskapliga författare märkes främst Aristoteles. Vältaligheten representerades av bland annat Aiskines och Demostenes. — 3. Den alexan-d r i n s k a (hellenistiska) perioden (330—30 f. Kr.), under vilken den kulturella medelpunkten var förlagd till Alexandria. Den vetenskapliga litteraturen stod nu i sin största blomst-ring, företrädd av män som Euklides, Arkimedes och historieskrivaren Po-lybios. Av skönlitterära författare må nämnas epikern Apollonius, herdediktaren Teokritos samt Kallimakos. Den ”nya komedin” i Aten är företrädd av Menandros, ur vars dramer den romerska komedin utvecklades. —

4. Den romerska perioden (30 f. Kr—500 e. Kr), som kännetecknades av en rik prosalitteratur, främst av vetenskaplig art. Inom historieskrivningen märkes Plutarkos, bekant för sina biografier. Filosofiska författare äro Marcus Aurelius, Plotinos och Porfyrios. Det främsta skönlitterära namnet är Lukianos, författare till satiriska dialoger. Representanter för romandiktningen äro Helliodoros och Longus m. fl. Den egentliga klassiska G. upphörde i och med stängningen av filosofskolan i Aten 529. G. har haft en oerhörd betjJelse för all senare litteratur.

Grekisk-katolska kyrkan, se Grekisk-ortodoxa kyrkan.

Gre’kisk-ortodo’xa kyrkan, kallas ofta grekisk-katolska kyrkan. Dess medlemmar använda namnet den ortodoxa kyrkan. G. är utbredd över Balkanhalvön, länderna kring v. Medelhavet och Ryssland. Den saknar en enhetlig styrelse. De olika ländernas kyrkor äro självständiga, men patriarken i Konstantinopel intager en på traditionen grundad, ehuru oj officiellt erkänd ledarställning. Mera framskjuten ställning intaga även de tre andra patriarkerna, i Alexandria, i Antiokia och i Jerusalem. Därnäst i rang komma metropoliter och ärkebiskopar. G: s lära kännetecknas av ett envist fasthållande vid gammal-kristna åskådningar. Den är i huvudsak fastslagen genom den av metro-politen i Kiev, Petrus Mogilas, för-

Bokstav Namn Ljud A a alfa a 13 fi beta b r y gamma g A S delta d E t epsilon e (kort) z c tseta ts H 7] eta e (långt) 9 !h teta t (th) Ii iota i K x kappa k A X lambda 1 M /j. my m .V v ny n S f k si ks O o oinikron å (kort) 11 77 Pi P P g ro r 2 n g sigma s T T t au t Y v ypsilon y *f> v fi f (Ph) X / ki k (kh) »/' i p psi ps a oj omega å (långt) fattade ocli på en synod i Konstantinopel 1043 antagna ortodoxa bekännelsen. G. gör liksom andra kristna kyrkor anspråk på att besitta den enda rena, ortodoxa, kristna läran, därav namnet. Den förkastar avlaten och skärseldsläran. Dess lärobyggnad är dock ej så dogmatiskt fast utbildad, som den romersk-katolska. Gudstjänsten kännetecknas av en nästan orientaliskt rik utsmyckning. Helgondyrkan intar en bred plats inom G. De vanliga prästerna måste vara gifta. Dör hustrun, måste de nedlägga ämbetet el. gå i kloster. De få ej gifta sig två gånger. Det högre prästerskapet rekryteras från klostren och lever i celibat.

Grekland, republik, omfattande Balkanhalvöns sö. del samt en del nyligen förvärvade öar på Mindre Asiens västkust. 173,000 kvkm., 6% milj. inv. G. gränsar i n. till Albanien, Jugoslavien och Bulgarien; i v. till Jo-niska havet, i ö. till Egeislta liavet och Turkiet. Kusterna äro starkt sönderskurna och omgivas av en mängd bergiga öar. De största vikarna äro Sa-lonikibukten och Eginabukten på ö. kusten samt Korintiska viken på den västra. Salonikibukten begränsas i n. av halvön Kalkidike, Eginabukten i n. av halvön Attika. Eginabukten och Korintiska viken avsöndra en halvö Morea (Peloponnesos), vilken i n. för-bindes med det övriga G. genom det smala Korintiska näset. De största öarna äro Kreta, belägen s. ut i Medelhavet, och Eubea i Egeiska havet nära fastlandet. I sö. mellan Attika och Mindre Asien märkes ögruppen Cykladerna, i v. Joniska öarna, bland dem Korfu. — G. är i huvudsak ett bergland. I v. märkes bergskedjan Pindus, ö. om densamma en bergstrakt längs Egeiska havet, bland vars toppar Olympus (3,000 m. ö. h.) är den mest bekanta. S. om Pindus märkes det berömda berget Parnassus. Morea utfylles till största delen av Arkadiens högland. — Berggrunden är övervägande kalksten. — Floderna äro små ocli föga segelbara. — Huvudnäringar äro jordbruk och fruktodling.

Särskilt frambringas korinter. Industrin står lågt’. Handeln är av ålder betydande. År 1921 uppgick värdet av importen till 1,200 milj. kr. och exporten till 6S0 milj. kr. Största handelsutbytet sker med IT. S. A. och England. — Klimatet är behagligt, nederbörden ringa. — Invånarna äro ättlingar till de forntida grekerna, ehuru starkt uppblandade. Deras språk, nygrekiskan, liknar antikens grekiska. Grekernas religion är den grekisk-ortodoxa. — De förnämsta städerna äro huvudstaden Aten (omkring 300,000 inv.), Saloniki (170,000

inv.), Patras och Hermupolis. Jfr kartan över Balkanhalvön. — Historia: Antiken. Under sten- och bronsåldern härskade i Grekland en hög kultur den s. k. Egeiska kulturen*. Vid järnålderns inbrott omkring år 1000 f. Kr. inträdde en tillbakagång, sannolikt beroende på nya folkstammars inträngande norr ifrån. Dessa utvecklade emellertid snart på grundval av företrädarnas kultur en högt stående odling. Under grekernas ”medeltid” (omkring 1000—600 f. Kr.) upp-stodo välorganiserade stadsstater. De viktigaste av dessa voro Aten, Sparta, Tebe och Argos i G. samt Efesos, Mi-letos och Smyrna i Mindre Asien. De förnämsta staterna blevo snart Aten, som utvecklade sig till en republik och underlade sig landskapet Attika, samt Sparta, som bibehöll kungavärdighe-ten men där den högsta makten utövades av ett ”de gamles råd”. Sparta blev huvudmakten på halvön Peloponnesos. Omkring 750 f. Kr. började en utbredd grekisk kolonisation kring Medelhavsländerna. De viktigaste nygrundade stadsstaterna voro Syrakusa på Sicilien, Tarentum, Cumse och Neapolis i Italien samt Marsilia (Marseille) i Sydfrankrike. Under den följande ”storhetstiden” (omkring 600— 338 f. Kr.) förde de grekiska staterna en hård kamp mot perserriket. Persernas anfall tillbakaslogos upprepade gånger (segrarna vid Marathon, TerL mopyle, Salamis och Platée). Sedan perserna, besegrats, började en kamp mellan Aten och Sparta om ledarställningen. Aten leddes denna tid av Pe-rikles. som slöt förbund med flera kuststäder och öar, det atenska sjöförbundet. Sparta blev den ledande bland landmakterna. Under det peloponne1 siska kriget (431—421 f. Kr. och 413— 404 f. Kr.) hade Aten till en början överhanden men besegrades slutligen av Sparta. I fortsättningen utbröto emellertid nya strider mellan de gro kiska staterna, främst mellan Sparta och Tebe, vilken senare stat segrade under sin fältherre Epaminondas. Norr om Grekland hade denna tid organiserats ett mäktigt rike, Makedonien. Dess konung Filip begagnade sig av grekernas söndring och lyckades göra sig till härskare över G. Under den ma-kedoniska tiden (338—146 f. Kr.) råd do lugn i G. Efter Alexander den stores av Makedonien död försökte emellertid grekerna med anlitande av romarnas hjälp att lösgöra sig från den make-doniska överhögheten. Detta ledde emellertid till beroende av romarna. Under romartiden (146 f. Kr.—395 é. Kr.) var G. i politiskt avseende en provins av det romerska riket. Under slutet av denna tid utsattes G. för plundringståg av germaner och dengrekiska kulturen kom alltmer på, förfall.

Forntidens greker voro ett av världens mest högtstående kulturfolk. Deras konst och vetenskap ha blivit grundläggande för den västerländska kulturen. Det skönhetssinne, oförskräckta sanningssökande och glada livsmod, som karakteriserade den grekiska kulturen, gjorde denna till ett mönster för alla tider. Grekerna be-sutto emellertid alltför stark själv-ständighetskänsla och saknade förmåga av sammanhållning. Trots en rikedom på geniala begåvningar, som världen kanske aldrig sedan sett maken till, gick deras kultur därför under. Hur stor roll rasförsämring och tillblandning av främmande folkelement härvidlag spelat är svårt att säga, men det är väl troligt att även sådana faktorer spelat in.

Under medeltiden kom G. vid romarrikets delning 395 under östromerska riket. Efter Konstantinopels erövring av franska korsriddare 1204 delades G. i flera småriken, tills slutligen turkarna vid mitten av 1400-t. så småningom bemäktigade sig hela G. Nya tiden. Under den turkiska tiden (1453—1821) ledo grekerna av ett tidvis ganska hårt förtryck. Slutligen utbröt ett frihetskrig (1821—30)o. Detta gick emellertid olyckligt. Då ingrepo England, Frankrike och Ryssland, och turkarna måste godkänna fördraget i London år 1830, vilket stadfäste G:s självständighet. G. blev nu ett självständigt konungarike,, 1832—1924. Landets utveckling stördes emellertid av ständiga inre politiska stridigheter. Varken kulturellt eller politiskt har folket kunnat uppbära sin glänsande forntid. Under världskrin»t deltog G. på de allierades sida. 1923 slöts fred med Turkiet, varvid G. fick sina nuvarande gränser. Ett republikanskt parti hade under tiden erhållit allt större inflytande och efter en folkomröstning förklarades G. 1924 för republik.

Greklands sju vise, sju män i antikens Grekland, vilka voro bekanta för praktisk levnadsklokhet och stats-

mannaförmåga. G. levde i 6:e årh. f. I\r. Sina vishetsregler inlade de vanligen i korta tänkespråk, gnomer. G. voro Bias från Priene, Cheilon från Lacedemonien, KleobulUs från Lindos, Periandros från Korint, Pittakos från Mi ty lene. Solon från Aten och Thales från Miletos.

Grenaa T-å], stad nära Kattegaft, ö. Jylland. Danmark. 4,500 inv. Kalkbrott. TJtliamn.

Grena’da, en till England hörande ö bland Små Antillerna i Västindien. 345 kvkm. 65,000 inv. Viktigaste hamn är S: t Georges, 6,000 inv., vilken är

säte för guvernören. Produkter: kakao, muskotnötter och andra kryddor, kokosnötter och citroner.

Grenadines [grenödaj’ns], en till England hörande ögrupp bland Små Antillerna i Västindien, bestående av inemot 600 vulkaniska små öar och klippor. Tillsammans omkring 900 kvkm. 6,000 inv. (negrer).

Grenadjä’r, ursprungligen de soldater under 1600-t., vilka kastade handgranater, sedermera vissa organiserade truppförband. Under Karl XI •funnos de första svenska G.

Grenna, se Gränna.

Grenoble rgrönå’bl], stad i sö. Frankrike vid Isére, en biflod till Rhöne. 77,000 inv. Handskfabrikation. Universitet. G. är känd för sitt natursköna läge och är utgångspunkt för turisttrafiken i de närbelägna Sa-voyeralperna.

Gresham [gre’sjem], sir Th., 1519— 79, engelsk affärsman, se Greshams lag.

Greshams lag [gre’sjem], en nationalekonomisk lärosats, åt vilken brukar ges formuleringen, att, då två mynt äro i omlopp inom ett land, det sämre myntet uttränger det bättre. Ett exempel härå kan förhållandena i ett land, där huvudmynt präglas såväl av guld som av silver, lämna, om det antagandet göres, att det omyntade silvret står lägre i pris i förhållande till det omyntade guldet än vad som borde vara fallet på grund av huvudmyntens vikt. Det blir i sådant fall förtjänst för en enskild att köpa omyntat silver och lämna detta till myntning, medan det likaledes blir förtjänst för den. som behöver omyntat guld, att mot silvermynt byta sig till guldmynt och därefter smälta ner dessa.

Grefelien [-tjen], ty., ”lilla Greta (Margareta)”, hjältinnan i Goethes ”Faust”.

Gre’tna Green [grin], by i skotska grevskapet Dumfries, nära engelska gränsen, bekant såsom det ställe, dit personer, vilka önskade gifta sig utan giftomans samtycke, begåvo sig för att vigas enligt den i Skottland gällande kanoniska rätten. Från 1857 är stadgat, att äktenskapet ej är giltigt, såvida en av parterna ej uppehållit sig i Skottland minst 21 dagar. Under världskriget anlades vid G. en ammu-nitionsfabrik, som sysselsatte omkring 15,000 arbetare.

Greuze [grösl, .T. B., 1725—1S05, fransk målare, berömd för sina moraliserande genrebilder, oftast med ämnen ur borgerligt vardagsliv (B y-bruden, Sonens s t r a f f). Särskilt uppskattade äro G:s målningar av unga flickor (Den sönderslagna kr u k a n). Greve, adelstitel, i Sverige den liög-sta, ursprungligen hos västgermaner-na namn på en kunglig ämbetsman. Under medeltiden erhöllo G. särskilda förvaltningsområden, grevskap, vilkas styresmän benämndes borg- mark-, pfalz- och lantgrevar etc. Grevetiteln utdelades i Sverige första gången 15G1 och sedan erhöllo G. även grevskap, som voro ärftliga förläningar. Vid reduktionen 1680 indrogos alla grevskap. 1626 års riddarhusordning fastställde G: s politiska rangordning.

Grevefejden, ett krig 1534—36, vilket började av liibeckarna, som under förevändning att återuppsätta Kristian II på danska tronen ville stärka sitt handelsvälde i Norden. G. har fått sitt namn efter liibeckarnas ledare, greve Kristoffer Oldenburg, vilken erövrade Sjaelland, Skåne ocli Fyen. Emellertid stödde ett danskt parti Kristian III, son till den avlidne Fredrik I, och även Sverige ställde sig på dennes sida. Skåne återtogs av svenskarna, dansken J. Rantzau nedslog ett bondeuppror på Jylland och segrade vid öksneberg på Fyen. Lii-becks flotta besegrades av danskar och svenskar och slutligen gav sig Köpenhamn åt Kristian III. Genom G. avgjordes även striden mellan katolicism och reformation till den se-nares förmån. Likaså befästes adelns makt gentemot borgar- och

bondestånden.

Grevens tid, ursprungligen benämning på greve Per Brahe d. y :s lyckosamma styrelsetid i Finland, användes numera i betydelsen ”i sista stund”.

Grevskap. — 1. Benämning på ett åt en greves styrelse, på vissa villkor, överlämnat område. — 2. Eng. county [ka’unti], benämning på Iatfdskap bland annat i Storbritannien och Irland.

Grévy [grevi’], J., 1807—91, fransk politiker, tillhörde det republikanska partiet, president i nationalförsamlingen 1871—73 ocli i deputeradekammaren 1876—79. G. var republikens pi-esident 1879—87; på grund av Pa-namaskandalen, i vilken en hans släkting var inblandad, avgick han kort efter det han valts till president för andra gången.

Grey [grej], — 1. Jane G., 1537—54, Henrik VIII :s systerdotterdotter, fick en omsorgsfull uppfostran i protestantisk anda och förmäldes med en son till hertigen av Northumberland, vilken var konung Edvard VI :s gunstling. Hertigen lyckades genomdriva G:s utnämning till tronföljare i stället för Maria den katolska. 1553 tillträdde G. regeringen, men måste efter endast nio dagar avgå, varefter både hon och hennes make avrättades. — 2. Edward G., viscount G. of Fallodon (förut sir

Edward Grey), f. 1862, brittisk politiker, ledamot av underhuset 1885, understatssekreterare för utrikes ärenden 1892—95. G. blev som en av ledarna för det liberala partiet utrikesminister i Campbell-Bannermans och Asquiths kabinett 1905—16. Genom handskrivelser mellan G. och den franske ambassadören i London, Cambon, avslöts ett slags avtal, varigenom Englands inträde på Frankrikes sida i ett tysk-franskt krig ställdes i utsikt. G. har efter kriget verkat för upprätthållande av vänskapen med Frankrike samt medverkat till utvecklingen av N. F.

Griegr [grig], Edward H., 1843—1907, norsk tonsättare, studerade musik i Leipzig men fann först under Gades vägledning i Köpenhamn sin nordiska egenart. Han bygger till stor del på rena folkmelodier i visor och låtar. Kända äro hans små pianostycken t. ex. Lyriske s t y k k e r, ofta spelad är hans romantiska pianokonsert i A-m o 11. Till Ibsens och Björnsons verk har han satt musik (Sigurd Jorsalfar, Per G y n t).

Grien, 1480—1545, hette egentligen Hans Baldung, tysk målare, koppar-stickare och träsnidare. Hans förnämsta skapelse är högaltaret i domkyrkan i Freiburg. Särskilt som grafiker kännetecknas han av en egendomlig, kärv humor.

Griffel utgöres av en sorts klyvbar, mjuk lerskiffer, som erhålles från ett par ställen i Tyskland. Griffeltavlor bestå av mjukare skifferarter.

Griffenfeld [-fält], P., 1635—99, dansk politiker av tyskt ursprung (egentligen Sehumacher) från 1665 sekreterare åt Fredrik III. Som sådan utarbetade han den nya danska grundlagen, Kongelo-ven. Efter Kristian V :s tronbestigning 1670 fick G. ännu större makt, även i utrikespolitiska frågor. 1676 störtades G., som gjort sig illa omtyckt för sina hänsynslösa styrelsemetoder.

Griff’ith. — 1. A. G., 1872—1922, irländsk politiker, arbetade på att återuppliva det gaeliska språket och grundlägga en mera självständig irländsk kultur. G. var även sinn-fein-rörelsens upphovsman och ledde det parti, som under världskriget ville skilja Irland från England. När konflikten omkring 1918 förde till krigiska förvecklingar, fick G. något träda tillbaka för Valera. Då sedermera en fredlig uppgörelse kom till stånd, blev emellertid G. det måttfullare partiets ledare och president i den irländska nationalförsamlingen, Dail Eireann. — 2. D. V. G., f. 1880, amerikansk filmregissör, som särskilt specialiserat sig på, att med användandet av dyrbara uppsättningar och stora folkmassor skapa praktfilmer.

30Griftefrid, brott mot G. straffas enligt II kap. 4:de paragrafen strafflagen med fängelse i högst 0 månader el. straffarbete i högst -2 år.

Grignard [grinja*r], V., f. 1871, fransk kemist, vars arbeten inom den organiska kemin 1912 belönades med hal vä Nobelpriset.

Grilje’ra, steka på halster, rosta; steka med ägg och rivet bröd.

Grill, restaurang, där kötträtter halstras direkt under beställarens tillsyn. — Grill j ann e, förr använd benämning på sprättar, som ofta besökte grillrestauranger.

Grillby, municipalsamhälle vid Stockholm—Västerås järnväg, 1 mil ö. om Enköping, sö. Uppland. 450 inv.

Griller, underliga inbillningar.

GrilTparzer, F., 1791—1872, österrikisk författare, främst bekant som dramatiker (D a s goldene Vlies s, Des Meeres und der Liebe Wellen). G. har en säker karakte-riseringsförmåga och utmärkt språkbehandling. — Grillparzerpriset är ett pris på 1,500 gulden, vilket utdelas vart tredje år för det bästa tyska dramat.

Grima’s, förvridning av anletsdragen, försmädlig min, grin. — G rimase'r a, göra grimaser, grina.

Grimberg, C., f. 1875,,historiker, har bland annat författat Svenska folkets underbara öden, som på ett fängslande och medryckande sätt skildrar Sveriges historia.

Grimeton, avsändningsstation för trådlös telegrafi, belägen i Halland. Uppförd år 1924.

Grimhild, maka till konung Gjuke i den nordiska hjältesagan. G. förekommer under namnet Kriemhilt i Nibel-ungenlied.

Grimm. — 1. F. M. G. von, 1723— 1807, fransk författare av tysk börd, skickade från 1753 under många år meddelanden om Frankrikes konst, litteratur, politik, moder m. m. till flera europeiska hov (1812—14 utgivna under titeln ”La correspondance littéraire, phijosopliique et critique”). — 2. J. G., 1785—1863, tysk språkforskare, en av den moderna språkvetenskapens grundläggare. Tillsammans med sin broder V. G., 178G—1859, som även utgav viktiga språkvetenskapliga arbeten, upptecknade han en del tyska folksagor. Bröderna G:s sagosamlingar blevo grundläggande för det litteraturhistoriska studiet av folksagor och ha även tillvunnit sig en vidsträckt popularitet.

Gri’msby, stad och grevskap nära floden Humbers mynning, ö. England,

80,000 inv. Englands största fiskehamn.

Grim’sel, alppass ö. om Finsteraar-horn, Schweiz. 2,160 m. ö. h.

Grimstad, sjöstad vid Skagerack, sö. Aust-Agder fylke, s. Norge. 2,300 inv.

Grin dval (Globicephalus melas), en delfinart, med starkt frambuktande panna, som lever i stora flockar i Atlanten. Fångst av G. bedrives särskilt vid Färöarna.

Grin’nell land, se Ellesmereland.

Grip, fabeldjur, som av grekerna tänktes med lejonkropp, örnhuvud och vingar. G., som symboliserade vaksamheten, användes mycket som ornament i den antika konsten och upptogs sedan under medeltiden även i heraldi-ken.

Gripbräde, en träplatta på halsen av stränginstrument, mot vilket strängarna nedtryckas med fingertopparna vid spelandet.

Gripenberg, Bertel, f. 1878, finländsk diktare, har utgivit flera diktsamlingar (Gallergrinden, D r i v s n ö, Efter striden).

Gripenstedt, J. A., 1813—74, gjorde sig känd som en av de förnämsta talarna av det moderat-liberala partiet och blev konsultativt statsråd 1848. 1856—66 var G. finansminister och verkade som sådan för statens omhändertagande av järnvägarna samt var en ivrig anhängare av frihandelspolitiken. 1867—73 var G. ledamot av andra kammaren.

Gripsliolm, slott och kungsgård på en holme i Mälaren i Södermanlands län. G. byggdes av Bo Jonsson Grip och inköptes sedan av staten. 1498—1526 var där inrett ett kartusiankloster. 1537 grundade Gustav Vasa ett nytt för kungafamiljen avsett slott, vilket fullbordades av Karl IX och restaurerades under Gustav III. På 1890-t. genomgick G. en ny restaurering och tjänstgör nu som historiskt museum, där svenska statens stora porträttsamling finnes.

Gris, se Svindjur.

Gri'sbådarna, undervattensskär utanför Bohuslän, invid gränsen till Norge. Hummerfiske. Efter en gränstvist, vilken liänsköts till en skiljedomstol i Haag, tillerkändes G. Sverige år 1909.

Grisel'da är en starkt idealiserad figur i medeltida sagor, en ständigt trogen och uppoffrande hustru, som orättvist misstänkes och förskjutes av sin make men som dock slutligen återvinner den husliga lyckan.

Grisett', ursprungligen benämning pä ett slags grått tyg, kom sedan i Frankrike att bli ett vanligt namn på en ung arbeterska, som var älskarinna åt en student el. artist, särskilt i Quartier Latin i Paris, och ofta skötte hans hushåll.

Grissleliamn, hamnplats på Väddö i Roslagen. Fiskläge.

Grisslesliiktet (Uria), till alkor hörande simfåglar, vars arter äro havsfåglar och leva av fisk. Till G. höra bland andra Sillgrisslan (U. troile), soin har brunsvart översida, vit undersida och svarta fötter. Den finnes allmänt vid vår västkust. T o-b i s g r i s s 1 a 11 (U. grulle), har röda fötter och är sommartid svart med vit vingfläck. Den lever liksom föregående i n. Atlanten samt även vid Sveriges ö. kust.

Grizz'lybjörn, se Björnar.

Grobia'n, grov, ohyfsad människa, grovhuggare.

Grodd, se Frö.

Groddlmopp, se Växternas spridning.

Groddjur el. Amfibier (Amphibia), äro växelvarma ryggradsdjur, vilka som ungar andas med gälar, som vuxna med lungor. Huden saknar hornbildningar, hjärtat är tre-rummigt. Till G. höra bland annat Svan slösa groddjur, Svansgroddjur och Maskgroddjur.

Grod'no, stad i republiken Litauen, vid floden Njemen, sv. om Vilna,

62,000 inv. Klädes- och tobaksfabri-ker. Livlig handel och flodfart. Fästning; stormades år 1915 av tyskarna.

Grodor (Anura), en ordning svans-lösa groddjur, som ha långa, för hopp avsedda bakben med 5 tår och kortare framben med 4 tår. Tårna äro i allmänhet förbundna med simhud. G. ha tungan fastvuxen framtill och fri baktill, så att den kan slungas långt ut och användas till infångandet av insekter. Ur äggen utvecklas i vatten gälbärande och svansförsedda larver vilka så småningom omvandlas till lungandande svanslösa landdjur. Till G. höra Paddor, Löv- och Lökgrodor samt Egentliga g r o-d o r, vilka senare kännetecknas av att de ha tänder i överkäken. Till dessa höra Ätliga grodan (Rana escu-lenta), en grön, mörkfläckig art, som finnes i mellersta och s. Europa och på några ställen i Sverige. Vanliga grodan (Rana temporaria) är brun med mörkare fläckar. Hannarna ha, liksom många andra arter, utbuktningar av munslemhinnan, ljudsäckar, vilka kraftigt förstärka deras kväkningar. Bland andra arter må nämnas den nordamerikanska Oxgrodan, som når en längd av 20 cm. och är ätlig, ocli den på Sundaöarna levande F 1 y-gande grodan, som lever i träd och har förlängda tär med simhuden mellan dessa utvecklad till en slags fallskärm.

Grodperspekti'v, sett underifrån, från grodans synpunkt.

Grodspott, se Stritar.

Grogg:, utspädd konjak, wisky, rom el. annan spritdryck. Namnet här-ledes från en engelsk amiral, vilken var den förste, som kom på den idén att späda ut manskapets romportioner.

Groningen [sjrå'-]. — 1. Provins i nö. Nederländerna, vid Nordsjön. 2,360 kvkm., 363,000 inv. Tämligen

fruktbart lågland. I sö. stora liögmossar, numera till stor del torrlagda. Boskapsskötsel. — 2. Stad i nämnda provins vid sammanflödet av floderna Hunse och Aa, 89,000 inv. Kanalförbindelse med Zuider-zee och Dollart. Handels- och sjöfartsstad. Textilindustri. Universitet.

Groom [grom], eng., ridknekt.

Gros [grå], A. J., 1771—1835, fransk målare, huvudsakligen känd för sina kraftigt realistiska målningar från na-poleonskrigen (Slaget vid Ey-1 a u).

Gros’chen, numera populär benämning på ett tyskt 10-pfennig-mynt.

Gross, 12 duSsin eller 144 stycken. Stort G., ett mera sällan förekommande begrepp, motsvarar 12 vanliga G.

Grossbee’ren. by i preussiska provinsen Brandenburg, där en armé av tyskar, ryssar och svenskar under befäl av svenske kronprinsen Karl Johan slog en fransk här 1813.

Gross-BerlFn, preussisk provins utgörande staden Berlin och dess närmaste område, se Berlin.

Grossess’, havandeskap.

Grossesse nerveuse [grosäs’ nervö’s], inbillat havandeskap, förekommer hos hysteriska kvinnor och kan kännetecknas av utebiiven reglering, mjölk i brösten, känsla av fosterrörelser etc. såsom ett verkligt havandeskap.

Grossg-lockner, högsta toppen i alpgruppen Hohe Tauern, östalpernk, 3,800 m. hög. G. består av två spetsar, skilda genom en smal klyfta. Den högre av dem är den egentliga G. Den lägre benämnes Kleinglockner.

Grosshandel, handel i parti, försäljning till återförsäljare.

Grotesk’, vilt fantastisk, onaturligt överdriven, löjlig. Ursprungligen benämning på ett dekorationssätt, ett slags ornament, vilka bestodo av stiliserade blad och frukter, vaser, ansikten, djurmotiv etc. G. voro efter-bildningar av klassiska ornament och användes särskilt i barocktidens konst.

Grotliusen el. Grotthus, K. A., 1680— 1750, en av Karl den tolftes karoliner, tjänstgjorde som konungens finansminister i Turkiet och utvecklade stor skicklighet i att låna pengar.

Gro’tius, Hugo (egentligen Huig van Groot), 1583—1645, holländsk rättslärd, generalfiskal 1607 och pensionär 1613 i Rotterdam. G. gick senare i svensk tjänst och var 1634—45 svenskt sändebud i Paris. G. utövade ett omfattande vetenskapligt författarskap i juridiska, historiska, filologiska och teologiska frågor. Bland hans arbeten märkas det banbrytande folkrättsliga verket Dej u’r e b e 1 Pi et p a’c i s samt dethistoriska De an ti quita’te rei-p u b’l i c ee b a t a’v i cse.

Grottbjörn, en utdöd, med vår vanliga björn nära besläktad björn, som levde under istiden och vars skelett ofta massvis träffas i mellersta Europas kalkgrottor.

Grotte, i fornnordiska sagor namn på en kvarn, ägd av kung Frode i Danmark, vilken kunde frambringa allt, vad den, som drog kvarnen, sjöng om. Jfr Grottekvarn.

Grottekvarn, vanlig beteckning för industrialismen, särskilt med avseende på den hänsynslösa individuella kraftförbrukningen. Uttrycket är hämtat från Rydbergs dikt ”Den nya Grotte-sången”. Jfr Grotte.

Grottmålning från Altamiragrottan föreställande en Bison.

Grottmålning-ar, från förhistorisk tid stammande bilder i grottor, antingen enkla konturteckningar el. färglagda. Särskilt i n. Spanien ocli s. Frankrike har man i grottor funnit utomordentligt skickligt utförda G. Antagligen ha de haft någon slags religiös betydelse. I allmänhet föreställa de jaktdjur såsom bison, vildsvin etc. Även i Sydafrika och i andra trakter har man funnit utmärkta G.

Grovtarm, se Matsmältningsorgan.

Grundackord, mus., ackord i sin ursprungliga form (treklangen och sep-timackordet).

Grundbok, fastighetsbok, se Fastig' lietsböcker.

Grundfond beteckning å aktiekapitalet i ett bankaktiebolag. I ett solidariskt bankbolag betecknar G. det av huvudlottägarnn tillskjutna beloppet.

Grundlag kallas de lagar, som reglera ett lands författning. G. betraktas i allmänhet såsom särskilt betydelsefulla och deras ändrande el. upphävande är ofta försvårat genom särskilda bestämmelser, så att en tillfällig och övergående folkstämning ej skall kunna alltför genomgripande förändra landets styrelse. I Sverige gällande G. äro Regeringsformen av G juni 1809, Riksdagsordningen av 22 juni 186G,

Successionsordningen av 26 sept. 1810 samt Tryckfrihetsordningen av 16 juli 1812. Dessa lagar skola tillämpas efter ordalydelsen. De få vidare ej ändras el. upphävas förrän så beslutats av konungen och tvenne lagtima riksdagar. Den senare riksdagen skall vidare ha nyvald andra kammare.

Grundmassa, geol., den finkorniga eller glasiga massa i porfyrer, i vilken de större kornen, strökornen, ligga inströdda.

Grundskatt, ständig avgift, som sedan urminnes tider ålegat fast egendom. G. utgjordes dels av till staten utgående ränta, dels av tionde till kyrkan. Ursprungligen voro G. na-turaskatter, men de förvandlades så småningom alltmer till penningavgifter. Fullständigt skedde detta först 1869. I samband med indelningsverkets avskaffande och införandet av allmän värnplikt började man därefter diskutera G: s upphävande. 1892 beslöts i samband med antagandet av en ny försvarsorganisation, att G. så småningom skulle avskrivas till 1904. Detta gällde de till staten utgående G. Kyrkans tionde fördelades i Sverige så, att prästen fick en tredjedel, medan biskopen, sockenkyrkan och de fattiga fingo två tredjedelar. Vid den reduktion, som Gustav Vasa genomförde i samband med reformationen indrogs de sistnämnda två tredjedelarna till staten och delade sedan de övriga statliga G :s öden. Prästens tionde bibehölls längre men utbyttes så småningom mot penningavgifter. Genom lag 1910 stadgades slutligen att prästerskapets tionde indrogs till staten samtidigt, som en lönereglering för prästerskapet genomfördes. Tion det skall sedan avskrivas på 20 år, d. v. s. till 1931.

Grundsund, stort fiskläge på västkusten, s. om Lysekil.

Grundton, den ton från vilken ett ackord, en skala el. dyl. bildas.

Grundtfvis, N. F. S., 1783—1872, dansk präst och författare. G. genomgick som ung en våldsam religiös omvändelse och började sedan ivrigt verka för en religiös väckelse i Danmark skarpt betonade en mera bok-stavstrogen och okritisk religiositet med mera utrymme för känslan än för förståndet. Kärnan i den glada kristendom, han förkunhade, var den apostoliska trosbekännelsen. Han stod i opposition till det samtida mera rationalistiskt betonade prästerskapet och arbetade på ett återupplivande av forntidens lijälteanda och kristliga bedrifter, på ett samlande och uppfostrande av de breda folklagren. Som medel härtill anvisade han bland annat folkhögskolan, där bondgossar och bondflickor genom föredrag över re- ligiösa och historiska ämnen skulle väckas till ett djupare andligt liv. Sä blev G. folkhögskolans grundläggare. G. hade en obestridlig litterär begåvning och har utoin historiska arbeten och nationella dikter även skrivit talrika psalmer. G. var en långt ifrån harmonisk personlighet. Han genomgick våldsamma känslostormar och hans författarskap utmärker sig mera för stämningsmättad innerlighet och poetisk kraft, mindre för logisk reda och klarhet. Det inflytande G. utövat i Danmark har varit av stor betydelse.

Grundvatten, det i jordlagren och berggrunden uppsugna nederbördsvatt-net. Grundvattensnivån står närmare jordytan eller djupare allt efter klimatet och växlar med årstiderna, vegetationens beskaffenhet m. m.

Grundämne el. kemiskt element. De gamla grekerna ansågo efter Aristote-les, att all materia var uppbyggd av ett och samma urämne. Detta urämne kunde besitta fyra fysikaliska grundegenskaper : köld, värme, torrhet och fuktighet. Beroende på vilket par av dessa egenskaper, som urämnet besatt uppträdde det som ett av de fyra elementen : Jorden, som är kall och torr, vattnet, som är kallt och fuktigt, luften, som är fuktig och varm eller elden, som är torr och varm. Genom föreningar i olika mängder av dessa fyra element skulle alla olika ämnen ha uppstått. Aristoteles’ uppfattning behärskade under århundraden uppfattningen om materiens byggnad. Föga

mera klarhet vanns genom alkemisternas metafysiska spekulationer över metallernas byggnad. Först mot slutet av 1700-t. började man frigöra sig från arvet av gamla föreställningar och i stället som kemiska element eller grundämnen betrakta sådana ämnen, vilka ej vidare genom vanliga kemiska eller fysiska operationer låta sig uppdelas i andra enklare ämnen. Jfr Atomernas byggnad och Atomteori.

Numera känner man ett nittiotal olika kemiska element. Alla metaller äro element, såsom järn, koppar, guld och silver etc. De icke metalliska elementen bruka betecknas som m e-t a 11 o i d e r. Hit höra t. ex. syre, kol och svavel etc. En del element intaga en mellanställning mellan dessa båda grupper.

I jordsskorpan ingår syre till ungefär hälften, därnäst kommer i ordningen kisel, aluminium, järn, kalcium, kol, magnesium, natrium, kalium och väte. Tillsammans uppbygga nu nämnda element ungefär 99 % av jordskorpan, varför alla övriga element tillsammans blott motsvara ungefär 1 %; en del förekomma endast i försvinnande små kvantiteter. Elementen äro

mycket olika svåra att framställa ur de föreningar, i vilka de förekomma, detta förklarar, att t. ex. aluminium, den rikligast förekommande metallen, ändock är relativt dyr i metalliskt tillstånd.

Grus, beteckning för lösa jordslag, som till övervägande del bestå av mineral- och bergarts-korn, vilkas storlek överstiger ett par mm. i genomskärning. G. kan vara mer eller mindre rikt på sten (ex. rullstensgrus, klappergrus).

Gru’sien, landskap i mellersta Kaukasus, utgörande en del av den nutida republiken Georgien, som också kallas Grusien.

Grusi’nska härvägen, en längs floden Terek genom vilda klyftdalar förbi Tiflis ledande gammal, viktig väg.

Grut, Torben, f. 1871, svensk arkitekt, bland vars arbeten märkas Stadion i Stockholm och Bukarest, slott och villor (Solliden på Öland) m. fl.

Gruvg-as, en benämning, som understundom gives åt kolvätet metan på den grund, att det i stor utsträckning alstras i stenkolslager. G. har i stenkolsgruvor förorsakat kraftiga explosioner. Jfr Davys säkerhetslampa.

Gruvkompass, en även i vertikalplanet fritt rörlig magnetnål, som användes vid uppsökning av järnmalm. G. ändrar sin riktning i n. och s. och drages mot malmen, utvisande dennas förekomst och läge.

Gruvstadgran. Nu gällande G. är av 10 maj 18S4. Enligt denna har var och en rätt att förvärva mineralfyndighet. Vissa inskränkningar finnas dock, för exempelvis järnmalmsfyndighet på kro-nomark samt för stenkolsfyndigheter. Den, som vill begagna sin inmut-ningsrätt, ansöker skriftligen hos vederbörande bergmästare om mutsedel. Denna gäller ett område med 100 m. radie, räknat från inmutningspunkten. Då malmen blottas verkställer bergmästaren utmål å ett område, som är högst 200 m. långt och brett. Gruv-agaren är skyldig att årligen för viss kostnad utföra försvarsarbete, i annat fall förfaller hans rätt. Jordägaren äger rätt att med högst halva beloppet deltaga i kostnader och erhålla motsvarande andel av vinsten.

Grycksbo, industrisamhälle 1 mil nv. om Falun, ö. Dalarne. 1,450 inv. Stort pappersbruk med sulfit- och sulfatra-brik.

Grunder, ty., grundare av humbugs-företag, svindlare.

Griinewald [gry’nevalt]. — 1. Matthias G., f. mellan 1470—83, d. omkring 1530, tysk renässansmålare, vars tavlor utmärkas av en starkt personlig stil, på samma gång svärmiskt religiöst betonad och djärvt realistisk. G:s mestkända arbete är Isenheimaltaret med ämnen från Kristi liv och den helige Antonius’ legend. —2. Isaac G., f. 1889, målare, den mest kände representanten för expressionismen i Sverige. G:s dukar kännetecknas av intensiva färger och djärvt förenklad formgivning.

Gryt, jordhåla bebodd av räv, grävling el. dyl.

Gråal, se Al.

Gråberg kallas vid malmbrytning icke malmförande bergart.

Gråbröder, se Franciskanorden.

Grågås, Grågås, isländsk lagbok, bestående av Konungsboken och Stadar-holsboken, vilken gällde under fristatens tid (omkring 930—1264).

Gråfläcksjuka förekommer hos sädesslag, särskilt havre samt vissa rotfrukter. Den yttrar sig i gråa el. bruna fläckar på bladen, särskilt de nedre. Förr ansåg man att G. orsakades av en svamp. Numera antar man att G. beror på för stark kalkhalt i jorden.

Gråhajar (Galeidte), en familj hajfiskar med två tagglösa ryggfenor. Till G. hör Gråhajen (Galeus galeus), en upp till 2 m. lång, på översidan grå, pä undersidan vit haj, som förekommer i Atlanten, Medelhavet och Indiska Oceanen. B 1 å h a j (Prionace glauca) är ovan blågrå, under vit. Den är ytterst rovgirig och angriper även människor. Den lever i de varma delarna av Atlanten och Stilla havet. Hammarhajen (Sphyrna zygtena), som även lever i varma hav, har huvudet utdraget åt sidorna, så att det till formen påminner om en hammare.

Gråmunkar, gråbröder, se Fransis-kanorden.

Gråmunkeholmen, gammalt namn på Riddarholmen i Stockholm.

Gråsalva, kvicksilver utrört i fett. G. användes särskilt till smörjkurer mot syfilis.

Gråsej, se Torsksläktet.

Grå starr, i regel en ålderssjukdom, bestående i grumling av linssubstansen. När grumlingarna nå in över pupillområdet medför detta synrubbningar och när linsen helt grumlats, kvarstår blott förmåga att skilja ljus och mörker. Behandlingen är operativ, varvid linsen avlägsnas. Detta kan dock utföras först sedan linsen helt grumlats, ”starren mognat”. Grön starr, se Glaukom.

Gråsten, folknamn på gråa kristal-liniska bergarter såsom granit, gneis m. fl.

Gråsuggor, på land levande små kräftdjur, som ha oval kropp. De leva under. stenar, murken bark och dylikt och fordra för att kunna leva fuktig luft. I torr luft och i vatten dö de snart. Den vanligaste arten är Onis-cus asellus.

Gråverk, se Ekorrdjur.

Gräddost beredes av grädde el. grädd-blandning med över 4 % fett-halt.

Gräll, bjärt, skarp.

Grän, 1/12 karat*.

Grängesberg, gruvsamhälle i s. Dalarna, nära gränsen till Västmanland. 5,450 inv. Sprängämnesfabrik. I närheten av G. betydande järnmalmsfält, vars fyndigheter äro de största i Mellansverige. Malmen är högprocentig, men innehåller fosfor; huvudsakligen exportmalm.

Grängesberg-Oxelösund, se Trafik-aktiebolaget G.

Gränna, stad vid Vättern, n. Småland. 1,200 inv. Fruktodling. Staden är grundlagd av Per Brahe d. y. N. om staden ligger Brahehus’ ståtligt belägna slottsruin.

Gränsmärke. Om G. mellan olika fastigheter finnas bestämmelser i mät-ningsförordningen av den 17 december 1920.

Gränsridare, en slags tjänsteman vid gränsbevakningen.

Gränsvetenskap, kallas vetenskaper, vilka mer el. mindre sammanfalla el. stå på gränsen mellan tvenne vanligen äldre vetenskaper. T. ex. fysikalisk kemi.

Gränsvärde, ett värde, som en matematisk storhet, som är en funktion av en annan storhet, alltmer närmar sig, då den oberoende variabeln närmar sig ett givet värde. Gränsvärdet

för , då n växer mot oändligheten,

är 0. Matematiskt skrives detta

lim = 0; n — co (utläses: limes 1

genom n lika med noll för n lika med oändligheten.) Limes, lat., gräns.

Gräs, se Graminete.

Gräsandsläktet (Anas), ett släkte egentliga änder, vilka ha mot spetsen något bredare näbb. I Sverige förekommande arter äro flyttfåglar (frånsett en del gräsänder), som leva i vassrika sjöar av insekter, maskar och dylikt. Gräsanden (A. platyrhyncha;, är om sommaren brunspräcklig med blågrön vingspegel. Hannen (and-draken) i vårdräkt är brokigt tecknad i vitt, svart, blågrönt och brunt. Gräsanden är ganska allmän över hela Sverige. Jfr Bil. Fåglar II. K r i c-kan (A. crecca) och Å r t a n (A. querquedula) äro mindre än föregående och äro de enda arter, som ha betydelse ur jaktsynpunkt.

Gräsfly (Charteas graminis), en till Nattflyn hörande nattfjäril, tecknad i brunt, gult och grått. Äggen läggas på grässtrån. Larverna övervintra och förorsaka, särskilt följande vår, stor skada genom att avbita grässtrån. Gräshoppor (Acridiodea), till rätvingar hörande insekter, vars antenner nå ungefär halva kroppslängden. De bakre benparen äro utvecklade till kraftiga hoppben. Genom att gnida bakbenen mot vingarna framkalla de ett gnisslande läte, som i Sverige ofta oriktigt tillskrives syrsor. Bn del arter ha väl utvecklade vingar, andra arter ha vingarna förkrympta. Till dessa senare höra flera i Sverige vanliga arter. De leva av växtämnen. Sträckgräshoppan, som finnes i Asien, Afrika och Amerika, uppträder i stora vandrande skaror, som orsaka svåra härjningar, där de draga fram.

Gräslök, se Lök.

Grästorp, köping sv. om Lidköping, Västergötland. 720 inv.

Grästräd. I Australien förekommande låga träd med tjock stam och långa, smala blad. G. äro ej gräs, utan tillhöra familjen Lilliaceie.

Gräsö, ö i n. delen av Stockholms skärgård, skild från fastlandet genom öregrundsgrepen.

Grävling.

Grävling el. Grävsvin (Meles meles), en art mårddjur. G. har grov, grå päls med svart band genom ögonen samt är hälgångare med kraftiga grävklor på framfötterna. G. är nattdjur och lever i allmänhet ensam i jordhålor, gryt. Den är allätande (rötter, bär, insekter, maskar, sniglar, möss, fågelungar, ägg, unga harar). Köttet är ätbart.

Grävmaskin användes för utgrävningar av kanaler, hamnar och dylikt. G. kan bestå av en stor skopa med löstagbar botten fäst vid en hisskran. Skopan föres nedifrån och uppåt vid fyllningen, lyftes därpå och svänges över till avstjälpningsplatsen, varefter bottenluckan öppnas. Exempelvis i mudderverk finnas en mängd skopor fastade vid en kedja, som roterar runt två valsar. Vid rörelsen uppåt fyllas skoporna och tömmas, då de komma

till högsta punkten, i vagnar el. pråmar. Dylik G. kallas paternosterverk.

Grävsvin, se Grävling.

Grönalgrer, en grupp flercelliga alger, vilka finnas i sötvatten samt på fuktig jord, stenar, trädstammar och dylikt. Dfe ha mycket växlande utseende, tråd-, band-, skivlika etc.

Gröna ön, benämning på Irland.

Grönblindhet, se Färgsinne.

Gröndahl, Agathe, se Backer-Grön-dahl.

Gröndal, fabrikssamhälle i Stockholms stad, vid Mälaren. 4,300 inv.

Grönfinlc (Chloris chloris), en art finkfåglar. Hannen är tecknad i grönt, gult och svart. Honan är ovan brungrå, under gråvit. G. förekommer allmänt i Sverige.

Gröngöling (Picus viridis), en haek-spettfågei, som har grön översida med röd hjässa och svarta band genom ögonen. Undersidan är ljusare grön. G. är vanlig i Sverige, särskilt i lövskog och lever av insekter (myror) och bär.

Grönköping, en av H. Zetterström införd fingerad benämning på den svenska småstaden med dess dumhet, skvaller och trånga förhållanden.

Grönland, den mest betydande av de i Norra Ishavet, n. om Nordamerikas fastland belägna Arktiska öarna.

2.200.000 kvkm., jordens största ö.

15.000 inv. Den gränsar i n. till Norra Ishavet i ö. till Norska havet, Danmarks sund och Atlanten och skiljes i v. från de övriga Arktiska öarna genom Davis' sund, Baffins Bay och Smiths sund. Stora fjordar skära in i landet. Det inre av G. är täckt av en mäktig inlandsis, som når ett par tusen m. ö. h. och upptar största delen av ön. Isen skrider ständigt mot kusten, där den med väldiga glaciärtungor skjuter ut i fjordarna och avger isberg, vilka av havsströmmarna föras s. ut. ö. kusten är nästan alltid spärrad av packis. Lättast tillgängligt är G. i sv. Här bor ock större delen av befolkningen, vilkens viktigaste huvudnäring är jakt, särskilt på säl. Utförsel av jaktprodukter samt kryolit. Klimatet är ett utpräglat polarklimat; kusten sköljes såväl i v. som ö. av kalla havsströmmar. Växtvärlden är i huvudsak tundrans; i södra delen av ön förekomma björkbestånd, egentlig skog saknas. Bland däggdjuren märkes isbjörn, polarräv, fjällren, fjällhare, myskoxe, säl och val. Fåglar häcka i mängd längs kusterna. Inbyggarna äro dels danska nybyggare, dels infödda, eskimåer, och blandras mellan båda. G. utgör ett danskt biland. — Historia. G. skall ha upptäckts av islänningen Gunbjörn omkring 877 och omkring 985 landsteg Erik Röde och ett nybygge grun-da des. Omkring 1000 blev G. kristnat ocli blev norskt skattland från 1261. På 1400-t. dukade kolonisterna under efter strider med eskimåerna. På 1600-t. började holländarna idka handel med eskimåerna och på 1700-t. koloniserades åter G. på initiativ av de dansk-norska kungarna. Från 1774 tillämpades ett ännu gällande handelsmonopol (Det kongelige grönland-ske Handel). 1814, då Norge skildes från Danmark, kvarstod G. under dansk förvaltning och 1921 proklamerade Danmark suveränitet över hela G. Norge har opponerat häremot, och förda underhandlingar ha hittills ej löst tvistefrågan.

Grönlandsval, se Rätvalar.

Grön si ska, se Siskesläktet.

Grön starr, se Glaukom.

Grön stenar, gemensam beteckning för en del mörka el. grönsvarta bergarter bland vilka amfiboliter, dioriter, gabbror och d i a b a-s e r äro de vanligaste.

Gröpe, grovt mald spannmål, som användes till utfordring.

G-sträng, violinens djupaste sträng, altviolinens och violloncellens näst djupaste samt kontrabasens högsta sträng.

Guadalquivir [-kivi'r], Spaniens vattenrikaste flod, upprinner i bergstrakterna i ö. Andalusien, flyter i sv. riktning genom Andalusiens slätt och utfaller i Atlanten. Längd 500 km. Segelbar i sitt nedre lopp.

Guadeloupe [goadlo'p], en till Frankrike hörande ö bland Små Antillerna i Västindien. 1,500 kvkm.,

185.000 inv. Huvudstad Basse Terre,

12.000 inv. Produkter: Kaffe, kakao, socker, tobak, bananer. — 1635 koloniserades G. av fransmännen och intogs sedan av engelsmännen, som gav ön åt Karl XIII 1813. Arvsrätten förbehölls Karl Johan. 1814 avträddes G. emellertid till Frankrike och i stället erhöll svenska kungafamiljen 24 milj. francs av Storbritannien (Guadeloupe-fonden). Med dessa pengar betalades Sveriges skuld till utländska makter och som ersättning anslog riksdagen åt Karl Johan och hans regerande av-komlingar ett årligt belopp av 300,000 kronor.

Guadia'na, en av Spaniens största floder, upprinner i ö. delen av Nya Castiliens högslätt, flyter i v. riktning till gränsen mot Portugal, där den tager s. riktning. Under återstoden av sitt lopp tillhör den under en sträcka Portugal och bildar två gånger gräns mellan Spanien och Portugal. Utfaller i Atlanten. G. är i allmänhet

vattenfattig .och endast segelbar i nedre loppet. Längd 820 km-

Guajako’1, sur metylester av pyro-katekin, kem. formel CeHi(OCH3) (OH), ingår i kreosot.

GuajakoFaldehyd, den luktande beståndsdelen i vanilj.

Guanak’o, se Lamasläktet.

Guancher [goan’sjer], se Kanarieöarna.

Gua’no, lager av mer el. mindre sönderdelade fågelexkrement, som hopas i torra trakter med rikt fågelliv (t. ex. vissa öar utanför Sydamerikas västkust). G. tillvaratages som ett värdefullt gödningsmedel (”Perugua-no”).

Guarneri [goarne’ri], en av de ryktbaraste violinfabrikantsläkterna från Cremona*.

Guatema'la, mellanamerikansk republik. 113,000 kvkm. 2,200,000 inv., därav 60 % indianer. Landet är till stor del uppbyggt av vulkaniskt material och har flera 3—4000 m. höga vulkaner av vilka några ha haft våldsamma utbrott i historisk tid. Viktigaste produkt är kaffe. Även odlas socker, ris, majs, bananer etc. Rika, ännu föga bearbetade mineralfyndigheter. Huvudstad Guatemala, 110,000 inv.

Guaya’ria, område i n. Sydamerika, beläget mellan Orinoco och Amazonfloden. 435,000 kvkm. 460,000 inv. Fördelat på tre koloniområden: Brittiska G. i v., Holländska G. samt Franska G. i ö., det senare även kallat Cayénne. Osunt klimat. Utförsel av tropiska produkter.

Guayaquil [goajaki’1], 100,000 inv., Ecuadors största stad. Viktig hamnstad, osunt klimat.

Gu’dbrandsdalen, dalgång i Opland fylke, Norge, mellan Dovrefjällen och sjön Mjösen. Genomflytes av floden Gudbrandslågen.

Gu’de, I-Ians, 1825—1903, norsk målare. var mestadels bosatt i utlandet, professor vid konstakademin i Diissel-dorf 1854—62, i Karlsruhe 1864—80 och i Berlin 1880—1901. G. var en av de betydelsefullaste företrädarna för norskt landskapsmåleri under 1800-t. Till en början valde han motiv från högfjällen och fjordarna men övergick sedan att måla liavsbilder (H ö g-fjäll, Bränningar).

Gu’denå, flod i ö. Jylland, Danmark. G. har två källarmar, vilka komma från n. Vejle amt, rinner under upptagande av flera tillflöden i nö. och n. riktning och utfaller vid staden Randers i Randersfjorden av Kattegatt.

Gu’din g:, se Ej der.

Gudrun, maka till Sigurd Fafnes-bane. Se Gjukungar och Volsunga-sagan.

Gudsbevis. Sedan gammalt har man sökt bevisa tillvaron av ett högsta väsen, en Gud, som skapat och styr världsalltet. Man har utgått frftn fitt tillvaron borde ha en förnuftig mening. Detta antagande medför antagande av ett absolut förnuft, ett högsta väsen (det teleologiska beviset). Man har framhållit att allting måste ha en första orsak, vilket förutsätter en världsalltets skapare (det kosmologiska beviset). Vidare har framhållits, att föreställningen om ett absolut fullkomligt högsta väsen även måste innefatta detta väsens existens. I annat fall skulle man kunna tänka sig något ännu fullkomligare, nämligen en Gud, som existerade (det onto-logiska beviset). Dessa bevis betraktas numera som föga tillfredsställande. Det är ju ej givet att tillvaron måste ha en förnuftig mening el. att världsalltet ej funnits av evighet. Det sistnämnda beviset har ju vidare, som bland annat Kant påvisat, mera karaktären av en ordlek. Även andra bevis såsom t. ex. det antropologiska, vilket av gudsbegreppets allmänna förekomst hos skilda folk sluter till att en Gud måste existera, äro ävenledes föga bevisande. Att alla människor tro någonting, bevisar naturligtvis ej att denna tro ej är vidskepelse. Endast på säkra fakta grundade logiska slutsatser bevisa riktigheten av en åsikt. Ett sådant G. finnes ej.

Gudsfrid el. Gudsfred, vapenvila mellan stridande under 1000- och 1100-t. på vissa överenskomna dagar, även fridlysning av kvinnor, präster och kyrkobyggnader m. m.

Gudspenning:, avgift, som under medeltiden betalades till kyrkan el. de fattiga vid ingående av ett avtal.

Guelfer [gel’f-], även welfer, medeltida partinamn i Italien, från början avseende fursteläkten Welfs parti-

gängare, därefter anhängarna av påve-dömet i motsats till kejsardömet, vars anhängare kallades ghibelli’ner.

Guerieke [Ge’r-], O. von, 1602—86, borgmästare i Magdeburg, bekant för sina undersökningar av lufttrycket. Hans mest kända försök, som utfördes inför kejsaren vid riksdagen i Regensburg 1654, är försöket med de magdeburgska halvkloten. Två halvklot av metall sammanlades med de plan slipade kanterna mot varandra, varefter luften pumpades ut ur det sålunda bildade klotet, vars diameter vid det nyss omtalade tillfället var 40 cm. 8 hästar, spända för vardera halvklotet, kunde endast med svårighet draga isär de bägge klothalvorna.

Guerilla [geril’ja], sp., småkrig, skärmytsling. Se Gerillakrig.

Guernesey [ge’rnsi], se Normandiska öarna.

Guesde [gädd], Jules, 1845—1922, fransk marxistisk politiker, vars anhängare benämndes guesdister. Deltog i kommunupproret 1871 och vista-

des efter detta under flera år i landsflykt. Under världskriget var G. medlem av Vivianis nationalförsvarsrege-ring samt av Briands ministär.

Gueuser el. Geuser [gö’ser], namn på de protestanter, som på 1500-t. opponerade emot det spanska herraväldet i Nederländerna.

Guide [gi’d], fr., se Gid.

Guido Areti’no [goi’då], G. av Arez-zo, omkring 995—1050, italiensk musiklärd, vilken införde flera musikaliska nyheter och bland annat bestämde notlinjernas antal till fyra i stället för två.

GuTdo Re’ni, se Reni.

Guieime [gie’nn], fransk provins vid Atlanten (Biscayabukten), mellan floderna Garonne och Dordogne.

Guildhall [giPdhå’1], eng., rådhuset i London City, förr köpmännens gilleshus i London.

Guildsocialism [gild-], se Skråsocialism.

Guillaume [gijå’m], fr., Vilhelm.

Guillocheringr [gijåsje’-], maskinell metod att åstadkomma gravyrmönster på metall. G. har fått sitt namn av uppfinnaren Guillot och användes bland annat vid sedeltryckning.

Guillotine [gijåti*n], se Giljotin.

Guinea [gin’i], eng., gammalt engelskt guldmynt = 21 shillings, begagnas ännu som räkneenliet. Ett pund är 20 shillings.

Guinea [gine’a], benämning på en landsträcka vid Afrikas v. kust, från s. Senegal längs Guineabukten till Damaraland i s. Delas i övre G., vanligen kallat Guineakusten, och Nedre G., mellan vilka Kap Lopez i Franska Kongo utgör gräns, övre G. har sedan gammalt delats i 4 ”kuster”, vilka ha namn efter de varor, som förr varit de viktigaste för varje område: Pepparkusten, Guldkusten, Elfenbenskusten och Slavkusten. G: s kuster äro i allmänhet låga. I övre G. bestå de till största delen av grässlätter, medan i Nedre G. stora urskogar förekomma. G:s viktigaste produkter äro palmolja, palmkärnor, kautschuk, elfenben samt från Guldkusten guld. Politiskt är G. fördelat mellan flera makter; jfr Afrika.

Guirlander [girlang’d], fr., se Girland.

Guise [gis], fransk hertiglig släkt, gren av huset Lothringen. — 1. Fran-Qois de Lorraine, hertig av G., 1520—63, var en av katolikernas ledare i kampen mot hugenotterna. — 2. Henri de Lorraine, hertig av G., 1550—88, den förres son, blev en av huvudmännen för det katolska partiet, sedan fadern mördats av en hugenottisk adelsman. G., som stämplade mot konung Henrik III, blev på dennes befallning mörd^c].Guitri [gitri’], S., f. 1845, fransk författare, vilken skrivit omtyckta lustspel.

Guizot [giså’], F., 1787—1874, fransk historiker och statsman, 1812 professor i historia vid Sorbonne, deputerad

1830, blev efter julirevolutionen Ludvig Filips inrikesminister och 1832— 37 undervisningsminister. 1840, då Thiers fallit, blev G. utrikesminister, i vilken egenskap han genomdrev flera förbättringar men envist hävdade en borgerlig konservatism. 1847 premiärminister bidrog G. genom sin konservativa styrelse till att framkalla februarirevolutionen f. å. G: s historiska verk behandla bland annat den stora engelska revolutionen samt den europeiska och den franska civilisationen.

Gujarat [Gudschera't], lågland i v. Främre Indien mellan Bombay och Indusdeltat. 270,000 kvkm. 3 milj. inv., mest hinduer, vilkas språk är ariskt och även talas av perserna.

Gula faran, i slutet av 1800-t. uppkommen beteckning för den fara, som den gula rasens utbredning anses utgöra för den vita.

Gula febern, en tropisk smittosjuk-dom, som förekommer särskilt i Mellanamerika. Den orsakas av en spirochset, som överföres av myggor. Efter några dygn inträder våldsam feber, kräkningar o. dyl. Senare kan följa blödningar från slemhinnor och gulsot, varav namnet. Någon verksam behandling finnes ej och dödligheten är mycket hög. Spridningen av G. förhindras som vid frossa.

Gula havet, stor havsbukt mellan mellersta Kina och Korea. Dess inre av Sjantung- och Liaotung-halvöarna avsnörda del kallas Tsjilibukten.

Gula kroppen, se Äggstock.

Gula jorden, stoftfin sandjord, lössjord, vilken av vinden förts från stäpperna i det inre av Asien åt ö. och avlagrats över stora delar av Kina. Jfr Löss.

Gula pressen, ett i Amerika 1896 uppkommet namn på sensations- och skandalpressen. G. avser ibland ”jingopressen” (de chauvinistiska tidningarna).

Gula rasen, se Människoraser.

Gulasch', ungersk köttstuvning; folk, som förtjänat pengar på att under kriget sälja mer el. mindre underhaltiga livsmedel, livsmedelsjobbare.

Gulbrandsson, O., f. 1873, norsk skämttecknare med europeiskt rykte, särskilt för sina teckningar i Simplicissimus, vilka kännetecknas av en djärv förenkling och en bitande vass satir.

Guld. — Kem. tecken Au (av latin aurum = guld). Atomvikt 197.2. Atomvärde 1 el. 3. Spec. vikt 19.3,

smältpunkt 1064°. G. är en fullkomligt ädel metall, som ej förändras vid glödgning i luft och ej angripes av syror el. alkalier. Däremot angripes G. av fri klor och löses därför av kungsvatten. Alla guldföreningar sönderdelas genom glödgning, varvid G. avskiljes i metallisk form. G. är den smidbaraste av alla metaller och kan uthamras till blad av 0.0001 mm. tjocklek (bladguld). I smycken och mynt användes ej rent guld utan guld legerat med mindre mängder koppar el. silver, varigenom hårdheten ökas. Renheten hos G. uttryckes i karat, varmed anges antalet 24-delar rent G. i legeringen. I Sverige kontrollstämplas G.-föremål med halt av över 18 karat (75%). — Förekomst. G. förekommer i naturen som gediget G., ibland i legering med silver, ibland i förening med metallen tellur. I fast berg anträffas G. i kvartsgångar ofta i samband med sulfidmalmer, ibland torde G.-förande lösningar ha infiltrerat porösa bergarter och avsatt G. (Witwatersrand i Sydafrika). Största delen av världens guld utvanns förr från vasklager, d. v. s. ur lösa sandel. grusavlagringar, uppkomna genom guldförande bergarters nedvittring. Dessa bli ofta rika på guld genom att de lättare bergartskornen bortslam-mas av det rinnande vattnet, medan de tyngre och särskilt G. kvarblir i flodbäddarna. — Ur krossad, guldförande bergart el. ur vaskgrus utvin-nes guld i första hand genom vask-processer (krossning och slamning med vatten). Ur den sålunda erhållna rika G.-sanden kan G. slutligen erhållas genom amalgamering, då det upptas av kvicksilver, el. genom andra extraktionsprocesser. — Världsproduktionen av G. uppgick 1913 till 768 ton och 1923 till 531 ton, varav drygt hälften från Sydafrika.

Gulda'g:io, den större köpkraft, som ett guldmynt i ett land, där guld-myntfoten satts ur funktion, kan få i

förhållande till övriga cirkulerande mynt (särskilt sedlar) av samma valör.

Guldberg:, C. M., 1836—1902, norsk matematiker, mest känd för den så kallade Guldberg-Waages lag el. mass-verkans lag, enligt vilken vid en omvändbar kemisk reaktion förhållandet mellan de reagerade ämnenas koncentrationer är konstant, då jämvikt inträtt.

Guldberg-Waagres lag: [-vå’ges-], se Guldberg.

Guldbladselektrosko’p, se Elektro-skop.

Gul’den, benämning å olika myntsorter under tidernas lopp. En holländsk G. (skrives förkortat fl.), som delas i 100 cents, är 1.51 kr. En Dan-ziggulden är V25 pund sterling. Guldfisk, till Karpar hörande små fiskar, vilka särskilt i Kina och Japan hållas i små akvarier. Flera variete-ter, tecknade på olika sätt i guld, rött och grått och med mer el. mindre egendomligt utvecklade fenor, ha på så sätt framodlats.

Guldhornen, två guldhorn, vilka hittades i byn Gallehus i Ribe, Jylland, 1639 och 1734. G. bortstulos 1802 och nedsmältes, men ha senare rekon-strerats efter bevarade beskrivningar. Det ena av G. bar en märklig runinskrift. Båda hornen voro av gediget guld och konstnärligt utsirade och prydda.

Guldin [go’ldin], P., 1577—1643, schweizisk matematiker, mest känd för ett efter honom uppkallat teorem, enligt vilken den rotationsyta respektive rotationskropp, som uppkommer, då en plan kroklinje respektive yta roterar kring en axel i sitt eget plan, är lika med produkten av kurvans längd respektive ytans storlek och den väg, dess tyngdpunkt vid rotationen beskriver.

Guldins teorem, se Gul din.

Guldkroken, bygden v. om Vättern, invid staden Hjo.

Guldkusten, brittisk koloni i v. Afrika på Guineakusten. Innefattar även Aslianti. 208,000 kvkm. 2 milj inv. Därav omkring 2,000 européer. Utförsel av tropiska produkter.

Guldmyntfot råder i ett land, där huvudmyntet präglas uteslutande av guld. För att guldmyntfoten skall vara fullt genomförd fordras, att utelöpande sedlar vid anfordran inlösas till sitt fulla värde av vederbörande centralbank, att den enskilde kan få omyntat guld präglat utan annan kostnad än någon mindre avgift för präglingen samt att guldhandeln (import och export) är fri. Jfr Penningväsen.

Guldparite’t, den mängd guld, som motsvarar penningenheten. I Sverige innehåller en krona V24S0 kg. guld.

Guldpunkt. Om i två länder fullt genomförd guldmyntfot råder, kan kursen å det ena landets mynt, uttryckt i det andras, variera endast inom mycket snäva gränser. Skulle nämligen kursen för det ena landets betalningsmedel stiga, nås mycket snabbt en punkt, då det för det andra landet blir ekonomiskt fördelaktigt att betala genom guldexport, ehuru vissa försändnings- och andra kostnader äro förenade härmed. Med övre och nedre guldpunkten förstås de något över respektive under parivärdet liggande kurser, vid vilket nyss antydda förhållanden inträda.

Guldpurpur, en av guldldorid samt tennklorid och tennklorur bestående

blandning, som användes för att färga glas och porslin rött.

Guldregn, se Gullregn.

Guldsalt, kem. formel NaAuCLi, användes vid toning inom fotografin.

Guldsmedshyttan, brukssamhälle vid Arbogaåns ö. källarm, v. Västmanland. 1,650 inv. Masugnar, gjuterier, mekanisk verkstad m. m.

Guldsmedskonst, konstnärlig bearbetning av ädla metaller samt även pärlor och ädla stenar (juvelerar-konst). Inom G. finnas många olika metoder, av vilka de flesta redan voro utbildade under forntiden. För hand utföras exempelvis ciselering, puns-ning och gravering. För konstnärligt prydande använder man sig av filigran, niello, tauschering. Från antiken finnas bevarade flera guld- och silverarbeten av högt konstnärligt värde. Den grekiska

konsten använde sig av guld i förening med elfenben till skulpturer. Medeltidens G. utvecklades huvudsakligen i samband med religiösa bruk. Under renässansen och senare perioder nådde G. en mycket hög utveckling. Benvenuto Cellini är G: s kanske mest kända namn. Under 1800-t. inträdde en avmattning, men de senare åren ha kännetecknats av en strävan att nydana guldsmedskonsten.

Guldspärr, upphävande av rätten att få främmande guldmynt el. metalliskt guld växlat i landets betalningsmedel (sedlar el. guldmynt). G. vidtogs i Sverige 1916 och upphävdes år 1924.

Guldtäckning:, en i regel i länder med guldmyntfot gällande bestämmelse, enligt vilken den utelöpande sedelmängden skall till minst viss del motsvaras av centralbankens guldkassa. Jfr Penningväsen.

Guldvärde, det värde G. äger i förhållande till värdet av varor och tjänster. Vid stigande prisnivå säges G. alltså sjunka, medan G. stiger, då prisnivån faller. Jfr Penningväsen.

Guldålder, se Egeisk kultur.

Gulhämplingrsläktet (Serinus), ett släkte finkfåglar, vanligen tecknade i gult. Hit hör bland andra Vilda kanariefågeln (S. canarias), som är gröngul med mörkare rygg. Den finnes på Kanarieöarna och är stamformen till de mer el. mindre rent gula, tama Kanariefåglarna.

Gullbag-grar (Cetonia), till bladbaggar hörande skalbaggar med kullrig metallskimrande kropp. Tre arter finnas i Sverige.

Gullberg-, f. d. fästning vid Göteborg.

Gullholmen, municipalsamhälle vid västkusten, nära ön Orust, mellersta Bohuslän. 750 inv. Fiskläge. Konservfabrik.Guirivers resor (Travels of Lemuel Gulliver), satir av J. Swift*.

Gullmarsfjord, Gullmaren, fjord i Bohuslän. På ömse sidor om dess mynning Lysekil och Fiskebäckskil.

Gullregn.

Gullregn el. Guldregn (Laburnum vulgäre), till Leguminosse hörande träd, som ofta odlas i parker och trädgårdar. G. har vackra ljusgula blommor i hängande klase.

Gullspångrsälven, älv på gränsen mellan Värmland och Västergötland. Utgör avlopj) för sjön Skagern, utfaller i Vänern. Dess namn ovanför Skagern är Letälven och Svartälven. G. bildar fall, som tillgodogöras vid en betydande kraftstation, en av de största i mellersta Sverige.

Gullstrand, Allvar, f. 1862, ögonläkare, professor i Uppsala. G. erhöll för sina matematiska undersökningar av ljusets brytning i ögat Nobelpris i medicin 1911.

Gullviva, se Primula. «

Gulmåra, se Galium.

Gulsot beror på en ökad halt av gallfärgämnen i blodet och i kroppens vävnader. Följden blir gulfärgning, som tydligast och tidigast synes å vitögat. Urinen får mörkare färg. Hud-klåda och benägenhet för blödningar höra också i svårare fall till sjukdomsbilden. G. kan orsakas av hinder för gallans avflöde (sten, svulst) el. av sjukdomar i själva levern (förgiftningar, en del infektionssjukdomar). Mindre allvarlig än G., orsakad på detta sätt, är den vanliga katarrala G., som vanligen snart går till hälsa. Hos över hälften av nyfödda uppträder vid födelsen G., som dock går över på en vecka. Behandlingen rättar sig efter orsaken. Den katarrala G. brukar behandlas med varma omslag, karlsbadervatten och fettfattig, lättsmält diet.

(5uIsparv, se Busksparvsläktet.

Gumma, svulstliknaiule bildning, som ibland uppträder hos av syfilis lidande under det s. k. tredje stadiet.

Gummi, gemensamt namn på ett flertal växtämnen. G. löses el. sväller i vatten. Såras de G.-alstrande trädens stammar framsipprar mjölksaft, vilken genom rökning bringas att stelna till rågummi. Sydamerika, Asien och

Afrika äro främsta produktionsorterna. Bland gummiarter märkas dragant*, arabiskt G. från Akasia-arter, guttaperka och kautschuk. Jfr Gummifabrikation.

Gummifabrikation, tillverkning av varor, vari gummi ingår som beståndsdel. Rågummi renas genom tvättning, varefter i massan inarbetas diverse fyllnadsämnen (krita, kaolin och magnesia) för att göra produkten drygare och följaktligen billigare och även lämpligare för sitt ändamål. Många surrogat finnas t. ex. faktis, framställd av oljor, som oxiderats och försatts med svavel. — För att göra gummit motståndskraftigt för temperaturväxlingar neddoppas det färdiga föremålet i svavel, vulkanise-ring. Vid långvarig vulkanisering erhålles en hård, hornartad produkt, ebonit, som även har teknisk användning. Jfr Kautschuk.

Gummigrutta, som tillhör gummi-hartserna, kommer från Ceylon och Siam. Den användes till gul färg.

Gummilael^a tillhör hårdhartserna och finnes hos ficusarter. Scliällack är renad och på visst sätt förarbetad G.

Gummiträd, se Eucalyptus och Ficus.

Gump kallas området bakom stjärt-täckarna på en fågel. Det finnes en över- ocli en un der gump.

Gumpfotade fåg:lar (Pygopodes), en ordning fåglar, som kännetecknas av att benen äro långt bakåt fästade. De ha vanligen kort stjärt och rak, spetsig näbb samt äro skickliga simmare. Till G. höra Doppingar och L o inni a r.

Gungrfly, av mossor och andra växter bestående övre lager av ett kärr el. mosse, där de undre lagren äro mycket lösa och vattenblandade.

Gungner, i nordiska gudasagan namn på Odens alltid träffsäkra spjut.

Gunilla, svensk drottning. Se Bielke.

Gunnar, son till Gjuke (se Gjukung-ar), var en av hjältarna i Volsunga-sagan. G :s historiska motsvarighet var den burguiuliska konungen Gundhari, vilken dödades i en strid mot hun-nerna 437.

Gunnarsson, G., f. 1889, isländsk författare, vars på danska skrivna romaner med ämnen från Island ernått vidsträckt popularitet. Gunnlög Ormtunga (Gunnlaug Orms-tunga), isländsk skald från omkring 1000, lijälten i Gunnlögs-sagan, som besjunger G:s kärlek till Helga den fagra.

Gunnrum, benämning* å ett öiiogs-fartygs officersmäss.

Gurgelvatten, vattenlösning av antiseptiska medel, såsom alun, vätesuperoxid, kaliumklorat etc. Alltför koncentrerade G. kunna göra skada, varför det är bättre att späda för mycket än för litet.

Gurka (Cucumis sativus) är en ettårig ört med gula blommor och handflikiga blad samt ogrenade klängen. Efter frukternas utseende skiljer man på olika sorter såsom slanggurkor, som äro långa och smala, vanligen gröna, ordinära, vita el. gröna listgurkor samt mindre druvgurkor. G. ha föga näringsvärde. Plantorna äro mycket utsatta för svampar och skadedjur.

Gurkmejpapper, ett med ett växtfärg-ämne, kurkumin, gulfärgat papper, vilket användes som lakmuspapper för påvisande av syror.

Gur’ko. — 1. Iosif Vladimir o vi t j G., 1828—1901, rysk generalfältmarskalk, vann berömmelse i rysk-turkiska kriget 1877—78. — 2. Vasilij Iosifovitj G.,

f. 1864, den förres son, rysk general, generalstabschef 1916 och senare för en tid överbefälhavare för sovjetrepublikens arméer.

G urm an ’tl, 1 äc ke r g o m.

Gu’ru, indisk titel på person, som anses religiöst högtstående (helgon, sektledare o. dyl.).

Gustav, konungar av Sverige. — 1.

G. I (G. Eriksson Vasa), 1496 (el. 1497)—1560, deltog tidigt i de politiska striderna och tillfångatogs 1518 av Kristian II, som lät sända honom som gisslan till Danmark. G. rymde emellertid f. å. och fick vid hemkomsten

höra om Stockholms blodbad, varför han begav sig uppåt Dalarna för att samla allmogen till kamp mot det danska förtrycket. Efter många svårigheter samlade han en här, valdes 1521 till rikets liövitsman och började efter segerrika strider belägra Stockholm. 1521 valdes han till riksföreståndare och sedan han erhållit hjälp från Lii-beck, måste huvudstaden 1523 öppna sina portar för G., som s. å. blivit vald till konung på en riksdag i Strängnäs. Enligt Malmö recess 1524 förklarades unionen med Danmark upplöst. Under befrielsekriget hade Sverige måst ställa sig i skuld till Ltibeck, som nu fordrade betalning på hårda villkor. Detta framkallade Sveriges deltagande i Grevefejden* 1533, under vilken det liibeckska handelsväldet krossades. Samtidigt grep sig G. an att genomföra reformationen i Sverige, kanske huvudsakligen av politiska skäl. Kyr-

kans egendom indrogs till staten. Trots de s. k. Dalupproren* beslöts på riksdagen i Västerås 1527, att kyrkan skulle underordnas statens myndighet.

I den inre styrelsen sökte G. på allt sätt skapa en fast statsorganisation. Ännu ett uppror, Dackefejden*, hade

G. att bekämpa, varefter han på en riksdag i Västerås införde arvkungadöme. — 2. G. II Adolf, 1594—1632, son till Karl IX, förklarades myndig 1611. Sverige var då invecklat i krig med Danmark och Hyssland. G. slöt fred med Danmark i Knäred 1613, då Sverige måste betala ”Älvsborgs lösen”, samt med Hyssland 1617 i Stol-bova, där Sverige fick Ingermanland och sö. Karelen. Jämsides härmed ägnade sig G. och hans rikskansler, Axel Oxenstierna, åt ett genomgripande reformarbete i den inre styrelsen. Resultatet härav var bland annat riksdagsordningen 1617, riddarhusordningen och kansliordningen 1626. Handel och näringar gynnades och kulturlivet befrämjades. Emellertid var Sverige alltsedan Sigismunds avsättning i krigstillstånd med Polen. G. intog Livland och besatte Weichsel-mynningarna i Väst-Preussen. När det katolska väldet hotande utbredde sig mot östersjön, undsatte G. Stral-sund, som var den enda stad, djärv nog att trotsa katolikerna. 1630 landsteg G. i Tyskland med syfte att spränga det katolska väldet och säkerställa protestanternas ställning. I detta företag utvecklade G. en glänsande fältherrebegåvning och använde sig av en i flera avseenden ny krigskonst.

G. besegrade Tilly vid Breitenfeld 1631, företog ett segerrikt fälttåg till Bayern och skaffade sig flera bundsförvanter. Samtidigt höll han återvägen tryggad genom en rad garnisoner. G:s verk avbröts emellertid genom slaget vid Ltitzen, där konungen stupade (se vidare Trettioåriga kriget).

— 3. G. III, 1746—92, son till Adolf Fredrik, var som kronprins ledare för hovpartiet och sökte efter sin tronbe-stigning 1771 försona hattar och mössor. Då detta visade sig omöjligt, genomförde G. sin ryktbara statskupp 1772, efter vilken en ny regeringsform antogs, vilken ökade konungens makt. Härefter påbörjade G. ett energiskt reformarbete. Bland annat omarbetades rättsskipningen enligt mänskligare principer, tryckfrihet infördes, flottan ombyggdes och penningväsendet ordnades. 17S0 slöt G. ett förbund med Ryssland och Danmark om väpnad neutralitet till skydd för handeln. Samtidigt började G. emellertid tröttna på regeringsbekym-ren och hängav sig åt ett slösande nöjesliv. Oppositionen växte, särskilt harmades bönderna över att brännvins-bränningen gjorts till statsmonopol, medan adeln förbittrades över konungens godtyckliga styrelse. Förhållandet till Ryssland hade blivit spänt och slutligen ansåg G. tiden vara inne att angripa detta land, som nära förbundit sig med Danmark. 1788 började G. krig och råkade snart i en ytterst farlig situation genom ett officersmyteri (se Anjalaförbundet). Emellertid räddades G. genom en dansk krigsförklaring, som enigt ställde svenska folket på konungens sida. Danskarna förmåddes avbryta fientligheterna och Ryssland blev efter svenskarnas seger vid Svensksund benäget för fred, som slöts i Värälä 1790 utan vinst el. förlust. Året innan hade emellertid G. straffat upprorsmännen och genomdrivit förenings- och säkerhetsakten, vilken ytterligare stärkte konungens makt. Snart ingicks dock en ny sammansvärjning inom adeln mot konungen, som mördades på en hovbal. Stor betydelse hade G. som gynnare av vetenskap, konst, litteratur och teater. —

4. G. IV Adolf, 1778—1837, den förres son, tillträdde 1796 regeringen, som dittills förts av hertig Karl och dennes gunstling Reuterholm. Till en början ägnade sig G. åt förbättringar, särskilt i fråga om jordbruket, där enskifte infördes 1807. Finanserna sökte

G. även ordna. Snart uppstod emellertid opposition inot konungens alltmer despotiska styrelse. Utrikespolitiskt blev G. snart en hätsk fiende till Napoleon och deltog i tredje koalitionskriget 1805—07. G. upprätthöll

vänskapen med England och nekade absolut att antaga det av Napoleon påbjudna kontinentalsystemet. Härigenom skaffade han sig Frankrike, Ryssland och Danmark till fiender. Ryssland bemäktigade sig Finland (se Finska kriget 1808—09). Förbittringen växte mot G., som ej visade sig situationen vuxen. En sammansvärjning ingicks och då ett inbördeskrig hotade utbryta, arresterades G. 1809 och förklarades av riksdagen avsatt. Även hans bröstarvingar miste tronföljds-rätten i Sverige. G. förde sedan ett kringirrande liv och dog i Schweiz. —

5. G. V, f. 1858, son till Oscar II, tillträdde regeringen 1907, gift med Victoria av Baden.

Gustav, svenska prinsar. — 1. G., 1568—1607, son till Erik XIV, var efter faderns död utsatt för Johan III:s misstankar och förde ett äventyrligt liv i Tyskland och Ryssland, där han dog. — 2. G., prins av Vasa, 1799—1877, äldste son av Gustav IV Adolf, hade efter faderns avsättning anhängare bland gustavianerna men lyckades ej bli vald till tronföljare efter fadern.

G. förbigicks också vid regentomby-tena 1844 och 1859. G. gick i öster-

rikisk tjänst och blev fältmarskalklöjtnant 1836. — 3. G., 1827—52, hertig av Uppland, Oscar I :s son, ägnade sig åt tonsättning och är särskilt känd för manskvartetterna ”Glad såsom fågeln” och ”Sjung om studentens”. — 4. G. Adolf, f. 1882, kronprins av Sverige, hertig av Skåne, Gustav V :s äldste son.

Gustav Adolf, svenska konungar och prinsar. Se Gustav.

Gustav-Adolf sföreningen bildades 1S32 och har till uppgift att stödja protestantiska församlingar i katolska länder. Flera avdelningar finnas i Tyskland, Österrike, Schweiz, Holland och Italien. I Sverige finnas fem avdelningar (Stockholm, Göteborg, Uppsala, Lund, Norrköping). Centralstyrelsen är förlagd till Leipzig.

Gustavianer, beteckning på Gustav III: s politiska anhängare, vilket parti sedermera även stödde Gustav IV Adolf. G. betecknar även den krets av litterära och kulturella personligheter, som på Gustav III: s tid voro upplysningsidéernas målsmän i Sverige.

Gustavianska arvegodsen, Gustav I :s efterlämnade enskilda egendom (över

5,000 hemman). Av Gustaf II Adolf, som ensam ärvt G., utdelades en stor del som donationer, bland annat till Uppsala universitet.

Gustaviansk stil, en avart av Ludvig XVI:s stil, som utvecklades i Sverige på Gustav III: s tid. Möbler och konstslöjd av denna stil utmärkas av raka linjer och en viss anslutning till antiken. G. utgör en reaktion mot rokokon. Inom möbelkonsten är Georg Haupt det förnämsta namnet. Från den franska motsvarigheten avviker G. genom mera sparsam dekorering. Jfr Bil. Möbelstilar I.

Gustavsberg. — 1. Samhälle på Värmdön. sö. Uppland. 1,950 inv. Porslinsfabrik. — 2. Badort nära Uddevalla, Bohusläns äldsta.

Gustavsbergs porslinsfabrik i Gu-stavsberg vid Baggensfjärden i närheten av Stockholm tillverkar porslin och annan keramik.

Gu’tar, Gotlands urinvånare, en nordgermansk folkstam.

Gutenberg [go’-], Joliann, omkring 3397—1468, boktryckarkonstens uppfinnare, se Boktryckarkonst.

Gule’ra, finna behag i, tycka om, njuta av.

Guttaper’ka, kautschukliknande ämnen, som erhållas av den intorkade mjölksaften av vissa träslag från Ost-indien och Sundaöarna. G. är ett föga elastiskt men i svag värme mjukt och formbart ämne. Det användes bland annat som elektriskt isolationsämne. Gutturalton, mus., lialston, strup-ton, felaktig tonbildning med grumlig klang hos rösten.

Gutzkow [go’ts-1, K. F., 1811—78, tysk författare och publicist, en av de ledande krafterna i den radikala kretsen ”det unga Tyskland”. Som skönlitterär författare är G. mest känd för frihetsdramat Uriel Acosta, som skildrar en judisk kättares strider.

Guvernan’t, lärarinna i en familj.

Guvernemen’t, styrelse, förvaltningsområde, län.

Guvernö’r, i flera länder titel på en hög administrativ ämbetsman. Det område, där G. är högste styresmannen, benämnes guvernement.

Guyana, se Guayana.

Guys [gisl. C., 1805—92, fransk tecknare av holländskt ursprung. G. utförde en mängd teckningar och akvareller med träffande situationsbilder ur Parislivet under andra kejsardömet.

Gwalior [goa’liö], vasallstat i Främre Indiens n. del. 650 kvmil. 3 milj. inv.

Gwyn [goin], Eleanor (Nell), 1650— 87, engelsk skådespelerska, älskarinna åt Karl II.

Gyldendalske Boghandel är Danmarks största bokförlag ocli grundades 1772.

Gyldenlöve, namn, buret av oäkta barn till de danska konungarna Kristian IV, Fredrik III, Kristian V och Fredrik IV. Bland dem märkes Ulrik Frederik G., 1638—1704, son till Fredrik III, fältherre, ståthållare i Norge från 1664. G. ledde kriget mot Sverige 1675—79 och inföll i Bohuslän (”Gyldenlövefej den”).

Gylfe, sagokonung i Sverige, om vilken det berättas i Gylfaginning, en del av den yngre Eddan.

Gyllen. — 1. Se Barbarea. — 2. Se Äppleträd. — 3. Försvenskning av Gulden.

Gyllenborg, svensk greveätt, utslocknad 1863. — 1. Karl G., 1679— 1746, politiker och författare, 1715 minister i England, riksråd 1723. G. var en varm anhängare av det holsteinska partiet och var senare en av hattpartiets grundare. 1739 blev G. kanslipresident. Som författare är G. mest känd för lustspelet Svenska s p r ä 11 h ö k e n, vilken kännetecknas av en god karaktärsteckning. — 2. Gustav Fredrik G., 1731—1808, den förres brorson, skald, ämbetsman, kansliråd 1774. G. tillhörde fru Nor-denflychts vittra vänner. G: s diktning är mest påverkad av fransk litteratur, särskilt Voltaire. Bland G: s arbeten märkas lärodikterna Världsföraktaren, Människans nö-

jen, Människans elände samt hjältedikten Tåget över Bält.

Gyllen duk, gammalt namn för med guldtråd vävda el. broderade arbeten.

Gyllene horden, en mongolisk stam, som medföljde Djingis khan på hans europeiska tåg. G. grundade under Batu (d. 1256) ett kanat, vilket lydde under kakanen i Kina och benämndes Kiptjak el. G. Ryssland erövrades, men på 1400-t. gick hordens makt tillbaka. Mot slutet av medeltiden erövrades G:s områden i Europa av ryska furstar.

Gyllene hornet, en vik av Bosporen, omkring vilken Konstantinopel är beläget.

Gyllene regeln, se Reguladetri.

Gyllene skinnet, enligt den grekiska gudasagan ett gyllene vädurs-skinn, vilket omtalas i sägnen om ar-gonauterna.

Gyllene snittet. En matematisk storhet t. ex. en linje säges vara delad efter G., om produkten av den mindre delen och det hela är lika med kvadraten på den större delen.

Gyllenhielm, namn buret av oäkta barn till svenska furstar av Vasa-ätten. Bland dem märkes Karl Karlsson G., 1574—1650, son till Karl IX, som blev krigsöverste i Livland 1600 och länge hölls i polsk fångenskap. 1619 blev G. riksamiral och var 1633— 44 medlem av förmyndarregeringen.

Gyllenläder, läder med upphöjt mönster i guld, silver el. färger, som användes till tapeter, klädsel av möbler m. m.

Gyllenstierna, svensk adelsätt. — 1. Kristina G., 1494—1559, förmäld, med Sten Sture d. y. 1511, ledde efter makens död 1520 försvaret av Stockholm med utomordentlig rådighet och kraft. Slutligen förmåddes hon av stormännen att öppna stadens portar för Kristian II, som sedan en tid höll henne fängslad i Danmark. — 2. Nils

Göransson G., 1526—1601, rikskansler 1560, drots 1590, var som diplomat i tjänst hos Erik XIV och Johan III.

— 3. Johan G., 1635—80, statsman, från 1658 i Karl X Gustavs tjänst, lantmarskalk 1668. G. blev Karl XI :s förnämste rådgivare. Inrikespolitiskt arbetade G. på att bryta högadelns makt, att genomdriva en ny och vidsträcktare reduktion samt att stärka kungamakten och krigsväsendet, vilket allt genomfördes under Karl XI: s styrelse. Utrikespolitiskt motverkade

G. det franska inflytandet och eftersträvade förbund med Danmark.

Gymna’sium. — 1. Under forntiden en offentlig övningsskola i kropps-kultur, där undervisning i alla slags idrotter erhölls. Sedermera gavs i G. även föreläsningar av filosofer och vältalare. Aten hade tre ryktbara G.— 2. Högre skolor, avsedda som förberedelse till universitetsstudier. G. funnos i slutet av medeltiden i Italien. I Sverige bildades det första G. i Västerås 1623.

Gymnasti’k, systematiskt utförda kroppsrörelser, avsedda att träna kroppens muskler. Redan sedan forntiden ha väl kroppsrörelser, särskilt i form av tävlingar och lekar alltid förekommit. En mera målmedvetet ordnad G. uppstod först under slutet av 1700-t. och början av 1800-t. Bland föregångsmännen må nämnas Guts-Muths, som utgav den första handboken i gymnastik 1793. Påverkad av denne grundläde svensken P. H. Ling sitt berömda gymnastiska system, vilket vunnit utbredning långt utanför Sverige. I andra länder ha utvecklats andra system med mer el. mindre avvikande rörelsetyper. Den svenska G. avser att allsidigt trana kroppens muskler genom en följd av enkla rörelser. Gentemot sporten och mera oorganiserade kroppsrörelser besitter

G. fördelen att utveckla en god hållning. Felställningar beroende på alltför kraftig träning av speciella muskelgrupper undvikas. Däremot besitter G. den olägenheten att rörelserna i och för sig ej tjäna förnuftiga ändamål, varav följer att G. till en viss grad blir långtråkig, särskilt för ungdom verkar meningslös, en olägenhet, som naturligtvis dock ej hindrar att

G. särskilt för skolungdom har en viss betydelse.

Gymnastikdirektör. Legitimation som

G. erhålles hos Medicinalstyrelsen efter genomgången stadgad kurs å Gym-nastfska Centralinstitutet (2-årig för kvinnliga, 3-årig för män), Sydsvenska el. Arvedsonska instituten.

Gymnastiska Centralinstitutet i Stockholm utbildar manliga och kvinnliga gymnastiklärare. G. grundades 1813 av P. H. Ling. Inträdesford-ringar äro studentexamen el. 8-klas-sig flickskola samt läkarintyg om god kroppskonstitution. Vid G. utbildas kvinnliga lärarinnor (2-årig kurs) samt gymnastikinstruktörer för real-el. folkskola (1-årig manlig kurs) och gymnastiklärare för offentliga läroverk (3-årig manlig kurs).

Gymnospermse [spär’me], den ena av fanerogamernas huvudavdelningar, utmärkes av att fruktbladen ej äro sammanvuxna utån fröna sitta ”nakna”, jfr Angiospermer.

Gynan’dria, se Sexualsystemet.

Gynandromorfi’, en hos djur sällsynt uppträdande egendomlighet bestående i att en större el. mindre del av kroppen är av annat kön än den övriga delen. Särskilt hos insekter har man kunnat konstatera sådana fenomen, då exempelvis de hanliga

partierna ha mörkare färg än de honliga. Färgen ärves i dessa fall köns-bundet (som färgblindhet) så att t. ex. endast hannar kunna vara mörkfär-gade.

Gynekolog!’, läran om sjukdomarna i de kvinnliga könsorganen.

Gynomonoesi [-ånösi’] kallas det förhållandet, att såväl honblommor som tvåkönade blommor finnas hos samma växt. Finnas de på skilda växter kallar man förhållandet gyno-dioesi.

Gyp [s;ipp], se Martel de Janville.

Gyrosko’p, en apparat, konstruerad efter sådana principer, att den vanliga snurran kan sägas vara ett G., användes

för att stabilisera fartyg, flygmaskiner m. m.

Gyttja, sedimentär, grågrön-brun, smetig jordart, bestående av diato-macéskal, exkrement och skaldelar av vattendjur m. m. G. bildas på botten av sjöar och instängda havsvikar med klart vatten och förekommer även i botten av torvmossar, som bildats genom igenväxning av sjöar.

Gyttjehad, bad vid vilka antingen hela kroppen nedsänkes i gyttja el. hela kroppen masseras med gyttja (egentligen gyttjemassagebad). G. är liudretande och användes vid reumatiska åkommor, gikt m. m.

Gång, geol., sprickfyllnad i berggrunden ; fyllningen kan utgöras av mineral, som avsatts från cirkulerande vatten, ”mineralgångar”, el. bestå av stelnad lava, ”eruptivgångar” (ex. av diabas, basalt, porfyr) el. av sammankittade bergartsfragment ”brec-ci sgångar”.

Gångart, vid gruvor bruklig benämning för mineral el. bergarter, som åtfölja el. omgiva malmerna.

Gånge-Rolf, den förste hertigen av Normandie enligt norska sagor, vilka uppgiva honom vara son av Ragnvald, Harald Hårfagers jarl. Han var så storväxt, att en häst ej kunde bära honom, utan han måste gå till fots, därav namnet. G. erövrade i spetsen för vikingar Normandie.

Gånggrift, grav från stenåldern bestående av en större fyrkantig el. rundad kammare ocli en från denna utgående smalare gång. G. är uppbyggd av på kant resta stenhällar och vanligen delvis el. helt täckt av jord. G. voro familje- el. släktgravar, i vilka man vanligen finner ett stort antal skelett samt vapen, husgeråd, smycken o. dyl.

Gångspel, anordning för uppvin-dande av ankarkättingar å fartyg.

Gångviken, municipalsamhälle 1 mil n. om Sundsvall, ö. Medelpad. 600 inv. Skönviks sågverk, det största sågverk i Sund svalls distriktet med gjuteri och sulfitfabrik. Plan av gånggrift, överst sedd uppifrån, underst i genomskärning, sedd från sidan.

Gård, se Halofenomen.

Gärdarike, fornnordisk benämning på de svenska vikingarnas välde i Ryssland.

Gårdfarihandcl, fordom en handelsrättighet, som innehades av vissa härader och städer i Västergötland, att sälja ortens tillverkningar ute i landet. Detta ombesörjdes av s. k. utelöpare (knallar el. skålknallar). Rätten till G. måste numera sökas hos länsstyrelsen. Bestämmelser rörande

G. återfinnas i näringsfrihetsförord-ningen av den 18 juni 1864.

Gårdfarihandlare, person, som bedriver gårdfarihandel.

Gåsfåglar (Anserinte), en underavdelning av Andfåglar, vilka ha kort, tvär stjärt, långa vingar, tarser minst lika långa som mellantån och övernäbben större än undernäbben. Till

G. höra bland andra Gravan d, Gåssläktet, Pr utgås m. fl.

Gåsgam (Gyps fulvus), en art gamfåglar med halskrage och gråbrun dräkt. G. leva i flockar i s. Europa och n. Afrika.

Gåshud. Vid avkylning, skrämsel och dylikt sammandraga sig de glatta muskler, som löpa mellan hårsäckarna och huden på kroppen. Den knottrig-het, som då framkommer, kallas G.

Gåskarl, se Gåssläktet.

Gåssläktet (Anser) har näbbnagel lika bred som näbbspetsen. Sädg å-sen (A. segetum) har svart näbb med rödgult band och liknar föröv-rigt grågåsen. Förekommer flockvis i

fjällsjöar. Grågåsen (A. anser) är grå med ljusare teckning samt har röd-aktig näbb med vit näbbnagel Jfr Bil. Fåglar II. Den förekommer sparsamt vid insjöar i s. Sverige samt vid vår östkust. Från denna anses T a m-gåsen härstamma. Bland inhemska raser märkas: Skånska gåsen, som har huvud och övre delen av halsen och ett område på ryggen och på sidorna och stjärten gråa, resten är vit. ölandsgåsen är till färgen lik föregående men

mindre. På senare tid ha utländska raser införts, bland vilka märkas följande: Toulousegå-s e n, som är den största ras, som finnes, och huvudsakligen tecknad i mörkgrått med vit gump. Emden-gåsen är helt vit och är lättare byggd än föregående liksom även Vit italiensk gås. — Gåsskötsel be-drives huvudsakligen i Skåne, Halland, Västergötland och på Öland. År 1919 räknades 21,000 gäss i Sverige.

Gåsögon, en sedan järnåldern i Norden förekommande vävnad med mönster i snedrutor.

Gåta, beskrivning av ett icke nämnt föremål, som skall kunna gissas av framställningen. G. är huvudsakligen ett sällskapsnöje (rebus, charad). I den äldre grekiska litteraturen användes gärna G. Orakelspråken gåvos ofta gåtans form. I de fornnordiska Eddasångerna förekomma talrika G. För den muntliga traditionen tjänade förmodligen G. som stöd för minnet.

Gåva. För att G. skall ha rättslig kraft fordras beträffande lös egendom, att överlämnande ägt rum, samt beträffande fast egendom, att gåvobrev bevittnat av två ojäviga personer upprättats och överlämnats. Ett löfte om

G. har ej rättslig kraft. Fullbordad G. kan i regel ej återkallas. G., som bort-givits kortare tid före givarens konkurs, kan emellertid återvinnas, om borgenärerna lidit märkbar skada. För G., vars värde överstiger 3,000 kr., skall gåvoskatt erläggas. Utfästelse av trolovad el. make att under äktenskap vederlagsfritt giva något till andra maken är ej gällande, ej ens om skriftligt fordringsbevis utställts. Vill trolovad till sin trolovade bortgiva egendom, som skall tillfalla honom vid äktenskapets ingående, el. vill make giva andra maken en gåva, skall, därest det icke är fråga om sedvanliga presenter, äktenskapsförord upprättas.

Gädda (Esox lucius) finnes i insjöar över hela Sverige samt utefter östkusten. Den har mörk, grönaktig rygg, gulfläckiga sidor och vit buk.

G. är en glupsk rovfisk. Lektiden är vid islossningen. Gamla gäddor kunna bli över en m. långa. Se Bil. Fiskar II.

Gälar [jä*-], se Andning.

Gälbgjutare, hantverkare, som arbetar i gul metall.

Gäld, skuld, förpliktelse att betala en penningsumma.

Giildcnä’r, den, som är skyldig en annan en penningsumma. Motsatsen borgenär, fordringsägare.

Gäldstuga el. gäldstuva, enskilt häkte, fordom använt vid bysättning*.

Glilgroddjur (Perennibranchiata), en grupp stjärtgroddjur, som hela livet ha gälar. Kroppen är långsträckt, stjärten är försedd med fenkanter oeh extremiteterna äro svagt utvecklade. Till G. hör bland annat Ol men (Proteus anguinus), som lever i underjordiska vatten (grottor, gruvor) i s. Europa oeh har ögonen täckta av hud. Den livnär sig av kräftdjur o. dyl. och är till färgen gul el. vit med mörkare fläckar.

Gäll, prästgäll, fordom beteckning pä pastorat.

Gällivare, stort järnmalmsfält i norra Lappland, varifrån sedan 1890-t. en betydande järnmalmsexport äger rum. Malmtillgången beräknas till omkring 250 milj. ton.

Gällivare-Dundret, lappländskt berg, 823 m. ö. h., sv. om Gällivare. Mycket besökt av turister. Midnattssolen synlig över en månad.

Gällivare kyrkostad, munieipalsam-hälle vid en biflod till Kalix älv, n. Lappland. 1,700 inv. I närheten Malmberget.

Gamla, se Gemla.

Gänga, spiralformig urtagning ur ett cylinderformat föremål. Sitta G. på föremålets utsida, uppkommer en skruv, sitta G. på insidan, erhålles en mutter. Olika slag av skruvar och muttrar skiljas från varandra genom G: s form oeh genom G: s stigning, det vill säga det avstånd längs cylinderaxeln, som en punkt förflyttar sig, då den rör sig

ett varv runt cylindern.

Gärde, Natanael, f. 1880, vattenrätts-domare i Norrbygdens vattendomstol 1919—21, i österbygdens 1921—26. Konsultativt statsråd i C. G. Ekmans ministär 1926.

Gärdsmyg (Troglodytes troglody-tes), en liten tätting, tecknad i ljus-bvnnt med mörkare tvärband. G. har korta vingar och uppåtriktad stjärt. Den lever av insekter oeh finnes i Sverige upp till Jämtland och Västerbotten.

Gärs el. Snorgärs (Acerina cernua), en art aborrfiskar, som har en ryggfena, framtill taggstrålig, samt taggar vid gällocken. Den är till färgen gråbrun med ljusare sidor och vit buk. G. finnes i insjöar samt efter vår östkust. Köttet är ätbart.

Gästgiveri. Vid G. skall tillhandahållas förplägnad ocli visst antal rum för resande. Är G. förenat med skjuts-

station skall per dygn på beställning efter viss tid lämnas visst antal skjutsar. Å G. skall föras dagbok, dilr bland annat resande kunna införa klagomål. Rättighet till G. och skjutsstation utbjudes å entreprenadauktion.

Gästrikland, Norrlands sydligaste landskap. 4,600 kvkm., därav 420 kvkm. vatten. 110,000 inv. Kusten utmed Bottniska viken har endast en obetydlig skärgård. Den största viken är Gävlebukten. X denna utfaller landskapets största vattendrag, Gavleån, vilken utgör avlopp för den mitt i G. belägna Storsjön. I s. bildar Dalälven gräns mot Uppland. G. är till största delen ett lågland. Nv. delen bildar doek en högland skogs- och bergstrakt. Trakten omkring Storsjön oeh österut till kusten upptages av jot-nisk sandsten och diabas, Limön i Gävlebukten av silurisk kalksten, för-övrigt äro urbergets bergarter rådande. De lägre delarna av landskapet med undantag för vissa områden i norr äro bördiga och väl odlade. Administrativt tillhör G. Gävleborgs län.

Gävle, stad vid Gavleåns utlopp i Bottniska viken, ö. Gästrikland. 38,600 inv. Norrlands största och äldsta stad. Residensstad för Gävleborgs län. Livlig industri, (mekaniska verkstäder och varv, pappersmassefabrik, sågverk och hyvlerier, tobalisfabrik, textilfabriker m. m.),, Livlig sjöfart på Sverige oeh utlandet. Rymlig hamn.

Gävleborgs län omfattar landskapen Gästrikland, Hälsingland med undantag av Xtterhogdals soekeh samt Orsa finnmark av Dalarna. 19.73S kvkm., därav 1,530 kvkm. vatten,

275,000 inv. 6 % av länets yta upptages av odlad mark, omkring 75 % av skogsmark. Den odlade arealen har sin största utbredning på Gästriklands slättbygder samt kring nedre delen av Ljusnans och Dellåns dalgångar. Jordbruket är mycket välskött, mest odlas havre oeh korn. Linodlingen är mera betydande än i något annat län. Strömmingsfisket är en viktig binäring. Tillgången på vattenkraft är riklig. Industrin, främst trävaru- och pappersmassein-dustri men även metallindustri, är av stor vikt. Residensstad Gävle, övriga städer äro Söderhamn oeh Hudiksvall.

Gävle-Dala järnväg, normalspårig järnvägslinje mellan Gävle och Falun samt Mora och Älvdalen. Till samma företag, Gävle-Dala järnvägsaktiebolag, höra även de normalspåriga Ea-lun—Rättvik—Mora järnväg samt Ea-lun—Västerdalarnas järnväg.

Gävträl [jä-], namn på den, som i forna tider frivilligt på grund av fattigdom blev en annans träl. Göiugebygden, ett skogigt och kuperat område i n. Skåne.

Göjemånad, fornnordiskt namn på februari.

Gök (Cuculus canorus) är till färgen på översidan blågrå, på undersidan framtill askgrå, baktill vit med svartgrå tvärband. Den har spetsiga vingar och lång stjärt samt svagt böjd näbb. Den, finnes över hela landet och lever av insekter. Hannen frambringar på våren sitt egendomliga parningsrop. Honan lägger sina ägg i småfågel bon (sädesärlor, sångare). G. är flyttfågel. Se Bil. Fåglar II.

Göksholm, gods i Stora Mellösa socken i Örebro län. G. kom på 1300-t. i släkten Natt och Dags ägo. Nära

G. mördades Engelbrekt 1436.

Gökstenen, berömd runsten i Härads socken, Södermanlands län. Ristningarna hänsyfta på Sigurdssagan.

Göktyta (Jinx torquila), en hackspettfågel, c: a 2 dm. lång, tecknad i grått, svart och vitt. G. finnes i s. och mellersta Sverige och lever av insektslarver, myror etc.

Gökärt (Orubus tuburosus), en ärtväxt med vingkantad stjälk och violetta blommor. Vanlig på ängsmark.

Gömfröiga växter, se Angiospermse.

Göran Persson, omkring 1530—68, Erik XIV: s allsmäktige rådgivare, var slug och äregirig samt visade stor duglighet i administrativa frågor. Som Erik XIV: s sekreterare och allmän åklagare inom konungens nämnd förstod han att skaffa sig stort inflytande över konungen. G. eggade Erik till förföljelse mot adeln och särskilt mot Stureätten, vilket bidrog till Sturemorden. Medan hertigarna belägrade Stockholm, greps den allmänt hatade G., fick undergå tortyr och avrättades därefter.

Görgei [gö’-], A., 1818—1912, ungersk general, högste befälhavare för ungrarnas här under upproret 1848—49.

G. blev diktator 1849. Då kejsar Frans Josef inkallat ryska hjälptrupper, tvangs han att kapitulera s. å.

Gör’litz, stad i preussiska provinsen Schlesien, Tyskland. 80,000 inv. Yllefabriker. Tillverkning av maskiner och järnvägsvagnar. Viktig järnvägsknut.

Gör’res, J. von, 1776—1848, tysk vetenskapsman och publicist, professor i historia i Miinchen 1827, var en ivrig förespråkare för katolicismen (D i e c li r i s 11 i c h e Mystik).

Görtz, se Goertz.

Gös. — 1. Zool. (Lucioperca lucio-perca), en art aborrfiskar, till färgen silvergrå med bruna tvärband och mörk rygg. G. är en värdefull matfisk och når en storlek av 40—60 cm.

G. finnes utefter Sveriges östkust och i våra östligaste insjöar. Se Bil.

Fiskar I. — 2. Mindre flagga liknande örlogsflaggan, som då fartyg ligger till ankars, hissas å flaggspel förut.

Göscli’en, tyskt bokförlag, bildat i Leipzig 1785 av Georg J. G., 1752— 1828, mest bekant för sin populärvetenskapliga serie ”Sammlung Göschen”.

G. uppgick 1919 i firman Walter de Gruyter & Co.

Göt [jöt], block av smidbart järn, framställt genom tappning av järnet från ugnen vid götjärnsprocessen i en kokill, en tunnformig behållare.

Göta hovrätt, se Hovrätt.

Göta kanal utgör tillsammans med Trollhätte kanal förbindelseled mellan östersjön och Kattegatt. G. består av två delar, östgötalinjen, vilken går från viken Slätbaken av östersjön genom sjön Roxen längs Motala ström till Vättern, Västgötalinjen, som går från Vättern genom sjön Viken till Vänern. Hela kanalen är 190 km. lång; den har 53 slussar. Västgötalinjen öppnades för trafik 1822, östgötalinjen först 1832.

Götaland, den sydligaste av Sveriges huvuddelar, omfattar landskapen Skåne, Blekinge, Halland, Bohuslän, Dalsland, Västergötland, Östergötland, Småland, Öland och Gotland. I n. utgöra Tiveden och Kolmården gräns mot Svealand. G :s urbefolkning kallas götar. Vid tiden för folkvandringen underlade sig götarna troligen en del andra stammar och grundade Götarike. Från götarna hade troligen goterna sitt ursprung. På 500-t. kommo götarna i beroende av svearna.

Göta Lejon, gammalt befäst torn på en höjd vid Göta älv, nära Göteborg. På denna plats låg förut fästet Gull-berg. G. hölls i försvarsskick till 1822, då det blev förrådshus.

Götar, se Götaland.

Götaverken, Sveriges största skeppsvarv, beläget på Hisingen, Göteborg.

Göta älv, Vänerns avlopp, bildar en mil s. om utloppet ur denna sjö de storslagna vattenfallen vid Trollhättan och utfaller i Kattegatt med tvenne mynningsarmar, vilka omsluta ön Hisingen. Den viktigaste bifloden är Säveån,

vilken utgör avlopp för sjön Mjörn. G. är till största delen segelbar ; Trollhättefallen kringgås genom slussar.

Göteborg, fordom Lödöse, stad vid Göta älvs utlopp i Kattegatt. 231,000 inv. Sveriges näst största stad. Residensstad för Göteborgs- och Bohus län, biskopssäte för Göteborgs stift. Göteborgs högskola med tillhörande institutioner och samlingar, Chalmers tekniska läroanstalt. Muséer och bibliotek. Mycket livlig industri. Ett av sätena för den mekaniska verkstadsindustrin (Lindholmens verkstads A.-B. [frakt -och personångare,krigsfartyg, ångmaskiner]; Götaver-ken [ångfartyg, pansarfartyg, järnvägsvagnar, lyftkranar, pannor och radiatorer för centralvärme]. Stor livsmedelsindustri (kvarnar, Pellerins margarinfabrik, bryggerier). Textilindustri (Gamlestadens bomullsfabriker, Jonsereds fabriks A.-B., linnebomulls- hamp- ocli jutefabrik). G. är i fråga om utrikeshandeln Sveriges främsta handelsstad. Landets största handelsflotta. Livlig sjöfart, utgångspunkt för många transoceana linjer.

G. erhöll stadsprivilegier av Gustaf II Adolf år 1621, då invånarna i staden Lödöse överflyttade hit.

Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, G. H. T.,' (Handelstidningen), liberal tidning, grundad i Göteborg 1832, daglig aftontidning från 1845. Huvudredaktör: Torgny Segerstedt.

Göteborgs högskola grundades genom enskilda donationer år 1891. G. erhöll examensrätt 1893 och disputa-tionsrätt år 1903. Vid G. studeras flertalet av de ämnen, som ingå i universitetens humanistiska sektioner. G. ledes av en styrelse, där ordföraliden utses av Kungl. Maj :t och flertalet övriga ledamöter av Göteborgs stadsfullmäktige.

Göteborgs museum, grundat 1861, innefattar tre museibyggnader. — 1. Den gamla museibyggnaden innesluter de historiska, etnografiska och arkeologiska avdelningarna. G: s etnografiska samlingar från Sydamerika räknas bland de främsta i världen. — 2. Naturhistoriska museet, uppfört 1916—22 i Slottsskogen, innehåller särskilt rika zoologiska samlingar.

— 3. Konstmuseet, uppfört 1923 vid Götaplatsen, innefattar förnämligast modern svensk konst. En avdelning för sig utgör Fiirstenbergska galleriet. Jfr Fiirstenberg.

Göteborgs- och Bohus län omfattar landskapet Bohuslän, Göteborgs stad samt en del av sv. Västergötland. 5,047 kvkm., därav 152 kvkm. vatten,

439,000 inv. 22 % av arealen upptages av odlad jord, 44 % av skogbärande berg, resten mest kala berg. Mest odlas havre och råg, i viss utsträckning även baljväxter. Fiske, huvudsakligen havsfiske, bedrives i större utsträckning än i någon annan del av Sverige, främst i de mellersta kusttrakterna. Vintertid fiskns sill, sommartid mest torsk och långa. Industrin är huvudsakligen förlagd till Göteborg. I den övriga delen av G. bedrives främst stenindustri och konservindustri. Residensstad Göteborg, övriga städer äro från n. till s.: Strömstad, Uddevalla, Lysekil, Marstrand och Kungälv.

Göteborgs orkesterförening grundades 1905, giver i Göteborgs konserthus regelbundna konserter, vilkas antal bruka uppgå till omkring 70 årligen.

Göteborgs stift omfattar Bohuslän, Halland samt Marks och Kinds m. fl. härad av Västergötland. 15,012 kvkm.

688,000 inv.

Göteborgssystemet. År 1850 bildades i Falun i syfte att övertaga utskänk-ningen i staden ett bolag, vars delägare förbundo sig att icke draga annan vinst å rörelsen än skälig ränta å tillskjutna medel. År 1865 stiftades i Göteborg ett bolag i samma syfte. Efter detta bolag har G. blivit en beteckning för principen, att försäljningen av rusdrycker (ursprungligen blott brännvin) skall handhas av företag, vars delägare och tjänstemän varken ha fördel av försäljningens ökning el. nackdel av dess minskning, en princip, som på engelska betecknats med termen desinterested management. Även själva bolagen benämnas G.

Götene, municipalsamhälle nära Ki-nekulle, n. Västergötland. 700 inv.

Göter, namn på medlemmar av Götiska förbundet el. detta närstående författare.

Götes konung, del av den svenska kungatiteln, upptogs av Magnus Ladulås. Gustav Vasa ändrade den till ”Sveriges, Götes och Vendes konung”, vilket numera är den vedertagna titeln.

Giitlie [jö’te], E. G., 1779—1838, bildhuggare, elev av Sergel. G. arbetade i en konventionell klassicistisk stil. Till hans arbeten liöra Karl XIII: s staty i Kungsträdgården samt järnspiran på Riddarholmskyrkan.

Götiska förbundet, patriotiskt sällskap, verksamt under åren 1811—24 i Stockholm. Det stiftades av några ämbetsmän, av vilka de flesta studerat tillsammans i Uppsala, huvudsakligen på föranstaltande av J. Adlerbeth. Medlemmarna antogo fornnordiska namn, och deras sammankomster benämndes stämmor. Den ledande kraften i G. var Geijer och bland andra kända medlemmar märkas Tegnér, Ling, Afzelius, Nicander. G: s organ var tidskriften ”Iduna”, där förutom arkeologiska uppsatser o. dyl. offentliggjordes Geijers götiska dikter (Vikingen, Odalbonden) och en del sånger av Tegnérs Fritiofs saga.

Götisk stil, gammalt namn på gotik.

Götjärn kallas järn, som vid slutet av färskningsprocessen befinner sig i smält tillstånd.

Götfingen, stad vid floden Leine, s. Hannover, Preussen. 41,000 inv. Berömt universitet. H

H, den åttonde bokstaven i vårt alfabet. — Mus. den diatoniska skalans sjunde ton. — II. betecknar som forn-romerskt taltecken 200 — H är kem. tecken för en atom väte.

Haag: [lia’g], fr. la Haye, residensstad i konungariket Nederländerna, belägen i provinsen Sydholland, nära Nordsjön. 353,000 inv. H. liar ett flertal museer och bibliotek samt är säte för riksdagen, den högsta domstolen m. m. Bland märkligare byggnader märkes det 1913 uppförda ”Fredspalatset”, i vilken byggnad de till H. förlagda internationella domstolarna bedriva sina förhandlingar.

Haagkonferenser [ha’g-]. Den första fredskonferensen hölls i Haag 1899 på förslag av tsar Nikolaus II; ombud från 27 makter deltogo. Denna kallas ofta ”Haagkonferensen”. Den andra fredskonferensen hölls även i Haag 1907, då 44 makter voro representerade. Å bägge dessa utarbetades flera folkrättsliga avtal, särskilt med avseende på krig och skiljedomar. Åren 1893, 1900 och 1904 höllos i Haag konferenser för internationell privaträtt.

Haarlem [ha’r-], stad i nv. Nederländerna, provinsen Nordholland.

70,000 inv. Känd för sin blomsterodling.

Haase [lia’se], H., 1803—1919, tysk socialdemokrat, ursprungligen advokat. H. var medlem av riksdagen 1897—1907 och 1912—18 samt blev Be-bels efterträdare som ledare för den socialdemokratiska riksdagsgruppen. H. medverkade vid revolutionen 1918 och blev utrikesminister. Kort tid efteråt utsattes han för ett attentat och avled av därav följande blodförgiftning.

Haback’uk, en av de mftidre profeterna i Gamla testamentet. H. levde sannolikt omkring 00 f. Kr.

Habana, se Havanna.

Habanera [avane’ra], sp., ett slags dansvisa, benämnd efter staden Havanna på Cuba.

Habarovsk, se Chabarowsk.

Ha’beas-corpus-akten [-kår’pus-], namn på en engelsk lag från 1079. H. är den mest bekanta av de engelska lagar, som avse att skydda en person mot godtycklig häktning.

Ha’ber, F., f. 1808, tysk kemist, som bland annat utexperimenterat en metod att med tillhjälp av kontaktsubstanser direkt framställa ammoniak

ur luftens kväve och väte. H. erhöll Nobelpris i kemi 1918.

Hab’ichtswald, basaltberg vid staden Kassel, Ivurhessen, Tyskland. På bergets sluttning i naturskönt läge slottet Wilhelmshöhe.

Habi’1, skicklig, duglig, flink; med-görlig. — H a b i 1 i t e’r a sig, visa sig skicklig till något.

Habit [abi’], fr., klädedräkt.

Habit ii 6, fr., vardagskund, stamgäst, stamkund, t. ex. teaterhabitué.

Habitueir, sedvanlig.

Ha’bitus, lat., hållning, sätt att skicka sig; yttre utseende (särskilt från medicinsk synpunkt).

Hab’sburg, tysk furstesläkt, vars medlemmar gjort en betydelsefull insats i Europas historia. Med undantag för en kort tid var H. i besittning av den tysk-romerska kejsar-värdigheten 1452—1800. Karl V härskade över ett väldigt rike, som efter hans död delades i ett österrikiskt och ett spanskt. 1700 utslocknade den spanska grenen och 1740 utdog den österrikiska på manssidan. Kronan övergick emellertid till kejsar Karl VI: s dotter Maria Teresia, från vilken grenen H.-Lothringen härstammar. Då tysk-romerska riket upplöstes, förklarade sig kejsar Frans II för kejsare av Österrike. Denna värdighet innehade H. till 1918.

Hacka i vinden, hålla för högt upp i vinden i bidevindssegling, så att seglen slå.

Hackbräde, mus., stränginstrument med platt, trapetsformad resonanslåda, vars stålsträngar anslås med två hammare.

Hackspettfåglar (Pici), en ordning fåglar, som ha kraftig, rak näbb och med liullingar försedd tunga, som kan skjutas långt ut. H. ha vanligen två tår bakåt och två tår framåt och äro i allmänhet klätterfåglar, som leva av insekter, vilka de hacka fram ur trädstammar el. av nötter och frön. Till H. höra S v a r t s p e 11-, Grönspett- och Bro k spettsläkt e-n a samt Göktytan.

Ila’dersleben, se Haderslev.

Haderslev, stad i nö. Sönder-Jylland (Nordschleswig), Danmark. 14.200 inv. H. tillhörde 1804—1920 Tyska riket och kallades då Hadersleben. Staden är huvudsakligen dansktalande. Residensstad i Haderslev amt.

Haderslev amt, danskt amt i n. Sönder-Jylland, 1,309 kvkm., 50,000 inv.,därav 14,000 i amtets städer; I-Iader-slev, residensstad.

Ha’des, namn på dödsguden enligt den grekiska gudasagan. H. var broder till Zeus och identifierades även med rikedomsguden Pluto såsom härskande över de i jordens inre befintliga krafterna. Även dödsriket, H: s boning, kallades H. I H. flöto fem floder, däribland Lete, glömskans flod, och Styx, över vilken färjkarlen Karon förde de dödas själar i sin båt. Ingången till H. skyddades av hunden Cerberus.

Ha cl f iekl [hsed'fild], sir R., f. 1859, engelsk industriman och metallurg, har utfört betydelsefulla undersökningar rörande specialstål.

Hadramaut, sydarabiskt landområde, bestående dels av en låglänt kuststräcka, dels av ett inre högland, genomdraget av torrdalar fWadis). Största delen av landet är öken och mager stäpp med oaser här och var i kustlandet och i dalgångarna. Den fåtaliga befolkningen, ett par hundra tusen själar, utgöres av araber och är uppdelad i ett antal små stammar, som stå under engelskt inflytande.

Hadria’nus, Publius Aelius, 76—138, romersk kejsare 117, ägnade sig energiskt åt organisationen av sitt väldiga rike samt var livligt intresserad för konst och litteratur. H. lät uppföra flera dyrbara byggnader, bland annat en villa i Tivoli samt ett mausoleum åt sig själv i Rom.

Hadria’nus vall, befästningslin.ie tvärs över norra delen av England, nnlngd på kejsar Hadrianus’ tid. Av

H. finnas en del rester kvar ännu.

Haeckel [häk’el], E., 1834—1919, tysk zoolog, professor i Jena. som skrivit värdefulla arbeten, särskilt om svamp-och kavitetsdjur. H. var i Tyskland den förnämste förkämpen för darwinismen. Hans entusiasm för utvecklingstanken förledde honom dock ibland till uttalanden, för vilka det vetén skar) liga underlaget var väl svagt. Mest känd är han kanske för den av honom uppställda biogenetiska lagen. Jfr Utvecklingslära.

Hajffner, J. C. F., 1759—1833, kompositör av tyskt ursprung, från 1780 bosatt i Sverige. H. verkade bland annat som hovkapellmästare och director musices vid Uppsala universitet. Mest känd är H. för sina kvartettsånger. (Vikingasäten). men H. har även tonsatt operor och oratorier.

Haff, större, av strandvall från havet avspärrad bukt (t. ex. Kurisches Haff).

Ha'fiz, Schams addin Muhammed, d. 1389, persisk skald, vars dikter räknas till de yppersta inom den äldre

persiska litteraturen. H. har bland annat påverkat Goethe.

Hafnia, lat., namn på Köpenhamn.

Hafnium, ett med zirkonium besläktat grundämne, vars egenskaper förutsades av dansken Niels Bohr på grund av studier av atomernas byggnad. Tillvaron av H., som bland annat förekommer i de norska mineralen ma-lakon och alvit, konstaterades genom undersökning av vissa minerals röntgenspektra. Kem. tecken Hf.

Hafsfjord, fjord i norska amtet Stavanger, där Harald Hårfager 872 segrade över de norska småkungarna, varigenom Norge enades till ett rike.

Haga, kungligt lustslott i Solna socken, Stockholms län, vid Brunnsviken. Gustav III lät uppgöra ritningar till ett praktslott, som grundlädes 1788 men sedan av brist på medel aldrig fullbordats. I stället byggdes den s. k. Konungens paviljong efter ritningar av O. Tempelman och med inredning av L. Masreliez. Rums-inredningen är ett ypperligt prov på sengustaviansk stil. H: s park anla-des i engelsk stil av F. M. Piper. Senare uppfördes den s. k. Drottningens paviljong. H. är omgivet av en vidsträckt park, Hagaparken.

Hagalund, municipalsamhälle i s. Uppland. Förstadssamhälle till Stockholm. 5,300 inv.

Ha'gar, enligt gamla testamentet en egyptisk kvinna, som var tjänarinna till Abrahams hustru Sara och moder till Abrahams äldste son Ismael.

Hagbard, enligt fornnordiska sagor och visor en sjökonung, vars olyckliga kärlekssaga med kungadottern Signy (Signe) är ett omtyckt sagomotiv.

Hagberg, K. A., 1810—64, estetiker, språkforskare, översättare, professor i Lund 1840, ledamot av Svenska akademin 1851, berömd för sina betydelsefulla översättningar av Shake-speares dramatiska arbeten.

Hagborg, August, 1852—1921, svensk målare, från 1875 mestadels verksam

i Paris, en av de främsta representanterna för 1870-t:s friluftsmåleri. H. tog gärna sina motiv från Normandie, vars kustnatur och fiskarliv han målade med fin känsla och elegans i utförandet.

Hagdahl, C. E., 1809—97, läkare, författare till arbetet Kokkonsten som vetenskap och konst.

Hagel. — 1. Små blykulor med en diameter, varierande mellan 0.6 och 6 mm. De finaste benämnas dunst, de grövsta snärpor, varghagel m. m. De vanligen använda H: s grovlek betecknas i Sverige med nummer från 0 (2.25 mm. diameter) och uppåt. — 2. Meteor. Vanligen mer eller mindre runda, av snö och is bestående korn av ända till hönsäggs storlek och större, som falla i häftiga skurar, oftast i samband med åskväder. De torde bildas i uppåtstigande luftströmmar, som rycka med sig regndroppar, vilka, när de nå större höjd, övergå i fast tillstånd och tillväxa i storlek genom sammanbakning med andra sådana och genom ytterligare utfällning av luftens fuktighet på dem under deras passage genom atmosfären.

Ha'gen, stad nära floden Rhur, provinsen Westfalen, Preussen. 93,000 inv. Metallindustri. Järnvägsknut.

Ha'genbeck, K., 184^1913, grundare av en storartad djurpark vid Stellingen nära Hamburg, vilken tjänat som mönster för liknande institutioner i andra länder.

Hagfors, brukssamhälle vid en biflod till Klarälven, n. Värmland.

3,300 inv. Masugnar, valsverk m. m. Gjuteri och mekanisk verkstad, skruvfabrik.

Hag'gai, en av de mindre profeterna

1 Gamla testamentet, sannolikt verksam omkring 500 f. Kr.

Haggard [h£eg'£ed], sir H. Rider, 1856—1925, engelsk romanförfattare, bekant för sina exotiskt-fantastiska äventyrsskildringar (Hon, Monte-zumas dotter).

Hagman, Sofi, sannolikt 1761—1826, dansös, älskarinna till Hertig Fredrik Adolf, spelade en viss roll bland gu-stävianerna.

Hagtorn (Cratsegus), växtsläkte av familj Rosacese, vars arter äro buskar el. träd. Den vanligaste svenska arten är C. Oxyacantha, som har vita blommor, flikiga, glänsande blad samt tornar.

Halinemann, S., 1755—1843, tysk läkare, som uppställde vissa spekulativa läror angående sjukdomarnas natur och botande, vilka mer el. mindre omändrade gå igen inom homöopatin.

Haidarabad, se Hyderabad.

Hai'fa, stad i Palestina vid foten av berget Karmel, 25,000 inv. Viktig sjöstad, järnvägsförbindelse (Hed-sjasbanan) med inlandet.

Haig [heig], D., f. 1861, brittisk fältmarskalk. H. deltog som ung i Sudan- och boerkrigen. Under världskrigets början förde han befälet över första brittiska armén. J. december 1915 efterträdde han French som högste befälhavare över de brittiska trupperna och blev som sådan underordnad de allierade truppernas generalis-simus Foch. H. kvarblev på denna post till krigets slut.

Hail, stad i det inre Arabien, vid pilgrimsvägen Bagdad—Mecka. 10,000 inv., araber och negrer.

Hainan, ö i Sydkina, hörande till provinsen Kvangtung. 36,000 kvkm.

2 milj. inv. ön är bergig (intill 2,600

m. höga toppar) och i det inre bebodd av folkstammar av icke kinesisk ras. Viktigaste produkter äro ris, tobak, sockerrör, kokos, areka samt ädla träslag. Fiske är också ett viktigt näringsfång. På öns norra del ligger staden Kiungtsjou, 60,000 inv. med hamnstaden Hoihow.

Hainaut [änå'], ty. He'nnegau, provins i s. Belgien. 3,720 kvkm., 1 y2 milj. inv. S. delen av H., vilken upp-fylles av förgreningar från Ardenner-na, tillhör Belgiens största stenkols-och industridistrikt. N. delen är ett bördigt slättland, där åkerbruk och boskapsskötsel äro huvudnäringar.

Hainisch [haj'-], M., österrikisk politiker, blev 1920 den österrikiska republikens förste förbundspresident.

Hai'ti. — 1. Näst Cuba den största bland Stora Antillerna, Västindien.

77,000 kvkm., 3.2 milj. inv. H. är till övervägande del uppfyllt av berg, mellan vilka särskilt i s. delen utbreda sig breda, delvis ökenartade slätter. I politiskt hänseende är ön delad i två republiker, Dominikanska republiken och republiken H. — 2. Republik, omfattande den v. delen av ön H. jämte närliggande öar. 28,000 kvkm.

1.6 milj. inv., därav.90% negrer. Huvudstad Port-au-Prince, 120,000 inv. H. utgör den fruktbaraste delen av ön men har på senare år råkat i stort förfall. Viktigaste produkter äro kaffe och kakao.

Hajdu'ker, benämning på ungerska friskaror, vilka från 1500-t. och framåt oroade de turkiska inkräktarna med ideliga småkrig. Under 1600- och 1700-t. fanns ett särskilt haj dukväsen på Balkanhalvön, och H. gjorde även en insats i frihetskriget under 1800-t.

— Det ungerska infanteriet samt rättstjänare, drabanter och lakejer kallades även H. Därav ordet hej duk, hantlangare, i svenskan.

Hajfiskar (Selachii), en ordning broskfiskar, som ha näsöppningar på nosens undersida, 5—7 par gälspringor och spruthål bakom ögonen. Till H. höra Rockor samt Hajar. Till de senare höra Grå-, Röd-, P i g g- och Håbrandshajar.

Hakebössa, äldre handeldvapen, vilket under pipan försågs med en hake, som vid eldgivningen fästes vid en

gaffel, mur el. dyl.

Hakefjord, fjord i s. Bohuslän.

Rd ^

Hakkors ocli triskele.Hakkorset el. tetraskele, ett kors vars armar äro likformigt, vanligen rätvinkligt böjda åt samma MU. H. har förefunnits hos skilda folk sedan äldsta tider, använt som orna-mentsmotiv el. lieligt teeken. Sedan

1919 har H., särskilt i Tyskland, blivit symbol för antisemitismen. — Tri'-skele är ett tecken, påminnande om H., fast med endast tre armar.

Hakoda'te, en av Japans viktigaste handelsstäder på ön Jessos sydände, vid Tsugarsundet. 150,000 inv.

HaFbc, Max, f. 1865, tysk författare, slog igenom med skådespelet J u-g e n d, i vilket han med varm känsla och omedelbarhet skildrar den första kärleken. Av H: s andra dramer märkas Mutter Er de, Der Strom.

HaTberstadt, ålderdomlig stad sv. om Magdeburg, i den preussiska provinsen Sachsen. 48,000 inv. Intressanta gamla byggnader. Natursköna omgivningar.

Hald, E., f. 1843, målare, som ägnade sig åt konstindustri och jämte Gate är en av den moderna svenska glaskonstens grundare.

Hal<la, år 1887 grundad fabrik i Svängsta, Blekinge, för tillverkning av fickur, sedermera även skrivmaskiner och taxameterapparater. Fabriken för de senare flyttades 1919 till Stockholm.

Haldane [hå'ldejn], R. B., viseount

H. of Cloan, f. 185G, brittisk statsman, liberal ledamot av underhuset 1885, krigsminister 1905—12. Som sådan arbetade H. för en vänskaplig uppgörelse med Tyskland angående kapprustningarna men utförde samtidigt ett viktigt arbete för höjandet av Englands för svar skraft. 1912—15 var H. lordkansler och innehade samma post i Mac Donalds kabinett 1913—1924.

Hale [hejl], G. E., f. 1868, nordamerikansk astronom vid observatoriet å Mount Wilson, uppfinnare av spektro-heliografen.

Haleb, se Aleppo.

Haleluj'a, liebr., lovsjungen Herren.

Halévy [alevi*], J., 1799—1862, fransk operakompositör av judisk börd, vars förnämsta verk är operan J u d i n-n a n. Elev av Cherubini förmedlade han de gamla operatraditionerna till den yngre generationen såsom lärare åt bl. a. Gounod och Bizet.

Half-crown [ha'fkraon], eng., en halv crown*.

Half-penny [hej'pni], eng., en halv penny*.

Halifax [hserifseks}. — 1. Stad i ö. England. 99,000 inv. Betydande ylleindustri. — 2. Huvudstad i provinsen Nova Scotia, Canada, vid Atlanten.

58,000 inv. Befäst hamn. Brittisk flottstation. Betydande havsfiske.

Kalikarnass'os, grekisk stad i sö. Mindre Asien, vars blomstringsperiod

inföll på 300-t. f. Kr. under fursten Mausolos. Numera är H. endast en by. Storartade ruiner finnas dock, framför allt Mausolos grav.

Halky'one, enligt grekiska sagor maka till konung Keyx i Trachis. H. och hennes gemål förtörnade gudarna, soiii förvandlade H. till en isfågel och Keyx till en dykand.

Hall, P. A., 1739—93, miniatyrmålare, från 1766 mestadels verksam i Paris, målade huvudsakligen porträtt,

vilka utmärkas av ledig elegans och säker karakteriseringsförmåga. H. var på sin tid vida känd och har kallats ”miniatyrens van Dyck”.

Hall [eng. uttal hå’l], John, 1771— 1830, köpman, son till den rike köpmannen John H., som från Skottland inflyttade till Göteborg. 1807 gick H:s affär omkull, och efter en långvarig process blev H. utfattig och dog som tiggare. H. var ett original, vars historia bevarats i Sophie Elkans roman med samma namn.

Hall, namn på flera mindre städer (i Wlirtemberg, Tyrolen, Österrike) med saltlager och saltkällor i grannskapet.

Hall, herrgård s. om Södertälje. Uppfostringsanstalt för vanartiga gossar (”åkerbrukskolonin Hall”).

Halland. Landskapet H. sammanfaller med Hallands el. Halmstads län. Areal 4,923 kvkm.

150,000 inv. H. sträcker sig efter Kattegatt från gränsen mot Skåne i s. och nära intill Göteborg i n., gränsar inåt landet till Småland och Västergötland. De, inre delarna av landskapet utgöras av en genom djupa dalgångar sönderskuren gneisplatå, som når upp emot 200 m. ö. h. i gränstrakterna mot Småland. H: s högsta punkt, 226 m., träffas på Hallandsås, vars n. del tillhör landskapet. Kuststräckan i n. ungefär ned till Varberg är klippig och sönderskuren av vikar; s. delen är däremot till en bredd av IQ—20 km. en låg kustslätt. Denna har en bördig, märgelhaltig jordmån och ett särdeles gynnsamt klimat och är till det mesta väl odlad med undantag för en del av Laholmsslätten, som upptages av flygsandsdyner. Den bördiga jorden fortsätter även uppför dalgångarna inemot högsta forna liavs-gränsen (70—90 m. över nutida havsytan). Det inre landet upptages av hällmarker, grushedar och mossar och är föga ägnat för odling. De vidsträckta skoglösa ljunghedarna ha på senare tid varit föremål för en omfattande skogsodling men ännu är omkring 25 % av landskapets hela areal upptagen av improduktiva, skoglösa marker. 40 % av H. uppges såsom skogbeväxt, 30 % såsom odlad mark och 3.5 % som naturlig äng. Den odlade arealen användes i främsta rummet för liavre och foderrotfrukter. Fisket spelar en mera underordnad roll och avkastar endast omkring Va» av vad grannlandskapet Bohuslän ger. De landskapet genomdragande älvarna Lagan, Nissan, Ät-ran och Viskan, som med starkt fall komma in i H., lämna kraft för en del industrier, såsom kvarn- och textilindustri samt stenindustri (gatsten m. m. i Varbergstrakten). Städer äro, utom residensstaden Halmstad, Laholm, Falkenberg, Varberg och Kungsbacka. I det inre av H. för en del av befolkningen (”tattare”, ”kältringar”) ett oregelbundet, zigenaraktigt, kringflyttande liv, uppehållande sig med tiggeri och tillfälliga arbeten. De äro en landsplåga även för angränsande trakter, dit de sträcka sina färder.

Hallands Väderö, mindre ö i Kattegatt utanför Skånes nv. kust. Den rika växt- och djurvärlden på ön är skyddad genom ingripande av Skånes naturskyddsförening.

Hallandsås, långsträckt, i havet utskjutande bergrygg. Högsta punkt 22(5 m. ö. h. Mot norr begränsas berget av en förkastningslinje mot La-holmsslätten.

Haire, stad i den preussiska provinsen Sachsen, vid floden Saale.

182,000 inv. Maskinverkstäder. I omgivningarna brytes brunkol och ut-vinnes salt. H. har sedan 1694 universitet, 1815 sammanslaget med universitetet i Wittenberg, vilket flyttats till H.

Halleffekt kallas efter sin upptäckare, den amerikanske fysikern E. H. Hall, det fenomenet, att om en elektrisk ström ledes genom en metallskiva, som befinner sig i ett magnetfält, vinkelrätt mot skivans plan, strömlinjerna avböjas åt ena el. andra hållet; avböjningsriktningen är olika för olika metaller.

Hallén, Andreas, f. 1846, kompositör, dirigent och musikanmälare, har komponerat flera operor (Valdemar-skatten), körballaden Styrbjörn Starke samt en del orkesterverk (Ur Gustav Vasas saga). H. har även utgivit Musikaliska kåserier.

Hallendorff, Cf, f. 1869, professor i statskunskap och ekonomisk historia vid Handelshögskolan och dennas rektor sedan 1911. H. har särskilt bedrivit forskningar över Sveriges historia under den karolinska tiden samt under Oskar I :s och Karl XV: s tid. 1914 samt 1915—17 var H. ledamot av andra kammaren och företrädde i denna konservativa åskådningar.

Halle- och Hunneberg-, platåberg vid s. stranden av Vänern. Bestå nedtill av sandsten och alunskiffer, avlagrade

på urberget, överst ha de ett täcke av diabas. Bergen skiljas genom en sprickdal, längs vilken en förkastning skett, som sänkt det södra berget (Hunneberg) omkring 15 m. i förhållande till det norra.

HaPler, A., 1708—77, schweizisk läkare. Hans fysiologiska undersökningar över muskel- och nervvävnader blevo banbrytande, och han räknas som ett av medicinens största namn.

H. författade även naturbeskrivande dikter, vilka vunnit ett visst erkännande.

Halley [hsell'i], E., 1656—1742, berömd engelsk astronom, som bland annat beräknat banorna för ett flertal kometer, bland vilka märkes H:s komet. Denna återkommer periodiskt vart 76 :e år. Kometen observerades 1682 av H., som förutsade en återkomst 175S. Kometen har sedan iakttagits 1835 och 1910.

Hae^Ligen, låga, genom havets ingrepp på marskkusterna i Schleswig-Holstein bildade öar, som vid flod översvämmas. Innebyggarna (c :a 600) bo på uppkastade jordkullar.

HaFling, norsk nationaldans i 2A takt. H. utföres i Norge av en dansare, i Sverige av två.

HalFingdalen, dalgång nv. om Oslo, Buskerud fylke, Norge. Befolkningen har bevarat gamla sedvänjor, dräkter etc. (”hallingdansen”). H. genomflytes av Hallingdalsälven, en biflod till D ram sälven.

Hallkyrka, kyrkotyp, där mellan-skeppet är av samma höjd som sido-skeppen (Storkyrkan i Stockholm).

Hallon, se Rubus.

Hallonmask, se Hallonänger.

Hallonänger (Byturus tomentosus), en liten, gulbrun, hårig skalbagge, vars små, vita larver äro vanliga i hallon.

Hallrätt, en myndighet, som enligt hallordningen av 1739 hade uppsikt över fabriker och manufakturer. Dessas varor besiktigades av en liallmäs-tare. Godkända varor försågos med stämpel, hallstämpling.

Hallsberg-, köping i mellersta Närke.

I,900 inv. Thersenius mekaniska verkstad (tillverkning av tröskverk). Stort mejeri. Viktig järnvägsknut.

Hallsta, samhälle vid en vik av Ålands hav, ö. Uppland. 1,900 inv. Sveriges största pappersbruk.

Hallstahammar, brukssamhälle vid Kolbäcksån, s. Västmanland. 2,300 inv. Stort järnverk, tillverkning av bultar, skruvar, muttrar m. m.

HalTstatt, i Österrike, Salzkammer-gut, en redan i förhistorisk tid för sina saltgruvor bekant ort, som är mycket rik på arkeologiska fynd från den äldre järnåldern, ”Hallstattperio-den”.Hallström, Per, f. 1866, författare, framträdde först med en lyrisk diktsamling men övergick i ocli med Vilsna fåglar till novellformen, som allt framgent varit det område, där H. nått liögst. H. intresserar framför allt genom sin säkra psykologiska blick parad med en något kylig humor (En skälmroman, novellsamlingen Briljantsmycket). En gammal historia är en vemodigt skildrad berättelse från 1820-t:s Sverige. Exotiska och antika skildringar ingå i novellsamlingen Purpur. Högt konstnärligt värde äga novellsamlingarna Thanatos och De fyra elementerna. H. har även skrivit litteraturkritiska uppsatser. Medlem av Svenska akademin 1908.

Hallstämpling, se Hallrätt.

Hallucinationer, sinnesvillor, föreställningar, vilka äga så åskådlig intensitet, att de förläggas till yttervärlden och uppfattas som orsakade av direkta sinnesintryck. Endast deras orimlighet, deras bristande överensstämmelse med samtidiga intryck, visar, att de äro villor. H. äro särskilt vanliga vid sinnessjukdomar men kunna även uppträda hos hysteriska personer samt vid feber, uttröttnings-och förgiftningstillstånd (alkoholdeli-rier).

HalPwachseffek’t. Med H., som upptäcktes av Hertz och uppkallats efter den tyske fysikern Hallwachs, 1859—93, som först noggrant undersökte densamma, förstås det fenomenet, att metallytor, som träffas av ljusstrålar, framför allt violetta el. ultravioletta, börja utsända elektroner.

HalPwylska palatset i Stockholm, uppfört efter ritningar av I. G. Cla-son 1894—98, skänktes jämte samlingar och lösegendom 1920 till svenska staten av greve v. Halhvyl (d. 1921). Efter grevinnan v. Hallwyls död är H. avsett till museum. Till palatset hör bland annat ett galleri av holländska målningar samt kinesiska konstsamlingar.

HaPma, ett spel med brickor på ett schaekrutat bräde.

Halmstad, stad vid Nissans utlopp i Kattegatt, s. Halland. 18,400 inv. Residensstad för Hallands län. Mekaniska verkstäder, klädesfabrik, filtfabriker, skofabriker. Livlig sjötrafik. Staden omnämndes redan på 1200-t. Gammalt slott, fordom starkt befäst.

Ha’lofenomen, ljusringar (gårdar) av olika färg, som ibland uppträda kring sol el. måne och som bero pä ljusets brytning och reflexion i nål-formiga iskristaller, vilka sväva i de högre luftlagren.

Halofy’ter, saltväxter, kallas växter, som leva i saltvatten el. å salthaltig mark.

Haloge’ner, hem., se Saltbildare.

HaPonen, P., f. 1865, finländsk målare, vars första produktion röjer inverkan från fransk konst. Ii. övergick senare till en mera nationellt betonad stil, utmärkt av dekorativ stilisering.

Hals, Frans, 1580 el. 1581—1666, jämte Rembrandt Hollands främste 1600-talsmålare. H. var huvudsakligen verksam i Haarlem, där han dog i största fattigdom. Som porträttmålare fångade H. med genialisk uppfattning och humor det för en person typiska i min, gest och hållning. Han använder sig vanligen av svarta el. gråa färgtoner och målar i en bred, flytande, impressionistisk stil. I sina genrebilder har H. skapat livfulla typer ur de bredare lagren. Av H: s hand finnas även bilder av korporationer och skyttegillen. Å Nationalmuseum i Stockholm finnes H: s Fiolspelaren. — Hans broder Dir k H. var en utmärkt genremålare.

Halsbandsprocessen, beryktad skandalaffär i Paris 1785—86. En bedra-gerska, grevinnan La Motte, uppmanade kardinal L. de Rolian att för drottning Marie-Antoinettes räkning köpa ett diamanthalsband. Grevinnan påstod sig stå väl hos drottningen, som hon i verkligheten aldrig blivit föreställd för. Kardinalen, som var angelägen att behaga drottningen, lät emellertid lura sig och överlämnade halsbandet till grevinnan, som lät söndertaga och avyttra det för egen räkning. Bedrägeriet upptäcktes dock, och under den följande rättegången sökte grevinnan kasta skulden pä äventyraren Cagliostro. H. nedsatte betydligt drottningens och kungadömets anseende, i det man ville göra troligt, att drottningen stod i ett kärleksförhållande till Rohan.

Halsbränna, en brännande sveda, som förlägges till svalget och övre delen av matstrupen och som orsakas av för stark halt av syra (saltsyra, mjölksyra) i magen. H. uppträder vid flera olika mag- och tarmsjukdomar.

Halsböld, se Halsfluss.

Halsfluss, inflammation i svalgmandlarna och dessas omgivning, yttrande sig i rodnad, svullnad och smärtor vid sväljandet. Feber kan höra till sjukdomsbilden. Ibland utvecklas gulgrå beläggningar över de inflammerade områdena. Ofta är det dock i så fall fråga om difteri. Vanlig H. är i allmänhet ofarlig. I svåra fall inträder varig insmältning, halsböld. De bakterier, som orsaka H., kunna ibland sprida sig ut i kroppen och ge upphov till sjukliga föränd- ringar därstädes. Ledgångsreumatism, njurinflammation och andra sjukdomar kunna då följa. Behandlingen består i sängläge och gurgUng med svaga antiseptiska lösningar. Om febern blir för hög, ges febernedsättande medel (acetylsalicy lsyra).

Halsinflammation, se Halsfluss.

Halsjärn, en järnring om halsen, med vilken fordom brottslingar fästes vid skampålen.

Hals- och handrätt, en i Sverige fordom adeln tillkommande rätt att döma sina underlydande även för brott, där straffet var avrättning. H. var i Danmark och Norge mera utsträckt än i Sverige.

Halt. — 1. Det förhållande, i vilket ett ämne ingår i en blandning. — 2. Militärt kommandoord med betydelsen stanna.

Haltning, ojämn gång, kan bero på förlamningar, stelhet el. smärtor i något av benen. Bland de missbildningar, som orsaka H., märkes särskilt medfödd liöftsjuka. Om små barn halta, när de lärt sig gå, är detta vanligen orsaken. Det är viktigt att i tid observera sådana gångrubbningar hos barn, så att behandlingen ej kommer för sent.

Halvapor (Prosimiee) stå nära aporna och ha fingerlika gripextremiteter. Tanduppsättningen liknar insektätar-nas. Ii. äro i allmänhet nattdjur. Hit höra bland andra Fingerdjur, S p ö k d j u r, L o r i e r m. fl.

Halvasien, stundom förekommande benämning på sö. Europa, särskilt länderna mellan nedre Don och Nedre Donau.

Halvbjörnar (Procyonidse), en rov-dj ursgrupp, vars arter nå upp till en hunds storlek. De äro hälgångare och ha klumpig kropp med lång svans. Hit höra bland andra Tvätt-, Näs-och V e c k e 1 bj ö r n.

Halvblod benämnas i allmänhet korsningar mellan en ädel ras och en mindre förädlad ras. Bland människor betecknas som Ii. korsning mellan olikfärgade raser: neger och vit (mulatt), indian och vit (mestiz), indian och svart (sambo).

Halvblodsliäst, korsning mellan engelskt fullblod och arbetshäst. Jfr Hästraser.

Halvfabrikat kallas varor, som, ehuru de undergått viss förädling, skola undergå ytterligare bearbetning för framställning av det färdiga fabrikatet. Tackjärn är sålunda ett H. liksom pappersmassa.

Halvfranskt band, bokband, på vilket endast rygg och hörnsnibbar äro överdragna med skinn i motsats till helfranskt band, som helt och hållet är skinnbeklätt.

Halvgenomträngliga liinnor. Halv-genomträngliga el. semipermeabla kallas hinnor, som ha den egenskapen, att de genomsläppa vatten och andra lösningsmedel men ej de däri lösta ämnena. Växternas cellmembraner äro H. Om en porös lercylinder, sedan den fyllts med en kopparsulfatlösning, nedsättes i en lösning av gult blodlut-salt, utfälles i lerväggen ett skikt fer-rocyankoppar. Lercylindern förhåller sig härefter som en Ii. Ett på detta sätt preparerat kärl användes för bestämningar av det osmotiska trycket hos lösningar.

Halvgräs (Cyperaceee), en familj gräsliknande växter, som ha märg-fyllda strån. Till H. höra bland annat Starr och Papyrusväxten.

Halvknop, enkel knop el. överhands-knop, kallas knut, som göres på ett tåg för att hindra ändans utlöpande. Man skiljer mellan tre slag: enkel, dubbel och ”i åtta”.

Halvmesy’r, otillräcklig åtgärd.

Halvmetaller, numera ej använd kemisk term,- betecknande ämnen, som till sina egenskaper ansågos intaga en mellanställning mellan metaller och icke metaller, t. ex. arsenik, zink.

Halvmåne, symbol för turkiska riket och religionen. En stjärna har senare placerats utanför H: s öppning. Det turkiska riksvapnet består av en vit H. och stjärna på röd botten.

Hal’vorsen, J., f. 1864, norsk musiker, som bland annat komponerat det ofta spelade orkesterstycket Bojarer-nas intåg.

Halvsiden, vävnad med antingen varp el. inslag av silke.

Halvslag. Enkelt H. ”om egen part” el. om ett föremål, ett sätt att fastgöra en tågända. — Två H. el. D u b b e 11 H. är en ofta använd ”på-stickning”, d. v. s. fastgörande av lättare föremål vid en ända, medelst vilken det skall upphissas. Två H. om egen part användes särskilt för att fastgöra en sladd i en öglebult el. dyl.

Halvstop, äldre rymdmått, utgörande en fjärdedels kanna el. ungefär 0,65 1.

Halvton, musiksystemets minsta tonsteg, intervall.

Halvylle, vävnad med inslag av ullgarn och varp äv bomullsgarn.

Halvädelsten, se Ädelsten.

Halvö kallas en från ett fastland el. en större ö utskjutande del, som på tre sidor är omgiven av vatten. Små halvöar kallas näs. Mycket smala halvöar kallas landtungor.

Ham, enligt gamla testamentet en av Noaks söner, som skulle vara stamfader till en del sydliga folk (etioper, egypter). Jfr. Hamiter.Hama’da, beteckning för ökentrakter, upptagna huvudsakligen av kala berg och steniga marker.

Hamada’ii (forntidens Ekbatana), stad i v. Persien mellan Teheran och Bagdad. 60,000 inv. Metall-, läder- och mattindustri.

IIam’ar, stad vid Mjösen, sö. Norge. 6,400 inv. Residensstad för Hedemarks fylke och biskopssäte för Hamars stift. Stor mjölkkondenseringsfabrik. Ruiner av en gammal domkyrka.

Ham’born, stad i Rhenprovinsen, Preussen. 110,000 inv. H. har utvecklats enormt hastigt tack vare sin livliga metallindustri.

Ham’burg:, näst Berlin Tysklands största stad, belägen på högra stranden av nedre Elbe, tillika med närmaste område utgörande en stat i den tyska förbundsrepubliken. Staten H., 415 kvkm., 1,100,000 inv. Staden H. (med Altona*) 1,000,000 inv. H. är näst London och New York den viktigaste av de stora världshandelsstäderna och sålunda det europeiska fastlandets främsta handelsstad. 1923 inlöpte 14,000 fartyg, lastande 14 milj. ton, och utlöpte 13,000 fartyg, lastande 11 milj. ton. Motsvarande tonnage 1913 var 14 milj. ton för in- liksom för utgående fartyg. Hamburg-Amerika-linjen (”Ha-pag”) var då världens största rederiföretag. Viktigaste importvaror äro kaffe, spannmål, ull, bomull, hudar, malm. Näst Bremen Tysklands viktigaste hamn för persontrafiken pä Amerika. I samband med handeln har H. utvecklat en livlig industri, som huvudsakligen går ut på bearbetning av importvarorna. Berömt sjöfarts-institut (H:er Seewarte) och kolonialinstitut, 1919 omlagt till universitet.

— H., vars historia går tillbaka till 800-t., då Ansgarius var H: s biskop, och vars första storhetstid inföll under Hansan, är numera en alltigenom modern stad, som får sin prägel av det myllrande livet i de storartat utbyggda hamnanläggningarna.

Ham’burg-Amerikalinjen, se Hamburg.

Ham’eln, stad i den preussiska provinsen Hannover, vid Weser. 24,000 inv. H. har en mycket ålderdomlig prägel. Viktig järnvägsknut och betydande industri, textil- pappers-, socker-, läder- och kvarnindustri. — Enligt en gammal sägen fanns i H. en råttfångare, som mot belöning erbjöd sig att driva alla H: s råttor ned i floden Weser genom att spela på sin pipa. Detta skedde även, men då betalningen uteblev, hämnades spelmannen genom att med sitt spel locka in H: s barn i ett närbeläget berg.

HamiTcar, kallad Barcas el. Barak (blixten), d. 229 f. Kr., kartagisk härförare, Hannibals fader, deltog med

framgång i det första puniska kriget (264—241 f. Kr.) och erövrade åt Kar-tago stora områden i Spanien.

Hamilton [hsenViltn]. — 1. Skotsk stad, sö. om Glasgow. 40,000 inv. — 2. Stad i provinsen Ontario, Canada.

114,000 inv. Industristad. — 3. Stad i Ohio, U. S. A. 40,000 inv. Metallindustri.

Hamilton, Hugo, f. 1849, greve, politiker, ledamot av andra kammaren 1891 —93, 1897—1901, av första kammaren sedan 1908, talman där sedan 1916.

Hamilton [hsenPiltn], Lady Emma, 1765—1815, hette egentligen Lyon, sedan Harte. Lady H. var dotter till en hantverkare, förde ett äventyrligt liv och gifte sig 1791 med sir William H. Senare blev lion amiral Nelsons älskarinna. Hon dog i Calais i stor fattigdom efter att ha varit arresterad för skuld i England efter Nelsons död. Hennes porträtt målades ett 50-tal gånger av Romney, för vilken hon alltid förblev ”den gudomliga”.

Hami’ter, en på språklikhet grundad sammanfattande benämning på en del folkstammar i n. och ö. Afrika,

omfattande bland annat egypter, somalier, gallafolk samt berber. Numera torde man i allmänhet anse H. för bland-folk mellan medelhavsras och orientalisk ras samt i mindre utsträckning negerras.

Hami'tiska språk. Till denna språkgrupp räknas berberspråken i n. och nv. Afrika, fornegyptiskan och kop-tiskan i Egypten och de kusjitiska språken i Abessinien och kringliggande områden.

Ham'let, Amled, dansk sagokonung, om vilken Saxo omtalar, att han var son till konung Horvendel och drottning Gerutha. H:s farbroder Fengo mördade Horvendel och gifte sig med Gerutha. H. låtsade vansinne och sändes till England, där han skaffade sig anhängare, varefter han återvände till Danmark, dräpte Fengo och besteg tronen. Denna saga ligger till grund för Shakespeares berömda tragedi.

Hammarby, Linnés H., gård i Danmarks socken utanför Uppsala, där Linné förvarade sina samlingar och själv vistades på somrarna. H. tillhör svenska staten och Uppsala universitet.

Hammarbyleden, nybyggd vattenväg mellan Saltsjön och Mälaren över Hammarbysjön och Årstaviken. Längd 6^ km. H. är avsedd för fartyg intill ett djup av 5% m.

Hammare. Förutom vanliga H. och släggor finnas även med maskin drivna H.: lyfthammare, som äro rörliga kring en vid deras skaft fäst horisontell axel, samt de numera helt dominerande, i vertikal led rörliga pa-rallellhammarna. Drivkraften är i all- mänhet ånga el. tryckluft. De största ånghammarna kunna ha hammarblock, som väga flera tiotal ton. De snabbaste kunna göra ända upp till 400 slag i minuten. De med tryckluft drivna lia i regel ej hammarblock, som väga över 1,000 kg. Deras slagantal kan gå upp till 500 i minuten. De största H. användas för utsmid-ning av göt, de mindre för formgivningen (manufaktursmide). Med stans försedda hammare användas vid masstillverkning av smärre föremål.

Hammarforsen, 17 m. högt vattenfall i Ragunda, ö. Jämtland, bildat av Indalsälven på bottnen av Ragunda-sjön vid dess plötsliga avtappning är 1796. Kraftstation under byggnad.

Hammarhaj, se Gråhajar.

Hammarhämtningen, se Trymskvida.

Hammarldaver, se Pianoforte.

Hammarskjöld. — 1. Lorenzo H., 1785—1827, litteraturhistoriker, biblio-teksman, en av de förnämsta representanterna för den nyromantiska riktningen i Sverige. H. var en av författarna till ”Markalls sömnlösa nätter” och skrev flera parodier, exempelvis Sjökapten Baggfots papper, som var riktad mot Svenska akademin. — 2. Hjalmar H., f. 1862, jurist, ämbetsman, e. o. prof. i speciell privaträtt 1891, president i Göta hovrätt 1902, landshövding 1907. Ii. har innehaft flera ministerposter och var statsminister 1914—17, varefter han återtog sin landshövdingebefatt-ning i Uppsala län. H. blev ledamot av Svenska akademin 1918 och av första kammaren 1923.

Hammarskär, bohusländsk fyr, på Paternosterskären, nära Marstrand.

Hammarsten, O., f. 1841, professor i medicinsk och fysiologisk kemi i Uppsala 1877—1906, rektor för universitetet 1901—04. II. har utgivit betydelsefulla arbeten över gallans, miag-saftens, blodets etc. kemiska beskaffenhet.

Ham'mel, kastrerad bagge.

Hammerfest, stad vid n. Ishavet, nv. Finmarks fylke, n. Norge. 3,300 inv. Världens nordligaste stad. Livlig handel med Ryssland. Utförsel av fisk. Tranberedning.

Hammershus, borgruin på Bornholm, ett av Danmarks märkligaste minnen från medeltiden. II. byggdes omkring 1250.

Ham'mershöj, V., 1864—1916, dansk målare, utförde huvudsakligen porträtt och interiörer, oftast hållna i svarta, gråa och vita färgtoner. Ii :s tavlor framställa gärna stilla och enkla rum,sinteriörer, ibland med en ensam

kvinnofigur, med stämningen skickligt given med ytterligt diskreta och enkla medel.

Hammura'br, omkring 2123—2081 f. Kr., mäktig forntida härskare i Babylon, på vars föranstaltande den gammal-babyloniska lagsamlingen, kallad Ii:s lagar, upptecknades. Dessa äro kända genom ett fynd vid grävningar i Susa 1902. Texten är skriven med kilskrift på babyloniska på ett 2.25 m. liögt dioritblock. Ii: s lagsamling är, så vitt man vet, den äldsta i världen ocli har påverkat flera andra folks lagar, bland annat de gamla israeliternas.

Hamnavgfift erlägges vid begagnandet av allmän hamn enligt taxa, fastställd av Kungl. Maj :t. Nu gällande taxeförordning är av 12 sept. 1924.

Hampa.

Hampa (Cannabis sativa), till familj Moracese hörande ettårig ört med fingrade blad och gröna, enkö-nade blommor. H. kan bli mer än manshög. Sedan urminnes tider har man odlat H., som troligen härstammar från Asien. Ur stjälkarna framställas med metoder, påminnande om linberedning, fibrer, som användas till grövre vävnader, tågvirke etc. Frukterna, hampfrö, användas som fågelfrö och till gödning av höns. Vidare erhålles liampolja ur frukterna genom pressning, och av resterna framställas sedan foderkakor. Ii. odlas numera framför allt i Ryssland. — Hasjisj beredes av en indisk varietet.

Hampden [h£em'dn], J., 1594—1643, engelsk politiker, ledamot av underhuset från 1621, nekade öppet att betala tvenne olaga, av konungen påbjudna skatter. Den följande processen förlorade Ii. och blev därför av folket ansedd för frihetsmartyr. H. stod sedan i främsta ledet bland oppo-sitionsmännen i ”korta” och ”långa” parlamentet.

Hampton [h£em'tn], stad i England, n. om London vid Thames. 10,000 inv. Nära H. ligger det berömda slottet med samma namn, vilket byggdes i början av 1500-t. och var kungligt residens till Georg II: s tid.

Ham'pus, se Äppleträd.

Hamri'n, Felix, f. 1875, affärsman. Frisinnad ledamot av andra kammaren 1912—14 och sedan 1918. Handelsminister 1926.

Ham'ster (Cricetus cricetus), ett råttdjur, c: a 30 cm. långt, tecknat i gulbrunt och svart. Flera färgvariationer finnas. H. har grävklor och lever i jordgångar. Den har väl utvecklade kindpåsar, i vilka den insamlar sädeskorn, ärter och dylikt och för till sin kula för att ha vinterförråd. H. finnes i Mellaneuropa. Köttet ätes; skinnet användes till pälsverk.

Ham'sun, Knut, f. 1800, norsk författare, förde i ungdomen ett växlande bohemliv i Norge och Amerika, skildrat i den självbiografiska romanen S u 11. H: s alstring är genomgående lyriskt-romantiskt betonad och genomtränges av en passionerad kärlek till nordlandsnaturen (Pan). Han när ett bittert hat till den turistiska exploateringen och angliseringen av Norge och förhärligar bondelivet, som han skildrar med både förståelse och en något grotesk humor. M a r-kens gröde är det förnämsta av II: s senare arbeten, av vilka även må nämnas Siste kapitel. H. blev Nobelpristagare 1920.

Å = Handen i ställning för A svänges i cirkel. A= » » » » hojes i kroklinje.

-Ö=. » » 7> O • >

Handalfabet.

Handalfabet, med handen utförda tecken, med vars hjälp dövstumma kunna meddela sig med varandra.

Handarbetets vänner, se Föreningen Handarbetets Vänner.

Handel. Man skiljer mellan olika sorters H. Med hänsyn till storleken av de avyttrade varupartierna skiljer man mellan å ena sidan gross- el. partihandel, som i regel sker till återförsäljare, samt å andra sidan minuthandel, försäljningen direkt till konsumenterna. Med kommissionshandel förstås en H., som en person driver i eget namn

men i själva verket för annans räkning och å dennes risk. Enligt 1804 års näringsfrihetsförordning äger vem som helst efter anmälan bedriva H. För H. med vissa slag av varor finnas dock särskilda inskränkande bestämmelser meddelade. Så är bland annat fallet t. ex. beträffande spritdrycker, vin och pilsnerdricka, gifter och apoteksvaror, eldfarliga oljor och explosiva varor. Även för vissa former av H. finnas inskränkningar stadgade t. ex. för kaférörelse samt för gårdfarihandel.

Handeldvapen, eldvapen, som äro avsedda att användas av en man och som denne själv transporterar med sig. De äldsta H. härstamma från 1300-t: s senare hälft. Under de första århundradena voro H. ofta så tunga, att två man krävdes för deras skötsel el. särskilt stöd var erforderligt vid avfyrandet (hakebössor, musköter). Antändningen, som till en början skedde för hand, fullkomnades så småningom genom olika anordningar såsom t. ex. det från början av 1400-t. härstammande 1 u n 11 å s e t med tändämnet fäst vid en hane, det i början på 1500-t. i Tyskland uppfunna h j u 11 å s e t, där gnistbild-ningen vid friktion mellan ett stålhjul och svavelkis åstadkom antändningen, samt flintlåset, som daterar sig från Frankrike och 1000-t: s början. Antändningen medelst knallhatt uppfanns först under 1800-t: s första år. De äldre gevären laddades i allmänhet genom mynningen, myn-ningsladdare, ehuru även bakladdare forekommo. Dessa slogo dock igenom först under 1800-t: s senare hälft, dä enhetspatronen med projektil och laddning förenade kom i allmännare bruk (chassepotgeväret i franska och tändnålsgeväret i tyska armén under 1870—71 års krig, Martin i-H enrygeväret i den engelska armén). De moderna militärgevären äro refflade, ha relativt liten kaliber och centralantändning (antändning genom slag mot enhetspatro-nens botten) samt äro repeter- el. magasinsgevär (ex. svenska arméns mausergevär). För jakt användas antingen hagelbössor (för fågel och annat smärre vilt) el. k u 1 g e v ä r. Hagelbössorna äro oreff-lade och av rätt grov kaliber och försedda med antingen två (dubbelbössor) el. en pipa (enkelbössor). Även kombinationer av hagel- och kulgevär förekomma. För jakt avsedda kulgevär finnas av många olika typer t. ex. [-Winchesterrepeterstudsa-r-] {+Winchesterrepeterstudsa- r+} e n. En särskild grupp bland H. bilda de vapen (pistoler och revolvrar), som äro avsedda att skötas med en hand. Den första för militärbruk avsedda revolvern (den amerikanska Coltrevolvern) var försedd med ett roterande kammarstycke, avsett för i regel sex patroner. Automatpistolerna, t. ex. den i svenska armén använda Browningpisto-

1 e n med repeterinrättning i kolven, härstamma från början av 1900-t. Rörande införsel till och försäljning inom riket av skjutvapen och ammunition finnas bestämmelser i kungl. förordningen den 27 sept. 1922 och kungl. kungörelsen den 16 mars 1923.

Handelsattaché benämnes en vid konsulat el. beskickningar anställd tjänsteman, vars uppgift är att tillvaratagа det egna landets handelsintressen i det främmande, särskilt genom förmedlande av förbindelser mellan affärsmän samt meddelande av erforderliga informationer.

Handelsbalans balangs’3, [-förhållandet mellan värdet av ett lands import och export. H. bör skiljas från betalningsbalans, som anger förhållandet mellan ett lands samtliga inkomster från och utgifter till utlandet. Aktiv el. positiv H. säges ett land hava, om värdet av exporten överstiger värdet av importen, eljest säges H. vara passiv el. negativ. Att observera är, att H. kan vara passiv, medan betalningsbalansen är aktiv och tvärtom.

Handelsbolag:. H: s verksamhet regleras genom lagen den 28 juni 1895 om handelsbolag och enkla bolag. Ehuru ett handelsbolag är en juridisk person, svara dock samtliga delägare för bolagets förbindelser med alla sina tillgångar som för egna skulder. En speciell typ av handelsbolag utgöra de så kallade kommanditbolagen, där en el. flera bolagsmäns ansvarighet är begränsad till visst belopp. Bolagets förvaltning ombesörjes i regel av alla bolagsmännen gemensamt. Utåt företräder varje enskild bolagsman bolaget. Genom särskilda bestämmelser i det avtal, som skall finnas mellan bolagsmännen, kunna dock allehanda modifikationer i dessa regler stadgas.

Haiulelsböcker, se Bokföring.

Handelsdepartementet upprättades

1920 och handlägger ärenden rörande

handel, industri och sjöfart. Under H. sortera Kommerskollegium, Lotsver-ket, Patent- ocli registreringsverket,

Försäkringsinspektionen m. fl. ämbetsverk.

Handelsflotta. I nedanstående tabell återfinnas uppgifter rörande den i de ur sjöfartssynpunkt mera betydande länderna hemmahörande H:s dräktighet samt antalet fartyg, ång- och motorfartyg för sig (fartyg över 100 bruttoton) och segelfartyg för sig (fartyg över 100 nettoton). Uppgifterna avse år 1924.

Ång- och motor- Segelfartyg fartyg

*C3 Si a 5 o a || C S 2 c 3 V Britt, riket 10,078 21,540 930 332 Förent. Stat. 4,087 14,771 1,041 l,18ö Japan ...... 2,055 3,843 --- --- Frankrike .. 1,540 3,290 317 208 Tyskland .. 1,900 2,872 97 81 Italien ---- 971 2,719 328 114 Nederländ. 1,027 2,542 55 14 Norge ...... 1.GC4 2,392 89 113 Sverige ---- 1,197 1,191 208 63 Spanien ---- 800 1,188 150 52 Danmark .. 022 990 142 46 Övriga länd. 3,077 4,180 575 300 Summa 29,024 61,514 3,932 2,509 Handelsgymnasium, se Handelsun-dervisning.

Handelshögskolor. Handelshögskolan i Stockholm, till vilken initiativet togs av bankdirektör K. A. Wallenberg, började sin verksamhet år 1909. För inträde i handelshögskolan kräves såsom regel studentexamen el. avgångsexamen från liandelsgymnasium. Avgångsexamen från handelshögskolan kallas för ekonomisk examen. Undervisning meddelas i nationalekonomi, handelsteknik, ekonomisk geografi, rättskunskap, åtskilliga språk m. fl. ämnen. Sedan år 1923 finnes även i Göteborg en handelshögskola, som bedriver sin verksamhet i samarbete med Göteborgs högskola. Den är av vida mindre omfattning än handelshögskolan i Stockholm.

Handelskalender, uppslagsbok, som innehåller uppgifter om adresser och vissa andra upplysningar rörande affärsföretagen inom ett land el. ett pä annat sätt begränsat område. I Sverige märkas Sveriges handelskalender samt Svensk industri- och exportkalender, vilken sistnämnda innehåller uppgifter å flera språk.

Handelskammare, sammanslutning för tillvaratagande av gemensamma handels- och industriintressen. H. kunna vara mer el. mindre officiella institutioner. De svenska, som , förnärvarande äro tolv till antalet inom Sverige ocli fyra utom Sverige, äro enskilda institutioner, som dock åtnjuta statsunderstöd och äro av Kungl. Maj :t auktoriserade.

Handelskemist, person, som efter uppdrag verkställer kemiska undersökningar av i handeln förekommande varor.

Handelsminister, den vanliga benämningen på statsrådet och chefen för handelsdepartementet.

Handelsmuseum har till uppgift att främja den internationella handeln genom meddelande i instruktiv form av upplysningar om de utländska marknaderna, om handelsbruk, avsättningsmöjligheter och inköpskällor på dessa, genom utställande av råvaror och färdiga fabrikat m. m. Som förebild för de nuvarande II. har i regel H. i Filadelfia i Förenta Staterna tjänat.

Handels- och kolonialkompanier, ett

slags bolag el. andelsföretag för främst den transoceana handeln el. för koloniseringen i de främmande världsdelarna, understundom med bägge uppgifterna. H. voro av statsmakterna betrodda med monopolrättigheter, för vilka de fingo erlägga stora avgifter. De första H. upprättades under 1500-t., sin största utbredning vunno de under 1600- ocli 1700-t: n. Bland H. förtjäna särskilt att nämnas de ostindiska kompanierna, av vilka de mest kända äro det år 1600 bildade och år 1858 definitivt upplösta engelska ostindiska kompaniet samt ett holländskt ost-indiskt kompani, som verkade mellan 1602 och 1795 och som grundlagt det nuvarande holländska kolonialväldet i Ostindien. Även i Sverige fanns ett ostindiskt kompani (1731—1814), som huvudsakligen drev liandel på Kina. Även för handeln på och koloniseringen av Afrika och Amerika bildades ett flertal H. Så anlade t. ex. ett holländskt västindiskt kompani Nya Nederländerna (sedermera New York) och ett svenskt-holländskt Nya Sverige. För den franska koloniseringen i Canada spelade det franska kompaniet Cerits associés en stor roll; den engelska koloniseringen i det inre Canada sköttes av Hudson Bay Com-pany. En speciell typ av H. representerade de, som erhöllo monopol ej på handeln på visst land utan på visst slags handel. Som exempel härå kan nämnas det av Gustav II Adolf upprättade kopparkompaniet (1619—1628) samt de svenska

tjärhandelskompanier, som upprättades under 1600-t: s senare hälft samt under början av 1700-t.

Handelspolitik, de åtgärder, ett land vidtager för att påverka handeln med främmande länder, och de mål, som fullföljas genom dessa åtgärder.

Understundom inbegripas under H. även åtgärder, som syfta till en reglering av näringslivet inom landet. Utformningen av Ii. har under olika tidsperioder företett synnerligen skiftande drag. Under merkantilsystemet på 1600- och 1700-t: n sökte man pä olika sätt genom importförbud och importtullar hindra el. minska importen, medan man ofta lämnade exporten fri el. till och med sökte uppmuntra denna genom exportpremier av olika slag. Understundom sökte man dock, särskilt för vissa som speciellt nödvändiga ansedda varuslag, hindra även exporten genom exporttullar och exportförbud, t. ex. det svenska malmexportförbudet, som bestod ända till 1857. En helt annan riktning representerade den liberala nationalekonomiska skolan, vars åskådning slog igenom under 1800-t :s första hälft. För denna var det angelägnaste att befordra det fria varuutbytet länderna emellan, och den företrädde därför en konsekvent fri-handelsståndpunkt. Efter 1870 har dock i flertalet europeiska länder ånyo en protektionistisk riktning segrat, och höjda skyddstullar införts. Exporten har visserligen ej stimulerats genom direkta exportpremier men väl uppmuntrats på andra sätt (tullresti-tutioiier vid export av fabrikat, för vilkas tillverkning använts tullpliktiga råvaror, fraktnedsättningar ni.in.). Världskriget företedde givetvis även i handelspolitiskt avseende abnorma förhållanden med exportförbud och andra såväl export- som importregleringar av skiftande slag. De handelspolitiska förhållandena mellan två länder regleras genom handels-traktater el. handelsfördrag.

Handelsregister. Enligt lagen den 13 juli 1887 skall varje bokförings-pliktig näringsidkare (undantag rederier, aktiebolag, försäkringsbolag m. fl.) göra anmälan till H. om sin verksamhet. Även andra kunna göra dylik anmälan. H., som upptaga alla anmälda firmor, föres i Stockholm av överståthållareämbetet, i andra städer av magistrat el. stadsstyrelse samt på landet av vederbörande länsstyrelse. Registreringen i H. mfedför vissa rättsverkningar.

Handelsresande. Rörande H. finnas särskilda bestämmelser i lagen den 18 april 1914 om kommission, handelsagentur och handelsresande.

Handelsrätt, de rättsregler, som röra liandel och varuutbyte.

Handelsundervisning- meddelas dels vid enskilda institut dels vid statsunderstödda lärlings- och yrkesskolor för handel dels vid ettåriga handelsskolor. H. meddelas vidare vid de statsunderstödda handelsgymnasier med tvåårig kurs, vid vilka för inträde kräves ungefärligen de kunskaper, som fordras för realskoleexamen. För närvarande finnas sex handelsgymnasier, nämligen Schartaus handelsinstitut i Stockholm, Göteborgs handelsinstitut samt handelsgymnasierna i Malmö, Hälsingborg, Örebro och Norrköping. Lärlings- och yrkesskolorna, de ettåriga handelsskolorna och handelsgymnasierna tillhöra den grupp av skolor, som sammanfattas under beteckningen praktiska ungdomsskolor. Se vidare Handelshögskolor.

Handgranater, som före världskriget hade en relativt liten användning, kommo under detta att spela en utomordentligt stor roll. De skilja sig från varandra genom formen, sprängladdningens storlek, antändningssät-tet (före kastet, automatiskt vid kastets början, vid anslaget) m. m.

IIan’dikap el. han’dikapp, ett försprång, varigenom vid tävlan de, som i verkligheten äga mindre utsikter att segra, göras jämställda med de övriga.

Handpenning, ett mindre förskott på en uppgjord betalning. H. hade särskilt vid köp i äldre tider stor betydelse.

Handräckning, biträde av myndighet, kan i vissa fall erhållas för erhållande av skydd mot rättskränkning och för utfåen de av rätt. överexeku-tor kan efter ansökan förordna om kvarstad, skingringsförbud, reseför-bud, avhysning etc.

Handske-moral, uttryck, syftande på tendensen i B. Björnsons skådespel ”En handske”, enligt vilket könsmora-len bör vara lika sträng för mannen som för kvinnan.

Handskrift, i vidsträckt mening varje skrift, utförd för hand; i inskränkt mening en handskriven bok (manuskript). Redan under forntiden utfördes H. i flera länder, ex. på papy-ros i Egypten, på pergament el. papper i medeltidens och även nyare tidens Europa, på siden i Kina etc. Dyrbara samlingar av H. finnas bl. a. i biblioteken i Paris, London, Rom och Berlin. Om den vetenskapliga handskriftforskningen se Paleografi.

Hands off [hsends åff], eng., bort med händerna.

Handsvett, jfr Fotsvett.

Handöl, lappkapell och by vid Ånn-sjön i v. Jämtland. I närheten de vackra Handölsfallen och H:s tälj-stensbrott.

Handölsälven, en i trakten av He-lagsfjället upprinnande fjällsjö i v. Jämtland, utmynnande i Ånnsjön vid Handöl.

Hanga’r, för förvaring av luftfartyg avsedd byggnad.

Hangö, stad vid inloppet till Finska viken, sv. Nyland, sv. Finland. G,000

inv. Viktig exporthamn. Utförsel av livsmedel, trävaror, trämassa, granit, m. m. Frihamn. Livligt besökt havsbad.

Hanjang. — 1. En med Hankou sammanväxt stad. — 2. Se Söul.

Hank och stör avser i äldre lagspråk hägnad.

Hankou, stad i det inre Kina, vid Jang-tse-kiang, som dit kan befaras av oceanångare. Järnvägsknut. Livlig handel. Tätt befolkade omgivningar. 11^ milj. inv. med inräkning av angränsande städer (Vutsjang, Hanjang m. fl.).

Hann’ibal, 247 el. 249—183 f. Kr., kartagisk härförare, uppfostrades av sin fader, Hamilcar, vid hären i Spanien och stred efter dennes död under svågern Hasdrubals befäl. 221 blev H. högste befälhavare och kartagernas ledare i det andra puniska kriget (218 —201), även kallat Hannibalskriget (se puniska krigen). H. inryckte över Alperna i Italien och vann i början stora segrar (Cannse) men måste småningom återvända till Afrika och besegrades vid Zama. Efter freden ordnade han Kartagos inre styrelse, som han omorganiserade i demokratisk riktning. 195 måste han fly för att ej komma i romarnas händer. Han vistades hos den syriske konungen Antio-kos III och därefter i Bitynien och tog slutligen gift. H. är en av världshistoriens största fältherrar.

Han’nikainen, I., f. 1893, finländsk pianist, känd även utanför Finland. H. har tonsatt stycken för sång och för piano.

Hannover [-å’fer]. — 1. Residensstad i provinsen Preussen. 420,000 inv. Såsom viktig järnvägsknut och pä grund av närbelägna kolfält har H. utvecklats till en industriell storstad. Maskinfabrikation, verkstäder för järnvägsmaterial, gjuterier, kemiska fabriker, gummiindustri etc. Mycket besökt teknisk högskola. — 2. Provins i nv. Preussen, v. om Elbe. 39,000 kvkm. 3 milj. inv. Jordbruk med boskapsskötsel äro huvudnäringar jämte industri.

Hanoi’, huvudstad i Tonking. 150,000 inv. Numera en välbyggd stad med europeisk karaktär. Säte för generalguvernören över Franska Indokina. Universitet, upprättat år 1917.

Hanrej, bedragen äkta man.

Hans, även Johan II, 1455—1513, konung av Sverige, Danmark och Norge, son till Kristian I, vald till svensk-norsk-dansk tronföljare. Efter faderns död måste han dock för Danmark och Norge godkänna den s. k. Halmstads recess, vilken betydligt minskade konungens makt, samt vad Sverige beträffade den ungefär likalydande Kalmar recess (1483). Då emellertid Sten

32Sture d. ä. motarbetade H., inföll denne i Sverige 1497 ocli lyckades för tillfället befästa sin ställning. 1501 utbröt emellertid en resning i Sverige och med undantag för ett kort freds-tillstånd varade kriget till 1512, da fred slöts i Malmö. Då- Sten Sture d. y. blivit vald till riksföreståndare, ämnade H. göra ett nytt anfall pä Sverige men

avled och efterträddes av sonen Kristian II.

Han’sa, Hanseförbundet, förbund mellan tyska handelsstäder. I London bildades ett förbund av tyska köpmän, som där hade ett gemensamt huvudkontor. Dylika s. k. faktorier grundades även t. ex. i Visby och Novgorod och snart slöto sig till dem hela städer, vilka voro måna om östersjöhandeln. Till slutet av 1200-t. var Visby medelpunkten, men därefter flyttades denna till Liibeck, Hamburg m. fl. Städerna ingingo förbund med varandra, exempelvis Liibeck och Hamburg 1241, senare Liibeck, Wismar, Rostock och Stralsund m. fl., som bildade den vendiska gruppen. Den westfaliskpreussiska gruppen omfattade bl. a. Miinster, Köln och Hamburg, den got-ländsk-livländska Visby, Reval, Riga m. fl. De vendiska och preussiska städerna beslöto i Köln på en liansedag 1367 att angripa och göra slut på det danska väldet i östersjön. Kriget leddes med framgång av Liibeck och avslutades genom freden i Stralsund 1370, då H. fick Skåne på 15 år. H: s största maktperiod inföll på 1370-t., men sedan försvagades H. alltmer, särskilt sedan de nordiska länderna börjat målmedvetet motarbeta dem. In på 1500-t. hade dock liansestä-derna ännu inflytande i Nordeuropa. Hanseväldet i Norden fick dödsstöten under Grevefejden*. H. utgjorde under medeltiden en verksam motvikt till feodalväldet och hade härigenom stor betydelse.

Hansea^, medlem av Hansan*.

Han’slick, E., 1825—1904, österrikisk musikskriftställare, som på sin tid hade stort inflytande. H. motarbetade ivrigt Wagner.

Hanson, Lars, f. 1886, skådespelare, från 1921 anställd vid Dramatiska teatern.

Hansson. — 1. Ola H., 1860—1925, svensk författare, bördig från Skåne, från 1889 bosatt i utlandet. Besjöng i Dikter det skånska slättlandskapet. Novellsamlingarna Sensitiva a m o r o s a och P a r i a s äro alster av en pessimistiskt färgad, inträngande själsanalys, som i fullare och mog-nare form möter i romanerna Fru Ester Bruce och Vägen till livet. En uppfostrare och R e-s a n hem äro utpräglat naturalistiska skildringar. Senare gick han till

angrepp mot naturalismen i Kåserier i mystik. Flera av H: s arbeten äro först utgivna på främmande språk. — 2. Per Albin H., f. 1885, journalist och politiker. H. var huvudredaktör för Social-Demokraten 1917— 21 samt andre redaktör april 1923— sept. 1924. Han har särskilt arbetat för minskning av kostnaderna för försvaret och för ett bättre utnyttjande av anslagen till militärväsendet. H. var försvarsminister 1920, 1921—23 och okt. 1924 —maj 1926.

Hanswurst [-vorst], en grovkornigt komisk figur i äldre, tyska folklustspel.

Han’tel, ett gymnastikredskap, bestående av två järnkulor förenade genom en kort stång.

Hantverksförening. Föreningar av yrkesutövare funnos 1926 till ett antal av 185 med över 12,000 medlemmar.

H. verka för hantverkets höjande och för tillvaratagande av medlemmarnas yrkesintressen. Samtliga H. äro anslutna till Sveriges Hantverksorgani-sation.

Hanöbukten, öppen bukt på Skånes ö. kust.

Hapag, förkortning för Hamburg-Amerikalinjen (Hamburg-Amerika-nische Paketfahrt-Aktien-Gesellschaft), före världskriget världens största rederiföretag.

Haparanda, stad på ö. sidan av Torneälvs utlopp i Bottniska viken, ö. Norrbotten, invid gränsen till Finland, mitt emot den finska staden Torneå.

2,700 inv. Handel med lappmarks-varor, skogsprodukter, fisk.

Har, förkortning av hektar.

Haraki’ri, japansk sed att vid någon hederstvist begå självmord genom att efter bestämda regler upp-rista buken. H. är numera ytterst sällan förekommande.

Harald, danska konungar, bland vilka märkes H. B 1 å t a n d, d. omkring 985, son till Gorni den gamle och fader till Sven Tveskägg. H. erövrade s. Norge. Han grundläde Jomsborg vid Oders mynning och låg i strid med den tyske kejsaren Otto II.

Harald, norska konungar. — 1. H. Hårfager, omkring 850—933, Halvdan Svartes son, konung 860, besegrade de norska småkungarna i Hafrs-fjord 872 och var därefter ensam herre över landet. H. införlivade Orkney-ocli Shetlandsöarna med Norge och delade riket mellan sina söner 930. •— 2. H. Hårdråde el. Sigurdsson, 1015—66, son till Sigurd Syr, blev vä-ringarnas ledare i Konstantinopel och 1046 medregent i Norge åt Magnus den gode, som han efterträdde f. ä. Under ett anfall mot England föll H. vid Stamford Bridge.

Harald Hildetand, dansk sago-konung, vilken efter underbara öden stupade i det stora slaget på Bråvalla hed.

Harang', högtidligt tal; långt, intresselöst anförande; vacker, men innehållslös fras.

Harbin, se Charbin.

Ha'rburg, tysk stad vid Elbe, nära Hamburg, 05,000 inv. Industri- och handelsstad.

Hardang'er, landskap i Hordaland fylke, Norge. Storslagen natur.

Hardang'erf jorden, 10 mil lång fjord, Hordaland fylke, Norge. H. är delad i tvenne armar, Eidsfjorden i n. och Sörfjorden i s. Känd för sina storslagna omgivningar. Mycket livlig turi sttrafik.

Hardang^ersöm, ett rätlinigt, genombrutet vitbroderi, som härstammar från Hardanger.

Hardang'ervidden, benämning på den skoglösa högplatå (1,000—1,300 m. hög), som i det centrala Norge intar ett vidsträckt område öster om Har-dangerfjorden.

Ha'rden, Maximilian, f. 1861, tysk författare av judisk härkomst, egentligen Witkowski, grundade 1892 tidskriften ”Die Zukunft”, där han bland annat 1907 avslöjade de Moltke-Eulen-burgska hovskandalerna. H. har utgivit ett flertal essayer (Gestalter). Till en början anhängare av Bismarck, övergick han sedermera till en mera liberal ståndpunkt. Under världskrigets första år var han en häftig nationalist men har senare åter modifierat sin uppfattning.

Ha'rdenberg. — 1. K. A., furst H., 1750—1822, preussisk statsman, utrikesminister 1804—06 samt 1807, statskansler från 1810. Som sådan ägnade han sig till en början åt ett energiskt inre reformarbete. Ii. medverkade kraftigt till Napoleons störtande. 1815 förmådde han konung Fredrik Vilhelm III att avge löfte om en folkrepresentation, vilket dock sedan ej infriades. — 2. F. L. v. Ii., 1772—1801, tysk skald med märket No valis, en av de ledande krafterna i den tyska nyromantiska rörelsen. Bland H: s arbeten märkas elegierna Hymnen an die Nacht samt den ofullbordade medeltidsromanen Heinrich von Ofterd ingen. Nyromantikens symbol ”die blaue Blume” är hämtad från denna roman.

Hardie [ha'di], J. Keir, 1856—1915, engelsk arbetarledare, bildade den socialistiska sammanslutningen ”Independent Labour Party” 1893. H. var ledamot av underhuset 1S92—95 och 1900—15 samt chef för arbetarnas parlamentsgrupp 1906—08.

Harding [ha'ding], W. G., 1S65—1923, nordamerikansk journalist och politiker. H., som tillhörde republikanerna, var president 1921—23 och tog som så-

dan initiativet till Washingtonkonfe-rensen.

Hardinge [ha'ding]. — 1. Henry H., viscount Ii. of Lahore, 1785—1856, brittisk general och politiker, deltog i krigen mot Napoleon och blev 1820 konservativ ledamot av underhuset. H. innehade flera ministerposter och var viee-konung av Indien 1844—48. Som sådan nedslog han första sikh-upp-roret 1845. — 2. Charles H., baron H. of Pensliurst, f. 1858, den förres sonson, sändebud i Petersburg 1904—06, vicekonung av Indien 1910—16 samt sändebud i Paris 1920—22.

Hardjur (Leporidce), en familj gna-gare, som ha långa bakben och långa öron samt kort svans, överläppen är

kluven. H. äro i allmänhet växtätare och nattdjur. Till H. höra harsläktet (Lepus). Den Vanliga haren (L. timidus) förekommer i två varieteter M o li a r e, som om vintern är gråblå, och den mera nordligt levande Fjällhare n, som om vintern är helt vit. Tyska haren (L. europseus) är i motsats till föregående hela året gulbrun och under vit. Den är vanlig i Mellaneuropa.

Hardy [ha'di], Tliomas, f. 1840, engelsk författare. H. har i en serie romaner (Fjärran från vimlets yra, Heden, Tess av släkten d' Urberville) givit storslagna människo- och naturskildringar från Wessex. H: s livsuppfattning är starkt ödesbetonad; människan är en lekboll för omständigheter och slump. 1898 utkom H: s diktsamling Wessex poems, vilken har följts av versdramat The Dynasts och flera diktsamlingar.

Ha'rem, kvinnoavdelningen i ett muhammedanskt hem. Med H. få främmande män ej ha någon som helst beröring.

Harg, järnbruk s. om östhammar, ö. Uppland. H. är för övrigt ett vanligt ortnamn, som betecknar gamla, hedniska offerplatser.

Hargreaves [ha'grivs], 1719—1803, engelsk industriman, har uppfunnit en spinnmaskin (J e n n y m a s k i n e n).

II. grundade flera spinnerier i Not-tingham, sedan han tagit patent på maskinen, som utgör mönstret för ullselfaktorerna. Ii: s verkstäder stormades upprepade gånger av arbetare, som trodde, att maskinen skulle medföra arbetslöshet.

Harkov, se Charkow.

Harkrankar (Tipulidse), en familj tvåvingar, med långa, bräckliga ben och vingar och lång, smal kropp.

Har'lekin, Arlekin, komisk mask, förekommande i den italienska komedin (se Gommedia delF arte). H. var kvick och oförskämd. Colombina var hans älskarinna.Harliipp, se Harmyntliet.

Harmagetron, enligt Uppenbarelseboken platsen för den sista avgörande striden mellan Gudsriket ocli de onda makterna.

Harmo'dius o c li A r i s t o g e'i t o n, två atenska adelsmän, vilka mördade tyrannen Hipparckos 514 f. Kr. De dyrkades sedan som hjältar, ocli statyer av dem uppfördes i Aten.

Harmoni', mus., olika toners ordnade samstämmighet. — Harmo-

11 i e'r a, överensstämma, klinga väl samman.

Harmo'nika, benämning på en del musikinstrument. Glasharmoni-kan består av olikstämda glasklockor, på vilka toner frambringas genom gnidning. Detta instrument användes förr inom musiken. Dragliarm o-n i k a (dragspel) och munharmo-n i k a (munspel) äro populära instrument.

HarmonHära, mus., läran om ackord och ackordfrämmande toner.

Harmo'niskt medium el. harmoniskt medeltal. Med H. till två tal förstås det tal, vars inverterade värde är hälften av summan av de båda givna talens inverterade värden.

Harmyntliet, en ärftlig missbildning, bestående i en öppenstående springa genom överläppen, ibland även in genom gommen. Ansiktet anlägges hos fostret genom sammanväxning av flikar uppifrån och från sidorna. H. beror på en ofullständig sammanväxning av dessa flikar. Missbildningen kan försvåra diandet. I sådana fall måste operation företagas så tidigt som möjligt.

Harmöss (Viscaciidse), en familj gna-gare, som påminna om harar men ha lång svans. De leva i jordhålor, livnära sig av växtämnen och äro vanligen nattdjur. Arter av släktet Chinchilla äro värdefulla pälsdjur såsom Har musen (Lagideum peru-anum), som har långhårig, mjuk, gra XDäls.

Ha'rnesk, bröst- och ryggskydd av metallplåt, använt av soldaterna under medeltiden och till slutet av 1700-t., då lätt kavalleri infördes. H. betecknade ursprungligen en hel krigarrustning.

Harold Gote, se Stéenhoff, H. F. M.

Harpa, gammalt stränginstrument. Dubbelpedalharpan, som uppfanns 1811, har tonomfånget kontra cess—fyrstrukna gess.

Harpasron [arpagång'], hjälten i Moliéres* L'Avare; girigbuk.

Harpu'n, ett för val- och sälfångst avsett redskap, bestående av ett med liullingar försett spjut, som kastas el. avskjutes mot djuret och därefter inhalas medelst en vid H: s skaft fäst lina. De granatliarpuner, som numera användas vid valfångst, avskjutas med

kanon och äro försedda med en sprängladdning, som exploderar, då linan åtstramas genom valens ryckningar.

Harpy'or, grekiska sagoväsen, ursprungligen stormgudinnor, vilka voro rovgiriga och ondskefulla, senare redskap för gudarnas hämnd. Inom konsten framställdes de antingen som rovfåglar med kvinnohuvuden el. som bevingade kvinnogestalter.

Harr (Thymallus thymallus) hör till laxfiskarnas familj och påminner i utseendet om sik. Den har blågrå rygg, silverglänsande sidor och ljus buk. Ryggfenan är stor och hög. H. finnes särskilt i rinnande vatten, huvudsakligen i nordliga Sverige men även i Vättern och Vänern. Den lever av insekter, fiskrom m. m. och är en god matfisk.

Harra, beteckning för en del vidsträckta lavafält med tillhörande vulkaner i sö. Syrien och n. Arabien.

Harraden [lifer'sedn], Beatrice, f. 18G4, engelsk författarinna, mest bekant för romanen Skepp sommö-t a s i natten.

Harrisburg: [li£er'isbög], huvudstad i Pennsylvania, ö. U. S. A. 76,000 inv. Betydande stål-, järn- och maskinindustri.

Harrison [hser'isn], presidenter i Förenta Staterna. — 1. W. Ii. H., 1773 —1841, blev som kandidat för whigpartiet vald till Förenta Staternas 9:e president 1840 men dog kort därpå. — 2. B. H., 1833—1901, sonson till den förre, tillhörde det republikanska partiet, blev brigadgeneral under inbördeskriget och var Förenta Staternas tjugutredje president 1888—92.

Ilarrograte [ha2r'ågit], stad i nö. England. 34,000 inv. Berömd kurort, järn-ocli svavelkällor.

llarsprångret, storslaget vattenfall i Stora Lule älv, en mil s. 0111 Porjus. Sammanlagda fallhöjden är 74 m. Anläggningar för utvinnande av elektrisk energi, ännu blott påbörjade.

Harsyra (Oxalis acetosella), en liten ört, som är vanlig å skogs- och ängsmark. Den har vita, fembladiga blommor. Bladen äro sammansatta av tre lijärtformiga småblad. Växten innehåller surt kaliumoxalat.

Harte [ha't], F. Bret, 1839—1902, nordamerikansk författare, som skrivit humoristiska och livfulla skildringar från ”Vilda västern”.

Harfford [ha'tfed], huvudstad i Connecticut, nö. U. S. A. 139,000 inv. Livlig handelsstad med fabriker för tillverkning av siden- och bomullsvaror, velocipeder och automobiler samt skjutvapen.

Hartlepool [lia'tlpol]. East Ii. och West Ii., två städer vid Nordsjön, s. 0111 Newcastle, 110. England. Tillsammans 85,000 inv. Stenkolshamn, skeppsvarv, fiskeriindustri.

Ilartmann. — 1. J. P. E. EL, 1805—-1900, dansk kompositör ocli organist, en av de mest nationella bland Danmarks tonsättare. Bland II: s arbeten märkas körverket V ö 1 v e n s spaadom och den populära operan Liden Kirsten. — 2. E. v. H., 1842—1906, tysk filosof, som delvis i anslutning till Schopenhauer och He-gel utvecklade en egen filosofisk, starkt pessimistiskt färgad åskådning. Ii: s arbeten över det omedvetna själslivet ha särskilt haft betydelse.

Hartmannswcilerkopf [-[liartmansvaj'-lerkäpf],-] {+[liartmansvaj'- lerkäpf],+} bergparti i sö. delen av Vogeserna. Dominerande läge över slätten kring staden Miihlhausen. I början av världskriget (1914—15) stodo här häftiga strider.

Hartmann von der Aue [-fån-a’oe], omkring 1170—1215, en av Tysklands förnämsta medeltida skalder, främst bekant för dikten Der arme Heinrich samt bearbetningar av Artur-romanserna E r e c och Y v a i n.

Hartmansdorff, A. v., 1792—1856, ämbetsman och politiker, visade tidigt stor administrativ begåvning och uppgjorde flera universitets- och skolreformförslag. H. övergick så småningom från oppositionen till regeringspartiet. 1838—40 var H. t. f. landshövding i Kalmar län och blev 1841 president i Kammarrätten. Från 1840 var H. de konservativas ledare gentemot Anckarsvärds angrepp på regeringen. Senare blev H. oense med adeln och därför avsatt som partichef men fortsatte ihärdigt sitt arbete som riksdagsman.

Hartselektricitet, se Elektricitet

Ilartser, en grupp organiska ämnen, som äro amorfa och olösliga i vatten men lösliga i vanliga organiska lösningsmedel. De användas för ferniss-framställning, inom medicinen och för en hel del andrtt ändamål. De bruka indelas i liårdhartser, som äro liårda och spröda, gummihartser, som äro mjuka, samt slutligen de tjockflytande, i luften så småningom stelnande balsamerna. Bland den första gruppen li. kunna nämnas kopal, gummi-lacka, av vilket schällack framställes, samt bärnsten. Till den andra gruppen höra bland annat myrra och dyvelsträck och till den tredje terpentin, kanadabalsam samt peru- och toluolbalsam.

Hartsoljor framställas genom torr-destillation av hartser. li. användas som lösningsmedel, ersättningsmedel för terpentin, smörjmedel m. m.

IIaru’n ar-Raschi’d, ”H. den rättrogne”, omkring 765—809, abbasidisk kalif i Bagdad, bekämpade flera hotande uppror och förde krig mot östromerska

riket. II: s styrelse var dock en lyckosam tid, i det han omhuldade vetenskap och konst. Själv var H. en typisk envåldsliärskare, iijutningslys-ten, hämndgirig och egenmäktig men var samtidigt känd för tapperhet och lärdom. H. har blivit förhärligad i sagosamlingen Tusen och en natt.

Harvard-universitetet [ha’ved] är beläget i Cambridge i Massachusetts, Förenta Staterna. IL, som grundades 1636, är Förenta Staternas äldsta och ett av dess mest ansedda universitet.

Harvey [ha’vi], W., 1578—1657, engelsk läkare, berömd som upptäckare av blodets cirkulation i kroppen.

Harz, bergmassiv i mellersta Tyskland. 2,000 kvkm. Ii. är en horst*, vilken brant höjer sig över det omkringliggande låglandet. Högsta topp är Broeken (Blocksberg), 1,140 m. ö. h. På grund av sin naturskönhet är H. livligt besökt av turister. Gammalt bergsbruk (Rammelsberg, Claustal, Andreasberg). Rikt på bly, silver m. m.

Hasa, al-H. (egentligen al-Ahsa), lågland i nö. Arabien, längs Persiska viken; stäpp med spridda oaser.

Hasa’rtl, slump, tillfällighet. — H a-s a r d e’r a, vedervåga, äventyra. — Hasardspel, spel, i vilka endast slumpen spelar in (lotteri, rulett etc) ; högt spel, dobbel.

Hasch’isch el. hasjisj erhålles från en varietet av hampa, som finnes i s. och mellersta Asien. Denna växt innehåller hartser och eteriska oljor, som verka berusande och i längden fysiskt och psykiskt förstörande. H. förtäres ofta i form av gröngult mos men kan även rökas. I Asien och Afrika använda miljoner människor H.

Has’drubal. — 1. Måg till Iiamilcar, fortsatte svärfaderns krig i Spanien och blev mördad 221 f. Kr. — 2. Hannibals yngre broder stupade 207 f. Kr.

Hasj’isj, se Haschiscli.

Hasle, stad på Bornholms v. kust, Danmark. 1,400 inv. I stadens närhet betydande lerindustri.

Has’ledalen el. Haslidalen, alp dal kring övre Aar, s. Schweiz. Invånarna påstås vara av skandinaviskt ursprung. Enligt traditionen lär pä 1500-t. utvandring till denna trakt ha skett frän Hassle socken, n. Västergötland.

Hassagaj el. assagaj, ett av kaff-rerna använt kastspjut med tveeggad, vanligen förgiftad spets.

Hassel (Corylus avellana), till familjen Betulacese hörande buske, som blommar på bar kvist med lianblom-mor i

gula hängen och honblommor, omslutna av en blomknopp, ur vilken de röda märkena framsticka. Frukterna, hasselnötterna, äro omgivna av en bladartad fruktskål. Förr expor-terades nötter från Sverige; numera erhålles nötter särskilt från Öland, men behovet täckes i stor utsträckning av importerade spanska nötter. Från Orienten erhålles Filbert- el. Lambertnötter, vilka äro mera långsträckta.

Hasselbacken, sommarrestaurang på Djurgården, Stockholm. Brann är 1923, nu återuppförd.

Hasselberg, Per, 1850—94, svensk bildhuggare, till vars bästa arbeten höra de kända figurerna Grodan, Snö klockan, Näckrosen. H. har även utfört porträttbyster samt sex takgrupper i Fiirstenbergska galleriet i Göteborg, symboliserande de stora uppfinningarna.

Hasselmöss (Myoxidse), en familj små möss med hårbeklädd svans. Vanliga hasselmusen (Museardinus avel-lanarius) lever av hasselnötter och finnes sparsamt i s. Sverige.

Hasselqvist-Reuterswärd, Jenny, f. 1894, dansös, som även uppträtt som filmskådespelerska.

Hasselrot. — 1. Berndt H., f. 1862, var justitieminister i Hammarskjölds ministär 1914—17 har författat ett flertal juridiska arbeten. Ii. är sedan 1913 president i hovrätten över Skåne och Blekinge. — 2. Bror H., f. 1882, halvbror till föregående, konsultativt statsråd i Tryggers ministär 1923—24.

Hasselösund, municipalsamhälle nv. om Lysekil, Bohuslän. 250 inv. Fiskläge.

Hasse Z., se Zetterström.

Hastighet. Med en kropps hastighet förstås den vägsträcka, som den till-ryggalägger pr tidsenhet. Om de på lika stora tidsrymder tillryggalagda vägsträckorna alltid äro lika stora, huru stora el. små tidsrymderna än tagas, säges rörelsen vara likformig. Om hastigheten ökar, säges rörelsen vara accelererad, om den avtager, säges rörelsen vara retarderad. Med hastigheten i ett visst ögonblick förstås den hastighet, som kroppen skulle ha, om rörelsen i detta ögonblick över-ginge till att vara likformig. Likformigt accelererad är rörelsen, om hastig-lietstillväxten pr tidsperiod är konstant; avtager hastigheten på motsvarande sätt kallas rörelsen för likformigt retarderad. Om kroppen befinner sig i vila, är dess hastighet noll. Resultanten till de krafter, som påverka kroppen, är i så fall noll; detta är även fallet, då en kropps rörelseriktning och dess hastighet äro konstanta. Ändras hastigheten el. rörelseriktningen, är resultanten till de krafter, som påverka kroppen, icke noll.

Hastig:hetsmätare, apparater avsedda att mäta de hastigheter, med vilka olika kroppar röra sig. H. ha exempelvis konstruerats för att mäta pro-

jektilers hastighet. Olika typer av självregistrerande H. för biiar, som äro av betydelse bland annat för övervakandet av det sätt, på vilket gällande hastighetsbestämmelser iakttagas, liava ock konstruerats.

Hastig:hetsparallellog:ram\ Om en kropp påverkas av tvenne krafter i samma plan, skulle den genom den ena kraften erhålla en hastighet i dess riktning och genom den andra en hastighet i denna andra riktning. Dessa hastigheter kunna till storlek och riktning åskådliggöras genom tvenne från samma punkt utgående linjer. Om den parallellogram fullbordas, i vilken dessa bägge linjer utgöra två närliggande sidor, åskåd-liggöres den hastighet, kroppen verkligen erhåller (hastighetsresultanten), till storlek och riktning av den från den givna punkten utgående diagonalen i parallellogramen, som kallas för en H.

Hastings [hej’st-], stad vid Engelska kanalen, sö. England. 67,000 inv. Livligt besökt badort.

Hasting:s [hej’st-], W., 1732—1818, brittisk statsman, utmärkte sig i Ostindiska kompaniets tjänst och blev 1774 den förste generalguvernören över Bengalen. Som sådan visade han stor duglighet och verkställde flera administrativa reformer samt bekämpade framgångsrikt en del inhemska furstar, vilka understöddes av Frankrike. H. återvände till England 1785 och blev på grund av en del ämbets-åtgärder utsatt för ett åtal inför underhuset. Han frikändes fullständigt trots de kända tal, med vilka Burke påyrkade hans fällande.

Ha’ta, se Ehrlich.

Hatfield House [hseffild ha’os], ståtligt slott i renässansstil, grevskapet Hertford, sö. England. Tillhör släkten

Cecil.

Hatteras, en omkring 200 km. lång strandbank längs atlantiska kusten, N. Carolina, U. S. A., vilken inåt begränsas av en serie från havet avstängda laguner.

Hatte’ria, se Rhynchocephalia.

Hattpartiet, politiskt parti i Sverige, bildat på riksdagen 1734 av oppositionen mot Horns försiktiga utrikespolitik. H: s representanter i riksrådet voro särskilt K. Gyllenborg och D. N. v. Höpken, vilka på sin sida vunno konungen genom att de understödde hans förbindelse med Hedvig Taube. H. fick subsidier av Frankrike och lyckades komma till makten på riksdagen 1738—39, då Horn störtades. I riksrådet insattes liattar och sålunda fick Sverige sin första parlamentariska regering. H. började ett krig mot Ryssland 1741— 43, vars olyckliga utgång var nära att störta H. Genom att skjuta skulden på överbefälhavarna och vända uppmärksamheten på den aktuella tron-följdsfrågan räddade H. sin ställning. Därefter fullföljde H. sitt politiska program, bland annat genom att stärka försvaret och ge frikostigt, stundom slösaktigt understöd åt näringarna. Det förödmjukande pommerska kriget (1757—G2) samt finansernas dåliga skick tvang H. att tillämpa en försiktigare politik, men vid riksdagen 17G5—66 föll H., till stor del på grund av inbördes splittring. Därefter kom mösspartiet till makten. Genom att förbinda sig med hovpartiet kom II. tillsammans med detta till makten 1769—72.

Hattsvampar (Hymenomycetes), en grupp svampar, hos vilka sporerna bildas på undersidan av hattformiga fruktkroppar. De flesta av våra vanliga svampar höra hit, t. ex. S k i v-svampar, Porsvampar, Fingersvampar och Taggsvampar.

Haubitfs, numera i stort sett liktydigt med mörsare, benämning på en kastpjäs, som användes vid både lant-och kustartilleriet. Projektilen till den av Tyskland under världskriget använda H. med 42 cm. kaliber vägde omkring 900 kg., dess skottvidd var omkring 10 km.

Ha’uch, J. C., 1790—1872, dansk-norsk författare, 1851 professor i estetik i Köpenhamn, 1860—71 censor vid Det kongelige Teater. H: s bästa arbeten äro hans lyriska dikter, kännetecknade av stor språklig fulländning (Lyriske Digte o g Roman-c e r, bland vilka särskilt märkes romanscykeln Valdemar Atter-dag). H. har dessutom skrivit romantiska dramer och romaner.

Ha’uge, H. N., 1771—1824, norsk väckelsepredikant, vilken med hjälp av sina kringvandrande anhängare, haugianer, grundläde, en pietistiskt-religiös rörelse i Norge.

Ha’ugesund, stad vid Nordsjön, nv. Rogaland fylke, sv. Norge. 16,800 inv. Stort sillfiske. Stor handelsflotta. Nära IL, vid den plats, där Harald Hår-fager sannolikt är gravlagd, finnes Ha-raldsmonumentet, avtäckt vid Norges

1,000-årsfest (1872).

Ha’upt, G., 1741—84, gustaviansk konsthantverkare, utbildades i Paris på 1760-t. II. var periodens främste möbelkonstnär i Sverge och var mästare för ett flertal ytterst fina arbeten (byråar, sekretärer).

Ha’uptmann, Gerhardt, f. 1862, tysk dramatiker, skrev till en början i naturalistisk stil exempelvis det mästerliga folkdramat Vävarna. I skådespelet Hannele börjar ett mera romantiskt inslag framträda. Det i romantisk sagoton hållna dramat Den

sjunkna klockan anses för ett av H: s bästa arbeten. Der arme Heinrich är en omarbetning av Hartmann y. Aues medeltidssaga. Bland II: s senare verk må nämnas Kättaren från Soana. H. fick Nobelska litteraturpriset 1912.

Ha’ura (Howrah), stad i Främre Indien, nära Calcutta, vid en av Ganges’ mynningar. 200,000 inv. Jute- och bomullsindustri, järnverk.

Hausse [ås], se Baisse.

Haute-financc [åt-finang’s], fr., börs-, penningadel, de förnämsta affärsmännen i ett samhälle.

Hautc-lisse [åt-liss], fr., fransk benämning på gobelängvävnad (se Gobeläng) med hög varp. Motsats basse-lisse, liggande varp.

Hautrelief [åreliäff], högrelief, helupphöjt arbete.

Hav, den vattenmassa, som omger jordens fastland. Upptager nära % av jordytan. Av gammalt uppdelas H. i Atlanten, Stilla havet, Indiska havet samt Norra och Södra ishavet. Mindre delar av världshavet, vilka äro av land någorlunda avgränsade från detsamma, kallas bihav. Om dessa äro avgränsade av kontinenterna, kallas de medelhav (östersjön), om de, vilket är det vanligaste, avskiljas genom öar (halvöar) kallas de randhav (Nordsjön). I regel sänker sig havsbottnen närmast kontinenterna långsamt utåt (kontinentalhyllan). Vid omkring 200 meters djup stupar bottnen vanligtvis brant ner till omkring 3,000 meters djup (kontinentalstupet). Därefter sluttar bottnen sakta ner till de största djupen. I Atlanten ha djup uppmätts intill 8,500 m. (n. om Porto-rico). Det största djupet, 9,800 m., har uppmätts i Stilla havet ö. om ögruppen Filippinerna. Havsbottnen i allmänhet är synnerligen flack. Närmast kusten märkas vanligen sand-ocli leravlagringar, längre ut kalkav-lagringar och på de största djupen rödaktigt lerslam. Salthalten uppgår vanligen till omkring 3% %; den är dock i närheten av flodmynningar och instängda hav ofta betydligt lägre, i mellersta östersjön endast % %. Pä grund av salthalten är havsvattnet tyngre än rent vatten och fryser först vid — 2° C. Angående I!: s rörelser se Vågor, Ebb och flod, Havsströmmar.

Hawa’ii el. Sandwichöarna, sedan 1898 territorium i Förenta Staterna, en ögrupp i n. delen av Stilla havet, ögruppen består av 8 större och 4 mindre, delvis obebodda öar, tillsammans 11,000 kvkm. med 300,000 inv., därav 120,000 japaner. Huvudstad Ho-nolulu. 85,000 inv. öarna äro bergiga med vulkaner på ända till 4,200 in. höjd, bland dem de ännu verksammajättevulkanerna Kilauea ocli Mauna Loa. Korallrev omgiva kusterna, öarna äro mestadels bördiga. Sockerrör, ris, kaffe, tobak, bomull, bananer och ananas äro viktigaste produkter, av vilka största delen odlas för export.

Ha’vama’1, den höges (Odins) sång, eddadikt, bestående av flera delar, vilka från början ej hört tillsammans. Den första delen, ”den stora ordspråks-dikten”, är störst både i oinfång och värde. Andra delar av H. äro exempelvis ”Loddfåfnismål” och ”Odins-exemplen”.

Havandeskap, graviditet, grossess, varar 2S0 dagar, räknat från första dagen av den sista regleringen. Denna tid plägar indelas i 10 liavande-skapsmånader på 28 dagar vardera. Första tecknet till H. är regleringens uteblivande. Yidare inställa sig kväljningar el. kräkningar samt brunaktig färgning av liuden kring bröstvårtorna. Från fjärde månaden kan mjölk frampressas ur brösten, i fem-,te månaden kan man höra fostrets ‘pulsslag, ”fosterljuden”. I sjätte månaden el. något tidigare kan kvinnan känna fosterrörelser. I levnadssättet behöver ej vidtagas någon förändring, för så vitt detta är sunt. Arbete kan fortsättas till cirka 6 veckor före förlossningen, om det ej är fråga om särskilt tungt arbete. Under H. uppträ-

Schema, utmärkande höjden av livmoderns övre gräns vid 4—10 havande-skapsmånaden (en havandeskapsmå-nad = 28 dagar).

der ibland äggvita i urinen. Urinundersökning bör därför göras var 14 dag från femte månaden. I sällsynta fall utvecklas fostret utanför livmodern i äggledaren. Sådant H. avbry-tes vanligen av sig självt i tredje månaden. I sådana fall fordras operation.

Havan’na, Habana, huvudstad i republiken Cuba, Västindien, belägen pä öns n. kust, 304,000 inv. . En av Västindiens förnämsta handelsstäder. Stora tobaksfabriker. Livlig sjöfart.

Havas (avass’). Se Agence Havas.

Havel [ha’fel], 370 km. lång biflod till Elbe, från höger, Tyskland. Av stor betydelse för samfärdseln. Stär genom kanaler i förbindelse med floden Oder.

Haveri’ kan enligt sjölagen antingen vara gemensamt el. enskilt. Som gemensamt H. räknas all skada, som med avsikt tillfogas fartyg och last för att förebygga el. undanröja en dessa gemensamt hotande fara ävensom de

kostnader, som i samma syfte vidtagna åtgärder medföra. Dessa kostnader skola bäras gemensamt av fartyg, frakt och last. Utredningen för kostnadernas fördelning mellan intressenterna benämnes dispascli. Vid enskilt H. bäras kostnaderna av ägaren till det skadade föremålet.

Havkatt el. havskatt (Anarrhichas lupus), en slemfisk, som har kort, tvärhugget huvud och lång rygg och analfena samt är tecknad i gråbrunt med mörkare band. H. kan nå över en meters längd. Den fångas vid västkusten och säljes flådd under namn av kotlettfisk.

Havandeskap i genomskärning. ;v , t •ig* , i i -OäSZ. ^ V •• >J» p 1? V ; 1 i(7 k . . ' * l Havre; till vänster rispliavre, till höger plymhavre.

Havre (Avena sativa) är ej känd i vilt tillstånd. Den härstammar möjligen från flyghavre (A. fatua), som liknar odlad H. Av H. finnas många olika sorter, vilka grupperas i tvenne avdelningar, risphavre, som har allsidig vippa, och plymliavre, som har ensidigt riktade vippgrenar. Färgen hos skalen variera från svart och brunt till gult och vitt. H. är jämförelsevis anspråkslös med hänsyn till jordmån. Den odlas upp till G9° 5' i Europa. Mest H. produceras i Förenta staterna, Canada, Ryssland och •Tyskland. I Sverige odlas H. på nära a,4 av åkerjorden. Skörden uppgick 1911—20 till 1,094,000 ton i medeltal.

Havre, se Le Havre.

Havsbris, se Sjöbris.

Havsgudar, gudomsgrupp i den grekisk-romerska gudasagan, hade sin boning i haven. Den förnämste H. var Poseidon (Neptunus). Bland andra H. må nämnas Pontos och Okeanos.

Havsgrurkor, se Sjögurkor.

Havsklimat el. maritimt klimat utmärker sig genom liten skillnad i värme mellan vinter och sommar och mellan natt och dag. Detta beror på att hav och stora sjöar uppvärmas långsammare än land men också långsammare avge sitt värme till luften ; härigenom tjänstgöra de som utjämnande värmereservoarer. — Motsats till H. är landklimat.

Havsliljor, ett slags Iiårstjärnor.

Havsmusfiskar (Holocephali), en ordning broskfiskar, som ha utdragen nos med munöppning på undersidan, en främre ryggfena försedd med stark tagg samt lång, smal stjärt. H. leva på stora djup.

Havsnålfiskar (Syngnathidse), en familj fiskar, som ha kroppen täckt av benplåtar och nosen rörformigt förlängd. Hit höra H a v s n å 1 a r n a, som ha trådsmal stjärt och lång, utdragen kropp. Jfr Sjöhästar.

IXavsormar, ett slags giftsnokar, som leva i Stilla havet och Indiska oceanen i närheten av kusterna. De äro skickliga simmare och livnära sig av fisk, kräftdjur etc.

Havsruclef iskar (Sparidse), en familj taggfeniga fiskar, som ha liög, platt kropp, lång ryggfena och tre taggstrålar i analfenan. H avsru-d a n (Cantliarus cantharus) är blågrå med mörkare längsband och finnes i Medelhavet och Atlanten liksom Guld-bra x e n (Chrysoplirys aurata), som är tecknad i grönblått med guldgula längsband.

Havssalter. Av de upplösta ämnen, som floderna tillföra havet, äro kar-bonater, sulfater och klorider de förhärskande. Karbonaterna utskiljas till det mesta genom kalkorganismer och bilda kalkstenar. Sulfaterna, klo-riderna och övriga i smärre mängder tillförda lättlösliga salter förbliva till det mesta i löst tillstånd, varigenom havets mängd av dessa ämnen ständigt ökas. Världshaven innehålla i runt tal 3.5 % upplösta salter. Bland dessa utgöra icke mindre än 77,6 % koksalt, därnäst i mängd komma klor-magnesium med 10.9 %, magnesiumsulfat (bittersalt) med 4.7 %, kalciumsulfat (gips) med 3.6 %, kaliumsulfat med 2.5 %, övriga ämnen med 0.7 %. Havets saltmängd motsvarar ett ungefär 43 m. tjockt lager utbrett över hela jordens yta. Inhaven ha, om de ligga i torra klimat (ex. Röda havet), en något högre, om de ligga i fuktiga klimat och mottaga mycket flodvatten (ex. östersjön), en mindre salthalt än världshaven. Ur instängda havsvikar och laguner i torra och heta klimat avsätta

sig gips och koksalt m. fl. salter till följd av vattnets avdunstning.

Havssköldpaddor (Cheloniidea), en grupp sköldpaddor, som ha fenlika extremiteter. De lägga sina ägg i sanden vid stränder. Soppsköldpad-d a n (Chelonia mydas) har ätbart kött. Den når en längd av c: a en meter och lever av växtämnen. Äkta k a r e 11 s k ö 1 d p a d d a n (C. imbri-cata) har genomskinliga, i gult och brunt tecknade ryggplåtar, vilka under namn av sköldpadd användas till kammar, spännen o. dyl.

Havsströmmar uppkomma främst genom vindar, vilka mera beständigt blåsa i en viss riktning (passadvin-dar, monsuner) samt genom jordens rotation. Som allmän regel gäller, att varma H. gå från ekvatorn längs kontinenternas ö. kuster; längs deras v. kuster flyta kalla H. från polartrakterna. Kontinenternas kustlinjer äro av stor betydelse för strömmarnas riktning. H: s hastighet är på öppet vatten tämligen ringa, några dm. isekunden. Då H. pressas in mellan öar, uddar ete. kan hastigheten uppgå ända till 2.5 m. i sek. De förnämsta H. äro: Golvströmmen, Kapströmmen, Labrador-strömmen, Peruströmmen och Kuro Sivo.

Havssulan (Sula bassana) har rak, spetsig näbb, långa vingar med svart-bruna handpennor och är för övrigt vit. Den är en utmärkt flygare och lever av fisk i n. Atlanten.

Havstrut, se Måsfåglar.

Havstulpan (Balanus) ett slags kräftdjur, som ha ett kåtliknande kalkskal. De sitta fastvuxna i klippor vid vattenbrynet och äro vanliga vid vår västkust.

Havsörn (Haliaetus albicilla), en art falkfåglar, som har vit stjärt och för övrigt är tecknad i brunt. Den lever i n. Europa och Asien och finnes sällsynt även i Sverige. H. livnär sig av fisk, sjöfågel, ägg m. m.

Hawtliorne [hå’thån], N., 1804—64, nordamerikansk författare, som i ett flertal romaner och noveller sysselsatt sig främst med brottets psykologi. Den eldröda bokstaven är H: s förnämsta verk och anses för en av den amerikanska litteraturens bästa romaner.

Havtorn (Hippophae rhamnoides), vid havsstränder växande buske med små, gulgröna blommor, silverglän-sande, smala blad och tornar. H. odlas ibland som prydnadsväxt.

Haydn [hajdn], F. J., 1732—1809, österrikisk tonsättare, bosatt i Wien.

H. företog flera konsertresor till England, Italien m. m. Som kompositör var han en föregångare till Beethoven och utbildade den symfoniska formen i friare riktning. Han har skrivit ett stort antal instrumentalverk, och en del av hans symfonier och oratorier (Skapelsen, Årstiderna) utgöra stående nummer på konsertrepertoaren.

Hayes [hejs], R., 1822—93, vald till Förenta Staternas nittonde president 1S77—81 som republikanernas kandidat.

Haymarket-teatern [hej’makit] grundades i London 1720 och uppför allvarliga dramer och komedier.

Hazelius, Artur, 1833—1901, språkforskare och grundläggare av Nordiska museet, vars första intendent han blev. H. hade tidigt intresserat sig för allmogekulturen och arbetat för bevarandet av dess minnesmärken. H: s samlararbete omfattade även grannländerna. På senare åren ägnade han sig nästan helt åt Nordiska museets avdelningar på Skansen, som grundats av honom.

H dur, durtonart med h till grundton och korsförtecken (#) för f, c,

g, d, a. Parallelltonart är giss moll.

He, kem. tecken för en atom helium.

Hearn [hörn], Lafcadio, 1850—1904, grekisk-engelsk författare, under senare åren verksam i Japan, från 1896 professor i engelska i Tokio. Särskilt betydelsefulla av H: s litterära alster äro hans skildringar från Japan (Exotica), präglade av stark lokalfärg och en nästan överdriven entusiasm för den japanska kulturen.

Hearst [liörst], W. R., f. 1863, nordamerikansk tidningsägare och politiker, som bland annat bekämpat trust-väsendet och den politiska korruptionen. H: s tidningar, som ofta skattat åt sensationsmakeri, ha ej gjort sig till

organ för något bestämt politiskt parti. H. har vid ett par tillfällen sökt bilda ett nytt radikalt parti.

Heat [hit] el. hit, tävlingsgrupp. Om deltagarna vid kortare lopp äro för många för att kunna tävla samtidigt, delas de i grupper, heat.

Heaviside [hev'isajd], O., f. 1850, engelsk fysiker, som särskilt ägnat sig åt studiet av de elektriska vågorna.

Hebbe, Signe, f. 1837, svensk operasångerska, har gästspelat på flera europeiska scener och grundade 1877 i Stockholm en skola för sång och plastik.

Hebb'el, F., 1813—63, tysk skald, bland vars arbeten märkas tragedierna Judit h, Maria Magdalene, trilogin Die Niebelungen samt lyriska dikter och noveller. H: s diktning är präglad av gripande, ofta mycket dystert allvar och djup psykologisk analys.

He'be, enligt den grekiska gudasagan gudarnas kvinnliga munskänk. Den manliga motsvarigheten var Ganymedes.

Hébert [ebä'r], J. R., 1757—94, fransk revolutionsman, medlem av Cordelierklubben och senare ledare för kommunen. Efter ett misslyckat försök att taga makten i sina händer blev H. av revolutionstribunalet pä Robespierres och Dantons tillskyndan dömd till döden och giljotinerad.

Hebréer, benämning på israeliter.

Hebréerbrevet, en av Nya testamentets skrifter, enligt traditionen författat av Paulus, men säkerligen tillkommet senare än år 90 e. Kr.

Hebri'derna. — 1. En mängd till större delen obebodda öar utanför v. Skottland. 7,300 kvkm. 100,000 inv., kelter. Livligt besökta av turister. Man skiljer mellan Inre Hebriderna (öarna Mull, Skye, Staffa m. fl.), som till större delen uppbyggas av basal-ter, och Yttre Hebriderna (Lewis m. fl.), som bestå av gneis. — 2. Nya

H., vulkanisk ögrupp i Melanesien v. om Fidjiöarna, utgörande franskt-engelskt protektorat. 13,000 kvkm.,

70,000 inv. Produkter äro svavel, kaffe, kopra.

He'bron, stad i s. Palestina, s. om Jerusalem. Känd från Gamla testamentet. Dess nuvarande namn är El Chalil. 25,000 inv.

Ileby, municipalsamhälle iy2 mil ö. om Sala, v. Uppland. 900 inv. Järnvägsknut vid n. stambanan.

Heckscher, E. F., f. 1879, svensk nationalekonom, professor vid Stockholms handelshögskola. E., som tillhör den liberala nationalekonomiska riktningen, har publicerat ett stort antal vetenskapliga arbeten, berörande historiska problem inom nationalekonomin, penningväsendet, tullfrågan m. m.

Hed, ofruktbar, torr, ofta tall- och ljungbevuxen slättmark med vanligen grusig el. sandig jordmån. De torra fjällmarkerna ovanför skogsgränsen betecknas också ofta som hed, fjällhed.

Hedberg. — 1. Frans EL, 1828—1908, dramatiker och novellist, 1871—81 intendent vid Kungliga teatern. H: s pjäser, vilka påverkats från danskt och franskt håll, bevara ännu mycket av sin popularitet, exempelvis det historiska Bröllopet på Ulfäsa, komedierna Frun av stånd och frun i ståndet, Blommor i drivbänk. — 2. Tor H., f. 1862, den förres son, skriftställare, var under sitt första författarskap påverkad av 1880-t: s realism men skrev sedan dikter och skådespel i mera ideell ton. H:s främsta dramatiska verk är J o-han Ulfstjerna, som ger en bild av brytningarna mellan finsk frihetskänsla och ryskt förtryck. Bland H: s övriga arbeten märkas komedin N ationalmonumentet, Teseus Konungen samt flera diktsamlingar (Vandraren, Hemmets sånger). H. har även varit verksam som litteratur- och teaterkritiker samt var chef för Dramatiska teatern 1910—21. I-I. blev ledamot av Svenska akademin 1922. H:s hustru är skådespelerskan Stina H., f. 1887, som 1906—22 var engagerad vid Dramatiska teatern. — 3. J. H. 1854—1916, baptistpastor, som huvudsakligen ägnade sig åt välgörenhetsarbete, särskilt syftande till att hjälpa barn från mindre lyckligt lottade hem. Pastor John Hedbergs stiftelse för värnlösa har för närvarande en barnkoloni Kristine-dal i Tösse i Dalsland.

Hedborn, Samuel, 1783—1849, författare, skrev bland annat visor (vaggvisan Ute blåser sommarvind, balladen Stjernarpafiskare) samt psalmer.

Hede, central huvudort i Härjedalen och ändpunkt för en västlig bibana från Inlandsbanan.

Hedemark fylke, norskt fylke utmed gränsen till Sverige (Värmland och Dalarna). 27,484 kvkm., 155,000 inv., därav 8,000 i fylkets båda städer: Ha-mar (residensstad) och Kongsvinger.

Hedemora, stad i sö. Dalarna. 3,300 inv. Gjuteri och mekanisk verkstad.

Hedén, Erik, 1875—1926, skriftställare, medarbetare i Socialdemokraten 1910—17 och från 1919. H. utövade en livlig litteraturkritisk verksamhet och har bl. a. utgivit en biografi över Strindberg samt flera essaysamlingar (Eros och Polemos, Eros och I-I imeros).

Hedenblad, I. E., 1851—1909, kompositör, blev 1881 dirigent för sångsällskapet O. D. samt director musices vid Uppsala universitet. Bland H: s kompositioner märkas en del körverk samt kvartettsamlingen Studentsången.

Hedenhös, hednisk tid, forntid.

Hedenstierna, A., 1852-—1906, humoristisk författare under märket S i-gur d, 1890—98 redaktör för Smålandsposten, i vilken han skrev ytterst populära veckokrönikor och folklivsskildringar.

Hederslegionen, den enda franska orden av betydelse, stiftades år 1802.

Hederstierna, C. H., f. 1861, överståthållare i Stockholm sedan 1920, konsultativt statsråd i Lindmans ministär 1906—11, utrikesminister i den Tryggerska ministären 1923. H. avgick samma år på grund av att hans strävan efter ett försvarsförbund med Finland ej vann anklang.

Hedin. — 1. Sven Adolf H., 1834—

1905, politiker, journalist, historiker, arbetade för liberala reformer och blev en av banbrytarna för demokratin i Sverige. H. var ledamot av andra kammaren 1870—74, 1877—87, 18S9— 1905; han arbetade bland annat energiskt för en fredlig uppgörelse med Norge. — 2. Sven H., f. 1865, forskningsresande, som företagit flera resor särskilt i Centralasien och i viktiga avseenden vidgat vår kännedom om dessa trakter. Utom vetenskapliga arbeten har H. utgivit populära skildringar, där han på ett medryckande och stilistiskt mästerligt sätt skildrat sina bedrifter. H. har varmt ivrat för försvarets stärkande och intog under världskriget en utpräglat tyskvänlig hållning.

Hedlinger, J. K., 1691—1771, medalj gravör, född i Schweiz, fick sin utbildning i Frankrike och vistades åren 1718—45 i Sverige, där han var chef för myntverket i Stockholm. H:s arbeten, varibland särskilt må nämnas en medaljserie med porträtt av

%svenska kungar, voro utförda i en elegant ocli klassiskt betonad stil.

Hedlund. — 1. S. A. H., 1821—1900, journalist ocli politiker, redaktör för Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning från 1852, vilken tidning han med hjälp av framstående medarbetare, bland andra Viktor Rydberg, utvecklade till sin tids ledande, liberalt kulturella organ. — 2. Ellen H., se Ce-derström.

Hedqvist, I., f. 1880, skådespelare, anställd vid Dramatiska teatern 1909 —19, även känd som filmskådespelare.

Hedsjas, arabisk kuststräcka vid Röda havet, n. om Mecka, övervägande öken och stäpp. Genomlöpes av Hedsjas-järnvägen, som förbinder Damaskus med Medina.

Hedströmmen utgör avlopp för en mängd sjöar i s. Dalarna, rinner genom Västmanland i s. riktning och utmynnar i Mälaren sö. om staden Köping. Längd 75 km. Lämnar drivkraft till talrika industrianläggningar.

Hedvig- Eleonora, 1G36—1715, svensk drottning, dotter till Fredrik III av Holstein-Gottorp, 1654 förmäld med Karl X Gustav. Efter konungens död 1660 blev hon ordförande i förmyndarstyrelsen för Karl XI men ingrep föga i politiken. H. var även medlem av förmyndarstyrelsen för Karl XII 1697.

Hefai’stos, eldens och smideskonstens gud enligt den grekiska gudasagan. H. var särskilt i Aten och på ön Lemnos föremål för dyrkan. H: s maka var kärleksgudinnan Afrodite, och hans smedja troddes förlagd till vulkanerna på Sicilien. Den romerska motsvarigheten till H. är Vulca’nus.

HeJTner-AFteneck, F. von, 1845—1904, tysk ingenjör, konstruktör bland annat av Ilefner-Altenecks differentiallampa, amylacetatlampan, som användes vid fotometriska bestämningar, samt det i elektriska motorer och generatorer använda trumankaret.

Hef’ner-Altenecks differentia’llampa, en båglampa, som erhållit sitt namn av en efter uppfinnaren uppkallad anordning för automatisk reglering av avståndet mellan kolspetsarna. Regleringen sker på elektromagnetisk väg.

Hef’nerenliet, se Ilefnerlampan.

Hef’nerlampan, en av den tyska ingenjören I-Iefner-Alteneck konstruerad lampa, i vilken kemiskt rent amylace-tat brännes. H. användes inom foto-metrin. Dess ljusstyrka, då lågan är uppskruvad till 40 mm. höjd, kallas för en Hefnerenhet.

He’gar, F., f. 1841, schweizisk tonsättare, som komponerat uppskattade körverk (Totenfolk).

He’gel, F., 1770—1831, tysk filosof, professor i Berlin från 1818. H. utgår från, att varje påstående, tes, slår

över i sin motsats, antites, och att bägge dessa begrepp tillsammans bilda en högre enhet, en syntes. Vara slår över i icke vara och ur bägge framgår bliva. Med användande av denna och liknande dialektiska metoder, uppbygger H. en slags filosofisk utvecklingslära, som i många avseenden är dunkel och svårfattlig, men som dock utövat ett vidsträckt inflytande på samtida och senare tänkare. Hans anhängare delade sig i tvenne läger, en höger, som mera lutade åt konventionella, religiösa åskådningar och en vänster, som mera anslöt sig till panteism och naturalism.

Hegelia’n, anhängare av Hegels åskådningar.

Hegemoni’, ledarskap, övervälde. H. var särskilt i antikens Grekland en benämning på den ledarställning bland stadsstaterna, som särskilt Aten och Sparta eftertraktade.

Heiberg. — 1. P. A. H., 1758—1841, dansk författare, som gjorde sig känd för sin träffsäkra men obarmhärtiga satir, riktad mot både politiska och sociala missförhållanden. Efter en tryckfrihetsprocess blev H. landsför-visad och vistades sedan i Paris. — 2. J. L. H., 1791—1860, den förres son, dansk författare, intresserade sig tidigt för estetiska frågor och var känd som en synnerligen vederhäftig kritiker. 1849—56 var H. chef för Det kongelige Teater. H: s vådeviller blevo synnerligen populära och H. försvarade i en utomordentlig skrift vådevillens litterära berättigande. Det romantiska dramat Elverhöi är ett av den danska dramatikens populäraste alster. — 3. G. H., f. 1857, norsk författare och journalist, som gjort sig känd för starkt radikala åskådningar. Av H: s många skådespel märkas en. del politiska och sociala satirer (Paradesengen) samt mera allmänmänskliga problem dramer (Kjserlighedens tragedi e).

Heidelberg [haj’del-], berömd universitetsstad i Baden, s. Tyskland.

71,000 inv. H. är en av Tysklands vackraste städer, belägen på vänstra stranden av Neckar, som här lämnar Odenwalds berg. På en brant höjd ovanför staden reser sig en ståtlig slottsruin. H: s universitet är Tysklands äldsta, grundlagt 13S6.

Heidelbergskatekesen [haj’-] utkom 1563 och författades av trenne teologer i Heidelberg på uppdrag av kurfurst Fredrik II av Pfalz. H. är en av den reformerta kyrkans grundläggande bekännelseskrifter.

Heidenstam, Verner v., f. 1859, författare, framträdde 1887 med diktsamlingen Vallfart och vandring s å r, det främsta monumentet över den romantiskt-ideella tendens, som blev härskande i svensk 90-talslit-teratur. Många av dikterna äro resultat av H:s vidsträckta resor i Orienten, och han valde åter ett österländskt ämne i E n d y m i o n. Den nya riktningens litterära program annonserade han bland annat i Renässans. Hans nationella betoning blev med åren allt starkare (Hans A 1 i e n u s) och nådde en höjdpunkt med Karolin e r n a. Sina målningar av

svensk historia har han fortsatt i de monumentala Svenskarna och deras hövdingar och Folkungaträ-d e t. Nya dikter utmärkes av en strävan till en enklare och omedel-barare form. H. blev 1912 ledamot av Svenska akademin och erhöll 1916 Nobelpriset.

Heilbronn [haj'lbrånn], tysk stad vid Neckar, nv. Wurtemberg. 44,000 inv. Handels- och industristad. De inre delarna av H. ha synnerligen ålderdomlig prägel.

Heil Dir im Siegerkranz [hajl--

si'ger-], ”hell dig i segerkrans”, tysk nationalsång, skriven till samma melodi som ”God save the King”.

Hei-Iiung-Kiang, kinesisk provins i Mandschuriet, något större än Sverige. Stäpp- och lössjordslandskap, relativt svagt befolkat. 1.5 mill. inv.

Heimdal. — 1. Enligt de norsk-is-ländska sagorna himmelens väktare, som med gjallarhornet väntar vid Bifrost, bron till Valhall. Vid Ragnarök skall han blåsa i sitt horn. —

2. Studentförening, bildad i Uppsala 1891. H., som är konservativt färgad, har verkat för den svenska folkbildningens höjande genom småskrifter, populärföreläsningar etc.

Heimer, se Aslög.

Heims kringla, norska konungasagor, författade av Snorre Sturlasson.

Heine [haj'ne], Heinrich, 1797—1856, tysk skald, från 1831 bosatt i Paris, vann berömmelse för sina Reisebil-der, i vilka ingå prosaberättelsen Die Harzreise och den världsberömda lyriska diktsamlingen Buch der Lie der. Dessa dikter följdes av Neue Gediclite och Roman-z e r o m. fl. Vad som främst frapperar i H: s diktning är den säregna blandningen av svärmisk lyrik och bitande kvick satir. H. påverkade i mycket hela den följande tyska lyriken, trots att han under inflytande av franskt tänkande skarpt kritiserade tyska förhållanden, bland annat i det allegoriska eposet Atta Troll.

Heino'la, stad vid Kymmene älvs övre lopp, s. Tavastland, s. Finland.

1,800 inv.

Hejare, beteckning antingen för en tyngd, som först lyftes till en viss höjd och sedan får falla ned, el. också

för såväl tyngden som lyftanordningen. H. användes t. ex. vid pålnings-arbeten.

Hej'duk, el. liejduck, se Haj dukar.

He'kate, mångudinna i den grekiska gudasagan, var även beskyddarinna för portar och vägar, trolldomskon-stens gudinna samt alla nattliga spökens härskarinna. H. tänktes trege-staltad.

Hekatonib, ursprungligen ett offer, bestående av hundra oxar, senare även benämning på varje större offer.

Hek'la, vulkan, sv. Island. Sista utbrott 1845—46. Når 1,560 m. ö. h. Kallas i Sverige folkligt ”Häcklefjäll” och ansågs fordom vara mötesplats för häxor från hela Norden.

Hekta'r, förkortas har = 100 ar =

10,000 kvm.

Hek'tisk, lungsiktig.

Hekto, förkortning för hektogram.

Hektogra'f, anordning för mångfaldigande av skrift (brev o. dyl.), bestående av en låda med ett lager av hektografmassa. Hektografmassan består av lim, tillsatt med glycerin, socker och vissa andra ämnen. I massan göres ett avtryck av den skrift, som skall mångfaldigas. Skriften måste för detta ändamål vara gjord med hektografbläck, ett koncentrerat bläck, vari jämväl ingår socker och glycerin m. m.

Hektogram, förkortas 1ig. = 100 gr.

Hektoliter, förkortas hl. = 100 liter.

Hek*tor, äldste son till konung Pri-amus i Troja, vars tappraste kämpe H. var. H. anförde trojanerna i striden mot grekerna och dödade Akilles’ fosterbroder Patroklos men föll sedan i envig mot Akilles. H. är den ädlaste av Iliadens hjältegestalter.

Hel, enligt den nordiska gudasagan dödsrikets gudinna. Från början var

H. namn på själva dödsriket. Snorre omtalar, att H. var dotter till Loke och syster till Midgårdsormen och Fenresulven. H: s boning tänktes ofta som en straffort och härav har ordet Helvete uppkommit.

Helagsfjället, fjäll på gränsen mellan Härjedalen och Jämtland. Når

I,796 m. ö. h. och har en liten glaciär, den sydligaste i Sverige.

Helbregdagörelse, genom tro och religiösa åtbörder åstadkommet tillfrisknande. Vid hysteriska och nervösa åkommor kan på sådant sätt sjukdomssymtom hävas. Jfr Hysteri.

HeFder, stad i nv. Nederländerna, provinsen Nordholland. 30,000 inv. Rymlig hamn, flottstation. Starkt befäst.

Helena, enligt den grekiska hjältesagan konung Menelaos’ gemål. H., som var vida beryktad för sin skönhet, övergav sin make för att följa den trojanske prinsen Paris. Detta blevorsaken till Trojanska kriget. Efter Trojas fall skall H. hava återvänt med Menelaos till Lakedemonien.

He’lena. — 1. Huvudstad i Montana, U. S. A. 12,000 inv. — 2. Se S:t Helena.

Helfabrikat, färdig vara, jfr Halvfabrikat.

Herffericli, K., 1872—1924, tysk politiker och nationalekonom, chef för Deutsche Bank 1908, riksfinansminister 1915, riksinrikesminister 1916. H. utövade ett starkt inflytande på den tyska penningpolitiken efter kriget. H :s mest kända nationalekonomiska arbete bär titeln D a s G e 1 d.

Helfranskt band, bokband, som består helt av skinn.

Helgasjön, småländsk sjö. 50 kvkm. Avlopp utgör Mörrumsån.

Helgeandsholmen, den holme i Norrström mellan Norrmalm och Staden mellan broarna, på vilken riksdags-och riksbankshusen äro belägna. Har sitt namn efter en vårdanstalt för fattiga, sjuka och vägfarande, ett ”helgeandshus”, som fanns här under medeltiden.

Helgeandslius, under medeltiden i Sverige förekommande vårdanstalter för medellösa sjuka och åldringar. H. voro även härbärgen för resande.

Helgeflundra el. Hälleflundra (Hip-poglossus liippoglossus), en art flundror, som kan nå en längd upp till 4—5 m. och en vikt av omkring 200 kg. Den har höger sida som ögonsida. Denna är tecknad i brunt, undersidan, blindsidan, är vit. H. finnes i Atlanten och är en utmärkt matfisk.

Helgeland, se Hålogaland.

Helgeån, Skånes viktigaste vattendrag. Upprinner i Småland, flyter genom sjön Möckeln, utfaller i Hanö-bukten. Längd. 193 km.

Helgia’ner, en religiös sekt med medlemmar särskilt i Dalarna och i s. Sverige. H. äro uppkallade efter grundläggaren baptistpredikanten Helge Åkesson (d. 1904).

HeFgoland, ö. i Nordsjön, nv. om Elbes mynning, 45 km. från tyska kusten. 0,55 kvkm. 2,300 inv. ön är en omkring 60 m. hög erosionsrest av en lös, brokig sandsten, som kraftigt angripes av havsvågorna. Invånarna ha sin utkomst av fiske och den turistström, som söker sig till den omtyckta badorten H. Biologisk station, ön har ett viktigt strategiskt läge. H. hörde tidigare till England men avträddes 1890 till Tyskland, varefter ön starkt befästes. Dess befästningar och dess örlogsliamn äro emellertid numera enligt fredstraktaten efter världskriget raserade. Vid världskrigets början stod här ett stort sjöslag.

Helgon. Inom den äldsta kyrkan började man snart vörda minnet av

särskilt fromma och goda personer, martyrer, kyrkolärare m. fl. Så småningom utbildade sig en verklig dyrkan av sådana personer. Inom såväl grekisk- som romersk-katolska kyrkan utbildades så småningom en helgonkult, med vilken reformationen radikalt bröt. Teoretiskt framhålles visserligen inom de katolska kyrkorna, att helgonen blott vördas, ej dyrkas, i praktiken tjänstgöra dock H. som ett slags gudomliga väsen, vilka anropas och vars bilder ofta anses vara undergörande. Angående bestämmandet om, vilka som äro helgon, se Ka-nonisering.

Helgsmål, den tidpunkt, då enligt kyrklig åskådning helgen ingår, vanligen kl. 6 på kvällen föregående vardag. Ofta liögtidlighålles detta ögonblick med klockringning.

Helicop^r, flygmaskin med propellrar, som rotera kring vertikala el. nästan vertikala axlar. H: s fördel framför aeroplanet skulle ligga däri, att II. skulle äga möjlighet hålla sig uppe i luften utan att förflytta sig framåt, varjämte start- och landningsplatser med långt mindre utrymme än de för aeroplan erforderliga skulle kunna användas. Ur praktisk synpunkt mera betydelsefulla resultat ha ännu icke nåtts.

Heliga alliansen, ett fursteförbund, bildat efter Napoleons fall 1815 av Rysslands, .Österrikes och Preussens härskare. Till H. slöto sig senare alla kristna europeiska makter. I för-bundsakten lovade monarkerna att regera i ”kristlig” anda och att hjälpa varandra att upprätthålla freden. Dessa idéer hade formulerats av den svärmiskt religiöse Alexander I. I själva verket blev H. ett verktyg för fursteförtrycket och behärskades fullkomligt av Metternich, Österrikes allrådande minister, vilken på allt sätt motarbetade nationella och liberala frihetssträvanden. Efter de grekiska och sydamerikanska frihetskrigen samt februarirevolutionen förlorade H. allt mer sin betydelse.

Heliga krig. — 1. De krig, som i antikens Grekland företogos för att avvärja el. bestraffa kränkning mot nationalhelgedomen i Delfi, vilken stod i det amfiktyoniska förbundets hägn. Dessa krig togos ibland som förevändning vid jDolitiska planers förverkligande. — 2. H. kallas av isla-miterna kampen mot de otrogna. De syftade ursprungligen att sprida islams lära i hela världen och voro en Qlikt för varje rättrogen.

Heliga pillerbaggen, mumiebaggen (Scarabseus sacer), hör till Dyngbag-gar och är till färgen svart. Den gräver gångar i jorden, dit den för till bollar hoppackade exkrementer, av vil- ka den ocli dess larver leva. H. ansågs som lielig av egypterna, ocli avbildningar av H. bars ofta som amuletter.

Heliga romerska riket av tyska nationen, det officiella namnet på Tyskromerska riket (962—1806).

Heligt samtal, inom konsthistorien benämning på framställningar av Jungfru Maria med barnet, omgivna av helgon. I renässanskonsten är detta motiv vanligt.

Helikon. — 1. Berg i grekiska landskapet Beotien, av skalderna besjunget som musernas boning. H. når 1,750 m. ö. h. — 2. Forngrekiskt sträng-instrument. — 3. Modernt blåsinstru-ment (kontrabastuba), använt i militärorkestrar.

Helikop’ter, se Helicopter.

Helioga’balus (Ela’gabal), omkring 204—222, romersk kejsare, hade förut varit överstepräst för en syrisk solgud, vars osmakliga kult han sökte införa i Rom. För övrigt var han beryktad för sitt lastbara levnadssätt. H. mördades vid en soldatrevolt.

Heliogra’f, för fotografering av solen avsedd apparat.

Helio’polis (”solstaden”), stad i det gamla Egypten, nära Kairo.

He’lios, den grekiske solguden, som varje dag troddes köra sitt fyrspann över himlavalvet, tills han försvann längst bort i dunklet i väster.

Heliotax’is, se Taxier.

Heliotro’p, en mörkgrön halvädelsten med blodröda fläckar, en avart av mineralet kvarts.

Heliotropism, se Tropismer.

He’lium, gasformigt grundämne, tillhörande ädelgaserna. Kem. tecken He. Atomvikt 4. Atomvärde O. H. upptäcktes först på spektroskopisk väg i solens atmosfär men har sedan i ytterst små kvantiteter påträffats i flera mineral liksom i luften samt i större mängder i gaser från jordgasbrun-nar i U. S. A. H. bildas vid vissa radioaktiva ämnens sönderfallande (se Radium). H. är näst väte det lättaste av alla ämnen. Sedan man i Amerika lyckats erhålla H. i stora mängder, liar denna gas fått praktisk användning för fyllning av luftskepp, i vilket avseende H., såsom icke brännbar, är överlägsen vätgas.

He’liiimrör, med förtunnat helium fyllda glasrör. H. lysa med gult sken, då de träffas av elektriska vågor och användas för att studera sådana vågrörelser.

Hell’as, namn på Grekland, var ursprungligen endast benämning på ett sydtessaliskt stadsområde.

Hellberg, K. M. B., f. 1859, liberal politiker, särskilt intresserad för kulturella frågor, redaktör för Karlstadstidningen.

Helle’ner, greker*. Jfr även Hellas.

Hellenis’m, den av österländska element påverkade grekiska kulturform, som rådde i de riken, vilka uppstodo vid delningen av Alexander den stores världsvälde. Jfr Alexandrinska tidsåldern och Diadoker.

HelFer. — 1. österrikiskt bronsmynt, en hundradels Krone. — 2. Se Serner.

Hellcspon’tcn, det gamla grekiska namnet pä Dardanellsundet.

Hellner, J., f. 1866, politiker och jurist. H. var konsultativt statsråd 1905—06 och utrikesminister 1917—20.

Hellqvist, K. G., 1851—90, svensk målare, 1886 professor vid Berlins konstakademi, målade livfulla och tidstrogna historiemålningar (Valdemar Atterdag brandskattar Visby.

Hellström, — 1. Paul Ii., f. 1866, professor, föreståndare för statens ke-misk-växtbiologiska anstalt i Norrbotten 1895—1919. H. har i flera repriser tillhört riksdagen. Jordbruksminister 1926. — 2. Gustaf H., f. 1882, författare, tidningskorrespondent i Paris, London och Förenta staterna. H. har skrivit novellsamlingar och romaner (K r i n g e n kvinna, Ettrekom-mendationsbrev), vilka kännetecknas av en intelligent skepsis och god iakttagelseförmåga. En man utan humor är ett självbiografiskt arbete.

Hermlioltz, H., 1821—94, tysk matematiker, fysiker och fysiolog. Bland Ii: s många utomordentliga vetenskapliga insatser märkas hans framställning av energiprincipen, hans klangteori, som varit av genomgripande betydelse både för den fysikaliska akustiken och för musikteorin, konstruktionen av oftalmometern och oftalmo-skopet, hans teori om solvärmet m. m.

Heloise [eloi’s], se Abélard.

Helo’ter, det forna Spartas livegna befolkning, vilken skötte jordbruket åt de fria spartiaterna. H. behandlades strängt, varför de gjorde flera farliga upprorsförsök.

Helsingfors (Helsinki), stad vid Finska viken, s. Finland. 200,000 inv., därav 70,000 svensktalande. Sedan 1812 Finlands huvudstad (jfr Åbo) och dess största stad. Säte för Finlands regering, dess centrala förvaltning, högsta domstol etc. Residensstad för Nylands län. Universitet med tillhörande institutioner och samlingar, teknisk högskola, handelshögskola m. fl. läroinrättningar. H. är Finlands främsta industristad. Viktigast är metallindustrin (Sandvikens skepps docka och mekaniska verkstad, statsjärnvä-garnas mekaniska verkstäder m. fl.). I övrigt kan nämnas stor porslinsfabrik, läderfabriker, talrika livsmedelsfabriker etc. H. är Finlands vik-tigaste liandelsstad, övervägande import. Betydande rederiort. Centrum för Finlands bankväsende. I närheten av staden ligger Sveaborg, historiskt ryktbar fästning. Ii. grundlädes år 1550 av Gustav Vasa för att utgöra en stödjepunkt för handeln på Ryssland.

Helsingin Sanomat, ”Helsingfors Tidning”, finskspråkig tidning, utgiven i Helsingfors sedan 1904.

Helsingör, stad vid Öresunds smalaste del, nö. Sjeelland, Danmark. 15,500 inv. Stort järnskepps- och maskinbyggeri. God hamn. Ångfärjeförbin-delse med Hälsingborg. I stadens närhet Marienlyst, fordom kungligt lustslott, numera livligt besökt havsbad-anstalt, samt fästet Kronborg, där man fordom upptog öresundstullen.

HcPsinki, det finska namnet på Hel* singfors.

Helton, den diatonisTia skalans större tonsteg. H. är Ve av oktaven.

Helua’n, berömd hälsoort i en konstgjord oas i öknen nära Kairo, Egypten.

Helvetesmaskin, en med sprängämnen laddad apparat, som genom någon automatisk anordning, t. ex. ett urverk, bringas att explodera på förut bestämd tid och som användes för mord el. skadegörelse.

Helvetessten, namn på silvernitrat.

Helve’tia, latinska namnet på Schweiz.

Helve’tier, en keltisk folkstam, som vid tiden för Kristi födelse bodde i nv. alperna och sedermera under folk-vandringstiden uppblandades med germaner.

Helvetiska republiken, namn på Schweiz 1798—1814 enligt den av Frankrike påbjudna direktorialför-fattningen.

HeFvig, Amalia v., f. von Imhoff, 1775—1831, tysk författarinna, tidvis bosatt i Sverige. Hon lärde där känna romantikerna, främst Atterbom och Geijer, av vilka hon varmt beundrades för sin intelligens och fina personlighet.

Hembygdsundervisning har till ändamål att skärpa barnens iakttagelseförmåga och öka deras kännedom om hembygden genom systematiska iakttagelser av deras närmaste omgivning och arbetsövningar av olika slag, byggda på dessa iakttagelser.

Hemfrid. Kränkning av H. straffas enligt allmänna strafflagen 11 kap. Som hemfridsbrott räknas bland annat olovligt inträngande i annans hem, vägran att begiva sig därifrån etc.

Hemi-, grek., i sammansättningar lialv-.

Hemisfä’r, liålvklot, t. ex. norra och södra H. på jordklotet, som skiljas åt av ekvatorn.

Hemman kallas jordegendom, som blivit satt i mantal, d. v. s. räknas ha en sådan storlek, att det kan bära ett visst skatteminimum, i motsats till lägenhet, som ej uppnår sådan storlek. Man skilde förr på kronohem-man och frälsehemman, vilka senare voro skattefria, samt skattehemman, där det fanns olika ägare till jorden och räntan. Ägdes räntan av staten, kallades H. kronoskattekemman, ägdes räntan av frälseman, benämndes Ii. skattefrälse. Efter grundskatternas (räntornas) upphävande saknar denna indelning praktisk betydelse.

Hemmer, Jarl, f. 1S93, finländsk författare, som utgivit diktsamlingar (Pelaren, Väntan, samt romanen O n n i Kokko, och versberättelsen Rågens rike.

HemoglobPn, ett järnhaltigt färgämne, som finnes i de röda blodkropparna och som ger blodet dess färg. H. upptar lätt syre, som i sin tur lätt utbytes mot kolsyra. H. spelar därför en viktig roll för överförandet av syre till kroppens vävnader och för bortförande av den vid förbränningen bildade kolsyran.

Hemorroj’der, utvidgade blodådror i ändtarmen innanför (inre H.) el. utanför (yttre H.) slutmuskeln. H. blöda lätt och orsaka ibland smärtor antingen beroende på inflammation el. på grund av inklämning i samband med kramp, i slutmuskeln. H. behandlas med diet, avföringsmedel (karls-badersalt, lavemang) samt svala sitt-bad. I svåra fall kan operation komma ifråga.

Hemortsrätt. Den kommun, där en person har Ii., är enligt gällande fattigvårdslag skyldig att i sista hand bestrida kostnaderna för den fattigvård, som kommer personen i fråga till del. Ii. har en person i den kommun, där han sista gången mantalsskrivits utan att under det år, som mantalsskrivningen avser, erhålla fattigunderstöd. Efter 00 år sker ej byte av H. Hustrun har H. inom samma kommun som sin man. Fattigvårdsprocesser om H. äro mycket vanliga.

Hemse, municipalsamhälle på s. Gotland. 450 inv.

Hemskillnad. Äkta makar, som finna sig på grund av djup och varaktig söndring ej kunna fortsätta sammanlevnaden, kunna genom en till rätten ingiven gemensam ansökan vinna H. Innan II. kan erhållas måste medling hava ägt rum. Gör ena maken sig skyldig till märkbar försummelse av sina skyldigheter, exempelvis underlåter att bidraga till familjens underhåll, för ett lastbart liv eller är hemfallen åt missbruk av rusgivan-de medel, kan andra maken på grund härav vinna H. Olikhet i lynne och tänkesätt kan även vara anledning till H. Sedan domstol dömt till H. skola makarna ilytta åtskills. Ha makarna levat åtskilda ett år efter det hem-skillnadsdomen vunnit laga kraft, utan att hava återupptagit sammanlevna-naden, kan envar av dem påyrka äktenskapets upplösning. Flytta hem-skilda makar åter tillsammans, förlora de möjlighet att åberopa hemskillnaden som äktenskapsskillnadsanledning, även om de därefter åter skulle hava flyttat ifrån varandra. Sedan H. erhållits skall bouppteckning och bodelning verkställas.

Hcmsö, ö n. om Härnösand med nyligen gjorda fästningsanläggningar, som dock vid senaste nedskrivningen av försvaret blivit nedlagda.

Hemu'1, auktoritet, man stöder sig på. — Inom jur. är H. skyldighet för en person, som säljer el. överlåter något, att ansvara för att det han säljer tillhör honom. I annat fall har säljaren skyldighet att ersätta den skada, soni kan åsamkas köparen t. ex. genom att det överlåtna sedermera fråntages denne.

Henderson, A., f. 1863, engelsk politiker, arbetarpartiets ledare i underhuset 190S—10 och 1914—17. H. tillhörde Asquiths och Lloyd Georges kabinett .1915—17. 1920—23 var H. 2:dra internationalens ordf. och ingick 1924 som inrikesminister i MacDonalds kabinett.

Hen'na, rött växtfärgämne, som bland annat av kvinnorna i Orienten användes till färgning av naglarna.

Hennegau, se Hainaut.

Hennequin [änkäng']. — 1. A. N. H., 1842—87, fransk lustpelsförfattare, som bland annat tillsammans med Mil-laud skrivit N i n i c h e. — 2. M. H., f. 1863, fransk lustspelsförfattare, son till föregående. H. har bland annat skrivit Borgmästarinna n.

Hennigs, G. v., 1866—1926, svensk målare», som till sina impressionistiska tavlor oftast hämtat motiv från cirkuslivet.

Henri-deux-stil [angi'i'-dö'-], fr., Henrik II :s stil, en i Frankrike rådande smakriktning omkring 1550—1600. H. kallas även "franska högrenässansen" och är en nationellt varierad renässansstil.

Henrik, hertigar av Bayern och Sachsen, varibland märkes H. Lejonet, 1129—95, som företog flera kolonisations- och erövringståg bland annat mot de vendiska kustländerna vid östersjön, mot Mecklenburg och Vor-pommern, som han underlade sig. H. ingick handelsförbund med flera länder och grundläde många städer. På grund av en brytning med kejsaren

fråntogs honom alla hans områden utom Braunschweig och Llineburg.

Henrik den helige, biskop i Uppsala, Finlands apostel och skyddspatron, levde på mitten av 1100-t. H. medföljde Erik den helige på dennes korståg till Finland, där han stannade för att verka för missionens utbredande. Redan inom ett år blev han emellertid mördad.

Henrik, engelska konungar. — 1. H. VII, 1457—1509, grundläggaren av dynastin Tudor, utropades 1485 till konung. Under hela sin regering fick H. strida mot andra tronpretendenter, som han dock besegrade. — 2. H. VIII, 1491—1547, den förres son, var en mångsidigt bildad men nyckfull och grym furste. Då påven vägrade erkänna H:s skilsmässa från sin första gemål, bröt H. med påven och grundade en engelsk statskyrka, vars överhuvud han själv blev. För övrigt är H. mest känd i historien för sina många giftermål. H. hade även flera gunstlingar, såsom Wolsey och Crom-well, vilka för en tid fingo regera egenmäktigt, men vilka H. efter någon tid hänsynslöst gjorde sig av med.

Henrik, franska konungar. — 1. H. II, 1519—59, konung 1547, var en varm katolik men ingick dock förbund med tyska protestantiska furstar. H. stod i mycket under inflytande av ätten Guise. — 2. H. III, 1551—89, son till den förre, blev 1573 vald till konung av Polen, varifrån han dock rymde för att vid sin broders, Karl IX :s, död bliva erkänd som Frankrikes konung 1577. H. var medansvarig för Bartholo-meinatten men övergick sedan på hugenotternas sida. 1588 lät H. mörda katolikernas ledare, hertigen av Guise, men blev sedan själv mördad. —

3. H. IV, 1553—1610, konung av Na-varra 1572, var den förste konungen av ätten Bourbon. Från 1569 ledde han hugenotterna och under hans bröllop med Margareta av Valois inträffade Bartholomeinattens blodbad. Vid H. III:s död blev H. Frankrikes konung men måste kämpa mot katolikerna, som ej erkände honom. H. besegrade sina motståndare bland annat vid Ivry 1590 men blev först efter sin övergång till den katolska läran erkänd som konung. Hugenotterna fingo genom ediktet i Nantes 159S religionsfrihet och samma rättigheter i övrigt som katolikerna. Under H:s och hans rådgivare Sullys styrelse gick landet snabbt framåt i både inre och yttre avseende. I-I. var allmänt älskad av folket men mördades av en katolsk fanatiker, Ravaillac.

Henrik, romerska kejsare och tyska konungar, varibland märkes H. III, 1050—1106, som blev vald till tysk konung .1053 och efterträdde sin fader

3ösom romersk kejsare 1056. Regeringen fördes av förmyndare till 1065, då H. förklarades myndig. Efter en tid kom H. i konflikt med påven Gregorius VII. Striden medförde att H. blev bannlyst och hans undersåtar av påven förklarade lösta från sin trohetsed. Detta förmådde H. att företaga sin beryktade färd till Canossa, där han genom att ödmjuka sig för påven löstes från bannet. Sedan företog H. tvä krigståg till Italien, där han bland annat blev lombardisk konung samt erövrade Rom. 1105 tvangs H. av sin son Henrik att abdikera.

Henrik Sjöfararen, 1394—1460, prins av Portugal, var en av sin tids lärdaste män och intresserade sig särskilt för geografiska upptäckter. H. utrustade flera expeditioner till Afrikas kuster och arbetade på förbättrandet av astronomiska instrument, av skeppsbygg-nadskonsten m. m.

Henriksmässan, se Hindersmässan.

Henry [hen'ri] J., 1797—1878, amerikansk fysiker, efter vilken en enhet för självinduktion uppkallats. En H. är självinduktionen i en spole, där den av denna framkallade strömmen, den så kallade extraströmmen, har en volts spänning, om strömstyrkan ändras med en hastighet av en ampére i sekunden.

Hepburn [hebb'n], se Bothwell.

Heptago'n, se Polygon.

Heptan'dria, se Sexualsystemet.

He'ra, i den grekiska gudasagan Zeus' syster och maka. H. är Olympens drottning och den förnämsta av alla gudinnor. Hon dyrkades framför allt som äktenskapets beskyddarinna.

Herakle'a, ett vanligt grekiskt stadsnamn i forntiden. I närheten av H. i Lukanien i s. Italien segrade Pyrros första gången över romarna 280 f. Kr.

He'rakles, av romarna kallad Hercules, var son till Zeus och drottning Alkmene enligt den grekiska mytologin. H. är hjältekraftens gud och beskyddare för idrotter o. dyl. Ryktbarast av H: s många bedrifter äro de tolv storverk, han utförde i tjänst hos konung Eurysteus i Mykene. Inom konsten framställes H. som en kraftfull man i lejonhud och beväpnad med en klubba. H. dyrkades över hela Grekland, och många fester höllos till hans ära.

HeraldFk, läran om heraldiska vapen, d. v. s. adelsmärken på sköld, hjälm o. dyl. samt deras utveckling. H. är en av de historiska hjälpveten-skaperna och har betydelse även för kultur- och konsthistoria.

Hc'rat, strategiskt viktig, gammal stad i nv. Afganistan, 20,000 inv.

Herba'rium, samling pressade växter.

Ilerbart, J. F., 1776—1841, tysk filosof, som i anslutning till Kant och Leibniz utvecklat en del spekulativa

åskådningar. Större betydelse än dessa ha hans pedagogiska utredningar.

HercegovFna, se Herzegovina.

Hercula’neiim, forntida romersk stad nära Neapel. Förstördes samtidigt med Pompeji vid Vesuvius’ utbrott år 79 e. Kr. Har utgrävts, dess byggnader ha bevarats nästan orubbade under askan.

Her’cules, se Herakles.

Hercy’niska bergskedjor. En del medeleuropeiska bergstrakter, från Böhmen till Auvergne, Bretagne och Irland, äro rester av mesozoiska bergskedjor, som bildat ett ungefär ost-västligt löpande vecksystem; genom denudation ha dessa vecksystem blivit mer eller mindre utjämnade, och därjämte ha vissa sträckor av dem sänkts genom förkastningar, så att de nu icke framträda med den höjd och det sammanhang, som äro utmärkande för de yngre (tertiära) bergskedjorna.

Herezeg [liär’tsäg], Ferencz, f. 1863, ungersk författare, känd för sina fängslande, humoristiska romaner (Gyurcovicsarna).

Herdabrev, rundskrivelse till prästerna i stiftet, utfärdad av biskopen, i svenska kyrkan endast vid biskopens tillträdande till ämbetet.

Herdaminne, samling biografiska uppgifter om prästerskapet i ett stift.

Herdedikt, sammanfattande benämning på litterära arbeten med motiv från ett idealiserat herdeliv. H., som uppträtt såväl i lyrisk och dramatisk som romanform, anses gå tillbaka på den grekiska skalden Teokritos’ idyller. Särskilt under 1700-t. med dess förkonstlade sällskapsliv kom H. på modet som ett uttryck för de högre samhällsklassernas längtan till ett friskare och enklare liv. En typisk svensk H. är Creutz’ A t i s. o c h Camilla.

He’rder, J. G. v., 1744—1803, tysk filosof och skriftställare, stod i ett varmt vänskapsförhållande till Goethe och bosatte sig 1776 i Weimar. H. påverkade i hög grad det tyska tänkandet och anses som en av romantikens förnämsta föregångsmän. Det individuella och det för varje folk karakteristiska betonades framför allt av H. Han återupplivade sålunda intresset för folkdiktningen och betonade mera än tidigare skett vikten av ursprunglighet och originalitet i dikten. H:s åskådningar fingo stor betydelse för den historiska, filosofiska och teologiska forskningen. Bland hans arbeten märkas Ideen zur Philosophie der Geschichte der Mensclb heit; tiber den Ursprung der Sprache; Stimmen der V ö 1-k e r i n Liede r n.

Heredite’t, ärftlighet. — Hcred i-t ä’r, ärftlig. Heremitage [ärmita’sj], äldre form

för eremitage.

Here’ro, en till bantunegrer hörande stam, lever i brittiska (f. d. tyska) Sydväst-Afrika. De ha på senare tid starkt minskat i antal, delvis beroende på ett uppror mot tyskarna 1903—07.

Heresi’, irrlära.

Her’kulesarbete, övermänskligt arbete. Jfr Herakles.

Her’kules stoder, under antiken namn på klippudden Gibraltar och en klippa på den afrikanska stranden av Gibraltar sund.

Herm, fyrkantig pelare, som avsmalnar nedåt och upptill övergår i ett huvud. H. uppsattes i antikens Grekland vid vägkanter, på öppna platser etc., där de helgades åt guden Her-mes. De forekommo senare som prydnadsfigurer under renässansen och barocken.

Hermafroditism’, förekomst av lian-liga och honliga könsorgan hos samma individ. Äro organen samtidigt verksamma, kan självbefruktning äga rum. I en del fall utvecklas först testiklarna och därefter äggstockarna (protandri) el. tvärtom (protogyni). I sådana fall är självbefruktningen försvårad el. omöjlig. Jfr även Gynandromorfi. H. förekommer särskilt hos lägre djur. Hos människan kan olika slags H. förekomma antingen

så att de yttre könsorganen äro honliga, medan ltöns-körtlarna äro hanliga, el. tvärtom, el. så att den ena könskörteln är hanlig, den andra lionlig. Den senare formen kallas äkta Et. Endast den ena körteln är dock funktionsduglig. Såväl falsk som äkta H. är hos människan ytterligt sällsynta fenomen.

Hermann, se Årminius.

Her’mannstadt, stad i Transsylva-nien, Rumänien. 30,000 inv. varav hälften tyskar. Staden har i sina byggnader också en påtagligt tysk prägel.

Hermann und Dorothea, dikt av Goethe*.

Hermeli’n, se Vesslesläktet.

Hcrm’es, enligt den grekiska gudasagan son till Zeus och Maia, var gudarnas budbärare. H., som var fyndig, slug och handlingskraftig, var köpmännens och tjuvarnas gud. Därjämte var han idrottens samt gatornas och vägarnas beskyddare. Den antika konstens ryktbaraste framställning av H. är Praxiteles’ marmorstaty H. mod Dionysos barnet. H. motsvarade den romerske Mercurius.

Herme’tisk. Ett hermetiskt slutet kärl är ett kärl så tillslutet, att luften ej har tillträde till detsamma.

Hermito [ärmit’], G., 1822—1901, franslc matematiker, känd framför allt för sina arbeten inom ekvationsläran.

Her’mod, H., 1860—1920, grundade 1S9S II: s korrespondensinstitut i Mal-

mö, som avser att meddela elementär undervisning per korrespondens.

He’rmon, berg i Syrien, sydlig fortsättning av Antilibanon, 2,760 m. högt.

Hermu’poIis, (grek. ”Hermes’ stad”), stad på ön Syra, Grekland. 20,000 inv. Viktig knutpunkt för ångbåtslinjerna på Egeiska havet.

Herning, stad i v. Jylland, Danmark.

9,300 inv. Viktig järnvägsknut.

Hero’, hjälte, hos de gamla grekerna benämning på konungar, furstar och deras avkomllngar samt dessutom på varje man, som gjorde sig känd för hjältemod och handlingskraft. H. härstamma ofta från gudarna men äro i övrigt lika andra människor. De hade särskilda helgedomar och dyrkades som ett slags halvgudar.

Hcro’des. — 1. H. I den store, omkring 72 f. Kr.—4 f. Ivr., konung över Palestina från 37 f. Kr. H. var slug, hänsynslös och härsklysten. Legenden om barnamorden i Betlehem anses hänföra sig till H. — 2. H. Antipas, omkring 20 f. Kr.—omkring 40 e. Kr., son till föregående. Han omtalas på flera ställen i Nya testamentet.

Hcro’dotos, omkring 484—omkring 424 f. Kr., den äldste grekiske historieskrivaren, kallad ”historiens fader”, vistades i Aten, där han blev en av Pe-rikles’ vänner. H. skrev en utomordentlig skildring av perserkriget (till 478 f. Kr.). I inledningen beskrives Orientens länder, deras historia och kultur. H :s stil kännetecknas av genomgående enkelhet och klarhet.

Hero’isk, hjältemodig, storartad, upphöjd. — Heroism, hjältemod.

Hero'iskt landskap användes inom konsthistorien som beteckning för de m<jr el. mindre godtyckligt och fantastiskt uppbyggda landslcap, som i äldre tavlor ofta utgöra bakgrunden till mytologiska scener.

He’rons ängkula, en av den grekiska fysikern Heron från Alexandria, somlevde omkring 100 f. Kr., beskriven fysikalisk apparat. H. består av en rörligt upphängd kula, från vilken på vardera sidan utgår ett vinkelböjt rör. Om en ström av ånga ledes genom kulan eller vatten uppvärmes till kokning i densamma, börjar den rotera. Principiellt åstadkommes rörelsen på samma sätt som i visSa ångturbiner.

He’ro och ;Lean’der, i den forngreki-ska litteraturen ett älskande par, som bodde på var sin sida om Hellespon-ten. Varje natt sam L. över sundet, vägledd av ett ljus, som hans älskade tänt. En natt slocknade ljuset och L. drunknade. Av sorg dränkte sig då H. Sagan har upprepade gånger behandlats i senare litteratur.

Hero’stratos, en av ärelystnad förtärd grek, som, då lian ej på annat sätt kunde bevara sitt namn åt eftervärlden, år 356 e. Kr. uppbrände det praktfulla Artemistemplet i Efesos. Efter H. kallas en mindre hedrande ryktbarhet h e r o s t r a’t i s k.

Heroult [ero’], P., 1863—1914, fransk ingenjör och metallurg, har bland annat konstruerat ugnar för smältning av aluminium och stål på elektrisk väg.

Herrans smorde, egentligen Jahves smorde, i Gamla Testamentet använd beteckning på den israelitiska konungen.

Herredag, även herremöte, fram mot 1600-t. en benämning på sammankomst av stormän för behandling av rikets ärenden. Senare blevo även borgare och bönder representerade. H. övergick slutligen till riksdag.

Herremöte, se Herredag.

Herrevad, ett vadställe över Kol-bäcksån i Kolbäcks socken. Vid H. besegrade år 1251 Birger Jarl sina motståndare bland stormännen.

Herriot [eriä*], E., f. 1872, fransk radikal politiker, borgmästare i Lyon. H. blev 1924 konseljpresident och förde som sådan en betydligt mera moderat politik mot Tyskland än företrädaren Poincaré. De skatteförslag, han framlade för att bringa reda i Frankrikes finanser, medförde hans fall 1925.

Herrljunga, municipalsamhälle vid Nissan, mellersta Västergötland. 750 inv. Järnvägsknut.

Herrnhutar [-ho’tar]. På godset Herrnhut i Ober-Lausitz grundades på 1720-t. av ägaren v. Zinzendorf en pietistisk församling, vars anhängare uppkallats efter godset. H. hade närmast ”böhmiska bröderna” som förebild . H. utmärktes av en mycket känslomässig religiositet. De utövade en livlig missionsverksamhet. För närvarande finnas c:a 40,000 H. de flesta • i Amerika, Tyskland och England. I Sverige finnas församlingar i Stockholm och Göteborg.

Herräng:, järngruvfält i Uppland vid en vik av Ålands hav.

Herse, under vikingatiden i Norge hövdingar för ett mindre område, vilka voro underordnade fylkeskonungarna.

Hertha, se Fredrika Bremerförbun-det.

Hertig, ursprungligen en germansk benämning på en högste fältherre i ett krig. Under medeltiden blev H. ett namn på styresmännen i de s. k. stam-hertigdömena, vilka ingingo i Frankiska och Tyska rikena. Titeln H. finnes ännu i Frankrike och England, där den är den förnämsta adelstiteln. I Sverige gavs hertigtiteln första gången åt Magnus Ladulås. Senare gavs den åt alla yngre manliga medlemmar av ätten Vasa. Samtliga svenska prinsar erhålla även nu ett titulär-hertigdöme.

Hertwig, Oscar, 1849—1922, tysk biolog, vilken tillsammans med sin broder Richard H. (f. 1850) utfört banbrytande undersökningar över befruktningens och fosterutvecklingens problem.

Hertz, H. R., 1857—94, tysk fysiker, var den förste som experimentellt påvisade överensstämmelsen mellan ljus-strålning och elektromagnetisk strålning. Hans upptäckter äro grundläggande för den moderna radiotekniken.

Hertzka, Th., f. 1845, ungersk nationalekonom, mest känd genom sin skrift F r ei 1 a n d, ein s o c i a 1 e s Zu-kunftsbild; där han skildrar en framtidsstat med socialistiska och anarkistiska inslag. Försöken att realisera H :s planer — bland annat bildades i detta syfte i Köpenhamn en skandinavisk förening — fingo dock aldrig någon större omfattning.

Hertzog, J. B. M., f. 1866, sydafrikansk politiker. H. var en av ledarna i boerkriget och har sedermera gjort sig till förkämpe för boernationalistiska och engelskfientliga strävanden.

Heru’Ier, en germansk folkstam, härstammande sannolikt från Sjselland.

II. förirrade sig på 200-t. ända ned till Svarta havet. En del av dem kom till Gallien och senare ända till Spanien. På 400-t. grundade H. ett rike i Ungern. De fördrevos emellertid härifrån och en del av dem kommo slutligen åter

till norden, sannolikt till Värend och Blekinge. De uppges ha medfört kunskapen om runor till Norden.

Hervararsagan, en gammal isländsk saga, som fått sitt namn efter skjöld-m ön Her vo r. H. består av flera fristående delar, som alla handla om det olycksbringande svärdet ”Tyrfing”.

Hervé [erve’]. — .1. F. H., 1825— 1922, fransk operettkompositör, som bland annat skrivit Lilla Helgonet. — 2. G. H., f. 1871, fransk poli- tiker och journalist, ursprungligen socialdemokrat, sedermera företrädare för mera moderata åskådningar. I sin tidning La Victoire gjorde han sig under världskriget till målsman för en långt gående nationalism.

Hervey-öarna [ha’vi-] el. Cook-öar-na, en av ögrupperna i Polynesien, Stilla havet, belägen mellan Tonga-och Sällskapsöarna. H. består av 9 öar, de flesta korallöar. Brittisk besittning.

Hervieu [ärvjö’], P., 1857—1915, fransk författare, har bland annat skrivit en roman i brevform, P e i n t s par e u x-m é m e s, vilken ger en underhållande bild av fransk societets-liv, skildrat med god psykologisk blick och dräpande ironi.

Hervor, dotter till kämpen Angantyr, var en skön och tapper sköldmö. H. är en av huvudfigurerna i den gamla isländska Hervararsagan*.

Herzegowi’na utgör tillsamman med Bosnien en provins i Jugoslavien. 8,100 kvkm. 250,000 inv. H. är till största delen ett ofruktbart, högländt karst-område. Dalarna äro bördiga; där bedrives jordbruk, vars produkter äro spannmål, tobak ocli vin. Befolkningen är till % katoliker, till % muhammedaner. Éfter att sedan 1400-t. ha tillhört Turkiet, kom H. år 1878 under österrikisk-ungersk förvaltning. Tillhör sedan år 1919 Jugoslavien.

Herzen, A. I., 1812—70, rysk författare och journalist, utgav under märket Iksander bland annat romanen Vems är skulden? Från 1847 vistades H. i v. Europa och började 1857 i London utgiva tidskriften Klockan, som angrep dåtida samhällsförhållanden i Ryssland. Tidningen blev oerhört populär och behärskade för en tid allmänna opinionen i Ryssland. H. offentliggjorde även historiska skrifter, bland annat Katarina II: s memoarer.

Hese’kiel, gammaltestamentlig profet, som uppträdde under den babyloniska fångenskapen.

Hesi’odos, grekisk skald, levde troligen på 700-t. f. Kr. H. skapade det didaktiska eposet och använde sig av samma versform som återfinnes i de liomeriska hjältedikterna. Den förnämsta av H: s dikter är lärodikten Verk och dagar, i vilken ingå en del allmänna vishetsregler samt praktiska råd med avseende på lantbruk m. m.

Hesite’ra, tveka.

Hespe’rien, i forntiden grekernas namn på Italien.

Hess, den med ett b en halv ton sänkta tonen h, förväxlas enharmo-niskt med aiss.

Hesse, H., f. 1847, tysk författare, bekant för romanen Peter Camen-

z i n d, en psykologisk utvecklingshistoria.

Hesselby, se Hässelby.

Hesselgren, Kerstin, f. 1872, yrkes-inspektris, frisinnad ledamot av första kammaren sedan 1922.

Hess’en. — 1. Gammalt namn på den trakt mellan Rhen och Main, som beboddes av liessare. Jfr Hessen 2. och Hessen-Nassau. — 2. Hessen-Darm-stadt, republik i sv. delen av Tyska riket, belägen omkring floden Mains nedre lopp. 7,700 kvkm. 1,300,000 inv. H. omfattar provinserna Oberhessen, Starkenburg och Rhenhessen. Huvudstad Darmstadt, 85,000 inv. Största stad Mainz, 110,000 inv. I Rhen-liessen, den bördigaste av provinserna, är trädgårds- och vinodlingen högt uppdriven. Boskapsskötsel bedrives främst i Oberhessen, där också bergsbruket intager en framstående plats (järn, mangan, salt). H. är rikt på mineralkällor. Industrin är betydande. Främst märkas läderindustri och tillverkning av kemikalier.

Hessen-Harmstadt, se Hessen 2.

Hess’en-Kass’el, tyskt rike, från Werra i n. till Taunus i s. Det uppstod vid Hessens delning 1567. Under Preussens krig med Österrike ställde sig H. på Österrikes sida, varför landet sedan införlivades med Preussen 1866. Se Hessen-Nassau.

Hess’en-Nass’au, provins i Preussen.

15,700 kvkm., 2,300,000 inv. H. utgör ett skogrikt högland, som dock ingenstädes når 1,000 m. ö. h. Genomlöpes av floddalar, vilka delvis äro mycket fruktbara. Vinodling är en viktig näring. Rikt på mineralkällor (Ems, Wiesbaden m. fl.). Handeln har sin medelpunkt i Frankfurt am Main. Bergsbruk. Högt uppdriven industri (lergods-, ylleindustri). Huvudstad är Kassel, 160,000 inv.

llessenstein, Hedvig Ulrika v., 1714 —44, älskarinna åt Fredrik I av Sverige, var dotter till greve E. D. Taube och upphöjdes till romersk riksgre-vinna med namnet H.

Hessleby, se Hässleby.

Hessleholm, se Hässleholm.

Hes’tia, hos grekerna den husliga härdens gudinna. H. var dotter till Kronos och Rea och åt henne restes altaren med evig eld. Den romerska motsvarigheten till Ii. var Vesta.

Hesykas’ter, en riktning bland munkarna på Atos under 1300-t. De ville nå den gudomliga klarheten genom ett inre försjunkande, åvägabragt genom ett oavbrutet stirrande på naveln.

Heterocyk’liska föreningar, organiska föreningar med sluten kedja, innehållande förutom kolatomer även atomer av andra ämnen (kväve, syre, svavel).Heterodox’, grek., från den antagna kyrkoläran avvikande mening, irr-lärig. Motsats ortodox’.

Heter od y’nmottagnmg, se Radio.

Heteroge’n, olikartad. — Motsats homog e’n.

Heterozygot [-sygå’t], se Ärftlig-hetslära.

He’tman, ämbetsman i Polen-Litau-en och kosackländerna, oftast med militär myndighet.

HettPter, namn på en föga känd folkgrupp, som troligen bestod av flera element med olika språk och av skilda raser. H. hade emellertid en högt utvecklad kultur, som trots babyloniska inslag var starkt nationell. Omkring 1800 f. Kr. fanns ett enhetligt hettitiskt rike i det inre av Mindre Asien. Detta utvidgade sig alltmer, tills det slutligen i s. kom i delo med Egypten. Ramses II och en het-titisk konung reglerade gränserna genom ett fördrag omkring 1270 f. Kr. Omkring 1200 f. Kr. bemäktigade sig en vasall hettitkonungens tron men besegrades själv av Assyrien. 715 f. Kr. underlade sig assyrierna den sista hettitiska staten.

IIetä’r, namn på antikens prostituerade kvinnor. Dessa stodo ofta, särskilt i Aten m. fl. storstäder, på en hög bildningsnivå och intogo en framskjuten ställning i sällskapslivet.

Heiireka (grek. ”jag har funnit det”), ett utrop, som tillskrives Arki-medes vid upptäckten av Arkimedes princip.

HeuristPk, uppfinningskonst. — Heuris’tisk lärometod, en undervisningsmetod, där lärjungen så mycket som möjligt med eget tänkande når kunskap.

Hexae’der, kub, se Polyeder.

IIexago’n, se Polygon.

Hexagona’la systemet, se Kristallsystem.

Hexa’meter, sexfotad vers, oftast bestående av fem daktyler och en troké. H. är de homeriska hjältedikternas versform. Exempel på H. i svensk litteratur äro Stiernhielms Hercules, Runebergs Älgskyttarna och Strindbergs Stadsresan.

Hexanafte’n, hexametylen, kem. formel CoHi2, ett i rysk petroleum förekommande kolväte, som kokar vid 81°.

Hexaiidria, se Sexualsystemet.

Hexo’ser, enkla sockerarter, till vilka bland annat höra fruktsocker och druvsocker.

Heyerdahl [häj-], H., 1857—1913, norsk målare, vars arbeten utmärka sig för stor teknisk skicklighet och varm kolorit. Berömd är hans målning Adam och Eva utdrivas ur Paradiset.

Heyse [haj’se], Paul, 1830—1914, tysk författare, främst bekant för si-

na ypperliga noveller, i vilka man finner en livfull handling och träffande karaktärsteckning. Bland dramatiska arbeten av H. må nämnas Världens barn, I paradiset. H. blev Nobelpristagare 1910.

Hf, kem. tecken för en atom haf-nium.

lig, förkortning för hektogram.

Hg, kem. tecken för en atom kvicksilver.

H. H., förkortning för Hans Helighet, Hans Högvördighet, Hans Höghet el. Här Hvilar.

Hia’tus, lat., klyfta, gap.

Hiawatha [haj’oåtha], indianhövding i mohawkstammen. II. var namn och titel på en ärftlig hövdingvärdig-liet. Den äldsta historiskt kända H. levde troligen på 1500-t. och grundade irokesernas förbund. H. har besjungits av' skalden Longfellow.

Hiberna’1, vinterlig.

Hiber’nia, latinskt namn på Irland.

Hicka beror på krampaktiga sammandragningar av mellangärdet. H. upphör i allmänhet, om man efter en kraftig inandning håller andan samtidigt som man pressar ihop buken genom att spänna bukmusklerna. H. är vanligen utan betydelse men kan vid bukkinneinflammation vara ett tecken på förestående död.

Hiek’oryträd (Caria alba), ett nordamerikanskt träd besläktat med Valnötsträdet. H. lämnar ett utmärkt virke, som användes till vagnsdelar, skidor o. dyl.

Hic jacet [hik ja’-], lat., här vilar.

Hidalgo [idaPgå], sp. (port. Fid algo), lägre adelsman på Pyreneiska halvön.

Hidalgo, stat i Mexico, 22,000 kvkm. G50,000 inv. Betydande bergsbruk (silver, guld, järn), övriga produkter majs, tobak, bomull. Huvudstad Pa-chuca, 40,000 inv.

Hid’jra, den 16 juli 622 e. Kr., utgångspunkten för den muhammedanska tideräkningen, då Muhammed företog sin färd från Mecka till Medina.

Hiera’eium, fibblor, växtsläkte av familj Oompositce. H. ha gula el. röd-aktiga blommor. Talrika mer el. mindre skilda former finnas.

Hierarki’, ett i över- och underordnade myndigheter fast organiserat prästerskap.

Hierogly’fer, den fornegyptiska bildskriften, var fullt utbildad redan vid den historiska tidens början och bestod av omkring 2,000 tecken. Ursprungligen var H. en ren bildskrift. Ville man skriva öga, avbildade man ett öga. Senare började man låta symbolerna beteckna likljudande stavelser, och H. utvecklades i vissa avseenden till stavelseskrift. Först på 1800-t. har man kunnat tolka H. framför allt med hjälp av Rosettstenen, jfr Champollion.

QMS®

Hieroglyfer.

Hiero'nymus, den lielige, omkring 335—420, kyrkofader, bekant för den av honom verkställda bibelöversättningen Versiovulgata. H. är av romersk katolska kyrkan förklarad för helgon.

Hierta [jär’-], Lars J., 1801—72, tidningsman, politiker, affärsman, tillhörde det liberala partiet, Vars organ Aftonbladet han startade 1830. Tidningen blev oerhört populär tack vare sin slagfärdighet, sitt omväxlande innehåll och sin lediga stil. 1852 avgick H. ur Aftonbladet och ägnade sig sedan åt förlagsverksamhet.

H. var medlem av adelsståndet till 1858, av borgarståndet 1859—66 och var ledamot av andra kammaren 1867 —72.

High life [haj* laj’f], eng., ”högt levnadssätt”, förnäma världen.

HiTbert, D., f. 1862, tysk matematiker, har producerat betydelsefulla arbeten inom olika grenar av matematiken, bland vilka märkas hans undersökningar av de geometriska axiomens giltighet.

HiPdebrand. — 1. Hans H., 1842— 1913, arkeolog, kulturhistoriker, riksantikvarie 1879—1907, ledamot av Svenska akademin 1895. Bland H: s talrika skrifter märkas historiska, etnografiska och religionshistoriska verk samt arbeten i jämförande fornkunskap och arkeologi. — 2. Karl H., f. 1870, den förres son, politiker, historiker, tidningsman, 1904—13 huvudredaktör för Stockholms Dagblad, konservativ ledamot av andra kammaren 1907 —08 och 1912—18, av första kammaren 1909

—10 samt riksgäldsfullmäktig från 1916.

Hildebrandsson, H. H., 1838—1925, professor i meteorologi vid Uppsala universitet. H: s arbeten ha i flera avseenden varit grundläggande för den nutida meteorologin.

Hildesheim, stad nära Harz, i Hannover, Preussen. 60,000 inv. H. är en av Tysklands mera sevärda städer genom att den bibehållit sin vackra ålderdomliga prägel med romanska kyrkor, uppförda av konstälskande biskopar på 1000-t. och med utsprång över

gatorna byggda korsvirkeshus i renässansstil från hansatiden. Socker-, maskin- och läderindustri.

HiPferding, R., f. 1877, tysk nationalekonom, socialdemokrat, 1918—22 redaktör för ”Freiheit”, de oavhängigas organ. H. var riksfinansminister 1923

Hill, Carl, 1849—1911, svensk målare, 1873—78 verksam i Paris. H. utmärkte sig genom mjukt nyanserad färgbehandling och atmosfärframställning i landskap, oftast med motiv från Frankrike.

Hill, A. V., f. 1886, engelsk fysiolog, professor i London. H. erhöll tillsammans med Meyerhof 1922 års Nobelpris i medicin för sina undersökningar över muskelsammandragningar.

Hillberg, Emil, f. 1852, svensk skådespelare, känd för sina utmärkta realistiska tolkningar av karaktärsroller.

Hillebard el. Hällebard, medeltida vapen, bestående av ett långt skaft, försett med en klinga med lansspets och hake. Bäraren av H. kallades hillebardjär.

Hiller, se Vessleskäktet.

Hilleröd, stad i inre Nordsjselland, Danmark. 6,100 inv. Residensstad för Fredriksborg amt. H. har växt upp omkring Fredriksborgs slott, numera danskt historiskt museum.

Hilleström, Per, 1733—1816, svensk genremålare, studerade i Paris vid Les Gobelins samt för Boucher. H. gav i ett flertal målningar tidstrogna bilder ur vardagslivet, kännetecknade av ledig och samtidigt noggrann komposition samt ljusa, behagliga färger.

Hima’laja, jordens väldigaste bergskedja, längd mellan Indus och Brah-maputras genombrott 240 mil, med flera toppar, som nå över 8,000 m. ö. h., den högsta Mount Everest 8,836 m. H. är ett led i den tertiära bergskedje-gördeln och består av en mängd parallellkammar, av vilka de högre nä högt över snögränsen, som på sydsidan ligger på 4,500 till 4,900 m., pä nordsidan på 5,400 till 5,800 m. ö. h. Stora, flera mil långa glaciärer gå ut från dessa höjder och sträcka sig långt ner i dalgångarna. Nederbörden av den fuktiga sydmonsunen är på sydsluttningarna 3,000 mm. per år el. mera, men är på nordsidan, som har ett utpräglat torrt, klimat, obetydlig. Sydsluttningarna visa en provkarta pä olika klimatregioners växtvärld. Längst ned råder den tropiska regnskogen

med palmer, bambu, lianer; mellan

1,000 och 2,500 m. subtropiska lövskogar med ständigt gröna ekar, lager, mag-nolior, fikon, rhododendron; ovanför denna gördel vidtaga barrskogar och den tempererade zonens lövträd.

Himlakroppar, de kroppar, som finnas i världsrymden, indelas i nebu-losor, stjärnor (solen), planeter (jorden), satelliter el. drabanter (månen), kometer ocli meteorer. Dessutom finnes i rymden mer el. mindre fint fördelat kosmiskt stoft.

Himlavalvets färg; härrör av solljusets reflexion mot de i luften svävande stoftpartiklarna; ju smärre dessa äro och ju färre de större partiklarna, desto starkare blå är himlen; den visar sig i regel därför klarare blå i zenit än vid horisonten, emedan solljuset i mera horisontell riktning träffar på flera stora stoftpartiklar än under större infallsvinkel. Se även aftonrodnad.

Himmelsbjerget, höjdparti i ö. Jylland, mitt emellan städerna Skan-derborg och Silkeborg. H. når 157 m. ö. h. och är en av Jyllands liögsta punkter.

Hin, fornsvenskt pronomen i betydelsen den. H. finnes kvar exempelvis i uttrycken hinsidan och hin onde (satan).

Hinc ro’bur et secu’ritas, lat., härav styrka och trygghet, devis, som förekommer å Sveriges riksbanks sedlar.

Hind, se Hjortdjur.

Hin’denburg; und Beneckendorf, Paul v., f. 1847, tysk generalfältmarskalk, deltog i krigen 1866 och 1870—71, blev armékårchef 1903 och pensionerades som general 1911. 1914 kallades H. till överbefälhavare för S:e armén i Ost-Preussen och segrade i de stora slagen vid Tannenberg och Masuriska sjöarna. 1916 blev H. generalstabs-chef samt övertog högsta krigsledning-en. H. utträdde ur aktiv tjänst 1919. 1925 valdes han till rikspresident såsom kandidat för de konservativa partierna.

Hindersmässan el. Henriksmässan, marknad i Örebro den 26 januari. H. är uppkallad efter uppsalabiskopen Henrik den Helige och har avhållits sedan 1300-t.

Hindosta’n, det stora låglandet i Främre Indien mellan Himalaja och Deccanlialvöns högland, till största delen en alluvialslätt, uppbyggd av Indus’, Ganges’ och Brahmaputras slam-avlagringar. Arealen kan anslås till

12,000 kvmil (jfr Sverige , 4,800). Jordmån och konstgjord bevattning göra området till ett av jordens bördigaste och tätast befolkade med en rad av betydande städer, Lahore, Delhi, Lucknow, Allahabad, Benares, Calcutta m. fl. Produkter: jute, ris, te, bomull, vete, hirs, indigo, sockerrör, hampa, opium. Befolkningen, 170 milj., är till övervägande del hinduer. Livet .ocli städernas arkitektur få i hög grad sin prägel av folkets religiösa läggning. Här uppstodo de stora öst- och sydasiatiska religionerna, bramaismen och buddismen;

här liar även islam stor utbredning och omfattas av en betydande del av folket. Se vidare Bengalen, Punjab, Rajputana.

Hindu’er, se Indien.

Hinduku’sj, från Pamir och v. Himalaja österut i n. Afganistan gående bergskedja med topphöjder, som nå över 7,000 m. På grund av sitt mot liavet ocli Monsunvindarna mindre öppna läge ha även sydsluttningarna tämligen ringa nederbörd och därför en rätt sparsam skogsvegetation.

Hindö, se Hinnöy.

Hinnöy el. Hindö, Norges största ö, 2,140 kvkm., belägen på gränsen mellan Nordmark och Tromsö fylke, framför Ofotenfjordens mynning.

Hin’terland, ty., uppland, inlands-område, som naturligt hör ihop med en kuststräcka.

Hin’terpommern, benämning på den del av Pommern, som är belägen ö. om floden Oder.

Hippar’kos, 190—125 f. Kr., forntidens största astronom,' uppställde bland annat en stjärnkatalog och samlade

viktiga iakttagelser över solens och månens rörelser.

Hippodro’m, forngrekisk hästkapp-löpningsbana, motsvarande romarnas circns. Användes även i modernt språkbruk för cirkus och kapplöp-ningsbana.

Hippokam’p, i forngrekisk och även senare dekorativ konst förekommande fantasidjur med framkropp som en hästs, vilken övergår i en fisklik-nande bakkropp.

Hippo’krates, omkring 460—370 f. Kr., den mest berömde av de forngrekiska läkarna. Av de 72 böcker, som tillskrivits H., äro 60 bevisligen icke författade av honom. För ingen av de återstående skrifterna har man kunnat bevisa, att de författats av H. Vi ha därför jämförelsevis osäkra kunskaper 0111 H: s åsikter. H: s teoretiska åskådningar äro ju vitt skilda från de nutida. Hans betydelse ligger främst däri, att lian energiskt bekämpade den samtida övertron på sjukdomarnas gudomliga ursprung, att han lärde, att sjukdomar uppkomma på ett naturligt sätt och just därför kunna botas genom mänskligt ingripande men ej genom böner och besvärjelser. Ii. lade framför allt vikt vid noggranna iakttagelser. Hans behandlingsmetoder voro huvudsakligen hygieniskt-dietiska. På den senare medicinen har han utövat ett stort inflytande.

Hippologi’, liästkännedom.

Hippu’rsyra, bensoylglycin, kem. formel $C_6H_5CONHCH_2COOH$, förekommer i urinen hos växtätande djur.

Hi’ram, konung i Tyros. H. var bundsförvant till David och Salomo. Hird, de forngermanska konungarnas el. hövdingarnas livvakt. Särskilt i Norge var H.-institutionen väl utvecklad.

Hirn, Yrjö, f. 1870, finländsk konstfilosof, 1910 professor i Helsingfors i estetik och nyare litteratur. Bland H: s arbeten märkas Konstens ursprung, Det estetiska livet m. fl.

Hiroshige, I., 1797—1858, japansk konstnär, i vars träsnitt man spårar något europeiskt inflytande. H. hör till den senare japanska konstens mest kända mästare.

Hiro\shima, viktig hamnstad på sydkusten av Japans huvudö Hondo; har spelat en viktig roll i landets äldre historia. 1(50,000 inv.

Hirs;

till vänster vipphirs, till höger kolvhirs.

Hirs, olika slags sädesslag. Vanlig hirs (Panicum miliaceum) har hängande vippblomställning, medan Kolvhirs (Panicum italicum) har axlikt sammandragen blomställning. H. har odlats sedan urminnes tider, och särskilt i v. Afrika, Kina och Japan är H.-odling ännu av betydelse.

Hirsch-Dunckerska fackföreningarna, icke-socialdemokratiska tyska fackföreningar, grundade 1869 av politikern M. Hirsch och tidningsmannen F. G. Duncker.

Hirs chf än gare, ett slags mycket lång jaktkniv, som användes på 1700-t.

Hirsclisprung, H., 1836—1908, dansk tobaksfabrikant och konstsamlare. Sin värdefulla konstsamling donerade han

till danska staten. Den finnes nu i H: s museum i Köpenhamn.

His’ingen, ö i Bohusläns skärgård, 195 kvkm. Dess område hör delvis till Göteborgs stad.

Hisinger, V., 1766—1852, svensk bruksägare och framstående naturforskare (kemist, mineralog, geolog och geograf).

Hispa’nia, romerskt namn på den Pyreneiska halvön.

Hispanio’l,a, se Haiti.

Hiss, den med ett # en halv ton höjda tonen li. Enharmoniskt förväxlas H. med c.

Hiss el. elevator användes för befordran såväl av varor som av personer i vertikal led. Den vanligaste drivkraften är elektricitet (oftast sliuntmotor för likström), dock finnas såväl lianddrivna hissar som hissar, vilka drivas med vattenkraft. Särskilda säkerhetsanordningar äro alltid vidtagna t. ex. för det fall, att de linor (den lina), som uppbära hisskorgen, skulle brista. Vidare kunna varken dörrarna till hisskorgen el. hisschaktet öppnas, medan hissen är i gång. Särskild hissinspektion, som handhar tillsynen över att stadgade säkerhetsåtgärder iakttagas, finnes i vissa svenska städer.

Histologi', vävnadslära, mikroskopisk anatomi, vetenskapen om de organiska vävnadernas byggnad.

Historia, grek., den vetenskap, som åsyftar kännedom om det förflutna. I vidsträckt mening ingår i H. även naturhistoria, d. v. s. naturens utveckling, men i regel avser H. endast mänsklighetens historia. Inom denna särskiljer man exempelvis politisk H., litteratur-, religions-, kyrko- och konsthistoria samt ekonomisk H. 1 motsats till allmän H. el. världshistoria finnas nationalhistoria, lokalhistoria etc. Olika slag av historisk framställning äro berättande H., undervisande (pragmatisk) H. samt genetisk H. Bland historiska lijälpveten-skaper märkas språkvetenskap, geografi, etnografi, arkeologi m. m.

Historiemåleri, målningar föreställande historiska tilldragelser. Till H. bruka även räknas tavlor med motiv ur guda- och hjältesagor.

Historiett', liten berättelse.

Historik, kort, historisk framställning.

Historiogra'f, särskilt utsedd hävdatecknare.

Historisk geologi, se Geologi.

Histrio'n, skådespelare i det gamla Rom.

Hit'ler, A., f. 1889, tysk socialdemokrat. Efter världskriget bildade H. ett särskilt mot judar och kommu nister riktat nationalistiskt parti i Bayern. Ett revolutionsförsök 1923,

Jsom bland annat stöddes av Luden-dorff, misslyckades. H. blev dömd till 5 års fängelse.

Hittebarnshus, anstalt, som upptar av föräldrarna övergivna, späda barn. Numera liar H. ersatts av andra anstalter, barnlius etc.

Hitforf, J. W., 1824—1914, tysk fysiker och kemist, liar bland annat upptäckt kato dstrålarna.

Hiva', se Chiwa.

H. J. (S.), förkortning för lat. hic jacet (sepultus), här vilar (begraven).

Hjalt, svärdfäste.

Hj alt vand, nordbornas namn på Shetlandsöarna*.

Hjo, stad vid v. sidan av Vättern, Västergötland. 2,750 inv. Kurort. God hamn.

Hjonelag, äktenskap.

Hjortdjur (Cervidse), en familj boskapsdjur med av bensubstans uppbyggda, greniga horn, som årligen fällas och åter utväxa från rosenstocken, ett utskott på pannbenet. De nybildade hornen äro klädda med hud, som snart avskaves. Horn finnas vanligen endast hos hannarna. Till H. höra bland annat Dovhjort, Rådjur, Älg, Ren, Kronhjortsläktet m. fl.

Hjorthornssalt, en blandning av neutralt och surt ammoniumkarbonat, kem. formel (H4N)2C02+ 2H1NHCO2, en vit, halvgenomskinlig kristallmassa, som redan vid en obetydlig temperaturförhöjning sönderfaller i ammoniak, kolsyra och vatten. H., som har sitt namn därav, att det tidigare framställdes genom torrdestillation av hjorthorn, användes vid bakning.

Hjortron, se Rubus.

Hjortzberg, Olle, f. 1872, konstnär, professor vid Konsthögskolan 1911, direktör där 1920, har särskilt ägnat sig åt dekorativ konst. Bland H: s arbeten märkas kyrkomålningar och illustrationer till psalmbok och katekes samt Gustav V: s bibel.

Hjul finnas av olika slag, såsom svänghjul, vilkas uppgift är att åstadkomma jämn gång hos maskiner, kugghjul, remskivor m. fl., som ha till ändamål att förmedla kraftöverföring, samt slutligen vagnshjul m. fl., vilka tjäna till att utbyta glidnings-friktionen mot den under i övrigt lika omständigheter mindre hinderliga rullningsfriktionen. Ett vanligt vagnshjul består av 1) den centrala delen, lijulnavet, som göres av metall (auto-mobilhjul, järnvägshjul) el. av trä (på vissa hästfordon), 2) ekrarna, som förena hjulnaven med hjulets yttre omkrets, hjulringen, och som t. ex. pä vissa automobilhjul ersättas med en skiva av stålplåt samt 3) hjulringen, som antingen består av böjda trästyc-

ken, sammanhållna av en järnring, hjulskenan, el. ock helt av metall.

Hjulbas, avståndet mellan den främsta och bakersta hjulaxeln på ett fordon.

Hjulbenthet, felbildning av benen, så att dessa bilda utåtböjda bågar. Orsaken är vanligen engelska sjukan. Även en utpräglad H. hos barn försvinner oftast, när de bli äldre. Endast i svåra fall fordras särskild behandling (bandage, operation).

Hjuldjur (Rotatoria), infusionsdju-ren närstående, mikroskopiskt små djur, som i främre kroppsändan har flimmerhår (hjulorganet), vilka tjäna som rörelseorgan. En del H. sitta fästade vid underlag med hjälp av utskott från den smalare, bakre delen av kroppen. H. leva i sött vatten, fuktig jord el. mossa. En del arter kunna tåla fullständig intorkning.

Hjulfartyg, de äldsta ångfartygen, framdrivas med tillhjälp av skovelhjul. Skovelhjulen, som skyddas genom särskilda anordningar, hjulhus, äro antingen två, placerade ett på vardera sidan, el. också ett, placerat i aktern. H. användas alltjämt i England och Amerika, särskilt för flodfart. H. fordra nämligen ringa vattendjup.

Hjulfönster, rund fönsterform, avdelad genom raka stavar, löpande som radierna i en cirkel. H. förekom under den senromanska och yngre gotiska perioden.

Hjulhus, se Hjulfartyg.

Hjulkarta kallas en del äldre kartor, där fastlandet tecknades cirkelformigt omflutet av oceanen och av ett T-formigt vatten delades i Asien, Europa och Afrika.

Hjulkors, av en cirkel omgivet kors, som på lägre kulturstadier användes som symbol av solen el. solguden. H. återfinnes även inom den kristna konsten som symbol av det gudomliga. Jfr Gloria.

Hjälm, skyddande huvudbonad av metall, användes redan under antiken och gjordes ursprungligen av brons, sedermera av järn. Senare utvecklade sig H.-typer med fällbart skydd för ansiktet, visirhjälm, vilka särskilt användes under medeltiden. Under världskriget började man åter använda H., vilka visade sig ge ett visst skydd mot granatkartesch- och gevärskulor.

Hjälmare kanal förbinder Arboga-ån med Hjälmaren. Byggdes på 1630-t. Längd 64 km.

Hjälmaren, en av de stora mellansvenska sjöarna, belägen mellan Södermanland, Närke och Västmanland. 480 kvkm., till storleken den fjärde av Sveriges sjöar, 23 m. ö. h. Största djup 18 m. Fiskrik. översvämmar lätt de låga stränderna. Det vikti- gaste tillflödet är Närkes Svartå. H. avrinner genom Eskilstunaån till Mälaren.

Hjälpkryssare, handelsfartyg med hög fart, som vid krigstillfällen utrustas för fullgörande av vissa uppdrag såsom t. ex. spaning och bevakning.

Hjälpverb, verb, som användas tillsammans med andra verb för att uttrycka olika tidsformer av dessa senare. I svenskan äro exempelvis h a-

v a och bliva H.

Hjiiltefonden, se Carnegie.

Hjärna. Hos lägre djur finnas vanligen i huvudändan anhopningar av nervvävnad (ganglier), utan att man egentligen kan tala om en verklig H. Hos högre djur utbildas en H., som vanligen består av ursprungligen fem blåsformiga utbuktningar på nervröret. Dessa hjärnblåsor äro stora hjärnan, mellanhjärnan, mitthjärnan, lilla hjärnan och förlängda märgen, vilken senare omedelbart övergår i nervrörets fortsättning, ryggmärgen. Stora hjärnan är hos lägre djurklasser huvudsakligen ett centrum för luktintryck. Hos de högsta djurklasserna utvecklar sig detta h järnpar ti till en, jämfört med övriga hjärn-delar, överväldigande storlek. Mitt-ocli mellanhjärnan bli hos människan jämförelsevis små organ. Lillhjärnan utvecklas ganska kraftigt till ett organ för balans och samordnande av rörelser. Förlängda märgen, som återigen ej är så kraftigt utvecklad, innehåller bland annat centra för andning och hjärtverksamhet. Stora hjärnan blir dock den viktigaste lijärndelen, där sinnesintryck förarbetas och där de medvetna processer, som bruka hänföras till själslivet, försiggå. Man har dock iakttagit fall, där barn födda utan storhjärna och sålunda saknande ”själ” kunnat leva i flera är. I H. kan man på stor- och lillhjärnan särskilja ett yttre grått barklager. Även inuti H. finnas partier av grå substans. Vid mikroskopisk undersökning visa sig de grå lagren bestå av celler med kärnor, från vilka utgå utlöpare, nervtrådar. Den mellan den grå befintliga vita substansen, märgen, innehåller nervtrådar men ej cellkroppar. Genom dessa trådar stå cellerna i förbindelse med varandra samt med olika sinnesorgan (syn, hörsel, smärtsinne, temperatursinne, muskelsinne, lukt, smak, etc.). De intryck, som nervsystemet erhåller från sinnesorganen förarbetas sedan i olika centra till alltmer komplicerade processer. En del av dessa processer försiggå utan att nå medvetandet. De nervprocesser, som äro anknutna till vårt jagmedvetande, bruka benämnas psykiska processer.

Gränsen är dock långt ifrån skarp. Naturen av dessa processer i nervvävnaden är ej ännu utredd. Man vet, att i dessa processer ingå vissa elektriska förändringar.

Hjärnblödning inträder hos äldre personer ofta till följd av någon ansträngning. Medvetandet försvinner genast och i detta tillstånd kan döden inträda på grund av tryckverkan frän blödningen. Då medvetandet återvänt framträda mer el. mindre utpräglade lokalsymtom, vanligen lialvsidig förlamning, ibland talrubbningar m. m. Liknande symtom kunna bero på en mindre blodpropp i hjärnan. Behandlingen är vid dessa bägge sjukdomar fullkomligt motsatt, i förra fallet huvudet högt, i senare fallet huvudet lågt etc. Läkare kallas ögonblickligen. Jfr Hjärnsjukdomar.

Hjärne. — 1. Urban H., (Hiärne), 1641—1724, läkare, författare och naturforskare. Som medlem av en kommission, som skulle utreda häxprocesserna, lyckades H. vinna gehör för sin uppfattning, att ”häxorna” endast voro ej tillräkneliga individer, vilka voro offer för vanföreställningar. Han lyckades därigenom avskaffa häxprocesserna. H. utförde en del kemiska undersökningar och upptäckte bland annat myrsyran. Han räknas även som det svenska brunnsväsendets grundläggare och blev 1678 läkare vid Sveriges första hälsobrunn, Medevi. Som författare ivrade han särskilt för språkets renhet, vilket invecklade honom i en polemik med Jesper Svedberg. — 2. Harald H., 1848—1922, historiker, politiker, professor i historia i Uppsala 1885—1913, ledamot av andra kammaren 1902—08 och av första kammaren 1912—18, där han företrädde först en reformvänlig, sedermera en alltmera konservativ åskådning. Som universitetslärare har H. haft ett stort inflytande. Bland H: s arbeten märkas Karl XII, Omstörtning-en i Östeuropa 1697—1703, Revolutionen och Napoleon, Japan, Svenskt och främmande.

Hjärnnerver. Kroppens nerver utgå dels från ryggmärgen dels från hjärnan. De senare äro tolv, nämligen

I) luktnerven, 2) synnerven, 3), 4) och 6) rörelsenerver för ögonmusklerna, 5) trillingnerven, som dels för trådar för tugg- och gommuskler, dels för känseltrådar till vissa partier av huvudet, 7) ansiktsnerven, som är känsel-och rörelsenerv för ansikte och munhåla, 8) hörselnerven, som även innehåller ett nervknippe till jämviktsorganet i örat, 9) tung-svalgnerven, som är smaknerv samt rörelsenerv för svalget, 10) lungmagnerven, som för trådar till inre organ både för känsel och rörelse,

II) binerven, som för trådar till vissamuskler å lials och huvud, och 12) un-dertuggnerven, som för rörelsetrådar till tungan.

Hjärnsjukdomar. Genom yttre våld, som träffar skallen, orsakas hjärnskak-ning, vilket medför kväljningar, minnesförlust etc., symtom som dock äro snart övergående. Har hjärnvävnad krossats, tillkomma bortfallssymtom från det hjärnparti, som skadats, förlamningar, känslolöshet etc. På samma sätt medför en hjärnblödning symtom på grund av bortfall av hjärnfunktioner. Har blödningen orsakats genom yttre våld, medför den alltid risk för livet, då blödningen så småningom kan upphäva hjärnans funktionsförmåga genom att höja trycket i hjärnskålen. Vid hjärnsjukdomar för övrigt äro symtomen i hög grad varierande. Svulster, inflammatoriska processer (syfilis) etc. orsaka liksom nyss nämnda sjukdomar bortfallssymtom, beroende på direkt skada av ett hjärnparti. Dessa lokalsymtom kunna gälla syn, hörsel, känsel, rörelseförmåga etc. etc. Samtidigt kan mer el. mindre utpräglat uppträda symtom, beroende på tryckförhöjning i hjärnkavi-teten med huvudvärk, kväljningar, pulsförlångsamning etc. Först genom att analysera den blandning av lokala bortfallssymtom, eventuellt tryckför-liöjningssymtom, som karakteriserar sjukdomen, kan man avgöra sjukdomens art.

Hjärnskakning:, se Hjärnsjukdomar.

Hjärta. Hos lägre djur finnas i kärlsystemet hålrum, vilka sammandraga sig och därigenom åstadkomma blodets cirkulation. Hos fiskar finnes ett enkelt, tvårummigt hjärta, som för ej syrsatt, ”venöst” blod. Grodor ha trerummigt hjärta. Det syrsatta blodet i vänstra förmaket blandas i kammaren med det icke syrsatta från högra förmaket och till kroppen utdrives så en ofullständigt syrsatt blodblandning. De högre djuren ha fyrrummigt hjärta med två förmak och två kamrar. Jfr Blodomlopp. Den vänstra halvan av hjärtat för syrsatt blod, den högra halvan för icke syrsatt blod. Blodets passage i hjärtat regleras genom klaffanordningar. Sammandragningarna ske först i förmaken, därifrån fortledes genom ett tunt muskelknippe (Hisska bunten) retningen till kamrarna, som därefter sammandraga sig. Antalet sammandragningar (pulsen) uppgår normalt till 70—80 i ‚nii“ nuten. Vid vila passerar på en minut 4—5 liter blod genom hjärtat. Vid kroppsrörelse kan denna mängd ökas till det sexdubbla.

Hjärtblad, se Frö.

Hjärtsjukdomar. En sjukdom, som tydligt minskar effektiviteten av hjärtats arbete, medför tecken på dålig

blodcirkulation såsom andnöd, särskilt vid kroppsrörelse, svullna ben, hjärtklappning och obehag över hjärttrak-ten. Orsaken kan vara fel på klaff-apparaten (klaffel) el. skador på hjärt-muskulaturen. Behandlingen består i sängläge och hjärtstärkande medicin samt, när tillståndet bättrats, försiktig träning och reglerat levnadssätt. Liknande besvär, som vid H., uppträda ofta hos nervösa patienter. En undersökning visar då, att hjärtat arbetar med normal kraft.

Hjörring;, stad i det inre av nordligaste Jylland, Danmark. 11,100 inv. Residensstad för Hjörring amt. Medelpunkt för en rik landsbygd.

Hjörring: amt, danskt amt, omfattande nordligaste delen av Nörrejylland. 2,853 kvkm. 143,000 inv., därav 32,000 i amtets städer Sseby, Frederikshavn, Skagen, Hjörring (residensstad) och Br ön der slev.

likr., förkortning för hästkraft.

hl., förkortning för hektoliter.

H. M. el. H. M:t, förkortning för Hans el. Hennes Majestät.

H-moll, mus., durtonart med li till grundton, d-dur till parallelltonart och korsförtecken för c och f.

Ho, kem. tecken för en atom hol-mium.

Hoa’ng;ho, Gula floden, östasiatisk flod, som upprinner i ö. Tibet och utmynnar i Gula havet. Längd 400 mil. Floden, som genomflyter lössjordstrak-ter, är utomordentligt slamrik och har i mynningsområdet bildat vidsträckta alluvi alm arker, där den ofta ändrar sitt lopp och framkallar ödeläggande översvämningskatastrofer.

Hobart [liåoJb8et], huvudstad på ön Tasmania, Australien, belägen pä öns s. kust. 52,000 inv.

Hobb^ma, M., 1638—1709, holländsk landskapsmålare från Amsterdam, utmärkte sig för en mästerlig

framställning av ljuseffekter och luftperspektiv (Allén i Middelharnis).

Hobbes [håbbs], T., 1588—1679, engelsk filosof, vilken i anslutning till Cartesius utvecklade en materialistisk åskådning. H. förnekade viljans frihet och uppfattade själslivet som rörelseprocesser i materien. Angående de kyrkliga dogmerna fällde H. det ofta citerade uttrycket: ”De gudomliga hemligheterna äro som piller, vilka icke skola tuggas utan sväljas hela”.

Hobby [håbb’i], eng., käpphäst, vurm.

Hoboken [hå’båkn], stad i New York, U. S. A. 68,000 inv. Förort till New York.

Hobro, stad vid inre delen av Ma-riager fjord av Kattegatt, Jylland, Danmark. 6,000 inv.

Hoburg;en (”den höga borgen”), Ho-berget, klipparti på Gotlands sv. udde. Hoc est [håk-], lat., ”det är”, det vill säga.

Hoche [åsj], L., 1768—97, fransk general, deltog i revolutionskrigen och utnämndes till general efter ett glänsande försvar av Dunkerque 1793 mot engelsmännen. Senare nedslog han Vendéeupproret. H. var en av de skickligaste och tappraste revolutions-generalerna.

Hochheim [-hajm], stad i Preussen nära Main. 4,000 inv. H. är ryktbart för sitt Rhenvin (Hochheimer).

Hockey [håck’i], ett om bandy påminnande spel, särskilt populärt i Canada. H. spelas på mindre plan än bandy och med trissa i stället för med boll samt efter något avvikande regler.

Hodei’da, hamnstad i s. Arabien (Je-men) vid Röda havet. Omkr. 50,000 inv. Kaffeexport.

Hodge [hådj], J., f. 1855, engelsk arbetarledare, medlem av underhuset sedan 1906, arbetsminister 1916—17 och pensionsminister 1917—19 i Lloyd Georges ministär.

Hodges [hådj’is], F., f. 1887, engelsk arbetarledare, understatssekr. för marinen i Mac-Donalds ministär 1924.

Ho’dler, F., 1853—1918, schweizisk målare, utarbetade en starkt stiliserad, dekorativ och rytmisk stil, som från flera håll väckte häftig opposition men så småningom vann allt större erkännande. Väggmålningen Återtåget efter slaget vid Marignano i museet i Ziirich hör till H: s bästa arbeten.

Hof, stad i nö. Bayern, Tyskland.

40,000 inv. Bryggerier och textilindustri.

Ho'fer, A., 1767—1810, tyrolsk frihetshjälte, deltog 1801 i striden mot Napoleon och organiserade efter Tyro-lens avträdelse till Napoleon 1805 en resning, som slutade med fransmännens fördrivande 1809. Då Tyrolen emellertid f. å. åter avträtts, ledde H. en ny upprorsrörelse men blev tillfångatagen och arkebuserad.

Hoff, J. H. van’t, 1852—1911, holländsk kemist, har påvisat, att samma lagar, som gälla för gaserna, även gälla för lösta ämnen i utspädda lösningar. H. har vidare framställt en teori rörande stereoisomera föreningar och utrett förhållandet mellan elektro-motorisk kraft och kemisk jämvikt i de galvaniska elementen. Erhöll Nobelpris i kemi 1901.

Hoff’mann, E. T. W. A., 1776— 1822, tysk författare. I H :s författarskap ingå starkt romantiska och fantastiska element på ett egendomligt sätt sammanflätade med realistiska ansatser och en viss graciös humor. Hans mest kända verk är Djävulselixi-r e t. Bland mindre saker märkes Der g o 1 d e n e T o p f.

Hoff’manns droppar bestå av en del eter och tre delar alkohol och användas särskilt inom folkmedicinen som upplivande medel.

Hoffmann v. Fallersleben, H., 1798— 1874, tysk språkforskare och skald, särskilt bekant som författare till Deutschland, Deutschland tiber alles.

Hoffäliig;, person, som kan presenteras vid hovet.

Hofmann, A. W. von, 1818—92, tysk kemist, mest känd för sina undersökningar av anilinfärgämnena.

Hofmannsthal, H. v., f. 1874, tyskösterrikisk författare av den nyromantiska riktningen. H. har skrivit dikter av stor formförfining och dramer, av vilka de mest kända äro hans bearbetningar av Sofokles' Elektra och den medeltida engelska moraliteten Envar.

Hofors, samhälle i v. Gästrikland, ej långt från gränsen till Dalarna. 2,900 inv. Järn- och stålverk, hästskofabriker m. m.

Hogarth [håo'gath], "VV., 1697—1764, engelsk målare och tecknare, utförde berömda bildserier ur tidens samhällsliv med en obarmhärtig, målmedveten satir, blottställande dess avigsidor (Äktenskap på modet).

Hogenäs näs, Hovenäs, municipalsamhälle på västkusten, nv. om Lysekil, Bohuslän. 600 inv.

Hogrland, finsk ö i Finska viken. Vid H. stod år 1788 ett sjöslag mellan den svenska och den ryska flottan.

Hohenlohe [håenlå'e], Clodwig, furst v. H.-Schillingsfiirst, 1819—1901, bajersk konseljpresident 1866—70, arbetade för en närmare sammanslutning mellan de syd- och nordtyska staterna. Efter att ha varit tyskt sändebud i Paris och ståthållare i Elsass-Loth-ringen blev H. tyska rikets tredje rikskansler 1894—1900.

Holienstaufen {håensjta'o-]. — 1. Tyslc furstesläkt, vilken innehade konungavärdigheten i Tyskland 1138—1254 samt med en del avbrott även romerska kejsartiteln. Ättens ryktbaraste medlem var Fredrik I Barba-rossa*. — 2. Slottsruin på ön Stuttgart, Tyskland.

Hohenzollern [håentsåll'-]. — 1. Tysk furstesläkt, uppdelad på två linjer, en frankisk och en schwabisk. Den förra grenen upphöjdes i riks-furstligt stånd och erhöll 1417 den brandenburgska kurfurstevärdigheten. Kurfursten Fredrik III av Branden-burg blev 1701 konung av Preussen (Fredrik I). 1S71 utropades konung Vilhelm I till tysk kejsare. Den senare grenen erhöll 1534 grevskapet Sigmaringen och Veringen. En prins av Sigmaringen blev 1881 konung av Rumänien. — 2. Provins i s. Tyskland.

1,142 kvkm. 70,000 inv.Ho'hes Wenn, ett intill 700 m. högt bergsområde i västra Tyskland vid gränsen mot Belgien.

Ho'he Tartfra, se Karpaterna.

Hohe Tauern [hå'he ta'oern], alpgrupp i östalperna, belägen n. om floden Dravas övre lopp. Bland dess toppar märkes Gross Glockner, 3,800 m. ö. h.

Hoj, litet fartyg med flat botten och en el. två master. Under 15- och 1600-t. användes H. i kusttrafik i Nederländerna och England.

Hokkai'do (Jesso), den norra huvud-ön i den japanska ökedjan, 780 kvmil. Se Japan.

Hok'usai, Iv., 1760—1849, japansk målare och tecknare, utförde flera serier färglagda träsnitt, kännetecknade av en enastående rikedom på uppslag samt säker iakttagelseförmåga. H. var påverkad av europeisk konst och är den i Europa mest kände japanske konstnären.

Hok'uspok'us, antagligen en förvrängning av den katolska nattvards-texten Hoc est corpus, "detta är min lekamen". ET. är ett av trollkonstnärer använt uttryck och betecknar i vanligt språkbruk bländverk, mystisk handling.

Holavedcn, skogstrakt mellan Vättern och sjön Sommen.

Holbach [ålbakk'], P. H. T., 1723— S9, fransk upplysningsfilosof, utgav under märket Mirabaud det filosofiska verket Systéme de la nature, mest bekant för den däri förkunnade ateismen och materialismen.

Holbeek, stad vid Isefjord, n. Sjsel-land, Danmark. 11,600 inv. Residensstad för Holbsek amt. Betydande spannmålshandel.

Holbsek amt, danskt amt omfattande nv. delen av Sjselland jämte småöarna Sprogö, Agersö m. fl. 1,480 kvkm.

110,000 inv., därav 33,000 i am tets städer : Korsör, Slagelsé, Skelskör, Sorö (residensstad) och Ringsted.

Holbein [hå'lbajn]. — 1. Hans H. (1. ä., omkring 1470—1524, tysk målare, vars tidigare tavlor ha en medeltida stel stil. Hans senare verk röja påverkan av renässansens målningssätt.

— 2. Hans H. d. y., 1497—1543, son till föregående. Jämte Durer den tyska renässansens störste målare. Hans arbeten vittna om skarp iakttagelseförmåga, och han behärskade fullt renässansens friare perspektiv. H. var tidvis verksam i London. Till hans mest berömda arbeten räknas borgmäs-t a r Meyers Madonna samt talrika porträtt, däribland ett av H e n-rik VIII.

Ho'Iberg:, Ludvig, 1684—1754, dansk författare, född i Bergen, Norge, av norska föräldrar, gjorde tidigt flera vidsträckta studieresor i Europa, under

vilka han kom i nära beröring med upplysningsfilosofernas idéer. Dessa utvecklade han senare i både vetenskapliga och humoristiskt satiriska arbeten. Världsberömd har H. emellertid blivit för sina komedier, med vilka han skapade den danska nationella dramatiken. Av dessa äro de flesta satiriskt-moraliserande karaktärsdra-mer (Den politiske Kandestö-ber, JeppepaaBjerget, Erasmus Montanus), vilka trots utländska mönster äro typiskt danska i uppfattningen. 1730 blev H. professor i historia i Köpenhamn och utvecklade ett betydande humanistiskt författarskap.

Holding: company [håo'lding [-kam'-peni],-] {+kam'- peni],+} ett bolag, som innehar aktiemajoriteten i ett flertal andra företag. H. kan på svenska närmast översättas med ägarebolag. H. har fått sin främsta utbredning i Amerika som ett medel att kringgå den lagstiftning, genom vilken kartell- och trustbildning-ar inom näringslivet förbjudits. Då det avgörande inflytandet över de enskilda, formellt självständiga företagen ligger hos ett H., kan ledningen bliva lika enhetlig, som om de enskilda företagen sammanslagits till en trust. Genom en lag av år 1914 äro numera även de H., som hava mono-polistisk karaktär, förbjudna.

Holg:er danske, dansk sagohjälte, besjungen i flera folkvisor. Enligt sägnen sover H. ännu i ett valv under slottet Kronborg vid Helsingör och skall en gång rädda Danmark ur en hotande fara. H. var från början en av hjältarna i de karolingiska sagorna. Ogier le danois.

Holk, medelstort handelsfartyg under medeltiden.

Holkfjäll, högblad, som omgiva en huvudlik blomställning, korg, t. ex. hos familjen Compositse.

Holland. — 1. Ofta brukad benämning på konungariket Nederländerna.

— 2. Fordom nederländskt landskap, vilket numera är uppdelat i två provinser Nord-Holland och Syd-Holland.

— 3. Nya Holland, benämning på Australien efter de holländska upptäcktsresandena på 1600-t.

Hollowayuniversitetet [hål'eoej'-], ett år 1876 genom en donation av patent-medicinfabrikanten Th. Holloway vid Mount Lee, Surrey, England, grundat universitet för kvinnor.

Hollywood [håriiood], en förstad till Los Angeles, bekant som filmstad. De flesta amerikanska filmbolag ha sina ateljéer i H.

Holländska Guayana, se Guayana.

Holländskt vitt, blyvitt.

Holmberg:, Teodor, f. 1S53, föreståndare för Tärna folkhögskola 1876— 1913, har som skriftställare särskilt verkat för patriotism och sedlighet. Jfr även Bååth-Holmberg.

Hormenkollen, höjd n. om Oslo, varifrån leder elektrisk järnväg. Hol-menkollenbacken, känd skidbacke.

Holmestrand, stad vid Oslofjorden, Vestfold fylke, s. Norge, 2,200 inv. Utförsel av trämassa. Badort.

Holmgrångr, under vikingatiden namn på en tvekamp, som ursprungligen utkämpades på en liten holme. H. till-greps ofta vid rättsliga meningsskiljaktigheter. Seden skall ha upphört omkring år 1000.

Holmgård, de gamla nordbornas namn på Novgorod och den därtill hörande delen av Gårdarike (det svenska

vikingaväldet i Ryssland).

HoFmia, lat., namn på Stockholm.

HoFmium, kem., ett grundämne tillhörande de sällsynta jordmetallerna. Kemiskt tecken Ho. Atomvikt 163.5.

Holmquist. — 1. C. F. H., 1857— 1922, ämbetsman och liberal politiker, civilminister i Edéns ministär 1919—20.

— 2. F. H., f. 1857, skri vexpert. PI. grundade 1885 ett handelsinstitut i Göteborg, som numera har statsunderstöd. — 3. P. J. H., f. 1866, professor vid Tekniska högskolan, petrograf och urbergsgeolog.

Holmsund, uthamn till Umeå.

Holmön, ö i norra Kvarken, mellan Umeå och Vasa. Namnet användes också som beteckning för hela den tillhörande ögruppen. Fyrar i n. ändan (Fjäderegg) och s. ändan (Gadden) av ögruppen. Omkring 400 inv., som leva av fiske och något jordbruk.

Holofer’nes, enligt Judits bok en av Nebukanesars fältherrar. H. mördades av Judit.

Holstebro, stad i v. Jylland, Danmark. 9,000 inv. Stora kreatursmarknader.

HoFstein, s. delen av preussiska provinsen Schleswig-Holstein, beläget mellan Elbe och Ej der. — Det medeltida namnet på I-I. var Nordalbingia, vilket ursprungligen bestod av landskapen Stormarm i s., Ditmarsken i v., H. i mitten av landet och Vagrien i ö. Stormarin och H. införlivades snart med Sachsen, gavs sedan 1110 som län åt en greve av Schauenburg och förenades 1143 med Vagrien. 1225 kom H. åter under ätten Schauenburg och ingick i Tysk-romerska riket. 1460 blev konung Kristian I av Danmark vald till greve av H., som 1474 upphöjdes till hertigdöme, samt till. hertig av Schleswig och avgav samtidigt en försäkran, att de båda länderna aldrig skulle skiljas. Ditmarsken förenades även med H. 1544 delades H. i Sönder-borg, Haderslev och Gottorp och upptogs några år därefter som tyskt rikslån i Nedersaxiska kretsen. Efter ytterligare delningar återgick den got-

torpska delen av H. till Danmark 1773 (mageskiftet). Frågan om H:s ställning gav upphov till dansk-tyska kriget 1863—64, varefter H. kom under Preussen. — Se Danmarks historia.

HoFstein-Gottforpska ätten, svensk kungaätt 1751—1818 (Adolf Fredrik, Gustav III, Gustav IV Adolf och Karl XIII). H. härstammade från den hol-stein-gottorpska grenen av den danska oldenburgska ätten.

HoFsteinska partiet, politiskt parti i Sverige efter Karl XII: s död, vilket önskade, att hertig Karl-Fredrik av Holstein-Gottorp, kungens systerson, skulle väljas till svensk tronföljare. På riksdagen 1723 hade H. en jämförelsevis stark ställning och avslöt 1724 ett förbund med Ryssland, som gynnade partiets planer. Emellertid lyckades Horn förmå Sverige att gå med i Hannoverska alliansen, då H: s beroende av Ryssland syntes bli allt större. Riksdagen 1726—27 medförde I-I: s fall, och partiet upplöstes.

Holyhead [hålPihedd], se Anglesey.

Holyoake [håFioåk], G. J., 1817—

1906, engelsk socialpolitiker. H. har genom sitt författarskap och på annat sätt gjort en betydande insats för den kooperativa rörelsens utbredning i England. Han verkade även energiskt för utbredandet av en från religiösa inslag frigjord etik.

Hom’burg, H. vor der Höhe, stad och livligt besökt brunnsort i preussiska provinsen Hessen-Nassau, nv. Tyskland, belägen vid foten av Tau-rius. 16,000 inv.

Homeopati, se Homöopati.

Home’riskt skratt, hjärtligt, bullrande skratt. Iiomerus låter ofta gudarna brista ut i ett outsläckeligt skratt.

Home’ros, forngrekisk skald, vilken av grekerna ansågs som författare till de episka skaldestyckena Iliaden* och Odyssén*. Man har på senare tid starkt betvivlat, att H. ensam skulle vara författaren, och man har till och med

ifrågasatt, om H. verkligen existerat. De homeriska dikterna äro avfattade på ett språk, bildat ur joniska och aioliska element. Versmåttet är hexameter och de behandla episoder, knutna till det grekiska härnadståget mot trojanerna. Dessa dikter ha haft en avgörande betydelse för alla tiders episka diktning och alltid utgjort den klassiska förebilden. Samtidigt giva de en på samma gång idealiserad och verklighetstrogen bild av grekiskt samhällsliv och grekiskt tänkande.

Home rule [håum rol], eng., självstyrelse; främst använt som benämning på det förslag till irländsk författning, som av Englands liberala parti och irländarna framfördes 1SS6 och som sedan spelat eai dominerande roll i brittisk inrikespolitik. EnligtH. skulle Irland styras av ett eget parlament, som skulle bestämma över landets inre angelägenheter. Ursprungligen tänkte man sig, att Irland fortfarande skulle ha representanter i Londonparlamentet. Efter världskriget har H. genomförts i modifierad form. — Med H. avses även stundom den konstitutionellt oberoende ställning, som Storbritanniens självstyrande besittningar (dominions) intaga.

Homestead [håo'msted], eng., eget hem. Enligt den amerikanska H-la-gen av år 1862 kunde den, som så önskade, praktiskt taget till skänks erhålla ett jordområde, som tillhörde unionen. Denna bestämmelse, som pä några decennier ledde till grundandet av över 800,000 nya jordbruk, verkade i hög grad stimulerande på emigrationen från andra länder till Förenta Staterna. Liknande bestämmelser ha existerat i Canada.

Home sweet home [håo'm soi't håo'm], "hem, ljuva hem", populär engelsk sång hämtad ur en opera av den engelske tonsättaren Bishop.

HomicPdium, lat., mord, dråp.

Homile't, författare av predikningar. — Homilet i'k, de teologiskt vetenskapliga principerna för prediko-konsten.

Ho'mo, lat., människa. — H. s a'p i-e n s, (den visa) människan.

Homocyk'lisk, se Isocyklisk.

Homoge'n säges en kropp vara, om alla dess delar ha samma egenskaper. En blandning av olika ämnen är således icke H.

Homolo'g:. — 1. Biol., likvärdig i anatomiskt hänseende. — 2. Mat., motsvarande, mest med avseende på sidor och vinklar i likformiga trianglar. — 3. Inom den organiska kemin sägas de föreningar vara H., som skilja sig åt endast genom en el. flera CHa-grupper. Metanserien, vars kolväten samtliga ha formeln Cn H2n+2 kallas sålunda en liomolog serie. — I-iomologa sägas också inom den oorganiska kemin de grundämnen vara, som ha sin plats i samma vertikalkolumn i det periodiska systemet.

Homosexualite't, könsdrift, riktad mot personer av samma kön. H. kan i en del fall vara förvärvad särskilt hos personer, vilka ha ett utsvävande liv bakom sig, men är väl oftast då av mindre utpräglad karaktär. I andra fall är H. konstitutionellt beting-ad, och man har velat göra gällande att det i dessa fall skulle vara fråga om en abnorm beskaffenhet av köns-körtlarnas sekretion. H. är i vårt land som i de flesta andra länder straffbar enligt lag, något som ofta begagnas för penningutpressning.

Homozyg:o't, se Ärftlighetslära.

Homs el. Choms. — 1. Stad i Syrien.

100.000 inv. H. är uppförd på en fruktbar slätt vid floden Orontes. Livlig handel. — 2. Mindre stad vid Tri-polis kust, Nordafrika; i dess närhet mäktiga ruiner av den forntida feniciska staden Leptis Magna.

Homöopati', en i början av 1800-t. av tysken Hahnemann uppställd sjuk-domslära. H. bygger framför allt på tvenne satser. För det första påstås, att en sjukdom botas av medicin, som hos en frisk person framkallar just sjukdomens symtom: "lika botas med lika". Huvudvärk skulle alltså botas med medicin, som åstadkommer huvudvärk. Att exempelvis de allmänt använda huvudvärkspulvren ej framkalla huvudvärk hos friska men dock i de flesta fall medföra önskad effekt är ett faktum, som H. ogenerat förbiser. Den andra satsen är, att läkemedel få sin kraftigaste verkan först i oerhört kraftig utspädning. Man uppblandar en del av ämnet med 100 delar av ett

utspädningsmedel, tar en del av den så erhållna blandningen och späder med nya 100 delar utspädningsmedel och får på så sätt ”2: a potensen”, så fortgår man upp till 20 :e —30 :e potensen el. dyl. Den mängd av ämnet, man har kvar, är då så oändligt liten, att den praktiskt taget i de flesta fall kan försummas. De flesta oorganiska ämnen, svavel, jod, fosfor etc., vilka användas på detta sätt som homöopatisk medicin, finnas i själva verket i miljoner gånger större mängd i vanlig föda. Att extra tillföra en oändligt liten mängd under namn av medicin kan naturligtvis ej påverka sjukdomen, för så vitt man menar, att läkemedlet skall ha någon verkan. Däremot är ju situationen en annan, om det är fråga om exempelvis hysteri, där tron på läkemedlet är det viktiga. Jfr Hysteri. Den på vetenskaplig forskning grundade medicinen benämnes av H:s anhängare allo-pati. Någon vetenskaplig H. finnes ej. Däremot finnes en vidsträckt litteratur, som agiterar för H. utan att i bevisföringen nå ut över rena trossatser och godtyckliga påståenden.

Honan, provins i n. Kina, omkring Hoangho vid dess utträde ur bergstrakterna till slättlandet. 173,000 kvkm. 31 milj. inv. Huvudstad Ivai-föng.

Hondo, den japanska ökedjans största ö. 2,250 kv. mil., se Japan.

Hondu’ras. — 1. Centralamerikansk republik, 114,000 kvkm., omkring

680.000 inv., huvudsakligen indianer och mestiser. Till största delen ett högland. Stora mineraltillgångar. Produkter: bananer, socker, hudar, kokosnötter. Klimatet varmt och regnrikt. Huvudstad Tegucigalpa, 29,000 inv. —• 2. Se Brittiska Honduras. Honeycombspole [lisen’nikåom-], en i radiomottagare ofta använd, på särskilt sätt lindad självinduktionsspole.

Hong’kong:, ö i s. Kina vid Si-kiangs mynning, 75 kvkm., jämte en angränsande del av fastlandet engelsk besittning. Staden H. (också kallad ”Viktoria”) liar 280,000 inv., därav några tusen européer. Stor handel och sjöfart.

Honi soit qui mal y pense [ånni* soa’ ki mall i pang’s], fr., ”skam den, som tänker illa därom”; Struinpebands-ordens valspråk.

Honnett’, fr., hederlig, rättskaffens.

Honneurs [ånnö’r], les H., se Honnör.

Honnö’r, heder; militär hedersbetygelse i form av hälsning. — Göra les honneurs, utöva värdskap.

Honolulu, huvudstad i Hawaii (territorium i Förenta Staterna), 85,000 inv. H. är en viktig handelsstad med vidsträckta ångbåtsförbindelser.

Honora’bel, se Honourable.

Honora’r, arvode åt författare, konstnärer, läkare, jurister m. fl. — H o n o r e’r a, betala H.

Honoratio’res, de förnämsta medlemmarna i ett samhälle; ”fint folk”.

Hono’rius, namn på fem påvar, bland vilka märkas H. I, påve 1625— 1638, ryktbar därför att han senare av katolska kyrkan förklarats för kättare.

Honourable [ån’årtebl], eng., hedervärd, välboren; titel för yngre söner till högre engelska adelsmän.

Honung:, saft från blommor, innehållande rörsocker. Bihonung är sådan saft, sönderdelad till glykos och fruktos.

Honungskörtlar, organ hos blommor av varierande form (ring, vårta etc.), vilka avsöndra saft, innehållande rörsocker.

Honvéd [hånn’-], ung., namn på lantvärnet i Ungern.

Hood, se Bobin Hood.

Hooke [hok], R., 1635—1703, engelsk fysiker. Enligt H: s lag är den förlängning, som en elastisk tråd undergår, då den sträckes med en viss vikt, proportionell mot trådens längd och den sträckande tyngden men omvänt

proportionell mot trådens genom-skärningsyta.

Hope [håop], A., f. 1863, engelsk författare av äventyrsromaner (Fången i Zenda, Kungens spegel).

Hopli’ter, namn på väl beväpnade fotsoldater i antikens Grekland.

Hoppstjärtar (Collembola), en ordning vinglösa insekter, vilka ha det fjärde av bakkroppens benpar om-bildat till ett gaffelformigt utskott, hoppgaffeln. Genom att slå denna mot underlaget kunna H. göra långa hopp. De leva av växtämnen. På snö

och is uppträda ibland s. k. S n ö-loppor (Isotoma saltans) i stora massor. En annan art träffas ibland på blomkruksjord.

Hora’tierna, tre trillingbröder från Roms sagotid. Om H. berättas, att de under romarnas strid mot albanerna utvaldes att avgöra kampen genom envig mot tre albanska bröder, curia-terna. Två av H. blevo dödade, den tredje blev segrare. Alba Longa underkastade sig därefter Rom. Cor-neilles tragedi ”Horace” behandlar sagan om H.

Hora’tius, Qvintus H. Flaccus, 65—8 f. Kr., romersk skald, erhöll en omsorgsfull uppfostran, vistades en tid i Aten och deltog bland annat i slaget vid Filippi 42. Efter återkomsten till Rom vann han berömmelse för sina E p o d e r och fick genom Vergilius’ förmedling Augustus’ och Msecenas’ beskydd. H: s Oden ha haft ett djupgående inflytande på alla tiders lyriska diktning. Bland H: s övriga verk märkas Satirer, Carmen S£ecula’re samt E p i s’t o-1 se, vilka i versifierad brevform framställa H: s levnadsfilosofi. H: s diktning betecknar genom sin lediga, ädla formfulländning och tankeklarhet i många avseenden höjdpunkten av den latinska poesin.

Hord, ursprungligen en avdelning av kirgiser el. mongoler; strövande hop, otyglad skara.

Hor’daland fylke, norskt fylke omkring Hardanger fjord. 15,518 kvkm.,

160,000 inv. Till H. fylke hör ej någon stad.

Ho’reb, se Sinai.

Horerna [hå’-], årstidens gudinnor i den grekiska gudasagan.

Horisont, den skenbara skärningslinjen mellan himlavalvet och jordytan. H. användes också som beteckning för större el. mindre sträckor av denna skärningslinje.

Horisontal, vågrät, det vill säga parallell med en vätskeyta i jämvikt.

Horisontalpendel, instrument för konstaterande av förändringar i lodlinjens riktning, bestående av en ram upphängd på två spetsar, som ej ligga alldeles men nästan lodrätt över varandra. En ändring av lodlinjen medför, att ramen svänger.

Hormo’11, se Inre sekretion.

Hor’mus el. Ormus, sund vid Persiska vikens mynning.

Horn. — 1. Mus., gammalt biåsinstrument, bestående av ett cirkelformigt böjt, koniskt mässingsrör slutande i en ljudtratt samt försett med ett koniskt munstycke. I H. finnas numera tre ventiler, varigenom hela kromatiska skalan kan erhållas. H. upptogs av konstmusiken på 1700-t.

Tidens Lexikon.

34och förekommer nu i alla moderna orkestrar. — 2. Se Kap Horn.

Horn, svensk-finsk adlig ätt. — 1. Klas Kristersson H. av Åminne, 1517 —GG, en av Sveriges främsta sjöhjältar, riksråd 1561, deltog i Nordiska sjuårskriget både som krigsöverste och amiral. I den senare egenskapen vann han lysande segrar 1564—66.

— 2. Gustav H. av Björneborg och Marienburg, 1592—1657, riksråd 1625, fältmarskalk 1628, ledde försvaret av Livland mot polackerna 1625—28. Under 30-åriga kriget anförde H. vänstra flygeln vid Breitenfeld 1631 samt förde efter konungens död framgångsrikt befälet över en svensk häravdelning. Från 1633 opererade H.

tillsammans med Bernhard av Weimar och tillfångatogs i slaget vid Nördlingen 1634. H. frigavs 1642 och intog Skåne i danska kriget 1643—45. 1653 blev H. riksmarsk och ledde som sådan rustningarna i hemlandet under Karl X Gustavs polska krig. — 3. Arvid H. av Ekebyholm, 1664—1742, statsman, general 1700, deltog med utmärkelse i Karl XII: s krig och blev kungligt råd 1705. 1710 blev han kanslipresident men fick sedan en tid vika för Goertz. Efter Fredrik I: s trontillträde behärskade H. såväl konungen som rådet och ständerna. Under den tid han ledde Sveriges politik sökte han med överlägsen statsmannaför-måga lägga makten i rådets hand samt i övrigt verka för en fredlig utveckling. Som motvikt mot det av Holsteinska partiet genomdrivna ryska förbundet förmådde H. Sverige att ingå i Hannoverska alliansen. Emellertid blev oppositionen mot H:s politik allt starkare, och vid riksdagen 1738 segrade hattpartiet, varefter H. avgick. — 4. Klas F. H. av Åininne, 1763—1823, hovman och officer, en av ledarna för sammansvärjningen mot Gustav III, efter vars mord han lands-förvisades.

Ho’rnavan, 60 km. lång lappländsk sjö inom Arjeplougs socken. 425 m. ö. h. Sjön är den djupaste i Sverige, största djup 220 m.

Horn’blände (Amfibol), i svarta till ljusgröna stänglar kristalliserande si-likatmineral, innehållande, utom kisel-syra även magnesia, kalk, järn och aluminium i växlande proportioner. Fin-stängligt-nålformigt utbildat H. kallas st r ålsten; den trådfina, till vävnad användbara asbesten är en varietet av strålsten. H. är ett i många bergarter (gabbro, diorit, basalt, hornblände-granit, amfibolit m. fl.) ingående mineral; de strål-stensartade varieteterna förekomma bland annat vid många malmfält i skölar och skarn.

Hornborgasjön, en grund, för sitt rika fågelliv berömd, numera sänkt sjö på Västgötaslätten, v. om Billingen.

Horn’fels, beteckning för vissa genom inverkan av eruptiva bergarter metamorfoserade skiffrar.

Hornhinna, se Öga.

Hornpipe [hå’npajp], gammal engelsk dans vanligen i 4A takt.

Hornsbergs villastad, municipalsam-liälle på Frösön i Storsjön, mitt emot Östersund. 1,550 inv.

Hornämne el. keratin, ett amorft kväve- och svavelhaltigt, organiskt ämne, tillhörande den undergrupp av proteinämnen, som brukar benämnas albuminoider. H. utgör den väsentliga beståndsdelen i överhuden samt i hår, naglar, horn m. m.

Horosko’p, förutsägelse av en människas levnadsöden. Astrologerna lärde, att människan direkt påverkades av himlakropparna. Himmelssfären uppdelades i tolv ”hus”, det första kallat horoscopus. Att ställa en människas H. var liktydigt med att angiva läget av horoscopus vid människans födelse. Jfr Astrologi.

Horribel, gräslig, förfärlig.

Horri’bile dic’tu [-dik’-], lat., rysligt att omtala.

Hor’ror vacui [-va’kui], lat., avsky för tomrummet. Aristoteles förklarade, att vattnets stigning i sugröret till en pump berodde på naturens avsky för tomrummet. Denna förklaring stod orubbad ända till dess under 1600-t: s första hälft lufttrycket upptäcktes.

Hors [år], fr., utom, utanför. —

H. de combat [-dö kångba’], utom striden, urståndsatt att strida. — H. (de) concours [-kångko’r], utom tävlan. — H. d’ ceuvre [-dövr’], något överflödigt, mellanrätt, smörgåsbord.

Hor’sens, stad vid inre delen av Horsensfjord, ö. Jylland, Danmark.

27,800 inv. Betydande industri, särskilt textilindustri och järnindustri. Livlig handel. H. har under sista århundradet kraftigt uppblomstrat. H. anses vara en av Danmarks vackraste städer.

Horsgök, se Beckasinfåglar.

Horst, se Förkastningar.

Hor'ten, stad vid Oslofjorden, Vest-folds fylke, s. Norge. 10,600 inv. Norska flottans huvudstation. Stora varv och verkstäder. Docka.

Hortensia. (Hydrangea hortensia), från Kina härstammande buske, vars blommor äro ordnade i bollformiga blomställningar och ha kronlika foderblad. Färgen är ljusröd, i järn-haltig jord blå. Genom att lägga alun och järnfilspån i jorden kan man alltså erhålla blå färg. H. odlas allmänt som krukväxt. Hor'thy de Nagybanya [-[nad'j-banja],-] {+[nad'j- banja],+} N., f. 1868, Ungerns riksföreståndare, amiral. H. deltog med utmärkelse i världskriget ocli blev överbefälhavare för österrikisk-ungerska flottan 1918. Efter revolutionens utbrott organiserade H. den ungerska nationalarmén ocli valdes 1920 till riksföreståndare.

Hortikultu'r, trädgårdsskötsel.

Ho'rus, latinisering av egyptiska Her, en gudomlighet, som förbands med Osirismyten. H. framställdes som Osiris' son och hämnare.

Hosian'na, liebr., "hjälp", ett böne-rop riktat til gud el. konungen. I evangelierna användes H. som hyll-ningsrop, "hell, leve".

Hos'pes, lat., pluralis hospites, gästvän ; värd. — Hospita n't, "besökande", tillfällig elev.

Hospita'l, vårdanstalt för sinnessjuka, jfr Sinnessjukdomar.

Hos'pits, ett slags enklare hotell.

Hospoda/r, titel, som förr användes om de turkiska lydfurstarna i Moldau och Valakiet.

Hos'tia, inom romersk-katolska kyrkan beteckning för nattvardsbrödet.

Hosti'1, fientlig. — Hostilite't, fientlighet.

Hos'trup, J. Cli., 1818—92, dansk författare, präst, blev populär för sina av gott humör präglade lustspel, var för övrigt en av företrädarna för den nationella liberalismen i Danmark.

Hotagen, fjällsjö i n. Jämtland, som genom Hårkan har avlopp till Indalsälven.

Hotcli-potchsoppa [håtsj-påtsj-], soppa av vatten, potatis, grönsaker och fårkött samt kryddor.

Hottentottfer, i Sydafrika levande folkstam, som står nära buskmännen. De äro längre än dessa men ha för övrigt samma smutsgula, rynkiga hud och spiralformigt lockiga, i små kulor ansamlade "pepparkornsliår". Kvinnorna förete en egendomlig, kraftig tettansamling på bakdelen, s. k. steato-pygi. H. ha förr varit utbredda över större delen av Sydafrika men ha pä senare tid minskat i antal och trängts något mera åt norr. De leva av boskapsskötsel. Språket utmärkes av egendomliga smackljud, vilka givit rasen dess namn. Jfr Bil. Människoraser II.

Houdon [odång'], J. A., 1741—1828, fransk bildhuggare, den förnämste representanten för fransk 1700-t: s skulptur. Högst står H. som porträttskulptör. Han ansluter sig visserligen till tidens klassiskt betonade stil, men hans arbeten präglas samtidigt av en viss originell grace och av inträngande karakteriseringsförmåaa. Till lians mest kända arbeten hör Voltairestatyn i Tliéåtre Frangais.

House [ha'os], eng., hus. — H. o f C o m m o n s, underhuset. — H. of L o r d s, överhuset.

House [lia'os], E. M., f. 1858, nordamerikansk politiker, överste. H. var president Wilsons närmaste man och dennes högra hand vid fredsarbetet i Paris.

Housman [ha'osmen], A., f. 1859, engelsk skald, professor i Cambridge. Ii: s diktsamlingar A Shropshire 1 a d och Last poems präglas av lyrisk stämningsrikedom och enkel utrycksfullhet.

Houston [ha'osten], stad i Texas, U. S. A. 138,000 inv. Betydande handel med bomull.

Hov, den hornbeklädda delen av hästdjurens fot, utgöres av nedersta tåleden, den av elastisk vävnad uppbyggda strålputan samt kötthoven, som motsvarar läderhuden, och horn-hoven, som motsvarar överhuden. Vid normal

benställning bildar li. 45° vinkel mot marken. Felaktiga H.-former äro bockhov, platthov, skevhov m. fl.

Hov. — 1. Hedniska tempel i Norden under vikingatiden. — 2. En furstes bostad och uppvaktning (hovstat). Så småningom började man iakttaga vissa föreskrivna former vid varje H., s. k. hovetikett el. hovcere-moniel. H. har utvecklats i flera olika kulturländer. De romerska kejsarna utbildade sina H. efter mönster från Orienten. Under medeltiden fick särskilt Karl den stores H. betydelse för kulturens utveckling. Ännu större kulturell roll spelade H. under renässansen. På 1600-t. blev Ludvig XIV: s Ii. i Versailles mönstret för alla de övriga. Hovinstitutionen gick alltmer tillbaka på 1800-t. och har numera ej någon större betydelse.

Ho’va, malaiskt folk, boende på ö. delen av Madagaskar, dit de invandrat österifrån. H. uppskattas till något under en miljon.

Hovdjur (IJngulata), en ordning däggdjur, som ha höga extremiteter. Mellanfots- och mellanliandben äro förlängda. Ii. äro tågångare. Sista tåleden har ett liornskydd (hov, klöv).

H. äro vanligen växtätare, en del allätare. Till II. höra bland annat E 1 e-f a n t d j u r, Klöv d j u r och U d d a-t å i g a hovdju r.

Howe [lian], E., 1819—67, nordamerikansk ingenjör, symaskinens uppfinnare.

Hovenäs, se Hogenäs Näs.

Hovera sig:, kråma sig, pråla.

Hoveri’, i Danmark samt de från Danmark till Sverige avträdda provinserna land- el. fästebondens dagsverksskyldighet till godsägaren. Är nu avlöst mot årlig avgäld.Hovexpeditionen handlägger juridiska frågor, som beröra den kungliga familjen el. hovet. Samtliga avdelningar av hovet lyda under H. Chef är riksmarskalken.

Hovförvaltningen handhar konungens enskilda ekonomi, utbetalar löner till hovet ete. Chef för H. är förste hovmarskalken.

Hovkapell, ursprungligen orkester vid ett hov. H. voro från början sångkörer. På 1300-t. funnos redan orkestrar i utlandet. I Sverige har man regelbundna uppgifter om H. från 1630-t. Då svenska operan grundades 1773, införlivades H. med den.

Hovleverantör, en genom särskild fullmakt tillerkänd titel åt handlande el. hantverkare, som antagits för att inom sin bransch lämna varor till kunglig persons hovhållning.

Hovmanstorp, municipalsamhälle vid sjön Rottnen, sö. om Växjö, s. Småland. 900 inv.

Hovmarskalk, se Hovförvaltningen.

Hovnarr, fordom tjänare hos en furste el. annan förnäm person, vilken anställdes för att underhålla sin herre. H. var antingen slagfärdig och ironisk, så att han kunde låta sin kvickhet gå ut över olika personer, el. också dum, vanskapt el. dyl., så att han själv kunde bli föremål för andras löje. I början på 1700-t. funnos H. kvar endast vid ryska hovet.

Hovpartiet, politiskt parti i Sverige under frihetstiden, vilket arbetade pä en förstärkt kungamakt. H. bildades efter Adolf Fredriks tronbestigning 1751 och behärskades till stor del av drottning Lovisa Ulrika. På riksdagarna 1751—52 och 1755—56 förmådde

H. ej förverkliga sina planer, varför en statskupp förbereddes. Ett försök till statsvälvning gjordes 1756 men misslyckades fullständigt. På 1760-t. delade H. makten först med de yngre mössorna, sedan med hattarna. H. understödde Gustav III: s statsvälvning 1772.

Howrah, se Haura.

Hovrätt, Sveriges näst högsta rättsinstans. Svea H. är den äldsta, inrättades 1614 och är förlagd till Stockholm. 1634 inrättades Göta H., som är förlagd till Jönköping. H. över Skåne och Blekinge tillkom 3820 och har sedan 1917 sitt säte i Malmö (förut Kristianstad). Främst är H. domstol i andra instans men är i vissa mål första instans

samt i en del smärre mål sista instans, över

H. står Högsta domstolen, som utövar konungens domsrätt. H. består av president och ett antal hovrättsråd samt är fördelad i divisioner.

Hovrättsexamen, en numera avskaffad examen, som förr fordrades för tillträde till domarbanan.

Hovrättsråd, ledamot av hovrätt. I spetsen för var och en av hovrättens divisioner står ett H. H. föredrager vädjade mål och till hovrätten instämda tvistemål.

H. P. förkortning av horse-power, eng., hästkraft.

Hrad’schin, se Prag.

H. R. I. P., förkortning för lat. Hic requiescit in pace, här vilar i frid.

Hsiangkiang, en biflod till Jangtsekiang från s., genomflyter provinsen Hunan, Kina.

Hsiangtau, betydande handelsstad i kinesiska provinsen Hunan, vid Hsiang-kiang, en biflod till Jangtsekiang.

300,000 inv.

Hsikiang, se Sikiang.

Huang’lio, se Hoangho.

Huber’tus den helige, omkring 656—725, frankisk biskop, kallad ”Ar-dennernas apostel”. H. är jägarnas skyddshelgon. Den 3 november är H: s åminnelsedag.

Huch [hoch], Ricarda, gift Ceconi, f. 1867, tysk författarinna, har utgivit essayer, bland annat över nyromantiken, samt dikter och romaner (Från forna ofredsdagar).

Hud består av ett yttre lager, överhuden, epidermis, som är sammansatt av celler. Det yttersta cellagret är förhornat. Underhuden är uppbyggd av trådi g bindväv och innehåller i de djupare lagren rikligt med fettceller. I underhuden finnas svettkörtlar, nerver och deras ändorgan, hårsäckar, blodkärl och lymfkärl. — Hos ae ryggradslösa djuren består H. av ett enkelt cellager, ibland försett med flimmerhår. Högre djur ha huden delad i överhud och underhud el. läder-hud, av liknande beskaffenhet som den ovan hos människan beskrivna.

Huddersfield [hö’ddösfild], stad i ö. England, sv. om Leeds. 110,000 inv. Textil- och järnindustri.

Huddinge, municipalsamhälle på Södertörn, nö. Södermanland. 550 inv.

Hudiksvall, stad vid Hudiksvalls-fjärden av Bottniska viken, ö. Hälsingland. 7,600 inv. Stort sågverk med hyvleri. Rymlig hamn, export av trävaror.

Hudson [had’sn]. — 1. H. H., d. 1611, engelsk upptäcktsresande. H. företog flera resor i syfte att finna en nordlig sjöväg till Östasien och Indien samt undersökte Hudsonfloden och upptäckte Hudsonviken. H. omkom vid ett myteri bland besättningen. — 2. W. H. H., omkring 1846—1922, engelsk författare, uppvuxen i Sydamerika. H: s arbeten giva poetiska skildringar från tropikerna (Grönskande boningar).

Hudson [had’sn], flod i staten New York, U. S. A. Upprinner i n. delen av staten, utfaller i Atlanten. Vid mynningen ligga städerna New Tork och Jersey City. H. står genom kanaler i förbindelse dels med de Cana-diska sjöarna, dels med floden Dela-ware och är av utomordentligt stor betydelse för samfärdseln. Längd 520 km. H. är uppkallad efter den' engelske sjöfararen Henry Hudson, som upptäckte den 1609.

Hudson’s Bay Company [had’sn bej kampeni], ett år 1G70 grundat engelskt handelskompani, som koloniserade det inre Canada. H., som alltjämt existerar, driver numera en omfattande pälsvaruhandel.

Hudsons vik i’had'sns]. eng. Hudson Bay, innanhav pä kusten av Nordamerika. Ytvidd något över 1 milj. kvkm. Står genom Hudsons sund i förbindelse med Atlanten och genom Pox-kanalen med Norra ishavet. Upptäcktes av Henry Hudson år 1610.

Huel’va, hamnstad i s. Spanien i provinsen H. 40,000 inv. Export av kopparmalm från de stora gruvdistrikten Rio Tinto.

Hufvudstadsbladet, den största svenskspråkiga tidningen i Finland, grundades 1864 i Helsingfors.

Hugenottfer, en omkring 1560 uppkommen benämning på protestanterna i Frankrike. H. leddes av amiral Coligny och av bourbonerna Anton av Navarra och Louis av Condé, medan katolikerna som ledare hade två hertigar av Guise. Under Katarinas av Medici förmynderskap för Karl IX erhöllo H. rätt till fri religionsutövning genom januariediktet 1562. Förbittrade häröver överföllo en hop katoliker ett antal H. vid Vassy s. å., vilket gav signalen till lmgenottkrigen.

I de tre första krigen (1563—70) hade katolikerna framgång. Då under dessa krig Anton av Navarra, Louis av Condé och Frans av Guise mördats, blev Henrik av Navarra jämte amiral Coligny H: s ledare och Henrik av Anjou, Karl IX: s bror, samt Henrik av Guise katolikernas ledare. Efter Bartholomeinatten* uppblossade ett nytt krig, som emellertid slutade 1573. Då Henrik av Anjou sedan blivit konung (Henrik III), fördes flera krig, och då tronföljdsfrågan skulle lösas (konungen var nämligen barnlös), sökte Henrik av Guise utestänga Henrik av Navarra från tronföljden (de tre Hen-rikarnas krig). Henrik av Navarra övergick slutligen till katolicismen och erkändes av katolikerna som konung 1593. Ediktet i Nantes 1598 gav H. religionsfrihet. Detta upphävdes emellertid J.685, varefter massor av H. utvandrade till Nederländerna, England och även till Sverige. Först under Napoleon I reglerades H:s ställning,

Huggorm.

och den reformerta kyrkan erkändes av staten som religionssamfund.

Huggormar (Viperidte), en familj ormar, som ha platt, brett huvud, täckt av fjäll. I överkäken finnas två gifttänder, vilka ligga uppfällda mot gommen men resas upp, då ormen går till anfall. Under och bakom ögonen finnas körtlar, som avsöndra gift, vilket genom en fin kanal ledes genom gifttanden och ut på dennas framsida nära spetsen. H. äro nattdjur, som leva av mindre däggdjur, fåglar o. dyl. Till H. hör Vanliga huggormen. (Vipera berus), den enda giftiga orm, som förekommer i vårt land. Färgen växlar från grått till brunt.

H. igenkiinnes alltid på ett sicksackformat band på ryggen. I allmänhet anfaller den ej, om den ej retas. Bettet är som regel ej dödande. Jfr Ormgift. Huggormshonor med rödbrun färg kallas ofta Ä s p i n g a r. Till

H. höra vidare bland annat S k a 1-lerormar.

Hughes [jo’s]. — 1. D. E. H., 1831— 1900, uppfann år 1878 mikrofonen. — 2. Ch. E. H., f. 1862, nordamerikansk statsman, jurist. H. var guvernör över staten New York 1907—10 och ledamot av Förenta Staternas högsta domstol 1910—16 samt presidentkandidat 1910, då han besegrades av Wilson.

H., som tillhör det republikanska partiet, var utrikesminister 1921—1924.

Hugin och Munin (tanken och minnet), enligt den nordiska gudasagan tvenne korpar, som ägdes av Oden.

Hu’glelk, i Beowulfsdikten namn pä en av ”geaternas” konungar, vilken dödades under ett tåg mot cliattuari-erna (år 516 enligt den frankiske hävdatecknaren Gregorius av Tours).

Hugo [ygå’], V., 1802—85, fransk författare, var medelpunkten i de franska nyromantikernas krets (Le Cenacle), vars litterära program han framlade i företalet till versskådespelet Cromwell. Med sina dramer (H e r n a n i,II u y Bias) förskaffade H. nyromantikernas idéer tillträde till den franska scenen. I medeltidsromanen Kyrkan No t re Dame i Paris till-lämpade H. vidare romantikens grundsatser liksom i diktsamlingarna Les orientales, Les feuilles d’a u-t o m n e m. fl. H. blev 1841 ledamot av Franska akademin och var det mest betydande litterära namnet i Frankrike. 1845 blev H. utnämnd till pär av Frankrike och spelade en viss politisk roll, kämpande för liberala idéer. På grund härav måste H. efter Napoleon III:s statsvälvning lämna landet till 1870, då han efter kejsarens fall återvände. Under sin landsflykt skrev H. bland annat tendensromanen Samhällets olycksbarn, diktsamlingen Les contem-plations samt de lyrisk-episka dikterna La légende des siéc-1 e s. Grunddraget i H :s författarskap är

hans sällsynta förmåga att skapa rytmiska välljud och melodisk skönhet samt hans levande och rika fantasi.

Hugo Capet [ygå'kapä], omkring 93S—96, konung av Frankrike 987, var den förste av kapetingernas ätt. Under hans regering blev konungamakten alltmer försvagad, och stormännen styrde nästan självständigt sina län.

Hugo Gebers Förlag, bokförlag i Stockholm, uppkallat efter Iiugo Ge-ber (1853—1914), vilken 1887 övertog J. Seligmann och C:o förlag.

Hui Tsung, 1082—1135, kejsare av Kina (1101—25). H. var en synnerligen framstående konstnär och sin tids förnämste konstsamlare. Han grundade även en konstakademi. Slutligen störtades han emellertid av tatarerna och dog i tatarisk fångenskap.

Huldra, enligt nordisk folktro ett slags skogsväsen av ganska obestämd karaktär.

Huliga'n, ligayngling.

Hull [höll], egentligen Kingston upon Hull [k'ingstn öponhölP], stad och grevskap vid mynningen av floden

H. 287,000 inv. En av Englands mest betydande hamnstäder; står i livlig förbindelse med n. Europa. Industristad. Centrum för havsfisket.

Hult, skogsbacke, ingår i äldre svenska ortnamn som beteckning för löv-skogsrik plats.

Hultman, J., Karl XII:s taffeltac-kare, medföljde troget konungen pa alla hans fälttåg. H. har upptecknat sina minnen från åren i konungens tjänst.

Hultsfred, viktig järnvägsknut, ö. Småland, s. om Yimmerby.

Huma'n, "mänsklig"; hyfsad, vänlig, tillmötesgående. Motsats: Brutal. — H u m a n i s e'r a, hyfsa. —

Humanit e't, mänsklighet, människokärlek.

Humanis'm, en kulturströinning, som uppkom under reformationstidevarvet i samband med renässansen och som trädde i opposition till den medeltida skolastiken, i dess ställe hävdande en mera mänskligt betonad bildningsform med den klassiska antiken som föredöme. Man började ivrigt studera de klassiska författarna, och H. blev snart även en benämning för kännedomen om klassisk filologi. H. har sedan blivit namn på den allmänmänskliga åskådning, som gjort sig gällande i europeisk litteratur i och med bl. a. Iierders och Goethes författarskap).

Humanistfiska vetenskaper. De till den filosofiska fakulteten vid universiteten hörande vetenskaperna delas ofta i en matematisk-naturvetenskaplig grupp och en humanistisk grupp, den senare bland annat omfattande språk, filosofi, historia, konst- och litteraturhistoria.

Humanitär, människovänlig.

Humber [höm'bö], engelsk flod. Uppkommer av källf lo derna Ouse och Trent och utfaller i Nordsjön vid staden Hull.

Humberströmmen [höm'böströ-], se Peruströmmen.

Hum'bert, se Umberto.

Humbert-affären [öngbä'r-], fransk bedrägeriaffär, uppkallad efter There-se Humbert, f. Daurignac, vilken föregav, att hon erhållit ett stort amerikanskt arv. På detta sätt skaffade hon sig vidsträckt kredit och intog en uppmärksammad ställning inom politiska och finansiella kretsar. Slutligen blev svindeln upptäckt, och en sensationell rättegång fördes mot henne 1902.

Humboldt [hom'-]. — 1. W. v. H., 1767—1835, tysk politiker och författare, motarbetade Napoleon och företrädde tysknationella åsikter. Sedermera sökte han som ledamot av statsrådet i Preussen 1817—19 införa en liberal ståndsrepresentation. H. utgav värdefulla språkvetenskapliga arbeten samt översättningar från grekiskan. Han stod i intim beröring med ledande tyska litterära personligheter (Goethe och Schiller). — 2. Alex. v. H.

(1769— 1859), tysk naturforskare, en av de främste i sitt tidevarv. Särskilt betydelsefulla voro hans forskningsresor i Sydamerika (växtbiologi, vulkaner m. m.).

Humboldtbergen, [hom’-], se Kuen-lun.

Hum’bug, bedrägeri, svindel, bluff.

Hume [jo’m], D., 1711—76, skotsk filosof. H. tillhörde den engelska filosofiska riktning, som kallats empi-rism, och som grundlagts av Bacon och vidare utvecklats av Locke och Berk- ely. H. framhöll, att vårt själsliv uppbygges av sinnesintryck och på dessa grundade föreställningar, vilka förbinda sig med varandra. Det omedelbart givna är endast sinnesintrycken och de spår, de kvarlämna. Vårt jag är endast sammanfattningen av dessa företeelser. Om yttervärlden ha

vi ingen direkt kunskap. Orsaksbe-greppet är exempelvis endast en er-farenhetsmässig samling iakttagelser av att vissa företeelser bruka följa efter varandra. De religiösa föreställningarna anser H. ha uppkommit ur människans hjälplösa fruktan och barnsliga förhoppningsfullhet.

Humi’d, fuktig. — Humidite’t, fuktighet.

Humi’da klimat kallas klimat med en nederbördsmängd, som överväger avdunstningens storlek.

Humi'l, ödmjuk. — Hum ilidit e’t, ödmjukhet.

Humle, kvist med honblomställningar.

Humle (Humulus lupulus), till familj Moracese hörande, slingrande ört med handflikiga blad. Hanblommorna sitta i greniga knippen. Honblommorna äro anordnade i kottlika hängen. De innehålla ett beskt ämne, lu-pulin. Fruktställningarna användas därför vid öltillverkning. H. odlas framför allt i Tyskland och England. I vårt land förekommer H. numera endast som prydnadsväxt.

Humlegården, offentlig park på Östermalm i Stockholm. I H. är Kungl. biblioteket beläget. Ursprungligen an-lades H. som humlegård (1619) tillhörande den kungliga ladugården, blev senare kunglig lustpark och överlämnades 1869 till Stockholms stad.

Humlor (Bombus) ha hårig, klumpig kropp. En övervintrande hona

bygger på våren ett bo med vaxceller, som fyllas med frömjöl och honung. I dessa läggas ägg, ur vilka utvecklas arbetare och på hösten även hanar och honor. Endast de senare övervintra. Flera arter finnas i Sverige såsom Ste n humlan (B. lapidari-us), som är svart med spetsen av bakkroppen röd, och Jordhumlan (B. terrestris), som har gula tvärband och vit bakkroppsspets.

Hummer, se Reptantia.

Hu'mor betecknar något löjligt, sett med överseende och ett visst allvar. H. har ofta även ett drag av vemod.

Humores’k, skämtsam berättelse el. musikstycke.

Humperdinck [ho’-], E., 1854—1921, tysk kompositör, känd för operan Hans och Greta.

Hu’mus, beteckning för en av mer el. mindre förmultnade växtdelar bestående, svart jordmån. H. kan vara mullartad, då den genom bakterieliv, maskar och insekter bearbetats och även blivit inblandad med mineraljord underifrån, el. ”råhumus”. Den mullartade H. är för växtligheten gynnsammare än råhumus.

Humö’r, lynne, gott el. dåligt lynne; sinnelag.

Hunan, provins i s. Kina. 2,000 kv. mil. 28 milj. inv.

Hundapor, se Babianer.

Hundare, gammal benämning för härad i Mälarlandskapen.

Hunddjur (Canidse), en rovdjurs-familj, som vanligen ha fem tår på främre benen och fyra på bakre samt

trubbiga och ej indragbara klor. De äro tågångare. Nosen är lång. Bakom rovtanden finnas vanligen två kindtänder. Svansen är lång och hårig. Till H. höra Fjällräv, Räv, ö k e n r ä v samt Hundsläktet, vilket senare bland annat omfattar T a m li u n d (se Hundraser), D i n g o, S c h a k a 1 och Varg.

Hundgalenskap, se Vattuskräck.

Hundgrottan, grotta nära Neapel, där luften är starkt kolsyrehaltig. Kolsyran är tung och samlar sig vid marken, varför exempelvis hundar kvävas, om de inkomma i grottan.

Hundkex (Anthriscus silvestris), en ört med findelade blad och små, vita blommor i flock. H. är ytterst vanlig.

Hundra dagarna, se De hundra dagarna.

Hundraser. Tamliunden (Canis fa-miliaris) är troligen människans äldsta husdjur. Man anser, att nu levande H. härstamma från flera hundarter och att möjligen även korsningar med varg och schakal ingå. Internationellt brukar man indela H. i nedanstående grupper. 1. S p e t s h u n d a r ha varglika huvuden och spetsiga, upp-rättstående öron. Hit höra Norrländsk spets, som är grå till färgen, Lappländsk spets el. Vallhund, som vanligen är svart, Vit tysk spets, som liknar den Norrländska och till färgen är vit, samt vidare Eskimåhund, Sa-mojedhund m. fl. 2. Drivande jakthundar, till vilka främst höra Stövarna, vilka variera i färg och även för övrigt i utseende (Hamilton-stövare m. fl.). Till denna grupp höra även Taxarna, vilka finnas både i kort-och långhårig form. De kännetecknas av korta ben och lång kropp. Vid jakt användas de framför allt som gryt-hundar mot grävling och räv. 3. Spårhundar för jakt, vilka icke äro drivande. Hit hör bland annat den Engelska blodhunden, som har rynkigt ansikte och hängande öron. 4.

H. för jakt på fågelvilt. Hit höra Setter (t. ex. Gordonsetter) och Pointer, vilken senare har kort, slät päls. De tyska Vorstehhundarna, som vanligen äro tecknade i brunt och vitt, liöra även hit. 5. Råtthundar användas framför allt som sällskapshun-dar. Hit hör Foxterriern, som vanligen är vit med bruna tecken. 6. Större sällskapshundar och vakthundar. Till denna grupp räknas S: t Bernhardshunden, vilken finnes både i långhårig och korthårig form. New Foundlandshunden är något mindre, vanligen långhårig och helsvart. Dansk ulmerdogg hör även till denna grupp liksom den tyska Schäferhunden, som vanligen är varg-grå med uppstående öron. Den användes som sanitetshund och polis-liund och framför allt som sällskaps-hund. Dobermannpinschern, som är lättbyggd och livlig, samt den långhåriga Collien och Airdaleterriern höra även hit. Rottweiler är även en omtyckt sällskapshund. Vinthundarna användas i Sverige uteslutande som sällskapshundar. I England hållas de för kapptävlingar. Uteslutande som sällskapshund användes även Bulldog-gen, av vilken finnas flera raser. Pudeln är på grund a-v sin tillgivenhet och klokhet omtyckt som sällskapshund. 7. Knähundar. Till denna grupp hör Mopsen, Dvärgpinschern samt Pekingesisk H. (Pekingeser). Angående de olika H: s utseende se Bil. Hundar. Intresset för H. tillvaratages i Sverige av svenska Kennelklubben, som stiftades 1889 och av vilken finnes ett 30-tal underavdelningar.

Hundraårskrigen, benämning på de krig, som med en del avbrott fördes mellan England och Frankrike 1337—1453. Till en början hade engelsmännen överhand och i freden i Brétigny 1360 erkändes Englands överhöghet över Akvitanien och Calais. Den franske konungen Karl V började äter

krig 1369 och fransmännen lyckades återtaga alla engelska besittningar utom Calais. Därefter följde ett långt uppehåll, tills 1415 Henrik V av England började kriget på nytt. Han intog n. Frankrike och erkändes som fransk tronföljare i freden i Troyes 1420. Emellertid vållade tronföljdsfrågan nya stridigheter, i vilka engelsmännen först hade överhanden. I och med Jeanne d’Arcs ingripande 1429— 31 började dock kriget gå lyckligt för Frankrike. 1453 upphörde kriget. England hade då endast kvar Calais.

Hundredweight [haend’redoeit], eng., förkortas cwt, centner, motsvarar ungefär 50.8 kg. H. el. centweight delas i 4 quarters å 28 pounds lbs.

Hundrova (Bryonia alba och B. dio-ica), klängande örter med små, gula blommor och flikiga blad. Den första arten har svarta bär, den senare röda.

H. odlas ibland som prydnadsväxt.

Hundsfott el. Hundsvott, föraktlig

människa, lymmel; litet säte bakpå en släde.

Hundshögen, det högsta av Oviks-fjällen, v. om Storsjön, Jämtland. Höjd 1,372 m.

Hundskatt erlägges till kommunen med ett belopp, som bestämmes av kommunalmyndigheten (5—30 kr.). Hundägare är pliktig att under januari månad skriftligen lämna uppgift om skattepliktiga hundar, över dessa skall föras hundskatteregister av vederbörande myndighet. Hundskatteförordningen är av 17 maj 1923.

Hundäx^ng (Daktylus glomerata), gräs, som har små ax i ensidigt vända gyttringar. H. odlas ibland som foderväxt och förekommer för övrigt på gräsmarker.

Hungerstäppen, beteckning på de ofruktbara stäpptrakterna (Baraba-stäppen och delar av Kirgisstäppen) mellan Altaj och Aralsjön.

Hunneberg, se Hälleberg.

Hunnebostrand, municipalsamhälle vid västkusten, mellersta Bohuslän.

I,550 inv. Fiskläge. Stenhuggerier.

Hunn’er, mongoliskt ryttarfolk, bekant för sin barbariska grymhet och råhet. H. anses vara identiska med de s. k. Hiung-nu, vilka lågo i strid med kineserna. Till Europa inträngde

H. från de centralasiatiska stäpplan-den. Omkring 375 angrepo H. ala-ner, östgoter och flera andra folk. Detta gav upphov till de stora folkvandringarna. Sin största utsträckning fick H: s välde under Attila*, efter vars död (453) väldet upplöstes.

H. trängdes undan mot Svarta havet, där de småningom uppgingo i andra mongolstammar.

Hunn’erslaget, namn på slaget vid Katalauniska fälten 451. Jfr Attila, Huns’riick, omkring 500 m. hög bergplatå i Rhenprovinsen, Tyskland, fortsättning på Taunus.

Hunt [huent], W. H., 1827—1910, engelsk målare av den prerafaelitiska skolan, målade mest religiösa ämnen i en teknik utmärkt av minutiös detaljutarbetning och behaglig färggiv-ning men utan större kraft.

Hunya’di [honj-], J., d. 1456, ungersk frihetshjälte, var vojvod av Sie-benbiirgen och ungrarnas ledare i krigen mot turkarna. 1446—53 var han Ungerns riksföreståndare. 1456 räddade H. Belgrad, från en överlägsen turkisk härstyrka.

Huron [jo’ren], den näst största av de Canadiska sjöarna, Nordamerika, belägen mellan staten Michigan, U.

S. A., och provinsen Ontario, Canada. Omkring 59,500 kvkm.

Huro’ner [jorö’ner], nordamerikanska indianstammar, bosatta kring Hu-ronsjön. Av H. finnas endast rester kvar.

Hurts, skåpliknande underbyggnad på skrivbord.

Hus [huss], Johannes, 1369—1415, tjeckisk universitetsman och reformator. H. uppträdde mot den katolska kyrkan särskilt angående avlaten och predikandet på latin utan att dock begära en fullkomlig reformation av kyrkan. Han blev 1409 rektor för universitetet i Prag men måste 1412 lämna staden, dit han dock 1414 återvände, sedan han erhållit lejd av konung Sigismund. Lejden bröts, och H. fängslades och brändes. Detta medförde våldsamma oroligheter i Böhmen. 1419 utbröt öppet krig. H: s anhängare, husiterna, organiserade bondehärar, vilka besegrade flera kejserliga liärar. Emellertid splittrades husiterna i tvenne riktningar, en mera radikal, taboriterna, och en mot kyrkan mera försonlig, kalixtinerna, vilka senare så småningom förliktes med kyrkan. Med dessas hjälp besegrades sedan tabori-terna. Ur den senare riktningen utvecklade sig sedermera de Böhmiska bröderna.

Husaby, vid Kinnekulle, Ö. om Lidköping, n. Västergötland. Urgammal kyrka. I närheten ligger en källa, där

Olof Skötkonung år 1008 lär ha blivit döpt av biskop Sigfrid.

Husa’rer, lätt kavalleri med uniform av ungersk typ (dolma).

Husbehovsbriinning, den rätt, som tidigare fanns för varje innehavare av i mantal satt jord att för egen räkning, ”för husbehov”, delvis även till avsalu tillverka brännvin. Husbeliovs-bränningens avskaffande brukar dateras till 1855. Formellt är dess avskaffande av långt senare datum. Dess starka tillbakagång vid nyssnämnda tidpunkt är ett resultat av den före-

gående tidens utveckling i tekniskt avseende, som gjort bränningen vid de större med ånga drivna bränneri-erna ekonomiskt fördelaktig samt den omläggning av skattelagstiftningen, vilken tidigare varit synnerligen gynnsam för småbrännerierna, som vid denna tidpunkt genomfördes.

Husbloss, torkad vägg av simblåsa från störarter. Kokat med vatten ger

H. ett slags lim. H. användes förr i medicinen.

Husfluga, se Flugor.

Husförhör. Under 1600-t. började H. införas och blev officiellt påbjudet genom 1726 års konventikelplakat. H. bestod i årligen av prästen hållna re-ligionsförhör med församlingsmedlemmarna. H. äro nu, ehuru ej formellt upphävda, dock praktiskt taget avskaffade.

Husgudar, se Larer.

Hushållningssällskap, län sföreningar med uppgift att verka för lanthushållningens befrämjande. Sådana stiftades redan i slutet av 1700-t. och ha i våra dagar fått en stor omfattning.

Hushållsskola, se Huslig ekonomi.

Husi’ter, se Hus.

Huskvarna, stad vid Huskvarnaåns utflöde i s. änden av Vättern, nv. Småland. 8,000 inv. Stor mekanisk verkstad med tillverkning av symaskiner, velocipeder samt jaktgevär. H. erhöll stadsrättigheter år 1911.

Huslig ekonomi. Undervisning i H. meddelas dels i fråga om rent grundläggande kunskaper i de skolkök, som finnas i förbindelse med de vanliga skolorna, dels mera djupgående vid de kommunala lärlings- och yrkesskolorna för husligt arbete och med dem jämställda lärlingskurser samt vid vissa yrkesbestämda högre folkskolor. Vidare meddelas undervisning i H. vid statsunderstödda enskilda husmoders-skolor (elever i 15-årsåldern) och hushållsskolor (något äldre elever). Även särskilda lanthushållsskolor finnas. Slutligen finnas även rent enskild undervisning i H. Vidare finnas i några län, i regel av hushållningssällskapen anställda hemkonsulenter, vilkas verksamhet särskilt avser att hjälpa husmödrarna. Utbildning av lärarinnor m. m. sker vid statens skol-köksseminarium och Ateneums skol-köksseminarium, båda i Stockholm, Göteborgs skolköksseminarium, Faclc-skolan för huslig ekonomi i Uppsala samt Fredrika Bremerförbundets lant-hushållningsseminarium i Rimforsa.

Husmodern, veckotidning, utgiven av Åhlén & Åkerlunds förlag sedan 1917.

Husmodersföreningar, sammanslutningar av husmödrar i syfte att gemensamt arbeta för hem och samhälle. De första H. bildades i Sverige under kristiden. Sedan 1919 äro de olika för-oningarna sammanslutna i "Sveriges husmodersföreningars riksförbund” (S. H. R.), vilket har sin expedition i Stockholm.

Husmodersskola, se Huslig ekonomi.

Huss. — 1. Magnus H., 1807—90, svensk läkare och ämbetsman, känd särskilt för sitt arbete för folknykterhet och för sina vetenskapliga undersökningar om alkoholismen. — 2. G.

II., f. 1871, generaldirektör och chef för Socialstyrelsen. Har utfört ett betydande arbete på det sociala området.

Husspindel el. Hörnspindel (Tegenaria domestica) har gråbrun fram-kropp och gulbrun, fläckig bakkropp med ett

gult band i mittellinjen. Längd 15 mm. II. förekommer inomhus och spinner sina nät vanligen i hörn invid taket.

Hussvamp (Merulius lacrymans) växer i fuktigt trävirke. Fruktkroppen är brun med vit kant och växer utefter underlaget, som en flat skiva på upp till flera dm. storlek. H. anställer skada särskilt i källarlokaler.

Hustavlan, ett bihang till Luthers lilla katekes, delad i tolv stycken och sammansatt av bibelspråk, vilka inskärpa de olika ståndens skyldigheter.

Husurna. Från bronsålderns slut och början av järnåldern har man i flera länder funnit som hus modellerade urnor, innehållande brända lien. I Sverige har anträffats en H. i Småland och en i Skåne.

Hutten [ho’tten], Ulrich v., 1488— 1523, tysk humanist, kämpade ivrigt för liumani sm ens idéer och författade flera polemiska arbeten, exempelvis den mot munkarna riktade dialogen V a d i s’c u s si’ve t r i’n i t a s ro-

llusurna från Småland.

Bläckfisk.

m a’n a. H. var en varm anhängare av Luther och tillhörde det tyska riksriddarståndet. Han verkade för Tysklands befrielse från de katolska kyrkofurstarnas välde bl. a. genom flera stridsskrifter.

Hutton [hsetfen], James, 1726—97, skotsk geolog, plutonist, en av ban-brytarna för den geologiska vetenskapen.

Huvudaxel. Vid en sfärisk spegel är II. den linje, som förenar sfärens medelpunkt med spegelns mittpunkt. Vid en sfärisk lins är H. den linje, som går genom sfärernas medelpunkter. Jfr Lins och Spegel.

Huvudbok, se Bokföring.

Huvudfotingar, Bläckfiskar (Ceplia-lopOda), en ordning blötdjur, hos vilka manteln täcker hela baksidan ocli omsluter en mantelhåla. Foten är ombildad till fångstarmar samt till ett kort rör, tratten. På huvudet finnas väl utvecklade ögon och starka näbblika käkar. H. ha i allmänhet en bläcksäck, fylld med en svartbrun vätska, som kan utsprutas i vattnet och dölja II. för fienden. H. leva av blötdjur, kräftdjur och fiskar. H. delas i tvenne avdelningar. Tetrabran-c h i a t a ha fyra gälar i mantelhålan samt ett yttre, av tvärväggar uppdelat skal. Hit hör Pärlbåtssnäckan, som förekommer i Stilla havet, samt talrika fossila arter (Ortoceratiter med rakt och Ammoniter med spiralvridet skal). Dibranchiata ha två gälar, rudimentärt inre skal och bläcksäck. Kroppen har fenlika hudveck längs sidorna, fångarmarna ha sugskå-lar. Hit höra flera i haven levande arter.

Huvud jakt, en särskilt hos malaj -stammarna på Borneo förekommande sed att som troféer samla och bevara huvuden av fiender. H. bottnar i religiösa föreställningar.

Huvudman. — 1. Person, som be-fullmäktigat annan att å hans vägnar uträtta något. — 2. Representanter för insättarna i en sparbank. En av dessa skall handha bankens ledning. — 3. Den inom en adelsätt, som representerar släkten vid adelsmöten.

Huvudredare kallas den person, som 1 förhållande till tredje man företräder ett partrederi. Enligt sjölagen, som även innehåller vissa andra bestämmelser rörande H., kan till H. endast utses i landet bosatt svensk medborgare.

Huvudsta, se Nya Huvudsta.

Huvudtitel. Riksdagen bestämmer till vilka ändamål de till statsverket anslagna medlen skola användas. Utgifterna grupperas i H., vilka äro elva; 1) Kungl. hov- och slottssta-terna, 2) justitiedepartementet, 3) utrikesdepartementet, 4) försvarsdepartementet, 5) socialdepartementet, 6) kommunikationsdepartementet, 7) finansdepartementet, 8) ecklesiastikdepartementet, 9) jordbruksdepartementet, 10) handelsdepartementet och 11) pensions- och indragningsstaterna.

Huvudton, mus., grundton i ett ackord.

Huvudvärk förekommer ofta som symtom vid ett flertal sjukdomar, febersjukdomar, åderförkalkning, förgiftningar etc. H. kan även bero på inflammationer i näsans bihålor, sjukdomstillstånd i huvudets känselnerver etc. Av obekant anledning uppträder

H. som en vardaglig åkomma utan större betydelse. Långvarig el. ofta upprepad H. har dock oftast någon av ovannämnda orsaker.

Huxley [hsek'sli], T. H., 1825—95, engelsk naturvetenskapsman, som skrivit värdefulla paleontologiska arbeten samt ivrigt bidragit till Darwinismens genomslag.

Huygens [höj'sjens], C., 1629—95, holländsk astronom, fysiker och matematiker, mest känd för sin teori om ljuset såsom en vågrörelse i den elastiska etern. Denna teori är numera övergiven till förmån för Faraday-Maxwells elektromagnetiska ljusteori. Enligt den så kallade H: s princip, som gäller för alla slags vågrörelser, är varje partikel, som befinner sig i det i rörelse försatta mediet, ett rörelsecentrum, frän vilket vågor, som bruka kallas elementarvågor, utgå. Vågfronten bildas av den yta, som omsluter dessa elementarvågor. Förklaringen till att vågrörelsen ej blir ett virrvarr av smårörelser gavs senare av Eresnel, som påvisade, att elemen-tarvågorna genom interferens delvis upphäva varandra.

Huygens [höj'sjens] princip, so Huygens.

Huysmans Fuismang's], .J. K., 1844—

1907, fransk författare av holländskt ursprung, började sitt författarskap i den naturalistiska stilen men övergick senare till katolicismen, varefter hans författarskap fick en mera mys-

tisk betoning. Bland hans romaner märkas Å Rebours, En route, La Cathédrale m. fl.

Huysmans [höj's-], C., f. 1871, belgisk politiker, publicist. 1901—20 var

H. generalsekreterare i Internationella socialistiska byrån.

Hvar 8 dag, illustrerad veckotid-skrift, grundad i Göteborg 1899.

Hvilans folkhögskola i Åkarp i Malmöhus län, grundad år 1868, en av Sveriges tre äldsta folkhögskolor.

Hvitfeldtska stipendieinrättningen (officiellt Kungl. och Hvitfeldtska stipendieinrättningen), stiftelse, avseende dels att bereda stipendier åt lärjungar i gymnasierna vid de allmänna läroverken inom Göteborgs län och ät studerande vid rikets universitet och högskolor samt vid Chalmers tekniska institut, dels att giva understöd för vetenskaplig och pedagogisk verksamhet. Donationen går tillbaka dels på Margareta Dyres (f. Hvitfeldt) 1664 uppsatta testamente, dels på de av Karl XI 1694 utfärdade stadgar, enligt vilka H: s vid reduktionen indragna egendomar återställdes.

Hyacint. — 1. Bot. (Hyacinthus orientalis), till familj Liliacese hörande lökväxt. Blommorna, som äro vita, gula, röda, violetta el. blå, äro anordnade i upprätt klase. — 2. Miner., ädelsten, se Zirkon.

Hyakin'tos, äldre spartansk gud, vilken dyrkades före Apollon. Enligt myten var H. en av Apollon älskad yngling, som Apollon själv råkade döda vid diskuskastning. Apollon lät sedan hyacinten uppväxa ur ynglingens blod.

Hyali'n, genomskinlig, strukturlös.

Hybri'd, bastard*.

Hy'bris, övermod, förhävelse.

Hyde Park [hajd pa'k], stor park i London.

Hydcrabad el. Haiderabad. — 1. Stad i det inre Deccan, Främre Indien. Huvudstad i provinsen Nizam. Viktig järnvägsknut. Bomulls- och sidenindustri. 400,000 inv., varav över hälften hinduer, resten huvudsakligen museimän. — 2. Stad i Indusdeltat,

70,000 inv.

Hy'dra. — 1. Grek., vattenorm. I den grekiska gudasagan berättas särskilt om den lerneiska H., ett fasansfullt vidunder, som bodde i träsken vid Lerna oeh dödades av Herakles.

— 2. Se Armpolyp.

Hydra’t, lcem., bas*.

Hydrauliska pressen. Enligt Pascals princip fortplantas det tryck, som utövas på en vätska, som utfyller ett slutet rum, med oförminskad styrka till alla delar av rummets vägg. Om det tryck, som utövas på en yta av en kvem, är t. ex. ett kg., blir det till en yta, vars storlek är fem kvem.fortplantade trycket fem gånger 6å stort eller fem kilogram. Pascals princip säger alltså även, att det till en viss yta fortplantade trycket är direkt proportionellt mot ytans storlek. H., vars konstruktion i princip framgår av nedanstående figur, är en direkt tillämpning av Pascals princip. H. har, sedan det blivit möjligt att konstruera vattentätt slutande kolvar, fått en betydande användning inom näringslivets olika grenar t. ex. för sammanpressning av bomullsbalar, för lyftning av större tyngder m. m.

Hydraulisk press; genom att föra ned den med en pil utmärkta hävstången utövas ett tryck på kolven till vänster, vilket fortplantar sig genom ett rör till kolven till höger, som pressas uppåt.

Hydrau’liskt murbruk, murbruk, som hårdnar under vatten.

Hydrodynami’k, läran om vätskor i rörelse.

Hydrografi’, vetenskapen om vattnet på jorden, dess cirkulation och fördelning på jordytan. Numera avskiljer man oceanografin, vetenskapen om havsvattnet, som särskild vetenskap, och H. blir då endast vetenskapen om färskvattnet.

Hydrokino’n el. paradioxibensol, en tvåatomig fenol, användes såsom reduktionsmedel vid fotografisk framkallning.

Hydroly’s kallas en kemisk förenings sönderdelning under inverkan av vattnets väte- och hydroxyljoner. På grund av IT. kan t. ex. ett neutralt salt visa alkalisk el. sur reaktion i vattenlösning. Natriumkarbonat, kem. formel NasCOs, dissocieras i vattenlösning i Na-joner och CC>3-joner. Även vattenmolekylerna äro om än i liten grad dissocierade i H- och OH-joner. I lösningen finnas alltså bland annat COa- och H-joner. Då* kolsyran är en svag, d. v. s. föga dissocierad

syra bildas i viss utsträckning odissocierade kolsyremolekyler och lösningen kommer att innehålla ett överskott på fria OH-joner, som ger sig till känna bland annat därigenom, att lakmuspapper färgas blått. Om i en vattenlösning joner finnas närvarande, som kunna bilda svårlösliga föreningar, kan hydrolysen ge anledning till utfällning av dessa.

HydromekanFk, läran om vätskors jämvikt och rörelse. IT. indelas i hy-drodynamik och hydrostatik.

Hydrometeo’rer, beteckning för det i luften i flytande och fast tillstånd förekommande vattnet.

Hydropla’n. — 1. Hydroaeroplan, se Flygväsen. — 2. Flatbottnad, snabbgående motorbåt, vars botten ofta är gjord i avsatser. Vid full fart befinner främre delen av båten sig helt över vattnet.

Hydrostati’k, läran om vätskors jämvikt.

Hydrosta’tiska paradoxen, en sats inom hydromekaniken, enligt vilken det tryck, som utövas på bottnen av ett kärl, innehållande en vätska, är oberoende av kärlets form.

Hy drosta’ tiska vågen, en våg, vars ena vågskål är högre upphängd än den andra och undertill försedd med en krok. H. användes för bestämning av fasta, i vatten olösliga föremåls specifika vikt genom föremålens vägning först i luft och sedan i vatten.

Hydroxy’l, benämning å den envärdiga kemiska radikalen OH. Baserna karakteriseras av att de i vattenlösningar avdissociera OH-joner.

Hydroxy’lderiva’t, som även kallas oxiderivat, organiska föreningar, i vilka en el. flera väteatomer ersatts med liydroxyl (t. ex. alkoholer).

Fläckig hyena.

Hye’nor (Hysenidse), en familj rovdjur, som har fyra tår på såväl fram-som bakbenen samt trubbiga, ej indragbara klor. Nosen är kort och bred och pälsen sträv. H. leva av as oeh döende djur och äro kända för sin feghet och sitt oangenäma tjut. Till H. hör St r immiga hyenan (Hyena hyena), som är gulaktig med svarta tvärstrimmor. Den lever i n. Afrika. Fläckiga hyenan (Hyena crocuta) är brunfläckig och lever i s. och ö. Afrika.

Hygie’a, Asklepios’ dotter, var i den grekiska gudasagan hälsans gudinna.

Hygie’n, hälsovårdslära*.

Hygie’nisk revy’, tidskrift för medicinskt upplysningsarbete, grundad

1912. H. är organ för Sveriges hälsovårdsnämnder.

Hygrome’tcr, se Hygrometri.

Hygrometri’, mätning av luftens fuktighet. Med fuktighetstrycket förstås det absoluta trycket av den vattenånga, som vid ett visst tillfälle finnes i luften. Den relativa fuktigheten, som är ett annat sätt att uttrycka luftens halt av vattenånga, dess fuk-tighetslialt, är förhållandet mellan det absoluta fuktighetstrycket och det högsta tryck, som vid samma temperatur kan ifrågakomma utan att vattenångan börjar kondenseras, det s. k. mättningstrycket. Fuktighets-lialten kan även uttryckas genom ett angivande av daggpunkten, det vill säga den temperatur, vid vilken vattenångan börjar kondenseras, om luften avkyles. Mätning av luftens fuktighet sker med tillhjälp av instrument, som kallas hygrometrar. Som ett exempel på ett dylikt instrument må nämnas psykrometern. Psykro-metern består av två kvicksilvertermometrar, av vilka den enas kula är omgiven av ett med vatten fuktat tygstycke. På grund av vattnets avdunstning visar denna termometer lägre temperatur än den andra. Temperaturskillnaden blir större, ju torrare luften är, medan den sjunker ned till

0, om luften är mättad med vattenånga.

Hygrosko’p, en apparat, som icke möjliggör mätning utan allenast en ungefärlig uppskattning av luftens fuktighet. Jfr Hygrometer.

Hygrosko’piskt säges ett föremål vara, som upptager fuktighet ur luften. Poröst klorkalcium, som är starkt H., användes som torknings-medel för gaser; smält klorkalcium begagnas av samma skäl som tork-ningsmedel för vätskor.

Hygrosko'piskt vatten, det vatten, som finnes i till synes torr jord, emedan denna är liygroskopisk.

Hyllinge, gruvsamhälle 1% mil nö. om Hälsingborg, nv. Skåne. 1,600 inv. Stenkolsgruva. Betydande tegeltillverkning.

Hyltén-Cavallius, G. O., 1818—89, folklivsforskare oeh biblioteksman. H. har utgivit samlingen Svenska

folksagor oeh äventyr samt det för svensk allmogeforskning ytterst betydelsefulla arbetet Wärcud och wirdarna.

Hy’men, Hyinenaios, grek., namn pä den grekiska oeh romerska bröllopssången. H. är även namn på äktenskapets gud.

Hy’mer, enligt den nordiska gudasagan en jätte vid havet. Eddadikten

I-Iymniskvida berättar om Tors besök hos H.

Hymn, lovsång, särskilt av patriotiskt el. religiöst slag.

Hyndevadsån, Eskilstunaån».

Hyosein [-sji’n] el. skopolamin, en allcaloid, som förekommer i Hyoscya-inus- (Bolmört) och Scopoliaarter. H. verkar dövande utan att i större utsträckning påverka hjärtverksamheten oeh användes inom kirurgin.

Hyoscyamin [-sjyami’n], en alkaloid, som bland annat förekommer i Bolmört och har liknande verkningar som atropin.

Hyoscyamus [hyosjy’-], se Bolmört.

Hypa’tia, kvinnlig grekisk filosof i Alexandria, dotter till matematikern Teon. H., som var verksam i slutet av 300-t. och början av 400-t., anslöt sig till den hedniska nyplatonismen. Hon dog martyrdöden.

Hy’per- (grek. prepositionen hype’r, över), något överdrivet, stegrat över det normala, H. användes i sammansättningar.

Hyperbel; B1 och B = brännpunkter, A1 och A = asymptoter.

Hyper’bel. Medan ellipsen är orten för de punkter, för vilka summan av deras avstånd från två givna punkter (ellipsens brännpunkter) är konstant, är H. orten för de punkter, för vilka skillnaden mellan deras avstånd till två givna punkter (H: s brännpunkter) är konstant. Mittpunkten på sam-manbindningslinjen mellan brännpunkterna kallas H: s centrum. Genom denna punkt gä två räta linjer, som hava den egenskapen, att de, jumer de utdragas, alltmer närma sig de två grenar, av vilka H. består, dock utan att någonsin råka dessa. Dessa linjer kallas för H: s asymptoter.

Hyperbo’1, retorisk överdrift i uttryck, svulst.

HyperboloFd, en yta, som, liur den än skäres med ett plan, alltid ger skärningskurvor, som äro ellipser el. liyperblar. H: s ekvation är av 2: a graden.

Hyperboréer. — 1. Forntida sagofolk, som hade sin boning längst in., enligt O. Rudbeck i Skandinavien. — 2. H. el. arktiker är en gemensam benämning på flera polarfolk.

Hyperi'on, enligt den grekiska gudasagan en titan, som var fader till solguden Helios, mångudinnan Selene och morgonrodnaden Eos.

Hyperi/t, geol., en med gabbro och diabas nära besläktad eruptivbergart, förekommande som långsträckta bergsryggar i gnejs inom en zon från Skåne, genom Småland, Västergötland och upp genom Värmland. Taberg söder om Jönköping är ett sådant liyperitberg; det utmärkes av en abnormt hög halt av magnetit, varför bergarten där delvis får karaktären av järnmalm.

Hyperkatalek’tisk, en versrad, vars antal stavelser överskrider det av det rytmiska schemat medgivna.

Hypertrofi’, ett organs ökning i storlek beroende på förstoring av väv-nadsbeståndsdelarna utan ökning av cellernas antal, ökad användning av ett organ medför oftast H.

Hypno’s, ett sömnliknande tillstånd, som framkallas av en hypnotisör genom åtbörder, tillsägelser etc. Långt ifrån alla personer kunna hypnotiseras. Endast sådana personer, vars själsliv besitter en viss grad av sug-gestibilitet, vilkas föreställningsliv är lätt påverkbart, kunna bringas i H.

H. skiljer sig ej till arten, endast till graden från vanlig suggestion. Principiellt är det vid H. fråga om samma process som då man t. ex. ger ett barn en tillsägelse, ”du skall göra det och det”, och barnet lyder utan att inse skälet och utan att drivas av fruktan för straff. Föreställningen om ett visst sömnliknande tillstånd, som man tror påtvingas av en starkare vilja, är sannolikt det viktigaste vid

H. Hypnotisören behöver därför ej ha särskilt stark vilja, men han måste kunna uppträda bestämt oeh säkert. Sedan H. uppnåtts, är ”mediet” mycket tillgängligt för vidare påverkan. Tillsägelser att mediet känner det och det, upplever vissa saker, efter uppvaknandet skall vilja utföra vissa handlingar etc., gå jämförelsevis lätt att inplanta. Graden av påverkbarhet och av de orimligheter man

kan tvinga till varierar i slor utsträckning. Jfr Suggestion.

Hypo’-, grek., i sammansättningar betydande ”under”.

Hypofy’s, en bönstor körtel å hjärnans undre yta. Den är med en tunn stjälk fästad vid hjärnan. Orgänet har stor betydelse för kroppen. Jfr Inre sekretion.

Hypoklori’t kallas underklorsyrlig-lietens salter. De äro kraftiga oxida-tionsmedel, då de under avgivande av

syre lätt övergå till klorider. Natrium-och kaliumhypoklorit, kem. formel NaClO och KC10, användas som blekningsmedel för bomull och i en hel del andra fall.

Hypokondri’. Hos neurasteniska och hysteriska personer uppträder ofta H., en sjukligt stegrad oro för den egna hälsan parad med ett noggrant iakttagande av hälsotillståndet och en benägenhet att tolka även iakttagelser av normala kroppsliga processer som tecken på allvarliga sjukdomar.

Hypokrisi’, förställning, hyckleri. — H y p o k r i’t, hycklare.

Hyposulfi’t el. tiosulfat, salt av den i fritt tillstånd ej kända undersvavel-syrligheten. Natriumhyposulfit, kem. formel Na2S2(>3, användes inom foto-grafin och kallas då fixersalt el. fixer-natron.

Hypote’k, pant i egendom.

Hypoteksbank, se Hypoteksförening.

Hypoteksförening;. Den primära jordbruksfastiglietskrediten i Sverige handhaves av 10 IL, vars delägare äro de låntagande jordbrukarna. Erforderliga medel härför erhålla H. från Sveriges allmänna hypoteksbank, som är den enda kreditinrättning, som äger upptaga obligationslån mot säkerhet i fastighet å landet. Hypoteksbanken är ock skyldig att i vissa avseenden övervaka H: s verksamhet. H. äro de enda delägarna i hypoteksbanken,av vars fem styrelseledamöter de utse tre, medan en, ordföranden, utses av Kungl. Maj :t och en av riksgäldsfullmäktige. Även för städernas vidkommande finnes ett antal hypoteksföreningar, vilkas centralanstalt är Konungariket Sveriges stadshypotekskassa.

Hypotenu’sa, den sida i en rätvinklig triangel, som står emot den räta vinkeln. De båda övriga sidorna kallas kateter. Enligt Pytagoras’ sats är kvadraten på H. lika med summan av kvadraterna på de båda kateterna.

Hypote’s kallas inom vetenskapen en förklaring av vissa företeelser, som har en viss grad av sannolikhet utan att därför vara den enda tänkbara. Sådana förklaringar kallas även teorier. I allmänhet menar man dock med en teori en förklaring av företeelser, som hänföra sig till mera olikartade områden, en mera sammanhängande lärobyggnad. Teorin har i allmänhet en större grad av sannolikhet än H. En del teorier exempelvis atomteorin äro naturvetenskapligt sett säkerställda förklaringar, ehuru de traditionellt ofta benämnas teorier. »

Hypsometrar, instrument för höjdmätning. Såsom sådana kunna användas barometrar (se Höjdmätning) och även termometrar, emedan vattnets kokpunkt sänkes lagbundet med avtagande lufttryck, alltså med tilltagande höjd (se Kokpunkt).

Hyra. — 1. Till sjömän för tjänst ombord pä fartyg utgående lön. — 2. Bestämmelser rörande hyresavtal finnas i lagen den 14 juni 1907 om nyttjanderätt till fast egendom samt i lagen den 10 mars 1923 med vissa bestämmelser angående H. Bestämmelser finnas sålunda om tiden för tillträde till förhyrd lägenhet, om de förhållanden, som inträda, därest lägenhet ej finnes tillgänglig, då ny hyresgäst skall flytta in, om hyresvärds skyldighet att avhjälpa föreliggande felaktigheter, om hyresgästs ansvar för skada, som uppkommer under hyrestiden m. m. Vidare stadgas, att hyresgäst äger rätt att uthyra del av lägenheten utan särskilt tillstånd men ej att överlåta hela lägenheten. Bestämmelserna om hyresbetalning hava genom 1923 års lag undergått vissa modifikationer. För mindre lägenheter (högst fyra rum inklusive kök) kan hyran erläggas månadsvis, oavsett vad som stadgas i hyreskontraktet. Om uppsägning verkställts på grund av försummad hyresbetalning, kan vräkning ej erhållas, därest hyresgästen erlägger hyran senast på tolfte söc-kendagen efter uppsägningsdagen.

Hyresnämnd, se Bostadsfrågan.

Hyresreglering, se Bostadsfrågan.

Hysing, av finare garn tillverkat, smalt tågvirke.

Hysteri’ kallas en rubbning i hjärnans verksamhet, som framför allt kännetecknas av att föreställningen om att patienten lider av en viss sjukdom uppleves så livligt, att patienten fullkomligt känner samma besvär, som han tror karakterisera sjukdomen. H. gör därför ibland på omgivningen intryck av simulation. Det är fråga om

inbillningssjuka, tillgjordliet etc. I själva verket äro säkerligen hysteriska sjukdomsbesvär, smärtor och dylikt, (lock lika plågsamma som ”verkliga smärtor”. En hysterisk person kan tro sig lida av en styv förlamning i armen och kan då hålla armen styv praktiskt taget hur länge som helst, en sak som är omöjlig för en frisk person, som vill verka sjuk. Å andra sidan äro emellertid besvären betingade av patientens föreställningar. Då nu i de flesta fall patienter ha ofull-

ständiga och oriktiga föreställningar om sjukdomar, kommer sjukdomsbil den ej att motsvara den sjukdom, det är fråga om. Förlamningen kommer att få en utbredning, som är orimlig och aldrig förekommer vid verkliga sjukdomar, detta beroende på att patienten saknar begrepp om hur nerverna förlöpa i kroppen och vilka förlamningar, som kunna följa av olika möjliga skador på nervsystemet. Svårigheten att igenkänna en sjukdom som hysterisk är naturligtvis större, ju bättre kunskaper patienten har om den sjukdom, han tror sig lida av. I de flesta fall är dock diagnosen jämförelsevis lätt. Nästan vilken sjukdom som helst kan uppträda hos en hysterisk person. Vid H. finner man nu vanligen att i sättet för besvärens uppträdande finnas vissa karakteristiska drag; en benägenhet att draga omgivningens uppmärksamhet till sjukdomen, att ”spela teater” och en variation i besvärens grad, som löper jämsides med humöret. Känner sig patienten sårad och förbisedd, bli besvären svårare. Svåra bekymmer, olyckor äro ofta den utlösande orsaken. Man har sagt, att H. utgör en ”flykt till sjukdom” undan livets vedermödor. H. är betydligt vanligare hos kvinnor än hos män, kanske delvis beroende på att för en man, hänvisad till sin egen arbetskraft, är sjukdomen ingen räddning ur svårigheter. Under världskriget var situationen härvidlag dock omkastad, och hysteriska sjukdomsfall bland män uppträdde också då i påfallande stor utsträckning. I svära fall kan H. även påminna om en sinnessjukdom med minnesrubbningar, tvångsföreställningar, hallucinationer, ofrivilligt och meningslöst tal etc. I en hel del religiösa rörelser såsom pingströrelsen, tungomålstalande etc. ingå tydligt hysteriska drag. Anhängare av sådana rörelser ha vanligen ett mer el. mindre hysteriskt själsliv.

Behandlingen kan gå efter två linjer. Dels kan man söka väcka den föreställningen hos patienten, att sjukdomen botas. Man ger medicin med ett bestämt påstående, att sjukdomen skall bli bra, och lyckas ofta för längre el. kortare tid. Om det är en läkare el. kvacksalvare, som handlar på detta sätt, spelar ingen roll, och medicinens beskaffenhet är naturligtvis fullkomligt likgiltig. I sådana fall får man naturligtvis avstå från att upplysa patienten om vilken sjukdom han lider av. Man kan emellertid också försöka bibringa patienten en föreställning om det verkliga förhållandet, tala om att det endast är fråga om en nervös rubbning, försöka få honom att medverka till sin egen upp-fostran, vänja sig vid att bortse från besvären. Med lindrig sysselsättning söker man få patienten att tänka på andra saker, och man söker vidare få patienten att förstå, att han i längden endast förstör sitt liv och blir odräglig för sin omgivning. Lyckas man på detta sätt uppfostra en hysterisk person till en duglig samhällsmedborgare har man naturligtvis vunnit ett vida pålitligare resultat än enligt den förstnämnda metoden. Återfall behöva då ej befaras i samma utsträckning. Det är naturligtvis alltid av betydelse, om man på något sätt kan reglera och lätta de svårigheter, som legat bakom sjukdomens utbrott.

Hytta, anläggning för framställning av metaller ur deras malmer.

Brugd, en håbrandshaj.

Håbrandshajar (Lamnidse), en familj liajfiskar, som sakna tagg i ryggfenan, ha stora bröstfenor och åsar efter stjärtens sidor. Håbranden (Lamna cornubica) når en längd av 3.5 m. och är ovan svartgrå, under vit. Den lever i Atlanten och Stilla havet. Till H. hör vidare B r u g d e n (Cetor-hinus maximus), som uppges vara den största av alla hajar. Den kan nå en längd av 15 m. Färgen är gråbrun till gråblå. Den finnes i Atlanten och Stilla havet.

Håkan (Haakon), norska konungar.

— 1. H. Adalstensfostre, den gode, d. 9G1, Harald Hårfagers yngste son, förjagade sin broder Erik Blodyx. H. införde Gulatings- och Frostatingslagen. — 2. H. Håkansson, den gamle, 1204—63, valdes till konung 1217. Under H:s kloka styrelse upphörde inbördeskrigen och ordnades bl. a. tron-följdsfrågan. Grönland ocli Island lade H. under sitt välde. — 3. H. VI Magnusson, 1340—80, svenske kungen Magnus Erikssons yngste son, valdes till norsk konung 1343 och 1362 även till svensk. Den svenska kungavärdig-heten innehade han till

Albrekts av Mecklenburg inkallande i Sverige, då

han måste avstå den till denne. — 4.

H. VII, f. 1872, son till Fredrik VII av Danmark, 1905 vald till Norges konung, förmäld med Maud av Storbritannien.

Håkansliallen el. Haakonshallen i Bergen, en trevånings stenbyggnad, som uppfördes 1261 av konung Håkan Håkansson. Den översta våningen utgöres av en stor festhall. H., som är den enda bevarade nordiska hallbyggnaden, restaurerades i slutet av 1800-t. och har senare invändigt dekorerats av Gerhard Munthe.

Håkansson. — 1. Olof H., 1695—1769, riksdagsman 1726, talman för bondeståndet 1738. H. tillhörde hattpartiet från 1751. Efter dettas nederlag 1765 var han en tid utesluten ur ståndet men återvände 1769. Som vältalare .var H. mycket framstående och besatt därjämte stor slughet och anpassningsförmåga. — 2. Anders av H., 1749—18.13, den förres son, ämbetsman, var en energisk förespråkare för 1789 års Förenings- och säkerhetsakt. H. blev landshövding i Blekinge län 1801 och president i kammarkollegium 1812. Pä uppdrag av regeringen utarbetade H. ett nytt förslag till regeringsform, på vilket 1809 års författning delvis är byggd. — 3. Julia H., f. Stenius, f. 1853, skådespelerska. H., som är en av våra främsta scenartister, har vunnit sina största framgångar inom det moderna realistiska dramat, särskilt Ibsens, samt inom den franska komedin.

Håkäring, se Pigghajar.

Hålfot, undersidan av fotvalvet. Jfr Plattfot.

Hå’lkärl, liyggnk., listformig uttag-ning i cirkel, ellipsform el. dyl.

Håll, huggande smärta. I nedre delen av bröstkorgen särskilt bakåt uppträder ibland som symtom på lungsäcksinflammation. Även vid inflammationer i buken (gallblåse-, blindtarmsinflammation) uppträder H.

I en hel del fall beror H. på försträckningar i muskulaturen, reumatiska processer etc.

Hålla av, sjöv. att avvika från en följd kurs, så att vinden träffar fartyget mindre rakt förifrån.

Hållfasthet. Hållfasthetsläran, som är av utomordentlig betydelse inom den moderna tekniken, har dels till uppgift att utreda olika materials H. gentemot olika slags påfrestningar, dels att klargöra påfrestningarnas storlek under olika förhållanden. Förhållandena i hållfasthetsavseendö måste undersökas vid sträckning eller dragning — töjningens storlek för olika belastningar, elasticitetsgränsen, brott-eller bristningsgränsen m. m., jfr Elasticitet — vid tryck, vid böjning, vid vridning, vid slag och stötar, vid Hundar.

i. Pointer. 2. Gordonsetter. 3. Vinthund. 4. Vorstehhund. 5. Lappländsk spets. 6. Dober-mannpinscher. 7. Rottweiler. 8. Tax. 9. Dvärgpinscher. 10. Bernhardiner. 11. Schäfer. 12. Pudel. 13 Hamiltonstövare. 14. Airedaleterrier. 15. Collie. 16. Bulldogg. 17. Pekingeser.

18. Foxterrier. Hästar. ofta upprepade påkänningar (så kallade utmattningsprov m. m.). Hållfast-lietsprov kunna antingen vara av vetenskaplig art ocli avse utrönandet av ett visst materials egenskaper i olika avseenden eller ock avse kontroll av för ett visst ändamål levererade varor (leveransprov).

Hålogaland, Helgeland, benämning på Nordland fylke ocli en del av Troms fylke, Norge.

Hålsöm, prydnadssöm, företrädesvis utförd på linne. Vid H. utdrages trådar i en riktning, varefter man snärjer el. stoppar över trådgrupperna. Stundom användes färgat garn.

Hårväxling. Från vänster räknat synes hur ett hår avstötes och ett nytt hår bildas i hårsäcken.

Hår. — 1. Zool. Ii. utvecklas ur en instjälpning av överhuden, hårsäck. I botten på denna finnes en kärlrik tapp, hårpapillen. Från denna utbildas en cylinder av förhornade celler, ett hår. Till hårsäcken hör vidare en talgkörtel, som mynnar nära huden, samt en muskel, som vid sammandragning reser håret och framkallar gåshud. Hos däggdjuren kan man skilja på en bottenfäll av mjukare ullhår samt längre och styvare täck- el. stickelhår. På våren fälles vanligen pälsen mer el. mindre fullständigt. Den utväxande sommarpälsen är tunnare. Även hos

människan sker en håromsning. När håren nått en viss ålder, avfalla de, varefter nya hår bildas från hårpapillerna. — 2. Bot. Hos växter finnas hår, utskott, som bildas av celler från det ytligaste lagret, epidermis. En del växthår äro om-bildade till särskilda organ, såsom flyghår hos frukter och frön, brännhår, hos vilka en cell i spetsen innehåller en giftig brännande vätska, etc.

Håravfall beror hos män i de flesta fall på ärftliga anlag. I en del fall och särskilt hos kvinnor beror H. på någon sjuklig process. Efter infektionssjukdomar (tyfus, förkylnings-sjukdomar etc.) faller ofta håret i större eller mindre utsträckning, men förlusten ersättes vanligen snabbt. I andra fall beror Ii. på parasitära sjukdomar, skäggsvamp och dylikt. Se-borré (mjällbildning i hårbotten) gyn-

nar H. och motarbetas med svavelsalva el. dyl.

Hårdbly, arsenik- el. antimonhaltigt bly.,

Hårdgummi, se Kautschuk.

Hårdiietsgrad, miner. Den olika hårdhet, som olika mineral besitta, hör till deras viktigaste igenkännings-tecken. Hårdheten prövas genom att repa mineralet med andra mineral av känd H. Låter mineralet repa sig, har det en lägre, repar det däremot själv jämförelsemineralet, har det en högre liårdlietsgrad än detta. H. uttryckes med en siffra motsvarande ordnings-talet hos följande efter stigande hårdhet ordnade mineral: 1) talk; 2) gips el. stensalt; 3) kalkspat; 4) flusspat; 5) apatit; G) fältspat; 7) kvarts; 8) to-pas; 9) korund (smärgel); 10) diamant. — Mineral med hårdhet 2) och därunder kunna repas med nageln, mineral av hårdheten 6) kan man svårligen repa med en god kniv, som däremot ganska lätt repar mineral av hårdheten 5).

Hårkors, ett kors, bestående av två mot varandra vinkelräta fina trådar, som i kikare och mikroskop, avsedda för mätningar, placeras mellan objektiv och okular eller mellan okularets linser med trådarnas skärningspunkt i optiska axeln ocli i sådant läge, att korset tydligt kan iakttagas på samma gång som det föremål, som skall observeras.

Hårleman. — 1. J. H., 16G2—1707, trädgårdsarkitekt, intendent över de kungl. trädgårdarna. H. anlade el. nydanade bland annat Kungsträdgården i Stockholm samt ett flertal slotts-trädgårdar. — 2. K. IL, 1700—53, den förres son, arkitekt, överintendent. H. deltog såsom hovintendent i Stockholms slottsbygge och gjorde ritningar till en stor del av inredningen. Han bidrog till den franska rokokons insteg i svensk arkitektur. Ett stort antal slott och herrgårdar samt andra byggnadsverk äro uppförda av H.

Hårpiska användes av männen i Kina men torde efter 1912 endast finnas kvar på landsbygden, där den dock är i allmänt bruk. Stångpiskan, en med ett svart band omvirad H., användes allmänt i Europa under 1700-t.

Hårrörsfenomen. Om ett fint rör, ett hårrör, sänkes ned i ett kärl, innehållande vätska, ställer sig vätskeytan högre inuti röret än utanför, om vätskan väter rörväggen, eljest ställer vätskeytan sig lägre inuti röret än i kärlet i övrigt. Ju finare röret är, desto större blir nivåskillnaden mellan ytorna. Fenomenet förklaras genom liårrörskraften eller kapillariteten, som är att betrakta som en yttring av adhesionen mellan vätska och rörvägg och av kohesionen inom vätskan. H.

35är i naturen av stor betydelse. Sä är t. ex. bläckets uppsugande i ett läskpapper, fotogenens i en veke H.

Härstjärnor (Cronidea), en ordning tagghudingar, vilka ha en bägarlik kropp, försedd med fem gre-niga armar, samt vanligen en ledad stjälk, med vilken de sitta fast på något underlag. Av H. finnas talrika fossila arter. I djuphavet finnas några nu levande arter (liavsliljor m. fl.).

Ilåtunaleken, se Birger Magnusson.

Häcklefjäll, se Hekla.

Häckling, se Lin.

Häcklöpning: förekommer å sträckorna 110 m. ocli 400 m. Häckarna, som äro 10 till antalet, lia en höjd av resp. 1.10 m. och 0.90 m. Världsrekordet är i juni 192ö å 110 m. 14.4 sek. och ä 400 m. 53.8 sek.

Häftplåster består av en massa, sam-mansatt-av blyplåster och kolofonium, som utbretts pä lärft.

Hägerström, A., f. 1868, professor i praktisk filosofi i Uppsala. H. har särskilt behandlat kunskapsteoretiska och moralfilosofiska problem.

Häger, se Prunus.

Hägg. — 1. Axel Herman H, 1835 —1921, svensk konstnär, främst bekant för sina etsningar med motiv från gotiska byggnader (katedralerna i Cliartres, Reims, Barcelona). — 2. Jacob H., f. 1839, den förres broder, sjöofficer, marinmålare, konteramiral 1S99. H. är skaparen av flottans hemliga farledssystem och blev 1909 föreståndare för statens sjökrigshistoriska samlingar. — 3. Jacob Adolf H, f. 1850, kompositör, pianist. Bland H: s arbeten märkes Nordisk symfoni.-— 4. Gustav H., f. 1867, tonsättare, orgelspelare, 190S lärare vid Musikaliska akademin.

Hägrar (Ardeidce), en familj storkfåglar med lång näbb och långa ben. Huvudet är ofta försett med nacktofs. H. leva vid vattendrag av grodor, fiskar o. dyl. Grå H. (Ardea cinerea) är tecknad i blågrått med svart nacktofs, vit hals och svarta vingar. Den häckar i kolonier i s. Sverige. K o h ä g e r (Bubulcus luci-dus) är tecknad i vitt och rostrött. Den finnes i Afrika och lever av insekter, som den fångar från ryggen av större däggdjur (elefanter, bufflar etc).

Hägring-ar (luftspeglingar). Då luftlagren närmast jordytan på grund av stark uppvärmning (i ökentrakter) el. stark avkylning (t. ex. vid beröring med kalla vattenytor) få en täthet, som avsevärt skiljer sig från överliggande luftlagers, uppkomma till följd av ljusstrålarnas brytning och åter-kastning vid gränsytan de fenomen, som benämnas hägringar, luftspeglingar, fata morgana. I förra fallet

synas högre belägna föremål vid horisonten i en riktning nedåt, himlavalvet kan te sig som en sjöyta i öknen ; i senare fallet synas föremålen upplyftade och även upp- och nedvända (ex. fartyg, öar i havet). Genom små förändringar i gränsytan mellan de båda luftskikten förete bilderna växlingar (ett skogsbryn kan te sig såsom marscherande trupper

o. s. v.), vilka för den fantasirike iakttagaren forma sig till fältslag, stormningar av befästa städer o. s. v.

Häktning äger rum, om sannolika skäl föreligga, att brott begåtts av viss person, samt det kan befaras, att den misstänkte skall fly från rannsak-ningen el. vidtaga åtgärder, som försvära målets utredning. Särskilda bestämmelser finnas angående den tid, inom vilken häktad skall ställas inför domstol (i regel 8 dagar).

Hälla, rem under fotvalvet, som håller ned byxorna. H. användes särskilt av militärer. H. benämnes även bindslen mellan ett framben och ett bakben på betande kreatur.

Hälleflinta, förr allmänt bruklig benämning för vissa mer el. mindre me-tamorfoserade porfyrer och deras tuffer; allmänt förekommande bergarter i mellersta Sveriges Bergslag, i Småland och övre Norrland.

Hälleflundra, se Helgeflundra.

Hällkista; plan, sedd uppifrån.

Hälllusta, grav från den senare stenåldern, yngre än dös och gånggrift.

H. uppbygges av tunna, på kant resta hällar, vilka omsluta ett rektangulärt rum. Ibland är H. genom en tvärvägg delad i två kamrar. I-I. kan vara nedsänkt i jorden men är ibland täckt av en uppkastad hög. H. förekommer ej nordligare än i Närke.

Hällristning, på glatta stenhällar förekommande bilder och tecken, vilka inristats under förhistorisk tid, huvudsakligen bronsåldern. Till de mest bekanta H. höra de skandinaviska, vilka delas I två grupper; den nordskandinaviska H. (i Jämtland och n. Norge) samt den sy dskandinaviska II. (i s. och mellersta Sverige). Den

nordliga gruppen kännetecknas av naturalistiska djurbilder, medan den senare gruppen utmärkes av ett mera schematiskt framställningssätt. Man antar, att H. haft ett visst samband med folkets religiösa föreställningar. Hälsing, fornnordiskt ord för sund el. vik, ingående i ett flertal geografiska namn.

Hälsingborg:, stad vid den smalaste delen av Öresund, ö. Skåne. 51,300 inv., Sveriges 5: e stad. Livlig Industri (stor gummivarufabrik, stor järnindustri, tillverkning av lokomotiv, järnvägsvagnar in. m., skeppsvarv, råsockerbruk, Hälsingborgs kopparverk, textilfabriker etc.). Spannmålshandel. Rymlig hamn. Livlig sjöfart. Stor handelsflotta. Utgångspunkt för Västkustbanan (Hälsingborg—Göteborg). Ångfärja till Hälsingör. Gammalt befäst slott, av vilket endast tornet Kärnan återstår. I närheten brunnsorten Hälsan oeh slottet Sofiero.

Hälsingfors, se Helsingfors.

Hälsingland, landskap, begränsat av Gästrikland, Dalarna, Härjedalen och Medelpad; 15,386 kvkm. 165,000 inv. H. är till största delen ett bergigt skogslandskap med höjder på 4—600 m. ö. h. Till några mils bredd längs kusten är landskapet mindre kuperat och har efter istiden varit liavtäekt; högsta forna havsgränsen ligger 220—240 m. över nutida havsytan. Den huvudsakliga odlade jorden ligger under denna höjdnivå och träffas i dalgångarna och deras utvidgningar, särskilt i Ljusnans och Voxnans dalgångar och omkring Dellensjöarna samt efter de mindre kustvattendragen. Berggrunden utgöres av granit och gneis. Vid Dellen finnas rester av yngre vulkaniska bildningar (andesit och tillhörande tuffer). Av landskapets areal äro endast 4% % odlad mark, medan nära 70 % äro skogsmark. H. ingår

i Gävleborgs län med undantag för nordvästra hörnet (Högdal), som förts till Jämtlands län. Under medeltiden betecknade H. i allmänhet hela det dåtida svenska Norrland med undantag av Gästrikland.

Hälsingör, se Helsingör.

Hälsovård. Man skiljer mellan enskild och allmän H. Medan den medicinska vetenskapen i allmänhet har till mål att bota sjukdomar, handlar

H. om vad som skall iakttagas för att förhindra sjukdomsfall. Medicinalstyrelsen har överinseende över den allmänna H. i Sverige. Hälsovårdsnämnderna, provinsialläkarna och förste provinsialläkarna ha att övervaka H. i respektive områden.

Hälsovårdsnämnd består enligt kungl. förordning av 24 okt. 1919 i stad av förste stadsläkare samt fem el. tre andra ledamöter, valda av stadsfullmäktige. På landet är kommunalnämnden H. I vissa fall väljer kommunalnämnden särskild H., som skall bestå av minst 3 ledamöter.

Hälsovårdsstadgan är av den 19 juni

1919. Brott mot H. bestraffas med böter (5—1,000 kr.).

Hälsö, municipalsamhälle på en ö i Bohusläns skärgård, 2 mil v. om Göteborg. 500 inv.

Hälta, se Haltning.

Hämtning verkställes på förordnande av domstol för att tvångsvis inställa tredskande inför domstol. Även värnpliktiga, som uteblivit, kunna undergå H., liksom mönstrade sjömän, vilka ej inställa sig i rätt tid.

Hän*del, G. E,, 1685—1759, tysk-eng-elsk tonsättare, är i synnerhet oratoriets fulländare. Född i Tyskland, studerade han i Italien för att efter 1712 bosätta sig i England, varest hans opera R i n a 1 d o vann framgång (en aria därur är känd som H: s ”Largo”). Bland H:s oratorier märkas M e s s i a li, S a m s o n och J o s u a. Stor betydelse har II. som körkompo-sitör, där han kännetecknas av enkelhet, klarhet, storvulenhet och stämningsfyllt allvar.

Hängande, geol., jfr Liggande.

Hängdalar, bidalar, som icke med jämn lutning mynna ut i huvuddalen, utan med ett stup, en fors el. ett fall förbindas med denna.

Hängeväxtcr (Amentacese) ha oansenliga, enkönade blommor i hängen. Erukten är en enfröig nöt. H. uppdelas numera i Salicaceffi (asp, poppel, pil), Betulaeese (hassel, björk), Cupuliferse (bok, ek) oeh Juglandaceas (valnöt).

Hängjnyr, geol., myr- el. torvmark på starkt sluttande mark, en myrtyp, som företrädesvis förekommer pä större höjdsluttningar i norra delarna avvårt land ocli i trakter med liknande naturförhållanden.

Hängning, en ännu i vissa länder (England) brukad avrättningstorm. Döden inträffar på grund av brott i ryggraden, vilket medför sönderslit-ning av förlängda märgen, där livsviktiga centra för andnings- och hjärtverksamhet finnas.

Hängträd finnas av flera slag, såsom ask, björk, bok etc. H. planteras ofta som parkträd.

Härad, av gammalt minsta område för rättskipningsverksamlieten. Numera ha en del H. blivit sammanslagna till ett tingslag*, och andra uppdelats på flera tingslag. Häradsindel-ningen har ej förefunnits i Dalarna oeh Norrland. Där motsvarades den av uppdelningen i tingslag. I Mälarlandskapen kallades H. ursprungligen Hundare.

Häradsdomare, hederstitel, som av häradshövdingen vanligen gives ät den äldste ledamoten av häradsnämn-den.

Häradshövding, underdomare å landet. Sedan 1920 skola vid varje hovrätt finnas ett visst antal vice H., vilka förordnas av regeringen.

Häradsrätt, allmän underrätt å landet, som utgöres av häradshövdingen, som är ordförande, samt 12 nämndemän (män el. kvinnor), häradsnämn-den, som utses genom val.

Hiir.adsskrivare, en av regeringen tillsatt ämbetsman inom varje fögderi.

H. lyder under länsstyrelsen H: s uppgift är huvudsakligen att förrätta mantalsskrivning, att upplägga fastig-hetslängder för taxering m. m.

Häradsting hålles två gånger om året, höst- och vårting, i domsaga med två tingslag. X domsaga med tre tingslag häl les dessutom ett vinterting. Ett ting är en serie sammanträden av rätten. Urtima ting hålles mellan dessa lagtima ting huvudsakligen för rannsakning med häktade.

Härd, öppna el. slutna bUisterugnar för färskning el. raffinering av metaller el. för deras upphettning vid sinid-ning.

Härdat glas, efter blåsningen hastigt avkylt glas.

Här df är åkning-, se Härdsmide.

Härdning. — 1. Stål göres hårdare genom H., det vill säga glödgning och efterföljande hastig avkylning. — 2. Flytande fetters överföring till fasta kallas H. H. av fett äger rum därigenom, att flytande fetter under inverkan av en katalysator (t. ex. finfördelad nickel) bringas att upptaga väte.

Härdsmide, framställning av smid-bart järn el. stål ur tackjärn genom dess upphettning i en härd under stark bläster tillsammans med träkol

och färskslagg. Järnet uttages ur härden som sega, sammanhängande klumpar (välljärn). Genom hamring befrias järnet från slagg. Av H. finnas flera arter, t. ex. franche-comté-smide och lancashiresmide. Själva smältfärskningen och vällningen utföras understundom i skilda ugnar.

Härfägel (Upupa epops) är tecknad i grått, svart, brunt och vitt och har pä huvudet en tofs av bruna, i spetsen svarta fjädrar. H. förekommer i s. Sverige.

Härjedalen gränsar i n. och nö. till Jämtland, i v. till Norge, i sv. oeh s. till Dalarna, i ö. till Hälsingland. 12,850 kvkm., 14,500 inv. Nv. hälften av H. är uppfyllt av fjäll, däribland Lundörns- oeh Helagsf jället vid gränsen mot Jämtland, Skarsfjällen och Eutsfjällen vid norska gränsen, Klöv-sjö-Vemdalsfjällen, Sonfjället, Hover-lcen, Sömlinghägna m. fl. längst i sö. Dessa senare uppbyggas av en mäktig kvartsitformation, ”Vemdalskvartsit”, medan de västligare trakterna bestå dels av "fjällskiffrar”, dels av graniter. ö. delen av landskapet är ett bergigt

skogsland, mest granit och porfyr; i sydligaste H. utbreder sig ett område av Dalasandsten. Jordmånen är i allmänhet mager, i dalgångar och lägre terränger till stor del rullstensgrus. Ljungans och Ljusnans floddalar genomdraga landskapet. Största sjöar äro Storsjön och Rogen. Klimatet utmärkes av stränga vintrar och korta somrar med ofta inträffande nattfroster. Endast 0.3 % av arealen är odlad, 40 % är öde fjäll, resten skog, myr oeh ängsmark. Näringsfång skogsbruk, boskapsskötsel och något åkerbruk. H. ingår i Jämtlands län, dess huvudorter äro Sveg och Hede, som numera stå i järnvägsförbindelse med det övriga Sverige.

Härmfågel (Mimus polyglottus) är tecknad i gråbrunt oeh brunt och är bekant för sin förmåga att härma andra fåglars läten. Nordamerika.

Härmod, enligt den nordiska gudasagan son till Oden. H. var den krigiska tapperhetens gud.

Härnösand, stad på Härnön i Bottniska viken, s. Ångermanland. 11,600 inv. Residensstad för Västernorrlands län, biskopssäte för Härnösands stift. Teknisk elementarskola. Stor tobaks-fabrik. Livlig sjöfart på Sverige och utlandet. Staden omnämnd på 1300-t.

Härnösands stift omfattar Västernorrlands och Jämtlands län. 77,266 kvkm., 407,000 inv.

Härold, gammalt hovämbete under medeltiden. H. brukade bland annat leda torneringar samt i Sverige in-och avblåsa ståndsriksdagen.

Härordning. Tre huvudtyper av H. finnas nämligen 1) yrkessystemet vid vilket man även under krigstid bygger uteslutande på den i fredstid existerande, värvade armén, och dess motsats 2) milissystemet, där ingen freds-armé finnes utan truppförbanden organiseras först vid mobilisering, samt 3) kadersystemet, där hären på fältfot består dels av den redan i fred tjänstgörande personalen, dels av personal, som inkallas vid mobiliseringen.

Härskning:. Att ett fett liärsknar, innebär, att det delvis sönderdelas i fri glycerin och fria syror. Den vidriga lukten härstammar från de fria syrorna. H. framkallas sannolikt av bakterier.

Härstamningslära, se Utvecklings -lära.

Här står jag, och kan inte annat, yttrande, vilket Luther skall ha fällt på riksdagen i Worms 1521.

Hässelby villastad, municipalsamhälle, s. Uppland. Förstadssamhälle till Stockholm. 2,050 inv.

Hässja, ställning för torkning av säd el. hö, bestående av störar, förenade med linor, på vilka fodret läg-ges.

Hässleholm, stad i n. Skåne. 3,300 inv. Viktig järnvägsknut. Erhöll stads-rättigheter år 1914.

Hästdjur (Equi’dese), en familj ud-datåiga hovdjur, vilka ha höga ben. Endast tredje tån är fullt utvecklad och når marken. Av andra och fjärde tåns mellanhands- (fots-) ben finnas endast kvar de s. k. stilettbenen, svagt utvecklade, smala ben utefter tredje tåns mellanhands- (fots-) ben. H. äro stäppdjur och ha i varje käkhalva tre breda framtänder. En liten hörntand finns hos hannen, hingsten, men saknas hos honan, stoet el. märren. Dessutom finnas sex kindtänder med oregelbundna emaljveck. Fynd av förste-ningar visa, hur ET. utvecklats ur en art, som endast hade en hunds storlek (Hyracotherium) och som hade fyra tår på främre och tre tår på bakre benparet. Denna art levde under eocen tid i Nordamerika. Senare uppträdde Mesohippus under oligocen tid, vilken hade ett fårs storlek och tre tår på bägge benparen. Ännu senare former (Anchitheri-um, Pliohippus) visa en fortskridande utveckling till entåighet. Nu levande H. tillhöra släktet E q-u u s, som delas i två grupper: Hästar, som ha hornvårtor, ”kastanjer”, på insidan av fotlederna på bägge benparen. Hit höra Tamhästen (se Hästraser) och Przewalskys häst (E. przewalskij), som uppkallats efter den ryske upptäcktsresanden Przewalsky. Den finnes i Asien och är grovt byggd, till färgen grå el. brun och når en ponnys storlek. Den är den enda nu levande vildhästen. I

Sydryssland har funnits förvildade hästar, tarpaner. Även i Amerika, dit hästar infördes av de spanska upptäcktsresandena, ha funnits förvildade häststammar, mustanger. Den andra gruppen av släktet Equus ha ”kastanjer” endast på frambenen. Hit hör Tamåsnan (E. asinus), som har långa öron, lång, i spetsen tagelklädd svans och kort, upprättstående man. I Afrika finnes en art Vildåsna (E. asinus africanus). Även i Asien finnas

vildåsnearter, t. ex. Dschiggetai (E. liemionus) och Onagern (E. onager). Korsningar mellan åsnehingst och liäststo kallas Mula, mellan hästhingst och åsnesto kallas Mulåsna. De likna mest modern och äro ofruktsamma. Zebror kännetecknas av en svart- och vit-strimmig färgteckning. Flera arter finnas i Afrika. Vanliga zebran (E. zebra) finnes i Kaplandet. Kvag-g a n (E. q u a g g a) är numera utrotad; den påminde mera om en häst.

Hästesko, J. II., 1741—90, finländsk överste, medlem av Anjalaförbundet*.

H. dömdes till döden och avrättades.

Hästfibbla, se Arnica.

Hästfluga (Hippobosca equina), en 7—8 mm. lång, brunfärgad fluga, som utan att göra egentlig skada är i hög grad besvärande för hästar. Den uppehåller sig särskilt kring näsborrar, öron och svans.

Hästholmen, lastageplats vid Vättern, s. om Omberg, Östergötland. Ångbåtslinje H.—Hjo.

Ilästhovsört (Tussilago farfara), till familjen Compositoe hörande ört med krypande underjordisk stam. Tidigt på våren framskjuta fjälliga stänglar, vilka bära gula blomkorgar. Efter blomningen framväxa hjärtlika blad. H. är vanlig på dikesrenar och är ett besvärligt åkerogräs.

Hästkastanj (Aesculus hipocasta-num) har vita blommor, ordnade i spira. Bladen äro femfingrade. Odlas allmänt som parkträd.

Hästkraft, en arbetsförmåga el. effekt av 75 kgm. i sekunden. Med en maskins effektiva hästkrafttal förstås det antal H., som i form av nyttigt arbete kan uttagas från maskinens huvudaxel. En värmemotors (ångmaskins etc.) indikerade hästkrafttal är det antal H., som drivmedlet utvecklar.

Hästraser. Tamhästen (Equus cabal-lus) tillhör hästdjur*. Den har sedan urminnes tider hållits som husdjur. Redan de förhistoriska benlämningar, man funnit, låta uppdela sig i olika typer. Numera kan man särskilja talrika raser, vilka indelas i följande huvudgrupper. Varmblodiga hästar utmärkas av jämförelsevis lätt kroppsbyggnad och livligt lynne. De äro särskilt lämpade för ridning och sport,Hit liöra arabisk häst, engelskt fullblod samt genom korsningar mellan dessa och andra raser erhållna, särskilt som vagnshästar lämpliga halvblod, såsom Clevelandsliiisten och Han-noveranare, en jämförelsevis kraftigt byggd oeh storvuxen halvblodshäst. De kallblodiga raserna äro grovt byggda och ha trögt lynne. De äro lämpliga som arbetshästar. Hit hör ardenner- el. belgisk häst och Clydesdalehästen. Till denna grupp räknas även den nordsvenska hästen, vilken dock står den varmblodiga gruppen närmare. Detta är iiven fallet med norsk fjord- el. östlandsliäst. En särskild grupp bilda de småvuxna po n nyraser 11 a, till vilka höra Is-lands- och Shetlandsras m. fl. ölands-rasen är numera utdöd. Den gotländska skogsrussen har på senare tid blivit föremål för mera planmässig avel.

— Med hänsyn till färgen variera dessa raser i stor utsträckning. Täckhåren, d. v. s. själva fällen, samt skyddshåren el. taglet ha ofta olika färg. En helt svart häst benämnes ofta rapp. Bruna H. ha svarta skydds-liår och bruna täckhår. Äro såväl täckhår som skyddshår bruna kallas hästen fux. Skinilar ha ljusa botten-liår, blandade med grå el. bruna. Bilda de mörkare håren ringar, kallas hästen apelkastad. Om hästen fläckvis har olika färg, kallas den skäck.

H." ha ofta vita fläckar el. tecken på huvudet el. benen. En vit fläck i pannan kallas stjärn, en vit fläck på nosen snopp, en vit strimma över liela huvudets framsida kallas bläs. Vita tecken på benen kallas allt efter sin mindre el. större utbredning krona, (el. kota), halvstrumpa el. helstrumpa. Jfr Bil. Hästraser.

Hästskobåge, se Båge.

Hiistskonäsor (Rhinolophidte), en familj fladdermöss, som ha egendomliga hästskolikt anordnade nosbihang. H. finnas i tropiska trakter och leva av insekter.

Hästsvans, turkisk beteckning för de högsta militära värdigheterna. H. användes till 1820-t. även i stället för fana fäst vid en förgylld halvmåne, som uppbars av en stång.

Hästveda, municipalsamhälle i n. Skåne. 400 inv.

Hättebröder, fetaliebröder*.

Hävd. Om man i god tro på grund av formellt laga fång utövar äganderätten till fast egendom under längre tid, förvärvar man äganderätt, även om man ursprungligen ej haft sådan. Har man i god tro besuttit fast egendom under 20 år efter vunnen lagfart, är man skyddad mot klander av äganderätten. I dessa 20 år inräknas i allmänhet även föregående ägares besittningstid. Är det

fråga om urminnes H., d. v. s. har man besuttit viss egendom så länge någon kan minnas, kan lagfart ej erhållas. Bevisas emellertid i sådant fall, att företrädaren på orättmätigt sätt tillvällat sig egendomen, har H. icke verkan. Urminnes H. gäller även servitutsrätt, och frälseränterätt.

Hävdeförteckning, handling, som vid skiftad jord upprättas av lantmätare och som skall undertecknas av delägarna, att de erkänna den som riktig.

Hävd och hembygd, se Fornminnesföreningar.

Till vänster sughävert, till höger stick-hävert.

Hä’vert. Sugliäverten är ett omböjt rör, medelst vilket vätska ledes från ett högre till ett lägre placerat kärl. Vätskan flyter av sig själv, sedan den sugits genom den kortare skänkeln, förbi omböjningen och så långt ned i den längre skänkeln, att vätskeytan där befinner sig lägre än i det högre placerade kärlet. Stickhäverten el. pi-petten är ett med en utblåsning försett glasrör. Om rörets smalare ända sänkes ned i en vätska, och den övre ändan därefter tilltäppes, rinner, dä pipetten lyftes upp ur vätskan, endast en del av denna ut. Luften i pipetten över vätskan blir nämligen förtunnad och dess tryck därigenom mindre än det yttre lufttrycket.

Hävstång, en kring en fast punkt vridbar kropp, som användes t. ex. för att lyfta tunga föremål. Spettet är sålunda en H., en sockerkniv är också en H., likaledes kan en ratt betecknas som en H.. En rak hävstång kallas enarmad, om kraften och lasten äro anbragta på samma sida om un-derstödspunkten, tvåarmad, om do ligga på ömse sidor om denna. Med en krafts statiska moment el. dess vridningsmoment förstås produkten av kraften och dess liävstångsarm, det vill säga det vinkelräta avståndet frän understödspunkten till kraftens riktningslinje. En H. är i jämvikt, då summan av statiska mpmenten av de krafter, som vilja vrida den åt ena hållet, är lika stor som summan av statiska momenten av de krafter, som lia motsatt vridningsriktning. Av denna sats, som kallas för hävstångs-lagen, inses, att om en kraft, som verkar på en IL, liar lång liävstångsarm, medan den last, som skall t. ex. lyftas, liar kort, kraften kan vara liten i förhållande till lasten.

Häxprocesser, förföljelser och avrättningar av personer, särskilt kvinnor, vilka troddes vara i förbund med djävulen och därför äga övernaturlig makt att skada sina medmänniskor. Under den senare medeltiden rasade Ii. i nästan hela Europa. I Sverige var H. särskilt våldsamma mot slutet av 1600-t. Den, som mest verkade för H: s upphörande i Sverige, var Urban Hjärne*.

Häxringar, se Älvringar.

Höch’städt, stad i Schwaben-Neu-burg, Bajern, där bajrare och fransmän 1704 besegrades av prins Eugens av Savojen och hertigens av Marlbo-rough bägge härar. Engelsmännen bruka benämna slaget efter den närbelägna byn Blenheim.

Höckert, J. F., 1826—66, svensk historiemålare, främst bekant för det berömda verket Stockholms slotts brand den 7 maj 169 7. Den ypperliga färgbehandlingen och kompositionen göra det till en av det svenska måleriets allra främsta skapelser. H. har även målat stämningsfulla bilder från Lappland (Brudfärd på Hornavan).

Hö’der, en av asarna i den nordiska gudasagan. H., som var blind, dödade Balder* på Lokes tillskyndan.

Höfeber, hösnuva, en på överkänslighet för gräsarters frömjöl beroende inflammation i ögats och näsans slemhinnor. Sjukdomen varar under de veckor, växterna i fråga blomma.

Höffding, H., f. 1843, professor i filosofi 1883—1915. H. var ursprungligen påverkad av Kirkegaards religiösa tankar men har senare delvis tagit avstånd från denna idékrets och mera anslutit sig till den engelska s. k.

associationspsykologin.

Höftsjuka. Sjukdomar, vilka hos barn medföra haltning, benämnas ofta

II. I en del fall beror sådan haltning på att ledpannan ej kvarhållit ledhuvudet utan detta förskjutits ur leden. Genom att införa ledhuvudet i ledpannan och med gipsförband fixera benet i lämplig ställning, kan detta lyte hävas, om behandlingen kommer i tid. I andra fall beror sådan haltning på inflammatoriska processer vanligen av tuberkulos natur. Sjukdomen fortskrider långsamt. Så småningom uppstår en varhärd, som bryter sig väg utåt. Sjukdomen åtföljes av smärtor, vilka dock oftast förläggas i knät el. nedåt benet. Behandlingen består av stillaläge i sträck-

förband. I en del fall fordras operation.

Högadel, innehavare av de högsta adliga värdigheterna i Sverige, greve-och friherreätter.

Höganäs, municipalsamhälle vid n. Öresund, nv. Skåne. 5,800 inv. Stenkolsgruvor. Tillverkning av eldfast tegel, lerkärl m. m.

Höganäs-Billesholms a.-b. har stenkolsgruvor och bedriver brytning av eldfast lera på åtskilliga ställen i Skåne såsom Höganäs, Bjuv, Billes-holm, Skromberga m. fl. I Höganäs, Bjuv, Skromberga m. fl. platser bedriver H. tillverkning av tegel, eldfast lera, klinkers, lerrör, lerkärl m. m.

Höga visan, bok, ingående i tredje delen av judarnas kanon. H. innefattar kärleks- och bröllopssånger troligen från 300—200-t. f. Kr.

Högberg, Olof, f. 1855, författare, främst bekant för romanen Den stora vreden, en fantasifylld kulturskildring från Norrland omkring 1700, hållen i en medvetet ålderdomlig men kraftfull och pittoresk stil.

Högblad, se Blad.

Högern, politisk benämning på det konservativa partiet i motsats till det el. de radikala, ”vänstern”. Namnet härrör från den franska nationalförsamlingen 1789, då de konservativa hade sina platser till höger om talmansbordet och de radikala till vänster. Denna sed har sedermera bibehållit sig i vissa parlament.

Högervridande ämnen, se Polarisation.

Högfrekvensström, elektrisk växelström med över 15,000 (ungefär) perioder i sekunden. H. har sin största praktiska betydelse inom den trådlösa telefonin och telegrafin. Jfr Tesla-strömmar.

Högförräderi, se Förräderi.

Högkyrklig, strängt bunden av gamla kyrkliga traditioner. — I England är Högkyrkan (High Church) en riktning inom statskyrkan, vilken särskilt håller på äldre kyrkliga former och i detta avseende har en liten dragning åt katolicismen.

Höglund, Zeth, f. 1884, redaktör. Ledamot av Socialdemokratiska ungdomsförbundets centralstyrelse 1905—17. Redaktör för Stormklockan 1908—18; Folkets Dagblad Politiken 1919—24. Ledamot av Andra kammaren 1915—17. Medverkade till bildandet av vänstersocialistiska partiet 1917 och dettas övergång till kommunistiskt 1921. Bröt med kommunistiska internationalen 1924, då Sveriges kommunistiska parti förklarade sig självständigt. I januari 1926 samman slogs detta parti, med

H. i spetsen, med Sveriges socialdemokratiska arbetarparti.Högländare, invånare i Skotska Högländerna.

Högmosse, mosse med sphagnuin-(vitmosse) täcke; är vanligen högre i mittpartiet än ut mot kanterna.

Högqvist, Emilie, 1812—46, skådespelerska, 1828 engagerad vid Kungl. teatern. H. blev oerhört populär och medelpunkten i en krets av konstnärer i Stockholm.

Högre allmänna läroverk, se Statens läroverk.

Högre flickskolor, se Flickundervis-ning.

Högre folkskola, icke obligatorisk överbyggnad på folkskolan med hel-dagsundervisning under ett till fyra läsår. H., som syftar dels till vidgad allmänbildning, dels att förbereda yrkesutbildningen, kan antingen vara yrkesbestämd el. också av en mer allmän typ. H. tillhör den grupp av skolor, som sammanfattas under beteckningen praktiska ungdomsskolor. Är 1924 funnos mellan 60 och 70 H. Jfr Fortsättningsskola.

Högre lärarinneseminarium, se Seminarium.

Högskola, se respektive högskolors namn.

Högspänning räknas i Sverige från över 1,000 volt. Elektriska anläggningar med mellan 250 och 1,000 volt räknas ha medelspänning. Under 250 volt räknas som lågspänning.

Högsta domstolen är sammansatt av 24 justitieråd, vilka utnämnas av K. M: t. H. är högsta instans för såväl tvistemål som brottmål. En del mål, särskilt sådana av mindre betydelse, få dock ej fullföljas till H. Mål, som skola avgöras hos H., undergå förberedande utredning i nedre justitierevisionen och föredragas av revisionssekreterare inför H. Justitie-råden äro ansvariga inför riksrätt, men endast J. K., J. O. el. M. O. kunna åtala justitieråd. Riksdagen kan dock direkt utkräva ansvar. Av riksdagen tillsättes vart fjärde år en s. k. opinionsnämnd, som kan skilja justitieråd från ämbetet, om han anses icke äga allmänt förtroende, ändock han ej gjort sig saker till brott el. fel, för vilket han skulle kunna fällas av domstol.

Högsta krigsnldet. För att under världskriget få till stånd en enhetlig ledning av ententens arméer bildades den 7 november 1917 genom överenskommelse i Rapallo ett H., som bestod av ländernas konseljpresidenter samt en annan medlem av respektive regeringar. H. hade vid sin sida en generalstab i Versailles. Först 1918, då denna parlamentariska ledning förordnade Foch till högste befälhavare på västfronten, blev dock den enhetliga krigsledningen fullt genomförd.

Högsäte, hedersplatserna i nordbornas boningshus, ett på vardera långväggen för husfadern och för hedersgästen.

Högtalare, se Telefon och Radio.

Högt i vind säges om ett fartyg, som seglar nära mot vinden.

Höijer, Benjamin, 1767—1812, professor i filosofi i Uppsala. I sina arbeten ansluter sig H. framför allt till Kant men även till Hegel, Fichte och andra av romantikens filosofer. Hans åskådningar påminna till en viss grad om de läror, Boström senare utvecklade.

Höjdmätning med barometer grundar sig på lufttryckets regelbundna avtagande med höjden över havet. Vid dessa mätningar måste hänsyn tas till temperaturen, emedan trycket ändras med denna, ävenså till de förändringar i barometerståndet, som kunna äga rum, under det att mätningen pågår (om vädret är obeständigt och mätningen tar timmar att utföra). Vidstå-ende tabell visar, huru stor vertikal-höjd, som motsvaras av 1 mm. ändring i lufttrycket vid olika temperaturer och lufttryck.

^tryck Temperatur i hiften.

mm. 200 i60 i20 8<> 4° 00

760 11.37 11.19 11.02 10.86 10.70 10.53

750 11.52 11.34 11.17 11.01 10.84 10.67

740 11.68 11.49 11.32 11.16 10.98 10.82

730 11.83 11.64 11.47 11.30 11.13 10.97

720 12.00 11.81 11.63 11.45 11.29 11.01

710 12.17 11.98 11.80 11.63 11.45 11.28

Härav ses, att t. ex. vid 720 mm. tryck och 20° temperatur 1 mm. ändring av barometern motsvarar en höjdskillnad av 12 m., medan vid samma tryck och 0° höjdskillnaden blir blott

11 m. Jfr även Avvägning.

Höj’er Fla}k’ke, stad i Sönder-Jyl-land (Nord-Schleswig), Danmark.

1,100 inv. H. tillhörde 1864—1921 Tyska riket.

Höj’esteret, högsta domstolen i Danmark el. Norge.

Höjning. — 1. Geol., se Nivåförändringar. — 2. Mus., H. med ett halvt tonsteg betecknas med $. H. med två halva tonsteg betecknas med (dubbelkors). I förra fallet lägges till tonens namn ändeisen iss, t. ex. ciss, i senare fallet ändeisen ississ, t. ex. ciss-iss.

Höksläktet (Astur), ett släkte falkfåglar, som ha upptill fjäderklädda tarser samt å övernäbben en skarpkan-tad flik. Hit höra Duvhöken (A. gentilis), som är ovan blågrå (hannen) el. brun (honan), under ljusare med vågiga, mörka tvärband. Längd % m. Innertåns klo når fram till mellan-tåns. Den finnes i barrskogsområden i Sverige ocli lever av harar, skogsfågel, liöns o. dyl. Den räknas som vår skadligaste rovfågel. Sparvhöken (A. nisus) är omkring y3 mindre än föregående. Den skiljes från denna genom att innertåns klo ej når fram till mellantåns. Den är vanlig över hela landet och lever särskilt av småfågel.

Hökensås, bergsplatå (horst) i Västergötland på Vätterns v. strand. Högsta höjd 360 m. ö. h.

HöFderlin, F., 1770—1843, tysk skald. H: s diktning äger starkt romantiska drag, ehuru formen är den klassiska. Förutom dikter har H. skrivit romanen Hyperion samt ett ofullbordat drama, Empedokles.

HöFster, ett högblad, som omsluter blomställningen t. ex. hos Aracese.

Hönefoss, stad vid ö. Buskeruds fylke, s. Norge. 3,000 inv. Trävaruindustri.

Hö’ner, en av asarna i den nordiska gudasagan. H. var Odens följeslagare.

Hönsfåglar, en ordning fåglar, som ha de tre framtårna vid basen förbundna med en hud, baktån fästad något högre upp samt trubbiga klor. De ha kort, stark näbb och kupiga, korta vingar. På huvudet finnes en kam, under hakan en slör. En del arter ha andra köttiga flikar på huvudet. Dessa äro störst hos tuppen, som ofta har en skarp tagg, sporren, pä tarserna. Till H. höra fasan- och orr-fåglar, stäpphöns m. fl.

Hönsraser. Tamhönsen (Gallus do-mestica) anses härstamma från ban-kivahönsen*, en till fasanfåglar hörande art. I Europa tyckas H. ha förekommit först under bronsåldern. Flera raser finnas, vilka bruka indelas i köttproducerande raser (Brahma, Faverolle), kött- och ägg producerande raser (Ply-moutli-rock, Wyandotte, Rliode Island, Orpington m. fl.), äggprodu-cerande raser (Leghorn, Andalu-sier, Minorca) samt slutligen dvär g-h ö n s (Bantam). De olika rasernas färgteckning varierar i stor utsträckning. Även kammen kan ha olika utseende. Enkelkam är ett enkelt taggigt blad, roskam är en platta med vårtlika upphöjningar, ärtkam består av tre jämnlöpande blad. — Kastrera-de tuppar kallas kapuner, kastrerade hönor poularder. År 1919 räknades i Sverige över 4,800,000 djur, men siffran är föga pålitlig.

Hönö-Klåva, municipalsamhälle på en ö i Kattegatt, s. Bohuslän. 750 inv. Fiskläge.

Höpken, A. J. v., 1712—89, svensk statsman, en av ledarna för hattpartiet, blev riksråd 1746 och kanslipresident 1752—61, då han på grund av det allmänna missnöjet med hattarnas

styrelse avgick. H. var åter medlem av rådet 1773—80. Som vältalare och författare hade II. stor betydelse liksom för odlingens befrämjande, särskilt med avseende på naturvetenskaperna. H. var ledamot av Vetenskapsakademin och Svenska akademin.

Hörberg, Per, 1746—1816, målare, var först yrkesmålare men studerade sedan en kort tid vid Stockholms konstakademi. H. utförde förutom etsningar, träsnitt o. dyl. ett flertal al-tarbilder.

Hörby, köping vid järnvägen Eslöv —Kristianstad, mellersta Skåne. 1,550 inv. Mekanisk verkstad.

Hörlur, mekanisk el. elektromeka-nisk ljudförstärkande apparat.

Hörnefors, socken i Västerbottens län, där ryssarna år 1809 besegrade den svenska armén.

Hörningsnäs villastad, municipalsamhälle på Södertörn, nö. Södermanland. 300 inv.

Hörselorgan. En del insekter, t. ex. vårtbitare, ha organ för uppfattande av ljud. För övrigt förefinnas H. först hos ryggradsdjuren. Hos lägre ryggradsdjur finnes endast en blåsa med sinnesceller, belägen på bakhuvudet intill första gälspringan. Hos högre djur är gälspringan ombildad till en trumhåla, och hörselblåsan är utvecklad till ett fingerlikt, ibland mer el. mindre krökt utskott. Människans H. brukar delas i ytterörat, mellanörat och innerörat. Ytterörat består av öronmusslan och hörselgången, som genom trumhinnan avgränsas från mellanörat, trum-hålan. Detta består av en hålighet, i vilken hörselbenen (hammaren, städet och stigbyglen) finnas. De tre hörselbenen äro förbundna med varandra och sitta dessutom fästade dels i trumhinnan, dels i ovala fönstret, som för in till innerörat. Innerörat mynnar även mot det hinnbeklädda, runda fönstret i mellanörat. Grenom öron-trumpeten el. Eustachiska röret står mellanörat i förbindelse med övre sval-get. Iunerörat består av en hinnklädd, spiralformig kanal, i vilken finnas sinnesceller, som stå i förbindelse med hörselnerven. Inre delen av hörselgången, mellanörat och inner-örat äro inneslutna i klippbenet. I samband med den spiralformiga kanalen, snäckan, finnas tre båggångar, som mynna i en säck. Dessa gångar ha ej med hörseln att göra utan äro ett organ för huvudets jämvikt. En förändring av huvudets läge orsakar vätskeströmningar i båggångarna, vilket retar sinnescellerna. Dessa retningar fortledas sedan genom en nerv, som löper ansluten till hörselnerven till hjärnan.

Hösnuva, se Höfeber.

Höst- och vårdagjämning; kallas de bägge dagar, som ha lika stor längd som natten. Värdagjämningen infaller kring 21 mars, höstdagjämningeu kring 23 september.

Höstsol. Gustaf Fred riksons ålderdomshem. Svenska teaterförbundet grundade 1912 en stiftelse i syfte att upprätta ett ålderdomshem för sceniska artister. Då skådespelaren G. Eredrikson testamenterat sin förmögenhet till stiftelsen, inköptes egendomen Såsta i Täby socken, Stockholms län. 12 pensionärer erhålla där full försörjning.

Höstsyren el. Höstflox (Phlox pani-culata) är en flerårig, högväxt ört med röda, vita el. violetta blomställningar. Den odlas allmänt som prydnadsväxt.

Hötzendorf, se Conrad v. Hötzendorf.

Hövitsman, namn på innehavaren av ett kungligt län under medeltiden och in på 1500-t. Senare blev H. även namn på vissa militärbefälhavare.

Höör, municipalsamhälle vid järnvägen Eslöv—Hässleholm, mellersta Skåne. 1,300 inv. I

I, nionde bokstaven i vårt alfabet.

— Som taltecken är i grekiskan I =10, ocli i latinet I = 1, II = 2 o. s. v.

I., förkortning av Idaho, TJ. S. A.

Ia’son, Jason, se Argonauterna.

Iba’dan, stad i v. delen av brittiska kolonin Syd-Nigeria, bestående av flera självständiga byar, omgivna av en gemensam mur. Omkring 200,000 inv. Militärstation. Tiktig handelsplats.

Ibanez, se Blasco Ibanez.

Ibe’rer, folk, som under stenåldern bodde i v. Europa ocb sedermera undanträngdes till Pyreneiska (Iberiska) halvön. Baskerna anses vara en kvarleva av I.

Ibe’ris, växtsläkte av familj Cruci-ferse (Korsblomstriga) med ett flertal arter i Medelhavsländerna. I Sverige odlas åtskilliga arter som prydnadsväxter t. ex. I. amara, blomkrasse med vita blommor, och I. umbellata med violettTöda blommor.

Ibe’riska bergen begränsa Spanska högplatån i nö. mot Ebros dal.

Ibe’riska halvön, namn på Pyreneiska halvön efter dess urinvånare, ibe-rerna.

Ibe’riska språk, namn på de iberiska dialekter, ur vilka de ännu levande baskiska dialekterna utvecklats.

Ibi’dem, lat. (förkortat: Ibid. el. ib.), på samma ställe.

1’bisfåglar (Ibididae) bilda en familj bland de storkartade fåglarna (Ciconi-iformes). De ha lång näbb med övernäbben på sidorna försedd med näsfåror, utgående från de små vid näbbroten belägna näsborrarna. Näbben är bågböjd och cylindrisk el. rak och plattad, mot spetsen bredare (skedstorkarna). Vissa partier av huvudet sakna fjäderbeklädnad. I. tillhöra huvudsakligen varmare länder i Gamla och Nya världen och leva merendels i sumptrakter. Man urskiljer tvenne undergrupper Ibis ar (Ibidini), till vilka räknas Egyptens ”H e 1 i g a I b i s” (I. tethiopica), som kan hållas tam och av vilken ”mumier” påträffats, och Svarta Ibisen (Egathe-us autumnalis), som hör hemma i Sydeuropa och Asien och jämväl flera gånger skjutits i Sverige. — 2. Skedstorkar (Plataleini), bland vilka må nämnas, Skedstorken el. Skedhägern (Platalea leucoro-dia), som är vit med lång, gulaktig nacktofs och svarta ben samt häckar kolonivis i Syd- och Mellaneuropa samt i Asien och n. Afrika. Den är ej med säkerhet funnen i vårt land.

Ibn, arab., son, förekommer särskilt i namn.

Ib’sen, Henrik, 1828—1906, norsk författare, tjänstgjorde som apoteks-lärling under uppväxtåren och hade sedan anställning vid olika teatrar. Hans första skådespel behandla historiska ämnen (Catilina, Kongs-emnerne). Senare behandlar I. i sina skådespel psykologiska och sociala problem. Konflikten mellan ideella krav och verklighetens tvång samt innehållslösheten av genomsnittsmänniskans konventionella idealism utgör grundtemat i hans dramer. K j se r-lighedens komedie behandlar brytningen mellan kärlekens idealitet och äktenskapets bekymmer oeh vardaglighet. Brand ger de ideellt religiösa kravens övermänskliga orimlighet vid sammanstötning med verkligheten. Peer Gynt skildrar drömmarens och fantasimänniskans flykt från verklighetens småaktiga begränsning. De unges förbund är ett angrepp på politikens förljugenhet. Ett dukkehjem behandlar kvinnans omyndighetstillstånd i äktenskapet och Gengangere äktenskapet från degenerations- och ärftlig-hetssynpunkt. En folkefiende är på sätt och vis ett självförsvar och angriper den demokratiska tron på att sanningen är detsamma som flertalets åsikt. I sina senare skådespel ger I. uttryck åt en bittrare pessimism och börjar använda ett mera symboliskt uttryckssätt. J ohn Gabriel Bork-m a n är övermänniskans tragedi, Naar vi döde vaagner, det konstnärliga geniets. I. är en av världens förnämsta dramatiker och har utövat ett vidsträckt inflytande, framför allt i Skandinavien men även i Tyskland och på senare tid också i England. Hans åsikter ha uppkallat till opposition, men hans omutliga ärlighet, psykologiska skarpblick och sociala ansvarskänsla kunna aldrig förnekas.

I. C., förkortning för Jesus Christus.

Icaria (ika’-), se Cabet.

Ichthyologi’ el. iktyologi’, vetenskapen om fiskarna.

Iclityosa’urus, Eisködla*.

Ici’, fr., här, kom hit, kommandoord till hundar.

Icke vapenför kallas värnpliktig, som ej är oduglig till krigstjänst men på grund av kroppsliga brister ej är fullt vapenför. I. fullgör sin värn-plikt som skrivbiträde, handräck-ningsmanskap etc.

Ieosan’dria, se Sexualsystemet.

Id (Leuciscus idbarus) el. Ort, till mörtsläktet hörande fiskart av karp-fiskfirnas familj. Har nosen något längre än underkäken, i sidolinjen 55—60 fjäll. Färgen är på ryggsidan mörkt gragrön till olivgrön, mot sidorna silvergrå och buken silvervit. På våren, vid lektiden, får fisken en mässingsgul anstrykning, och hanen har då också på fjällen vårtlika knölar, som efter leken försvinna. I. förekommer i norra och mellersta Europas flesta länder; i Sverige finner man den ända upp i Lappmarken. Den tillhör egentligen de stora sjöarna och i synnerhet

östersjöns skärgård ned mot Öresund. April—maj beger sig I. upp i bäckar och åar, ja, diken för att söka lekplatser på gräsbotten med sakta rinnande vatten; då inträder den rätta fångsttiden. Yng-let beger sig i augusti ut till sjön. Flera närstående arter såsom Färnan (L. albiensis) gå ej sällan under benämningen id. Färnan har dock 43— 46 stora fjäll i sidolinjen. Se Bilaga Fiskar II.

Ida. — 1. Berg i nv. Mindre Asien, nuvarande Kaz Dagh, vid vilket Troja var beläget. — 2. Berg på ön Kreta, det nuvarande Psiloritis, 2,460 m. högt.

Idaho [aj'dahå], förkortas I., stat i nv. Förenta Staterna. 218,000 kvkm.,

432,000 inv. En stor del av befolkningen är mormoner. Huvudstad Boisé City, 21,000 inv. — I. är till övervägande del ett bergland. I s. delen löpa grenar av Klippiga bergen och därjämte finnas vidsträckta basaltpla-tåer. Med tillhjälp av konstgjord bevattning göres jorden odlingsbar. Viktigaste sädesslag är vete. Dessutom odlas sockerbetor och olika slags frukt. Betydande fåravel. I. är i fråga om blyproduktion den viktigaste staten i U. S. A. Årsproduktionen av bly och silver värderas till omkring 70 milj. kronor.

Idavallen, i den nordiska gudasagan namn på det fält, där asarna möttes i tidens begynnelse. Efter Ragnarök skola de åter samlas på I.

I'de kallas det lägerställe, där vissa djur, såsom björn och grävling m. fl. tillbringa den kalla årstiden. Ofta utgöres I. av någon lämplig bergsskreva el. en jordhåla under någon rotkrona, en urgrävd myrstack etc., där vinterbädden redes av mossa, ljung el. granris. I idet förtär djuret icke någon föda, varför dess merendels goda hull vid inträdet uti lyan, då vårsolen åter lockar ut djuret är försvunnet.

Idé, föreställning, uppslag, tanke. Särskilt i den äldre filosofin användes

ibland I. om föreställningar, som tänktes ha tillvaro utanför det mänskliga medvetandet antingen då ingående i ett gudomligt medvetande el. havande en. fullt oberoende tillvaro. I det senare fallet blir I. i själva verket liktydigt med ett slags självständiga väsen. I liknande bemärkelser användes ibland I. av Platon och nyplatoni-kerna.

Idea'l, urbild, tankebild, något fullkomligt. I allmänhet användes I. om ett tillstånd, ett mål, som aldrig kan nås men som man kan sträva att närma sig så mycket som möjligt. I. äro mänskliga föreställningar och kunna därför aldrig göra anspråk på att vara obetingat riktiga och allmängiltiga.

Idea'la gaser, gaser, som exakt följa gasernas allmänna tillståndslag. De verkliga gaserna närma sig I., om trycket är relativt litet och temperaturen betydligt högre än den temperatur, vid vilken gasen förtätas till vätska.

Idea'la vätskor, vätskor, som ej låta sig sammantrycka och som sakna vis-kositet.

Idealism betecknar filosofiska åskådningar, som betona den andliga sidan av tillvaron gentemot den materiella, de yttre företeelserna i världen. Inom litteraturen och i allmänt språkbruk användes I. i något svävande bemärkelse, betecknande en mindre jagbetonad och mera altruistisk inställning men samtidigt också en benägenhet att betona den själsliga, psykiska sidan av tillvaron och att förringa den materiella. På en del håll har man benägenhet att med I. avse religiöst färgade åskådningar, som anta ett evigt liv, samt anse sådana åskådningar som bättre än mera materialistiska och mindre spekulativa åsikter, en värdering, som naturligtvis är fullkomligt godtycklig. Moraliskt sett är I. varken bättre el. sämre än materialism.

Ide^ssociatio^, föreställningars förbindelse i själslivet. Tänker man på en sak el. erfar man ett sinnesintryck, uppdyker i vårt medvetande föreställningar antingen beroende på likhet (en person kommer oss på grund av likhet att tänka på en annan) el. på grund av samtidighet i tiden, beröring mellan föreställningarna (en person kommer oss att tänka på en annan, som vi träffat i hans sällskap; föreställningarna om de bägge personerna ha samtidigt träffat vårt medvetande).

IdeelP tankemässig i motsats till reell, jfr Idealism och Idé.

Ideella föreningar. Särskild lagstiftning om I: s verksamhet finnes ännu ej i Sverige. Om deras organisation nätt en viss stadga, bruka de dock erkännas som juridiska personer.

Idefjorden, vik av Skagerack på gränsen mellan Sverige och Norge. Inloppet kallas Svinesund.

Idegran (Taxus bacca’ta L.), barrträd med enstaka sittande frön (giftiga), omgivna av ett köttrött, skålformigt fröliylle (välsmakande). Blad ovan mörk-, under ljusgröna, glansiga, lansettlilca oeh giftiga. I. hör hemma i Europa och utomtropiska delar av sv. Asien. I vårt land är I. ett småträd med låg stam, 2 till 5 m. sällan till 10 m., och yvig krona. Förekommer hos oss sparsamt i kusttrakter, ställvis mera ymnigt såsom vid Särö (Göteborg), på Gotland, i Södertörn och Eoslagen.

I’dem, lat., detsamma, densamma.

Identifie’ra, uppvisa att två el. flera föremål el. begrepp sammanfalla, säkert igenkänna en person el. sak. — Identifikation, handling, varigenom man identifierar.

Identite’t, till alla delar överensstämmande. Bevisa en persons identitet innebär att fastställa, att en person så fullständigt överensstämmer med vad man vet om en viss person, att det måste vara frågan om denne, att det är ”rätt” person.

Ideolo’g, politisk el. filosofisk drömmare, svärmare.

Idio’m, munart, dialekt; det för ett visst språk egna.

Idiomor’f, beteckning för kristaller, som åt alla håll begränsas av de för dem utmärkande ytorna.

Idloplas’ma, se Ärftlighetslära.

Idiosynkrasi’, överkänslighet antingen så, att ett visst gift i mindre dos än vanligt framkallar förgiftnings-symtom, el. så, att ämnen, som normalt ej verka giftigt, hos personen i fråga framkalla sjukliga symtom.

Idio’t, person med så svagt utvecklat förstånd, att det ej når upp till ett normalt barns vid början av skolgången. Personer med något bättre men dock otillräckligt förstånd bruka kallas imbecilla. Gränsen är naturligtvis ej skarp.

Idisslare (Ruminan tia) utgöra en grupp bland de partåiga hovdjuren, vilkas förnämsta kännetecken är, att magen består av fyra (el. tre) avdelningar, våmmen, nätmagen, bladmagen (mångfållan) och löpmagen. Nätmagen saknas hos en del I. Våmmen är en utvidgning av matstrupen, och nätmagen är att anse som ett rundat bihang till denna utvidgning; bladmagen saknar liksom våmmen och nätmagen körtlar, och dess slemhinna bildar stora, bladlika veck. Löpmagen däremot äger en mjuk slemhinna och körtlar. — Den endast obetydligt tug-

Idisslarmage.

M = matstrupe, N = nätmage, V = våmmen, B = bladmage, L = löpmage, T = tuggan. Tuggans väg före idiss-landet betecknas av pilen vid 1, vägen efter idisslandet av pilen vid 2.

gade födan kommer först in i våmmen och nätmagen, där den under inverkan av mikroorganismer underkastas en jäsnings- och uppluckrings-(macerations-) process, varigenom cellväggarna lättare söndermalas vid den förnyade tuggningen, som äger rum efter en uppstötning (idisslingen) av våmmens och nätmagens innehåll. Då födan andra gången nedsväljes, föres den direkt ned i bladmagen, där uppsugande av vatten sker, och därefter bringas födan ned till löpmagen, där magsaften underkastar densamma en kemisk sönderdelning, som sedan fortsattes uti tarmregionen, som hos I. är mycket lång (hos fåret ända till 28 ggr. kroppens längd). Stor blindtarm finnes hos alla I., vilket sammanhänger med arten av deras föda, växtämnen. — Framtänderna i överkäken ha ersatts av en hornvalk hos flertalet (undantag kameldjuren). I underkäken finnas mer el. mindre spadformiga framtänder, allt för att underlätta avbetningen av växter. Kindtänderna äro på tuggytan försedda med emaljveck och cement, varigenom vid käkarnas rörelse i horisontell led söndermalningen av födan underlättas. — Idisslare förekomma i alla världsdelar med undantag för Australien, dit dock tama sådana införts av européer. Största spridningen ha nöt- och hjortdjur samt antilo-per, den minsta däremot giraffer och myskdjur. Flertalet leva i hjordar och i månggifte; honan föder merendels blott en unge. —• I. kunna indelas iKameldjur (Tylopoda), B o-skapsdjur (Pecora) och Dvärg-myskdjur (Tragulidce).I. D. N., förkortning för lat. In Dei Nomine, i guds namn.

rdo, reform-esperanto, ett internationellt konstspråk, bildat 1907 ur esperanto. En ständig akademi har till uppgift

att vaka över I: s utveckling. I. är utbrett i ett flertal länder och liar många tidningar (”Mondo” i Sverige). Till den internationella Ido-Uni-onen hör det 1911 bildade Svenska Idoförbundet. Unionen håller årligen en världskongress. Jfr Världsspråk.

Ido’l, avgud; avgudad människa.

Idolatri’, bilddyrkan.

1’dria, till Italien hörande del av Krain. Stora kvicksilvergruvor.

Idrottsföreningen Kamraterna, (I. F. K.) är ett 1895 bildat idrottsförbund med föreningar över hela landet.

Idrottsmärket instiftades år 1907 och utdelas antingen i brons, silver el. guld till den, som i vederbörlig ordning visat prov å viss färdighet i olika idrottsgrenar. För kvinnor samt för manlig och kvinnlig skolungdom finnas särskilda I. Slutligen finnes även ett särskilt I. för militär.

Idrotts organisationer. Bland de svenska I. märkes främst Svenska gymnastik- och idrottsföreningarnas riksförbund, till vilket flertalet aktiva svenska idrottsmän äro anslutna. Förbundet, som är uppdelat dels i di-striktsförbund dels i specialförbund för de olika idrottsgrenarna, räknade år 1926 över 1,500 föreningar och

152,000 medlemmar. Bland övriga I. märkes Sveriges centralförening för idrottens främjande, vars syfte är att i ekonomiskt avseende stödja idrottsrörelsen.

rdun, den eviga ungdomens gudinna i den nordiska gudasagan. I. var gift med Brage och hade i sitt förvar de äpplen, vilka gåvo gudarna evig ungdom.

rdun, samfund, bildat i Stockholm 1862 med syfte att sammanföra vetenskapsmän, konstnärer, författare och vanlig societet.

I’dun, illustrerad veckotidning ”för kvinnan och hemmet”, grundad i Stockholm 1887.

Idyll’, herdedikt, en dikt skildrande enkla, fredliga förhållanden, oftast lantlivets behag i motsats till stadens förkonstling. I: s skapare var Theo-kritos (3: e århundradet f. Kr.). Exempel på moderna I. äro Bernardin de St. Pierres ”Paul och Virginia” och Goethes ”Hermann und Dorothea”. — I. brukas även inom målarkonsten som benämning på en tavla, skildrande en liknande situation. Jfr Herdedikt.

I. e., förkortning för lat. i d est, det är, det vill säga.

Ifigeni’a, enligt den grekiska hjältesagan Agamemnons dotter. Agamem-

non ådrog sig Artemis’ vrede, varför han som försoning ämnade offra I. Innan offret hann sättas i verket, blev I. dock bortsnappad av Artemis, som ersatte henne med en hind.

IfFkrates, omkring 413 f. Kr., grekisk härförare, vilken var berömd för sin förmåga att upprätthålla disciplin samt för betydelsefulla förbättringar av vapen och stridssätt.

Igelkottdjur (Erinaceidfe) tillhöra insektätarnas grupp och äro merendels beklädda med taggar, kraftigt utvecklade hår, vilka kunna lämna djuret ett utmärkt skydd, då det vid angrepp rullar ihop sig. Den Vanliga igelkotten (Erinaceus europaeus) förekommer i Europa och Asien. Den gräver hålor i jorden med tvenne utgångar, någon fot under markytan, och tillbringar där, försänkt i vintersömn, den kalla årstiden.

Iggesund, industrisamhälle vid Bottniska viken, 1 mil. s. om Hudiksvall, ö. Hälsingland. 2,350 inv. Stort järnverk. Trämassefabrik.

Fglar (Hirudinea), en klass ringmaskar, som leva i vatten. I. ha en sugskål runt munöppningen och en under analöppningen. Till I. hör Blodigeln* samt vidare Hästigeln (Hse-mopis sanguisuga), som är mörkfär-gad och lever i vattensamlingar av maskar, blötdjur o. dyl. Den är vanlig i n. Europa och n. Afrika.

Igna’tius, biskop i Antiokia, led martyrdöden i Rom omkring 115. I. är känd genom 7 brev, de ignatianska breven. Han räknas till de apostoliska fäderna.

Ignatius !Loyola, se Jesuitorden.

Ignobel [ingnå’b-], oädel, gemen. Motsats: nobel.

Ignoran't, obildad, okunnig. — I g n o r e’r a, icke känna_, ej uppmärksamma, med avsikt förbise.

Igua’nodon, fossilt ödlesläkte av ordningen Dinosauria, var ett växtätande lantdjur av 10—12 m. längd, med förkrympta framfötter med fem tår och kraftiga bakfötter med tre tår. I. ha bland annat anträffats i England och Belgien i stort antal huvudsakligen uti trias- och jura-lager.

Ih’re, J., 1707—80, professor i Uppsala, , språkforskare. Hans arbeten över de germanska språken ha haft banbrytande betydelse.

I. H. S., ett Kristusmonogram, utgörande de tre första bokstäverna i namnet Jesus, skrivet på grekiska. I. liar omtolkats på flera sätt (Jesus Ho’mnium SaIva’tor, Jesus, människornas frälsare, el. In Hoc Signo, i detta tecken).

Ika’riska havet, benämning på sö. delen av Egeiska havet. Jfr Daidalos.

1’karos, se Daidalos. Iko’n, den grekiska kyrkans namn på. bilder ay Kristus, madonnan och, helgonen.

Ikonografi’, Ikonologi, jämförande studium av samma konstnärliga motivs olika framställning under skilda tider och av skilda konstnärer.

Ikonoklas’t, bildstormare.

Ikosae'der, se Polyeder.

Ikti’nos, se Kallikrates.

Ilc-de-france el. Isle-de-France [il dö f rangs], gammal provins i. n. Frankrike, omfattande departementen Seine samt delar av departementen Seine-et-Oise, Seine-et-Marne, Oise och Aisne. Omkring 18,000 kvkm.

XIia’den, forngrekisk hjältedikt, skildrande striden om Troja. Jfr Ho-meros.

1’lion, benämning pä Troja efter Ilos, enligt sagan dess grundläggare.

III., förkortning av Illinois, U. S. A.

IITe fa’ciet, lat., ”han skall göra’t”, yttrande, som Karl IX lär ha fällt om sonen Gustav Adolf.

IUega’1, olaglig, lagstridig. Motsats : leg a’l. •— Illegalit e’t, lagstridighet.

Illegitim, olaglig; oäkta (utom äktenskap födda barn). Motsats: legi-t i’m. Illegitim it e’t, olaglighet.

IH’er, biflod till Donau frän höger. Bildar under en del av sitt lopp gräns mellan Wiirtemberg och Bayern. Utmynnar i Donau vid staden Ulm. 165 km. läng.

Iller, se Vesslesläktet.

1’Iltnois. — 1. Stat i Förenta Staterna, förkortas 111., 147,000 kvkm, 6,500,000 inv. Huvudstad Springfield, 60,000 inv. Största stad Chicago, 2,700,000 inv. I.. är ett bördigt slättland. I. nv. utbreda sig vidsträckta prärier med yppig gräsväxt. Av sädesslagen odlas framför allt majs, havre och vete. I fräga om bergsbruk är I. en bland Förenta Staternas viktigaste stater. Näst Pennsylvania producerar I. största kvantiteten kol av Nordamerikas stater. Industrin, särskilt järn- och stälindustrin, har nätt hög utveckling. — 2. Biflod till Mississippi, längd 400 km. I. stär genom kanal i förbindelse med Michigansjön vid Chicago.

IlTis quo’rum merue’re labo’res, lat., ”ät dem, vilkas arbete gjort dem därav förtjänta”, citat från Propertius’ Elegse. I. är inskriften på en kunglig medalj, vilken utdelas åt förtjänta personer.

Illittera’t, icke vetenskapligt bildad. Motsats: 1 i 11 e r a’t.

Illoja’1, lagkränkande, falsk, ohederlig. Motsats: loj a’l.

Illojal konkurrens. Genom en lag den 19 juni 1919 har vissa former av I. straffbelagts säsom yrkeshemligheters

obehöriga yppande eller användande, givande el. tagande av mutor m. m. Genom en särskild lag den 5 juli 1884 har skydd beretts varumärken.

Illude’ra, gäckas med, kringgå.

IUumine’ra, festligt upplysa (en stad, ett hus el. dyl.). — Illumina-tion el. Illuminering, festlig belysning; färgläggning. I. betecknade under medeltiden den konstart, som sysslade med färgrik utsmyckning av handskrifter genom initialer, randornament och bilder. Utövarna kallades 111 u m i n a t o’r e r el. 111 u m i-

n £ 0 P

Illusion, skenbild, falsk förhoppning, bländverk.

IIlus’tcr, berömd, utmärkt.

Illustratecl I^ondon News [ilustrej’-tid lan’dn njos], den första illustrerade veckotidningen i England, grundad 1842.

Illustration [illystrasiång’], illustrerad veckotidning, grundad 1843 i Paris.

Illustricrte Zeitung [ilosjtrir’te [-tsaj’-tong],-] {+tsaj’- tong],+} den första tyska illustrerade veckotidningen, utgiven sedan 1843 i Leipzig.

Illuslris, lysande, berömd, heders-.

Illy’rer, folk, som under antiken bodde nö. om Adriatiska havet. I. anses vara urfäder till albanerna.

Illy’rien, gammalt namn på ett område i nv. delen av Balkanhalvön, vilket numera till största delen tillhör Jugoslavien.

11’marinen el. Ilmari, en av hjältarna i Kalevala*.

Il-matar, ”luftdotter”, ett naturväsen, som förekommer i de finska ka-levalasångerna.

rimen, insjö i nv. Ryssland, s. om staden Novgorod. Står i segelbar förbindelse med sjön Ladoga.

Imaginera [-sjine-], uppfinna, upp-tänka; (vanligen) inbilla sig. — I magination, inbillning. — Imaginär [-sjinä’r], något, som endast finnes i föreställningen, inbillad.

Imaginära tal. Kvadratroten ur ett negativt tal kan ej uttryckas med tillhjälp av de vanliga reella talen. På grund härav infördes en ny slags tal, de imaginära. Enheten för dessa, vilken tecknas i, är lika med V" — 1. Ett imaginärt tal vilket som helst skrives alltså som produkten av ett reellt tal och den imaginära enheten. Jfr Komplexa tal.

Ima’m, islamitisk beteckning för vanlig präst; kan även betyda det andliga överhuvudet. De tolv imamer-na äro avkomlingar i rätt nedstigande led av profetens måg Ali, den fjärde kalifen.

Fmandra, 850 kvkm. stor sjö på v. delen av Kolahalvön, Ryssland.1’matra, vattenfall i floden Vuoksen, sö. Finland. Livligt besökt av turister.

Imbecill’, se Idiot.

lmbibe’ra, insuga.

Imitation, efterbildning, efterhärm-ning. Inom musiken använd term, vilken betecknar, att ett motiv åter uppträder, utsmyckat el. konstrikt kombinerat.

Imite’ra, efterbilda, efterlikna; efterbilda ett kostbart föremål i billigare, oäkta material.

Im’ma, ett nedslag av små vattendroppar, vilka bildas på föremål, som äro kallare än luftens daggpunkt. Jfr Dagg.

Immanen’8, närvarande i el. ingående i ett annat. Filosofiskt antar pan-teismen, att gud är immanent i världen, genomtränger tillvaron.

Imma’nuel el. Emmanuel, hebr., ”gud med oss”, beteckning för Messias.

Immaterialrätten ar den del av förmögenhetsrätten, som behandlar de immateriella förmögenhetsrättigheter-na, såsom författarrätt, patenträtt, rätt till mönster el. varumärke o. dyl.

Immateriell’, utån jordiskt stoff, okroppslig.

Immedia’t, utån mellanhand, omedelbart.

Im’melmann, M., 1890—1916, berömd tysk flygare, som föll under världskriget.

Immen’s, omätlig, oändlig.

Immigran’t, invandrare. Motsats emigrant.

Imminen’t, överhängande.

Immobi’l, orörlig.

Immoralite’t, sedeslöshet.

Immorterier, se Eterneller.

Immu’n, oemottaglig. Jfr Immuni-tetslära.

Immunite’tslära är vetenskapen om de skyddsämnen, som bildas i kroppen vid inträngande av gifter, bakterier

o. dyl. Jfr Antitoxiner och Antikroppar.

Impedan’8 kallas det skenbart förhöjda motstånd, som uppträder vid växelström. Förhöjningen av motståndet beror på de av självinduktionen framkallade extraströmmarna. Förhöjningen, det vill säga det av extraströmmarna alstrade motståndet, kallas induktivt motstånd el. induktans.

Impedimen’t, hinder. I. kallas även sådana områden av en egendom, vilka ej kunna utnyttjas och följaktligen sakna värde.

Imperativ, språkv., verbform, som uttrycker en uppmaning (t. ex. läs!). Jfr även Kategoriska imperativet.

Impera’tor, ursprungligen en hederstitel, som romerska hären efter vunnen seger tilldelade härföraren; sedan beteckning för kejsare. — Impera-t o’r i s k, befallande.

Imperfektum, språkv., verbform, uttryckande pågående handling i förfluten tid (t. ex. gick).

Imperia’1, kejserlig. — 1. I sammansättningar ofta i betydelsen stor, som imperialstil, imperialsäng. — 2. Ryskt f. d. guldmynt, motsvarande antingen omkring ?9:— el. 15:— kr.

Imperialis’m, beteckning för ett rikes strävan att utvidga sig till ett världsrike. I. användes oftast med tanke på kolonisations- och erövringssträ-vanden.

Impe’rium, den högsta romerska myndigheten under antiken. I. innehades först av konungarna, därefter av konsuler, pretorer, diktatorer, pro-konsuler och propretorer. Även en re-geringsmyndighet i allmänhet, exempelvis över provinserna, benämndes I. Numera betecknar I. kejsarrike el. stormaktsvälde.

Impermea’bel, ogenomtränglig, särskilt för vatten.

Impertinen’t, näsvis, försmädlig. — I m p e r t i n e n’s, näsvishet.

Implici’te, inbegripet i, inberäknat.

— I m p 1 i c e’r a, inveckla i, indraga i.

Imponderabi’lier, ”ovägbara ämnen”, kallades förr ljus, värme och elektricitet, vilka fenomen numer anses bero

på rörelse och spänningstillstånd.

Impone’ra, göra intryck, ingiva vördnad.

Impopulä’r, illa omtyckt, särskilt av de bredare lagren; motsats: p o p u 1 ä’r.

Impor’t, införsel av varor från främmande länder. Motsats: export. Importör, person, som gör affärer genom I.

Importan’t, viktig, betydelsefull.

Importreglering:, av statsmakterna vidtagna åtgärder, som syfta till minskning av importen för att minska lyxkonsumtion, för att skydda valutan, för att möjliggöra ransonering av viss vara m. m. Även vissa åtgärder för att främja importen hänföras till I.

Imposan’t, vördnadsbjudande; mäktig. Se Imponera.

Impoten’s, oförmåga att fullgöra de sexuella funktionerna. — I m p o t e n’t, oförmögen, lidande av impotens.

Impregnering, låta något ämne intränga i ett föremål. Vanligen är det fråga om ämnen, som skola skydda föremålet mot väta, eld el. dyl.

Impressa’rio, affärsledare för konstnärliga företag, teaterturnéer, musikaliska turnéer el. dyl.

Impression, intryck.

Impressionism, en konstriktning, uppkommen i Frankrike på 1870-t., vilken huvudsakligen gjorde sig gällande inom måleriet. I. strävade att på duken levandegöra ett ögonblickligt intryck ur verkligheten. Frilufts-måleriet trädde i förgrunden, och man sysselsatte sig särskilt med belys- nings- och atmosfärproblem. Framställningen var djärv och snabb och konturer och teckning mera skisserade. Banbrytaren inom I. är Manet, som blev medelpunkten inom en krets konstnärer, varibland märkas Monet, Renoir, Pissarro. I :s främste representant i Sverige är Zorn. Jfr Expressionism.

Imprima’tur, ”det må tryckas”, tryckningstillstånd.

Improbation, underkännande, ogillande. — I m p r o b a’b e 1, förkastlig; otrolig.

Improduktiv, ofruktbar. Motsats: produktiv.

Iniprom’ptu, handling el. yttrande efter ögonblickets ingivelse. I. betecknar inom musiken ett kortare fantasistycke.

Improvise’ra, utföra något utan förberedelse, användes särskilt om ett tal, en dikt el. ett musikstycke. Substantiv : improvisation.

Impul’s, påstötning, väckelse, eggel-se. — Impuls i’v, plötslig, lättrörd, eggande, följande ögonblickets ingivelse. — I m p'u 1 s i v i t e’t, ögonblickslynne.

In, — 1. Sammansättningsord i latin och romanska språk med nekande betydelse. — 2. Lat. preposition med betydelse i, på, till.

In, kem. tecken för en atom indium.

In absur’dum, lat., ut i det orimliga.

In’ackordera, avtala om bostad och kost för person mot betalning. — I n’-ackordering, mot betalning erhållen kost och logi; person, som är inackorderad.

Inadekva’t, olika. Jfr Adekvat.

Inadverten’s, vårdslöshet, förbiseende, blunder.

Inakti’v, overksam.

In amplis’sima for’ma, i mest utpräglad form, utan reservation.

Inauguration, invigning. — Inau-g u r e’r a, inviga, införa.

Inavel, korsning mellan mer el. mindre besläktade individer. Genom I. kunna dolda (latenta) anlag lättare göra sig gällande, bliva manifesta. I. är därför ogynnsam, om dåliga latenta anlag finnas, däremot gynnsam, om goda latenta anlag finnas. Man har velat påstå, att I. nedsätter stammens livskraft, fruktsamhet etc. Om detta är riktigt, är mycket osäkert.

In blan’co, se Blanko.

Inbrott i avsikt att stjäla straffas, därest tillgrepp ej skett, med straffarbete i högst sex månader. Har tillgrepp ägt rum, är straffet straffarbete i högst fyra år.

Inbördes testamente, se Testamente.

Inca, se Inka.

Incest’, Blodskam*.

In cor’pore, i sin helhet, en corps.

I. N. D., förkortning av In nomine Dei, i guds namn.

Intl., förkortning av Indiana, U. S. A.

Indalsälven, norrländsk älv. Utgör avlopp för Ånn, Storsjön, Kallsjön, Iiotagen m. fl. jämtländska sjöar, rinner genom Medelpad och utfaller i Bottniska viken. Längd 315 km.

Indefini’t, obestämd, icke syftande på bestämd person.

Indelningsverket, i vidsträckt mening det fordom använda systemet att avlöna statstjänstemän genom anvisning å kronogods och hemmansräntor; i inskränkt mening det system, varigenom härens och flottans befäl underhölls genom anvisning å räntor och boställen samt härens manskap uppsattes medelst rustning och rotering, flottans medelst båtmanshåll. Det äldre I. utbildades av Gustav I och lians efterträdare. Till infanteriet togs folk genom utskrivning efter mantal el. gårdatal. De utskrivnings-skyldiga sammanslogos till rotar, som var och en lämnade en man. Inom rytteriet uppstod utom frälserusttjänst även skatterusttjänst, d. v. s. den, som uppställde ryttare, fick skattelindring. Det yngre I. utbildades av Karl XI. Kavalleriet uppsattes genom rustning, i det vissa hemman mot i utbyte lämnade förmåner uppställde och under-höllo karl och häst. Infanteriet uppsattes genom den s. k. ständiga rote-ringen, i det flera hemman sammanslogos till rotar, vilka var och en höll en soldat. Flottans I. el. båtmansliål-let underhölls dels genom rotering, dels genom rustning, varigenom erhöl-los båtsmän. Torpet benämndes båt-manstorp. Efter långa politiska strider avskrevs I. åren 1885—1903 och ersattes av den allmänna värnplikten.

Indelta armén, den del av armén, som uppsattes och underhölls genom indelningsverket*.

Independen’ter. — 1. En riktning inom den engelska protestantismen, som utmärkes av sträng religiositet och som fordrar församlingarnas oberoende av staten och av biskoparna. Endast troende få vara medlemmar av församlingen. I. kallas nu kongrega-tionister. I mitten av 1600-t. hade I. under Cromwell sitt största inflytande. Deras främste litterära man är Milton. — 2. Lesindépendants, en 1884 bildad sammanslutning av impressionistiska, franska målare, vilka anordna egen utställning.

Indctermine’rad, obegränsad, obestämd.

In’dex, lat., ”visare’,. — 1. Register, förteckning. ”Uppföras på I”, intagas

i romerska kyrkans förteckning pä förbjudna böcker. — 2. Fys. En flyttbar visare, som användes vid avläsning av instrument. — 3. Mat. Inom

matematiken användes understundom samma bokstav för att beteckna olika storheter av samma slag. För att

skilja de olika storheterna från varandra tillfogas en annan bokstav el. en siffra el. annat tjänligt tecken, som placeras upptill el. nertill vid den första bokstaven. Ex. ai, a2, a3, där 1,

2 och 3 äro I. — 3. Se Prisindex.

India’na, förkortat Ind., stat i Förenta Staterna, belägen s. om Michigan.

94.000 kvkm., 2,930,000 inv. Huvudstad Indianapolis, 315,000 inv. — I. är en utpräglad jordbruksstat. Vete och majs äro de viktigaste sädesslagen. Dessutom odlas i stor utsträckning frukt och grönsaker. Kvarnindustri och järnindustri äro de viktigaste in dustrigrenar na.

Indianapolis, huvudstad i Indiana, U. S. A. 315,000 inv. Viktig handels-och industristad. Stora kreatursgår-dar med slakterier. Spannmålshandel.

India’ner, Amerikas urinvånare, bilda en särskild ras närmast besläktad med mongolerna. Sannolikt ha I. invandrat från Asien till nö. Amerika. Sedermera har rasen närmare utdiffe-rentierats i Amerika. Flera olika grupper ha utbildat sig. Gemensamt för I. är den brunröda hudfärgen, det svarta håret och de bruna ögonen. För övrigt variera kroppslängd, näsform och andra drag i stor utsträckning. Även språken ha utbildats till mycket olika karaktär inom olika grupper. I allmänhet leva I. av jakt och fiske. En del äro åkerbrukande. Särskilt de mellanamerikanska stammarna besutto vid tiden för Amerikas upptäckt en jämförelsevis högt utvecklad kultur. De nord- och sydamerikanska stammarna stå kulturellt lägre (jfr Forn-amerikansk kultur). I:s antal anslås för närvarande till 27,000 i Alaska,

75.000 i Canada och 244,000 i U. S. A.

I Mellan- och Sydamerika finnas sannolikt i vardera omkring 5 milj. I.

Indiansommar, nordamerikansk benämning på kort period av sommarvarma dagar under senhösten.

Indianterritoriet, förr benämning på ett område i U. S. A., begränsat i n. av staten Kansas, i ö: av staterna Missouri och Arkansas, i s. och v. av staten Texas. Området anvisades år 1834 till vistelseort för indianer med förbud för vita att bosätta sig där. År 1890 avskildes nv. delen av området till ett territorium med namnet Oklahoma. Då det visade sig omöjligt att i längden utestänga de vita från området, förenades de båda områdena I. och Oklahoma till en stat och upptogs i Unionen år 1907. — Flera mindre reserverade områden finnas i v. U. S. A. Jfr kartan över U. S. A.

Indice’ra, antyda, peka på.

Indi’cium, bevis, tecken. Vid rätte-

gång kallas sådana iakttagelser och utsagor för I., som med större el. mindre sannolikhet peka i viss riktning.

Indien, ursprungligen beteckning för landet ö. om Indus, sedermera kallat Ostindien till skillnad från Västindien, består av de. båda halvöarna Främre och Bortre Indien med tillhörande öar samt sträcker sig i n. över Himalaja och övre Bramaputra. Med hänsyn till naturförhållandena kan Främre I. indelas i följande huvudområden. Himalajaområdet (se Himalaja), Hindustans lågland, väsentligen upptaget av de stora flodernas slamavlagringar och ett av jordens bördigaste och tätast befolkade områden, Deccan el. själva den triangulära halvön, till det mesta upptagen av en högslätt med vidsträckta basaltbäddar, på grund av det torra klimatet i stor utsträckning bestående av grässtäpper. Genom bergskedjan v. Gha,t, som uppfångar den regnbärande sv. monsunen, avgränsas högplatån i v. mot den lägre kustremsa, som kallas Malabarkusten, liksom den i ö. genom ö. Gliats sänker sig mot den flacka Coroman delkusten. I nv. bilda Vindhyjabergen Deccans avgränsning mot Hindustan.

Låglandsklimatet är hett och osunt samt svårt att fördra för européer. Sydvästmonsunen, som medför riklig nederbörd på de mot havet öppet liggande delerna av I., särskilt i v. Ghat och Himalaja, är av den största betydelse för landet; dess försenande el. svagare utveckling blir ofta orsak till utbredd hungersnöd. Rörande klimat och naturförhållanden i övrigt se under Hindustan, Himalaja, ävensom Burma, Beluchistan och C e y 1 o n.

I dagligt tal betecknas ofta det Britti s.k a Indien, som utom det mesta av Främre Indien även omfattar Beluchistan v. om Indus och Burma ö. om Bramaputra, rätt och slätt som Indien. Av Främre Indien lyda icke under Brittiska I. följande områden: Himalajastaterna Nepal* och Butan*, den lilla portugisiska kolonin Goa* på halvöns västsida och de små franska kolonierna Pondichery* och Karikal* på östsidan. Brittiska I. omfattar en areal av omkring 3 milj. kvkm. omedelbar engelsk besittning, med omkring 250 milj. inv., och omkring 2 milj. kvkm. tributär- och skyddsstater, med nominellt egna härskare (Rajas, Maliarajas) och 72 milj. inv. Befolkningen utgöres till omkring 235 milj. av hinduer, 65 milj. dravidas (huvudsakligen i sö.), 15 milj. tibetanska och ostasiatiska folkslag och endast omkring 0.3 milj. européer, övervägande engelsmän i armé och förvaltning, omkring 215 milj. bekänna sig till brama-isinen, 70 milj. till islam, 12 milj. till buddismen, ocli inemot 5 milj. äro kristna. Bland bramaismens anhängare råder kastväsende med strängt skilda samhällsklasser, av vilka braminerna el. prästkasten är den liögsta och parias den lägsta.

Styrelseformen är för den omedelbart under brittiskt välde lydande delen av Indien monarkisk, och Englands konung, som tillika är kejsare av Indien, företrädes av en vicekonung med säte i rikets huvudstad, Delhi. Lagstiftande församlingen består av två kamrar, vilkas medlemmar äro delvis valda, delvis utnämnda (senaten med 60 medlemmar, av vilka 40 valda på 5 år, de övriga utnämnda, och en andra kammare med 144 medlemmar, av vilka 104 valda på 3 år, 40 utnämnda). Provinserna, inalles 15, bland vilka må nämnas Madras, Bombay, Bengalen, Agra och Oudh, Punjab, Burma, Bihar och Orissa, centralprovinserna Assam, Beluchistan, Delhi, regeras av guvernörer och provinsparla-ment. Lydstaternas förbindelse med imperiet förmedlas genom brittiska residenter el. guvernörer vid sidan av den inhemska regenten och är för övrigt av mycket olika räckvidd i de olika staterna. Bland dessa må nämnas Mysore och Hyderabad i det inre Deccan, Orissa i nö. Deccan, Rajpu-tana i v. Hindustan och Kashmir i v. Himalaja samt Beluchistan v. om Indus. (Se för övrigt under de särskilda staterna och provinserna.)

Av Brittiska Indiens befolkning anses omkring 70 % leva av jordbruk, 10 ä 12 % av industri. De förnämsta jordbruksprodukterna äro ris, vete, hirs, bomull, jute, sockerrör, kokosnötter, oljeväxter, bananer, te, kryddor. Boskapsskötseln spelar en mera underordnad roll. Bomulls- och juteindustrierna äro de förnämsta industrigrenarna, men deras utveckling hämmas genom lagstiftningen, som motarbetar konkurrensen med moderlandet.

Bland bergsbrukets produkter intaga stenkol och petroleum främsta rummet, därnäst, men långt efter, komma guld, silver, mangan, salt.

Främre Indiens export (1924) beräknas till 4,400 milj. kr., dess import till 2,800 milj. kr. Järnvägsnätets längd är 65,000 km (Sverige 15,400 km).

— Historia.. I: s äldsta historia. I: s urinvånare voro troligen dravidafolk, vilka undanträngts el. uppblandats med ariska erövrar-stammar. 326 f. Kr. företog Alexander den store ett tåg till Punjab, men efter hans död upprättades ett inhemskt rike av den förste härskaren av Mau-ryadynastin (omkring 320—184 f. Kr). Under denna tid utvidgades väldet med områden i s. I. Senare följde en tid

av beroende under skyterna, men omkring 320 e. Kr. enades riket åter under den infödda Guptaätten. På 400-t. härjade hunner i landet, som dock åter var enat en kort tid på 600-t., varefter det sönderföll i ett flertal rivaliserande småstater. — I. under muhammedanerna. Från omkring år 1000 gjorde muhammedanerna erövringar i I. och upprättade ett rike med Delhi som huvudstad. I. slutet av 1300-t. härjade Timur Lenk och hans mongoler landet. På 1500-t. intog dennes ättling Baber Hindustan och blev stamfader för Stora Moguls dynasti. Under dess förnämste representant, Akbar, hade riket sin största blomstringsperiod, och Stora Moguls välde utvidgades genom erövringar på Deccan. I början av 1700-t. gick väldet tillbaka. En hindustam, mahrat-terna, voro länge de mäktigaste, men även perser, afganer och sikher underlade sig betydande områden. — Europeiska besittningar hade funnits redan från 1500-t. alltsedan Vasco da Gama framträngt med en portugisisk flotta till Calicut 1498. I början av 1600-t. grundade emellertid engelsmännen flera faktorier i I., vilka ägdes av ett ostindiskt kompani. Engelsmännen underlade sig bland annat Madras, Bombay och Calcutta. Som medtävlare

om väldet i I. uppträdde emellertid från 1600-t: s början fransmännen, vilka grundade faktorier och ostindiska kompanier. Genom engelsmännens seger vid Plassey 1757 fick det franska väldet dödsstöten och det brittiska väldet i Bengalen tryggades.

— Det brittiska väldet i I. Clive blev guvernör över Bengalen och under honom och hans efterträdare ordnades styrelsen och väldet utvidgades i n. och s. I mitten av 1800-t. underlade sig kompaniet Punjab, Sindh, Oudh och Nedre Burma. Som följd av ett ingående reformarbete efter västerländskt mönster utbröt sepoysuppro-ret 1857, som efter en hård strid ned-slogs 1859. Ett år förut hade brittiska kronan övertagit styrelsen över I. frän kompaniet. 1877 förklarades I. för kejsardöme under brittiskt protektorat.

Indifferens, likgiltighet.

Indigena’tsrätt innebar ursprungligen, att viss person hade rätt att efter stadgad utbildning bliva präst i det stift, där han var född. Av I. kvarstår numera den bestämmelsen, att präst kan vinna fortsatt befordran endast inom det stift, där han en gång vunnit inträde. Dock kan präst kallas som fjärde provpredikant utanför stiftet. Även i en del andra avseenden finnas undantag från ovannämnda bestämmelse.

Indigestion, lindrig matsmältnings-rubbning.Indigi’rka, i Ishavet utfallande Ostsibirisk flod. 100 mil lång.

Indignation, (moralisk) ovilja, harm.

— Indign e’r a d, harmsen, upprörd över något ovärdigt.

In’digo, indigoblått, indigotin, uppkommer vid sönderdelning av ett ämne, indikan, som förekommer i vissa växter, såsom Indigofera-arter (ärtväxt-fam.), Isatis tioctoria (korsblomstriga) och Polygonum tinctorium (fam. Polygonacese). Den sistnämnda förekommer i Ivina och lämnar den s. k. kinesiska indigon. Det blåa färgämnet indigo kan numera också framställas på rent kemisk väg. Jfr Indigoblått.

In’digoblätt, blått färgämne, som antingen framställes ur indigo el. ock syntetiskt. Fabriksmässigt sker framställningen i allmänhet ur antranil-syra, som vid behandling med klor-ättiksyra ger fenylglycinortokarbon-syra, som i sin tur vid smältning med kaliumhydrat ger indoxyl, vilken slutligen i vattenlösning oxideras genom inledande av luft. I. är ljusbeständigt och olösligt i alla vanliga lösningsmedel. Vid färgning reduceras I. genom behandling med ferrosulfat till in-digovitt, som är lätt lösligt i alkaliska vätskor. Tyget, som skall färgas, neddoppas i en dylik lösning. Under luftens inverkan övergår sedan indigo-vitt lätt till I., som utfaller å tygets fibrer. Ur I. framställas åtskilliga andra färgämnen.

Indika’n, en glykosid, som lätt sönderfaller och därvid ger upphov till en sockerart jämte indigoblått.

Indikation, tillkännagivande.

Indika’tor. — 1. Kem. I. benämnas inom kemin ämnen, som användas vid kvantitativ analys för att visa, när en reaktion slutförts. Ett ex. på I. är lackmus, som är röd i sur lösning, blå i alkalisk och violett i neutral. Andra I. äro fenolftalein och metylorange. — 2. Tekn. En apparat, som användes för automatisk registrering av det i ångmaskiner el. förbränningsmotorer utvecklade arbetet.

Indike’ra, se Indicera.

Indirok’t, medelbart, på omvägar. — 1. Indirekt anföring, se Direkt anfö-ring. — 2. Indirekta skatter, se Skattelagstiftning.

Indiska oceanen, ett av världshaven, beläget mellan det asiatiska fastlandet i n. och det antarktiska fastlandet i s. Ytvidd omkring 75 milj. kvkm. Medeldjup omkring 3,000 m. Dess ö. de-lar, närmast Australien, äro djupast, medeldjup omkring 5,500 m. Den viktigaste havsströmmen är Kapström-men, vilken utgår från ekvatorn och följer Sydafrikas kust. I n. bildar I. två öppna bukter, Bengaliska bukten och Arabiska bukten. Den senare

bildar i n. två inhav, Persiska viken och Röda havet. De största öarna äro Madagaskar, utanför Afrikas ö. kust, Ceylon, utanför Främre Indien, och Sundaöarna, utanför Bortre Indien.

Indiskre’t, som ej vet att tiga, taktlös, ogrannlaga. — Indiskretion, obetänksamhet, ogrannlagenhet.

Indispensa’bel, från vilket ej kan lämnas dispens; oeftergivlig, ovillkorlig.

Indispone’rad, ohågad, olustig, opass-lig. — I n d i s p o n i’b e 1, ej till förfogande. — Indisposition, olust, opasslighet.

lndisputa’bel, oomtvistlig, obestridlig.

In’dium, sällsynt metall, som liknar Gallium. Kem. tecken In. Atomvikt 114.8. Anträffas i små mängder i vissa zinkbländen.

Individ, en enda, viss person; ett exemplar; (ringaktande) ”gynnare”, 'figur”. — Individualite’t, egenskapen att vara en individ, personKg egenart, särmärke. — Individuali-s e’r a, göra enskild, noga bestämma, skarpt begränsa, utprägla. — Individuell’, det för en person utmärkande till skillnad från andra; personlig, egendomlig.

Individualis’m. Åskådningar, vilka betona den enskildes rätt och frihet gentemot samhällets intressen och fordringar kallas I. I sin mest utpräglade form förfäktas I. av anarkisterna. Max Stirner och F. Nietzsche äro kända företrädare av individualistiska åskådningar.

Indoeuropéer. Man antar, att I. ursprungligen levat i Mellaneuropa och s. Skandinavien. Från detta centrum ha de sedan i väldiga folkvågor brett ut sig över stora områden, s. nt över hela Sydeuropa, främre Orienten och ända bort till Indien, v. ut över hela Västeuropa. Den sista av dessa folk-vahdringar är Den stora folkvandringen 300—500 e. Kr. (jfr Folkvandring). Som en indoeuropeisk folkvandring i senare tid kan man även räkna Amerikas kolonisation. I. ha under tidernas lopp starkt uppblandats med andra raser särskilt i de utomeuropeiska områdena. Inom I. ha utdifferenti-erats olika raser. Efter den allmännast antagna indelningen skiljer man nu på: 1. Nordisk ras el. germansk ras, som har ljust hår, ljusa ögon, hög kroppslängd, lång skalle och långt, smalt ansikte (t. ex. svenskar). 2. Me-delhavsras el. mediterranéras, som har mörkt hår och bruna ögon, är kortväxt men spensligt byggd och långskallig (t. ex. spanjorer). 3. Alpinsk ras, som har mörkt hår, bruna ögon, är kortväxt och jämförelsevis stadigt byggd samt kortskallig (t. ex. sydtyskar, norditalienare). 4. Dinarisk ras, som är mörkhårig, brunögd och har liög kroppslängd, kort, baktill avplattat huvud ocli framspringande, vinkelböjd näsa (t. ex. albaner). 5. Ostbaltisk ras, vilken är ljusliårig, kortväxt och kortskallig (t. ex. finnar).

Med rasindelningen sammanfaller ej språkgrupperingen liksom även nationalitetsgränserna i stor utsträckning skära rasgränserna. Jfr Indoeuropeiska språk. Särskilt utomeuropeiska I. äro starkt uppblandade med främmande raselement. De indoeuropeiska eröv-rarha t. ex. i Indien ha trots en sträng kastindelning, som sannolikt avsåg att hålla det härskande erövrarfolket, de högsta kasterna, fria från blandning med urbefolkningen, dock starkt uppblandats med inhemska raselement. Än, i dag kan man dock spåra det indoeuropeiska rasinslaget. Ju högre kast desto smalare näsa och desto tunnare läppar. Jfr Bil. Människoraser.

Indoeuropeiska språk, gemensam benämning på alla de språk, som höra till den indoeuropeiska språkstammen. Alla I. anses ha utvecklats ur ett gemensamt urspråk. Den indoeuropeiska språkstammen brukar indelas i två huvudgrupper: satem- och cen-tum-språk. Satem och centum äro orden för hundra i respektive avesta-språket och latinet. Denna indelning är grundad på den olika utvecklingen av de indoeuropeiska k- och g-ljuden. Till den indoeuropeiska språkstammen hänföras följande språkfamiljer. Satemspråk: 1) ariska el. indoiranska (indiska och iranska) språk, 2) arme-niskan, 3) trakisk-frygiska språk, 4) albanesiskan, 5) baltisk-slaviska språk (baltiska: litauiska, lettiska samt den nu utdöda preussiskan; slaviska: ryska, polska, tjeckiska, bulgariska, ser-bokroatiska m. fl.). Centumspråk: 6) grekiska, 7) italiska (latinet, romanska språk), 8) keltiska*, 9) germanska (dessa indelas i: 1) nordgermanska:

a) västnordiskan (isländska, norska),

b) östnordiskan (svenska, danska), 2) östgermanska (gotiskan är det viktigaste av dessa, vilka alla äro utdöda), 3) västgermanska: a) tyskan, b) ang-lofriesiska (engelska och friesiska), 10) det nyligen upptäckta, utdöda to-chariska språket, 11) venetiska.

In’dokina, franskt kolonialområde i Bortre Indien. 8,000 kv.-mil, 17 milj. inv. Innefattar Cocliinkina, Kambodsja, Annam, Tongking.

Indolen’s, oföretagsamhet, slöhet, tröghet. — I n d o 1 e n’t, likgiltig, slö, slapp.

Indologi’, vetenskapen om Indiens språk, kultur och historia.

In*dra, i den indiska gudasagan åskans och regnets gud. I. är även beskyddaren mot onda makter.

Indragningsmakt, rätt att indraga en tidnings upplaga av ett visst nummer samt tillståndsbeviset till tidnings utgivande, har i Sverige funnits 1785 —1809 och 1812—1844. Jfr Tryckfrihet.

lnduce’ra, införa; sluta från enskilt till allmänt. Jfr Induktion.

Induktan’s, se Impedans.

Induktion. — 1. Fil., Att vid en bevisföring sluta från enskilda fall till allmänna lagar kallas I. Naturvetenskapen bygger i stor utsträckning på sådan bevisföring. Lagarna om tyngdkraften bygga exempelvis på talrika iakttagelser, att kroppar attrahera varandra och att föremål dragas mot jorden. Ju talrikare iakttagelser man har till sin disposition, desto säkrare äro i allmänhet de ur dessa dragna slutsatserna. Statistiken är en speciell metodik, att ur en samling ej entydiga iakttagelser fä fram eventuell lagbundenhet. Även på experimentell forskning influera emellertid talrika faktorer, varför experimenten ej alltid äro fullt likvärdiga. Ett enda experiment är därför sällan bevisande. — 2. Fys. Om en sluten elektrisk ledare rör sig i ett magnetiskt fält, så att antalet av de kraftlinjer, som skära den yta, ledaren omsluter, ökas eller minskas, uppstår i ledaren en elektrisk ström, en induktionsström. Samma fenomen inträder, om ledaren är stillastående, men ökning el. minskning av antalet kraftlinjer, det vill säga, det magnetiska fältets styrka, åstadkommes på annat sätt. Magnetfältet kan antingen alstras av en magnet el. av en elektrisk ström. Sistnämnda ström kallas för huvudströmmen el. den inducerande strömmen. Induktionsströmmen, den sekundära strömmen, upx^står även, när båda strömkretsarna äro stilla, om huvudströmmen öppnas el. slutes el. dess styrka på något sätt förändras. En ökning av antalet kraftlinjer ger enligt Maxwells regel en induktionsström i positiv led (motsols), om iakttagaren tänkes se strömkretsen från det håll, från vilket kraftlinjerna komma; en minskning av antalet kraftlinjer ger en ström i motsatt riktning (negativ led, medsols). Enligt Lenz lag har den ström, som uppstår i en ledare, som rör sig i ett magnetiskt fält, alltid en sådan riktning, att den motverkar rörelsen. Hu-vudströmmen åstadkommer emellertid icke allenast en induktionsström i en annan ledare utan även i den egna strömkretsen. Fenomenet kallas för självinduktion och den alstrade strömmen för extraström. Extraströmmen går, då huvudströmmen slutes, i motsatt riktning mot denna; då huvudströmmen brytes, uppkommer en ström i samma riktning som denna. Extraströmmen verkar sålunda i bägge fal-len fördröjande på utvecklingen. Särskilt stor roll spelar självinduktionen i växelströnistekniken.

Induktionsmotor el. induktivmotor, se Elektriska maskiner.

Induktionsström, se Induktion.

Indukti’v, byggande på induktion*.

lnduk’tor, se Elektriska maskiner.

lndukto’rium, gnistinduktor, en apparat, med vars tillhjälp lågspänd likström transformeras till högspänd växelström. Likströmmen ledes genom. en kring en mjuk järnkärna i få varv lindad koppartråd (den primära rullen). Växelströmmen alstras i en andra lindning, bestående av många varv fin koppartråd. De för induktionsströmmens uppkomst erforderliga förändringarna i det av likströmmen alstrade magnetiska fältet erhållas därigenom, att likströmmen oupphörligt öppnas och slutes med tillhjälp av en automatisk strömbrytare. I. har en mångsidig användning t. ex. för framställning av röntgenstrålar samt inom den trådlösa telegrafin.

Indulgen’s, eftergivenhet, fördragsamhet; avlat.

In’dus, sydasiatisk flod, 320 mil lång. Upprinner på nordsidan av Himalaja och förenar sig efter att ha

genombrutit denna bergskedja i Punjab (”Femflodslandet”) med 4 stora tillflöden från n. Nedre loppet går genom öken- och stäpptrakter med Irans högland i v., och floden bildar vid sitt utflöde i Arabiska havet ett betydande delta.

Industrial workers of the world [indus’tri8el oör’kes åv the oö’ld], I. W. W., ”världens industriarbetare”, en syndikalistisk arbetarorganisation bildad 1905 i Förenta Staterna, numera spridd även till bl. a. Sydamerika och Australien.

Industriell demokrati. Under begreppet 1. sammanfattas åtgärder för organiserad samverkan mellan företagarna — särskilt inom industrin — å ena åidan och arbetarna och tjänstemännen å den andra i syfte att bereda de sistnämnda visst inflytande på företagens ledning. I. skall på det ekonomiska området bilda en motsvarighet till den politiska demokratin och har därför också särskilt tidigare benämnts ekonomisk demokrati.

Den av den första socialdemokratiska regeringen i Sverige år 1920 tillsatta kommittén för 1. framlade år 1923 ett förslag om jnrättande av driftsnämnder och angav därvid dessas uppgift vara att vid företag inom industri och hantverk bereda arbetarna vidgad insikt i produktionen oeh ökad förmåga till aktiv verksamhet för dess främjande samt åvägabringande av en förbättrad samverkan mellan företagens arbetare och ledning. J.

driftsnämnderna skulle enligt förslaget såväl arbetare (dock allenast de organiserade) som arbetsgivare vara representerade. Deras befogenhet var närmast att karaktärisera som undersökande och rådgivande och särskilt vikt hade lagts vid att avgränsa deras verksamhetsområde frän fackorganisationernas. Något egentligt inflytande på löner och övriga arbetsvillkor skulle driftsråden alltså icke få. Förslaget angavs av kommittémajoriteten som ett första steg fram mot I. Ett pä kommitténs förslag byggt men något radikaliserat förslag, som motionsvägen förelädes 1924 års riksdag, avslogs av denna.

Anhängarna av I. i dess moderatare eller radikalare former anse, att en pä lämpligt sätt organiserad samverkan mellan företag och arbetare borde verka avspännande på det motsatsförhållande, som nu finnes mellan dessa, och därigenom medföra lugnare förhållanden på arbetsmarknaden; den kanske angelägnaste av de nu föreliggande socialpolitiska frågorna. Därjämte borde 1. enligt deras mening även kunna stimulera arbetarna till direkt Xjroduktionsbefrämjande insatser. Vissa bland dem, som ställa sig sympatiskt till I., anse dock lagstiftning icke böra ifrågakomma. Motståndarna till I. rikta sig framför allt mot dess genomförande pä lagstiftningens väg. De anse vidare I. vara oklart fattad av dess anhängare och befara slutligen, att den åtminstone i dess mera radikala former skulle komma att verka upplösande på enhetligheten och effektiviteten i företagsledningen.

På frivillighetens väg ha i viss mindre utsträckning vissa former av I. genomförts i Förenta Staterna och i något större utsträckning under anslutning till en av en officiell kommitté, den så kallade Wkitleykommit-tén, verkställd utredning i England. På lagstiftningsväg har vidare I. i skiftande former genomförts i Österrike, Tyskland, Tjeckoslovakien och Norge. Representationernas ställning är i alla dessa fall närmast av rådgivande art.

I Sverige finnes I. praktiskt tillämpad i viss mindre omfattning i det att Svenska Typografförbundet för sina medlemmar vid arbetarföretag träffat avtal, som tillförsäkrar personalen rätt att utse delegerade för samrådande med arbetsgivaren rörande ledning och fördelning av arbetet samt antagande och avskedande av arbetare.

Industriregister föres hos Kommerskollegium enligt Kungl. kungörelse av den IG maj 1913. I. skall upptaga fabriker, vilka sysselsätta minst 10 arbetare el. ha en drivkraft av minst 5 effektiva hästkrafter, Indy [äntjdi’J, V. d’, f. 1851, fransk kompositör, bland annat av operor oeh orkestermusik. I. har även verkat som lärare och musikskriftställare.

Ineffekti’v, utån verkan.

In effi’gie, lat., i avbild; katolska kyrkan lät fordom bränna kättare, som undkommit, in effigie, ett symboliskt uttryck för dess fördömande av oliktänkande.

Inep’t, oduglig, orimlig, dum.

Iner’t, ett ämne, som ej alls el. endast med svårighet kan förmås att omsätta sig med andra ämnen.

Inerlie [-sie], se Tröghet.

Inexak’t, otillförlitlig, endast ungefärligt riktig.

In exten’so, lat., ”i hela utsträckningen”, utan förkortning, fullständigt.

Infami’, vanära, skändlighet, smä-delse. — Inf a’m, vanhederlig, nedrig, usel.

Infan’t, fem. infantinna, spansk titel för medlem av kungahuset. Den spanske kronprinsen kallas prins av Asturien.

Infantil, barnslig, outvecklad.

Infekte’ra, besmitta, nersmitta. — Infektion, smitta.

Infektionssjukdomar, smittosamma sjukdomar. Dessa orsakas av smitta, infektion. Efter smittotillfället dröjer kortare el. längre tid till sjukdomens utbrott. Denna tid kallas inkubations-tid och är olika lång för olika sjukdomar. Jfr Epidemiska sjukdomar.

Infektiö’s, smittosam.

Infe’rior, lat., lägre, underordnad, underlägsen.

Infernalisk, helvetisk, djävulsk.

Infer’no, it., ”helvetet”, titeln på första delen av Dantes* dikt ”La com-media divina”.

In fi’dem, lat., till bekräftelse av trovärdigheten el. riktigheten av något.

Infini’t, oändlig, t. ex. infinit serie, serie med oändligt många termer; i språkv. sådan verbform, som ej användes som predikat i satser.

Infinitesimalkalkyl, en gren av matematiken, till vilken höra differential- och integralkalkylen samt läran om differentialekvationerna.

In*finitiv, en form av verbet, t. ex. (att) skriva, skrivas. I de indoeuro-peiska språken är I. vanligen en stelnad kasusform av ett verbalsubstantiv.

lnfinilum, lat., obegränsat, obestämt.

In flagranli, lat., se Flagrant.

Inflammation. Vid skada på organismen igenom gifter (bakterier), kyla, hetta, våld etc. uppstå karakteristiska reaktioner, som ha till ändamål att reparera skadan. Vävnadsförstöring medför alltid en ökad blodtillströmning, en ökad ansamling av vätska och

fria celler samt slutligen vävnadsny-bildning. I. karakteriseras av rodnad, hetta, smärta, svullnad och rubbad funktion, allt beroende på ovannämnda processer. Äro symtomen våldsamma, talar man om akut I., komma de smygande kallas I. kronisk. De flesta I. orsakas av levande smittämnen. Den inflammatoriska reaktionen t. ex. vid en förbränning är föga utpräglad, om bakterier ej tillkommit.

Inflation, inom nationalekonomin beteckning för penningvärdets fall el., vilket är detsamma, varuprisnivåns stegring. I. användes även som beteckning för ökning av betalningsmedlen, främst penningmängden, utan ökning av varumängden el. minskning av penningarnas omloppshastighet. En dylik ökning medför ett fall av penningvärdet. Motsatsen till I. är deflation.

Inf lexion spunkt kallas en sådan punkt på en kurva, att tangenten till kurvan i denna punkt och kurvan själv skära varandra.

Influen’s', inflytande. — 1. Elektrisk I. Om en med t. ex. positiv elektricitet laddad kropp närmas till en oladdad, isolerad ledare, blir denna på den mot den laddade kroppen vända delen laddad med negativ elektricitet och pä

den bortre delen med positiv elektricitet. Fenomenet benämnes I. Om den genom' influens laddade kroppen sättes i ledande förbindelse med jorden, bort-ledes den positiva elektriciteten, som därför säges vara fri, medan den negativa, som benämnes bunden, stannar kvar. Om den ledande förbindelsen därefter avbrytes, och den ursprungligen laddade kroppen borttages, blir även den positiva elektriciteten fri och kan bortledas. Skulle den ursprungligen laddade kroppen borttagits, innan den positiva elektriciteten bortletts, hade de genom I. framkallade verkningarna försvunnit, den positiva och negativa elektriciteten hade neutraliserat varandra. — 2. Magnetisk I. Om t. ex. nordändan av en magnet närmas till ett stycke mjukt järn, blir även detta en magnet med sydpol i den närmast den ursprungliga magne-ten belägna delen. Avlägsnas den första magneten, försvinner magnetismen hos det mjuka järnstycket tämligen fullständigt. Om samma experiment företages med stål, går magnetiseringen långsammare, men den försvinner å andra sidan ej, då den ursprungliga magneten tages bort.

Influen’sa, en smittosjukdom, som uppträder periodvis med epidemisk utbredning. Den första kända I.-epidemin i Europa dateras till år 1173. Sedan har sjukdomen härjat med 20— 40 års mellanrum. Man har tänkt sig saken så, att vid en I.-epidemi angripas de flesta mottagliga personer ochbli sedan oemottagliga för sjukdomen. Nästa I.-epidemi kan därför äga rum först när en ny generation liunnit växa upp. 1889—90 härjade I. under namn av ryska snuvan. Epidemin 1918—19 döptes till spanska sjukan. Försök att hejda sjukdomen genom smittförhindrande åtgärder ha hittills ej lett till resultat. 2—3 dagar efter smittotillfället utbryter sjukdomen med feber, värk i kroppen, huvudvärk, snuva, ont i halsen och hosta. Ibland uppträder även diarréer. Efter nägon vecka sjunker temperaturen. I sjukdomens spär följer sedan vanligen en långvarig kraftnedsättning. Behandlingen består i sängläge och lätt diet. Faran vid X. är den stora benägenheten för tillstötande lunginflammationer, vilka betinga sjukdomens stora dödlighet.

Influen’smaskin, se Elektricitetsma-skin.

Influe’ra, utöva inflytande på, inverka på.

Information, undervisning. — Informera, undervisa. — Informator, privatlärare i ett hem, huslärare.

Infusion, avkok, erhållet genom be-gjutning av växtämnen med kokhett vatten (vanligen 1 del växtämnen och 10 delar vatten). Inom medicinen använder man sig ofta av I.

Toffeldjur, ett infusionsdjur.

Infusionsdjur utgöra en grupp av de lägst stående, de encelliga djuren (Protozoerna), dit också Amceban föres. Till skillnad från amoeborna hava de bestämd kroppsform och i regel ci-liebeklädnad, däremot saknas de hos andra urdjur vanliga skenfötterna (pseudopodierna). Om man i ett kärl övergjuter hö, brödbitar el. andra organiska ämnen med vatten och låter' det hela stå öppet för luften, finner man inom kort i denna s. k. ”infusion” mängder av infusionsdjur, därav namnet. Trots sin enkla encelliga natur äro de dock ganska högt organiserade med i vissa fall särskild munöppning och analöppning. Näringen, bestående av bakterier och andra mikroorganismer, upptages i små blåsor, näringsvakuoler, och föres omkring i cellplasman och smältes. Det osmältbara föres sedan till analporen och ut-stötes oeh vakuolen försvinner. Liknande men pulserande vakuoler un-

derlätta gasutbytet, andningen. I. fortplanta sig genom delning och ha flera cellkärnor. De flesta infusionsdjur äro för blotta ögat osynliga och nå oftast en längd av blott några få tiondels mm. Några få kunna bli c: a 1 mm. el. något däröver.

Inf uso’rie jord, se Kiselgur.

Införsel. Därest någon genom domstols el. domares beslut el. genom skriftligt, av två personer bevittnat, avtal är pliktig att utgiva underhållsbidrag till barn i el. utom äktenskap, adoptivbarn, föräldrar el. maka (make), men likväl underlåter att fullgöra denna skyldighet, kan den underhålls-berättigade erhålla I. i den förpliktades avlöning, pension el. livränta till gäldande av vad som under sista året förfallit till betalning samt vad som framdeles förfaller till betalning, intill dess underhållsskyldigheten upphör. Begäran om I. göres hos utmätningsman, vilken, därest omständigheterna det medgiva, förordnar, att visst belopp av den

underhållsskyldiges avlöning etc. ej får till honom av arbetsgivaren utbetalas utan skall innehållas för att sedermera överlämnas till den underhållsberättigade. Jämväl oguldna utskylder och allmänna avgifter kunna uttagas medelst I. Vid konkurrens mellan I. för underhållsbidrag och I. för skatt skall I. för underhållsbidrag äga företräde. Klagan i införselärende göres skriftligen hos överexekutor, som för landsbygden är Konungens befallningshavande i de olika länen, i Stockholm överståthål-larämbetet samt i övriga städer magistraten el. i en del fall viss ledamot av densamma.

Införselförbud, importförbud, se Handelspolitik.

Inge, svenska konungar, varibland märkes — 1. Stenkilsson d. ä., konung omkring 1073. Han var under några år förjagad av Blot-Sven men lyckades återtaga sin krona. I. var kristen.

Ingeborg, svenska prinsessor, varibland märkes I. Charlotta Karolina Fredrika Lovisa, hertiginna av Västergötland, dotter till konung Fredrik VIII av Danmark, 1897 förmäld med prins Carl, hertig av Västergötland.

Ingefära (Zingiber offieinale) tillhör familjen Zingiberaceas, som står nära liljeväxter och orkidéer och hör hemma i tropiska Asien. I. har irislik-nande blommor och blad. Kotstoeken lämnar kryddan ingefära. De förnämsta exportländerna äro numera Japan, Kina, Indien och Jamaica, dit växten infördes redan under 1500-talet.

Ingemann, B. S., 1789—1862, dansk författare, främst bekant för sina historiska äventyrsromaner (Valde- mar Seier, Erik Menyeds barndom), vilka vunnit stor popularitet.

In gen i um [inje*-], lat., naturlig begåvning, förstånd. — Ingeni ö’s, uppfinningsrik, fintlig, sinnrik.

Ingenjör, tekniskt utbildad person, Jfr Civilingenjör.

Ingen jörsvetenskapsakademin, som stiftades år 1919, har till uppgift att gagna den svenska industrin och det rationella tillvaratagandet av Sveriges naturtillgångar ger^om befordrandet av teknisk-vetenskaplig forskning. I. har 80 arbetande ledamöter, fördelade på 7 klasser. Dess arbete upprätt-hålles dels medelst en vid stiftandet insamlad fond dels genom statsanslag.

Ingénue [ängSjeny’], fr., oskyldig, okonstlad flicka. Oftast teaterterm.

Ingermanland, den östligaste av de forna ryska östersjöprovinserna i nv. Ryssland, vid Finska viken. I. tillhör nu till största delen guvernementet Petrograd.

Ingersoll, R., 1833—99, nordamerikansk författare, politiker, advokat, mest känd för sin kritik av biblisk kristendom.

Ingjaltl Illråde, svensk sagokonung av Ynglingaätten, Bröt-Anunds son, vilken skall ha mördat tolv småkonungar för att komma i besittning av deras välden.

Ingolfer Arnason, den förste nybyggaren på Island, var från början hövding i Sogn i Norge. I. grundade det första hövdingadömet på ön vid en vik, som han kallade Reykjavik.

In’golstadt, stad med fästning i Bayern vid Donau, Tyskland, känd för sin kanon- och ammunitionstill-verkning. Bland I: s förnämsta byggnader märkes den sengotiska Vårfru-kyrkan. Fordom fanns i I. ett universitet, där jesuiterna voro livligt verksamma efter motreformationen.

In’gram, R., f. 1892, nordamerikansk filmregissör, som utfört väl utarbetade praktfilmer.

Ingredien’s, beståndsdel.

Ingres [äng’gr], J. A. D., 1780—1867, fransk målare, studerade först för David och därefter i Italien. I. betonade särskilt den plastiska linjen och kompositionen. Bland I: s arbeten märkas flera historiska målningar, nakna kvinnobilder (Källan) samt porträtt av utmärkt karakteriserings-förmåga. I. hävdade ivrigt den klassiska riktningens principer i motsats till den frambrytande romantiken.

Ingress', "ingång"; inledning, början.

Ingvar Vittforle, svensk vikingahövding, vilken besjungits i en isländsk saga från medeltiden. I. företog ett härnadståg mot Gårdarike omkring 1040 och ännu finnas ett fler-

tal runstenar ("Ingvarstenarna") över de kämpar, som fallit under tåget.

Ingående balanskonto, se Bokföring.

Inhav, en av land avskild del av havet.

Inhibe'ra, inställa, förbjuda.

In lioc sign'o vin'ces, lat., "i detta tecken skall du segra", enligt sägnen den inskrift, som lyste på himmeln, bredvid bilden av korset, mot kejsar Konstantin den store, då han stred mot Maxentius vid Ponte Molle 312.

Inlionett', ohederlig, simpel, sårande.

Inhuma'n, "omänsklig", utan medlidande. — Inhuman it e't, omänsklighet, råhet.

I. N. I., förkortning för lat. In No-mine Iesu, i Jesu namn.

In infini'tum, lat., i oändlighet, utån ände. i

Initial [-tsia'1], begynnelsebokstav, särskilt ett namns. Inom bokhantverket är I. den konstnärligt utsirade begynnelsebokstav, som börjar ett kapitel. I de medeltida handskrifterna voro I. synnerligen rikt ornamenterade.

Initiati'v [-itsia-], begynnelseåtgärd, uppslag; (rättighet att väcka) förslag. — Inom statsrätten menar man med I. det åtgörande, varigenom ett förslag framställes till den myndighet, vars medverkan kräves för ett besluts fattande i frågan. Sådana I. äro petitioner och propositioner. — Med I. i krigföringen menas ett övertag med hänsyn till krigsoperationerna.

Initiera [-tsie'ra], införa, inviga.

Injektion, insprutning av lösningar under huden i underhudsvävnaden, i blodådror el. i muskulatur.

Injek'tor, en apparat för automatisk tillförsel till ångpannor av det vatten, som erfordras för ångbild-ningen.

Injicie'ra, inspruta, jfr Injektion.

Inju'rie, oförrätt; skymf; ärekränkning.

In'ka, den förnämsta indianstammen i Peru. I: s välde benämndes Inkariket. I. var även namn på den prästkonung, som hade högsta makten i staten och över prästerskapet. Spanjoren Pizarro erövrade Inkariket 1532 och dödade den siste härskaren.

Inkapa'bel, oduglig.

In'kar, ett slags svulster, som förekomma på huden hos hästar och nötkreatur. De äro vanligen stjälkade och förekomma hos hästarna mest vid ögonen, på öronen, under buken och på extremiteterna, hos nötkreaturen på spenarna och juvret. Inkarna äro vanligast hos unga djur och försvinna oftast, då djuret blir äldre.

Inkarnation, förkroppsligande. En del religioner anta föregående I., varmed de mena tillvaro i en el. annan form före det nuvarande livets.In'kerman, by på lialvön Krim, där engelsmän och fransmän besegrade ryssarna 1854.

Inkictt', orolig, otålig. — I n k i e t-te'r a, oroa.

Inklare'ra. När ett fartyg ankommer från utrikes ort, skall det inkla-reras, det vill säga i vederbörlig ordning anmälas för tullmyndigheterna på ankomstorten. Vid avgång från någon hamn till utrikes ort sker ut-klarering.

Inklination, den vinkel, som det jordmagnetiska kraftparets riktning bildar med horisontalplanet. I. bestämmes med tillhjälp av en magnetnål, som är fritt rörlig kring en horisontell axel. Instrumentet, som benämnes inklinatorium, inställes så, att det vertikalplan, i vilket magnetnålen kan röra sig, sammanfaller med det magnetiska meridianplanet.

Inklinatorium.

Inklinato’rium, se Inklination.

Inkline’ra, ha lust el. böjelse för något, luta åt.

Inklusi’v, inneslutande. — I n k 1 u-s i’v e, förkortat inkl. el. i n c 1., däri inbegripet. Jfr Exklusiv.

Inkog’nito, obekant, under antaget namn.

Inkoheren’s, brist på sammanhang.

— Inkohere n’t, osammanhängande.

Inkommensurabla. Två el. flera storheter benämnas I., om de ej kunna mätas med samma mått, t. ex. ett kilogram och en meter.

Inkommode’ra, vara oläglig för, besvära. — Inkommodera sig, göra sig omak.

Inkompara’bel, ojämförlig.

Inkompati’bel, omöjlig att förena, förhatlig, olidlig.

Inkompetents, brist på behörighet, saknad av nödiga förutsättningar, oduglighet. — Inkompete n’t, o-lämplig, oduglig.

Inkomplett’, ofullständig.

Inkomst- och förmögenhetsskatt. I riket mantalsskrivna svenska medborgare skola erlägga skatt för inkomst antingen denna förvärvats inom riket el. utomlands och för förmögenhet antingen denna är placerad inom el. utom riket; svensk medborgare, som icke bör vara mantalsskriven i Sverige, skall erlägga I. för den inkomst, han åtnjuter härifrån, och för den förmögenhet, som han har här placerad. Utländsk medborgare skall erlägga I. för den inkomst, han förvärvat här i landet, samt för den förmögenhet, som han har nedlagd inom Sverige. För bolag, ekonomiska föreningar m. m. gälla ungefärligen motsvarande regler. Vissa personer och samfund m. m. äro befriade från att erlägga I.

Vid uträknandet av I. fastställes först det så kallade taxerade beloppet, som utgöres av nettoinkomsterna ökade med en sextiondedel av det belopp, varmed tillgångarna överskjuta skulderna. Ur det taxerade beloppet uträknas härefter enligt vissa regler, som bland annat innefatta rätt till ortsavdrag och familjeavdrag, det beskattningsbara beloppet. Efter tvenne en gång för alla fastställda skalor — den ena gällande för inländska aktiebolag och solidariska bankbolag, den andra för övriga skattskyldiga — uträknas härur de så kallade grundbeloppen, som för aktiebolagen och bankbolagen bliva förhållandevis större, ju större den taxerade inkomsten är i förhållande till företagens kapital, och för övriga skattskyldiga förhållandevis större, ju större de taxerade beloppen bliva. Den skatt, som skall utgå, utgör en för varje år fastställd procent av grundbeloppen. Aktiebolagen och de solidariska bankbolagen ha hittills förutom den här omnämnda skatten (A-skatten) erlagt även en annan skatt, den s. k. B-skat-ten, vars avskaffande dock nu beslutats.

Inkongruen's, brist på överensstämmelse. — Inkongrue n’t, icke överensstämmande.

Inkonsekven’s, brist på följdriktighet, självmotsägelse. — Inkons e-kven’t, icke följdriktig.

Inkonstan’t, obeständig.

Inkonstitutionell’, oförenligt med gällande lagar, särskilt brytande mot grundlagen.

Inkorpore’ra, införliva.

Inkorr'ek’t, oriktig, felaktig.

Inkorrigibel [-sji’bel], omöjlig att rätta, oförbätterlig.

Inkubation, se Infektionssjukdomar. Inkuna’blcr, även paleoty’per, benämning pä böcker, tryckta före 1500-t. De

äldsta I. trycktes pä pergament med liandmålade begynnelsebokstäver.

Inkvisition, domstol, grundad av den romersk-katolska kyrkan för att uppspåra och bestraffa kättare. I. organiserades av Gregorius IX, och samtidigt infördes brännandet å bål. Man använde sig även av tortyr. I. utbredde sig från Frankrike och n. Italien till det övriga Europa utom Norden, där den aldrig infördes. En hemsk ryktbarhet vann den spanska

I., som förföljde valdenser, katarer, judar och senare morisker.

Inlandsbanan, som tillhör statens järnvägar, kommer fullt färdig att sträcka sig från Kristinehamn till Gällivare över Mora och Orsa i Dalarna, Sveg i Härjedalen, Östersund i Jämtland samt Vilhelmina, Stensele, Sor-sele, Jockmock och Porjus i Lappland; en sträcka på ungefär 1,240 km. Sträckan Sorsele—Jockmock (något över 200 km.) är dock ännu ej påbörjad. Till huvudlinjen ansluta sig särskilt norr ut ett antal tvärbanor såsom Forsmo—Hoting, Hällnäs—Stensele och Jörn—Gubblijaure, samtliga färdiga el. påbörjade.

Inlandsis, geol., se Landis.

Inledningston, mus., dur- och mollskalans 7: e ton. Den halvton, som inleder tonikan.

In loeo [-lå’ko], lat., på stället, på platsen.

In ma’nu, lat., i handen, till personligt bruk, tillhanda.

In me’di»s res, lat., mitt in i ämnet, utan inledning, uttryck, hämtat frän Horatius.

In memo’riam, lat., till minne av.

Inmuta, se Gruvstadgan.

Inn, en av Donaus största bifloder. Upprinner i den schweiziska kantonen Graubvinden, inflyter i Donau vid staden Passau. Längd 510 km.

Innanhav, se Hav.

In natn’ra, lat., betalning i natura-produkter el. varor i stället för pengar.

Inneröra, se Hörselorgan.

Innocen’tius, romerskt påvenamn. Den förnämste är I. III, omkring 1160—1216, kardinal 1190, påve 1198. I. upptog med framgång Gregorius VII:s kyrkopolitik och strävade att minska kejsarmakten. Flera furstar, bland dem Johan utan land, erkände påvens överhöghet även i världsliga frågor. I. föranstaltade det 4:e korståget och förföljelserna mot albigen-serna i Frankrike. På den 4: e late-ransynoden 1197 genomdrev I. flera viktiga beslut, såsom bestraffningen av kättare (se Inkvisition) m. m.

Innouye, Kaoru, 1835—1908, japansk statsman, innehade flera olika mini-Sterärobeten, biand annat utrikesmini-

sterposten 1880—87. I. var jordbruks-och handelsminister 1888—90 och inrikesminister 1892—94. 1894—95 var I. japansk minister i Korea. Särskilt som finansiell rådgivare hade I. stor betydelse.

Innovation, nyhet, förändring. — I n n o v a’t o r, förnyare. — I n n o-v e'r a, förnya.

Inns’bruck [-brokk], förnämsta stad i Tyrolen, v. Österrike, belägen vid floden Inn. 56,000 inv. Universitet. Främst bland I:s byggnader märkes Hovkyrkan, byggd 1553—63. I denna kyrka försiggick den ceremoni, genom vilken den svenska drottningen Kristina offentligen övergick till katolicismen. I. var före år 1665 stundom kejsarresidens.

In nuce, lat., i sin linda, som anlag.

Inoffensi’v, harmlös, oförarglig.

Inopportu’n, oläglig, ej passande för tillfället.

Inpackning:, behandlingsmetod, vid vilken man genom att hölja in hela kroppen i fuktiga el. torra dukar söker

åstadkomma höjd kroppstemperatur. I. användes numera sällan inom medicinen.

Inpiskare, medlem av ett politiskt partis riksdagsgrupp, vilken har att tillse, att övriga medlemmar äro närvarande vid omröstningar och andra viktiga tillfällen. I. spelar särskilt i England stor roll (the Whips).

Inquiett', se Inkiett.

Inrangera [-sje'-](inordna på sin plats.

Inre planeter, namn på planeterna innanför Asteroiderna: Merkurius, Venus, Jorden och Mars. Ibland betecknas som I. endast planeterna innanför Jorden, d. v. s. Merkurius och Venus.

Inre sekretion. Vissa körtlar, som sakna utförsgång, avsöndra direkt till blodet genom hårrörskärlens väggar ämnen, som ha stor betydelse för kroppen. Först sedan mitten av 1800-t. har man fått kännedom om dessa organs betydelse. De ämnen, det här är frågan om, kallas hormoner. Sannolikt finnas hormonavsöndrande organ, som vi ännu ej ha kännedom om. De viktigaste hittills bekanta organen äro: Binjurarna, vilka avsöndra ett ämne, adrenalin, som verkar sammandragande på blodkärlen och därmed höjer blodtrycket. Ett borttagande el. förstörande av binjurarna för till död under svaghetssym-tom (jfr Addisons sjukdom). B i-sköldkörtlarna. Om dessa borttagas, inträder död under krampsymtom (tetani). Sköldkörteln avsöndrar ämnen, vilka äro nödvändiga för normal utveckling. Barn med för liten sköldkörtel få en egendomligt degig hud, myxödem, och bli idioter (kretiner). Om körteln växer i 6tor-lek, uppstår strurna. Om en struma meclför ökad avsöndring av hormoner, uppträda nervösa symtom, avinagring, utskjutande av ögonen etc (jfr Base-dows sjukdom). Hypofysen avsöndrar ämnen, som reglera benutvecklingen. En svulstartad förstoring av körteln med ökad avsöndring orsakar akromegali*. I bukspo tts-körteln finnas små öar av vävnad, de s. k. Langerhanska öarna, vilka avsöndra ämnen, som äro nödvändiga för sockeromsättningen. Förstöras dessa öar, uppträder sockersjuka. T a 11-kottkörteln avsöndrar ämnen, som öva inflytande på könsutveck-lingen. En skada på denna medför för tidig könsmognad. Brässen (Tliymus) har antagligen ett visst inflytande på kroppens ämnesomsättning. Könskörtlarna (äggstockar och testiklar) avsöndra ämnen, som bland annat betinga den ändring av kroppens utveckling, som äger rum vid puberteten. Ett borttagande av könskörtlarna, kastration, medför, att de manliga el. kvinnliga könskaraktä-rerna endast svagt utvecklas, och att såväl den kroppsliga som själsliga utvecklingen får en avvikande karaktär. De olika organen med I. (man har även kallat dem blodkörtlar) stå i ett visst beroende av varandra. Det ena organets hormoner verka hämmande på ett annat organs etc. Problemen härvidlag äro endast ofullständigt utredda.

I. N. R. I., förkortning av överskriften på Jesu kors ”Iesus Nazarenus Rex Iudseorum”, Jesus från Nasaret, judarnas konung.

Inrikesminister, i flera länder den medlem av ministären, som står i spetsen för den civila förvaltningen. Den närmaste svenska motsvarigheten till I. är socialministern (tidigare civilministern).

Inrim, se Assonans.

Inryckning, samling för fullgörande av exercisen. De värnpliktiges återvändande hem efter fullgjorda vapenövningar benämnes utryckning.

Inrösningsjord, se Avrösningsjord.

Ins bla'ue (hinein [hinaj'n]), ty., ”(in) i det blå”, bort i den tomma rymden; (prata) i vädret.

Insektblommor, se Pollination.

Insekter (Insecta) tillhöra leddjurens stora provins, ha huden betäckt av ett ledat, mer el. mindre förhårdnat, av kitin (ett hornämne) bildat skal, på vars insida kroppens rörelsemuskler ha sitt fäste samt ha ledade extremiteter. Oftast kan hos kroppen urskiljas trenne avdelningar, huvud, mellankropp och bakkropp, av vilka mellankroppen bär extremiteterna, som äro avsedda för gången. Huvudet är sammansatt av flera sammansmälta

leder, ocli bär till munverktyg och känselspröt ombildade benpar jämte ögon av tvenne slag, dels enkla, s. k. punktögon, dels sammansatta, s. k. fasettögon. Mundelarnas utseende kan variera, och man kan urskilja sugande,

stickande och bitande sådana hos olika grupper. I mellankroppen ingå alltid tre, gångbenen uppbärande leder, av vilka de tvenne bakre jämväl bära vingarna, som kunna vara ett el. två par. Hos en del I., skalbaggarna, äro det främre paret vingar ombildade till täckvingar, skyddande de bakom varande egentliga flygvingarna. Bakkroppen kan någon gång bära förkrympta benpar (t. ex. hoppstjärtarna). Andningsorganen utgöras av andningsrör (trakéer), som genomkorsa djurets inre och mynna i små andningshål, ordnade i rad längs vardera kroppssidan. Genom jmmpande rörelser av bakkroppen tvingas luften att cirkulera i detta rörsystem. Blodkärlsystemet är förkrympt och består av ett enda ryggkärl, som pulserar och är avdelat i flera kamrar, och varigenom den färglösa blodvätskan drives framåt och vidare ut i mellanrummen mellan kroppens organ. Tarmkanalens, utseende växlar. I munnen finnas spottkört-lar, och främre delen av tarmen är iit-vidgad till en kräva och en tuggmage, som är muskulös och på insidan försedd med kitinlister för födans bearbetning. Mellantarmen är rikt försedd med körtelludd och utgör den egentliga digestionshärden, och där uppsuges också huvudmängden av den smälta födan. I bakre delen av tarmen inmynna de s. k. malpigiska kärlen, trådformiga rör, som avsöndra urinämne och urinsyra; de äro alltså utsöndringsorgan. Nervsystemet består av en bukgangliekedja, som i huvudet övergår i en nervsvalgring. Hörselorgan av enklaste slag har man trott sig kunna påvisa hos en del I. (t. ex. gräshoppor). Könsorgan, bestående av pariga äggstockar och sä-deskörtlar, finnas. Dock kunna ägg utvecklas utan föregående befruktning (partenogenes = jungfrufödelse). Egendomlig är den mer el. mindre fullständiga förvandling flertalet I. undergå från larv över ett pupp-stadium till fullt utbildad individ. Med inträdet i puppstadiet upphör näringsuppta-gandet, och insekten ligger under puppstadiet försjunken i dödsliknan-de dvala. Därvid försiggår en inre förvandlingsprocess, varvid såsom t. ex. hos flugor larvens vävnader upplösas, och nya vävnader uppbyggas. — I. äro synnerligen artrika, omkring B/o av alla kända djurarter äro insekter, och omkring % milj. arter av denna grupp äro beskrivna. In- sektförsteningar äro kända från stenkoistiden. Följande 13 ordningar kunna urskiljas bland nu levande I.: 1. Borstsvansar och Hoppstjärtar (Apte-rygogenea); 2. Rätvingar (Orthopte-ra); 3. Rätvingesländor (Pseudoneu-roptera); 4. Gnagarinsekter (Corro-dentia); 5. Löss (Anopleura); 6. Blås-fotingar (Tliysanoptera); 7. Halvvingar (Hemiptera); 8. Nätvingar (Neu-roptera); 9. Skalbaggar (Coleoptera; 10. Fjärilar (Lepidoptera) ; 11. Tvåvingar (Diptera); 12. Loppor (Sipho-naptera); 13. Steklar (Hymenoptera).

Insektgifter äro ämnen av i allmänhet obekant sammansättning, vilka verka kraftigt retande och i större dos särskilt hos känsliga personer påverka hjärtverksamheten.

Insektpulver benämnes ett pulver, som beredes av torkade, halvutslagna blomkorgar av vissa Chrysanthemum-arter. Dessa växter odlas i Frankrike, Dalmatien, Kalifornien och Algeriet och förekomma viltväxande därstädes samt i Kaukasien, Armenien och Persien. Ej sällan salubjudes förfalskningar med kromgult, bariumkromat etc.

Insektätande växter. Till vänster blad av Drosera, till höger blad av Nepen-thes, vars lockförsedda kanna innehåller vätska (V), som upplöser och smälter fångade insekter.

Insektätande växter (Insectivorer) utgöra en grupp i flertalet fall ej besläktade örter, som merendels leva pä näringsfattiga substrat och därför tillfredsställa sin näringshunger (särskilt kvävebehov) genom att på skilda sätt fånga och digerera insekter. — Man kan sammanställa I. efter det sätt, varpå de försäkra sig om sitt byte, i följande t r e n n e grupper,

a) sådana, där utsöndrat slem fast-håller bytet: Pinguicula, Drosophyl-lum, Byblis;

b) sådana, där särskilda fångstap-

parater i form av kannor el. blåsor (oinbildadé blad el. bladdelar) förekomma: Utricularia, Genlisea, Oepha-lotus, Sarracenia, Nepenthes;

c) sådana, hos vilka retningprörel-ser utlösas genom beröring av insekter, och hos vilka alltså en viss mekanisk kraft från växtens sida utövas för att fasthålla bytet: Drosera, Dio-naea, Aldrovandia. — Beträffande aet sätt, varpå växten tillgodogör sig sitt byte, kan man urskilja tvenne typer, dels sådana, där särskilda digestions-enzym (motsvarande djurens matsmältningsvätskor) avsöndras, dels sädana, där bytet sönderdelas genom bl. a. jäsningsprocesser, framkallade av mikroorganismer, såsom bakterier etc. — I vårt land förekomma trenne

I.-'släkten, nämligen Drosera (Siles-hår), Pinguicula (Tätört, som också användes vid framställning av s. k. långmjölk) och Utricularia (Blåsört). Flera släkten påträffas i Nordamerika, såsom Dionaea i Karolina, Sarracenia med 6 arter i atlantiska Nordamerika; i Australien finner man den egendomliga Cephalotus och i Bortre Indien den typiska kannväxten Nepenthes.

Insektätarna (Inseetivora), en dägg-djursordning, bestående av .till utseende och levnadssätt ej sällan olikartade typer. I. tillhöra de lägst stående däggdjuren, livnära sig av insekter och lägre djur, föda stort antal ungar samt ligga merendels i vinter-dvala. Alla äro hälgångare och ha spetsknöliga kindtänder. I. förekomma på alla delar av jorden med undantag av Australien och Sydamerika. Hit höra bl. a. igelkotten, mössen, mullvaden och fladdermöss.

Insidiö’s, lömsk, försåtlig.

Insi’gnier, utmärkelsetecken, gradbeteckningar.

Insinue’ra, förtäckt framställa, låta påskina, antyda. — Insinua n’t, in-ställsam; som gör insinuationer. I n-sinuation, antydan (av elak art), vink, anspelning.

Insipi’d, smaklös, dum.

Insiste’ra, enträget yrka, envist fasthålla.

Insjö, vattensamling av större utsträckning. I. ha vanligtvis avlopp och äro sötvattensjöar; de avloppslösa (t. ex. Kaspiska havet, Döda havet) ha salt vatten. I Sverige upptaga I. över 8 % av landets yta. Finland är särskilt sjörikt (13%). Det största djupet i någon I., omkring 1,500 m., har man funnit i Bajkalsjön, som är 370 kv.-mil. Jordens största I. är Kaspiska havet, 4,400 kv.-mil. Europas största I. är Ladoga, 180 kv.-mil. Bland övriga stora I. märkas Ukereve (Afrika), 680 kv.-mil, och Aralsjön (Asien), 670 kv.-mil. De fem canadiska sjöarna upptaga tillsammans jordens största sötvatten-yta, 2,420 k v.-mil. Av Sveriges sjöar är Vänern 60 kv.-mil och Vättern 19 kv.-mil.

Inskription, inskrift, påskrift.

Inskriven figur. En rätlinjig figur säges vara inskriven i en annan rätlinjig el. kroklinjig figur, om alla dess hörn ligga på den brutna el. krokiga linje, som begränsar den andra figuren. En kroklinjig figur är inskriven i en rätlinjig, om den rätlin-jiga figurens alla sidor tangera kroklinjen. Den yttre figuren i nu angivna fall säges i sin tur vara omskriven kring den inre.

Inskrivning-, värnpliktigas införande i arméns el. flottans rullor efter för utrönande av deras krigstjänstduglighet företagen undersökning. Befrielse från fullgörande av exercisen lämnas även av andra skäl än medicinska t. ex. sociala. Jfr Frikallelse.

Insocia*bel, osällskaplig.

Insolation, bestrålning med solljus, särskilt deii värmemängd, som genom solstrålning tillföres jorden. Särskilda instrument för uppmätning av I. finnas konstruerade. Med dessa mätes dock endast den strålning, som atmosfären genomsläpper (transmitterar). Ur sådana mätningar kan man emellertid beräkna I. utanför atmosfärens gräns, den s. k. solarkonstanten.

Insolen’t, oförskämd, fräck.

Insolven’s, oförmåga att fullgöra ekonomiska förpliktelser.

In spe, lat., ”i hoppet”, skämtsamt om personer, som hoppas nå en plats el. värdighet, t. ex. ”professor in spe”.

Inspekte’ra, syna, besiktiga: utöva tillsyn. — Inspektion, besiktning, överinseende, kontroll. —* I n s p e k-t o’r, tillsyningsman över lantegendom, el. i sammansättningar som stations-, tullinspektor. — I n s p e k’t o r, person, som har uppsikt över viss institution. ex. allmänt läroverk. — Inspektör (fem. inspektri’s) kallas den, som utövar kontroll över hel förvaltningsgren el. grupp av institutioner, t. ex. inspektören för artilleriet, folkskoleinspektör.

Inspiration, hänförelse, tillstånd av särskilt livlig andlig verksamhet inriktad mot vissa problem el. dyl. Man har särskilt inom religiösa åskådningar velat påstå, att sådana tillstånd bero på ingivelse från ett högre väsen. Utifrån denna åsikt anses reli-gionsurkunder bero på gudomlig I.

Inspire’ra, elda. ingiva.

Instabi’1, ostadig. — Instabili-t e’t, ostadighet.

Installe’ra, högtidligen insätta i ämbetet; anordna, insätta, montera. — Installation, den ceremoni, varigenom en nyutnämnd ämbetsman installeras ; anordnandet av teknisk anläggning, t. ex. elektrisk installation.

Instan’s, domstolsklass. Första I. är det samma som lägsta domstol. Den ordning, som råder mellan domstolar el. andra myndigheter, kallas instansordning.

Instinkt, drift, av ärftliga anlag betingad benägenhet att handla på visst sätt.

Institu’t, inrättning, läroanstalt. Rättsinstitut, rättsordning.

Institut de droit international [äng-stity’ dö droa’ ängternas;ånal’] är ett sällskap med säte i Paris, vilket bildades år 1873 med uppgift att verka för fredssaken och enhetlig internationell lagstiftning. Särskilt har I. ägnat sig åt skiljedomsfrågan. I. erhöll år 1904 det Nobelska fredspriset.

Institut de France [ängStity* dö frangs], en fransk organisation med officiell ställning, som omfattar:

1) Académie francaise (franska akademin), stiftad 1634, som består av 40 medlemmar, vars uppgifter motsvara Svenska akademins i Sverige, för vilken den ock tjänat som förebild.

2) Académie des inscriptions et belles-lettres, stiftad 1663. Dess uppgift sammanfaller med den, som i Sverige tillkommer Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademin. 3) Académie des sciences, stiftad 1666, vars arbetsområde liksom den svenska vetenskapsakademins omfattar matematiken och naturvetenskaperna. 4) Académie des beaux arts, vars svenska motsvarighet är Akademin för de fria konsterna. 5) Académie des sciences morales et politique, stiftad 1795, till vilken ingen motsvarighet finnes i Sverige. Dess arbetsområde omfattar filosofi, juridik, nationalekonomi och med dem sammanhörande vetenskaper.

Institutet för socialpolitisk och kommunal utbildning och forskning, se Socialpolitiska institutet.

Institut för blinda, se Blindundervisning.

Instrue’ra, upplära, ge föreskrifter.

Instruktion, handledning, samling föreskrifter. För ämbetsverk och statens tjänstemän utfärdar i allmänhet Kungl. Maj :t I.; även vissa ämbetsverk och myndigheter kunna utfärda I.

Instrumen’t, verktyg, redskap; att användas antingen för vetenskapliga iakttagelser el. inom musiken (stränginstrument, biåsinstrument); inom jur. skriftlig handling för åtgärder av rättslig betydelse, t. ex. bouppteckning, arvsskifte.

Instrumenta’lmusik kallas musik, som utföres med instrument. Motsats vokalmusik.

Insubordination, brott mot den lydnad, som man är skyldig överordnad.

Insufficien’s, otillräcklighet; oförmåga att tillfredsställande fullgöra vissa arbetsuppgifter. Insuli’n, ett ämne, som finnes i de så kallade Langerhanska cellöarna i bukspottkörteln. Detta ämne är nödvändigt för sockeromsättningen i kroppen. Förstöras de Langerlianska cellöarna, avsöndras ej I. Socker kan då ej förbrännas i kroppen, ocli sockersjuka blir följden. Banting lyckades 1922 att utdraga I. ur bukspotts-körtlar. Genom detta ämne möjliggöres sockrets förbränning lios sockersjuka, så länge den insprutade mängden räcker. I. liäver symtomen för tillfället men botar ej sjukdomen. Jfr Banting och Sockersjuka.

InsuFt, skymf, förolämpning.

Insulä’r, hörande till en ö.

In summ’a, lat., i det hela, med ett ord.

Insurgen’t, uiDprorsman.

lntak’t, ”orörd”; obefläckad, oskyldig; jungfrulig.

Intar’sia, it., dekorativt träinlägg-ningsarbete. I. användes mest inom möbelkonsten. Förutom olikfärgade träinläggningar förekomma även metall- el. pärlemorinläggningar. Numera avses med I. ofta andra slags mosaikarbeten.

Inteckning. Med I. förstås en inskrivning i rättens protokoll angående förefintligheten av panträtt i fast egendom. För att panträtt i lös egendom skall vara rättsligt gällande, fordras, att det pantsatta godset överlämnats till panträttshavaren. Fast egendom kan emellertid ej överlämnas på dylikt sätt. För att tredje man skall kunna förskaffa sig kännedom om i vilken omfattning fastigheten kan vara pantsatt för fordringar liar inskrivnings-förfarandet uppkommit. För att I. skall kunna erhållas, måste fordran grundas på skuldbrev el. annan handling. I regel måste även fastighetens ägare därå hava tecknat medgivande, att inteckning får beviljas. Sedan I. beviljats, har inteckningsgivaren (för sin fordran) säkerhet i fastigheten till I: s belopp. Innehavare av tidigare I. äga emellertid företrädesrätt. Säker-hetsrätten gäller oavsett i vems hand fastigheten än må komma; dock att, om fastigheten försäljes exekutivt samt

I. har så högt läge, att köpesumman icke förslår till fordrans gäldande, sådan I. ovillkorligen förlorar sin giltighet för framtiden. För att exekutiv försäljning skall kunna komma till stånd fordras likväl, att köpeskillingen uppgår till så högt belopp, att den, som begär försäljningen, erhåller åtminstone ett öre. Skulle så ej vara fallet, blir det ingen försäljning av. Förutom för fordran kan I. erhållas för nyttjanderätt. För dylik I. erfordras intet samtycke från ägarens sida. Därest I. för nyttjanderätt skall erhållas, får i avtalet ej finnas stad-

gat något förbud för dess intecknan-de. Finnes dylikt kan I. ej beviljas. Vidare måste avtalet vara skriftligt, för att I. skall kunna beviljas. Verkan av nyttjanderättsinteckning är att nyttjanderätten vid frivillig försäljning äger bestånd även mot nye ägaren av fastigheten. Likaledes kan I. beviljas för avkomst av fast egendom och för servitutsrätt. Jfr Förlagsin-teckning.

In’teger vi’tae sceleri’sque pu’rus [-sjeleri’skve-], lat., oförvitlig och fri från skuld. Början till ett ode av Horatius. I. sjunges ofta vid begravningar till musik av tysken F. L. Flemming.

Integral. Med integralen till en funktion med en oberoende variabel x förstås den funktion, vars derivata i avseende på x är den första funktionen. Matematiskt tecknas detta på

följande sätt F(x) = j~f(x) dx. Jfr Derivata.

Integra’lkalkyl, räkning med integraler. I. har varit av en utomordentlig betydelse såväl inom matematiken som inom astronomin, fysiken och mekaniken.

Integrerande, ingående som del i något helt.

Integritet, orubbat tillstånd; okränk-barhet. — I folkrätten avser I. en stats okränkta bevarande av sitt område och styrelsesätt.

Intellekt’, förstånd.

Intellektuell’, förståndet rörande.

Intelligen’s, ”gott huvud”, god för-ståndsbegåvning; med förståndsskärpa och insikter begåvad person.

Intelligen’sen el. intelligenspartiet kallades på 1870-t. ett parti i Andra kammaren, som opponerade mot lantmannapartiet och huvudsakligen bestod av borgerliga representanter. I. kallades sedermera centern.

Intelligeij’smätning, metod att snabbt värdesätta en intelligens genom vissa prov. I. har särskilt haft betydelse, när det gällt att utsortera undermåligt begåvade barn ur ett skolmaterial. Metodikens grundläggare äro fransmännen Binet och Simon. Under världskriget användes i Förenta Staterna I. för att uttaga soldater och

underbefäl.

Intenden't, egentligen förvaltare, -tillsy ningsman, föreståndare; en i Sverige och annorstädes bruklig tjänstemannatitel.

Intendenfsdepartementet, en av arméförvaltningens avdelningar.

Intendentu'r, militär förvaltningsgren, omfattande truppernas underhåll och deras förseende med erforderlig utrustning. I. handhaves vid armén av en intendenturkår och vid ma-rinen av den civilmilitära marininten-denturkåren.

Intensite't, inneboende kraft, styrka.

Intensi'v, häftig, våldsam.

Intention, syfte, avsikt.

Intercede'ra, träda emellan.

Interdik't, ett inom katolska kyrkan använt kyrkostraff, innebärande förbud mot gudstjänst. I. användes av påvarna mot uppstudsiga städer ocli länder.

Interferen's, de fenomen, som uppstå, då vågrörelser samverka. Se Vågrörelse.

Interfolie'ra, inliäfta blanka pappersblad mellan bladen i en bok.

Interglaeia'la tider, geol., beteckning för de varmare mellantider, som i.viöst de kvartära istiderna ocli under v Jka landisarna helt el. till det mesta bortsmälte.

In'terim, lat., emellertid, tills vidare, t. ex. interimskvitto, interimschef.

Jnierim'sregering', en ställföreträdande regering, som övertar styrelsen i vissa fall, då regerande konung ej finnes. I Sverige är I. antingen ett regeutskap, då en tillförordnad regent finnes i konungens ställe, el. ett regerande statsråd, då hela statsrådet handhar regeringen.

Interiör, det inre av något, inom-husbild.

Interjektion, utropsord, vilka äro oböjliga och användas isolerade för att uttrycka en sinnesstämning, t. ex.

O. Ha.

In'terlaken, stad och livligt besökt turistort i schweiziska kantonen Bern, belägen mellan två alpsjöar vid floden Aar. 3,000 inv.

Interlokutö'r, person, som man samtalar med vid ett visst tillfälle.

Interlu'deum, mellanspel, särskilt inom orgelmusiken.

Intermediä'r, mellanliggande.

Intermezzo, it. — 1. Mus., mellanspel, även musik under mellanakter.

— 2. Kort, avbrytande händelse.

Intermitten't el. intermitterande, uppträdande med avbrott, stötvis, återkommande efter vissa mellantider (om febrar). Motsats: P e r m a n e n't.

Inter'n, inre, invärtes.

Interna't, undervisningsanstalter, vid vilka lärjungarna äro helinackordera-de. Mest kända äro de engelska I. Även i Sverige finnas dylika skolor t. ex. Lundsbergs skola.

Internationalen, socialistisk sång, författad av Eugéne Pottier 1871 och ton satt av P. och A. Degejter 1888 samt översatt till svenska av H. Menander 1902.

Internationa'lerna, internationella sammanslutningar av de olika ländernas socialistiska arbetarpartier. — Första internationalen bildades under Marx ledning på en kongress i Lon-

don år 18G4 under namnet Internationella arbetarassociationen. Dess första år kännetecknades av häftiga strider mellan Marx anhängare (marxisterna) och den utopiska socialistiska riktning, som samlats kring fransmannen Proudhon; striderna slutade med marxisternas seger. År 1876 upplöstes den dock på grund av de svårigheter, som föranletts av 1870—71 års fransk-tyska krig, och de inre strider, som rått mellan majoritetsriktningen och anhängarna av den ryska anarkisten Bakunin, vilka år 1872 slutade med de sistnämndes uteslutning. — Andra internationalen, som hade klar karaktär av en politisk sammanslutning på marxistisk grund, bildades i Paris år 1889 och ägde bestånd ända till världskrigets utbrott. Från dess verksamhet är bland annat att anteckna upprättandet år 1900 av Internationella socialistiska byrån. Vid andra inter-nationalens kongresöer dryftades de spörsmål, som stått i förgrunden inom de olika länderna, t. ex. frågan om ministersocialismen, de socialdemokratiska parlamentsrepresentanternas ställning till militäranslagen, arbetarnas ställning vid ett krigsutbrott. Under världskriget låg det internationella samarbetet mellan de socialdemokratiska partierna nere, trots de stora ansträngningar för dess återupptagande, som gjordes särskilt från svensk och holländsk sida. År 1919 återbildades dock slutligen den andra internationalen. Radikala socialistiska strömningar hindrade emellertid åtskilliga socialistiska partier att ansluta sig till denna. Redan år 1915 hade dessa partier (oavhängiga • socialistiska partiet i Tyskland, de österrikiska, franska och italienska socialistiska partierna samt det ryska bolsjevikpartiet) bildat den så kallade Zimmerwaldin-ternationalen, ur vilken sedermera framgått dels den år 1919 bildade kommunistiska (tredje) internationalen med sin till Moskva förlagda exekutivkommitté samt den år 1921 stiftade vänstersocialistiska Wieninternationa-len. Den sistnämnda har emellertid numera enat sig med den återupprättade andra internationalen i en gemensam organisation med namnet Socialistiska arbetarinternationalen. Dess verkställande utskott är förlagt till London. — Se även Fackföreningsrörelsen.

Internationellt arbetsbyrån i Ge-növe, se Arbetarskyddslagstiftning.

InternationelFa byrån för mått oeh vikt grundades vid metersystemets antagande 1875 och har sitt säte i Sévres vid Paris.

Internationell'a domstolar. — 1. Främmande staters undersåtar dömas i Egypten sedan 1875 av domstolar, sammansatta av utländska och egyptiska domare s. k. blandade domstolar, av vilka finnas tre, en i Alexandria, en i Kairo och en i Mansura. över dessa står en appellationsdomstol i Alexandria med 10 utländska och G inhemska ledamöter samt en inhemsk ordförande. Bland de utländska do-marne finnas 2 svenskar. — 2. Jfr Skiljedom.

InternationelTa fredsbyrån, se Fredsrörelsen.

InternationelFa unionen Hjälp till barnen bildades 1920 i Genéve. I. har till uppgift att hjälpa nödställda barn i världskrigets länder och har på senare tid även trätt hjälpande emellan vid katastrofer såsom jordbävningar o. dyl. Till I. äro de svenska ”Rädda barnen”-föreningarna anslutna.

Internationell' privaträtt, se Folkrätt.

Internationell' sjörätt. I. syftar hän mot åstadkommande av likformighet mellan de olika sjöfartsidkande ländernas lagstiftning på det sjörättsliga området.

Interne'ra. Internering är en samhällets åtgärd att av en el. annan anledning förvisa inom landet befintliga personer till viss ort samt i samband därmed starkt inskränka vederböran-des rörelsefrihet. Politiska flyktingar bliva ofta internerade. Krigförande lands trupper, som komma in på neutralt lands område, skola avväpnas och interneras. Ett slags internering föreligger jämväl beträffande å alkoholistanstalt intagen person (Se Alkoholistvård). Jfr även Sinnesjukdomar.

Interpellation, ett spörsmål av en riksdagsman, med kammarens medgivande riktat till någon av ministrarna, som denne har att besvara; avfordran av förklaring.

Interpolation. Om värdet av en funktion, ett matematiskt uttryck, är känt för vissa värden på de ingående

variablerna, kallas det förfaringssätt, som användes för att beräkna funktionens värden för mellanliggande värden på variablerna, för I. Skall funktionens värde beräknas för andra värden pä variablerna än de mellanliggande, kallas förfaringssättet extra-polation.

Interpretation, tolkning.

Interpunkte’ra, avdela med skiljetecken.

Interreg:’num, lat., ”mellanregering”, betecknar dels den styrelse, som anordnas, då det normala högsta styrelseorganet ej kan utöva regeringen, (jfr Int.erimsregering), dels den tid, som förflyter mellan ordinarie maktinnehavarens avgång till styrelsens övertagande av efterträdaren.

InterrogatFv, frågande, t. ex. om konjunktioner, pronomen.

Interstitiell’, befintlig i mellanrum.

Interurba’n betyder egentligen något, som försiggår mellan olika städer. Interurbant telefonsamtal är ett telefonsamtal från en ort till en annan belägen utanför det närmaste området, för vilket på denna grund särskild avgift utgår.

Intervall’, tonsteg. Med I. mellan två toner förstås förhållandet mellan tonernas svängningstal.

Intervene’ra, medla, träda emellan.

Intervention, inellankomst, inblandning, ingripande.

Intervju’, samtal, som en tidningsman i nyhetssyfte förskaffar sig med känd person. — Intervj u’a, uppsöka och utfråga. — Intervj u’a r e, tidningsman, som intervjuar. I. har sin upprinnelse i Nordamerika 1859 och började komma i bruk i Sverige under 1890-t.

lnti'm, innerlig, förtrogen. — I n t i-mite’t, förtroligliet; öm och förtrolig bekantskap.

Inti’ina teatern. — 1. Vid Norra Ban-torget i Stockholm fanns under namn av I. 1907—10 en teater, som leddes av A. Falck och uteslutande spelade Strindbergspjäser. Teatern kallades sedermera Lilla teatern. Den nedlades

1913. — 2. Vid Engelbrektsplan grundades 1911 under namn av I. en teater, som 1921 övertogs av Dramatiska teatern under namn av Mindre dramatiska teatern. 1923 övertogs teatern av Ernst Eklund och fick namnet Komediteatern.

Intime [ängtim’], fr., ”i privatlivet”, ”hemma hos sig”.

Intolerans’, ofördragsamhet (mot olika tänkande). — Intolerant’, ofördragsam.

Intonation, tonträffning. — Into-n e’r a, angiva en ton; börja ett musikstycke; uppstämma.

In to’to, lat., allt som allt.

Intoxikation, förgiftning.

ln’tra, lat., inom, innanför.

Intramerkurieira plane’ter, vissa planeter, som man* antagit skola förefinnas innanför Merkurius. Deras inverkan skulle förklara vissa egendomliga avvikelser i Merkurius bana. Genom den allmänna relativitetsteorin ha emellertid de viktigaste av dessa avvikelser fått sin förklaring; detta utgör för övrigt ett betydelsefullt stöd för denna teori.

Intransig;en’t, oförsonlig.

Intransiti’v, beteckning för verb, som ej kunna hänföra sig till ett ackusa-tivobjekt, t. ex. ligga, i motsats till lägga, vilket senare är transitivt.

Intres’se, fördel, eget bästa, nytta; personligt deltagande för; förmåga att underhålla. — Ränta.

37Intres’sekonto, ett konto i huvudboken, på vilket ränteinkomster och ränteutgifter bokföras.

Intres’sekontor, institutioner, som för de till dem anslutna medlemmarnas räkning ombesörja vissa ekonomiska angelägenheter framför allt erläggandet av större, regelbundet återkommande utgifter, såsom hyra, skatter, räntor m. m. Erforderliga medel erhålla I. i allmänhet genom regelbundna avdrag på medlemmarnas löner.

Intri’g, anslag, stämpling, ränker. — Intrig e’r a, anlägga ränker. — Intriga n’t, ränkfull; ränksmidare. — Intrig ö‘r, ränksmidare. — Intrig-dra m a kallas ett skådespel, som lägger huvudvikten på en spännande förveckling av handlingen, till skillnad från karakt ärsdrama t, där teckningen av de uppträdande personernas karaktärer är det väsentliga.

Intrika’t, kinkig, förarglig, illistig.

Introduce’ra, införa, skaffa inträde, föreställa. — Introducerad ätt, ätt, som vunnit inträde på Riddarhuset.

Intrusi’va bergarter, i jordskorpan inpressade och där stelnade bergarter.

Intuition, en verksamhet hos förståndet, vid vilken man fattar på ett direkt överskådande, ögonblickligt sätt. En del psykologer anse detta slags för-ståndsverksamhet endast till graden vara skilt från vanligt tänkande, vid vilket man fortskrider från led till led. Tankeverksamheten förlöper endast snabbare, och de enskilda leden nå ej fullt medvetandet. Andra forskare med Bergson i spetsen vilja göra gällande, att intuition är en från vanlig förståndsverksamhet fullt skild process, ett slags sjätte sinne. Jfr Bergson.

Intygsbok. Enligt lagen 0111 arbetarskydd 1912 fordras för minderårig, som användes i industriarbete, särskild bok, där läkare intygar, att hälsotillståndet tillåter det arbete, det är frågan om, samt där vidare uppgifter lämnas om skolgång, ålder 0. dyl.

Intäkt. Som allmän regel gäller, att s. k. självpantning ej får äga rum. Rätt att ingripa i en annans besitt-ningsförhållande föreligger emellertid vid I., varmed man förstår en rätt för den, som på sina ägor finner annans kreatur, vilka olovligen ditkommit, att kvarhålla djuren för att därigenom skaffa sig bevis för rättskränkningen samt säkerhet för eventuellt skadestånd.

Inuli’n, ett stärkelseartat ämne, som förekommer hos flera växter, tillhörande familjen Campanulacese (Blåkloek-familjen) och familjen Compositse (Korgblomstriga) såsom i cikoria-, och dahliaknölar m. fl. I. är lösligt

i liett vatten, färgas icke av jod och liydrolyseras till fruktsocker.

Inundation, översvämning.

Invali’d, person, vars arbetsförmåga genom sjukdom (i allmänhet räknas härvidlag endast olycksfall) blivit avsevärt nedsatt. I. användes särskilt om soldat, som skadats så, att han är oförmögen till krigstjänst och vanligt arbete.

InvalFdliotellet, en på 1600-t. anlagd vårdanstalt för invalider i Paris. I. har numera två kyrkor. I den ena av dessa finnes Napoleon I:s grav. Numera finnas vidare i I. ett krigshistoriskt museum och Paris’ militärstyrelse.

Invali’dtranspor’ter, utväxling av skadade krigsfångar, ägde under världskriget rum över Sverige och Schweiz. I. leddes av Röda korset. 1915—18 utväxlades över Sverige över

03,000 invalider.

Inva’r, en legering, bestående av ungefär G4 % stål och 36 % nickel, som utvidgar sig mycket obetydligt vid uppvärmning och som på den grund användes i finare mätinstrument, urverk m. m.

Invaria’bel, oföränderlig.

Invasion, anfall, angrepp, i synnerhet armés inryckning på fientligt område.

InvektiV, smädelse, skymford, ovett.

Inventa’riebok, se Bokföring.

Inventa’rier, se Inventarium.

Inventa’riuni, lat., förteckning, upprättad över en persons föremål och tillgångar. — Svensk plur. inventarier, samling av sådana sammanhörande saker i motsats till fast egendom' och gröda. — Gammalt I., person, som är ”gammal i gården”.

Inventiös [-sjö’s], sinnrik, väl uttänkt.

Inverte’rat värde. Det inverterade värdet till ett tal erhålles genom att talets täljare och nämnare (hela tal ha nämnaren ett) få byta plats. I. till 3 är Va. I. till B/e är 6/g.

Inverte’ring kallas rörsockers sön-derdelning genom hydrolys i fruktos och glykos. I. sker genom enzymverkan (enzymet invertas) el. genom kokning med utspädda syror. Benämningen I. har uppkommit därav, att den erhållna produkten vrider ljusets polarisationsplan åt vänster, medan rörsockret är högervridande.

Invertion, omkastning.

Investc’ra, nedlägga pengar i ett företag el. en rörelse.

Investitu’rstriden kallas en strid mellan påvemakten och vissa tyska kejsare angående tillsättandet av en del kyrkliga ämbetsmän (biskopar, ab-boter). Dessa senare sto do som läns-innehavare i ett underordnat förhållande till kejsaren, varför denne gjorde anspråk på medbestämmanderätt vid deras tillsättande och beklädande med ämbetsinsignier (vilken ceremoni kallades investitur). Striden blev särskilt het mellan Henrik IV och påven Gregorius VII. Henrik bannlystes och måste underkasta sig en förödmjukande botgöring. Jfr Canossa. I sak uppgav han dock ej sin ståndpunkt. Striden fick en viss avslutning genom konkordatet i 'VVorms 1122 mellan Henrik IV :s son Henrik V och påven Ca-lixtus II. Enligt detta bibehöll kejsaren en viss rätt att ingripa i de omstridda tjänsternas tillsättande.

Invinci’bel, oövervinnelig.

InvisFbel, osynlig.

Invi’t, inbjudning, maning, vink. — Invite’ra, inbjuda.

Invi’ta Miner’va, lat., mot Minervas vilja, något man saknar anlag och lust för, men ändå företager sig.

Invitation, inbjudning.

In vi’tro, lat., benämnas biologiska försök, utförda helt och hållet utanför kroppen. Sådana försök äro ej fullt likvärdiga med försök utförda på levande organismer.

Invokation, åkallan.

Involution, med., återgångsprocess till skillnad från evolution el. utveckling.

Inväxt nagrel, se Nageltrång.

To, i den grekiska gudasagan dotter till konung Inakos i Argos. Zeus intogs av en häftig kärlek till I., Hera, Zeus’ gemål, förvandlade därför I. till en ko, som bevakades av jätten Argos. Denne dödades emellertid av Hermes, men Hera lät en broms jaga I. över hela jorden, tills hon slutligen i Egypten återfick sin rätta skepnad och födde Zeus en son.

I. O. G. T., se Goodtemplarorden.

Iokas’te, moder till Oidipos*.

lon, se Elektrolytisk dissociation.

Ionisering, se Jonisering.

Io’ta, det grekiska namnet på bokstaven i; betecknar även något mycket litet, ”inte ett iota”. Jfr Grek. alfabetet.

Iowa [aj’åva], förkortas Io., stat i Förenta Staterna, v. om floden Mississippi. 145,000 kvkm. 2,410,000 inv. Huvudstad Des Moines, 120,000 inv., därav 18,000 svenskar. Åkerbruk och boskapsskötsel äro de viktigaste näringsgrenarna. Av sädesslagen odlas mest majs och vete. Synnerligen betydande svinavel. Livsmedelsindustri.

Ipecacuanha [-kakuan’ja], rotstock av Uragoga Ipecacuanha från Brasilien. Den innehåller retande ämnen och användes dels som hostmedicin, dels i starkare dos som kräkmedel.

Ip’so fac’to, genom själva handlingen.

Ipswich [ips’oisj], sjöstad i sö. England, 80,000 inv. Järnverk och maskinfabriker.

Iquique [ikike], stad i n. Chile,

50.000 inv. Stor salpeterexporthamn.

Ir, kem. tecken för en atom iridium.

Ira’k, fordom turkisk provins omkring nedre Tigris, Mesopotamien, pä sista tiden föremål för stridigheter mellan Storbritannien och Turkiet. Jfr Mosul.

Ira’n, det vidsträckta (omkring

20.000 kvmil) höglandet i sv. Asien, omfattande Persien, Afganistan och Beluchistan, i n. begränsat av Hin-dulcusj och Elbursbergen, i nv. av Ar-meniska höglandet, i sv. och s. av Mesopotamiska låglandet, Persiska vikens och Arabiska havets låga kustremsa samt i ö. genom Sulaimanbergen skilt från Indiens lågland. Klimatet är torrt med heta somrar och för breddgraden kalla vintrar. Största delen av området är öken och saltstäpp. Stora områden, Kefir, äro oframkomliga sumpmarker, som om vintern översvämmas av smältvatten från bergen, under sommaren överdragas av en saltskorpa. Oaser och genom konstbevattning fruktbara trakter giva ris, vete, frukt, tobak, silke, hampa; i bergstrakter och grässtäpper kringströva nomader med kreatursavel (får, getter, kameler, hästar, åsnor, nötboskap) som näringsfång. Befolkningen beräknas till omkring 13 milj. och utgöres av arier, mongoler och bland-folk, turkmener m. fl.).

Ira’ner, en grupp indoeuropéer, till vilka räknas forntidens perser och meder och den nuvarande indoeuro-peiska befolkningen i Afganistan, Beluchistan, Persien, kurderna i Kurdistan och parserna i Indien.

Ira?vadi, flod i v. Bortre Indien, vilken med ett stort delta utfaller i Indiska oceanen, översvämmar årligen sina stränder under snösmältningen på fjällen.

Irense’us, omkring 130—195, kyrkofader, som energiskt bekämpade gno-stikerna.

Iri’dium, mycket sällsynt, med platina besläktad metall. Kem. tecken Ir. Atomvikt 193.1. Förekommer i naturen i små mängder tillsammans med platina.

I’ris, enligt den grekiska gudasagan gudarnas, i synnerhet Heras, bud-bärarinna.

1’ris, växtsläkte av familjen Irida-cete, har tretaliga blommor med kron-likt utbildade märkesflikar och tre-rummig kapselfrukt samt långa svärdslika blad. Ett flertal arter utgöra högt skattade prydnadsväxter, såsom 1. germanica och I. pumila med blåa blommor och I. variegata m. fl. med gula blommor. Vilt växande i vårt land är I. pseudaeorus.

1’risbländare, se Kamera.

Irise’ra, skifta i regnbågens färger.Iriska språk, se Keltiska språk.

Irkutsk’, stad i Sibirien vid floden övre Tunguska, nära dess utlopp ur Bajkalsjön, 130,000 inv. Sibiriens viktigaste handelsstad.

Ir’Ian<l, den västra av de brittiska öarna. 84,000 kvkm., 4,500,000 inv. Begränsas i ö. av Irländska sjön, i s. v. oeh n. av Atlanten, ön är vid kusterna till största delen bergig. Det inre av I. upptages av grässlätter ("Den gröna ön”, "Smaragdön”) och torvmossar, ön är nästan skoglös. X. har endast en mera betydande flod, Sehannon, samt

en stor mängd sjöar. V. kusten är starkt sönderskuren av havet och har mänga goda hamnar; ö. kusten har mera jämn strandlinje och få hamnar. Huvudnäring är jordbruk med boskapsskötsel. Produkter: potatis, hö, havre, korn. I. har ett utpräglat kustklimat. Största delen av befolkningen äro kelter, de s. k. irerna (därav öns namn), vilka till religionen äro katoliker. I nö. Irland (Ulster) är befolkningen av engelsk (skottsk) härstamning. I. består av två stats-områden : 1) Nordirland (Northern Ireland), omfattande en del av Ulster.

14,100 kvkm. 1,285,000 inv. Har sedan år 1920 eget parlament i Belfast med beslutanderätt i vissa lokala ärenden (se Hoinerule). Verkställande makten utövas av en guvernör jämte en ministär. Nordirland är dock fortfarande representerat i det engelska underhuset. 2) Irländska fristaten, omfattande övriga delen av Irland. 70,300 kvkm.,

3,200,000 inv. Sedan 1922 är den irländska fristaten jämställd med övriga brittiska dominions. Den har egen riksdag, uppdelad i två kamrar, senaten och deputeradekammaren. Engelske konungen representeras av en generalguvernör med säte i Dublin. Denne utnämner fristatens president samt vissa av dennes ministrar, de övriga utses av presidenten bland riksdagens ledamöter. Fristaten äger bestämmanderätt i lokala frågor. — Historia. I: s förhistoria är föga känd, men dess urinvånare voro troligen kelter, vilka företogo erövringståg till Britannien och Gallien. Därigenom började tidigt kristendomen införas på

I. (300-t.). Mot slutet av 700-t. besökte vikingarna, främst norrmännen, I. under sina plundringsfärder och bildade en del småriken utefter kusten. Emellertid störtades vikingarnas välden av en inhemsk konung i början av 1000-t. Oberoendet blev dock kort, i det engelsmännen skaffade sig allt starkare inflytande på ön. 1172 erkändes Henrik II som I:s herre. Förföljelser mot den inhemska befolkningen parade med starka religiösa motsättningar mellan de protestantiska engelsmännen och de katolska ir-

ländarna framkallade ideliga uppror. Cromwell straffade hårt irländarna, för att de bistått Karl I, vilket emellertid endast ledde till att dessa hjälpte Jakob II, då denne 1088 sökte göra sina anspråk gällande på Englands tron. Dennes misslyckande föranledde nya engelska förföljelser. Ett uppror 1798 misslyckades fullständigt, och I. förklarades i union med Storbritannien 1800. Det irländska parlamentet måste avgå, och I. fick representanter i Londonparlamentét. Under Glad-stone påbörjades ett ingående reformarbete : Den protestantiska statskyrkan avskaffades 18G9; Land act 1S70 åsyftade förbättrade förhållanden för de irländska arrendatorerna. Emellertid bildades 1879 den irländska jordligan (land league), vars yttersta mål var fördrivandet av de engelska jordägarna. Samtidigt fordrade irländarna parlamentarisk självstyrelse (home-rule). Gladstone föll på sina home-ruleförslag, men ett nytt sådant fram-bars av Asquith 1912 och antogs 1914. Detta rönte emellertid starkt motstånd från den irländska provinsen Ulster, som var protestantisk och ej önskade förening med det övriga I. Utbrottet av världskriget gjorde dock, att Ulstermännen mot vissa eftergifter trädde på den brittiska regeringens sida. På I. fanns emellertid andra revolutionära sammanslutningar, som 1916 gjorde ett misslyckat upprors-försök. Sinn-feinrörelsen tog sedan överhand på Irland, oeh alltmer hotande krav på självstyrelse uppställdes. Sinnfeinarna tillsatte ett eget parlament 1919, och ett guerillakrig utbröt. En ny home-rulelag genomdrevs av Lloyd George 1920. I. delades i Nord-I. och Syd-I. med var sitt parlament. Nord-I. antog lagen, som emellertid förkastades av Syd-I. En uppgörelse träffades 1922, då I. erkändes som fristat inom Brittiska väldet.

Irländska sjön, inhav mellan Irland och Storbritannien. I n. förbindes I. med Atlanten genom Nordkanalen, i s. genom S: t Georgskanalen.

Iroke’ser, se Indianer.

Ironi’, ”förställt tal”, man berömmer skenbart det, som man i verkligheten hånar och tadlar. Uttrycket har sin upprinnelse hos Sokrates.

Irr- betyder i sammansättningar ett förnekande.

Irrationell', oberäknelig, förnuftsvidrig.

IrrationelTa tal. Vissa matematiska storheter kunna ej exakt uttryckas vare sig genom hela tal el. bråktal. Exempel härå äroV^3, det vill säga det tal, som multiplicerat med sig självt blir 3, el. (pi), det tal, som anger för-

hållandet mellan en cirkels omkrets och dess diameter. Med tillhjälp av de hela talen och bråktalen kan man däremot finna tal, som kallas I., som obegränsat närma sig dessa värden. TT är sålunda 3.14159 ...., där punkterna ange, att värdet av skulle kunna uttryckas än exaktare genom medtagandet åv flera decimaler.

Irrbloss, små lysande lågor, som ibland iakttagits över sumpmark. I. bestå antagligen av genom förruttnelse bildad gas, som självantändes.

Irreden'ta, "ett ej förlossat land", av landsmän bebott område, tillhörande en främmande stat.

Irreguljii'r, oregelbunden, oordentlig.

— Irreguljära trupper kallas de trupper, som i avseende på utrustning och organisation ej följa samma grundsatser som statens övriga; t. ex. folkuppbåd och friskaror. — Irregu-1 a r i t e't, oregelbundenhet, oordentlighet.

Irrelevant', ej hörande till saken.

Irreligiosite't, religionslöshet.

Irrepara'bel, oersättlig.

Irreversi'bel, se Reversibel.

Irrigration, bevattning, sköljning. — I r r i g a t ö'r, trädgårdsspruta; apparat till insprutning av vätska i sår.

Irritamen't, retmedel, eggelse.

Irritation, uppretat tillstånd, förbittring.

Irrite'ra, reta, förarga, hetsa.

Ir'tysch, biflod till Ob, v. Sibirien. Längd 370 mil. Viktigaste tillflöde Tobol.

Irving [ör'ving]. — 1. Washington

I., 1783—1859, nordamerikansk författare, vars berättelser (A history of New Tork by Diedrich Knickerbocker, The sketcli-book) kännetecknas av frisk, ofta lätt parodierande humor, skarp iakttagelseförmåga och genomarbetad stil.

— 2. Edward I., 1792—1834, skotsk predikant, verksam i London, vilken trodde på Kristi snara återkomst och organiserade församlingar efter gammalkristet mönster med 12 apostlar etc. Irvingianerna kalla sig den katolsk-apostoliska församlingen, öch deras gudstjänst karakteriseras av en del katolska drag. Då emellertid den ena efter den andra av apostlarna dog, utan att Kristus kom, gick rörelsen alltmer tillbaka. 1906 bildades så den nyapostoliska församlingen, vilken uppgivit tron på att Kristi återkomst är särskilt nära förestående. Detta samfund har vunnit sin största utbredning i Tyskland.

IsabelFa. — 1. I. den katolska, 1451 —1504, regerande drottning av Kasti-lien 1474. 1469 hade I. gift sig med arvtagaren till Aragonien, Ferdinand. Efter dennes trontillträde 1479, antogo han och I. titeln konung och drottning

av Spanien. I. deltog verksamt i styrelsen och visade stort religiöst nit. —

2. I. II, 1830—1904, regerande drottning i Spanien 1833, myndig 1843. I :s sedeslösa liv och fanatiska intrigerande för katolska och konservativa intressen väckte våldsamt missnöje och medförde slutligen hennes fördrivande 1868. Hon efterträddes av sin son Al-fons XII, 1874.

IsabclFlarg;, brungrå el. vitgul färg, vilken fått sitt namn efter det linne, som lär ha burits av drottning Isabella I av Spanien under belägringen av Granada, som intogs 1492. Drottningen hade givit ett löfte att byta linne, när staden fallit.

Isakson, Karl, 1878—1922, svensk målare, som levde i Paris och Köpenhamn och först efter sin död blivit mera uppskattad. Hans arbeten röja franskt och danskt inflytande.

I’sala, by i Svärdsjö socken i Dalarna. I en ännu bevarad lada därstädes säges Gustav Vasa ha tröskat som bonddräng för att ej väcka de förföljande danska knektarnas uppmärksamhet.

1’salmi el. Idensalmi, stad i n. Sa-volaks, mellersta Finland. 3,100 inv. I närheten Runni, mycket besökt hälsokälla.

Isanomali’er, beteckning för lika stora avvikelser från normalvärden (t. ex. i temperatur); dessa avvikelser åskådliggöras på kartor efter samma grunder som för upprättandet av t. ex. kartor för isotermer.

I’sar, en av Donaus bifloder från höger. Upprinner i Tyrolen. Längd 352 km.

Isberg:, kringflytande ismassor av betydande tjocklek, bildade antingen genom kalvning från glaciärer och landisar el. genom hopskjutning av havsis. De förra kunna nå en tjocklek av flera hundra meter ocli en utsträckning av ända till en kilometer och föras med havsströmmarna tusentals kilometer, innan de smälta el. stöta på grund.

Isbjörn, se Björnar.

Isblink, en vit strimma, som ibland synes över isfält vid horisonten och som beror på från dessa återkastat ljus.

Isblåsa, vattentät behållare, vanligen av gummi, som fylld med isbitar användes vid inre blödningar, vissa häftiga inflammationer o. dyl.

Isbrae, se Glaciär.

Isbrytare, med kraftigt maskineri försedda, starkt byggda, korta och breda fartyg med starkt lutande stäv, så att de glida upp på iskanten och bräcka denna.

Isce’nsätta, förbereda till uppförande, sätta igång.

Isehia [i’skhia], bergig ö utanför Neapelbukten, Italien. .Isch’ias, en sjukdom, som karakteriseras av smärtor i benets stora nerv (Nervus ischiadicus). Smärtorna insätta vanligen plötsligt. Med stilla-läge, varma omslag och salicylsyre-preparat kan man som regel få sjukdomen att gå tillbaka på en till två månader. I enstaka fall kunna in-sprutningar runt nerven medföra gynnsam effekt.

Isdelare, geol., den gränslinje, från vilken de olika rörelseriktningarna i en landis utgå. I Skandinavien låg isdelaren under den sista landisens avsmältningstid öster om de liögsta fjällen och vattendelaren mot Norge, vilket gav upphov till de stora isdämda sjöarna i våra fjälltrakter.

Isdämda sjöar, geol., områden, som avspärras genom glaciär- el. landis, så att deras naturliga avloppsvägar avstängas, uppdämmas, till dess vattnet tar sig avlopp över någon isfri passpunkt. Sådana isdämda sjöar, vilkas gamla strandmärken ofta Jydligt kunna ses i dalsidorna, funnos i slutet av istiden i flertalet av våra fjälldalar och nådde i synnerhet i Jämtland stor utsträckning; de hade i många fall sina avlopp över riksgrän-sen till Norge. Dessa ge sig till känna såsom kraftigt nedskurna fåror el. kanjons. Även i norra Småland och Västergötland voro många dalstråk upptagna av isdämda sjöar. Kolossala issjöar funnos också i N. Amerika vid slutet av istiden (t. ex. Agas-siz-sjön).

Isefjord, vik av Kattegatt, n. Sjsel-land, Danmark, vilken med sina många armar tränger djupt in i landet.

Isére [isär’], 290 km. lång biflod till Rhône från vänster.

Isfaha’n, stad i Persien vid stora vägen mellan Teheran och Sjiraz. Fordom, särskilt i 17: de årh., då staden var Persiens huvudstad och hade betydelse i världshandeln, anses invånareantalet ha varit % milj.; nu 60,000.

Isfjorden, fjord på Spetsbergens v. sida. I fjorden utskjuta från landets inre flera betydande glaciärer. I. är tillgänglig för sjöfart ända till halva året och stundom mera. Vid I. finnas betydande stenkolslager, som delvis äro föremål för brytning.

Ishavet, se Norra Ishavet och Södra Ishavet.

I’sis, syster och gemål till Osiris, Horus’ moder, en fornegyptisk gudinna, vars dyrkan utbredde sig till länderna n. om Medelhavet.

Isis [aj’sis], benämning på Themsen i dess övre lopp.

Is’jtar, Istar, de gamla babylonier-nas och assyriernas kärleks- och fruktbarhetsgudinna. Hon ansågs även som himlarnas och stjärnornas drott-

ning och dyrkades särskilt i Assyrien som krigs- och jaktgudinna. Den syriska Astarte och den grekiska Afrodite erinra om I.

Isla’m är den yngsta av de stora religionerna. Den grundades av Muhammed i början av 600-t. e. Kr. Denne konstruerade sitt religionssystem huvudsakligen med hjälp av kristen och judisk religion. Han uppgav t. o. m., att han endast ville återställa den enda religionen i dess rätta form, befria den från förvanskningar av kristna och judar. Allah är den ende guden.

I. tar skarpt avstånd från treenighets-läran. Människan är skyldig Allah fullkomlig underkastelse och belönas med en salighet, som utmålas i starkt jordiska färger med ett kraftigt inslag av orientalisk sinnlighet. Allah förlåter alla synder utom otro. Bekän-nare av främmande läror ha intet hopp på uppståndelsens dag, då världsdomen hålles. Som tjänande väsen har Allah ett hov av änglar samt lägre andar, djinner, vilka äro mellanting mellan ängel och människa. Allahs vilja har meddelats genom profeter, bland vilka märkas Abraham, Moses och Jesus. Muhammed är den siste profeten och Koranen den sista av gud inspirerade skriften, vilken gör alla föregående skrifter överflödiga. Allah ingriper ej i världsordningen men har förutbestämt allt såväl gott som ont, vilket endast mekaniskt tilldrager sig efter av honom fastställd plan. Inom den senare I. har utbildat sig en teologi, som bygger på utsagor och praxis, hämtade från Muhammed och hans medhjälpare. Så ha utbildat sig fyra olika teologiska skolor, hanafiter, ma-likiter, sjafiiter, hanbaliter, vilka dock föga skilja sig från varandra. En mångfald olika praktiska regler ha så småningom tillkommit. Böner på bestämda ögonblick, fasta i månaden ramadan, vallfärd till Mecka minst en gång i livet, skyldighet att offra livet för I: s utbredning, förbud att dricka sprit etc. Bland de mera egendomliga buden är att månggifte är tillåtet (intill fyra hustrur). Fredagen är helgdag.

Inom I. ha utbildat sig olika sekter, bland vilka märkas sjiiterna, vilka ej erkänna kaliferna utan anse, att Muhammeds måg och dennes avkom-lingar skulle ha ärvt ledningen, vara imamer (religionsledare). Den tolvte imamen skall ha försvunnit för att återkomma som mahdi och föra islam till seger. Ismaliterna tro detsamma om den sjunde imamen. Efter Muhammeds död utbredde sig I. snabbt utefter Afrikas nordkust samt ö. ut bort till Indien och Kina. För närvarande utgör antalet av I: s anhängare omkring 230 milj. Island, näst Storbritannien Europas största ö, belägen mellan Norra Ishavet och Atlanten, strax s. om polcirkeln. 105,000 kvkm., 95,000 inv. I. är till största delen ett högland. Väldiga jöklar, den största Vatnajökul i sö., vars yta uppgår till ej mindre än nära 9,000 kvkm. Höglandet uppbygges huvudsakligen av vulkaniska bergarter (basalter och deras tuffer). På I. finnas flera ännu verksamma vulkaner, bland dem Hekla i sv., samt heta källor, av vilka Geysir är den mest kända. I. saknar skog. Huvudnäringar äro fåravel, jakt och fiske (”islandssill”). Tack vare Golvströmmen har I. ett tämligen milt klimat. Befolkningen härstammar från inflyttade norrmän. Enda stad Reykjavik, 18,000 inv. Island är en självständig stat, förenad i union med Danmark under samma konung. Vid konungens sida finnas tre ministrar och folkrepresentationen, alltinget. — Historia. Irländska munkar hade på 700-t. bosatt sig på I., dit norrmännen kommo omkring 850. Snart invandrade flera norska stormän och grundade små hövdingadömen (874—• 930, ”landnamnstiden”). 930 grundades en fristat med ”allting” och gemensam lag. Efter långvariga inbördes strider kom I. under Norge i slutet av 1200-t. I egenskap av norskt lydland förenades I. med Danmark 1380. 1550 genomfördes reformationen och 1662 monarkiskt envälde. Enligt freden i Kiel blev I. danskt lydland 1813. 1918 proklamerades I. som suverän stat och fick ny författning

1920.

Islandslav (Cetraria islandica) har upprätt, busklikt förgrenad bål, förekommer särskilt i arktiska områden och bergstrakter och växer på marken, ofta täckande vidsträckta ytor, samt finner användning i liögnordiska trakter

såsom näringsmedel.

Isle-de-France, se Ile-de-France.

Ismaskiner, se Kylanordningar.

Is’met pasj’a, f. 1883, turkisk statsman och general. 1922 lyckades I. utdriva grekerna ur Mindre Asien, och vid de följande förhandlingarna i Lau-sanne förmådde I. på ett smidigt sätt genomdriva Turkiets krav.

Isoba’rer, på väderlekskartor utlagda linjer, som gå genom orter med lika lufttryck. I. bilda omkring utpräglade lufttrycksminima (jfr lufttryck) slutna kurvsystem, som under sned vinkel skäras av de snett in mot centra blåsande vindarna. Ju större tryckskillnaden är mellan ett sådant systems (barometerminimums el. ovä-derscentrums) yttre och dess centrum, d. v. s. ju tätare isobarerna ligga, desto starkare äro i allmänhet vindarna och desto starkare ovädret. Kring lufttrycksmaxima (anticykloner) ligga I. vanligen mera skilda och vindarna äro där svagare.

Isoba’ser, geol., beteckning för kurvor, som sammanbinda orter, vilka genomgått lika stor höjning genom nivåförändringar. I. ha mycket kommit till användning för att åskådliggöra norra Europas nivåförändringar, särskilt Sveriges höjning sedan den sista landisens avsmältning. Jfr Nivåförändringar och Isostasi.

Isocyk’liska föreningar, aromatiska* föreningar.

1’soföreningar, organiska föreningar, som innehålla minst en kolatom, som binder mer än två andra kolatomer. övriga föreningar kallas normala.

Isogo’n, linje, som på en karta sammanbinder orter, som hava samma deklination el. missvisning.

Isokli’n, linje, som på en karta sammanbinder orter, som hava samma inklination.

Isokromaliska plåtar, fotografiska plåtar, som genom behandling med erytrosin gjorts känsliga för gulgrönt och gult ljus.

Isokro'na kallas två svängningar, vilka lia samma svängningstid.

Isolation, avskiljande.

Isolationsämnen, se Elektriska isola-tionsämnen.

Isola’tor, anordning, vid vilken en elektrisk ledning fästes och som för* hindrar, att ledningen kommer i ledande förbindelse med andra ledningar el. med jorden. I. tillverkas i allmänhet av porslin.

Isole’ra. Värmeisolerande äro ämnen el. anordningar, som förhindra, att värme sprider sig från en kropp till en annan. Värmeisolerande anordningar krävas såväl för att bevara den höga temperaturen hos en uppvärmd kropp som för att bevara en kropp kall, som avkylts. Elektriskt isolerande äro ämnen, som icke ledaelektriciteten. Jfr Elektricitet och Elektriska isolationsämnen.

Isomeri’. Kemiska föreningar, som ha samma procentiska sammansättning och samma molekylarvikt men ändock icke äro identiska utan ha olika egenskaper, sägas vara isomera.

I. har sin grund däri, att det sätt, pä vilket de olika atomerna och atomgrupperna inom molekylen binda varandra, icke är lika för de olika föreningarna. Deras struktur el. konstitution, som åskådliggöres genom deras strukturformler, är olika. I. är synnerligen vanlig bland de organiska föreningarna. Ett särskilt slag av I. är den s. k. stereoisomerin, där även föreningarnas struktur är lika. Olikheten beror i detta fall på olika lagring av atomerna i rummet. Deras konfiguration är olika. Stereoisomerin yttrar sig bland annat som optisk isomeri. Föreningarna överensstämma i alla kemiska och fysikaliska avseenden utom däri, att de vrida ljusets polarisationsplan åt olika håll. Så finnes t. ex. en högervridande mjölksyra och en vänstervridande mjölksyra. Den vanliga optiskt inaktiva mjölksyran består av en blandning av lika många molekyler av vardera av de bägge optiskt aktiva mjölksyrorna.

Isomorfi’ kallas det förhållandet, att olika kemiska föreningar kristallisera i samma el. varandra mycket liknande

former. Då isomorfa föreningar förutsättas i allmänhet ha en likartad byggnad, har I. spelat en ganska stor roll vid fastställandet av kemiska föreningars formler, grundämnenas atomvikter m. m.

Ison’zo, 140 km. lång flod, upprinnande i Juliska alperna och utmynnande i Triestbukten, n. Adriatiska havet. I. är särskilt omtalad i samband med flera stora fältslag under världskriget och den italienska frontens sammanbrott där 1917.

Isostasi’, jordskorpans inställning (höjning el. sänkning) till ett jämviktsläge, som motsvarar dess tyngd; om denna ökas t. ex. genom avlagring av sediment över ett större område el. genom bildning av en landis el. genom sammanpressning vid bergs-kedjebildning, varigenom dess tjocklek ökas, sker en mot den ökade tyngden svarande sänkning av området; omvänt, om tyngden minskas, t. ex. genom denudation el. bortsmältning av en landis, höjer sig där jordskorpan till ett läge, som återställer den rubbade jämvikten. Dessa iso-statiska (el. eustatiska) sänkningar och höjningar äro bland de viktigaste faktorerna, som ge upphov till nivåförändringar, och ha spelat en inyc-

Isotermer (+2° till —14°) över medeltemperaturen för januari månad.

ket framträdande roll i jordens historia och geografiska förändringar.

Isoter’mer, linjer, som på en karta sammanbinda orter med lika temperatur (jfr Isobarer) t. ex. juli—januari

— etc. isotermer (månadsisotermer), som ange medeltemperaturen för respektive månader, årsisotermer, som ange årets medeltemperatur. Vid framställning av isotermkartor över större områden bruka de ifrågavarande orternas temperaturer reduceras till havets nivå, vilket innebär, att man inför en korrektion för den av orternas höjd över havet förorsakade sänkningen av temperaturen.

Isoto’nisk, se Osmos.

Isoto’pa ämnen. En viss given atomvikt har tidigare ansetts vara det för ett grundämne karakteristiska. Senare forskningar ha emellertid visat, att ett på kemisk väg odelbart grundämne kan bestå av blandningar av ända upp till åtta element med olika atomvikt. Så utgöres t. ex. vanligt bly, vars atomvikt är 207.2, sannolikt av en blandning av radiumbly, atomvikt 206, och toriumbly, atomvikt 208. Dylika element kallas I. Det karakteristiska för ett grundämne anses härefter icke ytterst vara dess atomvikt utan antalet elektriska kärnladdningar (elementets atomnummer), som avgör dess plats i det periodiska systemet och därmed dess kemiska karaktär.

Ispaha’n, se Isfahan. I’sraeJ, namn i Gamla testamentet, avseende 1) de n. stammarna i motsats till Juda, 2) alla stammarna, stundom ensamt Juda, 3) stamfadern.

— I. tillhör den semitiska folkstammen. Den s. k. mosaiska tiden oeh Palestinas erövring inföll sannolikt mellan omkring 1450—1200 f. Kr. Invandringen i Kanaan försiggick troligen både från s. och ö. Under den s. k. domartiden voro de n. stammarna och Juda åtskilda men förenades av judakonungen David, vars regering medförde en kort storhetstid. Efter Salomos död lösgjorde sig nordstammarna (930-t.) och bildade ett eget rike, Nordriket (även benämnt I. el. Efraim). Detta var större och mäktigare än Juda. På 800-t. började stridigheter med assyrierna, vilka 722 intogo Nordrikets huvudstad Samaria. En stor del av landets invånare bortfördes i fångenskap till Assyrien. Till Nordriket sändes i stället främmande folk, som blandade sig med de kvarvarande israeliterna. Så uppkom bland-folket samariterna. Juda rike blev assyriskt lydland på 730-t. Slutligen föll Jerusalem 5S6 för kaldéerna och större delen av befolkningen bortfördes i babylonisk fångenskap. (Om I: s vidare historia se Judar).

1’sraels, J., 1824—1911, holländskjudisk målare, vars tavlor återge var-dagsinteriörer ur böndernas och fiskarnas liv (Kampen för tillvaron, Mormors tröst). 1800-t: s holländska måleri har i I. sin förnämsta representant.

1’srahel, Et., (födelse- och dödsår okända), köpman från Liibeck, en av Gustav Vasas vänner från den tid, då han vistades därstädes (1519—20). I. understödde Gustavs befrielsekrig och sändes sedan flera gånger till Sverige för att utkräva statsskulden. Under grevefejden var I. en av liibeckarnas ledare.

isskåp, se Kylanordningar.

Is’sos, forntida stad i Cilicien, där Alexander den store besegrade Darius III 333 f. Kr.

Issten, se Ivryolit.

Issyk Kul, avloppslös sjö, ungefär av Vänerns storlek, i Centralasien, vid n. sidan av Tian-sjan.

l’stadarätt benämnes den barnbarn och barnbarnsbarn etc. tillkommande rätten att taga arv efter avliden anförvant i uppstigande led.

Is’ted, by i provinsen Schleswig-Holstein, Preussen, där den danska hären segrade över den schleswig-holsteinska 1850.

Ister, relativt löst djurfett.

Istiden, geol., skede under kvartär-perioden, då klimatet var så mycket kallare än nu, att glaciärer och landisar fingo en i jämförelse med de nutida ofantlig utbredning. Stora delar

Karta över den sista nordiska landisens största utbredning. Streckens riktningar angiva isens rörelseriktningar, och den heldragna linjen i det inre av Skandinaviska halvön anger isdelarens läge.

av Europa och N.-Amerika voro då täckta av mäktiga landisar och utanför dessa levde en arktisk växt- och djurvärld, den senare i Europa representerad av bland annat ren, myskoxe, mammut, ullhårig noshörning, lemlar. Samtidigt med dessa levde också människan i Europa (Neanderthal- och Cromagnon-raserna m. fl.). De spår, istidens glaciärer och landisar lämnat efter sig, äro bland annat räfflade och rundslipade hällar, flyttblock, moräner, rullstensåsar, ishavslera. — Man urskiljer i Europa 3 el. 4 istider under kvartärperioden och mellan dem liggande varma interglaciala tider med ungefär likadant klimat som det nutida. Även under äldre geologiska perioder ha förekommit istider, särskilt under permperioden.

Is’trien, landskap i n. Italien. 5,000 kvkm., 343,000 inv. Viktigaste stad Triest, 240,000 inv. — I. är en bergig halvö vid Adriatiska havet. Åkerbruk och boskapsskötsel äro huvudnäringar men föga utvecklade. Vin, olja, frukt och silke äro de viktigaste produkterna. Vid kusten bedrives fiske. Industrin omfattar huvudsakligen saltberedning och skeppsbyggeri. Handeln är obetydlig.

Isvos’jik, rysk droskkusk.

Isättika, vattenfri ättiksyra.

lta’ler, folkstam, ursprungligen bosatt i s. Italien. I. betecknade redan hos de klassiska författarna alla italienska folk.

Ita’lia Irreden’ta, it., ”det ännu ej befriade Italien”, före världskriget avsågs med I. särskilt av italienare be-folkade områden i Österrike, vilka vid freden övergingo i Italiens ägo.

Italien, sydeuropeiskt konungarike, omfattande Apenninska halvön. 313,000 kvkm., 39 milj. inv. Gränsar i nv. till Frankrike, i n. till Schweiz och Österrike, i nö. till Jugoslavien, i ö. till Adriatiska havet, i s. till Joniska havet, i v. till Tyrrenska sjön och Li-guriska havet. Till I. höra de stora öarna Sardinien i v. och Sicilien i s., skilda från fastlandet genom respektive Tyrrenska sjön och Messinasun-det, några småöar, Elba, Ischia och Capri m. fl. utanför v. kusten samt en del av Dalmatiska öarna, belägna i ö. delen av Adriatiska havet. Härtill komma en mängd kolonier (se nedan). Mot gränsen i n. utbreda sig Alperna, vilka hastigt slutta ned mot Poslätten. S. om denna stryka Apenninerna, till största del bestående av tertiära kalk-stenslager. De sammanhänga i nv. med Västalperna och genomlöpa hela halvön. Deras högsta punkt, Gran Sasso d’Italia, ungefär mitt på halvön, når nära 3,000 m. ö. h. Ännu verksamma vulkaner äro Vesuvius på v. kustens s. del och Stromboli, en ö, n. om Sicilien. På Sicilien, vilket till största delen upptages av ett högland, märkes Etna, en vulkan av ansenlig höjd (3,300 m. ö. h.). På Apenninska halvöns v. kust märkas ett antal smärre slätter: Arnodalen, Toscanska Maremmerna, Campagna romana, Cam-pagna felice, i sö. Apuliska slätten. I: s största flod är Po, vilken kommer från Västalperna, avvattnar en mängd sjöar vid Alpernas fot (Lago Maggio-re, Lago di Como, Lago di Garda m.

fl.) och utfaller med ett stort delta i Adriatiska havet. En annan viktig flod är Adige, vilken utmynnar strax n. om Po. — På Poslätten härskar ett utpräglat fastlandsklimat med kalla vintrar och varma somrar. I de övriga delarna av I. är klimatet tämligen blitt. Nederbörden är riklig. — Huvudnäring är jordbruk med boskapsskötsel, särskilt på Poslätten och i de vulkaniska trakterna. Av sädesslagen odlas mest vete, majs och ris. På Sicilien odlas sydfrukter. I fråga om vinodling intager I. näst Frankrike den främsta platsen bland jordens länder. Boskapsskötsel, skogsbruk och bergsbruk äro föga betydande näringsgrenar. Industrin är numera en ej oviktig näring, trots att stenkol måste importeras (silke-, bomulls- och metallindustri). Livlig handel, gynnad av det utmärkta läget. Bland jordens länders handelsflottor är I:s till storleken den sjätte. Sjöfarten är livlig. Handelsomsättningen uppgick år 1922 till 15,800 milj. lire export och 9,300 milj. lire import. 1 lire = 100 centesimi = nominellt 0.72 kr. (år 1926 =

0.15 kr.). — Befolkningen består utom av italienare till omkring % milj. av tyskär och slaver, vilka äro bosatta i de genom världskriget erövrade områdena Sydtyrolen och Istrien i nö. Religionen är romersk-katolsk. Folkbildningen står lågt. I. är en konstitutionell monarki. Den verkställande makten tillkommer konungen, som vid sin sida har 13 ansvariga ministrar, den lagstiftande tillkommer en riksdag med två kamrar, senaten, med av konungen på livstid utsedda medlemmar, för närvarande 402, och deputeradekammaren med 535, på 5 år valda medlemmar. Rösträtt tillkommer män och kvinnor, fyllda 21 år. Det parti, som vid val erhåller de flesta rösterna, dock minst %, erhåller % av deputeradekammarens mandat.

Viktigaste städer äro huvudstaden Rom, 690,000 inv., Neapel, 780,000 inv., Milano, 720,000 inv., Turin, Palermo, Genua, Catania och Florens. Italiens biländer äro Tripolis på Afrikas n. kust, Eritrea utmed Röda havet, en del av den i v. Afrika belägna Soma-lihalvön samt ön Ro dos utanför Mindre Asiens sv. kust.

— Historia. I. under f ö r r o-mersk tid (till omkring 200 f. Kr.). Under bronsåldern inträngde i I. ett indoeuropeiskt folk, sannolikt italiker, vilka dock under början av järnåldern drevos söderut av umbrerna. Dessa undanträngdes i sin tur från n. I. av etruskerna på 700-t. Omkring 400 invandrade galliska erövrarstammar. I s. I. funnos grekiska nybyggare, och på Sicilien och Sardinien hade feni-cierna grundat handelsfaktorier. Till de förnämsta italiska stammarna hörde latinare, samniter, volsker, sabiner och umbrer m. fl. Mäktigare än alla de övriga blev emellertid den latinska stadsstaten Rom, som så småningom underlade sig de övriga stammarna. Därmed vidtog den romerska tiden (omkring 200 f. Kr.—476 e. Kr). Under denna period utfördes ett omfattande enhetsverk vad språk och kultur beträffar (se Romerska riket). Vid det romerska väldets delning 395 lades

1. under det Västromerska riket. — Medeltiden (476—omkring 1400). 493 intogo östgoterna I., som dock införlivades med östromerska riket omkring 550. I .mitten av 700-t. inträngde en germansk erövrarstam, longobarderna, vars välde sedan intogs av frankerna. Dessa erövrade flera områden i mellersta I., som påven erhöll som gåva (Kyrkostaten). 800 kröntes Karl den store i Rom till romersk kejsare. I s. I. härskade en tid araberna men undanträngdes omkring 1060 av normanderna. Efter frankiska rikets delning 843 lydde I. under olika riken och kom 879 under \ rn Roaa L Jffl.

\^810 ^ como \ ^ NovarcLNi ttfflk ^ o\ a. Tiiriib V

~ Bergamo filajioo Tj

Cremon.{

iistrienI

(Kercezifl,1

[Ravenrut,

MARINO

Atlcoticl

MOLISE

(Teerna)

Casatfa. PoTitinska°o PozzuoluO. öarna Ischi&o

Golfo degli > ArancL

Neapel (Napoli)

MlLYe suvius!200

POTEN.

liraeTL'

Strombolt

Lipariska.

o o o

öarna

}(ilernw

Egadiska

Ce&misi

—V ui

*' o 7^

llTrenzo)! <(, AGörx

UNGERN

ITALI EN

Skala 1:8750000

tyske konungen, som blev tysk-romersk kejsare. Kejsarnas medtävlare om makten blevo de allt mäktigare påvarna. Vid mitten av 1200-t. förlorade de tyska kejsarna sin makt i I., som dock snart kom under franskt be-

roende i och med fransmännens erövring av det 1130 bildade konungariket Sicilien. — Renässansen (omkring 1400—omkring 1550) är en oavbruten kamp mellan rivaliserande småstater, vilka uppstått under senaremedeltiden. I de flesta städer lyckades en släkt svinga sig upp till en ledande ställning, ex. Sforza (Milano), Medici (Florens), Este (Ferrara). Venedig och Genua voro republiker, Sa-vojen lydde under en greveätt och Neapel under det aragoniska huset i Sicilien. 1499 intogo fransmännen Milano och 1501—03 erövrade spanjorerna Neapel-Sicilien. Det utländska beroendet blev ännu mera kännbart under de långvariga striderna om vissa italienska besittningar mellan den franske konungen Frans 1 och den tyskromerske kejsaren Karl V. Ur denna strid avgick kejsaren med segern. — Det habsburgska överväldet (omkring 1550—1797) sträckte sig till hela

I. utom republiken Venedig, Kyrkostaten och Savojen, vilka lyckades bevara sin självständighet. Under Ludvig XIV av Frankrike började fransmännen åter söka vinna fast fot i I. Under ideliga strider mellan habsburgar och fransmän tvungos de italienska länderna att ständigt bjrta herrar, och befolkningen led oerhört under fursteförtrycket. Hertigen av Savojen erhöll 1720 Sardinien. Genua måste 1786 avstå Corsica till Frankrike, som i och med revolutionskrigen och Bonapartes segrar fick överhanden över habsburg-arna. — Det f r a n sk a överväldet (1797—1814). Då Frankrike förklarat Österrike krig 1792, ställde sig de flesta italienska länderna på Österrikes sida. Bonaparte intog hela övre I. 1796—97 och förvandlade sedan så gott som hela I. till franska lydstater. Efter Napoleons fall avgjordes på Wienkon-gressen 1814—15, liur de italienska länderna skulle fördelas. Under Österrike lydde exempelvis Milano, Venedig och Mantua. Genua lades till Sardinien.

— Befrielse- och en hetsverket (1815—61). I I. bildades flera hemliga liberala sammanslutningar (Carbonari*) och på flera håll utbröt uppror, exempelvis 1820 i konungariket Bägge Sicilierna (bildat 1816 av Neapel och Sicilien). Österrike kuvade emellertid både detta och andra upp-rorsrörelser och tillämpade strängt reaktionära principer i enlighet med den ”heliga alliansen”. På 1830- och lS^0-t. vunno frihetsidéerna större spridning (se Mazzini), men ett är 1848 utbrutet uppror kuvades av österrikarna. I Rom fördrevs påven, republiken utropades och frihetshjälten Garibaldi slog de fientliga trupperna. Efter en fransk belägring måste Rom emellertid giva sig. Som ledande stat för enhetsverket framstod snart Sardinien, som styrdes av ministern Ca-vour. Denne framkallade 1859 ett krig med Österrike, som med fransmännens hjälp gick lyckligt för Sardinien. I freden fick Sardinien Lom-

bardiet; varemot Savojen avträddes till Frankrike. Parma, Modena, Tos-cana Roinagna införlivades med Sardinien. Sedermera ställde sig Garibaldi i Syditalien i spetsen för en resning, som understöddes av Sardinien. Sicilien och Neapel befriades och förenades med Sardinien, som även med sig införlivade en stor del av Kyrkostaten. — Konungariket I. (1861—). Den första all-italienska riksdagen sammanträdde i Turin 1861. Där utropades Viktor Emanuel II av Sardinien till konung av I., som skulle styras enligt den sardinska författningen. 1866 erhöll I. Venetien och 1870 besatte de italienska trupperna Rom, som blev I:s huvudstad. 1881 ingick I. i trippelalliansen, men dess ställning till Österrike var ej uteslutande vänskaplig, då I. eftersträvade en del av italienare befolkade områden, som ännu tillhörde Österrike. I följd av en överenskommelse med Frankrike och England erövrade I. det turkiska Tripolis 1911—12. 1915 förband sig 1. med ententemakterna, pä vilkas sida det deltog i världskriget. I freden i S: t Germaine-en-Laye 1919 erhöll I. flera österrikiska områden och genom fördraget i Rapallo reglerades gränserna med Jugoslavien. Under de sista åren har I. behärskats av fascismen, vars ledare, Mussolini, är konseljpresident sedan 1922.

Itere’ra, upprepa, förnya.

I’thaka, ö tillhörande Joniska ögruppen, v. om Grekland, ansågs under forntiden som Odysseus’ hemort.

rto, H., 1841—1909, japansk statsman, bidrog verksamt vid utarbetandet av den nya författningen. Åren 1S85—89, 1892—96, 1898 och 1900—01 var I. premiärminister och 1906—09 kejserlig styresman på Korea, där han mördades. I. var en av det moderna Japans förnämsta statsbyggare.

lva’n, ryska furstar. — 1. I. III Va-siljevitj, den store, 1440—1505, blev efter att ha varit sin faders medre-gent storfurste 1462. I. enade under sitt välde de ryska områden, som förut varit åtskilda, samt frigjorde sitt rike från Gyllene hordens övervälde.

— 2. I. IV Vasiljevitj, den förskräcklige, 1530—84, den förres sonson, kröntes 1547 till tsar. I. förlorade större delen av Livland till polackerna och Estland och Keksholm m. fl. områden till svenskarna. Däremot erövrades delar av Sibirien.

Ivö, ö i Ivösjön, nö. Skåne, ön är bekant för sina kaolinlager, på vilka en betydande lervaruindustri grundats.

Ix’ion. Enligt den grekiska sagan en konung, som sökte förgripa sig pä Hera och därför straffades med att i underjorden bindas vid ett ständigt svängande hjul. J

J, den tionde bokstaven i vårt alfabet. — J är kem. tecken för en atom jod.

Ja’blonoibergren, i sv.—nö. löpande bergsträcka i Ostsibirien, vilken utgör vattendelare mellan Ishavet och Stilla havet. Största höjderna nå omkring

1,600 m. ö. h.

Jaboran’di (Pilocarpus pennatifo-lius), tillhörande familjen Rutacece, innehåller pilocarpin, som verkar sammandragande på pupillerna. Växten förekommer i Brasilien.

J’accuse! [s/aky’s], fr., ”jag anklagar’, offentlig anklagelseskrift mot franska presidenten, skriven av Zola 1898. Se Dreyfusprocessen.

Jackett [sjakätt'], fr., herrock med långa, avrundade skört; ursprungligen kort jacka.

Jackson [djffik*-]. — 1. Huvudstad i Mississippi, U. S. A.. 23,000 inv. — 2. Industristad i Michigan, U. S. A. 48,000 inv.

Jackson [dj*ek'-], — 1. Andrew J., 1767—1845, deltog med utmärkelse i strider mot engelsmän och indianer och blev generalmajor 1814. 1821—22 var J. guvernör i Florida, som inköpts av Förenta Staterna 1819. J. uppställdes som demokratisk presidentkandidat och var president 1829—37. Han är känd som upphovsman till "spoils-systemet" (d. v. s. bruket att ombesätta viktigare ämbetsposter med partitrogna nya ämbetsmän) — 2. T. J. F., 1824—63, nordamerikansk general, deltog på sydstaternas sida i inbördeskriget, 1861—65, och ådagalade en glänsande strategisk förmåga.

Jacksonville [djsek'snvill], stad i Florida, U. S. A. 92,000 inv. Floridas viktigaste stad. Livlig handel med åkerbruksprodukter och frukt. Pä grund av sitt milda klimat mycket besökt vinterkurort.

Jacobs [djei'kåbs], W, W., f. 1863, engelsk författare, bekant för sina humoristiska sjömansskildringar (Frisk bris, På kryss).

Jacobsen. — 1. J. K. J., 1811—87, dansk mecenat, förvärvade en ansenlig förmögenhet på ölbryggeri och var 1861—64 folketingsman och 1863—71 medlem av landstinget. J. bildade Carlsbergfonden*, som vid lians död erhöll bryggeriet, samt skänkte stora summor till' fosterländska institutioner. — 2. K. K. H. J., f. 1842, den förres son, bryggare, mecenat, konstsamlare, skänkte 1901 det av honom

grundade bryggeriet Ny Carlsberg till Carlsbergfonden. J. har till danska staten skänkt en storartad skulptursamling, vilken förvaras i Ny Carlsberg glyptotek. — 3. J. P. J., 1847—85, dansk författare, en av de förnämsta representanterna för naturalismen. J. tog djupt intryck av Darwin och slöt sig vid Brändes, framträdande till denne. I sina två förnämsta arbeten, Fru Marie Grubbe och N i e 1 s Lyhn e, ger J. mästerliga prov på sin fina psykologiska analyseringskonst och sin ypperliga stilistiska förmåga. "Marie Grubbe" är en realistisk 1600-talsskildring, "Niels Lyhne" en halvt självbiografisk samtidshistoria.

Jacobsonska organet, ett slags luktorgan, påvisat hos flera ryggradsdjur av dansken Jacobson. Hos människan finnas blott svaga rester av J. Dess betydelse är ganska outredd.

Jacotot [s/akåtå'], J. J., 1770—1840, fransk pedagog, uppfinnare av en efter honom uppkallad undervisningsmetod. J: s huvudarbete är Métho de d'e n-seignement universel, vari han hävdar, att lärjungens intelligens bör utvecklas framför allt genom själv-verksamhet.

Jacquard [s/aka'r], J. M., 1752— 1834, uppfinnare av en efter honom uppkallad maskin för mönstervävning.

Jacques [sjack'], fr., Jakob.

Jacques Dalcroze [sjac^dallkrås'],

E., f. 1S65, grundläggare aven rytmiskt betonad gymnastikrörelse, som fått talrika efterföljare. Hans system avser att utveckla känslan för rytm och att ge en bättre förståelse för musik.

Ja'de, grund vik av Nordsjön vid Tysklands nv. kust.

Jade (eng. jejd, fr., sjadd), särskilt i den angelsachsiska världen brukad benämning på mineralerna nefrit och jadeit.

Jadei't, vitt el. ljusgrönt mineral, hörande till pyroxengruppen. Särskilt i Kina användes J. som material till mindre, utskurna prydnadsföremål.

Jafa, se Jaffa.

Ja'fet, en av Noas söner. Efter J. har man ibland kallat de indoeuropei-ska folken för jafeiter. I Gamla testamentet uppges nämligen J. vara stamfader till en del nordliga folkstammar.

Jaff'a, (forntidens Joppe), viktig hamnstad i Palestina. 60,000 inv. Järnvägsförbindelse med Jerusalem.Jaguar.

Jagranna’ut, [eng. juggernaut], även Jaggernaut, ett namn, under vilket Vishnu dyrkas i Puri i Orissa, Indien. Enligt äldre berättelser skulle vid den s. k. vagnsfesten, då J :s bild på en ofantlig vagn fördes runt staden, de infödda kastat sig framför dennas hjul för att dö till gudens ära.

Jagarbom, klyvarbommens förlängning.

Jagare, torpedbåtsförstörare, snabbgående krigsfartyg för oskadliggörande av undervattensbåtar, spaning, bevakning, övervattenstorpedanfall m. m. De största typerna, som ha omkring

2,000 tons deplacement, kunna betraktas som övergångsformer till kryssare.

Jagello’nska ätten, polskt furstehus, vilket innehade den polska kungakronan på 1400- och 1500-t. 1572 utslocknade J. på manssidan. En medlem av ätten, Katarina, förmäldes med Johan III av Sverige.

Jaggerna’ut, se Jagannaut.

Ja'go, en av huvudpersonerna i Shakespeares ”Othello”, en ondskefull och listig natur.

Ja’gow, G., f. 1863, tysk diplomat, utrikesminister 1913—16. Det uppmuntrande stöd J. gav Österrike i de konflikter, som följde på mordet i Sarajevo, anses i hög grad ha bidragit till världskrigets utbrott.

Jagua’r (Leopardus onca), ett till kattdjurens familj hörande djur, som förekommer från s. Nordamerika ned till Patagonien, talrikast kring floderna Paraguay och Uruguay. Liknar leoparden men är mera klumpig och betydligt kraftigare.

Jahn, F. L., 1778—1852, grundaren av det tyska turnväsendet, deltog i kriget 1813, verkade därefter som lärare i Berlin, där han upprättade den första tyska turnanstalten.

Jalive’, det hebreiska namnet på Gud. Man liar antagit, att ordet skulle vara av arabiskt ursprung och betyda

”han, som slår” (med blixten). J. skulle alltså ursprungligen ha varit en åskgud. Jehova är en felaktig ut-läsning av J.

Jainis’ter el. Djainister, ett indiskt religionssamfund, vars medlemmar iakttaga mycket stränga bud. De få icke döda el. skada något levande, icke tala osanning, ej taga emot något, som ej är givet, och skola leva absolut kyskt. Genom en sådan riktig vandel frälsas människan från själavandringen, från obehaget av en personlig existens. J. räknar särskilt anhängare bland köpmannaklassen (över 1 milj.).

Jaipur [djaj’pse] i Främre Indien, Rejputanas förnämsta stad. 140,000 inv.

Jak, yak el. grymtoxe (Bos grunni-ens), en art nötkreatur, som har sidorna täckta av långa, nedhängande hår, brett huvud med långa horn och ett puckellikt uppskjutande område över skulderregionen på ryggen. De leva i Centralasiens bergstrakter och hållas även tama.

Jakaran’da-trä (kallas även palisan-der-trä) är ett brunt, hårt och tungt vifke, som kan ges en vacker polityr och därför användes till lyxmöb-ler etc. J. erhålles av brasilianska jacaranda-arter (familj Bignoniaceae); även tvänne ärtväxter, Machserium violaceum och Dalbergia nigra, bägge i Sydamerika (framför allt Brasilien) lära lämna sådant virke. Detta går dock ofta under namn av ”indiskt rosenträ”.

Jakob. — 1. J. Patriarken, enligt Gamla testamentet son till Isak, yngre broder till Esau och gift med Rakel och Lea, med vilka han hade tolv söner. Dessa blevo stamfäder till Israels tolv stammar. — 2. J. Sebedeus var den förste av Jesu lärjungar. — 3. J., Jesu broder, omtalas i förbigående i Markus 6: 3.

Jakob, konungar av England och Skottland. — 1. J. I, 1566—1625, son till Maria Stuart och lord Darnley, konung av Skottland 1567, förklarades myndig år 1578. Styrelsen låg mestadels i händerna på stormännen, som tävlade om inflytandet över konungen. 1603 efterträdde J. drottning Elisabet i England. Han saknade emellertid hennes kraft och klokhet, varför kungamakten under hans tid inskränktes till förmån för parlamentet. — 2. J. II, 1633—1701, den förres sonson, andre son till Karl I, erhöll titeln hertig av York. J. övergick öppet till katolicismen 1672. 1679—81 förde J. styrelsen i Skottland och efterträdde sin broder Karl II 16S5 i England. Då

det emellertid blev alltmer klart för engelsmännen, att J. ämnade återinföra enväldet och den katolska läran, inkallade de J: s måg Vilhelm av Ora- nien 1688. J. flydde till Frankrike s. å. ocli sökte sedan förgäves återfå sin tron.

Jakob, Frans Edvard, 1688—1766, son till Jakob II av Storbritannien, engelsk tronpretendent, sändes vid 1688 års revolution till Frankrike. Efter faderns död 1701 erkändes han bl. a. av Ludvig XIV som konung (J. III) av England. J. sökte emellertid förgäves återtaga sin faders tron.

JakobPncr, ryktbar politisk klubb under den stora franska revolutionen. I J: s klubblokal samlades Paris' revolutionära element, och J. fick snart ledningen av Paris pöbel i sin hand. Dotterklubbar stiftades överallt i landet. Från år 1791 arbetade J. alltmer våldsamt för kungadömets avskaffande, vilket föranledde ett parti inom J., girondisterna, att bryta sig ut. De kvarvarande, "berget", med Robespierre i spetsen, voro drivkraften till det skräckvälde, som härskade i Frankrike åren 1793—94. Sistnämnda år störtades Robespierre och med honom jakobinerna.

Jakobs församling i Stockholm omfattar sö. Norrmalm. 9,580 inv.

Jakobsstad, handels- och sjöfarts-stad vid Bottniska viken, Österbotten, Finland. 7,000 inv.

Jakob Ulfsson, f. under första hälften av 1400-t., d. 1521, ärkebiskop i Uppsala 1470, bidrog till grundandet av Uppsala universitet 1477.

Jaktfalken (Falco rusticolus), en till falksläktet hörande fågel, som under medeltiden användes till jakt på liöns-fåglar, duvor, lärkor o. dyl. J. tillhör n. Europa och häckar i svenska fjälltrakter på klippavsatser.

Jaktgevär, se Handeldvapen.

Jaktleopard, se Gepard*.

Jaktstadgan innehåller, i syfte att förhindra förödande av vissa villebråd, diverse inskränkningar i rätten att jaga dylika samt, i syfte att avvärja fara för människor och husdjur och för att i möjligaste mån undvika djurplågeri, förbud mot vissa jakt- och fångstsätt. Jakttiderna växla för olika delar av landet. Den,som jagar villebråd under förbjuden tid, straffas med böter från 10 till 500 kronor. I visst fall kan även jaktredskapet förverkas. Salubjudande och forslande av villebråd, som är skjutet under förbjuden tid, är likaledes belagt med bötesstraff. Dödande av skadedjur premieras i vissa fall genom utbetalning av s. k. skottpengar.

Jaku'tsk, stad i östsibirien vid Lenafloden. 8,000 inv., mest jakuter. Medelpunkt för Sibiriens pälshandel.

Jala'pa-rot är rotknölar av Exogo-nium Purga (familj Convulvulacese), en ört, hemmahörande i Mexico. Användes som avföringsmedel.

Jalousie [s/alosi'], fr., svartsjuka, avundsjuka; fönsterskärm, förhänge.

Jaloux, fem. jalouse [s/alo', -lös], fr., svartsjuk, avundsjuk.

Jalu [sjalu'], se Jaloux.

Jamaica [jamaj'ka], en av öarna i ögruppen Stora Antillerna, Västindien.

11.000 kvkm., 858,000 inv., övervägande negrer. Huvudstad Kingston, på öns s. kust, 63,000 inv. — J. är bergig med klippiga kuster. Klimatet är tropiskt. Växtligheten yppig. Majs, bomull, lcaffe, socker, bananer, peppar och tobak odlas företrädesvis (plantageod-ling). Förnämsta utförselvara är bananer. — J. erövrades av engelsmännen 1665. Är nu Storbritanniens viktigaste besittning i Västindien.

Jamb, versfot, bestående av en obetonad och en betonad stavelse (_ —).

James [djejms], eng., Jakob.

James [djejms]. — 1. William J., 18-42—1910, nordamerikansk filosof och psykolog. Som filosof är han ett av pragmatismens mera kända namn. Som psykolog utmärkes han av rikedom på uppslag och glänsande

framställningskonst. — 2. Henry J., 1843— 1916, nordamerikansk författare, broder till föregående, från mitten av 1860-t. bosatt i Europa. J. har skrivit talrika romaner (Amerikanen, En filosofisk kvinna m. fl.), kännetecknade av en fin karaktärsteckning ocli iakttagelseförmåga samt långt driven psykologisk analys. Man har sagt, att J. skriver romaner, som om det vore fråga om filosofi, medan hans äldre broder skriver filosofi, som om det vore fråga om romaner.

James Ri’ver [djejms-], liuvudflod i staten Virginia, U. S. A. Upprinner på Alleghanybergen. Utflyter i Cliesa-peak-viken. Längd 720 km.

Jameson [djej’m-], L. S., f. 1853, sydafrikansk politiker av skotsk härkomst, inföll 1896 i spetsen för en truppstyrka i boer-republiken Trans-vaal men måste kapitulera inför boernas överlägsna trupper. Denna händelse (Jameson’s raid) gav anledning till svåra politiska förvecklingar och ökade spänningen mellan boer och engelsmän.

Jamestown [djejms’taon]. — 1. Kolstation och hamn på den brittiska ön S: t Helena i Atlanten. — 2. Stad i v. delen av staten New York, U. S. A..

40.000 inv. Textil- och trävaruindustri.

Jammerbtigt, öppen bukt av Nordsjön vid Jyllands nv. kust, Danmark.

Jams, rotknölar av Dioscorea-arter, vilka äro slingrande örter el. buskar med små gröna blommor och hjärtlika blad. Rotknölarna äro stärkelserika och utgöra i tropiska trakter ett viktigt näringsmedel för infödingarna.

Jang-tse-Kia’ng, ostasiatisk, i Tibet upprinnande flod. 520 mil lång. Ge-nomflyter s. Kina och utmynnar i närheten av Shanghai.

Ja’nina, stad i s. Albanien. 21,000 inv. Guld- och silverbroderier.

Janitscha’rer, beryktad turkisk infanteritrupp, bildad av sultan Orchan på 1300-t. Till J. uppfostrades barn, som rövats från kristna föräldrar. Till en början härskade sträng disciplin inom kåren, men så småningom slappades denna, och J. utövade ett formligt skräckregemente. Ej förrän 1826 tillintetgjordes de av sultan Mah-mud II.

Jan’kow, el. Jankau, böhmisk köping, känd genom Torstenssons seger över de kejserliga 1645.

Jan Ma*yen, obebodd, vulkanisk ö i Norra Ishavet, ö. om Grönland. 413 kvkm. Uppkallad efter en holländare, som år 1611 upptäckte ön.

Jannelund, municipalsamhälle vid Letälven, sö. Värmland, 1,400 inv.

Jan’ninffs, E., f. 1SS6, tysk skådespelare, vilken särskilt blivit berömd som filmskådespelare för sina grovhuggna men övertygande karaktärsframställ-ningar.

Jansenism, se Jansenius.

Janse’nius, Cornelius, 1585—1638, nederländsk teolog, professor vid Lou-vains universitet 1630, arbetade för en reformation av den katolska läran. Hans skrifter utgöra programmet för ett efter J. uppkallat religiöst parti, jansenisterna, som särskilt vann anhängare i Frankrike. Sin egentliga samlingsplats hadé jansenisterna i klostret Port Royal nära Versailles och därifrån förde de en häftig kamp mot jesuiterna. Jansenismen omfattades bl. a. av Pascal. Striden mellan jan-senister och jesuiter avgjordes på 1660-t. till de förras förmån, i det påven tvangs till flera eftergifter. I påven Klemens XI fingo jesuiterna emellertid en ivrig försvarare och Port Royal stängdes 1709 och förstördes f. å. Under förföljelserna urartade janse-nismen alltmer till svärmeri och fanatism.

Janson, Gustaf, 1866—1913, författare. Bland J: s arbeten märkas den fanta-sifyllda äventyrsskildringen Paradiset samt 1500-talsskildringen Nils D o b b 1 a r e, vilken senare kanske är J: s bästa arbete.

Jansson. — 1. Erik J., 1808—50, väckelsepredikant, som vann talrika anhängare i Hälsingland. Med en del av dessa bildade J. ett kommunistiskt samfund i Nordamerika 1846. Sedan J. dödats av en samfundsmedlem, föll detta snart sönder. — 2. Eugen J,, 1S62—1915, målare, som särskilt hämtat sina motiv från Stockholmstraktens

natur. Han är en av de förnämsta representanterna för 1890-t: s stämnings-

måleri. Mot slutet av sitt liv ägnade han sig åt figurmålning.

Ja’nus, fornitalisk solgud, avbildad med två ansikten vända åt motsatt håll. Årets första månad Januarius var helgad åt J.

Japan, kejsardöme, omfattar utom den japanska ökedjan även Korea, Formosa, södra hälften av Sachalin, Kwantung och Kiautschou samt Karolinerna, Marianerna och Marshallöarna, en sammanlagd areal av 6,820 kv.-mil med en befolkning på 78 milj. Rikets kärna, den japanska ökedjan, bildar en av de ögirlander, vilka följa Asiens ostkust. De största öarna äro Hondo, Kiushiu, Shikoku och Hokkaido (Jes-so) med en sammanlagd areal av 3,800 kv.-mil. öarna äro mestadels bergiga och uppbyggas av graniter och gnei-ser och paleozoiska formationer, vartill komma vulkaner, bland vilka Fud-zjijama, Aso och Bandai-San äro de förnämsta. Förkastningssprickor och tektoniska störningar genomskära området i olika riktningar; jordskalv och vulkaniska utbrott äro mycket vanliga, mången gång av ödeläggande verkningar. Trots sitt havomgivna läge har ögruppen ett fastlandsklimat med regnförande sydöstliga sommarmon-suner och relativt torra nordvästmon-suner, varma somrar och kalla vintrar. Nederbörden är i allmänhet rätt betydande (1—2,000 mm.) och inträffar huvudsakligen under den för växtligheten gynnsamma tiden. Under vintern kan snö falla ända ned till sydligaste delen av ökedjan. Sommartemperaturen går i Tokio upp till 38°, vintertemperaturen till — 8°. Växtvärlden har en utomordentlig artrikedom, från sydtropiska till varm- och kalltempererade växter; bergen klädas av löv- och barrskogar; dalar och al-luvialslätter äro till det mesta väl tillvaratagna för kultur.

Näringslivet är mångsidigt utvecklat med jordbruk, skogsbruk, fiske, bergsbruk samt en under senaste halvseklet utomordentligt uppblomstrande handel och industri. Den utländska lian delsomsättningen har på 40 år ökat från 130 milj. kr. export och 115 milj. kr. import till 4,000 milj. kr. export och 4,500 milj. kr; import. Jordbruket kan karakteriseras som småbruk och trädgårdsodling med ris, te och silke som huvudprodukter; boskapsskötseln är mycket underordnad, då kött ocn mjölk spela en obetydlig roll i hushållningen. Bergsbruket ger koppar, kol, petroleum, svavel, järn. Västerländsk teknik och industri ha med förvånande hastighet införts, handelsflottan ökats och krigsmakten utvecklats till jämbördighet med de västerländska stormakternas och Förenta Staternas. Genom sitt utomordentligt I N RE

Gobi OKnen MONGOLIET

JORDOS

lia v et,

[PPONj

. Tsijig-tau. Gula

Mok/o li av et

töhama

VAN

-Tåang ” 0

(^tmn-tsou TSJt-cZNuig-Po Ost-

nqA NJLf Mne siska^ ^ezL-tqjaw ‘håvet

losjuna,

0 KveL-

K V> A N G - Sjl

* g

77WL 7 *•&?—^TPort,l HONGKONG ffirj ° .^.nyvf l£KUANG-TCHtfOU-VAN

-^j-Ti e si ska. h^nant liavet.

Tsjang-sjcL,

1UN6 !Ä?Z7?to7Z, (sT^

JAPAN

OCH

ÖSTRA Kl NA

Skala 1:35 mijj.

psA (Jap)

:j-ncai'

gynnsamma läge ocli folkets begåvning, flit och fosterländska sinne har det japanska kejsarriket fått en betydelse, som ställer det i jämbredd med de förnämsta nutida stormakterna och gör det till den främsta i Orienten. Styrelsesättet är konstitutionellt (sedan 1889) med ett parlament på två kamrar; l:a kammaren har 396 medlemmar, dels självskrivna, dels valda, 2: a kammaren 464 medlemmar, valda enligt allmän rösträtt med vissa restriktioner. Den lokala styrelsen, som väsentligen har finansiell befogenhet, är uppdelad på ett antal guvernement. Större städer äro Tokio, huvudstad (2 milj. inv), Osaka (1.2), Kobe (0.6), Kyoto (0.6), Yokohama (0.4), Nagasaki (0.2). I-Iuvudreligioner äro chintoism och buddhaism. Full religionsfrihet är rådande. Det högre undervisningsväsendet blir alltmera organiserat efter västerländskt mönster. Tokio har det största universitetet.

— Historia. J:s ursprungliga invånare, ainu, undanträngdes jämförelsevis sent av de inträngande japanerna. Ainu ha segt försvarat sig, och stridigheter ha pågått in på 1800-t. Först från 400-t. e. Kr. har man säkra uppgifter om J: s historia. Den japanska traditionen berättar emellertid

om rikets grundläggande av kejsar Jimmu 660 f. Kr., men först ett par århundraden e. Kr. torde riksenheten ha varit befäst. Befolkningen var uppdelad på småsamhällen, grundade efter släktskap. Gemensamma härnadståg företogs mot Korea, och genom dessa utbreddes kännedomen om kinesisk kultur till J. På 550-t. e. Kr. nådde buddismen J. Från 600-t. gjorde sig det kinesiska inflytandet alltmera märkbart på olika områden av samhällslivet. Kejsaren ansågs äga hela landet, vilket han lånade till folket mot skatter och dagsverken. På det religiösa området besatt kejsaren överhöghet i egenskap av solgudinnans (Amaterasu) avkomling. Politiskt överflyttades dock så småningom hans makt på de mäktiga kanslererna el. de högsta buddistiska prästerna. På 1100-t. ordnades slutligen styrelsen efter ett feodalt system, i det högsta makten tillföll ”shogun”, som under sig hade vasaller, ”daimyo”. Ridder-skapet slöt sig samman till en sluten kast med stränga lagar. Kejsarens överhöghet begränsades till det religiösa området. På 1500-t. upplöstes väldet i flera rivaliserande småriken. Samtidigt trängde europeiska upptäcktsresande, missionärer och affärs-

38män fram till J. Mot slutet av århundradet utbröt inbördeskrig, vilket slutade med riksenhetens återställande. Ieyasu av ätten Tokugawa blev shogun 1G03. Hans efterträdare utrotade kristendomen och avspärrade landet från handel med främlingar. Under denna ätt uppblomstrade landet, men i början på 1800-t. uppstod missnöje med styrelsen till följd av ekonomiska svårigheter. En nationalistisk rörelse uppkom, riktad mot det kinesiska inflytandet, och man predikade trohet mot kejsaren och ej mot shogunen. Samtidigt sökte utländska makter anknyta handelsförbindelser med Östasien. 1858 avslöt shogunatet ett handelsfördrag med Amerika, senare med flera europeiska makter. Emellertid gjorde sig befolkningen skyldig till upprepade våldsdåd mot främmande köpmän, oeh detta medförde Xokohamas besättande av franska och engelska trupper. Japanerna insågo det fruktlösa i att utestänga främmande makter från handeln, samt att deras maktlöshet delvis berodde på bristen på enhetlig styrelse. Shogunatet avskaffades 1867 och kejsaren, mikadon, övertog själv regeringsmakten efter

häftiga strider med feodaladeln (Mutsuhito 1867—1912). Huvudstad blev Tolsio. Ett genomgripande reformarbete efter västerländskt mönster påbörjades, varigenom Japan pä några årtionden blev en europeiserad stormakt. Förvaltningen centraliserades och 1872 infördes allmän värnplikt.

F. å. medförde religionsfrihet. En riksdag sammankallades 1890 och de-partementalstyrelse infördes. 1889 antogs ny författning. 1894—95 förde J. krig med Kina om överhögheten på Korea. Denna måste Kina efter ett fullständigt nederlag tillerkänna J., som därtill erhöll en del kinesiska områden. Efter påtryckning från Ryssland, Tyskland och Frankrike måste J. dock avstå från en stor del av sina landvinningar. 1902 ingick J. en allians med England. 1904—05 fördes krig mot Ryssland (se Rysk-japanska kriget), i vilket J. segrade. Korea införlivades som provins 1910. 1914 inträdde J. i världskriget på ententens sida och 1919 ingick J. i N. F. Till följd av amerikanska lagar mot japansk invandring har ett spänt förhållande på senare tid inträtt mellan J. och U. S. A.

Japanska liavet, det av den japanska ökedjan och Asiens fastland omslutna havsområdet.

Jaquette, se Jackett.

Jardin des plantes [sjardäng* dä plang’t], fr., botanisk trädgård i Paris.

Jardiniére [sjardinjä’r], fr., skål el. korg för blommor.

Jargong’ [sjar-], sätt att tala, som i ordval och vändningar är typiskt för någon person el. krets; rotvälska; ordsvall, prat.

Jarkand’, stad i en oas i v. delen av Tarimbäckenet. Förmedlar karavanhandel mellan Ost- och Väst-Turke-stan. 100,000 inv.

Jarl, fornnordiskt ord, ursprungligen betecknande ”fri man”, blev sedermera en benämning på de högsta knngliga ämbetsmännen i Skandinavien. På 1100-t. var J. näst konungen rikets högste styresman i Sverige. De ryktbäraste svenska jarlarna äro Birger Brosa och Birger Jarl, båda av Folkungaätten. Den sistnämnde (d. 1266) var den siste innehavaren av jarltiteln i Sverige. Ordet återfinnes i den engelska grevetiteln ”earl”.

Jarlsberg och I.arviks amt, se Vest-fold fylke.

JaroslavI [jarå’slaf], — 1. Guverne-1 ment i mellersta Ryssland omkring floden Yolga. — 2. Förnämsta stad i J. 1., belägen vid Yolga. 120,000 inv. Säte för ärkebiskop. Stor fabriksstad. Linne-, bomulls-, siden- och tobaks-fabriker. — J. anlades 1025 av Jaro-slav den store och är en bland Rysslands äldsta av slaver anlagda städer.

Jasmi’n [sja-], arter av släktet Jas-minuin (familj Oleacese), talrika särskilt i varmare länder (Gamla världen). J. äro vanligen upprätta el. slingrande buskar med små vita el. gula, välluktande blommor. Flera arter, odlade i Medelhavsländerna, lämna jasminum-olja, som användes inom parfymindustrin.

Ja’snaja po!ja’na, ry. ”det ljusa fältet”, by och herrgård sv. om staden Tula. På J. bodde författaren Leo Tolstoj.

Ja’son, se Argonauterna.

Ja’spis, halvädelsten, vanligen rödbrun-rödgul, halvgenomskinlig. Se Kal-eedon.

Jassj' [jasj], stad i n. Rumänien nära floden Pruth. 76,000 inv. Betydande handel med spannmål, salt, frukt,‘ petroleum. Säte för grekisk oeh romersk-katolsk biskop. Universitet.

Jatu’Iiska formationen, se Algönki-ska tidsåldern.

Janrés [s;årä’s], Jean, 1859—1914, fransk politiker, deputerad 1885—89 samt frän 1893. J. var ledare för de franska socialisterna, vars främste vältalare han var. Han har även utgivit flera böcker om socialism. Vid världskrigets utbrott blev J., som 1 det längsta sökte rädda freden, mördad av en nationalistisk fanatiker. 1924 överfördes hans kvarlevor till Panthéon.

Ja’va, den fjärde i storlek av Sun-daöarna. 122,000 kvkm., 35 milj. inv. Batavia är öns och hela holländska Indiens huvudstad, ön ligger i den östliga fortsättningen av Sumatras bergskedja och är uppbyggd av samma formationer som denna. J. är rik på vulkaner, vilkas utbrottsprodukter bilda en väsentlig del av ön. Åtskilliga nå

över 2,000 m. ö. h. och flera över

3,000 m. ön har ett regnrilct, tropiskt klimat, vilket på den näringsrika jorden alstrar en utomordentlig bördighet och frambringar alla tropikernas kulturväxter såsom ris, kokos-, betel-och sagopalmer, te, kaffe, kakao, tobak, sockerrör. Utom det ursprungliga inhemska jordbruket förekomma plantager i stor utsträckning. Befolkningen är övervägande malajisk; omkring 1 milj. äro kineser, araber och andra orientaler och 200,000 européer. Förhärskande religion är Islam. J. är den del av det stora holländska kolonialområdet, där holländarnas inflytande gjort sig mest gällande, och som kommit längst i civilisation. Handeln visar 2,000 milj. kr. i export och 730 milj. kr. import. De viktigaste exportprodukterna äro socker, kaffe, te, tobak, kokosnötter, tenn.

Ja’vasjön, det av Java, Sumatra. Bor-neo och Celebes omslutna havsområdet.

Jazz, se Dans.

Jean [sjang’], fr., Johan, Johannes.

Jeanne d’Arc [s/ann dark], benämnd Orléanska jungfrun, 1412—31, fransk frihetshjältinna, hade som barn uppenbarelser och tyckte sig liöra himmelska röster, vilka uppmanade henne att rädda Frankrike från engelsmännen (se Hundraårskrigen). 1429 begav hon sig till den franske konungen Karl VII: s hov och deltog sedan i fransmännens strider. Genom hennes mod och uthållighet räddades staden Orleans. Därefter intog J. flera städer, bland andra Reims, där Karl VII kröntes. 1430 föll hon i händerna på engelsmännen och brändes som kät-terska till döden. 1909 förklarades hon av påven för helgon.

Jean Paul [sja„g på’l], se Eichter.

Jedda, se Dsjidda.

Jcfferson [djef’sn], T., 1743—1820, U. S. A.: s tredje president 1801—09, en av upphovsmännen till det parti, som numera kallas det demokratiska.

Jefferson City [dje’ffösn sitti], huvudstad i Missouri, U. S. A. 14,000 inv.

Jeffroys [djefris], G., lord J. of Wem, 1048—89, engelsk lordkansler under Jakob II. J. gjorde sig allmänt hatad för sina orättvisor och grymheter som överdomare i en tillfällig domstol över upproriska (1085) ocli hölls efter Jakobs fall fängslad i Tower, där han dog.

Jef'ta, enligt Domareboken en hjälte, som tillbakaslog ammoniternas anfall på egendomsfolket.

Jehova’, se Jahve.

Je’hu, konung i Israel omkring 843 —816 f. Kr. J. störtade det gamla kungahuset. Hans hänsynslösa tillvägagångssätt har givit upphov till uttrycket ”fara fram som en J”.

Jekaterinbnrg’, stad i ett guverne-ment av samma namn, v. Sibirien, invid randen av Ural. 50,000 inv. Medelpunkt för det uralska bergsbruket (järn, koppar, guld, stenindustri). I J. blev tsar Nikolaus oeh hela hans familj mördade år 1918.

Jekaierinoda’r, huvudstad i sovjetrepubliken Kuban, n. Kaukasus. 100,000 inv. Stor kreatursliandel.

Jekatcrinosla’v, stad i Ukraina vid Djnepr. 200,000 inv. Gjuterier, maskinindustri. Trävaru-, kol- och sä-deshandel.

Jellicoe [djell’ikåo], J. R., f. 1859, brittisk amiral, som strax efter världskrigets utbrott blev befälhavare över den stora engelska flottan i Nordsjön. Hans ledning av Skageraclc-slaget 1916 blev starkt kritiserad. Han ersattes därför strax efteråt av Beatty. J. utnämndes i stället till förste sjölord. 1920—24 var J. generalguvernör över Nya Zeeland.

Je’men, högland (intill 3,000 m. ö. h.), kustprovins i sv. Arabien vid Röda havet, från Mekka till Aden.

190,000 kvkm. 1 milj inv. S. delen har én relativt betydlig monsunnederbörd och är fruktbar (”Lyckliga

Arabien”), det övriga består av stäpp och stenöken (lavafält och vulkaner). Bland landets produkter märkas kaffe (mok-kakaffe), bananer, fikon, indigo.

Je’na, universitetsstad i tyska staten Thiiringen, belägen vid floden Saale. 54,000 inv. J. har ett av Tysklands mest berömda universitet, grundlagt 1557. Zeissverken, tillverkning av optiska instrument.

‚Je’nissei, den mellersta av de sibiriska jättefloderna, 470 mil lång. Har sitt källområde i Sajanska bergen v. och s. om Bajkalsjön. Av bifloderna äro övre och Nedre Tunguska de största, den förra, avvattnande Bajkalsjön, kallas före sitt inflöde i sjön Selenga. Jfr Sibirien.

Jenner [djen’-], B., 1749—1823, engelsk läkare, berömd för sin metod att skyddsympa mot smittkoppor, vilken under namn av vaccination blivit lag-stadgad i de flesta civiliserade länder.

Jennymaskmen, en av engelsmannen I-Iargreaves uppfunnen spinnmaskin.

Jenseits von gut und böse [je’nsajts fånn got ont bö’se], ty., ”bortom gott och ont”, bevingat uttryck, lånat från titeln på ett verk av Nietzsche.

Jen’sen. — 1. A. A. J., 1859—1921, skriftställare, särskilt känd för sina översättningar av slavisk litteratur. J. har även skrivit arbeten om slavisk litteratur och historia. — 2. JohannesV. J., f. 1873, (lansk författare. I sina tidigare arbeten förhärligade J. den danske bondens verklighetssinne. Senare har J. framför allt givit uttryck åt. sin beundran för den moderna maskinkulturen. Bland hans arbeten märkas Himmerlandshistorier, Den lange rejse, Hjulet m. fl.

— 3. Thit J., f. 187G, dansk författarinna, syster till föregående, har i erotiskt betonade romaner gjort sig till förkämpe för tämligen oklara kvinnosakssträvanden.

Jequirityböner [sjekir’iti-], se Pater-nosterbönér.

Jeremi’a, omkring 650—580 f. Kr., gammaltestamentlig profet. Utom J: s bok skall J. enligt en sannolikt oriktig tradition även ha författat Klagovisorna samt J: s brev, vilket senare i svenska bibeln utgör sjätte kapitlet av Baruks bok.

Jeremia’d, klagovisa.

Jerez [sjere’th], stad i det spanska landskapet Andalusien. 67,000 inv. Vinodling (sherry).

Je’riko, gammal stad i s. Jordandalen. Numera finnes där endast en by, Eriha. 1908—09 företogs grävningar därstädes, varvid man bland annat påträffade storartade befäst-ningsanläggningar. Av J: s erövring finnes i Jos. 6 en fantasifull framställning.

Je’rikoro’s. Tvenne örter, Anastatica hierochuntica (familj Cruciferse) och Odontospermum pygmseum (familj Compositfe) gå under detta namn. De förekomma bägge i nö. Afrikas och sv. Asiens ökentrakter. Efter en hastig utveckling under regntiden bildar hela växten vid inträdande torrtid torra, runda bollar, som slitas loss och föras omkring av vinden. Den egentliga fröspridningen äger rum endast vid fuktig väderlek.

Jernberg-, A., 1826—96, svensk målare, tjllhörande Dlisseldorfskolan, men tydligt påverkad av fransk konst. Hans stilleben äro berömda.

Jerndabl, A., f. 1858, bildhuggare, som med kärv enkelhet skildrat särskilt arbetartyper.

Jernkontoret, en år 1747 i Stockholm grundad institution, som står under överinseende av brukssocieteten. J. har till uppgift att främja järnhanteringen, dels genom beviljande av lån, dels genom utövande av en rådgivande verksamhet. För det senare ändamålet har J. tekniskt sakkunniga tjänstemän. Sedan 1817 utger J. ”Jernlcon-torets annaler, tidskrift for Sveriges bergshantering”. Brukssocieteten består av de järnbruk, som äro introducerade i J.

Jerome [dje’råum], Jerome K., f. 1859, engelsk författare, har vunnit stor popularitet för sina humoristiska

berättelser (En dagdrivares funderingar, Tre män i en båt).

Jersey [djö’si], den största av de Normandiska öarna. 116 kvkm.

Jersey City [djö’si sit'ti], stad vid Hudsonfloden, förstad till New York, U. S. A. 300,000 inv.

Jersey, New, se New Jersey.

Jerusalem. — 1. Stad i Palestina v. om Döda havet. 63,000 inv., varav % äro judar. Staden har för närvarande sin största betydelse som vallfarts-och turistort. Till dess mera kända byggnader höra Klippmoskén (ofta kallad Omars moské) och Heliga gravens kyrka. Staden förstördes av kal-déerna 586 f. Kr. och härjades av romarna år 70 e. Kr. Den kom under Islams välde 1244 och under Turkiet 1517. Sedan 1922 är J. jämte hela Palestina engelskt mandatområde. Ett judiskt universitet har grundlagts 1925.

— 2. Ett kristet kungadöme, grundat av de första korsfararna 1099. Gottfrid av Bouillon blev J: s förste regent. Staden J. intogs av sultanen Saladin 1187 men kom sedan åter i de kristnas ägo till 1244. I slutet av 1200-t. intogs det sista området, som tillhörde den kristna staten av muhammedanerna.

Jerusalems skomakare (Den vandrande juden) hette enligt en gammal legend Ahasverus. J. skall ha vägrat Jesus att vila vid hans port på vägen till Golgata. Som straff härför dömdes han att evigt rastlös vandra omkring över världen.

Jesaj’a el. Esaias, gammaltestamentlig profet, verksam i Jerusalem till omkring 700 f. Kr. J: s himmelsfärd är en apokryfisk kristen berättelse.

Je’sso, Hokkaido, se Japan.

Jesui’torden, katolsk orden, grundad 1534 av Ignatius Loyola (1491— 1556), en spansk riddare, vilken efter att ha erhållit en svår blessyr under tillfrisknandet genomgick en religiös omvändelse. Disciplinen inom J. var ytterst sträng, och dessa ”andliga krigare” voro lydiga verktyg i påvarnas händer. Orden, som styrdes av en general, blev mycket mäktig och skaffade sig stort inflytande även i politiska frågor. I sitt arbetssätt utvecklade J. stor smidighet och hänsynslöshet. Satsen ”ändamålet helgar medlen” till-skrives J. Under andra hälvten av 1700-t. utdrevs J. från Frankrike, Spanien m. fl. länder och upphävdes av påven Clemens XIV 1773. J. återupprättades 1814 av Pius VII.

Jesui’tstil, en ibland brukad beteckning för barockstilen, sådan den framträdde i jesuitordens kyrkor.

Jet [dsjett], en art av brunkol, som vid polityr antar en stark, svart £lans och därför användes till vissa prydnadsföremål, såsom halsband, broscher o. dyl. J. kallas också stundom g a-g a t.

Jeton el. Jetong [sjötäng*], rund el. fyrkantig spelmark; belöningspenning.

Jeunesse dorée [sjöness’ dåre’], fr., beteckning på den yngre manliga, njutningslystna och slösaktiga ungdomen i en stad. Uttrycket uppstod under franska revolutionen.

Jid’disch, se Judetyska.

Jig, eng., en dans. Se Gigue.

Jigg, se Gigg.

Jingoism, eng., starkt betonad chauvinism*, särskilt engelsk och amerikansk. Av J. färgade tidningar benämnas jingopress (jfr Gula pressen). Uttrycket uppkom på 1870-t. ur en varietévisa.

JinrPkisha el. Jinri’ksha, kin., ”man-nakraftsvagn”, i Japan och Kina bruklig tvåhjulig vagn, som drages av en man el. två och har plats för högst två personer.

Jiu-jifsu, japansk brottningsmetod, sedan 1908 även övad i Sverige.

Jivons [djivns], V. S., 1835—82, engelsk nationalekonom, en av grundläg-garna av den s. k. värdeläran.

J. K., justitiekanslern, är konungens högste ombudsman och åklagare. Det åligger J. att själv el. genom underlydande fiskaler vara kronans ombud i rättegångar samt att beivra fel, som av domare el. ämbetsmän blivit

begångna.

J. O., riksdagens justitieombudsman, väljes årligen av riksdagen genom elektorer. Det åligger J. O. att ha tillsyn över lagarnas efterlevnad av domare, ämbetsmän och tjänstemän och att anhängiggöra talan mot dem, som begått olaglighet el. visat oförstånd i sin tjänsteutövning.

Jo’achim, J., 1831—1907, ungersk violinist av judisk börd (”violinkungen”), verkade som konsertmästare och dirigent samt komponerade bland annat tre konserter för violin.

Jo’achimstal, gammal gruvstad i Böhmen i Erzgebirge, numera bekant mest för sina radiummineral (uran-pechblende) och sitt som liälsovatten värderade radioaktiva vatten samt ett vetenskapligt radiumlaboratorium.

8,000 inv.

Job, hjälten i J :s bok i Gamla testamentet, en mycket from man, som genomgick mycket svåra prövningar, ständigt förtröstande på Herren. För detta belönades han rikligen.

Jobspost, tråkig underrättelse, olycksbud.

Jockcy [shåckej’], ridknekt, kapp-löpningsryttare.

Jockmock, se Jokkmokk.

Jod [jådd], grundämne, tillhörande de s. k. saitbildarna*. Kem. tecken J. Atomvikt 126.9. Atomvärde 1, 3, 5 el. 7. J. bildar svartgrå, tavelfor-

miga kristaller, smältpunkt 114°, kokpunkt 184°, spec. vikt 4.9. Vid upphettning ger J. violetta ångor, som vid avkylning direkt förtätas till kristaller. Fri J. färgar stärkelse blå, varigenom såväl fri J. som stärkelse lätt kunna påvisas. J. förenar sig med väte till J.-vätesyra [HJ], vars salter kallas jodider. J. förekommer i form av J.-syrans [HJO3] salter, jodat, i havsvattnet. J. upptages av vissa havsväxter och framställdes förr ur deras aska. Numera erhålles J. vid rening av chilesalpeter.

Joda’t, jodsyrans salter.

Jodd’la, ett särskilt av alpbor i Ty-rolen använt sångsätt utan ord och med egendomliga övergångar mellan bröstton och falsett.

Jodlipur [djåddpo’ö], Främre Indien, den största av Rajputstaterna.

100,000 kvkm., 2 milj. inv. Huvudstad av samma namn.

Jodi’d, jodvätesyrans salter.

Jodkalium, kem. formel KJ, användes inom medicinen.

Jodoform’, en organisk förening, innehållande jod (kem. formel CIIJ3). J. användes särskilt förr inom medicinen vid sårbehandling. Den har en genomträngande lukt, varför den nu ersatts av andra medel.

Jodsprifc, jodtinktur, 5-%: ig spritlösning av jod, som i stor utsträckning användes för att befria huden från bakterier före operationer.

Jodtal. Fetter, som innehålla omättade syror, upptaga jod. Deras förmåga att upptaga jod är alltså ett mått på deras halt av dylika syror. J. är det antal viktsprocent jod, som ett fett upptager.

Jodtinktur, se Jodsprit.

Joe’nsuu, stad i n. Karelen, ö. Finland. 5,000 inv. Export av trävaror och smör.

Joffre [jåffr], J., f. 1852, deltog som löjtnant i fransk-tyska kriget 1870—71. Han utmärkte sig 1894 i Afrika (intog Timbuktu). 1911 blev J. generalstabs-chef, och vid krigsutbrottet 1914 var han de franska arméernas högste befälhavare. Tyskarnas hejdande vid Marne anses vara J :s förtjänst. Senare motgångar minskade emellertid J :s anseende, varför han avgick 1916.

Johan utan land, 1167—1216, yngste son till Henrik II, konung av England 1199—1216. J. förlorade sina besittningar i Frankrike och invecklades därefter i en strid med påven Inno-centius III, som slutade med att J. måste erkänna denne som sin länsherre. Efter en strid med de engelska baronerna måste J. stadfästa frihets-brevet Magna Cliarta (1215), vilket inskränkte hans makt i England.

Johan, konungar av Polen. — 1. J. II Kasimir, 1609—72, son till SigismundIII av Yasaätten, 1648 vald till konung av Polen efter sin broder Vladislav. Han hade att utkämpa svåra strider med de egenmäktiga stormännen. J. måste för en kort tid fly från landet år 1655, då Karl X Gustav av Sverige gjorde gemensam sak med Polens fiender. I freden i Oliva 1660 tvangs J. att avsäga sig sina rättigheter till den svenska kronan och måste slutligen 1668 abdikera. — 2. J. III Sobi-eski, 1629—96, polsk storman, som 1674 valdes till konung. J. var framstående både som statsman och härförare. Yid Wiens belägring av turkarna 1683 räddade han staden genom ett framgångsrikt anfall på den turkiska hären, som drevs på flykten.

Johan, portugisiska konungar. Bland dem märkes J. VI, 1767—1826, skötte regeringen från 1792, konung 1816. Under Napoleonskrigen ställde sig J. på Englands sida, varför han måste fly från Portugal 1807. 1821 återvände han och tillträdde regeringen efter att hava erkänt 1812 års spanska författning som gällande även i Portugal.

Johan, kurfurstar av Sachsen. — 1. J. den ståndaktige, 1468—1532, tillhörde den ernestinska linjen, kurfurste 1525, en av reformationens varmaste anhängare, jämte Filip av Hessen grundare av Schmalkaldiska förbundet. — 2. J. Fredrik den ädelmodige, 1503—54, son till den förre, som han efterträdde 1532. J. stödde ivrigt reformationen liksom fadern. Under schmalkaldiska kriget tillfångatogs han av kejsaren vid Miihlberg 1547 och måste avstå sitt kurfurstendöme till hertig Moritz av Sachsen. J. frigavs 1552. — 3. J. Georg I, 1585—1656, tillhörde den albertinska linjen, kurfurste 1611. Han slöt sig under 30-åriga krigets första skede till katolikerna men ingick 1631 ett förbund med Gustav II Adolf. I slaget vid Breitenfeld s. å. deltog han med ringa utmärkelse och efter svenske konungens död påbörjade han underhandlingar med kejsaren, vilka ledde till separatfred med denne 1635, då han förband sig att understödja svenskarnas och fransmännens utdrivande ur Tyskland. 1645 tvingade svenskarna honom emellertid att ingå stillestånd med dem. — 4. J. Georg II, 1613—80, den förres sön, kurfurste 1656, höll ett lysande hov i Dresden. På stadens försköning offrade han oerhörda summor. J. grundade den första stadigvarande teatern i Tyskland.

Johan III, 1537—92, konung av Sverige, son till Gustav I, ärftlig hertig av Finland 1556. J. råkade snart i tvist med sin broder, konung Erik XIV, och inlät sig i stämplingar mot honom, i det han slöt förbund med sin svåger, konungen av Polen, vilken var

Eriks fiende. J. hölls fängslad av Erik 1563—67. Sedan han frigivits ingick han ett förbund med sin yngre broder, hertig Karl. Stockholm intogs och Erik tillfångatogs. På en riksdag 1569 avsattes Erik och J. förklarades för konung. Som regent var J. föga betydande. Inom kyrkan sökte han införa reformer i katolsk anda. Vid J :s död var riket splittrat i flera stridande partier. J. visade stort intresse för konst, särskilt arkitektur.

Johan av Leiden, egentligen Jan Beu-kelszoon, 1509—36, nederländsk veder-döpare, förskaffade sig stort inflytande i Mlinster, där han slutligen lyckades göra sig till oinskränkt herre och utövade ett verkligt skräckvälde. 1535 stormades staden emellertid av riks-trupperna och J. fängslades och avrättades. Jfr Anabaptister.

Johan av Ne’pomuk, Böhmens skyddshelgon, om vilken legenden förtäljer, att han 1383 kastades i floden Moldau, då han vägrade omtala för konung Wenzel IV, vad dennes gemål biktat för honom. J. blev förklarad för helgon 1729.

Johan Kasimir. — 1. J., pfalzgreve vid Rhen, 1589—1652, stamfader för ätten Pfalz-Zweibriieken i Sverige. J. ärvde furstendömet Kleeburg men slog sig under 30-åriga kriget ned i Sverige. 1651 upphöjdes J. till hertig av Stegeborg samtidigt som sonen Karl Gustav blev svensk tronföljare. — 2. Se Johan, polska konungar.

Johan Zapolya, omkring 1487—1540 furste av Siebenbiirgen 1511, valdes efter Ludvig II :s död till Ungerns konung 1526 och utkämpade en långvarig strid med Ferdinand av Österrike, som valts till ungersk konung av ett

mot J. fientligt parti.

Johannelund, se Evangeliska Fosterlandsstiftelsen.

Johannes. — 1. J. döparen, väckelsepredikant, som uppträdde i Palestina före Jesus och manade till bot oeh bättring. Han blev sedermera avrättad av Herodes. Midsommardagen är av gammalt helgad åt J. — 2. J., Sebedeus' son, broder till Jakob, en avr Jesu första lärjungar. Numera anses som tämligen fastslaget, att J:s evangelium ej författats av J.

Johannes, namn på flera påvar, bkind vilka märkes J. XXII, 1244—1334, påve 1316. J. tjänade helt franska politiska intressen och var för övrigt känd som utmärkt finansman. Särskilt genom avlatshandel ökade han avsevärt påvestolens inkomster.

Johannes församling:, omfattande en del av Östermalm i Stockholm. 24,250 inv.

Johannesburg: [djåhoen'nisbög], gruvstad belägen i s. Transvaal, brittiska sydafrika. 290,000 inv. Belägen vid ett av världens rikaste guldfält. J. anlades 1886 i samband med guldupptäckterna och har sedan utvecklat sig till en fullt modern stad, som nu till storleken är den tredje i ordningen bland Afrikas städer.

Johannes Magnus el. Magni (egentligen Jöns Månsson), 148S—1544, den siste katolske ärkebiskopen i Sverige, 1523 vald till Gustav Trolles efterträdare. J. var en varm katolik men sökte samtidigt stå på vänskaplig fot med Gustav Vasa under dennes refor-mationsvänliga strävanden. 1526 sändes han utomlands i diplomatiska ärenden och återvände aldrig till Sverige. J. var författare till historiska arbeten, av vilka det mest berömda behandlar den svenska konungakrö-nikan.

Johannisbröd-trädet (Ceratonia Sili-qua) av familj Papilionacsee är ett i Medelhavsländerna vilt växande och jämväl odlat större träd med ätbara frukter (Johannisbröd). Fröna kallas karat och användes tidigare till tare-ring av vågar. Därav benämningen "karat" för guldhalt.

Johanni'torden, medeltida riddaror-den, vilken utvecklades ur ett av Be-nediktinorden lett sjukhus i Jerusalem . Medlemmarna kallades därför även hospitaliter. J. hade till uppgift att bekämpa de otrogna och skydda pilgrimer till det heliga landet. Deras tecken var ett kors med i spetsen kluvna armar. Orden fick så småningom stort inflytande och organiserade sig med huvudsäte på Malta (därav benämningarna malteserkors och mal teser riddare). J. hade sjukhus och kloster över hela Europa, i Sverige bland annat i Eskilstuna. Reformationen vållade J. stort avbräck. Napoleon intog 1798 Malta. J. besitter dock fortfarande stora rikedomar och har inom sjukvården utövat ett betydelsefullt arbete. Under världskriget samarbetade J. med Röda korset.

Johannsen, W. L., f. 1857, dansk växtfysiolog, professor i Köpenhamn. J. har utfört betydelsefulla ärftlighets-undersökningar samt uppfunnit en metod att genom påverkan med eter påskynda växters utveckling.

Johansen, Yiggo, f. 1851, dansk målare, professor 1906—21 vid Köpenhamns konstakademi, vars direktör han var 1911—14. J. är främst familjelivets framställare och har målat idylliska vardagsinteriörer i en levande, kraftfull stil. Bland J :s övriga arbeten märkas utmärkta landskapsmålningar och porträtt.

Johansson. — 1. Lars J., benämnd Lucidor, 1638—74, skald, den karolinska diktningens främste lyriker och humorist. J., som skrev på såväl svenska som tyska, strödde omkring

sig mångfaldiga tillfällighetsdikter, "världsliga och andliga visor", vilka efter hans död utgåvos i en mycket ofullständig samling, Helicons blomster (1689). 1912 utgav E. A. Karlfeldt en minnesteckning över J. —• 2. Johan J., 1792—1860, tidningsman, bidrog verksamt till den politiska pressens utbildande i Sverige. Främst bekant är J. som en av tidningen Argus utgivare. — 3. Aron J., f. 1860, arkitekt. Till hans mera bekanta arbeten hör riksdagshuset. —

4. A. J., f. 1889, författare, vars roman De röda huvudena vann en utpräglad publikframgång.

John Bull [djånn bolj, eng., skämtsam benämning på engelska folket och nationalkaraktären. I en politisk satir (1712) av författaren Arbuthnot användes J. B. första gången som namn på typen för en engelsman. Vanligen

avbildas J. B. som den pen-ningdryge godsägaren, en äldre, kor-pulent herre med kindskägg, cylinderhatt, kragstövlar och käpp.

Johnson [djån'-]. — 1. Samuel J., 1709—84, engelsk skriftställare, representant för den pseudo-klassiska stilen. Åren 1750—52 utgav J. en mycket populär essaytidskrift The Ramb-1 e r, och några år senare utkom hans mästerliga engelska ordbok (D i c t i o-nary of the Englis h langu-age). 1765 gav J. ut en Sliakespeare-upplaga samt skrev senare en serie levnadsteckningar över engelska skalder, särskilt berömda för sina utomordentliga karaktärsstudier. J. är kanske mest ihågkommen för sin konversation, mästerligt bevarad i en levnadsteckning av Boswell*. — 2. Andrew J., 1808 —75, den fjortonde presidenten i Förenta Staterna, hade vid utbrottet av inbördeskriget 1861 slutit sig till nordstaterna som republikan och blev vicepresident 1864. S. å. blev han Lin-colns efterträdare som president. J. kom i skarp konflikt med kongressen, som ansåg J:s politik alltför syd-statsvänlig och ej tillräckligt negervänlig. — 3. J. A. J., 1861—1909, nordamerikansk politiker av svensk börd, från 1904 demokratisk guvernör i Minnesota.

Johnston [djå'nstcen]. — 1. Sir EL

H. J., f. 1858, engelsk upptäcktsresande, som företagit flera resor i Afrika och utgivit betydelsefulla arbeten om Cen-tralafrika samt sedermera även roma-rier (The Gay Dombeys). — 2. J. E. J., 1807—91, amerikansk sydstatsgeneral under inbördeskriget (1861— 65), en av de skickligaste generalerna i sydstaternas armé. J. blev 1877 medlem av kongressens representanthus.

Johnstown [djå'nstaun], stad i Pennsylvania, U. S. A. 67,000 inv. Järn- och stålindustri.Joj'knlng kallas lapparnas egendomligt entoniga, av korta, upprepade strofer sammansatta sånger.

Jökai [jä/kaj], M., 1825—1904, ungersk skriftställare, tidningsman och politiker, deltog i 1848 års ungerska rörelse, övergick sedan till litteraturen. J :s romaner ka blivit översatta till de flesta språk.

Jokk'mokk, lappländsk socken. 8,000 inv. Till ytvidden Sveriges största socken, något mindre än landskapet Västergötland.

Jokohama, se Yokohama.

Jolin, Johan, 1818—84, författare och skådespelare, anställd vid Kungl. teatern 1846—68, främst bekant för sina satiriska och sentimentala skådespel, vilka hade en vidsträckt popularitet.

Joll el. julle, liten skeppsbåt, i allmänhet avsedd endast för en man.

JonVsborg, en borg, som under vikingatiden låg på en ö vid Oders mynning nära den ven diska staden Ljumne el. Julin. På 900-t. erövrades J. av den danske konungen Harald Blåtand, som inlade en besättning på borgen. Besättningen bildade senare ett ryktbart krigarsamfund, jomsvikingarna, om vilka spunnits talrika legender. Staden och fästet råkade på 1000-t. i vendernas händer och förstördes sedermera av Valdemar den store. Stadens minne fortlever i sägnen om V i-n e t a, den i havets djup sjunkna, glänsande och mäktiga staden.

Jon, se Elektrolytisk dissociation.

Jona, gammaltestamentlig profet, vilken uppträdde omkring 770 f. Kr. J. skildras i J :s bok som dum och småaktig och tvingad av Gud att mot sin vilja frambära ett budskap till hedningarna.

Jones [djåns]. — 1. Inigo J., 1573— 1652, engelsk byggmästare. Till hans arbeten hör festhallen i kungapalatset Wliiteliall i London. — 2. Sidney J., (obekant födelseår), engelsk kompositör, vars mest bekanta arbete är operetten G e i s li a n.

Jonglör (fr. jongleur), tusenkonst-när, akrobat, ursprungligen namn på kringströvande sångare i det medeltida Frankrike, vilka ackompanjerade sig på ett musikinstrument (vielle), påminnande om violinen.

Jo'nien, den forntida benämningen på den av jonier befolkade kuststräckan av Mindre Asien jämte dithöran-de öar.

Jo’nier el. Joner, en av de tre grekiska huvudstammarna, bodde ursprungligen på n. kusten av Peloponnesos. Därifrån trängdes de av akéerna till Attika och flyttade sedan över Eubea och Kykladerna till den mellersta delen av Mindre Asiens v. kust, där snart det joniska stadsförbundet bildades av 12 städer (bl. a. Fokaia, Efe-

sos, Miletos, Priene, Samos och Kios). J., som voro ett framstående handels-och sjöfolk, grundade flera kolonier, särskilt vid Svarta havet. Den kulturella odlingen stod mycket högt, men till följd av deras brist på politisk sammanhållning kommo J. i tur och ordning att behärskas av Lydien, Persien och Aten. År 387 besegrades J. åter av Persien. Greklands kultur kan i stor utsträckning hänföras till J. Bland deras stora män märkas Tales, Hippokrates och Herodotos.

Jonise’ring:, sönderdelning av molekylerna i en gas under bildning av elektriskt laddade partiklar, joner. J. framkallas t. ex. av röntgenstrålar och katodstrålar. Vanlig luft är alltid om än i mycket ringa grad joniserad. Denna J. ökas hos en luftmassa, som befinner sig mellan tvenne elektroder, då potentialdifferensen blivit tillräckligt hög.

Jo’niska havet, den mellan södra delen av Apenninska halvön och Grekland belägna delen av Medelhavet.

Jo’niska öarna, ögrupp, tillhörig Grekland, belägen i Joniska havet, vid kusten av Albanien och Grekland, ögruppen består av sju större och flera mindre öar, vilka tillsammans ha en ytvidd av omkring 2,600 kvkm. med 268,000 inv. Största ö är Korfu, öarna äro kända för sitt milda klimat. Förnämsta produkter äro vin, olja och sydfrukter. Fiske och sjöfart äro de viktigaste näringsgrenarna.

Jo’nisk stil, se Byggnadskonst och Pelarordning.

Jon’sered, fabrikssamhälle nära Göteborg, v. Västergötland. 1,550 inv. Bomullsspinnerier. Mekanisk verkstad.

Jonson [djän*-], en engelsk dramatiker, samtida med Shakespeare. Till J :s främsta arbeten höra hans satiriska och moraliserande sedekomedier (Every man in his humour m. fl.).

Jonsson. — 1. Olof J. (i Hov), f. 1839, politiker, hemmansägare, medlem av andra kammaren 1878—96, ledare för Gamla lantmannapartiet 1891. Senare arbetade J. emellertid på lantmannapartiernas återförening. J. var ånyo medlem av första kammaren 1904r— 16 samt riksbanksfullmäktig 1891—92 och 1895—1914. — 2. Ivar J., f. 1884, bildhuggare, som utfört dekorativt betonade arbeten, delvis påverkade av den tidigare italienska renässansstilen. Bland hans arbeten märkas David i Hälsingborg samt Afrodite med den döende Adonis i Göteborgs och Malmö museum.

Jop’pe, se Jaffa.

j: or, förkortning av junior*.

Jordabalk, en avdelning av 1734 års lag. I. J. återfinnes det väsentligaste av vår lagstiftning rörande fast egendom.

Jordaens [järda*ns], Jakob, 1593— 1078, flamländsk målare, elev av Kubens. Hans tavlor ge i mustiga färger, men ofta med något grovt utförande, scener ur borgarklassens och böndernas liv.

Jorda’nes, östgotisk hävdatecknare från 500-t., författare till en gotisk historia (vanligen kallad G e t i c a), vilken är ett sammandrag av romaren Cassiodorus’ förlorade gotiska historia.

Jord a’nf loden, 200 km. lång flod i Palestina. Upprinner vid berget Her-mon och följer i sydlig riktning den avloppslösa dal, som utgör n. delen av den stora 1 syriska gravsänkan, vars botten ligger långt under havets yta. J. genomflyter sjön Tiberias (Gene-saret), vars yta ligger 293 m. u. h. och utmynnar i Döda havet, 394 m. u. h.

Jordarter, se Jordmetaller.

Jordavsöndring är delning av fastighet på landet utan ändring av dess mantal. Sedan gränserna bestämts för det jordområde, som skall avsöndras, skall fastställelse å avsöndringen sökas hos K. B. i länet, som har att åsätta jordbiten särskilt namn och nummer. Den kallas därefter för avsöndrad lägenhet.

Jordbeck, se Asfalt.

Jordbrukskassor, föreningar för tillgodoseende av det mindre jordbrukets behov av driftkredit. Erforderliga medel erhålla J. genom medlemmarnas insatser, genom de insättningar å spar-kasseräkning, som de berättigats mottaga, samt från Centralkassorna för jordbrukskredit. Centralkassorna äro sammanslutningar av jordbrukskassor, som förutom den nyss antydda uppgiften att anskaffa rörelsemedel åt jordbrukskassorna även ha att utöva viss kontroll över dessa.

Jordbrukskredit, se Hypoteksväsen-de, Jordbrukskassor och Sparbanker.

Jordbävning, se Jordskalv.

Jordebok, en hos kammarkollegium förd längd över samtliga hemman och lägenheter i riket. I J. upptagas dessa under särskilda namn och nummer, vilka utgöra den officiella beteckningen. Jfr Jordregister.

Jordekorrar, se Ekorrdjur.

Jordemoder, barnmorska*.

Jorden, den tredje planeten i ordningen, räknat från solen, har en genomskärning av 12,740 km. J. är ej ett fullkomligt klot utan svagt avplattad kring polerna; avståndet mellan polerna är 43 km. kortare än vad som skulle motsvara fullkomlig klotform. J. vrider sig på 24 timmar runt sin axel. Genom denna rörelse uppkommer dag och natt. Jorden kret-

sar på 150,000,000 km. avstånd med nästan cirkelformig bana, ekliptikan, på ett år runt solen. På grund av att jordaxeln lutar (23%°) mot ekliptikans plan, kommer under ena halvan av året norra halvklotet att mottaga mera ljus och värme från solen än det södra, under andra halvan av året är förhållandet motsatt. Härigenom uppkomma de olika årstiderna. J :s medeltäthet är 5.6 ggr vattnets, medan den oss tillgängliga jordskorpans är omkring 3. J :s innersta delar bestå antagligen av en metallisk kärna (järn och nickel), omsluten av ett tjockt lager av metall-sulfider och oxider, medan endast de yttersta delarna torde bestå av liknande silikat, som uppbygga de eruptiva bergarterna. (Jfr Jordskorpan).

Jordflytning, se Flytjord.

Jordfrågan. Under beteckningen J. el. den sociala J. pläga sammanfattas alla de problem, som beröra frågan om den ur samhällelig synpunkt ändamålsenligaste jordfördelningen. Kraven på ingripanden från statsmakternas sida i utvecklingen i detta avseende ha under de sista decennierna vuxit sig allt starkare och redan lett till vidtagande av vissa åtgärder, medan andra mera långtgående åtgärder stå under diskussion.

Ett karakteristiskt drag i nämnda strävanden har varit att bevara jorden i den jordbrukande befolkningens ägo. Ett uttryck härför är den så kallade Norrlandslagen (lagen den 4 maj 1906 angående förbud i vissa fall för bolag och förening att förvärva fast egendom), genom vilken bolag och föreningar förbjödos att utån Kungl. Maj :ts tillstånd förvärva odlad el. odlingsbar mark el. stödskog i de fyra nordligaste länen. Lagen har. sedermera efter ingående utredningar (jordundersökningen 1911—16, jordkommissionen, tillsatt 1918) successivt utsträckts till att gälla även andra delar av riket, tills dess förbudslagstift-ningen genom lagen den 18 juni 1925 med vissa skärpningar genomfördes att gälla för hela landet. De fall, då bolag av länsstyrelse el. Kungl. Maj :t kunna erhålla koncession att förvärva fast egendom utanför stads el. köpings planlagda område, finnas noggrant angivna i lagen. Samtidigt antogs en’ lag i syfte att förhindra enskilda att för bolags el. föreningars räkning förvärva fast egendom i de fall, då dessa själva ej kunna göra detta (lagen den 18 juni 1925 om bul-vanförhåliande i fråga om fast egendom). En grupp av de av jordkommissionen framlagda förslagen, som avsågo införande av statlig kontroll även för handeln med jordbruksfastigheter enskilda emellan (skyldighet för den, som förvärvat jordbruksfastighet,att inom viss tid bosätta sig å denna) vunno däremot icke statsmakternas bifall.

En annan sida av den sociala J. bildar frågan om beredandet av en mera tryggad ställning åt arrendatorerna, särskilt de mindre. Genomförandet av en mera socialt betonad arrendelagstiftning, genom vilken arrendators rätt att få arrendet förnyat vid arrendetidens utgång, lians rätt att vid arrendets upphörande erhålla skälig ersättning

för av honom åstadkomna jordförbättringar in. m., står för närvarande på dagordningen. I nära samband härmed står frågan om rätt för arrendator att under vissa förutsättningar friköpa av honom arrenderat område. Tillsvidare hava särskilda lagstiftningsåtgärder ej härvid ansetts böra ifrågakomma (jfr dock Ensittarlagen).

För närvarande är vidare, efter därom av jordkommissionen avgivet förslag, även frågan om genomförandet av en rationell lagstiftning mot vanhävd av jordbruk aktuell. För skogens vidkommande gäller i detta avseende skogsvårdslagen den 15 juni

1923.

Slutligen äro även de frågor aktuella, som röra anskaffandet av för jordbruk lämplig jord åt dem, som önska grunda nya jordbruksfastigheter. I första rummet erbjuder sig härvid den för övrigt sedan lång tid praktiserade möjligheten att upplåta kronan tillhörig jord. Vidare föreligga planer på genomförandet av sådana ändrade bestämmelser, att jordupplåtelser skulle kunna ske från den s. k. ecklesiastika jorden. I samma riktning syfta kraven på fideikommissinstitutionens upphävande. Från den radikalaste sidan yrkas slutligen på lagstiftning om expropriationsrätt i fråga om jord i enskild ägo för här förevarande ändamål. Vid fråga om jordupplåtelse är alltid den form (full äganderätt, tryggad besittningsrätt m. m.), i vilken jordupplåtelsen skall äga rum, en omstridd fråga. Se vidare Egnahems-frågan.

Jordglob, se Glob.

Jordgubbar, se Fragaria.

Jordkommissionen, se Jordfrågan.

Jordloppor (Halticince) äro små bladbaggar med glatt, kullrig kropp, trådlika antenner. De ha god hoppförmåga. Larverna leva inuti blad och andra växtdelar. Skadedjur på kors-blommiga kulturväxter (kål, rovor etc.) äro de s. k. randiga J. Kornjordloppan angriper vårsäd.

Jordlöpar släktet (Carabidse) äro skalbaggar med långsträckt kropp, litet huvud, trådlika antenner, långa ben. De leva vanligen på marken och livnära sig av rov.

Jordmagnetismen. I varje punkt på jordytan äro magnetiska krafter verksamma. Dessa krafters riktning bestämmas av deklinationen, det vill säga den vinkel, som en i horisontalplanet rörlig magnetnål bildar med den geografiska meridianen, och inkli-nationen, d. v. s. den vinkel, som en i ett i deklinationsnålens riktning lagt, lodrätt plan (det magnetiska meridianplanet) fritt rörlig magnetnål gör med horisontalplanet. Isogoner kallas linjer, som på en karta sammanbinda punkter med samma deklination; iso-kliner, linjer, som förena punkter med samma inklination. De magnetiska polerna (den magnetiska nordpolen och den magnetiska sydpolen) kallas tvenne punkter på jordytan, där deklinationsnålens läge är obestämt och inklinationsnålen ställer sig vertikalt. Jordmagnetismens styrka pä en viss punkt beräknas i allmänhet ur bestämningar av storleken av dess liorisontalkomposant, horisontalintensiteten, och inklinationen. Såväl jord-magnetismens intensitet som deklination och inklination undergå förändringar. Förändringarna äro dels se-kulära, långsamt under århundradenas lopp fortskridande, dels periodiska (dagliga, årliga), dels slutligen tillfälliga (störningar el. perturbatio-ner), som, då de äro särskilt kraftiga, kallas för magnetiska oväder. Störningarna sammanhänga med solfläckar, norrsken m. m., de periodiska förändringarna med jordens rotation m. m.

Jordmetaller, benämning på vissa grundämnen, vilkas svårreducerbara oxider tidigare kallades jordarter. Till J. höra de alkaliska J. (magnesium, kalcium, strontium, barium och radium samt beryllium, som bilda övergången till de egentliga jordmetallerna), de egentliga J. (aluminium, in-dium, gallium och tallium) samt de sällsynta J. (skandium, yttrium, lan-tan, praseodym, neodym, samarium, europium, gadolinium, terbium, dy-sprosium, holmium, erbium, tallium, ytterbium och tulium).

Jordnöt, se Arachis.

Jord produktivitetslagen. Om ökat kapital och ökat arbete nedlägges pä ett visst jordområde, stiger avkastningen till en början förhållandevis snabbare än de upprepade tillskotten av kapital och arbete. Vid en viss gräns inträder

härutinnan en ändring. över denna gräns åstadkommer ett tillskott av en viss mängd kapital och arbete ej längre samma ökning av avkastningen, som lika stort tillskott tidigare åstadkom. Ju mer mängden kapital och arbete ökas i förhållande till jorden, desto mindre blir avkastningens ökning i förhållande till kapi- tal- och arbetstillskotten. Förhållandet benämnes J., som är att betrakta som ett specialfall av den allmänna nationalekonomiska lagen om den avtagande avkastningen.

Jordregister. Därmed förstås en längd över samtliga fastigheter på landet. Den är under uppläggning sedan år 1909 och skall föras av förste lantmätaren i varje län. I J. skall varje hemman el. hemmansdel upptagas för sig samt förses med eget registernummer. Sedan fullständigt J. blivit för hela landet upplagt, skall jordeboken ej vidare användas.

Jordränta. Med jord förstås i nationalekonomisk mening alla varaktiga naturtillgångar (jordbruksjord, vattenfall m. m.) J. är det pris, som jorden betingar. J. kan tänkas uppkommen på följande sätt. För jordbrukets behov tages först den bästa jorden i behov. När efterfrågan efter jordbrukets produkter växer, måste även sämre jord tagas i bruk. Jordbruksprodukternas pris måste, antingen de härstamma från den bättre el.-sämre jorden, vara så högt, att brukandet av den sämsta jord, som behövs för att tillgodose efterfrågan på jordbruksprodukter, blir ekonomiskt lönande. Av de belopp utöver produktionskostnaderna, som brukarna av den bättre jorden härigenom erhålla, skapas J. jordränteteorin är främst knuten till den engelske nationalekonomen Ricardo. Från olika håll har indragning av J., som icke utövar någon egentlig produktionsfrämjande verkan, till det allmänna ifrågasatts (jfr Georgeismen).

Jordskalv, darrningar och skakning-ar i jorden, som förorsakas av geologiska rubbningar, såsom vulkaniska explosioner, sprickbildningar och förkastningar. De te sig som stötar el. vågformiga gungningar. Styrkan brukar anges enligt Forel’s skala*.

Jordsken kallas det ljus, som gör att även vid exempelvis halvmåne, man kan se den från solen vända (mörka) delen av månen. Detta ljus är solljus reflekterat från jorden.

Jordskorpan, beteckning för yttersta delen av jordklotet, som består av fasta bergarter; dess tjocklek uppskattas olika, vanligen till minst några tiotal kilometer. I sina djupare delar har J. till följd av det starka trycket en viss plasticitet, å andra sidan torde jordens glödflytande inre vara ytterst trögflytande, varför gränsen mellan den fasta skorpan och det flytande inre ej torde vara så skarp, som termerna fast och flytande ange. Med kännedom om bergarternas kemiska sammansättning och deras olika utbredning har man beräknat att i J. ingå i runt tal 4G % syre, 28 % kisel,

8 % aluminium, 5 % järn, 4 % kalcium, 3 % natrium, 2 % kalium, 2 % magnesium; övriga grundämnen ingå med tillsammans omkring 2 %.

Jordskred, utglidning av jordmassor, som ligga på sluttande underlag och råka ur jämvikt genom ökad belastning el. genom vatteninfiltration, som minskar friktionen.

Jordstam, övervintrande stam hos växter. Med hänsyn till sin beskaffenhet indelas J. i knölstam, lök och jordstock.

Jordströmmar, elektriska strömmar i jorden, förekomma nästan alltid. Potentialfallet uppgår till någon volt pä ett tiotal mil. När J. av någon anledning bliva särskilt starka, åstadkomma de störningar av telegrafe-ringen m. m.

Jordtemperatur. På större djup under jordytan skiftar temperaturen varken med växlingarna mellan dag och natt (skillnaderna mellan dag-och nattemperaturen försvinna redan vid en å två meters djup) el. med årstiderna (på ett tiotal meters djup). Vid högre djup stegras temperaturen oavlåtligt. Stegringen, som är olika på olika orter, kan genomsnittligt sägas utgöra ungefär en grad för var trettionde å fyrtionde meter.

Jordtrötthet kallas det förhållandet, att vid upprepad odling av samma växtslag på ett visst jordområde minskar skörden alltmer. Däremot får man av annat växtslag omedelbart och utan gödsling god skörd. J. beror i en del fall på att parasiter för ett visst växtslag innästlat sig i åkerjorden, t. ex. klöverröta (en svamp). I andra fall, där man

ej funnit sådan orsak, har man bland annat gjort gällande, att en viss växt i jorden av-söndrar ämnen, som verka giftigt för samma art men ej för andra växter. Även andra förklaringsförsök ha framställts.

Jordvax el. ozokerit, i naturen förekommande ämnen, ur vilka ceresin framställes.

Jordvärdestegringsskatt, skatt å sådan värdestegring på en fastighet, som ej är föranledd av några av ägaren för fastighetens förbättring vidtagna åtgärder. Enligt ett riksdagsbeslut av år 1920 har i Sverige en uppskattning av i främsta rummet annan mark än jordbruksfastighet ägt rum för att möjliggöra ett framtida införande av J.

Jordärtskocka (Heliantlius tubero-sus), en från Sydamerika införd sträv-hårig ört, tillhörande samma släkte som solrosen. J. odlas för de knölfor-miga förtjockningarna på underjordiska utlöpare, med vilka den fortplantar sig (på samma sätt som potatis). Blasten kan användas till utfodring.Jordätande förekommer lios havande, nervösa personer och barn, lidande av blodbrist el. dyl., som ett sjukligt drag.

Jor'sala, fornnordiskt namn på Jerusalem. Tillnamnet Jorsalafar erhöll den, som besökt Jerusalem.

Jorul'lo, 1,300 m. högt vulkanberg i sv. Mexiko. Bildades under ett vulkaniskt utbrott år 1759.

Josef. — 1. En av israels stammar, som sedermera delades i Efraims och Manasses stam. J. har sitt namn av Jakobs näst yngste son, som genomlevde mycket underbara öden. — 2. Jesu fader, enligt Matteus 13:55, timmerman. — 3. J. från Arimatea, en rådsherre i Jerusalem, i vars grav Jesus begravdes.

Josef, romersk-tyska kejsare. — 1. J. I, 1G78—1711, tillträdde regeringen 1705 efter fadern Leopold I, vars krig mot Frankrike (jfr Spanska tronföljdskriget) han fortsatte. J. hade även att bekämpa ett uppror i Ungern. — 2. J. II, 1741—90, kejsare 1705, då han blev moderns, Maria Teresias, med-regent. Från 1780 ledde J. ensam styrelsen, som gick i den "upplysta despotismens" anda, i det J. påbörjade en genomgripande reformpolitik, vilken väckte stark ovilja, särskilt i Ungern och österrikiska Nederländerna (Belgien). I Belgien utbröt uppror, och sedan J. med föga framgång, deltagit i ett krig mot Turkiet (1787 —91), återkallade J. slutligen en del av sina förordningar för att lugna oppositionen.

Josefina (fr. Joséphine), 1763—1814, fransmännens kejsarinna, Napoleon I:s första gemål. I ett föregående äktenskap var J. gift med A. de Beauhar-nais*. Napoleon skilde sig från J.

1809.

Josefina, 1807—76, drottning av Sverige—Norge, förmäld med konung Oskar I, dotter till Eugéne de Beauliar-nais.

Josephson. — 1. J. A. J., 1818—90, tonsättare, director musices i Uppsala (1849). Bland J:s arbeten märkas romanserna Längtan till havet, Vår hälsning. — 2. Ernst J., 1851 —1906, målare och skald. J. anslöt sig först till äldre mästare, Rem-brandt, Rafael, Tizian, vilket exempelvis David inför Saul bär vittne om. Småningom frambryter en starkare realism, som i porträttet av G. R é n h o 1 m och framför allt i Spanska smeder. Senare målade han i en starkt romantiskt inspirerad stil (Strömkarlen). J. ned-bröts av sinnessjukdom, under vilken han fortsatte att måla bisarra, om modernistiskt måleri påminnande fantasier. J. är en av våra största koloristiska begåvningar.

Jose'phus [-fus], 37—100 e. Kr., judisk historieskrivare, som ski?drat sitt folks undergång.

Jos'tedalsbräen, jökel i sv. Norge, n. om Sognefjorden med en ytvidd av omkring 1,250 kvkm., europeiska fastlandets största jökel. Högsta punkten når 2,088 m. ö. h.

Josu'a, enligt Gamla testamentet Moses efterträdare, som ledde Israels folk vid Palestinas erövring.

Jo'ta, se lota.

Jofniska formationen, se Algonki-ska tidsåldern.

Jo^unfjällen, Jotunheimen, fjällområde i mellersta Norge med ett femtiotal toppar, vilka nå över 2,000 m. De högsta topparna äro Galdhöpiggen, 2,470 m. ö. h., och Glittertind, 2,459 m. ö. h. J. genomdragas av djupa, trånga

dalar.

Jo’tunliem, i nordiska gudasagan benämning på jättarnas rike, som troddes ligga på slätterna kring Vita ha-

Joubert [sjobä’r], P. J., 1831—1900, boergeneral, var överbefälhavare i kriget mot England 1880—81 och blev efter Transvaals självständighetsför-klaring vicepresident. J. omintetgjorde Jamesons infall 1896 och var överbefälhavare under boerkrigets första skede.

Joule [djaol], J. P., 1818—89, engelsk fysiker. Enligt en efter honom uppkallad lag är energiutvecklingen i en elektrisk strömkrets proportionell mot strömstyrkans kvadrat samt mot ledningsmotståndet. J. är även känd för de försök, han anställde för bestämmande av den mekaniska värme-ekvivalenten.

Joule [djaol], enhet för energi, som motsvarar 10,000,000 erg.

Joules lag, se Joule.

Jour [sjor], fr., dag, användes i sammansättningar, såsom jourhavande.

Jourdan [sjordang’], J. B., 1762— 3833, fransk härförare, överbefälhavare för revolutionärernas norra armé 1794, då han segrade vid Fleurus, varefter han framträngde till Rhen. Senare utnämndes han av Napoleon till marskalk.

Jourhavande [s/o’r], person, som har dagens tjänstgöring (ex. officer, läkare).

Journal [sjorna’1], tidning, tidskrift, dagbok.

Journal [sjornall’], !Lc, daglig tidning i Paris, uppsatt 1892.

Journal des Débats [s/ornall’ dä deba’], fr., daglig tidning i Paris, uppsatt 1789, till färgen republikansk.

Journal des Savants [s/ornalF dä savang], fr., en 1665 grundad vetenskaplig och litterär månadstidskrift i Paris, den äldsta existerande av detta slag.

Journale officielle [sjornall’ åfisi-äirj, utgives i Paris sedan 1868 och är franska statens officiella tidning.

Journalis’t [sjor-], tidningsman.

Jovia’lisk, fryntlig, gladlynt.

Juan d’Austria [sjoan’ da’ostria], Jo han av Österrike, oäkta son till kejsar Karl V. J. besegrade turkarna 1571 i sjöslaget vid Lepanto. 1576 blev J. ståthållare över Nederländerna, där han kuvade ett uppror.

Juan Ferna^dezöarna [-[sjoan’färnan’-däth-],-] {+[sjoan’färnan’- däth-],+} vulkanisk ögrupp i Stilla oceanen. 185 kvkm. Bekant särskilt ge-•nom en skottsk sjömans, Alexander Selkirk, femåriga vistelse på en av öarna, vilken torde ha givit uppslag till Defoes roman Robinson Cruse.

Juan-schi-kai, eng. Yuan-schi-kai, sannolikt f. på 1850-t., död 1916, kinesisk statsman, resident i Korea, guvernör över provinsen Schantung, deltog med framgång i boxarupprorets undertryckande. 1901 blev J. vice-ko-nung över provinsen Tschi-li och förskaffade sig ett oinskränkt inflytande, vilket han begagnade till åtgärder i reformvänlig riktning. 1902 blev J. handelsminister och 1908 ledamot av stora rådet och president i utrikesministeriet. Han avskedades 1909 men blev sedermera, efter 1911 års revolution, republikens förste president och hade såsom sådan till en början mycket stort inflytande.

Juarez [sjoa’räthl, B., 1806—72, mexikansk president, efterträdde Co-monfort 1858, men blev ej lagligt vald förrän 1861 efter en liärd kampanj mot de konservativa prästerna och militärerna. I de s. k. reformlagarna av 1859 hade J. indragit kyrkogodsen och proklamerat religionsfrihet. Emellertid besattes Mexico (jfr Mexicos historia) av fransmännen, och Maximilian av Österrike utropades till kejsare (1864). J. besegrade dock Maximilian 1867 och omvaldes själv till president 1867 och 1871.

Jubelår. — 1. Hos judarna förekommande högtidsår med 50 års mellanrum. Under J. skulle jorden ej brukas, infödda slavar frigivas etc. — 2. Sedan 1300 firas inom katolska kyrkan, till en början vart 100 år, numera vart

25 :e år, J., som vanligen kallas det heliga året. J. är ägnat minnet av Petrus och Paulus. Avlat utdelas under J. mycket frikostigt.

Jubile’um, jubelfest, minnesfest för att fira händelser, som inträffat för exempelvis 25, 50, 100 år sedan.

Jubileumsfondssanatorier, se Tuberkulossanatorier.

Jubileumsutställningen i Göteborg

1923 anordnades till firande av stadens 300-åriga tillvaro.

Ju’ear [sjo’kar], spansk flod, utmynnar nära Valencia. 50 mil lång.

Juda, en av Israels tolv stammar. Jfr Israel och Judar.

Judar. Historia. Angående J: s tidigare historia se Israel. År 538 f. Kr. samt 100 år senare återvände en del J. från den Babyloniska fångenskapen och grundade i Palestina en av översteprästen styrd lydstat, hörande till Persien. J. lydde sedermera under Alexander den store och kommo därefter att höra under Seleu-kiderna. Under Rom kommo J. år 63 f. Kr. Ett uppror är 66 e. Kr. slutade med Jerusalems intagande och templets förstöring. En senare resning 132 —135 misslyckades även, och J. blevo nu utestängda från Jerusalem. En livlig utvandring hade redan förut försiggått från Palestina och denna tog nu ökad fart. De J., som levde i förskingring (diaspora) i främmande länder, blevo snart vida talrikare än de, som kvarlevde i hemlandet. J. sprid-des ut över Nordafrika, Europa och senare även till Amerika. Efter kristendomens seger försämrades J: s ställning alltmer på grund av det särskilt mot dem riktade religionshatet. Ända fram till 1900-t. betraktades de i vissa länder som Kristi fiender och underkastades stränga undantagslagar. De förbjödos besitta jordegendom, fingo bo endast på vissa platser, bära säYskild, lätt igenkännlig klädedräkt etc. Deras starka raskänsla samt vissa av deras religiösa föreskrifter (jfr Judendom) bidrog till deras avskildhet och bibehållandet av deras rasrenhet. I Polen hade J. under början av nyare tiden jämförelsevis god ställning, varför de i stor utsträckning flydde dit undan förföljelser. Särskilt i samband med sociala olyckor såsom krig, pest (digerdöden), hungersnöd har folkfantasin haft benägenhet att kasta skulden på judarna. Ända in på början av 1900-t. har särskilt i Polen och Ryssland förekommit upprörande judeförföljelser. Även efter världskriget kan man iakttaga ett uppflammande av antisemitismen. (Jfr Zionism). — J. uppskattas nu till ett antal av 13 milj. räknat efter religionsbekännelse. Det antal, som övergått till annan religionsbekännelse, torde dock ej kunna anses vara vidare stort. Det största antalet i Europa finnes i Ryssland (5 milj.) och i Polen (2 milj.). 1 Sverige finnas omkring 7,000 J. I vårt land ha J. haft jämförelsevis god ställning. Fulla medborgerliga rättigheter erhöllo de 1870, Till Nordamerika har särskilt på senare tid försiggått en livlig invandring av J.

— Rasbeskaffenhet. De ur-sprungliga J. torde ha varit en blandras mellan främre asiatisk och orientalisk ras med inslag av medelhavs-ras och något nordisk ras. Senare har J. i viss mån uppblandats med de folk, hos vilka de levat. Man skiljer mellan en västlig grupp, som kommit över Spanien till Västeuropa (Sefardim) och en östlig grupp, som kommit över Mindre Asien och Balkan (Aschkena-sim). Bägge grupperna äro mörkhåri-ga och brunögda samt ha böjd näsa. Kroppslängden är jämförelsevis liten. Den östliga gruppen är mera kortskallig än den västliga, som i allmänhet har spensligare kroppsbyggnad, tunnare läppar och mindre lockigt hår. I de länder, där J. haft möjlighet att deltaga i kulturarbetet, ha de visat c*n utomordentligt smidig anpassningsförmåga samt skarp och kritisk begåvning. Av vår kultur ha J. skapat mer än sin del, och ett jämförelsevis stort antal av mänsklighetens stormän höra till deras ras. Deras i viss mån juridiskt logiska läggning, som bland annat framträder i deras reli-gionsföreskrifter, samt deras starka ekonomiska betoning ha dock bidragit till att framkalla en viss friktion.

Judéen, sv. delen av Palestina. Om J: s historia se Israel oéh Judar.

Judckristna, se Ebioniter.

Judén, J., 1781—1855, finsk författare, skrev filosofiska och skönlitterära arbeten samt var en av sin tids förnämsta finskhetsivrare.

Judendom. Från ett ursprungligt månggudeeri utvecklades i förhistorisk tid hos judarna en monoteism med utpräglad patriotisk betoning. Karakteristiskt för J. blev också talrika sedliga och ceremoniella föreskrifter. Sabbatens högtidlighållande iakttogs strängt. Ett av de mera egendomliga buden är omskärelsen. Flera andra föreskrifter syftade mot stärkande av familjebanden och mot bibehållande av J: s avskildhet och särställning som Guds egendomsfolk. Så småningom organiserades ett speciellt lagtro-get parti, fariséerna, mot vilka bland annat Kristus uppträdde. De nationella olyckorna uppväckte förhoppningen om en befriare, och Messiasför-väntningarna ha i hög grad satt sin stämpel på J. Till J: s heliga skrifter hör utom Gamla Testamentet bland annat Talmud. På senare tid har framträtt en mera liberal riktning inom J., som mindre strängt upprätthåller de ceremoniella reglerna. En nationellt betonad rörelse av icke religiös art är Zionismen.

Judetyska, Jidd'isch, ett blandspråk från 1400-t., då en mängd tyska judar flydde undan förföljelser till ö. Europa. I J. ingå flera olika språkele-

ment, t. ex. hebreiska, ålderdomlig tyska och ord av rent främmande ursprung.

Judicieir, rättslig.

Judit, se Holofernes.

Juel. — 1. Niels J., 1629—97, dansk sjöhjälte, amiral 1657, intog Gotland 1676. S. å. besegrade J. en svensk flotta vid Ölands s. udde och året därpå vann han en glänsande seger vid Kjögebukt. — 2. Jens J., 1745—1802, dansk målare, en av de förnämsta representanterna för 1700-talsmåleriet i Danmark. J. vistades flera år i Rom, Paris och Genéve och blev 1786 professor vid Konstakademin i Köpenhamn. Senare var han vid två olika tillfällen akademins direktör. J. utförde porträtt, kännetecknade av god karakteriseringsförmåga, samt stämningsfulla landskapsbilder.

Jugemang' [sjysj-], omdömesförmåga, urskillning.

Jugendstil [jo'gent-], konstnärlig stilart, som uppkallats efter en tysk veckotidning, ”Jugend” (grundad 1896), vilken ställde sig i opposition mot den gamla traditionella dekorationsstilen. J. utmärktes av en viss förenkling samt ett rikligt användande av våglinjer och framträdde särskilt inom arkitektur och konstindustri.

Jugoslavien, Syd-Slavien, Stor-Ser-bien, officiellt kallat Serbernas, Kroaternas och Slovenernas konungarike, som bildats efter världskriget, består av de forna konungarikena Serbien och Montenegro samt en del förr österrikisk-ungerska områden. 235,000 kvkm.,

14,700,000 inv. Serbiens ytvidd och folkmängd har genom världskriget ökats till den tredubbla. J. gränsar i n. till Österrike och Ungern, i ö. till Rumänien och Bulgarien, i s. till Grekland, i sv. och i v. till Albanien, i v. till Adriatiska havet och Italien. Innanför kustlandet i v. löpa Dinari-ska alperna i sö. riktning ner mot Albanien. Det inre av J. är till största delen bergigt. Omkring Donau ligger en bördig slättbygd. — Jordbruket, den viktigaste näringsgrenen, är dåligt skött. Mest odlas vete, majs, potatis, vin, plommon. Boskapsskötsel är en viktig binäring (svin, får, nötkreatur), omkring % av ytan är skog-bevuxen. Den rika förekomsten av järn, koppar, kol etc. har skapat en betydande storindustri (kemisk industri, textilindustri etc.). Handelsom-sättningen uppgick år 1924 till 8,200 milj. dinarer import och 9,500 milj. dinarer export. 1 dinar = 100 parå = nominellt 0.72 kr. (år 1926 = 0.66 kr.).

Kusttrakterna utmärkas av ett synnerligen varmt klimat med riklig nederbörd, de inre delarna av J. ha i allmänhet ett utpräglat fastlandskli-mat med kalla vintrar, varma somrar och ringa nederbörd. Befolkningen är till största delen slaver. Religionen är grekisk-ortodox el. romersk-katolsk. Dock finnes även en mängd muhammedaner (i Bosnien-Herzegowina) och judar. J. är en konstitutionell monarki. Folkrepresentationen utgöres av en nationalförsamling med 315 ledamöter, tillsatta på 4 år genom proportionell valmetod. Rösträtt tillkommer män, fyllda 21 år, valbarhet män, fyllda 30 år. Verkställande makten tillkommer konungen genom av honom utsedda ministrar, den lagstiftande konungen och nationalförsamlingen gemensamt. Viktigaste städer äro huvudstaden Belgrad, 120,000 inv., och Agram.

Jugur’tha, d. 104 f. Kr., konung i Numidien. J. besegrades av Marius.

Juhani Aho [jo’hani a’hå], se J. Brofeldt.

Juhlin-Dannfelt, H., f. 1852, professor, lantbruksförfattare. 1902—19 Lantbruksakademins sekreterare.

Julvkasjärvi, lappländsk socken i Torne lappmark. 13,531 kvkm. (ungefär av Upplands storlek). 16,000 inv. Inom socknen ligger Kiruna municipalsamhälle.

Julia’nska kalendern, se Tideräkning.

Julia’nus, Flavius Claudius, kallad Apos’tata (avfällingen), 331—363 e. Kr., blev 355 kejsar Ivonstantius’ medre-gent och härskade ensam från 361. J., som hade en rik begåvning, intresserade sig tidigt för vetenskap och litteratur. Särskilt studerade han filosofi och blev senare en varm förkämpe för nyplatonismen. Under sin regeringstid gjorde han allt för att avskaffa kristendomen och ersätta denna som statsreligion med den grekiskromerska. J. föll under ett krigståg mot Persien.

Julikon ungadömet, Julimonarkin, 1S30—48, vanligt namn på det franska konungadömet under Ludvig Filip av Orléans. J. uppkom genom julirevolutionen och föll genom februarirevolutionen. Jfr även Frankrikes historia.

Julirevolutionen, revolution i Paris 1830, framkallad av Karl X:s alltmer reaktionära styrelse. De s. k. julior-donnanserna (26 juli), vilka påbjödo inskränkningar i pressfriheten och folkets valrättigheter, gåvo anledning till en stark opposition, som utlöste sig i upplopp (27—29 juli). 30 juli utropades hertig Ludvig Filip av Orléans till riksföreståndare. Karl X försökte förgäves rädda sin krona genom allehanda eftergifter, och 7 aug. valdes Ludvig Filip till fransmännens konung. Jfr även Frankrikes historia. — J. hade vittgående följder i hela Europa, i det att den blev signalen till ett flertal revolutioner i nationell och liberal

anda (Belgien, Polen, Tyskland, Italien).

Ju’lius, romerskt påvenamn. — J.

II, 1443—1513, egentligen Giulano della Rovere, kardinal 1471, påve 1503.

J. var typen för en renässansfurste och hade mera politiska och kulturella än kyrkliga intressen. Målet för J: s strävanden var påvedömets världsliga maktutvidgning, och under hans ledning utökades Kyrkostatens besittningar med bland annat Romagna, Bo-logna, Parma och Piacenza. J. beskyddade bland annat Bramante, Rafael och Michelangelo.

Julie, se Joll.

Julrosor (Helleborus niger), en ört med vita blommor och bredflikiga blad, som blommar om vintern.

Julön. — 1. ö i Stilla havet, hörande till Fanningöarna, Polynesien. 600 kvkm., omkring 100 inv. ön annekterades 18S8 av engelsmännen. — 2. ö i Indiska oceanen, sv. om Java,

1,100 inv.

Jumala [jo’-], finsk benämning på ”gud”, ”gudom”.

Jum’per, till höfterna nående blus av tyg el. stickning.

Juneau [djona’å], huvudstad i Alaska (territorium i U. S. A.). 3,000inv.

Jungel, se Djungel.

Jungfrau [jo’ngfrao], en av Berner-alpernas högsta toppar, på gränsen mellan de schweiziska kantonerna Bern och Valais. Når 4,167 m. ö. h.

Jungfru, äldre svenskt rymdmått, varav det gick 32 på en kanna; alltså ungefär 0.8 dl.

Jungfru Marias hand, se Orchis.

Jungfruliar (Adiantum capillus), en ormbunke, som ofta odlas i växthus och användes som ”grönt i buketter”.

Jungfrun, klippö i n. delen av Kalmar sund. Kallas folkligt Blåkulla.

Jungfrun av Orléans, se Jeanne d’Arc.

Jungfrusländan (Calopteryx virgo) hör till Rätvingesländornas ordning, dit också sjösländor och trollsländor föras. J. har bitande mundelar och saknar täckvingar. Larverna leva i vatten. J. äro till färgen blå- el. grå-grönglänsande.

Jungfrutal, inträdestal, förstlingstal.

Jungfruöarna el. Virginöarna, en till Små Antillerna, Västindien, hörande ögrupp, ö. om Portorico, bestå- • ende av 8 större och bortåt 100 mindre öar, tillsammans 680 kvkm. och

42,000 inv. Bland de större öarna höra S:t Thomas, S:t John och S:t Croix till U. S. A., Tortola, Virgin Gorda och Anegada till Storbritannien, öarna äro till största delen bergiga och ödsliga med branta kuster. Endast de större ha odlad jord. Sockér, majs, kaffe och bomull.

Jungman, lägsta grad av däcksmanskapet på ett handelsfartyg.Jungncr, W., 1869—1924, svensk ingenjör, uppfinnare av bland annat en efter lionom uppkallad ackumulator.

Jungstedt, Matilda, 18G4—1923, operasångerska, hade åren 1892—1906 och 1908—10 engagement vid Kungl. operan i Stockholm, företog konsertresor och uppträdde även som operettsångerska. J. gästspelade i de nordiska länderna samt Tyskland och var på sin tid Sveriges förnämsta sångerska. Ett av hennes bästa partier var Carmen.

Ju’nior, lat., den yngre, tillägges, särskilt inom affärsvärlden, en persons namn för att denne ej skall förblandas med någon äldre med samma namn, vanligen fader el. annan släkting. — I de svenska universitetens nationsföreningar namn på studerande av andra åldersklassen.

Juni’perus, växtsläkte, tillhörande familjen Conifene, som har syl- el. fjällika barr och köttiga kottefjäll, vilka vid mognaden sammansmälta till en bärkotte. Hit hör E n*. I Sverige odlas ibland Sävenbom (J. Sabina), en giftig buske. Virginsk ceder (J. virginiana) finnes i Nord-Amerika. Handelns cederträ erhålles huvudsakligen från denna art. Träet användes särskilt till blyertspennor.

Juniupproret, gatuupplopp i Paris 23—26 juni 1848.

Junk el. djonk, två el. tremastat, flatbottnat kinesiskt segelfartyg med segel av flätade mattor.

Jun’ker, ”ung herre”, fordom benämning på ung adelsman, användes numera oftast i nedsättande bemärkelse. — Junkerpartiet el. Junkrarna kallades i Sverige en grupp konservativa yngre adelsmän på 1850-t., vilkas ledare var H. Hamilton. De anslöto sig särskilt till kronprins Karl. — Efter 1848 års revolution i Tyskland bildades ett junkerparti av jordägande adelsmän, vilka utmärktes av reaktionära tendenser. Fredrik Vilhelm IV behärskades delvis av junkerpartiet. Motsvarande politiska tankeriktningar betecknas än i dag med J., ehuru ett organiserat parti med detta namn ej finnes.

Junkers [jo’n-], H., f. 1859, tysk in-dustriidkare och konstruktör av flygplan.

Ju'no, i den äldre romerska gudasagan äktenskapets och moderskapets gudinna, till vars ära en fest, matro-na’lia, hölls varje år i mars. Genom inflytande från grekernas gudalära kom J. att betraktas som himladrottningen, maka till Jupiter, och blev sålunda den romerska motsvarigheten till Hera.

Juno’nisk, ståtlig (om kvinnor).

Jun’ta, sp., församling, kommitté, särskilt benämning på politiska föreningar i Spanien. — Juntan var namn

på en politisk-litterär sammanslutning i Uppsala på 1790-t. Medelpunkten i föreningen var 13. Höijer.

Ju’piter, vårt solsystems största planet, den femte av de stora planeterna räknade från solen. J :s avstånd från solen är omkring 5 ggr jordens, planetens diameter är 11 ggr så stor som jordens, volymen 1,300 ggr jordens, men på grund av mindre täthet är massan blott 320 ggr större än jordens el. Viooo av solens. Näst Solen, Månen och Venus är J. den ljusstarkaste liimlalvroppen, när den står i opposition. Från Mars, som ibland kan uppnå likartad

ljusstyrka, skiljes den genom sitt vita sken. Redan i en tämligen liten kikare framträder J. som en skiva, på vilken man kan urskilja mörkare zoner, vilka vid större förstoringar visa sig vara molnstrimmor. J. roterar mycket hastigt; den vrider sig runt sin axel på omkring 10 timmar. Den synes ljusare i mitten och mörkare och otydligare mot randen, vilket beror på att den har en tät atmosfär. J. är betydligt mera avplattad än jorden, den elliptiska formen kan urskiljas i kikaren. På grund av J :s ringa specifika vikt (1.4 mot jordens 5.6) och det förhållandet, att dess ekvatorområden synas rotera något snabbare än polområdena, är det troligt, att planeten består av gasformiga, starkt komprimerade ämnen. J. liar 4, av Galilei upptäckta månar, vilka synas i en god vanlig kikare. De äro något större än jordens måne. På senare tid ha ytterligare 5 J.-må-nar upptäckts.

Ju’piter el. Juppiter, i den romerska gudasagan den förnämste guden, ”himlafadern”, motsvarande grekernas Zeus. Främst är J. blixtens, åskans och regnets gud, men han är även segerns, statslivets, ordningens och trohetens beskyddare. J. dyrkades jämte sin gemål Juno på Capito-lium i Rom.

Ju’ra, bergskedja, sträckande sig från Rhône, sv. om Genévesjön, i en båge åt nö. till övre loppet av Main. Jurabergen indelas i Fransk-schweiziska J. inom Frankrike och Schweiz med en längd av 360 km. samt Schwa-biska J., och Frankiska J., sammanfattade under namnet Tyska J., sträckande sig från Rhen till övre Main, med en längd av 425 km. J. tillhör den tertiära veckregionen och består dels (franska och schweiziska J.) av ett system jämnlöpande bergskedje-veck, dels (frankiska J.*) har den en mera platåar ta d byggnad (Platten-jura). Högsta punkt 1,720 m.

Ju’ra, lat., plur. av jus*.

Ju’raperioden, geol., den mellersta av den mesozoiska tidsålderns perioder (se Geol. perioder). J:s avlagringar el. juraformationen saknas i Sverige, utom i Skåne, där den delvis finnes bevarad och innehåller stenkol, varför den hos oss också kallas den Skånska stenkolsformationen. Från andra håll är J. framför allt känd genom sin rikedom på förstenade jätteödlor och andra kräldjur, vilka då hade herraväldet. Under J. uppträdde de första fåglarna (jfr Archaeopteryx). Bland J :s växter märkas ormbunkar och barrträd.

Juridi’k, rättsvetenskap. — Juridisk, rättsvetenskaplig.

Juridisk person kallas en sådan sammanslutning som stat, kommun, aktiebolag, döds- och konkursbo m. fl. Sådana sammanslutningar kunna nämligen förvärva rättigheter samt ådraga sig förpliktelser, kära och svara inför domstol m. m.

Jurisdiktion (av lat. jurisdic’tio, lag-skipning), laglig befogenhet att utöva rättskipning.

Ju’ris kandida’t, se Juris utriusque doktor och Kandidatexamen.

Ju’ris licentiat (-tsia’t), se Juris utriusque doktor och Licentiatexamen.

Jurisprudens’, rättsvetenskap.

Juris’t, person med juridisk examen.

— Jurister i’, tillämpning av stad-ganden med iakttagande av uteslutande formella synpunkter.

Jiiris utrius’que doktor (ursprungligen doktor i både kanonisk och romersk rätt; resp. kandidat, licentiat), lärdomsgrader inom juridisk fakultet före 1904 års examensreform. Numera användas benämningarna juris kandidat, licentiat, doktor.

Jur’ta, ry., ett slags vanligen kägel-formig koja, som användes bland flera centralasiatiska och sibiriska folk. J. består av uppresta bjälkar, överklädda med lera och grästorv.

Jur’y, egentligen en samling edsvurna personer, användes ofta för att beteckna den folkvalda delen av en jurydomstol*. Yidare användes ordet J. om två el. flera personer, vilka ha att i egenskap av sakkunniga avgiva utlåtanden i pristävlingar o. dyl.

Jurydomstol, en domstol, som består av domare och folkvalda ledamöter, vilka senare ej behöva vara juridiskt

skolade. Det finnes många olika slags J. Genomgående är emellertid, att det ensamt tillkommer de folkvalda ledamöterna, jurymännen, att avgöra, huruvida den tilltalade är att anse såsom skyldig. Till ledning för sitt avgörande erhåller jurymännen oftast av domaren en redogörelse över frågans läge. Sedan jurymännen uttalat sig, har domaren att efter omständigheterna utmäta eventuellt straff. I vårt land förekommer J. endast vid tryckfrihetsmål.

Jus [sjy] el. sky, gelé från fisk el. kött.

Tidens Lexikon.

Jus, lat., rätt.

Justamcnt [s/ystma^'], fr., just, precis.

Juste [s/yst], fr., lämplig, riktig, träffande, noggrann.

Jusledalsbräen, ett av snö och gla-ciäris upptaget högfjällsparti i västra Norge n. om Sognefjorden. J., europeiska fastlandets största glaciärområde, har en ytvidd av 1,300 kvkm. (ungefär som öland).

Juste'ra [sjys-], rätta till, göra lika, godkänna ett protokoll som riktigt.

Justering [sjyste'-] av mått och vikter, det vill säga deras kontrollering genom jämförelse med officiellt godkända likare, skall enligt förordningen den 9 oktober 1885 äga rum med vissa tidsmellanrum.

Justice of the peace [djas'tis åv the pis], eng., fredsdomare*.

Justinia'nus I den store, 482—565, östromersk kejsare. J. var Justinus I: s samregent till 527, från vilken tid han regerade ensam. J. arbetade med stor skicklighet på att ena det romerska väldet i såväl yttre som inre avseende. Han förde segerrika krig mot vandaler och östgoter. På det 5 :e ekumeniska mötet i Konstantinopel 553 ordnade han flera kyrkliga frågor. J. lät stänga de hedniska filosofskolorna i Aten. Lagväsendet reglerade J. genom att låta utarbeta en omfattande lagsamling (Corpus juris civilis).

Justitia, i den romerska gudaläran namn på rättvisans gudinna.

Justitiedepartementet, stats departement, som enligt departementsstadgan av 22 juni 1920 handlägger förvaltningsärenden rörande rättskipningen, fångvården etc. samt lagstiftningsärenden, därest dessa ej höra till annat departement. Under J. lyda domstolarna, fångvårdsstyrelsen m. m. Justitieministern är chef för J.

Justitiekanslern, se J. K.

Justitiemord kallas avrättning av en under laga former oskyldigt dömd person.

Justitieombudsmannen, se J. O.

Justitierevisionen, se Högsta domstolen.

Justitieråd, ledamot av högsta domstolen*.

Ju'tar, invånare på Jylland, förr benämning på danskar i allmänhet.

Jutas el. Juutas [jo'-], by i Yasa län i Finland, där v. Döbeln vann en seger över ryssarna 13 sept. 1808.

Ju'te, två arter av släktet Corcho-rus (C. capsularis och C. oritorius), vilka äro örter med små, gulvita blommor. Ur stjälkarna utvinnas efter röt-ning tågor, som användas till grövre vävnader (säckväv). J. odlas i varma länder. Se fig. å nästa sida.

39Jute.

Jute, se Jutar.

Ju'tland, jutska halvön, se Jylland.

Juve'1, slipad ädelsten, smycke.

Juvele’rarkonst, se Guldsmedskonst.

Juvena’lis, Decimus Junius, omkring 55—135 e. Kr., romersk skald, vars satiriska dikter äga stort värde som tidsskildringar från Rom under förfallets dagar. De kännetecknas av en ytterst omsorgsfull språkbehandling.

. Juveni’lt vatten, från jordens inre härrörande vatten, utmärkes av riklig mängd upplösta ämnen, som vattnet medfört från djupet; ur vattnet avsätta sig vid minskning' i temperatur och tryck dessa ämnen som mineral i sprickor och hålrum el., när vattnet kommer upp till jordytan, såsom kalk-sinter, kiselsinter m. m.

Jylland (Jutska halvön, Jutland), halvö, omfattande omkring 30,000 kvkm., över % av Danmarks areal.

1,000,000 inv. J. omgives i v. av Nordsjön, i nv. av Skagerack, i ö. av Kattegatt. Y. kusten löper tämligen jämnt; här märkas dock två större fjordar, Ringkjöbingsfjord och Nissumfjord, vilka emellertid av dyner äro nästan avspärrade från havet. På ö. kusten är strandlinjen mera oregelbunden. Kattegatt gör här många djupa inskärningar, Limfjorden, Randers-, Iiorsens- och Yejlefjordarna m. fl. J. är mera kuperat än de danska öarna. Från Randers fjord ned mot gränsen till Schleswig utbreder sig en zon av moränhöjder, bland vilka märkas Ejer Bavnehöj, 172 m. ö. h., Danmarks högsta punkt, samt Himmelsbjerget, 14G m. ö. h. Den bördiga jordmånen möjliggör här ett blomstrande jordbruk. Mest odlas havre. Y. J. upptages i stor utsträckning av sandhedar, vilka genom dansk odlingsflit till en del blivit odlade, till en del planterade med skog. Av sädesslagen odlas mest havre och råg; även potatisodling. Ett tämligen brett bälte

av dyner löper längs J: s v. och nv. kuster. I administrativt avseende indelas Jylland i 9 amt, Vejle, Ribe, Aarlius, Ringköbing, Randers, Viborg, Aalborg, Thisted och Hjörring amt.

Jy’väsky’lä, stad vid n. delen av sjön Päjäne, n. Tavastland, mellersta Finland. 5,800 inv. Träindustri.

Jäd'eren [jfederen], J se r e n, ett låglänt kustområde i sv. Norge s. 0111 Stavanger.

Jägarhorn el. jakthorn, koppar- el. mässingshorn, användes vid blåsande av jaktsignaler. J. är ofta försett med hornmunstycke.

Jägarrörelsen. Under världskriget flydde i stor utsträckning finländare till Tyskland och blevo där militäriskt utbildade för att kunna starta ett finländskt uppror mot Ryssland. De del-togo senare i inbördeskriget och utgöra nu i stor utsträckning den finska arméns officerskår.

Jägerhorn. — 1. J. A. J., 1757—1825, major, en av huvudmännen för själv-ständighetspartiet i Finland på 1780-t. Under 1788 års ryska krig var J. en av ledarna för Anjalaförbundet. Efter sammansvärjningens misslyckande flydde han till Ryssland. — 2. F. A. J,. 1760—1817, den förres broder, överste. Sveaborgs kapitulation under finska kriget 1808—09 anses till stor del ha berott på honom.

Jägersro, kapplöpningsbana nära Malmö.

Jägmästare, tjänsteman vid skogs-staten.

Jämförande språkforskning, se

Språkvetenskap.

Jämtland. — Landskapet J., 37,671 kvkm., har en mera omväxlande natur än något annat svenskt landskap, öster 0111 en linje dragen från Ånger-manlandsgränsen vid Flåsjö till Åsarne vid Härjedalsgränsen är berggrunden övervägande granit (Refsunds- och Ragundagranit), som bildar en bergig skogsterräng på 3—500 m. ö. li., i s. rik på sjöar, bland vilka Refsunden med avlopp genom Gimån till Ljungan är den största; i mellersta delen genomdragen av Indalsälven, som nedanför Gesundsjön bildar de storslagna Krångeredsfallen, Sveriges med avseende på vattenkraft största fall (212,000 hkr), och längre ned Hammarforsen, bildad 1796 vid den katastrof, då Ra-gundasjön avtappades och Döda fallet uppstod genom Gedungsenfallets torrläggning. Mellersta tredjedelen av landskapet, v. om den ovan nämnda gränslinjen* framemot Oviksfjällen, Åreskutan och Hotagsfjällen i v. samt Ströms Yattudal i ö., upptages huvudsakligen.av silurformationen med dess kalkstenar och lerskiffrar, medelhöjd 3—400 m., och bildar ett landskap med vida, flacka höjder och vidsträckta myrmarker.

Såsom främmande inslag i den siluriska terrängen te sig Offerdals- ocli Alsenplatåerna samt östberget på Frösön och Hoverberget vid Storsjöns sydändä, vilka berg bestå av äldre, genom sektoriska rubbningar över silurformationen överskjutna äldre bergarter. Silurområdet liar tvenne större sjöar, Storsjön (450 kvkm) och Ströms vattudals sjökedja, den förra med avlopp genom Indalsälven, den senare till Ångermanälven. Mellersta delen av silurområdet genomdrages av Ammerån, Hårken och Långan, som utmynna i Indalsälven. Silurområdet liar en mycket bördig jordmån, men den odlade arealen hår endast i Storsjöns omgivningar någon större utsträckning, dock ej ens där mera än några få procent av arealen, som för övrigt upptages till det mesta av myr- och skogsmark.

Västra tredjedelen av landskapet upptages till största delen av fjäll, tillhörande de s. k. Seve- och Köli-grupperna av den skandinaviska bergskedjan, vilkas geologiska byggnad karakteriseras av stora överskjutningar, som bragt dessa bergarter i abnormt läge över silurformationen i öster. Längst framskjuten åt ö. är fjällplatån n. om Offerdal ('Offerdalsskållan’) med Ansättfjället (1,100 m.); v. om Storsjön höja sig Oviksfjällens kvart-sitmassor till 11—1,350 m. Av s. Jämtlands fjäll nå Sylarne (1,762 m.), Herrängsstötarna (1,625 m.) och en del av fjällen s. om Ånn över 1,500 m., Åreskutan, Snasahögarna, Analiögen m. fl. ha en höjd av 1,400—1500 m. Norrut äro fjällen lägre och överstiga icke i något fall 1,300 m. Björkskogs-gränsen faller mestadels mellan 800— 900 m. ö. h. och barrskogsgränsen 50 —100 m. lägre. Dalgångarna visa vanligen tydliga märken efter isdämda sjöar i form av isälvsdeltan och strandlinjer på olika höjd över dalbottnarna samt klipprännor och döda fall, där sjöarna avrunnit (ex. Grön-klumpdeltat vid Anahögen. Drommens och Åreskutans terrasser, issjöavloppen vid Storlien och Anjan och norska gränsen). Bebyggelsen är företrädesvis bunden vid insjöarnas sediment, gårdar och fäbodar ligga ofta radfor-migt längs de forna strandlinjerna. Fjällområdets största sjöar äro Ånn, Kallsjön, Torrön, Hotagen, som ha avlopp genom Indalsälvens källfloder, samt i nordligaste J., Kvarnbergsvatt-net, Jormsjön och Blåsjön, som avrinna till Ströms vattudal. J. har en folkmängd im 120,000 inv. och bildar huvuddelen av Jämtlands län.

Jämtlands län omfattar landskapen Jämtland och Härjedalen samt nv. hörnet av Hälsingland (Ytter-Hogdals socken). 51,734 kvkm. därav 4,044 kvkm.

vatten. 136,300 inv. 60 % av ytan utgöres av skogsmark, varav likvisst en mycket stor del är av ringa produktivitet; återstoden består till största delen av fjäll och myrar. Endast 1.2 % av marken upptages av åker och omkring 1 % av naturlig äng. Boskapsskötsel och åkerbruk äro jämte skogsbruk befolkningens huvudnäringar. Sågverks- och cellulosaindustri drives här och var invid järnvägen, och exporten därav går över Norge. J: s enda stad är Östersund.

Jämvikt. En kropps J. säges vara indifferent, om den, därest den rubbas ur sitt läge, hur detta än sker, ånyo befinner sig i J. (ex. ett klot på ett bord). Stabil säges J. .vara, om kroppen, då den rubbas ur sitt jämviktsläge, strävar att återtaga detta (ex. en skiva upphängd i ett snöre, fäst i ena kanten; upphängningspunkten över tyngdpunkten). Labil säges slutligen J. vara, 0111 kroppen bringas ur jämviktsläget genom en hur liten påverkan som helst (ex. ett på spetsen balanserande avlångt föremål). Det karakteristiska är, att tyngdpunkten alltid vill ställa sig så lågt som möjligt. J. användes inom fysiken och kemin även i många andra betydelser. En kropp, som från omgivningen mottager lika mycket värme, som den avger till denna, säges t. ex. ur värmesynpunkt befinna sig i jämvikt.

Jändel, It., f. 1895, författare. Kända diktsamlingar bland annat Under vårstjärnor, Sånger och hymner, Det stilla året m. fl. samt den självbiografiska romanen Den trånga porten.

Järn. Kem. tecken Fe. Atomvikt 55.84, Atomvärde II, III, IV, VI. J. är den för människan viktigaste metallen. Gediget förekommer J. i naturen endast ytterst sällsynt (i vissa meteorstenar). I så mycket större utsträckning förekommer det däremot i förening. med andra ämnen, framför allt syre och svavel.

Kemiskt rent järn erhålles genom att glödga järnoxid i vätgas. Det rena järnet är till färgen silvervitt och glänsande, dess specifika vikt är 7.8, dess smältpunkt omkring. 1,600°. Det järn, som användes för tekniska ändamål, innehåller alltid kol, ofta även andra ämnen såsom kisel, mangan, svavel, fosfor m. fl. Järnets egenskaper (smid-barliet, hårdhet, hållfasthet, smältpunkt m. 111.) påverkas i stor utsträckning av dessa ämnen.

Efter kollialten skiljer man på tackjärn 2.5—5 % kol, stål 0.5—2.5 (i allmänhet högst 1.5) % samt smidesjärn under 0.5 % kol. E11 inblandning av mangan i järnet är i allmänhet till fördel. Svavel gör smidesjärn ”rödbräckt”, det vill säga skört vid hög temperatur, medan fos-for gör stål ”kallbräckt”, det vill säga sprött i kyla. Fosforförekomst i gjutjärn är däremot en fördel. Vid framställning av tekniskt järn är det första ledet en reduktionsprocess, masugns-processen, varvid tackjärn utvinnes. Tackjärn användes antingen som gjutjärn el. ock som utgångsmaterial vid framställning av smidesjärn och stål. Sistnämnda process, som är en oxida-tionsprocess, kallas färskning. Bland de olika tillvägagångssätten vid färskning må nämnas härdfärskning, pudd-ling (båda välljärnsmetoder) samt bes-semer-, martin- (den numera ojämförligt viktigaste) och thomasprocesserna (de tre sistnämnda götjärnsmetoder). Ifråga om järnframställning se vidare Masugnsprocessén, de olika färsknings-metoderna, Stål och Tackjärn. Världs-produktionen av tackjärn uppgick är 1024 till 09 milj. ton, varav nära hälften kom på U. S. A. och något övvr Vio på Frankrike, Storbritannien och Tyskland var för sig.

De viktigaste järnföreningarna äro de tvåvärdiga, kallade ferroföreningar, och de trevärdiga, kallade ferriför-eningar. En fyrvärdig mera betydelsefull järnförening finnes dock, nämligen den i naturen rätt allmänt förekommande svavelkisen, kem. formel FeS2, som användes för framställning av svavel, svavelsyra, rödfärg m. m. Ferrohydratet, kem. formel Fe(OH)2, erhålles som en svagt grön fällning vid tillsats av alkalier till en lösning av ett ferrosalt. Det oxideras i luften till ferrihydrat och blir därvid brunt. Ferrosalterna äro i vattenfritt tillstånd vita el. gula, som kristalliserade däremot svagt gröna. De viktigaste ferrosalterna äro ferrosulfatet, kem. formel FeS04 + 7H20, som i allmänhet kallas järnvitriol el. grön vitriol, samt ferrokarbonatet, kem. formel Fe CO3, som bildar den utomlands flerstädes betydelsefulla järnmalmen, järnspat. Järnoxiden, kem. formel Fe2C>3, bildar mineralet järnglans, en viktig järnmalm, som även kallas blodstensmalm. Oxiden användes som slip- och polermedel samt såsom rödfärg. Ferrihy-dratet, kem. formel Fe (OH)3, förekommer i sjö- och myrmalmer. Då järn rostar, bildas vidare ferrihydrat. Slutligen erhålles det som en brun fällning, då alkalier sättas till lösningar av ferrisalt. Järnoxidoxidulen, kem. formel Fe0Fe203, är den viktigaste järnmalmen, magnetit.

E11 särskild grupp bland järnföreningarna bilda järnets cyanförening-ar: ferrocyankalium, kem. formel Ivi(CN)cFe, som kallas gult blodlut-salt, samt ferricyankalium, kem. formel Iv3(CN)cFe, som kallas rött blod-lutsalt, samt de järnsalter, som erhållas, då kalium utbytes mot 3- resp.

2-värdigt järn. Se härom Blodlutsalt, Berlinerblått och Turnbullsblått.

Järna, municipalsamhälle 2 mil s. om Södertälje, ö. Södermanland. 700 inv.

Järnbaktcrier, i sötvatten levande trådformiga bakterier, vilka omsätta ferrokarbonat till ferrihydrat. På sä sätt utlöst järn avsättes efter bakteriernas död. J. spela därför roll för uppkomsten av sjö- och myrmalm.

Järnbäraland, under äldre medeltiden norsk och dansk benänining på v. Dalarna, antagligen hänsyftande på att befolkningen i dessa trakter forslade järn till Norge.

Järnefelt. — 1. Eero J., f. 1863, finländsk målare, 1912 professor i Helsingfors. J. har utfört folklivs-, landskaps- och porträttmålningar. Bland hans arbeten märkas två dekorativa målningar i universitetet i Helsingfors (Auroraförbundet, Flo-rafesten). — 2. Armas J., f. 1869, den förres broder, musiker, tonsättare, från 1907 kapellmästare vid Kungl. operan i Stockholm. J. har komponerat orkesterstycken och sånger. Sedan

1910 gift med operasångerskan Liva J., f. Edström.

Järnek (Ilex aquifolium) hör till familjen Aquifoliacese och är en buske med glänsande, taggkantade blad. Den förekommer flerstädes i v., mellersta och s. Europa. Odlas ofta som prydnadsväxt med ett flertal kulturvarie-teter. I. paraguariensis är en i Sydamerika förekommande, ofta odlad art, vars koffeinhaltiga blad lämnar Para-guay-té el. Maté-té. I Nordamerika, Syd- och Ostasien förekommer en buske med liknande utseende som J., Mahonia aquifolium. Även denna är vintergrön och odlas ej sällan under namn av Järnek.

Järnglans, miner., består av järn (70 %) och syre. J. är blåaktigt stål-blått, pulvret blodrött. Hårdhet 6, specifik vikt 5.2. Förekommer ofta i större massor (lager el. oregelbundna partier) bildande järnmalm (blodstensmalm,

liämatitmalm) ; do icke kri-stalliniska utbildningsformerna bruka vanligen ej benämnas järnglans utan hämatit. Rödkrita är en sådan.

Järngneis, en i västra Sverige vitt utbredd, röd gneis, som fått sitt namn av i den förekommande små magnetit-korn.

Järnkisel, se Kalcedon.

Järnkontoret, se Jernkontoret.

Järnkorset, ursprungligen preussisk tapperhetsorden, instiftad 1813, senare i stor utsträckning utdelat av tyske kejsaren under fransk-tyska kriget 1870—71 samt under Världskriget. J. är ett Malteserkors av järn med silverkant; inom de allierades arméer användes motsvarande tapperhetsbelö-ningar av billig metall. Järnmalmer. De viktigaste järnmalmerna äro: 1) Magnetitmalmer (svartmalmer), bestående huvudsakligen av mineralet magnetit med inblandning av andra mineral bl. a. av hornblände (skarn) samt svavelkis och apatit; dessa malmer ha i renaste tillstånd en järnhalt av omkring 70 %, vanligen dock 50—60 %. De förekomma som lins- el. oregelbundet lager-formiga massor i urbergets leptiter, hälleflintor, porfyrer och kalkstenar (ex. i mellersta Sveriges bergslag och Norrbotten). Största samlade malmmassa av detta slag är Kirunas; mycket stora förekomster finnas också i Brasilien, på Kuba och i N. Amerika, 2) hämatitmalmer (blodstens-malmer), bestående väsentligen av mineralet järnglans el. hämatit, ofta med riklig inblandning av kvarts (ex. de medelsvenska kvartsrandiga blodstens-malmerna), järnhalten vanligen 50— 60 %; dessa malmer äro icke på långt när så viktiga för vårt land som mag-netitmalmerna men förekomma vid en hel del malmfält i Bergslagen (t. ex. Norberg) och i Norrbotten (t. ex. Svappavaara); betydande brytning av hämatitmalmer sker i Nordamerika och Algier, 3) järn k arbona t-malmer, bestående av järnspat med vanligen riklig inblandning av lera, järnhalt oftast blott 30—40 %, förekomma i stora mängder lagerformigt i flera yngre formationer (Frankrike, England, Nordamerika o. a. länder) och tillgodose en stor del av världens järnbehov; bruka vid smältning blandas med rika malmer (t. ex. från Kiruna, Gällivare, Grängesberg), 4) 1 i-monit malmer, bestående väsentligen av mineralet limonit, äro vanliga omvandlingsprodukter av karbonat-malmerna i yngre formationer, förekomma hos oss också som sjö- och myrmalmer. Deras järnhalt är vanligen ej hög, 40—50 %, på grund av främmande inblandningar (sand, lera m. m.). De brytas i stor skala i samma formationer som hämatit- och kar-bonatmalmerna i Frankrike, Förenta Staterna (Lake-Superior-regionen).

Världens totala järnmalmsproduk-tion uppgick 1924 till 132 milj. ton, varav det mesta kommer på Nordamerika, Frankrike, Tyskland, England. Sveriges andel är ungefär 6% milj. ton, som dock på grund av den höga järnhalten representerar ungefär lika mycket som 10 milj. av utlandets ordinära malmer.

Järnmasken el. mannen med J. (fr. L'homme au masque de fer), beryktad fransk statsfånge på Ludvig XIV: s tid. Fången bar alltid en sammets-mask, och otaliga gissningar ha framkastats angående J: s identitet. Troligen var han en mantuansk minister,

Mattioli, vilken Ludvig XIV lät fängsla 1679.

Järnmedicin, se Blod.

Järnmeteoriter, se Meteorer.

Järnnätter, frostnätter, som på grund av den starka utstrålningen vid klar himmel och torr luft kunna uppträda på sommaren. Bland folket förefinnes en tro, att J. skall inträda vissa bestämda dagar, olika för olika trakter av landet, en uppfattning, som är oriktig.

Järnockra, se Limonit.

Järnporten, se Orsova.

Järnsidorna, se Cromwell 2.

Järnsparv (Accentor modularis), en särskilt i n. Sverige förekommande sångare med rostbrun rygg med svarta

längdstrimmor och grå undersida.

Järnspat (siderit), järnkarbonat (FeCOa), järnhalt 48.2%, blekbrun men ofta färgad genom inblandade ämnen och, när den varit utsatt för fuktig luft, rostfärgad genom sön-derdelning till limonit. J. förekommer mångenstädes i yngré formationer (ofta tillsammans med stenkol) i utbredda lager el. samlad till konkretioner (sfärosiderit). J. brytes i stor utsträckning som järnmalm (se Järnmalmer).

Järnsvamp, mjukt järn, som erhållits direkt ur järnmalm genom försiktig reduktion vid låg temperatur. Som reduktionsmedel användas koloxid och kolväten.

Järnvitriol, ferrosulfat, kem. formel FeSOt + 7H2O, erhålles, då järn löses i utspädd svavelsyra. Fabriksmässigt framställes J. genom försiktig röstning av svavelkis, den därvid erhållna järnsulfidens oxidation i luften samt massans urlalfning med vatten. J., som kristalliserar i gröna prismor, användes inom färgindustrin, vid framställning av bläck m. m.

Järnvåg. Intill år 1864 skulle det järn, som kom från järnbruken, innan det utskeppades, vägas, och dess beskaffenhet kontrolleras. De under bergsöverstyrelsens uppsikt stående upplagsplatser, där detta skedde, kallades J.

Järnväg. Förebilder till våra nuvarande J. kunna spåras långt tillbaka i tiden. J. i modern mening datera sig dock först från början av 1800-t., då de första ånglokomotiven konstruerades. Som märkesmän i detta avseende bruka framför andra nämnas svensken John Ericsson och engelsmannen G. Stephenson. Järnvägs-byggandet tog först fart i England och Förenta Staterna, där redan under 1830-t. järnvägar av avsevärd längd öppnades för trafik. J: s längd beräknas sålunda år 1840 till något över 2,300 km. i England och till över

4,500 km. i Förenta Staterna.De första svenska järnvägarna öppnades för trafik år 1856 (de enskilda banorna Örebro—Köping och Nora—• Ervalla samt de staten tillhöriga banorna Göteborg—Jonsered och Malmö — Dund). I enlighet med ett redan vid 1S53—54 års riksdag fattat principbeslut ägas och drivas de stora huvudlinjerna i Sverige, de s. k. stambanorna, av staten, medan byggandet av de järnvägslinjer, vars betydelse kunnat sägas vara mera lokalt begränsad, överlåtits till enskilda (i regel järnvägsaktiebolag), som dock härför kunna påräkna understöd från statens sida bland annat i form av lån ur den år 1871 upprättade allmänna järnvägs-lånefonden el. den år 1911 upprättade, för järnvägsbyggnader i västra delarna av de mot Norge gränsande landskapen avsedda bibanefonden, samt om än i mindre utsträckning i form av understöd utan återbetalningsskyldig-het. I gengäld äro de enskilda J. skyldiga att vid J: s byggande iakttaga av Kungl. Maj :t meddelade föreskrifter, att i behörig utsträckning upprätthålla trafiken samt underkastade en ingående kontroll från statens sida. (Jfr Järnvägsstyrelsen och Järnvägsaktiebolag). Längden av statens järnvägar i Sverige uppgick vid slutet av år 1925 till 6,010 km. och av de enskilda järnvägarna vid samma tidpunkt till 9,971, därav 3,772 km. smalspåriga.

I England och Förenta Staterna äro nästan alla J. enskild egendom, medan i motsats härtill praktiskt taget alla mera betydande J. i Tyskland tillhöra staten. Längden av J. år 1923 i de mera betydande staterna framgår av nedanstående tabell.

Förenta Staterna ....404,513 km.

Canada ....67,317 ,,

Brittiska Indien ....60,589 ,,

Tyskland ....57,245 ,,

Europeiska Ryssland ....55,978 ,,

Frankrike ....52,737 ,,

Australiska förbundet .... 42,986 ,,

Storbritannien o. Irland .. 38,287 ,,

Argentina ....37,266 „

Brasilien ....30,099 „

Mexico ....22,876 „

Japan ....'. 21,117 „

Italien ....20,907 „

Polen ....20,191 „

Asiatiska Ryssland ....17,637 „

Spanien ....15,589 „

Sverige ....15,502 „

Tjeckoslovakien ....13,620 „

Rumänien ....11,783 „

Kina ....11,544 „

Belgien ....10,053 „

Jugoslavien ....9,172 „

Ungern ....8.576 „

Chile ....8,254 „

Österrike ....7,024 „

Schweiz ....5,267 km.

Danmark ....4,968 „

Finland ....4,540 „

Egypten ....• 4.39S „

Nederländerna ....3,663 „

Norge ....3,456 „

Portugal ....3,427 „

Lettland ....2,824 „

Bulgarien ....2,650 „

Grekland ....2,456 „

Litauen ....1,601 „

Estland ....1,067 „

Luxemburg ....538 „

Europeiska Turkiet.............414 „

Albanien ....300 „

För samtrafiken mellan olika J. inom ett land liksom för den internationella samtrafiken är enhetlighet i fråga om spårvidden av utomordentligt stor betydelse. På de s. k. normalspåriga J., till vilka förutom de svenska statsbanorna höra flertalet mera betydelsefulla J. över hela världen, är spårvidden 1.435 m. Annan spårvidd förekommer dock t. ex. i Ryssland och Finland (1.524 m.), på Pyreneiska halvön (1.667 m.), i Grekland (1.000 m.) m. fl. Åtskilliga enskilda svenska järnvägar äro smalspåriga (vanligen

0.891 m; även spårvidderna 1.093, 1.067,

0.802 och 0.600 förekomma doek).

Transportförhållandena vid internationell godsbefordran regleras av en år 1923 på en konferens i Bern utarbetad internationell konvention, som undertecknades av Sverige i oktober

1924. Trafikförhållandena inom Sverige regleras genom järnvägstrafikstadgan den 24 juni 1914. J: s skade-ståndsskyldigliet vid kroppsskada el. vid skada å gods, som ej mottagits till befordran, regleras genom lagen den 12 mars 1886 angående ansvarighet för skada till följd av järnvägsdrift.

Järnvägsaktiebolag. J: s verksamhet regleras förutom av allmänna aktiebolagslagen av lagen den 22 juni

1911 om järnvägsaktiebolag samt av förordningen den 15 oktober 1880, innefattande särskilda föreskrifter angående lagfart, inteckning och utmätning av enskild järnväg så ock om förvaltning under konkurs.

Järnvägsrådet, en rådgivande institution vid järnvägsstyrelsens sida för tillvaratagande av näringslivets intressen. .T. består av 25 ledamöter, varav 5 utses av staten och de övriga 20 av olika korporationer, som företräda jordbrukets, bergsbrukets och skogshanteringens samt industrins och handelns intressen.

Järnvägsstyrelsen handhar förvaltningen av statens järnvägar. I spetsen för J. står en generaldirektör och närmast under honom två överdirektörer. Under J. sortera distriktsföl- valtningarna, som äro fem till antalet. Distriktsförvaltningarnas verksamhetsområde sönderfaller i tre huvuddelar : banavdelningen, trafikavdelningen och maskinavdelningen. Den sammanlagda personalen vid statens järnvägar överstiger, om även den vid järnvägsbyggnaderna anställda personalen medräknas, 30,000 personer.

Järnvägstaxa. För personbefordran vid såväl statens som enskilda järnvägar i Sverige gälla zontariffer, som äro så uppställda, att avgiften pr. km. faller, då resans längd växer. I fråga om godsbefordran tillämpas samma princip, det vill säga lägre avgift pr km. vid längre transporter än vid kortare. Särskilda tariffer gälla vidare för paket, fraktgods och ilgods. II-godstaxan, som förutsätter snabbare befordran av godset, är högre än frakt-godstaxan. Vidare gäller, att billigare avgifter uttagas vid försändning av liela vagnslaster än vid försändning av styckegods. Slutligen äro tarifferna så uppgjorda, att billigare gods betingar lägre. fraktsatser än dyrare. Vid samtrafik mellan statens järnvägar och de enskilda järnvägarna gälla särskilda bestämmelser såväl för avgifternas beräkning som för deras fördelning mellan de olika trafikföretagen.

Järnåldern kallas den förhistoriska period, då järn allmännare började användas i stället för brons. I olika delar av världen börjar J. vid olika tidpunkt. I Orienten tycks J. ha tagit sin början under senare hälften av andra årtusendet f. Kr. I Mellaneuropa räknas J: s början från omkring 900 f. Kr., Nordeuropas J. börjar först omkring 700 f. Kr. Allmännare använt blev dock järnet i vårt land först omkring 500 f. Kr. — Den mellaneuropeiska J. brukar indelas i två perioder. Den äldsta är Hallstattiden, som fått sitt namn efter ett gravfält vid Hallstatt. Föremålen från denna tid påminna i utförande om bronsålderns former. Den senare perioden, La Tené-tiden, som fått sitt namn efter fyndorten La Tené i Schweiz, har en delvis avvikande or-namentering samt annan karaktär pä föremålen. De nordiska ländernas J. brukar uppdelas i förromersk tid (från 500 och fram till Kristi födelse), romersk tid (fram till omkring 400

e. Ivr.), från vilken tid man funnit talrika romerska föremål, vittnande om livligt handelsutbyte med sydligare folk, folkvandringstiden (omkring 400 —800) samt vikingatiden (omkring 800 —1050).

Järpe (Tetrastes bonasia), en art orrfåglar med nacktofs och nedtill nakna tarser. Spräcklig i rostbrunt, svart, vitt och grått. Förekommer all-

Järpe.

mänt (tidtals) från Småland och norrut och lever i barrskogar. Längd omkring 40 cm. Stannfågel. Fridlyst.

Järpen, municipalsamhälle vid nv. Storsjön, v. Jämtland. 1,050 inv. I närheten Mörsils sanatorium.

Järpas, municipalsamhälle på Väst-götaslätten. 350 inv.

Järta, Hans, 1774—1847, statsman, författare, hette egentligen Hierta men avsade sig sitt adelskap vid 1800 års riksdag. 1809 var J. sekreterare i konstitutionsutskottet och tog väsentlig del i utarbetandet av den nya ännu gällande regeringsformen. J. tjänstgjorde som statssekreterare för finansärenden 3809—11 och 1815—16 samt som landshövding i Kopparbergs län 1812—22. Senare var han chef för Riksarkivet (1837—44). Som ung tillhörde J. den liberala oppositionen. Senare satte han som sin huvuduppgift att försvara den nya författningen mot alla angrepp och blev därför till en viss grad målsman för de konservativa.

Järte, O., f. 1881, byråchef i socialstyrelsen sedan 1921. J. har tidigare företrätt socialdemokratiska åskådningar men uteslöts ur partiet på grund av aktivistiska åsikter 1915. Senare har J. övergått till högern, vilket parti han sedan 1925 representerar i andra kammaren.

Järtccken, egendomlig naturföreteelse, uppfattad som en fingervisning från högre makter.

Järv (Gulo luscus) tillhör mård-djurens grupp, har kort nos, smä ögon .och öron, breda, på undersidan hårklädda tassar och kort, yvig svans. J. är svartbrun till färgen med ett gulbrunt band utefter sidan. Den kan klättra i träd. Förekommer i nordliga Skandinavien och norra Ryssland och är ett svårt skadedjur för renhjordarna. Fig. å nästa sida.

Järvsö, samhälle vid Ljusnan, i en naturskön trakt av mellersta Hälsingland. Sjukhus för spetälska.Järv.

Jäsning:. Med J. förstås i dagligt tal alkoholjäsning, det vill säga den av vissa svamparter framkallade sön-derdelningen av en del sockerarter i etylalkohol och kolsyra. Vid J. bildas en del biprodukter såsom glycerin, bärnstenssyra, högre alkoholer m. m. Inom jäsningsindustrierna, som tillverka brännvin, vin och maltdrycker, omvandlas genom enzymverkan stärkelse och sammansatta sockerarter till enkla jäsbara sockerarter, som därefter förjäsas till alkohol och kolsyra (se Alkohol, Maltdryckstillverkning och Vin). Bland dem, som ägnat J. ett ingående studium, må nämnas Pasteur och hans skola, som påvisade, att närvaron av levande organismer var en nödvändig förutsättning för J.

— J. användes även i vidsträcktare betydelse. Man talar sålunda om mjölksyre-, smörsyre- och ättiksyrejäsning (se härom resp. ord). Jfr även Jästsvampar.

Jästfabrikation. Tillverkningen av jäst, pressjäst, sker vid flertalet svenska jästfabriker enligt den s. k. luft-jästmetoden, vid vilken alkohol erhålles som biprodukt (normalt ungefär 60 å 80 1. alkohol pr 100 kg. jäst). Råmaterialet är i allmänhet spannmål el. melass. Vid vissa svenska jästfabri-ker tillämpas dock andra metoder med högre jästutbyte men däremot inga el. i varje fall små mängder sprit som biprodukt.

Jästsvampar (Saccharomycetes), mikroskopiska svampar, tillhörande säck-svamparnas grupp (Ascomycetes). J. äro vanligen encelliga, men vid den livliga förökningen, som sker genom knoppning, komma individerna ofta att hänga samman i långa, kedjeliknande rader, såsom hos släktet Saccha-

r o m y c e s. Hos släktet Schizosac-eliaromyces förökar sig svampen genom tvärdelning av cellerna, och individerna hänga ej samman. J. spela en viktig roll i naturens hushållning genom sin förmåga att framkalla ”jäsning”, speciellt alkoholjäsning uti sockerhaltiga vätskor. De förekomma i jord och äro f. ö. allestädes närvarande, t. ex. vid vissa årstider på saftiga frukter etc. Arternas jäsnings-förmåga är olika stor, liksom de vid jäsningen alstrade biprodukterna äro av olika beskaffenhet. Till släktet Saccharomyces höra flertalet vid öl-och vinjäsning samt sprit- och pressjästfabrikationen använda arter, såsom S. cerevisise och S. ellipsoideus, varav den förra begagnas vid öljäsning, medan den senare finnes pä druvor och åstadkommer vinjäsning. Schizosaccharomyces mellaeei förekommer i sockerrörsmelass och användes vid romberedning på Jamaica. Under senare decennier har ett omfattande arbete nedlagts på att renodla och klassificera J. Man skiljer också numera på ”kulturjäst”, omfattande renodlade jästraser, som ge renare, jämnare. och hållbarare produkter och därför användes i bryggerier, brän-nerier och jästfabriker, och ”vildjäst”, bestående av vilda jästraser, framkallande avvikande jäsningsförlopp, dä de tillfälligtvis uppträda i den jäsande vätskan. Liknande verkan som vildjästen ha vissa bakterier och Fungi imperfecti, en svampgrupp av tämligen okänd natur. Vid alla jäsnings-

industrier måste därför den största renlighet ^ råda, och materialens sammansättning, särskilt surhetsgraden, noga kontrolleras. Bland ”kulturjäst”-raserna urskiljer man 1) underjäst (bryggeri jäst), som vid jäsningen sjunker till botten, och 2) överjäst (bryggeri-, bränneri- och pressjäst) som håller till i vätskans ytskikt. Vinjästen bildar en tredje grupp.

Jästsvampar. Jättegrytor, av forsande vatten i berggrunden utsvarvade fördjupningar, finnas i vårt land mångenstädes utan samband med nutida forsar. .T. bildades av istidens smältvattensälvar.

Jättehaj, se Håbrandshaj.

Jättemussla (Tridacna gigas) har skal, som kunna nå en storlek av över en m. J. är den största av alla musslor och förekommer i Stilla havet. Skalen användas stundom som vigvattens-kärl i kyrkor.

Jätteorm, se Anakonda och Boidee.

Jättesalamander (Cryptobranehus ja-ponicus) har vårtig hud, tecknad i gråbrunt. J. finnes i sötvatten i Kina och Japan och är det största nu levande groddjuret (längd över en m.).

Jätteväxt hos människan beror vanligtvis på sjukliga rubbningar i inre sekretoriska organ. Fall av J. på 220 —230 cm. förekomma. Finnen Cajanus hade till och med en kroppslängd pä 283 cm.

Jätteödlor. Under juraperioden, då reptilerna hade sin blomstringstid och utvecklade en mängd för olika levnadssätt anpassade former (”flygödlor”, ”fisködlor”), utmärkte sig en grupp, Dinosaurierna, genom jättestorlek, så t. ex. Atlantosaurus (36 m. lång) och Iguanodon.

Jäv. Med jäv förstås en av olika anledningar bristande behörighet för en person att i visst hänseende vara verksam. De vanligaste J. äro domarjäv och vittnesjäv. Dessa J. grundas vanligen på vederbörandes släktskap med part el. på den omständigheten, att vederbörande av sakens utgång i ena el. andra riktningen kan vänca nytta el. skada. Andra anledningar till J. äro t. ex. bristande ålder och ådömd påföljd enligt 2 kap. 19 § strafflagen.

Jö’kel, se Glaciär.

Jönköping, stad vid s. ändan av Vättern, nv. Småland. 29,900 inv. Residensstad för Jönköpings län, säte för Göta hovrätt. Stora tändsticksfabriker (Jönköpings gamla, Jönköpings västra, Junebro m. fl), Munksjö pappersbruk, Sahlströmska yllefabriken. J. erhöll stadsrättigheter redan 1284 av Magnus Ladulås.

Jönköpings län omfattar nv. delen av Småland. 11,522 kvkm., därav 905 kvkm. vatten. 231,400 inv. 7/io av länets yta upptages av till stor del över-avvérkad skogsmark, Vt av odlad jord. Den senare har sin största utbredning i trakten kring Vättern. Mest odlas havre, därnäst råg. Fåraveln är större än i något annat län. Tillgången på vattenkraft är tämligen riklig. Industrin, metall-, trä-, pappers- och tändsticksindustri, är betydande. Städer: Jönköping (residensstad), Huskvarna, Gränna, Tranås, Nässjö, Eksjö och Vetlanda.

Jönköpings tändsticksfabrik, grundad 1845, se Svenska tändsticks a.-b.

Jörgen, se Lundström, C. F.

Jörgensen, Johannes J., f. 1866, dansk författare, påverkades av den franska symbolismen och genomgick en omvändelse till katolicismen, skildrad i bl. a. R e j s e b o g e n. Alla J :s senare arbeten äro präglade av hans varma religiositet (Den yderste dag, Mit livs legend e).

Jörn, municipalsamhälle i n. Västerbotten. 950 inv.

Jösse Eriksson, dansk väpnare, konung Eriks av Pommern fogde i Västmanland och Bergslagen. J. var allmänt hatad för sin grymhet mot bönderna, vilket var en av de främsta orsakerna till Engelbrekts resning 1434. 1436 tillfångatogs han av allmogen och avrättades. K

K, den elfte bokstaven i vårt alfabet. — Som romerskt taltecken är K = 250. — Kem. tecken för en atom kalium.

Kaaba [ka*ba], (arab., ”tärning”), en fyrkantig tempelbyggnad i Mecka, muhammedanernas förnämsta helgedom. I dess vägg är inmurad den berömda ”svarta stenen”, vilken enligt traditionen svartnat på grund av människornas

synder. Till K. anses varje rättrogen muhammedan böra vallfärda åtminstone en gång i sitt liv.

Kaba’1, hemlighetsmakeri; intrig. Jfr Cabalministären.

Kabaré, försvenskning av cabaret*.

Kab’bala, medeltida judiska, i hög grad mystiskt betonade religionsskrif-ter, vilka uppgavs skola ge den, som begrep dem, förklaringen till de heliga skrifterna och en rätt syn på livet. Senare kom K. att beteckna hemliga och svårbegripliga läror, trolldom etc.

Kab’belleka, Kabbellök (Caltha pa-lustris), till familjen Ranunculaceas hörande ört med gula blommor och rundade blad. K. är en vanlig kärrväxt, förekommande över hela Sverige.

Kabel. — 1. Särskilt grovt tågvirke.

— 2. Mycket grova elektriska ledningar för starkströmsöverföring samt för telegrafering och telefonering. En starkströmskabel, som framdrages i jorden el. under vatten, består av en el. flera strömförande delar, isolerade från varandra och från omgivningen. Varje ledare består antingen av heldragen tråd el. oftast av spirallindad tunn tråd. Materialet i tråden är i allmänhet koppar; även aluminium förekommer dock ej så sällan. Isola-tionsmaterialet utgöres i allmänhet av på särskilt sätt impregnerat papper. Kring ledarna ligger därefter ett bly-rör, som i sin tur ofta är armerat, t. ex. lindat med järnband och ytterst omgivet av ett lager asfalterat jute. I telefon- och telegrafkablarna äro ofta samlade ett mycket stort antal fiån varandra isolerade ledningstrådar.

Kab’eljo, egentligen holländsk benämning på större exemplar av torsk, brukas i svenskan uteslutande som benämning på en fiskvara, beredd av torsk, långa m. fl. arter av torskfamiljen. Iv. är mindre hårt torkad än klippfisken samt försändes i motsats till denne, som ej packas i kärl, nedpackad i fjärdingar.

Kabellängd, 100 famnar, vilket motsvarar en tiondels sjömil el. ungefär 185 m.

Kabelvåg, stort fiskläge i Lofoten, Nordland fylke, Norge. 1,100 inv.

Kabinett’. — 1. Mindre rum, ofta använt för mera förtroliga sammankomster, ursprungligen förvaringsrum för konstsamlingar; avträde. •— 2. Benämning på en regering, särskilt den engelska.

Kabinettfsformat, vid fotografering 12 x 10 cm.

Kabinetfsfråga, fråga, vars lösande i viss riktning en regering ställer som villkor för sitt kvarstannande.

Kabinetfskassan, den del av utri-kesbudgeten, som 1809—1906 användes till extra och hemliga utgifter. Räkenskaperna uppvisades endast för konungen. Vid riksdagen 1840—41 var frågan om anslaget till Iv. föremål för livlig debatt. En brist hade nämligen uppkommit i kassan och för att förmå Karl XIV Johan till redovisning minskade riksdagen anslaget till K. Slutligen måste konungen själv ersätta bristen, men ofullständigheten i den lämnade redovisningen gav anledning till skarp kritik från oppositionen.

Kabinetfsorder, av regenten i absolutistiska stater utfärdade påbud, vilka åsidosätta sedvanliga stadganden och myndigheter.

Kabinettsstycke, tavla i litet format med petigt utförda detaljer. K. voro särskilt under 1600-t. i Holland omtyckta prydnader i borgarhemmens kabinett, varav namnet.

Ivabrio’1, en tvåhjulig enspännare med sufflett.

Ka’bul, Afganistans huvudstad, vid floden K., en biflod till Indus. Förmedlar förbindelse över Hindukusj mellan Indien och Turkestan. 100,000 inv.

Kaby’ler, folkstam i Algeriet, delad på flera stammar, bland vilka märkas riffkabylerna. Jfr Abd-el-Ivrim.

Kabyss’, ett fartygskök; ett undermåligt litet boningsrum, kyffe.

Kache’ra [sje-], gömma, fördölja.

Kackalorum, oväsen (möjligen uppkommet genom förvrängning av ordet korum).

Kackerlackor, ett gemensamt namn för en familj, Blattidse, tillhörande de egentliga rätvingarna (Ortlioptera) bland insekterna. K. ha platt, oval, Kackerlaekor.

brunaktig kropp, stora, läderartade täckvingar samt långa, mångledade antenner. De äro nättliga djur, som under dagen dölja sig i springor och mörka vrår. De leva av såväl vegetabiliska som animaliska ämnen. Ett kraftigt gift för K. är borax, som pulvriserad strös i av K. bebodda springor.

Kada'ver, död djurkropp; lik.

Kadcn's (även -dangs), harmonisk vändning, som bildar avslutning på el. vilopunkt i melodisk tonföljd. — K. betecknar även en i ett orkesterstycke inskjuten, tekniskt svår fantasi över ett tema, avsedd att spelas av en solist.

Ka'der, uppsättningen av officerare oeh underofficerare (på stat el. i reserven), civilmilitär personal samt värvat underbefäl och manskap inom en armé el. en marin.

Ka'des, oas s. om Beer-Seba. Anges i moseböckerna ha varit israeliternas uppehållsort före Kanaans erövring.

Kadett', elev vid krigsskolan el. sjö-krigsslcolan.

Kadetfpartiet, benämning på det konstitutionellt-demokratiska partiet inom ryska duman, härledd av begynnelsebokstäverna KD. K. bildades ur flera liberala småpartier vid 1905 års revolution och hade före världskriget liksom även vid marsrevolutionen 1917 stort inflytande. Efter bolsjevikrevolu-tionen miste K. sin betydelse. Dess ledare var P. N. Miljulcov.

Ka'di, arab., namn på muhammedansk domare.

Kad'mnim, med zink besläktad, sällsynt metall. Kem. tecken Cd. Atom-vikt 112.4. Atomvärde 2. K. ingår i små mängder i många zinkmalmer. Den vackert gula K.-sulfiden [CdS] användes till finare färger.

Kadmnimclementct även kallat "VVes-tons element, ett galvaniskt element, bestående av kadmium, kadmiumsul-fat, en degartad massa av kadmiumsulfat och kvicksilversulfat samt kvick-

silver, användes som normalelement vid bestämning av den elektromoto-riska kraften hos andra element.

Kad'mos, enligt en grekisk saga en hjälte från Tebe, som dödade en drake och på Pallas Atenas råd utsådde odjurets tänder i marken. Ur drak-sådden uppstodo beväpnade män, vilka överföllo varandra. Endast fem överlevde kampen. De blevo stamfäder till Tebes herresläkter.

Kadril'j, se Dans.

Ka'ffa. — 1. Provins i sv. Abessinien. Efter K. anses kaffet ha blivit uppkallat. — 2. Kysk stad, se Eeodosia.

Kaffe utgöres av frön från Coffea-arter, träd el. buskar, tillhörande familj Kubiacese. De vanligen odlade arterna äro: C. arabiea från Abessinien, som odlas speciellt i Brasilien och är buskformig, samt C. liberica från v. Afrika, som är trädformig oeh framförallt odlas i tropiska lågländer, såsom i Asien. Den senare är mera motståndskraftig mot svampangrepp och ger större bönor. Coffeafrukten är en körsbärsstor, köttig, röd stenfrukt, innehållande tvenne frön, kaffebönorna; understundom har blott en av dessa utvecklats (pärlkaffe). Efter skörden, som sker medan frukterna ännu äro halvmogna, frånskiljes fruktköttet på maskinell väg efter torkning el. genom tvättning i vatten. Härefter följer skalning, rensning och sortering. Bland kaffesorterna må nämnas det arabiska kaffet, även kallat mockakaffet, den finaste av alla kaffesorter, som dock i den europeiska handeln förekommer i mycket liten utsträckning, det afrikanska liberiakaffet, det ostasiatiska javakaffet, som näst mockakaffet åtnjuter det största anseendet, samt de brasilianska sorterna santos och rio. Marinerat kaffe är vattenskadat kaffe. Triage är utrensade, skadade bönor. Kaffeproduktionens

Kaffe. Kvist med blommor och kvist med frukter. Underst frukter, den ena till hälften skalad.går av följande tabell.

Nederländska Indien ________57,000 ton.

Övriga Asien ....20,000 „

Afrika ....15,000 „

Mexico ....40,000 „

Guatemala ....33,000 „

Salvador ....48,000 „

Nicaragua ....14,000 „

Costarica ....11,000 „

Porto Rico ....20,000 „

övriga Centralamerika .. 6,000 „

Columbia*) ....108,000 „

Venezuela1) ....54,000 „

Brasilien ....1,141,000 „

Australien ....1,000 „

övriga länder ....32,000 „

1,600,000 „

Förbrukningen av kaffe uppgick år

1924 i Sverige till 7.2 kg., i Norge till 5.8 kg., i Nederländerna till 4.8 kg., i Danmark (1923) till 7 kg., i Belgien (1923) till 5.3 kg., allt per invånare. Däremot uppgick den år 1923 i Storbritannien och Irland blott till 0.3 kg. per inv.

Kaff’erliirs, durrha*.

Kaffesurrogat. Som K. användas rostade och malda växtdelar från en hel del växter t. ex. cikoria (roten av Cichorium intybus), fikon, råg, malt, ärter, maskros, ekollon.

Kaff’rer, till bantugruppen hörande negerstam, boende i sö. Afrika mellan Fiskfloden och Sambesi. Männen driva boskapsskötsel, kvinnorna enklare åkerbruk. Till K: s mera bekanta stammar höra zuluerna.

Ka’fir, muhammedanernas namn på de otrogna. Kristna och judar innefattas dock ej under K., då de äro s. k. skriftbesittare, d. v. s. anses ha en aning om den rätta läran genom sina heliga skrifter. Européer betecknas vanligen med skymfordet giaur.

Kafirista’n, landområde i ö. Afgani-stan på sluttningarna av I-Iindukusj-kedjan. Den hedniska urbefolkningen, kafirerna (”de otrogna”), äro indoeuro-péer (många blonda och blåögda) och tala sanskrit närstående dialekter.

Kafta’n, turk., en i österlandet vanlig långrock, förekommer även i Ryssland och Polen, särskilt bland judarna; prästrock.

KagosjPma, japansk stad, på ön Ki-ushiu. 125,000 inv. Tillverkning av porslin och vävnader.

Kai’fas, judisk överstepräst, omkring 18—36 e. Kr., omtalad i Nya testamentet på flera ställen.

Kai-Föng, huvudstad i kinesiska provinsen Honan.

Kaima’n, se Krokodildjur.

J) Produktionsåret 1923—24.

Kaini’t, ett magnesiumsulfat och klorkalium innehållande mineral. Jämte carnallit, som innehåller klorkalium och klormagnesium, är K. det industriellt viktigaste bland kalisalterna. Se Stassfurt.

Kainz [kajnts], J., 1858—1910, tyskjudisk skådespelare, verksam i Wien och Berlin, en bland nyare tidens förnämsta skådespelare.

Kai'ro, Egyptens huvudstad, vid Nilen. 830,00 inv., Afrikas största stad. Livlig handel. Ändpunkt för Kap—Kairobanan. Universitet med tillhörande institutioner och samlingar. De äldre stadsdelarna ha en utpräglat orientalisk karaktär med ålderdomliga byggnader, bland annat några hundra moskéer. K. anlades på 900-t. av araberna. Mitt emot K. på v. stranden av Nilen låg Memfis, Egyptens forna huvudstad.

Kaiser [kaj*ser], ty., kejsare.

Kaiser - Friedrich - museum [-[kaj'-fri*d-],-] {+[kaj'- fri*d-],+} ett 1897—1904 uppfört museum i Berlin, innehållande en av världens förnämsta konstsamlingar, framför allt europeisk målarkonst fram till 1800-t.

Kai'serlautern [kaj'-], bayersk stad, i Rhen-Pfalz 56,000 inv. Livlig industri.

Kaiser .Willielm-Gescirschaft zur För'derung der Wiss'enschaft [-[kaj'-tsor-],-] {+[kaj'- tsor-],+} ett av kejsar Wilhelm II 1911 stiftat sällskap, som upprättat flera vetenskapliga institut.

Kaja (Coleeus monedula) hör till familjen kråkfåglar och har biåsvart huvud, grå nacke och hals samt mörkgrå undersida; ryggen, vingarna och stjärten äro svarta med svag metallglans. K. häckar kolonivis i murar, kyrktorn etc. och finnes över hela Europa, n. Afrika och v. Asien. K. är i regel flyttfågel men övervintrar dock ej sällan i närheten av större städer. Se Bil. Fåglar I.

Kaja'k, en för en man avsedd kanot, som vid jakt och fiske användes av eskimåerna. K. består av en med skinn överklädd trästomme.

Kaj'ana, fi. Kajaani, stad nära Ule träsk, s. Österbotten, mellersta Finland. 2,500 inv., finsktalande. Trävaruindustri. Ruiner av det gamla fästet Kajaneborg, där bland andra Messenius och Vivallius suttit fängslade.

Kaja'nus, R., f. 1856, finländsk musiker, främst verksam som orkesterdirigent. Han har komponerat orkesterverk, körsånger, pianostycken m. m.

Kajole'ra [kasjo-], smeka, smickra, lugna.

Kaju'ta, för passagerare och befäl avsett rum på fartyg, beläget i aktern.

K. A. K., förkortning för Kungliga Automobilklubben.

Kakadu'or äro papegojor med synnerligen stark näbb, vanligen mera Kakao; till höger frukt i genomskärning.

liög än lång och med starka inskärningar på käkkanterna, övernäbben är lodrätt nedåtriktad. K. ha fjädertofs på huvudet. Storleken växlar mellan kråkans och kajans. De förekomma i Australien och på Oceaniens övärld i de grannaste färger.

Kakao (av ett aztekiskt ord cacahuatl) fås av fröna av Tlieobroma cacao (familj Sterculiacesa), ett lågt träd, som förekommer vilt växande i Central-och nv. Sydamerika. Numera odlas K. även i andra tropiska länder. De direkt från stammen utgående, gurk-liknande frukterna innehålla, inbäddade i ett svampigt fruktkött, ett stort antal frön, kakaobönorna, som till storlek och form närmast likna mandlar. Fröna nedgrävas antingen direkt i jorden el. nedläggas i särskilda cisterner för att undergå en jäsningsprocess, som mildrar deras bittra smak, varefter de torkas. På sådant sätt erhålles jordkakao. Om fröna torkas direkt i solen, erhålles solkakao. Torkade och skalade kakaobönor bestå till ungefär hälften av fett, kakaosmör,, till ungefär en tiondel av äggviteämnen och till ungefär lika stor del kolhydrat. De innehålla därjämte alkaloider såsom koffein och theobromin. Världsproduktionen av kakaoböner uppgick år 1923 till något över 500,000 ton. Främst kom därvid Guldkusten med över 200,000 ton. Produktionen i det övriga Afrika uppgick till över 60,000 ton, i Centralamerika till ungefär lika mycket samt i Sydamerika till omkring 170,000 ton. Genom skalning och förmalning av de rostade kakaobönorna framställas kakaomassa. Av kakaomassan framställes genom pressning, varigenom en del av fettet avlägsnas, samt efterföljande målning och siktning, kakaopulver. Understundom användes även behandling med alkalier.

Samtidigt härmed erhålles kakaosmör. som användes inom chokladindustrin, vid tvåltillverk-

ning m. m. Förbrukningen av K. 1924 var i Sverige 0.8 kg., i Nederländerna

3.0 kg. per inv.

Kakel, plattor av fajans (glaserad, bränd lera). K. användes till kakelugnar, till golv- och väggbeklädnader i badrum och affärslokaler m. m.

Kakemo’no, jap., namn på målningar, utförda på siden el. pappersrullar, vilka äro försedda med en trästav på var kortsida. Är målningen utförd pä bredden, kallas den makimono.

Ka’ki, täta och starka, ofta på särskilt sätt impregnerade, sandfärgade (kakifärgade) bomullstyger, som användas till sport- och arbetsdräkter. Hit räknas numera understundom också vissa grova, klädesliknande ylletyger (kirsej).

Ka’kiplommon el. kakiäpplen, apri-kosliknande frukter, erhållna från ett i Kina och Japan samt även i Medelhavsländerna odlat träd (Diospyros kaki).

Kakofoni’, misslјud, vanligen bildat genom stötande ljudförbindelser.

Kaktus-växter (familj Cactacese) växa i ökenområden. De ha köttigt uppsvällda stammar av varierande form (klot-, pelare el. skivform). Blad saknas el. äro ombildade till taggar. De ha vanligen stora, regelbundna, röda el. vita blommor och köttiga, bär-liknande frukter. K. äro huvudsakligen utbredda i de varmare delarna av Amerika, särskilt Mexico, där de utgöra ett karakteristiskt inslag i landskapsbilden. De äro vanliga som prydnadsväxter. Opuntia Ficus indica har ätliga frukter (indiska fikon). No-palea coccinellifera odlades förr för Cochenillsköldlusens kultur. Cereus grandiflorus är den s. k. Nattens drottning.

Kalabali’k, tumult, folkupplopp. — K. i B e n d e r kallas den ryktbara strid, som Karl XII (1 febr. 1713) under sitt uppehåll i Turkiet utkämpade jämte sina 50 man mot en överlägsen trupp turkar och tatarer. Efter sju timmars strid måste konungen giva sig fången.

Kalaba’rbönor, frön från en afrikansk ärtväxt (Physostigma veneno-sum), vilka äro mycket giftiga. De användas av infödingar till pilgift.

Kalaba’rkusten, området mellan berget Kamerun och nedre Niger.

Kalabre’serhatt el. kalabrisk hatt, ett slags spetskullig, bredbrättad hatt.

Kala’brien, halvö i sydvästligaste Italien, se Calabrien.

Kalaha'ri, glest bebott öken- och stäppområde i Bechuanaland, Sydafrika, med en ytvidd av omkring 1 milj. kvkm. och på 800—1,300 m. h. ö. h.

Kalamite’t, olycka.Kalan’der, inom textil- ocli pappersindustrierna använd maskin, avsedd för glättning och pressning av vävnader och papper.

Kalcedo’n, gemensam benämning på mycket finkorniga kvartsvarieteter med splittriga brottytor och vaxartad glans. Olika färgade varieteter gä under olika namn och flera av dem betraktas som ädelstenar och halvädel-stenar, såsom karneol (rödbrun-rödgul), sarder (brun), krysopras (äp-pelgrön), jaspis (rödbrun-ockergul), järnkisel (blodröd), prasem och plasma (lökgrön), heliotrop (grön med blodröda fläckar), onyx, agat samt tigeröga, kattöga och avanturin, som ha en skimrande glans, framkallad av inneslutna mikroskopiska nålar el. fjäll av andra mineral.

Kalcine’ra, utsätta för stark hetta.

Kalcine’rad pottaska, se Pottaska.

Kalcine*rad soda, se Soda.

KalcPt, se Kalkspat.

KaTcium, en av de lätta metallerna. Atomvikt 40.1. Atomvärde 2. Spec. vikt 1.52, smältpunkt S00°. K. är silvervit, glänsande, smidbar, oxideras i fuktig luft och sönderdelar vatten under vätgasutveckling. — Av föreningarna märkas: K.-oxid [CaO], bränd el. osläckt kalk, som erhålles genom glödgning av K-karbonat [t. ex. [-kalksten];-] {+kalk- sten];+} K.-hydrat [Ca(OH)i], släckt kalk, som erhålles om bränd kalk ”släckes” med vatten. Släckt kalk användes i murbruk; K.-klorid [CaCls] el. klorkalcium, som erhålles genom att lösa karbonatet i saltsyra och som efter upphettning, så att kristallvattnet bortgått, användes som torkmedel för vätskor och gaser; klorkalk [CaCkO], som bildas om släckt kalk får upptaga klorgas och som användes som desinfektionsmedel och som blek-ningsmedel bl. a. för bomull; K.-sul-fat [CaSO-i], som utgör mineralet gips; K.-silikat, som förekommer i flera vanliga mineral och som ingår i glas; K.-karbonat [CaCOs], som utgör mineralet kalkspat, vilket uppbygger kalksten och marmor; K.-fosfat [CasfPOéh], som bland annat ingår i benstommen och som tillsammans med K.-fluorid ingår i apatit, vilket användes som råmaterial vid superfosfatframställ-ning. — K. är på grund av sin förekomst i de vanligaste mineralen näst aluminium och järn den i jordskorpan rikligast förekommande metallen.

Kalciumkar bi’ d, kem. formel CaCa, erhålles genom upphettning av bränd kalk och kol i en elektrisk ugn. Av K. framställes acetylen och karbidkväve.

Kaldéen, ursprungligen namn på s. Babylonien, blev senare liktydigt med Babylonien. En man av ”kaldéernas stam”, Nabopolassar, uppsteg på Ba-

bylons tron 025 f. Kr. och blev stamfader för en kaldéisk konungaätt. Jfr Babylonien.

Kaldéer, invånare i Kaldéen.

Kalde’iska språket, genom misstolkning av Daniels bok uppkommet namn på den arameiska dialekten.

Kalebass’, kärl, utfört av de hårda frukterna från flaskkurbits- el. kalebassträdet.

Kalebass’trädet (Crescentia cujete), ett sydamerikanskt träd, som har runda frukter med stenhårt skal.

Kaledo’niska bergskedjezonen, ett paleozoiskt bergskedjesystem, till vilket höra bland annat den Skandinaviska fjällkedjan och de Skotska högländerna. överskjutningar av kolossala dimensioner är ett utmärkande drag inom denna bergskedjezon, särskilt vid dess skandinaviska ostsida och dess skotska västsida.

Kaledo’nium, lat. namn på Skottland.

Kalejdosko’p, en leksak, bestående av ett rör, innehållande två speglar, som bilda 60° vinkel med varandra. I botten på röret finnas olikfärgade glasbitar, vilka med sina spegelbilder bilda symmetriska, stjärn-formiga figurer, om man betraktar dem genom rörets motsatta ända.

Kalenda’rium, se Kalender.

Kalen’der. — 1. Tideräkning, uppställd för praktiska ändamål (julianska K., gregorianska K. m. fl.). Jfr Tideräkning. — 2. En i tabellarisk form avfattad skrift, innehållande uppgifter för tideräkningen. K. kan gälla för ett bestämt antal år el. för ett enda (se Almanack), men den kan också vara avfattad för ett obegränsat antal år, s. k. beständig K. (calenda’rium perpe’teum). — 3. I vissa K. ha så småningom inlagts officiella uppgifter, populära uppsatser m. m. Senare har K. blivit namn på enbart litterära publikationer el. skrifter, innehållande uppgifter av olika slag (statskalender, adresskalender, handelskalender m. fl.).

Kalesch’, halvtäckt vagn.

Ka’levala, Finlands stora nationalepos, samlat och utgivet av E. Lönnrot 1835. Diktverket är uppbyggt av ett stort antal mindre folksånger, runor (de äldsta troligen från omkring 1300), vilka bland allmogen brukade sjungas till ackompanjemang av kan-tele, samt av förbindande delar, författade av Lönnrot själv. K. betyder ”Kalevas hemort”, Kaleva (smed) är i den gamla folkpoesin namnet på stamfadern för K:s hjältar. Av dessa äro de förnämsta den tappre Väi-nämöinen och de frejdade kämparna Ilmarinen och Lemminkäinen, vilka fara i friarärenden till jättelandet Pohjola. En av diktens övriga huvudpersoner iir slaven Kullervo. I K. beskrives aven

bland annat Väinämöinens besvärjelsetävlan med Joukahainen, hans frieri till dennes syster Aino, hans färd till dödsriket samt Kalevalahjäl-tarnas försök att röva bort sol och mäne.

Kal’evipoeg, ”Kalevs son”, hjälten i Estlands nationella hjältedikt. Dikten, som är upptecknad och bearbetad av

F. Kreutzwald, utgavs i 20 sånger under åren 1857—61.

Kale’viska formationen, en till det yngsta urberget räknad lagerserie av kvartsiter m. m., som förekommer i östra och norra Finland.

Xtalfak’tor, soldat, vilken tjänstgör som uppassare åt officer.

ltalfa’tra, täta ett däck el. en bordläggning av trä genom drivning, beck-ning, skrapning och tjärning. — I bildlig mening betyder K. skarpt kritisera, nagelfara.

Kalga’n, viktig handelsstad i n. Kina vid gränsen till Mongoliet. 70,000 inv.

Kalgoorlie [kcelgo’li], gruvstad i det inre av Västaustralien, 31,000 inv., belägen i ett av dess rikaste gulddistrikt. K. får vatten genom en från Perth utgående, 528 km. lång vattenledning, den längsta i världen.

Kali’ber, genomskärningen av ett eldvapens lopp. K. mätes i regel i mm. el. cm. Det inom svenska armén använda mausergevärets K. är C.5 mm., varvid mätningen såsom alltid ifråga om refflade vapen skett från upphöjning (bom) till upphöjning. Hos jaktgevär auvändas understundom andra mått på K.

Kalibrering, för en noggrann gradering erforderliga bestämningar av t. ex. ett termometerrörs el. barometerrörs inre diameter i olika delar av röret. K. kan utföras genom mätningar av längden av en kvicksilverpelare av känd vikt, som får utfylla olika delar av röret.

Kali(la’sa, Indiens förnämste skald, levde troligen i början av 400-t. e. Kr. De enda arbeten, som med säkerhet kunna tillskrivas K., äro två episka dikter, tre dramer och ett lyriskt diktverk. Mest känt är dramat S j a-k u n’t a 1 a, vilket översatts till de flesta språk och även uppförts pä västerländska teatrar.

Kalifa’t, namn dels på kalifvärdig-heten, dels på kalifernas världsliga rike. — Kal i’f, benämning på Muhammeds efterträdare som det muhammedanska väldets andliga och världsliga överhuvuden. — De 4 första kalife ma (032—661). Bland dessa var 0’m a r (634—44) den förnämste. Han intog bl. a. Damaskus, Jerusalem och Csesarea och under hans tid erövrades även Egypten och

Persien. Omar ägnade sig även åt den inre styrelsen, särskilt åt en enhetlig organisering av sitt väldiga rike. Efter en del stridigheter lyckades Omajjadernas dynasti (661—750) erövra K. Omajjaden Moa’wija blev kalif efter Muhammeds måg Ali, som mördades 661. Damaskus blev nu huvudstad. IJnder den omajjadiska härskaren Walid I (705—15) var kalifernas välde störst i omfång. I ö. sträckte det sig till Indus och Turkestan och i v. över Nordafrika och hela Spanien. Efter omajjadernas fall övergick kalifvärdiglieten till abbasi-derna (750—1517), som flyttade huvudstaden till Irak, varigenom Persien blev medelpunkten. Under denna tid anlades Bagdad och .där, liksom i Kufa och Basra, fick litteratur, konst och vetenskap en period av stark upp-blomstring. Det abbasidiska väldets höjdpunkt nåddes under I-Iarun-ar-Ra-sjid (7S6—809), men förfallet var nära förestående. Inbördeskrig utbröto och ståthållare kämpade med varandra om makten. Ett av kalifen Mutasim värvat livgarde, bestående av turkiska legotrupper, blev småningom så inflytelserikt, att det egenmäktigt till-och avsatte kalifer. Slutligen blev kalifen endast islams andliga härskare, medan den världsliga makten övertogs av den turkiska generalen, emi-rernas emir. 1258 störtades K. i Bagdad av mongolerna. — Kalifatet i Kairo. I början av 900-t. grundade en ättling till Muhammeds dotter Fatima ett rike i Nordafrika, med vilket 909 Egypten införlivades. K. i Kairo ägde fortbestånd till 1171. Efter Bagdadväldets fall 1258 flydde en ab-basid till Egypten och erhöll titeln kalif i Kairo, dock utan världslig maktbefogenhet. 1517 överfördes denna värdighet till den turkiska sultanen. — Kalifatet i C 6 r d o b a. Omajjaden Abd-ar-Raliman flydde till Spanien och erkändes som emir av Cördoba 755. 929 antogs kaliftiteln av Abd-ar-Rahman III, en efterträdare till föregående. K. i Cördoba störtades 1031.

Kalifo’rnien, se Californien.

Ka'lifältspat, se Fältspater.

Kal’ikut, se Calicut.

KalikiV, enklare enfärgat bomullstyg (till foder etc.); finare kattun.

Ka’lilut, vattenlösning av kalium-hydrat [KOH], K. verkar starkt frätande på de flesta organiska substanser. K: s viktigaste användning är för framställning av såpa.

Kali’nin, M. I., f. 1875, ledande sovjetrysk politiker, sedan 1919 ordförande i allryska centrala exekutivkommittén.

Ka’Iisalpeter, kaliumnitrat, kem. formel KNO_3, framställes ur cliilesal-peter genom dess kokning tillsammans med klorkalium, löst i vatten. På grund av kristallformen kallas K. ofta pris-matisk salpeter. Vid hög temperatur är K. ett kraftigt oxidationsmedel. Det användes bland annat till fyrverkeripjäser och till svartkrut, som består av K. (75%), kol (15%) och svavel (10%).

Ka’lisalter, se Stassfurf.

Kalisz [ka*lisj], polsk industristad. 4ö,000 inv. En av Polens äldsta städer.

Ka’lium, en av alkalimetallerna, allmänt förekommande i naturen i form av olika slags salter. Kem. tecken K. Atomvikt 39.1. Atomvärde 1. Spec. •vikt. 0.86, smältpunkt 62.5°. K. är en silvervit metall, som i luften ögonblickligen överdrages med en grå oxidhinna och som sönderdelar vatten under så häftig värmeutveckling, att den uppkomna vätgasen antändes; K. måste därför förvaras i fotogen. — Av K.-föreningarna märkas: K.-hydrat [KOH] el. kaustikt kali, vars vattenlösning kallas kalilut; K.-klorid [KC1] el. klorkalium, som finnes i mineralet karnallit och användes som gödselmedel; K.-bromid [KBr] el. bromkalium, som användes som nervstillande medel; K.-cyanid [KCN] el. cyankalium; K.-nitrat [KNO_3] el. salpeter; K.-klo-rat [$KClO_3$] el. klorsyrat kali, som bland annat användes i tändsticksfa-brikationen och till fyrverkeripjäser; K.-sulfat [K_2SO_4], som finnes i kainit och bland annat användes för framställning av pottaska; K.-karbonat [K_2CO_3] el. pottaska. — K. ingår i form av olika K.-silikat i några av de vanligaste bergartsbildande mineralen t. ex. K.-fältspat och glimmer. Vid bergarternas förvittring övergår K.-salterna i de lösa jordlagren, där de utgöra ett för växterna nödvändigt näringsmedel (jfr Stassfurt).

Kal i 11 mb ikr o m a’ t, se Krom.

Kaliumpermangana’t, se Mangan.

Ka’livattenglas, se Vattenglas.

Kalix, municipalsamhälle nära Kalix älvs utlopp i Bottniska viken, ö. Norrbotten. 1,000 inv.

Kalixti’ner, se Hus. .

Kalix älv upprinner i Lappland i närheten av Kebnekajse, rinner i sö. riktning, mottager genom Tärendö älv vatten från Torne älv och utfaller i Bottniska viken. Längd 45 mil.

Kalk. — 1. Genom glödgning ("bränning”) av kalciumkarbonat [CaCOs], vilket i naturen förekommer som kalksten, krita och marmor, erhålles kalciumoxid el. osläckt kalk [CaO]. Osläckt kalk upptager med begärlighet fuktighet ur luften och upphettas starkt, om den beg jutes med vatten. Härvid bildas kalciumhydrat eller släckt K. [$Ca(OH)_2$]. Osläckt K. säges vara fet, om den är någorlunda

fri från främmande beståndsdelar, medan den säges vara mager, om den innehåller mycket lera el. magnesia. Den användes som ett billigt desinfektionsmedel. Släckt K. användes som jordförbättringsmedel samt för framställning av murbruk. — 2. Se Blomma.

Kalkalger, vissa i havet levande grönalger el. rödalger, som ha riklig kalkinlagring i cellväggarna. Fossila Iv. ingå ej sällan i jordskorpans avlagringar, t. ex. i Schweiziska kalkalperna.

Kalkbruk, se Murbruk.

Kalke’ring, kopiering av en ritning, vars linjer genom ett tunt, genomskinligt papper (kalkerpapper) följas med en penna. Från kalkerpapperet el. originalet kan ritningen även överföras på annat papper el. på tyg genom användning av ett mellanlägg av något avfärgande papper.

Kalkfältspat, se Fältspat.

KalkTdike, tretungad halvö v. om Salonikibukten, Grekland.

Kalkliniment är sammansatt av olja och kalkvatten och användes bland annat vid brännskador.

Kalkljus åstadkommes genom upphettning av en av kalk bestående glödkropp i knallgasbläster.

Kalkmålning, se Freskomåleri.

..................................1

Kalkon.

Kalko’ner äro till hönsfåglarnas ordning och fasanfamiljen hörande fåglar. De ha bred stjärt samt huvud och hals nakna med köttiga bihang. Fem arter finnas i Nord- och Centralamerika. Stamformen för de tama raserna är den mexikanska K. (Mele-agris gallopavo), som vild förekommer i Mexico och Arizona.

Kalkorganismer. Vissa lägre djur-och växtgrupper avsöndra kalk (kalli, torde sökas under C. ciumkarbonat) för bildning av skal, skelett o. s. v. De förmedla i stor utsträckning bildning av kalkstenar. Sådana K. äro koraller, foraminiferer, sjöliljor, snäckor, musslor m. fl. och inom växtriket vissa alger, kalkalger.

Kalksalpeter, kalciumnitrat, kem. formel Ca (N0s)2. K. framställes bland annat enligt en av norrmännen Birkeland och Eyde utarbetad metod och kallas då luftsalpeter el. Norgesalpe-ter. Kväve och syre förena sig direkt med varandra till kvävepxid i den av en elektrisk ljusbåge alstrade höga temperaturen (3,000°—4,000°). Den avkylda kväveoxiden oxideras till kvävedioxid, varur salpetersyra framställes. Med kalksten ger salpetersyran slutligen K., som numera är ett mycket viktigt gödselmedel.

Kalksinter, se Kalktuff.

Kalkspat, miner., kalciumkarbonat (Ca C03), kristalliserar i hexagonala kristallsystemet i en mångfald former. Hårdhet = 3 i hårdhetsskalan; splittras sönder i stycken, begränsade av plana, rombiska ytor (klyvningsytor, genomgångsytor), löses i syror under skumning (bortgående kolsyra). K. är färglös, vattenklar el. vit (stundom färgad av främmande ämnen, gulaktig, svart o. s. v.). Mineralet är dubbelbrytande (jfr Dubbelspat*). K. är ett av de vanligaste mineralen, huvudbeståndsdel i kalkstenar, marmor, krita, kalktuff, bleke m. m. och ingår såsom inblandning i vissa leror och andra jordarter, som då kallas märgel.

Kalksten, geol., bergart, bestående huvudsakligen av kolsyrad kalk. Kalkstenar finnas i de flesta geologiska formationer och äro mestadels havs-sediment. De äro ofta rika på fossil el. bestå till väsentlig del av hopade skal- och skelettdelar av kalkorganismer.

Kalktuff, kalkavsättning ur källvatten, som innehåller kolsyrad kalk (kalkspat el. arragonit). Tuffen är porös, vit el. gulvit och innehåller ofta fossil av växtdelar och mindre vattendjur. Travertin och kalksinter äro också kalktuffer.

Kalkvatten, en vattenlösning av kal-ciumliy drat (släckt kalk).

Kalky’l, beräkning, särskilt de kostnadsberäkningar, som affärsmän och industriidkare utföra. I matematiken ingår K. i namnet på olika grenar av densamma såsom t. ex. differentialkalkyl, integralkalkyl.

Kalla, se. Arum och Zantedeschia.

Kallblodiga djur, se Kroppsvärme.

Kallbrand, se Brand.

Kallbräcka, se Järn.

Kallelse, erbjudande om ämbete. Jfr även Fjärde provpredikant.

Kalligra'f, skönskrivare. — K a 11 i-g r a f i', skönskrivningskonst.

Kalli'krates, grekisk byggmästare, som i mitten av 400-t. f. Kr. tillsammans med Iktinos byggde bland annat Partenon.

Kalli'makos, grekisk författare, som levde på 200-1., f. Kr. K. var en av den alexandrinska periodens mest framstående personligheter. Han räknas som den grekiska litteraturhistoriens grundläggare. Hans formfulländade dikter betraktades som mönster av de senare latinska skalderna.

Kallinge, järnbruk vid Ronnebyån, mellersta Blekinge. Flera valsverk, mekanisk verkstad, verkstad för gjut-godsemaljering etc.

KalTio, K., f. 1873, finländsk politiker, som sedan 1904 representerat finska bondepartiet i riksdagen. K. har varit medlem av flera regeringar samt statsminister 1922—24.

Kalli'ope, hjältediktens gudinna, en av de nio muserna*.

Kallkilning, sprängning av berg med hjälp av järnkilar. Se Bergsprängning.

Kallnål, torrnålsradering, se Etsning.

Kallortstillägg, avlöningstillägg, som utgår till befattningshavare i statens tjänst med placering på orter, belägna i landets nordligaste delar, för kom-pensering av de olägenheter, som pä grund av de klimatiska förhållandena äro förenade med vistelse på sådan ort. Kallortstillägget varierar efter den kallortsklass, till vilket viss ort genom avlöningsreglementet hänförts.

Kallsjön, sjö nära Åreskutan, v. Jämtland. 180 kvkm. Avrinner genom Järpströmmen till Indalsälven.

Kallstenius, G., f. 1861, målare, professor vid Konsthögskolan 1912, har företrädesvis utfört landskapsmålningar (väggmålningar i Dramatiska teatern, Månskensnatt på Gotland).

Kålmån [kal'-], E., f. 1882, ungersk kompositör, som skrivit omtyckta operetter bland annat Czar das-furstinnan.

Kalmar, stad vid Kalmarsunds smalaste del, ö. Småland. 18,400 inv. Residensstad för Kalmar län. Tvenne tändsticksfabriker. Stor livsmedelsindustri (Kalmar ångkvarn, Svea margarinfabrik etc.). Mekaniska verkstäder. Livlig sjötrafik. Urgammal handelsplats. Under unionstiden Sveriges förnämsta stad. Slott, fordom ett av rikets starkaste fästen. Ståtlig domkyrka.

Kalmar blodbad, benämning på politiska avrättningar, som utförts i Kalmar, dels under konung Hans regering (juli 1505), dels på föranstaltande av hertig Karl (maj 1599).

Kalmarkriget, benämning på det svensk-danska kriget 1611—13, vilket

Tidens Lexikon,

40till stor del utkämpades kring Kalmar. 1611 föll Kalmar på grund av befälhavaren Krister Somes förräderi. Svenskarna hade under tiden segrat vid Kristianopel under prins Gustav Adolf men måste snart dra sig tillbaka, då danskarna fått förstärkningar. Senare återtog Gustav Adolf det av danskarna erövrade Öland, som dock 1612 återigen erövrades av danskarna. Danskarna ryckte därefter mot Jönköping och sände en flotta till Stockholms skärgård. Fientligheterna avstannade emellertid, och fred slöts i Knäred 1613, varvid Sverige fick erlägga lösen för Älfsborg.

Kalmar län omfattar ö. delen av Småland jämte Öland. 11,540 kvkm., därav 581 kvkm. vatten. 232,000 inv. Den odlade jorden upptager ej fullt l/s av hela arealen, skogsmarken drygt hälften. Huvudnäring är jordbruk. Av sädesslagen odlas mest havre och råg. Boskapsskötseln är en viktig binäring. Oxar hållas i större utsträckning än i något annat län. Även fisket (ål) är betydande. Industrin är tämligen obetydlig (trävaru-, metall-livsmedelsindustri). Städer-.Kalmar (residensstad), Oskarshamn, Västervik och Vimmerby.

Kalmar recess, se Hans.

Kalmar slott anlades troligen under 1100-t. och utökades under Gustav Vasas regering med en yttre befästningsring. Erik XIV och Johan III fortsatte slottets utvidgande och förskönande. K. blev Sveriges förnämsta renässansslott. Under 1700-t. och i början av ISOO-t. fick K. förfalla, men på

1850- och 1880-t. företogos två restaurationer. Ett omfattande restaurerings-arbete pågår för närvarande. Bland K: s praktfulla salar märkas Kungs-gemaket, Grå salen, Rutsalen, Brända salen och Drottningsalen. På slottets inre borggård finnes en vacker slotts-brunn.

Kalmar stadgar, Kalmar artiklar, en överenskommelse mellan Johan III och hans son Sigismund, sedan denne valts till konung av Polen. K., som undertecknades 1587, avsåg att ordna Sveriges förhållande till Polen under den kommande unionen.

Kalmar sund, ett 130 km. långt sund mellan Öland och svenska fastlandet, vid sin smalaste del 3 km. brett.

Kalmarunionen, en förening mellan Sverige, Norge och Danmark, vilken uppstod 1389 och först 1521 kan anses definitivt upplöst. Danmark och Norge voro först förenade under drottning Margareta, som efter svenska konungen Albrekts av Mecklenburg avsättning inkallades av de svenska stormännen för att övertaga styrelsen. Som efterträdare till Margareta valdes Erik av Pommern, som 1397 krön-

tes i Kalmar till konung över alla tre nordiska länderna. Vid samma tillfälle uppsattes även ett förslag till unionsakt, men denna blev aldrig lagligen antagen. Från mitten av 1400-t. rådde i Sverige en så gott som oavbruten strävan att upphäva unionen, beroende på regenternas oförmåga att leda unionen samt det allt mera kännbara danska överväldet. Efter Gustav Vasas befrielsekrig 1521 upplöstes unionen för alltid.

Kalmuck', tjockt, ruggigt, yllelik-nande bomullstyg.

Kalmuck'er, mongolisk folkstam i Centralasien och sö. Ryssland. De leva ett kringströvande liv med boskapsskötsel som huvudnäring.

KaTmusrot är rotstocken av kalmus (Acorus calamus, familj Aracese), som är en högväxt ört med smala blad och gulgrön kolv, omgiven av ett hölster. K. hör hemma i Östasien men har införts till och förekommer förvildad i såväl Europa som Nordamerika. K. användes i medicinen som smakförbättrande och aptitretande medel.

Ka'lomel, se Kvicksilver.

Kalori' (gramkalori, kilogramkalori), den värmemängd, som kräves för att höja temperaturen hos viktsenheten (gram, kilogram) vatten en grad.

Kalorife'r, vid varmluftvärmeled-ningar m. m. använd kaminliknande ugn för uppvärmning av luften. Det rum, i vilket K. är uppställd, benämnes varmkammaren. Eldningen sker ej i varmkammaren utan i ett annat rum.

Kalorimctri', mätning av värmemängder. Enheten för värmemängd är kalori. Med en kropps specifika (egentliga) värme förstås den värmemängd, som behövs för att uppvärma viktsenheten en grad. Om specifika värmet kallas för c och kroppens vikt för p, kräves cxp kalorier för en grads temperaturförhöjning. För att uppvärma kroppen t° kräves alltså cxp xt kalorier. För mätningen användes kalorimetrar. Den vanligaste är vatten-kalorimetern, som består av ett till en del med vatten fyllt metallkärl, som för undvikande av värmeförluster är placerat i ett annat större metallkärl. Sedan vattnets temperatur bestämts, sänkes den kropp, vars specifika värme skall bestämmas, ner i vattnet. Efter omröring bestämmes sluttemperaturen. Då det råder likhet mellan å ena sidan den värmemängd, som avgivits av den kropp, som undersökes, och å andra sidan den värmemängd, som upptagits av vattnet, kalorimetern, termometern och omröraren, erhålles en ekvation, ur vilken kroppens specifika värme kan beräknas.

Kalott'. — 1. Mat. Den del av ett klots yta, som avskäres av ett plan. — 2. En i de romersk-katolska prästernas ämbetsdräkt ingående, skärmlös, tätt åtsittande mössa.

Kalott'predikningarna, satiriska predikningar, parodierande den prästerliga tonen ocli författade av O. v. Dalin.

De föredrogos i den s. k. Kalottorden, bildad efter mönster av de franska Kalottisterna, ett humoristiskt sällskap, stiftat av Ludvig XIV.

Kaliiga, stad i det inre av Ryssland, sv. om Moskva, vid floden Oka.

56,000 inv. Viktig handels- och fabriksstad (lädervaror).

Kalundborg, stad vid inre delen av Kalundborgfjord, v. Sjselland, Danmark. 6,600 inv.

Kalva’rieberg, en efterbildning av korsfästelsen på Golgata med skulpturer av Kristus och rövarna på ett naturligt el. konstgjort berg. K. upprättades på flera platser under medeltiden, bland annat även i Stockholm i närheten av nuvarande Katarina kyrka.

Kalvbräss, thymuskörtel hos kalv.

Kalvi’n, se Calvin.

Kalvkyl, kött från låret på kalv.

Kalvning, geol., lossnande av isberg från glaciärer och landisar, som skjuta ut i havet.

Kalvningsfeber, förlossningslamhet, mjölkkastning el. mjölkfeber, en sjukdom, som uppträder de första dagarna efter förlossningen hos kor, mera sällan hos svin, får el. getter. Orsaken är obekant. Sjukdomen yttrar sig i oro, svaghet i bakdelen samt slutligen förlamning och medvetslöshet, ibland med krampanfall. Behandlingen består i luftinpumpningi i juvret. Detta kan i nödfall utföras’med vanlig cykelpump.

Kalvsund, municipalsamhälle på en ö i skärgården, 2 mil v. om Göteborg, s. Bohuslän. 200 inv. Fiskläge.

Kalyp’so, se Odysseus.

Ka’ma, den indiske kärleksguden, även benämnd ”Ananga”, ”Manmatha” med flera andra namn.

Ka’ma, flod i ö. Ryssland, Volgas största biflod, 1,880 km. lång. Upprinner i en skogrik trakt v. om Ural, flyter först i n. riktning och beskriver därefter en båge åt ö., s. och sv. Den till största delen segelbara floden är av stor betydelse för samfärdseln och handeln mellan Sibirien och mellersta Ryssland.

Kamarilfa, ”liten kammare”, ett i början av 1800-t. i Spanien uppkommet uttryck, avseende ett av en statschef gynnat parti, som strävar efter politiskt inflytande bakom ryggen pä de officiella ministrarna (hovkamarilla).

Kam’bium, en vävnad hos växter, från vilken celler nybildas. På tvärsnitt synes K. som en smal, ljus ring

innanför barkens bastlager och utanför veden. Jfr fig. till Bark.

Kambod’sja, konungarike i Bortre Indien under franskt protektorat (se Franska Indokina) omkring 175,000 kvkm., 2 milj. inv. K. är till större delen ett bergomgivet lågland kring floden Mekongs nedre lopp. Produkter: ris, bomull, peppar, teakträ, eben-holz, kautschuk.

Ranibrisk-siliiriska perioden inleder den paleozoiska tidsåldern (se Geologiska perioder) och är den första periojä, under vilken organismer funnits, vilka efterlämnat igenkännliga försteningar av skaldelar o. dyl. De under K. bildade bergarterna sammanfattas under benämningen den kambrisk-siluriska formationen och utgöras huvudsakligen av sandstenar, lerskiffrar och kalkstenar. Formationen har sträckt sig över större delen av Sverige men har under senare geologiska perioder till det mesta blivit söndervittrad och bortförd genom rinnande vatten och andra geologiska agentier. Den finnes i behåll på Gotland och öland samt i vissa delar av Skåne, Västergötland, Östergötland, Närke, Dalarna, Jämtland och Lappland. (Se kartan till Geologiska perioder). Formationen är rik på förstenade djurrester, mest skal av lågt stående, utdöda havsdjur (Trilobiter, Or-toeeratiter, Graptoliter). — Vanligen skiljer man kambrium (äldre) och si-lur (yngre), som två skilda perioder, men då de i Sverige mestadels åtfölja varandra utan skarp gräns, bruka de hos oss sammanslås och betraktas såsom en enda formation.

Kamé, se Gem.

Tvåpucklig kamel.Kameldjur (Tylopoda) är en grupp idisslare bland de partåiga hovdjuren. De visa många säregna ursprungliga drag, såsom ellipsformade röda blodkroppar (sådana finnas f. ö. först hos lägre ryggradsdjur). De sakna gall-blåsa och bladmage och ha Överiappen kluven samt framtänder i överkäken. K. kunna under sommartiden törsta ända till tre, under vintertiden ända till åtta dagar och kunna hungra under hälften så lång tid och äro alltså förnöjsamma djur, lämpade för ökenliv. — Tvenne släkten föras hit, nämligen Kamel- (Camelus) och Lama-(Auclienia) släktet. Det förra räknar två arter, den tvåpuckliga kamelen och dromedaren el. den enpuckliga K. Den förra anträffas i vilt tillstånd i Centralasiens otillgängligaste öknar men hålles jämväl som husdjur från Peking till Krim. Den senare däremot är endast känd tam, såsom Yästasiens och Afrikas kanske viktigaste husdjur. Lamadjuren äro mindre än K., sakna puckel och ha ulligt hår och kort svans. De tillhöra uteslutande Sydamerikas djurvärld. Fyra arter äro kända, av vilka Guanakon och Vikunjan äro vilda, Laman och Alpac-kan hållas som husdjur.

Kame’Ieon el. kaliumpermanganat, se Mangan.

Kameleont.

Kameleonfer, (Chamseleontes), en till ödlornas ordning hörande djurgrupp. De ha masklik, klibbig, långt utsträckbar tunga med klubblik spets, klätterfötter och gripsvans samt hög, från sidorna hoptryckt kropp med bågböjd rygg. K. äro sedan gammalt kända för sina egendomliga färgförändringar, beroende på tvenne olika lager av färgämnen i huden. Då djuret är retat, framkallas grön färg. Annars lia de en ljusbrun färgton. De tillhöra Gamla världen, framför allt Afrika och Madagaskar, där omkring hälften av de 60 arterna påträffas. Deras föda utgöres av larver och insekter, som de fånga med sin tunga.

lvame’lia (Camellia japonica) är ett lågt, östasiatiskt träd el. buske, be-

släktad med té-busken. Vanlig prydnadsväxt i kruka.

Kame’liadamen (fr. La dame aux camélias), roman och drama av A. Dumas* d. y. Uttrycket K. användes som namn på kurtisaner efter hjältinnan i boken.

Ka’menev, L. B., f. 1883, rysk bolsje-vikisk politiker, vice ordförande i folkkommissariernas råd (regeringen) och ordförande i Arbets- och försvars-rådet till i början av år 1926, då han undansköts till handelsministerposten.

Ka’mera, fotografiapparat, konstruerad efter Camera obscuras principer. Den dyrbaraste delen av en kamera är objektivet, med vars tillhjälp bilden av det föremål, som skall fotograferas, projicieras på den i kamerans andra del insatta, ljuskänsliga plåten el. filmen. En aplanat är ett fotografiskt objektiv, som består av två på sådant sätt sammansatta linser att den sfäriska och kromatiska avvikningen är till det mesta upphävd. Hos anastig-materna är därjämte astigmatismen (det förhållandet, att bilderna bli oskarpa mot kanterna) nästan fullständigt upphävd. Genom reglering av avståndet mellan objektivet och plåten (filmen) tillses, att bilden verkligen faller på denna. Ljustillförseln regleras dels med tillhjälp av bländare med olika stora öppningar för det infallande ljuset dels genom exponeringstidens längd. Bländare tjäna också till avbländning av randstrålarna, som göra bilderna oskarpa. Mest användes s. k. irisbländare. Den rätta inriktningen konstateras med tillhjälp av visirskivan, en mattslipad glasskiva, placerad där plåten sedan insättes, som visar bilden i naturlig storlek. På mindre kameror ersättes visirskivan av särskilda sökare. Användas plåtar el. planfilm insättas dessa i särskilda kasetter. Rullfilm placeras i själva kameran och upp-spännes vid exponeringen mellan tvä rullar.

Kamera’1, vad som har avseende pa statens finansväsen (i synnerhet dess skatteväsen).

Ramcra’lexamen, en 1863 avskaffad universitetsexamen, som fordrades för inträde i vissa statens verk. K. motsvaras numera närmast av kansliexamen.

Kamera’lvetenskap, föråldrad benämning på vetenskapen om näringsliv, ekonomi o. dyl. Iv. sammanfaller i stor utsträckning med finansrätten.

Ka’merling:li On’nes, H., f. 1853, holländsk fysiker, som speciellt ägnat sig åt studier av kroppar vid låga temperaturer. Bland annat har K. överfört helium i vätskeform vid en temperatur av — 268.8° och visat, att det

elektriska motståndet hos vissa metal- ler vid mycket låga temperaturer blir synnerligen litet.

Kameru'n, en före världskriget tysk, numera fransk och till en mindre del engelsk besittning i Västafrika, belägen vid innersta ändan av Guinea-bukten, 510,000 kvkm. 3V2 milj. inv., huvudsakligen negrer av olika stammar. Kusten är låg och sumpig, beväxt med täta urskogar. Den är en av de regnrikaste trakterna på jorden. Det inre är ett högland, uppfyllt av Ivamerunbergen (1,740 m. ö. h.). Viktigaste hamnstad Kribi. Exportvaror: kautschuk, palmolja, palmkärnor, kakao och elfenben.

Kam'fer, vanlig kamfer el. japan-kamfer, erhålles ur veden av det särskilt i Japan och Kina förekommande kamferträdet (Cinnamomum camphora) genom destillation med vattenånga. Ren K. är en seg, vit, genomskinlig massa. Den användes vid celluloidframställ-ning, som skyddsmedel mot mal samt inom medicinen bland annat för sti-mulering av hjärtverksamheten.

Kam'ferarter, en grupp organiska föreningar, som likna terpenerna och liksom dessa kunna härledas ur benzol. De äro antingen ketoner el. alkoholer.

Kamgarn, garn av lång, rak ull, från vilken de kortaste håren bortkammats. K. användes till stickning, vävnader etc.

KamilF, se Kamomillblommor.

Kamlott' el. kamelott, ursprungligen tyg av kamelhår, numera tjockt, glansigt ylletyg av ull el. ull och gethår.

Kammararkivet, det förnämsta svenska arkivet näst Riksarkivet, underavdelning till Kammarkollegium.

Kammarherre, högre hovfunktionär, vilken tillhör en furstes uppvaktning.

Kammarjunkare, liovtjänsteman, i rang under kammarherre.

Kammarkollegium, ett statens verk, som lyder under finansdepartementet. K. handlägger ärenden, som äro av kameral natur el. som angå den allmänna hushållningen.

Kammarmusik, instrumentalmusik, som är avsedd för ett mindre antal instrument (duett, trio, kvartett etc.) och bäst lämpar sig för utförande i mindre rum.

Kammarrätten har att till behandling och avgörande upptaga bland annat angivelser mot kronans och allmänna verks uppbördsmän och redogörare för tillgrepp och förskingring, ävensom åtal mot vissa ämbets- och tjänstemän, besvär i taxeringsmål samt besvär i fattigvårdsmål.

Kammarskrivare, lägre ämbetstitel i en del verk (Riksgäldskontoret, Tullverket).

Kammarspel, kortare skådespel med få roller.

Kammarsyra, utspädd svavelsyra (60—70 %), som erhålles vid blykam-marprocessen (se Svavelsyra).

Kammusslan (Pecten), ett mussel-släkte med refflade skalhalvor, det ena skalet plattat, det andra välvt. Skalen ha vanligen fläckig färgteckning. Ett stort antal arter finnas i alla hav. Jämväl vid Sveriges västkust finnas flera arter. De simma genom att öppna och sluta skalen.

KamomilFblommor från Matricaria chamomilla (familj Öompositoe) användes förr i medicinen såsom svettdrivande medel (kamomill-té). Växten påminner om Baldersbrå i utseendet.

Kampagna, se Campagna.

Kampanien, se Campania.

Kampani'1, klocktorn, uppfört vid sidan av en kyrka, företrädesvis i Italien. Bland berömda K. kan nämnas det lutande tornet i Pisa från slutet av 1100-t. och San Marcokampanilen i Venedig.

Kampan'j, fälttåg, betecknar även livlig agitation, ex. valkampanj.

Kampe'ra, tälta, ligga i läger; vistas.

Kampesch’träd (Hsematoxylon cam-pecheanum) * hör till familj Legumino-sea». K. har gula blommor i klasar och parbladiga blad. Trädet växer i Mellanamerika. Virket, som även kallas blåträ, är till färgen mörkrött och användes bland annat till bläckframställning och snickeriarbeten.

Kamtjafka, halvö i nö. Asien mellan Ochotska havet och Beringshav. 270,000 kvkm. Genomdrages av längsgående, intill 3,000 m. höga parallellkedjor, vilka utgöra fortsättningen av de ostasiatiska veckbågarna; längs öns ö. sida finnas talrika, delvis ännu verksamma vulkaner, däribland den 5,000 m. höga Kljutjevskaja Sopka. öns lägre delar, intill 300 m. ö. h., äro skogbärande; största delen av landet är tundra och kala fjäll, snötäckta och glaciärförande i sina högre delar. Den till blott omkring 10,000 uppgående befolkningen lever av jakt och fiske. Huvudorten Petropavlowsk har ett tusental inv.

Kan. — 1. Förkortning av Kansas*

— 2. Se Khan.

Ka'naan, dén del av Palestina, som är belägen v. om Jordan.

Kan’ada, se Canada.

Kan’adabarsam, se Canadabalsam.

Kana’diska sjöarna, gränssjöar mot Förenta Staterna. Se Canada.

Kana’ker, beteckning för infödingarna (malajer) i Polynesien och Me-lanesien.

Kanalen, se Engelska kanalen.

Kanalstrålar erhållas i ett urladd-ningsrör med genomborrad katod. K. bestå av elektriskt positivt laddadeatomer ocli atomkomplexer, varav deras egenskaper förklaras. Därest som anod i urladdningsröret användes ett glasrör, öppet i ena änden och fyllt med ett lämpligt salt, kunna K. även iakttagas utgå från anoden, varför de även kallas anodstrålar. Jfr Elektrisk urladdning och Strålning.

Kanalöarna, se Normandiska öarna.

Kanapé. — 1. Ett slags mindre soffa, i sin byggnad påminnande om sammanställda stolar. — 2. Ett slags smördegsbakelse. '

Kanariefrö, små, vitgula frön från en i Sydeuropa växande gräsart, ka-nariegräs. K. är utmärkt som föda åt burfåglar.

Kanariefågeln (Serinus canaria) hör till gulhämplingsläktet. Den förekommer på de skogbevuxna Kanarieöarna, särskilt i trakter, där tätt stående träd omväxla med småskog och snår. Den vilda K., som i sitt hemland benämnes canario, är på ryggen gulgrön med svartaktiga streck och lever i flockar. Den tama K. (har hållits tam sedan århundraden) är större än den vilda arten och oftast enfärgat gul. Sången har föga förändrats i det tama tillståndet.

Kanarieöarna, ögrupp ut.anför Afrikas nv. kust, utgörande en provins i Spanien, bestående av 5 mindre och

7 större öar, tillsammans 7,000 kvkm.,

474.000 inv. Huvudstad Santa Cruz,

77.000 inv., på Teneriffa, den mest bekanta av öarna. öarna äro vulkaniska och mycket bördiga (sydfrukter och vin) samt ha ett särskilt för bröstsjuka mycket gynnsamt klimat. Urinnevånarna, guancherna, som voro ljusa och högväxta äro fullständigt utrotade.

Kan’cer, kräfta*.

Kandaha*r, stad i s. Afganistan.

60.000 inv.

Kan dela’ber, stor, vanligen flerar-mad ljusstake, praktstake.

Kande'ra, överdraga med socker (frukter, mandlar etc).

Ka'ndia, italiensk benämning på Kreta,

Kandida't. — 1. Ämbetssökande, as-pirant. — 2. Person, som undergått kandidatexamen (filosofi'e K., ju'ris K., medici'ne K., teologi'e K.).

Kandida'texa'men, lägre examen vid universitet. Filosofie K. berättigar i allmänhet ej till lärartjänst vid läroverk. Studietid 3—4 år. Jfr Filosofisk ämbetsexamen. Medicine K. är en förberedande examen till medicine licentiatexamen. Studietid 3—4 år. J u r i s K. fordras för inträde på domarbanan. Studietid 4—5 år. Teologie K. fordras för erhållande av prästtjänst. Studietid 3—4 år.

Kandin'sky, W., f. 1866, rysk målare, verksam i Tyskland. Från början må-

lade K. i mera naturalistisk stil. Senare har han gjort sig känd som en av de längst gående representanterna för expressionismen. Hans tavlor äro sammansatta av oregelbundet ordnade färgfläckar och linjer och avse att direkt i färg uttrycka stämningar utan förmedling av någon förnuftsmässig verksamhet hos åskådaren.

Kan'disocker, vanligt socker i form av stora, genomskinliga kristaller.

Kan'dy, gammal stad i det inre Cey-lon, det forna singhalesrikets huvudstad. 30,000 inv. Berömt Buddha-tempel. I närheten en storartad botanisk trädgård.

Kanel är bark av Cinnamomum-arter (familj Lauraceae), träd, besläktade med kamferträdet, som förekomma i Sydindien, Ceylon och på Sundaöarna. Den torkade och hoprullade innerbar-ken utgör handelsvaran. Äkta kanel (Cinnamomum ceylanicum) är pappers-tunn, spröd, gulbrun och luktar starkt aromatiskt och stickande. Jfr Kanelal-dehyd och Kassiakanel.

Kane'laldehy'd, kanelolja, en organisk förening, tillhörande den aromatiska serien, ingår i kanel, vars luktande beståndsdel den utgör.

Kan'fas, ett glest, hårt klistrat, gasliknande bomullstyg, som användes till damhattar och till mellanlägg i kläder.

Kani'k, medeltida namn på medlem av ett dom- el. kollegiatkapitel, domherre.

Kani'n (Cuniculus cuniculus el. Le-pus cuniculus), hör till Hardjurens familj (Leporidaa) av Gnagarnas ordning. K. skiljas ifrån hararna bland annat därigenom, att de gräva gångar i jorden. Ungarna födas nakna och blinda. Från vild K., som förekommer i sv. Europa och n. Afrika, härstamma de tama raserna, vilka i stor utsträckning variera i färg och form. Förvildade K. föröka sig snabbt och äro ofta en verklig landsplåga (t. ex. i Australien). Bland de tama raserna märkas Angöra- el. Silkeskaninen, som är långhårig, Silverkaninen, som är grå el. brun, Blå beveren (efter Be-veren, en ort i Belgien), som är grå-blå. Dessutom finnas mindre rent ut-differentierade lantraser. I Sverige bedrevs kaninskötsel under krigstiden i stor utsträckning. Numera spelar kaninskötseln mindre roll.

Ka^in, halvö ö. om Kola, n. Ryssland. Tundra.

Kanis'ter, bleckask till förvaring av té el. dyl.

Kan'jon el. Cafion, av strömmande vatten utskuren dal med tvärbranta väggar.

Kanna. — 1. Gammalt svenskt rymdmått, motsvarande 2.617 1. En K. delades i 2 stop = 4 halvstop = 8 kvar- ter = 32 jungfrur. — 2. Dryckeskärl med lock ocli grepe.

Kanniba'1, människoätare, vilde.

Kannstöpare, person, som med föregiven sakkunskap gärna yttrar sig i (politiska) frågor, som lian ej begriper, politisk pratmakare. Uttrycket är hämtat från Holbergs komedi Den politiske Kandestöber.

Kannväxter, se Insektätande växter.

Ka'non, rättesnöre, regel. — Bibelkanon, samling av heliga skrifter, påbud o. dyl., gällande inom kyrkan.

— Mus. Tonstycke, i vilket en stämmas melodi upprepas i andra stämmor efter vissa regler. — Konstli. Reglerna för människokroppens måttsförhållanden. Den grekiska konstnären Polykleitos sökte fastställa och åskådliggöra dessa i en staty, Doryfo’-ros, även kallad 'K.

Kano’n, artilleripjäs. De äldsta K. utgjordes av rör av brons el. smidesjärn och kulorna av stenar. Rören voro slätborrade och laddningen skedde från mynningen. De refflade bakladd-ningskanonerna datera sig från 1800-talets mitt. Eldrören på de moderna K. bestå i allmänhet av flera lager; det innersta, kärnröret, omgives av en el. flera mantlar el. ett el. flera lager av band. I England och Amerika har kärnröret omgivits med ståltrådslind-ningar, som utåt skyddats av en täckmantel. K: s kaliber växla högst betydligt. De minsta pjäserna förekomma vid fältartilleriet; en vanlig fältkanon har en kaliber av 7.5—8 cm. De grövsta för fälthären avsedda kanonerna, som i allmänhet äro konstruerade som järnvägsartilleri, ha dock en vida större kaliber. Fartygskano-nerna liksom de för kustförsvaret avsedda K. äro i allmänhet av grövre kaliber (upp till över 40 cm.). Förutom kalibern variera även eldrörets längd, projektilvikten och det inre gastrycket. Som exempel på stora kanoner må nämnas de kanoner, med vilka tyskarna under världskriget pä 12 mils avstånd besköto Paris. Dessa kanoner hade eldrör, som voro 30 m. långa, deras kaliber var 21 cm., projektilerna, som voro relativt små, vägde 120 kg., deras utgångshastighet var ungefär 1600 m. i sekunden, den högsta höjd projektilerna nådde var 40 km.

Kanona’d, ihållande eld från artilleripjäser.

Kan o’n båt, föråldrade, opansrade, för artilleristrid avsedda örlogsfartyg med låg fart. K. användas numera huvudsakligen för kustbevakning.

Kanonisera, förklara för helgon. Ursprungligen fanns ingen fastställd ordning. Fromma personer, som slagit an på folkfantasin, dyrkades efter sin död. På 1100-t. gjorde emellertid påvarna anspråk på att avgöra, vilka

som skulle betraktas som helgon. Så småningom har härvidlag utbildat sig en omständlig process. Kardinalförsamlingen insamlar uppgifter om personen i fråga samt om de berättelser angående underverk o. dyl., som finnas spridda ute bland folket. Om meriterna anses tillräckliga, påbjudes beatifikation (saligförklaring), vilken vanligen gäller endast ett visst område av kyrkan och medför mindre vördnadsbetygelser. Efter detta nödvändiga genomgångsstadium kan sedermera efter ny prövning kanonisa-tion äga rum, vilket medför erkännande inom hela kyrkan med firande ay vissa åt helgonet ägnade dagar, uppställande av dess bild och reliker etc. Såväl vid beatifikation som ka-nonisation, vilka äga rum i Peterskyr-kan, har påven avgörandet. Endast ett svenskt helgon är kanoniserat nämligen Birgitta.

Kano’niska böcker kallas de i Gamla testamentet ingående böcker, vilka anses mera pålitliga i motsats till de apokryfiska.

Kano’nisk rätt, en romersk-katolsk kyrkolagstiftning, utbildad under medeltiden och bestående av beslut av påvar och kyrkomöten.

Kano’t, en mindre båt, byggd antingen helt av trä el. ock bestående av en med duk el. skinn överdragen trästomme. K. framdrives med tillhjälp av åror, paddel el. segel. K. användes i Sverige endast för idrotts-ändamål. För åtskilliga primitiva folkslag spela K. däremot en stor roll.

Kan’sas, förkortas Kan., stat i mellersta Förenta Staterna kring floden Arkansas. 213,000 kvkm., 1.770,000 inv., därav 10,000 svenskar. Huvudstad To-peka, 50,000 inv. Största stad Kansas City, 101,000 inv. — K. utgör ett bördigt slättland, där åkerbruk och boskapsskötsel äro huvudnäringar. K. är Förenta Staternas förnämsta veteproducent. Vidare odlas majs och havre. Slakteri- och kvarnindustri. Betydande oljeproduktion.

Kan’sas City. — 1. Stad i Missouri, U. S. A. 350,000 inv. Viktig järnvägsknut och medelpunkt för Missouris spannmåls- och boskapshandel. Stora slakterier. Kvarnindustri och tillverkning av järnvägsmateriel. — 2. Stad i Kansas, U. S. A. 101,000 inv. Egentligen fabriksförstad till 1. Stora slakterier. Maskintillverkning och tvålfabrikation. I K. finnas två svenska församlingar.

Kan’sas Riv’er, flod i Kansas, U. S. A., biflod till Missouri. Omkring 850 km. lång. Upprinner med flera armar i

v. delen av staten, flyter i ö. riktning och infaller i Missouri vid Kansas City.

Kan’sler, se Kansli.Kansli’, benämning på olika ämbetsverk. Ett fast K. förekom i Sverige först under 1500-t. och dess chef benämndes. rikskansler. De lägre tjänstemännen i Iv. kallades sekreterare. På 1600-t. blev Iv. ett kollegium, bland vars medlemmar märktes hovkanslern, kansliråd och statssekreterare. K. var nu det förnämsta centrala förvaltningsorganet. Snart uppdelades K. på flera expeditioner (ju-stitierevisionsexpeditionen, in- och utrikesexpeditionerna). 1680 fick rikskanslern titeln kanslipresident. 1801 upphävdes K., och de därunder lydande verken, kallade Kungl. Maj: ts kansli, ställdes under en kanslistyrelse, som dock upphävdes 1833. I och med 1840 års departementalreform ha de till K. hörande expeditionerna ersatts med departementen.

Kansli’examen, den lägsta examen i den juridiska fakulteten. Studietid omkring 2 år, ibland längre. Iv. medför kompetens till anställning i vissa statens verk men ej domarkompetens.

Kansli’huset är beläget vid Mynttorget i Stockholm. Det uppfördes på 1690-t. och försågs av Gustav III med en dorisk tempelfasad. I K. finnas lokaler bland annat för statsministern, de konsultativa statsråden, statsrådsberedningen och flera departement.

Kansli’råd, titel på tjänstemän inom statsdepartementen — ej utrikesdepartementet — i byråchefs tjänsteställning.

Kansli’sekreterare. Andra K., de lägsta ordinarie tjänstemännen inom statsdepartementen med undantag av utrikesdepartementet. Förste K., tjänstemän med tjänsteställning mellan andra K. och kansliråd.

Kanslis’t, underordnad tjänsteman i ett kansli.

KanslFstil el. kurialstil, ett ålderdomligt och ytterst omständligt, juridiskt skrivsätt, som särskilt förr användes i domstolar och ämbetsverk.

Kan’su, provins i nv. Kina. 350,000 kvkm., 6 milj. inv., gränsar i v. till Kukunor, i s. räcker den in på Kuen-lun-kedjan, i n. bildar den stora kinesiska muren gräns mot Mongoliet, i ö. gränsar K. till Sjansi. Lössjord har stor utbredning i provinsen. Huvudstad Lantsjou.

Kant, Emanuel, 1724—1804, tysk filosof, professor i Königsberg från 1770 och till sin död. K. studerade från början även matematik och fysik och var påverkad av Cartesius, Newton och Leibniz. Det naturvetenskapliga inflytandet kan man spåra i hela hans följande verksamhet. K. bröt radikalt med den tidigare filosofin och tog avstånd från de mera godtyckligt spekulativa metoder, som använts. Själv inriktade han sig framför allt på kun-

skapsteoretiska spörsmål, på att söka utreda beskaffenheten av vårt vetande och gränserna för detta. K. framhåller, att tid och rum endast äro former för vårt medvetande. Vi kunna ej tänka något utanför tid och rum. De yttre företeelserna förlägga vi med nödvändighet på grund av vårt medvetandes beskaffenhet till tid och rum. Om företeelserna själva, deras beskaffenhet, deras eventuella existens utanför tid och rum kunna vi ej veta något. Das Ding an sich (Tinget i sig) är för oss ovetbart. Metafysik som vetenskap, om man därmed menar, att nå vetande om en verklighet utanför medvetandet, är icke möjligt. K. framhåller, att då vårt tänkande försöker tränga ut till vetandets gränsområden, till kunskap om Gud o. dyl., inveckla vi oss i antinomier, motsägelser, där det ena påståendet lika bra låter bevisa sig som dess motsats. Man kan lika väl antaga fri vilja som att det icke gives någon frihet. Sådana motsägelser försöker K. lösa med hjälp av ”tinget i sig”. Vad som gäller vår uppfattning om fenomenen behöver ej gälla för själva fenomenen. Viljan såsom ingående i vårt medvetande måste vara underkastad orsakslagen. Som ”ting i sig” kan den ändock mycket väl vara fri. I sin moralfilosofi framhåller K., att något i och för sig gott ej gives. Plikten kan ej grundas på något absolut utanför medvetandet. Som regulativ för handlandet uppställer han av praktiska skäl sitt kategoriska imperativ: handla så, att din vilja kan läggas till grund för en allmän lagstiftning. De religiösa begreppen äro endast symboler för moralens innehåll. De historiska religionerna ha blott pedagogisk betydelse. I sitt arbete Till den eviga freden har K. undersökt möjligheterna för ett allmänt rätts- och fredstill-stånd. För att nå detta fordras, anser K., en organisation av individernas motsatta intressen, så att de harmoniskt motverka varandra. Man måste bygga upp författningar, som skulle fungera på detta sätt, även om världen vore befolkad av djävlar.

K: s produktion är mycket omfattande och mångsidig. Han har utövat ett oerhört inflytande på den senare filosofin. Romantikens filosofer Fich-te, Schelling, Hegel m. fl. byggde i stor utsträckning på K. På senare tid har nykantianismen gjort gällande behovet av en återgång till K: s mera kritiskt och rationalistiskt betonade filosofi.

Kanta’bel, sångbar. Jfr Cantabile.

Kanta’briska bergen) bergskedja i n. Spanien.

Kan’talaks, Vita havets vik åt nv. Kantarell.

Kantarell’, svamp, tillhörande släktet Cantharellus (familj Agaricacese). Den har blekt ägg-gul, trattformig hatt med tjocka, nedlöpande skivor. Synnerligen uppskattad matsvamp, som är allmän i skog. Bör skiljas från den brandgula kantarellen, som är vitare i hatten och har tunna brandgula skivor samt är något giftig.

Kanta’t, en särskilt vid invigningsfester, jubiléer o. dyl. utförd högtidlig sång, i vilken solostämmor omväxla med kör och orkester. Även namn på motsvarande diktverk. Berömda sådana finnas t. ex. av Tegnér och Rydberg.

Kan’tele, finskt stränginstrument, påminnande om en harpa, fast mindre. Strängarna, vars antal variera från 5 till 10, äro av mässingstråd.

Kan’teletar, en samling gamla, finska folkdikter, utgivna av E. Lönnrot.

Kanti’n, låda, avsedd att vid fälttjänst och under resor innehålla erforderlig servis samt mat och dryckesvaror; flaskfoder.

Kant-Ivaplaceska teorin, se Laplace.

Kan’ton (kinesiska Kvang-tjou-fu), huvudstad i kinesiska provinsen Ivvangtung. S. Kinas viktigaste stad. Omkring 1 milj. inv., av vilka 100,000 bo i flodbåtar. Staden ligger på en bördig och tätt befolkad alluvialslätt invid floden Sikiang. Redan i 8:e århundradet ägde handelsutbyte rum med araberna. Första gången anlöptes K. av portugiserna år 1517. Efter opiumkriget blev K. överflyglat som handelsstad av Sjanghaj och Hongkong. Nu huvudort för sidenhandeln.

Kanto’n, benämning på de utom i fråga om utrikespolitiken självständiga smårepubliker, vilka bilda förbundsrepubliken Schweiz.

Kan’tor, anställd ledare för menighetens sång under gudstjänsten.

Kan’tra säges vind el. ström göra, då den ändrar riktning, samt en båt, då den stjälper.

Kaoli’n, ett vitt, mjölliknande pulver, utgörande en förvittringsprodukt av fältspat. Är kemiskt ett vattenlial-tigt aluminiumsilikat [AhSiaOT * 2I-LO] och utgör en huvudbeståndsdel i många leror. Lager av ren K. lia stort värde för tillverkning av porslin och eldfast lergods. I vårt land finnas betydande kaolinlager på Ivö i Skåne.

Ka’os, oreda, virrvarr. Grekiska filosofer antogo, att världen uppstått ur K.

-Kap. — 1. Eng. cape [kejp], udde. Ingår i många geografiska namn, se respektive ord. — 2. Benämning pä Godahoppsudden.

Kapa. — 1. Såga, skära el. hugga av. — 2. Se Kapare.

Kapa’bel, duglig (till).

Kapacite’t. Två kroppar sägas ha olika elektrisk K., om samma elek-tricitetsmängd ge olika potential åt dem. K. beror ej endast på kropparnas beskaffenhet utan även på deras omgivning. En kropps K. ökas sålunda, om till densamma närmas en kropp, som står i ledande förbindelse med jorden.

Ka’pare, benämning på fartyg i enskild ägo, som förr vid krig deltogo i detta, särskilt för uppbringande av fientliga fartyg och deras laster samt neutral makt tillhöriga fartyg, vilka antogos företaga sina resor i syfte att förse fienden med förbjudna varor. K. benämndes även den, som genom ka-parbrev bemyndigades att -utrusta och föra ett kaparfartyg. Kaperiet avskaffades genom överenskommelse på Pariskonferensen 1856.

Kapell'. — 1. Mindre byggnad för gudstjänster/ begravningar, dop el. dyl. — 2. Ett av glasväggar avgränsat, väggfast skåp med goda ventilationsanordningar på laboratorier. K. användes vid sådana arbeten, då farliga el. illaluktande gaser utvecklas. Ett dylikt K. kallas även dragskåp.

— 3. Skyddande överdrag på segel m. m. ombord på fartyg, vanligen bestående av segelduk. — 4. Mus. Ett musikkapell var fordom uteslutande vokalt men är numera företrädesvis instrumentalt (militärkapell, hovkapell).

Kaper'naum, stad i Galiléen, Palestina, vid v. Genesaret. Omnämnes i evangelierna.

Kapeting'er, den konungaätt, som efterträdde karolingerna på Frankrikes tron, vilken den innehade 987— 1792 och 1814—48. Stamfadern var Hugo Capet*. Sedan huvudlinjen utdött 1328 tillhörde regenterna sidogrenar av ätten (ex. Valois, Orléans, Bourbon).Kap Finister're, Spaniens nordvästligaste udde.

Kap Guarda'fui, udde på Somali-halvön, Afrikas östligaste punkt.

Kap Horn, udde på Eldslandet, Amerikas sydligaste punkt.

Kapillarite't, se Hårrörsfenomen.

Kapillä'rer, se Blodkärl.

Kapillärrör, hårrör, se Hårrörsfenomen.

Kapital. I nationalekonomisk mening användes ofta K. som liktydigt med realkapital, varmed förstås de genom människokraft framställda nyttigheter, som användas som hjälpmedel vid produktionen, såsom bränsle, halvfabrikat, verktyg, maskiner, fabriker m. m. K. utgör en av de tre s. k. produktionsfaktorerna. De bägge andra äro arbetet samt jorden och övriga naturtillgångar. I motsats till dessa, som äro ursprungliga, utgöres K. av producerade produktionsmedel. Om ett lands välstånd skall kunna hållas uppe på den nivå, det nått, och än mer om det skall kunna ytterligare höjas, måste det existerande realkapita-let underhållas och nytt realkapital produceras. En del av arbetskraften, naturtillgångarna och det existerande realkapitalet måste användas för produktion av nytt realkapital (kapitalbildning, sparande) och får ej användas för produktion av direkt för konsumtion avsedda nyttigheter.

Kapitalbildning:, se Kapital.

Kapitalexport från ett land äger rum, då detta ökar sina tillgodohavanden i andra länder utan att främmande staters tillgodohavanden i det egna landet öka i lika hög grad. Kapitalflykt kallas en K., som äger rum med särskilt stor hastighet.

Kapitalisering:. Med det kapitalise-rade värdet av den årliga avkastning, ett företag ger, förstås det belopp, som vid en viss given räntefot skulle lämna den förstnämnda summan i ränta. Det kapitaliserade värdet av 5,000 kronor vid en räntefot av 5 % är alltså

100,000 kronor.

Kapitalism, i dagligt tal använd benämning på den nuvarande på enskild äganderätt grundade produktionsordningen.

Kapitalränta, det pris, som erlägges för rätten att under viss tid disponera en penningsumma. I regel beräknas K. efter viss procent för år. K. räknas som en av de betydelsefullaste drivfjädrarna till sparandet.

Kapifel. — 1. (Större) avdelning av en bok. — 2. Sammanslutning av olika slag, t. ex. domkapitel, ordenskapitel.

Kapito'lium, se Rom.

Kapitulation, överenskommelse om uppgivandet av en fästning el. nedläggande av vapen. — K a p i t u l e'r a, ge

sig, nedlägga vapen. Jfr även Konsular jurisdiktion.

Kapitä'1. — 1. Den översta delen av en pelare. Jfr Kolonnordning. — 2. Namn på tryckstil. Kapitäler finnas i

antikvan, ha samma form som ver-saler men storlek som gemena. Ex. KAPITÄLER.

Kap—Kair’o-järnväg:en, järnväg, avsedd att sammanbinda de brittiska besittningarna i Afrika. % av K. är fullbordad, i n. linjen Alexandria—Khar-tum—El Obeid och i s. en linje från Kapstaden till Viktoriafallen, där en 116 m. hög bro är byggd över Sam-besi samt vidare genom n. Rhodesia till Kongoflodens övre lopp.

Ivapla’n, fordom benämning på hjälppräst el. präst i kapell- el. annexförsamling, nu ersatt med komminister och kapellpredikant.

Ka’plandet, den sydligaste staten i Sydafrikanska förbundsstaten, utgöres av området s. om Oranjefloden. 717,000 kvkm. 2.8 milj. inv. Viktigaste stad Kapstaden, 200,000 inv. — Kustområdet är genomdraget av bergskedjor, n. om vilka utbreder sig en högslätt, där vissa områden väl lämpa sig för åkerbruk och boskapsskötsel (får, nötkreatur, strutsar), andra äro öde och synnerligen glest befolkade. Vid kusten odlas vin och sydfrukter och be-drives fiske. Bland bergsbruksprodukter äro koppar, kol och diamanter de viktigaste. Handeln är synnerligen livlig. Viktiga exportvaror äro kopparmalm, strutsfjädrar, ull och hudar.

Kap Iiand’send, udde i sv. England, dess sydligaste punkt.

Kapodis’trias (Capo d’Istria), G., 1776—1831, grekisk-rysk politiker, född på Korfu. 1809—22 var K. i Rysslands tjänst, där han som Alexander I: s favorit fick stort inflytande särskilt i utrikespolitiska frågor. 1827 valdes K. till grekisk president men mördades under ett uppror.

Kapo’k, hår från frukterna av ka-pokträdet el. bomullsträdet (Erioden-dron anfractusum). Det är ett högväxt träd med vita blommor och fingrade blad, som finnes i tropiska länder. K. användes till stoppning av dynor, madrasser o. dyl.

Kapott’, lång kappa med kapuschong; soldatkappa.

Kapp, W., 1856—1922, tysk ämbetsman, vilken 1922 som ledare för en konservativ grupp gjorde ett revolutionsförsök i Berlin. Hans rikskanslerskap varade dock endast några dagar. Senare vistades han en tid i Sverige och ställdes 1922 under åtal i Tyskland men avled, innan rättegången hann börja.

Kap’pa, se Grekiska alfabetet.

Kappado’cien, forntida namn på ö. delen av Mindre Asiens högland. K. var en tid medelpunkten i det hetti-tiska väldet och ingick sedan i perserväldet. Tidvis var det självständigt och kom under romarna 17 e. Kr. Det består av bergland och stäpp och bebos av nomadiserande turkmener.

Kappe, gammalt svensk rymdmått, motsvarande Vse tunna fast mål (5.151.) el. V32 tunna våta varor (4.59 1.).

Kappland, gammalt svenskt ytmått, motsvarande V32 tunnland (154.3 m2).

Kapriciö’s, nyckfull.

Kaprifo’liebusken, en art av växtsläktet Lonicera (familj Caprifoliacese). Den Y a n 1 i g a K. är L. periclymenum, även benämnd vildkaprifol, med äggrunda blad och mot aftonen starkt doftande blommor. Trädgårdskaprifol har de motsatta bladen sammanvuxna till en av stammen genomborrad skål. Flera arter av Lonicera äro vanliga prydnadsbuskar. De äro oftast nedliggande el. slingrande kring stöd.

Kaprio’1, luftsprång.

Kapri’s, nyck, infall, hugskott.

Kapsej’sa, kantra (om fartyg).

Kap’sel, hölje, liten ask, fodral. Se även Frukt.

Kapso’n, ett slags grimma, som på nosremmen har ett med ringar försett, fodrat järnbeslag.

Ka’p staden, stad i Kaplandet, Sydafrikanska förbundsstaten, belägen vid en vik av Atlanten. 200,000 inv. Säte för förbundsregeringen. Betydande hamnstad. Utgångspunkt för ångbåts- och järnvägslinjer. En av Sydafrikas

viktigaste handelsstäder.

Ka’pströmmen, varm havsström i Indiska oceanen längs Sydafrikas kust.

Ivapsy’1, en av tjock stanniol bestående kapsel, som placeras som huv över butelj korkar.

Kap Tarif’a, udde på Pyreneiska halvön. Europas sydligaste punkt.

Kapteyn [-tej’n], J. C., 1851—1922, holländsk astronom, vars matematiska arbeten och teorier rörande stjärnsystemets byggnad haft stor betydelse.

Kapu’11, se Hönsraser.

Kapuschongr’, huva (till regnkappa, munkkåpa 0. dyl.).

Kapusi’ner, en 1525 grundad avdelning inom Franciskanorden med strängare regler än moderorden. 1619 blevo K. självständiga. K. har framför allt kloster i Italien.

Ivaputt’, slut, tillintetgjord.

Kap Ve’rde, (”gröna udden”), Afrikas västligaste udde.

Kap Ve’rde-öarna, en till Portugal hörande ögrupp, belägen i Atlanten, vid Afrikas v. kust, bestående av flera kala och klippiga vulkaniska öar, med tillsammans 3,900 kvkm. 150,000

inv., till största delen negrer. Viktig kol- och vattenstation.

Ka’ra, turk., svart, ingår i sammansättningar.

Karabu’gas, stor bukt på Kaspiska havets ostsida, genom en barriär så avspärrad från detta, att vattenutbyte endast i ringa grad förekommer, varför bukten, som ligger i ett ytterst torrt klimat, får karaktären av en avloppslös saltsjö med tillflöde från Kaspiska havet. Hela bukten är så igenfylld av saltlager, som avsatts ur det saltmättade vattnet, att dess djup icke överskrider några få meter.

Kar’achi, hamnstad vid Indusdeltat, Främre Indien. 217,000 inv. Betydande exporthamn för vete, oljeväxter, bomull.

Karada’g;li, bergsmassiv i ö. Arme-nien.

Karad’ja, Mary, f. 1868, dotter till L. O. Smith, 1887 gift med turkiske ministern i Stockholm. K. väckte på 1890-t. ett visst uppseende med sitt spiritistiska författarskap.

Karad’zic [djitj], V. S., 1787—1864, grundläggaren av det nyserbiska språket och litteraturen. K. utgav den första serbiska grammatiken och ordboken samt översatte Nya testamentet. Han samlade även och utgav serbisk folkdiktning.

Karaff’ el. karaffi’n, glasflaska för vin, vatten etc.

Karag;e’n, se Caragheen.

Karaseor’g-evitj, serbisk furstesläkt, härstammande från den i början av 1800-t. såsom upprorsledare mot turkarna verksamme Kara-Georg. Dennes son Alexander K. var furste av Serbien 1842—59.

Karakoru’m (”den svarta muren”), centralasiatisk bergskedja, som bildar en förbindelselänk mellan Hindu-kusj och Transhimalaja. Högsta kammarna nå 8,000 m.; betydande glaei-ärer på 50—80 km. längd sträcka sig ned till 3,000 m. höjd. Snögränsen ligger på 5,000 m. ö. h. Den sparsamma befolkningen i dalarna är ett ariskt-mongoliskt biandfolk.

Karakterise’ra, känneteckna, utmärka.

Karakteris’tika, utmärkande egenskaper, särdrag, — Singularis karak-teristikon.

Karakum’, sandöken i v. Turkestan mellan Amu-Darja och Irans randberg.

Karantä’n, kvarhållande vid gränser av smittofaiiiga personer för observation. För detta ändamål finnas K.-anstalter, i Sverige vid Fejan och Känsö. Fartyg, som bör undergå K., skall hissa gul flagg. I Sverige är K. påbjuden endast mot pest och kolera.

Kara’t. — 1. Mått på renheten hos guldföremål. Antalet K. anger antalet tjugufjärdedelar rent guld, som ingår i föremålet. Varje karat delas i 12gran. I Sverige kontrollstämplas alla guldföremål, som liålla över 18 K. — 2. Viktsenhet för juveler. En metrisk K. är 200 mgr.

Karava’n, i Orienten namn på tåg av resande och lastdjur genom obanade trakter.

Karavafnseraj’, i Orienten offentliga härbärgen för kameler.

K§jlbami’d, se Urinämne.

Karba’s, rotting, piska.

KarbPder, föreningar mellan kol och metaller el. vissa metalloider.

Karbi’dkväve, kem. fonnel CaNCN, kvävegödselmedel. C. erhålles genom upphettning av kalciumkarbid i kvävgas.

Karbi’n, gevär med kort pipa. K. ingår i svenska armén bland annat i kavalleriets beväpning.

Karbo’1, se Karbolsyra.

Karboli’neum utgöres av en blandning av produkter, erhållna genom destillation av trätjära och stenkolstjära. Trä impregneras med K. för att skyddas mot förruttnelse. K. användes vidare inom trädgårdsskötseln såsom insektsdödande medel in. m.

Karbo’lsyra, fefiol, kem. formel CqHsOH, är vid vanlig temperatur fast men smälter redan vid 40° och kokar vid 180°. K. framställes fabriksmäs-sigt bland annat ur stenkolstjära och användes som antiseptiskt medel inom medicinen.

Karbona’t, kolsyrans salter. Om en väteatom i kolsyra er sättes med metall, erhållas sura K., som även kallas bikarbonat. De neutrala K., som erhållas, då bägge väteatomerna utbytas mot metall, reagera på grund av hydrolys basiskt.

Karbo’n- el. stenkolsperioden, som upptar en del av den paleozoiska tidsåldern (se Geol. perioder), har fått sitt namn av de i dess avlagringar, k ar bon- el. stenkolsformationen, rikligt förekommande sten-kolsflötsen (jfr Stenkol). De växtarter, varav kolet uppkommit, äro närmast besläktade med vår tids ormbunkar, fräkne- och lummerväxter. De högst stående djuren under K., labyrinto donterna, voro närmast jämförliga med vår tids gro ddjur. Stenkolsformationen finnes ej i vårt land.

Karbo’npapper, tunt, avfärgande papper, som bland annat användes för att vid maskinskrivning på en gång erhålla flera avskrifter.

Karbo’nsyror, organiska syror, innehållande radikalen karboxyl [COOH]. Karboxylgruppens väte kan ersättas med positiva radikaler (t. ex. metaller), varvid salter, kallade estrar, bildas.

Karborun’dum, siliciumkarbid [SiC], erhålles genom glödgning av kol och kvartssand i en elektrisk ugn. På

grund av sin hårdhet användes det för slipningsändamål.

Karboxy’l, den i de organiska syrorna ingående radikalen -COOH.

Ivarbun’kel. — 1. Miner. Benämning på röda ädelstenar såsom rubin och granat. — 2. Med. Inflammationshärd, uppkommen genom sammanstötande av flera furunklar (finnar). H. äro särskilt vanliga i nacken.

Karbura’tor, se Förbränningsmotor.

Ivarbure^ing:, förgasning av kolväten med högt värmevärde, som därefter blandas med gasformiga brännmaterial för att öka dessas värmevärde el. deras förmåga att lysa.

Karda'nlänk, en kopplingsanordning, som tjänar att överföra en roterande rörelse från en axel till en med denna vinkelställd axel. K. är byggd efter samma principer som cardansk upp-liängning. Se Bil. Automobiler II.

Kardb orresläktet (Lappa el. Arc-tium) tillhör familjen Compositae. Blomkorgarnas holkfjäll ha krökta spetsar, med vilka de fastna på djur och människor. Blommorna äro vanligen röda. Flera arter äro allmänna vid vägkanter o. dyl.

Kardemumma, frukter av tropiska växter särskilt Eletaria cardamomum från Främre Indien och E. major från Ceylon. De äro höga örter. Frukterna äro trerummiga kapslar med frön, vilka innehålla den eteriska olja, som betingar smaken.

Kardina'1, ursprungligen i romerskkatolska kyrkan benämning på präster vid förnämligare kyrkor, senare namn på medlemmarna av ett vid påvens sida stående råd, kardinalkollegiet. Sedan 1200-t. utnämnas ävem präster på annat håll till K. De utnämnas formellt till kyrkoherdar el. diakoner vid någon kyrka i Rom. K. tituleras eminens och ha en högröd, bredskyggig hatt, kardinalshatten. K :s sammanträden, konklaver, äga numera huvudsakligen rum för påveval.

Kardning:, den procedur, varigenom fibrerna i bomull, ull och liknande material redas ut, det vill säga bringas att. ligga i samma riktning. K. sker numera i allmänhet på maskinell väg.

Kardua'n, ett slags läder, som ursprungligen skall hava beretts i Cor-doba.

Kaxdu's, papp- el. pappersomslag. — Karduspapper, grovt, brunt papper.

Kare'len. — 1. Landskap i sö. Finland, invid Ladoga och Finska viken.

— 2. Sovjetrepublik i nv. Ryssland, invid K. 139,000 kvkm. 210,000 inv. Huvudstad Petrosavodsk.

Karel'ska näset, landet mellan Ladoga och Finska viken, sö. Finland, invid gränsen till Ryssland. Finland har här anlagt starka fästningsverk.

Karens'försiikring, sjuk- el. livförsäkring, erhållen utan läkarundersökning. K. träder på grund härav i kraft först efter viss tid (karenstid). K. kan förekomma även inom andra försäkringsformer.

Karesse'ra, smeka. •

Karesuan'do, lappländsk socken, den nordligaste i Sverige, 5,414 kvkm. 1,200 inv., varav omkring 800 lappar.

Kare't, stor, heltäekt vagn med fyra hjul.

Karettfsköldpadda, se Havssköld-padda.

Kari'ber, en numera så gott som utrotad indianstam, som levde på Små Antillerna.

Kari'biska havet, inhav från Atlanten, begränsat i v. av Centralamerika, i n. och ö. av Stora Antillerna, i s. av Sydamerika. Största djup 6,300 m.

Ka'rien, sv. hörnet av Mindre Asien, ett öde stäpp- och berglandskap, vars kuststräcka under forngrekisk tid hade blomstrande stadsrepubliker (Hali-lcarnassos, Knidos m. fl.).

Karika'l, område på Främre Indiens ö. kust, tillhörigt Frankrike, 135 kvkm., 55,000 inv. Stad K., 16,500 inv.

Karikaty'r, förlöjligande bildframställning, som avser att fånga det karakteristiska hos den el. det framställda.

Karin Månsdotter, se Katarina, svenska drottningar 3.

K»'riska havet, den del av det sibiriska Ishavet, som ligger mellan No-vaja Zemlja och Samojedislia halvön. Endast s. delen blir under sommaren isfri.

Kari'ter, se Chariter.

Karka's, överspunnen metalltråd, som användes för att ge styvnad åt skärmar, hattar o. dyl.

Karl den djärve, 1433—77, hertig av Burgund, själen i den mot Ludvig XI av Frankrike riktade ”ligan för det allmänna bästa”. K. tillfångatog Ludvig 1468, men 2 år senare började denne åter kampen. 1475 ingicks dock ett stillestånd på 9 år. S. å. erövrade K. hertigdömet Lothringen och ryckte f. å. in i Schweiz, där han stupade i strid mot schweizarna och hertigen av Lothringen, som återtagit sitt land.

Karl, konungar av England och Skottland. — 1. K. I, 1600—49, Jakob I: s efterträdare 1625. K. kom från början i spänt förhållande till parlamentet, som förebrådde honom hans eftergifter mot katolikerna samt hans olagliga skatteindrivningar och enväldiga styrelsesätt. K. stod under inflytande av sin gemål, Henrietta Maria, syster till franske konungen Ludvig XIII, samt de impopulära gunstlingar-

na Strafford och Laud. Konflikten utlöste sig i inbördeskrig, som slutade med K: s nederlag och tillfångatagande. Efter en kort rättegång dömdes K. till döden ocli avrättades. — 2. K. II, 1630—85, den förres son, konung i Skottland 1050. Han inföll i England men besegrades av Cromwell och måste fly. Genom restaurationen 1660 blev han dock konung av England och Skottland. K. gjorde sig snart illa omtyckt på grund av sitt lättsinne, sin förkärlek för katolicismen och sin oförsiktiga och av Frankrike beroende utrikespolitik. Jfr Englands historia.

Karl, franska konungar. — Om K. den store, K. den skallige och K. den tjocke se Karl, romerska kejsare. —

1. K. den enfaldige, 879—929, konung S98. K. hade att utkämpa flera svåra strider mot både vikingar och stormän oeh blev slutligen avsatt 922. —

2. K. V den vise, 1337—80, förde en kraftfull styrelse under sin faders (Johan d'en gode) fångenskap 1356—60 oeh blev konung 1364. K. var en av det medeltida Frankrikes dugligaste regenter. — 3. K. VII den segersälle, 1403—61, den förres sonson. Tid faderns, K. VI den vansinnige, död 1422 måste K. kämpa om sin krona mot det mot honom fientliga burgundiska partiet. Samtidigt fortsatte han kriget mot engelsmännen (se Hundraårskriget). Efter Jeanne d’Arcs ingripande fördrevos engelsmännen, och K. blev krönt till konung 1429. — 4. K. IX, 1550—74, efterträdde 1560 brodern Frans II. Under hans omyndighet fördes styrelsen av modern Katarina av Medici, som även senare hade ett stort oeh föga gynnsamt inflytande över konungen under hugenottkrigen. Av modern förmåddes K. att samtycka till Bartholomeinattens blodsdåd.

— 5. K. X, 1757—1836, broder till Ludvig XVI, bar titeln greve av Artois före sitt trontillträde. Under revolutionen flydde K. till utlandet, där han blev emigranternas anförare. Sedan brodern Ludvig XVIII blivit konung vistades K. som tronföljare i Paris, där han gjorde sig känd för sina ytterst konservativa idéer. Konung 1824 förde han en oförsiktig reaktionär styrelse och tvangs att abdikera vid julirevolutionen 1830.

Karl, konungar av Neapel och Sicilien, varibland märkes K. I av Anjou, 1226—85, som genom giftermål fick Provence och av brodern Ludvig den helige av Frankrike erhöll Anjou och Maine. 1266 besegrade han holien-staufern Manfred av Neapel, vars land han underlade sig. 1282 utbröt uppror på Sicilien (”den sicilianska aftonsången”), varvid fransmännen bortjagades.Karl I, konung av Portugal, 1863— 1908, efterträdde sin fader Ludvig I 1889. K. understödde sin premiärminister Joao Franco, dä denne genom en sträng diktatur sökte bringa ordning i finanser och förvaltning. 1907 bemyndigade han Franco att regera utan parlament. Styrelsen framkallade en sammansvärjning, och K. jämte kronprinsen Ludvig Filip mördades i Lissabon 1908.

Karl, romerska kejsare. — 1. K. I, den store, 742—814, frankisk konung vid faderns, Pippin den lille, död 768, då hans välde delades mellan K. och hans broder Karlman. Efter dennes död 771 blev K. ensam konung. K. erövrade longobardernas land i Italien, förde segerrika krig i Spanien och Tyskland, där han besegrade saxare och bajrare samt drev undan avarer, vender och tjecker. På juldagen år 800 kröntes han av påven i Rom till romersk kejsare. K., som var germanernas och hela medeltidens väldigaste krigargestalt, ägnade sig även med kraft åt den inre styrelsen, i det han bland annat ordnade förvaltning och rättskipning samt gynnade den andliga odlingen. I Aachen, där han höll sitt hov, omgav han sig med en krets av lärde och lät där bygga en ståtlig domkyrka. Kring K: s personlighet är en hel medeltida sagokrets knuten (se Karolingiska sagokretsen). — 2. K. II den skallige, 823 —77, Ludvig den frommes yngste son. Efter faderns död 840 ingick K. och hans broder Ludvig den tyske ett förbund mot den äldste brodern kejsar Lothar. Genom fördraget i Verdun 843 delades riket mellan bröderna. K.

fick Väst-Franken. Efter Lothars död erhöll K. genom fördraget i Mersen 870 en del av Lothringen. 875 kröntes K. i Rom av påven till kejsare. — 3. K. III den tjocke, 832—888, son till Ludvig den tyske, ärvde hela det tyska riket genom faderns och sina båda äldre bröders död (876, 880, 882). 879 fick K. Italien och blev romersk kejsare 881. 884 valdes han till Frankrikes konung och härskade sålunda över hela Karl den stores välde utom nedre Burgund. Redan 887—888 avsattes han emellertid från både Tysklands, Italiens och Frankrikes troner.

— Om K. V och K. VI se Karl, tyskromerska kejsare.

Karl I, konung av Rumänien, 1839 —1914, tillhörde ätten Hohenzollern och valdes 1866 till furste av Rumänien, som blev konungarike 1881. K. närmade sig trippelalliansen och ingick fördrag med Tyskland och ös-terrike-Ungern 1883 samt Italien 1888. Se vidare Rumäniens historia.

Karl, konungar av Sardinien, varibland märkes K. Albert, 1798—1849.

Han närmade sig tidigt det liberala partiet i Italien. K. blev 1821 för en tid regent för konung Karl Felix och blev själv konung 1831. Ivrig förkämpe för de italienska frihetssträvandena gjorde han ett försök att fördriva österrikarna från Italien. Emellertid besegrades han i grund och avsade sig kronan 1849 till förmån för sin son Viktor Emanuel II.

Karl, konungar av Spanien. — 1. K.

1, se Karl, tysk-romerska kejsare 1. —

2. Iv. IV, 1748—1819, konung 1788, deltog 1793 i den första koalitionen mot Frankrike men slöt två år därefter fred i Basel. K. lät fullständigt leda sig av drottningen, Maria Lovisa av Parma, och av hennes älskare, Godoy. K. drevs att förklara England krig 1796. 1808 förmådde Napoleon honom att mot årligt underhåll avträda sitt land.

Karl, svenska och svensk-norska konungar. — 1. Iv. S v e r k e r s s o n, d. 1167, blev troligen 1156 konung i Götaland och 1161 konung av Svealand. K: s förnämste rådgivare var jarl Guttorm. K. mördades av Knut Eriksson. — 2. K. VIII Knutsson Bonde, 1409—70, riddare, ägare till Fågelvik, marsk 1435, riksliövitsman 1436—38, riksföreståndare 1438—40. Efter Kristofers av Bayern död valdes K. till konung 1448. Emellertid kom K. i häftig strid med ett unionsparti i Sverige, som önskade danske konungen Kristian till svensk konung. 1457 uppstod ett uppror, K. flydde till Danzig men återkallades 1464. F. å. blev kronan ånyo fråntagen K., som dock av det nationella partiet hyllades till konung för tredje gången 1467.

— 3. K. IX, 1550—1611, Gustav Vasas yngste son, hertig av Södermanland, Närke och Värmland, medverkade till brodern Erik XIV: s avsättning men kom snart i konflikt med den andre brodern, konung Johan III, som stöddes av högadeln. Efter dennes död (1592) försonade sig K. med rådsherrarna under intryck av den katolska fara, som föreningen med Polen under konung Sigismund utgjorde. Rådsherrarna övergingo emellertid senare på Sigismunds sida, varefter K. sökte sitt stöd hos de bredare folklagren. Efter K: s seger över konungen vid Stångebro 1598 följde dennes avsättning och K: s val till regent och senare till konung, vilket val stadfästes genom Norrköpings arvförening 1604. Inrikespolitiskt var K. en synnerligen duglig regent, som gjorde mycket för näringslivets uppblomstring. Personligen lutade K. åt kalvinismen, men hans åsikter funno föga genklang i Sverige. Hans ingripande räddade dock Sverige åt protestantismen. Om K: s krig med Danmark se Kalmar-kriget. — 4. K.XGustav, 1622—60, tillhörde ätten Pfalz-Zweibrticken och var dotterson till Karl IX. Under 30-åriga krigets sista skede var K. ”ge-neralissimus” över svenska armén i Tyskland. Utsedd till svensk tronföljare, tillträdde han regeringen efter drottning Kristinas abdikering 1654. På en riksdag f. å. genomdrev konungen trots adelns motstånd en reduktion (”fjärdepartsräfsten”). K:s följande regeringstid upptogs emellertid av ständiga krig. Med en här övergick han till Polen, trängde långt in i landet, förmådde kurfursten Fredrik Wilhelm av Brandenburg till förbund och vann en glänsande seger vid Wittstock 1656. Men ställningen försämrades snart till följd av bl. a. Brandenburgs avfall och ändra staters ingripande till Polens förmån. Då riktade K. sitt angrepp mot Danmark, som förklarat krig 1657, i det han inföll från söder i Jylland. Till Sjselland nådde han genom sina ryktbara tåg över Lilla och Stora Bält (30 jan. och 5 febr. 1658). Fälttåget avslutades genom freden i Roskilde s. å., då Sverige vann Skåne, Halland, Blekinge, Bohuslän, Trondhjems län och Bornholm. Inom ett år fann sig K.

emellertid föranlåten att ånyo angripa Danmark, som han ämnade krossa. Främmande stater sände dock hjälp åt danskarna, och K. avled mitt under kriget på en riksdag i Göteborg. K. var en kraftfull natur med en ovanlig energi och handlingskraft. — 5. K. XI, 1655—97, den förres son, var vid faderns död endast 5 år gammal, varför en förmyndarregering skötte styrelsen till 1672, då K. övertog regeringen. Förmyndarna, främst rikskanslern M. G. de la Gardie, hade ingått förbund med Frankrike, vilket inblandade Sverige i ett olyckligt krig med bland andra Danmark och Brandenburg. Branden-burgiska trupper besegrade svenskarna vid Fehrbellin 1675, och danskarna erövrade nästan hela Skåne. K., som förut låtit leda sig av sina forna förmyndare, ingrep nu kraftigt i styrelsen. Han besegrade danskarna vid Lund 1676 och lyckades vid fredssluten 1679 återfå de förlorade områdena. Därefter grep sig K. an med rikets inre styrelse efter nya grundprinciper, vilka gingo ut på sparsamhet och ordning. Som rådgivare hade konungen Johan Gyllenstierna, Hans Wachtmei-ster m. fl. Sin främsta uppgift ansåg K. vara att krossa högadelns makt, vilket åstadkoms gonom upprepade indragningar av d.eras egendom. Här och flotta nydanades, förvaltningen ordnades och utåt fördes en försiktig politik. K., som var en obeveklig pliktmänniska, utvecklade en enorm arbetsförmåga. Envāldigt styrde han

landet och utövade själv en noggrann kontroll över sina ämbetsmän. — 6. K. XII, 1682—1718, den förres son, förklarades myndig vid 15 års ålder (1697), då han vid faderns död övertog regeringen. Från början misstrodde han omgivningens råd och föredrog att regera envāldigt liksom fadern, vars grundsatser han sökte följa. Endast under de tre första åren av sin regering fick han emellertid ägna sig åt fredligt arbete. Polen, Danmark och Ryssland, som ingått förbund, kastade sig år 1700 över Sverige, som var alldeles oförberett (det stora nordiska kriget). Till Livland, som angreps av August av Polen, sände K. förstärkningar, medan han själv med flottan gjorde en djärv landstigning i Danmark, som anfallit K: s svåger, hertigen av Holstein-Gottorp. Danskarna tvungos att sluta fred med denne samt att utgå ur förbundet med K: s fiender. Därefter vände sig K. mot tsar Peter, vars trupper belägrade Narva. Svenskarna vunno en lysande seger vid Narva mot den mångdubbelt starkare fienden. Nästa slag riktade K. mot Polen, där han uppehöll sig under de närmaste sju åren. Efter flera segrar genomdrev han Augusts avsättning och angrep honom senare i hans eget kurfurstendöme Sachsen. I freden i Altranstädt 1706 måste August avstå ifrån Polen. K. stod nu på höjden av sin makt och till hans högkvarter i Sachsen kommo sändebud från flera av Europas stormakter för att åt sina länder vinna den segerrike konungens vänskap. Emellertid ansåg K. tiden vara inne för uppgörelsen med Ryssland (1707). Avgörandet skedde i Ukraina 1709, där K. led ett förkrossande nederlag vid Poltava. Orsakerna till detta misslyckande äro ej enbart att söka i felgrepp från K: s sida. Till stor del berodde utgången på misstag av hans underbefälhavare samt på samverkande olyckliga tillfälligheter. Från Poltava flydde K. emellertid till Turkiet, där han vistades i fem år under försök att förmå Turkiet till kamp mot Ryssland. I Sverige var missnöjet stort och landet utarmat. Då K. efter sin ryktbara sporrsträcksritt från Turkiet slutligen anlände till Sverige 1715, var också hans avsikt att arbeta på fred. Hans förnämsta rådgivare var v. Goerts. Under fredsunderhandlingarna planerade K. Norges erövring som motvikt mot övriga landförluster. Under belägringen av fästningen Fredrikshald träffades K. av en ögonblickligt dödande kula. K. är en av de världshistoriska gestalter, som av eftervärlden bedömts på de mest olika sätt. Hans mod och handlingskraft kunna ej förnekas, även om hans politiska och strategiskaomdöme e.i alltid räckte till. — 7. K. XIII, 1748—1818, broder till Gustav

III, förde överbefälet över örlogsflot-tan under det ryska kriget 1788—90. Efter Gustavs död 1792 blev K. förmyndare för Gustav IV Adolf till 1796. Eftér 1809 års statsvälvning valdes K. till konung efter att hava godkänt den nya regeringsform, som antagits av ständerna. Yid tiden för sitt regeringstillträde var K. redan gammal, och han ingrep också föga i styrelsen. Sedan Bernadotte blivit vald till svensk tronföljare var det han, som förde den egentliga styrelsen. — 8. K. XIV Johan, 1763—1844, egentligen Jean Baptiste Bernadotte, fransk advokatson, vilken under revolutionskrigen gjorde en snabb karriär från simpel soldat till divisionsgeneral. Han tog livlig del i de politiska intrigerna i Frankrike och motarbetade Napoleon men deltog senare med utmärkelse i Napoleons krig. Napoleon utnämnde honom till marskalk av Frankrike och furste av Ponte Corvo. Förhållandet emellan kejsaren och honom var emellertid kyligt, varför Bernadotte med glädje antog erbjudandet att bli tronföljare i Sverige. På en riksdag i Örebro 1810 blev han vald till svensk kronprins och antog namnet Karl

Johan. K. blev från början den ledande i sitt nya land, trots att han ej tillträdde regeringen förrän 1818. Målmedvetet inriktade sig K. på att stärka Sveriges ställnihg genom förvärvandet av Norge. Han ingick därför ett förbund med Ryssland och slöt sig vid befrielsekampen mot Napoleon till dennes fiender 1813. K. tog befälet över den s. k. nordarmén och bidrog verksamt till de allierades seger. Danmark, som stod på Frankrikes sida, anfölls och tvangs i freden i Kiel 1814 att avstå från Norge, som s. å. förenades med Sverige. Inrikespolitiskt ägnade K. sin kraft särskilt åt ekonomins reglerande. Emellertid uppväxte en stark opposition mot regeringen. I spetsen för oppositionen stod K. H. Anckarsvärd, och så småningom blev även konungens personliga uppträdande föremål för kritik. Kulmen nåddes under riksdagen 1840, som dock i huvudsak ej medförde någon annan seger för oppositionen än införandet av departementsstyrelse. Efter 1840 la de sig oppositionen, och konungens sista år utmärktes av lugn såväl inåt som utåt. — 9. K. XV, 1826—1872, den förres sonson, deltog redan som kronprins i det politiska livet. Han närmade sig mest det konservativa jun-kerpartiet. På grund av faderns (Oscar I) sjukdom övertog han styrelsen 1857 oeh blev konung 1859. K. var en varm anhängare av skandinavismen men kunde ej förmå regeringen att ge

sitt medgivande till Sveriges uppslutning vid Danmarks sida, då detta land angreps av Preussen och Österrike 1864. Den viktigaste förändringen i statslivet under K. XV var representationsreformens genomförande 1865. K. visade sig varmt intresserad av ett förstärkt härväsen men vann i detta hänseende ej någon anklang hos riksdagen. Personligen var K. mycket populär.

Karl, svenska prinsar. — 1. K. Filip, 1601—22, Karl IX: s yngste son. Vid storfurstendömet Novgorods begäran att få en svensk prins till tsar föreslogs K. av Gustav II Adolf. I Viborg fördes underhandlingar 1613—14, men planen strandade genom Mikael Romanovs val. — 2. K. August, 1768—

1810, svensk tronföljare, prins av Au-gustenborg (egentligen Kristian August). K. blev kommenderande general i Norge 1S03 under Danmarks krig med England. 1S09 valdes K. till svensk kronprins och blev som sådan mycket populär. Under en exercisövning på Kvidinge hed träffades emellertid K. av slaganfall och avled. Efter K:s död kommo rykten om förgiftning i omlopp, vilka hade till följd mordet på Axel v. Fersen, som troddes inblandad i saken. — 3. K. (Carl),

f. 1861, hertig av Västergötland, 3: e son till Oscar II. Har bland annat utfört ett betydande arbete inom Röda Korset.

Karl, tysk-romerska kejsare. — 1. K. V, 1500—58, ärvde efter fadern, Filip I av Kastilien, Nederländerna och Franche-Comté 1506, efter morfadern Ferdinand den katolske (som K. I) Spanien med dess kolonier i Amerika samt Neapel och Sicilien 1516 och ärvde slutligen efter farfadern Maximilian I de s. k. österrikiska arvländerna 1519, då han även valdes till romersk kejsare, över arvländerna blev dock hans broder Ferdinand ståthållare. K: s regering upptogs av ständiga krig. Efter att ha undertryckt ett uppror i Spanien vände han sig mot den tyska reformationen, vars anhängare han förklarade i akt på riksdagen i Worms 1521. Samtidigt anfölls han av Frans I av Frankrike, med vilken han utkämpade fyra krig (1521—26, 1527—29, 1536—38, 1542—44). Genom dessa vann han Milano. K. förde även krig mot turkarna och utsände två tåg mot sjörövare till Tunis (1535) och Algeriet (1541). Med pro-' testanterna ingick han religionsfreden i Niirnberg 1532, men striden blossade åter upp i och med Schmalkaldiska kriget, under vilket K. i förbund med hertig Morits av Sachsen segrade över protestanterna vid Miihlberg 1547. Emellertid avföll Morits och anföll tillsammans med Henrik II av Frankrikeoförmodat kejsaren, som måste fly från Tyskland- (1552). I stilleståndet i Passau s. å. ocli i den slutliga reli-gionsfreden i Augsburg 1555 måste K. tillförsäkra lutheranerna full religionsfrihet. F. å. måste han avträda Metz, Toul och Verdun till Frankrike. 1556 avsade sig K. sina kronor. Sonen Filip fick Spanien och de övriga besittningarna utom de österrikiska arvländerna, vilka jämte kejsarvärdighe-ten tillföllo K: s broder Ferdinand. Sina sista år tillbragte K. i ett kloster

i Spanien. — 2. K. VI, 1685—1740, son till kejsar Leopold I, uppställdes av det habsburgska partiet till spansk tronpretendent efter Karl II :s död 1700, vilket ledde till det spanska tronföljdskriget. Han efterträdde sin äldre broder Josef I som romersk kejsare och erhöll de habsburgska arvländerna. Han måste 1711 avstå från den

spanska kronan men erhöll i stället 1714 de flesta spanska biländerna i Italien samt Spanska Nederländerna. 1735 måste han dock avträda Neapel och Sicilien. K. förde även två krig mot turkarna. Med K. utslocknade huset Habsburgs manssida, varför K. genom den s. k. pragmatiska sanktionen lyckades få sin dotter Maria Teresia erkänd som sin efterträderska.

Karl, kejsare av Österrike, konung av Ungern, 1887—1922, blev tronföljare 1914 och efterträdde Frans Josef 1916. K. sökte efter regeringstillträdet förgäves åstadkomma fred genom underhandlingar med Frankrike. Vid 1918 års revolution måste han fly till Schweiz. K. sökte återtaga den ungerska kronan 1921 men tillfångatogs och blev internerad på Madeira.

Karl, ärkehertig av Österrike, 1771— 1847, kejsar Leopold II :s son, vann som österrikisk fältherre flera lysande segrar, bland annat över Napoleon vid Aspern och Esslingen 1809.

Karl August. — Storhertig av Sachsen-Weimar, 1757—1828, gjorde för en tid sin huvudstad Weimar till Tysklands kulturella centrum genom att samla kring sig litterära storheter som Goethe, Schiller, Wieland och Herder. Goethe fick stort inflytande på styrelsen, som gick i frisinnad anda. K. var den förste tyske furste, som gav sitt rike en författning (1816).

— 2. Se Karl, svenska prinsar 2.

Karlavagnen, astr., en stjärnbild på norra stjärnhimmeln. Jfr Polstjärnan och Stjärnhimmeln.

Karlberg:, kungligt slott i Solna socken, Stockholms län, som byggdes på 1630-t. av K. Karlsson Gyllenhielm och utvidgades och ombyggdes på 1670-t. Under reduktionen indrogs det till kronan. 1792 inrättades där en krigsakademi (nu kallad K: s krigs-

skola) samtidigt som två flyglar tillbyggdes.

Karleby, Nils, 1892—1926, publicist, redaktör för Skånska Socialdemokraten 1917—20, därefter för Tiden, sekreterare i socialiseringsnämnden 1920 —26, en av den yngre svenska socialdemokratins främsta krafter. Bland hans skrifter må nämnas Socialismen inför verkligheten, 1926.

Karleby, se Gamla Karleby.

Karlfeldt, Erik Axel, f. 1864, diktare, ledamot av Svenska akademin 1904, sedan 1912 dess ständige sekreterare, 1903—12 bibliotekarie vid Lantbruksakademin. I en rytmisk, helgjuten, starkt personlig form har K. med förkärlek återgivit bilder av sin hembygds, Dalarna, natur och folk. Fri-dolin, den kraftfulle, humoristiske bondegestalten med boklig lärdom, äger ej så litet av skaldens egen personlighet (Vildmarks- och kärleksvisor, Fridolins poesi). K:s senare diktsamlingar (Flora och Poinona, Flora och B e 11 o na) spänna över vidare områden och visa en fördjupning av författarens tanke-och stämningsliv på samma gång de bevara hans märgfulla, bibliskt färgade uttryckssätt.

Karl Filip, se Karl, svenska prinsar 1.

Karl Fredrik, hertig av Holstein-Gottorp, 1700—39, son till Fredrik IV av Holstein-Gottorp och Hedvig Sofia av Sverige, förlorade under stora nordiska kriget sitt land men återfick den holsteinska delen 1719. K. uppställdes på initiativ av tsar Peter I av holsteinska partiet som svensk tronkandidat (1720).

Karlgren, A., f. 1882, professor i slaviska språk i Köpenhamn sedan 1923. K. var 1910—23 andre redaktör och ansvarig utgivare av Dagens Nyheter.

Karl Gustavs stads gevärsfaktori,

år 1813 grundad fabrik för tillverkning av handeldvapen i Eskilstuna, tillhör svenska staten.

Karl IV Leopold, 1643—90, hertig av Lothringen, österrikisk fältmarskalk. K. förjagades av fransmännen från sitt land och trädde i kejsar Leopold I: s tjänst. K. var en stor fältherrebegåvning och vann flera segrar mot turkarna (vid Wiens undsättning 1683 och vid Mohácz 1687).

Karl MartelT, omkring 688—741, fran-kisk storman av karolingernas ätt, son till Pippin av Héristal, vilken han efterträdde 714 som major domus i Austrasien. Han underlade sig även Neustrien samt räddade hela den kristna germanska världen genom sin seger över de framträngande araberna vid Poitiers 732.

Ka’rlsbad, tjeck. Kar’lovy var’y, stad i nv. Böhmen, vid sammanflödet

Tidens Lexikon.

41av Tepl och Eger. 18,000 inv. En av Europas mest bekanta badorter, känd för sina varma glaubersaltkällor.

Karlsba’dersalt framställes numera på konstgjord väg. Sex gr. i en liter vatten ger en lösning, som motsvarar naturligt karlsbadervatten. En till två teskedar K. i ett halvt glas vatten verkar milt avförande.

Karlsborg, fästning vid Vättern och Göta kanal, nv. Västergötland, viktigt upplag för härens förråd.

Karlshamn, stad vid östersjön, sv. Blekinge. 7,500 inv. Råsockerbruk. Punschbryggeri. Olje- och kraftfoder-fabrik.

Karlskoga, municipalsamliälle vid sjön Möckeln i Karlskoga bergslag, sö. Värmland. 2,300 inv. I närheten Bofors, ett av landets största järnbruk.

Karlskoga bergslag, värmlandsdelen av Örebro län.

Karlskrona, stad vid östersjön, sö. Blekinge. 28,000 inv. Residensstad för Blekinge län. Svenska örlogsflottans huvudstation med stort skeppsvarv, dockor etc. Karlskrona hattfabrik.

Karlskrönikan, en skildring på knit-telvers av Sveriges historia 1389—1452. Författaren är okänd. K. är skriven på initiativ av Karl Knutsson, vars storhet besjunges. Första partiet är en bearbetning av den numera förlorade Engelbrektskrönikan.

Karlsruhe [-ro’e], tysk stad, nära Rhen, huvudstad i Baden. 145,000 inv. Livlig industri. Ståtligt slott. Känd teknisk högskola. Konstakademi.

Karlstad, stad vid Klarälvens utlopp i Vänern, s. Värmland. 19,800 inv. Residensstad för Karlstads län, biskopssäte för Karlstads stift. Mekaniska verkstäder (främst Karlstads mekaniska verkstad). Trikåfab riker. Trävaruindustri. K. har sitt namn efter Karl IX, som gav stadsprivilegier åt den här belägna gamla tingsplatsen Tingvalla.

Karlstads stift omfattar Värmland och Dalsland. 24,413 kvkm. 362,000 inv.

Karl’stadt, A., omkring 1480—1551, tysk teolog, lärare vid Wittenbergs universitet. K. anslöt sig till Luther. Under dennes vistelse på Wartburg sökte K. våldsamt påskynda reformationsarbetet. Med hjälp av sina an: hängare avskaffade han bilderna i kyrkorna, ordnade gudstjänsten helt på modersmålet etc. Detta medförde oroligheter i Wittenberg, vilka upphörde efter Luthers återkomst. Mellan K. och Luther inträdde emellertid en brytning, och K. blev sedermera medhjälpare till Zwingli i Ziiricli.

Karlsten, fästning på en klippö i Bohusläns skärgård vid Marstrand. Är numera nedlagd men underhålles dock alltjämt. K. anlades under Karl XI :s regering av Erik Dahlberg.

Karlsöarna, två klippöar, Stora och Lilla Karlsö, belägna i östersjön utanför Gotlands v. kust. På stora Karlsö finnes sedan 1887 en blänkfyr. Fyrbetjäningen är denna ös enda invånare. Den andra ön är obebodd, öarna ha ett rikt fågelliv och en intressant växtvärld samt äro i geologiskt hänseende märkliga genom sina strandformationer (klintar, raukar, grottor m. m.).

Karl Ulfsson. — 1. K. U. Sparre till Tofta, d. 1407, riksråd, en av de mäktigaste svenska stormännen under 1300-t. K. var marsk 1364—71. — 2. K. U. till Ulfåsa, son till lagmannen Ulf Gudmarsson och den heliga Birgitta, riksråd. K. dog i Neapel 1372 under en resa till Palestina.

Karm, under medeltiden namn på ett slags täckt vagn.

Kar'ma, indisk filosofisk-religiös term, betecknande orsakslagen och dess följder, bland vilka reinkarnatio-nen, återfödelsen, ingår. I teosofiska åskådningar användes K. ävenledes i samband med reinkarnationsbegrep-pet men för övrigt i ganska svävande betydelse.

Kar'mel, bergudde i v. Palestina, skjutande ut från Samariens kalkplatå mellan Sarons slätt i sv. och Kidrons dal i nö.

Karmeli'ter, en tiggarorden, stiftad 1247 och uppkallad efter berget Kar-mel, där sedan 1156 funnits en eremitsammanslutning, från vilken K. utgick. I Sverige har K. haft kloster i Landskrona och Örebro.

Karmi'n, rött färgämne, vilket liksom karmosin framställes av den på olika kaktusarter levande eochenill-sköldlusen. Jfr Cochenille.

Karmosi'n, mörkrött färgämne, se Karmin.

Ka'rnak, by på ö. Nilstranden, strax n. om Luksor, berömt för sina storartade tempelruiner från det gamla Tebe, vars centrum låg på K: s område. De förnämsta härröra från Amontemplet, vilket byggdes från omkring 2000 f. Kr. till Ptolemaiernas tid och var världens största tempelbyggnad. I K. ha omfattande grävningar och restaureringar på senare tid företagits.

Karnation, återgivande av hudfärg inom målarkonsten.

Karneo'l, halvädelsten, se Kalcedon.

Karneva'1, festligheter, som i katolska länder föregå påskfastans inträde askonsdagen. Vid K. föras fantasifigurer, skepp o. dyl. på vagnar i x>ro-cession genom gatorna.

Karni's, S-format listverk.

Karoli'n. — 1. Namn på Karl XII: s krigare. — 2. Benämning på svenska mynt, de äldsta från Karl IX: s tid. Karoli'nerna, en till Mikronesien hörande ögrupp i v. delen av Stilla havet, bestående av en mängd låga korallöar och ögrupper, upptagande en ytvidd av omkring 1,000 kvkm. och spridda över ett havsområde av över

2 milj. kvkm. Befolkningen uppgår till omkring 41,000 infödingar och omkring 200 vita. K. tillhörde före världskriget Tyskland men förvaltas numera av Japan som mandatärmakt. U. S. A. har sedan 1921 kontroll över den amerikanska telegrafkabeln på ön Jap.

Karoling'erna, den kungaätt, som efterträdde merovingerna i det frankiska väldet i och med Pippin den lilles tronbestigning 752. Genom dennes son, Karl den store, kom K. i besittning-av den romerska kejsarkronan 800. Karl den stores söner delade faderns välde 843, och K. uppdelades på tre linjer; den franska, som regerade till 987, den tyska, vilken utslocknade 911, samt den italienska, som utdog 875.

Karolingr'iska sagokretsen, Karlssagan, medeltida dikter, vilka besjunga Karl den store och hans paladiner. Ur den nordfranska kämpavisan uppkom-mo de konstrikt assonerade el. rimmade chansons de geste*, vilka mot slutet av 1300-t. skrevos på prosa. Från den äldsta perioden (omkring 1050) märkes Rolandssången, den berömdaste av alla medeltida hjältedikter.

Karoli'nska Institutet el. Karolinska Medico-kirurgiska Institutet, en 1809 grundad medicinsk högskola i Stockholm. Vid K. finnas 23 professorer.

Karolyi [karåji'], M., f. 1875, ungersk statsman och 1919 Ungerns förste president. Samma år måste han emellertid på grund av en bolsjevikisk revolution träda tillbaka.

Kaross', stor, lieltäckt, 4-hjulig vagn.

Karosseri', överbyggnad på automo-bil, se Automobil.

Karpar (Cyprinus) hör till benfiskar (Teleosti). K. ha en taggig fenstråle framtill i rygg- och analfenan. Kar-pen (C. carpio) har fyra skäggtöm -mar vid nosen. Den har mörkbrun rygg, gröngula sidor och ljusare buk. En del odlade varieteter sakna fjäll (Läderkarp) el. ha endast några fä stora fjäll längs sidolinjen (Silver-karp). Fisken

odlas i karpdammar, särskilt i Tyskland, Österrike och Frankrike samt även i s. Sverige. Den är en värdefull matfisk och uppges kunna nå en vikt av 20 kg. Ruda n (C. carassius) har ej skäggtömmar. Den har mycket hög och platt kropp. Guldfisk (C. auratus.) är som vild olivgrön. Odlade raser äro gulröda el. silvervita. Jfr Guldfisk. Se Bil. Fiskar II.

Karpa’terna, skogrik bergskedja, vilken kan anses som en fortsättning av Alperna ö. ut. 130 mil lång. Omgiver hästskoformigt den ungerska slätten. K. genombrytes av Donau vid Orsova. Dess s. del, Transsylvanska alperna, omsluter Siebenbiirgens högland. K: s högsta delar, Tatra, nå 2,660 m. ö. h. Liksom Alperna är K. en tertiär veck-ningskedja. Vulkaniska bergarter förekomma i stor utsträckning på bergskedjans sydsida. God tillgång på ädla malmer, salt och petroleum. Klimatet är ett utpräglat fastlandsklimat. Nederbörden är ringa.

Karré, köttstycke från området kring bakre delen av ryggraden hos svin.

Karrio’1, ett lätt, tvåhjuligt åkdon med en sits.

Karriä’r, fyrsprång (en hästs snabbaste lopp) ; (framgångsrik) ämbetsmannabana, levnadsbana.

Karroo, stäppartad högplatå (5—800 m. ö. h.) i Kaplandet, s. Afrika.

Kar’s, befäst stad i n. Armenien vid vägen mellan Erzerum och Kaukasus.

30,000 inv.

Karst, bergland invid gränsen mellan Italien och Jugoslavien mellan östalperna och Illyriska bergen. K. är känt för sina egendomliga sten-bildningar, s. k. karstfenomen. (Jfr Karstlandskap).

Karsten, L., f. 1876, norsk målare i impressionistisk stil.

Karstlandskap, högländа, karga kalkstenstrakter, i vilka nederbörden söker sig ned genom berggrunden och bildar underjordiska floder, grottor, doliner etc.

Karta’go, stad under antiken i n. Afrika, vid nuvarande Tunis, anlagd av feniciska nybyggare (troligen på 700-t. f. Kr.). K. blev snart Nordafrikas handels- och industricentrum och införlivade med sig bl. a. Sardinien och v. delen av Sicilien. I och med det romerska väldets utbredning kom K. emellertid i strid med romarna om väldet på Sicilien (se Puniska krigen). K. förlorade slutligen sina sicilianska besittningar (241), Sardinien (238) samt alla utomafrikanska kolonier 201. Romarna förstörde slutligen staden i grund (146). 122 f. Kr. återuppbyggdes dock K. av C. Grac-clius, och italienska bönder ditsändes. Under kejsartiden var det nya K. huvudstad i romerska provinsen Afrika.

— I det äldsta K. innehades makten av de rika handels- och jordägarkret-sarna. Verkställande makten utövades av två på ett år valda suffe’ter, som biträddes av ett råd på 300 medlemmar. Sin religion hade kartagerna lånat från det feniciska folket.

Kartell’. — 1. Sammanslutning mellan industriföretag inom en industri-gren, inom vilken företagen bibehålla sin självständighet i alla de avseenden, rörande vilka de ej genom särskilt avtal bundit sig. Kartellens syfte är att helt upphäva el. minska konkurrensen, och den måste därför omfatta flertalet av industriföretagen inom branschen

i landet. Understundom avser den ingångna överenskommelsen blott genomförandet av enhetliga försäljningsvillkor t. ex. i fråga om kreditförhållandena, i andra fall innebär den en överenskommelse om enhetliga priser. Den kan också avse en produktionsbegränsning genom fastställande av de högsta kvantiteter, som de olika företagen var för sig få tillverka. Ej sällan realiseras det avsedda syftet genom en uppdelning av avsättningsområdet på de olika företagen. Ibland handhaves försäljningen för alla de till K. anslutna företagen av en gemensam försäljningsorganisation. — 2. överenskommelse om tillfällig samverkan mellan politiska partier (t. ex. valkartell). — 3. I väntan på sammanslagning av samhörande fackliga organisationer till industriella förbund ha även upprättats karteller. Så existerar t. ex. en K. mellan typografer, bokbindare och litografer.

Karte’sch, med skrot fylld projektil av enkel konstruktion.

Kartnagel, missbildad nagel, beroende på skada på nagelbädden (inflammation el. våld).

Kartografi', läran om kartritning. Se Kartprojektion.

Kartong'. — 1. Tjockt, styvt papper; ask, fodral el. dyl. av papp. — 2. Teckning el. målning, utförd på papper och avsedd att tjäna som mönster för en väggmålning, gobeläng el.' dyl.

Kartprojektion. Då man vill på en plankarta framställa en större del av jordytan, kan detta på grund av jordens klotform icke ske med en för hela området lika skala. Olika metoder komma till användning, allt efter kartans huvudändamål. En sådan är Mercators kartprojektion, som ofta användes på världskartor och visar en mot polerna tilltagande skala med parallellism hos breddgrader såväl som längdgrader; en annan projektion är den azimutala, som kommer till användning t. ex. vid framställning av östra och västra halvkloten på cirkelformiga ytor, då breddgraderna få större skala utemot periferin. Flera andra projektionsmetoder finnas.

Kartuscli', infattning, formad som en till hälften uppvikt pappersrulle. K. användes inom ornamentiken.

Kartusia'n orden, en eremitorden med mycket stränga regler, grundad 1084. Medlemmarna få t. ex. blott en stund om söndagarna tala med var-

andra. I Sverige har funnits ett till K. hörande kloster i Mariefred.

Kartverk, Rikets allmänna K., ett statens ämbetsverk med en geodetisk, en topografisk och en stomkarteav-delning. Tjänstemännen benämnas statsgeo deter, statstopografer och statskartografer.

Karung'i, samhälle vid Torne älv, n. Norrbotten. Ändpunkt för stambanan genom övre Norrland (Bräcke—Karungi). Järnväg till Haparanda. Under världskriget gick en betydande världstrafik över K., som då hade en kortvarig och egendomlig blom-stringsperiod.

Karusell', fordom lekar till häst, varvid det för ryttarna gällde att på lansspetsen uppfånga en ring el. dyl. K. forekommo särskilt vid de medeltida hoven. — Numera är K. benämning på en roterande, cirkelrund ställning, i vilken är anbragt bänkar, hästar el. dyl. K. är ett omtyckt marknadsnöje.

Karvstock. Vid räkenskaper o. dyl. användes fordom en träpinne, i vilken man skar skåror. Genom att dela en K. på längden fick man en slags kontroll på räkningen för bägge parterna. Ny skåra kunde endast anbringas, när hälfterna förenades. K. användes bland annat för att hålla räkning på dagsverken, vedleveranser o. dyl.

Karyati'd, draperad kvinnostaty, inom byggnadskonsten använd som pelare. K. förekom under antiken (Erekteiontemplet på Akropolis i Aten) samt senare under renässansen och barocken. Se Bil. Byggnadsstilar I.

Karyb'dis, klippa i Messinasundet, se Skylla.

Kasack', lång, rak, vid blus.

Kasa'n, se Kazan.

Ka'schau (tjeck. Kosice), stad i Tjeckoslovakien, belägen vid floden Hernad. 53,000 inv. Sedan medeltiden en livlig handelsstad. Maskinindustri.

Kasch'gar, se Kasjgar.

Kaschmi'r, se Kashmir.

Kasei'n, ostämne, ett i mjölk förekommande äggviteämne. K. utfälles vid mjölkens surnande samt vid tillsats av löpe till mjölk. Av K. framställes bland annat galatit, vilket liknar ben och användes till kammar o. dyl.

Kasematt', vissa murade, bombsäk-ra rum i fästningar.

Kasernbyggnadsnämnden, arméns K., tillsattes av regeringen år 1907 för att handha vissa kasernbyggnader. Förutom kasernbyggnader har nämnden utfört även en del andra byggnadsföretag (t. ex. hospitalsbyggna-der) för det allmännas räkning.

Kashmir [kasjmi'r], ursprungligen benämning på allenast i Orienten av den tibetanska getens ull vävda fina och

mjuka yllevävnader, särskilt schalar. Numera användes K. även som benämning på vissa enfärgade, släta ylletyger, vanligen vävda av kamgarn.

Kashmir [kasjmfr], brittisk vasallstat i v. Himalaja. 220,000 kvkm. 3.2 milj. inv., hinduer, till största delen anhängare av islam. Landskapet är högländt med 4—5,000 m. höga bergskammar, omslutande ett lägre sänkningsområde på 1600—2500 m. höjd, vilket på grund av riklig bevattning har en yppig vegetation med härliga cederskogar, ris och fruktodling. Boskapsskötsel; kashmirgetens ull ger råvara till de dyrbara schalar, mattor etc., vilka tillverkas i K. K. räknas till jordens naturskönaste trakter.

Kasi’no, casfno, it., offentlig spellokal (Monte Carlo) el. nöjeslokal. — Ett slags kortspel.

Kasjgra’r, stad i v. Ostturkestan, vid foten av Tian-sjan. 40,000 inv. Viktig för handelsförbindelsen mellan Kina och Ryssland.

Kask, hjälm, militärisk huvudbonad av styvt läder, kupigt formad och vanligen med skärm fram och bak.

Kaska’d, konstgjort vattenfall med vattnet strömmande vanligen i flera avsatser

Kaska'dbergren, bergskedja, 900 km. lång, i v. delen av U. S. A. Rik på sjöar och vattenfall (därav namnet). Bland de högsta topparna märkas den utslocknade vulkanen Mount Shasta (4,374 m.) och Mount Rainier el; Tacoma (4,428 m.).

Kaskelofer bilda en familj (Physe-teridse) inom valdjurens ordning (Ce-tacea) De ha enormt stort huvud. I kraniets övre parti ligger inbäddad i bindvävsfack ett flytande fett, sper-macetiolja, som har stort handelsvär-de. K. ha blott tänder i underkäken. De leva av bläckfiskar och fiskar. Bland arterna kunna nämnas: Kas-keloten el. spermacetivalen (Physeter macrocephalus), som finns i alla varma el. måttligt varma hav. Hannen blir ända till 18 m. lång. Lever sällskapligt. Gall- el. tarmstenar från kaskeloten lämna välluktande grå ambra, som finner användning i parfymerier. Den jagas också för späc-kets och spermacetioljans skull. Näbbvalen (Hyperoodon diodon) har två tänder i underkäken. Den blir 9 m. lång. Lever i Atlantiska oceanen.

Kaskett’, mansmössa med stor skärm.

Kas’kinen, se Kaskö.

Kaskoförsäkringr, en inom sjöförsäkringsväsendet använd term, som avser att transportmedlet, fartyget, är försäkrat. Lastens försäkring kallas varuförsäkring.

Kask’ö (Kaskinen), stad vid Bottniska viken, sv. Österbotten, v. Finland. 1,700 inv.

Kas’per, skämttidning, utkomman-de i Stockholm sedan 1869, från 1921 redigerad av E. Norlander.

Kas’pertea’ter, marionett- el. dockteater. Vanligen har K. en stående lustig figur, Kasper el. Kasperle, ursprungligen lånad från den österrikiska scenen.

Kas’piska havet, jordens största in-hav. 439,000 kvkm. K. ligger 26 m. under världshavets yta. Salthalten är ute på havet omkring 1—1% %, lägre i närheten av de stora flodmynningarna (Volga och Ural). I den nästan avspärrade stora Karabugasbukten på ö. sidan stiger salthalten på grund av det där rådande torra klimatet till omkring 20 %. I s. delen av havet träffas djup på 1,130 m. K., som i n. och ö. omgives av lågland, hade under istiden mycket större utbredning än nu. Jfr Aralo-Kaspiska bäckenet.

Kassaaffärer, kontantaffärer.

Kassabok, se Bokföring.

Kassafonden, se Statsverkets kassafond.

Kassakon trollapparat, kassaregister, en med ett antal räkneverk — ett för varje huvudvaruslag, ett för varje försäljare el. dyl. — försedd apparat,

1 vilken mottagen likvid tryckes in, ett kvitto, avsett för kunden, stämplas, och varje instämplat belopp noteras på

en kontrollremsa.

Kassan’dra, enligt forngrekiska sagor en dotter till konung Priamos i Tro ja. XC. fick av Apollon siargåva men samtidigt bestämde guden, att hennes spådomar aldrig skulle bli trodda.

Kassarabatt, rabatt (i allmänhet 1 å

2 %), som lämnas vid omedelbar betalning el. vid betalning inom viss kortare tid (vanligen 30 dagar).

Kassation, förkastande, upphävande.

— Kassationsdomstol, en domstol med befogenhet att upphäva en dom, eventuellt återförvisa ett mål till annan domstol för nytt avgörande. Kassationsdomstol får alltså ej meddela ny dom. Sådana domstolar finnas särskilt i de romanska länderna.

Kas’sel, stad i preussiska provinsen Hessen-Nassau, vid Fulda. 168,000 inv. En av Tysklands vackraste städer. Livlig industristad. Lokomotiv- och maskinverkstäder, bland de största i Tyskland. I närheten det bekanta slottet Wilhelmshöhe med storartade parkanläggningar.

Kasse’ra, förkasta, förklara oduglig.

Kassett'. — 1. Fyrkantigt, fördjupat takfält, använt som ornament. De kassetterade taken härstamma frånantiken men ha även använts i senare stilarter, t. ex. nnder renässansen.

— 2. Flat plåtlåda, ogenomtränglig för ljus; användes att förvara plåten vid fotografering.

Kas’siakane’1, ett grövre slags kanel, som erhålles från Cinnamomumarter från s. Kina, Java, Sumatra m. fl. platser.

Kassiopej’a, se Cassiopeja.

Kassu’ber, en slavisk folkstam, boende i Västpreussen och Pommern. De stå polackerna nära och anslås till

170,000.

Kast, se Kastväsen.

Ivasta’1, tornlik försvarsbyggnad, oftast fyrkantig, som under medeltiden uppfördes i närheten av kyrkor, särskilt på Gotland.

Kasta’lia, en källa nära Delfi i Grekland, i vilken de, som besökte oraklet, tvådde sig. Senare uppkom en sägen, att källan skulle skänka skaldegåva.

Kastanjeträdet (Castanea vesca) tillhör familj Cupuliferae och är ett högt träd, hemmahörande i Medelhavsländerna. Frukterna, äkta kastanjer, äro nötter, omgivna (tre tillsammans) av en taggig fruktskål. De förtäras vanligen rostade. K. odlas såsom prydnadsträd jämväl någon gång i Sverige. K. bör skiljas från vår vanliga kastanj, hästkastanjen, iEsculus hippocastanum, med vilken den ej räknar släktskap.

Kastanjetfer, skallerinstrument, bestående av två träbitar i form av tu-delade kastanjeskal, vilka med band fästas vid tummen och slås samman med de övriga fingrarna. K. användas som ackompanjemang särskilt till spanska och neapolitanska folkdanser.

KasteFholm, gammalt slott på Åland, Sunds socken, numera i ruiner. Den första uppgiften om K. är från 1388. Under unionstiden spelade K. som fäste stor roll.

Kastell’. — 1. Mindre fästning. — 2. På äldre fartyg en fästningslik påbyggnad på aktern.

Kastella’n, förr slottsbefälhavare, nu slottsvaktmästare.

KastelFholmen, ö i Stockholm, belägen i Saltsjön mellan staden och Djurgården, med ett 1845 uppfört kastell (därav namnet). K. är medelst en bro förenad med Skeppsholmen.

Kastriien, Gamla och Nya, landskap i det centrala Spanien respektive

66,000 och 72,000 kvkm., till det mesta en av bergskedjor omramad högplatå (600—900 m. ö. h.) med utpräglat kontinentalt klimat, ringa nederbörd, heta somrar (Madrid medeltemperatur i juli 25° C.) och kalla vintrar. Längs gamla K: s sydgräns stryker Sierra de Guadarrama. Floderna Dueros, Tajos och Guadianas dalgångar äro

djupt nedskurna i högplatån. Fär-avel och sädesodling äro huvudnäringar.

Kastmaskin, se Katapult.

Kastning, missfall hos husdjur, kan bero på yttre våld, överansträngning, olämpligt foder (t. ex. mjöldrygeförgiftning) el. inflammation, orsakad av bakterier i könsorganen.

Kas’tor, bäverhår, av vilket tillverkas filt, som användes till hattar (kastorhattar) m. m.

Kastpjäs, artilleripjäs (haubits mör-sare) av sådan konstruktion, att kulbanan blir starkt krökt.

Kastration, borttagande av könskört-larna. Iv. medför en ändrad utveckling av kroppen, ett kvarblivande av vissa för barnaåldern karakteristiska egenskaper t. ex. sopranröst (jfr Ka-stratsångare), ett slöare och lugnare temperament, en ökad benägenhet för fettansats m. m. K. företages pä människor bland annat i muhammedanska länder för erhållandet av pålitliga liaremstjänare. En rysk religiös sekt, skoptserna, utför K. av religiösa skäl. Hos husdjur utföres K. för att erhålla lätthanterligare och mera lätt-» gödda djur.

Kastra’tsångare. Genom borttagande av könskörtlarna förhindras hos gossar målbrottets inträde. De bibehålla sopranstämma hela livet. Under 1600- och 1700-t. forekommo särskilt i Italien K. Deras stämläge var ofta något högre än kvinnliga sopraners.

Kastre’ra, se Kastration.

Kastväsen, en för det indiska samhället karakteristisk organisation i strängt från varandra skilda samhällsklasser. Ursprungligen funnos fyra K., varav tre bildades av de ariska erövrarna (präster, krigare och lantbrukare) och den fjärde utgjordes av de föraktade infödingarna. Sedermera har antalet K. ökats. De ha omgärdats med delvis i religiösa föreställningar bottnande bestämmelser, som i hög grad försvårat beröringen mellan personer av olika kast. Man tillhör den kast, inom vilken man blivit född. K. har i hög grad hämmat Indiens kulturella utveckling.

Kasua’rfåglar (Casuari), strutslik-nande, stora fåglar, som ha hårlika fjädrar, förkrympta vingar och starka ben. Till K. höra E m u n, som lever i Australien, och Hjälmkasua-r e n, som finns på Nya Guinea.

Ka*sns, fall, händelse. — Språkv. Ett nomens el. pronomens olika böjningsformer, tjänande att uttrycka ett sådant ords förhållande till övriga ord. Latinet har sex K.; i de indo-europeiska språkens gemensamma modersprāk funnos troligen minst åtta K. Sanskrit är det enda indoeuro-peiska språk, som bevarat åtta K. De äldre germanska språken hade vanligen fyra (nominativ, genitiv, dativ, ackusativ). K. utbyttes redan i de äldsta indoeuropeiska språken gärna mot prepositioner. Ett pronomens ka-susböjning skiljer sig vanligen från nomens. I de germanska och slaviska språken ha adjektiven dubbel kasus-böjning.

KatafaFk, upphöjd träställning för likkistor.

Kataklysm’teorin, se Lyell.

Katakom’ber, underjordiska gångar med gravkamrar. De äldsta kristna byggde K. efter mönster av judar och romare. K. tjänstgjorde även som gudstjänstlokaler och gömställen under förföljelserna. De användes ej vidare efter kristendomens genombrott. De märkligaste K. finnas i Rom. Vidare märkas de i Jerusalem, Alexan-dria, Neapel m. fl. K. bestå ofta av flera med trappor förbundna våningar. De större kamrarnas väggar upptagas vanligen av freskomålningar med bibliska motiv, ofta utförda med enkel, verkningsfull realism.

Katala’uniska fälten, se Attila.

Katalek’tisk kallas en versrad, som är ofullständig, ej innehåller så många stavelser, som det rytmiska schemat fordrar.

Katalepsi’, ett egendomligt tillstånd hos sinnessjuka oeh hysteriska personer. De tillåta viljelöst, att man ger

deras lemmar vilken ställning som helst och bibehålla sedan denna ställning i timtal, även om den är mycket obekväm.

Katalog [-lå’g], förteckning över någon samling (t. ex. böcker, varor, konstsaker el. dyl.) el. grupp av personer (medlemmar av en kår, klubb el. dyl.).

Katalo’nien, se Catalonien.

Kataly’s el. kontaktverkan, den ökade hastighet, med vilken en kemisk reaktion försiggår under inverkan av vissa ämnen utan att dessa därvid själva förändras. De påskyndande ämnena kallas katalysatorer. Exempel på dylika äro de i växt- och djurorganismen förekommande enzymen.

Katan’ga, distrikt, omfattande sö. delen av belgiska Kongo med huvudstaden Elisabethville. K. är rikt pä koppar- och tennmalm och andra mineralskatter, som väntas få världs-ekonomisk betydelse i framtiden.

Katapult', en kastmaskin för. pilar o. dyl., ett jättestort armborst, som användes av romarna.

Katarakt’, benämning använd på större floders (särskilt Nilens) fall och forsar.

Kata’rer, en oppositionsrörelse inom den katolska kyrkan, utbredd över hela västerlandet och särskilt i Frankrike, där rörelsens anhängare kalla-

des albigenser*. Oppositionen ned-slogs hårdhänt av kyrkan på 1300-t. Av K. kommer kättare, som betecknar en från kyrkan avfällig.

Katarina, namn på flera helgon, bland vilka märkas K. av Alexandria, som led martyrdöden i början av 300-t. K. anses från början vara hjältinnan i den svenska folkvisan ”Liten Karin”.

Katarina, engelska drottningar, varibland märkas: K. av Aragonien, 1485 —1536, Henrik VIII: s första gemål, förvisad från hovet 1531; K. Howard, Henrik VIII: s femte gemål 1540, avrättad 1542; K. Parr, d. 1548, Henrik VIII: s sjätte gemål 1543.

Katarina av Medici, 1519—89, fransk drottning, gemål till Henrik II. Under sonen Frans II: s regering sökte hon förgäves störta ätten Guise från dess maktställning. 1560 blev hon emellertid regentinna för sin andre son Karl IX under dennes omyndig-hetstid. Hon förskaffade sig genast ett oerhört inflytande, vilket hon även behöll under den tredje sonen Henrik III: s regering. K. var ränk-full och ärelysten och skydde inga medel för sina måls uppnående. Under hugenottkrigen stod hon än på katolikernas, än på protestanternas sida.

Katarina, ryska kejsarinnor. — 1. K. I, Aleksejevna, 1684—1727, var troligen en lettisk bondedotter vid namn Marta Skavronskaja. K., som var gift med en svensk dragon, kom som krigsbyte till den ryska armén, som hon medföljde. Slutligen blev hon tsar Peter I: s älskarinna. 1712 blev hon officiellt Peters gemål och vid hans död 1725 hans efterträderska. Som kejsarinna leddes hon av sin gunstling Mensjikov. — 2. K. II Aleksejevna, 1729 —96, prinsessa av Anhalt-Zerbst (som sådan Sofia), blev 1745 ryske tronföljaren Karl • Peter Ulriks gemål. Genom en statskupp svingade hon sig upp på tronen 1762. Hennes gemål avsattes och blev senare mördad. K. var intelligent och bildad och synnerligen duglig som regent. Påverkad av de franska upplysningsfilosofernas läror införde hon flera förbättringar i den inre styrelsen och förde utåt en kraftfull politik. K. deltog i Polens tre delningar samt utkämpade två framgångsrika krig mot Turkiet. Under frihetstiden i Sverige hade K. stort inflytande och förde senare ett krig med Gustav III. K. är känd för sitt lättsinniga liv och bland hennes många älskare är Po-temkin den mest bekante. Jfr vidare Rysslands historia.

Katarina, svenska drottningar. — 1. Iv. av Sachsen-Lauenburg, 1513—35, Gustav Vasas l:a gemål (1531). — 2. K. Stenbock, 1535—1622, Gustav Vasas 3:e gemål (1552). — 3. K. (Karin)Månsdotter, 1550—1612, Erik XIV :s gemål. K. var dotter till en slotts-knekt och miste tidigt sina föräldrar. Det berättas, att konungen första gången såg K. på Stockholms torg, där hon sålde nötter, och genast blev betagen av hennes skönhet. Hon blev kammarjungfru på slottet och var konungens älskarinna. Erik vigdes vid henne i hemlighet 1567 och f. å. firades en offentlig bröllopshögtid. K. hade ett lyckligt inflytande på den sjuke konungen och följde honom i

fångenskapen men sändes 1573 till Finland, där hon erhöll Linksiala gård i förläning. — 4. K. Jagello’nica, 1526—83, Johan III: s första gemål, dotter till polske konungen Sigismund I. Giftermålet mellan K., som var katolik, och dåvarande hertig Johan ägde rum 1562 trots Erik XIV: s förbud, vilket bidrog till brytningen mellan bröderna.

Katarina Ulvsdotter, 1331 el. 1332— 81, dotter till den heliga Birgitta, den första abedissan i Vadstena kloster (13S0). K. är ej kanoniserad men räknas till katolska kyrkans heliga kvinnor.

Katarr’, inflammation av en slemhinna.

Katastro’f, plötslig, ödesdiger handelse, olycklig vändpunkt.

Katatoni’, benämning på ett tillstånd hos sinnessjuka, karakteriserat av motsträvighet och stel orörlighet, ibland oro med krampaktigt upprepande av samma rörelse etc.

Ivate’der, pulpet för lärare, talarstol.

Kate’dersoeialister, benämning på anhängarna av en tysk nationalekonomisk åskådning med utpräglat socialreformatoriska tendenser. K., bland vilka må nämnas Adolf Wagner och

G. Schmoller, ha tidvis utövat ett betydande inflytande på den tyska socialpolitiken.

Katedral, domkyrka.

Kategori’, klass, avdelning, omfattande ej fullt enhetliga företeelser.

Katego’riska im’perativet, se Kant.

Kateke’t, i den äldre kyrkan ett slags lärare för personer, som skulle undervisas i kristen tro för att senare döpas.

Kate’t, benämning på de båda kortare sidorna i en rätvinklig triangel. Jfr Hypotenusa.

Kathiawa’r, vid v. sidan av Deccan-halvöns bas utskjutande halvö, upptagen av ett antal små mahrattiska vasallstater under brittiska väldet.

Katjo’n, se Elektrolytisk dissocia-tion.

Kato’d kallas den negativa elektroden. Den positiva kallas anod. Se Galvaniskt element, Elektrisk urladdning och Elektrolys.

Kato’dstrålar, strålar, som utgå från katoden vid elektriska urladdningar i rör, innehållande starkt förtunnad gas (t. ex. röntgenrör). K. bestå av elektriskt negativt laddade partiklar (elektroner). Härur förklaras deras egenskaper att avböjas i elektriska och magnetiska fält, att göra luft ledande genom dess jonisering m. m. Då K. träffa fasta kroppar giva de upphov till strålar av annan art (röntgenstrålar el. X-strålar). Jfr Elektrisk urladdning samt Strålning.

Katolicism, den romersk-katolska* kyrkans åskådning.

Katolska breven, de allmänneliga breven, benämning på de sju brev i Nya testamentet, vilka ej författats av Paulus.

Katolsk-apostoliska församlingen, se Irving.

Katrineholm, stad vid föreningspunkten av ö. och v. stambanorna, sv. Södermanland. 7,700 inv. Mekaniska verkstäder. Trävaruindustri. Nära staden stor trämassefabrik. Katri’nplommon, se Prunus. Kafsenjammer, oljud; bakrus, ”kopparslagare”.

Katt, straffredskap, förr använt på fartyg. K. bestod av nio knutför-sedda snärtar, fästade vid en grov tågstump. Jfr även Kattdjuren.

Kattdjuren (Felida?) bilda en familj tillhörande rovdjurens ordning (Carnivora). De påminna till sitt utseende om huskatten, som kan sägas utgöra typ för familjen. Alla kattdjur äro utomordentligt smidiga, ha starka tänder och

klor. Rovgiriga. Synen och hörseln äro de bäst utbildade sinnena. Hit höra bl. a. L e-j o n e t, Tigern, Puman, Jagu-aren, Leoparden el. Pantern, Tamkatten (V i 1 d k a 11 e n), L o-djuret och Geparden. (Jfr dessa ord.)

Katfegatt, vik av Nordsjön, mellan Jylland i v., de danska öarna i s., Sverige i ö. och Skagerack i n. Ytvidd omkring 20,000 kvkm.

Kattfot kallas en tämligen lågväxt flerårig ört (Antennaria dioica), hörande till familj Compositas. K. är vit-ulligt luden och har rotstock, från vilken flera stjälkar stiga upp. Han-och honblommor förekomma på skilda stånd; växten är således tvåbyggare.

Kattguld, folklig benämning på diverse bergarter, vilka genom hög glimmerhalt få' ett gnistrande utseende.

Kattost, se Malva.

Katt’owitz, polsk stad i Oberschle-sien. 45,000 inv. Medelpunkt i ett viktigt gruv- och industridistrikt. Kattuggla, se Nattugglesläktet. Kattu’ner, ganska täta, glättade, lärftsvävda bomullstyger i vitt el. oftast i flerfärgstryck.

Ka’udern, W., f. 1881, svensk zoolog, som företagit flera forskningsresor, därav tvenne till Celebes.

Kauffmann [ka’of-], Angelika, 1741 —1807, schweizisk målarinna av den nyklassicistiska skolan. Hennes stil utmärkes av en ytlig, ofta sentimental behagfullhet.

Kauka'sien, landet mellan Kaspiska och Svarta haven jämte det i n. liggande låglandet vid Don. Det ge-nomstrykes av Kaukasus, som skiljer Ciskaukasien (landet n. om K.) från Transkaukasien (landet s. om K.). Se vidare Kaukasus, Georgien, Baku, Daghestan.

Kauka’siska rasen, äldre namn på den ”vita rasen”. Jfr Indoeuropéer.

Kauka’siska språk, gemensamt namn på de många språk, vilka talas av folkstammarna i Kaukasiens bergstrakter. K. äro ej besläktade med någon av de större språkstammarna. De indelas i tvenne grupper: Inom de s y d k a u k a s i s k a el. iberiska språken är georgiskan det förnämsta. Bland andra märkas m i n g r e 1 i-s k a n och suaniskan. Av de många n o r d k a u k a s i s k a språken märkas avariskan i ö. och tjerkessiskan i v.

Ka’ukasus, en 120 mil lång bergskedja, bildande gräns mellan Europa och Asien. K. hör till den stora ter-tiära bergskedjezonen, som vid övre Krim anknyter till Balkanbergen och på ö. sidan av Kaspiska havet har sin fortsättning inåt Asien. K. når i sina högsta kammar ända till 5,000 m. ö. h. Jämte de veckade formationerna, vilka uppbygga K., spela också vulkaner (Elbrus, 5,630 m., och Kazbek, 5,040 m. ö. h.) och deras utbrottsprodukter en betydlig roll. På nordsidan förekomma stora glaciärer; som nå ned till 1,600 m. ö. h. Snögränsen ligger på 2,800—3,800 m. ö. h., lägst i v., högst i ö., med någon skillnad mellan n. och s. Nederbörden faller övervägande under höst och vinter och är störst i v. (i Batum vid Svarta havet

2,500 mm.) minst i ö. (Baku 250 mm.). Medan v. K. har en rik vegetation och skogklädda sluttningar, är ö. delen mera steril, delvis öken- och stäpp-artad. Bergskedjan saknar mineraltillgångar med undantag av mangan-malmer (i Kutais) och vidare nafta på Apscheronhalvön (se Baku), som kan betraktas såsom K: s yttersta ut-löpare i Kaspiska havet. I K: s avskilda delar ha årtusendens folkvandringar mellan Europa och Asien kvar-lämnat som spillror en brokig blandning av folkslag med olika härkomster och språk. På sydsidan är Islam,

på nordsidan grekisk-ortodox religion rådande bekännelse. Får- och getskötsel, något åkerbruk (havre, korn, hirs) och hemslöjd (vapen, vävnader) äro näringsfång.

Kaulbach [ka’ol-], W. v., 1805—74, tysk målare, direktör för Munchens akademi. Har utfört ett flertal stora historiemålningar i ”heroisk” stil.

Kaunas, se Kowno.

Kaunitz [ka’o-], W. A., furst v. K., 1711—94, österrikisk politiker, var 1753—92 hov- och statskansler och skötte under denna tid med stor skicklighet sitt lands yttre och inre politik. K. inriktade sig huvudsakligen på att förhindra den preussiska statens maktutvidgning, varför han närmade sig Frankrike och Ryssland. K. hade stora

kulturella intressen och var närmast påverkad av upplysningsfilosofin.

Kaurikopa'l, ett slags harts, som erhålles från Agathisarter*.

Ka'us, ring med utåtböjda kanter, som insättes i öglor på tågvirke för att skydda mot nötning.

Kausa'1, betingad av en orsak.

Kausti'k, frätande.

Kausti'k ammoniak, ammoniakgas, löst i vatten.

Kaus'tikan, den yta, som på grund av den sfäriska aberrationen* bildas av skärningspunkterna mellan strålar, som från en gemensam punkt infalla mot en spegel el. en lins, efter det att strålarna reflekterats från spegeln resp. passerat linsen.

Kausti'kt kali, kaliumhydrat.

KaustFkt natron, natriumhj^drat.

Ka'utschuk, som ofta i dagligt tal ehuru oegentligt kallas gummi, erhålles ur den intorkade mjölksaften frän en del tropiska trädslag, av vilka det viktigaste är parakautschukträdet (He-vea brasiliensis), som växer vilt i Brasilien och numera odlas på många andra ställen, t. ex. i Ostindien. Mjölksaften utvinnes genom snitt i de levande träden. Tappningarna kunna under länga tider upprepas med fä dagars mellanrum. I kemiskt avseende står K., som är en vid vanlig temperatur seg och elastisk, i köld hård kropp, terpenerna nära. Även på syntetisk väg framställas K-sorter, som dock i vissa avseenden skilja sig från den naturliga. Utgångsmaterialet är härvid i allmänhet aceton el. vissa kolväten, som finnas i amerikansk petroleum. Vulkaniserad K. är K., som bragts att upptaga svavel (10— 15 %) genom neddoppning i smält svavel el. i kolsvavla löst klorsvavel. Vulkaniserad K. har större elastici-tet och hållfasthet än vanlig K. Se även Ebonit. K. har särskilt genom den växande automobiltrafiken en utomordentligt stor användning för oli-Uttappning av kautschuk.

ka ändamål. K-produktionen har under de sista åren uppgått till ungefär 400,000 ton per år. De största producenterna voro år 1924 Brittiska Malakka 108,000 ton, Nederländska Indien 146,000 ton, Ceylon 38,000 ton oeh Brasilien 24,000 ton (uppgifterna avse delvis nettoexporten från respektive länder).

Kautsky, Karl, f. 1854 i Prag, socialdemokratisk politiker, publicist och författare med verksamhet huvudsakligen i Tyskland. Redigerade från ISSO-t. till 1917 Die neue Zeit, tyska socialdemokratins officiella tidskrift och den ledande tidskriften inom In-ternationalen. Var främste upphovsman till den tyska socialdemokratins Erfurtprogram av 1891, som i allt väsentligt bibehölls till 1921, och som blev förebilden för mänga socialdemokratiska partiers, bl. a. det svenska, program. K. var under striden mellan revisionister och radikala marxister inom Tysklands socialdemokrati den teoretiske ledaren för de senare och skrev mot Bernstein Socialdemokrati' oeh socialism. Av hans övriga arbeten ha på svenska bl. a. utkommit Den sociala revolutionen, Vägen till makt samt Etik och materialistisk historieuppfattning. K. fick efter tyska revolutionen i uppdrag att undersöka de hemliga kejserliga arkiven för att klarlägga skulden till världskriget. Han utgav då en serie mycket uppmärksammade aktsamling-ar. K. har utövat ett stort inflytande inom den internationella socialismen.

Kavaj', kort rock.

Kavalje'r, fordom uppvaktande adelsman vid ett hov, ädling; herre, som vid en fest för en dam till bordet el. i dansen.

Kavaljererna, namn på konung Karl I: s anhängare under det engelska inbördeskriget.

K:ivalka'd, tåg till häst, ryttar-följe.

Kavalleri', som fanns redan under forntiden, var under medeltiden det dominerande truppslaget. Under nyare tiden har infanteriet och artilleriet genom eldvapnens utveckling kommit att träda i förgrunden som direkt stridande. K: s uppgift har alltmer koncentrerats till spaningen. I dess beväpning ingår förutom sabel även karbin

samt kulsprutegevär och kulsprutor.

Kaveldun, arter av släktet Typha, tillhörande en monocotyledon familj, Sparganiaceaä. Blommorna sitta mycket tätt i en kolvliknande samling, som vid fruktmognaden blir mörkbrun. K. är oftast manshöga örter, som växa i grunt sötvatten.

Kavern [-vä'rn], hålighet i organ, särskilt i lungorna, uppkommen genom avdöende av vävnader framför allt på grund av tuberkulos.

Kav'iar, saltad fiskrom, helst störrom (äkta el. rysk K).

Kavite't, fördjupning, hålighet.

Kavitc'tsd,jur (Coelenterata), lågt stående vattendjur, vilka äro uppbyggda av ett ytterlager och ett inner-lager, som omsluta en hålighet, urtarmen. K. har i princip samma byggnad som en gastrula (jfr Fosterutveckling). K. fortplanta sig dels könlöst genom delning, knoppning, dels kön-ligt. Till K. höra K a m-m aneter, N ä s s e 1- och S v a m p d j u r m. fl.

Kazak'ska sovjetrepubliken, se Kir-gi z.

Kazan tkasanj'], stad i ö. Ryssland, nära Volgas krök åt s. 195,000 inv., varav en stor del tatarer. Genom sitt läge är K. av stor betydelse för handeln mellan Europa och Asien. Läderindustri. Universitet.

K. B., förkortning för Konungens befallnlngsliavande*. — Med K. B. avses även Kungl. Biblioteket.

Kb., förkortning för kubik, t. ex. kbm., kubikmeter.

Kean [kin], E., 1787—1833, en av Englands mest berömda skådespelare, känd särskilt för sina framställningar av Shakespeareroller.

Keats [ki'ts], John, 1795—1821, engelsk skald, avled i Rom till följd av en bröstsjukdom. K. var den kanske största av de engelska romantikerna. Han gav i sina lyriska dikter uttryck för en intensiv skönhetslängtan och djup känsla. Han hämtade oftast motiv från den grekiska mytologin (E n-d y m i o n) el. från medeltiden (T h e Eve of St. Agnes). Bland hans mest berömda dikter är det av ös- terling översatta Ode till en grekisk urna.

Keb'nekajse, Sveriges högsta fjäll, 2,135 m. ö. h.

Kedi'v el. khediv, frän den turkiska tiden härstammande titel på härskaren i Egypten. Siste K. avsattes 1914.

Keene [kin], C., 1823—91, engelsk skämttecknare, på sin tid en av Punchs förnämsta medarbetare.

Keewatin [ki'oåtin], förr distrikt i Brittiska Nordamerika, omfattande ett område v. och sv. om Hudsonviken.

1,210,000 kvkm., 9,800 inv., huvudsakligen indianer och eskimåer. K. är nu delat mellan provinserna Ontario och Manitoba. Tillhörde förr huvudsakligen Hudson Bay-kompaniet, som där bedrev jakt och fiske.

Kefalle'nia el. Kefalonia, den största av de Jonislta öarna, Grekland. 763 kvkm., 65,000 inv. Odling av vin och sydfrukter.

Ke'fir, komjölk, som genom inverkan av ett enzym bringats att undergå mjölksyrejäsning. K. innehåller även 1 å 2 % alkohol.

Keith [ki'th], J., 1696—1758, skotsk krigare, gick i rysk tjänst och deltog i kriget mot Sverige 1741—43. K. var en tid högste styresman i det av ryssarna besatta Finland. 1747 trädde han i Fredrik den stores tjänst.

Kejsare, titel på monarker i vissa större stater. K. kommer av det romerska familjenamnet Cassar, som tillsammans med imperator är ursprunget till olika språks form för denna titel. Titeln K. har förutom i det Romerska riket förekommit i det Väst- och östromerska riket, i det Tysk-romerska riket samt i Ryssland, vars härskare 1547 antog titeln tsar. Av senare kejsarriken märkas Frankrike under Napoleon X och III, Tyska riket (1871—1918), Österrike (till 1918), Brasilien (1822—89), Mexico (1863—67), Indien (sedan 1877). K. var förut den kinesiska bärskartiteln och är även Japans och Abessiniens.

Kejsargrönt, schweinfurtergrönt, en på grund av sin arsenikhalt giftig målarfärg, bestående av koppararsenit och kopparacetat. _ .

Kejsarkanalen, kanal i ö. Kma. Förbinder Hoangho och Jangtsekiang.

1,100 km. lång, världens största kanal. Fullbordades på 1200-t.

Kejsarkrona benämnas arter av Fri-tillaria och Lilium, tillhörande familjen Liliacese.

Kejsarsnitt, operation, som företages, då förlossning ej kan ske pä normal väg. Buken och livmodern öppnas ovanför bäckenringen.

Kcksholm (Käkisalmi), stad vid La-doga, Karelen, sö. Finland. 2,400 inv. K. har förr varit ett fäste, som spelat en viktig roll i Sveriges historia.

K. erövrades av svenskarna första gången år 1293.

Kekule von St ra (i onit/. [ke'kole fånn sjtra'-], F. A., 1829—96, tysk kemist, som lämnat betydelsefulla bidrag till klarläggande av frågan om de organiska föreningarnas struktur.

Ke'ler, Bela, 1820—82, ungersk kompositör, som skrivit populära danser, uvertyrer o. dyl. Använde namnformen Keler-Bela.

Ke'Iim, orientalisk vävnad, påminnande om rödlakan. På gränsen mellan färgytorna finnas dock i varpriktningen öppna springor.

Kell'er, Gottfried, 1819—90, schweizisk författare, en av de förnämsta representanterna för modern tysk litteratur. K: s arbeten kännetecknas av en utomordentlig människoskildring och en personlig och fyllig, ofta humoristisk stil. Förutom självbiografin Gröne Henrik må nämnas folklivsskildringen Folket i Scldwyla.

Kcircrmann, B., f. 1879, tysk författare, känd för den äventyrliga in-genjörsromanen Tunneln.

Kellgren, Johan Henrik, 1751—95, författare, den gustavianska litteraturens främste man. Av Gustav III utnämnd till kungl. bibliotekarie 1780 och till kungl. handsekreterare 1785, Svenska akademins förste direktör. K. var i sitt författarskap, som förenade stor formell elegans med tankeskärpa och kvickhet, tidens bästa tolk för upplysningsfilosofin, givande uttryck åt en materialistisk, något sensualis-tiskt färgad åskådning (Sinnenas förening, Mina löjen, Våra villor). Som medarbetare i Stock-holms-Posten förde han en bekant polemik med Thorild oeh lät även i vers sin kvickhet gå ut över de allt starkare framträdande samtida mystiska strömningarna (Dumboms leverne, Ljusets fiender). Under sina senare år kom han under starkt inflytande av Milton och visade i sin produktion prov på en vidare och mera fördjupad livsuppfattning (Den nya skapelsen). K:s inflytande på den samtida litteraturen var oerhört. Som litterär bedömare kan han sägas ha intagit en nästan diktatorisk ställning.

Kel'ter, ett förhistoriskt folkslag, som tillhörde den nordiska rasen. De äldsta uppgifter man känner tyda på att Iv. före år 1000 f. Kr. bott i mellersta Tyskland. Möjligen ha K. utgjorts av stammar, som utvandrat från den nordiska rasens mera nordligt belägna urhem (s. Skandinavien, n. Tyskland). Den keltiska utvandringen skulle i så fall ha försiggått tidigare än den germanska. K. tyckas ha varit blonda, ljusögda och storväxta och hasåledes haft ungefär samma rasbeskaffenhet som germanerna. Naturligtvis blevo de under sina vandringar mer eller mindre uppblandade med mörkare folkslag. I språkligt avseende (jfr Keltiska språk) liksom i kulturellt företedde de en mot germanerna avvikande karaktär. De anses ha varit bärare av Hallstatt- och La-Téne-kul-turerna (jfr Järnåldern) K. organiserade aldrig några egentliga stater. De voro uppdelade på mindre stammar. Det skotska klanväsendet kan möjligen anses bottna i K :s släkt- och stamsamhällen.

Från mellersta Tyskland utbredde sig K. åt v. till Frankrike, England och Spanien. I England anses cor-nerna i Cornwall och kymrerna i Wales samt irerna på Irland ha keltiskt ursprung. De skotska gaelerna voro K., som utvandrat från Irland. Manx-männen på ön Man samt bretonerna_ i Bretagne räknas även till K. De K., som inträngde i Italien, kallades av romarna galler. V. ut nådde K. Balkanhalvön och Mindre Asien, där de slogo sig ned i Galatien. De kallades av grekerna galater. K. hade sin största utbredning omkr. år 200 f. Kr. De

underkuvades sedermera av de s. ifrån framträngande romarna och av de från n. kommande germanerna.

Kertiska språk höra till den andra stora huvudgruppen av de indoeuro-peiska språken, vilken benämnes cen-tum-språk. K. kunna indelas i två grupper: de ö keltisk a och de kontinental keltisk a. Till de förra höra 1) britanniska, som en gång talades i hela England och innefattar kymriska (i Wales), korniska (i Cornwall, utdött omkring 1800) och bretonska (fordom talat av de britter, som omkring 400 utvandrade till n. Frankrike, numera endast i v. Bretagne) samt 2) gaeliska, innefattande

i riska (på Irland), högskotska (i nv. Skottland och på Hebriderna) och manx (på ön Man). Av de kontinentalkeltiska, vilka sedan länge äro utdöda, var galliskan det viktigaste.

Kel'vin, se Thomson, W.

Kem, hamnstad i n. Ryssland vid Vita havet och Murmanbanan.

Ke'mal pasj'a, Mustafa, f. 1880, turkisk fältherre och statsman, tjänstgjorde under världskriget som arméchef i Armenien (1916) och i Palestina (1918). S. å. blev han vid vapenstilleståndet överbefälhavare i Syrien. K. skapade en kraftig turkisk organisation i Mindre Asien och undanträngde grekerna från anatoliska kusten. Lausanne-freden 1923, vilken medförde ökade fördelar för Turkiet, var till stor del K: s verk. S. å. blev K. den nya turkiska republikens förste president.

Kc'mi, stad nära Kemi älvs mynning i Bottniska viken, Österbotten, Finland. 2,500 inv. I stadens närhet stora sågverk. Export av trävaror.

Kemi', vetenskapen om hur materien är sammansatt, av vilka enkla ämnen, grundämnen, den är uppbyggd, huru dessa förena sig med varandra och huru de kunna åtskiljas. Allmän kemi behandlar de allmänna kemiska naturlagarna, speciell kemi de skilda grundämnenas el. deras föreningars egenskaper. S y n-tetisk kemi behandlar kemiska föreningars uppkomst ur andra föreningar el. grundämnen, då däremot analytisk kemi anger metoderna för undersökning av vilka grundämnen, som ingå i de kemiska föreningarna (kvalitativ analytisk kemi) och i vilka proportioner, de ingå (kvantitativ kemisk analys). Den organiska kemin behandlar kolföreningarna, av vilka den levande materien i stort sett uppbygges, den oorganiska kemin omfattar alla övriga ämnen. Fysikalisk kemi kan betraktas som en gränsvetenskap mellan fysik och kemi. Den behandlar särskilt energiförändringarna vid de kemiska processerna samt de minsta kemiska enheternas (molekyl, atom, elektron) byggnad och fysikaliska egenskaper. — Jfr vidare artiklarna Atomernas byggnad, Atomteori och Grundämnen.

Kemiska sediment, geol., se Bergarter.

Kemiska stationer, med understöd av allmänna medel (hushållningssällskapen, ofta även statsverket) upprättade och drivna anstalter, vid vilka bland annat på begäran analyser utföras. K., som stä under lantbruks-styrelsens överinseende, äro avsedda att stå jordbruket och övriga näringar till tjänst.

Kemiska strålar, kortvågiga ljusstrålar, liggande utanför det violetta området i spektrum. K. äro mca verksamma än annat ljus vid fotografering.

Kemiska tecken ocli formler. I kemin använder man sig av tecken el. symboler för att beteckna de olika kemiska elementen el. rättare sagt dessas atomer. Dessa tecken, vilka införts av den svenske kemisten Ber-zelius, utgöras av begynnelsebokstaven el., när för åtskillnad så är nödvändigt, denna tillika med en annan bokstav i elementets latinska benämning. Då varje atom är karakteriserad av en viss vikt, vilken man brukar ange med väteatomens el. numera syreatomens som enhet, anger det kemiska tecknet även en viss viktsproportion. Kemiska föreningar betecknas med formler, vilka ange antingen enbart antalet i molekylerna ingående atomer (empirisk formel) el. därjämte även, hur man tänker sig dessa atomer bundna till varandra (strukturformel el. konstitutionsformel). För korthetens skull bruka ett flertal lika atomer anges blott med ett atomtecken, i nedre kanten åtföljt av en siffra, som anger antalet. Vattnets formel EbO anger, att vattenmolekylen är uppbyggd av två väteatomer (H_2) jämte en syreatom (O). Svavelsyrans formel H_2SO_4 anger, att svavelsyre-molekylen är uppbyggd av två väteatomer (H_2), en svavelatom (S) och fyra syreatomer (O_4). Samtidigt ange, som ovan framhölls, formlerna de olika elementens

viktsproportioner. Vätets atomvikt är 1, svavlets 32 och syrets 16. I svavelsyran ingå därför

2 viktsenheter väte, 32 viktsenheter svavel och 64 viktsenheter syre el. tillsammans 98 viktsenheter: detta tal anger svavelsyrans molekylarvikt. — I konstitutionsformlerna anger man medels streck, hur man anser, att de olika atomerna äro bundna till varandra i molekylen, dessa streck beteckna atomernas valens el. värdighet:

H-O-H

H - Os ,0

Ss

H-0' 'O Bvavelsyra.

H H H-C-C-O-H H H alkohol-

H

'c*c'c'

I II

C C

' V XI

I

H

bonzol.

Kemisk frändskap, se Affinitet.

Kemisk förening:, ett sammansatt ämne med karakteristiska egenskaper, olika dem, som tillkomma de ingående beståndsdelarna i fritt tillstånd. K. skall skiljas från mekaniska blandningar, i vilka de ingående ämnena bibehålla sina egenskaper.

Kemisk process el. reaktion äger rum, dä ämnen inverka på varandra under bildning av nya ämnen. En K. säges vara reversibel (omvändbar), då den kan förlöpa i båda riktningarna. I motsatt fall kallas K. irre-versibel. Ett exempel på en omvändbar K. är ett ämnes dissociation. Av odissocierade molekyler kunna joner uppstå, liksom jonerna kunna sluta

sig tillsammans under bildning av odissocierade molekyler. K. äga i regel rum antingen under avgivande el. upptagande av värme.

Kemisk-teknisk industri. Till K. i mera begränsad bemärkelse räknas färg- och fernissfabriker, olje-, tvål-, ljus- och parfymfabriker, konstgöd-ningsfabriker, kolnings- och träde-stillationsverk, tändsticksfabriker samt ytterligare en del liknande företag. Enligt Sveriges officiella statistik sysselsattes år 1924 vid dessa fabriker (förvaltningspersonalen inberäknad) över 16,000 personer. Industrins tillverkningsvärde uppgick samma år till nära 200 milj. kronor.

Ke’mi älv upprinner i nordligaste Finland, rinner genom Kemi träsk, upptager från höger bifloden Ouna-sjoki och utfaller i nordändan av Bottniska viken; 425 km. lång.

Kemotax’is, se Taxier.

Kemotropism, se Tropismer.

Kem’pe, F., 1847—1924, svensk industrimän, som haft stor betydelse för utvecklingen av det norrländska skogsbruket.

Kem’pis, se Thomas a Kempis.

Ke’nia, Afrikas näst högsta berg (5,240 m.) i Kenialand, Brittiska Östafrika.

Ken’nel, ursprungligen hundkoja, numera större hundgård, där avel bedrives.

Kenn’elklubben, se Hundraser.

Kenozo’iska tidsåldern och Keno-zoiska formationer, se Geologiska perioder.

Kent, grevskap i sö. England mellan Themsens mynningsvik och Engelska kanalen. 40,000 kvkm. 1,140,000 inv. Jordbruket är huvudnäring. Dess produkter äro säd, grönsaker och frukt (”Englands trädgård”).

Kentaurer, se Centaurer.

Kentuek’y, förkortas Ky., stat i ö. Förenta Staterna. 105,000 kvkm.

2.417.000 inv. Huvudstad Frankfort,

10.000 inv. Viktigaste stad Louisville,

257.000 inv. — I ö. delen av K., där förgreningar från Appalachernas bergskedjor intränga, brytes en ansenlig mängd stenkol. Åkerbruket är givande. I fråga om tobaksodling intager K. främsta rummet bland Förenta Staterna och har en högt uppdriven tobaksindustri. Bland övriga industrigrenar av betydelse märkas kvarn- och trävaruindustri.

Ke’opspyramiden, en 138 m. hög pyramid vid Gize. Jfr Cheops och Gize.

Kep’ler el. Keppler, J., tysk astronom, 1571—1630, Tycho Brahes medhjälpare i Prag, därefter dennes efterträdare som kejserlig astronom. K. kom slutligen i tjänst hos Wallenstein. Hans stora och för vetenskapen om planeterna epokgörande upptäckter ärosammanfattade i de Keplerska» lagarna.

Kcp’lerska lagarna, uppkallade efter deras upptäckare Kepler, beliandla planeternas rörelse kring solen. — Den första av de K. säger, att planeternas banor äro ellipser, i vilkas brännpunkt solen befinner sig. Den andra, att en planets rörelse är desto snabbare, ju närmare den kommer solen; den yta, som sammanbindningslinjen mellan planeten och solen bestryker under en tidsenhet, är alltid lika stor. Den tredje’ lagen säger, att kubiktalen av olika planeters medelavständ till solen förhålla sig som kvadrattalen på deras omloppstider. Av den sistnämnda lagen följer, att planeternas hastighet är långsammare, ju längre bort från solen de kretsa, och då dessutom deras banor äro längre, blir omloppstiden vida större (165 år för den yttersta, Neptunus, 88 dygn för den innersta, Merkurius). Jfr Planetsystemet.

Kerami’k, olika slag av lergodstillverkning och dess produkter. K. kan indelas i 1) lergods med porös, ogenomskinlig massa (terrakotta, emalje-rad fajans), 2) lergods med hårdbränd (sintrad), ogenomskinlig massa (den s. k. fina fajansen) samt 3) lergods med hårdbränd, halvgenomskinlig massa (porslin). Av gamla svenska keramikfabriker märkas Rörstrand, Marie-berg och Gustafsberg.

Kerati’n, se Hornämne.

Kerbe’la, stad i sv. Mesepotamien.

40.000 inv. Mycket besökt vallfartsort för schiiternas sekt. Praktfulla moskéer.

Ker’bcros, se Cerberus.

Ivrrcn'slvi,j, A. F., f. 1881, rysk jurist och politiker. K. tillhörde de s. k. trudoviki, en moderat-socialistisk grupp. Efter marsrevolutionen 1917 blev K. så småningom Rysslands verklige ledare och blev i juli ministerpresident, en ställning, som han bibehöll till november samma år, då han störtades av bolsjevikerna.

Kcrmansja’h, stad i v. Persien.

60.000 inv. En under detta århundrade uppväxt, blomstrande handelsstad.

Ker's jen t se v, P., f. 1881, rysk bol-sjevikisk politiker, var 1921—23 sov-jets ombud i Stockholm vid underhandlingar om handelsavtal och blev

1925 sändebud i Rom.

Kertemind'e, stad vid Stora Bält, o. Fyen, Danmark. 3,100 inv. God hamn. Handel. Fiske.

Kertj (Kertscli), hamnstad i s. Ryssland på ö. kusten av Krim, 50,000 inv. Läder- och tobaksfabriker. Handel med vete. Fiske.

Keru’b, i Gamla testamentet omtalade väsen, vilka voro utrustade med vingar och troddes vakta paradiset. Enligt Hes. 1: 5 voro de blandningar

av djur och människor, motsvarande de i österländsk mytologi vanliga djurmänniskorna. I kristen konst och mytologi framställas K. vanligen som ljuslockiga gossebarn.

Ifeto’ner, organiska föreningar, innehållande den tvåvärdiga radikalen CO. Den viktigaste bland K. är dime-tvlketon el. aceton, kem. formel (CH3):CO.

Keuper [koj’-], en avdelning av Triasformationen, bestående huvudsakligen av brokiga, brunröda-grågrö-na sandstenar oeh leror. K. förekommer i vårt land inom ett litet område i sv. Skåne.

Kexel’, O., 1748—96, författare, stiftare av ordenssamfundet ”Par Bricole”. Av K: s på den tiden mycket populära lustspel, oftast med utländska förebilder, märkes Capitain Puff.

Kexholm, se Keksholm.

Key. — 1. Ellen K., 1849—1926, författarinna. Den svenska kvinnorörelsens främsta litterära personlighet. K. spelade en ledande roll i arbetet att ge kvinnan en friare och bättre ställning, främst i Skandinavien men även i det övriga Europa, framför allt Tyskland. Hon pläderade för en ökning av kvinnans sociala rättigheter (Kvinnofrågan, Missbrukad kvinnokraft, Barnets århundrade). Hennes etisk-filosofiska åskådningar äro närmare utförda i Tankelinjer och Livslinjer. Hon framför först och främst individens krav pä rätt till fri utveckling. I frågan om kärlek och äktenskap är det för henne kärleken ensam, som gör en förbindelse mellan könen sedligt berättigad, vare sig den är legaliserad el. ej. En förbindelse utan kärlek är osedlig även inom äktenskapet. I synnerhet tidigare väckte dessa hennes läror från kyrkligt håll våldsam opposition. I sina litterära studier (S v e r i g es modernaste diktare, Människor) röjer hon inflytanden från romantiken samt från tysk och engelsk klassicitet. Bland K:s övriga skrifter märkas Individualism och socialism, Bildning, Kvinnorna under världskriget.

— 2. Helmer K., f. 1864, tidningsman, docent i litteraturhistoria i Uppsala 1894—95, Sv. Dagbladets huvudredaktör 1897—1907 och sedan 1909.

Keynes [kejns], J. M., f. 1883, engelsk nationalekonom, deltog som representant för det engelska finansministeriet i fredsförhandlingarna efter världskriget. K. har i flera skrifter behandlat fredsvillkorens ekonomiska verkningar och därvid företrätt den uppfattningen, att dessa med hänsyn till mänsklighetens gemensamma bästa måste revideras på väsentliga punkter. Keyserling [kaj*s-]. — 1. E. K., 1855—1918, tysk författare, vars välskrivna romaner ocli noveller oftast ha motiv hämtade från den baltiska överklassens liv i östersjöländerna. —

2. H. v. K., f. 1880, tyskbaltisk filosof, vars lättfattligt och enkelt skrivna arbeten ernått stor popularitet i Tyskland.

Key West [kioä’st], stad i staten Florida, U. S. A., belägen på en ko-rallö sv. om halvön Floridas spets.

20,000 inv. En av de förnämsta örlogs-hamnarna i U. S. A. En järnväg gar från K. över en rad korallöar till Floridas fastland.

K. F., förkortning för Kungligförordning samt för Kooperativa Förbundet.

K. F. U. K., se Kristliga föreningen av unga kvinnor.

K. F. U. M., se Kristliga föreningen av unga män.

kg., förkortning för kilogram.

kgm., förkortning för kilogrammeter.

Khai’barpasset, se Khyberpasset.

Khaki, se Kaki.

Klian, kan, furste, titel på härskarna över en del asiatiska välden.

Khartu’m, huvudstad i Anglo-egyp-tiska Sudan, vid Nilen. 31,000 inv. Ilandel på inre Afrika, järnvägsförbindelse med Egypten.

Kliedi’v, se Kediv.

Khiwa, se Cliiwa.

Kliorasa’n, se Chorasan.

Khyber-passet, en trång klyftdal, genom vilken den viktigaste förbindelsevägen mellan Afganistan ocli Indien går.

Kiachta, se Kjahta.

Iviangsi, provins i s. Kina, 190,000 kvkm. 16 milj. inv. Téodling.

Kiangsu’, kinesisk provins inom Jang-tsekiangs och det forna Hoanghos al-luvialslätt. 100,000 kvkm. Folkmängden enligt olika uppgifter 15—39 milj. Huvudstad Nanking. Provinsen genomdrages av Kejsarkanalen ock andra kanaler. Produkter ris, bomull, silke.

Kiaufscliauområdet vid staden Kiautschau i kinesiska provinsen Sjan-tung, beteckning för ett till Tyskland 1898 överlåtet mindre område (500 kvkm.), där frihamnen och den befästa staden Tsingtau ligga. Denna stad erövrades under världskriget av japanerna men återlämnades till Kina 1922. Tsingtau, som liar en av Kinas bästa hamnar, räknar c: a 40,000 inv.

Kid’derminstermattor, se Mattor.

Kid^rlen-Wäch/ter, A. v., 1852— 1912, tysk diplomat, statssekreterare för utrikes ärenden 1910—12. Hans hårdhänta ingripande i Marockofrå-gan 1911 (Pantersprånget, jfr Agadir) medförde en kris, som avvecklades

fredligt men som medförde stark misstämning i England.

Ki’drons dal, en dalgång ö. om Jerusalem.

Kiel [kil], stad i nv. Tyskland, i preussiska provinsen Schleswig-Hol-stein, vid östersjön. 210,000 inv. Verkstads- och varvsindustri. Huvudstation för den tyska flottan. Universitet. Strax norr om K. utmynnar Nord-östersjökanalen i östersjön.

Kielce [tjertse], stad i v. Polen.

41,000 inv. Järnindustri. Handel med socker.

Kielland [tjäll’-], A., 1849—1906, norsk författare, borgmästare i Stavanger 1891, amtman i Romsdals amt 1902. K. satiriserar tidens sociala fördomar och orättvisor. Hans stil utmärkes av en behärskad förfining, som dock döljer en ofta bitande skärpa. Bland hans arbeten märkas N o-veletter, romanerna G a r m a n & W o r s e och Arbeidsfolk.

Kierkegaard [kirkegård], Sören, 1813—55, dansk författare. K. hade en sjukligt tungsinnad läggning, vilken präglade hela hans produktion, som behandlar estetiska, moraliska och religiösa problem. Hans stilistiskt glänsande arbeten äro avgjort kritiska mot konventionell kristendom och han opponerar även mot Grundtwig. K: s egna åskådningar präglas av motsättningar mellan estetiska och individualistiska krav å ena sidan samt moraliska och religiösa fordringar å den andra (Enten eller).

Kiev [ki'jef], stad i Ukraina, s. Ryssland, vid floden Djnepr. 40,000 inv. En av Rysslands äldsta städer, till mitten av 1200-t. dess huvudstad. Ett flertal kyrkor och kloster finnas bevarade från denna tid. K. är en livligt besökt vallfartsort. På de senare årtiondena har K. utvecklat sig till en betydande industristad. Medelpunkt för den ryska sockerindustrin. Bryggerier, klädes- och tobaksfabriker. Handel med socker och spannmål.

Kihrlin, skogrik provins i Mandsju-riet vid Sungarifloden. 270,000 kvkm., 4.2 milj. inv. Huvudstad Kirin.

Kikare, optiska instrument för iakttagande av avlägsna föremål, bestående av tvenne linser el. linssystem, av vilka det mot föremålet vända kallas objektiv och det närmast ögat belägna okular. I Keplers kikare (den astronomiska tuben) äro såväl objektiv som okular positiva linser (sam-lingslinser). Genom objektivet erhålles en omvänd, förminskad, verklig bild av föremålet, vid vars betraktande okularet tjänstgör som lupp (förstoringsglas). Den slutliga bilden blir alltså omvänd i förhållande till det ursprungliga föremålet. Förstoringen är lika med förhållandet mellan ob-jektivets och okularets brännvidder. I terresterlcikaren rättvändes bilden genom inskjutande mellan objektiv och okular av en el. flera positiva linser. I Zeisskikaren sker rättvändandet med hjälp av glasprismor. En annan huvudtyp ay K. representeras av Ga-lileis K. (teaterkikaren), där objektivet är en positiv lins men okularet en negativ. Avståndet mellan okular och objektiv regleras så, att strålarna, innan de av objektivet sammanbrutits till en bild, träffa okularet, som ger en förstorad, rättvänd bild av föremålet. I vissa K. förekomma jämte linser även speglar. I spegelteleskopet är sålunda objektivet en konkav spegel.

Kikbär, se Gallmyggor.

Kikhosta, en smittosam sjukdom, orsakad av en liten stavbakterie. 2 till 14 dagar (vanligen en vecka) efter smittotillfället, uppträda förkylnings-symtom med hosta, snuva o. dyl. Efter ytterligare 2 veckor börja host-anfallen få karaktär av kikningsan-fall med skrällande hoststötar oeh djupa in- och utandningar. Anfallen kunna komma ganska tätt, upp till ett 40—50-tal per dygn. I lindrigare fall mera enstaka. Efter någon månad, ibland längre tid, bruka anfallen sä småningom upphöra. K. angriper särskilt barn (2—7 år) samt uppträder i smärre epidemier. Någon effektiv behandling finnes ej. Hostlindrande medel kunna minska besvären. Man ger lätta mål ganska ofta, lämpligen efter anfallen.

Kil, municipalsamhälle 2 mil nv. om Karlstad, s. Värmland. 800 inv. Viktig järnvägsknut.

Kilafors, stationssamhälle i s. Hälsingland, vid norra stambanan. 1,400 inv. Trävaruindustri. Utgångspunkt för tvärbanan till Söderhamn.

Kilaue’a, krater på s. sluttningen av vulkanen Manua Loa, sö. Hawaii. Den vida kratern (ungefär 1 mil i genomskärning) har i sin botten en glödflytande lavasjö.

Kilen tillhör de s. k. enkla maskinerna och utgöres av en pyramidfor-mad kropp, vars bas är mycket liten i förhållande till två av dess sidor. Vinkeln mellan dessa sidor är alltså liten. Ju mindre denna vinkel är, ju lättare drives kilen in under i övrigt oförändrade förhållanden. Som exempel å K. må nämnas yxor, knivar och mejslar.

Itiliark’, befälhavare över en avdelning på tusen man i forngrekiska härar.

Kiliasm’, tron på det tusenåriga riket, där Kristus skall härska.

Kili’kien, se Cilicien.

KiIimanja’ro, Afrikas högsta berg (6,000 m.), beläget i Brittiska Östafri-

ka mellan sjön Ukereve och Indiska havet. K. utgöres av en vulkanisk bergmassa med två toppar, av vilka den högre har kraterform och glaciä-rer.

Kille, ett kortspel med särskilda kort. K. (egentligen Harlekin) är även namnet på två av lekens kort.

Kilo, en i dagligt tal vanlig förkortning av kilogram.

Kilogram, viktmått, 1,000 gram. Förkortat kg.

Kilogramkalori’, 1,000 gramkalorier, se Kalori.

Kilogrammetcr, måttsenhet för arbete, det arbete, som utföres, då en kropp, vars tyngd är 1 kg., lyftes en meter, el. det arbete, som utföres, dä en kraft på 1 kg. förflyttar sin an-bringningspunkt 1 meter i sin egen riktning.

Kilome’ter, förkortas km., 1,000 m.

Kilowatt’, 1,000 watt, se Elektriska måttsenheter.

Kilowaftimme, se Elektriska måttsenheter.

Kilsbergen, höjdsträckning på gränsen mellan Värmland oeh Närke. K. begränsas mot Närkesslätten av en förkastningslinje.

if m H K- << \ «r» ii m -'(c H -1 1= n «N « in rf t<t nr K W ?f K” m =< m -M \ «I1 K< ffi n <K K- <5t -< fn HMf \ ?r if << ni \ R <ff fr v ^(T 111 11 fr \ v HM -TtI \ sM n- El v ni

Kilskrift.

Kilskrift, de forntida babyloniernas och assyriernas skrift, bestående av en mängd olikformade och på olika sätt anordnade kilar. Talrika kilskriftinskriptioner, som inristats på lertavlor, stenskivor, bildstoder etc. äro i behåll. Det finns skäl att antaga, att K. härrör ifrån sumererna, urinvånarna i Mesopotamien, och hos dem hade utvecklats till en blandning av bildskrift och stavelseskrift. Då Ba-bylonien sedermera erövrades av semitiska stammar, övertogo dessa sumerernas K. Från assyrierna upptogs K. av bl. a. armeniska, elamitiska och mediska stammar och utbildades sä småningom av dem till ren stavelseskrift. Sedan det babyloniska riket erövrats av perserna, utvecklades bland dem en förenklad form av K., nämligen en av 40 skrivtecken uppbyggd bokstavsskrift. Tack vare skarpsinniga utredningar, som gjorts av språkforskare under 1800-t., kan man nu tyda K. Kilt, en veckad, kort kjol, som ingår i den skotska folkdräkten och i högländarnas nniform, åtminstone ursprungligen i stället för byxor.

Kim’berley [-berli], gruvstad i Kap-kolonin, Sydafrika, nära floden Vaal,

40,000 inv. K. uppstod på 1860-t. i samband med upptäckten av de här belägna diamantfälten, världens viktigaste diamantfyndigheter.

Kim’brer, se Cimbrer.

Kim'ono, vid, fotsid japansk mans-el. kvinnoklädnad.

Kimrök är sot, som bildas vid ofullständig förbränning av hartsrika träslag, oljor m. m. K. användes till trycksvärta, tusch m. m.

Kina el. Kinesiska riket, sedan

1912 republik, innefattar dels det egentliga Kina, indelat i 18 provinser, dels biländerna Mandsjuriet, Mongoliet, Tibet och ö sttur-k e s t a n. Totala arealen är något över 11 milj. kvkm., och folkmängden, om vars storlek uppgifterna äro mycket varierande, högst omkring 440 milj., enligt sannolikare uppskattningar ej mera än 330 milj. Det egentliga Kinas 18 provinser äro : T j i 1 i, Sjantung, Sjansi, Honan, Kiangsi, An-h u e i, K i a n g s u, S j e n s i, Kan-s u, Fukien, T j e k i a n g, H u p e, Hunan, Setsjvan, Kvang-tung, Kvangsi, Jynnan, K vei-t j o. Rikets huvudstad är Peking. Kinesiska väldets kärna bildar det bördiga, odlade alluviallandet omkring nedre Hoangho och Jangtsekiang. V. om detta har lössjorden en ofantlig utbredning, upptagande slätter, dalgångar och bergsluttningar. I den ha floderna skurit sig djupa raviner. Även lösslandskapet är väl tillvarataget för odling. S. Kina är mera bergigt. Bebyggelsen och odlingen äro där företrädesvis bundna vid dalarna. De v. och nv. biländerna äro till det mesta upptagna av bergskedjor och mellan dem liggande högslätter med öken och stäppnatur. Mandsjuriet i n. är bergigt men har delvis god tillgång på skog och odlingsmark. De kinesiska floderna äro i stor utsträckning användbara för den inre sjöfarten, som dessutom underlättas genom talrika kanaler inom alluvialslätterna, bland dem den 1400 km. långa Kejsarkanalen, som korsar Hoangho och Jangtsekiang och förbinder städerna Tientsin och Hangt-jou. Klimatet är i det inre och i n. kontinentalt, med ringa nederbörd, kalla vintrar och heta somrar; i s. medför den frän havet under sommaren blåsande monsunen riklig

nederbörd, som i förening med det sydliga läget framkallar en yppig subtropisk vegetation. Näringslivet gestaltar sig efter de växlande klimatiska och jord-

månsförhållandena väsentligt olika inom olika delar av riket. Åkerbruket, som kan karakteriseras som småbruk, drives efter primitiva metoder, varvid emellertid konstgjord bevattning i stor utsträckning kommer till användning. I n. äro vete och hirs, i s. ris huvudsädesslag. Ehuru odlings-möjligheterna äro väl tillvaratagna, är dock avkastningen otillräcklig för den talrika befolkningen, och sädes-import (företrädesvis ris) äger rum i stor skala. Té odlas i hela det inre landet från Sikiang i s. till Hoang-hos sydkrök i n., dock mest i de s: a provinserna; ris, bomull och silke gå norrut ända upp emot Peking, varifrån deras nordgränser gå i sv.-lig riktning. Socker, tobak, sydfrukter äro vidare viktiga produkter. Boskapsskötseln (utom höns, ankor och svin) har i det egentliga Kina, vars befolkning föga brukar kött och ej alls mjölk, ringa betydelse men är det huvudsakliga näringsfånget i biländernas stäpp- och bergstrakter, där nomadiserande stammar ströva kring med sina hjordar av får, getter, nötboskap och kameler. Bergsbruket har i Kina trots tillgång på både malm och kol ej ännu kommit till någon större utveckling. Endast tenn produceras för export i avsevärda kvantiteter. Industrin är endast i ringa del storindustri, men hantverk och hemindustri épela en stor roll och drives med utomordentlig yrkesskicklighet. Berömda alster äro särskilt porslin, siden, papper och lackerade arbeten. Handeln inom landet är livlig efter de segelbara floderna och kanalerna samt efter de stora karavanvägarna. Järnvägsnätet är ännu föga utvecklat, huvudsakligen i n. östprovinserna, varifrån det kommer i förbindelse med transsibiriska banan. Exporten uppgår till ett värde per år (1921— 23) av i runt tal 2 miljarder kronor, (största poster äro silke, råsilke, bönor och oljekakor, té), importen till 2.7 miljarder (största poster bomull, maskiner, metaller, ris, tobak). _ De största städerna i Kina äro Peking, S janghai, Hanko u, vardera i runt tal med 1.5 milj. inv., Kanton och Tientsin med nära 1 milj. Befolkningssiffrorna äro för övrigt både för städer och provinser mycket osäkra och uppgifterna växla med flera tiotal procent. Den största exporten går över Hongkong, Sjang-hai, Hangtjou och Tientsin. Styrelsen i Kina är numera republikansk med ett parlament på två kamrar, senaten med 264 medlemmar och underhuset med 600 medlemmar. Provinserna ha en långt gående självstyrelse och några av dem föra en tämligen självständig politik, som ofta tar sig ut-

42tryck i inbördes krig. Krigsväsendets organisation är bristfällig och gammalmodig, både armé och flotta ha ringa stridsvärde. Kina har även fått lida härför under de senaste decenniernas krigiska förvecklingar, vid vilka stormakterna tilltvungit sig medgivanden av olika slag och gjort landförvärv, England Weihaiwei oeh Hongkong, Erankrike Kuangtsjeou, och Ryssland Port Artur, som dock senare under en tid innehades av Japan men nu återgått till Kina. Till Japan har K. fått avträda Eormosa och Korea och dessutom måst bevilja visst inflytande i Mandsjuriet. Kinas befolkning, Vs av hela mänskligheten, är till allra största delen mongolisk; blott i de västliga biländerna och i kuststäderna finnas andra raser avsevärt representerade, i de senare mest japaner (200,000), därnäst engelsmän (15,000). Kineserna höra till jordens äldsta kulturfolk, deras historia oeh litteratur går årtusenden tillbaka bortom vår tidräkning. Bildningen, som doek i mycket stelnat i överlevande former, är allmänt utbredd. Språket består av enstaviga, oböjliga ord, och varje ord har sitt särskilda skrivtecken. Kinesernas religiösa liv yttrar sig huvudsakligen i ett hedrande av förfäderna (ankult) och ansluter sig dels till den av Laotsi grundade taoismen, dels till Kong-fu-tses moralfilosofi. Den förra ansluter sig till den av det lägre folket omfattade buddismen. Kristendomen räknar ett par milj., islam kanske inemot 30 milj. anhängare. Den kinesiska kulturen med sina fast rotade, mångtusenåriga vanor har i det längsta sökt avstänga sig från västerländskt inflytande, men synes numera vara på väg att liksom den japanska tidigare gjort, och kanske mest genom japanernas medverkan, tillgodogöra sig åtminstone den tekniska delen av västerlandets moderna kultur. — Historia. K: s allra äldsta historia är ännu höljd i ett dunkel, där man ej kan aVgöra vad som är dikt och verklighet. 1122 —249 f. Kr. härskade i K. C h o u-dy-nastin. Under senare delen av denna period fick litteraturen och filosofin ett livligt uppsving, och statsreligionen grundades av Kong-fu-tse. Kejsaren var till en början oinskränkt härskare, men så småningom uppstod en utpräglad feodalism, som utmynnade i ett allmänt krig mellan staterna. Eursten av Tsin segrade över de andra små furstarna (221) oeh blev den förste kejsaren av Tsin -

dynastin, som emellertid 206 efterträddes av H a n-dynastin. Under denna senare dynasti, som härskade till 220 e. Kr., gjorde K. erövringar i Centralasien samt började även idka handel med

andra folk. Buddismen nådde denna tid fram till K. Efter Han-dynastin var K. för en tid delat i tre riken, som förenades under T s i n-dynastin (265—420). Under perioden 420—589 (Nan-pei chao, ”nord- och sydliga hov”) gick K. tillbaka men blev åter mäktigt under S u e i-dynastin (589— 618) och T a n g-dynastin (618—907). Den rika kinesiska kulturen utövade ett starkt inflytande på Japan, Korea och Bortre Indien. Efter Tang-peri-oden härskade i K. flera dynastier och landet var uppdelat i flera riken, bland vilka märkes Sun g-dynastin (960—1280) i Central- och Sydkina, men den kulturella utvecklingen gick alltjämt framåt. På 1200-t. började emellertid mongolernas framträngande. 1280 underlade sig Kubla khan K. oeh grundade mongoldynastin X u a n (1280—1367). Handeln med västerlandet fick ett nytt uppsving, och K. besöktes av västerländska köpmän och präster. 1368—1643 härskade Min g-dynastin i K. Denna tid utmärkes av katolsk mission i K. och en livlig handelsförbindelse sjöledes med västerlandet. Sedermera underlade sig ett grannfolk, manchuerna, hela K. och grundade den sista kejsarätten, Tsing-dynastin (1644—1912). Under 1600-oeh 1700-t. hade K. en blomstrings-period i både kulturellt och politiskt avseende. I början av 1800-t. uppstod en allt skarpare motsättning mellan kineser och européer, som av K. behandlades ytterst avvisande. Slutligen utbröt det s. k. opiumkriget (1839—42) med England, som tvang K. att avträda ön Hongkong samt öppna en del hamnar för utländska makter. Situationen förvärrades ytterligare genom det farliga tai-ping-upproret

1851—65, och efter ett engelskt-franskt fälttåg 1856—61 måste K. göra avsevärda inskränkningar i sitt motstånd mot främmande inflytande. 1883 måste K. avstå Annam till Erankrike, 1886 Burma till England samt, efter det olyckliga kriget mot Japan 1894— 95, förklara Korea oavhängigt. Ytterligare landavträdelser till Tyskland, England, Erankrike och Ryssland framkallade ett häftigt hat mot det främmande inflytandet, vilket ledde till det mot främlingarna riktade boxarupproret 1900. Upproret medförde endast hårda skadestånd till de utländska makterna. Landets utrikespolitiska hjälplöshet utlöste krav pä reformer. 1911 utbröt en revolution, vilken hade till följd Tsing-dynastins abdikation samt K: s ombildande till en republik. I världskriget inträdde K. 1917 på ententens sida. Den kinesiska politiken har allt sedan världskrigets början varit starkt beroende av Japan, vilket 1917 föran- ledde de sydligaste provinserna att förklara sig oavhängiga. Olika partier ha sedan tävlat om makten; en del provinsguvernörer ha förklarat sig självständiga etc., och förhållandena äro alltjämt mycket oordnade.

Kina, kungligt lustslott i Drottningholms park, uppfört av Gustav III.

Kinaträd, arter av Cinchonasläktet, som tillhör familj Rubiacese. De ha vita el. rödaktiga blommor i klase och äro ständigt gröna träd med blanka blad. K. är inhemsk i Sydamerika men inplanterades i mitten av 1800-t. i Asien. Barken användes som läkemedel (se Kinin). Största mängden kommer från Ostindien och Java.

Kinck, II. E., f. 1865, norsk författare. I K: s mångsidiga författarskap ingå såväl realistiska som mystiska drag, både satirer över vardagsmänniskans konventionalism och lyriska naturskildringar. Av hans arbeten må nämnas romanerna Fru A n-ny Por se, Emigranter, Sne-skavlen brast.

Kind, fornnordiskt ord för släkt, ingår i en del svenska namn.

Kinda kanal, i Östergötland, förbinder Asunden m. fl. sjöar med Boxen. 80 km. lång.

Kin’aergarten, ty., ”barnträdgård”, lekskolor för barn under den egentliga skolåldern.

Itinematografi’, framställandet av rörliga bilder. Vid upptagningen av bilderna användas särskilda kameror, där ett sammanhängande band av fotografisk film automatiskt matas fram för att exponeras. Som bländare tjänstgör en med lämplig hastighet roterande skiva i form av en cirkel-selctor. Per sekund upptagas 16 å 18 bilder, vilket på grund av bildernas storlek vanligen motsvarar ungefär % m. film. Av filmen tages efter fram-kallningen erforderligt antal kopior. Förevisningen sker med tillhjälp av projektionsapparater, som äro försedda med anordningar för automatisk frammatning av filmen. I övrigt likna projektionsapparaterna i princip vanliga skioptikon. Genom upptagning av ett mycket stort antal bilder per sekund och filmens förevisning i vanlig takt erhållas på duken rörelserna i en mycket långsammare följd än den, i vilken de försiggått i verkligheten. Ett

dylikt framställningssätt användes ibland t. ex. vid fotografering av idrottsmatcher. Genom långsam upptagning och snabb förevisning näs motsatt effekt, det vill säga en förevisning av rörelserna i snabbare takt än den, med vilken de i verkligheten försiggått. Jfr även Filmkonst.

Kineseri', vippgående i oväsentliga detaljer.

Kinesiska havet omfattar Sydkine-siska, östkinesiska och Gula haven.

Kinesiska muren, 3,000 km. lång mur i n. Kina, sträckande sig från Stilla havet till öknen Gobi. Påbörjades omkring 200 år f. Kr. och uppfördes till skydd mot de vilda mongolerna, vilka från öknarna i n. sökte tränga in i Kina. K. är i genomsnitt

8 m. hög ocli 7 m. bred. Numera delvis i ruiner.

Kinesiska svalbon el. indiska fågelbon el. ätliga svalbon byggas av fåglar, vilka äro släkt med vår tornsvala ocli tillhöra släktet Collocalia. Den mest bekanta arten är S a 1 a n-ganen (C. esculenta), som bland annat finnes i Bortre Indien och på Sundaöarna. Deras bon, som påträffas kolonivis i grottor el. vid klippor pä havsstranden, ha formen av små skålar och bestå huvudsakligen av ämnen, avsöndrade från fågelns spott-körtlar. I Kina beredas av bona soppor, vilka anses som läckerheter.

Kine'tiska gasteorin. Enligt K. består en gas av molekyler i stark rörelse. Den värmemängd, en gas besitter, utgöres av summan av de mängder rörelseenergi, som de olika molekylerna besitta. Vid den absoluta nollpunkten liar all molekylarrörelse upphört. Gastrycket mot en vägg uppkommer genom molekylernas stötar mot väggen. K. har varit av mycket stor betydelse för fysiken. Liknande beralctelsesätt ha med framgång även tillämpats i fråga om lösningar.

Kine'tisk energi, rörelseenergi, se Energi.

Kingsley [king'sli], Ch., 1819—75, engelsk författare och filantrop. K: s första roman är Alton Lock e, en social tendensroman. Bland hans senare må nämnas Hypatia, en kulturhistorisk skildring från kristendomens seger över antiken, som i någon mån påverkat Rydberg (Den siste atenaren).

King'ston. — 1. Kingston upon Thames [öpön te'ms], stad i sö. England. 40,000 inv. — 2. Kingston upon Hull, se Hull. — 3. Huvudstad på ön Jamaica, 66,000 inv. — 4. Universitetsstad, 20,000 inv. i Ontario, Canada. —

5. Industristad (cement) i staten New York, U. S. A. 30,000 inv.

Kini'n, en växtbas, som förekommer i bark från kinaträdet. Den har framförallt användning som botemedel mot frossa. I mindre dos verkar K. stegrande på cellverksamheten, i större dos förlångsammar det cellprocesserna ocli framkallar, om det ges i ännu större mängd, giftverkningar, särskilt nervsymtom (förvirring, synrubbningar). K. användes även som stärkande medel i form av spritextrakt, dekokt etc.Kinna, industriort vid Viskan, sv. Västergötland. 2,600 inv. Livlig textilindustri.

Kinnekulle, berg vid Vänern, n. Västergötland. Höjer sig i trapplika avsatser, bestående av sandsten, kalk och skiffrar; överst en hätta av diabas. Når 307 m. ö. h., omkring 250 m. över den omgivande slätten.

Kino'ner, organiska föreningar, innehållande en el. flera benzolkärnor, i vilka två väteatomer utbytts mot syre. Vanlig K. har formeln CcHiOa. Till K. hör också alizarin el. dioxi-antrakinon, som med baser ger föreningar, vilka användas som färgämnen. Utgångsmaterialet för deras framställning är numera i allmänhet stenkolstjära.

Ki'os, Chios, grekisk ö i Egeiska havet utanför staden Smyrna. Vinodling, 860 kvkm. 65,000 inv.

Kio'to, Japans gamla huvudstad på ön Ilondo. 680,000 inv., under 2% årtusende krönings- och begravnings-stad för Japans kejsare. Centrum för buddismen med flera hundra tempel. K. är fortfarande berömt för sitt konsthantverk och är den bland Japans storstäder, som, belägen som den är i det inre av ön, har minst påverkats av den moderna tiden och västerländskt inflytande.

Kip'ling, Rudyard, f. 1865 i Indien, engelsk författare. Kipling uppfostrades i England men återvände därefter till

Indien som tidningsman och var efter 1892 bosatt i England med undantag för några längre resor. Han vann först berömmelse med sina originella skildringar från Indien (H ö g-landsbilder från Hindo-stan). I den korta berättelsens form, som K. mästerligt använder, har han målat bilder ur anglo-indiskt liv, givna med briljant fantasi och humor och stor förmåga av psykologisk inlevelse. Av hans längre romaner äro Djungelboken och K i m de mest berömda. I sina diktsamlingar (P å sju hav m. fl.) framträder K. som soldaternas och sjömännens skald. K. blev under sin senare diktning framför allt lovsångaren av det engelska imperiet, dess ordning, arbete och disciplin, dess gåpåaranda ocli eröv-ringslust. 1907 erhöll K. Nobelpriset i litteratur.

Kipps apparat, en på laboratorier för framställning av gaser (t. ex. vät-gas genom inverkan av saltsyra pä zink) använd apparat.

Kirchhoff [kirsj'håff], G. R., 1824— 87, tysk fysiker, känd framför allt för sina spektralanalytiska undersökningar, som lett bland annat till uppställandet av K:s absorptionslag, enligt vilken en glödande kropp absorberar ljus av de våglängder (färgsor-

ter), som den själv vid samma temperatur utsänder.

Kirgi's (Kazakska), sovjetrepublik s. om Uralbergen. 2,200,000 kvkm., 5 milj. inv., till stor del kirgiser. Huvudnäringar : boskapsskötsel, åkerbruk, jakt och fiske. Huvudstad Oren-burg. Jfr Kirgisstäppen.

Kirgi'ser, en turkisk-tatarisk folkstam, som lever i v. Centralasien (Kirgisstäppen) och sö. Ryssland. K. tillhöra den mongoliska folkstammen och livnära sig av boskapsskötsel. Deras antal anslås till omkring 2% milj.

Ivirgi'sstäppen, det stora stäppområdet kring s. Ural, i ö. nående fram emot Balkasjsjön och i s. mot Aral-sjön. Se Ivirgis.

Kirill', V., f. 1876, rysk storfurste, sonson till Alexander II. K. är den, som närmast gör anspråk på Rysslands tron.

Kiri'n (Kih-lin-fu), stad i Mandsjuriet, Kina, vid Sungarifloden. Omkring 200,000 inv. Betydande handel med skogs- och bergsbruksprodukter.

Kir'ke (lat. Circe), i den grekiska mytologin en skön och mäktig trollkvinna, omtalad bland annat i Odys-sén.

Ki'rkencs, stad s. om Varanger fjord, ö. Normark fylke, Norge. 2,300 inv. Hamnstad, järnmalmsexport från Sydvarangers malmfält, där brytningen dock numera nedlagts (1926).

Kirkwall [kö'koål], stad, belägen på Pomona, en av Orkneyöarna. 3,800 inv. Under världskriget infördes till K. för undersökning misstänkta neutrala fartyg.

KiropraktFk, från Amerika härstammande kvacksalveri, som utgår från antagandet, att alla sjukdomar bero på att nerver blivit inklämda i kotpelaren. Genom tryck och handgrepp kring ryggraden skall man söka rubba kotornas läge (en sak, som lyckligtvis är omöjlig att utföra med handkraft och skulle medföra risk för förlamningar). På så sätt skall man enligt K. kunna befria "nerven ur klämman", bota sjukdomen.

Kiromanti', konsten att "spå" i händerna.

Kirs (JEgopodium Podagraria), en Umbellat, vilken allmänt förekommer som ogräs. K. har mycket utbredda rötter och är därför svår att utrota.

Kiruna, municipalsamhälle vid Lu-le-Ofotenbanan, n. Lappland. 9,000 inv. I närheten Kirunavaara, Loussavaara och Toulluvaara järnmalmsfält.

Kirunavaara, (fi. "snöripberget"), Sveriges förnämsta järnmalmsfält, invid Kiruna i Jukkasjärvi socken. Malmen, som är mycket högprocentig, utgöres av en blandning av magnetit och apatit. K. äges av trafikaktiebolaget Grängesberg—Oxelösund. Inmu- Kirunavaara.

Det mörka området är malm. I bakgrunden är malmstråket vid Gällivare markerat med tvenne linjer.

tades redan på 1700-t.; malmbrytningen började först år 1900 oeh uppgår nu till 4—6 milj. ton per år. Malm-

tillgångeri beräknas till bortåt tusen milj. ton ocli är världens största fyndighet av högprocentig järnmalm.

Kirurgi', se Medicin.

Kisa, municipalsamhälle i s. Östergötland. 1,350 inv. Snickerifabrik.

Kisel (silicium), ett icke metalliskt grundämne. Kem. tecken Si. Atomvikt 28.3. Atomvärde 4. Fritt K. kan erhållas dels som ett brunt pulver och dels som hårda, glänsande kristaller. K. är kemiskt besläktat med kol och spelar inom den oorganiska naturen en liknande roll som kolet inom den organiska. — K.-dioxid [SiC>2] förekommer synnerligen allmänt i jordskorpan som mineralet kvarts. K.-dioxiden motsvaras av K.-syror [H2Si03, HéSiOä], vilkas salter kallas silikat. Alla silikat utom alkalisilika-ten äro olösliga i vatten. Kiselsyra med växlande vattenhalt bildar sålunda de i naturen förekommande mineralen flinta, agat och opal m. fl. Olika kombinationer av silikat uppbygga de flesta bergartsbildande mineralen och därigenom den största delen av den fasta jordskorpan, i vilken K. näst syre är det rikligast ingående grundämnet.

Kiselalger (Diatomacese), små, encelliga, fria el. i kolonier förenade, gulbrunfärgade organismer med för-kislad cellvägg, som består av två vanligen olikstora och karakteristiskt skulpterade sköldar. K. förökas genom längddelning. De leva i insjöar och i havet och anträffas därjämte såsom fossila avlagringar (kiseljord). Jfr Kiselgur.

Kiselgu’r, bergmjöl, trippelmjöl, di-atomace’jord, en lös, vitaktig jordart,

som utgöres av avlagringar av skal från kiselalger. K. användes vid dynamittillverkning, som polermedel, som värmeisolerande medel m. m.

Kiscljärn (ferrosilicium), legeringar av järn och kisel i växlande proportioner (från 5—95 % kisel, oftast dock frän 5—15 å 20 % kisel). K. användes vid framställning av stål och gjutjärn m. m.

Kiselsinter, en av kiselsyra bestående avsättning ur heta källor.

Kiselsy’ra, se Kisel.

Kiser, gemensam benämning för en del mineral, som bestå av svavel (i vissa fall också arsenik) och järn, koppar, nickel, kobolt; ex. svavelkis, kopparkis, arsenikkis etc.

KisiT Irma’k, Mindre Asiens största flod. Upprinner i Armeniens högland och utmynnar i Svarta havet. 950 km. lång.

Ki’sjinev, huvudstad i Bessarabien, Rumänien. 150,000 inv. Medelpunkt för Bessarabiens handel.

Kisme’t, turk., del, lott; livslott, öde.

Ki’ssingen, en av Tysklands mest besökta badortstäder, belägen i en naturskön trakt i n. Bayern. 6,000 inv. Känd som badort redan på 1500-t. Kolsyrehaltiga koksaltkällor.

Itistbrev (julbrev, julark), enkla, vanligen färglagda träsnitt med allegoriska, religiösa el. historiska motiv, varmed allmogen brukade pryda stugans väggar el. insidan av kistlocken. I Sverige funnos K. redan på 1600-t. De försvunno ur marknaden under senare delen av 1800-t.

Kitehener [kifsjin-], H. H., earl K. of Khartoum, 1850—1916, brittisk fältmarskalk. Som överbefälhavare för de egyptiska trupperna intog han Sudan (1898) samt besegrade mahdin. Under boerkriget blev K. högste befälhavare 1900 och vann med okuvlig energi och hänsynslöshet den slutliga segern 1902. K. utnämndes till krigsminister vid världskrigets utbrott och arbetade intensivt på den engelska arméns organisation. Vid en minsprängning av pansarkryssaren Hampshire omkom K.

Kiti’n, ett kvävehaltigt, organiskt ämne, som utgör huvudbeståndsdelen i leddjurens kroppsbetäckning.

Kiton [kitå’n], underplagg, buret i det antika Grekland av både män och kvinnor. K. utgjorde stundom hela klädedräkten.

Kitt, bindemedel av olika sammansättning. K. innehålla i allmänhet lösningar av oljor, hartser, kautschuk, blandade med krita, kalk, mönja el. andra blyföreningar m. m. Av linolje-fernissa och krita erhålles vanligt glasmästarkitt.

Kittelsen [kitt'-], T., 1857—1914, norsk tecknare och målare, främst bekant för sina humoristiskt fantastiskaillustrationer (bl. a. till Asbjörnsens sagor).

Kiusi'u, den sydligaste av de stora japanska öarna. 40,000 kvkm., 8 milj. inv. Stad Nagasaki. Se vidare Japan.

Ki'vi, Alexis (eg. Stenvall), 1834— 72, finsk författare, kan anses som skaparen av det finska dramat ocli den finska romanen. Mest bekant av lians arbeten äro lustspelet Sockenskomakarna och den mästerliga allmogeskildringen Sju bröder.

Ki'vi (Apteryx), ett släkte fåglar, stående nära strutsar. De ha vingar och stjärt starkt förkrympta, lång, smal näbb och korta, kraftiga ben. De ha ungefär en hönas storlek. Flera arter finnas på Nya Zeeland, vilka alla äro nattdjur och leva av insekter.

Kivik, municipalsamhälle vid Hanö-bukten av östersjön, sö. Skåne. 600 inv. Fiskläge. I närheten en märklig bronsåldergrav (kiviksgraven) med intressanta hällristningar.

Ki'vusjön, stor insjö (2,600 kvkm.) i Central-Afrika, på gränsen mellan Belgiska Kongo och Brittiska Östafrika. Sjön ligger i en förkastnings-sänka och har ett betydande djup. Upptäckt 1894 av v. Goetzen.

Kiörboe [tjörbo], K. F., 1799—1876, målare av norskt-svenskt ursprung, mest bekant för genreartade djurmålningar och ryttarporträtt.

K jaer [tjär], N., 1870—1924, norsk kritiker och dramatisk författare, bland vars arbeten märkes den satiriska komedin Det lykkelige v a 1 g.

Kja'hta, stad i v. Sibirien, s. om Bajkalsjön. 20,000 inv. Förr mera betydande; utgångspunkt för stora handelsvägen till Urga och Peking.

Kjellberg, K., 1867—1921, läkare, professor i anatomi vid Konstakademin sedan 1911. Ledamot av andra kammaren 3906—11 och 1918—20. K. var livligt verksam för folkbildning och nykterhetsundervisning. Under många år föreståndare för Stockholms arbetarinstitut.

Kjellén, R., 1864—1922, statsvetenskaplig och politisk författare, professor i statskunskap, konservativ ledamot av andra kammaren 1905—08 och första kammaren 1911—17. Bland K: s arbeten må nämnas Staten som livsform, Stormakter-n a.

Kjellström, S., f. 1875, violinist, konsertmästare i Stockholms konsertförening, ledaren av ”Kjellströmskvar-tetten”.

Kje'rulf, H., 1S15—68, norsk kompositör. I K: s kompositioner (B r u-defserden i Hardanger, Syn-növes Sang) spåras starkt inflytande från de norska folkmelodierna.

Kjöbenhavn, se Köpenhamn.

Kjök'kenmödding, avskrädeshög av musselskal och andra djurrester vid boplatser från den tidigare nordiska stenåldern. Namnet härstammar från Danmark, där K. äro särskilt vanliga.

Klaatsch, H., 1863—1916, professor i antropologi och anatomi i Breslau sedan 1907. K. har utgivit betydelsefulla arbeten angående förhistoriska människoraser (Människan och kulturens tillkomst och utveckling).

Klaba'utermann, enligt sägnen en skeppstomte, vilken av nordtyska och holländska sjömän anses hålla till vid ankarspelet. K. lämnar fartyget, dä det är räddningslöst förlorat.

Klaff-fel. Genom inflammatoriska processer särskilt efter ledgångsreumatism men även efter gonorré och syfilis samt genom åderförkalkning kan klaffapparaten i hjärtat skadas. I en del fall genomsläppes för litet blod. Förbindelserna mellan hjärtats olika delar har förträngts, klaffarna ha växt samman. I andra fall sluta klaffarna ej

tätt. När blodet pumpas ut från en avdelning av hjärtat till en annan, rinner det tillbaka, när hjärtat slutat sammandraga sig. I bägge fallen måste hjärtat arbeta med ökad kraft för att få normalt omlopp av blodet. Kan hjärtat ej öka sitt arbete i tillräcklig utsträckning, inträder tecken på förlångsammad blodcirkulation. Jfr Hjärtsjukdomar.

Kla'genfurt, stad i Kärnten, Österrike, vackert belägen nära floden Dra-va. 27,000 inv. Textilindustri. Tillföll år 1920 Österrike efter folkomröstning.

Klagovisorna, skrift i Gamla testamentet, ibland felaktigt tillskriven Jeremia.

Klämmer, ett i tabeller, nottryck etc. brukat sammanfattningstecken av detta

utseende {. K. omfattar det, som skall klauderas, och mittspetsen sättes mitt-för det, vartill den skall hänföras. — Med K. betecknas ibland ehuru oegentligt tecknen [ ] (hakar), vilka användas som stor el. yttre parentes.

Klammeri', bryderi, klämma.

Klampenborg. — 1. Stort sågverk i ö. Medelpad, vid Ljungans utlopp. —

2. Badort nära Köpenhamn. Årliga kapplöpningar.

Klan, kelt. elan (klaen), ätt, släkt. På Irland och i de skotska högländerna är K. dels namn på en av en hövding styrd stam, dels på flera stammar med gemensam stamfader.

Klandesti'n, hemlig, skyende dagsljuset.

Klangfigurer, se Chladnis K.

Klangfärg, den olika karaktär, som samma ton har, spelad på olika instru- ment el. sjungen av olika personer. K. beror på vilka övertoner, som förefinnas.

Klap'ka, G., 1820—92, ungersk revo-lutionsgeneral. K. deltog verksamt i 1848 års revolution, varefter han vistades utomlands till 1867, då han återvände till Ungern.

Klappersten, vid havs- och sjöstränder förekommande, genom vågornas nötning avrundade stenar. På grund av landhöjningen anträffas fält av K. i Sverige även inuti landet.

Klara, den heliga, 1194—1253, katolskt helgon från Assisi. Påverkad av Franciskus grundade K. ett kvin-nokloster och efter henne benämndes nunnorna i den av henne stiftade orden "klarissinnor".

Klara, församling i Stockholm, till vilken hör sv. delen av Norrmalm. 11,445 invånare.

Klarbär, se Prunus.

Klare'ra, redovisa, uppgöra. Jfr även Inklarera.

Klarinett', ett omkring 1700 uppfunnet biåsinstrument av trä. K. har ett tonomfång från ostrukna e till trestrukna f. Det började användas i orkestern under andra hälften av 1700-t.

Klarälven, Värmlands största vattendrag, 450 km. lång, därav 190 km. i Norge. Upprinner i fjälltrakterna på gränsen mellan Dalarna och Härjedalen (Fämun) i Norge och rinner sedan genom Hedmark fylke och Värmland och utfaller i Vänern.

Klassicism, en inom litteraturen och den bildande konsten uppträdande stilart, vilken som sitt ideal uppställer den antika stilen, strävar efter harmoni och plastisk klarhet. I trängre mening den främst i slutet av 1700-t. och början av 1800-t. rådande stilen.

Klassificering: av fartyg:, fartygens indelning, i klasser med hänsyn till ålder och sjövärdighet m. m. K. verkställes av särskilda sammanslutningar och är av stor betydelse vid sjöförsäkringar m. m. över verkställd K. ut-ställes ett klassificeringscertifikat. De främsta klassificeringssällskapen äro Lloyds register of British and Foreign Shipping, hemmahörande i London och grundat 1760, samt Bureau Veritas i Paris, grundad 1828.

Klass'isk, tillhörande den grekiska el. romerska forntiden; mönstergill, stilren; löjlig, egendomlig. — K 1 a s-s i'k, original, komisk figur. — Klassiker, de antika författarna; de förnämsta författarna under en litterär storhetstid.

Klas sval, se Valsätt.

Klas'tisk, beteckning för bergarter, som bestå av sammankittade fragment av mineral och bergarter (ex. sandsten, konglomerat).

Klaun, se Clown.

Kla'usenburg:, stad i Siebenbiirgen, Rumänien. 66,000 inv., övervägande madjarer. Universitet. Var före världskriget en av Ungerns viktigaste städer. Livlig handel och industri.

Klausu'l, förbehåll, tillägg till en föregående framställning.

Klftv, tecken, som i början av ett notsystem anger vilken tonhöjd, den mot K. svarande noten har. Man använder C-klav, F-klav och G-klav. Mest användes basklav* el. C-klav och diskant- el. G-klav*.

Klavecin', fr. clavecin [klavesäng'], se Klaver.

Klave'r, mus., föråldrat instrument, liknande pianot.

Klave'rutdrag:, pianosättning av orkestermusik.

Klaviatu'r, alla tangenterna på ett tangentinstrument.

Kléber [klebä'r], J. B., 1753—1800, fransk revolutionsgeneral. K. deltog i Bonapartes expedition till Egypten 1798 och blev, sedan Bonaparte återvänt till Frankrike, överbefälhavare. Han arbetade framgångsrikt för det franska väldet i Egypten men mördades, innan han hunnit befästa sitt verk.

Kleen. — 1. E. K., 1847—1923, läkare, har särskilt intresserat sig för sjukgymnastik och massage. Hans polemiska inlägg i dagsfrågor väckte ett visst uppseende bland annat på grund av deras skarpt satiriska hållning. —• 2. J. Emil K., 1868—98, författare, tillhörde den skånska diktarskolan vid sekelskiftet. Bland mera kända diktsamlingar märkas Vildvin och Vallmo samt Jasminer. Valda dikter utkommo 1907.

Klcinkunst [klajn'konst], ty., konst i miniatyr, i litet format.

Kleinmeister [klaj'nmajster], ty., "småmästare", namn på en krets tyska konstnärer från förra hälften av 1500-talet (Aldegrever, Altdorfer, bröderna Beham m. fl.). K., som voro efterföljare till Durer, voro huvudsakligen målare och kopparstickare. Särskilt berömda blevo deras gravyrer i små format med religiösa, historiska el. mytologiska motiv.

Kleist [klajst], H. v., 1777—1811, tysk författare. K:s Der Prinz von Homburg hör med sin djupa psykologi och mästerliga figurteckning till de främsta historiska skådespelen inom den tyska litteraturen. Bland K: s övriga alster må nämnas komedin Der zerbrochene Krug och 1500-talsberättelsen M i c h a e 1 Kohlhaas.

Kle'mens (Clemens), romerskt påvenamn. — 1. K. I (Clemens romanus), en av de apostoliska fäderna, av Origenes ansedd som Petrus' lärjunge.K. var troligen biskop i Rom 91—100.

— 2. K. VII (egentligen Giulio Medici), påve 1523—34. K. Invecklades i strider med kejsar Karl V ocli med Henrik VIII av England. Till följd av K: s vägran att legalisera Henriks skilsmässa inträffade den anglikanska kyrkans brytning med Rom.

Kleno'd, smycke, (litet) dyrbart föremål.

Klensmed, person, som hantverksmässigt utövar smedsyrket i motsats till vid bruk, fabriker o. dyl. anställda smeder.

Klena't, kakor av tunn deg, kokta i flottyr.

Kle'on, d. 422 f. Kr., grekisk folkledare i Aten. K. var till yrket gar-vare och beskrives som djupt okunnig och

utrustad med en väldig stämma. Han var Perikles' farligaste motståndare och lyckades efter dennes död i spetsen för krigspartiet erhålla ledningen i Aten. K. motarbetade under det Peloponnesiska kriget varje försök till en fredlig uppgörelse med Sparta. Vid Amfipolis besegrades K. av spartanen Brasidas och stupade. K. står för eftervärlden som typen för en demagog, en okunnig ledare med förmåga att slå an på de breda folkmassorna, en man, för vilken ledarskapet är huvudsaken, en förnuftig lösning av statsproblemen däremot en bisak.

Kleo'patra, 69—30 f. Kr., drottning av Egypten, dotter till Ptolemaios VII. K. var utrustad med en enastående skönhet. Då Caesar som segrare anlände till Egypten 48, fångades han av hennes tjuskraft. Han förde henne sedermera till Rom och hade med henne en son, Cfiesarion. Efter Ccesars död återvände K. till Egypten. Anr tonius blev därefter hennes beundrare. Sedan han i slaget vid Aktion år 31 besegrats av Octavianus, sökte K. förgäves vinna segraren. Då detta misslyckades, begick hon självmord. K. är en av historiens mest bekanta kvinnogestalter och står som typen för en kvinna, som hänsynslöst utnyttjar sin skönhet och tjuskraft för att undkomma svårigheter.

Kleo'patras nålar, namn på två egyptiska obelisker, 21 m. höga, vilka härstamma från omkring 1550 f. Kr. K. fördes från Heliopolis till Alexan-dria under romarväldet. Senare har den ena överförts till London (1878) och den andra till New Tork (1880).

Kleptomani', sjuklig benägenhet att stjäla. Vanligen ske stölderna meningslöst, den sjuke samlar på ett visst slags föremål utan hänsyn till deras värde. K. är vanligast hos kvinnor och uppträder i enstaka fall som en övergående rubbning vid havandeskap.

Kleresi', prästerskap.

Klerika'l, hörande till katolska prästerskapet ; påvligt sinnad.

Klerk, präst. Förr användes K. även om skrivkunniga och boksynta personer i allmänhet.

* Kli, produkt, som erhålles vid målning och siktning av sädeskorn. K. består av skalen, groddarna och de glutenrika yttre cellagren i frövitan av sädeskornen, som frånskiljas mjölet. K. användes som fodermedel, dess glutenhalt gör det synnerligen näringsrikt.

Klibbal, se Al.

Kliché el. klisché, för illustrations-tryck avsedd platta. Framställes efter flera olika metoder t. ex. genom fotografering av bilden på en zinkplatta och efterföljande etsning, på galvanisk väg m. m.

Klient, person, som anlitar en sakförares hjälp; hos de gamla romarna person, som ställde sig under en mäk-tigares beskydd; myndling.

Kliente'l, kundkrets.

Klimakte'rium, den period i en kvinnas liv, då äggstockarna sluta att avsöndra ägg och då menstruationerna upphöra. K. inträffar vanligen vid omkring 45 års ålder, ibland dock mycket tidigare el. mycket senare. Under Iv. äro nervösa rubbningar vanliga (nedstämdhet, hettningar i kroppen, hjärtklappning, sömnlöshet). Så småningom försvinna besvären, ofta dock först efter år. En ökad benägenhet för fetma inträder, vilken sä småningom kombineras med den avslappning och förtvining av vävnaderna, som medföljer ålderdomen.

Klima't, sammanfattning av alla de meteorologiska faktorer, som sätta sin prägel på ett lands el. områdes natur. Läran härom är klimatologi. Man urskiljer maritimt el. havs-klimat, och kontinentalt el. fastlands-klimat, vidare tropiska, subtropiska, varm-och kalltempererade, subarktiska och arktiska klimat, klimat-typer, för vilka i stort sett breddgraderna äro de mest bestämmande. Vidare talar man om arida (torra), semiarida (halvtorra) och pluviala (regnrika) klimattyper. Inom de arida K. är avdunst-ningen lika stor som el. större än nederbörden, områdena bliva avloppslösa öknar och saltstäpper med saltsjöar; inom de pluviala el. pluviatila klimatområdena nå floderna havet, sjöarna ha sött vatten och marken är i allmänhet vegetationstäckt. Se vidare Atmosfär, Lufttryck, Lufttemperatur, Luftfuktighet, Nederbörd, Vindar.

Klimatologi’, läran om klimatet.

Klima’tväxlingar, förändringar i jordens klimat, antingen mera kortvariga el. under längre tidsskeden. Vittnesbörd om K. i historisk tid har man uti bland annat förändringen i gla-ciärers och ökenområdens utbredning; de synas dock i det hela under de senaste två årtusendena ha varit rätt obetydliga. Några hundra år före vär tidräkning, vid övergången mellan brons- och järnåldern, inträffade, åtminstone i Norra Europa, en mera betydande klimatförändring, som visade sig bland annat däri, att vissa sydliga växtarters utbredningsområden förskötos mot söder (t. ex. hasseln). Större klimatväxlingar visa de kvartära istiderna och interglaciala tiderna; och i äldre geol. formationer finner man ännu större olikheter mot jordens nutida klimat, t. ex. en varm-tempererad el. subtropisk tertiär vegetation på Grönland och Spetsbergen; istider under permperioden i Afrika oeh Brasilien. För orsakerna till dessa stora klimatförändringar ges ännu icke någon allmänt erkänd förklaring.

Kli’max, stegring i uttrycket.

Klinckowström, A., f. 1867, fil. doktor, författare, godsägare, friherre, har utgivit reseskildringar, en del vetenskapliga avhandlingar samt talrika detektiv- och äventyrsromaner (Den hemlighetsfulla fotbollen).

Kllng’er, M., 1857—1920, tysk konstnär. K. var framför allt verksam som grafiker men även som målare och skulptör. Hans gravyrer äro mästerliga både vad beträffar teknik och komposition (V o m T o d e, Brahms-phantasie) och kännetecknas av outtömlig fantasi parad med realism och humor. Till K: s mest bekanta skulpturer hör den flerfärgade statyn över Beethoven.

Klingspor, V. M., 1744—1814, fältmarskalk. K. var till en tid överbefälhavare i Finska kriget men avskedades redan 1808 på grund av den obeslutsamhet och svaghet, han visat vid lcrigsrörelsernas ledning. K. deltog i 1809 års revolution och var en tid Stockholms överståthållare.

Klini’k, sjukvårdsanstalt, särskilt sådan, där undervisning för blivande läkare meddelas.

Klln’ker, ett slags glaserat tegel.

Klint el. klätt, benämning på mindre bergstopp, oftast kal.

Klintberg, G., skådespelare, f. 1870, 1911—24 regissör vid Svenska teatern.

Klintehamn, handelsplats på Gotlands v. kust. Järnvägsförbindelser med Visby. Export av kalk och lantbruksprodukter.

Kli’o (Clio, Kleio), historiens gudinna i den grekisk-romerska gudaläran. K. var en av de nio muserna.

Klippan. — 1. Stort pappersbruk vid Rönneå sö. om Ängelholm, nv. Skåne. Tillverkning av finpapper. — 2. För-stadsområde till Göteborg. — 3. Muni-cipalsamhälle, se Aby-Klippan.

Klippare kallas på folkspråket en liten, livlig, snabb häst, vanligen av ej ädel ras.

Klippboningar, människoboningar, urholkade i bergsklippor el. uppförda på klippavsatser. K. finnas på Sicilien, i Colorado, Arizona, New Mexico ni. fl. platser.

Klipperskepp, snabbseglande segelfartyg, jämförelsevis långt, med liten bredd och med skarp förstäv.

Klippfisk är torkad torsk el. andra torskartade fiskar. Ursprungligen torkades fisken på klippor och berghällar, varav namnet klippfisk uppstått. Jfr Kabeljo.

Klippgrav, i berg insprängda gravar, vilka särskilt under forntiden användes i Orienten, ofta med pelar-prydd ingång.

Klippiga bergen el. Klippbergen, eng. Rocky Mountains [råek’i [-maun-tins],-] {+maun- tins],+} benämning på de bergskedjor, vilka från Mexikanska höglandet löpa norrut genom v. delarna av Nordamerikas Förenta stater oeh Canada. Deras högsta toppar äro jämförliga med Alpernas. Rika på metaller (guld, silver och koppar).

Klipping, fyrkantigt mynt från 1500-t. och början av 1600-t. K. slogos stundom, då det gällde att hastigt anskaffa

erforderliga penningar.

Klipptempel (grottempel), i klippan uthuggna gudstjänstrum, vanligen 1 anslutning till klippgravar. K. förekomma särskilt i Indien (i Karli) och i Egypten (i Abu-Simpel).

Kliring, se Clearing.

Klisché, se Kliché.

Kliss’ov, by i Polen, nö. om Krakau, bekant för den seger, som Karl XII där 1702 vann över August II: s polska och saxislca trupper.

Klister erhålles genom uppvärmning av stärkelse (i regel användes vete, råg el. majs) i vatten, varvid stärkelsekornen svälla och springa sönder (förklistring). Den erhållna tjockflytande massan användes som bindemedel för vissa ämnen t. ex. papper, vid appretering m. m.

Klisti’r, se Klystir.

Klltfer, den danska benämningen på dyner.

Klja’sna, biflod från vänster till Oka, mellersta Ryssland. Omkring 600 km. lång. Delvis segelbar.

Kloa’kdjur (Monotremata), en klass däggdjur, som sakna tänder och ha av horn överdragna käkar. Tarmkanalan och urogenitalorganen mynna gemensamt i en öppning, kloaken; därav namnet. K. lägga ägg med mjuka skal liksom kräldjuren. Hit liör: Myrpiggsvinet (Echidna aculeata), som har utdragen nos och en masklik tunga, med vilken den fångar myror, termiter o. dyl. Krop-Näbbdjur.

pen är täckt av taggar. Det finnes i Australien, Tasmanien och Nya Guinea. Näbbdjuret (Onithorhyn-clius anatinus) har mörkbrun päls, platt svans, simhud mellan tårna och käkarna formade till en platt näbb. Det finnes i Australien och Tasmanien och lever i sötvatten.

Kloa’kledning, underjordisk avloppsledning. Rörande framdragande av K. över annans mark, rörande samverkan mellan olika kommuner vid anläggning av K. m. m. finnas särskilda i vattenlagen meddelade bestämmelser.

Klockspel består av olikstämda klockor, som anslås med hammare.

Klocktorn, se Kampanil.

Klockupproret, se Dalupproren.

Klod’vig I, omkring 466—511, skaparen av det mäktiga frankiska riket. K. besegrade 486 en romersk ståthållare vid Soissons och därefter alemanner, burgunder och västgöter, sålunda görande sig till herre över hela Gallien. K. lät omvända sig till kristendomen och döptes i Reims.

Klo’e, se Dafnis.

Klondyke [klånnJdajk], guldfält i Yukondistriktet, nv. Canada, nära gränsen till Alaska. Har sitt namn efter en flod med samma namn. Guld-fyndigheterna, som upptäcktes 1896, ansågos då vara bland de rikaste i världen. Sedan början av 1900-t. har produktionen dock varit i avtagande. Huvudort är Dawson City [då’sn sitti].

Klop’stock, F. G., 1724—1803, tysk skald, föregångsman för de tyska nyklassikerna och romantikerna. K: s mest berömda verk är det religiösa eposet Messia s. Med sitt fosterländska patos påverkade K. den nationella andan i tysk litteratur.

Klor, ett icke metalliskt grundämne, hörande till saltbildarna (F, Cl, Br, J). Kem. tecken Cl. Atomvikt 35.5. Atomvärde 1, 3, 4, 5 el. 7. K., som kan framställas genom oxidation av klorväte el. genom elektrolys av olika klorider, är en gröngul, tung gas, som vid — 34° förtätas till en gröngul vätska. K.-gas förenar sig häftigt med många ämnen och angriper andningsorganen, varför den måste handhavas med försiktighet. I vatten löses

den i betydlig mängd; lösningen, som kallas klorvatten, verkar blekande och desinficierande. — K. förenar sig i solljus under explosion direkt med väte till K.-väte [HC1], en färglös gas med stickande lukt. Denna gas kan

upptagas av vatten till 500 gånger vattnets volym. Lösningen, klorväte-syra el. saltsyra, som i stor utsträckning användes i tekniken, framställes fabriksmässigt genom inverkan av svavelsyra på koksalt. Saltsyrans salter kallas klorider, de äro med få undantag (silverklorid, kvicksilverklo-rur och blyklorid) lättlösliga i vatten. Den viktigaste kloriden är natrium-klorid [NaCl] el. koksalt. Med syre ger K. flera föreningar, vilka motsvaras av syror; de viktigaste av dessa äro K.-syra [HCIO3], vars salter kallas klorat, och underklorsyrlighe-ten, vars salter kallas hypoklorit.— Den viktigaste i naturen förekommande K.-föreningen är natriumklorid el. koksalt, som utgör huvudmassan av de i havsvattnet lösta salterna och som även i stor mängd förekommer i fasta saltavlagringar (stensalt).

Klora'l, trikloraldehyd, kem. formel CCI3CHO, en skarpt luktande, färglös vätska, vars hydrat, som är en fast kropp, användes såsom sömnmedel.

Klo'rammonium, se Salmiak.

Klore'rande röstning kallas en vid vissa metallers (t. ex. koppar) framställning ur svavelhaltiga malmer förekommande upphettning av malmen tillsammans med koksalt, varvid bildas natriumsulfat och metallklorid.

Klori'd, salt av klorvätesyra el. saltsyra.

Klo'ris, grek. ”den ljusgröna”, växtlighetens gudinna i den grekiska gudasagan. K. är även ett i herdedikter vanligt namn.

Klori't, ett fjälligt, svartgrönt el. grågrönt, glimmerartat silikatmineral, innehållande magnesium, järn, aluminium m. m., ingår bland annat i bergarten kloritskiffer.

Klorkarcium, se Kalcium.

Klorka'lium, se Kalium.

Klo'rkalk, se Kalcium.

Klo'rkväve, se Kväve.

Klo'rnatrium, se Koksalt.

Klorofor'm, triklormetan, kem. formel CHCI3, är en färglös, flyktig vätska med kokpunkt vid 61°. Det framställes genom inverkan av klorkalk på etylalkohol. K. är ett kraftigt bedövningsmedel. Inandade kloroformångor påverka hjärnan, så att medvetandet försvinner. Vid starkare dos påverkas även hjärtat. På grund härav är sövning med K. ej alldeles ofarlig, varför det vid operationer i stor utsträckning ersatts av eter, som är mindre riskabelt. Kloroform'linimen*t är en spritlösning, som bland annat innehåller kam-fer, kloroform och opium. K. användes till ingnidning i huden vid en del reumatiska åkommor.

Klorofyll', bladgrönt, benämnes vanligen växternas gröna färgämne, som är bundet till små kroppar, klorofyll-kornen, i cellerna. K. uppkommer genom dagsljusets inverkan och är kemiskt besläktat med blodfärgämnet, hämoglobin. K. åtföljes alltid i cellerna av ett gult färgämne, xanthofyll, som framträder t. ex. mot hösten vid lövfällningen, då K. förstöres först. Stundom döljes K. av ett rött färgämne, anthocyan, såsom i blodbokens blad. K. är nödvändigt för växternas assimilationsverksamhet.

Klorsilver, se Silver.

Klorsyrat kali el. kaliumklorat, se Kalium.

Kloru'r. Om klorvätesyran med en metall ger två salter, kallas det salt, som innehåller det mindre antalet kloratomer, understundom för K.

Klorzink, se Zink.

Kloster, byggnad, tjänande som uppehållsort för munkar och nunnor. Ett K. består vanligen av ett helt byggnadskomplex, i vilket även ingår en till klostret hörande kyrka. Byggnaderna uppföras i regel kring en stor, fyrkantig, öppen gård, klostergården, runt vilken löper en pelargång med valvbågar, klostergången. I

bottenvåningarna ligga den s. k. konvent- el. kapitelsalen samt refek-toriet el. matsalen. I övre våningen finnas klostercellerna och sovsalen, dormitoriet. Jfr Klosterväsen.

Klosterväsen. Under den äldsta kristna kyrkans tid uppträdde här och där personer, vilka drogo sig undan till öknar el. andra ensliga trakter, där de levde ett liv fyllt av försakelser och späkningar i avsikt att förvärva evig salighet. Dessa s. k. eremiter sammanslöto sig så småningom till mer el. mindre fast organiserade samfund. Det första verkliga klostret grundades 320 i Egypten av Pakomios. K. spred sig snart ut över hela den kristna kyrkans område. Till en början förefanns en viss motsättning mellan K. och de kyrkliga myndigheterna. Spänningen utjämnades sedermera framför allt av biskopen av Cesarea, Basileios den store (d. 379). Talrika klosterordnar organiserades, bland vilka Benediktinorden och Cisterciens-orden voro särskilt framträdande. En egenartad karaktär hade tiggarordnar-na (Franciskanorden, Dominikanorden m. fl.), vilka ej fingo besitta egendom. Jesuitorden hade en mera kyrkopoli-tisk inriktning. K. hade sin största betydelse under medeltiden, då klostren voro den andliga odlingens förnämsta

hemvist och då de voro de enda inrättningar, som mera målmedvetet verkade för vård av sjuka, understödjande av fattiga etc. Sedan dessa uppgifter övertagits av andra institutioner med större effektivitet har K. överlevat sig själv. Tyngdpunkten har åter blivit askesen, avståendet frän yttervärldens arbeten och njutningar. Inom de protestantiska kyrkorna finnas ej kloster. Även inom de katolska kyrkorna har K. ej längre samma betydelse som under medeltiden. — Inom andra religioner, speciellt buddismen, finnas på liknande principer byggda K.

Klot el. sfär, en kropp, begränsad av en yta, vars punkter alla ligga pä samma avstånd från en given punkt, klotets medelpunkt. K. kan tänkas alstrat av en cirkel, som roterat kring en diameter. Med klotets radie förstås avståndet från en punkt på klotets yta till dess medelpunkt. Om radien är r, är klotets yta 4,/rr2 och dess volym Vsstt3. Kalott är den del av ett klots yta, som avskäres av ett plan; ett klotsegment den del av ett klot, som utskäres av två med varandra parallella plan; en klotsektor den del av ett klot, som utskäres av en rät cirkulär kon med spetsen i klotets medelpunkt. En storcirkel kallas en cirkel på klotytan, uppkommen genom dennas skärning med ett genom medelpunkten lagt plan.

Klot, ett fast, glansigt bomullstyg, som framför allt användes till foder. Ett annat slags, något grövre vävnad användes av bokbindare under namn av K.

Klotblixt, ett egendomligt och ännu ej förklarat, sällsynt elektriskt fenomen, som ter sig som en sakta svävande knytnävs- till huvudstor kula; den kan under åskväder visa sig även inomhus och gå ut genom öppna dörrar, fönster, skorstenar o. dyl. Stundom exploderar den våldsamt och kan då verka dödande.

Kloten. — 1. Kronopark på gränsen mellan Västmanland och Dalarna. 400 kvkm. — 2. Skogsskola hörande till Skogsinstitutet, belägen vid K.

Klotgranit, geol., en egendomlig ut-bildningsform av granit, i vilken vissa mineral samlat sig till koncentriskt byggda klot.

Klown, se Clown.

Klubb, slutet sällskap; ett dylikt sällskaps lokal.

Klubbekriget, benämning på ett bondeuppror i Österbotten i Finland 1596—97. De österbottniska bönderna förtrycktes av marsken Klas Fleming och grepo slutligen till vapen. Resningen började i s. Österbotten och spred sig till de n. delarna men undertrycktes fullständigt av Fleming.Klumpfisksläktet (Orthagoriscus) hör till underordningen Plectognathi bland benfiskarna (Teleostei). Kroppen är kort och hög; rygg- och anal-fenorna sammanhänga med den breda, liksom avhuggna stjärtfenan. Bukfenor saknas. Huden är tjock och elastisk. Den vanliga klumpfisken el. s o 1 f i s k e n (O. mola) tillhör de varmare haven men träffas även någon gång vid vår västkust. Den kan uppnå en längd av över 2 m. och en vikt av över 300 kg.

Klumpfot beror på felaktig fotställning. Foten är vriden inåt, så att utsidan stöder mot marken. K. kan vara medfödd och bero på ärftliga anlag men kan även uppstå senare under livet och bero på förlamningar el. dyl. K.

behandlas med bandage; ofta måste även operation utföras.

Klysti’r, lavemang*.

Klytaimes’tra (Klytaimnestra), enligt den grekiska gudasagan maka till konung Agamemnon i Mykene, moder till Orestes, Elektra och Ifigenia. K. mördade sin make. Sonen Orestes dödade sedermera K. och hennes älskare Aigisthos.

Klyvarbom, förlängning av bogsprö-tet för över.

Klyvare, mellan klyvarbommen och förmärsstången fäst, trekantigt segel.

Klyvfrukt kallas en sådan frukt, som vid mognaden sönderfaller i enfröiga delfrukter utan att fröna frigöras. Delfrukterna hänga gärna delvis samman (t. ex. Umbellaternas 2-delade klyvfrukt).

Klyvsvampar (Schizomycetes), se Bakterier.

Klyvöppningar äro små porer i växternas överhud, vilka omgivas av särskilt formade celler, vanligen tvenne halvmånformiga, vilka vid varierande fuktighetsförhållanden i atmosfären kunna öppna och sluta den lilla poren. K. äro av betydelse för växternas assimilation, andning och transpiration. De förekomma i växlande antal, ibland ända till 200 pr kvmm.

Klä’pare, oskicklig person.

Kläckningsapparater bestå av ett värmeisolerat rum, där temperaturen med hjälp av elektriskt värmeelement el. fotogenlampa hålles vid 38—39°. K. har särskilt användning vid bedrivande av fjäderfäskötsel i större skala.

Kläde, enfärgade, täta, lärfts- och kypertvävda ylletyger med filtartad yta med låg och tät ludd.

Klädesholmen och Koholmen, municipalsamhälle på en ö utanför Tjörn, s. Bohuslän. 750 inv. Fiskläge.

Klädesmalar, se Malfjärilar.

Klädlusen (Pediculus vestimenti) tillhör insektsordningen Corrodentia. Saknar vingar. Har extremiteternas ändar försedda med klolikt utbildade

anklamringsapparater. Ungarna genomgå inga förvandlingar. Blir ända till 3.5 mm. lång. Är släkt med huvudlusen (Pediculus capitis); en del författare anse t. o. m., att de bägge lössen tillhöra en och samma art. Bägge hemsöka människan. Klädlusen överför fläckfebern. Lever på de med blott småhår beklädda delarna av bålen.

Ivlängapor el. spindelapor (Ateles) tillhöra nya världens apor (Platyr-rhini). Tack vare de långa extremi-teterna och sin långa, starka gripsvans nästan flyga de fram mellan träden. De finnas i Amerika, från Mexico till Uruguay, och leva i flockar på 10 å 12 stycken, stundom parvis. Ungarna lämna ej sin mor, ej ens när denna blivit skjuten, varför de lätt kunna infångas. De gripa stundom föremål med gripsvansen och kunna t. o. m. sitta och se oskyldigt på en människa, medan de med svansen snatta något föremål.

Klängen äro till fastklamringsorgan av olika slag hos växterna ombildade blad el. grenar. K. förekomma merendels hos s. k. slingerväxter, såsom flera ärtväxter, vinrankan etc. Egendomliga äro murgrönans ”klätterröt-ter”. Jfr Klätterväxter.

Klängning, se Fröklängning och Frönötare.

Klän g väx ter, se Klätterväxter.

Klärobsky’r, se Clairobscur.

KIärvoajan’s, se Clairvoyance.

Klätt, se Klint.

Klätterfåglar, beteckning för fåglar med klätterfötter t. ex. hackspett- och gökfåglar.

Klätterväxter, växter, som växa utefter stöd och sakna tillräcklig stadga för att växa fritt upp i luften. För att kvarhålla sig vid stödet äro de vanligen utrustade med speciella organ t. ex. bladklängen (ärter, gurka), stamklängen (vildvin), rotklängen (en del orkidéer i tropikerna), häftrötter (murgröna). En del växter slingra stammen spiralformigt kring smalare stöd, s. k. slingerväxter.

Klövar, på utsidan rundade, på insidan plana hovar. Jfr Klövdjur.

Klövdjur (Artiodaktyla), en underordning bland hovdjuren (Ungulata), omfattande stora lantdjur, som ha tredje och fjärde tån försedda med lioVar, klövar. Andra och femte tån saknas el. äro förkrympta och beröra ej marken, s. k. lättklövar el. bitår. K. kunna indelas i icke idisslande (Nourumantia), som omfattar svinfamiljen och flodhästfamiljen, samt idisslare (Ruminantia), till vilka bland annat höra kameldjur, hjortdjur, får, bufflar, antiloper, nötdjur och giraffer. Klöver, arter av släktet Trifolium, familj Leguminosaa. De ha trefingrade blad och blommor i huvud, vilka efter vissnandet kvarsitta oeh omsluta frukten, som är en kort, rak balja. I Sverige finnas 12 arter, bland vilka märkas några av våra viktigaste foderväxter t. ex. Rödklöver (T. pratense), Vitklöver (T. repens) o. Al s i k e k 1 ö v e r (T. hybridum). Utländska klöversorter äro ofta mindre lämpade för Sveriges klimatförhållanden, varför det i stor utsträckning importerade klöverfröet ofta ger mindre goda skördar.

Klövernötare, se Frönötare.

Klöverröta, sjukdom hos klöver, orsakad av en svamp. Plantorna bli fullkomligt förstörda av svampen, som särskilt utvecklas i fuktig väderlek.

Klöverål, se Trådmaskar.

Klövjning, varutransport på ryggen av hästar, åsnor oeh andra packdjur, varvid användes klövsadel, d. v. s. en så konstruerad sadel, att bördorna bli jämnt fördelade på djurets bägge sidor.

Klövsjuka, se Mul- och klövsjuka.

KlövsjöfjäUen, fjälltrakt på gränsen mellan Jämtland och Härjedalen, ssv. om Storsjön.

km., officiell svensk förkortning för kilometer.

K. M: t, förkortning för Kunglig majestät.

Knack, ett med en vanlig kortlek spelat hasardspel.

Knalle, se Gårdfarihandel.

Knallgas, benämning på blandning av vätgas och luft, som exploderar vid antändning. K. i mera begränsad bemärkelse är en blandning av två volymdelar väte och en volymdel syre,

d. v. s. vattnets beståndsdelar. Vid förbränningen bildas också vatten.

Knallgasvoltametern är en vatten-voltameter, där det utvecklade syret oeh vätet uppsamlas gemensamt. Se Elektriska mätinstrument.

Knallhatt, se Tändhatt.

Knallkvicksilver, knallsyrans [CNOH] kvicksilversalt, ingår i tändsatsen i vanliga knallhattar.

Kna’padel, skämtsam benämning pä lägre, obemedlad adel.

Knappologi’, ett av Strindberg skapat uttryck, karakteriserande ett av obetydligheter uppbyggt, skenbart vetenskapligt system.

Knas’ter, ett slags röktobak.

Kneip [knajp], S., 1821—97, tysk katolsk präst, som utarbetade kall-vattenkurer av olika slag, vilka tidvis varit mycket moderna.

Kneippbaden, numera nedlagd badanstalt nära Norrköping.

Knekt, soldat; spelkort, föreställande en soldat. — Byggnlc., halv- el. tre-kvartskolonn.

Knickerbocker [nik’aibåk£e], skämtsam benämning på New-Yorkbon. Jfr Irving.

Kni’dos, forngrekisk kuststad i landskapet Karien i Mindre Asien, grundad av dorer. I ett av K: s tempel var uppställd en bildstod av gudinnan Afrodite (den knidiska Afrodite), utförd av Praxiteles och ansedd som ett av antikens förnämsta konstverk.

Knight [najt], eng., riddare; knight-liood är numera den lägsta adliga graden, som antingen medföljer innehavet av vissa ordnar eller ensam utdelas som en utmärkelse. K. medför rätt till sir-titeln.

Knipa (Clangula clangula) tillhör Andfåglar. Hannen är i vårdräkt tecknad i svart och vitt. Sommartid är hannen mera lik honan och tecknad i brunt och grått. K. häckar hos oss särskilt i n. Sverige.

Knippe, se Blomma.

Knippepelare, pelare, uppbärande valvbågar och bestående av en kärna med omgivande smala pelare, kolonnetter el. ”knektar”, vilka ej äro fristående utan huggna ur samma block som kärnan.

Knipp'erdollinck, B., avrättad 1536, köpman, en av ledarna för anabaptisterna i Mtinster, Johan av Leydens närmaste man.

Knipplan, municipalsamhälle på en ö i Kattegatt, s. Bohuslän. 500 inv.

Knitfelvers, fyrfotade, vanligen parvis rimmade verser med stor frihet både i avseende på rim och rytm. K. var omtyckt under medeltiden och har senare bland annat använts av Strindberg i hans Mäster Olov.

Knock out [nåk a’ot], fällande slag, inom boxning ett slag, som gör motståndaren oförmögen att resa sig inom

10 sekunder.

Knodd, spenamn på obildad person, som uppträder snobbigt, ursprungligen på snobbig bodbetjänt.

Knop, den vid angivande av fartygs hastighet vanligen använda måttsenheten. En knop är en sjömil (1852 m.) i timmen.

Knopar ocli stek, sjömansknutar, finnas av många olika slag såsom rå-bandslcnop, garnknop, taljerepsknop, halvslag, halvknop, timmerstek, ankarstek, märlstek, pålstek, kabelstek och slirstek.

Knopp består av en stamspets omgiven av bladämnen. Man skiljer mellan spetsknoppar, bladvecks-knoppar och biknoppar, vilka senare uppstå på andra delar av växten än grenspetsar oeh bladveck. Hos vissa träd såsom almar, askar och lindar kunna K. uppstå direkt från stammen, t. ex. om kronan avsågas.

Knoppfjäll kallas brunfärgade, tjocka oeh hårda lågblad, som påträffashos träd och buskar. De ha till uppgift att skydda övervintrande knoppar och innehålla därför ofta korkvävnad eller ha en beklädnad av hår jämte avsöndrad harts.

Knorrhanen (Trigla gurnardus), en till Taggfeningar hörande fisk, till färgen brun med ljusare sidor och buk. K. har sitt namn av att fisken, då den tages upp ur vattnet, med hjälp av sin simblåsa ofta frambringar ett knorrande läte. Längd c: a 50 cm. K. förekommer allmänt vid västkusten. Den har välsmakande kött.

Knorring, Sofia von, f. v. Zelow, 1797—1848, svensk romanförfattarinna. K. skildrade huvudsakligen de samtida högre sällskapskretsarna. Bland hennes arbeten märkas Kusinerna och Torparen och hans omgivning.

Knos’os, Knossos, forngrekisk stad på Kreta, i närhéten av Kan dia. I fornsagorna säges K. vara konung Minos’ huvudstad, där han bland annat lät bygga ”Labyrinten på Kreta”. I början av 1900-t. påbörjades utgrävningar i K., varvid man funnit lämningar av ett storartat palats från bronsåldern, keramik, statyetter m. m.

Knott äro små myggor (1—4 mm.), tillhörande familjen Simuliidse bland tvåvingarnas ordning (Diptera). Larverna leva i rinnande vatten, där de sitta i grupper med bakändan fäst vid stenar eller vattenväxter. Särskilt är Lappland illa beryktat för sina K., som i synnerhet i sumpiga trakter kunna förekomma i massor och bli en

verklig landsplåga. Till Simulium-släktet, som räknar 9 svenska arter, hör bl. a. K o 1 u m b a c s-m y g g a n (S. columbacschense), som i trakterna kring nedre Donau i massor angriper boskapshjordarna.

Knownothings [nå^-nath^ngs], eng., ”de, som ingenting veta”, populärt namn på en politisk riktning i Förenta Staterna 1854—61. K. var företrädesvis riktat mot den främmande invandringen i U. S. A.

Knox [nåks], John, 1505 (1515?)— 1572, Skottlands reformator. Efter ett äventyrligt liv, varunder han bland annat varit verksam för reformationen i England och Genéve, slöt han sig till upproret i Skottland 1559 och blev snart en av dettas huvudmän. Han organiserade en hänsynslös förföljelse mot klostren. I parlamentsfördraget i Edinburgh 1560 antogs en av K. utarbetad bekännelse, som strängt anslöt sig till kalvinismen. Sedan Maria Stuart 1561 återvänt till Skottland, uppträdde K. häftigt mot henne. K. var en kraftnatur, som med trångsynt obeveklighet kämpade för sin övertygelse.

Knoxville [nåx’villl, stad i Tennessee, U. S. A. 78,000 inv. Livlig handel med kol och järn.

Knudscn. — 1. G. K. K., f. 1848, norsk industriman och politiker, den borgerliga vänsterns ledare. K. har varit medlem av flera ministärer och var bland annat 1919—20 finansminister. — 2. Jakob K., 1858—1917, dansk författare, folkhögskollärare och sedermera präst. Hans romaner och berättelser ha en utpräglat konservativ inriktning och K. räknades som en bland brandesianismens förnämsta motståndare. Bland hans arbeten märkas den psykologiskt väl genomarbetade berättelsen Den gamle prsest samt romanerna Afklaring, Rodfsestet m. fl.

Knut, en av läderremmar flätad piska. Knutpiskan var före 1863 ett vanligt straffredskap i Ryssland.

Knut, danska konungar. — 1. K. den store, 995—1035, Sven Tveskäggs son, konung i England, Danmark och Norge. 1014 valdes K. till konung i England och kuvade ett uppror av angelsaxarna. 1018 blev han konung i Danmark och 1028 i Norge efter att framgångsrikt ha bemött ett gemensamt angrepp av de svenska och norska konungarna. K. gjorde även erövringar i strider mot venderna och härskade slutligen över ett väldigt rike. Han vistades mest i England, för vars ordnande han gjorde ofantligt mycket. — 2. K. den helige, omkring 1040 —86, son till Sven Estridsson, konung 1080. K. arbetade mycket för kyrkan. Han förde en egenmäktig styrelse, som slutligen gav anledning till ett uppror, under vilket han mördades. Senare förklarades han av kyrkan för helgon. — 3. K. VI, 1163—1202, son till Valdemar den store, som han efterträdde 1182. K., som i sin styrelse lät leda sig av sina utmärkta rådgivare ärkebiskop Absalon och hertig Valdemar, K: s yngré broder, utvidgade sitt rike genom flera erövringar.

Knut, svenska konungar. — 1. Knut Eriksson, son till Erik den helige, överföll och dödade sveakonungen Karl Sverkersson på Visingsö 1167. Från K:s tid härrör Sveriges första kända handelstraktat (rörande Lii-beck), och östgötalagen bevarar ett lagstadgande av honom. Död 1196 och begraven i Varnliems klosterkyrka. —

2. Knut Långe, konung 1229—34, besläktad med Erikska ätten.

Knut Eriksson, ”mäster K.”, d. 1527, domprost i Västerås. K. var en av ledarna för första dalupproret (se Daluppror).

Knutskrift, medelst knutar på snören förda anteckningar, har förekommit bland annat i en del asiatiska länder (Kina, Borneo) samt i Syd- amerika, särskilt i Peru. Omstridda äro en del från Incarikets tid bevarade K., vilka man antagit röra rikets skatter; andra anse dem lia med tideräkningen att göra.

Knyppling, förfärdigande av spetsar medelst knyppelpinnar och knappnålar på en knyppeldyna. Knyppelpinnarna äro av trä och ungefär 10 cm. långa. Knyppeldynan utgöres av en stoppad, vridbar träcylinder, till större delen nedsänkt i en öppen låda. K., som uppfanns i början av 1500-t., idkas numera mest i Belgien, England och Frankrike. I Sverige äro särskilt Vadstenaspetsarna berömda.

Kniickepil, se Salix.

Knäpparfamiljen (Elateridfe) tillhör skalbaggarna (Coleoptera). Är känd genom att representanterna för denna familj, om de läggas på rygg, med ett knäppande ljud liksom av en fjäder kunna slunga sig i höjden och komma

ned på fotterna. De kallas också knäppbaggar, hoppbaggar el. sprättkusar (Norrland). De träffas bland gräs och på blommor, särskilt på flockblomstrigas. Omkring 7,000 arter äro beskrivna, av vilka omkring 80 äro funna i Sverige.

Knä’red, socken i Höks härad, Hallands län. Genom freden i K. 1613 avslutades Kalmarkriget.

Knävelborr, stor mustasch.

Knölbakterier, se Kvävebakterier.

Knölros, en hudsjukdom, kännetecknad av blåröda, något upphöjda, ärt- till tväkronorstora, ibland sammanflytande fläckar. Utslaget uppträder oftast på benen, ibland även pä armarna. Sjukdomen är förenad med måttlig feber. Den uppträder gärna i samband med ledgångsreumatism. Behandlingen består i sängläge, omslag och salicylsyrepreparat.

Knölstam, se Jordstam.

Knös, Tekla, 1815—80, svensk författarinna. K. vistades i Geijers, At-terboms och fru Silverstolpes kretsar i Uppsala. Har skrivit dikter utmärkta av en viss naiv omedelbarhet och öppet natursinne.

Ko-, i sammansättningar med-, sam-.

Koaffe’ra, sätta upp håret. — Ko-a f f y’r, håruppsättning.

Koagulation, en för en del organiska ämnen, särskilt äggviteämnen, karakteristisk egenskap att vid upphettning till viss temperatur el. under påverkan av vissa ämnen övergå från flytande till fast form. Kasein utfaller exempelvis på detta sätt under inverkan av löpe (vid närvaro av lösliga kalksalter) el. syror. Äggvitans stelnande vid uppkokning av ägg beror även på K.

Koalition, förbund mellan stater el. politiska partier.

Koalitionsministär, en ministär, sammansatt av representanter för flera samverkande partier.

Kobb, G., f. 1863, professor vid Tekniska högskolan 1912, riksgäldsfull-mäktig sedan 1913. Som liberal politiker har K. varit medlem av andra kammaren 1909—11 och av första kammaren 1912—14, 1919—20 samt från 1924.

Kobbe, låg, kal holme.

Kobe, Japans förnämsta hamnstad, på huvudön Hondo, nära Osaka, 650,000 inv. Staden har stora varv och en mängd fabriker.

Kobenthet, felbildning av benen, så att dessa bilda inåtböjda bågar. Orsaken är oftast engelska sjukan. I höggradiga fall kan operation behöva tillgripas. Även utpräglad K. hos barn försvinner dock ofta med åren.

Koblenz [kåb’lents], starkt befäst stad i preussiska provinsen Rhenlan-det, nv. Tyskland, vid Mosels inflöde i Rhen. 60,000 inv. Bland märkligare byggnader kunna nämnas det forna kurfurstliga slottet och Kastorkyrkan från 1100-t. K. är centrum för Rhen-landets vinhandel.

Ko’bolt, en med nickel besläktad metall. Kem. tecken Co. Atomvikt 59. Atomvärde 2 el. 3. Specifik vikt 8.7. Metallen är vit med dragning åt rött. Koboltsilikat användes som färgämne i blått glas och blå emalj liksom i pulveriserad form som blå målarfärg, smalt. — Det viktigaste K.-mineralet är K.-glans [CoAsS].

Ko’boltg;ians, ett av kobolt, arsenik och svavel [CoAsS] bestående, vitt och något i ljust rött dragande metall-glänsande, rätt sällsynt mineral. Förekommer bland annat vid Håkans-boda i Västmanland och Tunaberg i Södermanland. K. bildar vanligen vackert utvecklade reguljära kristaller. Den användes förr huvudsakligen i porslinsindustrin för blåfärgning (koboltblått).

Ko’bra el. cobra, se Glasögonorm-släktet.

Ko’burg:, stad i n. Bayern, på sluttningen av Thtiringerwald. Förr huvudstad i hertigdömet Sachsen-Ko-burg.

Leksaksindustri. 24,000 inv.

Koch [kåch], Robert, 1843—1910, tysk läkare, professor i Berlin. K. räknas jämte Pasteur till den moderna bakteriologins grundläggare. ilan har bland annat upptäckt tuber kelbacillen och kolerabacillen. K. erhöll Nobelpris 1905.

Koch [kåkk]. — 1. G. H. v. K., f. 1872, kansliråd, statens fattigvårdsinspek-tör sedan 1919, frisinnad ledamot av första kammaren sedan 1915. K. har utfört ett betydande arbete i sociala frågor speciellt rörande fattigvården.

— 2. Martin K., f. 1882, författare, varsromaner på ett övertygande sätt skildra kroppsarbetarnas liv (Ellen, Arbetare, Tim mer dalen m.fl.).

Kochenill', se Cochenille.

Koch'er, T., 1841—1917, professor i kirurgi i Bern i Schweiz. Hans undersökningar över sköldkörtelns betydelse och de av honom uppfunna operativa behandlingsmetoderna mot struma och Basedows sjukdom belönades 1909 med Nobelpris.

Kochin-Kina, fransk koloni, ingående i franska Indokina i Bortre Indien, upptagande Mekongs deltaland,

57,000 kvkm. 3.5 milj. inv. llisodling huvudnäring.

Kock, Jörgen, d. 1556, borgmästare i Malmö, anhängare av Kristian II och en av upphovsmännen till grevefejden.

Kock, Paul de, 1794—1871, fransk författare, på sin tid mycket uppskattad för sina lindrigt oanständiga romaner.

Kock'elkärnor, frukter från Ana-mirta cocculus, familj Menispermacese, en tropisk buske. K. användas ibland vid öltillverkning samt vid fiskfångst. De innehålla ett giftigt ämne. Piskar, som förtärt K., flyta hjälplösa upp till vattenytan.

Kock'er, se Bakterier.

Kock'um, F. H., 1802—75, industrimän, som bland annat grundlagt K:s tobaksfabrik, K:s järnverksaktiebo-lag (äger bl. a. Kallinge järnbruk) och K: s mekaniska verkstads a-b., alla i Malmö.

Kod, se Co de.

Ko'dak, känt kameramärke. K. tillverkas i England och Förenta Staterna av The Eastman Kodak Com-pany. .

Kodei'n, en växtbas, som ingår i opium. K. användes som hostlindran-de medel.

Kodici'll är ett testamente, som utgör ett tillägg till ett tidigare.

Kodifikation, sammanförande av spridda lagbestämmelser till ett enhetligt lagverk. Ex. 1734 års lag.

Kodilj', dubbel bet i vira med flera kortspel.

Koefficient' kallas inom matematiken en konstant storhet, varmed en variabel multipliceras. I uttrycket 7x är 7 K.

Koexistens', samtidig tillvaro. .

Koff, bred, flatbottnad holländsk skonert med en fällbar köl, ett "svärd", på vardera sidan, som nedfälles för att minska avdriften vid bidevinds-segling.

Koffei'n, kaffein, coffein, till pu-ringruppen hörande växtbas, som bland annat förekommer i kaffe och té. Det är ett vitt pulver, som verkar retande på nervsystemet samt höjer hjärtats och musklernas arbets-

kraft och orsakar ökad urinavsönd-ring. K. användes därför i medicinen.

Koffcrdi' användes i sammansättningar såsom t. ex. kofferdifartyg, kofferdiskepp, kofferdikapten för att beteckna att något har med handels-sjöfarten att göra.

Koff’ernagel, ett beslag, fastsatt i relingen på fartyg el. på andra platser. Vid K. fastgör man tågändar.

Koffertfiskar, se Fastkäkar.

Kofot, bräckverktyg, till formen en olikarmad hävstång, vars kortare arm i spetsen är tvåkluven.

Ko’ger, avlångt fodral för pilar, använt av bågskyttar.

Kogg, ett medeltida handelsfartyg.

Kogitation, tänkande.

Kogrundsrännan, farled i Öresunds s. inlopp. Minlades under världskriget av svenskarna.

Kohesion kallas den sammanhållande kraft, som verkar mellan de olika smådelarna (molekylerna) av en kropp.

Kolilrauscli [kå’l-], F., 1840—1910, tysk fysiker, verksam framför allt inom elektricitetsläran, känd även som läroboksförfattare (Lehrbuch der praktischen Physik).

Kohort’, avdelning av en fornro-mersk legion; trupp, skara.

Kohä’rer, ett av Branly konstruerat instrument, bestående av metallpulver, inneslutet mellan två metallkolvar i ett glasrör, förr använt som mottag-ningsapparat vid trådlös telegrafi.

Ivoincidens’, sammanträffande, sammanfallande.

Kokabuske (Erythroxylon Coca), till familj Erythroxylaceae hörande sydamerikansk buske, som nu flerstädes odlas i tropiska länder (Ceylon, Java). Bladen innehålla det bedövande ämnet kokain. Dettas verkan var känd redan av indianerna, och i det gamla Incariket var odlingen av K. ett privilegium för prästerskapet.

Kokai’n, en växtbas, som erhålles ur kokabuskens blad. K. förlamar känselnervernas ändapparater. En lösning av K. insprutad t. ex. i underhuden medför känsellöshet kring in-sprutningsstället. K. påverkar även nervsystemet för övrigt och användes på en del håll som berusningsmedel, i Sverige dock endast i mycket liten omfattning.

Kokand, stad i ö. Västturkestan.

120,000 inv. Medelpunkt för Fergana-områdets bomullsliandel.

Koka’rd, vanligen runt märke av plisserade band; även rosettformigt bandmärke.

Kokett’, behagsjuk, tillgjord, näpen.

— Koketteri’, behagsjuka. — Kokett e’r a, söka behaga.

Kokill’, behållare av tackjärn, i vilken smälta metaller gjutas. K. har vanligen en tunnliknande form. Kok’kola, se Gamla Karleby.

Kokning-. Då ångbildning försiggår i en vätskas inre, säges vätskan koka. K. skiljes från avdunstning, som äger rum från en vätskas yta. För såväl K. som avdunstning åtgår värme. Värmeåtgången per viktsenhet, då en vätska övergår till ånga utan temperaturförhöjning, det så kallade ångbild-ningsvärmet, är olika för olika vätskor och därjämte beroende av den temperatur, vid vilken ångbildningen sker. Den temperatur, vid vilken en vätska börjar koka, kallas dess kokpunkt. Jfr Kokpunkt.

Kokong’ är ett hölje, varmed insektslarver, tillhörande vitt skilda grupper, omge sig, innan de förpuppas. Mest kända äro silkesfjärilens kokonger. Dessa spinnas av en enda omkring 1,000 m. lång silkestråd. Sil-kestrådar ingå alltid i kokonger, men ofta kunna också betydande mängder andra ämnen inblandas, såsom träsmulor, blad, jord och sandkorn, varvid silkestrådarna tjänstgöra som sammanhållningsmedel. Ivokongens uppgift är att skydda puppan.

Kokoscl^ka, O., f. 1886, tysk målare, en bland de ledande inom expressionismen i sitt hemland. K. liar utfört talrika bokillustrationer, grafiska arbeten m. m. Hans. teckningar utmärkas av ett sönderslitet virrvarr av linjer samt av en viss naivism.

Kokospalm, blomställning och frukter.

Kokospalmen (Cocos nucifera) härstammar antagligen från Sydamerika men finnes nu i tropikerna överallt vid kuster. K. når en höjd av 25 m.

Bladen äro fjäderlikt delade och nä en längd av 4—6 m. I bladvecken sitta blomställningar med han- och honblommor. Frukterna, kokosnötterna, äro av mycket stor betydelse. De bestå ytterst av ett tjockt fiberlager. Dessa fibrer (coir) användas till framställning av grövre vävnader, t. ex. kokosmattor. Under fiberlagret finnes ett hårt skal, som omsluter en stor frövita, i vars mitt finnes en liålighet utfylld med en mandelsmakande vätska, kokosmjölk. Frövitan är starkt fetthaltig. Den torkas och säljes under namn av kopra. Ur kopran pressas olja, som användes i margarin, tvål och ljusfabrikation m. m. De överblivna resterna användas som kraftfoder (kokosnötkakor, kokosmjöl). Torkad och raspad ko-koskärna användes vid bakning. Kopra är Polynesiens mest betydande exportvara, och Iv. odlas vidare särskilt på Ceylon och i Indien. K. är en av världens betydelsefullaste fettproduce-rande växter.

Kokosön, ö i Stilla havet, sv. om republiken Costa llica, Mellanamerika. Vulkanisk. Obebodd. Yppig vegetation.

Kokott', se Cocotte.

Kokpunkt. En vätskas K. är den temperatur, vid vilken trycket av vätskans mättade ånga är lika med det yttre trycket. Kokpunkten för en vätska, som kokar i ett öppet kärl, är alltså beroende av lufttrycket. Om vätskan innehåller lösta ämnen, höjes dess kokpunkt (jfr Fryspunktsnéd-sättning, för vilken gäller samma lagar). En vätska, t. ex. från luft befriat vatten, kan under vissa förhållanden upphettas över Iv. utan att kokning inställer sig. Vid minsta yttre störning inträder dock i sådant fall kokning med explosionsartad kraft. Vid 760 mm. tryck är vattnets K. 100° på Celsius' termometer, 80° på Reau-murs och 212° på Fahrenheits. Med avtagande tryck sänkes, som ovan framhållits, kokpunkten (vid 700 mm. är den t. ex. 07.7° C.), på vilket förhållande termometerns användning som hypsometer (höjdmätare) grundar sig.

Kokpunktsförhöjning, se Kokpunkt.

Koks el. kox, bränsle, erhållet vid torrdestillation av stenkol. K. är hård, porös, glänsande och klingande. Den förbrinner utan rök och har ett högt värmevärde (6,000—7,000 kalorier pr kg., för vissa slag ännu mer). Den framställes antingen vid gasverken, där den utvinnes som biprodukt vid lysgas-tillverkningen, eller ock vid särskilda koksverk. Som biprodukter tillvaratagas vid koksverken en kolgas, som liknar den vanliga lysgasen, tjära och ammoniumsulfat m. m. (i huvudsak

Tidens Lexikon.

43samma produkter, som utvinnas vid gasverken). Av K. finnas för olika ändamål lämpade sorter, som skiljas åt genom styckenas storlek, värmevärdet, askhalten, frihet från svavel och andra inblandningar m. m.

Koksalt el. natriumklorid [NaCl] erhålles huvudsakligen genom gruvbrytning av bergsalt men även genom avdunstning av havsvatten ("salt-sjudning"). I motsats mot de flesta andra ämnen löses koksalt lika lätt i kallt som varmt vatten. Förutom som krydda och konserveringsmedel för matvaror användes koksalt som råämne i den kem. industrin bland annat vid fabrikation av soda och saltsyra.

Koktermometer är detsamma som hypsometer*.

Kol är en metalloid, närmast besläktad med kisel. Kem. tecken C. Atomvikt 12. Atomvärde 2 el. oftast

4. I naturen förekommer K. fritt såsom diamant och grafit samt i kolsyrans salter, karbonaten, av vilka det viktigaste är kalciumkarbonatet (marmor, kalksten, krita), i koldioxiden i luften samt i det ofantliga antal föreningar, varav deu organiska naturen är uppbyggd, och dessa föreningars omvandlingsprodukter (brunkol, stenkol, torv). K. kan i fritt tillstånd uppträda i olika allotropiska modifikationer såsom diamant och grafit (kristalliserade) samt såsom amorft kol. Det. sistnämnda, som erhålles genom torrdestillation åv organiska ämnen, förekommer i handeln mer el. mindre rent under ett flertal olika på framställningssättet beroende

benämningar såsom benkol*, djurkol*, koks*, retortkol, träkol* m. fl. Om kolföreningarna se de olika föreningarnas namn. Jfr även Stenkol.

Kol-, i sammansättningar med-, samman-.

Ko’la, halvö i nv. Ryssland, mellan Norra ishavet och Vita havet. Omkring 100,000 kvkm. K. är huvudsakligen bebodd av lappar. K. utgöres till stor del av en högplatå, rik på skog och sjöar. N. kusten, Murman-kusten, är höglänt och otillgänglig. Hamnstaden Alexandrowsk är ändpunkt för Murmanbanan, som färdigbyggdes under världskriget och satte Leningrad i förbindelse med den året om öppna Murmankusten.

Kolartro, naiv tillförsikt, blind tilltro.

Ko’laträd (Cola acuminata och C. vera), träd, odlade framför allt i Västafrika. Fröna, kolanötterna, ätas el. tuggas som njutningsmedel. De innehålla bland annat stärkelse samt koffein (2%).

Ko’lberg-, hamnstad i preussiska provinsen Pommern, n. Tyskland.

29.000 inv. Fordom befäst. Intogs av svenskarna år 1631.

Kolbäcksån utgör avlopp för Väsman, Barken m. fl. sjöar i Dalarna och utfaller i v. delen av Mälaren. 170 km. lång.

Ko’lding, stad vid Kolding fjord av Lilla Bält, sö. Jylland, Danmark.

17.000 inv. Livsmedelsindustri. To-baksfabrik. Handel med spannmål ocli trävaror. K. var redan under medeltiden en betydande stad; efter Danmarks förlust av Schleswig fick den betydelse som gränsstad.

Koldioxi’d, se Kolsyra.

Koldisulfi’d, se Kolsvavla.

Ko’lera, en epidemisk sjukdom, som orsakas av en bakterie. Efter några timmar upp till fem dygn utbryta häftiga diarréer. Sjukdomen åtföljes vidare av hög feber; krafterna avtaga mycket hastigt. Död inträffar i omkring hälften av fallen. Sjukdomen har sedan urminnes tider förekommit i Indien och därifrån utbrett sig över stora delar av jorden, flera gånger även till Sverige. Den sista svenska epidemin inträffade 1872—73 och hejdades jämförelsevis snabbt. De flesta civiliserade stater ha mot K. företagit karantänanordningar.

Kole’risk, häftig, lätt retad.

Kolflöts, stenkolslager, se Stenkol.

Kolgu/jev, ö i Norra ishavet vid ryska kusten. 3,500 kvkm. Upptages till största delen av tundra. Befolkningen utgöres av samojeder.

Kolhydra’t, en grupp organiska föreningar, tillhörande den alifatiska serien, som erhållit sitt namn därav, att man tidigare trodde dem innehålla, förutom kol, väte och syre i samma proportioner som vatten. Numera hänföras till K. dels de föreningar, som jämte flera alkoholgrupper innehålla en keton- el. aldehydgrupp, dels de föreningar, som under upptagande av vatten kunna ge upphov till nyssnämnda föreningar. K. indelas i sockerarter, stärkelse- och gummiarter samt cellulosaarter. Sockerarterna delas. i enkla sockerarter (glykoser), till vilka höra druvsocker (glykos), fruktsocker (fruktos), m. fl. och sammansatta sockerarter såsom rörsocker (sackaros), maltsocker (maltos) och mjölksocker (laktos). Bland stärkelsearterna må nämnas vanlig stärkelse och glykogen, vilken sistnämnda förekommer i djurorganismen. K. kan numera framställas även på syntetisk väg. Kolhydraten tillhöra de för människan oundgängliga näringsämnena. K. ha ungefär hälften så stort näringsvärde som fett och ungefär lika stort näringsvärde som äggviteämnen. Födoämnen särskilt rika på K. äro bröd, socker, potatis m. fl. Kolibri (Trocliilus colubris).

Kol’ibrier tillhöra familjen Trochi-lidse inom ordningen Coraciiformes. De äro de minsta av alla fåglar, några äro ej mycket större än en tordyvel. Dock finnas arter, som nå ända till

21 cm. längd. De torde även vara de fåglar, som lia de grannaste färgerna. Vanligen är det hannarna, som ha

denna vackra färgteckning, medan honorna äro mer oansenligt färgade. Påminna både till utseende och flykt om fjärilar. De göra också många blommor (de s. k. ornitliofila blommorna) samma tjänst som dessa, i det de överföra frömjöl från ståndarna till pistillens märke. Näbben är lång, syllik och bildar ett rör, varigenom den långa tungan kan skjutas ut. Långt nere i blommor kunna de sålunda komma åt honung el. insekter, som äro ciär i samma ärende. Honan lägger två ägg i ett konstrikt bo. Finnas i Amerikas varma delar. Omkring 500 arter.

Kolifej’, glad tillställning, fest, skoj.

Koli’k, anfallsvis uppträdande buksmärtor. K. kan uppträda vid tarm-och magsjukdomar samt även vid njur- och gallvägssjukdomar.

Ko’ling;, en av Albert Engström skapad typ, en godmodig, förfallen och grovkornigt humoristisk sjåare.

Korja, (Gadus seglefinus) tillhör familjen torskfiskar (Gadidre) bland benfiskarna (Teleostei). Tillhör de mindre arterna av torsksläktet (Gadus) men kan dock uppnå en längd av nära 1 m., ehuru den vanligen blott blir 30—40 cm. Finnes vid vår västkust. Utgör den viktigaste fångsten vid trålfisket i Nordsjön. Liksom torsken har koljan en skäggtöm under hakan men skiljes från torsken genom ljusare färgteckning med mörk sidolinje och en mörk, oregelbunden fläck under och invid sidolinjen under den första av de tre ryggfenorna. Förekommer huvudsakligen färsk i handeln.

Koljé, se Collier.

Korkis, forntida namn på ett landområde vid Svarta havets ö. kust. Forngrekiska sagor beskriva K. som Medeas fädernesland, dit argonauterna foro för att hämta det gyllene vädurs-skinnet.

Kollabe’ra, falla ihop. Jfr Kollaps.

Kollabore’ra, samarbeta med.

Kollaps’, plötsligt påkommen svaghet, med el. utan förlust av medvetandet. Jfr Svimning.

Kollation, festlig sammankomst, bekostad av deltagarna.

Kollationera, förkortas Koll., jämföra en avskrift med originalet.

Kolle’g;a, plur. kolleger, ämbetsbroder.

Kollegia’1, yrkeskamratlig.

Kollegium, en myndighet, där ärendena avgöras av ett flertal personer gemensamt. Dylika myndigheter sägas vara sammansatta enligt kollegialsystemet. Motsatsen bildar byrå- eller styrelsesystemet, där chefen ensam beslutar.

Kollekt’, insamling för välgörande el. religiöst ändamål under gudstjänst.

Kollektion, samling, t. ex. av böcker, konstsaker etc.

Kollektiv, sammanfattande. — Ett kollektivt substantiv betecknar ett flertal, ehuru det till formen står i singularis, t. ex. hjord.

Kollekti’vavtal, avtal, som träffas mellan sammanslutningar av arbetare (fackföreningar el. liknande organisationer) och en el. flera arbetsgivare el. sammanslutningar av arbetsgivare om de villkor, som skola gälla vid utförande av visst slags arbete. Man skiljer mellan lokala K., som ingås mellan arbetare och arbetsgivare å en viss ort, K., som omfatta större områden, samt' för hela landet gällande riksavtal. K. är icke ett arbetsavtal i egentlig mening, det vill säga ett avtal om att arbetsgivaren , skall tillhandahålla ett visst arbete, vilket arbetaren förbinder sig att utföra. I ett K. stadgas endast att, om visst arbete skall utföras, det skall ske på vissa villkor. I K. regleras i allmänhet löneförhållandena, villkoren vid övertidsarbete, semester, ersättningar vid olycksfall el. sjukdom, arbetares antagande och avskedande, sättet för slitande av tvister m. m. Kollektivavtalen, som vunno större insteg i Sverige åren närmast efter sekelskiftet, voro den 31 dec. 1925 2,455 till antalet och omfattade 13,010 arbetsgivare och 451,592 arbetare. Någon lagstiftning om K. finnes ännu icke i Sverige, i motsats till vad

som är fallet i åtskilliga andra länder. Förslag i sådant syfte ha dock vid olika tillfällen varit under diskussion.Kollektivism, socialistiska samliälls-åskådningar, som kräva, att samhället skall äga produktionsmedlen (naturtillgångar och kapital) men acceptera privat äganderätt till konsumtionsmedlen. K. erkänner i överensstämmelse härmed en viss begränsad arvsrätt.

Kollek’tor, se Elektriska maskiner.

IvoFler, en hjärnsjukdom hos hästar, som framför allt kännetecknas av slöhet. Djuret kan stå stilla utan att tugga det foder, det har i munnen. Sjukdomen har stor dödlighet.

Kollett', åtsittande militärrock utan skört.

Kol’li, fraktgods.

Kollide’ra, stöta ihop.

Kollima’tor, ett rör med en springa i ena ändan och en positiv lins i den andra. Avståndet mellan springan och linsen är så avpassat, att springan befinner sig i linsens fokalplan. Ljusstrålar, som utgå från springan, bliva på grund härav parallella efter brytningen i linsen. Jfr Spektroskop.

Kollision, sammanstötning, förveckling.

Kollo’dium, svagnitrerad cellulosa, löst i en blandning av eter och alkohol, användes inom fotografin samt vid sårbehandling inom kirurgin.

Kolloi’der, i vatten el. andra lösningsmedel lösta ämnen, som i mot^ sats mot kristalloiderna ej kunna genomtränga en del organiska el. oorganiska hinnor. Anledningen härtill är, att de partiklar, i vilka det lösta ämnet uppdelats, äro relativt stora. Metaller kunna erhållas i kolloidal form, varvid lösningen innehåller små fasta partiklar, molekylkomplex av metallen. Ur dylika så kallade suspen-sionskolloider utfälles det lösta ämnet vid tillsats av en elektrolyt. Även organiska ämnen t. ex. äggviteämnen och stärkelse kunna förekomma som K. Dessa K. kallas emulsionskolloider, då det lösta ämnet finnes i lösningsmedlet i form av små vätskepartiklar. Även dylika utfällas av elektrolyter, varjämte de vid upphettning koagulera. K. i lösning kallas sol. K. utfälld genom koagulation el. gelatine-ring kallas gel.

KoFmar el. Colmar, stad i Elsass, sö. Frankrike, 42,000 inv. Kloster och kyrkor från medeltiden. Livlig industristad. Ylle-, bomulls- och sidenvä-verier.

Kolmården (”svarta skogen”), skogig bergstrakt på gränsen mellan Södermanland och Östergötland. Tillika med Tiveden är K. gräns mellan Svea- och Götaland. På K. brytes kolmårdsmarmor.

Koimårdsmarmor, en i Kolmården förekommande grå-grönflammig el. fläckig marmor, som fått stor an-

vändning till arkitektoniska ändamål (pelare, väggplattor, balustrader o. s. v.).

KoIofo’nium, se Hartser.

Kolokvint’, frukter av Citrullus co-locynthis. Av K. beredes kraftigt verkande avföringsmedel.

Kolom’bia, se Colombia.

Ko’lon, språkv., skiljetecken i en mening (:).

Koloni’, nybygge, dotterstat, besittning utanför Europa.

Kolonialvaror, råprodukter, införda till Europa från dess kolonier (kaffe, socker, kakao, té, kryddor, sydfrukter m. m.).

Koloni’trädg:årdar, små jordlotter för odling av köksväxter, blommor m. m. till husbehov, som i närheten av vissa städer och industrisamhällen mot arrende upplåtas till enskilda. K. finnas särskilt i närheten av de största städerna i ett betydande antal.

Koloni’vävaren (Philseterus socius) hör till vävarfåglarnas familj (Plo-ceidte) bland tättingarna. De förekomma i

Afrika norr om Oranjefloden. De häcka kolonivis, många par under ett gemensamt tak. På en lämplig häckplats bygger varje par sitt särskilda bo och lägger tak på detsamma. Men de olika paren bygga sä tätt intill varandra, att det hela verkar som en enda byggnad med ett tak däröver och en mängd runda hål på undersidan.

Kolonn', fristående, cylinderformigt stöd för uppbärandet av byggnadsdel. Pelare är ett likaledes fristående stöd men av annan (ej cylindrisk) form. Bägge benämningarna nyttjas dock ofta om varandra. K. består av bas (saknas stundom), skaft (glatt, refflat etc.) och kapitäl (övergången mellan stödet och det burna). Kapitälet är rikast ornainenterat. Halvkolonn är en K., som delvis är sammanbyggd med muren. Jfr Pelar-ordning.

Koionna'd, pelarrad, pelargång.

Kolonn'ordning, se Pelarordning.

Koloratu'r, mus., utsmyckning av en melodi, vilken kräver särskild sångteknisk skicklighet (drillar, löpningar etc.).

Kolore'ra, färglägga.

Kolorist', målare, som huvudsakligen betonar färgverkan.

KoIori't, färggivning.

Kolosförgiflning inträder, då luften innehåller över 0.05 % koloxid. Denna gas ingår med blodets röda färgämne (hämoglobin) en förening, vilken gör luimoglobinet odugligt för sin uppgift att upptaga syre. K. är alltså ett slags kvävning. Behandlingen består i konstgjord andning i ren luft. Oftast orsakas K. av för tidigt stängande av kakelugnsspjäll. Så länge blåa lågor synas över de glödande kolen, är det riskabelt att skjuta spjället. Vid lysgasförgiftning är den verksamma gasen ävenledes koloxid.

Koloss', jättestod; något otympligt stort.

Kolossa'1, jättestor, ofantlig.

Koloss'en på Rhodos, kolossalbild (omkring 31 m. hög) av solguden He-lios, uppställd på ön Rhodos. K. utfördes omkring 290 f. Kr. och förstördes 224 f. Kr. vid en jordbävning. Den räknades till världens sju underverk.

Koloxi'd, kem. formel CO, uppstår genom förbränning av kol vid otillräcklig lufttillförsel. K. är en brännbar, färg-, lukt- och smaklös, giftig gas. Den användes som reduktionsmedel samt ingår i ett flertal gasformiga brännmaterial bland annat lysgas.

Ko'lozvår, se Klausenburg.

Kolportage [-a'sj], spridning av varor, särskilt böcker, genom kolpor-törer. — K o 1 p o r t ö'r, kringvandrande (bok)månglare. — Kolpor-t e'r a, gå omkring och utbjuda till försäljning.

Kolsva, brukssamhälle vid Hedströmmen, mellersta Västmanland. 1,550 inv. Stort järnbruk.

Kolsvavla el. koldisulfid, kem. formel C Sa, bildas, då svavelångor fä inverka på glödande kol. K. är en giftig, lättantändlig vätska, som användes som lösningsmedel för många organiska ämnen. K. har en vidrig lukt.

Kolsyra, den i dagligt tal brukliga benämningen på koloxid, kem. formel CO2, förekommer i vissa mineralkällors vatten, i luften m. m. Den framställes genom förbränning av kol vid riklig lufttillförsel el. genom behandling av karbonater med starka syror. Karbonaterna, som i riklig mängd förekomma i naturen (marmor, kalksten, krita m. m.), äro salter till den egentliga K., kem. formel H2CO3, som erhålles, om koldioxid inledes i vatten men ej kunnat framställas i rent tillstånd. K. är en färglös gas, som varken kan brinna el. underhålla förbränning. K. har stor användning inom läskedrycksindustrin, vid tillverkningen av soda och socker m. m. Flytande K. användes för av-kylningsändamål.

Kolthoff. — 1. G. K., 1845—1913, konservator vid Uppsala universitet. K. företog flera forskningsresor och utgav en del zoologiska arbeten. Särskilt känd är K. som skapare av biologiska muséer i Stockholm och Uppsala.

— 2. Signe K., f. 1882, skådespelerska, sedan 1915 anställd vid Dramatiska teatern.

Koltrasten (Turdus merula) tillhör trastfåglarnas familj (Turdidse) bland tättingarna (Passeres). Hannen är helt svart med gul näbb, honan ovan mörkbrun med brun näbb. Koltrasten är utbredd över hela Europa och förekommer över större delen av vårt land. Vanligen flyttfågel. Se Bil. Fåglar I.

Koltrådslampa, se Elektrisk belysning.

Kolumba’rium, duvslag; de för gravurnor avsedda nischerna i de fornro-merska gravvalven från kejsartiden.

Kolum’bia, se Columbia.

Kolum’bus, se Columbus.

Kolumn’, trycksida, vertikal avdelning för siffror 0. dyl.

Kolv. — 1. Se Blomma. — 2. Ett på laboratorier använt, klotformigt eller koniskt glaskärl med hals. —

3. De i ångmaskiners, motorers etc. cylindrar rörliga maskindelarna. En dylik K. kallas även kanna. — 4. En gevärsstocks bakre, bredare del.

Kolväten, kemiska föreningar, som innehålla uteslutande kol- och väteatomer. Ur K. kunna praktiskt taget alla andra organiska föreningar härledas. Rikedomen på föreningar inöi-liggöres därav, att de fyrvärdiga kolatomerna kunna binda varandra inbördes till nya radikaler i obegränsad utsträckning. Inom den alifatiska serien, som omfattar den stora huvudgrupp av organiska föreningar, som karakteriseras av öppna kolkedjor, urskiljas tre grupper av K. Metanseriens K., vilka äro av formeln Cn H2n + 2-karakteriseras därav, att kolatomerna inbördes binda varandra med allenast en valens och kallas på den grund mättade. Hit höra metan, som förekommer i gruvgas, etan, propån 0. s. v. Etylenseriens K., där kolatomerna inbördes binda varandra med två valen-ser och som därför sägas vara omättade, äro av den allmänna formeln Cn H2n. Hit höra etylen, propylen, butylen

0. s. v. I acetylenseriens K., som äro av formeln Cn H2'i—2- binda kolatomerna varandra inbördes med tre valenser. Det viktigaste hithörande K. är ace-tylen. Inom den isocykliska serien, en annan stor huvudgrupp bland de organiska föreningarna, som karakteriseras av att de innehålla minst en sluten kedja, innehållande allenast kolatomer, äro de K., som tillhöra bensolserien, viktigast. Det enklaste kolvätet inom denna grupp är bensol, kem. formel C0H0. Hit höra även sådana kolväten som naftalin, kem. formel CioHs, som innehåller två bensol-kärnor, och antracen, kem. formel GuHio, med tre bensolkärnor.

Kolyma’, flod i ö. Sibirien, utfallande i Ishavet.Kom-, i sammansättningar med-, samman-.

Kombattanter, trupper, deltagare i strid. Motsats: Nonkombattanter.

Kombination, sammanställning, beräkning.

Kombine’ra, sammanställa, planlägga, beräkna.

Komedi’, lustspel; förställning, hyckleri. Jfr Drama.

Komediant’, skådespelare. K. är vanligen en föraktlig beteckning på kringflackande skådespelare.

Komedi’teatern, se Intima teatern.

Kome’ter, himlakroppar, som bestå av en starkt lysande kärna och en från denna utgående slöja, som i sin tur utstrålar i en töckenlik svans. Gränserna mellan dessa olika delar äro ej skarpa. K. röra sig kring solen i banor, som ha formen av en parabel, en hyperbel el. en ellips. K. med det senare slagets banor återkomma, äro periodiska. Svansen är vänd från solen. Sannolikt består kärnan av jämförelsevis stora partiklar. Från kärnan utströmma smärre partiklar, gaser, vilka på grund av strålningstrycket stötas bort från solen, över 1,000 K. äro iakttagna. Endast ett mindre antal av dessa äro periodiska t. ex. Bie-las komet, Halleys komet m. fl.

Komfort’, bekvämlighet. — Komfort a’b e 1, bekväm.

Komin’tern, förkortning för kommunistiska internationalen. K. kallas även tredje internationalen. Se Inter-

nationaler.

Ko’misk, lustig, skrattretande; hänförande sig till lustspelet.

Komita’t, förvaltningsområde i Ungern, jämförligt med grevskap.

Komma, skiljetecken (,), utmärkande det minsta uppehållet vid läsning. Jfr Kommatering.

Kommanditbolag, en bolagsform, som kan anses utgöra en mellanform mellan handelsbolag och aktiebolag. Minst en, ibland flera delägare, kallade komplementärer, äro solidariskt ansvariga för bolagets förpliktelser. Andra delägares, kallade kommanditdelägare, ansvarighet är begränsad till visst bestämt belopp. Komplementä-rerna handhava i allmänhet bolagets förvaltning. Lagbestämmelserna om K. återfinnas i lagen den 28 juni 1895 om handelsbolag och enkla bolag.

Komman’doexpedition. Under försvarsdepartementet sortera dels lant-försvarets K. dels sjöförsvarets K. Från Iv. expedieras i form av generalorder de.s. k. kommandomålen, det vill säga de ärenden, konungen avgör i egenskap av högste befälhavare över krigsmakten till lands och sjöss.

Komman’domål, se Kommandoexpeditionen.

Kommate’ring. Ursprungligen var kominats uppgift att ange paus. Sedermera infördes under påverkan från tyskan en på meningens satsbyggnad grundad kommatering. Något fullt enhetligt system har dock ej uppstått. Under senare tid ha språkmän strävat efter dels införandet av ren pauskommatering (komma sättes, där man vid ”normal” läsning skulle göra en paus i meningen) dels införandet av tydlighetskommatering (sättes endast, där så behövs för att förtydliga meningen och undvika missförstånd). Hittills har dock ej något av dessa strävanden vunnit allmän anklang.

Kommendant’, högste befälhavare på en fästning.

Kommendö’r. — 1. Officer vid flottan, närmast under amiralsgraderna. K. motsvarar alltså överste vid armén. — 2. Innehavare av högre grad inom vissa ordnar.

Kommendö’rkapten av andra graden, officer vid flottan närmast över kapten. Iv. av första graden är den därefter följande högre graden.

Kommensura’bla sägas två storheter vara, som kunna mätas med samma mått.

Kommenta’r, utläggning el. tydning av en skrift; beledsagande anmärkningar.

Kommenta’tor, tolkare, utläggare.

Kommers’, handel, varuutbyte; dryc-kesslag bland tyska studenter, ordnat efter bestämda ceremonier.

Kommer’seråd, titel å fem av de sex byråcheferna i Kommerskollegium.

Kommersiell’, hänförande sig till handeln.

Kommersiell’a meddelanden, av Kommerskollegium utgiven tidskrift, behandlande ämnen från de områden, som falla inom ramen för kommers-kollegii verksamhet.

Kommers’kolle’grium, centralt ämbetsverk, som lyder under handelsdepartementet och som handlägger ärenden rörande handel, industri och sjöfart m. m. K: s upprinnelse daterar sig från drottning Kristinas tid. Till K. höra el. under K. lyda bland annat: Fartygsinspektionen, navigationsskolorna, skeppsmätningsväsendet, bergsöverstyrelsen, sprängämnesinspektio-nen, inspektionen över elektriska anläggningar, torvtjänstemänneiV och gr u vkar tekontoret. K: s chef är generaldirektör. I K. finnas därjämte sex byråchefer (fem av dessa bära titeln kommerseråd).

Komminis’ter, i Sverige namn på ordinarie hjälppräst el. präst i annexförsamling.

Kommissa’rie, fullmäktig, titel för person med vissa uppdrag. Även titel på vissa tjänstemän, polis-, telegrafkommissarie m. m. Kommission. — 1. Att en affärsman mottager varor i K. innebär motsatsen till att han

köper dem i fast räkning. Han äger i sådant fall återlämna de varor, han ej kan sälja. Den svenska bokhandeln är t. ex. genomgående byggd på kommissionssystemet. — 2. Kommittéer benämnas understundom K., dock blott då fråga är om ett mera långvarigt uppdrag (ex. processkommissionen).

Kommissionä'r. — 1. Person, som i eget namn för annans räkning verkställer inköp och försäljning. I lagen den 18 april 1914 om kommission, handelsagentur och handelsresande finnas bestämmelser rörande K., som syssla med försäljning el. köp av lös egendom. 30n särskild grupp bland K. utgöres av dem, som yrkesmässigt bedriva platsanskaffningsverksamliet. För drivande av sådan verksamhet kräves vederbörande länsstyrelses tillstånd. — 3. Tjänstemän hos vissa ämbetsverk, som mot ersättning gå allmänheten tillhanda med ingivande av handlingar, med meddelanden om ämbetsverkens beslut, med en del upplysningar m. m.

Kommitté, några personer, som erhålla i uppdrag att gemensamt utreda en fråga och att avgiva förslag till åtgärder. Se även Kommission.

Kommu'n, menighet, samhälle inom en stat med särskilt landområde. Se även Landskommun.

Kommunal beskattning:, se Skattelagstiftning.

Kommunalfullmäktige, se Landskommun.

Kommunalise'ring:, enskilda företags övertagande av kommunen.

Kommunal mellanskola, överbyggnad på folkskolan, omfattar fyra årsklasser och för fram till realskoleexa-men. K. står i regel öppen för såväl gossar som flickor. K. är en kommunal institution; statsunderstöden äro dock så stora, att över hälften av utgifterna torde bestridas med statsmedel. Förvaltningen, därunder inbegripet även tillsättandet av lärare, hand-haves av en styrelse, vars alla ledamöter så när som på rektor, som är självskriven, äro kommunalvalda. Den statliga kontrollen över K. handhaves av skolöverstyrelsen.

Kommunalnämnd, se Landskommun.

Kommuna'1 rösträtt, se Rösträtt.

Kommunalstyrelse, se Landskommun och Stad.

Kommunalstämma, se Landskommun.

Kommunice'rande kärl, kärl, som nedtill stå i förbindelse med varandra. Om i dessa kärl fyllas olika vätskor, ställa sig vätskorna så, att vätske-höjderna över den gemensamma ytan äro omvänt proportionella mot vät-

skornas specifika vikter (lagen för kommunicerande kärl). Härav följer, att om samma vätska fylles i kärlen, den fria vätskeytan ställer sig lika högt i dem alla.

Kommunikationsdepartementet tillkom år 1920 vid civildepartementets uppdelning. Under K. höra bland annat förvaltningsärenden, som röra järnvägar, spårvägar, post, telegraf, telefon, kanaler, hamnar, vanliga vägar, automobiltrafiken, lufttrafiken, statens vattenfall, stadsplaneväsendet, byggnads- och brandväsendet. Inom Iv. handläggas ock ärenden, som röra lagstiftningen angående byggande och underhåll av vägar på landet och lufttrafiken samt koncessions- och trafik-säkerhetslagstiftningen för järnvägar. Under K. sortera Generalpoststyrelsen, Telegrafstyrelsen, Järnvägsstyrelsen, Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen, Väg- och vattenbyggnadskåren, Vattenfallsstyrelsen, Byggnadsstyrelsen m. m. Departementschefens närmaste män äro statssekreteraren och expeditionschefen.

Kommunikationsverken, statens K., sammanfattande benämning, under vilken inbegripas Statens järnvägar, Postverket, Telegrafverket och Statens vattenfalls ver k.

Kommuniké, meddejande, särskilt från ett lands regering el. offentligt ämbetsverk; offentligt tillkännagivande, avsett att intagas i en tidning.

Kommunio'n, nattvardsgång. — Kommunikant', nattvardsgäst.

Kommunism. — 1. Beteckning för den samäganderätt, särskilt i fråga om jorden, som enligt äldre åskådningar

ansetts ha funnits i de äldsta, enkla samhällena, ur vilken samäganderätt den enskilda äganderätten ansågs så småningom ha utvecklat sig.

— 2. En grupp socialistiska samhälls-åskådningar, vilkas karakteristiska drag bruka anges vara att de förutsätta upphävande av den enskilda äganderätten ej blott, såsom socialismen i mera begränsad bemärkelse, till produktionsmedlen utan även till konsumtionsmedlen. Den ryska bolsjevis-men och de med densamma allierade partierna i andra länder ha för sina idéer valt beteckningen kommunism. En markerad skiljelinje mellan de moderna socialdemokratiska partierna och de moderna kommunistiska partierna bildar uppfattningen om de medel, som få komma till användning vid samhällets omdaning. Medan de socialdemokratiska partierna vilja nå sina mål med lagliga medel genom fredligt och successivt uppbyggande samhällsarbete, hävdar K., att omdaningen icke kan ske annat än genom en proletariatets diktatur, erövrad av arbetarklassen på det re-volutionära våldets väg. Jfr Bolsje-vism.

Kommunistiska internationalen, se

Internationalerna.

Kommunistiska manifes’tet, ett av Marx och Eugels år 1848 utsänt upprop, innehållande de socialistiska grundtankarna (den materialistiska historieuppfattningen, klasskampen m. m.) med en maning till internationell samverkan (”proletärer i alla länder förenen eder”).

Kommunite’t, gemenskap, samegen-dom. Med K. avses medeltida härbärgen, där studenter vid ett universitet erhöllo gemensam bostad och visst underhåll. Särskilt talrika voro de i Paris, där 1290 även svenska K. upprättades. Ett K. finns ännu i Köpenhamn.

Kommuta’tor, apparat, med vars tillhjälp riktningen av en elektrisk ström omkastas.

Komo’rerna, se Comoro-öarna.

Kompakt’, tät, fast.

Kompani’. — 1. Sällskap ; en förening el. ett bolag med industriella el. kommersiella syftemål. Då ordet K. ingår i firmabeteckningar förkortas det till Ko, Co, Komp m. m. — 2. Den minsta administrativa och taktiska enheten vid infanteriet. Ett kompanis styrka på fältfot är numera i allmänhet omkring 200 man.

Kompani’officer. IJnder denna beteckning sammanfattas fänrik, underlöjtnant, löjtnant och kapten.

Kompanjo’n, egentligen följeslagare, delägare i en firma.

Kompara’bel, jämförlig.

Komparation, jämförelse, gradförhöjning; språlcv., adjektivets el. ad-verbets förändring i avseende på grad (stor, större, störst).

Komparati’v, språlcv. — 1. Adj., jämförande. — 2. Subst., den andra graden vid komparation av adjektiv el. adverb (stor, större, störst).

Kompass’. En kompassnål är en i horisontalplanet fritt rörlig magnetnål, en deklinationsnål. Den vanliga sjökompassen består av magnetnålar (två, ibland flera) fästa på en skiva, kompassrosen el. vindrosen, som är försedd med 32 streck, betecknande de olika väderstrecken. Kompassrosen är rörlig i kompasskålen. Fartygets kurs avläses med tillhjälp av ett på skålen anbragt streck, styrstrecket. Korrigeringar måste vid avläsningarna göras för deklination och deviation. K. började användas i Europa på 1200-t. För kineserna var den känd redan före vår tideräknings början.

Kompati’bel, förenlig.

Kompatrio’t, landsman.

Kompen’dium, kort sammandrag, kortfattad lärobok, handbok.

Kompensation, ersättning, skadestånd. — K o m p e n s e’r a, ersätta, uppväga.

Kompetens’, behörighet, befogenhet; erkänd skicklighet. — Kompete n’t, behörig, befogad, skicklig. Motsats: Inkompetens och Inkompetent.

Kompilation, sammanställning, grundad på andras arbeten och ej innehållande en självständig mening el. nya bidrag.

Komplement’, fyllnad, passande till-lägg.

Komplemenffiirger, se Färg.

Komplemenfvinklar, vinklar, vilkas summa är 90°.

Komplett’, fullständig, fulltalig.

Komplex’, sammanfattning, sammanhörande helt, uppbyggt av sinsemellan självständiga delar.

Komplex’a föreningar kallas inom den oorganiska kemin föreningar, som innehålla komplexa joner. Med komplexa joner förstås joner, som uppkommit genom sammanslutning av två el. flera eljest som självständiga uppträdande joner. Ex. på en K. är ka-liumsilvercyanid, kemisk formel K(CN)aAg, som uppkommer, då sil-verbromid och cyankalium inverka på varandra.

Komplex’a tal utgöras av summan av ett reellt och ett imaginärt tal. K. ha varit av en mycket stor betydelse för matematikens utveckling.

Komplice’ra, inveckla, förvirra, tilltrassla.

Komplikation, förveckling, intrasslad svårighet; med., tillstötande sjukdom.

Komplimang’, artighet, hövlighets-betygelse, artigt yttrande.

Komplott’, sammansvärjning, stämp-ling, hemligt anslag.

Kompone’ra, tonsätta, skapa ett musikstycke; sammanställa (t. ex. ett mönster.

Komposant’, se Resultant.

Komposition, sammansättning, blandning, gruppering, utarbetning; mus., tonstycke, tonsättningskonst.

Kompo’situm, språlcv., sammansatt ord, sammansättning (mat-sal, ridhäst, fram-bära).

Kompositö’r el. komponist, tondiktare, tonsättare.

Kompost’. Avfall från växt- el. djurriket, som under normala förhållanden långsamt sönderdelas, hopblandas i en K. med naturlig gödsel samt ibland kalk, vilket underlättar förmultningen. K. användes sedan som gödsel.

Kompott’, fruktmos, inlagd frukt.

Kompress’, sammanvikt gasstycke, som användes till förband.

Kompression, sammantryckning. Då en gas sammantryckes (komprimeras) utan att värme avgives till omgiv-ningen, säges K. vara adiabatisk. Sker K. vid konstant temperatur, benämnes K. isotermisk.

Kompromettera, framställa i ofördelaktig dager, göra misstänkt, inveckla i en sak, blottställa.

Kompromiss’, överenskommelse mellan tvistande parter genom ömsesidiga eftergifter.

Kon, en kropp, som begränsas av en plan yta, bottenytan, och en buktig yta, mantelytan, som kan tänkas alstrad av en rät linje (en generatris), vars ena ända rört sig längs den linje, som begränsar bottenytan, medan den andra fasthållits i en bestämd punkt, konens spets. En rät cirkulär kon har en cirkel till bottenyta och spetsen belägen mitt över denna yta, det vill säga, på så sätt, att normalen från spetsen* mot bottenytan, konens höjd, träffar cirkelns medelpunkt. En K: s volym är en tredjedel av produkten av basytan och höjden.

Kon-, i sammansättningar med-, samman-.

Kona’k, i sydslaviska länder ko-nungaslott.

Koncentration, samman trängning kring en medelpunkt. — Fys. och kem., en lösnings halt av ett visst ämne.

Koncentrationsläger, läger, upprättat av de engelska myndigheterna under boerkriget för fångna boer, särskilt de som frivilligt gåvo sig till engelsmännen. Dessa fångar, till stor del bestående av kvinnor och barn, fingo i motsats till de egentliga krigsfångarna stanna inom landet. Även under världskriget använde man sig av K. på samma sätt.

Koncentrc’ra, sammantränga, förena i en punkt.

Koncen’triska sägas två cirklar el. ellipser m. m. vara, då deras medelpunkter sammanfalla.

Koncept’, utkast, förberedande plan.

Konception, befruktning; det tankemässiga uppslaget till ett verk i motsats till det senare utarbetandet. — Verb, k o n c i p i e’r a.

Koncern’, en sammanslutning av affärsföretag, vilka i större el. mindre utsträckning driva affärerna gemensamt.

Koncession, medgivande, betyder i allmänhet av myndighet lämnat medgivande till påbörjande av viss verksamhet. I Sverige kräves av regeringen lämnad K. t. ex. för begynnande av bankverksamhet och försäk-ringsverksainhet, för järnvägsanläggningar m. m.

Konciliant’, försonlig.

Koncilium, se Konsilium.

Koncipie’ra, se Konception.

Konci’s, sammanträngd, kortfattad, kärnfull.

Kondemne’ra, taga i beslag, t. ex. ett fartyg i krig.

Kondensation, en ångas övergång till vätska. Vid K. avges lika mycket värme, som åtgår vid kokning. Liksom en vätska kan överhettas utan kokning, kan en ånga överkylas utan K. Alla gaser kunna genom tryckökning överföras i vätskeform, såvida ej deras temperatur överstiger den kritiska temperaturen (för syre —119°, för kväve —147°, för väte —240° och för helium —268°).

Kondensa’tor, en elektrisk ledare med en trots små dimensioner betydande kapacitet, bestående av två ledande, från varandra elektriskt isolerade skivor, av vilka den ena står i ledande förbindelse med jorden. En dylik K. kallas för Franklins skiva. Laddflaskan el. leydnerflaskan, som består av en glasflaska, försedd med beläggning av stanniol såväl utanpå som inuti, är principiellt fullt likartad med Franklins skiva. Stanniolbelägg-ningen inuti flaskan står i förbindelse med en från flaskan i övrigt isolerad metallstav, vars utom flaskan belägna del i allmänhet är försedd med en metallkula. Genom metallstaven laddas flaskan.

Konden’sor. I stället för att vid ångmaskiner och ångturbiner utsläppa den förbrukade ångan i luften, in-ledes den i en apparat, kallad K., där den kondenseras. Det härvid erhållna vattnet tillföres ånyo ångpannan. Då trycket i K. hålles lägre än atmosfärtrycket, vinnes ock en arbetsbespa-ring. Om kondensationen sker genom blandning av ångan med kallt vatten, kallas K. blandningskondensor. Genomdrages däremot K. av en mängd rör (tuber), genom vilka kylvattnet cirkulerar, kallas den ytkondensor.

Kondition, villkor, levnadsvillkor; tillstånd, beskaffenhet; anställning (hos enskild person).

Konditiona’l, villkorlig.

Koiulitione’ra, betinga; vara i enskild tjänst.

Kondoleans [-ang’s], beklagande, sorgebetygelse.

Kondo’r (Sarcorhamphus gryphus) hör till familjen Catliartidie inom ordningen Accipitres bland fåglarna. Den är svart till färgen med skulderfjädrarna och den mjuka halskragen vita. K. är en gamfågel, som har huvud och hals

nakna. Huvudets nakna delar äro svartgrå, halsens däremot röda. K. är näst strutsen störst av alla nu levande fåglar och mäter

3 y2 m. mellan vingspetsarna. Lever i Sydamerikas Ander på 3,000—5,000 m. höjd men går på vissa ställen ned till havet. Har mycket skarp syn. Lever vanligen i flockar; går på as men angriper även lamm och kalvar.Kondottiä’r, se Condottiere.

Kondui’t, uppförande, beteende.

Konduk’tor, benämning på en. elektriskt isolerad ledare.

Konfederation, förening, statsförbund. — K o n f e d e r e’r a d e, förbundna, deltagare i en konfederation.

Konfektion, uppsättning kläder; lager av färdigsydda kläder.

Konferens’, överläggning, rådplägning. — K o n f e r e’r a, överlägga.

Konferensiä’r, en person, som på en kabaréföreställning presenterar de uppträdande oeh på ett mer el. mindre spirituellt sätt söker förmedla kontakten mellan scen och publik.

Konfession, bekännelse, trosbekännelse; bikt.

Konfessiona’1, skrift, innehållande den apostoliska tron.

Konfidens’, förtroende, tillit; förtrolighet.

Konfidentiell’, meddelad i förtroende, hemlig.

Konfiguration, form, ytterlinjer. Jfr även Isomeri.

Konfirmation föregås i Sverige av en tids religionsundervisning. För själva akten finnas sedan 1920 två formulär, vilka bägge få användas. Det ena är fritt från bekännelse- och löf-tesfrågor till barnen. K. är numera helt och hållet frivillig.

Konfiske’ra, indraga, beslagtaga.

K ön f 1 agrati ön, större brand, ibland i betydelsen världsbrand.

Konflikt, tvist, sammanstötning.

Konflue’ra, strömma tillsammans, förena sig. — Konfluen’s, sammanströmning, sammanflöde.

Konform’, likformig, överensstämmande. — K o n f o r m e’r a, göra likformig, bringa i överensstämmelse. — Konformite’t, likformighet, överensstämmelse.

Konfronte’ra, ställa ansikte mot ansikte, samtidigt inför domstol förhöra två personer, som avgivit motsägande uppgifter.

Konfu’cius, se Kon-fu-tse.

Konfunde’ra, sammanblanda, förvirra.

Konfusion, förvirring, oreda.

Konfutation, vederläggning.

Kon-fu-tse’, King-fu-tse, Kung-fu-tsi, lat. Confucius, 551—479 f. Kr., kinesisk vishetslärare. I anslutning till äldre kinesiska skrifter uppbyggde K. ett moralfilosofiskt system med stark tonvikt lagd på den enskildes plikter mot kejsaren och staten, mot föräldrar, make etc. Hans grundsatser utövade stort inflytande på den kinesiska kulturen. K. inlät sig ej på spekulationer över ett liv efter detta, en gud etc. I det avseendet avviker han från andra religionsstiftare. När hans åskådning så småningom trängde ut till de bredare folklagren, fick den

emellertid en viss biton av mystik. Framför allt tillgodosåg man kravet på övernaturliga element i K: s åskådning genom att dyrka honom själv såsom helig. Snart fanns i så gott som varje stad ett tempel till hans ära, där hans

minne dyrkades med offerfester.

Konfy's, förvirrad, förbryllad, tankspridd.

Kongahälla, fordom namn på Kungälv.

Kong Christian stod ved höjen Mast, inledningsorden till Danmarks nationalsång. Sången är hämtad från J. Ewalds "Fiskerne", melodin är komponerad av D. L. Rogert.

Kongeaa [-å], flod i s. Jylland, Danmark. Utgjorde, innan Nordschles-wig återlämnats till Danmark (1921), delvis gräns mot Tyskland.

Kongenia'l, själsbesläktad. — Kon-g e n i a 1 i t e't, själsfrändskap.

Kongenita'l, medfödd.

Kongestion, blodstockning.

Kong-fu-tse', se Kon-fu-tse.

Konglomera't, sedimentär bergart, innehållande mer el. mindre rullade stenar. K. är vanligen bildat genom sammankittning av strandgrus el. andra stenblandade grundvattensavlag-ringar. I allmänt språkbruk betecknar K. hopgyttring.

Kong'o. — 1. Afrikas mäktigaste flod, näst Nilen dess längsta, 4,700 km. lång. Upprinner i ö. Centralafrika, rinner i en stor båge åt n., varvid den i närheten av ekvatorn bildar Stanleyfallen. K. rinner sedan åt v. och sv. och utfaller i Atlanten. Bland bifloder märkas Loukouga, Tanganyikasjöns avlopp, Ubanoi och Kassai. Kongo är segelbar blott en kort sträcka från utloppet till Jellalafallen. Med avbrott för dessa och andra fall uppehålles trafik av europeiska fartyg till omkring 160 mil från K: s mynning. — 2. Den del av Afrika, som utgör Kongos flodområde. Är uppdelat pä Franska* K., Portugisiska* K. och Belgiska Iv., jfr Kongostaten.

Kong'okonferensen, internationell konferens, hållen i Berlin 1884—85 på Bismarcks föranstaltande. På K. upprättades Kongoakten, enligt vilken Kongostaten blev erkänd som oberoende under Belgiens konung som suverän.

Kong'ostaten, Belgiska Kongo, belgisk koloni i Centralafrika omkring Kongo och dess bifloder med en kort kuststräcka utmed Atlanten mellan franska och portugisiska K. 2,400,000 kvkm. Omkring 15 milj. inv., huvudsakligen negrer. De europeiska kolonisterna uppgå till ett antal av 10,000. K. är till största del ett höglandsområde. I mellersta K. utbreda sig tropiska urskogar med oljepalmer och kautschuklianer. I nö., v. och s. utbreder sig ett brett bälte av grässlätter, savanner. Rikt tropiskt djurliv. Jordbruket, som bedrives mycket primitivt, är huvudnäring. Kautschuk är en synnerligen viktig utförselvara. Huvudstad Leopoldville vid nedre Kongo.

K o n g: re ga t i ou, församling. K. användes särskilt om föreningar, bildade av vissa kloster inom en orden i den katolska kyrkan, samt även om föreningar, . vilka ha mindre stränga regler än munkordnar men äro inriktade på religiösa mål såsom dyrkan av Jesu hjärta, mission el. dyl. Till de senare höra t. ex. Elisabetsystrarna.

Kongregationis'ter, se Independen-ter.

Kongress', sammankomst; vanligen organiserat sammanträde av ombud från skilda länder för dryftande av en fråga (politisk, vetenskaplig, humanitär etc.); i Spanien, Förenta Staterna, en del sydamerikanska republiker m. fl. länder namn på folkrepresentationen.

Kongruens', överensstämmelse, likformighet.

Kongsberg, stad vid Numedalslågen, s. Buskerud fylke, s. Norge. 7,500 inv. Silvergruva, gruvdrift sedan 1623 (gediget silver). Myntfabrik. Vapenfabrik.

Kongsvinger, stad vid Glommen, s. I-Iedemark fylke, sö. Norge. 1,900 inv.

Ko’nia, stad i Mindre Asien, vid Bagdadbanan. 70,000 inv. Märkliga ruiner av byggnadsverk från 1200-t.

Ko’nisk, formad som en kon.

Ko’niska sektioner, benämnas även kägelsnitt, de kurvor, som uppkomma, då en rät cirkulär kon, vars inan-telyta tänkes fortsatt i obegränsad utsträckning, skäres med ett plan. Skär-ningskurvan blir antingen en punkt, en rät linje, två räta linjer, en hyper-bel, en parabel, en ellips el. en cirkel, beroende på dels huruvida det skärande planet går genom konens spets el. ej, dels på den vinkel, det skärande planet bildar med konens axel. Ekvationerna för K. äro alltid av andra graden.

Kon’jak i egentlig mening är en genom destillation av druvvin framställd spritdryck, som härstammar från det franska distriktet Cognac, beläget i departementet Charente. Eau de vie är en samlingsbeteckning, som förutom den egentliga K. omfattar även alla andra spritdrycker, som äro framställda helt el. delvis av destillerat vin.

Konjektu’r, förmodan.

Konjuga’1, äktenskaplig.

Konjuga.’tdiameter till en annan diameter är den diameter, som delar alla med den andra diametern parallella kordor mitt itu.

Konjugation, språlcv., ett verbs böjning.

Konjunktion, språlcv., bindeord, ord, tjänande att grammatiskt förbinda satser med varandra. De koordinerande el. samordnande K. förbinda satser och satsdelar av samma slag (och, men, ty, eller), de subordinerande el. underordnande inleda bisatser (emedan, att, om).

Kon’junktiv, språlcv., ett (”det villkorliga”) av verbets modus*.

Konjunktu’r, utsikterna, läget på det ekonomiska området.

Konjunktu’rväxling,ar. Inom näringslivet avlösa goda och dåliga tider varandra. Högkonjunkturerna, ”de goda tiderna”, karakteriseras av stigande varupriser, stor företagsamhet, stark produktion av realkapital (fabriker, transportanläggningar etc.) och stark efterfrågan på arbetskraft. Den stegring av arbetslönerna, som brukar inträda under en högkonjunktur, är dock i regel skenbar, då stegringen i allmänhet är mindre än den samtidiga höjningen av varupriserna. Penning- el. nominallönerna stiga alltså, medan reallönerna sjunka. Lågkonjunkturerna utmärkas av fallande priser, liten företagsamhet, liten nybildning av realkapital och relativt stor arbetslöshet, övergången mellan högkonjunkturer och lågkonjunkturer sker ofta genom mer el. mindre våldsamma kriser, kännetecknade av ett stort antal betalningsinställelser och konkurser inom näringslivet. Anledningarna till konjunkturväxlingarna, som bruka uppträda med viss regelbundenhet, äro ännu långt ifrån klarlagda. I allmänhet söker man dem dock numera på penningväsendets område och anser därför, att åtminstone de häftigaste svängningarna skulle kunna undanröjas genom en lämpligt avvägd penningpolitik.

Kon ka’v, välvd inåt (alltså mitten lägre än kanterna), skålformigt urholkad. Motsats: konvex.

Konkla’v, det till påveval församlade kardinalkollegiet. K. äger rum i Sixtinska kapellet på 11 :e dagen efter en påves död. För att bliva vald till påve fordras två tredjedels majoritet.

Konklusion, slutledning, slutsats.

Ko’nkoppling, se Friktionskoppling.

Konkordans’, egentligen överensstämmelse. Geol., beteckning för på varandra följande, jämnlöpande (”kon-kordanta”) lager. Jfr Diskordans.

Konkorda’t, avtal mellan statliga och kyrkliga myndigheter rörande deras ställning till varandra.

Konkordieformeln, en 1577 utarbetad sammanställning av den lutherska läran, som avsåg att ena skilda rikt-ningar. K. utgavs 1580 under namn av Konkordieboken.

Konkrement', stenbildningar i en organism, t. ex. njur-, blås-, tarm- och gallsten.

Konkre't, verklig, kroppslig, för de yttre sinnena fattbar, påtaglig. Motsats : abstrakt.

Konkretion, förhårdning i lösare bergarter, uppkommer genom kemiska omsättningar, t. ex. utskiljning av kiselsyra (flintbollar), kalciumkarbo-nat (stinkkalkbollar, marlekor). K. bilda sig ofta omkring något fossil.

Konkubina't, sammanlevnad utom äktenskapet.

Konkurs. Nu gällande lag angående K. är av 12 maj 1921. Förutsättning för K. är, att gäldenär ej kan betala sina skulder, när de förfalla. K. inledes på ansökan av gäl-denären själv el. på ansökan av någon fordringsägare, varav det dock måste finnas mer än en. Ansökan ingives skriftligen till konkursdomaren, som äger att meddela beslut om K. Bestrider gäldenären, att K. beslutas, avgör rätten. Då beslut fattats, tillkännagives detta jämte meddelande om, när första borgenärssammanträdet äger rum och inom vilken tid fordringsägare ha att anmäla sina fordringar till konkursdomaren. Senare utses förvaltare av boet och granskningsmän, som övervaka förvaltningen. Slututdelning sker, sedan boets tillgångar efter vederbörlig överenskommelse förvandlats i reda pengar. K. kan även avslutas genom ackord, förlikning och avskrivning.

Konkursförbrytelse. Med konkursförbrytelse förstås vanligen vissa åtgärder i bedrägligt syfte, varigenom gäldenärens egendom minskats till borgenärernas förfång. K. anses föreligga om konkursgäldenär svikligen undandolt något av sina tillgångar, genom skenköp avhänt sig egendom etc.

Konnekte'ra, förena, sammanbinda.

Konnektion, samband, sammanhang

Konneta'bel, fordom titel på hög fransk riksämbetsman. Napoleon I återupptog titeln, men vid restaurationen upphävdes den.

Konnässans', bekantskap. — Kon-n ä s s ö'r, förståsigpåare, kännare.

Konossement', en av en fartygs-befälhavare el. hans ställföreträdare undertecknad handling, genom vilken dels emottagandet av ett visst godsparti erkännes dels förbindelse lämnas att transportera godset till bestämmelseorten för dess utlämnande till viss person el. till innehavaren av K.

Ko'now, K. J. von, 1773—1855, finländsk krigare. Iv. deltog med utmärkelse i Finska kriget 1808—09 och

har av Runeberg skildrats i Fänrik Ståls sägner.

Konrad, fyra tyska konungar, bland vilka märkes K. III, 1092—1152, den förste konungen av hohenstaufiska ätten, kejsar Henrik IV: s dotterson. K. blev efter långvariga strider allmänt erkänd som konung. Under K: s regering började den ryktbara kampen mellan welfer (guelfer) och hohens-taufer (ghibelliner). K. deltog i andra korståget (1147—49).

Konradsberg;, sinnessjukanstalt i Stockholm.

Konsang:uinite't, blodsförvantskap.

Konschoneir, handelsvara, bestående av torkade kochenille-löss.

Ivonsekration, invigning, helgande.

Konsekuti'v, angivande följd. — Konsekutiva konjunktioner kallas sådana underordnande konjunktioner, som utmärka följd (att, så att).

Konsekvens', följd, följdriktighet, överensstämmelse mellan grundsatser och handlingssätt. — Konsekve n't, följdriktig.

Konselj', råd, rådsförsamling, regerings sammanträde för överläggning om regeringsärenden.

Konsert [-sä'r], offentligt uppförande av musikverk. — K. betecknar även ett musikstycke för soloinstrument med ackompanjemang av orkester.

Konsertförening:en [-sä'r-] i Stockholm stiftades 1902. Sedan 1926 ger K. sina konserter i ett nyuppfört konserthus.

Konsertmästare [-sä*r-], beteckning för första man i en orkesters olika stråkstämmor.

Konservati'v, inriktad på bevarande av det bestående i statsinrättningar, lagar, sedvänjor etc.

Konserva'tor, person, anställd för vårdande och preparerande av en konst- el. naturaliesamling. Jfr Konservering.

Konservato'rium, högre musikskola, musikalisk akademi.

Konserve'ra, bevara, vårda, vidmakthålla ; inlägga, förvara.

Konserve'ring:, födoämnens behandling, så att de kunna bevaras längre tid utan att undergå förskämning. K. kan ske genom frysning, torkning, behandling med svaga antiseptika el. upphettning i slutet kärl. Särskilt den sista metoden användes i stor utsträckning såväl inom hushåll som fabriks-mässigt. Genom upphettning till 100° dödas praktiskt taget alla bakterier. .Om ej bakterier sedan tillföras, kan sönderdelning på grund av dessas inverkan ej komma till stånd. — K. kallas även behandling av växter el. djur för museiändamål o. dyl. Härvid användas torkning, förvaring i antiseptiska vätskor, sprit, formalin m. m. Vid uppstoppning användes insmörj-ning med arseniksåpa av skinnet, som sedan drages över en av blånor el. dyl. gjord modell. Åtgärder, som avse att skydda konstföremål, byggnader och dyl., sammanfattas även under namn av K.

Konsideration, övervägande, betraktande, hänsyn.

Konsignationslager, lager, som aven affärsman mottagits till försäljning för ägarens räkning.

Konsilium, inom romersk katolska kyrkan en kyrklig, rådslående församling. K. kunna sammankallas för hela kyrkan, ekumeniska K. (allmänna kyrkomöten) el. kunna gälla mindre områden såsom stift, provinser el. dyl.

Konsistens', beskaffenhet, särskilt grad av fasthet och täthet hos en kropp.

Konsisto'rium, kyrkliga myndigheter inom de katolska och protestantiska kyrkorna. I Sverige är K. namn på domkapitel. Om akademiskt K., se Universitet.

Konskribe'ra, utskriva (manskap) till krigstjänst.

Konskription, utskrivning av manskap till krigstjänst.

Konsol [-så'l], stöd för framskjutande byggnadspartier (balkonger, bågar, burspråk o. dyl.); kragsten; mindre pelarbord under speglar el. dyl. Stöd för hyllor, gardinstänger m. m.

Konsolide'ra, befästa, stadga, förena; anvisa som säkerhet rör ränte- el. avbetalningen å en statsskuld.

Konsoliderad skuld kallas en statsskuld, för vilken finnes anvisad en särskild säkerhet för ränte- och avbetalning.

Konsonans', mus., samklang, sam-ljud, sammansmältning av två el. flera toner till en klangenhet, som ej verkar stötande el. skärande. Motsats: Dissonans.

Konsonant', ”medljud”, språkljud, vid vars bildande uppstår en förträngning i den passage, genom vilken luftströmmen passerar, så att ett buller el. en friktion uppkommer (vid bildandet av en vokal är passagen öppen). K. kunna indelas i explosivo r (stötljud), t. ex. k, p, t; frikativor (väsljud), t. ex. c, s, f; tremulanter (dal-lerljud), t. ex. r, och nasaler (näsljud), t. ex. m, n.

Konsor'tium, sammanslutning av personer el. firmor, vanligen för ekonomiska ändamål.

Konspiration, sammansvärjning-. — Kons pirat ö'r, medlem av en sammansvärjning.

Konst omfattar i vidsträckt bemärkelse även skönlitteratur och musik. I inskränkt bemärkelse avses med K. de s. k. bildande konsterna,

bildliuggar-, byggnads- och målarkonst.

Konstakademin, se Akademin för de fria konsterna.

Konstans', oföränderlighet.

Konstan't, oföränderlig, varaktig, beständig, en till sitt värde oföränderlig matematisk storhet.

Konstan'ta element', galvaniska element, som leverera ström av oföränderlig styrka, därför att inga polarisationsströmmar uppkomma i dem. Ex. Westons element.

Konstanta'n, en av koppar (60 %) och nickel (40 %) bestående legering, spm på grund av sitt vid temperaturförändringar nästan oföränderliga elektriska ledningsmotstånd användes i reostater.

Konstantin, 1868—1924, konung av Grekland, efterträdde sin fader Georg

I 1913. K. sökte under världskriget i strid med Venizelos' parti att upprätthålla neutraliteten. 1917 tvangs han av de allierade att abdikera men återtog kronan 1920, sedan folket vid allmän omröstning uttalat sig för hans återkomst. 1922 tvangs han, efter nederlaget mot turkarna, att ånyo abdikera och gå i landsflykt.

Konstantin den store, 285—337

e. Kr., romersk kejsare, son till Kon-stantius Chlorus. K. lyckades göra sig till kejsare i både Väst- och Öst-Rom. I-Ian omorganiserade sitt rikes styrelse och antog den kristna läran som statsreligion. I ett krig mot sin rival Maxentius antog K. korset som sitt fälttecken. Han deltog i kyrkomötet i Nicsea 325. K. förläde residenset till Konstantinopel. De romersk- och grekisk-katolska kyrkorna dyrka K. som helgon.

Konstantino'pel, turk. Istambul el. Stambul, före 1923 Turkiets huvudstad, dess största stad, vackert belägen vid Bosporen och Marmarasjön. 900,000 inv., om förstäderna medräknas, över 1 milj. inv. En av världshandelns knutpunkter. Bortsett från den europeiska stadsdelen, Pera, har K. med sina smala, krokiga gator, sina basarer, sina talrika moskéer etc. en utpräglat österländsk karaktär. Bland de många märkliga byggnadsverken må nämnas Seraljen, sultanens forna bostad, och den på 500-t. uppförda Sofiamoskén. K. är livligt besökt av turister. Säte för en grekisk-ortodox biskop; turkiskt universitet. K. anlades på 600-t.

f. Kr. av grekiska kolonister och kallades då Bysans. Staden blev efter Konstantin den store kallad K. och blev efter hans tid medelpunkten i det östromerska väldet. 1453 intogs Iv. av turkarna.

Konstantinsbägen, triumfbåge, uppförd i Rom av senaten och romerskafolket till ära för Konstantin den store.

Kon'stanz, stad i sö. Baden vid Bodensjön. 30,000 inv. I 6:e århundradet viktigt biskopssäte. Märkliga byggnadsverk från medeltiden, då K. var en av Tysklands mest betydande städer. Åren 1434—18 hölls i K. ett allmänt kyrkomöte, Konstanzkonsiliet, vid vilket den pågående påveschismen löstes genom att de tre samtidigt valda påvarna förmåddes träda tillbaka, varefter en ny påve Martin V valdes. Yid konsiliet dömdes även Plus till bålet.

Konsta'peI, polisman; till manskapet hörande underbefäl vid artilleriet och flottan.

Konstate'ra, fastställa, bestyrka, bekräfta.

Konstellation, stjärnbild, himlakropparnas inbördes ställning.

Konstcrne'ra, förbrylla, bringa ur fattningen.

Konstflygning, ett flygplans manövrering i vissa svårare flygrörelser. Bland dessa må nämnas: Looping, vid vilken flygplanet beskriver en vertikalt ställd ögla. Då öglans toppunkt passeras, liar flygaren huvudet nedåt. Spin (vertikalskruv), vid vilken flygplanet med stoppad motor bringas att falla med fören nedåt. Planet roterar härvid kring sin längdaxel. Roll (horisontell skruv), vid vilken flygplanet under horisontell gång bringas att rotera kring sin längdaxel. Såsom K. kan även räknas glidflygning, segelflygning, d. v. s. flygning i flygplan utan motor. Flygaren låter härvid planet lyftas av luftströmmar.

Konstföreningen i Stockholm bildades 1832 för främjandet av den bildande konsten. Föreningen har sedan i sig upptagit en del andra sammanslutningar av samma slag och antagit namnet Sveriges allmänna konstförening. Den håller årliga konstutställningar i Stockholm.

Konstförvant, förr benämning på sättare el. tryckare.

Konstgjord andning, se Livräddning.

Konsthantverk, se Konstslöjd.

Konsthistoria, vetenskapen om de bildande konsternas historia. Som självständig vetenskap knappast att räkna med förrän från början av ISOO-t. Har numera lärostolar vid universiteten i Uppsala och Lund samt högskolan och konstakademin i Stockholm. Jfr Estetik.

Konstipation, förstoppning.

Konstituera, grunda, bilda, organisera, förordna, utgöra en väsentlig beståndsdel av något.

Konstitution, beskaffenhet, sammansättning. — 1. Statsförfattning*. — 2. Kem. Atomernas anordning inom en molekyl. — 3. Med. En persons kropps-

byggnad, hans motståndskraft mot sjukdomar.

Konstitutionell', hänförande sig till konstitutionen. Inom statsvetenskapen, grundlagsenlig. En monarkisk statsform säges vara K., om regentens makt är inskränkt och i vissa väsentliga avseenden beroende av en folkrepresentation (särskilt med hänsyn till beskattningsrätten). Motsats absolutistiskt styrelsesätt.

Konstitutionsformel, se Kemiska tecken och formler.

Konstitutionsutskottet, se Riksdagens utskott.

Konstitutiv, väsentlig. För det helas beskaffenhet betydelsefull del säges vara K.

Konstnärsförbundet, en förening av svenska konstnärer, bildad 188G i opposition mot Konstakademin. K. upplöstes 1920.

Konstnärsklubben, en sammanslutning av konstnärer, bildad i Stockholm 1856. På föranstaltande av K. uppfördes Konstnärshuset i Stockholm.

Konstrue'ra, uppbygga, upprita, göra utkast till, från vissa utgångspunkter uppställa en förklaring.

Konstruktion, byggnad, sammansättning, plan, ritning; ordfogning.

Konstsilke, en på kemisk väg framställd produkt, som liknar det naturliga silket. Cliardonnetsilke och Lehnersilke bestå av lågnitrerad cellulosa (kollodium), som på lämpligt sätt berövats sin explosiva karaktär. Viskossilket framställes genom lösning av trämassa i natronlut och efterföljande behandling med kolsvavla. Vidare märkas acetatsilke, som består av cellulosaacetat, glansstoff med flera sorter. K., som har fått en omfattande användning (strumpor, inslag i vävnader, slipsar etc.), är grövre och hårdare än vanligt silke.

Konstslöjd, konsthantverk, konstindustri, hantverk el. industri, som förenar praktisk nytta med konstnärlighet i utförandet.

Kon'sul. — 1. Under antiken titel på de två förnämsta ämbetsmännen i den romerska republiken, valda för ett år i sänder. K. valdes till en början endast bland patricier, efter 366 f. Kr. även bland plebejer. Efter sitt äm-betsår erhöllo K. i regel ett prokon-sulat. Under kejsartiden utdelades konsulsvärdigheten som ett tecken på gunst. — 2. I Frankrike 1799—1804 titel på högsta maktens utövare. Jfr Konsulatförfattningen. — 3. Numera vissa representanter för en stat i utlandet, som ha att bevaka vederbörande stats intressen särskilt i handels-saker m. m. De kunna antingen vara särskilt utsända av vederbörande stat el. ock utses bland undersåtarna i den främmande staten.

Konsula'rjti risdiktion, över undersåtar, bosatta i vissa icke kristna länder, ha de civiliserade makterna i allmänhet förbehållit sig domsrätt. Denna rätt utövas av respektive länders konsuler i överensstämmelse med träffade överenskommelser med respektive länders regeringar, s. k. kapitulationer. På senare tid ha dock flera av dessa överenskommelser upphävts, t. ex. de med Turkiet.

Konsula'tförfattningen, konsulatet, den författning, som 1799—1§P4 gällde i Frankrike. Regeringen bestod av tre konsuler valda för tio år. Representationen bestod av två kamrar, tri-bunatet och lagstiftande kåren. Makten tillföll i verkligheten så gott som uteslutande förste konsuln (Napoleon I). K. var endast till skenet republikansk.

Konsulent'. I ett visst fack sakkunnig person, som avlönas för att stå till tjänst med upplysningar och råd.

Konsultati'v, rådgivande. Konsultativa statsråd el. statsråd utan porr-följ kallas de tre svenska statsråd, som ej stå i spetsen för något departement.

Konsulte'ra, rådfråga, rådgöra med, överlägga.

Konsumtion, förbrukning. — Konsument, förbrukare. Motsats producent. — K o n s u m e'r a, förbruka.

Konsumtionsförening, se Kooperation.

Konsumtionsskatt, skatt på förbrukningen av vissa varor. Sockerskatten är en K. Då den uttages av producenten och ej direkt av konsumenten, brukar den kallas en indirekt K. Den danska restaurangskatten, som uttages med en viss procent å varje restaurangnota, är däremot en direkt K.

Kontakt', beröring.

Kontakt'elektricite't, elektricitet, som uppkommer vid beröring mellan elektriska ledare. I de galvaniska elementen uppstår den elektriska spänningen vid kontaktytorna mellan elek-trolyten (ledare av andra ordningen, det vill säga ledare, som sönderdelas, då den leder den elektriska strömmen) och elektroderna (ledare av första ordningen, det vill säga ledare, som leda den elektriska strömmen utån att sönderdelas ay denna). Även vid kontakt mellan ledare av första ordningen t. ex. metaller uppstå elektriska spänningar.

Kontakt'metamorfo's, se Metamorfos.

Kontakfsubstans', se Katalys.

Kontakfverkan, se Katalys.

Kontamination, besmittelse.

Kontemulation, djupt begrundande, självbetraktelse, tankfullhet. — Kon-

templati'v, tankfull, begrundande, inåtvänd.

Kontenans', själsjämvikt, självbehärskning.

Konten'ta, huvudpunkterna, det viktigaste innehållet i en skrift, ett föredrag el. dyl.

Kon'ter-, i sammansättningar, mot.

Konterfej', avbildning, porträtt.

Kontinen't, större sammanhängande landmassa. Man brukar räkna de fem världsdelarna och södra polarområdet såsom K. Som K. betecknas stundom även det europeiska fastlandet i förhållande till Skandinaviska halvön och de Brittiska öarna.

Kontinenta'l, hänförande sig till fastlandet; fördomsfri, världsvan.

Kontinenta'lförskjutningen, se We-gener.

Kontinenta'lklimat, se Fastlands-klimat.

Kontinentalsystemet, benämning på en av Napoleon I omfattad plan att krossa England genom att utestänga det från all handel med den europeiska kontinenten. 1806 utfärdades det s. k. kontinentaldekretet, vilket innebar absolut förbud för Frankrike, dess lydländer och vasallstater att idka någon slags handel och samfärdsel med de Brittiska öarna. 1807 anslöt sig Preussen, Ryssland och Danmark till K., 1810 tvangs Sverige att biträda. Systemet kunde emellertid aldrig fullständigt upprätthållas, dä en ständig smyghandel försiggick, vad Sverige beträffar särskilt i Göteborg. Så småningom utfärdades i Frankrike mot höga avgifter s. k. licenser, enligt vilka

handel tilläts på vissa villkor. Napoleon ökade härigenom de franska statsinkomsterna. K. förorsakade visserligen stora förluster för den engelska handeln, men i det stora hela innebar K. ett misslyckande och bidrog genom det allmänna missnöje det skapade till Napoleons fall.

Kontingent’, bidrag (t. ex. fackför-eningsavgift), tillskott, särskilt det manskap, material etc., som en landsdel el. en medlem av ett statsförbund är skyldig lämna som bidrag till den gemensamma hären.

Kontinue’rlig, fortlöpande, ständig, sammanhängande. Motsats: Diskonti-nuerlig.

Kontinuite’t, oavbruten fortgång, sammanhängande följd.

Kon’to. översiktliga uppställningar vid bokföring. K. bruka delas i personliga K., som avse de ekonomiska mellanhavandena med en person el. firma, och döda el. opersonliga K. såsom t. ex. kassakonto, vinst- och förlustkonto, ingående och utgående ba-lanskonto m. m.

Kon’tokurant’, kontoutdrag (avskrift av en viss firmas el. personskonto för en viss tidrymd), som ett affärsföretag tillställer ett annat affärsföretag el. en enskild person för att klargöra de ekonomiska mellanlia-vandena under en viss tidrymd.

Kon’tra-, i sammansättningar mot, tvärtom.

Kon’traband, varor, vilka införas i ett land trots införselförbud, insmugglade, oförtullade varor.

Kon’trabas, basfiol, det största av nu använda stränginstrument, vanligen med 4 strängar (i England och Italien ofta 3).

Kon’tradans, dans, i vilken paren ordna sig och röra sig emot varandra.

Kontradiktion, motsägelse.

Kontrahe’ra, överenskomma, avsluta fördrag. — Kontrahe n’t, person, som ingår överenskommelse, medpart i ett kontrakt o. dyl.

Kontrakt’, skriftligt avtal. Jfr Avtal.

Ivontraktion, sammandragning.

Kontraktionsteorin, den numera knappast hållbara förklaringen av bergs-kedjeveckningen såsom en följd av jordklotets avsvalning och därmed sammanhängande volymförminskning, vilken skulle ha givit upphov till de yttre jordlagrens rynkning.

Kontramande’ra, återkalla en given order, giva återbud, avbeställa.

Kontrapunkt, mus., självständigt tema satt mot ett givet, även självständigt tema (caiitus fir’mus). I den lika K. sättes not mot not, i den olika flera mot en not. K. kan vara enkel, då stämmorna alltid behålla sin givna plats i förhållande till varandra, el. dubbel, då de växla plats (den övre blir understämma, den nedre överstämma).

Kon’trarevolutio’n, motrevolution, politisk rörelse i syfte att återställa den ordning, som rådde före en revolution.

Kontrasignation. Därmed förstår man en departementschefs underskrivande av en kunglig skrivelse. Ingen kunglig skrivelse får åtlydas, som ej är vederbörligen kontrasignerad. K. skall vägras, därest det beslut, som skall underskrivas, strider mot regeringsformen. K. kallas även den expedierande tjänstemannens underskrift å ämbetsverks handlingar.

Kontrast’, motsats, olikhet, motsättning.

Kontribution, bidrag, skatt, utskylder.

Kontrollförening, sammanslutning av lantbrukare med uppgift att med anlitande av sakkunnig (kontrollassistent) övervaka utfodring, mjölkavkastning, köttproduktion etc. hos djurbesättningar.

Kontrolirådet, en rådgivande institution, vars förslag och yttranden kontrollstyrelsen har att inhämta rörande

vissa rusdrycksförsäljningsärenden.

Kontroll’styrelsen, centralt ämbetsverk, som sorterar under finansdepartementet. K. är uppsiktsmyndighet över försäljningen av rusdrycker, handeln med skattefri sprit samt införseln, tillverkningen och försäljningen av vissa alkoholhaltiga preparat ocli utövar därjämte överinseendet å kontrollen vid tillverkningen och beskattningen av brännvin, maltdrycker och socker samt å kontrollen över tobaksodlingen i riket.

Kontroll’stämpling. I Sverige liksom i flertalet andra länder är genom lag särskild stämpling föreskriven för arbeten av guld, silver och platina (till år 1912 även för arbeten av tenn). K. för arbeten av guld och silver liar i Sverige funnits redan från slucet av 1400-t. Enligt nu gällande föreskrifrer skola tillverkarna åsätta föremålen namnstämpel, som utvisar tillverkaren, ortsmärke, stämpel, som utvisar tillverkningsåret, samt i fråga om guldarbeten stämpel, som anger guldlial-ten i karat*. Den särskilda kontrollstämpeln, bestående av en sköld med tre kronor, åsättes i Stockholm av mynt- och justeringsverket, i landsorten av verkets kontrollstämplings-förrättare. Tillverkningsåret angives med tillhjälp av en år 1759 införd års-bokstavsserie med för varje upprepning höjd ordningssiffra; A, B, C etc.; A 2, B 2, C 2; A 3, B 3, C 3 o. s. v. I nedanstående tabell finner man det sökta årtalet i skärningspunkten mellan den givna bokstaven i första kolumnen och seriesiffran i tabellens huvud. O 3 är alltså 1820, Y7 1925 etc.

Endast A 2 A 3 A 4 A 5 A 6 A 7 bokstav etc. etc. etc. etc. etc. etc. A 1759 1783 1807 1831 1855 1879 1903 B 1760 1784 1808 1832 1856 1880 1904 C 1761 1785 1809 1833 1857 1881 1905 D 1762 1786 1810 1834 1858 1882 1906 E 1763 1787 1811 1835 1859 1883 1907 F 1764 1788 1812 1836 1860 1884 1908 G 1765 1789 1813 1837 1861 1885 190'.) H 1766 1790 1814 1838 1862 1886 1910 I 1767 1791 1815 1839 1863 1887 1911 K 1768 1792 1816 1840 1864 1888 1912 L 1769 1793 1817 1841 1865 1889 1913 M 1770 1894 1818 1842 1866 1890 1914 N 1771 1795 1819 1843 1867 1891 1915 0 1772 1796 1820 1844 1868 1892 1916 P 1773 1797 1821 184f> 1869 1893 1917 Q 1774 1798 1822 1846 1870 1894 1918 R 1775 179-» 1823 1847 1871 1*95 1919 8) 776 1800 1824 1S48 1872 1896 1920 T 1777 1801 1825 1849 1873 1897 1921 U 1778 1802 1826 1850 1874 1898 1922 V 1779 1803 1827 1851 1875 1899 1923 X 1780 1804 1828 1852 1876 1900 1924 Y 1781 1805 1829 1853 1877 1901 1925 Z 1782 1806 1830 1854 1S78 1902 1926 KontrolIö’r, tjänsteman, som har i uppdrag att utföra granskning (i vissa ämbetsverk, i brännerier etc.).

Kontrovers’, tvist, ordstrid.

Konträ’r, motsatt.

Kontu’r, ytterlinje, omkrets; grunddrag.

Konturfjäder, se Fjäder.

Kontusion, blånad, av yttre våld orsakad skada, som lämnat huden hel men förstört underliggande vävnader.

K ön ungaböckerna, två böcker i Gamla testamentet, som handla om Salomo och den efterföljande tiden av Israels och Juda historia.

Konungaed, en ed, som under medeltiden började avläggas av valkonungarna vid regeringstillträdet. K. är numera ersatt av konungaförsäkran.

Konungaförsäkran, en försäkran, som sedan senare medeltiden avlagts av konungar vid regeringstillträdet. I Sverige har K. avgivits sedan Sigis-munds regeringstillträde 1594 med undantag för Karl XII. K. innehåller numera endast en försäkran att regera efter gällande lagar.

Konungarnas dal, en dalgång på V. Nilstranden, mitt emot Luxor i Egypten. På senare tid har man i K. upptäckt konungagravar med ytterst värdefulla fynd.

Konungens befallningsliavande, se Länsstyrelse.

Konvalescens [-sjän’s], tiden för tillfrisknandet efter en svårare sjukdom.

— Konvalescent’, person, som håller på att tillfriskna men ännu ej fullt återvunnit sina krafter.

Konval'je (Convallaria majalis) hör till familj Liliacese. K. har jordstam med två blad och stängel med vita, klocklika, i ensidig klase ställda blommor, som lämna röda, giftiga bär.

Konvenans [-ang's], gängse seder och bruk, god ton, i sällskapslivet antagna föreskrifter för uppförande.

Konventik'el, mindre, religiös sammankomst, särskilt av frireligiösa.

Konventik'elplaka'tet, kunglig förordning, utfärdad i Sverige 1726, upphävd 1858, enligt vilken alla enskilda sammankomster för andaktsövning förbjödos, så vida de icke kunde räknas till husandakt. K. tillkom i samband med pietismens inträngande i Sverige.

Konvention, överenskommelse, fördrag.

Konventionell', i överensstämmelse med konvenansen*, vedertagen, stel, osjälvständig.

Konvergent'. — 1. Fys. Ett strålknippe av ljusstrålar säges vara K., om alla strålarna äro riktade mot en gemensam punkt. Motsatsen, diver-gent, är ett strålknippe, vars strålar utgå från samma punkt. — 2. Mat. En serie med ett oändligt antal termer

säges vara K., om dess summa är ändlig, eljest säges serien vara divergent.

Konversa'bel, lätt att samtala med.

Konversation, sällskapligt samspråk.

Konver'ter, se Bessemerprocessen.

Konve'x säges en utåt buktig yta vara. Motsats konkav.

Konvoj', väpnat skydd, särskilt ör-logsfartyg till skydd för handelsfartyg, militärtransport.

Konvolu't, rulle, omslag, brev.

Konvulsion, se Kramp.

Kooperationen, sammanfattande benämning på en form av ekonomisk verksamhet, som utövas av sammanslutningar mellan konsumenter el. producenter för anskaffning el. avsättning av för medlemmarna behövliga el. av dem tillverkade varor. De tidigaste kooperativa försöken äro av relativt gammalt datum. I allmänhet brukar K: s ursprung dock härledas till den konsumtionsförening, som år 1844 i Rochdale i England öppnades av 28 väveriarbetare. De ledande grundsatser för rörelsen, som dessa framlade, ha nämligen visat sig vara nödvändiga förutsättningar för all framgångsrik konsumentkooperativ verksamhet och med de modifikationer, som betingas av de speciella förhållandena, även för producentkooperationen. Enligt dessa grundsatser skola de kooperativa företagen vara öppna, d. v. s. den, som önskar, skall kunna bliva medlem, på de av medlemmarna tillskjutna andelarna betalas endast begränsad ränta (i Sverige vanligen 5 %), återstående vinst åter-bäres till medlemmarna i förhållande till deras inköp, vid all försäljning tillämpas gällande dagspriser och blott de bästa varor tillhandahållas, endast kontantinköp tillåtas, vid alla avgöranden tillämpas den principen, att varje medlem har en röst, oberoende av storleken av hans insats.

Konsumentkooperationen har så småningom vunnit en mycket stor utbredning (över 30 milj. familjer torde för närvarande vara anslutna till densamma), särskilt i England men även i de skandinaviska länderna, Tyskland, Schweiz, Belgien, Holland m. fl. andra stater. Konsumentkooperationen började vinna insteg i Sverige på 1860-t. Någon större utbredning vann den dock först några decennier senare, framför allt sedan år 1899 Kooperativa förbundet, en centralorganisation för rörelsen, skapats. Vid slutet av år 1925 uppgick konsumtionsföreningarnas antal till över 1,000, av vilka 900 voro anslutna till Kooperativa förbundet. Antalet butiker var över 2,200. Kooperativa förbundet, som ursprungligen bildades för att sprida upplysning om och göra propaganda för konsumentkooperatio-

44nen, har med årens lopp fått nya betydande uppgifter. Förbundet driver sålunda för att tillgodose de anslutna

föreningarnas behov av varor en synnerligen omfattande partihandelsverk-samhet och industriell verksamhet (margarinfabrik, kvarnrörelse, skofabrik m. m.). Förberedelser för igångsättande av en stor galoschfabrik ha också gjorts. En uppfattning om konsumtionsföreningarnas och förbundets storlek lämna följande siffror, som avse år 1925. Konsumtionsföreningarnas sammanlagda omsättning uppgick detta år till 259,099,993 kronor, deras kapital till 39.5 milj. kr. Den största föreningen, Konsumtionsföreningen Stockholm med omnejd, liade en omsättning på 25,586,038 kronor. Kooperativa förbundets varuförsäljning uppgick till 97,660,781, dess kapitaltillgångar voro 11,217,000 kronor. Till Kooperativa förbundet äro också tvenne försäkringsföretag anslutna, livförsäkringsanstalten Folket och för-säkringsanstalten Samarbete. K. F. har även sparkassa med år 1925 över

54,000 böcker bland medlemmarna. In-nestående behållning var 24 milj. kr.

Förbundet utgiver veckotidningen Konsumentbladet, med en postupplaga år 1926 på 230,000 ex. samt tidskriften Kooperatören.

Den internationella kooperativa alliansen bildar det ideella förenings-bandet mellan de kooperativa rörelserna i olika länder. Arbete försiggår dessutom på skapandet av ett internationellt kooperativt partihandelsföretag. För de tre skandinaviska länderna finnes redan ett dylikt företag med huvudkontor i Köpenhamn (Nordisk andelsforbund).

Producentkooperationen har funnit sin största utbredning inom lantbruket. De svenska lantbrukarnas kooperativa inköpsföreningar ha en hela riket omfattande centralorganisation, Svenska lantmännens riksförbund, som särskilt under krigsårens högkonjunktur hade en betydande omfattning. Jordbrukskassorna med deras centralorganisationer, Centralkassorna för jordbrukskredit, representera ett omsättande av K: s idéer på en viss del av kreditväsendets område. En stor utbredning ha slutligen andelsföreningarna för mejeridrift vunnit.

Kooperativa förbundet, se Kooperationen.

lvoordina’ter, se Analytisk geometri.

Koordination, samordning, samverkan mellan olika organ, särskilt musklernas samverkan för bibehållande av balans och ändamålsenlighet i rörelser.

Koordina’tsyste’in, se Analytisk geometri.

Kopa’1 är ett hårt harts, som erhålles bl. a. av ett flertal tropiska väx-

ter, tillhörande familj Leguminosfe. Av K. framställes fernissa.

Kope’k, se Rubel.

Koper’nikus, N., 1473—1543, polsk astronom, den nutida astronomins grundläggare. Enligt K. kretsa jorden ocli de andra planeterna kring solen; ej, som man förut trott, solen och planeterna kring jorden. Påven bannlyste denna åsikt såsom stridande mot bibelns läror. K: s bestämningar av månens omloppstid bilda grundvalen för den gregorianska kalendern.

Kopi’a, avskrift av en handling, avdrag av en fotografiplåt. Efter mönster av ett visst konstföremål gjord prydnadssak, tavla etc.

Kopiö’s, ansenlig, oerhörd. K. har särskilt avseende på mängdförhållanden.

Kop’je, från holländskan stammande, i Sydafrika använd benämning pä kullar och höjder.

Koppar är en av de för människan viktigaste metallerna. Kem. tecken Cu. Atomvikt 63.6. Atomvärde 1 och 2. Specifik vikt 8.9. Smältpunkt 1083°. Den är starkt glänsande och till färgen röd. Den gröna hinna, ärg, med vilken koppar överdrages i luft, utgöres av basiskt karbonat. Saltsyra och utspädd svavelsyra angripa icke koppar, vilket däremot varm koncentrerad svavelsyra och salpetersyra göra. Vid närvaro av oxidationsmedel (t. ex. gott lufttillträde) angripa dock även jämförelsevis svaga syror (t. ex. ättiksyra) K. K. har en mångsidig användning t.

ex. till kokkärl, till apparater inom den kemiska industrin, till elektriska ledningar och maskiner. Den ingår i åtskilliga legeringar såsom brons, mässing och nysilver. — Den viktigaste kopparmalmen är i Sverige kopparkis [CuFeS2], andra malmer äro brokig kopparmalm [CusFeSs], kopparglans [CU2S] och atakamit, bestående av basisk kopparklorid. K. förekommer därjämte i stor utsträckning gedigen t. ex. vid övre sjön i Förenta Staterna. Ur de ovan nämnda malmerna framställes K. antingen på torra el. våta vägen. Vid framställning av råkoppar på torra vägen kan tillvägagångssättet vara ungefär följande. PfOstning av malmen, vid vilken en del av svavlet förbrinner till svaveldioxid, järnet syrsättes till järnoxid, och kopparn erhålles i form av svavelkoppar. Smältning av den vid röstningen erhållna produkten tillsammans med kol och slaggbildande ämnen, varvid den s. k. skärstenen, som huvudsakligen består av svavelkoppar, skiljes från den av järnsilikat bestående slaggen. Härefter följer slutligen förnyad röstning i bessemer-konverter el. flamugn, som åstadkom- mer, att en del av svavelkopparn oxideras till kopparoxid, som i sin tur inverkar på den kvarvarande svavelkopparn. Reduktionen av svavelkopparn kan även efter fullständig röstning ske med tillhjälp av kol i schaktugn. Vid framställning av råkoppar på våta vägen rostas malmen tillsammans med koksalt (klorerande röstning) ; den därvid erhållna kopparklo-riden utlakas med vatten, varefter kopparn slutligen utfälles ur lösningen med tillhjälp av järnskrot. Den på detta sätt erhållna produkten benämnes cementkoppar. Reningen av råkopparn (raffineringen) sker antingen genom omsmältning med slaggbildande ämnen, då de förorenande metallerna oxideras och gå i slaggen (den samtidigt bildade kopparoxidulen reduceras vid omröring med björkstänger, poolning) el. ock på elektrolytisk väg, varvid det elektrolytiska badet utgöres av sur kopparsulfatlösning, anoden av råkopparplattor och kato-den av plattor av ren koppar. Kopparproduktionen i världen uppgick åren 1922, 1923 och 1924 till resp. 915,000,

1,280,000 och 1,390,000 ton. De största kopparproducenterna år 1924 voro Förenta Staterna med 815,000 och Chile med 172,000 ton. De mest kopparpro-ducerande länderna i Europa voro Spanien och Portugal med en sammanlagd årsproduktion av 52,000 ton. I Sverige framställdes år 1924 5,000 ton.

— Salter av envärdig koppar kallas för kuproföreningar, av tvåvärdig koppar kupriföreningar. Bland kupro-föreningarna märkas den röda kop-påroxidulen [CU2O], som i naturen förekommer som mineralet kuprit, samt kuprosulfiden (mineralet kopparglans). Bland kupriföreningarna märkas den som oxidationsmedel använda kopparoxiden [CuOl, det blågröna, i vatten olösliga hydratet [Cu(OH)2], kopparsulfatet [CUSO4], som benämnes kopparvitriol el. blå vitriol och som användes inom galvanoplastiken och vid framställning av vissa blå och gröna färger m. m., kopparарsenit [CuHAsOa], som användes som färgämne under namnet Scheeles grönt, Scliweinfurter-grönt el. kejsargrönt, som utgöres av ett dubbelsalt av kopparаrsenit och kopparacetat, spanskt grönt, som består av basiskt kopparacetat, samt ba-siskt kopparkarbonat [(CuOIihCOa], som i naturen förekommer som det blågröna mineralet malakit.

Kopparberg, köping i nv. Västmanland. 1,G00 inv. I närheten Kaveltorps gruvor. Trämassefabrik.

Kopparbergs län omfattar landskapet Dalarna med undantag av Orsa finnmark.. 30,015 kvkm., därav 1,766 kvkm. vatten. 254,000 inv. Den odlade jorden upptager blott omkring Vao

av ytvidden och har sin huvudsakliga utbredning omkring sjön Siljan samt på slätterna mellan Falun och Hede-mora. över % av ytvidden utgöres av skog, återstoden upptages av oanvändbar mark, myrar och fjäll. Jordbruket är mycket välskött. Mest odlas havre, råg och potatis. Länet har riklig tillgång på vattenkraft. Denna har i stor utsträckning tagits i anspråk av den betydande industrin (metall- och pappersindustri). I fråga om bergsbruk är K. näst Norrbottens län Sveriges främsta län. Järnmalm brytes på ett stort antal gruvfält, främst i Grängesberg. Städer: Falun (residensstad), Säter, Hede-mora, Avesta och Ludvika.

Kopparglans, miner., består av koppar ocli svavel [CU2S]. K. har svartgrå metallglans och finnes sällsynt i vårt land.

Kopparkis, miner., består av koppar, järn och svavel [CuFeS2]. Det innehåller ren 34.6 % koppar och är me-tallglänsande, grönaktigt mässinggulc samt repas med kniv (skillnad från svavelkis).

Kopparmatte, benämning på en kopparstaty, som fordom var uppsatt på skampålen på Stockholms Stortorg. K. uppställdes här i mitten på 1600-t. och finnes nu i Stockholms rådhus.

Kopparorm, se Ormslå.

Kopparstenarna, fyrskepp vid un-dervattensgrundet K., n. om Gotska sandön.

Kopparstick, dels gravstickelarbete på koppar, dels avtryck av detta. Olika slag av K. i mera vidsträckt mening äro gravstickelgravyren (det egentliga K.), kallnålsgravyren, mez-zotintogravyren, etsningen, akvatinta-gravyren m. fl. Gravering i koppar är en urgammal konst, men avtryck av gravyrer började man ej taga förrän på 1400-t., först i Tyskland. Jfr även Etsning.

Kopparvitriol, se Koppar.

Kopparåldcr, förhistorisk period på gränsen mellan sten- och bronsåldern (i Norden sammanfallande med yngsta stenåldern).

Koppglas, se Koppning.

Koppleri', främjande av otukt mellan andra är enligt svensk lag straffbart i vanliga fall med fängelse från en till sex månader el. straffarbete från en månad till fyra år.

Koppling. — 1. Se Elektriska maskiner. Galvaniska element och Radio. — 2. Se Axelkoppling. — 3. Se Ärftlig-hetslära.

Koppning, fordom använd metod för åderlåtning. Medelst en koppsnäp-pare, ett instrument, som innehöll talrika parallella klingor, vilka fram-drevos av en fjäder, skar man grunda snitt i huden. Med hjälp av koppglasKoraller.

utsögs sedan blod. K. har numera utträngts av enklare oeh ofarligare metoder för åderlåtning.

Kop'por, se Smittkoppor och Vattenkoppor.

Kopp'ympning:, se Vaccination.

Kopra, se Copra.

KoprolPtcr, förstenade djurexkre-ment.

Kop'ter, de gamla egypternas kristna ättlingar i mellersta och övre Egypten. K: s antal beräknas vara omkring 600,000. De bo vanligen i städerna (som skrivare, skatteindrivare, köpmän). K. bekänna sig mestadels till den inhemska nationalkyrkan (kop-tiska kristna). På 1880-t. gjordes märkliga fynd (särskilt textilier), som vittna om en självständig koptisk konst.

Kopulation, se Befruktning.

Kor. — 1. Se Kör. — 2. Det arkitektoniskt avdelade parti av en kristen kyrka, som är avsett för högaltaret (vanligen den ö. delen).

Kora'l, egentligen den katolska kyrkans liturgiska körsång; i den evangeliska kyrkan liktydigt med psalmsång.

KoralTer (Anthozoa) bilda en klass av nässeldjurens provins (Cnidaria). Utmärkas av att de endast ha polypgeneration, alltså ej generationsväxling. Polypen har munkanterna invikta, så att ett s. k. svalgrör bildas. Från djurets yttre vägg gå inåt vertikala skiljeväggar (septa) liksom ekrarna på ett hjul, men de sluta fritt mot kroppsliålan. Från deras fria kanter bildas könscellerna. K. äro mycket ofta kolonibildande. Ha då nästan alltid ett skelett av kalciumkarbonat el. ett slags hornsubstans. Jämte köns-fortplantning förekommer fortplantning {+förekommer fortplant- ning+} genom knoppning och delning, då

de nya djuren oftast stanna i förbindelse med moderdjuret och bilda en koloni. De finnas i nästan alla hav. De hårda korallerna, som bilda korallrev, förekomma dock blott i varmare hav och ej på alltför stort djup. Välkänt är det stora barriärrevet utanför Australiens nö. kust. I forna tider funnos korallrevbildande former även hos oss. I exempelvis Gotlands och Dalarnas silur (n. om Siljan) ingå väldiga korallrev. I Gotlandssilurens korallrev

påträffas bl. a. Halysites ca-tenularius och Favosites gotlandicus. Dessa tillhöra en annan ordning (Te-tracorallia) än de nu levande korallerna, som efter septas antal kunna indelas i Hexacorallia och Octocorallia. Bland mera kända koraller kunna nämnas: 1. Ädelkorallen. Från Medelhavet. Dess hårda, vackert röda kalkstomme användes till smycken

o. dyl. 2. Sjöpennorna, som med ett skaft sitta fast i sanden. Finnas vid vår västkust. 3. St järnkoraller. Bilda de stora korallreven i de varma haven. 4. Orgelkoraller.

5. Kork koraller. 6. Sjörosor el. S j ö s i p p o r äro ofta mycket stora, icke kolonibildande koralldjur utan skelett. Många arter finnas vid vår västkust. Särskilt i de varma haven uppnå de en utomordentlig färgprakt.

KoralTrev, av koralldjur och andra kalkorganismer uppbyggda kalkstens-bankar, vilka på något avstånd följa kusten (kustrev) och omgiva öar (ringrev, atoller) i de tropiska haven. Om havsbottnen undergår sänkning, fortfara korallerna att bygga på sina rev, som på sådant sätt kunna nå en mäktighet av flera hundra meter, ehuru djuren endast leva på grunt vatten. På sådant sätt kunna uppkomma ringrev el. atoller, inom vilka den ursprungliga ön, omkring vilken revet anlagts, genom landsänkningen försvunnit.

Kora'n, alkoran, muhammedanernas bibel, innehållande Muhammeds uppenbarelser, upptecknade på arabiska och indelade i 114 kapitel (sura). Jfr Islam.

Korasa’n, se Chorasan.

Ko’rda, en rät linje, som förbinder två punkter på en cirkelperiferi el. annan kroklinje. Jfr Cirkel.

Korderoj’, benämning på flera slags svenska hel- och halvylletyger. Eng. corduroy är ett slags grovrandigt, sammetsliknande bomullstyg. ’

Kordia’l, hjärtlig, kamratlig.

Kordiljä’rerna, se Cordilleras.

Kordi’t, se Krut.

Kordofa’n, provins i Anglo-Egypti-ska Sudan, belägen v. om Nilens västra källflod Bar-el-akjad. 100,000 kvkm. Befolkningen * utgöres huvudsakligen av negrer (omkring 500,000). K. är till största delen en torr och ofruktbar högslätt med enstaka berg. Hirs odlas och utgör befolkningens förnämsta födoämne. Nötkreatur och kameler hållas. Viktigaste produkter äro gummi, hudar, elfenben och struts-fjädrar. Huvudstad El Obeid.

Kordong’, snodd, snöre; av soldater el. poliser bildad kedja.

Kore’a, sedan 1910 till Japan hörande ostasiatisk halvö. 220,000 kvkm., 18 milj. inv. Huvudstad Söul. K. är övervägande bergigt. Utgör i avseende på klimat och växtvärld ett mellanled mellan Mandsjuriet och den japanska ögruppen. Ris, bomull och tobak, silke, vin och frukt gå väl till. Landet har vidsträckta men illa skötta skogar, rika mineraltillgångar (guld, järn, koppar, kol); vid kusterna bedrives ett givande fiske. Landet är, sedan japanerna kommit i besittning av detsamma, statt i en stark utveckling under livlig immigration av japaner, vilka nu torde uppgå till y2 milj. Koreas urbefolkning, koreanerna, äro i kroppsegenskaper närmast besläktade med japanerna, och dessa ha fått mycket av sina rasegen-domligheter och sin kultur från koreanerna (skrift, buddism, _ konsthantverk m. m.). — Historia. Under 3:e årh. f. Kr. började det kinesiska inflytandet i K. göra sig gällande och 194 f. Kr. grundlädes det kinesiska väldet Chosen. På 300-t. bildades en inhemsk stat, Kokurye, som under 400-t. hade en livlig blomstringsperiod. Samtidigt uppkom andra statsbildningar, av vilka staten Silla underlade sig de andra och bildade ett allkoreanskt rike (678— 935). Detta avlöstes av riket Korye (918—1392), vars konungar på 1300-t. voro mongoler. 1392—1910 härskade medlemmar av dynastin Ri i K. De erkände Kinas överhöghet. På 1800-t. stredo Kina och Japan om herraväldet på K. Efter ett japanskt-kine-siskt krig 1894—95 förklarades K. oavhängigt, men efter rysk-japanska kriget 1905 blev K. japanskt protektorat och införlivades med Japan 1910 (gu-vernementet Chosen).

Koreografi’, konsten att beskriva de olika rörelserna i en dans medelst ett visst teckensystem. K. betecknar i

vanligt språkbruk danskonst.

Korfu', en av de Joniska öarna, Grekland. 590 kvkm., 120,000 inv. Milt klimat. Vin och sydfrukter.

Korg, se Blomma.

Korgblomstriga växter, se Compo-sitse.

Korgosse, ministran't, gosse, som biträder prästen under den katolska mässan.

Korian'der (Coreandrum sativum), en till familjen Umbelliferfe hörande ört med små, klotrunda frukter, vilka användas som krydda. K., som härstammar från Medelhavsländerna, finns förvildad i s. Sverige.

Korinn'a, forngrekisk skaldinna från Tanagra i Beotien, som levde omkring 500 f. Kr. K. var berömd för sin skönhet och sin lyriska skalde-talang. Pindaros säges ha varit hennes lärjunge.

Korint', stad i s. Grekland på det näs, som förenar halvön Peloponnesos med fastlandet. Numera är K. en obetydlig ort. 5,000 inv. Under antiken var K. ett viktigt handelscentrum i det grekiska väldet. Det var från början konungarike men blev på 500-t. f. Kr. republik med makten förlagd till de rikaste köpm an skretsarna. Efter att ha varit i förbund med Sparta ledde det under det s. k. korintiska kriget 395—386 fientligheterna mot Sparta. 146 f. Kr. förstördes K. av romarna men återuppbyggdes år 46 av Csesar. Det blev nu den främsta staden i Grekland. Särskilt den kera-miska industrin nådde en hög utveckling i K. I nyare tid ha arkeologiska utgrävningar företagits i Iv.

Korin'ter äro små, frölösa frukter av Vitis vinifera: apyréna, en i östra medelhavsländerna förekommande, ofta odlad, klättrande buske (varietet av vinrankan).

Korin'tierbreven, tvenne brev i Nya testamentet, skrivna av Paulus till de på andra missionsresan grundade församlingarna i Korint. Det första brevet är sannolikt från år 55, det andra från år 57.

Korin'tiska näset, den smala landtunga, som förenar halvön Peloponnesos med grekiska fastlandet. Ge-nomskäres av Korintiska kanalen.

Korin'tiska viken, i yttre delen kallad Patrasviken, grekisk havsvik n. om halvön Morea.

Korin'tisk stil, se Byggnadskonst och Pelarordning.

Korist', korsångare, medlem av en opera- el. kyrkokör.

Korja'ker, ostsibirisk folkstam vid Beringshav, levande på fiske och ren-avel.

Kork är en växtväviiad, vari cellväggarna äro impregnerade med korkämne, suberin, en substans av fett-artad natur. Med K. i dagligt tal menas vanligen flaskkork, som erhålles av korkeken (Quercus suber), vilken bland annat förekommer på Py-reneiska halvön, s. Frankrike. Träden skördas ungefär vart 10: e år, varvid stammens barkskikt avskalas, rensas, uppmjukas och pressas.

Kormästare, ålderdomlig benämning för ledaren av en sångkör (förr kor).Korn är arter av släktet Hordeum (familj Graminese). Småaxen sitta i enkelt, tvåsidigt ax, tre vid varje led, och ha vanligen långa borst. Inner-agnarna (blomfjällen) äro oftast fastvuxna vid frukten. Det odlade kornet härstammar troligen från Orienten. Följande typer av odlat korn kunna urskiljas: Tvåradigt K. (H. di-stichum) med småax i 2 rader; Fyr-radigt K. (H. vulgäre) med småax i

4 rader; Sexradigt K. (H. hexa-stichum) med småax i 6 rader. K., som är en gammal kulturväxt, är synnerligen härdigt (går till 70° n. bredd i Europa) men odlas även i tropikerna. Största kornproducenten är Förenta Staterna.

Kornblixt, återsken av blixtar, som äga rum vid el. under horisonten, på så långt avstånd, att åskdundret ej höres. De iakttagas mest på sensommarens mörka kvällar och nätter (alltså vid den tid, då kornet mognar, varav namnet).

Kornett', mindre bleckblåsinstru-ment med tre ventiler. Dess klang ligger mellan trumpetens och hornets.

Kornflugan (Clorops pumilionis) är en 3—4 mm. lång fluga, ljusgul med mörka teckningar. Skadedjur på korn.

Kornisch', krönande list, även fristående list, på vilken gardiner o. dyl. upphängas.

Kornknarr el. ängsknarr (Crexcrex) tillhör sumphönsens familj (Rallidte) bland vadarna. K. är tecknad i strim-migt brunt och grått samt har ljusare undersida och förekommer över hela landet i ängsmarker och åkerfält. Den löper utomordentligt snabbt men flyger ogärna. K. lever av insekter, sniglar o. dyl. Flyttfågel.

KorolIa'rium, följdsats, tillägg.

Kororaa'ndelkusten, s. delen av Främre Indiens ö. kust.

Koro'na, jfr Solen.

Korone'a, forngrekisk stad i Be-otien. Under det s. k. korintiska kriget vann Agesilaos och spartanerna där en seger över atenarna och deras bundsförvanter (394 f. Kr).

Korp (Corvus corax) hör till kråk-släktet och är till färgen helt svart. Den finnes sparsamt över hela Sverige, något vanligare vid kusterna än inuti landet. K. lever parvis. Den kan tämjas och lära sig uttala ord, skälla, skratta etc.

Korporation, sammanslutning, samfund.

Korpra'l, den lägsta underbefälsgraden inom svenska armén (ej vid artilleriet, där motsvarande befattningshavare benämnes konstapel) och marinen.

Korpulens', fetma. — Korpule n't, fetlagd, frodig.

Korpus, se Corpus.

Korrekt', regelrätt, felfri.

Korrektu'r, förbättring, beriktigan-de. — Sedan sättning av ett manuskript verkställts, tages före den egentliga tryckningen ett avdrag av det uppsatta. Avdraget, som kallas K., genomläses för ändring av de felaktigheter, som uppkommit vid sättningen. Anteckningar om de observerade felen göras i korrekturets marginal med tillhjälp av vissa tecken, varav de viktigaste återfinnas nedan.

En orätt bokstav genomstrykes med (ett lokaliserings-tecken och i marginalen skrives d{n rätta bokstaven; vid I <*-> fl<|ra rätt^ser[samma rad göres Ijika- 1/C, *L fi ()Ih liseringstecknet olika för varje rättelse.

Om en bokstav skall bort genomijistry- J ^ kes denna och delealur-tecknet skrives i marginalen. Är ett helt ord/efätö satt H iv*

eller önskas utbytt mot ett bättre, för-fares som synes här. Är en bokstav ställd upp och ned ad^ives rättelse med (*£ vertatur-tecknet. Vid s. k. spisar J använder man depressions-tecknet. Afcäy OJ två bokstäver, (elleif stavelser! ord satta i L_J 1 oriktig ordning, användes omflyltnings-tecknet. Förekommer det, att tvenne ord blivit .satta inpå varandra eller att mellanrumm |etJkommit på orätt ställe I ^ Lp göres anmärkningarna därom i marginalen som här synes med utslagnings-och hopdragnings-tzcknen. Likaledes ^ vid oriktigt mellanslag mellan Taderna.

—--

Vill man beteckna att något eller några ord skola stå på {särskild radJ under- £ J strykas orden och i marginalen skrives tecknet, som synes här vid sidan. Önskas något ord satt med annan stil, an-märkes detta genom underpricjiningoch. . _ _ jéx<Mur upprepande av anmärkningen i marginalen.

KorreIa't, språlcv., begrepp, som stå i växelförhållande till varandra (höger, vänster); sådana ord i olika satser, vilka hänvisa på varandra (ett relativpronomen och det ord i huvudsatsen, på vilket det syftar).

Korrelation, samband, växelverkan mellan olika organ, mer el. mindre orsaksbundet samband mellan företeelser. För påvisandet av sådant samband användes inom statistiken ett flertal olika formler.

Korrespondens, brevväxling; motsvarighet, överensstämmelse.

Korrespondensundervisning-, undervisning per brev. Eleven får vissa uppgifter, vilkas lösning han insänder. Han erhåller sedan rättelse på detta. K. är naturligtvis i flera av- seenden underlägsen muntlig undervisning men besitter fördelarna att vara billig ocli tillgänglig för alla. I Sverige bedrives K. av flera institut. Det äldsta och mest kända är Hermo ds K. i Malmö.

Korresponde’ra, brevväxla.

Korrido’r, lång, jämförelsevis smal gång inomhus.

Korrige’ra, [-ge’ra el. sje’ra], rätta, göra rättelser i, förbättra.

Korrobore’ra, förstärka, understödja.

Korrosion, geol., kemisk frätning på en bergarts el. kristalls yta, varigenom dén blir ojämn.

Korrugera, vecka, rynka.

Korrumpe,rii, fördärva, muta, förleda. — Iv o r r u p’t i o n, fördärv, mutsystem, sedefördärv.

Kors, en religiös symbol, som dels förekommer inom hedniska religioner som symbol för solen, vanligen då i form av ett hjul med fyra ekrar (hjul-kors), dels förekommer inom kristna religioner. Även hjulkors förekomma särskilt inom konsten som kristen symbol t. ex. korsglorian. Andra former av K. äro grekiskt K., som har lika långa armar, latinskt K., som har den lodräta armen längre, andreas-korset, som är x-formigt, patriark- och påvekors, som ha två resp, tre tvärarmar, georgskorset, vars armar äro bredare mot spetsen, och malteserkor-set, som har i spetsen kluvna armar. Det kors, på vilket Kristus korsfästes, hade sannolikt T-form.

Korsa’r, fribytare, kapare; kapar-fartyg.

Korsband, postförsändelse mot lägre avgift, ej innehållande brev el. handskriven anteckning och vars omslag är så beskaffat, att innehållet lätt kan undersökas.

Korsblomma, ett på tornspiror o. dyl. anbragt avslutningsornament, bestående av en mittstängel, från vilken fyra korsvis ställda blad utgå. K. är utmärkande för den gotiska stilen.

©++X

1 2 3 *

4-^++

S 6 7 8

Kors.

1. T-Ijulkors. 2. Grekiskt kors. 3. Latinskt kors. 4. Andreaskors. 5. Patriarkkors. 6. Påvekors. 7. S: t Georgs-kors. 8. Malteserkors.

Korsblomma.

Korsblommiga växter (Cruciferas), växtfamilj med fyra korsvis anordnade huvudblad, sex ståndare och två fruktblad. Frukten är vanligen en tvårummig skida (kapsel). Till K. höra nära 2,000 arter, varav flera viktiga kulturväxter, såsom kål, senap, rädisa, rättika m. fl.

Korsett', kvinnligt underplagg med vertikala fjädrar (av aluminium m. m.) ; snörliv.

Korsfana, vit fana el. vimpel, prydd med ett rött kors och fästad vid en korskrönt stång.

Korsförlamning, korslamhet, lam-slag, en sjukdom hos hästar, som särskilt uppträder om djuret under riklig utfodring fått stå stilla några dagar. När hästen sedan tas i arbete, inträffar ibland efter någon timme, att den blir orolig och gången osäker. Slutligen förlamas bakdelen, och djuret faller omkull. Urinen är blodblandad. Sjukdomen förebygges genom daglig motion under vilotider. Behandlingen går ut på stillhet, försiktig utfodring

och laxering.

Ivorsherrar, namn på romersk-katolska ordnar, av vilka nu blott finnas de belgisk-holländska, de böhmiska samt Heliga gravens K.

Kor’sika, se Corsika.

Ivorskupolkyrka, korsformig kyrka med mitt- och sidorum täckta av kupoler. K. förekommer särskilt inom bysantisk byggnadskonst.

Korslamhet, se Korsförlamning.

Korsnäbbsläktet (Loxia) tillhör fink-fåglarnas familj (Fringillidee) bland tättingarna (Passeres). Släktet har fått sitt namn av att näbbspetsarna hos hithörande fåglar korsa varandra. Den starka näbben är särskilt lämplig till att framplocka frön från barrträdens kottar. Till färgen påminna korsnäbbarna om domherren, men hannen är ej så vackert röd. Skogsfåg-lar, som stryka omkring. Häcknings-tiden infaller oftast om vintern. De vanligaste representanterna i vårt land för släktet äro Mindre korsnäbben (Loxia curvirostra) ocli Större korsnäbben (Loxia pytyopsitta-cus). De äro dock bägge periodiska i sitt uppträdande och kunna långa tider saknas i en trakt.

Kors’näs, samhälle vid n. sjön Runn, ö. Dalarna. 2,800 inv. Stora sågverk och hyvlerier (Näs lådfabrik m. fl.).

Ivorsspindel (Araneus diadematus), en spindel, som på bakkroppens översida har vita fläckar, korsformigt ordnade. K. är för övrigt tecknad i grått el. brunt. Den når en storlek av 1— 1% cm. K. förekommer allmänt över hela Sverige, någon gång inomhus.

Korstecken, ett med handen tecknat kors. K. användes inom romersk-och grekisk katolska kyrkorna.

Korståg, medeltida krigståg, företagna av kristna präster, riddare och borgare, företrädesvis i syfte att återtaga det Heliga landet och särskilt Jerusalem från muhammedanerna. Första korståget (1096—99) började med oordnade skarors tåg mot östern, varvid de flesta omkom-mo. De följdes emellertid av de verkliga korsfararna, bland vilka voro hertig Robert av Normandie, greve Raimond av Toulouse, Gottfrid av Bouillon m. fl. Vid Nicsea besegrades sultanen av Ikonium 1097, f. å. intogs Antiokia och året därpå skedde intåget i Jerusalem. Konungariket Jerusalem upprättades. — Andra korståget (1147—49) företogs av konungarna Ludvig YII av Frankrike och Konrad III av Tyskland, vilka dock båda besegrades och återvände efter ett misslyckat anfall på Damaskus. — Tredje korståget (1189—92). Sedan Jerusalem 1187 fallit i muhammedanernas händer, företog kejsar Fredrik Barbarossa ett tåg till Mindre Asien, varunder han själv omkom (1190). Strax därpå gjorde Rikard Lejonhjärta av England ett tåg till Jerusalem men kunde endast av muhammedanerna utverka vissa rättigheter för kristna pilgrimer. — Fjärde korståget (1202—04) predikades av påven Innocentius III. Under påverkan av Venedig anföllo korsfararna Konstantinopel 1203, var-, vid staden plundrades och större delen av östromerska riket, som härigenom fick dödsstöten, utdelades som län under Frankrike och Italien. Latinska kejsardömet upprättades liksom ett latinskt patriarkat under Rom. — 1212 ägde det förfärliga s. k. barn korståget rum, varvid skaror av barn drogo mot östern och om-kommo i massor el. såldes som slavar.

— Senare företogos K. av bl. a. kejsar

Fredrik II 1228, Ludvig den helige av Frankrike 1248 och 1270. Tidigare hade ett K. företagits av norske konungen Sigurd Jorsalafar (1107—10).

Korsvirkeshus, byggnad, där mellanrum mellan delvis korsformigt anordnade tvärbjälkar utfyllts med tegel. K. förekom i hela Europa under medeltiden och senare.

Korsångare, förr bruklig benämning på medlem av opera- el. kyrko-kör.

Korsö’r, stad vid Stora Bält, sv. Sjselland, Danmark. 9,900 inv. Utmärkt hamn. Ångfärjeförbindelse med Nyborg på Fyn samt ångbåtsförbin-delse med Kiel i Tyskland.

Kortege [-e’sj], festtåg, följe.

Korthornsboskap, en engelsk nöt-kreatursras, som är en utpräglad göd-boskapsras med starka anlag för fett-ansättning. Färgen är vit, rödbrokig el. rödbrun. K. har förr haft en viss utbredning i Sverige.

Kortskalle, person, vars huvud är förhållandevis brett (brakycefalt). Skallens bredd skall utgöra mera än 85 procent av längden.

Kortslutning, se Elektrisk kortslutning.

Kortstämplingsavgift el. skatt, som utgår för varje försåld kortlek. För närvarande är avgiften en krona.

Kortvingar (Staphylinidse), en familj skalbaggar, som har korta täckvingar, vilka endast täcka främre delen av den långsträckta bakkroppen. En del arter leva i myrstackar av sjuka el. döda myror (myrgäster) och påminna då vanligen i utseendet om myror.

Ko'rum, militärisk gudstjänst, förrättad inför trupp.

Korund', miner., aluminiumoxid [AI2O3], kristalliserar i hexagonala pelare el. romboedrar. Färg vanligen grå-smutsgul (vanlig korund), mera sällan klart genomskinlig, blå el. röd (safir och rubin). Hårdheten kommer nära diamantens och är 9 på hårdhetsskalan. K. användes därför mycket som slipmedel (smärgel). K. erhålles från Grekland, Mindre Asien, Nordamerika. I vårt land förekommer K. undantagsvis inblandad i järnmalm i Gällivare.

Ko'rus, kör, förekommer i uttrycket i K., alla samtidigt.

Korvett', fordom litet tremastat krigsfartyg, tacklat som fregatt. K. ha numera ersatts av lätta kryssare och jagare.

Korvtåget el. skinketåget, benämning på ett väpnat bondetåg i Uppland 1598. Tåget anfördes av två Uppsalaprofessorer och riktade sig mot Sigismunds anhängare, Arvid Stålarm, vilken med en finsk här landstigit i Uppland. Vid detta hot från allmogen fann Stålarm emellertid för gott att åter inskeppa sig och avsegla.

Koryban'ter, den grekisk-asiatiska gudinnan Kybeles (Reas) präster. K. firade hennes gudstjänst med vilda danser, åtföljda av bullrande musik.

Korydo'n, grekiskt herdenamn; (försmådd) älskare.

Koryfé, ledare, tongivare; ursprungligen anförare för kören i forngre-kiska skådespel.

Kosaek'er, befolkningen i vissa polska och ryska gränsländer. K. ha före 1917 års revolution ingått som irreguljära kavalleritrupper i den ryska armén. — På 1300-t. funnos i Ukraina kosacksamfund med självstyrelse ehuru under litauisk överhöghet. De ryska K. bildade liknande organisationer. K., som mestadels besto clo av utvandrare och äventyrare, förde ofta en aggressiv politik mot såväl Ryssland som Polen och Litauen. 1667 avträdde Polen största delen av de ukrainska K :s område till Ryssland, under vilket land de dock hade svårt att foga sig. De trädde i förbund med Karl XII men besegrades fullständigt i samband med dennes nederlag. Vid revolutionen 1917 blevo K. självständiga men ha nu införlivats med sovjetrepubliken.

KoschenilT, se Cochenille.

Koseiuszko [kåstjosj'kå], Tadeusz, 1746—1817, polsk frihetshjälte. K. kämpade med hjältemod under Polens strider för sin självständighet. Efter Polens andra delning (1793) hörde han till revolutionspartiets ledare och utropades 1794 till diktator. Ilan sökte som sådan genomföra flera sociala reformer men kunde ej förhindra sitt folks splittring. Han tillfångatogs under en drabbning 1794 av ryssarna och frigavs 1796.

Ko'sinus, se Cosinus.

Kosmeti'k, försköningskonst; skönhetsmedel, särskilt ett slags hår- och skäggvax.

Kos'misk, hänförande sig till världsalltet.

Kosmologi', läran om världsalltet, dess uppkomst och utveckling.

Kosmopoirt, ”världsborgare”, person med allmänkulturella intressen, ej begränsade av nationalistiska fördomar.

Kos’mos, världsalltet.

Koss’el, A., f. 1853, tysk läkare, vars undersökningar över cellkärnornas kemi år 1910 belönades med Nobelpris.

Kossuth [kåsj’ot], L., 1802—94, ungersk politiker och frihetskämpe. K. omfattade med hänförelse de ungerska frihetsidéerna och blev 1847 medlem av riksdagen, där han snart blev ledare för oppositionen. Under 1848 års

revolution var K. en av de mest aktivt verksamma. Efter resningens kuvande vistades K. utomlands, alltjämt verkande för den ungerska frihetens sak.

Kosta, glasbruk i Ekeberga socken, Kronobergs län, grundat 1894.

Kosterbåt [kås’-], en lättinanövrerad och sjöduglig segelbåt, allmänt använd på svenska västkusten (uppkallad efter Kosteröarna).

Kosteröarna [kås*-], ögrupp i Bohusläns skärgård, utanför Strömstad.

Kostroma’. — 1. Biflod från vänster till Volga. — 2. Guvernement i sovjetrepubliken Ryssland, ö. om floden K.

— 3. Huvudstad i K. 2, belägen nära floden K: s sammanflöde med Volga,

70,000 inv. Livlig handel och sjöfart. Linne- och bomullsfabriker.

Kosty’m, dräkt, särskilt maskerad-el. teaterdräkt.

Kosvamp, se Rörsopp.

Ko?tangens, se Cotangens.

Kotiljong’, en ursprungligen fransk sällskapsdans med flera turer.

Kofka, stad vid Kymmene älvs ö. mynningsarm i Finska viken, ö. Nyland, s. Finland. 12,000 inv., varav omkring 1,000 svensktalande. K. anlädes år 1878 vid en av Finlands bästa .flottningsleder och uppblomstrade hastigt, då stora sågverk anlades i närheten av staden. Stora verkstäder. Tillverkning av ångbåtar och maskiner. God hamn. Livlig sjöfart. Utförsel av trä, trämassa och papper.

Kotlettffisk, se Havkatt.

Kottfbus, preussisk stad i Brandenburg, sö. om Berlin vid Spree. 50,000 inv. Viktig järnvägsknut. Väveriindu-stri.

Kotte, ett ax med förhårdnade stöd-jeblad och huvudaxel.

Kottepalmer (Cycas), ett palmsläkte med arter i Asien och Australien. K. äro skildkönade. De odlas ibland som prydnadsväxter.

Kotteri’, grupp av personer, som mer el. mindre intimt hålla samman.

Köturn’, under den grekiska antiken använd fotbeklädnad med höga sulor, vilken säges av Aiskylos ha införts på scenen för de tragiska skådespelarna. Bildlikt användes K. ibland om den tragiska diktningen.

Kotyledo'n, hjärtblad, se Frö.

Kotzebue [kåts’ebo], A. v., 1761— 1819, tysk författare, ämbetsman i rysk tjänst. K. var på sin tid en ytterst populär dramatiker. Hans skådespel giva oftast sentimentala skildringar ur borgerlig miljö (M e n-schenhass u n d R e u e). K. mördades av en patriotisk fanatiker.

Kovalev’skij, Sonja, 1850—91, ryska, professor i matematik vid Stockholms högskola från 1884.Krabba.

Kov*no (Kannas), stad i republiken Litauen, vid floden Njemen. 90,000 inv. Säte för regeringen. Före världskriget livlig handelsstad med starka befästningar. Dessa förstördes år 1915 av tyskarna under Hindenburg.

Kox, se Koks.

Kr, kem. tecken för en atom krypton. — Kr., förkortning för krona.

Ivraal [kral], benämning på hotten-totternas ocli kaffrernas av en palis-sad omgivna byar.

Kraba't, förvrängning av kroat, ore-gerlig sälle, bråkig gynnare.

Krabb. Sjön säges vara krabb, då vågorna äro höga, korta och toppiga.

Krabbor höra till ordningen Deca-poda av de högre kräftdjuren (Mala-costraca). De ha stjärten förkrympt och inböjd under framkroppen. Äro därför dåliga simmare men springa i stället snabbt på havsbottnen. Sim-krabborna ha bakersta benparet brett och utplattat, kantat med hår. För att ej synas sätta en del krabbor på sig sjöväxter och svampar, varigenom de bli fullkomligt lika den botten, där de leva. Jfr Krabbtaska.

Krabbtaska (Cancer pagurus) hör till ordningen Decapoda bland de högre kräftdjuren. Uppnår en längd av 12 och en bredd av 30 cm. samt en vikt av över 4 kg. Allmän i Nordsjön. Tillhör de krabbarter, som även finnas vid vår västkust. Lever på djupt vatten. Ätlig.

Krack'ingrprocessen, ett tillvägagångssätt, varigenom ökat utbyte av de lättflyktigare fraktionerna (särskilt bensin) vinnes vid destillation av bergolja. Detta sker genom överhettning av ångorna, vilket medför de stora kolvätemolekylernas sönder-spjälkning. Metoden har på senare tid vunnit stor utbredning.

Krafft. — 1. David v. K., 1655—1724, tysk-svensk målare, studerade för sin morbroder Ehrenstrahl i Stockholm och företog därefter resor på kontinenten. 1698 blev K. svensk hovmålare. K. var Sveriges mest anlitade

porträttmålare denna tid. Hans bästa tavlor utmärkas av en förfinad och enkel framställning. — 2. Per K. d. ä., 1724—93, svensk målare, vistades under ett tjugutal år på studieresor (bland annat i Köpenhamn och Paris) och var från 176S verksam i Stockholm som porträttmålare. K. var en god representant för den gustavianska tidens måleri. Hans porträtt (B e 11-m a n) ha ofta ett karakteristiskt drag av äktsvensk borgerlighet. — 3. Per K. d. y., 1777—1863, den förres son, målare, professor vid Konstakademin 1808—56. K. studerade för David i Paris samt senare i Italien och återvände 3806 till Sverige. Han utförde flera lyckade porträtt- och historiemålningar (L. J. D e s p r e z, Slaget vid Högland) men förföll senare till en väl schablonmässig framställning.

Kraft kallas varje orsak till ändring av en kropps rörelsetillstånd (storleken av dess hastighet el. hastighetens riktning). Kraftens storlek mätt i dyn är lika med produkten av accelerationen, mätt i cm. per sekund, och massan, mätt i gram, hos den kropp, åt vilken kraften ger denna acceleration.

Kraftlinjer, se Magnetiskt kraftfält.

Kraftpar, två parallella och lika stora men åt motsatt håll riktade och ej i samma punkt anbragta krafter, som verka på samma kropp. Två dylika krafter sakna resultant. De utöva en vridande inverkan på kroppen.

Kraftparallellogram. Med resultan-ten till flera krafter förstås den kraft, som ensam åstadkommer samma verkan som dessa krafter. Om två krafter, anbragta i samma punkt, verka på en kropp, och krafterna till storlek och riktning framställas genom tvä från punkten utgående linjer, angives resultanten till krafterna till storlek och riktning av diagonalen i den pa-rallellogram, i vilken de bägge förstnämnda linjerna ingå som två närliggande sidor. På liknande sätt kan resultanten till flera krafter än två erhållas. Jfr Hastighetsparallello-gram.

Kracr, W., f. 1871, norsk författare, chef för Nationalteatret 1908—11. K. har utgivit dikter, noveller m. m. samt det populära folklustspelet B a 1 d e-vins bryllup.

Kragerö, stad vid Skagerack, s. Telemarks fylke, s. Norge. 4,500 inv. Stora trämassefabriker nära staden. Utförsel av trä och is.

Krain [krajn], fordom österrikiskt kronland, sedan 1918 utgörande en del av konungariket Jugoslavien, beläget kring övre loppet av Donaus biflod Sava. Befolkningen utgöres till största delen av slovener. Iv. är ett skog-bevuxet bergland. Klimatet är i nor- ra delarna rått ocli kallt. Huvudnäring är jordbruk. Jämte vanliga sädesslag odlas bo vete och majs samt vin. Bergsbruksprodukter: brunkol och kvicksilver. Industrin omfattar huvudsakligen järnindustri. Export av skogsprodukter. Viktigaste stad Lai-bach.

Krakata'u el. Krakatou, vulkanö i Sundasundet mellan Sumatra och Java, som i aug. 18S3 hade ett oerhört

våldsamt utbrott med ett askregn, vilket bredde ut sig över en yta, stor som Tyskland. Ljudet av huvudexplosionen hördes ända till Ceylon (över 300 mil) och den ända till 30 km. högt utkastade askans stoftpartiklar höllo sig svävande i de högre luftlagren i flera månader, varvid de spridde sig över hela jordens atmosfär och framkallade egendomliga aftonrodnads-fenomen. Större delen av vulkanön sjönk vid katastrofen i djupet.

Kra’kau (polska Krakow), Polens forna huvudstad, belägen i Galicien, s. Polen, vid Weiclisel. 180,000 inv., varav 30,000 judar. Bland märkligare byggnader märkas slottet, uppfört av Kasimir den store på 1300-t., samt domkyrkan. Universitet, stiftat av Kasimir den store 1304 (Jagelloniska universitetet). Industrin omfattar tillverkning av maskiner och lantbruksredskap. Trävaruhandel. Stora kreatursmarknader.

Krako’1, bråk, gräl.

Kra’kow, se Krakau.

Kramfors, municipalsamhälle vid Ångermanälvens utlopp i Bottniska viken, s. Ångermanland. 1,100 inv. Livlig träindustri.

Kramp, ofrivilliga sammandragningar i muskler. K. kan vara t o n i s 1c, en ihållande sammandragning av musklerna, så att kroppsdelen blir styv. Vid k 1 o n i s k K. följa ryckvisa sammandragningar efter varandra. Om dessa ryckningar äro utbredda över hela kroppen, talar man om konvulsioner. Iv. ingår som symtom i många organiska nervsjukdomar oeh beror oftast på retning av respektive musklers rörelsecentra. Även vid hysteri, förgiftningar etc. förekommer K. Mera tillfälligt kan någon gång K. inträda i enstaka muskler hos fullt friska personer. Sådan K. häves genom att sträcka muskeln i fråga (vid kramp i vaden tryckas t. ex. tårna uppåt). Behandlingen av annan K. måste rätta sig efter grundsjukdomen.

Kramsfågel kallas åtskilliga arter småfåglar, som tillhöra tättingarnas ordning och som äro ätbara, t. ex. trastar, sidensvansar, domherrar m. fl.

Kranbalk, en från bogen på äldre fartyg snett utskjutande, kort träbjälke el. järnbalk, som användes vid

ankarets fällning och upphängning. Kranbalksvis är ett sjömansuttryck, som innebär, att ett föremål befinner sig ungefär i den riktning, i vilken kranbalken pekar, d. v. s. snett framåt på en linje, som bildar ungefär 45° vinkel med fartygets längdriktning.

Kra’nium, huvudskalle, huvudets ben, vilka kunna indelas i hjärnsltå-lens ben (hos människan ett pannben, två hjässben, ett nackben, ett kilben, två tinningben, ett silben) samt an-siktsbenen (hos människan två näsben, två överkäksben, två tårben, två okben, två gomben, ett plogben samt underkäken). K:s form växlar inom olika raser. Man skiljer på kortskallar och långskallar. Även ansikts-skelettets form har olika typ hos olika raser. Särskilt är käkpartiet och okbågarna i olika grad framskjutande och markerade.

Kransalger (familj Characese), en grupp alger, stående nära grönalgerna, som ha en karakteristisk, upprepad, kransliknande förgrening av bålen. Växte'n är ej sällan överdragen med ett lager utsöndrad kalk, vilket gör densamma synnerligen bräcklig. Förekommer huvudsakligen i sött vatten.

Kranskärl, de blodkärl, som försörja hjärtmuskeln med blod.

Hransställda blad, se Blad.

Krapofkin, se Kropotkin.

ICrapp el. krapprot utgör rotstocken av Rubia tinctorum, hemmahörande i Medelhavsländerna och tillhörande mårornas familj (Rubiacese). Förr allmänt odlad som färgväxt för rödfärg-ning.

Krapplack, en röd färg, som erhålles ur krapp.

Krasch, sammanbrott, sammanstörtande.

Kraschа’n, ordensutmärkelse av högre klass.

Kras’in, L. B., f. 1S70, bolsjevildsk politiker. K. var bland annat 1920 ryskt ombud i Stockholm vid underhandlingar angående handelsfördrag. Sedan 1924 är K. sändebud i Paris.

Krasnoja’rsk, stad i Sibirien vid Je-nesej och transsibiriska banan. 75,000 inv.

Kras’noje Selo', by i närheten av Leningrad, Ryssland. Bekant för sitt slott, ofta bebott av den ryska kejserliga familjen.

Krasnovodsk’, stad vid Kaspiska havets ö. strand, 7,000 inv. Skeppshamn och utgångspunkt för transkaspiska banan.

Krass, rå, grov; utpräglat materialistisk.

Itrass’e benämnes arter av Iberis, Cardamine och Lepidium, tillhörande de korsblommiga växternas familj.Tropreolum-arter gå också under detta namn.

Kra’ter, trattformig insänkning i vulkankäglas topp el. eljes, där vulkaniska eruptioner ägt rum.

Kravall’, folkupplopp.

Kravatt’, herrhalsduk.

Kravell’, medeltida fartygstyp.

Kreatursenhet, en inom lantbruks-statistiken använd värdering av husdjur. En K. = 1 nöt, 2 ungnöt, % vuxen häst, 4A unghäst, 10 får, 12 getter el. 4 svin.

Kreaturspest, se Boskapspest.

Kreden’sa, att smaka på en dryck el. maträtt för att visa, att den ej innehåller gift, och därefter kringbjuda den; iskänka och bjuda kring en dryck. Vid de medeltida hoven tillkom det munskänken att kredensa.

Krede’ring:, massa av fin krita och limlösning, vilken före förgyllning el. målning utbredes på en träyta för att denna skall bliva glatt och jämn.

Kredi’t kommer av latinska credere, som betyder anförtro, tro på. Kreditgivaren lämnar antingen K. på grund av det förtroende, han hyser för låntagaren el. för de borgensmän, denne anskaffat (personalkredit), el. mot säkerhet av särskild av låntagaren ställd pant, bestående t. ex. av inteckningar i fast egendom, av aktier el. av varor (realkredit). Ur annan synpunkt skiljer man på produktions-kredit, där låntagaren ämnar använda de lånta medlen för produktiva ändamål, och konsumtionskredit, där pengarna äro avsedda att användas för konsumtion. — K r e d i t e’r a, gottskriva.

Kredi’tförsä’kring har till ändamål att skydda försäkringstagaren för de förluster, som uppstå därigenom, att hans gäldenärer ej kunna betala sina skulder.

Krediti’v. — 1. En utlåningsform. Då ett kassakreditiv beviljas av en bank mot realsäkerhet el. mot borgen, innebär detta, att den, som erhållit K., efter önskan får lyfta penningar hos banken intill ett visst högsta belopp. Byggnadskreditiv beviljas mot inteckning i fastighet, som är under byggnad. Beloppen få lyftas successivt i den mån, bygget fortskrider. — 2. Resekreditiv utställes av en bank och innebär rätt för den, som erhållit detsamma, att hos vederbörande banks i en bilaga till K. angivna utländska förbindelser lyfta intill ett visst i K. angivet belopp. — 3. Enligt G3 § regeringsformen finnas vissa summor tillgängliga för Konungen, därest vissa oförutsedda händelser inträffa. Stora K. får sålunda i händelse av krig lyftas efter hörande av statsrådet och sedan riksdagen inkallats. Lilla K. får efter statsrådets hörande användas

för försvarsändamål el. andra särskilt angelägna ändamål. Stora och lilla K. äro lika stora, 15 miljoner vardera.

Kredi’tkassan, ett år 1922 bildat aktiebolag med ett av vissa enskilda banker tecknat aktiekapital på 5 milj. kronor och en av staten tillskjuten garantifond på 105 milj. kronor. Dess uppgift är att bispringa banker, som råkat i ekonomiska svårigheter under den ekonomiska krisen efter fredsslutet.

Kredulite’t, lättrogenhet.

Kree’ra, skapa; utnämna, välja.

Kre’feld, stad i preussiska provinsen Rhenlandet, nv. Tyskland, 125,000 inv. Centrum för den tyska siden- och sammetsindustrin.

Kremato’rium, likbränningsugn.

Krementju’g:, handelsstad i guver-nementet Poltava, i ryska sovjetrepubliken Ukrajna, belägen vid Dnjepr. Omkring 100,000 inv. Spannmåls- och trävaruhandel. Sågverk och kvarnar. Tobaks- och läderfabriker.

Kreml (ryskt ord för borg), benämning på befäst stadsdel i flera ryska städer. Ryktbarast är Kreml i Moskva, numera ryska regeringens residens.

Krem’lor även krämlor, arter av svampsläktet Russula, äro skivsvam-par, tämligen lika riskorna, från vilka de skiljas genom saknaden av mjölksaft.

Krems’vitt, blyvitt, som ursprungligen framställdes i den österrikiska staden Krems.

Krenele’ra, förse med tinnar el. skottgluggar.

Kreo’Ier, ättlingar av de till Sydamerika inflyttade romanska folken (vita K.); stundom benämning på ättlingar av de dit införda negrerna (svarta K.).

Kreoli’n, ett antiseptiskt medel, som framställes ur stenkolstjära. K. användes som bakteriedödande medel inom kirurgin.

Kreoso’l, en gulbrun vätska, som har liknande egenskaper och användning som kreolin.

Kreoso’t, en gul, oljelik vätska, som erhålles ur boktjära. K. användes inom medicinen bland annat vid tuberkulos.

Krepe’ra, springa sönder, spricka.

Krepitation, benämning på en del rasslande el. knarrande ljud vid olika sjukdomstillstånd (lunginflammation, benbrott).

Krepong;’, se Crépon.

Kre’sus, Kroisos, Krösus, Lydiens siste konung, 560—548 (?) f. Kr. Iv. var ryktbar för sina oerhörda rikedomar, vilket givit anledning till talesätten ”rik som en Iv.”, ”en riktig K.”.

Kre’ta, den största av de till Grekland hörande öarna, belägen i ö. delen av Medelhavet. 8,600 kvkm., 350,000 inv. K. är genomdragen av flera, merendels skoglösa, intill 2,500 m. liöga bergskedjor, vilka stupa brant mot den s. kusten. N. kusten nar i motsats till den s. goda hamnar. Större floder förekomma ej. Klimatet är milt och växtligheten yppig, i vissa delar av nästan tropisk natur. Vin- och olivodling bedrives för export. — Historia. K. hade en synnerligen högt utvecklad förhistorisk kultur (se Ege-isk kultur), ön var ursprungligen delad i småriken. Under den yngre bronsåldern invandrade troligen akéer på K. och omkring 1000 synes en do-risk invandring ha försiggått. K. blev senare medelpunkten för ett vilt sjörö-veri, vilket upphörde genom romarnas erövring av ön 68 f. Kr. Därefter tillhörde K. östromerska riket till 1204 med undantag av tiden 823—961, då det innehades av saracenerna. Senare såldes det till Venedig men erövrades 1669 av turkarna. På 1800-t. gjordes flera försök till frigörelse från det turkiska överväldet. 1897 förklarades K. införlivat med Grekland, som dock s. å. måste utrymma ön. Med stormakternas tillåtelse blev den grekiske prinsen Georgios i egenskap av överkommissarie K: s styresman 3898—1906. Efter balkankrigen måste slutligen Turkiet avstå K. till Grekland 1913.

Kreten’sisk kultur, egeisk* kultur.

Kretinism, en hämning i tillväxten förenad med själslig undermålighet ända till idioti och förtjockad, egendomligt degig hud (myxödem). K. beror på att sköldkörteln ej i tillräcklig mängd avsöndrar ämnen till

blodet. Körteln är förstörd el. har aldrig utbildats. Genom behandling med sköldkörtelpreparat kan man, om behandlingen påbörjas i tid, i mycket hög grad bättra tillståndet.

Kre’ti och ple’ti, ursprungligen namn på konung Davids livvakt; blandat sällskap, obildade personer.

Kretonn el. kretong, se Cretonne.

Kretzsehmar [kret'sj-], Ii., 1848— 1924, tysk musikskriftställare, vars arbete Fulirer durch den Ko n-zertsaal är en mycket använd uppslagsbok.

Kreuger [krö*-]. — 1. Nils K., f. 3858, målare, vars landskap, ej sällan med hästar el. kor i förgrunden, utmärkas av dekorativ hållning och fast komposition. K. använder ofta en för honom egendomlig teknik med tuschlinjer och punkter å färgytorna, vilket ger dessa en viss dämpad ton. — 2.

I. K., f. 1880, framstående svensk finansman, tändstickstrustens chef.

Kreuznach [kråjts’-], stad sv. om Mainz, Rhenprovinsen, Preussen. 25,000 inv. Badort. Kalla koksaltkällor.

Kreuzzeitung [kråjtstsaitong], tidning grundad i Berlin 1848, vilken som märke för ett järnkors. K. är organ för preussiska reaktionära kretsar.

Kreva’d, exploderandet av en spräng-laddad projektil.

Kri’a, egentligen användning, nytta; stilistisk övningsuppsats över ett givet ämne (skolkria).

Krick’a, se Gräsandsläktet.

Krick’et, ett engelskt bollspel, som spelas av två elvamannalag. En av spelarna kastar bollen mot en av tren-ne träpinnar sammansatt ”grind”. En framför grinden stående spelare slår bort bollen och söker sedan springa

22 yards (c: a 20 m.) till en annan grind och tillbaka så många gånger som möjligt, innan det andra lagets spelare infångat bollen och med denna nedslagit hans grind. Spelet avgöres genom poängberäkning. K. kan betraktas som det engelska nationalspelet.

Krigsdekorationer, utdelas i allmänhet för bevisad tapperhet och duglighet under krig. Den mest kända K. är det tyska järnkorset*. I Frankrike är hederslegionen den högsta utmärkelsen. Sedan 1915 utdelas det franska krigskor set av brons. Den mest kända engelska K. är det 1856 instiftade Viktoria-korset.

KrigsdomstoLar, militära domstolar, som handlägga åtal för brott mot strafflagen för krigsmakten. Lägsta domstol är krigsrätt, som har en krigsdomare som ordförande och två militärer samt en auditör som bisit-tare. Åklagaren kallas krigsfiskal. Närmast högre instans är Krigshov-rätten, som utgör en särskild avdelning vid Svea hovrätt med en över-krigsfiskal som åklagare. Högsta instans är Högsta domstolen, som vid militärmål förstärkes med två militärer av högre grad.

Krigsfiska’1, se Krigsdomstolar.

Krigsherre, ofta använd beteckning på monarken, som till namnet är krigsmaktens högste befälhavare.

Krigshovrätt, se Krigsdomstolar.

Krigshögskolan grundades 1878. För inträde vid Generalstaben måste officer som regel ha genomgått K.

Krigskonjunkturskatt, en inkomstskatt på merinkomster, som äro att anse som en följd av de konjunkturförändringar, som inträda vid ett krigsutbrott. K. infördes i Sverige år 1915 och erlades för inkomster, som intjänades till och med år 1919. Den inbragte under åren 1916—20 statsverket över en miljard kronor.

Krigsrätt, se Krigsdomstolar.

Krigsskola finnes i Sverige vid Karlberg. För inträde fordras bland annat studentexamen. Kursen vid K.tar en tid av 14—15 månader. Vid K. givas även kurser för utbildning av reservofficerare (4 månader).

Krigstidslagstiftning, se Kristids-lagstiftning.

Krigsvetenskapsakademin, en år 1796 stiftad akademi, som har till uppgift att främja krigskonst och krigshistoria samt att genom skrifter sprida kunskaper om dessa ämnen.

Kri'kon, se Prunus.

Krim el. Tauriska halvön, halvö, som från Rysslands kust skjuter ut i Svarta havet, sammanhängande med fastlandet endast genom ett smalt näs.

25,000 kvkm., 400,000 inv. — Mellersta och n. delarna av K. utgöras till största delen av stäpper, där stora boskapshjordar beta (får, hästar och nötkreatur). S. delen av halvön upptages av Jailabergen, vilkas s. sluttningar stupa brant mot havet och äro berömda för naturskönhet och milt klimat ("Ryska rivieran"). — K. bildar numera en självständig sovjetrepublik i förbundsrepubliken Ryssland. På K. har sovjetregeringen upprättat ett stort antal sanatorier och semesterhem med 50,000 patienter årligen på sanatorierna och 130,000 arbetare per säsong på semesterhemmen. Det är i allmänhet forna palats, som utnyttjas. Så är tsarfamiljens gamla sommarresidens Livadia nu sanatorium för bönder. K. kallas "verkstaden för återställande av folkhälsan".

Krim'goter, germansk folkstam på halvön Krim, numera sammansmält med närboende folkslag.

Krimina'1 el. kriminell' (i sammansättningar), brottmåls-, som har avseende på brottmål.

Kriminalisti'k, vetenskapen om brotten, deras orsaker, fastställande och motarbetande.

Kriminell', se Kriminal.

Krimkriget, 1853—56, utkämpades mellan å ena sidan Ryssland, ä den andra Turkiet, England, Frankrike och Sardinien. Nikolaus I framställde en fordran om vidsträckt skyddsrätt över ryssarnas turkiska trosförvanter och lät, sedan Turkiet avvisat denna begäran, besätta Donaufurstendömena. Efter en misslyckad stormaktsko nfe-rens i syfte att ordna saken på fredlig väg började Ryssland fientligheter 1853. F. å. gingo England och Frankrike med i kriget pä Turkiets sida och året därpå slöt sig Sardinien till de allierade. Ryssarna måste utrymma Donaufurstendömena, varefter kriget huvudsakligen fördes på halvön Krim, där de allierade inneslöto fästningen Sevastopol. Trots flera segrar (Alma, Balaklava, Inkerman) gick belägringen långsamt, till stor del beroende på de förbundnas dåliga orga-

nisation och utrustning. Efter ett års belägring föll dock huvudfortet Mala-kov, staden utrymdes och fästningen sprängdes i luften. Sjökriget hade företrädesvis förts i östersjön. Tsar Alexander II, som efterträtt Nikolaus, var villig till fred, särskilt som Sve-rige-Norge närmat sig västmakterna (se Novembertraktaten). Freden in-gicks i Paris 1856. Ryssland avträdde till Turkiet Donaus mynningar och en del av Bessarabien. Moldau och Valakiet ställdes under stormakternas beskydd, och sultanen erkände de olika religionernas lika rättigheter inom sitt rike. Vidare måste Ryssland förbinda sig att ej befästa Åland.

Kringsjuka, fårkoller, en sjukdom hos får, orsakad av biåsmask, som inträngt i hjärnan. K. kännetecknas av tvångsrörelser. Djuren snurra runt, vältra sig etc. Död inträder en å två månader efter insjuknandet.

Krinoli'n, ett slags underkjol av fina stålfjädrar, rotting el. fiskben, använd för att klocklikt utspänna kjolen. Modet att bära K. infördes 1855 i Frankrike av kejsarinnan Eugénie.

Kris. — 1. Vändning, genomgripande ändring av ett tillstånd. — 2. Ett dolkformigt, malajiskt vapen, ofta av stort konstnärligt värde genom den rika utsirningen av fäste och klinga.

Krish'na, enligt den indiska gudaläran en mänsklig inkarnation av guden Vishnu.

Kristall', en kropp, begränsad av naturliga, plana ytor. Äro begräns-ningsytorna ofullständigt utbildade men kroppens egenskaper i olika avse-

sv

Kristallformer. 1. Oktaeder, reguljära systemet. 2. Hexagonalt prisma och pyramider. 3. Kvadratiskt prisma och pyramider. 4. Rombisk kristall. 5. Mo-nosymmetrisk kristall. 6. Monosymme-trisk tvillingkristall (fältspat).

enden likartad med K:s, säges kroppen vara kristallinisk.

Med tilllljälp av det sätt, på vilket ytorna i en K. skära kristallaxlarna, det vill säga tre el. fyra på visst sätt bestämda linjer, som bl. a. alltid skola gå genom K: s mittpunkt, anges ytornas läge i en kristall. K. bruka uppdelas på sex olika system, varvid symmetriförhållandena äro avgörande. Inom kristallsystemen finnas vidare olika symmetriklasser. De sex kristallsystemen äro : 1) Reguljära systemet med nio symmetriplan (plan, som dela K. i två delar, som motsvara varandra som ett föremål och dess spegelbild) och tre lika långa och mot varandra vinkelräta kristallaxlar. Till detta system höra bland annat kuben och oktaedern. 2) Hexagonala systemet med sju symmetriplan och fyra kristallaxlar, av vilka tre ligga i samma plan, bildande 60° vinkel med varandra, och den fjärde vinkelrätt mot detta plan. Hit höra hexagonala prismor och pyramider (t. ex. bergkristall). 3) Kvadratiska systemet med fem symmetriplan och tre mot varandra vinkelräta axlar, av vilka två äro lika långa. Hit hör K. i form av ett kvadratiskt prisma. 4) Rombiska systemet med tre sym-metriplan och tre mot varandra vinkelräta men olika långa kristall -axlar. 5) Monosymmetriska systemet' med ett symmetriplan och tre olika långa axlar, av vilka två äro belägna i symmetriplanet och bilda sneda vinklar med varandra, medan den tredje är vinkelrät mot detta plan. 6) Asymmetriska systemet utan symmetriplan och med tre olika långa axlar, som alla tre bilda sneda vinklar med varandra.

De för kristallbestämningar erforderliga mätningarna verkställas med tillhjälp av ett instrument, kallat go-niometer. En kemisk förening el. ett grundämne brukar endast ge kristaller av ett bestämt system. Undantag härifrån givas dock, t. ex. kol. Dylika ämnen säges vara polymorfa. Olika ämnen, som kristallisera i samma form, sägas vara isomorfa. K. av samma ämne växa ofta samman efter bestämda lagar (tvillingkristaller).

Av stor betydelse är studiet av kristallformerna och kristallernas egenskaper i fysikaliskt och kemiskt avseende inom mineralogin för mineralbestämningar.

Särskilt intresse erbjuda de egenskaper K. besitta i optiskt avseende. Alla kristaller äro dubbelbrytande med undantag av de reguljära. I en eller två riktningar, benämnda de optiska axlarna, kunna dock K. passeras av en ljusstråle utan att dubbelbrytning inträder. Med hänsyn härtill sägas alla

K. utom de reguljära vara optiskt ariisotropa (jfr Dubbelbrytning).

Genom det av Laue och Bragg grundlagda studiet av en röntgenstråles reflektion i K. ha betydelsefulla resultat vunnits i fråga om K :s struktur (atomernas läge i en K.).

Kristallglas, se Glas.

Kristallina skiffrar, se Bergarter.

IvristallFnisk. Då kristaller avskilja sig och sammanväxa så, att de ej kunna utveckla sin plana ytbegränsning utan bilda oregelbundna till varandra stötande korn (ex. socker, granit) säges substansen vara kristallinisk el. ha kristallinisk struktur.

Kristallise’rad säges en kropp vara, då den förekommer med fritt utbildade kristallytor, jfr Kristallinisk.

Kristallmottagare, se Radio.

Kristallografi’, vetenskapen om kristaller, deras geometriska utbildning och byggnad och fysiska egenskaper.

Kristalloi’der kallas lösta ämnen, som i motsats till kolloiderna diffun-dera genom semipermeabla hinnor.

KristaH’vattcn. Vid kristallisation binda vissa ämnen i varje molekyl ett visst antal molekyler vatten. Detta vatten, som bortgår vid upphettning, benämnes K.

Kristens resa, översättning av engelsmannen J. Bunyans berömda allegori ”Pilgrim’s progress”.

Kristian, Christian, danska, norska och svenska konungar. — 1. K. (Kris-tiern) I, 342G—81, greve av OIdenburg och Delmenhorst, vald till konung av Danmark 1448 och av Norge 1449. Sedan Karl Knutsson förjagats från Sveriges tron, kröntes K. även till Sveriges konung 1457. 1460 valdes han till hertig av Schleswig och greve av

Hol-stein. I Sverige pålade K. allmogen, så tunga skatter, att ett uppror utbröt 1463. K. förlorade den svenska kronan och vid ett senare försök att återtaga den besegrades han av riksföreståndaren Sten Sture på Brunke-berg 1471. — 2. K. (Kristiern) II, 1481—1559, den förres sonson, efterträdde 1513 sin fader konung Hans som konung i Danmark och Norge. K. var en typisk renässansfurste med hög bildning. Han blev snart impopulär hos adeln men sökte i stället stödja sin makt på folket. K. vände snart sina blickar på den svenska kronan och lyckades också, i trots av ett nederlag vid Brännkyrka 1518, göra sig till Sveriges herre 1520. För att främja sina egna intressen gjorde han sig till den katolska kyrkans förkämpe och tog i mycket råd av den avsatte ärkebiskopen Gustav Trolle. Till följd av grymma våldsdåd (Stockholms blodbad) gjorde han sig allmänt hatad i Sverige och förskaffade sig namnet ”Kristian Tyrann”. Re-dan 1521 reste sig den svenska allmogen under ledning av Gustav Vasa. Ungefär samtidigt förklarade liibec-karna krig mot honom, och på Jylland hyllades K:s farbroder Fredrik. K. begav sig till Nederländerna 1523 för att erhålla hjälp av sin svåger kejsar Karl V. 1531 landsteg han med en här i Norge, seglade därefter till Danmark för att underhandla med Fredrik I men tillfångatogs och hölls sedan fängslad. De sista tio åren till-bragte han dock i en viss frihet pä slottet Kalundborg. — 3. K. IV, 1577 —1648, efterträdde sin fader Fredrik

II 1588 (som konung i Danmark och Norge) och förklarades myndig 1596. K. var en energisk och duglig regent, särskilt intresserande sig för praktfulla byggnadsarbeten. 1611 började K. krig mot Sverige (se Kalmarkriget) och deltog senare i Trettioåriga kriget men hade därvid endast motgångar. 1643—45 förde han ånyo krig mot Sverige, vilket slutade med den för Danmark hårda freden i Brömse-bro. — 4. K. Y, 1646—99, den förres sonson, efterträdde sin fader Fredrik

III 1670 som enväldig konung i Danmark och Norge. Under första tiden av sin regering lät K. helt leda sig av sin duglige rådgivare P. Griffen-feld. 1675—79 förde K. krig mot Sverige utan att dock lyckas återtaga de skånska landskapen. Med Holstein-Gottorp förde K. även krig men kunde ej heller därvid vinna några landområden. — 5. K. IX, 1818—1906, son till hertig Vilhelm av Gliicksburg, tronföljare 1851, konung 1863. S. å. stadfäste han den nya s. k. novemberförfattningen. I början av K:s regering erövrade Preussen och Österrike Schleswig-Holstein (1864) från Danmark. — 6. K. X, f. 1870, Fredrik VIII: s son, konung 1912.

Kristian August, se Karl August, svenska prinsar.

Kristia’nia, se Oslo.

Kristia’niafältet, beteckning för det geologiskt märkliga område mellan Oslofjorden och Mjösen, som består av silurformation och en serie i den inträngda el. över den utgjutna eruptivbergarter. Området avgränsas från omgivande urberg genom förkastningar.

Kristiano’pel, köping vid östersjön, ö. Blekinge. 100 inv.

Kristians amt, se Opland fylke.

Kristiansand, stad vid sydändan av Norge. 18,900 inv. Residensstad för Vest-Agder fylke, biskopssäte för Kristiansands stift. Livlig industri i staden och dess närhet (skeppsvarv med torrdocka, trämassefabrik, aluminiumfabrik m. m.). Huvudort för Norges makrillhandel. God hamn; flottstation.

Kristiansfeld-Flsekke, stad i Sönder-Jylland (Nord-Schleswig), Danmark. 600 inv. K. tillhörde 1864—1921 Tyska riket. Staden anlades 1773 av herrn-hutare.

Kristianstad, stad vid Helgeån, nö. Skåne. 13,000 inv. Residensstad för Kristianstads län. Stor yllefabrik. Valskvarn. Mekanisk verkstad, tillverkning av järnvägsmaterial. I stadens närhet stor råsockerfabrik samt talrika brännerier.

Kristianstads län omfattar nö. delen av Skåne, 6,456 kvkm., därav 213 kvkm. vatten. 244,000 inv. Den odlade jorden upptar nära z/s av arealen, skogsmarken har något större ytvidd. En ej ringa del upptages av myrar och ljunghedar. Av sädesslagen odlas mest råg, havre och blandsäd. Potatisodlingen är större än i något annat län (brännvinsbränning). Särskilt omkring Kristianstad och Ängelholm odlas sockerbetor. Boskapsskötsel (svin) och

mejerihantering (smör) äro viktiga näringsgrenar. Industrin är föga betydande. Städer: Kristianstad (residensstad), Hässleholm, Simrishamn och Ängelholm.

Kristiansund, stad vid kusten, n. Möre fylke, v. Norge. 15,400 inv. Näst Bergen Norges största utförselort för fisk, särskilt klippfisk. Stor fiskeflotta.

Kristian Tyrann, se Kristian 2.

Kristi blodsdroppar, se Fuchsia.

Kristidskommissioner inrättades i Sverige under kriget för att reglera näringslivets förhållanden. Bland K. märkas Industrikommissionen av augusti 1914, som hade i uppgift att bereda möjligheter för arbetets fortsättande inom olika industrier. Statens arbetslöshets-kommission tillsattes vid samma tidpunkt liksom Statens livsmedelskommission, vilken senare hade i uppgift att reglera förhållandena på livsmedelsmarknaden. Statens h andelsko m mission tillsattes juli 1915 och fick till uppgift att reglera ut- och införseln. Folk hus hållningöko m m i s-s i o n e n, som tillsattes september

1916, hade ursprungligen till uppgift att reglera sockerkonsumtionen. Den växte snart ut till en på flera sektioner uppdelad omfattande organisation i vilken livsmedelskommissionen i juli

1917 uppgick. Den reglerade så småningom förbrukningen av alla viktigare livsmedel i landet och hade överinseende över de olika distriktens livs-medelsstyrelser. F. H. K. upplöstes 1920. Bränslekommissionen, som tillsattes i april 1917, avvecklades från 1922. Den hade till uppgift att reglera bränsleproduktionen och bränslekonsumtionen. Kristidslagstiftning:, en sammanta t-tande beteckning för de lagar med begränsad giltighetstid, som under krigsåren infördes för att möta de av kriget skapade säregna förhållandena. Som ex. må nämnas den moratorielag-stiftning (lagar om anstånd med betalning av gäld), som infördes omedelbart efter krigsutbrottet, förfogandelagarna (lagar om rätt att förfoga över vissa varor vid krig, krigsfara el. av krig föranledda utomordentliga förhållanden), som avsågo att säkerställa folkförsörjningen främst i fråga om livsmedel, maximiprislagarna och lagarna mot oskälig hyresstegring. K. är numera slutgiltigt avvecklad.

Kristiern, äldre form för Kristian*.

Kristi Himmelsfärdsdag: firas sedan 300-t. på 40: e dagen efter påsk.

Kristi lekamens fest, Helga lekamens fest, en romersk katolsk högtidsdag, som firas till förhärligande av Kristi verkliga närvaro i det invigda nattvardsbrödet (torsdagen efter tre-faldighetsdagen). K. firas under mycket högtidliga former och är den romersk-katolska kyrkans förnämsta religiösa högtid.

Kristina, se Kristinestad.

Kristina, 1626—89, drottning av Sverige 1632—54, dotter till Gustav II Adolf. Under K: s omyndighetstid fördes regeringen av Axel Oxenstierna. K., som var mångsidigt och rikt begåvad, ehuru härsklysten och nyckfull, erhöll en omsorgsfull uppfostran och ägnade sig jämte studierna med förkärlek åt manliga idrotter. Under hela K: s liv var konst och litteratur dock hennes förhärskande intresse. 1644 förklarades K. myndig och övertog själv regeringen, som hon snart ledde in på egna vägar, helt frigörande sig från Oxenstiernas inflytande. Hon hade i stället yngre gunstlingar, M. G. de la Gardie, utlänningarna Bourdelot, Pimentelli m. fl. Till sitt hov kallade hon bl. a. den franske filosofen Cartesius. K: s yttre regering var lyckosam, den fördelaktiga freden med Danmark i Brömsebro in-gicks 1645 och 1648 avslöts Westfaliska freden. I >den inre styrelsen tog K. emellertid enbart hänsyn till sina egna intressen och hängav sig dessutom åt ett måttlöst slöseri. K. genomdrev valet av sin kusin Karl Gustav till svensk tronföljare. Själv vanns hon mer och mer för katolicismen och avsade sig slutligen kronan 1654. F. å. övergick hon offentligt till den katolska läran och kallade sig därefter Kristina Alexandra. Hon vistades för det mesta i Rom men företog vidsträckta resor, under vilka hon även besökte Sverige. På grund av sina politiska nycker, sitt fördomsfria liv och framför allt sina dåliga affärer

Ord, som saknas under Tidens Lexikon.

förlorade hon snart sitt lysande anseende. Hon sysslade ivrigt med vetenskap, litteratur och konst och samlade storartade konst- och bokskatter.

Kristinehamn, stad vid Vänern, sö. Värmland. 11,800 inv. Stora mekaniska verkstäder och gjuterier. Utförsel av trä, järn och malm.

Kristinestad (Kristiina), stad vid Bottniska viken, sv. Österbotten, v. Finland. 3,500 inv. Utförsel av trä.

Kristliga Förening:en av Ung:a Kvinnor grundades 1877 i England efter samma principer som Kristliga* Föreningen av Unge Män. K. har c:a 1 milj. medlemmar. Det svenska förbundet grundades 1885.

Kristlig:a Förening:en av Ung:e Män, en av Georg Williams 1844 i London grundad förening, som med religiös inriktning verkar för unga mäns utveckling i moraliskt och även i fysiskt avseende. För medlemskap fordras anslutning till kristliga åskådningar, dock kunna personer, som endast respektera K:s grundsatser, bliva passiva medlemmar. K. anordnar föreläsningar, gymnastikövningar, andaktsstunder etc. I flera länder finnas nationalförbund, vilka äro sammanslutna till ett världsförbund, som ledes av världskommittén i Genéve. Medlemmarnas antal uppgår till 1,800,000, därav 400,000 pojkar. Sveriges K., som grundades 1887, omfattar 200 föreningar med 16,000 medlemmar.

Kristlig:a Studentvärldsförbundet

grundades 1895 i Vadstena och har omkring 300,000 medlemmar. K. har dels utfört missionsarbete dels sökt hjälpa nödlidande studenter i krigs-länderna utan hänsyn till speciellt religiösa synpunkter. Denna sida av K: s verksamhet (Europeiska studenthjälpen) har varit av mycket stor betydelse.

Kristlig: socialism, en sammanfattande beteckning för tämligen olikartade politiska strömningar med socialrefor-matoriskt program och med utgångspunkt i kristendomens etiska grundsatser. Namnet leder sitt ursprung från England, där på 1840-t. en rörelse, bland vars medlemmar må nämnas Maurice, Kingsley och Ludlow, framträdde, som ivrande för kooperativa produktionsföretag riktade sig mot å ena sidan den ensidiga individualismen och å andra sidan den anti-religiösa socialismen. För K. inom den katolska världen har en av påven Leo den XIII år 1891 utfärdad en-cyklika varit av en avgörande betydelse. Inom det katolska Tyskland har K., som vars första namn må nämnas biskop Ketteler, politiskt numera sin hemortsrätt hos centerpartiet. Även inom den protestantiska världenha kristligt sociala rörelser spelat en ganska betydande roll. Bland de mera framskjutna representanterna i Tyskland må nämnas hovpredikanten Stöc-ker, grundaren av ett numera upplöst kristligt socialt parti, vars verksamhet gick i konservativ riktning, Fr. Nau-mann, som verkade i liberal anda, samt pastor G. Göhre, som sedermera övergått till socialismen.

Kristofer av Bayern, 1418—48, konung av Sverige, Danmark och Norge. K. efterträdde Erik av Pommern i Danmark och Karl Knutsson i Sverige och blev 1442 även vald till Norges konung. K. kunde i intet av sina länder göra sin makt gällande mot det rådande stormannaväldet. I Sverige företogs under K: s^regering^en revision av landslagen (Konung Kri-stofers landslag).

Kristofer den helige, katolsk helgonfigur, vilken skall ha lidit martyrdöden omkring 3: e årh: s mitt. En populär legend berättar, att K., som hade en oerhörd kroppsstyrka, till-bragte sin tid med att bära pilgrimer över en flod. En gång kom Kristus själv i ett barns gestalt till K., som bar honom över floden. Han var emellertid nära att digna under barnets ovanliga tyngd.

Kristologi’ kallas den teologiskt utbildade läran om Jesu Kristi person.

Krita, lös kalksten, bestående till största delen av skalfragment av fo-raminiferer och andra små kalkorganismer. Bergarten har stor utbredning i kritformationen (ex. Skåne, Rugen, Möens klint, kusten vid Engelska kanalen).

Krite’rium, prövosten för en åsikt, teori el. dylikt.

Kriti’k, granskning, särskilt påpekande av felaktigheter.

Kri’tisk temperatu’r, se Gas och Kondensation.

Kri’tperio’den, den sista av den me-sozoiska tidsålderns perioder (se Geologiska perioder), har sitt namn av den i dess avlagringar, kritformationen, förekommande skrivkritan. Bland försteningar från K. märkas rester efter de första lövträden liksom av tandbeväpnade fåglar. Formationen finnes i Sverige endast i Skåne och Blekinge.

Kri’voi Rog, järnmalmsdistrikt i Ukraina.

Kroase’ra, korsa olika djur- el. växt-raser.

Kroa’ter, i Kroatien-Slavonien (Jugoslavien) bosatt folkslag. I språk och rashänseende överensstämma de med serberna, men de äro till religionen romerska katoliker.

Kroa’tien-Slavo’nien, landskap i konungariket Jugoslavien, bestående av Kroatien vid Adriatiska havet och

Slavonien mellan nedre loppet av Dra-va, Donau och Sava, tillsammans omkring 43,000 kvkm. 2,700,000 inv., övervägande kroater och serber. — Kroatien är till stor del bergland. Slavonien är däremot övervägande slättland med här och där förekommande sumpmarker, vilka göra klimatet tämligen osunt. Jordbruk och vinodling äro huvudnäringar. I de vidsträckta ek- och boitskogarna beta stora svinhjordar. Viktigaste exportvaror äro vin, trä och hudar. — K. var före världskriget ett österrikiskt kronland.

Krock’et, engelskt spel med träklot, vilka med träklubbor efter vissa regler drivas genom ett visst antal bågar mot pinnar.

Krogh [kråg]. — 1. Christian K., f. 1852, norsk målare och författare, professor och direktör för den nybildade norska konstakademin 1909. K. är en typisk representant för naturalismen. Han har målat realistiska bilder ur fiskares och sjömäns liv (Åt babord, Farligt farvatten), andra tavlor återgiva situationer ur storstadslivet, oftast med en social betoning, såsom Albertine, en scen ur K: s sociala roman med samma namn. — 2. Per K., f. 1889, målare, son till föregående, har med utmanande expressionistiska, ofta bisarrt humoristiska tavlor väckt ett visst uppseende.

Krogh, A., f. 1874, dansk fysiolog och zoolog, som visat, att i ett organ, som arbetar, äro de flesta hårrörskär-len öppna men att vid vila hårrörskär-len äro sammanfallna. Härigenom regleras ämnesutbytet. K. erhöll Nobelpriset i medicin 1920.

Kroka’n, högt, vanligen toppigt sockerbakverk i form av ett tempel el. dyl.

Kroketfer, små, brunstekta, vanligen avlånga bullar av hackat kött, fisk, potatis etc.

Kroki’, se Croquis.

Krokodildjur (Crocodilia), ordning, tillhörande kräldjurens klass av ryggradsdjuren. De äro i vatten levande reptiler av ansenlig storlek, med en ödleartad form, hög, kraftig, hoptryckt stjärt och kraftiga fötter med simhud mellan tårna. Kroppen är täckt av fria, hornklädda benplåtar. Åtskilliga utdöda former finnas. De nu levande krokodilerna träffas i floder, sötvattenssjöar och vid havskuster. Fiskar och varmblodiga djur utgöra deras föda. Skinnet är användbart (”krokodilskinn”). Till K. höra bl. a. krokodilsläktet (Crocodi-lus), som är företrätt i Afrika, Asien, Amerika, malajiska och australiska övärlden. Mest känd är N i 1 k r o k o-dilen (C. vulgaris), som under namn Nilkrokodiler.

av Leviathan omtalas i Jobs bok. Finnes numera ej i Egypten men längre upp i Nilen och flerstädes i Afrika. Även människor bli dess byte. A 11 i-gator släktets (Alligator) arter finnas i Amerika och Ivina. I Central-och Sydamerika finns Glasögon-kaimanen (Caiman sclerops). Ga-vialsläktet (Gavialis) har mycket lång och smärt nos. I Ganges finnes den ofarliga Gangesgavialen (G. gangeticus). Den största krokodilen är en australisk-indisk art.

Krokodiltårar, låtsad gråt el. smärta. Enligt folksägnen lockar krokodilen till sig människor genom att härma ett barns gråt.

Krokslätt, fabrikssamhälle, förort till Göteborg, v. Västergötland. 2,400 inv.

Krokstrand, se Björneröd och Kroken.

Ivro’kus (Crocus sativiis), en lökväxt med gräslika blad och violetta blomkalkar. Fruktämnets trådsmala märken avklippas och torkas. De gå i handeln under namn av saffran och användas som krydda (förr även som läkemedel). En del närstående arter kallas även K. och odlas som prydnadsväxter. De blomma tidigt på våren.

KrolFsplint, bladfibrer från dvärgpalmen (Chamserops humilis), som förekommer i Medelhavsländerna. K. användes till stoppning och dylikt som ersättningsmedel för tagel.

Krom, tung metall. Kem. tecken Cr. Atomvikt 52. Atomvärde 2, 3 el. 6. Specifik vikt 6.8. Metallen är stålgrå, hård, så att den kan skära glas, och ytterst svårsmält (smältpunkt omkring 3,000°). K. har användning som tillsats till vissa stålsorter, kromstål, som utmärkas av stor hårdhet och rostfrihet. — Av K: s föreningar användas K.-oxid [Cr2(>3], kromgrönt, som smaragdgrönt färgämne i glas och porslin, kaliumbikromat [KzC^O?] och natri-umbikromat [Na2Cr2C>7] som betnings-

medel och i blandning med svavelsyra som oxidationsmedel samt blykromat [PbCrOt] el. kromgult i målarfärg och som färgämne för tyger. — I naturen förekommer K. i tillvaratagbara mängder i mineralet kromjärn [Fe(Cr02)2]; största delen av produktionen kommer från U. S. A. och Indien.

Kroma’t, salter till den syra, som motsvarar kromtrioxiden [CrOs]. Själva syran är icke känd.

Kromati’n, se Cell.

Kromgrönt, se Krom.

Kromgult, se Krom.

Kromläder, kromgarvat läder, se Garvning.

Kro’mo-, i sammansättningar färg-.

Kromofo’r säges en organisk radikal vara, då dess förhandenvaro i en förening betingar färg.

Kromosfä’ren, se Solen.

Kromoso’m, se Cell.

Kro’msyreelementet, ett galvaniskt element, vars polskivor utgöras av en zink- och en kolskiva. Elektrolyten är surt kalium- el. natriumbikromat.

Krona. — 1. Myntenhet i ett flertal länder. I Sverige, Norge och Danmark var värdet av en krona detsamma från skandinaviska myntunionens avslutande år 1873, till dess guldmyntfoten under världskriget avskaffades i alla tre länderna. Sverige återinförde praktiskt taget guldmyntfoten den 1 april 1924. En kronas värde motsvaras av

*/2480 kg. guld.

Kronan, gammal fästning på Ryssåsen (numera inom Göteborgs område), uppförd åren 1687—1700 till Göteborgs försvar efter en plan av E. Dahlbergh. Under senare hälften av 1800-t. användes K. såsom fängelse; är sedan 1903 militärmuseum.

Kronberg, Julius, 1850—1921, målare, professor vid Konsthögskolan 1885—98, studerade bl. a. i Miinchen, Venedig och Rom. Med den kraftiga och färgstarka Jaktnymf och fauner vann Iv. stor framgång. Bland hans övriga större målningar märkas Kleopatra, Våren samt dekorativa målningar i bl. a. kungl. slottet och Dramatiska teatern.

Kronblad, se Blomma.

Kronborg, danskt slott invid Helsingör. Uppfört i holländsk renässansstil på 1500-t. Vid K. upptogs förr öresundstullen.

Kronglas, se Glas.

Kronhjorten (Cervus elaphus) tillhör hjortdjurens familj (Cervidae) bland de partåiga hovdjuren (Artio-dactyla). Förr utbredd ända upp till Dalarna men finnes numera blott på några platser i södra Skåne, där den skyddas. Mörkt rödbrun om sommaren, ljusare brun om vintern. Hannen når en längd av 175—225 cm. ochen höjd över bogen av 140 cm., honan (hinden) är betydligt mindre.

Kro’nisk, ihållande, länge varande.

— Motsats: akut.

Kronjurister äro engelska ämbetsmän, som ha till uppgift att till regeringen el. något departement avge utlåtanden i rättsfrågor samt i parlamentet försvara lagligheten av regeringens förfarande.

Kronjuveler, staten tillhöriga smycken och ädla stenar, vilka användas av statsöverhuvudet.

Kronkoloni, brittisk koloni, vilken styres direkt från Storbritannien.

Kronoberg:, slottsruin på en holme i Helgasjön, n. om Växjö. Efter K. slott har länet fått sitt namn.

Kronobergs län omfattar sv. delen av Småland. 9,910 kvkm., därav 1,003 kvkm. vatten. 159,000 inv. Om man frånräknar den stora vattenarealen torde omkring Vs av ytvidden utgöras av odlad jord. Av sädesslagen odlas mest havre och råg. I viss utsträckning odlas även lin. Industrin är ej av någon större betydelse och omfattar huvudsakligen trä- och pappersindustri samt stenindustri. Skogsmarken har starkt överavverkats och på många ställen övergått till hedmark. Stad: Växjö.

Kronobrännerier. Under Gustav III :s tid gjordes brännvinsbränningen till kungligt monopol för att ge staten ökade inkomster. Detta framkallade bland allmogen en våldsam ovilja, och spritmissbruket steg hastigt av olika anledningar, varför konungen måste avskaffa Iv. 1787. Brännvinsbränningen blev därefter fri mot en avgift till kronan.

Kronofogde. Kronofogdetjänsterna indrogos i och med utgången av år

1917. K : s åligganden ha fördelats på landsfiskalerna och landsfogden i varje län.

Kronohemman äro sådana hemman, där kronan äger såväl jorden som den ränta, som enligt en del gamla bestämmelser skall utgå av fastighet.

Kronojägare, tjänsteman vid skogs-staten, i rang närmast under jägmästare.

Kronologi’, tideräkning. — Kronologisk, i tidsföljd.

Kr ön olänsman. K:s åliggande ombesörjas sedan 1918 av landsfiskalen.

Kronome’ter, ett slags särskilt pålitligt ur.

Kronopark, under statens omedelbara vård stående skogsområde. Ar 1924 utgjorde K. 5,226,400 har, fördelade mellan 1,324 parker.

Kro’nos, i den grekiska gudasagan tidens gud.

Kronoskjuts, en innehavaren av viss jord fordom åliggande skyldighet att mot bestämd ersättning hålla skjuts

åt kungliga personer, trupper, krigs-material, fångar etc. K. var särskilt under krigstillstånd mycket betungande.

Kronoskogar, staten tillhöriga skogar. K. stå under Domänstyrelsens tillsyn. År 1925 omfattade K. 6,600,200 hektar.

Kronoutskylder, direkta skatter och avgifter, som utgå till staten.

Kronprinsessan liovisas vårdanstalt för sjuka barn, en på enskild välgörenhet grundad anstalt för vård av sjuka barn, företrädesvis från fattiga hem. K. åtnjuter numera även anslag från det allmänna.

Kronprinsessan Margaretas minnesfond, se Stiftelsen Kronprinsessan Margaretas minnesfond.

Kronprins Gustavs hav, ett n. om Amerika beläget havsområde, som uppkallats efter nuvarande Gustav V.

Kro'nstadt. — 1. K., stad i guverne-mentet Leningrad, Ryssland. 24,000 inv. örlogshamn. K. är starkt befäst, skyddar inloppet till Leningrad. — 2. K. [krå'nsjtatt], handelsstad i Sie-benbiirgen, Rumänien. 40,000 inv. Tillhörde före världskriget Ungern.

Kronvittne, i England benämning på deltagare i en förbrytelse, vilken vittnar mot sina medbrottslingar mot befrielse från straff.

Kronärtskocka.

Kronärtskocka (Cynara Scolymus) hör till familj Compositge. K. är en tistelliknande växt. Den härstammar från Medelhavsländerna och är allmänt odlad även i Sverige. Holkfjällens och blomfästets köttiga delar äro ätliga.

Kropofkin, Krapotkin [krapåfkin], P. A., 1842—1921, rysk furste, som företrätt en anarkistisk åskådning. Hans mest bekanta arbete är En anarkists minnen, ett självbiografiskt arbete. Jfr Anarki. Kroppshåla, se Fosterutveckling.

Kroppspulsådern, se Aorta.

Kroppsstraff var ett i forna tider mycket vanligt straff. K. bestodo i lemlästning el. marterande på annat sätt t. ex. avhuggning av en hand, avskärning av ett öra etc. Det K., som längst av alla kommit till användning, är prygelstraffet. De gamla kroppsstraffen voro avskaffade i så gott som samtliga europeiska länder i början av adertonde århundradet.

Kroppsvärme. Genom förbränning (oxidation) alstras i kroppen värme. Hos lägre djur är denna värmeproduktion ej så kraftig. Kroppstemperaturen är därför beroende av omgivningens. Till k a 11 b 1 o d i g a djur höra ryggradslösa djur, fiskar, grodor och kräldjur. Till de varmblodiga djuren höra fåglar och däggdjur. Hos dessa senare är förbränningen livligare. Denna grupp har därför konstant temperatur, som alltså är oberoende av omgivningens. De benämnas även likvarma djur i motsats till den föregående gruppen, som kallas växelvarma. Jfr även Feber.

Krubbitningr, en hos hästar ibland förefintlig ovana att svälja ner luft. Härvid biter vanligen djuret i krub-ban för att underlätta svaijandet.

Krucifix', skulptur, föreställande Kristus på korset.

Krumelu'r, släng, kroklinje, oläsligt skriven bokstav.

Krupp, A., 1812—87, tysk lndustri-idkare, grundare av den världsbekanta firman med samma namn, som sedermera vidare utvidgades av hans son Friedrich (1854—1902). Firman, som tidigare var känd framför allt för sin tillverkning av kanoner, pansar m. m., har efter världskriget fått övergå till att framställa uteslutande för fredsbruk avsedda produkter såsom lokomotiv, räls, maskiner av olika slag, lastautomobiler m. m. Dess största anläggningar äro belägna i Essen.

Krusbär (Ribes grossularia) hör till familj Ribesiacete. Vilda former förekomma i s. och mellersta Sverige. K. anses ha odlats först sedan medeltiden. Talrika förädlade former ha fram-bragts, särskilt genom korsning med amerikanska arter.

Krusbärsmjöldag-g-, parasitsvamp (SphEerotheca mors uvse) på krusbärsbuskens blad, stam och frukter, som där bildar ett vitt, mjöllikt överdrag. Förtäring av angripna frukter är ej lämplig. K. inkom vid sekelskiftet till Europa från Nordamerika.

Kru'smynta, se Mynta.

Krus'ta, sårskorpa.

Krusta'd, en av deg i flottyr kokad form, fylld med någon stuvning.

Krut. Det vanliga svartkrutet består av 75 % kalisalpeter, 15 % kol och 10% svavel. K. av denna eller liknande sammansättning var känt i Kina före vår tideräknings början. Till Europa kom kännedomen om K. genom

araberna. Den torde blivit allmän redan på 1200- el. 1300-t. Förbränningsprodukterna av svartkrutet äro till stor del fasta (krutrök och krutsmuts). En modifikation av svartkrutet är brun krutet, som består av 78 å 81 % kalisalpeter, 16 å 19 % kol pch 3 % svavel. I motsats till svart- och brunkrut lämna de kemiska el. rökfria (röksvaga) krutsorterna, som alltmer undanträngt svart- och brun krutet, inga fasta förbränningsprodukter. Kemiskt el. rökfritt krut består i regel av nitrocellulosa, som gelatinerats med tillhjälp av aceton, blandningar av eter och alkohol el. nitroglycerin. Troisdorferkrut, som användes inom svenska armén, är nitrocellulosa, som gelatinerats med en blandning av eter och alkohol. Nobelkrutet el. ballisti-ten, uppfunnet av A. Nobel 1888, som i modifierad form användes inom svenska flottan, bestod ursprungligen av hälften nitrocellulosa och hälften nitroglycerin. Korditen är ett än mer ni-troglycerinrikt krut. De nitroglycerin-haltiga krutsorternas mycket höga för-bränningstemperatur nedsättes genom minskning av nitroglycerinhalten och genom tillsättande av särskilda dämp-ningsmedel (kol- och väterika organiska föreningar).

Krutdurk, ett för förvaring av krut o. dyl. avsett rum i fästningar och på fartyg.

Krutkonspirationen, en katolsk sammansvärjning, som gick ut på att spränga överhuset i luften vid parlamentets öppnande 1605. K. var oskickligt organiserad. Sammansvärjningen upptäcktes. Sedan K. företages alltjämt en inspektion av parlaments-husets källarvalv före parlamentets första sammanträde.

Krydd kusten, se Guinea.

Kryddnejlikor, torkade, bruna blomknoppar av Eugenia caryophyllata (familj Myrtacese), som är ett 20 m. högt ostindiskt träd. Genom destillation av blommorna framställes nejlikolja.

Kryddpeppar utgöres av omogna, klotrunda, av foder krönta frukter av Pimenta officinalis (familj Myrtacese), ett högt träd, hemmahörande i Västindien och Centralamerika samt odlat jämväl uti Ostindien.

Krydd öarna, se Moluckerna.

KriPdener, Barbara Juliana v., 1764 —1824, baronessa, bekant religiös entusiast av tysk-baltisk härkomst. Efter ett äventyrligt liv genomgick hon en religiös omvändelse under 1800-t: s första år och blev sedan me-delpunkten i tidens mysticistiska strömningar. Under påverkan av K. stiftade Alexander I av Ryssland den Heliga alliansen.

Krliger, Paul, 1825—1904, president i den nybildade sydafrikanska republiken Transvaal 1883. K. motarbetade de engelska intressena i Sydafrika, vilket bidrog till boerkrigets utbrott. K. nedlade sitt ämbete 1900 och vistades sedan i Europa.

Krylbo, köping och viktig järnvägsknut i sö. Dalarna, vid Dalälven. 1,800 inv. Vid Krylbo förenar sig Norra stambanan med Krylbo—Norbergs och Södra Dalarnas järnväg.

Krylov’, I. A., 17G8—1844, rysk fabeldiktare. K: s fabler, vilkas motiv delvis äro hämtade från Aisopos och Lafontaine, äro starkt nationellt betonade och kännetecknas av en fin, godmodig ironi.

Kryohydra’t. Vid avkylning av en saltlösning under vattnets fryspunkt fryser först rent vatten. Slutligen stelnar hela den återstående koncentrerade lösningen till en blandning av is och saltkristaller, som kallas K.

Kryoli’t, ett väsentligen av natrium, aluminium och fluor bestående snö-vitt mineral, som användes för framställning av aluminium och aluminiumsulfat, emalj m. m. Viktigaste fyndort är Ivigtut på Grönland, där en betydande brytning av K. äger rum.

Kryp’ta, underjordisk kammare i katakomber, under kyrkor el. dyl.

Kryp’to-, i sammansättningar hemlig-.

Kryptoga’mer även kallade sporväxter, en av de två huvudavdelningar, vari Linné indelade växtriket. Namnet K. skulle antyda, att dessa växter, som sakna de högre växternas typiska ståndare och pistiller, skulle ha en dold el. okänd befruktning. Enligt en senare tids forskning är detta icke fallet. Med benämningen spor-växter antyder man, att sporer utgöra K: s förökningskroppar. K. är ingen enhetlig grupp. De indelas vanligen i ormbunkar, mossor, alger och svampar.

Kryptografi', en hemlig skrift, vilken ter sig som en vanlig text. Med hjälp av en nyckel kan man ur K. utläsa ett för den oinvigde ej märkbart meddelande.

Kryptokristalli'nisk, beteckning för bergart, som består av så små kristallkorn, att de icke ens med mikroskop tydligt urskiljas.

Krypto'n, gasformigt grundämne, tillhörande ädelgaserna, i ytterligt små mängder förekommande i luften. Kem. tecken Kr. Atomvikt 82.9. Atom-värde 0.

Krysan'temum, se Chrysanthemum.

Krysarobi'n, från stammen av det i Sydamerika växande trädet Andira araboba erhållet gult pulver, vilket användes som läkemedel vid vissa hudsjukdomar.

Krysoberyll', ett sällsynt beryllsili-kat, i sina genomskinliga former en högt skattad ädelsten.

Krysoidi'n, orangerött organiskt färgämne, tillhörande azofärgämnena.

Krysoli't, se Olivin.

Krysos'tomos, Chrysostomus, Johannes, omkring 345—407, kyrkofader, 398 patriark i Konstantinopel. På grund av sin vältalighet erhöll han tillnamnet K., som betyder guldmun.

Krysoti'1, se Serpentin.

Kryssare, krigsfartyg, avsedda för spaning och bevakning, för blockering av en fientlig stats kuster, för att omöjliggöra fiendens handel till sjöss och skydda den egna sjöhandeln m. fl. liknande uppgifter. Man skilj yr mellan pansarkryssare (upp till 25,000 ton), som äro försedda med såväl si dosom däckspansar, samt pansardäcks-kryssare (2,000—10,000 ton), som ha allenast däckspansar. Även slagkryssare finnas, som ha sådant pansarskydd och sådan artilleriutrustning, att de skola kunna tjänstgöra i den egentliga slagflottan. Vid en konferens i Washington år 1922 ha de stora sjömakterna överenskommit att ej bygga egentliga K. med större depla-cement än 10,000 ton och ej slagkryssare över 35,000 ton. Även i fråga om bestyckningen har överenskommelse träffats om vissa begränsningar. Se vidare Hjälpkryssare och Torpedkrys-sare.

Kryssfanér, eng. plywood, rundsågat virke av olika träslag, som hoplimmas i flera i längdriktningen motställda lager, vanligast tre el. fem. K. användes bl. a. till panelningar.

Kryssprick, se Sjömärken.

Kråka (Corvus cornix) hör till kråkfåglarnas familj (Corvidse) bland tättingarna (Passeres). Utbredd över hela Sverige. En del kråkor flytta om vintern, andra stanna kring städer och större samhällen, där de söka sig föda bland avskräde. Allätare. Svårt skadedjur på nyttiga fåglars ägg.

Kråkbär (Empetrum nigrum) tillhör en ljungväxterna närstående familj, Empetracese. K. har ljungliknande utseende, röda blommor och svarta bär. Den är allmänt utbredd inom arktiska och tempererade länders skogs- och hedmarker.

Kråkfåglar (Corvidese), en familj av tättingarnas ordning, som ha kraftig näbb och näsborrarna ofta täckta av borstfjädrar. Hit höra Kråksläk-tet, Nötkråka, Nötskrika, Skata m. fl. Kräfta.

Kräfta i genomskärning. 1. Mage. 2. Muskler för överkäkens rörelser. 3. Lever. 4. Hjärta. 5. ögonartär. C. Bak-kroppsartär. 7. Gälar. 8. Äggstock. 9. Ändtarm. 10. Bakkroppsinuskula-tur. 11. Muskler i första bröstbenparet.

Kråksläktet el. korpsläktet (Corvus) liör till Kråkfåglarnas familj. Hithörande fåglar ha kraftig näbb. De äro allätare och bygga enkla bon, vanligen i träd el. på klippor. K. äro jämförelsevis begåvade och utmärka sig för list, slughet och läraktighet. Alla ha den egendomliga vanan att samla och gömma undan glänsande föremål, av vilka de ej kunna ha nytta. Till K. höra bland annat Kajan, Korpen, Kråkan och B å k a n.

Krås, rynkat el. veckat tyg kring hals el. handleder.

Kräfta el. flodkräfta (Astacus flu-viatilis) tillhör kräftsläktet (Astacus) inom ordningen Decapoda bland de liögre kräftdjuren (Malacostraca). Fyra

par gångfötter och ett par extremiteter utbildade med stora klor. Allmän i våra sjöar och mindre vattendrag. Simmar baklänges med tillhjälp av den kraftiga stjärten. Hannen har smalare stjärt än honan. Hos hannen äro stjärtens två första fotpar större och annorlunda utbildade än hos honan. Jfr Kräftdjuren.

Kräfta kallas hos växter av svampar el. bakterier orsakade sårigheter på stammar el. grenar, vilka omgivas av vedvulster. — Inom medicinen benämnas svulster, som härstamma från epitelvävnader och ha elakartad växt, för K. el. Cancer. Jfr Svulst.

Kräftan, astr., stjärnbild, tillhörande Djurkretsen. Till K. hör stjärnhopen P r re s e p e, urskiljbar endast som en ljus fläck för blotta ögat. Jfr Stjärnhimmeln.

Kräftdjuren el. krustaceerna (Cru-stacea) utgöra en klass bland leddjurens provins Arthropoda. I regel vattendjur, som andas med gälar. De ha två par antenner och flera par extremiteter, även på bakkroppen. Fast kitinskelett med inlagring av kalcium-karbonat. Under utvecklingen försiggår vanligtvis en mycket genomgripande omdaning (metamorfos). De allra flesta äro i vatten fritt levande djur, en del, de s. k. havstulpanerna el. rankfotingarna (Cirripedia), äro fastsittande i havet pä diverse olika föremål. Några (t. ex. vissa rank-fotingar) föra ett parasitiskt levnadssätt. En utdöd kräftdjursgrupp är trilobiterna, som talrikt finnas repre-. senterade redan i de kambriska avlagringarna. Kräftdjuren indelas i 1. Entomostraca. Lägre kräftdjur. 2. Malacostraca. Högre kräftdjur. Till de lägre höra bland annat Vattenlo p-p o r (Cladocera) och Rankfoting-ar (Cirripedia), till de högre bland annat Kräftan, Hummern, Krabban, Räkan, Gråsuggan m. fl.

Kräftpest, av bakterier orsakad, smittosam sjukdom hos kräftor. K. har i Sverige särskilt i Mälarens och Hjälmarens vattenområden orsakat stor förödelse å kräftbestånden. Sjukdomen sprides bland annat genom fångstredskap.

Kräkla, till kyrkoskrud hörande, upptill krökt stav, vanligen rikt orna-menterad.

Kräkmedel framkalla kräkning antingen genom retning av nervcentrum för kräkningsreflexen såsom t. ex. apomorfin el. också genom reflexverkan, åstadkommen genom retning av magslemhinnan t. ex. kräkrot, kräkvinsten, kopparsalter m. fl.

Kräkrot, se Ipecacuanha.

Kräkvinsten, kräksalt, kaliumantl-monyltartrat, ett vitt salt, som i litendos orsakar kräkning, i större dos medför farliga förgiftningssymtom.

Kräldjur (Reptilia), en klass bland ryggradsdjuren, som har 3-rummigt hjärta oeh hela livet andas med lungor. Kroppsbetäckningen utgöres av hornfjäll el. hornplåtar. Släktskapen mellan kräldjur och fåglar är stor, bägge kunna förenas till en klass (Sauropsida). Från och med kräldjurens klass erhåller fostret skydd av fosterhöljen, amnion och allantois, som dessutom finnas hos fåglar och däggdjur, varför de tre klasserna sammanfattas såsom Amnioter i motsats till fiskar och groddjur, som saknande fosterhyllen äro Anamnioter. Kräldjuren bilda en grupp, som i nutiden ej alls har den betydelse, den en gång liaft. Under jordens s. k. medeltid, framför allt under jura- och kritatiderna, hade de sin blomstringsperiod och behärskade då både land, vatten ocli luft. Då funnos skräcködlor (Di-nosaurier), av vilka en del nådde gigantisk storlek, svanödlor, fisködlor och flygödlor. De nu levande kräldjuren delas i: 1. ödlor (Sauria). 2. Ormar (Ophidia). 3. B r y g g ö d-lans ordning (Rhynchocephalia).

4. Sköldpaddor (Chelonia). 5. Krokodiler (Crocodilia).

Kränga. Då ett fartyg lutar över åt ena sidan för att snart återtaga sitt normala läge, säges det Iv.

Kräpp, fr. crépe, tunt (silke) tyg med krusig yta. — K r ä p p e’r a, krusa, göra vågig.

Kräpp-papper, krusigt papper (omkring blomkrukor etc.). Jfr Kräpp.

Kräva är en hos vissa fåglar befintlig utbuktning på matstrupen. Störst är K. hos fåglar, som nedsvälja okrossade frön o. dyl. K. tjänar till förvaringsrum för födan, som också uppmjukas i den. Hos duvorna avsöndras från krävans vägg en mjölklik vätska, varmed ungarna matas. Även^ hos insekter förekommer ofta en K. i form av en utbuktning på matstrupen.

Krö’nika, ”tideböcker”, historisk skildring, oftast i tidsföljd. K. har utbildats ur annalerna Av medeltida krönikörer må nämnas Adam av Bremen, Saxo, Yillliardouin och Frois-sart. Erikskrönikan är den förnämsta svenska K. Vidare märkas Karlskrönikan, Peder Svarts K. m. fl.

Krö’nikeböekerna, två böcker i Gamla testamentet, skrivna sannolikt under första hälften av 200-t. f. Kr.

Krö’ning;, högtidlighet, under vilken en monarks trontillträde bekräftas genom ett högtidligt påsättande av kronan. K., som ursprungligen är en österländsk sed, har åtföljts av flera ceremonier (smörjelsen). Boms kejsare läto kröna sig liksom de egyp-

tiska och israelitiska härskarna hade gjort. Under medeltiden förekom K. och har fortsatts av moderna monarker. De svenska konungarna kröntes först i Uppsala domkyrka, senare i Stockholms Storkyrka.

Kröyer [kröj’er], P. S., 1851—1909, dansk målare, studerade i Paris, Spanien och Italien, blev inom dansk konst banbrytare för friluftsmåleriet. K. liar särskilt skildrat fiskarliv och landsskapsstämningar från Skagen (Fiskare på Skagens strand) men även utfört interiörer och porträtt.

Kuangsi’, se Kvangsl.

Kuangtung, se Kvangtung.

Kuan-yin, en personifikation av barmhärtigheten, som ofta framställes med många armar och huvuden (ser allt, kan hjälpa alla). K. framställes ofta inom den kinesiska konsten, där detta motiv i vissa avseenden spelar samma roll som madonnan i kristen konst.

Kub, en av sex lika stora kvadrater begränsad kropp. Om längden av kubens kantlinje är a, är Kubens totala begränsningsyta 6a2 och dess volym a3.

Ku’ba, se Cuba.

Kube’ring, bestämning av volymer.

Kubi’kmått, rymdmått. Om längdmåttet är en meter, är motsvarande K. en kubikmeter, d. v. s. en kub med en meters kantlinje.

Kubi’krot. K. ur ett tal c, som 3

tecknas y a , är det tal, som multiplicerat med sig självt tre gånger är a el., med ett annat uttryck, vars kub är a.

Kubism, en konstriktning, som uppstod i början av 1900-t. och som liksom expressionismen opponerade emot impressionismens strävan efter illusion och likhet med verkligheten. K. uc-märkes av en strävan att uppdela alla former i enkla, geometriskt regelbundna ytor. Riktningens grundare är Picasso. Flera svenska målare, t. ex. Georg Pauli och Otte Sköld, ha kortare el. längre tid anslutit sig till K. Riktningen är numera i det närmaste utslocknad.

Ku’blai klian, en sonson till Djingis klian, vilken grundläde mongoldynastin Yuan i Kina.

Kuen-Lun (Kwenlun), centralasiatisk bergskedja, sträckande sig från Pamir i v. mellan ö. Turkestan (Ta-rim) i n. och v. Tibet i s. åt ö. in i Tibet och över Hoanghos källområde in i v. Kina. V. delen är den högsta med kammar ocn toppar på 6,000—

8.000 m :s höjd. Den höjer sig hastigt

5.000 m. över Tarimbäckenet, mindre tvärt över Tibet, mot vilket den för- tonar i ett antal lägre parallellkedjor. Från v. delen utgår en nordligare gren, Altynt.ag, med fortsättning i Humboldt- ocli Richthofenbergen, vilka

bilda Tibets avgränsning mot n. K :s vecksystem är av ungpaleozoisk ålder; de bergbildande krafterna ha under senare perioder (tertiär) mest yttrat sig i vertikala rörelser, bildning av horstar och gravsänkor. Glaciärer förekomma mest längst i v; bergskedjan är i det hela ytterst nederbörds-fattig och upptages till det mesta av sterila ödemarker. I ö. delen ha de stora kinesiska floderna sina källom-råden.

Ku’fa, stad vid Eufrat, s. om Bagdad. På 700-t. kalifernas residensstad. Av K. finnas numera blott ruiner kvar.

Ku’fisk, underlig, på ett löjligt sätt avstickande.

Ku’fiska mynt, namn på äldre arabiska mynt, bärande inskrifter med s. k. kufisk skrift, arabernas äldsta kända skrift. De svenska vikingarna hemförde K., som ha anträffats särskilt på Gotland.

Kuggstångsbana, ett slags järnväg, som användes, där terrängen tvingar till anläggande av starkt lutande bana. (Stigning från 45—480 m. på 1,000 m.). Mellan skenorna finnes en kuggstång, i vilken ett kugghjul på lokomotivet ingriper. K. användes särskilt i bergstrakter. I Schweiz finnas flera K.

Kulil.au [ko’l-], F., 1786—1832, tysk-dansk tonsättare. Bland K: s kompositioner märkas pianosonater, manskvartetter (O, hur härligt majsol ler) samt operan E 1 v e r h ö i.

Kujo’n, feg stackare. — Kujonera, förtrycka, kuscha.

Ku Klux Klan [kjoklöcksklsenn’], hemlig politisk sammanslutning i de nordamerikanska sydstaterna efter inbördeskriget. Medlemmarna voro motståndare till unionen och slaveriets upphävande. På 1870-t. undertrycktes K., som utfört allehanda våldsgärningar. 1915 återuppstod förbundet emellertid och har, särskilt under presidentvalet 1924, tillämpat de mest hänsynslösa våldsmetoder under sin kamp för den ”rena amerikanismen” mot främlingar, katoliker och negrer.

Kukuno’r, saltsjö i nö. Tibet på

3,000 m. höjd. Omkring % av Vänerns storlek. K. omgives av goda betesmarker, vilka bevattnas från kringliggande bergskedjor.

Kulbana, den väg, som en projektil följer. K. är ej rätlinjig. Dess projektion på vertikalplanet är närmast en parabel, vars utseende bestämmes av utgångsvinkeln (vinkeln mellan projektilens begynnelseriktning och horisontalplanet), projektilens utgångs-hastighet och luftmotståndet. Även

K: s projektion på horisontalplanet är en kroklinje, beroende på luftmotståndet och projektilens rotation.

Kulblixt, se Klotblixt.

Ku’li, benämning på kroppsarbetare i Östasien, särskilt i Kina.

Kulina’risk, hörande till kokkonsten.

Kuliss’, teaterdekoration, utgörande de flyttbara sidoväggarna på en scen.

Kullaberg, se Kullen.

Kullager, så konstruerade axellager, att glidningsfriktionen utbytts mot den under eljest lika förhållanden mindre rullningsfriktionen. De enklaste kullagren bestå av ett antal kulor, som utfylla mellanrummen mellan axeltapp och lagerskål. Rullagren äro byggda på samma princip som K. Kulorna äro allenast ersatta med kroppar av annan form, t. ex. cylinderformade.

Kullen, Kullaberg, urbergshorst i Skåne, s. om Skälderviken, 16 km. lång, 188 m. hög. Vid K: s yttersta spets är uppförd ett fyrtorn, Kullens fyr, den högst belägna i Sverige. På grund av sin naturskönhet är K. livligt besökt av turister. Vid dess fot äro några av Sveriges mest besökta badorter belägna, bland dem Mölle på s. sidan och Arildsläge på nö. sidan.

Kul’lervo, en av huvudpersonerna i det finska nationaleposet Kalevala*.

KuFinen, höjdpunkt (jfr Progress och Regress).

Kul’ncv [-ef], J. P., 1763—1812, rysk general, deltog i finska kriget 1808— 09 och stupade under 1812 års krig mot Napoleon. K. har av Runeberg besjungits i FänrikStåls sägner.

Kulspruta, ett automatiskt eldvapen med mycket uppdriven eldhastighet (ända till omkring 500 skott i minuten). Patronerna, som äro fästa vid ett särskilt patronband, införas automatiskt i patronläget. Särskilda kyl-anordningar finnas, olika på olika typer (luftkylning, vattenkylning m. m.) K.-gevären äro i princip konstruerade på samma sätt som K. men lättare (avsedda att bäras av en man) samt med mindre eldhastighet, 100 å 150 skott i minuten).

Kulstötning sker från en cirkel med 2.135 m. diameter. Handen får ej föras bakom axeln och kastet skall falla inom en 90 graders vinkel, räknat från cirkelns medelpunkt. Kulans vikt skall vara minst 7.257 kg. Världsrekord bästa hand 15.550 m., båda händer 28.145 m. (R. Rose, U. S. A.).

Kult, ett sammanfattande namn på ceremonier med religiös betydelse, som karakterisera olika bekännelsers religionsutövning.

Kultive’ra, odla, förädla.

Kul'tje, vind, vars styrka i Beauforts vindskala angives med siffrorna 6 (blåst, frisk K.), 7 (stark blåst, styv K.) och 8 (hård blåst, hård K.).Kultur, andlig ocli materiell odling.

Kulturella ungdomsrörelsen, K. U.

R., bildades 1905 och är delad på flera avdelningar samt ledes av en centralstyrelse på fem personer. K. har till uppgift att väcka intresse och sprida kunskaper i kulturella frågor.

Kulturhistoria, vetenskapen om den mänskliga odlingens utveckling. K. behandlar bland annat utvecklingen av konst, religion, seder, levnadssätt m. m. och bygger utom på skriftliga källor även på studier av redskap, prydnadsföremål, byggnadslämningar etc. Konst, litteratur- och religionshistoria kunna sägas utgöra mera självständiga delar av K.

Kulturkampen, benämning, härrörande från R. Yirchow, på den strid, som i Tyskland på 1870-t. fördes mellan den katolska kyrkan och staten. Antagandet av dogmen om påvens ofelbarhet 1870 blev signalen till en ökad aktivitet hos de klerikala i Tyskland. Den katolska kyrkan begagnade sig skickligt av den nationalistiska motsättningen mellan Sydtyskland, särskilt Bayern, och Nordtyskland, särskilt Preussen. Ett politiskt parti, centern, bildades, som bland annat leddes av Windthorst. Bismarck uppträdde från början mycket bestämt mot katolikerna. Hans kultusminister, Falk, genomförde mot katolikerna riktade, delvis ganska stränga lagar. Då Bismarck emellertid sedermera behövde stöd från de konservativa gentemot de allt mäktigare radikala partierna och då Leo XIII, som var mera försonligt stämd, 1878 bestigit påvestolen, inträdde en avspänning. — Även stridigheter i andra länder mot utmanande kyrkliga strävanden har man kallat K.

Kulturmässa anordnas av nationalmuseum i landsortens städer och omfattar föredrag, konstutställningar, teater, musik etc.

Kurtusminister, i en del länder benämning på ecklesiastikministern.

Kul'vert, anordning för genomsläppande av vatten (mindre bäck el. dyl.) genom landsvägs- el. järnvägsbank. K. har formen av en välvd bro med sluten tvärgenomskärning och utföres i allmänhet i betong el. huggen sten.

Kulö’r, färg. — K u 1 ö r’t, färgad, ej svart el. vit.

Kumla, municipalsamhälle i mellersta Närke. 3,400 inv. Stor skoindustri.

Kum’mel. — 1. En torskfisk (Mer-lucius merlucius), som har lång bakre ryggfena och lång analfena. Fångas vid Västkusten och är ätlig. — 2. Gravröse*.

Kummin utgöres av frukter av Ca-rum carvi, tillhörande umbellaternas

familj (Umbelliferse). De ha aromatisk smak och användas som kryddor.

Ku’mo älv, vattendrag i sv. Finland, utgörande avlopp för Näsijärvi m. fl. sjöar. K. utmynnar i Bottniska viken

nära Björneborg. 400 km. lång.

Kumpa'n, kamrat, stallbroder.

Kumule’ra, hopa på vartannat. — K u m u 1 a t i o n, anhopning.

Ku’mys, stomjölk, vars mjölksocker genom jäsning övergått till mjölksyra och alkohol (1 å 2 %). Den i allmänna handeln tillgängliga K. är framställd av komjölk.

Kön, Béla (egentligen Albert Kohn),

f. 1885, ungersk politiker, som 1918 blev diktator i den då grundade ungerska rådsrepubliken. Efter dennas fall i augusti s. å. flydde han till Ryssland.

Kundts rör [konts], som är uppkallat efter den tyska fysikern Kundt, användes vid uppmätning av våglängden hos ljudvågor. K. är ett glasrör, som i ena änden är tillslutet med en tunn skiva, i den andra av en kork, som kan skjutas in i röret. I röret finnes finfördelad korkspån. Om skivan försättes i svängningar och korken gives ett lämpligt läge, uppstår en stående vågrörelse, varvid kork-spånen samla sig i noderna.

Kung-fu-tsi, se Kon-fu-tse.

Kungliga automobilklubben, en år 1903 bildad sammanslutning för tillvaratagande av motortrafikens intressen. K. liar bland annat utfört ett betydande arbete för åstadkommande av en väl avvägd automobillagstift-ning och för vägväsendets utveckling.

Kungliga biblioteket i Stockholm, förkortas K. B. Boksamlingarna omfatta allt svenskt och viktigare utländskt tryck, särskilt alster inom de humanistiska ämnena, i allt 460,000 böcker, 1% milj. småskrifter och över

150,000 kartor, planscher etc. Handskriftsamlingen omfattar över 12,000 nummer.

Kungliga teatern, den officiella titeln på operan i Stockholm. Denna grundades 1773 av Gustav III. Nuvarande operahuset uppfördes 1891—98 av Anderberg.

Kunglig majestät (förkortas kungl. maj: t, k. m: t, k. m.), beteckning för regeringsmaktens utövare.

Kunglig majestäts befallningsha-vande, se Länsstyrelse.

Kung Orres tid, för längesedan, i hedenhös. Uttrycket motsvarar det danska ”Arilds tid”, av isl. år alda, i tidernas början.

Kungsbacka, stad vid Kattegatt, n. Halland. 1,700 inv.

Kungsfiskare (Alcedo ispida) hör till skärrfåglar (Strisores) och förekommer sällsynt i s. och mellersta Sverige. Den är grant tecknad i grönt, blått, rött ocli vitt.

K ungsfågeln (Regulus regulus) tillhör mesfåglarnas familj (Paridse). Pinnes i hela vårt land. Lever mest i barrskogar. Den är vår minsta fågel. Brungrön med ett gult band över hjässans mitt. En del kungsfåglar stanna över vintern, andra flytta.

Kungsgård och kungsladugård, de äldsta av kronans gårdar. De flesta tillkommo genom indragningar av kyrkogods (under Gustav I) och adliga gods (under Karl XI). Enligt 1809 års regeringsform äger k. m: t ej tillåtelse att avhända sig dessa gårdar utan riksdagens samtycke. I äldre tider forekommo K. i alla byar med namnet Husby.

Kungshatt, ö i ö. delen av Mälaren, Lovö socken. Enligt traditionen skall en svensk konung ha räddat sig undan sina förföljare genom att med häst och rustning störta sig i vattnet från K: s klippstrand. Endast hatten blev fiendens byte. På klippan är rest en stång med en plåthatt.

Kungsholmen, en av de holmar, på vilka Stockholm är byggd. K., som under medeltiden tillhörde de i Stockholm befintliga klostren och kallades Munkeliderne el. Munkelägret, kom under Gustav I: s tid att tillhöra kronan. Holmen donerades på 1640-t. till Stockholms stad. — Till K. äro flera statsinstitutioner och kommunala

inrättningar förlagda, bland annat Myntverket, Karolinska institutet, Stockholms hospital (Konradsberg) samt polishuset, rådhuset och stadshuset.

Kungshögar, folkligt namn på stora gravhögar, vilka oftast härstamma från folkvandringstiden. Till de mera bekanta K. höra de vid Gamla Uppsala.

Kungsljus, arter av växtsläktet Ver-bascum (familj Scropliulariaceae), högväxta örter med stora blad och öppna, gula blommor i axlik blomställning. Förekomma i steniga backar, vid vägkanter etc. ända upp till Ångermanland.

Kung-stigern (Felis tigris) tillhör kattdjurens familj (Felidae) inom rovdjurens ordning. K. är det fruktansvärdaste av alla nu levande kattdjur. En stor indisk tiger blir 3 m. lång, varav svansen är omkring 1 m. Den sibiriska tigern blir ännu större. Tigrar, som leva i Himalajas bergstrakter och i södra Sibirien, ha en långhårig päls som skydd mot kylan. Färgen är gulaktig med svarta tvärstrim-mor, en lämplig färgteckning vid vistelse i bambu- och rörskog. K. förekommer i Asien, framför allt i Indien, Himalaja, södra Sibirien, Java, Sumatra. Den är otroligt djärv. En tiger, som vant sig vid människokött,

vill ej gärna ha annan föda. I fångenskap kan K. bli ganska tam och även fortplanta sig.

Kungsträdgården, park och promenadplats i Stockholm, tillhörig staten, sedan 1875 underhållen av Stockholms stad. I äldre tider var K. en trädgård, endast upplåten åt den kungliga familjen. Först på Gustav III: s tid uppläts den åt allmänheten. I K. finnas statyer av Karl XII och Karl XIII.

Kungsvatten utgöres av en blandning av saltsyra (3 delar) och salpetersyra (1 del). Genom salpetersyrans inverkan (oxidation) på saltsyran kommer kungsvattnet att hålla fri klor, varigenom det förmår att lösa de av vanliga syror oangripliga metallerna guld och platina.

Kungsväg, äldre benämning på allmän landsväg.

Kungsådra var ursprungligen beteckning för den del av ett vattendrag, som skulle lämnas öppen för allmänna ändamål el. för bevarande av enskild rätt. Enligt vattenlagen den 28 juni

1918 skall K. anses finnas i vattendrag, som upptagas å en särskild förteckning (vattendrag, räknat från viss genom utlopp ur sjö el. särskilt tillflöde bestämd plats, i vilka den per sekund framrinnande vattenmängden vid lågvatten överstiger fem kubikmeter). I vattenlagen finnas bestämmelser, som förplikta den, som äger strömfall el. annat område i vattendraget, att utan ersättning finna sig i att för utvidgande el. förbättrande av allmän farled el. allmän flottled, för fiskets tillgodoseende, för torrläggning el. bevattning av mark åtgärder vidtagas, som medföra förlust av högst en tredjedel av vattenmängden el. vattenkraften.

Kungsör, köping vid Arbogaåns utlopp i Mälaren, s. Västmanland. 1,900 inv. Fabrik för tillverkning av hushållskärl. Gammal kungsgård, som ofta besökts av kungliga personer.

Kungsörn (Aquila chrysaetus) hör till dagrovfåglar. K. är tecknad i brunt. Längd upp till 1 m. Den förekommer sparsamt i Sverige och häckar huvudsakligen i Norrlands fjälltrakter. Unga K. flytta om vintern s. ut. De gamla stanna vanligen kvar. K. lever av ripor, gäss, harar o. dyl. Se Bil. Fåglar I.

Kungälv (fordom Konghäll), stad vid Göta älv, s. Bohuslän. 2,100 inv. Glasbruk. Göteborgs kexfabrik. K. var under forntiden Norges största handelsstad. Den förstördes emellertid av venderna år 1135 och återfick sedan aldrig sin förra betydelse. Nära staden på en klippö i Göta älv finnas ruinerna av Bohus slott.Kungörelse, offentligt meddelande, utsänt av myndigheter el. enskilda personer.

Kunskapsteori’, den gren av filosofin, som sysslar med den mänskliga kunskapens principiella förutsättningar ocii omfattning.

Kuo’plo, stad i Savolaks, Finland. 38,900 inv. Residensstad i Kuopio län. Mellersta Finlands kommersiella huvudsäte. Turistort.

Kuo’pio län, finskt län, omfattande n. delarna av Karelen och Savolaks.

44,000 kvkm. 360,000 inv.

Kupé, heltäckt vagn, där dock chaufförens el. kuskens plats är helt öppen; avdelning av järnvägsvagn.

Kupe’ra, avskära, taga av (i kortspel) ; avhugga svansen på hästar, hundar etc. — Terräng med tätt liggande mindre höjder kallas k u p e’r a d.

Kupi’do, se Cupido.

Kuplett’, en sång med skämtsam, ofta satirisk karaktär.

Kupning, uppkastande av jorden kring stjälken på en växt. K. användes framför allt vid potatisodling och utföres med årder.

Kupo’l, ett slags vanligen halvklotformigt, välvt tak.

Kupolgrav består av en rund kammare med välvt tak. och en avlång ingångskorridor. K. förekom särskilt i den Egeiska kulturens område (Grekland, Kreta) under bronsåldern. Den mest bekanta K. är den så kallade Atreus’ skattkammare i Mykene.

Kupong’, till aktier el. obligationer hörande anvisning på vinst el. ränta, mot vars avlämnande till betalning förfallen vinst el. ränta erhålles.

Ku’priföreningar, föreningar av tvåvärdig koppar.

Ku’proföreningar, föreningar av envärdig koppar.

Kur, se Cour.

Ku’ra, huvudflod i ö. Kaukasien, utmynnande i Kaspiska havet s. om Ba-ku, 135 mil lång. övre loppet går igenom trånga klyftdalar, nedre loppet omgives av slättland.

Kurage [-a’sj], fr. courage, mod.

Kurant’, gångbar, gällande; frisk, kry.

Kura’tor. En K. är i stort sett detsamma som god man*. — K. är även titel på ordföranden i styrelsen för en nationsförening vid universiteten.

Kur’bits, se Flaskkurbits och Pumpa.

Kurdista’n, beteckning för det av kurder befolkade området i s. Arme-nien och n. Mesopotamien omkring Tigris’ källfloder.

Kurc’ra, bota.

Kurfurste, de furstar i det Tyskromerska riket, vilka ägde rätt att deltaga i kunga- el. kejsarvalen. Enligt den s. k. gyllene bullan, som utfärdades av Karl IV 1357, tillkom

denna rätt furstarna av Brandenburg, Böhmen och Sachsen, pfalzgrevska-pet vid Rhen samt ärkebiskoparna av Köln, Mainz och Trier. Bayern blev kurfurstendöme 1623, Hannover 1692 och Hessen-Kassel 1803.

Kurhus, äldre namn på sjukhus för patienter, lidande av könssjukdomar.

Kuria’lstil, se Kanslistil.

Ku’rian, sammanfattande namn på de centrala påvliga ämbetsverken, vilka i allmänhet ledas av kardinaler.

Kuri’lerna, den mellan japanska ön Jesso och Kamtjatka liggande öbågen. Mestadels av vulkanisk natur med ett 20-tal ännu verksamma vulkaner, öarna tillhöra Japan. 6,000 inv. Stödpunkter för ett givande fiske.

Kuriosite’t, sällsynthet, märkvärdighet, föremål, som framkallar nyfikenhet. — K u r i o’s u m, märkvärdighet.

Ivuri’r, ilbud, ridande bud, sänt i viktiga ärenden.

Kurisches ILaff [ko’-], grund bukt i sö. delen av östersjön, 1,620 kvkm. Jfr Haff.

Kuriö’s, egendomlig, löjlig, konstig.

Kurland, den sydligaste av östersjöprovinserna. Tillhör till största delen Lettland, till en mindre del Litauen.

Kuro’ki, T., 1844—1923, japansk general. K. utmärkte sig särskilt i ryskjapanska kriget som överbefälhavare för 1: a armén och medverkade till flera betydande segrar (Yalu, Shaho, Mukden).

Kuropafkin, A. N., 1848—1925, rysk general, krigsminister 1898—1904. Under rysk-japanska kriget var K. överbefälhavare men måste träda tillbaka efter nederlaget vid Mukden 1905. K. var en tid överbefälhavare på nordfronten under världskriget och sedermera till revolutionens utbrott Tur-kestans generalguvernör.

Kurs. — 1. Det pris, till vilket ett värdepapper (aktier, obligationer, sedlar m. m.) vid ett visst tillfälle kan erhållas, i förhållande till (i procent av) det nominella värdet. När kursvärdet är lika med nominella värdet, står papperet i pari.

Kursi’v. — 1. En tryckstil, som lutar något åt höger (ex. kursiv). — 2. Läsning utan föregående förberedelse, särskilt i fråga om översättning; hastig genomläsning.

Kur’sor, titel på universitetsvakt-mästare.

Kurtage [korta’sj], se Courtage.

Kurti’s, flyktig uppvaktning, flört.

— Kurtis a’n, demimonddam. — K u r t i s e’r a, uppvakta, flörta med.

— Kurtis ö’r, fruntimmerskarl. Kuru Sivo (”Svarta strömmen”), varm havsström i Stilla oceanen, som flyter från Japanska öarna mot Nordamerikas v. kust.

Kurva. — 1. Mat. Kroklinje. Jfr Analytisk geometri. — 2. Krökning å en väg, en järnvägslinje el. dyl. Denna krökning mätes med tillhjälp av radien i den cirkel, av vilken båg-linjen kan anses utgöra en del. Denna radie, kurvradien, får på en livligt trafikerad, större bana ej understiga 600 m., på mindre järnvägar får den gå ned till 240 m. På landsvägar får den i vissa fall gå ned ända till 10 m.

Kusch, se Couche.

Kusiner, syskons barn. Till 1845 var äktenskap mellan K. förbjudet i svensk lag.

Kusken, stjärnbild på norra stjärnhimmeln. Till K. hör Capella, en av himmelns ljusstarkaste stjärnor.

Kustartilleri, den artillerimaterial, som är avsedd för kusternas försvar, samt de trupper, som betjäna denna material. Om organisationen av K. i Sverige, se Sveriges Försvarsväsen.

Kustbefästning:, befästningsanlägg-ningar, som äro avsedda till skydd för örlogshamnar, viktiga farleder o. dyl. De fientliga fartygens annalkande förhindras genom utläggande av minor, försänkningar m. m. Smärre fientliga fartygs försök att oskadliggöra dessa anordningar försvåras genom beskjut-ning med lätt och medelsvårt artilleri, varjämte tungt artilleri finnes för be-skjutning av de pansarskyddade, större, fientliga örlogsfartygen.

Kustbevakning, tullverkets uppgift att förhindra insmuggling av varor över kusterna och andra förseelser mot tullförfattningarna på dessa. K :s chef benämnes kustbevakningsinspektör.

Kusto’d, ord el. stavelse, som fordom trycktes nederst till höger på en sida, utgörande början på nästa sida.

Kut al Amara’, stad vid Tigris, s. om Bagdad, i Mesopotamien. 6,000 inv. År 1916 tvangs den engelske generalen Townshend, som med en engelsk armé var innesluten i staden, att giva sig till turkarna.

Kutter. — 1. En maskindel på hyvel-och fräsmaskiner. — 2. Mindre segelfartyg med skarp bottenform. K., som har en mast med stång och är försedd med klyvarbom, för i regel bomsegel, toppsegel, stagfock och kly-vare.

Kuty’m, vana, sedvänja.

Kuvert’ el. kuvä’r. — 1. Omslag till brev. — 2. Det som vid en måltid framdukas till varje person (tallrik, gaffel, kniv etc.).

Kuvö’s, liten säng, försedd med särskilda uppvärmningsanordningar. K.

användes för klena el. för tidigt födda barn, vilka ej tåla rumstemperatur.

Kuxhafen, se Cuxhafen.

Ku ylens tierna. — 1. A. K., f. 1862, författare, som bland annat skrivit krigsskildringar, reseberättelser m. m.

— 2. E. K.-Wenster, f. 1869, författarinna, som utgivit talrika romaner och novellsamlingar.

Kw., förkortning för kilowatt.

Kvacksalveri straffas enligt lag av 21 sept. 1915. Kvacksalvare, som mot ersättning behandlat venerisk sjukdom, tuberkulos, kräfta, smittosjuk-dom el. företagit liypnotisk behandling, straffas med böter från 50—1,000 kr. Även om behandling lämnas utan ersättning straffas kvacksalvare, 0111 behandlingen i ett el. annat avseende kunnat medföra fara för den sjukes liv och hälsa.

K va’der, fyrkantig, rätvinklig bygg-nadssten.

Kvadrant’. — 1. Mat. En fjärdedel av en cirkel. — 2. Astr. Instrument, med vars tillhjälp st järnhöj den mätes.

Kvadra’t, en fyrsidig och rätvinklig figur, vilken även är liksidig. Är sidan i en K. a, är dess yta a2, kvadraten på a.

Kvadra’tisk, annan benämning på en ekvation el. funktion av andra graden.

Kvadra’tiska systemet, se Kristall.

Kvadra’tmått, ytmått. Om längdenheten är en meter, är ytenheten en kvadratmeter, det vill säga en kvadrat med en meters sida.

Kvadra’trot. Med K. ur ett tal a, som tecknas]/V» förstås det tal, som multiplicerat med sig självt blir a el., med andra ord uttryckt, det tal, vars kvadrat är a. Ett tal har två K., numeriskt lika stora men med motsatta tecken. är såväl + 2 som — 2.

Kvadratu’r, se Cirkelns kvadratur.

Kvadre’ra, att upphöja ett tal i kvadrat.

Kvadrillio’n el. kvadriljon, en miljon trillioner, en miljon upphöjt till fyra = 1024. I Frankrike och en del andra länder är K. en miljon miljarder = 101B.

Kvadrup’pelallians’, fyrmaktsförbund. Det mest kända av sådana förbund är K. av 1718 (England, Frankrike, Österrike och Nederländerna), som var riktad mot Spanien.

Kvalifiee’ra, ange art el. beskaffenhet ; förklara behörig. — K v a 1 i f i-c e’r a d, behörig, lämplig, skicklig; närmare bestämd; vid sporttävling använd term för att ange, att en deltagare uppfyller de för tävlingen erforderliga villkoren.

Kvalitati’v, hänförande sig till beskaffenheten, kvaliteten.Kvalite’t, egenskap, sort, beskaffenhet. — Språkv. De för ett visst språkljud karakteristiska egenskaperna, vilka bestämmas av de vid språkljudets bildning medverkande artikulations-faktorerna (röstbandens vibrering, luftströmmens passerande genom mun el. näsa, friktion, tungvibration etc.). Ett språkljuds K. varierar alltefter dess ställning i förhållande till närgränsande språkljud.

Kval’st er (Acarina), små spindeldjur med sammanvuxen fram- och bakkropp, läderartad hud och bitande, stickande el. sugande mundelar. En del arter äro parasiter på växter el. djur. Till K. höra bland annat Fästingar och Skabbdjur.

Kvangsi, provins i s. Kina omkring floden Sikiangs mellersta lopp. 217,000 kvkm., folkmängden uppges olika, 5 —

12 milj. Förnämsta stad Nanning.

Kvangtung, kustprovins i s. Kina, omkring nedre . Sikiang. 243,000 kvkm. Folkmängden uppges olika, 24 till 37 milj. Huvudstad Kanton. Provinsen är bergig, bebyggelsen koncentrerad till floddalarna och alluvialslätterna. Produkter äro ris, socker, tropiska frukter. Yid kusten ligga det engelska Hongkong, det franska Kuang-tchéou och det portugisiska Macao.

Kvantite't, myckenhet, storhet, mängd. — Språkv. Fonetisk benämning på ett språkljuds artikulations-längd. Språkljuden äro antingen långa (ex. o i bok) el. korta (o i bock). En stavelses K. varierar alltefter längden av de språkljud, av vilka den är uppbyggd.

Kvantite'tsteorin, en teori rörande penningvärdets förändringar, som innebär, att penningens värde, dess köpkraft, under eljest lika förhållanden, förhåller sig omvänt som penningmängden. ökad penningmängd medför sänkt penningvärde el., vilket är detsamma, höjd varuprisnivå.

Kvan'tum, mängd.

Kvantteorin, en år 1900 av den framstående fysikern M. Planck uppställd teori, enligt vilken strålningen (t. ex. ljusstrålningen) ej sker kontinuerligt utan diskontinuerligt. K. har varit av genomgripande betydelse för de sista decenniernas fysikaliska forskning och har tillämpats på allt vidsträcktare områden.

Kvarka är en smittosam sjukdom hos hästar; vanligen angripas unga djur. K. är en katarr i slemhinnan i svalget och i övre luftvägarna, vartill ofta komma bölder i lymfkörtlarna i käkgropen. Orsakas av en bakterie, som bland annat finnes i det varblandade näsflödet. För att hindra sjukdomens utbredning böra de sjuka djuren flyttas till särskilda stall och vårdas av person, som ej

får ha beröring med friska hästar. De spiltor, där de sjuka djuren stått, böra desinfekteras.

Kvarken. — 1. Norra K., den smalaste delen av Bottniska viken, mellan städerna Umeå och Vasa. — 2. Södra K., n. delen av Ålands hav.

Kvarnsveden, industrisamhälle nära Domnarvet, mellersta Dalarna. 2,000 inv. Stort pappersbruk.

Kvarnzelius, S. H., f. 1864, svensk nykterhetsman och politiker, landshövding i Kopparbergs län. K., som tillhör det folkfrisinnade partiet, spelar en betydande roll som politiker, särskilt som ordförande i statsutskottet, som förlikningsman i arbetstvister och har varit medlem av ett betydande antal kommittéer.

Kvarstad. Borgenär kan, därest fara föreligger, att en gäldenär skall förskingra sin egendom, hos överexe-kutor till säkerhet för sin fordran begära K. å gäldenärens lösa egendom. Även å det, soni annan innehar men vartill man förmenar sig ha bättre rätt, kan man begära K.

Kvart, fjärdedel, femton minuter; fjärde tonen från en viss ton räknat; bokformat, erhållet genom att vika ett ark papper två gånger.

Kvar'ter, äldre rymdmått (*4 stop, 0.33 liter), äldre längdmått (% aln, 14.8 cm.).

Kvarte'r, fjärdedel; grupp av hus i en stad, som avgränsas av fyra gator ; bostad, härbärge. — Astr., se Månen.

Kvartero'n, avkomling av vit och mestiz el. vit och mulatt.

Kvartett', mus., tonstycke för fyra (vokala el. instrumentala) stämmor; de personer, som utföra ett dylikt stycke.

Kvarts, ett av de allmännast förekommande och viktigaste, bergarts-bildande mineralen, består av kisel-syra [Si02]. Yäl utbildade K.-kristaller el. bergkristaller bestå av sexsi-diga prismor och pyramider. Hårdhetsgraden är 7, spec. vikt 2.7. Bergkristaller äro vattenklara, färglösa och finnas utvuxna från väggarna av sprickor och hålrum särskilt i granit, sandsten och andra kiselsyrerika bergarter. Röktopaser ha en rökbrun, ametister en violett färg; de äro avarter av bergkristall. Vanlig K. är halvgenomskinlig, oftast vit el. grå, ibland blåaktig. Den är en viktig

beståndsdel i granit, gneis och glimmer-skiffer och utgör huvudbeståndsdelen i sand, sandsten och kvartsit. Mineralkornen sakna vanligen kristallbegränsning. Kiselsyra förekommer vidare som mineral i form av flinta, agat och kalcedon.

Kvartsi't, hård, av sammanvuxna kvartskorn bestående bergart, bildad genom metamorfos av sand el. sandsten.

Kvartslampa, se Kvicksilverlampa.

Kvartsporfy'r, porfyr, innehållande strökorn av kvarts.

Kvartä'rperioden omfattar istiden och nutiden (glaciala och postglaciala tiden). Om istiden och dess avlagringar se Istiden. Nutida el. postglaciala avlagringar äro t. ex. i flodmynningarna avsatt sand och lera, vidare gyttja, torv och kalktuff. Hela Skandinaviens nutida växt- och djurvärld är liksom människan inkommen efter istiden.

Kva'si, "liksom", är i sammansättningar liktydigt med skenbar, oegentlig, föregiven.

Kvass, dryck, beredd genom jäsning av rågbröd och malt, som överslagits med varmt vatten. K. är en syrlig, alkoholhaltig dryck, som mycket användes av den ryska allmogen.

Kvas'sia, ved från Quassia amara och Picrasma excelsa, tvenne sydamerikanska . träd. K. innehåller bitterämnen och användes inom medicinen bland annat som maskmedel. K-lös-ning användes även till besprutning mot bladlöss.

Kvast, se Blomma.

Kvastprick, se Utprickning.

kvcm., förkortning för kvadratcentimeter.

kvdm., förkortning för kvadratdecimeter.

Kveitsjo, provins i sv. Kina, 157,000 kvkm., 10 milj. inv. Är till stor del ett karstland. Huvudstad Kvei-jang.

Kwenlun, se Kuen-lun.

Kverulant', processmakare, grälsjuk person. K. användes egentligen om personer, som lida av en viss sinnessjukdom, vilken bland annat yttrar sig i ett envist kämpande för mer el. mindre förmenta rättigheter.

Kvickrot (Triticum repens) hör till familj Graminero och är besläktad med vete. K. är ett ogräs, som är svårt att utrota, beroende på den långa, krypande rotstocken.

Kvicksilver, den enda metall, som vid vanlig temperatur är flytande. Kem. tecken Hg. Atomvikt 200.6. Atomvärde 1 el. 2. K. är en av de tyngsta metallerna, spec. vikt 13.6. Fryspunkt —38.9°, kokpunkt 357°. — K. användes i fysikaliska instrument såsom termometrar, manometrar och barometrar, inom medicinen m. m. Med de flesta andra metaller legeras K. till s. k. amalgamer. — 1-värdiga kvicksilverföreningar kallas merkuro-föreningar, 2-värdiga merkuriförening-ar. De flesta K.-föreningarna äro mycket giftiga. K.-kloruren [I-IgCl] el. kalomel användes i medicinen bland annat som avförande medel. K.-ldori-den [HgCk] el. sublimat har mycket

stor betydelse som antiseptiskt medel. K.-sulfiden [HgS] el. cinnober, som förekommer i naturen som mineralet cinnober, användes som rött färgämne. — K. förekommer, ehuru sällsynt, gedigen i naturen. Till största delen erhålles det från mineralet cinnober. Spanien är det främsta K.-produce-rande landet.

Kvicksilverlampa, en båglampa, där den negativa elektroden utgöres av kvicksilver. Det alstrade ljuset är mycket fattigt på röda strålar. Kvartslampan är en specialtyp av K. Det glasrör, som i den vanliga K. utgör omhöljet kring elektroderna, är i kvartslampan ersatt med ett kvartsrör. Kvartslampan användes inom medicinen på grund av att dess ljus är särskilt rikt på de kemiskt verksamma ultravioletta strålarna.

Kvicksilverlikriktare, apparat för omformning av växelström till likström, bestående av en kolv av glas (för strömmar under 100 ampére) el. järn (strömmar över 100 ampére). Kolven, ur vilken luften utpumpats, är fylld med kvicksilvergas, som har den egenskapen att låta strömmen passera endast i en riktning. Anoderna bestå i

allmänhet av stål el. grafit. Kato-den utgöres av kvicksilver.

Kvietism, en religiös rörelse, som på 15- och 1600-t. uppstod inom den katolska kyrkan. K. strävade efter en innerlig fromhet med uppgivande av egna önskningar, tankar och begär och var i hög grad mystiskt betonad. K. uppmuntrades till en början av de kyrkliga myndigheterna. Senare togo dock dessa avstånd från K., speciellt under påverkan av jesuiterna under 1600-t.

Kvillaj'abark erhålles av Quillaja saponaria (familj Rosacese), såpträ-det, som hör hemma i Peru och Chile. K. innehåller s. k. saponiner, som med vatten bilda skum, och användes därför till tvättning och fläckuttag-ning.

Kvinnligt rim, tvåstavigt rim (tycka-smycka).

Kvinnorörelsen, arbetet på att göra kvinnan likställd med mannen i socialt, kulturellt, ekonomiskt och politiskt avseende. Rörelsen leder sitt ursprung från upplysningstidens lära om de mänskliga rättigheterna. Den inriktade sig under sitt första skede väsentligen på att skapa rätt och möjligheter till utbildning och självständigt arbete för kvinnan, i första hand den ogifta. Bland dem, som utformade rörelsens teoretiska program, må nämnas Saint Simon och Stuart Mill samt i Sverige Thorild och Fredrika Bremer. Ett senare skede av rörelsen har karakteriserats av ökat deltagande från den gifta kvinnanssida, åt vars ställning särskild uppmärksamhet ägnats, samt av att en väsentlig del av rörelsens arbete inriktats på att ernå politisk likställighet mellan man och kvinna. Utgångspunkten är ej längre, att män och kvinnor äro i grund och botten lika utan att statslivet just på grund av deras inbördes olikhet har behov av dem bägge. Internationellt företrädes K. av det år 1888 bildade Internationella kvinnoförbundet och den år 1904 bildade Internationella röst-rättsalliansen. Under den nydanings-period, som följt efter världskriget, ha kvinnorna i de anglosaxiska och germanska länderna och delvis i de slaviska i stort sett uppnått likställighet med mannen. I de romanska länderna har däremot K. vunnit vida mindre gehör för sina krav. — Från Sverige torde följande data vara att i första hand anteckna. 1845 genomfördes den lika arvsrätten för man och kvinna, 1846 och 1864 näringsfriheten, 1858 fattades beslut om att kvinnan skulle bliva myndig vid 25 års ålder, 1884 sänktes - myndighetsåldern till 21 år, 1863 fick kvinnan kommunal rösträtt. På 1850-t. fick kvinnan tillträde till lägre statstjänster. I slutet av 1850-t. samt under 1860- och 1870-t:n upprättades särskilda utbildningsan-stalter för kvinnor (folkskollärarinne-seminarier, högre lärarinneseminarium), varjämte kvinna erhöll rätt att avlägga flertalet akademiska examina. De följande decennierna karakteriserades av att kvinnorna fingo tillträde till allt flera arbetsområden (professurer, lektorat etc.). Deras möjlighet att utöva inflytande inom kommunalförvaltningen ökades därigenom, att kvinnor blevo valbara till allt flera kommunala institutioner. Genom kommunallagarna av 1919 och vallagen av 1921 ha kvinnorna i fråga om såväl rösträtt som valbarhet i politiskt och kommunalt avseende jämställts med männen med det undantaget, att kvinna har rätt att när som helst avsäga sig förtroendeuppdrag. Genom grundlagsändringar år 1921 och en lag av år 1923 om kvinnors behörighet att inneha statstjänst har kvinnan beretts tillträde till alla statens ämbeten och tjänster (undantag prästtjänst). Slutligen må nämnas den nya äktenskapslagen av år 1920, genom vilken en mängd kvinnliga önskemål tillgodosetts. Bland den svenska K: s organisationer torde böra nämnas Fredrika Bremerförbundet, Akademiskt bildade kvinnors förening, Föreningen Kvinnor i statens tjänst samt de politiska: Moderata kvinnoförbundet, Frisinnade kvinnors riksförbund samt Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund.

Kvint, den diatoniska skalans femte tonsteg; högsta strängen (e-sträng-en) på en violin; parad vid fäktning (se Fäktkonst).

Kvintero'n, avkomling av vit och kvar teron.

Kvintessens [-angs'], det väsentliga i en sak. I ordagrann översättning betyder K. det femte ämnet, i vilken betydelse det användes t. ex. av alkemisterna.

Kvintett', tonstycke för fem (instrumentala el. vokala) stämmor.

Kvintile'ra, drilla, småsjunga.

Kvintillio'n, en miljon upphöjt till fem = 1030. I Frankrike och en del andra länder är K. en miljard miljarder =

Kviften (Cydonia vulgaris), till familj Rosacere hörande buske el. träd, som har ljusröda blommor och gula, äpplelika frukter, av vilka beredas sylt, marmelad o. dyl. K. odlas framför allt i Medelhavsländerna men även i det övriga Europa. Man använder ofta K. som grundstam för ympning av päron.

Kvittning är en fordrans avräknande på en motfordran, varigenom båda fordringarna upphöra att existera till den del de täcka varandra.

Kvitto, skriftligt erkännande, att betalning emottagits. Motsvarande verb k v i 11 e’r a.

kvkm., kvm., kvmm., förkortning för kvadratkilometer, kvadratmeter, kvadratmillimeter.

Kvot. Med kvoten mellan två tal förstås det tal, som erhålles, då det ena talet divideras med det andra. K. är alltså resultatet av en division.

Kvotlagen, i vanligt språkbruk benämning på en lag i Förenta Staterna av 1921, som avser att reglera invandringen. Jfr Emigration.

Kvä’kare, en religiös riktning, som grundlädes i England av George Fox (1624—91). K. anslöt sig till en del äldre religiösa samfund och hade till en början en tämligen överdriven och exalterad karaktär. Senare organiserades rörelsen i mera fasta former. K. utmärkes framför allt av opposition mot all kyrklig auktoritet och även mot statens fordringar, i den mån dessa ansågos strida mot religiösa ideal. I tillämpning av den bibliska kristendomen äro K. ovanligt konsekventa. De vägra att göra krigstjänst, behålla hatten på vid hälsning och kalla alla människor du, eftersom alla människor inför Gud ha lika stor betydelse etc. De bibehöllo länge en ålderdomlig klädedräkt, fri från prydnader. K. utsattes på 1600-t. för hårda förföljelser. En del anhängare av K. funno en tillflyktsort hos William Penn i Nordamerika, där de befolkade den nuvarande staten Penn- sylvania. Så småningom ha K. mera anpassat sig efter samhällslivets fordringar. Anhängarna uppgå nu till c: a 140,000. De ha utfört ett storartat arbete för bland annat fångvårdens förbättring, negerslaveriets upphävande, lindrande av nöden efter världskriget etc.

Kvä’ner, ett i en del äldre källor omtalat folk, boende s. om Finnmarken. K. blev sedermera en norsk benämning på de till Norge inflyttade finnarna.

Kvä’num, municipalsamhälle på Västgötaslätten, 2 mil sv. om Skara. 300 inv.

Kväve (lat. nitrogenium), gasformigt grundämne. Vanlig, torr luft håller omkring 4A kväve och Vs syre i blandning. Kem. tecken N. Atomvikt 14. Atomvärde 2, 3 el. 5. K. är obetydligt lättare än vanlig luft. — K. kan genom stark avkylning och sammanpressning förtätas till en vätska (kokpunkt —196°). Kväve är en kemiskt indifferent gas, som under normala förhållanden ej kan bringas att inverka på andra ämnen. Med tillhjälp av den elektriska ljusbågen kan dock K. fås att direkt förena sig med syre. Härpå grundar sig framställningen av s. k. norgesalpeter [Ca(NOs)2]. Att djur kvävas i K.-gas beror endast på frånvaron av syre, ej på någon giftig egenskap hos K. — K: s viktigaste förening med väte är ammoniak [HaN]. Av kvävets syreföreningar märkas kvävoxidul [N2O] el. lustgas, och K.-pentoxid [N2O5], vilken motsvaras av syran salpetersyra [HNOs]. Salpetersyrans salter kallas nitrat. Även med saltbildarna ingår kväve föreningar t. ex. klor-kväve [NCla], en explosiv, oljeartad, gul vätska. — Förutom i luften, var-est K. finnes i fritt tillstånd, förekommer K. i naturen i form av nitrat i chilesalpeter samt ingår vidare i många till växt- och djurriket hörande ämnen, särskilt äggviteämnen. På grund av K:s oförmåga att förena sig med andra ämnen kunna växterna i regel ej upptaga K. ur luften utan måste ha tillgång till K.-föreningar i jorden.

Kvävebakterier utgöra en grupp mikroorganismer, som äga förmåga att upptaga och binda luftens fria kväve och överföra detta i organiska föreningar. De leva i jorden och i rötterna av vissa växter, t. ex. i ärtväxternas rotknölar. Jfr även Salpeterbakterier.

Ky., förkortning av Kentucky.

Kykla’derna, se Cykladorna.

Kyk’liska skalder, Ky’kliker, Cykliska skalder, sammanfattande namn på de forngrekiska skalder, som under de närmaste århundradena efter de

homeriska dikternas spridning (ungefär 750—550 f. Kr.) skrevo episka dikter efter dessas förebild.

Kyklo’p, se Cyklop.

Kylanordningar. För en mångfald olika ändamål krävas särskilda K. Det enklaste sättet att ernå avkyl-ningen är att använda is. På grund av den värmemängd, som bindes vid isens smältning, håller sig temperaturen under hela den tid smältningen pågår konstant vid noll grader. I moderna kylmaskiner, t. ex. i den av svenskarna von Platen och Munter uppfunna kylmaskinen, betjänar man sig av det förhållandet, att värme bindes, då en vätska avdunstar. Tempe-raturnedsättningen erhålles i denna maskin därigenom, att ammoniakgas, som kondenserats till ammoniakånga, får avdunsta. I andra kylmaskiner användas exempelvis svaveldioxid el. koldioxid. Ett tredje sätt att åstadkomma kylverkan erbjuder det förhållandet, att värme bindes, då gaser få utvidga sig. Enligt denna princip framställes exempelvis i Lindes köldmaskin flytande luft. Då en fast kropp löser sig i en vätska åtgår värme. Härpå grunda sig användningen av de s. k. köldblandningarna. I alla de fall. då en kropp el. ett rum skall hållas vid lägre temperatur än omgivningen, är det nödvändigt att tillse, att det skiljes från omgivningen genom värme-isolerande material, så att värme 1 så ringa grad som möjligt tillföres från denna.

Kylare, se Automobil och Förbränningsmotor.

Kyl’ler, skyddande läderrock, förr använt av krigsmän antingen under rustningen el. utan rustning.

Kylskador, se Förf rysning.

Ky’ma, ett i den grekisk-doriska byggnadsstilen förekommande bladornament.

Kym’mene älv, finskt vattendrag. Utgör avlopp för Päijänne m. fl. sjöar; utmynnar i Finska viken. 490 km. lång. Synnerligen viktig timmerflott-ningsled.

Kymosi’n, se Löpe.

Kym’rer, se Kelter.

Kyndelsmässa [tjyn’-] firas till minne av Jesu frambärande i templet på den söndag, som infaller närmast fyrtionde dagen efter jul.

Ky’niska skolan, se Cyniska skolan.

Kyo’to, se Kioto.

Ky’pert, vävnad med snedgående ränder, beroende på trådarnas anordning.

Ky’pra, sköta om viner lagrade på fat. Från ordet K. stammar ordet kypare.

Kyrass’, ursprungligen beteckning för en ryttares rustning, senare för

endast bröst- ocli ryggharnesk. — K y r a s s i ä’r e r, tyngre kavalleri.

Kyrenai’ka, se Cyrenaika.

Kyrenai’ska skolan, en filosofisk riktning, som grundlädes av Sokra-tes’ lärjunge Aristippos från Kyrene. K. ansåg, att man borde sträva efter största möjliga summa av njutnings-fyllda ögonblick i livet. Åskådningen är besläktad med epikuréernas.

Ky’rie elei’son, ”Herre förbarma dig”, ett inom de katolska kyrkornas gudstjänst förekommande bönerop.

Kyrkesuml, municipalsamhälle 2 mil n. om Marstrand, s. Bohuslän. 350 inv.

Kyrkoböcker. Enligt kunglig förordning av den 3: e dec. 1915 skall i varje församling föras församlingsbok, bok

över obefintliga, inflyttningsbok, utflyttningsbok, födelse- och dopbok, lysnings- och vigselbok, konfirmationsbok samt död- och begravningsbok.

Kyrkofäder, benämning på framstående kyrkliga personligheter i den äldsta kristna kyrkan. Den katolska kyrkan har noggrant bestämt vilka den räknar som K. Inom de protestantiska kyrkorna är gränsen mera svävande. Bland K. märkas Clemens av Alexandria, Origenes och Tertul-lianus, (vilka på grund av bristande renlärighet av katolska kyrkan ej räknas som K.) samt Ambrosius, Augustinus, Cyprianus, Hieronymus, Grego-iius den store m. fl.

Kyrkohistoria, vetenskapen om den kristna kyrkans utveckling, utgör en del av religionshistorien.

Kyrkolag, Gällande K. daterar sig från år 16S6. Den innehåller bestämmelser om kyrkan såsom organisation och såsom statskyrka.

Kyrkomusik, i vidsträckt bemärkelse all musik med religiös syftning; i inskränkt bemärkelse den till den kyrkliga ritualen hörande musiken. På Karl den stores tid blev orgeln det vanligaste kyrkoinstrumentet. På 600-t. utformades en för hela västerländska kyrkan gemensam ritualsång (den gregorianska sången). Bland mästare på kyrkomusikens område må nämnas framför allt Palestrina, Bach och Händel.

Kyrkomöte, en församling representerande den svenska kyrkan, som sammanträder vart femte år el. oftare, om regeringen sammankallar. Ombud äro dels genom elektorer utsedda lekmän, dels prästerliga ombud, som dels äro, självskrivna (biskoparna), dels väljas av stiftens prästerskap. Ärkebiskopen är självskriven ordförande. K: s samtycke fordras för ändring el. upphävande av kyrkolag, och K. äger för övrigt att göra framställningar till regeringen i kyrkliga frågor.

Kyrkoråd väljes av kyrkostämman. Kyrkoherden är självskriven ordförande. K. är förvaltande och verkställande myndighet i kyrkliga angelägenheter.

Kyrkoslaviska, det slaviska språk, till vilket bibeln översattes av de första slaviska missionärerna. Detta har senare blivit kyrkospråk hos de slaviska folk, som tillhöra den österländska kyrkan (ryssar, serber, bulgarer).

Kyrkostaten, en under påven lydande italiensk stat, delvis uppkommen ur romerska kyrkans stora, enskilda jordegendom. Redan på 600-t. hade påven betydande politisk makt och på 700-t. bekräftade de karolingiska härskarna jiävens överhöghet över hertigdömet Rom, Ferrara, Ravenna m. fl. områden. Påvarna lydde dock under det karolingiska riket, men under dettas förfall blevo de mera oberoende. Ständiga strider med de inbördes kämpande adelsätterna och med de tysk-romerska kejsarna utkämpades. På-vedömets oberoende erkändes 1274 av Rudolf av Habsburg. Sedermera gjorde påvarna sin makt gällande inom K: s eget område, där städerna förut varit så gott som självständiga småstater. 1 början av 1500-t. stärkte påven Julius II K:s maktställning, främst genom flera landvinningar (Bologna, Modena, Parma m. fl.). På 1600-t. rådde lugn, och en del reformer infördes, men finanserna försämrades av det rådande gunstlingsväldet. Under franska revolutionen erövrades K. av de segrande fransmännen, och under det napoleonska kejsardömet införlivades K. med Frankrike. Efter Napoleons fall återställdes emellertid K. på Wienkongressen (1814). Februarirevolutionen 1848 medförde stark jäsning i Italien, och f. å. proklamerades en konstituerande nationalförsamling i Rom, den Romerska republiken. Påven återtog dock s. å. sitt välde med hjälp av franska, österrikiska och spanska trupper. Under det italienska befrielse- och enhetsverkets fullbordande sökte Napoleon

III rädda K., men efter det franska kejsardömets fall intogs K. av italienska trupper och införlivades efter en folkomröstning med konungariket Italien 1870. Påven erhöll bl. a. palatset Vatikanen.

Kyrkostämma. Rösträtt å K. har var och en som har rösträtt å kommunalstämma på landet och å allmän rådstuga i stad, med undantag av personer, tillhörande främmande religioner, el. personer, som anmält sitt utträde ur statskyrkan. K. hålles vanligen tre gånger om året. Kyrkoherden är självskriven ordförande. Kyrkotagning:, kyrkogång, en kyrklig ceremoni, genom vilken barnaföderska förr upptogs i den kristna församlingens gemenskap. K. har uppkommit ur den judiska föreställningen, att en barnaföderska var oren. K. har numera i Sverige kommit tämligen ur bruk.

Kyrkotonarter användes till omkring 1000 och äro alla diatoniska tonarter, vilka skilja sig genom de halva tonstegens läge. Under medeltiden och renässansen hade de stor betydelse för såväl religiös som världslig musik. De undanträngdes i och med den moderna harmonilärans utveckling.

Kyrkoår. Det kyrkliga året räknas börja första söndagen i advent (fjärde söndagen före jul). Trettondagen och följande söndagar ansluta sig sedan till julen. Därefter följa . Septuage-sima och Sexagesima, efter vilka fastlagen inträder. Påsk och Pingst äro rörliga högtider, efter vilka komma trefaldighetssöndagen samt Johannes Döparens dag.

Kyrkstöt, en kyrkvaktare, som fordom hade till uppgift att gå omkring under gudstjänsten och väcka sovande kyrkobesökande.

Kyrkvärd väljes av kyrkorådet bland dess medlemmar för två år.

Ky'ros el. Cyrus, namn på persiska härskare. — 1. K. den äldre, skaparen av det persiska världsväldet. Hos I-Ierodotos finns en beskrivning över K: s levnad. Persien var på K: s tid en lydstat under Medien, men under ledning av K. reste sig perserna, besegrade den mediske härskaren (omkring 550 f. Kr.) och införlivade hans rike med den persiska staten. Därefter besegrade K. den lydiske konungen Kresus och utökade sitt välde med erövringar av grekiska städer i Mindre Asien. 539 intogs Babylonien. K. skall ha omkommit under ett härnadståg mot massageterna (529). — 2. K. den yngre, tronkrävare, yngre son till konung Dareios Nothos av Persien. K. sökte förgäves störta sin äldre broder Artaxerxes och samlade slutligen mot honom en stor här, varav 13,000 greker. 401 tågade K. från Sardes och sammandrabbade med Artaxerxes vid Kunaxa i Babylonien, där K. stupade. Den grekiska flygeln blev segerrik. Den övriga hären blev emellertid slagen och grekerna måste åter-tåga. Deras öden under detta fälttåg är av Xenofon skildrat i hans berömda ”Anabasis”.

Kus'trin, befäst preussisk stad ö. om Berlin, vid Oder. 20,000 inv. Järnvägsknut och viktig station för flodfarten.

Kåda, vanlig benämning på saft, som sipprar ut ur trädstammar och trädgrenar och sedermera stelnar i

luften. Dess kemiska sammansättning växlar i hög grad (lösningar av gummi och växtslem, av harts i flyktiga oljor m. m.).

Kåk, skampåle, trä- el. stenpelare på offentlig plats, vid viiken man fordom fängslade brottslingar, och utsatte dem för pöbelns hån.

Kål, arter av släktet Brassica (familj Cruciferse). Huvudformen är B. oleracea, som finns vild vid Europas västra kuster. Odlingsraser äro Grönkål (B. acephala) med öppen bladrosett, K å 1 r a b b i (B. gongylo-des) med ovanjordisk knölstam, Vir-sing-kål (B. sabauda) med sluten, huvudlik rosett, Rosenkål (B. gemmifera) med toppliuvud och talrika smärre sidohuvuden, Huvud-k å 1 (B. capitata) med blad tätt omslutande varandra, de inre vita, B 1 o m-k å 1 (B. botrytis) med inre blad och blommor missbildade till en köttig, tätgrenig kaka.

Kålf järilsläktet (Pieris) hör till dagfjärilarnas underordning och omfattar några allbekanta arter, vilkas larver stundom göra betydlig skada i trädgårdar. Mest känd är K å 1 f j ä-rilen (Pieris brassicae). Denna är vit med framvingarnas spetsar svarta. Bakvingarna ha på framkanten en svart fläck. Honan har två svarta fläckar på framvingarnas båda sidor, hannen blott på undersidan. Larven är grön med svarta prickar och gula längslinjer. Ett par andra arter äro Rapsfjärilen (Pieris napi) och Rovef järilen (Pieris rapse). Rapsfjärilen är kanske vår allmännaste dagfjäril. För att skydda kålen och andra korsblomstriga växter, som angripas av dessa fjärilars larver, böra larverna bortplockas och växterna besprutas med någon insektsdödande vätska.

Kålflyet (Mamestra brassicse), en till nattflyens underordning hörande fjäril, som har brungrå framvingar med svarta tvärlinjer och en vit fläck på utsidan. Den är allmän i södra Sverige. Larven, som är grön el. brun-aktig med ljusa rygglinjer och bred,

Kålfjäril.vit sidostrimma, lever i synnerhet på kålhuvuden, som han ofta skadar genom att äta sig in i de inre bladen.

Kålmalen (Plutella crucif erarum) hör till malfjärilarnas underordning. Dess larv skadar kål, rovor och andra korsblomstriga växter. Larven är grön med svart huvud.

Kålmottet (Pionea forficalis) hör till mottfjärilarnas underordning. Skadeinsekt på kålartade växter. Larven är grönaktig med omväxlande mörkare och ljusare längslinjer.

Kålvivlar kallas åtskilliga arter av vivelsläktet (Ceutorhynchus) bland skalbaggarna. Kålvivlar leva på kålartade växter. Särskilt är K å 1 g a 11-viveln (C. pleurostigma) känd på grund av de gallartade bildningar dess larver åstadkomma kring rothalsen på kål, rovor, raps m. fl. korsblomstriga växter. De angripna plantorna böra upptagas och förstöras, innan larverna lämnat gallknölarna.

Kår, slutet sällskap, samfund; truppstyrka.

Kåsa, namn på en del forntida dryckeskärl i Sverige.

Kåseri’, lätt samspråk; kortare föredrag el. tidningsuppsats, hållen i elegant skämtsam och kvick ton. — K å s e’r a, småprata på ett roande sätt över ett och annat. — K å s ö’r, författare av tidningskåserier; person, som gör roande och smålustiga skildringar. — K å s ö’s, liten soffa.

Kåta, ett slags koja, använd som boning av lappar. K. kan vara såväl flyttbar som fast.

Kägelspel, ett spel med käglor och klot, utspelat på en kägelbana (21—

24 m.). I Sverige användas vanligen 9 käglor, uppställda med ”kungen”, en med krona försedd kägla, i mitten. För spelaren gäller i allmänhet att från ena ändan av banan med klotet slå ned så många käglor som möjligt. F. ö. finnas en mångfald olika regler i olika länder.

Käkhål a, ett slemhinneklätt hålrum i vardera överkäksbenet. K. är ibland säte för inflammationer.

KäkisaFmi, se Keksholm.

Kälkborgare, beteckning för en genomsnittsmänniska med inskränkta synpunkter och utan allmänna intressen. K. är egentligen medborgare i Kälkestad, som i 1800-t: s litteratur motsvarade vår tids Grönköping.

Källor bildas, där det i jordlager el. berggrund cirkulerande grundvattnet träder fram mera rikligt i jordytan.

Kämpagravar, ibland använd benämning på stensättningar, vilka utgöra lämningar av förhistoriska hus. K. förekomma särskilt på Gotland och Öland.

Jättekänguru.

Kämpalekar, namn på idrottsöv-ningar bland de gamla skandinaverna.

— Kämpaspel, benämning på de riddarspel el. karuseller (se Karusell), vilka forekommo vid svenska hovet på 1600-t.

Kängurudjuren tillhöra familjen Macropodidte inom däggdjursordning-en pungdjur. De ha litet huvud, svaga framben och mycket kraftiga bakben, avsedda för hopp. En jättekänguru kan taga 10 m. i språnget. Svansen lång. När djuren sitta, stöda de på bakbenen och svansen som på en trefot. Vid språnget användes svansen som balanserstav. Hit höra bl. a. Kängurusläktet (Halma-turus), Jättekänguru (Macropus giganteus), Träd känguru (Den-drolagus ursinus), Klippkänguru (Petrogale penicillata), Känguruåtta (Potorous tridoctylus), alla från Australien el. Nya Guinea och Tasmanien.

Känn dig själv, se Gnothi seauton.

Känsel betecknar vanligen hudens beröringssinne men användes ibland även som beteckning för alla hudsinnena. I huden finnas nämligen nervändorgan, som vid retning ge beröringsförnimmelse. Andra nervändorgan ge vid retning smärtförnim-melse, respektive köld- och värmeförnimmelse. Dessa organ ligga olika tätt på olika delar av kroppen. På läppar och fingerspetsar är avståndet mellan dem mindre än en mm., på ryggen uppgår avståndet till flera cm.

I mellanrummet är huden okänslig.

Känsö, karantänsplats på en ö i Bohuslän.

Käpplingeliolmen, äldre benämning på Blasieliolmen*.

Kärande kallas den person, som anhängiggör en rättegång för att få ett visst anspråk fastslaget. Käringrön, municipalsamhälle på en ö utanför Orust, Bohuslän. 530 inv. Fiskläge, badort.

Kärlkryp togra’mer kallas ibland orm-bunksväxterna, emedan de liksom fa-nerogamerna ha kärlsträngar. Andra kryptogamer sakna kärlsträngar.

Kärlsträng är ledande cellvävnad uti växternas stam och blad. Hos de senare kallas K. också ”nerver”. K. består av bastdel och veddel; i den förra ledas kolhydrater och äggviteämnen, i den senare vattenlösningar av ämnen, upptagna ur jorden. K: s fördelning och placering hos växterna skifta. Hos vissa vattenväxter och alla lägre växter, mossor, alger och svampar, finnas inga kärlsträngar.

Kärn’ten, provins i Österrike, belägen kring Dravas övre lopp.

Kärr, sank mark, vanligen bevuxen med starrväxter, vide, magert gräs etc. K. kunna ofta efter utdikning göras brukbara för odling.

Kärrhökarna tillhöra släktet Circus av de falkartade dagrovfåglarnas familj (Falconidse). Kärrhökarna kunna ej fånga fåglar i flykten och leva därför mest av smärre djur, små gna-gare, fågelungar, grodor och insekter. Vingarna och stjärten äro ganska långa och benen höga. Näbben utan tand. Flyttfåglar. Blå kärrhöken (Circus cyaneus) finnes hos oss mest på de stora norrländska myrarna. Bruna kärrhöken (Circus druginosus) förekommer på spridda ställen i Göta- och Svealand.

Kärrsångarsläktet (Acrocephalus), fågelsläkte av sångarnas familj (Sylvi-idfie), tättingarnas ordning (Passeres). Våra arter äro gråbruna till färgen. De fåglar, som höra hit, hålla vanligen till bland vass och annan växtlighet vid vatten, där de klättra omkring och även bygga bo. Flyttfåglar. Hit höra bland annat Rörsångaren (Acrocephalus streperus), som finnes i s. och ö. delarna av vårt land, Kärrsångaren (A. palustris), som finnes i s. Skåne, och Sävsångaren (A. schsenobsenus), som är utbredd över hela vårt land.

Kättare, se Katarer.

Kävlinge, municipalsamhälle 1 mil nv. om Lund, v. Skåne. 2,100 inv. Läderindustri. Råsockerbruk. Järnvägsknut.

Kö, personer, ordnade på led, vilka i tur och ordning släppas fram till en biljettlucka el. dyl.; biljardkäpp (se Biljard). — Krigsv., sista avdelningen i en kolonn.

Ivöbenhavn, se Köpenhamn.

Köge, stad vid Köge bukt, ö. Sjsel-land, Danmark. 5,000 inv.

Kökkenmöddinger, se Kjökkenmöd-ding.

Kökslatin, benämning på latin med felaktiga ändelser och vändningar.

Köldblandning. Då en fast kropp löses i en vätska, åtgår värme. På detta förhållande grunda sig K., av vilka den vanligaste är en blandning bestående till en fjärdedel av salt och till tre fjärdedelar av snö. Tempera-turnedsättningen beror i detta fall även på den omständigheten, att saltet nedsätter isens smältpunkt, varför isen börjar smälta, vilket medför värmeåtgång. Med denna K. kan åstadkommas temperaturer något understigande — 20°.

Köldknölar, se Frostknölar.

Kölen. I forna tider ansåg man, att en bergskedja, som man kallade Kölen, löpte på gränsen mellan Sverige och Norge. De högsta topparna av bergskedjan ligga emellertid i n. pä svenska sidan, i s. på den norska sidan.

Köligruppen, geol., beteckning för en del i våra fjälltrakter förekommande lagerserier, bestående mestadels av lösa glimmerskiffrar och fyl-liter.

Köln, stad vid Rhen i Rhenprovinsen, Preussen. 690,000 inv. Livlig industristad. Särskilt bekant är tillverkningen av Eau de Cologne (Köl-nerwasser, ”vatten från Köln”). Världsberömd domkyrka, ”Kölnerdomen”, uppförd i spetsbågestil. K. är starkt befäst.

Kölnische Zeitung [kölFnisje [-tsaj’-tong],-] {+tsaj’- tong],+} en av Tysklands ledande dagliga tidningar, som sedan 1802 utkommer i Köln.

Kölsvin, en invändig förstärkning av kölen på fartyg.

Kön. Under fosterutvecklingen skilja sig de bägge könen hos människan föga. Så småningom utbilda sig könsorganen på karakteristiskt sätt. Även i den följande utvecklingen kan man skönja olikheter hos könen. Flickor äro i allmänhet större vid födelsen. Deras tillväxt sker i annan rytm. Vid puberteten, då könskörtlarna börja funktionera, 13—15 år hos kvinnor, 14—16 hos män, utvecklas de s. k. sekundära könskaraktärer-n a (kraftigare fettansats hos kvinnor, bättre utveckling av muskulatur och behåring hos män, i viss mån olika intellektuell utveckling, såväl till grad som till art etc.).

Königgrätz [kö’nis jgräts], stad i nö. Böhmen. 35,000 inv. År 1866 besegrades österrikarna av preussarna under en stor drabbning vid K. Fransmännen benämna slaget efter den närbelägna byn Sadowa.

Königsberg, stad vid floden Pregel, nära dess utlopp i Frisches Haff,

275,000 inv. Livlig handelsstad. Var före kriget av stor vikt för Tysklandsspannmålsimport från Ryssland. Universitet.

Kö’nig-Hhiitte, polsk stad i Schlesien. 75,000 inv. Järnindustri. I stadens närhet stora stenkolsgruvor. Tillhörde före världskriget Tyskland.

Königsmarck. — 1. H. K. von K., 1600—63, f. i Altmark, fältmarskalk. K. gick 1629 i svensk tjänst och förde från 1639 befäl över en del av den svenska hären. Under såväl Banérs som Torstenssons överbefäl visade K. stor duglighet och utförde flera framgångsrika expeditioner. 1648 ledde han en skicklig överrumpling av ”lilla sidan” av Prag. Efter freden var K. svensk generalguvernör i hertigdöme-na Bremen och Verden och utnämndes 1651 till riksråd. — 2. O. V. von K., 1639—88, den förres son, fältherre. K. utförde flera diplomatiska uppdrag i svensk tjänst och blev 1671 svensk minister i Paris. Samtidigt deltog K. i Ludvig XIV: s fälttåg. 1676 blev K. fältmarskalk och Wrangels efterträdare som överbefälhavare över den svenska hären i Pommern. K. skötte denna post med utomordentlig skicklighet och vann bland annat en lysande seger vid Warksow 1678 men blev s. å. innesluten i Stralsund och måste kapitulera. Efter freden 1679 var K. generalguvernör i Pommern. 1685 deltog K. i den kejserliga härens strider mot turkarna i Ungern; dock med bibehållande av sina svenska ämbeten. Därefter stred han med glänsande framgång mot turkarna i Grekland som republiken Venedigs överbefälhavare till lands. Vid K: s bombardemang av Aten sprängdes Partenon, som av turkarna användes till krutmagasin, i luften. Under belägringen av Negroponte insjuknade K. och dog i pest. — 3. Aurora von K., 1662—1728, den förres brorsdotter, berömd för sin ovanliga skönhet och begåvning. K. är mest bekant för sitt kärleksförhållande till kurfursten av Sachsen, sedermera konung August

II av Polen.

Kö’nigstein, saxisk fästning, byggd i en sandstensklippa 250 m. över Elbe. Behärskar trafikleden Dresden-Boden-bach.

Könlös fortplantning, se Fortplantning.

Könsorgan, genitalia el. fortplant-ningsorgan, utgöras av könskörtlarna samt på olika sätt byggda parnings-organ. De honliga K. utgöras av äggstockar, vilka ligga en på vardera sidan i lilla bäckenet. I närheten av dessa finnas rörformiga äggledare, vilka mynna i livmodern, som är uppbyggd av en tjock, muskulös vägg. Hos en del djur är

livmodern kluven i två mer el. mindre skilda hålrum. Hos människan är livmodern enkel.

Livmodern mynnar i slidan. De hanliga K. utgöras av tvenne testiklar, vilka anläggas i bukhålan intill njurarna men strax före födelsen nedsjunka i skrotalsäcken. Testiklarnas utförsgångar gå framtill över bäckenranden in i buken och mynna i urinröret, strax nedanför urinblåsan. Här finnas dels två säckformiga utbukt-ningar, sädesblåsorna, dels en omkring valnötsstor körtel, prostata.

Könssjukdomar. Till K. räknas gonorré, mjuk schanker och syfilis, I Sverige förekom år 1922 omkring

11.000 fall av gonorré, 1,500 fall av syfilis och 500 fall av mjuk schanker. För att motverka K:s utbredning har man i olika länder gått fram efter olika vägar. I Sverige infördes nya bestämmelser genom en lag av den 20 juni 1918, den s. k. Lex veneris. Den reglementerade prostitutionen avskaffades och i stället bestämdes, att var och en, som misstänker sig lida av K. i smittosamt stadium, är skyldig att genast söka läkare. Kostnadsfri behandling erhålles hos tjänsteläkare (provinsialläkare på landet, stadsläkare i städer). I städer med o ver

20.000 inv. finnes poliklinik, där kostnadsfri behandling lämnas. Vid första besöket får den sjuke underteckna en förklaring, att han blivit underrättad om sjukdomens beskaffenhet och erhållit en tryckt skrift med föreskrifter och upplysningar. Denna skrift bör noggrant geuomläsas, så att den sjuke vet, vad som fordras av honom, och ej på grund av okunnighet om lagens stadganden råkar i konflikt med rättvisan. Den sjuke får vidare uppge namn och adress på den, som smittat honom. Denna person inkallas därefter till undersökning. Vid ohörsamhet kan den sjuke hämtas till undersökning el. behandling genom polisens försorg samt, om så erfordras, interneras på sjukhus. Principen är alltså att genom kostnadsfri vård underlättas behandlingen av sjuka samtidigt som slarv med behandlingen och medvetet spridande av sjukdomen förhindras. Smittokällorna uppdagas genom anmälningarna från de sjuka, och härvidlag bygger man alltså pä allmänhetens medverkan. Under den tid lagen gällt, har också antalet fall av K. stadigt minskat.

Utsätter man sig för risk att smittas, finns ej något alldeles pålitligt medel, som förhindrar följderna. Del säkraste skyddet lämnar ett tunt överdrag av gummi el. fiskblåsa, s. k. kondong. Snarast möjligt tvättas kön sdelarna med tvål och vatten och därefter med något antiseptiskt medel, t. ex. sublimatlösning (1:1,000). Man kan även använda Neisser-Sie* berts desinfektionssalva, som utan lä- karerecept erhålles å apotek. Kvinnor kunna använda sköljniugar med

0.1-procentig lösning av övermaugan-syrat kali.

Köp är ett avtal, varigenom en person överlåter något till en annan mot vederlag i pengar. Olika rättsregler finnas för K. av fast egendom och för Iv. av lös egendom. Ett särskilt slags K. är avbetalningsköpet* som innebär, att äganderätten till det försålda övergår först sedan köpeskillingen tillfullo guldits. Pantsättning av å avbetalning inköpt gods, som icke blivit tillfullo betalt, anses innebära förskingring.

Köpenhamn, Danmarks huvudstad, belägen på-.Sjsellands ö. kust, vid Öresund. 586,000 inv., om förstäderna Frederiksberg och Gentofte medräknas 701,000 inv. Säte för Danmarks centrala administration, regering, riksdag, höjesteret, landsöveret etc. Biskopssäte och residensstad för Sjfel-land. Universitet, grundat år 1479, med tillhörande institutioner och samlingar. Storslagna vetenskapliga och konstsamlingar. K. är Danmarks viktigaste handels- och industristad (bryggerier, skeppsvarv). Dess handelsflotta utgör 4/b av hela landets. I-Iamnen, som har frihamn, är landets bästa och en av de mest betydande vid östersjön. K. omtalas för första gången år 1043 och var då antagligen en fiskarby. I synnerhet under de sista femtio åren har K. gått hastigt framåt och har övertagit den dominerande ställning, Hamburg haft för Danmarks handel. Bland märkligare byggnader märkas Kristiansborgs och Amalienborgs slott, det senare konungens residens. Bland kyrkor må nämnas Vor Frue Kirke, byggd på 1200-t., prydd med Thorvaldsens berömda skulptur av Kristus och apostlarna, och Frederikskirke även kallad Marmorkirken.

Köpenhamns amt, danskt amt, omfattande mellersta delen av ö. Sjrel-land jämte öarna Amager och Salt-holin. Indelas i tvenne amtrådskretsar : Köpenhamns amtrådskrets, 477 kvkm.,

201.000 inv., varav 103,000 i staden Frederiksberg, samt Itoskilde amtrådskrets, 688 kvkm., 58,000 inv., varav

18.000 i kretsens städer: Roskilde och Köge.

KöpenickiaM, bedragande av myndigheter genom att utge sig för överordnad. Uttrycket uppkom efter en händelse, som år 1906 utspelades i preussiska staden Köpenick. En till preussisk officer förklädd skomakare lyckades imponera på myndigheterna, så att de till honom utlämnade stads-kassan.

Köping. — 1. Samhälle, som, utan att vara stad, i förvaltningshänseende delvis är att likställa med sådan. — 2. Stad vid Köpingsån, s. Västmanland. 6,500 inv. Betydande handel. Livligt trafikerad hamn.

Kör el. kor. — 1. Hos antikens greker och romare benämning på personer, som vid festliga tillfällen sjöngo och dansade, ackompanjerade av flöjtmusik. Körsången nådde sin högsta utbildning som inslag i det grekiska dramat, särskilt tragedin. — 2. Mun. Förening av personer, som gemensamt utföra ett sångstycke; sångstycke, utfört av flera sångare, vanligen i flera stämmor.

Körkort, se Automobillagstiftning.

Kö’rner, Iv. T., 1791—1813, tysk lyriker och dramatiker. K. deltog i 1813 års fälttåg, under vilket han stupade. Hans entusiastiska krigssånger åtnjöto kolossal popularitet, särskilt Svärdssången, skriven ett par timmar före hans död.

Körsbär, se Prunus.

Körsnä’r [tj-], pälsvaruhandlare.

Körtel, benämning på organ, som utvecklas ur epitelvävnad (jfr Fosterutveckling) och vilka avsöndra ämnen antingen genom särskild utförsgång el. genom blodkärlens väggar direkt till blodet. Jfr även Inre sekretion.

Körteltuberkulos, se Tuberkulos.

Körvel (Myrrliis odorata) hör till familj Umbellifer£e och är en c: a

0.5 in. hög ört med anislik lukt och smak. K. är parbladig med vass-sågade småblad och glansigt svartbrun frukt. Förekommer, troligen förvildad, på spridda ställen från Skåne till Värmland och Uppland i parker och gamla trädgårdar. K. odlades förr som krydda.

Köttextrakt kan sägas bestå av köttsoppa, som fått avdunsta, till dess den erhållit en tjockflytande el. fast konsistens. K: s näringsvärde är ringa.

Köttförgiftning orsakas av skämt kött el. fisk, som angripits av bakterier. K. kännetecknas av kräkning-ar och diarréer, ibland förlamning av ögon- och svalgmuskler. Tyfus och paratyfus kan även orsakas av förorenat kött. Vanlig K. behandlas med mag- och tarmsköljning, eventuellt stimulerande medel.

Köttkontroll. Enligt hälsovårdsstadgan är försäljning av kött, som är skämt, innehåller parasiter el. på annat sätt är hälsofarligt, förbjuden. Det åligger hälsovårdsnämnden att övervaka, att denna bestämmelse efter-leves. I stad kan inrättas besiktnings-byrå el. påbjudas, att slakt endast får äga rum vid offentligt slakthus, där vederbörlig kontroll utövas. L

Jjy den tolfte bokstaven i vårt alfabet. — Som fornromerskt taltecken är L = 50. — L. användes som förkortning av bland annat eng. pound ster-ling (£), ocli fr. livre (vikt ocli mynt);

1. = liter.

la. — 1. Kem. tecken för en atom lantan. — 2. Officiell förkortning pä Louisiana*.

Laagen el. Lågen, se Gudbrands-dalen och Numedalslågen.

Laaland, se Lolland.

X-abbsläktet (Stercorarius) är ett släkte Måsfåglar med övernäbbens liornslida sammansatt av flera hornstycken, spetsiga vingar, fri baktå och långa, skarpa klor. L. tillhör nordliga och antarktiska områden. De leva av fisk, fågelungar och ägg. I Sverige häcka två arter. Vid vår västkust och mellersta ostkust förekommer Vanliga labben

(S. parasiticus), som ovan är mörkbrun och under vit el. gråbrun. I svenska fjälltrakter häckar Fjäl labben (S. longicaudus), ovan grå, under ljusgrå.

Labelsystem [lejbl-], en av engelska arbetarorganisationer använd metod att med å varor påsatt märke garantera, att dessa tillverkas under av fackföreningarna godkända omständigheter. Genom L. underlättas bojkott av varor, som tillverkas under ur arbe-tarsynpunkt mindre tillfredsställande förhållanden. L. användes ursprungligen på 1870-t. i Förenta Staterna för att hindra de kinesiska fabrikanternas konkurrens.

La'ber användes om vind i betydelsen lätt, svag.

Labia'1, hörande till läpparna (labi-almuskler etc.).

Labia'ler, läppljud, d. v. s. de språkljud, som bildas huvudsakligen med läpparna. De äro dels b i 1 a b i a-ler (el. labiolabialer), vilka bildas med den ena läppen mot den andra (p, b, m), dels d e n t i 1 a b i a 1 e r el. labiodentaler, vilka bildas med underläppen mot de övre tänderna (f, v). Till L. kan även räknas det eng. w-ijudet. L a b i a 1 a vokaler kallas stundom de vokaler, vilka uttalas med rundade läppar (o, ö, å, u, y).

Labia'Ipipor, pipor, där tonen bildas genom att luftströmmen brytes mot en skarp kant och växelvis drives in och ut i pipan. L. användas mest i orgeln; av orkesterinstrumenten är flöjten det enda med sådana pipor.

Labi'l, osäker, vacklande. Jfr Jämvikt.

Labiologri', konsten att på läpparna avläsa vad som säges, en förmåga, som har stor betydelse för dövstumma.

Labora'tor, benämning på vissa tjänstemän vid universitet och högskolor av lägre grad än professor, vilka deltaga i ledningen av arbetet på de naturvetenskapliga institutionerna. L. el. laborant betecknar även person, som utför arbete på ett laboratorium.

Laboratorium, lokal, avsedd för utförande av experimentella, naturvetenskapliga undersökningar. Labo-r e'r a, utföra dylikt arbete. Laboration, själva arbetet.

Labore'mus, förening i Uppsala, bestående av studenter och arbetare, stiftad 1902. Dess uppgift är att verka för spridning av de socialistiska idéerna.

Labour day [lei'bce dei], eng., "arbetets dag", en i lag stadgad helgdag, vilken firas årligen den första måndagen i sept. i de flesta, av nordamerikanska unionens stater.

Labour Party [lei'bse pa'ti], Englands arbetarparti och benämning på dess parlamentsgrupp i underhuset (154 ledamöter 1926).

Labrado'r, halvö i ö. Canada, belägen mellan Hudsonviken och Atlanten. 1.5 milj. kvkm. 18,000 inv., varav 13,000 vita, de övriga indianer och eskimåer. Det inre av L. upptages av en ödslig och klippig urbergsplatå av 4—600 m. höjd. På grund av de kalla havsströmmarna på halvöns ost- och nordsida är klimatet synnerligen strängt. S. delen av L. har vidsträckta barr-och lövskogar. N. delen är till större delen tundra. Landet är rikt på villebråd och har betydande vattenkrafttillgångar. Vid kusterna bedrives fiske.

Xjabrado^, ett fältspatmineral, som innehåller kalk och natron; 1 a b r a-d o r s t e n, bergart, bestående huvudsakligen av L.

Labrado'rströmmen, kall havsström, som rinner från Norra Ishavet längs Labrador förbi Newfoundland in i Atlanten.

La Bruyöre [bruiä'r], Jean de, 1645 —96, fransk moralist, lärare åt hertigen av Bourbon, sonson till "den store" Condé. L. är författare till en berömd samling litterära porträtt, Les Caractéres, utmärkta av överlägsen stil och karakteriserings-. förmåga. Sin tids samhällsliv skildrar L. med djärv ironi och skarp psykologisk blick.

Labuan [lfiebjoa'n], ö utanför Bor-neos nv. kust, tillhörig England. 78 kvkm., 6,000 inv.

Labyrint', irrgång, byggnad, i vilken en mängd gångar korsa varandra, så att det är ytterst svårt att finna vägen. Ordet L. har ursprungligen ansetts syfta på ett bland annat hos Herodotos beskrivet palats vid Moeris-sjön i

Egypten. I en grekisk saga berättas, hur Daidalos efter mönster av detta byggde en labyrint på Kreta för att innesluta odjuret Minotauros däri. Labyrintmönster ha flitigt använts inom ornamentiken och vid trädgårdsanläggningar.

Labyrinten, innerörat*.

Labyrintodon’ter, en utdöd djur-grupp, tillhörande stenkolsperioden och i sin organisation stående mellan kräl- och groddjuren.

Lac [lack], fr., sjö, ingår i flera sjönamn.

Lack. — 1. Sigillack, som i vanlig temperatur är ett fast ämne, består av liartser (i finare L. schällack) i blandning med terpentin, färgämnen m. m.

— 2. Flytande L. bestå av lösningar av 1) liartser i sprit (spritlacker, spritfernissor, ex. China-Varnisli, som är shällack löst i sprit och tillsatt med anilinsvart), 2) liartser (t. ex. kopal, bärnsten) i terpentinolja, bensin o. d., 3) celluloid m. m. i amyl-acetat el. liknande ämnen (t. ex. Za-ponlack) o. s. v.

Lackarbeten, benämning på vanligen mindre prydnadsföremål av trä, läder, metall, papp etc., vilka preparerats med hartslösningar. De japanska L. äro sedan gammalt de förnämsta, men även Kina, Indien, Persien och Frankrike äro kända för sina arbeten av detta slag.

Lackediirerna, en grupp av korallöar i Indiska oceanen på västsidan av Främre Indiens sydspets.

Lackc’ra, överdraga med lack.

Lackfärger erhållas genom färg-ning av aluminiumhydroxid, silikat o. dyl. med organiska färgämnen. L. äro i allmänhet ej ljusbeständiga. De användas som tryck- och målarfärger.

Lack’mus, ett blått lavfärgämne, som användes för vissa färgnings-ändamål samt som kemiskt reagens. Fria syror färga nämligen L-lösning el. papper, indränkt med dylik lösning, rött, medan baser färga L. blått.

Lackviol (Cheiranthus cheiri) tillhör familj Cruciferse och är en halvbuske, vilken ofta odlas som prydnadsväxt. L. har bruna el. gula, sam-metsglänsande blommor.

La commune [-kåmmyn’], fr., ”Kommunen”, se Pariskommunen,

La Corufia [kåron’ja], stad i spanska landskapet Galicien, vid Atlanten,

60,000 inv. Livlig handel och sjöfart.

Lad dflaska, se Kondensa tor.

Laddning. — 1. Den elektricitets -mängd, som finnes på en elektriskt laddad kropp (mätes i coulomb), ävensom själva tillförandet av elektriciteten till kroppen i fråga. — 2. Den myckenhet sprängämnen, som finnes i artilleriprojektiler, minor etc., ävensom den mängd krut, som kräves för utdrivandet av projektilen ur ett eldvapen.

Laddstake (laddstock), en stång av trä el. järn, som användes för nedförande av krutladdning och kula i framladdningsgevär. Jfr Läskstång.

La’dested, norsk beteckning för mindre kustsamhälle.

Ladies [lei’dis], eng., plur. av 1 a d y*.

Ladi’nska språket, se Rätoromanska språket.

La’doga, näst Kaspiska havet Europas största insjö, belägen på gränsen mellan Finland och Ryssland. 18,150 kvkm. Största djup 223 m. Tillflöden Youksen, Svir, Volliov. Sjön avrinner genom Neva till Finska viken. För att underlätta sjöfarten på L., vilken ofta försvåras av dimma och stormar, ha flera kanaler anlagts längs s. stranden.

Ladugårdsgärde, fält nö. om Stockholm. Användes såsom övningsplats för de i Stockholm förlagda trupperna, vilka alla utom Svea ingenjör skår där ha sina kaserner.

Ladugårdslandet var förr namnet på den av Stockholms stadsdelar, som nu benämnes Östermalm. Namnet härrör från två kungsladugårdar, vilkas områden närmast staden på 1600-t. donerades till Stockholm.

Ladu svala, se Svalor.

Lady [lei'di], eng., dam (egentligen husmoder). L. är dels en allmänt brukad engelsk titel för bildad kvinna, motsvarighet till gentleman (ladies and gentlemen", mina damer och herrar), dels användes L. som titel för vissa adelsdamer i England (hustru till marquis, earl, viscount, baron m. fl.).

Ladysmith [lePdismith], stad i brittiska kolonin Natal, Sydafrika. L. var under boerkriget medelpunkten för långvariga strider. Staden omringades av boerna, som dock måste upphäva belägringen i febr. 1900.

Lsesta'dius, Lars Levi, 1800—61, kyrkoherde i Karesuando och från 1826 i Pajala. K. utförde ett omfattande väckelsearbete, som särskilt vann anklang bland lappar och finnar i övre Norrland. Den efter honom uppkallade Isestadianismen utmärkesav sträng religiositet med en delvis exalterad inriktning. Jfr Liikutuksia.

Lwsö, dansk ö i Kattegatt utanför Jyllands nö. kust. 116 kvkm. 3,000 inv. Invånarna idka sjöfart, lotsning och fiske. L. är i n. täckt av flygsand.

La Fayette, även Lafayette [-[lafa-jätt'].-] {+[lafa- jätt'].+} — 1. Marie Madeleine de L., 1634—93, fransk författarinna, berömd för romanen La princesse de Cléves, en mästerlig kvinnostudie och en av världslitteraturens första moderna psykologiska romaner. — 2. M. J,, markis de L., 1757—1834, fransk krigare och politiker. I nordamerikanska frihetskriget tog L. verksam del och vann en oerhörd popularitet i Amerika. Under franska revolutionen intog L. till en början en inflytelserik ställning som chef för nationalgardet. Han misslyckades sedermera i sina försök att rädda den konstitutionella monarkin. L. medverkade även vid 1830 års revolution.

La Fontaine [lafångtä'n], Jean de, 1621—95, frau.sk författare, berömd för sina versifierade fabler, mästerverk av berättarkonst och världskännedom, kvickhet och humor. L. förde ett icke särdeles dygderikt liv, beskyddad och underhållen av manliga och kvinnliga medlemmar av hovaristokratin, och hans versberättelser, Contes, äro icke samma utmärkta barnläsning som fablerna, ehuru även de utmärkas av samma stilförfining och grace.

Lafor^en, vattenfall i Ljusnan, Fä-rila socken, nv. Hälsingland. Sammanlagd fallhöjd 21 m.

La'frensen. — 1. Nicolas L. d. ä., 1698—1756, svensk miniatyrmålare, mest bekant för sina porträtt. — 2. Nicolas L. d. y., 1737—1807, den förres son, miniatyr- och gouacheinålare, verksam i Stockholm och Paris. L: s bästa målningar äro elegant utförda bilder ur samtidens sällskapsliv, kännetecknade av en ytterst fin detaljutformning.

Laga fång. Med L. förstår man ett av lagen godkänt sätt att förvärva egendom. L. äro ex. köp, arv, gåva, skifte m. m.

Laga hävd användes för att beteckna fast egendoms tillbörliga vårdande. För bl. a. arrendator finnes stadgat skyldighet att väl hävda jorden, så att ej något under arrendetiden försämras. Jfr Vanhävd.

Laga kraft äger en dom, som icke kan överklagas.

Lagan, älv, som upprinner på Sydsvenska höglandet, nära Taberg och genomrinner Småland i sydlig riktning. L. upptager från höger Bolm-ån, vilken bildar avlopp för sjön Bol-men, fortsätter sedan i västlig riktning genom Halland och utfaller med en bred mynning i Kattegatt. 235 km.

lång. Vid L:s mellersta och nedre lopp har vattenkraften utnyttjats för betydande fabriks- och kraftstations-a n läggningar.

Lagberedningen har att utarbeta nya lagförslag. De förnämsta av L:s senast utarbetade förslag äro nya

jordabalken, som delvis upphöjts till lag, nya giftermålsbalken och lag om för-mynderskap, vilka trädde i kraft såsom lag resp. 1921 och 1925.

Lagbok, se Kodifikation.

Lagen om den avtagande avkastningen. Med L. förstås inom nationalekonomin det förhållandet, att om en av produktionsfaktorerna (t. ex. arbetet) ökas över en viss gräns, medan de övrigas mängd blir oförändrad, produktionen ej växer proportionellt mot tillskottet utan i mindre grad. Jfr Jordproduktivitetslagen.

Lager, se Lagerträd.

Lagerbjelke, G., 1817—95, politiker, Sveriges siste lantmarskalk,* 1858—88 landshövding i Södermanlands län. L. blev en av huvudmännen för det s. k. junkerpartiet samt tjänstgjorde bl. a. som första kammarens förste talman (1867—76, 1881—91), i vilken egenskap han visade en utomordentlig förmåga och plikttrohet.

Lagerföljd, serie av med varandra samhörande bergartslager.

Lagergren, C., f. 1853, godsägare, påvlig kabinettskammarherre. L. har utgivit Mitt livs minnen, ett självbiografiskt arbete, skildrande hans egendomliga karriär.

Lagerkrans. Under antiken smyckades segraren i förnämligare idrotts-tävlingar med L. Sedermera utdelades L. åt segerrika romerska fältherrar. Lagerträdet var helgat åt Apollon, sångens och diktkonstens gud. Numera utdelas L. vid filosofie doktorspromotion.

Lagerkvist, Pär, f. 1891, författare, vars arbeten karakteriseras av en viss filosofisk inriktning och en symbolisk behandling av motiven. L. räknas som expressionismens förnämsta representant i vårt land. Bland hans arbeten märkas Onda sagor, Som gäst hos verkligheten samt dramerna Himlens hemlighet och Den osynlige.

Lagerlöf, Selma, f. 1858, författarinna, erhöll Nobelpriset i litteratur 1909, medlem av Svenska akademin 1914. L. var först verksam som lärarinna men ägnade sig efter 1895 uteslutande åt skriftställeri. 1891 utkom hennes debutarbete, Gösta Berlin g s saga, av många ansedd som hennes bästa arbete. L. framträder här som den borna berätterskan med en fantasifull, medryckande stil, som i sin egendomliga, medvetet naiva och stundom konstlade utformning påmin- ner om folksagan. Med oemotståndlig charm ger hon äventyrsfyllda skildringar från det värmländska herr-går dsli vet på 1830-1., och ett skimmer av poesi och levnadsglatt överdåd vilar över hennes gestalter, samlade kring centralfiguren Gösta Berling. Jerusalem är en storstilad bonderoman, skildrande hur en samling Dalabönder som följd av en religiös väckelse övergiva sin fädernebygd och bosätta sig i det heliga landet. Av L: s övriga arbeten må nämnas Osynliga länkar, Herr Arnes pengar, Mårbacka, Löwen-s köldska ringen. L:s arbeten ha rönt; mycket erkännande även i utlandet och finnas översatta till de flesta språk.

Lagerman, A., 1836—1904, svensk ingenjör, som gjort ett antal för tänd-sticksindustrin synnerligen betydelsefulla uppfinningar.

Lagermetall, Babbits* metall.

Lager, kvist med blommor.

Lagerträd (Laurus nobilis), lågt träd el. buske, förekommande i Medelhavsländerna och hos oss ofta odlat som prydnadsväxt. Bladen äro’ lansettlika och läderartade. Blommorna äro grönaktiga och stenfrukterna blåsvarta till färgen. Bladen användas som krydda. Jfr Lagerkrans.

Lagfart är ett inskrivande av förvärv av fast egendom i domstols protokoll i syfte att konstatera och offentliggöra äganderättsövergången.

Laggkärl, tunnor o. dyl. kärl, vilka framställas av stävar el. laggar.

Lagkommissionen. I och för reformering av de gamla lands- och stadslagarna tillsattes år 1686 den s. k. L.

Resultatet av L: s arbete blev 1734 års lag.

Lagkommittén. Benämning på en kommitté, som tillsattes år 1810 för att utarbeta en ny civil- och kriminallag.

Lagligt betalningsmedel. Med L.

förstås de sedlar och mynt, som var och en i obegränsad utsträckning är skyldig mottaga i betalning. Guldmynt och sedlar äro i Sverige L. Skiljemynten (från tvåkronor nedåt) äro statens kassor skyldiga att mottaga i obegränsad utsträckning men enskilda endast i viss begränsad utsträckning (20 kr. i en- och tvåkronor, 5 kr. i mindre silvermynt el. kopparnickel** mynt, en krona i brons el. järnmynt).

Laglott. Med L. förstås den del av en avlidens kvarlåtenskap, varöver han, därest bröstarvinge el. adoptivbarn finnes, icke medelst testamente ägt förfoga. L. är lika med hälften av vad som skulle utgå såsom arvslott.

Laglösa köpung, under medeltiden namn på staden Köping*.

Lagman. L. var under landskapslagarnas tid ledare av tingsmenighetens överläggningar på tinget. lian hade därjämte att under den tid, dä upptecknade lagar ej fanns, upplysa vad lagen i ett visst fall föreskrev. Lagmannens uppgifter ha därefter växlat, tills lagmansämbetet år 1849 helt avskaffades.

La’go, it., sjö, ingår i flera namn på sjöar.

La’go Maggio’re, för sin naturskönhet bekant italiensk alpsjö, belägen på gränsen till Schweiz. 212 kvkm. Vid L. ligga många kurorter. L. genorn-flytes av floden Ticino, biflod till Po.

La’gos, den viktigaste handelsstaden i brittiska kolonin Nigeria, belägen vid Guineabukten, 73,000 inv.

Lagrange [-gransj’], J. L., 1736—1813, italiensk matematiker, från 1787 bosatt i Paris. L. var även verksam som astronom och fysiker.

Lagrådet består av tre ledamöter av Högsta domstolen samt en av Regeringsrättens lagfarna ledamöter och har att avgiva utlåtande över vissa förslag till stiftande, ändring el. förklaring av lagar ocli författningar.

Lagsaga betyder ursprungligen lagmannens uppläsande av lagen för tingsmenigheten. Senare har det kommit att betyda det område, varöver lagmannen ägde domsrätt.

Lagstadd är en tjänare, som ingått avtal enligt legostadgan*.

Lagstiftande församlingen el. lagstiftande nationalförsamlingen, en i Frankrikes författning av år 1791 för första gången förekommande benämning på folkrepresentationen. Dennariksförsamling var samlad 1 okt. 1791 —20 sept. 1792.

Lagstiftande makt. Som allmän regel gäller, att regering ocli riksdag gemensamt skola stifta lag. Kungl. maj :t, d. v. s. konungen i statsråd, äger dock ensam stifta s. k. ekonomisk lag, varmed man förstår lagstiftning rörande den allmänna hushållningen och förvaltningen. Konungen äger emellertid ej stifta ekonomisk lag, om denna är av sådan omfattning, att den skulle intränga på den allmänna lagens el. beskattningens område.

Lagsökning. För fordran, som är till betalning förfallen och grundar sig på skriftligt fordringsbevis, kan man söka gäldenär hos överexekutor, vilken, sedan gäldenären blivit hörd, meddelar utslag i saken. Tvistig fordran kan ej lagsökas. Lagsöknings-förfarandet sker snabbare och med mindre kostnader än domstolsförfa-randet.

Lagtima kallas de riksdagssamman-träden, som i följd av regeringsformens stadgande årligen utan särskild kallelse taga sin början den 15 ja-, nuari.

Lagtolkning kan antingen vara subjektiv el. objektiv. Subjektiv säges L. vara, då man söker vinna klarhet genom att undersöka, vilken ”hans avsikt var, som lagen gjorde”. Vid objektiv L. tager man mera hänsyn till allmänna rättsmedvetandets krav samt de konsekvenser, som ena el. andra tolkningen kan medföra.

Lagu’n, mindre av strandvall el. korallrev från havet el. sjön avstängt vattenområde.

Lagutskottet, se Riksdagens utskott.

La Haye [laä’], se Haag.

La’hmann, H., 1860—1905, tysk kikare, som ivrade för efter honom uppkallade underkläder, vilka vävas av fin

bomull, så att de bliva mycket porösa.

Lahn, flod i Rhenprovinsen, biflod till Rhen från höger. 218 km. lång.

Laholm, stad nära Lagans utlopp i Laholmsbukten, s. Halland. 2,400 inv. Laxfiske. Staden omtalas redan pä 1200-t.

Lahore [laliå'0], huvudstad i Punjab, nv. Främre Indien. 280,000 inv. Viktig knutpunkt för de nordindiska järnvägarna. Var förr huvudstad i sikhernas rike.

La'hti, finländsk stad i Tavastland, nära sjön Päijänne. 7,000 inv. Trävaruindustri. Nära L. kapitulerade år 1918 omkring 25,000 röda, varigenom det finländska inbördeskriget avgjordes.

Lai'bacli, huvudstad i Krain, Jugoslavien. 55,000 inv. Tillverkning av vävnader oeh klockor. Universitet, grundat 1920,

La'icus, plur. la'ici, lat., lekman; oinvigd, särskilt person, som ej tillhör det prästerliga ståndet.

Lai'nio älv, biflod till Torne älv från vänster. 210 km. lång.

Laisser aller [lässe* alle'], laisser faire [fär], laisser passer [pase'], fr., låta gå, ej ingripa; låtgåsystem.

Lake (Lota lota) tillhör gruppen torskfiskar och har skäggtöm under hakan, två ryggfenor, rundad stjärtfena samt mycket små fjäll. L. är ovan gulbrun och mörkfläckig, under gråvit samt har ljus sidolinje. Den lever i sött vatten i Europa och norra Asien; i Sverige förekommer den i större delen av landet. L. är bottenfisk och rovfisk, den leker dec.—febr. God matfisk. Se Bil. Fiskar I.

Lake [lejk], eng., sjö, ingår i åtskilliga geografiska namn.

Lake Bonneville [lejk bånnvill'], en ofantlig istidssjö i västra Nordamerika, varav den nutida Salt Lake i Utah är en ringa återstod.

Lake School [lejk skol], se Sjöskolan.

Lake Superior [lejk sopi'riår] el. övre sjön, den västligaste av de Ca-nadiska sjöarna i Nordamerika. L., som har en ytvidd av SI,400 kvkm., är den största sötvattenssjön på jorden. Kusterna äro särskilt i n. branta, klippiga och rika på vikar. Med sjön Huron står L. i förbindelse genom S: t Mary's river. Med tillhjälp av kanaler har sjön gjorts tillgänglig för atlantångare. Invid sjön ligga några av världens största järnmalms-och kopparmalmsfält.

LakkolPt, bullformig eruptivmassa, som trängt in i jordskorpan och där stelnat som djupbergart (granit, sye-nit, diorit, gabbro).

Lako'nien, landskap i sö. Grekland, beläget på sö. delen av halvön Pelo-ponnesos. 4,000 kvkm., 136,000 inv. L. genomdrages av två bergskedjor, mellan vilka utbreder sig en fruktbar slätt, där huvudsakligen säd, vin och sydfrukter odlas. Viktigaste stad Sparta, 5,000 inv.

Lako'nisk, fåordig, kort och träffande i uttryckssätt.

Lakritsrot, rötter och jämväl rotstock av Glycyrrliiza glabra av familj Leguminosse, en i s. Europa och medelhavsländerna förekommande ört. L. exporteras speciellt från s. Ryssland, Spanien och Italien. Genom kokning med vatten och indunstning erhålles lakrits, som vanligen går i handeln i form av stänger el. block. L. finner bl. a. användning i medicin som milt avförande medel.

Laksefjord, fjord av Norra Ishavet, nordligaste Norge. S0 km. lång, intill 30 km. bred, Lak'smi (Lakshmi), i den indiska gudasagan namn på skönhetsgudinnan, även personifierande lycka, makt ocli rikedom. I de indiska fornsångerna är L. en benämning på kungavärdig-lieten. L. är även namn på Visnus gemål, ”världens moder”. Hennes symbol är lotusblomman.

Lakto's, mjölksocker*.

Lakta't, mjölksyrans salter.

Laku'n, lucka, brist, iliåligliet.

Lallerstedt, B., f. 18G4, arkitekt, som bland annat byggt Tekniska högskolan ocli Konstakademin i Stockholm.

Lalo [lalå'], E., 1823—92, fransk tonsättare, som bland annat skrivit den mycket spelade violinkonserten S y m-phonie Espagnole.

I«a'ma, ylletyg med på ena sidan icke överskuren ludd, liknar flanell.

Lamaism, en tibetansk avart av buddism. De ursprungliga buddistiska lärorna lia i L. uppblandats med inhemska, religiösa element, delvis av grovt vidskeplig art. Samtidigt har utbildats en egendomlig, kyrklig organisation med oerhört talrika kloster. Ledare för detta prästerskap är Dalai-Lama i Lassa och Tasji-Lama i Tasji-Lunpo. Den förre har haft det största inflytandet och har från 1600-t. även varit landets politiska styresman. De bägge ledarna anses vara återupp-ståndna buddistiska gudomligheter. — Lama är egentligen titel för de förnämligare munkarna men användes ofta som tilltalsord för munkar i allmänhet.

La Manche [lam&ngsj'], franska namnet på Engelska kanalen.

de Lamarck', J. B. de Monet, 1744— 1S29, fransk naturforskare, professor i zoologi vid Muséum d'histoire na-turelle 1793. L. har i sitt arbete Phi-losophie zoologi q ue närmare utformat den utvecklingsteori, som under namn av Lamarckismen gått till eftervärlden. L. vill tillmäta yttre miljöförhållanden den största betydelse för arternas uppkomst. Jfr Utvecklingsläran.

Lamartine [-tin*], Alphonse de, 1790 —1809, fransk skald och politiker. L. tillhör den nyromantiska riktningen och hans diktverk (Méditations poétique, Jocelyn, Voyage en O r i e n t) äro de första rent lyriska alstren i den romantiska litteraturen. Som politiker spelade L. en framskjuten roll efter februarirevolutionen 1848, vilken mycket påskyndats av L: s i demokratisk anda skrivna arbete över girondisterna (H isto-ire des Gir ön dins). L. var under en tid ofantligt populär men trädde efter 1851 alldeles tillbaka.

La'masliiktet (Lama el. Auchenia) är ett släkte sydamerikanska kameldjur

Lama.

med spetsig nos, stora öron, lång hals och långhårig, ullig päls. De leva i bergstrakter. Tvenne arter Guana'kon (L. huanachus) och Viku'njan (L. vicugna) finnas i Anderna. Såsom husdjur hållas Laman (L. glama) ocli Alpaccan (L. pacos). Den förra är svart, vit, brun el. fläckig, den senare vanligen svart el. vit. De användas som lastdjur och lämna jämväl brukbar ull och ätbart kött.

Lamb [lsem], C., 1775—1834, engelsk skriftställare, som skrivit en uppskattad essaysamling, Essays of Eli a, samt bl. a. utgivit ett sammandrag av Shakespeares dramer i form av berättelser.

Lamb'da, se Grekiska alfabetet.

Lambertska arvet. Under andra hälften av 1600-t. bodde i Umeå en viss Jonas Berntsson Lambert-Wenman, vilken omkring 1690 lämnade Sverige och i utlandet lär ha samlat en enorm förmögenhet, delvis genom kaperi. Efter hans död (omkring 1725) ha hans släktingar gjort flera försök att utfå hans efterlämnade förmögenhet, enligt uppgift bestående av plantager i n. Sydamerika samt fastigheter i Holland. 1895 gjordes återigen ett försök att erhålla arvet, dock utan att detta lyckades. 1911 upptogs saken ånyo av efterlevande i Amerika, ehuru utan framgång.

Lamell', tunn skiva.

LamelTkoppling, se Friktionskopp-ling.

Lamen ta'bile, klagande.

Lamentation, jämmer, veklagan.

Lamhet, se Förlamning.

Lamina'ria, ett brunalgsläkte med storvuxna arter, vilka ha bålen delad

i ett långt skaft och en bladlik, hel el. flikig skiva. Tvenne arter äro allmänna vid vår västkust. Vid ostasiatiska kusterna tillvaratages artenJ-i. saccharina i och för sockerberedning. L.-arter användas även som gödningsmedel.

La'mium, växtsläkte, tillhörande familj Labiatse. Rödplister (L. purpureum) och v i t p 1 i s t e r (L. album) äro allmänt förekommande arter vid gårdar. Vitplister benämnes också blindnässla, beroende på dess likhet med den vanliga nässlan.

Lamm, EL, f. 1853, grosshandlare i Stockholm, framstående kommunalman, liberal politiker, ledamot av första kammaren sedan 1910, vice talman 1919—20, förste vice talman sedan 1921.

Lammgam el. skägg-gam (Gypaétus barbatus), en art falkfåglar, som under näbbroten ha av borstlika fjädrar bildat skägg. L. är tecknad i svart och vitt med huvud och undersida rostgula. Den lever i Europas och Asiens fjälltrakter och angriper mindre däggdjur, såsom får, rådjur

o. dyl.

La Morgue [lamårg'], bårhus i Paris, där lik av okända utställas för att igenkännas.

Lampett', ljushållare att upphängas på väggen, väggarm.

Lam'precht, K., f. 1856, tysk historieskrivare, professor i historia i Leipzig 1891. L:s förnämsta arbete är Deutsche Geschichte, där han mera framhåller kulturella faktorers betydelse än den tidigare, mera politiskt betonade historieskrivningen.

Lamslag, se Korsförlamning.

La'nark, grevskap omkring floden Clyde, sv. Skottland. 2,278 kvkm., 1% milj. inv. Rika kolfält. Livlig industri.

Laneasliire [la^kasjse], grevskap vid Irländska sjön, nv. England. 4,870 kvkm., 4.4 milj. inv. Givande stenkols- och järnmalmsfält. Englands viktigaste industriella centrum. Bomullsindustri och maskinindustri.

Lancashiresmide [lan'kasj£e-], en härdfärskningsmetod, som först användes i England och därifrån på 1830-t. infördes till Sverige, där den alltjämt användes i betydande utsträckning. Lancashirejärnet är rent och av stor smidbarhet och användes därför vid klensmide samt som utgångsmaterial för framställning av kvalitetsstål.

La'ncaster. — 1. Huvudstad i Lancashire, nv. England. 40,000 inv. —

2 Stad i sö. Pennsylvania, U. S. A.

53,000 inv. Tobaks- bomulls- och metallindustri. — 3. Benämning på Lancashire*.

La'ncaster, J., 1778—1838, engelsk pedagog, grundade skolor, där undervisningen byggde på medverkan från de • äldre och mera långt komna eleverna. Jfr Växelundervisning.

La'ncasterkanalen, Lancaster sundet, sund i Norra Ishavet, n. om Baffins land.

Lancelot [lang'slå], en av Artursa-gornas riddare. L. älskade konung Arturs fagra drottning, Guinevra.

Lance'ra, se Lansera.

Laneiä'r, se Lansiär.

Landamäre, landskaps- el. lands-gräns.

Landborgen, västra och östra, se Öland.

Landes, Les [lä langd], ett område i sv. Frankrike, mellan floderna Adour och Garonne, till största delen bestående av sandhedar och osunda kärr.

34,000 kvkm. Hedarna voro förr endast användbara till fårbete, men pä senare tid har skog planterats i stor utsträckning. Genom alltjämt pågående dräneringsarbete ha stora delar av kärren förvandlats till odlingsbara trakter.

Landhöjning, se Nivåförändringar.

Landis, glaciäris, som täcker större landområde (t. ex. den nutida grönländska landisen). Landisar ha under istiderna övertäckt stora, nu isfria, delar av Europa och n. Amerika m. fl. områden. Jfr Istiden.

Landklimat el. kontinentalklimat utmärker sig för stor skillnad i värme mellan sommar och vinter och mellan natt och dag. Landet upphettas mycket snabbare och avger också snabbare värmet än havet. L. blir därför utmärkande för de inre delarna av världsdelarna i motsats till havsklimatet, som är kännetecknande för kusterna och öarna. Jfr Klimat.

Landkiinning har ett fartyg, då det får i sikte ett känt föremål på land.

Landmansbanken (Den danske Land-mansbank), grundad 1871, Danmarks största bank. L. var år 1922 på grund av alltför stora engagemang i företag, som under kristiden efter kriget råkade i svårigheter, nära att störta samman men räddades genom statens ingripande och har sedan dess ånyo gått raskt framåt.

Landor [hen'då], \V., 1775—1864, engelsk författare. L. skrev flera poetiska arbeten, som stundom förebåda den engelska nyromantiken, men vann föga omedelbart erkännande. Hans mest bemärkta arbete är en samling verkningsfulla dialoger efter mönster av Platon.

Landsarkiv, se Arkiv.

Landseer [laän'sie], sir E. H., 1802 —73, engelsk målare, vann stor berömmelse för sina djurtavlor, särskilt hundmålningar, vilka utmärkas av skarp iakttagelseförmåga och en stundom karikerande humor.

Landsend, se Kap Landsend.

Landsfiskal, en länsstyrelsen underställd statens tjänsteman, som inom ett område, ett landsfiskalsdistrikt, är allmän åklagare, utövar överinseendet över polisväsendet, är utmätningsman och kronouppbördsman m. m. L. benämndes tidigare länsman.

Landsfogde, statstjänsteman, som lyder under länsstyrelsen. L. är högste åklagare inom länet och skall utöva uppsikt över landsfiskalernas arbete. I svårare brottmål skall L. själv leda utredningsarbetet och vara åklagare.

Lan (Isföreningen för folknykterhet utan förbud, en i anledning av förbudsomröstningen år 1922 stiftad förening för bekämpande av förbudslag-stiftning. Som positiv uppgift har L. att verka för frivillig folknykterhet ”i huvudsaklig överensstämmelse med i Sverige nu gällande lagstiftning”. Arbetet har dock efter 1922 bedrivits i ganska begränsad omfattning.

Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt, L. K. P. R., bildad år 1903, upplöst efter, kvinnorösträttens genomförande år 1921.

Landsförvisning var en fordomdags ganska vanlig strafform. L. utmönstrades ur svensk lagstiftning år 1864.

Landshövding, länsstyrelsens chef, den högste administrativa styresmannen inom ett län.

Landskamrerare el. landskamrer, chef för landskontoret, en av en länsstyrelses bägge huvudavdelningar.

Landskansli är en avdelning av länsstyrelsen, som bland annat handlägger ärenden angående allmän ordning och säkerhet samt hälso- och fattigvård. Jfr Länsstyrelse.

Landskanslist, titel för de lägsta tjänstemännen på landskansliet inom en länsstyrelse.

Landskap, ursprungligen politiskt självständiga områden, vilka redan tidigt sammanslötos till Göta- och Svearikena och slutligen bildade Sverige. Före allmänna landslagens införande hade varje L. sin särskilda lag (jfr Landskapslagar). Även senare, före länsindelningens införande, utgjorde L. områden för rättskipningsverksamheten. L. ha numera så gott som uteslutande historisk betydelse.

Lan dskap slagar datera sig från den tid, då varje landskap var en enhet för sig. Till en början fanns ej någon uppteckning av lagen, som då till största delen bestod av sedvane-rätt*. Det ankom på lagmannen att hålla reda

på lagens innehåll. I början av 1200-t. torde L. ha börjat upptecknas. Den äldsta L. är äldre västgötalagen.

Landskapsvapen ha använts sedan 1500-t. Deras utseende fastställdes genom kungligt brev av 18 januari 1884 och 20 februari 1885. 1925 ändrades Dalarnas L. till överensstämmelse med

en äldre form. Jfr Bil. Landskapsvapen.

Landsknektar, benämning på värvade (oftast tyska) soldater, av vilka de europeiska ländernas arméer till största delen bestodo under slutet av medeltiden och början av nyare tiden. L. uppsattes första gången i Österrike på 1400-t. Så småningom blevo L. illa kända för sin våldsamma oregerlighet.

Landskommun. Inom den borgerliga L. utgöres den beslutande myndigheten av kommunalstämman, på vilken varje svensk man eller kvinna, som är mantalsskriven inom kommunen och senast under näst föregående kalenderår fyllt 23 år, äger rösträtt. Rösträtt tillkommer dock icke omyndigförklarade, icke dem, som äro i konkurstillstånd el. omhändertagna av fattigvården för varaktig försörjning, ej heller dem, som häfta för betalningen av utskylder för fler än två av de tre sista åren, och slutligen ej heller dem, som förlorat sin rösträtt på grund av ådömd straffpåföljd. I kommuner med mer än 1,500 invånare är dock beslutanderätten till större delan överflyttad till kommunalfullmäktige, som väljas av kommunalstämman. Även i mindre kommuner kan kommunalfullmäktigeinstitutionen införas. Den verkställande och förvaltande myndigheten inom en L. utövas av kommunalnämnden, som väljes av kommunalstämman.

Landskontor, den av de båda huvudavdelningarna inom en länsstyrelse, som har att handlägga företrädesvis ärenden av ekonomisk natur. Jfr Länsstyrelse.

Landskontorist, titel för de lägsta tjänstemännen på landskontoret inom en länsstyrelse.

Landskrona, stad vid Öresund, v. Skåne, 19,200 inv. Livlig industri (Öre-sundsvarvet, mekaniska verkstäder och gjuterier, sockerraffinaderi, konst-gödningsfabrik etc.). Utmärkt hamn. Livlig sjötrafik. Stor handelsflotta. Tvångsarbetsanstalt för kvinnor i det på 1500-t. av Kristian III anlagda ci-tadellet.

Landsköldpaddor, se Sköldpaddor.

Landslag, den lag, som så småningom avlöste de olika landskapslagarna och i motsats till dessa gällde för hela rikets landsbygd. Den första L. kallas Magnus Erikssons allmänna L. Den har tillkommit omkring år 1350. Denna avlöstes i sin tur av Kristoffers L., vilken skall ha stadfästs av Kristoffer år 1442. Den blev fullt gällande först sedan Karl IX år 1608 låtit utgiva den av trycket och stadfäst den.

Landsmål (no. landsmaal), benämning på ett norskt normalspråk (även kallat norsk-norska), företrädesvisbyggt på västnorska dialekter. L. utbildades av Aasen. Ivriga försök ha gjorts för att få L. antaget som riksspråk i stället för det gällande, av danskan påverkade språket. Emellertid har L. ej vunnit den utbredning, man väntat, delvis beroende på att det är ganska svårlärt. En hel del författare ha dock skrivit på L.

Landsmålsarkivet, en institution i Uppsala, som har hand om insamling ocli bearbetning av uppteckningar rörande de svenska landsmålen m. m.

Landsorganisationen i Sverige, se Fackföreningsrörelsen.

Landsort, klippö utanför Södertörns sydligaste udde med en av Sveriges äldsta fyrar (uppförd 1G69). Lots-och tullstation.

Landssekretariatet, ledningen för Landsorganisationen i Sverige.

Lan ds sekr eter are, chef för landskansliet, en av en länsstyrelses båda huvudavdelningar.

Landsstaten, sammanfattningen av alla de tjänstemän, som äro anställda vid länsstyrelse el. sortera därunder, och som hava att taga befattning med länets civila förvaltning.

Landsting, den valda representationen för ett landstingsområde. Landstingsområdena sammanfalla i allmänhet med länen. Det enda undantaget är Kalmar län, som är delat på två landstingsområden. L. handhar för länet

gemensamma hälso- och sjukvårdsfrågor, vissa vägfrågor, en del skolor och vårdanstalter m. m. De erforderliga medlen härför erhållas i huvudsak genom en särskild skatt, landstingsskatten, rörande vilken beslut fattas av L. L. sammanträda en gång årligen (i september). Mellan sammanträdena handhas förvaltningen i första rummet av ett särskilt utskott, förvaltningsutskottet. Förutom nu nämnda uppgift tillkommer det även L. att välja ledamöter i första kammaren (i de största städerna, som ej deltaga i L., förrättas dessa val av särskilda korporationer). Rösträtt vid val av landstingsmän ha alla kommunalt röstberättigade, som året före valet fyllt 27 år. Stad, som uppnått en folkmängd av minst 50,000, äger att utträda ur L.

Landstingsdirektör, en av vissa landsting tillsatt tjänsteman, som sköter landstingets räkenskaper samt förbereder och föredrar ärenden inför förvaltningsutskottet.

Landstorm, se Sveriges försvars-väsen.

Landsänkning, se Nivåförändringar.

Landvind, landbris, en i kusttrakter nattetid från landsidan blåsande vind. Landytan avkyles fortare än vattnet. Luften över vattnet är därför varmare än luften över landytan.

Den varma luften stiger uppåt, medan den kalla luften över land sjunker nedåt och breder ut sig över vattnet. Det uppstår en sugning av luften från landsidan ut mot vattnet.

Landå', lieltäckt vagn med kuskbock, fram- och baksäte samt sufflet-ter, som kunna nedfällas framåt och bakåt.

La'ner, de endast av tandkött beklädda delarna av hästens underkäke mellan framtänderna och kindtänderna. Mot L. vilar betslet.

Lanfranco [-fran'kå], Giovanni, 1581 —1647, italiensk målare, verksam i Rom, Parma m. fl. städer. Om L:s tekniska förmåga och djärva komposition vittna hans stora oljemålningar (Petrus befrielse i Colonna-galleriet i Rom).

Lange. — 1. F. A., 1828—75, tysk filosof, en av de ledande inom den s. k. nykantianismen. L:s huvudarbete är Geschichte des Materialismus, där han gör gällande, att materialismen för den naturvetenskapliga forskningen är en fullt berättigad åskådning, ehuru han anser, att man ur metafysisk synpunkt ej kan betrakta materialismen som en bevisad åsikt. Enligt Kant kunna vi nämligen ej veta något om tingens väsen. L. anser f. ö. metafysiken endast vara ”begreppsdiktning”. — 2. J. H. L., 1838—96, dansk konsthistoriker, professor i Köpenhamn 1888, föreståndare för konstmuseets skulpturavdelning 1895. L. bedrev en omfattande konsthistorisk och konstkritisk författarverksamhet och gjorde ytterst värdefulla insatser på konstforskningens område. — 3. Sven L., f. 1868, dansk författare, som skrivit romaner och dramer (Simson och Delila), där han ger uttryck åt en ironiskt bitter livssyn. — 4. C. L., f. 1869, norsk fredsvän, generalsekreterare i interparlamentariska unionen sedan 1909. Han erhöll tillsammans med Branting 1921 det Nobelska fredspriset.

Langeland, dansk ö i Stora Bält mellan Fyen och Lolland. 285 kvkm.,

21,000 inv.

Langelands Bält, Stora Bälts fortsättning i s. mellan Langeland och Lolland. Längd 56 km., bredd intill 19 km.

Lange-Miiller, P. E., f. 1850, dansk kompositör. Bland L: s verk må nämnas operorna Spanske studenter, Vikingeblod, musik till skådespelen ”Der var engang”, ”Gil-det paa Solhaug”, kör- och kvartettsånger (serenaden ”Kornmodsglansen ved midnattstid”) samt romanser.

Langerhanska öarna, se Bukspottkörteln och Insulin. LANDSKAPSVAPEN LAPPLANDVÄSTERBOTTENJÄMTLANDÅNGERMANLAND HÄRJEDALENMEDELPADHÄLSINGLANDGÄSTRIKLAND DALARNAVÄRMLANDVÄSTMANLANDUPPLAND DALSLANDNÄRKESÖDERMANLANDÖSTERGÖTLAND BOHUSLÄNVÄSTERGÖTLANDGOTLAND SKÅNEBLEKINGEHALLANDSMÅLAND A BORTZELLS TR A B STHLM Langesund, lastageplats och badort i

Telemark fylke, Norge, belägen vid en fjord av samma namn. 2,000 inv.

lian gett', ett slags kantsöm, vilken användes som prydnadssöm, särskilt för att hindra tyg att rispa upp sig i kanterna.

Langoba'rder, egentligen de långskäggiga, ett germanfolk, som på 100-t. bodde vid nedre Elbe. De vandrade sedermera söderut och nådde så småningom på 500-t. n. Italien. Lom-bardiet har uppkallats efter L. Deras rike omfattade även delar av mellersta Italien. På 700-t. uppgick det i frankernas välde.

Långres [langr], kalkstensplatå i ö. Frankrike. Saones och Seines käll-område.

Languedoc-kanalen [langdåk'] el. Ca-nal du Midi, kanal i s. Frankrike, tillsammans med floden Garonne förenande Atlanten med Medelhavet. Kanalen, som är 241 km. lång, börjar vid staden Toulouse och utmynnar i sjön Thau nära staden Cette vid Medelhavet. L. byggdes 1660—80.

Languette, se Langett.

Lannes [lann'], J., 1769—1809, hertig av Montebello, marskalk av Frankrike, ådagalade under Napoleons fälttågen glänsande tapperhet.

Lanoli'n består av ullfett (75 %) och vatten och användes i hudmedel m. m.

lans, ett från äldsta tider använt rytterivapen, som närmast motsvarar spjutet för fotfolket.

Lansdowne [lsens'daon], H. C., femte markis av L., f. 1845. L. var vice konung i Indien 1888—93 och minister utån portfölj 1905—16 i Asquiths ministär. År 1917 förordade han en sam-förståndsfred, vilket gjorde honom mycket impopulär i England.

I/anse'ra, införa (t. ex. ett mod), sätta igång, göra känd.

liansett', en tunn, platt kniv.

Lansettffisken (Amphioxus lanceola-tus), ett fiskliknande djur, som anses vara lägst stående av alla verkliga ryggradsdjur. Särskilt avsatt huvud saknas; likaså pariga extremiteter. Kroppen är segmenterad, långsträckt, lansettformig. Längs bukens främre del löpa två hudveck. Munöppningen omges av korta utskott, cirrer, och främre delen av tarmen utgör en s. k. gältarm, försedd med talrika gälspringor. Djurets skelett är ytterst primitivt och bindvävsartat. Hjärta saknas, men vissa blodkärl äro i stället pulserande. Blodkropparna äro färglösa. L. förekommer i Medelhavet och Nordsjön, även vid vår västkust, nedgrävd i bottensanden.

Lansiii'r, lanciär. — 1. Ryttare med lans. Ordet L. ingår i namn på en del regementen. — 2. L.-kadrilj, en kon-

tradans, som var populär i slutet på 1800-t.

Lanta'n, ett grundämne, tillhörande de sällsynta jordmetallerna. Kem. tecken La. Atomvikt 139.

Lantbruksakademin består av 175 inhemska och 75 utländska ledamöter, vilka äro uppdelade på olika avdelningar. Till L. höra ett lantbruksmu-seum och ett lantbruksbibliotek. L. utger Kungliga L: s handlingar och tidskrift.

Lantbruksingenjör, tekniskt utbildad, av staten anställd person, som skall lämna råd och leda företag angående torrläggning, bevattning, odling etc. L. har i en del distrikt vid sin sida en lantbruksstipendiat. För närvarande finnas 24 L., 4 extra L. och 8 stipendiater. De lyda under lantbruksstyrelsen.

Lantbruksmöte, möte för lantbruks-frågors dryftande. Vanligen är L. förenat med utställning av jordbruksprodukter, redskap o. dyl. Vid en del L. ha anordnats plöjningstävlingar. Allmänna svenska L. ha hållits sedan 1846. Sedan husdjurspremieringar över allt börjat anordnas, ha L. alltmer fått karaktär av festliga sammankomster av lantbrukare.

Lantbruksrådet, en 1918 inrättad, på

3 sektioner uppdelad och av 12 ledamöter bestående myndighet, som skall tillhandagå lantbruksstyrelsen med råd och upplysningar.

Lantbruksskola, se Lantbruksunder-visning.

Lantbruksstyrelsen, centralt ämbetsverk med en generaldirektör som chef, som har att handlägga ärenden, vilka röra jordbruk och fiske.

Lantbruksundervisning. Den högsta L. meddelas vid de tvenne lantbruksinstituten, det ena vid Ultuna i närheten av Uppsala och det andra vid Alnarp i Skåne. Den lägre L. meddelas vid ett stort antal lantbruksskolor, vilkas undervisning är inriktad på lantbrukets såväl praktiska som teoretiska sidor och där allenast genomgången folkskola är inträdesfordran, samt vid lantmannaskolor, som meddela huvudsakligen teoretisk undervisning. Vidare finnas lanthushållssko-lor för kvinnliga elever och lanthus-hållningsskolor (vid Rimforsa i Östergötland och å Brogård vid Vattholma station n. om Uppsala) för utbildande av lärarinnor. Vid sidan av dessa skolor finnas åtskilliga skolor och kurser för speciella ändamål.

Lantbruksvecka äger vanligen rum i mars månad, vid vilken olika föreningar samtidigt sammanträda för att avhandla lantbruksfrågor.

Lantdagar kallas de tyska republikernas folkrepresentationer.

47Lanterna, lykta, som fartyg i mörker skall föra för att ange kursen el. för att ange sitt läge vid förankring. Ång- ocli motorfartyg föra t. ex. under gång röd babordslanterna, grön styrbordslanterna ocli vit topplanterna.

Lanterni'n, taköverbyggnad i form av en lykta, vanligen för insläppandet av ljus uppifrån.

Lantförsvarsdepartementet samman-slogs år 1920 med Sjöförsvarsdepartementet till Försvarsdepartementet.

Lantgreve, styresman över ett lant-grevskap, en förr i Tyskland direkt under kejsaren sorterande småstat. Hessen-Homburg var det sista lant-grevskapet.

Lanthushållningsskola, se Lant-bruksundervisning.

Lanthushållsskola, se Lantbruksun-dervisning.

Lantingsha'usen, J. A. von, 1699— 1769, svensk militär av estländsk börd, var en tid i fransk krigstjänst, varifrån lian tog avsked 1746. Vid 1751 års riksdag blev L. medlem av sekreta utskottet och var en av hattpartiets ledande män. Under pommerska kriget var L. en tid överbefälhavare och tjänstgjorde sedan som överståthållare i Stockholm.

Lantjou, huvudstad i den kinesiska provinsen Kansu, belägen vid Hoang-hos övre lopp. Invånarantalet enligt olika uppskattningar 100,000 till 500,000.

Lantmannapartiet, en 1867 bildad sammanslutning inom andra kammaren, som ursprungligen var starkt konservativt inriktad. Sedermera fick Jj. i viss mån en mera frisinnad prägel men samtidigt blev dock bondeklassens intressen allt mer ledande för partiets politik. L. arbetade på sparsamhet i statsförvaltningen samt utvidgning av rösträtten till andra kammaren. Folkhögskoleväsendet omhuldades. Grundskatternas avskrivande var ett av partiets önskemål. I försvarsfrågan motsatte sig särskilt en av Ifvarsson ledd grupp länge den allmänna värnpliktens genomförande. Så småningom ingicks en kompromiss, enligt vilken grundskatterna skulle avskrivas, och indelningsverket ersättas med värnplikt. I tullfrågan sprängdes partiet 1888 i nya lantman n a p a r t i e t, som var utpräglat konservativt och tullvänligt, och gamla lantmannapartiet, som var frihandelsvänligt. 1895 förenades dessa under det gamla namnet. Sedan 1870-t. var L. andra kammarens starkaste parti. Från 1906 har det varit i minoritet i kammaren. 1912 förenades det med nationella framstegspartiet till lantmanna-

o c li b o r g a r p a r t i e t. Detta led-

des till 1913 av Carl Persson i Staller-liult. Sedan har A. Lindman varit partiledare. L. utgör allt fortfarande de konservativa riktningarnas starkaste parti.

Lantmannaskola, se Lantbruksunder-visning.

Lantmarskalk, namn på ridderska-pets och adelns ordförande under de svenska ståndsriksdagarna. Benämningen L. upphörde i och med 1866 års riksdagsordning. I Finland bibehölls benämningen till 1906 års lantdags-ordning.

Lantmäteristyrelsen inrättades 1864 och är ett centralt ämbetsverk med uppgift att övervaka jorddelningsvä-sendet. Under L. lyda lantmäteri kontoren, ett för varje län. Föreskrifter om lantmäteriförrättningar finnas i skiftesstadgan, mätningsförordningen samt i vissa av L. utdelade föreskrifter.

Lantpartiet. — 1. I England var L. (the country party) under Karl II :s regering benämning på de medlemmar av parlamentet, som togo avstånd från konungens politik. De ogillade särskilt Karls katolska sympatier samt hans beroende av Frankrike i utrikespolitiska frågor. Så småningom upphörde benämningen L., och partiet uppgick i whigpartiet. — 2. I Sverge upptogs namnet L. av en politisk sammanslutning under frihetstiden, bestående av medlemmar från olika partier. Vid 1760 års riksdag gjordes ett misslyckat försök att störta den dåvarande hattregeringen. Partiet upplöstes redan f. å. L. förekom även som namn på adelsoppositionen mot Gustav III.

Lao’koon, enligt den grekiska gudasagan en Apollopräst i Troja, vilken varnade trojanerna för den grekiska trähästen. L. blev jämte sina söner dödad av två jätteormar. — Den berömda antika skulpturen L a o k o o n-gruppen är utförd av de rhodiska bildhuggarna Agesandros, Potydoros och Atenodoros och är med sin uttrycksfulla rörlighet ett för den sengrekiska konsten typiskt verk.

Laon (lang), huvudstad och fästning i dep. Aisne, Frankrike. Bland L :s många medeltida byggnader märkes särskilt den berömda katedralen (från 1100—1200-t.). — 1814 utkämpades vid L. en strid mellan Napoleon I och Bliicher.

La’o-tsi’, 604—507 f. Kr., kinesisk filosof, samtida till Kon-fu-tse. Hans åskådning, som även benämns taoism, är i hög grad mystiskt betonad. Tao är vägen, det rätta, varandets princip, men samtidigt även det, varur allt stammar, och till vilket allt återvänder. L:s åskådningar sammansmälte sedermera med folkreligiösa föreställningar, med tro på andar, be- svärjelser, trolldom o. dyl. Så utvecklades L:s läror till en folkreligion, som fått talrika anhängare i Kina.

La Paz, stad i Bolivia, belägeh på 3,700 m. höjd i Anderna, nära sjön Titicaca. 120,000 inv. Livlig handelsstad. Universitet.

Lapida’rstil, stenstil, litterär stil, som i korthet och kärnfullhet söker likna de romerska steninskrifterna.

LapiTli, geol., små vulkaniska bomber.

La’pis, silvernitrat, se Silver.

Laplace [-plass’], P. S., 1749—1827, fransk astronom, upphovsman till teorin om vårt solsystems uppkomst ur en gasnebulosa, en teori, som också benämnes den Kant-Laplaceska, emedan den tyske filosofen Kant tidigare framställt en i vissa avseenden liknande teori.

La Pla*ta. — 1. Rio de la Plata (”Silverfloden”), egentligen namn på en gemensam, väldig mynningsvik, jordens bredaste, för floderna Paranå och Uruguay, på Sydamerikas ö. kust. L. är synnerligen grund. Dess ytvidd är omkring 35,000 kvkm., dess längd omkring 300 km. och dess bredd intill 200 km. — 2. Huvudstad i provinsen Buenos Aires, Argentina, belägen vid L. 1. 150,000 inv. Universitet.

La Pla^astaterna, gemensam benämning på de sydamerikanska republikerna Argentina, Paraguay och Uruguay.

Lappar, en folkstam, utbredd över n. Europa, över Kola-halvön, n. Finland, n. Sverige ned till Härjedalen och n. Norge. Deras ursprung är föga utrett. Man anser dem besläktade med mongoliska rasen. Möjligen äro de en återstod av en gammal ras, som vid istidens slut från ö. Europa följt den vikande isen mot n. Deras ursprungliga språk finnes endast bevarat i några ortnamn. De tala på olika sätt ombildad finska. Till utseendet äro de i allmänhet svartögda, brunhåriga och kortskalliga samt ha breda kindkotor men smalt hakparti. Kroppslängden är liten, omkring 100 cm. En del L. ha övergått till bofast levnadssätt. De flesta leva som nomader av sina

renhjordar, liksom deras förfäder sedan årtusenden. De vandrande lapparna ha bättre än de bofasta bibehållit sin egenart, men de äro dock starkt uppblandade med kringboende folk, finnar, svenskar, norrmän etc. Lapparnas antal i Sverige är omkring 7,000. Renantalet var 1921 omkring 170,000.

Lap^eenranta, se Villmanstrand.

Lappfogde, en ämbetsman i de nordligaste länen, vilken det åligger att i olika hänseenden verka för tillgodoseende av lapparnas bästa samt tillse

att gällande lagar för renskötsel m. m. efterlevas.

Lappförsamling, fyra icke-territori-ella jämtländska församlingar, i vilka endast lappar äro skrivna.

Lappland. — 1. I mera allmän betydelse hela det av lappar befolkade området i n. Skandinavien, n. Finland och n. Ryssland. — 2. I mera inskränkt mening, det svenska Lappland, 118,000 kvkm., upptar de inre och västra delarna av övre Norrland, från Ångermanland och Jämtland i s. till Sveriges gränsälv mot Finland, Muonio älv, i n. L. genomdrages av de stora norrlandsälvarna med Ångermanälven i s. och Torne älv i n., vilka alla genomflyta stora fjälldalssjöar (Malgomaj, Storuman, Hornavan, Saggat, Lulevattnen, Tor-neträsk m. fl.), innan de lämna fjällområdet, varefter de med starkare fall strömma genom skogslandet. Fjällområdet upptages till det mesta av skiffrar och eruptivbergarter, som ingå i den stora skandinaviska bergs-kedjezonen med dess veckningar och överskjutningar. Fjällkedjans ö. rand markeras i allmänhet av en brant avslutning, som utgör fronten av de mot ö. överskjutna bergmassorna. De högsta fjällen, 2,000 m. och något mera, finnas mellan Kvikkjokk och Torneträsk (Sarjek och Kebnekaise). Där, liksom i Su-litelma, förekomma också de största och talrikaste glaciärerna. Björkskogs-gränsen ligger i allmänhet på 6—700 m. höjd, barrskogsgränsen 100—150 m. lägre. Ungefär hälften av fjällområdet når över trädgränsen, ö. om fjällen, som upptaga ungefär en tredjedel av L: s bredd, vidtar det stora skogs-och myr-landet, inom vars norra del dock enstaka fjäll höja sig över skogs-gränsen (ex. Gällivare-Dundret).

L:s klimat är i v. påverkat av Atlantens närhet och har i de högre fjälltrakterna därför en riklig nederbörd samt mindre stränga vintrar, ö. om fjällen är däremot klimatet utpräglat kontinentalt med ringa nederbörd (500—300 mm.), låga vintertemperaturer (ända ned till —50° C.) och varm högsommar (ända upp till + 30° C. och mera). Medeltemperaturen för januari är för ö. L. — 12—15° och för juli +12—14°. Sädesodling går i ö. L. ända upp emot Torne älv, i s. L. på gynnsamma lokaler även inom det egentliga fjällområdets dalar. Tiden mellan sådd och skörd är i n. L. anmärkningsvärt kort (omkring 2 månader), beroende på ljustillgången. Solen är i Gällivare oavbrutet uppe över horisonten fr. 5 juni till 12 juli och i Vittangi, vid nordgränsen för sädesodlingen, ett par veckor längre. Boskapsskötseln är i L. en viktigarenäring än åkerbruket. Jakt och fiske spela också en stor roll i hushållningen samt för lapparna renaveln. I n. L. finnas ett flertal betydande järnmalmsfält, bland vilka Kiruna och Gällivare malmberg äro föremål för stor brytning. Vid norska gränsen ligger Nasafjälls gamla silvergruva, sedan länge nedlagd.

L: s folkmängd är 110,000, varav blott 6,000 äro lappar.

Huvudorter: Åsele, Lycksele, Vilhelmina, Arvidsjaur, Jokkmokk, Gällivare, Kiruna.

Lappmark. — 1. Benämning på den del av n. Skandinavien, vilken tidigare huvudsakligen innehades av' lappar. Jfr Finnmark. — 2. Fem vidsträckta områden, nämligen Åsele, Lycksele, Pite, Lule och Torne L., samtliga belägna i Lappland.

Lappmarkslagen, en för Lappland gällande särskild skogslag, som föreskriver, att skog ej får avverkas utan utsyning och stämpling av skogstjän-steman.

Lap’po, socken i Vasa län, Finland, vid älven med samma namn. Under finska kriget anföllo Adlercreutz och von Döbeln här ryssarna, som drogo sig tillbaka mot Alavo (14 juli 1808).

Lapp-porten, ett fjällpass, 12 km. sö. om Abisko, som är synligt på långt avstånd som en halvcirkelformig utskärning i fjällranden.

Lapp'ri, småsaker, strunt, bagatell.

Lappsparv (Calcarius laponicus) hör till fältsparvar. Den är tecknad i svart, brunt och vitt. Flyttfågel, som allmänt häckar i Sveriges fjälltrakter.

Lap'skojs, stuvning av oxkött och potatis, kryddad med peppar, salt och lök.

Lap'sus, lat., fel, förbiseende. — L. ca'lami, skrivfel. — L. 1 i n'g u se, språkfel, felsägning.

Lapu'ta, namn på en flygande ö i Swifts "Gullivers resor". L. användes som beteckning på ett samhälle med bakvänd styrelse.

Larehevesque [larsjeväk'], P. H., 1721—78, fransk bildhuggare, från 1755 verksam i Stockholm. L: s mest bekanta arbeten äro Gustav II Adolfs ryttarstod, som L. dock aldrig hann fullborda, samt Gustav Vasa, staty framför Riddarhuset.

La'rer, i det gamla Rom som gudomligheter dyrkade ättefäder.

Lar'g:o, it., mus., långsamt. — L a r g-hetto el. largetto, tämligen långsamt.

Laris'sa. — 1. Stad i Tessalien, ö. Grekland. 20,000 inv. Strategiskt viktig knutpunkt för flera vägar. — 2. Forntida eolisk stad vid Hermosfloden, ett av sätena för den helleni ska kulturen i Mindre Asien. Vid tiden för Kristi födelse var L. ödelagt. — I bör-

jan av 1900-t. företogos utgrävningar vid L. under svensk ledning, varvid gjordes värdefulla fynd.

Larista'n, landskap vid Persiska viken, s. Persien. Till stor del öken. Befolkningen, omkring 90,000, till största delen nomader.

Larm, buller, oväsen. Inom militärväsendet m. m., signal till utryckning el. uppställning.

Larmoyant [-moajang'], fr., känslofull, gråtmild. Jfr Comédie larmoy-ante.

La Rochefoucauld [-råsjfokå'], F., hertig de, 1613—80, fransk skriftställare, deltog i intrigerna mot Riclielieu och i Frondens uppror. L. var under senare delen av sitt liv en av de ledande inom Frankrikes litterära kretsar. Hans mest berömda arbete är Les Maximes, där han framträder som en skarp satiriker. För L. står det egna intresset som grunden till även en människas dygder. L: s stil är sällsynt klar och uttrycksfull.

La Rochelle [laråsjäll'], stad vid Atlanten, v. Frankrike. 40,000 inv. Livlig handels- och sjöfartsstad. God hamn. Starkt befäst.

Larousse [-os'], P., 1817—75, fransk läroboksförfattare. L. utgav bland annat en encyklopedi, som fortfarande utgår i nya upplagor.

Larsen, K. H. E., f. 1860, dansk författare, bland vars arbeten kunna nämnas Bland kälkborgare i det gamla Köpenhamn, En modern var dagshistoria.

Larssen-Björner, Anna, f. 1875, dansk skådespelerska, som 1909 övergick till en svärmisk religiositet med tungomålstalande o. dyl., för vilken hon sedan ivrigt drivit propaganda.

Larsson. — 1. Markus L., 1825—64, landskapsmålare, studerade i Dlissel-dorf och Paris, där han vann stora framgångar. Besökte även London och Leningrad m. fl. ställen. L. är den mest utpräglade romantikern inom svenskt måleri; han har valt sina flesta motiv från den svenska vild-marksnaturen. Till hans berömdaste tavlor höra Vattenfall i Småland, Skeppsbrott vid bohuslänska skärgården. — 2. Liss Olof L., 1838—96, riksdagsman, invald i andra kammaren 1866. L., som var en skicklig debattör, blev snart en av lantmannapartiets främsta krafter och erhöll en mängd uppdrag. Under 1880-t. gjorde sig L. till förkämpe för protektionismen och övergick mer och mer åt höger. Vid 1890 års val till andra kammaren föll L. igenom men invaldes s. å. i första kammaren, där han tillhörde den protektionistiskt konservativa gruppen. — 3. Jacob L., f. 1851, v. häradshövding, politiker, ledamot av andra kammaren 1903—08 och av första kammaren 1911—14 samt från 1917. 1911— 14 var L. även sjöminister i Staaffs andra ministär. Han var den förste civile innehavaren av denna ministerpost.

Ursprungligen liberal övergick L. 1920 till socialdemokratiska partiet. — 4. Carl L., 1853—1923, konstnär, studerade vid Konstakademin och vistades i Paris under olika tider men bosatte sig i Sverige 1891, först i Stockholm, sedan i Sundborn, Dalarna. Från Paristiden stamma en serie impressionistiska oljemålningar (Oktober, November). Under denna tid var L. mycket verksam som illustratör (V. Rydbergs ”Singoalla”). Hans första dekorativa uppgift var Renässansen, Rococon och Den moderna konsten i Furstenbergska galleriet, Göteborg. Berömda äro hans stora freskomålningar i Nationalmusei trapphall (Gustav Vasas intåg i S t o c k h o 1 m), de flesta med motiv från den svenska konsthistorien. Han har även dekorerat Operans foajé. Synnerligen populära ha hans bilder från hemmet i Sundborn blivit (Mor), ofta utförda i akvarell. L. var även uppskattad som porträttkonstnär. Hans konst, som är starkt linjebetonad, är mycket personligt präglad med en starkt humoristisk läggning. Han arbetar vanligen med ljusa, klara färger. —-5. Viktor L., f. 1801, politiker, som sedan 1903 tillhört andra kammaren, där han blivit en av det socialdemokratiska partiets ledare. 1924—26 var L. kommunikationsminister. — 6. Hans L., f. 1862, professor i filosofi i Lund sedan 1901, medlem av Svenska akademin sedan 1925. Utom filosofiska arbeten har L. utgivit essaysamlingarna Studier och meditationer, Reflexioner för dagen, diktsamlingen På vandring oeh romanen Hemmabyarna m.m. Hans populärfilosofiska arbeten intaga i allmänhet en mellan ytterlig-hetsåsikter medlande ståndpunkt. — 7. Carl L. i By, f. 1877, lantbrukare i Dalarna, författare. Flertalet av hans diktsamlingar och romaner förhärliga lantlivet, särskilt i hans hembygd.

— 8. Leon L., 1883—1922, författare, har utgivit diktsamlingar samt prosaberättelser. Bland diktsamlingarna märkas En dåres visor och Hatets sånger. Med Samhällets fiende gjorde han ett angrepp på ungsocialisterna, vilka han tillhört.

I/art pour l’art [la’r po’I' la’r], fr., ”konsten för konstens skull”, term, framhållande att konsten ej bör användas i moraliskt tendenssyfte el. odlas med tanke på ekonomiska fördelar utan enbart tjäna det sköna i och för sig självt. Detta krav upp-

ställdes särskilt ivrigt av den franske diktaren och kritikern Th. Gaulier.

Larv benämnas i regel ungdomssta-dier hos ett flertal ryggradslösa djur.

I.arvborst svansar är en ordning 5—6 mm. långa insekter av gruppen Apte-rygo’ta. Huvudet bär långa, smala antenner, bakkroppen borstlika, förkrympta extremiteter och i spetsen två långa, ledade svansborst. L. hava bitande mundelar oeh sakna ögon. De anträffas ofta under stenar och leva av multnande ämnen.

Larvi k, stad vid Skagerack, s. Vest-fold fylke, sö. Norge. 11,100 inv. Trävaruindustri. Kuranstalt.

Laryng,a’la ljud (glottala ljud, röst-bandsljud, strupljud), språkv., ljud, vilka utmärkas av att struphuvudets (larynx) ljudspringa (glottis) deltar i deras bildande. Detta sker vid ex-plosivor (stötljud) och frikativor (väsljud). Jfr Explosiva ljud.

I.asa, se Lassa.

Lasarett. Förvaltning oeh organisation av L. regleras av lasarettsstadgan av 18 oktober 1901, som skall tillämpas vid sjukvårdsinrättning om minst

25 sängar, vilken helt el. delvis äges el. underhålles av landsting el. stad, som ej deltager i landsting.

Lasaron, se Lazzaroner.

Las Cases [las kas], B. de, 1766— 1842, fransk skriftställare, medföljde Napoleon I till S: t Helena och utgav senare sina dagboksanteckningar (M é-morial de S a i n t e-H é 1 é n e), vars trovärdighet dock blivit omstridd.

Lasciv [-sji’v], lättsinnig, slipprig.

— Lascivit e’t, lättsinnighet.

Lasc’ra, måla ett föremål med en genomskinlig färg, lasurfärg, så att den färg, som föremålet i sig självt besitter el. eventuellt tidigare pålagd färg, skiner igenom. Motsvarande substantiv Lasur.

1/aska'rer, på engelska fartyg benämning på asiatiska, särskilt indiska sjömän.

3jas'ker, B., f. 1868, tysk världsmästare i schack.

las Parmas, sjöstad på Kanarieöarna. 70,000 inv. Station för trådlös telegrafi.

Las'sa, Lhassa, huvudstad i Tibet, belägen på en högslätt i dess s. del, 3,600 m. ö. h. Omkring 35,000 inv., därav över hälften präster och munkar. Säte för Dalai Lama. Berömd vallfartsort för buddisterna; många kloster.

Lassalle [Iasall'], F., 1825—64, började som filosofisk författare men fördes genom olika omständigheter in i det politiska livet, där han som företrädare för reformistiska strävanden råkade i upprepade konflikter med myndigheterna, som företrädde de efter 1848 års frihetsrörelser starkareaktionära strömningarna. L., som även verkade såsom nationalekonomisk författare (L: s järnhårda lönelag), kan betraktas som en av den tyska socialdemokratins grundläggare.

Lassen, K., 1800—76, norsk-ty sk språkforskare, den indiska fornkun-skapens grundläggare, 1840 professor i fornindisk litteratur vid universitetet i Bonn.

Las'so, en lina, i ena ändan försedd med en snara, som kastas och användes för infångande av djur.

Lastagepiats [lasta'sj-], hamnplats.

Last, but not least [la'st batt nått li'st], eng., "sist, men icke minst".

Lastmärkc, även kallat fribordsmär-ke, ett på ett fartygs sida anbragt märke, som anger den linje, lastlinjen, till vilken fartyget djupast må nedlastas.

Lasu'r, se Lasera.

Låszlö [la'slå], F., f. 1869, ungersk målare, vars mest kända arbete är porträttet av påven Leo XIII.

Lat., förkortning för latin och latitud.

La Ténetiden [latä'n-], se Järnåldern.

Latent', dold, som ännu ej kommit till uttryck. — L. el. bundet värme, värme, som kan tillföras en kropp utan att dess temperatur stegras. Is, som placeras i en omgivning varmare än 0°, smälter på grund av det tillförda värmet, men temperaturen stiger ej över 0°, förrän all is smält. Värme åtgår för smältningen av is liksom då andra kroppar smälta, el. med ett annat uttryck värme bindes vid smältningen. Då vatten stelnar till is, frigöres den värmemängd, som bundits vid smältningen. Motsvarande äro förhållandena, då en vätska övergår till gas el. en gas förtätas till vätska. Jfr Smältvärme och Ångbild-ningsvärme.

Latera*l, belägen på, hörande till ena sidan, sido-.

Latera'ler (sidoljud), språkv., språkljud, vid vilkas bildande luftströmmen tvingas åt sidan genom att ett hinder uppstår. Exempel på L. äro 1-ljuden, vid vars frambringande tungspetsen föres mot tandköttet.

Latera'nen, palats i Rom, fordom påveresidens (till 1309), numera museum. L. är sammanbyggd med Late-rankyrkan, uppförd av Konstantin den store.

Lateri't, en i tropikernas regnrika trakter vitt utbredd, intensivt rödbrun vittringsprodukt, rik på lerjords-och järnoxidhydrat; jordens troligen mest utbredda jordslag.

La'terna ma'gica, ett skioptikon av enkel konstruktion.

Latifun'dium, lat., romersk benämning på större jordegendom.

Lati'nare. — 1. (Latiner), invånare i Latium. — 2. Lärjurige på latinlinjen i de allmänna läroverken.

Lati'ngymnasium. Enligt 1905 års läroverksstadga meddelas undervisningen på gymnasiet på två linjer, en humanistisk och en naturvetenskaplig (latin- och realgymnasium). Se vidare Skolväsen.

Latinism, latinsk språkegenhet el. ordvändning, använd i andra språk än latinet. — L a t i n i s e'r a, göra till

latin, bilda ett ord på latinskt vis.

Lati’nlinje, se Latingymnasium.

Lati’nsegel, trekantigt, spetsigt segel, användes numera särskilt vid Medelhavet på små båtar och fartyg.

Latinska folkgruppen, beteckning för folk, som tala latinska språk. I rashänseende är L. ej en enhetlig grupp.

Latinska kejsardömet, ett välde, som 1204 upprättades av romersk-katolska korsfarare efter östromerska rikets fall. Konstantinopel blev L: s huvudstad. L. fortlevde till 1261.

Latinska myntunionen, en mellan Belgien, Frankrike, Italien och Schweiz år 1865 träffad överenskommelse, till vilken Grekland anslöt sig 1868, om gemensam myntfot och andra därmed sammanhängande frågor. Genom de under och efter kriget inträdande rubbningarna på penningväsendets område har L. på centrala punkter satts ur funktion.

Latitu’d. Med en orts L. el. dess geografiska bredd förstås den vinkel, som ortens lodlinje bildar med ett genom ekvatorn lagt plan. L. är nordlig, om orten ligger norr om ekvatorn, sydlig, om den ligger söder om ekvatorn. L. mätes alltså i grader och delar av grader.

Latitudina’rier, vanligen benämning på personer med frigjorda tänkesätt i religiösa och moraliska frågor. Uttrycket härstammar från mitten av 1600-t., då det användes om ett religiöst parti i England.

Latitu’dsystem kallas det straffsystem, som för ett brott fastställer ett lägsta och ett högsta straff, med rätt för domaren att efter omständigheterna utmäta straffet inom dessa gränser. Härvid skall han taga hänsyn till förmildrande och försvårande omständigheter.

La’tium, landskap i mellersta Italien. 12,000 kvkm., 1,520,000 inv. L. är ett av låga bergsträckor och kullar uppfyllt lågland, som i allmänhet är osunt och ofruktbart. Trädgårdsodling bedrives på bergssluttningarna. L:s förnämsta städer voro under antiken Rom och Alba Longa. På 300-t. kom L. i fullständigt beroende av Rom. La Tour [tor], M. Q. de, 1744—89, fransk porträttmålare, vars i pastell utförda arbeten äro mästerliga.

LatrFn, människogödsel.

Lats, lettiskt mynt, guldvärde 0.72 kronor.

La’tvija, se Lettland.

Laud [låd], V., 1573—1645, ärkebiskop av Canterbury, Karl den I: s rådgivare och ivrig motståndare till puritanerna. L. anklagades sedan långa parlamentet sammanträtt för försök att införa katolicismen och avrättades.

Lauda’num, ett fordom använt opi-umhaltigt medikament.

Lauda’tur, lat., ”han (hon) berömmes”, berömlig, den högsta svenska betygsgraden, motsvarar tre betygs-enheter i universitetsexamina.

Laue [la’oe], M. v., f. 1879, tysk fysiker, som för sina undersökningar av kristaller med röntgen erhöll Nobelpris 1914.

Lauenburg [la’o-] (Sachsen-L.), hertigdöme, beläget på Elbes högra strand, till 1864 hörande till Danmark, som då avträdde det till Preussen. 1866 ingick L. i Nordtyska förbundet, 1870 i Tyska riket. 1876 införlivades det med Preussen och utgör nu en krets i provinsen Sclileswig-Holstein. Bismarck fick vid sin avgång titeln hertig av L.

Laura, Petrarcas kvinnoideal. Skaldens berömda sonetter äro riktade till L.

Laurin, C. G., f. 1868, författare. Bland L: s skrifter märkes en populärt anlagd Konsthistoria.

Lausanne [låsann’], huvudstad i schweiziska kantonen Vaud, vackert belägen nära n. stranden av Genéve-sjön. 70,000 inv. Katedral i gotisk stil från 1200-t. Säte för den schweiziska förbundsdomstolen. Universitet.

— År 1923 slöts i L. en fred mellan Storbritannien, Frankrike, Italien, Japan, Grekland, Rumänien och Jugoslavien på ena sidan och Turkiet på den andra, genom vilken Turkiets nuvarande gränser fastställdes. Jfr

Turkiet, historia.

Lausitz [la'o-], Ober-L. och Nieder-L., tvenne gamla vendiska landskap i mellersta Tyskland mellan övre loppet av floderna Elbe och Oder.

Law [lå], J., 1671—1729, skotsk finansman. L. företrädde den uppfattningen, att ökad kreditgivning och låg penningränta voro de nödvändigaste förutsättningarna för ekonomiskt framåtskridande. Dessa principer sökte han omsätta i praktiken, sedan han år 1716 fått privilegium på en bank i Paris. Något senare grundade han ett stort handelskompani (Mississippikompaniet). I-Ians företag

utvecklades till en början med enorm hastighet men föllo redan efter några år samman som ett korthus, då ohållbarheten av de tillämpade principerna trätt i dagen.

Lava, beteckning för såväl glödflytande, från jordens inre uppträngande magma som för den därur i form av bäddar bildade stelningsbergarten (lavabergarten).

Laval', se De Laval.

La Valet'ta, huvudstad på ön Malta i Medelhavet. 70,000 inv. Universitet, flottstation. Starkt befäst.

La Valliére [valiä'r], Louise, hertiginna de L., 1644—1710, älskarinna åt franske konungen Ludvig XIV.

Till vänster renlav. Till höger mikroskopisk bild av lav. S = vägg mellan svampcellerna. A = algtrådar.

Lavar äro ett slags kryptogamer, där växtkroppen är en dubbelorganism, bestående av små encelliga alger, kring vilka spunnits svamphyfer, vanligen tillhörande säcksvamparnas grupp (Ascomyce'tes). Algcellerna föröka sig genom delningar på vegetativ väg. Svamparna bilda däremot fruktkroppar och därigenom sporer, som för sin vidare utveckling kräva närvaron av en algcell. Vanligen föröka sig dock L. genom soredier, små bålfragment, uppkomna genom pulvrise-ring av vissa partier av lavens ytskikt. L. kunna vara busk-, skorp- el. trådlika och förekomma allmänt på stenar, trädens bark etc. Detta samliv mellan alger och svampar utnyttjas speciellt av de senare, som tillgodogöra sig algernas assimilations-produkter, såsom stärkelse etc. Denna form av samliv benämnes helotism; endast den ena av kontrahenterna har nytta av förbindelsen. Vissa i lavarna förekommande lavsyror ha funnit användning till framställning av färgämnen.

Lavater [lafa'ter], J. K., 1741—1801, schweizisk skald och teolog. L: s mest bekanta arbete behandlar konsten att avläsa en människas karaktär och sinnesbeskaffenhet ur hennes ansikte. Härvidlag sökte L. fastställavissa regler, uppbygga en sammanhängande lära (fysionomiken).

Laveleyc [lavlä'], B. L. V., 1822—92, belgislc nationalekonom oeh socialpolitiker. L. sökte i ett av sina arbeten leda i bevis, att den enskilda äganderätten icke är ursprunglig utan att de äldsta samhällena karakteriserats av egendomsgemenskap, särskilt i fråga om jorden. L. räknas till katedersocialisterna.

Lavemang'. Till L. användes i allmänhet 35—37° vatten med en till tvä teskedar koksalt per liter. Mängden varierar från en halv upp till en liter el. mera. Patienten får lämpligen ligga på vänstra sidan med uppdragna knän. Ju hastigare vattnet får in-rinna och ju kallare det är, desto mindre mängd kan man få in och desto kortare tid kan den sjuke kvarhålla vattnet.

Laven'del (Lavandula spica) tillhör familj Labiatoe och är en liten halvbuske med smala, grågröna blad och blå blommor i axlik blomställning. L. finnes i Medelhavsländerna och odlas flerstädes, jämväl i Sverige, bland annat för framställning av lavendelolja, en eterisk olja, som erhålles ur blommorna.

Lave'ra, överdraga en teckning el. dyl. med mycket utspädd färg (tusch, sepia m. fl.).

Lave ran [laverang'], A., 1845—1922, fransk läkare, som upptäckt frossans sjukdomsalstrare och utfört andra undersökningar över encelliga djurs betydelse som sjukdomsorsaker. Han erhöll Nobelpriset i medicin 1907.

Lavettagre [-ta'sj], underlag för tunga eldvapen (kanoner o. dyl.), särskilt för deras eldrör. Förutom sin bärande uppgift tjänar L. till att möjliggöra eldrörets inriktande och till upptagande av rekylen vid skottlossning. L. bruka

delas i rörliga och fasta.

Lavi'n, snöskred, uppkommer därigenom, att snön hopar sig i sådana lägen, där den råkar ur jämvikt. L. äro särskilt vanliga i alptrakter ovan snögränsen.

Laivn tennis [lån], ett engelskt bollspel för 2—4 personer, vilket spelades redan under medeltiden

Lavoa’r, större tvättställ.

Lavoisier [lavoasie’], A. L., 1743— 94, fransk kemist. L: s undersökningar inom olika delar av kemin ha varit av en banbrytande betydelse. Bland annat klarlade han förbränningens natur, införde de kvantitativa undersökningsmetoderna inom kemin m. m.

lawrence [lå’rens], stad i Massachusetts, U. S. A. 94,000 inv. Bomulls-och yllefabriker.

Lawrence [lå’rens], — 1. Sir Th. L„ 1769—1830, engelsk porträttmålare, Ij.

var verksam i London, där han var målaren på modet. Hans bästa verk äro kvinnoporträtt ur den engelska aristokratin. — 2. Sir H. L., 1806—57, angloindisk militär och ämbetsman. L. utmärkte sig i brittisk tjänst i Indien, blev 1849 president i förvalt-ningskommissionen för Punjab och

1857 styresman över konungariket Oudh. I det samma år utbrytande seapoysupproret dödades L. — 3. J. L., Icrd L., 1811—79, den förres broder, blev efter att ha innehaft flera ämbeten i Indien styresman för Punjab i egenskap av överkommissarie. Under seapoysupproret bidrog L. verksamt till engelsmännens seger. 1864—69 var L. Indiens vicekonung.

Lawrencefloden [lå’rens-], se S:t Lawrencefloden.

I.-.ivskrikan (Cractes infaustus) är en kråkfågel med kort näbb, rundad stjärt och mjuk, silkeslen fjäderdräkt. Huvudet är mörkbrunt, ryggen gråbrun, buken, gumpen och en del av stjärtpennorna roströda. L. förekommer mest i barrskogar i norra Sverige. Boet, som bygges i träd, innehåller 3—5 ljusgröna, mörkfläckiga ägg. Stannfågel.

Lawyer [lå’je], eng., rättslärd, julist.

Lax. — 1. Lös, slapp, särskilt i moraliskt avseende. — 2. Se Laxfiskar och Laxsläktet.

Laxati’v, avföringsmedel*. — Laxe'-r a, åstadkomma avföring med L.

Laxcfjord, se Laksefjord.

Laxe’ra, se Laxativ.

Laxfiskar (SalmonidEe), en familj av Malacopterygii. De ha vanligen kort fettfena bakom ryggfenan. L. tillhöra norra halvklotet. Marina L. simma vanligen upp i floderna under lelctiden, som oftast infaller under vintern. Till L. höra bl. a. harr, nors, lax- och siksläktet.

Laxsjön, insjö i Dalsland. Avlopp xitgör Upperudsälven, vilken utfaller i Vänern. Ingår i Dalslandskanalen.

Laxsläktet (Salmo) hör till laxfiskar. De ha kort rygg- och analfena samt små tänder och fjäll. Till L. höra flera arter, som äro värdefulla matfiskar. B 1 a n k 1 a x (S. salar) har grågrön rygg och silverglänsande sidor med små mörka fläckar. Längd upp till 14 dm. Den lever i n. Atlanten och vandrar på våren uppför floder och bäckar, hoppande över forsar och fall. Lektiden är oktoberdecember, varefter L. återvänder till havet. Laxöring (S. trutta) är mindre än föregående och har talrikare små mörka fläckar på sidorna. Yngre individer ha rödfläckiga, mörka sidor och kallas foreller. En del laxöringar vandra aldrig ut till havet Utån kvarleva i insjöar och bibehålla forellens färgton (Bäckforell). — Rödingar ha i motsats till föregående arter ljusa fläckar på sidorna. Till denna grupp höra Storröding (S. salvelinus), som finns i Vättern m. fl. sjöar, och Fjällröding (S. alcinus), som förekommer i n. Sveriges sjöar. Se Bil. Fiskar II.

Laxå, järnvägsknut i sv. Närke.

1,100 inv. Utgångspunkt för nv. stambanan. Laxåverken, järnindustri.

Laxöring, se Laxsläktet.

Lazzaro’ner, Neapels fattigaste befolkning.

Lb, eng., förkortning för viktsenheten pound.

Ld, förkortning för Limited*.

Le, Stora Le, insjö i nv. Dalsland, delar sig i n. dels åt Norge, dels åt Värmland, där den övergår i sjön Foxen. Har tillsammans med denna sjö en ytvidd av 119 kvkm. L. ingår i Dalslands kanal.

Lcadville [led’vil], bergsstad i Colorado, U. S. A., på omkring 3,000 m. ö. h. Stora silver- och guldgruvor.

League [li’g], eng., engelskt längdmått, motsvarande 3 engelska mil (4,S28 m.).

League of Nations [li’g åv ne’sjns], eng., Nationernas förbund.

Leamington [lem’-], stad i v. England. 29,000 inv. Badort, mineralkällor. Kapplöpningsbana.

Lear [li’er], keltisk sagokonung, vars historia Shakespeare behandlat i tragedin ”King Lear”.

Le beau reste [-bå rest], fr., återstoden av en mer el. mindre försvunnen skönhet.

Le’bemann, ty., njutningslysten människa, goddagspilt.

Le’ben und le’ben lass’en [-ont-], ty., ”själv leva och låta andra leva”, gammalt ordstäv.

Leblanc [löblang*]. — 1. N. L., 1742 —1806, fransman, uppfinnare av en metod för framställning av soda och pottaska. — 2. M. L., f. 1869, fransk författare, vaj*s förbrytarromaner vunnit vidsträckt popularitet (Arséne L u pin).

Leblancprocessen [löblang’-], kemisk metod, vid vilken man framställer soda respektive pottaska genom upphettning av koksalt resp. kaliumklorid med stark svavelsyra. Härvid erhålles respektive natrium- och kaliumsulfat, vilka sedermera i sin tur glödgas med kalciumkarbonat och kol.

Leboeuf [löböff’], E., 1809—88, fransk marskalk, krigsminister 1869— 70. Är känd för sina övermodiga yttranden om franska arméns krigsbered-skap före krigsförklaringen mot Tyskland 1870.

Le Bon [-bong], f. 1841, fransk fysiker och psykolog, känd bland annat för §itt arbete Massans psykologi.

Lebrun [löbröng’]. — 1. Ch. L., 1619 —90, fransk historiemålare. L. var en tid Ludvig XIV: s hovmålare. Hans förnämsta verk är en serie målningar ur Alexander den stores liv, förvarade i Louvre. — 2. Elisabeth C., se Vigee-Lebrun.

Lech, flod i Bayern, biflod till Donau från höger. Längd 285 km. 5 april 1632 gick Gustav Adolf över L. r.ära dess inlopp i Donau och besegrade Tilly.

Leche [leck’e], V., f. 1850, professor i zoologi vid Stockholms högskola, 1884—1918. Hans populärvetenskapliga arbete, Människan, hennes uppkomst och utveckling, redogör för utvecklingsläran.

Leciti’n, en fosforhaltig organisk förening, som förekommer bland annat i äggulor, i hjärnan, i mjölk, i örter m. m.

Leckö, se Läckö.

Leclanchés element [löklansje’], ett av den franske fysikern G. L., 1839— 87, uppfunnet galvaniskt element, vars polskivor utgöras av zink (den negativa) och kol (den positiva), nedsatta i en koncentrerad salmiaklös-ning. För att förhindra uppkomsten av en polarisationsström är kolskivan omgiven av oxidationsmedlet brunsten [M11O2].

Lecooq [lökåk’], Ch., 1832—1918, fransk operettkompositör. Bland L: s operetter, som blivit ytterst populära, kan nämnas G i r o f 1 é-G i r o f 1 a och Lille hertigen.

Leeonte de Lisle [lökångt' dö li'l], Ch., 1S18—94, fransk skald. L. var medelpunkten i den grupp poeter, som fått namnet ”Les Parnassieus”. I motsats till romantikernas subjektiva diktning hyllade de ett strängt objektivt framställningssätt med plastiskt formfulländad versbehandling. L:s Poémes antiques och P o é m e s barbares uppfylla till fullo dessa krav. L. utförde även mästerliga översättningar av Homeros, I-loratius, So-fokles m. fl.

Le Creuzot [lö kròså'], stad i ö. Frankrike, sv. om Dijon. 35,000 inv. Berömda järn- och stålverk.

Leda. I den grekiska gudasagan Tyndaros gemål, älskarinna åt Zeus, som besökte henne i skepnad av en svan. L. med svanen är inom konsten ett ofta använt motiv.

Ledare. — 1. Se Elektricitet, Ljud och Värme. — 2. Tidningsartikel, i vilken en tidnings synpunkter på något aktuellt politiskt, ekonomiskt el. kulturellt spörsmål framläggas. L. återfinnes i en tidning alltid på bestämd plats.

Ledblock, geol., beteckning för sådana block och stenar i morän el. andra glaciala avlagringar, vilka kun-na ge ledning för bestämmande av glaciärers el. landisars rörelseriktning.

Leddjur (Arthropoda). Kroppen är segmenterad med ursprungligen ett par ledande extremiteter på varje segment samt vanligen uppdelad i huvud, mellankropp och bakkropp. Huvudet består av flera sammansmälta segment och bär 1—2 par antenner el. känselspröt samt till tuggverktyg ombildade extremiteter. Mellankrop-pen, merendels tydligt avsatt från huvudet, ibland dock sammansmält med detta till en enhetlig framkropp, är också sammansatt av flera segment. Dess extremiteter äro de för förflyttningen viktigaste. Bakkroppen saknar i regel extremitetbihang, dock förekomma smärre dylika (abdo-minalfötter) hos kräftdjur. — I huden ingår alltid kitin, ett hornartat ämne, som ofta genom kalkavlagring-ar utvecklas till ett liudpansar, ”skal”. Hår, borst och taggar, som ej sällan förekomma, äro kitinbildningar. — Nervsystemet består av en ovan svalget belägen ”hjärna”, som med en s. k. svalgring står i förbindelse med den på buksidan förlöpande centrala r.ervstammen, ”bukmärgen”, som mitt för varje segment bildar knutliknande ansvällningar, s. k. ganglier. — Sinnesorganen äro i regel väl utvecklade, och man urskiljer såväl syn-, känsel-och lukt- som statiska organ. — Andningsorganen utgöras av gälar el. tra-kéer el. kunna också saknas (direkt hudandning). — Blodkärlssystemet är i regel synnerligen förenklat. Om hjärta finnes, innehåller detta arteriellt blod. Blodomloppet är f. ö. ofullständigt. Det rikt förgrenade trakérör-systemet hos de luftandande leddjuren ersätter hos dessa blodkärlsystemet, som också hos dessa är minst utvecklat. _ Som utsöndringsorgan tjänstgöra nefridier el. malpighiska kärl. — I regel könlig fortplantning, stundom partenogenetisk. Utvecklingen är vanligen förbunden med metamorfos. — Fossila L. ha anträffats i alla geologiska formationer fr. o. m. kam-brium. — Till L. höra trilobiter, kräftdjur, insekter och spindeldjur.

Ledfossil, förstening*, som är utmärkande för vissa geologiska formationer el. formationsavdelningar och sålunda kunna användas för dessas bestämmande (t. ex. ortoceratiter för silurformationen, flygödlor för jura-formationen).

Ledgångsreumatism kan insätta plötsligt med feber och svåra smärtor i lederna, som svullna. Vid denna a k u-t a form uppträder ibland inflammation på hjärtklaffarua, vilket vanligen medför hjärtfel. Sjukdomen behandlas med salicylsyrepreparat och

sängläge samt värme över de angripna lederna. Vanligen är det fråga om ledgångarna på armar och ben. Den akuta L. kan övergå i en mera kronisk form, men sjukdomen kan även från början uppträda mera smygande med svagare smärtor och en långsamt insättande ledsvullnad samt utan feber. Även i dessa fall användes sali-cylsyra och värmebehandling.

Lodins (Ledung), gammal nordisk benämning på dels krigstjänsten till sjöss, dels den utrustade flottan, dels även stadgarna för dess utrustning. Under 1200-t: s senare hälft råkade ledingsordningen i upplösning.

Ledmotiv, ett upprepade gånger återkommande motiv i ett tonstycke, avsett att för varje gång återföra i minnet en viss situation el. begrepp.

• Ledningsförmåga, se Elektrisk L.

Ledtuberkulos orsakar förstöring av ben och brosk i en led. Ibland förefinnes utgjutning. Smärtor äro ett föga framträdande symtom. Den tu-berkulösa inflammationen kan gripa över på mjukdelarna, så att fistlar bildas. Behandlingen består framför allt i att leden genom bandage el. på annat sätt hålles stilla. Operation är ibland nödvändig.

Lee [li], — 1. R. L., 1807—70, överbefälhavare för sydstattrupperna i inbördeskriget 1861—65. Som sådan visade L. prov på en utomordentlig strategisk skicklighet men måste slutligen kapitulera för nordstaternas överlägsna trupper. — 2. C. L., 1840— 1926, svensk-amerikansk sektledare. Påstod, att svenskarna skulle vara de förlorade ättlingarna av Efraims folk, kallade att genomföra ett slags väckelse före domens dag. L: s anhängare kalla sig Efraims barn. De ha på senare tid drivit en ivrig agitation för sina egendomliga idéer, såväl i Sverige som i Amerika.

Leeds [lids], stad i mellersta England, ö. om Penninska bergen. 470,000 inv. Huvudsäte för den engelska klä-destillverlcningen. Universitet.

Leeuwarden [le'var-], stad i n. Nederländerna. 45,000 inv. Handel med frukt och boskap. Berömd för sina guld- och silverarbeten.

Leeuwenhoek [lev'enhokk], Antony van, 1632—1723, holländsk naturforskare, vilken brukar räknas som mikroskopets upptäckare, då han var den förste, som gjorde ett brukbart mikroskop och använde detta till studier av blodkropparna, muskelvävnaden, infu-sionsdjuren, myrornas och loppornas utveckling m. m.

Leewardöama [li'oöd], namn på Små Antillerna mellan Porto Rico och Mar-tinique. L. kallas även ”öarna under vinden” på grund av öarnas läge i förhållande till nordostpassaden. Lefebvre [löfä'vr], F. J., 1755—1820, fransk marskalk, tjänade till en början i revolutionsarmén och blev sedan under Napoleon marskalk. Han intog 1807 Danzig. L: s hustru är förebilden till ”Madame Sans-Géne”.

Leff'ler, Anne Charlotte, 1849—92, författarinna, bland vars arbeten märkas novellsamlingen Ur livet samt samhällsdramat Hur man gör gott. L: s böcker kännetecknas av vaken iakttagelseförmåga och orädd verklighetstrohet.

Lega, se Legoavtal.

Lega'l, laglig, lagenlig. — L e g a-1 i s e'r a, göra laglig.

Leg»'t. — 1. Benämning på ett sändebud. — 2. Jur., ett slags testamenta-riskt förordnande, enligt vilket en tes-tamentstagare har att till annan person utgiva något av vad han själv fått på grund av testamente.

Legation, en diplomatisk beskickning; en sådan beskicknings chef och tjänstemän; en beskicknings ämbets lokal.

Lega'to, mus., bundet föredrag, vid vilket tonerna följa efter varandra utan uppehåll.

Legend', helgonsaga; sägen. Under medeltiden skrevos ett flertal legendsamlingar, behandlande motiv frän helgonens el. martyrernas liv.

Leger, se Legär.

Lege'ring, blandning av metaller, oftast åstadkommen genom beståndsdelarnas sammansmältning. Ex. nysilver, som består av koppar, zink och nickel.

Leg'horn, engelsk form för Livorno. L. har givit namn åt en hönsras.

Lc'gio, legion; härskara, stor mängd.

Legio'n, häravdelning i romerska riket.

LegislatVv, lagstiftande.

Legiti'm, laglig. Härav legitimera och legitimation. Ex. utom äktenskap fött barn legitimeras genom föräldrarnas giftermål samt blir därefter att anse som barn i äktenskap. Utländsk kvinna, som gifter sig med svensk man,

legitimeras genom giftermålet och erhåller svenskt statsborgarskap.

Legitimis’ter, franskt politiskt parti, vilket förblev Karl X troget, sedan han 1830 störtats och Ludvig Filip valts till konung. Prån 1843 arbetade L. förgäves på att få Karl X: s sonson, greven av Chambord, erkänd som Frankrikes konung. Efter grevens död 1883 har namnet L. föga använts.

Legoavtal, tjänsteavtal, ingånget i den form, som legostadgan föreskrev. Genom 1925 års riksdagsbeslut har legostadgan upphävts.

Legohjon, gammal benämning för tjänstetagaren i ett legoavtal.

Legostadgan, se Legoavtal

Legros [lögrå’], A., 1837—1911, fransk konstnär, från 1866 bosatt i London L. är särskilt framstående som etsare men har även verkat som målare och bildhuggare.

Legumi’n, ett kaseinliknande ämne, som fälles av syror och löpe och förekommer i ärtväxternas frön.

Legumino’sse, se Ärtväxter.

Legy’mer, grönsaker.

Legiir [lesjä’r], ledig, otvungen, lättsinnig.

Leha’r, Franz, f. 1870, österrikiskungersk operettkompositör (Greven a v Lux emburg, Glada änkan).

Le Havre [löa’vr], hamnstad vid Seines mynning på Frankrikes nordkust. 163,000 inv. Stor handelsstad, över vilken huvuddelen av Frankrikes handelsutbyte med Amerika äger rum. Varubörs för bomull, kaffe, socker och andra importvaror. Emigranthamn.

Lehmann. — 1. Orla L., 1810—70, dansk politiker, en av ledarna för frihetssträvandena i Danmark. L. arbetade även för Schleswigs förening med Danmark. — 2. Alfred L., 1858— 1921, dansk psykolog, professor i Köpenhamn. L. har bland annat behandlat psykotekniska problem. — 3. Edvard L., f. 1862, dansk religionshistoriker, professor i Lund 1913. L. har utövat en omfattande verksamhet som föreläsare och populärskriftställare över religiösa och andra problem.

Leibl [Iajbl], W., 1844—1900, tysk målare, utförde huvudsakligen porträtt och genrebilder ur bayersk allmogemiljö (Dachaukvinnor, Bypolitiker).

Leibniz [laj’bnits], G. W. V., 1646— 1716, tysk matematiker och filosof. L. upptäckte ungefär samtidigt med New-ton differential- och integralkalkylen. Som filosof företrädde han till en början en mera mekanistisk åskådning. Sedermera strävade han att förena naturvetenskapliga tänkesätt med teologiska oeh uppbyggde ett egendomligt filosofiskt system. Bland annat gjorde han gällande, att denna världen är den bästa av alla tänkbara världar, en åsikt, som Voltaire blodigt ironiserade över i Candide.

Leieester [les’te], stad oeh grevskap i mellersta England. 240,000 inv. Stora strumpstickerier.

Leieester [les’te], R. Dudley, earl av L., 1532—88, drottning Elisabeths gunstling, eftersträvade giftermål med drottningen, särskilt sedan hans egen gemål dött under mystiska omständigheter.

Leicestershire [les’tesjör], grevskap i mellersta England. 2,121 kvkm.,

500,000 inv. L. är bekant för sin långhåriga oeh snabbvuxna fårras och sin tillverkning av stiltonost. Stenkols-fyndigheter.LePden, se Johan av Lei den.

Lei’den, Leyden, stad vid Rhen, v. Nederländerna. 70,000 inv. Ryktbart universitet med tillhörande institutioner och samlingar. L. var förr vida berömd såsom huvudort för den holländska vävnadstillverkningen men har numera förlorat i betydelse. Rem-brandts födelseort.

LeFdenfrosts fenomen är uppkallat efter den tyske läkaren J. G. Leiden-frost, 1715—94, som först undersökte detgamma. En droppe vatten på ett glödande metallbleck bibehåller ganska länge sin rundade form. Under den så

småningom avtagande droppen bildas nämligen ett lager ånga, på vilket droppen svävar. Vattnet i droppen når ej kokpunkten, enär värme bindes vid ångbildningen. I samma förhållande är förklaringen att söka till att man utan att känna smärta med ett fuktat finger snabbt kan beröra ett varmt föremål (t. ex. ett strykjärn).

Leidnerflaska [laj*-], se Kondensa-tor.

Leif Eriksson, isländsk nyDyggare, som på en färd till Grönland blev vinddriven och landade på ”Vinland ’ vilket man anser vara detsamma som Nordamerika.

Leighton [lej’tn], F., lord T.., 1830— 96, engelsk målare, 1878 president för Londons akademi. L:s målningar behandla gärna mytologiska motiv, framställda i en klassiskt linjeren stil (Den fångna Androma k e).

LePpzig, stad vid en biflod till Saa le, fristaten Sachsen, Tyskland. 640,000 inv. Mycket livlig handel, särskilt vid tidpunkten för ”mässorna”, vilka hållas tre gånger om året. Stor pälsvarumarknad. L. är världens viktigaste bokhandelsstad. Livlig industri (pappersindustri, boktryckerier, pianotillverkning). Tysklands näst största universitet. Säte för Tysklands högsta domstol. Völkerschlachtdenkmal, en väldig stenbyggnad, uppförd till åminnelse av slaget vid L., ”det stora folkslaget”, 16—19 oktober 1813, i vilket Napoleons trupper besegrades av ryssar, österrikare, preussare och svenskar.

Leistikow [laj’-], W., 1865^—1908, tysk landskapsmålare. L: s motiv äro hämtade från Berlins omgivningar, från Skandinavien och Schweiz. (Sjö vid Griinewald, Visbymo-t i v).

Leith, Port of Leith [påt öv lith], hamnstad till Edinburgh, ö. Skottland, numera införlivad med denna staci.

S5,000 inv.

Lejd, försäkran om trygghet för person, som utan att därt’11 vara tvungen ger sig motparten i våld. L. användes fordom vid underhandlingar

mellan fiender, myndigheter och an-klagare etc.

Lejdare. — 1. Repstege, vars tvärpinnar äro av trä. — 2. Vissa tåg å fartyg.

Lejon (Felis leo), ett kraftigt byggt kattdjur. Hannen har mörkare man runt halsen. Kroppslängd 1.5—2 m. L. förekommer i Afrika och sv. Asien, där det lever i stäpp- och ökentrakter.

Lejonbukten, se Lionbukten.

Lejonet, stjärnbild, tillhörande Djurkretsen. Till L. hör den ljusstarka stjärnan Re’gulus. Jfr Stjärnhimmeln.

Lejongap (Antirrhinum majus) är en ört med stora, tvåläppiga blommor i växlande färger, mest röda och gula. Den odlas i Sverige som prydnadsväxt och blommar på hög- och eftersomma-ren.

Lejonhjärta, se Richard,

Lekare, svensk medeltida benämning på kringvandrande musikanter el. jonglörer.

Lekatt, se Vesslesläktet.

Lekman, ursprungligen beteckning på icke prästvigd, i motsats till präster (klerus). Numera användes L. även i betydelsen icke sakkunnig i motsats till fackman.

Lekmannabröder, ett slags halvmunkar inom den katolska kyrkans klosterväsen, vilka ägna sig åt mera praktisk verksamhet, såsom sjukvård, byggnadsarbete etc.

Lekmannaombud, se Kyrkomöte.

Leksands-Noret, municipalsamliälle vid Dalälvens utlopp ur Siljan, mellersta Dalarna. 1,200 inv. Betydande turistort.

Lek’tor, lärare av högre grad vid högre allmänna läroverk samt vid vissa andra undervisningsanstalter. För att erhålla lektorat vid högre allmänt läroverk krävs i regel att ha disputerat för filosofie doktorsgrad. Vid

universiteten finnas i främmande språk L. för den praktiska språkundervisningen.

Lektri's, se Lektör.

Lekty'r, läsning av en bok; själva boken.

Lektö'r, manlig föreläsare; kvinnlig kallas lektris.

Lelången, sjö på gränsen mellan Värmland och Dalsland. Ingår i Dalslands kanalsystem. Avrinner till Laxsjön.

Le Mans [lö mang], stad i nv. Frankrike vid Sarthe, en biflod till Loire.

72,000 inv. Katedral med berömda skulpturer.

Lemberg, polska Lwow, stad på den galiziska slätten, s. Polen. 220,000 inv., till stor del judar. Livlig handelsstad. Maskin- och läderindustri. Säte för en romersk-katolsk, en grekisk-katolsk och en armenisk ärkebiskop. Universitet, L. var före fredsslutet Galiziens huvudstad. Under världskriget forekommo här häftiga strider.

Uemercier [lömärsie*], J., omkr. 1585 —1654, fransk arkitekt, uppförde Louvrens nv. del, Palais Royal m. fl. byggnader. L. räknas som den franska renässansstilens förnämsta namn.

Lemkc, J. F., 1631—1711, tysk målare, inkallad till Sverige 1683. L. utförde bataljmålningar, ofta kännetecknade av god färgbehandling och livfull komposition.

lemmel, se Lämmelsläktet.

!Lem'minkäinen, en av huvudfigurerna i Kalevala*.

Lem'nos, ö i Egeiska havet. 27,000 inv. Under den grekiska forntiden ansågs L. vara hemvist för Hefaistos, eldens gud.

Lemonad el. limonad, söt läskedryck med fruktsmak.

Lemon squash [le'men skoåsj'], eng., "citronurkram", läskedryck, tillverkad av vatten, färsk saft av citron och socker.

Le'mur (även Makier) tillhör en fam. halvapor (Lemuridse). Bakbenen äro föga längre än frambenen, svansen vanligen längre än kroppen och pälsen är ullig. L. äro nattdjur, som leva flockvis i Madagaskars skogar, livnärande sig av frukt och insekter m. m. Störst är Lemur varius med en kroppslängd om c:a 50 cm.

Iiemu'ria, geol., forntida kontinent, som förband sö. Afrika med Indien.

!Lem'vig:, stad vid Limfjordens v. del, v. Jylland, Danmark. 4,500 inv.

iLenafloden, den östligaste av de sibiriska jättefloderna, 460 mil lång. Har sina källflöden i de Bajkalsjön omgivande bergen och utmynnar i Ishavet, där den bildar ett vidsträckt deltaland.

Uenau [le'nao], N., egentligen v. Strehlenau, 1802—50, tysk skald, vars dystra och sentimentala dikter överensstämde med tidens romantiska smak. L. har bland andra påverkat Rydberg.

Uen'bach, F. von, 1836—1904, tysk målare, främst bekant för sina ur ka-rakteriseringssynpunkt mästerliga porträtt av samtida stora män (B i s-marek, M o 11 k e, G 1 a d s t o n e). I Schackgalleriet i Miinchen finnas L:s berömda kopior av gamla mästare.

iLenclos [langklå5], Anne de, kallad Ninon de L., 1616—1706, berömd kurtisan, ryktbar för sin skönhet och sina kärleksförbindelser med stora män.

X,e'nin, V. I., 1870—1924, rysk politiker, deltog i radikala strävanden och blev deporterad till Sibirien 1897—1900. L. vistades därefter i utlandet och spelade snart en ledande roll inom landsflyktiga, revolutionära ryska kretsar. Då det socialdemokratiska partiet på en kongress i Bryssel 1903 sprängdes

i bolsjeviker och mensjeviker, blev L. ledare för de förra. Under världskriget vistades L. i Schweiz. Efter den

ryska revolutionen 1917 återvände han till Ryssland, där han genast började en ivrig opposition mot Kerenskij och de måttfullare partierna. Då dessa störtades i november 1917, blev L. ordförande i folkkommissariernas råd, och under följande år blev han praktiskt taget Rysslands styresman. Jfr Rysslands historia. Efter sin död har L. i Sovjet-Ryssland blivit vördad som en profet för en ny religion.

:Le'ning:ra'd, stad vid floden Nevas mynning i Kronstadtbukten, före år 1914 kallad S :t Petersburg, 1914—24 Petrogra'd. Folkmängd före världskriget över 2 milj., f. n. torde folkmängden blott uppgå till något över y2 milj. L. var före revolutionen 1917 Rysslands huvudstad, dess näst Moskva största industristad, dess främsta importhamn och dess näst Riga främsta exporthamn. Revolutionen förändrade katastrofalt stadens betydelse, näringslivet låg en tid nere men staden har numera börjat återtaga sitt forna utseende. — L. är ståtligt byggt med breda och rätlinjiga gator och praktfulla palats. Bland dessa senare märkas Vinter-palatset, tsarernas forna palats, Ere-mitaget med storslagna konstsamlingar ocli Marmorpalatset, Universitet och akademier. — Där L. nu ligger, anlades av svenskarna år 1638 staden Nyen. Denna erövrades år 1703 av Peter den store, vilken på sumpmarkerna kring Neva uppförde S: t Petersburg, som han år 1712 gjorde till det ryska rikets huvudstad.

Uenngren, Anna Maria, f. Malm-stedt, 1755—1817, skaldinna. Hennes första mera personliga dikt är T é-konseljen, där hon skämtar med kvinnans ytlighet. L: s viktigaste litterära alstring inföll åren 1795—1800. Från denna tid härröra små skämtsamma dikter med motiv ur vardagslivet (Den glada festen), träffsäkra satirer, älskvärt gisslande de mänskliga svagheterna (Fröken Juliana, Grevinnans besök) samt idylliska skildringar (Pojkar-ne). Ett moraliserande drag kännetecknar Några ord till min kära dotter, ifall jag hade någon.

Lo Notre [lönåtr'], A., 1613—1700, fransk trädgårdsarkitekt, som bland annat planlagt parken i Versailles. Hans linjärt anordnade, klippta häckar och parterranordningar blevo grundläggande för den franska trädgårdskonsten.

lens [lang], stad i n. Frankrike.

32,000 inv. Järn- och sockerindustri.

!Lentikulä'r, linsformig.

]Len'to, it., långsamt.Lenz, E., 1804—65, rysk fysiker, känd särskilt för sina undersökningar av de elektromagnetiska fenomenen. Enligt L: s lag uppkommer i en ledning, som rör sig i ett magnetiskt fält, alltid en ström i sådan riktning, att rörelsen av denna motverkas. Jfr In-duktion.

Leo, namn på 13 påvar. — 1. L. I, den store, d. 461, påve 440—461, genomförde påvens överhöghet över skilda nationella kyrkosamfund och bidrog till att rädda Rom från Atti-las plundring 452. — 2. L. X, 1475— 1521, son till Lorenzo de Medici, påve 1513—21, främst berömd som beskyddare av konst och litteratur. Under L:s regering fullbordades Peterskyrkan. För att skaffa medel härtill såldes avlatsbrev, vilket blev närmaste anledningen till Luthers uppträdande mot påvekyrkan. — 3. L. XIII, eg. Gio-achino Pecci, 1810—1903, påve 1878— 1903. L. stärkte kyrkans ställning i flera avseenden genom sin utomordentliga diplomatiska skicklighet och sin omfattande kännedom om moderna kulturrörelser. 1887 avslutade L. den s. k. kulturkampen med Tyskland på ett för den katolska kyrkan i det väsentliga förmånligt sätt. L:s många skrifter (encyklikor) behandla bl. a. arbetarfrågan, frimureriet och protestantismen.

Leon [leå'n], landskap i v. Spanien.

38,000 kvkm. 1 milj. inv. Viktigaste stad Salamanca, 32,000 inv. — Med undantag av mellersta delen, som är en bördig slätt, är L. ett torrt och föga odlat bergland med boskapsskötsel som huvudnäring. Viktigaste handelsvaror äro lin och spannmål.

Leoncavallo [-kavairo], R., 1858— 1919, italiensk operakompositör, vars mest berömda opera är P a j a z z o.

Leonidas [leå'n-], konung av Sparta från omkring 490 f. Kr., ryktbar för det hjältemod han visade, då han i spetsen för 300 spartaner och 6,000 man hjälptrupper försvarade passet Thermopyle mot de mångfalt överlägsna perserna (480 f. Kr.). L. föll, sedan en förrädare visat perserna en väg på sidan om passet.

Leoni’derna, en meteoritsvärm, som synes ha uppkommit ur en komet (Tempels komet) och med en periodi-citet av 33 år passerar i jordens närhet och då i mitten av november ger upphov till talrika stjärnskott.

Leo’ninsk vers, hexameter och pen-tameter, där varje versrads mitt och slut ha samma rim. L. är uppkallad efter en munk Leo (omkring 1150).

Leopa’rd el. panter (Felis pardus), ett kattdjur, som har mörka fläckar på gul botten. Längd 1—1.5 m. L. är skicklig att klättra i träd. Fin-

nes i Afrika och Asien. Utseendet påminner om jaguarens.

Leopa’rdi, G., 179&—1837, italiensk skald och filosof, vars arbeten präglas av genomgående pessimistisk livsuppfattning. L. är en språkkonstnär av rang och en av Italiens förnämsta lyriker.

Leopa’rdo, A., italiensk bildhuggare från senare hälften av 1400-t. L. är en av den venezianska ungrenässansens förnämsta konstnärer. Bland L: s arbeten märkes gravmonumentet över dogen A. Vendramin.

Leopold, 1676—1747, furste av An-halt-Dessau, preussisk fältmarskalk (”Der alte Dessauer”), utmärkte sig i spanska tronföljdskriget och intog 1715 Stralsund, som försvarades av Karl XII. L. hade största förtjänsten av den preussiska arméns utomordentliga organisation. Under Fredrik II: s schlesiska krig vann han slaget vid Kesselsdorf 1745, vilket avgjorde kriget till preussarnas förmån.

Leopold, belgiska konungar. — 1. L. I, 1790—1865, son till hertig Frans av Sachsen-Koburg, valdes av den belgiska nationalkongressen till konung 1831. L. var en skicklig regent med utpräglat frisinnade tänkesätt och stor diplomatisk förmåga. — 2. L. II, 1835—1909, den förres son och efterträdare 1865, regerade liksom fadern i strängt konstitutionell anda. L. bidrog verksamt till skapandet av Kongostaten, vars härskare han blev.

Leopold I, 1640—1705, romersk-tysk kejsare 1658. Redan förut hade L. efterträtt sin broder Ferdinand som konung av Ungern och Böhmen. L. invecklades i krig med turkarna, som understödde ett uppror i Ungern. Wien belägrades 1685 men räddades av tysk-polska hjälptrupper. Därefter besegrades turkarna bland annat vid Mohacz 1687 och Zenta 1697. I Kar-lowitzf reden 1699 avsto do turkarna Sie-benbiirgen samt större delen av Kroatien och Slavonien. Ungern hade 1687 gjorts till arvkungadöme. L. uppställde sin son Karl som spansk tronpretendent, vilket framkallade spanska tronföljdskriget.

Leopold, Karl Gustav av, 1756—1829, skald, prosaförfattare och filosof, jämte Kellgren den förnämste representanten för den fransk-klassiska smaken i Sverige. L. förvärvade Gustav III: s synnerliga vänskap och var konungens handsekreterare från 1786 till Gustavs död. 1818 blev L. Statssekreterare. Med tiden blev L: s livsuppfattning mera pessimistiskt och människofientligt betonad (Vem har rätt?). En ypperlig tids- och miljöskildring är poemet Eglé och Annette. Bland L:s övriga arbeten märkas den filosoferande dikten För- synen samt lärodikten Predika-r e n. L. är en utomordentlig prosaförfattare främst på grund av sin omfattande bildning och sin klara framställningskonst (Tal om snille och smak). Under senare delen av sitt liv blev L. utsatt för stark kritik från romantikerna. Svar på denna är den kvicka satiren Silvertonen el. Tasso i fosforistisk översättning.

Leopoldville [-vil’], huvudstad (sedan 1923) i Belgiska Kongo. 6,000 inv. Utgångspunkt för flodfarten på Kongo.

Lepage [löpa’s;], Jules Bastien-L., 1848—84, fransk målare, föregångsmannen inom friluftsmåleriet, som särskilt utvecklades under 1870- och 80-t. L. utförde ett flertal strängt verklighetstrogna målningar med motiv ur vardagslivet (Fader Jacque, Kärlek i byn) samt utsökta mindre porträtt (Sarah Bernhard t).

Lepan’to, Naupaktos, grekisk stad i Akarnanien-Etolien, känd genom ett sjöslag 1571, då en förenad spansk-italiensk-påvlig flotta under don Juan d’Austria besegrade den turkiska. Den turkiska sjömakten återvann sedan aldrig sin forna ställning.

LeporePlo, namn på Don Juans betjänt i Mozarts opera' ”Don Juan”. L. är en komisk, lättsinnig och feg typ.

Lepori’der, harkaniner, bastarder mellan hare och kanin. L. bli större än vanliga kaniner och äro fruktsamma. De uppfödas på en del platser i Tyskland.

Lepti’ter, vanligen ljusa, finkorniga silikatbergarter, som mestadels äro omvandlade porfyrer och porfyrtuffer; allmänna i mellersta Sveriges bergslag, vars malmer i regel tillhöra leptitformationen.

Lera. De finaste uppslammade mineralpartiklarna, som floderna föra med sig, avsättas såsom lera; denna har ej någon bestämd kemisk el. mineralogisk sammansättning men innehåller oftast mer el. mindre av kaolinartade vittringsprodukter. Där dessa dominera blir leran eldfast.

Lerjord, namn på aluminiumoxid.

Ler’montov, M. J., 1814—41, rysk skald, vars produktion starkt erinrar om Byrons. Bland L:s arbeten märkas romanen Vår tids hjälte, dikten Demonen samt en poetisk’ berättelse om tsar Ivan Vasiljevitj.

Lerskiffer, ur lera genom dennas hårdnande och förskiffring bildad bergart.

Le Sage [lösa’s/1, A. B,., 1668—1747, fransk författare, vilken utövade stort inflytande på den följande tidens litteratur genom romanen G i 1 Bias, en humoristiskt verklighetstrogen

skildring av en spansk äventyrares liv.

Les’bos, det forngrekiska namnet på Mytilene, en ö i Egeiska havet, nära Mindre Asiens kust, nu tillhörande Grekland. 150,000 inv. Huvudstad Mytilene.

Lescot [leskå’], P., 1510—78, fransk arkitekt, som bland annat medverkade till uppförandet av Louvre. Tillsammans med Goujon utförde L. Fon-taine des Iunocents i Paris.

Les honneurs [läsånnö’r], fr., göra L., utöva värdskap mot gästerna i ett hus som värd el. värdinna.

Les Lan des, se Lan des.

Leslie [les’li], A., 1580—1661, skotsk härförare, som bland annat kämpade under Gustav II Adolf.

Lessebo, fabrikssamhälle i s. Småland. 1,600 inv. Stort sågverk. Sulfitfabrik och pappersbruk (tillverkning av finpapper).

Lessep’s, F. de, 1805—94, fransk diplomat, ägnade sig från 1854 åt byggandet av Suezkanalen, som tack vare L:s storartade energi blev färdig 1869. Sedermera ledde L. byggandet av Panamakanalen och blev inblandad i de processer, som 1889 upp-stodo kring detta företag. L. dömdes 1893 till fem års fängelse men benådades S å

‘lesNing,' G. B., 1729—81, tysk tänkare och skriftställare, förde ett oroligt och växlande liv, huvudsakligen ägnande sig åt litterära sysselsättningar. En tid var han guvernements-sekreterare i Breslau och verkade därefter som dramaturg i Hamburg. 1770 blev han bibliotekarie i Wolfenbuttel. L är en av de noblaste företrädarna för tyskt tänkande. Hans strävanden bottna i ett omutligt sanningsbegär. Sina humana och fördomsfria tänkesätt tolkade han på ett enkelt, klart och ändå livligt språk. Märkligt bland hans konstkritiska arbeten är L a o k o o n. Med hans Hamburgische Dra-maturgie kan man säga, att ,det fransk-klassiska dramat förlorade sitt inflytande i Tyskland. L. uppställde Shakespeares verk som förebilden för ett nationellt drama. Det första skapade han själv med lustspelet Minna von Barnhelm. I det på blankvers skrivna dramat Kathan der Weise utvecklar han på ett tolerant sätt sina religionsfilosofiska åsikter.

ILeszczynski [lesjtjyn’ski], polsk adelssläkt. Se Stanislaus och Maria, franska drottningar.

Iieta’1, dödlig.

l>targi’, sjuklig sömnighet, som förekommer vid en hel del sjukdomar.

I,o’thc, i den grekiska mytologin glömskans flod i underjorden.Lett’er, huvudmassan av Lettlands invånare. L. äro närmast besläktade med finnar och räknas till den ostbaltiska rasen.

Wetterstedt, J., 1796—1S62, köpman, som i Sydafrika förtjänade en stor förmögenhet, av vilken han donerade

300.000 kr. till vetenskapsakademin att närmast förvaltas av Letterstedtska föreningen för industri, vetenskap och konst. L. donerade dessutom 90,000 kr. till vetenskapsakademin att utdelas som de Letterstedtska prisen för

vetenskapliga och konstnärliga prestationer. Slutligen överlämnade L.

90.000 kr. till resestipendier för yngre lovande svenskar.

Lettland, La'tvija, republik kring Dyna och Rigabukten vid östersjöns ö. kust, efter den ryska revolutionen bildad av Kurland och s. delen av Livland. 66,000 kvkm., 1.8 milj. inv. L. är till största delen ett lågland. Kusten mot östersjön är låglänt och har tämligen få hamnar. Huvudnäring är jordbruk. Genom jordreformen 1920—1922 styckades de forna storgodsen i en mängd smärre brukningsdelar. Industrin, som under den ryska perioden gynnades av Rysslands höga tullmurar och de goda avsättningsmöjligheterna på det inre av Ryssland, ligger nu till stor del nere. Befolkningen, som till 75 % utgöres av letter, i övrigt av ryssar, judar och tyskar, är till religionen till största delen evangelisk-luthersk.

— L. är en republik. Parlamentet, saeiman, består av en kammare på 100 ledamöter, vilka väljas på tre år genom proportionella val. Statspresi-denten väljes på tre år av saeiman. Huvudstad Riga.

Lettre [lättr], fr., brev; b e 11 e s 1 e 11 r e s, skönlitteratur.

Lettres de cachet [lättr dö kasje'], fr., ”förseglade brev”, kungliga befallningar, vilka särskilt under Ludvig XIV: s tid utfärdades i Frankrike. De innehöllo vanligen en utvisnings-el. häktningsorder. L. avskaffades först 1790.

Letiilven, älv på gränsen mellan Värmland och Närke. 22 km. lång. Rinner från sjön Möckeln till sjön Skagen.

Leublfing: [låj'-], A. von, 1614—32, Gustav II Adolfs livpage. Under försök att rädda konungen i slaget vid Liitzen blev han själv dödligt sårad.

Leuehtenberg: [lå'jsjten-], furstlig ätt, härstammande från Eugen de Beauharnais. Dennes dotter Josefine blev svensk drottning.

Leukocy'ter [lev-], vita blodkroppar.

Leukoplast', i växtceller förekommande små, färglösa kroppar, vilka i växternas inre delar, dit ljuset ej når, ombilda sockerarter till stärkelse.

Leuven [lö1-], se Louvain.

Levallois-Perret [lövalloa'-pärä'], förstad till Paris. 74,000 inv. Järnverk.

Levande kraft, äldre benämning på rörelseenergi (kinetisk energi). L. för en kropp, vars massa är m och has-, , , .. mh2. tighet h, ar ——

Levang'er, gammal handelsstad vid den inre delen av Trondhjemsfjorden, Norge. 1,700 inv.

Levan'ten, ”österlandet”, trakterna kring Medelhavets ö. del.

Lewenhaupt. — 1. G. A. L., 1619—56, riksråd, fältmarskalk, deltog i trettioåriga kriget och skötte framgångsrikt försvaret av Finland mot Ryssland 1656. — 2. A. L. L., 1659—1719, fältherre, en av Karl XII :s generaler. I slaget vid Poltava kommenderade L. infanteriet. Då slaget förlorats, fick L. i uppdrag att söka rädda kvarlevorna av hären. L. ansåg emellertid ställningen hopplös och kapitulerade vid Perevolotjna 1709 med ungefär 16,000 man. Detta klandrades sedan mycket av konungen. L. dog i fångenskapen. — 3. C. E. L., 1691— 1743, general och politiker, deltog i Karl XII: s krig. L. blev senare en av hattarnas ledande män och valdes på riksdagen 1740 till lantmarskalk. Han framdrev krigsförklaringen mot Ryssland 1741 och utnämndes till överbefälhavare för armén och flottan. Som sådan visade han sig fullständigt oduglig och därtill feg, varför han hemkallades, dömdes till döden och avrättades.

Lever, människokroppens största organ, väger 1 y2 kg. Den utfyller övre delen av bukhålan. Störst är den högra loben; den vänstra är mindre. L. är uppbyggd av leverceller, vilka äro ordnade i strängar, som utgå ra-diärt i grupper, lobuli. Levercellerna avsöndra galla, som upptages av fina gallkärl, vilka flyta samman till större gallgångar. Den stora gallgången tömmer sig i tolvfingertarmen. Vid sidan av denna finnes en blåsformig reservoar, gallblåsan. Gallan har betydelse för matsmältningsarbetet, dels för neutralisation av den sura mag-

saften, dels för tillgodogörande, smältande av fett. L. är vidare en viktig upplagringsplats för kolhydrat (glykogen).

Lever [löve'] el. levé, fr., morgonuppvaktning vid hov.

Leveransavtal. Enligt 1905 års lag om köp och byte av lös egendom skiljer man mellan s. k. speeiesköp och L. el. genusköp. Vid L. går prestationen ut på överlåtelse av viss kvantitet av visst slags vara. Species-köp föreligger, om man tillliandlar sig- t. ex. ett fickur. Det är just den klockan, man vill ha. L. föreligger däremot, om man inköper t. ex. 10 säckar råg ur ett visst spannmålsparti utan att ange vilka säckar man vill ha.

Levere'ra, avlämna enligt överenskommelse. — Leverans', det levererade, avlämnandet av det överenskomna. — Leverant ö'r, person, som åtagit sig att leverera.

Leverfläck (kloasma), en oregelbunden brunfärgning av huden, som uppträder, särskilt i ansiktet, ofta vid havandeskap el. sjukdomar i de kvinnliga könsorganen.

Levermossor (Hepaticse), den ena av de två grupper, vari mossorna indelas. L. sakna oftast stam och bladbildningar, och växtkroppen utgöres av en bål till skillnad från de s. k. bladmossorna (Musei). Flertalet L. växa på fuktig mark, men jämväl i murspringor etc., t. ex. släktet Mar-chantia.

Levertin, Oskar, 1862—1906, diktare, litteratur- och konsthistoriker, professor i litteraturhistoria i Stockholm

1899, fann sin personliga egenart i och med den lyriska diktsamlingen Legender och visor, som följd-des av flera diktböcker, bland annat cykeln Kung Salomo och Moro 1 f. Hans färgrika och harmoniska språk ger här uttryck åt intensiv lidelse, parad med vemodig resignation. Bland L:s prosaarbeten märkas den utsökta samlingen Rokokonovel-1 e r samt hans essaysamlingar (Från Gustav III: s dagar, Diktare och drömmare, Svenska gest a 11 e r)

Levi, en av Israels stammar, som skulle leda sitt ursprung från en av Jakobs söner. L. var även namnet på de olika stammarnas prästerskap. Sedermera voro leviterna endast underordnade tempeltjänare.

Le via't an, i den judiska gudasagan namn på ett vidunder, som besegrades av Jahve. I Jobs bok användas L. och Behemot som namn för krokodilen och flodhästen.

Lewis [lo'is], S., f. 1885, amerikansk författare, som i sina arbeten Bab-bitt, Martin Arrowsmith m. fl. på ett utmärkt sätt karakteriserar genomsnittsamerikanens jämstru-kenhet, självbelåtenhet och materiella inställning.

Levnadskostnadsindex, se Prisindex.

Levulo'8, fruktsocker*.

Lex, lag.

Lex veneris, se Könssjukdomar.

Leyden, se Leiden.

Leydnerflaska [laj'-], se Kondensa-tor.

L. F. U. F., se Landsföreningen för folknykterhet utan förbud.

Lian.

Lhassa, Lhasa, se Lassa.

Lhote [låt], A., f. 1845, fransk målare, vars impressionistiska tavlor upprepade gånger utställts i Sverige.

Li, kem. tecken för en atom litium.

Liaison [liäsång'], förbindelse, kärleksförhållande.

Lia'ner kallas klätterväxter, tillhörande de mest skilda växtfamiljer. Företrädesvis finner man L. i den tropiska urskogen. En del L. ha förve-dad stam.

Lia’o-ho, flod i s. Mandsjuriet, upprinner i provinsen Tjili, flyter utefter gränsen mellan Kina och Mongoliet och utfaller i Liao-tungviken. Längd

1,100 km.

Lia’o-tungr, halvö i Mandsjuriet mellan Liao-tungviken och Koreabukten. På L: s s. del ligger fästningen Port Arthur.

Lias [lej’as], den understa av de tre avdelningarna i juraformationen. L. finnes i Skåne (Hälsingborg-Höga-nästrakten), där den innehåller sten-lcolsflöts (”skånska stenkolsformationen”).

Li’banon, ”vita berget”, berg i Syrien längs Medelhavets ö. kust. Når över 3,000 m. ö. h. Sedan gammalt berömt för sina cedrar, av vilka numera endast ett fåtal kvarleva.

Libation, dryckesoffer hos forntidens greker och romare; dryckesgille.

Li’bau, handelsstad vid östersjön, republiken Lettland. 80,000 inv. Hamnen nästan isfri. Badort.

Liba’va, ryska namnet på Libau.

Libeir, flyg- el. smädeskrift, paskill ; jur., den första skrift, som en kärande i vädjad sak ingiver till hovrätt.

Liberal, vidsynt, frikostig. Jfr Liberalism.

Tidens Lexikon,Liberala samlingspartiet, liberalt riksdagsparti, bildat år 1900 (vid bildandet omfattade L. endast andra kammarrepresentanter), efter det demokratiska genombrottet 1911 riksdagens största parti. L., som under de senare åren gått tillbaka, upplöstes efter Frisinnade landsföreningens sprängning på förbudsfrågan år 1923. Bland L:s ledande personer må nämnas Sixten von Friesen, Karl Staaff och Nils Edén.

Liberalism. — 1. Den nationalekonomiska liberala skolan, som även kallas den klassiska, hävdade gentemot äldre åskådningar på det ekonomiska livets område (merkantilismen) frihetens betydelse. Avskaffandet av tullar, skråväsen och andra inskränkningar av friheten i ekonomiskt avseende skulle leda till bättre produktionsresultat än de dittills vunna. Genom den från alla statliga band fria konkurrensen skulle bästa möjliga resultat nås. Som den liberala skolans grundläggare brukar Adam Smith betecknas. Som andra stora namn kunna nämnas David Ricardo, Malthus och John Stuart Mill. — 2. Den politiska liberalismen har sin upprinnelse i den franska upplysningsfilosofin och i den klassiska nationalekonomin. IJnder dess tidigare utvecklingsskede var friheten från statsingripande (tryckfrihet, ekonomisk frihet, vidgad rösträtt m. m.) det allt dominerande ledmotivet. De liberala principerna ha så småningom på många punkter slagit helt igenom och upptagits även av andra politiska partier. På andra punkter har en nyorientering inträtt, som medfört framträdandet av en starkt socialreformatoriskt betonad L., som icke ställer sig lika avvisande mot statsingripande som den äldre L.

Liberalite’t, givmildhet, storsinthet. Jfr Liberal.

Libe’ria, negerrepublik på Afrikas v. kust. Omkring 100,000 kvkm. Omkring 1.5 milj. inv. L. grundades år 1821 av ett amerikanskt sällskap för att utgöra en tillflyktsort för Nordamerikas frigivna negerslavar. Författningen är inrättad enligt amerikanskt mönster. L. styres av en president, vald på två år. Invånarna äro till stor del vilda el. halvvilda negrer. Klimatet är osunt. Produkter: palmolja, kaffe och andra kolonialvaror.

Li’ber studio’sos, lat., fri student.

Liber’tas, lat., frihet. L. var namn på de gamla romarnas frihetsgudinna.

Liberté, égalité, fraternité, fr., ”frihet, jämlikhet, broderskap”, den stora franska revolutionens slagord.

Liberti’n, ursprungligen beteckning för frigivna slavar. Numera betecknar

L. en person, som låter sina drifter fritt regera.

Li'berty, ett slags tunt silkestyg.

LPberum ve’to, lat., befogenhet att med sin röst ensam omintetgöra ett riksdagsbeslut. L. innehades av varje

medlem av den forna polska riksdagen.

Libhaber, se Liebhaber.

Libi’do, könsdrift.

Libration. Emedan månens ekvator och banan kring jorden ej ligga i alldeles samma plan, vänder månen icke exakt samma sida jämt mot jorden, utan det blir i själva verket 18 % av ytan, som växelvis är synlig och osynlig från jorden. Denna företeelse betecknas som månens libration.

Librefto, text till opera el. operett.

Lib’sticka (Levisticum paludapifo-lium), en ört, hörande till familjen Umbelliferse. L. har bredflikiga blad och gula blommor samt blir mer än manshög. L. finns förvildad i Sverige.

Li’byen, under forntiden beteckning för hela Afrika, särskilt för området v. om Egypten.

Li’byska öknen, benämning på den nö. delen av Sahara*.

Liccn’s. — 1. Av offentlig myndighet lämnat tillstånd till viss handlings företagande (t. ex. export- och importlicenser). — 2. Avgift, som betalas för rätten att driva viss näring m. m. — 3. Av patentinnehavaren till annan lämnat medgivande att utnyttja en uppfinning. Tvång att lämna dylikt medgivande föreligger i vissa fall.

Licenfia poe’tica, poetisk frihet, en i poesi använd avvikning från vanligt språkbruk.

Licentia’t, titel för den, som avlagt den högsta akademiska examen. L. är berättigad disputera för erhållande av doktorsgrad.

Liclinow’sky, H. N., f. 18G0, tysk diplomat, vilken som sändebud i London 1912—1914 arbetade på att häva spänningen mellan England och Tyskland.

Li’chtenberg, stad, utgörande en del av Stor-Berlin. 145,000 inv. Järn- och trävaruindustri.

Li’cium, textilateljé i Stockholm, stiftad 1904 av Agnes Branting och Mimmi Börjesson. L. har särskilt arbetat med kyrkliga broderier och vävnader.

Lictor [lik'tär], i det gamla Rom rättstjänare, vilka åtföljde vissa högre ämbetsmän. L. buro hopbuntade spöknippor, s. k. fasces.

Li’dan, å i Västergötland. Upprinner nära Ulricehamn, utrinner i Vänern invid Lidköping. Längd 95 km.

Lidforss, Bengt, 18G8—1913, professor i botanik i Uppsala 1910, i Lund 1911. L. har utfört ett flertal viktiga växt-fysiologiska undersökningar. Han utövade även ett betydelsefullt populärvetenskapligt författarskap (N a t u r-veten skapliga kåserier). L. var livligt politiskt intresserad och utövade inom det socialdemokratiska partiet, som han tillhörde, stort inflytande. Hans omutliga sanningskärlek, tankereda och glänsande framställningskonst förskaffade honom så småningom entusiastiska beundrare och bittra motståndare. Till hans mera kända arbeten hör Kristendomen förr och nu, en kritisk redogörelse för teologiska strömningar i nutiden.

Lidhult, municipalsamhälle, sv. Småland, nära gränsen till Halland. 350 inv.

Lidingö, stad på Lidingön i s. Uppland. Förort till Stockholm. 9,900 inv. Erhöll stadsrättigheter år 1926. L. är förbunden med Stockholm genom en 730 m. lång bro över Lilla Värtan.

Lidköping, stad vid Lidans utlopp i Vänern, n. Västergötland. 8,600 inv. Porslinsfabrik, tändsticksfabriker, sockerfabrik, mekaniska verkstäder.

Lidman, Sven, f. 1882, författare, som utgivit starkt erotiskt färgade diktsamlingar samt romaner (Köpmän och krigare). Sedermera har L. anslutit sig till pingströrelsen och utgivit predikosamlingar.

Lidner, Bengt, 1757—93, skald, förde ett synnerligen oregelbundet liv och led för det mesta av ekonomiskt betryck. L:s diktning har en grundton av sentimentalitet, fantasi, bitterhet och religiositet. Sorgespelet Erik XIV och operan Medea äro L :s bästa dramatiska alster. Mera personliga i framställningen äro emellertid de episk-

lyriska dikterna Spastaras död och Året 1783 samt det religiösa poemet Yttersta domen.

Lie [li], Jonas, 1833—1908, norsk författare, slog igenom med den på en gång romantiska och realistiska romanen Visionären. Sjöromanen Lotsen och hans hustru följdes av andra i samma genre. Av dessa betecknar G a a p a a ett avgjort framsteg genom sin större mognad. 1882 —1906 var L. bosatt i Paris och utgav därifrån en mängd betydande sociala romaner (Familjen på G i 1 j e, Kommendörens döttrar). Mysticism och fantasi prägla T r o 1 d liksom flera av L: s senare arbeten.

Lieberath, Ebbe, f. 1871, major, som ivrigt verkat som gymnastikledare och som infört scoutrörelsen i Sverige.

Liebermann [li'-], Max, f. 1847, direktör vid Berlins akademi 1920, den förste representanten för ljus- och fri-luftsmåleriet i Tyskland. L. har huvudsakligen målat realistiska genrebilder (G å s p 1 o c k e r s k o r, N ä t b i n-

d e r s k o r) men även utfört porträtt och etsningar.

Liebhaber [li'p-], person, intresserad av ett visst slags föremål (böcker, konst etc.).

Liebig [li'big], J. von, 1803—73, tysk kemist, utförde banbrytande undersökningar inom den organiska kemin. Sina upptäckter tillämpade han inom lantbrukskemin och den fysiologiska kemin. Hans arbeten ha haft en utomordentlig betydelse för lantbruket.

Liebknecht [lib-]. — 1. W. L., 1826 —1900, socialdemokratisk partiledare och skriftställare, måste 1848 fly till Schweiz på grund av delaktighet i de badensiska upprorsförsöken och levde därefter en tid i England, där han kom i nära beröring med Marx. 1867 blev han medlem av nordtyska riksdagen och sedan ”Det socialdemokratiska arbetarpartiet” stiftats blev L. redaktör för partiets organ, ”Volksstaat”. Efter att i två år ha avtjänat fängelsestraff för högförräderi blev L. 1874 medlem av tyska riksdagen. L. bosatte sig i Berlin 1S91 och var där redaktör för sitt partis nya pressorgan, ”Vorwärts”.

— 2. Karl L., 1871—1919, den förres son, advokat, blev riksdagsman 1912, gjorde sig känd som revolutionär socialist. Efter 1918 års revolution organiserade han kommunistiska omstört-ningsförsök och ledde Spartacusgrup-pen. Under striderna i jan. 1919 blev L. mördad.

Liechtenstein [lisj'tenstajn], fursten-döme vid Rhen på gränsen mellan Schweiz ocli Österrike. 159 kvkm.,

11,500 inv. Jordbruk och boskapsskötsel äro huvudnäringar. L. utgör en självständig ärftlig monarki och har en folkrepresentation på 15 medlemmar. Står i tullförbund med Schweiz.

Lied [li't], ty., mus., ”visa”, musik till en lyrisk dikt.

Liége £lie'sj], ty. Liittich, stad vid Meuse, ö. Belgien. 165,000 inv., om förstäderna medräknas 250,000 inv. Belgiens främsta industristad, berömd vapentillverkning. Universitet. Märkliga kyrkor, S :t Paulskyrkan, uppförd i gotisk stil, S:t Jakobskyrkan. L. erövrades av tyskarna under världskrigets första dagar.

Liegnitz [li'gnits], stad i den preussiska provinsen Schlesien. 70,000 inv. Livlig industri, tillverkning av maskiner, lädervaror etc.

Liepaja, lettiska namnet på Libau.

Lie'ra, förena.

Lifland, se Livland.

Ligament', av bindväv uppbyggt band, som löper förbi en ledgång och bidrager till att ge styrsel och stadga åt ledgången.

Ligatu'r. — 1. Sammangjutna bokstäver, ex. li, fl. — 2. Omknytning av ett blodkärl vid operation.Ligga bi. Ett fartyg, som går så nära upp i vind, att det knappast rör sig, säges L.

Ligganilc, geol., bergart, som utgör underlag för en annan bergart, betecknas såsom dess liggande; bergart, liggande på en annan bergart, kallas dennas ”hängande”.

Liggcdagar, det antal dagar, som ett fartyg kostnadsfritt är skyldigt ligga stilla för lastning oeh lossning, överenskommelse om L:s antal träffas ofta vid befraktningsavtalets uppgörande, eljest gälla sjölagens bestämmelser. Erfordras ännu flera dagar för lossning eller lastning utgår för dessa, överliggedagarna, särskild ersättning.

Liggsår uppkommer vid långvarigt sängläge på grund av underlagets tryck, särskilt på områden, där benpartier skjuta ut tätt under liuden. L. är vanligast hos gamla personer samt hos dem, som lida av förlamningar el. kraftnedsättande sjukdomar. L. förebygges genom täta lägeändringar samt tvättning med sprit.

Ligni'n, vedämne, beståndsdel i bast-och vedartade växtdelar.

Ligni't, ett av trädrester bildat brunkol.

Ligu'rerna, under forntiden ett folk i n. Italien kring nuvarande Genua-bukten (Ligurien). 182—81 f. Kr. underkuvades L. av romarna.

Ligu'ricn, landskap i n. Italien vid Genuabukten, 5,000 kvkm. 1,310,000 inv. L. är Italiens minsta och tätast befolkade landskap. Vin- och fruktodling samt fiske utgöra befolkningens viktigaste näringsgrenar. Livlig handel och sjöfart, koncentrerad till den betydande hamnstaden Genua (300,000 inv.).

Ligus'ter (Ligustrum vulgäre), allmänt odlad häckväxt i s. och mellersta Sverige; vildväxande i Bohuslän, L. är en buske med smala blad och vita, doftande blommor med svarta bär.

Li-hung-tschang, 1823—1901, kinesisk statsman och krigare, förde efter kinesisk-japanska kriget underhandlingar med Japan, som ledde till freden i Shimonoseki 1895. S. å. utnämndes L. till Kinas kansler. 1900 blev han vicekonung av Kanton och ledde efter boxarupproret fredsunderhandlingarna med de europeiska makterna.

Liikutuk'sia, ett slags exalterade väckelsemöten med tungomålstalande, som utmärker ltestadianismen.

Likare, se Metersystemet.

Likbent. En triangel, som har två lika sidor, benämnes L. Hot de lika stora sidorna stå lika stora vinklar. Triangelns tredje sida kallas bas.

Likbesiktning utföres i Sverige på förordnande av myndighet för att fastställa dödsorsaken.

Likbriinning, eldbegängelse, regleras genom kungl. kungörelsen av 1017. För L. fordras medgivande av länsstyrelse. För erhållande av detta måste den döde ha förordnat om L. Dessutom erfordras intyg av läkare att döden ej orsakats av brottslig handling. Svenska eldbegängelseföreningen bildades 1882 och har för närvarande över 5,000 medlemmar.

Likfläckar, rödblåa fläckar i huden, som uppträda 8—12 timmar efter döden. L. äro ett säkert dödstecken och bero på att blodet samlar sig i lågt belägna kroppspartier och delvis utträder ur ådrorna.

Likformig. — 1. Mat. Två rätlinjiga figurer sägas vara L., om alla vinklar i den ena fig. äro lika stora med motsvarande vinklar i den andra och motsvarande sidor stå till varandra i ett konstant förhållande. — 2. Fys. Se Hastighet.

Likgift, vid förruttnelse av äggviteämnen bildade ämnen, även kallade ptomainer. Talrika sådana ämnen äro kända, av vilka flera besitta en mycket hög grad av giftighet. Även i kött och fisk kunna bildas L., vilket kan förorsaka matförgiftning.

Liknämniga kallas bråktal, som ha lika stora nämnare.

Likriktare, apparater, med vars tillhjälp växelström förvandlas till likström, särskilt dylika apparater, vars alla delar äro fasta.

Liksidig kallas en rätlinjig figur, vars alla sidor äro lika stora.

Likstelhct inträder efter 6—12 timmar, beroende på att musklernas äggvita stelnar. L. löser sig efter ytterligare ett dygn.

Likström, se Elektriska maskiner.

Lik'tor, se Lictor.

LikviM. — 1. Betalning. — 2. Ett företags ställning säges vara likvid, om dess omedelbart el. snabbt tillgängliga medel äro tillräckliga för dess löpande behov. Företagets likviditet säges i sådant fall vara god.

Likvidation, ett företags avvecklande. I lag finnas bestämmelser rörande tillvägagångssättet vid likvidation, om tvångslikvidation under vissa förhållanden m. m. L. handhas av särskilda likvidatorer.

Liköppning, se Obduktion.

Likör, starkt söta spritdrycker, försatta med aromatiska ämnen. Som exempel på L. må nämnas Benedikti-ner, Chartreuse, Curagao m. fl.

Li'la, blekviolett, syrenfärg.

Liliace'aj, se Liljeväxter.

LiFiencron [-krån], D. von, 1844— 1909, tysk författare och officer, vars bästa arbeten äro en del dikter (Adjutantenritte) och noveller (Kriegsnovellen) från krigen 1S6G och 1870—71. Hans dikter till- höra med sin markanta stil ocli melodiska lätthet det bästa bland den senare tyska lyriken.

Liljefors, Bruno, f. 1860, djurmålare. L. har i sin komposition tagit intryck av japansk konst. Han förenar en ingående kännedom om djurens liv med en ovanlig förmåga att snabbt återge det karakteristiska i en situation. Djärva och storslagna i uppbyggnaden visa L :s tavlor ofta en säregen förmåga att meddela en trolsk naturstämning. Bland L :s mest kända verk äro Kungsörn jagande en hare, Fällande vildgäss, Havsörnar.

Liljeholmen, stort fabrikssamhälle, införlivat med Stockholm.

[Liljekonvalje, se Konvalje.

LiFjevalch, C. F., 1837—1909, affärsman, som med hjälp av engelskt kapital startade Grängesbergs gruvfält och Trafik-A.-B. Grängesberg—Oxelösund. L. gjorde stora donationer till bland annat en resestipendiefond vid Uppsala universitet och till Biologiska museet i Stockholm. För medel donerade av L. uppfördes 1913—16 L:s konsthall på Djurgården i Stockholm. Konsthallen är egentligen avsedd för konstutställningar men har även använts för diverse andra utställnings-ändamål.

Liljeväxter kallas huvudsakligen arter av växtsläktet Lilium, tillhörande familj Liliacefe, men L. kan även beteckna hela denna växtfamilj. Den senares arter äro vanligen örter med rotstock el. lök, stundom buskar el. träd. el. klätterväxter. Omkring 2,600 arter kända, flertalet tidiga vårväxter, oftast förekommande i stäpptrakter med kort regntid.

Liljor (Lilium), till familj Liliacece hörande växtsläkte. Arterna äro lökväxter med klockliknande blommor. Hit höra Vit lilja (L. candidum), som sedan forntiden odlats som prydnadsväxt. Brandlilja (L. bulbi-ferum) har stora, brandgula blommor.

Lilla Alby, municipalsamhälle, s. Uppland. Förstadssamhälle till Stockholm. 1,050 inv.

Lilla Björnen, astr., en stjärnbild på n. stjärnhimmeln, till vilken Polstjärnan räknas. Jfr Stjärnhimmeln.

Lilla Bält, danskt sund mellan Fyen och Jylland. Längd 65 km., bredd intill 23 km. På grund av den starka strömmen är L. mycket sällan isbe-lagt.

Lilla Edet, municipalsamhälle vid Göta älv, v. Västergötland. 1,300 inv. Stort pappersbruk, tillverkning av tidningspapper. Sulfitfabrik.

Lilla jul, benämning på trettondagen men även på kyndelsmässan.

Lilla Karlsö, se Karlsöarna.

Lilla kretsloppet, se Blodomlopp.

Lilla oktaven, mus., även ”ostrukna oktaven”, den andra i ordningen från kontraoktaven räknat.

Lille [lill], stad i n. Frankrike nära gränsen till Belgien. 220,000 inv. Livlig metall- och bomullsindustri. — L. intogs i början av världskriget av tyskarna och var i deras händer ända till krigets slut.

Lillehammar, stad vid n. ändan av sjön Mjösen, Norge. 5,200 inv. Residensstad i Opland fylke. Turistort.

Lirieputt el. Lilliput, sagoland i Swifts satir ”Gullivers resor”. L:s invånare, lilleputterna el. lillepytterna, voro knappt 6 tum höga.

Lill-Polen, benämning på den sv. delen av det gamla konungariket Polen.

Lill-Ryssland, se Ukraina.

Lim, ett i kallt vatten svällande men olösligt ämne, som i varmt vatten löses till en klibbig vätska. Gelatin, som användes i hushållet, är ett färglöst lim. Det vanliga snickarlimmet framställes av garveriavfall, ben m. m. Fisklim framställes bland annat av fiskavfall. Limgivande kallas sådana ämnen, som vid långvarig kokning med vatten ge lim. De tillhöra den grupp av organiska ämnen, som benämnas proteinämnen. De finnas i bindväven i djurorganismens senor, brosk och ben.

Li’ma. — 1. Huvudstad i den sydamerikanska republiken Peru, belägen vid foten av Anderna, ej långt från Stilla havets kust. 190,000 inv. Universitet. L. grundades av spanjorerna vid Perus erövring och var länge den spanske vicekonungens residens. — 2. Stad i nv. Ohio, U. S. A. 45,000 inv. Livlig industri (oljeraffinaderi, vagnfabriker).

Lima’ner, genom sandvallar från havet avstängda mynningsbukter för en del i Svarta havet utmynnande floder.

Li’man v. San’ders, O., f. 1855, tysk general, vilken under världskriget organiserade och ledde den turkiska armén vid försvaret av Gallipolihalvön och Palestina.

Lim’burgr. — 1. Provins i sö. Holland, 2,200 kvkm. 450,000 inv. Till stor del upptagen av sandhedar och sumpmarker. Sädesodling och boskapsskötsel. Stenkolsbrytning. — 2. Provins i nö. Belgien, 2,400 kvkm. 300,000 inv. Hästavel, sockerbets- och sädesodling.

Lim’erick, stad och eget grevskap i sv. Irland. 39,000 inv. Livsmedelsindustri.

Lim’erickvers, epigram i fyra verser, byggt på lustiga rim men f. ö. utan innehåll. I den engelska förebilden ingår frågan ”will you come up to Lime-rick?”, därav namnet. Den mest kända svenska efterbildningen lyder: Det var en ung flicka i Ume, som fadern fick lov ta i tu me’; hon valde tillfästman en avdankad prästman, som stadens bodknoddar va du me’.

Li’mes, se Gränsvärde.

Limfjorden, en från Kattegatt långt in i Jutland inskjutande havsfjord, som genom stormfloder 1825 och senare kom i förbindelse även med Nordsjön. Ostronfiske.

Limfärger, färgämnen uppslammade i limlialtigt vatten.

Limhamn, före 1915 köping, numera församling i Malmö. 12,000 inv. Livlig industri (cementfabrik och kalkbruk, A.-b. flygindustris verkstäuer).

Limitation, begränsning.

Limited [lim’mitid], eng., förkortas Ld el. Ltd, beteckning för aktiebolag.

Lim’mat, flod i Schweiz, biflod till Aar. Utgör avlopp för Zurichsjön.

Lim’nisk, till sjöstränder hörande (t. ex. limniska avlagringar, limnisk fauna).

Limoges [-må’sj], fransk stad nö. om Bordeaux i provinsen Limousin. 90,000 inv. Var under medeltiden berömt

för sin emaljindustri; har ännu en betydande porslinstillverkning.

Limonad, se Lemonad.

Limoni't, järnoxidhydrat (formel 2Pea03. 3H2O), svart el. ockerfärgat, jordartat el. grusigt mineral. L. bildas vid källor, myrar och nära sjöstränder (myrmalm, sjömalm), där de avsättas ur järnhaltiga, cirkulerande vatten, som utlöst järnet ur berggrundens el. jordlagrens järnhaltiga mineral. Myr- och sjömalm användes fordom allmänt i vissa delar av vårt land till framställning av järn (osmund-järn). Jfr Järnmalmer.

Limousine [limosin'], se Automobil.

Limpo'po, Krokodilfloden, sydafrikansk flod. Rinner i en stor båge omkring Transvaal och utmynnar i Indiska oceanen, n. om Delagoabukten. Längd 1G0 mil.

Lin (Linum usitatissimum) är en ettårig ört med smala blad och blåa blommor samt platta, glänsande frön, troligen hemmahörande i Medelhavsländerna, där den dock liksom hos oss sedan länge odlats som spånads-och oljeväxt. Vild förekommer i Sverige arten L. catharticum, vildlin, som dock saknar praktisk betydelse. Jfr Linberedning och Linfrö.

Linbana, transportmedel, oftast avsedd för gods-, ibland även för personbefordran. För transporten användas transportkorgar, som hänga ned från de å bärlinan rörliga löpvagnarna, till vilka drivkraften överföres med en särskild draglina.

Linberedning. För att frånskilja lintågorna, som bestå av bastceller, låter man stjälken undergå rötning, bråkning och skäktning. Genom röt-ningen förstöras mellan bastfibrerna liggande vävnader. Den försiggår ge-

Lin, blomma och frukt.

nom en slags jäsnings- och föruttnel-seprocess. Efter torkning underkastas linet sedan bråkning, som avser stänglarnas sönderbrytande och träpartiklarnas skiljande från tågorna. Genom skäktningen fullbordas egentligen denna process, varefter lintågorna anses handelsfärdiga. Dock måste lintågorna före spinningen undergå ett slags kamning, häckling, varigenom tågorna delas till finare fibrer. De erhållna linfibrerna äro långa, starka, glänsande och smidiga samt av grå el. gulbrun färg.

Lincoln [ling'kön], Abraham, 1809—-65, U. S. A:s sextonde president 1861. L. tillhörde det republikanska partiet och uppträdde energiskt mot slaveriet. Inbördeskriget 1861—65 fördes under L :s presidentskap till ett för nordstaterna segerrikt slut, och slaveriet avskaffades. Kort därpå mördades L. av en fanatisk sydstatsman. L. var en sällsynt nobel personlighet och ägde stor statsmannabegåvning.

Lincoln [ling'kön]. — 1. Stad och eget grevskap i ö. England. 65.000 inv. Katedral, uppförd omkring år 1200, i gotisk stil. — 2. Huvudstad i Nebraska, U. S. A. 55,000 inv. Viktig järnvägsknut. Handel med lantbruksprodukter. Universitet.

Lind. — 1. (Tilia), till familj Tilia-ceie hörande träd med hjärtlika blad och små, vit-gula, välluktande blommor

i knippen. Skogslind (T. cordata) finnes i s. Norrland, Parklind (T. vulgaris) har större blad och odlas allmänt som parkträd. Veden användes vid möbeltillverkning. Lindblom- Parklind.

te användes förr vid bröstkatarr. — 2. Se Lind-Goldschmidt.

Lindarängren, område å Ladugårdsgärdet, där från omkring 1890—1918 fanns en kapplöpningsbana. Numera flyghamn.

Lindberg-, August, 184G—1916, skådespelare, vars entusiastiska arbete för Ibsens och Strindbergs dramatik haft stor betydelse.

Lindblad. — 1. A. F. L., 1801—78, tonsättare, mest lyckad som kompositör av sånger, i vilka han fångat typiskt nordiska naturstämningar. Till L:s bästa verk hör kören över skogen, över sjön. Bland visorna må nämnas romansen På berget, En sommarmorgon, En vårdag.

— 2. O. J. L., 1809—04, kompositör, särskilt av kvartettsånger. De mest kända äro Svensk folksång (”Ur svenska hjärtans djup”) och Vintern rasat ut...

Linderholm, E., f. 1872, teolog, professor i Uppsala 1919. L. har bland annat studerat pingströrelsen samt i religiösa frågor företrätt en jämförelsevis frisinnad åskådning.

Linders, S., f. 1873, lantbrukare, som 1909—17 företrätt det socialdemokratiska partiet i andra kammaren. 1921—23 och 1924—26 har L. varit jordbruksminister.

Linderödsåsen, bergås i Skåne, sv. om Kristianstad. L. är genom förkastningar avgränsad mot Kristian-stadsslätten och dess kritformation.

Lindesberg: el. Linde, stad vid Ar-bogaåns ö. källarm, sv. Västmanland.

3,100 inv.

Lindesnäs, Norges sydligaste udde.

Lind-Goldschmidt, Jenny, 1820—87, svensk sångerska med världsrykte, reste efter stora framgångar i hemlan-

det till Paris 1841, där hon vidare utbildade sin röst. Senare företog hon under stormande bifall konsertresor i Skandinavien, Tyskland, England och Amerika och bosatte sig slutligen nära London. L. hade en klingande sopran, vilken hon tekniskt behärskade som få, och förenade därmed stor dramatisk förmåga.

Lindhagren. — 1. C. A. L., f. 1860, borgmästare i Stockholm, radikal politiker. L., som är en utpräglad idépolitiker, har framlagt långtgående reformprojekt på de mest skiftande områden (sociala och hygieniska spörsmål, fredsfrågan, världsspråksfrågan m. m.) Särskilt uppmärksammad har hans insats på jordfrågans område varit (Norrlandslagen, jordkommissionen). — 2. Anna J. J. L., f. 1870, barna-vårdsinspektris. Livligt socialt intresserad, har L. gjort en betydande insats inom Stockholms kommunala liv. Som exempel må nämnas, att hon är initiativtagare till koloniträdgårdsrö-relsen i Stockholm och att hon nedlagt ett betydande arbete på skyddandet av Stockholms skönhetsvärden. Inom föreningen Kädda barnen och inom fredsrörelsen har hon även nedlagt ett betydande arbete.

Lindholmen. — 1. Uppländskt gods. På L. anses Gustav Vasa vara född. —

2 Stor mekanisk verkstad i Göteborg, på Hisingen.

Lindley, Charles, f. 1865. Förtroendeman för Svenska Transportarbetarförbundet sedan 1897. Ledamot av andra kammaren 1904—11, sedan första kammaren.

Lindman, Arvid, f. 1862, konservativ politiker och industriman. L. blev 1905 medlem av första kammaren och s. å. sjöminister i Lundebergs ministär. 1906 stod L. som statsminister i spetsen för den av de konservativa partierna bildade ministären, som genomförde rösträttsreformen. 1911 måste regeringen avgå på grund av de radikala partiernas ökade inflytande. Med undantag för mars—oktober 1917, då L. var utrikesminister i Swartz’ ministär, har han sedan som chef för lantmanna- och borgarpar-tiet stått i spetsen för den konservativa oppositionen. Samtidigt som L. här arbetat på försvarets stärkande och industrins understödjande har han även varit livligt verksam affärsman. Sedan 1907 är L. konteramiral i flottans reserv.

Lindorm, medeltida sagodjur, vilket troddes medföra lycka. L. betecknar även en heraldisk figur i drakskepnad.

Lindorm, E., f. 1889, författare. L. har utgivit flera diktsamlingar. Verksam som kåsör (signaturerna Johansson med hjärnan, Gamle Adam ochSkarpögat) först i Social-Demokraten, sedermera i Svenska Dagbladet.

Lindqvist. — 1. A. H. L., f. 1863, en av den svenska fackföreningsrörelsens mest framskjutna gestalter, ordförande i landsorganisationen 1900—20, riksdagsman sedan 1906, andra kammarens talman 1918—21 och sedan 1924, socialminister 1921—23. — 2. G. L., f. 1872, borgmästare i Mariefred 1906, författare, som under pseudonymen Mari Mihi utgivit reseskildringar, romaner samt en samling Uppsalahistorier (Studentens lyckliga dar).

Lindroth, Knut, f. 1873, skådespelare, som med eget sällskap sedan 1905 uppträtt i svenska landsorten och särskilt strävat att väcka publikens intresse för bättre dramatik.

Linea'rritning, ritning, som omfattar konstruktionsritning och projek-tionsritning och utföres med tillhjälp av linjal och passare.

Lineii'r. En ekvation av första graden benämnes L.

Linfrö användes för framställning av linolja. Den återstående delen — linfrökakor, om oljan framställts genom pressning, linfrömjöl, om extrak-tion kommit till användning — användes som kraftfoder.

Lin g, Per Henrik, 1776—1839, skald, grundläggare av den svenska gymnastiken, fäktmästare vid Lunds universitet 1804, vid Karlberg 1813. Samtidigt grundade L. ”Gymnastiska centralinstitutet”, där han tillämpade ett nytt, av honom utarbetat gymnastiskt system, avseende kroppens allsidiga utbildning. L. var en tid medlem av Götiska förbundet och uppträdde även som diktare, fast med mindre framgång.

Lingon, se Vaccinium.

Lingvist', språkforskare.

Lingvisti'k, språkvetenskap, särskilt den del, som handlar om det talade språket, i motsats till filologi, som handlar om skrivna texter.

Liniment', tjockflytande, oftast olje-haltiga vätskor, som innehålla hudre-tande medel. L. användas till ingnid-ning vid en del sjukdomar, särskilt reumatiska åkommor. Deras effektivitet överskattas dock oftast.

Linje. — 1. Geometrisk storhet, som har utsträckning endast i en dimension (längd men ej bredd och djup).

— 2. Gammalt svenskt längdmått, motsvarande Via tum (2.06 mm.) el. senare Vio decimaltum (2.97 mm.).

Linjeskepp, krigsfartyg av opansrat trä, som förr utgjorde de kraftigaste stridsenheterna i örlogsflottan. L. voro tremastare och hade tre (tre-däckare), högst fyra täckta batterier. Det sista L. i Sverige byggdes 1856.

Linjetrupper betecknar i allmänhet de yngsta årsklasserna inom ett uppbåd i motsats till lantvärn och reserv.

Linköping, stad vid Stångån, nära dess utlopp ii Roxen, mellersta Östergötland. 28,100 inv. Residensstad för Östergötlands län, biskopssäte för Linköpings stift. Betydande stiftsbibliotek. Järnvägsknut. Svenska järnvägs-verkstäderna. Snickeri- och möbelfabriker. Råsockerbruk. Sömnadsfabri-ker. Märklig domkyrka, påbörjad på 1200-t.

Linköpings blodbad. På hertig Karls (Karl IX) befallning avrättades i Linköping år 1600 fem svenska stormän, vilka deltagit i det föregående inbördeskriget på konung Sigismunds sida. Denna händelse har blivit kallad L.

Linköpings stift omfattar Östergötland och nö. delen av Småland, 18,774 kvkm. 444,000 inv.

Linnankoski, Johannes, se Peltonen.

Linné, Carl von, 1707—1778, före adlandet 1757 Linnaeus. L. är den botaniska vetenskapens nydanare, ofta kallad ”Blomsterkonungen”. Han bedrev medicinska och naturhistoriska studier i Uppsala och företog därunder forskningsresor bland annat till Lappland, innan han 1735 reste till Holland, där han, upptagen av livlig vetenskaplig verksamhet, understödd av mecenater och vetenskapsmän, utgav sitt standardverk Systema n a t u r se, ett verk, som i ett slag gjorde hans namn berömt, och vilket innehöll en klassifikation av naturens ”tre riken” (växter, djur och mineralier). I ett senare arbete uppställes sexualsystemet, en nyckel för exami-nering och klassificering av växter, som ännu finner viss användning inom elementär botanisk undervisning. Efter trenne år återvände L. till Sverige och blev läkare i Stockholm. Deltog där i stiftandet av Vetenskapsakademin (1739) och blev dess förste preses. 1741 blev L. professor i medicin och botanik i Uppsala, där han sedan verkade till sin död. Under 1740-t. företog han flera viktiga forskningsresor till s. och mellersta Sverige, vilka han sedan skildrade i livfulla reseskildringar, rika på skarpsynta iakttagelser av skilda slag.

Linné har haft mycket stor betydelse för den botaniska och zoologiska forskningen. Han preciserade släkt-och

artbegreppen, uppfann den binära (tvånamniga) benämningen på djur och växter och åstadkom härigenom en förut ej känd ordning och reda inom systematiken. 1758 inköpte L. Hammarby, en gård belägen i Danmarks socken utanför Uppsala. Där tillbragte han sina ferier och dit överförde han också 1766 sina dyrbara samlingar, vilka efter Linnés död såldes till England och där numera för- varas i ett museum, tillhörande Linnean Society, ett sällskap, som stiftades 1788 för främjande av naturhistoriska studier och vårdande av Linnés efterlämnade herbarium, bibliotek och korrespoudens.

Linne’a (Linnsea borealis) tillhör kaprifol-familjen och är en risartad ört, uppkallad efter Linné. L. har krypande stam och små, klocklika, doftande blommor med vit till rödflam-mig krona. L. förekommer allmänt i granskog i hela vårt land.

Linneindustri. Tillverkningen av linnevävnader är av synnerligen gammalt datum, känd redan av de gamla egypterna och babylonierna. I konkurrensen med bomullsindustrin har dock linnetillverkningen i viss mån gått tillbaka. I Sverige sysselsatte L. år 1924 tillsammans med hamp- och juteindustrin nära 4,000 arbetare (förvaltningspersonalen inberäknad) på 13 arbetsställen. Sammanlagda tillverkningsvärdet var s. å. 22.5 milj. kr.

Linnés Hammarby, se Hammarby och Linné.

Lino’leum användes till golvbeläggning (linoleummattor). På juteväv fastpressas ett lager av en massa, bestående av linoxyn (oxiderad linolja), harts, korkpulver och färgämnen. Li-noleummattorna tillverkas enfärgade el. mönstrade genom tryckning med oljefärg. De så kallade genomtryckta mattorna (inlaid) erhållas, om massan såsom mosaik fastpressas på juteväven.

Linolja erhålles av linfrö genom pressning el. extraktion och användes i målarfärg, tryckfärg, fernissor, linoleummattor m. m.

Linongr’, tunt bomullstyg, något glesare än batist.

Linotype [lajn8eta’jp], ett slags sätt-maskin.

Linser: a bikonvex, b plankonvex, c konkavkonvex (samtliga samlings-linser); a' bikonkav, b' plankonkav,

c' konvexkonkav (spridningslinser).

Lins. I praktiken användas huvudsakligen s. k. sfäriska linser, d. v. s. genomskinliga kroppar, vanligen bestående av glas, som begränsas av tvenne sfäriska (klot-) ytor el. av en sfärisk och en plan yta. Man skiljer bland dessa mellan konvexa linser, som äro tjockast på mitten, och konkava linser, som äro tunnast på mitten.

Konvexa L. bryta ljusstrålarna tillsammans och kallas därför samlirgs-linser, medan de konkava L. sprida ljusstrålarna och därför kallas spridningslinser. Även bland de konvexa L. för sig och de konkava för sig urskiljer man, som framgår av vidståen-de figur, flera typer.

Med en L:s huvudaxel förstår man en rät linje, som förenar de båda sfäriska ytornas medelpunkter, el., om den ena begränsningsytan är plan, en rät linje genom den sfäriska begräns-ningsytans medelpunkt vinkelrät mot den plana begränsningsytan. I linser, vars tjocklek är så liten, att ingen hänsyn behöver tagas till densamma, finnes alltid en sådan punkt, den s. k. optiska medelpunkten, att strålar, som gå genom densamma, passera linsen utan att brytas. Brännpunkten för en konvex L. är den punkt på huvudaxeln, till vilken med huvudaxeln parallellt infallande strålar sammanbry-tas. För en konkav L. är brännpunkten den punkt på huvudaxeln, från vilken parallellt med huvudaxeln infallande strålar synas komma, sedan de passerat linsen. För varje lins äro brännpunkterna två till antalet, belägna på ömse sidor om L. och lika långt från denna. Avståndet från en brännpunkt till L. kallas L:s brännvidd.

Då vitt ljus ej är enkelt utan sammansatt av olika ljussorter med olika brytbarhet, komma de från en punkt utgående vita ljusstrålarna ej efter brytningen att sammanträffa i en punkt utan i olika punkter, en för var och en av de olika färgsorterna. Bilden blir på grund härav otydlig, vilket säges bero på den s. k. kromatiska avvikningen. Genom kombination av L. av olika glassorter kan den kromatiska avvikningen till viss grad

upphävas. En dylik sammansatt L. kallas för akromatisk. Linsbilder bli emellertid otydliga även av ett annat skäl, nämligen på grund av den s. k. sfäriska avvikningen, d. v. s. det förhållandet, att från en punkt utgående ljusstrålar, som träffa L. på olika av-

L en samlingslins. Fi och F2 brännpunkterna. G1 M en parallellt med huvudaxeln Fi F2 infallande stråle, som efter brytningen i linsen går genom brännpunkten F2. G1 S en stråle, som, då den går genom linsens medelpunkt, passerar linsen obruten. B B1 bilden av G1 G.stånd från huvudaxeln, ej efter brytningen sammanträffa i en punkt. Den sfäriska avvikningen minskas, om endast centrala strålar medtagas, d. v. s. genom randstrålarnas avbländning. Den kan även minskas genom användning av på lämpligt sätt sammansatta L.

En uppfattning av, var de bilder äro belägna, som uppkomma, då ett föremål betraktas genom en lins, erhålles enklast, om hänsyn tages till de strålar, som infalla parallellt med huvudaxeln, och de, som gå genom den optiska medelpunkten. L. ha stor användning i olika optiska instrument (se Kamera, Kikare, Lupp, Mikroskop).

Linz, stad vid Donau, övre Österrike. 100,000 inv. Industristad. Handel på Donau.

Lionar’do da Vinci [vin’tji], även Leonardo da V., 1452—1519, en av de största märkesmännen i konstens historia, utgick ur skulptören Verocclιios ateljé i Florens, verkade i Milano, Florens och mot slutet av sitt liv i Frankrike, där han dog. Hans mest kända arbeten äro väggmålningen Nattvarden i Milano, numera mycket skadad, och Mona Lisa i Louvren. L. utmärker sig som konstnär genom ouppnådd frihet och delikatess i teckningen, ett mästerligt återgivande av stämning och uttryck samt av utsökt framställning av ljusdunkel och luftperspektiv. Han utvecklade i hög grad måleriets teknik. Dessutom var han skulptör, arkitekt och naturforskare. I mångsidighet och djärvhet hör han till den bästa typen för en renässansmänniska.

Lionbukten [liå’ng-], Lejönbukten, bukt av Medelhavet på Spaniens nö. kust.

Lipa’riska öarna, Eo’liska öarna, italiensk ögrupp i Medelhavet, n. om Sicilien. 117 kvkm. 20,000 inv. L. äro synnerligen bördiga; odling av vin och sy dfrukter. Två av dem, Strom-boli och Vulcano, ha ännu verksamma vulkaner.

Ijipari’t, porfyrisk och glasig kisel-syrerik lavabergart, stundom mycket porös (pimpstensartad).

Lipa’s, ett enzym, som bland annat förekommer i frön och i pankreas-saften. L. verkar sönderdelande på fett i glycerin och fria fettsyror.

Li’ppe. — 1. Biflod till Rhen från höger. Längd 255 km. Upprinner i Teutoburgerwald. — 2. Tysk fristat invid Weser, 1,215 kvkm. 151,000 inv.

Lipp’i, Fra Filippo L., omkring 1406 —69, florentinsk målare, vars förnämsta arbeten äro freskomålningar ur Johannes döpa rens, Stefanus’ och Marias legender samt Maria med barnet. L:s ma-

donnetyp är vacker och naivt behagfull och hela L:s konst visar en mera världsligt betonad uppfattning.

Lippmann, G., 1845—1921, fransk fysiker, som 1908 erhöll Nobelpris för sin på interferensfenomenet grundade metod att fotografiskt återgiva färger. Metoden har ej fått praktisk betydelse men är av teoretiskt intresse.

Lipton [lip’ten], engelsk affärsman, som 1876 grundade Liptons Ltd, en av världens förnämsta importörer av kolonialvaror, främst te.

Lira. — 1. Ett särskilt på 900—1100-t. använt instrument, bestående av en avlång resonanslåda med 3—6 strängar. Tonen alstras genom ett hjul, vars kant berör alla strängarna. — 2. Den italienska myntenheten, delas i 100 cen-tesimi. Dess guldvärde är 72 öre (en franc).

Lis, lat., tvist.

Li’sboa, portugisiska namnet på Lissabon.

Lis’pund, gammal viktenhet = 20 skålpund = 8.5 kg.

Li’ssabon, portug. Lisboa, Portugals huvudstad, vackert belägen nära floden Tejos utlopp i Atlanten. 490,000

inv., om förstäderna inräknas 940,000 inv. Ståtligt uppbyggd efter en jordbävning, vilken år 1755 förstörde större delen av staden. Universitet (sedan 1911). Livlig handel och sjöfart.

List, F., 1789—1846, tysk nationalekonom, vars arbeten blivit grundläggande för protektionismen.

Lister [lisste], J., 1827—1912, engelsk läkare, antiseptikens grundläggare. Jfr Antiseptik.

Listerlandet. — 1. Sydvästligaste delen av Blekinge. — 2. Halvö i s. Norge.

Lister och Mandals amt, se Vest-Agder fylke.

Listverk, utskjutande el. tillbakaträ-dande partier av en byggnad el. ett föremål, åsyftande större dekorativ verkan. Ett L. är sammansatt av lister (rundstavar, kvartstavar, vulster, hålkälar etc.). Bärande lister utgöra övergången till ett ovanför liggande, framspringande parti. Krönande lister avsluta en yta el. ett L. uppåt.

Liszt, Franz, 1811—86, ungersk tonsättare och pianist. L. var på sin tid oerhört beundrad för sitt pianospel. Som äldre skrev han en del symfonier och andra orkesterverk. Han är en av de första, som skrev programmusik. L. arbetade ivrigt för att göra Wagner känd och uppskattad.

Lit., förkortning för litografi.

Litani’a, en bön serie, framförd av prästen el. en försångare och avbruten av svar från församlingen. L. ingår även, i stället för den allmänna kyrkobönen, i den svenska kyrkans gudstjänst vissa söndagar. — I van- ligt språkbruk betecknar L. klagovisa.

Litas, Litavens myntenhet. Dess guldvärde är 0.1 dollar.

Lita’uen, se Litaven.

Lita’ven, Lietuva, den sydligaste av de från Ryssland under världskriget frigjorda randstaterna, belägen omkring floden Njemen, i v. nående fram till östersjön med en kort kuststräcka. Omkring 55,000 kvkm. 2,200,000 inv., till största delen litaver, till en mindre del judar, polackar och ryssar. Huvudnäring är åkerbruk. Även skogsbruket är av vikt; dock har skogen överavverkats. Industrin är obetydlig. — Representationen utgöres av en kammare, vars medlemmar väljas på tre år genom allmänna, proportionella val. Kammaren utser en president, vald på tre år, vilken vid sin sida har en regering på 8 medlemmar. Den förhärskande religionen är romersk-katolsk. Huvudstad Kowno, 90,000 inv. Hamnstad är Memel, vartill järnväg leder från det inre av landet.

Historia. L. förenades med Polen 138G, då L:s storfurste även valdes till polsk konung. Under den följande tiden voro Polen och L. stundom i union, stundom åtskilda, till den slutgiltiga unionen beslöts 15G9. Om L: s vidare historia se Polen.

Lit de parade [li dö paradd’], fr., paradsäng. Framstående person, som efter döden utställes till allmänt beskådande, säges ligga på L.

Liter, förkortas 1. Volymen av ett kg. vatten vid + 4° C.

Lithan’der, E., f. 1870, affärsman, medlem av andra kammaren 1912—14 och sedan 1915, där han är en av högerpartiets ledande personligheter.

Li’tium, sällsynt, med natrium besläktad metall. Kem. tecken Li. Atomvikt G.9. L. är den lättaste metallen, spec. vikt 0.59.

Litografi’, stentryck, ett tryckforfa-rande, varvid användes ett slags nn-kornig kalksten (bl. a. från Soln-hofen i Tyskland). En teckning med fet krita överföres först på stenen. Stenen begjutes sedan med vatten före tryckningen, varvid de partier, i vilka krita inträngt, på grund av fetthalten ej bli fuktiga. När tryckfärgen sedan med en vals utbredes på stenen, fastnar den ej på de fuktiga partierna. Det tekniska förfarandet har varierats på flera sätt men principen är gemensam. L. uppfanns 1798 av tysken Se-nefelder. Bland berömda konstnärer, som använt sig av L., må nämnas Daumier, Gavarni, Manet, Whistler, Toulouse-Lautrec, Werenskiold, Munch, Willumsen och Slevogt.

Litogra’fisk sten och skiffer, en till juraformationen hörande kalksten, som i stor utsträckning användes för litografiskt tryck; även bekant för sina väl bevarade fossil (jfr Archeopteryx, Solnhofen).

Litora’l, till havets grunda strandzon hörande, t. ex. litoral fauna, lito-rala avlagringar.

Litori’na, en liten, spiralvriden snäcka, som lever i s. östersjön och tidigare (under ”Litorinatiden”), då denna hade mera saltvatten, fanns ända upp i Bottniska viken. L. förekommer fossil i skalbankar och lera (”Litorinalera”), som avsattes under denna tid.

Litosfären, den av fasta bergarter bestående, yttersta delen av jordklotet, ”jordskorpan”.

Litt., förkortning för 1 i 11 e r a, lat., bokstav.

Littera, se Litt.

Littera’t, betecknar vanligen akademiskt utbildad person.

Litteraturhistoria, den sida av den andliga odlingens historia, som söker ge en vetenskaplig skildring av litteraturens utveckling.

Litteratör, skriftställare.

Litferis et ar’tibus, lat., ”för vetenskap och konst”, kunglig belöningsme-dalj i guld, vilken utdelas åt förtjänta vetenskapsmän el. konstnärer.

Little Rock [littl råck], huvudstad i Arkansas, U. S. A. 65,000 inv.

Liturgi’, mässordning.

Litur’giska striden, de tvister angående svenska kyrkans bekännelse och religionsbruk, som fördes 1574—93 på grund av Johan III: s försök att genomdriva en ny kyrkoordning i mera katolsk riktning. 1575 antogs på Johans uppmaning den ”nya ordonan-tian”, men då konungen f. å. utgav en av honom och hans sekreterare P. Feclit utarbetad ny gudstjänstordning (den s. k. liturgin el. Röda boken) möttes denna av ohöljt missnöje av prästerskapet och hertig Karl. Hertigen tog i sitt beskydd de präster, som vägrade rätta sig efter konungens befallningar. Slutligen ingingo Johan och Karl en överenskommelse 1587, vid vilken det beslöts, att saken skulle avgöras på ett kyrkomöte. Försoningen varade dock ej länge, och striden fortsattes, under konungens sista år dock med större eftergifter från hans sida. 1593 skedde det slutgiltiga ordnandet av kyrkans förhållanden på Uppsala möte.

Liukiuöarna, se Riu-Kiu-öarna.

Livbiilte tillverkas av segelduk, som sys i fack, i vilka finnes bränd, malen kork. Roglementsenliga L. skola ha en bärkraft av 6.8 kg. L., som uppblåsas med luft, äro ej reglementsen-liga.

Livegenskap, den ställning av beroende, i vilken jordägarnas underlydande stodo till sina herrar under inedeltiden och i en del länder även under senare tid. I Ryssland avskaffades L. först 1863. De livegna voro såsom ett slags slavar för hela livet bundna vid sina herrar och åtnjöto endast få medborgerliga rättigheter.

Li’verpool, stad i England vid Mer-seys utlopp i Irländska sjön. 840,000 inv., om förstäderna inräknas Över 1 milj. inv. Storbritanniens andra stad. Englands främsta exporthamn, världens främsta bomullshamn. Utgångspunkt för många ångbåtslinjer på främmande världsdelar, främst på U. S. A. Storartade hamnanläggningar. Skeppsvarv, maskinindustri. Står med järnvägar och kanaler i livlig förbindelse med det inre av England. Bland märkligare byggnader må nämnas den storslagna samlingslokalen S:t Georges Hall och en ännu ej fullbordad katedral i gotisk stil. — L: s betydelse daterar sig från öppnandet av kolfälten och bomullsindustrins uppsving inom innanför liggande industriområden.

Livförsäkring:, se Försäkring.

Livgfeding:’, de områden, som fordom tillföllo svenska änkedrottningar. L. voro kronolän, från vilka

inkomsterna överlätos på innehavarinnan.

Livijn [-vi’n], K. J., 1781—1844, författare, ämbetsman, deltog i nyromantikernas strid med den akademiska skolan, som han i flera artiklar förlöjligade i det nyromantiska organet ”Polyfem”. L. sysslade med såväl dramatiskt som lyriskt författarskap. Större betydelse ha emellertid hans prosaberättelser, som förebåda den senare svenska romandiktningen.

Livingrstone [livingstsen], D., 1813— 73, skotsk upptäcktsresande och missionär, den förste europé, som genomkorsade Afrika från v. till ö. L. utvidgade ansenligt vår kännedom om Afrikas inre under sina många resor. Vid en av dessa var han nära att gå under, då han 1871 undsattes av Stanley. L. var en varmhjärtad personlighet, som i hög grad lyckades vinna infödingarnas tillgivenhet. Han bidrog även väsentligt till minskandet av slavhandeln.

Li’vius, Titus, 59 f. Kr.—17 e. Kr., romersk historieskrivare, främst bekant för det historiska verket R e-rum romanorum ab urbe condita libri, en skildring av Roms historia från stadens grundläggning till Drusus’ död (753 —9 f. Kr.). Av de ursprungliga 142 böckerna finnas 35 bevarade.

Li’vland, Lifland, den mellersta av östersjöprovinserna. 47,000 kvkm. Dess n. del tillhör efter ryska revolutionen Estland, dess s. del Lettland.

— Historia. L. har uppkallats efter urinvånarna, liverna, en med finnarna besläktad folkstam. De un-

derkuvades av tyskar och hörde till in på 1500-t. under Tyska orden. Senare var L. föremål för Rysslands och Polens erövringslystnad. Gustav II Adolf erövrade L. 1621 och sedan lydde L. under Sverige till 1721, då det avträddes till Ryssland.

Livmoder, se Könsorgan.

Livo’nia, det latinska namnet på Livland.

Livor’no, stad i Toscana, Italien.

115,000 inv. Viktig handelsstad. Storslagna hamnanläggningar.

Livre [livr], gammalt franskt viktmått = 485.9 gr. L. var även namn på ett franskt mynt. som 1795 ersattes med francen, och ett engelskt mynt, som numera kallas pound men alltjämt betecknas med £.

Livré, betjäntdräkt, betjäntuniform.

Livrustkammaren, svensk statssam-ling i Nordiska museet, Stockholm. L. omfattar rustningar, dräkter, vapen m. m.

Livräddning, överst visas två olika sätt att frigöra sig från den drunk-nandes grepp och undertill tvenne sätt att föra den drunknande i land.

Livräddning vid drunkning fordrar, om den skall utföras av simkunnig, sinnesnärvaro och god simskiclclighet. Man bör helst närma sig den nödställde bakifrån, så att han ej får tillfälle att gripa om räddaren. Har den drunknande gripit fast i räddaren, får denne med en viss hänsynslöshet söka snabbt befria sig. Några användbara grepp illustreras av ovanstående figu- rer. Vid ilandföringen fattar man lämpligen den nödställde bakifrån med händerna å ömse sidor av huvudet. Detta grepp är särskilt lämpligt, om det gäller en medvetslös person. Är den nödställde orolig, kan man fatta honom bakifrån under armarna och när han blivit lugnare övergå till den förstnämnda fattningen, då det sistnämnda tillvägagångssättet är mycket ansträngande. Är den nödställde lugn, låter man honom ligga främst på rygg med händerna på räddarens axlar, medan denne simmar vanlig bröstsim. Om den drunknande varit under vattnet några minuter, upphör hjärtverksamheten och döden inträder. Det är emellertid svårt att bedöma, huru lång tid den drunknade varit under vattenytan, och därför bör man alltid genast göra ett försök med konstgjord andning. Munnen urtorkas hastigt och kläderna lossas. Man lägger den drunknade på rygg och placerar en hoprullad filt el. dyl. under skuldrorna. Tungan framdrages av en medhjälpare el. knytes med en näsduk fast om hakan. Man ställer sig vid huvudet, fattar stadigt om den drunknades armar strax ovan

armbågarna och drager dem först utåt, sedan uppåt utefter huvudet. Så för man dem samma väg tillbaka och pressar armbågarna mot bröstkorgen. Rörelserna utföras långsamt och regelbundet, 12— 14 gånger i minuten. Ett vanligt fel är, att man använder ett för snabbt tempo. Man bör fortsätta minst en timme, innan hoppet uppgives och man

Konstgjord andning, överst: armarna på den drunknade föras uppåt. Nederst: armarna föras mot bröstkorgen. I mitten: tungan framdragen och fast-bunden.

bör, om återupplivningen lyckas, ej lämna patienten, förrän andningen kommit ordentligt i gång och patienten fullt återfått medvetandet. Jfr Livräddningsstationer och Livbälte.

Livräddningsstationer, stationer vid vissa kustplatser, som äro försedda med personal, livbåtar, livbojar och annan utrustning för räddning av skeppsbrutna. I Sverige finnas för närvarande över 30 L., av vilka ungefär hälften äro upprättade av statsverket och den andra hälften av Svenska sällskapet för räddning av skeppsbrutna.

Livräddning;sväsende, se Livbälte och Livräddningsstationer.

Livsträdet, ett träd, som i olika folks fornsägner symboliserat livets uppkomst och utveckling. Den, som åt av livsträdet, ansågs få kraft att evigt bevara och att återväcka liv.

Ljes*na, ort i ryska guvernementet Mohilev, där en drabbning utkämpades 1708 mellan ryssar och svenskar, de senare anförda av Lewenhaupt. Striden blev oavgjord men fick på grund av svenskarnas förluster en olycklig inverkan på det ryska fälttågets utgång-

Ljud uppkommer, då en kropp forsättes i så hastiga svängningar, att den fortskridande, longitudinella vågrörelse, som härigenom framkallas i det mellan den ljudalstrande kroppen och örat belägna elastiska mediet får ett sådant svängningstal, att det kan uppfattas av örat. Äro svängningarna hos den svängande troppens partiklar liktidiga, uppkomma toner. Är detta ej fallet, benämnes L. buller. De gränser, mellan vilka antalet svängningar per sekund (svängningstalet) bör ligga för att kunna uppfattas av det mänskliga örat, variera för olika individer oeh med åldern. Den nedre gränsen anses ligga vid ungefär 24 svängningar, medan den övre gränsen för vuxna personer i regel icke överskrider 20,000. — Eftersom L. är en vågrörelse, gälla för L. de lagar, som gälla för vågrörelser över huvud taget. Ljudvågorna reflekteras (eko uppkommer), då de träffa ett tunnare el. tätare medium. De kunna vidare brytas och böjas. — Åtť ljudet behöver tid för att fortplanta sig en viss väg-sträcka ses t. ex. av det förhållandet, att, då ett gevär avskjutes på ett visst avstånd, elden eller röken synes för en iakttagare en stund, innan L. höres. Blixten synes tidigare, än det åtföljande åskbullret uppfattas av örat. Ljudets fortplantningshastighet i ett givet medium är oberoende av ljudets art. Det är däremot olika för olika medier. I luft av medeltemperatur och med normal fuktighet kan det approximativt angivas till 340 m. i sekunden.I vatten är fortplantningshastigheten mer än 4 gånger så stor som i luft, i järn är den omkring 15 gånger större. Se vidare Ton.

Ljuddämpare, en cylinderformad behållare, i vilken explosionsmotorers förbränningsgaser utsläppas för att sedan utströmma genom hål i L: s vägg. Gasernas tryckminskning går härigenom långsammare men samtidigt minskas även motorns effekt något.

Ljudmetoden. Förr användes bokstäverna direkt, när man skulle lära barn att läsa, den s. k. stavmetorten. Bokstäverna äro emellertid endast tecken för mot dem svarande språkljud. Därför utgår man numera från själva språkljuden och övar barnen att ta ut de olika ljud, som sammansätta ett ord. Bokstäverna benämnas sedan efter de ljud, de motsvara, och barnen få lära sig att sammansätta bokstäverna till ord.

Ljugarn. — 1. Sjö nära Rättvik, Dalarna. På en holme i sjön är ett monument över Gustav Vasa upprest. —

2. Badort på sö. Gotland.

Ljumskbråck, se Bråck.

Ljung (Calluna vulgaris), dvärgbuske med barrlika blad och små, violettröda, stundom vita blommor, tillhörande

fam. Ericacese. L. förekommer på mager, kalkfattig jord, som ytterligare försämras genom den sura och till följd av vaxhalt svår-fuktade och långsamt sönderdelade ljungmyllan. L. förekommer massvis i ljunghedar speciellt i nv. Europa och är synnerligen vanlig i vårt land, där den blommar på eftersommaren.

Ljungan, norrländsk älv. Upprinner vid Helagsfjället, rinner i östsyd-östlig riktning genom Härjedalen, s. Jämtland och Medelpad och utfaller i Bottniska viken, s. om Sundsvall. L. kallas i sitt nedre lopp Njurunda älv. Längd 271 km. Största biflod Gimån, från vänster.

Ljungaverken, karbidkvävefabrik vid Ljungan, mellersta Medelpad.

Ljungby, municipalsamhälle och köping vid Lagan, sv. Småland. 2,900 inv. Järnvägsknut.

Ljungbyhed, exercisplats (intill 1923) på ett sandfält mellan Rönneån och Söderåsen, ö. om Hälsingborg, v. Skåne.

Ljungby liorn och pipa, ett dryckeshorn och en elfenbenspipa, förvarade på slottet Trolle-Ljungby i Skåne. Till L. äro flera sägner knutna.

Ljunggren. — 1. G. L., 1823—1905, professor i litteraturhistoria i Lund. L. har utgivit betydelsefulla arbeten över svensk litteraturhistoria. Han var medlem av Svenska akademin. —

2. Elof L., f. 1869, journalist och nyk-terhetsman. L. har varit medlem av första kammaren 1911—18 och av an-

dra kammaren sedan 1925, där han företrätt frisinnade åsikter. — 3. August L., f. 1874, direktör i Centralförbundet för nykterhetsundervisning sedan 1903. L. var Templarordens chef 1908—09. Han har tillhört första kammarens frisinnade parti sedan 1911.

Ljunghed, se Hed.

Ljunglund, Leon., f. 1867, journalist, sedan 1906 huvudredaktör för Nya Dagligt Allehanda. Ledamot av första kammaren 1926..

Ljungskile, badort vid Kattegatt, mellersta Bohuslän.

Ljus. L. fortplantar sig rätlinigt med en hastighet, som i tomrummet uppgår till något över 300,000 km. i sekunden. I luft är L:s hastighet något mindre än i tomrummet. Hastigheten i andra medier varierar. Den danske astronomen Römer var den förste, som påvisade, att L. för sin fortplantning behöver tid, och beräknade den hastighet, med vilken fortplantningen äger rum. Utgångspunkten för honom var härvid iakttagelser av de tidpunkter, vid vilka Jupiters månar förmörkades. Observationer vid olika tillfällen utvisade, att förmörkelserna inträffade vid andra tidpunkter än de beräknade, beroende på avståndet mellan Jupiter och Jorden. Bland de experimentella metoderna för bestämmande av L:s hastighet må nämnas Fizeaus och Foucaults metoder. Vid Fizeaus metod få strålarna från en kraftig ljuskälla passera mellan tänderna på ett tandat hjul och därefter reflekteras tillbaka samma väg med tillhjälp av en plan spegel. Om hjulet försättes i rotation, kan det bibringas en sådan hastighet, att den tidrvmd. som ljuset behöver för att fortplanta sig från hjulet till spegeln och åter till hjulet, blir lika med den tidrymd, som erfordras för att närmaste tand på hjulet skall förflytta sig till den plats, som förut intogs av det mellanrum, genom vilket ljusstrålen passerade. Iakttagaren kan då ej iakttaga något ljus. Vid Foucaults metod, som är användbar för bestämmande av L: s hastighet även i andra ämnen än luft, använder man sig av en roterande spegel. Metoden går ut på att mäta den vinkel, som spegeln hunnit vrida sig under den tid, ljusstrålen behöver för att tillryggalägga avståndet mellan den roterande spegeln och en fast spegel fram och åter.

— Olika teorier ha uppställts rörande L:s natur. Enligt Newtons emissions-teori skulle den lysande kroppen utslunga partiklar, som rörde sig i rät-liniga banor. Newtons teori övergavs emellertid snart nog och ersattes av Huyghens vågrörelseteori, enligt vilken L. betraktades som en vågrörelse i ett hypotetiskt, elastiskt ämne, benämnt etern, som förutsattes finnas överallt. Av Maxwell uppställdes den s. k. elektromagnetiska ljusteorin, enligt vilken L. är att betrakta som en elektromagnetisk vågrörelse (se Strålning). Även enligt den modernaste

ljusteorin, kvantteorin, är ljusstrålningen ett elektriskt fenomen. Den anses dock försiggå diskontinuerligt. — En ljusstråle, som träffar en glatt yta, reflekteras av denna. Den infallande strålen, normalen mot ytan och den reflekterade strålen ligga i samma plan. Infallsvinkeln, d. v. s. vinkeln mellan den infallande strålen och normalen, är lika stor som reflexionsvin-keln, vinkeln mellan den reflekterade strålen och normalen. En ljusstråle, som passerar gränsytan mellan två medier, förändrar riktning, den brytes (se Ljusbrytning). — Vitt ljus är ej enkelt utan sammansatt av ett antal enkla, färgade ljussorter av olika brytbarhet (olika svängningstal el. våglängd). Jfr Dispersion. Vitt L., som passerar ett prisma och sedan uppfångas på en skärm, framträder på grund härav som ett färgband, ett spektrum*. Det låter sig lätt påvisas, att spektrum ej endast består av de synliga färgbanden utan även av osynliga delar på ömse sidor om den synliga delen. Dessa osynliga delar alstras dels av strålar med mindre brytbarhet än de röda, s. k. ultraröda strålar, vilka låta sig påvisas genom sina vär-ineverkningar, dels av strålar av större brytbarhet (mindre våglängd) än de violetta, de s. k. ultravioletta strålarna, som lättast påvisas genom sina kemiska verkningar. — Mätning av en ljuskällas ljusstyrka sker med tillhjälp av fotometrar (se Fotometn). Den totala strålningsenergin mätes med tillhjälp av ett instrument, som benämnes bolometer*. — En kropps färg är icke någon egenskap hos kroppen utan beror på beskaffenheten av det L., med vilket den belyses. Då en kropp utsättes för ljusstrålning, reflekteras i regel en del av L., medan en annan del absorberas och en del genomsläppes. Färgen på en kropp i genomgående L. är sammansatt av de färgsorter, som kroppen i fråga genomsläpper, medan den färg, en kropp visar i reflekterat (diffunderat) L., är sammansatt av de färgsorter, som kroppen reflekterar. Jfr Absorption.

Ljusbrytning:. Då en ljusstråle passerar gränsytan mellan tvenne medier (ämnen, kroppar), förändras dess riktning, den brytes. Om brytningen sker på sådant sätt, som framgår av vid-stående figur, d. v. s. mot normalen till gränsytan mellan de båda medierna, säges det medium, till vilket strålen övergår, vara optiskt tätare än det, från vilket strålen kommer. Ett mått

Ljusbrytning, då en ljusstråle övergår till ett optiskt tätare medium. S C den infallande ljusstrålen, C D den brutna strålen.

på brytningen ger det s. k. brytnings-index, som är konstant för givna medier och enligt en av den liolländsite fysikern Snellius, 1591—162G, uppställd lag lika med förhållandet mellan si-nus för infallsvinkeln (vinkeln mellan den infallande strålen och normalen mot gränsytan mellan de bägge medierna) och sinus för brytnings-vinkeln (vinkeln mellan den brutna strålen och normalen). Vid övergången från ett optiskt tätare till ett optiskt tunnare medium brytes strålen från normalen. Vid en viss infallsvinkel blir brytningsvinkeln lika med 90°. d. v. s. strålen förmår ej intränga i det tunnare mediet utan följer begränsningsytan (om denna tänkes plan). Om infallsvinkeln överskrider den nyss angivna storleken, reflekteras strålen ej såsom eljest blott delvis, utan i sin helhet (totalreflektion). Vid övergången från vatten till luft, som är optiskt tunnare, inträder totalreflektion, då infallsvinkeln överstiger 48.5°. Då en stråle passerar vissa kristaller, uppstår ett fenomen, som kallas dubbelbrytning, d. v. s. strålen uppdelas i två, av vilka blott den ena följer de vanliga brytningslagarna. Vitt ljus är ej enkelt utan består av flera färgsorter med olika brytbarhet, i vilka ljuset vid brytningen uppdelas (se Dispersion). Se vidare Lins, Prisma och Spektrum.

Ljusdal, köping vid Ljusnan och Norra stambanan, mellersta Hälsingland. 1,900 inv. Utgångspunkt för järnväg till Hudiksvall.

Ljusenhet, se Hefnerlampan.

Ljusgårdsfenomen, se Halofenomen.

Ljusnan, stor norrländsk älv. Upprinner i v. Härjedalen, flyter i huvudsakligen sö. riktning genom Härjedalen och Hälsingland och utfaller i Bottniska viken invid Ljusne. Längd370 km. Största biflod Voxnan från höger.

Ljusne, industrisamhälle vid Ljusnans utlopp i Bottniska viken, sö. Hälsingland. 3,000 inv. Stort järnverk. Sågverk.

Ljus’ter, ett huggredskap, som användes vid fiske, oeh som har kam-formigt anordnade spetsar, försedda med

hullingar.

Ljustillverkning. Enklare ljus tillverkades (stöptes) förr huvudsakligen av talg, de finare av vax. Numera ha talg- oeh vaxljusen utträngts av stea-rin- och paraffinljusen, som uppfunnos på 1830-t. I motsats till de äldre ljusen, som tillverkades för hand (t. ex. genom neddoppning av en snodd bom-ullsveke i smält talg), gjutas de senare i maskin. Därigenom att vekarna äro flätade och på lämpligt sätt impregnerade, böja de sig, då ljuset brinner, utåt, varefter askan faller av i form av små smältkulor. De behöva alltså ej som de äldre ljusen snoppas med en särskild ljussax.

Ljustryck. Tryckplåten består av en spegelglasplatta, överdragen med ett lager av kromgelatin. Dess användbarhet för reproduktionsändamål beror därpå, att kromgelatinskiktet, då det belyses genom ett negativ, blir starkt garvat på de mest belysta ställena men mindre på de svagare belysta och därför, sedan det fuktats med en blandning av glycerin och vatten, i stånd att upptaga fet tryckfärg på de garvade (torra) ställena men ej på de ogarvade (fuktiga).

Ljusår, den vägsträcka ljuset går på ett år — 9,500,000,000,000 km.

Llanelly [l8eneth’li], industristad i s. Wales, England. 36,000 iny. I stadens närhet stora kol- och järnfynaig-heter.

Lianos [lja’-], ”slätter”, lågland med utpräglat tropiskt klimat kring floden Orinoeo, n. Sydamerika. — Allmän spansk-amerikansk benämning på grässtäpper.

Lloyd [Iåjd] ingår i namnet på åtskilliga engelska firmor, som driva sjöförsäkringsrörelse. Corporation of Lloyds el. kortare Lloyds i London är ett sällskap, en försäkringsinstitution, som dock karakteriseras därav, att sällskapet såsom sådant ej lämnar några försäkringar utan att dess enskilda medlemmar driva affärerna var för sig. Sällskapet är den centralpunkt, dit säkrast och snabbast alla upplysningar om världens sjöfart samlas. Jfr Klassificering av fartyg.

Lloyd George [låjd djådsjj, David, f. 1863, brittisk statsman, liberal ledamot av underhuset 1890, handelsminister 1906. Som sådan genomdrev han en lag om patenträttigheter. 1908 blev han finansminister. Genom sitt av un-

derhuset 1909 antagna radikala budgetförslag samt genom arbetarförsäkringslagen 1911 gjorde sig L. känd som en av Englands främsta politiker. L:s politik under världskriget avlägsnade honom något från de radikala partierna. 1016 blev L. krigsminister och övertog s. å. premiärministerposten, som han innehade till 1922; han stödde sig under denna tid på en koalition av konservativa och liberala.

Lo, se Lodjuret.

L. O., förkortning för Landsorganisationen. Jfr Fackföreningsrörelsen.

Lobengu'la, d. 1894, hövding i Mata-beleland. Se Rhodesia.

Lob-no’r, Lopnor, saltsjö i östtur-kestan, mellersta Asien.

Loca’rno, stad vid Lago Maggiore i Schweiz. 5,000 inv. I oktober 1925 hölls i L. en konferens, vid vilken Frankrike, Tyskland, Belgien, Storbritannien och Italien undertecknade ett garantifördrag, avsett att säkerställa Europas fred.

Locli Lo’mond, för sin naturskönhet berömd sjö i sv. Skottland. Livligt besökt av turister. 85 kvkm. Storbritanniens största sjö. Avflyter till Clydefloden.

Loeke [låkk]. — 1. J. L„ 1632—1704, engelsk filosof, som särskilt framhållit, att våra föreställningar bottna i erfarenheten. Han förnekar, att det finnes medfödda idéer. Endast strävan efter lycka och psykets benägenhet att reagera mot yttervärlden på ett visst lagbundet sätt äro från början givna faktorer. L. är en av den engelska erfarenhetsfilosofins förnämsta representanter. Särskilt under upplysningstiden utövade hans arbeten ett stort inflytande. — 2. V. L., f. 1863, engelsk författare, som utgivit lättlästa förströelseromaner, vilka blivit populära

även i Sverige.

Lockout [locka'ut], arbetsnedläggel-se, där arbetsgivaren är initiativtagare. L: s syfte är att framtvinga en av arbetsgivaren önskad reglering av arbetsvillkoren. Är det arbetarna, som företaga arbetsnedläggelsen, kallas den strejk. Antal L. och därav förlorade arbetsdagar varierar i hög grad. 1909, som i detta hänseende var ett rekordår, var antalet L. 22, berörande 71,364 arbetare oeh nära 12 milj. förlorade arbetsdagar. 1922, som var ett ovanligt fredligt år, var antalet L. 11, med 287 arbetare och 2.6 milj. förlorade arbetsdagar.

Lo'co, lat., plats; betecknar i han-delsspråk att en vara kan erhållas på platsen.

Lo'co cita'to, lat., förkortas 1. c., på anfört ställe.

Lo'cus, lat., ort, plats, ställe. Se Geometrisk ort. Lokomotiv I.

' U

i. Stephensons »Roclcet» år 1829 (2 mil i timmen). 2. John Ericssons »Novelty» år 1829 (3V2 mil i timmen). 3. »Der Adler», det första tyska lokomotivet år 1835. 4. »Fryckstad», det andra i Sverige byggda lokomotivet år 1855. 5. Jämförelse mellan år 3830 och 1903. 6. Statens järnvägars F-lok, 1914 års typ.Lokomotiv II.

i. Järnvägsbro i U. S. A. 2. Elektrisk järnväg. 3. Världens största lok, r7,5oo ton, i Virginia (U. S. A.).

4. Rekonstruktion av ett av de första amerikanska lokomotiven.

5. Järnvägskök. 6. Signalhus för

växling. Lodjur.

Lod. — 1. Gammal viktsenhet <= Vaa skålpund = 13.3 gr. — 2. Mått på silverhalten i silversaker. Ett L. är = Vm. Ett L. delas i 18 grän.

Lodawikning:, den avvikning, som lodlinjen (t. ex. i närheten av stora berg) på grund av den ojämna massfördelningen i jorden gör från den riktning, lodlinjen skulle ha, om jordklotet verkligen exakt vore en rotationsellipsoid med massan jämt fördelad.

Lo'dbrok, se Ragnar Lodbrok.

Lodse [lodj]. — 1. H. C. L., 1850— 1924, nordamerikansk politiker, som ledde motståndet mot Wilsons politik och Versaillesfredens ratificering. —

2. Sir Oliver L., f. 1851, engelsk fysiker, som särskilt utfört undersökningar över elektriska svängningar. Som äldre har L. väckt ett visst uppseende genom sin övergång till spiritismen.

Lodjur (Lynx) är ett kattd jurs-släkte med örontofsar och kort svans. Tillhör n. halvklotet. Vanliga lodjuret el. lon (Lynx lynx) är sommartid gulbrunt till rödgrått, svart-fläckigt, vintertid gråvitt, otydligt fläckigt; buken vit och svansspetsen svart. L. förekommer, ehuru sällsynt, i n. Sverige men påträffas i enstaka fall även i sydligare landskap. Den lever av harar, fåglar m. m., angriper dock ibland även större djur t. ex. får.

Lodrät säges en linje vara, vars riktning sammanfaller med lodlinjens.

Lödz, stad sv. om Warzawa, Polen.

450,000 inv., därav 40 % tyskar, 22 % judar. Polens främsta industristad. Viktigast är textilindustrin: bomulls-, ylle- och klädesfabriker, sidenväverier. Även maskinindustri och kemisk industri finnas. Industrin har lidit svårt avbräck genom att den förlorade sin ryska marknad. År 1914 utkämpades nära L. flera strider.

Lofoten, ögrupp invid Västfjord, nv. Norge, bestående av några större,

brant uppstigande, intill 1,200 m. höga, av forna glaciärer egendomligt skulpterade öar, bland vilka de största äro ö. och V. Vaagö (resp. 542 och 408 kvkm.) och Moskeneesö (210 kvkm.), samt ett otal smärre öar och skär. Från slutet av jan. till april bedrives vid L. ett intensivt torskfiske.

Log., förkortning för logaritmen.

Lograritfm. Med logaritmen för ett tal förstås det tal, till vilket ett visst givet tal, basen, skall upphöjas, för att det förstnämnda talet skall erhållas. I det vanliga el. Briggska logaritmsystemet är basen 10. L. för 100, som skrives log 100, är alltså i detta system 2, då 102 = 100. Heltals-delen av en L. kallas karakteristika, decimalerna mantissa. Särskilda tabeller finnas upprättade över de L., som motsvara olika tal. I dylika tabeller kan alltså erhållas dels den logaritm, som svarar mot ett visst tal, dels det tal (antilogaritmen), som svarar mot en viss L. Genom användning av L. kunna räkningar i hög grad förenklas.

Loge [lå'sj], fr., avskilt rum (teater-, klädloge); avdelning av ordenssällskap el. platsen för dess sammankomst el. själva sammankomsten.

Logement [låsjement'], ett rum i en kasern, där en del av ett kompani har sina sovplatser m. m.

Logg-, instrument, med vilket den av ett fartyg på en viss tid tillryggalag-da vägen mätes, och som sålunda möjliggör beräkning av fartygets fart. Å L. av nyare konstruktion kan farten direkt avläsas.

Loggbok, en journal, i vilken på fartyg anteckningar göras om alla mera betydelsefulla tilldragelser och iakttagelser under en resa. I L. göras anteckningar rörande navigeringen, om fart, om anlöpta hamnar m. m.

Loggert, mindre segelfartyg med tre master, trapetsformigt råsegel på alla tre masterna, klyvare och toppsegel.

Loggia [lådd'ja], it., täckt valvgång, öppen åt ena sidan. L. kan löpa utefter en byggnad el. vara självständigt uppförd. Särskilt berömda äro Vatikanens loggier i Rom.

Logi'k, vetenskapen om tänkandets lagar.

Logogry'f, ett slags ordgåta, där man förutom huvudordet även skall gissa ett antal andra ord, bildade genom olika sammanställning av huvudordets bokstäver.

Lo'gos, grek., ord, förnuft, användes av de grekiska filosoferna som beteckning för tillvarons förnuftsmässi-ga lagbundenhet. Inom den äldre kristendomen använde man sig av L. som beteckning för Guds son, medlaren mellan Gud och människor, och sökte härigenom ge de kristna läror-

na en för bildade greker mera tilltalande form.

Lohengrin [lå'hen-3, hjälten i en medelhögtysk dikt från omkring 1290. L., som är son till Parsival, befriar Elsa av Brabant, med vilken han sedan gifter sig. Då Elsa trots hans varning tager reda på hans härkomst, måste han lämna henne. Sagan om L. är särskilt känd genom Wagners berömda opera.

Lointain [loängtäng'], fr., fjärran. L. betecknar inom måleriet en landskapsmålnings bakgrund.

Loire [loa'r], Frankrikes längsta flod, 1,000 km. lång. Upprinner i Ce-vennerna, flyter åt n. och nv. till staden Orléans, där den gör en tvär krök åt v. Utfaller i Atlanten. Viktigaste bifloder äro Allier från vänster och Maine från höger. L. är segelbar i en stor del av sitt lopp.

Loiseleuria [loaslö'ria], växtsläkte, tillhörande ljungväxter. En art, Krypljung (Azalea procumbens), är vanlig på fjällhedar. Den växer utefter marken och har små röda blommor.

Loja'!, laglydig; ärlig, ”välsinnad” (i politiskt avseende); tillgiven den bestående samhällsordningen. — Lo-j a 1 i t e't, laglydnad; hederlighet.

Loka, hälsobrunn och badort i en vacker trakt av v. Västmanland, nära gränsen till Värmland. Gyttjebad.

Loka'l, hörande till viss ort. Läge, lägenhet, plats, rum.

Lokal bedövning:, se Bedövningsmedel.

Lokalfärg. Ett litterärt arbete säges ha god L., d£ det återger ett lands el. ett folks mest typiska säregenheter.

Lokalise’ra, lämpa efter ortsliga el. inhemska förhållanden; begränsa inom visst område; noggrant bestämma el. angiva platsen för.

Lokalt veto, se Bus drycksför sälj-ning. .

Lo’ke, en av huvudfigurerna i den nordiska gudasagan. Snorre berättar, att L. var son av jätten Farbaute och att hans hustru hette Sigyn. L. var vacker men ond och listig, varför han ofta skadade asarna. Han kallas också lögnens fader. Om L. berättas bl. a., att han lockade den blinde guden Höder att döda Balder. Som straff fastkedjade asarna honom vid en klipphäll, varefter de läto ettret från en orm droppa i L:s ansikte. Sigyn samlar upp dropparna i en skål, men medan hon tömmer denna, dryper ettret i L:s ansikte och han rycker då till så häftigt, att en jordbävning uppstår. Vid Ragnarök skall han kämpa mot Heimdal.

Lokomobi’1, ångmaskin el. motor, monterad på en vagn, så att den lätt

kan förflyttas. L., som tjänstgör som en flyttbar kraftcentral, har användning inom lantbruket, vid vissa byggnadsarbeten m. m.

Lokomotiv. Det första användbara med ånga drivna L. konstruerades i början på 1800-t. i England. År 1813 byggde engelsmannen Hedley ett ång-lokomotiv med glatta hjul. Vid tidigare försök hade man använt sig av kugghjul, som grepo in i en kugg-stång, som var utlagd längs spåren. En betydelsefull insats i fråga om L.-byggandet har gjorts av engelsmännen George Stephenson och Robert Stephen-son, far och son. Den sistnämnde segrade med ett av honom byggt lokomotiv, vid namn Rocket, i en tävlan, där bl. a. svensken John Ericsson deltog med det av honom konstruerade lokomotivet Novelty. Ånglokomotiven ha ända fram till det sista decenniet uteslutande ' haft cylindermaskiner. Numera ha även ångturbiner börjat komma till användning. Bland annat har svensken Fredrik Ljungström konstruerat ett turbinlokomotiv, som erhållit en ganska betydande användning. I stor utsträckning användas ock numera elektriska L. Se Bil. Lokomotiv I och II.

Lo’kus, skämtsam beteckning för matställe.

Lolland, dansk ö i östersjön, 1,244 kvkm. 85,000 inv. L. är mycket flack, högsta punkten 30 m. ö. h. Jordmånen är en kalkrik moränlera (märgel). Omkring 1/io av ön upptages av skog, huvudsakligen ek och bok. L. är till största delen uppodlad och är den bördigaste av de danska öarna. Mest odlas spannmål, särskilt korn och vete, samt rotfrukter, speciellt sockerbetor. Administrativt tillhör L. tillsammans med Falster Maribo amt.

Lolla’rder, beteckning för anhängare av Wycliffes läror, en friare, religiös åskådning, som i slutet av 1300-t. fick en stark utbredning i England. Under början av 1400-t. blevo L. utsatta för hård förföljelse, varför rörelsen gick tillbaka. Under 1500-t. ökade L. i antal och uppgingo så småningom i reformationsrörelsens anhängare.

Lom, se Lommar.

Lomba’rd, egentligen person från Lombardiet, var under medeltiden beteckning för norditalienska affärsmän, vilka spelade en framträdande roll i det europeiska affärslivet. — L o m’-bar dlån kallas vissa lån, för vilka lämnas säkerhet i varor el. värdepapper (aktier el. obligationer).

Lombardi’et, landskap i n. Italien,

24,000 kvkm. 5 milj. inv. Viktigaste stad Milano, 850,000 inv. — L. omfattar större delen av den bördiga Po-slät-ten och är i fråga om åkerbruk det förnämsta bland Italiens landskap. Vin- och olivodling bedrivas i stor utsträckning, därjämte odlas majs, vete och ris. Odling av mullbärsträd för silkesmaskavel bedrives i mycket stor omfattning. I samband därmed finnes en högt utvecklad sidenindustri.

Lom’bardränta, räntan å lombard-lån.

Lombok, en av de små Sundaöarna, Bortre Indien, 1% gång så stor som Gotland. På ön reser sig en vulkan till 3,800 m. höjd.

Lombro’so, C., 1836—1909, italiensk läkare. L. sökte påvisa, att brottslingar i allmänhet voro undermåliga individer, vilka företedde ej blott psykiska utan även fysiska abnormiteter. Hans försök att sammanställa sådana

degenerativa missbildningar och egendomligheter till ett system, enligt vilket man skulle kunna igenkänna brottslingar, har ej stått sig inför den efterföljande kritiken. L:s åskådningar ha dock haft betydelse därige-

nom, att de öppnat blicken för att brottslingar i många fall äro till den grad dåligt utrustade individer,, att de ej kunna anses vara fullt ansvariga för sina handlingar.

Lomma, municipalsamhälle nära Öresund, sv. Skåne. 2,850 inv. Stora tegelbruk (Lomma tegelfabrik, Skånska cement-a.-b.).

Lommar (Colymbidse) utgör en familj gumpfotade fåglar med spetsig näbb, kort stjärt och simhud mellan framtårna. L. tillhöra n. halvklotets nordliga delar. De äro skickliga simmare och dykare och leva av fisk. De häcka vanligen vid insjöar (2 bruna och mörkfläckiga ägg). Hos oss förekomma Storlommen (Colymbus arcticus) och Smålommen (Colymbus stellatus), vilken senare är flyttfågel.

Lommeört (Capsella bursa pastoris), en till korgblomstriga växter hörande ört, som har parflikiga blad och tre-kantiga skidfrukter. Vanlig som ogräs.

Lomono’sov, M. V., omkring 1711—65, rysk diktare och lärd, professor i kemi i Leningrad, ”den nya ryska litteraturens fader”. Genom sin retorik och grammatik grundade L. det nyryska litteraturspråket.

London, Storbritanniens huvudstad, belägen vid floden Thames (Temsen) ej långt från dess utlopp i Nordsjön. L. var länge världens största stad men har nu överflyglats av Newyork. Grevskapet L. har en folkmängd av

4,600,000 inv. på en areal av 300 kvkm. Stor-London räknar 7,600,000 inv. på ett område av 1,800 kvkm. Den stora arealen beror på de i L. vanliga enfamiljshusen. Byggnaderna ha vanligen endast två våningar. L:s gator äro merendels smala och krokiga. Större palats äro relativt sällsynta. Sådana förekomma mest i L: s v. del, Westend, ämbetsmännens och de rikas stadsdel. Här märkas Parlamentshu-set, L: s förnämsta offentliga byggnad, Buckingham Palace, den engelske konungens nuvarande residens, bland kyrkorna den ståtliga Westminster Abbey, uppförd i spétsbågestil. I Westend ligga de största av L:s många parker, Hy de park med vackra alléer och promenadvägar och Regent park med de botaniska och zoologiska trädgårdarna, vidare den öppna platsen Charing Cross med Nelsonkolon-nen. — Affärsstadsdelen City, belägen i L: s centrum, upptages av banker, kontor, magasinsbyggnader och andra affärslokaler men saknar bostadshus. Här ligger Bank of England, stadens finansiella centrum, och Royal Exchange, börsen. I City finnes världens största protestantiska kyrka, domkyrkan S: t Paul, uppförd i barockstil. — I. ö. stadsdelen, East End, ligga arbetar- och fattigkvarteren och hamnområdet. Hamnen har jättestora dockor — ”London docks” rymma 300 fartyg — och väldiga magasin för varornas förvaring. East End upptages — i synnerhet invid hamnområdet — till stora delar av smutsiga och ruskiga bostadskvarter, där befolkningen lever under synnerligen usla förhållanden. — S. om Thames ligger fabriksstadsdelen Surrey side. I dess yttre delar bo många av de i City anställda. — Den synnerligen stora trafiken mellan stadens olika delar, särskilt livlig på morgnarna och eftermiddagarna mellan affärsstadsdelen City och de övriga stadsdelarna, uppehälles genom ett väl utvecklat nät av underjordiska järnvägar samt spårvägar, automobiler, omnibusar och ång-färjor. Besvärande för trafiken är den i L. ofta rådande täta dimman, ”London fog”. L. är världens vikti-

gaste hamnstad och handelscentrum. År 1924 uppgick in- och utgående tonnaget till 45 milj. nettoregisterton, värdet av exporterade och importerade varor belöpte sig till 660 milj. pund sterling. Industrin är ej särdeles betydlig för en stad av L:s mått. ViK-tigaste industrigrenar äro livsmedels-, beklädnads- och metallindustri. — Redan under romareväldets tid var L. en handelsplats av viss betydenhet. Det var emellertid först på 1000-t. som L. blev Englands främsta kommersiella medelpunkt. Ännu på 1530-t. räknade L. blott omkring 60,000 inv. På 1600-t. härjades L. först av en pestepidemi (tlie plague of L.) och därefter av en förödande eldsvåda (the great fire). År 1801 hade emellertid folkmängden stigit till 865,000 inv. Sedan dess har utvecklingen gått raskt framåt. Orsakerna till dess kraftiga uppblomst-ring torde främst få sökas i dess synnerligen fördelaktiga kommersiella läge. Se kartan å föregående sida.

London, Jack, 1876—1917, amerikansk författare, vars äventyrsskildringar, oftast med ämnen hämtade från

vildmarken, vunnit oerhörd popularitet (Skriet från vildmarken, V a r g-L a r s e n, Avgrundens folk).

Londondeklarationen, ett på en konferens i London 1908—09 utarbetat förslag till internationell överenskommelse i fråga om vissa sjökrigsrättsliga frågor. Delegerade för flertalet större sjömakter uppsatte en deklaration angående sjökrigsrätten, där bl. a. uppställdes regler för blockad i krigstid och krigskontraband. L. har dock ej fått gällande kraft.

Lon’donderry, stad och eget grevskap i Nord-Irland. 41,000 inv. Handel med livsmedel. Linneindustri. Emigranthamn.

Long, V., f. 1867, nordamerikansk författare, som utgivit omtyckta djurskildringar.

Longr., förkortning för longitud.

Long: Beach [bi’tj], hamnstad i s. Californien, U. S. A. 125,000 inv. Mycket besökt havsbad.

Long Brancli, livligt besökt badort i New Jersey, U. S. A. Årliga kapplöpningar.

Longchamp [långS j ang’], kapplöp-ningsbana i Paris.

Long:’fellow [-låv], Henry W., 1807— 82, en av Amerikas mest populära skalder, professor i moderna språk vid Har-vard-universitetet 1835—54. Bland L:s förnämsta poem märkas eposet Evan-g e 1 i n e, en romantisk skildring från amerikanskt nybyggarliv, samt Hia-w a t h a, en sång om indianer och vildmarksliv.

Lons- Island [aj’l£end], långsträckt ö i staten Newyork, U. S. A., 4,355 kvkm. Mer än 2 milj. inv. Förort till staden Newyork. Stor trådlös telegrafstation. På v. delen av L. ligger Brooklyn, en av Newyorks förstäder.

Longitu’d. Med en orts L. el. geografiska längd förstås den vinkel, som bildas av tvenne genom jordaxeln lagda plan, av vilka det ena går genom orten i fråga, det andra genom en given ort (numera i regel Greenwich).

Longoba’rder, se Langobarder.

Long ton, engelskt ton = 1,01G.04S kg.

Longwood [lång’ood], gård på ön S: t Helena, där Napoleon bodde 1815 —21.

Longö’r, långrandighet, särskilt i ett litterärt arbete ett ställe, där intresset slappas på grund av onödiga utläggningar.

Loo’ping the loop, se Konstflygning.

Lope Felix de Ve’ga Carpio [-[låpe--kar’piå],-] {+[låpe- -kar’piå],+} 1562—1635, spansk författare, grundläggaren av det spanska natio-naldramat och en av Spaniens främsta lyriker. Bland L: s skådespel, vilka präglas av en sällsynt uppfinningsrikedom, vaken iakttagelseförmåga samt ett ledigt och vackert språk, märkas Konungen den bäste domaren, Det omöjligaste av allt m. fl.

Lopno’r, se Lob-nor.

Loppor (Suctoria) är en ordning vinglösa, äggläggande insekter med brun, från sidorna sammantryckt kropp, enkla ögon, stickande och sugande mundelar och bakersta benparet utbildat till hoppextremiteter. Vanliga L. (Pulex irritans) lever på människan men träffas även på hund. Äggen läggas i sopor, under mattor etc. Pestloppan (Xenopsylla cheo-pis) sprider böldpest. — Honan av den tropiska Sandloppan (Sarcop-sylla penetrans) borrar sig in i huden på människor och djur och orsakar ofta besvärande sårnader.

Lo’rca, stad i Andalusien, sö. Spanien. 75,000 inv. I stadens närhet ligger en jättestor reservoar för artificiell bevattning. I närheten bly- och silvergruvor.

Lord [lå’d], eng., herre, användes ursprungligen om Gud (The Lord), om konungen samt om en del högre ämbetsmän. Under medeltiden var L. namn på en länsherre. Det Övergick sedermera att beteckna en medlem av överhuset. L. är numera en allmän adelstitel, som användes exempelvis om markiser, earler, baroner etc. Vidare är L. en vedertagen benämning på söner till hertigar, markiser etc.

Lordkansler, lord chancelor, den engelska regeringens justitieminister och överhusets talman.

Lord Mayor [lå'd mä'er], eng., den förnämste kommunale ämbetsmannen i Londons City samt i 8 andra engelska och irländska städer. L. väljes för ett år. Dagen för Londons L: s äm-betstillträde (Lord Mayor's day, 9 nov.) firas med stora högtidligheter.

Lorelei [lå'relaj], lodrätt uppstigande klippa vid Rhen, nära Bingen. Enligt sagan tillhåll för en siren, vilken lockade sjömännen med sin sång, så att skeppen strandade mot klippan. Detta har givit motiv till dikter av Brentano och Heine.

Lorensbergsteatern, en 1916 uppförd teater i Göteborg.

Lo'rentz, H. A., f. 1853, holländsk fysiker. L. förutsade vissa av magnetiskt inflytande orsakade ändringar av strålningsfenomen, vilka sedan påvisades av Zeeman. Dessa bägge forskare tilldelades Nobelpris i fysik för år 1902.

Loren'zo de Me'diei, se Medici.

Lore'nzoi'loden, se S:t Lawrenceflo-den.

Lore'to, berömd vallfartsort i mellersta Italien. I L:s katedral visas ”den heliga hyddan”, en tegelbyggnad, i vilken enligt traditionen jungfru Maria föddes.

Lorgnette [lårnjett'], fr., se Lorn-jett.

Lorient [låria'ng], hamnstad i Bretagne, nv. Frankrike. 47,000 inv. Flottstation.

Lo'rier (Nycticebidse), en familj halvapor, som sakna svans och ha pekfingret och andra tån förkrympta. De leva i Indien och v. Afrika.

L'Orme [lårm], P. de, 1512—70, fransk arkitekt, som bl. a. uppfört större delen av Tuilerierna.

Lornjett', ögonglas (ett el. två glas) utan bågar men försett med skaft.

Lorrain [lårang'], Claude. Se Gellée.

Lorraine [lårä*n], se Lothringen.

Lortzing [lå'rts-], G. A., 1801—51, tysk operakompositör, främst bekant för operan Czar och timmerman.

Los Angeles [lås se'ndjilis], stad vid en flod av samma namn, nära dess utlopp i Stilla havet, s. Californjen, U. S. A. 925,000 inv. L. har ett utsökt milt klimat och är belägen i en synnerligen fruktbar trakt (frukt- och vinodling). Omkring L. ligga stora villastäder. Under de sista åren har L. jämte Hollywood blivit medelpunkten för den amerikanska filmindustrin. I staden och dess närhet finnas givande petroleumkällor.

Lo'schmidt, J., 1S21—95, österrikisk fysiker, känd särskilt för sina arbeten rörande den kinetiska gasteorin. Bl. a. beräknade L. det antal molekyler, som en grammolekyl av en gas innehåller (Loschmidtska talet).

Losta (Bromus), ett grässläkte, av vilket flera arter odlas som foderväx-ter, såsom Åkerlosta och S v i n g-e 11 o s t a.

Lot, biblisk personlighet, som förekommer i 1: a Mose bok i berättelsen om Sodom och Gomorras undergång.

Lothar, 796—855, romersk kejsare, faderns, Ludvig den fromme, medre-gent 817 och efterträdare 840. Han tvangs av sina bröder att i Verdun 843 godkänna en uppdelning av sitt rike, så att han endast fick behålla Italien och en landremsa från Medelhavet upp till Nordsjön, vilken sedermera kallades Lotharingien el. Loth-ringen.

Loth'ringen, fr. Lorraine, landskap i nö. Frankrike. Jfr Elsass-Loth-ringen och Lothar.

Lotl [l&ti'], Pierre. Se Viaud.

Lots, se Lotsväsendet.

Lotsled, farled, genom vilken det åligger lots att framföra fartyg.

Lotsstyrelsen, se Lotsväsendet.

Lotsväsendet. Den av staten anställda personal, som det åligger att lämna fartyg navigeringshjälp inom vissa områden, tillhör lotsverket. överinseendet över lotsverket utövas av Lots-styrelsen, ett centralt ämbetsverk, som sorterar under handelsdepartementet. Under lotsstyrelsen lyda även fyrstaten och de statliga livräddningsstationerna. Sverige är för närvarande indelat i sex lotsdistrikt, vart och ett med en lotskapten som chef. Bestämmelser rörande fartygs skyldighet att anlita lots återfinnas i den s. k. Iots-förordningen den 15 febr. 1881. För lotsning utgår en särskild avgift, som benämnes lotspenningar.

Lotteri. L. om penningar el. penningars värde tillätes -ej utan vidare, icke ens om lotternas antal understiger 100. För anordnande av större L. erfordras regeringens tillstånd. Bortlottning av lösören för välgörande ändamål el. av konstsaker till svenska konstnärers understöd må dock äga rum, om tillstånd härtill erhålles av länsstyrelse. Lotternas sammanlagda försäljningsvärde får dock ej överstiga 3,000 kr. Lottsedlar i dylikt L. behöva ej stämpelbeläggas.

Lotto [låtfå], Lorenzo, omkring 1480—1556 el. 1557, veneziansk målare, huvudsakligen verksam i Venedig samt i Bergamo mellan 1515—24. Bland L:s arbeten märkas Madonna med barnet, S. Augustinus med änglar samt porträtt.

Lotus, växtsläkte, tillhörande fam. Leguminosas. Orter el. halvbuskar med parbladiga blad. Käringtand (L. corniculatus) har höggula blommor

i.flock och är allmän på gräsmark.

Lotusblomma benämnas arter av Nelumbo och Nymplisea, växtsläkten, tillhörande familj Nymphseacese. De förekomma i tropiska länder.

Lotuskapitälet, ett egyptiskt kapitäl med stiliserat blommotiv, hämtat från den i Egypten växande lotusblomman. Det slutna L. är en odelad, kägellik knopp, upptill avbruten av en fyrkantig platta (abacus). Det öppna L. liknar en uppåtvänd, klocklik blomma. Bådas yta prydas vanligen med målningar.

Lot’ze, H., 1817—81, tysk filosof. L. utvecklade i anslutning till Leibnitz en mekanisk naturförklaring. Han ansåg dock, att natursammanhanget hade ett förnuftigt slutmål.

Loubet [lobä’], F. É., f. 1838, fransk politiker, deputerad 1876, medlem av senaten. 1887—88 var L. minister för allmänna arbeten, 1892 konseljpresident och inrikesminister samt blev 1896 president för senaten. L. var franska republikens president 1899— 1906.

Loucheur [losjö’r], L., f. 1872, fransk politiker och industriman. 1921—22 var L. minister för de befriade områdena och igångsatte ett energiskt återuppbyggnadsarbete i dessa.

Louis [lo’is], S:t, se S:t Löuis.

Louis d’or [loidå’rj el. louis, benämning på de franska guldmynten om 20 francs.

Louise [Ioi’s], f. 1889, dotter till prins Louis av Battenberg. 1917 ändrade familjen namnet till Mountbat-ten. 1923 förmäldes L. med kronprins Gustav Adolf. Jfr även Lovisa.

Loulsia’na, förkortas La., stat i s. U. S. A., 126,000 kvkm. 1,800,000 inv., därav 700,000 negrer. Huvudstad Ba-ton Kouge, 22,000 inv. Viktigaste stad New Orléans, 400.000 inv. — L. är helt och hållet ett slättland. Jordbruket, som är huvudnäring, bedrives huvudsakligen i plantager. Förutom majs odlas i stor utsträckning bomull, ris oeh sockerrör. Industrin, som först under senare år nått större utveckling, omfattar huvudsakligen fabriker för beredning av socker och bomullsprodukter. Trävaruindustrin är även ganska betydande. Ostronfiske.

Louis Napoleon, se Napoleon.

Louis-quatorze [loi'-katår\s], fr., se Ludvig XIV: s stil.

Louis-quinze [loi^käne^], fr., se Ludvig XV :s stil.

Louis-seize [loi'-sä's], fr., se Lud-vid XVI: s stil.

Louis-treize [loi'-trä's], fr., se Ludvig XIII: s stil.

Louisvllle [lo'ivill], stad i Kentucky, U. S. A. 260,000 inv. Benämnes även Fall City, emedan floden Ohio här bildar stora fall. Kentuckys största stad ocli viktig handels- och industristad. Världens förnämsta tobaksmarknad. Fabriker för tillverkning av bl. a. åkerbruksredskap. Stor kvarn- och trävaruindustri. Universitet. r,ou-lan, ruinstad i östturkestan, nära sjön Lob-nor. År 1900 gjorde Sven Hedin här värdefulla handskrifts-fynd.

Lourdes [lo'rd], stad invid Pyrenéerna, sv. Frankrike. 9,000 inv. I en grotta vid L. anges jungfru Maria år

1858 ha uppenbarat sig för en 14-årig flicka. Sedan dess vallfärda till L. hundratusentals pilgrimer från alla katolska länder och sjuka, som där söka bot hos den undergörande jungfrun. En utförlig skildring finnes i Zolas bekanta roman L o u r d e s.

I.ouvain [lovä'ns], ty. Leuven, stad ö. om Bruxelles, Belgien. 40,000 inv. Märkliga byggnadsverk i gotisk stil. Under världskriget förstördes L. delvis av tyskarna (1914), bland annat nedbrann universitetsbiblioteket. Genom bidrag från skilda länder har emellertid efter kriget biblioteket återupprättats.

Louvois [lovoa'], F. M. de Tellier, markis de L., 1639—91, fransk statsman, från 1666 Ludvig XIV:s krigsminister. L. skapade en stark krigsmakt och uppmuntrade konungen i dennes hänsynslösa erövringspolitik.

Louvrc [lo'vr], palats i Paris, ursprungligen sammanbyggt med det under Pariskommunen 1871 brända slottet T u i 1 e r i'e r n a. L. grundlädes redan på 1200- och 1300-t. men ombyggdes delvis i renässansstil av Frans I. Senare har slottet väsentligt tillbyggts. Sedan 1793 är det fransica nationalmuseet inrymt i L. Louvre-museet är ett av världens förnämsta och omfattar alla slag av dyrbara konstskatter. — Tuilerierna uppfördes på 1500-t. av Katarina de Medici och tillbyggdes sedan av Henrik IV och Ludvig XIV. V. om den plats, där slottet stod, ligger nu den ståtliga Tuileriesträdgården.

Lo'vart, vindsidan. Motsatsen är lä.

Xiowe [låu'], sir Hudson, 1769—1844, engelsk general, guvernör på S: t Helena och Napoleon I:s fångvaktare.

Lowell [lå'el], stad i Massachusetts, TJ. S. A. 113,000 inv. Bomulls- och ylleindustri ("Amerikas Manchester").

Lovén, S. L., 1809—95, zoolog, professor och intendent vid Riksmuseet 1841—92, känd för sina studier och forskningar över ryggradslösa djur. L. grundade zoologiska stationen Kris-tineberg i Bohuslän.

Lovisa, stad vid Finska viken, v. Nyland, Finland. 3,800 inv. Besökt badort.

Lovisa, 1776—1810, drottning av Preussen, Fredrik Wilhelm III: s gemål, förmådde denne att förklara Napoleon krig 1806. Vid freden i Tilsit f. å. sökte hon vid ett personligt sammanträffande med Napoleon förgäves utverka mildare fredsvillkor.

Lovisa Ulrika, 1720—82, drottning nv Sverige, syster till Fredrik den store

av Preussen, konung Adolf Fredriks gemål. L., som var vacker, intelligent och äregirig, behärskade sin gemål- och inlät sig på flera politiska intriger (se Adolf Fredrik och Hovpartiet). Livligt intresserad för konst, litteratur och vetenskap grundade hon Vitterhetsakademin 1753.

Loxodro'm, en linje på jordytan, som skär alla meridianer under samma vinkel.

Loyola [låjå'la], Ignatius, se Jesuitorden.

L. S., lokal samorganisation (inom S. A. C.). Se Fackföreningsrörelsen.

Iitd, förkortning för Limited.

tu, kem. tecken för en atom lute-tium.

Ii>iala’lM», namn på övre Kongo.

I.ubb el. Brosme (Brosmlus brosme) är en art torskfiskar med skäggtöm under hakan, endast en lång ryggfena, en analfena och avrundad stjärtfena, alla med ett svart band innanför den vita kanten. L. förekommer i n. Atlanten; sällsynt vid Bohuslän.

X.ub’bock, sir ,T., sedermera lord Avebury, 1834—1913, engelsk bankman, mest känd som naturvetenskapsman (zoolog) och fornforskare.

Lu’blin, stad i ö. Polen. 100,000 inv. Järnindustri. Universitet (sedan 1919).

Iiiica'nus, Marcus Annseus, 39—65 é. Kr., romersk skald och ämbetsman, tillhörde Neros närmaste omgivning men deltog senare i en sammansvärjning mot kejsaren och tvangs att beröva sig livet. Av L: s arbeten är endast ett bevarat, det oavslutade poemet Pharsalia, skildrande inbördeskriget mellan Csesar och Pompejus.

Lucas van I.(‘i'den, 1494—1533, holländsk målare och gravör. L. var särskilt framstående som kopparstickare (Syndafallet, Passionen).

Lucca [lok’ka], stad nö. om Pisa, Toscana, Italien. 78,000 inv. Jute-och sidenfabrikation.

I/ucem [-sä’rn], arter av släktet Me-dicago, familj Leguminoste, vilka ha trefingrade blad och blommor i klase el. huvud. L. äro foderväxter, särskilt lämpade för torra betesmarker, då de ha stor motståndskraft mot torka. Hit hör Blå L. (M. sativa), vilken under namn av alfa alfa särskilt odlas i Nord- oeh Sydamerika. I årt land odlas den särskilt i Skåne.

Lucra, helgon, led enligt sägnen martyrdöden i Syrakusa omkring år 304. L: s dag, 13 dec., firas på flera håll, bland annat i Sverige och Norge.

Lucid’, klar, lättbegriplig, genomskinlig.

Ln’cidor, se Johansson.

Ivii’cifcr, ”Ljusbringaren”, morgonstjärnan Venus. I antikens konst framställes L. som en ridande el. be* vingad yngling, bärande en fackla. L.användes även (på grund av felöversättning) som namn på djävulen.

Iiuci’lius, Cajus, 180—102 f. Kr., romersk skald, genom sina dikter, S a-t i r se, grundläggaren av den romerska satiren.

I/ucknow [löck’nao], stad n. om Ganges, n. Främre Indien. 240,000 inv. L. består av en äldre stadsdel ined trånga, smutsiga gator och en nyare med praktfulla byggnader, parker och trädgårdar. Universitet. Tillverkning av guld- och silverbrokad samt bomullstyger (muslin).

!Lucre’zia Borgia, se Borgia.

IjucuIIus [-kull’-], Lucius Licinius, 106—56 f. Kr., romersk härförare, utkämpade framgångsrika strider mot Mithridates och Tigranes i Mindre Asien (74—67). Yarmt intresserad av vetenskap, konst och litteratur, förde han sedan i Rom ett förfinat njutningsliv (”lukulliskt överflöd, lukullisk måltid”).

I/udendorff [lo’-], E., f. 1865, tysk general, var under världskrigets början stabschef hos Hindenburg. Sedermera blev L. med titel generalkvartermästare Hindenburgs närmaste medhjälpare vid ledandet av de tyska operationerna på v. fronten. L. vann anseende som en skicklig strateg och organisatör. 1918 avgick L. från sin pöst. Sedermera har han anslutit sig tiil konservativa politiska kretsar och invaldes 1924 i riksdagen.

1/n’di, lat., lekar, skådespel, särskilt i forntidens Rom, där de offentliga skådespelen voro ett omtyckt folknöje. I L. ingingo bland annat kappränningar, fäktarspel och teaterföreställningar. Under kejsartiden blevo L. nödvändiga för att tillfredsställa den stora massan, som allt oftare ropade på ”bröd och skådespel” (panem et circenses).

I/u d vi g, franska konungar. — 1. L. VII, den unge el. den fromme. 1120 —80, konung 1137, föranstaltade det andra korståget (1147—49) och invecklades senare i stridigheter med Henrik II av England. — 2. L. IX, den

helige, 1215—70, besteg tronen 1226, till 1234 under sin moders förmynderskap. L. stärkte betydligt konungamakten. Efter ett framgångsrikt krig med Henrik III av England erkändes Frankrikes överhöghet över Normandie, An-jov, Poitou m. fl. länder. 1248 föref;og L. ett korståg till Egypten och 1270 ett till Tunis, där han dog. 1297 förklarades han för lielgon. — 3. B. XI, ”den europeiska diplomatins fader”, 1423—83, tillträdde regeringen 1461 och arbetade genast med kraft på att minska vasallernas makt. Detta föranledde stormännen att 1465 ingå en liga mot L. (ligan för ”det allmänna bästa”). Själen i förbundet var Karl den

djärve av Burgund. L. lyckades genom att skickligt använda sig av list och intriger slutligen segra. L. utvidgade sitt välde med en mängd provinser (Burgund, Artois, Flandern, Provence m. fl.). Den inre styrelsen ordnades kraftfullt av L., som alltmer samlade makten i sin hand. — A. L. XIII, 1601—43, konung 1610. Regeringen fördes i början av L:s moder, Maria av Medici. Från 1024 leddes styrelsen av kardinal Richelieu, L: s allsmäktige minister, vilken lade grunden till enväldet och stormakts-ställningen, som fullt utvecklades under L. XIV. — 5. L. XIV, 1638—1715, efterträdde fadern, Ludvig XIII, redan vid 4 års ålder. Styrelsen fördes till 1661 av L:s moder och Mazarin. L:s egen regering betecknar en av de största glansperioderna i Frankrikes historia. Konungen, som själv besatt en enastående arbetsförmåga, förstod även att omge sig med dugliga ministrar och härförare. En mängd reformer genomfördes, och den franska hären blev den främsta i Europa. Samtidigt visade L. stort intresse för vetenskap, konst och litteratur, och ”kung Sols” hov i Versailles var världens mest lysande. Emellertid började L. lättsinnigt flera erövringskrig, vilka medförde en del landvinningar men slutligen orsakade Frankrikes ruin, förnämligast på grund av Vilhelm III: s av England kraftfulla uppträdande mot L. Genom L:s okloka upphävande av Nantesiska ediktet 1685 förlorade Frankrike flera hundra tusen av sina bästa invånare (hugenot-ter), vilka utvandrade. Slutligen invecklades L. i det spanska tronföl jds-kriget. Trots fransmännens ideliga nederlag erkändes dock L:s sonson, Filip, som Spaniens konung enligt freden i Utrecht 1713. — 6. L. XV, 1710 —74, den förres sonsons son, besteg tronen vid fem års ålder under förmynderskap av hertig Filip av Orléans. 1726—43 fördes styrelsen av L: s utmärkte förste minister, kardinal Fleury. Senare behärskades L. fullständigt av sina älskarinnor, vilka hade ett fördärvligt inflytande på Frankrikes yttre och inre politik samt bidrogo till att göra konungen allmänt avskydd. Efter att ha deltagit i österrikiska tron-följ dskriget (1740—48) invecklades L. i Sjuåriga kriget (1756—63) och måste i freden avstå sina besittningar i Nordamerika och Ostindien. — 7. L. XVI., 1754—93, den förres sonson, konung 1774. L., som var av en redbar men synnerligen svag och obeslutsam natur, förmådde ej alls avveckla det stigande missnöjet hos folket, utan lät sig ledas av drottningen (se Marie An-niette) och hovet, vars tid upptogs av ett slösande nöjesliv. 1789 tvangs L. att sammankalla riksständerna, varefter den franska revolutionen utbröt. Efter att s. å. jämte sin familj med våld lia förts från Versailles till Paris av folket, gjorde L. ett misslyckat flyktförsök 1791. Sedan Tuilerierna stormats 1792, hölls konungen fången i Tempeltornet och avsattes s. å. E. å. dömdes han till döden och avrättades. — 8. L. XVII, f. 1785, den förres son, hölls fängslad i Tempeltornet från 1792 och betraktades efter faderns avrättning av de franska roja-listerna som konung. 1795 dog L. i fängelset. Då emellertid gossens lik ej av någon tillförlitlig person identifierats, ha senare förmodanden framkastats, att L. skulle ha bortförts ur fängelset, dit man i stället insatt en jämnårig. Detta föranledde senare flera bedragare att påstå sig vara L.

— 9. L. XVIII, 1755—1824, broder till L. XVI, flydde undan revolutionen och satte sig i spetsen för emigrantpartiet. Efter L. XVII: s död antog L. ko-nungatiteln, vistades därefter i olika länder i Europa och förklarades av franska senaten för konung efter Na-poleons fall 1814. Under "de hundra dagarna” flydde han från Frankrike men återvände efter slaget vid Water-loo 1815. Hädanefter lät L. sig ledas av sin broder, greven av Artois (Karl X), vilken stod i spetsen för det reaktionära partiet. — 10. L. Filip, 1773—1850, tjänade med utmärkelse i revolutionsarmén men flydde 1793 från denna och vistades därefter i utlandet, tills L. XVIII blev Frankrikes konung. I Paris blev L. medelpunkten för det liberala oppositionspartiet och sedan Karl X störtats genom julirevolutionen 1S30, valdes L. till fransmännens konung s. å. L., ”borgarkungen”, sökte sitt stöd hos medelklassen. Emellertid blev han alltmer konservativ i sin styrelse och då han absolut mot-satte sig en lag om allmän rösträtt, föll L: s ”julimonarki” genom februari-revolutionen 1848. L. abdikerade till förmån för sin sonson, greven av Paris, och flydde till England.

Ludvig XV: s stil, konstnärlig stilart, vilken utgick från Frankrike vid mitten av 1700-t. L., som bäst studeras i byggnads- och dekorationskons-ten, utmärktes av mjuk och elegant formbehandling och glada, lätta färger. Exempel på L. äro Grand Tna-non vid Versailles och Sans-souci i Potsdam. Jfr även Rokokostil.

Ludvig XIV: s stil, fransk bygg-nads-, dekorations- och trädgårdsstil från senare hälften av 1600-t. och början av 1700-t. Den är en pompös, stundom något tung praktstil. Det ståtligaste provet på denna stils palatstyp är Ludvig XIV: s slott Ver-

sailles nära Paris. Även det svenska Drottningholm är uppfört i L.

Ludvig: XVI: s stil, byggnads- och dekorationsstil, utgången från Frankrike efter mitten av 1700-t. L. kännetecknas av linjerenhet och elegans, utan överdrifter i utförandet. Möbelkonsten stod under denna period mycket högt. L. motsvaras i Sverige av den gustavianska stilen.

Ludvig- XIII: s stil, fransk arkitekturstil från förra hälften av 1600-t. I L. ingå motiv från italiensk renässans samt från nederländsk stil. Exempel på L. är Luxembourgpalatset i Paris.

Ludvigsha’fen, stad vid Rlien, Rhen-Pfalz, Bayern. 90,000 inv. Livlig industri (kemisk samt maskinindustri) och handel.

Ludvika, stad nära sjön Väsman, Kopparbergs län. 4,700 inv. I L. finnas Ludvika järnbruk samt anläggningar, tillhörande Allmänna svenska elektriska a.-b. Talrika järngruvor i trakten.

Lu’es, syfilis*.

Luffa, släkte av gurklika växter, familj Cucurbitacese. Av frukter från L. cylindrica från tropiska Afrika och Asien erhålles Luffa-svamp el. -fiber, som användes till badsvamp, hattar, skosulor etc.

Luft, se Atmosfären.

Luftballong. L. utgöres av ett hölje, vanligen bestående av på lämpligt sätt impregnerat siden el. bomullstyg, som fyllts med en gas, lättare än luften (vanligen vätgas el. lysgas). De fria L., som driva med vinden, äro i regel nästan klotformiga, medan de fasta el. fjättrade L. äro mera avlånga. Under själva ballongen är i linor upphängd en ballongkorg, som är avsedd för passagerare och last. Smärre fria ballonger ha i stor utsträckning använts för vetenskapliga observationer, varvid de för utforskande av luftens temperatur och tryck, dess fuktighet m. m. å större höjder försetts med självregistrerande instrument. De fjättrade ballongerna användas huvudsakligen för militära ändamål. — Den första ballongen, som bestod av ett hölje av papper, fyllt med varm luft, konstruerades år 1783 av bröderna Montgolfier. Den första uppstigningen med ballong företogs samma år av trenne fransmän. Jfr Bil. Luftfart I.

Luftelektricitet. Luftens potential kan mätas därigenom, att en elektro-meter sättes i förbindelse med en fin spets el. en låga, som antar luftens potential på den punkt, där den är placerad. Dylika försök visa, att luften vid klar himmel är laddad med positiv elektricitet. Potentialen växer till en början med höjden över jordytan men avtar på större höjd. Vid mulen vä-derlek äro förhållandena vida mera komplicerade. Om potentialdifferensen når över en viss höjd, inträda elektriska urladdningar (se Aska och Elmseld). Se vidare Norrsken.

Luftfuktighet. I luften ingår alltid något vattenånga (jfr Atmosfären), vars mängd emellertid är mycket växlande och för varje temperatur har en maximigräns, vid vilken luften säges vara mättad med vattenånga. Av-kyles luften under denna gräns (daggpunkten), sker en utfällning (i form av moln, dimmor, nederbörd, dagg, frost). Vattenångans mängd kan anges i kg. per kbm. el. i det tryck, den utövar. Så innehåller med vattenånga mättad luft vid 20° C. 17 gr. vattenånga per kbm., vid 10° C. 9.3 gr., vid 0° C. 4.9 gr., vid —10° C. 2.3 gr., vid

— 35° C. blott 0.2 gr. I mm. kvicksilvertryck äro motsvarande siffror nästan identiska med nämnda gramsiffror, t. ex. vid 20° 17.4 och vid — 35° 0.2 mm. Man skiljer mellan absolut luftfuktighet, den mängd vattenånga, luften innehåller, uttryckt i gr. per kbm. el. i mm. tryck, och relativ fuktighet, som är förhållandet mellan den faktiskt förekommande halten av vattenånga och den vid ifrågavarande temperatur högsta möjliga. Luften innehåller

vanligen mindre vattenånga än som motsvarar dess mättningsgrad, i torra klimat och under soliga, varma dagar blott 60—50 % och ännu mindre; i fuktiga klimat, nattetid och vid midvinter närmar sig el. når den relativa fuktigheten 100 %, d. v. s. luften är nära mättad el. mättad (jfr Psykrometer och Ilygrometer). Det är den relativa fuktigheten, ej den absoluta, som bestämmer vårt intryck av luftens torrhet och fuktighet. En kall dag med ytterst obetydlig mängd vattenånga i luften kan kännas för oss rå och fuktig, medan under en varm dag med många gånger större mängd vattenånga luften kan verka på oss synnerligen torr. I förra fallet kan den relativa fuktigheten vara mycket större än i det senare. Vattenångan tillföres genom avdunstning från land och hav och genom växternas transpiration. Man har beräknat, att under ett år skulle på detta sätt luftkretsen tillföras omkring 500,000 kubikkilometer vatten, motsvarande ett över hela jordytan utbrett vattenskikt av ungefär en meter. Den vattenmängd, som i genomsnitt samtidigt ingår i atmosfären, motsvarar ett nederbördsskikt av ungefär 24 mm.

Luftgas, generatorgas, se Gasformiga brännmaterial.

Luftkretsen, se Atmosfären.

Luft post, se Postväsen.

Luftpump, apparat för förtunning el. kompression av luften i ett slutet

Luftpump med recipient.

rum. Den vanliga L. el. förtunnings-pumpen (se. ovanstående fig.) består av en pumpstövel, i vilken en kolv el. kanna är rörlig. I kolven finnes en ventil, som öppnar sig uppåt, d. v. s. då kolven rör sig nedåt, och alltså trycket av den luft, som är under kolven, blir större än trycket av den yttre luften. I pumpstövelns botten finnes en ventil, varigenom förbindelse uppnås med recipienten (det kärl, ur vilket luften skall pumpas ut). Även denna öppnar sig uppåt. Detta sker, då kolven rör sig uppåt och alltså luften i pumpstöveln förtunnas, så att dess tryck så småningom blir mindre än trycket av den luft, som finnes i recipienten. Det är i praktiken ej möjligt att åstadkomma en L., vars kanna i sitt lägsta läge sluter alldeles tätt till pumpstövelns botten. Där kommer alltid att finnas ett mellanrum, det s. k. skadliga rummet. Av dess storlek beror den gräns, till vilken förtu nningen kan drivas. Den kan nämligen ej drivas längre än att den luft, som finnes i pumpstöveln, då kannan befinner sig i sitt högsta läge, vid sammanpressning till det skadliga rummets volym får ett tryck, som överstiger det yttre lufttrycket. Sker ej detta, öppnar sig nämligen ej ventilen i kannan. Som exempel på andra förtunningspumpar må nämnas kvicksilverpumpen och vattenluftpumpen el. vattensugen. Som kompressions-pump kan användas en pump av samma typ som den först nämnda förtunningspumpen med den skillnaden, att kannans ventil öppnar sig nedåt och pumpstövelns bottenventil inåt recipienten.

Luftrörskatarr är en inflammation, orsakad av bakterier i luftrörens slem-liinna. Sjukdomen karakteriseras av hosta, till en början hård, sedermera, då slemavsöndringen ökat, av lös karaktär. Måttlig feber medföljer sjukdomen. L. är i allmänhet akut och förenad med inflammationer även i de övre luftvägarna, snuva, halsfluss. Särskilt hos äldre uppträder dock L. i en kronisk form. Risken vid L. är, att inflammationen skall sprida sig ut i lungvävnaden. Jfr Lunginflammation. Behandlingen består i stillaläge, om febern är mera framträdande. Mot hostan ges hostlindrande medel, såsom opiekakor. I svårare fall bör läkare anlitas.

Luftrötter förekomma hos ett flertal epifyter, d. v. s. på andra växter växande örter och lianer. De ha huvudsakligen betydelse för vattenuppsugningen.

Luftskepp byggas i motsats till flygplanen efter systemet ”lättare än luften”. De kunna rubriceras som med maskinkraft framdrivna, styrbara ballonger. De bärande delarna utgöras av en el. flera med gas fyllda ballonger. Man skiljer mellan ostyva, halvstyva och styva L. De ostyva L. karakteriseras av att den bärande ballongen är mjuk. De halvstyva L. karakteriseras därav, att den mjuka ballongen undertill är försedd med en styv balk, det lielstyva systemet slutligen karakteriseras därav, att ballongen består av ett styvt fackverk, överklätt med tyg. De första försöken med L. gjordes av fransmannen Henri Giffard är 1851—55. Bland senare märkesmän på området må framför allt nämnas tysken Ferdinand von Zeppelin, som konstruerade det första helstyva L. Under världskriget byggde tyskarna talrika L. särskilt vid Zeppe-linverken vid Friedrichshafen. L. ha dock för

närvarande icke på långt när samma betydelse som flygplanen. Jfr Bil. Luftfart II.

Luftspeglingar, se Hägringar.

Lufttemperatur, den temperatur, som luften har och som för noggrann bestämning mätes med termometrar, vilka äro skyddade för direkt in- eller utstrålning. I solsken visar termometern på grund av direkt instrålning ofta många grader högre än i skuggan. Genom hastigt kringsvängande av en termometer (slungtermometer) kan denna, även utsatt för solsken, antaga luftens temperatur. L. har en daglig period med maximum normalt ett par timmar efter middagstid och minimum normalt vid soluppgången och en årlig period med maximum något efter midsommar (juli pä norra, januari på södra halvklotet) och ett minimum något efter midvinter (januari—februari på norra, juli— augusti på södra halvklotet). För övrigt påverkas temperaturen i hög grad av övriga väderleksfaktorer, såsom lufttrycksfördelning, vindriktning, molnighet, snö- och issmältning m. fl. De största kontrasterna (temperaturampli-

tuderna) förekomma i kontinenternas inre. Så kan i öknar den dagliga amplituden uppgå till 40 å 50° C., och på höga breddgrader kan högsta års-amplituden i kontinentala klimat (t. ex. norra Sibirien) uppgä till bortåt 100°.

I det inre Lappland är den högsta iakttagna amplituden omkring 80°. Lufttemperaturen avtar normalt med höjden 0.5—0.6° per 100 m. till en höjd av omkring 10,000 m., varefter avtagandet blir mera långsamt (i ekvato-rialtrakterna) el. alldeles upphör (på högre breddgrader).

Lufttryck. Atmosfären utövar på jordytan ett tryck (= dess tyngd), som är ungefär lika stort som det tryck ett 760 mm. tjockt kvicksilverlager skulle åstadkomma. Trycket är emellertid ej jämnt fördelat. Högre partier av jordytan (högplatåer, bergtoppar) visa ett lufttryck, som i ytterliga fall kan vara blott hälften av det ovan uppgivna, som avser det ungefärliga medeltrycket vid havsytans nivå, där atmosfären gör sig gällande med hela sin tyngd (jfr Höjdmätning). Tryckfördelningen är vidare ojämn, emedan luften på grund av olika temperatur (och vattenhalt) har olika tyngd över olika områden. Om luften över ett större område (t. ex. det inre av en kontinent) starkt avky-les, blir den tyngre, och trycket blir därigenom större, det bildar sig ett högtrycksområde (lufttrycksmaximum, anticyklon); om den starkt uppvärmes, blir den lättare, det uppkommer ett lågtrycksområde (luft-trycksminimum). Med årstiderna undergår därför lufttrycksfördelningen i stort sett omkastningar, så att kontinenternas inre under den kalla årstiden ha högt, under den varma lågt lufttryck, medan förhållandet med havsområdena ofta är i stort sett motsatt om också mindre utpräglat, eftersom över dem temperaturväxlingarna äro mindre. Dessa ojämnheter i lufttrycket framkalla luftströmmar (vindar), som i stort sett äro riktade från maxima och in mot minima. Jordrotationen förorsakar en avlänkning, som resulterar i att vindarna avlänkas spiralformigt, på norra halvklotet åt vänster inemot minima och åt höger utifrån maxima; på södra halvklotet ske avvikelserna åt höger för de förra, åt vänster för de senare. (Jfr Passadvindar och Monsuner). Från de stora lågtrycksområdena utgå smärre minima (oväderscentra), som ofta förflytta sig med en betydande hastighet och framkalla de mera tillfälliga väderleksväxlingarna. I våra trakter komma dessa minima vanligen från norra Atlanten och passera över el. invid vårt land, medförande fallande barometer oeh oftast regn vidannalkandet, stigande barometer ocli uppklarnande vid avlägsnandet. Dessa oväderscentra ocli deras förflyttning kan utläsas på väderlekskartorna. Lufttrycket i mitten av ett sådant oväderscentrum kan gå ned till 50—70 mm. under medellufttrycket vid havsytan, alltså till 720 å 700 mm. I maxima kan trycket gå upp 30—40 mm. över det för trakten normala, i våra trakter vid liavsytan till högst 795 mm.

Lufttrycksgrradient, lufttrycksskill-naden efter en linje, dragen vinkelrätt mot isobarerna, kalias gradient. Ju större denna skillnad är för en viss längd av linjen, desto större säges gradienten vara. Den är stor på starkt utpräglade lufttrycksminima och vanligen liten för maxima.

Luftvapen, se Sveriges försvarsväsen.

Lugra’nosjön, s. Schweiz, en av de för sin naturskönhet mest prisade alp-sjöarna, 48 kvkm. Invid sjön staden Lugano, 13,000 inv., mycket besökt turistort.

Lugransk’, stad i Ukraina, s. Ryssland, vid floden Donets. 60,000 inv. Betydande handel och järnindustri.

Järnmalm och stora kolfält i omgivningarna.

Lugu’ber, dyster, sorglig.

Luini [loi’ni], B., f. omkring 1470, d. efter 1529, italiensk målare, tillhörande den lombardiska skolan. L., som var en av Lionardo da Vinds främsta lärjungar, utförde såväl fresker som tavlor. Bland L:s fresker märkas F 1 a g e 11 a t i o och Tronande madonna, bland hans tavlor Kristus bland de skriftlärde samt flera altartavlor i norditalienska kyrkor. En del av hans verk ha tidigare gällt för att vara av Lio-nardo.

Lukia’nos, f. omkring 125, d. efter 180 e. Kr., grekisk författare. L., som en lång tid uppehöll sig som yrkesmässig vältalare, nedlade den ironiska världsvisdom, han under långa resor som talare vunnit, i en serie av kvicka, satiriska dialoger, vilkas främsta tema är orimligheten av de kvarlevande religiösa sederna, sedan den gamla tron dött ut. Trots sin ogrekiska (judiska) börd, skrev L. en grekiska, som i renhet anses närma sig de högklassiska författarnas.

LukratiV, vinstgivande, inbringande.

Lu’ksor, se Luxor.

Luktorgan är hos människan slemhinnan i övre delen av näshålan, vilken innehåller talrika sinnesceller, som genom nerver stå i förbindelse med hjärnan. Området är omkring 5 kvcm. stort. Hos däggdjur är organet av liknande byggnad men större. Hos lägre djur finnas på annat sätt byggda L. Det jacobsonska organet

anses vara ett sorts luktorgan för i vatten lösta ämnen.

Luktsalt, en del skarpt luktande ämnen, t. ex. hjorthornssalt, vilka förr användes som upplivande medel vid svimning.

Luktärt (Lathyrus odoratus), från Sicilien härstammande, allmänt odlad, ett-årig, välluktande prydnadsväxt med blommor i vitt, gult, rött, violett el. blått.

LukulTisk, se Lucullus.

Luktviol (Viola odorata), lågväxt, mörkgrön ört med välluktande, mörkvioletta blommor. Blommar april—maj. L. förekommer ehuru ganska sällsynt i Skåne och på Öland men uppträder flerstädes förvildad ur planteringar.

Lule vatten el. Lule träsk, se Lule älv.

Luleå, stad vid Lule älvs utlopp i Bottniska viken, Norrbotten. 10,900 inv. Residensstad för Norrbottens län, biskopssäte för Luleå stift. Karlsviks järnverk. Mekaniska verkstäder. Rymlig hamn. Större sjöfart än någon annan norrländsk stad. Utförsel av järnmalm från de lappländska malmfälten, trä och lappmarksvaror.

Luleå stift omfattar Västerbottens och Norrbottens län. 164,455 kvkm.,

380,000 inv.

Lule älv, stort norrländskt vattendrag. Uppkommer av två källfloder, Stora och Lilla Lule älv. Den förra upprinner invid Sulitelma, passerar en rad med sund förbundna, smala sjöar, gemensamt kallade Stora Lulevatten, och förenar sig med Lilla L., vilken ävenledes kommer ifrån trakten av Sulitelma. Därefter rinner L. i sö. riktning och utfaller i Bottniska viken vid staden Luleå. L:s sammanlagda längd är omkring 310 km. Ungefär vid mitten av Stora Lulevatten märkes det mäktiga vattenfallet Stora Sjöfallet, nedanför sjöarna Porjusfallen och I-Iarsprånget.

Lully [lylli’] el. Lulli, J. B., 1632—S7, fransk operakompositör, född i Florens, grundade den franska national-operan i Paris, för vilken han blev ledare. L. hade även avgörande betydelse för den franska operastilens utveckling.

Lumen, hålrum.

Lumin,a’l, se Sömnmedel.

Luminiscens [luminisjens'], kroppars lysande, då detta framkallas av annan orsak än upphettning till glödningstemperatur. Man skiljer på fotoluminiscens (fluorescens och fosfore-scens), som åstadkommes genom belysning; kemisk L., som beror på kemiska reaktioner; elektrisk L. (t. ex. norrsken), som framkallas av elektriska urladdningar; mekanisk L. el. tri-boluminiscens, där anledningen till ly- sandet är kropparnas sönderbrytande el. deras gnidning mot varandra.

!Luminö's, lysande, utmärkt.

Lummerväxter (Lycopodiales) utgöra numera en tämligen obetydlig grupp ormbunksväxter, som under gångna geologiska perioder varit vida talrikare. Trädartade L. förekomma talrikt under stenkolsperioden. Viktigast av nu levande L. är släktet Lycopo-dium, 1 u m m e r. Lycopodium omfattar ett flertal arter, som i regel utmärkas av ofta gaffelgrenad stam och talrika barr- el. fjällika blad. Sporerna bildas i njurformiga spor-gömmen på särskilda blad i grenspetsarna. De allmännaste arterna av L. äro L. annetinum och L. clavatum. De mogna sporerna utgöra ett gult pulver, nikt, som användes vid pillerberedning.

Lumphandel. I en förordning den 28 maj 191S äro särskilda bestämmelser meddelade rörande handel med begagnade föremål. För att driva dylik handel fordras särskilt av vederbörande länsstyrelse (i Stockholm överståthållarämbetet) meddelat tillstånd.

IiU'na, romarnas namn på inångudin-nan, vilken grekerna kallade S e 1 e'-n e. — Alkemistiskt namn på silver.

Lunch [lan'sj], eng., egentligen brödstycke; lätt måltid mellan frukost och middag.

Lund, stad nö. om Malmö, sö. Skåne.

24,000 inv. Biskopssäte för Lunds stift. Universitet med tillhörande institutioner. Märklig domkyrka, uppförd i rundbågestil på 1000- och 1100-t. Metallindustri (Karl Holmbergs mek. verkstad och armaturfabrik, mejeriredskap, ångmaskiner), ullspinneri och väveri, bindgarnsfabrik. L. var redan på 900-t. stor handelsplats. Blev efter införandet av kristendomen ärkebiskopssäte för norden och var länge den förnämsta staden i det danska riket.

Lundariket, en av de äldsta och mäktigaste av de afrikanska negerstaterna, belägen i det inre av Sydväst-afrika, omkring en mängd bifloder till Kongo från s. Ägde bestånd som självständig stat från 1500-t. in i 3800-1.; numera delat mellan Belgiska Kongo och Portugisiska Västafrika (Angola). Bebos av en åkerbruks-stam, kalunda.

Lundberg:. — 1. Gustaf L., 1695—1786, pastellmålare, studerade i Paris och återvände sedan till Sverige, där han blev sin tids mest framstående por-trättör. L. var en typisk rokokomålare. Han hade en högt uppdriven och ledig teknik, och hans sirligt behagfulla porträtt äro utförda i läckra, eleganta färger. — 2. Teodor L., f. 1852, bildhuggare, studerade i Paris

och Italien, direktör för Konsthögskolan 1911—20. Bland L:s arbeten märkas grupperna Fosterbröderna, Vågen och stranden, marmorstatyerna S: t Georg, Sorg samt Gunnar Wenn erbergs staty. L. har även utfört porträttbyster och porträttmedaljonger.

Lundbohm, Hj., 1855—1926, svensk geolog och industriman. L:s namn är i första hand knutet vid undersökningen och bearbetningen av de stora lappländska malmfälten.

Lundbye [-by], J. T., 1818—48, dansk målare, utförde huvudsakligen landskaps- och djurbilder. L:s konst fick en avgörande betydelse för danskt landskapsmåleri, i det han med bibehållande av den lyriska naturstämningen på ett verklighetstroget sätt fick fram det typiskt danska i landskapsbilden.

Lundeberg:, K., 1842—1911, politiker, industriman, från 1886 medlem av första kammaren, där han tillhörde det protektionistisk-konservativa partiet, för vilket han senare blev chef. L. var statsminister och chef för koalitionsministären 1905 och ledde underhandlingarna med Norge under unions-konflikten.

Lundeg:ård, Axel, f. 1861, författare, som bl. a. utgivit romaner med historiska motiv (Struen see).

Lundell, J. A., f. 1851, professor i slaviska språk i Uppsala 1891—1916. L. har varit verksam som språkforskare samt ivrigt sysslat med skolväsen (bl. a. grundat fackskolan för huslig ekonomi i Uppsala).

Lundequist-Dahlström, G., f. 1871, skådespelerska, 1923—24 direktris för Hälsingborgs stadsteater. L. räknas som vår främsta tragedienne.

Lundg:ren. — 1. Egron L., 1815—75, målare, författare, vistades mycket på resor i s. Europa, besökte Egypten och Indien och var en längre tid bosatt i London. Högst nådde L. i sina realistiska situationsbilder från gatu-och allmogeliv. Han målade dessutom landskapsstämningar, stadsbilder och interiörer samt porträtt. — 2. K.

H. L., f. 1867, journalist, som i sina kåserier över folkskolläraren och riksdagsmannen Johannes Bengtzén träffande skildrat en inskränkt, obildad och framgångshungrig landsortspolitiker.

Lundqvist. — 1. C. F. L., 1841—1920, operasångare, anställd vid Kungl. teatern 1869—1904. L. var populär i vida kretsar under namn av ”Lunkan”. —

2. Ernst L., f. 1851, författare, som utgivit talrika förströelseromaner och översättningar av utländsk skönlitteratur.

Lundsberg:s skola, privat läroverk i Lungsunds socken, Värmland. En stor del av arbetstiden ägnas åt idrott ochfriluftsövningar. Internatskola. L. grundades 1896 av grosshandlare William Olsson.

XiUndsbr unn, muncipalsamhälle nv. om Skara. 300 inv. Hälsobrunn, under hednatiden offerkälla.

Lunds domkyrka, uppförd i romansk stil, började anläggas mot slutet av 1000-t. och har sedan undergått yttre och inre om- och tillbyggnader, särskilt på 1400- och 1700-t. samt på 1800-t., då den erhöll sin nuvarande rent romanska karaktär.

Lunds stift omfattar Skåne och Blekinge. 14,326 kvkm., 889,000 inv.

Lundstedt, V., f. 1882, professor i civilrätt och romersk rätt i Uppsala 1914. L: s inlägg i aktuella frågor, vilka präglats av oförskräckthet och oftast skarpt, polemisk ton, ha väckt ett visst uppseende.

Lundström. — 1. J. L., 1815—88, uppfann de fosforfria tändstickorna och grundade Jönköpings tändsticksfabrik. — 2. G. F. L., 1838—1910, journalist, på sin tid under pseudonymen Jörgen en mycket känd kåsör. — 3. V. L., f. 1869, professor i klassiska språk i Göteborg 1907. L. har grundat Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet.

Lunds universitet, det s. k. Karolinska universitetet, grundades 1668 av Karl XI :s förmyndarregering. De studerandes antal är nu nära 2,000. Se vidare Universitet.

Lunga, se Andning.

Lungblödning, se Blodhostning.

Lungfiskar (Tipnoi) ha sitt namn av att de tidvis andas med hjälp av simblåsan, vilken fungerar som lunga. Vanligen leva de i vatten och andas med gälar. Simblåsan träder i funktion endast vid torrperioder. Även i andra avseenden inta L. en mellanställning mellan fiskar och groddjur. L. forekommo redan under Devonperio-den. Numera finnas några arter i Australien, Afrika och Syd-Amerika.

Lunginflammation. Man skiljer på två typer av L. Vid krupös L. äro vanligen en el. flera lober av lungan angripna. Sjukdomen insätter plötsligt med frosskakningar, feber och något senare håll i bröstet. Hosta förefinnes som regel, och upphostningen antager efter ett par dagar vanligen en rostbrun färg på grund av blod-tillblandning. Efter några dagar, oftast på femte till sjunde dagen, sjunker temperaturen och patienten känner sig bättre. Efter denna s. k. kris är faran som regel över, även om tillfrisknandet sedan vanligen tager flera veckor. Kataral L. uppkommer oftast genom att inflammationen vid en luftrörskatarr sprider sig ut i lungvävnaden. Här uppstå smärre mer el. mindre sammanflytande inflamma-

tionshärdar. Sjukdomen utvecklas ofta smygande. Utan undersökning är det vanligen, omöjligt att avgöra om

kataral L. föreligger. Sjukdomen träffar mest barn samt försvagade individer. Dödligheten är därför stor. Vid influensa är denna form av L. en jämförelsevis vanlig och mycket fruktad, tillstötande sjukdom.

Lung'katarr, luftrörskatarr*.

Lungsniickor (Pulmonata), en ordning snäckdjur, vilka andas med hjälp av mantelhålan, vilken tjänstgör som lunga. Till L. höra Vinberg s-snäcka, Sniglar, Damm- och Skivsnäcka m. fl.

Lungsot, se Tuberkulos.

Lungsotssanatorium. Det första L. anlades i Tyskland av Hermann Breh-mer 1S54. Bland föregångsmännen må även nämnas Dettweiler, vars sanato-riekur i stort sett ännu tillämpas. Det första L. i Sverige byggdes av Oscar

II :s jubileumsfond (Hålahult, öppnat

1900, senare österåsen, Hässleby och Spenshult). Sedermera har i varje län anlagts ett eller flera L. Antalet offentliga tuberkulossjukhus är 33 st. med 4,670 platser. Vidare finnas tuberkulossjukstugor, som ha mindre än 40 sängar, till ett antal av 39 st. med

1,050 platser.

Lungsäcksinflammation kan vara torr men övergår oftast i s. k. vatten i lungsäcken. Utgjutningen växlar mellan 1 —2 liter. Orsaken är ibland reumatisk infektion, i andra fall tuberkulos. Sjukdomen utvecklar sig ofta långsamt med måttlig feber samt håll. Den drar ofta ut på tiden (1—2 månader) och medför vanligen stark kraftnedsättning.

Lun'kentus, en ursprungligen i tyska folksagor förekommande jätte, som

i varje steg tar hundra mil.

Lunnefågel (Fratercula arctica) är en art Alkor med hög, från sidorna hoptryckt, tvärfårad näbb. Ryggen och ett band kring halsen äro svarta. Huvudets sidor gråvita och buken vit samt fotterna röda. L. förekommer i Norra Ishavet och n. Atlanten; ett par kolonier finnas i Bohuslän. Den lägger ett vitt, stundom gråfläckigt, ägg i stenrös, jordhål och dylikt. L. är stannfågel och fridlyst.

Lunta, en med salpeter och dylikt preparerad blångarnssnodd, som förr användes att antända laddningen på kanoner.

Luossavaara (fi. ”laxberget”), malm-berg invid Kiruna, Lappland. Geologiskt likartat med det närliggande Ki-runavaara. Av staten överlåtet till Grängesbergsbolaget t. o. m. år 1936.

Lupin, baljväxter av släktet Lupi-nus, familj Leguminosce, som ha fingrade blad och blommar i upprätta klasar. Flertalet arter äro amerikanska. V i t L. (L. albus) har sedan gammalt odlats i sydliga länder dels till foder dels till nedplöjning för jordens gödsling (gröngödsling), beroende på L:s mycket stora kvävebindande förmåga. Även andra arter såsom g u 1 och b 1 å L. finna numera liknande användning jämväl hos oss. Ett flertal arter odlas såsom prydnadsväxter.

Lupp, positiv lins (samlingslins), som användes som förstoringsglas. Det föremål, som skall observeras, placeras i eller något innanför brännpunkten.

Lu'pus, en form hudtuberkulos, som vanligen uppträder kring näsborrarna. Här bildas små, något över knapp-nålshuvu dstora knottror, vilka delvis sammanflyta. De kunna sönderfalla, så att sår bildas. Smittofaran är vid L. ringa. Sjukdomen behandlas med Finsenljus.

Lu'renclreja, smuggla.

Xius, se Löss.

Lusflugor (Pupipara) är en grupp Tvåvingar med platt kropp, läderartad hud, korta antenner och utåtriktade ben med starka klor. Vingarna äro ofta förkrympta el. saknas. L. leva i regel på däggdjur och fåglar, huvudsakligen

av värddjurens hudutsöndringar. Hit höra Hästflugan (Hippobosca equina), som har väl utvecklade vingar och förekommer speciellt hos hästar, vanligen under svans-roten, i näsborrarna, öronen el. ögonvrårna. Vidare Får lusen (Melo-phagus ovinus), som är brun, hårig, vinglös och lever av fårens blod.

Lusi ton ia [lösit8e'nite], engelsk pas-sagerarångare, som under världskriget 1915 sänktes nära irländska kusten, över 1,000 personer om kommo.

Lustgas, kvävoxidul, kem. formel N2O, erhålles, då zink el. järn lösas i utspädd salpetersyra. Den har erhållit namnet L., emedan den vid inandning framkallar en uppsluppen stämning. Användes ibland såsom bedövningsmedel.

Lus'trum, under antiken benämning på ett vart femte år återkommande romerskt reningsoffer. På grund härav har L. övergått att beteckna en tidsrymd av fem år.

Lusättika, se Sabadilla.

Lut, lösning av salt el. alkalihydrat, t. ex. natronlut och kalilut, lösningar av natrium- resp. kaliumliydrat.

Luta, uråldrigt stränginstrument, infördes till Europa av araberna, där den fick en ofantlig utbredning särskilt under 1400—1600-t. L., som har en mjuk och fyllig klang, består av en päronformigt rundad resonanslåda med ett flertal strängar.

Lutande planet, en av de s. k. enkla maskinerna. På ett glatt L. kan en kropp kvarhållas med tillhjälp av en

med planet parallell kraft, som förhåller sig till kroppens tyngd, som planets höjd till dess längd. För att fortskaffa kroppen uppför planet behövs en kraft, som obetydligt överstiger den kraft, som behövs för att kvar-hålla kroppen på planet. Genom den i verkligheten alltid förefintliga friktionen, förändras förhållandena givetvis. L. användas i praktiken i stor utsträckning, då man vill flytta en tung kropp från en punkt till en högre belägen.

Lute'tium, ett grundämne, tillhörande de sällsynta jordmetallerna. Kem. tecken Lu., Atomvikt 175.

Lutfisk, lutad torsk, långa el. grå-sej, som förut saltats och torkats.

Luther. — 1. Martin L., 1483—1546, protestantismens grundläggare. L. studerade ursprungligen juridik men en genomgången dödsfara medförde hans inträde i Augustinorden 1506. År 1510 företog han en resa till Rom och blev i hög grad chockerad av det religiösa förfallet vid renässansens påvehov. Hans egna studier i bibeln kom honom att inse orimligheten av en del katolska åsikter. Närmast uppträdde han mot' avlatshandeln. 1517 anslog han på slottskyrkans dörr i Wittenberg sina bekanta 95 teser om avlaten. Han åsyftade ursprungligen ej en direkt brytning med kyrkan, men de kyrkliga myndigheternas ivriga ingripande mot honom förde honom till allt starkare opposition. Slutligen förnekade han till och med kyrkomötenas auktoritet men förklarade bibeln vara ett absolut pålitligt rättesnöre för tron. Påven hotade honom nu med bannlysning. L:s uppträdande väckte emellertid livlig anklang i vida kretsar. L. inkallades 1521 till riksdagen i Wonns, och han och hans anhängare blevo här förklarade i rikets akt. L. höll sig nu en tid gömd på slottet Wartburg, men hans anhängares överlöpningar i Wittenberg förmådde honom att åter träda fram och taga ledningen av reformationsarbetet. Av stor betydelse för detta blev hans översättning av bibeln till tyska. L. var gift med en f. d. nunna, Katha-rina von Bora. — 2. H. L., f. 1879, tysk rikskansler 1925—26. L. har särskilt arbetat på regleringen av Tysklands skadestånd och den tyska valutans stabilisering.

Luxembourg [lyksangbo'r], F. H. de Montmorency-Bouteville, hertig av L., 1628—95, fransk marskalk, blev 1672 överbefälhavare för den franska armén i Nederländerna. 1075 blev han arméns högste befälhavare och ledde segerrika fälttåg i Belgien 1677 och 1678. 1690 anförde han fransmännen i Flandern och besegrade engelsmännenbland annat vid Steenkerken (1692) ocli Neerwinden (1693).

Luxembourgpalatset [lyksangbo'r-] i Paris uppfördes 1615—20 i fransk renässansstil. L. är säte för senaten. Bredvid L. ligger Luxembourgmuseet.

Luxemburg [loks'emborg], Rosa, 1870 —1919, polsk-judisk revolutionär, som livligt deltog i de kommunistiska

rörelserna i Tyskland efter världskrigets slut. Grundade jämte K. Lieb-knecht Spartakusförbundet och Die Rote Fahne. 1919 blev hon häktad och mördad på väg till fängelset.

Luxemburg [loksemborg]. — 1. Självständigt storhertigdöme i Mellaneuropa, gränsande i v. till Belgien, i s. till Frankrike och i n. och ö. till Tyskland. 2,586 kvkm., 270,000 inv., övervägande tysktalande. Franska är officiellt språk. Huvudstad Luxemburg, 50,000 inv. L. har stor rikedom på järnmalm och därpå grundad högt uppdriven industri. Författningen är monarkistisk. Representationen utgöres av en kammare med 48 medlemmar. L. har tullunion med Belgien.

— 2. Provins i sö. Belgien, till ytvidden den största men den glesast befolkade av Belgiens provinser. 4,000 kvkm., 230,000 inv., fransktalande val-loner. — L. avskildes genom beslut i Londonfördraget 1839 från storhertig-dömet L.

Lux’or, stad i övre Egypten, vid Nilen, belägen där Tebe förr låg. 13,000 inv. Märkliga ruiner av ett tempel, ägnat åt guden Amon. Turistort.

Lu.\uö’s, praktfull, yppig, prakt-lysten.

Luzern’, huvudstad i schweiziska kantonen med samma namn. 45,000 inv. Mycket besökt turistort.

Luzon [lothån’], Filippinernas största ö, 109,000 kvkm. 4 milj. inv. Huvudstad Manila, 50,000 inv.

Lw’ow, det polska namnet på staden Lemberg*.

Lybeck. — 1. Mikael L., 1864—1926, finländsk författare, började sitt författarskap med en del diktsamlingar av starkt individuell prägel. L. har sedan utgivit flera noveller och romaner (Den starkare, Breven till Cecilia). ödlan betecknar L:s övergång till den dramatiska formen. Bland hans andra skådespel märkas Dynastin Peterberg, Den r ö d e André. L. är ett av den nutida finländska litteraturens främsta namn. — 2. O. E. L., f. 1871, militär, försvarsminister juni—okt. 1921, högste befälhavare för kustflottan sedan 1925.

— 3. Bertil L., f. 1887, tecknare, som bland annat illustrerat Decameron.

Liibeck, S., f. 1877, landshövding i Gävleborgs län, kommunikationsminister 1923—24, konservativ ledamot av andra kammaren 1915—24.

LiTbeck, stad vid ån Trave, nära dess utlopp i östersjön. 115,000 inv. I vidare bemärkelse L. och Travemiinde jämte omkringliggande områden, 300 kvkm., 120,000 inv. L. är rik på minnesmärken och märkliga byggnader från hansetiden, stadens glansperiod, då den var det mäktiga hanseförbundets huvudstad. Nu av mindre betydelse.

Lyberg, Ernst, f. 1874, rådman i Falun. Ledamot av första kammaren sedan 1921. Konsultativt statsråd i C. G. Ekmans ministär 1926.

Lyce’um, i det gamla Grekland namn på vissa högre läroanstalter. L. användes numera ibland som beteckning för läroanstalt, som direkt från folkskolan för fram till studentexamen.

Ly’cien el. Lykien, forntida namn på det sydvästligaste landskapet i Mindre Asien. Urinvånarna fördrevos av ett indoeuropeiskt folk och senare bosatte sig grekiska kolonister i kusttrakterna. Den lyciska kulturen hade i sin ursprungliga form en säregen prägel men påverkades sedan av den grekiska. L. tillhörde perserriket och kom därpå under Alexander den stores välde. Senare lydde det under bl. a. egypter och rliodier men erkändes 167 f. Kr. som oberoende, tills det 43 e. Kr. blev en romersk provins. L. ingår numera i Asiatiska Turkiet.

Lyekebyån upprinner i Småland, rinner i s. riktning genom Blekinge, utfaller L östersjön. Längd 90 km.

Lyckliga öarna, Kanarieöarna*.

Lycksalighetens ö, ett sagoland, särskilt bekant genom Atterboms dikt L.

Lycksele, municipalsamhälle vid Ume älv, s. Lappland. 1,250 inv. Gammal marknadsplats.

Lycopo’dium, se Lummerväxter.

Lyddi’t, ett av pikrinsyra bestående sprängämne, som användes i granater.

Ly’dien, landskap i v. Mindre Asien, hette fordom Meo’nien. L. lydde först under atyaderna, därpå under hera-kli’derna och kom sedan under merm-naderna (omkring 700 f. Kr.). Till denna ätt hörde Kresus, som 546 f. Kr. besegrades av perserkonungen Cyrus. Lyderna voro besläktade med frygerna och hade troligen semitiskt inslag. L:s huvudstad var Sardes.

Lyell [la’jäll], Charles, 1797—1875, berömd engelsk geolog, en av den moderna geologins banbrytare, bland annat genom sitt hävdande gentemot tidigare katastrofteorier av det numera allmänt härskande åskådningsssättet, att de förändringar, jordklotet undergått under tidigare perioder, varit av samma art, som de, vilka nu försiggå under inflytande av olika geologiska agentier (aktualism).

Lyftverk, en anordning, som i stället för vanliga slussar användes i kanaler för att flytta ett fartyg från en Luftfart I.

p

j. Montgolfiére. Första varmluftballongen 1783. 2. Charliére. Första vätgasballongen. 3. M. Aders »Avion». Den första flygande maskinen t8qo. 4. Li-lienthal i glidflykt, T891. 5. Wrights flygmaskin av äldsta typ (utan hjul). 6. Voisin-biplan 1907. 7. Bleriots maskin 1910. 8- Thulinaeroplan. 9. Engelskt krigsaeroplan. 10. Krigsaeroplan i verksamhet.Luftfart II.

t. Tyskt krigsaeroplan. 2. Ett av de första tyska hydroplanen. 3. Ett av de första engelska trans-portaeroplanen. 4. Zeppelinare. 5. Shenandoah. F'örsta helium-fyllda luftskepp av metall. 6. Aerotransports Junker-aeroplan. 7. Aero Lloyds flygbåt Dornier Wal. lägre nivå till en högre. L. kunna bestå av en med vatten fylld låda, försedd med portar i bägge ändar, som, sedan fartyget inlupit i lådan och portarna stängts, lyftes el. sänkes med tillhjälp av hydraulisk kraft el. skruvar, manövrerade med maskinkraft. För lådans el. enbart fartygets transport kan även användas lutande plan. De modernaste lyftverken bestå uteslutande av kranar, med vilkas tillhjälp fartygen förflyttas såväl i horisontal som vertikal led.

I<y’kien, se Lycien.

I^yktg-ubbe, irrbloss*.

Lykur’gos. — 1. Spartas lagstiftare ocli skaparen av det spartanska statsskicket, levde enligt traditionen nnder senare hälften av 800-t. f. Kr. Enligt en sägen skall L. ha tagit ed av spartanerna att lyda hans lagar, till dess han återkom, och därefter rest bort och frivilligt sökt döden. L: s existens har ej kunnat historiskt bevisas. —

2. Attisk vältalare och statsman, omkring 395—omkring 324 f. Kr., ledde Atens finansförvaltning från 338. Under L:s styrelse inleddes en ny blom-stringsperiod för Aten.

Lyly [li’li], J., 1553—1606, engelsk författare, som på ett konstlat, symboliskt språk bland annat skrev romanen Euphus, Den samtida av liknande stil utmärkta smakriktningen inom litteraturen har kallats Euphi-i s m e n.

Lymfa, se Lymfkärl.

Lymfkärl. Mellan kroppens celler finnes vävnadssaft, lymfa, som uppsamlas i fina, tunnväggiga kärl, vilka sammanflyta till grövre rör och närmast mynna i lymfkörtlarna. Från dessa flyter lymfan genom nya kärlstammar samman i två huvudgångar, bröstgången, som mynnar i vänster nyckelbensven, och högra lymfgången, som mynnar i högra nyckelbensvenen. Lymfan är en klar, äggvitehaltig vätska, som innehåller enkärniga vita blodkroppar, lymfocyter. Den lymfa, som under mat-smältningsarbetet avflyter från tarmkanalen, är mycket fettrik och kallas mjölksaft el. c h y 1 u s.

Lymfkörtlar äro uppbyggda av en bindvävskapsel, innanför vilken finnes ett springformigt rum, som omsluter av runda celler utfylld s. k. lymfoidvävnad. I denna bildas de enkärniga vita blodkropparna. I L. mynna lymfkärl, såväl till- som avförande. Om bakterier från något sår med lymfströmmen föras till en lymfkörtel, hejdas de här

och tillintetgöras. Äro bakterierna talrika och livskraftiga, kunna de övervinna de hinder för deras spridande i kroppen, som körteln utgör. Vid en Iymfkörtelin-

Ticiens Lexikon.

flammation är körteln förstorad och öm.

Lymfocy't, enkärnig, vit blodkropp, jfr Blod.

Lyncli'ning el. lynkning, i Amerika och i mindre civiliserade länder förekommande osed, att en uppretad folkmassa utan laga dom och rannsakning avrättar en för brott misstänkt person.

LU'ncburg, stad i provinsen Hannover, Preussen. 30,000 inv. Intressanta byggnader från medeltiden. Salt-, gips- och kalklager i närheten tillgodogöras industriellt.

Lilneburghcden [ly'neborg-], ett vidsträckt sandhedsområde i regerings-distriktet Luneburg, Hannover, Preussen, mellan floderna Aller och Elbe. Huvudsakligen ljungbevuxen; dock förekomma björkskogar på fuktigare ställen. På senare tid har plantering av furuträd företagits.

Lynett', en halvmånformig urtagning vid foten av ett valv, kupol el. dylikt.

Lyng'enf jord, norsk fjord i Troms fylke. Berömd för sin naturskönhet.

Lvnn [linn], stad i Massachusetts, U. S. A. 100,000 inv. Sko- och läderindustri.

Lyon [liång'], Frankrikes tredje stad, belägen vid Safines sammanflöde med Bhöne i provinsen Lyonnais. 560,000 inv. Livlig industri. L: s sidenväve-rier äro de mest betydande i världen. Universitet. L. är starkt befäst. — Redan under romartiden var L. (lat. Lugdunum) en betydande handelsplats. Den första kristna kyrkan i Gallien byggdes i L. 1793 reste sig L. mot konventet men erövrades och härjades av dess trupper.

Lyonnais [liånä'], fordom provins i ö. Frankrike.

Lyra, mus. — 1. Gammalgrekiskt stränginstrument, påminnande om harpan. — 2. Stråkinstrument, i bruk under 1500—1700-t. — Modernt slaginstrument med stämda stålstavar, som anslås med en hammare.

Lyran, stjärnbild på n. stjärnhimmeln. Till L. hör den ljusstarka, blåvita stjärnan Yega. Jfr Stjärnhimmeln.

Lyrfägcl (Menura superba) tillhör tättingarnas familj. Hannens breda, förlängda yttersta stjärtpennor äro S-formigt krökta, så att stjärten får formen av en lyra. Längden är, inberäknat den 7 dm. långa stjärten, omkring 1 m. Honan är mindre. L. förekommer i Australien, där den lever parvis i buskskogar. L. är markfågel.

Lyri'k, lyrisk skaldekonst, den form av poesi, som sysselsätter sig med den subjektiva känslan. L. indelas i 3 klasser: den sångartade L. (den rena känslolyriken el. visan), till vilken

50Gasklocka.

exempelvis folkvisan och konstballaden höra; hänförelsens L., vilken innefattar hymnen, odet och dityramben; betraktelsens L. (elegisk och reflekterande L.), av vilken grupp må nämnas exempelvis epigrammet och satiren. — L y'r i k e r, lyrisk diktare. L y'r i s k, känslobetonad.

Lysan'dros, omkring 450—395 f. Kr., spartansk statsman och fältherre, vilken anförde spartanerna, när de slutgiltigt besegrade Aten i peleponnesiska kriget.

Lysboj, se Fyrväsen.

Lysekil, stad vid Kattegat, mellersta Bohuslän. 4,200 inv. Mekanisk verkstad. En mängd fiskberedningsanstal-ter och konservfabriker. Badort.

Lysfärg, fosforescerande färg. Jfr Fosforescens.

Lysgas, ett gasformigt brännmaterial, som består av vätgas (c :a 50 %), koloxid (8 %), metan (34 %) och andra kolväten. L. framställes i gasverk genom torrdestillation av stenkol (gas-el. kokskol), som upphettas med

generatorgas i retortugnar eller kammarugnar. Återstoden i ugnarna utgöres av koks samt retortgrafit, som avsätter sig i ugnarnas övre del. Från ugnarna ledas de vid torrdestillationen bildade flyktiga produkterna till det sä. kallade tjärförlaget el. hydrauliken, som innehåller gasvatten. Där avskiljes större delen av tjäran, varjämte gasvattnet håller ammoniak löst. Härefter ledes gasen till kylarna, där tjära och tjärvatten avskiljas, och fortsätter sedan vidare till särskilda am-moniaktvättare, där ammoniak tillva-ratages. Gasen underkastas slutligen särskilda procedurer för rening från

svavelväte och cyan, varjämte även bensol tillvaratages. Vid tillverkning av L. erhållas sålunda förutom koks som biprodukter tjära, ammoniak, cyanföreningar, svavel och retortkol. Den renade gasen uppsamlas i gasklockor, från vilka den ledes till konsumenterna att användas för belysning el. uppvärmningsändamål. 100 kg. goda gaskol giva genomsnittligt i utbyte *16—20 kg. gas, 65—70 kg. koks, 5 kg. tjära och 5 kg. gasvatten.

Lysgasförgiftning, se Kolosförgiftning.

Lysipp'os, grekisk bildhuggare från 4:e århundradet f. Kr. L. tillhörde den peloponnesiska skolan och blev Alexander den stores porträttör. Av L:s många arbeten finnas endast en del efterbildningar bevarade (A p o-xyomenos, Farnesiske He-r a k 1 e s).

Lysmaskar (Lampyrinse) är en underfamilj Skalbaggar av familj Can-taridse. Huvudet täckes delvis av halsskölden. Bakkroppen bär, även hos larverna, fosforescerande organ. Den vinglösa honan av den i s. och mellersta Sverige förekommande Lampy-ris noctiluca liknar en larv och har starkare lysförmåga än hannen.

Lysning, ett tillkännagivande av kyrklig myndighet, att viss man och kvinna med varandra ämna ingå äktenskap. L. avser att utröna, huruvida hinder av ena el. andra slaget kan föreligga för det tilltänkta äktenskapet. Vid ansökan om L. skall inlämnas äktenskapsbetyg för mannen, om han ej är bosatt i samma församling som kvinnan. L. skall äga rum i den församling, där kvinnan är bosatt. Dessutom skall avlämnas skriftlig försäkran om frihet från vissa äkten-skapshinder.

Lyso'l, en som desinfektionsmedel använd vätska, till färgen mörkbrun, karbolluktande, bestående av en blandning av kresoler och vissa tvålar.

Lysprojekti'1, under världskriget använd artilleriprojektil med uppgift att upplysa terrängen. Lystid omkring en min.

Lyssnarapparat, under världskriget använd apparat, med vilken man bestämmer den riktning, från vilken motorbullret från en flygmaskin kommer. Genom samtidig bestämning med L. från två olika punkter kan man bestämma skärningspunkten mellan riktningarna till planet från utgångspunkterna sett och. därmed även flygplanets läge.

Lys'ter, fr. lustre, glans. — 1. Me-tallglänsande, ytterst tunna skikt av metaller el. metalloxider, som anbringas på föremål av keramik el. glas. — 2. Metallglängande, skimrande, kypertvävt tyg, i allmänhet med bom-ullsvarp och inslag av kamgarn. —

3. Glansigt ullgarn.

Lysterfjord, se Sognefjord.

Lysved är multnande ved, som lyser i mörker, beroende på förekomsten av fosforescerande svampmycelier. Liiftieh, tyska namnet på Liége*. Lytfton, E. G. Bulwer-L., se Bulwer. Liitfzen, stad i den preussiska provinsen Sachsen, nära Leipzig. 4,000 inv. Vid L. stupade Gustav II Adolf den 6 nov. 1632 under ett fältslag mellan svenskarna och de kejserliga under Wallenstein. Minneskapell, invigt 1907.

Lyxvaror. Enligt en förordning den 17 maj 1923 skall särskild stämpelavgift utgå vid köp eller byte av äkta pärlor m. fl. lyxvaror (ädla stenar, smycken av guld, silver och platina).

Lågadel, obetitlad adel. Jfr Högadel.

Lågblad, se Blad.

Lågen, se Gudbrandsdalen, Nume-dalslågen.

Lågfrekvensström, elektrisk växelström med under 100 perioder i sekunden.

Lågkyrklig kallas en riktning inom den engelska kyrkan, som uppstått under inverkan av metodismen etc. under början av 1800-t., och som lägger särskild vikt vid personlig fromhet, bibelläsning och mission, mindre vid iakttagande av kyrkliga former. Rörelsen räknar anhängare framför allt bland medelklassen och det lägre prästerskapet. Jfr Högkyrklig.

Lågland, landområde på lägre hojd än 200 m. ö. h.

Låglandsboskap, sammanfattande benämning på nötboskapsraser i n. Europas kusttrakter. L. är uppdelad i talrika lokalraser, av vilka särskilt fri-siska och ostfrisiska L. trivas i Sverige. L. utmärkes i allmänhet av god mjölkförmåga.

Lågspänning, se Högspänning. Lågsudan, ö. delen av Sudan*. Lågvatten, se Ebb och flod.

Låland, se Lolland.

Lån. L. är ett avtal, varigenom bestämd lösegendom upplåtes till begagnande utan ersättning men med skyldighet för låntagaren att vid anfor-dran återställa samma sak. I dagligt tal användes ofta benämningen lån i stället för försträckning, t. ex. penninglån.

Långa, se Långesläktet.

Långa parlamentet, i den engelska historien benämning på det av Karl I sammankallade parlamentet 1640. L. bekämpade konungadömet och var samlat till 1653, då Oliver Cromwell bröt dess makt. L. inkallades åter av Richard Cromwell 1659. 1660 åtskildes dess medlemmar frivilligt.

Långban, en för sin rikedom på sällsynta mineral världsbekant järn-och mangangruva i Värmland.

Långedrag, badort vid Göta älvs mynning, nära Göteborg.

Långesläktet (Molva) är ett släkte Torskfiskar med långsträckt kropp, en skäggtöm under hakan och två rygg-fenor, den bakre liksom analfenan mycket lång. Den egentliga Långan (Molva molva) har gråbrun rygg och vit buk, finnes bland annat i Nordsjön, smärre exemplar även vid Sveriges västkust, och är en värdefull matfisk. Av densamma beredas kabel jo och klippfisk. Då den torkats utspänd mellan träspjälor, benämnes produkten spillånga.

Långhalsar, se Rankfotingar.

Långholmen, ö i Mälaren inom Stockholms stads område. På L. ligger Sveriges största fängelse.

Långnäbbsläktet, se Spovar.

Långsele, järnvägsknut vid stambanan genom övre Norrland (Bräcke— Karungi) och Faxälven, Ångermanland. Utgångspunkt för järnväg till Härnösand.

Långsliy fctan, industrisamhälle i sö. Dalarna. 1,800 inv. Stort järnverk m. m.

Långskalle, person, vars huvud är förhållandevis långt (dolikocefalt). Skallens bredd skall utgöra mindre än 75 % av längden.

Långskepp, en sammanfattande benämning på vikingatidens krigsskepp, av vilka de största kallades drakar.

Långskepps, en med ett fartygs längdriktning parallell riktning.

Långsynthet, en hos äldre personer uppträdande oförmåga att inställa ögat för seende på nära håll. Besvär göra sig förnimbara vanligen omkring 45 år. Jfr Glasögon.

Långö, municipalsamhälle nära Karlskrona, sö. Blekinge. 1,250 inv.

Lånord, från ett främmande språk hämtat ord. I inskränkt bemärkelse betecknas som L. endast sådana ord, som

helt införlivats med det inhemska språket, medan andra L. betecknas som främmande ord.

Låring, den del av en fartygssida, där denna övergår i akterspegeln.

Lä, se Lovart.

Läekö, gammalt slott på Kållandsö i Vänern, n. Västergötland. L. tillhörde under den katolska tiden biskoparna i Skara.

Läder, se Garvning.

Läderlapp, se Fladdermöss.

Lädermosaik, konstteknik, vilken användes för praktfulla bokband. L. består av olikfärgade läderinläggningar och infördes under renässansen till Italien från Orienten.

Läderplastik, modern konstteknik, vilken användes vid prydandet av bok-band, väskor, portföljer och stundom skinnmöbler. Lädret undergår en särskild beredning, varefter det drives och modelleras. Till L. hör även gyllenlädret.

Lägesenergi, se Energi.

Lägga bi, dreja* bi.

Lägre allmänna läroverk, se Statens läroverk.

Läkare, legitimerad L. är en person, som av medicinalstyrelsen meddelats rätt att utöva läkarpraktik. Härför fordras som regel medicine licentiatexamen. För viss begränsad tid meddelas legitimation även åt medicine kandidat.

Läm’melsläktet (Lemmus) är ett släkte Kåttdjur med brett huvud, små, i pälsen nästan dolda öron och kort svans. De äro växtätare. Hit hör Fjällämmeln (L. lemmus), som förekommer i n. Skandinaviens fjälltrakter. Vissa år, lämmelår, öka fjällämlarna avsevärt i antal och bege sig stundom i stora skaror ned till låglandet för att söka föda. De förföljas då av fjällvråkar, jordugglor, fjällrävar m. fl., vilka även bli talrikare dessa år. S k o g s 1 ä m m e 1 n (L. schisticolor) förekommer mera sällsynt i mellersta Sverige.

'Län. — 1. Förläning, en inkomst el. ett privilegium, som av staten el. annan maktinnehavare fordom gavs åt en person mot fullgörandet av vissa förpliktelser el. såsom lön för någon tjänst. L. var även namn på det område, där länsrättigheterna utövades. Se Feodalsystemet. — 2. Svensk och finländsk benämning på administrativa områden, vilka styras av en landshövding (kallas numera i Finland för guvernör).

Länd’ier, en långsam vals, härstammande från Österrike.

Längdmått, se Metersystemet och beträffande äldre L. de olika längdenheternas namn.

Längdutvidgning, se Dilatation.

Längmanska testamentsfonden, donation av den svenskfinske affärsmannen E. J. Längman, 1779—1863, delvis till Finland, delvis till Sverige. Av de medel, som tillföllo Sverige, får ännu blott avkastningen av en viss del tagas i användning. Denna del avser främjande av vetenskap och konst, däri inbegripet även spridande av skrifter i folkbildningssyfte o. dyl.

Läns, en rad av vid ändarna sammankopplade stockar, som vid flott-ning användes för att kvarhålla timret i ett timmermagasin el. för att skydda stränderna.

Länsa, att pumpa ett fartyg fritt från vatten.

Länsarkitekt förordnas av byggnadsstyrelsen och har till uppgift att i byggnads- och stadsplanefrågor beva-

ka det alllmännas intresse. Sverige är indelat i 5 länsarkitektdistrikt.

Länsassessor, landssekreterarens och landskamrerarens närmaste man på en länsstyrelse.

Länsboltliållare, titel för vissa tjänstemän på landskontoret inom en länsstyrelse.

Länskungörelser el. K. B : s allmänna kungörelser innehålla stadganden rörande rättsliga och ekonomiska förhållanden, vilka ha intresse • för en större allmänhet.

Länsman. Länsmanstjänsten avskaffades år 1917. L: s åligganden ombesörjas nu av landsfiskal.

Länsnotarie, titel för vissa tjänstemän på landskansliet inom en länsstyrelse.

Länsstyrelse, konungens befallnings-havande, förkortat IC. B., den högsta administrativa myndigheten inom vart och ett av de 24 länen, sorterar under socialdepartementet. L: s chef är landshövdingen. L. är uppdelad på tvenne avdelningar, landskansliet med landssekreteraren som chef oeh landskontoret med landskamreraren som chef. L. är högsta polismyndighet inom länet samt därjämte överexeku-tor för landsbygden och städer utan egen jurisdiktion. Som exempel på de mångskiftande uppgifter, som i övrigt tillkomma en L., må nämnas, att den handlägger frågor, som röra stadsplaner, byggnads- och brandväsendet, jordavsöndringar oeh beskattningsvä-sendet, övar kontroll över sparbanker och vissa försäkringsinrättningar, behandlar ärenden rörande lösdrivare och alkoholister etc.

Länsväsen, se Feodalsystemet.

Läppblomstriga växter (Labiatse) omfatta örter el. små buskar med korsvis motsatta blad, tvåläppiga blommor och av fyra delfrukter sammansatt klyvfrukt. Till L. höra cirka

3,000 arter.

Lärarinneseminarium, se Seminarium.

Lärft, tvåskaftad, tät vävnad, egentligen av linne men även av halvlinne el. bomull.

Lärkor (Alaudidaä) är en fatoilj Tättingar, som har baktåns klo lång oeh föga krökt samt tarserna baktill beklädda med smärre plåtar. De tillhöra huvudsakligen gamla världen och uppehålla sig mest på öppna fält, där de leva av insekter och frön. Boet lägges på marken. I Sverige förekomma följande arter, nämligen: Sånglärkan (Alauda arvensis), Trädlärkan (Lullula arboria) med bred nacktofs och Tofslärkan (Galeri-da cristata) med spetsig nacktofs. Jfr Bil. Fåglar I.

Lärkträd (Larix), barrträd, som ha mjuka, på hösten avfallande barr. Flera arter odlas i Sverige. Vanligast är Europeisk L., som når 35 m: s höjd och har röda honblommor.

Läsdrama, dramatiskt arbete, som ej är avsett för scenen.

Läsida. — 1. Den sida av ett fartyg, som ligger i lä (se Lovart). — 2. Den sida av en berghäll, som varit vänd åt motsatt håll mot det, från vilket inlandsisen kommit. På grund härav är denna sida skrovlig, ojämn och tämligen brant, medan den motsatta sidan, som brukar kallas stötsidan, är slipad och refflad samt långsamt sluttande.

Läskstång: användes vid rengöring av pipan hos bakladdningsgevär.

Läsning: i blandade ämnen, tidskrift, utgiven av Adlersparre 1797—1801.

Läspning:, felaktigt uttal av s-ljud, beroende på att tungspetsen anlägges mot framtänderna vid uttalet.

Läst, äldre svenskt rymdmått, vars storlek varierat under tidernas lopp och även varit olika på olika orter och för olika varor. L., motsvarande 20 hl., användes ännu vid mätning av träkol.

Läsö, se Lsesö.

Lätta metaller, sammanfattande beteckning för alkalimetallerna samt de två-, tre- och fyrvärdiga jordmetallerna, vilka med undantag av cerium och torium ha mindre specifik vikt än 5.

Lättklövar, se Klövdjur.

Lättvikt räknas i boxning och brottning mellan 60—67 kg.

Lö’be, P., f. 1875, tysk socialdemokrat, president i tyska riksdagen 1920 —24 samt sedan 1925.

Löberöd, municipalsamhälle vid Ystad—Eslövs järnväg, mellersta Skåne. 550 inv.

Lödighet, mått på finheten hos silverföremål, anger hur många sextondelar rent silver legeringen innehåller. 14-lödigt silver innehåller 14/16 rent silver. Se Kontrollstämpling.

Lödning:, sammanfogning av metallytor därigenom, att mellan dem insmältes en annan metall el. metallege-ring, lod, som är lättsmältare än de metaller, som skola sammanfogas. Man skiljer mellan snällod, som utgöres av lättsmälta metaller (tenn, bly, vismut), och hårdlod el. slaglod, som utgöres av svårsmältare metaller (koppar, mässing, silver, guld). Före lödningen måste de ytor rengöras, som skola sammanfogas, vilket sker dels med mekaniska hjälpmedel, dels genom behandling med en lödvätska, som löser förefintliga metalloxidhin-nor. För att förhindra oxidation under lödningen användas särskilda medel (vid snällödning t. ex. salmiak, vid hårdlödning t. ex. borax).

Lödöse, by vid Göta älvs nedre lopp, v. Västergötland. Där byn L. nu ligger, låg fordom staden Gamla L., som

grundades på 1100-t. och nådde sin största blomstring under 1300- och 1400-t. År 1473 upprättades närmare havet Nya L., Göteborgs föregångare. Gamla L., som lidit svårt av unionstidens stridigheter,, förlorade nu fullständigt sin betydelse och fråntogs sina stadsrättigheter år 1636.

Löfg:ren, Eliel, f. 1872, advokat, politiker, det liberala partiets ledare. Ledamot av första kammaren 1910—11 och 1922, av andra kammaren 1918—20 samt sedan 1925. Justitieminister i den Edénska ministären 1917—20, utrikesminister i den Ekmanska från 1926.

Löftesskrift, borgensförbindelse.

Lög:stör, stad vid Limfjorden, n. Jylland, Danmark. 2,600 inv.

Lög:umkloster Fltekke, stad i Sönder-jylland (Nordschleswig), Danmark. 1,600 inv. L. tillhörde 1864—1921 Tyska riket. Säregen korskyrka i romansk-gotisk övergångsstil, uppförd på 1200-t. vid ett då här beläget cisterciens-kloster.

Löja (Alburnus alburnus) är en art Karpar med smal kropp, liten mun, utskjutande underkäk och djupt urringad stjärtfena. Ryggen är mörkt grön- el. blåaktig, sidorna och buken silvervita. Den förekommer i Europa n. om Alperna samt är allmän längs Sveriges ostkust och i sötvatten. L. leker på våren vid steniga stränder. Av de silverglänsande fjällen beredes pärlessens (essence d’orient), som användes vid tillverkning av imiterade pärlor.

Löjtnant, officersgrad inom svenska armén och marinen. Närmast högre grad är kapten, närmast lägre underlöjtnant.

Löjtnantshjärta (Dielytra spectabilis), en ofta odlad prydnadsväxt med röda, hjärtformiga blommor i ensidig klase.

Lök i genomskärning.

Lök är en kort, av köttiga lågblad, lökfjäll, omgiven jordstam. I vecketLönn; under vingfrukt.

av ett dylikt lågblad finnes en knopp, ur vilken påföljande år utvecklas en ny planta. Lökfjällen äro rika på upplagsnäring. Växter med L. benämnas lökväxter och finnas huvudsakligen hos monocotyledoner, såsom familjerna Amaryllidacese och Liliacese. L. benämnas också arter av släktet Allium (familj Liliacese), av vilka ett flertal odlas, varvid såväl lök som blad finna användning som näringsämne el. som krydda. I Sverige finnes Gräslök (A. schoenoprasum) vild. Den har trinda blad och rödvioletta blommor. De övriga odlade arterna härstamma troligen från Medelhavsländerna. Hit höra t. ex. Vitlök, Rödlök, S c h a 1 o 11 e n 1 ö k, Purjolök etc.

Lönn (Acer Platanoides) är ett stort lövträd med handflikiga blad, tillhörande familj Aceracese. L. förekommer allmänt odlad i vårt land upp mot s. Norrland och påträffas även vilt växande. Jämväl andra arter av släktet Acer odlas hos oss.

Lönnrot, E., 1802—84, finsk författare och läkare, började tidigt studera det finska språket och den finska folkdiktningen. L. bidrog till grundandet av Finska litteratursällskapet. 1835 utgav L. en samling finska fornsånger, K a 1 e v a 1 a, vilka av L. samlats och bearbetats. Senare utgav L. flera betydande verk, exempelvis den lyriska folkdiktsamlingen Kanteletar, Det finska folkets ordspråk m. fl. 1853 blev L. professor i finska språket och litteraturen. L. kan anses som grundläggare av den nyare finskspråkiga diktningen.

Lönskaläg:e, lägersmål. Med L. förstods fordom allt avlande av barn utom äktenskap.

Löpe el. kymosin, ett enzym, som förekommer i löpmagen hos kalvar och får och utfäller kasein ur mjölk, varför det användes vid ostberedning. L. framställes i form av löpeextrakt el. löpepulver fabriksmässigt.

Löpmag:e, se Idisslare.

Löpning: å bana indelas efter banans längd i kortdistans- (60—500 m.),me-deldistans- (800—3,000 m.) och lång-distanslöpningar (5,000 m. och däröver). Speciella arter av L. äro häcklöpning och stafettlöpning.

Lösa boliner, från sjömansspråket hämtat uttryck, som betecknar utan beräkning, på en slump.

Lösdrivare. Som L. anses dels den, som utan att äga medel till sitt uppehälle och utan att söka arbete sysslolös stryker omkring, dels ock den, som utan att äga medel till sitt uppehälle underlåter att efter förmåga sig ärligen försörja samt tillika för ett sådant levnadssätt, att därav uppstår våda för allmän ordning och sedlighet.

Lösen el. expeditionslösen, avgift, som erlägges för vissa av offentlig myndighet utfärdade handlingar.

Löse- och bindenyckel, symbol för den makt att ge el. vägra synders förlåtelse, som påvarna göra anspråk pä i anslutning till ett bibelspråk, som avser apostlen Petrus, och vilket förekommer i Matt. 16 och Joh. 20.

Löslig:hetsprodukt, produkten av jonernas koncentration i en mättad lösning av en elektrolyt..

Lösning:. I allmänt språkbruk förstår man oftast med L. lösningar av fasta ämnen i vätskor. Man skiljer mellan utspädda L., då allenast en mindre mängd fast ämne lösts i vätskan ifråga, koncentrerade L., som innehålla en större mängd av det fasta ämnet, samt mättade L., som innehålla så stor mängd av det fasta ämnet, som under de föreliggande betingelserna kan lösas i vätskan ifråga. I allmänhet löses vid högre temperatur en större mängd av ett fast ämne i en viss mängd av ett givet lösningsmedel än vid lägre temperatur. Avkyles en mättad lösning, utfaller därför i allmänhet en viss del av det lösta ämnet. Vid försiktig avkylning kan man dock erhålla övermättade lösningar. Dessa äro dock mycket labila, och en del av det lösta ämnet utfaller därför redan vid mycket obetydliga störningar. Då fasta ämnen lösas i en vätska, bindes i allmänhet värme (se Köldblandning). Lösta ämnen förhålla sig i många avseenden likartat med gaser (se Osmotiskt tryck). Vid lösning i vatten oeh vissa andra lösningsmedel dissoeieras en del ämnen, t. ex. vanliga syror, baser och salter, och giva därvid upphov till joner (se Elektro-lytisk dissociation). Även gaser lösas av vätskor liksom vätskor kunna lösa varandra. Slutligen kunna även fasta ämnen lösa varandra till fasta L., t. ex. vissa metaller.

Löss, en gulaktig, kalkhaltig, ytterligt finkornig sandjord, företrädesvis förekommande på stäpper, prärier och pampas. I n. Kina uppnå lössavlag-ringarna en mäktighet av ända till hundra meter, på andra håll sällan mer än ett el. ett par tiotal meter. L. förekommer särskilt utanför stora ökenområden, dit det finaste vinddrivna stoftet blåsts ut, medan den grövre sanden bildar öknarnas hav av sanddyner. Löss är tillika med flygsand den viktigaste eoliska avlagringen. I Mellaneuropa förekomma lössavlagringar, som bildades i samband med istiden och innehålla rikliga djurlämningar från denna tid.

Löss (Anoplura) är en ordning små, vinglösa insekter med platt kropp, korta antenner, för blodsugning avsedda mundelar samt ben med gripklor. L. leva endast på däggdjur och människor. Äggen, "gnetterna”, fast-klibbas vanligen på värddjurets hår. Utom arter, levande på svin, hund m. fl. djur, finnas följande på människan parasiterande: Huvudlus (Pediculus capitis) förorsakar klåda och eksem, ansvällning av lymfkörtlar etc. Klädlus (Pediculus vesti-menti), lägger ägg i vecken av unde^ kläder etc. Är smittospridare för fläckfeber. Flatlus (Phthirius pubis) förekommer vanligen mellan håren kring könsorganen.

Lösöreköp innefattar ett avtal om försäljning av lös egendom, som under mer el. mindre lång tid skall förbliva i säljarens vård. L. måste upprättas i särskild ordning för att bliva rättsligen gällande.

Lö*we el. Loewe, K., 1796—1869, tysk kompositör, främst känd för sina sånger och ballader.

Lö’wen, se Louvain.

Lövgrodor (Hylidse), en grodfamilj, som på tåspetsarna ha häftskivor, med vilka de hålla sig fast. En europeisk

art finnes (Hyla arborea), som är tecknad i grönt. Den lever i träd.

Lövhyddohöjrtiden, en judisk skördefest, som varar i 8 dagar, och som fått namn av bruket att då bo i lövhyddor.

Löv’jerska, trollkvinna, klok gumma.

Lövkoja (egentligen förvrängning av lat. Leucojum, som dock tillkommer en annan växt, en liliacé) betecknar arter av släktet Matthiola (familj Cru-ciferte) från Medelhavsländerna. S o m-m arlövkojan (M. annua) odlas allmänt som prydnadsväxt, är tätt grå-luden och har vita, röda, violetta el. blekgula, ofta fyllda blommor med stark nejlikdoft. Den är ettårig.

Lövland, J. G: son, f. 1848, norsk politiker, stortingsman 1886—88 och 1892—97 samt 1898—1900. L. var arbetsminister 1898 och 1902—03. 1905 blev L. chef för norska statsrådsav-delningen i Stockholm och ledde som sådan de svensk-norska regeringarnas sista förhandlingar. Efter unionens upplösning blev L. norsk utrikesminister och 1907 samtidigt chef för regeringen. 1908 avgick L: s ministär.

Lövmossor, bladmossor*.

Lövsta, stort järnbruk i n. Uppland, tillhörigt ätten De Geer.

Lövsångarsläktet (Phylloscopus) är ett släkte Sångare med liten, smal näbb och borstbesatta munvinklar. De äro insektätare. Boet lägges på marken och innehåller vanligen 5—7 ägg, vita till rödbrunfläckiga. I Sverige påträffas trenne arter: Lövsångaren (P. trochilus), ovan grågrön, under gulvit, benen ljusbruna. Den är allmän i Sveriges skogar. Gransångaren (P. colybita abietina), ovan grönaktigt gråbrun, under gulvit, benen mörkbruna; är allmän i n. Sverige. Grönsångaren (P. sibilatrix), ovan grön, under vitaktig, benen ljust gulbruna. Den förekommer i s. och mellersta Sverige. L. äro flyttfåglar.

Lövträd, träd med typiska blad, i regel bestående av skiva och skaft med oftast enhetlig anatomisk byggnad. L. tillhöra en mångfald familjer och äro framför allt förhärskande i tropikerna. Viktigaste vilda svenska L. äro: al, alm, ask, asp, björk, bok, ek, hägg, lind, lön n, oxelarter, rönn och pilarter.

/ M

M, den trettonde bokstaven i vårt alfabet. — M betecknar som gammalromerskt taltecken 1,000. — m. användes som förkortning för meter.

Maalstriden [må’l-] kallas i Norge brytningen mellan å ena sidan anhängarna av det av danskan påverkade riksspråket och å andra sidan anhängarna av ett från landsmålen uppkonstruerat språk. M. var särskilt livlig i slutet på 1800-t. Jfr Aasen.

Maansclkä [ma’n-], höglandsområde i n. Finland, vilket utgör vattendelare mellan Vita havet och Bottniska viken. Når 820 m. ö. h.

Maas [ma’s], se Meuse.

Maastricht [ma’s-], huvudstad i provinsen Limburg, sö. Nederländerna, vid floden Meuse. 56,000 inv. Före 1871 en av Europas starkast befästa städer. Flera märkliga byggnader, såsom rådhuset och domkyrkan (den äldsta i Nederländerna). Tillverkning av lergods och glas.

Mac [msek], ett i skotska och irländska namn ingående ord, som betyder son. Förkortas M’ el. Mc.

Maca’o, handels- och sjöfartsstad i ö. Kina, belägen vid mynningen av Kantonfloden. 80,000 inv. Tillhör sedan

1557 Portugal.

Macaulay [msekå’li]. — 1. T. B., lord M. of Rothley, 1800—59, engelsk politiker och historieskrivare, 1830 medlem av underhuset. M. var regeringsmedlem i Calcutta 1834—38, krigsminister 1839—41 och innehade även en post i whigkabinettet 1846—47. M. utövade ett betydande historiskt författarskap (Critical and historical essays, Englands historia från Jakob II :s tronbestig-ning). Hans arbeten utmärka sig för en klar och livlig stil; i sina omdömen påverkas han ofta av sin partipolitiska ståndpunkt. — 2. B-. M., f. omkring 1890, engelsk författarinna, vars romaner och noveller utmärkas av skarp iakttagelseförmåga och fin ironi. Främst bland hennes arbeten står Told by an idiot, en träffande skildring av engelsk medelklass kring sekelskiftet.

Macbeth [maekbeth’], skotsk konung 3040—57 efter att ha mördat konung Duncan I. M. besegrades slutligen av Duncans son Malcolm. Mest känd är M. genom Shakespeares ryktbara tragedi med samma namn.

Mac Clellan [mseklePn], G. B., 1826—

85, nordamerikansk general, överbefälhavare för unionstrupperna i inbördeskriget 1861. Som sådan besegrade han Lee vid Antietam 1862, men då han underlät att begagna sig av segern fråntogs han befälet s. å. M. var New Jerseys guvernör 1878—81.

Mac Clure [mseklo’r], B.. J. Le Me-surier, 1807—73, engelsk sjöofficer, som deltog i flera arktiska expeditioner och 1850 fann nordvästpassagen el. vägen n. om Nordamerika.

Macdonald [m8ekdån’ld], J. Ramsay, f. 1866, engelsk politiker och arbetarledare, medlem av underhuset 1906 och ordförande för underhusets arbetarparti 1911. År 1923 bildade M. Englands första på arbetarpartiet stödda regering. Efter nyvalen på hösten 1924 måste han avgå och det konservativa partiet återtog regeringsmakten.

Macedo’nien, i våra dagar benämning på ett landområde på Balkanhalvön, ö. om Albanien, omkring floderna Vardar, Struma och Mesta. Största delen av M. hör numera till Grekland. En del, den nv., tillhör Jugoslavien. Bland städer märkas Sa-loniki och Pella (de forna macedoniska konungarnas residensstad). — M. är ett skogrikt bergland med förträffliga betesmarker, varför boskapsskötsel är huvudnäring. Floddalarna äro mycket bördiga. Förnämsta produkter äro olika sädesslag, tobak och syd-frukter.

Historia. M:s äldre historia är föga känd, men Herodotos uppgiver Perdikkas (omkring 700 f. Kr.) som rikets grundläggare. Av Xerxes tvingades M. att deltaga i kriget mot Grekland. I peloponnesiska kriget deltog det omväxlande på Atens och Spartas sida. Under Filip II (359—336 f. Kr.), som bland annat intog Grekland, började en storhetstid för M., som under Alexander den store utvecklades till ett världsrike. Efter Alexanders död föll väldet sönder och en tid av stridigheter mellan Alexanders fältherrar vidtog, tills M. slutligen 267 åter enades. Så småningom kommo macedonierna i konflikt med romarna, som 146 f. Kr. gjorde M. till en romersk provins. Vid romarväldets fall 395 e. Kr. kom M. under östromerska riket och erövrades sedan på 1300—1400-t. av turkarna. Under det turkiska väldet rådde stän- diga stridigheter i M., särskilt på grund av den stora folksplittringen och rivaliteten mellan de olika raserna.

Macerata [matjera’ta], stad i Markerna, mellersta Italien. 24,000 inv. Biskopssäte. Universitet (grundat 1290).

Maceration, sönderdelning av organiska vävnader, så att vävnadselemen-ten lättare kunna skiljas från varandra.

Mache-enhet [masj’e-], se Radioaktivitet.

Ma chére [ma sjä’r], fr., min kära, min bästa.

MachiavelFi [mak-], N. di Bernardo dei, 14G9—1527, italiensk statsman och författare, var under en tid kansler i Florens men störtades 1512 av Medi-céerna, i vilkas gunst han dock senare kom. Ryktbarast har M. blivit för sina politiska skrifter (Fursten), där han utvecklar programmet för en statskonst, byggd enbart på klokhet och egoism och utan några som helst moraliska hänsyn (machiavellism).

Machverk el. masehverk, fuskeri, underhaltigt arbete.

Mackabe’erna, judisk präst- och re-gentsläkt. Stamfadern Mattatias dog sannolikt 106 f. Kr. Han och hans av-

komlingar strävade att återställa den judiska religionen och motarbeta se-leukidernas helleniseringssträvanden. M. störtades av Herodes den store, vilken utrotade nästan alla M:s ättlingar. Efter M. ha fyra judiska religiösa böcker uppkallats, vilka inom svenska kyrkan räknas som apokry-fiska. .

Mac Keesport [m8eki'spåt], industristad i rennsylvania, U. S. A. 47,000 inv. Kolbrytning.

Mac Ken'na, se M'Kenna och Mc Kenna.

Mack'ensen, A. v., f. 1849, tysk general, som bland annat anförde centralmakternas arméer i Galizien 1915 och hösten s. å. intog Serbien. M. erövrade sedermera Rumänien. Han anses som en av Tysklands mest framstående härförare under världskriget.

Mackenzie [m£eken'si], flod i Cana-da. Längd nära 4,000 km., ett av jordens längsta vattendrag. Kommer från Klippiga bergen, flyter i nv. riktning och utfaller i Norra ishavet, där den bildar ett vidsträckt delta. Utgör avlopp för bland andra Stora Slavsjön och Stora Björnsjön. Är större delen av året isbelagd.

Mac Kinley [m8ekin'li], W., 1843—

1901, amerikansk statsman, blev 1876 medlem av kongressens representanthus, där han genomdrev en skydds-vänlig tulltariff (Mac Kinley-billen). M. valdes som republikansk kandidat till president 1896 och 1900. 1901 mördades han av en anarkist.

Mae Kinley, Mount [maunt [-msekin'-li]),-] {+msekin'- li]),+} den högsta kända bergstoppen (6,240 m. ö. h.) i Nordamerika, belägen i Alaskabergen.

Macleod [mfekl8e'od], J., f. 1876, professor i fysiologi i Toronto, Canada. M. erhöll jämte Banting år 1923 Nobelpris i medicin för upptäckten av insulin.

Mac Mahon [makk maång'], M. E. P. M. de, hertig av Magenta, 1808—93, fransk marskalk, deltog som divisionsgeneral i Krimkriget, under vilket han stormade Malakov 1855, och vann under Napoleon III:s italienska fälttåg slaget vid Magenta 1859. Under fransktyska kriget var M. befälhavare över en arméstyrka, som blev slagen vid Wörth. I slaget vid Sedan tillfångatogs M. Efter frigivandet 1870 nedslog M. kommunardupproret i Paris. 1873—79 var M. franska republikens president men tvangs slutligen, på grund av sina monarkiska sympatier, att avgå.

Macpherson [m£ekförs'n], J., 1736— 96, skotsk skald, utgav samlingen Fragments of Ancient Po e-t r y, bearbetningar av gamla gaeliska texter, och Poems of Ossian, vilka föregåvos vara en översättning av barden Ossians sånger men i verkligheten voro en mycket självständig omdiktning av fornkeltiska sagor.

Mad, vattensjuk gräsmark.

Madagaskar, en av jordens största öar, belägen i Indiska havet, skild från Sydafrikas ö. kust genom Mo-cambique-kanalen. Fransk koloni.

585,000 kvkm. Omkring 3.5 milj. inv., därav omkring 19,000 européer. Infödingarna kallas malagasser och äro till större delen av malajisk ras. De bestå av flera olika stammar, av vilka lio'vaerna äro de intelligentaste och mest civiliserade. — Klimatet är vid kusterna hett och osunt, på högslätterna i det inre mera tempererat och lämpligt för européer. Infödingarna bedriva jordbruk och boskapsskötsel. Ris (det viktigaste födoämnet), majs, hirs, maniok, batater m. m. odlas. Européerna bedriva plantageodling (kaffe, kakao, sockerrör, tobak m. m.). Viktigaste exportvaror äro guld, kautschuk, hudar, vax. Huvudstad är Tananarivo, 65,000 inv. Viktigaste hamnstad är Tamatave, på öns ö. kust. Infödingarna ha i stor utsträckning självstyrelse. Kristendomen är införd på ön. Skolor, såväl lägre som högre, ha upprättats av både franska staten och olika missionssällskap.

Madame [madam'], plur. mesdames [mädam'], fr., (min) fru, i Frankrike titel för (gift) kvinna i allmänhet.

Madapola'm, ett slags tätt, fint bomullstyg, troligen uppkallat efter en indisk by med samma namn.Made in Germany [msejd in [-djö'r-mani],-] {+djö'r- mani],+} eng., tillverkad i Tyskland.

Madeira [-de’ra], portug., ”träd”. —

1. Flod i Sydamerika, den största bifloden till Amazonfloden. Längd 2,300 km. Upprinner i Anderna. Anses lia sitt namn av strändernas skogrikedom. — 2. ö i Atlanten, belägen ungefär 600 km. från Afrikas nv. kust. Tillhör Portugal och räknas av portugiserna till Europa. 800 kvkm. 179,000 inv., övervägande portugiser. Huvudstad Funchal. M. är berömt för sitt milda klimat. Vin och sydfrukter äro de förnämsta produkterna.

Madeleinetiden [madlä’n-] el. Mag-dalénientiden, se Stenåldern.

Mademoiselle [madmåasäl’], plur. mesdemoiselles [mädmåasäl’], fr., (min) fröken, i Frankrike titel för (unga) ogifta kvinnor i allmänhet.

Madison [m£ed’isn], J., 1751—1836, fjärde presidenten i U. S. A., 1809—17, drevs av krigspartiet att förklara krig mot England 1812.

Madison [msedlsn], huvudstad i Wisconsin, U. S. A. 38,000 inv. Universitet.

Madja’rer, se Magyarer.

Madon’na, från italienskan stammande benämning på Maria, Jesu moder. Inom den äldre kristna konsten är M. med barnet ett huvudmotiv, motsvarande det heliga berget Fudzji-jama inom den japanska konsten och Kuan-yin, barmhärtighetens gudinna, i den kinesiska konsten.

Ma'dras, viktig handelsstad på Ko-romandelkusten, s. Främre Indien, huvudstad i j)residentskapet M. 530,000 inv. Praktfulla pagoder och moskéer. Universitet. Bomullsindustri.

Ma’drasmuslin, gasvävnad med invävda figurer, som användes till draperier, gardiner o. dyl.

Madri’d, Spaniens huvudstad, belägen i provinsen M. på Nya Castiliens högslätt, mellersta Pyreneiska halvön.

780,000 inv. Spaniens förnämsta handelsstad, medelpunkt för dess järnvägsnät. Modernt byggd med ståtliga offentliga byggnader, breda gator och talrika parker. Berömda museer. Universitet, talrika andra högre undervisningsanstalter.

Madriga’1. — 1. Ursprungligen ett slags folkvisa, utvecklades på 1300-t. till en konstnärlig diktform, utgörande en strof av jamber med bestämda rim. — 2. På 1500- och 1600-t. en art körsång med ofta erotiska motiv.

Madsen, H., f. 1855, dansk konsthistoriker, som utgivit flera arbeten om dansk och nederländsk konst.

Ma’dura, stad i provinsen Madras, s. Främre Indien. 140,000 inv. Storslagen tempelbyggnad från 1600-t., en av Indiens mest kända.

Ma5ce’nas, C., en förmögen romare, som frikostigt understödde skalder, bland annat Horatius och Virgilius. Från M. stammar ordet mecenat.

Maestoso [majstå’så], it., majestätiskt.

Maestro [maj’strå], it., lärare, mästare (särskilt i musik).

Macterlinck [ma’-], Maurice, f. 1862, belgisk skriftställare, sedan 1896 tidvis bosatt i Paris. M:s första diktning (fantasidramat La princesse Madelein e, den dramatiska stäm-ningsbilden De blinda, Pelléas och M é 1 i s a n d e) är präglad av en mystiskt pessimistisk livsuppfattning, enligt vilken människan oemotståndligt ledes av ödets för henne okända makter. I M: s senare alster (B i-kupa n, renässansdramat M o n n a Vann a, Den underbara träd-går de n) framträder ett optimistiskt omslag i hans åskådning, i det han mera betonar en stark pliktkänsla, som bjuder människan att underkasta sig livets fordringar. Bland M:s andra arbeten märkas de moraliserande betraktelserna De ringes rikedo m a r. M. erhöll Nobelpris 1911.

Ma’feking, stad i Syd-Betsjuanaland i Syd-Afrika, mest känd från boerkriget, då den belägrades av boerna 1899—1900.

Ma’fia el. Maffia, ett hemligt sicilianskt förbund, närmast motsvarande s. Italiens camorra. M. har utfört en hel

del våldsdåd och gjort sig mycket fruktad. Trots undertryckningsförsök från de lagliga myndigheternas sida är M. knappast ännu fullt utrotad.

Ma foi [ma foa'], fr., på min ära.

Mag., förkortning för magister.

Magalhaes, se Magellan.

Magasin. — 1. Upplagsplats för varor, lagerbyggnad. — 2. Benämning på stora varuhus (t. ex. Magasin du Louvre i Paris). — 3. Titel på vissa tidskrifter.

Magasinsgevär, föråldrad benämning på repetergevär.

Magblödning, se Blodkräkning.

Mag'dala, på Jesu tid en stad vid stranden av Genesaret. På platsen för M. finnes numera endast en by.

Magdale'nafloden i Columbia, Syd-Amerika, rinner i en dal mellan tvenne av Andernas bergskedjor p. ut till Karibiska havet, där den bildar ett vidsträckt delta. Längd 1,400 km.

Magdalenaliem, räddningshem för fallna kvinnor.

Magdalénien tiden [-njäng'-] el. Madeleinetiden, se Stenåldern.

Magdeburg, stad vid Elbe, huvudstad i den preussiska provinsen Sach-sen. 290,000 inv. Viktig industristad, medelpunkt för den tyska vitbetssoc-kerindustrin. Domkyrka med rik skulptural utsmyckning, uppförd i gotisk stil på 1200—1300-t.

Mag'deburgska halvkloten, se Gue-ricke.

Magellan [-lja'n], portug. Magalhaes [magalja'ngsj], Fernando de, omkring 1480—1521, portugisisk sjöfarare. Trädde i spansk tjänst på 1500-t. Gynnades av Karl V och utrustade med hans hjälp en expedition, i avsikt att finna en väg till Moluckerna och de asiatiska farvattnen väster ut genom Nya världen. Han fann 1520 det efter honom uppkallade sundet mellan Eldslandet och Patagonien och kom fram till Filippinerna. Blev där dödad av infödingarna. Ett av hans skepp lyckades komma tillbaka till Spanien och fullbordade därmed den första världs-omseglingen.

Magella'ns sund [-lja'n], sund emellan Eldslandet och Sydamerikas fastland. Uppkallat efter sin upptäckare Fernando de Magellan.

Magenta [madjen'ta], stad i provinsen Milano i Italien, bekant för en drabbning, som fransmännen där vun-110 över österrikarna 1859.

Ma'ger el. Magier, benämning på präster hos jjerserna. Under medeltiden kom M. att beteckna visa män, som antogos behärska hemliga läror och krafter. Jfr Magi.

Magersfontein [-fonte'n], höjd i Oranjeflodskolonin i Sydafrika, där boerna 1899 besegrade engelsmännen. Bland boerna kämpade särskilt en skandinavisk kår med utomordentlig tapperhet.

Magerö, norsk ö, belägen nv. om Porsangerfjord. Europas nordligaste ö. Dess n. udde kallas Nordkap.

Magi', svartkonst, trolldom, ingår särskilt i lägre folkstammars tänkesätt och religion. Handlingar och föremål tänkas förbundna med särskilda mystiska krafter. M. antagas kunna förmedla beröring med andemakter. Under medeltiden betecknades som vit M., den som troddes stamma från goda andemakter, varemot svart M. antogs härröra från djävulen. — M a'g i k e r, trollkarl. — M a'g i s k, trolsk.

Magis'ter, ursprungligen förman, mästare; i Sverige titel på den, som avlagt filosofie ämbetsexamen. Förr var M. titel på filosofie doktor. M. användes ofta som titel på lärare i allmänhet.

Magiste'rium, enligt alkemisterna en kropp, med vilken man skulle kunna förädla metaller. M. motsvarade '"de vises sten".

Magistrat, den administrativa myndigheten i städer med egen jurisdiktion, består av borgmästaren och rådmännen. Det åligger M. att tillse, att de av allmänna rådstugan resp. stadsfullmäktige lagenligt fattade besluten

bringas till verkställighet. Vidare skall M. utöva överinseende över stadens olika styrelser, verkställa utredningar samt framställa förslag uti ärenden, som avse stadens gemensamma angelägenheter och ombesörja skatteuppbörd. I Stockholm är M:s uppgifter till största delen anförtrodda åt överståthållarämbetet.

Magkatarr kan uppträda i en akut form med kräkningar, feber etc., ofta förenad med tarmkatarr och vanligen orsakad av bakterier, olämplig föda etc. Vid kronisk M. är magslem-liinnans saltsyreavsöndring minskad el. upphävd men slemavsöndringen ökad. Besvären äro ej så höggradiga som vid akut M. Nedsatt matlust, kväljningar, ibland kräkningar, tryckkänsla i maggropen höra vanligen till sjukdomen. Behandlingen består framför allt i diet. Ibland kan medikament behöva användas (vismutprepa-rat).

Magkräfta kan man misstänka föreligga, om en person över 40 års ålder, som ej förut haft magbesvär, börjar få obehag från magen med nedsatt matlust, kväljningar och kräkningar samt mer el. mindre tydliga smärtor etc. Blodkräkningar och blod i avföringen äro viktiga symtom. Så småningom tillkomma avmagring, blodbrist och kraftnedsättning. Om sjukdomen upptäckes i tid, kan operation rädda patienten.

Mag’lemosekulturen, beteckning för en tidig period i Nordens stenålder, bland annat kännetecknad av redskap av ben samt rått tillyxade flintverktyg.

Mag’ma, den glödflytande lavan i jordens inre, ur vilken magmaberg-arter bildas vid dess stelning. Mag-man innehåller utom silikatbestånds-delar och andra mineralämnen, som utkristallisera som mineral vid stelnandet, flyktiga ämnen, såsom klor-svavel-fluor-föreningar, kolsyra, vilka gå bort vid stelningen såsom vulkaniska ångor el. såsom lösningar och därvid förorsaka mineralnybildningar. (Jfr Pneumatolys och Differentiation).

Mag’na eharta [-ka’ta], lat., ”det stora frihetsbrevet”, berömd urkund, som engelsmännen tvungo Johan utan land att stadfästa 1215. Enligt M. kunde ingen undersåte straffas utan laga rannsakning, och konungen kunde ej pålägga skatt utan medgivande av rikets stora råd. M. anses utgöra grundstenen till Englands fria författning.

Magna’t, rik och inflytelserik man i allmänhet, storman; ledamot av ungerska riksdagens första kammare el. överhus; i Polen förr riksråd el. medlem av högadeln.Magne’sia, magnesiumoxid [MgO]. Se Magnesium.

Magne’sia al’b a, basiska magnesium-karbonat av växlande sammansättning. Användes som vit färg samt i medicinen.

Magne^iaglimmer el. biotit, se Glim-mer.

Magnesi’t el. magnesium karbonat [MgCOs] förekommer huvudsakligen i metamorfa bergarter. M. liknar kalk-spat men är hårdare, hårdhetsgrad 4, och påverkas endast i värme av syror. M. har praktisk användning för framställning av eldfasta tegel.

Magne’sium, en i naturen i olika föreningar allmänt förekommande metall. Kem. tecken Mg. Atomvikt 24.3. Atomvärde 2. Specifik vikt 1.75, smältpunkt 633°. — M. är blåvit till färgen, lätt och föga hållfast. Den överdrages med en tunn, grå oxidhinna men är .för övrigt beständig i luft. Användes vid hög temperatur som reduktionsmedel för att framställa vissa metaller (kisel, bor m. fl.) ur deras svårreducerbara oxider. Yid upphettning förbrinner den med ett ovanligt starkt vitt ljus och användes på grund härav som belysningsmedel vid fotografering (jfr Blixtfotografi). Magnesiumoxiden [MgO], som även kallas magnesia el. talkjord, är ett vitt, lätt och svårsmältbart pulver, som erhålles genom metallens förbränning el. genom upphettning av kar-bonatet. — M.-salterna utmärkas av en bitter smak. M.-sulfat [MgSoi] el. bittersalt el. engelskt salt användes i medicinen som avföringsmedel. — M. förekommer i naturen som silikat i många bergartsbildande mineral samt som karbonat i mineralen magnesit [MgCOs] och dolomit [MgCOs, CaCOa]. Även i djur och växtämnen ingå M.-salter, ehuru i mycket små kvantiteter.

Magnet, se Magnetism.

Magnetise’ra, se Magnetism.

Hästskomagnet, ställd lodrät under ett papper, bestrött med järnfilspån.

Magnetiskt kraftfält. I området kring en magnet el. en elektrisk ström äro magnetiska krafter verksamma. Ett dylikt område kallas därför ett M. En föreställning om den magnetiska kraftens riktning i omgivningen av en magnet kan man få genom att

på magneten lägga t. ex. en kartongskiva och på denna strö järnfilspån. Spånen, som bli magnetiska, ordna sig efter bestämda linjer. Dessa linjer, som ange den magnetiska kraftens riktning, benämnas kraftlinjer. De punkter, där järnfilspånen samla sig tätast, där alltså den magnetiska kraften är starkast, benämnas poler, varvid den pol kallas nordpol, som, om magneten är fritt rörlig i horisontalplanet, pekar mot norr. Den andra polen kallas sydpol. Kraftlinjerna tänkas gå från nordpol till sydpol. Styrkan av den magnetiska kraften i ett M., den så kallade fältstyrkan, d. v. s. den kraft, varmed en magnetisk enhetspol påverkas i punkten i fråga, kan experimentellt bestämmas med tillhjälp av en liten svängande provmagnet, vars svängningstal är känt för en given fältstyrka. Grafiskt kan ej blott kraftens riktning åskådliggöras med tillhjälp av kraftlinjer utan även dess styrka därigenom, att kraftlinjerna dragas tätare, där fältstyrkan är större, glesare där den är mindre. Om ett stycke mjukt järn införes i ett magnetiskt kraftfält, åstadkommes en väsentlig ändring av fältet. Kraftlinjerna böjas in mot järnstycket, bli sålunda tätare i närheten av detta och allra tätast inne i själva järnstycket. På samma sätt som järn inverka andra i magnetiskt avseende med järn likartade ämnen. Däremot röner M. ingen märkbar inverkan av sådana ämnen som papper, glas m. fl. Jfr In-duktion. En motsvarighet till M. bilda de elektriska kraftfält, som omgiva en elektriskt laddad kropp.

Magnetism. En magnet, som är fritt rörlig i horisontalplanet, inställer sig alltid så, att den ena änden — alltid densamma — pekar mot norr och den andra mot söder. Den ända, som pekar mot norr, kallas nordpol, den andra sydpol. Närmas en annan magnet till den förstnämnda, visar det sig, att de bägge nordpolerna stöta bort varandra, repellera varandra, likaså de bägge sydpolerna, medan en sydpol och en nordpol dragas till varandra, attrahera varandra. Närmas den ena polen av en magnet, t. ex. nordpolen, till ett stycke mjukt järn, blir även järnstycket en magnet med sydpol i den ända, som är vänd mot den magnetiserande magnetens nordpol, och nordpol i den längst bort belägna delen. Fenomenet kallas magnetisk influens. Borttages den ursprungliga magneten, förlorar det mjuka järnstycket på kort tid och ganska fullständigt sin magnetism. Ett stålstycke förhåller sig så till vida lika med det mjuka järnstycket, som det blir magnetiskt i ett magnetiskt fält. Magnetiseringen går dock långsammare ocli kräver för att nå samma höjd som hos det mjuka järnstycket en större styrka hos den magnet, som framkallar magnetiseringen. Stålet skiljer sig från det mjuka järnet även däri, att det blir en permanent magnet, som till stor del behåller sin magnetisering, även sedan den magnet, som framkallat magnetiseringen, borttagits el. med andra ord uttryckt, sedan det avlägsnats ur det magnetiska fältet. Någon djupare principiell skillnad föreligger emellertid icke, då alla ämnen, om än i olika hög grad, kunna magnetiseras.

— De ämnen, vilka såsom järn attraheras av en magnetpol, kallas magnetiska. Sådana äro exempelvis metallerna nickel och kobolt. Ämnen, som blott mycket svagt attraheras av en magnetpol, kallas paramagnetiska, och de, som stötas bort, diamagnetiska. Starkt diamagnetiskt är exempelvis vismut. — För att förklara den magnetiska influensen och därmed sammanhängande fenomen har den teorin uppställts, att molekylerna äro magneter. De magnetiska krafterna framträda emellertid utåt först, sedan ett antal av dessa elementarmagneter ordnats, så att de vända liknämnda poler åt samma håll. Den största möjliga styrka, mättning, har magnetiseringen nått, då alla elementarmagneter likriktats. Ampére ansåg magnetismen hos molekylerna bero på elektriska strömmar, som kretsade i slutna banor kring molekylerna. Enligt den modernaste åskådningen bestå dessa elementarströmmar av elektroner, som kretsa kring atomkärnan. — De vanliga permanenta magneterna bestå i allmänhet av stålstavar el. hästsko-formade stålstycken, som magnetise-rats genom strykning med en annan magnet el. oftast genom magnetisk influens, d. v. s. genom att placeras i ett magnetiskt fält. De skyddas ofta mot magnetiseringsförlust genom att armeras, vilket t. ex. i fråga om en hästskomagnet sker därigenom, att över polerna placeras ett stycke mjukt järn. De temporära magneterna, som användas framför allt i de elektriska maskinerna, bestå av mjukt järn,

omgivet med trådlindningar, genom vilka en elektrisk ström ledes.

Magneti't, miner., består av järn (72.4 %) och syre [FesO-i] och är järnsvart till färgen. Egentlig vikt 5.2. Kristalliserar i reguljära systemet. M. påverkar magnetnålen, varav namnet magnetit. M. förekommer som strödda korn i många bergarter (diorit, granit, gneis m. fl.) och samlad i större mängder, bildande en god järnmalm. Se Järnmalmer.

Magnetkis består av järn och svavel [FecS?], ofta med några procent nickel, bronslikt metallglänsande, magne-

tisk. Vanligt kismineral, som vid avsevärd nickelhalt brytes som nickelmalm (t. ex. i vårt land i Kleva gruvor i Småland). Största fyndigheter av nickelhaltig magnetkis i Sudbury, Canada, världens för närvarande viktigaste nickelproducent.

Magnetome'ter, kompassinstrument för bestämning av jordmagnetismens inkli-nation och deklination, användes för utrönande av magnetiska malmers utsträckning och storlek (magnetometri).

Magni'ficat, jungfru Marias lovsång, förekommer i katolsk vesper-gudstjänst.

MagnPficus, lat., ståtlig, storartad.

— Itector magnificus, titel för universitetsrektor i Sverige och Tyskland.

Magnifi'k, präktig, ståtlig, storartad.

Magno'lia är ett växtsläkte (familj Magnoliacese), som förekommer i -s. och ö. Asien samt Nord-Amerika. Flera arter odlas som prydnadsträd med i regel glänsande blad och stora, vita näckrosliknande blommor. M. är i Sverige vinterhärdig blott i Skåne, har dock under tidigare geologiska perioder förekommit på Grönland och Spetsbergen.

Magno'Iium, en legering av aluminium och magnesium, vars specifika vikt understiger aluminiums.

Magnus, svenska konungar. — 1. M. Ladulås, 1240—90, kröntes 1276 till konung, sedan han tillsammans med sin yngre broder Erik fördrivit sin äldre broder, konung Valdemar. M. höll sträng ordning i landet och utfärdade Alnöstadgan 1279 och Skenninge stadga 1284, vilka bland annat avsågo att förhindra våldgästning och blodshämnd. — 2. M. Eriksson, 1316—74, valdes redan 3-årig till konung i Norge och Sverige. I Sverige fördes styrelsen av drotsen Knut Jonsson, tills M. blev myndig 1332. M. förde krig med Valdemar Atterdag i Danmark och ingick 1343 freden i Varberg, då Valdemar avträdde Skåne och Blekinge. Emellertid uppkom starkt missnöje med M:s styrelse, mest på grund av de dåliga finanserna, och 1343 valdes M:s yngre son Håkan till Norges konung och f. å. den äldre sonen Erik till svensk tronföljare. 1356 ledde Erik ett uppror mot M. och erkändes som konung över en del av landet. En tid efter Eriks död uppstod en brytning mellan M. och konung Håkan, som slutligen blev M:s medregent. Emellertid fördrevos både M. och Håkan av de svenska stormännen, som till konung valde Albrekt av Mecklenburg 1364. M. var en god lagstiftare och utfärdade 1350 den s. k. konung M. Erikssons landslag.

Magsår är vanligast i åldern mellan

20 och 30 år. En ökad saltsyrehalt imagsaften medverkar till uppkomsten av M. Såret medför framför allt smärtor och obehag en stund efter måltiden. Kväljningar och kräkningar äro också ej ovanliga symtom och uppträda en stund efter smärtorna. Halsbränna kan förekomma. Avföringen är oftast trög. Behandlingen består i noggrann diet. I vissa fall fordras operation.

Magya'rer el. madjarer, det mest betydande av Ungerns folk. Språkligt hör M. till den finsk-ugriska språkgruppen. Rasbeskaffenheten är föga utredd.

Magyar-passet [madja'r-], pass i Karpaterna, på östligaste delen av gränsen mellan Polen och Tjeckoslovakien.

MahanaVli, flod i Främre Indien. Utmynnar i Bengaliska viken, där den bildar ett vidsträckt delta.

Maharaja [-ra'dja], ind., "storkonung", titel för vissa indiska furstar.

Mahafma, indisk titel, använd om vishetslärare och numera brukad även inom teosofin som beteckning för ett slags andliga auktoriteter.

Mahaya'na, se Buddismen.

Mah-Jong, ett gammalt kinesiskt spel, som på senare tid blivit omtyckt även i Europa. M. spelas med små, på olika sätt dekorerade brickor. Spelet avgöres genom poängberäkning.

Ma'hdi, se Islam.

Ma'hler, G., 1860—1911, österrikisk kompositör, från 1897 kapellmästare vid Wiens hovopera och 1898—1907 dess direktör. M. komponerade symfonier, sånger m. m.

Ma'hmud II, 1785—1839, turkisk sultan, kom på tronen 1808 och slöt fred med England (1809) och Ryssland (1812), som voro i krig med Turkiet. Ryssland började emellertid åter krig 1828 och i Adrianopelfreden 1829 måste M. erkänna Greklands oberoende. 1833 tvangs M. att till Muhammed Ali i Egypten avträda Syrien och Cilicien. Som regent var M. klok och vidsynt och han genomförde ett flertal nyttiga reformer, bl. a. janitscharernas avskaffande.

Mahog'ny är namnet på ett flertal träslag. Den äkta M. erhålles av Swie-tenia Mahagoni (familj Meliacese), som förekommer i Västindien, Central-Amerika och Mexico. Äkta M. har brun el. rödbrun färg, som med tiden mörknar. Hårdheten är växlande, och den utgör ett värdefullt möbelvirke, som antar vacker polityr. Eucalyptus-arter lämna den s. k. nyholländska M.

Mahon [maå'n], befäst hamnstad på den spanska ön Menorca i Medelhavet. 20,000 inv. Station för trådlös telegrafi.

Mai'a, en forngrekisk och fornitalisk vårgudinna.

Maidstone [mejd'stn], stad i det engelska grevskapet Kent. 40,000 inv.

MaFland, se Milano.

Maillol [majo'1], A., f. 1861, fransk bildhuggare, som särskilt sökt anslutning till egyptisk och forngrekisk skulptur. M. betraktas som grundläggare av den arkaiserande riktningen inom modern bildhuggarkonst.

Main [mäns], fr., mus., hand.

Main [majn], biflod från höger till Rhen. Upprinner på Fichtelgebirge och utfaller i Rhen mitt emot staden Mainz. Längd 495 km. Till största delen segelbar; står genom Ludwigs-kanalen i förbindelse med Donau.

Maine [mein], nordamerikanskt ör-logsfartyg, vilket sannolikt av olyckshändelse sprängdes i luften i Havannas hamn 15 febr. 1898. Händelsen gav signal till spansk-amerikanska kriget.

Maine [mein], förkortat Me., stat i nö. U. S. A. vid Atlanten. 86,000 kvkm.

768.000 inv. Huvudstad Augusta, 14,000 inv. Viktigaste stad Portland, 69,000 inv. Jordbruk och skogsbruk äro de viktigaste näringsgrenarna. Industrin är föga utvecklad och omfattar främst framställning av trävaror och papper.

Maine [män]. — 1. Flod i Frankrike, se Mayenne. — 2. Gammal provins i nv. Frankrike mellan Normandie och Bretagne.

Maintenon [mängtnång'], Frangoise d'Aubigné, markisinna de M., 1635— 1719, älskarinna och morganatisk gemål åt Ludvig XIV av Frankrike. M. hade ett stort politiskt inflytande. Hon grundade i S: t Cyr en berömd pension för unga obemedlade adelsdamer.

Mainz, starkt befäst stad i fristaten Hessen, v. Tyskland, belägen vid Rhen.

110.000 inv. En av Tysklands äldsta städer. Katedral i romansk stil från 1100-t. Gammalt kurfurstepalats med tavelgallerier och bibliotek. Statyer över Johan Gutenberg, som föddes i M. Förnämsta nederlagsplatsen för

rhenska viner. Stor hamn.

Maire [mär], se Mär.

Maison [mäsång], fr., hus.

Maistre [mä’tr], J. de, 1754—1821, fransk skriftställare, som företrädde en reaktionär statsåskådning, enligt vilken påvedömet skulle vara överordnat ett absolut enväldigt konungadö-me, en uppfattning, som delvis framträdde i den ”heliga alliansens” politik.

Maisur, se Mysore.

Maitre [mä’tr], fr., herre, husbonde, lärare, mästare; i Frankrike titel för advokater och notarier. — M. d’h ö-tel [dåtelF], hovmästare.

Maitresse, se Mätress.

Majblomman, se Förstamajblom-mans riksförbund. Majs.

Majestät, liögliet, uppliöjdhet, härlighet; härskartitel för kejsare och konungar samt deras gemåler o. dyl.

Majestätsbrott. Med M. förstås i allmänhet ett förgripande emot en stats överhuvud, i monarkiska länder jämväl mot medlemmar av konungahuset. Enligt svensk lag straffas förbrytelse mot konungen med livstids straffarbete. Endast om dråp skett äger allmänne åklagaren att utan konungens medgivande åtala för M. Försök att beröva konungen livet el. friheten el. att utthränga honom från tronen straffas som högförräderi.

Majo’lika, ett slags fajans.

Majonnä’s, sås, vari ingå äggulor, matolja, ättika el. citronsaft, salt och senap.

Major, officersgrad inom svenska armén, närmast högre än kapten, närmast lägre är överstelöjtnant. M. är den lägsta av de tre regementsofficers-graderna.

Majora’t, arvsföljd, enligt vilken arvet odelat tillfaller den äldsta arvingen ; den på detta sätt ärvda egendo-domen.

Ma’jor do’mus, lat., överhovmästare; i det gamla frankiska riket den mäktigaste stats- och hovämbetsmannen.

Majorennite’t, myndighet, myndighetsålder. — Minorennit e’t, omyndighet, minderårighet.

Majoritet, flertal (särskilt röster vid val), pluralitet, övervikt. — Absolut M., mer än hälften av de avgivna rös-

terna. — Relativ M., den största röstsumman av flera sådana.

Majorna, stadsdel i Göteborg.

Majs (Zea Mays, familj Graminese) är ett sädesslag, som troligen härstammar från • Mexico men numera ej är känt i vilt tillstånd. M. blir flera meter hög, har breda blad, hanblommor toppställda i yviga axsamlingar, honblommorna sidoställda i kolvar och omgivna av hölster, varur märkena skjuta upp. Kolvarna bära vid mognaden stora, vanligen platta, kantiga frukter med stärkelserik frövita. M. är en gammal kulturväxt, som odlades av indianerna vid européernas ankomst, och numera finnes i alla varmare länder, särskilt i subtropiska områden, men även i tempererade trakter. Norr om vinets odlingsgräns odlas M. blott till grönfoder el. som prydnadsväxt. U. S. A. lämnar % av världsproduktionen, därnäst komma Argentina, Rumänien, Brasilien, Mexico, Italien etc. Till Sverige importerades 1924 85,368 ton. — M a j s e’n a är ren majsstärkelse. Som återstod vid dess framställning erhålles glutenfo-der. Den italienska nationalrätten, po-lenta, är en gröt el. pudding, framställd av majsmjöl.

Majse’na, se Majs.

Majus’kel, stor bokstav, begynnelsebokstav, versal, initial. — Minus’-k e 1, liten bokstav.

Maka’ber, skräckfylld, oftast i betydelsen kontrasterande mellan död och lidande å ena sidan och ungdom och

glädje å den andra.

Makadam', se Mc Adam.

Maka'ker (Maeacus), släkte bland de smalnäsiga aporna. M. leva i flockar i Asien, utom en art (Macacus el. Inuus ecaudatus), som förekommer vid Gibraltar, i Marocko och i Algeriet. Den vid Gibraltar förekommande, som kallas m a g o t, är den enda apa, som tillhör Europa.

Makaroner beredas oftast av vetemjöl. De vanliga M. ha formen av smala rör. Vermicellerna ha trådform. Även andra former finnas. Italiensk nationalrätt.

Maka'rov, S. O., 1848—1904, rysk sjöofficer, deltog i rysk-japanska kriget som överbefälhavare för ryska Stilla-havsflottan 1904. På hemväg till Port Arthur från en sjöexpedition sprängdes hans flaggskepp av en mina, varvid M. jämte nästan hela besättningen omkom.

Ma'lcart, H., 1840—84, österrikisk målare, från 1879 professor vid Wiens konstakademi, kännetecknas av ett prunkande färgval och effektsökeri. Av M: s målningar märkas Pesten i Florens, Karl V:s intåg i Antwerpen, Våren.Ma'kartsbukett, bukett av evighetsblommor. Namnet härleder sig från målaren Makart, på vars tavlor sådana buketter ofta förekomma.

Makas'sarolja, en inom parfymindu-strin använd olja, som erhålles av blommorna av ett indomalajiskt träd (Cananga odorata).

Makedo'nien, se Macedonien.

Makramé, en knuten, spetsliknande frans.

Makrillfiskar (Scombridse), familj bland de taggfeniga fiskarna. Spol-formig kroppsform. Två ryggfenor och vanligen också smärre bifenor. Omkring 50 arter, varav flera av ekonomisk betydelse, såsom den vanliga makrillen (Scomber scombrus). Denna kan bli 50 cm. lång men uppnår vanligen 30—40 cm. och finnes i Atlanten såväl vid europeiska som nordamerikanska kuster. Den är en livlig och snabbsimmande fisk, som i stim om våren närmar sig kusten och försvinner på hösten. Jfr Bil. Fiskar I.

Makrosko'pisk, synlig för blotta ögat. Motsats, mikroskopisk.

Makulatu'r, för sitt ursprungliga ändamål obrukbart papper.

Mal, se Malfjärilar och Malsläktet.

Malaba'rkusten, lågland i sv. delen av Främre Indien, mellan Västra Ghatsbergen och kusten. Rik på hamnar, av vilka den viktigaste är Cali-cut. .. .

Malaok'a, Malajiska halvön, halvo i sydligaste delen av Bortre Indien. Uppdelas politiskt i Straits Settle-ments, Malajstaterna*, Siam* och Burma*. M. är känd för sin produktion av tenn och kautschuk.

Malack'asundet, sund, vilket skiljer Sumatra från halvön Malacka och för-binder Bengaliska viken med Sydkine-siska sjön. .

Maladefta, fjällgrupp i mellersta Pyrenéerna. När 3,400 m. ö. b. ödslig ocli otillgänglig, därav namnet M., som betyder ”den förbannade”.

Ma'la fi'de, lat., mot bättre vetande, i ond avsikt. Jfr Bona fide.

Malaga, en av Spaniens viktigaste liamnstäder, belägen i Granada^ s. Spanien, vid Medelhavet. 153,000 inv. Biskopssäte. Export av vin, russin och sydfrukter.

Malagras'ser, sammanfattande beteckning på Madagaskars urinvånare, vilka äro delade på flera stammar. Den förnämsta heter Hova.

Malaj'er, sammanfattande beteckning på befolkningen på Stilla havets öar och Malackahalvön. I rashänseende kan man särskilja flera grupper. Någon säker systematik ^ ur rassynpunkt har emellertid ej ännu kunnat utbildas.

I allmänhet äro M. brun-hyade oeh brunögda samt ha svart hår. Man brukar särskilja melanesier

som en särskild grupp, omfattande befolkningen på öarna 11. och ö. om Nya Guinea. De ha mörkare hy oeh krusigt hår och påminna i utseendet om Nya Guineas papua. Stammarna på Borneo och Sumatra däremot ha jämförelsevis ljus hy oeh större kropps-längd. De ha ett mera indoeuropeiskt utseende, och man antar, att detta beror på tillblandning av folkelement från Indien. En. del malajstammar t. ex. på Java äro vidare starkt uppblandade med mongoler. De renare malajstammarna har man kallat poly-nesier i motsats till de nyssnämnda med mongoler uppblandade asiatiska malajerna. En del stammar, t. ex. de som bo på Karolinerna, har man uppfattat som blandras mellan polynesier och melanesier och kallat mikronesier. M. utgöra en av mänsklighetens huvudraser, sannolikt närmast besläktade med den mongoliska rasen, ehuru vissa rasdrag dock tyda på en viss släktskap med negrer. På de isolerade öarna och ögrupperna i Stilla havet har M. sedan utdifferentierats på ganska olika sätt, och tillblandning från kringboende raser bidrager också att framkalla en föga enhetlig bild. Även i kulturnivå skilja sig de olika stammarna i hög grad. I allmänhet äro de goda sjömän och ha ett enkelt jordbruk. Språken äro besläktade och sammanfattas under beteckningen malaj- och polynesiska språk. Jfr Bil. Människoraser II.

>Ialaj'iska halvön, se Malacka.

Malaj'iska sbyddsstatema, se Malajstaterna.

Malaj'staterna, brittiska skyddssta-ter på s. Malacka, till antalet 9, av vilka 4 äro förenade till Federerade malajstaterna. 130,000 kvkm. 2.5 milj. inv., till största del malajer och kineser, till en mindre del indier. Ke-ligionen är övervägande islam. Jfr Malacka.

MaPaki, gammaltestamentlig profet, som verkade omkring 460 f. Kr.

Malaki't, vackert, grönt mineral, bestående av ett vattenhaltigt koppar-karbonat (kemiskt = ärg). M. är ofta finstrålig och bildar njurformiga klumpar. Hårdhetsgrad 4. Spec. vikt

4. M., som slipad och polerad ger en mycket vacker yta, användes till olika dekorationsändamål som skrin, vaser o. dyl. M. förekommer i brytvärda mängder i några koppargruvor i TJral.

Malakrtgrönt, ett tjärfärgämne.

Mal ä propos [-apråpå'], fr., i otid, olägligt.

Mala'ria, se Frossa.

Malaspi'na, markgrevlig ätt i Italien under medeltiden, varibland märkes Germanico M., omkring 1550—1604, påv-ligt sändebud i Sverige, dit han medföljde konung Sigismund från Polen 1593--94. M. var själen i arbetet att återinföra katolicismen i Sverige.

Malaspi'naglaciä'ren i s. Alaska vid foten av M:t Elias är en av jordens största nutida glaciärer. Den når ända ut till havet och dess morän-täckta yttre del är skogbeväxt.

Malebranche [malbra'ngsj], N., 1638— 1715, fransk filosof, som i anslutning till Cartesius företrädde en dualistisk livsåskådning.

Malediktion, förbannelse, smädelse.

Maledi'verna, ögrupp i Indiska oceanen utanför sv. Främre Indien, bestående av tusentals, oftast obebodda öar. 300 kvkm. 70,000 inv., singale-ser. Religion islam.

Ma'len, badort nära Båstad, vid Laholmsbukten.

Malesherbes [malsärb'], C. G. de Lamoignon de, 1721—94, fransk politiker och skriftställare, var 1775—76 minister i Turgots regering, under vilken tid han gjorde allt för att påskynda reformarbetet. M. var Ludvig XVI: s försvarsadvokat inför konventet, vars misshag han ådrog sig, varför han avrättades.

Malfjärilar (Tineidze), avdelning av småfjärilarna. Många äro svåra skadeinsekter inomhus, i det de angripa

pälsverk, ylle, fjäder m. fl. produkter från djurriket. Hit höra bland andra pälsm a len (Tinea pellionella), t a-petmalen (T. tapetzella) och gula klädesmalen (Tineola biselliella). Naftalin, kamfer, torkade apelsinskal användas mot mal.

Mal'gomaj, sjö i s. Lappland. Avlopp utgör Ångermanälven.

Mal gré, fr., mot sin vilja. Motsats, bon gré.

Malherbe [malä'rb], F. de, 1555—1628, fransk skald, som var föregångsman till fransk-klassiciteten och som strävade att undvika lånord och använda ett rent franskt språk.

Malheur [malö'r], fr., olycka; otur, förtretlighet, missöde.

Malhonett', ohederlig, opassande.

Malice [-li's], fr., elakhet, ”onda tungor”. — M a 1 i c i ö's el. mal i-t i ö s, elak, försmädlig.

Malign', elakartad.

Malincs [-linn'], franska namnet på Mecheln.

Malins [mseriins], J., 1844—1926, engelsk nykterhetsman, som spelat en betydande roll inom godtemplarorden.

Mali's, se Malice.

Malkontant' (fr. malcontent, missnöjd), oense, osams.

Mall. — 1. Tunn träskiva, efter vilken kroklinjer uppdragas. — 2. Modell i naturlig storlek till vissa far-tygsdelar.

Mallarmé, S., 1842—98, fransk skald, den förnämste företrädaren för symbo-

lismen. M. har skrivit dikter på ett utsökt men tillkrånglat och dunkelt språk.

Mailing, Matilda, f. 1864, svensk författarinna, främst bekant för sina historiska romaner (En roman om förste konsuln, Fru guvernören ^v Paris).

Mallorca [maljår'ka], den största av Baleariska öarna vid Spaniens ö. kust.

3,500 kvkm. Delvis bergig. Mycket bördig. Produkter: vete, olivolja, vin, sydfrukter, hampa, silke. Huvudstad Palma.

Malm. — 1. O. M., f. 1851, militär, krigsminister i Lindmans ministär

1907—11. Ordförande i evangeliska fosterlandsstiftelsen 1918—21. — 2. G. M., f. 1873, civilingenjör och industriman, sedan 1917 landshövding i Norrbottens län. M. var handelsminister i v. Sydows ministär 1920—21 och socialminister i Tryggers ministär 1923—24.

Malma hed, exercisplats (före 1921) nära Malmköping.

Malmaison [-mäsång], franskt slott vid Seine, nära Paris. Numera museum.

Malmberg, Bertil, f. 1889, skald, som utgivit flera diktsamlingar (Uppgörelse och löfte, Orfika), vilka utmärkas av patriotism och formell elegans.

Malmberget, municipalsamhälle nära Gällivare, n. Lappland. 4,100 inv. M: s järnmalmsfält är Sveriges näst största fyndighet av högprocentig järnmalm och sysselsätter omkring

i,000 arbetare. Genom överenskommelse med svenska staten är brytningen begränsad till 1,350,000 ton årligen. M:s järnmalmsfält tillhör Iviruna-Luossavaarabolaget.

Malmgård, beteckning på borgerska-pets sommarställen på malmerna i det gamla Stockholm.

Malmköping, köping i mellersta Södermanland. 800 inv.

Malmroth, C., f. 1874, landshövding i Jönköpings län, försvarsminister 1923 —24 i Tryggers ministär.

Malmsjö, J. G., 1815—91, pianofabri: kant, grundläggare av M:s fabriker i Göteborg.

Malmslätt, järnvägsstation i Östergötland, sedan 1916 förläggningsort för arméns flygskola.

Malmström. — 1. Bernhard E. M., 1816—65, skald, 1859 professor i estetik, litteratur- och konsthistoria i Uppsala. M. angrep den nyromantiska skolan, men i hans egen diktning, som präglas av melodiskt välljud, ingå starkt romantiska element (romansen Vi suckar det så tungt uti skogen, den elegiska diktcykeln An ge lic a). — 2. C. C. G. M., 1822 —1912, broder till den förre, histori-

51ker, professor i Uppsala 1877, ecklesiastikminister 1878—80, utövade ett betydande historiskt författarskap. (Sveriges politiska historia från Carl XII: s död till statsvälvningen 177 2.) — 3. J. A. M., 1829—1901, målare, blev efter studier i utlandet professor vid konstakademin i Stockholm 1867—94. Bland M: s målningar märkas Kung Hei-mer och Aslö g, Älvalek samt idylliska naturstämningar.

Malmö (fordom ”Malmhauge”, sandhögarna), stad vid Öresund, sv. Skåne.

116.000 inv., Sveriges tredje stad. Residensstad för Malmöhus län. Säte för den skånska hovrätten. Södra Sveriges viktigaste handelsstad. Storslagna hamnanläggningar. Frihamn. Livlig sjötrafik. Ångfärje- och flyg-förbindelse med Köpenhamn. Sveriges tredje industristad. Stora mekaniska verkstäder och skeppsvarv (Kockums mekaniska verkstad). Cementindustri (Skånska cementaktiebolaget). Livsmedelsindustri (Malmö stora valskvarn). Beklädnadsindustri. M. erhöll stadsprivilegier år 1353 och blev redan under 1400-t. Skånes huvudort.

Malmöhus län omfattar sv. Skåne. 4,847 kvkm., därav 151 kvkm. vatten.

502.000 inv. Nära % av jorden är odlad, Ve skogbärande. M. är vårt främsta jordbrukslän. Utom sädesslagen ha odlats vitbetor, framför allt i det bördiga området i sv., samt foderbetor och potatis. M:s andel av landets vit-betsskörd torde uppgått till ungefär %. Även boskapsskötsel är ett viktigt näringsfång. Trots bristen på vattenkraft är M. ett av våra främsta industrilän. Särskilt livsmedelsindustrin (sockerfabriker, kvarnar) är av stor vikt. Länet har 8 'städer: Malmö, Lund, Eslöv, Landskrona, Hälsingborg, Ystad, Trälleborg och Skanör-Falsterbo (numera sammanslagna till en stad). M. tillhör ecklesiastikt Lunds stift.

Malmön, municipalsamhälle vid västkusten, mellersta Bohuslän. 900 inv. Fiskläge. Stenindustri.

Malmö recess. — 1. I Malmö ingången överenskommelse mellan Sverige och Danmark 1524. M. förmedlades av representanter för hansestä-derna och reglerade de svensk-danska gränsförhållandena m. m. — 2. överenskommelse i Malmö 1662 mellan kommissarier för svenska regeringen och ständerna i de erövrade landskapen Skåne, Halland och Blekinge. M. ordnade landskapens förhållande till Sverige.

Malo’nsyra, organisk syra, kem. formel $CH_2(COOH)_2$, framställes genom oxidation av äppelsyra och användas som utgångsmaterial vid framställ-

ning av en hel del organiska föreningar.

Malpi’g:hi, M., 1628—94, italiensk läkare, som på grund av sina anatomiska undersökningar räknas som en av medicinens stormän. Efter M. ha ett slags utsöndringsorgan hos vissa leddjur kallats Malpighiska kärl.

Malplace’rad, ställd på orätt el. illa vald plats; olämpligt använd.

Malpro’per, osnygg.

Malsläktet (Silurus) tillhör mal-fiskarnas familj (Siluridce) och omfattar mer än 1,000 arter, huvudsakligen i de varmare länderna. I Europa finnes blott en art, M a 1 e n (Silurus glanis), som även tämligen sällsynt finnes hos oss bl. a. i nö. Skåne, Emån i Kalmar län, Mälaren, Hjälmaren. Egenartat utseende. Sex långa skäggtömmar omge den stora munöppningen. Kroppen är hoptryckt från sidorna. Kan bli 4 m. lång och uppnå en vikt av 200—250 kg. Är en glupsk rovfisk.

Malström, virvelrörelse, som uppträder i trånga liavssund, då två tidvattenströmmar möta varandra, d. v. s., då den. utåtriktade ebbströmmen ej hinner utslockna före nästa flodström. M. äro riskabla för sjöfarten. De förekomma bland annat i Messinasundet och vid Lofoten.

Malt, se Maltdryckstillverkning.

Marta, ö i Medelhavet, s. om Sicilien, utgörande tillsammans med två närliggande öar, Gozzo och Comino, en brittisk kronkoloni. 300 kvkm.

225,000 inv., italienare, fransmän och araber. Huvudstad Valetta med stor och mycket besökt hamn. M. är starkt befäst och av stor betydelse för England såsom ångbåtsstation och huvudstation för brittiska medelhavsflottan.

— Det inre av M. är en mycket bördig men vattenfattig och tämligen skoglös platå. Med tillhjälp av konstgjord bevattning frambringas goda skördar. Viktigaste produkter äro potatis, spannmål, bomull, sydfrukter. Fiske är en viktig näringsgren. — Historia. Under antiken var M. en fenicisk koloni och erövrades sedan av kartagerna. 218 f. Kr. kom M. i romarnas hand och senare i vandalers, goters och bysantiners. 870 erövrades ön av araberna och tillhörde Sicilien 1090—1530. Därefter kom M. som län under johannitorden, som efter M. kallade sig Malteseror den. 1798 intogs M. av Napoleon Bonaparte och tillhör sedan 1800 engelsmännen.

Malta’s, enzym, som överför maltos (maltsocker) i glykos (druvsocker).

Maltdrycker, av malt tillverkade drycker. Av M. finnas olika slag såsom porter, öl, pilsnerdricka, svag-dricka. Se Maltdryckstillverkning och MaltdrjTcksförsäljning. Maltdrycksbeskattnmg, se Malt-dryckstillverkning.

Maltdrycksförsiiljniiig. Import ocli försäljning av de starkaste maltdryckerna (maltdrycker med en alkohol-lialt, som överstiger 3.2 viktsprocent el. som äro inbryggda med en stamvört, vars extrakthalt överstiger 10.5 proc.) är i Sverige tillåten endast för medicinskt, farmaceutiskt, tekniskt, industriellt el. liknande ändamål. De medelstarka maltdryckernas försäljning regleras genom förordningen den 11 juli 1919 angående försäljning av pils-nerdricka. De svagare maltdryckerna följa slutligen bestämmelserna i förordningen den 8 maj 1925 angående försäljning av vissa alkoliolfria ocli därmed jämförliga drycker.

Maltdryckstillverkning;. Den första proceduren i maltdryckstillverkningen är mältningen, genom vilken malt framställes. Säd, vanligen korn, får ligga ett par dygn i vatten (stöpning), varvid den börjar gro. Det stöpta kornet upplägges härefter i högar, varvid groningen fortsätter (den egentliga mältningen). För att temperaturen under de 7—9 dygn, under vilka groningen får fortgå, ej skall stiga för högt, omskyfflas maltet dagligen el. också vidtagas andra särskilda arrangemang. Härefter avbrytes groningen därigenom, att maltet torkas vid en temperatur, avpassad efter den användning, maltet skall få (kölning-en). Det väsentliga syftet med mältningen är att frambringa diastas, ett enzym, som besitter förmågan att omvandla stärkelse till maltsocker. Den andra proceduren i M. är bryggningen. Maltet krossas i en särskild maltkross och utröres därefter med vatten i särskilda mäskkar (mäskningen). Under inverkan av diastaset förvandlas härvid stärkelsen till dextrin och maltsocker, varjämte en hel del andra kemiska processer försiggå. När all stärkelsen omvandlats, befrias lösningen, vörten, genom filtrering från de olösta maltresterna, varefter den kokas tillsammans med humle. Den sista proceduren är jäsningen. Den till 6 å 7° avkylda vörten försättes med jäst, som överför maltsockret till etylalkohol och kolsyra. Efter lämplig lagringstid är maltdrycken härefter färdig till konsumtion. — Tillverkningen av maltdrycker är i Sverige föremål för beskattning. Skattefria äro dock de maltdrycker, som tillverkas vid bryggeri (skattefritt bryggeri), där ej tillverkas andra maltdrycker än sådana, som ej hålla mer än 1.8 viktsprocent alkohol och som äro inbryggda med en stamvört, vars extrakthalt 'icke överstiger 6 proc. För maltdrycker, som tillverkas vid annat bryggeri, utgår skatt efter 75 öre för

kg. malt, dock med viss reduktion, om maltavverkningen understiger en viss i lagen angiven kvantitet. v

Malte’serkors, se Kors.

Malte’serorrien, se Johannitorden.

Maltextrakt, tjockflytande avkok på malt, som innehåller sockerarter, dextrin m. m. M. användes ibland som

näringsmedel åt barn.

Marthus, R., 17G6—1834, engelsk präst och nationalekonom. Särskilt känd är M. för den lära beträffande folkökningen, som han framlade. Han hävdade därvid den uppfattningen, att folkökningen, om den finge obehindrat fortgå, skulle komma att ske i långt snabbare takt än den samtidiga ökningen av de för livsuppehället erforderliga förnödenheterna. Då utvecklingen ej kunde fortgå på detta sätt, måste naturen korrigera sig själv genom folkminskning på grund av krig, hungersnöd, sjukdom m. m. För att undvika detta vore en frivillig begränsning av folkökningen en nödvändighet.

Malto’s, se Maltsocker.

Malträte’ra, illa behandla, missbruka.

Maltskatt, se Maltdryckstillverkning.

Maltsocker, en sammansatt sockerart, som bildas, om enzymet diastas, som finnes i malt och i saliv, får påverka stärkelse. Samtidigt erhålles dextrin. Under påverkan av enzymet maltas, som finnes i öljäst, övergår M. i glykos. Se vidare Maltdryckstillverkning.

Mal’va är ett växtsläkte (familj Malvacege) med omkring 30 arter i tempererade trakter av n. halvklotet. M. har klyvfrukt, bestående av talrika delfrukter i ring kring ett plattat fäste, det hela påminnande om en ost (varav namnet kattost). I Sverige förekommer vild Kattost (M. neg-lecta), som har små blekröda blommor. Odlade äro Rosenmalva (M. alcea), som har stora, ljusröda el. vita blommor, samt Desmerös (M. mo-schata), som har hårig stjälk och doft av mysk.

Malvoisir [-voasi’r] el. malvoisie, ett mycket sött madeiravin.

Malö’r, se Malheur.

Malört utgöres av de torkade blomställningarna av Artemisia Absint-hium (familj Compositse).

Mameluck’er, ett slags vida, långa flickbyxor, som användes för länge sedan (mitten av 1800-t.).

Mamluk’er, en ursprungligen av slavar sammansatt livvakt i Egypten. M. fingo snart stort inflytande och tillsatte från 1240 och fram till 1517 Egyptens sultaner. Efter den turkiska erövringen bibehöllo de ett visst inflytande, vilket bröts först vid Napoleons tåg till Egypten.

Mamraa’lia, däggdjur.

Mam’mon, ett arameiskt ord, som betyder rikedom. M. användes som be-teckning för det materiellt goda, ”guldet”.

Mam’inut, se Elefantdjur.

Mammutträd, se Sequoia.

Man [msen’], ö i Irländska sjön. 588 kvkm., 60,000 inv. Befolkningen, ett biandfolk av nordbor och kelter, bedriver huvudsakligen jordbruk och boskapsskötsel. Utom engelska talas på ön m a n x, se därom Keltiska språk.

Manager [m£en’fedje], affärsledare för företag, turnéer etc.

Mana’os, brasiliansk hamnstad vid floden Rio Negro, ej långt från dess sammanflöde med Amazonfloden.

75,000 inv. Kautschukhandel.

Manasaro’var, sjö i sv. Tibet. Vallfartsort.

Manas’se. — 1. Israelitisk stam, enligt traditionen härstammande från Josefs första son. M. bodde s. om Jisreels slätt. — 2. Konung i Juda omkring 690—638 f. Kr. Juda lydde denna tid under Assyrien och M. gynnade den assyriska religionen och förföljde profeterna.

Manehe, La [lama’ngsj], franska namnet på Engelska* kanalen.

Man’chester. — 1. Stad och eget grevskap i mellersta England, med Sal-ford* och förortsbebyggelse över 1 milj. inv. Världens förnämsta bom-ullsfabrikation; även annan textilindustri samt järnindustri. M. är förbunden med Liverpool genom en 57 km. lång kanal, varigenom oceanångare kunna anlöpa staden. Universitet. Biskopssäte. Ståtlig domkyrka, påbörjad på 1700-t. — 2. Stad i New Hampshire, U. S. A. 78,000 inv. Bomulls- och läderindustri.

Manchester Guardian . [maen^jester ga’dien], i Manchester utgiven daglig tidning, grundad 1821. M. är en av de ledande liberala tidningarna.

Man’chesterskolan, en liberal nationalekonomisk och socialpolitisk åskådning, som framträdde i England vid mitten av 1800-t. och riktade sig mot statsingripanden framför allt på det ekonomiska livets område. Dess främsta förespråkare voro Cobden och Bright. I England ledde M:s framträdande till frihandelssystemets genombrott.

Manchuri’et, se Mandsjuriet.

Man dal, hamnstad vid mynningen av en flod av samma namn, Vest-Agder fylke, Norge. 3,600 inv.

Mandalay [mgen!d£elej], handels- och industristad nära floden Irrawaddy, övre Burma, Brittiska Indien. Omkring 150,000 inv. Tillverkning av siden ocli elfenbensprydnader.

MandarPn, europeisk benämning på vissa kinesiska statsämbetsmän; liten apelsin; större tekopp.

Manda’t, ett avtal, varigenom en person åtager sig att för en annans räkning utföra ett el. flera rättsärenden el. medverka vid utförandet av sådana. Allt eftersom uppdragstagaren, man-datarien, handlar i eget namn för uppdragsgivarens, mandantens, räkning el. i hans namn, försedd med fullmakt, talar man om kommissionsförhållande el. sysslomanskap. Mandat ä’r makter, se Nationernas Förbund.

Mandel, se Prunus.

Mandelolja, en gul, fet, ej torkande olja med angenäm smak, som framställes genom pressning av mandel. Den användes i tvål- och parfymindustrin (ingår t. ex. i cold-cream).

Mandelsten, lavabergart, vars blås-rum blivit fyllda genom mineralavsättningar (t. ex. kalkhydrat, kvarts).

Mandi’bler, Överkäkar hos insekter och kräftdjur.

Mandlar, se Tonsiller.

Mandoli’n, stränginstrument, mindre och buktigare än lutan men f. ö. påminnande om denna. M. spelas särskilt i Neapel.

Mandriir, se Babianer.

Mandscliuri’et, se Mandsjuriet.

Mandsju’er, beteckning för Mand-sjuriets urinvånare, vilka numera delvis undanträngts av kineser. M. äro mongoler och höra språkligt till den tungusiska språkgruppen.

Mands jurPet, kinesiskt biland, beläget n. om Egentliga Kina. 940,000 kvkm. Inemot 30 milj. inv., därav

200,000 japaner och 100,000 ryssar, i övrigt mandsjuer och kineser. Klimatet är ett utpräglat fastlandsklimat. Huvudnäring är jordbruk (vete, korn, majs). Även boskapsskötsel, skogsbruk och bergsbruk (guld, järn, kol) äro viktiga näringar. Huvudstad Muk-den, 160,000 inv., belägen i södra M.

Manege [-ä’sj], ridbana, platsen för de uppträdande på en cirkus.

Mane’r, sätt, vis, uppförande; inom konsten framställningssätt, stil, oftast i tadlande bemärkelse. — Manierad, förkonstlad, sökt, tillgjord.

Manet T-nä'], Édouard, 1832—S3, fransk målare, studerade till en början de gamla mästarna men blev slutligen huvudmannen för den impressionistiska skolan. M: s senare målningar behandla gärna invecklade belysningsproblem och utmärkas av dramatisk spänning och livfulla färger. Av M:s kompositioner må nämnas Frukost i det gröna, Öl dricka r e n. Lejonjägaren.

Mane'ter (Polypomedusse) äro under större delen av sitt liv fritt simmande vattendjur. Ur äggen kläckas larver, vilka så småningom sätta sig fast och från vilka genom knoppning de kring-simmande djuren utvecklas. Dessa äro klockformiga och halvgenomskinliga Luftrötter på Mangrove (styltrötter).

och simma genom att sammandraga klockan. På undersidan finnes munnen och kring denna fångarmar. En del arter t. ex. Röd manet (Cya-nea cappilata) har nässelceller, med vilka den brännes. Den är vanlig vid vår västkust. Blå manet (Aurelia aurita) finnes i östersjön. Den bränner ej människor.

Manga'n. Kem. tecken Mn. Atomvikt 54.9. Atomvärde 2, 3, 4, 6 el. 7. Specifik vikt 7.7, smältpunkt 1,245° Metallen är hård och spröd och liknar till utseendet tackjärn. M. användes i tillsatser till vissa stålsorter samt ingår i en hel del andra legeringar t. ex. manganbrons. — Av M: s föreningar har M.-dioxiden el. M.-super-oxiden [MnC>2], vilken i naturen förekommer ^ som mineralet brunsten, stor teknisk användning såsom oxidations-medel, bl. a. vid klorframställning. Likaså har det vackert violetta saltet kaliumpermanganat [KMn04] el. ka-meleon användning som oxidations-medel och desinfektionsmedel. — Det viktigaste manganmineralet är brunsten [MnCfe]. Indien, U. S. A., Ryssland och Brasilien äro de största producenterna av M.-malm.

Mang:ani'n, legering av koppar, mangan och nickel.

Manga'njärn, legeringar av mangan och järn. Spegeljärn är en dylik legering, som innehåller 5—10 % järn,

Mang:a'nmalmer äro framförallt brunsten och några andra mineral, som äro syreföreningar med mangan. I vårt land förekomma M. vid Lång-ban, Bölet (nära Karlsborg) och Spexeryd nära Jönköping. Mesta M. komma i närvarande tid från Brasilien.

Man'go, frukter från Mangifera in-dica, ett asiatiskt fruktträd. M. äro gula, saftiga stenfrukter omkring 1 dm. i diameter. De höra till tropikernas vanligaste frukter.

Man'gold, se Beta.

Mang:osta'n, bär från en Garcinia-art, ett träd, som stammar från Ma-lackahalvön och odlas i tropiska länder.

Mang;ro've, tät vegetation på slam-botten utefter tropiska kuster, som består av rikt förgrenade träd och buskar, tillhörande skilda växtfamiljer, såsom Rhizoplioracese, Verbenacese med flera. Hos flera mangroveväxter gro fröna på moderväxten, varefter de falla av och borra sig fast i slammet.

Manhattan [meenhseftn], en långsträckt ö i mynningen av Hudsonfloden. Jfr New York.

Manhem, i fornnordiska sagor beteckning för människornas urhem.

Mani', vurm, okuvlig åtrå efter något.

Manicure, se Manikyr.

Maniere'rad, stelnad, i ett vanemässigt uttryckssätt, stilart el. dyl.

Manifest', (lat. manifestus, handgriplig, tydlig), offentlig förklaring från en regering, ett parti etc. angående någon handling, något beslut el. någon åsikt; offentligt tillkännagivande.

Manifestation, uppenbarande, offentliggörande, framläggande av tankar och avsikter, opinionsyttring. — Manifestet a, lägga i dagen, offentliggöra.

Manikeism, en av persiska och babyloniska religionselement påverkad kristen åskådning, som under 200-t. utbredde sig i österlandet. Stiftaren, babyloniern Mani, blev korsfäst. M. fick' dock ej större utbredning. Särskilt på Balkanhalvön och i det inre av Asien (Turkestan) förefunnos emellertid manikeiska församlingar in i medeltiden.

Maniky'r, vård av händernas naglar.

Mani'la, huvudstad på Filippinerna.

285,000 inv. Hamnstad med stor export av hampa, kokosolja och tobak. Cigarrettillverkning.

Mnni'lahampa, fiber från Musa textilis, som är besläktad med bananplantan och som framför allt odlas på Filippinerna. M. användes till tågvirke.

ManiTla, dövstuminstitut på Djurgården, Stockholm.

Manio'k, stärkelse från rotknölar av maniokväxter (Manohot utilissima och M, dulcis), buskväxter, som odlas i itropiska länder. Rotknölarna äro i färskt tillstånd giftiga (blåsyra) och bli ätbara först efter kokning. T a-p i o'k a är gryn från dessa rotknölar. Manipulation, tillvägagångssätt, konstgrepp, ofta i nedsättande bemärkelse.

Manito'ba, provins i Canada. 650,000 kvkm., 610,000 inv. Huvudstad Winni-peg, 179,000 inv. — Det inre av M. ut-göres av en fruktbar högslätt, rik på sjöar. Åkerbruket är huvudnäring med vete och havre som viktigaste sädesslag. Sjöarna äro rika på fisk. Bergsbruk och bergsindustri ha nått stor utveckling. Guld och koppar äro viktigaste produkter. Kvarnindustrin är betydande. Förnämsta exportvara är vete.

Mankemang', fel, brist.

Man'ko, brist i vikt el. kvantitet, undervikt, undermål.

Mann. — 1. Heinrich M., f. 1871, tysk författare, har i sina romaner behandlat sociala och psykologiska problem (Die Jagd nach Liebe, Der Untertan). — 2. Thomas M., f. 1875, den förres broder, tysk författare, en av det moderna Tysklands finaste stilister. Bland hans arbeten märkas novellsamlingen Der kleine Herr Friedemann samt romanerna Huset Buddenbrook och Döden i Venedig.

Manna är den utsipprade och stelnade saften av Mannaasken. M. består av kristalliniska, gulvita bitar med söt smak, innehållande en sockerart, mannit, jämte druvsocker etc. M. insamlas numera mest på Sicilien och finner användning i medicinen såsom milt avförande medel. — M. benämnes också Mannalaven (Lecanora esculen-ta), vilken växer på torr mark i Orienten och n. Afrika. Den sönderfaller vid torka i små, skrumpnande bitar, som vid fuktigt väder kunna svälla till mångdubbla volymen. Den användes till föda på grund av dess rikedom på lavstärkelse. — Mannagryn äro egentligen frukterna av Mannagräset (Glyceria fluitans), ett storväxt gräs, som allmänt förekommer i vatten i större delen av Sverige. Förr insamlades frukterna i Polen och Preussen m. fl. länder och sändes i handeln som födoämne (mannagryn). Numera tillverkas dock mannagryn av vete.

Mannagryn, se Manna.

Manna reling, ställa upp manskapet på parad utefter relingen på en båt.

Mannekäng', person, anställd hos en modefirma och med uppgift att för kunderna förevisa olika toaletter genom att själv ikläda sig dem; leddocka, skyltdocka.

Manner, K., f. 1880, finsk politiker och socialist. M. anslöt sig till det röda partiet. Vid inbördeskrigets utbrott blev han chef för partiregeringen. Ef-

ter nederlaget flydde han till Ryssland.

Mannerhelm, G., f. 1867, finländsk militär, vilken i rysk krigstjänst deltog i rysk-japanska kriget samt i världskriget. Efter ryska revolutionen slog sig M. ner i Finland och blev vid inbördeskrigets utbrott anförare för det vita partiets armé. Med tysk hjälp besegrade M. de röda. I december 1918 valdes M. till riksföreståndare. Vid presidentvalet 1919 föll M. igenom.

Mannhcim [man'hajm], stad i nv. Baden, s. Tyskland, vid Neckars inflöde i Rhen. 240,000 inv. Södra Tysklands viktigaste handelsstad och betydande fabriksstad. Stora hamnanläggningar. Handel med spannmål, vin, kolonialvaror, stenkol, järn m. m. Storslaget slott från 1700-t., uppfört i barockstil.

Mannheimskolan [man'hajm-], benämning på några tonsättare (Sta-mitz, Richter, Filtz m. fl.), som under 1700-t.

verkade i Mannheim. M. var föregångare till Haydn, Mozart och Beethoven.

Ma’no, it., hand.

Ma’no-depressi’v, se Sinnessjukdomar.

Manome’ter, instrument för mätning av instängda gasers tryck. Den öppna kvicksilvermanometern består av ett U-formigt glasrör, innehållande kvicksilver. Den ena skänkeln sättes i förbindelse med det rum, som innehåller den gas, vars tryck skall mätas. Nivåskillnaden mellan kvicksilverytorna anger skillnaden mellan den instängda gasens tryck och det yttre lufttrycket. För mätning av högre tryck användas oftast metallmanometrar av olika konstruktion el. understundom en kvicksilvermanometer, vars ena skänkel är tillsmält. Den luft, som befinner sig i den slutna skänkeln ovanför kvicksilverytan, sammanpressas, då kvicksilvret stiger, varigenom dess tryck ökas. Graderingen måste vara avpassad (enligt Boyles lag) med hänsyn härtill. För mätning av mycket låga tryck användas manometrar av särskild konstruktion.

Mans, se Le Mans.

Mansaro’var, se Manasarovar.

Mansard [mangsa’r], J., 1646—1708, fransk arkitekt, den ledande på Ludvig XIV: s tid. M: s arbeten äro utförda i barockstil med en viss anslutning till den klassiska stilen. Hans huvudverk är Invaliddömen i Paris.

Mansa’rdtak, ett slags brutet yttertak, som ger större utrymme för vindsrum. M. är uppkallat efter den franska arkitekten J. Mansard.

Mansbot, fordom böter, erlagda av någon, som varit orsak till annans död. Mansfiekl [msens^ild], K., 1888—1923, engelsk författarinna, vars noveller oeh romaner äro skrivna i en väl genomarbetad, stillsam och pessimistisk stil.

Mansu’ra, egyptisk stad i Nildeltat.

50,000 inv. Livlig handel. Textilindustri.

Mantal. Fastigheternas sättande i mantal har ursprungligen skett med hänsynstagande till storleken av den fastigheterna åvilande skattebördan. Numera användes mantalsbeteckningen huvudsakligast för att beteckna ett hemman och för att särskilja de olika hemmansdelarna från varandra. M. angiver alltså ej en fastighets ytinnehåll.

Mantalspenning, en skatt av 40 öre per man och 20 öre per kvinna, som ursprungligen uppkommit ur kvarntullen av 1625.

Mantalsskrivning äger rum årligen från mitten av november. Vid M. upprättas en mantalslängd, i vilken alla på en viss plats bosatta, in- el. utlänningar skall upptagas. Härifrån gö-res undantag för studerande, sjömän etc., vilka skrivas i den kommun, de senast tillhört. Ingen får mantalsskrivas på mer än ett ställe.

Mantegna [-ten’ja], Andrea, 1431— 1506, italiensk målare, mestadels verksam i Mantua. Bland hans arbeten märkas Eremitan i-freskerna i Pa-dua, bildserien C » s a r s triumftåg, Madonna della Vittoria samt passionsbilden Den döde Kristus m. fl. M. är en av renässansens främsta mästare; hans verk kännetecknas av en allvarligt gripande verklighetstrohet och linjeren utformning samt en mästerlig perspek-tivisk behandling. Som kopparstickare utförde M. bland annat passionsbilden Gravläggningen.

Manteldjur (Tunicata), en grupp vattendjur, som ha kroppen omgiven av en mantel, bildad av en cellulosa-liknande substans. M. fortplanta sig dels könlöst genom knoppning och dels könligt (hermafroditer). Djuren äro ibland fastsittande; en del arter äro fritt kringsimmande. Till M. höra Sjöpungar och Salpor.

Mantelhåla, se Blötdjur.

Mantelyta, den buktiga ytan på en kon el. en cylinder ävensom en del andra buktiga ytor.

Mantilj’, av spanjorskorna buren lång, bred slöja, virad över huvud och bröst; en över axlarna buren schal el. mantel av siden el. spetsar.

Mantis'sa, decimaldelen av en logaritm.

Ma'ntua, Ma'ntova, starkt befäst stad i Lombardiet, n. Italien, belägen på en ö i floden Mincio. 35,000 inv. Viktig järnvägsknut. Ståtliga byggnadsverk från renässanstiden.

Manua'ler, orgelklaviaturer, vilka spelas med händerna. Motsats, pedal.

Manuell', som utföres med händerna.

Manufakturvaror, olika slags textilvaror såsom garn, vävnader m. m.

Ma'nu pro'pria, lat., förkortat m. p., egenhändigt.

Manuskript', handskrift; skrift, lämnad till tryckning. — Tryckt som M., tryckalster, ej avsett för allmänheten utan endast ämnat att utdelas till ett fåtal. Förkortning manus.

Manx, ett gammalt keltiskt språk, som ännu talas av en del av invånarna på ön Man.

3Ianö'ver, förfaringssätt, planmässiga förflyttningar av truppstyrkor.

Mao'ri, ett polynesiskt folk på Nya Zeeland, som invandrat dit jämförelsevis sent, sannolikt på 1300-t. M. ha en från övriga polyneser avvikande kultur; särskilt äro de kända för sin högt uppdrivna träskulptur och för sin egendomliga tatuering. Jfr Bil. Människoraser II.

Ma'ra, i buddismen det ondas representant. I europeisk folktro är M. ett kvinnligt andeväsen, som tros framkalla ångest hos sovande.

Marab u', afrikansk marabustork (Leptoptilus argala), hör till storkfåglarnas familj. Näbb vitgul, fötter svarta, rygg mörkgrön, underkropp vit. Den är glupsk och slukar allt ätbart, den kan komma över. Slåss med gamar och hundar om döda djur. Skygg men kan tämjas.

Maracai'bosjön, havsvik i v. Venezuela på Sydamerikas n. kust.

Mara jo [-rasj'å], stor ö mellan Amazonflodens mynningsgrenar.

Mara'kusj, se Marrakusj.

Maranon [-anjån'], benämning på Amazonflodens övre lopp.

Marat [mara'], J. P., 1744—93, fransk revolutionsman, utgav från 1789 tidningen L'Ami du peuple och blev 1792 medlem av konventet. M., som medverkat till septembermorden och var en av jakobinernas ledare, arbetade ivrigt på girondisternas störtande. Kort efter dessas fall mördades han av Charlotte Corday.

Ma'rathon, forntida ort i landskapet Attika i Grekland, bekant för den seger, som atenarna under Miltiades här vunno över perserna 490 f. Kr.

Ma'ratonlöpning, en löpning från Marathon till Aten, som första gången förekom vid Olympiska spelen i Aten 1896, och som sedan förekommit som tävling på samma distans vid alla följande Olympiska spel. Detta avstånd, 42 km. 167 m., sprang enligt sägnen en atenare efter segern vid Marathon. Då han bringat budskapet till Aten, nedföll han död.Marafter, ett indiskt folk i nv. Deccan, som på 1600- och 1700-t. grundade flera stater, vilka voro mer el. mindre fast förbundna med varandra. Inbördes strider försvagade dock sä småningom deras makt och på 1800-t. intogs deras område av engelsmännen.

Ma'rburg. — 1. Stad i den preussiska provinsen Hessen-Nassau, vid floden Lahn, 23,000 inv. Universitet, grundat 1527. — 2. (Maribor) Stad i konungariket Jugoslavien vid Drava.

40,000 inv., övervägande tyskar. Handel med vin och frukt.

Marc, F., 1880—1916, tysk målare, en av de ledande inom den tyska expressionismen. M. har särskilt målat djurbilder.

Marcanto'nio, 1480—1534, Italiens mest berömda kopparstickare. M. har särskilt kopierat kända konstnärers

tavlor, bland annat Rafaels och Michelangelos.

Marea'to, it., betonat.

Marcli, tjeckiska Mora'va, biflod från vänster till Donau. Mährens huvudflod. Upprinner på s. sidan av Sudeterna. Längd 370 km.

Marclie. — 1. La M. [marsj], gammal provins i s. Frankrike. Huvudstad var Guéret, — 2. Le M. [ma'rke], landskap i ö. delen av mellersta Italien, se Markerna.

Mar'cias, i forngrekiska sagor en satyr, som tävlade i flöjtblåsning med Apollon och till straff för sin förmätenhet flåddes levande. Legenden om M. är ett i konsten ofta använt motiv.

Marconi [-ko'ni], G., f. 1874, italiensk uppfinnare, verksam i England. År 1896 ansökte M. första gången om patent för trådlös telegrafi. Sedan har han arbetat på fulländandet av sin uppfinning. 1909 erhöll M. tillsammans med Braun Nobelpris i fysik.

Marconirigg [-ko'ni-], egentligen ber-mudarigg, användes numera allmänt på kappseglingar och utmärkes av att det trekantiga storseglet saknar gaffel.

Mar'co Polo, se Polo.

Marcus är enligt traditionen författaren till det efter honom uppkallade evangeliet. M. skall enligt vissa uppgifter ha varit biskop i Alexandria. San Marcokyrkan i Venedig är upprest över hans föregivna kvarlevor.

Mareus Aure'Iius Antoni'nus, 121—180, romersk kejsare från 161, tog adoptiv-brodern Lucius A. A. Commodus (d. 169) till medregent. M. hade att kämpa mot flera uppror samt förde krig mot parter och germanska stammar, som dock underkuvades. Trots dessa krig hann M. ägna sig åt den inre styrelsen, som han skötte med stor plikttrohet och mildhet. Mest intresserad var emellertid M. av filosofiska

studier. Hans Självbetraktel-s e r, skrivna på grekiska, ge uttryck åt en manligt stoisk åskådning.

Ma*rduk, se Babylonien.

Ma're, lat., hav.

Ma're cla'usum, lat., ”slutet hav”, betecknade fordom vissa sjömakters anspråk på överhöghet över delar av havet. Numera räknas åtminstone i fredstid havet som fritt. Endast vattnet närmast kusten räknas höra under respektive stater. Jfr Territorialgräns.

Marées [re'], H. von, 1837—87, tysk målare, länge bosatt i Italien. M:s tavlor utmärkas av dekorativ hållning och klara färger (Helenas rov, Män vid havet, Adolf Hilde-brand och engelsmannen Grant).

Ma'reld, ett särskilt under sensommarnätter märkbart fenomen, bestående i att havsvattnet lyser, då det sättes i rörelse av vågor el. dyl. M. orsakas av lågt stående organismer (urdjur, bakterier), vilka äro självlysande.

Marem'merna el. Toscanska marem-merna, en sank och mycket osund slättbygd vid Italiens v. kust, s. om floden Arno. 3,000 kvkm.

Mareng*o, förut by i provinsen Ales-sandria i Italien, numera del av staden Alessandria, bekant för den seger, som Napoleon Bonaparte där vann över österrikarna 1800.

Mareogra'f, självregistrerande apparat för mätande av vattenståndets växlingar i havet.

MareschalF, se Marschall.

Margareta, svenska furstinnor. — 1. M. Fredkulla, d. före 1130, dotter till svenske konungen Inge d. ä., 1104 förmäld med danske kungen Nils Svensson. — 2. M. Leijonliufvud, omkring 1515—51, Gustav Vasas andra gemål 1536, var allmänt älskad för sin godhet och älskvärdhet. — 3. M. Viktoria Charlotta Augusta Norah, 1882—1920, kronprinsessa av Sverige, dotter till hertig Arthur av Connaught, 1905 förmäld med dåvarande arvprinsen Gustav Adolf, hertig av Skåne.

Margareta av Parma, 1522—86, naturlig dotter till kejsar Karl V, ingick 1538 giftermål med Ottavio Far-nese, hertig av Parma och Piacenza 1547. 1559 utnämndes M. av sin halvbror Filip II av Spanien till ståthål-larinna i Nederländerna, men då hon ej visade sig vuxen den tilltagande oppositionen i landet, sände Filip hertigen av Alba med en här till Nederländerna 1567. S. å. begärde M. avsked.

Margareta Valdemars dotter, 1353— 1412, regerande drottning av Danmark, Norge och Sverige, dotter till danske kungen Valdemar Atterdag, förmäldes 1363 med norske konungen Håkan VI Magnusson, som även var konung i Sverige (jämte fadern Magnus Eriksson). Efter makens oeh ende sonen Olofs död och sedan hon 1389 besegrat svenske konungen Albrekt av Mecklenburg, vilken var illa omtyckt av svenskarna, regerade M. över alla de tre nordiska rikena. 1397 lät hon kröna sin släkting, Erik av Pommern, till konung, men M. ledde dock fortfarande styrelsen till sin död. M. upprätthöll ordning och enighet i sina länder samt arbetade på att stärka konungamakten på adelsväldets bekostnad.

Margarin, ersättningsmedel för smör, konstsmör. Tillverkades ursprungligen av djurfett (nöttalg) med tillsats av mjölk. Numera finnas ett flertal olika sorter av M. I vissa av dessa ingår oleomargarin, som framställes av de ur den renade talgen vid en temperatur av 30° utpressade lättsmäl-tare beståndsdelarna, samt vegetabiliska oljor. I stor utsträckning användes numera växtmargarin, som uteslutande innehåller vegetabiliska ämnen (kokossmör m. m.). Tillverkningen av margarin regleras genom förordningen den 13 oktober 1905 angående kontroll å tillverkningen av margarin och margarinost ävensom lconstister samt å handeln därmed. År 1924 tillverkades i Sverige 30.8 milj. kg. JVL nied ett värde av mellan 46 och 47 milj. kr.

Margate [ma’gset], stad och badort i det engelska grevskapet Kent. 30,000 inv.

Margela’n, stad i Turkestan, Ryssland. 50,000 inv. Silkesmaskodling.

Marginal. — 1. Den blanka randen på en skriven el. tryckt sida. — 2. Som liandelsterm betyder M. ett tillägg, som göres vid beräkningar, för att säkerställa mot oförutsedda kostnadsökningar.

Margueritte [margrit’], Paul, f. 1860, och brodern Victor, f. 1867, franska författare, ha tillsammans skrivit bland annat krigsromanerna Le d é s-astre, Les braves gens samt de sociala tendensromanerna Les deux vies, Vanit é. Paul M. har dessutom ensam utgivit bland annat romanen Nous, les méres och Victor M. bland annat romanen L a G a r q o n n e, vilkens framställning av en fransk kvinnotyp (jfr Gargon) väckte stark opposition och bl. a. föranledde, att M. uteslöts ur Hederslegionen.

Ma’ri, autonomt område (sedan 1920) i ö. Ryssland. 165,000 kvkm., 300,000 inv.

Maria, engelska drottningar. — 1. M. I Tudor, 1516—58, kallad ”den blodiga” el. ”den katolska”, dotter till Henrik VIII, lyckades efter halvbro-

dern Edvard VI: s död bli hyllad som drottning 1553. M. var en ivrig katolik och sökte på allt sätt återinföra den katolska läran i landet, särskilt sedan hon gift sig med Filip II av Spanien 1554. Under ett krig mot Frankrike förlorade England Calais. —

2. M. II Stuart, 1662—94, dotter till Jakob II och 1677 förmäld med Vilhelm av Oranien. M. blev' dennes medregent, då han 1689 blev Englands konung (Vilhelm III).

Maria, franska drottningar. — 1. M. av Medici. 1573—1642, Henrik IV: s gemål 1600, blev efter mordet på maken 1610 sonen Ludvig XIII: s förmyndare men förvisades från hovet 1617 efter gunstlingen Concinis död. Senare återvände hon och försökte förgäves göra sitt inflytande gällande gentemot Richelieu. 1631 fängslades hon och flydde därefter till utlandet.

— 2. M. Teresia, 1638—83, dotter till Filip IV av Spanien, Ludvig XIV: s gemål 1660, kallades i Frankrike M. ”av Österrike”. — 3. M. Leszczynska [lesjtjin’ska], 1703—68, förmäld med Ludvig XV 1725. — 4. M. Antoinette, 1755—93, dotter av Frans I och Maria Teresia av Österrike, förmäldes 1770 med dåvarande tronföljaren, sedermera konung Ludvig XVI. M., som var vacker och nöjeslysten, utsattes för allehanda intriger och förtal vid det franska hovet, varför hon vid revolutionens utbrott var illa tåld av folket, som kallade henne

”österrikiskan”. Med hjälp av den svenske greven A. v. Fersen gjorde hon och konungen flyktförsöket 1791. Sedan delade hon makens fångenskap. Efter att ha hållits fängslad i Conciergeriet och värdigt uppträtt under en förödmjukande rättegång inför revolutionstribunalet, avrättades hon.

Maria Eleonora, 1599—1655, svensk drottning 1620, då hon förmäldes med Gustav II Adolf. M. var känd för skönhet och älskvärdhet. Hon kom efter konungens död snart i konflikt med förmyndarregeringen och lyckades 1640 med danske konungens hjälp flv ur Sverige, dit hon dock återvände 1648.

Mariage [-a’sj], fr., äktenskap, ett slags hasardspel.

Maria’ger, stad vid Mariager fjord av Kattegatt, Jylland, Danmark. 1,000 inv. ö. om M. de stora cementfabrikerna Simbria och Dania samt kalkbruket Kongsdal.

Maria’gerf jorden, djupt inträngande vik (nära 4 mil) av Kattegatt vid Jyllands ö. kust, Danmark. Dess inre del kallas ofta Hobrofjorden.

Mariakanalsystemet, vattenväg, som från Volga över sjöarna Onega och Ladoga går till Finska viken. Längd 1,092 km,Maria Magdalena, församling på Södermalm i Stockholm. 23,000 inv.

Maria’nerna, ögrupp i v. delen ay Stilla oceanen, hörande till Mikronesien, bestående av 10 obebodda, vulkaniska öar och 5 bebodda korallöar, tillsammans omkring 1,000 kvkm.,

21,000 inv. Huvudön är Guam*, vilken under spansk-amerikanska kriget 1898 förvärvades av U. S. A. De övriga öarna tillhörde före världskriget Tyskland och förvaltas numera av Japan. Förnämsta exportvara är kopra.

Marianne [-an’], vanlig beteckning för Frankrike.

Mar’ianské Låzné [lasj’ne], tjeckiska namnet på Marienbad.

Maria Nyckelpiga, se Nyckelpigor.

Maria Stuart [stju’art], 1542—87, drottning av Skottland (1542—68), enda dotter till Jakob V, som dog s. å. hon föddes, fick en omsorgsfull uppfostran i Frankrike, där hon 1558 förmäldes med kronprinsen Frans. Vid dennes tronbestigning f. å. blev hon drottning av Frankrike. Efter konungens död återvände hon emellertid 1561 till Skottland. M. var berömd för sin skönhet. 1565 gifte hon sig med kusinen lord Darnley, som hon dock snart kom att avsky på grund av hans delaktighet i mordet pä M: s sekreterare Rizzio. Darnley röjdes ur vägen och M. gifte sig därpå med earlen av Bothwell, som allmänt ansågs för Darnleys mördare. Giftermålet framkallade allmän ovilja och t. o. m. uppror. M., som var katolik, tillfångatogs av den protestantiska adeln och måste 1567 abdikera till förmån för sin son med Darnley. F. å. lyckades M. rymma, men den av henne samlade hären blev slagen, varefter M. flydde till England. Där hölls hon fången av drottning Elisabet, emedan hon gjort anspråk på Englands tron. Katolikerna gjorde flera försök att befria henne, varför hon slutligen avrättades.

Maria Teresia, 1717—80, tysk kejsarinna, drottning av Böhmen och Ungern, dotter till kejsar Karl VI, förmäldes 1736 med Frans Stefan (Frans I) av Lothringen och blev efter faderns död regent över de österrikiska arvländerna 1740. M. invecklades i flera krig med Fredrik II av Preussen (se österrikiska tronföljdskriget, Schlesiska kriget och Sjuårskriget), varvid hon bl. a. förlorade Schlesien. Efter makens död 1765 tog hon sonen Josef II till medregent. M. medverkade vid Polens första delning 1772. I sin inre styrelse var M. synnerligen plikttrogen och genomförde flera förbättringar. Hon var också allmänt älskad av sitt folk.

Maria-Teresio’pel, stad i nö. delen av konungariket Jugoslavien. 102,000 inv.,

serber, madjarer och tyskar. Vin, frukt- och tobaksodling. Handel med lantbruksprodukter och boskap. Livsmedelsindustri.

Mariazell’, livligt besökt vallfarts-och turistort i provinsen Steiermark, Österrike.

Ma’ribo, stad i det inre Lolland, Danmark. 4,400 inv. Residensstad i Maribo amt. Livsmedelsindustri.

Ma’ribo amt, danskt amt, omfattande öarna Lolland och Falster jämte närliggande småöar Fejö, Fsemö m. fl.

1,791 kvkm. 129,000 inv., varav 40,000 i amtets städer: Stubbeköbing, Nykö-bing, Saksköbing, Maribo (residensstad), Nysted, Rödby och Nakskov.

Maribo'r, se Marburg 2.

Marica, se Maritza.

Marieberg, egendom på Kungsholmen, Stockholm, förläggningsort och ammunitionsfabrik. På 1760—80 t. bedrevs här en berömd tillverkning av fajans och äkta porslin.

Mariefred, stad vid Mälaren, n. Södermanland. 1,450 inv. I stadens närhet Gripsholms slott med stort porträttgalleri.

Mariehamn, stad på s. Åland, Finland. 1,500 inv. Badort. M. har efter världskriget fått betydelse som huvudort på det i viss mån självständiga Åland.

Marieholm, municipalsamhälle i v. Skåne. 700 inv. Tllefabrik.

Marie Louise, 1791—1847, kejsarinna av Frankrike, dotter till Frans I av Österrike, blev 1810 Napoleon I:s andra gemål, förde 1812—14 regeringen, men avreste med sin son till Österrike vid Napoleons fall. Hon erhöll hertigdömet Parma och ingick sedan tvenne inorganatiska giftermål.

Marienbad, stad och livligt besökt brunnsort i Böhmen, Tjeckoslovakien, v. om Karlsbad. 7,000 inv., tyskar.

Marienlyst', badort vid Helsingör.

Mariestad, stad vid Tidans utlopp i Vänern, n. Västergötland. 5,900 inv. Residensstad för Skaraborgs län. Stort pappersbruk (Katrinefors).

Mari Mihi, se Lindqvist.

Mari'n, till havet hörande. Geol. I el. av havet bildat, t. ex. marina sediment, marin gräns (= högsta, av havet kvarlämnade strandmärken såsom strandvallar, strandterrasser).

Mari'na gränsen, se Marin.

Marinattaché, se Militärattaché.

Marinförvaltningen, centralt ämbetsverk, som handhar ledningen av sjöförsvarets förvaltning i tekniskt och ekonomiskt avseende. Se Sveriges För-svarsväsen.

Mari'ni, G., 1569—1625, italiensk skald, vars av en konstlad och uppstyltad stil utmärkta dikter i hög grad överensstämde med tidens smak. Efter M. liar 1600-t:s litterära stilriktning kallats marinism.

Mariningenjör kåren liar till uppgift byggnad och underhåll av flottans fartyg, minor, torpeder, dockor och andra varvsanordningar m. m. Chefen för M. är marinöverdirektören, som tillika är chef för ingenjöravdelningen inom marinförvaltningen.

Marinintendenturkårens personal tjänstgör såväl i land som ombord på flottans fartyg. I land förrättar den såväl verklig intendenturtjänst som kameral- och kanslitjänst. Ombord på fartyg har den att utföra den tjänst, som enligt gällande reglemente åligger stabs- och fartygsinten-denter. M: s chef är marinöverinten-denten, som tillika är chef för intendentavdelningen inom marinförvaltningen.

Marinism, se Marini.

Mari'no, se San Marino.

Marinstaben, sedan 1907 namn på flottans stab, vilken har liknande uppgifter som generalstaben för armén.

Marionett', leddocka, konstruerad så att den kan bringas att härma mänskliga rörelser; i figurlig bemärkelse svag och viljelös människa, som helt behärskas av andra, lekdocka.

Mariotte [-ått'], E., omkring 1020— 84, fransk fysiker, känd särskilt för sina undersökningar av den s. k. Boy-les

el. Boyle-Mariottes lag. Jfr Boyle.

MaritPm, hörande till haven.

Mariti’mt klimat, se Havsklimat.

Marifza, flod i ö. delen av Balkanhalvön. Upprinner på Rhodopebergen, flyter i sö. riktning till staden Adria-nopel, därefter i en båge åt sv. och utfaller i Egeiska havet, bildande ett sumpigt delta. Längd omkring 500 km.

Ma’rius, Cajus, 155—86 f. Kr., romersk fältherre, var från 107 konsul sju gånger, besegrade konung Jugur-tha och slog sedan teutonerna 102 och kimbrerna 101. Sulla hade erhållit befälet i kriget mot konung Mithri-dates år 88, men folktribunen Sulpi-cius fråntog honom det och gav det åt M. Sulla intog emellertid med sin här Rom och M. flydde. F. å. återkom han dock och gjorde sig tillsammans med konsuln Cinna till Roms herre. Han förde ett vilt skräckregemente och dog f. å.

Marivaux [-vå’], P. Carlet de Cham-blain de, 1688—1763, fransk författare, främst bekant för sina komedier, vilkas motiv är en spirituell, ofta ironisk analys av kärleken. (Le j e u de 1’ain o ur et du hasard).

Mark. — 1. Äldre viktmått och mynt.

— 2. Den nuvarande finska myntenheten, som delas i 100 penni. En finsk M. motsvarar för närvarande omkring 9.5 öre. — 3. Den tyska myntenheten (riksmark, tillsvidare även renten-

mark). Delas i 100 pfennige. Guldvärde 0.89 kr. — 4. Spelmark.

Markalls sömnlösa nätter, titeln på en litterär satir, vilken utkom i 2 delar 1820 och 1821. M. var en parodi riktad mot ”den gamla skolan”, aka-demisterna, skriven av ”den nya skolans” män, nyromantikerna.

Markant’, anmärkningsvärd. — Marie e’r a, utstaka, betona. — Markerad, utpräglad, karaktärsfull.

Markaryd, köping nära Lagan, sv. Småland. 1,000 inv. Järnvägsknut. Torvindustri.

Markattor (Cercopithecus), ett släkte apor, som finns i Afrika mellan Kräftans och Stenbockens vändkrets. Smärt kropp, lång svans. M. äro bland de muntraste och sällskapligaste av alla apor. De göra stor skada genom sina plundringar på odlingar, sädesfält, fruktträdgårdar o. dyl. Omkring 50 arter finnas.

Markegång. Enligt en förordning den 2 juni 1911 (markegångstaxan) skola priser årligen i de olika länen åsättas vissa varor och tjänstbarheter. Med utgångspunkt från dessa priser skall värdet i penningar av vissa natu-rap restatio ner beräknas.

Markerna. — 1. Le Marche, landskap i ö. delen av mellersta Italien, vid Adriatiska havet. 10,000 kvkm.,

1.150.000 inv. Viktigaste stad Ancona,

66.000 inv. — M. är ett tätt befolkat landskap, där trädgårdsodlingen nått stor utveckling. — 2. Under medeltiden namn på v. Dalsland och närliggande norska bygder.

Marketen’tare, se Marketenteri.

Marketenteri’, lokal vid en trupps förläggningsort, där mat och därmed sammanhörande varor serveras och försäljning äger rum av dylika och vissa andra varor. M. är avsett för den militära personalens behov. Innehavaren av ett M. benämnes marke-tentare el. marketenterska.

Marketeri’, intarsia*.

Markgreve, äldre titel på länsfurstar i Tyskland.

Markis. — 1. Adelstitel i vissa länder. — 2. Tygskärm, avsedd att fällas ned utanför fönster m. m. till skydd mot solen.

Marknad. — 1. Särskilt förr för handeln betydelsefulla sammanträffanden på vissa orter på bestämda tider mellan säljare, medförande de varor, de önskade sälja, samt köpare. Jfr Mässa. — 2. Avsättningsområde för varor. Man

talar även om M: s läge m. m., varvid M. blir ett sammanfattande uttryck för tillgång, efterfrågan, priser o. dyl. Så innebär t. ex. uttrycket kaffemarknaden är flau, att priserna hålla sig låga och att trots detta efterfrågan på kaffe är ringa.

Marknadspris, se Prisbildning.Markoman'ner, germansk folkstam, som omkring 100 f. Kr. bodde mellan Main ocli övre Donau. Sedermera grundade de ett rike i Bölimen ocli inföllo härifrån i det romerska riket över Donau. De tillbakaslogos av Marcus Aurelius (markomannerkrigen, 167—80). Sedermera bosatte de sig under namn av bajovarer i det rike, som efter dem kallats Bayern.

Marks v. WUrtemberg, E., f. 1861, justitieråd 1903, president i Svea hovrätt 1925. M. var konsultativt statsråd 1905—06 i Staaffs första ministär samt 1923—24 utrikesminister i Tryggers ministär.

Marktemperaturen visar i ytan, särskilt i strålningsväder, större tempe-raturamplituder än luften. Dessa bero emellertid också mycket på markens beskaffenhet (färg, fuktighet, vegetation m. m.). De dagliga temperaturväxlingarna äro märkbara endast till ringa djup under ytan, årstidernas göra sig bemärkta till några el. ett par tiotal meters djup, längre ned är jordtemperaturen oföränderlig året om och stiger sedan mot djupet med i medeltal 2—3° C. för varje hundratal meter, så långt som man kunnat göra observationer (intill omkring

2,000 m. djup i tunnlar, gruvor och borrhål).

Marktschrej'er, benämning på kvacksalvare, vilka fordom på marknader utropade sina varor.

Mark Twain [mak to8e'jn], se Cle-mens.

Marlborough [ma'lbro], se Churchill.

Marlekor, geol., i leror förekommande, vanligen bull- el. kakformiga för-liårdningar (konkretioner), uppkomna genom avsättning av kalk omkring ett gruskorn, ett fossil el. något annat i leran inneslutet föremål.

Marlowe, Marlow, [ma'låu], Chri-stopher (Kit), 1564—93, engelsk tragediförfattare, utövade starkt inflytande på Shakespeare genom sina sorgespel (Dr. Faustus, The J e w of Malta, E d av a r d II m. fl.).

Mar'marasjön, inhav mellan Europa och Mindre Asien. Omkring 12,000 kvkm. M. sammanhänger med Egeiska havet genom Dardanellsundet och med Svarta havet genom Bosporen. M. har sitt namn efter Marmaraön, bekant för sina marmorbrott.

Marmelad, starkt, sött gelé av olika fruktsorter.

Marmont [-mo'ng], A. F. L. de, 1774 —1852, marskalk av Frankrike. M. deltog i de flesta av Napoleons fälttåg.

Marmor, kristallinisk kalksten. Ren marmor är vit (t. ex. Carraramarmor), inblandade ämnen förorsaka flerahan-da färgväxlingar (t. ex. Kolmårds-marmor).

Marne [marrn], flod i n. Frankrike, största biflod till Seine (från höger). Längd 525 km. Upprinner på Långres högplatå, utfaller i Seine strax ovanför Paris. Från M. utgå ett stort antal kanaler, varigenom M. blir en synnerligen viktig kommunikationsled. Bland viktigare kanaler märkas Aisne-kanalen, Saone-kanalen och Marne-Rhen-kanalen. 5—12 sept. 1914 utkämpades här det för världskrigets utgång så betydelsefulla slaget, då tyska armén hejdades i sin framryckning mot Paris och tvangs till reträtt av fransmän och engelsmän.

Marnäs, municipalsamhälle nära Ludvika, s. Dalarna. 500 inv.

Marock'o, sultanat i nv. Afrika, beläget mellan Atlanten och Medelhavet i nv. och n. och Sudan i sö. 600,000 kvkm. 7 milj. inv., berber (delvis ka-byler), araber, tuareger, negrer och judar. Européerna uppgå till ett antal av 70,000, övervägande fransmän. Hu-vudreligion är islam. M. är till största delen en fransk skyddsstat, kuststräckan i n. tillhör Spanien, området Tanger, v. om Gibraltar sund, är internationellt. I det inre av M. utbreda sig Atlasbergen, vilka begränsa en mängd ödsliga högslätter. Klimatet är subtropiskt. Om vintern faller riklig nederbörd. Somrarna äro torra och heta. Huvudnäringar äro jordbruk och boskapsskötsel. Bergsbruket (fosfat) är vansskött. Industrin omfattar tillverkning av vävnader och lädervaror. Viktigaste städer äro Fez, sultanens

residensstad, och Marra-kusj (Marocko). — Historia. Under romartiden var M. en romersk provins (Mauretania). I slutet av 600-t. inträngde i M. muhammedanska araber. Sedermera blev M. ett självständigt muhammedanskt rike med jämförelsevis självständiga små stammar. Så småningom uppstodo en mängd små stater, vilka utövade ett för Medelhavshandeln mycket besvärande sjöröveri (Jfr Barbareskstater-na). Under 1500-t. utvecklades emellertid en mera enhetlig statsbildning. I början på 1900-t. började Frankrike få ett vidsträckt inflytande i M., vilket sågs med oblida ögon av tyskarna. 1911 blev konflikten mellan Tyskland och Frankrike akut. Tyskland avsände kanonbåten Panther till Agadir (Pantersprånget). Vid en följande överenskommelse s. å., erkändes emellertid M. som franskt protektorat. Frankrike har haft ett svårt arbete att or.dna de inre förhållandena i M. Ideliga stridigheter med de olika stammarna ha uppstått. Senast 1925 har Frankrike fått utkämpa en segsliten strid med riffkabylerna under Abd-el-Krim, vilken först på senare tid avgjorts till fransmännens fprjnån, Marode'ring, lösa soldathopars plundringar för att erhålla livsmedel. — M a r o d ö'r, deltagare i M.

Marokäng', en av get- el. fårskinn framställd lädersort med färgad och krusad narvsida.

Ma'ros, biflod till Theiss från vänster. Upprinner i Siebenblirgen. Längd 880 km.

Marofce, se Marutce.

Marque'sasöarna, ögrupp i ö. delen av Polynesien, Stilla oceanen, tillhörig Frankrike. 1,200 kvkm., 2,500 inv. De största öarna äro Nukuhiva (482 kvkm.) och Hi vao a (400 kvkm). M. äro bergiga, skogbevuxna och mycket bördiga (kokospalmer, brödfruktträd, oranger, kaffe, socker, tobak m. m.). Främsta exportvara är kopra.

Marra'kusj, Marocko, stad i Marocko, belägen vid s. foten av Atlasbergen.

145,000 inv. Tidtals sultanens residensstad. Talrika gamla moskéer och palats. Lädertillverkning (marokäng-läder).

Marryat [mä'rifiet], F., 1792—1848, engelsk författare, utgav talrika äventyrsberättelser och sjöromaner (P e-ter Simple).

Mars, ursprungligen en italisk naturgud, blev senare den romerske krigsguden, som sådan motsvarande grekernas Ares*.

Mars, den fjärde planeten från solen räknat och -den första utanför jorden. M: s avstånd från solen är 1% gånger jordens, dess diameter är hälften av jordens (massan V» av jordens), omloppstiden kring solen är 687 dygn. M. roterar kring sin axel med ungefär samma hastighet som jorden (24.5 timmar). Planetens axel lutar mot planetbanans plan liksom jordens mot ekliptikan, varför även marshalvkloten genomlöpa olika årstider under M.-året. På grund av att M. kretsar utanför jordens bana uppvisar den ej som Venus och Merku-rius en fullständig fasväxling. När M. står i opposition, är den lätt igenkännlig på sin ljusstyrka och röda färg. I perihelium är M. föga mer än hälften så avlägsen från jorden som i ap-helium, varför ljusstyrkan också är starkt beroende av varest på banan planeten befinner sig, när opposition inträffar. M: s yta är täckt med ljusa och mörka fläckar, vilka blivit kallade för länder och hav. Haven synas i kikaren vara förbundna med varandra medels rätlinjiga s. k. marskanaler, upptäckta 1877 av Schiaparelli*, vilka sedan i fantasin blivit tolkade som verkliga kanaler, skapade av marsinnebyggare. Emellertid vill det synas efter de senaste observationerna, som om kanalerna och deras förändringar i huvudsak bero på synvillor. Tänkbart är dock, att genom vege-

tation mörkfärgade sträckor i vissa fall ha gett upphov till dessa. Om M. har en atmosfär, vilket är möjligt, så är denna mycket tunn. De vita kalotter, som kunna iakttagas kring M: s poler, härröra möjligen från verklig snö men kunna också ha uppkommit genom direkt rimfrostbildning på planetens intensivt kalla yta. M. liar två månar, Pliobos och Deimos, vilka höra till de minsta kända himlakropparna med en diameter av omkring 1 mil. Pliobos, som blott befinner sig 600 mil från M: s yta, fullbordar sitt omlopp på 7% timme, vilket är den kortast kända omloppstiden i hela solsystemet. Deimos, som kretsar längre ut, har en omloppstid av 30 timmar. Astr. tecken d*. Se Bil. Astronomi II.

Mar Sa'ba, kloster i en öken sö. om Jerusalem. Deportationsort för munkar.

Marsa’la, stad på Siciliens v. kust.

70,000 inv. Vinhandel.

MarschalF, i marken fastsatt fackla. M. användes vid illuminationsanord-ningar.

Mai^schall von Bieberstein [-[bi’ber-stajn],-] {+[bi’ber- stajn],+} A. H., 1842—1912, tysk statsman, 1878—81 konservativ medlem av tyska regeringen, 1890 statssekreterare i utrikesministeriet. M. var under åren 1897—1912 tyskt sändebud i Konstantinopel och därefter i London.

Marsehrut, marschruta, den väg, som en resande el. en trupp har utstakad för sig, plan för marsch.

Marseille [marsäj’], Frankrikes näst största stad och viktigaste hamnstad, belägen vid Medelhavskusten nära Rliönes mynning. 590,000 inv. Mycket livlig handel särskilt på Italien, Levanten och de franska, kolonierna. Stora skeppsvarv, maskinindustri, fabrikation av tvål, olja etc. Universitet. Stora muséer.

Marseljä’sen, fr. La Marseillaise [marsöjä'sl, franska nationalsången, skrevs och tonsattes av C. J. Rouget de Lisle under franska revolutionen.

Marsfältet, en slätt i det gamla Rom, på vilken den vapendugliga befolkningen mönstrades vart femte år. Efter M. ha liknande platser i Paris och Leningrad uppkallats.

Marshall [ma’sj8el], A., 1842—1924, engelsk nationalekonom, en av senare tiders allra främsta. Särskilt kända äro de åskådningar, han framställt, i fråga om värdeläran och prisbildningen.

Mar’shallöarna, ögrupp i Mikronesien, Stilla oceanen, ö. om Carolinerna, bestående av en mängd låga korallöar, vattenfattiga och med tämligen ringa vegetation (kokospalmer och brödfruktträd). Export av kopra och fosfat, ögruppen tillhör numera Japan.Marshska arsenikprovet. Om väte ”in stätu nascendi”, d. v. s. just då det framställes, får inverka på en arsenik-förening, bildas arsenikväte [H«As]. Vid M. använder man sig av arsenik-vätets egenskap att vid upphettning i t. ex. ett smalt glasrör sönderdelas i väte och arsenik, som avsätter sig som en spegel på glasrörets vägg. Med M. kan även förekomsten av mycket små arsenikmängder påvisas.

Marsipa’n utgöres av en blandning av sötmandel, något bittermandel, socker och rosenvatten. Användes till bakverk och konfityrer.

Marsk, germansk tjänstetitel, vilken förekom i Sverige från 1200-1. M. var en hög värdighet, men innehavaren av densamma hade ej någon bestämd ämbetsverksamhet, utan M. var snarare ett slags hederstitel. Först på 1600-t. fastställdes M: s ämbetsbefo-genhet, i det han skulle vara chef för krigsförvaltningen. Ämbetet lämnades emellertid under Karl XI: s tid obesatt och har sedan ej återupplivats.

Marskalk [-sjalk'], ursprungligen ”stalldräng”; senare stallmästare, ti-, tel för hög militär el. hovämbetsman; person i allmänhet, som vid festliga tillfällen övervakar ordningen, anvisar platser etc.; manlig deltagare i ett brudfölje. Jfr Fältmarskalk.

Marskfår, se Fårsläktet.

Marskland, sumpmarker vid flodmynningar, som äro utsatta för inverkan av tidvatten, vid ebb blottas och vid flod översvämmas, varvid bottenslammet sättes i rörelse. M. förekomma vid Hollands och nv. Tysklands kuster.

Marsoroligheterna kallas de gatu-upplopp, som forekommo i Stockholm 1848, 1864 och 1865. 1848 orsakades M. av revolutionsidéer med anledning av revolutionen i Frankrike s. å. Upploppet stillades emellertid snart av myndigheterna. Gatuoroligheterna 1864 och 1865 hade sin grund i missnöjet med Sveriges passiva hållning under dansk-tyska kriget.

Marstal, samhälle på JErö, Danmark.

2,500 inv. Stor handelsflotta.

Marstrand, V., 1810—73, dansk målare, som utfört porträtt, landskap, historiemålningar etc. M. hör till de mera kända danska konstnärerna.

Marstrand, stad på en klippö i Kattegatt, s. Bohuslän. 1,800 inv. Mekanisk verkstad. Mycket besökt badort. Betydande handelsort under 12- till 160Ö-talen. På en höjd över staden den gamla fästningen Karlsten, numera övergiven.

Marsupproren, Marsrevolutionen, Marsdagarna, benämning på nationella frihetsrörelser, som uppkommo i flera tyska stater 1848 med anledning av februarirevolutionen i Frankrike.

Marsvin (Cavia), släkte, tillhörande de marsvinsartade djurens familj (Ca-viidaa) inom gnagarnas ordning. Mest känt är det vanliga marsvinet (Cavia cobaya), som är brokigt, svart, röd-gult och vitt. Dess vilda stamform är troligen C. cutleri från Peru. Förnöjsamt och godmodigt. Förökar sig synnerligen starkt.

Marteau [-tå'], Henri, f. 1874, fransk violinist och kompositör, svensk medborgare sedan 1920. M. har i in- och utlandet företagit talrika konsertresor.

1908—14 var M. lärare vid Berlins musikhögskola.

Martel' de Jan ville [s;angvil'], Ga-brielle de, f. de Riquetti de Mirabeau, f. 1850, fransk författarinna med märket Gyp, bekant för sina ofta satiriskt lagda noveller och romaner med ämnen hämtade ur Parisaristokratins liv.

Martell', se Karl Martell.

Ma'rter, kval, pina, plåga. — Mar-t e'r a, pina, plåga, tortera.

Martialisk, krigisk, manhaftig.

Martin, Elias, 1739—1818, svensk historie-, genre- och landskapsmålare, företog en del studieresor och vistades mycket i London. Från 1791 var M. bosatt i Sverige. Högst nådde M. i sina landskap, vilka kännetecknas av fin nyansering och elegant ljusbehandling. Av M:s tavlor märkas Midsommarsfest, Landskap med vattenfall.

Martin av Tours [tor], d. omkring 397, frankisk biskop, grundare av det frankiska munkväsendet. Till minne av M. firas Mårtensmässan med gåsätande.

Martinique [martinik'], bergig ö bland Små Antillerna, Västindien, fransk besittning. 900 kvkm., 240,000 inv., övervägande negrer och mulatter. ön är vulkanisk. Bland vulkaner märkes Mont Pelée (1,350 m.), genom vars utbrott år 1902 öns viktigaste handelsstad, S: t Pierre, i grund förstördes. Huvudstad är Forte-de-France,

26,000 inv. Huvudprodukter äro soc-.ker och kakao.

Martinprocessen [martäng'-], den betydelsefullaste färskningsmetoden, uppkallad efter uppfinnaren franske metallurgen P. E. Martin, 1824—1915. Tackjärn och järnskrot nedsmältas tillsammans med färskslagg i flamugnar, som eldas med generatorgas. Gasen och förbränningsluften ledas till härden genom var sin regenerator, en murad kammare, fylld med gallerformigt upplagda tegel. Rökgaserna bortledas genom tvenne andra regeneratorer. Då proceduren med vissa tidsmellanrum med tillhjälp av särskilda ventilanordningar omkastas, så att gas och förbränningsluft ledas till ugnen genom de regenerato- rer, genom vilka rökgaserna tidigare avletts, utnyttjas alltså rökgaserna för förvärmningen av gas ocli förbrän-ningsluft.

Vid den sura martinmetoden, som blott kan användas för fosforfattiga malmer, består ugnsbotten av silikat-tegel, vid den basiska av magnesit-tegel. Vid den basiska martinmetoden, som användes för framställning av mjukt järn ur mera fosforhaltig malm, utfordras härden med bränd dolomit, varjämte kalksten tillsättes. Slaggen blir härigenom så starkt basisk, att fosforn oxideras till fosfat.

Marty'r, person, som går i döden för religiösa trosåsikter.

Maruffel, drummel.

Ma'rulk (Lophius piscatorius) är en ovanligt ful fisk med stort huvud och väldigt gap. Främsta strålen i ryggfenan är ombildad till ett långt spröt med ett bladlikt bihang i spetsen. Den användes som lockbete för småfiskar. M. förekommer vid västkusten.

Marutfce, Marotce, ett negerrike, som sedan 1890 utgör v. delen av Rhodesia. M. har uppkallats efter en negerstam i landet.

Ma'rvatten. Ett fartyg är i M., då det är vattenfyllt till relingen men flyter.

Marx, K., 1818—83, till börden tysk jude, den moderna socialdemokratins grundläggare. Efter studier av juridik, filosofi och historia verkade M. som journalist och författare till en början i Tyskland och sedermera, sedan han på grund av sina radikala åsikter måst lämna landet, i Paris, Briissel och London med avbrott för ett par års vistelse i Tyskland 1848— 49. Marx' främsta och mest kända arbete bär titeln Das Kapital, vars första del utkom 1867 och bägge senare delar först efter M: s död. Till de centrala grundsatserna i marxismen höra den materialistiska historieuppfattningen, enligt vilken de ekonomiska förhållandena äro de avgörande faktorerna för samhällsutvecklingen över huvud taget; mervärdesteorin, som betecknar arbetet som källan till all rikedom och anser, att kapitalisten-före-tagaren med orätt tillägnar sig det av arbetaren producerade värde (mervärdet), som icke är nödvändigt för arbetskraftens vidmakthållande; utarmningsteorin, enligt vilken rikedomarna hopa sig på ett fåtal händer, medan den stora massan blir allt fattigare och fattigare, samt slutligen katastrofteorin, som anser det ofrånkomligt, att den av förhållandenas makt alltmer tillspetsade klasskampen måste utmynna i en våldsam om-störtning, innan ett nytt samhälle kan skapas.

Mary [mä'ri], eng., Maria.

Mar yland [mä'riland], förkortat Ml., stat i ö. Förenta Staterna vid en vik av Atlanten. 32,000 kvkm., 1,450,000 inv. Huvudstad Annapolis, 12,000 inv. Viktigaste stad Baltimore, 775,000 inv. — M. är dels ett bergland, dels ett ganska bördigt lågland. Huvudnäring är åkerbruk med vete, majs, foder och potatis som förnämsta produkter. Frukt och tobak odlas även. Bergsbruket är föga givande. Något stenkol och järn brytas. Däremot är fisket, särskilt ostronfisket, av betydelse. Industrin utgöres till största delen av frukt- och fiskkonserverings-fabriker och tobaksfabriker.

Maräng', ett slags bakverk av uppvispad äggvita och fint strösocker.

Masaccio [-satt'jå], egentligen To-maso Guidi, 1401—28, florentinsk målare, berömd för sina fresker i Bran-caccikapellet i Florens. Hos M. möter man en fullt genomförd renässansstil såväl i avseende på perspektivets utbildning som i det naturalistiska återgivandet av gestalter.

Ma'saryk, T., f. 1850, professor i filosofi i Prag 18S2. M. var en av det tjeckiska nationalistpartiets ledare och flydde vid världskrigets utbrott till utlandet. 1918 valdes han på livstid till Tjeckoslovakiens president.

Mascag'ni [maskan'ji], P., f. 1863, italiensk tonsättare, berömd för sin opera På Sicilien (Cavalleria Rus-ticana). Den dramatiskt verkningsfulla musiken i denna opera har gett upphov till den musikaliska riktning, som benämnes verismen, emedan den vill åskådliggöra en situation ur verkligheten.

Masch'verk, machverk, fuskverk.

Mascot [mas'kått], föremål, som anses bringa lycka.

Mask, ihåligt lösansikte av målat lärft, papp, vax o. dyl.; sammets- el. sidenbetäckning över ansiktet med utformad näsa samt hål för ögonen; läder- el. järntrådsskydd, använt vid fäktning etc. — IJnder de gamla grekernas vin- och skördefester användes M. och överfördes sedan till det ur dessa fester utvecklade dramat. Antikens M. täckte hela huvudet och voro försedda med peruk och ett ljud-förstärkande munstycke. M. voro antingen tragiska el. komiska. Under de medeltida teaterföreställningarna användes även M.

Maskar (Vermes) sakna hudskelett och ledade extremiteter. Till M. höra Ringmaskar, Rund maskar, Bandmaskar m. fl.

Maskare'nerna, ögrupp i Indiska oceanen, ö. om Madagaskar, bestående av tre klippiga öar, Réunion, Mauritius och Rodriguez. Av dessa tillhöra Réunion Frankrike, de båda andra Storbritannien.Maskaro'n, ansikte, ofta med förvridna drag el. med fantastiska utsmyckningar, använt inom konsten som dekorationsmotiv. M. leder sitt

ursprung från antikens teatermasker.

Maska't, stad i sö. Arabien. Omkring

30,000 inv. Säte för sultanen över Oman.

Maske'ra, förkläda, dölja, göra oigenkännlig, sätta mask för ansiktet.

— Masker a'd, bal, vars deltagare äro maskerade; kostymbal.

Maskiormiga bihanget, se Blindtarm.

Maskopi', hemligt samförstånd.

Maskregn, folklig benämning på massförekomst av insektlarver, vilka varma vinterdagar vakna ur sin vinterdvala och krypa upp på snön.

Maskros (Taraxacum officinale) hör till familj Compositse och har gula blomkorgar på ihålig stängel. Blomkorgarna öppna och sluta sig efter dygnets timmar (blomsterur). Rötterna finna användning som kaffesurrogat och brukades förr inom medicinen.

Maskspel, ett slags festspel, som forekommo i England på 1500 och 1600-t. och vid vilka de uppträdande buro masker. M. voro föregångare till operan.

Maskuli'n, manlig, tillhörande det manliga könet.

Glasmästare, förman för arbetarna vid en masugn.

Masochism, sexuell egendomlighet med begär att bli misshandlad. Jfr Sadism.

Ma'sol le, H., f. 1884, svensk målare, vars arbeten visa en stark påverkan från Zorn.

Masreliez [marölje5], L. A., 1747— 1810, fransk målare, verksam i Sverige (utom åren 1769—83, då han mestadels vistades i Italien). 1784 blev M. professor vid Målarakademin i Stockholm och ägnade sig sedan förutom åt undervisning även åt rums-dekoration och möbelkomponering bland annat på Stockholms slott, Arvprinsens palats och Drottningholm.

Mass., officiell förkortning på Massachusetts, U. S. A.

Massa, en kropps mängd av materia. Tyngdkraftens verkan på kroppen är proportionell mot dess M. En kropps tyngd på jorden kan därför sägas utgöra ett mått på dess M. Om man emellertid tänker sig samma kropp förflyttad till en mindre planet, kommer den där att väga mindre, emedan den utsättes för en mindre stark påverkan av tyngdkraften. Dess M. är emellertid oförändrad. Ett annat mått på en kropps M. ger den kraft, som fordras för att ge kroppen en viss rörelse. Därigenom mätes närmast kroppens tröghet, men trögheten är proportionell mot M. Ju större

tröghet en kropp har, d. v. s. ju större kraft, som fordras för att ge den en viss rörelseacceleration, desto större är dess M.

Massachusetts [massatjo'sets], förkortat Mass., stat i nö. Förenta Staterna vid Atlanten. 21,000 kvkm.,

3.852.000 inv. Huvudstad Boston,

770.000 inv. M. har flera betydande städer och är i främsta rummet en industristat. Jorden är föga fruktbar. M. har dock en rätt betydande tobaksodling. Ifråga om fiske intager M. främsta platsen bland Förenta Staterna. Industrin är mångsidig. Viktigast äro fabriker för tillverkning av bomulls- och yllevaror samt maskiner.

Massage [-sa'sj] avser att genom gnidning, knådning etc. av kroppens mjukdelar motverka sjukliga förändringar. Närmast åstadkommer M. en ökad blodtillströmning, vilket särskilt vid reumatiska åkommor medför en gynnsam effekt. Vid varbildning, svulster och en del andra sjukdomar verkar däremot M. skadligt.

Massa'ker, blodbad, massmord. — Massak r e'r a, nedgöra, nedhugga, slå ihjäl, illa tilltyga.

Massa'lia, grekernas namn på Mar-

Massa'ua, hamnstad i italienska kolonin Eritrea el. Massaualandet, ö. Afrika. 12,000 inv. En av de viktigaste hamnarna vid Röda havet. Export av hudar, kaffe, palmkärnor m. m.

Masséna, A., 1756—1817, marskalk av Frankrike. Han skickades 1810 till Spanien, där han väl motstod Wellingtons angrepp men ej kunde vinna någon avgörande seger. 1814 gick han över till bourbonerna.

Massenet [-senä'], J., 1842 1912, fransk tonsättare, som skrivit flera operor, bland vilka märkas M a n o n och Thais.

Masse'ra, ge massage.

Massif central [massiff sangtrall'], "mittplatån", en till största delen av granit bestående bergplatå i s. Frankrike, belägen nv. om Cevennerna. Platån, vilkens högsta delar ligga inom provinsen Auvergne, har flera slocknade vulkaner.

Massi'lia, romarnas namn på Marseille.

Massi'v, fast, helt och hållet av samma ämne. G-eol., beteckning, som brukas för ett enhetligt, geografiskt el. petrografiskt avgränsat område (ex. fjällmassiv, granitmassiv).

Massverkans lag, se Guldberg.

Masta'ba, egyptisk gravbyggnad med platt tak och sneda väggar, använd under gamla och mellersta rikets tid åt förnäma personer.

Ma'ster, eng., herre, husbonde, mästare, (framför dopnamn) unge herr.

— M. of arts, engelsk universitets- Masugn i genomskärning.

grad, ungefär motsvarande filosofie doktor.

Mas'tix, ett harts, som erhålles av ett vid medelhavskusten växande träd (Pistacia lentiscus). Lösning av M. användes bland annat för att fästa förband över sår.

Mastodon'ter, med elefanterna besläktade, utdöda djur, försedda med stora betpar i både över- och underkäken. M. levde under tertiärtiden i Europa och i Amerika ännu under den äldre kvartärtiden.

Masturbation, se Onani.

Masugnsprocessen, den procedur, varigenom tackjärn framställes ur järnmalm. M. är till sin kemiska natur i första rummet en reduktionspro-cess. Järnmalmen, som genom röstning befriats från svavel, smältes tillsammans med kol (vanligen träkol el. koks) och, om så erfordras, slaggbildande ämnen (kalksten el. kvarts, beroende på gångartens beskaffenhet). Konstruktionen av en i Sverige använd träkolsmasugn framgår av vid-stående figur. Då smältningen skall igångsättas, påfyllas, "uppsättas", malm, kol och slaggbildande ämnen

varvtals. Uppsättningen av beskickningen sker genom en öppning i masugnens (masugnspipans) översta del, uppsättningsmålet. En masugn hålles oavbrutet i gång under långa tidsperioder, understundom flera år. Malm, kol och slaggbildande ämnen påfyllas därvid efter hand, allt eftersom smältningen fortgår och beskickningen sjunker undan. Den understa delen av masugnen, där det smälta tackjärnet och slaggen samlas, benämnes stället. Strax ovanför stället inblåses genom de s. k. formorna förvärmd bläster-luft, för att tillräckligt hög temperatur skall erhållas. Längst ner i bottnen finnes den s. k. utslagsöppningen, genom vilken tackjärn med vissa tidsmellanrum avtappas. Något högre finns en annan öppning för avtappning av slaggen. Det för smältningen erforderliga värmet erhålles genom kolets förbränning. Kolet ävensom den genom ofullständig förbränning av kolet bildade koloxiden ha emellertid ej blott denna funktion utan verka därjämte reducerande. En del av kolet förenar sig även med det under processens fortgång utreducerade järnet till tackjärn. Den vid M. bildade koloxidrika masugnsgasen tillvarata-ges och användes som bränsle. I de elektriska masugnarna åstadkommes den

erforderliga höga temperaturen på elektrisk väg. Den behövliga koltillsatsen blir därför i dylika ugnar vida mindre.

Ma’sur är miésbildning i trä, särskilt hos björk och lönn. Den uppkommer genom att talrika knoppanlag utvecklas, kring vilka årsringarna få ett oregelbundet förlopp. M. framträder ofta som knölar och utväxter på träden, är hårdare än veden i övrigt och antar vacker polityr.

Masu’rorna, beteckning för ett moränlandskap i s. Ostpreussen med kullig terräng samt sjöar och träskmarker. Jfr Masuriska träsken. .

Masu’rien el. Masurenland, s. delen av provinsen Ostpreussen.

MasiFriska träsken, en mängd träsk och småsjöar i Masurien, s. Ostpreussen. Här besegrade Hindenburg vid världskrigets början den ryska armén.

Masur’ka el. mazurka, egentligen masurisk dans, polsk nationaldans i % takt. Särskilt Chopin har utbildat den.

Mat, i sammansättningar biträde, hjälpare, t. ex. kocksmat, kökspojke.

Matabe’leland, provins i brittiska kolonien Syd-Rhodesia, Sydafrika, över 200,000 inv., varav 10,000 européer. Fordom ett självständigt negerrike. Produkter äro guld, ris, socker och bomull.

Matado’r, vid en spansk tjurfäktning den, som ger tjuren dödsstöten, den förnämste tjurfäktaren; rik, mäk-

52tig ocli inflytelserik man i allmänhet; de liögsta korten i vissa kortspel.

Matan’zas, hamnstad på ön Cubas n. kust, ö. om Havanna. 65,000 inv. Handel med socker och tobak.

Matapa’n, Kap, Greklands sydligaste udde.

Matfarengi, by nära övertorneå, n. Västerbotten. Slutstation för Karungi-banan.

Match, eng., tävling, parti, omgång.

Matelassé, ett slags fasonerad dubbelvävnad.

Ma’ter, lat., moder. M. d o 1 o r o’s a, ”smärtornas moder”, jungfru Maria, sörjande Jesus.

Materia’1, råämne, varav något skall tillverkas, samling föremål, uppgifter etc., som ligga till grund för en vetenskaplig undersökning el. dyl.

Materialism, beteckning för filosofiska åskådningar, vilka hänföra alla företeelser till materia och energi. För vetenskaplig forskning är en sådan åskådning en nödvändig förutsättning. Mot M. ställer man åskådningar, som för att förklara fenomenen antaga tillvaron av en oberoende av materien existerande andlig princip, ”kraft” el. dyl. — M. användes även i moraliskt förringande betydelse, betecknande en på materiellt ägande och materiella njutningar inställd karaktärsriktning. Jfr Idealism.

Materialistisk historieuppfattning, se Marx.

Materialprovning, undersökning av olika material för att utröna deras beskaffenhet och deras lämplighet för olika ändamål. En särskild gren inom M. bilda leverans- och kontrollproven, som avse att utröna, att ett visst material besitter de egenskaper, som det måste ha med hänsyn till det ändamål, till vilket det skall användas, samt att levererade kvantiteter av ett föremål äro i sin helhet likvärdiga. M. omfattar liållfasthetsprov och undersökningar av andra fysikaliska egenskaper såsom provets magnetiska och elektriska egenskaper, dess värmeledningsförmåga, dess utvidgning vid uppvärmning m. m. samt vidare kemisk analys. Officiella anstalter för M. äro i Sverige Statens materialprov-ningsanstait i Stockholm samt en med Chalmers tekniska institut i Göteborg förbunden materialprovningsanstalt.

Materiell’. — 1. Kroppslig, sinnlig, jordbunden, hänförande sig till materien. Jfr Materialism. — 2. Även materiel, yttre hjälpmedel, redskap.

Maternell’, möderne.

Matfors, industriort vid Ljungan, ö. Medelpad. 1,750 inv. Sågverk, pappers-massefabrik. Spikfabrik, tråddrageri.

Matförgiftning, se Köttförgiftning.

Matin, Le [lö matäng'], fr., "morgonen", en 1884 grundad parisisk tidning.

Matmé, musikalisk el. dramatisk föreställning, vilken äger rum före middagstiden.

Matissc [-tis'], H. É., f. omkring 1870, fransk målare, tillhör den modernistiska målargruppen "Les Fau-ves". M: s tavlor kännetecknas av intensivt lysande färgsammansättningar samt ytterst summarisk konturteckning. M. räknas som expressionismens främsta namn.

Matolja utgöres i allmänhet av olivolja. Även andra oljor (t. ex. jordnöt-och sojaolja) komma dock till användning såsom M.

Matriarka't el. mödernerätt, en term, som anger, att släktskap endast räknas på moderns sida. M. förekommer hos en del naturfolk (ex. Fidjiöarna, Guinea).

Matri'kel, medlemsförteckning.

Matri's, en sådan avbildning av ett föremål, att föremålets upphöjningar motsvaras av fördjupningar på avbildningen och tvärtom. En dylik avbildning benämnes negativ. Se Galvano-plastik. M. kallas även en del olika gjutformar inom tryckeriindustrin. I stilgjuteriet användas kopparbitar, i vilka den graverade stålstämpeln (pa-trisen, av lat. pater) slår in typen. Vid maskinsättning är M. de små mässingstycken, som bilda gjutformen för raden (linotyp och typograpli) el. bokstäverna var för sig (monotyp). Av en fuktad pappskiva kan vidare erhållas en M. genom att i calander el. press göra avtryck av en sats, t. ex. bok- el. tidningssida. I Stereotyperingsmaski-nen göres därpå en stereotyp, från vilken tryck sker. Detta tillvägagångssätt är regel för rotationspressar, som användas på de större tidningstrycke-rierna. Jfr Steroetypi.

Matro'na, fetlagd, gift kvinna, som lämnat ungdomen bakom sig; hos de gamla romarna benämning på aktningsvärd, gift kvinna.

Matros, färdigutbildad sjöman utan befälsställning.

Matsmältningsorgan. Hos lägre djur utgöras M. endast av ett hålrum, i vilket födan bearbetas. Först hos högre djur utvecklar sig en mer el. mindre invecklat byggd matsmältningskanal. Människans M. bestå av munhåla, matstrupe, magsäck och tarmkanal samt körtelorganen, lever oeh bukspottkörtel. Efter samma princip äro i allmänhet ryggradsdjurens M. byggda. Särskilt invecklad är exempelvis magsäcken hos idisslare. Växtätare ha i allmänhet mycket lång tarmkanal. Hos människan är tarmarna sammanlagt 7—8 meter, alltså 7—8 gånger bålens längd. En växtätare som fåret har en tarmkanal, som är 27 ggr bålens längd, medan katten, som är en ren kött-ätare, har en tarmkanal, som är endast 3 gånger dess bållängd. I M. undergår födan en mekanisk och kemisk sönderdelning. I M: s vägg sammansättas de sönderdelade ämnena till nya näringsämnen, vilka upptagas av blod-och lymfkärlen i väggen. Den mekaniska sönderdelningen utföres framför allt av tänderna och av magsäcken, som utför knådande rörelser på födan. Den kemiska sönderdelningen börjar redan i munhålan, där ett ämne ptyalin omvandlar stärkelse i socker. Liknande ämnen, vilka kallas enzym, påverka födan i magsäcken och i tarmarna. Sådana ämnen äro pepsin, löpe och lipas i magsäcken, trypsin, steapsin, amylas, invertas, maltas, laktas och erepsin i tarmkanalen. Dessa ämnen sönderbryta fett, äggviteämnen och kolhydrat i enklare beståndsdelar genom direkt påverkan och utan att själva härvid ingå föreningar (jfr Enzym).

Matfsys [-sejs], Massys, Metsys el. Messys, Quinten, 1466—1530, flamländsk målare, vilken utförde både porträtt, religiösa arbeten, karikatyrer och kartonger till vävda tapeter. M. intager en framstående plats bland de nederländska målarna. Mest berömda av hans kompositioner äro altartavlorna i Bryssel och Antwerpen. Motiven till den förra äro hämtade ur den heliga Annas liv, mittpartiet av den senare föreställer Kristi gravläggning.

Matte (maté el. matte-té) äro de koffeinhaltiga och garvsyrerika, rostade samt grovt pulvriserade bladen av ett flertal sydamerikanska Ilex-arter, huvudsakligen I. paraguariensis, ett i Sydbrasilien inhemskt, intill 30 meter

högt träd med ovala, läderar-tade, naggade blad. M. användes för beredning av dryck.

Matteofti, G., 1885—1924, italiensk politiker, 1924 sekreterare i det förena-, de socialistpartiet. M. mördades och vid den följande rättegången visade det sig, att en del ledande fascister hade anstiftat mordet, en sak, som i hög grad skadat fascismens anseende utom Italien.

Ma’tterhorn, en av de högsta topparna i Wallisalperna, Schweiziska västalperna, belägen på gränsen mellan Schweiz och Italien. Når 4,500 m. ö. h.

Matteus, en av Jesu första lärjungar, enligt traditionen författare till M.-evangeliet. Detta anses emellertid numera ha tillkommit först närmare 100 år e. Kr.

Matteus, församling i Stockholm. 44,200 inv.

Mattias, 1557—1619, romersk-tysk kejsare från 1612. M. ingick i den

katolska ligan, som bildats 1608. Under upproret i Böhmen avled M.

Mattias CorvPnus den store, 1440— 90, konung av Ungern 1458, förde segerrika krig mot kejsar Fredrik III, mot Turkiet, Böhmen och Polen. Härunder erövrade han bland annat Mäh-ren, Schlesien samt Wien (1485).

Ma’tto grro’sso, ”täta skogen”, brasiliansk stat invid gränsen till Bolivia.

1.4 milj. kvkm. M. är synnerligen skogrikt och har stora, obearbetade mineralfyndigheter. Glest befolkat. De 275,000 inv. idka till största delen boskapsskötsel.

Mattor. Då M. i Orienten av gammalt varit den viktigaste möbeln, har mattvävnaden nått en hög utveckling särskilt i österlandet. De orientaliska M. äro vävda av ull av får, get el. kamel och sammansatta av för hand inknutna tofsar, vilka kunna sitta mycket tätt, 90—100 per kvcm. och tätare. Deras värde beror delvis på hur tätt knutarna sitta. Ett otal olika mönstertyper finnas. Man benämner dem ofta efter tillverkningsorten. Den europeiska mattillverkningen är av betydligt yngre datum och har först under 1800-t. nått större betydelse. Bland europeiska M.-typer må nämnas Ax-minstermattor, som ha en plyschartad lugg, Brysselmattor, som ha tätsittande jämnhöga öglor, Wiltonmattor, vilka vävas på samma sätt som Brysselmattor men ha öglorna uppskurna, samt Kidderminstermattor, vilka äro släta och bestå av två el. tre lager tvåskaftvävnad. På senare tid ha de vävda mattorna till en viss del ersatts av linoleummattor. Jfr Linoleum.

Mattsson, Gustav, 1873—1914, finländsk skriftställare, sedan 1906 docent i kemi i Helsingfors. M: s kåserier och framför allt hans reseskildringar (En herre for till Zanzibar) utmärka sig för intelligent iakttagelseförmåga och måttfull ironi.

Mat tvång, se Rusdrycksför sälj ning.

Maturite’t, mogenhet, mognad. — Maturitetsexamen, mogenhetsexamen, äldre namn för studentexamen.

Maud [måd], eng., Matilda.

Ma’una ke’a, vulkankägla och högsta topp på Hawaii. Når 4,300 m. ö. h.

Ma’una r/o’a, världens största, nu verksamma vulkan, belägen på ön Hawaii. Bland dess kratrar märkes Ki-lauea.

Maupassant [måpassang’], Guy de, 1850—93, fransk författare, en av naturalismens främsta representanter i Frankrike, debuterade med en diktsamling men övergick sedan till prosan och blev en erkänd mästare på novellens område. M: s arbeten kännetecknas av en fint nyanserad karaktä-riseringskonst samt ett överlägsetklart och flytande språk. Till de mest kända höra romanerna Une v i e, B e 1-A mi, Pierre et Jeanne, Fort comme la Mort samt novellsamlingarna Les soeurs Ron-doli, Boule de Suif, Maison T e 11 i e r, Le H o r 1 a. M. blev sinnessjuk 1892.

Maureta’n!en. — 1. Sammanfattande benämning på v. Algeriet och Marocko, fordom romersk provins. — 2. Del av Franska Västafrika, belägen n. om Senegal. 400,000 kvkm., 300,000 inv.

MaurPtius, ö, tillhörande ögruppen Maskarenerna i Indiska havet, utanför Afrikas sv. kust. 1,900 kvkm.,

367,000 inv. M. är brittisk besittning. Viktigaste hamnstad är det starkt befästa Port Louis, 39,000 inv. — Odling av sockerrör är viktigaste näringsgren. Andra produkter äro hampa, kaffe, aloe, peppar.

Ma’usergeviir. Den svenska arméns gevär är ett M. med 6.5 mm. kaliber. De första M., som sedermera i olika avseenden förändrats, konstruerades 1866 av två tyskar, bröderna Mauser i Wiirtemberg. Se Handeldvapen.

Mausole’um, lat., namn på ett större gravmonument. M. kallades ursprungligen den dyrbara gravvård, som på 300-1, f. Kr. restes i Halikarnassos åt konung Mausolos av hans gemål, drottning Artemisia.

Man va is sujet [måvä’sys;'e’], fr., ”dåligt subjekt”, moraliskt mindervärdig person, odåga, odugling.

Max av Baden, se Maximiliam.

MaxiFler, underkäkar hos insekter och kräftdjur.

Maxi’m, levnadsregel, praktisk grundsats, rättesnöre för ens handlingar.

Maxim [mrek’sim], sir Hiram Stevens, 1840—1916, ingenjör, uppfinnare, född i Förenta Staterna, sedermera bosatt i England. Den första moderna kulsprutans konstruktör. Känd även för uppfinningar inom belysningstekniken och för förbättringar av de styrbara luftskeppens konstruktion.

Maxima’1, i sammansättningar: högst, störst, mesta tillåtna.

Maxima’larbetsdag, se Arbetarskydds-lagstiftning.

Maximalis’ter, i början på 1900-t. benämning på en radikal fraktion av det ryska socialistpartiet. M. förenade srg sedermera med bolsjevikerna.

Maximilian (Max), prins av Baden, f. 1867. M. utsågs i oktober 1918 till rikskansler och inledde förhandlingar om stillestånd, samtidigt som han genom vidsträckta reformer och medgivanden åt de radikala partierna sökte rädda den monarkiska statsförfattningen. Då detta visade sig utsiktslöst, avgick M.

Maximilian I, 1459—1519, romersktysk kejsare, ärkehertig av Österrike.

1486 valdes han till romersk konung och blev efter Fredrik III. s död romersk kejsare. M. har kallats ”den siste riddaren”.

Maximilian Ferdinand Josef, 1832— G7, ärkehertig av Österrike, blev 1864, sedan Napoleon III intagit Mexico, under fransk påtryckning vald till kejsare. M. kämpade fåfängt mot det republikanska partiet och blev slutligen, då Frankrike upphörde att giva honom sitt stöd, tillfångatagen och avrättad.

Max’imipris, se Kristidslagstiftning.

Maximitemperatur, se Medeltemperatur.

Max’imum, det största. Inom matematiken säges en funktion nå M., då det värde, den antar för ett visst värde på den el. de oberoende variablerna, är större än det värde, den har, då den el. de oberoende variablerna antaga något större el. något mindre värden. Inom fysiken och denna närstående vetenskaper (meteorologi m. fl.) användes M. för att beteckna, att en viss företeelse vid en viss tidpunkt el. i ett visst sammanhang nått sitt största värde. Ex. Maximitemperaturen under en dag, lufttrycksmaximum, en ångas maximitryck, det vill säga det liögsta tryck, en ånga kan anta vid en viss temperatur utan att kondenseras. Motsatsen till M. är minimum.

Max’well [-oäll], J. C., 1831—79, skotte, som utfört betydelsefulla undersökningar inom olika delar av fysiken men framför allt gjort sitt namn känt genom den epokgörande teori, han utarbetade rörande de elektromagnetiska fenomenen. Bland annat påvisade han i denna, att ljuset kunde betraktas som en elektromagnetisk vågrörelse.

Maxwells elektromagnetiska ljus-teori [maks’oäll-], se Ljus.

Maxwells regel [mak’soälls-], se In-duktion.

May’a, se Fornamerikansk kultur.

Mayenne [majänn’], biflod från höger till Loire, v. Frankrike. Upprinner i Normandie, flyter åt s. och förenar sig vid Angers med Sarthe, varefter den under namnet Maine flyter ut i Loire. Längd 185 km.

May’er, J. R., 1814—78, tysk fysiker och läkare. Känd framför allt för sina undersökningar om arbetets och värmets ekvivalens samt för sina bestämningar av den mekaniska värme-ekvivalenten.

Mayerling [maj’-], by i Wienerwald i Nedre Österrike. I ett numera till karmelitkloster ombildat jaktslott dog kronprins Rudolf av Österrike här 1889 under gåtfulla omständigheter. (Mayerlingdramat).

Mayflower [mei’flauer], eng., ”majblomma”, det fartyg, som överförde de första engelska nybyggarna till Nord-Amerika (1620).

Mayonnaise, se Majonnäs.

May’or, i England ocli U. S. A. styresmannen för en stadskommun. Jfr Lord Mayor.

MazarPn, bakelse av mördeg med en fyllning, bestående av mandel och socker.

Mazarin [-saräng’], J., 1602—61, fransk statsman, kardinal, av italienskt ursprung (hette egentligen Mazarini), förde under Ludvig XIV:s omyndig-hetstid regeringen som drottning Annas allsmäktige rådgivare. M. fortsatte det av Richelieu påbörjade arbetet på upprättande av en stark konungamakt. Av det franska folket, särskilt adeln, var han illa omtyckt. Jfr Fron-den.

Mazdaism, en i Iran uppkommen religion, som hänför sig till profeten Zaratliustras förkunnelse. I grekisk tolkning kallas det ondas makt Ahri-man, det godas Ormuzd. M. bygger i stor utsträckning på ett motsatsförhållande mellan dessa bägge andemakter. M. blev så småningom Persiens statsreligion och uppblandades med folkreligiösa element. Bland M:s egendomliga stadganden märkes, att liken ej få begravas el. brännas utan skola utsättas för att förtäras av rovfåglar på särskilda byggnader, ”tystnadens torn”. Prästerna skola vårda en ständigt brinnande, helig eld, varför M: s anhängare även kallas elds-dyrkare. Numera har M. i Persien uttrof Islam. De fåtaliga anhängare, som ännu finnas, kallas parser.

Mazdaz’nan, sammanslutning, som propagerar för en levnadskonst, baserad på diet (vegetarisk) och and-ningsövningar. Dess ledare är O. L. Hanish, Los Angeles.

Mazep’a, Ivan Stephanovitj, omkring 1644—1709, kosackhetman, intrigerade mot tsar Peter och slöt förbund med Karl XII, vilken han efter slaget vid Poltava medföljde till Bender, där han avled.

Mazurka, se Masurka.

Mazzini [matsi’ni], G., 1805—72, italiensk frihetsagitator, politiker, gick i landsflykt 1831 och grundade i Marseille sällskapet ”det unga Italien”, vilket som mål uppställde Italiens enande till en demokratisk republik. 1849 var M. en av ”triumvirerna” i den nyutropade republiken i Rom men måste efter Roms fall åter fly ur landet. M. hade stor betydelse för Italiens frihetssträvanden.

M. b. p. a., förkortning för med begränsad personlig ansvarighet. Se Ekonomisk förening.

Mc Adam [mcekced’(em], J. L., 1756— 1836, skotsk vägbyggare, bekant för den av honom uppfunna metoden att

med användande av krossad sten erhålla en hård vägbana (makadainise-ring).

Mc Cormick, C. H., 1809—84, nordamerikan, skördemaskinens uppfinnare.

Mc Keesport, se Mac Keesport.

Mc Kcnna [mieken^ise], S., f. 1888, engelsk författare, som i flera romaner skildrat engelsk överklass (S o n-j a).

M’Clure, se Mac Clure.

Me., officiell förkortning på Maine*, U. S. A.

Me’a culpa [-kul’pa], lat., min är skulden.

Meade [mid], G. G., 1815—72, nordamerikansk general, deltog med utmärkelse i nordamerikanska inbördeskriget och blev 1863 överbefälhavare över Potomacarmén. Som sådan besegrade han Lee i tredagarsslaget vid Gettysburg s. å. Emellertid ansåg regeringen, att M. ej tillräckligt förstått begagna sig av segern, varför överbefälet f. å. lämnades till Grant.

Meandermönster.

Mean’der, en flod i Mindre Asien med regelbundet slingrande lopp, efter vilken meander också blivit beteckning för flodslyngor i allmänhet av denna karaktär liksom ock för liknande dekorativa motiv (t. ex. ett i spiraler el. vinklar lagt band). Sådana ornament kallas även å la grecque.

Mecena’t, se Meecenas.

Mechelin, L. BE. S., 1839—1914, finländsk politiker, professor i Helsingfors 1874, chef för finansdepartementet 1S82—90. 1903 utvisades M. av den ryska styrelsen men erhöll f. å. rätt att återvända till Finland. 1905—08 var M. vice ordförande i senatens ekonomidepartement.

Mecheln, fr. Malines [malinn’], stad i provinsen Antwerpen, n. Belgien, vid floden Dyle. 60,000 inv. Säte för Belgiens ärkebiskop. Spetstillverkning. En mängd märkliga gamla kyrkor och profanbyggnader.

Meck’a, huvudstad i Hedsjas, v. Arabien, nära Röda havet. Omkring

60,000 inv. Muhammeds födelseort. Muhammedanernas viktigaste vallfartsort. Bait Allah, moské från 1500-t. med Kaaba*.

Meck’ajärnväg:en, se Heds jas.

Mecklenburg:, tvenne stater i för-bundsrepubliken Tyska riket, belägnavid östersjön, M.-S c h w e r i n 13,100 kvkm., 670,000 inv. och M.-Strelitz

2,900 kvkm., 110,000 inv. — M. är ett på sjöar rikt slättland med låga åsar. Åkerbruk och boskapsskötsel (får och svin) äro huvudnäringar. Livsmedelsindustri. Tillverkning av lantbruksredskap. Största städer äro Rostock,

68,000 inv., Schwerin, 45,000 inv., och Wismar, 25,000 inv.

Med., förkortning för medicine.

Medalj. — 1. Minnespenning, prydd med relief-figurer och bärande inskrift el. dylikt till ära för en bekant person el. händelse. — 2. Metallpenning, utdelad som belöning el. pris. — M. äro vanligen cirkelrunda, men även rektangulära (plaketter) förekomma. I Sverige började man tillverka M. på drottning Kristinas tid. Mestadels inkallades härför utländska konstnärer.

Medaljong’, stor medalj; relief, tavla el. ornament inom en cirkelrund el. oval ram; flat, rund el. oval kapsel för ett miniatyrporträtt, minne el. dyl.

Medborgarrätt. Gällande rättsregler om M. återfinnas i lag den 23 maj 1924 om förvärvande och förlust av svenskt medborgarskap. Svensk medborgare på grund av födsel är barn i äktenskap, vars fader är svensk medborgare, och barn utom äktenskap, vars moder är svensk medborgare. Utländsk man el. kvinna, som är född i riket och oavbrutet vistats där intill en ålder av 22 år, blir svensk medborgare, om avsägelse av denna rätt dessförinnan ej ägt rum. Utländsk kvinna, som ingår äktenskap med svensk man, blir även svensk medborgare. Svenskt medborgarskap kan även förvärvas av utlänning, som fyllt

21 år och som sedan minst fem år har hemvist här i riket. Därtill skall vederbörande ha gjort sig känd för hederlig vandel samt ha möjlighet att försörja sig och sin familj. Svenskt medborgarskap förloras av den, som blir medborgare i annat land samt därstädes har eller tager sitt hemvist. Om en svenska gifter sig med t. ex. en tysk, blir hon tysk medborgare först när hon lämnar Sverige. Stannar hon kvar här i riket, förblir hon svensk medborgare. Svensk man el. kvinna, som alltsedan födelsen och intill fyllda 22 år oavbrutet vistats utom riket,

förlorar sitt svenska medborgarskap, så framt ej särskilt medgivande till bibehållandet av det svenska medborgarskapet dessförinnan erhållits.

Medborgerliga rättigheter, den enskilde individen tillerkända rättigheter av och gentemot staten. Sådana äro : säkerhet till person och egendom, rättssäkerhet, samvetsfrihet och tryckfrihet samt valrätt, vilka rättigheter

uti grundlagen äro tillförsäkrade medborgarna.

Medborgerligt förtroende, se Påföljd.

Mede'a, i den grekiska gudasagan dotter till konung Aietes i Kolchis. M. var förfaren i trollkonster och hjälpte Jason att bemäktiga sig det gyllene skinnet (jfr Argonauterna). Därefter flydde hon med Jason, som dock efter en tid blev förälskad i konungadottern Glanke. Offer för en vild svartsjuka, dödade M. sin rival och sina egna barn med Jason, varefter hon flydde.

Medelfel, ett efter olika formler beräknat mått på de gränser, inom vilka ett visst givet värde sannolikt bör variera. Om skillnaden mellan två värden tillräckligt mycket överstiger medelfelet på skillnaden, kan man alltså känna sig säker på att denna skillnad verkligen existerar och ej beror på en tillfällig förskjutning.

Medelhavet, inhav mellan Europa, Asien och Afrika, genom Gibraltar sund förbundet med Atlanten, genom Dardanellsundet — Marmarasjön — Bosporen förbundet med Svarta havet och genom Suezkanalen förbundet med Röda havet. M: s ytvidd uppgår till omkring 2.5 milj. kvkm., dess största längd till 386 mil. Största kända djupet, 4,572 m., har uppmätts sö. om Sicilien. De viktigaste öarna äro från v. till ö. Balearerna, Sardinien, Corsica, Sicilien, Malta, Kreta och Cypern. Apenninska halvön och Sicilien dela M. i två bäcken, ett västligt, karakteriserat av branta klippor ocli få öar, ett östligt med starkt sönderskuren nordkust och talrika öar. I det västliga bäckenet begränsa Corsica, Sardinien, Sicilien och den Apenninska halvön ett mindre bäcken, Tyrrenska sjön. I det östliga bäckenet utskjuter Balkanhalvön mellan tvenne djupt inträngande, stora vikar, Adriatiska havet i v. och Egeiska havet i ö. M. har sedan äldsta tider varit av oerhörd betydelse för handel och samfärdsel.

Medelhavsländerna, gemensam beteckning för det område kring Medelhavet, som i n. begränsas av Pyrenéerna, Alperna och Balkanbergen, i ö. av sv. Asiens bergstrakter och öknar, i s. av Saharaöknen och i v. av Atlanten.

Medelhavsras, se Indoeuropeer.

Medelli'n, stad i den sydamerikanska staten Colombia. 80,000 inv. Lervaru-industri.

Medelpad, norrländskt kustlandskap, gränsande i n. till Ångermanland och Jämtland, i s. till Hälsingland. 7,490 kvkm. 110,000 inv. M. är starkt kuperat, uppfyllt av 250—550 m. höga skogsberg och genomdraget av Ljungans och Indalsälvens djupt nedskurna dalgångar, vilkas mäktiga ler- och mjälasediment bilda en bördig jord- mån; dalarna, liksom sjöstränderna, äro därför upptagna av en tät jord-bruksbebyggelse. Av större sjöar må nämnas Haverövattnen ocli Holmsjön i landskapets v. del och Stödesjön längre i ö., alla genomflutna av Ljungan, samt (norra) Holmsjön, genom-fluten av den från ö. Jämtlands sjöar kommande, vid Torpsliammar i Ljungan utfallande Gimån. Berggrunden utgöres alldeles övervägande av urberg (granit och gneis). Mindre områden av yngre diabas förekomma här och var; norra delen av Alnön upptages av ett märkligt eruptivområde av nefeliasycint och besläktade sällsynta bergarter och på Rödön förekommer rapakivi och en del andra, med den förbundna bergarter. Högsta marina gränsen når i ö. 270 m. ö. h., i v. omkring 240 m., så att de lägre delarna av landskapet och alla större dalgångar efter istiden varit betäckta av havet. Jordbruk och skogsindustrier äro landskapets huvudnäringar, de senare koncentrerade kring och emellan de båda -älvarnas mynningsområden med deras många sågverk och pappersmas-sefabriker. M: s kustområde bildar därför ett av vårt lands största och tätast befolkade industridistrikt. Vid Ljungans vattenfall i västra delen av landskapet har uppvuxit ett centrum för kemisk industri (Ljungaverken).

M. tillhör Västernorrlands län. Jfr Bil. Landskapsvapen.

Medelproportional, geometriskt medium. M. till de två talen a och 1) definieras genom ekvationen — —

Medelpunkt, centrum. — 1. Mat. Med M. till en kurva förstås en så belägen punkt, att den delar alla genom densamma gående kordor mitt itu. — 2. Fys. M. till ett antal inbördes parallella krafter är en så belägen punkt, att en i densamma anbragt kraft kan ersätta alla de parallella krafterna.

Medelpunktsvinkel, den vinkel, som två radier i en cirkel bilda med varandra.

Medeltal, se Medelvärde.

Medeltemperatur, medeltalet för ett visst antal observerade temperaturer under loppet av ett dygn (t. ex. för varje timme) är dygnets medeltemperatur; ur dygnens M. får man månadernas och årets M. och genom att fortsätta observationerna ett tillräckligt stort antal år fås de för observationsorten karakteristiska medeltemperaturerna. Ur observationerna tar man vidare ut de högsta och lägsta iakttagna temperaturerna, de absoluta maximi- och minimitemperaturerna för dygn, månader och år, ävensom samma tiders medelmaxima och medelminima.

Medeltiden, det världshistoriska tidsskedet mellan ”Gamla” och ”Nya” tiden. M: s början brukar räknas från Västromerska rikets fall (476). Dess slut brukar antingen räknas vid Ivonstantinopels erövring av turkarna (1453), vid Columbus upptäckt av Amerika (1492) el. vid reformationens insättande i början av 1500-t. De för medeltiden mest typiska institutionerna äro feodalismen på statslivets område och den katolska hierarkin med det romerska påvedömet på den andliga odlingens fält. Vetenskaplig forskning och tankefrihet funnos knappast under M.

Medelvärde, medium, medeltal. Se Aritmetiskt medium, Medelproportional och Harmoniskt medium.

Meder, se Medien.

Me’devi, Sveriges äldsta brunnsort, belägen i nv. Västergötland.

Medi,a’n, en rät linje, som förenar ett hörn i en triangel med mittspetsen på motstående sida.

Mediation, bemedling, medling, folkrättslig beteckning för en el. flera utomstående staters mellankomst vid uppgörandet av mellan stater rådande tvistemål.

Medici [me’ditji], Medicéerna, ryktbar italiensk släkt, vilken under nästan hela 1400-t. innehade makten i Florens. — 1. Cosimo de M., 1389—1464, ledde från 1434 styrelsen i republiken Florens. M: s regeringshandlingar utmärktes av stor klokhet. Han uppmuntrade i stor utsträckning konstnärer och lärde. — 2. Lorenzo de M., 1449 —92, den förres sonson, innehade från 1469 högsta makten i Florens. M., som var mycket praktälskande, gynnade frikostigt konster och vetenskaper. Själv utgav han flera lyriska diktsamlingar.

Medicinalstyrelsen, ett centralt ämbetsverk, som har till uppgift att övervaka vad som rör sjuk- och hälsovård. M. handlägger ärenden rörande medicinalväsendet och veterinärväsendet. I spetsen för M. står en generaldirektör. M. är uppdelad på olika byråer (medicinal-, hospitals-, hälsovårds-, veterinär-, kameral- och allmänna byrån samt en extra byrå för apoteksväsendet), vilka förestås av medicinalråd.

Medicinalväxter, växter, som användas för beredandet av läkemedel. Man insamlar växtdelar såsom rötter, blad, blommor, frukter etc., vilka förvaras torkade (droger). I Sverige verkar sedan 1910 Svenska Medicinalväxtföreningen för odlande av M.

Medicine kandidatexamen, Medicine Licentiatexamen, se Kandidatexamen och Licentiat.

Medicinman, hos många vilda stammar förekommande mellanting mellanpräst och läkare, som med hjälp av besvärjelser etc. tros kunna bota sjuka, framkalla regn etc.

Me’dien, forntida landskap i nv. delen av nuvarande Persien med huvudstäderna Ekbatana och Ragai. Urinvånarna kuvades av en arisk stam, mederna, vilka dock i sin tur besegrades av assyrierna. Fram emot 600-t. f. Kr. lösgjorde sig M. från Assyrien och under konung Kyaxares inföll M:s storhetstid. Snart blev M. emellertid ett lydrike under Persien och erövrades slutligen av Alexander den store. Efter dennes död tillhörde M. en tid

Syrien och kom därefter under Partien (omkring 150 f. Kr.).

Medieva'1, medeltida, en boktryckar-stil, efterbildande stilen i medeltida

handskrifter. Ex. Medieval.

Medi'na, stad i Hedsjas, v. Arabien. Omkring 15,000 inv. Till M. flydde Muhammed år 622 från sina förföljare. Han anses vara begraven där.

Me dina'1, ett organiskt preparat, vilket användes som sömnmedel.

Me'dio, i mitten av (en viss månad).

Medio'ker, medelmåttig. — M e d i-

o k r i t e't, medelmåttighet, medelmåtta.

Meditation, eftersinnande, betraktelse, begrundande, eftertanke. — M e-d i t e'r a, begrunda, fundera, grubbla.

Mediterra'n, hörande till Medelhavsområdet (t. ex. mediterran flora).

Mé'dium. — 1. Ämne, som förmedlar någon verkan. — 2. Se Medelvärde.

— 3. Se Hypnos.

Medling i arbets tvister, se Arbetsfred.

Medoc [-åk'], Bordeauxvin från provinsen Medoc i s. Frankrike.

Medu'sa. — 1. Se Perseus. — 2. Benämning på en del maneter.

Meer, Jan van der, kallad J. Ver-meer van Delft, 1632—75, genre-, porträtt- och landskapsmålare, nådde högst i sina genrebilder, vilka avspegla äkta holländskt kynne och framför allt utmärkas av en utsökt färgkomposition. Till de ryktbaraste höra Flickan med vinglaset, Spets-knypplerskan, Brevskriver-s k a n.

Meeting [mi't-], folkmöte.

Mefisto'feIes, Mefis'to, i Faustsagan namn på djävulen. Se Faust.

Megafo'n, en trattformig apparat, som användes som ljudförstärkare t. ex. vid utropandet av resultat vid idrottstävlingar.

MegalFtiska monument, av stenblock uppförda lämningar från stenåldern, såsom liällkistor, gånggrifter, dösar och andra stensättningar.

Meghna, Ganges' och Brahmaputras gemensamma huvudmynningsarm.

Mcgä'ra, i grekiska mytologin namn på en av furierna (se Erinyer); ful, argsint och oregerlig kvinna.

Mehr Ucht!, ty., ”mera ljus!”, enligt ett felaktigt påstående Goethes sista ord.

Meier-Greefe [maj'er grä'fe], J., f. 1S67, en bland de ledande tyska konsthistorikerna, som bland annat särskilt arbetat för att göra Marées uppskattad och känd.

Meilhac [mäjak'], H., 1831—97, fransk teaterförfattare, bekant för sina komedier, operett- och operatexter m. m. (Sköna Helena, Carmen, Lillehertigen).

Meiningarna [maj'-], beteckning för ett skådespelarsällskap, som på 1870 och 80-t. verkade i Meiningen. M. ha utövat ett betydelsefullt inflytande på den europeiska skådespelarkonsten, framför allt genom sin strävan efter ett omsorgsfullt samspel.

Meiningen [maj'-], se Sachsen.

Meissen [maj'sen], stad i staten Saclisen, mellersta Tyskland, belägen vid Elbe, nv. om Dresden. 38,000 inv. Bekant för sin porslinsfabrik, grundlagd 1710, den äldsta i Europa (Meis-senporslin, saxiskt porslin).

Meissner. — 1. Hjalmar M., f. 1865, musiker, har varit verksam som kapellmästare, bland annat vid Oskars-teatern under dess operettid och även komponerat pianostycken, militärmusik m. m. — 2. Emma M., f. Ekström, f. 1866, operettsångerska, den förres hustru.

Meissonier [mäsonje']. — 1. J. A. M., omkring 1695—1750, från Italien härstammande fransk konstnär, som utövat ett grundläggande inflytande på rokokotidens konstslöjd, ornamente-ring o. dyl. — 2. E. M. 1815—91, fransk målare, bekant för sina mestadels i litet format hållna genrebilder, vilka utmärkas av säker iakttagelseförmåga och utomordentlig tids- och lokalfärg (Schackspelare, Slagsmålet). M. målade även större tavlor med motiv från napoleonkrigen (S 1 a-get vid Friedian d, 1814).

Mejram (Origanum majorana), till läppblomstriga växter hörande ört med gråludna blad och vita blommor. M. användes särskilt förr som krydda. Den härstammar från Medelhavsländerna.

Mekani'k, läran om kroppars jämvikt (statik) och rörelse (dynamik).

Mekaniska sediment, se Bergarter.

Mekaniska värmeekvi valen ten, det tal, som anger, huru många kilogrammeter, som motsvaras av en kilogramkalori. M. är lika med 427.

Mekanisk vittring, se Vittring.

Mckine's, se Meknes.

Mek'ka, se Mecka. Me'knes, stad i Marocko, sv. om Fez,

37,000 inv. Tidvis residens för sultanen i Marocko.

Mekong, sydasiatisk flod. Upprinner i Tibet, rinner på gränsen mellan Siarn och Franska Indokina, utfaller i Södra Kinesiska sjön, varvid den bildar ett vidsträckt delta. Längd 450 mil.

Melan'chton, Filip, 1497—1560, tysk reformator, Luthers vän och medhjälpare. M. var en synnerligen lärd man och hyste för den tiden ovanligt toleranta åsikter. Hans mest berömda skrifter äro ”Augsburgiska bekännelsen” och ”Augsburgiska bekännelsens apologi”, i vilka han ger en utförlig framställning av den Lutherska läran.

Melan der, J. M. R., f. 1857, författare, militär. M. har huvudsakligen skrivit äventyrsberättelser för ungdom (Nybygget, Havets v ä-g a r).

Melane'sien, det gemensamma namnet på en till Söderhavsöarna hörande samling ögrupper, sträckande sig från Nya Guinea åt sö. mot Nya Zeeland. Bland de större ögrupperna märkas Bismarcksarkipelagen, Salo-monöarna, Nya Hebriderna, Nya Cale-donien och Fidjiöarna.

Melane'sier, *se Malajer.

Melankoli', svårmod. — Melanko'-1 i s k, nedstämd.

Me'lartin, E., f. 1875, finsk tonsättare. Bland M: s kompositioner märkas särskilt sånger och pianostycken men även symfonier, orkesterverk samt operan Aino.

Melass', mörkbrun sirup, som erhålles som avfallsprodukt vid sockertillverkningen. Användes som kreatursfoder, för framställning av brännvin, inom jästindustrin m. m. Se Socker-tillverkning.

Melbourne [mälFbörn], huvudstad i staten Victoria, Australien. 885,000 inv. En av Australiens viktigaste industri-och handelsstäder med betydande export av bland annat ull.

Melée [mäle'], träta, bråk, hand-gemäng.

Me'lcn, B. von, födelse- och dödsår obekant, en av de tyskar, som Gustav Vasa tog till medhjälpare. Efter befrielsekriget 1521 gick M. i Gustav Vasas tjänst men råkade redan efter ett par år i onåd, varefter han förband sig med konungens fiender och förorsakade Gustav mycken förargelse.

Mele'ra, blanda. — Mel e'r a d, av blandad, obestämbar färg, spräcklig.

Melilla [melil'ja], stad i n. spanska Marocko, vid kusten av Medelhavet. Omkring 10,000 inv. Spaniens äldsta besittning i Afrika, erövrad år 1496.

Melin, K. A., f. 1849, författare. M. har utgivit lyriskt betonade diktcyklar (Humleplockningen, Skärgårdsbilder), ett mindre historie-

drama, Vid Breitenfeld, sagospelet Snövit m. m.

Melini't, ett särskilt i Frankrike för militära ändamål använt sprängämne med pikrinsyra som huvudbeståndsdel.

Me'lis, vitt raffinerat socker. M. säl-jes bland annat som toppsocker. Se Sockertillverkning.

Mel'ki-Se'dek, en konung i Jerusalem, som omtalas i Gamla testamentet.

Mellanamerika el. Centralamerika omfattar den landtunga, som sammanbinder Nordamerika (sö. Mexico) med Sydamerika. Detta område, av samma storlek som Frankrike, upptages av kolonin Brittiska Honduras samt de sex republikerna Guatemala, Honduras, Salvador, Nicaragua, Costarica och Panama. Ibland räknas till M. även den utanför liggande övärlden Antillerna. — M. utfylles av Cordil-leras. Landet är därför övervägande högländ, ehuru bergformerna i allmänhet äro lugna. Högslätter (åt at-lantsidan) liksom kustslätter förekomma. I M. finnas ett stort antal såväl utslocknade som verksamma vulkaner, däribland märkas M:s högsta toppar

i Guatemala på något över 4,000 m. — M. ligger i den tropiska zonen, men klimatet mildras inom stora delar av det inre genom den betydande höjden över havet. — Växt- och djurvärlden bilda en övergång mellan det subtropiska Mexicos och det tropiska Sydamerikas. — Befolkningen uppgår till omkring 5% milj., varav ungefär hälften äro rena indianer, vilka inom de otillgängligaste delarna ännu bibehållit sitt ursprungliga språk och levnadssätt. I övrigt utgöres befolkningen av vita (kreoler) och mestizer samt, särskilt i kusttrakterna, av negrer och mulatter. — M: s fastland påträffades första gången av Columbus 1502 och underkuvades under de följande årtiondena av spanjorerna. Under frihetsrörelsen mot Spanien förklarade sig M. oavhängigt 1821 och bildade en förbundsrepublik. Förbundet upplöstes emellertid snart och senare försök till förening ha misslyckats. De mellanamerikanska republikerna ha alltid utmärkt sig för politiska oroligheter och talrika revolutioner. U. S. A. utövar numera ett politiskt förmynderskap över M. — Jfr vidare de skilda republikerna.

Mellaneuropa, beteckning för området mellan östersjön, Nordsjön och Alperna inom vilket ligga Holland, Belgien, Tyskland, Österrike, Ungern, Tjeckoslovakien och delvis Polen. Se kartan å nästa sida.

Mellaneuropeisk tid, se Normaltid.

Mellangärde, en tunn muskelplatta, som skiljer buk- och brösthåla och som fäster sig i bröstkorgens nedre rand. M. genomborras av kroppspuls- Meloner.

ådern, matstrupen ocli nedre liålvenen. Genom sammandragning av M. vidgas brösthålan ocli pressas främre bukväggen utåt vid andningen.

Mellansel, järnvägsknut vid stambanan genom övre Norrland (Bräcke-Karungi), mellersta Ångermanland. Utgångspunkt för järnväg till Örnsköldsvik.

Mellanskola, se Kommunal mellan-skola.

Mellanspett, se Brokspettsläktet.

Mellansvenska låglandet, se Sverige.

Mellanvikt i amatörboxning mellan 66.5—72,5 kg., vid professionell boxning 65—70.8 kg. I brottning indelas M. i A, 67.5—75 kg. ocli. B, 75—82.5 kg.

Mellbystrand, badort nära Laliolm, s. Halland.

Mellerud, köping nära Vänern, ö. Dalsland. 1,500 inv. Järnvägsknut.

Melo'dikon, ett gammalt musikinstrument påminnande om ett piano, där strängarna ersatts av stämgafflar.

Melodra’m, deklamation med musikackompanjemang.

Melo’n (Cucumis sativus) tillhör familjen Cucurbitacese och är en ettårig ört med klängen och stora, gula blommor. Frukterna (melonerna) äro stora, rundade, saftiga och ätliga. M. härstammar från tropiska Asien och Afrika och odlas i ett flertal sorter.

Melo’nträdet (Carica Papaya), ett fruktträd, som allmänt odlas i tropiska länder för sina melonlika frukter, vilka utgå direkt från stammen.

Me’los, Milo*.

Me’los, grek., sång, melodi.

Melpo’mene, den tragiska skaldekonstens gudinna i den grekiska mytologin, en av de nio muserna.

Melsted, Henning v., f. 1875, advokat och författare. Hans romaner och noveller skildra erotiska problem el. samhälleliga missförhållanden (N ö d, J uriste r na).

Melusi’na, fransk sagohjältinna, som var bunden av en förtrollning, vilken

endast kunde lösas, om hennes make lämnade henne ensam lördagsnätterna. Hon blev aldrig löst från sin förtrollning.

Melville [mel’vill]. — 1. ö, belägen vid Australiens n. kust. 4,350 kvkm.

— 2. En av Parryöarna. Omkring

42,000 kvkm. — 3. Halvö i nö. Nordamerika, n. om 1-Iudsonviken.

Melville sund [mel’vill-], ett område av Norra Ishavet, beläget s. om ön Melville, begränsat i s. av Victoria land och i ö. av Prinsens av Wales land.

Mem, Göta kanals mynning i Slätbaken, ö. Östergötland.

Membra’n, en hinna el. ytterligt tunn skiva, som erbjuder minsta möjliga motstånd mot tryck el. böjning och därför för sättes i svängningar, motsvarande luftpartiklarnas svängningar, om den träffas av ljudvågor, örats trumhinna är en membran. M. kommer till användning i grammofon och telefon liksom i fysikaliska instrument, särskilt vid studium av akustiska fenomen.

Mem’briim, lat., lem; medlem; led (i en ekvation, en sats).

Me’niel. —: 1. Autonomt område under Litaven, beläget n. om nedre Nje-men. 2,450 kvkm. 160,000 inv., till större delen tysktalande. M. förklarades genom Versaillestraktaten internationellt och ställdes 1920 under fransk förvaltning. I jan. 1923 besattes området av en på privat initiativ tillkommen men av den litaviska regeringen stödd litavisk truppstyrka, varigenom M. kom under Litaven, dock med viss självstyrelse. — 2. Hamnstad i republiken Litaven, vid inloppet till Kurisches Haff. 42,000 inv. Huvudstad i M. 1. Handel med trävaror, över M:s hamnförhållanden har Nationernas förbund viss bestämmanderätt. — 3. Tyska namnet på nedre loppet av floden Njemen.

Memen’to, lat., ”tänk på, kom ihåg”, minnestecken, påminnelse, varning. — Memento m o’r i, ”tänk på att du skall dö”!

Mem’i'is, den äldsta kända huvudstaden i Egypten. M., numera i ruiner, låg på v. stranden av Nilen, vid nuvarande arabbyn Mit-Rahine i närheten av Kairo. Staden säges vara grundlagd av Menes. Den smyckades med tempel, av vilka det förnämsta var guden Ptahs helgedom. Under 12 :e dynastin blev Tebe huvudstad, varefter M. så småningom förföll, särskilt efter Alexandrias och Kairos grundläggning.

Mem’ling, H., troligen omkring 1440 —94, flamländsk målare av tyskt ursprung. M. utförde mästerliga religiösa kompositioner (Yttersta domen, Den heliga Katarinasförlovning med Jesusbar-n e t) och var samtidigt en ypperlig porträttmålare.

Mem’nonstoderna, två väldiga statyer av sten vid den gamla egyptiska staden Tebes begravningsplats. Särskilt den ena av kolosserna har blivit ryktbar för det klingande ljud, som iakttagits utgå från den i soluppgången. Ljudet är numera förklarat såsom beroende på temperaturväxlingen.

Memoa’rer, anteckningar om personliga el. historiska förhållanden, som författaren själv varit vittne till el. hört berättas av samtida. M. ha stort värde för historieforskningen. Självbiografi (autobiografi) är en minnesteckning med författaren själv som medelpunkt. En annan art utgör den samling levnadsminnen, som kallas dagbok.

Memora’bel, värd att minnas, märk-!ig.

Memoran’dum, lat., bok, van antecknas det, som bör kommas ihåg; meddelande, skriftlig erinran (angående affärs- el. diplomatiska frågor).

Memore’ra, lära utantill.

Memoria’1, betänkande.

Mem’phis. — 1. Stad i Tennessee, U. S. A. 170,000 inv., därav hälften negrer. Tennessees största stad. Livlig handel med bomull. — 2. Se Memfis.

Men a’der, mainader, de kvinnliga medlemmarna i Dionysos’ följe enligt den grekiska gudasagan. Inom konsten framställas de klädda i djurhudar, kransade med vinlöv och mur-gröna och med facklor i händerna.

Ménage [-a’«/], fr., hushåll.

Menageri [-asjeri’], samling levande, särskilt sällsynta, utländska djur, vilka förevisas mot betalning.

Mena’m, flod i Siam, utfaller med ett delta i Siamviken. Längd 150 mil.

Menan’dros, 342—290 f. Kr., grekisk lustspelsförfattare, som bland annat påverkat de romerska lustspels-författarna (Terentius).

Men’del, J., 1822—84, österrikisk naturforskare, den nutida ärftlighets-lärans grundläggare. M. var munk och kallade sig som sådan Gregor. I-Ians undersökningar över ärtkorsningar ledde honom till uppställandet av de s. k. Mendelska lagarna. Han offentliggjorde sina upptäckter på 1860-t. men de blevo fullkomligt förbisedda fram till år 1900. M. var en skarpsinnig forskare med utpräglad matematisk begåvning. Hans sista år upp-togos av ofruktbara stridigheter med österrikiska statsmyndigheter angående vissa skatter, som pålagts klostren.

Mendelej’eff, D. I., 1834—1907, rysk kemist, särskilt känd för uppställandet av grundämnenas periodiska system. Han påvisade, att, därest grundämnena ordnades efter stigande atom-

vikt, man kunde uppdela dem på perioder på sådant sätt, att ett element

1 en period motsvarades av ett närbesläktat element i en efterföljande period. Med utgångspunkt från denna systematiska uppställning kunde M. t. o. m. förutsäga existensen av de då ännu okända elementen galliuni, scan-dium och germanium ävensom dessa elements egenskaper.

Men’delssolin. — 1. Moses M., 1729—

86, tysk författare och filosof av judisk börd. Genom sina skrifter bidrog M. i hög grad att utjämna motsättningarna mellan judar och kristna.

— 2. Felix M.-Bartlioldy, 1809—47, tysk tonsättare, sonson till föregående. Hans verk ha lättflytande melodik och ansluta sig i stilen dels till klassiska förebilder, dels till romantiken. Ur hans omfattande produktion må nämnas musiken till En midsomma r-nattsdröm, Lieder ohne Wor-t e samt talrika symfonier etc.*

Mende’res, se Meander.

Mendo’za, viktig handelsstad i v. Argentina vid järnvägen Buenos Aires —Valparaiso. 60,000 inv.

Mened, mot bättre vetande på ed inför domstol avgiven falsk utsaga, straffas med straffarbete från och med

2 till och med 6 år. Har oskyldig person i följd av en annans M. blivit dömd till straff samt därefter helt el. delvis avtjänat detsamma, skärpes menedarens straff. Återkallar meneda-re sitt vittnesmål, innan någon skada därav skett, lindras straffet.

Menela’os, enligt den grekiska mytologin konung i Sparta och broder till Agamemnon. Paris’ bortrövande av M: s gemål, den sköna Helena, gav anledning till Trojanska kriget.

Me’nelik, 1844—1913, kejsare av Abessinien 1889. M. genomförde en del reformer efter europeiskt mönster och lyckades genom fördrag med europeiska makter tillförsäkra sig betydande fördelar, möjliggörande en utvidgning av M: s område åt flera håll. Ett italienskt angrepp mot Abessinien tillbakavisades genom slaget vid Aduo 1896.

Me’ne te’kel, se Belsassar.

Menhir’, lodrätt ställda stenar, vilka finnas i företrädesvis v. Europa, ibland samlade i mycket stort antal. De flesta förekomma i Bretagne. De utgöra minnesmärken från den yngre stenåldern och torde haft religiös betydelse. Stenarna äro vanligen grovt skulpterade.

Meningi’t, hjärnhinneinflammation.

Menlösa barns dag, 28 dec., en fordom i katolska länder firad helgdag till åminnelse av de gossebarn, som på befallning av Herodes dödades vid de s. k. betlehemitiska barnamorden (Matt. 2:16).

Menopa’us, se Menstruation. Menor’ca, en av de Baleariska öarna utanför Spaniens ö. kust. Omkring 754 kvkm. Huvudort Mahon, 20,000 inv.

Mensjevi’ker, se Bolsjevism.

Mens sa’na in cor’pore sa’no, lat., ”en sund själ i en sund kropp”, uttryck hämtat från Juvenalis’ 10 :e satir, vers 356.

Menstruation. Slemhinnan i livmodern sväller hos fullvuxna kvinnor periodiskt, och de ytliga skikten avstötas under blödning. M. sammanhänger med äggavlossningen. Den börjar vid 13—15 års ålder, då äggavlossningen börjar, och den slutar kring 45 år, då äggstockarna sluta att avsöndra ägg. Den förstnämnda tidpunkten kallas puberteten, den sistnämnda kallas menopausen el. klimakteriet. Tidsavståndet mellan M. brukar vara 28—30 dagar. Blödningen varar 1—6 dygn och blodmängden uppgår till omkring 100 gr. Såväl blodmängd som tider variera dock i hög grad hos olika kvinnor. M. är ibland åtföljd av smärtor och illamående. Under tiden närmast före och under M. påverkas ämnesomsättning, temperatur etc. Även nervsystemet har denna tid en viss labilitet, en ökad retbarhet och känslighet.

Mcnsu’r, mått. M. är även benämning på tyska studentdueller.

Mensura’bel, mätbar.

Mcnta’1, hörande till själen, psykisk.

Mention [mangsiång’], fr., omnämnande. — M. honorable, hedersomnämnande.

Mento’1, mentakamfer, en kamferart, som förekommer i pepparmyntolja. Användes på grund av sin lukt och sin angenäma, kylande smak i parfymer och konfityrer.

Mcnto’ne, stad och kurort vid Medelhavet, sö. Frankrike, nära gränsen till Italien. 20,000 inv.

Mcn’tor, av Homerus omtalad såsom Odysseus’ vän och lärare åt hans son Telemachos. Med M. brukar man därför mena en person, som handleder en yngre och oerfaren.

Menu’ el. meny’, fr., matsedel.

Menuett’, sirlig, gammaldags fransk dans i % takt. M. var särskilt omtyckt vid Ludvig XIV: s hov.

Meny, se Menu.

Men’zel, A. F. v., 1815—1905, tysk målare. M. började med ypperliga teckningar och övergick sedan till oljemålningen. Hans, oftast historiska, målningar utmärkas av en för denna period sällsynt verklighetstrohet och klarhet i utförandet (F 1 ö j t k o n-serten i Sans-souci).

Mequine’z, se Meknes.

Mera’n, stad och vinterkurort i italienska Tyrolen, nära floden Adige.

11,000 inv., tillsammans med byarna

Ober- och Untermais, vilka höra till kurområdet, 22,000 inv.

Mercator [-ka’tor], B., 1512—94, nederländsk kartograf, bekant särskilt på grund av den efter honom uppkallade kartprojektionen.

Mereerise’ring, efter engelsmannen Mercer uppkallad metod att ge silkes-glans och ökad hållbarhet åt garn och tyg av bomull.

Mercu’rius, se Hermes.

Meredith [mer’edith], George, 1828 —1909, engelsk författare. M. debuterade med en samling dikter men blev berömd först i och med sin roman Richard Feverels eldprov, en engelsk samtidsskildring. Denna bok är en sällsynt väl genomarbetad själsstudie, fylld av humor, ironi och tragik. Berömdast av M:s övriga romaner äro Egoisten och Diana på korsvägen. M:s stil är smidig och träffande men ofta dunkel. M. är det Viktorianska tidevarvets siste store romanförfattare.

Möre noble [mä’r nåbbl], fr., ”ädel moder”, skådespelerska, som utför en ädel äldre karaktärsroll. Jfr Pére noble.

Meresjkov’skij, D. S,. f. 1866, rysk författare och litteraturkritiker. M. vann berömmelse med sin trilogi Kristus och Antikrist, utgörande tre fristående historiska romaner, intressanta genom sin ypperliga tidsfärg. Värdefullast av M: s_ litterära essayer äro de över Tolstoj, Do-stojevski och Gogol.

Meridia’n, storcirkel, som tänkes gående genom jordens poler; motsvarande tänkta linjer på himmelssfären.

Meridia’ncirkel, det viktigaste instrumentet för bestämning av himlakropparnas lägen på himmelssfären. M. består av en tub, som är vridbar endast kring en noggrant i ö.-v. riktad, horisontell axel. Medels mikroskopisk avläsning på en vid axeln fästad gradskiva kan stjärnans deklination bestämmas; genom automatisk registrering på ett stjärntidsur kan ögonblicket för stjärnans passerande av tubens hårkors annoteras och därmed stjärnans rektascension.

Meridia’nhöjd, den höjd över horisonten, som en stjärna har, då den passerar meridianen, en linje, som tänkes dragen på himlavalvet från n. till s. genom nordpolen. Solens M. kallas dess middagshöjd. Då en stjärna passerar meridianen, säges den kulminera.

Meri’dies, lat., middag, söder. — Ante merfdiem (a. m.), före middagen. — Post meri’diem (p. m.), efter middagen.

Me’rikanto, O., 1868—1924, finländsk tonsättare och orgelvirtuos. M. har komponerat på folkmelodier byggda sånger samt operor.Mérimée [-me’], Pro sper, 1803—70, fransk författare. M. har nått mästerskap på novellens område (Colom-b a, Carmen). Han väljer helst historiska el. exotiska miljöer. Hans stil är fulländad i objektiv klarhet och nykter realism. Till sin livsuppfattning är han pessimist och ironiker. Förutom noveller har M. skrivit kritiska och arkeologiska arbeten samt reseskildringar och historiska berättelser (Från Bartolomeinat-t e n s tid).

Meri’no, se Fårsläktet.

Mer i’t, förtjänst; arbete, vilket räknas till godo för befordran. — Meri-t e’r a sig, skaffa sig meriter, göra sig värdig.

Merkanti’1, rörande handeln, handels-, köpmanna-, krämaraktig.

Merkantilism, en under 16- och 1700-talen härskande politisk åskådning, som avsåg att genom statliga skyddsåtgärder och ingripanden skaffa det egna landet en gynnsam handelsbalans och därigenom inre välstånd och styrka utåt. Det utslagsgivande för M. var att så mycket penningar som möjligt strömmade in och så litet som möjligt ut ur landet. För att främja en effektiv produktion inom landet bekämpade M. alla former av skråväsende och lokala tullsystem (stads-tullar etc), varigenom de förut splittrade länderna blevo ekonomiska enheter. Utförseln uppmuntrades genom exportpremier och införseln försvårades genom höga tullar el. importförbud. Sjöfarten understöddes genom statsbidrag till handelskompanier, särskilt på fjärran länder. En kolonialpolitik, som avsåg att ekonomiskt knyta kolonierna uteslutande till moderlandet, ingick också i M. Befolkningstillväxten uppmuntrades. Endast jordbrukets intressen tillbakasattes i allmänhet. M: s åskådningssätt var i mångt och mycket bestämmande för den ekonomiska politiken i Sverige under stormaktstiden men blev mest konsekvent och ganska trångsynt till-lämpat under frihetstiden. Den mer-kantilistiska politikens främste representant i utlandet var fransmannen Colbert.

Merkapta'ner, en grupp svavelhalti-ga, organiska föreningar, som innehålla radikalen SH. De äro oljor med en synnerligen genomträngande, vidrig lukt. *

Merku'riföreningar, kem. föreningar av 2-värdigt kvicksilver.

Merku'rius, den närmast solen kretsande och minsta av de 8 stora planeterna. M: s bana är ovanligt excentrisk ; medelavståndet från solen är 0.4 av jordens. Planetens diameter är yB av jordens och dess omloppstid kring solen 88 dygn. Största elonga-

tionen är 23°. På grund av att den ej avlägsnar sig längre från solen, är planeten svår att iakttaga, och man vet ej med bestämdhet, huruvida den roterar el. alltid vänder samma sida mot solen. I kikare visar M. liknande faser som månen och Venus. På grund av M-banans lutning mot ekliptikans plan passerar den endast undantagsvis solskivan, mot vilken den då synes som en liten rund, svart fläck; denna företeelse kallas M.-passage. Astronomiskt tecken

Merku'roföreningar, kem. föreningar av 1-värdigt kvicksilver.

Merlin [mör'-], en i brittiska sagor omtalad krigare, bard och trollkarl.

Me'roe, grekisk-romersk benämning på det etiopiska rikets huvudstad och trakten däromkring mellan Nilen, Ätbara och Blå Nilen. Vid M. finnas märkliga ruiner.

Meroving'erna, den första konungaätten i det frankiska riket. Ättens stamfader skall ha varit konung Mero-vseus, som levde på 400-t. M. efterträddes på 700-t. av den karolingiska ätten.

Merr'ick, Leonard, 1864—1917, engelsk romanförfattare, vars arbeten nått en vidsträckt popularitet i hemlandet.

Merrimac [-maek], sydstaternas pansarfartyg under nordamerikanska inbördeskriget. Vid en strid på Hamp-tons redd 1862 måste M. vika för nordstaternas av John Ericsson konstruerade Monitor*.

Merry old England [mer'i åuld ing'-IsendJ, eng., ”glada gamla England”, engelskt nationaluttryck från 1300-t.

Mersey [mö'si], engelsk flod, vilken med en bred mynningsvik utfaller i Irländska sjön. Längd 140 km. Kanaliserad, viktig samfärdselled. Vid M. ligga Manchester och, vid mynningen, Liverpool.

Merthyr Tydfil [m£e'thse tid'vil], stad och grevskap i s. Wales, England. 85,000 inv. De rika kol- och järnfyndigheterna invid M. ha skapat en livlig järnindustri.

Merv, stor oas sv. om Bokhara, sv. Turkestan. 3,700 kvkm. 15,000 inv., turkmener. Textilindustri, tillverkning av mattor.

Merveilleuses [märväjö's], skämtsam beteckning för de enligt tidens mod klädda damerna på direktoriets tid i Frankrike.

Mervärde, se Marx.

Meryon [-riång*], C., 1821—68, fransk etsare, som räknas till grafikens mest kända namn. Han har särskilt skapat tekniskt och konstnärligt mästerliga stadsbilder från Paris.

Me'sabi Range [-räjndj] i nö. Minnesota, U. S. A., ett av Nordamerikas viktigaste järnmalmsdistrikt. Mesallians [-angs'], giftermål med en person av lägre samhällsställning.

Mesarna el. messläktet (Parus) höra till familjen mesfåglar (Paridte) bland tättingarna. Hit höra av i Sverige förekommande bl. a. B 1 å m e s e n (P. cseruleus), K ärr me sen el. entitan (P. palustris), Gråmesen el. tallti-tan (P. borealis), Lapp mesen (P. cinctus), Tofsmesen (P. cristatus) och Svartmesen el. kolmesen (P. ater) samt Talgoxen (P. major). Talltitan, tofsmesen, svartmesen och talgoxen finnas över så gott som hela Sverige, blåmesen s. om 63° och kärrmesen s. om 61° n. br. Lappmesen är allmän i de nordligaste delarna av landet.

Me'sehed, se Me'sjhed.

Mesdames [mädam'], se Madame.

Mesen [mese'nj], flod i n. Ryssland. Längd omkring 850 km. Upprinner på v. sluttningarna av Timan-bergen, flyter i nv. riktning och utfaller i Mesenviken vid Norra ishavet.

Mesfåglar (Paridse), familj, tillhörande tättingarnas ordning. Hit höra av i Sverige förekommande släkten Mesarna (Parus) och Stjärtmessläktet (Acredula).

Me'sien, romersk provins s. om Nedre Donau, motsvarande ungefär nuvarande Bulgarien.

Me'sjhed, stad i nordöstligaste Persien. Omkring 70,000 inv. Vallfartsort.

Meski'tos, se Moskitokusten.

Mes'mer, se Animal magnetism.

Mesocefa'1 kallas en skalle, vars bredd är 75—80 el. 85 % av längden. Gränsen drages något olika. Jfr Lång-skalle och Kortskalle.

Mesopota'mien, "landet mellan floderna", slättlandet kring floderna Eu-frat och Tigris, före världskriget tillhörigt Turkiet, numera till största delen brittiskt mandatområde (Irak). Större delen av landet är stäpp el. öken. Jordbruk bedrives blott i ett smalt område längs floderna. Klimatet är ett utpräglat fastlandsklimat. De omkring 3 milj. inv. äro övervägande araber. — Historia. M. har aldrig utgjort någon enhet vare sig i etnografiskt el. politiskt avseende. Från början ingick M. i det assyrisk-babyloniska riket, lydde därefter turvis under Persien, Macedonien, Syrien, Partien och Romerska riket, varefter det återigen kom under Persien. I början på 1500-t. erövrades landet av turkarna. Under världskriget in-togos en del områden, bl. a. Bagdad, av engelsmännen.

Mesost erhålles av den efter ostberedning återstående vasslan, som indunstas till sirapstjoeklek och får kristallisera, varefter den underkastas vissa andra procedurer. Huvudbeståndsdelen i M. är mjölksocker. Jfr Getost.

Mesozo'iska tidsåldern och Mesozo'-iska formationer, se Geologiska perioder.

Messali'na, romersk kejsarinna, kejsar Claudius gemål. M. är beryktad i historien på grund av sitt utsvävande levnadssätt. Hon behärskade fullkomligt sin svage gemål. M. dödades år 48.

Messa'na, gammalt namn på Mes-sina*.

Messc'nien, landskap på sv. delen av halvön Peloponnesos (Morea), s. Grekland. Omkring 3,000 kvkm., 200,000 inv. Huvudort Kalamata. M. är ett av Greklands vackraste och bördigaste landskap.

Messe'nius. — 1. J. M., omkring 1579—1636, historiker, som anklagades för katolska stämplingar och dömdes till livstids fängelse. Sin fängelsetid tillbragte han på Kajaneborg. Denna tid utarbetade han en svensk historia, som varit av viss betydelse för senare forskning. M. författade även några skoldramer, bland vilka märkas Disa och Svan h vi t a. —2. Arnold Johan M., 1608—1651, den förres son, historiker, som anklagades för förrädiska stämplingar och jämte sin son Arnold M. dömdes till döden och avrättades.

Messieurs [mesiö'1, se Monsieur.

MessPna, stad på ö. Sicilien, belägen vid sundet med samma namn.

180,000 inv. En av Italiens främsta handelsstäder. Betydande export av vin och sydfrukter. M. har upprepade gånger drabbats av förhärjande jordbävningar ; år 1908 förstördes staden fullständigt, varvid omkring 60,000 människor omkommo.

Messi'na, Antonello da, 1430—79, italiensk målare, en bland de första, som använde sig av modern oljefärgsteknik. Särskilt hans porträttmålningar äro bekanta.

MessPna-snndet, ett 42 km. långt sund mellan Sicilien och Italienska halvön, förenande Tyrrenska sjön med Joniska havet.

Messläktet, se Mesarna.

Mest gynnad nation, ett uttryck, som återfinnes i handelstraktater och innebär, att de fördragsslutande parterna förbinda sig att medgiva varandra alla de förmåner och lättnader i fråga om tullar, tariffer, tullbeliand-lingssätt m. m., som de medgiva någon annan nation.

Mestiz', se Halvblod.

Metabole', stilistiskt uttryck, där man särskilt framhåller en motsats genom omkastning av ordföljden, t. ex. Vill du vara dummare än du ser ut el. se dummare ut än du är?

Metafo'r, bildlikt uttryckssätt, t. ex. Trogen som guld.

Metafra's, förklarande omskrivning; omskrivning till prosa av en dikt.Metafysi'k, se Filosofi.

Metaller, den ena av de båda stora huvudgrupper, i vilka grundämnena bruka indelas. De icke-metalliska grundämnena benämnas metalloider. M. kännetecknas av' stark glans, fullkomlig ogenomskinlighet, smidbarhet samt god ledningsförmåga för elektricitet och värme. Då de leda elektriciteten utan att sönderdelas, äro de i motsats till elektrolyterna ledare av första ordningen. M. äro med ett undantag (kvicksilver) vid vanlig temperatur fasta ämnen. Även i kemiskt avseende skilja sig metaller och metalloider frän varandra utan att dock någon skarp gräns kan uppdragas mellan dem. Då metallföreningar i vattenlösning dissocieras, bilda M. de positiva jonerna. I de negativa jonerna kunna M. endast ingå, om de tillsammans med andra ämnen bildat komplexa joner. M. indelas i lätta M., till vilka höra alkalimetallerna samt de två- tre- oeh fyrvärdiga jordmetallerna, och tunga M., som om> fatta koppar-, zink-, gallium-, tenn-, vanadin- och kromgrupperna, mangan, järngruppen och platinametallerna.

Metallografi', vetenskapen om metaller och metallegeringar.

Metallogra'fiska institutet grundades 1920 i Stockholm och har till uppgift att utföra metallografiska undersökningar för vetenskapliga och praktiska ändamål.

Met.aIloi'der, sammanfattande beteckning för de icke metalliska grundämnena. M. sakna metallglans och äro dåliga värme- och elektricitets-ledare. Flertalet äro gaser el. lättflyktiga ämnen (undantag t. ex. kol). Då de föreningar, i vilka de ingå, dissocieras i vattenlösning, bilda M. i allmänhet antingen ensamma negativa joner (t. ex. klor) el. också tillsammans med andra ämnen komplexa negativa joner. Det viktigaste undantaget bildar väte, som utgör den positiva jonen i alla oorganiska syror.

Metalltrådslampa, se Elektrisk belys-ning.

Metallurg', person, som sysslar med metallurgi. .

Metallurgi', läran om framstallmng av metallerna ur deras malmer, de härför använda förfaringssätten och de erforderliga apparaterna samt de utvunna produkternas beskaffenhet och egenskaper.

Metamor'fa bergarter, se Bergarter och Metamorfos.

Metamorfo’s, omdaning, omgestaltning, förvandling. — 1. Zool. Vid M. har det unga djuret (larven) ett mer el. mindre olikartat utseende och en annan byggnad än det fullvuxna. Typiska exempel på M.' erbjuda insekterna

med deras förvandlingsstadier (ägg, larv, puppa, fullvuxen insekt) och groddjuren (ägg, larv, fullvuxet groddjur). — 2. Geol. Den förändring, som bergarter undergå genom inverkan från inträngande, glödflytande bergarter (kontaktmetamorfos) el. genom bergskedjebildande krafter (tryck-metainorfos, regionalmetamorfos, dynamometamorfos). På sådant sätt förändrade bergarter kallas metainorfa. Jfr Bergarter.

Meta’n, kolväte, kem. formel CHä, förekommer i stenkolsgruvor och kallas därför gruvgas samt i träsk (sumpgas). Ungefär en tredjedel av lys-gasen utgöres av M.

Mota’nserien, se Kolväten.

Met»sta’s, sjukdomshärd, som uppkommit i andra hand från en annan sjukdomshärd. Vanligen betecknar M. en dottersvulst.

Metazo’a, flereelliga djur. Djurriket kan indelas i encelliga djur (Proto-zoa) och flereelliga djur (Metazoa). Metazoerna omfatta alltså de högre typerna.

Mefchnikoff, B., 1845—1916, rysk zoolog, som för sina undersökningar över vita blodkroppar, inflammation och immunitet erhöll Nobelpris i medicin 1908.

Meteo’rer, (stjärnskott och bolider el. eldkulor), fasta kroppar från världsrymden, som med kosmisk hastighet (några 10-tal km. i sek.) komma in i jordens luftkrets och genom friktionen mot luften råka i så stark upphettning, att de delvis el. helt och hållet smälta och förgasas, varvid de utstråla ett bländande ljus oeh te sig som lysande klot med en mer el. mindre utdragen svans. Genom luftmotståndet hämmas deras rörelse, varvid de snart slockna, ofta under sön-dersprängning i hundratals el. tusentals stycken, som falla ned till jorden. M: s färd genom luften åtföljes vanligen av ett susande ljud el. åsklik-nande dunder. De nedfallna styckena, meteorstenarna (meteoriterna), bestå antingen i huvudsak av nickel-haltigt järn (järnmeteoriter) el. äro mera stenartade (stenmeteoriter), i vilket fall de, jämte korn och sindror av nickeljärn, innehålla silikater av olika slag, såsom kalkfältspat, augit-arter, olivin. De största kända M. äro järnmeteoriter och ha en vikt av flera ton. En nyligen upptäckt järnmeteorit i nv. Afrika har t. o. m. en vikt av många tusen ton. En sällsynt meteoritart består av ett brunaktigt glas (tek-tlter) och bildar vanligen runda el. äggformiga kulor av en hasselnöts till e*t hönsäggs storlek.

Meteori’ter, se Meteorer.

Meteorologi’, vetenskapen om atmosfären och dess olika tillstånd och för- ändringar, väderlekslära. Dyn a’m i s k M. behandlar de allmänna lagarna om orsakerna till och följderna av rörelserna i atmosfären och därmed sammanhängande företeelser. Klimato-1 o g i* behandlar de olika väderleks-typerna, deras olika betingelser och egenskaper och deras geografiska fördelning. Till M. räknas ibland, ehuru oegentligt, läran om jordmagnetismen. På grund av den växelverkan, som råder mellan atmosfären och haven, brukar ofta oceanografin behandlas i samband med M.

MeteoroIo’giska centralanstalten (Statens Meteorologiska Centralanstalt) i Stockholm upprättades 1873, har bland annat till uppgift att insamla de varje morgon från in- och utländska meteorologiska stationerna inkommande väderleksuppgifterna och att på grundvalen av dessa upprätta synoptiska kartor, utsända väderleksmeddelanden och stormvarningar. Liknande anstalter finnas upprättade i de flesta civiliserade länder. M. är numera sammanslagen med Statens Hydrografiska anstalt.

Meteorologiska instrument. De viktigaste äro termometer, barometer, psykrometer, nederbördsmätare och anemometer. Jfr dessa ord.

Meteorolo’giska stationer för regelbundna väderleksiakttagelser äro i stort antal upprättade i Sverige. En del ha fullständig utrustning av själv-registrerande instrument el. också göras vid dem ett flertal observationer dagligen (Uppsala, Stockholm, Lund, Vassijaure). Vid s. k. stationer av andra ordningen göras tre avläsningar per dag å de

viktigaste instrumenten. Vid stationer av tredje och fjärde ordningen göras huvudsakligen neder-bördsobservationer.

Meteorolo’giska tecken äro fastställda genom internationell överenskommelse.

O Solsken.

@ Regn.

X- Snö.

K Åska med blixt.

T Åska utan blixt.

< Blixt utan åska, kornblixt.

A Hagel.

^ Trindsnö.

== Dimma.

i—i Rimfrost.

^_Dagg.

V Rimfrost på träd ocb buskar

Metersystemet, det mått- och viktsystem, som numera användes i praktiskt taget alla länder av någon betydenhet utom England och Förenta Staterna. Grundenheten för längd är

en meter. Metern var ursprungligen tänkt som ett naturmått, motsvarande V-iooooooo av jordens omkrets. Numera definieras metern som längden av den av Internationella byrån för mått och vikt i Paris förvarade arkivmetern, en stav av en legering av platina och iri-dium. Grundenheten för vikt är ett kilogram, som skulle motsvaras av vikten av en dm3 vatten vid + 4° C. Även kilogrammet definieras numera som vikten av det i Paris förvarade arkivkilogrammet. För de länder, som voro med om avslutandet av den s. k. meterkonventionen år 1875 el. senare biträtt densamma ha särskilda rikslikare förfärdigats. Grundenheten för yta är ytan av en kvadrat med en meters sida och för volym volymen av en kub med en meters sida. M. är byggt på decimalsystemet. En meter delas sålunda i 10 decimeter, 100 centimeter el. 1000 mm. Analogt är förhållandet i fråga om yt- och rymdmåtten, fastän reduktionstalet där ej är 10 utan 100 resp. 1000. Ett kg. delas i 10 hektogram el. 1000 gram. Benämningarna utgå sålunda ej från kilogrammet utan från grammet.

Meto’d, ordnat tillvägagångssätt, planmässigt, utexperimenterat förfaringssätt.

Metodi’k, tillvägagångssätt, arbetssätt inom ett visst område.

Metodism, en religiös sekt, som uppkom i England på 1700-t. Dess ledare var John Wesley. M. ansluter sig nar-mast till den reformerta kyrkan men betonar särskilt den plötsliga omvändelsens betydelse. Ledningen handha-ves av generalkonferenser. Försam-lingsmedlemmarna stå under jämförelsevis sträng övervakning. M. utbildar egna predikanter. De talrikaste anhängarna finnas i U. S. A. I Sverige finnas c: a 17,000.

Mcto’l, ett vid fotografisk framkallning använt ämne (metylparaamidofe-nolsulfat). .

Metop r-tä’p], i hög relief utford bildframställning å frisen (mellersta delen av kolonnens bjälklag) på en dorisk byggnad. De s. k. trigly-fema omväxlade med M. Trigiyfer-na äro fyrkantiga, färade plattor, avsedda att uppbära kranslisten.

Metri'k, läran om versens byggnad.

Metrologi’, läran om mätt-, vikt- och myntsystem hos olika folk och under olika tider.

Metrono’m, en pendel, som drives av ett urverk och vars svängningstal kan regleras genom en längs

pendelstången över pendelns upphängningspunkt förskjutbar vikt. M. användes bland annat inom musiken vid fastställandet av takten i ett musikstycke.

Metropo’1, egentligen moderstad, huvudstad, särskilt i kyrklig bemärkelse.

c/o Glattis eller isbark. -f» Snöyra.

— [snålar.

Stark blåst, storm Q Snötäcke.

© Ring kring solen.

® Solgård.

<37 Ring kring månen, w Mangård.

'-v Regnbåge, v^y Norrsken.

=o Solrök.

Tidens Lexikon,3Ietropoli’t, den biskop i en kyrko-provins, som hade sitt säte i metropolen; ärkebiskop. Jfr Grekisk-ortodoxa kyrkan.

MetropoVitan Opera, New Yorks operahus, i sitt slag ett av de förnämsta i världen.

Metfernich, K. TV., furste av M.-Winneburg, 1773—1859, österrikisk statsman. Efter att ha tjänstgjort som österrikisk minister vid hoven i Dresden, Berlin och Paris blev M. utrikesminister 1809 och under en lång följd av år Österrikes ledande statsman. Han föranstaltade giftermålet mellan Napoleon och kejsar Frans’ dotter Marie Louise. 1813 anslöt sig Österrike till koalitionen mot Napoleon, och hädanefter fick M. ett avgörande inflytande på hela den europeiska politiken, vilket närmast gjorde sig märkbart på Wienkongressen 1814. Den f. å. ingångna ”heliga alliansen” blev i Metternichs händer ett medel att upprätthålla den hänsynslöst reaktionära politik, för vilken han gjorde sig till målsman under den följande tiden. De allt mer hotande frihetsrörelserna blevo honom emellertid till slut övermäktiga och vid 1848 års revolution tvangs han att fly till England. Han återvände 1851 till Wien.

Metu’salem, egentligen Metusala, en

i I: a mosebok omtalad person, som nådde en otroligt hög ålder.

Mctvurst, ett slags rökt, starkt kryddad korv.

Mety’1, den organiska radikalen OH3.

Mety’laldehyd, formaldehyd*.

Mety’lalkohol, träsprit, kem. formel CH3OH, bildas vid torrdestillation av trä. M. är en färglös vätska (kokpunkt 66.5°) med specifika vikten 0.798. M. är i sig själv mindre giftig än den vanliga alkoholen (etylalko-hol). Den orena träspritens stora giftighet beror på närvaron av andra ämnen. Användes för framställning av formalin m. m., som lösningsmedel, som denatureringsmedel 0. s. v.

Metyle’nblått, tjärfärgämne, användes för färgning av ylle, bomull och silke.

Metz, stad vid Mosel i Lotliringen, Frankrike. 60,000 inv. — Under fransktyska kriget belägrades Bazaine med

173,000 man i det starkt befästa M. och kapitulerade i slutet av oktober med hela sin armé, varigenom kriget blev hopplöst för fransmännen. M. var från 900-t. till mitten av 1500-t. tyskt, därefter franskt till 1871, så tyskt till 1919 och nu åter franskt.

Meunicr [mönje’], C., 1831—1905, belgisk bildhuggare och målare. M. har i målningar och skulpturer skildrat den belgiske fabriks- och gruvarbetarens liv och givit många ypperliga karaktärstyper, präglade av

stark realism och lugnt allvar (målningarna I det svarta landet, P u d d 1 a r e, skulpturerna Hamnarbetaren,

Gammal arbetarkvinna, Hammarsmeden),

Meurling, Carl, f. 1876, clief för Väg-och vattenbyggnadskåren 1924, kommunikationsminister i C. G. Ekmans ministär 1926.

Mcurthe [mört], c: a 160 km. lång flod i nö. Frankrike, biflod till Mosel från liöger. Upprinner på v. sidan av Vogeserna.

Meuse [mös], tyska Maas, 900 km. lång flod. Upprinner i nö. Frankrike på Långres högland, flyter i en S-formig båge åt n. genom Belgien och Nederländerna, förenar sig med Rliens mynningsarm Waal samt utmynnar med tre mynningsarmar i Rhendeltat.

Mex'ico. — 1. Förbundsrepublik i s. Nordamerika, bestående av 2S stater, ett förbundsdistrikt och två territorier.

2 milj. kvkm., 14 milj. inv. Gränsar i n. till U. S. A. — gränsen löper här till stor del längs floden Rio Grande del Norte — i v. till Stilla havet, i s. till Guatemala och Brittiska Hondu-ras, i ö. till Mexikanska bukten. M. utfylles till stor del av ett mestadels stäppartat högland, Mexikanska högslätten, som har sin högsta höjd i de vulkaniska trakterna s. ut, där Ori-zaba når 5,600 m. ö. h. Högslätten omgives av till stor del skogklädda randberg, vilka i ö. stupa brant ned mot den låga och sumpiga kustremsan längs Mexikanska viken, men i v. sänka sig terrassformigt ned mot Stilla havet med Californiaviken. Längst i sö. utskjuter mellan Mexikanska bukten och Karibiska havet halvön Yucatan, längst i nv. i Stilla havet halvön Nedre Californien. På Mexicos ö. kustland härskar ett synnerligen hett klimat med stark nederbörd under somrarna; på högslätten är klimatet mera tempererat med ringa nederbörd. Huvudnäring är jordbruk, vilket i de lägre delarna av M. frambringar tropiska produkter, i de högre delarna framför allt majs och vete. På högslätten är boskapsskötsel ett viktigt näringsfång. Bergsbruket, framför allt silverproduktionen, ar 1 M. sedan gammalt av stor betydelse. Under de sista årtiondena har man upptäckt enorma oljefyndigheter, vilka till stor del exploateras av amerikanska företag. — Befolkningen består till största delen av biandfolk och indianer, till en mindre del av spanska kreoler och européer. Till religionen är den romersk-katolsk. Spanska är huvudspråk. — Enligt 1917 års författning styres M. av en folkvald president, tillsatt på 4 år. Folkrepresentationen, kongressen, består av en senat på 58 medlemmar och en depute-radekammare på för närvarande 258 medlemmar. Huvudstaden, Mexico,

615,000 inv., är belägen på Mexikanska högslätten. Den är medelpunkt för landets politiska, kulturella och ekonomiska liv. — Historia. Då spanjorerna inträngde i M. (1519) bebøddes landet av indianska folk, bland vilka aztekerna voro de mäktigaste. Deras välde sträckte sig över stora områden, men deras samhällsorganisation var ej stark nog att motstå de spanska erövrarna. Under ledning av Fernando Cortez* bemäktigade sig dessa aztekernas huvudstad (1Ö21) och besegrade den siste aztekiske konungen, Guatemozin. Cortez blev till en början styresman över M. ("Nya Spanien"), men 1535 tillsattes en viee-konung. Vicekonungadömet Nya Spanien omfattade förutom det egentliga M. med Yucatan även Spaniens nordamerikanska besittningar i n. och ö. Inom landet uppstod tidigt en stark folkblandning. Spanjorerna förblevo herrar i M. ända till lS00-t:s början, då efter en serie revolutionsförsök (1810—21) den spanske vicekonungen måste erkänna M: s oberoende. M. omvandlades till en federativ republik och erhöll 1824 sin nya författning. Först 1836 erkände emellertid Spanien M:s självständighet. 1838—39 fördes krig med Frankrike, vilket medförde hårda skadestånd för M. 1846 utbröt krig med Förenta staterna och i freden 1848 måste M. avträda Nya M. och övre Californien samt som oberoende stat erkänna Texas, som redan 1836 lösryckt sig från M. Den följande tiden kännetecknades av häftiga stridigheter inom landet, tills Juarezl861 som diktator trädde i spetsen för styrelsen. Dennes hänsynslösa styrelse medförde tvister med utlandet och framkallade väpnad intervention från England, Spanien och Frankrike. Med England och Spanien ingicks emellertid förlikning, men den franska truppstyrkan kvarstannade och gjorde ett försök att upprätta en av Frankrike beroende monarki i M. (se Maximilian), vilket dock misslyckades, varefter Juarez åter valdes till president. 1877—1911 innehades makten av presidenten Diaz. Efter denna tid utbröto ånyo upprorsrörelser. Under de senaste åren ha förhållandena i M., efter intervention från Förenta Staternas sida, ånyo stabiliserats.

Det katolska prästerskapet har ända in i våra dagar i Mexico spelat en avgörande politisk roll. Under president

Calles pågår 1926 en häftig kulturkamp mot prästväldet, som lett till att påven belagt landet med interdikt, en åtgärd, som ej tillgripits sedan 1606. — 2. Huvudstad i M. 1, nära Texcocosjön, 600,000 inv. Universitet.

Glas-, cigarr- och möbelindustri. M. ligger på platsen för Tenochtitlan, aztekernas gamla huvudstad.

Mexika'nska bukten, stort inhav vid U. S. A:s s. och Mexicos ö. kust, förbundet med Atlanten genom Florida-sundet och med Karibiska havet genom Yucatansundet. Når ett djup av

3,900 m.

Mexikanska högslätten, se Mexico.

Mexiko, se Mexico.

Meyer [maj/er]. — J. M., 1796—1856, tysk bokförläggare, som bland annat utgivit ett världsberömt konversationslexikon. — 2. C. F. M., 1825—98, schweizisk författare, som utgivit dikter, noveller och romaner, vilka ernått en viss popularitet.

Meyerbeer [maj'erber], G., 1791— 1864, tysk tonsättare. M. komponerade företrädesvis operor och förenade en ypperlig instrumentering med smidig melodisk behandling samt en ovanlig dramatiseringskonst (Hugenotter-n a, Afrikanskan).

Meyer-Foerster [maj'er-förs'-], V., f. 1862, tysk författare, som med sitt studentromantiska skådespel Gamla Heidelberg vunnit stor popularitet.

Meyerhof [maj'erhåf], O., f. 1S84, tysk läkare, som för sina undersökningar över ämnesomsättningen i arbetande muskler 1922 erhöll Nobelpris i medicin tillsammans med Hill.

Meyrink [maj'-], G., f. 1868, österrikisk författare, som skrivit romaner med skräckfyllt och fantastiskt innehåll, bland vilka särskilt märkes G o 1 e m.

Meytens [mej'tens], M. van, 1695— 1770, svensk-österrikisk porträttmålare. M. var synnerligen anlitad av hela Europas bemärkta personer, särskilt furstefamiljerna, och utförde en massa porträtt i olja, emalj och miniatyr. Han var mest verksam i Wien, där han 1759 valdes till direktör för konstakademin.

MezzanFn [met'sa-], halvvåning, lägre mellanvåning, entresolvåning. M. användes ofta i de italienska renässanspalatsen.

Mezzo [met'so], fem. mezza, it., mus., halv, till hälften. M. f o r't e, halv-starkt. — M. piano, tämligen svagt.

— M. v o c e, med halv röst, dämpat.

Mezzotin'togravyr [metso-], svart-konstmanér, en särskild art av kopparstick. Utmärkande för M. är att dagerpartierna arbetas fram ur skuggan genom avskavning och utjämning av den först uppruggade metallytan.

Mg, kem. tecken för en atom magnesium. — Förkortning för milligram.

Miasm' el. miasma, äldre benämning för smittämne, som bildas utanför människokroppen och tillföres denna genom parasiter (ohyra, myggor).Midi., officiell förkortning på Michigan*, U. S. A.

Michae'Iis [mika-], S., f. 1865, dansk författare. M: s diktning är starkt lyriskt betonad. Hans prosaverk omfatta dels romaner (Hellener och barbarer, Den eviga snön), dels skådespel, bland vilka det mest kända är Ett revolutionsbröl-1 o p.

Michel, S: t, se S: t Michel.

Michelan^elo (hette egentligen Buo-narotti), 1475—1564, italiensk renässanskonstnär, verksam som målare, bildhuggare och arkitekt. M. har blivit kallad ”barockens fader”, med vilken beteckning man velat angiva, att hans verk avsluta högrenässansen och genom sin friare och livfullare karaktär inleda barockens konströrelse. M. är en utpräglat egenartad konstnär, som med våldsam men dock väl avvägd kraft ger uttryck för sina konstnärliga strävanden. Bland M: s skulpturer må nämnas den vackra Pietagruppen, den döde Kristus på sin moders knän,

samt den ungdomligt friska David statyn, som är huggen ur ett enda marmorblock. Skulpturerna över hertigarna G i u 1 i-a n o och Lorenzo i Medicéernas gravkapell jämte de beledsagande figurerna Dagen och Natten, Gryningen och Skymningen höra till nyare tidens mest kända och uppskattade konstverk, vilket även kan sägas om M: s största freskomål-ning, Yttersta domen i Sixtin-ska kapellet. Om M: s banbrytande verksamhet som arkitekt vittna S: t Peterskyrkan i Rom, som till stor del — framför allt den imponerande kupolen — är hans verk liksom den ståtliga konsolgesimsen på Palazzo Far nes e. Som människa var M. stolt och svårtillgänglig och gick helt upp i sin konst. Många av hans största konstnärliga planer nådde aldrig sin fullbordan; vad han utförde ställer honom dock i en särklass bland mänsklighetens heroer.

Michelet [misjlä'], J., 1798—;1874, fransk historiker, 1838 professor i historia vid Collége de France. Hans föreläsningar höllos i en entusiastiskt liberal anda, vilket två gånger förskaffade honom förbud mot deras fortsättande. Bland hans på ett levande och färgrikt språk avfattade arbeten märkas Histoire de France och Histoire de la Révolution.

Michelsen [mick'-], P. K., 1857—1926, norsk statsman. 1903 var M. medlem av Hagerup-Ibsens ministär i egenskap av finansminister efter att först ha varit medlem av statsrådsavdel-ningen i Stockholm. Under unionskri sen 1905 ledde M. som statsminister (1905—07) med synnerlig skicklighet

de norska förhandlingarna, därvid med allvar arbetande för fredens bevarande.

Michel son [mik'lssen], A. A., f. 1852, tysk fysiker, verksam i Amerika. M. har utfört betydelsefulla mätningar av ljusets hastighet. Han erhöll Nobelpris i fysik 1907.

Michigan [misj'ig£en], förkortat Mich., stat i n. Förenta Staterna. 150,000 kvkm., 3,608,000 inv. Huvudstad Lan-sing, 58,000 inv. Viktigaste städer Detroit, 994,000 inv., och Grand Rapids,

146.000 inv. — M. är huvudsakligen ett lågland. Åkerbruk och boskapsskötsel intaga* främsta platsen bland näringsgrenarna med vete, majs och råg som viktigaste sädesslag. Olika slag av trädgårdsalster samt sockerbetor odlas. M. producerar en stor del av Förenta Staternas järnmalm. Där bry-tes också koppar. Industrin omfattar huvudsakligen sågverk, trämasse-och pappersfabriker samt kvarnar.

Michigansjön [misj'-], sjö i n. Förenta Staterna, den näst största av de Canadiska sjöarna. 58,000 kvkm. Står genom Mackinacsundet i förbindelse med sjön Huron.

Mickicwicz [mitskje'vitsj], A., 1798 —1855, polsk skald. M: s förnämsta verk är den i homerisk stil skrivna dikten Herr Tadeusz, en polsk adelshistoria från åren 1811—12, fylld av humor och patriotism. M. var en patriotisk entusiast; hans starkt svärmiska natur blev med tiden allt mera fången i mysticismen. Han anses vara en av den polska diktningens främste representanter.

Mi'das, frygisk sagokonung. Enligt sagan skall M. som gudagåva fått förmågan att till guld förvandla allt vad lian vidrörde. Även hans mat och dryck blevo till guld. M. lyckades bli befriad från denna besvärliga förmåga genom att bada 1 floden Paktolos, vilken hädanefter uppslammade guldhal-tig sand. En annan saga berättar, att Apollon straffade M. med åsneöron, emedan M. vid en musikalisk tävlan mellan Pan och Apollon skänkt den förre priset. M. sökte förgäves dölja sina åsneöron under en frygisk mössa.

Middagshöjd, se Meridianhöjd.

Middelfart, stad vid Snseringen, den smalaste, endast 800 meter breda delen av Lilla Bält, Fyen, Danmark.

7.000 inv. Nordiske Kabel- og Traad-fabrikker. Fiske. Från det nära staden belägna Strib ångfärja till Fre-dericia på Jylland.

Midfastosöndagen, den fjärde söndagen i fastan.

Midgård, i nordiska gudasagan namn på en mot jättarna byggd skydds-mur; ibland betecknar M. människornas värld, som är inhägnad av denna mur. Midgår ds ormen (Jormungand), enligt den nordiska gudasagan son till Loke oeli jättinnan Angerboda. M. nedstörtades av gudarna i havet, där den ringlar sig runt jorden, och skall vid

Ragnarök dödas av Tor.

Midi’, fr., middagstid, ingår i en del franska namn.'

Midinctto [-nätt’], i Paris skämtsam benämning på arbeterskor, särskilt sömmerskor.

MidjanPter, en arabstam, bosatt sannolikt ö. om Akabaviken. De omtalades i Gamla testamentet. Gideon besegrade dem på Jisreels slätt.

Midshipman [mid’sjipmsenl, engelsk och amerikansk beteckning på sjöka-dett.

Midsommarblomster (Germanium sil-vaticum) är en vanlig skogsväxt med stora, violetta blommor. Jfr Geranium.

Midvintersblot, midvintersfest, den mellersta av våra hedniska förfäders tre stora årshögtider. M. firades omkring den 13 jan. och de därunder förrättade offren vigdes åt årsväxtens gud till tack för ljusets återvändande. M. sammanföll senare med den kristna julhögtiden. — Midvinterblot kallade Carl Larsson en tavla, avsedd som väggmålning i Nationalmuseum, vilken dock ej ännu blivit antagen till utförande.

Mien, mindre sjö i s. Småland, märklig genom förekomsten på dess botten och vid dess stränder av en vulkanisk bergart, ryolit, vittnande om vulkanisk verksamhet i en geologiskt sen tid.

Mignon [minjång’], namn på en av huvudfigurerna i Goethes roman ”Wilhelm Meisters Lelirjalire”, en zigenarflicka, nästan ett barn, skildrad med en intagande omedelbarhet. Opera av Ambroise Thomas. — M. är även benämning på den franske kungen Henrik III: s gossfavoriter.

Migration, folkvandring.

Migrä’n, anfallsvis uppträdande, ofta halvsidig huvudvärk, i en del fall förenad med allmänt illamående och kräkningar. Liknande anfall kunna uppträda vid flera olika sjukdomar. Den egentliga M. beror i allmänhet pä ärftliga anlag. Endast anfallen kunna behandlas (huvudvärkspulver av olika sammansättning).

Miguel [mige’1], M. E., 1802—66, portugisisk troninkräktare 1828—34, yngre son till konung Johan VI. M:s äldre broder, Pedro I av Brasilien, överlät vid faderns död 1826 den portugisiska kronan åt sin 7-åriga dotter Maria da Gloria samtidigt som han gav landet en ny, frisinnad författning. M. utsågs till regent men lät i stället hylla sig till enväldig konung. M: s välde störtades emellertid snart av Pedro, som återvänt från Brasi-

lien, och M. måste avsäga sig Portugals krona och lämna landet 1834.

Mihra’b, Mikrab, den mot Mekka vettande bön-nischen i en muhammedansk moské.

Mi’ka, två profeter i gamla testamentet.

Milca’do, i Europa använd benämning på kejsaren av Japan, egentligen namn på Japans regering.

Mikael, enligt judisk religion, den förnämsta av ärkeänglarna. Kristendomen har övertagit tron på M. från judendomen. Mikaelsdagen (Mickels-mässan) firades i Sverige till 1773 som helgdag.

Mikae’lisdag, se Mikael.

Mi klagar d, Myklagård, ”den stora staden”, nordbornas namn på Kon-stantinopel.

Mik’ro-, i sammansättningar, liten, ej synlig för blotta ögat.

Mikro’b, mikroorganism*.

Mikrofo’n, se Telefon.

Mikrome’ter, apparat för uppmätning av små längder. En dylik apparat är mikrometerskruven (se fig.), som består av en skruv med liten, känd och regelbunden stigning. Skruvhuvudet är graderat, och mätningen sker genom räkning av det antal varv (hela el. delar därav), som skruven kring-vrides.

Mikro’n, förkortas \l (my), 0.001 mm.

Mikrone'sien, "de små öarna", en samling ögrupper tillhörande Söder-liavsöarna, belägna n. om ekvatorn, omfattande bland annat Marianerna, Karolinerna och Marshallöarna.

Mikroorganism, mikrober, bakterier, infusionsdjur och andra mikroskopiskt små organismer.

Mikrosko'p, sammansatt optiskt instrument, avsett för iakttagande på nära håll av mycket små föremål. M. består av objektiv och okular. Objektivet är en sammansatt positiv lins. Av föremålet, som placeras något utanför fokus, erhålles alltså i objektivet en förstorad, omvänd, verklig bild. Okularet är likaledes en positiv lins, genom vilken den av objektivet alstrade bilden betraktas som genom ett vanligt förstoringsglas. Slutresultatet blir alltså en i förhål-Mikroskop. Till vänster det första, av Leeuwenhoek konstruerade, mikroskopet, till höger modernt mikroskop.

lande till det ursprungliga föremålet omvänd, ytterligare förstorad skenbild (bild, alstrad av strålarnas förlängda riktningslinjer).

Mil. En gammal svensk mil är 10,688.54 m. En nymil är 10 km. el.

10,000 m. En engelsk mil är 1,609.315 m. En sjömil är 1,852 m.

MPlan I, 1854—1901, konung av Serbien, tillhörande det med furstehuset Karageorgewitsch tävlande huset Obre-novitj, tillträdde regeringen 1872 som furste av Serbien, lät utropa sig till konung 1882. M. motarbetade särskilt det ryska inflytandet på Balkanhalvön. 1889 abdikerade han till förmån för sin son Alexander.

Mila'no, residensstad i landskapet Lombardiet, n. Italien, 853,000 inv. Lombardiets förnämsta handels- och industristad med stora sidenfabriker. Berömd domkyrka, uppförd av marmor i spetsbågestil.

Mile'tos, forntida stad i landskapet Karien på sv. kusten av Mindre Asien. M. var länge medelpunkten i det jo-niska statsförbundet och en av antikens främsta handelsstäder. Från M. härstammade flera av Greklands mest bemärkta män (filosofen Thales, romanförfattaren Aristeides, skalden Fokylides m. fl.).

Mile'tus, se Miletos.

Mili's, milistrupper, ungefär liktydigt med landstorm, nödtorftigt utbildade trupper, uppbådade till understöd av fälttrupperna i krig.

MilPtieombudsmannen, se M. O.

Militärattaché, en arméofficer, som placerats vid en beskickning i ett främmande land för att studera de militära förhållandena i detta land och deras utveckling. Marinattachéerna äro sjöofficerare med liknande uppgift och ställning.

Militärkejsare, soldatkejsare, beteckning för de romerska kejsarna från

Commodus till Diocletianus (180—285 e. Kr.), vilka i allmänhet uppsattes på tronen av hären.

Miljard, se Milliard.

Miljon, se Million.

Miljö', omgivning, samhällsstånd, verksamhetsområde; hål vid långsidans mitt på en biljard.

Mill, John Stuart, 1806—73, engelsk filosof, som i anslutning till den engelska erfarenhetsfilosofin särskilt framhållit det induktiva tänkandets vikt för den vetenskapliga forskningen. Största betydelsen ha de av hans arbeten, som behandla samhällsproblem. Han uppställer i anslutning till Bent-ham samhällsnyttan som mätare pä handlingars värde och har gjort sig till talesman för en hel del reformsträvanden. Samtidigt som M. betonar den individuella frihetens betydelse för en sund samhällsutveckling och påpekar genomsnittsmänniskans benägenhet att betrakta originalitet och självständighet även i likgiltiga ting som omoraliska, framhåller M. betydelsen av statsingripande i en hel del fall t. ex. förbjudande av barnarbete i fabriker etc. För den politiska liberalismen har M: s arbeten i många avseenden varit grundläggande.

Millais [mirejs], J. E., 1829—96, engelsk målare, vars porträtt av kända män äro högt skattade.

MiFle [mill], lat., tusen.

Milh^nnium, årtusende, även det tusenåriga riket.

Millerand [millrang’], A., f. 1859, fransk statsman. 1885 valdes M. till ledamot av deputeradekammaren och innehade senare vid flera tillfällen olika ministerposter; bl. a. var han krigsminister 1912 i Poincarés ministär. Ursprungligen socialist har M. småningom gått åt höger. Sedan 1920 konseljpresident valdes M. s. å. till franska republikens president. 1924, efter vänsterns seger vid valen till deputeradekammaren, tvangs han att avgå på grund av det stöd, han givit Poincarés politik.

MiPles, Carl, f. 1875, svensk bildhuggare. M. vann först större uppmärksamhet med sin skiss till Sten Sture d. ä:s monument, vilket dock först efter mer än tjugu är, 1925, uppställdes på Kronåsen s. om Uppsala. Bland hans mest kända senare arbeten äro Gustav Vasa i Nordiska muséet, Bågskytten vid Liljevalchs konsthall och Tegnér-monumentet, Stockholm. M. har i övrigt utfört en mängd skulpturer av skilda slag, reliefer för byggnader o. s. v., alla utmärkta av kraftfull formgivning och stram, ibland något egyptiskt verkande stilisering. M. är sedan 1920 professor vid Konstakademin, Stockholm. Millet [mijä’], J. F., 1814—75, fransk målare, en av de främsta representanterna för modern fransk konst. M. hämtade sina motiv från den franske bondens liv. Det vardagliga arbetet skildrar han med majestätiskt allvar och förfinad enkelhet. Av M: s tavlor må nämnas Angelus, Axploc-kerskorna, Herdinnan för hem sin hjord.

Mil’ll-, i sammansättningar, tusendel.

Millia’rd el. miljard. En M. är 1000 millioner.

Milligram, förkortas mg. = Viooo gram.

Miriikan [.-l«cn], R. A., f. 1808, nordamerikansk fysiker, som för sina undersökningar över små elektriska laddningar erhöll Nobelpris 1923.

Millimeter, förkortas mm. = Viooo m.

Million el. miljon, tusen gånger tusen, 1,000,000.

MilVöcker, K., 1842—99, österrikisk operettkompositör, bland vars arbeten må nämnas Tiggarstudenten.

Mil’ner, A., viseount M., 1854—1925, brittisk statsman. M. var anställd i finansdepartementet i Egypten under lord Cromer och blev 1897 guvernör över Kapkolonin och brittisk ”high commissioner” för Sydafrika, på vilken post han inlade utomordentliga förtjänster; han anses emellertid av många bära en stor del av skulden till boerkriget. M. var medlem av Lloyd Georges krigskabinett 1910, krigsminister 1918 oeh kolonialminister 1919. 1920 ledde han den s. k. ”Mil-ner commission” till Egypten, vilken resulterade i Egyptens erkännande som oberoende stat. M:s bok England in Egypt har blivit mycket känd och uppskattad.

Milo, forna Melos, ö, tillhörande ögruppen Cykladerna i Egeiska havet. 147 kvkm., 5,500 inv. 1820 fann man på M. den berömda statyn Venus Milo el. meliska Afrodite.

Milreis [-re’es], portugisiskt guldmynt, motsvarande omkring 4 kr.; brasilianskt silvermynt = omkring 2 kr.

MlWades, d. 489 f. Kr., berömd atensk fältherre. M. var i egenskap av attisk strateg en av de ledande i försvaret mot perserna och vann den för Greklands självständighet avgörande segern vid Marathon 490 f. Kr.

MiTton, John, 1008—74, engelsk skald. Efter studier särskilt i teologi och klassiska språk sysslade han tidigt med skaldskap men kastade sig efter en resa till Italien vid inbördeskrigets utbrott in i tidens politiska och kyrkliga strider. Han anslöt sig till inde-pendenterna och försvarade republiken efter konungens avrättning. Som belöning utnämndes han av Cromwell till republikens statssekreterare för utlandet. Efter restaurationen 1060 ägna-

de sig M. åter åt diktningen. M., som sedan 1652 var fullständigt blind, skrev nu det stora religiösa eposet Det

förlorade paradiset med dess fortsättning Det återvunna paradiset, två verk, vilkas sublima konst ställt M. i rang med världslitteraturens främste.

Milwaukee [miloå'ki], stad vid Michigan, Wisconsin, U. S. A., 485,000 inv. Viktig järnvägsknut. Betydande handels- och industristad med utmärkt hamn. Export av spannmål och trävaror. Fabriker för tillverkning av läder, tobak oeh maskiner.

Mimeogra'f, ett slags kopieringsapparat.

Mi'mer, enligt den nordiska gudasagan en för sin vishet berömd jätte, som vaktar vishetens källa, ”M:s brunn”, vid asken Xggdrasils rötter. För att få en dryck ur brunnen lämnade Oden sitt ena öga i pant. Den enögde Oden blev sedan den visaste av alla asar.

Mim'icry, skyddande likhet el. skyddande förklädnad. En del djur anpassa sig till likhet med andra varelser el. livlösa föremål. Ofta överensstämma djurens färg med omgivningens (slcyddsfärg). I tropikerna äro många djur gröna, i öknar gula el. bruna, i arktiska trakter vita till färgen. Stundom likna ofarliga typer farliga; det finns sålunda exempelvis oskyldiga fjärilar, som likna getingar, giftlösa ormar, som likna giftiga o. s. v. Stundom likna larver, puppor, fjärilar och andra insekter blad, pinnar o. dyl. (”vandrande pinnen”, ”vandrande bladet”).

Mimi'k, förmågan att genom minspel och åtbörder uttrycka själstillstånd.

Mi'mos, Mim, ”efterhärmare”, person, som uppträder och härmar människor och djur; ett forngrekiskt folkskådespel; de där uppträdande skådespelarna.

Mimo'sa är ett i tropiska länder, framför allt Sydamerika, förekommande släkte av träd, buskar el. örter med många arter, tillhörande familjen Ijeguminosce. Hos några arter t. ex. M. pudica, ofta odlad i våra växthus, visa blad och bladskaft en egendomlig retbarhet vid beröring. M. benämnes även, ehuru oriktigt, vissa gulblommiga Acacia-arter.

Mina, en i vatten nedsänkt el. i jord el. dylikt negrävd sprängladdning, som är avsedd att explodera och därvid förstöra omgivande föremål. M. användes i landkriget såväl vid anfall för att möjliggöra de egna truppernas framträngande som vid försvar för att hindra fiendens. Inom sjökriget ha M., sä konstruerade, att sprängladdningen omgives av ett vattentätt hölje, en synnerligen stor användning. Medför-ankrade M. kunna fullständiga minspärrningar av en farled utföras. De förankrade M. kunna antingen vara tyngre än vatten, då de läggas på farvattnets botten, el. lättare än vatten, då .de med särskilda förankringsan-ordningar hållas på lämpligt djup under vattenytan. Även bland de M., som icke äro försedda med förank-ringsanordningar, finnas båda dessa typer. För bekämpandet av undervattensbåtar ha särskilda mintyper konstruerats. Även i fråga om sättet att åstadkomma sprängningen skilja sig M. Vissa explodera vid stötar, andra bringas på elektrisk väg att explodera från land, en tredje grupp äro så konstruerade, att de explodera efter viss bestämd tid m. m.

Minare't, smäckert torn, hörande till en moské och varifrån böntimmarna utropas.

Mincio [min'tjå], biflod till Po i n. Italien. Upprinner under namnet Sarca i s. Tyrolen och genomflyter Gardasjön, varefter den får namnet M.

Mindana'o, den sydligaste ön bland Filippinerna, näst Luzon den största.

9S,000 kvkm. Bergig och vulkanisk.

Minderåriga brottslingar. Den, som i åldern 15—18 år begått brott, som straffats med högst 2 års straffarbete, kan av domstol få straffet villkorligt utbytt mot intagning å allmän uppfostringsanstalt. Har minderårig blivit villkorligt dömd, skall han under prö-votiden, som vanligtvis är tre men ibland ett år, stå under övervakning av en av domstolen såsom övervakare förordnad person. ..

Mindre Asien, rektangelformig halvo, som skjuter ut åt v. från Främre Asien, i n. begränsad av Svarta havet, i v. av Bosporen—Marmarasjön—Dar-danellerna samt Egeiska havet, i s. av Medelhavet. Utgör efter Lausanne-freden (1923) huvuddelen av Turkiet. Som M. mot ö. saknar naturlig gräns, äro uppgifterna om ytvidd i viss mån

godtyckliga. Vanligen anges 525,000 kvkm. M. upptages av ett i medeltal 800—1,200 m. högt, till största delen stäppartat högland, vilket utmed kusterna begränsas av randberg, i n. av Pontiska bergen (Pontus), i s. av Taurus. Klimatet utmärkes i kusttrakterna av varma somrar och milda vintrar. I det inre av M. härskar ett utpräglat fastlandsklimat med kalla vintrar och heta somrar. Näringarna föga utvecklade. Huvudnäringar äro jordbruk (vete, korn, bomull, vin etc.) samt getskötsel. M:s mineraltillgångar äro till stor del obrukade. Industrin är föga betydande och omfattar främst textilindustri (mattor, schalar). Före världskriget bedrevs handeln till största del av i kusttrakterna bosatta greker. De omkring 10 milj. inv. äro

övervägande turkar. Religion islam. Viktigaste städer: Smyrna, Skutan, Trebisond, Angora.

Minera'1 kallas varje ämne (grundämne el. kem. förening), som uppträder självständigt i jordskorpan (i den fasta berggrunden el. i de lösa jordslagen). De flesta M. äro kristallina ämnen, endast ett fåtal äro amor-fa. En del mineral finnas endast sparsamt såsom ädelstenar och metaller. Andra uppträda i stora mängder som beståndsdelar i de bergarter, av vilka jordskorpan är uppbyggd. Dessa kallas bergartsbildande mineral. De olika mineralen kännetecknas -av sin kem. sammansättning och sin kristallform. Viktiga igenkänningstecken äro vidare M: s färg, glans, spec. vikt och liårdhetsgrad. — Mineralogi' är vetenskapen om M: s förekomst- och bildningssätt och om deras fysikaliska och kemiska egenskaper.

Mineralogi', se Mineral.

Minera'lvatten, källvatten, som hålla större mängder salter lösta och i regel äro kolsyrehaltiga. M. framställas även på artificiell väg. De användas såsom läskedrycker samt inom medicinen. Såsom exempel på M. må nämnas vichyvatten från staden Vichy i det franska departementet Allier, som innehåller framför allt natriumbikarbonat och fri kolsyra, karlsbadervat-ten från staden Karlsbad i Tjeckoslovakien, som innehåller glaubersalt, natriumbikarbonat, koksalt och fri kolsyra, samt i Sverige de järnhaltiga Porla- och Ronnebyvattnen.

Miner'va. — 1. I den romerska gudasagan motsvarigheten till grekernas Atena. — 2. En kalender över världens vetenskapliga institutioner, som utges i Berlin.

Minetfmalmer, lagerformiga, jämförelsevis fattiga järnmalmer (omkring 35 % järn) i Lothringen och Luxemburg, vilka ha utomordentligt stor betydelse för Frankrikes och Tysklands järnproduktion.

Minho [min'jå], flod i nv. Spanien. Upprinner bland ö. Galiciens berg, flyter i sv. riktning och utfaller i Atlanten. Bildar under sitt nedre lopp gräns mellan Spanien och Portugal.

Miniaty'r, miniatyrmålning, avbildning (målning el. teckning), utförd i starkt förminskad skala. Miniatyrkonsten var känd redan av de gamla egypterna och konsten upptogs senare under det alexandrinska kulturskedet och nådde en hög utveckling. Under senare tid fick M. särskilt under 1700-t. och även under 1800-t. en rik blomstrings-period. De mest berömda svenska miniatyrmålarna äro Hall och N. La-fransen d. y., båda från 1700-t.

Minima'l, minst, lägst, det minsta möjliga. Jfr Maximal. Mi'nimitemperatur, se Medeltemperatur.

Mi'nimum, det minsta, det lägsta värdet. Se Maximum.

Minister, se Beskickning och Statsråd.

Ministcria'lböcker, se Kyrkoböcker.

Ministerpresident, konseljpresident, den främste ledamoten av en ministär (i Sverige benämnd statsminister).

Ministre plenipotentiaire [minis'tr plenipåtangSiä'r], befullmäktigad minister, se Beskickning.

Minn., officiell förkortning på Minnesota, U. S. A.

Minneapolis [mini8e'pålis], stad i Minnesota, U. S. A. 409,000 inv., därav en hel del svenskar. Centrum för Minnesotas spannmålshandel. Omfattande kvarn- oeh trävaruindustri. Maskintillverkning.

Minnesota [miniså'taj], förkortas Minn., stat i n. D. S. A., kring övre loppet av Mississippi. 219,000 kvkm.,

2.387.000 inv. Huvudstad S: t Paul,

242.000 inv. Viktigaste stad Minneapolis, 409,000 inv. — I v. delarna, där jorden är mycket bördig, bedrives åkerbruk och idkas boskapsskötsel. Vete och havre äro viktigaste sädesslag. Nv. delen av M. är synnerligen rik på järnmalm. M. är den främsta bland de järnmalmsproducerande staterna i Nordamerika. Viktigaste industri är kvarn- och slakteriindustri.

Minnesång kallas den lyriska konstpoesin i Tyskland på 1100- och 1200-t. M. voro oftast hyllningar till kärleken. De rönte starkt inflytande frän den franska trubadurdiktningen, ehuru de saknade dennas värme och originalitet. Den mest kände av minnesångarna var Walther von der Vogelweide. M. övergick så småningom i mäster-sång.

Mino [mi’njå], se Minho.

Mi’nor, lat., yngre, mindre.

Minor’ca, se Menorca.

Minorennite’t, minderårighet.

Mino’res fra’tres, lat., ”ringare bröder”. _ M i n o r i’t e r, benämning pä medlemmar av franciskanorden.

Minorite’t, mindretal, underlägsenhet i röstantal el. mängd. Jfr Majori-tet.

Mi’nos, grekisk sagokonung på Kreta. M. sades vara son av Zeus. Hans residensstad var Knosos. För att hämnas en oförrätt utkrävde M. vart åttonde år en tribut av sju attiska ynglingar och lika många jungfrur, som skulle offras åt odjuret Minotauros.

Minose’n, se Tertiärperioden.

Minota’nros, forntida sagovidunder på Kreta, son till konung Minos’ gemål Parsifae. M: s fader var en tjur oeh M. själv hade människogestalt med tjurhuvud. Odjuret inspärrades i den av Daidalos byggda labyrinten

och åt honom offrades den av konung Minos utkrävda tributen av attiska ynglingarna och jungfrurna. M. dödades slutligen av Teseus.

Minsk, stad i Vitryssland, sö. om Vilna, biflod till Beresina. 111,000 inv. Betydande handelsstad. Klädes- och läderindustri.

Min son på galejan, humoristisk reseskildring av J. Wallenberg.

Min’strel, eng., i det medeltida England benämning på kringvandrande sångare. I Frankrike benämndes de ménestrel.

Minuend’, det tal, som vid en subtraktion skall minskas med ett annat tal.

Minus, ett tecken (—), som anger, att det tal, som står efter tecknet, skall dragas från det tal. som står före tecknet.

Minut, sextiondelen av en timme el. av en grad. Tecknas — I m i n u t, i detalj, i små mängder, i små partier.

Minuthandlarnas riksförbund, se Sveriges Minuthandlares riksförbund.

Minutiö’s [-tsi-], noggrann, detaljerad, pedantisk, småaktig.

Minö’r, i sprängämnesteknik utbildad militär.

Miquelon [mikölå’n], ö. s. om Newfoundland, nö. Nordamerika. 200 kvkm. Fransk koloni. Fiske.

Mir, ry., benämning på den storryska halvt kommunistiska byn, som bestod fram till 1900-t. För den administrativa ledningen svarade bystämman.

Mirabeau [-bå’], H. G., markis de M., 1749—91, fransk statsman, en av revolutionens mest bemärkta män och dess förnämsta talare. Bfter en stormig ungdom invaldes M. som tredje ståndets deputerade i nationalförsamlingen 1789. Med sin vältalighet och sitt imponerande uppträdande bidrog M. i hög grad till tredje

ståndets fasta hållning gentemot aristokratin. M:s strävanden gingo emellertid ut på att bevara den konstitutionella monarkin, ehuru med begränsning av konungens makt oeh ökning av folkrepresentationens. Han var en avgjord fiende till anarki och skräckvälde. Revolutionens män anklagade honom därför — delvis berättigat — för förrädiska förbindelser med kungafamiljen, då M. plötsligt rycktes bort av döden.

Mirabell’, se Prunus.

Mira’bilc dic’tu, lat., underbart att omtala. — Mir a’b i 1 e v i’s u, underbart att skåda.

Mira'bilis, ett växtsläkte, tillhörande familjen Nyctaginacefe, varav ett flertal arter användas såsom prydnadsväxter. M. äro örter med tratt-formiga, röda el. vita blomkronor, som i skymningen och under natten utveckla hela sin skönhet. M. benämnesockså underblomman. Rötterna verka avförande.

Mira’kel, underverk, underbar ocli oförklarlig tilldragelse. — M i r a k-

1 e r, ett slags medeltida skådespel. Jfr Mysterier. — M i r a k u 1 ö’s, underbar, övernaturlig.

Miran’da, Casa, grevinna de C. M., se Nilsson, Kristina.

Mirbeau [-bå\], Octave, 1848—1917, fransk författare. M. är naturalist och hänsynslös ironiker. Hans arbeten röra sig på samhällssatirens område. Bland M: s romaner märkas S é b a s-tien Roche, Din g o, bland hans teaterpjäser Affär är affär.

Mis-, miso-, i sammansättningar -hat, -liatare t. ex. misogami, hat till äktenskapet, misantrop, människo-hatare, misogyn, kvinnohatare.

Misantrop [-å’p], människohatare, människofiende. — M i s a n t r o p i’, människohat, folkskygghet. — M i-s a n t r o’p i s k, människoföraktande, folkskygg.

Mischmasch, röra, sammelsurium.

Mise-en-scéne [misangsä’n], fr., iscensättning, förberedelserna för uppförandet av ett teaterstycke.

Misera’bel, eländig, usel, ömkansvärd, olycklig. Jfr Misär.

Miscrc’rc, mus., lat., ”förbarma dig”, katolsk mässa, benämnd efter inledningsorden.

Misericor’dia, lat., medlidande.

Miskolcz [misj’kålts], stad i n. Ungern, 57,000 inv. Viktig järnvägsknut. Handel med frukt och vin. Porslins-ocli stengodstillverkning.

Misogy’n, kvinnohatare. — Misogyn i’, kvinnohat.

Mis’pel, med hagtorn besläktade buskar, vilka odlas som prydnadsväxter i Europa.

Miss, engelsk titel för ogifta damer, vilka ej kallas lady.

Miss., officiell förkortning på Mississippi, U. S. A.

Mis’sa, lat., mässa.

Missa’le, mässbok.

Missbildning förekommer inom såväl djur- som växtvärlden. M. kan bero på yttre skador, infektioner etc. el. på ärftliga anlag. Särskilt viktiga äro dubbelmissbildningar, som bero på att den nya individen har anlag att utveckla sig till tvenne mer el. mindre fullständigt skilda individer. Dessa M. kunna vara antingen symmetriska el. osymmetriska. Läran om M. kallas teratologi.

Missfall, framfödandet av icke livsdugligt foster, kan bero på att ägget ej utvecklat sig normalt el. på sjukdomar hos modern av olika slag (hjärt- och njursjukdomar, syfilis, svårare febersjukdomar etc.). I de flesta fall orsakas M. av avsiktligt ingrepp. Jfr Abort.

Missgiirningsbalken var en av bal-karna i 1734 års lag. Den avlöstes av nya Strafflagen den 16 febr. 1864.

Misshandel. Med M. förstås understundom allt förorsakande av skada på annans kropp. Vanligtvis menas därmed förorsakande av skada av sådan beskaffenhet, att döden därå ej följt. För att misshandel skall föreligga fordras emellertid avsikt att skada. Om någon genom vårdslöshet el. dyl. är vållande till annans död, blir straffet antingen böter el. högst sex månaders fängelse.

Mission, uppdrag, kall. — Utbredande av religiösa åskådningar. De stora folkreligionerna ha i allmänhet utbrett sig epidemiskt, utan att någon egentlig organiserad missionsapparat funnits. Särskilt buddismen och judendomen ha dock i viss utsträckning under äldre tider bedrivit M. Kristendomens snabba utbredning under de första århundradena berodde också delvis på en livlig M., som inleddes av aposteln Paulus. En mera organiserad M. startades först vid nyare tidens början i samband med de stora upptäckterna och bedrevs framför allt av tiggarordnarna och jesuiterna. I äldre tider användes nog så hårdhänta metoder, och missionsverksamheten kombinerades ofta med erövringskrig. Under religionskrigens tidevarv hämmade de kristna kyrkornas inbördes stridigheter missionsverksamheten. De protestantiska kyrkorna ha först under 17- och 1800-t. fått en organiserad M. I Sverige stiftades Svenska missionssällskapet 1845, Svenska kyrkans missions-styrelse 1874 och Svenska missionsförbundet 1880. Dessutom verka en del andra föreningar för M., bland vilka må nämnas Evangeliska fosterlandsstiftelsen. För att åstadkomma samarbete mellan de protestantiska kyrkornas M. bildades 1920 det Internationella missionsrådet. Antalet protestantiska missionärer anslås för närvarande till omkring 180,000, antalet katolska till 100,000. Den verksamhet, som bedrivits i Asien och Afrika, har givit till resultat omkring 10 milj. omvända.

Missionsdagen, se Böndagar.

Mississippi (”vattnens fader”). — 1. Nordamerikas viktigaste flod, omkring

4,000 km. lång. Upprinner i Minnesota, genomflyter från n. till s. U.

S. A. och utmynnar bildande ett stort träskartat delta i Mexikanska bukten. Viktigaste bifloder äro Missouri, Ar-kansas, Red River och Ohio. Tillsammans utgöra Missouri-Mississippi världens längsta flod, omkring 7,000 km. (Ångermanälven är 400 km. lång). M. är till största delen segelbar. — 2. M., förkortas Miss., stat i s. Förenta Staterna, ö. om floden Mississippi. 121,000 kvkm. 1,791,000 inv., därav 935,000 negrer. Huvudstad Jackson, 23,000 inv. — M. är ett utpräglat lågland, rikt på skog, varför en omfattande skogsavverkning bedri-ves. Jordbruket står främst bland näringsgrenarna. Bomull är viktigaste produkten. Industrin är föga utvecklad och omfattar huvudsakligen trävaruindustri, beredning av bomulls-fröolja och andra bomullsprodukter.

Missi’v, prästerligt förordnande, sän-debrev.

Missost, se Mesost.

Missouri [misso’ri], förkortas Mo., stat i Förenta Staterna, v. om Mississippi. 180,000 kvkm., 3,404,000 inv. Huvudstad Jefferson City, 14,000 inv. Största städer S: t Louis, 804,000 inv., och Ivansas City, 352,000 inv. — M. är både vad jordbruk och industri beträffar en av Nordamerikas främsta stater. Majs, vete, foderväxter och bomull äro de viktigaste jordbruksprodukterna. Vin- och fruktodling bedrivas i stor utsträckning. Bergsbruket ger främst bly, zink och kol. Livsmedelsindustri (slakterier, kvarnar) ocli trävaruindustri utgöra de viktigaste industrigrenarna.

Missouri floden [misso’ri-], största biflod till Mississippi. Uppstår av flera källfloder i s. Montana, flyter i sv. riktning och förenar sig med Mississippi strax n. om S: t Louis. M. överträffar i längd sin huvudflod (4,700 km. lång) men är ifråga om vattenmängd och ur trafiksynpunkt betydligt underlägsen denna.

Misstroendevotum, misstroendeadress, en folkförsamlings uttalade missnöje med ministrarnas åtgöranden.

Missvisning, deklination, den vinkel, som en i horisontalplanet fritt rörlig magnetnål, en kompassnål, gör med den geografiska meridianen. Vid tvenne punkter på jordytan, de magnetiska polerna, är deklinationsnålens läge obestämt.

Mist, eng., dimma.

Mis’tel (Viscum album) tillhör familjen Loranthaceas och är en parasitisk buske, 3—6 dm. hög, med gulgröna, ledade, gaffelformigt grenade skott och tjocka, läderartade, under vintern ej sällan kvarsittande blad. Frukten är ett vitt bär med klibbigt, segt fruktkött. M. förekommer pä lindar, äppelträd, ekar och andra lövträd och sprides genom fåglar, som förtära bären. I Sverige förekommer M. mest p'å en del öar i Mälaren och på spridda ställen i södra och mellersta delarna.

Mis’ter (alltid förkortat Mr.), eng., herr, titel omedelbart framför ett namn. I utanskrift på brev användes

vanligen i stället Esquire*, vilket alltid sättes efter tillnamnet, som dä måste föregås av förnamn el. initialer.

Mistlur, biåsinstrument, med vilket varningssignaler avgivas under tjocka på sjön.

Mistral’, F., 1830—1914, provensalsk skald. I sin dikt M i r é i o ger M. en betagande skildring av provensalskt folkliv. Jämte sex andra skalder från Provence grundade M. det s. k. Feli-berförbundet (Lou Felibrige), avsett att verka för bevarandet av ”langue d’oc”. M. är den provensalska diktningens förnämste representant. 1904 erhöll M. Nobelpriset i litteratur tillsammans med Echegaray.

Mistral’, beteckning för en torr, kall nordvästvind, som under vissa luft-trycksförhållanden förekommer i s. Frankrike.

Mis’tress, eng. — 1. Husmoder, matmoder [uttal mis’tres]. — 2. Fru, som titel alltid förkortat till Mrs. [uttal mis’is].

Misä’r, nöd, elände, yttersta fattigdom. I en del kortspel (vira) det spel, man vinner, om man undviker att taga hem ett enda stick.

Mi’tau, stad i Lettland, sv. om Riga.

21,000 inv. M. var fordom Kurlands huvudstad.

Mitlirida’tes, Mitliradates, den store, omkring 132—63 f. Kr., konung i Pontos. M: s regering upptogs till största delen av krig mot romarna, till vilka M. var en oförsonlig fiende.

I början hade han framgång och

Mistel. 8, snyltrötter i värdväxtens stam.vann flera grekiska stater på sin sida. Slutligen besegrades lian dock i grund av Pompejus år 66. M. dödade sig med anledning av ett av lians son anstiftat uppror.

Mi’tra, i kyrkoskruden ingående liög liuvudbonad av växlande form (spetsig, tudelad etc.).

Mi’trakultcn, dyrkan av en ursprungligen persisk solgud, som under första århundradet e. Kr. spred sig ut över det romerska riket. M. konkurrerade en tid med kristendomen och var en mystiskt betonad religion. Mitradyrkan firades i grottor, katakomber etc.

Mitraljö’s, kulspruta.

Mittag-JLeffler, M. G., f. 1846, svensk matematiker, vars främsta undersökningar röra ämnen inom funktions-teorin. M. har grundat den internationella matematiska tidskriften Acta mathematica.

Mittens rike, benämning på Kina.

Mityle’ne, se Mytilene.

Mix’tum compo’situm, litet av varje, sammelsurium, plockgods.

Mixtu’r, äldre namn på en del läke-medelslösningar.

Mjoll’ner (Mjölne), i den nordiska gudasagan namnet på Tors hammare, vilken alltid träffade sitt mål och därefter vände tillbaka i sin ägares hand.

Mjukfen i ga (Annacanthini), en ordning benfiskar, vilka sakna taggstrålar i fenorna.

Mjuk schanker, en könssjukdom, som orsakas av en liten stavformig bakterie. Efter en till tre dagar uppträda på

könsdelarna el. på huden i närheten av dessa en liten knuta, som snart blir sårig. Såret breder ut sig och har ojämna, taggiga ränder och varig beläggning på sårbottnen. Det ömmar vid beröring och ger måttliga smärtor. Samtidigt svullna lymfkörtlarna i ljumsken. Här kan uppstå varbildning, som bryter igenom huden. I så fall får sjukdomen ett mera utdraget förlopp. Behandling av M. liksom av andra könssjukdomar skall enligt lag handhavas av läkare. Jfr Könssjukdomar.

Mjsill, se Seborré.

Mjältbrand, en hos nötkreatur, får el. hästar uppträdande smittosam sjukdom, som orsakas av stavformiga bakterier. Förloppet påminner om en blodförgiftning med hög feber. Vidare uppträda sönderfallande svullnader i huden och blodblandad flytning från näsa och ändtarm. M. för som regel till död. Effektiv behandling finnes ej. Man kan endast vidtaga smittför-hindrande åtgärder.

Mjälte, ett till blodkärlssystemet hörande organ, som är beläget i- vänstra delen av buken bakom magsäcken.

Vikt hos människan 150—200 gr. M. består av en blodrik, mjuk vävnad. Organet har till uppgift att uppsuga sönderfallande röda blodkroppar och att bilda enkärniga blodkroppar.

Mjälthugg, en huggande smärta i mjälttrakten, som uppträder tillfälligtvis, särskilt vid ansträngningar, och som saknar betydelse.

Mjärde, se Fiskredskap.

Mjöberg, E., f. 1882, zoolog och forskningsresande, som företagit expeditioner till Borneo, Australien etc.

Mjöd, jäst dryck, vars huvudingredienser äro honung och vatten och vilken med förkärlek dracks av de gamla nordmännen.

Mjöl kallas siktmjöl, om det efter målningen undergått siktning, varvid kli frånskiljes. Sådant mjöl består så gott som uteslutande av frövita. Kli innehåller fröskal och fröets yttre vävnader och är särskilt vitaminrikt men mera svårsmält än siktmjöl. Osiktat M. kallas även sammalet M.

Mjölbagge, mjölbill (Tenebrio moli-tor), hör till familjen Tenebrionidae bland skalbaggarnas ordning. Tämligen allmän i kvarnar, bagerier och mjölbutiker, där larven (den s. k. mjölmasken) lever av kli och mjöl och kan göra skada. Mjölmasken kan tjäna som föda åt många burfåglar.

Mjölby, stad i v. Östergötland, sö. om Skänninge. 6,100 inv. Någon trävaruindustri. Flera kvarnar. Järnvägsknut.

Mjöldagg, av säcksvampar orsakat, mjölliknande överdrag på vissa växter. Jfr Krusbärsmjöldagg.

Ax med mjöldryga. Till höger mjöl-dryga med fruktkroppar.

Mjöldryga utgör en tät, hopfiltrad liyfmassa, till färgen biåsvart, och bildas av den på vissa sädesslag, speciellt rågen, parasiterande mjöldryge-svampen (Claviceps purpurea). M. uppkommer i värdväxtens fruktämne, som så småningom starkt sväller an, varvid bildas det vilstadium (sclerotium) av svampen (den egentliga mjöldry-gan), som följande vår skall överföra den till nya plantor. M. innehåller ett flertal växtgifter, som finna användning inom medicinen.

Mjölk består av fettkulor, uppslammade i en vätska, som innehåller äggvita, kasein, mjölksocker och salter. Komjölk innehåller vanligen 3.5 % äggviteämnen, 3.4 % fett, 4.5 % mjölksocker och 0.7 % salter. Kvinnomjölk innehåller 1.5 % äggviteämnen, 3.5 % fett, 6 % mjölksocker och 0.3 % salter. På grund av komjölkens större halt av äggviteämnen är det nödvändigt att späda den vid uppfödning av små barn.

Mjölkdroppen, namn på föreningar, som ha till uppgift att tillhandahålla lämpliga mjölkblandningar för småbarn och att verka för digivningens bibehållande vid uppfödningen, där så är möjligt. M. grundades i Stockholm

1901. Exemplet har följts i flera andra svenska städer.

Mjölke kallas såväl de hanliga köns-körtlarna hos fiskarna som den av dem avsöndrade sädesvätskan. Könskörtlarna äro vanligen pariga och mynna hos benfiskarna med en gemensam utförsgång antingen bakom

analöppningen el. gemensamt med urinledaren. jjtfjölken el. sädesvätskan är vitaktig ocli innehåller miljontals sä-deskroppar, som äro cylindriska el. knappformiga samt försedda med en rak el. spiralformig svans (cilie).

Mjölkfeber, se Kalvningsfeber.

Mjölkglas, benglas*.

Mjölkkontroll. Mjölk, som saluföres, får åsättas kontrollbeteckning endast om den underkastats av hälsovårdsnämnd anordnad kontroll, vilken i allmänhet utföres över bakteriehalt, fetthalt, surhetsgrad och smutstill-blandning.

Mjölkkörtel, se Bröstkörtel.

Mjölkningsmaskiner, apparater för uttömning av mjölk ur kons juver. Dylika maskiner ha konstruerats efter tre olika grunder: sugmaskiner, tryckmaskiner och kombination av bägge-dera. Svenskar ha konstruerat de bästa mjölkningsmaskiner, som finnas. G. de Laval, G. Dalén, I. Lindström och G. Jonsson äro kända namn på detta område.

Mjölkprovare, apparater för undersökning av mjölks beskaffenhet, särskilt dess fetthalt. Flera sådana, konstruerade efter olika grunder, finnas, bl. a. butyrometrar: mjölkens äggvita upplöses i en stark syra, varefter fettet med centrifugalkraftens hjälp indrives i ett smalt, graderat glasrör, där dess mängd avläses. Mest användes i Sverige I. Lindströms bu-tyrometer.

Mjölkseparator, se Separator.

Mjölkskorv, fjällbildning i hudbotten hos späda barn. I svårare fall bildas blåsor och sårskorpor. Skorpor-

na uppmjukas med olja och avlägsnas med försiktig tvättning. Sedan behandlas med salvor, vilkas sammansättning måste anpassas efter fallets art. Dieten regleras.

Mjölksocker, laktos, en sammansatt sockerart, som ingår i mjölk. M. undergår vid inverkan av vissa ferment alkoholjäsning, på vilket förhållande framställningen av de alkoholhaltiga dryckerna kumys och kefir grundar sig. Då mjölk surnar, jäser en del av M. till mjölksyra. M. är huvudbeståndsdelen i mesost el. missost.

Mjölksyra, en organisk syra, vars kemiska formel är CIIaCH (OH)COOH. Då mjölk surnar, övergår under inverkan av den s. k. mjölksyrebakte-rien en del av mjölksockret i M. Även andra sockerarter (t. ex. druvsocker) kunna undergå mjölksyrejäsning. M. användes för olika ändamål inom tekniken.

Mjölktecken, vissa egenskaper hos kor, vilka man anser tyda på god mjölkningsförmåga. M. äro exempelvis långsträckt kroppsbyggnad, tjock, slingrande mjölkåder etc. M. ha dock visat sig föga pålitliga.

Mjölktistel, se Tistlar.

Mjölktänder, se Tänder.

Mjölonbuske, mjölonris (Arctosta-pliylus uva ursi), tillhör familjen Eri-cacese och är en liggande, mattlikt utbredd småbuske med läderartade blad, skär krona och saftlös, mjölig frukt. Allmänt förekommande i vårt land i skogsbackar och fjällhedar.

Mjörn, insjö i v. Västergötland. 56 kvkm. Genomflytes av Säveån, vilken utfaller i Göta älvs vänstra myn-ningsarm.

Mjösen, Norges största insjö, i mellersta delen av östlandet. 362 kvkm. Största tillflöde Lågen. M. avflyter genom Vormen till Glommen. Djup 443 m.

M’Kenna [mseken’»], R., f. 1863, engelsk politiker, medlem av flera ministärer, bland annat finansminister 1915—16. 1924 blev M. ordförande i en kommitté för utredning av Tysklands betalningsförmåga.

Ml., officiell förkortning på Mary-land, U. S. A.

Mlle, förkortning för Mademoiselle*.

Mme, förkortning för Madame*.

Mn, kem. tecken för en atom mangan.

Mnemosy’ne, i den grekiska gudaläran minnets gudinna. M. var genom Zeus moder till de nio muserna.

Mnemotekni’k el. mnemonik, minnes-konst, läran att genom lämpliga hjälpmedel utveckla minnet. Egentligen är M. endast inlärandet av regler och konstgrepp för att i minnet sammanhålla ting, som ej omedelbart höra samman.Mo, finsandig jordart med en kornstorhet av 0.2—0.002 mm. M. betecknar även tallbevuxen sand- el. grushed.

M. O., riksdagens militieombudsman, väljes årligen av riksdagen. M. O. liar i fråga om militärväsendet en ställning, som motsvarar den, som på övriga områden tillkommer J. O. Jfr Civilkommissionen.

Mo., officiell förkortning på Missouri*, U. S. A.

Mo, kem. tecken för en atom mo-lybden.

Mo, samhälle på Norrbyskären i Bottniska viken, nö. Ångermanland. 1,050 inv. Sågverk, det största n. om Sundsvallsdistriktet.

Moa, se Dinornis.

Moabi’ter, en semitisk folkstam, besläktad med israeliterna. M. besegrades bland annat av David.

Moaré, av bomull, ylle el. silke vävda tyger, som efter vävningen behandlats på sådant sätt, att de erhållit en vattrad yta, som företer allt efter belysningen skiftande vågformi-ga linjer.

Moatjé, fr. moitié, hälft; maka; någons dam el. kavaljer i dans el. kortspel.

Mobb, pack, pöbel.

Mobi’1, rörlig, flyttbar; krigsrustad (om en trupp).

Mobile [måobi’1], betydande hamnstad i Alabama, IJ. S. A. 60,000 inv. Exportvaror: bomull, socker, tobak, åkerbruksprodukter och timmer.

MobiTier, lösegendom.

Mobilisering:, en armés el. del av armés försättande på krigsfot. Se vidare Sveriges försvarsväsen.

Mozambique [måsangbfk], Portugisiska Östafrika, portugisiskt kolonialområde på Afrikas ö. kust, innanför ön Madagaskar. 760,000 kvkm. 3 milj. inv., till största del negrer. Växtligheten är tropisk. Förnämsta produkter äro kautschuk, elfenben och guld. Portugiserna ha föga utnyttjat kolonin; på senare år har den fått betydelse som genomfartsland till det inre Afrika.

Moeambique-kanalen, 400—800 km. brett liavssund mellan Östafrika och ön Madagaskar. Genom sundet går i s. riktning en varm havsström, Mo-gambique-strömmen.

Mosambique-strömmen, se Mogam-bique-kanalen.

Mock’a, Mocha, stad i Arabien, vid s. delen av Röda havet. Var på 1600-och 1700-t. en livlig handelsstad med betydande kaffeexport (”mocka-kaffe”) ; är numera ej stort mer än en by.

Mockant', hånfull, spefull. Moc-k e’r a sig över, håna.

Mockasi’ner, känga av oberedda hudar (hjortskinn), de nordamerikanska indianernas fotbeklädnad.

Mock’askinn, getskinn med matt yta.

Modalite’t, inom logiken term, använd för en omdömesform (utsägande av möjlighet, verklighet el. nödvändighet: A kan vara B, A är B el. A måste vara B).

ModelF, förebild.

Mo’dena, stad i Emilien, n. Italien, nv. om Bologna. 80,000 inv. Viktig järnvägsknut och livlig handelsstad.

Mo’dena, italienskt hertigdöme 1452 —1859. Hertigdömet M. var en absolut monarki, som gick i arv inom den manliga linjen av huset österrike-Este. 1S60 införlivades M. med konungariket Italien.

Modera’t, sansad, måttfull, billig. Som partibenämning använt om höger-män. — M o d e r a t i o n, måtta, utan överdrift. — Modere’ra, dämpa, återhålla, mildra, jämka.

Modcra’ta partiet, högergrupp i första kammaren, bildat år 1905.1912 sam-manslogs M. med protektionisterna till första kammarens nationella parti.

Modera’to, it., måttligt. Inom musiken ett långsamt tempo mellan an-dante och allegro.

Modere;ra, se Moderat.

Moderkaka, se Fosterutveckling.

Moderlut, lösning, ur vilken kristaller (understundom även andra lösta substanser) avskilts.

Modernism, beteckning för diverse strävanden inom konst, litteratur etc., som ofta utmärkas ocli bäras av nyhetsbegär och mer el. mindre sökt originalitet.

Modest', blygsam, försynt.

Modifie’ra, förändra, mildra.

Modifikation, ändring, inskränkning.

Modulation, mus., ackordväxling; övergång från en tonart till en annan; harmonisk utvikning. — M o d u 1 e’r a, växelvis höja och sänka stämman (i sång el. tal).

Mo’dum, livligt besökt norsk kurort, belägen nära Tyrifjord, Buskerud fylke. Berömda gyttjebad.

Mo’dus, se Verb.

Mo’dus viven’di, lat., ”sätt att leva”, tillfällig överenskommelse för ordnandet av svåra förhållanden.

Moe. — 1. J. E. M., 1813—82, norsk folklorist och skald, biskop. M. utgav tillsammans med Asbjörnsen de för den norska folkdiktningen betydelsefulla Norske folkeeven-t y r. — 2. I. M. M., 1859—1913, den förres son, 18S6 professor i norskt folkspråk och folktradition. M. är en av de främsta moderna folkloristerna^och har utgivit ett flertal skrifter (H e 1-lenske og norske folketra-ditioner m. fl.). — 3. Louis M.,

1859—1917, norsk målare, bekant för sina sagoteekningar till barnböcker etc.

Moe’sien, se Mesien. Mogi’las, P., 1597—1646, metropolit i Kiev, som bland annat författat den grekisk-ortodoxa kyrkans grundläggande bekännelse.

Mohammed, se Muhammed.

Mohilc’v, stad i Litaven, vackert belägen vid Dnjepr. 40,000 inv.

Mohyle’w, se Mohilev.

Moiré, se Moaré.

Moissan [moasang’]» H., 1852—1907, fransk kemist, som för sina undersökningar över fluor och vissa karbider erhöll Nobelpris 1906.

Moissi [måj’$i], A., f. 1880, tysk skådespelare av italiensk härstamning, för närvarande Tysklands kanske mest kända skådespelare. M. har länge varit anställd hos Reinhardt i Berlin.

Moitié, se Moatjé.

Mokaftam, bergsträcka ö. om Kairo, Egypten. I M: s stenbrott hämtades sten till jättepyramiderna i Gize.

Mok’ka, se Kaffe.

Mo’ksja, flod i ö. Ryssland, biflod till Oka. Längd 620 km.

Molander. — 1. Harald M., 1858— 1900, dramatisk författare och regissör. Bland M: s arbeten märkas komedin R o c o c o samt den fängslande historiska romanen En lyckoriddare, som av M. dramatiserats.

— 2. Gustav M., f. 1888, den förres son, skådespelare, regissör. — 3. Karin M., f. Edwertz, f. 1889, skådespelerska, gift 1910—18 med M. 2, sedan 1922 med Lars Hanson. — 4. Olof M., f. 1892, son till M. 1, förste regissör vid Dramatiska teatern.

MoFdau. — 1. (tjeck. Wlava), Böh-mens största flod, omkring 400 km. lång. Upprinner på Böhmerwald, flyter först i sö. riktning, därefter i n. riktning och förenar sig med Elbe, till vilken den utgör biflod. — 2. Fordom furstendöme, sedan 1861 utgörande en del av konungariket Rumänien, består av ett mycket bördigt område omkring floden Seretlis mellersta lopp. 38,000 kvkm., omkring 2 milj. inv. Största stad Jassy, 76,000 inv.

Molde, stad, naturskönt belägen vid Romsdalsfjord, v. Norge. 2,800 inv. Residensstad för Möre fylke. Viktig turistort.

Molde fjord, norsk fjord invid staden Molde, tillika med sin inre fortsättning benämnd Romsdals fjord.

Moleky’l är den minsta mängd av ett ämne (grundämne el. kem. förening), som kan förekomma självständigt. Se Atomteori.

Molekyla’rvikt betecknar vikten av en molekyl av ett ämne, jämförd med vikten av en atom väte. Molekylar-vikten av ett ämne är lika med summan av de i molekylen ingående atomernas vikter. Jfr Atomteori.

Molenbeek-Saint-Jean [må’lenbik

säng s;ang], förstad till Brussel. 73,000 inv. Textilindustri.

Molest’, börda, besvär, omak.

Molfettfa, hamnstad i Apulien, s. Italien, vid Adriatiska havet. 43,000 inv. Handel med vin, olja och spannmål.

Moliére [måliä’r], Jean Baptiste Po-quelin, 1622—73, Frankrikes störste lustspelsförfattare. M. slöt sig efter avslutad uppfostran till en parisisk teatertrupp, vars ledare han blev. Han genomkorsade sedan under tolv år den franska landsorten samt återvände slutligen 1658 med truppen till Paris. Ända till sin död ledde M. sedan sällskapets föreställningar och spelade själv med. Han åtnjöt Ludvig XIV: s stora bevågenhet, vilket gjorde det möjligt för honom att uppföra sina djärvt satiriserande pjäser, vilka ställde hans omgivnings svagheter i bjärt belysning. I M: s komedier får intrigen vika för karaktärsteckningen, i vilken M. är mästare. M. har i obarmhärtigt ljus framställt vissa allmänmänskliga typer, som bära vittne om författarens djupa människokännedom och bittra skepticism. M: s vers är smidig, elegant och uttrycksfull. Till hans mest berömda komedier höra Misantropen, Hycklaren, Den gir ige, Den inbillnings-sjuke, Fruntimmersskolan, Läkaren mot sin vilja, De löjliga preciöserna.

Molin. — 1. J. P. M., 1814—73, bildhuggare. M. studerade i Köpenhamn, Italien och Paris och blev ledamot av konstakademin 1853. Bland hans statyer märkas Den neapolitanske fiskar gossen samt den berömda gruppen Bältespännarna. M. har även utfört den i Stockholm uppställda statyn av Karl XII. — 2. Pelle M., 1864—96, skönlitterär författare. I Ådalens poesi har M. på ett ursprungligt och färgrikt språk besjungit norrländsk natur och skildrat norrländskt folkliv.

Moll. — 1. Innefattar tonarter, som ha sänkt (liten) ters. — 2. Ett slags tunt, fint och mjukt bomullstyg.

Mollberg, Lorentz, 1734—1772, en äldre, elegant kavaljer som under namnet Korpral Mollberg figurerar i Bell-mans diktning. M. var anställd vid Kungl. Livregementet.

Mollor benämnas arter av växtsläktena Chenopodium, Blitum, Atriplex, Kochia m. fl. släkten, tillhörande familjen Chenopodiacese. De ha små, obetydliga blommor. Flera viktiga kulturväxter såsom spenat, vitbeta och

rödbeta höra hit. Flera arter äro vanliga ogräs.

Mollskinn, kyprat, starkt, tjockt och tätt bomullstyg, som användes till arbetskläder.

MoUus'ker (el. Mollusca), se Blötdjur.Moln. överst Cirrus, under Cumulus.

Mollösund, municipalsamhälle på ön Orust. Bohuslän. 950 inv. Fiskläge.

Moln utgöras av dimmor i olika höga luftlager. En del av de allra högsta molnen bestå dock av ett damm av ytterst små iskristaller. I båda fallen bildas molnen genom att luftlagren avkylas, så att de ej längre kunna hålla sin fuktighet i form av vattenånga, utan denna urskiljes i form av dimpartiklar. Den vanligaste orsaken till denna avkylning är, att luftmassorna stiga från lägre till större höjd. Orsaken till stigandet kan vara olika. Fuktig havsvind kan tvingas i höjden av en brant kust. Varma solskensdagar stiger den vid jordytan uppvärmda och fuktiga luften uppåt under bildning av c u'm ulus el. stackmoln. På gränsytan till kallare luftlager bildas ofta utbredda sträckmoln el. stratusmoln. De högsta molnen, bestående av iskristaller, kallas fjädermoln el. cir'rus. De gå oftast på en höjd av omkring 10,000 m. Cumulusmolnen, som ofta äro ganska höga, bruka ha sin bas på omkring 1,000 m. el. något däröver. S t r a't u s hålla sig vanligen på en höjd av mellan 200 och 1,000 m. N i m'b u s kallas de mörka, formlösa moln, ur vilka nederbörd faller. Mellan alla dessa molnformer finnas övergångar. Åskmoln kallas cumulo-nimbus.

Mologra [malå'ga], flod i nv. Ryssland, biflod till Volga från vänster. Upprin-

ner i trakten ö. om Valdai. 580 km. lång.

Mo'lok, Molock, hebr., den feniciska eldguden, vid vars dyrkande forekommo barnaoffer.

Molokai', en av Hawaiiöarna. 676 kvkm., 3,000 inv. Asyl för spetälska.

Moloken (Moloch horridus) hör till familj Agamidse inom ordningen ödlor och kräldjurens klass. Djuret är fullsatt med större och mindre taggar, så att det får ett skräckinjagande utseende. Förekommer i. Australien.

Molfke. — 1. Helmuth von M., 1S00—91, preussisk generalfältmarskalk och chef för generalstaben. M: s militära förmåga togs i anspråk för krigen mot Danmark 1864 och mot Österrike 1866, till vilka M. utarbetade planerna. Vid fransk-tyska krigets utbrott 1870 anförtroddes högsta ledningen åt M., som enligt en i detalj uppgjord plan förde kriget till seger för Tyskland. — 2. Helmuth M., f.

1848, den förres brorson, preussisk general, var vid utbrottet av världskriget generalstabschef men måste inom kort, sedan den tyska krigsplanen visat sig ogenomförbar, avgå.

Mol'to, it., mycket.

Moluck'erna, Kryddöarna, ostindisk ögrupp, belägen mellan Celebes och Nya Guinea. 56,000 kvkm. 400,000 inv., huvudsakligen malajer. Hett klimat. Yppig växtlighet (kryddnejlikor, mu-skotträd, sagopalmer etc.). M. upptäcktes av spanjorer år 1512 och tillhöra Nederländerna sedan 1605.

Molybde'n, tämligen sällsynt metall. Kem. tecken Mo. Atomvikt 96. M. användes i vissa stålsorter. Viktigaste M.-mineral är M.-glans [M0S2].

Momba'sa, huvudstad och viktigaste handelsstad i Brittiska Östafrika, belägen vid Indiska havet. 32,000 inv. Från M. leder järnväg till stranden av sjön Ukereve.

Moment', ögonblick, tidpunkt, omständighet, underavdelning av en paragraf. — Fys. En krafts M. i avseende på en punkt, dess statiska M., är kraftens storlek multiplicerad med vinkelräta avståndet från punkten ifråga till kraftens riktningslinje.

Momenta'n, ögonblicklig.

Mom'msen, T., 1817—1903, tysk historiker, rättslärd och filolog. 1873—82 var M. frisinnad medlem av preussiska lantdagen. M. har utfört ett banbrytande arbete på den romerska forn-kunskapens område. Hans mest kända arbete är hans Romerska historia. 1902 erhöll M. Nobelpriset i litteratur.

Mo’naco, ett under Frankrikes beskydd stående furstendöme, beläget i Människoraser I.

1. Nordisk ras. 2. Alpin ras. 3.Medelhavsras. 4. Dinarisk ras. 5. Främre-asiatisk ras (armenier). 6. Orientalisk ras (arab). 7. Polsk jude. 8. Zigenare. 9. Hindu. 10. Lapp. 11. Eskimå. 12. Aino.Människoraser II.

i. Neger. 2. Negress. 3. Buskman. 4. Afrikansk pygmé (mbute). 5. Wedda. 6. Australier. •7. Maori. 8. Polynesier (flicka från Samoa). 9. Kinesiska. 10. Japanska, ix. Nordamerikansk

indian. 12. Eldsländare. sö. Frankrike, vid Medelhavet, nära gränsen till Italien. 21 kvkm., 25,000 inv. Huvudstad Monaco, belägen på en i Medelhavet utskjutande klippa,

2,000 inv. Oceanografiskt museum. I närheten ligger staden Monte Carlo, med bekant spelbank, Casino.

Monadel’phia, se Sexualsystemet.

Monae’cia, se Sexualsystemet.

Monarki, statsform, där överhuvudet, monarken, innehar sin ställning pä livstid, antingen på grund av arv el. av val. Hans makt kan vara absolut el. oinskränkt (envälde). Om folket genom ombud har ett större el. mindre inflytande på styrelsen, särskilt i be-skattnings- och lagstiftningsfrågor, säges M. vara inskränkt.

Mon cher [mong sjä’r], fr., min käre, Ma chére [sjä’r], min kära (vän).

Monde’g:o, portugisisk flod. Utfaller i Atlanten s. om udden M. Längd 176 km.

Mon dieu [mongdjö’1, fr., min gud!

Mondä’n, som lever med i stora världen; bruklig inom stora världen; världslig, elegant.

Monet [månä'], Claude, f. 1840, fransk målare, jämte Manet impressionismens grundläggare. M. har företrädesvis behandlat ljus- och luftproblem (Gare S:t Lazare, Katedralen i Rouen). Hans tavlor kännetecknas av en glänsande kolorit.

Mone’ta, E. T., 1833—1918, italiensk fredsivrare, ursprungligen officer. M. har som journalist och genom skrifter varmt arbetat för fredssaken. Han erhöll tillsammans med Renault Nobelska fredspriset för år 1907.

Money [man’i], eng., pengar.

Mong-ku, kinesiska namnet på Mongoliet*.

Mongo’ler, en av de mänskliga huvudraserna, även kallad gula rasen. Den har gulaktig hudfärg, svart hår och bruna ögon, jämförelsevis små extremiteter, liten kroppslängd, utskjutande okbågar och ett hudveck, som skymmer inre, övre delen av ögonen, så att ögonen synas snedställda. M. kan uppdelas i olika grupper. Så finnes en nordkinesisk ras och en syd-kinesisk ras, vilken senare har mera ovalt ansikte och kortare kroppslängd. Den förekommer utom i Sydkina även i Siam och Japan. Mongolerna i Centralasien förete en föga enhetlig bild och äro uppdelade på flera stammar. De nordsibiriska stammarna påminna på sina håll om eskimåer, medan man även anser sig ha funnit stammar, som i någon mån likna indianer. Yåra lappar ha sannolikt sina närmaste släktingar bland dessa stammar.

MongolFet, kinesiskt biland i n. Centralasien, beläget mellan Ryska Asien i v. och n., Mandsjuriet i ö., Kina och östturkestan i s. 2.8 milj. kvkm.,

omkring 2 milj. inv. N. och nv. delen av M. upptagas av väldiga bergskedjor, Altaj, Tannu-ola, Sajanska bergen m. fl. I s. och ö. utbreder sig den stora öknen Gobi. Även v. delen av M., Dsungariet, är öken- och stäpp-artad. Invånarna äro huvudsakligen nomader och leva uteslutande på boskapsskötsel. Religionen är buddistisk. Huvudorten Urga är belägen i n. M. M. består av en nordlig del, Yttre M., och en sydlig, Inre M. Yttre M. kan sedan år 1922, då en ”folkrevolutionär, autonom, mongolisk regering” bildades, betraktas som ett sovjetryskt lydland. I Inre M., vilket föga berörts av de bolsjevikiska omvälvningarna, har Japan numera skaffat sig vidsträckt inflytande.

Mongolism, idioti, åtföljd av ett egendomligt, om mongoler påminnande utseende med snedställda ögonspringor. Tillståndet brukar något bättras med åren.

Mo’nika (Monnika), den heliga, 332— 388, moder till kyrkofadern Augustinus. Då M. sörjde över sin sons lättsinniga liv, yttrade en biskop till henne de bekanta orden: ”Så många tårars son kan ej gå förlorad”.

Monism, inom filosofin beteckning för åskådningar, som antaga, att bakom fenomenen blott finnes ett slags verklighet, materiell (materialism), el. andlig (idealism). Även parallellteorin, enligt vilken det andliga och det fysiska äro två sidor av samma väsen, är en form av M. Motsats till M. är dualism, som antar två slags verklighet, och pluralism, som antar flera slags verkligheter.

Moniteur [-tö’r], fransk tidning, som utkom 1789—1901 och av Napoleon gjordes till regeringsorgan 1799, vilket den förblev till 1869.

Monito’r, pansarfartygstyp, konstruerad av John Ericsson för Amerikas nordstater under det amerikanska inbördeskriget. M. bidrog väsentligt till nordstaternas seger. Jfr Merrimac.

Monk (Monck), G., hertig av Albe-marle, 1608—70, engelsk general och politiker. I Cromwells tjänst bekämpade M. rojalisterna, särskilt i Skottland men övergick efter pro-tektorns död till det rojalistiska partiet. Med sin armé inryckte M. i London och genomförde utan blodsutgjutelse den rojalistiska restaurationen 1660.

Monmouth [mån’meth], ^Tames Scott, hertig av M., 1649—85, engelsk tronpretendent, naturlig son till Karl II av England. M. arbetade ivrigt att bli utsedd till tronföljare. Under Jakob II: s regering gjorde M. försök att störta denne men tillfångatogs och avrättades.

Monnica, se Monika.

Ion’o- ingår som förstavelse i sammansättningar ocli betyder en.

Monocli*nia, se Sexualsystemet.

Monocotyledo’nefe, enhjärtbladiga växter, den ena av angiospermernas huvudavdelningar. Till M. höra orkidéer, liljeväxter, gräs m. fl.

Monofysitism, en åskådning, som under 300- och 400-t. framfördes särskilt av alexandrinska teologer. Enligt M. hade Kristus egentligen endast en natur, nämligen den gudomliga. Att han var människa förnekades. M. vann särskilt utbredning i österlandet. Den västerländska uppfattningen tog emellertid överhanden.

Monogrami’, engifte.

Monografi’, en avhandling, som mera uttömmande behandlar ett ämne.

Monogram’, namnchiffer, konstnärligt sammanfogade begynnelsebokstäver till ett namn.

Monok’el, lornjett för ett öga, en-kellornjett.

Monoko’rd, mus., akustiskt instrument för bestämmande av alla slags intervaller.

Monokroma’tisk, enfärgad.

Monokulä’r, avsedd för endast ett öga.

Monolo’g:, ”samtal med sig själv”, en persons reflektioner, uttalade i ensamheten. M. användes ofta särskilt i äldre skådespel (Shakespeares ”Hamlet”).

Monomani’, i vanligt språkbruk beteckning för en ensidig inställning med snedvridna omdömen.

Monometallism, myntsystem, där huvudmyntet myntas uteslutande av en metall (i allmänhet guld). Jfr Pennin gväsen.

MonopIa’n, se Flygväsen.

Monopo'l, ensamrätt. M. användes huvudsakligen om institutioner, företag el. sammanslutningar av företag på det ekonomiska livets område, som av en el. annan anledning erhållit en sådan ställning, att de äro ensamma köpare el., vilket är den vanligaste formen, ensamma säljare ifråga om en viss vara. Man skiljer ur denna synpunkt på köpare- el. inköpsmonopol och säljare- el. försäljningsmonopol.

— M. innebära ett upphävande av den fria konkurrensen och kunna på denna grund verka skadligt. Ett försäljningsmonopol kan t. ex. höja priset på en vara över det pris, varan skulle betinga, om konkurrensen vore fri. Ett M. behöver emellertid icke med nödvändighet vara skadligt. Det kan t. ex. möjliggöra en mera rationell organisation av driften än den, som skulle komma till stånd under fri konkurrens. En särställning intaga de monopol, där monopolbild-ningen föranletts av sociala och icke främst av ekonomiska skäl (t. ex.

det svenska partihandelsmonopolet pä sprithandelns område). Oftast är monopolställningen icke absolut utan endast relativ, d. v. s. konkurrensen finnes i viss utsträckning kvar. — Alltefter den grund, på vilken monopolställningen vilar, brukar man skilja på rättsliga M., som grunda sig på en juridisk rättighet (patent m. m.), naturliga M., där ensambesittningen av vissa naturtillgångar (t. ex. gruvor, oljekällor etc.) bildar förutsättningen för M., samt faktiska M., vilkas monopolställning skapats därigenom, att ett företag inom en bransch konkurrerat ihjäl andra företag inom branschen, uppköpt dem el. slutit sig tillsammans med dem för att förhindra konkurrensen (truster, karteller. Ex. den svenska galoschfabrikantkar-tellen). — Man skiljer slutligen mellan offentliga M., där monopolinnehavaren är stat el. kommun (t. ex. post och telegraf i Sverige), samt enskilda M. — För att hindra de enskilda M. att på ett samhällsskadligt sätt missbruka sin makt ha i olika länder, främst Förenta Staterna, särskilda lagar stiftats. Även . i Sverige finnes en dylik lag, som förpliktar monopolistiska sammanslutningar att ställa sig till förfogande för undersökningar, som Kungl. Maj: t kan besluta i syfte att klarlägga den inverkan, de utöva på pris- och omsätt-ningsförhållanden.

Monosylla'bisk, enstavig. En del språk, såsom kinesiska och tibetanska, äro M.

Monoteism, religion, som nöjer sig med en gud i motsats till polyteism.

Monoto'n, entonig, enformig, enahanda, tråkig. — Monotoni', entonighet, enformighet, brist på omväxling.

Mon'rad, D. G., 1811—87, dansk statsman, biskop. M. var av starkt frisinnad läggning. Under de kritiska åren 1863—64 var M. statsminister och sökte som sådan avvärja kriget med Preussen. Han lyckades dock aldrig vinna folkets förtroende och gjordes ensam ansvarig för det danska nederlaget.

Monroe [menrå'u], J., 1758—1831, Förenta Staternas femte president. M. var delegerad vid förbundskongressen 1783—86 och blev förbundssenator 1790. 1799—1802 och 1810—11 var han guvernör i Virginia och användes även i flera diplomatiska uppdrag. M. var president 1817—25. Under M: s presidentskap förvärvades Florida. 3823 offentliggjorde M. den ryktbara Monroedoktrinen*.

Monroedoktrinen [menrå'u-], en serie grundsatser, uppställda i ett budskap (1823) från Förenta Staternas president J. Monroe till kongressen. i vilka riktlinjerna för staternas utrikespolitik angåvos. Den ursprungliga M. formulerades av dåvarande utrikesministern J. Adams. I M. förklaras, att Förenta Staterna skulle betrakta det som en mot sig fientlig handling, om någon angrep en av Förenta Staterna erkänd fri amerikansk stat. Vidare uppställdes förbud mot europeiska kolonisationer i Amerika och mot någon europeisk stats inblandning i de amerikanska staternas inre angelägenheter. Sedermera har M. vid olika tillfällen utvecklats och modifierats.

Monro'via, huvudstad i negerrepubliken Liberia, Västafrika, vid Atlanten.

6,000 inv. Telegraf kabel till Sydamerika. Station för trådlös telegrafi.

Mons, lat., berg.

Monseigneur [mångSänjö'r], titel, som i Frankrike gives ät kyrkans och statens högsta ämbetsmän.

Monsieur [mussiö'], förkortas M., plur. messieurs [mäsiö'], förkortas MM., fr., (min) herre, herr, i Frankrike det vanliga tilltalsordet till en herre.

Monsignore [månsinjå're], ital., i Italien titel på vissa katolska präster.

Monsing, månsing, ett hemligt språk, som ursprungligen användes av väst-götaknallarna, och sedermera spritt sig ut i förbrytarvärlden. Ordförrådet är delvis hämtat från zigenarna.

Mon'ster, vidunder, odjur, missfoster ; något oerhört stort. — M o n-s t r u ö's, vidunderlig, missbildad, avskyvärd.

Monstrans', relikgömma; det kärl, vari enligt katolskt bruk den invigda hostian förvaras.

Mon'strum, monstrositet, missbildning; i överförd bemärkelse något oväntat och mot alla regler.

Monsu'ner, beteckning för de mot Asien från Indiska och Stilla haven el. omvänt blåsande vindar, som framkallas av den med årstiden motsatta lufttrycksfördelningen mellan dessa hav och den asiatiska kontinenten. Under vintern, då över den senare ligger ett högt, över haven ett lågt lufttryck, blåsa kalla och torra M. från land (nordvästmonsun över de ostasiatiska luftområdena, nord- och nordostmonsun över de sydasiatiska) ; under sommaren, då den asiatiska kontinenten har lågt och haven högre lufttryck, blåsa motsatta, varma, regnförande monsuner (sydostmonsun över de ostasiatiska, syd- och sydvästmon-sun över de sydasiatiska länderna).

Mont [mång], fr., berg.

Mont., officiell förkortning på Montana*, U. S. A.

Mon tagne [mångtanj'], se Berget.

Montaigne [mångtänj'], M. de, 1533— 92, fransk filosof och författare. M.

erhöll en synnerligen omsorgsfull uppfostran. Med undantag för en resa till Tyskland och Italien tillbragte han sin mesta tid på sitt fädernegods, sysselsatt med studier och författandet av sina E s s a i s, en serie skrifter över de mest olika ämnen. Boken är genomgående skeptisk men ger uttryck åt en för tiden sällsynt tolerans.

Monta'na, förkortat Mont., stat i nv. Förenta Staterna. 380,000 kvkm.,

550,000 inv. Huvudstad Helena, 12,000 inv. — I v. uppfylles M. av delar av. Klippiga bergens kedjor, ö. delen av M. består till stor del av vidsträckta prärier med goda betesmarker. Boskapsskötsel är därför här viktigaste näringsgren. Får hållas i mängd. Betydande bergsbruk. Kopparproduktionen är mycket stor. Dessutom produceras silver och kol. Industrin grundar sig på beredning av bergsbrukets produkter.

Montanism, en efter frygiern Monta-nius benämnd rörelse inom gamla tidens kristna kyrka. M. kännetecknades av en tämligen exalterad inriktning med tro på tusenårsrikets snara inträdande och på den Helige Andes utgjutande och därifrån härstammande förmåga att tala med tungor. Kyrkofadern Tertullianus hörde till M:s anhängare, vilka särskilt de första århundradena voro ganska talrika i österlandet. Den västerländska kyrkan intog en avvisande hållning mot M., och dess mera måttfulla åsikter togo så småningom överhand inom kyrkan.

Mont Blanc [mång blang'], ”vita berget”, Alpernas och Europas högsta berg, beläget på gränsen mellan Frankrike, Schweiz och Italien. Når 4,810 m. ö. h. Täckes av väldiga jöklar.

Montcalme [mångkalm'], L., 1712—59, fransk general, som förde överbefälet vid fransmännens krig med engelsmännen om Canada. M. föll vid Que-becs intagande, sedan han hjältemodigt försvarat staden.

Mont Cenis [mång söni'], pass i Franska Västalperna, på gränsen mellan Frankrike och Italien. 2,098 m. ö. h. En sedan äldsta tider känd alp-väg. S. om passet är en järnvägstunnel sprängd, Mont Cenis-tunneln, öppnad för trafik 1871, viktigaste trafikled mellan Frankrike och Italien, längd 12.5 km.

Mont Dore [mång då'r], utslocknad vulkan i Auvergne, Frankrike, högsta toppen i Massif central. Når 1,890 m. ö. h.

Mon'te Ca'rlo, stad i Monaco. 9,600 inv. I M. finnes Europas förnämsta spelbank, vilken drives av ett bolag, som kontrolleras av regeringen.

Mon’te Cassrno, se Benedictus av Nursia.Mon’te Cris’to, liten till Italien hörande ö s. om Elba, bekant genom A. Dumas’ roman ”Greven av Monte Cristo”.

Montelius, Oscar, 1843—1921, arkeolog, riksantikvarie 1907—13, medlem av Svenska akademin. För utforskandet av Europas förhistoria ha M:s undersökningar varit banbrytande.

Montene’gro, ”svarta berget”, före världskriget självständigt konungarike, numera utgörande en del av konungariket Jugoslavien. Provinsen M. i Jugoslavien upptager 9,700 kvkm. med 200,000 inv. — Historia. Först mot slutet av 1300-t. kan M. anses som en politiskt enhetlig stat. Emellertid hade M. att utkämpa så gott som oavbrutna strider med turkarna, som dock aldrig lyckades underkuva landet. På 1700-t. kom M. under inflytande av Ryssland, och i början pä ISOO-t. invecklades M. i Napoleons-striderna. 1858 tillbakaslogs med framgång ett turkiskt anfall, men då det upprepades 1862, måste M. gå med pä en för turkarna fördelaktig överenskommelse. Emellertid började striden ånyo i samband med rysk-turkiska kriget 1877—78, varvid M. fick betydande landvinningar. M. deltog mot Turkiet i Balkankrigen 1912 och i världskriget. Efter världskriget utgör M. en del av Jugoslavien.

Mon’ter, glastäckt låda, skåp el. ställning för museiföremål, utställ-ningsartiklar etc.

Monte’ra, infatta (broderier, juveler etc.), utrusta, iståndsätta.

Mon’te Ro’sa, näst Mont Blanc Alpernas högsta topp, belägen i Wal-lisalperna på gränsen mellan Schweiz och Italien. Når 4,640 m. ö. h.

Montespan [mångtespang], Francoise de Rocliechouart, markisinna de M., 1641—1707, älskarinna åt Ludvig XIV av Frankrike.

Montesquieu [mångteskiö’], Ch. de Se-condat, baron de M., 1689—1755, politisk skriftställare, en av de ledande bland de franska upplysningsfilosoferna. M: s huvudarbete är L’ esprit des lois, i vilket han utvecklar sina statsrättsliga principer. Han gör här gällande, att ett folks lagar måste lämpas efter dess olika levnadsförhållanden, dess religion, seder, historia, klimat etc. Hans ideal är det engelska styrelsesättet, vilket han, i viss mån med orätt, ansåg grundat på en uppdelning i verkställande, lagstiftande och dömande makt. L e 11 r e s I) e r s a n e s är en roman i brevform, som på ett bitande kvickt sätt kritiserar de dåtida samhällsförhållandena.

Montevide’o, huvudstad i republiken Uruguay, belägen vid La-Plata-viken.

410,000 inv. Medelpunkt för Uruguays handel. Universitet.

Monte Vi’so, Monviso, berg i Västal-perna, nära gränsen mellan Frankrike och Italien. Når 3,840 m. ö. h. Vid M. upprinner floden Po.

Montez [månte’th], Lola, omkring 1820—61, irländsk äventyrerska, vars egentliga namn var Maria Eliza Gil-bert. M., som uppträdde som dansös, kom att spela en viss roll i Bayerns historia 1847—48 i egenskap av älskarinna åt konung Ludvig I, över vilken hon fick ett olyckligt inflytande. På grund av M:s skandalösa uppförande tvangs konungen att avlägsna henne och abdikerade kort därefter.

Montezuma II [måntetho’ma], 1466— 1520, konung över aztekerna, uppsteg på Mexicos tron 1502. M. tillfångatogs av den spanske erövraren Cor-tez* och dödades genom stenkastning under ett uppror, som aztekerna gjorde mot spanjorerna.

Montgolfiere [mångolfjä’r], se Luftballong.

Montgom’ery, huvudstad i Alabama, U. S. A., vid floden Alabama. 44,000 inv. Handel med bomull.

Montmartre [mångmar’tr], höjd och stadsdel i n. delen av Paris. På M. ligger kyrkan Sacré Coeur, påbörjad 1875 och uppförd i romansk-bysan-tinsk stil, samt Paris äldsta kyrkogård. M. är bekant som parisartisternas hemvist.

Monlparnasse [mångparnass’], känt konstnärskvarter i Paris.

Mont Pelée [mång pöle’], vulkan på ön Martinique. Når 1,350 m. ö. h. Känd genom sitt våldsamma utbrott i maj

1902, varvid 30,000 människor omkommo.

Montpcllier [mångpälje’], stad i s. Frankrike, nära medelhavskusten, v. om Rhöne. 82,000 inv. Vintillverkning, brännerier, kemisk industri. Gammalt universitet.

Montreal [måntriä’1], stad vid S:t Lawrence-floden i provinsen Quebec, Canada. 619,000 inv. Canadas största stad och viktig handels- och industristad. Utgångspunkt för ångbåts-linjer på Europa; järnvägsförbindelse med U. S. A. och Stilla havet. Universitet.

Montreux [mångtrö’], kurort i Schweiz, vid Genévesjön. I närheten slottet Chillon.

Montserra’t, Monserrat, berömt be-nediktinkloster, beläget i bergskedjan M., provinsen Barcelona, Spanien. Vallfartsort.

Montyon [mångtiång’], A. J. B., baron de M., 1733—1820, fransk filantrop och mecenat. M. grundade flera pris bland annat i litteratur samt det s. k. montyonska dygdepriset, utdelat som belöning åt en obemedlad fransman för någon dygdig handling. Monument', minnesmärke, minnesvård. — Monument a’l, storslagen.

Monumen’tum £e’re perenn’ius, lat., ”en minnesvård varaktigare än bronsen”, ett av Horatius fällt yttrande (Odse 111:30), syftande på hans diktning.

MonvFso, se Monte Viso.

Moody [mo’di], D. L., 1837—99, nordamerikansk lekmannapredikant, som tillsammans med sångaren I. Sankey utövat en omfattande religiös väckelse-verksamhet.

Moore [mo’8e]. — 1. Thomas M., 1779 —1852, Irlands nationalskald. M:s ryktbara Irländska melodier äro en samling lyriska dikter, vilka M. skrivit till populära irländska melodier. I den episka dikten Lalla

II o o k h ingå praktfulla skildringar av österländsk natur. — 2. George M., f. 1857, engelsk författare, född på Irland. I M: s romaner (Esther W a-ters, Evelyn Innes) spåras inflytande från de franska naturalisterna. Karakteristiskt för M. är den öppenhjärtighet, med vilken han diskuterar sociala problem. Påverkad av den nyirländska litterära strömningen skrev M. berättelsesamlingen The untilled field.

Mooreljus [mo’£e-], en efter uppfinnaren, en amerikan, uppkallad belys-ningsanordning, där ljuset erhålles genom elektriska urladdningar i förtunnade gaser. M. varierar från vitt till gult och rött och användes särskilt vid skyltning.

Moque’ra, moquant, se Mokera sig över.

Mo’ra, rättsstridigt dröjsmål med en förpliktelses fullgörande, t. ex. försenad leverans. Varje sådant dröjsmål av betydenhet häver i allmänhet avtalet, om den förfördelade så önskar.

Mora, socken i mellersta Dalarna, vid n. ändan av Siljan.

Mora’les, Olallo, f. 1874, spansksvensk musiker, har varit verksam i Göteborg och Stockholm som musikrecensent, dirigent, musiklärare och pianist. 1921 blev M. professor vid Musikaliska akademin.

Moral insanity [må’rsel ins8en’iti], en hos för övrigt normalt utrustade personer höggradig brist på rättsbegrepp. M. brukar räknas som ett slags sinnessjukdom.

Moralise’ra, förmana, hålla moralpredikningar.

Moralite’ter, ett slags medeltida allegoriska sedekomedier med komiskt innehåll. M. kan sägas bilda övergången mellan medeltids- och renässansdramat. Jfr Mysterier.

Mora Noret, se Morastrand.

Mora stenar. Fordom höllos kungaval på en öppen plats vid Mora i

Lagga socken, Uppland, och på fältet finnas ännu kvar en del stenar med inskriptioner, vilka anses härröra från dessa val. över M., som fridlystes 1886, är ett hus uppfört.

Morastrand, köping vid nv. Siljan, mellersta Dalarna. 1,550 inv. Turistort. I närheten Mora Noret, stationssamhälle med sågverk.

Morato’rium, anstånd med gälds betalning. Enligt lag den 18 september 1914 äger regeringen under vissa omständigheter förordna om M. Har förordnande om M. givits, medför underlåtenhet att betala däri avsedd gäld ej de påföljder, som i vanliga fall inträda vid utebliven betalning. Dylika förordnanden forekommo i såväl neutrala som krigförande länder under världskriget.

Mora’va. — 1. Flod i Mähren, se March. — 2. Det tjeckiska namnet på Mähren. — 3. Flod i Serbien, biflod till Donau, bildad genom förening av serbiska M. och bulgariska M. Längden från bulgariska M: s källor till sammanflödet med Donau är 470 km.

Morbi’d, sjuklig.

Morbilite’t, sjukdomsprocent, antalet sjuka på ett bestämt antal individer.

Morbleu [mårblö’], fr., (förvrängning av Mort de Dieu, Guds död!), för tusan!

Mor’bus, lat., sjukdom, sjuka.

Mordbrand bestraffas som regel med straffarbete från 6—10 år. Även försök till M. straffas.

Mordvi’ner, en med finnar besläktad folkstam i mellersta Ryssland s. om Volgakröken.

More [må’e], sir Thomas, 1478—1535, engelsk författare och statsman, en av renässansens stora humanister. 1529 efterträdde M. kardinal Wolsey som lordkansler men nedlade frivilligt sitt ämbete, då han ej ansåg sig kunna stödja Henrik VIII: s strävanden att bli den engelska kyrkans överhuvud. M. lyckades dock ej undgå de politiska intrigerna, anklagades senare för högförräderi och avrättades. M. var en omutligt redbar och nobel karaktär. Hans ryktbaraste arbete är U t o p i a, i vilket M. skildrar en idealstat och samtidigt utvecklar sina egna vidsynta tankar över såväl politiska som sociala frågor. Boken är skriven på latin och senare översatt till engelska. En av de latinska upplagorna illustrerades av Holbein.

More’a, sedan 1200-t. benämningen på halvön Peloponnesos, s. Grekland. Halvön, som i n. sammanhänger med fastlandet genom ett smalt näs, Korintiska näset, genomgrävt av en kanal, har en ytvidd av 22,000 kvkm. och omkring 1 milj. inv. Halvöns inre är uppfyllt av Arkadiens högland, mel-lan vars bergskedjor fruktbara dalar utbreda sig. Vin, korinter och olivolja äro viktigaste produkter. Största stad Patras, 52,000 inv.

Moreau [mårå’1, J. V., 1763—1813, fransk general, deltog med utmärkelse i revolutionskrigen. 1800 besegrade han i grund den österrikiska armén vid Hohenlinden. Emellertid kom han snart i ett spänt förhållande till Bo-naparte och dömdes 1804 trots saknad av bevis till landsflykt för högförrä-deri. Senare deltog han i striderna mot Napoleon och blev dödligt sårad i slaget vid Dresden, där han kämpade i den ryska armén.

Mor’el, E. 1873—1924, engelsk politiker, 1922—24 representant för arbetarpartiet i underhuset. M. har särskilt kritiserat stormakternas kolonialpolitik och bland annat genomdrivit en hel del reformer med hänsyn till de inföddas behandling i Kongostaten. Under världskriget hörde M. till de fä, som vågade kritisera de nationalistiska överdrifterna hos de krigförande och framhålla betydelsen av en fred utan nationalistiska fredsvillkor.

Morerier, se Prunus.

More’na, Sier’ra, ”svarta berget”, bergskedja i s. Spanien. Vid en av dess förgreningar ligger Almaden, Europas största kvicksilvergruva.

Mo’rer, benämning på de muhammedanska arab- och berberstammar, som under medeltiden behärskade Spanien. Jfr. Spanien, historia.

Mo’res, lat., (plur. av mos, sed), seder, sedlighet, vett. — Lära någon M., lära någon uppföra sig lämpligt, tillrättavisa någon.

Mor’feus, i den grekiska gudasagan drömmens gud.

Morfi’n, en växtbas, som är det verksammaste ämnet i opium. I mindre mängd minskar M. smärtkänsligheten. Vid större dos uppträder dessutom mattighet. Starka doser nedsätta and-ningsverksamheten. Vid bruk av M. uppstår lätt morfinism, begär efter M. och obehag då tillräcklig mängd M. ej intages. Morfinism medför så småningom avmagring, blodbrist samt kroppsligt och andligt förfall.

Morfologi’, läran om växt- och djurorganismernas former.

Morgan [må’g8en]. — 1. J. P. M., 1837 —1913, amerikansk finansman, en bland de ledande på sin tid. — 2. J. P. M., f. 1867, son till föregående, nordamerikansk finansman, som utövat ett stort inflytande vid ordnandet av världskrigets finansiering och regleringen av de efterföljande skadestånden.

Morga’na, se Fata morgana.

Morgana’tiskt giftermål, giftermål till vänster, en furstlig persons giftermål med någon av lägre börd, varvid den förstnämndes rang och förmö-

genhet ej ärves av den andra kontrahenten el. barnen. M. äro ej tillåtna i svensk rätt.

Morgenbladet, en två gånger dagligen utkommande norsk tidning, grundad 1819. M. är av konservativ färg.

Morgongåva var enligt gamla gifter-målsbalken en hustrus rätt till viss andel uti mannens giftorätt och enskilda egendom vid äktenskapets upplösning. Sedan numera lagbestämmelser finnas om makes arvsrätt efter make, skall M. ej vidare utgå.

Morgonrodnad, se Aftonrodnad.

Morgonstjärnan, se Venus.

Morgue, se La Morgue.

Mo’ria, det land, där enligt gamla testamentet Abraham skulle offra sin son Isak.

Moria’n, i de nordgermanska språken gammal benämning för neger.

Moria’nen, titel på en roman av M. J. Crusenstolpe. Jfr Badin.

Mo’ring, grov ring i boj el. flotte, som användes till förtöjning.

Moris’ker, kristnade morer i Spanien. Utdrevos 1609—10 under Filip III.

Mo’risk konst benämnes det slag av muhammedansk konst, som utvecklades hos morerna i nv. Afrika och, framför allt, i Spanien. Dess ryktbaraste minnesmärken äro katedralen (förut moskén) i Cordoba och slottet Alliambra vid Granada.

Morits, tyska furstar. — 1. M., 1521— 53, kurfurste av Sachsen. Vid schmal-kaldiska krigets utbrott 1546 gjorde M. gemensam sak med kejsar Karl V men övergick senare till protestanterna och slöt förbund med Henrik II av Frankrike. 1552 överrumplade han kejsaren i Innsbruck, varvid denne med möda räddade sig. S. å. lyckades han genomdriva det för lutheranerna fördelaktiga fördraget i Pas-sau. — 2. M., greve av Sachsen, marskalk av Frankrike, 1696—1750, son till August II av Polen och Aurora Kö-nigsmarck. M. ingick 1720 i franska armén och vann världsberöinmelse som härförare under österrikiska tron-följ dskriget (1740—48).

Morits, 1567—1625, ståthållare i Nederländerna, prins av Oranien, andre son till Vilhelm I av Oranien. M. förde med stor skicklighet befäl i kriget mot de spanska inkräktarna. 1609 in-gicks. ett tolvårigt stillestånd med Spanien. M. blev så småningom den så gott som enväldiga ledaren av den nederländska republiken.

Moritu*ri te salu’tant, lat., ”de till döden vigde hälsa dig”! Se Gladiator.

Morkulla, se Beckasinfåglar.

Morley [må’li], J., 1838—1923, engelsk politiker, 1910 medlem av As-quiths ministär, ur vilken han avgick 1914, då han opponerade mot krigspolitiken. Mormo’ner, religiös sekt i Förenta Staterna, grundad' 1827 av Joseph Smith. Den grundläggande religiösa urkunden är den av den fullkomligt obildade Smith dikterade

Mormons bok. Medlemmarna kalla sig ”de yttersta dagarnas helige”. M. ha sitt hemvist i staten Utah, där de ha politisk övervikt och där de byggt sin heliga stad, Saltsjöstaden vid Stora Saltsjön. Här förde M. länge en självständig tillvaro, styrda av sitt prästerskap. När v. Amerika drogs in under U. S. A: s styrelse uppstodo en hel del konflikter, särskilt emedan enligt M:s religion månggifte var påbjudet. Detta förbjöds emellertid 1890 av regeringen, och sedermera ha förhållandena artat sig lugnare i alla avseenden. M. har bedrivit en livlig missionsverksamhet i europeiska länder. Antalet M. uppskattas till c: a 600,000, därav över 500,000 i U. S. A.

Morning- post [må’ning påust], The, daglig konservativ Londontidning, grundad 1772.

Morono’bu, 1637—1714, japansk målare, grundare av den japanska trä-snittskonsten.

Morot (Daucus carota) finnes vild i s. och mellersta Sverige. Den är två-årig och blommar först andra året. M. är mycket vitaminrik.

Morphy [må’fi], P. Ch., 1837—84, nordamerikansk schackspelare, en bland de förnämsta, som funnits.

Morris, William, 1834—96, engelsk skald och konstnär. M. sysslade med målning och konsthantverk, särskilt på det senare området var han banbrytande. Han agiterade även för sociala reformer och var en varm anhängare av socialismen. M: s diktning är starkt påverkad av tidig engelsk poesi främst Chaucer (The earthly paradis e, Sigurd the V o 1-s u n g).

Mors dag: firas sedan 1919 sista söndagen i maj.

Mor’se, S. F. B., 1791—1872, nordamerikan, uppfinnare av Morses skriv-telegraf, som varit av banbrytande betydelse på den elektriska telegrafins område. Jfr Morsealfabetet i följande spalt.

Mortalite", dödlighet, dödlighetsprocent.

Mortensen, J. M., f. 1864, litteraturhistoriker, har utgivit en mångfald essayer över svensk och utländsk litteratur (Från Aftonbladet till Röda rummet).

Mortier [mårtje’], E. A., 1768—1835, fransk marskalk, en av Napoleons förnämsta fältherrar. M. förblev i tjänst även under Bourbonerna.

Mortifikation, dödande, tillintetgörande, förödmjukelse; bortdöende av en organisk vävnod i kroppen.

b----

ch---

d---

e •

é-----

h ....

i • •

n — •

v • • • — Understrykning

y — • — — Misskrivning

Nödsignal (SOS) • • ---—- • • •

Morsealfabetet.

Morii’n, av glaciärer el. landisar bildad block- och stenblandad jordart, det mest utbredda jordslaget i vårt land och särskilt rådande i våra skogsmarker. Man skiljer mellan olika slag av moräner efter deras inre beskaffenhet, ytformer och bildningssätt, t. ex. ytmorän (lös, grusig, med kantiga stenar), bottenmorän (hårt packad, med repade och kantavnötta stenar och block), änd-, sido- och mittmoräner (efter deras bildning framför, vid sidan el.

ute pä glaciärerna och landisarna), blockmorän (rik pä stora block), moränlera (lerblandad el. lerig) o. s. v.

Mosai’k, dekorativa inläggningsarbe-ten, bestående av konstnärligt hopfogade bitar av färgat glas, stenar, marmor, emalj, trä etc. Redan under antiken utfördes dyrbara mosaikarbeten, av vilka det ryktbaraste är Alexander s 1 a g e t, som ursprungligen varit inlagt i ett golv från Pompeji.

Mosai’kgruld användes vid konstgjut-ning och är mässing sammansatt av 65 % koppar och 35 % zink.

Mosambi'k, se Mogambique,Mo’seI, fr. Moselle, biflod till Rhen från vänster, upprinner i ö. Frankrike på s. sidan av Vogeserna, flyter i nö. riktning genom Lothringen ocli Rhen-landet och förenar sig med Rhen vid Koblenz. M: s längd uppgår till omkring 500 km. Längs flodens stränder odlas vin i stor utsträckning. Moselvinerna äro vita och ha en syrlig, mild smak.

Moselle [måsäll’], franska namnet på Mosel*.

Moselviner [må’-], viner, odlade i trakten kring floden Mosel*.

Moses brinnande buske, arter av växtsläktet Pilia, familj Urticaceae, vilka äro lågväxta buskar, vars blommor öppna sig så plötsligt, att frömjölet ryker omkring.

Moské, den västeuropeiska benämningen på ett muhammedanskt tempel. I den av M: s väggar, som vetter mot Mecka, finnes en nisch, mihrab, mot vilken den bedjande skall vända ansiktet. Bönnischen är synnerligen rikt utsmyckad. Till höger om den finnes predikstolen, minbar. Till en M. hör även en av höga murar inringad gård, omgiven av öppna pelarhallar. Mitt på gården är en öppen el. sluten brunn. Vid M. äro uppresta smäckra torn, minareter. I moskéarkitekturen spåras inflytande från olika stilar, såsom från antik, bysantinsk, persisk och indisk konst. I Kairo och Jerusalem finnas storartade moskébyggnader.

MoskPter, stickmyggor i tropiska länder, framför allt i Sydamerika. De kallas även mosquitos.

3Ioski’tokusten, den sumpiga kuststräckan utmed Karibiska havet i den mellanamerikanska republiken Nicaragua. Osunt klimat. Invånarna, de s. k. moskitos el. meskitos,* äro småväxta, mörkhyade indianer.

Moskovi’ter, egentligen invånare i staden Moskva; benämning på ryssar i allmänhet.

Moskva’ [ryskt uttal maskva’]. — 1. Huvudort i Sovjet-Ryssland, belägen i departementet M. och vid floden M. 2. Folkmängden uppskattas till 1.5 milj. M. är Rysslands främsta handels- och industristad. Stor textilindustri, metall-, livsmedels- och kemisk industri. Mitt i staden ligger den fästningslika borgen och helgedomen Kreml med praktfulla kyrkor och palats. M. har Rysslands förnämsta universitet och en mängd andra högre läroanstalter. Var före Peter den stores tid Rysslands huvudstad och blev det ånyo 1918. — 2. Flod i mellersta Ryssland, biflod till Oka. Längd 490 km.

Mosqui’tokusten, se Moskitokusten.

Mosqui’tos, se Moskiter.

Moss, stad vid Oslofjorden, sö. Norge. 8,800 inv. Residensstad för östfold fylke. Huvudsäte för Norges kvarnindustri. Trämassefabrik, pappersbruk.

Mossdjur (Bryozoa), små vanligen i havet levande djur. De flesta bilda genom knoppning kolonier, vilka kunna utgöra hårda, kalkartade höljen över stenar, vattenväxter m. m.

Mosse, se Torvmosse.

Mosskulturföreningen, se Svenska mosskulturföreningen.

Mossor (Bryophyta), en grupp kryptogamer. M. ha generationsväxling. Ur en spor bildas en vanligen tråd-formig, liten förbål (protonerna) och från denna utväxer mossplantan, som utbildar han- och honorgan. I de senare bildas sporer. M. sakna rötter men ha i stället trådlika bildningar, rhizoider. M. delas i bladmossor och levermossor.

Mo’ssul, se Mosul.

Mo’sul, handelsstad vid övre Tigris, n. Mesopotamien. 80,000 inv. Förr bedrev staden en berömd muslinstillverk-ning; numera är industrin obetydlig.

— Äganderätten till M. och omgivande oljeförande områden har utgjort ett till N. F. hänskjutet tvisteämne mellan England såsom Iraks mandatstat och Turkiet. En förbundskommission under svensk ledning tillsattes, som framlade förslag till tvistens lösning. 1925 bestämdes, att M. skulle tillfalla Irak med villkor att detta senare land under högst 25 år förblev brittiskt mandat.

Moszkowski [måsjkåv’-], M., f. 1854, tysk pianist och kompositör av polskt ursprung. Bland M: s kompositioner märkas den symfoniska dikten Jeanne d’ A r c, piano- och orkesterstycken, en violinkonsert m. m.

Motala, stad vid Motala ströms utlopp i Vättern, v. Östergötland. 5,800 inv. Motala verkstad, tillverkning av fartyg, lokomotiv m. m.

Motala ström är avlopp för Vättern, flyter genom Boren, Roxen och Glan och utfaller i Bråviken. Längd 100 km. M. liar utnyttjats för industriella anläggningar i stor utsträckning.

Motbok. — 1. Sparbanksbok, som utlämnas till insättaren vid insättning på sparkasseräkning. — 2. Se Rus-drycksförsäljning.

Motett’, körsats, vilken fordom ingick i kyrkosången. M. utvecklades i Frankrike under 1200- och 1300-talen. Sin förnämsta utbildning fick M. i Nederländerna på 1400-t. Mot 1600-t: s slut infördes i M. instrumentalackompanjemang.

Mothersill [m£edh’8esill], ett bedövande medel, som användes mot sjösjuka och som består av kloreton. Motion. Därmed förstås vanligen ett av en riksdagsman i särskild ordning till riksdagen framställt förslag. M. av riksdagsman skall väckas inom olika tider allt efter frågornas art. Regeringens 'förslag till riksdagen benämnas däremot proposition. M. kallas jämväl ett av en stadsfullmäktig, en landstingsman etc. till vederbörande beslutande församling riktat förslag.

Moti’v, bevekelsegrund.

Motkcjsarc. På grund av frånvaron av en ordnad tronföljdslag i det romerska kejsardömet hyllades ofta två kejsare. Som M. till exempelvis Nero uppträdde Galba, och sedan Galba blivit kejsare, forekommo efter varandra ej mindre än tre M. M. forekommo senare även i östromerska riket.

Motor, se Elektriska maskiner och Förbränningsmotor.

Moto’risk, sättande i rörelse.

Motreformationen, katolska reaktionen, en rörelse inom 1500- och 1000-t: s katolska kyrka, vilken hade till mål, dels att avskaffa de svåraste missförhållandena inom kyrkan, dels att återvinna de protestantiska länderna för katolicismen. Även om målet aldrig nåddes, medförde M. dock ett stort uppsving. De förnämsta bärarna av M. voro jesuiterna.

Motsols, i riktning motsatt solens dagliga skenbara rörelse (motsatt visarna på ett ur).

Motstånd, se Elektriskt motstånd.

Mottfjärilar (Pyralidse), avdelning av småfjärilarna (Microlepidoptera). Larverna leva ofta inom sammanrullade blad el. i växternas märg. Åtskilliga äro skadedjur och angripa kulturväxter, mjöl, gryn m. m. Till M höra Mjölmottet, Kvarnmottet, Fettmottet, Kålmottet, Krusbärsmot-tet, Vaxmottet m. fl.

Mot’to, tänkespråk, citat, som användes som titel el. undertitel for att ange den väsentliga synpunkten i en skrift.

Mouclie [mosj], fr., se Musch.

Mouclies volantes [mosj vålapgt], suddiga fläckar, vilka röra sig oeh soin synas, om man riktar .blicken mot en

likformigt färgad, ljus yta t. ex. mot klar himmel. M. förekomma normalt och bero på små grumlingar i glaskroppen i ögat, vilka skymma ljuset för näthinnan.

Moulin rouge [moläng' ro'sj], fr., röda kvarn, en nöjeslokal på Montmartre, efter vilken talrika andra nöjesinrättningar fått sitt namn.

Mount [ma'ont], eng., berg.

Mountain [ma'ontin], eng., berg.

Mountbatten [ma'ontb£ettn], se Bat-tenberg och Louise.

Mount Elgon [ma'ont el'lgsen], en slocknad vulkan i brittiska Östafrika.

4,300 in. ö. h. Till M. ha flera svenska forskare företagit expeditioner.

Mount Evcrest [ma'ont e'verest], jordens högsta fjälltopp, belägen i. Hima-lajas s. huvudkedja, vid Nepals n. gräns. Når 8,840 m. ö. h.

Mount Mac Kinlcy, se Mac Kinley.

MoussCra [mo-], se Mussera.

Moustier [mostje'], ort i s. Frankrike, efter vilken ett av stenålderns kulturskeden blivit uppkallat. Se Stenåldern.

Mowinckel, ,T. L., f. 1870, norsk politiker och skeppsredare. M. har anslutit sig till venstrepartiet och var 1924—20 stats- och utrikesminister.

Mowitz, F., 1721—79, en förkommen musiker och målare, som figurerar i Bellmans diktning (fader Mowitz).

Mozambique, se Mozambique.

Mozart [må'tsart], W. A., 1750—91, österrikisk tonsättare. M. var i musikaliskt avseende utomordentligt rustad. Kedan som barn komponerade han musik av värde. Under sin korta livstid medhann han en oerhörd produktion. Till hans mest kända verk höra operorna Don Juan, Figa-r o s bröllop och Trollflöjten. En del av hans symfonier (han skrev c: a ett fyrtiotal) äro stående nummer på konserter. Dessutom har M. skrivit konserter för violin, pianostycken etc. Hans arbeten utmärkas av elegant och klar form och av lättflytande melodik. Även om han som nydanare ej kan ställas i jämbredd med Haydn och Beethoven, har han dock en utpräglad, personlig stil. Han räknas som ett av musikens största namn.

M. P. [em pi], förkortning av engelska member of parliament, parlamentsledamot.

Mr,, se Mister.

Mrs., se Mistress.

Ms., förkortning för manuskript.

Msta, omkring 400 km. lång flod. i nv. Ryssland, viktigaste tillflöde, till sjön Ilmen. Upprinner på n. sidan av Valdai.

Mt., förkortning för Mount i geografiska namn. Skrives även M: t, vilket också användes som förkortning för majestät.

Muaz'zin, muhammedansk böneutro-pare, som från minareter utropar tiden för de. fem bönestunderna.

Mu'cius Sc£e'vo1a [-sius sä'-], en ung romare, som enligt sägnen tillfångatogs av etruskerna och inför dem visade sitt mod och sin självbehärskning genom att lugnt sträcka in högra handen i en eld och låta den för-brinna.

Muddcrverk, se Grävmaskin.

Muff. — 1. Axelmuff el. muffkoppling, se Axelkoppling. — 2. Ett invändigt gängat, kort rör, som användes,då rör skola sammankopplas. — 3. Kvinnligt klädesplagg, oftast av pälsverk, öppet i bägge ändarna, som användes för att skydda händerna mot köld.

Muflonfår, se Fårsläktet.

Muf'ti, i muhammedanska länder vissa ämbetsmän, som mot ersättning lämna råd i rättsfrågor.

Mugg el. lera, exem, ibland med Bärigheter i huden, på nedre delen av benen hos hästar och nötkreatur. Orsakas av fukt i förening med kyla och orenlighet el. möjligen av ett särskilt smittämne.

Muham'med, omkring 570—632, Islams grundläggare. M. kom under resor i beröring med judendom och kristendom. Under sina religiösa grubblerier tyckte han sig få uppenbarelser av änglar och dylikt. Dessa uppenbarelser nedskrev M. och de utgöra grundstommen i Islams bibel, Koranen. M. verkade först i Mecka men vann endast få anhängare. 622 överflyttade han till Jatrib, som sedermera kallades Medina. Denna överflyttning blev vändpunkten i hans karriär och till detta år, som muhammedanerna kalla Hidjra, förlägga de början av sin tideräkning. I Jatrib samlade M. en stor skara anhängare. En hel del stammor slöto sig till M. Slutligen underlade han sig även Mecka och blev så småningom härskare över hela Arabien. Under förberedelserna till ett anfall mot det östromerska riket avled han i Medina. Jfr även Islam.

Muhammed, fem turkiska sultaner, bland vilka märkes M. II den store, 1430—81. M. gav dödsstöten ät det bysantinska kejsardömet och erövrade 1453 Konstantinopel, som han gjorde till sin huvudstad. Senare företog han flera segerrika erövringståg och ordnade med klokhet och rättvisa sitt rikes inre styrelse.

Muham'med A'hmed, kallad el-Måhdi, omkring 1848—85, religiös pretendent och härskare över Sudan. M., som sade sig härstamma från profeten Muhammed, samlade massor av anhängare och började snart ivrig politisk agitation. Slutligen framträdde han som ledare av ett uppror i det egyptiska Sudan. Han hade stora framgångar, erövrade Kartum 1885 men dog några månader därefter. Jfr Sudans historia och Gordon.

Muhammed Ali, 1769—1849, pascha, vicekonung av Egypten. Efter Bona-partes misslyckade expedition till Egypten 1798 tillvann sig M. en allt inflytelserikare ställning under de oordnade förhållanden, som därefter rådde i landet. 1806 utnämndes han av sultanen till guvernör över Nedre Egypten och efter några år var M.

Egyptens egentlige härskare. 1831 utbröt en strid mellan M. och sultanen, vilken genom Frankrikes och Englands påtryckning bilades 1833, då M : s ställning blev ytterligare stärkt. F. å. antog M. titeln vicekonung. Efter förnyade segerrika strider med sultanen tvangs M. av stormakterna att erkänna sultanens överhöghet. M. blev ärftlig ståthållare över Egypten.

Muk'den, huvudstad i Mandsjuriet, belägen i dess s. del. 160,000 inv., mest kineser. Livlig handelsstad. Begravningsplats för Mandsjukejsarna i Kina. Vid M. besegrades ryssarna 1905 av japanerna i ett stort slag.

Mula, se Hästdjur.

Mulahace'n, om Alperna undantages, Europas högsta fjälltopp, belägen i bergskedjan Sierra Nevada, s. Spanien. Når nära 3,500 m. ö. h.

Mulatt', avkomling av neger och vit.

Mu'le, överläppen hos idisslare och hästdjur.

Mulhouse [mylo's], tyska Miihlhau-sen, stad i s. Elsass, Frankrike, 99,000 inv. Bomullsspinnerier.

Mull, se Humus.

Vitt mullbärsträd.

Mullbärsträd, arter av släktet Morus, vilka äro mindre träd med hallonlika skenfrukter, mullbär. Svart M. (M. nigra) har hjärtformade blad och svartröda mullbär. Vitt M. (M. alba) har äggrunda blad och vitgula mullbär. Det senare trädet odlas för sil-kesmaskaveln. Bladen tjäna silkesmasken till föda.

Mullvadartade däggdjur (Talpidse), familj inom insektätarnas ordning (In-sectivora). De äro små grävande djur med underjordiskt levnadssätt, cylindrisk kropp, kort hals, utdragen nos och korta extremiteter, de främre ombildade till grävfötter. Leva av insekter, snäckor och maskar. Mest känd är den Vanliga (europeiska)

mullvaden (Talpa europ«ea). Denna är svartgrå el. svartblå. Omkring 15 cm. lång. Förekommer i Europa, Asien till Altai och Japan; i Sverige inom hela Götaland och Södermanland. Den har kolossal aptit och intager dagligen en kvantitet föda, som utgör lty gånger dess egen kroppsvikt. I gångarna rör sig mullvaden lika hastigt som en häst travar.

Mullvaden, se Mullvadartade däggdjur.

Mul- och klövsjuka, en smittosam sjukdom, som särskilt förekommer hos nötkreatur. Efter 2—3 dagar uppträder inflammation i munnen och pä mulen samt kring klövarna och pä spenarna. M. åtföljes av feber och djuret magrar kraftigt. Dödligheten är i allmänhet ej stor för vuxna djur. Sjukdomen sprider sig med mjölk, föremål etc. I Sverige har man hittills sökt förhindra sjukdomens inträngande genom att på statens bekostnad nedslakta angripna djur. M. har sedan 1847 flera gånger inkommit i Sverige. Under den sista svära epidemin, som utbröt i november 1924 i Skåne och ännu (1926) ej är fullt hävd, har nedslaktningsmetoden ej kunnat användas i samma utsträckning som tidigare.

Multiform’, månggestaltad.

Multip’cl, mat., mångfald (t. ex. 16 är multipel av 4).

Multip’l» proportioner, se Dalton.

Multiplikation, ett av de fyra enkla räknesätten. Det tal, med vilket man multiplicerar, kallas multiplikator. Det tal, som multipliceras, benämnes mul-tiplikand. Resultatet av en M. kallas produkt.

MuItiplika’torn, se Elektriska mätinstrument.

Murtum, lat., mycket; skämtsamt uttryck för förmögenhet, rikliga tillgångar.

Mulåsna, se Hästdjur.

Mu’mie, människo- el. djurkropp, som genom någon kemisk procedur (balsamering*) el. på grund av förvaringsplatsens fysiska beskaffenhet bibehållits utan att förruttna. Mest bekanta äro de M., som påträffats i fornegyptiska gravar. En M. tillhörande de rika klasserna sveptes i en massa bindlar och lades därefter på rygg med armarna utmed sidorna el. korsade över bröstet i en kartong. Denna var formad efter människokroppen, och särskilt ansiktet var noggrant utmejslat. Vanligen målades el. förgylldes kartongen. Kartongen insattes i en träkista, som placerades i en ny träkista, varefter alltsammans nedsattes i en sarkofag av sten. Särskilt intresse erbjuda de M. efter egyptiska konungar, som påträffats vid den kungliga begravningsplatsen i Tebe.

Mumifie’ra, hoptorka, förvandla till mumie.

Mum’ma, dryck, sammansatt av öl, porter och socker, ibland även sherry.

Munch [monk], Edvard, f. 1863, norsk målare. M. är en av de förnämsta representanterna för det moderna norska måleriet. Hans bästa målningar utmärkas av skarp karakte-riseringskonst, glänsande kolorit och temperamentsfullt utförande (Det sjuka barnet, serien Kärlek, Självporträtt). M. har även varit verksam som litograf, raderare och träsnidare. .

Munck, A. F., 1749—1831, hovgunstling. M. var född i Finland och kom som hovtjänare till Stockholm, där han vann Gustav III: s synnerliga bevågenhet och raskt gjorde en glänsande karriär. Emellertid igångsatte han tillverkning av falska sedlar, vilka i stor mängd utprånglades i Finland. Saken upptäcktes och M. tvingades att för alltid lämna Sverige.

Munde’ring:, benämning på en omgång kläder för en soldat. M. ingår även i uttrycket hästmundering.

Mungiga, ett enkelt musikinstrument, som består av en stålfjädertunga i en liten järnram.

Municipa’1, som har avseende på en kommun.

Municipalsamhälle, tätare bebyggt samhälle inom en landskommun, vilket i vissa avseenden bildar en från vederbörande landskommun skild, självständig kommunal enhet men i övrigt alltjämt kvarstår som en del av

denna. Den kommunala självstyrelsen utövas i M. genom municipalstämma el. municipalfullmäktige samt municipal-nämnd.

Munkeboda, se Norsholm.

Munkedal, stort pappersbruk i mellersta Bohuslän.

Munkfors, brukssamhälle vid Klarälven, mellersta Värmland. 3,150 inv. Stort järnbruk.

Munklikör, se Benediktinlikör.

Munksjö, stort pappersbruk i Jönköping.

Munsjö’r (av fr. monsieur*), gun-stig junker, gynnare.

Munskänk, fordom en betjänt, som hade uppsikt över och serverade dryckesvaror.

Munthe, Gerhard, f. 1849, norsk målare. M. har vistats i Diisseldorf och Miinclien och senare varit bosatt i sitt hemland. Han började med norska landskapsmotiv i en friskt realistisk stil (Sommardag, Bondträd-gård). Senare utbildade han i sina akvareller med fritt bearbetade motiv ur norska sagor en helt ny och starkt personlig stil. Akvarellerna ge med sin dekorativa stilisering och fantasirika komposition en säregen sago-stämning (Norrskenets döttrar). Efter dessa M:s kompositioner ha utförts ett flertal utomordentliga konstvävnader. M. har även utförtkompositioner för glasmålning ocli träsnideri samt rumsdekorationer och teckningar (bilder till Snorre Sturlason).

Muo’nio älv (fi. Mu’oniojoki), biflod till Torne älv. Längd 333 km. Upprinner i Norge nära gränsen till Finland och Sverige, flyter i sö. och s. riktning längs svensk-finska gränsen. Kallas i sitt övre lopp Könkämä älv.

Mur, största flod i österrikiska provinsen Steiermark, biflod till Drave, upprinner i Salzburg. Längd 438 km.

Murat [myra’], Joakim, 1767—1815, fransk general, konung av Neapel 1808. —14. M. var gift med Napoleon Bona-partes syster Caroline. Han var känd som en mycket skicklig och tapper kavallerigeneral. Av Napoleon gjordes han till Neapels konung, men då han efter Napoleons slutliga fall sökte återta sitt rike, blev han tillfångatagen och arkebuserad.

Murbruk. Det vanliga M., kalkbruket, består av släckt kalk, sand och vatten. M:s användbarhet som bindemedel beror därpå, att vattnet avdunstar, medan kolsyra upptages ur luften av den släckta kalken, kalcium-hydratet, som därvid övergår till kal-ciumkarbonat. I cementbruket är den släckta kalken ersatt med cement. Kalkcementbruk är en blandning ay kalkbruk och cementbruk. Lerbruket, som användes bland annat till eldstäder samt vid murning kring trävirke, består av lera och sand, som samman-ältats i vatten.

Murbräcka, under forntiden använt belägringsvapen, som bestod av en tung bjälke, upphängd i kedjor i ett flyttbart skjul. Bjälkens främre ända, med vilken den stöttes mot murar, var vanligen metallskodd.

Mur’cia. — 1. Landskap i ö. Spanien. 12,000 kvkm. 607,000 inv. M. består till övervägande del av ett stäpp-artat högland, på grund av ringa nederbörd föga odlat. Endast i s. delen samt floddalarna är jorden bördig. Svdfrukter, silkesodling. Bly- och järnmalmer. — 2. Stad i M. 1. 144,000 inv. Handelsstad. Sidenväverier. Krutfabriker.

Mure’na (Mursena Helena), släkte, tillhörande ålfiskarnas familj (Mure-nidte). Släktet Murfena omfattar omkring 80 arter i tropiska och subtropiska trakter. De äro grövre och klumpigare än ålen. Murenan finnes i Medelhavet, Indiska oceanen och vid Australien, över 1% m. Köttet välsmakande.

Murgcr [myrsjä’r], H., 1822—61, fransk författare, berömd för sin i romanform skrivna skildring av student- och konstnärslivet i Quartier Latin. M: s roman har dramatiserats i Puccinis opera ”Boliéme”.

Murgröna.

Murgröna (Hedera helix), träd el. buske, tillhörande Araliaceernas familj. M. klättrar med häftrötter på bergväggar, trädstammar, murar o. dyl. Bladen äro dels hela, dels handflikiga, blommorna små, gulgröna och frukten ett svart bär. M. är tämligen sällsynt i vårt land men förekommer dock från Skåne upp till Dalsland och

Södermanland samt på Öland och Gotland.

Murillo [moriFjå], B. E., 1617—82, spansk målare. M. studerade i Madrid under Velasquez och slog sig sedan ned i sin födelsestad Sevilla, där han för framtiden blev verksam. 1660 grundade han i Sevilla en akademi, för vilken han själv blev direktör. Särdraget i M: s konst är hans underbara förmåga att sammansmälta orädd realism med hänryckt idealitet till en gripande konstnärlig helhetsverkan. De berömdaste av M: s målningar äro hans bilder av den Heliga jungfrun (Conceptiones). Hans flesta tavlor behandla religiösa ämnen (Madonnor, S. Antonius' syn, S. FrancisKus' vision, Skyddsängeln). Av andra arbeten märkas särskilt hans folkliga genrebilder, vanligen barn från Sevillas gator. M. utförde även ett fåtal porträtt (Självporträtt).

Murklor benämnas arter av trenne svampsläkten, Morchella, Gyromitra och ITelvella, tillhörande discomyce-terna bland säcksvamparna. M. äro ätliga svampar, men de måste före användningen noga förvällas, varvid den giftiga helvellasyran dras ur. Till M. höra Toppmurklor och Stenmur k 1 o r.

Mur'mankusten, se Kola.

Mur'meldjursläktet (Arctomys) hör till ekorrfamiljen (Sciuridaa) bland gnagarnas ordning. Hit hör M u r-m eld j uret (A. marmotta); omkring y2 m. långt, med svans av 11 cm. längd. Kroppens översida brunsvart, sidorna gulgrå, undersidan rödbrun. Förekommer i Alperna, Pyrenéerna och Karpaterna ovanför trädgränsen. Gräver hålor. Lever av växter och rötter. Kan tämjas. Allmän stenmurkla.

Murray [mar'i], Australiens största flod, 1,600 km. lång. Kommer från v. sidan av Australalperna, bildar under övre ocli mellersta loppet gräns mellan Nya Syd-Wales ocli Victoria. I sitt nedre lopp flyter M. genom Syd-australien och utfaller i en grund, för fartyg så gott som otillgänglig lagun vid Indiska havet. Viktigaste bifloder äro Darling och Murrumbidgee.

Murray [-räj'], W., f. 1871, landshövding i Västmanlands län sedan 1916, civilminister 1914, kommunikationsminister 1920—21.

Murrumbidgee [mar'ombidsji], biflod från höger till Murray, Australien. 2,070 km. lång. Upprinner i Australalperna. Vid högvatten är M. delvis segelbar.

Murvel, mindre smickrande beteckning på journalist, antydande en viss hänsynslös ovederhäftighet.

Mu'sa, se Muser.

Musch, en ytterst liten, rundad, svart taftlapp, som damerna på 1600- och 1700-t. brukade fästa i ansiktet el. pä halsen för att framhäva hudens vithet.

Muscovi't, se Glimmer.

Mu'selman, muhammedan.

Mu'ser, i grekisk-romerska gudasagan benämning på sångens, musikens och skaldekonstens gudinnor. De voro nio till antalet: Klio (historiens gudinna), Euterpe (musikens och den lyriska skaldekonstens), Thalia (lustspelets), Melpomene (sorgespelets), Terpsichore (dansens), Erato (kärleksdiktens), Polyhymnia (den religiösa hymnens), Urania (astronomins) och Kalliope (hjältediktens). M. sades vara döttrar av Zeus och Mnemosyne.

Muse'um, offentlig byggnad, avsedd för samlingar av konstnärligt el. vetenskapligt intresse.

Musice'ra, föredraga musik, spela.

Musi'k. Egentlig konstmusik utvecklades först i Västerlandet kring 800-1. Naturfolkens musik har mera etnografiskt intresse. I österlandet och hos grekerna betraktades visserligen M. som en av de sköna konsterna, men M. nådde här ej så hög utveckling. Den västerländska M. utbildades först i anslutning till kyrkosången och bestod framför allt av vokalmusik. Under 1300-t. började man i n. Italien använda sig av solostämmor med ackompanjemang även av instrument. Sedermera utbildades en invecklad, på harmonier grundad konstmusik,

vars främste målsman är Bach, vilken på sätt och vis är den moderna musikens grundläggare. Denna klassiska riktning med sina stränga regler utbildades i något friare form framför allt av Mozart och Haydn. En verklig nydanare blev i detta hänseende Beethoven, som i flera avseenden bröt med den äldre regelrätta, mera schematiska musiken. I början av 1800-t. utvecklades en mera melodiöst betonad musik med en viss dragning åt det sentimentala, den s. k. romantiken (Schumann, Mendelssohn). I viss anslutning till denna riktning står den av Wagner införda mera dramatiskt verkningsfulla riktningen med dess tunga tonspråk. Inom den nutida M. förefinnas strävanden att mer el. mindre hänsynslöst bryta mot äldre stilideal, vilket ibland urartar i en sökt originalitet och i skärande disharmonier.

Musikaliska akademin i Stockholm grundades 1771 för att främja tonkonstens utveckling i Sverige. M. har sedan 1878 egen byggnad vid Norra Bla-sieliolmshamnen. 1866 ombildades M. efter utländskt mönster till ett kon-servatorium, bestående av två avdelningar. Den ena avsåg utbildandet av musiklärare, kyrko- och militärmusiker, den andra skulle utgöra en musikalisk högskola för praktisk och teoretisk musikutbildning.

Musikdirektör, person, som avlagt direktör sexamen vid en musikalisk akademi; musikanförare i allmänhet.

MusFvguld och musivsilver, guld-och silveiiiknande bronsfärg, oäkta målarfärg.

Musjik’, ry., bonde.

Muskari’n utgör den giftiga beståndsdelen i flugsvamp.

Muska’t är ett gemensamt namn på flera slags söta och aromatiska viner från s. Europa.

Muskedunder, beteckning för gammalmodigt gevär.Muskeltrådar, överst en glatt mus-keltråd. Under två tvärstrimmiga mus-keltrådar.

Muskete’rare, musketör, förr bruklig benämning på en med musköt beväpnad fotsoldat. Vid 1700-t :s början kom namnet småningom ur bruk.

Muskler äro uppbyggda av muskelceller, som sammanhållas av bindväv. De tvärstrimmiga musklerna ha sitt namn av att deras muskeltrådar bestå av lager med olika Ijusbrytnings-förmåga. De glatta muskelcellerna sakna sådan strimmighet och äro spol-formiga. En egendomlig mellanställning intar hjärtats muskulatur, som består av tvärstrimmiga, greniga muskeltrådar. De tvärstrimmiga M. stå under viljans inflytande, medan de glatta M. och hjärtat regleras av det autonoma nervsystemet och ej kunna direkt påverkas av viljan. Vid muskelns sammandragning förbrännes kolhydrat till mjölksyra. Vid vila återbildas av mjölksyran en del kolhydrat. Anhopning av mjölksyra ger trötthet. Muskelns styrka är proportionell mot dess tvärsnitt, medan däremot det avstånd muskeln kan sammandraga sig är beroende av dess längd.

Mus’kot kallas den krydda, som erhålles från Muskotträdet (Myristica fragrans), ett c: a 20 meter högt, ständigt grönskande träd, som förekommer viltväxande på Ostindiens övärld men numera odlas i ett flertal tropiska länder. Frukten, som är köttig, öppnar sig med tvenne valvler, varvid blottas ett av ett rött, flikigt fröhylle omgivet frö. Fröhyllet går i handeln under namnet muskotblomma och fröet lämnar muskotnöten.

Muskö, ö i östersjön, ö. om Södertörn. 30 kvkm.

MusTim, muhammedan.

Musli’n, tunt, glest, slätt el. mönstrat tyg av bomull, ylle el. silke. Tryckes numera ofta i färgade mönster.

Musor’g:skij (Moussorgsky), M. P., 1835—81, rysk tonsättare. Bland M:s kompositioner märkas operan Boris Goduno v, orkester- och pianostycken samt romanser.

Muspelhem, i nordiska gudasagan namn på eldens värld, belägen s. om Ginungagap.

Musseldjur el. musslor (Lamelli-branchiata, Acephala) höra till blötdjurens provins. M. äro symmetriskt byggda, med två skal och utan särskilt huvud. Nästan uteslutande vattendjur. Ilit höra bland andra blåmusslan, flodmusslorna, äkta pärlmuss-lan, hjärtmusslor, kammusslor, ostron, skeppsmasken, borrmusslor.

Musse’ra, ”bornera”, skumma. M. användes särskilt om viner. Champagnen är t. ex. ett musserande vin. ”Bornyren” orsakas av kolsyra, som under tryck hålles löst i vinet och därför bortgår, då flaskan öppnas.

Mussero’n (Tricholoma) är ett svampsläkte, som igenkännes på att sporerna äro vita och skivorna vidväxta foten men icke nedlöpande pä denna. I Sverige finnas ett flertal arter, t. ex. Vårmusseronen, som genom sitt växtsätt framkallar de ej sällan uppmärksammade s. k. häxringarna el. älvdanserna på gräsbevuxna ställen, kännetecknade av kraftigare gräsväxt, där det ringfor-miga svampmyceliet går fram. En annan M. är Blåmusseronen el. höstmusseronen, liksom den föregående en god matsvamp.

Musset [myssä’J, Alfred de, 1810—57, fransk skald. M. tillhörde romantikernas krets, men hans starkt lyriskt betonade diktning är alltför personlig för att kunna hänföras till en litterär skola. M: s stil är på samma gång spirituell, djärv och cynisk. Kärleken är alltid det centrala i hans diktning, och ingen skald har någonsin givit så äkta och omedelbara uttryck för sitt eget känsloliv som M. Skaldens olyckliga kärleksförbindelse med författarinnan ' George Sand blev av avgörande betydelse för hans diktning, vars tragik den ytterligare fördjupade. Av M:s arbeten må nämnas diktsamlingen Contes d’ Espagne et d’I t a 1 i e, de lyriska elegierna Les Nuit, Lettre å Lamartine, den dramatiska samlingen Comé-dies et proverbes.

MussiVguld, se Musivguld.

Musslor, se Musseldjur.

Mussoli’ni, Benito, f. 1883, italiensk politiker. M. var ursprungligen skollärare och anslöt sig till det socialdemokratiska partiet. Han blev så småningom redaktör för det ledande partiorganet Avanti. För sin häftiga krigskampanj mot Österrike blev han kort efter världskrigets utbrott utstött ur socialistpartiet. Under de kommunistiska oroliglieterna efter världskriget organiserade M. fascismen* och som dess ledare genomförde han 1922 en statskupp, som gjorde honom till konseljpresident. Stödd på sitt parti har han sedan hänsynslöst undertryckt all opposition och med delyis ganska hårdhänta medel lyckats bringa ordning och reda i landet. I sin utrikespolitik har han ävenledes uppträtt med en energisk hänsynslöshet och visat utpräglat sinne för dramatiska effekter.

Mustafa [mo*stafa], namn på fyra turkiska sultaner, bland vilka märkes M. II, d. 1703, son till Muhammed IV. M., som uppsteg på tronen 1695, var en kraftfull regent och hade till en början framgång i striderna mot österrikare och ryssar. 1697 besegrades han emellertid vid Zenta av prins Eugen av Savojen och måste 1699 avsluta freden i Karlowitz, vilken bröt det turkiska överväldet i sö. Europa. 1703 avsattes M. av janitscharerna och dog s. å.

Mustan g-’, se Hästdjur.

Mustard [mces’stsed], eng., senap.

Muta, gåva till ämbetsman el. förtroendeman, som lämnas med avsikt att denne otillbörligt skall gynna givarens intressen. Den, som lämnar M., straffas med böter el. fängelse. Ämbetsman, som tager M., straffas med avsättning.

Mutation, på förändring i arvsbeskaffenheten beroende, plötsligt uppträdande, ny egenskap hos växt el. djur. Särskilt hos lejongap och bananfluga har man kunnat undersöka M., och hos dem uppträder M. hos 5—10 % av individerna. Orsaken till M. är outredd.

Muta’tis mutan’dis, lat., ”sedan man ändrat det, som bör ändras”.

Mutsedel, se Gruvstadgan.

Mutsuhi’to, 1852—1912, kejsare av Japan 1867. Till följd av den s. k. kejserliga restaurationen övergick Japans riksstyrelse från shogunen till kejsaren själv 1868. M. stödde verksamt det följande genomgripande reformeringsarbetet. Under M:s regeringstid utvecklades Japan till stormakt.

Mutualism, ömsesidighet.

My, se Grekiska alfabetet och Mik-ron.

Mycelium, se Svampar.

Myce’ne, se Mykene.

Myggor. Till M. räknas en del tvåvingar. Gränsen drages olika. Hit höra bland annat Egentliga myggor el. Stickmyggor, Fjädermyggor, Knott, Malariamyggan m. fl. Deras larver och puppor leva i sötvattensamlingar. De dödas, om vattnet täckes med ett tunt oljelager t. ex. 20 gr. fotogen per kvm. Mot myggbett användas ammoniak, sal-miaksprit m. m.

MUhlhausen [my’lhaosen], tyska namnet på Mulhouse*.

MiThlheim [my’lhajm], se Mtilheim.

Myke’ne (Mykenai), forntida grekisk stad i landskapet Argolis. De

homeriska sångerna besjunga M. som Agamemnons huvudstad. M. var en självständig stat till på 460-t. f. Kr., då det intogs och ödelädes av invånarna i Argos. — I M. ha bedrivits omfattande forngrävningar, som givit synnerligen rika resultat. Den beryktade Lejonporten i M. är huvudingången till borgen, utanför vars murar finnas flera storartade gravkamrar i kupolform (A t r e u s’ skattkammare, även kallad ”Agamemnons grav”). Lämningarna höra till den s. k. Egeiska kulturkretsens mykenska period.

Myk’lagård, se Miklagård.

MykologF, läran om svamparna.

Mykorrhiz’a, ett nätverk av svamptrådar, som förekommer kring de flesta växters rötter. Svamptrådarna intränga mer el. mindre djupt i rötterna. Genom denna anordning erhålla växterna kvävehaltiga ämnen från svamparna och svampvävnaden kolhydrater från växten. M. är sålunda en nyttig inrättning, som exempelvis för våra skogsträd är absolut nödvändig.

Mylady [milei’di], eng., tilltalsord till en lady; hennes nåd.

Miriheim [-hajm]. — 1. Fullständigt namn M. an der Ruhr, stad i preussiska provinsen Rhenlandet, belägen vid Ruhr. 126,000 inv. M. är en av de tyska städer, som på senare tid till följd av industrins utveckling gått hastigt framåt. Industrin omfattar bland annat tillverkning av maskiner, järngjuterier, pappers- och tobaksfabriker. I närheten ligga stora stenkolsgruvor. — 2. Fullständigt namn M. am Rhein, stad vid Rhen, Rhenprovinsen, ej långt från Köln.

55,000 inv. Järnindustri. Tillverkning av siden och sammet. I M. äro 300 svenska soldater, vilka stupade i- 30-åriga kriget, begravna.

My’lius-Erichsen, L., 1872—1907, dansk författare och polarfarare, deltog 1902—04 i den ”litterära” Grönlandsexpeditionen till Grönlands västkust. År 1906—07 medföljde han ånyo en vetenskaplig expedition till Grönland i syfte att utforska dess östkust, på vilken expedition han omkom.

Mylla, se Mull.

Myloni’ter, bergarter, som bestå av sammankittade krossprodukter av andra bergarter, vilka mer el. mindre fullständigt söndersmulats vid bergs-kedjeveckning. M. äro vanliga i våra fjälltrakters överskjutningsregioner. Se Kaledoniska bergskedjan.

Mylord [milå’d], eng., tilltalsord till en lord; ers nåd.

Miinchen, huvudstad i Bayern, belägen vid floden Isar, 672,000 inv., till folkmängden den femte staden i Tyska riket. I arkitektoniskt avseende är M. en av Europas märkligare städer. M.har ett flertal museer och berömda konstsamlingar. Inom målarkonsten i Tyskland intager M. en ledande ställning och är berömt för sin konstindustri. Bland M:s övriga industri märkes särskilt bryggerirörelsen (bayerskt öl).

Munchha'usen, Iv. H. F. v., 1720—97, tysk baron, känd för sina humoristiskt skrytsamma jakt- och krigshistorier (Munckhausiader). De ha utgått i flera upplagor.

Myndighetsålder. Både män och kvinnor bliva numera myndiga vid fyllda 21 år.

Myndling, se Förmynderskap.

Mynheer [mejnhe'r], holl., min herre, vanligt tilltalsord i Holland.

MUn'ster, ty., domkyrka, katedral.

Miinster, stad i n. Westfalen, Tyskland. 105,000 inv. Viktig järnvägsknut och livlig industristad. I M. finnas flera sedan medeltiden bevarade byggnader, bland vilka märkas det på 1300-t. uppförda rådhuset, där westfaliska freden 14 okt. 1648 undertecknades.

Mynta, arter av släktet Mentha, tillhörande familj Labiatse. De ha fyrflikiga, röda till violetta blommor. Flera arter odlas t. ex. Pepparmynta (M. piperita), från vilken erhålles pep-parmyntsolja, vilken användes som smakmedel i medicin, munvatten, karameller etc. Även Krus mynta (M. crispa) har medicinsk användning.

Myntfot, den viktsmängd ädel myntmetall, som enligt gällande lag skall finnas i myntenheten. En svensk krona motsvarar 1/im kg. rent guld. M. i denna betydelse kallas även myntstandard. M. användes även för att ange den metall, av vilken huvudmyntet präglas. IJttrycken guldmyntfot och silvermyntfot beteckna alltså, att liuvudmynten präglas av respektive guld el. silver.

Myntkabinett, medalj- och myntsamling, stående under statens uppsikt. I Stockholm finnas Kungliga M. och Riksbankens M.

Myntkonvention, överenskommelse om gemensamt myntväsen. Jfr Latinska myntunionen och Skandinaviska myntunionen.

Mynt- och justeringsverket, ett centralt ämbetsverk, som handhar mynttillverkningen, inlöser skadat och nött mynt, utväxlar skiljemynt, verkställer probering och värdering av till verket inlämnat guld och silver samt har överinseendet över justeringsväsendet i riket. Verkets chef benämnes myntdirektör.

Myntsystem, sammanfattningen av alla de i lag meddelade bestämmelserna om myntfot och myntstandard, om de olika valörer av huvudmynten, som skola präglas, om myntens utse-

ende, myntmetallens sammansättning (dess skrot och korn) samt motsvarande bestämmelser rörande skiljemynten o. dyl. De svenska bestämmelserna om M. återfinnas i lagen den 30 maj 1873 om rikets mynt.

Myntverk, benämning på den institution, vid vilken ett lands mynt tillverkas.

Mlin'zer, T., omkring 1490—1525, tysk folkledare, vilken under reformationstiden uppträdde som målsman för en kommunistisk-protestantisk åskådning. M. organiserade bland annat ett bondeuppror i Thyringen. Då detta besegrades, blev M. tillfångatagen och avrättad.

Myosi'n, ett äggviteämne, huvudbeståndsdelen i musklerna.

Myr, företrädesvis i Norrland bruklig beteckning för kärr och mossar.

Myrbaggar (Cleridce), skalbaggfa-milj. Medelstora el. små, ofta brokigt färgade. 1200 arter, därav 10 anträffade i Sverige.

Myria'd (grek. myria's), egentligen 10,000; en oräknelig mängd.

Myrkottsläktet (Manis) tillhör dägg-djursordningen myrkottdjur (Manidse). M. ha kroppen täckt av stora, i taktegellika rader ordnade fjäll. Tänder saknas. Tungan är långt utsträckbar. De tillbringa dagen i jordhålor. Om natten söka de sin föda, bestående av myror och termiter. Afrika och Sydasien.

Myrlejonsländor (Myrmeleontidse) bilda en familj bland nätvingarnas ordning inom insekterna. Många hundra arter, de flesta i tropikerna. I vårt land två arter av släktet Myr-meleon. Deras larver äro mest kända under namn

av myrlejon. Dessa ligga i botten av trattlika fångstgropar i torr sand med blott huvudet ovan gropens botten. Råka myror komma i gropen el. längs gropens kant, sprättar larven skurar av sand mot dessa, så att de glida ned i gropens botten, där larven bemäktigar sig bytet.

Myrmalm, se Limo nit.

Myrmekologi' är läran om myrorna.

Myror (Formicidse), familj, tillhörande steklarna bland insekterna. Leva i samhällen, som innehålla tre slags individer hannar, honor och arbetare. Hannar och honor äro vanligen försedda med vingar, arbetarna, som äro om-bildade honor, sakna alltid vingar. Arbetarna förekomma i största antal. De ha bättre utvecklad hjärna än hannar och honor och visa en utomordentlig förmåga att anpassa sina handlingar efter omständigheternas krav. De uträtta alla för samhället nödvändiga sysslor, bygga och gräva, anlägga vägar, skaffa föda, vårda avkomman, transportera larver och puppor vid flyttningar och sköta om för- Möbelstilar I.

i. Bord från 1600-talets mitt. 2. Skåp från i6co-talet. 3. Stol från 1600-talets tidigare del. 4. Stol från 1600-talets senare del. 5. Bord i barockstil (senare 1600-talet). 6. Stol från 1700-talets början. 7, 8, 9. Stol, pendyl och byrå i rokokostil (1750—60). 10, 11. Stol och spegel i gustaviansk stil (cmkring 1780).Möbelstilar II.

'

i, 2, 3, 4. Möbler i Carl Johans stil (Emfiire) omkr. 1810. 5. Stol från 1800-talets tidigare del. 6. 7. Bord och stol från 1800-talets mitt. 8. Praktstol från 1870-talet. 9, 10. Stol och soffa från 1880-talet. 11, 12. Moderna möbler från ark. David Blomberg. (11. Komp. av ark. E. Rasch. 12. av aik. E. G. Asplund.) svaret mot fiender. Fullbildade myror leva vanligen av flytande föda, honung el. fruktsafter. Allmänt känt är, att de hämta näring av bladlössens "ho-nungsdagg". En del myror förstå att medelst strykningar med antennerna avlocka bladlöss den söta saften. Vissa myror idka svampodling. En del röva puppor från andra arter, och dä dessa kläckts, få de myror, som framkomma, tjänstgöra som slavar åt sina herrar. Myrfamiljen omfattar omkring

5,000 arter och underarter. I Sverige finnas 34 arter och underarter, däribland Hästmyran (Camponotus), vår största myra, Gula tuvmy-ran (Lasius flavus) och Svarta tuvmyran (L. niger), Röda skogs myran (Formica rufa), som är allbekant för de stackar av barr o. dyl. den bygger, samt Blodröda rövarmyran (Formica sanguinea), vilken håller som slav den svarta Formica fusca.

Myr'ra, ett gummiharts, som användes inom parfymindustrin och inom medicinen.

Myrslokarna (Myrmecophagidse), familj inom ordningen Xenarthra bland däggdjuren. De sakna tänder och ha lång, masklik tunga. De leva huvudsakligen av myror och termiter. Sydamerika. Hit hör Stora myrslo-k e n el. manmyrsloken (Myrmecopha-ga jubata), över 2 m. lång (med svansen) och försedd med hårpäls, som längs mitten av bålen bildar en man.

Myrsyra el. formylsyra, organisk syra, kem. formel HCOOH, förekommer i brännässlor, tallbarr och myror och framställes bland ännat genom destillation av en blandning av gly-cerin och oxalsyra. M., som är en färglös, sur vätska med stickande lukt, användes inom livsmedelsindustrin för konserveringsändamål, i färgerier m. m.

My'sien, forntida landskap omfattande nv. hörnet av Mindre Asien, vid Dardanellerna, med Troja, berget Ida och Pergamon m. fl. från Greklands forntid bekanta orter.

Myskdjuren (Moschinee), liten grupp bland idisslarna; släkt med hjortdjuren. Såväl hanne som liona sakna horn. Hannen har långt ur munnen utskjutande, ständigt växande övre hörntänder. Han är utrustad med mysk-pung på buksidan, som avsöndrar ett ämne, vilket användes vid parfymberedning. Hit hör endast ett släkte med en art, myskdjuret el. myskhjorten (Moschus moschiferus). Finns på Central- och östasiens högländer.

Myskoxsläktet (Ovibos) hör till slid-hornsdjuren bland hovdjuren. Starka horn. Lång, tät, lurvig päls. Blott en art nu levande, nämligen Mysk-

o x e n el. bisamoxen (Ovibos moscha-

Myskoxe.

tus). Hör till de däggdjur, som tränga längst upp mot norden, Arktiska öarna, Grönland. Både vinter och sommar strövar den omkring över berg och isar för att i dalgångar och på skyddade ställen finna sin föda, gräs, vide och fjällörter; stundom måste då först snön bortsparkas. I början av detta århundrade gjordes misslyckade försök att acklimatisera mysk-oxen i Norrland.

Mysore [majså'r] el. Maisur, brittisk vasallstat, belägen i s. delen av Främre Indien. 76,000 kvkm., 6 milj. inv. Huvudstad Mysore (el. Maisur),

84,000 inv. Med undantag av v. delen, som är ett med urskog täckt bergland, är M. ett slättland med folkrika byar och städer. Större delen av befolkningen lever av jordbruk.

Myste'rier, medeltida skådespel, vanligen med bibliska ämnen, vilka särskilt utvecklades i Frankrike. Det medeltida dramat uppstod på 1000-t. ur den kriptna kulten och uppfördes i kyrkorna, men redan på 1100-t. erhöll det en mera profan prägel. Man skrev på franska i stället för på latin och dramat fick ofta en burlesk karaktär. Föreställningarna höllos på en öppen plats, senare på provisoriskt uppförda teatrar och utfördes av liantverksgillen el. litterära sällskap. Det förnämsta av dessa var "Confrérie de la passion". Ett medeltidsdrama av liknande slag har troligen funnits även i Sverige.

Mysticism, beteckning för åskådningar, vilka förneka förståndets bärkraft vid lösandet av djupare problem, rörande t. ex. tillvarons väsen. Vid M. tar man därför till hjälp ett slags inre känsla, aning, ingivelse från ovaL.

55el. dyl. I allmänliet brukar man dock ej räkna religiösa åskådningar till M., endast särskilja vissa religiösa riktningar av mera svävande typ som M.

Mysti'k, inom teologin beteckning för starkt känslobetonade fromhets-riktningar, ofta riktade särskilt mot Kristus el. Jungfru Marias person och med halvt erotisk färgning. — I allmänt språkbruk betecknar M. något otydligt, outgrundligt el. till sin beskaffenhet tvivelaktigt.

Myt, sägen, saga, särskilt gudasaga. Jfr Mytologi.

Mytens [mej'tens], holländsk målar-släkt. — 1. Martin M. d. ä., 1G48—173C, från 1G77 verksam i Stockholm, där han blev högt uppskattad som porträttmålare. M: s mest bekanta arbete är porträttet av Olof Rudbeck (i Uppsala universitet). — 2. Martin M. d. y., den förres son. Se Meytens, M. van.

Myteri' anses föreligga, då underordnade t. ex. krigsfolk och sjömän resa sig emot dem, under vilkas kommando de stå.

Mytile'ne, gammal stad på ön Lesbos, Mindre Asien. Omkring 30,000 inv., greker. Livlig sjöfart, ön Lesbos benämnes stundom M.

My'tilus (blåmussla), en mussla, som lever vid Östersjöns stränder och vars blåvioletta skal mångenstädes äro anhopade till skalbankar (mytilusmer-gel). Dessa förekomma ofta långt från nutida havsstränder och flera tiotal meter över dem och äro alltså vittnesbörd om landhöjning. Jfr Blåmussla.

Mytologi', läran om äldre folks gudatro.

Myxöde'm, se Inre sekretion.

Målarkonsten. Allt efter teknikens beskaffenhet talar man om oljemålning, freskomålning, akvarell etc. M. är urgammal; redan under stenåldern förekomma de s. k. grott-målningarna, livfulla, naturalistiska framställningar, huvudsakligen av djurmotiv. De gamle egypterna hade en högt utvecklad, fastän stereotyp M., och på Kreta finner man samtidigt (omkring 1500 f. Kr.) ett utomordentligt imponerande fresko-måleri, antingen med nästan modern friskhet avbildande blommor och djur el. i klara färger återgivande festliga processioner från hovlivet i palatset i Knossos. Efter den egeiska kulturens sammanbrott dröjde det åtskillig tid, innan M. på europeisk mark

åter nådde samma utvecklingsgrad. I Grekland uppstod dock under 300-t. f. Kr. och framför allt under den hellenistiska tiden ett måleri, som långt överglänste det kretensiska (el. egeiska) och det egyptiska och även kan tävla med det moderna. Förkärlek för arkitekturbilder och figurmo-

tiv karakterisera detta måleri, vars färger äro hållna i ljusa toner. Vår kännedom om detsamma föreskriver sig huvudsakligen från Italien, där det under romartiden hade en efterblomst-ring. Småningom inträdde en stilförändring till mera knappa former (katakombmåleri). Samtidigt sjönk den tekniska skickligheten. Under medeltiden sökte man åter arbeta sig fram till större teknisk fullkomning. Italien, som från 1300 och fram emot 1700 i stort sett kom att utgöra centrum för måleriet, erbjuder under denna tid en jämn utveckling. Dess huvudetapper utgöras av den mera spröda men livfulla ungrenässansen (t. ex. Botticelli), den idealiserande, antikpåverkade högrenässansen (Rafael—Tizian) och den energifyllda, oroliga, småningom nästan svulstiga barocken (Michelangelo, Tinto-retto). — De nordiska länderna visa under samma tid ett självständigt, högtstående måleri. Småningom inträder mellan detta och det italienska en växelverkan. I Holland, Flandern och Tyskland blomstrar en religiöst betonad konst med en säreget borgerlig anknytning, vilken ofta resulterar i ett burleskt genremåleri. Medan de italienska konstnärerna arbeta för kyrkan och furstarna, måla de nordiska huvudsakligen åt borgarna. Efter Holbein och Durer avtynar tyskarnas M. och har intill våra dagar blott att uppvisa en och annan sporadiskt uppdykande begåvning. Hos nederländare och flamländare framträder under denna tid en högt utvecklad M. (Rembrandt—Rubens). — Från och med 1700 och intill våra dagar dominerar Frankrike det europeiska måleriet. Under rokokon blir Paris konstcentrum. En ljus, lätt färgskala blir rådande och det koloristiska intresset knyter sig till stoffer och féerier (Bouclier). Revolutionen, vilken orsakades av en allmän ändring i tänkesätt, kom även för måleriet att innebära en brytning med det gamla. Antiksvärmeriet, som bland annat genom den första utgrävningen av det gamla Pompeji fått en ny impuls, grep sinnena. David, på en gång konstnär och jakobin, uppställde nya fordringar för måleriet. En strängt idealiserad framställning av människogestalten blir denna konstriktnings (nyklassicismen) huvudmål, medan intresset för färgen trängs i bakgrunden. Som en opposition emot denna torra, schematiska konst kan romantiken räknas. Dess banér-förare och störste konstnär Delacroix förenar en brinnande färg med ett nästan feberhett temperament. Ett alltmera inträngande naturstudium leder konstnärerna över till den s. k. realismen (Courbet), vars anhängare vilja måla verkligheten sådan den är. Den efterföljande konstriktningen, impressionismen (Manet), strävar i stället att på duken fånga en ögonblicksbild av verkligheten, sådan den framträder för konstnärens öga. Med expressionism brukar man sammanfatta våra dagars strävanden inom måleriet, vilka huvudsakligen gå ut på att förskaffa konstnärerna fritt fält för deras personliga hugskott och idéer. Från Cézanne, van Gogh och Gaugin utgå olika riktningar t. ex. kubism och futurism. — Nationellt betonade, ofta isolerade målarskolor finnas i Spanien och England. Den spanska konsten har i hög grad dominerats av kyrkans religiösa intressen. En mera fristående ställning intager dock dess störste målare Yelasquez. Den engelska kolorismen, inledd av Gainsborougli ocli Reynolds, kommer att särskilt för den franska romantiken spela en stor roll. — Det ryska måleri, som under stark bysantinsk påverkan nått en nationellt egenartad utveckling under den gam-malryska tiden, stäcktes av den inbrytande västerländska kulturen under Peter den store. Först i våra dagar har man sökt sig tillbaka till en mera rysk konst. — Hos de österländska folken når måleriet högst i Kina och Japan. Indierna visa en miniatyrmässig, stiliserad konst, vilken stelnat i vedertagna former. I Kina och Japan idkas måleriet under en spekulativ begrundning, som resulterar i ett intensivt stämningsmättat naturmåleri. Vid sidan härav lämna sagorna stoff till omtyckta framställningar ur hjältarnas liv. Hela denna konst liar en starkt dekorativ prägel. — Se även under respektive konstnärers och tidsperioders namn.

Målsman. Enligt gamla giftermåls-balken var mannen målsman för hustrun och intog såsom sådan en förmyndares ställning. I och med nya giftermålsbalkens ikraftträdande har målsmanskapet helt och hållet upphört i personligt hänseende. I ekonomiskt hänseende kvarstår det emellertid i de äktenskap, som alltjämt regleras enligt gamla giftermålsbalkens stadgande.

Månadsrening:, se Menstruation.

Månen har en genomskärning av 384 mil, d. v. s. ungefär ty av jordens, tätheten är 6/io och massan Vso av

jordens, avståndet från jorden är 38,000 mil el. 60 jordradiers längd. Månens yta visar oss en öde berg- och ökenvärld. Där finnas vidsträckta slätter, som kallas (men ej äro) hav, ett fåtal bergskedjor, vilkas högsta toppar resa sig till samma höjd som Himalajas högsta fjäll. Egendomliga för månen

Skogsmård.

äro de över 30,000, ibland jättestora, vulkanliknande kratrarna, som sannolikt äro minnesmärken från den tid, då månen övergick från glödflytande till fast tillstånd, och den tunna månskorpan genombröts av vid avkyl-ningen frigjorda gasmassor. Månen saknar atmosfär och vatten, vilket tillika med att tyngdkraften där är mycket mindre än på jorden förklarar, att ej vittringen nedbrutit så oerhört åldriga bergbildningar som månens. M. kretsar runt jorden på en tid av 27 dygn och 8 timmar efter en bana, som lutar 5° mot ekliptikan, och vänder därunder i det hela samma sida mot jorden. På grund av den olika belysningen från solen synes därunder månen, som själv är en mörk himlakropp, genomlöpa olika faser, från nymåne, då den vänder sin obelysta hälft mot oss, till fullmåne, då den är helt belyst. Tiden från ny och till dess månen är belyst till hälften kallas första kvarteret. Den följande tiden till fullmåne kallas andra kvarteret

o. s. v. På grund av den förflyttning, som jorden och med den månen gör runt solen, måste M. göra något mer än ett varv, innan den återkommer i samma ställning till jorden och solen, varför 29% dygn förgå mellan varje nymåne. — Se vidare Förmörkelse och beträffande månens inverkan på tyngdkraften på jorden Ebb och flod. Se även Bil. Astronomi.

Månförmörkelse, se Förmörkelse.

Mång:årdar, månringar, se Vädersolar.

Månsson, Fabian, f. 1872, författare, politiker. Började sin bana som grov-och järnvägsarbetare. 1S99—1904 medarbetare i ett flertal skånetidningar. 1904—1912 i Arbetarbladet, Gävle. Ledamot av andra kammaren sedan 1912. Initiativtagare till SocialdemokratiskaGråtrut.

ungdomsförbundet 1903 och till Socialdemokratiska vänsterpartiet 1917. Har utgivit ett flertal politiska skrifter, främst i tull- och försvarsfrågor. Skönlitterära arbeten, Rättfärdig-görelsen genom tron och Sancte Eriks gård, den sistnämnda skildringar från medeltidens senare skede.

Måra, se Galium.

Mårdsläktet (Martes) hör till vessle-djurens familj (Mustelidoa) inom rovdjurens ordning. Hit hör bland annat den även i vårt land förekommande Skogsmården (Martes sylvatica), som f. ö. träffas i n. och mell. Europa och stora delar av Asien. Lever av mindre däggdjur, fåglar och insekter. Sobeln (Martes zibellina) finns i nö. Asien, framförallt talrik i Kam-tjatka, där den fångas i mängd. Lämnar utomordentligt fint skinn.

Måsartade fåglar (Laridge) ; familj inom fågelordningen Charadriiformes. Vattenfåglar. Hit höra bland annat tärnor, måsar och labbar.

Måssläktet (Larus) hör till de måsartade fåglarnas familj, över 50 arter finnas. De flesta häcka kolonivis och äro flyttfåglar. I allmänhet äro de tecknade i grått och vitt. Fiskmåsen (L. canus) är den i vårt land vanligaste arten. Gråtruten (L. argentatus) är särskilt vanlig vid västkusten. Havstruten (L. mari-nus) är den största av de i Sverige häckande måsarna (65—75 cm. lång). Sillmåsen (L. fuscus) är lik föregående men mindre och förekommer mera allmänt vid våra kuster. Skrattmåsen (L. ridibundus) är vanlig på många ställen i s. Sverige.

Måttsystem, se Metersystemet.

Mä’hren (tjeck. Morava), förr ett österrikiskt kronland, beläget omkring Donaus biflod March och begränsat

i v. av Mähriska bergen, i ö. av delar av Karpaterna, utgör sedan 1918 en del av republiken Tjeckoslovakien.

22,000 kvkm., 2,663,000 inv. Viktigaste stad Brunn (tjeck. Brno). Huvudnäringar äro åkerbruk och boskapsskötsel. Spannmål, sockerbetor och särskilt i s. delen vin äro viktiga produkter. I industriellt avseende är M. ett framstående land. Främst står ylleindustrin. Järn- och stenkolsproduktio-nen är särskilt i n. delen av M.

betydande.

Mäklare, person, som yrkesmässigt förmedlar affärer. En mera officiell ställning inta de så kallade stads-mäklarna, som enligt Mäklarordning-en den 9 juni 1893 antagas av handels- och sjöfartsnämnden i stad. Se även Fondmäklare.

Mäktighet, tjockleken av lager el. lagerserier, mätt vinkelrätt mot lagrens yta.

Mälaren, till ytvidd den tredje av Sveriges sjöar, 1,162 kvkm. Längden är 117 km., bredden ytterst växlande, i det att sjön uppdelas i ett antal genom smala sund förbundna ”fjärdar” och dessutom har ett stort antal större och mindre öar. Sjöns konturer bestämmas till stor del av ost-västliga och nordväst-sydostliga spricklinjer, efter vilka förkastningar, ofta markerade av branta bergväggar, ägt rum. Sjön övertväras av ett antal rullstens-åsar, av vilka Stockholmsåsen utgör den i Norrström och Slussen genombrutna barriär, som avgränsar M. från Saltsjön. M:s yta ligger så lågt över havsytan, att vid högt vattenstånd i havet ett inflöde av saltvatten äger rum genom Norrström. De förnämsta tillflödena äro Fyrisån, Sagaån, Svartån, Kolbäcksån, Hedströmmen, Arbogaån och Eskilstunaån. M. har en livlig sjöfart på de 12 städer, som ligga vid dess stränder, och vidare genom Södertälje-, Hjälmare- och Strömsholmskanalerna till östersjö-liamnar, Örebro, Smedjebacken.

Mälarlandskapen, gemensam beteckning för de till Mälaren gränsande landskapen Uppland, Västmanland och Södermanland.

Människoraser. På Java har man gjort ett mycket omstritt fynd av skelettdelar, som tillhöra en mellan apa och människa stående ras, vilken kallats Pithecanthropus. Man har ej kunnat ena sig om huruvida denna ras skall betraktas som huvudsakligen människa el. huvudsakligen apa. Fyndet tillhör troligen äldre kvartär-perioden. De äldsta fynden i Europa tillhöra den s. k. Neanderthalrasen (Homo primigenius), vilken karakteriseras av låg panna med framskjutande ögonbrynsbågar, klumpig underkäke utan haka, liten kroppslängd och i allmänhet grov byggnad. Av senare raser må nämnas Aurignacrasen, Cro-Magnonrasen och Grimaldirasen, vilka tämligen samtidigt uppträdde i Europa. Man har velat göra gällande, att den nordiska rasen skulle härstamma från Cro-Magnonrasen. Grimaldirasen företer drag, som påminna om negerrasens. Man får-väl anse tämligen säkert, att människan på ett el. annat sätt är släkt med aporna. Den tidrymd, under vilken något så när människolikai varelser funnits på jorden, torde kunna anslås till 1—200,000 år. Nu levande människor ha utdif-ferentierats i mer el. mindre klart skilda grupper, vilka variera inom sig själva, och mellan vilka gränsen ej alltid är så skarp.

Man kan urskilja följande huvudgrupper: 1) Den indo-europeiska el. vita rasen, som huvudsakligen har sin utbredning i Europa. 2) Den mongoliska rasen, som hör hemma i Asien, 3) Eskimåerna, som äro utbredda kring området över polcirkeln. 4) Den malajska rasen, vilken är utbredd över Stilla havets övärld. 5) Den indianska rasen i Amerika. 6) Negerrasen i Afrika. 7) De afrikanska pygméstammarna. Dessutom finnas en del smärre grupper, vilka ha en självständig karaktär, såsom Ainorasen, Dravidafol-ken, Australnegrerna, Papua m. fl. Som rasskiljemärken användas framför allt hud-, ögon- och hårfärg, huvudform, kroppslängd och en del andra kroppsmått. I samband med dessa kroppsliga olikheter finnas naturligtvis också psykiska skiljaktigheter mellan raserna. Härvidlag kan man dock ej få fram lätt mätbara egenskaper. Det är också klart att även på det psykiska området finnas inom raserna mycket stor variabilitet och att en individ, som på grund av härstamning måste föras till en viss ras, dock kan ha egenskaper, som mera överensstämma med en annan ras. Se Bil. Människoraser I och II.

Människoätare. I äldre tider ha sannolikt alla raser varit M. Numera förekommer människoätande hos några vilda stammar i Australien, på Bor-neo etc. Människoätandet bottnar sannolikt i föreställningen, att man genom att äta upp motståndaren fick hans egenskaper.

Mär, fr., maire, styresmannen för en fransk kommun.

Märgel, jordart (grus el. lera), som innehåller kalciumkarbonat i avsevärd mängd; användes till jordförbättring å kalkfattiga jordmåner. Se även Skalbankar.

Märkbläck, som användes till märkning av tyger, innehåller silversalter, som vid upphettning el. i solljuset

mörkna på den grund, att finfördelat silver avskiljes.

Märke, se Pistill.

Märldjur (Amphipoda), små kräftdjur, som ha från sidorna sammantryckt kropp. M. förekomma såväl i söt- som saltvatten. De leva av rov.

Märs, ett plank- el. ribbplan, fäst vågrätt kring en masttopp.

Mäsk, se Alkohol och Maltdrycks-tillverkning.

Mäss, samlingslokal för officerare el. underofficerare.

Mässa. — 1. Varumässan har i sin moderna form i allmänhet karaktären av en mönsterlagermässa, en utställning, där säljarna visa prov på sina varor och där köparna kunna göra sina beställningar. Från Sverige finnas att anteckna svenska mässan i Göteborg, som hölls första gången 1918, skånemässan i Malmö, första gången

1919, skandinavisk-baltiska mässan, första gången i Stockholm 1925. — 2. Beteckning på de kristna församlingarnas gudstjänst och på vissa rituella akter inom den katolska kyrkan (sjä-lamässor). — 3. Av körer el. solosångare, särskilt vid gudstjänst, utförd musik med religiös syftning.

Mässing, legering av koppar och zink, till färgen gul. Zinkmängden växlar från 20 upp till 50 %. Vanligen utgör den omkring en tredjedel, medan två tredjedelar är koppar.

Mässingsinstrument, biåsinstrument av mässing el. bleck (horn, trumpet, kornett, basun m. fl.).

Mässling, smittosam sjukdom, som särskilt uppträder hos barn (6—10år). 1—2 veckor efter smittotillfället uppträda feber, snuva, hosta och knappnålshuvudstora, gråa fläckar på kindernas insida. Efter ytterligare 3—4 dygn uppträda under ny feberstegring röda fläckar på huden, vilka blekna efter 2—3 dygn. Sjukdomen är i och för sig ofarlig men kan medföra följdsjukdomar (öroninflammation, lunginflammation, uppblossande av en tuberkulos etc.). Någon särskild behandling behöver ej sjukdomen, frånsett sängläge och lätt diet.

Mästare, person, som inom en konst el. ett yrke har nått mästerskap; hantverkare, som under skråväsendet till-läts att efter viss utbildning och vissa prov självständigt utöva ett yrke.

Mästerman, äldre namn på skarp-rättare.

Mäster Olof, se Olaus Petri.

Mästersång (ty. Meistergesang), lyrisk diktning och sång, utbildad ur den medeltida minnesången i Tyskland, huvudsakligen företrädd av borgare ocli hantverkare på 1300—1600-t. M. stod särskilt högt i Niirnberg och Augsburg på 1500-t.; den ryktbaraste mästersångaren var Hans Sachs.Mätarf järilar (Geometrse) höra till fjärilarna (Lepidoptera). Namnet kommer sig av att larverna ”mäta” den vägsträeka, de tillryggalägga, genom att flytta de bortre fotbärande ItMier* na intill de främre, som sedan i sin tur flyttas framåt. Vanligen nattfjärilar men många flyga om dagen. Larverna visa ofta stor likhet med buskars och träds kvistar, då de oroas och sträcka ut kroppen. Hit hör bl. a. den vackra krusbärsmät.ir<j i.

Mätning av fartyg. — 1. Skeppsmätning*. — 2. Vid M. av kappseglings-båtar användas särskilda mätningsreg-ler, vilka syfta till att möjliggöra en jämförelse mellan olika båtars kapp-seglingsvärde.

Mätress’ (fr. maitresse), egentligen härskarinna; älskarinna.

Möbelkonst. Under antiken förekom hos egypterna snidade, ofta förgyllda möbler av trä, medan exempelvis assyrierna smyckade sina möbler med elfenbens- el. metallinläggningar. Inom den grekisk-romerska M. forekommo konstnärligt utsmyckade möbler av exempelvis brons, elfenben, silver el. guld. — De m e d e 11 i d a möblerna utfördes huvudsakligen av trä, (valnöt, ek) och voro tunga och massiva, ofta väggfasta men dyrbart smyckade med snidverk i relief och (i Italien) med trämosaik. — 11 e n ä s-sansen använde sig mest av ek men även av rosenträ och ebenholts. Möblerna voro smakfullt komponerade och luxuöst utsirade samt pryddes ofta med inläggningar och målningar. Som möbelöverdrag användes gärna gyllenläder. — Under barocken blevo

möblerna tyngre med svängda, utbuktande linjer. Stora speglar i breda ramar började använda.?. — Rokokons möbler utmärkas av svängda men lättare former med de typiska S-formiga benen. Marmorskivor användas till borden och rikligt med inläggningar (trä, sköldpadd, pärlemor, metaller) förekom. Ofta förgylldes el. vitmålades möblerna. — Ludvig XIV: s stilen (den svenska gustavianska stilen) kännetecknas av rätare linjer och finare proportioner, vilket åstadkom en verkan av elegant sirlighet. Man dekorerade möblerna med ciselerade guld- och pärll.andsmotiv.

— Under revolutionstiden utvecklades en stil, som sökte efterbilda antikens. Resultatet blev stelhet och tyngd i formerna, vilket delvis kännetecknade den följande ein pirest i-1 e n (den svenska Kar l-.T ohan s-stilen). Utmärkande för denna är ett rikligt användande av lyror, antika trefötter, sfinxer och lagerkransar. — M. har under 180 0- och 19 0 0-t. behärskats av växlande smakriktningar, men i utvecklingen har på senare tid

framträtt en tydlig tendens till enkelhet och väl avvägda proportioner med särskild hänsyn tagen till den praktiska användbarheten och bekvämligheten. Ornament användas med en viss sparsamhet. Se Bil. Möbelstilar I och II.

Möckeln, trenne svenska insjöar. —

1. Insjö i s. Småland. 47 kvkm. Genom-flytes av Helgeån. — 2. Mindre insjö i ö. Småland. — 3. Insjö i ö. Värmland. 20 kvkm.

Möen, ö i östersjön, sö. om Sjsel-land, Danmark. 217 kvkm. 18,000 inv. En sänka, fylld av en rad torvmossar, delar M. i en lägre v. del och en högre ö. del. Den senare, Höje Möen, uppnår en höjd av 142 m. och stupar brant i havet från 100 m:s höjd vid Möens klint, vilken liksom ön i övrigt består av krita. På grund av sin naturskönhet är Möen livligt besökt av turister.

Mögel, svampar, som på organiska ämnen, födoämnen o. dyl. bilda ett luddigt överdrag av blå, grön, grå till vit färg. Detta består av svampmyce-lium och fruktkroppar, som avsöndra sporer.

Mö ja skärgård, ögrupp i Stockholms yttersta skärgård, bebodd huvudsakligen av fiskare (750 inv.).

Mölle, municipalsamhälle vid n. inloppet till Öresund, nv. Skåne. 700 inv. Livligt besökt badort.

Möller. — 1. Artur M., f. 1883, författare, som utgivit romaner och noveller, oftast behandlande erotiska motiv (Student synder, Femton år)

— 2. F. Gustav M., f. 1884, socialdemokratiska partiets sekreterare sedan 1916, medarbetare i Arbetet 1906, i Skånska Socialdemokraten 1907—12, chef för Tidens förlag 1912—17. Ledamot av. andra kammaren 1918, första kammaren sedan urtiman 1919. Huvudredaktör för Social-Demokraten 1921— 24, socialminister 1924—26, ledamot av Socialiseringsnämnden från 1918 och dess ordförande från 1926.

Mölndal, stad 1 mil sö. om Göteborg, v. Västergötland. 15,100 inv. Stort ol-jeslageri, margarinfabrik. Textilindustri.

Mön, se Möen.

Mön’ja, ett som färg och kitt begagnat, rött ämne, som kemiskt är en förening mellan bly och syre [PbsO-i].

Mönsterskydd. Genom registrering uti mönsterregistret hos Patent- och Registreringsverket kan en upphovsman till mönster el. modell vinna rätt att med andras uteslutande använda mönstret el. modellen vid tillverkning. Denna rätt kan även tillerkännas den, som kan visa sig av upphovsmannen ha förvärvat rätt till mönstret el. modellen. För att registrering skall kunna ske erfordras bland annat, att mönstret, innan ansökan gjordes, ej varit intaget i allmänt tillgänglig tryckt skrift el. varit återgivet på offentligen till salu hållna alster. M. gäller för en tid av fem år räknat från den dag, då ansökan inkom.

Mönsterås, köping vid Kalmarsund, ö. Småland. 1,700 inv. Tändsticksfabrik. Trävaruexport.

Mönstring hålles enligt värnpliktslagen av den 12 juni 1925 årligen i november och för studenter och likställda 15—31 oktober.

Mörbylånga, köping vid Kalmarsund på Ölands västkust. 550 inv.

Mörcke, B., f. 1801, militär, krigsminister 1914—17 i Hammarskjölds ministär.

Möre fylke, norskt fylke, omfattande sydvästligaste delen av Nordanfjällske Norge. 15,052 kvkm. 103,000 inv., därav 35,000 i fylkets städer: Ålesund, Molde (residensstad) och Kristians-sund.

Mörike, E., 1804—75, tysk författare, främst känd genom sina dikter, vilka äro skrivna i enkel, om folkvisan påminnande form.

Mörköfjärden, fjärd mellan Södertörn och det övriga Södermanland. I M. ligger Mörkö, 58 kvkm.

Mörne, Arvid, f. 187G, finländsk författare. M. har utgivit flera diktsamlingar (Döda å r) och romaner, skildrande de svensk-finska kustbornas liv.

Mörner. — 1. Birger M., f. 18G7, författare. M:s böcker behandla vanligen ämnen ur historisk el. exotisk miljö (Dess höga plaisir, Under halvmånen). M. har företagit vidsträckta resor bl. a. till Söderhavs-öarna. — 2. Axel M., f. 1808, landshövding i Hallands län sedan 1920. Ledamot av första kammaren 1911—12.

Mörrums å, sydsvenskt vattendrag. Upprinner i Småland, där den bildar avlopp för flera sjöar, bland dem

Helgasjön och Åsnen, rinner i sydlig riktning genom Blekinge, utfaller i östersjön. Längd 175 km.

Mörsare, se Haubits.

Mö’rsil, kurort för behandling av lungtuberkulos, i v. Jämtland, vid Indalsälven, inom socknen med samma namn.

Mört (Leuciscus rutilus) hör till mörtfisksläktet. 20—30 cm. lång. Ryggen svartgrå, sidorna silverfärgade, buken vitaktig. Fenor röda. ögon-ring röd. Allmän i hela Europa n. om Alperna. Hela Sverige. Vitt och välsmakande kött men mycket ben. Se Bil. Fiskar II.

Mösseberg, Västergötland, ett av Falbygdens taffelberg, vid vars fot ligger M: s sanatorium och vatten-kuranstalt.

Mösspartiet, Mössorna, politiskt parti under frihetstiden, grundat i opposition mot hattpartiet. Det äldre M. organiserades egentligen först efter hattpartiets seger 1739, ehuru benämningen ”mössor” redan givits Arvid Horns anhängare. Partiet kom från början i farligt beroende av Ryssland och störtades utan att ha vunr nit någon avgörande seger över hattarna, trots att det var i majoritet på riksdagen 1742—43. Det y n gre M., som uppstod under 1750-t: s slut, fortsatte det äldre partiets traditioner, ehuru det demokratiska elementet nu var ojämförligt starkare. M. trädde i skarp opposition mot hattarnas lättsinniga slöseri med statsmedel. De gjorde sig emellertid starkt beroende av Ryssland, vilket återigen visade sig farligt för partiets bestånd. 1765—69 sutto mössorna vid styret och efter att under en tid ha fått vika för de förenade hov- och hattpartierna voro de 1771—72 åter de härskande. I och med Gustav III: s statskupp 1772 försvann såväl möss- som hattpartiet. N

N, den fjortonde bokstaven i vårt alfabet. — Förkortning för norr. — Kem. tecken för en atom kväve (nitro-genium.) — Handelsterm = netto. — Romerskt taltecken = 900.

Na, kem. tecken för en atom natrium.

Naantali [na*n-], se Nådendal.

Na’bo, granne.

Nabo’b, ursprungligen ståthållare; engelsk-indisk hederstitel; person, som skaffat sig rikedomar i Indien ; enormt rik person i allmänhet, som för ett luxuöst liv.

Nabopolas’sar, se Babylonien.

Nach Belieben lFbenl, ty., efter behag.

Nacka, socken invid Stockholm med ett flertal stora industriella [-anläggningar (Finnboda slip, Saltsjökvarn m. fl.). Naturskön trakt.

Nack’spil (ty. Nachspiel), samkväm omedelbart efter en fest; även senare delen av en tillställning.

Nadi’r, den punkt på himmelssfären, som ligger lodrätt under våra fötter, således motsatsen till zenit.

Nsestved, stad vid Susaa, nära dess utlopp, s. Sjselland, Danmark. 10,800 inv. Stort gjuteri, stort pappersbruk.

Naf’ta, se Bergolja.

Naf’tali, enligt gamla testamentet en israelitisk stam i n. Galiléen, som skulle härstamma från en av Jakobs söner.

Naftali’n, ett till den aromatiska serien hörande kolväte. Kem. formel CioHs. N. framställes genom fraktio-nerad destillation av stenkolstjära och är vid vanlig temperatur ett fast ämne (vita kristallfjäll), smältpunkt 79°. Dess viktigaste användning är för framställning av färgämnen. Användes även på grund av sin lukt som medel mot mal.

Nafte’ner, kolväten, tillhörande den aromatiska serien, ingå i rysk petroleum.

Nagaipatta’m, se Negapatam.

Nagaj’ka, ry., ett slags av kosacker använd piska.

Nagrasa’ki, sjöstad på v. kusten av japanska ön Kiusiu. 190,000 inv. Livlig handel med Asiens fastland. N. var i mer än 200 år (1641—1854) holländarnas enda hamnplats i Japan.

Nagoja, stad på s. kusten av japanska ön Hondo. 750,000 inv., till storleken den tredje bland Japans städer. Viktig handels- och industristad med bland annat tillverkning av porslin,

bomulls- och silkesvävnader samt emaljarbeten. Hamnstad är Yokkaisji.

Nagpur [nagpo’ae], stad i n. Främre Indien, huvudstad i brittiska Centralprovinserna. 145,000 inv. Bomulls-och sidenindustri.

Na’hum, en av gamla testamentets profeter, som antagligen levde mot slutet av 600-t.

N,a’in, ort i s. Galiléen, Palestina, fordom stad, numera en liten by. Omnämnd i Lukasevangeliet (7 kap.: 11).

Nairo’bi, huvudstad i brittiska Östafrika vid Ugandabanan. Omkring

28,000 inv.

Nai’v, barnslig, okonstlad, oreflekterat öppenhjärtig, enfaldig. — N a-i v i t e’t, omedelbarhet, enfald.

Naivism, en expressionistisk konstriktning, som söker nå konstnärlig effekt genom att efterbilda barnens tafatta och oreflekterade teckningar. Som N: s grundare brukar räknas fransmannen Henri Rousseau.

Naja’der, i den grekiska mytologin benämning på de vattennymfer, som troddes liålla till i inlandsvatten (käll-nymf, flodnymf, sjönymf). I den bildande konsten framställes gärna N.

Nakenfröiga växter, se Gj^mnosper-mte.

Nakskov, stad vid Nakskov fjord, v. Lolland, Danmark. 13,500 inv., Lollands största stad. Livsmedelsindustri. Spannmålshandel.

Nak’terhus, kompasskåp på fartyg.

Nama’landet, del av Sydafrikanska unionen (engelsk besittning). 50,000 kvkm. Omkring 30,000 inv., till största delen hottentotter och blandfolk.

Namaque [namak’], se Namalandet.

Namdalen, skogrik dalgång, fortsättning av Namsfjorden upp efter 'Nam-senälven i Norge, n. om Trondhjéms-fjorden.

Namnchiffer, namnteckning av mer el. mindre utsirade initialer.

Namnlösa sällskapet, ett litterärt sällskap bland Uppsalastudenterna på

1860-t. Till N. hörde bland annat Snoilsky, Wirsén och Wikner. N. opponerade mot romantiken och företrädde en måttfull realism.

Namnrätt. Någon fullständig lagstiftning om rätten till namn finnes ej ännu. Ett förslag till lag om släktnamn har emellertid utarbetats. Gällande rättsregler återfinnas i Kungl. förordningen angående antagande av släktnamn, given den 5 december 1901. Namnsedel, ett skriftligt intyg angående författarskap. N. skall innehålla uppgift om författarens namn och om hans hemvist. Uppgiftens riktighet skall vara bestyrkt av tvenne på orten boende, välkända män. Skulle uppgifterna visa sig oriktiga, få de personer, som bestyrkt dem, stå förfa ttaransvar. Boktryckare, som ej förskaffat sig N., får själv svara, som om han vore författare. För periodiskt utkommande skrift gälla ej bestämmelserna om N. För innehållet i dylik skrift har boktryckaren ej något ansvar, utan åvilar detta helt och hållet utgivaren.

Namnskydd, det skydd, som beredes bärare av en del namn till förhindrande därav, att annan person gör ifrågavarande namn till sitt. N. kan tillerkännas både juridiska och fysiska personer.

Namnstämpeln, benämning på en under Fredrik I: s regering i Sverige införd kunglig namnstämpel, varigenom konungen slapp att själv underteckna mindre viktiga regeringsbeslut. Under konung Adolf Fredriks regering användes N. som medel att inskränka kungamakten, i det rådet av ständerna erhöll rätt att använda N. på alla regeringsbeslut, även de som konungen ej godkände. I och med Gustav III: s statskupp 1772 avskaffades N.

Nam'senälven, norsk älv i Nord-Tröndelag fylke. Genomflyter Nam-dalen och utfaller i Namsfjorden av Atlanten. N: s längd uppgår till 150 km.

Namsfjorden, se Namsenälven.

Nam'sos, stad i Norge vid Namsfjorden, 2,500 inv. Trävaruexport.

Namur [namy'r]. — 1. Provins i sö. Belgien. 3,660 kvkm., 353,000 inv. N. har en betydande järn- och stenkolsproduktion och är ett högt utvecklat industriområde med företrädesvis järnindustri. — 2. Stad i N. I., belägen vid floden Maas. 32,000 inv. Järnindustri.

Nancy [nangsi'], stad i nö. Frankrike.

113,000 inv. Spinnerier, konsthantverk och konstindustrier (fajans etc). Universitet. — N. var fordom huvudstad i Lothringen.

Nan'grasaki, se Nagasaki.

Nan'king:, huvudstad i kinesiska provinsen Kiangsi vid nedre loppet av Jangtse-kiang, 400,000 inv. N. är en mer än 2000 år gammal stad och var 317—582 samt 1368—1403 Kinas huvudstad. Var en tid världens folkrikaste stad. Ännu på 1850-t. hade den omkring 800,000 inv. År 1853 intogs staden av ett upprorsparti. Den återtogs år 1864 av de kejserliga, varvid den fullständigt ödelädes. Numera har N. sin största betydelse såsom Kinas förnämsta lärdomscentrum.

Nan'king:, ursprungligen benämning på ett lärftvävt kinesiskt tyg av gul el. rödgul bomull. I handeln förekommande N. är i regel icke äkta utan vävt av vanlig vit bomull, som färgats, understundom även i andra färger än den egentliga N.-färgen.

Nan'ling, se Nan-sjan.

Nan'sen. — 1. Fridtjof N., f. 1861, professor i Oslo, naturforskare, upptäcktsresande, politiker. N. var den förste, som övertvärade den grönländska inlandsisen (1888). Han gjorde med fattyget Fram 1893—96 en berömd färd över Norra Ishavet, varunder han 1895 lämnade fartyget, tog sig över isen fram till Franz Josefs land, där han övervintrade. Han träffade där på Wind-wardexpeditionen under Fr. Jackson, vilken förde honom till Norge, dit han kom nästan samtidigt med Fram. N. har senare gjort flera expeditioner för oceanografiska forskningar. Som politiker har N. medverkat vid unions* upplösningen, varit sändebud i England, ombud i N. F. och i denna

egenskap inlagt stor förtjänst, organiserat fångväxling med Ryssland, varit verksam för lindrande av nöden i detta land m. m. — 2. Peter N., f. 1861, dansk författare och tidningsman, 1896 litterär chef för Gyldendalske bokförlag. Av N: s noveller må nämnas Et hjem, Julies dagbog. — 3. Betty N., f. 1873, känd dansk skådespelerska.

Nan’scnfonden, en med anledning av Fram-expeditionens lyckliga hemkomst i Norge bildad fond för understödjande av vetenskaplig forskning.

Nan-sjan, Nanling, berg i s. Kina, vattendelare mellan Hoang-ho och Jangtse-kiang.

N,an tes [nangt], stad i v. Frankrike vid Loire, nära dess mynning. 184,000 inv. Livlig' industri- och handelsstad med skeppsvarv.

Nante’siska ediktet, en 1598 i Nan-tes utfärdad lag, som gav protestanterna (hugenotterna) religionsfrihet. N. upphävdes 1685.

Napoleon, franska kejsare och prinsar. — 1. N. I, 1769—1821, fransmännens kejsare, tillhörde en fattig adelsfamilj på Corsica och blev 1785 artilleriunderlöjtnant i franska armén. N. utmärkte sig vid belägringen av Tou-lon, krossade ett försök till statskupp i Paris och utnämndes 1796 till överbefälhavare över den mot österrikarna kämpande franska armén i Italien. Efter ett segerrikt fälttåg, under vilket N. vann soldaternas beundran och förtroende, gjorde han sig till herre över Italien och slöt redan f. å. freden i Campo Formio. 1798 ledde N. ett fälttåg till Egypten i syfte att undan-tränga engelsmännen och småningom Skaffa Frankrike herraväldet över Indien. Egypten erövrades visserligen, men den engelske amiralen Nelson förstörde under tiden den franska flottan. Endast med svårighet lyckades N. taga sig tillbaka till Frankrike, som han fann i ett tillstånd av inre oordning och starkt hotat av yttre fiender (Österrike, England m. fl.). Begagnande sig av den kritiska situationen utförde N. med hjälp av bland andra sin broder Lucien Bonaparte en statskupp 9 nov. 1799 (18 brumaire år VIII) och gjorde sig till Frankrikes herre i egenskap av förste konsul. N: s första åtgärd var att återtaga Frankrikes erövringar, som till största delen gått förlorade. Efter att ha slagit österrikarna i Italien (Marengo 1S00), ingick han freden i Lunéville 1801 och slöt f. å. även fred med England i Amiens. Under en kort tid kunde N. nu ägna sig åt den inre styrelsen, som han skickligt organiserade. 1804 antog N. kejsartiteln. Emellertid var striden mellan Frankrike och England snart åter i full gång, och till England slöto sig efter hand Österrike, Preussen och Ryssland. 1805 krossade Nelson den franska flottan vid Tra-falgar. N. sände sina härar mot fienderna på kontinenten. Han ryckte in i Österrike, vann i ”trekej-sarslaget” vid Austerlitz en glänsande seger över de österrikiska och ryska kejsarnas förenade arméer samt tvang Österrike till fred. F. å. övervann N. preussarna (Jena, Auerstädt) och slog 1S07 den ryska armén (Friedland), varefter han med Ryssland ingick fred och förbund i Tilsit s. å. Med det s. k. kontinentalsystemet sökte han krossa Englands välde, i det han förbjöd länderna på kontinenten att handla med England. Detta system, som visade sig omöjligt att genomföra, var en av de förnämsta orsakerna till N: s fall. ISOS erövrade N. Spanien och 1809 besegrade han ånyo Österrike. Därefter skilde han sig från sin första gemål, Josephine de Beauharnais, och gifte sig med den österrikiske kejsarens dotter, Marie Louise. 1812 bröts förbundet med Ryssland och N. började sitt ödesdigra ryska fälttåg. Efter att ha erövrat Moskva tvangs han till återtåg t>ch hans arméer skingrades el. tillintetgjordes (Beresina). Sedermera slöto sig Österrike och Preussen till N: s fiender och i det stora slaget vid Leipzig 1813 blevo fransmännen besegrade. F. å. tvangs N. att avstå från sitt rike med undantag av ön Elba. Redan 1815 sökte emellertid N. återtaga sitt land men besegrades i grund vid Waterloo s. å. (”de hundra dagarna”). Under återstoden av sitt liv hölls K[. fången på ön S: t Helena.

1840 fördes hans stoft till Invaliddomen i Paris. N. anses som en av alla tiders främsta härförare och hans i många avseenden geniala begåvning har förskaffat honom en plats bland världshistoriens stormän. — 2. N. II, 1811—32, hertig av Reichstadt, ende son till N. I och Marie Louise av Österrike. Vid faderns fall 1814 fördes N. till sin morfader, kejsar Frans I av Österrike. Det bonapartistiska partiet arbetade på att få N. erkänd som Frankrikes kejsare, men deras planer gingo om intet genom N: s tidiga död.

— 3. N. III, 1808—73, fransmännens kejsare, tredje son till konung Ludvig av Holland, brorson till N. I. Sedan

N. I: s son dött, betraktades N. av bonapartisterna som arvtagaren till det franska kejsardömet. Han gjorde ett par misslyckade försök till statskupp och dömdes 1840 till livstids fängelse. 1846 lyckades han rymma och bosatte sig därefter i England. Under fängelsetiden hade N. sysselsatt sig med författarskap och bl. a. utgivit en filantropisk-socialis-tisk broschyr, vilken blev populär bland den franska arbetarklassen. Revolutionen 1848 ökade avsevärt N: s utsikter. N. ingick som deputerad i nationalförsamlingen ocn valdes till franska republikens president. Genom en statskupp 1851 upplöste N. nationalförsamlingen och efter en folkomröstning f. å. valdes N. till fransmännens kejsare. N : s anseende växte oerhört genom hans framgångsrika deltagande i Krimkriget (1853—56) och i Sardiniens krig mot Österrike, under vilket han vann segrarna vid Ma-genta och Solferino 1859. Den olyckliga expeditionen till Mexico 1862—67 minskade emellertid N: s popularitet i hög grad. Under den följande tiden växte oppositionen, och för att få folket på sin sida genomdrev N. en liberal författningsändring 1870. Under det ödesdigra kriget med Tyskland 1S70—71 (se Fransk-tyska kriget) störtades det andra napoleonska kejsardömet genom den s. k. Septemberrevolutionen i Paris 1870. N., som tillfångatagits i slaget vid Sedan s. å., frigavs f. å. och bosatte sig i England, där han jämte sin son ligger begraven. _ 4. n. (”N. IV”), 1856—79, ”kej-sarprinsen”, fransk tronpretendent, ende son till N. III. Efter kejsardömets fall vistades N. i England. Sedan fadern dött 1873, blev N. bona-partisternas tronkandidat. 1879 deltog han i en engelsk expedition mot zulu-kaffrerna i Sydafrika och stupade där s., å.

Na’poli, italienska namnet på Neapel*.

Na’poli di Roma’nia, venezianernas namn på Nauplia*, Narba’du, flod i Främre Indien, som utgör gräns mellan Deccan och Hindustan och utmynnar i Arabiska havet.

Narbo, se Narbonne.

Narbonne [-hån’], stad i Languedoc, nära Medelhavet. 28,000 inv. Här grundläde romarna redan år 118 f. Kr. sin första koloni, av dem kallad Narbo martius.

Narbudd’a, se Narbadu.

Narciss (Narcissus), släkte hörande till amaryllisväxternas familj (Amaryl-lidacese). Kring blompipens mynning sitter en klocklik el. skålformig bikrona. Mest kända äro den gulblommiga, luktlösa Påskliljan (N. pseu-donarcissus) och den vita, välluktande Pingstliljan (N. poeticus). Vår- och försommarväxter. Vanliga i våra blomsteraffärer äro också den gula, välluktande Jonkillen (N. jonquilla) och den vita el. gula T a-z e 11 e n (N. tazetta).

Narcylc’n, en blandning av acetylen och syrgas, vilken är ett snabbt och kraftigt verkande bedövningsmedel med obetydliga biverkningar.

Na’rdus, rotstock från Nardostachis jatamansi, en på Himalaja växande ört, som är känd för sin vällukt.

Narkiss’os, i den grekiska gudasagan en skön yngling, som förälskade sig i sin egen bild. Oavbrutet speglande sig i en källas vatten försmäk-tade N. och förvandlades till en nar-

Narko’s, bedövning. Jfr Bedövningsmedel.

Na’rowa, flod i Estland, genom vilken Peipus har sitt utlopp till Finska viken. N. är segelbar såväl ovanför som nedanför forsarna vid Narva, förbi vilka en slussled har planerats.

Narr, se Hovnarr.

Narv, läderliudens översida på hudar. Jfr Garvning.

Nar’va, stad i Estland vid floden Narowa. 21,000 inv. Bekant från svenskarnas strider med Ryssland, framför allt genom Karl XII: s seger 20 nov. 1700.

Narval (Monoceros) har en 2—3 m. lång, spiralvriden stöttand i vänstra överkäkshalvan. Längd 5—6 m. Den förekommer i nordliga hav.

Narvik, stad vid Ofotenfjorden, v. Nordlands fylke, n. Norge. G,500 inv. Ändstation för Lule-Ofotenbanan. Utskeppning av malm från Kirunavaara-Luossavaara malmfält. I-Iärigenom har N. livligare sjöfart än någon annan norsk stad utom Oslo.

Nasaf jällct, beläget vid norska gränsen i Arjeploug, bekant genom där förekommande silverfyndigheter, som under stora svårigheter voro föremål för bearbetning på 1600- och 1700-t :n.

Nasa’lcr, näsljud, språkljud, vid Vars frambringande gomseglet är

nedsänkt, så att luftströmmen samtidigt passerar både genom mun och näsa. Vanligast äro de nasalerade vokalerna (franskan, portugisiskan, polskan m. fl. språk), men även nasal-konsonanter förekomma (sanskrit). De olika språkens vulgärare uttal kännetecknas av genomgående nasaliserade språkljud.

Nasaréer, judarnas beteckning för de kristna under den äldsta kyrkans tid.

Nasare’ner, nazarener, en grupp tyska målare i början på 1800-t., vilka målade religiösa tavlor och närmast anslöto sig till ungrenässansens mästare. Bland dem märkas Cornelius och Scliadow.

Na’saret, stad i s. Galiléen, Palestina. Omnämnd i Nya Testamentet såsom den ort, där Jesus växte upp.

Nashvillc [n8esj’vill], huvudstad i Tennessee, U. S. A. 118,000 inv., därav en tredjedel negrer. Kvarn- och trävaruindustri.

Nasi’r, enligt gamla testamentet en person, som för viss tid el. för livstid vigt sig åt Guds tjänst och som tecken härpå låtit håret växa.

Nass’au, fordom tyskt hertigdöme, sedan 1866 införlivat med Preussen. Drottning Sofia, Oscar II: s gemål, var dotter till hertig Vilhelm av N.-Weilburg. Jfr I-Iessen-Nassau.

Nata’1, stat i Sydafrikanska för-bundsstaten (brittisk besittning), belägen vid sö. kusten av Afrika. 91,000 kvkm. 1,428,000 inv., till största delen färgade. Viktigaste stad Pieter-maritzburg, 35,000 inv. Sockerrör och té odlas vid kusten. Boskapsskötsel är viktigaste näringsgren. Bland bergsbruksprodukter märkas guld och kol. Exporten omfattar huvudsakligen ull, hudar, socker och kol.

Nathorst, Alfred Gabriel, 1850—1921, världsberömd växtpaleontolog, deltagare i flera polarexpeditioner och ledare av en expedition 1898 till Spetsbergen och Grönland.

Natier [-tje’l, J. M., 1685—1766, fransk målare, vars porträtt höra till rokokons mest representativa alster.

Nation [nej’sjn], The Nation and the Athenjeum, en engelsk veckotid-skrift, som bildades 1921 genom sammanslagning av Nation, en politisk, liberal tidskrift, och Athenteum, en tidskrift för konst och litteratur. N. är på sitt. område en bland de ledande engelska tidskrifterna.

Nationaldag, en för hela folket gemensam patriotisk högtidsdag. N. firas i Norge 17 maj, i Danmark 5 juni, i Finland 16 maj, i Frankrike 14 juli, i Tyskland 2 september, i Italien 20 september och i Amerikas förenta stater 4 juli. Sverige s&knar N., ehuri}på senare tid framträtt tendenser att göra 6 juni till N.

Nationalekonomi, vetenskapen om folkhushållningen, d. v. s. om de ekonomiska företeelserna betraktade ur samhällets synpunkt. Understundom indelas N. i teoretisk nationalekonomi, vars uppgift det är att uppställa de lagar, de orsakssammanhang, som reglera det ekonomiska livet, och praktisk nationalekonomi, som omfattar de ekonomiska lagarnas tillämpning på de faktiskt existerande ekonomiska förhållandena och de riktlinjer, efter vilka utvecklingen bör äga rum för att bli till största möjliga gagn för samhället. Inom den teoretiska N. behandlas de lagar, som reglera prisbildningen, produktionen och avkastningens fördelning på de olika produktionsfaktorerna (arbetet och arbetslönen, jorden och jordräntan, kapitalet och kapitalräntan). Som en särskild gren av N. kan läran om stats- och kommunalhushållningen betraktas. Ofta behandlas den dock som en självständig vetenskap (finansrätt).

Nationalekonomiska föreningen, en år 1877 i Stockholm bildad förening, vars syfte är att befrämja studiet av

nationalekonomi samt genom föredrag, diskussioner och utgivandet av skrifter bidraga till utredandet av frågor, som höra inom denna vetenskaps område.

Nationalföreningen mot emigrationen, en år 1907 stiftad förening för motverkande av emigrationen. N: s arbete bedrives efter tvenne linjer, upplysningsarbete och arbete på förmedlande av utkomstmöjligheter. Arbetet erhöll snart nog en mycket betydande omfattning med ett stort antal särskilda upplysnings- och förmed-lingsbyråer, som samarbetade med andra officiella el. enskilda institutioner. Särskilt ifråga om jordförmedlingen har föreningen genom sina byråer ocli genom föreningen närstående företag, t. ex. särskilda egnahemsbolag, utfört ett betydande arbete. Från 1920 har dock föreningen på grund av emigrationsproblemets förändrade läge fått i väsentlig mån omlägga och inskränka sin verksamhet. Genom byråer i Stockholm, Göteborg och Malmö, särskilt avsedda för utlandssven-karna, och genom det föreningen närstående företaget aktiebolaget Svensk jordförmedling bedriver dock föreningen alltjämt en ganska ' omfattande verksamhet. N. utger publikationen ”Hem i Sverige”.

Nationalföreningen mot tuberkulos, se Svenska nationalföreningen mot tuberkulos.

Nationalförmögenhet, det i penningar uppskattade värdet av ett folks totala egendom, fastigheter, maskiner,

fartyg etc. Skulder och fordringar mellan de olika medborgarna inom en nation kunna således icke ingå i N., de taga ut varandra. Däremot måste det belopp medtagas, som kvarstår, sedan det sammanlagda beloppet av fordringarna på utlandet minskats med skulderna till utlandet. Enligt gjorda beräkningar uppgick Sveriges N. år 1908 till omkring 14 miljarder kronor.

Nationalgarde upprättades under franska revolutionen i Paris 1789. N. avskaffades slutgiltigt 1872. La Fayette var N: s förste chef.

Nationalgodtemplarorden, en år 1888 genom en utbrytning ur godtemplar-orden bildad nykterhetsorganisation, som år 1922 förenades med templar-orden till en ny organisation, National-templarorden.

Nationalism, en politisk åskådning, som särskilt starkt betonar nationali-tetsgrundsatsen. överdriven N. brukar ges benämningen chauvinism. För en nationalistisk politisk rörelse, som främst inriktar sig på att med det egna landet förena av landsmän bebodda områden inom andra stater, användes ofta beteckningen irredentism.

Nationalitetsprincip, grundsats, enligt vilken folk av samma nationalitet böra tillhöra samma statssamliälle. Napoleon I: s världsvälde framkallade rörelser av detta slag, vilka fingo stor betydelse för den europeiska politiken. Försök till N: s realiserande ha dels gått ut på att förena de folkelement, som äro spridda i olika stater (Tyskland, Italien), dels att splittra en stat, som uppbyggts av till olika nationaliteter hörande folk (österrike-Ungern, Danmark, Turkiet). N. var en av de ledande, ehuru ofta åsidosatta grundsatserna vid frederna efter världskriget.

Nationalmusei vänner, förening, stiftad 1911, med uppgift att inköpa konstföremål till Nationalmuseum, dock ej konstverk av levande svenska konstnärer.

Nationalmuseum i Stockholm inrymmer statens konstsamlingar och historiska museum. Ursprungligen förvarades statens konstsamlingar i det s. k. Kungl. museet i nordöstra flygeln av Stockholms slott. 1850 påbörjades byggandet av ett nytt museum, i renässansstil, vilket blev färdigt

1863. Genom byggnaden löper ett trapphus, vars väggar äro smyckade med freskomålningar av Carl Larsson. Museet är även dekorerat med skulpturer. Det inrymmer 16 stora utställningssalar och ett 50-tal mindre salar. N: s konstaydelning består av målar-och bildhuggarkonstsamlingar, handteckningar och gravyrer samt en avdelning för konsthantverk, Nationalpark, se Naturskydd.

Nationalsång:, nationalhymn, se Folksång.

Nationaltemplarorden, en år 1922 genom sammanslagning av templarorden och nationalgodtemplarorden bildad absolutistisk nykterhetsorganisation. Dess medlemsantal uppgick år 1926 till 41,155 äldre medlemmar, fördelade

pä 976 lokalavdelningar och 12,617 yngre medlemmar, fördelade på 261 barntempel.

Nationalverkstäder, arbetsföretag, igångsatta av franska regeringen enligt beslut den 25 febr. 1848. N. avsågo avhjälpandet av den oerhörda arbetslöshet, som då härskade i Paris. Flera offentliga arbeten påbörjades, men organiseringen var bristfällig och kostnaderna blevo enorma för staten, varför regeringen såg sig nödsakad att upphöra med N. Detta ledde till det s. k. juniupproret, efter vars kuvande N. upphörde.

Nationella partiet i första kammaren bildades 1912, då en sammanslutning ägde rum av moderata partiet och högergruppen. Biskop G. Billing,, blev ordförande och efterträddes 1913 av E. Trygger.

Nationernas förbund, en sammanslutning av stater, vilken har till uppgift att verka för fredens bevarande. Sedan 1915 har i England verkat en förening för bildandet av N. 1916 bildades en liknande amerikansk förening. President Wilson var en varm anhängare av idén om ett N. Vid fredskongressen i Versailles antogs på hans initiativ en förbundsakt för N., vilket skulle omfatta de allierade och associerade makterna. Dessutom inbjödos 13 neutrala stater, däribland Sverige, att ingå i N. Förenta Staterna vägrade att ansluta sig, liksom Ecuador och Hedsjas. Tyskland var från början uteslutet. Efter svåra slitningar har Tyskland dock 1926 upptagits i förbundet (med permanent rådsplats). N. består av en för sa m-1 i n g av ombud för de olika staterna. Alla stater få sända 3 representanter men ha endast en röst. Församlingen sammanträder i september samt oftare, om så erfordras. Rådet omfattar vissa av församlingens medlemmar, nämligen England, Frankrike, Italien och Japan samt numera Tyskland, vilka äro permanenta medlemmar, jämte 9 för viss tid utsedda rådsmedlemmar. N. har även ett permanent sekretariat, som är uppdelat på flera huvudsektioner. Gränserna mellan rådets och församlingens maktbefogenheter äro ganska oklara. N. har sitt säte i Genéve. Till N. hör p e r-manenta internationella domstolen i Haag, som började sin verksamhet 1922 och vilken har att

fälla domslut i frågor, som hänskjutas till den. Dessutom hör till N. internationella arbetsorganisationen, som har att arbeta för enhetliga konventioner rörande en del sociala frågor, såsom arbetslöshet, nattarbete etc. N. har vidare speciella kommissioner för hälsovård, kommunikationer, ekonomiska frågor etc. Pä uppdrag av N. förvaltas de förutvarande tyska kolonierna samt en del turkiska områden av vissa makter, s. k. mandatärmakter. N. har sedan sin tillkomst haft att närmare utarbeta bestämmelser om hur tvistigheter mellan stater, anslutna till förbundet, skola kunna avgöras på fredlig väg. Vid flera tillfällen har N. med viss framgång kunnat få till stånd lösningar av hotande konflikter.

Nationsföreningar, sammanslutningar vid Uppsala och Lunds universitet mellan studerande från samma hembygd (landskap el. grupp av landskap), t. ex. Upplands, Norrlands. Sörmland-Närkes N. De ha självstyrelse, egna fonder och i Uppsala egna nationshus. N. äro i flera avseenden en egendomlighet för Sverige och ha sedan gammalt i mycket satt sin prägel på studentlivet.

Nativite’t, födelsefrekvens, antalet födda på viss tid och visst område. Nativitetstal är antalet födda per

1,000 invånare.

Natrium, en av alkalimetallerna, allmänt förekommande i naturen i form av olika slags salter. Kem. tecken Na. Atomvikt 23. Atomvärde 1. Spec. vikt 0.97, smältpunkt 98°. N. är en silvervit, glänsande metall, som emellertid i luften överdrages av ett matt oxidskikt. Vid antändning förbrinner den med gul låga. N. sönderdelar vatten under bildning av N.-liydrat och vätgas. Metallen förvaras därför lämpligen i fotogen. •— Av N.-föreningarna märkas: N.-hydrat el. kaustikt natron [NaOH], vars vattenlösning kallas natronlut; Na.-klorid [NaCl], klornatrium el. koksalt, natriumsulfat [Na2SC>4] el. glaubersalt; N.-nitrat [NaNOs] el. chilesalpeter; N.-tiosulfat [Na2S203], N.-hyposulfit el. fixersalt; N.-karbonat [Na2COs] el. soda; surt N.-karbonat [NatlCOs] el. bikarbonat; N.-silikat [NazSiOs] el. natronvattenglas; N.-tetraborat [Nas B4O7] el. borax. — Förutom som klo-rid i havssalt och fasta saltavlag-ringar och som nitrat i chilesalpeter-lagren förekommer N. i form av o.lika silikat i många vanliga bergartsbil-dande mineral, framför allt i fältspat. Näst aluminium, järn och kalcium är därför N. den rikligast i jordskorpan förekommande metallen. N.-salter ingå i blodet och andra djur- och växt-vätskor.Nattens drottning.

Na’triumbikromat, se Krom.

Natronfältspat, se Fältspat.

Natronlut, natriumhydratets vattenlösning. N. verkar starkt frätande. Användes inom industrin bland annat vid framställning av tvål ocli pappersmassa.

Natronsjöar, avloppslösa sjöar, vilkas vatten är sodahaltigt.

Natronvattenglas, se Vattenglas.

Nattasy'1, anstalt, som bereder nattlogi åt medellösa. I Stockholm och i en del större städer finnas kommunala N.

Nattblindhet, ett vid vissa ögonsjukdomar uppträdande symtom, bestående i nedsatt syn vid svag belysning, fastän synförmågan vid dagsbe-lysning är oskadad.

Nattens drottning (Cereus grandi -florus), hos oss ej sällan odlad kak-tusväxt, vars stora, trattformiga, gula och vita, välluktande blommor i allmänhet blott vara en enda natt. Blommorna slå ut på aftonen, sluta sig mot morgonen.

Nattfjärilar, se Fjärilar.

Nattflyn (Noctuse), medelstora fjärilar. Bakvingar vanligen grå; hos Jor df lyn (Agrotis) dock vackert gulfärgade med svart kantband. Fram-vingarna däremot ha s. k. nattfly-teckning, fläckar och tvärlinjer. Hit höra j ordf lyn, gräsflyet, kålflyet, gammaflyet samt våra största nattflyn, ordensflyen (Catocala). Varför ordensflyen (t. ex. blå ordensbandet och röda ordensbandet), som flyga om natten, ha så grant färgade bakvingar är gåtfullt.

Nattfroster, nattemperaturens sjunkande under nollpunkten, så att vegetationen därav lider skada, inträffa i södra delarna av vårt land ofta på försommaren, i norra delarna på efter-sommaren. Utsatta för N. äro i syn-

nerhet lågt liggande marker, dit den avkylda och därför tyngre luften rinner ned. De äro för övrigt mest hotande under lugna, klara nätter, då marken genom stark utstrålning av-kyles starkare än luften.

Natt ocli Dag, en av Sveriges äldsta nu levande adelssläkter. Till denna ätt hörde Måns Bengtsson till Göksholm, d. omkring 1477, vilken pä grund av en familjetvist mördade Engelbrekt 1436.

Nattskärrorna (Caprimulgidse), familj inom fågelordningen Coraciifor-mes. Omkring 115 arter. Förekommer över nästan hela jorden utom i polartrakterna. Nattfåglar med ljudlös flykt. Nyttiga, då de utrota skadeinsekter. Hit hör nattskärrsläktet (Caprimul-gus) med den hos oss förekommande Natts k ärran (C. europseus), som är allmän i s. och mellersta Sverige, sällsyntare norrut. Flyttfågel.

Nattugglesläktet (Syrnium), ett ugg-lesläkte, som saknar örontofsar. De leva av råttor, småfåglar o. dyl. och äro nattdjur. Kattugglan (S. aluco) är tecknad i brunt, grått och vitt och förekommer allmänt i Sverige. Jfr Bil. Fåglar I. Lappugglan (S. laponicum) är tecknad i grått och brunt. Den finnes i n. Sverige.

Nattvind, Landvind*.

Nattviol (Habenaria bifolia), en orkidé med två mellanblad och vita, välluktande blommor i ax. N. är vanlig på ängsmark.

Nattväktare, en ordningsman, som fordom anställdes i städer för att vaka över den allmänna säkerheten. N. brukade ofta ange tiden genom att vid klockslagen avsjunga s. k. natt-vaktsrop.

Naturahushållning, som är motsatsen till penninghushållning, innebär, att det ekonomiska livet fungerar utan hjälp av penningen som bytesmedel och värdemätare. Då bytet, som är grundförutsättningen för varje mera utvecklat ekonomiskt liv, till följd härav måste bli tämligen begränsat, måste produktionen till största delen förläggas inom det egna hushållet och lönerna utgå in natura. Den äldre medeltiden kännetecknades i stor utsträckning av N.

Natura'lia non sunt tur'pia, lat., ”naturliga ting äro icke skamliga”.

Naturalisation, utlännings erhållande av medborgarrätt*.

Naturalism, inom filosofin en åskådning, närmast överensstämmande med materialismen. Inom konsten beteckning för en riktning, som betonar kravet på verklighetstrohet och därvid opponerar mot stiliserande och dekorativt betonade riktningar. Inom litteraturen betecknar N. en riktning, som har sitt ursprung från Flaubert, bröderna Goncourt ocli Zola och som strävar efter att med användandet av faktiska iakttagelser ge så verklighetstrogna skildringar som möjligt, därvid ofta övervärderande detaljen på bekostnad av helhetsverkan. E. medför även ofta en onödig bredd, en överbelastning med detaljer. Till N: s representanter i de skandinaviska länderna kan man till en viss grad räkna Brändes och Strindberg.

Naturaprcstation, utskyld el. skatt, som ej betalas i pengar utan genom dagsverken el. i spannmål etc. (in na-tura).

Naturell', skaplynne.

Nature morte [-ty'r mårt], fr., "död natur", stilleben.

Naturhistoriska riksmuseet är beläget vid Frescati, utanför Stockholm. Det förvaltas av Vetenskapsakademin. Nuvarande byggnaden uppfördes 1907 —15. N., som öppnades 1916, består av 8 avdelningar (den botaniska, pa-leobotaniska, paleozoologiska, entomologiska, evertebrat-, vertebrat-, etnografiska och mineralogiska avdelningen).

Naturlagar, erfarenhetsmässigt funna lagar angående orsakssammanhang, t. ex. tyngdlagen.

Naturliga barn, äldre benämning på barn utom äktenskapet.

Naturligt urval, se Utvecklingsläran.

Natur och Kultur, bokförlag i Stockholm, grundat 1922, som framför allt utgivit populärvetenskapliga arbeten.

Naturskydd, vidtagande av åtgärder för bevarande av naturminnesmärken, sällsynta djur och växtarter etc. Man söker nå detta mål bland annat genom fridlysning. Större områden med särskilt märklig natur avsättas till nationalparker (i Sverige Stora Sjöfallet, Sarjek, Abisko, Peljekaise, Sonfjället, Hamra, Ängsö, Garphytte och Gotska Sandön m. fl.). Bland berömda utländska må nämnas Yellowstone National Park i Förenta Staterna. Svenska Naturs k yddsförening-e n bildades år 1909. Den utger årsskriften Sveriges natur. Bland personer, vilka särskilt gjort insatser på N : s område, må nämnas A. E. Nordenskiöld, K. Starbäck och B.. Sernan-der.

Naturvetenskap, den grupp av vetenskaper, som sysselsätta sig med studiet av olika företeelser i naturen (zoologi, botanik, kemi, fysik, geologi, astronomi, de medicinska vetenskaperna m. fl.).

Nauen [na'oen], stad nv. om Berlin.

10,000 inv. Världens största radiostation.

Nauheim [na'ohajm]. Bad N., stad i Hessen, v. Tyskland. 10,000 inv. Mycket besökt badort.

Nau'plia, Nauplion, obetydlig kuststad i Argolis, Grekland. Var 1824 till 1834 Greklands huvudstad.

Nauru' Island [aj'lsend], en liten ko-rallö i Stilla havet vid ekvatorn, 2.5 kvkm. 2,000 inv. Brittiskt mandatområde. Betydande fosfatexport. Trådlös telegrafstation.

Na'ulanen, malmfält nö. om Gällivare, på vilket i början av detta århundrade nedlades stora summor för utvinnande av koppar. Nedlagt sedan 1908.

Nauti'k, sjövetenskap.

Nava'l, hörande till sjöväsendet.

Navar'ra, fordom konungarike, beläget omkring Pyrenéerna. Tillkom på 900-t. Den del av N., som låg s. om Pyrenéerna, övre N., erövrades i början av 1500-t. av Spanien. Den övriga delen, Nedre N., övergick till Frankrike, då Henrik IV av N. år 1607 blev dess konung.

Navel, se Navelsträngen.

Navel bråck, se Navelsträngen.

Navel inflammation uppstår i navel-strängsstumpen efter förlossningen och beror vanligen på bristande renlighet. N. behandlas som ett vanligt inflammerat sår.

Navelsträngen är uppbyggd av slem-haltig vävnad och innehåller blodkärl, som föra till och från moderkakan. Efter födelsen omknytes N. och ge-nomskäres några cm. från barnets buk. Det kvarsittande stycket intorkar och faller av, kvarlämnande ett ärr, naveln. Ibland ger detta efter och navelbråck uppstår, vilket hos barn dock i allmänhet utläker med förband.

Naviga’bel, segelbar.

Navigation, förandet av fartyg; de teoretiska och praktiska kunskaper, som fordras för detta.

Navigationsakten, benämning på en engelsk sjöfartslag, gällande 1651—

1849. N. stadgade begränsning av utländska fartygs rätt att föra handel på England och dess kolonier.

Navigationsskola utbildar fartygs-och maskinbefäl. I Sverige finnas N. i Stockholm, Göteborg, Kalmar och Härnösand.

Navige’ring, manövrerande av fartyg.

Nax’os, den största av de till Cykla-derna hörande öarna i Egeiska havet. 450 kvkm. Smärgelfyndigheter. På 400-talet f. Kr. underkuvades N. av Aten, lydde därefter under macedonier och egypter samt införlivades slutligen med romerska riket. Venezianen Marco Sanudo erövrade 1207 e. Kr. N., som blév centrum i ett stort örike, vilket dock 1579 intogs av turkarna.

Nazarener, se Nasarener.-

Nazaret, se Nasaret.

Nb, kem. tecken för en atom nio-bium el. niob.

N. b., förkortning av nota bene*.‘N. br., förkortning för nordlig bredd.

N. C., amerikansk förkortning för North Carolina.

Nd, kem. tecken för en atom neo-dym.

N. D., amerikansk förkortning för North Dakota*.

Ne, kem. tecken för en atom neon.

N. E., eng., Nortli-East [nåth-i’st], den internationella förkortningen för nordöst.

N. E., officiell förkortning på New England*, U. S. A.

Nean’derthal, dalgång s. om Diissel-dorf, Tyskland. Efter N. har man uppkallat en förhistorisk människoras, varav skelett ha utgrävts. Jfr Människoraser.

Nea’pel, residensstad i en provins med samma namn i Italien, naturskönt belägen vid foten av Vesuvius, 800,000 inv., Italiens största stad. Stor handels- och industristad med bland annat maskinverkstäder, bomulls- och jutefabriker. Viktig hamnstad.

Nea’pel, fordom kungarike på Italienska halvön. 1130-1282 ingick N. i konungariket Sicilien, vars områden på fastlandet 1282—1442 bildade en oberoende stat (kungariket Neapel) under huset Anjou. 1442—1516 härskade det aragonska huset i N., som därefter (1516—1700) innehades av den spansk-liabsburgska ätten. Under denna tid hörde N. liksom Sicilien som biland under Spanien. Efter spanska tronföljd skriget övergick N. till de österrikiska habsburgarna, men 1735 tillerkändes N. jämte en del andra områden en medlem av den spanska grenen av huset Bourbon. Napoleon I avsatte emellertid N: s kungahus och gjorde Josef Bonaparte till konung. Denne efterträddes av Joakim Murat. 1816 bildade N., sedan bourbonerna återvänt, tillsammans med Sicilien ett självständigt rike (Bägge Sicilierna). Efter det italienska frihetskriget rör-enades N. med konungariket Italien

genom en allmän folkomröstning 1860.

Nebras’ka, förkortas Nebr., stat i mellersta Förenta Staterna. 201,000 kvkm., 1,300,000 inv. Huvudstad Lincoln, 55,000 inv. Viktigaste stad Omaha, 200,000 inv. — V. och n. delarna av N. upptagas av stora, ofruktbara prärier och flygsandsfält, medan den v. delen är synnerligen fruktbar. Tillgången på skog är ringa och mineral-fyndigheter finnas ej. Som jordbruks-stat är N. synnerligen betydande. Mest odlas majs. Industrin omfattar huvudsakligen beredning av jordbruksprodukter.

Nebukadne’sar, konung av Babylo-nien, regerade 604—562 f. Kr. Under denna tid utökade han det av fadern Nabopolassar grundade nybabyloniska riket till ett världsvälde, som

i sig inneslöt bl. a. Juda rike. N. är även känd för sina storartade byggnadsföretag.

Nebulo’sor (töckenstjärnor, stjärntecken) äro kosmiska massor, som ofta ha en klarare lysande kärna omgiven av ett svagare ljustöcken. Det stora flertalet ha en spiralformig gestaltning med tvenne omkring centrum böjda armar. De bestå dels av fasta (och flytande) dels av gasformiga ämnen. Deras avstånd från vårt solsystem kan uttryckas i ljusår (den väg, som ljuset med en hastighet av

30,000 km. i sekunden, tillryggalägger på ett År). Den närmaste anses vara Andromeda-nebulosan på 8 ljusårs avstånd. Andras avstånd få anges i tusentals ljusår. En stor, icke spiralfor-mig nebulösa är den mellersta stjärnan i Orions bälte. Under teleskopet ter den sig som en ljus molnfläck. Se vidare Stjärnhimmeln samt Bil. Astronomi II.

Nebulö’s, oklar, dimmig.

Neces’sitas, lat., nödvändighet.

Necessä’r, liten väska el. fodral för toalett-, sysaker o. dyl.

Neek’ar, flod i Wurttemberg, biflod till Rlien. Upprinner i Scliwarzwald, rinner i stor båge åt ö. och utfaller i Rhen vid staden Mannheim. Längd 370 km. Segelbar från staden Heil-bronn till utloppet, 115 km.

Necker [nekä’r], J., 1732—1804, fransk finansman och politiker av schweiziskt ursprung. Som bankir i Paris intog N. en framskjuten ställning inom de finansiella, politiska och litterära kretsarna. Efter Turgots fall övertog N. skötseln av Frankrikes finanser och innehade finansministerposten under två repriser (1776—81 och 17S8—90). Under denna tid genomdrev N. en del reformer och visade stor skicklighet i finansförvaltningen men var dock ej i politiska frågor sin svåra ställning vuxen.

Nedan, se Måne.

Ne’denes amt = Aust-Agder* fylke.

Nederbörd, i vidsträckt bemärkelse all utfällning i naturen av vattenånga till vatten el. is, alltså regn, snö, hagel, rimfrost, dagg. Vanligen avses med N. regn, snö, hagel. N. mätes i särskilt konstruerade kärl, ”neder-bördsmätare”, i vilka avdunstning ej kan ske, och anges i mm. vattenhöjd el. i volym pr ytenhet. N. är mycket ojämt fördelad över jordytan och pä olika årstider samt växlar även inom en och samma trakt mycket från det ena året till det andra. I ökentrakter går den ned till nära noll el. endast några 10-tal mm. per år, medan den i en del mot havet vända bergssluttningar inom tropikerna kan uppgå till många meter. Största iakttagna värde på ett år härrör från en station pä Himalaja och utgör 23 meter, medan den normala årsnederbörden på samma plats är 12 meter. Största regnmängd på en dag är 1 meter, ungefär dubbelt så mycket som den ordinära årsnederbörden i vårt land. I vårt land når årsnederbörden sina högsta värden i de västliga fjälltrakterna, där den uppgår till 1- à 2,000 mm. samt i sv. Sverige med 600—700 mm. Minsta värdena, under 400 mm., når den i n. inre Norrland; även ö. kusttrakterna med Öland och Gotland ha i allmänhet låg årsnederbörd. Jfr även Luftfuktighet.

Nederbördsmätare, se Nederbörd.

Neder-Kalix, sågverkssamhälle vid Kalix älvs utlopp i Bottniska viken, Norrbotten. Sågverksplats.

Nederlag, magasinering av införda varor enligt fastställd ordning, varvid endast 1 % av tullbeloppet erlägges. Resten betalas, när varorna avhämtas för inhemsk förbrukning.

Nederländerna, efter sina viktigaste provinser även kallat Holland, konungarike i v. Europa, beläget utmed Nordsjön, i ö. gränsande till Tyskland, i s. till Belgien. 34,200 kvkm., 7,100,000 inv. N. är helt och hållet ett lågland. Det sanka men bördiga kustlandet, marsklandet, har i historisk tid haft större utsträckning än nu. De utanför N. belägna Friesiska öarna voro ännu vid vår tidräknings början förbundna med fastlandet. De största landförlusterna skedde mellan 1100-och 1400-t., under vilken tidrymd omkring 9,000 kvkm. torde ha gått förlorade genom havets översvämningar. Genom indämningar och torrläggningar av havsområden har man emellertid på senare tid i stor utsträckning lyckats återvinna landområden, sedan 1500-t. ej mindre än omkring 4,000 kvkm. FÖr närvarande pågår torrläggning av den stora, grunda havsviken Zuiderzee, varigenom omkring 2,100 kvkm. ny mark beräknas utvinnas. För närvarande ligger omkring 14 av N: s yta under havets medelnivå och skyddas för översvämning dels genom sanddyner, dels genom skyddsvallar. ö. delen av N. upptages till stor del av hedar, vilka blott kunna användas till betesmarker. Även mossar ha här stor utbredning. De ha i stor utsträckning genom avvattning gjorts odlingsbara. N. genomflytes av trenne floder, Rhen, Maas och Schelde, vilka utmynna i Nordsjön och bilda ett vidsträckt sammanhängande deltaområde. Klimatet är ett fuktigt kustklimat. — Åkerbruket är mycket välskött. Utom sädesslagen odlas i stor skala olika industriväxter (sockerbetor, lin). Åkerbrukets avkastning är emellertid ej tillräcklig för landets behov. Trädgårdsodlingen

frambringar dock alster till export (blomsterlökar). Boskapsskötseln (nötkreatur, får, svin) är ett synnerligen viktigt näringsfång. I Nordsjön bedrives fiske, särskilt sillfiske. Huvudnäringarna, handel och sjöfart, gynnas av N: s fördelaktiga läge mellan det tyska industriområdet och havet. Importens värde var år 1925 2,455 milj. gulden, exportens 1,808 milj. gulden. 1 gulden = 100 cent = 1.50 kr. Den inre handeln främjas genom de goda sam-färdslederna (floderna och ett rikt utvecklat järnvägs- ocli kanalnät). Den största handelsomsättningen har N. med grannländerna, U. S. A. och sina kolonier (i Ostindien, se Nederländska Ostindien, och i Västindien, se Guayana, Curagao). De viktigaste handelsstäderna äro Amsterdam och Rotterdam. Då N. i stort sett saknar skog och mineraltillgångar, äro skogsbruk, bergsbruk och industri föga betydande. Viktigaste industrigren är livsmedelsindustrin. N. är en inskränkt monarki. Folkrepresentationen utgöres av en riksdag, generalstaterna, på två kamrar, första kammaren med 50 ledamöter, valda på 6 år genom indirekta, proportionella val, och andra kammaren med 100 ledamöter, valda på 3 år genom direkta, proportionella val. Både män och kvinnor äro valbara och röstberättigade. Rösträtt erhålles vid fyllda 23 år. Verkställande makten utövas av konungen genom

10 statsråd. N: s huvudstad är Haag.

— Historia. Då Caesar år 57 f. Kr. företog ett fälttåg till N., beboddes det av rent germanska stammar (ba-taver, friser) samt av med germaner uppblandade keltiska stammar (belgier). Vid 200-t: s slut inträngde de saliska frankerna i landet och intogo de s. och mellersta delarna. Friserna i förening med de inträngande saxarna bevarade en tid sin självständighet, tills Karl den store införlivade N. med det frankiska riket. Efter dettas delning kom större delen av N. i Tysklands ägo, medan den mindre delen införlivades med Frankrike. Under medeltiden utvecklades i N. starka feodalstater (Brabant, Flandern, Holland m. fl.). De nederländska städerna, . särskilt de flandriska, nådde en • kraftig såväl politisk som kulturell maktutveckling. Under 1100-t. började benämningen ”Nederländerna” användas. De nederländska feodalstaterna kommo mot slutet av 1300-t. och början av 1400-t. under det hertigliga huset Burgund, en gren av den franska kungaätten. Under burgundernas styrelse utvecklades N. till en stark och enhetlig stat. Mot slutet av 1400-t. kom N. genom gifte i liabsburgarnas ägo. Under Karl V: s styrelse erhöll N. ett storartat materiellt uppsving.

Vid denna tid nådde protestantismen N. Karls förföljelser mot denna lära åstadkom ett starkt missnöje, vilket ytterligare skärptes under hans son Filip II, som även var konung i Spanien. Filip lät spanska ämbetsmän förtrycka landet, vilket gav anledning till svåra oroligheter. Slutligen utlöste konflikten ett uppror (nederländska frihetskriget 1572— 1648). Vilhelm av Oranien, som blev resningens ledare, valdes till ståthållare över de

nordliga protestantiska provinserna. Genom pacifikationen i Gent 1576 förenade sig alla N. i kampen mot spanjorerna. Snart uppstodo emellertid brytningar mellan de protestantiska och de katolska N. I unionen i Utrecht sammanslöto sig de nordliga provinserna till ett statsförbund (republiken Förenade Nederländerna 1581—1795). Dessa provinser jämte Flandern och Bra-bant uppsade Filip tro och lydnad. 1609—21 inträdde en vapenvila, men den slutliga freden med Spanien slöts först i Mun ster 1648, då den spanske konungen erkände Förenade Nederländerna som oberoende stat. De södra provinserna förblevo i Spaniens ägo under namnet Spanska N. till 1713, då de avträddes till Österrike och kallades österrikiska N. (Jfr Belgiens historia). I N. tävlade två partier om makten, ett monarkiskt med oranierna i spetsen och ett aristokratiskt-repu-blikanskt, företrätt av penningaristokratin. 1700-t. medförde en kraftig tillbakagång i N: s maktställning, som ytterligare undergrävdes genom en olycklig strid med England 1780^-84. Ståthållarvärdiglieten, som gjorts ärftlig, avskaffades slutligen och N. om-bildades 1795 till Bataviska republiken (1795—1800), vilken i själva verket var ett franskt lydrike och av Napoleon förvandlades till konungariket Holland (1806— 10). 1810 införlivades N. med Frankrike men proklamerade sitt oberoende 1813. 1815 bildades konungariket Nederlän derna, omfattande den forna republiken N., de forna österrikiska N. samt biskopsstiftet Liége. Redan 1830 bröto sig emellertid de sydliga N. ut och förklarade sig självständiga (konungariket Belgien). Under världskriget var N. neutralt. Det ingick i Nationernas förbund 1920. Se kartan över Mellaneuropa.

Nederländska Ostindien, Nederländernas kolonier i Indiska Arkipelagen, utgöres av Stora Sundaöarna (med undantag av n. delen av Borneo), största delen av Små Sundaöarna, Moluc-kerna samt v. delen av Nya Guinea och upptager en ytvidd av 1,915,000 kvkm. med 38 milj. inv. Viktigast bland öarna är Java. Kolonierna, som dels stå under holländsk förvaltning, dels äro vasallstater, bilda tillsammans ett generalguvernement, styrt av en generalguvernör med såväl förvaltande som lagstiftande makt och med säte i Buitenzorg på Java. Från kolonierna bedrives en livlig export av särskilt socker, gummi, kaffe, tobak, ris och peppar.

Nedre Guine'a, se Guinea.

Nedre justitierevisionen, ett verk, som har att förbereda och föredraga alla de tviste- och brottmål, som skola avgöras i Högsta domstolen. Föredragande ledamöterna kallas revisionssekreterare.

Nedre Navarr'a, se Navarra.

Nedre Österrike, se Österrike.

Nedzjd, Nedsjd, högland i det inre av Arabien.

Neefs hammare, en automatisk strömbrytare, vars huvuddelar äro en elektromagnet med tillhörande ankare. Då ström ej passerar trådlindningen kring elektromagneten, befinner sig ankaret något avlägsnat från denna. Påsläppes ström, attraherar elektromagneten det av en fjäder uppburna ankaret. Genom ankarets rörelse bry-tes kontakten, elektromagneten blir strömlös, magnetismen försvinner och ankaret återgår till sin ursprungliga plats, varigenom strömmen på nytt slutes och kretsloppet ånyo börjar. På denna princip äro de vanliga elektriska ringklockorna byggda.

Neergaard [ne'rgår], N., f. 1854, dansk politiker, tillhörande den moderata vänstern. N. har varit minister flera gånger, senast 1920—24, under vilken tid han genomförde Nord-Schleswigs återförening och avvecklingen av kristidsförvaltningen.

Nefeli'n, ett med fältspat besläktat mineral, som helt el. delvis ersätter fältspat i vissa mindre vanliga bergarter (nefelinsyenit, nefelinbasalt m. fl.).

Nefri't. — 1. Ett slags njurinflammation. — 2. En genomlysande, grönvit varietet av hornblände, vilken liksom jadeit, om vilken den påminner, användes till förfärdigande av små prydnadsföremål.

Negapata'm, brittisk stad på Coro-mandelkusten, Främre Indien. 60,000 inv.

Negation, förnekande.

Negati'v, se Fotografi.

Ne'gativ storhet, se Tal.

Neger, en afrikansk människoras, som har svart till brun hudfärg, lång-skalligt huvud med framskjutande käkparti, tjocka läppar och bred näsa. Håret är svart och ulligt. Skäggväxt och kroppsbehåring sparsam. Kroppslängden är jämförelsevis hög (omkring 173 cm.). Typiska N. förekomma särskilt i v. Sudan och på Guineakusten. Hela mellersta Afrikas befolkning utgöres av N., vilka mer el. mindre uppblandats med medelhavsras, dvärgstammar etc. I språkligt avseende delar man N. i Bantunegrer, vilka utgöra en mera sydlig grupp och till vilka höra kongonegrer, kaffrer m. fl. samt Sudannegre r, vilka tala flera med varandra ej besläktade språk och som bo mera nordligt (n. om 5° nordlig bredd). I kulturellt avseende stå N. jämförelsevis lågt. De ha ett primitivt jordbruk och boskapsskötsel. Politiskt äro de organiserade i mer el. mindre självständiga stammar. Mera bestående statsbildningar ha de ej kunnat grundlägga. Deras dans och musik äro rytmiskt medryckande och ha på senare tid till en viss grad upptagits av den vita rasen. N. ha under äldre tider i stor utsträckning använts som slavar, framför allt i Medelhavsländerna under forntiden och i Amerika långt in i nya tiden. I Förenta Staterna finnas nu c: a 10% milj. N. Dessa ha formellt fulla medborgerliga rättigheter men behandlas socialt som én mindervärdig befolkningsgrupp, en sak, som då och då utlöst konflikter. Under världskriget användes negertrupper i stor utsträckning av de allierade. Se Bil. Människoraser II.

Nege'ra, neka, förneka, upphäva, bestrida.

Negligé [-sje'], morgon- el. nattdräkt; oavslutad klädsel; ett slags fruntimmersmössa, använd vid 1800-t :s mitt.

Negligera [-sje'ra], försumma, till-bakasätta, förbigå.

Negotia'bel, lätt att omsätta, säljbar.

Negotie'ra, avtala, underhandla, mäkla, förmedla.

Negress', negrinna, negerkvinna.

Negri'to, en kortväxt ras med mörk hudfärg och ulligt hår, som uppdelad på flera stammar förekommer på Malacka, Sumatra, Filippinerna och Nya Guinea.

Negroi'd, negerliknande.

Negropon'te, Eubea*.

Ne'g-us negres'ti, se Abessinien.

Ne'lirungr, havsbukt, som avspärras av en större landtunga, jfr Haff.

Neisser [naj*-], A., 1855—1916, tysk läkare, som bland annat upptäckt go-norréns smittämne, gonokocken.

Nejkon, se Fragaria.

Nejlikor (Dianthus), växtsläkte, tillhörande nejlikfamiljen. Omkring 200 arter, däribland Ängsnejlikan (D. deltoides), Trädgårdsnejli-kan (D. caryophyllus) och Bors t-nej likan (D. barbatus). Kryddnejlikor fås ej av någon Dianthus-art utan av en växt, tillhörande myrten-familjen.

Nejlikfamiljen (Caryophyllacese), växtfamilj med omkring 1,200 arter. Blommorna sitta vanligen i knippen och ha femtaligt hylle.

Ncjonögon (Petromyzontidse), familj inom rundmunnarnas (Cyclostomi) grupp. De ha ållik kropp och sakna tänder samt ha pariga fenor. Rygg-och stjärtfenor finnas. En del arter vandra från havet upp i älvarna för att leka. Sitt egendomliga larvstadium tillbringa de i älvarna. De suga sig fast vid andra fiskar och äta sig in i deras kött. Mest känt är nejon-ögonsläktet (Petromyzon), dit bland annat Havstiej onögat (P. mari-nus) och Flodnejonögat el. nättingen (P. fluviatilis) höra. Flodnejonögat fiskas vid ö. kusten av mellersta och n. Sverige.

Nekrolo'g, dödsruna, minnesruna, kort levnadsbeskrivning över en nyss avliden person.

Nekromanti', förutsägande av framtiden med hjälp av andar, som frambesvärjas, en vidskepelse, som förekommit i alla tider och hos alla folk.

Neksö, se Nexö.

Nek'tar, de olympiska gudarnas dryck enligt grekiska gudasagor.

NeFson, H., viscount N., 1758—1805, engelsk amiral och sjöhjälte. Från och med 1793, då kriget med Frankrike utbröt, inlade N. en outtröttlig energi på att bevara de engelska vapnens övervälde till sjöss, och det var till största delen hans förtjänst, att Napoleon sedermera misslyckades i sina försök att krossa det engelska väldet. N. deltog i angreppet på Toulon och hade största äran av segern vid S: t Vincent 1797, då den spanska flottan förstördes. Genom segern över den franska flottan vid Abukir f. å. blevo engelsmännen herrar i Medelhavet. 1801 ledde N. det framgångsrika anfallet mot den danska flottan utanför Köpenhamn. 1803 blev han överbefälhavare för den engelska me-delhavsflottan och vann 1805 över den förenade franska och spanska flottan den berömda, avgörande segern vid Trafalgar, där N. själv dödligt sårades.

Nersonfloden, flod i Canada. Längd 650 km. Utgör avlopp för sjön Win-nipeg, utfaller i Hudsonviken.

Ne'mesis, i den grekiska gudasagan vedergällningens gudinna. — N. d i-v i'n a, den gudomliga vedergällningen.

Ne'mo sal'tat so'brius, lat., ”ingen dansar nykter”, ett vanligt ordspråk.

Nemunas, se Njemen.

Ne'o-, i sammansättningar: ny, ung.

Neody'm, ett grundämne, tillhörande de sällsynta jordmetallérna. Kem. tecken Nd. Atomvikt 144.3.Neoge'n, geol., beteckning för senare delen av tertiärformationen, resp. -pe-rioden.

Neoimpressionism, en ur impressionismen framsprungen riktning inom måleriet, som genom att använda rena färger i små punkter intill varandra (pointillism) ville framkalla mera levande färgytor. Bland riktningens franska företrädare märkas Serat och Signac. Bland svenska konstnärer ha Kreuger och Wilhelmsson tagit intryck av N.

Neo'n, gasformigt grundämne, tillhörande ädelgaserna, i ytterst små mängder förekommande i luften. Kem. tecken Ne. Atomvikt 20.2. Atomvärde 0.

Ne'osaIvarsa'n, se Salvarsan.

N. e. p., Nep, förkortning för Nya ekonomiska politiken, en politisk åskådning, som våren 1921 proklamerades av den ryska Sovjetrepubliken. N. innebär en kompromiss mellan kommunistiska och kapitalistiska åskådningar och tillåter i viss utsträckning privat äganderätt.

Nepa'l, självständigt rike i n. Indien på s. sluttningen av Himalaja. 140,000 kvkm., 5 milj. inv. Huvudstad Kat-mandu, 80,000 inv. — N. är till övervägande del ett alpland och omfattar de högsta delarna av Himalaja. Södra delen av N. upptages av ett osunt slättland, endast till ringa del odlat, huvudsakligen bestående av djungler och kärrmarker. Åkerbruk, som bedrives med tillhjälp av konstgjord bevattning, samt boskapsskötsel äro huvudnäringar.

Nepen'tlies, se Insektätande växter.

Nc'pomuk, se Johan av Nepomuk.

Nepotism, en inflytelserik persons strävan att skaffa sina släktingar fördelaktiga ämbeten och dyl. med förbigående av mera meriterade personer. Uttrycket användes särskilt om Kyrkostatens påvar.

Neptu'niorden stiftades 1812 och har till ändamål att understödja sjömän från Stockholm och omnejd samt deras änkor och barn.

Neptunis'ter, beteckning för de forskare, som på 1700-t. omfattade den åsikten, att jorden ursprungligen varit ett vattenklot el. att det i sitt inre var vattenblandat och icke i glödflytande tillstånd, senare också för dem, som

omfattade den åsikten, att graniter och närstående bergarter voro avsatta ur vatten. På 1700- och 1800-ta-len pågick en långvarig och het strid mellan neptunister och plutonister*.

Neptu’nus, se Poseidon.

Ncptu’nus, den yttersta av vårt solsystems planeter, är ej synlig för blotta ögat. Upptäckten av N. anses som en av den teoretiska astronomins vackraste prestationer. Existensen av

en planet med N: s storlek och läge förutsades och beräknades nämligen på grund av vissa störningar i planeten Uranus’ bana. På den beräknade platsen upptäcktes sedan i kikaren N. N: s avstånd från solen är 30 ggr jordens, diametern 4 ggr jordens, omloppstiden kring solen 165 år.

Nerbudd’a, se Narbadu.

Nerei’der, enligt den grekiska gudasagan femtio liavsgudomligheter, vilka voro döttrar till Nerius och hans gemål Doris.

Nerike, se Närke.

Ne’rius, en grekisk havsgud.

Nerman. — 1. Ture N., f. 1886, författare, 1916—17 redaktör för Politiken. N. har bl. a. utgivit diktsamlingar, behandlande erotiska och politiska ämnen, till form och innehåll karakteriserade av en viss radikalism. — 2. Einar N., f. 1888, broder till föregående, tecknare. Hans enligt engelskt mönster stiliserade illustrationer och andra arbeten ha blivit allmänt uppskattade. — 3. Birger N., f. 1888, broder till föregående, professor i Dorpat sedan 1923. N. har utgivit arbeten över nordisk arkeologi.

Nernst, W., f. 1864, tysk fysiker, som på flera områden utfört banbrytande undersökningar. Hans termokemiska arbeten belönades med 1920 års Nobelpris.

Nernstlampan, se Elektrisk belysning.

Ne’ro, 37—68 e. Kr., romersk kejsare 54—68. N. var systerson till kejsar Caligula och efterträdde kejsar Claudius, vilken gift sig med N: s moder, Agrippina. Den första tiden av sin regering visade sig N. som en god regent och lät i mycket leda sig av sin lärare, filosofen Seneca. Emellertid tog kejsarens olyckliga böjelse för nöjen överhanden, och hans senare regering har skarpt fördömts. År 64 härjades Rom av en förödande eldsvåda, och för att rädda sig själv från misstankar att ha anlagt den skyllde N. skulden på de kristna, som utsattes för de grymmaste förföljelser. N. begick slutligen självmord vid underrättelsen om att uppror utbrutit i Gallien och att ståthållaren Galba låtit utropa sig till kejsare.

Nerts, pälsverk, berett av skinnet av olika arter flod-iller. Jfr Vessleläktet.

Ne’ruda, F., 1843—1915, violoncellist, dirigent, kompositör, tillhörde en bö-misk musikerfamilj. N. var verksam i Köpenhamn och Stockholm, där han blev medlem av Musikaliska akademin 1890. I den efter honom benämnda Nerudakvartetten medverkade N. som cellist.

Nervdroppar, folklig benämning på ett läkemedel, som innehåller kamfer, sprit och eter. N. verkar hjärtstär-

kan de men är föga verksamt. Det användes som upplivande medel.

Nervosite’t, bristande psykisk balans, i lättare fall ofta ett uttryck för självsvåld ocli bristande självbehärskning. Angående svårare fall se Neura-steni och Hysteri. — Nerv ö's, lidande av N.

Nervsystem. Hos lägre djur ha de enskilda cellerna förmåga av retbarhet. Hos de högre djuren finnas särskilt utvecklade organ med uppgift att mottaga och förarbeta retningar. I sin enklaste form utgöres N. av

nervcellanhopningar, ganglier, förbundna med nervtrådar. De högst stående djuren ha nervcellerna samlade framför allt i hjärnan och ryggmärgen och från dessa utgå nerver till olika delar av kroppen. Hjärnan anlägges som ett blåsformigt organ med fem utbukt-ningar. Jfr Hjärna. Ryggmärgen är ett strängformigt organ, vilket ytterst består av nervtrådar, vit substans, i mitten finnas nervceller, grå substans. Från hjärnan utgå tolv hjärnnerver, från ryggmärgen utgå ryggmärgs- el. spinalnerver i mellanrummen mellan ryggkotorna. Hjärnan och ryggmärgen med till dem hörande nerver kallas det centrala N. Dessutom finnes det autonoma N., vilket består av särskilda ganglier med tillhörande nerver och vilket även står i förbindelse med det centrala N. Det autonoma N. är undandraget viljans inflytande, varav namnet.

Nes'tor, enligt den grekiska mytologin konung över Pylos i Messenien, utmärkt för tapperliet i strid och klokhet i rådslag, varför han trots hög ålder var en av grekernas främste i kriget mot Troja. N. användes i modernt språkbruk som beteckning för en gammal man, känd för klokhet och vältalighet.

Nestoria'ner, anhängare av Nesto-rius, patriark i Konstantinopel (d. omkring 451). Denne gjorde gällande, att jungfru Maria födde en vanlig människa, i vilken Guds son tog sin boning. Denna lära väckte våldsam opposition och ”Jungfruns fiender” fördömdes på kyrkomötet i Efesus 431 och på kyrkomötet i Kalkedon 451. Särskilt i Persien ha N. funnits ända fram till nutiden.

Netto, ett ord, som närmast kan återges med orden ”efter vederbörligt avdrag”. N. ingår i ett flertal sammansättningar t. ex. nettovinst, d. v. s. den behållna vinsten, sedan avdrag för alla omkostnader verkställts, nettovikt, d. v. s. vikten av en vara, sedan emballagets vikt avdragits o. s. v.

Net'ze, biflod till Oders biflod Warthe, flyter genom Posen och Bran-denburg. Längd 440 km.

Neucliätel [nösjatäl']. — 1. Kanton i v. Schweiz vid sjön med samma namn. 810 kvkm., 131,000 inv. Huvudstad Neucliätel, 23,000 inv. — Västra delen av N. är ett högland, under det att s. och ö. delarna äro en lågslätt, delvis skogbevuxen och med bördig jordmån. Där bedrives bl. a. vinodling. Industrin omfattar förnämligast tillverkning av ur. — 2. Huvudstad i N. 1, belägen vid sjön med samma namn.

23,000 inv. Universitet.

Neue freie Press'e [nåj'e fraj'e], ty., ”nya fria pressen”, namn på en daglig liberal tidning i Wien, grundad

1864.

Neuenburg [nåj'enborg], tyska namnet på Neucliätel*.

Neue Zeit [nåj'e tsajt], tysk tidskrift, grundad 1883, det tyska socialdemokratiska partiets ledande organ på det teoretiska området.

Neumer [nev'mer], den fornkristna notskriften. N. uppkom sannolikt före 500-t.

Neuralgi', nevralgi, anfallsvis uppträdande smärtor inom en nervs utbredningsområde. Orsaken är obekant, möjligen är det fråga om inflammatoriska processer i bindväven kring nerven. Särskilt i benets stora nerv (Nervus ischiadicus, jfr Ischias) och i ansiktsnerven (Nervus trigeminus) förekomma N.

Neurasteni', nevrasteni, nervsvaghet, ett sjukdomstillstånd, som kännetecknas av en ökad allmän retbarhet och känslighet för yttre irritament samt av en ökad uttröttbarhet. Vid N. känner patienten sig matt, orkar ej arbeta, lider av sömnlöshet, dov huvudvärk och är nedslagen. Ofta tror patienten, att han lider av diverse organiska sjukdomar. N. uppträder ofta i samband med överansträngning, bekymmer o. dyl. Behandlingen går ut på att bereda vila med lämplig sysselsättning (fullständig sysslolöshet är dock ofta skadlig). Behandling på kurort är ofta påkallad.

Neuri'n, en giftig organisk ammo-niumförening, som bildas i ruttnande kött.

Neuri't, nevrit, av inflammationer el. av gifter förorsakade sjukdomstillstånd i nerver med förlamningar, smärtor el. upphävd känsel.

Neurologi', nevrologi, läran om nervsystemet och dess sjukdomar.

Neuro's, nevros, sammanfattande namn på sjukdomar i nervsystemet, vid vilka man ej kunnat påvisa organiska förändringar. Hit höra neurasteni, hysteri, epilepsi, en del sinnessjukdomar m. fl.

Neusiedlersjön [nåj'sidler-], insjö i v. Ungern. 335 kvkm. Vattenståndet i sjön är synnerligen växlande.Neustre'litz [nåj-], huvudstad i Mecklenburg-Strelitz, nv. Tyskland.

12.000 inv.

Neutra'l, partilös, opartisk, likgiltig, fredlyst; tillhörande intetdera könet, könlös.

Neutralise'ra, upphäva verkan av.

Neutralite't, opartiskhet, särskilt staters vid krigstillstånd. De rättsregler, som fastställts rörande neutrala staters förhållande under krig, respekterades endast i ringa utsträckning under världskriget.

Neutra'1 zon, beteckning för ett gränsområde mellan tvenne stater, inom vilket befästningsarbeten el. andra för krigsändamål avsedda åtgärder icke få vidtagas. Härmed avses att vinna skydd för krigiska förvecklingar mellan dessa stater. En sådan zon inrättades vid unionsupplösni.ng-en 1905 mellan Sverige och Norge från Skagerack upp till 61: a breddgraden på ömse sidor om riksgränsen. Dess bredd är i medeltal 25 kin.

Nev.f officiell förkortning på Nevada*, U. S. A.

New [njo], eng., ny.

Neva [njeva'], flod i nv. Ryssland, 73 km. lång. Avlopp för Ladogasjön till Finska viken. N., som är en av Rysslands viktigaste sjöfartsleder, utgår från sv. hörnet av Ladoga och genomflyter i sitt nedre lopp med flera armar Leningrad.

Neva'da, bergskedja i Spanien, se Sierra Nevada.

Ne va'da, förkortat Nev., stat i v. Förenta Staterna. 287,000 kvkm., 77,000 inv. Huvudstad Carson City, 2,000 inv.

— N. är ett öde och ofruktbart samt glest befolkat högland med rikedom på mineral, särskilt koppar, guld och silver. Bergsbruket är huvudnäring. Industrin är obetydlig.

Newark [njo'sek], stad i New Jersey, U. S. A. 440,000 inv. N. hör till den ring av städer, som omedelbart omger New York. Hamnstad, handels-och fabriksstad. Maskinverkstäder och smältverk.

New Bed'ford [njo-]. stad i Massachusetts, U. S. A. 130,000 inv. Fabriksstad med huvudsaklig tillverkning av bomulls- och gummivaror.

New Brunswick [njo brans'oick], provins i ö. Canada, s. om S: t Lawrence-vi ken. 72,000 kvkm., 388,000 ,inv. Huvudstad Fredericton, 8,000 inv. — Det inre av N. är uppfyllt av berg, medan kuststräckan är ett lågland. Skogshantering och fiske äro viktiga näringsgrenar. I floddalarna bedrives åkerbruk. Havre, bovete och potatis odlas. Sågverksindustri, export av trävaror och trämassa.

Ncwcastle [njo'kasl]. — 1. Stad i nö. England på n. stranden av Tyne.

285.000 inv. En av Englands viktigaste

industristäder med järnverk, maskinverkstäder, kanongjuterier, ankarsmedjor och skeppsvarv. I stadens närhet finnas betydande stenkolslager. Stenkolsexport. — 2. Stad i Pennsylvania, U. S. A., belägen n. om Pitts-burg. 45,000 inv. Järnindustri. — 3. Stad i Nya Sydwales (Australiska statsförbundet). 90,000 inv. Australiens största handelsstad. På grund av sitt läge i Australiens viktigaste stenkolsområde är N. Australiens viktigaste exportplats för stenkol. Stor industristad med skeppsvarv och stora dockor.

Newcomb [njo'k8em], S., 1835—1909, nordamerikansk astronom, som utom vetenskapliga arbeten utgivit den populära Astronomi för alla.

Newcomen [njok8em'n], Th., 1663— 1729, engelsk ingenjör, konstruktör av en i praktiken för vattenpumpning ur gruvor använd maskin, som kan betraktas som en föregångare till den egentliga ångmaskinen.

New England [njo ing'-], förkortas N. E., gemensam benämning på sex av Nordamerikas Förenta Stater: Maine, New Hampshire, Vermont, Massachusetts, Rhode Island och Connecticut, alla utom Vermont belägna vid Atlanten. Staterna ha tillsammans en ytvidd av 172,000 kvkm. med 7.4 milj. inv. och äro U. S. A: s förnämsta industristater.

Newfoundland [njofaund'lsend], förkortat N. F., ö på östra kusten av Nordamerika. 111,000 kvkm. N. utgör tillsammans med ö. kusten av halvön Labrador en brittisk koloni. 421,000 kvkm., 265,000 inv. Residensstad S:t John's, 32,000 inv. — Det inre av ön upptages dels av nakna berg, dels av stora skogar (barrträd och asp), hedar och mossar. Viktigaste näringsgren är fiske, som huvudsakligen bedrives på Newfoundlandsbanken (120,000 kvkm), vilken utbreder sig s. och ö. om ön. Torskfisket är viktigast, därnäst kommer hummer, sill, lax och makrill. Säl- och valfångsten är betydande. Export av fisk, tran, sälhudar etc., på senare tid även järnmalm.

Newfoundlandsbanken, se Newfoundland.

New Hampshire [njohcemp'sjiö], förkortat N. II., stat i nö. Förenta Staterna. 24,000 kvkm., 443,000 inv. Huvudstad Concord, 22,000 inv. Viktigaste stad Manchester, 7S,000 inv. — N. är ett tämligen ofruktbart bergland med strängt klimat. Industrin är blomstrande. Viktigaste industrigrenar äro träindustri i n. och bomulls- och ylleindustri i s.

New Harmony [njo ha'möni], by i staten Indiana, U. S. A., känd genom Robert Owens socialistiska experiment.

New Haven [njo hej'vn], stad i Connecticut, U. S. A. 165,000 inv. Viktig liandels- och industristad med huvudsaklig tillverkning av * järn- och stålvaror. N. har ett av Förenta Staternas mest berömda universitet, Yale University (s. d. o.).

New Jersey [njo jö'si], förkortas N. J., stat i ö. Förenta Staterna vid Atlanten. 21,000 kvkm., 3,156,000 inv. Huvudstad Trenton, 120,000 inv. N. har ett flertal betydande städer. — Är utmed kusten låglänt och föga fruktbart men är längre in i landet ganska bergigt. Här bedrives åkerbruk och boskapsskötsel samt odling av träd-gårdsalster. N. är framför allt en industristat, en av Förenta Staternas främsta. Industrin är synnerligen mångsidig och omfattar bland annat tillverkning av siden-, bomull- och yllevaror, maskiner, bearbetning av metaller och lädertillverkning.

New Mcx*ico [njo-], förkortas N. M., stat i s. Förenta Staterna. 318,000 kvkm., 360,000 inv. Huvudstad Santa Fé, 7,000 inv. N. är till största delen en. bergig och torr högplatå, där jordbruk endast med tillhjälp av konstgjord bevattning kan bedrivas. Huvudsakligen odlas foderväxter, frukt och vin. Bergen äro rika på mineral, särskilt koppar. N. är en av Förenta Staternas förnämsta kopparproduce-rande stater. Industrin, som är obetydlig, omfattar främst kvarn- och sågverksrörelse.

New Orleans [njo å'rlins], stad i Louisiana, förnämsta staden i s. U. S. A. 400,000 inv., därav % negrer. Viktig handelsstad med stor utförsel av bomull, socker och timmer. Trävaruindustri och beredning av bomullsfrö-olja. Universitet.

Newport [njopårt]. — 1. Sjöstad i v. England vid Bristol-kanalen. 92,000 inv. N. har stora dockor och skeppsvarv samt bedriver omfattande export av järn och stenkol. — 2. Stad i den nordamerikanska staten Rhode Island, U. S. A: s förnämsta badort. 30,000 inv.

Nevralgi', Nevrasteni, Nevrit, Nevros, se Neuralgi, Neurasteni, Neuros.

New South Wales [njo sa'oth oä'ls], se Nya Syd-Wales.

New Sweden [njo soi'dn], stad i staten Maine, Förenta Staterna. Staden anlades 1870 som nybygge av ett antal från Sverige utvandrade jordbruksarbetare, vilka erhöllo var och en 40 har jord gratis av staten. Staden har raskt tillväxt och har nu omkring

2,000 inv., de flesta av svensk härkomst. Tre svenska församlingar finnas.

Newton [njo'tn], sir I., 1642—1727, engelsk fysiker, matematiker och astro-

nom, en av alla tiders främsta vetenskapsmän. N. påvisade bland annat, att vitt ljus ej är enkelt utan sammansatt av ett flertal enkla ljussorter och uppställde från denna utgångspunkt en teori rörande ett stort antal optiska fenomen. N. framställde även en teori rörande ljusets natur, den s. k. emissionsteorin, som dock numera övergivits. Inom astronomin är hans namn främst knutet vid upptäckten av den allmänna gravitationslagen. N: s största insats inom matematiken är infinitesimalkalkylens upptäckt, en upptäckt, som dock gjordes ungefär samtidigt även av den store tyske vetenskapsmannen Leibnitz.

Newtons färgringar [njo'tn], se Färgringar.

New York [njo' jå'k], förkortat N. Y.

— 1. U. S. A:s största stad, i staten N. Y. vid mynningen av Hudsonfloden. 5,900,000 inv. (därav 34,000 svenskfödda). Om förortbebyggelsen inräknas, har N. 8 milj. inv. och kan då anses vara världens största stad. N. består av fem stadsdelar: Manhattan, det ursprungliga N., belägen på en ö av samma namn, och de runt omkring belägna Bronx i nö., Queens i ö., Brooklyn i sö. och Iiichmond i s. Manhattan, den största stadsdelen, är N: s kärna och räknar ensam åtskilligt över 2 milj. inv. Där äro N: s affärskvarter belägna. Det trånga utrymmet har drivit tomtpriserna i höjden och gjort det ekonomiskt fördelaktigt att bygga hus med många våningar, "skyskrapor". Bland sådana märkas Woolworth Building, 241 m. hög, världens näst Eiffeltornet högsta byggnadsverk, vidare Metropolitan Life Insurance Building, 213 m. hög, Fuller Building, på grund av sin trekantiga form benämnd "Strykjärnet", Equitable Life Insurance Co: s Building, Singer Building, Municipal Building m. fl. Bland kyrkor märkas främst den i ny gotisk stil uppförda Trinity Churcli, S:t John tlie divine (ännu under byggnad) och S: t Patrick Chureh. På Manhattan ligga N: s förnämsta nöjesetablissemang, bland vilka märkes den världsberömda Metropolitan Opera. Manhattan genomlöpes i hela sin längd av N: s huvudgata, Broadway, världens längsta gata. Bland gator, vilka korsa denna, må nämnas Wall Street, finansgatan, i vars närhet Stock Exchange, fondbörsen, ligger, vidare 5:e avenyen, miljonärernas och de stora hotellens gata. N : s förnämsta park är den vidsträckta Central Park. Brooklyn, den andra i storleken av stadsdelarna (2 milj. inv.), och stadsdelen Queens upptagas huvudsakligen av bostadshus, i de yttre delarna av villasamhällen. 1 stadsdelen Richmond finnasstora skeppsvarv ocli verkstäder. Bronx är arbetarstadsdelen. I inloppet till N. på Liberty Island står den jättestora Frihetsstatyn och i närheten därav ligger Ellis Island. N. är U. S. A: s främsta handels- och industristad. De flesta stora atlantiska ångbåtslinjer anlöpa staden, över 2/o av U. S. Ars utrikeshandel (främst import) går över N. Sedan Eriekanalen byggdes, har N. varit hamnstad för området kring Oanadi ska sjöarna. Industrin omfattar järn- och stålindustri, varvsindustri, konfektionsindustri och livsmedelsindustri. — Trafiken inom N. är synnerligen livlig. Antalet automobiler uppges åtskilligt överstiga 1 milj. N: s kommunikationer äro högt utvecklade (högbanor, underjordiska banor, färjor). Universitet, det största i Amerika, 15,000 studenter. — Staden grundades på 1610-t. av holländare och kallades av dem Nya Amsterdam. Ännu år 1800 var N: s folkmängd

70.000, år 1850 hade den sprungit upp till 700,000, år 1900 uppgick den till

3.400.000. — 2. Stat i nö. Förenta Staterna. 127,000 kvkm., 10,385,000 inv N. har ett stort antal betydande städer och är tätast befolkat av Förenta Staterna samt i fråga om handel och industri den förnämsta. Åkerbruket är betydande. Förutom vanliga sädesslag odlas tobak, frukt och olika slags trädgårdsväxter. Bergsbruket är på grund av god tillgång på järnmalm betydande. Floderna äro rika på fisk och såväl i dem som vid kusten idkas fiske i stor utsträckning. Industrin omfattar fabriker för beklädnadsvaror, gjuterier, mekaniska verkstäder, bomulls- och yllefabriker, tobaksfabriker, fabriker för tillverkning av järn-, stål-och lädervaror, slakterier, kvarnar.

New York Herald Tribune [njo'jåk her'ld trib'jon], en av Förenta Staternas största tidningar, grundad 1835, tillhör det republikanska partiet.

New Zealand [njo si'-], se Nya Zeeland.

Nevö', (fr. neveu), brorson, systerson.

Ne'xö, Neksö, hamnstad på Bornholms ö. kust, Danmark. 2,700 inv.

Ncxö, se Andersen-Nexö.

Ney [nä], 1769—1815, fransk marskalk. N. var en av Napoleons tappraste generaler. Sedan Napoleon abdikerat 1814, gick N. i Ludvig XVIII: s tjänst men slöt sig ånyo till Napoleon under de hundra dagarna. Efter slaget vid Waterloo tillfångatogs han och arkebuserades som förrädare.

N. F. — 1. Förkortning på Nationernas Förbund*. — 2. Officiell förkortning på Newfoundland*.

Nga'mi, Sydafrika, en numera nästan uttorkad sjö i öknen Kalaliari, Brittiska Bechuanaland. 770 kvkm. Bekant

genom svensken Charles John Anderssons forskningsresor på 1850-t.

N. G. T. O., se Nationalgodtemplar-orden.

N. H., officiell förkortning på New Hampshire*, U. S. A.

Ni, kem. tecken för en atom nickel.

Ni,aga'ra [amerikanskt uttal: [-naj-regg'rö],-] {+naj- regg'rö],+} 6 mil lång flod, som förbinder Erie- och Ontario-sjöarna i n. Amerika och ungefär vid mitten bildar de världsberömda Niagarafal-1 e n, tvenne av en ö skilda fall pä 50 m. lodrät höjd; det s. fallet, pä Förenta Staternas sida, har en bredd av 300 m., det n. till Canada hörande (hästskofallet) har en bredd längs den liästskoformigt böjda överkanten av 800 m. Medelvattenmängden beräknas till 6,300 kbm. i sekunden och vattenkraften till 4 milj. hkr., av vilka omkring 800,000 tagits i anspråk. Nedanför fallen framrinner floden i en genom horisontella berglager nedskuren kanjon av omkring 1.5 mils längd. Vid fallen ligga två städer Niagara-falls, den ena, hörande till U. S. A., staten New York, 35,000 inv., den andra på kanadensiska sidan, 12,000 inv., båda med en på fallens kraft baserad, uppblomstrande industri.

Niagara Falls [najtegg'rö fåls], se Niagara.

Ni'als saga, en av de berömdaste bland de isländska sagorna. N. äger stort både litterärt och kulturhistoriskt värde.

Ni'be, stad vid Limfjordens s. strand, n. Jylland, Danmark. 1,900 inv. Ålfiske.

Ni'belungenlied [-lit], gammalt tyskt folkepos, tillkommet på 1100-t. på grundval av hedniska hjältesånger. N. besjunger hjälten Sigfrids bragder. Han är ägare till nibelungskatten och äktar den sköna Krimhild, vilken senare hämnas hans död.

Nic0e'a, forntida stad i Bitynien, på platsen för nuvarande byn Isnik, på ö. stranden av Marmarasjön, Mindre Asien. N. är bekant för tvenne kyrkomöten, det första 325, vid vilket aria-nismen fördömdes och den nicenska bekännelsen uppställdes, det andra 7S7, vid vilket bilddyrkan erkändes.

Nicander, K. A., 1799—1839, svensk skald. I N: s diktning spåras ett tydligt inflytande från Tegnér men även nyromantiska element. Runesvär-d e t är ett sorgespel, som mycket uppskattades av samtiden. I Hesperi-d e r, en samling dikter och prosastycken, skildrar han sina minnen från en resa i Italien.

Nicara'gua, republik i Mellanamerika. 128,000 kvkm. 638,000 inv., huvudsakligen mestiser. Huvudstad Managua. 60,000 inv. — N. sträcker sig från Karibiska havet i ö. till Stilla oceanen i v. Den v. kusten är klippig och har flera goda hamnar, under det att den ö. är låg, sumpig, omgiven av laguner och saknande hamnar. Största delen av N. uppfylles av högland. Åkerbruk är huvudnäring. Förutom majs och bönor, som äro invånarnas viktigaste näringsmedel, odlas kaffe, tobak, bananer, socker. Kaffe är den viktigaste handelsvaran. Skogarna innehålla värdefulla träslag, såsom mahogny och ceder.

Nicara'g:ua-sjöii, insjö i republiken Nicaragua. 7,700 kvkm., mellanameri-kas största insjö. I sjön ligga flera,

vulkaniska öar. N: s avlopp utgöres av floden San Juan, vilken utfaller i Karibiska havet.

Nice [nis], se Nizza.

Nice^iska bekännelsen, egentligen den bekännelse, som antogs på Nictea-mötet 325 och som endast är en utvidgning av apostoliska trosbekännelsen. Den bekännelse, som numera kallas N., har ej med den föregående att göra utan är en dopbekännelse, känd från mitten av 300-t.

Nick-Carter-litteratur [-ka’t], benämning på en efter den amerikanska författaren Nick Carter uppkallad dussinlitteratur, mest i detektivgenren och med sensationellt, ofta osmakligt innehåll.

Nickel, med järn besläktad metall. Kem. tecken Ni. Atomvikt 58.7. Atomvärde 2 el. 3. Spec. vikt 8.9, smältpunkt 1,484°. N. är en silvervit metall med någon dragning åt gult. Den är beständig i luft och motståndskraftigare än järn gentemot syror. — N.-salter användas i galvanoplastiken för att överdraga andra metaller med en hinna av N. (förnickling). N. ingår som tillsats i stål, vars hållfasthet därigenom förbättras (N.-stål). N. användes i olika legeringar, av vilka den viktigaste är nysilver. Jfr Nickelmalmer.

Nickelmalmer. Viktigaste sådana äro magnetkis och garnierit. Världs-produktionen av nickel är ungefär

12 milj. ton, därav kommer 10 milj. ton från Canada och det övriga till det mesta från Nya Caledonien.

Nicol’ el. Nicolprisma, ett instrument, gjort av kalkspatkristall, som användes för att åstadkomma polariserat ljus.

Nicolai, G. F., f. 1874, tysk läkare, som utgivit en betydelsefull undersökning av kriget (Krigets biologi).

Nicola’us 01a’i Botlinien’sis (latini-sering av Nils Olofsson från Västerbotten), troligen f. omkring 1555, d. 1600, universitetslärare, ärkebiskop. N., som var en varm anhängare till hertig Karl, var ordförande på Uppsala möte 1593. Man tillskriver honom de

ryktbara orden: ”Nu är Sverige blivet e n man och alla hava vi e n Herre och e n Gud”.

Nicolprisma, se Nicol.

Nictheroy’, stad vid Atlanten, sö. Brasilien, huvudstad i staten Rio de Janeiro. 85,000 inv.

NPdaros. — 1. Se Trondhjem. — 2. N. bispedömme, norskt stift, omfattande Nord- och Sör-Tröndelag fylken samt en del av Möre fylke. Kallades före 1919 Trondlijems stift.

NFdingen, ö med fyrtorn i Kattegatt, n. Halland.

Ni’dwalden, se Unterwalden.

Ni’dälven. — 1. Älv i Sör-Tröndelag fylke, Norge. 160 km. lång. Uppkommer av flera mindre vattendrag vid gränsen mellan Sverige och Norge, flyter genom Selbussjön till Trondhjems-fjorden. N. bildar under sitt lopp flera vattenfall, bland vilka märkas Norges näst största vattenfall, Stora Ler-foss, 34 m. högt, samt Lilla Lerfoss, 24 m. högt, vilket bildar Trondhjems viktigaste elektriska kraftkälla. — 2. Älv i s. Norge. 187 km. lång. Utfaller i Skagerack vid staden Arendal. Under sitt nedre lopp bildar N. flera viktiga vattenfall.

Niece [niä’s], fr., brorsdotter, systerdotter. Jfr Nevö.

Nieder-Uausitz [nfderla^sits], se Lausitz.

Niell’o, mörk (vanligen svart) metallblandning, med vilken graverade fördjupningar i silver-, guld-, koppar-el. bronsarbeten fyllas. Nielloteknikén är mycket gammal och utvecklades särskilt under renässansen.

Nielsen. — 1. Carl N., f. 1865, dansk tonsättare, som bland annat skrivit uppskattade orkesterverk. — 2. Harald N., f. 1879, dansk journalist, som varit en bland de ledande i den konservativa litteraturriktning, som bekämpat brandesianismen. — 3. Asta N., f. 1S81, dansk skådespelerska, populär som filmskådespelerska. — 4. Kai N., 1882—1924, dansk bildhuggare, vars arbeten äro utförda i en stiliserad, starkt personlig form.

Niembscli [nimbsj], se Lenau.

Nietzsche [ni’t-], Friedrich, 1844— 1900, tysk filosof. I flera arbeten har N. uppträtt som kulturkritiker och som förkämpe för en ny moral. Kristendomens moral är enligt N. de svaga människornas, slavnaturernas, moral, som idealisera lidandet och ropa på respekt för svagheten. N. uppställer häremot sin herremoral. Målet för människan är övermänniskan, en oklart tecknad typ, som på en gång är en maktmänniska och en stoisk, ädel personlighet, vilken handlar ur djupet av sin natur, utan fruktan för straff el. begär efter betalning i en kommande värld. Ett folk är, sägerN., naturens omväg för några stora män. Särskilt i ”Så talade Z a r a t-h u s t r a” har lian i stilistiskt mästerlig form framlagt sina åsikter, vilka éj blott äro riktade mot kristendomen utan även mot det demokratiska sam-hällsnytteidealet. Hans arbeten äro . ej logiskt följdriktiga undersökningar utan bestå av mera aforistiskt formulerade och löst hopknutna tankar och idéer, delvis skärande mot varandra. Särskilt inom litteraturen har han satt djupa spår och vunnit talrika efterföljare. Hans ofta dunkla uttryckssätt har givit möjlighet för rätt olikartade riktningar att tolka honom i överensstämmelse med sina åskådningar. Så har han t. ex. inom ententevärlden, under kriget kommit att framstå som ett uttryck för den tyska politikens erövringslusta.

Ni’felheim, i den nordiska gudasagan namn på köldens värld.

Ni’g:er, den tredje i storleken av Afrikas floder (över 4,000 km. lång). Har sina källor nära Afrikas västkust i Sierra Leone, rinner i en stor' båge åt. n. genom Timbuktu och utfaller med s. riktning i Guineabukten, där den bildar ett delta av ungefär Jämtlands storlek.

Nige’ria [eng. uttal: najdsji’öriö], brittisk koloni i Västafrika, bestående av kolonin Lagos, Syd- och Nord-Nigeria, ett område sträckande sig från Guineakusten österut till Tsadsjön, innefattande det forna negerriket Boriiu. 876,000 kvkm., 18 milj. inv. Viktigaste handelsstad Lagos, 53,000 inv.

— Kuststräckan ocli området kring Nigerdeltat är ett bördigt lågland. Jordnötter, hirs, bomull, palmolja och kautschuk äro viktiga produkter. Viktigaste mineral äro tenn och kol.

Nightingrale [naj’tinggejl], F., 1820— 1910, engelsk kvinnlig filantrop, vilken särskilt under Krimkriget utförde ett beundransvärt arbete för organiserandet av krigssjukvården.

Ni’hil, lat., ingenting.

Nihilism, förnekelse av en sedlig lag, strävan att upplösa alla samhällsplik-ter. Uttrycket har särskilt använts om vissa anarkistiska revolutionsrörelser i Ryssland under andra hälften av 1800-t.

Nijmegen [näj’-], ty. Nimwegen, nederländsk stad ö. om Rotterdam, nara gränsen till Tyskland. 70,000 inv. Spannmålshandel.

Ni’ke, den grekiska segergudinnan. N. framställes vanligen som en bevingad jungfru.

Niki’ta, konung av Montenegro. Se Nikolaus I.

Nikoba’rerna, ögrupp, utgörande en provins i Brittiska Indien, belägen i ö. delen av Bengaliska viken, ögruppen består av flera större och mindre

öar, 1,772 kvkm., 9,000 inv. Klimatet är hett och ohälsosamt. Viktigaste exportvara är kokosnötter. Därjämte exporteras sköldpadd och ätliga svalbon.

Nikode’mus, i nya testamentet en judisk rådsherre, som i hemlighet var Jesu lärjunge.

Nikola’istad, se Vasa.

Nikolaj’ev, rysk stad vid floden Bugs mynning i Svarta havet. 100,000 inv. Station för ryska örlogsflottan i Svarta havet; viktig exporthamn för säd, hudar m. m.

Nikola’us I, 1841—1921, furste av Montenegro 1860, konung 1910—18.

Nikola’us, romerskt påvenamn. Mest berömd är N. I., den store, påve 858 —867. N. lade grunden till påvarnas världsliga maktutveckling.

NikoIa’us, ryska kejsare. — 1. N. I, 1796—1855, tredje son till kejsar Paul I, efterträdde sin broder Alexander I 1825. S. å. kuvade han de s. k. deka-bristernas uppror (decemberupproret). Under hela sin regering tillämpade han starkt reaktionära principer och gjorde allt för att utestänga västerländskt inflytande från Ryssland. 1826—28 förde han ett framgångsrikt krig mot Persien, 1828—29 ingrep han till Greklands förmån mot Turkiet och 1831 nedslog han ett uppror i Polen: Men då han ville krossa Turkiet genom ett anfall 1853, förenade sig flera europeiska stater England, Frankrike och Sardinien mot Ryssland och sände trupper till Krim (se Krimkriget). I Ryssland växte missnöjet mot kejsaren, som avled under det pågående kriget. — 2. N. II, 1868—1918, sonsons son till den förre, son till kejsar Alexander III, som han efterträdde 1894. Huvudsakligen på N: s initiativ tillkom den första Haagkonferensen (1899). Under N: s regeringstid utkämpades det rysk-japanska kriget, som slutade med Rysslands nederlag (1905). För att stilla den härav uppkomna inre oron införde N. en riksförsamling, duman, s. å. Revolutionen 1917 fram-tvang N: s tronavsägelse. Kejsarfamil-jen hölls en tid fången och bragtes därefter om livet.

Ni kola’us Nikolajevitj, f. 1856, rysk storfurste och högste befälhavare inom den ryska armén under en del av världskriget. Han visade prov pä, stor strategisk skicklighet men tvangs att avsäga sig sitt befäl till följd av revolutionen 1917.

Nikoti’n, en växtbas, som finnes i tobaksväxtens blad. N. påverkar nervsystemet, i mindre doser retande, i större doser förlamande. Det är ett mycket giftigt ämne; några cgr. medföra döden. Genom urlakning av tobaksblad med vatten erhålles en N.-haltig vätska, som användes till be- sprutning av växter för att utrota skadeinsekter. Jfr Tobak.

Nikt, se Lummerväxter.

Nil admira’ri, lat., ”ej beundra något”, ett från Horatius hämtat uttryck, som användes för att beteckna en världsvis och kylig ståndpunkt.

Nilen, Afrikas största flod, 6,400 km. lång, vars källsjö är den stora Viktorias j ön, mottar från ö. den från Abessiniens högland kommande mycket vattenrika Blå Nilen (Bahr-el-Asrak), vid vars inflöde ligga Khar-tum och Omdurman. Härifrån passerar N. genom en bergstrakt, där den bildar en serie forsar (katarakter) till Wadi Halfa. Efter en 35 mil lång sträcka lugnvatten når N. till forsarna vid Assuan, där en väldig reglerings-damm anlagts med slussar som leda förbi forsarna. Från Assuan flyter N. lugnt fram till Kairo, en sträcka av omkring 100 mil. Under hela sistnämnda sträcka begränsas Nildalen av ökenland. Odling och bebyggelse äro begränsade till de av floden vattnade strandremsorna. Nilens 22,000 kvkm. stora delta börjar vid Kairo, där floden delar upp sig i flera grenar, vilka vid högvatten översvämma stora delar av deltalandet. Redan årtusenden före vår tidräkning förstodo egypterna att genom dammar, kanaler och andra be-vattningsanordningar tillgodogöra sig det slamrika nilvattnet, vars avlagringar skapat betingelser för Egyptens uråldriga kultur. De sista decenniernas dammbyggnader, framför allt Assuan dammen, äro av en utomordentlig betydelse för landets odling, i det att de magasinera kolossala vattenmängder, som under lågvattentiden i Nedre Nilen och deltat (mars—juli) framsläppas. Jfr Egypten.

Nils Nilsson arbetskarl, se Quiding.

Nilsson, Kristina, grevinna de Casa Miranda, 1843—1921, världsberömd svensk operasångerska, debuterade i Paris 1864 på Théâtre lyrique. Under de följande åren uppträdde hon i Europa och Amerika och vann storartade framgångar, ej minst på grund av sin dramatiska förmåga. — 2. N. A. N. (i Kabbarp), f. 1867, socialdemokratisk journalist och politiker, medlem av andra kammaren 1906—19, sedan av första kammaren. N. har bland annat skrivit Soliga Kabbarp, en samling politiska kåserier. — 3. J. N. (i Skott-landshus), f. 1873, lantbrukare, politiker, medlem av första kammaren sedan 1909, där han intagit en ledande ställning inom högerpartiet. 1923 blev N. landshövding i Kristianstads län.

— 4. M. P: n N., f. 1874, professor i klassisk arkeologi i Lund. N. har utgivit flera historiska arbeten över antiken.

Nilsson-Ehle, N. H., 1’. 1873, professor i ärftlighetslära i Lund. N: s undersökningar över sädesslagen ur ärftlighetssynpunkt ha givit såväl teoretiskt som praktiskt mycket värdefulla resultat.

Niin’bus, skimmer, strålglans; regnmoln, se Moln.

Nimes [ni’m], stad i s. Frankrike, strax v. om Rhönes nedersta lopp.

83,000 inv. Sidenfabriker. Ruiner från romartiden.

Nim’rod, enligt bibeln Noaks sonsons son, grundläggaren av det babyloniska väldet, ”en väldig jägare inför Herren”; skämtsam benämning på ivrig jägare.

Nim’rud. (Nimrod), plats på Tigris’ ö. strand, s. om Ninive. I N. ha företagits upprepade utgrävningar, och man har där funnit värdefulla ruiner efter en assyrisk huvudstad (Kalali, Kelah).

Nim’wegen, tyska namnet på Nij-megen*.

Ningpo, stad vid östra Kinesiska sjön, ö. Kina. Folkmängden uppskattas till 300,000. Export av té och bomull.

Ni’nive, en av forntidens mest betydande städer, belägen vid Tigris, mitt emot det nuvarande Mosul, Mesopotamien. Var en tid Assyriens huvudstad. Storslagna ruiner, utgrävda på 1840-ocli 1850-t.

Ninon de PEnclos [ninång’ dö [-lang-klo’],-] {+lang- klo’],+} se Lénclos.

Nio’b, mycket sällsynt metall. Kem. tecken Nb. Atomvikt 93.5.

Ni’obe, enligt den grekiska gudasagan maka till konung Amfion i Te-be. N. ådrog sig gudinnan Letos vrede genom sin stolthet över sina barn, vilka alla dödades av Apollon och Ar-temis. N. dog av sorg och blev förvandlad till sten. Såväl antikens diktning som bildande konst ha med förkärlek tolkat Niobesagan.

Nipa kallas i n. Sverige en vid höga älvstränder förekommande, brant sandvägg, uppkommen genom ras, orsakad av strömmens underminerings-arbete.

Nipal [nipä’1], se Nepal.

Ni’pflod, se Ebb och flod.

Nipp’on, Nihon, japanernas namn pä Japan*.

Nirvarna, se Buddismen.

Nisch, stad och fästning i Serbien, Jugoslavien, 25,000 inv.

Nisch, fördjupning i en mur, ett fönster, en kakelugn etc.

Nisj’nij Nov’g-orod, se Nizjnij Nov-gorod.

Nisj’nij-Tagrilsk’, se Nizjnij-Tagilsk.

Nissan, älv i s. Sverige, nära 200 km. lång. N. upprinner på Sydsvenska höglandet och utfaller i Laholmsbukten av Kattegatt. Laxfiske.Niss’umfjord, av dyner från havefc nästan avspärrad fjord på Jyllands v. kust, Danmark.

Nit, lottnummer el. lottsedel, som ej utfallit med vinst.

Nitjevo', ry., ”det gör detsamma”, ett ofta citerat uttryck för slavernas lätta och håglösa resignation.

Nito’n, gasformigt grundämne, som räknas till de sällsynta ädelgaserna. Kem. tecken Nt. Atomvikt 222.4. Atomvärde 0.

Nitra’t, salpetersyrans salter.

Nitra’tbakterier, se Salpeterbakterier.

Nitrobensol’, mirbanolja, kem. formel CgH5N02, en välluktande vätska, som användes bland annat för parfymering av tvål.

Nitrocellulo'sa, se Bomullskrut.

Nitroglyeeri'n, kem. formel C3H5 (NO3)3, erhålles, då en blandning av rykande salpetersyra och koncentrerad svavelsyra får inverka på glycerin. N. är en tung, oljeliknande, gulaktig vätska. Användes på grund av sina starkt explosiva egenskaper för tillverkning av dynamit och andra sprängämnen. röksvagt krut m. m.

Nitrö'sa gaser, blandningar av kväveoxid (NO) och kvävedioxid (NO2), rödgula till färgen och giftiga.

Nivelle'ra, utjämna.

Nivå', höjd över en given yta. — I N., i jämnhöjd.

Nivåförändringar, geol., förskjutningar i gränserna mellan land och hav, beroende antingen på jordskorpans höjningar och sänkningar (jfr Isostasi) el. på ändringar i havets vattenmängd (t. ex. genom bildning el. avsmältning av större landisar) el. på sedimentavsättning i havet, varigenom dettas rymdinnehåll minskas, el. på dessa olika faktorers sam- el. mot-verkan. Fennoskandias, särskilt Sveriges, höjning (ända till 280 m. i mellersta Norrland) sedan sista landisens avsmältning och Nordsjötrakternas sänkning under samma tid äro bland de mest uppmärksammade exemplen på geol. nivåförändringar. Man brukar beteckna de förändringar, som resultera i landvinst, som negativa, de, genom vilka havet vinner på land, som positiva.

Nizjnij-Nov'gorod [nisj'ni-], stad i mellersta Ryssland vid sammanflödet av floderna Yolga och Oka. 140,000 inv. En av Rysslands största handelsstäder med en sedan 1817 årligen i augusti återkommande marknad (Makarjevska marknaden), till vilken köpmän från världens alla länder samlas. Viktiga handelsvaror äro pälsvaror, te, bomulls-, ylle- och sidenväverier, metallvaror, spannmål etc.

Nizjnij-Tagil.sk' [nisj'ni-], stad i mellersta Urals bergverksdistrikt.

40,000 inv.

Nizz'a, fr. Nice [nis], stad vid franska medelhavskusten (Rivieran), nära gränsen till Italien. 156,000 inv. Staden har livlig sjöfart och handel med frukt, olivolja och jordbruksprodukter. Den är starkt befäst. På grund av sitt enastående vackra läge och härliga klimat är N. världsberömt som nöjes- och kurort.

N. J., officiell förkortning på New Jersey*, U. S. A.

Nj,an'sa, se Nyansa.

Nja'sa, se Nyasa.

Nja'saland, se Nyasaland.

Nje'men, genom Litaven och nö. Polen rinnande flod, 910 km. lång. Upprinner i sumptrakter s. om staden Minsk, bildar i sitt nedre lopp gräns mot Ostpreussen och utfaller med tvä armar i Kurisches Haff. Flodens namn i Ostpreussen är Memel, dess litaviska namn Nemunas. För transport av spannmål och trävaror har N. stor betydelse för Ryssland.

Njo'rd, en av vanerna i den fornnordiska gudasagan. N. sades råda för vindens gång och ha makt att stilla eld och hav.

Njure, se Utsöndringsorgan.

Njurinflammation, av bakterier och bakteriegifter orsakade sjukdomar i njurarna. Man brukar skilja på tvenne typer. Vid njurdegeneration är framför allt utsöndringen av vatten och salter rubbad. Sjukdomen karakteriseras av tilltagande trötthet och av vattenansamling i underhuden (svullnad). N. i begränsad bemärkelse uppträder ofta jämförelsevis plötsligt med feber och mattighet. Urinen är mer el. mindre blodtill-blandad. Svullnad kan även förefinnas. Sådan N. kan även uppträda i mera kronisk form. Njurskrumpning beror på av åderförkalkning orsakad förstoring av njurvävnad, vilket nedsätter njurarnas arbetsförmåga. Vid alla dessa sjukdomar förekommer mer el. mindre regelbundet äggvita i urinen. Behandlingen består framför allt i reglerat levnadssätt, särskilt diet.

Njursten bildas i njurbäckenet och är vanligast hos män. N. orsakar blödningar samt anfall av våldsamma smärtor, njurkolik. Behandlingen är operation el., om sådan är omöjlig, diet med undvikande av kvävehaltiga födoämnen samt i vissa fall oxalsyre-alstrande föda.

Njurunda älv, benämning på nedre Ljungan*.

N. M., officiell förkortning på New Mexico*, U. S. A.

N. N., förkortning för lat. nomen nescio, ”jag känner ej namnet”, brukas som beteckning för ett obekant namn. N. N. E., eng., North-North-East [nåth-nåth-i’st], den internationella förkortningen för nordnordöst.

N. N. W., eng. North-North-West [nåth-nåth-oe’st], den internationella förkortningen för nordnordväst.

N. O., officiell förkortning på New Orleans, U. S. A.

Noa el. Noak, enligt en gammal judisk legend, som upptagits i gamla testamentet, hjälten i berättelsen om syndafloden.

Noak, se Noa.

Nob, förkortning av lat. nobilis, adelsman; adlad.

Nobel’, svensk släkt, av vilken tre bröder gjort sig bemärkta som uppfinnare. Den yngsta av dem, Alfred N., 1833—96, uppfann dynamit, balli-stit m. m. Sin förmögenhet donerade denne till Nobelstiftelsen*.

No’bel, ädel, storsinnad, förnäm, adlig-

Noberkrut, se Krut.

Nobel’stiftelsen grundades genom en donation av Alfred Nobel 1895. Efter donatorns död uppgjordes utförliga stadgar, vilka år 1900 fastställdes av regeringen. Det donerade kapitalet (över 31,000,000 kr.) skall utgöra en fond, vars ränta delas på fem lika stora pris, som utdelas till dem, som under det gångna året gjort mänskligheten den största nyttan genom upptäckter inom fysik, kemi, och fysiologi el. medicin. Det fjärde priset utdelas till den, som inom litteraturen producerat det utmärktaste i idealisk riktning. Det femte priset, fredspriset, utdelas av ett av norska stortinget valt utskott. Litteraturpriset utdelas av Svenska akademin. Priset i fysiologi el. medicin utdelas av Karolinska institutet och de båda återstående prisen av Vetenskapsakademin. Vid den förtjäntes nationalitet får avseende ej fästas. Prisutdelningen sker den 10 december, årsdagen av Nobels död. Fonden förvaltas av särskild styrelse. Till N. hör vidare Svenska akademins nobelinstitut, som består av en medlem för tysk och engelsk, en för italiensk och spansk, en för fransk och en för slavisk litteratur. Till detta institut hör Svenska akademins nobelbibliotek. Vetenskapsakademin har ett nobelinstitut, som bedriver forskningar inom den fysikaliska kemins område. Det norske nobelinstitut utger skrifter rörande fredssaken och har ett offentligt bibliotek.

Nobelpristagare 1901—1925.

I fysik: 1901. W. C. Röntgen. —

1902. H. A. Lorentz och P. Zeeman. —

1903. H. A. Becquerel samt P. Curie ocli Marie Curie. — 1904. Lord J. W. S.

Rayleigh. — 1905. Ph. Lenard. — 1906. J. J. Thomson. — 1907. A. A. Michel-son. — 1908. G. Lippman. — 1909. G. Marconi och F. Braun. — 1910. J. D. van der Waals. — 1911. W. Wien. — 1912. Gustaf Dalén. — 1913. H. Kamer-lingh Onnes. — 1914. M. von Laue. — 1915. W. H. Bragg och W. L. Bragg.

— 1916. Ej utdelat. — 1917. C. G. Barkla. — 1918. M. Planck. — 1919. J. Stark. — 1920. C. E. Guillaume. —

1921. A. Einstein. — 1922. N. Bohr. — 1923. R. A. Millikan. — 1924. Ej utdelat. — 1925. K. M. G. Siegbahn.

I kemi: 1901. J. H. van’t Hoff. —

1902. E. Fisclier. — 1903. S. A. Arrlie-nius. — 1904. Sir William Ramsay. — 1905. A. von Baeyer. — 1906. H.

Mois-san. — 1907. E. Buchner. — 1908. E. Rutherford. — 1909. W. Ostwald. — 1910. O. Wallach. — 1911. Marie Curie.

— 1912. Victor Grignard och Paul Sa-batier. — 1913. A. Werner. — 1914. Th. W. Richards. — 1915. R. Willstätter.

— 1916. Ej utdelat. 1917. Ej utdelat. — 19.18. F. I-Iaber. — 1919. Ej utdelat. —

1920. W. Nernst. — 1921. F. So ddy. —

1922. F. W. Aston. — 1923. F. Pregl.

— 1924 och 1925. Ej utdelat.

I medicin: 1901. E. A. von Beh-ring. — 1902. Sir R. Ross. — 1903. N. R. Finsen. — 1904. I. Petrovitz Paw-low. — 1905. R. Koch. — 1906. C. Golgi och Ramon y Cajal. — 1907. C. L. A. Laveran. 1908. P. Ehrlich och E. Metchnikoff. — 1909. Th. Kocher. •— 1910. A. Kossel. — 1911. A. Gullstrand.

— .1912. A. Carrel. — 1913. Ch. Richet.

— 1914. R. Barany. — 1915. Ej utdelat.

— 1916. Ej utdelat. 1917. Ej utdelat.

— 1918. Ej utdelat. — 1919. J. Bordet.

— 1920. A. Krogh. — 1921. Ej utdelat.

— 1922. A. V. Hill och O. Meyerhof.

— 1923. F. G. Banting och J. J. R. Macleod. — 1924. W. Einthoven. — 1925. Ej utdelat.

Litteraturpriset: 1901. R. F. A. Sully Prudhomme. — 1902. Th. Mommsen. — 1903. B. Björnson. —

1904. F. Mistral och J. Echegaray. —

1905. H. Sienkiewicz. — 1906. G. Car-ducci. — 1907. R. Kipling. — 1908. R. Eucken. — 1909. Selma Lagerlöf. — 1910. P. Heyse. — 1911. M. Maeterlinck.

— 1912. G. Hauptmann. — 1913. Rabin-dranath Tagore. — 1914. Ej utdelat. 1915. R. Rolland. — 1916. C. G. V. von Heidenstam. — 1917. K. Gjellerup och H. Pontoppidan. — 1918. Ej utdelat.

— 1919. C. Spitteler. — 1920. K. Hamsun. — 1921. A. France. — 1922. J. Be-navente. — 1923. W. B. Yeats. — 1924. W. Reymont. — 1925. Ej utdelat.

Fredspriset: 1901. H. Dunant och Fr. Passy. — 1902. E. Ducommun och A. Gobat. — 1903. Sir William R.Cremer. — 1904. L'Institut de droit International i Gent. — 1905. Bertha von Suttner. — 1906. Th. Roosevelt. —1907. E. T. Moneta och L. Renault. — 1908. K. P. Arnoldson och F. Bajer. — 1909. A. M. F. Beernaert och P. d'Estour-nelles de Constant. — 1910. Bureau International permanent de la paix i Bern. — 1911. T. M. C. Asser och A.,

H. Fried. — 1912. Elihu Root. — 1913. Henri La Fontaine. — 1914. Ej utdelat.

— 1915. Ej utdelat. — 1916. Ej utdelat.

— 1917. Comité International de la Croix-Rouge i Genéve. — 1918. Ej utdelat. — 1919. W. Wilson. — 1920. L. Bourgeois. — 1921. Hj. Branting och Ch. Lange. — 1922. F. Nansen.

Nobi'li, L., 1784—1835, italiensk fysiker, som bland annat uppfunnit ter-momultiplikatorn.

Nobilise'ra, upphöja i adligt stånd, en rätt, som i Sverige tillkommer konungen och som ej utövats sedan 1902, då Sven Hedin adlades.

Nobility [nåobil'iti], eng., adel; högadeln i England, Skottland och Irland. Jfr Peerage och Gentry.

Nobless’, förnämitet med hänsyn till uppträdande el. karaktär.

Nobless oblige [nåbles’ obli’sj], adelskap förpliktar.

Noch einmal [aj’n-], ty., ”än en gång”.

Noch ist Polen mcht verlo’ren, ty., ”än är Polen ej förlorat”, de första orden i Polens nationalsång, användas i betydelsen ”liten lever än”.

Noch nie da gewe’senes [-ni-], ty., utan motstycke.

Nocturne [nåktyrn’], fr., musikstycke (även målning och dikt), som vill ge en nattlig stämning.

No’der. — 1. Fys. Då en kropp befinner sig i stående vågrörelse, finnas vissa ställen, där partiklarna äro i vila. Dessa ställen kallas N. Jfr Vågrörelse. — 2. Astr., de punkter, i vilka en planets bana skär ekliptikans plan.

No’gi, K., 1849—1912, japansk general, förde befälet över den armé, som intog Port Arthur 1905. N. utmärkte sig sedan vid slaget vid Mukden. Dä kejsar Mutsuhito dog, begingo N. och hans hustru harakiri.

No’3ens vo’lens, lat., ”icke viljande el. viljande”, med godo el. ondo, med el. mot ens vilja.

No’li me tang’ere, lat., ”rör mig icke”, Jesu ord till Maria Magdalena, då han uppenbarade sig för henne efter sin uppståndelse; namn på konstnärliga framställningar av denna scen.

Nollmetod, vid en del instrument använd mätmetod, vid vilken man kompenserar instrumentets utslag ner till

0 och avläser kompensationen.

Nollpunkt, det delstreck, från vilket graderingen på en skala utgår. På Celsius termometer är t. ex. N, =

vattnets fryspunkt. Under N. ligga de negativa graderna, minusgraderna, över N. de positiva graderna, plusgraderna.

Noma’(ler, kringströvande folk, som sakna fasta boplatser och vanligen leva av jakt och boskapsskötsel.

No mans land [nåo msens laend], eng., ”ingen mans land”, beteckning för öde områden, som ej tillhöra någon stat. Under världskriget beteckning för de obesatta områdena mellan fronterna.

Nomarfhra, Edentata nomarthra, en däggdjursordning, som ha utdragen nos och masklik tunga. Till N. höra bland annat Myrkottar.

Nom de guerre [nonp dö gär], fr., antaget namn, använt för att dölja det verkliga namnet.

Nome [nå’om], guldgrävarstad i v. Alaska, vid kusten s. om Berings sund, 1,000 inv.

No’men, lat., namn, sammanfattande beteckning på substantiv och adjektiv.

Nomenklatur, namnförteckning, förteckning på de namn och termer, som brukas inom en viss vetenskap el. konst.

No’men pro’prium, egennamn.

Nomina’1, som har avseende på namnet, namn-. Motsats : r e a 1.

Nominalkatalog, alfabetiskt uppställd bokförteckning.

No’mina sunt odio’sa, lat., ”namn äro förhatliga”, ett citat från Cicero innebärande, att namn av diskretions-skäl ej böra nämnas.

No’minativ, se Kasus.

Nominell’, till namnet, men ej i verkligheten. N. värdet på t. ex. en aktie är det belopp, på vilket aktien ursprungligen lyder, i motsats till det värde aktien verkligen har el. till dess kursvärde.

Nomine’ra, utnämna, utse.

No’na, den nionde tonen räknat från en viss ton.

Nonchalans [nångsjalangs’], vårdslöshet, likgiltighet.

Non-combattans [nong kongbattang], fr., icke stridande.

Nonie, index visar 21.3. No’nie, en avläsningsanordning, bestående av en liten skala med tio delstreck, vilkas avstånd är nio tiondelar av delstreckens på en större skala, utefter vilken den mindre förflyttas. Det streck på den mindre skalan, som sammanfaller med ett streck på liu-vudskalan, anger i tiondelar det första streckets avstånd från det streck, som ligger närmast under detta på huvudskalan. Jfr figur.

Nonkonformis’ter, i' England namn på de riktningar, som opponera mot den elisabetanska episkopalkyrkan. Den mest kända är kväkarna.

Nonparerj, mycket liten tryckstil, i storlek efter petit. Exempel: Non-p a r e 1 j.

Non plus uPtra, lat., ”intet därutöver”, något oöverträff ligt, det yppersta.

Non poss’umus, lat., ”vi kunna icke”, ursprungligen påven Klemens VII: s avslag på engelske konungen Henrik VIII: s begäran om skilsmässa, sedermera ett uttryck betecknande en absolut avvisande ståndpunkt i allmänhet.

Non’sens, orimlighet, tomt prat.

Non si’ne (laude approbatur), icke utan beröm godkänd, en vid universitetsexamina använd betygsgrad.

Nor, sund el. å mellan tvenne vattendrag. N. ingår i flera ortnamn.

Nora, stad vid Arbogaåns v. källarm, sv. Västmanland. 2,500 inv. Nära staden Hålahults sanatorium.

Norberg, municipalsamhälle i nö. Västmanland. 1,100 inv. I närheten Norbergs betydande och sedan medeltiden kända gruvfält. Produktion omkring 100,000 ton årligen.

Norby, Sören, d. 1530, dansk krigare, vilken tappert stred för Kristian

II och av honom sattes som hövitsman för Kalmar län, Öland och Gotland. Efter att förgäves ha kämpat för Kristians återinsättande på den danska tronen blev N. tvungen att fly till Ryssland 1526. Senare gick han i kejserlig tjänst.

Nordamerika, Amerika n. om Pana-manäset, omfattar Västindien, Mellanamerika, Mexico, Amerikas Förenta Stater, Canada (Brittiska Nordamerika) och Arktiska öarna (med Grönland). I inskränkt bemärkelse betecknar N. den del av det amerikanska fastlandet, som ligger n. om Tehuante-pecnäset, d. v. s. Mexico, Amerikas Förenta Stater och Canada.

Nordamerikanska frihetskriget, se Amerikas Förenta Stater, Historia.

Nordamerikanska inbördeskriget även benämnt Slavkriget, se Amerikas Förenta Stater, Historia.

Nordamerikas Förenta Stater, se Amerikas Förenta Stater.

Nordanskog, se Ovan skog.

Nor’dau [-dao], M., 1849—1923, österrikisk skriftställare, som med sina

samhällskritiska skrifter en tid väckte ett visst uppseende.

Nord-Carolina, se North Carolina.

Nord-Dakota, se North Dakota.

Norden, sammanfattande namn på Sverige, Norge, Danmark (även Island och Färöarna) samt Finland.

Norden, föreningar i de nordiska länderna, vilka arbeta på en fördjupad samhörighet mellan folken. N. anordna kurser, föreläsningar, studieresor etc. I Sverige, Norge och Danmark grundades N. 1919, på Island 1922 och i Finland 1924.

Nordenflycht, Hedvig Charlotta, 1718 —63, svensk skaldinna. N. blev tidigt änka och skildrade sin sorg över mannens död i diktsamlingen Den sörjande turturduvan. Därefter utgav hon 1744—50 en poetisk årsskrift, Kvinnligt Tankespel av en ITerdinna i Norde n, innehållande reflexionslyrik, herdedikter m. m. N. var själen i det vittra samfundet Tankebyggarorden och publicerade tillsammans med Creutz och Gyllenborg dikter i ”Våra försök”. N., som ivrigt kämpade för kvinnans frigörelse, är den första verkliga skaldinnan i svensk litteratur.

Nordenskiöld. — 1. Nils Adolf Erik N., 1832—.1901, naturforskare, främst bekant genom ett flertal arktiska vetenskapliga expeditioner, till Spetsbergen, Grönland, Sibirien, och framför allt för sin stora resa, Vegafärden, (1878—79) runt gamla världen. Har utom mera populärt hållna skildringar av sina expeditioner och vetenskapliga skrifter över polarvärldens naturförhållanden utgivit ett flertal skrifter i mineralogi och i den äldre kartografins historia. — 2. Erland N., f. 1877, den förres son, etnograf, har företagit flera forskningsresor i Sydamerika och lämnat viktiga bidrag till kunskapen om dess indianfolk.

Nordenskjöld, Nils Otto, f. 1869, professor i geografi vid Göteborgs Högskola. Har företagit forskningsresor till Alaska, Grönland, Sydamerika och Antarktis (Antarcticexpeditionen 1901 —04).

Nordensvan, G. G., f. 1855, författare, konstkritiker. Bland N: s arbeten må nämnas konstnärsnovellen Figge samt Allmän konsthistoria.

Nor’derney [-naj], ö utanför Hannover, nv. Tyskland, en av Ostfrisiska öarna. Badorten N. är en av Tysklands största.

Nordfjorden, trång, 85 km. lång fjord på Norges västkust, n. om Sogne fjord. Storslagen natur. Vid fjordens inre ända Justedalsbräen.

Nordfolden, fjord i n. Norge vid Bodö.

Nordholland, provins i Nederländerna, omfattande halvön mellan Nord-sjön i v. ocli Zuiderzee i ö. 2,800 kvkm.,

1,400,000 inv.

Nordin, K. G., 1749—1812, biskop, historiker, politiker, fick under Gustav III: s regering stort inflytande över kyrkliga frågor. N. var framstående som historieforskare och efterlämnade en ytterst värdefull handskriftsamling.

Nordin grå, en för sin naturskönhet bekant kustsocken mellan Härnösand och Örnsköldsvik.

Nordiska kriget (Stora nordiska kriget) utkämpades i n. och ö. Europa 1700-21. Ett anfallsförbund ingicks mot Sverige av Danmark, Sachsen, Polen och Ryssland. År 1700 angrep Danmark Holstein-Gottorp, Sveriges bundsförvant, men tvangs efter en svensk landstigning på Sjselland till freden i Traventhal. S. å. besegrades ryssarna vid Narva av Karl XII och året därpå drevs en saxisk-polsk här tillbaka från Livland. Under de följande åren företog Karl XII ett fälttåg till Polen, trängde saxarna ur landet och uppsatte Stanislaus Lec-zinsky på Polens tron. Efter ett svenskt infall i Sachsen slöts freden i Altranstädt 1707, då August, kurfurste av Sachsen, avsade sig den polska kungavärdigheten. Därefter vände sig Karl mot Ryssland för att i förening med Polen tvinga tsaren till fred. Fälttåget misslyckades emellertid, och efter nederlaget vid Poltava kapitulerade den svenska hären vid Perevo-lotjna 1709. Detta hade till följd, att August återtog Polen, medan Danmark bröt freden, och Ryssland tog de svenska östersjöprovinserna samt med sig införlivade lillryssarnas områden. Emellertid tillbakaslog Stenbock danskarnas infall i Skåne och under tiden arbetade Karl XII i Turkiet, dit han flvtt efter Poltava, på att förmå Turkiet till ett anfall mot Ryssland, som samtidigt skulle anfallas av en svensk här. Turkarna angrepo också Ryssland, men aktionen fullföljdes ej. Stenbock överförde emellertid en svensk här till Tyskland 1712 men tvangs att kapitulera f. å. 1714 ankom Karl till Stralsund, som dock f. å. intogs. Före stadens fall hade Karl återvänt till Sverige. Medan han inledde underhandlingar med Sveriges fiender, vilkas sammanhållning syntes bli allt mindre, företog han ett anfall mot Norge, under vilket han stupade (1718). Sverige ingick fred med Hannover

(1719), med Preussen och Danmark

(1720) samt med Ryssland i Nystad 1721, i vilka freder betydande landområden avstodos. Genom N. avslutades Sveriges storhetstid.

Nordiska museet i Stockholm grundlädes av A. I-Iazelius 1872 och omfattar etnografiska och kulturhistoriska

samlingar. Dessa äro sedan 1907 inrymda i en ståtlig byggnad, uppförd i svensk renässansstil. Under N. hör friluftsmuseet Skansen, även grundat av Hazelius och det i sitt slag förnämsta i världen. På Skansens område finnes en vacker naturpark och zoologisk trädgård.

Nordiska rasen, se Indoeuropeer.

Nordiska sjuårskriget kallas det krig, som Sverige 1563—70 förde mot Danmark, Lybeck och Polen. Till sjöss voro svenskarna i allmänhet framgångsrika. 1563 besegrades den danska flottan av svenskarna under Bagge vid Bornholm och f. å. vann Klas Horn en seger vid Ölands n. udde. Till lands voro danskarna överlägsna, danske kungen intog Älvsborg 1563, och 1565 ledo svenskarna ett nederlag vid Axtorna. 1567 gjorde danskarna under Rantzau ett infall i Småland och Östergötland. F. å. avsattes Erik XIV och krigsrörelserna upphörde för en tid. År 1569 började de krigförande nya härjningar, men bägge parterna voro utmattade av kriget och 1570 slöts fred i Stettin, där svenskarna måste gå med på avsevärda landavträdelser. I Livland hade under hela tiden pågått strider med po-lackarna, men fred slöts även med Polen och Lybeck 1570.

Nordiska spelen, internationella vin-tersportstävlingar, som sedan 1901 hållits vart fjärde år, och vilka anordnas av Sveriges centralförening för idrottens främjande samt Svenska gymnastik- och idrottsföreningarnas riksförbund.

Nordisk familjebok, konversationslexikon och realeneyklopedi, en sedan 1S75 utkommande uppslagsbok. N:s första upplaga förelåg färdig 1894,' en andra började utges 1903 och den tredje är för närvarande under utgivning.

Nordisk rätt. Därmed förstås vanligtvis Sveriges, Norges, Danmarks och Finlands tidigare el. nuvarande lagstiftning.

Nordisk tidskrift. — 1. (Nordisk tidskrift för politik, ekonomi och litteratur.) En av professor G. K. Ha-milton utgiven tidskrift i Lund 1866— 70. Tidskriften var en kraftig förkämpe för skandinavismen. — 2. (Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri). En från 1878 av ”Letterstedt-ska föreningen” utgiven tidskrift i Stockholm. I tidskriften intagas artiklar, skrivna på svenska, danska el. norska.

Nordjutska ön, benämning på den del av Jylland, som ligger n. om Limfjorden.

Nordkanalen, sund mellan Irland och Skottland, förbindande Irländska sjön med Atlanten. N. är omkring 160 km. lång. NORGE GENERALSTABENS LIT. ANST. Nordkap, udde på n. sidan av norska ön Magerö i Norra Ishavet.

Nordkyn [no'rkyn], det europeiska fastlandets och Norges nordligaste udde.

Nordland fylke [no^lann], norskt fylke, omfattande en smal kustremsa mellan Lappland och Atlanten. 38.082 kvkm. 180,000 inv., därav 16,000 i fylltets städer: Mosjöen, Bodö (residensstad) och Narvik.

Nordling, J., f. 1863, författare, bland vars böcker märkas Siljan samt Beethovenromanen Quasi una fantasia,

Nortlma'ling. — 1. Municipalsam-hälle i socken av samma namn vid Bottniska viken, nö. Ångermanland. 400 inv. — 2. Tingslag, som omfattar den till Västerbottens län hörande delen av Ångermanland.

Nordmarks gruvor, n. om Filipstad, sedan gammalt brutna järnmalmsfyn-digheter (svartmalm) och fyndort för flera sällsynta mineral.

Nordnige'ria, se Nigeria.

Nordoslmonsun, se Monsun.

Nordost passad, se Passadvindar.

Nordostpassagen, sjövägen mellan Atlanten och Stilla havet n. om Asien, tillryggalades första gången av Vega-expeditionen under A. E. Nordenskiöld 1S78—79.

Nordpolen, jordens nordpol, belägen i Norra ishavet, mellan Grönland och Alaska, nåddes först av amerikanaren Peary 1909, som vandrade över isen från Grönland samt 1926 av amerikanaren Byrd i aeroplan och norrmannen Amundsen i luftskepp, varvid den senare seglade över havet från Spetsbergen till Alaska.

Nordqvist, J. K., 1840—1920, musiker, hovkapellmästare, 1886—90 dirigent för Musikföreningen i Stockholm. N. var även verksam som lärare och kompositör.

Nordre Ber’genhus amt [no’re], se Sogn och Fjordanes fylke.

Nordre Trond’hjems amt [no’re], se Nord-Tröndelags fylke.

Nordsjön, innanhav mellan Storbritannien och Jutland—Norge. Omkring

550.000 kvkm. 'I mitten ligger den fiskrika Doggersbank, 15—30 m. djup. Omkring Norges s. kust löper en djupränna (500—700 m), den ”norska rännan”. N:s botten består av slam-avsättningar från Rhen och de nordtyska samt ostengelska floderna. Dess s. del har ännu så sent som under stenåldern varit en vid alluvial-slätt, som sammanband England och Jutland.

Nordstjärneorden, svensk orden, stiftad av Fredrik I 1748.

Nordström. — 1. Iv. F. N., 1855—1923, målare. N : s stämningsfy lida. starkt lyriskt betonade landskapsbilder höra

till de förnämsta inom svenskt naturmåleri (Marskväll på Skansen, Ovädersmoln, Vinterdag vid Uggleviken). — 2. Ludvig N., f. 1882, författare, som med originell humor och fantasi skildrat norrländskt småstadsliv (B orga r e, Lan dsorts-Bo hem). Senare har N. sökt giva upphov till en av honom oklart formulerad ekonomisk, filosofisk, litterär riktning, den s. k. totalismen, och strävat att skildra det moderna samhället från på en gång världslig och metafysisk-idealistisk synpunkt.

Nordsvensk häst, se Hästraser.

Nordterrito’riet, territorium i Australiska statsförbundet, v. om Carpenta-riaviken, 1,356,000 kvkm. 3,500 inv. (däri ej inberäknad landets såsom nomader levande urbefolkning). — Förutom kuststräckan med närmaste område, som har yppig tropisk vegetation, består N. till största delen av öde sandhedar. N. anses ha betydande mineralrikedom, särskilt guld och tenn.

Nord-Trön’deIag fylke [nor-], norskt fylke omkring Trondlijemsfjorden,

22,500 kvkm., 90,000 inv. Stad Le-vanger.

Nordtyska förbundet, vilket bildades 1866, var en fortsättning på Tyska förbundet. Sedan Österrike av Bismarck tvingats att utgå ur detta, bildades ett nytt förbund mellan tyska stater n. om Main. I spetsen för förbundet ställde sig konungariket Preussen. Under fransk-tyska kriget 1870—71 slöto sig bland annat Baden och Bajern till N., som antog namnet Tyska förbundet, vilket i sin tur 1871 omvandlades till Tyska riket med konung Wilhelm av Preussen som kejsare.

Nordvästpassa’gen kallas genomfarten från Atlanten till Stilla havet n. om Nordamerika. Den upptäcktes 1850 av engelsmannen Mac Clure. Norrmannen Amundsen var den förste, som genomseglade den i sin helhet (1905).

Nordvästterrito’rierna, benämning på ett område i n. Canada, bestående till stor del av forna Iludson-bay-länder-na, begränsat i n. av Norra ishavet, i s. av provinserna Alberta och Saskat-chevan, 3,200,000 kvkm., 8,000 inv. Förvaltningen utövas av chefen för de trupper, som äro förlagda på olika ställen inom området. Förvalt ningens säte är förlagt till Ottawa.

Nord-östersjö-kanalen, Kielkanalen, kanal, som från Elbemynningen förbinder Nordsjön med östersjön. Kanalen är 98.6 km. lång. Försedd med breda bassänger för fartygsmöten, är N. av stor betydelse för sjöfarten mellan

Nordsjön och östersjön. Don invigdes i juni 1S95 av kejsar Wilhelm

II och kallades förr Kaiser Wilhelms-kanalen.

Tidens Lexikon*

57Noreen, A., 1854—1925, språkforskare, professor i Uppsala, som för studiet av det svenska språket i äldre ocli nyare tid utfört ett banbrytande arbete. N. var en av rättstavnings -reformens upphovsmän.

Norfolk [nå'fåk]. — 1. Grevskap i ö. England, vid Nordsjön. 5,275 kvkm.,

500.000 inv. Huvudstad Norwieh,

125.000 inv. Livligt fiske. — 2. Stad

i Virginia, U. S. A., 159,000 inv. Hamnstad med export av bomull, kol, frukt, spannmål etc. I närheten Hampton Road, minnesvärd genom ”Merrimacs” och ”Monitors” strid 9 mars 1862. —

3. Mindre brittisk ö mellan Nya Zeeland och Nya Caledonien.

Norge, konungarike, omfattande den v. delen av Skandinaviska halvön.

324.000 kvkm., 2,600,000 inv. N. gränsar i n. till Norra Ishavet, i v. till Atlanten och i s. till Skagerack. I ö. mot Sverige löper gränsen till övervägande del längs Skandinaviska halvöns högsta delar; längst i nö. gränsar N. till Finland. — Kusterna äro starkt sönderskurna av rikt förgrenade fjordar, vilka ofta tränga djupt in i landet och särskilt i v. och n. ha en synnerligen utbildad skärgård. Bland fjordarna må nämnas Oslofjorden i s., Hardanger, Sogne och Trondhjems fjordar samt Västfjorden i v., Va-ranger fjord i nö. N. om Västfjorden utskjuter ögruppen Lofoten.

— N. utfylles till allra största delen av Nordskandinaviska höglandet. I v. når detta ända fram till havet och stupar brant ner mot fjordarna. De högsta topparna finnas inom Jotun-fjällen, nö. om Sogne fjord (de där belägna Galdhöpiggen och Glittertind, Skandinaviska halvöns högsta toppar, nå omkring 2,460 m. ö. h.), samt Dovre-fjällen n. därom (Snöhättan når 2,250 m. ö. h.). Bland jöklar märkas Joste-dalsbräen, Europas största jökel, n. om Sogne fjord, Folgefonnen, s. om Hardanger fjord, samt Svartisen i Nordland vid polcirkeln. Trakterna omkring Trondlijems och Oslo fjordar samt en remsa utmed kusten (Strand-fladen) äro låglandsområden. Berggrunden utgöres från Stavanger till Norges nordspets inom den skandinaviska bergskedjan övervägande av siluriska, starkt veckade skiffrar och kvartsiter samt grönstenar av eruptivt ursprung. Silurformationen och erup-tivbergarter av yngre ålder upptaga också Oslofjordens omgivningar (Oslo-fältet). För övrigt är urberget rådande i s. Norge och i Romsdalen. Efter fjällen indelas Norge sedan gammalt

i Nordanfjällska N., Västanfjällska N. (Västlandet) och Sunnanf jällska N. (östlandet). Bland N:s liuvudfloder märkas Glommen, Dramsälven och Nu-medalslågen, vilka samtliga rinna i

huvudsakligen sydlig riktning och utfalla i Skagerack. Klarälven, i N. kallad Tryssilälven, rinner i övre delen av sitt lopp inom norskt område. De största sjöarna äro Mjösen och Fämun, båda belägna i östlandet. Utmed Norges v. och n. kuster flyter den varma Golvströmmen. Klimatet blir härigenom synnerligen milt i kusttrakterna. Hamnarna äro oftast isfria året om. Nederbörden är i allmänhet synnerligen stor, särskilt vid kusten av Västlandet. I de inre delarna av N. härskar ett fastlandsklimat med tämligen kalla vintrar och varma somrar. — En tredjedel av Norges befolkning liar sin utkomst av jordbruket och dess binäringar. Fjälltrakterna äro ofruktbara, varför jordbruket är koncentrerat till slättbygderna och en del dalgångar. Knappt Via av N: s ytvidd upptages av åker och äng. Havre är det viktigaste sädesslaget. Av boskap hållas mest kor och får (i n. renar). Fisket, huvudsakligen kust-och havsfiske, är ett viktigt näringsfång (torsk- och sillfiske, val- och sälfångst). Omkring Vs av N:s ytvidd upptages av skog. På skogstillgångarna grundar sig landets viktigaste exportindustri, pappersindustrin. övriga viktiga industrigrenar äro metall- och maskinindustri, trävaruindustri och elektrokemisk industri (Norge-salpeter). Bergsbruket är av föga vikt, dess förnämsta produkter äro svavelkis (Orkla, Sulitelma, Rörostrakten), som utom för svavlets skull även brytes för sin kopparhalt, samt vidare silver (Kongsberg).

Handeln är livlig. Handelsomsättningens värde uppgick år 1925 till 1,382 milj. norska kronor import och 1,028 milj. norska kronor export. Angående mynt, se Skandinaviska myntkonventionen. Sjöfarten är livligare än i de övriga nordiska länderna. Handelsflottan omfattade år 1925 motorfartyg till 2.6 milj. bruttoton. Norska fartyg gå i stor utsträckning i fraktfart mellan utom-norska hamnar. — N: s landkommunikationer äro på långt när ej så utvecklade som de svenska. — Norrmännen tillhöra till största delen den nordiska rasen. I n. Norge finnas lappar till ett antal av över 20,000 och inemot

10,000 finnar. Största delen av befolkningen tillhör den lutherska statskyrkan. Folkbildningen står högt. — N. är ett ärftligt konungarike. Den lagstiftande makten tillkommer stortinget, som har 150 ledamöter, valda på tre år genom proportionella val. Stortinget utser % av sina medlemmar till ledamöter i lagtinget. De övriga bilda det s. k. odelstinget. En lag kan blott antagas genom lagtingets och odelstingets eniga beslut el. genom en kvalificerad majoritet av % inom det samlade stortinget. Grundlagsfrågor behandlas efter nyval i det samlade stortinget. Konungen har emot stortinget suspensivt veto. Rösträtt erhålles vid 23 års ålder (även kvinnor). Den verkställande makten tillkommer konungen i ett inför stortinget ansvarigt statsråd på en statsminister och minst 7 ministrar. Den dömande makten tillkommer domstolarna, i högsta instans Höiesterett.

— N. indelas administrativt i 20 fyl-ken (före år 1919 benämnda amt), vilka ungefär motsvara våra län; ecklesiastikt indelas landet i C stift. Huvudstad är Oslo, 260,000 inv. Andra större städer äro Bergen, 95,000 inv., Trondhjem, 55,000 inv., Stavanger,

45,000 inv., Drammen, 25,000 inv. Till N. höra numera även ögruppen Spetsbergen i Norra Ishavet samt Björnön mellan Norge och Spetsbergen. — Historia. Redan flera årtusen 1’. Kr. var N. bebott, troligen av germanska stammar redan då. Norrmännen deltogo i de från mitten av 700-t. företagna vikingatågen. Landet var vid denna tid delat i en mängd självständiga småriken med sina egna konungar. Harald Hårfager (860—933) enade N. till ett rike, och konungamakten stärktes ytterligare under Olav Tryggvesson, som införde kristendomen i landet. Senare kom N. för en kort tid under danske konungen Knut den stores välde. 1130 utbröto inbör-desstrider, vilka pågingo ända till 1240, då Håkan Håkansson besegrade sina medtävlare och återställde konungamakten. 1319 förenades N. med Sverige under svenske konungen Magnus Eriksson, vilken dock 1343 måste överlämna N: s krona till sin yngre son, Håkan VI. Under dennes son Olov V:s omyndighetstid styrdes landet av hans moder, drottning Margareta av Danmark. 1397 ingick N. i den s. k. Kalmarunionen, en union mellan de tre Nordiska rikena. Ur denna union bröt sig Sverige snart ut, men Norge kvarstod förenat med Danmark med några få avbrott ända till 1814. Det blev dock ej en dansk provins, utån ett under Danmark stående lydrike. Under denna långa tid var N. flera gånger invecklat i Danmarks krig med Sverige (se Danmarks historia). Under napoleonskrigen led N. mycket och var tidvis avskuret från förbindelse med Danmark. Den svenske kronprinsen Karl Johan tvang Danmark i freden i Kiel 1814 att avträda N. till Sverige. Detta framkallade en oerhörd förbittring i N. En riksförsamling, som sammanträdde i Eids-vold, förklarade N. självständigt, men Sverige tvang N. med vapenmakt att fogå sig i Kielfredens villkor. 1814 valdes Karl XIII till norsk konung.

Den svensk-norska unionen gav snart anledning till missnöje i N., som slutligen förklarade unionen upplöst (1905). Beslutet godkändes av svenske konungen. S. å. valdes den danske prinsen Karl till norsk konung under namnet Håkan VII. N. ingick i Nationernas förbund 1920.

Norgesalpeter, se Kalksalpeter.

Norges bank, upprättad år 1816, Norges enda sedelutgivande bank. I motsats till t. ex. den svenska riksbanken är N. ett privat företag, ett aktiebolag.

Norlander, Emil, f. 1865, författare, tidningsman. N. liar vunnit stor popularitet som revyförfattare. Mest känd bland lians humoresksamlingar är A n-d e r s o n s k a n s Kalle.

Norlind. —1. Ernst N., f. 1877, konstnär, som i målningar, kolteckningar och etsningar dekorativt och monumentalt skildrat skånsk natur. N. har även utgivit diktsamlingar och romaner. — 2. Tobias N., f. 1879, broder till föregående, musikhistoriker, som bland annat utgivit Allmänt musiklexikon.

Norm, regel, rättesnöre, måttstock, mönster, ledande grundsats.

Norma'1, regelrätt, felfri, vid sina sinnens fulla bruk. — Med N. mot en rät linje förstås en linje, som är vinkelrät mot denna. Den punkt, där N. träffar den räta linjen, kallas N: s fotpunkt. Med N. till en krokig linje i en viss given punkt förstås en linje, som är vinkelrät mot tangenten i denna punkt.

Normalarbetsdag, lagstadgad normal-el. maximalarbetsdag, , se Arbetar-skyddslagstiftning.

Normnlelement, galvaniska element med konstant elektromotorisk kraft, som användas för vetenskapliga ändamål t. ex. för bestämning av andra galvaniska elements elektromotoriska kraft. Det allmännast använda N. är kadmiumelementet el. Westons element. Jfr Galvaniska element.

Normalljus, ljuskälla, som utsänder en konstant ljusmängd och som användes som enhet vid fotometriska mätningar. Jfr Hefnerlnmpan.

NormaIskolekompetens, erhålles genom avgångsbetyg från Statens Normalskola för flickor el. därmed jämställda högre läroverk.

Normalspektrum, se Spektrum.

Normaltid. I Europa användas tre olika normaltider. Västeuropeisk el. Greenwich-tid användes i England, Holland, Belgien, Frankrike och Spanien. Mellaneuropeisk tid, som är jämnt en timme före Greenwich-tid, användes i de skandinaviska länderna, Tyskland, Italien etc. östeuropeisk tid, som är jämnt 2 tim. före Greenwich-tid, är fastställd för en del av deösteuropeiska länderna. U. S. A. är indelat i fyra normaltidsområden, vilka från ö. räknat ha tider, vilka äro resp. 5, 6, 7 och 8 timmar efter Green-wich-tid. Klockorna i New York gä således 6 timmar efter våra.

Normalton, benämning på tonen ettstrukna a (IT) vars svängningstal en-ligt en internationell överenskommelse i Wien år 1885 fastställts till 435.

Norman, F. V. L., 1831—85, tonsättare. N. var verksam som hovkapellmästare och lärare samt skrev musikkritiska uppsatser.

Normandie [nårmangdi'], provins i nv. Frankrike vid Engelska kanalen.

30,000 kvkm., 2.5 milj. inv. En av Frankrikes bördigaste och rikaste provinser. Viktigaste stad Rouen, 124,000 inv. — Historia. N. är uppkallat efter skandinaviska vikingar, vilka på 800-t. härjade i n. Frankrike. N. gavs 911 som län åt vikingahövdingen Rollo. En ättling av denna var Wilhelm Er-övraren, som 106G intog England. N. hörde sedermera till England till 1204, då det återtogs av Frankrike.

Norman'diska öarna, Kanalöarna, ögrupp, belägen i en vik av Engelska kanalen, n. om halvön Bretagne, ö-gruppen består av 4 större öar: Jersey, Guernsey, Sark och Aklerney, samt av ett flertal mindre, tillsammans 194 kvkm. med 97,000 inv. öarna, som äro starkt befästa, tillhöra England. De ha vidsträckt självstyrelse. Officiellt språk är franska.

Norman'ner, nordinän, beteckning för vikingarna i Västeuropa.

Normati'v, tjänande till norm. Jfr Norm.

Norme'ra, föreskriva, reglera, fastställa som norm.

Nornor, enligt fornnordiska gudasagor tre ödesgudinnor, Urd, Verdan-di och Skuld, som länka människornas öden.

Norr, se Väderstreck.

Norrahammar, fabrikssamhälle 1 mil s. om Jönköping, nv. Småland. 2,200 inv. Järnmanufaktur. Förnicklings-verk.

Norra Ishavet, benämning på den nordligaste delen av Atlanten. Omkring 13 milj. kvkm. Då det visat sig, att

området kring Nordpolen ej, som man förr trodde, är fastland utan ett djupt, av packis täckt polarhav, benämnes N. numera Polarbassängen. N. bildar på n. kusten av Amerika de stora Baffin- och Hudsonvikarna samt på Europas n. kust vikarna Vita och Kariska haven. I ö. förbin des N. genom Beringssund med Stilla havet. Angående N:s öar, se Polarländer.

Norra stambanan, beteckning för järnvägslinjen Stockholm—Krylbo— Änge—Bräcke—Vännäs— Boden — Ka-

rungi; i mera inskränkt bemärkelse betecknas endast sträckan Stockholm —Ånge med detta namn.

Norrbotten, numera officiellt antagen landskapsbenämning för den del av gamla landskapet Västerbotten, som faller inom Norrbottens län. 27,000 kvkm. 130,490 inv. N. gränsar i nv. till Lappland, i sv. till Västerbotten, i sö. till Bottenviken och i ö. till Muo-nio- och Torneälvarna; det når i n. något över 08 :e breddgraden. Huvudfloder äro Pite-, Lule-, Råne-, Kalix-och Torne-älvarna. Kalixälven mottar bifloderna Lina älv och Tärendö älv, den sistnämnda en avgrening av Torne älv (bifurkation*), och Torne älv har från n. ett tillflöde Lainio älv. Älvdalarna och slätterna nära kusten med deras lermarker äro väsentligt mera odlade och bebyggda än de inre, av skogsberg och myrmarker upptagna delarna av landskapet. Skiljelinjen mellan de inre skogsobygderna och de mera befolkade jordbruksbygderna kan sägas bildas av högsta marina gränsen, som når upp till omkring 200 m. över nutida havsnivån. Till kustlandet sluter sig en skärgård av låga öar, bland vilka Pitholmen, Svart-ön och Seskarön äro de största.

Norrbottens län omfattar n. delen av förra landskapet Västerbotten (numera Norrbotten) och Pite, Lule och Torne lappmarker av landskapet Lappland. 105,520 kvkm., varav 6,080 kvkm. vatten. 191,000 inv. Åker och annan odlad jord upptager blott 0.5 % av ytvidden. Jordbruket är i huvudsak förlagt till kusttrakterna och lämnar företrädesvis foderväxter och potatis. Av sädesslagen odlas mest korn. Boskapsskötseln spelar stö . re roll än åkerbruket. Renavel bedrives av nomadlapparna. Fisket — främst i fjällsjöarna — är en viktig binäring. Skogsarealen är absolut taget större än i något annat svenskt län men omfattar blott 39 % av länets ytvidd. Vid flodmynningarna finnas en del sågverk. Tillgången på vattenkraft är betydande men blott i mindre utsträckning tagen i anspråk (jfr Por-jus). N. är Sveriges utan jämförelse viktigaste järnmalmsproducerande län. De viktigaste fyndigheterna finnasvid Kiruna, Tuolluvaara och Gällivare. Malmen exporteras till alldeles övervägande del (5—6 milj ton.) över Narvik och Luleå på Lule-Ofotenbanan. I N. finnas nära 30,000 finnar och omkring 4,400 lappar. Städer: Piteå, Luleå, residensstad, Boden och Haparanda.

Nor’ris, F., 1870—1902, nordamerikansk författare, vars förnämsta arbeten äro Virveln och Polypen, brett lagda, naturalistiska skildringar från vetedistrikten. '/

Norrsken.

Norrköping, stad vid Motalaström, nära dennas utlopp i Brå viken, nö. Östergötland. CO,000 inv. Sveriges fjärde stad. Livlig industri. Huvudsäte för den svenska ylleindustrin (A.-B. Förenade yllefabrikerna m. fl.). Stor övrig textilindustri. Holmens pappersbruk. Stor livsmedelsindustri. Trävaruindustri. Livlig liandel och sjöfart. Stor hamn.

Norrland, Sveriges nordligaste huvuddel, omfattande landskapen Gästrikland, Hälsingland, Medelpad, Ångermanland, Härjedalen, Jämtland, Västerbotten, Norrbotten och Lappland.

Norrlandsfrågan. Under denna beteckning sammanföras en hel del sociala och ekonomiska spörsmål och konfliktanledningar, som uppkommit genom de moderna skogsindustriernas utveckling i Norrland, särskilt intressemotsatserna mellan dessa och den självägande jordbruksbefolkningen, vars stora skogsvidder industrin sökt komma i besittning av. Bolagens hemmansköp, som nått stor omfattning och ansetts innebära ett hot mot den självägande bondeklassens fortbestånd, blev vid sekelskiftet det mest framträdande momentet i Norrlandsfrågan och framkallade särskilt genom Carl Lindhagens agitatoriska verksamhet en stark opinion mot bolagen, vilket ledde till en hel del restriktiva lagar rörande bolags rätt till jordförvärv, rörande arrenden av bo-lagshemman, vanhävd av jordbruket m. m., lagar, som pläga gå under benämningen ”Norrlandslagstiftningen”.

Jfr Jordfrågan.

Norrländska tviirbanan, järnvägslinje från Sundsvall över Ånge, Bräcke, Östersund och Storlien till norska gränsen. Längd 363 km. Fortsättes på den norska sidan av en järnvägslinje till Trondhjem.

Norrsken (och Södersken, polarsken), långsamma elektriska urladdningar, som försiggå på stor höjd i atmosfären (100—150 km.) och oftast och starkast visa sig på högre breddgrader. ‘ N. te sig än som en svagt lysande båge över norra horisonten, än som rörliga, draperilika strålknippen med hastiga förändringar i läge, färg (vitt-gult-rött) och ljusstyrka; stundom stiga de upp ända i zenit. Bågens högsta punkt ligger i den magnetiska meridianen och strålknippena peka också mot denna. Norrskenens frekvens är 11-års periodisk ocli sammanfaller med solfläcksperio derna.

Norrström, Mälarens avlopp till östersjön. Flyter genom Stockholm.

Norrtälje, stad i Roslagen vid en vik av östersjön, ö. Uppland. 5,000 inv. Badort.

Norrviken, villasamhälle n. om Stockholm.

Norrönaspråket, Norröna tunga, de gamla nordbornas benämning på det i Norge och på Island talade språket.

Nors (Osmerus eperlanus), fisk, tillhörande laxfamiljen. Förekommer i stim, särskilt vid lektiden. Ätlig, men föga omtyckt. Luktar illa. Finns i östersjön upp till norra delen av Bottniska viken och i många av våra insjöar men är mindre vanlig vid västkusten. Se Bil. Fiskar II.

Norsliolm, järnvägsstation och gods i Östergötland invid Göta kanal.

Norska litteraturen. Under den tid, Norge var förenat med Danmark, räknade sig även de norskfödda författarna som danska och tillhöra således Danmarks litteratur. Bland danska författare av norskt ursprung märkes särskilt den berömde komediförfattaren Ii. Holberg. Inom den vittra klubben Norske selskab (1770-t.) i Köpenhamn framträdde för första gången norska litterära tendenser av nationell betoning. Det tidigare 1880-t :s förnämsta namn inom den norska litteraturen voro Wergeland och Welhaven, den förre en representant för den folkligt nationella riktningen,. den senare företrädare för en aristokratiskt konservativ åskådning. Asbjörnsens och Moes norska folksagosamlingar fingo stor betydelse för den nationella diktningen. En ny period inföll i och med Björnsons och Ibsens framträdande (slutet av 1850-t.). De moderna samhällsproblemen gjorde med dessa författare sitt inträde i den norska litteraturen. En förelöpare till Ibsens arbeten var problemromanen ”Amtmandens döttre” av Camilla Collett. En betydande plats i norsk litteratur intaga även Lies och Kiellands berättelser, liksom Die-trichsons lyriska och estetiska arbeten. Den moderna norska litteraturens förnämsta representanter äro roman-författarna Knut Hamsun och Sigrid Undset. Av andra mera bemärkta författare märkas novellisten H. E. Kinck och dramatikern G. Heiberg samt romanförfattarna Bojer, Falkberget m. fl. Bland vetenskapliga författare må nämnas matematikern Abel, historikerna Keyser och Munch, filosofen Monrad m. fl.

Norsk fjordhäst, se Hästraser.

Norsk konst. Norges konst under den äldsta kristna tiden var huvudsakligen arkitektonisk. En nationellt norsk stil utbildades framför allt i de norska träkyrkorna, stavkyrkorna, vilkas blomstringsperiod infaller på 1100 —1200-t. Även profana träbyggnader ge prov på ett konstnärligt högtstående utförande. Det norska konsthantverket, som fått en olika prägel i olika landsdelar, har alltid stått mycket högt. Hemslöjden utbildades på 1700-t. och har på senare tid åter uppblomstrat. 1800-t:s arkitektur representerades till en början av främmande konstnärer men i och med att en nationell riktning gjort sig gällande framträdde norska konstnärer, såsom Christie, Holm Munthe, och — bland den nyaste arkitekturens företrädare

— Bull, Nordhagen m. fl. Som den norska målarkonstens fader räknas J. K. Dahl, som gjorde en betydande insats i norsk konst. På 1800-t. var Diisseldorf under en lång period det norska måleriets centruin. Dess förnämsta representanter voro A. Tide-mand och H. Gude. Senare samlade sig en krets norska målare i Miinclien (Gerhard Munthe, Harriet Backer), medan en annan grupp, företrädesvis landskapsmålare, bildades i Karlsruhe. Efter 1878 sökte sig de norska målarna till Paris och återvände efter slutade studier till Norge, där en rik konst

uppblomstrade. Ledande inom norskt konstliv voro Werenskiold, Thaulow och Krogh, senare Gerhard Munthe och Edv. Munch. Representanter för den moderna norska konsten äro vidare Kittelsen, Wold-Torne, Karsten m. fl. Bland 1800-t :s bildhuggare märkas Bergslien, Ender, Vik och Vigeland m. fl. Företrädare för de grafiska konsterna äro förutom Edv. Munch Nordhagen och Lange. Den textila konstens förnämsta representant är Frida Hansen.

Norström, Vitalis, 1856—1916, professor i filosofi i Göteborg, medlem av Svenska akademin. N. gjorde bland annat gällande, att sanningen ej är självändamål utan en tjänare till den goda viljan. N: s uppfattning i kulturella frågor visade en stark lutning mot konservatism och religiositet. Han har bland annat skarpt kritiserat Ellen Key.

Norsälven, värmländskt vattendrag. Längd 180 km. Utgör avlopp för Fry-kensjöarna, utfaller i Vänern.

Nor’te, Rio del el. Rio gran de del Norte, en av Nordamerikas största floder. 2,800 km. lång. Upprinner på Klippiga bergen i staten Colorado, bildar under sitt mellersta och nedre lopp gräns mellan U. S. A. och Mexico, utfaller i Mexicanska viken. Floden har föga betydelse såsom kommunikationsled.

Nortliampton [nåthcem!tn], stad i mellersta England. 95,000 inv. Livlig handel med lantbruksprodukter. Sko-industri.

North Carolina [nåth kasrolaj^se], förkortat N. C., stat i ö. U. S. A., vid Atlanten. 136,000 kvkm., 2,559,000 inv. Huvudstad Raleigh, 27,000 inv.

— N. är i v. ett bergland, i ö. ett slättland. Åkerbruk är huvudnäring med majs som viktigaste sädesslag. Bomull och tobak äro landets viktigaste produkter. Näst Texas producerar N. största kvantiteten bomull av U. S. A. Livlig bomulls- och tobaks-industri. Ostronfisket vid kusten är en viktig näringsgren.

Northcliffe [nå’thklif], A. H., 1865— 1922, engelsk tidningsmagnat, som ägde ett flertal engelska tidningar. Hans politiska åskådning var tämligen liållningslös frånsett hans starka imperialistiska betoning. Under världskriget bidrog han kraftigt till att uppegga nationalistiska känslostämningar hos folkmassorna. Han införde i engelsk journalistik de amerikanska tidningarnas på sensation inställda metoder.

North I)ako’ta [nåth-], se Dakota.

North Devon [nåth de’vn], ö i Arktiska arkipelagen, n. om Nordamerika, begränsad i n. av Jones sund och i s. av Lancaster sund. Omkring 56,000 kvkm.

Northiimberland [nåthsen^belasn]. —

1. Ett omkring år 600 grundat angel-saxiskt konungarike. Vid tiden för sin största utsträckning omfattade N. hela nö. delen av England och sö. delen av Skottland. N. uppkom genom förening av de båda smårikena Ber-nicia och Deira, och en lång tid kämpade dessa länders dynastier om herraväldet i N. På 700-t. började N :s förfall och mot slutet av detta århundrade inföllo nordmännen härjande i landet. 827 blev N. skattskyldigt under Wessex. Slutligen införlivades N. 1095 med det enade engelska riket. Norra delen av N. hade redan förut underkuvats av skotska konungar. — 2. Grevskap vid Nordsjön, nö. England. 5,175 kvkm., 750,000 inv.

Norve’gia, latinisering av Norge.

Norwich [nårr’idsj], industristad i ö. England, utgörande eget grevskap. Enhornad noshörning.

125,000 inv. Berömd katedral. Livs-medelshandel.

Noshörningar (Rhinocerotidse), familj inom ordning Perissodactyla. Stora, grovt byggda djur, som ha sitt namn efter de horn, ett el. två, som sitta på nosen. De ha tjock liud med sparsam hårväxt och leva ensamma el. i små flockar. Yäxtätare. Många fossila N. äro kända. Numera finnas fem arter. Tvåhornade noshörningen (Rhinoceros bicornis) är mer än 3 m. lång oeh 1.6 m. hög. Afrika. Trubbnosiga noshörningen (Rh. simus) finns likaledes i Afrika (Sululandet). Enhor nåde noshörningen (Rh. unicornis) förekommer i vissa delar av Indien. J a-vanos liörningen (Rh. sondai-c*us) finns i Bengalen, på Malacca och på Java. Sumatranoshörning-e n (Rh. sumatranus) finns i Bortre Indien, på Borneå och på Sumatra.

Nos'ke, G., f. 1868, tysk socialdemokrat, som särskilt uppträtt med stor fasthet mot de kommunistiska riktningarna. 1919 blev han riksvärnsmi-nister men måste efter Kappkuppen 1920 avgå.

Nossan, flod i v. Västergötland. Utfaller i Vänern. Längd 100 km.

Nossebro, municipalsamhälle vid Nossan, v. Västergötland. 470 inv.

Nostrada'mus, egentligen Michel de Nostredame, 1503—66, fransk astrolog, vilken vann stort rykte som siare och blev livmedikus hos Karl IX av Frankrike.

Nota'beI, anmärkningsvärd, ansenlig, förnäm.

No'ta be'nc, lat., märk väl!

Notabilite't, märklig, berömd person.

Notaria't, juridisk avdelning vid en bank el. dyl.

Nota'rie, egentligen protokollförare. Användes vanligtvis såsom titel pä vissa stads- och statstjänstemän.

Nota'rius pub^icus, förkortat N. P., en i de större städerna anställd tjänsteman, som liar att verkställa växelprotester, bevittna avskrifter etc.

Noter, de musikaliska skrivtecknen. Under antiken användes av greker och romare ett bokstavssystem. Hebreerna utvecklade ett accentsystem, vilket påminde om de under medeltiden uppkomna s. k. neumerna, en serie punkter och figurer (jfr Neumer). Den flerstämmiga musiken nödvändiggjorde neumernas fixering med avseende på tonernas tidsvärde och sålunda utbildades ett regelbundet notsystem med fixerat tidsvärde, den s. k. Men-suralnotskriften. Ur mensuralmusiken utvecklades så småningom vårt nuvarande notsystem.

Note'ra, anmärka, märka, anteckna, bokföra.

Note'ring, prissättning på börsen.

Nothi'n, T., f. 1884, generaldirektor i lantmäteristyrelsen, socialdemokratisk politiker. N. tillhör sedan 1922 första kammaren och var konsultativt statsråd 1920 och 1921—23 samt justitieminister 1924—26.

Notäfice^a, tillkännagiva, kungöra, meddela (diplomatisk not).

Notifikation, kungörande, tillkännagivande.

Not'ke, Bernt, omkring 1440—(troligen) 1517, tysk målare och bildhuggare, verksam i Ltibeck. N. vistades en tid i Stockholm och utförde där skulpturgruppen S: t Göran och draken i Stockholms Storkyrka.

No'todden, stad i ö. Telemarks fylke, s Norge. 6,700 inv. Norsk hydros elektrokemiska industri för tillverkning av kalksalpeter.

Noto'risk, allmänt bekant, veterlig, ökänd.

Notre Dame [nåttrödamm'], fr., ”vår fru”, Jungfru Maria. I överförd betydelse betecknar N. en åt Jungfru Maria helgad kyrka, särskilt N. i Paris.

Nottingham [nåtfingsem], stad och eget grevskap vid floden Trent, mellersta England, huvudstad i Nottinghamshire. 270,000 inv. Stor tillverkning av strumpor och spetsar.

Nottur'no, it., se Nocturne.

Nougat [noga'], ett slags karameller av socker och nötter el. mandlar.

Nouveau riche [novå' risj], beteckning för person, som hastigt förvärvat förmögenhet, nyrik, vanligen med nedsättande bimening.

Nouveauté el. nuvåté, nyhetsvara, nyhet.N. O. V., förkortning för Nykter-hetsorden Verdandi*.

No'va ja Zemlja', en till Ryssland hörande ögrupp, belägen i Norra is-havet, i ö. begränsad av Ivariska havet.

ögruppen, som är en fortsättning av Ura Ibergen, består av två större öar, Nordön (51,000 kvkm..) och Sydön (41,000 kvkm.), skilda genom ett smalt sund, Matotjkin-sjar, samt några mindre kustöar, tillsammans omkring

92,000 kvkm. S. delen av ögruppen upptages huvudsakligen av tundror, under det att n. delen är täckt av inlandsis och glaciärer. Vid kusten i s. förekommer särskilt om sommaren ett rikt fågelliv.

NovaTis, pseudonym för tyske författaren F. von llardenberg*.

Nova Scotia [nå'va skå'sjise], provins i ö. Canada. 50,000 kvkm., 524,000 inv. Huvudstad Halifax, 58,000 inv. — Såväl åkerbruk som bergsbruk äro viktiga näringsgrenar. I N. ligga Ca-nadas mest givande kolfyndigheter. N. är dessutom Canadas förnämsta fiskeidkande provins. Industrin omfattar fiskkonservering och trävaruindustri.

Novell', kortare prosaberättelse. I motsats till romanen, som i en längre, berättande form vill ge en tids- el. miljöbild el. visa en persons psykiska utveckling, söker N. skildra en egendomlig händelse, en spännande situation el. i snabba drag kasta ljus över en intressant människokaraktär. N. har utvecklats ur sagan och fick sin konstnärliga utformning i den italienska 1300-t: s-litteraturen (Boccaccio).

Novemberförfattningren, en 18(33 antagen gemensam författning för Danmark och liertigdöinet Schleswig. Då N. trots Preussens och Österrikes uppmaning icke upphävdes, togs detta av dessa makter till förevändning för ett anfall på Danmark 1804.

Novembertraktaten, ett 1855 i Stockholm ingånget fördrag mellan Sverige-Norge å ena sidan samt Frankrike och England å den andra. N. uppfattades allmänt som ett första steg till Sveriges-Norges aktiva deltagande i kriget mot Ryssland (se Krimkri-get) och påskyndade den definitiva freden.

Nov'gorod, stad i nv. Ryssland, vid n. stranden av sjön Ilmen. 25,000 inv. En av Rysslands äldsta städer, känd redan på 800-talet. Talrika kyrkor och kloster erinra ännu om stadens forna storhetstid. — N., som av nordborna benämndes Holmgård, anlades av nordslaverna och kom på 800-1, i beroende av Kiev, den varjagiske (svenske) hövdingens residens. På 1100-t. frigjorde sig N. emellertid från Kievs överhöghet och uppblomstrade till en av Nordeuropas främsta han-

delsstäder och Rysslands största stad. På 1300-t. kom dock N., som hade en republikansk styrelse, i beroende av Moskva och erövrades under de följande århundradena av de ryska storfurstarna.

Novi's, en person, som på prov upptagits i en orden el. liknande sammanslutning men ännu ej avlagt bindande löften.

Novite't, nyhet, ny modeartikel, nyutkommen bok.

No'voje vrem'ja, ry., 'Nya tiden", en 1S08—1917 utkommande daglig konservativ, rysk tidning.

Novokai'n, ett ersättningsmedel för kokain, vilket har liknande verkningar som detta men är mindre giftigt.

Nov'o-NikoIaj'evsk, sibirisk handels-och industristad, belägen där den transsi bi riska järnvägen korsar floden Ob. 70,000 inv.

Novotjerkask', stad i Ukraina, s. Ryssland, nära Asovska sjön. 61,000 inv. Förr huvudstad i De donska kosackernas land.

No'vus, lat., ny.

N. P., förkortning för Notarius Pu-blicus.

Nt, kem. tecken för en atom niton.

N. T. O., förkortning för National-templarorden*.

NiTbien, område v. om Röda havet, nö. Afrika, s. om Egypten. Upptages till största delen av en sandöken, Nu-biska öknen.

Nuckö, halvö i v. Estland med delvis est-svensk befolkning.

Nucleus [nuk'-], lat., kärna.

Nudite't, nakenhet; inom målarkonsten framställning av naket.

Nus^get, miner., benämning på större i naturen förekommande klumpar av guld och andra ädla metaller.

Nullite't, obetydlighet, bagatell.

Numa PompiMiu , enligt traditionen Roms andre kon uns (omkring 715—672 f. Kr.). N. skall bland annat ha givit upphov till de religiösa bruken i Rom.

Nu'medalslaag:en [-lå'gen], å i s. Norge. Genomflyter den natursköna Numedalen, utfaller i Kattegatt.

Nu'merus, plur. numeri, lat., antal. Språkvetenskapligt betecknar N. ett ords ental (singularis) och flertal (pluralis). Fordom fanns i de indoeuro-peiska språken ett tredje N., dualis el. tvåtal, vilket i nyare språk försvunnit.

Numerä'r, tal, antal.

Numi'dien, forntida rike vid mellersta delen av Afrikas medelhavskust.

Numismati'k, myntkunskap; läran om mynt och medaljer.

Nunatak', geol., ursprungligen ett eskimåord, betecknar bergstoppar, som sticka upp över omgivande landis. Nunna, larv och fjäril.

Nnnc est biben'dum, lat., "nu skall drickas", ett citat från Horatius.

Nunna, kvinnlig motsvarighet till munk. Jfr Klosterväsen.

Nunnan (Lymantria monacha), fjäril, tillhörande spinnarnas underordning. Framvingarna äro vita med svarta sick-sackformade tvärlinjer. Bakvingarna äro gråaktiga. N. är skadeinsekt på barrskog och har anställt svåra härjningar i Tyskland. Åren 1898— 1902 förstörde N. i Sverige omkring

3,000 har granskog. Skog s n u n-n a n (L. dispar) angriper lövträd och är av mindre betydelse.

Nun'tie, påvliga, ständiga sändebud, vanligen biskopar.

Nupturien'ter, personer, som stå i begrepp att gifta sig med varandra.

Nured'din, en i berättelsen om Aladdin i sagosamlingen Tusen och en natt förekommande trollkarl, en mörk och ondskefull natur.

Nutation, en liten periodisk störning i jordaxelns läge genom månens inverkan. Periodens längd är 18.7 år.

NiPtria, pälsverk, berett av skinn av den sydamerikanska bäverråttan.

Nutrition, näring.

N. W., eng., Nortli-West [nåth-oe'st], internationell förkortning för nordväst.

N. Y., officiell förkortning på New-York*, U. S. A.

Nya Amsterdam. — 1. En till Frankrike hörande ö i Indiska oceanen. — 2. Se New York.

Nya Britannien, den största ön i Bismarcksarkipelagen*.

Nya Caledo'nien, fransk koloni i

Stilla havet, omfattande utom ön N. flera mindre ögrupper, bland vilka märkas Loyaltyöarna ö. om N., Chesterfieldöarna i v., Wallis- och Iloorne-öarna, belägna nö. om Fidjiöarna, tillsammans 20.000 kvkm. med omkring

57,000 inv. Kolonin styres av en guvernör med säte i Nouméa på ön N. På en liten kustö, nära Nouméa, fanns en fransk straffkoloni, dit emellertid straffångar numera icke sändas. N. var intill början av detta århundrade världens främsta nickelproducent men är numera betydligt överflyglat av Ca-nada. Förnämsta exportartikel är

fortfarande nickel jämte krommalm.

Nya CastiTien, landskap i mellersta Spanien. 72.000 kvkm., 2 milj. inv. Viktigaste stad Madrid, 783,000 inv.— N. är det största av Spaniens landskap och upptages till övervägande del av en av magra kalkstenshedar bestående, glest befolkad högslätt, där boskapsskötsel bedrives. _

Nya Dagligt Allehanda (N. D. A.), en 1859 i Stockholm startad daglig kvällstidning med konservativ färg.

Nya England, se New England.

Nya Guine'a [gi-], näst Grönland jordens största ö, belägen n. om Au-stralkontinenten, från vilken den skiljes genom Torres sund. 785.000 kvkm. öns inre, som ännu är tämligen outforskat, uppfylles av berg (intill 5,000 m. ö. h.) och väldiga skogar. Kusterna äro mestadels sumpiga och osunda. Rörande naturförhållandena för övrigt se Sundaöarna. I politiskt hänseende är N. delat mellan Nederländerna och Storbritannien. Nederländska N. omfattar v. hälften av ön. Tillsammans med tillhörande öar har det en ytvidd av 389.000 kvkm. och omkring 195,000 inv. Brittiska N. omfattar dels sö. delen av ön, vilken jämte en del mindre ögrupper, tillsammans 234,000 kvkm., 251,000 inv., under namn av Papuaterritoriet lyder under Australiska statsförbundet, dels den före världskriget Tyskland tillhöriga nv. delen av ön, vilken nu förvaltas av Storbritannien som mandatärmakt. Brittiska N. är både-ur förvaltnings- och produktionssynpunkt den bästa delen av N.

Nya HebrPdorna, en till Melanesien i Stilla havet hörande ögrupp, bestående av flera bergiga vulkanöar, tillsammans 13.000 kvkm., omkring 70,000 inv. Viktigaste produkter äro kopra, kaffe och svavel, ögruppen styres av en engelsk-fransk kommission.

Nya Holland, äldre benämning på Australien.

Nya Huvudsta, muncipalsamhälle, s. Uppland. Förstadssamhälle till Stockholm. 3,300 inv.

Nya Irland, en av öarna i Bismarck-arkipelagen. 7,400 kvkm., omkring 30*00.0 inv.Nya Kaledo'nien, se Nya Caledonien.

Nya Mexiko, se New Mexico.

Nyans [-angs'], skiftning, färgskiftning, ton. — Nyans e'r a, skugga, schattera, återge fina skiftningar.

Nyan'sa, Njan'sa, infödingarnas benämning på sjöar i Östafrika.

Nyapostoliska församlingen, se Ir-ving 2.

Nya'sa, Nja'sa, stor insjö i ö. delen av Sydafrika, till storleken den fjärde av Afrikas insjöar. 26,500 kvkm. N. har utlopp till floden Sambesi. Sjön upptäcktes 1859 av Livingstone.

Nya'sa-land, brittisk besittning i Afrika, s. och v. om sjön Nyasa, förr benämnd Brittiska Centralafri ka.

113.000 kvkm., 969,000 inv. Viktigaste ort är Blantyre. Handeln med utlandet sker flodvägen till Sambesis mynning. Viktiga exportvaror äro kaffe, bomull, tobak, kautschuk, jordnötter m. m.

Nya Sverige, svensk koloni i Nordamerika, 1638—55, belägen på ömse sidor om floden Delaware och omfattande delar av nuvarande staterna Delaware, New Jersey och Pennsylvania. Som utgångspunkt för kolonisationen anlades skansen Kristina. Med indianerna stodo de svenska kolonisterna på fredlig fot, men redan från början uppstodo tvister med holländarna, som ägde nybyggen i närheten. Slutligen erövrades den svenska kolonin fullständigt av holländarna för att senare jämte Nya Nederländerna övergå i engelsmännens händer.

Nya Syd-Wales [-oä'ls], stat i Australiska statsförbundet, belägen i sö. delen av kontinenten. 801.000 kvkm.,

2.100.000 inv. Huvudstad Sydney,

1.012.000 inv. — ö. delen av N. är en av bergskedjor genomdragen högslätt, som sänker sig inåt landet. Kusten är mycket brant. Den inre delen av N. är ett torrt och stäppartat lågland, som genomflytes av Darlingfloden och genom konstgjord bevattning gjorts lämpligt till betesmarker. I fråga om boskapsskötsel intager N. främsta

platsen bland de australiska förbunds-staterna. I synnerhet fåraveln är liögt uppdriven. Kuststräckan är den bördigaste och tätast befolkade delen av N. Där bedrives åkerbruk med vete som viktigaste sädesslag. Dessutom odlas sockerrör och sy dfrukter. Bergsbruket är för hela N. den viktigaste näringsgrenen. Ifråga om stenkolsproduktion står N. främst bland förbunds-staterna. Guld. silver, bly, koppar och järn utvinnas även. Viktigaste exportvaror äro stenkol, järn och ull.

Nya testamentet, se Bibeln.

Nya tiden, det världshistoriska tidsskede, som från slutet av medeltiden går fram till våra dagar. Man brukar räkna N. från tiden omkring 1500.

Kring detta sekelskifte inträffade genomgripande förändringar. Feodalsystemet sönderföll, krigskonsten revolutionerades genom krutets användande, den andliga odlingen erhöll genom boktryckerikonsten lielt nya utvecklingsmöjligheter och de stora upptäcktsresorna medförde bland annat förbindelsen med en ny kontinent, Amerika. Dessa och liknande företeelser har man ansett motivera avgränsandet av ett nytt tidevarv. Den första perioden av N. (till westfaliska freden 16-18) är en övergångsperiod, framför allt kännetecknad av reformationen och religionskrigen. Den andra perioden (till utbrottet av franska revolutionen 1789) karakteriseras av mera lugn utveckling och har kallats ”den oinskränkta furstemaktens tid”. Från medeltiden ärvda samhällsinstitutioner, särskilt adelns privilegierade ställning och de breda massornas saknad av medborgerliga rättigheter, kom så småningom att framträda som skärande missförhållanden. Franska revolutionen blir inledningen till en ny period, ett nydaningsskede på det sociala området, då folken själva få mera inflytande på styrelsen och då lagstiftningsarbetet strävar att utjämna motsättningen mellan över- och underklass. Samtidigt har också alltmer framträtt motsättningar mellan arbetsgivare och arbetare, vilka lett till uppslitande sociala stridigheter. Medan N. s första skede utmärkes av religionskrig och religionshat, kan man säga, att det andra skedet karakteriseras framför allt av stridigheter mellan furstar och fursteätter, och att det sista skedet på det mellanstatliga området framför allt kännetecknas av nationalitetskrig och nationalitetshat.

Nya världen, se Amerika.

Nya Zeeland Tse’-], ögrupp, brittisk besittning i Stilla havet, sö. om Australien, bestående av två större öar, Nordön (115.000 kvkm.) och Sydön (152,000 kvkm.) samt några mindre ögrupper, tillsammans 272,000 kvkm., 1 y3 milj. inv. öarna tillhöra den ter-tiära bergskedjezonen, högsta punkt Mount Cook (3,760 m.). Betydande glaciärer, gejsrar och varma källor. Huvudnäring är boskapsskötsel, som lämnar kött, smör. ost och ull till export. Stora mineraltillgångar (guld, koppar, kol). Huvudstad Wellington på s. kusten av Nordön, 97.400 inv. N. har i stor utsträckning självstyrelse; har eget parlament, i spetsen för vilket står en av Storbritannien tillsatt guvernör.

Nya Älvsborg, i klippgrunden insprängda befästningsanläggningar vid Götaälvs mynning utanför Göteborg.

Nybergsfältet, malmfält i s. Dalarna. Malmbrytning sedan 1600-t. Nyblom. — 1. Ilelene N., 1843—1926, dansk-svensk författarinna. N. har skrivit novellsamlingar (Kvin n o-ö d e n), romanen H ö g v a 11 a, ungdomsböcker (Kusinerna) och sagor, vidare dikter, teaterpjäser och essayer. — 2. K. M. (Manasse) N., f. 1870, den förras son, skådespelare och regissör. N. har gjort sig populär som vissångare till luta och skrivit bl. a. U p p s a 1 a ä r b ä s t.

Nybom, J., 1815—89, skald, som under skandinavismens glansdagar framträdde som tillfällighetsdiktare i Uppsala. Hans dikter kännetecknas av en klangfull men ytlig fosterländskhet (Stå stark du ljusets rid-öarvakt).

Nyborg, stad vid Stora Bält, ö. Fyen, Danmark. 9,S00 inv. Ångfärje-förbindelse med Korsör på Sjselland.

Nybro, köping, v. om Kalmar, ö. Småland. 2,900 inv. Glasbruk. Snickerifabriker.

Ny Carlsberg glyptotek i Köpenhamn, en skulptursamling, grundlagd av K. Jacobsen, som skänkte den till staden Köpenhamn 1888. Samlingen är inrymd i en 1892—97 uppförd praktbyggnad. 1902 skänkte Jacobsen även sin samling av antika konstföremål till Köpenhamns stad. Denna samling, som anses för en av Europas största i sitt slag, förvaras i en tillbyggnad till glyptoteket.

Nyckelblomster, se Orchidaceas.

Nyckelharpa, ett gammalt, nordiskt stråkinstrument, något påminnande om en fiol i utseendet. På halsen finnas tangenter, nycklar, som nedtryckas mot de tre el. fyra strängarna. Tonen frambringas med en stråke.

Nyckelpigor (Coccinellidge), skal-baggfamilj. Täckvingarnas färg är vanligen röd el. gul med små runda, svarta prickar. Omkring 2,500 arter beskrivna. I Sverige äro omkring 55 anträffade. Vanligast är Coccinella septempunctata, som har röda täckvingar med 7 svarta punkter.

Nyckelroman kallas roman, vars handlande personer äro mer el. mindre igenkännligt avritade ur verkligheten.

Nydala, gods nö. om Värnamo, v. Småland. Egendomen tillhörde ursprungligen ett här beläget kloster, grundat på 1100-t.

Nydqvist, J. H. A., 1817—1914, ingenjör, grundare av Trollhättans mekaniska verkstad, som numera innehaves av Nydqvist och Holm a.-b. och vilken är en av Sveriges största industriella anläggningar (lokomotivtillverkning).

Nygoti'k, en inom byggnadskonst och hantverk under 1800-t: s första hälft framträdande riktning, som ville återuppliva gotiken.

Nygreker, se Greker.

Nyhem. — 1. Municipalsamhälle nära Halmstad, s. Halland. 3,600 inv. —

2. Socken och järnvägsstation i ö. Jämtland.

Nyimpressionism, se Neoimpressio-nism.

Nykantianism, en tysk filosofisk strömning, som uppkom på 1800-t. och som framför allt manade till återgång till Kants kritiska inställning gentemot vårt vetande och betonade hans åsikt, att verklighetens väsen faller utanför vår fattningsförmåga. N. riktar sig såväl mot materialism som mot mera spekulativa, idealistiska system. Bland N: s ledande personligheter märkas Lange, Vaihinger och Windel-band.

Nykarleby (Uusikaarlepyy), stad vid Bottniska viken, sv. Österbotten, v. Finland. 1,400 inv.

Nykjöbing, se Nyköbing.

Nyklassicism, se Bildliuggarkonst, Byggnadskonst, Målarkonst och Em-pirestil.

Nykroppa, brukssamhälle i ö. Värmland, nära gränsen till Västmanland.

1,600 inv. Stort järnbruk.

Nykterhetsnämnd, en kommunal institution, som infördes genom lagen den 30 juni 1913 om behandling av alkoholister. Enligt 3 § i nämnda lag skall inom varje kommun finnas en nykterhetsnämnd. Om ej särskild sådan nämnd tillsättes, tjänstgör fattig-vårdsstyrelsen som nykterhetsnämnd. I denna egenskap har N. att söka återföra personer, som falla inom alkoholistlagens tillämpningsområde till ett nyktert liv. Om detta ej lyckas, har N. att hos vederbörande länsstyrelse göra framställning om deras internering på alkoholistanstalt. N. åligger även att i viss utsträckning övervaka personer, som utskrivits från alkoholistanstalt. Genom rusdrycksför-säljningsförordningen fick N. sitt arbete väsentligt utvidgat. Enligt denna åligger det bl. a. N. att övervaka nyk-terhetstillståndet inom kommunen och att genom upplysningar och råd till försäljare av rusdrycker söka förebygga missbruk av sådana. För att utföra de uppgifter, som enligt rus-drycksförsäljningsförordningen åligga N., samarbeta dessa i stor utsträckning med systembolagen.

Nykterhetsorden Verdandi (N. O. V.), ansluten till arbetarnas nykterhetsin-ternational, hade år 1926 9,400 äldre medlemmar, fördelade på 270 loger, och 4,700 yngre, fördelade på 80 ungdoms-loger. Se även Nykterhetsrörelsen.

Nykterhetsrörelsen. Den äldsta svenska nykterhetsrörelsen, den för-wiesel-grenska, stod icke som den nuvarande

på absolutistisk basis utan var en måttlighetsrörelse. Bland dess mär-kesmän må nämnas överdirektören vid generallantmäterikontoret Karl Gustaf av Forsell, som år 1830 stiftade Stockholms måttlighetssällskap, vars förste ordförande blev dåvarande pastor primarius J. O. Wallin. Från åtskilliga håll krävdes dock redan vid denna tidpunkt en radikalare inriktning av rörelsen. Ett uttryck för denna uppfattning var Kungsholms nykterhetsförening, stiftad av Samuel Owen år 1831, som av sina medlemmar krävde fullständig avhållsamhet från brännvin. Centralpunkten för denna halvabsolutistiska rörelse, som medgav ett måttligt bruk av öl och vin, blev det år 1837 stiftade Svenska nyk-terhetssällskapet, som bl. a. räknade kronprins Oskar, sedermera konung Oskar I, som medlem. Den mest framträdande representanten för denna rörelse blev P. Wieselgren. Framförallt under inflytande av den framgångsrika agitation, som bedrevs av denne, växte anslutningen till nykterhetsrörelsen. Maximum ifråga om medlemsantal nåddes år 1840, då medlemssiff-ran överskred 100,000. Ehuru rörelsen därefter numerärt sett började gå tillbaka, kan dock den genomgripande lagstiftning, som genomfördes år 1855 och som medförde husbehovsbrän-ningens avskaffande, betraktas som ett resultat av dess arbete.

Mot slutet av 1800-t. och under 1870-t. började nya strömningar växa fram. Skarpa motsättningar började göra sig gällande mellan den gamla halvabsolutistiska rörelsens förkämpar och företrädarna för en mera modern åskådning, som krävde avhållsamhet även ifråga om öl och vin. Dessa motsättningar kommo till uttryck bland annat på de av svenska nykterhets-sällskapet anordnade allmänna nykterhetsmötena (Stockholm 187G, Uppsala 1877, Norrköping 1878, Stockholm 1879 och Jönköping 1880). Ett märkes-år i den absolutistiska rörelsens historia är år 1S79, då i Göteborg den första godtemplarlogen ”Klippan” bildades. Den svenska godtemplarorden, som ända till år 1887 liksom den internationella godtemplarorden var delad i tvenne grenar, den malinska och den hickmanska, utvecklade sig raskt, så att den redan år 1885 räknade över

60,000 medlemmar.

Bland nuvarande svenska absolutistiska organisationer må förutom godtemplarorden nämnas följande: Sveriges blåbandsförening (B. B.), som stiftades år 1SS4 och som har en utpräglat religiös karaktär. National-templarorden (N. T. O.), bildad år 1922 genom sammanslagning av den år 1884 bildade templarorden och den genom en utbrytning ur godtemplarorden är 1888 bildade nationalgodtemplarorden.

Nykterhetsorden Yerdandi (N. O. V.), som likaledes leder sitt ursprung från godtemplarorden, ur vilken den bildades genom en utbrytning år 1896 av de i politiskt och religiöst avseende mest radikala elementen. Vita bandet (V. B.), en år 1900 bildad kvinnlig nykterhetsorganisation. Sveriges studerande ungdoms helnykterhetsförbund (S. S. U. H.), stiftat år 1S90. Sveriges lärares nykterhetsförbund (S. L. N.), bildat år 1905. Härtill komma ett flertal organisationer, vilka liksom de bägge sistnämnda rikta sig speciellt till vissa grupper av samhällsmedlemmar såsom t. ex. Svenska läkarnas nykterhetsförening och Järnvägsmännens helnykterhetsförbund (J.

H. F.). Sin största anslutning hade den svenska organiserade absolutistiska nykterhetsrörelsen åren omkring 1910, då dess medlemsantal, inberäknat medlemsantalet i de särskilda barn-och ungdomsorganisationerna, torde ha närmat sig 500,000. Medlemsantalet för närvarande torde uppgå till mellan

300,000 och 400,000.

Nyköbing-, namn på tre danska städer. — 1. Stad på Falsters v. kust, Danmark. 13,300 inv. Residensstad för Maribo amt. Biskopssäte för Lolland-Falsters stift. Livlig industri (mekaniska verkstäder, livsmedelsindustri, Nobels tobaksfabrik). Utförsel av spannmål. — 2. Stad på ön Mors i Limf jorden, Jylland, Danmark. 8,300 inv. Stort gjuteri och einaljfabrik. Ostronfiske. — 3. Stad vid Isefjord, n. Sjfelland, Danmark. 3,600 inv. Var • under medeltiden på grund av det här bedrivna sillfisket betydande.

Nyköping, stad vid Nyköpingsåns utlopp i östersjön, s. Södermanland. 12,200 inv. Residensstad för Södermanlands län. Bomullsspinneri och väveri. Yllespinneri och väveri. Möbelfabriker. Glödlampsfabrik. Teknisk yrkesskola. N. har uthamnen Oxelösund*.

Nyköpings gästabud benämnes en händelse i Nyköping 1317. Konung Birger Magnusson inbjöd sina bröder, hertigarna Erik och Valdemar, till gästabud på Nyköpings hus, där de under natten fängslades som hämnd för deras eget svek emot Birger 1306 (Håtunaleken). De dogo senare (sannolikt f. å.) i fängelset. Handlingen framkallade mot konungen ett uppror, som kostade honom den svenska kronan.

Nyköpings hus, ett på 1200-t. anlagt slott vid Nyköping, som under medeltiden var ett av landets betydelsefullaste fästningar och av vilket nu endast ruiner återstå. N. är bland annat bekant genom Nyköpings gästabud. Nyköpingrsån upprinner i mellersta Närke och utmynnar vid Nyköping i en vik av östersjön. Längd 120 km. N. är Södermanlands stöxsta vattendrag.

Nyland, municipalsamhälle vid Ångermanälvens utlopp i en djupt inskärande fjord av Bottniska viken, s. Ångermanland. 502 inv. Viktig handels- och lastageplats. Stora sorte-ringsverk för timmerflottningen.

Nylands liin, finskt län, omfattande den del av landskapet Nyland, som ligger v. om Kymmene älv, samt sö. hörnet av Tavastland. 12,000 kvkm.,

400,000 inv. Finlands minsta men tätast befolkade län. Befolkningen svensktalande.

Nymalthusianism, en åskådning, som gör gällande, att för att undvika överbefolkning är det lämpligt att vidtaga åtgärder för att minska folkökningen. ökas folkmängden, ökas även konkurrensen om naturtillgångarna. En liten befolkning i ett land behöver exempelvis endast använda den bästa åkerjorden, som ger ett jämförelsevis stort utbyte. En större folkmängd tvingas att använda även sämre åkerjord. För varje land finns därför en gräns, över vilken det ej är lämpligt, att folkmängden ökar, om man vill bibehålla högsta möjliga levnadsstandard. Anhängarna av N. göra gällande, att de flesta kulturländer nått el. äro nära att nå denna gräns och förorda därför användandet av befrukt-ningsföi hindrande medel för att minska nativiteten. Medan N. förr betraktades som hart när omoralisk, har på senare tid läget ändrats, framför allt genom de svårighoter, som världskriget och den efterföljande kristiden medförde för folkförsörjningen. Mot N. anföras bl. a. speciollt patriotiska skäl. Man framhåller nödvändigheten av att manskap finnes i tillräcklig mängd vid ett eventuellt kommande krig. Det har även påpekats, att en alltför stark folkminskning inom den vita rasen kan utgöra en allvarlig fara, då andra raser, exempelvis den gula, ej kunna antagas inom överskådlig framtid komma att följa exemplet. Ur denna synpunkt skulle ett genomförande av N : s åsikter kunna tänkas komma att betyda don vita rasens och den västerländska kulturens undergång. I de flesta kulturländer torde i varje fall utvecklingen alltmer gå i den av N. önskade riktningen.

Nyman, Hilding, f. 1870, konstnär, känd som illustratör och skämttecknare.

Nym’fer, i den grekiska mytologin kvinnliga naturgudomlighotor, vilka allt efter sin vistelseort kallades trädnymfer, käll- och flodnymfer, havs-nymfer etc. N. motsvaras i de nor-

diska sagorna av skogsrån, huldror, älvor o. dyl.

Nymfomani’, sjukligt stegrad könsdrift hos kvinnor.

Nynäshamn, köping på s. Södertörn, ö. Södermanland. 3,800 inv. Telegrafverkets verkstäder. Badanstalt. Sanatorium.

Nyodlingsfonden, en statens fond, avsedd att användas till främjande av jordens uppodling i Norrland och Dalarna (1 milj. kr.) och landet i övrigt (% milj. kr.). Medlen utlämnas som lån efter lantbruksstyrelsens bestämmande till landsting el. hushållningssällskap, vilka i sin tur med jämförelsevis låg räntesats lämna lån till mindre jordbrukare.

Nyplatonism, en filosofisk riktning under senare antiken (200—500 e. Kr.). N. ansluter sig till Platons idélära och dessutom ingå orientaliska och judiska religiösa element. Riktningens förnämste representant är Plotinus.

Nypon kallas skenfrukten av Rosa-släktets arter (”nyponbuskar”).

Niirnberg, stad i Bayern, s. Tyskland. 380,000 inv. En av Bayerns viktigaste handöls- och fabriksstäder. Särskilt

märkes tillverkning av blyertspennor (Faber) och leksaker (”Nurnbergkram”). N. var redan i medeltiden en betydande stad och har i hög grad bibehållit sitt medeltids-utseende oförändrat.

Nyromanti’k kallas den kulturella rörelse, som framträdde i slutet av 1700-t. och början av 1800-t. som reaktion mot upplysningstidens förnufts-filosofi. N. krävde mera plats för subjektiv känsla och fantasi och utmärktes av en religiöst betonad oänd-lighetslängtan, en trängtan bort från det vardagliga med en viss anknytning till den medeltida mysticismen. Rörelsen utgick från Tyskland, bland vars nyromantiker inom litteraturen må nämnas Tieck, Ilardenberg, Schle-gol, Arnim, Brentano och 1-Ioffmann. Huvudman för den franska N. blev Hugo. Till den engelska N: s förnämsta representanter höra Scott och Byron. Till de svenska nyromantikerna höra särskilt Atterbom, Stagne-lius och — delvis — Almquist.

Ny’rop [-råp], Kristofer, f. 1858, dansk språkforskare och litteraturhistoriker, 1894 professor i romanska språk i Köpenhamn. N. har skrivit en allmänt uppskattad historisk fransk grammatik samt flera andra betydande språkvetenskapliga arbeten. Av N : s litteraturhistoriska arbeten märkes Den oldfranske heltedigt-n i n g. N. har även varit verksam som folklorist.

Nysibiriska öarna, obebodd ögrupp i Norra Ishavet, belägen nö. om floden Lenas mynning. 26,000 kvkm.Nysilver, en legering av koppar (50— 70%), zink (20—30 %) ocli nickel (10 —25 %) understundom med smärre tillsatser av andra metaller såsom bly, tenn och kobolt. N., oftast försilvrat, användes i stor utsträckning till husgeråd, prydnadssaker m. m. Alpacka är ett slags N. med tämligen hög nickelhalt.

Nyslott (Savonlinna). — 1. Stad i Savolaks, s. Finland, i centrum av ett vitt förgrenat sjösystem, mellan Hau-kivesi och Saimasjön. 4,500 inv. Biskopssäte i Ny slotts stift. Turist- och badort. — 2. Gammalt fäste på Kyrön-saari holme i Kyrönsalmi sund, Savolaks, Finland. N. var i egenskap av gränsfästning utsatt för upprepade belägringar under krigen mellan Ryssland och Sverige. På 1860-t. förvandlades slottet genom tvenne eldsvådor till ruiner. N. är nu ett av Finlands märkligaste fornminnen.

Nystad (Uusikaupunki), stad i ö. Egentliga Finland på Finlands västkust. 4,300 inv. Utmärkt hamn. Historiskt bekant genom freden i N. 1721, vilken avslutade den stora ofreden. Sverige avträdde Livland, Estland, Ingermanland och en del av Karelen.

Nysted, stad på s. Lolland, Danmark.

1,G00 inv.

Nyström. — 1. Anton N., f. 1842, läkare och författare, som i talrika skrifter företrätt en kulturliberal ståndpunkt. N. grundläde 1880 Arbetarinstitutet i Stockholm och var dettas föreståndare till 1908. — 2. J. F. N., 1855—1918, svensk historiker och politiker, ledamot av första kammaren 1899—1911 och 1916—1918, av andra kammaren 1912—1914. Utom riksdagen var N. politiskt verksam inom den svenska högerns riksorganisation, Allmänna valmansförbundet.

Nyström-Stoopendahl, Jenny, f. 1854, svensk konstnärinna, främst verksam som illustratör av barnböcker o. dyl.

Nyx, nattens gudinna i den grekisk-romerska gudasagan, moder till döden och sömnen.

Nåd, se Benådning.

Nådendal (Naantali), stad nära Åbo, egentliga Finland. 800 inv., Finlands minsta stad. Havsbad. Staden uppkom. på 1400-t. omkring ett här byggt birgittinkloster.

Nådens ordning, ett schema, enligt vilket den ortodoxa, lutherska teologin ansett omvändelsen försiggå, härvidlag särskiljande kallelsen, upplysningen, omvändelsen, nya födelsen, rättfärdiggörelsen, helgelsen el. förnyelsen och i ett kommande liv här-liggörelsen.

Nådår, ett slags pension, som lämnas änkor efter präster därigenom, att de tillåtas åtnjuta den avlidnes löne-

förmåner ett år räknat från och med den första maj, som infaller närmast efter dödsfallet.

Nåltelegraf, se Telegrafi.

Näbbdjur, se Kloakdjur.

Näbbgädd.däktet (Belone), fisksläkte med näbblikt förlängda käkar. Omkring 50 arter från tropiska och tempererade hav. Hos oss finnes Vanliga näbbgäddan (B. vulgaris), som förekommer i stim vid västkusten, i Öresund och s. östersjön. Ätlig. Dess ben ha grön färg.

Näbbmöss (Soricidse), familj inom insektätarnas ordning (Inseetivora), små arter med lång nos och svans. De ligga ej i vinterdvala. Hit hör bland annat Allmänna näbbmusen (Sorex vulgaris), som är vanlig i hela Sverige och har 65 mm. lång kropp och omkring 40 mm. lång svans. Dvärgnäbbmusen (S. pygmgeus) har 53 mm. lång kropp och 40 mm. lång svans. Är det minsta däggdjur n. om Alperna och finns i hela Sverige. Vattennäbb musen (Crossopus fodiens) är allmän i hela vårt land vid både sött och salt vatten. En näbbmus (Crocidura etrusca) från Kaukasus och Medelhavsländerna är det minsta bland alla nu levande däggdjur. Kroppens längd är 35 mm. och svansens 25 mm.

Näbbnagel, se Andfåglar.

Näcken, ett sagoväsen, som bor i vattendrag och med sitt. förtrollande spel lockar människor till sig, så att de drunkna.

Näckens polska, namn på flera svenska folkmelodier, av vilka den mest bekanta är den, till vilken A. A. Af-zelius skrivit dikten ”Djupt i havet på demantehällen”.

Näckrosor höra till familjen näckrosväxter (Nymplifeacege), som är släkt med smörblomfamiljen. I vårt land finnes bland annat den Vita näckrosen (Nymplifea alba), vilken har den största blomman av alla svenska växter. , Kronbladen övergå småningom inåt i ståndare. Vanlig är också den Gula näckrosen (Nuphar lu-teum). De varmare länderna ha att uppvisa många släkten och arter, ofta med stora och utomordentligt vackra blommor. Berömda äro Lotusblommorna (Nymphsea lotus och N. cse-rulea) från Nilländerna och ”näckrosornas drottning” (Victoria regia) från tropiska Sydamerika. Bladen hos den sistnämnda kunna bli 3 m. i diameter.

Näktergalen (Luscinia luscinia) tillhör familj Turdidse bland tättingarna. Den är känd för sin utomordentligt vackra sång. Gråbrun med vit strupe och vitaktig undersida. N. förekommer i s. Sverige. Se Bil. Fåglar I. Näklsjön, Nälden, insjö i mellersta Jämtland, med avlopp till Storsjön.

Nämndeman, se Häradsrätt.

Näringsfrihet, rätt för varje medborgare att driva vilken produktiv verksamhet som helst. En viss grad av N. är en nödvändig förutsättning för ett fördelaktigt utnyttjande av den i ett samhälle tillgängliga arbetskraften. Det medeltida samhällets låga kulturella och ekonomiska nivå berodde till en del på de alltför hårda band, skråväsendet lade på N. Sedermera och särskilt under 1800-t. genomdrevs en starkt utvidgad N., vilken dock mot slutet av århundradet till en viss grad begränsades genom statliga monopol och andra åtgärder. En särställning intaga härvidlag sådana åtgärder, vilka avse att för utövande av visst yrke fordra garanti, att personen i fråga besitter erforderlig kompetens (t. ex. läkare- och apotekaryrket). Ett visst slags inskränkning i N. utövas av arbetarorganisationerna. På senare tid ha på en del håll inom dessa framträtt tendenser att väl starkt begränsa N. Jfr vidare Monopol.

Näringsvärde, se Fett, Kolhydrat och Äggviteämnen.

Närke, landskap i Svealand, 4,446 kvkm., 141,000 inv. N. omfattar västra hälften av Hjälmaren och norra ändan av Vättern och är till större delen ett utpräglat slättland, begränsat av liögläntare skogstrakter, Tylöshagen mot Östergötland, Tiveden mot Västergötland och Käglan mot Västmanland. I landskapets v. del höja sig KiIsbergens förkastningsbranter över slätten. Mellan dessa berg och Hjälmaren består berggrunden av silur-formationens bergarter (sandsten, alunskiffer och kalksten), för övrigt är den urberg. Inom detta ligga Åm-mebergs betydande zinkgruvor nära n. ändan av Vättern. Närkesslätten är bördig ocli i stor utsträckning odlad. N. tillhör Örebro län.

Närsynthet, ett brytningsfel i ögat, som beror på att ögat är för långt, vilket medför, att parallella strålar brytas samman, innan de nå näthinnan, och att endast strålar, som komma från någon punkt tämligen nära ögat, sammanbrytas på själva näthinnan. N. avhjälpes därför med spridningslinser, vilka bryta de parallella strålar, som komma från längre bort belägna punk-

Närsynthet. Ljusstrålar från punkten i sammanbrytas på näthinnan, medan däremot parallella ljusstrålar (a och b) sammanbrytas, innan de hå näthinnan.

ter, så att de tyckas komma från en punkt, belägen närmare ögat. Jfr Glasögon.

Näs. — 1. Benämning på mindre halvö.

— 2. Benämning på smal landsträcka, förbindande tvenne större landområden. — 3. Se Nääs.

Näsblödning kommer vanligen från näsans skiljevägg omkring 1 cm. innanför näsöppningen. I vanliga fall kan man hejda N. genom att en stund pressa näsvingarna stadigt mot mittväggen.

Nä'sijärvi, insjö i sv. Finland. 275 kvkm. Avflyter genom Kumo älv till Bottniska viken. Är av stor betydelse för samfärdseln i det inre Finland.

Nässelfeber, en hudsjukdom, karakteriserad av röda fläckar i huden och stark klåda. N. beror ofta på rubbningar i matsmältningen. Utslaget försvinner oftast efter några timmar till ett dygn utan särskild behandling.

Nässelfjärilen (Vanessa urticse), dagfjäril. Rödbruna vingar, de främre nied omväxlande svarta och vitgula fläckar längs framkanten. Bakvingarna i inre hälften svarta. N. är en av våra allra vanligaste dagfjärilar. Larven lever på nässlor.

Nässjö, stad i n. Småland, viktig järnvägsknut vid östra och södra stambanorna. 9,000 inv.

Nässlor (Urtica), växtsläkte, tillhörande nässlefamiljen (Urticacese), äro örter med små, gröna blommor och äro oftast försedda med brännhår. I Sverige äro tvenne arter vanliga. Den ena, Brännässlan (U. dioica), är mångårig. Den är användbar för flera olika ändamål. Torkad är den ett gott foder. De unga skotten användas till människoföda, nässelkål. Av rotstockarna erhålles vid kokning en gul färg. Stammens fibrer kunna användas vid vävnad, nättelduk. Den andra, E t-ternässlan (U. urens), är ettårig och förekommer som ogräs.

Näthinna, se öga.

Nätmage, se Idisslare.

Nättelduk, egentligen Nässelduk, förr benämning på ett fint tyg, tillverkat av fibrer från brännässla. Numera väves liknande tyg av fint bomullsgarn.

Nätvingar (Neuoptera), insektordning, ha fyra nättrådiga vingar och bitande mundelar. Till N. höra bland annat florsländor, myrlejonslän-dor och sävsländor.

Nävekvarn, järnverk vid Bråviken, nö. Östergötland. Gjuteri och mekanisk verkstad.

Nääs, känd slöjdundervisningsanstalt, sv. om Alingsås, v. Västergötland, grundad av A. Abrahamson 1874. Vid N. utbildas särskilt övningslärare.

Nöddop kan förrättas av lekman, om barnets hälsotillstånd är sådant, attpräst ej hinner tillkallas. N. skall sedan anmälas hos vederbörande pastorsämbete.

Nödhjälpsarbete, se Arbetslöshet.

Nödvärn, rätt för person, som ut-sättes för våld eller hot, innebärande trängande fara, att tillgripa en eljest rättsstridig handling till sitt fredande. Denna handling får emellertid ej innebära större våld, än vad nöden kräver.

Nöjesskatt, en kommunal skatt, som upptages vid vissa offentliga nöjestill-ställningar enligt Kungl. förordningen av 30 maj 1919. Nöjestillställningarna på Operan oeh Dramatiska teatern äro befriade från skatt liksom tillställningar i uppfostrande, undervisande el. vetenskapligt syfte. Beslut om N. fattas av

kommunalmyndigheten. Skatten upptas i form av tillägg på biljetten.

Nörborg Flajkke, stad i Sönder-Jylland, Nordschleswig, Danmark.

1,000 inv. N. tillhörde 1864—1921 Tyska riket.

Nördlingen, bayersk stad vid övre Donau. 9,000 inv. Under trettioåriga kriget besegrade vid N. de kejserliga 1634 protestanternas trupper under befäl av hertig Bernhard av Sachsen-Weimar och fältmarskalk Horn. Intet svenskt regemente deltog i slaget, som blev anledning till att flera med svenskarna förbundna protestantiska stater övergingo till kejsaren.

Nö’rresu’n<lby, stad invid Aalborg vid Limfjordens ö. del, n. Jylland, Danmark. 6,300 inv. Cementfabriker (Nörresundby Portland-Cenientfabrik).

Nöt är en torr frukt, som avfaller oöppnad och vanligen innehåller ett frö. Hassel (Corylus avellana), korg-blomstriga växter (Compositer), gräs (Gramina), alm (Ulmus), björk (Be-tula), ask (Fraxinus excelsior) m. fl. ha nötfrukt. Stundom kan nöten för spridningens skull vara vingad (t. ex. alm, björk, ask) el. försedd med hår (många korgblomstriga växter). Hos en del ”falska” frukter, såsom smultron och nypon, utgöras de egentliga småfrukterna av nötter.

Nötboskapspremiering äger rum årligen i alla Sveriges län enligt ett av regeringen fastställt reglemente. N. bekostas huvudsakligen med statsmedel.

Nöteborg, förr namnet på fästning och stad i nv. Ryssland, vid Nevas utlopp ur Ladoga. Fästningen säges ha anlagts av svenskarna i slutet på 1200-t. År 1323 slöts i N. den första freden mellan Sverige och Ryssland. År 1702 erövrades N. av Peter den

store, vilken gav både fästningen och staden namnet Scliliisselburg.

Nötkreatur (Bovinfe), underordning, tillhörande familj Bovidte, nötdjur, inom ordning Artiodactyla. Hit hör Nötkreaturet (Bos taurus). En av dettas stamformer torde vara U r-

0 x e n (Bos primigenius). När nötboskapen blivit husdjur, vet man ej, men utan tvivel var det i förhistorisk tid. Bland de från främmande länder till oss införda boskapsraserna märkas den Holländska, den Ost-f r i s i s k a samt Ayrshirerasen. Korsningar mellan dessa och den inom landet förekommande Lantrasen ha givit upphov till s. k. herrgårdsraser, från vilka ”R ödbrokig svensk boskap” leder sitt ursprung. I Norrland, n. Dalarna och Värmland finnes Fjäll- el. J ä m 11 a n d s r a-s e n, i Bohuslän och Dalarna s. k. Rödkullor.

Nötkreatursskötsel. Särskilt under 1800-t :s senare del har man genom statliga åtgärder, framför allt genom att uppmuntra strävanden att förbättra rasbeskaffenheten hos djUien

1 hög grad utvecklat N. Sverige intar i avseende på kreatursantal i förhållande till folkmängd det 3:e rummet bland Europas länder. Antalet nötkreatur utgjorde 1920 över 2.5 milj. N. är i Sverige framför allt inriktad på mjölkproduktion. vilken numera utgör lantbrukets förnämsta inkomstkälla.

Nötkråksläktet (Caryocatactes, Nuci-fraga) hör till kråkfåglarnas familj. Nöt kråka n (Caryocatactes gutta-tus) finns i Svea- och Götaland. För ett undangömt levnadssätt i skogar och är allätare.

Nötskrikan (Garrulus glandarius) hör till kråkfåglarnas familj (Cor-vidce) bland tättingarna. Allmän i s. cch mellersta Sverige men finnes ända upp igenom Norrbottens lågland. Allätare; nötter och ollon äro dock älsk-lingsföda. Strykfågel. Se Bil. Fåglar I.

Nötstynget (Ilypoderma bovis), insekt hörande till ordningen tvåvingar (Diptera). Larven lever under huden på nötkreatur och förorsakar där varbildning.

Nötväeksläktet (Sitta) hör till mesfåglarnas familj bland tättingarna. Hithörande fåglar kunna klättra såväl uppåt som nedåt. De leva av insekter men även av frön, nötter, ollon m. m., vilka de fästa i någon trädspringa och sönderhacka för att komma åt kärnan. Vanliga nötväckan (Sitta euro-prea) finns i Skandinavien till omkring 60°

n. br. o

O, den femtonde bokstaven i vårt alfabet. — Såsom fornromerskt taltecken = 11. — Kem. tecken för en atom syre (oxygenium).

O’ i irländska namn betyder ursprungligen ”härstammande från”.

Oartikulerad, otydlig, otydligt uttalad.

Oa’ser, platser i öknar, som ha tillgång på vatten, vilket möjliggör växtlighet.

Oates [åots], Titus, 1649—1705* engelsk äventyrare. O. hopdiktade den s. k. popish plot, en förment katolsk sammansvärjning mot Karl II :s liv, ledd av dennes broder hertigen av York. Massor av häktningar och ett flertal justitiemord blev följden, tills O. slutligen avslöjades och fängslades.

Oavhängiga socialdemokratiska partiet bildades 1917 av en fraktion inom det tyska socialdemokratiska partiet, vilken motsatte sig krigets fortsättande. O. föll sedermera sönder i mindre grupper. Den mest bekanta av dessa var Spartakusgruppen. Den måttful-lare majoriteten återförenades 1921 med det socialdemokratiska partiet.

Oavsättlighet. Alla domare och de flesta ämbetsmän äro oavsättliga, d. v. s. kunna ej godtyckligt avsättas och kunna ej heller utan ansökan förflyttas. Statsråd, landshövdingar, generaler, diplomatiska tjänstemän samt i allmänhet alla civila och militära chefer anses emellertid vara förtroendeämbetsmän och kunna av konungen avskedas, när helst det med hänsyn till rikets bästa kan anses erforderligt.

Ob, den västligaste av de stora sibiriska floderna. Avvattnar jämte sina stora bifloder Irtysj och Tobol hela v Sibirien mellan Altaj och s. Ural samt utmynnar i den från Kariska havet långt inskjutande Obviken. övre delen av flodområdet är till största delen ett stäppland (Barabastäppen), därefter skogsland till trakten av mynningen, vilken liksom den 90 mil långa Obviken omgives av tundra. Obs vattensystem är jämte Ob-Jenisejkana-len av stor betydelse för Västsibiriens samfärdsel. Jfr Sibirien.

Obad’ja, gammaltestamentlig profet. Man har gjort gällande, att Ö:s bok skulle vara sammansatt av tvenne profetior från olika tider.

Obduce’ra, öppna och vetenskapligt besiktiga ett lik. Jfr Obduktion.

Obduktion, liköppning i avsikt att utröna dödsorsak etc. I rättsmedicinskt syfte företages O. på förordnande av vederbörande myndighet (länsstyrelse, överståthållarämbetet i Stockholm).

Obelisk’, fyrsidig, uppåt avsmalnande pelare, avslutad med en stympad pyramid. O. användes särskilt i det gamla Egypten som minnesmärken och försågos med inskrifter och bildframställningar. Berömda egyptiska O. äro Ivleopatras* nålar.

Oberammergau [åberamnVergao], ort i s. Bayern. 2,000 inv. Jfr. Passionsspel.

Oberliausen [å’berha’osen], stad i nö. delen av den preussiska provinsen Rlienlandet, belägen ö. om Rhen i ett vidsträckt stenkolsdistrikt. 105,000 inv. Viktig järnvägsknut. Järnindustri.

Ober-l*ausitz [å’ber-la’o-], se Lau-sitz.

0’berländer, A. A., 1845—1923, tysk karikatyrtecknare, vilken vunnit en ofantlig popularitet genom sina av frodig fantasi och godmodig humor utmärkta teckningar.

0’beron, de medeltida sagornas älv-lconung, förmäld med älvdrottningen Titania. O. har poetiskt behandlats av Shakespeare m. fl.

0’ber-Pfa!z, se Pfalz.

0’ber-Schle’sien, provins i sö. Preussen, Tyskland, bestående av nö. delen av den forna preussiska provinsen Schlesien. Efter fredsslutet 9,730 kvkm. med 1,300,000 inv. Enligt Versailles-traktaten hölls år 1921 en folkomröstning i Schlesien, vid vilken 700,000 röstade för Schlesiens kvarvarande i Tyskland, 500,000 för

anslutning till Polen. Enligt på grundval av omröstningen av N. F: s råd fattat beslut erhöll Tyskland O. och Polen den sö. delen av Schlesien (2,800 kvkm. med 900,000 inv.). Det polska Schlesien omfattar de viktigaste gruvdistrikten.

Objekt', något som är föremål för en verksamhet, tankeakt el. dyl. Jfr Subjekt.

Objekti'v, se Kamera och Objektivitet.

Objektivite't, saklighet, egenskapen att vara saklig, nykter; en icke känslobetonad betraktelse el. framställning av något. — Objekt i'v, verklig. sann, opartisk, allmängiltig.

Tidens Lexikon.Ob-Jenisej'kan.alen, kanal mellan Obs biflod Ket ocli floden Jenisej, v. Sibirien.

Obla't (lat., "det framsatta"), natt-vardsbröd; bladtunna skivor av ojäst vetedeg för inneslutande av pulver etc.

Obligat, oumbärlig, väsentlig. — Mus., en ackompanjeinangsstämma med självständig melodi.

Obligation, i allmänt språkbruk förbindelse, åliggande. — Hand. En skuldförskrivning, som löper med fast ränta ocli oftast är ouppsägbar från långivarnas, obliga tionsinneliavarnas, sida. Obligationslån är den vanliga formen för mycket stora lån, som upptagas av stat, kommun el. större enskilda företag. För stats- ocli kommunalobligationslånen anses tillräcklig säkerhet föreligga i låntagarnas beskattningsrätt. För de obligationslån, som upptagas av enskilda företag, finnes i allmänhet säkerhet i form av pant i fast egendom.

Obligationslånen äro antingen amorteringslån, det vill säga betalbara efter en på förhand uppgjord amorteringsplan, el. lån, som i sin helhet förfalla till betalning vid viss bestämd tidpunkt, el. också slutligen lån utan återbetalningsskyldighet. Sistnämnda form förekommer endast ifråga om statslån. Då en O. icke är upp-sägbar från innehavarens sida, måste denne, om han önskar erhålla penningar för sin O. före den fastställda förfallotiden, sälja O. till tredje man. Det värde, som O. betingar vid en dylik försäljning, är beroende på den ränta, med vilken O. löper, och den vid tillfället ifråga normala räntefoten. Om den normala räntefoten är t. ex. 6 %, men O. endast löper med 5 % ränta, blir det värde, till vilket den försäljes, i motsvarande grad lägre än O: s nominella värde. Dä den tidpunkt nalkas, vid vilken O. skola inlösas, närmar sig deras han-delsvärde inlösningsvärdet, som i regel brukar sammanfalla med parivärdet el. med någon procent överstiga detta. En särskild typ ov obligationslån äro de s. k. preinieobligationslå-nen, som löpa utan ränta, men där innehavet av en O. berättigar till deltagande i vissa vinstutlottningar. Av denna typ äro svenska statens bägge premieobligationslån av år 1921 och av år 1923. Även mellanformer finnas, där O. löpa med en viss låg ränta och samtidigt berättiga till deltagande i vissa vinstutlottningar.

Obligato'risk, ovillkorligen föreskriven, ej valfri.

Oblige'ra, göra förbunden, göra tacksam; förplikta, förbinda, nödga.

O'boo, fordom hoboe, mus., biåsinstrument av trä (buxbom el. eben-holts) med munstycke och ända till

14 klaffar. O. påminner om klarinetten.

Obre'novitj, serbisk regentsläkt, bland vars medlemmar märkes Milosj, 1780—1860, furste av Serbien. Till följd av sitt despotiska styrelsesätt måste Milosj 1839 abdikera men återkallades 185S efter Alexander Karageorgevitjs avsättning. Se även Milan.

Obsce'n, anstötlig, oanständig, slipp-rig.

Observan'dum, något att lägga märke till.

Observans', noggrant iakttagande av en munkordens regler.

Observation, iakttagelse. — O b s e r-v e'r a, lägga märke till. — Obser-v a t ö'r, iakttagare.

Observer, The [thi obsse'vf£], en av Englands mest kända söndagstidningar. Den grundades 1791 och är konservativ.

Obsidia'n, geol., ett kompakt, svart vulkaniskt glas, vilket bildas, när ki-selsyrerik lava, som icke innehåller mycket flyktiga ämnen, hastigt stelnar. Jfr Pimpsten, som uppkommer, då samma lava stelnar under rikligt avgivande av flyktiga ämnen.

Obsku'r el. obsky'r, mörk, dunkel, svårfattlig, tvetydig, obekant.

Obskurant', person, som är motståndare till upplysning och tankefrihet.

Obsole't, föråldrad.

ObstetrPk, vetenskapen om havandeskap och förlossning.

Obstfelder, S., 1866—1900, norsk författare, bland vars arbeten märkas de utomordentliga prosadikterna T o n o-v e 11 e 11 e r och den rörande kärleksberättelsen Korset. O. företräder en vemodigt pessimistisk åskådning.

Obstina't, egensinnig, envis, lials-starrig.

Obstipation, förstoppning.

Obstruktion, stockning, tillspärrning. Inom politiken betecknar O. en metod att fördröja en (riksdags-) frågas avgörande genom att ideligen begära ordet. O. betecknar även en någon gång av arbetarna använd metod att fördröja ett arbete utan att öppet strejka el. vägra att åtlyda föreskrifter.

Obviken, en uti Norra ishavet utmynnande omkring 90 mil lång havsvik, genom Samojedhalvön skild från Kariska havet. Innerst i viken utmynnar Obfloden.

Occari'na el. okarina. ett flöjtlik-nande instrument av fajans el. porslin, som har åtta tonliål.

Occiden'ten, västerlandet, Europa. Motsats: Orienten.

Ocea'n, se Hav.

Ocea'nien, sammanfattande benämning på öarna i Stilla havet, de längs Asiens och Amerikas kuster belägna dock undantagna.

Oceanografi', havsforskning.

Ochotska sjön [asjått'-], se Ohotska sjön.

Ochrana [achra'-] el. ohrana, ryska hemliga polisen under tsartiden.

Ockelbo, samhälle i n. Gästrikland.

2,500 inv. Järnvägsknut. Ockelbover-ken, stort järnverk.

Ocker. Har någon vid försträckning av penningar begagnat sig av annans trångmål till att betinga sig oskälig ränta, straffas han för O. med böter från 25 till 1,000 kr. el. med fängelse i högst ett år.

Ockra, järnhaltiga, bruna till gula färgämnen. Jfr Limonit.

Ockult', liemlig, fördold.

Ockultation, fördöljande; en himlakropps undanskymmande genom månen.

Ockultism, sammanfattande beteckning för läror, vilka uppge sig innefatta hemliga visdomar, såsom medeltidens astrologi och alkemi och vår tids teosofi.

Ockupation, besättande, besittningstagande.

0'Connell [åokån'1], Daniel, 1775— 3847, irländsk folkledare och politiker. O., som var en ryktbar advokat, ledde agitationen för den katolska emancipationen och inträdde efter emanci-pationsaktens genomförande i underhuset 1830. Han började genast med iver arbeta för upplösning av 1800 års union. Till följd av ett oförsiktigt yttrande dömdes han till fängelse 1S44 men frigavs s. å. O. var i det hela motståndare till revolutionära metoder. Han var en ovanligt skicklig debattör och erhöll av sina landsmän hedersnamnet

”Befriaren”.

Octan’dria, se Sexualsystemet.

Octavia’nus, se Augustus.

O. D., se Orphei Drängar.

0’dal el. odaljord, fordom benämning på fri jord, med full äganderätt innehavd jord. — 0’d a 1 b o n d e, innehavare av odaljord.

Odalisk’, haremsslavinna.

Odaljord, se Odal.

Odalman, odalbonde. Se Odal.

Odd fellows [åddfelPås], eng., ett i England omkring 1745 stiftat hemligt filantropiskt sällskap, vilket vunnit stor utbredning i flera länder. O: s organisation påminner om frimurarordens.

Oddlaug, se Aslög.

Odds, insatsförhållanden i kapplöp-ningsvad. T. ex. 1 mot 1; 1 mot 2; 1 mot 3 etc.

0’de, lyriskt skaldestycke med högstämt innehåll.

Ode Balten, se Freudenthal.

Odelstinget, se Norge.

Oden, Odin, i den nordiska mytologin benämning på den förnämste bland alla asar, allfadern, gudars och människors herre. O. var gift med Frigg och fader till Balder. Med Jord var han fader till Tor. Han ägde korparna I-Iugin och Munin, vilka bragte honom nyheter från hela världen, spjutet Gungner, ringen Draupner samt den åttafotade hästen Sleipner. O. var stridsgud och dödsgud och den visaste av alla asar. Sitt ena öga hade han givit åt Mimer för att få dricka ur vishetens brunn. I sagorna be-skrives han som en högväxt och enögd gubbe i blå kappa och stor hatt.

0’dense, stad vid Odense å, n. Fyen, Danmark. 51,400 inv. Danmarks fjärde och Fyens största stad. Residensstad i Odense amt, biskopssäte i Fyens stift. Betydande industristad. Stora maskinfabriker, varv för träfartyg, stort pappersbruk, stor livsmedelsindustri, stora textilfabriker etc. Centrum för Fyens handel. O. är en av Danmarks äldsta städer, omnämnd för första gången 987. I S: t Knutskyrkan, uppförd på 1200-t. i gotisk stil, äro Danmarks skyddshelgon begravda.

0’dense amt, danskt amt, omfattande n. delen av Fyen jämte några små-öar. Indelas i tvenne amtrådskretsar, Odense amtrådskrets, 1,143 kvkm.,

131.000 inv., varav 55,000 i kretsens städer, Odense (residensstad), Kerte-minde och Bogense, samt Assens’ amtrådskrets, 667 kvkm., 53,000 inv., varav

12.000 i kretsens städer: Assens och Mi d delfart.

Odensjön, en nära cirkelrund, mindre insjö ö. om Söderåsen, mellersta Skåne. Avflyter till Rön ne å.

Odenwald [å’denvallt], bergstrakt i v. Tyskland, belägen ö. om Rhen, mellan Main och Neckar, omkring 600 m. ö. h.

Ode’on, lat. odeum, hos de gamla grekerna och romarna benämning pä en offentlig musiksal. Herodes Atti-cus lät bygga ett berömt O. på Akro-polis i Aten.

Oder [å’-], en av Tysklands största floder, 900 km. lång, upprinner i Mäh-ren på s. sluttningarna av Sudeterna, flyter i nv. huvudriktning genom n. Tyskland och utfaller i Stettiner Haff. Största biflod är Warthe (från höger). O. står genom kanaler i förbindelse med Elbe.

Odessa [adjäss'a], stad i Ukraina, s. Ryssland, vid Svarta havet. 317,000 inv. Näst Leningrad Rysslands viktigaste hamnstad. Omfattande export av spannmål ("svartahavsvete"). Järnverk, kvarnar, sockerbruk. Universitet.

Odhner, Klas, 1836—1904, historiker, universitetslärare, ämbetsman, 1871professor i historia i Lund, 1887—1901 riksarkivarie. O. valdes 1893 till ledamot av andra kammaren, där han blev en av ledarna för Nya centern. Han var en varm anhängare av skandinavismen. I flera historiska verk behandlade han olika perioder av vårt lands historia (Sveriges politiska historia under Gustav III: s r e g e r i n g) samt utgav flera historiska läroböcker.

Odin, se Oden.

Odinslund, park i Uppsala.

Odisputa'bel, obestridlig, oomtvistlig.

0'dium, lat., hat.

Odiö's, avskyvärd, förhatlig, vidrig.

Odlingslånefonden, en av statskontoret förvaltad fond, som lämnar lån för torrläggningsföretag.

Odon, se Vaccinium.

Odontologi', läran om tänderna.

Odova'kar, d. 493 e. Kr., germansk krigare, störtade 476 den siste väst-romerske kejsaren Romulus Augustu-lus och lät utropa sig till konung av Italien. Emellertid besegrades och dödades han av den östgotiske konungen Teodorik.

Odyssc'n, hjältedikt, som tillskri-ves den grekiske skalden I-Iomeros, vilken skildrar sjöhjälten Odysseus' irrfärder. Jfr Ilomeros och Odysseus.

Odyss'eus, Ulysses, berömd grekisk sagohjälte, make till Penelope och fader till Telemakos, konung över Itha-ka. O. deltog i kriget mot Troja och utmärkte sig särskilt för klokhet och list. Efter Trojas fall genomgick O. de underbaraste äventyr på sina tioåriga irrfärder, innan han äntligen återsåg sitt fädernesland. O. är huvudfiguren i den homeriska hjältedikten Odyssén.

Odö'r, doft, stank.

Oedipus, se Oidipus.

Oehlenschlae'ger [ö'l-], se Öhlen-sch läger.

Oenothe'ra, växtsläkte av familj Onogracete. Förvildad finnes i Sverige Gulltrav (O. biennis). Växtens hemland är Nordamerika. En del arter odlas för de vackra blommornas skull. O. Lamarckiana har mycket låtit tala om sig i samband med mutationer och utvecklingsläran.

Oeta [e'ta], bergsparti i mellersta Grekland. Når 2,160 m. ö. h.

O. F., förkortning för Odd Fellow.

OfTenbach, industristad vid Main, ej långt från Frankfurt, fristaten Hessen, Tyskland. 80,000 inv. Tillverkning av lädervaror. Sitt första uppsving erhöll O. genom en inflyttning av franska hugenotter.

OfTenbach, J., 1819—80, fransk operettkompositör av tysk-judisk börd. O: s synnerligen populära operetter gä mest i den burleskt komiska stilen

(Orfeus i underjorden, Den sköna Helena). Den romantiska operan I-I o f f m anas äventyr är O: s i alla avseenden bästa verk.

Offensi'v, anfalls-, anfall.

Offere'ra, göra anbud. — Offert', anbud.

Offerto'rium, det vid nattvarden använda kärl, i vilket brödet frambäres. Inom katolska kyrkan en kort mässa under nattvarden.

Ofricersvolontär, person, som anta-ges såsom volontär vid armén för att undergå officersutbildning.

Officiant', tjänstgörande, särskilt tjänstförrättande präst.

Officie'ra, förrätta gudstjänst el. ordensceremoni.

Offici'n, egentligen verkstad, tryckeri.

Officineria äro läkemedel, som enligt gällande stadganden måste finnas pä apotek.

Offieiö's, till hälften officiell, indirekt meddelat av viss myndighet.

Offset, en tryckmetod, som framför allt användes vid färgtryck och som möjliggör framställning av stora upplagor jämförelsevis hastigt.

Off side [-sajd], se Fotboll.

0'i'otenbanan, benämning på den norska delen av Lule-Ofotenbanan.

0'fotenfjorden, en från Vestfjorden i nv. Norge inskjutande, trång fjord, vid vars inre del Narvik ligger.

Ofruktsamhet, se Sterilitet.

Oftalmiatri', ögonläkekonst.

Oftalmologi', vetenskapen om ögonen och deras sjukdomar.

Oglio [åll'jå], italiensk flod, biflod till Po från vänster. 280 km. lång.

Ohemu'1, obefogad, obevisad, orättmätig.

Ohio [åliaj'å]. — 1. Viktigaste biflod till Mississippi, U. S. A. Upprinner i Alleghanybergen ö. om Pittsburg i Pennsylvania, flyter i sv. huvudriktning på gränsen mellan staterna Ohio, Indiana och Illinois på högra samt staterna West Virginia och Kentucky på vänstra sidan och förenar sig med Mississippi vid staden Cairo. O. är kanaliserad till Pittsburg. — 2. Stat i ö. Förenta Staterna, vid övre loppet av floden Ohio. 160,000 kvkm., 5,759,000 inv. Huvudstad Columbus, 261,000 inv. O. har många betydande städer och är en av Förenta Staternas folkrikaste och mest betydande stater. Åkerbruk, bergsbruk ocli industri äro viktiga och högt utvecklade näringsgrenar. Majs, vete och olika slag av foderväxter samt tobak odlas. Tillgången på kol, järn och petroleum är riklig. Järn- och stålindustri samt livsmedelsindustri äro de viktigaste industrigrenarna.

Ohio-Eriekanalen [åhaj'å-i'ri-], Ohio-kanalen, nordamerikansk kanal mellan Ohiofloden och sjön Erie. Ohm, G. S., 1789—1854, tysk fysiker. O. är mest känd för sina insatser på elektricitetslärans område, där han bland annat uppställde den s. k. Ohms lag, enligt vilken strömstyrkan i en elektrisk ledning är direkt proportionell mot den elektromotoriska kraften men omvänt proportionell mot led-ningsmotståndet.

Ohm, se Elektriska måttsenheter.

Ohms lag, se Ohm.

Ohnet [ånä'j, G., 1848—1918, fransk romanförfattare. Av 0:s många romaner må nämnas Herr D e r b 1 a y s giftermål, Det stora kalkbrottet.

Ohofska sjön, [asjått'-], Ochotska sjön, innanhav till Stilla havet vid Asiens ö. kust. Begränsas av halvön Kamtjatka i ö., ögruppen Kurilerna i sö., ön Jeso i s., ön Sahalin i v. och Sibirien i n. Förbindes genom Tatar-viken med Japanska havet och genom Lapérouse-sundet med Stilla havet.

765,000 kvkm.

Ohra'na, se Ochrana.

Ohyra, se Loppor, Löss och Vägglöss.

OPdipos, grekisk sagokonung i Te-be, son till Laios och lokaste. Apol-lons orakel förespådde Laios, att han skulle dödas av sin egen son. O. utsattes därför i vildmarken men upptogs av herdar och uppfostrades hos konungen i Korint. Oraklet i Delfi spådde O., att han skulle döda sin fader och äkta sin moder, varefter O. förskräckt flydde från Korint, som han trodde vara sin födelsestad. Av en slump kom han till Tebe och råkade under ett gräl döda sin okände fader. På denna tid hemsöktes Tebe av Sfinxen, vilken dödade alla, som ej kunde tyda dess gåta. O. löste gåtan och fick som belöning lokaste till äkta. Genom den blinde siaren Tire-sias blev det sanna förhållandet uppdagat, varvid O. i förtvivlan stack ut sina ögon och vandrade bort från Tebe vid sin dotter Antigones hand. Oidipossagan har av Sofokles behandlats i tragedin ”Konung Oidipos” ett av världslitteraturens mest skakande skådespel.

Oise [oa’s], flod i n. Frankrike, biflod från höger till Seine, i vilken den utmynnar invid Paris. Viktig samfärdsled. Vid O. utkämpades häftiga drabbningar under världskriget.

Oka’, biflod från höger till Volga, en av mellersta Rysslands viktigaste floder. 1,400 km. lång. Upprinner i s. delen av Ryska centralplatån, flyter

i nö. huvudriktning och förenar sig med Volga vid staden Nizjnij-Novgo-rod.

Okari’na, se Occarina.

Okavan’go, Kuban’go, sydafrikansk flod. Upprinner i Angola, utmynnar

1 Ngamis träskmarker. Känd genom Ch. J. Anderssons forskningsresor.

Oke-anos, enligt den grekiska mytologin den äldste bland titanerna, son av Uranos och Gaia och med Tetys fader till de 3,000 okeaniderna.

Okl., amerikansk förkortning för Oklahoma*.

Oklaho’ma, förkortat Okl., stat i Förenta Staterna. 181,000 kvkm., över

2 milj. inv. Huvudstad Oklahoma City,

101,000 inv. — ö. delen av O. är ett fruktbart prärieland, där åkerbruk och boskapsskötsel med stor framgång bedrivas. Viktigaste sädesslag äro majs och vete. Bomullsodling. I v. delen av O. är bergsbruket huvudnäring. Petroleum och stenkol äro dess viktigaste produkter. O. är en av Förenta Staternas främsta petroleumproduce-rande stater.

Oklaho’ma Citfy, stad i Oklahoma, U. S. A. 101,000 inv. Handel med lantbruksprodukter.

Okotska sjön. se Ohotska sjön.

Oktae’der, se Polyeder.

Okta’v. — 1. Mus., musikalisk intervall, omslutande 8 diatoniska toner.

— 2. Bokformat med 10-sidiga ark.

Oktett’, tonstycke för åtta stämmor.

Oktobris’ter, det 1905 grundade mo-derat-liberala partiet i förutvarande ryska parlamentet. Enligt deras program borde allmän rösträtt införas i Ryssland, vars odelbarhet betonades, dock med erkännande av Finlands autonomi.

Oktroj’, av vederbörande myndighet lämnat tillstånd att utöva viss ekonomisk verksamhet.

0’ku, Y., f. 1844, japansk fältmarskalk. O. deltog med utmärkelse i kuvandet av Satsumaupproret 1877 och i kriget mot Kina 1895. I rysk-japanska kriget bidrog han med sin skicklighet och energi avsevärt till japanernas seger.

Okula’r, den lins i kikare, mikroskop o. dyl., som är närmast ögat och genom vilken man betraktar den bild, som alstras av objektivet.

Okule’ring tillgår så, att en knopp jämte angränsande bark av en växt in sättes i en till samma el. en något närbesläktad art hörande grundstam. I barken på denna göres ett T-formigt snitt, och mellan veden ocli barken på grundstammen införes den lilla barkremsa, som åtföljer knoppen, sä att knoppen kommer att titta fram genom T-snittet. Bast ombindes, sä att grundstammens bark väl sluter till om det insatta barkstycket, dock utan att själva knoppen, ”ögat”, täckes. Vanlig förädlingsmetod för uppdragning av fruktträd, rosor m. fl. växter. Jfr fig. å nästa sida.Okulering. Till vänster T-snitt. I mitten knopp i ett bladveck med tillhörande bark. Till höger är knoppen insatt i T-snittet.

Okulä’r, hänförande sig till ögonen.

— Okul ä’r besiktning, besiktning med obeväpnat öga.

0’kuma, S., 183S—1922, japansk politiker. Efter statsvälvningen 1SGS var O. en av Japans ledande statsmän och innehade flera ministerposter. Han arbetade energiskt på genomförande av reformer och införande av västerländsk kultur i Japan.

Okände soldaten. Som en allmän hyllning åt världskrigets lidande och stupade engelska soldater begrov man 1920 i Westminster Abbey i England under högtidliga former liket av en okänd engelsk soldat. Exemplet har vunnit efterföljd hos övriga allierade makter. Den franske O. är begravd under Triumfbågen i Paris. Portugal har t. o. m. två O.

01a’us X.auren’tii (latinisering av Olof Larsson), d. 1438, ärkebiskop i Uppsala 1432.

Ola’us Magnus (latinisering av Olof Månsson), kallad Gothus (östgöte), 1490—1557, prelat, diplomat, kultur-skildrare och kartograf. O. användes av Gustaf I för en del diplomatiska uppdrag och kvarstannade i utlandet, då. reformationen började införas i Sverige. Sina sista år tillbragte han i Rom som styresman för Birgittas hospital. O. skrev på latin en patriotiskt betonad skildring över Norden samt utförde en för den tiden överlägsen karta över Skandinavien.

01a’us Petri (latinisering av Olof Petersson), 1493—1552, Sveriges främste reformator, kallad ”mäster Olof”, broder till den förste lutherske ärkebiskopen i Sverige, Laurentius Petri.

O. studerade i Leipzig och Wittenberg, där han lärde känna Luther, vars läror han entusiastiskt omfattade. 1520 blev O. kanik i Strängnäs, där han även blev föreståndare för domkyrko-skolan. Av Gustav Vasa kallades O. 1524 till Stockholm, där han oförskräckt började sina reformations-predikningar. O. blev konungens kansler 1531 ocli prästvigdes 1539. En brytning inträdde emellertid mellan

konungen och O., som t. o. m. dömdes till döden för högförräderi. Han benådades men återfick aldrig Gustavs förtroende. 1543 blev O. kyrkoherde i Storkyrkan. O. skrev psalmer och polemiska kyrkliga skrifter. Stor betydelse fick O: s svenska översättning av Nya testamentet. Av hans världsliga alster märkas det historiska arbetet Svensk krönika samt Sveriges första skådespel T o b i se Com-medi a.

Olavsorden, norsk riddarorden, stiftad 1S47.

Olcott [åPkåt], H. S., 1832—1907, amerikansk teosof. O. var från 1878 verksam i Indien, där han var president för ett teosofiskt samfund med centrum i Adyar.

Old boy [åold boj], äldre idrottsman, som (efter 35 års ålder) deltager i tävlingar.

ordenburg, fri stat i nv. delen av förbundsrepubliken Tyska riket, belägen vid Nordsjön. 6,400 kvkm., 550,000 inv. O. är ett slättland. Det uppfyl-les i s. av hedar och mossar; i n. utgöres det av ett bördigt marskland, varest uppfödning av nötkreatur och hästar bedrives i stor omfattning. Boskapsskötseln utgör landets viktigaste inkomstkälla. Utom det egentliga O. höra till fristaten tvenne mindre områden, enklaven Liibeck, belägen n. om staden Liibeck, samt enklaven Birkenfeld, belägen i sö. delen av Rhenprovinsen.

Oldham [åld’sem], stad och eget grevskap i v. England, nö. om Manchester. 150,000 inv. Stora bomullsfabriker.

Old Jack [åold djfiek’], eng., ”gamle Jack”, beteckning på Storbritanniens nationalflagga.

Olenjok [alenjå'k], Olenek, nordsibirisk flod v. om floden Lena. Utfaller i Norra Ishavet. 1,400 km. lång.

0'leo, se Margarin.

Oléron [ålerång], ö vid Frankrikes v. kust utanför Garonnes mynning. 172 kvkm. Näst Corsica Frankrikes största ö. 1S,000 inv. O. har flera saltverk för utvinnande av havssalter.

0'leum. — 1. Rykande svavelsyra*.

— 2. Beteckning på flytande fettämnen.

Olifant', medeltida strids- el. jakthorn av elefantbete. Ryktbart är riddaren Rolands O., omtalat i Rolands-sagan.

0'lifants Riv'er, namn på åtskilliga sydafrikanska floder, av vilka den största är en biflod till Limpopo från höger, 700 km. lång.

Oligarki', fåmannavälde, statsskick, enligt vilket makten innehas av ett fåtal.

01igoce'n, se Tertiärperioden.

01igokla's, se Fältspater. Oliv. Till vänster kvist med blommor.

I mitten frukt i genomskärning'. Till höger kvist med frukter.

Oliv, olivträd, oljeträd (Olea euro-pcea), hör till familj Oleacese. Frukten användes som födoämne ocli till framställning av olivolja. Stenfrukt, vars form är oval till klotrund och vars färg är rödaktigt blåviolett till svart el. vit. Ett av de äldsta odlade träd man känner. Det omnämnes redan i berättelsen om syndafloden. Det odlas i medelhavsländerna; dess hemland är troligen Mindre Asien. Jfr Olivolja.

OlivPn, ett av magnesiumsilikat [MgaSiO-j] bestående, gröngult mineral, som förekommer i vissa eruptiv-bergarter såsom gabbro, diabas, basalt, olivinsten och även i en del järnmeteorer. En särskilt klar och sprickfri oli-vin är ädelstenen krysolit.

Olivolja, genom pressning av oliver erhållen olja, användes inom hushållet såsom matolja, för belysningsända-mål, som si^örjolja, vid tillverkning av såpa och tvål m. m. De sämre kvalitéerna, bomolja, erhållas genom ut-kokning av de efter pressningen återstående resterna. Förfalskningar av olivolja genom tillsats av jordnöts-bomullsfrö- el. andra liknande oljor förekommer i ganska stor utsträckning.

Olja, se Oljor.

Oljeberget är beläget ö. om Jerusalem, på andra sidan ' Kidrondalen. O. består av fyra kullar. På O. finnes bland annat byn Betania och Getse-mane örtagård.

Oljefärger, de färger, vars bindemedel är olja (i motsats till limfärger, vattenfärger etc.). I allmänhet användes linolja, men även andra oljor kunna användas (nötolja, lavendelolja).

Oljekakor användas på grund av sin halt av äggviteämnen som fodermedel.

De erhållas som återstod, sedan olja utpressats ur vissa feta • frön (bom-ullsfrö, linfrö, jordnötter, raps m. m.).

Oljelund, Ivan, f. 1S92, radikal författare. 1916 dömdes O. för uppmaning till landsförräderi till ett års fängelse. Under fängelsetiden genomgick lian en politisk och religiös omvändelse, som han utförligt skildrat i böckerna I ny jord och M e d stort G. Senare har han utgivit Svenska brev och Nya svenska bre v, en samling samhällskritiska essayer, reseskildringen Från Sorren to till Akropolis och den självbiografiska romanen Gröna Riddare.

Oljemålning, målning med olja som bindemedel. I konstnärligt syfte började O. få en mera allmän användning från 1400-t:s början. Utbildare av tekniken voro bland andra bröderna Hubert och Jan van Eyck i Flandern. Till en början användes en tunn träskiva el. metallplåt som underlag för målningen, men redan vid nyare tidens början förekommer målning på preparerad linneduk, vilket numera är det vanliga.

Oljepalm (Elaais guineensis) odlas i Afrika och Sydamerika. O: s fettlial-t.iga frukter ha stor betydelse. Ur

fruktköttet pressas palmolja. Fruktstenarna, palmkärnorna el. palmnötterna, exporteras. Ur dem pressas s. k. palmkärnolja. Av pressresterna beredas palmkakor el. palmkärnmjöl, som användes till fodermedel. Oljorna användas som födoämne och vid tvål-ocli ljusfabrikationen.

Oljeskiffrar, svarta el. svartbruna, på bituminösa ämnen rika skiffrar, som vid upphettning utan lufttillträde avgiva mineraloljor. O. brytas särskilt i Skottland, Frankrike och Estland för framställning av brännoljor m. m. Alunskiffrarna i Östergötland, Västergötland och Närke äro O. med en oljehalt av några procent. De ha dock icke kommit till industriell användning i större skala.

Oljesyra, se Fett.

Oljetryck, fernissat, litografiskt färgtryck.

Oljor finnas av olika slag. Mineraloljor framställas huvudsakligen ur petroleum (se Bergolja) men även genom torrdestillation av en del ämnen såsom torv, brunkol, skiffer m. m. En annan grupp bilda de s. k. feta oljorna (se Fett), som efter sin härstamning indelas i animaliska (t. ex. levertran, sältran och valolja) och vegetabiliska (t. ex. lin- oliv- och bom-ullsfröolja). En tredje grupp bilda de s. k. eteriska* oljorna (t. ex. rosenolja. lavendelolja, citronolja).

Ollon kallas frukten hos ek (Quer-cus) och bok (Fagus).Ollonborrar höra till ollonborrfamil-jen (Melolonthinse) bland skalbaggarna. Larverna leva i jorden av växt-rötter. De äro vita med gult huvud och ha krökt kroppsform. Omkring

4,000 arter. 10 arter fördelade på 7 släkten finnas i vårt land. Mest känd är den i sydliga delen av vårt land förekommande Vanliga ollon borren (Melolontlia vulgaris). Den är ovan brun. Larven, som tillbringar flera år i jorden, åstadkommer skada genom att angripa växtrötter.

Olm, se Gälgroddjur. ,

Ormiitz (tjeck. Olomouc), stad i Mähren vid Donaus biflod March, Tjeckoslovakien. 60,000 inv., mest tjecker. Ärkebiskopssäte. Bryggerier, kvarnar. Järnindustri.

Olof (no. Olav), norska konungar. —

1. O. (I) Tryggvesson, 963—1000, konung 995. O. ägnade sig med iver åt kristendomens utbredande och säges ha anlagt Nidaros 997. År 1000 överfölls han av Olof Skötkonung och Sven Tveskägg vid ön Svolder. Efter en tapper strid störtade han sig i havet från sitt skepp ”Ormen lange”.

— 2. O. (II) Haraldsson, kallad O. den helige el. O. digre, d. 1030, konung 1015—28. O. fortsatte med kraft den av Olof Tryggvesson påbörjade kristna missionen och organiserade den kristna kyrkan i Norge. Därjämte tryggade han riksenheten genom att krossa jarlarnas makt och göra sig till förkämpe för en nationell rikspoli-tik. De missnöjda bland stormännen vände sig emellertid till Knut den store i Danmark, och vid ett uppror 1028 måste O. fly ur landet, varefter Knut hyllades till konung. 1030 återkom han med en här men blev slagen vid Stiklastad, där han stupade. O. blev sedermera förklarad för Norges nationalhelgon.

Olof, svenska konungar. — 1. O. Trätälja, omkring 650, enligt isländska källor son till Uppsalakonungen Ing-jald Illråde. Efter faderns död drog O. västerut och började odla landet vid Klarälven, vilket sedan kallades Värmland. O. blev konung över Värmland, men till följd av en hungersnöd offrades han av sitt folk åt Oden. —

2. O. Skötkonung el. Skottkonung, f. på 960-1., d. vintern 1021—22, son till Erik Segersäll och Sigrid Storråda, efterträdde sin fader omkring 993. O. ingick år 1000 ett förbund med Sven Tveskägg av Danmark mot norske konungen Olof Tryggvesson, vilken omkom i striden vid Svolder s. å. 1019 uppstod en resning i landet, vilken hade till följd, att O. tog sin son Anund Jakob till medregent. Omkring år 1000 lät O. döpa sig vid Husaby källa i Västergötland.

Oromouc, det tjeckiska namnet på Olmiitz*.

Olovström, stort brukssamhälle i v. Blekinge. 1,450 inv. Metallpressnings-verk m. m., tillverkning av grov- och

tunnplåt, mejeri- och hushållskärl etc.

Olsen, Ole, f. 1S50, norsk tonsättare, som skrivit operor, manskörer, pianostycken etc.

Olsson. — 1. Bror O., f. 1860, skådespelare, sedan 1915 anställd vid Dramatiska teatern. — 2. Olof O., f. 1872, läroverksadjunkt, socialdemokratisk ledamot av första kammaren sedan 1912, ecklesiastikminister 1919—1920, 1921—23 och 1924—26.

Olycksfallsförsäkring, se Socialförsäkring.

01ym’pen, se Olympos.

OlynVpia, forngrekisk helgedoms-och orakelplats, ryktbar under antiken för de där firade olympiska spelen. O. var beläget i mellersta delen av landskapet Elis. Inom det av en mur omgivna helgedomsområdet, Zeus’ heliga land (Altis), låg det stora, ovala Zeusaltaret samt O: s största och praktfullaste tempelbyggnad, Zeus-templet. I detta bevarades den berömda kolossalbilden av Zeus, utförd i guld och elfenben av Fidias. Alltifrån 5: e årh. och intill slutet av Greklands nationella självständighetstid hade O. sin största glansperiod och tjänstgjorde som alla grekers religiösa samlingsplats. Under årh. närmast e. Kr. blev O. så småningom ödelagt. På ISOO-t. företogos omfattande arkeologiska grävningar i O., vilka givit synnerligen rika resultat.

OlynVpia, huvudstad i Washington, U. S. A., 8,000 inv.

OIympi.a’d, hos de gamla grekerna benämning på en tidsperiod av 4 år, d. v. s. tiden mellan två olympiska spel; i modernt idrottsspråk stundom benämning på de moderna olympiska spelen.

01ym’piska spelen kallas de ryktbara tävlingsspel, som under antiken höllos vart fjärde år i Olympia till Zeus’ ära. Till en början förekom endast enkel fotlöpning, men senare till-kommo varjehanda idrottstävlingar (hoppning, brottning, spjutkastning, kapplöpning etc.). I samband med O., som efter 472 f. Kr. firades under 5 dagar, forekommo andra högtidligheter av såväl religiöst som världsligt slag. De första med säkerhet kända O. höllos 776 f. Kr., de sista 393 e. Kr.

— I samband med utgrävningarna i Olympia vid 1800-t :s slut uppstod tanken på ett återupplivande av O. 1896 höllos de första moderna O. i Aten, senare ha O. hållits i Paris (1900), i S: t Louis (1904), i London (1908), i Stockholm (1912), i Antwer- pen (1920) och i Paris (1924). Nästa O. skall hållas i Amsterdam (1928).

01ym’pos, Olympen, beig' vid Salo-nikibukten, ö. Grekland. Når nära

3.000 m. ö. h. Enligt den grekiska mytologin gudarnas, särskilt Zeus’, hemvist.

Oma’lia, stad i Nebraska, IJ. S. A.

204.000 inv. Universitet. Livlig handel med järn och spannmål. Smältverk för bly och silver. Stora slakterier.

Omajja’dcrn-a, se Kalifat.

Oma’n, sultanat vid Omanbukten, sö. Arabien. 194,000 kvkm., 500,000 inv. Utförsel av sy dfrukter. Huvudstad Maskat, 10,000 inv. O. var vid 1800-t: s mitt en av Arabiens mäktigaste stater. Är nu starkt beroende av England.

Oma’nbuktenf nv. delen av Arabiska bukten, genom Ormussundet förbunden med Persiska viken.

0’mar Khayyam’, omkring 1025— 1123, persisk skald, vars fyra-radiga epigram (Rubaiyat) äio färgade av en manligt pessimistisk uppfattning. De ha mästerligt översatts till engelska av Fitzgerald.

Omberg:, berg vid Vättern, 2G3 m. högt, ett typiskt exempel på förkast-.ningsliorst. Se Förkastningar och Vät-terbäckenet.

Omdiirma'n, handelsstad vid Nilen nära Khartum, Anglo-egyptiska Sudan, Afrika. 80.000 inv.

Ome’gra, se Grekiska alfabetet.

0’men, lat., förebud, varsel.

Ominö’s, förebådande, aningsfull, olycksbådande.

Omljud, en vokals förändring till större likhet med en närstående vokal. Om den vokal, som utövar inflytandet, står efter den, som utsättes för O., talar man om regressivt (tillbaka-verkande) O., i motsatt fall om p r o-gressivt (framåtverkande) O. Alltefter den omljudsverkande vokalens beskaffenhet skiljer man mellan o-om-ljud [genom påverkan av ett följande a förvandlas i och u till respektive e (ae) och o (å)]; i-omljud [genom påverkan av ett följande i el. j förvandlas dels e till i, dels a, o, u till e (ae), ö (o), y] : tt-omljud [genom ett följande u (w) förvandlas a, e (ae), i till respektive å, ö, y]. O. är särskilt vanligt inom de germanska språken.

Om’nia vin’cit A’mor, lat., se Amor vincit omnia.

Om’nibus, (plur. omnibusar), rymlig, täckt vagn el. motorfordon.

Omnipotens’, lat., allmakt.

Omnipresens’, lat., allestädes närvaro.

Om’pteda, G. v., f. 1863, tysk författare, har ibland använt pseudonymen Georg Egestorff. O. har skrivit ett stort antal noveller och romaner, bland vilka må nämnas Gen.omsnitts-f olk.

Omsk, stad vid floden Irtysj, där denna korsas av transsibiriska järnvägen, v. Sibirien, huvudstad i en krets av samma namn. 150,000 inv. Livlig livsmedelsexport.

Omskärelse, bortskärande av förhuden på de manliga könsorganen, en sed, som förekommit hos österländska folk. Inom judendomen har O. blivit en religiös rit.

Omslag användes särskilt vid inflammationer och vid skador, orsakade av yttre våld. Torrt O. lägges lämpligen med vadd. Kalla O. utgöras av våta dukar, vilka snabbt bytas. De ersättas lämpligen med isblåsa. Våtvärm an de O. läggas med en urvriden våt duk, på vilken placeras tunn vaxduk el. vaxtaft, varefter följer ett lager vadd.

Omslagsrevers, skuldebrev, för vilket annat skuldebrev utgör säkerhet.

Omvändbar reaktion, se Reversibel reaktion.

Omyndig är envar, som ej fyllt 21 år, alltså även gift kvinna, som ej uppnått denna ålder. Den, som fyllt 21 år men på grund av sinnesjukdom, missbruk av rusgivande medel el. dyl. är ur stånd att vårda sig el. sin egendom, liksom den, som genom slöseri el. grov vanvård av sin egendom äventyrar sin el. sin familjs välfärd, kan av domstol förklaras O. Som- huvudregel gäller, att O. icke själv äger råda över sin egendom el. rättsligen kan ikläda sig förpliktelser. Avtal med O. bliva sålunda i regel ogiltiga. Däremot kan O. i stor utsträckning förvärva rättigheter. Det måste därvidlag vara fråga om en ren förvärvsakt, som ej i någon mån får vara förknippad med någon prestationsskyldighet från den omyndiges sida. I så fall måste den O. ha förmyndarens samtycke. Den, som fyllt 18 år, äger emellertid själv taga tjänst el. arbete. Huvudregeln, att O. ej äger råda över sin egendom, gäller ej beträffande det, som den O. genom eget arbete förvärvat, efter det han fyllt 16 år el. efter det han blivit omyndigförklarad. Endast för det fall, att förmyndaren erhåller överförmyndarens samtycke, äger han nämligen omhändertaga dylik egendom. Jfr F ö r m y n der s kap.

Ona’ger, se Hästdjur.

Onani’, masturbation, självbefläckel-se, retning av könsdelarna på annat sätt än genom samlag, en ovana, som i vissa fall upptnider redan under barnaåren. O. kan medföra uttröttnings-synitom och ett psykiskt olusttillstånd. För övrigt orsakar O. ej sjukliga organiska förändringar. Faran av O. överdrives i populära framställningar, framför allt i reklamskrifter för vissa läkemedel, på ett fullkomligt oberätti-gat sätt. Detta hindrar emellertid ej, att O. menligt kan påverka arbetsförmågan. O. motverkas av förståndigt levnadssätt med lagom kroppsrörelse; kalla tvättningar av könsdelarna (lämpliga även ur renlighetssynpunkt) göras om morgnarna.

Ön dit [ång di’], fr., rykte, vad man pratar om.

Ondule’ra, göra håret vågigt.

Onegra [anjä'ga]. — 1. Näst Ladoga Europas största sjö, belägen i nv. Ryssland. 9,800 kvkm. Avflyter genom Svir till Ladoga. — 2. Flod i nv. Ryssland. Längd 430 km. Utfaller i en vik av Vita havet.

0'Neill [åni'l], E., f. 188S, nordamerikansk författare, vars dramer utmärkas av sällsynt intensitet och kraft (Em per or Jones, Diff'-r e n t).

Oneiromanti', drömtydningskonst.

0'nera, pålagor, skatter.

One-step [oan'-], eng., pardans i 2A takt, införd från Amerika 1912. Jfr Pans.

Onkel Adam, pseudonym för författaren K. A. Wetterbergh.

Onkel Toms stuga, se Beecher-Stowe.

Onomatologi', läran om namn, deras uppkomst och betydelse.

Onomatopoe'tiskt kallas ett ord, som efterhärmar naturljud t. ex. gurgla.

Ontario [åntä'riå]. — 1. Den östligaste av Canadiska sjöarna, Nordamerika. 18,000 kvkm. Tillflöde Niagara River från Eriesjön; avlopp S:t Law-rencefloden. — 2. Provins i Canada.

1,055,000 kvkm., 2,934,000 inv. Huvudstad Toronto, 522,000 inv. — O. är Ca-nadas största provins och dess viktigaste jordbruksprovins. Bland sädesslag odlas företrädesvis havre, vete och korn. Bergsbruket är även av stor betydelse och giver huvudsakligen guld, silver, koppar, nickel, järn och petroleum. O. är vidare Canadas viktigaste industriprovins.

Ontolo'g:iska beviset, se Gudsbevis.

0'nus, börda, skatt.

0'nyx, se Kalcedon.

Ooli't (ärtsten), sedimentära bergarter och malmer, som bestå av sammanfogade små ärtrunda korn (vanligen av kalkspat, järnspat, limonit, glauconit).

Opa'k, grumlig, ogenomskinlig. —

O p a c i t e't, ogenomskinlighet.

Opa'l, amorf kiselsyra med någon vattenhalt. En del blå-gulvita, halft genomskinliga varieteter visa ett vackert färgspel (eldopal, ädel opal) och användas som ädelstenar (Ungern, Mexico).

0'partisk, oväldig.

0'pera, lat. (sing. opus), arbeten, skrifter, verk. -— O. o m'n i a, samlade skrifter. — O. p o s't u m a, efterlämnade skrifter.

0'pera, musikaliskt drama; operahus; operapersonal. Olika arter inom O. äro den romantiska O., den komiska O. (it. opera buffa), den tragiska O. (it. opera seria), den mytologiska O. samt den historiska O. — Redan under antiken förekom musik vid de dramatiska föreställningarna, och i det medeltida dramat utgjorde musiken ett viktigt led. Först i och med införandet av den enstämmiga sången med instrumentalackompanjemang kan man dock tala om en O. i modern mening. Den första offentligt givna O. var "Euridice" av Peri (1600). 1637 öppnades den första offentliga operateatern i Venedig.

Operan, se Kungliga Teatern.

Operett', lättare form av komiska operor.

Opinio'n, mening (särskilt den offentliga meningen), folkmening, tänkesätt, omdöme.

Opinionsnämnd, se Högsta domstolen.

()’pium, mjölksaft från omogna frukter av en vallmoart (Papaver somnife-rum), som odlas i Orienten, Kina, Indien etc. O. är ett brunt, bittert smakande ämne, som innehåller växtbaser (morfin, narkotin, kodein). Det verkar smärtstillande, minskar hostretning och nedsätter tarmrörelserna. I österlandet och Kina användes det som berusningsmedel.

Oplandene [åpp’lannene], området mellan sjön Mjösen och Oslofjorden, sö. Norge.

Opland fylke [åpp!lann], norskt fylke i det inre av s. Norge. 25,258 kvkm. 133,000 inv., därav 10,000 i fyl-kets båda städer: Lillehammer (residensstad) och Gjövik. O. kallades före år 1919 Kristians amt.

Opor’to, Porto, handels- och industristad vid floden Duero, nära dess utlopp i Atlanten. 111,000 inv., näst Lissabon Portugals största stad. Textil- och korkindustri. Export av portvin och kork. Trakten kring O. var den första, som erövrades från morer -na. O. var före 1074 huvudstad i Portugal, vilket uppkallats efter O.

Opos’snm, pälsverk, som beredes av skinnet av den i Mellanamerika och södra Nordamerika förekommande vir-ginska pungråttan. Denna har en längd av c :a 50 cm. samt ungefär lika lång svans. Pälsen består av styvare stickelhår, vilka äro jämförelsevis glesa, och mjukare ullhår.

Opp’eIn, stad vid Oder, sö. om Bres-lau, huvudstad i provinsen Oberschle-sien, Preussen. 41,000 inv.

Opponent’, motståndare; vid en akademisk disputation den, som har i uppdrag att granska och kritisera avhandlingen ifråga. Oppone’ra, motsäga, göra invändningar.

Opportu’n, läglig, lämplig för tillfället.

Opportunist’, en som rättar sig efter omständigheterna, särskilt person, som i alltför hög grad i handlande och åsikter bestämmes av tillfälliga lämp-lighetshänsyn.

Opposition, motstånd, motsägelse; motpartiet mot en regering. — Oppositionell’, hörande till oppositionen. — Astr. En planet säges stå i O., om den från jorden sett befinner sig i motsatt riktning mot solen. Den går då upp vid solnedgången och ned vid soluppgången. Merkurius och Venus, vilkas banor gå innanför jordens, kunna naturligtvis ej komma i O.

Oppression, nedstämdhet, ångest.

Opriorite’rad kallas en fordran, som ej är förenad med förmånsrätt till betalning.

Opti’k, läran om ljuset.

Op’tiker, tillverkare av linser och andra optiska instrument.

Optima’l, bästa möjliga. Jfr Optimum.

Optimism, ljus syn på tillvaron, benägenhet att se allt i ljus dager. —

O p t i m i s’t, person, som ser allt i ljus dager. Motsats: Pessimist.

Op’timum (lat. ”bäst”), naturvetenskaplig beteckning för det tillstånd hos ett föremål, under vilket en process inom detsamma försiggår fullständigast el. fortast.

Optionsrätt, valfrihet. Möjlighet att åtnjuta vissa rättigheter.

Optiska instrument, se Kamera, Kikare, Lupp och Mikroskop.

Optisk telegraf, se Telegrafi.

0’pus, lat. (plur. opera), arbete, verk (särskilt litterärt el. musikaliskt).

Or., amerikansk förkortning för Oregon.

Ora’kel, under antiken benämning dels på vissa tempel och heliga platser, elär man kunde få vetskap 0111 gudarnas vilja, om framtiden el. dyl., dels på de där förkunnade svaren. Vid rådfrågning iakttogos vissa former, exempelvis tydning av en del yttre tecken, och svaret förmedlades vanligen av vid orakeltemplen anställda

präster. Till de berömdaste orakeltemplen räknades Zeusoraklet i Olympia och Apollonoraklet i Delfi.

Ora’l, muntlig.

Oran [åranj’], befäst sjöstad vid Medelhavet, v. Algeriet. 150,000 inv. Flottstation.

Orange [årangsj’], rödgul färg. Se även • Citrus.

Orangeri [årangSjeri’], växthus.

Orangister [årangsjis’ter] el. orangemän, medlemmar av orangeloger, politiska sammanslutningar pä Irland, vilka började bildas 1795 i syfte att

Orangutang.

skydda den engelsk-protestantiska befolkningen på Irland. O. ha häftigt deltagit i striderna om ”liome rule”, varvid de kämpat för bibehållandet av unionen mellan Storbritannien och Irland.

Orangutang’ (Simia satyrus) hör till de människoliknande aporna. O. är klumpig och har långa armar samt är rödbrun till färgen. Då orangutangen någon gång går på marken, trampar den på fotsulornas ytterkant och stöder med knogarna mot marken. Hannen blir 1.5 in. lång. Lever på Bor-neo och Sumatra i lågt belägna sumpiga skogar. I träden bygger den ett enkelt bo. Den är oerhört stark, och gamla hannar torde till och med kunna besegra sådana bestar som jätteormar och krokodiler.

Ora’nien, gren av huset Nassau, uppkallad efter det 1713 med Frankrike införlivade furstendömet Orange. Under nederländska frihetskriget uppträdde prins Vilhelm av Oranien- som nederländarnas anförare och efter hans död fortsattes hans verk av sonen Mo-rits. 1672 valdes en medlem av ätten, prins Vilhelm III, till ståthållare i Holland och Zeeland, och 1689 blev denne även vald till konung av England, Skottland och Irland. Från 1815 regerade en gren av ätten O. med kunglig värdighet i Nederländerna. 1890 utdog ätten med Vilhelm III på mans-sidan, varefter den oraniska furstetiteln ärvdes av Vilhelms dotter Vilhelmina.

Ora’nienbaum [-baom], stort ryskt slott v. om Leningrad.

Oran’jefIoden, flod i Sydafrika, 1,860 km. lång. O. har bifloden Waal från n. Upprinner i Drakbergen, ö. Sydafrika, flyter i v. riktning och utfaller i At-lanten. O. är, i synnerhet i sitt nedre lopp, synnerligen vattenfattig. Pä grund härav såväl som av de tätt förekommande sandbankarna är floden icke segelbar. Största biflod är Vaal.

Oran’jefristaten, stat i brittiska Sydafrikanska förbundsstaten, belägen mellan floderna Vaal och Oranje.

130,000 kvkm., (529,000 inv. Huvudstad Blöemfontein, 39,000 inv. Det inre av staten upptages huvudsakligen av grässtäpper. Boskapsskötsel och bergsbruk (diamanter, guld och stenkol) äro viktigaste näringsgrenar. Det nuvarande O: s område bebyggdes i början på 1800-t. av holländska farmare från Kaplandet. 1848 förklarades O. för engelsk besittning men erkändes oberoende under namn av Oranjefristaten 1854. Under Boerkriget 1899—1902 annekterades det av engelsmännen, organiserades som engelsk kronkoloni och förenades 1910 med övriga brittiska provinser till Sydafrikanska unionen.

0’ra pro no’bis, lat., bed för oss. —

O r a et 1 a b o’r a, bed och arbeta.

Oration, (högtids) tal, vältaligt föredrag. — O r a t o’r i s k, vältalig. —

O r a’t o r, (väl) talare.

Orato’rium, mus., större episkt-ly-riskt tonverk, vanligen med bibliskt innehåll.

0’ravais, kustsocken i Vasa län, Finland, bekant för den drabbning, som där utkämpades i sept. 1808 under Finska kriget och som slutade med ett ödesdigert nederlag för den svenska armén.

Or’bis, lat., krets, även i betydelsen himlakretsen, världen.

Orches’tra, i den grekiska teatern benämning på den nästan cirkelformiga plats, som låg mellan skådebanan och

åskådarrummet. Den romerska teaterns O. var endast lialvcirkelformig. Motsvarande plats på den moderna teatern upptages av teatermusikerna.

Orchidace'se, orkidéer, är den största fanerogama växtfamiljen. Den hör till de en-lijärtbladiga växterna (mo-‘ nokotyledonerna). Orkidéerna äro örter med stamknölar el. rotstockar. Blommorna ha sex kalkblad i två kransar, äro en symmetriska och ha ofta egendomligt utseende. Ett av kalkbladen (läppen) är större än de övriga. Vanligen finnes blott en ståndare, som är fäst på pistillens märke. Frukten är en kapsel med ofantligt små frön. I tropikerna växa orkidéerna ofta epify-tiskt på stammar el. grenar, d. v. s. utan att hämta sin näring från värdväxten. I Sverige finnas c: a 40 arter. Flera av dessa höra till släktet Orchis, t. ex. Nyckelblomster (O. maculata), som har fläckiga blad och violetta blommor. Vanlig är även Nattviol (Habenaria bifolia). Många tropiska orkidéer odlas i växthus. Till O. hör även Vanilla planifolia, som lämnar vanilj.

Or'cus, i den romerska gudasagan namn på dödsrikets gud, även på själva dödsriket el. underjorden.

Ordblindhet, ett vid vissa skador på hjärnan uppträdande symtom, bestående i att skriven text ej kan läsas, fastän synen ej är skadad. O. är en form av afasi. Jfr Afasi.

Orddövhet, sensorisk afasi, se Afasi.

Ordensfly, se Nattfly.

Order, befallning, uppdrag; beställning.

Ordföljd. Man säger, att O. är rak, om subjektet står före predikatet. Står däremot predikatet före subjektet, talar man om omvänd el. inverterad O.

Ordinan'tia, förr använd benämning på en för ett visst biskopsstift gällande förordning angående kyrkliga frågor; stundom namn på kyrkliga förordningar i allmänhet.

Ordina'ta, se Analytisk geometri.

Ordination. — 1. Av läkare meddelad föreskrift. — 2. Prästvigning.

Ordinä'r, medelmåttig, av vanlig beskaffenhet.

Ordjur (Tyroglyphidase), små ljusröda el. vita kvalster. Vanliga äro M j ö 1 o r e t, som lever i mjöl el. andra växtämnen, O s t o r e t, som lever på ost, samt H u s o r e t, som lever på socker, sylt, möbelstoppningar o. dyl. O. äro besvärliga att utrota.

Ordklasser. Med hänsyn till ordens beskaffenhet indelar man dem i substantiv, adjektiv, verb, pronomen, adverb, räkneord, konjunktioner och pre-positioner. Gränserna mellan de olika O. äro dock ej alldeles skarpa.

Ordnar, slutna föreningar, vars medlemmar arbeta för ett bestämt mål och underkasta sig vissa ordensregler; benämning på de yttre utmärkelsetecken (band, stjärnor, kors etc.), vilka medfölja en värdighet inom en orden. Under medeltiden bildades en massa såväl andliga som världsliga O. (munkordnar, riddarordnar). Under nyare tid ha även bildats talrika ordenssällskap, vilka verka för ett el. annat ändamål. O. kallas även ett samfund, i vilket medlemskap vinnes genom en av landets regent tilldelad värdighet, åtföljd av det till denna värdighet hörande tecknet. Bärandet av detta utmärkelsetecken är den enda sammanhållningspunkten inom samfundet. Exempel på svenska O. av detta slag äro serafimer-, svärds-, va-sa- och nordstjärneordnarna. Då sådana O. sakna egentlig betydelse och huvudsakligen tjäna till att uppmuntra social fåfänga och smaken för grannlåt samt vidare sällan bli ett mått på den verkliga förtjänsten, har man på en del håll strävat att avskaffa O. Så utdelas t. ex. ej O. i Förenta Staterna och i Tyskland.

Ord och bild, en 1892 grundad illustrerad månadsskrift för litteratur ocli konst m. m.

Ordonnans', militär, kommenderad att tjänstgöra hos en överordnad.

Ordonnan'ser kallades förr vissa kungliga förordningar i Frankrike. Bekanta äro de s. k. juliordonnanser-na 1S30, vilka gåvo anledning till julirevolutionen.

Ordspråksboken, en av Gamla testamentets böcker, som tillkommit 300— 400 år f. Kr.

Oreg., amerikansk förkortning för Oregon.

Ore'gon, förkortat Or. el. Oreg., stat i nv. Förenta Staterna vid Stilla havet. 250,000 kvkm., 783,000 inv. Huvudstad Salem, 18,000 inv. Viktigaste stad Portland, 274,000 inv. — O. är ett högland med rika skogstillgångar och bördiga dalar. Den v. delen lämpar sig bäst för åkerbruk, under det att boskapsskötsel och bergsbruk äro de viktigaste näringsgrenarna i ö. delen. Vid kusten bedrives ett givande laxfiske. Fruktodlingen är av stor betydelse. Trävaruindustrin är den viktigaste industrin.

Orel [arjårj, stad i mellersta Ryssland vid övre loppet av Oka. 64,000 inv. Viktig järnvägsknut. Handel med lantbruksprodukter.

Orenbu'rg [arjen-], stad i ö. Ryssland, huvudstad i förra guvernementet O., belägen vid floden Urals övre lopp och järnvägen Moskva—Ryska Centralasien. 110,000 inv.

Ore'ra, hålla tal, tala vitt och brett.

Ores'tes, forngrekisk sagohjälte, son till Agamemnon och Klytaimnestra. Understödd av sin syster Elektra dödade O. sin moder för att hämnas mordet på sin fader. Förföljd av moderns hämndeandar, erinyerna, ankom O. till Aten, där han av gudinnan Atliena frikändes vid den av henne tillsatta domstolen på Areopagen. O. härskade sedan som konung över My-kene, Argos och Sparta. Särskilt be-sjunges hans vänskap med Pylades. Orestessagan är behandlad i flera dramer (av Aiskylos, Sofokles. och Euripides).

Ore älv, vattendrag i nö. Dalarna, utmynnande i Orsasjön, 220 km. långt.

Or'feus, forngrekisk sagogestalt, vilken med sin sång utövade en underbar tjusningskraft. Vid sin maka Eury-dikes död nedsteg O. till underjorden, vars härskare han bevekte med sin sång. Han fick taga Eurydike med sig till jorden mot löfte, att han ej under vägen såg sig om efter henne. Då O. ej höll detta löfte, återvände

Eurydike för evigt till underjorden. O. dödades av backantinnorna.

Organ. Varje del, som hos växter och djur bildar ett avslutat helt och har en bestämd funktion, är ett organ. Cellen, som uppbygger växt- och djurkroppen, är det fundamentala organet. Andra organ äro hos växterna t. ex. rot, stam, blad, foder, krona, ståndare, pistill o. s. v.; hos djuren äro mage, tarmar, lever, bukspottkörtel etc. matsmältningsorgan, hjärta och blodkärl cirkulationsorgan o. s. v.

Organisk kemi, kolföreningarnas kemi (Jfr Kemi). Benämningen leder ursprungligen sitt upphov därifrån, att nästan alla de ämnen, av vilka växt- och djurorganismen uppbygges, äro kolföreningar. Tidigare ansåg man, att dessa föreningar endast kunde uppkomma under inverkan av en särskild kraft, livskraften. Numera har man emellertid lyckats att på syntetisk väg framställa en del dylika föreningar. De i naturen förekommande organiska föreningarna äro huvudsakligen uppbyggda av kol, väte, syre och kväve. Därjämte förekomma i mindre utsträckning svavel och fosfor. De på syntetisk väg framställda organiska föreningarna kunna dessutom innehålla ett flertal andra grundämnen.

Organist', orgelnist, orgelspelare.

Organoge'na sediment', se Bergarter.

Orgel, det största och mäktigaste av alla musikaliska instrument, egentligen utgörande en förening av flera biåsinstrument. Tonen alstras i pipor genom luft, som medelst bälgar pressas in i luftlådan och därifrån ledes in i respektive pipor. Redan under forntiden funnos orglar med mera primitiv konstruktion. Genom att använda på olika sätt byggda orgelpipor samt genom att låta flera pipor klinga samtidigt, kan man framkalla mycket olika klangeffekter. Genom att förlägga en del pipor på större avstånd från huvudverket och leda ljudet genom en murad kanal erhålles en egendomlig fjärrverkan (fjärrspel, fjärr-orgel).

Orgelharmo'nium, kammarorgel, ett instrument, där tonen frambringas av metalltungor utan pipor. Numera su-ges luften förbi tungorna, vilket ger behagligare ton än när luften pressas ut förbi tungorna, vilket skedde på äldre

O.

Orgelpunkt, mus., långt uthållen baston, över vilken harmonierna fritt växla som självständiga ackord.

Orgias’tisk, med vild hänförelse, hörande till orgier.

Or’gier, ursprungligen under antiken firade, vilda Backusfester; överdådiga dryckesfester; utsvävningar.

Orientaliska mattor, se Mattor.Orien’ten, österlandet, i motsats till Occidenten, Västerlandet. Med O. avses oftast Asien (även Ostasien, vilket ofta benämnes Bortre O. el. Fjärran östern) samt ö. Nordafrika. Stundom inräknas i O. även Balkanhalvön och Ryssland. O. användes ofta såsom beteckning för de muhammedanska delarna av Afrika och Asien. Jfr Le-vanten.

Oriente’ra sig, finna sig till rätta, ta reda på väderstrecken etc.

Ori’genes, omkring 185—254, kyrkofader. O. strävade att skapa ett teologiskt system, sammansatt av bibliska läror och grekisk filosofi. ”Han saknade dock en djupare erfarenhet av syndens förfärande makt, och han förstod ej den verkliga innebörden av Jesu försoningsdöd”. Hans skrifter voro mycket talrika men endast ett mindre antal äro bevarade. Av katolska kyrkan fördömdes O. på 300-t. som kättare.

Origina’1, något ursprungligt och ej eftergjort; urbild, urskrift, grundtext, ett av en konstnär el. författare själv utfört verk; egendomlig, konstig människa. — Originalit e’t, ursprunglighet, äkthet, skapande förmåga ; egenhet. — Originell’, ursprunglig, säregen, ovanlig, besynnerlig.

Ori’go, lat., ursprung, begynnelsepunkt, benämning på skärningspunkten mellan axlarna i ett rätlinjigt koordinatsystem.

Orinoco [-nåklrå], flod i Venezuela, n. Sydamerikas huvudflod. Upprinner vid gränsen mot Brasilien, rinner i vid båge åt v. och utfaller med ett vidsträckt, skogbevuxet delta i Atlanten. Längd 2.400 km. I övre delen av sitt lopp avlämnar O. en stor del av sitt vatten till Casiquiare, en biflod till Rio Negro.

Ori’on, forngrekisk sagojägare, vilken berättas ha upptagits bland stjärnorna. — Astr. En av himmelens vackraste stjärnbilder, som vintertiden synes i söder. Förutom de tre stjärnor, som utgöra O: s bälte, höra till O. bl. a. de båda ljusstarka Beteigeuze, som är rödaktig, och Rigel, som är blåaktig. Jfr Stjärnhimmeln.

Orizaba [-tha’ba], vulkanberg i Mexico. Når 5,580 m. ö. h. Mexicos högsta berg.

Örkan, se Vindskala.

Orkester, sammanfattande benämning på ett större antal musiker, som utföra ett instrumentalverk under ledning av en dirigent; i den moderna teatern den plats mellan scenen och salongen, som upptages av instrumen-ralisterna.

Orkidéer, se Orchidace’®.

Or’kla, betydande kisgruvor vid Orklaälven, som från s. utmynnar i

Trondhjemsfjorden, v. om Trondhjem, Norge.

Orkneyöarna [å’kni-], ögrupp n. om Skottland. 975 kvkm. De 2G,000 inv., vilka delvis härstamma från norska vikingar, leva huvudsakligen på får-avel och fiske.

Orko’menos, forntida stad i Beotien, Grekland.

Orlan’do, V. E., 1860—1926, italiensk politiker, upprepade gånger minister samt konseljpresident 1917—19, under vilken tid han medverkade till Ver-saillestraktatens utformande.

Orlan’do furio’so, it., ”den (av kärlek) rasande Roland”, berömd episk dikt av Ariosto. — O. i n n a m o r a’t o, ”den förälskade Roland”, en riddar-dikt av Bojardo.

Orléanais [-nä’], gammalt franskt landskap kring mellersta Loire.

Orleans [årleang’], stad i Frankrike,

11 mil s. om Paris, vid floden Loire.

69,000 inv. Talrika byggnadsverk från medeltiden och renässanstiden. Ättiks-fabrikation etc. — Jungfrun av O. se Jeanne d’Arc.

Orleans [årleang’], franska hertigätter, yngre linjer av Kapetingerna. Ätterna O. ha innehaft hertigdömet Orléans el. senare burit titeln hertig av O. Bland dess medlemmar märkes Ludvig Filip, hertig av O., 1747—93. Han stod på spänd fot med kungafamiljen och blev snart en av ledarna för oppositionen mot regeringen. Under revolutionen slöt han sig till ja-kobinerna och invaldes i nationalkon-ventet 1792. Han blev emellertid av girondisterna anklagad inför Revolu-tionstribunalet och giljotinerad. O: s äldste son, Ludvig Filip, hertig av O.,

1773—1850, var fransmännens konung 1830—48 (se Ludvig, franska konungar). Efter februarirevolutionen 1848 förvisades familjen O. ur Frankrike men tilläts att återvända 1871. 0:s anhängare, orléanisterna, arbetade på en orléansk restauration och slöto sig 1873 till legitimisterna. Sedan greven av Chambord, legitimisternas huvudman, dött 1883, blev orleanisternas huvudman, greven av Paris, det rojalistiska partiets tronkandidat. Han landsförvisades 1886. Den nuvarande tronkandidaten är prins Jean av O. f. 1874.

Orleanska jungfrun [årleang’ska -], se Jeanne d’Arc.

Orlov [arlåff’], G. G., furst O., 1734 —83, en av den ryska kejsarinnan Katarina II :s gunstlingar. O. medverkade vid Katarinas statskupp 1762.

Ormar (Ophidia), ordning inom kräldjurens klass. De ha fjällbeklädd hud och lång kropp utan extremiteter. Spår av bakre extremiteter finnas dock t. ex. hos boaormarna, och detta tyder på att de härstamma från for- mer, som haft extremiteter. O. har rörligt förenade ansiktsben, så att munnen kan vidgas ofantligt. En del O. ha gifttänder i överkäken. Tungan är lång, smal och kluven. Högra lungan saknas el. är förkrympt. De krypa, klättra och simma bra och äro ofta blixtsnabba i sina rörelser. De äro mycket seglivade. Huggormens avhuggna huvud rör tungan och kan bita. Giftiga ormar äro som regel nattdjur, medan giftlösa äro i rörelse om dagen. De flesta O. lägga ägg (t. ex. snoken). En del ruva äggen som fåglarna (t. ex. pytonormar). Några föda levande ungar (t. ex. huggormen). Omkring 18,000 arter äro kända, de flesta i tropikerna, särskilt i klippiga ökentrakter el. djungler. De flesta arter uppehålla sig på marken. En del leva dock i vatten. De giftiga liavsormarna tillbringa t. ex. hela sitt liv i havet. Några arter leva i träd och ha då oftast grön färg. Hos oss finnes huggorm, snok och slät snok.

Ormbett, se Ormgift.

Ormbunkar (Filicales) äro kryptogama växter, vilka ha generationsväxling. Den ena generationen, sporofy-ten, är stor och kallas i dagligt tal ormbunke. Den andra generationen, gamofyten, är mycket liten och studeras bäst med mikroskopets tillhjälp. Till O. räknas bland annat Lummerväxter, Fräkenvä x-t e r och Egentliga ormbunkar (Filices). Dessa senare ha rotstock, från vilken uppskjuter långskaftade, parflikiga blad. Som unga äro bladen oftast inrullade i spetsen. Sporer bildas på bladens undersida. C:a 4,000 arter äro kända, varav några äro vanliga skogsväxter hos oss framför allt i fuktiga och skuggiga områden. Hit höra Aspidium*, Asplenium*, Sten-söta* och örnbräken*. I blomsterhandeln användes ofta Jungfru hår*.

Ormen långe, berömt fornnordiskt drakskepp, den norske konungen Olav Tryggvessons* kommandoskepp.

Ormgift alstras hos giftormar i körtlar, som med en fin kanal mynna på gifttänderna, vilka vanligen äro två i överkäken. Giftet är en gul, tjockflytande, klibbig vätska. Vår vanliga huggorms bett är livsfarligt blott för små barn. Vid ormbett omlindas den bitna kroppsdelen ganska stadigt ovanför bettet för att försvåra giftets spridning. Man kan söka suga ut giftet, om bettet är mycket färskt. För övrigt ges stärkande medel, i nödfall sprit. Numera finns serum mot ormgift, vilket har användning huvudsakligen i tropikerna.

Ormslå el. Kopparorm (Anguis fragilis), en art ödlor, som saknar extremiteter och ser ut som ormar. Den är tecknad i grått till rödbrunt med

Indiska ormtjusare.

mörkare strimmor. Längd upp till 50 cm. O. lever av maskar och sniglar.

Ormtjusare uppträda särskilt i Indien. Genom att spela på en flöjt, försätta de sina ormar, vanligen glasögonormar, i ett egendomligt retat ocli lialvt bedövat tillstånd, under vilket ormarna vagga fram och tillbaka med framkroppen.

Ormtunga, se Gunnlög Ormtunga.

Or’mus (I-Iormus). — 1. Fordom berömd stad på ön Jerun mellan Persiska viken ocli Omanviken. Under medeltiden blev O. genom sitt gynnsamma läge en synnerligen betydande handelsstad och gjordes vid 1500-t :s början skattskyldig under Persien. Staden förstördes 1622. — 2. Se Hormus.

Ormussundet, det sund, som förenar Persiska viken med Arabiska havet.

Or’muzd, egentligen Ahrumazda, se Mazdaism.

Ormvråken (Buteo buteo) hör till dagrovfåglarnas (Accipitres) ordning. Mellersta och västra Europa. Förekommer över hela landet, norrut åtminstone till mellersta Norrland. Lever av diverse små gnagare, ormar, ödlor, grodor, gräshoppor, även fåglar. övervägande nyttig. Flyttfågel. Häckar i träd.

Ornament', prydnad, prydnadsmön-ster, utsirning. Med avseende på ornamenti kens motivval brukar man skilja på geometriska ornament och växt- och djurornament.

Orna’t, prästerlig ämbetsdräkt.

Ornitolo’g, fågelkännare, naturvetenskapsman, som företrädesvis studerar fåglarna.

Ornäs, vid sjön Runn, sö. Dalarna, historiskt ryktbar ort sedan Gustav Vasas tid. Jfr Barbro Stigsdotter.Ornäsbjörken (Betula ilalecarlica) är en form (sannolikt en mutation) av masurbjörken (B. alba verrucosa). Den utmärkes av djupt flikiga blad mecl smala flikar. Ornäsbjörkarna, som numera odlas på många ställen, härstamma från ett enda exemplar vid egendomen Lilla Ornäs i Dalarna. Detta blåste omkull 1890.

Ornö, ö utanför Södertörn, Stockholms skärgård.

Orogene’tiska rörelser, geol., sådana pressningar i jordskorpan, som ge till resultat bergskedjeveckning.

Or’phei drängar (O. D.), ett 1853 bildat sångsällskap i Uppsala.

Orrefors, glasbruk i sö. Småland. Tillverkning av konstglas, ”Orreforsglas”.

Orre (Tetrao tetrix), hönsfågel, släkt med tjädern. Kluven stjärt. Orr-tuppen når en längd av omkring 55 cm. Orrhönan blir omkring 45 cm. Allmän i hela vårt land. Lever av knoppar, späda blad, säd, frön och bär men förtär även larver och insekter. Rackelhanen har orrtupp till fader och tjäderhöna till moder. Se Bil. Fåglar II.

Orsa finnmark, den till Gävleborgs län hörande nö. delen av Dalarna.

Orsa kyrkoby, municipalsamhälle vid Orsasjön, mellersta Dalarna. 900 inv. Brytning av sandsten (till slipstenar etc.).

• Orsasjön, sjö i Dalarna, n. om Siljan, med vilken den förbindes genom sundet Mora Noret.

Orsi’ni, F., 1819—58, italiensk revolutionär. O. gjorde ett mordattentat mot Napoleon III 1858, dömdes till döden och avrättades.

Or so va [å’rsjå], ort i sv. Rumänien vid Donau. 5,000 inv. Strax nedanför O. löper Donau genom en trång ge-nombrottsdal, som kallas Järnporten.

Orsten, se Stinkkalk.

Ort’ler, en av östalpernas högsta toppar, 3,900 m. ö. h., belägen i n. Italien, nära gränsen till Schweiz och Österrike»

Ortnamnskommittén, en av regeringen tillsatt kommitté, som sedan

1902 arbetat med en undersökning över ortnamnen i Sverige; hittills inom Älvsborgs, Värmlands och Örebro län.

OrtoceratPter, för silurformationen utmärkande försteningar, bestående av mestadels raka, i kamrar avdelade skal, allmänt förekommande i Sveriges bankade, undersiluriska kalkstenar (ortoceratitkalk). O. tillhöra huvudfotingarnas klass.

Ortodox', rättroende, renlärig, dogm-trogen, högkyrklig.

Ortodoxa kyrkan, se Grekisk ortodoxa kyrkan.

Ortografi', rättstavning.

Ortokla's, se Fältspater.

Ortolansparv, se Busksparvsläktet.

Ortopedi', vetenskapen om rörelseorganens missbildningar och sjukdomar.

Ortosyra, inom den oorganiska kemin den vattenrikaste formen av en syra, om flera former med olika antal H2O finnas.

Orust, ö utanför Bohuslän, sv. om Uddevalla. 335 kvkm., den största av västkustöarna. På O. ligga ett flertal badorter.

Orvar Odd. — 1. Norsk sagohjälte, 0111 vilken berättas en mängd bedrifter. O. besegrade bland annat Arngrimssönerna i en beryktad holmgång på Samsö. — 2. Pseudonym för O. P. Sturzen-Becker.

Os, kem. tecken för en atom osmium.

Osa'ka, stad på s. delen av den japanska huvudön Hondo. 2,115,000 inv., Japans största stad och dess viktigaste industristad. Livlig handel och sjöfart. På grund av sina talrika kanaler kallas O. "Japans Venedig".

O sanc'ta simpli'citas, lat., "0 heliga enfald!", säges Johannes Hus ha utropat, då han såg en bondkvinna släpa fram ett trästycke till det bål, på vilket han brändes. .

Osby, municipalsamhälle nära Helge-ån, n. Skåne. 1,200 inv. Lantbruksskola.

Oscar Fredrik, konung Oskar II: s skaldenamn.

OscillationsrÖrelse el. svängnings-rörelse säges föreligga, då en partikel rör sig fram och tillbaka kring ett bestämt jämviktsläge. Avståndet mellan partikelns bägge vändpunkter kallas för O: s amplitud. Med partikelns svängningstid (tiden för en hel svängning) fö stås den tid, som partikeln behöver för att röra sig från den ena vändpunkten till den andra vändpunkten och åter till den första, el. med andra ord uttryckt den tid, som förflyter från det partikeln en gång befinner sig i en viss punkt, tills den återkommer till samma punkt med samma rörelseriktning. Antalet svängningar per sekund kallas för 0:s svängningstal. Jfr Vågrörelse.

Oscille'ra, pendla, se OscillationsrÖrelse.

Osebergfyndet, ett fynd från vikingatiden, som gjordes 1904 i Norge, i Västfolk fylke. Här fann man ett stort skepp, en vagn. tre slädar, flera vävnader och andra föremål. Osebergs-skeppet med dess innehåll är vikingatidens mest storartade fynd och en av Oslos främsta sevärdheter.

Osi'ris, fornegyptisk solgud, de dödas beskyddare, gemål och broder till Isis.

Oskar, konungar av Sverige och Norge. — 1. O. I, 1799—1859, föddes i Paris och var son till dåvarande franske krigsministern general Jean Bernadotte, sedermera konung Karl XIV Johan. Efter faderns val till svensk tronföljare anlände O. som arvprins till Stockholm 1S11 och blev vid faderns tronbestigning 1818 svensk och norsk kronprins. Han uppsteg på tronen 1844. Under O: s regering avslöts den s. k. Novembertraktaten 1855 med anledning av Krimkriget. O: s hälsa, som tidvis varit vacklande, bröts slutligen fullständigt och regeringen övertogs 1857 av kronprins Karl. O. var förmäld med Josefina av Leuchten-berg. — 2. O. II, 1829—1907, yngre

son till föregående, blev vid sin broder Karls tronbestigning 1859 närmaste arvtagare till tronen och blev konung vid Karls död 1872. 1905 måste O. erkänna Norge som oberoende stat. Under denna kris verkade O. för fredens bibehållande. O. var förmäld med prinsessan Sofia av Nassau.

Oskar-Fredriksborg, fästningsfort på Iiindön i Stockholms skärgård. Insprängd i klippan. Behärskar liuvud-inloppet till Stockholm. O. ingår i Vaxholms fästning.

Oskarsborg, fästning vid Oslofjorden. O. försvarar inloppet till Oslo.

Oskarshamn, stad vid Kalmar sunds nordligaste del, ö. Småland. 8,800 inv. A.-b. Ljungners mekaniska verkstad, tillverkning av ackumulatorer. Oskarshamns skeppsdocka. Kartongvaru-fabrik.

Oscarsteatern, en teater i Stockholm, som invigdes 1906 och som till 1926 varit operett-teater. Numera har O. övertagits av Gösta Ekman samt John och Pauline Brunius.

Oskarstrom, municipalsamhälle vid Nissan, mellersta Halland. 2,600 inv. Stor jutefabrik.

Oslo, stad vid Oslof jorden, sö. Norge.

256,000 inv. Norges huvudstad och dess största stad, säte för regeringen och stortinget. Residensstad i Akers-hus’ fylke, biskopssäte för Oslo stift. Universitet med tillhörande institutioner och samlingar. Centrum för Norges kommunikationsväsende.' Norges största industristad (två stora skeppsvarv med dockor, stora mekaniska verkstäder, bomullsfabriker, stor tobaksfabrik, skofabriker m. m.). 0:s industri arbetar huvudsakligen för hemmamarknaden. O. är Norges största handelsstad med nära hälften av landets import men blott omkring

15 % av dess export. God hamn. Livlig sjöfart. Näst Bergen Norges största skeppsredarstad. O. kallades före år 1925 Kristiania efter stadens grund-läggare Kristian IV; namnet Oslo (anses betyda ”ängsslätten under åsen”) härleder sig från stadens föregångare biskopssätet Oslo (grundlagt på 1000-talet), vars invånare år 1624 fingo be-

fallning att flytta till stadens nuvarande plats.

Osloljorden (förr Kristianiafjorden), vik av Skagerack, sö. Norge, vid vars innersta del Oslo ligger.

Os’lofältet, se Kristianiafältet.

Osma’ner, namn på turkarna, härlett från sultanen Osman I. — O s m a’-n i s k, turkisk.

Osman^ka riket, Turkiet.

Os^nium, mycket sällsynt, med platina besläktad metall. Kem. tecken Os. Atomvikt 191. Smältpunkt omkring 2,500°. O. är det tyngsta av alla kända ämnen; spec. vikt 22.2. Förekommer i naturen i mycket små mängder tillsammans med platina.

Osmo’s, den företeelsen, att vissa vätskor el. i vätskor lösta fasta ämnen fortare än andra passera en del organiska el. oorganiska tunna hinnor. Detta förhållande begagnas exempelvis inom industrin vid råsocker-fabrikationen för att skilja själva sockret från en del föroreningar (dialys).

Osmo’tiskt tryck. De s. k. halvge-nomträngliga el. semipermeabla hinnorna ha den egenskapen, att de genomsläppa lösningsmedel men icke el. i vart fall betydligt långsammare de däri lösta fasta ämnena. Semipermeabla äro vissa organiska hinnor. Dylika kunna även framställas pä konstgjord väg. Så erhålles t. ex. en dylik hinna, om ett poröst lerkärl, innehållande kopparsulfatlösning, ned-sänkes i ett annat kärl, innehållande en lösning av ferrocyankalium. Bägge lösningarna intränga i den porösa lerväggen, och vid gränsskiktet mellan de bägge lösningarna utfälles ferro-cyankoppar. Om ett på sådant sätt preparerat kärl förses med ett stig-rör och fylles med t. ex. en sockerlösning i vatten och därefter ned-sänkes i ett annat kärl, fyllt med rent •vatten, stiger vätskan i stigröret, beroende på att det rena vattnet lättare passerar in genom kärlväggen än sockerlösningen passerar den i motsatt riktning. Den höjd, till vilken vät-skepelaren i stigröret stiger, ger ett mått på sockerlösningens osmotiska tryck, d. v. s. på det tryck, som skulle krävas, därest man ville hindra vattnet att genom kärlväggen tränga in till sockerlösningen. Van’t Hoff, som studerat lagarna för det osmotiska trycket, har

påvisat, att det följer samma lagar, som gälla för gasers tryck. Det osmotiska trycket, som en viss mängd av ett ämne i en lösning åstadkommer, är alltså lika stort som det tryck, ämnet skulle utöva, därest det i gasform intoge den volym, som lösningen har. I överensstämmelse härmed gäller, att det råder proportionalitet mellan lösningens kon-

eentration ocli dess osmotiska tryck, att det osmotiska trycket vid en grads temperaturförhöjning stiger med Vw av trycket vid 0° samt att lösningar, som på en viss mängd lösningsmedel hålla lika många grammolekyler, vid en och samma temperatur ha samma osmotiska tryck. Lagarna för det osmotiska trycket gälla noggrannast för utspädda lösningar. Elektrolyter i vattenlösning bilda skenbart ett undantag från dessa lagar, då de ge ett större tryck än det, som teoretiskt beräknas ur de nyss anförda lagarna. Undantaget är emellertid blott skenbart ocli föreligger icke, om man vid beräkningarna likställer de genom den elektrolytiska dissociationen uppkomna jonerna med molekyler. — I s o t o’-n i s k a kallas lösningar, som ha samma O.

Osnabriick [ä’sna-1, handels- och industristad i v. delen av den preussiska provinsen Hannover. 85,000 inv. Järn- och stålverk, maskintillverkning, livsmedelsindustri. I det i slutet av 1400-t. uppförda rådhuset finnas bevarade minnen från Westfaliska freden*.

Oss’ian, keltisk sagohjälte från 200-t. Kring O. har spunnits en hel cykel iriska sägner och kväden, vilka under medeltiden överfördes från Irland till Skottland. Dessa s. k. Ossians sånger fortlevde bland allmogen på Irland, i Skottland, på Hebriderna och på Man. På deras ämnen byggde J. Macpher-son* sina engelska omdiktningar.

Ossiannilsson, K. G., f. 1875, författare. O. har skrivit dikter, noveller och romaner. Hans första produktion förhärligade härskarviljan, de starka människornas, hjältarnas, dådkraft men kännetecknades även av socialdemokratiska sympatier och av förakt för det tryggt borgerliga (Masker, Svart och vitt, örnar). Sedermera vände han sin kritik mot socialdemokratin och arbetarrörelsen (B a r-b ar sko gen). Han har även utgivit historiska romaner och förströelselitteratur.

Ost framställes genom utfällning av ostämne, kasein, ur mjölk genom tillsats av ostlöpe el. syra. Sedan vasslan frånskilts, saltas ostmassan, varefter den pressas och formas. Man skiljer efter fetthalten mellan gräddö st, helfet ost el. sötmjölksost, halvfet ost el. skummjölksost m. m. Man skiljer vidare mellan hård och mjuk ost, beroende på den bearbetning och intensiteten av den pressning, som ostmassan undergår. Under lagringen mognar osten. Den olika karaktären på ostsorterna, som i regel ha sitt namn efter produktionsorterna, beror på utgångsmaterialets (mjölkens) sammansättning, på den behandling, ostmas-

san undergår, och på närvaron av en del mikroorganismer.

Osta’de. — 1. A. van O., 1610—85, holländsk målare, bekant för sina humoristiska genrebilder, vanligen med bondemotiv (Spelmannen, Bönder på krogen). O. var även verksam som etsare. — 2. I. van O., 1621— 49, den förres broder, målare. O. målade liksom brodern livfulla scener ur böndernas liv (Resande utanför ett värdshus, Häst, som vattnas).

Osten’de, hamnstad vid Nordsjön, v. Belgien, 47,000 inv. Belgiens förnämsta badort, överfartsort till England. O. intogs under världskriget av tyskarna och utgjorde bas för den tyska nordsjöflottan.

Ostensi’v, ostentativ*.

Ostentation, skryt, prål.

OstentatPv, avsiktligt betonande, i ögonen fallande, skrytsam.

OsterFa, italienskt värdshus.

Os’tia, det forntida Roms hamnstad vid mynningen av Tiber. O. var under republiken och kejsartiden en blomstrande hamnstad och en mycket besökt badort. Numera finnes på platsen för O. blott en by.

Ostindien, till skillnad från ögruppen Västindien i Amerika sammanfattande benämning på Främre Indien, Bortre

Indien och Ostindiska arkipelagen. Stundom avses med O. endast Främre Indien el. vanligare Brittiska Indien, stundom endast Ostindiska arkipelagen. Jfr Indien.

Ostindiska arkipelagen, malajiska arkipelagen, sammanfattande benämning på öarna mellan Asien och Australien, se Sundaöarna, Moluckerna, Filippinerna.

Ostindiska kompanier, se Handels-och kolonialkompanier.

Ostindiskt porslin, se Porslin.

Ostja'ker, två nordsibiriska folkstammar, Obostjakerna kring floden Ob och Jenisej-ostjakerna kring floden Tas. De tillhöra den mongoliska rasen..

Ostkap, se östkap.

Ostkustbanan, den ännu ej fullbordade järnvägslinjen Gävle-Härnösand (300 km.). Arbetena på O. ha pågått sedan 1916. Den väntas bliva fullständigt färdig år 1928. öppnade för trafik äro bandelarna Ljusne—Stug-sund, Iggesund—Hudiksvall, Njurunda —Sundsvall—Härnösand och Gävle— Söderhamn.

Ostpreussen [-prå’j-], den nordöstligaste av Preussens provinser, belägen vid östersjön, skild från det övriga Preussen genom ”Polska korridoren”. 39,000 kvkm., 2y2 milj. inv. Huvudnäringar åkerbruk (råg, havre) och boskapsskötsel. Särskilt är häst-aveln av stor betydelse. Ostron.

Ostracism, benämning på en i det gamla Aten bruklig omröstning, varigenom politiskt misshagliga män landsförvisades på ett bestämt antal år (vanligen 10). Vid O. användes stenskärvor, på vilka skrevos de misshagligas namn. Många av Atens mest framstående män föllo offer för O.

Ostra’va, tvenne tjeckoslovakiska städer, skilda av en biflod till Oder, den större (114,000 inv.) belägen i Mähren, den mindre (23,000 inv.) belägen i Schlesien. Livlig industri, grundad på de närbelägna kolfälten.

Ostron (Ostrea), ett släkte musslor, vilka sakna fot el. ha denna förkrympt. Det större, vänstra skalet är fastvuxet vid underlaget. Det övre, högra, är mindre. Skalen ha ojämn yta. Det vanliga ostronet anses som en läckerhet. Det förekommer kolonivis längs Europas kuster här och där bildande s. k. ostronbankar. Sådana finnas exempelvis vid Limfjorden i Danmark. Även vid vår västkust finnas O. ehuru mera sparsamt. O. kunna innehålla tyfusbakterier, vilket ibland medför sjukdomsfall.

Ostrukna oktaven. Se Lilla oktaven.

Osfwald, W., f. 1853, tysk kemist och fysiker, erhöll Nobelpris i kemi 1909. Förutom åt naturvetenskapen har O. även ägnat sig åt filosofiska studier och utgivit en del arbeten av filosofisk natur.

Ostämne, se Kasein.

Otahei’ti, se Tahiti.

Ota’ru, handelsstad på sv. Jeso, Japan. 135,000 inv.

Oterdahl, J., f. 1879, författarinna, som bland annat skrivit böcker och sånger för barn.

Otlieiro, ”moren i Venedig”, hjälten i Shakespeares tragedi ”Othello”. O. var en förnäm afrikansk fältherre, i tjänst hos republiken Venedig, som av svartsjuka mördade sin maka Des-demona.

Otiatri’, vetenskapen om öronsjuk-domarnas behandling.

Otium [o’tsium], lat., ledighet, fritid, privatliv, ledighet från ämbets-göromål. O. cum dignitate, lugnet efter ett hedersamt liv.

d’Otrante [dåtrangf], se Fouché.

Otran’tosundet, se Adriatiska havet.

Ottar Vendelkråka, sveakonung av Ynglingaätten, levde troligen på 500-t. O. skall ha dött under en härnadsfärd

till Danmark.

Ottawa [åfseoe]. — 1. Flod i ö. Canada, största biflod till S: t Lawrence,

1,300 km. lång. O. bildar under sitt mellersta och nedre lopp gräns mellan Quebec och Ontario. Sammanflyter med S: t Lawrence vid staden Montreal. — 2. Stad i provinsen Ontario, Canada. 108,000 inv. Canadas förbunds-huvudstad. Universitet. Trävaruhandel. Järn- och pappersindustri.

Otta'va ri'ma, plur. ottave rime, italienskt episkt versmått. O. består av 8 femfotade jambiska versrader med rimställningen abababcc.

Otterbäcken, samhälle vid Vänern, n. Västergötland. Lastageplats. Slutpunkt för Nora bergslags järnväg.

Otto, tyska konungar och romerska kejsare, bland vilka märkes O. I, den store, 912—73, son till konung Henrik I, vilken han 936 efterträdde som tysk konung. O. hävdade med framgång sin makt gentemot stamhertigarna, vilka av O. tvungos till underkastelse. 951 företog O. ett tåg till Italien och antog titeln langobardernas konung. Efter att ha kuvat ett uppror och framgångsrikt tillbakaslagit ett angrepp av ungrarna gjorde O. 962 ett nytt tåg till Italien och lät kröna sig till romersk kejsare s. å., därigenom grundläggande ”det heliga romerska riket av tyska nationen”.

Ottoma'n, (turkisk) vilobädd el. soffa utan ryggstöd.

Ouchterlony [åkterlå'ny], Hanna C., 1838—1924, Sveriges första frälsningssoldat. O. var under flera år ledare för frälsningsarméns arbete i Sverige och gjorde mycket för arméns organisation. 1894r—1900 var hon chef för fräls-ningsarmén i Norge.

Oudinot [odinå'], Ch. N. O., hertig av Reggio, 1767—1847, marskalk av Frankrike. O. deltog med tapperhet i revolutions- och napoleonskrigen. Efter Napoleons fall övergick han till Ludvig XVIII.

Od est la femme? [o ä la famm'], fr., ”var är kvinnan”. Jfr Cherchez la femme.

Oulu, se Uleåborg.

Ounce [a'ons], engelskt viktmått. Som handelsvikt är en O. lika med 28.35 gram. Som mynt- och medicinal-vikt är en O. lika med 31.1035 gr.

Ouro Preto, gruvstad, förr huvudstad i provinsen Minos Geraes, Brasilien; 15,000 inv. Bergsskola.Outokumpu [åo'tåkom'po], en kop-parmalmfyndighet ö. om Kuopio. Malmtillgången uppskattas till 8 milj. ton med 4 % koppar.

Outre'ra, överdriva, driva till ytterlighet.

Outsider [a'otsaj'd-], eng., utomstående, särskilt kapplöpningshäst utan utsikt att vinna.

Ouvert [ovä'r], öppen, uppenbar.

Ouverture el. uvertyr, början, inledning, öppning; mus., inledningsstycke till en opera el. dyl.

Oval, äggrund, långrund.

Ovala fönstret, se Hörselorgan.

Ovanskog:, Nordanskog, en ursprungligen götisk benämning på landet n. om Kolmården och Tiveden.

Ova'rium, äggstock.

Ovation, hyllning, stormande bifall.

Owen [å'oin], — 1. R. O., 1771—1858, engelsk filantrop, till sin åskådning socialist. O. gjorde inom av honom drivna industriella företag storartade insatser för åstadkommande av förbättrade levnadsförhållanden bland arbetarna och påverkade även arbetar-skyddslagstiftningens utveckling. Även inom kooperationen gjorde O. en betydande insats. Från sina socialistiska utgångspunkter framlade han förslag om bildandet av smärre samhällen,

som skulle tilldelas vissa jordområden och inom vilka gemensamhet skulle råda ifråga om bostäder, arbete och arbetsförtjänster. Enstaka försök gjordes såväl i England som i Amerika med förverkligandet av 0:s program i detta avseende. Försöken misslyckades dock ganska snart. — 2. S. O.,

1774—1854-, till Sverige inflyttad engelsman. O. är mest känd som ång-båtsbyggare, ”den svenska ångbåts-flottans fader”. Han har även gjort sitt namn känt genom sin insats i den svenska nykterhetsrörelsen.

Overalls [åverå’ls], en arbetsdräkt, som består av blus och byxor i ett stycke.

Over-Ijissel [å’feräj’sel], provins i ö. Nederländerna. 3,400 kvkm., 450,000 inv.

O vi’di us, Publius O. Naso, 43 f. Kr. —18 e. Kr., romersk skald. O. levde som firad skald ett angenämt sällskapsliv i Rom men ådrog sig kejsar Augustus onåd och förvisades år 8 e. Kr. till Tomi vid Svarta havet, där han dog. Metamorphoses (förvandlingar) är O: s förnämsta verk. Skalden har här behandlat en mängd grekiska myter och sagor, vilka skickligt sammanflätats till underhållande och fantasifyllda skildringar på sällsynt smidig och levande vers.

Ovie’do, stad i det nordspanska landskapet Asturien. 70,000 inv. Beklädnadsindustri.

Oviks fjällen, jämtländsk fjällgrupp, sv. om Storsjön.

Ovulation, avsöndring av mogna ägg från äggstockar.

Oväderscentra, se Lufttryck.

Oxala’t, oxalsyrans salter.

Oxalsyra, en organisk syra, kem. formel $C_2O_4H_2$, som vid vanlig temperatur är fast (färglösa prismor). O. har sur smak och är i större mängd giftig. Den framställes fabriksmäs-sigt av sågspån, som smältes med kalium- el. natriumhydrat. O: s salter kallas oxalat. Det sura kaliumoxala-tet förekommer i åtskilliga växter (oxalis- och rumexarter). Det användes vid borttagning av bläck- och rostfläckar från tyg (bläcksalt, bläck-pulver).

Oxdansen (frikassé), svensk folkdans i % takt. O. dansas av två mot varandra ställda personer och utmär-kes av komiskt klumpiga turer.

Oxdjupet, ett smalt, djupt sund mellan Vaxön och Rindön, Stockholms skärgård. O. utgör huvudinloppet till Stockholm.

Oxelsläktet (Sorbus) hör till familj Rosacese och är nära släkt med äpple och päron. Hos oss förekommande arter äro träd med kvastlik blomställning, vita kronblad och röd frukt. Oxeln (S. suecica) är ett typiskt svenskt träd. Den har grunt flikiga, på undersidan gråludna blad. Den odlas ofta och förekommer tämligen allmänt i ängsbackar. Den Finska Oxeln el. Rönnoxeln (S. fennica) har bladen nedtill parbladigt delade. Den är sällsynt hos oss liksom Y i t 0 x e 1 n (S. aria), som har hela, sågade blad, vilka på undersidan äro vitludna. Rönnen (S. aucuparia) har mång-parigt, parbladiga blad och förekommer allmänt hos oss.

Oxelösund, municipalsamhälle vid östersjön, nära Nyköping, s. Södermanland. 3,000 inv. God hamn. Utskeppningsort för malmen från Grängesbergs exportfält. Järnverk. Badort.

Oxen, stjärnbild, tillhörande Djurkretsen. Till O. hör den ljusstarka, rödaktiga stjärnan Aldebaran. Jfr Stjärnhimmeln.

Oxenstierna, ryktbar svensk stats-mannasläkt. — 1. Axel Gustafsson O., 1583—1654, greve, rikskansler. O. började sin politiska bana under Karl IX och utnämndes efter Gustav II Adolfs trontillträde till rikskansler (1612). Under hela konungens regering var O. lians främste rådgivare och under konungens bortovaro var O. Sveriges verklige regent. Med storartad skicklighet ingrep O. i såväl den inre som den yttre styrelsen; på alla statslivets områden märktes hans organiserande förmåga. 1626 ntnämndes O. till generalguvernör i Preussen och erhöll se- nare ledningen av rikets spannmålshandel samt direktionen av alla tullar och licenser i de svenska östersjöländerna, uppdrag, vilka han skötte med stor skicklighet. O. skötte denna tid även de polska

underhandlingarna och genomdrev det fördelaktiga stilleståndet i Altmark (1029). Under 30-åriga kriget anförtroddes åt O. att bevara och stärka det svenska väldet i Tyskland och efter Gustav II Adolfs död framträdde O. som den ledande och sammanhållande kraften på den protestantiska sidan i egenskap av Sveriges fullmyndige legat i Tyskland. 163G återvände han till Sverige och förde regeringen under Kristinas omyndighetstid. 1G45 avslöt O. freden i Brömsebro. Emellertid blev förhållandet mellan den unga, självrådiga drottningen och den gamle, försiktige rikskanslern alltmera spänt och tidvis inträffade fullständig brytning. Ett hårt slag för O. var dock Kristinas tronavsägelse (1654), som han i det längsta sökte förhindra.

— 2. Bengt Bengtsson O., kallad Re-sare-Bengt, 1591—1643, friherre, riks: råd. O. företog vidsträckta resor i Europa och österlandet och förskaffade sig stor lärdom och sällsynta språkkunskaper. Han användes av Gustav Adolf i flera diplomatiska uppdrag och tjänstgjorde senare bland annat som generalguvernör i Livland och Ingermanland. — 3. Bengt Gabri-elsson O., 1623—1702, greve, kanslipresident. O. ägde utomordentliga statsmannaegenskaper och hans förmåga togs livligt i anspråk av Kristina och än mer av Karl X Gustav, hos vilken han åtnjöt stort förtroende under hela dennes regering. Sin största politiska roll spelade O. emellertid under Karl XI: s regering, då han från 1680 med ovanlig skicklighet och klokhet ledde de utrikes ärendena och i nära ett tjugutal år sörjde för fredens bevarande. O. var en av förmyndarna för Karl XII och sökte sedermera hos den unge konungen finna gehör för sina kloka råd, dock ofta förgäves. — 4. Johan Gabriel O., 1750 —1818, greve, skald, ämbetsman, hovman. De förnämsta alstren av O: s diktning (Skördarna, Dagens stunder) falla inom den naturbe-skrivande poesins område. O. skrev även skämtsamma och kvicka tillfällighetsdikter (Disa).

Oxford [åkks’f«d], universitetsstad vid Thames, mellersta England.

57,000 inv. Universitetet (sedan 1200-t.) är ett av världens äldsta och tillika med Cambridge det förnämsta i England. Antalet studenter uppgick år 1925 till 4,200.

Ox’forddown-får [-da’on-], se Får-skötsel.

Oxhuvud, äldre rymdmått med i olika länder varierande storlek. I Frankrike motsvarar sålunda ett O. (en bar-rique) 228 liter, i England 286.25 liter.

Oxi’d, ett grundämnes förening med syre. O., som med vatten giva syror, kallas sura O. el. syreanhydrider. O., som kunna anses ha uppkommit ur baser genom förlust av vatten, kallas basiska O. el. basiska anhydrider. Många grundämnen giva flera O. Efter antalet ingående syreatomer benämner man dessa dioxider, trioxider etc. Man skiljer även ifråga om grundämnen, som kunna förekomma med växlande valens, mellan egentliga oxider och oxiduler, varvid den sistnämnda benämningen gives åt den förening, i vilken grundämnet ifråga ingår med den lägre valensen. Kväve kan sålunda med syre giva icke mindre än fem föreningar: kvävoxidul [N_2O], kväv-oxid [NO], kvävetrioxid [N_2O_3], kväve-tetroxid el. kvävedioxid [N_2O_4 el. NO_2] samt kvävepentoxid [N_2O_5]. Oxider, som innehålla mer syre än den vanliga oxiden, kallas understundom superoxider t. ex. vätesuperoxid, kem. formel I-I2O2, som innehåller mera syre än den vanliga väteoxiden el. vatten, kem. formel H_2O. Oxider, som innehålla mindre syre än den vanliga oxiden, kallas för suboxider.

Oxidation, varje kemisk reaktion, vid vilken syre bindes. Oxidations-medel äro ämnen, som lätt avge syre t. ex. kaliumpermanganat, kaliumklo-rat och vätesuperoxid. Som O. betecknas också understundom tillförandet av klor el. andra negativa radikaler el. slutligen borttagandet av väte. Motsatsen till O. är reduktion.

Oxide’rat silver, blandningar av silver och svavelsilver, som användas till inläggningar på silverarbeten. Även silver, överdraget med en tunn hinna av svavelsilver, benämnes O.

Oxideriva’t, kemiska föreningar, som kunna anses uppkomna därigenom, att väte ersatts med hydroxyl.

Oxidu’1, se Oxid.

Oxkommunism, gängse benämning på den till tredje internationalen anslutna riktningen av den svenska kommunismen.

Ox’us, forntida namn på Amu-darja.

Oxöga, en med rund el. oval öppning försedd teaterloge nära scenen.

0/okeri't, se Jordvax.

Ozo'n, se Syre.

Oäkta kallades fordom barn, som föddes av ogift moder. De barn, som föddes inom äktenskap, kallades i motsats till dessa för äkta. Ordet ”äkta” härstammar från det tyska ”Ehe”, som betyder äktenskap. I nutida lagspråk användes benämningen barn utom äktenskap på samtliga de barn, som fordom kallades O. p

P, den sextonde bokstaven i vårt alfabet. — Som fornromerskt taltecken = 400. — Kem. tecken för en atom fosfor. — p, mus., förkortning för pianis-simo.

Pa., amerikansk förkortning på Pennsylvania*.

Paats-joki [pa'ts-jåki], se Pasvik älv.

Pace [pejs], eng., steg, idrottsterm, betecknande den hastighet, varmed en tävling utföres.

Pace-maker [pejs-mejk-], eng. Vid träning el. idrottstävling i liastighets-prov är P. en medhjälpare, som håller sig före en löpare för att egga honom. Vanligast är hastighetsåkning på vanlig cykel efter en P. på motorcykel.

Pacifik, The [pesif'fik], egentligen Pacific ocean [åo'sjn], det engelska namnet på Stilla havet.

Pacifice'ra, återställa lugnet, stifta fred, förlika. — Pacifikation, ett lands återställande i fredligt tillstånd.

Pacifi'kjärnvägrarna, Pacific rail-roads [pes'ifik re'jlrods], gemensam benämning på de nordamerikanska järnvägslinjer, vilka förbinda staterna utmed Atlanten med staterna vid Stilla havet.

Pacifism, fredssträvanden.

Pa'cius, F., 1809—91, tysk-finsk tonsättare, musiklärare vid universitetet i Helsingfors. P. var en framstående violinspelare och orkesterdirigent. Bland hans kompositioner märkas musiken till Runebergs Vårt land, Soldatgossen m. fl.

Packis (iskast), den till väldiga massor sammanpackade isen i polarhaven.

Packning, anordning för vattentät anslutning mellan maskindelar o. dyl. Till P. användas läder, gummi, bomull, hampa, asbest etc.

Pac/tum, se Äktenskapsförord.

Paddel, en liten, bredbladig åra, som användes till kanoter el. andra smala farkoster.

Paddsläktet hör till ordningen Grodor. Framfötterna sakna simhud, bakbenen äro ej särdeles långa och huden är ofta starkt vårtig. P. omfattar ett hundratal arter i de flesta länder utom på Madagaskar och den australiska regionen. De äro skymnings-. djur, som på grund av sina korta bakben föra en krypande tillvaro.

Pad'dy, engelskt öknamn på irländare.

Paderew'ski, f. 1860, polsk pianist och tonsättare. Hans glänsande piano-

spel har gjort honom till en av världens mest kända pianister. Under världskriget framträdde han som ledare för polska frigörelsesträvanden och blev 1919 polsk premiär- och utrikesminister. Sedermera har han återupptagit sin konsertverksamhet.

Pa'discha, storherre, förr den turkiska sultanens officiella titel.

Pa'dova, italienska namnet på Pa-dua*.

Pa'dre, it. och sp., fader.

Pa'dua, it. Padova, stad i Venetien, n. Italien. 116,000 inv. Viktig järnvägsknut. Kvarn- och sågverksindustri, automobiltillverkning etc. Universitet, grundat 1222.

Pa'dus, gammalt namn på Po*.

Paes’tiim, forntida stad i Italien sö. om Neapel, grundlagd från Sybaris (ej senare än 600 f. Kr.). I P. finnas märkliga tempelruiner, av vilka de förnämsta äro lämningarna av Posei-dontemplet, uppfört i dorisk stil.

Paflago’nien, forntida landskap i n. Mindre Asien.

Pagani’ni, N., 1782—1840, italiensk violinist, som vann en enastående popularitet tack vare sitt glänsande spel. P. var en sluten natur, och hans närmare levnadsomständigheter äro föga kända. Traditionen har givit ett skimmer av mystik åt hans liv. Han spelade oftast egna . kompositioner el. improviserade under konserterna. Flera av hans tonsättningar äro omtyckta konsertnummer.

Paganism, liedendom.

Page [pa’sj], fr., adlig yngling i tjänst vid någon högt uppsatt persons hov; hovsven, följsven.

Pa’gina, lat., sida i en bok el. skrift; sidonummer. — Pagine’r a, numrera sidorna i en bok.

Pago’d, buddistiskt tempel, inrymmande buddhastatyer el. en d a g o p,

d. v. s. en minnesvård med en relik av Buddha. P. äro uppförda med stor prakt och i växlande former.

Paij’kull (Paykull), G. von, 1757— 1826, svensk vitter författare och zoolog. P. skrev förutom skaldestycken ett lustspel på alexandriner i Moliéres anda, Ordens v urmen, i vilket han på ett roande sätt gör narr av tidens löjliga ordensvurmeri. Mot P. riktade intriger resulterade i förbud mot styckets uppförande, vilken händelse gav Kellgren anledning påbörja sin kulturkamp mot vidskepelse i form av ordensliv. Indisk Pagod.

Painlevé [pänglöve’], Paul, f. 1863, fransk matematiker ocli statsman, professor i mekanik vid universitetet i Paris. P. har kommit till ytterst betydelsefulla resultat inom teorin för differentialekvationerna. Som politiker tillhör han vänstern. P. har vid flera tillfällen, senast år 1925, varit konseljpresident.

Faisley [pej’sli], stad v. om Glasgow, v. Skottland. 111,000 inv. Livlig textilindustri.

Paj’ala, socken i n. Norrbotten, 3,600 kvkm., 4,400 inv. Förr järnbruk vid Pajalafallen i Torne älv.

Paj’as, se Pajazzo.

Pajazz’0, pajas, komiskt maskerad upptågsmakare i det italienska folklustspelet; gycklarakrobat; rolighets-minister.

Pajsberg, berömd fyndort i Värmland för sällsynta mineral.

Paketbåt, ångare, som med passagerare och gods gör regelbundna resor mellan vissa hamnar.

Pako’mios, se Klosterväsen.

Pakt, fördrag.

Pak’tum, se Äktenskapsförord.

Paladi’ner, riddare vid Karl den stores hov; kung Arturs riddare av runda bordet; vandrande riddare, hjältar.

Palais [palä’], fr., palats*.

Palais-Royal [palä*roajall’], fr., berömt palats i Paris, ursprungligen uppfört av Richelieu 1629—34. P. är säte för Conseil d’état, ett slags domstol.

Palander av Vega, A. A. L., 1842— 1920, svensk ishavsfarare. Deltog såsom fartygschef i Nordenskiölds is-

havsexpeditioner, bl. a. då denne 1878 —79 fann nordostpassagen.

Palanki’n, ett slags bärstol, som särskilt användes i Kina och Indien.

P,ala’tium, lat., ursprungligen detsamma som Palatinen el. Palatinska kullen, en av Roms sju kullar; sedermera benämning på palats i allmänhet.

Palats, ståtligt slott, praktbyggnad.

Palatsrevolution, statsvälvning, som försiggår i den förut maktägandes omgivning, vanligen vid hovet, utan folkets medverkan.

Palau öarna [palao’-], Peljuöarna, ögrupp i v. Mikronesien, ö. om Filippinerna. 450 kvkm., 3,000 inv. Huvudprodukt kokos. P. lydde före kriget under Tyskland; de tillhöra numera det japanska mandatområdet Karolinerna.

Pala’ver, underhandling, överläggning, särskilt med el. mellan negrer i Afrika ; långvarig underhandling, omständligt prat.

Paleark’tiska regionen. Med hänsyn till djurvärldens beskaffenhet räknas Europa, n. Afrika ned till Sahara samt n. Asien ned till Himalaja till P.

Palembang, stad i Nederländska Indien, Sumatras viktigaste handelsstad.

75,000 inv. Export av kaffe, olja och kryddor.

Paleobotani’k, se Paleontologi.

Paleogeografi’, den avdelning av geologin, som söker utreda de geografiska förhållandena under forna perioder av jordens utveckling. Jfr Paleontologi.

Paleografi’, kännedomen om olika skrivsätt under forntiden och medeltiden.

PaleolPtisk, till den äldre stenåldern hörande. De paleolitiska kulturskedena tillhöra de senare istiderna och interglaciala tiderna samt början av postglaciala tiden.

PaleolTtisk konst, konstyttringar från den äldre stenåldern. Från denna periods tidigaste skede kan man knappast tala om något, som skulle motsvara konst i modern mening, ehuru man kan skönja en viss konstnärlig blick i förfärdigandet av redskap. Småningom började man emellertid smycka ben- och hornredskapen med geometriska ornament. Samtidigt uppträda friskulpturer för första gången i form av små människo- och djur-statyetter. Senare förekomma skulpturer i låg relief och i ornamenten ingå cirklar och spiraler. Under ett ännu senare skede förekomma såväl geometrisk som figural ornamentering, och man börjar nu utföra hällmål-ningar i rött, gult och svart. Jfr Grott-målningar.

Paléologue [-låg’], G. M., f. 1859, fransk diplomat och skriftställare. P.väckte uppmärksamhet för sina vittnesmål i Dreyfusprocessen (1899). 1914 —17 var han sändebud i Leningrad.

Paleontologi’, vetenskapen om gångna geologiska perioders växtvärld (pa-leobotanik) och djurvärld (paleozoo-logi).

Paleoty’p, boktryck från 1400-t. (även början av 1500-t).

Paleozo’iska tidsåldern och Paleozo’-iska formationer, se Geologiska perioder.

Paleozoologi’, se Paleontologi.

Paler’mo, stad på Sicilien, belägen på dess n. kust. 400,000 inv. Siciliens viktigaste handelsstad. P. var fordom Siciliens huvudstad. Universitet.

PalestFna, ursprungligen benämning på en kort kuststräcka utmed v. Medelhavet, mellan städerna Joppe (Jaf-fa) och Gaza, har sedan kommit att beteckna området kring Jordan jämte angränsande kuststräcka i v. utmed Medelhavet. P. tillhörde före världskriget Turkiet, erövrades åren 1917— 18 av engelsmännen och är sedan 1922 engelskt mandatområde. Detta omfattar 23,000 kvkm. Invånarantalet var 1922 760,000, till 78 % muhammedaner (araber), till 11% judar och till 10% kristna. Antalet judar torde numera ha betydligt ökats genom invandring; P. har efter världskriget upplåtits till ”nationellt hemland” för judarna. •— P. uppfylles av en kalkstensplatå, som av Jordanflodens dalgång delas i två hälfter, en östlig, mera jämn, en västlig, sönderskuren av talrika dalgångar. Jordan, P:s största flod, genomflyter landet i nord-sydlig riktning. Den bildar avlopp för sjön

Genesaret och utfaller i det avloppslösa Döda havet. Jordandalen är världens djupaste dalsänka ; Döda havets vattenyta ligger ej mindre än 400 m. u. h. Huvudnäring är jordbruket, som dock drives synnerligen primitivt. Judiska mecenater ha emellertid på senare tid sökt uppmuntra till mera rationella brukningsmetoder. En stor del av den användbara jorden är ej tagen i anspråk för odling. Bland produkter må nämnas vete, korn, apelsiner, tobak. Huvudstaden Jerusalem har 65,000 inv.

— Historia. P. har varit bebott redan 5000—4500 f. Kr. Under den yngre stenåldern (3500—2500) var P. bebyggt av icke-semiter och först omkring 2500 blev landet övervägande semitiskt. Den första hebreiska invandringen ägde sannolikt rum omkring 1450. Samtidigt började P. komma under egyptiskt välde. Från omkring 1200 var P. självständigt. På 700-t. f. Kr. erövrades största delen av Israels rike av assyrerna, som 586 även erövrade återstoden, Ju da rike. Senare voro perser, macedonier och

greker herrar i P., som även har tillhört romerska väldet (63 f. Kr.—135

e. Kr.). Efter romarrikets delning var P. i de bysantinska kejsarnas ägo. 614 erövrades det av perserna och 636 av araberna. Om P: s senare historia se Judar. Jfr även Israel.

Pales’tra, brottningsbana, fäktskola, gymnastikhus. — Palestr i’k, fäkt-konst, gymnastik.

Palestri’na, Giovanni P. da, 1526— 94, italiensk kompositör. P. räknas som den katolska kyrkans största tonsättare. Han komponerade flera mässor, av vilka den mest kända är Missa Papae M arcell i. Bland P: s andra verk må nämnas Stabat ma-t e r.

Palett’, målares färgbräde el. -skiva.

Paletå’, (vid) överrock för herrar.

Palimpsest’, en handskrift, skriven över en äldre, mer el. mindre fullständigt utplånad skrift. På grund av pergamentets dyrbarhet använde man under medeltiden denna metod för att minska åtgången på skrivmaterial. Genom kemiska medel kan man i vissa fall få fram den äldre skriften.

Palissa’d, befästningsverk av skanspålar, pålverk.

Palissy [-si’], B., 1510—89, fransk fajanskonstnär och naturforskare. P. studerade glasmåleri och emaljerings-konst. Palissy-fajanserna ha blivit utomordentligt berömda och anses som det europeiska konsthantverkets finaste keramiska arbeten. P. var ivrig hugenott och insattes slutligen på Bastiljen, där han dog.

Paljett’, liten, tunn, glänsande metallskiva, som användes till garnering av tyger.

Palksundet, sund mellan Ceylon och Koromandelkusten, Främre Indien.

Palla’dio, A., 1518—80, italiensk renässansarkitekt, verksam i Vicenza och Venedig. P: s stiltroget klassicistiska konst fick ett betydande inflytande på följande perioders europeiska arkitektur. Till P: s förnämsta verk höra Palazzo Tiene, Pa-lazzo Chiericati samt villan L a Ii o t o n d a.

Palla’dium, bland forntidens -greker och romare benämning på en helig skyddsbild av gudinnan Pallas Atena (Minerva). Enligt sagan skall en sådan bild ha nedfallit från himmelen i staden Troja, som ej kunde intagas, så länge bilden fanns i behåll. Under trojanska kriget bortrövades den därför av Odysseus och Diomedes.

Palla’dium, sällsynt, med platina besläktad metall. Förekommer i naturen i små mängder tillsammans med platina. Kem. tecken Pd. Atomvikt 106.7. PaFlas, P. S., 1741—1811, berömd tysk forskningsresande (Sydryssland, Ural, Sibirien).

PaFlas, en av småplaneterna, ungefär 500 km. i genomskärning.

Pal’las Ate’na, se Atena.

PallasFter, ett slags huvudsakligen av nickeljärn och olivin bestående meteoriter, bland vilka det s. k. Pallas-järnet, upptäckt av Pallas, spelat en viktig roll i meteoritkunskapens historia.

Pallastun’turi, ett omkring 800 m. högt bergmassiv i n. Finland vid 68 :e breddgraden nära Muonio älv.

PalliatFv kallas en behandling av en sjukdom, som enbart inriktar sig på att häva besvärande symtom men ej bota grundlidandet. — P. användes även i överförd bemärkelse, i betydelsen tillfällig hjälp.

Palm, August T., 1849—1922, banbry-tare för socialdemokratin i Sverige. P., som under socialdemokratins första år var dess främste agitator, har bl. a. grundat tidningen Social-Demokraten, vars förste redaktör han var. Under sina senare år fjärmade sig P. alltmera från socialdemokratin och ägnade sig väsentligen åt den förbuds-vänliga nykterhetsrörelsens bekämpande. I detta syfte utgav han bl. a. tidningen Appell.

PaFma, Jacopo, kallad Yecchio (d. ä.), omkring 1480—152S, italiensk målare, tillhörande den venezianska skolan. Förutom porträtt (Tre systrar) målade P. huvudsakligen religiösa bilder (S. Barbara, Herdarnas tillbedjan). P. var en ypperlig färg- och formkonstnär.

PaFma, befäst stad på ön Mallorca, Balearerna, Spanien. 70,000 inv. Textilindustri. Biologisk station.

Palmblad, V. F., 1788—1852, univer-sitetsman, publicist, politiker, geograf, docent i historia, professor i grekiska. P. tillhörde nyromantikernas grupp och var en flitig medarbetare i de nyromantiska organen ”Phos-phoros” och ”Svensk litteraturtidning”, för vilka P. var redaktör. I nyromantikernas litterära strid med akademikerna deltog P. och blev genom sin mångsidiga lärdom och kvicka slagfärdighet en av den nya skolans främsta förkämpar. Av P: s vittra alstring märkes berättelseserien F a-miljen Falkensvärd.

Palmer, växtfamiljen Palmse, ha i regel högväxt, trädartad stam, som merendels är ogrenad och efter hela sin längd klädd med bladskaftrester och i spetsen bär stora, spiralställda, skaftade, hand- el. fjädernerviga blad, vilkas skiva från början är hel men senare upprispas, varigenom den blir handlikt el. parbladigt delad. Blommorna äro små och samlade i stora,

oftast greniga, kolvlika blomställningar, vilka i yngre stadium omgivas av slidlika högblad. Familjen omfattar c :a 1,000 arter, av vilka endast Dvärgpalmen (Chamterops humilis) tillhör Europa (Medelhavskusten). De övriga växa i tropiska och subtropiska länder och äga för dessas invånare en mångsidig användning. Av Sagopalmens stärkelserika märg bere-des mjöl. Bladanlag (palmkål) liksom frukter och frön äro i de flesta fall ätliga. Den vid blomkolvarnas avskärande el. genom borrning i stammen utsipprande saften är sockerhal-tig och användes till beredning av socker och palmvin (toddy). Fruktköttet av Oljepalmen (Elseis guineensis) samt fröna av Kokospalmen och flera andra palmer äro rika på olja. Elfen benspalmen (Phytelephas macrocarpa) lämnar vegetabiliskt elfenben, som utgöres av dess frövita. Dadelpalmen (Phoenix dactyli-fera) och Kokospalmen (Cocos nucifera) äro de ur näringssynpunkt viktigaste palmarterna.

Palmerston [pa’mestn], viscount, engelsk statsman. Se Temple, H. J.

Palmettmönster.

Palmett’, vanligt ornamentsmotiv, sammansatt av smala, solfjäderformigt grupperade blad. P. förekommer tidigast i den assyriska konsten.

Palmgren, Selim, f. 1878, finländsk tonsättare, verksam som konsertpianist, lärare och kördirigent. P. har komponerat pianostycken, solosånger, m. m.

PalmitFnsyra förekommer som gly-cerinester i fett. Stearin är en blandning av palmitin- och stearinsyra.

Palmkapitä’1, ett slags kolonnhuvud, som uppträder inom den senare egyptiska byggnadskonsten och utgöres av en bägarformig kärna, inramad av en krans lodrätt ställda palmblad med utåtböjda spetsar.

Palmkärnolja, se Oljepalm.

Palmnötter, se Oljepalm,Palmolja, se Oljepalm.

Palmoljekakor, palmkärnkakor, utgöras av återstoden efter pressningen av oljepalmens kärnor och. användas som kraftfoder åt husdjur.

Palmstierna, Erik Kule, f. 1877, svensk socialdemokratisk politiker, ledamot av andra kammaren 1909—1920, sjöminister i den Edénska ministären oktober 1917 till mars 1920, utrikesminister i den första Brantingska ministären mars 1920 till oktober samma år. P. är numera svensk envoyé i London.

Palmsöndagen, söndagen före påsk. P. firas till minne av Jesu intåg i Jerusalem, då han hyllades med palmer av folket.

Palmvin, se Palmer.

Palmyra (”palmstaden”), nu Tud-mur, ruinstad i en oas i den syriska öknen. P. anlades enligt traditionen av kung Salomo och hade sin första blomstringstid i 1: a årh. f. Kr. Under senare hälften av 200-t. hade P. en kort storhetstid. Romarna erövrade P. 272 e. Kr. och förstörde staden. Av P: s forna storartade byggnadsverk återstå nu endast ruiner.

PaPnatoke, dansk sagohjälte. Vissa sägner om P. påminna om den schweiziska sagan om Wilhelm Tell.

PaPper, känselspröt hos leddjur, vilka äro försedda med lukt- och känselorgan.

PalSternacka (Pastinaca sativa) tillhör familjen Umbellatse och är allmänt odlad för sina vita, tappformiga rötter, vilka finna användning som krydda vid matlagning. P. bör väl skiljas från den s. k. vilda palster-nackan, som utgör rötterna av den vid vägkanter o. dyl. förekommande giftiga bolmörten (Hyoscyamus niger).

Pa’ludan-MUIler, F., 1809—7G, dansk skald. P: s förnämsta verk är det moderna komiska eposet Adam Horn o, en delvis självbiografisk, delvis nationell och delvis allmänmänsklig satir. Dikten är skriven på fritt behandlade ottave rime och visar tydligt inflytande från Byron. Den ypperliga figurteckningen samt de växlande situations- och genrebilderna utgöra diktens styrka. Av P: s övriga arbeten må nämnas idédramat Ahas-verus och Kalanus.

Pamflett’, politisk stridsskrift, flyg-, ströskrift; smädeskrift.

Pamfy’lien, forntida landskap på Mindre Asiens sydkust.

PamPr, ”världens tak”, högland i Centralasien av i genomsnitt omkring

3,600 m. höjd, till största delen upptaget av kala berg. Mot P. sammanlöpa bergskedjorna Karakorum, Hindukusj och Tiansjan.

Pam*pas, i Sydamerika beteckning för öppna stäppslätter. Vanligen avses

med P. de vidsträckta grässtäpper, vilka utbreda sig innanför Rio de la Plata, s. Sydamerika. Stora delar av dem ha på senare tider med framgång uppodlats. Ytvidden uppskattas till omkring 675,000 kvkm.

PanPpasgräs (Cortaderia selloana), sydamerikanskt gräs med breda blad och silverglänsande vippor, som ofta odlas som prydnadsväxt.

Pampe’ro, ofta mycket häftig sydväststorm, vanlig i Brasiliens och Argentinas kusttrakter. Har sitt namn därigenom, att den kommer ifrån slätttrakterna i det inre av landet, de s. k. Pampas.

Pamplo’na, stad i det spanska landskapet Navarra. 33,000 inv. Befäst.

Pan, forngrekisk skogs- och lierde-gud, son till Hermes och en skogs-nymf. P. hade långt skägg samt bockhorn och bockben och var av ett lustigt sinnelag. P. skall ha uppfunnit herdeflöjten (syrinx). Stundom är P. emellertid en skräckinjagande guda-företeelse (”panisk förskräckelse”). Till sitt väsen är P. besläktad med satyrerna.

Pan-, grek., allt, användes i sammansättningar för att beteckna allomfattande.

Panama’, mellanamerikansk republik (sedan 1903), omfattande Panama-näset, den smalaste delen av den amerikanska kontinenten. 745,000 kvkm.

450,000 inv., i huvudsak ett biandfolk mellan negrer, indianer och vita. P. genomlöpes av Kordiljärerna, vilka i v. nå sin högsta höjd (vulkanen Chiri-qui, 3,600 m. ö. h.). Bland produkter märkas bananer, kautschuk, kaffe. Huvudparten av handeln går på U. S. A. Huvudstaden Panama, 61,000 inv., har hastigt uppblomstrat tack vare

Panamakanalen.

Panama'affären, en politisk skandal i Frankrike, som uppkom, då Panama-bolaget 18S9 måste göra bankrutt. Det visade sig då, att bolaget för att få lån i stor utsträckning mutat ministrar, journalister och parlamentsmedlemmar. En undersökningskommission tillsattes. Vid den följande rättegången frikändes de flesta av de åtalade. Endast tre av dem, bland dem Les-seps, ådömdes straff.

Panama'hatt, en vit, mjuk stråhatt, som ursprungligen tillverkades i Peru och Ecuador och utfördes till Europa över Panama, varav den fått sitt namn.

Panama'kanalen, kanal, som genomskär Panamanäset och förenar Kari-biska havet med Stilla havet. Problemet att här skapa en samfärdselled mellan Atlanten och Stilla havet sysselsatte spanjorerna redan på 1500-t. Arbetena påbörjades emellertid ej förrän år 1881, då fransmannen F. de Les- seps, Suezkanalens skapare, liär sökte bygga en nivåkanal (utan slussar). Då de ekonomiska kalkylerna ej liöllo streck, måste arbetena emellertid snart nedläggas efter att ha dragit omkring

1,300 milj. francs i omkostnader. År

1903 förvärvade U. S. A. den politiska makten i kanalområdet och återupptog år 1907 arbetena efter en del förundersökningar. över 150 milj. kbm. utgrävdes. Kostnaderna uppgingo till omkring 1,700 milj. kronor. Det officiella öppnandet av kanalen skedde år 1914. En del ras ha emellertid sedan dess tidvis spärrat trafiken. År 1920 voro arbetena definitivt avslutade. P. är en slusskanal; dess längd är 42 km. Den går genom en uppdämningssjö, Gatun. Vid dess ändpunkt i Kari-biska havet ligger staden Colon och vid Stilla havet staden Panama. År 1920 passerades kanalen av 5,230 fartyg, lastande omkring 27 milj. ton. ij. S. A. har uppfört starka befästningar till P : s skydd.

Panama'näset, se Panama.

Panamerikanism, en politisk och kulturell rörelse, som verkar för de självständiga amerikanska staternas närmande till varandra. P. har särskilt vunnit utbredning i Förenta Staterna. Flera panamerikanska kongresser ha hållits för främjande av P: s idéer. Även vetenskapliga panamerikanska kongresser ha anordnats.

Pana'sch, fjäderbuske på hjälm el. dyl.

Pancatantra [pantja-], sanskr., ”fem-boken”, ett av den klassisk-indiska litteraturens förnämsta arbeten. P. har haft ett utomordentligt stort inflytande på den västerländska fabeldiktningen.

Pandemi', se Epidemi.

Pandemo'nium, inbegreppet av alla övernaturliga väsen; de onda andarnas rike; samling illasinnade människor.

Pan'demos (grek. ”allmän, offentlig”), binamn till Afrodite.

Pando'ra, i den grekiska gudasagan en av Hefaistos formad kvinnobild, som erhöll liv av gudarna och sändes till jorden medförande en ask, i vilken alla olyckor och sjukdomar voro inneslutna. Detta straff lät Zeus komma över människorna, därför att de genom Prometeus blivit ägare av elden. P: s make, Epimetheus, representanten för det mänskliga lättsinnet, öppnäde locket till P: s ask.

Panegryri'k, offentligt lovtal, äreminne. I modernt språkbruk betecknar P. ofta ett ensidigt el. överdrivet personligt lovtal. — P a n e g y'r i k e r, lovtalare. — Paneg y'r i s k, (överdrivet) prisande.

Pane'I, brädbeklädnad på (vanligen nedre delen av) väggarna i ett rum.

Pa'nem et cireen'ses, lat., bröd och skådespel, uttryck, varmed man karakteriserar folkets önskemål, särskilt i Rom under förfallets tid.

Pane'ra, beströ med rivet bröd och steka.

Pa'nflöjt, panpipa, urgammalt blås-instrument, bestående av flera olika långa rör, fästa bredvid varandra. Blåses med munnen.

Pan’galos, T., f. 1878, grekisk militär och politiker, som i juni 1925 efter en militär kupp övertog regeringen och i januari 1926 proklamerade diktatur samt i april genom en folkomröstning lät välja sig till president. Genom en motkupp i augusti s. å. störtades P. och hålles för närvarande (1926) fängslad.

Pangermanism, beteckning för strävanden att ena de germanska folken. Särskilt har P. använts som beteckning för tyskarnas strävan att utvidga sitt inflytande. Någon organiserad P. har dock aldrig funnits.

Pani’k, panisk förskräckelse, plötslig, våldsam skräck, som griper en människosamling. Jfr Pan.

Panislamism, strävanden att politiskt ena islams bekännare. Genom kalifatets avskaffande har P. förlorat en av sina viktigaste stödjepunkter.

Pankhurst [p*en’khörst], Emmeline, f. Goulden, f. 1858, de engelska suffra-getternas ledarinna. P. grundade 1903 ”Women’s social and political union” i syfte att samla kvinnorösträttens anhängare. Under P:s ledning ha suffra-getterna, innan deras krav beviljades, fört en våldsam propaganda, därvid ofta användande lagstridiga agitations-medel.

Pan’kreas, bukspottkörtel*.

Pannspröt kallas känselspröt el. antenner hos insekter.

Pannstcn. I det matarvatten, som tillföres ångpannor, finnas ofta avsevärda mängder kalciumkarbonat, kalciumsulfat el. andra salter. Vid vattnets avdunstning utfällas dessa och avsätta sig som hårda skorpor på väggar el. tuber. Då den s. k. P., som härvid bildas, medför betydande olägenheter — den är t. ex. en dålig värmeledare och gör därför eldningen oekonomisk, den kan medföra risker, att materialet i ångpanne- och tubväggar skadas — bör som matarvatten användas vatten, som innehåller så litet dylika salter som möjligt. Konstruktionen av ångpannorna bör också vara sådan, att de lätt kunna rengöras från P.

PaimiV, målning, infälld som väggfält i panel, över en dörr etc.

Panop’tikon, namn på samlingar av varjehanda skådeföremål, särskilt vaxkabinett med framställningar av historiska personer.Panora’ma, rnndutsikt, vidsträckt utsikt från en högt belägen punkt; målning, återgivande en dylik utsikt, rundmålning.

P. A. Norstedts & Söners förlag i Stockholm grundades 1823 och är ett av de ledande bokförlagen. P. har framför allt utgivit historiska arbeten och skolböcker.

Pansar, plåtbeklädnad på krigsfartyg, som numera i allmänhet göres av legeringar, särskilt kromnickelstål. Ytan bibringas ökad kolhalt (cementeras) och härdas.

Pansarbåtsinsamlingen, en frivillig insamling av penningar, som kom till stånd med anledning av ett beslut år 1911 att uppskjuta byggandet av en pansarbåt av s. k. F-typ. Anslutningen var mycket stor och gav till slutresultat 17.1 milj. kr., som i huvudsak användes till byggandet av pansarbåten Sverige.

Pansarfartyg, krigsfartyg med pan-sarskyddade sidor. Se Kryssare och Slagskepp.

Pansarfiskar levde under silur- och början av karbonperioden. De voro beklädda av ett fast hudpansar.

Pansarskjorta, medeltida skydds-klädnad, vilken under senare delen av 1300-t. efterträddes av harnesket. P. bestod vanligen av en skjortlik klädnad belagd med metallfjäll el. metallringar. I Norden användes benämningen b r y n j a.

Pansartåg, ett i krigföring använt järnvägståg, som har både lokomotivet, tender och vagnar skyddade av pansarplåt, försedd med utkikshål och skottgluggar. Pansartågen fingo en betydande användning i världskriget.

Panslavism, politisk, kulturell och religiös rörelse, som strävar efter sla-vernas sammanslutning till ett helt. I och med de nationella rörelsernas utbredning i början av 1800-t. framväxte P., som vissa tider med entusiasm omfattats av de slaviska folken.

Panspermi’hypotesen. När det gäller att förklara livets uppkomst på vår jord, har man att välja på två

möjligheter. För det första kan livet ha uppstått genom kemisk sammanslutning av ämnen rent tillfälligtvis till en levande varelse, s. k. generatio spontanea. Jfr Uralstring. För det andra kan man tänka sig, att livsfrön finnas spridda i världsrymden. I så fall skulle det vara fråga om ytterligt små organismer, t. ex. bakteriesporer. Dessa skulle av ljusstrålarnas tryck, det s. k. strålningstrycket, föras omkring. När de tillfälligtvis hamna på lagom avkylda planeter, skulle de ge upphov till en organisk utveckling, påminnande om den, som ägt rum på jorden. Liksom man inom naturveten-

skapen räknar med rummets, tidens och energins eviga bestånd, skulle man enligt P. kanske även räkna med livets eviga fortvaro i världsalltet. Kanske är frågan om livets begynnelse en fråga utan mening, betingad av vår vana att betrakta företeelserna ur synpunkten början och slut, medan det lika väl är tänkbart, att orsakskedjan löper utan slut och utan början. P. har uppställts av Arrhenius.

Pant, se Panträtt.

Pantalo’ne, en stående figur i Come-dia del arte, en girig köpman, som ständigt blir lurad. Han uppträdde i långa byxor (pantalonger).

Pantalong’er, långbyxor.

Pan’ta re’i, grek., ”allt flyter”, allt rör sig, intet är bestående (efter den grekiske filosofen Heraklit).

Pantbank, pantlåneinrättning, institution, som utlämnar penninglån mot säkerhet i pant, bestående av lösören. Jfr Pantlånerörelse och Panträtt.

Pantbrev, se Panträtt.

Panteism, en filosofisk åskådning, som uppfattar Gud såsom inneboende i världsalltet och genomströmmande detta. ”Gud är allt och allt är Gud”. Detta gudsbegrepp skär mot föreställningen om en personlig gud, och P. flyter gärna ut i en vag idealism.

Pan’teon, se Pantheon.

Pantern, se Leopard.

Pantersprånget, se Agadir.

Pan’theon, under antiken ett åt alla gudar lielgat tempel; numera byggnad med minnesvårdar över ett lands framstående personligheter. Särskilt berömda äro P. i Rom och Paris. Det förra uppfördes 27—25 f. Kr. 110 e. Kr. brann templet och kejsar Hadrianus lät då uppföra ett rundtempel med förhall, vilket ännu i huvudsak finnes bevarat. P. i Paris uppfördes 1764— 90 i strängt nyklassicistisk stil.

Pantlånerörelse. Enligt förordningen den 28 maj 1918 angående idkande av pantlånerörelse kräves för sådan rörelse särskilt av vederbörande länsstyrelse (i Stockholm överståthållarämbe-tet) meddelat tillstånd. Pantlånerörelse står även under viss uppsikt av polismyndighet.

Pantogra’f, apparat, som användes för att åstadkomma en kopia i förstorad el. förminskad skala.

Pantomi’m, en med åtbörder och minspel beledsagad dramatisk föreställning utan ord, vanligen behandlande ett mytologiskt ämne. Från de romerska P. härstamma vissa arter av det italienska folkskådespelet.

Panträtt, en säkerhetsrätt, som dels berättigar panthavaren-borgenären att kvarliålla det pantsatta, intill dess att betalning skett, dels att, därest betalning ej blivit verkställd inom före- skriven tid, i särskild ordning- få panten försåld samt ur köpeskillingen erhålla gottgörelse för sin fordran. Denna rätt kan göras gällande icke blott mot ursprunglige upplåtaren utan även mot envar, som sedermera kan förvärva rättsliga anspråk på panten. P. kunna vara av flera slag. Man brukar med hänsyn till panträttens yttre gestaltning skilja mellan handpant, hypotekarisk pant och de tysta panträtterna. Handpant föreligger, dä med panträtten är förenad en besittning av saken, ex. ett fickur har blivit pantsatt och överlämnat till pant-havaren. Hypotekarisk pant el. s. k. underpant föreligger vid inteckning. Tysta panträtter äro däremot sådana, som gälla oberoende av besittning el. registrering. Vidare pläga

P. med hänsyn till sättet för sin uppkomst indelas i konventionell P., som grundas på frivillig upplåtelse, tvångspanträtt, som tillkommer på borgenärens ensidiga initiativ, t. ex. den P., som en utmätning medför, samt legal P., som föreligger omedelbart på grund av lagens stadgande. För att konventionell P. i lös egendom skall uppkomma erfordras alltid ett pantavtal och vanligtvis även att panthavaren får det pantsatta i sin besittning. Undantag i besittningshänseende göres för fartyg, spannmål, tomträtt och vatten-fallsrätt, där lagen i stället för besittning medgiver inteckning. Huruvida P. kan erhållas genom upprättande av lösöreköp i stället för genom överlämnande av panten till panthavaren, därom råda f. n. delade meningar. Uti fast egendom kan konventionell P. erhållas endast genom inteckning. Har pantsatt gods ej i rätt tid utlösts, skall enligt gällande lag utbud ske i viss ordning, varefter gäldenären själv äger bestämma, huruvida panten skall försäljas å offentlig auktion el. om borgenären skall behålla den efter värdering, med rätt för gäldenären att utbekomma det belopp, som panten kan visa sig vara värd utöver vad gäldenären häftar i skuld för. Detta förfarande använder man sig numera ej av. Panthavarna pläga i stället i pantavtalet inrycka bestämmelse om att panthavaren äger att mot redovisningsskyldighet realisera panten på det sätt, han själv kan finna lämpligt. Dylika avtal äro även giltiga. Sådana villkor, som att gäldenären, därest han i rätt tid ej löst panten, skall ha förverkat all rätt till densamma, äro däremot stridande mot lagbud av tvingande beskaffenhet och såsom sådana utan laglig verkan.

Pa’pa, lat., fader, påve, benämning på den romersk-katolska kyrkans överhuvud.

Papa’ver, se Vallmo.

Papegojor (Leadbeaters kakadua).

Papaveri’n, en opiumalkaloid.

Papegojor (Psittacidse) utgöra en fågelfamilj, tillhörande ordningen Cu-culiformes. P. äro klätterfåglar med ofta grant färgade fjädrar, övernäb-ben är ofta tandad, vid roten täckt av vaxhud och försedd med hakfor-mig spets, som griper över den korta undernäbben. Tungan är tjock och köttig. P. ha dålig flygförmåga. De äro kända för sin förmåga att efterhärma människoröstens. P. äro inhemska i alla världsdelar utom i Europa. Talrikast förekomma de i Amerika och på Indiska arkipelagens öar. C: a 650 arter äro beskrivna. Deras näring ut-göres av frukter och frön.

Papeteri’, pappershandel, kartong med brevpapper och kuvert.

Papier-maché, se Papjemasché.

Papiljofter, av papp, skinn el. dyl. gjorda rullar, kring vilka håret rullas för att bli lockigt.

Papin [papäng’], D., 1647—1710, fransk fysiker, känd som uppfinnare av P: s gryta samt av en maskin, som kan sägas utgöra den första förebilden till den egentliga ångmaskinen.

Papins gryt-a [papäng’s] har till ändamål att möjliggöra upphettning av vatten till högre temperatur än 100°. Den består av en panna, försedd med ett tätt sittande lock. Om pannan till en del fylles med vatten och upphettas, avdunstar vattenånga. Allteftersom upphettningen fortskrider, ökas det tryck, som ångan utövar på vätskans yta. Då vattnets kokpunkt stiger med stigande tryck, följer härav, att vattnet kan upphettas långt över den normala kokpunkten, som är 100°. P. användes för olika industriella ändamål.

Papism, romersk-katolska kyrkan. — P a p i s t’, romersk-katolik.

Papjemasché, fr. papier-maché, pressad pappersmassa, användes till ga-lanterivaror, leksaker o. dyl. Lackerad P. benämnes p a p y r o 1 i’t.

Pap’penheim [-hajm], G. H. von, 1594—1032, bajersk och kejserlig fält-herre. P. deltog energiskt i Trettioåriga kriget ocli gjorde sig särskilt känd som en djärv kavallerianförare. Han blev dödligt sårad i slaget vid Liitzen.

Papper. Benämningen härstammar ursprungligen från en växt, Cyperus papyrus, från vilken egypterna hämtade materialet till de papyrusrullar, på vilka de skrevo. P. till sin sammansättning liknande det, som vi nu använda, var känt i Kina redan före vår tideräknings begynnelse. Den moderna pappersindustrin kan sägas leda sitt

ursprung från början av 1800-t., då en år 1799 av en fransman, vid namn Louis Robert, uppfunnen maskin började komma i bruk. I denna formades papperet med maskinkraft, medan tidigare all formning måst äga rum för hand. Utgångsmaterialet vid papperstillverkningen var ursprungligen huvudsakligen bomulls- och linnelump. Med den allt mer stigande pap-persförbrukningen blev emellertid tillgången på dylik lump otillräcklig, och man började därför inrikta ansträngningarna på att kunna utnyttja direkt från växtriket hämtat material. Ett avgörande framsteg ifråga härom betecknade den först i Tyskland vid mitten av 1840-t. praktiskt genomförda framställningen av pappersmassa genom slipning av trä. — Pappersmassan framställes för närvarande dels av olika slags lump, dels av halm, espar-to, jute och en del andra liknande ämnen, dels av trä. I fråga om trämassa skiljer man mellan mekanisk trämassa och kemisk trämassa. Den mekaniska trämassan el. slipmassan framställes antingen genom slipning av skalade, råa vedkubbar el. genom slipning av vedkubbar, som förut basats med ånga. Den sistnämnda trämassan, som har större bindekraft än den massa, som erhålles vid direkt slipning av de råa vedkubbarna, benämnes halvkemisk trämassa. Den kemiska trämassan framställes antingen enligt sulfitcellu-losametoden eller sulfatcellulosameto-den. Enligt sulfitcellulosametoden kokas det till nötstora bitar sönderhuggna träet under starkt tryck i järncylindrar med en lösning av surt kalciumsulfit. Enligt sulfateellulosameto-den sker kokningen med en blandning av natriumhydrat och natriumsulfhy-drat. Då pappersmassan, sedan den genomgått åtskilliga procedurer, är färdigberedd, formas papperet antingen för hand el. i maskin. Formning för hand ger papper av högre kvalitet än formning i maskin. Formning för hand användes därför exempelvis vid framställning av vissa särskilt fina skrivpapperssorter el. för framställning av sedelpapper. Förutom själva pappersmassan ingår i papperet i stör-

re el. mindre utsträckning även limämnen av olika slag för att hindra, att papperet läskar. Limningen verkställes antingen i massan före formningen el. efter formningen. Därjämte tillsättas i olika syften en hel del andra ämnen t. ex. färgämnen för att ge papperet behaglig färg, en del mineralämnen för att göra papperet ogenomskinligt. Tillvägagångssättet får härvid avpassas med hänsyn till den användning, som papperet skall komma att få. Vanligt skrivpapper måste sålunda vara fast och väl limmat, medan tryckpapper är mindre limmat. — Pappersmasse- och pappersindustrin är för Sverige av en mycket stor betydelse. År 1924 sysselsattes sålunda vid de svenska pappersmasse-fabrikerna ungefär 17,000 personer (förvaltningspersonalen inberäknad), fördelade på 104 arbetsställen. Salutillverkningarnas värde uppgick detta år till över 234 milj. kronor. Vid pappersbruk och pappfabriker sysselsattes ungefär 16,500 personer, fördelade på 74 arbetsställen. Värdet av salutillverkningarna uppgick vid dessa fabriker till nära 177 milj. kronor. Från Sverige exporterades år 1925

1,780,710 ton pappersmassa, papp, papper el. därav förfärdigade produkter till ett värde av nära 367 milj. kronor.

Pappersmassa, se Papper.

Pappersmatri’s, se Stereotypi.

Pappersmynt, se Penningväsen.

Pap’rika, se Peppar.

Pa’pua, en ras, till vilken folkstammar på Nya Guinea, Nya Britannien och Salomonöarna höra. P. äro över medellängd, ha bruna ögon samt ofta krusigt hår. P. påminna i utseendet närmast om tasmanierna.

Pa’puaterritoriet, östra, under England lydande delen av Nya Guinea jämte några smärre öar. 250,000 kvkm., omkring 275,000 inv., papuas, med undantag av ett tusental européer. Produkter : guld, koppar, petroleum, copra.

Papyross’ (lat. papy’rus, papper), cigarrett.

Papy’rus (Cyperus papyrus) är ett sumpgräs, tillhörande halvgräsens familj. Från en horisontellt löpande, armstjock rotstock uppskjuta trekantiga, flera meter höga örtstammar, som uppbära blomställningar. P. förekommer i skilda delar av Afrika, på Sicilien etc., och av dess märg förfärdigade forntidens egypter ett skriv-material, papyrus-rullar. Dess betydelse för kulturspridningen framgår bland annat därav, att de flesta europeiska språk härleda benämningen pä skrivmaterial från ordet P., t. ex. vårt svenska papper.

Parå, officiellt kallad Belem, huvudstad i en stat av samma namn, n. Bra- silien. 100,000 inv. Hamnstad. Livlig handel.

Pa’ra- (grek. para’, bredvid), i sammansättningar liktydigt med bi-, sam-, jämte.

Parabel. O, parabelns topp. OF, dess axel. F, brännpunkten. SSi, styrlinjen. Avståndet från styrlinjen till en punkt Q på parabeln (PQ) = bränn-punktsradien (PF). NNi, parametern.

Para’bel. — 1. Liknelse (t. ex. liknelsen om den förlorade sonen). — 2. En kroklinje så beskaffad, att avståndet från varje punkt på densamma till en fast punkt (brännpunkten) är lika stort som avståndet till en rät linje (styrlinjen). Parabeln tillhör de s. k. ko niska sektionerna, vars ekvationer äro av andra graden. En kastad kropp följer i lufttomt rum en parabel; detta gäller tillnärmelsevis även i luften.

ParacePsus, hette egentligen Aureo-lus Theophrastus Bombastus v. Ho-lienlieim, 1493—1541, schweizisk läkare, som kraftigt opponerade mot samtida medicinska åtgärder, därvid i många avseenden givande prov på god iakttagelseförmåga och logiskt omdöme. P. ägnade sig även åt egendomliga filosofiska spekulationer med en viss dragning åt mystik, och hans skrifter utgöra en säregen blandning av rationellt tänkande och vidskeplig övertro. Förföljd av sina yrkesbröder, förde han ett kringvandrande liv i Europa och vann anseende som en hart när undergörande läkare.

Para’d, festlig uppvisning, högtidlig truppmönstring; vid fäktning avböjande av en stöt el. ett hugg.

Paradigm’, böjningsmönster.

Paradise lost [pser’edajs lå’st], ”Det förlorade paradiset”, och P. regain-e d [rigej’nd], ”Det återvunna paradiset”, två berömda diktverk av den engelske skalden J. Milton*.

Paradisfågel.

Paradisfåglar (familjen Paradisei-dte) tillhöra tättingarnas ordning. De ha en kort och stark näbb, och hannarna bära vanligen knippen av liksom upprispade fjädrar, fästade i ett under första vingleden beläget hudveck. Dessa fjädrar kunna utspännas och hopfällas. De båda mellersta stjärtpennorna äro oftast starkt förlängda. P. äro skogsfåglar, i storlek växlande mellan lärkan och nötskrikan. De höra hemma på Nya Guinea och på närliggande öar samt i nordöstra Australien, varifrån deras skinn sedan århundraden utförts.

Paradisäpplen beteckna merendels frukterna av Pyrus baccata (familjen Pomaceae). P. äro små, ofta vackert färgade, av ett körsbärs storlek och finna användning i och för syltning. För rå förtäring äro de väl starkt syrliga.

Paradox’, ett påstående, som förefaller motsägande el. orimligt. Oftast använder man P. för att bättre framhäva, vad man önskar säga. — Paradox a’1, orimlig; tvärt emot vad man skulle vänta.

Paraffi’ner, fasta kolväten, tillhörande metanserien, som i betydande mängd förekomma i jordvax liksom i vissa slag av bergolja och som även kunna erhållas genom torrdestillation av brunkol el. torv. P. ha en smältpunkt av över 50°. Kolväten av samma slag men med lägre smältpunkt utgöra vaselin. S. k. flytande paraf-fin erhålles ävenledes ur bergolja el. brunkol. Alla P. utmärka sig av att de blott med svårighet angripas av de flesta kemikalier.

Paraffi’nljus, se Stearinljus.

Parafra’s, utläggning, förklarande el. förtydligande omskrivning.

Parago’n, mönster, det främsta i sitt slag; • ett slags svart marmor; enovanligt stor pärla; stor diamant; ett slags (stor) boktryckarstil.

Paragra’f, mindre avdelning av en skrift el. bok; tecknet därför är §. P. användes särskilt i lagtext.

Paraguay’. — 1. Sydamerikansk flod, största biflod till Paranå. Längd 2,600 km. P. är under största delen av sitt lopp segelbar. — 2. Sydamerikansk republik, belägen omkring P. 1., 253,000 kvkm., 1 milj. inv. Huvudnäring är boskapsskötsel, vilken ger hudar och konserverat kött och köttextrakt till export. Jordbruket ger majs och

maniok. övriga viktiga produkter äro para-guayté (maté, matte) och tobak. Huvudstad Asuncion. — Historia. P. koloniserades på 1500-t. av spanjorer, vilka underkuvade infödingarna och gjorde landet till en spansk provins. Som sådan lydde P. under den spanske vicekonungen först i Peru, därefter i Buenos Aires. Jesuiterna grundade på 1600-t. en välorganiserad präststat, som tidvis låg i strid med de spanska myndigheterna. 1767 förjagades emellertid jesuiterna från P. 1811 utbröt en resning i P. under ledning av doktor Francia, vilken 1810 lät utropa sig till diktator på livstid. Efter ett framgångsrikt krig med Argentinska republiken (1845—52) erkändes P:s självständighet av denna. 1865 fördes ett nytt krig med Brasilien, Uruguay och Argentinska republiken, vilka stater tvingade P. att antaga en liberal republikansk författning.

Paraguay't6, Matte*.

Parallax. — 1. Fys., den felavläs-ning på ett instrument, som uppkommer, om ej ögat intar rätt plats, t. ex. mitt över visaren på en klocka el. barometer el. i jämnhöjd med kvicksilverpelarens topp i en termometer. —

2. Astr., den skenbara förflyttning, som himlakropparna synas erhålla på grund av att åskådaren ändrar sitt läge med jordens rotation (daglig P.) och med jordens kretsande kring solen (årlig P.). Genom bestämningar av den dagliga P. kan de närmaste himlakropparnas avstånd bestämmas. Genom bestämmande av den årliga P. kan även en del av fixstjärnornas avstånd mätas.

Parallell', likhet, ett händelseförlopp, som överensstämmer med ett annat. — Mat., jämlöpande. Två räta linjer äro parallella, om de ligga i samma plan och ej träffas, huru långt de än utdragas. Två plan äro parallella, om de ej skära varandra, huru långt de än utdragas, likaså ett plan och en rät linje.

ParallelFcirklar, breddcirklar, vilka tänkas dragna runt jordklotets yta mellan ekvatorn och polerna. Jfr Latitud och Longitud.

Paralleirepipe'd. —- 1. En av sex plan begränsad figur kallas P., om två och två av dessa plan äro inbördes parallella. Begränsningsytorna bli i följd härav parallellogrammer. Kuben är en P. med kvadratiska begränsnings-ytor. — 2. Liksom parallellogrammen användes för konstruktion av resultan-ten till två i samma punkt anbragta krafter, användes P. för konstruktion av resultanten till tre i samma punkt anbragta men ej i samma plan belägna krafter. Jfr Kraftparallellogram.

Parallellism, jämförelse; överensstämmelse; linjers el. ytors egenskap att vara parallella.

Paralleirklasser, de särskilda avdelningarna av en läroverksklass, som följa samma kurser.

Paralleirkoppling:, se Galvaniska element.

Paralleirmyntfot, se Myntfot och Penningväsen.

Parallellog:ram', en rätlinjig fyrsi-ding, vars motstående sidor äro parallella (och lika stora). En P:s yta är lika med basen gånger höjden, varvid med bas förstås en av sidorna och med höjd dennas vinkelräta avstånd till motstående sida.

Parallell ogram-våg, se Våg.

Paralleirteori, psykofysisk parallellism, en åskådning över förhållandet mellan andligt och fysiskt, som utgår från, att de själsliga och de kroppsliga processerna förlöpa parallellt utan att ingripa i varandra. Härvid ha vissa förf. ibland betonat, att psykiska processer endast kunna härflyta ur och förklaras från andra psykiska processer och att de fysiska processerna förhålla sig på motsvarande sätt. Ur denna synpunkt blir psykiskt och fysiskt företeelser, som löpa jämsides men äro oberoende av varandra. På andra håll har man mera betonat, att fysiskt och psykiskt äro två olika sidor av samma företeelse, på samma sätt som en cirkellinje är både konvex och konkav, beroende på från vilken synpunkt man betraktar den. I denna form blir P. ett slags identitetshypotes.

Paralysi', förlamning. — Paralysi générale, se Syfilis. — Paralyse'-r a, förlama. Jfr Pares.

Paramari'bo, huvudstad i Nederländska Guayana. 51,000 inv.

Parame'ter, korda i en konisk sektion (ellips, hyberbel, parabel), dragen vinkelrätt mot huvudaxeln genom brännpunkten.

Parana'. — 1. Sydamerikansk flod. Längd 3,560 km. Upprinner på Brasiliens högland, utfaller i La Plata. Viktigaste biflod Paraguay. — 2. Stat i s. Brasilien. 240,000 kvkm., 690,000 inv.

Paranoi'a, förryckthet, se Sinnessjukdomar. Parant [-rangt'], stilig, iögonenfallande, som tar sig bra ut.

Pa'ranötter äro frukterna av ett sydamerikanskt träd, Bertliolletia excelsa. Frukten är egentligen en stenfrukt, flerfröig, med läderartat yttre och förvedat inre skikt. Fröna, paranöt-terna, sitta fästade kring en central mittpelare i frukten. Bertliolletia står nära myrtenväxternas familj.

Parape't, bröstvärn på en balkong, bro etc.

ParasPt betecknar en organism (växt-el. djur-), som för sitt näringsupp-tagande är helt beroende av antingen en viss bestämd el. också ett flertal olika värdorganismer. P. inom växtvärlden stå i motsatsförhållande till saprofyter, som leva på multnande ämnen, och autofyter, som själva kunna direkt upptaga och bereda sin näring. Såväl växtparasiter som saprofyter sakna i regel klorofyll, som utgör en nödvändig betingelse för autofytism. Djurparasiter ha i allmänhet särskilda vidhäftningsorgan (sugskålar, hakar) samt sakna ofta sinnesorgan, nervsystem och tarmkanal.

ParasPtisk, snyltande. — P a r a s i-t e'r a, leva som snyltgäst. Se Parasit.

ParasPtsteklar, se Gallsteklar.

Parasollmyror, se Bladskärarmyror.

Para't, beredd, färdig, rustad.

Paraty'fus, se Tyfoidfeber.

Parava'n, skyddssvep, en nätanord-ning, som skyddar fartyg mot minor, ett slags minplog.

Par bleu [-blö], fr., för tusan.

Par Bricole [-kålP], sällskapsorden i Stockholm (förkortat P. B.), som bland annat särskilt firar Bellmans minne. P. har en känd sångkör.

Par'cer, ödesgudinnorna i den romerska gudaläran.

Par'cival, en av hjältarna i Arthur-sagorna (se Bretonska romanerna). P. har blivit mest känd genom Richard Wagners opera ”Parsifal”.

Pardo'n, tillgift, nåd, benådning.

Paré, A., 1510—90, fransk läkare, som införde flera förbättringar inom kirurgin, vilka varit av grundläggande betydelse.

Parenky'm kallas inom medicinen vävnader med speciella uppgifter i motsats till stödjevävnader. Inom botaniken betecknas som P. vävnader, vilka bestå av rundade, ej förvedade celler.

Parentation, minnestal. — Paren-t e'r a, hålla minnestal.

Parcnte's, avskilt ord el. uttryck, som är inskjutet i en sats el. ett satssammanhang, vanligen utan gramma-tiskt sammanhang med omgivningen. P. avskiljes från satsen med något tecken i början och slutet, exempelvis parentestecken ( ), hakar [ ], tankestreck —.

Pare'ra, avvärja, avböja en motståndares stöt.

Pare's, nedsättning av en muskels sammandragningsförmåga, ofullständig förlamning. Fullständig förlamning kallas p a r a 1 y s i.

Par excellence [eksöllang's], fr., företrädesvis, framför andra.

Par exemple [eksang'pl], fr., till exempel.

Parfait [parfä'], frusen grädde el. glass i en liten form.

Par force [fors], fr., med våld. — P a r f o r s'j a k t, jakt, vid vilken villebrådet hetsas till döds av hundar och ridande jägare, en jaktmetod, som är mycket omtyckt i England.

Parfors jakt, se Par force.

Parfy'm. Det karakteristiska för P. är deras halt av välluktande ämnen. Till P. i vidsträckt mening räknas förutom de egentliga P. även en del essenser och tinkturer samt en del för toalettändamål använda halvflytande el. fasta artiklar som pomador m. m. De välluktande beståndsdelarna framställas dels numera i stor utsträckning på syntetisk väg, dels äro de rena naturprodukter, som erhållas genom pressning, extraktion el. destillation av växtdelar. Från djurriket härstamma endast tre dylika välluktande ämnen nämligen mysk, ambra och sibet.

Pa'ri, lika, av samma värde. Ett värdepapper säges stå i pari, om dess marknadsvärde sammanfaller med det nominella värdet. Är marknads- el. kursvärdet högre än det nominella värdet, säges värdepapperet stå över pari, i motsatt fall säges det stå under pari.

Pa'ria, plur. parias, i Indien en under kasterna stående folkklass; utstött, av samhället föraktad människa; medlem av ett samhälles lägsta lager.

Paria'n, ett porslinsliknande vitt ämne, användes exempelvis till statyetter och en del andra prydnadsföremål.

Parieta'lorgan kallas en hos vissa kräldjur, t. ex. bryggödlan (Hatteria) på Nya Zeeland, förekommande rest av ett tredje öga, hjässögat. Rudi-ment härav påträffas också hos åtskilliga högre djurformer i hjärnans centralare partier, t. ex. den s. k. tallkottkörteln hos människan.

ParPs [franskt uttal: pari'], Frankrikes huvudstad, belägen vid floden Seine i n. delen av landet. Näst London Europas största stad, 2,906,000 inv. Säte för den franska regeringen, centrum för landets finansväsende, förvaltning, rättsväsende och militära organisation. Viktigaste knutpunkt för järnvägslinjerna och telegrafnätet. Viktigaste bank- och handelsstad. Livlig industri, särskilt i fråga om konst-,

prydnads- ocli modesaker. P. är medelpunkten för den vetenskapliga forskningen i Frankrike och har världens kanske mest berömda universitet och ett flertal högskolor av skilda slag. I fråga om konst, teater och litteratur är P. världens främsta stad och äger i sina muséer ovärderliga konstskatter. Näst Rom är P. Europas främsta stad i fråga om byggnadsverk; bland dessa märkas Louvre, Palais Royal, Invaliddomen, Börshuset, Madeleinekyrkan, Notre Dame, Panthé-on, Vendömekolonnen, Trocadero, Hö-tel de Ville, Triumfbågen, Eiffeltornet etc. Staden, som upptar båda stränderna av en slinga av Seine, genomlöpes av ståtliga bulevarder och har ett flertal parker, bland vilka den största är Boulognerskogen el. Bois de Boulogne. — Historia. Den nuvarande ön ”la Cité” kallades på Caesars tid av romarna för Lutetia och beboddes av en gallisk stam, parisii, efter vilken staden fått sitt nuvarande namn. De senare romerska kejsarna vistades tidvis i Lutetia. 451 gjorde liunnerna ett anfall på staden, som säges ha räddats av S:t Geneviéve, Paris' skyddshelgon. 508 gjorde Klodvig P. till huvudstad i sitt rike. 885—886 hade P. att utstå en belägring av nordmännen. Under de följande århundradena växte staden avsevärt, särskilt under Filip August (11S0—1223), som bland annat byggde Louvre och Notre Dame. Bland senare konungar, som bidragit till P: s förskönande, må nämnas Frans I, Henrik IV, Ludvig XIV. Napoleon I ordnade P: s förvaltning och under Napoleon III omändrades P. efter en ny stadsplan, utarbetad av prefekten Haussman. Från 19 sept. 1S70 belägrades P. av tyskarna och måste kapitulera 28 jan. 1871. Under världskriget besköts P. (lufträder, långskjutande kanoner), dock utan att större skador förorsakades.

Pa'ris, enligt Iliaden son till konung Priamos i Troja. P., om vilken man spått, att han skulle förorsaka Tro jas undergång, utsattes på berget Ida men upptogs och uppfostrades av herdar. Senare återvände P. till sin fader. P., som var känd för sin skönhet, blev satt till skiljedomare i skönhetstvisten mellan gudinnorna Hera, Athena och Afrodite (Venus). Han gav priset, ett gyllne äpple skänkt av Eris, åt den sistnämnda, varför hon senare hjälpte

honom att röva bort den sköna Helena, dotter till konung Menelaos av Sparta. Detta gav upphov till Trojanska kriget, under vilket P. dödade Akilles men själv föll för Filoktetes förgiftade pil.

Paris', G., 1839—1903, fransk språkforskare, vars arbeten ha grundläg-

gande betydelse för romansk litteraturhistoria och språkforskning.

Parisdeklarationen, en 1856 i Paris fastställd förklaring över sjökrigs-rättsliga förhållanden, vilken godkänts av alla civiliserade stater. P. avsåg att fastställa reglerna för blockad, för handel under krig samt att avskaffa kaperiet. Så gott som alla P: s stad-ganden brötos under världskriget.

Parisislca blodsbröllopet, se Bartho-lomeinatten.

Pa'risk marmor, se Paros.

Pariskommunen, Kommunen, namn på två revolutionära regeringar i Paris.

— 1. Den första P. uppkom under den stora franska revolutionen, då högsta makten 1792—94 låg i händerna på P: s ledare, Danton, Robespierre och Marat. Se vidare Franska revolutionen. — 2. Efter slaget vid Sedan och den därpå följande belägringen av Paris uppstod stark oro bland Paris' socialister och anarkister, vilka häftigt agiterade mot regeringen. Första dagarna i mars 1871 befäste sig upprorsmännen på Montmartre och bildade därefter en regering, vilken förde ett formligt skräckregemente till maj s. å., då regeringstrupperna under Mac Mahon stormade Paris. Efter våldsamma barrikadstrider 21—28 maj, varunder bland annat Tuilerierna förstördes, besegrades kommunarderna och lugnet återställdes.

Paris är värt en mässa, ett uttryck av den franske konungen Henrik IV, då han för att vinna Paris övergick till katolicismen. Detta uttryck citeras ofta som beteckning, för att man offrar sin övertygelse för att nå ett praktiskt mål.

Parite't, likställighet, likhet i rättigheter, jämbördighet.

Parke'ra, uppställa fordon i ordning.

Parkett', den del av åskådarrummet på en teater el. en biograf, som befinner sig ungefärligen i jämnhöjd med scenen.

Parkette'ra, inlägga parkettgolv.

Parlcetfgolv, golvbeläggning, sammansatt av rutor el. korta stavar av trä. Stavarna utföras i regel av ek, rutorna av furu med ekfanér.

Parlament' betecknade ursprungligen de sammankomster, som under medeltiden höllos mellan konungarna och de främsta männen i deras länder. Så småningom utvecklades förhållandena därhän, att P. i olika länder erhöll olika betydelse. I England blev P. beteckning för folkrepresentationen, den engelska riksdagen. I Frankrike blev P. beteckning för ett antal dömande församlingar, vars verksamhet först reglerades genom en kunglig förordning i slutet av 1200-t. och som ägde bestånd ända till franska revolutionen. Parlamenta'risk, utmärkande för parlamentarism; överensstämmande med gängse bruk i ett parlament.

Parlamentarism. Med P. förstås ett sådant statsskick, enligt vilket det dominerande inflytandet på statsstyrel-sen utövas av folkrepresentationen. Regeringen, ministrarna, tagas ur den grupp av partier el. det parti, som ha majoritet i folkrepresentationen. Består folkrepresentationen av flera avdelningar, kamrar, fästes den avgörande betydelsen vid den efter mera demokratiska principer valda kammaren. — England är P:s hemland. Dess uppkomst där kan dateras till 1600-t :s slut (1688 års revolution). P. har i England karakteriserats av och vunnit sin styrka därigenom, att ända fram till för något decennium sedan allenast två stora partier, tories och whigs, det konservativa och det liberala partiet, tävlat om regeringsmakten. Till premiärminister, regeringens chef, har alltid tagits det största partiets i underhuset ledare. Denne har sedan själv valt övriga ministrar, varvid dock såsom regel allenast medlemmar i parlamentet kommit i fråga.

— Det svenska statsskicket har under de sista decennierna utvecklats i parlamentarisk riktning, och i den mån sammansättningen av riksdagens andra kammare varit sådan, att ett parlamentariskt underlag för regeringsbildandet kunnat erhållas, har P: s principer tillämpats.

Parlaménte’ra, underhandla, dag-tinga. — Parlament ä’r, underhandlare.

Parlan’do, ett slags sångsätt, som påminner om vanligt tal och som särskilt användes i buffaoperor.

Parle’ra, tala, prata.

Parlö’r, samling talövningar på ett främmande språk.

Par’ma, fordom självständigt hertigdöme, numera provins i n. Italien i landskapet Emilien. 3,000 kvkm.,

353,000 inv. — 2. Huvudstad i provinsen Parma, 60,000 inv. Universitet, grundat 1502.

Parnassen, se Parnassos.

Parnas’sos, berg i mellersta Grekland. P. var hemvist för den grekiska mytologins sånggudinnor (muserna) och på dess sluttning lågo Delfis orakel och den kastaliska källan, vars vatten sades ingiva poetisk inspiration. I modernt språkbruk användes stundom ”parnassen” som namn pä skaldekonsten.

Parnell [panel’ el. pa’nl], Ch. S., 1846—91, irländsk politiker. P. invaldes 1875 i parlamentet, där han snart blev en av liome-rulepartiets ivrigaste och skickligaste förkämpar. 1879 blev han president för den irländska ”jordligan” Han gjorde oerhört mycket

för Irlands sak och kallades ”Irlands okrönte konung”. Till stor del tack vare P: s skickliga och hänsynslösa politik förmåddes Gladstone att upptaga home-rule på det liberala partiets program. Några år före sin död förlorade emellertid P. allt inflytande på grund av en skilsmässoprocess.

Parodi’, förlöjligande och överdriven framställning, avsedd att framhäva speciella drag lios originalet. Särskilt den litterära parodin har alltsedan antiken ofta använts.

Parodie’ra, efterhärma på ett sätt, som förlöjligar.

Parole d’honneur [-åll’donnö’r], fr., hedersord, på mitt hedersord.

Paroll’, fältrop.

Paropa’misus, äldre benämning på I-Tindukusj*.

Pa’ros, numera Paro, grekisk ö, tillhörig ögruppen Kykladerna. 205 kvkm.,

8,000 inv. Huvudort Parikia (fordom Paros). — Under forntiden var P. berömt för sin rikedom på en till färgen gulvit marmor (parisk marmor), särdeles lämplig till statyer.

Paroxysm’, häftigt anfall av en sjukdom, även vredesanfall.

Par préférence [-rangs’], fr,, företrädesvis, framför andra, framför allt.

Par renommé [rönåme’], fr., ryktesvis, till namnet.

Parryöarna [pärr’i-] el. Parryarki-pelagen, obebodd arktisk ögrupp i Norra Ishavet, n. om Amerika, bestående av en del bergiga och glaciär-betäckta öar med branta kuster.

Pars, lat., del.

Par’ser, de perser, vilka förblevo anhängare av Zoroasters lära efter mu-liammedanismens utbredning i Persien (700-t.). Jfr Mazdaism.

Par’sifal, se Parcival.

Parsism, den fornpersiska religionen, även kallad m a z d a i s m*. P. har fått sitt namn efter de nuvarande anhängarna, parserna.

Part. — 1. Del, andel. — 2. Jur. I en rättegång benämnas parterna kärande och svarande. Käranden är den, som anhängiggör rättegången, och svarande är den, mot vilken talan riktas. I administrativa processen, exempelvis i fattigvårdsmålen, benämnas parterna sökande och förklarande. Sökande är då den, som väcker talan, och förklarande den, som har att i målet avgiva förklaring, d. v. s. svaromål.

Partenogene's, jungfrufödsel. Hos en del lägre djur kan ett ägg utvecklas utan att det befruktas med sper-mier. Ofta omväxlar partenogenetiska generationer med generationer, som uppkommit ur befruktade ägg.

Par'ter, ett forntida folkslag, som bodde i Partien, ett land s. om Kaspiska havet och som sedermera ingick i det persiska väldet.Parterr', bakre delen av parkett i en teatersalong.

Par'thenon, tempel på Atens Akro-polis, helgat åt gudinnan Atkene. P. fullbordades 438 f. Kr. I P. fanns Atlienes berömda guldstaty, utförd av Fidias. Av P. återstår numera endast ruiner. En del av dess skulpturutsmyckning förvaras i Britisli Museum (Elginrelieferna).

Parti, del, andel; större varumängd; roll i en opera; ett avslutat spel; meningsfränder.

Partici'p, participium, ett verbs ad-jektiviska böjningsform, vilken angiver handlingen el. tillståndet såsom en egenskap (han är road av skämt).

Participe'ra, deltaga, vara delaktig.

Partie égale [-ti'egall'], fr., jämnt spel, samma villkor.

Partiell', delvis.

Par'tien, se Parter.

Partik'el, smådel, småord.

Partikularism, benägenhet att föra en självständig politik, att skilja sig från en gemenskap (förening, stat el. dyl.).

Partikularite't, särskild omständighet, enskildhet.

Partikulä'r, som rör en del (av-ett föremål).

Par'tisk, som gynnar en part på en annans bekostnad.

Par'tisk pil, ursprungligen en pil avskjuten medan man låtsas fly, en stridsmetod, som parterna skulle ha använt. I överförd bemärkelse är P. en elakhet, som yttras, just då man vänder ryggen till för att avlägsna sig.

Partitu'r, mus., överskådlig sammanställning av de särskilda stämmorna, ingående i ett tonstycke.

Partner [pa'tn-], eng., deltagare, kompanjon, medspelare.

Partout, se Partu.

Partu el. partout, fr., ovillkorligen, prompt, nödvändigtvis.

Parveny', uppkomling (användes särskilt i nedsättande betydelse).

Pas [pa'], fr., steg, danssteg. — P. de quatre [dö katt'r], teaterdans, utförd av fyra personer; pardans i /•i takt och fyrdelade repriser.

Pascal [paskal'], B., 1623—62, fransk fysiker och matematiker, filosof och religiös författare. Inom fysiken var P. t. ex. den förste, som experimentellt bevisade riktigheten av den s. k. hydrostatiska paradoxen. Inom matematiken utgav han bland annat ett arbete rörande de koniska sektionerna och framställde sättet för binomial-koefficienternas bildande. På det religiösa området äro hans mest kända arbeten den mot jesuiterna riktade Lett res provinciales samt den efter hans död utgivna boken Pen-sées sur la religion.

Pascals princip [paskals'1, en fysikalisk lag, enligt vilken det tryck, som utövas på en vätska, som utfyller ett slutet kärl, med oförändrad styrka fortplantas till alla delar av kärlets vägg.

Pasch, svensk konstnärsfamilj av tyskt ursprung, varibland märkes målaren Lorens P. d. y., 1733—1805. P.

studerade i Köpenhamn och Paris och återvände 1766 till Stockholm, där han 1793 blev direktör för Konstakademin. P. åtnjöt stort rykte som porträttmålare och han har utfört en mångfald utmärkta porträtt i tidens smak.

Pasch'a, den högsta turkiska titeln, ungefär motsvarande ”excellens”.

Pas de Calais [pa dö kalä']. — 1. Sund mellan England och Frankrike, utgörande den smalaste delen av Engelska kanalen. — 2. Departement i n. Frankrike, vid P. 1. 7,000 kvkm.,

990,000 inv.

Pas de quatre [pa dö kattr], se Pas.

Pasigrrafi', allmänskrift, en skrift, så inrättad, att den kan förstås av alla jordens folk (som känna systemet), oavsett vilket språk de tala. Var och en läser den pasigrafiska skriften på sitt modersmål. P: s grundprincip är den, att varje begrepp el. relation mellan begrepp utmärkes genom ett el. flera skrivtecken.

Paskill', smädeskrift.

Pass. — 1. Sänka, som korsar en bergssträckning och tjänar som förbindelseled mellan trakterna på ömse sidor om densamma. — 2. Legitima-tionsdokument för resande, utfärdat av vederbörande myndighet.

Passa'bel, som går an, dräglig, antaglig.

Passa'd, se Passadvindar.

Passa'dvindar, passader, vindar, vilka blåsa i en och samma riktning året om. I ett bälte kring ekvatorn, ”stilla bältet”, råder oftast vindstilla, lågt lufttryck och kraftig nederbörd. Det låga lufttrycket orsakar, att luften strömmar till från båda håll. Vindriktningen blir emellertid ej vin-kelrät mot ekvatorn utan avviker på grund av jordens rotation åt v. Sålunda råda i ett bälte på norra halvklotet beständiga nö. vindar, nordost-passaden, och på s. halvklotet beständiga sö. vindar, sydostpassaden. P. äro särskilt utpräglade på världshaven. De utmärkas av en synnerligen ringa nederbörd. Passadregionerna förflyttas åt s., då vinter råder på n. halvklotet, under sommaren åt n. De områden, vilka växelvis falla under den torra passadregionen och det ne-derbördsrika stilla bältet, ha växelvis torr väderlek, torrtid, växelvis kraftig nederbörd, regntid. Passage [-a'sj], genomfart, genomgång; lösryckt ställe ur ett musikstycke.

Passagesystem [a'sj-], befordrings-system inom armé, varvid personalen icke oavbrutet tillhör samma kår, utan vid befordran flyttas till en annan. Som motsats till P. brukar anges karriärsystem.

Passaic [pessse'ik], stad i New Jersey, U. S. A. 64,000 inv. Gummifabrikation.

Passare. Den vanliga passaren består av tvenne lika långa ben, fästade i en gemensam punkt, kring vilken de äro rörliga. P. användes för upp-ritning av cirklar, för mätning m. m.

Pass'au, stad i ö. Bayern vid Inns sammanflöde med Donau. 21,000 inv. P., som är en av de vackraste städerna vid Donau, leder sitt ursprung från romartiden. Under medeltiden utvecklade sig P. till en betydande handelsstad.

Pass'aufördraget 1552 avslutade Schmalkaldiska kriget och föregick re-ligionsfreden i Augsburg 1555. Enligt P. erhöllo de tyska protestanterna religionsfrihet och samma politiska rättigheter som katolikerna.

Passe'ra, gå förbi, igenom; överskrida; hända, tilldraga sig; gå an, duga; anses gälla; pressa genom en sil el. dyl. — P a s s e'r a d, passé, utblomstrad, förbi; frånsilad.

Passgång hos hästar kännetecknas av, att samma sidas ben följas åt och flyttas samtidigt. Gången blir härigenom mindre stötig. Särskilt förr dresserade man därför hästar till P. för att använda dem som ridhästar åt damer. En del hästraser, t. ex. Is-landsponny, äro av naturen pass-gångare.

Passion, lidelse.

Passiona'to, it., mus., lidelsefullt.

Passi ön smnsik el. passion, episkt-dramatiskt tonverk, som behandlar Kristi lidandes historia (t. ex. Baclis Matteuspassion).

Passionsspel, medeltida andliga skådespel (mysterier*), skildrande Kristi historia. Ännu uppföras P. vart tionde år (senast 1922) i den lilla bajerska staden Oberammer.gau.

Pass’iv, den form av ett verb, som uttrycker, att subjektet är föremål för en verksamhet (han hatas av folket).

Pass i vite’t, overksamhet, liknöjdhet.

Passpoa’1, ett snöre, som är insytt i sömmen på yttersidan av uniformsbyxor m. m.

Pass’us’ lat., steg; romerskt längdmått = 1.5 m.; yttrande, ställe i en skrift.

Passy [-si’], F., 1822—1912, fransman, författare på det ekonomiska och politiska området. P. är särskilt

känd för sin verksamhet ir\om fredsrörelsen. Bland annat var han en av initiativtagarna till den första internationella fredsföreningen liksom till interparlamentariska unionen. Erhöll tillsammans med H. Dunant Nobels fredspris 1901.

Pasta, en degliknande massa av olika sammansättning, som bland annat användes i medicinen.

Pastell’, målning med torra krit-färger på papper. Pastellmåleriet uppkom på 1700-t.

Pasteur [pastö’r], L., 1822—95, fransk kemist och biolog, P: s undersökningar över mikroorganismer (jästsvampar, bakterier) har haft utomordentligt stor betydelse och har blivit grundläggande för bakteriologin. Särskilt har han utrett jäsningens mekanism och vidåre undersökte han en hel del sjuk-domsalstrare. P. lyckades även framställa vaccin mot vattuskräck. Till hans ära upprättades i Paris Pasteur-institutet, vars förste chef P. blev och vilket närmast hade till uppgift att tjäna bekämpandet av vattuskräck. Senare har institutet utvidgats med andra avdelningar.

Pasteurisering, se Pastörisering.

Pastielie, se Pastisch.

Pastilj’, pastill, liten rund kaka.

Pastisch’ el. pastiche, ett konstverk, som efterhärmar en annan konstnärs arbeten el. är hållet i en utdöd stilart.

Pastora’1, herdedikt; herdespel, idyllisk opera.

Pastor prima’rius, titel för kyrkoherden i storkyrkoförsamlingen (S:t Nikolai i Stockholm).

Pastörise’ring, uppvärmning av t. ex. mjölk till 60—80° för att döda bakterier. P. är ej lika pålitlig som sterilisering, men de flesta bakterier dödas dock genom P.

Pas’vik älv, fi. Paats-joki, bildar avlopp för Enare träsk i n. Finland. Längd omkring 139 km. Under sitt övre lopp tillhör älven Finland, följer därefter gränsen mellan Finland och Norge och utfaller i en vik av Ishavet, överenskommelse angående flottning och fiske i P. har träffats mellan Finland och Norge (jfr Petsamo).

Patago’nien, område i s. Argentina och Chile, Sydamerika. Omkring

700,000 kvkm. med 130,000 inv., huvudsakligen vita kolonister. Urinvånarna, ett högväxt, mörkhårigt folkslag (tronekaindianer), avtaga raskt i antal. P. upptages i v. av Anderna och bildar mot Stilla havet en starkt sönderskuren fjord kust, för övrigt är P. ett terrassformigt, mot ö. fallande slättland. Klimatet är rått och stormigt. Boskapsskötsel är huvudnäring. Även skogsbruk och jakt äro viktiga näringsgrenar.Patago*niska kanalerna, farleder inomskärs längs Patagoniens v. kust, vilka livligt begagnas vid trafiken över Magelians sund.

Pataholm, köping vid Kalmarsund, ö. Småland. 100 inv.

Pate’n, tallrik för nattvardsbrödet, oblattallrik.

Patent', offentlig förordning el. kungörelse, utfärdad av regeringen; en rätt, som av staten tilldelats en uppfinnare

att för viss tid ensam tillgodogöra sig en viss uppfinning. Jfr. Patentlagstiftning.

Patenflagstiftning. Patent kan erhållas på nya uppfinningar av industriella alster el. av särskilda sätt för sådana alsters tillverkning. Som ny anses doek ej sådan uppfinning, som, innan ansökan om patent blivit ingiven, utövats på ett sådant sätt, att det blivit möjligt för en fackman att med ledning av sålunda erhållna upplysningar utöva uppfinningen. Den, som vill erhålla patent, skall till Patent-och Registreringsverket inge en skriftlig ansökan tillika med utförlig beskrivning i två ex. över uppfinningen ävensom de övriga handlingar och ritningar, som kunna erfordras för att tydliggöra beskrivningen. Därjämte skall en ansökningsavgift på 50 kronor erläggas. För så vitt ej särskild anledning föreligger för avslag på ansökningen, låter patentmyndigheten i allmänna tidningarna införa kungörelse om ansökningen. Därest någon har invändning att göra i anledning av ansökningen, skall sådan framställas inom två månader efter kungörandet. Inom samma tid har den patentsökande att till patentmyndigheten inbetala ytterligare 50 kronor, vilket utgör avgiften för patentets utfärdande. Därtill kommer en stämpelavgift på patentbrevet med 10 kr. Skulle ansökan ej bifallas, återbetalas sistnämnda 60 kronor. Patent beviljas för en tid av 15 år, räknat från den dag, då ansökan inkom. För att patentet i fortsättningen skall hållas vid kraft fordras emellertid, att för varje patentår till Patent- och Registreringsverket erlägges en årsavgift, som utgår med 40 kronor under det andra och det tredje året samt därefter förhöjes för varje ny tvåårsperiod, så att avgiften för de två sista åren uppgår till 300 kronor för vart och ett av dem. Verkställes ej betalning inom tre månader efter det patentåret börjat, förfaller det erhållna patentet. Patenträtt kan överlåtas, varvid dock är att märka, att anmälan härom skall ske till patentmyndigheten samt att överlåtelsehandlingen därvid skall företes.

Patent- ocli Registreringsverket, ett centralt ämbetsverk, som sorterar un-

der handelsdepartementet. Till P: s handläggning höra patentärenden, registreringen av varumärken, mönster och modeller och andra liknande ärenden. Av P. föres det s. k. aktiebolags-registret. P:s chef är generaldirektör.

Pa’ter, lat., fader, inom katolska kyrkan titel på munkar, särskilt sådana som prästvigts.

Paternite’t, faderskap.

Pa’ter nos’ter, lat., fader vår.

Paternos’terbönor erhållas från en tropisk ärtbuske. De äro glänsande röda med en svart fläck vid basen och användas till radband och prydnader. P. ha även användning i medicinen.

Paternos’terskären, skär utanför ön Tjörn, invid Marstrand, Bohuslän, sedan gammalt kända såsom riskabla för sjöfarten.

Paternos’tervcrk, ett uppfordrings-verk, bestående av behållare för de varor, soin skola transporteras, fästa på ett ändlöst band, som löper över tvenne hjul. Användes för varutransporter i fabriker, vid mudderverk m. m.

Paterson [pätftesen], stad i New Jersey, U. S. A. 136,000 inv. Sidenväve-rier.

Pate’tisk, lidelsefull, högstämd; högtravande, uppstyltad. Jfr Patos.

Patiens [pasiangs’], ett slags kortspel, vilket kan utföras i många olika kombinationer och som spelas (”läg-ges”) av en person.

Patient’, sjuk, person under läkarbehandling.

Pa’tina, se iErugo nobilis.

Pat’kul, J. R., 1660—1707, livländsk krigare, diplomat och politisk ränk-smidare. Under Karl XI: s regering konspirerade P. mot de svenska myndigheterna i Livland. Senare motarbetade han Karl XII, i det han ställde sig på Augusts av Polen och tsar Peters sida. Slutligen utlämnades han till svenska kungen samt avrättades.

Pafmos, ö s. om Samos, ö. delen av Egeiska havet, 40 kvkm. 2,700 inv., greker. Evangelisten Johannes skall enligt traditionen under sin landsflykt här ha skrivit Apokalypsen. Ryktbart Johannes-kloster. P. erövrades av

italienarna från Turkiet under världskriget.

Patna [pät'nö], stad i engelskt förvaltningsområde av samma namn, vid Ganges, ö. om Benares. 140,000 inv., förr mera betydande. Har flera högre läroanstalter. Viktig handelsstad.

Patologi', sjukdomslära. P a t o 1 o'-gisk anatomi är vetenskapen om kroppens förändringar i sjukt tillstånd.

Pa'tos, djup känsla, lidelsefullhet, gripande, högstämd framställningskonst. — Falskt P., uppstyltning. Pat'ras, officiellt benämnd Patrai, stad i Grekland på n. kusten av halvön Morea (Peloponnesos). 52,000 inv. Viktigaste handelsstad på Morea med export av bland annat vin, korinter och olivolja.

Patfrasvikcn, se Korintiska viken.

Patriark', stamfader, ärevördig åldring. P. användes särskilt om en del av gamla testamentets personer t. ex. Abraham. Jfr vidare Grekisk-katolska kyrkan.

Patri'cier, bördsaristokratin i antikens Rom, i motsats till p 1 e b e j e r-n a, den lägre klassen, som ej hade fulla medborgerliga rättigheter.

Patri'cisk, förnäm.

Pat'rik, den helige, Irlands apostel och skyddshelgon.

Patrio't, fosterlandsvän.

Patriotiska sällskapet, ett i Stockholm 1767 bildat sällskap ursprungligen med uppgift att sprida nyttiga upplysningar rörande den allmänna hushållningen. Numera verkar P. huvudsakligen genom att utdela belöningar och medaljer för långvarig ocli trogen tjänst, gagnande verksamhet etc.

Patrok'los, en av hjältarna i det trojanska kriget. P. var Akilles' vän och dödades av Hector. Akilles hämnades och dödade Hector.

Patron. — 1. Skyddshelgon; titel, som tjänstfolk på landet ger sin husbonde; under äldre tider även tilltalsord för bruksägare, godsägare, handlande. — 2. De äldsta för handeldvapen avsedda patronerna innehöllo endast krutladdningen. I slutet av 1600-talet sammanfogades krut och kula. Den moderna enhetspatronen innehåller förutom krut och kula även tänd-hatt. Blindpatron är en för övningsändamål använd patron, som icke innehåller någon krutladdning. En lös P. är försedd med en av trämassa förfärdigad kula, som sönderspIittras vid skottlossningen.

Patronatsrätten, som innefattade dels en rätt för enskild person (patro-nus) att tillsätta prästerliga tjänster, dels även de olika rättigheter och förpliktelser av ekonomisk art, som kunde vara förbundna med kallelserätten, har genom en lag den 3 juni 1921 blivit upphävd.

Patro'nus, innehavare av patronats-rätt*.

Patrull', mindre truppavdelning (högst ett tiotal man), som utsändes för spaning, för att rekognoscera terrängen, för att upprätthålla förbindelsen mellan olika truppavdelningar el. för att tillse, att utställda poster fullgöra sina uppdrag.

Pat'ti, Adelina, 1843—1919, friherrinna Cederström, världsberömd italiensk sångerska, f. i Madrid. P. de-

buterade i New York och företog senare gästspelsturnéer i Europa. Som koloratursångerska räknades P. till de allra främsta. Hon hade dessutom en utomordentlig dramatisk förmåga, särskilt i komiska roller.

Pau [på], fransk stad vid Pyrenéerna. 37,000 inv. Mycket besökt vinterkurort. Karl XIV Johans födelseort.

Paul, Jean [pål sjang], se Richter.

Paul, namn på fem påvar, varibland märkas: — 1. P. III, kardinal Ales-sandro Farnese, 1468—1549, påve från 1534. Under P: s påvedöme organiserades den katolska motreformationen. P. stadfäste jesuitorden 1540 och åter-införde den påvliga inkvisitionen. Slutligen sammankallade han det bekanta motreformatoriska Tridentinska

mötet. — 2. P. IV, 1476—1559, påve från 1555. P. var en hänsynslös motståndare till protestantismen och använde sig flitigt av inkvisitionen. Utrikespolitiskt kämpade han för ett oinskränkt påvevälde och kom härigenom i konflikt med Filip II av Spanien.

Paul I, 1754—1801, kejsare av Ryssland, ende son till Katarina II och Peter III, efterträdde sin moder 1796. Liksom Katarina var han motståndare till franska revolutionen och slöt sig 179S till den andra koalitionen mot Frankrike. Snart närmade han sig emellertid Napoleon Bonaparte och gick med i det mot England riktade väpnade neutralitetsförbundet 1800. P. var särskilt i hovkretsar djupt hatad för sitt godtyckliga och despotiska styrelsesätt och föll slutligen offer för en sammansvärjning.

Paul et Virginie [pål e virsjini'], se Saint-Pierre.

Pauli. — 1. G. V. P., f. 1855, svensk målare, studerade i Paris och Rom. P. har utfört ett stort antal målningar i skilda stilarter, genrebilder (V ä n-t a n, Vid sjukbädden), dekorativa väggmålningar (Kärlekens ö), freskomålningar (Jordbruk, Malmbrytning, båda i Riksbanken) samt kubistiskt hållna studier av människokroppen (Ynglingar vid badet). Inom det svenska expressionistiska måleriet har P. spelat en framstående roll. — 2. Hanna P., f. Hirsch, f. 1864, målarinna, hustru till den förre. P. har förutom landskaps-och interiörbilder målat utmärkta porträtt. I Nationalmuseum finnes den stora gruppbilden Vännerna.

Paulsen, J., f. 1860, dansk målare, 1908—20 professor vid konstakademin i Köpenhamn. Bland P: s dukar märkas lyriska landskapsstämningar (Sommarafton), porträtt och porträttgrupper, den djärvt koloristiska Iv a i n och Unga kvinnorsamt ögonblicksstudier (Interiör från Bal Tabarin, Paris).

Paulskyrkan, S:t Paul, en kyrka i London City, i storlek den tredje aiv de kristna kyrkorna. Den är byggd i korsform med utdraget långhus och har en väldig kupol. P. byggdes 1675 —1710 efter ritningar av Wren.

Paulu'n, sänggardin; imperialsäng.

Pa'ulus, hedningarnas apostel, var ursprungligen en fanatisk förföljare av de kristna. Efter en plötslig omvändelse ägnade han sig med lika stor iver åt att utbreda kristendomen. Han företog tre missionsresor i ' Mindre Asien, Macedonien och Grekland. Omkring år 58 fängslades han vid sin återkomst till Jerusalem ocli fördes till Rom, där han enligt traditionen skall ha dött martyrdöden.

Pauperism innebär i vidsträcktare betydelse ett under längre tid fort-varande ekonomiskt nödtillstånd bland vissa befolkningsskikt inom ett större el. mindre område. P. är en gammal företeelse. Vid industrialismens genombrott framträdde den dock starkare än tillförne genom koncentrationen i industridistrikten. I anglosaxisk litteratur användes P. i den mera begränsade betydelsen av tillståndet hos dem, som åtnjuta fattigunderstöd.

Pa'us, uppehåll, avbrott; mus., takt-vila, tystnadstecken.

Pauvres honteux [på'vr ångtö'], fr., ”blygsamma fattiga”, fransk benämning på fattiga, som blygas begära hjälp; fattiga, som sett bättre dagar. I de flesta länder finnas särskilda anstalter med syfte att hjälpa dessa fattiga.

Pavi'a. — 1. Provins i n. Italien.

3,000 kvkm., 493,000 inv. — 2. Stad i n. Italien, s. om Milano, huvudstad i P. 1. 42,000 inv. Berömt gammalt universitet, grundlagt på 1300-t.

Paviljong', tält, lusthus.

Pav'lov, I. P., 1849—1916, rysk fysiolog, som för sina arbeten över matsmältningens mekanism erhöll Nobelpris 1904.

Pav'lova, Anna, f. omkring 1880, berömd rysk dansös, till 190S anställd vid kejserliga Mariateatern i Leningrad. P. har sedan företagit turnéer i Europa och Amerika.

Pawnee [påni'], en nordamerikansk indianstam, som numera är nästan utdöd. P. levde på prärierna mellan Missouri och Platte river.

Pawtuvcket [påtack’it], stad i Rliode Island, U. S. A., 64,000 inv. Textilindustri.

Pax, lat., fred, frid.

Pax roma’na, lat., ”romersk fred”, benämning på den tid av fred, som under nära 200 är härskade i det romerska kejsardömet, då detta under

sin spira förenat så gott som hela västerlandet och en del av österlandet.

Pax vobis’cum, lat., ”frid vare med eder”, katolsk hälsnings- och välsignelseformel.

Pay’er, Julius v., 1842—1915, österrikisk polarforskare, vilken under den berömda och äventyrliga Tegettlioff-expeditionen 1872—74 upptäckte Frans Josefs land.

Pb, kem. tecken för en atom bly (Plumbum).

p. Chr. n., förkortning av lat. post Christum natum, efter Kristi födelse.

Pd, kem. tecken för en atom palla-dium.

Peary [pi’öri], R. E., 1856—1920, nordamerikansk polarfarare, vilken företagit flera arktiska expeditioner, bland annat över Grönlands inlandsis (1892) och till nordpolen (1908 —09), såsom vars upptäckare P. räknas.

Peeavi, lat., jag har syndat.

Peeh’blände, ett av uranoxider bestående mineral. Ur P. framställde fru Curie första gången radium- och poloniumsalter.

Pechli’n, K. F., 1720—96, svensk partiman av liolsteinsk börd, deltog ivrigt i frihetstidens partistrider. P. var slug men synnerligen opålitlig och övergick från det ena partiet till det andra. Under Gustav III: s regering ltonspirerade han mot konungen och hade troligen del i mordet på denne. Han insattes på Varbergs fästning, där han dog.

Pecu’nia, lat., pengar, förmögenhet. Jfr Pekunier.

Pedagog, uppfostrare, undervisare, lärare.

Pedagogi’k, uppfostringslära, uppfostringskonst. — P e d a g o’g i s k, rörande uppfostran el. undervisning, hörande till pedagogiken.

Pedago’gisk tidskrift, en månadstidskrift, som grundades 1865 och utgives med statsbidrag.

Peda’1, på orgeln den klaviatur, som spelas med fotterna; på pianot den mässingstrampa, som användes för tonernas förstärkande el. hämmande.

Pedant’, löjligt noggrann person, skolfux, bokstavssträl, bokmal. — P e-d a n’t i s k, småaktigt noggrann. — Pedanteri’, löjlig noggrannhet.

PedelF, rättstjänare, universitets-vaktmästare, katolsk kyrkovaktmäs-tare.

Pederasti’, gossekärlek. Ett intimt förhållande mellan vuxna män och gossar förekom allmänt under forntiden i österlandet samt i de grekiska och romerska rikena. Jfr Homosexualitet.

Peder Galle, se Galle.

Peder kansler, se Peder Sunnanväder. Peder Månsson (latiniserat Petrus Magni), d. 1534, biskop i Västerås 1524 efter att i sexton år ha vistats i Rom som ombud för Vadstena kloster och föreståndare för den heliga Birgittas hus i Rom. P. var en av de första lärda författare, som skrevo på svenska.

Peder Sunnanväder, egentligen P. Jakobsson (latiniserat Petrus Jacobi), d. 1527, biskop i Västerås 1523. P. var ivrig anhängare av Sturarna och fiende till danskarna men råkade i konflikt med Gustav I och uppeggade allmogen i Dalarna till resning mot konungen 1524 (se Dalupproren). Efter att ha flytt till Norge utlämnades han och avrättades.

Pediatri'k, vetenskapen om barnsjukdomar.

Pedicure [-ky'r], fr., fotvård, skötsel av fotterna. — Pedikuri s't, specialist i fotvård.

Pedigree [gri'], eng., stamtavla, stamträd.

Pedro, sp. och port., Peter*.

Peel [pi'l], sir Robert, 1788—1850, berömd engelsk statsman, medlem av parlamentet 1809. P. tillhörde från början torypartiet men skilde sig snart från de ultrakonservativa inom detta och skapade ett mera moderat konservativt parti. P. var 1834—35 samt 1841—46 premiärminister och visade som politiker en utomordentlig finansiell och administrativ förmåga samt var en talare av första rang. Han tog initiativet till lagen om katolikernas emancipation 1829 och genomdrev 1842, i strid mot en del av sitt parti, en sänkning av spannmålstullarna. Detta ledde till en splittring inom det konservativa partiet, flertalet av Peels anhängare, peeliter-na, övergingo småningom till de liberala.

Peer [pi'e], eng., medlem av engelska högadeln med säte i överhuset. Jfr Pär. — Peerage [pi'eridsj], pärs-värdighet.

Peer Gynt, titel på ett idédrama av Henrik Ibsen*. P. är en norsk sagofigur från Gudbrandsdalen.

Peg-amoi'd, av nitrocellulosa, kamfer och alkohol framställt konstläder.

Pe'g:asos (lat. Pegasus), en bevingad häst i den grekiska mytologin. P. säges ha framsprungit ur Medusas huvud. Den åt muserna helgade källan Hippokrene skall ha uppkommit genom ett hovslag av P. I modernt språkbruk användes P. som symbol för skaldekonsten (skämtsamt ”pe-gas”).

Pegasus, stjärnbild på norra Stjärnhimmeln.

Pe'gel, graderad stång för mätning av vattenståndsväxlingar. Dessa mätas numera mångenstädes genom själv-

registrerande peglar, vilka på en genom ett urverk löpande pappersremsa inrista en kurva.

Pegmati't, grovkristallinisk utbild-ningsform av granit, syenit m. fl. bergarter. P. bildar ofta gångar i och invid granitområden och innehåller ibland många sällsynta pneumatoly-tiska mineral (ex. Ytterby).

Pegu [pigo']; stad i Birma i ett distrikt av sammå namn. 14,000 inv. Fordom residensstad för inhemska dynastier.

Peignoir, se Penjoar.

Pei-ho, mindre flod i n. Kina, som passerar nära Peking och Tientsin och faller ut i Tji-li-bukten.

Pei'pus, sjö på gränsen mellan Estland och Ryssland. Står i s. genom ett sund i förbindelse med Pskowska sjön och i n. genom floden Narova med Finska viken. P. och Pskowska sjön upptaga tillsammans 3,513 kvkm.

Peiraieu's, se Pireus.

Pejla. — 1. Att bestämma den riktning, i vilken ett föremål iakttages från en given punkt. — 2. Att pejla pumpen innebär att med tillhjälp.av en graderad käpp, som nedsänkes i pumpen, undersöka den höjd, till vilket vattnet står i ett fartyg.

Pe'king:, Kinas huvudstad, i provinsen Tji-li. Omkring 900,000 inv., enligt andra mindre sannolika uppskattningar mycket mera (2 milj.). Staden har en omkrets av 33 km. och rektangulär form med en utsträckning i n.—s. av 8.5 km. och ö.—v. av 7 km. Den omgives av en hög mur och utanför den av en vallgrav; den uppdelas av en öst-västlig mur i två hälfter, den norra, mandsju- el. tatarstaden, den södra, kinesstaden. Muren omkring den förra är 17 m. hög och försedd med 9 portar, av vilka 3 gä till kinesstaden, som är omgiven av en lägre mur med 7 portar. I n. stadsdelens inre ligger den genom en särskild mur avskilda ”kejsarstaden”, vars inre kvarter upptagas av den ”förbjudna” el. ”röda staden”, även den avskild genom en mur. I dennas innersta del ligga de forna kej-sarpalatsen, tempel, stadsbibliotek m. m., utanför denna innersta stadsdel förekomma i kejsarstaden konstgjorda utsiktshöjder (70 m. höga) och grävda sjöar, universitet, kaserner m. m. Utanför

kejsarstaden, i tatarstaden förekomma flera prinspalats, tempel, observatorium (byggt 1272), legationskvarteret, detta också omslutet av en mur. Den s. delen av P., kinesstaden, är företrädesvis handelsstad med ett rörligt liv på de trånga gatorna. Även där förekomma talrika tempel med vidsträckta tempelgårdar, bland annat ”himmelens tempel” och ”åkerbrukets tempel”. Längs muren,som skiljer P:s båda huvuddelar, gå järnvägslinjer, vilka förbinda P. med Tientsin och Hankou. P. står norrut genom mandsjubanan i förbindelse med den sibiriska järnvägen. P. har under många olika namn existerat ända sedan andra århundradet före vår tideräkning. På Marco Polos tid (på 1200-talet) hette staden Ta-tou. Sedan 1400-1, har P. oavbrutet varit det kinesiska rikets huvudstad. Efter boxar-npproret (1901) öppnades staden för européer och har sedan i flera avseenden utvecklats efter europeiskt mönster (byggnader, järnvägar och andra transportmedel, stenlagda gator o. s. v.). Utanför n. stadsmuren ligga de nya universitetsbyggnaderna och i deras närhet botanisk-zoologiska trädgården. Även en del tempel ligga utanför stora stadsmuren.

Pekinganka, se Anka.

Pekora’1, en av synnerlig dumhet kännetecknad skrift.

Peku’nier, pengar (skämtsamt). — P e k u n i ä’r, angående pengar, penning-.

Pelagianism, en religiös åskådning, som uppkallats efter grundläggaren, den brittiske munken Pelagius, d. omkring 418. ”Någon starkare framträdande böjelse till iögonenfallande synder fanns icke hos honom, och för syndigheten i hjärtat saknade han blick”. Han gjorde gällande, att människan ej var behäftad med s. k. arvsynd utan syndade av fritt val. Kyrkan anslöt sig emellertid till Augustinus predestinationslära, enligt vilken alla människor ha arvsynd men Gud utvalt några få till frälsning. Även semipelagianismen, en lära, som särskilt vann anhängare i s. Frankrike och som gick ut på att människans omvändelse sker genom samverkan av Guds nåd och hennes egna ansträngningar, förkastades av kyrkan på en synod i Orange 529.

Pela’gisk, förekommande i el. hörande till havet.

Pelargo’nium är ett släkte av buskar och örter, tillhörande familjen Gera-niacese. C: a 230 arter äro kända och de tillhöra nästan alla Sydafrika. En mångfald hybrider finnas. P. äro omtyckta prydnadsväxter. De gå dock ofta under benämningen geranier.

Pelarhelgon, se Styliter.

Pelar ordning (kolonnordning), benämning på olika pelarsystem inom antikens byggnadskonst och därifrån utgående stilarter. Inom de grekiska kolonnordningarna skiljer man mellan den d o r i s k a, den j o-n i s k a och den korintiska. Äldst och enklast är den doriska (omkring 1000 f. Kr.), vars kolonn består av runt skaft och kapitäl men saknar

bas. Den joniska (omkring 600 f. Kr.) kolonnen består av bas, skaft och kapitäl. Kapitälet är uppburet av volu-ter, ett slags plattor, vilka i spiral böja sig nedåt åt sidorna. Den korintiska (omkring 450 f. Kr.) är den rikast och friast utsmyckade. Kapitälet, som mest avviker från de andra stilarna, utgöres av en av bladornament prydd, bägarformig stomme. Vanligen omgives denna av två, över varandra belägna kransar med upp-åtriktade, utåtböjda blad. Kapitälet avslutas av voluter. Även i dekora-tionssätt, arkitravens utseende m. m. avvika de olika* stilarna från varandra. Jfr fig. — Den romerska liksom den toscanska P. utbildades ur de grekiska, företrädesvis den doriska. Utmärkande för den romerska kolonnordningen är användningen av pilastern.

Pelika’nfåglar (Pelecanidee) bilda en familj inom storkfåglarnas ordning (Ciconiiformes). P. ha lång och rak näbb, i spetsen försedd med en hake; mellan underkäkens bägge grenar finnes på undersidan en tänjbar hudsäck. Halsen är lång, benen äro korta, stjärten kort och avrundad. Pelikan-släktet räknar c: a 10 arter inom Gamla och Nya världens tropiska zoner, av vilka må nämnas Vita pelikanen (Pelicanus onocrotalus), hemmahörande i Afrika och Asien, som uppnår en längd av c: a 150 cm.

Pe’lion, numera Plessidi, 1,600 m. högt berg i Grekland vid tessaliska kusten, sö. om Olympus.

Peljuöarna, se Palauöarna.

Peloponne'sos, Peloponnesus, forntida namn på halvön Morea* i s. Grekland. Stylobat

(Abacus Kapital < Oyna-1 L Ekinus

Jo ni sk pelarordning.

Peltier [peltje*], J. C. A., 1785—1845, fransman, fysiker, känd för sina undersökningar rörande de termoelektriska fenomenen samt luftelektriciteten.

Peltiers [peltje's] fenomen, se Termoelektricitet.

Pertonen, V., 1869—1913, finsk författare under namnet Joliannes Lin-nankoski, ett av den finskspråkiga litteraturens främsta namn. Bland P: s alster må nämnas romanerna Sången om den eldröda blomman, ett Don-Juan-motiv, behandlat i fantastisk-realistisk stil, samt Flyktingarna, en fint psykologisk verklighetsskildring.

Pemberton [penPbsetcen], Max, f. 1863, engelsk författare, som utgivit omtyckta äventyrsromaner.

Pem'mikan, torkat kött, som hackats, pulvriserats, blandats med fett och vissa andra ämnen samt sammanpressats.

Penangr, brittisk ö vid Malackas västkust. 280 kvkm., 280,000 inv.

Pena'ter, hos de gamla romarna ett slags skyddsgudar för hemmen. Larer och P. användes som beteckning för hemmet.

Penck, Albrecht, professor i Berlin,

f. 1S58, en av vår tids förnämsta geografer.

Pendang [pangdang'], hänge, häng-prydnad; motstycke, make; föremål så

uppsatt, att det för ögat bildar motsvarighet till ett annat.

Pendel. Den matematiska P. brukar definieras som "en tung1 punkt, upphängd i en viktslös tråd". Närmast den matematiska P. står bland de i verkligheten förekommande s. k. fysiska el. sammansatta P. trådpendeln, som utgöres av en tung kula av metall, hängande i en mycket tunn tråd. De enklaste matematiska lagarna gälla för den P., som svänger i ett plan genom lodlinjen utan inverkan av annan kraft än tyngdkraften. Med sväng-ningstiden för en dylik P. förstås i regel den tid, som åtgår för att P. skall röra sig från ena vändpunkten till den andra. Därest utslagsvinkeln, d. v. s. vinkeln mellan lodlinjen och P., då den befinner sig i sitt ena vändläge, är liten, gäller approximativt, att svängnings-tiden är oberoende av utslagsvinkelns storlek, direkt proportionell mot kvadratroten ur pendellängden och omvänt proportionell mot kvadratroten ur tyngdkraftens acceleration. Fysiska el. sammansatta P. användas dels för vetenskapliga ändamål (såsom tidmätare, för tyngdkraftsbestämningar m. m.) dels i olika maskinella anordningar. För vetenskapliga ändamål användes i stor utsträckning den s. k. sekundpendeln, d. v. s. en pendel, vars svängningstid är en sekund. Längden av en sekundpendel varierar i någonmån med latituden. I Stockholm är t. ex. dess längd 99.48 cm. Stor användning liar P. som tidmätare exempelvis i pendeluren. P. är härvid upphängd vid en axel, som uppbär det s. k. ankaret, vilket griper in i ett kugghjul, det s. k. steghjulet, som hålles i rörelse med tillhjälp av en fjäder el. ett lod fäst i ett snöre, som är upplindat på en vals. Uppfinningen av det moderna pendeluret tillskrives den holländske fysikern Huygens på 1650-t. Den koniska P., d. v. s. en P., som beskriver en konisk yta med lodlinjen som axel, kommer till användning som centrifugalregulator vid ångmaskiner.

Pendschab, se Punjab.

Pendy'1 [pang-], väggur, bordstud-sare.

Pene'Iope, enligt den grekiska gudasagan maka åt Odysseus. P. var känd för sina husliga dygder och sin trofasthet mot maken under dennes tjuguåriga irrfärder. Som svar på sina många friares enträgna böner förklarade P., att hon skulle meddela dem sitt val, när hon vävt färdig en klädnad, som hon höll på med. Hon vann tid genom att under natten riva upp vad hon vävt på dagen.

Penepla’n, en genom de nedbrytande geologiska agentierna, framför allt rinnande vatten, bildad, nästan jämn landyta. Då det rinnande vattnet nästan ständigt arbetar på att transportera lösta och uppslammade, ävensom medsläpade ämnen från högre till lägre delar av jordytan, blir resultatet, om det ostört får fortsätta därmed tillräckligt länge, att höjderna, även de största bergskedjor, utjämnas, till dess lutningen blir så ringa, att vattnet icke längre förmår uträtta något vidare; resultatet blir då ett pene-plan.

Pénétration pacifique [penetrasiång’ pasifik’], fr., fredligt framträngande; med ekonomiska medel el. dyl. förvärvat inflytande.

Penetre’ra, genomtränga, intränga i.

Peni’bel, obehaglig, plågsam.

Penitens’, ånger, bot, bättring, botgöring.

Pen’jab, Pendschab, se Punjab.

Penjoa’r, morgonklänning, kam-, puder-, badkappa.

Penn, William, 1644—1718, engelsk kväkare, staten Pennsylvanias grund-läggare. P. anlade staden Philadelphia, som blev kolonins huvudstad. Jfr Kväkare.

Penn., amerikansk förkortning på Pennsylvania.

Pen na Ii sm, pennalväsen, kamratförtryck, traditionellt översitteri av äldre kamrater, något som särskilt förr utmärkte militära utbildningsanstalter.

Penni, finskt skiljemynt, Vioo mark.

Penningar, se Penningväsen.

Penningvärde, se Penningväsen.

Penningväsen. Under äldre mer primitiva tider producerades flertalet av de varor, som behövdes för livsuppehället inom det egna hushållet. Bytet av varor spelade en underordnad roll. Det moderna ekonomiska livet domineras däremot helt av arbetsfördelningen, som nödvändiggör byte i utomordentlig utsträckning. Bytet förutsätter emellertid, om det skall kunna förekomma i större utsträckning, att ett bytesmedel finnes tillgängligt. Penningen tjänstgör som dylikt bytesmedel och samtidigt som allmän värdemätare. Under tidernas lopp ha olika varor tjänstgjort som bytesmedel, d. v. s. som ett slags penningar. En föreställning härom ger själva ordet penningar, som härleder sig från det latinska pecus (boskap). Så småningom ha emellertid de ädla metallerna kommit att dominera som bytesmedel. Anledningarna härtill äro många. De ädla metallerna ha ett högt värde, vilket medför, att blott en ringa mängd av dem behöver användas, då man vill förvärva andra varor. De äro vidare mycket motståndskraftiga mot olika kemiska och fysikaliska påverkningar, de slitas och nötas i mycket liten utsträckning. De äro homogena, d. v. s. en viss viktsmängd av dem är vid en viss tidpunkt alltid lika mycket värd. De äro vidare i obegränsad utsträckning delbara och ha slutligen ett visserligen icke oföränderligt men dock i förhållande till andra varor rätt konstant värde. Ursprungligen uppvägdes, då en vara skulle förvärvas, den mängd ädel metall, framför allt guld, som skulle lämnas i utbyte. Redan långt före vår tideräknings början började dock offentliga myndigheter prägla mynt av ädla metaller, d. v. s. genom särskild prägel garantera myntstyckenas vikt och halt av ädel metall.

De av ädel metall präglade mynten äro emellertid icke de enda penningarna. I många länder, t. ex. i vårt land, användas guldmynt i mycket liten utsträckning i den allmänna rörelsen. Man betjänar sig i stället av de bekvämare sedlarna. Så länge dessa äro vid anfordran inlösbara med guld, fylla de exakt samma funktion som guldmynten. Deras värde följer helt de växlingar i värdet, som guldet under tiderna undergår. Som ett slags penningar tjäna också numera i mycket stor utsträckning överföringar mellan bankkonton. I stället för 1,000 kr. i guld el. sedlar lämnas t. ex. en check på 1,000 kr.

Det framhölls ovan, att de ädla metallerna bland annat hade den fördel- aktiga egenskapen, att deras värde var

tämligen konstant. Värdet har dock under tidernas lopp förändrats i betydande utsträckning. Penningens värde mätes genom varuprisnivåns förändringar. Om varuprisen stiga till det dubbla, innebär detta, att penningens värde sjunkit till hälften. Om varuprisen falla, stiger penningens värde i motsvarande grad. Då emellertid aldrig alla varor under en viss tidsperiod stiga el. falla lika mycket, måste särskilda beräkningar göras, s k. prisindex upprättas, för att mäta varuprisnivåns förändringar. Enligt en teori, den s. k. kvantitetsteorin, är penningarnas omloppshastighet tämligen konstant. En ökning av penningmängden medför därför enligt denna teori fallande penningvärde, d. v. s. stigande varupriser, medan en minskning av penningmängden medför ökat penningvärde, d. v. s. fallande varupriser. Ur denna synpunkt är det lätt att förstå, att exempelvis upptäckterna av de stora guldfynden i Californien och Australien omkring år 1850 skulle medföra stigande varupriser. Så småningom steg emellertid varuproduktionen snabbare än guldproduktionen, mera penningar behövdes för att förmedla omsättningen, och varuprisen började falla.

Det nämndes ovan, att den inlösliga banksedeln fyller samma roll som mynten av ädel metall. Från banksedeln måste emellertid noga skiljas det oinlösliga pappersmyntet. När i samband med krigsutbrottet guldmyntfoten i flertalet länder sattes ur funktion, upphörde banksedlarna i egentlig mening att finnas och ersattes med pappersmynt, som kunde produceras

i obegränsad utsträckning. Produktionen av pappersmynt tog också i flertalet länder, särskilt på grund av de låneanspråk, som från statsmakternas sida ställdes på de sedelutgivande centralbankerna, en oerhörd omfattning, vilket medförde våldsamt stigande priser. När efter kriget ett ordnat P. ånyo skulle framskapas i de olika länderna, medförde detta i sin tur för det ekonomiska livet förödande kriser. Rent teoretiskt är det emellertid icke otänkbart att med ett myntväsen baserat på pappersmynt hålla penningvärdet stabilt. Medlet härtill ha de sedelutgivande centralbankerna i diskontopolitiken.

P. är i alla länder reglerat genom särskild lagstiftning, genom vilken huvudmyntens vikt och finhet och skiljemyntens beskaffenhet bestämmas. Av ett huvudmynt kräver man, att det skall vara fullviktigt, att det skall kunna i obegränsad utsträckning användas som betalningsmedel samt att vem som helst, som har tillgång till

den metall, av vilken huvudmynten bestå, skall blott mot en mindre avgift för själva präglingen kunna få mynt präglade. Skiljemynten äro däremot underhaltiga, d. v. s. deras metallvärde understiger det värde, som de nominellt äga. De äro vidare icke lagliga betalningsmedel i obegränsad utsträckning, och de äro slutligen av lätt insedda skäl icke fritt utmyntbara, d. v. s. ingen äger rätt att påfordra att få ett skiljemynt präglat, om han kan tillhandahålla den metall, som åtgår till dess prägling. När huvudmyntet präglas av guld, sä-ges ett land ha guldmyntfot. Präglas huvudmynt av såväl guld som silver utan att något bestämt värdeförhållande mellan dem är fastställt, talar man om parallellmyntfot. Präglas huvudmynten i ett land såväl av guld som av silver och är samtidigt metallernas inbördes värdeförhållande i lag fixerat, säges landet ha dubbel myntfot.

PennPnska bergen,höjdsträckning i n. England, vattendelare mellan Irländska sjön och Nordsjön. Når 890 m. ö. h.

Pennsylva’nia, förkortat Penn. el. Pa., stat i nö. Förenta Staterna. 117,000 kvkm., 8.720,000 inv. Huvudstad Harris-burg, 76,000 inv. — P. är näst New York den tätast befolkade av staterna och i fråga om bergsbruk den förnämsta. Stora stenkols- och järnmalmstillgång-ar samt petroleumkällor. Åkerbruk och skogsbruk äro betydande. Mest odlas foderväxter, majs och vete. P. är en av Förenta Staternas främsta industristater. Ifråga om järn- och stålindustri (Pittsburg, Bethlehem) överträffas P. knappast av något annat land

i världen. Bland andra viktiga industrigrenar märkas läder-, textil-, maskin-, kvarn-, petroleum- och cementindustri.

Penny [pen’ni], plur. pence [pens], förkortas d., engelskt skiljemynt, V» shilling.

Pensé [pangse’], se Viola.

Pension [pangsjo’n], privat skola med inackordering; årligt understöd för på grund av ålder el. sjukdom ur tjänsten avgångna tjänstemän el. deras änkor och barn, utbetalat antingen av staten, vederbörande kommun,

enskilda företag el. av för ändamålet inrättade kassor el. föreningar.

Pensionsfullinäktige, som handha förvaltningen av pensionsförsäkringsfon-den, äro till antalet 7 (pensionsstyrel-sens chef, hans ställföreträdare, en annan byråchef från pensionsstyrelsen samt fyra av regeringen utsedda ledamöter).

Pensionsförsäkring, se Socialförsäkring.

Pensionsstyrelsen, ett 1914 upprättat centralt ämbetsverk, vilket sorterar under socialdepartementet och somKvist från Pepparbuske (Piper nigrum). överst blomställningar, nedtill frukter.

har att handlägga pensionsärenden enligt lagen om allmän pensionsförsäkring den 30 juni 1913.

Pensionä'r, person, som åtnjuter pension* ; lärjunge i en pension*.

Pen'sum, plur. pensa, lat., förelagt arbete, uppgift, läxa; bestämt kun-skapsmått för en examen.

Perrtagt^ny sfr-Polygon.

Pentagram', en figur, bestående av en liksidig femhörning, från vars sidor utskjuta likbenta trianglar. P. har av gammalt använts som symbol, särskilt för vissa övernaturliga ting. .....

Penta'meter, oriktig benämning pä andra versen i ett distikon. P. består av två trefotade daktyliska versled, skilda genom oföränderlig cesur.

Pentan'dria, se Sexualsystemet.

Pentateuken [-tev'ken], beteckning för de fem Moseböckerna i gamla testamentet (Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri och Deutronomium).

Pente'likon, berg nö. om Aten, Grekland. P: s marmorbrott ha såväl fordom som i nyare tid lämnat marmor till Atens palats.

Penteri' (eng. pantry), skafferi (särskilt på ett fartyg).

Pentosa'ner, en grupp i olika växtdelar (kli, hö, halm etc.) förekommande kolhydrat. Under inverkan av syror el. enzym sönderdelas de lätt,

varvid bildas pentoser (en grupp enkla sockerarter).

Pen urtima, näst sista stavelsen i ett ord.

Penza, stad i mellersta Rysslands svartjordsområde. 85,000 inv.

Peo'n, fyrstavig versfot, vars första el. sista stavelse är betonad.

Peoria [piå'ria], stad i Illinois, U. S. A. 76,000 inv. Viktig järnvägsknut. Fabriker för tillverkning av lantbruksredskap.

Peppar är namnet på åtskilliga kryddväxters frukter, framför allt arter av släktena Piper och Capsicum. Piper nigrum (familjen Piperacese, närstående Salixfamiljen) har bärlik stenfrukt med ett frö. Av de omogna fröna erhålles svartpeppar, av de mogna, sedan fruktköttet avlägsnats vitpeppar. P. hör hemma i Ostindien. Capsicum annuum (familjen Solana-ce£e) har en ofullständigt 2—4 rum-mig bärfrukt, saftlös och uppblåst, med talrika, flata frön, s. k. spansk peppar, paprika. Den odlas flerstädes

i varmare länder.

Pepparkusten, kuststräcka på Afrikas v. kust, till största delen tillhörande republiken Liberia.

Pepparmynta, se Mynta.

Pepparrot (Nasturtium armoracia) är en till familjen Cruciferse hörande mångårig, högväxt och storbladig ört, som ofta odlas (i synnerhet i trakten av Enköping) för rotens skull, som tack vare rikedomen på flyktiga oljor finner användning som krydda.

Pepsi'n, ett enzym, som finnes i mag-saften och som vid närvaro av syra (saltsyra) sönderdelar äggvita.

Pepto'n bildas, då pepsin, som bl. a. finnes i magsaft, får inverka på äggviteämnen. Handelns P. erhålles därigenom, att vegetabiliska el. anima-liska äggvitehaltiga näringsmedel t. ex. magert oxkött behandlas med pepsin. Användes som näringsmedel vid vissa magsjukdomar, för konvalescenter m. m.

Per, se An.

Pe'ra, stadsdel i Konstantinopel, företrädesvis bebodd av européer.

Perak [peira'k], malajisk skydds-stat på Malacka, se Malaj staterna.

Per as'pera ad as'tra, lat., "uppför branterna till stjärnorna", genom strid till seger.

Per capita [-ka'-], efter huvudtal d. v. s. med en röst per person.

Perception, inom filosofin beteckning för nätt och jämnt medvetna förnimmelser. — P e r c i p i e'r a, förnimma, iakttaga.

Perdu [-dy*], fr., förlorad, fördärvad, förbi av trötthet.

Pere [pär], fr., fader.

Pe'reat, lat., ned med —, död åt —.

Peréen, Palestina ö. om Jordan. Pére-Lacliaise [pär las jäs'], Paris' största kyrkogård, uppkallad efter Ludvig XIV: s biktfader Lacliaise.

Peren'na växter äro fleråriga i allmänhet örtartade växter. De fortleva under vintern tack vare rotstockar, lökar, rötter etc.

Pere noble [pär nåbbl], fr., "ädel fader", skådespelare, som i allvarliga pjäser utför fadersroller.

Perevolotj'na, köping i ryska guver-nementet Poltava. Efter nederlaget vid Poltava kapitulerade vid P. den svenska hären (1 juli 1709) under befäl av Lewenhaupt inför en underlägsen rysk liärstyrka. Denna till synes onödiga kapitulation blev en för svenskarna olycksdiger vändpunkt i kriget mot tsar Peter.

Perfekt', färdig, fullbordad, fulländad.

Perfek'tum, verbform, uttryckande fullbordad handling i närvarande tid (hon har gått hem).

Perfi'd, trolös, svekfull, lömsk, falsk.

Perforation, genomborrning, genombrott.

Perfore'ra, genomborra.

Pergament', skinn av får, get, kalv, åsna el. svin, som avhårats, glattsli-pats och torkats. P. användes till bokband, trumskinn m. m. Namnet P. härleder sig från staden Pergamon i Mindre Asien, där under antiken en betydande tillverkning av P. bedrevs.

Persamenfpapper framställes genom att olimmat papper behandlas med koncentrerad svavelsyra.

Pergamon el. Pergamos, stad i det forntida Mysien i Mindre Asien och huvudstad i det Pergam en iska riket. Detta grundades av Filetairos 281 f. Kr. och blev en romersk provins 129 f. Kr. P. hade ett berömt bibliotek. I modern tid ha omfattande utgrävningar företagits i P. Det viktigaste fyndet är en kolossal altar-byggnad, i vilken ingår ett reliefarbete, föreställande gudarnas strid mot jättarna (Gigantomakien).

Pergramott', se Bergamott.

Per'gola kallas en av slingerväxter övervuxen pelargång.

Perier, se Casimir-Perier.

Periferi', omkrets. Adjektivet periferisk betyder i bildlig bemärkelse, oväsentlig.

Perifra’s, omskrivning.

Périgueux [perigö’], stad i franska departementet Dordogne. 30,000 inv. Talrika byggnadsminnen från romartiden (l:a—3:e årh.).

Perihe’lium, den punkt av en planets (t. ex. jordens) bana, som ligger närmast solen. Den motsatta punkten av banan, som ligger längst bort från solen, kallas aphelium.

Pe’rikles, 499—429 f. Kr., grekisk statsman, en av forntidens ädlaste

gestalter. Som ledare för det demokratiska partiet i Aten uppträdde P. mot Kimon, som företrädde det aristokratiska partiet. Efter Kimons död (449) blev P. Atens härskare i egenskap av strateg. Med sin glänsande talarför-måga utövade P. ett oinskränkt inflytande på befolkningen. Han genomdrev flera demokratiska reformer och verkade oerhört för främjande av vetenskap och konst. Särskilt intresserade han sig för Atens förskönande och lät smycka staden med ståtliga byggnader.

Peri’m, ”österns Gibraltar”, ö i Bab-el-Mandebsundet. Fästning, uppförd av engelsmännen; jämte Aden behärskar P. inloppet till Höda havet.

Perio’d, tidrymd.

Periodicite’t, omlopp, återkomst inom viss tid.

Perio’disk, regelbundet återkommande.

Perio’diska systemet, se Mendelejeff.

Perio’disk skrift, skrift, vars delar el. häften regelbundet utkomma med bestämda mellantider.

Perio’(lomformare, anordning för transformering av en växelström till högre el. lägre periodtal. P. består av en motor, som drives av den ström, vars periodtal skall ändras. Denna motor driver i sin tur en generator.

Peripate’tiska skolan, se Aristoteles.

Perislco’p, ett optiskt instrument, som användes inom militärväsendet, framför allt på undervattensbåtar, för att möjliggöra överblick av områden, som observatören icke direkt kan överblicka. P. består av en vertikal tub, som är rörlig dels i hoj dled dels kring sin längdaxel.

Peristalti’k, en vågformigt fortskridande sammandragning, som försiggår

i magsäck och tarmar vid födans bearbetning.

Perka’l, ett ganska tätt, lärftvävt bomullstyg. De grövre sorterna likna kattun.

Per’kele och Piru, i finska mytologin benämningar på den onde.

Perkussion, en undersökningsmetod, vid vilken man använder sig av anslag mot kroppsytan med finger el. hammare. Vanligen slår man ej direkt mot kroppsytan utan mot ett finger el. mot en platta, som lägges på huden.

Perm, stad i ö. Ryssland, i förra guvernementet P., vid floden Kama,

74,000 inv. Har stora kanongjuterier. Viktig ort för varuutbytet mellan Ryssland och Sibirien.

Permanent’, ständig, oavbruten, stående. Motsats: intermittent.

Permanenta internationella domstolen, sé Nationernas Förbund.

Permanenfvitt, ett färgämne, bestående av bariumsulfat [BaS04],Permeabilite’t. — 1. Den förmåga att genomsläppa vatten, som jord- och bergarter besitta. — 2. Om en kropp införes i ett magnetiskt fält, blir den själv magnetisk. Styrkan av kroppens magnetism beror emellertid ej blott på styrkan av magnetfältet utan även på kroppens egen beskaffenhet. Kropparna sägas på grund härav ha olika P. Sådana ämnen som järn, som bliva starkt magnetiska, sägas ha stor P. —

3. Hinnors förmåga att genomsläppa vätskor och i dem lösta ämnen. Jfr Halvgenomträngliga hinnor (semipermeabla hinnor).

Permission, lov, tillåtelse; tjänstledighet. — P e r m i 11 e’r a, bevilja tjänstledighet, hemförlova, giva ledighet.

Perm’perioden el. Dyasperioden, den sista av de paleozoiska perioderna (jfr Geol. perioder), finnes ej representerad genom avlagringar i Sverige. Perm-formationens djur och växtliv liknar närmast stenkolsperiodens. Klimatet

i Europa och Nordamerika var torrt och ökenartat, vilket framgår av talrika förekomster av gips och bergsalt i permformationen. På de sydliga kontinenterna har däremot under P. en istid rått, vilken lämnat spår efter sig i form av förstenade moräner och isrefflade hällar tillhörande permformationen (t. ex. i Sydafrika och Sydamerika).

Pernambueo [-bo’ko]. — 1. Stat i ö. Brasilien. 130,000 kvkm., 2.2 milj. inv.

— 2. Huvudstad i staten med samma namn, 240,000 inv.

Per’nau, hamnstad i Livland vid floden av samma namn. 19,000 inv.

Perniciö’s, skadlig, fördärvlig, dödsbringande.

Perniciö’8 anämi’, se Blod.

Perpendik’el. — 1. En rät linje, som är vinkelrät mot en annan rät linje.

— 2. En ibland använd benämning pä pendeln i ett pendelur.

Perpendikulsi’r, lodrät.

Perpendikulii’rstil, inom byggnadskonsten benämning på en engelsk avart av gotiken, karakteriserad av tätt ställda, lodräta linjer (refflor, pelare). P. uppstod under slutet av 1300-1.

PerpetuelF, oavbruten, ständig.

Perpe’tuum mo’bile användes vanligen som beteckning för maskiner, som skulle kunna vara i ständig rörelse, d. v. s. utföra arbete, utan ständig tillförsel av energi. Eliuru konstruktionen av en dylik maskin strider mot naturlagarna, har under tidernas lopp mycket arbete nedlagts på åstadkommande av ett P.

Perpignan [-pinjang5], sy dfransk stad, belägen vid foten av ö. Pyrenéerna. 54,000 inv. Handel med vin, kork, olja.

Perplex’, bestört, förvirrad, handfallen, villrådig.

Perrault [pärrå’], Charles, 1628— 1703, fransk författare, framför allt känd för sin mästerliga sagosamling Contes de fées.

Perrong’, översta planet av en framspringande trappa; plattform, av-stigningsplats utmed ett järnvägsspår.

Persberg, gruvsamhälle vid det viktiga järnmalmsfältet med samma namn, ö. Värmland, nära gränsen till Västmanland. 850 inv.

Persbergs malmfält, Värmland, med rika järnmalmsfyndigheter (svartmalm), som brutits redan under medeltiden. Nutida produktion omkring

30,000 ton.

Perse’del, plagg el. föremål, hörande till en persons klädförråd el. utrustning.

Perse’fone, i den grekiska gudasagan underjordens drottning, gemål till Pluto.

Persei’derna, en meteorsvärm, som ofta ger anledning till stjärnfall i mitten av augusti.

Perse’polis, en av huvudstäderna i det forntida persiska riket. P. låg ej långt från floden Polwars förening med

Kur. Det var begravningsplats åt konungarna och grundlädes troligen under 6:e årh. f. Kr. I P. funnos flera ståtliga palats, som dock brändes av Alexander den store, men av vilka ruiner ännu finnas bevarade.

Per’seus [-sevs], enligt den grekiska gudasagan son av Zeus och Danae. P. avhögg gorgonen Medusas huvud och äktade konung Kefeus’ dotter Andro-meda, sedan han räddat henne från ett havsodjur. Han härskade som konung i Tiryns och grundläde Mykene.

Per’seus, stjärnbild på n. stjärnhimmeln. Jfr Stjärnhimmeln.

Perseveration, en benägenhet att upprepa samma sak. Samma föreställning uppdyker ideligen i medvetandet. Man kan t. ex. ej bli fri från en melodi. P. förekommer hos normala personer särskilt vid uttröttningstillstånd samt

i utpräglad grad vid vissa sinnessjukdomar.

Persia’n, ett slags svart lammskinn. Se Fårsläktet.

Per’sien, monarki i v. Asien, gränsar i ö. till Afganistan och Baluchi-stan, i n. till Transkaspien och Kaspiska havet, i v. till Mesopotamien,

i s. till Persiska viken och Arabiska bukten. Areal omkring 1,650,000 kvkm. Omkring 10 milj. inv. Huvudstad Te-heran. P. är till största delen ett högland (omfattar större delen av Irans högslätt) med höga randberg, bland vilka märkas Elbruskedjan i n. med Demavend (5,700 m. ö. h.). Endast bergen ha något rikligare nederbörd, eljest är klimatet torrt med kalla vintrar och lietä. somrar. Av landets areal beräknas 75 % vara öken, 10 % betesmark, 10 % odlad mark och 5 % skog. Floderna äro relativt obetydliga och i det inre sina de ut i öknar el. utmynna i saltsjöar och sumpmarker (Kevirs). Bergstrakterna, särskilt Elbrus sluttningar, ha rika skogar av ädla lövträd. Trädgränsen ligger där på omkring 2,500 m. höjd; däröver vidtaga präktiga betesmarker. Det inre landet, som till stor del upptages av saltöknar, är fruktbart endast i oaser, som vattnas från närliggande berg. Här frambringas en mångfald sydfrukter, såsom dadlar, oliver, mandel, persikor, fikon, aprikoser, apelsiner. Vidare odlas vete, ris, vin, sockerrör, mullbärsträd, bomull, tobak, opium. Husdjuren äro främst last-och riddjuren kamel, dromedar, häst, mulåsna och åsna samt får, getter och fjäderfä. Nötkreatur spela en mera underordnad roll. Viktigaste exportvaror äro bomull, mattor, opium, ris, hudar och skinn, vete, silke, gummi, tobak. Största delen av exporten går till Ryssland. Importens största poster äro bomullstyger, socker, te, metaller och metallvaror. Den inre handeln är betydlig och förmedlas i stor utsträckning genom karavaner. Av befolkningen beräknas endast en tredjedel vara äkta perser (den iranska grenen av indogermanerna), i v. leva kurder, och bland de till 2.5 milj. uppskattade nomaderna förekomma ett stort antal från omgivande länder invandrade stammar. Religionen är övervägande muhammedansk med ett flertal sekter. P. regeras av en schah (”konungarnas konung”), som till 1906 var envåldshärskare. Sedan 1926 är P. konstitutionell monarki med en representation av en kammare med 120 deputerade. P. har varit ett tvistefrö mellan England och Ryssland, vilka växelvis haft största inflytandet. Krigsmakten är obetydlig och illa organiserad. Sedan 1911 ha svenska officerare inlagt stor förtjänst om orga-_ nisation och utbildning av ett rege-' ringsgendarmeri på några regementen, vilka torde utgöra arméns värdefullaste del — Historia. I äldsta tider beboddes hela Iran av indoeuro-peiska folk, arier. På SOO-t. f. Kr. omnämna assyriska kilinskrifter ett land Medien, utgörande nv. delen av nuvarande P. Mediska lydfurstar styrde i P., men dessa störtades omkring 550 f. Kr. av Kyros av akemenidernas ätt. Kyros grundläde det stora persiska väldet och underlade sig Medien. Akemeniderna härskade i P. till 331 f. Kr. Kambyses besegrade Egypten och Darius I intog bland annat Tracien samt började för perserriket ödesdigra strider med grekerna

(jfr Greklands historia), som besegrade perserna i flera drabbningar (Maraton 490, Salamis 480, Plataia 479). Darius III besegrades (vid Granikos 334, Issos 333, Gaugamela 331) av den macedoniska konungen Alexander den store, vilken erövrade hela perser-riket. Omkring 300 f. Kr. kom P. under seleukidernas välde. Bak-trien bröt sig emellertid ut omkring 250 f. Kr. och bildade ett självständigt rike och ungefär samtidigt gjordes även Partien oberoende av arsaci-derna. Både de seleukidiska och bak-triska väldena störtades av arsacider-na, och P. blev en del av partiska väldet. — Medeltiden. 226 e. Kr. gjorde sig de inhemska sasanider-n a till herrar i P. och

härskade ända till 641, då de besegrades av muhammedanerna. P. blev en provins under kalifatet i Bagdad. Emellertid härskade kaliferna från 800-t. endast till namnet i P., som i själva verket styrdes av självständiga inhemska dynastier, vilka för längre el. kortare tid lyckades komma till makten. S e 1 d s c li u k e r n a härskade i P. 1039—1194. 1097 gjorde sig k o v a-r e s m-s chaherna oberoende och härskade över en del av P. 1220 erövrades perserriket av mongoler-n a under Djingis kan. Från honom härstammade i 1-k a n e r n a s dynasti. Omkring 1395 erövrade tatarerna under Timur P., vilket ingick som en del i det av honom bildade nya mongoliska världsriket. Timuriderna störtades 1468 av t u r k m enern a, vilka lade under sig det persiska riket. — Nyare tiden. Turkmenerna efterträddes av en inhemsk kungaätt, s a* f i derna (1499—1736). Under den störste härskaren av denim ätt. Abbas I (1586—1628) gjordes vidsträckta erövringar. 1736—47 härskade N a d i r Sch a h i P., men efter hans död vid-togo långvariga inre stridigheter, tills den kurdiska se n d-dynastin gjorde sig till herrar över så gott som hela P. Denna ätt störtades av k a-d j a r-dynastin (1795—närvarande tid). Under 1800-t uppkommo gränstvister, vilka ledde till krig med Ryssland (1800—13, 1825—28) och Turkiet (1821—25). England och Ryssland rivaliserade därefter om inflytandet över P. På grund av förvecklingar med Afga-nistan, där engelskt inflytande var rådande, kom P. i krig med England (1856—57). Efter freden behärskades P. så gott som fullständigt av England. 1907 ingingo England och Ryssland en överenskommelse, i vilken P: s oberoende garanterades. Under världskriget sökte tyskarna få inflytande i I\, men engelska trupper togo ledningen över landet, som hotades av anarki. 1919 ingick P. en ny överens-

kommelse med England, vilken dock senare annullerats i samband med ett av den patriotiska oppositionen genomfört systemskifte i regeringen.

Persienn’, spjäljalusi, fönsterskärm av parallellt hopfogade, rörliga träribbor.

Persifle’ra, förlöjliga, håna, göra narr av. — Persiflage [-a’sj], hån, gyckel. — P e r s i f 1 ö’r, hånare.

Per’sika, se Prunus.

Persilja (Petroselinum sativum), en ört med gröngula blommor och de övre bladen rundade, de nedre flikade. En variant, Bladpersilja, har krusiga blad och odlas som kryddväxt.

Per’siska viken, mellan Arabien och Persien, från Arabiska havet inskjutande och med detta genom Ormus-sundet förbunden havsvik, i vars innersta del Sjatt-el-arab, Tigris’ och Eu-frats gemensamma utflöde, bildar ett vidsträckt delta.

Per’sis*k syrén, se Syrén.

Persiste’ra, vidhålla, framhålla, kvarbliva.

Per so’na, lat., egentligen skådespe-larmask, skådespelarroll, karaktär, person. — P. gr a’t a, omtyckt, gärna sedd person. — P. i n g r a’t a, misshaglig person.

Personage [-a’sj], roll i ett skådespel; person, som verkar underlig el. misstänkt.

Persona’1, samtliga personer, anställda i ett ämbetsverk, en affär, vid en teater etc.

Persona’lier, uppgifter om en person, särskilt i ett mera personligt hållet liktal.

Persona’lunion, se Union.

Personhistoriska samfundet kallas sedan 1905 det 1876 stiftade Autograf-sällskapet. P. utger Personhistorisk tidskrift.

Personifie’ra, förkroppsliga, såsom personer framställa allmänna begrepp, livlösa ting etc.

Personliga pronomen, se Pronomen.

Person’ne, N. E., f. 1850, skådespelare, huvudsakligen verksam vid Dramatiska teatern. P. har utgivit teaterhistoriska arbeten.

Perspekti’v, en ritnings el. en tavlas riktiga återgivande av föremål, sedda från en viss synpunkt. Tänker man endast på föremålens begränsningslin-jer, talar man om linearperspektiv. Med hänsyn till de skuggor, föremålen kasta, talar man om skuggperspektiv. Med tanke på den färgförändring, som luftlagren medföra, särskilt för mera avlägsna föremål, talar man om luftperspektiv. Befinner sig åskådarens öga högt över föremålen, talar män om fågelperspektiv. Tänkes föremålen skådade underifrån, talar man om grodperspektiv. — P. betecknar i

överförd betydelse ./även • fraihtidsuf-sikt. "'•?

Persson. — 1. K. P. (i Stalierliult), 1844—1925, riksdagsman, 1881—1918 ledamot av andra kammaren. P. tillhörde lantmannapartiet och erhöll en mängd uppdrag. Han tjänstgjorde5 bland annat sju gånger som statsrevisor. — 2. D. P. (i Tällberg), 1850— 1918, riksdagsman, ledamot av andra kammaren 1891. Han tillhörde frän början gamla lantmannapartiet, var därefter vilde men medverkade sedan vid bildandet av det liberala samlingspartiet.

Persvade’ra, övertala, intala.

Perth [pcerth]. — Stad i Skottland i grevskapet av samma namn. 36,000 inv. • Har spelat en stor roll i Skottlands historia. — 2. Huvudstad i Västaustra-lien, vid Indiska havet. 175,000 inv. En av Australiens viktigaste handelsstäder. Hamnstad är Fremantle, 27,000 inv.

Perturbation, störning, t. ex. tillfälligt uppträdande förändring av jordmagnetismen.

Peru’, republik i v. Sydamerika, i v. gränsande till Stilla havet, i n. till Ecuador, i ö. till Brasilien och Bolivia, i s. till Chile. 1,355,000 kvkm. Uppgifterna om folkmängdens storlek variera; sannolikt torde den uppgå till omkring 6 milj. Därav är omkring % indianer, % mestiser, i övrigt huvudsakligen kreoler och européer. Religionen är romersk-katolsk. P. upp-fylles till största delen av Andernas bergskedjor. Klimatet är synnerligen torrt. Bland jordbrukets produkter märkas ris, kakao, kaffe, socker, bomull. Bergsbruket är sedan gammalt ett viktigt näringsfång (koppar, bergolja, silver), industrin är obetydlig och arbetar så gott som uteslutande för hemmamarknaden. P. styres av en president, vald på 5 år. Folkrepresentationen utgöres av en kongress på två kamrar, vilkas ledamöter väljas på 4 år genom direkta val. Huvudstad Lima, 190,000 inv. — Histö-r*i a. Ursprungligen bodde i P. flera ’ olika indianfolk, vilka slutligen upp-gingo i inkafolket, som härskade i P. vid tiden för européerna's ankomst. Inka var det mest civiliserade indianfolket och uppbyggde ett väldigt rike, vilket erövrades av spanjorerna (1531 —41) under Francisco Pizarro. 1542 blev P. ett spanskt vicekungadöme. I början av 1800-t. började P. en kamp för sitt oberoende. 1821 förklarade sig P. som självständig republik. Däref- ’ ter följde en period av strider mot/ spanjorerna, som dock besegradésr 1S24, samt inbördes oroligheter. 1856 antogs en ny författning. Under Ra-mon Castillas presidentskap (1845—51. 1855—62) återställdes ordningen och landet fick en period av jämförelsevis lugii.. utveckling.. 1879^—83 fördes ett olycksbririgandé krig mot Chile, till vilket land avträddes provinsen Tara-paca. Senare ha flera gränstvister förekommit mellan P. och kringliggande stater.

'Peru’balsam, ett tjockflytande, mörkbrunt, vaniljluktande balsamharts, som bland annat innehåller fri kanelsyra samt estrar av kanel- och bensoesyra.

Perugia [-ro’dja]. — 1. Provins i mellersta Italien, omfattande landskapet Umbrien. 10,000 kvkm., 737,000 inv.

— 2. Huvudstad i P. 1., 73,000 inv. Sidenfabrikation.

Peru’guano, se Guano.

Peru’k, hårbeklädnad av löshår.

Peru’kstoek, person med trånga och förlegade åsikter, träskalle.

Peru’strömmen el. Humboldtström-men, kall havsström i Stilla oceanen utmed mellersta delen av Sydamerikas v. kust.

Peruzzi {pe.ro tt’si], B., 1481—1537, italiensk arkitekt och målare, verksam i Siena och Rom. P. var en av

renässansens förnämsta konstnärer, särskilt framstående som dekoratör. Bland hans arbeten må nämnas Pa.lazzo M a s s i m i i Rom.

Pervers’,, onaturlig, förvänd.

Perversite’t, förvändhet, omkastat läge av organ, onaturlig riktning av driftlivet, särskilt det sexuella.

Peschawar [peisja’uö], se Peshawar.

Pese’tasj spanska myntenheten. En guldpesetas = en franc = 0.72 kronor.

Peshawar [peisja’uö], engelskt för-valtningsdistrikt i Punjab, Främre Indien, med huvudstad av samma namn (100,000 inv.). Handeln på Afgani-stan går till stor del över P., som på grund av sitt läge vid Khyberpasset har stor strategisk betydelse.

Pe’so, myntenhet i åtskilliga länder. En mexikansk guldpeso = % dollar «= 1.86 kronor. En argentinsk guldpeso = 5 franc = 3.60 kr. P. är även myntenhet i Bolivia, Chile, Colombia, Uruguay m, fl. länder. P. är slutligen, även benämning på silvermyntet pias-ter i Spanien.

Péssa’rium, livmoderring. Jfr Fram-fall.

Pessimism» inom filosofin en tankeriktning, som anser tillvaron sämre än intet; Då lidande och lycka ej kunna mätas, blir P. i hög grad en personlig temperamentssak. Man betecknar även som P. en benägenhet att ' särskilt framhäva tillvarons sämre sidor, att se allting mörkt: Bland filosofer méd pessimistisk riktning kunna nämnas Schopenlianer, E. v. Hartmann och Lfeopardi.

Pest, se Budapest.

Pest, fordom benämning på rätt olikartade farsoter med stor dödlighet.!l Numera avser man med P. böldpest,

en sjukdom, som upprepade - gånger härjat i Europa, våldsammast under 1300-1, (digerdöden).: Sedan två århundraden tillbaka lia endast -mindre epidemier förekommit i Europa (i hamnstäder och i Ryssland). Sjukdomen härjar alltjämt i Asien och möjligen i Afrika och sprider sig frän dessa härdar med resande etc. samt framför allt med råttor. 2—7 dagar efter smittotillfället uppträda häftig feber och illamående samt ömmande ansvällningar av lymfkörtlar, framför allt i ljumskarna meri även i axelhålorna el. på halsen. Dödligheteii är mycket stor (G0—90%).

Pestalozz’i, J. Ii., 1746—1827, schweizisk pedagog. P. grundläde flera uppfostringsanstalter. Hans arbete för införande av åskådningsundervisning i ' småbarnsskolor har h^ft banbrytande betydelse.

Peter,'kejsare av Brasilien. — 1. P. I av Alcantara, 179S—1834, sön till Johan VI av Portugal, kejsare av Brasilien 1822—31. 1826 blev P. efter sin fader konung av Porttföal men överlämnade s. å. kronan åt sin dotter. — 2. P. II av Alcantara, 1825—4)1,.. son till den förre, vid' vars tronavsägelse 1831 lian blev Brasiliens kejsare. P. var allmänt aktad för sina humana tänkesätt ocli " genomdrev flera reformer men mäste till följd av en militärrevolt 1889 fly till Europa.

Peter, ryska kejsare. — 1. P. I den store, 1672—1725, skaparen-av dét moderna ryska riket, son till tisar Alék-sej. 1689 besteg P. Rysslands tron. Med utlänningars hjälp omorganiserade han sin här efter europeiskt mönster och efter omfattande resor i Europa, under vilka lian bland aiiriät studerade skeppsbyggeri i Holland, återvände han för att införa europeisk civilisation i sitt rike. Med järnhård energi igångsatte han ett omfattande reformarbete ocli grundade huvudstaden Petersburg. För att skaffa Ryssland tillträde till Svarta havet och östersjön bekämpade hah turkar och svenskar (se Nordiska kriget). Genom sin seger över Karl XII förvärvade' P. åt Ryssland de svenska östersjöprovinserna och Viborgs län (freden i Nystad 1721). 1724 lät P. till efterträdare åt sig kröna sin andra gemål Katarina, sedan-hans son i förstå-giftet, Aleksej, dött i fängelse, där häri insatts för högförräderi. —2. P. II, 1715—30, den förres sonson, sön till tronföljaren Aleksej, éftérträdde kej-, sarinnah Katarina 1727. P. var den •siste manlige-ättlingen 'av liuset Ro-manov. — 3. P. III, 1728—62, dotterson till P. I, son till hertig Karl 'Fréd-rik, av, Holstein-GOttorp, utnämndes av kejsärinnan Elisabet till rysk tronföljare, sedan

han avböjt ett svensktanbud. P. tillträdde regeringen 1762. Han slöt fred med Preussen och rustade sig för ett angrepp mot Danmark. Emellertid hade hans tydliga preussiska sympatier gjort honom illa omtyckt och till följd av en palatsrevolution tvangs han att abdikera (1762) till förmån för sin gemål, Katarina av Anhalt-Zerbst. S. å. mördades han, sannolikt på anstiftan av en av Katarinas gunstlingar.

Peter I Karageorgevitj, konung av Serbien, 1844—1921, son till furst Alexander av Serbien, efter vars avsättning han vistades utomlands. P. blev serbisk konung 1903 efter mordet på konung Alexander och drottning Draga.

Peter Eremiten, Peter av Amiens, d. omkring 1115, munk, som enligt traditionen gav upphov till första korståget, i vilket han själv deltog.

Peterhof, stad i Ryssland på s. stranden av Finska viken, nära Leningrad. P. var förr kejserligt sommarresidens. Slottet P. anlades av Peter den store år 1711.

Peter-Pauls-i'ästning:en, förr fästning i Leningrad, numera använd såsom statsfängelse. P. är belägen snett emot Vinterpalatset. Inom fästningen finnes en katedral, som förr var begravningsplats för kejserliga familjen.

Petersburg:. — 1. Sankt P. kallades 1914—1924 Petrograd; nu är dess officiella namn Leningrad*. — 2. Hamnstad i Virginia, U. S. A., s. om Ricli-mond. 31,000 inv.

Peterskyrkan i Rom började uppföras 1506 efter ritningar av Bramante. Sedermera medverkade flera arkitekter, framför allt Miclielangelo, som utformade huvudkupolen. Huvudplanen för P. är ett grekiskt kors. Senare tillfogades emellertid ett långhus. Platsen utanför P. ordnades av Ber-nini. Kyrkan invigdes 1626. Den är kristenhetens största kyrka. Därnäst komma domkyrkan i Milano, S : t Pauls-katedralen i London och Kölnerdomen.

Peters ön-Ber ger, O. V., f. 1867, kompositör, musikrecensent, musikskriftställare. Sedan 1921 ledamot av Musikaliska akademien. Bland r: s kompositioner märkas romanser, kvartetter, musikdramer (A r n 1 j o t, Do-m e d a g s p r o f e t e r n a).

Peterspenningren, medeltida skatt till påvestolen. Redan på 700-t. erlades en sådan skatt från England. Senare infördes den även i Danmark, Polen, Norge och Sverige. Den betalades emellertid aldrig från hela Sverige och upphörde på 1500-t. Den nutida ”peterspenningen” är en frivillig gåvoinsamling till påvestolen.

Petersson. — 1. P. A. P. (P. i Pä-boda), 1860—1920, politiker, 1894—190K ledamot av andra kammaren, där han

blev en av de ledande inom lantmanna-partiet. 1905 och 1906—09 var han jordbruksminister. Han övergick sedermera till det liberala partiet, som insatte honom i första kammaren, 1910—1919. 1911—14 och 1917—20 var P. åter jordbruksminister. Därefter var P. till sin död ett halvt år senare landshövding i Stockholms län. — 2. A. R., 1868— 1925, skulptör i Döderhult, som utfört humoristiskt karikerande träskulpturer samt utmärkta djurskulpturer.

Petimä’ter, sprätt, fjant.

Petit [peti’1, fr., liten. Tryckstil i storlek mellan korpus och nonparelj, t. ex. Petit.

Petition, ansökning, begäran, ansöknings-, böneskrift.

Petit-maitre [pötimä’tr], se Peti-mäter.

Peti’tum, önskemål.

Petjora. [petsjå’ra], rysk flod, som upprinner i n. Ural och utfaller i Ishavet, där den bildar ett vidsträckt delta. Längd 1,4S0 km. P. är till största delen av sitt lopp segelbar och äu av stor vikt som samfärdsled.

Petrar’ca, Francesco, 1304—74, italiensk skald och lärd. P. vistades tidvis vid påvens hov i Avignon och i Rom, tidvis i det lugna Vaucluse nära Avignon. Samtiden ärade honom som den förnämste bland lärde och skalder. Han författade flera arbeten på latin, såväl på vers som på prosa. Eftervärlden har emellertid högst skattat hans

lyriska alstring på italienska, II c a n-z o n i e r e, en samling dikter, analy-serande skaldens eget känsloliv. De mest berömda äro sonetterna till Laura, P: s kvinnoideal. P. är den förste av renässansens stora humanister och därtill den förste skalden i modern mening.

Petril'ika’t, förstening*.

Pe’trog:rad, se Leningrad.

Petrog:rafi\ vetenskapen om de bergarter. som uppbygga jordskorpan, deras kemiska och mineralogiska sammansättning, struktur, geologiska' fö-rekomstsätt, bildning och omvandlingar.

Petroleum, se Bergolja.

Petro’nius, G., d. omkr. 66 e. Kr., romersk konsul, som sedermera blev kej-sar Neros gunstling. Han förde ett förfinat njutningsliv och var sin tids auktoritet i frågor rörande smak och god ton (arbiter elegantiarum). Dä P. slutligen föll i onåd hos Nero, lät han öppna pulsådrorna vid handleden och förblödde långsamt, medan man på hans befallning läste lätta dikter för honom. Man anser, att P. författat Trimalchios middag, en samtidsskildring, vittnande om utomordentlig människokännedom och satirisk blick. Petropav’lovsk. — 1. Stad i Västsi-birien vid sibiriska järnvägen. 45,000 inv. — 2. Obetydlig stad på Ivamtjat-kas ostkust med en utmärkt liamn.

Petrosavodsk’, huvudstad i ryska sovjetrepubliken Karelen, på v. sidan av Onegasjön. 30,000 inv.

Petrus, en av Jesu apostlar, vilken ursprungligen liette Simon. Enligt traditionen skall han ha verkat även i Rom, varför påvarna räkna sig som P: s efterträdare. P. avbildas ofta med en nyckel, symboliserande den rätt han enligt Mat. 16 fick av Jesus att meddela el. vägra syndaförlåtelse.

Pefsamo, ”Tallskogslandet”, norska Peisen, ryska Petjenga, landskap i nordöstligaste Finland, ö. om Pasvik älv. 10,150 kvkm. 1,700 inv., varav nära hälften lappar. P. tillhörde Ryssland sedan 1826, då en del områden vid Ishavet ö. om Varanger skiftades, men tillerkändes Finland genom freden i Dorpat är 1920. Härigenom erhöll Finland kuststräcka vid Norra Ishavet.

Petsclio’ra, se Petjora.

Pettersson, J. G., f. 1866, borgmästare i Södertälje, medlem av andra kammaren 1900—24. Socialminister 1926.

Petföfi, S., 1823—49, ungersk lyriker. P. anses som Ungerns förnämste lyriske diktare. Bland hans arbeten må nämnas diktsamlingarna Cypressblad och K ä r 1 e k e n s p ä r 1 o r. Under 1848 års revolution och det därpå följande ungerska frihetskriget eldade han sina landsmän med hänförda sånger. Han försvann i slaget vid Sege svar 1849.

Peu ii peu [pö a pö], fr., sä småningom, efter hand.

Pfalz, gemensam beteckning för tvenne områden i sv. Tyskland, av vilka det ena, Ober-Pfalz (omkring 9,000 kvkm.), tillhör Bayern och det. andra, Unter-Pfalz (Rhen-Pfalz), ligger vid Rhen och förr utgjorde ett grevskap (80,000 kvkm.), vars regenter, pfalz-grevarna, spelat en stor roll i Tysklands historia. De residerade dels i Mannheim, dels i Heidelberg. Unter-P. har delats mellan Baden, Bayern, Hessen och Preussen.

Pfalzgrreve, ursprungligen hög ämbetsman, ofta domare, vid de frankiska, senare vid de tyska kejsarnas hov; tysk riksfurste (jfr Pfalz).

Pfalziska ätten, svensk konungaätt, utgörande en gren av ätten Wittels-bacli i Pfalz och Bayern. Pfalzgreven Karl Gustav, dotterson till Karl IX av Sverige, blev 1649 svensk tronföljare och konung av Sverige 1654. Med sonsonen Karl XII utdog hans ätt på manssidan (1718), med drottning Ulrika Eleonora även på kvinnolinjen (1741).

Pfennig, tyskt skiljemynt - Vjoo mark.

Ph, ord, som ej finnas under Ph, sökas under F. ,

PhaHus, se Fallos.

Phanerogra’mae, se Fanerogamer.

Phi’dias, se Fidias.

Pliiladerphia, stad i Pennsylvania, U. S. A. 1,900,000 inv., därav mänga svenskar, vilka bilda egen församling. P. är den tredje i ordningen av Förenta Staternas städer och har betydande industri, huvudsakligen för tillverkning av maskiner, textil- och lädervaror, socker och kemikalier. Export av petroleum, bomull, kol, socker, spannmål.

Philippe [filip'], fl*., Filip.

P-hjöng-yang;, se Pjöng-jang.

Phlox, Flox, vanligen fleråriga örter med motsatta blad och vackert färgade blommor. Flera arter odlas som prydnadsväxter, såsom Höstsyre n, Sommar flox och V å r f 1 o x.

Pho’bos, astr., en av Mars’ månar. Se Mars.

Phoebe [fö’be], enligt den romerska gudasagan ett binamn till Diana, enligt den grekiska gudasagan en kvinnlig gudomlighet, tillhörande titanerna.

Phoebus [fö’bus], Foibos*.

Phoenix [fö*nix], se Fenix.

Phos’plioros, månadsskrift, utgiven i Uppsala 1810—13 av P. D. A. Atterbom och V. F. Palmblad. P. var nyromantikernas speciella organ.

Pi, tt, förhållandet mellan en cirkels omkrets och dess diameter. P. kan icke exakt, angivas, men dess närme-värde har beräknats med ända upp till 500 decimaler. Approximativt kan P. sättas lika med 3.1416.

Piacenza [-tjentsa]. — 1. Provins i n. Italien. 3,000 kvkm., 281,000 inv. — 2. Befäst stad vid Po, huvudstad i P. 1.

44,000 inv.

Pianis’simo, mus., förkortas pp., mycket svagt.

Pia’no (förkortat p.), it., mus. — 1. Sakta, med svagt anslag. — 2. Se Pianoforte.

Pianoforte, piano, hammarklaver, skiljer sig bl. a. från de gamla klave-ren därigenom, att hammaren, som slär mot strängen, efter anslaget medels en fjäder genast tryckes tillbaka, så att strängen blir fri. Tonen blir härigenom klangfullare. Som P:s uppfinnare räknas en italienare, Cristofori, som levde i början på 1700-1. Efter P:s utseende skiljer man på taffel, som är rektangulär; flygel, som är vingformig; och pianino, som har lodrätt ställda strängar.

Piaster. — 1. Turkiskt skiljemynt = Vioo turkiskt pund el. ungefär 16 öre. En turkisk silverpiaster har ett värde av ungefär 9 öre. — 2. Egyptiskt mynt = Vioo egyptiskt pund.Piazza [-attfsa], it., torg,, offentlig plats, bred gjitä.

Pic, fr., se Pik.

Picador [-då’r], sp., beriden tjur-fäktare, vilken med'lindriga lansstyng retar tjuren.

Picardie [-di’], gammal provins i n. Frankrike vid Engelska kanalen. 13,000 kvkm. En bland Frankrikes bördigaste trakter med betydande produktion av spannmål och sockerbetor.

Picasso [-kas’å], P., f. 1881, spansk målare, verksam i Paris. P. räknas som kubismens upphovsman. Hans senare tavlor ha ytterst fantastisk och tillkrånglad komposition.

Piccadil’Iy, namnet på en av Londons huvudgator.

Piccini [pittji’ni] el. Piccinni, 1728 —1800, italiensk operakompositör. P. flyttade 1776 till Paris, där han vann stor framgång med sina operor (R o-1 a n d, Cecchina m. fl.)- Mellan P: s och Glucks anhängare (”piccin-nister” ocli ”gluckister”) fördes en musikhistoriskt ryktbar strid.

Pichin'cha, vulkan i Anderna, belägen i en provins av samma namn, Ecuador- Når 4,790 m. ö. h.

Pickelhuva, en med spets försedd hjälm, som särskilt använts i Tyskland.

Piek'els el. pickles, grönsaker av olika slag t. ex. gurkor, morötter, blomkål, som med starkt kryddad vinättika inläggas i hermetiskt slutna burkar.

Pick'nick, utflykt (i det fria, varvid deltagarna vanligen sammanskjuta undfägnaden).

Pick'olaflöjt, se Flöjt.

Pickwickklubben, se Dickens.

Pico [pi'kå], sp. och port., se Pik.

Pidgin-engelska [pidd'jin-], engelskkinesisk dialekt, som talas i ostasiatiska hamnstäder.

Piöco [piä's], fr., pjäs. — P. de résistance [dö resistang's], huvudrätten vid en måltid; vid en teaterföreställning el. dyl. det, som tilldrager sig den mesta uppmärksamheten.

Picdesta'1 el. pjedestal, fotställ för en byst, en vas etc.

Piclisjär'vi, 10 mil lång sjö i n. Karelen, Finland.

. Picmont', it. Piemonte, landskap i n. Italien vid gränsen mot Frankrike.

29,000 kvkm., 3,500,000 inv. Viktigaste stad Turin, 500,000 inv. — P. är till övervägande del ett bergland. Mellersta delen, området kring Po, är ett jordbruksområde med majs, vin och frukt som förnämsta produkter. Mullbärsträdet för silkeskultur odlas i stor utsträckning. Industrin omfattar huvudsakligen sidentillverkning.

Pierce [pi'es], F., 1804—69, U. S. A: s fjortonde president (1853—57). P:s sydstätsvänliga politik ökade avsevärt det spända förhållande mellan nord-

ocli sydstaterna, som utlöste sig i inbördeskriget 1861—65.

Pierre [pjä'r], huvudstad i South Dakota, U. S. A. 3,000 inv.

Pierre L.oti [pjä'r-j, se Viaud, J.

Pierrot el. pjärrå', komisk figur i den från Italien härstammande franska folkpantomimen. Kvinnlig motsvarighet : Pierrette.

Pi'eta kallas i konsten framställningar av Jungfru Maria sörjande vid Frälsarens lik.

Pi'etarsaari, finskt namn på Jakob-stad*.

Pi'etas, hos romarna pliktuppfyllelsens och fromhetens gudomlighet.

Pietermaritzburg, huvudstad i sydafrikanska unionens provins Natal.

35.000 inv., därav 17,000 européer och

8.000 indier.

Piete't, egentligen fromhet, vörd-nadsfullhet, tacksam tillgivenhet.

Pietism, sammanfattande beteckning för religiösa rörelser, vilka särskilt betona den personliga fromheten i motsats till den oftast mera nyktra, officiella kyrkliga religiositeten. Särskilt känd är den rörelse, som i slutet på 1600-t. uppstod i det protestantiska Tyskland och som anfördes av Spener. En annan av denna rörelses märkes-män var Francke. Denna riktning lade mindre vikt vid lärans renhet, mera vid praktisk kristendom. Rörelsen väckte förbittrat motstånd men slog så småningom igenom i början på 1700-t. och slocknade sedermera ut i officiell kyrklighet. Bland senare rörelser av samma slag må nämnas kväkarna i England och herrnhutarna i Tyskland. I Sverige uppstod pä 1700-t. en pietistisk rörelse, vilken mötte starkt motstånd. Privata religiösa sammankomster förbjödos genom konventi kelplakatet 1726. Bland senare till P. hörande rörelser i Sverige må

nämnas leestadianismen och walden-strömianismen. Jfr även Rosenius.

Piez’oelektricitct, elektricitet, som uppkommer vid sammantryckning av kristaller.

Piezome’ter, fysikaliskt instrument, som användes för bestämning av vätskors sammantryckbarhet.

Pigghaj, Hå, (Ancanthias vulgaris), en liten liajart (längd omkring 1 m.;), som förekommer i tempererade hav. Den är ätlig och fiskades särskilt förr i stor utsträckning vid vår västkust.

Piggsvin är en gnagarfamilj (Hys-tricidee) bland däggdjuren, som uppträder, ehuru med skilda former, inom såväl Gamla som Nya världen. Gamla världens P. äro kraftigare byggda, på marken levande, grävande former. Nya världens däremot äro klättrare, ha längre sväns och äro mindre. Alla P. bära eri karakteris- tisk, ståtlig taggbeklädnad, som består av ombildade hår.

Piggvar, se Varsläktet.

Pigment’ kallas vissa färgade ämnen, som förekomma i djur el. växter, vanligen i form av små korn. Man talar även om flytande P.

Pigmenftryck, fotografisk kopie-ringsmetod. Kopiepapperet är överdraget med en hinna av gelatin, innehållande kalium- el. ammoniumbikro-mat samt färgämnen. Metoden grundar sig därpå, att kromgelatin, som utsättes för ljus, blir olösligt i varmt vatten.

Pik (Pic, Pico), beteckning för spetsig bergstopp, t. ex. Pico de Teyde (Tenerifas pik), Pic du Midi i Pyrenéerna.

Pikant’, stickande, sinnesretande; fängslande, kvick, lustigt intagande.

Pikaresk’roman, skälmroman, en i Spanien under 1500-t. uppkommen romantyp.

Piké, ett kortspel; bomullstyg med upphöjningar och fördjupningar, vilket ger en yta, som påminner om stickning.

Pike’ra, reta; göra ett tyg uddigt i kanten.

Pikcs peak [pajks pik], bergstopp i Klippiga bergen i staten Colorado, Nordamerika. Når 4,300 m. ö. h. I närheten ligga stora guldfält.

Pike’t, mindre trupp, som hålles i beredskap.

Pikri’nsyra, trinitrofenol, kem. formel CoHafNOaiaOH, fast .ämne, som kristalliserar i blekgula, bladformiga kristaller. Användes dels som färgämne, dels i vissa för militära ändamål använda sprängämnen (melinit, lyddit).

Piktu’r, handstil.

Pil, se Sälg.

Pilaff’, maträtt av risgryn med hackat kött.

Pilas’ter, dekorativ väggpelare, som delvis framskjuter från muren; halvpelare.

Pila’tus, Pontius, romersk prokura-tor i Palestina, 26, 27—36, 37 e. Kr. Frånsett några omnämnanden hos judiska författare och de upplysningar, som meddelas i nya testamentet, känner man föga om honom.

Pila’tus, berg i Schweiz, på gränsen mellan kantonerna Luzern och Unterwalden. En bergbana leder till toppen.

Pilgrim, person, som vallfärdar till helig ort.

Pill’au, stad i Ostpreussen vid inloppet till Frisches Haff. 7,000 inv.

PilFnitz, mycket besökt lustslott vid Elbe, en mil ovanför Dresden.

Pi’lo, K. G., 1711—93, svensk målare, vistades 1740—72 i Köpenhamn, där han blev hovmålare. Han var profes-

sor vid Köpenhamns akademi och dess direktör 1771—72, varefter han återsände till Sverige. Med monumental-

riiålningen över Gustav III: s kröning i Stockholms Storkyrka skapade han ett av detta skedes främsta verk inom svens&t måleri. Han har dessutom efterlämnat ett stort antal porträtt med elegant utförande och verkningsfull kolorit.

Pilofballong* en liten pappers- el. gummiballong, som t. ex. vid ballong-uppstigningar&användes för att utröna vindriktningen.

Pilo’ty, K. v., 1826—86, tysk målare, särskilt berömd för sina koloristiskt praktfulla historiemålningar- (S e n i vid Wallensteins lik, C se-s a r s mord m. fl.).

Pils [pil], I. A. A., 1813—75, fransk målare, mest bekant för tavlan Rou-g e t de TI s 1 e sjunger marsel-j ä s e n. Han utförde flera krigsmål-ningar, av vilka den mest betydande är Slaget vid Alma.

ril’scn, tjeckiska Plzen, stad i v. Böhmen. 89,000 inv., till största delen tjecker. P. är näst Prag Bölimens största stad och en betydande fabriks-och handelsstad, mest bekant för sina ölbryggerier. Bland övrig industri märkas maskin- och vapenfabriker (Skodaverken) samt pappersbruk.

Pilsnerdricka, se Maltdrycksförsälj-ning och Maltdryckstillverkning.

Pilsud’ski, J. F., 1867, polsk politiker och militär. P. deltog i världskriget som chef för en polsk truppstyrka i den österrikiska armén. P. kom emellertid i konflikt med Centralmakterna och blev fängslad. 1918 frigavs han och återvände till Polen, där han blev riksföreståndare s. ä. Som sådan fungerade han till 1922. I maj 1926 valdes P. till president men avböjde. I sept. s. å. bildade P. regering. Jfr Polens historia.

Piltdownfyndet [pilfdaon-], ett mycket omtvistat fynd i s. England av skelettben efter en människa, som i vissa avseenden visa på apkaraktärer, i andra avseenden åter tyda på en jämförelsevis högt stående människoras. Fyndomständigheterna äro emellertid för osäkra för att tillåta några bestämda’ slutsatser.

Pimpineria är ett till familjen Um-belliferte hörande växtsläkte, som saknar svepe och har äggformig frukt. Hit höra Anis (P. anisum), en i s. Europa odlad ört, vars frukter utgöra en uppskattad krydda. P. saxifraga är en i vårt land vildväxande, mångårig växt. •

Pimp’sten, se Pimsten.

Pim’sten, geol., mycket poröst vulkaniskt glas. Porerna härröra av gasbubblor, som gått bort vid lavans stelnande.Kungspingvin.

Pinakote’k, tavelgalleri (gamla ocli nya pinakoteket i Miinchen).

Pinarig, se Penang.

Pincett’, ett slags tång, som användes av läkare vid operationer, anatomiska laborationer o. dyl., av urmakare m. fl.

Pin’<laros, omkring 522—442 f. Ivr., den grekiska antikens största lyriska skald. P. tillbragte sitt liv i Tebe och på resor inom det grekiska väldet. Bland de åt eftervärlden bevarade dikterna intaga P: s oden den förnämsta platsen. De utgöras av lovsånger till segrarna i idrottstävlingarna och kännetecknas av ovanlig bildrikedom, djärvhet och elegans i uttryckssättet, fantasi och känsla men äro ofta dunkla och svårfattliga.

Pin’den, se Pindos.

Pin’dos, Pindus, bergssträckning i Grekland, bildande gräns mellan Epi-rus och Tessalien. Högsta toppen är Smolika, 2,575 m. ö. h. P. användes som symbolisk beteckning för Apollons och sånggudinnornas hemvist.

Pine’ro, A. V., f. 1855, engelsk författare, som skrivit talrika skådespel i en realistiskt allvarlig stil. P. har blivit mycket uppskattad i sitt hemland.

Ping-pong-spel, bordstennis, ett slags lawn-tennis, som spelas på ett bord med små räckets och celluloidbollar.

Pingst firas hos judarna sju veckor efter påsk, hos de kristna är pingstdagen femtionde dagen efter påsk.

Pingströrelsen, beteckning för en religiös folkrörelse, som uppstod i början av 1900-t., troligen i samband med en större väckelse i Wales, och som sedan spritt sig över hela världen. Till Sverige kom P. 1907. 1910 bildades av P:s anhängare Filadelfiaförsamlingen i Stockholm. Bland dess ledare märkes Lowi Pethrus. Till medlemmarna hör bland andra författaren Sven Lid-

man. P. kännetecknas av en hysteriskt betonad religiositet med tungomålstalande o. dyl.

Pingvi’ner (Splienisciformes) äro fåglar av säreget utseende, påminnande om alkor men egentligen närmare besläktade med doppingar och lommar (Colymbiformes). P. ha vingarna ombildade till årliknande simredskap, kägellik kroppsform, litet huvud, rak, från sidorna hoptryckt näbb och benen fastade långt bakåt. De röra sig på land i upprätt ställning med korta, otympliga steg. De äro synnerligen skickliga simmare och leva av kräftdjur, blötdjur och fiskar. P. bebo den antarktiska kontinenten och södra tempererade zonens kuster.

Pin'je (Pinus pinea) är en i Medelhavsländerna förekommande högrest tall med kort, karakteristiskt utbredd krona, parvisa barr och horisontalt riktade, brett äggformiga kottar samt hårdskaliga, smalt vingade frön. De mandellika frökärnorna (pignolerna) äro ätliga.

Pinkerton [pink’setn], amerikansk detektivsläkt, som innehar en firma med världens största detektivkår; flera tusen detektiver. Huvudkontoret är i Chikago.

Pin’scher, se Hundraser.

Pinturicchio [-torick’iå], egentligen Bernardino di Betto, omkring 1455— 1513, italiensk målare, tillhörande den umbriska skolan. P. utförde på uppdrag av påvefamiljerna företrädesvis religiösa målningar av starkt dekorativ verkan.

Pio’n (Pseonia), växtsläkte, tillhörande familj Ranunculaceffi. Arterna ha stora blömmor med fem kronblad. Hos vissa odlade former t. ex. Bond-r o s (P. officinalis) har en del ståndare ombildats till kronblad, sä att blommorna bliva flerdubbla.

Pionjä’r, pioniä’r, skansgrävare, in-genjörssoldat; banbrytare, föregångsman.

Piotrkow’, en av Polens äldsta städer, fordom kröningsstad. Livlig handel. 41,000 inv.

Pipa. — 1. Äldre svenskt rymdmått = 2 oxliuvud = 180 kannor = 4.71 hl. — 2. Sp., port. och eng. rymdmått av växlande storlek, särskilt använt som vin- och oljemått.

Piparefåglar (Charadriidae) höra till Vadarnas artrika grupp, underordningen Småvadare. P. ha rak näbb, litet gap, hög och tvärt uppstigande panna och spetsiga vingar. P. äro dels strand-, dels liedfåglar, utbredda över hela jorden. Hit höra: Fjäll -piparen, ovan gråbrun utan vit lialsring. förekommer i nordliga delar av Europa och Asien ;Strandpip a-r o n (flera arter), växlande, oftast gråbrun färgteckning men med vit ring kring halsen, förekommer i de flesta länder (hos oss trenne arter); vidare Ljungpiparen, Kustpiparen och T of svipan, den senare mera allmänt häckande hos oss. Alla P. äro flyttfåglar.

Piper, Karl, 1647—1716, statsman, var en av Karl XI: s mest anlitade rådgivare och åtnjöt konungens synnerliga förtroende. Senare blev han även Karl XII: s ' främste rådgivare. I slaget vid Poltava 1709 råkade P. i rysk fångenskap, där han kvarstanna-de till sin död.

Pipett’, se Hävert.

Piplärkor (Anthus) höra till tättingar. De ha tämligen lång, inskuren stjärt. De sjunga under flykten liksom lärkor. Flera arter finnas i värt land.

Fippin’ (Pipin). — 1. P. den mellerste (P. av Héristal), omkring 635— 714, frankisk storman av den karoling-iska ätten, besegrade Neustriens konung 687 vid Tertry. F. å. blev P. erkänd som major domus över Austra-sien, Neustrien och Burgund. — 2. P. den lille, omkring 714—768, den förres sonson, son till Karl Martell, efterträdde 741 sin fader som major domus över Neustrien, Burgund och Provence. De övriga delarna av frankiska riket tillföllo P: s broder Karlman men övergingo 747 i P:s hand. 751 utropades P. till frankernas konung. Han förde

flera segerrika krig och lade grunden till Kyrkostaten. P. var även en skicklig organisatör.

Pir, vågbrytare; långsträckt, arm-liknande utbyggnad av en hamn, som användes till lossnings- och lastningsplats för fartyg m. m. och som tjänar som skydd mot vågor.

PiraiuleFIo, L., f. 1867 el. 70, italiensk författare, som på senare tid väckt ett visst uppseende med sina skådespel (Sex roller söka en författare, Henrik IV m. fl.). P. har utpräglat sinne för dramatiska effekter och ett originellt grepp på problemen. Mindre lyckad är ofta den filosofiskt djupsinniga formulering, han ibland använder.

Pira’t, sjörövare, fribytare.

Pire’us el. Peiraieu’s, hamnstad till Aten, Grekland. 131,000 inv. En av Levantens bästa hamnar och betydande industristad. P. anlades i början av 5:e årli. f. Kr. P. var under forntiden starkt befäst och förenad med Aten genom långa murar.

Pire’usIejonet, ett sittande marmorlejon, vilket från hamnstaden Pir£e’us som krigsbyte fördes till Venedig, där det uppställdes vid arsenalen. Man har på lejonets sidor funnit runristningar, vilka visat sig vara av samma slag som runinskrifter, funna i Upp-

Pistill. 1. Frömjölskorn, som gro. 2. Fruktämnesvägg. 3. Froämne. 4. Embryosäck. 5. Ägg, som befruktas.

land, och härstamma från omkring 1070 e. Kr.

Pir’na, stad i Saclisen vid Elbe.

20.000 inv. Bekant i Sveriges historia från trettioåriga kriget då staden 1639 stormades av Banér.

Piro’g, beteckning för en del vilda folks kanoter.

Piruett’, kringsvängning på tåspetsen; en hästs kretsvändning omkring inre bakfoten. — P i r u e 11 e’r a, göra piruetter.

Pi’rål, se Rundmunnar.

Pr sa. — 1. Provins i mellersta Italien i landskapet Toscana. 3,000 kvkm.,

359.000 inv. — 2. Stad i Toscana, Italien, huvudstad i P. 1. 70,000 inv. Genom sina många praktfulla byggnader från 11- och 1200-t. en av Italiens vackraste städer. Särskilt ryktbart är det lutande tornet i P., ett med pelarrader smyckat, 55 m. högt, starkt lutande klocktorn, samt den i basilikaform byggda domkyrkan. Universitet, grundlagt 1338.

Pisang’, se Banan.

Pis,a’no, namn på flera medeltida italienska konstnärer från Pisa. — 1. Niccolö P., d. 1280, främst bekant för de med reliefer prydda predikstolar, som han tillsammans med sina lärjungar utförde i Pisa och Siena. — 2. Giovanni P., d. omkring 1320, den förres son, arkitekt och bildhuggare. P. utförde förutom begravningsplatsen Campo santo i Pisa madonna-statyer, predikstolar m. m.

Pisi’dien, forntida landskap i s. Mindre Asien.

Pistill’, det honliga könsorganet hos angiospermer. P. är bildad av ett el. flera sammanvuxna fruktblad. Dennedersta delen är utvidgad och benämnes fruktämne. I detta finnes fröämnet inneslutet. Ovanför fruktämnet har P. ofta en utdragen hals, stiftet, som uppbär märket. På märket upptas frömjöl. Från frömjölskornen utväxa slangar, vilka tränga ner till ägget i fröämnet. En från slangen frigjord lianlig cell befruktar sedan ägget. X

Pistol. — 1. Äldre franskt guldmynt.

— 2. I äldre tider benämning på alla liandeldvapen, avsedda för en hand. Numera huvudsakligen använt som namn på dylika automatiska handeldvapen.

Pistong’, äldre benämning på kolv el. kanna.

Piteå, stad vid Piteälvs utlopp i Bottniska viken, s. Norrbotten. 3,100 inv. I närheten av staden flera sågverk. Piteå var tidigare residensstad för Norrbottens län.

Pite älv upprinner vid Sulitelma, genomflyter Pjeskejaur, Tjäggelvas m. fl. sjöar, bildar i sitt nedre lopp flera större forsar, Storforsen (80 m. hög), Sikforsen och Fällforsen (omkring 15 m. höga), samt utmynnar i Pitefjärden. Flodens längd är 30 mil, dess dräneringsområde 11,230 kvkm., vilket är det minsta av de stora norrländska älvarnas.

Pithecan'thropus, beteckning för en förhistorisk människoras, av vilken man funnit lämningar på Java. Dessa bestå dels av ett lårben, dels av ett. hjärnskålstak. Man har gjort gällande, att P. skulle intaga en mellanställning mellan apa och människa. Senare forskningar tyda emellertid pä, att hjärnskålstaket tillhör en ovanligt stor schimpansart, under det att lårbenet överensstämmer med europeiska förhistoriska människoraser (Aurig-nacrasen).

Pitfkäranta, malmfält (järn-, koppar- och tennmalm) i Karelen vid La-doga.

Pitlekai, Vegaexpeditionens över-vintringsplats vid Sibiriens kust, nära Beringssund.

PFtprops, gruvstolpar, användes som stöttor i gruvor, framför allt kolgruvor. P. är en stor exportartikel för Sverige. År 1925 exporterades över

500,000 kbm. P. till ett värde av över 7 milj. kr.

Pitt. — 1. William P. d. ä., earl av Chatham, 1708—78, engelsk statsman, 1735 medlem av underhuset. P. var 1757—01 den verklige ledaren av Englands utrikespolitik under Newcastles premiärministerskap. Med överlägsen skicklighet lotsade P. sitt land genom de oerhörda svårigheter, som uppkommit till följd av dess inblandning i' sjuåriga kriget. P. förstärkte den engelska armén i Tyskland och gav

rFreärik II med subsidier möjlighet att fortsätta kriget. I Amerika erövrades Canada och för Ostindiska kompaniets räkning intogos stora områden i Indien. Under den senaré uppkomna striden mellan England och de amerikanska kolonierna kritiserade P. regeringen för dess hårda undertryck-ningspolitik. P. var .en vältalare av ovanliga mått. På grund av sitt oerhörda inflytande i underhuset fick han namnet "the great commoner".

— 2. William P. d. y., 1759—1800, den förres son, engelsk statsman, blev 1781 medlem av underhuset. Som premiärminister och ledare av torypartiet skötte P. så gott söm enväldig styrelsen från 1783 till sin död med undantag för åren 1801—04. 1784 blev P: s India bill antagen. Från och med bildandet av den första koalitionen mot Frankrike 1793 var P. själen i det europeiska motståndet mot detta land. Han var den sammanhållande kraften i de franskfiéntliga förbund, han bildat, och möjliggjorde deras fortbestånd genom stora finansiella understöd. Han lyckades även rädda Egypten och Indien från det franska övervåldet. 1800 genomdrev han föreningen av Englands och Irlands parlament. P. var en synnerligen skicklig debattör och en omutligt rättrådig personlighet.

Pittoresk', målerisk, romantisk.

Pittsburg [pi'tsbög], stad i Pennsylvania, U. S. A. 588,000 inv. En av Förenta Staternas största fabriksstäder med bl. a. järn- och ståltillverkning. I stadens närhet rika olje-, kol-ocli järnfyndigheter.

Pityuserna [-tijo's-], de till Bale-arerna* hörande öarna Ibiza och For-mentera.

Pi'us XI, f. 1857, påve sedan 1922. P. har i allmänhet fört en fredlig politik. Hans uppträdande mot Mexico har dock väckt en viss förvåning. Jfr Mexico.

Pizarr'o, Francisco, omkring 1470— 1541, spansk upptäcktsresande, Perus* upptäckare (1527) och erövrare.

Pizzicato [pitsika'to], knäppning med fingret på en sträng på stråkinstrument. ,

Pjäs, kanon; schackspelsfigur; skådespel.

Pjäxa, kängsko, som användes i riorra Sverige och Finland.

Pjöng-jang (jap. Heijo), stad på Korea, Japan, omkr. 100,000 inv.

Place [plass], fransk benämning pä torg, t. ex. Place de la Concorde.

Place’ra, ställa, sätta, lägga; insätta pengar; anvisa plats.

Plafondmålning [-ång’d], takmålning, målning, smyckande innertaket av ett rum. PIagia’t, litterär stöld, medvetet lån ur andra författares el. kompositörers arbeten. — P 1 a g i e’r a, företaga plagiat’.

Plagioklas’, sammanfattande namn för albit, oligoklas. labrädor och anor-tit. Jfr Fälfcspater.

Plaisanteri [pläsangteri’], fr., skämt, upptåg.

Plaisi’r [plä-], fr., nöje, bjudning. P. användes förr även som beteckning för kärleksförbindelser, särskilt konungars.

Plakett\ liten tavla av metall .(brons, silver, guld) med bild i relief.

Plan, en yta med den egenskapen, att varje rät linje, som drages genom två punkter i P., i sin helhet ligger i detta.

Planck, M. Iv. E. L., f. 1858, tysk fysiker, särskilt känd för sina termo-dynamiska undersökningar samt som kvantteorins upphovsman. P. har erhållit 1918 års Nobelpris i fysik.

Plane’ra, jämna, göra slät; planlägga, (hemligt) förbereda en saks genomförande.

Planeterna äro i ordning efter , deras avstånd från solen Merkurius, Venus, Jorden, Mars, Jupiter, Saturnus, Uranus och Neptunus samt dessutom de s. k. småplaneterna el. planetoiderna, som till ett känt antal av omkring 500 röra sig i banor mellan Mars och Jupiter. Se vidare under de särskilda P., under Småplaneter och Solsystemet ävensom Astronomi, plansch II.

Planetesima’lhypotcsen, en av den amerikanske geologen Chamberlin framställd hypotes, att jorden, liksom andra himlakroppar, bildats genom anhopning av fasta partiklar och meteorer. P. har vunnit flera anhängare i samma mån som Laplaces* teori befunnits ohållbar.

PIanime’ter, ett instrument, som användes för att bestämma ytinnehållet hos en plan figur.

Planimetri’, den gren av matematiken, som handlar om beräkningen av längden av de linjer, som ingå i plana figurer, samt dessa figurers ytinnehåll.

Plank. Man skiljer mellan plank, battens och bräder. Plank skall ha en tjocklek av minst två engelska tum (50.8 mm.) och en bredd av minst nio tum. Ifråga om battens skall tjockleken uppgå till minst två tum, medan bredden varierar mellan fyra och åtta tum. Hos bräder skall slutligen tjockleken vara minst en halv tum, medan bredden skall vara minst fyra tum.

Plank’ton kallas i vatten fritt svävande växter och djur, merendels av mikroskopisk natur.

Planschett’, stålfjäder i snörliv.

Planlagc [planta’sj] användes vanligen som beteckning för stora anläggningar i tropiska länder för odling av vissa växter såsom t. ex. tobak, bomull och socker.

Plantagenet [fr. plangtasjenä’, eng., pl£entöed’jinit], namn på den engelska dynastin Anjou, vilken innehade Englands tron från 1154 till 1485. Ätten delades på två rivaliserande huvudgrenar, Lancaster och York (se Rosornas krig), vilka 1485 efterträddes av den Tudorska ätten. ; v

Plantskola, se Trädskola. fe

Plasti’k, bildliuggarkonst; konsten att föra sig graciöst och ledigt (t. ex. på scenen). — P 1 a s t i c i t e’t, form-, bildbarliet. — P 1 a s’t i s k, bildbar; vackert formad; klar och uttrycksfull (om stil).

PlastilPn, en massa, som användes för modellering.

Plata’n (Platanus) är ett högvuxet träd med handflikiga blad, långt skafta de blomhuvuden och borsthåriga nötter,

som förekommer dels i v. Asien, dels i Nordamerika. P. orientalis är ett allmänt i södra Europa planterat parkträd med lönnlika blad med 5 huvudnerver. Den amerikanska P. occl-dentalis har blad med 3 huvudnerver. Barkens egendomliga avflarnande ger stammarna ett säreget utseende..

Plåten, Baltzar von, 1766—1829, Göta kanals grundläggare, statsman. P. tjänstgjorde som sjöofficer men tog avsked ur krigstjänsten 1800. På P: s initiativ tillkom 1810 kanalbolaget för byggandet av Göta kanal med P. som ordförande. P. utvecklade en utomordentlig energi vid detta arbetes fullföljande.

Plateresk'-stil, dekorativ, spansk renässansstil på 1500-t. P. påminner om ett rikt genombrutet guldsmedsarbete.

PIa'tina [el. plati'na], sällsynt, mycket tung, ädel metall. Kem. tecken Pt. Atomvikt 195.2. Atomvärde 2 el.

4. Specifik vikt 21.4, smältpunkt omkring 1750°. — P. är en vit,, glänsande, mycket smidbar metall. Liksom guld förändras den ej, huru starkt den: än upphettas i luften. Den angripes ej av syror men däremot av kungsvatten*. Glödgas P.-salter erhålles P. i porös form s. k. P.-svamp, vilken bland annat har egenskapen att bringa en blandning av luft och vissa gaser att tändas och därför kan användas för tändning av gaslågor. — P. har stor användning till skålar etc. på kemiska laboratorier liksom i den kemiska industrin. Dessutom användes P. i smycken för infattning av ädelstenar. — De största mängderna P. erhållas från Ryssland och Columbia. Stora fyndigheter ha på senare tid upptäckts i Sydafrika. Världsproduktionen år 1924 uppgick till 3.252 kg.Pia'tinametaller, en grupp sällsynta metaller, omfattande rutenium, rodium, palladium, osmium, iridium och platina. De tre första ha atomvikter mellan 101 oeh 107 och en spec. vikt av omkring 12, de tre sista atomvikter mellan 190 och 190 och en spec. vikt av omkring 22. De äro alla mycket svårsmälta.

Platitude [-tyd], fr., platthet, smaklöshet.

Platon, 427—347 f. Kr., grekisk filosof. Han blev tidigt Sokrates lärjunge och grundade sedermera en filosofskola, Academian, i Aten, vilken uppkallades efter byggnaden. Hans tidigare skrifter behandla moraliska problem och söka försvara Sokrates och hans läror inför eftervärlden. I sina senare arbeten (Faidros, Symposion, Staten, F a i d o n) utformar P. sin idélära. Han utgår från att ju mera sanning något innehåller, desto mera verkligt är det. Våra intryck av de sinnliga tingen äro nu endast vaga skuggbilder, och de sinnliga tingen själva växla ständigt. ”De äro icke, de bliva”. Mera bestående och mera verkliga äro idéerna t. ex. skönhetens idé. Något är skönt endast i den mån det avspeglar det skönas idé, det verkligt sköna. Så kommer P. till det resultatet, att över sinnevärlden finnes en idéernas värld. Idéerna bli i P: s läror i viss mån ett slags väsen med självständig tillvaro. Själen intar en mellanställning mellan sinnevärlden och idévärlden. Den är odödlig, d. v. s. den har alltid existerat och den kommer alltid att existera. Själen har därför minnen från en föregående tillvaro, från idévärlden. Ur detta vill P. förklara, att vi ha t. ex. det skönas idé som en aldrig förverkligad tankebild inom oss, en bild, som han anser ej skulle existera, om den måste ha hämtats från sinnevärldens dimmiga och bristfälliga område. I senare arbeten uppbygger P. med utgångspunkt från sin filosofiska åskådning en aristokratisk-kommunistisk statslära. På samma gång han vill lämna makten åt några få, åt de visaste och de bästa, fordrar han även mycket stora inskränkningar i de enskildas frihet. De högre stånden få ej ingå äktenskap och ej ha privat egendom. De lägre stånden hopparas genom lottdragning. Barnen äro statsegendom och skiljas från mödrarna för att uppfostras gemensamt. — P :s arbeten äro skrivna i dialogform, utgöras av konstnärligt överlägsna och ofta dramatiskt verkningsfulla samtal mellan fingerade personer. Hans åskådningar ha utövat ett djupgående inflytande och de flesta s. k. ideella filosofiska system anknyta mer el. mindre till hans läror.

Plato'nisk, anknytande till Platons åskådningar, ideell, ren. — Plato'-nisk kärlek, kärlek, fri från sinnlighet.

Plats du jour [pla' dy sjo'r], fr., rätterna för dagen, matsedel.

Plattensjön, se Balatonsjön.

Plattfot, en svaghet i fotens byggnad, vilken medför besvär vid ansträngningar (smärtor, ömhet). Tidigare ansåg man detta bero på att fotvalvet* var för lågt. Man har emellertid funnit, att en sådan fotbyggnad ej behöver medföra obehag, utan att det* väsentliga är, att foten är utåtböjd, sä att inre fotknölen sjunker ned mot marken. Denna vinkelställning av foten ger mindre motståndskraft mot belastning. Ett inlägg, som höjer inre fotranden

och upphäver vinkelställningen, minskar besvären.

Platt-tyska el. lågtyska, benämning på det språk, som talas i de nordtyska lågländerna (från Rhen till Kurisches Haff).

Platå', geografisk beteckning för (vanligen mera höglänt) område, som utjämnats genom denudation.

Pla'uen, stad i v. Sachsen, nära bajerska gränsen. 105,000 inv. Medel-jfunkt för Sachsens textilindustri.

Plausi'bel, som synes vara värd bifall, antaglig, rimlig.

Plau'tus, T. M., omkring 254—184 f. Kr., romersk lustspelsförfattare. P. har en naturlig och smidig språkbehandling och hans dialog är kvick och livfull. Med rik humor har han givit populära bilder från det samtida livet i Rom. Av hans komedier må nämnas Pseudolus, Kabeln, Krigsfångarna.

PIcbej'er, medborgare i antikens Rom, vilka saknade vissa av de rättigheter, som de gamla ätterna (patri-cierna) åtnjöto. P. voro ursprungligen inkomna till Rom genom frivillig invandring el. som krigsbyte. Så småningom utjämnades skillnaden mellan patricier och P., som i det hela erhöllo lika rättigheter.

Plebisci't, i forntidens Rom ett av plebejerna fattat beslut; folkbeslut, allmän folkomröstning.

Ple'hve, se Pleve.

Pleinairism [plänär-], friluftsmåleri, en riktning inom måleriet, som särskilt lade an på att få fram atmosfärens verkan. P. förebådade impressionismen.

Plein pouvoir [pläng* povoa'r], fr., fullmakt; full myndighet.

PIeja'derna el. Sjustjärnorna, stjärnbild på norra stjärnhimmeln. För blotta ögat äro vanligen blott 6 av de nära varandra liggande stjärnorna synliga. Redan i en mindre kikare kunna en hel mängd svagare stjärnor inom P. iakttagas. Den ljusstarkaste stjärnan kallas Alcyo'ne. Jfr Stjärnhimmeln.

Plenipotentiere [plenipåtangsiä'r], se Ministre plenipotentiär.

Ple'num, fulltalig församling el. sammankomst.

Pleokroism, den egenskapen hos kristaller, tillhörande annat kristallsystem än det reguljära, att de, om de betraktas i genomgående vitt ljus, visa olika färg, beroende av den riktning, i vilken ljuset passerat kristallen. Förmågan att absorbera ljus av olika färger är sålunda beroende av genom-gångsriktningen. Är det infallande ljuset enfärgat, kan färgen icke skifta. Olikheten visar sig här i fråga om ljusstyrkan. Jfr Dikroism.

Pleonasm', överflödigt uttryck, ord-överfyllnad, (effektfull) användning av flera liktydiga uttryck för samma begrepp.

Pleskov', se Pskov.

Pleuri't, plevrit, lungsäcksinflamma-tion*.

Pleuronectidie, flundreartade fiskar. En familj tillhörande benfiskar. Kroppen är hoptryckt och platt, ögonen sitta på ena sidan, vilken sida är färgad ; den andra sidan är vanligen vit. Unga fiskar äro dock symmetriskt byggda. Under utvecklingen vandrar det ena ögat över till motsatt sida. P. äro bottenfiskar. Till P. höra Helgeflundra, Tungsläktet samt Flundre-släktet (Pleuronectus). Till de senare höra flera ätliga arter, den vanligaste är S k r u b b s k ä d d a n (P. flesus), som ofta går under namnet flundra. Den är tecknad i brunt. R ö d s p o t-t a n (P. platessa) fångas särskilt vid vår västkust men förekommer även i östersjön. Den har röda el. brandgula fläckar på den färgade sidan. Sandflundran (P. limanda) förekommer också vid västkusten, den är gulbrun med ljusare fläckar på ögon-sidan. Jfr Bil. Fiskar I.

Ple've (von Plehve), V. K., 1846— 1904, rysk statsman. Som minister-statssekreterare för Finland arbetade P. hänsynslöst på landets förryskning under Bobrikovs guvernörstid. P. blev inrikesminister 1902 och gjorde sig hatad för sin reaktionära politik. Han mördades i Leningrad genom en kastbomb.

Plev'na, Pleven, befäst stad i Bulgarien, i distriktet P., 27,000 inv. Särskilt bekant från rysk-turkiska kriget 1877—78 och de förbittrade strider, som slutligen ledde till Osman Paschas kapitulation.

Pli, hållning, stramt uppträdande.

PIim'solI-lag:en, i dagligt tal brukad beteckning för ett antal bestämmelser, först tillkomna på den engelske parlamentsledamoten S. PlimsolPs initiativ, genom vilka utsändandet av ej

sjödugliga fartyg belägges med straff. Dylika fartyg bruka också kallas plim-sollare.

PIFnius. — 1. P. d. ä., 23—79 e. Kr., romersk lärd, författare till en berömd naturvetenskaplig encyklopedi, Natura 1 i s historia, framför allt värdefull för sina många kulturhistoriska upplysningar. P. omkom vid Vesuvius' utbrott 79 e. Kr. — 2. P. d. y., 62—omkr. 113 e. Ivr., den förres systerson, ämbetsman och författare. P: s brev äro särskilt värdefulla för kännedomen 0111 denna tids historia.

Plint, underlag för kolonnbas, staty el. dyl., sockel, fotplatta, fotskiva; ett gymnastikredskap i form av en läderklädd, bred bock (en stympad pyramid med rektangulär bas).

Plioce'n, geol., senaste delen av ter-tiärformationen resp. -perioden.

Plisse'ra, fint vecka.

Plock [plåtsk], ry. Plotsk, stad i Polen vid Weichsel. 30,000 inv.

Plomb. — 1. Blysigill, med vilkas tillhjälp varuförsändelser förseglas pä ett sådant sätt, att varorna ej kunna uttagas utan sigillets brytande. — 2. Fyllnad, som anbringas i en tand, skadad av tandröta, för att skydda tanden mot fortskridande förstöring.

Plombie'res [plångbiä'r], badort i Yogeserna med varma mineralkällor.

Plommon, se Prunus.

PlotFnos, 204—omkr. 270, grekisk filosof. Jfr Nyplatonism.

Plotsk, ryska namnet på Plock*.

Ploug [pla'u, pla'ug], P. K., 1813— 94, dansk skald och politiker. P. deltog livligt i tidens politiska strider, var från början radikal men övergick efter 1864 års krig till högern. P: s dikter äro övervägande lyriska.

Plumba't, salter, vilkas negativa beståndsdel utgöres av den tvåvärdiga jonen Pb03 (inetaplumbat) el. den fyrvärdiga jonen PbO< (ortoplumbat).

Plumpuddingr [plam'-], en pudding av vetemjöl, njurtalg, ägg, russin m. m. P. är en engelsk nationalrätt.

Plu'ralis, form för uttryckande av flertal, flertalsform. Motsats: s i 11 g u-1 a r i s.

Pluralitc't, flertal, röstövervikt, majoritet.

Plus, ett tecken (+), som användes för att ange, att två tal skola adderas.

Pluskvamperfck'tum, verbform, uttryckande fullbordad handling i förfluten tid (han hade redan rest).

Plutar'chos, omkring 50—120 e. Kr., berömd grekisk författare. P:s omfattande skrifter äro delade i två huvudgrupper. Den ena utgöres av femtio, parvis sammanställda levnadsbeskrivningar över framstående greker och romare, den andra är en samling skrifter över skilda ämnen (filo-sofi, historia, litteraturhistoria, naturvetenskap etc.).

Plu'to, i den grekiska och romerska gudasagan underjordens härskare.

Plutokrati', penningvälde, de rikas herravälde.

PIuto'n, underavdelning av kompani och skvadron.

Pluto'niska bergarter, se Bergarter.

PIutonis’ter, beteckning för de forskare, som anse, att jorden ursprungligen varit ett glödande klot och ännu är glödflytande i sitt inre, samt att graniter och närbesläktade bergarter härleda sig därifrån. (Jfr Neptunister).

Plu’tos, enligt den grekiska gudasagan rikedomens gud. P. framställes vanligen med ett ymnighetshorn.

PluviatFla klimat, se Klimat.

Pluviome’ter, regnmätare.

Plym, prydnadsfjäder från struts, maraboustork, paradisfågel etc., som användes av damer, militärer, hovämbetsmän o. dyl.

Plymouth [pli’möth], stad och eget grevskap i sv. England. Efter inkorporering av de intill P. belägna De-vonport och East Stonehousé 210,000 inv. Starkt befäst örlogshamn. Stora varv och dockor. Emigranthamn för utvandrare till Australien och Sydafrika.

Plysch, sammetsliknande tyg. P. finnes såväl av ylle, som av bomull och silke.

Plysmaskin, benämning på maskiner, som inom ylleindustrin användas för olika ändamål t, ex. för att före kard-ningen uppluckra ullen och befria deri från lösa föroreningar, för att blanda olika ullsorter och för att i ullmassan inarbeta den inoljningsvätska, som kräves för kardningen.

Plywood [plfvod], se Kryssfanér.

"Plåster, én seg massa, som användes till läkemedelsberedning och som kan ha olika sammansättning. Ofta framställes P. genom att koka blyoxid och olja.

Pläd, egentligen beteckning för de av rutigt el. randigt ylletyg tillverkade; långa schalar, som ingå i den högskotska nationaldräkten, numera ävéri beteckning för liknande resfiltar.

Pläde’ra, hålla ett försvarstal inför rätta; förorda, tala ,till förmån för någon el. något. ! i

Plä’ter, plåt el. bleck av en billigare metall, ,som på ömse sidor försetts med beläggningar av en dyrbarare t. ex. guld, silver el. platina. Tillvägagångssättet kallas p 1 ä t e’ r i n g.

PlÖrti’ser. —! 1. Vita batistremsor, som' forr fästes på ärmuppslagen vid djtip sorg. — 2. Plymer med särskilt långt, fan..

P. M. — 1. Se. Meridies. — 2. Förkortning för promemoria.

Pne’uma, grek!, luft, ande.

Pneuma'tisk kallas en maskin, som. drives med sammanpressad luft.

Pneumatoly’s, geol., den inverkan, som de från en stelnande magma bortgående flyktiga ämnena (vatten, kolsyra, svavel-, klor-, fluorföreningar m. m.) utöva på angränsande bergart, varvid nya ”pneumatolytiska” mineral (t. ex. flusspat, tennmalm, turma-lin, topas) uppkomma.

Pneumoni’, lunginflammation.

Pnom-penh, Pnoin-penj, huvudstad i franska Kambodsja, Bortre Indien, vid Mekongfloden. 60,000 inv. Stora palats och pagoder.

Po [på], Italiens största flod, 672 km. lång. Upprinner i s. delen av Väst-alperna, flyter först i nö. riktning till Turin, där den tar ö. riktning och utfaller, bildande ett stort delta, i Adriatiska havet. Från n. mottager P. flera bifloder, av vilka den största är Ticino. P. är under nästan hela sitt lopp segelbar och står i förbindelse ined ett vitt utbrett kanalnät.

Poco, it., mus., litet, ex. P. m e n 0, något mindre, P. a. P., småningom.

Poda’ger, gikt i foten.

Po’dium, trappliknande upphöjning, estrad; det upphöjda golvet på en scen.

Podo’lien, förr guvernement i Syd-rysslãnd. efter världskriget till stprsta delen tillhörande Polen, beläget Omkring floderna Dnjestr ocli Bug. Är synnerligen bördigt (svartjord) och tätt befolkat (omkring 100 inv. per kvkm.).

Poe [pou], Edgar Allan,L 1809—49, nordamerikansk författare. P: s böcker utmärkas framför allt av en enastående fantasirikedom, och lian har givit överlägsna skildringar av abnorma själstillstånd. Till hans ryktbaraste dikter höra The r av e 11, T o Helen. Bland hans prosaberättelser må namnas T h e m urders in the rue Morgue, The fall of the house of U s h e r.

Poe’m, dikt, skaldestycke.

Poési’, diktning, skaldekonst; dikter (episk, lyrisk, dramatisk poesi).

Poe’t, djktare, skald. — Poe’tisk, tiljhörande skaldekonsten; på vers, i buriden lorm.

Poeti’k, verslära, den del av estetiken j som berör skaldekonstens väsen och arter. f , •

Poetisk kalender, jämte månadsskriften Phosphoros nyromantikernas organ i Uppsala. P. utgavs 1811—21 av skalden P. D. A. Atterbom.

Pogro’m, oroligheter och plundringar, särskilt sådana, som framprovoce-räs och ske med tyst samtycke av myndigheterna. Beryktade äro jude-pogromerna i Polen och Ryssland.` Pohjola [påsj’j-] el; Pohja i den finska mytologin lika med ”nordhem”, det "ondas hemvist.

Poilu [poaly’], fransk folklig benämning på de i världskriget deltagande franska soldaterna.

Poincaré [poängkare’]. — 1. J. H. P., f. 1854, fransk vetenskapsman, * som gjort betydande insatser såväl inom den rena matematiken som inom mekaniken och inom den matematiska och teoretiska fysiken. Även som filosofisk skriftställare är P. känd bland, annat genom de två arbetena Science • et Hypothése och Science et Méthode.

— 2. Raymond P., f. 1860, fransk statsman, till yrket advokat. P. blev konseljpresident 1912 och var republikens president 1913—20. Han genomdrev återinförandet av den treåriga värnplikten. 1914 företog han en resa till Leningrad, varigenom de fransk-ryska förbindelserna ytterligare stärktes. Under världskriget arbetade han pä krigets hänsynslösa fortsättande. Efter presidenttidens slut blev P. ledare för det nationella blocket och var från slutet av år 1921 till våren 1924 konseljpresident och utrikesminister. Som sådan arbetade han. för en hård politik mot Tyskland och genomdrev bl. a. Ruhrockupationen. 1926 blev P. äter konseljpresident.

Point [poäng’], fr., punkt. Jfr Poäng.

— P. de vue [dö vy’], synpunkt.

Pointé [poänR’t], fr., spets, udd; udden i én kvickhet el. anekdot. Jfr Poäng.

Pointer [påj’nter], se Hundraser.

Pointillism [poäng-], se Neoimpres-sionism.

Point Loma, en udde i Kalifornien, på vilken bland annat finnes en undervisningsanstalt, som tillhör teosofiska samfundet.

Poitiers [poatie’], åldérdömlig stad i franska provinsen Poitou, s. om Loire. 38,000 inv. Jfr Karl Martell.

Poitou [poato’], provins i v. Frankrike, s. om Loire.

Poka’1, bägare med fot. j

Po’ker, ett hasardspel med kort, i vilket ingår som ett karakteristiskt moment bluffen, d. v. s. den spelandes : försök att bibringa motspelarna en uppfattning'om värdet av de kort, han har på hand, som icke behöver överensstämma med det värde, korten en-:,' ligt spelreglerna liä.

Pol. — 1. Jordklotets båda poler äro * de punkter, där den axel, kring vilken" jorden roterar, skär jordytan.

Motsvarande punkter på himmélssfäréh benämnas världspoler el. himmélspolér.

— 2. Se Galvan.iska element, ttlagne- f tism och Polära • koördinatér;

Po’la, stad och befäst örlogshamn ; vid Adriatiska havet, nära s. spetsen av halvön Istrien, nö. Italien. 50,000

inv.!. P., som. sedan 1918 tillhör Italien, var förut Österrike-Ungerns största, krigshamn med starka fästningsverk, marinarsenal och varv. Redan under romartiden var P. viktig krigshamn.. P. bombarderades under världskriget upprepade gånger av engelska och italienska flygare. År 1918 företogo italienarna ett torpedanfall mot i P. liggande krigsfartyg.

Polack’a, mus., se Polonaise. .

Polacksbacken, excercisplats invid Uppsala.

Polarbassängen, se Norra Ishavet.

Polardag, den tid, som solen i polartrakter, sommartid, ständigt synes' över horisonten. Motsvarande tidrymd på vintern kallas polarnatt.

Polarexpedition, resa för utforskan-' de av polarländernas och havens na-1 turförhållanden; se Torell, Nordenskiöld, Nansen, Peary, Payer, Amund-sen, Schackleton, Andrée, Vegaexpedi-tionen, Antarcticexpeditiorien, Nordpolen.

Polarhöjd, en orts latitud.

Pola’ris, se Polstjärnan..

Polarisation. — 1. Om man låter ljus infalla mot en spegel, så att infallsvinkeln är omkring 56°, kan man visa, att det. reflekterade ljuset är i viss mån annorlunda beskaffat än det infallande. Låter man nämligen den reflekterade strålen under samma infallsvinkel träffa en ny spegel, kan denna givas en sådan ställning, att intet ljus reflekteras från densamma. Intet särskilt kan iakttagas, när speglarna äro parallella, medan däremot det nyss antydda fenomenet inträder, om den andra spegeln vrides 90° ur sitt med den första spegeln parallella läge. Förklaring härtill erhålles, om man tänker sig, att ljuset är en transversell vågrörelse. I det vanliga infallande ljuset ske svängningarna i alla möjliga mot ljusstrålen vinkelräta plan, medan svängningarna i den reflekterade ljusstrålen endast ske i ett bestämt plan. En dylik ljusstråle säges vara polariserad, och fenomenet kallas polarisation. Den apparat, med vilken polarisationen åstadkommes, i detta fall den första spegeln, kallas polarisator; den apparat, i det valda exemplet den andra spegeln, med vilken polarisationen påvisas, kallas analysätor. Analysator och polarisator tillsammans kallas för en polarisationsapparat. Av polarisationsapparater ha flera olika typer konstruerats. — Vissa kristaller ha den egenskapen, att de, då de passeras av en polariserad ljusstråle i en riktning, som är parallell med den optiska axeln och sålunda dubbelbtytning ej äger rum, vrida polarisationsplanet i viss bestämd riktning (åt höger el. vänster). Samma egenskap tillkommer vissa lösningar t. ex.sockerlösningar. Detta förhållande har blivit av stor betydelse för den kemiska analysen, varför också ett stort antal instrument konstruerats för att möjliggöra noggrannast möjliga mätning av den vinkel, som polarisationplanet vrides.

— 2. Om en elektrisk ström, t. ex. med tillhjälp av tvenne platinaelektroder, ledes genom en elektrolyt, t. ex. utspädd svavelsyra, sönderdelas svavelsyran, så att syrgas avskiljes vid den ena elektroden och vätgas vid den andra. Om strömmen härefter brytes, strömkällan frånkopplas och strömkretsen ånyo slutes, uppkommer en ström i motsatt riktning mot den, som ursprungligen leddes genom elektrolyten. Det elektrolytiska badet säges vid sådant förhållande vara polariserat; den ström, som alstrats, benämnes polarisationsström. Dessa polarisationsströmmar spela en skadlig roll i de galvaniska elementen, där de motverka den ström, som till en början alstrats av elementet. Då de i första hand bero på den vätgas, som absorberas av den positiva polskivan i elementen, vidtager man åtgärder för att förhindra vätgasens avskiljande på denna. De element, där dylika åtgärder vidtagits, giva en ström, vars strömstyrka, då uppkomsten av polarisationsströmmen förhindrats, är tämligen oföränderlig, och benämnas därför konstanta.

Polarländer, de omkring Nord- och Sydpolen belägna länderna och öarna. Till nordpolarländerna höra de nordligaste delarna av N. Amerikas fastland och övärlden n. därom, vidare Grönland, Jan Mayen, Spetsbergen, Björnön, de nordligaste kuststräckorna av gamla världen och öarna n. därom (Novaja Zemlja, Franz Josefs land, Nysibiriska öarna, Wrangels land ni. fl.). Island räknas ej som polarland, ej heller Norra Skandinavien, ehuru det faller n. om polcirkeln. Sydpolarländerna äro ofullständigt kända till sin begränsning. Mot Nya Zeeland och Australien löper ungefär på polcirkelns latitud en sammanhängande kuststräcka, som antagligen är ytterranden av en ända intill polen nående kontinent (östantarktis); mot Sydamerika skjuter en udde långt ut över polcirkeln (utgörande en del av det till sin begränsning okända Väst-antarktis). Södra polarområdet är till större delen täckt av landis; sammanhängande isbarriärer gå långa sträckor ut i havet. Polarområdena ha pä grund av de stora ismassorna och den avkylning deras smältning förorsakar, låga sommartemperaturer, som endast sällan och under gynnsamma lokala förhållanden visa månadsmedeltal över nollpunkten; under vintern gä

dessa ned till —40° och lägre. För övrigt gestaltar sig klimatet mycket olika i olika delar av områdena. Rörande naturförhållandena etc. se under uppslagsorden Spetsbergen, Grönland, Sydpolarområdet m. fl.

Polarljus, polarsken, se Norrsken.

Polcirkeln, den parallellkrets på jordklotet (och himmelssfären), som löper på 23% grads avstånd från Polen (CG1/^0 latitud). Inom de innanför P. belägna delarna av jordytan går solen icke upp vid vintersolståndet och icke ned vid sommarsolstån-det, och ju närmare polen man kommer, desto längre blir den tid, under vilken solen icke går ned el. icke går upp.

Pol’der, beteckning för de vid Nordsjökusten under havets nivå belägna, genom uppkastade vallar skyddade marskom rådena.

Polemi’k, litterär, vetenskaplig, politisk strid, pennfejd.

Polen, östeuropeisk republik, i n. gränsande till östersjön, till vilken den går fram med en smal landremsa, ”Polska korridoren”, vidare till den tyska provinsen Ostpreussen samt Li-taven och Lettland, i ö. till Vitryssland och Ukraina av Sovjetryssland, i s. till Rumänien och Tjeckoslovakien och i ö. till Tyskland. P. bildades vid världskrigets slut av det förut ryska slättlandet omkring och ö. om Weichsel, de förut tyska områdena Posen, Västpreussen (större delen) och delar av Schlesien samt det förut österrikiska Galizien. Om man bortser från gränsen mot Tjeckoslovakien, vilken löper längs Karpaterna, saknar P. naturliga gränser. Ytvidden uppgår till 390,000 kvkm. med 27 milj. inv. P. är i huvudsak ett lågland, vilket utbreder sig kring Weichsel, landets huvudflod, och dennas bifloder. Inom P. faller Njemens och Dnjestrs övre lopp samt större delen av Oders biflod Warthe. Klimatet är särskilt i s. och ö. fastlandsklimat. Huvudnäring är jordbruk med boskapsskötsel. P. är en av Europas främsta rågproducenter. Potatisodlingen lämnar ett avsevärt exportöverskott. Nära en fjärdedel av landet täckes av skog och träexporten är betydande. Mineraltillgångarna äro synnerligen rikliga. Den del av det tyska Schlesien, som tillföll Polen, har stora, högvär-diga koltillgångar, vilkas produktion långt överstiger P:s behov; i Schlesien finnas vidare de mest givande zinkfyndigheterna i Europa (även bly). I Wieliczka i det förr österrikiska Galizien brytes bergsalt. De galiziska oljefälten göra P. till Europas största oljeproducent näst Rumänien och Ryssland (Baku). Stora järnmalms-fyndigheter finnas i P:s v. delar. Malmen är lågprocentig ocli måste utblandas med importerad mera högvärdig malm (bland annat från Sverige). Industrin, som före världskriget skyddades av Rysslands höga tullmurar och hade avsättning på den ryska marknaden, drabbades hårt av kriget och låg vid fredsslutet till största delen nere. Den har emellertid raskt återuppblomstrat. Viktigast är textilindustrin (främst i staden L6dz) och metallindustrin (Schlesien). Tänd-sticksindustrin, vilken till stor del behärskas a,v Svenska tändstickstrusten, lämnar ett betydande Nexportöverskott. Handeln, till stor del bedriven av judiska köpmän, är betydande. Värdet av exporten uppgick år 1925 till 1,397 milj. zloty, importens värde till 1,665 milj. zloty. 1 zloty = 100 groszy = nominellt 0,72 kr. 1 zloty var i medeltal år 1925 enligt växelkurs värd 0.66 kr.; under . det första, ^vartalet 1926 hade den sjunkit till 0.46 kr. Samfärds-medlen äro både vad beträffar landsvägs- och järnvägsnät tämligen dåliga i de förr ryska områdena ,men väl utvecklade i de förr tyska och österrikiska delarna av P. Järnvägarna äro emellertid ej räntabla. Försvars väsendet utgör en avsevärd post i statsbudgeten.

Befolkningens huvudmassa, 19 milj., utgöres av polacker. Vidare finnas i ö. Galizien rute-ner (lillryssar) till ett antal av nära

4 milj., i nö. delen av landet över 1 milj. vitryssar, i städerna åtskilligt över 2 milj. judar samt huvudsakligen i de förut tyska provinserna 1 milj. tyskar. Polackerna stå i bildnings-hänseende lågt. Religionen är övervägande katolsk, dock finnas utom judar nära 3 milj. lutheraner och reformerta. Folkrepresentationen utgöres av en riksdag med två kamrar: Deputeradekammaren (”sejm”) med 444 medlemmar och senaten med 111 medlemmar, bådadera valda på 5 år genom direkta proportionella val. Rösträtt till deputeradekammaren erhålles vid fyllda 21 års ålder, till senaten vid fyllda 30 års ålder. Valbarhet till deputeradekammaren erhålles vid 25 års ålder, till senaten vid 40 års ålder. Verkställande makten tillkommer en president, vald på 7 år, jämté en av honom utsedd, inför riksdagen ansvarig ministär. Huvudstad är Warszawa, 1,150,000 inv. övriga viktigare städer äro Lödz 450,000 inv.,. Lemberg 220,000, Vilna 215,000, Kra-kow 100,000, Posen 170,000 inv. — Historia. I äldsta tider beboddes P. av flera västslaviska stammar, genom vilkas sammanslutning den polska staten uppkom. P: s egentliga, historia börjar med Mieszkös • regering, då P. erkändé den tyske kejsarens överhöghet (963). Mieszko tillhörde p i a s-

t e r n a s ätt, vilken regerade i P. frän 900-t. till 1370. Under Mieszkös son, Boleslav I, blev P. en fullt självständig stat och dess område utvidgades betydligt. På 1100-t. erövrades en del områden under strider med ryssar och tyskar, men riket försvagades genom upprepade tronstrider. Vid 1200-t:s slut hade P. sönderfallit i flera del-furstendömen, vilka lågo i fejd ined varandra. I början av 1300-t. återupprättades riksenheten och 1320 antog Vladislav Lokietek konungatiteln. Under Kasimir den store utvecklades P. till en mäktig stat. Galizien införlivades med P. Efter Kasimirs död blev hans systerson Ludvig av Ungern konung i P. 1384 efterträddes Ludvig av sin dotter Hedvig, som gifte sig med storfurst Jagello av Lithauen. Denne erkändes som P: s konung och blev stamfader för den jagello-n i s k a ätten, vars medlemmar under ett par århundraden valdes till konungar i P. 1466 ingicks en fred i Thorn med Tyska orden, som ständigt legat i strid med P. P. erhöll i denna fred Västpreussen och läns-högheten över Ostpreussen. Under Sigismund II fick P. och Lithauen gemensam senat och riksdag 1569 och det nya dubbelriket förklarades för valrike. Sigismund var den siste ja-gelloniske konungen. Efter hans död 1572 uppstod strider om tronen. Stefan Båthory valdes 1575 till konung och hans regering blev en tid av maktutveckling för P. Stefan förde ett framgångsrikt krig mot Ryssland.-Under hans efterträdare, Sigismund III (1587—1632), son till Johan III av Sverige, invecklades P. i en långvarig strid med Sverige. 1655 inföll den svenske konungen Karl X Gustav i P. och den polske konungen Johan Kasimir flydde till Schlesien. 1660 slöts fred med Sverige i Oliva. P. var även invecklat i strider med Ryssland och Turkiet. 1668 abdikerade Johan Kasimir. 1674 valdes kronhetmanen Johan Sobieski till konung. Under hans liksom under hans företrädaresregering fördes strider med turkarna, över vilka han vann en lysande seger vid Wien 1683. Johan efterträddes av den saxiske kurfursten August. Under dennes regering ingicks fred med turkarna i Karlowitz 1699. Därefter inblandades P. i Stora nordiska kriget. Karl XII inföll i P. och genomdrev Stanislaus Leszczynskis val till konung. Men efter Karls nederlag vid Poltava 1709 lyckades August återtaga sin polska krona. Under Augusts-regering började Ryssland få infly-. tandé i P. P. splittrades dessutom av inbördes tvistigheter och blev allt mer försvagat. Statsförfattningen gav alltför stor frihet åt herremännen. En

62medlem av riksdagen kunde exempelvis med sin röst hindra, att ett beslut fattades. 1772 företogo Ryssland, Preussen och Österrike den första delningen av P. Därefter gjordes försök att rädda P: s frihet genom införandet av reformer, vilka skulle möjliggöra en fastare statsorganisation, men Ryssland förhindrade reformeringsarbetet. P: s andra delning ägde rum 1793, dä Ryssland och Preussen ryckte till sig stora delar av landet. 1794 reste sig emellertid polackerna under Koscius-zko men besegrades. 1795 företogs den tredje delningen av P., vars återstående områden delades mellan Ryssland, Preussen och Österrike. 1807 upprättade Napoleon av Preussens andel hertigdömet Warschau. I Wienkon-gressen bestämdes, att en del av detta skulle återgå till Preussen, medan största delen lades under rysk överhöghet under namn av konungariket P., vilket tillförsäkrades egen konstitution. Efter två uppror (1830, 1863) förlorade P. emellertid sin oberoende ställning och en systematisk

russifice-ring genomfördes. Den följande tiden kunde de patriotiska rörelserna i P. föga göra sig gällande, ehuru de följdes av livliga sympatier från hela Europa. Under världskriget ockuperades ryska P. av centralmakterna. Efter den ryska revolutionen 1917 erkände Ryssland P: s oberoende inom sina gränser. De revolutionära i P., ledda av Pilsudski, kämpade mot tyskar och österrikare. 1918 blev Pilsudski ledare av den polska staten. P: s ställning reglerades i Versaillesfreden. P. har sedan legat i strid med Ryssland. Bolsjevikiska härar framträngde 1920 ända till Warschau men tillbakaslogos av P: s av franska officerare organiserade härar. Även med Tyskland har P. 1921 haft stridigheter angående Schlesien, vilka ävenledes slutat på för P. tämligen fördelaktigt sätt.

Polcn’fca, en italiensk nationalrätt, som lagas av majsgröt, som får stelna och därefter skäres i skivor, vilka gräddas i smör. P. kan även lagas på andra sätt t. ex. av riven potatis el. kastanjer.

Pole’ra. Metallers polering syftar till framkallandet av deras karakteristiska glans. Den sker dels med tillhjälp av polerstål el. liknande redskap, med vilkas tillhjälp ojämnheter i metallytan nedpressas, dels genom slipning med något lämpligt polerpulver, olika för olika metaller. Polering av träföremål är ett slags fernissning och sker antingen med polervax el. med polityr, som utgöres av schällack, löst i sprit.

Po’lhem, K., 1661—1751, svensk uppfinnare, som konstruerat flera för •bergsindustrin betydelsefulla maskiner såsom malmuppfordringsverk,

pumpar m. ni. Särskilt känd är P. för sina storartade kanalprojekt. Bland annat ville P. anlägga en kanal mellan Norrköping och Göteborg, ett företag, som gynnades av Karl XII och påbörjades under hans regering men avbröts vid hans död. Trollhätte kanal påbörjades på nytt under P: s livstid.

Polhöjd för en viss ort är detsamma som ortens geografiska bredd el. latitud*.

Polichineir, en figur i Comedia del Arte-spelen, vilken framställes såsom fetlagd, grälsjuk, feg och kvick. Ur P. härleder sig den engelska skämtfiguren Puncli.

Polig-nae [pålinjak’], J. A., furst de P., 1780—1847, fransk statsman. P., som var Karl X: s favorit, blev 1829 konseljpresident och utrikesminister. 1830 utfärdade P. de ryktbara Juli-ordonnanserna, vilka ledde till julirevolutionen.

PoliklinFk, lokal, där tillfälliga patienter kostnadsfritt behandlas.

Polis. För polisverksamhetens upprätthållande är hela riket indelat i polisdistrikt. Alla städer utgöra ett polisdistrikt för sig. En del köpingar likaså. Varje landskommun kan bilda ett polisdistrikt för sig, men intet hindrar, att flera kommuner inom ett landsfiskals distrikt sammansluta sig till ett polisdistrikt. Beslutanderätten härutinnan tillkommer dock länsstyrelserna. Inom varje polisdistrikt skola finnas anställda polismän i den utsträckning, som för polisverksamhetens utövande erfordras. Särskilda bestämmelser finnas även om skyldighet för vissa polisdistrikt att hålla sä stor polisstyrka, att i händelse av behov polisförstärkning kan erhållas därifrån till annan ort. I varje landstingsområde samt i sådana städer, som ej deltaga i landsting, skall finnas poli skollegium för behandling av dit liänskjutna frågor om disciplinär bestraffning av vissa befattningshavare vid polisväsendet.

Polis, försäkringsbrev.

Polisförseelser, straffbara handlingar av mindre svår beskaffenhet än de egentliga brotten. Brotten mot ord-ningsstadgan för rikets städer, hälsovårdsstadgan samt överhuvudtaget alla sådana brott, som handläggas vid polisdomstol el. poliskammare, räknas till P.

Polishundar, för polisändamål särskilt tränade hundar, vilka dresserats att gripa flyende brottslingar etc. Flera raser användas, såsom spets, dobermannpincher, airedaleterrier m. fl.

Polisong’, kindskägg.

Politess [-täs’], artighet, belevenhet.

Politik, statskonst; händelser inom statslivet; statsklokhet, beräkning, slugliet. — Poli’tisk, stats-, som har

avseende pä statskonsten, världs-klok, slug. — P o 1 i’t i k e r, statsman, person, som ägnar sig åt politik; beräknande, slug människa.

Politiken, dansk vänstertidning, grundad 1884 i Köpenhamn.

Politisk förbrytelse. P. har länge intagit en undantagsställning bland brotten. Så finnes i vår nu gällande lag om utlämning av förbrytare stadgat, att utlämning till främmande makt ej må ske för P. Om den gärning, för vilken utlämning begäres, delvis är av politisk beskaffenhet men till största delen är brott av vanlig natur, kan likväl utlämning ske. Mord, mordförsök el. dråp å främmande statsöverhuvud el. någon till en främmande suveräns familj hörande person skall emellertid i utlämningshänseende i intet fall anses som P.

Politisk geografi, se Geografi.

Polity’r, glans, glansslipning; en lösning av shällack i sprit, som användes för polering av möbler; förfining i uppträdande, umgängesspråk och umgängessätt i övrigt.

Polk [pouk], ,T. K., 1795—1840, Förenta staternas elfte president (1845— 49). P. tillhörde det demokratiska partiet. Hans presidenttid kännetecknas av en målmedveten utvidgningspolitik.

Polka, dans i 2A takt, härstammande från Böhmen.

Pollajuolo [pållajoå’lå], A. del, 1429 —98, italiensk guldsmed, gravör, bildhuggare och målare, verksam i Florens och Rom. P: s förnämsta skulpturverk äro bronsgravvårdarna över Sixtus IV och Innocentius VIII.

Porien, se Frömjöl.

Pollett’, stämplat kort el. märke, berättigande till någon förmån.

Pollette’ring, inskrivning av resgods, som resande själv icke kan el. får medtaga. P. av resgods intill en viss vikt (25 kg.) sker mot lösande av särskild resgodsbiljett (50 öre), överstiger resgodsets vikt denna vikt, får särskild avgift för övervikten, beräknad med hänsyn till dennas storlek, betalas.

Pollination kallas frömjölets (pollenkornens) överförande till märket hos angiospermernas blommor el. fröämnesmunnen hos gymnospermerna. P. är en nödvändig förutsättning för att befruktning skall komma till stånd. P. kan förmedlas av vinden, djur (insekter) och rinnande vatten. Jfr Frömjöl.

Pollution, ofrivillig sädesuttömning. I\ förekommer normalt under sömnen.

Poriux. — 1. Fixstjärna, tillhörande Tvillingarnas stjärnbild. Jfr Stjärnhimmeln. — 2. Se Dioskurerna.

Poloy ett slags bollspel, som spelas av ryttare med lätta träklubbor. Jfr även Vattenpolo.

Po’lo, Mar’co, berömd venetiansk resande på 1200-t., som gjorde vidsträckta färder i Centralasien, Sydasien och Västra Afrika och under 17 år vistades hos storkanen i ”Cathai” (Kina). P:s resor och underbara upplevelser äro skildrade i en redan under medeltiden mycket spridd bok. Vederhäftigheten av hans tili synes så fantastiska reseskildringar har genom senare forskningar blivit i stort sett bekräftad. Han är en av alla tiders märkligaste upptäcktsresande.

Polo’nia, latinisering av Polen.

Polonä’s, it. Polacca, polsk dans i % takt. P. utföres vanligen som en slags promenad, inledande balerna.

Polplatta, se Polskiva.

Polska, svensk allmogedans i % takt.

Polska korridoren, en smal landremsa ö. om Danzig, vilken genom Ver-saillestraktaten tillerkändes Polen för att bereda detta land tillträde till havet. Tyskland beviljades fri transito-rätt genom P.

Polska tronföljdskriget, det europeiska krig, som uppkom efter polske konungen August II: s död 1733. August II: s son, kurfurst August av Sachsen, uppställdes med Rysslands och Österrikes bistånd som tronpretendent, medan Frankrike, Spanien och Sverige ställde sig på exkonung Sta-nislaus Leszczynskis sida. Striden övergick

emellertid snart till en kamp mellan Österrike och Frankrike, vilken slutade till det sen a res förmån. I freden i Wien 1738 bestämdes bl. a., att August skulle få Polens krona, medan Stanislaus fick ersättning pä Österrikes bekostnad (Lothringen).

Polskiva el. polplatta, benämning pä elektroderna i de galvaniska elementen.

Polstjärnan (Polaris), en fixstjärna, belägen i närheten av världsrymdens nordpol. Jfr Stjärnkartan.

PoIta’va (Pultava), stad i Ukraina, Sydryssland. 70,000 inv. Bekant framför allt genom tsar Peters seger över Karl XII 1709.

Polyandri’, månggifte (en kvinna gift med flera män). Jfr Polygyni.

Polyan’dria, se Sexualsystemet.

Polye’der kallas varje kropp, som begränsas endast av plana ytor. X‘. benämnas i regel efter begränsnings-ytornas el. sidornas antal. En P. med fyra sidor benämnes tetraeder, en med fem sidor pentaeder, en med sex sidor liexaeder o. s. v. Prisma kallas en P., om skärningslinjerna mellan sidoytor-na äro parallella och sidoytorna avskurna med två inbördes parallella ytor, basytorna. Pyramidens sidoytorskära varandra i en gemensam punkt, pyramidens spets. Den återstående be-gränsningsytan, basytan, som skär si-doytorna, går däremot icke genom denna punkt. En parallellepiped är en P. med sex begränsningsytor, av vilka två och två äro inbördes parallella. Parallellepipeden säges vara rätvinklig, om alla begränsningsytorna äro rektanglar. Äro begränsningsytorna kvadrater kallas parallepipeden kub. Regelbundna P. äro P., vilkas samtliga begränsningsytor utgöras av kongruehta, regelbundna månghör-ningar, d. v. s. av månghörningar,! vilkas alla sidor och vinklar äro inbördes lika. Endast fem regelbundna P. finnas, nämligen den regelbundna tetraedern, som begränsas av fyra lik-sidiga trianglar, den regelbundna hexaedern el. kuben med sex kvadratiska begränsningsytor, den regelbundna oktaedern, som begränsas av åtta liksidiga trianglar, den regelbundna dodekaedern, begränsad av tolv regelbundna femhörningar, samt slutligen den regelbundna ikosaedern, som begränsas av tjugu liksidiga trianglar.

Polyfe’mos, grekisk sagofigur. P. var en enögd, människoätande jätte (cyklop), Son till Poseidon. Odysseus tillfångatogs av P. men räddade sig genom en list.

Polyfo’n, flerstämmig, mångstämmig.

— H o m o f o’n, enstämmig, likstäm-mig.

Polygrami’, månggifte.

Polygryni’, månggifte (en man flera hustrur). Jfr Polyandri.

Polyglott’, mångspråkig; bok, skriven på flera språk (polyglott-bibel, polyglott-ordbok).

Polygo’n. — 1. P. kallas varje plan figur, vars sidor äro räta linjer. P. uppkallas efter antalet sidor. En P. med fem sidor benämnes femsiding, femhörning el. pentagon, en P. med sex sidor sexsiding, sexhörning el. hexagon, en med sju sidor sjusiding, sjuhörning el. heptagon o. s. v. En P. säges vara regelbunden, om alla dess sidor och vinklar äro lika stora. — 2. Om flera krafter verka i samma punkt, kan deras resUltant erhållas, om en' månghörning uppritas, vars sidor äro i tur och ordning lika stora, lika riktade och parallella med de linjer, som representera de i punkten verkande krafterna. Resultanten är till storlek och riktning lika med den sida i mång-hörningen, som förenar den ursprungliga punkten med den fria ändpunkten av den med den sista kraften parallella sidan i#» månghörningen. En dylik månghörning kallas kraftpolygon. Jfr Kraftparallellogram.

Polyhis’tor, mångkunnig person, lärd, som är förtrogen med de mest skilda vetenskaper.

PolyhynTnia, en av de nio muserna. Se Muser.

Polyklei’tos, grekisk bildhuggare från 400-t. f. Kr., företrädesvis verksam i Argos. P. var den förnämste representanten för den peloponnesiska bildhuggarkonsten. Hans mest berömda arbete är ynglingastatyn Dory-

foros (spjutbäraren).

Poly'krates, d. 522 f. Kr., forngre-kisk tyrann på ön Samos, som han gjorde till centrum i ett stort joniskt örike. Vid P:s lysande hov vistades bland andra skalden Anakreon. En sägen berättar, att P., för att gudarna ej skulle bli avundsjuka på hans ständiga framgång, åt dem kastade en dyrbar ring i havet. Denna återfanns emellertid efter ett par dagar i en fisk. Strax därpå överlistades P. av en persisk satrap och korsfästes.

Polykromi', färgrikedom, mångfärg-ning; den under forn- och medeltiden samt delvis under renässansen brukliga färgläggningen av byggnads- och bildhuggararbeten.

Polymeri\ Polymera sägas kemiska, föreningar vara, som ha samma pro-centiska sammansättning men ej samma molekylarvikt. Exempel på dylika föreningar äro etylenseriens kolväten. Jfr Isomeri.

Polymorfi' är motsatsen till isomorfi och innebär alltså, att ett och samma ämne kan uppträda kristalliserat enligt flera system el. såväl kristalliskt som amorft. Sålunda är t. ex. svavel, som kristalliserar såväl efter det monosymmetriska som rombiska systemet och därjämte kan uppträda i amorf form, ett polymorft ämne.

Polyne'sien ("de många öarna"), en samling ögrupper bland Söderhavs-öarna, omfattande Tonga-, Samoa-, Sällskapsöarna samt Låga öarna och Marquesasöarna, alla belägna mellan Ekvatorn och Stenbockens vändkrets.

Polyne'sier, se Malajer.

Polyno'm, ett matematiskt uttryck, bildat av flera termer, förenade genom plus el. minus t. ex. a + 1) — c.

Poly'per. — 1. Beteckning på en del lägre djur (en del kavitetsdjur och koraller). Jfr även Armpolyp. — 2. Inflammatoriska nybildningar på näsans .slemhinna, vilka ha smalare el. bredare stjälk. Den orsakande inflammationen fordrar som regel behandling.

PolysylFabum, flerstavigt ord. — P o 1 y s y 11 a'b i s k, flerstavig.

Polysyllogism, sammansatt slutledning.

Polyteism, mångguderi.

Polytek'niska skolor, benämning på en del inbördes rätt olika skolor, vid vilka teknisk undervisning meddelas. Särskilt kända äro École polytechnique i Paris, som förbereder för inträde i vissa högre franska specialläroverk, samt Polyteehnicum i Ziirich, som är en teknisk högskola.

Polä'ra koordinater, ett koordinatsystem, där en punkts läge i planet angives genom dess avstånd från en fast punkt (koordinatsystemets pol el. origo) samt genom den vinkel, som sammanbindniugslinjen mellan origo oeh ifrågavarande punkt bildar med en given genom origo dragen rät linje (koordinatsystemets axel).

Poma'da, salva till håret.

Pomerans', se Citrus.

Pom'mern, preussisk provins vid östersjön, kring nedre Oder. 30,000 kvkm., 1,789,000 inv. Viktigaste stad Stettin, 233,000 inv. — Av Oder delas P. i en västlig del, Vorpommern, och en östlig, Hinterpommern. Odling av spannmål, potatis och sockerbetor. Skogsbruk och fiske äro även viktiga inkomstkällor. Industrin har nått sin största utveckling i Stettin och trakten däromkring. — Historia. Sannolikt beboddes P. tidigast av keltiska stammar, senare av germaner. Slaviska stammar invandrade omkring är 500. P., som förut ingått i det stora vendiska konungariket, fick egna furstar 1062. På 1100-t. invandrade en mängd tyska kolonister och det slaviska inslaget blev allt mindre. 1529 blev P. riksomedelbart hertigdöme. Under 1500-t. indelades P. i Vorpom-mern och Hinterpommern. Under trettioåriga kriget ockuperades landet av svenskarna. I westfaliska freden 1648 erhöll Sverige Yorpommern och en del av Hinterpommern, vars övriga delar tillföllo Brandenburg. 1720 avträdde Sverige det mesta av sina pommerska besittningar till Preussen. Återstoden, det s. k. Svenska P., lämnades av Sverige 1814 till Danmark som ersättning för Norge men överlämnades redan f. å. till Preussen.

Pom'merska krigret, det krig, som Sverige förde med Preussen 1757—62. P. sammanfaller till en del med

sjuåriga kriget. Orsaken till det utan nödiga förberedelser påbörjade kriget var hattpartiets önskan att återvinna de pommerska besittningar, som förlorats 1720. Dessutom påverkades hattarna i hög grad av Frankrikes önskan om hjälp i kriget mot Preussen. Kriget kännetecknades av ständiga småstrider utan något avgörande slag. Den svenska hären var synnerligen dåligt utrustad oeh bytte därjämte befälhavare upprepade gånger. Fred avslöts 1762 i Hamburg utan vinst el. förlust.

Pomologi' kallas läran el. kännedomen om olika slags trädfrukter, spe-

ciellt äpplen och päron, som uppdra-gits genom odling.

Pomo'na, fruktträdens gudinna i den romerska mytologin.

Pomp, ståt, prakt, prål.

Pompadour [pångpado'r], J. Antoi-nette Poisson, markisinna de P., 1721 —64, den mest bekanta av franske konungen Ludvig XV: s älskarinnor. Från 1745 till sin död hade P. ett ofta ödesdigert inflytande på såväl den inre som den yttre politiken. Hon uppträdde dock som en frikostig be-slcyddarinna av konst oeh litteratur.

Pompeja'nsk stil, en tidig romersk kejsarstil, som man känner från staden Pompeji (förstörd 79 e. Kr.). Karakteristisk för denna stil äro särskilt väggmålningarna, vilka äro fantasifullt och elegant utförda. Särskilt i den senare empirestilen spåras ett märkbart inflytande från P.

Pompej'i, it. Pompei, forntida stad nära Neapel vid foten av Vesuvius. P. var vid vår tidräknings början en liten handelsstad, räknande omkring

20.000 inv. Förstördes till stor del av en jordbävning år 63 e. Kr. Vid Ve-suvii utbrott 79 e. Kr. täcktes P. tilllika med grannstaden Hereulaneum fullständigt av ett asklager. P. har numera utgrävts. Som staden mycket väl bevarats under askan, ger den en mycket god bild av en småstad under den första romerska kejsartiden.

Fompe.j'us, Cnejus P. Magnus (den store), 106—48 f. Kr., berömd romersk härförare. P. var en tid prokonsul i Spanien och delade konsulatet med Crassus år 70. 66 förde han kriget mot Mitliridates till ett lyckligt slut och bildade år 60 med Csesar och Crassus det första triumviratet. Emellertid uppkommo snart stridigheter mellan Csesar och P. Efter Csesars marsch över Bubicon flydde P. till Grekland, där han samlade en här, som dock besegrades vid Farsalos 48. P. flydde därefter till Egypten, där han mördades.

Pom'peImus, se Citrus.

Pompö's, ståtlig, praktfull, högtravande.

Pomri'1, svagt kolsyrad läskedryck med äppelsmak.

Poiulera'bel, vägbar.

Pondichery [pånudisjeri'], stad i Främre Indien på Koromandelkusten.

50.000 inv. Huvudstad för de franska besittningarna i Indien. Området närmast omkring staden, omkring 300 kvkm. med 140,OOf) inv., tillhör även Frankrike.

Pon'dus, lat., vikt, tyngd, eftertryck, styrka; värdighet, myndighet, anseende. .

Pono'ra, förutsätta, antaga.

Poniatow'skl, berömd polsk adelsfamilj. En medlem av släkten, Stani-slaus, blev polsk konung. Se Stani-slaus, polska konungar.

Pon'ny, se Hästraser.

Ponte Corvo [pån'te kår'vå], stad i italienska provinsen Caserta. Till 1860 utgjorde P. med område ett fursten-döme, som Napoleon 1806 skänkte åt marskalk Bernadotte, vilken antog titeln furste av P.

Pontifika't, påve- el. biskopsvärdig-het.

Ponti'nska träsken, mellersta Italien, osunda, av febrar hemsökta sumpmarker, vilka sträcka sig sö. om Rom mot Tyrrenska sjön, upptagande en ytvidd av 750 kvkm. Sedan lång tid tillbaka pågå där omfattande torrläggningsarbeten.

Ponto'n, pråm, som användes till underlag för mera tillfälliga broar.

Pontonjä'rer, trupper, som handha den för broslagning erforderliga materialen o. dyl. De ingå i Sverige i ingenjörtrupperna.

Pontopp'idan, Henrik, f. 1857, dansk författare. P. har givit starkt realistiska skildringar från det nutida Danmark, skrivna i en klar och uttrycksfull stil (Det f o r j se 11 e d e land, Lykke-Per). P. erhöll tillsammans med Gjellerup Nobels litteraturpris 1917.

Pon'tos, forntida namn på Svarta havet. P. var under forntiden även beteckning på ett kustlandskap pä Mindre Asiens kust mot Svarta havet.

Pooru, finska benämningen på Björneborg.

Pop, grekisk-katolsk präst.

Pope [poup], Alexander, 1688—1744, engelsk skald, en typisk representant för den fransk-klassiska smaken. Mest berömda av P: s alster äro den mästerliga satiren T h e Duncia d, den komiska hjältedikten The rape or t h e lock (Våldet på Belindas lock) samt den filosofiska dikten Essay

o n m a n. P. utövade ett oerhört inflytande på den samtida litteraturen.

Popeli'n, ett slags lialvsiden.

Popocatepe^l, 5,500 m. hög vulkan i Mexico.

Poppel kallas arter av växtsläktet Populus (familjen Salicacese). C: a 18 arter kända i norra tempererade zonen. P. blommar på bar kvist. Blott en art inhemsk i vårt land, nämligen As pen (P. tremula). Vanliga pryd-nadsträd äro B a 1 s a m poppel (P. balsamifera) från Nordamerika. P y-ramidpoppel (P. pyramidalis) från Orienten m. fl.

Popularisera, framställa i lättfattlig form, göra begriplig för en större allmänhet.

Popula's, pack, pöbel.

Po'pulus, lat., folk som politisk enhet ; samhälle av medborgare. — P.

Rom a'n u s, romerska folket. Se även Poppel.

Populä'r, folklig, allmänt omtyckt, folkkär; lättfattlig, avsedd för folket.

— Popularite't, folkgunst, folkynnest.

Populärvetenskapliga föreläsningar,

se Folkbildningsarbete.

Po'rer, punktformiga öppningar pä huden, vilka äro hårsäcks- el. körtelmynningar.

Porfy'rer, bergarter, som innehålla större strödda mineralkorn (strökorn) i en finkornig el. glasig grundmassa. De äro eruptiva bergarter, i vilka strö-kornen vanligen redan voro utkristalliserade, innan de med lavan kommo upp till jordytan. Se även Bergarter och Älvdalsporfyrer.

Por'jus, vattenfall och kraftstation vid Stora Lule älv, nedanför Stora Lule träsk. Fallhöjden är på en sträcka av 3 km. omkring 50 m., medelvat-tenkraften 130,000 hästkrafter, varav

82,000 utbyggda. Kraftverket är näst Trollhättan det största i Sverige. Kraften användes för elektrisk drift av Lule-Ofotenbanan, för smältverk m. m. För reglering av vattentillström-ningen är ovanför fallet byggd en 13 m. hög och 1,250 m. lång damm. Järnvägsförbindelse med Gällivare.

Porla brunn, en av Sveriges förnämsta brunnsorter, belägen i v. Närke.

Pormaskar, se Talgkörtlar och Se-borré.

Pornografi', smutslitteratur, slipprig litteratur. — P o r n o g r a'f i s k, slipprig, oanständig.

Porsangerf jorden, Porsangen, 12 mil lång fjord i norska Finnmarken, ö. om Nordkap.

Porsgrund, stad vid Skiensälvens utlopp i en fjord av Skagerack, sö. Telemarks fylke, s. Norge. 8,600 inv. Stor porslinsfabrik. Utförsel av trä, trämassa och salpeter.

Porsiforsen, betydande fors (fallhöjd 26 m.) i Luleälv nedanför Stora och Lilla Luleälvarnas sammanflöde.

Porslin, liårdbränt, för vätskor ogenomträngligt, vitt och halvgenomskinligt lergods. Råmaterialet vid tillverkningen av P. utgöres av kaolin, fält-spat och kvarts, som finpulvriseras och utröres med vatten. Efter formning av godset och torkning brännes det vid ej allt för hög temperatur, varefter det doppas i en glasyrmassa, vars beståndsdelar äro i huvudsak desamma som den ursprungliga porslinsmassans. Efter torkning brännes det ånyo vid mycket hög temperatur, så att fältspat och kvarts smälta. Oglaserat P. benämnes biskvi. I sevres-porslin ingår ben men ej kaolin. Porslinstillverkningen bedrevs redan i äldsta tider i Kina och Japan (ostin-diskt P.). Den egentliga porslinstill- verkningen i Europa daterar sig frän omkring 1700. Benämningen porslin (oäkta) användes i Sverige även om fajans, d. v. s. om lergods, som liar en porös och vit men ogenomskinlig grundmassa.

Porslinslera. Äkta P. utgöres av nästan rent kaolin*.

Porslinsmålning: utföres med olika slag av metalloxider, vilka efter blandning med vissa ämnen bilda en glasmassa. Genom bränning smältes denna fast vid godset, antingen direkt på rågodset el. ovan glasyren, beroende på oxidernas eldfasthet. I det förra fallet försiggår bränningen vid mycket hög värmegrad, vilket endast ett fåtal oxider (s. k. rågods-färger) uthärda. De flesta färger brännas vid lägre värmegrad och anbringas på det glaserade godset (s. k. muffel- el. emaljfärger). P. fordrar stor omsorg och noggrannhet och vid mera färgrika målningar måste ofta 3—4 bränningar företagas. På enklare föremål användes tryck i stället för målning för hand.

Kaurissnäcka.

Porslinssnäckor (Cyprsea), ett släkte snäckor som ha ovalt, inrullat skal. En art, Kaurissnäckan, begagnades fordom i österlandet som skiljemynt. Flera arter finnas i vanna hav.

Port [påt], eng., hamn.

Por'ta, Baccio della, mest känd som Fra Bartolommeo, 1472—1517, italiensk målare tillhörande den florentinska skolan, en av de förnämsta representanterna för italienskt måleri. Bland P: s verk må nämnas Yttersta domen, S. Sebastian, Kristus nedtagen från korset.

Porta'1, port med tillhörande inramning. Särskilt under medeltiden och renässansen erhöll P. en rik arkitektonisk utsmyckning.

Port Arthur [på't a'thö], officiellt benämnd Riodshunko, japansk fästning vid Gula havet, s. Mandsjuriet.

14,000 inv., japaner och kineser. P. var ursprungligen en kinesisk krigs-hamn, vilken intogs av japanerna 1894. Redan f. å. måste emellertid Japan på uppmaning av Ryssland, Tyskland och Frankrike återlämna staden. 1898 annekterades den av Ryssland, men under rysk-japanska kriget intogs staden efter ett hjältemodigt försvar (iv japanerna (1904).

Portati'v, flyttbar, lätt att bära; i fickformat.

Port-au-prince [pårt-å-prängs'], huvudstad i republiken Haiti, Västindien, belägen på öns västkust. Omkring

100.000 inv., mest negrer.

Port Elizabeth [på't ili's8eböth], betydande handels- och sjöstad i Kap-landet, Sydafrika. 38,000 inv., därav

20.000 vita.

Porten, Höga P., benämning på turkiska regeringen och dess säte i Kon-stantinopel (förut Seraljen).

Porter, mörkbrun, stark maltdryck, vars höga färg och fylliga smak bland annat beror på att en del av det malt, som användes för tillverkningen, starkt rostats.

Portfölj', förvaringsfodral för papper, dokument, ritningar etc.; en banks förråd av en viss sorts värdepapper; en ministers ämbete.

Portha'n, K. G., 1739—1804, finsk historiker, på sin tid en bland Finlands ledande kulturpersonligheter. Hans arbeten ha varit av stor betydelse för kännedomen om Finlands historia.

Port Harbour [på't ha'bö], amerikansk krigshamn på Hawaii.

Porti'k, täckt pelargång, vars ena långsida vanligen stöter mot en byggnad, medan den andra är öppen utåt.

Portion, del, andel; tillmätt del (särskilt av maträtt).

Portiä'r, dörrförhänge.

Portland. — 1. Stad i Oregon, U. S. A.

258.000 inv. Fabriksstad. Export av timmer och trämassa samt spannmål.

— 2. Stad i Maine, U. S. A. 70,000 inv.

Porflandeement, se Cement.

Port I^ouis [på't lo'is], huvudstad på ön Mauritius. 50,000 inv.

Portmonnä', liten penningväska, penningpung.

Por'to, se Oporto.

Porto, avgift, som betalas vid postbefordran av olika slags försändelser.

Por'to Ale'gre, Sydbrasiliens största stad. 180,000 inv., därav 40,000 tyskar. Export av te, tobak, hudar, ull.

Port-of-Spain [på't åv spejn'], hamnstad på brittiska ön Trinidad, n. Sydamerika. 62,000 inv. Export av socker och kakao.

Portola'ner, beteckning för medeltida sjökort el. kustkartor (företrädesvis återgivande Medelhavets och Svarta havets kuster).

Porto Ri'co, den minsta ön i ögruppen Stora Antillerna, sedan 1898 territorium i Förenta Staterna. 9,000 kvkm.,

1.300.000 inv. Huvudstad San Juan,

71.000 inv. — P. är bergig men fruktbar. Socker, tobak, kaffe, sydfrukter och bomull äro viktigaste produkter och exportvaror. Industrin omfattar huvudsakligen socker- ocli tobaksindu-stri.Port-Royal [pår roajal'], ett på 1200-talet anlagt cistercienskloster nära Versailles. 1625 grundades en filial i förstaden S:t Jacques i Paris. P. blev ryktbart som jansenisternas högkvarter. 1710 nedrevs P. och 1790 upphävdes även Parisklostret. Jfr Janse-nismen.

Porträttera, avbilda, avmåla. — Porträtt ö'r, porträttmålare.

Port Said [på't sai'd], hamnstad i Nedre Egypten vid Suez-kanalens mynning. 90,000 inv. Sedan järnväg anlagts mellan P. och Kairo, har P. från att enbart ha varit kolstation utvecklats till en betydande handelsstad och är nu utförselort för en stor del av Egyptens produkter.

Portschä'8, bärstol (egentligen en bärstols bärare).

Portsmouth [på'tsmöth], stad och eget grevskap vid Engelska kanalen, s. England. 250,000 inv. Englands förnämsta örlogshamn. Starkt befäst skeppsvarv.

Por'tugal, republik, omfattande den västligaste delen av Pyreneiska halvön. 88,700 kvkm., 5,620,000 inv. — P.

gränsar i n. och ö. till Spanien, i v. och s. till Atlanten. Till P. höra även atlantöarna Azorerna och Madeira (tillsammans 3,200 kvkm., 410,000 inv.). Tre större floder, vilka upprinna i Spanien, genomflyta P., nämligen Du-ero, Tejo och Guadiana. Landet är höglänt med bördiga, ehuru dåligt odlade dalgångar. Klimatet är gynnsamt. — Portugiserna, som äro romerska katoliker, stå i bildningshänseen-de lågt; omkring 70 % äro ej läskun-niga. Landets rika möjligheter äro dåligt tillvaratagna, och befolkningen lever huvudsakligen av illa skött jordbruk och boskapsskötsel, vin- och fruktodling samt något fiske utefter kusten. Portvin, fikon, olivolja och sardiner höra till de viktigaste exportvarorna, liksom också kork, varav P. är den viktigaste producenten. Handeln ligger till stor del i engelsmännens händer. — Huvudstad är Lissabon (486,000 inv.) vid Tejos mynning. Oporto (203,000 inv.) vid Dueros mynning är viktig utförselhamn för vin och kork. Setubal (37,000 inv.) strax s. om Lissabon är centrum för sardinindustrin. — Presidenten väljes på fyra år av riksdagen, som består av två kammare, vilka lia en med den svenska riksdagens likartad ställning. Politiskt står P. i starkt beroende av England. — Av Portugals fordom stora och rika kolonialvälde återstår i Asien Goa, Macao och Timor, i Afrika Kap Verdeöarna, öarna Principe och San Thomé, Portugisiska Guinea, Angola och Mocambique (se dessa ord). Tillsammans omfatta dessa biländer

2,100,000 kvkm. med omkring 10 milj. inv. — Historia. P. var i äldsta tider politiskt förenat med Spanien. Hela Pyreneiska halvön beboddes av ibererna, av vilka en gren, benämnd lusitaner, bebodde den sv. delen. Jämte Spanien erövrades P. först av kartager, därefter av romare och under 400-talets första årtionden av germanska stammar (sveber, alaner, vandaler). På 420-t. inträngde västgöter i P., som emellertid från början av 700-t. underkuvades av araberna. Under de omaj-jadiska kalifernas styrelse uppblomst-radé landet. På 900-t. inföllo de väst-gotiska konungarna i landet och erövrade flera områden. 1095 blev P. självständigt; det förlänades åt greve Henrik av Burgund, vars son antog ko-nungatiteln 1139. 1147 erövrades Lissabon från araberna och omkring 1250 intogs Algarve. I början av 1400-t. grundlädes P:s kolonialvälde genom erövringarna av Ceuta och Madeira. I slutet av 1400-t. grundlädes väldet i Asien. 1500 upptäcktes Brasilien. Under 1500-t: s första årtionden var P. världens främsta handels- och sjöfarts-stat, men därefter inträdde förfallet. 1581—1640 var P. förenat med Spanien, som svårt förtryckte landet. Slutligen utbröt ett uppror och hertigen av Bra-ganga utropades till konung (1640). Under 1700-t. råkade P. i fullständigt såväl ekonomiskt som politiskt beroende av England. P. deltog i första koalitionskriget mot Frankrike. Fransk-spanska arméer inföllo emellertid i landet, och 1807 avseglade re-genten Johan VI till Brasilien. England sände trupper mot fransmännen, mot vilka striden pågick till 1814. I P. härskade engelsmännen till 1820, då de fördrevos under ett uppror. F. å. återvände Johan och måste då erkänna en ny demokratisk författning. 1822 förklarade sig Brasilien oberoende. 1892 inträffade en svår ekonomisk kris och P. måste göra statsbankrutt. Konung Karl I sökte förbättra ställningen men mördades 1908 jämte sin äldste son. 1910 utbröt revolution i Lissabon och P. proklamerade sig som r e-publik. Från 1916 deltog P. i världskriget på de allierades sida. Sedermera har landet varit utsatt för en del militärrevolter med täta regeringsskiften.

Portugisiska biländer, se Portugal.

Portugri'siska Östafrika, se Mogam-bique.

Portådern är den blodåder, som för blodet från tarmar, magsäck etc. till levern.

Po'rtvin, starkt portugisiskt vin, berett av druvor från distrikten kring floden Douros övre lopp. Fortö'r, blecklåda med tillplattad, cylindrisk fornj, som användes vid insamling av växter.

Porvoo, finska benämningen på Borgå*.

Porö's, försedd med porer, pipig, hålig, svampaktig.

Pose [på's], fr., (utstuderad) ställning, attityd; konstlad hållning.

Posei'don [-sej-], lat. Neptunus, den grekiske havsguden, son till Kronos och broder till Zeus och Pluto. P:s maka var Amfitrite.

Po'sen (polska Poznan), förr preussisk provins, sedan 1919 en del av republiken Polen, belägen omkring floden

Warthe. 29,000 kvkm. 2.1 milj. inv. Största stad Posen (Poznan),

170,000 inv. P. är ett slättland, till stor del skogbevuxet. Stora sträckor utgöras av sandhedar och kärr. Åkerbruk är huvudnäring med havre, råg, potatis och sockerbetor som viktigaste produkter.

Pose'ra, intaga en viss (utstuderad) kroppsställning; söka göra effekt, vara tillgjord.

Posi'Iipo, bergshöjd invid Neapel.

Position, ställning, läge, tillstånd; levnadsomständigheter; framskjuten samhällsställning.

Positionsartillcri, artilleri, avsett för försvar av viktigare positioner el. för anfall emot dylika. Dess pjäser äro på grund härav större och tyngre än det vanliga fältartilleriets. I allmänhet organiseras numera ej särskilda positionsartilleriregementen utan P. ingår i fältliärens artilleri.

Po'sitiv, avgjord, säker, jakande.

PositiV, ett mekaniskt instrument, bestående av en bälg, som står i förbindelse med orgelpipor. Lufttillför-seln till dessa regleras med en stiftvals el. med en pappnotskiva med hål. Medelst ett handtag lcringvrides notskivan el. valsen. Samtidigt sättes bäigen i rörelse.

Positivism, en filosofisk riktning, som grundades av Comte*.

Positu'r, kroppsställning; utgångs-ställning i fäktning; försvarsställning.

Posse. — 1. Knut P., d. 1500, svensk krigare. P. var anhängare till Sten Sture. Under några år var han befälhavare på Viborgs och Nyslotts fästen och erhöll senare bland annat Kastel-holms slott i förläning. Som hövding på Viborgs fäste tillbakaslog han genom ett tappert försvar en rysk stormning 1495 ("viborgska smällen"). — 2. Karl H. P., 1767—1S43, krigare. P. deltog verksamt i de underhandlingar, som fördes angående prins Kristian Augusts val till svensk tronföljare. Hos kronprins Karl Johan stod P. sedermera högt i gunst på grund av sin stora militära duglighet.

Possession, besittning, innehavande; gods, lantegendom. — Possessio-n a't, godsägare.

Possessi'v, ägande. — Possessi'-vum, pronomen, som utmärker ett ägande (min). Jfr Pronomen.

Possevi'no, A., 1533—1611, italiensk jesuit, verkade som påvens sändebud i Sverige för återinförandet av katolicismen. Bl. a. på grund av svårigheter att komma överens med Johan III strandade dock de katolska planerna. P. lyckades dock helt vinna Sigismund för katolicismens sak.

Pnst Inf offpr

Post, H. von, 1822—1911, kvartärgeo-log, jordbrukskemist, en av banbry-tarna för istidsteorin. Lärare vid IJ11-tuna lantbruksinstitut 1875—1892. Titulärprofessor.

Postament', fotställ till staty el. dyl.

Postbox el. postfack förliyras av företag el. personer, för vilka det är av särskild vikt att snabbt erhålla sin post. Post, som ankommer till innehavare av P., utbäres ej av brevbärare utan insorteras omedelbart i P., där den kan avhämtas av innehavaren.

Poste restante [påst restang't] angiver på postförsändelser, att de skola kvarligga på postkontoret, tills de avhämtas av adressaten; förkortas p. r.

Poste'rior, lat., senare, efterföljande.

Postdate'ra, åsätta senare datum än det riktiga.

Poste'ra, utställa på vakt.

Post festum, se Festum.

Postgi'ro. Postgirorörelsen, som i vissa andra länder funnits sedan rätt lång tid tillbaka, infördes i Sverige först

från och med ingången av är 1925. Dess främsta uppgift är att underlätta betalningars verkställande utan användning av kontanta medel. Yem som helst kan efter skriftlig framställning öppna ett postgirokonto pä vilken fast postanstalt som helst. Vid kontanta insättningar på el. utbetalningar från detta konto erlägges en mindre med summans storlek varierande avgift. Insättningar el. utbetalningar, som ske genom överföring från resp. till annat postgirokonto, ske däremot utan särskild avgift. Ränta på innestående medel gottgöres för närvarande med 1.8 %. Postgirorörelsen har under den gångna tiden snabbt vuxit. Postgiroärenden handläggas pä den byrå inom generalpoststyrelsen, som handhar postsparbanksärenden.

Postglacia’1, se Kvartärperioden.

Postilla, predikosamling.

Postillon d’amoiir [postijånp’ [-da-mo’r],-] {+da- mo’r],+} överbringare av kärleksbrev.

Post- och inrikes tidningar, den officiella svenska statstidningen, utkommer dagligen i Stockholm. P., som med kortare uppehåll och under olika namn utgivits från 1645, är den äldstasvenska tidningen. P. utgives av Svenska akademin. Den innehåller numera huvudsakligen annonser och officiella meddelanden.

Postsparbanken började sin verksamhet år 1884. P., som under en period av sin tillvaro varit ett självständigt ämbetsverk, ehuru verksamheten alltid bedrivits i nära kontakt med postverket, utgör sedan 1923 en avdelning av detta. Vid handläggningen av postsparbanksfrågor inom general-poststyrelsen deltaga dock tre för detta ändamål särskilt utsedda postsparbanksfullmäktige. Den 31 dec. 1925 utgjorde antalet utelöpande motböc-ker 739,067. Insättarnas sammanlagda behållning uppgick vid denna tidpunkt till något över 165 milj. kronor.

Post’remiss’växel, se Växel.

Postskrip’tum, förkortas P. S., efter-skrift, tillägg, särskilt i brev.

Postula’t. — 1. P. kallas inom filosofin antaganden, vilkas giltighet måste förutsättas, ehuru den ej kan bevisas. — 2. Inom geometrin användes P. om konstruktioner av så enkel beskaffenhet, att de utan vidare anses kunna utföras.

Postu’m, utgiven efter författarens död.

Postverket, generalpoststyrelsen och därunder lydande lokalförvaltning. Landet är för närvarande indelat i sex postdistrikt, vart och ett med en postdirektör som chef, nämligen Södra distriktet med Malmö som huvudort, Västra distriktet (Göteborg), östra distriktet (Linköping), Stockholms distrikt, Mellersta distriktet (Gävle) och Norra distriktet (Sundsvall). Förutom de rent postala angelägenheterna ombesörjer P. även kronouppbörden på landsbygden, utbetalandet av folkpensioner, stämpeluppbörd m. m. Numera (sedan 1923) ingår även postsparbanken i P.

Potage |>a’sj], fr., soppa, vanligen avredd och med grönsaker.

Potatis (Solanum tuberosum) tillhör familjen Solanacese och är en ytterst viktig kulturväxt, som härstammar från Chiles högslätter. P. överfördes i slutet av 1500't. till Europa och spreds där först mycket långsamt. P. började först odlas i Sverige omkring 1720 i trakten av Alingsås, dit den införts av Jonas Alströmer. Någon vidare utbredning fick dock ej P. hos oss förrän under senare hälften av 1700-t., då de från Pommerska kriget återvändande soldaterna lärt sig uppskatta densamma och hemförde sättpotatis. Upptäckten, att den också kunde användas till brännvinsbränning, bidrog även till dess spridning. P. är en ört, som genom de under jorden levande stamknölarna egentligen är mångårig, men som dock i vårt klimat

endast blir ettårig. Potatisen är alltså en stambildning, och de på densamma uppträdande ”ögonen” äro knoppbildningar, från vilka stjälkar kunna skjuta upp. Frukten hos P. är ett giftigt bär. En mångfald kulturarter finnas av P. I sitt hemland spelar P. föga roll, så mycket större är dess betydelse för Europas livsmedelsproduktion. Produktionen var 1925 följande: Ryssland 42 milj. ton, Tyskland 41 milj. ton, Polen 29 milj. ton, Frankrike 14 milj. ton och Sverige

1,323,000 ton. Världsproduktionen var 1925 .185 milj. ton.

Potatissjuka kallas en på potatisens blast uppträdande sjukdom, förorsakad av en mögelsvamp (Pliytophtora infestans). Blasten får en brunaktig färg och dör så småningom bort. Även potatisknölarna kunna angripas och skrumpna. Fuktig väderlek bidrar liksom sumpig odlingsmark i hög grad till sjukdomens spridning. En annan potatissjukdom är den s. k. potatiskräftan, likaledes orsakad av en parasitsvamp (Chrysophlyctis endobiotica), som angriper i första hand rotsystemet och potatisknölarna, som förvandlas till en lucker, svampaktig vävnad.

Potemkin [patjåm’kin], G. A., furst P., 1739—91, rysk hovman, fältmarskalk och politiker. P. förstod att skaffa sig oinskränkt inflytande över kejsarinnan Katarina, åt vilken han var älskare, och stod under flera år i spetsen för styrelsen. Bland annat införlivade han halvön Krim med Ryssland. Då kejsarinnan senare besökte Krim, lät han uppsätta målade kulisser, som på avstånd gåvo intryck av blomstrande byar (Potemkinbyar) för att ge henne intryck av att landet var välmående.

Potens’, ursprungligen förmåga, inneboende kraft. — Inom matematiken användes P. i samma betydelse som dignitet, d. v. s. som beteckning för produkter av ett antal lika faktorer. Numera användes dock P. i en vidsträcktare betydelse. Exponenten behöver nämligen ej vara ett helt tal utan kan vara vilken storhet som helst.

Potenta’t, maktinnehavare, mäktig herre.

Potentia’1, se Elektricitet.

Potentiell’, [tsi-], förefintlig som möjlighet, som anlag. — Potenti e’-r a, förhöja, giva ökad kraft, stegra värdet; mat. upphöja till potens.

Potentiell’ energi, lägesenergi, se Energi.

Potkes el. Potkäs [påttje’s], ostmos, berett av riven ost.

Potomac [påtå’mak], flod i nö. U.

S. A., bildande gräns mellan staten Maryland å ena sidan och staterna West Virginia och Virginia a andra sidan. Utfaller i Atlanten. Längd omkring 600 km.

Potosi’, stad i s. Bolivia, Sydamerika.

30,000 inv. Ligger nära 4,000 m. ö. h.; en av jordens högst belägna städer. Rika silvergruvor.

Potpurri', mus., musikstycke, i vilket flera löst sammanfogade melodier från olika musikstycken ingå.

Pots’dam, stad i preussiska provinsen Brandenburg, n. Tyskland, belägen vid floden Havel. 60,000 inv. Bekant för sina slott och parkanläggningar (”Tysklands Versailles”). Nyuppfört observatorium för prövning av Einsteins relativitetsteori. Jfr Ein-stein.

Pott’aska el. kaliumkarbonat [K_2CO_3] erhålles genom att träaska urlakas med vatten och lösningen indunstas el. som biprodukt vid betsockertillverkningen och andra industrier el. som kemisk produkt ur kalisalter. P. användes i glasfabrikationen samt för beredning av kalilut till framställning av såpa.

Pott’er, Paulus, 1625—54, ryktbar holländsk djurmålare, vars mest bekanta arbete är Den unga tjuren. P. målade helst husdjur, vilka på ett mästerligt sätt inpassades i det bördiga holländska slättlandskapet.

Potfvalen, kaskelotten, se Kaske-lotter.

Poulard [pola’r], se Hönsraser.

Pound [pa’ond], eng., den engelska viktenheten, i handelsvikt = 453.59 gr., i guldvikt = 373.24 gr.

Pound sterling [pa’ond stör’ling], engelsk myntenhet = 18.16 kronor. Ett P. delas i 20 shillings. Varje shilling består av 12 pence. Guldmyntet ett P. benämnes sovereign; tecknas £.

Pour le merito [por lö merit*]> Gn preussisk förtjänstorden.

Poussin [posäng], Nicolas, 1594— 1665, fransk målare, den förnämste representanten för det klassiska måleriet i Frankrike, skapare av det s. k. heroiska landskapet. P. utförde lier-descener (Arkadiska, herdar), historiemålningar (Sabinskornas bortrövande, Filistéer na slagna av pesten) samt tavlor med mytologiska motiv (Apolloir förälskad i Dafne). ^

Pozcony [på'sjånj], ungerska namnet på Pressburg*.

Poznan, se Posen.

Pozzuoli [påttsoå'li], stad i Campa-nien, s. Italien. 30,000 inv. P. hette i forntiden Pute'oli och var då en av Italiens rikaste handelsstäder. Ryktbara ruiner från denna tid.

Poäng:', överenskommen värdeenhet (vid spel etc.); udden i en anekdot el. kvickhet. Jfr Point.

Poängbedömning: användes vid premieri ng av husdjur. Djurens egen-

skaper bedömas ungefärligt med hänsyn till kroppsbyggnad, härstamning etc. — Även sportterm.

pp., förkortning för pianissimo.

Pr, kem. tecken för en atom prase-odym; förkortning för per.

Pra'do, park i Madrid. I närheten ligger Pradomuséet, vilket innehåller en av världens förnämsta konstsamlingar.

Praistö, stad vid Prsestö fjord av östersjön, s. Sjaelland, Danmark. 1,500 inv. Residensstad för Prsestö amt.

Prajstö amt, danskt amt, omfattande sö. delen av Sjtelland jämte öarna Möen, Nyord och Bogö. 1,693 kvkm.

115,000 inv., därav 21,000 i amtets städer: Storeheddinge, Neestved, Vording-borg, Prtestö (residensstad) och Stege.

Prag (tjeck. Pra'ha), Böhmens gamla huvudstad, numera huvudstad i republiken Tjeckoslovakien, 677,000 inv. (med förstäder). P. är medelpunkten för Tjeckoslovakiens kulturella och andliga liv. Universitet, grundat 1348. Bland märkligare byggnader må nämnas rådhuset, Teynkyrkan med Tyko Brahes grav, Rudolpliinum (musikkon-servatorium och tavelgallerier), Universitetsbiblioteket samt I-Iradschin, den gamla böhmiska konungaborgen med S: t Veits katedral, vilken innesluter de böhmiska konungarnas mausoleum. Vidare märkas Parlamentshuset och Wallensteinpalatset. Ifråga om handel och industri har P. nått stor utveckling. Järngjuterier, kvarnar och bryggerier.

Pra'ga, förstad till Polens huvudstad Warszawa.

Pragfredcn, den fred, som 1866 in-gicks i Prag mellan Österrike och Preussen. Enligt P. gick Österrike bland annat med på upplösningen av Tyska förbundet samt avstod sina rättigheter i Schleswig och Holstein.

Pragmatisk, ändamålsenlig, duglig.

Pragma'tisk sanktion, beteckning för en del lagar, särskilt tronföljds-ordningar. Den mest bekanta av dessa är den av Karl VI av Österrike utfärdade P., vilken hade till ändamål att ge hans dotter Maria Teresia arvsrätt till kejsarkronan. Jfr österrikiska tronföljdskriget.

Pragmatism, en filosofisk riktning, som anser, att sanningen visar sig vara sanning därigenom, att den verkar livsfrämjande och att tvärtom, vad som verkar livshämmande, därför ej har något sanningsvärde för oss. Den förnämsta representanten för denna mera praktiskt inriktade filosofriktning är amerikanaren W. James. P. har mötts av en skarp kritik. Konsekvensen av P. blir, har man framhållit, att man tror vad man anser fördelaktigt att tro, för sä vitt man nu förmår göra detta.Pra'ha, tjeckiska namnet på Prag*.

Prakti'k, användning i verkliga livet, samlad erfarenhet.

Praktisk, hänförande sig till el. anpassad för det verkliga livet; motsats, teoretisk.

Praktiska skolor, benämning på privata undervisningsanstalter, som meddela på det praktiska livets behov direkt orienterad undervisning el. ock undervisning, som är avsedd att tjäna som förberedelse för inträde i andra skolor.

Exempel på dylika skolor äro Kristinehamns praktiska skola och Mariannelunds praktiska skola.

Praktiska ungdomsskolor, sammanfattande beteckning på ett antal skolor, tillkomna genom beslut vid 1918 och 1921 års riksdagar. Till P. bruka hänföras fortsättningsskolor*, högre* folkskolor, lärlings- och yrkesskolor*, verkstadsskolor*, ettåriga handelsskolor, hushållsskolor, tekniska fackskolor, tekniska gymnasier, handelsgym-nasier samt tekniska elementarskolor. Se vidare Handelsundervisning, Huslig ekonomi och Teknisk undervisning.

Praktisk teologi, den gren av teologin, som bland annat behandlar predi-kokonst, liturgi, själavård etc.

Prali'n, rundad konfekt el. chokladbit, ofta med fyllning.

Praseody'm, ett grundämne, tillhörande de sällsynta jordmetallerna. Kem. tecken Pr. Atomvikt 140.9.

Pra'tern, park i Wien*.

Pra'xis, vedertaget bruk.

Praxi'teles, grekisk bildhuggare från 300-t. f. Kr., en av de förnämsta representanterna för den attiska skolan. 1877 hittades i Olympia ett originalverk av P., Hermes med Dio-nysosbarnet, en utsökt marmorstaty, vars formbehandling är sällsynt levande och behagfull. Av P: s övriga mästerverk finnas endast kopior bevarade (K n i d i s k a Afrodite, Apollon ö d 1 e d ö d a r e n).

Pre-, i sammansättningar, förut, före.

Preben'de, en med vissa ämbeten förenad inkomst fråii pastorat. P. äro (med tre undantag) indragna sedan 1923. I forna tider var P. ett vanligt avlöningssätt.

Precedens', företräde (i rang), försteg. — Prece d e'r a, gå före, ha företräde, överträffa.

Preeedensfall, förutgående rättsfall, till vilket man tar hänsyn vid domslut el. andra avgöranden.

. Precep'tor, lärare, läromästare.

Precession, vår- och höstdagjäm-ningspunkternas förskjutning i jordbanan, framkallad därav, att jordaxeln under inflytande av månens och solens attraktion beskriver en konisk rörelse i rymden. Under loppet av omkring 21,000 år passera dagjäm-

ningspunkterna hela jordbanan; detsamma blir då också händelsen med sommar- och vintersolstånden.

Préeieuses [-siö's], fr., ”utsökta", benämning på de franska societetsda-mer, vilka voro medelpunkten i de vittra salongerna under barocken (förra hälften av 1600-t.). Den förnämsta av dessa salonger var Hotel de Rambouillet i Paris. Till en början hade P. en avgjort fördelaktig inverkan på den franska kulturen. Senare urartade de emellertid till en pryd och tillgjord typ (blåstrumpor), som av Moliére förlöjligats i komedin ”Les préeieuses ridicules”.

Precipita't. — 1. Fosforhaltigt foder-och gödselmedel. — 2. Vitt P. är ami-dokvicksilverklorid, kemisk formel IhNHgCl. Användes inom medicinen.

Preci's, noggrann, noga avpassad, punktlig.

Preeise'ra, noga bestämma.

Prcdestination, förutbestämmelse, nämligen till frälsning el. fördömelse. En religiös åskådning, som framför allt utbildades av kyrkofadern Augustinus och som upptagits särskilt av den reformerta kyrkan.

Predikament', tillstånd, läge.

Predikarboken, Predikaren, en av gamla testamentets böcker, som har en tämligen pessimistisk inställning (”allt är fåfänglighet”). P. antas ha uppstått före 200-t. f. Kr.

Predika't, det utsagda; det, som ut-säges om subjektet (gossen rider).

Predikosjukan, en hysterisk, religiös rörelse, som framträdde i Småland efter 3839 och* sedermera spred sig till de kringliggande landskapen. En liknande rörelse uppträdde 1865 i nv; Småland. P: s nutida motsvarighet är pingströrelsen.

Predispone’ra, förbereda, i förväg göra mottaglig. — Predisposi-t i o n, mottaglighet, anlag (särskilt för sjukdomar). — Predispone’-r a d, mottaglig.

Preexistens’, föruttillvaro, antagandet att själen funnits före födelsen, en åsikt, som bland annat återfinnes hos Platon.

Prefekt’, fornromersk titel för en del civila och militära ämbetsmän. P. tjänstgjorde ursprungligen som ställföreträdare för vissa högre ämbetsmän. Under kejsartiden fick P. stor myndighet. Så t. ex. hade stadsprefekten i Rom till stor del ledningen av stadens ekonomiska och civila förvaltning, bland annat var han chef för polisväsendet samt för gendarmerikå-ren. De s. k. pretorianprefekterna hade vid sidan av en liög militär myndighet även såväl kriminell som civil domsrätt. — P. användes numera om vissa institutionsföreståndare och andra tjänstemän, Preferens [-angs*]. — 1. Företräde. Jfr Par preferens. — 2. Ett slags kortspel (Priffe).

Preferensaktier [preferangs’-], en grupp av aktier i ett företag, som äro i ett el. flera avseenden utrustade med förmånsrätt i förhållande till övriga aktier, de s. k. stamaktierna. I allmänhet medföra P. företrädesrätt till viss utdelning framför stamaktierna. Likaså medföra P. i händelse av ett bolags upplösning förmånsrätt framför stamaktierna till andel i bolagets tillgångar, motsvarande deras nominella värde.

Prefix’, se Affix.

Pre’gel, Ostpreussens huvudflod, nö. Tyskland. Omkring 125 km. lång. Utfaller i Frisches Haff.

Pregl, F., f. 1869, österrikisk kemist. P. erhöll 1923 Nobelpris för uppfinnandet av vissa mikrokemiska metoder att analysera organiska ämnen.

Preglacia’l, beteckning för tid, avlagring o. s. v., som är äldre än de kvartära istiderna.

Pregnan’t, betydelsefull, kärnfull; slående, starkt utpräglad.

Preja, att anropa ett fartyg till sjöss för erhållande av vissa upplysningar (namn, destinationsort in. m.).

Prejudika’t, ett av den högsta dömande myndigheten avgjort rättsfall, vilket på grund av sitt innehåll anses grundläggande för rättstillämpningen i likartade fall. I allmänhet anses underdomstolarna i sin rättsskipning bundna av givna P. Endast om synnerligen starka skäl tala för en avvikelse, kan en sådan ske.

Prekamb’riska tidsåldern, se Algon-kiska tidsåldern.

Prekä’r, som innehaves av nåd, bekymmersam, otrygg.

Prela’t, högre prästman, särskilt myndig och härsklysten sådan.

Preliminii’r, förberedande, inlednings-, föregående.

Prelu’dium, mus., förspel; fri fantasi.

Pre’mie, pris, belöning; försäkringsavgift; det belopp, som vid penning-utlottning utfaller på en dragen lott.

Premieobligation, beteckning för obligationer, tillhörande svenska statens premielån av år 1918 (100 milj. kr.), 1921 (100 milj. kr.) och 1923 (120 milj. kr.). P. lyda på 50 kr. 1918 års P. började inlösas 1923, då dock större delen utbyttes mot 1923 års P. samt

5 kr. kontant per styck. 1921 års lån löper i 10 år, 1923 års i 5, eventuellt i 10 år. I stället för ränta utlottas årligen 3 milj. kr. delat på två dragningar till P: s innehavare. Jfr Obligation.

Premie’ring, se Nötboskapspremie' ring.

Premiss’, ett omdöme, som ligger till grund för en slutledning. Logiskt' sett kan alltså ett felaktigt resultat bero antingen på fel i slutledningen el. på oriktig P.

Premiä'r, första uppförande. I sammansättningar, den förste, den ledande; t. ex. premiärminister.

Prepar»'t. — 1. På särskilt sätt behandlade djur- el. växtdelar, som användas i undersöknings- el. undervis-1 ningssyfte. — 2. Inom kemin användes P. ungefärligen liktydigt med kemikalier. — P r e p a r e'r a, förbereda, tillreda.

Preposition, förord, partikel, som sättes framför ett substantiviskt ord för att beteckna dess förhållande till andra ord i satsen (på, i, åt, för, till etc.).

Prerafaeli'ter, ursprungligen Rafa-els italienska föregångare under 1400-t. På 1800-t. blev P. dels en beteckning för en grupp tyska konstnärer i Rom, vilka även kallades nasare'ner, dels en krets engelska målare (Rossetti, Burne-Jones, Millais), vilka i anslutning till 1400-t: s målare utvecklade ett detaljerat, ofta konstlat framställningssätt.

Pre'rau, tjeck. Preroy [prsjeråf], stad i Mähren, Tjeckoslovakien, belägen sö. om Olmtitz, 22,000 inv., huvudsakligen tjecker. Socker- och textilindustri.

Prerogati'v, företrädesrätt, förmån.

Presbyopi', långsynthet*.

Pres'byter, inom den äldsta kyrkan en församlingsförtroendeman, som särskilt hade att ordna praktiska angelägenheter. Senare blev P. beteckning för vissa lägre prästerliga ämbetsmän. Jfr även Presbyterialförfattning.

Prcsbyteria'lförfattning, den organisation, som utmärker den reformerta kyrkan och som framför allt utbildats i Skottland. Styrelsen utövas av ett slags kollegier, i församlingen församlingsrådet, i hela kyrkan nationalsynoden, vilken senare är sammansatt av äldste, presbyter, från hela landet. Dessa representanter utses genom val. På liknande sätt uppbyggda myndigheter finnas i den tysk-lutherska kyrkan. De ha en vidsträckt myndighet och utöva sträng kyrkotukt.

Presbyteria'ner, i England, Skottland och Amerika anhängare av en. konsekvent genomförd presbyterialförfattning och en särskilt sträng kyrkotukt. De ha bildat egna församlingar. I Skottland ha de dock i allmänhet anslutit sig till den gamla presbyterianska kyrkan.

Presen'ning, på lämpligt sätt impregnerad el. på annat sätt behandlad segelduk, med vilken varor m. m;> täckas för att skyddas mot vatten.Pre'sens, verbform, uttryckande ofullbordad handling i närvarande tid (jag äter).

Preservc'ra, skydda.

Pre'ses, lat., ordförande.

President'. — 1. Den vanliga benämningen på statsöverhuvudet i en republik. — 2. Ministerpresident el. konseljpresident betecknar den främste medlemmen av en ministär. — 3. Titel på vissa ämbetsmän. I Sverige tillkommer presidenttiteln cheferna för hovrätterna och kammarrätten. — 4. Ordförande vid vetenskapliga kongresser o. dyl.

Presi<le'ra, tjänstgöra som ordförande.

Preskription. Enl. KF den 4 mars 1862 om 10-årig P. förloras möjligheten att på rättslig väg göra ett fordringsanspråk gällande, därest man underlåtit att utöva fordringsrätten inom 10 är från fordrans uppkomst. Krav eller erkännande innan 10 är gått till ända bryter påbörjad P. En preskriberad fordran är att anse som en s. k. hedersskuld. Förutom denna 10-årspreskription är i särskilda lagar och författningar stadgat, hurusom rätt och talan kan bestå under tid, kortare än 10 år. Så skall t. ex. en borgensman, som vill använda sig av sin regressrätt gentemot gäldenären, göra detta inom 360 dagar från för-fallodagen. Ordet P. användes även för att beteckna den rättsförlust, som i vissa fall inträder för arvinge, som underlåter att i rätt tid bevaka arvsrätten. Likaså beträffande det förhållandet, att straff förfaller för vissa brott, som ej blivit bestraffade inom viss tid.

Pressa, det förr brukliga tillvägagångssättet att under krigstid med våld tvinga sjökunnigt folk att tjänstgöra på krigsfartyg.

Pressattaché el. pressombud, vid vissa beskickningar anställd pressman, vars uppgift är att informera det främmande landets press om förhållandena i hemlandet och att motverka spridandet av felaktiga uppgifter om detta.

Pressburg (tjeck. Bratislava), stad i Slovakien, republiken Tjeckoslovakien, belägen vid floden Donau. 93,000 inv. Viktig Donau-hamn. Handel med vin och spannmål. Textil-, tobaks- och krutfabriker. — P. var fordom Ungerns krönings- och residensstad och näst Budapest landets viktigaste handelsstad.

Prestation, vad som åstadkommes; konstnärlig framställning; utskyld, skatt. — P r e s t e’r a, åstadkomma, fullgöra; betala.

Presta’v, person, som i spetsen för en likprocession bär en florbehängd stav; själva staven.

Prestige [-i’sj], anseende, inflytande.

Pres’to, mus., fort. Det hastigaste tempot inom musiken är pr estis’-s i m o, så fort som möjligt.

Presume’ra, förutsätta, förmoda. — Presumtion, förutsättning, gissning, misstanke.

Pretende’ra, göra anspråk på, fordra. — Pretende n’t, sökande; person, som gör anspråk på något; tron-krävare. — Pretention, anspråk, fordran. — Pretenti ö’s, anspråksfull, förmäten.

Prete’rium, sammanfattande beteckning för verbformer, vilka uttrycka förfluten tid.

Pretext’, förevändning, svepskäl. — P r e t e x t e’r a, förebära, föregiva.

Pretio’sa, lat., dyrbarheter, smycken, prydnadsföremål.

Pre’tor, titel på vissa högre ämbetsmän i antikens Rom. P., som stodo närmast i rang efter konsulerna, skötte Roms civila rättskipning samt tjänstgjorde som konsulernas ställföreträdare. Ursprungligen kunde endast en patricier inneha ämbetet, som dock efter 337 f. Kr. bekläddes även av plebejer.

Preto’ria, huvudstad i brittiska kolonin Transvaal och säte för Sydafrikanska unionens regering. 75,000 inv.

Pretoria’ner, de fornromerska fältherrarnas livvakt, vars medlemmar hade högre avlöning än andra trupper. P: s befälhavare hade stort inflytande. Under senare kejsartiden till- el. avsatte pretoriangardet ofta kejsarna efter eget behag. Konstantin den store avskaffade slutligen denna livvakt.

Preuss [pråjs], H., f. 1860, stats-rättslärare, politiker. P. är den, som utfört det huvudsakliga arbetet pä den nutida tyska författningen.

Preussen [pråj’-]. — 1. Republik i Tyska riket. Omfattar efter världskriget 293,000 kvkm. med 36 milj. inv. Före kriget var P. åtskilligt större, 349,000 kvkm. Angående P: s landförluster, se Tyskland. I v. avskiljer ”Polska korridoren” Ostpreussen från det övriga P. Angående naturförhållanden, näringar etc., se Tyskland. P: s folkrepresentation, lantdagen, väljes på 4 år och räknar för närvarande 413 medlemmar (över 25 års ålder). RöstJ rätt tillkommer alla män och kvinnor, fyllda 20 är. Verkställande makten tillkommer en av lantdagen vald ministerpresident jämte ett av honom utsett, inför lantdagen ansvarigt stats-ministerium. — Historia. Konunga-dömet P. har utvecklats ur kurfursten-dömet Brandenburg, där den hohen-zollernska ätten regerade sedan 1415. 161S införlivades det 1525 bildade her-tigdömet I*., som förut tillhört Tyska orden (1230—1525), med Brandenburg av kurfursten Jolian Sigismund. Den ”store kurfursten” Fredrik Vilhelm (.1(540—88) bidrog kraftigt till statens utveckling, och hans son antog 1701 titeln Fredrik I, konung av Preussen. Under Fredrik den store (1740—80) trädde P. i första rummet bland Europas stormakter. Fredrik förde flera krig med Österrike och förvärvade därvid Schlesien. Vid Polens tre delningar (1772, 1793, 1795) erhöll P. betydande landområden, bland annat det polska Väst-Preussen samt största delen av Stor-Polen. Under napoleons-krigen var P. till en början neutralt, men Napoleons hänsynslösa kränkningar av folkrätten framdrevo en krigsförklaring mot

Frankrike 1806. Efter nederlagen vid Jena och Auer-städt 1806 samt sedan även de tyska bundsförvanterna besegrats måste P. gå med på den förödmjukande freden i Tilsit 1807, då P. avträdde sina besittningar v. om Elbe samt sina landvinningar från Polens andra och tredje delning. Under det stora befrielsekriget mot Napoleon 1813 vann den preussiska hären flera segrar över fransmännen, som i den avgörande drabbningen vid Waterloo 1815 fullständigt besegrades av engelsmän och preussare. På Wienkongressen s. ä. erhöll P. flera tyska områden mot att det lämnade ifrån sig en del av de polska, som förvärvats vid Polens delningar. Under Vilhelm I (1861—88) stärktes P: s maktställning ytterligare. Styrelsen fördes av Vilhelms förste minister Otto v. Bismarck, vilken framkallade kriget mot Danmark 1864. I detta uppträdde Österrike som Preussens bundsförvant och Danmark måste avträd* Schleswig-Holstein. Emellertid kommo P. och Österrike i tvist om dessa båda länder och 1866 utbröt krig. Den avgörande drabbningen stod vid Königgrätz, där preussarna segrade, varefter Österrike i freden i Prag s. ä. måste avstå sina anspråk på Schleswig-Holstein samt erkänna Tyska förbundets upplösning. Genom fransk-tyska kriget* 1870—71 förenades de nord- ocli sydtyska staterna med P. i spetsen till Tyska riket och P: s konung antog titeln kejsare av Tyskland (1871). Om P:s historia efter 1S71 se Tyskland.

— 2. Fordom svenska generalguverne-mentet. — a) År 1629 erhöll Sverige genom fördrag mellan Sverige, Polen och Brandenburg ett område av kustlandet från Kurland i n. och till Danzig

i s. Området utgjorde en god inkomstkälla på grund av de stora tullinkomster, som erhöllos på den genom landet skeende »transitohandeln. Axel Oxenstierna var en tid P: s generalguvernör och organiserade tullväsendet. Genom fördraget i Stuhmsdorf- 1635 avstod Sverige från P. — b) Under Karl X

Gustavs polska krig innehade Sverige 1655—60 Västpreussen.

Preventi’va medel, förebyggande medel, särskilt sådana, som avse att förhindra smittoöverföring och befruktning vid könsumgänge. Jfr Könssjukdomar.

Preventrvlagen, en lagändring, som beslöts vid 1910 års riksdag, och vilken avsåg att förhindra användande av preventivmedel (kondom o. dyl.) vid könsumgänge. P. stadgar bland annat straff för den, som meddelar anvisning om sättet för sådana medels användande. Då lagen är ineffektiv och dess tillämpning i viss grad strider mot nutida rättsmedvetande, samt då den även riktar sig mot preventiva medel som skydd mot könssjukdomar, har man upprepade gånger motionerat om lagens avskaffande.

Prévost [prevå’], E. M., f. 1862, fransk romanförfattare, vars mest bekanta arbete är Hal v-Oskuld, en kvinnoskildring ur Parissocieteten.

Prévost d’Exiles [prevå5 degsi’1], A. F., (”Abbé Prévost”), 1697—1763, fransk författare, förde ett äventyrligt liv och vistades mycket i England, vars litteratur han bidrog att göra känd i Frankrike. Manon Les-c a u t, en rörande kärlekshistoria, skildrad med äkta känsla, uppskattades föga av samtiden men räknas nu till den franska litteraturens klassiska verk.

PrPamos, trojansk sagokonung. P. var redan gammal vid utbrottet av trojanska kriget. Enligt en del sägner nedhöggs han av Neoptolemos vid Trojas fall.

Pri’apos, grekisk-romersk gudomlighet av asiatiskt ursprung, var en sinnebild av alstringskraften. P. framställdes som en kolossal manslem.

Prick, sjömärke, som utsättes för att ange viss farled el. förekomsten av ett grund. P. finnas av olika slag såsom slätprickar, ruskprickar och kryssprickar, vilka utsättas efter givna regler och alltså ha bestämd betydelse.

Priestley [prisfli], J., 1733—1804, engelsk filosof, teolog och naturforskare. Särskilt känd är P. för sina märkliga upptäckter inom kemin. P. upptäckte sålunda syre, ungefär samtidigt med svensken Scheele, och ammoniak m. m.

Pril’Ian, populär benämning på preliminärexamen, en 1904 avskaffad förberedande juridisk examen vid universitet.

Prim, mus., den diatoniska skalans första intervall. Den rena primen (enklang) är en tons förhållande till sig själv (c: c), den överstigande är en tons förhållande till sin kromatiska förändring (c:ciss).Pri’ma, bästa sort, finaste; ett tryckarks första sida; den första böntimmen i ett kloster.

Primadon’na, den främsta skådespelerskan el. sångerskan vid en teater.

PrFmas, ärkebiskop, den främste bland biskopar.

Prima’tes kallas vanligen den liögsta ordningen inom djurriket, som omfattar halvapor, egentliga apor och människor.

Pri’ma vis’ta, från bladet.

Pri’mfaktörer. Att uppdela ett helt tal i dess P. innebär att skriva det som en produkt av primtal. P. i 21 äro alltså 3 och 7 (21 = 3 x 7). P. i 84 äro

2 (två gånger), 3 och 7 (84 = 2 x 2 x

3 x 7).

Primiti’v, ursprunglig, enkel, i sitt första utvecklingsstadium; enfaldig.

Pri’mo, lat., för det första.

Pri’mo de Rive’ra, se Rivera.

Primrose [prim’råus], A. P., f. 1847, earl of Rosebery, brittisk statsman, gjorde sig som liberal ledamot av överhuset känd såsom en framstående talare och tillliörde Gladstones 2: a ministär (1884—85). I Gladstones 3:e och 4: e kabinett var P. utrikesminister. P. innehade premiärministerposten 1894—95. Han har sedermera icke spelat någon större roll i den aktiva politiken men har framträtt såsom talare och skriftställare i liberalt imperialistisk riktning.

Pri’mtal, helt tal, som icke är jämnt delbart med något annat helt tal (utom sig själv och 1). P. äro exempelvis

2, 3, 5, 7, 11, 13 o. s. v.

Pri’mula, ett växtsläkte, benämnt gullvive-släktet, tillhörande familjen Primulace®. De över 200 arterna förekomma huvudsakligen i bergstrakter i Europa och Asien. Vildväxande arter i vårt land äro Gullvivan (P. veris) med gula blommor i flock pä bladlös stängel och Majvivan (P. farinosa) med gredelina blommor. Aurikeln (P. auricula), hemmahörande i Alperna, är en uppskattad trädgårdsväxt, och P. sinensis jämte P. obconica äro hos oss ofta förekommande krukväxter.

Pri’mus, lat., först, främst, den förnämste.

Primä’r, ursprunglig, begynnelse-, förberedande.

Primä’ruppgifter, uppgifter från offentliga myndigheter el. enskilda, som skola göras till föremål för statistisk bearbetning. Statistikens tillförlitlighet beror till väsentlig grad på .P: s: tillförlitlighet. På grund härav är t. ex. den svenska befolkningsstatisti-ken, som grundar sig på utdrag ur kyrkoböckerna, synnerligen tillförlitlig.

Primö’r vårens första grönsaker.

Prin’ceps, plur. principes, lat., den främste, ordförande, anförare;' furste.

Princi’p, grundsats, yttersta grunden till något.

Prin’cip [-tjip], G., 1894—1918, bosnisk studerande, som den 28 juni 1914 mördade den österrikisk-ungerska tronföljaren Frans Ferdinand och dennes gemål. P. dömdes till tjugu års fängelse. De förvecklingar, som mordet utlöste, blevo närmaste orsaken till världskriget.

Prineipa’1, chef, förman, arbetsgivare; huvudsaklig; den djupaste flöjtstämman i en orgel.

Principa’lfo’kus, brännpunkt*.

Principe [prin’sipö], portugisisk ö i Guinea-bukten, Västafrika. 150 kvkm.

5,000 inv., övervägande negrer. Osunt klimat. Viktigaste produkt kakao. Huvudort Sao Antonio.

Prins, prinsessa, icke regerande medlem av ett regerande furstehus samt varje medlem av ett icke regerande furstehus.

Prins Edvards ö, provins i Canada, omfattande en ö i s. delen av S: t Lawrenceviken. 6,000 kvkm. 89,000 inv.; Huvudstad Charlottetown, 2,000 invJ ön har på grund av sin bördighet blivit kallad ”Canadas trädgård”. Vid sidan av åkerbruket intager fisket, särskilt hummerfisket, en betydande plats. Uppfödning av silverräv bedrives i stor omfattning.

Prinsens av Wales land oä’ls en stor ö i arktiska Nordamerika, [-upptäckt 1819 av Parry. Omkring 36,000 kvkm.

Prinsens droppar el. prinsens gula droppar, en klar, gul vätska med vidbränd lukt, som innehåller bärnstens-syra, benolja, ammoniumkarbonat och vatten. P. användes inom folkmedicin nen som upplivande medel men är ett tämligen verkningslöst preparat.

Pri’or, klosterföreståndare, i allmän-liét av lägre rang än abbot.

Priorite’t, företrädesrätt, förmånsrätt.

Pri’pet, vattenrik flod i Ukraina, v. Ryssland, biflod från höger till Dnjepr. Står genom kanaler i förbindelse med floderna Njemen och Weichsel. Längd omkring 800 km.

Pris. — 1. Se Prisbildning. — 2. Fartyg och last, som uppbringas under krigstid. Jfr Prisdomstol. — 3. Belöningar, som utdelas vid tävlingar.

Prisbildning. Med en varas pris förstås det belopp i pengar, som varan betingar. P. är en av de viktigaste faktorerna i det ekonomiska livet. Genom P. regleras varuproduktionen, så att den tillgodoser den efterfrågan efter varor, som finnes. P. är därför också étt av nationalekonom mins grundläggande problem, men också ett av dess mera komplicerade. Marknadspris benämnes det pris, som uppkommer, då tillgången på en vara kan betraktas som konstant.

Prisdomstol. Då under krig ett fartyg uppbringats, en ”pris” tagits, skall giltigheten av uppbringningen prövas av en särskild domstol, en s. k. prisdomstol. Då de rättsregler, som härvid gällt, i allmänhet varit ogynnsamma för ägarna av fartyg och last, framfördes redan före världskriget förslag om inrättande av en internationell prisdomstol, som dels omedelbart skulle avgöra vissa hithörande frågor dels kunna pröva de utslag, som meddelats av P. i respektive länder. Förslaget har emellertid hittills icke lett till något resultat.

Prisindex. P.-tabeller upprättas för att möjliggöra en överblick överprisnivåns förändringar. Samtidigt ge P. upplysning om penningvärdets förändringar, då en stegring av prisnivån ju innebär, att penningvärdet fallit i motsvarande grad. P. kunna även upprättas för att vinna en överblick över de förändringar, som prisen för en viss grupp av varor undergått. Vid upprättandet av P., som avse att belysa den allmänna prisnivåns förändringar, är det icke möjligt att medtaga alla varor utan ett urval måste göras, så att blott de för den allmänna hushållningen betydelsefullaste medtagas. Vanligen väljes som utgångspunkt en viss bestämd tid. Prisen vid denna tid för de varor, som skola medtagas, sättas lika med 100. Om priset för en viss vara vid den tidpunkt, vars prisnivå skall undersökas, stigit med exempelvis 35 %, mätes alltså varans pris vid denna tidpunkt av indextalet 135. På samma sätt uträknas indextalen för alla de varor, som skola medtagas. Genom sammanläggning av indextalen och uträknande av indextalens aritmetiska medium erhålles ett mått på prisnivåns höjd. Dä emellertid icke alla varor äro av samma betydelse för folkhushållet, förfar man ofta på det sättet, att man vid uträkningen av medeltalet, låter vissa varor ingå med en el. flera mångfalder av sin index. Man erhåller härigenom ett s. k. vägt medeltal. Ett flertal P. finnas i olika länder, upprättade dels av enskilda dels av offentliga myndigheter. I Sverige offentliggör sålunda kommerskollegium månatligen i Kommersiella meddelanden en partiprisin-dex, där utgångspunkten för jämförelserna är år 1913. Socialstyrelsen publicerar kvartalsvis i Sociala meddelanden indextabeller, belysande levnadskostnadernas förändringar sedan juli 1914, och månatligen tabeller, belysande livsmedelskostnadernas

(inbegripet kostnaderna för bränsle oeh lyse) förändringar sedan samma tid.

Tidens Lexikon.

B

Huvudsnitt genom ett prisma. En infallande stråle A brytes i B och C och utgår ur prismat i riktningen CD. Förhållandet mellan ii och h bestämmes av brytningsindex. Vinkeln vid F mellan CD : s oeh AB: s förlängningar (d) ger strålens totala avvikning. v är prismats brytande vinkel.

Prisma. — 1. Mat., se Polyeder. — 2. Fys. Inom fysiken användas I regel tre-sidiga, räta P., förfärdigade av ett genomskinligt ämne, som är optiskt tätare än omgivningen. Ett snitt genom ett dylikt P., vinkelrätt mot dess sidor, benämnes ett normalsnitt el. ett huvudsnitt. Den väg, en ljusstråle, som passerar ett dylikt prisma, följer, framgår av bifogade figur. Den av P: s sidor, som icke träffas av ljusstrålen, benämnes dess bas, motstående vinkel benämnes P: s brytande vinkel och skärningslinjen mellan de två sidoytor till P., som bilda denna vinkel, kallas P: s brytande kant. För en ljusstråle, som passerar ett dylikt P., gäller, att den brytes mot basen från den brytande kanten. Storleken av den totala awikningen, d. v. s. vinkeln mellan den infallande och den utgående strålens förlängningar, är beroende pä strålens infallsvinkel, på den brytande vinkelns storlek samt på brytningsindex för det ämne, från vilken strålen kommer, och för det ämne, av vilket P. är förfärdigat. Under i övrigt lika förhållanden blir den minst, dä de vinklar, som den inom P. gående strålen bildar med P: s sidoytor, äro lika stora. Då vitt ljus ej är enkelt utan sammansatt av olika färgsorter med olika brytningsindex följer, att det vita ljuset vid passagen genom P. uppdelas i sina komponenter. Härpå grundar sig P: s användning i spek-troskopet. Genom sammansättning av flera P. av material med olika brytningsindex t. ex. flintglas oeh kron-glas kunna sammansatta P. erhållas, som bryta det vita ljuset utan att uppdela det i dess färger. Sådana P. sägas vara akromatiska. Förutom i spektro-skop användas P. i många andra optiska instrument t. ex. i zeisskikarna. Vid användningen i sistnämnda fall

63äro anordningarna sådana, att ljuset totalreflekteras i P.

Priva't, enskild, personlig, hemlig. Motsats: offentlig.

Privatist, studerande, som efter erhållen enskild undervisning prövas i studentexamen el. realskoleexamen.

Privaträtt, sammanfattningen av de rättsregler, som bestämma privata rättssubjekts förhållande till varandra, i motsats till den offentliga rätten, som avhandlar statens och de offentliga organens verksamhet ävensom stats-borgarnas förhållande till det allmänna. P. brukar delas i allmän P. el. civilrätt, som i sin tur delas i familjerätt och förmögenhetsrätt, samt speciell P., som behandlar de privata rättssubjektens förhållande till varandra med hänsyn till särskilda yrken el. näringar.

Privile'gier, i lag stadgade företrädesrättigheter ; undantagsställning för en individ el. en hel samhällsklass. Under medeltiden förskaffade sig särskilt det andliga och världsliga fräl-set stora P. Ur det senares P. utvecklades feodalväsendet*. Genom P. tillgodoses även stundom vissa nä-ringsintressen (monopol, patent).

Pro-, i sammansättningar för, i stället för.

Proba'bel, trolig.

Probabilite'tskalkyl, se Sannolikhetskalkyl.

Probe'ra, prova, försöka, undersöka en legerings halt av ädel metall.

Probe'rnål. Yid silver- el. guldprov för fastställande av silver- el. guldhalten användas P. med växlande guldel. silverhalt (vid silverprov användas sexton nålar, tillverkade av ett- till sextonlödigt silver, vid guldprov tju-gufyra nålar, tillverkade av ett till tjugufyra karats guld). Själva provet utföres på så sätt, att man jämför streck, som åstadkommas på en pro-bersten (kiselskiffer) med det föremål, vars guld- el. silverhalt skall konstateras, med streck, som åstadkommas med de olika nålarna.

Probe'rsten, se Probernål.

Problematisk, obevisad, tvivelaktig, gåtfull.

Procedu'r, förfaringssätt.

Procent', för hundra, den utdelning el. vinst, som man erhåller per hundra ; den avgift, man betalar per hundra; hundradel. Tecknas %. P r o-c e n't are, ockrare. — Procent e-r i\ ocker.

Process'. Man skiljer mellan judi-ciell och exekutorisk P. Den judiciella P. indelas i straffprocess och civilprocess. För de olika processarterna finnas särskilda regler. En civilprocess inledes genom ingivande av stämningsansökan till vederbörande domstol. Rätter domstol är, där fråga är om

mål, som angå den instämdes person, den domstol, inom vars område den instämde för året blivit mantalsskriven. Tvister rörande fast egendom skola behandlas av domstolen i den ort, där fastigheten är belägen. Mål angående persons kvarlåtenskap skall handläggas av den domstol, inför vilken den döde skolat svara i mål, som rörde hans person. Stämningsansökan med därå sedermera tecknad resolution skall inom viss tid före inställelsedagen delgivas svaranden. Skulle stadgade stämningstider ej iakttagas, är stämningen ogill, om svaranden vägrar att ingå i svaromål eller underlåter att infinna sig. I vissa fall, då svaranden ej kan anträffas, kan stämningen införas i Post och Inrikes Tidningar tre gånger, minst fjorton dagar mellan varje gång, med samma verkan, som om delgivning med svaranden hade skett. Detta gäller framför allt i äktenskapsmål samt i mål angående fastställande av faderskap till barn utom äktenskap. Skulle båda parterna vid första rättegångstillfäl-let underlåta att inställa sig, avskri-ves målet. Skulle svaranden underlåta att inställa sig, kan domstolen i vissa fall meddela tredskodom. Har tred-skodom meddelats, skall käranden därom underrätta svaranden, vilken äger att inom tre månader därefter an-hängiggöra talan om återvinning, därest han anser domen oriktig. Skulle svaranden i rättegången bestrida käro-målet och jämväl grunden för detsamma, inträder en skyldighet för käranden att i vederbörlig ordning styrka riktigheten av sina påståenden. Bevismedlen kunna vara skriftliga bevis el. vittnen. I en del fall kan edgång även förekomma till klarläggande av tvistefrågan. Skriftliga bevis äro t. ex. domstolsprotokoll, kyrkböcker, hyreskontrakt o. dyl. Beträffande ej vitt-nesgilla, se Jäv. Part, som ej åtnöjes med rådhus- el. häradsrätts utslag, kan fullfölja sin talan till hovrätten. I utslaget har domstol att meddela sättet för fullföljd av talan. Emot hovrättens utslag må talan fullföljas endast i vissa fall. Som allmän regel gäller, att rättens förhandlingar skola vara offentliga. Endast på grund av i lagen särskilt angivna skäl kan handläggningen äga rum inför lyckta dörrar. I senare tid ha framförts starka krav på en muntlig partsför-handling inför rätta i stället för det nu praktiserade halvt muntliga, halvt skriftliga förfarandet.

Procession, högtidligt tåg.

Process'vansinne, se Kverulant.

Procopé, H. F. E., f. 1868, finländsk diktare, vars huvudsakliga produktion faller inom lyrikens område (Mot öknen, Under stjärnorna). Prodro'm, ett sjukdomstecken, som förebådar det egentliga utbrottet av en sjukdom. — Prodrom a'l st a-d i u m, förstadium.

Producenfföreningar, se Kooperation.

Produce'ra, frambringa, förfärdiga, tillverka, åstadkomma, alstra. Motsvarande substantiv är producent'.

Produkt', resultatet av en multiplikation. Jfr Produktion.

Produktion. Nationalekonomiskt sett hänföras numera i allmänhet till P. ej blott det egentliga framställandet av varor (materiella nyttigheter), produktion i inskränkt mening, utan även transportväsendet, handeln och de rena penninginstitutens verksamhet. Även det arbete, som leder till frambringandet av immateriella nyttigheter, såsom konst, litteratur, tjänstemäns arbete o. s. v. inbegripas numera i allmänhet under P.

Produktionsfaktorer. Såsom P. betecknas inom nationalekonomin i allmänhet arbetet, jorden och därmed jämställda naturtillgångar samt kapitalet (producerade produktionsmedel). Vissa nationalekonomiska författare upptaga även organisationen som en särskild P.

Produkti’v, bördig, alsterrik, fruktsam, skaparkraftig.

Produkfplakatet, sjöfartsförfattning, utfärdad 1724 i enlighet med merkantilsystemets grundsatser. I huvudsak uppsatt efter mönster av den engelska navigationsakten avsåg P. att gynna svensk handel främst genom att avstänga främmande fartyg från handel på Sverige med andra varor än det egna landets. P. upphörde så småningom att gälla under 1800-t.

Pro et con’tra, lat., för och mot.

Pro exerci’tio [-tsio], lat., för övnings skull.

Profa’n, världslig (i motsats till kyrklig); olielig; lekmanna-; hädisk. — Profan e’r a, vanhelga, missbruka.

Profa’num vuPgus, lat., ”den oinvigda hopen” (Horatius’ Ode III: 1); massan.

Profession, yrke, fack, hantverk; trosbekännelse. — Professionell’, yrkesmässig, yrkes-, hantverks-. — Motsats: amatör.

Profess’or, överlärare vid högskola, universitet, akademi; hederstitel för framstående konstnärer el. vetenskapsmän. — Profess u’r, en professors ämbete.

Pro fide, lat., för tron.

Profi’1, kontur, sidobild; huvud el. figur, sedd från sidan; en kropps genomskärning.

Profi’t, företagarvinst, förtjänst på en affär, fördel. — P r o f i t e’r a, draga fördel av.

Pro for’ma, lat., för formens skull.

Profoss’, fordom en tjänsteman, som inom krigsmakten hade uppsikt över ordningens upprätthållande m. m.

Profylax’, förekommande av sjukdom. — Profylak’tisk, förebyggande.

Progno’s, framtidsutsikter vid en sjukdom.

Program’, offentlig kungörelse; förteckning över numren och de uppträdande vid en teaterföreställning o. dyl.; inbjudningsskrift till en fest; ett politiskt partis el. en ministärs ledande principer.

Program’musik söker musikaliskt återge bestämda händelseförlopp. P: s egentliga skapare är Berlioz. Av senare kompositörer, vilka särskilt utbildat P., märkas Liszt och Richard Strauss.

Progress’, framåtskridande, fortgång, utveckling; förkovran.

Progression, fortskridande, fortgående; mat., en följd av storheter, som är bildad enligt en given lag. — Progress i’v, fortgående, framskridande, gradvis stigande.

Progressi’v, se Progression.

Proliibiti’v, förhindrande, avspärrande.

Projekt’, [-sjekt’], förslag, utkast.

Projekti’l. De äldsta artilleriprojektilerna el., som de då uteslutande kallades, kulorna voro av sten. Snart nog började emellertid även kulor av metall, framför allt järn, att användas. Dessa voro till en början massiva. Så småningom började dock även ihåliga projektiler komma i bruk. För vissa ändamål användes dock ända till slutet av 1800-t. massiva artilleriprojektiler. P. voro till en början runda men ha nu i allmänhet cylindrisk form med ena ändan tillspetsad och den andra avsmalnande. De numera mest använda artilleriprojektilerna äro granaterna, d. v. s. ihåliga, med sprängladdning fyllda P. De för handeldvapen avsedda kulorna ha från begynnelsen varit och äro alltjämt massiva. De tillverkas av bly och omges med en mantel av koppamickel el. stål. Försök ha även gjorts att använda explosiva kulor, men dylika kulors användning är genom internationella överenskommelser förbjuden.

Projektion. En figurs, linjes el. punkts P. i ett visst plan erhålles med hjälp av mot planet vinkelräta linjer, som

tangera figuren el. linjen etc.

Projektionsapparat, se Skioptikon.

Projiee’ra el. projiciera, göra ett utkast, utföra en projektion.

Pro’kansler, se Universitet.

Prokla’ma, årsstämning, offentlig stämning på fordringsägarna hos en person el. ett företag, att de inom viss tid skola anmäla och bevaka sina fordringar.Proklamation, högtidligt tillkännagivande inför offentligheten. - Pro-k 1 a m e’r a, kungöra, utropa.

Pro'konsul, romersk ämbetsman under forntiden. P. var en f. d. konsul, som blivit tilldelad ståthållarskapet över en provins.

Prokrus’tes, i grekiska sagor ett tillnamn på den attiske rövaren Damastes el. Polypemon, vilken plågade sina offer på ett slags pinobädd, högg av benen, om de voro för långa för sängen, sträckte ut dem med våld, om de voro för korta. — P. dödades av Te-seus. — Uttrycket ”Prokrustesbädd” betecknar en av illa avpassade åtgärder framkallad pinsam situation.

Proku’ra, fullmakt, som innehavaren av en firma lämnar åt en person att i allt, som tillhör bedrivandet av huvudmannens rörelse, handla på dennes vägnar. Person, som erhållit en dylik fullmakt, kallas prokurist. Att en person underskrivit ett avtal som prokurist anges ofta genom orden per pro-cura (förkortas p. p. el. ppr.).

Prokura’tor, hos forntidens romare en person, som förde en frånvarande parts talan inför rätta. P. kallades även ämbetsmän, som uppburo skatt i provinserna och som ibland tjänstgjorde som ståthållare. — Under medeltiden liksom på vissa håll ännu betecknar P. åklagare, ombudsman etc.

Prokurist’, se Prokura.

Proletaria’t. I det gamla Kom kallades personer, vilkas förmögenhet understeg ett visst givet belopp, för proletärer. X modernt språkbruk användes P. som beteckning för den el. de samhällsklasser, som leva vid existensminimum och därför icke kunna spara något. Det begagnas som beteckning för hela den kroppsarbetande samhällsklassen.

ProIetaria’tets diktatur, icke-demo-kratisk styrelseform, där hela statsmakten är koncentrerad hos kroppsarbetarna.

Proletifr, person, som tillhör proletariatet. Uttrycket användes bl. a. i kommunistiska manifestet i samlings-formeln ”Proletärer i alla länder, förenen Eder”.

Prolo’g, företal. Under antiken betecknade P. inledningen till det grekiska dramat och avsåg att sätta publiken in i den dramatiska handlingen. Numera betecknar P. ett förspel till ett skådespel el. annan festlighet.

Prolongation, förlängning, uppskov.

— P r o 1 o n g e’r a, förlänga, bevilja anstånd.

Promemo’ria, förkortat P. M., minnesanteckning.

Prome’tlieus, Iapetos’ och Klymenes son, var enligt grekiska gudasagan en av titanerna. P. stal elden från Zeus och gav den åt människorna.

Som straff fastkedjades han vid en pelare och en örn hackade var dag ut hans lever, som tillväxte under natten. Slutligen befriades han av Herakles. Enligt yngre sagor skapade P. människorna. Sagan om P. har dramatiskt behandlats bland annat av Aiskylos.

Pro mirie, på tusen. Tecknas %o.

Promiscuite’t (lat. promiscue, om vartannat, utan åtskillnad), kvinnogemenskap.

Promotion. Den högtidliga akt, vid vilken en person, som avlagt erforderliga prov för doktorsgradens erhållande,

tilldelas denna. P. äro av mycket gammalt datum och leda sina anor ända tillbaka till medeltiden. Särskilt förr voro de förbundna med stora högtidligheter.

Promove'ra, se Promotion.

Promulgation, kungörande (av en lag), offentligt tillkännagivande. — P r o m u 1 g e'r a, tillkännage, kungöra (en lag).

Prono'men, ersättningsord; ord, som användes i stället för andra ord, särskilt substantiv och adjektiv. P. kunna vara personliga P., vilka beteckna en bestämd person (jag, d u, vi etc.), reflexiva P., som syfta på subjektet i samma sats (mig, sig, oss etc.), reciproka P., vilka uttrycka en växelverkan mellan två el. flera (varandra), possessiva P., som utmärka ett ägande (m i n, hans, vår etc.), demonstrativa el. utmärkande P. (denne, den här, de där etc.), determina-t i v a P., vilka hänvisa på en efterföljande bestämning (den, det, de — som), relativa P., vilka hänföra sig till någon el. något (som, vilken), interrogativa el. frågande P. (vem?, vilken?, vad?) samt indefinita el. obestämda P. (någon, ingen, varje, mången etc)

Prononce'ra, uttala; tydligt angiva.

— Prononcerad, utpräglad, avgjord.

Propagan'da, utbredande av en viss lära el. åsikt.

Propagration, fortskridande av en rörelse.

Pro Pa'tria, ursprungligen ett hemligt ordenssällskap, som numera verkar för allmännyttiga ändamål, bland annat genom utdelande av medaljer för medborgerliga förtjänster och dygder, särskilt för långvarig och trogen tjänst. P. utdelar även penningunderstöd åt orkeslösa trotjänare. Till P. hör ett barnbördshus i Stockholm.

Propedeuti'k, förberedande kunskaper.

Properier, skruv, med vars tillhjälp ett fartyg framdrives. P. har under tidernas lopp varit av synnerligen växlande konstruktion och även nu finnas inånga olika typer. De första teoretiska utkasten till P. datera sig från 1700-t: s första hälft. I praktiken löst kan dock problemet sägas ha blivit först genom svensken John Ericsson.

Pro'per, vårdad, snygg, renlig.

Proper'tius, Sextus, omkr. 47—15 f. Kr., romersk skald, vann berömmelse för sina elegisamlingar (C y n t h i a).

Propone'ra, föreslå, göra framställning om; utbringa.

Propon'tis, under antiken namn på Marmarasjön*.

Proportion, förhållande; jämnmått, riktigt förhållande; överensstämmelse; form, dimension. Jfr Proportionell.

Proportionell'. Inom matematiken sägas två storheter vara P., om deras inbördes förhållande är konstant (a:b = konstant). Omvänt P. sägas två storheter vara, om deras produkt är konstant (aö = konstant). Tre storheter sägas vara P., om den första förhåller sig till den andra som den andra till den tredje (a:ö = ö:c). Eyra storheter sägas vara P., om den första förhåller sig till den andra som den tredje till den fjärde (a:b = c:d). Jfr Proportion.

ProportionelFa val, se Valsätt.

Propo's, se Propå.

Proposition, framställning, sats, förslag. Regeringens förslag till riksdagen kallas P. i motsats till riksdagsmännens, som nämnas motioner. — Då flera förslag i en församling framställts, har ordföranden att för vart och ett av dem fråga församlingen, om den godkänner detsamma, vilket kallas att framställa P. på förslagen. P. besvaras med ja eller nej och ordföranden avgör, vilket förslag som vunnit röstövervikt.

Proppreosta't, se Reostat.

Pro'prieborgen, borgen, vid vilken borgensmannen ikläder sig samma ansvar som för egen skuld.

Proprietä’r, godsägare, egendoms-herre.

Pro pri’mo, lat., för det första.

Props, i allmänhet liktydigt med pitprops*.

Propylé, förhall, särskilt till de forngrekiska tempelområdena. I Aten voro Propyléerna vid uppgången till Akropolis* särskilt berömda.

Propå’, förslag.

Pro’rektor, ställföreträdare för rektor vid universitet.

Pro’sa, obunden form, motsats bunden form, vers.

Prosa’isk, skriven på prosa; för-ståndsmässig, torr, opoetisk.

Prosce’nium, i de antika grekiskromerska teatrarna den plats av scenen, på vilken skådespelarna uppträdde i motsats till den nedanför belägna

orchestran, där kören uppställdes. I de moderna teatrarna är P. den del av skådebanan, som ligger mellan rampen och ridån.

Pro secun’do, lat., för det andra.

Prosely’t, nyomvänd.

Prose’rpina, lat. namnet för Perse-fone*.

Proskription, fridlöshetsförklaring. P r o s k r i b e’r a, förklara i akt, landsförvisa, efterlysa. .

Prosodi’, prosodik, läran om språkljudens beskaffenhet (sonoritet, kvantitet, intensitet och tonalitet). I de fornklassiska språken avsåg P. huvudsakligen kvantitetsförhållandet mellan stavelserna (långa och korta).

Prospekt', utsikt, anblick; teckning, föreställande det yttre av en byggnad etc.; tryckt anmälan el. plan (för en tidning, skola etc.).

Pross’nitz (tjeck. Prostejov), stad i Mähren, Tjeckoslovakien, sv. om 01-miitz. 31,000 inv., till största delen tjecker.

Prost el. kontraktsprost utses av biskopen på förslag av kontraktets prästerskap. P. ha en viss förmansställning i förhållande till prästerna i kontraktet.

Pros’tata, en körtel, som sitter kring urinröret, där detta utgår ur blåsan. P. är något mer än valnötsstor. Den avsöndrar en vätska, som tillblandas sädesvätskan, vilken härigenom blir mera tunnflytande.

Pros’tataliypertrofi’, sjukdom, som endast förekommer hos äldre män och vid vilken prostatakörteln är förstorad. Den trycker därför ofta samman urinröret, så att urinens avflöde i större el. mindre utsträckning hindras. Besvären komma så småningom. Tömningen av urinblåsan blir alltmer försvårad. Genom att införa ett rör (ka-teter) genom urinröret upp i blåsan, kan man tömma denna. Sjukdomen behandlas lämpligen operativt.

Prostitution. Yrkesmässigt ingående av könsförbindelser i förvärvssyfte. Särskilt avses med P. en reglementerad d. v. s. under polisuppsikt stående P. En sådan finnes i flera länder. I Sverige avskaffades P. genom lag av 1918. Jfr Könssjukdomar.

Prot, proto, i sammansättningar, den förste, den främste.

Protagonist’, den främste talaren, den skådespelare, som spelar huvudrollen.

Prota’goras, grekisk filosof från 400-t. f. Kr. P. räknas som den mest betydande av sofisterna. De flesta av hans skrifter ha förkommit, endast några fragment finnas kvar. P. tycks framför allt ha betonat den mänskliga kunskapens osäkerhet och otillräcklighet.Protal’lium, den bladformiga lilla skiva, som utgör huvuddelen av gamo-fyten hos ormbunkarna.

Protegé [-sje’], fr., skyddsling, gunstling. — Protege’ra [-sje-], beskydda, försvara, gynna.

Protei’nämnen, äggviteämnen. Under denna benämning sammanfattas ett stort antal kvävehaltiga organiska ämnen, av vilka de animaliska ämnena till större delen bestå. P. ingå även som en viktig'beståndsdel i växterna, särskilt i deras frön. Kol, väte, kväve ocli syre finnas i alla P. Flertalet P. innehålla dessutom även svavel, en del jämväl fosfor. P. kunna indelas i egentliga äggviteämnen, proteider och albumo-ider. Största delen av djurens muskler, körtlar och blod bestå av äggviteämnen. Karakteristiskt för flertalet av dessa är, att de koagulera, om deras lösningar upphettas, att de äro svårlösliga el. olösliga i alkohol, samt att de fällas ur sina lösningar av vissa syror (salpetersyra, garvsyra, pikrinsyra m. m.) och av vissa salter. Lösningarna äro i regel kolloida och vrida alltid polarisationsplanet åt vänster. Bland de i naturen förekommande äggviteämnena märkas albuminerna, som ingå i äggvita och blodserum, äro lösliga i vatten och koagulera vid upphettning till 70° i närvaro av något salt, de i vatten olösliga globuli-nerna, till vilka räknas fibrinogen, som ingår i blodplasman, och myosin, varav musklerna till största delen äro uppbyggda, samt fosforglobulinerna, till vilka bland annat räknas kasein el. ostämne samt legumin, som förekommer i ärtväxternas frön. Prote-iderna äro till sin sammansättning mera komplicerade än de egentliga äggviteämnena och kunna sönderdelas i dylika jämte andra ämnen (färgämnen, kolhydrat). Till proteiderna höra t. ex. hämoglobin, det röda färgämnet i blod, nukleoproteiderna, som förekomma i djurorganismens cellkärnor, samt gly-koproteiderna, som finnas i brosk m. m. Till albumoiderna, som utgöra djurkroppens stödjesubstanser, räknas bland annat hornämne el. keratin, den väsentliga beståndsdelen i överhud, hår och naglar, samt kollagen, som bildar huvudmassan i bindväv, benväv och brosk.

Protektion, beskydd, försvar.

Protektionism, skyddstullsystem. Se Tullfrågan.

Protektionist’, anhängare av skyddstullar.

Protek’tor, riksföreståndare. Oliver Cromwell* innehade titein ”Lord high protector” i egenskap av den engelska republikens högste styresman. Senare övergick titeln till sonen Richard Cromwell*.

Protektora’t, skyddsherreskap, skydds-välde.

Proteoly’tiska enzym, enzym, som verka sönderdelande på äggviteämnen. Exempel på P. äro pepsin, som förekommer i magsaften, och trypsin, som finnes i pankreassaften.

Pro tertio, lat., för det tredje.

Prote’s, en konstgjord del, som avser att utfylla el. ersätta någon kroppslig bristfällighet t. ex. löständer, konstgjorda lemmar etc.

Protest’, bestridande, gensaga. P. erfordras bland annat för skyddande av växelrätt, då växelförpliktelse icke uppfyllts.

Protestantism, sammanfattande beteckning för de nord-europeiska religiösa rörelser, vilka under början av 1500-t. arbetade för en brytning med den romersk-katolska kyrkan. Orsakerna till P: s uppkomst voro flera. Den romersk-katolska kyrkan hade alltmer inriktat sig på strävanden efter politisk makt. I de ledande kretsarna inom kyrkan var det religiösa intresset svagt. Renässansens strävan efter tankefrihet och kritiska inställning mot gammal auktoritetstro verkade inom den katolska kyrkan nedbrytande. I nord-Europa, fingo renässansströmningarna en allvarligare inriktning. Här trädde de konstnärliga intressena tillbaka för de vetenskap-ligt-filosofiska. Detta medförde, att man här mindre inriktade sig på kritik och förakt för äldre åskådningar, mera strävade att finna något slags sanningskärna bakom de dogmavlag-ringar, som under tidernas lopp avsatt sig i den katolska kyrkans lärobyggnad. Denna kärna trodde man sig finna i bibeln och speciellt i evan- ~ gelierna. Boktryckarkonstens uppfinnande möjliggjorde åsikternas spridande ut bland folket. Till en del har man i P. även velat se ett uttryck för nord-germanernas frihetssträvan-den och en reaktion mot den formtrogna och lagiska ande, som den av de latinska folken burna katolicismen gav uttryck åt. Redan före 1500-t. uppträdde protestantiska strömningar, bland vilka må nämnas de av Huss, Savonarola och Wycliffe ledda

rörelserna. Först genom Luther i Tyskland samt Zwingli och Calvin i Schweiz kom P. till genombrott. Namnet P. uppkom ur den protest, som dé för frihetssträvandena vunna tyska furstarna och städerna på riksdagen i Speier 1529 avlämnade mot den katolska majoritetens beslut. Så småningom inträdde väpnad konflikt mellan protestanter och katoliker i Tyskland. Jfr Schmal-kaldiska kriget. Även i Schweiz utbröt strid. Katolikerna besegrades 3531 i slaget vid Kappel, i vilket Zwingli stupade. De franska protes- tanterna erövrade genom hugenottkri-gen en viss frihet. I de skandinaviska länderna samt i England och Skottland genomfördes P. utan svårare brytningar. Nederländerna vunnos för P., vilket blev en av orsakerna till brytningen med Spanien. Under följande århundrade strävade katolikerna att återvinna det förlorade. Motsättningarna skärptes och utlöste sig sä småningom i 30-åriga kriget. Sedermera har mellan den romersk-katolska kyrkan och de protestantiska kyrkorna rått ett tillstånd av väpnad neutralitet. Jfr de olika ländernas historia, Luther, Zwingli, Calvin m. fl.

Pro’teus, grekisk havsgudomlighet, som en gång skall ha antagit de mest olika skepnader för att rädda sig ur en brydsam situation. Härav uttrycken ”proteusartad, proteusnatur”.

Pro’to, se Prot.

Protokoll, skriftlig redogörelse för förhandling vid domstol, sammanträde o. dyl.

Protone’ma, se Mossor.

Protoplas’ma, se Cell.

Prototy’p, urbild, urtyp; mönster; första avtryck.

Protozo’a el. urdjur benämnes en stor grupp av djur, som skilja sig från alla andra därigenom, att deras kropp består av en enda cell, varför de också i flertalet fall äro mikroskopiska till sin natur. Denna enda cell är dock på särskilt sätt organiserad för olika livsfunktioner, såsom nä-ringsupptagande, rörelse etc. Ibland är den omgiven av ett skal av kalk el. kisel, såsom hos Foramini’fe-rer och II a d i o 1 a’r i e r. Bland hithörande typer må nämnas Amöban*, vidare de farliga parasiter, som framkalla malaria och sömnsjuka hos människor och skilda djurslag.

Protuberans’, utskjutande föremål. — Astr., jfr Solen.

Proudhon Tprodång’], P. J., 1809—G5, fransk nationalekonomisk och sociologisk skriftställare, som förfäktade anarkistisk-socialistiska idéer. P. riktade sig mot den arbetsfria inkomsten men ville dock ej upphäva den enskilda äganderätten. Han framlade i sina skrifter förslag till ett samhälle med sådan organisation, att detta skulle möjliggöras.

Provence [pråvangS5], gammal provins i sö. Frankrike, vid Medelhavet och gränsen mot Italien. V. delarna av P. upptagas av Västalpernas sydligaste delar. P. är bekant för sitt jämna, varma och torra klimat. Växtligheten är yppig. Oliv-, orange- och citronträd, vin och mullbärsträd. Blomstrande sidenindustri. Huvudstad var Aix.

Proveniens’, härkomst.

Proverb’, egentligen ordspråk; kort lustspel i en akt, vilket söker bevisa sanningen av ett ordspråk; en av tvä el. tre personer spelad enaktskomedi, byggd på en enda, lustig situation.

Proviant’, livsmedel, vägkost. — Proviant e’r a, anskaffa livsmedels-förråd. *

Providence rprå’videns], huvudstad i Rhode Island, U. S. A. 240,000 inv. Fabriker för tillverkning av bomulls- och yllevaror.

Providentiell’, bestämd av försynen, förutskickad. — Provide n’s, förutseende, försyn.

Provins’, landskap; förvaltningsområde. P. användes stundom om landsort i motsats till huvudstad. — Provinsialism, uttryck, karakteristiskt för en viss landsdel.

Provinsialism, se Provins.

Provinsialläkare. Sverige är indelat i distrikt, i vilka finnes en av staten avlönad P., som är skyldig att mot fastställd taxa lämna läkarvård inom distriktet. För varje län finnes vidare en förste provinsialläkare, som har att

utöva tillsyn över hälsovården i länet. Denne sorterar under medicinalstyrelsen.

Provinsiell', landsortsmässig, hänförande sig till ett landskap el. liknande område.

Provins'rosor betecknar egentligen rosor, härstammande från staden Provins i franska landskapet Seine-et-Marne.

Provi'sor, på ett apotek anställd, examinerad apotekare.

Proviso'risk, tillfällig, övergångs-; ofullständig.

Provoee'ra, utmana, framkalla genom att reta.

Provokation, utmaning, upphetsning, eggelse.

Provrör, tunnväggigt glasrör, i ena ändan tillslutet, som användes på kemiska laboratorier.

Provår, den huvudsakligen praktiska utbildningskurs, som de, vilka ämna bliva lärare vid allmänna läroverk el. seminarier, måste genomgå för att erhålla kompetens att söka lärarebefattningar vid dylika läroanstalter. P. skall genomgås vid vissa bestämda högre allmänna läroverk el. folkskole-seminarier. Provårskursen omfattar i regel två terminer men kan under vissa förhållanden genomgås på en termin. Under provårskursen dels åhör provårskandidaten undervisning, som meddelas vid läroanstalten i fråga, dels meddelar han själv dylik undervisning, dels förekommer även viss teoretisk undervisning i form av sammanträden, föreläsningar m. m.

Pruden'tius, 348—omkring 405, kristen romersk skald, bland vars hymner märkes den av J. O. Wallin över-satta och bearbetade ”Nu tystne de klagande ljuden”.

Prudenflig, nätt, behändigt ordentlig-

Frudlion [prydång'], P., 1758—1823, fransk målare, bland vars arbeten märkas allegorierna Rättvisan och Vedergällningen förföljande Brottet, Psyke buren av zefyrerna. P:s framställningskonst kännetecknas av något entonig formskönhet och gracie.

Pru'mis, växtsläkte, hörande till familj Rosaceaj. P. har köttig, saftig stenfrukt, innehållande ett frö, stenen. Hit höra flera för människan viktiga arter. Aprikosträdet (P. arme-niaca) härstammar från Asien och har gula, syrliga frukter. Persiketrä-d e t (P. persica) härstammar sannolikt från Kina och har plommonlika av ett mjukt fjun överklädda frukter. Plommonträdet (P. domestica) härstammar från Orienten. Utom vanliga gula plommon finnas mirabeller, som äro små och gula; reineclaude, som äro större, gulgröna; sviskon, som äro svartblå m. fl. Krikon (P. insi-titia) har glatt, av vax överdragen frukt. Körsbärsträdet (P. ce-rasus) odlas i ett flertal former t. ex. moreller och klarbär. Fågelbär s-trädet (P. avium) finnes även i flera former t. ex. hjärtkörsbär och bigarrå. Bland vilda P.-arter märkas i värt land Slån (P. spinosa) torngreniga buskar, som blomma på bar kvist om våren, oeh Hägg (P. padus), som har vackra, doftande blomklasar. Till P. räknas ibland även Mandelträdet (P. amygdalus), som har torrt, läder-artat kött. Kärnan har ett knott-rigt skal. Man skiljer mellan sötmandel ocli bittermandel, vilka senare innehålla amygdalin. Vid närvaro av vatten bildas av amygdalinet små mängder av blåsyra. Mandelträdet härstammar från Asien och odlas numera även i Medelhavsländerna och i Californien.

Trut, biflod från vänster till Donau. Upprinner i Galizien, på nö. sidan av Karpaterna. Längd 800 km.

Pryd, tillgjort anständig, sipp, överdrivet sedesam.

Prygel är som straff avskaffat i Sverige sedan 1835. P. användes dock som disciplinärt medel på uppfostringsanstalter, straffanstalter o. dyl.

Przemysl [psje'mysl], stad i Galizien, s. Polen, vid floden San. 48,000 inv., polacker och judar. Säte för romersk katolsk och grekisk katolsk biskop. Var före världskriget starkt befäst. Åren 1914 och 1915 utkämpades vid P. hårda drabbningar.

Przevalsky [psjeval'ski], N. M., 1839 —88, rysk generalmajor och upptäckts-

resande, som företog framgångsrika upptäcktsfärder i det inre av Asien.

Pråm, flatbottnad farkost, avsedd för varutransporter och så byggd, att den har särskilt stor lastförmåga. P. framdrives i regel ej med egna segel el. med egen maskinkraft utan genom bogsering. De spela en särskilt stor roll för varutransporten i hamnar, i kanaler och på segelbara vattendrag.

Prägla, åstadkomma figurer på ytan av ett metallstycke el. annat föremål med tillhjälp av en stamp.

Prärier, de stora grässlätterna i inre Nordamerika. P., som äro synnerligen bördiga, äro numera uppodlade.

Präriehunden (Cynomys ludovicia-nus) är ett ekorrdjur, tillhörande gna-garnas ordning. P. har fått sitt namn av sitt skällande läte. Den lever på Nordamerikas prärier i ”by”-liknande samhällen i hålor i marken, ofta i god endräkt med skallerormar, prärieugg-lor m. fl. stäppdjur. Köttet är välsmakande och pälsen eftertraktad, varför P. är ett gott villebråd.

Präriehönssläktet (Tympanuchus) är ett till hönsfåglarnas ordning hörande nordamerikanskt fågelsläkte med egendomliga tofsbildningar på halsens sidor. P. är ett stäppdjur, som lever på marken i större el. mindre flockar. Försök att acklimatisera detsamma i Europa ha misslyckats.

Prästexamen, en prövning, som an-ställes av vederbörande domkapitel med den, som vill erhålla prästämbete.

Prästkrage, se Chrysanthemum.

Prästlöfte, ett löfte, som avges vid prästvigningen och som innebär ett åtagande att förkunna guds ord i enlighet med den heliga skrift och kyrkans bekännelseskrifter.

Prästmöte, sammanträden av ett stifts prästerskap. P. hålles årligen under tre dagar.

Prästval. Då prästerlig tjänst blivit ledig samt ansökningar inkommit, skall domkapitlet av de sökande föreslå tre personer, vilka därefter ha att i församlingen avlägga prov. Domkapitlet utser en valförrättare, vilken med för-samlingsborna vid den s. k. frågoda-gen förbereder valet. Därest fråga är om val av kyrkoherde, äger församlingen att kalla en fjärde provpredikant*. Frågodag skall hållas å söndagen närmast efter sista provdagen. Har fjärde provpredikant ej kallats, blir den kyrkoherde, som erhållit de flesta rösterna. Har fjärde provpredikant varit kallad och har någon av de å förslaget uppförda erhållit mer än hälften av de avgivna rösterna och har minst en femtedel av de röstberättigade deltagit i valet, äger konungen att till tjänsten utnämna en av de å förslaget uppförda. Har ovannämnda röstövervikt el. deltagarantal ej upp- nåtts, äger konungen att till tjänsten utnämna antingen någon av de å förslaget upptagna el. ock annan till tjänsten behörig präst. Yid komministerval o. dyl. utnämner domkapitlet den, som fått de flesta rösterna.

Prövningrsnämnd. För varje län och för Stockholms stad skall årligen tillsättas en P., som har att granska de verkställda taxeringarna samt pröva och avgöra emot taxeringsnämnds beslut i beskattningshänseende anförda besvär. P. har därjämte att avgöra besvär uti ett flertal i lagen särskilt angivna fall. Alldenstund ett dylikt besvärsärende kan inkomma under tid, då ordinarie P. ej sammanträder, har stadgande givits, att P. inom sig skall utse tre ledamöter jämte två suppleanter för dem att såsom s. k. särskild P. avgöra sådana besvär, som kunna föreligga till prövning, innan nästa ordinarie P. sammanträder.

Psalmbok. Den första andliga sång-samlingen utgavs i Sverige av Olaus Petri 1526. 1695 godkändes en, huvudsakligen av Spegel och Svedberg författad, psalmbok. 1819 godkändes en av Wallin utarbetad psalmbok. 1921 antogs slutligen den nu gällande omredigerade upplagan av den äldre P. Bland svenska psalmdiktare märkas: H. Spegel, J. Svedberg, J. O. Wallin och F. M. Franzén.

Psalmo’dikon, ett enkelt sträng-jnstrument med endast en sträng.

Psaltare, forntida mindre harpa, användes i Europa till 1600-t.

Psaltaren, en av gamla testamentets skrifter, som omfattar 150 psalmer. Av gammalt hänföras en del av dessa till David. Om detta är riktigt, är emellertid osäkert.

Pseud-, i sammansättningar: falsk, oäkta, föregiven.

Pseudepigra^er, beteckning för en del gamla religiösa skrifter, vilka ej ingå i judarnas el. de kristnas bibel. Deras religiösa värde anslås något lägre än de apokryfiska böckernas.

Pseudoklassicism, se Fransk-klassicism.

Pseudomorfo’s. Mineral kunna genom kemiska processer omvandlas el. bortlösas och ersättas med andra mineral under bibehållande av den ursprungliga yttre kristallformen, t. ex. svavelkis förvandlas till limonit, kalk-spat till kvarts. Sådana ”falska” kristaller kallas pseudomorfoser.

Pscudony’m, antaget författarnamn.

Psilander, G. von, 1669—1738, svensk sjöhjälte, konvojerade bland annat svenska handelsflottor till Holland och England och tillfångatogs under en dylik expedition av engelsmännen efter ett enastående tappert försvar.

Pskov, stad i förra guvernementet P., belägen vid s. ändan av sjön Pej-

pus. 34,000 inv. En av Rysslands äldsta städer. Linindustri. P. var under större delen av världskriget säte för det ryska högkvarteret. I P. ägde tsarens tronavsägelse rum år 1917.

Psori’asis, en jämförelsevis vanlig hudsjukdom, som kännetecknas av röda fläckar, vilka äro täckta av vita, glänsande fjäll. Utslaget uppträder framför allt på armar och ben. Sjukdomen är ej smittosam. Den är svår-behandlad (salvor, röntgen).

Psy’che, grekisk personifikation av människosjälen, i den bildande konsten återgiven i en fjärils el. en bevingad flickas skepnad.

Psyke, själ, själsliv. Jfr Psyche.

Psykiatri’, vetenskapen om sinnessjukdomarna.

Psykisk forskning:, beteckning för den del av psykologin, som handlar om mera omstridda och utanför det normala liggande fenomen, såsom telepati, klärvoajans m. m.

Psykoanaly’s. En del psykologer, framför allt Freud, ha gjort gällande, att en del minnen och intryck rörande sexuella företeelser finnas undanträngda till det undermedvetna själslivet. Härifrån påverka de psyket och kunna i vissa fall orsaka psykiska rubbningar. Freud m. fl. anse, att så gott som alla nervösa rubbningar (hysteri, neurasteni, tvångspsykoser etc.) i själva verket bottna i sådana sexuella ”föreställningar” och minnen. Genom att ur drömmar, otydliga minnen, genom hypnos etc. framleta dessa föreställningar och låta den sjuke lugnt och klart tänka på dem och diskutera dem med läkaren, anse psykoanalytici, att dessa föreställningar förlora sin ödesdigra verkan. Man har invänt, att det ej är utan vidare klart, att en omedveten föreställning skall förlora sin betydelse genom att den dras fram i medvetandet samt att det lika väl kan tänkas, att ett ivrigt sysslande med sexuella minnen skall verka ogynnsamt och snedvrida patientens själsliv. Psykoanalytici framhålla, att patienter faktiskt botats genom sådan behandling. Det kan dock hända, har man framhållit, att tillfrisknandet helt enkelt berott på vanlig suggestion, på att man ingivit patienten föreställningen, att han skall bli frisk genom behandlingen. P. har dock haft den betydelsen, att den i många avseenden bättre klarlagt de sexuella elementens roll i själslivet. Å andra sidan ha anhängarna av P. nog' till en viss grad överskattat den roll sexuella upplevelser spela för psykiska rubbningar. Jfr Hysteri och Neurasteni.

Psyjtografi’, enligt olika metoder erhållna s. k. meddelanden från andevärlden. Ett bord, som beröres med händerna av en el. flera personer, ut-för knackningar, som sedan tolkas pä ett el. annat sätt. Man kar visat, att P. beror på ofrivilliga rörelser lios deltagarna.

Psykologi’, vetenskapen om själslivets företeelser.

Psykoneuro’s, sammanfattande beteckning på neurasteni, liysteri och. psykopati.

Psykopati’ kallas vissa nervösa sjukdomstillstånd, vilka särskilt kännetecknas av tvångsfenomen. Patienterna lida t. ex. av en ängslig renlighet och tvätta sig hela dagarna. En del känna ångest för att passera öppna platser

(torgskräck) el. hysa en överdriven fruktan för bakterier, misstänka att kläder och tapeter innehålla arsenik etc. De sjuka inse oftast klart sitt abnorma tillstånd. P. ansluter sig närmast till neurastenin.

Psyko’s, själssjukdom.

Psykotekni’k, psykologins användande för praktiska ändamål, särskilt inom industri, handel o. dyl. T a y 1 o r-systemet, som går ut på att driva upp arbetsintensiteten genom förenkling av rörelser, införande av lämpliga vilopauser o. dyl., kan räknas till P. En annan gren av P. äro yrkes-prövningarna, vilka särskilt använts i Amerika för utväljande av telefonister, spårvagnsförare o. dyl. Särskild betydelse ha de psykotekniska prövningar, som avse att pröva personers lämplighet för flygning genom att undersöka deras balanssinne, förmåga att snabbt reagera för ljudsignaler o. dyl. En annan gren av P. utgöra de s. k. intelligensmätningar, som utföras på barn för att tillåta ett snabbt och något sä när objektivt bedömande av deras intelligens, särskilt för att avskilja sådana, som böra gå i lijälpklass.

Psykoterapi’, behandling av sjukdomar genom påverkan av den sjukes själsliv, en behandlingsmetod, som endast har betydelse vid psykiskt betingade sjukdomar. Jfr Hysteri och Psykoanalys.

Psykrome’ter, instrument för bestämmande av luftens fuktighet. P. består av tvenne termometrar, av vilka den ena hänger fritt och anger luftens rådande temperatur, den andra har kulan omlindad med fuktigt, tunt tyg och anger daggpunkten. TJr skillnaden mellan bådas temperatur kan man (med hjälp av därför upprättade tabeller) finna såväl luftens absoluta som relativa fuktighet.

Pt, kem. tecken för en atom platina.

Ptah, egyptisk solgud, personifierad i en tjur. Jfr Apis.

Pte’ris, ormbunkssläkte, till vilket bland annat hör den i Sverige vanliga örnbräken (P. aquilina), som

har krypande rotstock, från vilken uppskjuta skaftade, tresidiga parde-lade blad.

Ptolemai’os, egyptiska konungar, bland vilka märkes P. I, Lagos’ son, kallad Soter, d. 283 f. Kr. P. var en av Alexander den stores berömdaste fältherrar och blev efter Alexanders död ståthållare i Egypten. Senare antog P. konungatiteln. Han var en synnerligen duglig regent. Från P. härstammande egyptiska regenter voro i allmänhet kulturellt intresserade. Till denna ätt hörde också Kleopatra*.

PtoIemai’os, lat., Ptolemeus K., f. omkring 100 e. Kr., grekisk astronom, verksam i Alexandria 12G—41. P. var en bland forntidens största astronomer. Hans huvudarbete är vanligen känt under den arabiska översättningens titel, A 1 m a g e s t. Jfr Astronomi.

Ptomai’n, likgift*.

Ptyali’n, se Matsmältningsorgan.

Puberte’t, se Kön.

Publice’ra, ge ut i tryck, utgiva (böcker etc.); offentliggöra, kungöra. — Publikation, offentliggjord skrift, tillkännagivande, offentliggörande.

Publicist’, tidningsman.

Publicisfklubben bildades 1874 i Stockholm och omfattar landets pressmän.

Publi’k, offentlig; åhörarkrets, läsekrets.

Publika’n, fornromersk förpaktare av statens inkomster el. entreprenör av offentliga uppdrag. P. voro illa kända på grund av sina rofferier.

Puccini [potji’ni], G., 1858—1924, italiensk operakompositör, vars verk utmärka sig för melodiskönhet och lyrisk stämning och någon gång väl mycket skatta åt det sentimentalt sensationella. Till P:s över hela världen spelade operor höra Bohéme, To-s c a och Madame Butterfly.

Puck, i vissa germanska sägner en skälmsk och upptågslysten tomte. P. är en av figurerna i Shakespeares ”Midsommarnattsdrömmen”.

Puckel, en missbildning, som består i en mer el. mindre stark utbuktning av ryggraden. Orsaken är vanligen, att en kotkropp helt el. delvis förstörts av tuberkulos. Mera sällan är orsaken engelsk ^juka el. barnförlamning. Med P. i övre delen av ryggraden följer missbildning av bröstkorgen.

Puckeloxe, se Zebu.

Pud, rysk vikt, motsvarande 16.38 kg-

Pudd’ling-, en färskningsmetod, vid vilken tackjärn och färskslagg nedsmältas i en flamugn. I motsats till vad fallet är vid härdfärskning kommer härvid icke själva brännmaterialet utan endast lågan i beröring med järnet. Metoden innebar ett stort fram- steg från äldre metoder därigenom, att den möjliggjorde användning av exempelvis stenkol som bränsle.

Pudel, se Hundraser.

Puder, vitt el. färgat pulver, vilket användes som försköningsmedel och inom medicinen som medel mot vissa hudsjukdomar. P. består i allmänhet av stärkelse (ris, potatis).

Pudrett’, pulverformigt gödselmedel, som genom tillblandning av torvmull etc. beredes av människoexkrement.

Puebla [poe’bla], stad i Mexico, huvudstad i en stat med samma namn.

100,000 inv. Handels- och industristad.

Puerl’l, barnslig, enfaldig.

Puerpe’rium, barnsängsperioden, tiden närmast efter en barnsbörd.

Puer’to, sp., hamn. Ingår i namnet på en mängd spanska och sydamerikanska öar och orter.

Puer’to Ri’co, se Porto Rico.

Puff. — 1. överdrivet, offentligt framhållande av en person el. sak; tid-ningsreklam. — 2. Små, låga, karmlösa och stoppade stolar el. soffor. —

3. Mycket vid, rundad del av klänningsärm.

Pugilism, boxningskonst.

Puka, gammalt slaginstrument, bestående av en halvklotformig koppar-kittel, överspänd med kalvskinn, som anslås med träpinnar. Instrumentet kan stämmas i olika tonarter. Det användes i större orkestrar.

Puke, medeltida tillnamn, buret av personer av olika släkter. Bland dessa märkes Erik Nilsson P., d. 1437, folkledare, riksråd, en av Engelbrekts ivrigaste medhjälpare. Sedan Engelbrekt mördats 1436, inträdde en brytning mellan stormännen och P., som satte sig i spetsen för en folkresning. P. tillfångatogs emellertid av Karl Knutsson och avrättades.

Puke, svensk ätt, adlad 1797, utslocknad 1896. — 1. Johan P., 1726—56, revo-lutionsman, invecklades i revolutionsförsöket 1756 (se Hovpartiet), efter vars upptäckt han avrättades. -— 2. Johan P., 1751—1816, den förres son, sjöhjälte, ämbetsman, deltog med utmärkelse i slagen vid Högland (1788) och öland (1789). P. blev överamiral 1809.

Pu’ke, i folktron en ond ande.

PuVka, se Ackja.

Purkova, Pulkovo, berömt astronomiskt observatorium nära Leningrad.

Pull’man, G. M., 1831—97, amerikansk fabrikant av järnvägsvagnar, särskilt sovvagnar.

Pul’pa, se Tänder.

Pulpe’t, skrivbord el. ställ med sluttande skiva.

Puls, se Hjärta.

Pulsåderbråck, Aneurysm*.

Pulta’va, se Poltava.

Pultro’n, feg stackare, mes, kruka.

Puma.

Pultusk’, befäst stad i Polen n. om Warszawa, 13,000 inv., bekant frän krigshistorien (Karl XII: s seger 1703, Napoleons seger över ryssarna 1806 och tyskarnas stormning under världskriget 1915).

Pu’ma (Felis concolor) kallas även silverlejon, är ett kattdjur, som uppnår en längd av 1—2 meter och en höjd av 60 cm. P. skiftar i mörk rödgul färg. Den förekommer från Brittiska Columbia i n. till Patagonien i s. Är dock numera ganska sällsynt men påträffas någon gång i skogs-bryn och på slätter, bevuxna med högt gräs. P. är jämförelsevis feg och lever mest av döda el. döende djur.

Pump. Den vanliga vattenpumpen, den s. k. sug- och lyftpumpen består av ett sugrör, som når ned i det vatten (el. annan vätska), som skall pumpas upp. Sugrörets övre mynning är sluten med en ventil, som öppnar sig in mot pumpstöveln. I pumpstöveln är pumpkannan rörlig. Pumpkannan är försedd med en ventil, som öppnar sig uppåt. När pumpkannan rör sig nedåt i pumpstöveln, komprimeras den i denna befintliga luften. Härigenom ökas dess tryck och den strömmar ut genom ventilen i pumpkannan. När pumpkannan rör sig uppåt blir trycket av den i sugröret befintliga luften större än trycket av den i pumpstöveln kvarvarande luften. Följden härav blir, att ventilen mellan sugröret och pumpstöveln öppnar sig och luft strömmar in från sugröret. Det yttre atmosfärtrycket blir härigenom större än lufttrycket i sugröret och vatten pressas upp i detta. Om all luft kunde pumpas ut ur sugröret och trycket där sålunda sjönke till O, skulle det yttre lufttrycket kunna pressa upp en vatten-Pungdjur (en känguruart) med en halvvuxen unge i pungen.

pelare till omkring 10 m: s höjd (höjden varierar givetvis med vattnets temperatur och är därjämte beroende på barometerståndet och höjden över havsytan). Det dröjde länge, innan det blev klart, att det är lufttrycket, som är orsaken till vattnets stigning i sugröret till en P. Den grekiske filosofen Aristoteles förklarade orsaken vara naturens avsky för tomrummet (horror vacui). Den rätta förklaringen gavs först av den italienske fysikern Torricelli. Till sin konstruktion i princip tämligen likartad med den nu beskrivna sug- och lyftpumpen är den så kallade sug- och tryck-pumpen. P. finnas av ett mycket stort antal för olika ändamål avsedda konstruktioner, t. ex. rotationspumpar, ångstrålpumpar, ångpumpar. Jfr även Luftpump.

Pumpa (Cucurbita) är ett gurkväxtsläkte, tillhörande familjen Cucurbita-cese. Huvudarten Vanlig pumpa el. Kurbits (C. pepo) uppträder med avseende på fruktens olika storlek, form och färg i ett flertal former. Frukten är hårdskalig med talrika frövitlösa frön. P. är hos oss ofta odlad som prydnadsväxt. Dess hemland är annars Ostindien, och dess frukter uppnå ej sällan en betydande storlek, i vikt varierande från 1 å 2 kg. upp till 30 ä 40 kg.

Punch [pan’sj]j berömd engelsk skämttidning, grundad 1841.

Pund. — 1. Lispund*. — 2. Äldre dansk och norsk viktsenhet, närmast motsvarande det svenska skålpundet.

— 3. Egyptisk och turkisk myntenhet,

av vilka den förra har ett guldvärde av 1.01(5 pound sterling och den senare motsvarar 16.40 kr. — 4. Se Pound sterling.

Pungdjur (Marsupialia) utgöra en lågt stående däggdjursordning, vars förnämsta kännetecken är den s. k. pungen på buken, vari honan under längre el. kortare tid förvarar och skyddar det tidigt framfödda fostret. Moderkakan är hos dessa djur föga el. ej alls utbildad, varför fostrets egentliga utveckling sker just i pungen. Pungdjurens

tandsystem visar också en del avvikelser från högre dägg-djursgruppers. En mångfald former finnas, t. ex. Pungråttor (Didel-phyidse), Pungvarg (Thylacinus), Pung m ård (Dasyurus), Pungbjörn (Phascolarctus), Pungapor (Phalangerinse) och de närstående Kängurudjuren (Macropodinae). P. finnas blott i Amerika och Australien.

Puniska krigen kallas de tre krig, som fördes mellan romare och kartager (puner) om överväldet i v. Medelhavet. Under det första P. (264 —241 f. Kr.) intogo romarna Sicilien och lyckades besegra den kartagiska flottan (Mylffi 260), varefter Kartago måste erkänna Roms överhöghet på Sicilien. Det andra P. (218—201 f. Kr.) utbröt, då kartagerna började belägra den spanska staden Sagantum, som ställde sig under Roms beskydd. Staden intogs emellertid av den kartagiske härföraren Hannibal*, som därefter med en väldig här tågade över alperna och besegrade romarna vid sjön Trasime’nus i Etrurien. Ännu ett förkrossande nederlag ledo romarna vid Cannas 216. Nord- och Syd-Italien avföll till Hannibal, som dock förgäves väntade på förstärkningar från Kartago. Den romerske befälhavaren Scipio* återerövrade Spanien och angrep därpå kartagerna i deras eget land. Hannibal hemkallades, men romarna segrade vid Zama, varefter kartagerna måste sluta fred och avstå alla sina spanska besittningar. Det tred-j e P. (148—146 f. Kr.) började av Kom av fruktan, att Kartago ånyo skulle utvecklas till en stark handelsmakt. Romarna sände en här mot Kartago, som efter en treårig belägring måste giva sig, varefter staden i grund förstördes.

Pun’jab, Pendschab, brittisk provins i Främre Indien omkring källf lo derna till Indus. 259,000 kvkm. 21 milj inv. Största stad Lahore, 280,000 inv.

Punkali [psen’kse], anglo-indisk beteckning för en i tropiska länder allmänt förekommande fläkt, vilken drives för hand (numera även med elektricitet). Punkaharju, en för sin naturskönhet berömd åsbildning, som stryker över sjön Puruwesi, ö. om Nyslott i ö. Finland.

Punkt, en linjes begränsning. En punkt är alltså en storhet, som icke har utsträckning i någon riktning, medan en linje har utsträckning i en riktning (längd), en yta i två (längd och bredd) ocli en volym i tre (längd, bredd och höjd el. tjocklek). P. användes vidare som multiplikationstec-ken och två punkter (:), den ena över den andra, som divisionstecken.

Punktögon. Hos insekter förekomma dels ögon med en lins, vilka kallas P. el. oceller, dels större ögon med flera linser, s. k. facettögon.

Puns, stålverktyg av växlande form, som användes bland annat vid drivning och ciselering av metaller.

Punsch, alkoholhaltig dryck, närmast att hänföra till likörerna. Den svenska P. tillverkas av arrak, socker och vatten.

Pun’ta Are’nas, liten . hamnstad i Chile vid Magelians sund. Jordens sydligaste stad. Omkring 5,000 inv. Trådlös telegrafstation.

Pupill’. — 1. Myndling. — 2. Se öga.

Puppa är det stadium i en insekts utveckling, som ligger mellan larvstadiet och det fullt utbildade djuret. Förpuppningen är en slags hudöms-ning, åtföljd av genomgripande omdaning av jämväl inre kroppsdelar.

Pur, ren, oblandad; idel; äkta, oförfalskad.

Purcell [pör’sl], H., 1658—95, engelsk kompositör, skapare av en nationell opera i England, organist vid Westminsterkyrkan och vid kungl. kapellet. Bland P: s arbeten märkas operan King Arthur samt ett flertal religiösa kompositioner (Te d e u m and Jubilate).

Pur6, en på vissa slags grönsaker (ärter, jordärtskockor), höns o. dyl. kokt soppa, som silats, så att de grövre, fasta beståndsdelarna avlägsnats. P. användes även som benämning på mos av potatis, frukt m. m.

Purgatorio [porgatå’riå], it., "skärselden”, namn på andra delen av ”La divina commedia” av Dante*.

Purge’ra, (egentligen rena) laxera*.

Purifie'ra, rena.

Pu'rim, en fest, som enligt Esters bok av judarna firas till minne av judarnas räddning från perserna.

Puri'n, en organisk förening med formeln C5H4N4, från vilken kunna härledas ett flertal i djur- och växt-organismen förekommande föreningar såsom t. ex. urinsyra, som förekommer i ringa mängd i de köttätande djurens urin; teobromin, som förekommer i kakao; och koffein, som förekommer i kaffe och té.

Purism, språkrensning, utmönstrande av främmande ord och vändningar ur ett språk. P. bottnar ibland i ganska ovidkommande patriotiska synpunkter. Om ett ord el. uttryck i och för sig är fullt användbart och är i gängse bruk spelar det naturligtvis ingen roll, att det härstammar från ett annat språk.

Purita'ner (renhetsivrare), från 1560-t. namn på engelska protestanter, vilka uppträdde mot den episkopala kyrkan och fordrade, att statskyrkan skulle givas en renare, mindre katolsk form med den presbyterianska kyrkan i Skottland som förebild. Den presbyterianska puritanismen fick snart karaktär av ett politiskt parti och utgick segrande ur den stora engelska revolutionen. En ytterlighetsgrupp inom P. utgjordes av independenterna*. Jfr även Kväkare. Mot slutet av 1600-t. upphörde namnet P. att användas i denna bemärkelse. Numera avser man med P. i allmänhet en till ytterlighet sedesträng person.

Purpur, ett rödviolett, särskilt under forntiden liögt uppskattat färgämne. P. framställdes ursprungligen uteslutande av vissa i Medelhavet förekommande snäckor men kan numera erhållas även på syntetisk väg.

Purpursnäcka (Purpura) är namnet på en Medelhavssnäcka, av vilken man under gångna tider erhöll det violettröda färgämne, som kallas purpur. Skalet har kort spira och vid mynning. I andningshålans vägg finnes den s. k. purpurkörteln, som utgör en avlång, blekgul massa, som avsöndrar färgäm nessekretet.

Pusj'kin, A. Sergeievitj, 1799—1837, Rysslands nationalskald, rönte starkt inflytande från Byron. Kvick satir och lyrisk stämningsrikedom känneteckna även P: s alstring. Bland hans förnämsta arbeten märkas den poetiska berättelsen Ruslan och L j u d m i 1 a, versromanerna Eugen

O n e g i n och Zigenarna, den historiska tragedin Boris Go. dunov samt en del historiska noveller.

Pu'sta, se Puszta.

Puszta [po'sta]. Med P. avses ofta de ungerska grässlätterna. Ursprungligen benämning på stora gods med vidsträckta betesmarker; numera är P. den ungerska benämningen på lantgård.

Pute'oli, se Pozzuoli.

Puts, överdrag av murbruk, som anbringas in- el. utvändigt på väggar el. tak till skydd el. prydnad.

Put'tes [-is], benlindor.

Putti [po'tti], it., nakna barnafigu-rer (genier, amoriner), vilka inom konsten användas som ornamentsmotiv.

Puvis de Ohavannes [pyvi' dö [-8javan'],-] {+8ja- van'],+} P., 1824—98, fransk målare, ut-förde monumentalmålningar i en dekorativ, harmonisk och avsiktligt förenklad stil ur S:t Geneviéves legend för Panthéon i Paris samt stafflimålningar (Fiskarfamilj, Muser-nas heliga lund).

Puy-de-Dome [pui' dö då'm], utslocknad vulkan i ett departement med samma namn, Auvergne, mellersta Frankrike. Når 1,465 m. ö. h.

Pygma'lion, sagokonung från Cypern, vilken intogs av kärlek till en av honom själv snidad kvinnobild. Afrodite blåste liv i bilden och P. gifte sig med Galatea, som hon kallas i senare framställningar.

Pygrméer, dvärgfolk.

Pyja'mas, en ursprungligen japansk beteckning för en nattdräkt, som består av byxor och jacka.

Pyknome'ter, ett fysikaliskt instrument, bestående av en glasflaska med väl inslipad propp, som användes för bestämning av vätskors och (pulver-formiga) fasta kroppars specifika vikt. Om glasflaskan väges först tom (vikt

p gram) och sedan fylld med destillerat vatten (vikt P gram) erhålles volymen av den vätskemängd, glasflaskan rymmer. Fylles denna därefter med den vätska, vars specifika vikt skall bestämmas, och väges (vikt A gram), erhålles specifika vikten (#)

jl_j,

enligt följande formel x — jrzi- Vid

bestämning av en i vatten olöslig fast kropps specifika vikt väges först flaskan, fylld med vatten, varefter en uppvägd mängd av den fasta kroppen iläggges. Efter ny vägning kan mängden av det vatten beräknas, som utrunnit vid den fasta kroppens iläggande. Då denna mängd vatten anger kroppens volym, erhålles dess specifika vikt genom en enkel division.

Pyla'des, i den grekiska hjältesagan Orestes' trofaste vän och stridskamrat, gift med Orestes' syster Elektra. P. har blivit beteckning för en trogen vän.

Pylo'n, grek., "stor port", en kolossal, tornlik byggnad, som uppfördes på ömse sidor om portarna till de gamla egyptiska tempelförgårdarna. Pylonerna hade en uppåt avsmalnande, rektangulär form. P. voro vanligen försedda med målningar.

Pym [pim], J., 1584—1643, engelsk politiker, spelade en betydande roll under Jakob I och Karl I som en av ledarna för oppositionen i parlamentet.

Pyndare, en olikarmad balansvåg av en typ, som användes redan under forntiden. Den kortare armen är försedd med en krok el. annan anordning för varans uppbärande; den längre är

graderad och försedd med en flyttbar vikt. Jfr Besman.

Pyramid. — 1. Mat. En polyeder, vars tre (el. flera) sidoytor mötas i en punkt, spetsen, medan den återstående begränsningsytan, basytan, skär sidoytorna utan att passera genom spetsen. —2. Fornegyptisk kunga-grav. P. uppfördes i allmänhet på en kvadratisk grundyta och de fyra sido-planen förenades i en spets. Materialet var tegel el. oftast sten. De flesta P. ligga i Nedre Egypten, de berömdaste vid byn Gise. Den väldigaste är Cheops P., som har varit 146 m. hög och 233 m. bred (nu 137 och 227). P. höra till de äldsta bevarade byggnader i världen.

Py'ramus och This'be, ett älskande par i Babylon, vars kärlekssaga besjungits av den romerske skalden Ovi-dius samt av Shakespeare karikerats i "En midsommarnattsdröm".

Pyrenéerna, tertiär bergskedja, bildande gräns mellan Spanien och Frankrike, sträckande sig från Biscayaviken i v. till Medelhavet i ö. Längd omkring 430 km. Bredd 60—130 km. Högsta toppen Maladetta når 3,400 m. ö. h.

Pyrene'iska lialvön, benämning på den västligaste av Sydeuropas tre lialvöar, uppkallad efter bergskedjan Pyrenéerna, vilken skiljer halvön från det övriga Europa. Se Spanien och Portugal.

Pyridi'n, organisk förening, kem. formel CsHcN, som innehåller en sexle-dig kvävekärna med en kväveatom. P. erhålles ur den vid torrdestillation av ben bildade benoljan. Den är en färglös, giftig vätska, som löses i vatten och kokar vid 117°. Användes bl. a. som denatureringsmedel.

Pyri't, miner., se Svavelkis.

Pyroelektricitet, de elektriska laddningar, som kristaller erhålla, då de uppvärmas el. avkylas.

Pyrofo'rer kallas ämnen, som så snabbt oxideras i luften, att de därigenom upphettas till glödningstempe-ratur el. antändas. Exempel på dylika ämnen äro järn och kobolt i mycket fint fördelat tillstånd.

Py'rofosforsyra, se Fosfor.

Pyrograllo'1 el. pyrogallussyra, kem. formel CsHs(OH)8, bildas vid upphettning av galläppelsyran. Färglösa kristaller, som lätt lösas i vatten. Den är ett kraftigt reduktionsmedel och användes därför bland annat som framkallningsmedel inom fotografin.

Py'rola, växtsläkte, tillhörande familj Pyrolacete, som utmärkes av övervintrande blad och vita klocklika blommor växande i klase. Flera arter finnas i våra skogar.

Pyrolusi't, brunsten*. Pyromani', en hos vissa sinnessjuka förefintlig fix idé att åstadkomma mordbrand.

Pyrome'ter, apparat för mätning av mycket höga temperaturer. Den vanliga kvicksilvertermometern kan av två skäl ej användas för uppmätning av mycket höga temperaturer. Dels kokar kvicksilvret redan vid en sä pass låg temperatur som 357°, dels motstår ej glaset alltför höga värmegrader. En kvicksilvertermometer, där rummet över kvicksilverpelaren ej är såsom i vanliga fall lufttomt utan fyllt med en gas, som ej angriper kvicksilvret t. ex. kolsyra el. kvävgas, kan däremot, särskilt om termometerkärlet tillverkas av något hårdsmäl-tare ämne än vanligt glas t. ex. kvarts el. metall, användas för mätning av åtskilligt högre temperaturer. Med gas- el. luftpyrometrar (ett slags gas el. lufttermometrar, innehållande vät-gas el. helium) och med behållare av porslin, kvarts, platina el. iridium kunna än högre temperaturer mätas. För vissa tekniska ändamål användas, då särskilt stor precision ej är erforderlig, Segers normalkäglor, som äro tillverkade av material med känd smältpunkt (olika slags porslin) och som införas i den ugn, i vilken temperaturen skall bestämmas. Mycket höga temperaturer kunna med stor noggrannhet bestämmas genom strål-ningsundersökningar.

Pyro'p, en körsbärsröd varietet av mineralet granat*, vilken räknas som ädelsten.

Py'rosyra benämnes vissa syror, vilka erhållas genom borttagande av vatten från en syra. P. finnas exempelvis av svavelsyra och fosforsyra.

Pyrotekni'k, fyrverkeri*.

Pyroxe'ner, miner., en grupp silikat-mineral av olika sammansättning, bland vilka några äro vanliga berg-artsbeståndsdelar (ex. ägirin, augit, diopsid. diallag, enstatit, bronzit, hy-persten).

Pyroxyli'n, bomullskrut*

Pyrr'hus, 319—272 f. Kr., konung i Epirus, en av antikens förnämsta härförare, bistod tarentinerna mot romarna. som han besegrade vid Herak-lea (280) och vid Asculum (279). Den senare segern medförde emellertid så stor manspillan, att P. lär ha utropat: ”En sådan seger till och jag är förlorad!” (Pyrrhusseger). Vid Bene-ventum (275) led han nederlag mot romarna. tJnder en gatustrid i Argos dödades P.

Pyrr'husseg:er, en fördel, som vunnits med oproportionerligt stora uppoffringar. Jfr Pyrrhus.

Pytha's:oras, grekisk filosof, omkring 580—500 f. Kr., stiftare av en filosofisk orden, vars medlemmar voro

Påfågel med upprest stjärt.

bundna av vissa levnadsregler och huvudsakligen sysslade med musik, astronomi och matematik, och skapare av ett filosofiskt system, byggt på analogier från matematiken. P. var en betydande matematiker, som bland annat uppställt den s. k. pythagoreiska satsen, enligt vilken kvadraten pä liypotenusan i en rätvinklig triangel är lika med summan av kvadraterna på kateterna.

Pytliagore'iska satsen, se Pythago-ras.

Py'thia, lat., prästinnan i Apollons orakel i Delfi*.

Py'thonormar (Pythoninge) tillhöra jätteormarnas familj (Boidse). Omkring 20 arter äro kända av släktet Python, bland vilka må nämnas: Nätormen (P. reticulatus), som är allmän i Indokina och når en längd av c: a 8 meter, Tigerormen (P. mo-lurus), vilken är hemmahörande i Ost-indien och på Ceylon och är mindre än föregående, samt Klippormen (P. natalensis) i s. Afrika. P. leva av smärre däggdjur från råttor upp till rådjur men angripa aldrig människor. Deras kött ätes av infödingarna.

Påfågelsläktet (Pavo), fasanliknan-de fåglar inom hönsfåglarnas ordning (Galliformes). P. har litet, på sidorna naket huvud med fjäderbuske på hjässan. Stjärten bär en praktfull fjäderskrud, som kan resas upp och medelst stark muskulatur utbredas solfjäderlikt. Hithörande arter, som höra hemma i Ostindien, äro de största av alla

hönsfåglar och kraftfullt byggda. Förutom den vanliga Påfågeln (P. cristatus), som sedan forntiden hållits tam i Europa, kan också nämnas den Javanska påfågeln (P. muticus), som tillhör Sundaöarnas djurvärld.

Påföljd enligt 2:a kapitlet 19 paragrafen i strafflagen innebär, att den dömde efter uttjänat straff under viss tid ej får åtnjuta vissa medborgerliga rättigheter såsom rösträtt, ej får nyttjas i rikets tjänst etc. P. motsvararförlust av medborgerligt förtroende en-ligt^ äldre lagbestämmelser.

Pålbygrgnader, byggnader, vilka äro uppförda på. pålar. P. förekomma hos en del primitiva stammar och voro särskilt förr under stenåldern vanliga i vissa trakter. Som regel utfördes pålningen i vatten, vilket gav invånarna ökad trygghet. Särskilt i Schweiz förekom P. under förhistorisk tid. Även i Sverige har P. förekommit under stenåldern, bland annat i Östergötland och på Gotland.

Pålsboda, järnvägsstation ö. om Hallsberg, ö. Närke.

Påminnelser kallas de ytterligare anmärkningar, som en sökande hos en myndighet äger att inlämna, sedan den, mot vilken klagan förts, avgivit förklaring.

Pårtetjok’ko, 2,000 m. högt fjäll, tillhörande Sarjekfjällen i Lulelappmark v. om sjön Laitaure. På P: s n. sida den stora Pårteglaciären, 5 km. lång,

3 km. bred.

Påsk, en judisk högtid, som firades bland annat till minne av judarnas räddning från Egypten. Den kristna P. firas till minne av Jesu död, första söndagen efter första fullmånen efter vårdagjämningen (21 mars).

Påskallavik, köping vid Kalmarsunds n. del, ö. Småland. 250 inv.

Påsklilja, se Narciss.

Påsk-ön, en i ö. delen av Stilla havet belägen ö, 117 kvkm. Omkring 200 inv., polyneser. ön är av vulkaniskt ursprung, har fuktigt klimat och är ganska bördig. I etnologiskt avseende har P. stort intresse, närmast genom den mängd av stenstoder, som rikligt förekomma där.

Påssjuka, en smittosam sjukdom, som består i inflammation i öron-spottkörteln, vilket medför en kraftig svullnad under och framför örat ned till käkvinkeln. Måttlig värk och feber höra till sjukdomen, som i vanliga fall går över på 1—2 veckor. Sjukdomen är smittosam under 14 dagar, räknad från dess början. Mellan smittotillfället och sjukdomens utbrott förlöpa 2—3 veckor. Behandlingen består i sängläge, vaddomslag och acetylsalicylsyra.

Påve, se Romersk-katolska kyrkan.

Päi’jäne, 16 mil lång sjö. som i n.—s. genomdrar Tavastland i det inre Finland och har avlopp genom Kymmene älv till Finska viken.

Päll, täcke, el. himmel av dyrbart tyg.

Pälsverk, som i stor utsträckning användas till klädespersedlar av olik.ji slag, beredes av skinnet (framför alrt vinterpälsen, som har längre och tätare hår) av ett stort antal pälsbärande djur. Till de dyraste och mest

Pärlhöns.

uppskattade P. höra bland andra sobel, vissa slags utter, fjällräv, bäver chinchilla. Goda P. äro också t. ex. vanlig utter, mård, nerts, persian och skunk. Enklare P. äro t. ex. sjubb, murmel, röd räv och kanin.

Pär, ursprungligen namn på medeltida länsvasaller. I England utvecklades P. till en representationsadel (peerage), vars medlemmar äro självskrivna till överhuset. Den franska pärsinstitutionen avskaffades under den stora franska revolutionen, återinfördes senare men slopades vid februarirevolutionen (1848).

Pärk, ett gotländskt bollspel, som spelas med en mjuk, sämskskinnsklädd boll, vilken slås med handen el. sparkas i höga lyror.

Pärlemor, insidan av skalet hos vissa pärlmusslor. P., vars huvudsakliga beståndsdel är kalciumkarbonat, skiftar i

alla regnbågens färger, är lialft genomskinligt och hårt. P. användes till knivskaft, knappar, kikare och många andra ändamål.

Pärlhyacint även benämnd druvhyacint (Muscari) är ett till familjen Liliacete hörande växtsläkte med ett flertal arter i s. och mellersta Europa samt Orienten. Ofta odlad och förvildad är hos oss M. botryoides, den s. k. pärldruvan, som har blåa, ellip-soidiska blommor i axlik ställning på bladlös stängel.

Pärlhönsen (Numidinse) tillhöra fasan-familjen (Phasianidae) och utgöra c: a 20 arter, som äro hemmahörande i Afrika. P. ha korta vingar, mer el. mindre naken hals och även huvud, försett ej sällan med fjäderbuske, kam och hängande hudflikar. Färgteckningen utgöres av fläckar på mörk botten. Vanliga pärlhönan (Numida meleagris) har hornartad kam, ”hjälm” och mörkt askgrå färg och är spridd som husdjur över hela jorden.

Pärlkaffe, se Kaffe. Pärlmussla (Avicula margaritifera) med pärlor.

Pärlmusslan är ett gemensamt namn på alla musslor, som frambringa äkta pärlor, vilka utgöras av rundade el. mera avlånga bildningar av pärlemor, med vilka musslorna överdraga det inre av sina skal. Den förnämsta P. är Avicula margaritifera, som lever i Indiska ,havet och Persiska viken. Jfr även Flodmusslor.

Pärlor frambringas av musselarter, som förekomma dels i vissa liav dels i en del floder (flodpärlmusslan). De äro dock närmast att betrakta som sjukliga bildningar, varför de ej förekomma i alla musslor, som tillhöra de pärlproducerande musselsläktena. De bästa havspärlfiskena finnas vid Cey-

lons nordkust och i Persiska viken. Även i Ostindien och vid Centralamerikas kust fiskas pärlor. Söt-vattenspärlorna fås i många vattendrag (även i Sverige). I Japan har man med stor framgång sökt öka musslornas pärlproduktion genom att från en mussla taga små stycken av den del av manteln, som avsöndrar pärlemor, och införa ett dylikt stycke i en inskärning genom manteln på en annan mussla. De japanska P., som medelst vissa undersökningar lära kunna skiljas från de fullt naturliga, betinga ett vida lägre pris än de sistnämnda. Oäkta P. framställas i stor utsträckning ända sedan 1600-t.

Pärmbrev el. pergamentbrev, beteckning för en del gamla pergamenthand-skrifter. I norden äro de äldsta P. från 1100-1. Först på 1300-1, började papperet utthränga pergamentet.

Päron (Pyrus communis) är ett fruktträd, tillhörande familjen Rosa-cese. Bland stamformerna till de många numera odlade päronsorterna räknar man bland annat P. nivalis, som växer vild i Orienten. Antalet odlade päronsorter överstiger troligen 2,000. Särskilt har päron-kulturen nått en synnerligen hög utveckling i Nordamerika, speciellt i Californien. Hos oss gä endast särskilt härdiga sorter norr om Dalälven. Som spaljé-träd förekommer dock P. även norr om polcirkeln men visar då naturligtvis dålig fruktsättning.

Pärta, ett slags fackla el. lyssticka, bestående av en trästicka el. träspjäla, som under äldre tider användes som belysningsmedel. Den fästes antingen i en särskild pärthållare el., enklast och tidigast, genom att stickas in i en springa i väggen.

Pö’bel, pack, slödder, mobb.

Pörte, egentligen ett litet hus utan skorsten men med eldstad och lucka i taket för röken. P. användes om vardagsrummet i finska bondehem.

Q, den sjul (onde bokstaven i värt alfabet. — Som fornromerskt taltecken = 500.

QuadrPga, lat., forntida, tvåhjulig vagn, för vilken spändes fyra hästar i bredd. Q. användes huvudsakligen vid kappkörningar och festtåg samt liar ofta förekommit som motiv i bild-liuggarkonsten.

Quai d’Orsay [kä dårsä’], ofta använd benämning på det franska utrikesministeriet.

Quand meme [kang* mä’m], fr., trots allt, även om, kosta vad det vill.

Quattro-Cento [kvatfrå tjen’tå], it., fyra hundra, benämning på 1400-t., särskilt ungrenässansens konst och litteratur.

Quebec [koi’bek]. — 1. Provins i Ca-nada, 1,831,000 kvkm., 2,361,000 inv. Största stat Montreal, 620,000 inv. Q. är både vad jordbruk och industri beträffar en av Canadas viktigaste provinser. Export av jordbruksprodukt ter, särskilt smör. Skogshantering med sågverk och trämassefabriker. — 2. Huvudstad i Q1, belägen vid S: t Lawrencefloden. 120,000 inv., till stor del fransmän. Handelsstad med export av spannmål, boskap och timmer. Starkt befäst. Universitet.

Queensland [koi’nslsend], stat i Australiska statsförbundet, belägen på nö. kusten av Australien. 1,737,000 kvkm., 790,000 inv. Huvudstad Bris-bane, 230,000 inv. — Utmed kusten av Stilla havet löpa bergskedjor, rika på skog och mineral. V. delen av Q. är en delvis öde, delvis gräsbevuxen högslätt. Boskapsskötsel är den viktigaste näringsgrenen. Bergsbruket är betydande med guld, tenn och koppar som viktigaste produkter. Jordbruket, som drives i plantager, omfattar huvudsakligen odling av vete, soclierrör, sydfrukter och vin. Skogsbruk. Vid kusten bedrives pärlfiske. Viktigaste exportvaror äro ull, socker, koppar och tenn.

Quercia [kver’tja], J. della, 1371— 1438, italiensk bildhuggare, utförde sina förnämsta arbeten för domkyrkan

i Lucca (gravmonumentet 11 a r i a del Carettos) samt för kyrkor i Bologna (reliefen Utdrivandet ur paradiset).

Quesnay [kesnä’], F., 1694—1774, fransk nationalekonom och socialpolitisk skriftställare. Q. var grundläg-gare av fysiokratismen. Jfr Fysiokra-ter.

Quetelet [kätle’], L. A. J., 1796—1874, belgisk statistiker, som använt statistiska metoder på astronomiska och antropologiska problem etc. Hans arbeten lia i flera avseenden varit banbrytande.

Qui’dmg, N. H., 1808—86, jurist, författare. Stor uppmärksamhet väckte pä sin tid hans arbete Slutlikvid med Sveriges lag, som han utgav under pseudonymen Nils Nilsson arbetskarl och i vilket han förordade åtskilliga mycket radikala reformer.

Qmllaj’abark, se Kvillajabark.

Qninccy, se de Quincey.

()uint ilia’nus, Marcus Fabius, omkring 35—96 e. Kr., berömd romersk vältalighetslärare, född i Spanien. Q: s förnämsta arbete är Institutio oratoria (Talarens utbildning).

Quirina’lis el. Kvirinalen, en av Koms sju kullar. Även beteckning pä det kungliga palatset i Rom.

Quito [ki’to], huvudstad i republiken Ecuador, Sydamerika, belägen på en högslätt (2,900 m. ö. h.) av samma namn. 80,000 inv., till största delen indianer och mestiser. Tillverkning av textilvaror och guldsmedsarbeten.

Qui-vive [kiviv’], fr., vem där? (skyltvakts anrop).

Qui vivr.i’ verra' [ki-], fr., den, som lever, får se.

Qvanten, 33. von, 1827—1903, finsksvensk skald oeh tidningsman, utgav bl. a. lyriska diktsamlingar (S o u m i s sång).

Qvarnström, K. G., 1810—67, bildhuggare. Bland Q:s förnämsta arbeten märkas Neapolitansk fiskargosse, Loke riktar pilen åt den blinde Höder. R

R, den adertonde bokstaven i vårt alfabet; som fornromerskt talteeken = 80.

Ra, kem. tecken för en atom radium.

— I det gamla Egypten var R. beteckning för solen ocli ingick i namnen på en del gudomligheter t. ex. Amon-Ra.

Raab [ra’b]. — 1. Ungersk biflod från höger till Donau. Upprinner i Steiermark. — 2. Stad i v. Ungern, nära Raabs inflöde i Donau. 50,000 inv., madjarer. Viktig handelsplats.

Raahe [ra’he], finska namnet på Brahestad.

Rabal’der, bråk, buller, mycket oväsen för ingenting.

Rabar’ber (Rheum), växtsläkte, tillhörande familj Polygonacese, utmärkes av stora, långskaftade, flikade blad och grova, köttiga rötter. Flera arter finnas i Asien. Rötterna från en del arter användas inom medicinen. Tvä arter odlas. Bladskaften från dessa innehålla oxalsyra och ha därför syrlig smak. De användas vid matlagning.

Ra’bat, kuststad i Marocko, 31,000 inv. Säte för franska generalresidenten och tidtals sultanens uppehållsort. Språkinstitut för arab- och berberspråken. I omgivningarna vinodling.

Rabatt’, det avdrag på en köpesumma, som köparen erhåller, då han betalar kontant (kassarabatt), då han köper varor i större partier m. m. — Rabatte’ra, bevilja rabatt.

Rabbi’n, titel för judiska präster.

Rabelais [rablä’], Frangois, omkring 1495—1553, fransk författare, var först munk men ägnade sig därefter åt vetenskapliga studier och blev med. doktor 1537. R: s förnämsta verk är den satiriska romanen Gargantua och Pantagruel, i vilken han med grotesk humor angriper medeltidens dogmatism och fanatism. R. var förkämpe för renässansens humana ocli toleranta livsuppfattning.

Rabenius, O. G. S., f. 1882, skriftställare och journalist. R. har bland annat utgivit översättningar av filosofiska arbeten.

Rabia’t, ursinnig, våldsam, fanatisk.

Ra’bies, lat., raseri; vattuskräck*.

Rabindranatli Tagore, se Tagore.

Rabulist’, folkuppviglare, upprors-makare, skrävlande radikal politiker.

Race [rejsj, eng., kapplöpning, -rid-ning, -körning. — R a c e r, kapplöp-ningshäst; snabb motorbåt.

Racer [rei’ser], se Race.

Rachi’tis, rakitis, se Engelska sjukan.

Rachmani’nov [-åff], S. Vasiljevitj, f. 1873, rysk tonsättare, tillhörande den ungryska skolan. R. har även gjort sig känd som en utmärkt pianist.

Racine [rasin’], Jean, 1639—99, fransk tragediförfattare, fullkomnade den av Corneille* skapade fransk-klassiska tragedin. I motsats till föregångaren blir för R. den psykologiska analysen det centrala i dramat. R. ger en rikt nyanserad, realistisk skildring av kärleken, som hos honom alltid framställes som en förtärande, ödesdiger passion. Huvudintresset är knutet till hans hjältinnor. Det fylliga välljud och den eleganta, smidiga språkbehandling, som känneteckna R: s språk, har av senare franska skalder aldrig överträffats. Av R: s tragedier må nämnas Andromaque, Phé-dre samt R: s mästerverk — A t h a-1 ie.

Rackelhane, bastard, som har orr-tupp till far och tjäderhöna till mor.

Rack’et, ett slagträ, som består av en sammanbojd ribba, som bildar en ögla, i vilken strängar äro spända. Ribborna löpa ut i ett handtag. R. användes viå lawn-tennis.

Radcliff [raed’klif], W., 1760—1841, engelsk industriman, uppfinnare av en maskin för klistring och torkning av bomullsvarp.

Radefzky, J. Wenzel, greve de Ra-detz, 1766—1858, österrikisk fältmarskalk, 1831 överbefälhavare för de österrikiska trupperna i Italien. R. besegrade den sardiniska hären vid Cus-tozza (1848) och Novara (1849) samt återerövrade Venedig. Till 1857 var R. guvernör i det österrikiska Italien.

Radgjutningsmaskin, se Sättmaski-ner.

Ra'die, en linje från medelpunkten i en cirkel till cirkelperiferin.

Radie'ra, utstråla.

Radikal. — 1. Inom kemin användes R. som beteckning för varje omättad atom el. atomgrupp, som kan ingå i en kemisk förening. Cl (klor) är sålunda en envärdig radikal, som ingår t. ex. i föreningen HC1 (saltsyra). SO4 är den tvåvärdiga negativa radikalen i svavelsyra [H2SO4]. — 2. Inom matematiken betecknar R. en storhet, som tecknas som roten ur en annan storhet t. ex, V*. — 3. Som politisk term användes R. för att beteckna en utpräglat reformvänlig person el, ett parti med starkt reformvänligt pro-gram. Radikalismen bildar alltså motsatsen till konservatismen.

Radikalism, krav på en genomgående reformering av de bestående samhällsformerna. Jfr Radikal.

Radikan'd, matematisk storhet, som skall göras till föremål för rotutdrag-ning.

Ra'dio, benämning på trådlös telegrafi och framför allt trådlös telefoni (eng. broadcasting). R. grundar sig på de s. k. elektriska vågorna, vilka första gången konstaterades av den tyske fysikern Hertz 1888. Praktiskt användes dessa vågor först av italienaren Marconi för trådlös telegrafering. Den trådlösa telefonin utvecklades i större omfattning först i Amerika. Om man släpper en elektrisk ström, som ideligen avbrytes, genom en ledning, uppträda i ledningstrådens omgivning spänningsändringar, vilka fortplanta sig ut i rymden. Dessa elektriska vågor ha samma hastighet som ljusvä-gorna, nämligen 300,000 km. i sekunden. Våglängden blir beroende av hur ofta strömmen öppnas och slutes. De vid R. använda vågorna ha en våglängd variérande mellan över 10,000 m. och omkring 100 m. Ännu kortare vågor benämnas Hertzska vågor (ned till 0.01 m.). De kunna iakttagas med en enkel, av Hertz konstruerad apparat. Det må vidare nämnas, att om våglängden hos vågrörelsen uppgår till bråkdelar av mm. uppfattas den som värmestrålning el. ljusstrålning (de något kortare vågorna). Vid ännu större kortvågighet erhållas röntgenstrålar. Så uppfattas fenomenen för närvarande enligt den av Maxwell uppställda elektromagnetiska ljusteorin.

De elektriska vågorna framkalla i en ledare, som passeras av vågorna, elektriska strömmar. Styrkan av dessa strömmar beror bland annat på vilken kapacitet ledaren har, d. v. s. pä hur stor elektricitetsmängd, den kan rymma, samt på dess förmåga av själv-induktion. Ledaren är, säger man, avstämd för en viss våglängd. Om de elektriska vågor, som passera ledaren, ha just denna våglängd, framkallas betydligt starkare elektriska strömmar än om vågorna ha annan våglängd. Denna avstämning kan man variera genom att till- el. frånkoppla en till sin verkan föränderlig spole (variometer) och en variabel s. k. kondensator till mottagningsapparaten. Kondensatorn är uppbyggd av metallskivor med isolerande mellanlägg. Även luften kan här tjäna som isole-ringsmedel.

Vid trådlös telegrafering använder man s. k. dämpade vågor. Vid utsändningen låter man en gnista slä genom en lucka i antennens ledningskrets. En elektrisk gnista är en ur-

laddning genom luften, vid vilken elek-tricitetsmängder oerhört hastigt vandra fram och åter i antennens led-ningskrets och genom gnistgapet. Sä småningom upphöra emellertid dessa strömväxlingar. Dessa åstadkomma därför elektriska vågor, vilka småningom avtaga i styrka, d. v. s. dämpas. Genom att utsända sådana grupper av vågor olika tätt enligt överenskommet system kan man alltså sända meddelanden ut i rymden. Vid mottagningsstationen registreras dessa våg-grupper genom särskilda apparater.

Vid trådlös telefoni och numera ibland även vid telegrafi använder man en kontinuerlig (odämpad) vågrörelse med vanligen ganska högt svängnings-tal. Styrkan av denna vågrörelse varieras med hjälp av en ström, som passerar talapparaten och som för-stärkes och försvagas i enlighet med svängningarna i talapparatens membran. I mottagningsapparaten använder man sig, särskilt när det gäller starkare vågrörelser, d. v. s. på kort avstånd från avsändningsstationen av en s. k. kristallmottagare. Vissa mineral (mest användas blyglanskristaller), som stå i kontakt med en metall-el. grafitspets, genomsläppa endast strömmen i en riktning. Härigenom ansamlas elektricitet på ena sidan om kristallmottagaren. Denna elektricitetsmängd får strömma genom en ledning, i vilken finnes en vanlig mikrofon och i vilken strömändringarna omvandlas i ljudvågor. Jfr Telefon.

I mottagningsapparater, som äro avsedda för längre avstånd, användas s. k. audionlampor el. treelektrodrör, vilka

bestå av en glasklocka, som innehåller förtunnad luft (hårda rör ha starkare förtunnad luft än mjuka rör) samt en metalltråd, vilken av en elektrisk ström bringas att glöda. Frän tråden utstötas härvid elektriskt laddade småpartiklar s. k. elektroner. I lampan finnes vidare en metallplatta, vanligen av nickel, som kallas anod och vilken hålles elektriskt laddad med ett batteri, som är kopplat till glödtrådens ledningskrets. Elektronerna dragas till plattan, där de avlämna sin laddning. Därför går en ström mellan anoden och glödtråden. I lampan finnes emellertid dessutom ett metallgaller, vilket står i förbindelse med en ledningskrets, i vilken elektriska strömmar, framkallade av de elektriska vågorna från en utsändningsstation, gå fram. Genom dessa strömmar avledas en del av elektronerna, som utstötas från glödtråden, och dessa elektroner nå alltså aldrig fram till anoden. Parallellt med de av vågrörelserna framkallade strömmarna i mottagningsstationens antennledning framkallas alltså variationer i den likström, som passerar anodens ledningskrets i audionlampan. Dessa strömvariationer överföras till ljud på vanligt sätt i en mikrofon. Audionlampan är betydligt känsligare än kristallmottagaren. Genom s. k. återkoppling kan man dessutom ytterligare förstärka de strömmar, som svaga vågrörelser framkalla. Strömmen från anoden ledes härvid genom en s. k. återkopplingsspole, som får inverka på antennledningens strömkrets. Spolen utsänder alltså vågor, vilka framkalla elektriska strömmar i antennledningen. Emellertid kunna dessa vågor bli alltför starka, sä att de verka på andra apparater i närheten. Härvid framkalla de genom in-terferens störningar, pipande ljud. Det är därför nödvändigt att med försiktighet använda återkopplingsspolar.

R. har som förmedlare av musik, nyheter, föredrag etc. blivit av utomordentlig betydelse. I Sverige omhän-derhar A.-B. Rundradiotjänst enligt koncession av staten all rundradioutsändning från de av telegrafstyrelsen uppförda stationerna i Stockholm, Göteborg, Malmö, Sundsvall och Boden. I Motala är en stor utsändningssta-tion under uppförande. Radiotjänst samarbetar även med ett antal smärre rundradiostationer på olika platser i landet, vilka i allmänhet ägas av ra-dioldubbar. Tillåtelse att inneha mot-tagningsapparat (s. k. licens) erhäl-les för en avgift av 10 kr. pr år genom postverket.

Radioaktiva grundämnen. Den franske fysikern H. Becquerel påvisade år 1890, att uranföreningar voro radioaktiva, det vill säga besutto förmåga att utsända visst slags strålning (jfr Radioaktivitet). Fransmännen Pierre och Marie Curie lyckades år 1898 att ur mineralet pechblände isolera ett nytt grundämne, radium, med stor radioaktivitet. Sedermera ha ett betydande antal andra ämnen med samma egenskap kunnat påvisas. De R. karakteriseras samtliga därav, att de spontant, det vill säga oberoende av varje yttre påverkan, under utsändande av strålning sönderfalla i grundämnen av lägre atomvikt. Radium ger sålunda under utsändande av a- och /3-strålar upphov till en gas, som benämnes radiumemanation. Denna övergår i sin tur under utsändande av a-strålar i ett ämne, benämnt radium A, som i sin tur sönderfaller i andra ämnen. Slutprodukten i denna kedja är radium G, som är identiskt med bly. Tre olika dylika serier av R. finnas nämligen uranserien, torium-serien och aktiniumserien. De energimängder, som utvecklas vid de radioaktiva ämnenas sönderfallande, äro synnerligen stora. Den energimängd, som utvecklas, när ett gram radium

Schema över radiumstrålning från en radiumkapsel, som delvis omgives av blyväggar, och vilken placerats mellan polerna på en hästskomagnet. a- och S-strålarna avvika på grund av magne-tens inverkan men ej 7-strålarna.

sönderfaller, har sålunda beräknats motsvara ej mindre än 4 milj. kilogramkalorier. Som jämförelse må nämnas, att endast 34.4 kilogramkalorier alstras vid förbränning av ett gram vätgas. De radioaktiva ämnenas upptäckt har visat, att teorin om grundämnenas odelbarhet icke är obetingat giltig. För de ämnen, hos vilka man icke kunnat påvisa någon radioaktiv strålning, är dock i varje fall livslängden så lång, att man praktiskt taget kan betrakta dem som konstanta. De R. kunna ej alltid skiljas från varandra med den kemiska analysens vanliga hjälpmedel utan andra metoder ha måst komma till användning, t. ex. undersökningar av sönderfalls-hastigheten, den utsända strålningens art och intensitet m. m.

Radioaktivitet, den egenskapen hos vissa ämnen att utsända strålar, som svärta den fotografiska plåten, framkalla fluorescens och genom jonise-ring av luften el. andra gaser göra dessa ledande för elektricitet. De utsända strålarna äro av tre slag, a-, £-och 7-strålar. a-strålarna likna kanalstrålarna och bestå av positivt laddade

heliumatomer. Dessa strålar besitta en relativt liten hastighet och äga icke någon större genomträngningsförmåga utan absorberas redan av ett pappersblad eller av ett tre centimeter tjockt luftskikt. Då de äro positivt laddade, avböjas de i ett magnetiskt kraftfält efter samma regler som en ström av positiv elektricitet. /3-strålarna motsvara kato dstrålarna.De bestå alltså av elektroner. Deras avböjning i ett magnetiskt kraftfält sker på grund härav i motsatt riktning mot a-strålarnas och enligt de regler, som gälla för en negativ elektrisk ström. De snabbaste partiklarnas hastighet är nästan lika stor som ljusets, deras genomträng-ningsförmåga är liksom deras fotografiska verkningar mycket kraftig, y-strålarna likna mycket hårda röntgenstrålar och äro sålunda av vågrörelsenatur. Deras genomträngnings-förmåga är synnerligen stor. De kunna t. ex. genomtränga en blyplatta av flera centimeters tjocklek.

Radiolarieslam, ett inom vissa djupa delar av världshaven utbrett bottensediment, bestående huvudsakligen av mikroskopiska kiselorganismer (radio-larier).

Ra’dium, ett år 1898 av makarna Curie upptäckt grundämne. Kem. tecken Ra. Atomvikt 226. R. liknar i kemiskt avseende närmast barium. Utgångsmaterialet för framställning av radium var till en början huvudsakligen pechblände från Joachimsthal i Böhmen. Numera framställes R. i ganska stora mängder av det amerikanska mineralet carnotit samt av pechblände från belgiska Kongo.

Radiumbehandling. Vid R. använder man sig av 7-strålar (Jfr Radioaktivitet). De övriga strålarna avstängas genom en blykapsel, som omsluter en liten mängd radiumsalt (ra-diumklorid). 7-strålar äro de verksamma strålarna även i röntgenljus. (Jfr Röntgen). Fördelen med användandet av radium är, att man kan bättre inrikta strålningen på svåråtkomliga punkter, exempelvis genom att införa radiumkapslar i kroppens håligheter och organ.

Radiumemanation, den första omvandlingsprodukten vid radiums sönderfallande. Kem. tecken Em. Atomvikt 222. R. kallades ursprungligen niton. Som kem. tecken användes under denna tid Nt.

Radiumhemmet, en år 1910 upprättad anstalt i Stockholm, där radium- och röntgenbehandling lämnas.

Rad ja, se Ra ja.

Ra’dom, stad i v. Polen. 60,000 inv., till 6törsta delen judar. Läderindustri.

Ra’facl, 1483—1520, hette egentligen Raffaello Santi, italiensk målare. R. verkade 1504—08 i Florens, därefter i Rom. Här utförde han de berömda s. k. stanserna i Vatikanen, väggmålningar i tre smärre rum. Han målade dessutom talrika stafflimålningar, bland vilka märkas den Sixtinska madonnan, som numera finnes i Dresden. Trots hans tidiga död är hans produktion oerhört omfattande. Han var dessutom verksam som arkitekt

(t. ex. Palazzo Pandolfini i Florens). Som konstnär räknas R. till en av mänsklighetens störste. Han besatt visserligen ej Michel Angelos väldiga kraft, men hans tavlor ha en oefterhärmlig harmonisk behagfullhet. I komposition och färgbehandling, var han en mästare. Perspektiviska svårigheter löste han som på lek.

Raff, J. J., 1822—82, schweizisk-tysk tonsättare, 1877 föreståndare för Hoeh-ska konservatoriet i Frankfurt a. M.f mest bekant för sin instrumentalmusik (symfonierna I m Walde och L e-nore). R. har även skrivit flera verk för violin, piano etc., vilka ofta spelas.

RaffaelFi, J. F., 1850—1924, fransk målare, har med god karakteriserings-förmåga framställt typer ur småborgar- och allmogemiljö (Bröllopsgäster utanför vigsellokalen, Den tjänstsökande) samt även med framgång uppträtt som por-trättör.

Raffina’d, renat socker.

Raffinering, rening av olika ämnen t. ex. socker, metaller m. m. — Ra f-f i n e’r a d, renad, även förfinad, kräsen.

Rafflesia Arnoldi.

Rafflesiacese, växtfamilj, tillhörande ordningen Polycarpicse. Arterna äro parasiter och bestå i en del fall endast av smala trådar, som leva i värdväxten. På dessa trådar utslå blommor, vilka genombryta ovanför liggande

vävnader. Rafflesia arnoldi, som växter på Sumatra, är bekant för sin jättestora blomma (omkring 1 m. i diameter).

Rafriischissö’r, fr. rafraichisseur, pulvrisatör, apparat för pulvriserande av vätskor, eau de colognedusch. — Rafräsche’ra el. rafraichera, svalka, uppfriska. Raga’ta, argsint, trätgirig och besvärlig kvinna.

Ragaz’, livligt besökt badort i S: t Gallen, Schweiz. Radiumkällor.

Raglan [rseg’lsen], rymligt, med vida ärmar försett ytterplagg av särskilt snitt.

Ragniar Lodbrok, frejdad nordisk sagolijälte, vars historiska motsvarighet är en jarl hos konung Harek av Danmark (800-t.). Kring E. och hans söner, Lodbrokssönerna, har folkfantasin efter hand knutit en hel serie krigiska och romantiska sagor, vilka bearbetats av säväl danska som norska hävdatecknare.

Ragnarök, i den nordiska gudasagan världens undergäng, då gudarna liksom allt skapat skall förintas. En beskrivning av E. återfinnes i Snorres Edda.

Ragu', starkt kryddad köttstuvning.

Ka’gundu.sjön, en 2T km. lång sjö i Indalsälvens dalgång, ö. Jämtland. 1796 försvann sjön på grund av att en sandbarriär vid sjöns nedre ända genombröts. Arbetet med genombrottet leddes av en f. d. köpman, Magnus Huss, kallad Vild-Hussen. E: s forna utlopp bildar det bekanta ”Döda fallet”. Jfr även Hammarforsen. Till katastrofen 1796 anknyter sig P. Hallströms roman Döda Fallet.

Ragu’sa. — 1. E., officiellt benämnd Dubrovnik, hamnstad i Dalmatien, Jugoslavien, belägen vid Adriatiska havet. 9,000 inv., serber. Biskopssäte. Export av olivolja. — E. var på 1500-talet en självständig republik. — 2. Stad på sö. Sicilien, Italien. 38,000 inv.

Raid el. räd, eng., ursprungligen plundringstäg; plötsligt, väpnat anfall (kavalleri-, flygmaskins- el. flottangrepp).

Raison d’étre [räsOng’ dätr], fr., skäl för tillvaro.

Rais-ITIi, M. Ahmed el-, omkring 1865 —1925, marockansk krigarhövding, utförde djärva rövarbedrifter och erkändes av en del stammar kring Tanger som hövding. E. förskaffade sig stor makt, vilken dock minskades, sedan Marocko ställts under fransk överhöghet (1912).

Raj'a. — 1. Icke-muhammedanska turkiska undersåtar. — 2. Indisk furstetitel.

Raja Yoga, [ra’dsja jå’ga], term för ett uppfostringssystem inom teosofin, som bland annat tillämpas vid Point-loma.

Rajgräis, arter av släktet Lolium, tillhörande gräsens familj. Engelskt r a j g r ä s (L. perenne) är tämligen allmänt vid vägkanter och på odlade ställen i vårt land. Italienskt r a j g r ä s (L. multiflorum) är besläktat med föregående men har i motsats mot detta ytteragnarna oftast borst-

bärande och ej kortare än skärmfjället. Ursprungligen odlad.

Rajole’ra, djupplöja.

Rajputa’na, brittiskt lydland i v. Hindostan*, Främre Indien, mellan Indus och Vindhyabergen, 360,000 kvkm., 10 milj. inv. E. är uppdelat i 18 stater. Den brittiska generalguvernören har sitt säte i Mount-Abu.

Rake’t, fyrverkeripjäs, som består av en cylinderformad hylsa, innehållande drivsatsen, tändmedel samt, för styrningen, en vid hylsan fäst stång. Därjämte tillkommer alltefter det ändamål, för vilket raketen är avsedd, en särskild lyssats, en krevadpatron, en räddningslina (vid livräddningsrake-ter) el. dyl.

Raki’tis, se Engelska sjukan.

RÄköczi [ra’kåtsi], siebenbiirgisk fursteskäkt, bland vars medlemmar märkes Georg E. I, 1591—1648, vald till furste av Siebenbiirgen 1630. E. var en ivrig protestant och inledde underhandlingar med svenskarna. 1644 inföll han i Ungern, och i freden i Linz f. å. fingo de ungerska protestanterna sin religionsfrihet bekräftad.

Raleigli [rå’li], huvudstad i North Carolina, U. S. A. 27,000 inv.

Raleigh [rå’li], sir Walter, 1552— 1618, engelsk krigare oeh hovman, var för en tid drottning Elisabets mest inflytelserika gunstling. Han grundade 1584 den engelska kolonin Virginia i Amerika. E. bidrog verksamt till försvaret mot den ”oövervinneliga armadan” 1588. Under Jakob I häktades E. som misstänkt för delaktighet i en sammansvärjning och satt fängslad 1603—16. 1617 blev E. ledare för en guldsökarexpedition till Guyana, efter vars misslyckande E. avrättades.

Ralje'ra, skämta, driva gäck med.

— E a I j a n t’, skämtsam, gycklande.

Rallentan’do, it., mus., minskande 1 hastighet.

Rallsliiktct (Eallus) hör till vadarnas ordning (Grallatores). Omkring 30 arter i Europa, Asien och Amerika. Hos oss finnes Vattenrallen (Ballus aquaticus). Den för ett undangömt liv bland vass, starr och andra vattenväxter i kärr oeh igenvuxna sjöar. Sannolikt rätt allmän i Göta- och Svealand.

Ramaya’nav berömt indiskt nationalepos, i sin ursprungliga form skrivet av en enda diktare Valmiki från 3: e el. 4: e årh. f. Kr. E. består av 7 böcker och besjunger konungasonen Eamas öden.

Rameau [ramå’], J- P-, 1683—1764, fransk musikteoretiker oeh kompositör, den egentlige skaparen av harmoniläran, utvecklade vidare den av Lul-ly* grundlagda franska operastilen. E: s förnämsta opera är Castot och 1’ o 11 u x,Ram-el, S. G. F. T., f. 1872, diplomat, sedan 1925 landshövding i Malmöhus län.

Ramleh, stad i Palestina, nära Jerusalem. 7,000 inv. Bekant från korstågen (Baldwins seger 1177 över Saladin).

Ramlösa, hälsobrunn vid Öresund, y2 mil s. om Hälsingborg.

Ramm. På förstäven på örlogsfartyg anbragtes, särskilt förr, en framskjutande spets, vars uppgift var att vid stöt mot ett fientligt fartyg riva häl i dettas botten och därigenom sänka fartyget. Pu nyare fartyg voro Ii. och förstäv tillverkade i ett stycke. II. användes ej numera i samma utsträckning som tidigare pä grund av de stora riskmoment, som äro förenade med rammningen.

Ramon y Cajal [-i kasjal’], S., 1852— 1916, spansk läkare, som för sina arbeten rörande nervsystemets byggnad 1906, tillsammans med Golgi, erhöll Nobelpris i medicin.

Ramp, lampraden mellan scenen och åskådarna på en teater; rad av lågor.

Rampone’ra, skada, förstöra, bryta sönder.

Ramsay [ram’sä], Sir W., 1852—1916, engelsk kemist, känd framför allt som upptäckare av argon (tillsammans med Rayleigh), neon, krypton' och xenon (tillsammans med N. Travers) samt för sina studier av de radioaktiva ämnena. R. var bland annat den förste (tillsammans med Soddy), som påvisade, att radiumemanation ger upphov till helium. R. erhöll 1904 Nobelpriset i kemi.

Ram’ses, egyptiskt konunganamn. — R. II, 1348—1281 f. Kr., stred mot het-titerna och är f. ö. mest känd för sina storartade byggnadsanläggningar. R:s mumie finnes bevarad i museet i Kairo. I grekiska sagor skildras R., som där kallas Sesostris, som en väldig världshärskare.

Ramsundsberget, klippa i Jäders socken, öster-Rekarna härad, Södermanlands län, berömd för en märklig runristning, vilken i bilder skildrar Sigurd Fafnesbanes saga.

Ran, i nordiska gudasagan maka till havsguden Ägir. R. härskar övér havet och drager människor ned i djupet med ett nät.

Ran’cho, mexikansk lantgård.

Rancune [rangkyn’], fr., agg, groll.

Ran’del, A., 1806—64, tonsättare och violinist, 1859 professor vid Musikaliska akademin. Bland R:s

kompositioner märkas musiken till Dahlgrens ”Värmlänningarna”, flera orkesterverk samt solostycken för violin.

Randel, R. A., f. 1879, journalist. Under signaturen Den inbitne har R. varit verksam som kåsör i Svenska Dagbladet.

Ran’ders, stad vid Gudenaa, nära dess utlopp i Randers fjord, ö. Jylland, Danmark. 26,800 inv. Residensstad i Randers’ amt. Livlig industri (vagn-, klädes-, sprit- tändsticksindu-stri).

Ran’ders amt, danskt amt, s. om Mariagerfjorden, omfattande mellersta delen av Jyllands östkust med halvön Djursland. 2,460 kvkm. 140,000 inv., därav 39,000 i amtets städer: ^Ebeltoft, Grenå, Randers (residensstad), Hobro och Mariager.

Randsfjorden, sjö v. om Mjösen. 136 kvkm., Norges till storleken fjärde insjö. R. avflyter genom Randsälven el. Randsfjordälven till Drams-älven.

Randsälven, se Randsfjorden.

Randterrass, geol., beteckning för grusdeltan, som under landisens avsmältning avsattes vid smältvattenälvarnas utmynnande i havet el. i isdämda sjöar.

Ranft, A. A., f. 1858, skådespelare och teaterledare, vilken som chef för flera Stockholmsteatrar visat stor organisationsförmåga. R. har även med framgång uppträtt i lustspelsroller.

Rang, en värdighet el. företrädesrätt, grundad på härkomst, ämbete el. dyl.

I Sverige har R. bestämts genom olika rangordningar (1672, 1680, 1714), vilka nu äro upphävda.

Range’ra [rangsje-], ordna, utreda, hänföra till en viss klass. — Rangerad, ordnad, även stadgad, väl-bergad.

Rangering [sje’ring], växling av järnvägsvagnar på en bangård, erforderlig framför allt för godstrafikens ändamålsenliga dirigering. Särskilda rangeringsbangårdar ha vid vissa större trafikcentra anlagts för möjliggörande av denna växling.

Rangoon go’nl, huvudstad i [-Burma, Ostindien, belägen vid Irrawaddy, nära dess mynning. 340,000 inv. R. är en av Indiens livligaste handelsstäder. Export av ris, teakträ, bomull. Universitet, grundat 1920.

Rangström, Ture, f. 1884, tonsättare, har även varit verksam som musikrecensent. Bland R: s kompositioner märkas operan Kronbruden, ett flertal orkesterverk (Strindbergssym-fonin) samt sånger och ballader.

Ran’gun, se Rangoon.

Ran’ke, L. von, 1795—1886, Tysklands förnämste historieskrivare, professor i historia vid Berlins universitet, preussisk rikshistoriegraf 1841, ledamot av statsrådet 1854. Genom sitt noggranna studium av källskrifter och sin strävan efter opartisk och objektiv framställning är R. grundaren av en ny skola inom historieforskningen. R:s förnämsta arbeten behandla bland annat det romerska påvedömet i 16: e och 17: e årh. samt Tysklands reformationshistoria.

Rankfotingar (Cirrhipedia) liöra till kräftdjurens lägre underklass (En-tomostraca). De äro fastsittande former med långa, smala ben. Genom extremiteternas rörelser åstadkommas vattenströmningar, varigenom små organismer föras in i munnen. Hit höra bland annat släktena långhalsar (Le-pas) och havstulpaner (Balanus) samt de genom parasitism starkt tillbakabildade Sacculina och Peltogaster, vilka träffas på vissa kräftors bakkropp.

Rankhyttan, gård vid sjön Runn, sö. Dalarna, historiskt ryktbar sedan Gustav Vasas tid. Hos ägaren Arent Persson vistades Gustav Vasa 1520 förklädd till bonddräng.

Rannsakning. Genom en den 2 juni 1922 given lag har stadgats, att beslut om häktning ofördröjligen skall meddelas ordföranden i den domstol, som har att företaga rannsakningen. Rannsakning skall därefter äga rum inför rådhusrätt senast på åttonde dagen och inför häradsrätt senast på fjortonde dagen, efter det anmälan om häktningen gjordes.

Rannsakningsfängelse. I R. förvaras personer, som i avbidan på utredning och domstols utslag äro häktade såsom misstänkta för brott. I häkte skall intagas den, som misstänkes ha begått brott, varpå lägsta straffet är

2 år. Är någon tilltalad för brott, varå kan följa straffarbete under mindre än 2 år och förekommer jämväl anledning att antaga, att han, om han finge vistas på fri fot, skulle avvika, kan även häktning äga rum.

Ranso'n, matportion, dagskost; avmätt del; lösesumma.

Rammcula'ceje, växtfamilj, hörande till ordningen Polycarpicaa. Arterna ha enkelt el. dubbelt hylle och många ståndare, vilka liksom fruktämnena äro ställda i spiral. R. omfattar omkring 13,000 arter, de flesta i n. kalla och tempererade zonerna. Till R. höra bl. a. smörblommor (Ranunculus), sippor (Anemone), backsippa (Pulsa-tilla), kabbeleka (Caltha palustris), adonis, julrosor (Helleborus), akleja (Aquilegia vulgaris), riddarsporre (Delphinium), stormhatt (Aconitum) och pion (Pteonia).

Raoul [ra'ol], fr., form för Rudolf.

Raoult [rao'lt], F. M., 1830—1901, fransk kemist. R. har bland annat framställt lagarna för smältpunkts-nedsättning och kokpunktsförliöjning.

Ra'pakivi, en ursprungligen finsk benämning för vissa lätt söndervittrade, grova graniter, som ha stor utbredning i södra Finland och även förekomma på några ställen på svenska sidan om Bottenhavet,

RapaVlo, stad och vinterkurort, nära Genua, Italien. R. är på senaste tiden mycket omtalat i samband med ett fördrag jan. 1924 rörande gränserna mellan Italien och Jugoslavien.

Ra'phia, växtsläkte, tillhörande palmernas familj inom ordningen Spa-diciflone bland de enhjärtbladiga växterna. R. vinifera från tropiska Amerika och Västafrika lämnar palmvin och raphiabast (av bladen). En annan art (R. Ruffia) finnes i Östafrika. Den lämnar även bast.

RapPd, snabb. — Rapidfoto-grafering, tagandet av filmbilder med större hastighet än vanligt. Sådana bilder kunna, när de upprullas i långsammare takt med stor noggrannhet återge rörelser i förlångsammat tempo.

Rapier [-i'r], ty., fäktvapen med rak klinga.

Rapp, se Hästraser.

Rappele'ra, återkalla.

Rapphönshund, Pointer, se Hundraser.

RapphÖnssläktet (Perdix) hör till Fasanfåglarnas familj inom Hönsfåglarnas ordning. Omkring 15 arter och raser finnas i Europa och Asien. De leva på öppen mark, odlade fält, bland buskar o. s. v. Hos oss förekommer Rapphönan (P. perdix) nästan över hela landet. Den är tecknad i grått och brunt med svarta fläckar och band. Den lever särskilt på slättbygder. Hårda vintrar minskar den starkt i antal. Jfr Bil. Fåglar II.

Rapport', utlåtande, avgiven ämbets-berättelse, anmälan; (rappå'r) sammanhang, överensstämmelse.

Rapporte'ra, inberätta, anmäla; vid jakt säges en hund rapportera, då han efter att ha funnit vilt uppsöker sin herre och för honom till villebrådet.

Raps (Brassica napus) tillhör de korsblomstrigas familj (Siliquos£e el. Cruciferce). Dess blad äro blåaktiga, blomsamlingen rundad, tämligen gles. Skidorna äro något utstående. Av dess frön pressas olja. Den odlas som oljeväxt och förekommer ofta förvildad på åkrar och havsstränder.

Rapskakor, återstoden efter oljans utpressande ur frön av raps och rova. Användas till utfodring, mest av kor.

Rapso'd, vandrande sångare hos de gamla grekerna. R. voro särskilt uppskattade, innan skrivkonsten vunnit utbredning, och ha sannolikt väsentligt medverkat till bevarandet och utbildningen av de homeriska sångerna.

Rapsodi'. — 1. Sång el. deklamation av en rapsod; de homeriska sångernas olika avdelningar el. böcker; sång- el. berättelsesamling, vars delar ej ha något egentligt inbördes sammanhang. 2. Instrumental fantasi, oftast

byggdRauk från Gotland.

på folkvisemotiv (Liszt m. fl.). — Raps o’d i s k, o sammanhängande, ofullständig.

Rap’tus, anfall el. utbrott av förtjusning, ilska etc.

Rarite’t, sällsynthet, ovanligt, oftast dyrbart föremål.

Ras, en särgrupp inom en art, vilken skiljes från andra av artens raser genom ärftliga egenskaper. Oftast finnes ej skarp gräns. Raser äro med andra ord mindre skarpt skilda från varandra än arter. De äro i allmänhet fruktsamma med varandra, vilket arter sällan äro.

Rasande Roland (it. Orlando furioso), berömt diktverk av Ariosto*.

Rasbiologi’, en delvis missvisande benämning, betecknande vetenskapen om ett folks biologiska beskaffenhet, särskilt med hänsyn till ärftliga egenskaper. Rassynpunkten är naturligtvis ej avgörande för R. De praktiska konsekvenserna av R., de eventuella åtgärder, som med hänsyn till folkmaterialets framtida beskaffenhet kunna tänkas vara önskvärda el. icke önskvärda, sammanfattas under namn av rashygien.

Rase’ra, nedriva, jämna med marken.

Rashygien, se Rasbiologi.

Raskol’niker, ursprungligen en religiös sekt, vilken på 1600-t. skilde sig från den ryska kyrkan, då den ogillade en del reformer inom denna. R., som själva kallade sig starovert-ser (gammaltroende), ha sedermera uppdelat sig i flera grupper, vilka dock alla kännetecknas av svärmiska överdrifter och fanatism.

Rasmussen, K., f. 1879, dansk polar-forskare, som företagit flera resor pä Grönland för att bland annat utforska eskimåernas seder och sägner.

Raspu’tin, G. J., 1871—1910, en rysk bonde, som efter en religiös omvän-

delse slöt sig till raskolnikerna och fick stort anseende som predikant. Genom ryska kejsarinnans biktfader fick han tillträde till hovet. Kejsarinnan trodde honom äga övernaturlig makt över tronföljarens hälsa. Han vann så småningom även ett visst politiskt inflytande. Hans avundsmän läto slutligen mörda honom. Det inflytande R. hade över kejsarparet undergrävde i liög grad deras anseende. R. var nämligen grovt okunnig och föga polerad i uppträdandet.

Ra’thenau, W., 1867—1922, tysk statsman och finansman, organiserade under kriget råvaruavdelningen i krigs-ministeriet. Efter kriget gjorde R. sig till målsman för en försonlig politik, vilken han, sedan han 1922 blivit utrikesminister, strävade att genomföra. Han mördades under en automo-bilfärd. Mordet var ett uttryck för judehatet inom vissa reaktionära tyska kretsar.

Ratifice’ra, stadfästa.

Ratifikation, stadfästelse, bekräftelse; en regerings godkännande av ett folkrättsligt fördrag, ingånget av dess ombudsmän. Fördraget jämte den av vederbörande myndighet undertecknade förklaringen om dess antagande benämnes ratifikationsurkund.

Ration, bestämd daglig mängd, portion.

Rationalism kallas inom filosofin den åsiktsriktning, som betonar förnuftets, tänkandets, betydelse i motsats till på erfarenhet och sinnesintryck grundad kunskap, empirism. Inom religionsfilosofin brukar som R. betecknas åskådningar, som göra gällande, att religionen är fullt fattbar för förståndet och alltså ej innehåller mystiska, för förnuftet ofattbara element. Jfr. Rationell.

Rationell’, grundad på förnuftig överläggning.

Rationella tal, sådana tal, vilkas värde exakt kan angivas. Till R. höra sålunda alla hela tal och bråktal med hela tal till täljare och nämnare. Motsatsen är irrationella tal.

Ratt, maskindel för vridning eller dragning av axlar med handkraft. R. användes t. ex. för att vrida rodret på fartyg samt för att styra bilar.

Ra’ukar, geol., gotländsk beteckning för de på Gotland synnerligen vanliga pelarformiga klippor, som utskulpterats av bränningarna vid de forntida och nutida stränderna.

Ra’umo, fi. Rauma, stad i v. Sata-kunda, sv. Finland. 8,000 inv. Läderfabrik. En av de bästa hamnarna vid Bottniska viken. Utförsel av kött och trä. R. erhöll stadsprivilegier år 1441.

Ravaillac [ravajak’], F., 1578—1610, fransk katolsk fanatiker, mördade Henrik IV 1610, varefter R. själv avrättades. — R. användes i svenskan som beteckning för festprisse, gammal skojare etc.

Raven’na, stad i Emilien, n. Italien, belägen nära Adriatiska liavet. 70,000 inv. Fordom en av Italiens mest betydande städer. Siden- ocli spetstillverkning. It. var de östgotiska konungarnas residens ocli bevarar från 5:e och 7:e årh. flera byggnadsverk, bl. a. kyrkor och konung Teoderiks mausoleum.

Ravi’n, hålväg, genom vattenflöde urholkad ränna i marken.

Rayleigh [rei’li], J. W., 1842—1919, engelsk fysiker och kemist. R., som utfört ett stort antal mycket betydelsefulla undersökningar, har bland annat tillsammans med den engelske kemisten Ramsay upptäckt grundämnet argon. R. erhöll Nobelpriset i fysik är 1904.

Rayon el. räjong, fr., område, räckvidd.

Razzia el. ratsia, skallgång, särskilt efter brottslingar, räfst.

Rb, kem. tecken för en atom rubi-dium.

Re-, lat., i sammansättningar, om-, tillbaka-.

Re’a, se Rhea.

Reade [rid], Charles, 1814—84, engelsk romanförfattare, främst känd för den medeltida historieromanen The Cloister and the Hearth.

Reading [redd’-]. — 1. Stad och eget grevskap v. om London, s. England. 75,000 inv. Järnindustri, stor kexfabrik. R. intogs år 871 av danska vikingar; staden var redan då betydande. — 2. Stad i Pennsylvania, U. S. A. 108,000 inv. Viktig järnvägsknut. Stål- och valsverk.

Reagens’, varje ämne, som kemiskt påverkar ett annat, särskilt de ämnen, som inom den analytiska kemin på grund av karakteristiska reaktioner användas för att påvisa förhanden-varon av andra ämnen.

Reage’ra, inverka på, motverka. Jfr Reaktion.

Reaktion, återverkan, motverkan. I politiskt avseende är R. en återgång till äldre förhållanden. Extremt konservativa riktningar bruka betecknas som reaktionära. — Inom kemin förstås med R. förloppet av en kemisk process, d. v. s. en process, vid vilken nya ämnen uppkomma. En kemisk R. kan antingen vara irreversibel (ensidig), det vill säga förlöpa allenast i en riktning, eller också reversibel (omvändbar), det vill säga förlöpa i den ena eller andra riktningen, beroende på de förhandenvarande betingelserna. Ett exempel på en reversibel R. lämna elektroljtter i vattenlösning. Elektrolytens molekyler dissocieras i sina joner i viss av elektrolytens beskaffenhet och lösningens koncentration m. m. bestämd grad. ökas koncentrationen, återbildas odissocierade molekyler av jonerna. Reaktionsför-hållandena vid en omvändbar R. klarläggas av Guldberg-Waages lag eller, som den även benämnes, mass-verkans lag, som dessutom förklarar, varför R. förlöpa ensidigt, då en av de vid R. bildade produkterna är olöslig (svårlöslig) el. flyktig m. m. — Alkalisk el. basisk R. säges ett ämne ha, som påverkar lackmus (färgar röd lackmus blå) el. andra indikatorer på samma sätt som baserna göra. Ämnen, vilka liksom syrorna färga blå lackmus röd, sägas ha sur R. Neutral R. sägas slutligen de ämnen ha, som icke i någon riktning påverka lackmus el. andra indikatorer.

Reaktionä’r, se Reaktion.

Rea% saklig, verklig.

Rea’l, äldre spanskt mynt; portugisiskt räknemynt.

Realga’r, ganska sällsynt arsenik-haltigt mineral. Kem. formel AS2S2.

Rea’lgcnus, den-kön, neutralt kön.

Realise’ra, förverkliga, verkställa, bringa till utförande; förvandla i penningar; försälja (till underpris), ut-försälja. — Realisation, förverkligande; förvandling i klingande mynt; utförsäljning.

Realism, inom filosofin beteckning för åsikter, som göra gällande, att det finnes en av medvetandet oberoende verklighet. Inom konsten betecknar R. riktningar, vilka särskilt äro inställda på verklighetstrohet och mindre gå ut på dekorativ stilisering. Jfr Naturalism.

Rea’liter, i verkligheten.

Realite’t, verklighet.

Realskoleexamen, som infördes år 1904, avlägges dels vid de högre allmänna läroverken och vid statens samskolor efter genomgång av sjätte klassen, dels vid de kommunala mel-lanskolorna samt slutligen vid vissa enskilda läroanstalter, som meddelats rätt att anställa dylik examen. Den berättigar till inträde vid vissa fack-och specialskolor samt till erhållande av vissa befattningar i allmän tjänst.

Reassurans’. Då ett försäkringsbolag lämnat en försäkring, som medför större risk, plägar bolaget hos ett annat bolag reassurera (återförsäkra) en större el. mindre del av risken. Dylik R. äger rum dels hos vanliga försäkringsbolag, dels hos särskilda för ändamålet inrättade återförsäk-ringsbolag.

Réaumur [re’åmy’r], R. A. F., 1683— 1757, fransk fysiker. Mest känd är R. genom den efter honom uppkallade termometern, vars nollpunkt ligger vid vattnets fryspunkt och som med 80° betecknar vattnets kokpunkt. Föratt omräkna en temperatur, angiven i It”, till C°, liar man alltså att först dividera med 4 oeh därefter multiplicera resultatet med 5.

Réaumurs termometer [re’åmy’rs], se Réaumur.

Rebell’, upprorsman. — Eebel’-1 i s k, upprorisk, uppstudsig.

Re’bus, bildgåta, teckengåta, ett slags bildskrift, innehållande en gåta.

Récamier [rekamje’], Julie, f. Bernard, 1777—1849, fransk societetsdam, vars salong på sin tid var samlingsplatsen för Paris’ främsta litterära och politiska kretsar.

Recense’ra, i tidningar el. tidskrifter anmäla och kritiskt granska nyutkomna böcker, teaterföreställningar, konserter m. m. — Recensent’, den, som verkställer dylik anmälan, litteraturkritiker, teaterkritiker m. m. — Recension, den artikel, i vilken granskningen äger rum.

Rccent’, ny, modern, frisk.

Recen’tior, benämning på den yngsta åldersklassen bland studenterna vid universiteten.

Recept’, föreskrift om läkemedel.

Reception, mottagning, upptagning i högre ordensgrad, intagning 1 ordenssällskap.

Recepti’v, mottaglig för intryck, läraktig.

Recess’, medeltida benämning på fördrag, ingångna mellan nordtyska städer. På 1400- 1600-t. användes ordet även i Norden. R. avsåg senare även det över förhandlingarna skrivna protokollet.

Reeessi’v, se Ärftlighetslära.

Recett', inkomst av teaterföreställning el. dyl., som tillfaller någon av de uppträdande.

Recidi’v, återfall av sjukdom.

Reci’fe, huvudstad i staten Pernam-buco, Brasilien, 240,000 inv. Export av bomull och socker.

Recipie’ra, intaga i ordenssällskap, uppflytta i högre ordensgrad.

Recipro’k, omvänd, ömsesidig. Inom matematiken är R. en ekvation av sådan form, att den ej förändras, därest man utbyter den. obekanta (x)

mot dess inverterade värde Ekva-

a 1

tionen x* + ax + k + — +—=:0 är ett x xL

exempel på en dylik ekvation. Jfr även Pronomen.

ReeitatFv, en deklamatorisk sångform, avsedd att betona de dramatiska momenten exempelvis i en opera.

Recite’ra, vårdat uppläsa.

Redaktör benämnes den, som är utgivare el. ansvarig för redigeringen av en periodisk publikation el. någon skrift, där eljest flera personer medarbeta. Titeln R. användes även för

de personer, som svara för utredigeringen av en större avdelning i en dylik skrift t. ex. utrikesredaktör och sportredaktör. I dagligt tal användes R. ofta som tilltalsord för samtliga medarbetare i en tidning. — Redaktris, kvinnlig redaktör. — Redaktionssekreterare, den person, som närmast handhar ledningen av redaktionsmedlemmarnas på en tidning arbete.

Redd, ankarplats utanför en hamn, tämligen öppen ut mot havet.

Redemption, återlösning, utlösning.

— R e d e m p’t o r, återlösare, frälsare.

Rederi’, sammanslutning av personer för att driva sjöfart. De s. k. partrederierna intaga juridiskt sett ifräga om delägarnas ansvarighet -en mellanställning mellan handelsbolagen och aktiebolagen. Ett R. företrädes utåt av en huvudredare.

Rediky’l, arbetsväska för kvinnor, sypåse.

Redingo’t, fr., livrock.

Redivi’vus, återuppstånden.

Red’mond, J. E., 1856—1918, irländsk politiker, medlem av underhuset 1881, ledare för den parnellitiska gruppen i underhuset efter Parnells död. Från 1900 var R. chef för det till stor del genom R: s insats enade irländska nationalistpartiet. Under världskriget förlorade R. en stor del av sitt inflytande på grund av sin mot England lojala hållning.

Red Riv’er, den sydligaste av Mississippis större bifloder från höger. Upprinner i n. delen av staten Texas, bildar under en del av sitt lopp gräns mellan staterna Oklahoma och Texas. Omkring 2,000 km. lång.

Red Star Iåne [- lajn], stort belgiskt rederibolag.

Reduce’ra, indraga, minska. Jfr Reduktion.

Reduktion. — 1. Inom kemin förstods förr med R. nästan uteslutande borttagandet av syre från en kemisk förening. Numera användes uttrycket även om borttagandet av klor, svavel och liknande ämnen. Uttrycket användes dessutom om varje kemisk process, varigenom ett grundämne överföres från ett högre till ett lägre mätt-nihgsstadium. Med R. avses slutligen inom den organiska kemin även tillförande av väte till en förening. De ämnen, med vilkas tillhjälp en reduk-tionsprocess utföres, kallas reduktionsmedel. Exempel på reduktionsmedel äro väte och kol. Den motsatta processen benämnes oxidation. — 2. Inom matematiken förstås

med R. dels den procedur, varigenom ett algebraiskt uttryck överföres till möjligast enkla form, dels en sorts förvandling till en annan (t. ex. m. till dm., öre till kronor) — 3. I fysiken användes R. som Spegelteleskop. $ = konkav spegel, från vilken parallella strålar reflekteras. Dessa strålar reflekteras på nytt av planspegeln P, så att de samman-brytas i F. Den bild som uppkommer bör betraktas genom okularet O.

beteckning för de omräkningar, som verkställas i syfte att hänföra, ett erhållet värde till en viss bestämd förutsättning. En gasmassas volym reduceras sålunda t. ex. ofta till en atmosfärs tryck och 0° temperatur. —

4. Återkallelse till kronan av sådana gods el. räntor el. rättigheter till dylika, som på något sätt förut avsöndrats därifrån. Beteckningen R. användes i Sverige först vid mitten av 1600-talet, förut kallades sådana ”räfst”, ”revocation” m. m. Termen R. har även använts om indragning till kronan av gods o. dyl., som ej förut tillhört den. Bland mera bemärkta R. i Sveriges historia må nämnas Gustav Vasas reduktion från kyrkan, vilken beslöts på Västerås riksdag 1527; reduktionen av 16 5 5, vilken även kallats ”Fjärde-partsräfsten”; samt framför allt r e-duktionerna under Karl XI (1680, 1682—83, 1686).

Reduktionsdelning, se Cell.

Reduktionsmedel, se Reduktion 1.

Redutt’, förr använd benämning på mindre, sluten befästningsanläggning.

Reel [ri’l], eng., skotsk national-dans, förekommer även i England, Irland och Danmark. R. dansas av 2—6 män.

Reell’, verklig, faktisk, sann; (rejäl) pålitlig, redbar.

Reeria storheter kallas inom matematiken positiva och negativa hela tal, vanliga bråktal el. decimalbråk (rationella el. irrationella) till skillnad från de imaginära storheterna.

Reengrageria [-angasje’-], ånyo anställa. — Reen ga gement [-[-an-gasjmang’],-] {+[-an- gasjmang’],+} förnyad anställning.

Reexport’, återutförsel av från utlandet införda varor i oförändrat el. förädlat skick. Vid R. åtn jutes i många fall tullrestitution.

Refekto’rium, matsalen i ett kloster.

Referen’diim, se Allmän folkomröstning.

Ref eren sbibiliotek, bibliotek med uppslagsböcker och översiktsarbeten.

Referen’ser, personer, till vilka hänvisas för upplysningar; rekommendationer.

Refere’ra, hänföra till, hänvisa, åberopa ; föredraga, redogöra för. — R e-f er a’t, berättelse om, noggrann redogörelse för. — Referent’, person, som refererar; upptecknare, föredragande.

Reflekte’ra, återspegla, kasta tillbaka; genomtänka, överväga, begrunda; fästa avseende på.

Reflektor kallas en spegel, som användes för att återkasta ljus i viss bestämd riktning. Som R. användas särskilt paraboliska speglar, som återkasta det ljus, som utgår från en i brännpunkten anbragt ljuskälla, i med spegelns axel parallella riktningar. R. kallas även en kikare, där objektivet är en konkav spegel. I New-tons spegelteleskop träffa de ljusstrålar, som återkastats från den konkava spegeln, innan de sammanbrutits till en bild av föremålet, en planspegel. Den av de från planspegeln återkastade strålarna alstrade bilden iaktta-ges därefter genom kikarens okular. För astronomiska ändamål började R. användas mot slutet av 1600-t. och dominerade därefter helt under avsevärd tid. Numera användas för astronomiska ändamål såväl R. som refrak-torer, d. v. s. kikare, där såväl objektiv som okular utgöras av linssystem.

Reflex’, återkastande av ljusstrålar. Jfr Reflexion. — Inom medicinen är R. en genom yttre retning av något nerv-ändorgan direkt utlöst verksamhet. Ett slag nedanför knäskålen utlöser en sammandragning av lårets sträckmuskler. En retning av bindehinnan

i ögat medför ökad tåravsöndring.

S—S, den reflekterande ytan. EO den infallande strålen och OR den reflekterade. Infallsvinkeln EOP = reflexionsvinkeln POR.

Reflexion. Då en vågrörelse träffar gränsytan mellan två medier, passerar den i allmänhet delvis gränsytan, medan den delvis reflekteras (återkastas). Om gränsytan är glatt, gäller som huvudregel för R., att den infallande strålen, normalen och den reflekterade strålen ligga i samma plan, samt att vinkeln mellan den infallande strålen och normalen (infallsvinkeln) är lika stor med vinkeln mellan den reflekte-rade strålen ocli normalen (reflexions-vinkeln). Är ytan ojämn, träffa de infallande strålarna gränsytan under olika vinklar. Parallellt infallande strålar bli därför efter reflexionen ej parallella. Det ljus, som uppkommer vid reflexion mot en dylik yta, benämnes diffust.

Reflexionsprisma. I optiska instrument användas för att åstadkomma reflexion av infallande ljusstrålar i stället för plana speglar ofta prismor. Anordningarna äro därvid sådana, att de infallande strålarna, sedan de passerat en av prismats begränsnings-ytor, träffa den andra begränsnings-ytan under så stor infallsvinkel, att totalreflexion inträder. Ofta användas härvid rätvinkliga prismor. Dylika R. användas t. ex. i Zeisskikaren.

ReflexFv, återverkande, tillbakasyf-tande; ord, som syftar på satsens subjekt. — Reflexiva pronomen, se Pronomen.

Reform’, nydaning, förändring, förbättring av något äldre.

Reformation, omdaning, förbättring; särskilt den ”stora kyrkoreformationen” på 1500-t., vilken angrep den medeltida påvedyrkan (se Calvin, Luther, Melanchton, Zwingli; se även Protestantism). Omkring 1550 påbörjades även en reformation av den katolska kyrkan (se Motreformation, Inkvisition, Jesuitorden).

Reformer’ta kyrkan utgör ej någon enhetlig organisation som de katolska kyrkorna och sammanhålles ej heller av gemensamma bekännelseurkunder som de protestantiska kyrkorna. R. är en sammanfattande beteckning på vissa kyrkosamfund, vilkas trossatser ge uttryck åt åskådningar, tom de schweiziska reformatorerna Zwingli och, framför allt, Calvin företrädde. De kännetecknas därför av en sträng kyrkotukt (Jfr Presbyterialförfattningen), enkel kult (kyrkorna äro fria från prydnader, i gudstjänsten ingå få dekorativa moment) samt på det teoretiska området av predestinationsläran. Denna innebär, att Gud på förhand bestämt en del av människorna till salighet, de andra till fördömelse, överhuvudtaget kännetecknas R. av en nästan juridiskt hård tolkning av bibeln, vilken uppfattas som bokstavs-inspirerad. Till R. höra större delen av Schweiz, Holland, de protestantiska församlingarna i Frankrike, en del församlingar i v. Tyskland och den skotska kyrkan. Den engelska episkopalkyrkan är ursprungligen en reformert kyrka, som dock utvecklats till mera fria former. Medräknas denna, torde antalet medlemmar av R. kunna anslås till 130 milj.

Refraktion, ljusets brytning. Se Ljus-brytning.

Refraktome’ter, instrument för bestämning av brytningsindex, där bestämningen grundar sig på fastställandet av den gräns, vid vilken totalreflexion inträder.

Refrak’tor, kikare, där såväl objektiv som okular utgöras av linser el. linssystem.

Refräng’, omkväde, upprepat efter varje strof i en sång el. dikt.

Refuge [röfy’sj], fr., tillflykt, fristad; undanflykt, förevändning; upphöjd plats vid spårvägshållplats etc.

Refuse’ra, refysera, avböja, avslå, vägra, förkasta. — R e f u s [röfy*], fr., avslag.

Rega’l, kunglig; ett slags portativ orgel; ett slags hylla för böcker, papper etc.'

Regafta, större roddtävling el. kappsegling.

Regementskvartermästare, officer i löjtnants el. kaptens grad, som är regementschefens närmaste biträde.

Re’gen, flod i Bayern, biflod till Donau från höger. Utmynnar i Donau mitt emot staden Regensburg. Längd 165

km.

Regeneration, förnyelse, pånyttfödelse. — Med., återbildning av förstörd vävnad. — R e g e n e r e’r a, återbilda.

Regenera’tor, en för gasformigt brännmaterial avsedd ugn, som är så inrättad, att förbränningsgasernas värme tillgodogöres för förvärmning av förbränningsluft och brännmaterial. Förbränningsluft och bränngaser ledas genom tvenne kanaler till för-bränningsrummet. De vid förbränningen alstrade gaserna bortledas genom två andra likadana kanaler. Efter viss tids förlopp verkställes en sådan omkoppling, att förbränningsluften och det gasformiga brännmaterialet ledas till förbränningsrummet genom de då förvärmda kanaler, genom vilka tidigare de vid förbränningen alstrade gaserna bortletts.

Regenere’rad brunsten, weldonslam, som utgöres av kalciummanganit [CaMnOa], användes i tekniken som oxidationsmedel vid framställning av klor ur saltsyra.

Re’gensburg, stad i Bayern, på högra stranden av Donau. 53,000 inv. Gotisk domkyrka från 1200-t. R. leder sitt ursprung från den romerska tiden. Var under medeltiden en betydande handelsstad. Utgjorde 1663— 1S06 säte för den tyska regeringen.

Regenfs park [ri’djönts pa’k], stor park i Westend, London.

Re’ger, Max, 1873—1916# tysk kompositör, musikdirektör vid universitetet i Leipzig 1907—0S, hovkapellmästare i Meiningen 1911. Bland R:s kompositioner märkas främst orgelverk samt en del orkesterkompositioner, skrivna

i klassisk, tung stil. Regera, styra, härska, leda en stats angelägenheter; väsnas. — R e g e n t’, statschef, riksföreståndare, landsherre, monarks ställföreträdare. — Regent-s k a p, riksf örestån dar skap.

Regering, se Statsråd.

Regeringsformen, se Grundlag.

Regeringsrätten, en år 1909 inrättad domstol, som är högsta instans i alla administrativa mål.

Reggio di Cala’bria [red’jo-], stad i Calabrien, Italien. 59,000 inv. Odling av vin och sydfrukter. R. har upprepade gånger hemsökts av jordbävningar, senast 1908, då 8,000 människor om-kommo.

Reggio EmFlio [red’jo-], stad i Emi-lien, n. Italien. 83,000 inv. I stadens närhet ligger slottet Canossa.

Regi [-sji’], sammanfattande beteckning på de arbeten, som åligga en regissör.

Regim [-sji’m], förvaltning, styrelsesätt; levnadsordning.

Regi'na, lat., drottning.

Regina [ridsjai’nö], huvudstad i provinsen Saskatchewan, Oanada.

50,000 inv.

Regio’n, landsträcka, trakt, område; rymd, luftkrets.

Regiona’lmetamorfos, se Metamorfos.

Regissör [-sjiss-], vid en teater anställd person, som har att uppsätta och inöva en pjäs med särskild uppmärksamhet fäst på ett smidigt samspel mellan skådespelarna samt på den konstnärliga helhetsverkan.

Regis’ter, förteckning. — Mus., de flyttbara ribbor (slejfer el. paralleller) i en orgel, vilka reglera lufttillströmningen till orgelpiporna; människoröstens naturliga tonlägen (bröströst, mellanregister och huvudröst), särskilda genom olika klangfärg och tonhöjd.

Registra’tor, kanslitjänsteman, som bland annat har att bokföra in- och utgående handlingar.

Registre’ring är ofta i lag föreskriven samt stundom erforderlig för vissa rättsverkningars inträde. Ett aktiebolag skall införas i aktiebolags-registret samt blir därigenom en juridisk person. Handelsbolag införas i

handelsregistret. R. kan även ske av starkströmsanläggning. Under vissa förutsättningar blir därigenom ledningsnätet att anse som tillbehör till den fastighet, varest anläggningen är belägen. Såsom ex. på föremål, för vilka registreringstvång föreligger, kunna anföras automobiler och motorcyklar. Luftfartyg, som ha svensk ägare, kunna registreras och få därigenom svensk nationalitet.

Reglemcnte’ring, se Prostitution.

Regn, se Nederbörd.

Regnault [rönå’], H. V., 1810—78, fransk fysiker. R. är bl. a. känd för sina noggranna undersökningar av vattenångans och andra ångors maxi-mitryck vid olika temperaturer.

Regnbroms, se Bromsar.

Regnbåge, ett fenomen, som orsakas av ljusets brytning och reflektion i regndroppar. Då ljusstrålar av olika färg härvid brytas olika starkt kommer det vita solljuset, som återkastas från vattendropparna att uppdelas sä att rött ligger ytterst, violett innerst och mellanliggande färger följa i samma ordning som i spektrum. Regnbågen synes alltid i en vinkel av 40— 42°. Utanför den vanliga så kallade primära regnbågen synes ibland under 50—54° vinkel en andra regnbåge, den så kallade sekundära, som har färgerna omkastade. Medan ljuset i den primära R: s vattendroppar reflekteras en gång från droppens bakre vägg, reflekteras strålarna i den sekundära R. tvenne gånger, innan de utgå ur dropparna.

Regnbågshinnan, se Öga.

Régnier [renje’], Henri de, f. 1864, fransk diktare, en av de förnämsta stilkonstnärerna inom den moderna franska litteraturen. Till hans bästa arbeten höra de lyriska diktsamlingarna M é d a i 11 e s d’a r g i 1 e och La c i t é des eaux samt romanerna M a-riage de minuit, Yacances d’u n jeune hom me sage.

Regress’, återgång, tillbakagång. — Regress i’v, återgående, verkande tillbaka.

Regressi’v, se Regress.

Regress’rätt, rätt till en återgångs-talan. Om en växelförpliktelse ej vederbörligen uppfyllts samt protest ägt rum, har en växelinnehavare R. gentemot alla dem som före honom tecknat förbindelse å växeln och kan han på så sätt få sin rätt enligt växeln tillgodosedd. R. föreligger även för den, som fått infria en skuld, varför han enligt borgensförbindelse var ansvarig. Han är då berättigad att av gäldenären återkräva vad han fått utbetala. Därest flera personer iklätt sig solidarisk borgen och en av dem fått betala skulden, åtnjuter han förutom R. beträffande hela beloppet gentemot gäldenären jämväl R. mot vem som lielst av de övriga borgensmännen till så stort belopp, som överstiger hans andel efter huvudtalet. Sistnämnda borgensman har i sin tur liknande R. gentemot någon av de återstående o. s. v., till dess hela beloppet blivit fördelat.

Reguladetri, ett inom aritmetiken använt räknesätt för beräkning av värdet på en storhet, om man känner värdet på tre andra. Förutsättningen för att R. skall kunna användas är,att storlieterna äro sådana, att för dem gäller satsen a/b = c/d. R. kallades förr även gyllene regeln.

Regularite’t, regelbundenhet, regelmässighet.

Regulator, anordning, som finnes på olika maskiner oeh som syftar till en sådan reglering av energitillförseln, att denna avpassas efter behovet. Vid ångmaskiner regleras sålunda tillförseln av ånga genom centrifugalregula-torer. Svänghjulet på en ångmaskin är också en R.

Reguljä’ra systemet, se Kristall.

Re’gulus, fixstjärna av första stor-leksklassen i stjärnbilden Lejonet. Se Stjärnhimmeln.

Rehabilitation, upprättelse.

Relinsköld, K. G., 1651—1722, svensk härförare, kungligt råd och fältmarskalk 1705, deltog i Karl XII: s krig som konungens främste militäre förtroendeman och vann flera framgångar. R. förde befälet i slaget vid Poltava

1709 och var därefter i rysk fångenskap till 1718.

Reielienberg [raj'-] (tjeck. Liberec), stad i n. Böhmen, Tjeckoslovakien,

35.000 inv. (med förstäder 60,000). Fabriksstad med betydande klädesindustri.

Reims [rängs], stad i nö. Frankrike,

77.000 inv. Textilindustri, centrum för tillverkningen av champagneviner. — R. var under världskriget utsatt för ett flertal stora tyska anfall, vilka emellertid ej ledde till den starkt befästa stadens erövring. Därunder blev staden illa härjad av artillerield, varvid även den berömda katedralen blev skadad.

Reine-claude [rän klåd], vanlig benämning i Sverige renklor, en grön plommonsort, som framför allt användes till syltning.

Reinhardt [raj'n-], Max, f. 1873, tysk teaterdirektör, övertog 1905 Deutsches Theater och senare en del andra teatrar i Berlin. R. har vunnit världsrykte som regissör och har som sådan nyskapat den tyska teatern. 1920 frånträdde R. sina tyska teatrar. Han har sedan lett teaterspel på olika häll.

Re'in karnation, återfödelse.

Re'installe'ra, återinsätta j ämbete.

— Reinstallation, återinsättande i ämbete.

Reissiger [raj's-], F. A., 1809—83, tysk-norsk tonsättare, 1840—50 musikdirigent vid Oslo teater. Av R:s kompositioner ha hans manskvartetter vunnit den största framgången (Olav Trygvason, Til Sverge)- , ^ , .

Rejmyre, Rejmyra, stort glasbruk i n. Östergötland.

Rekapitulation, sammanfattande upprepning av huvudinnehållet i en framställning el. ett anförande; förnyad

värvning. — R e k a p i t u 1 e'r a, sammanfatta, i korthet återge huvudinnehållet av ett anförande; ånyo taga värvning.

Rekarne, nv. delen av Södermanland.

Rekla'm, berömmande anmälan el. annons, blänkare, braskande tidnings-puff.

Reklamation, återkallelse, förklaring från en leveransmottagare till en leverantör, att levererade varor såsom ej varande i avtalat skick el. dyl. ej komma att emottagas.

Rekognosce'ring, militär spaning, som avser att undersöka terrängbeskaffenheten, inkvarteringsmöjligheter-na o. dyl., fiendens ställning och antal m. m.

Rekommendera, anbefalla, förorda, tillstyrka. — Rekommendation, förordande; förord; avgift för värdeförsändelse.

Rekonstruera, återuppbygga, återställa i ursprunglig form.

Rekonvalescent [-sjänt'], konvalescent. Se Konvalescens.

Rekonventionstalan, en talan, som av tilltalad riktas mot åklagare el. mäls-ägare i anledning av dennes i rättegång gjorda påstående om ansvar el. skadestånd.

Rekord [-kå'rd], vid liastighetstävlan den kortaste tid, på vilken målet uppnåtts. I överförd bemärkelse betecknas som R. en i sitt slag enastående prestation.

Rekreation, vederkvickelse, förströelse, tidsfördriv. — Rekree'r a, stärka, förströ, vila upp sig.

Rekry't, benämning på en nyanställd soldat, till dess hans enskilda utbildning är fullbordad.

Rektang'el, en rätvinklig fyrsiding. En R., vars alla sidor äro lika, benämnes kvadrat. Ytan av en R. är lika med produkten av två närliggande sidor. ,

Rektascension, astr. En stjärnas R. motsvarar på himmélssfären en orts longitud på jordgloben; vårdagsjämningspunktens deklinationscirkel motsvarar normalmeridianen genom Greenwich. R. anges vanligen i tidsmått; eftersom jorden vrider sig ett varv (360°) på 24 timmar, motsvarar varje timme 15°, varje tidsminut 15 bågminuter och varje tidssekund 15 båg-sekunder.

Rektifice'ra, rektifiera, rena genom destillation (rektifikation).

Rektor, styresman, ledare, föreståndare för en undervisningsanstalt. — Rektor a't, rektorsämbete.

Re'kviem, den romersk-katolska sjä-lamässan, mässa för de döda.

Rekvire'ra, beställa, införskriva, beordra; utskriva leveranser till trupper.

Rekvisition, beställning, begäran. RekvisPtum, nödvändighetsvara, tillbehör, dekorationer, dräkter o. dyl. på en teater.

Reky'1, ett eldvapens återstudsning vid skottlossningen. Handeldvapen och äldre artilleripjäser rekylera i sin helhet. Moderna artilleripjäser äro däremot försedda med sådana anordningar, att i huvudsak endast själva eldröret rekylerar.

llelunder, L. K., f. 1883, finsk politiker. R. blev 1918 föreståndare för lantbruksstyrelsens avdelning för växtproduktion. Han har utgivit en del arbeten över växtkorsningar. Politiskt tillhör han agrarpartiet. 1920 blev R. landshövding i Viborgs län och 1925 Finlands president, i vilken egenskap han företagit flera resor till grannländerna (till Sverige 1925).

Relate'ra, berätta.

Relation, förhållande; förbindelse, gemenskap, beröring; bekantskap; berättelse. — Relationer, inflytelserika bekantskaper.

Relati'v, hänförande sig till el. beroende av något annat. Motsats: absolut.

Relati'va pronomen, se Pronomen.

Relativitetsteorin, en vanlig beteckning på de fysikaliska teorier, som utarbetats av Einstein under medverkan av en hel del andra forskare. Man brukar skilja på en speciell R., vilken var den första, som uppställdes av Einstein och som framför allt rör förhållandet (mellan tid och rum, och en allmän R.| som utarbetats senare i anslutning till den föregående. Den speciella R. är en del av den allmänna, vilken senare även omfattar förhållandet mellan tyngd och tröghet. R. har utarbetats för att förklara en del fenomen, vilka föreföllo orimliga enligt våra vanliga åskådningar. Teorin är tillkommen på matematisk väg och ger en hel del nya resultat, vilka fullkomligt strida mot alldagliga begrepp och vilka förefalla oss motsägande. Emellertid har man på grundval av R. kunnat förutsäga en hel del fenomen, vilka senare kunnat iakttagas. R. torde därför numera kunna anses säkerställd.

Enligt R. äro våra föreställningar om rum, tid och rörelse riktiga endast för små hastigheter. Vid större hastighetér uppträda avvikelser från de lagar, man uppställt med hjälp av dessa föreställningar. Vi bestämma i vanliga fall ett föremål med hjälp av tre koordinater, med hjälp av höjd, längd och bredd. Enligt R. inverkar även. föremålets rörelsehastighet pä kroppens utsträckning. Emellertid kunna vi ej bestämma en kropps rörelsehastighet på annat sätt än genom att hänföra kroppen till en bestämd punkt. Vi säga, att kroppen har en viss hastighet räknat från (relative)

denna utgångspunkt. Vi kunna exempelvis taga jorden till utgångspunkt och säga, att ett järnvägståg rör sig i förhållande till jorden. Sedd från en annan punkt ute i världsalltet rör sig i sin tur jorden och om vi välja en punkt med lämplig rörelse i förhållande till jorden, kan det hända, att järnvägståget synes stå stilla. Föremålens beskaffenhet, deras utsträckning, blir nu i själva verket beroende på den utgångspunkt, från vilken vi betrakta föremålen (eftersom föremålens beskaffenhet beror av deras hastighet). Den ena utgångspunkten (rörliga koordinatsystemet) är härvidlag ej riktigare än den andra. Vi säga med Ko-pernikus, att jorden rör sig i världsalltet. Det är emellertid lika riktigt att påstå, att jorden står still, ehuru rörelseförhållandena ur denna

synpunkt bli svårare att beskriva.

Även tyngdkraften, gravitationen, kan uppfattas såsom beroende pä rö-relsehastigheter. Om man tänker sig, att en person befinner sig inuti en låda ute i världsalltet och att någon drager iväg med lådan med alltmer ökad hastighet, så kommer ett föremål, som befinner sig mitt i lådan, att hamna på botten av lådan. En person, som åser detta inuti lådan, säger att föremålet faller mot bottnen. En person, som befinner sig utanför lädan, skulle däremot påstå, att föremålet står still och att lådan rör sig. Skjuter denna person en gevärskula genom lådan, kommer kulan att slå igenom närmare botten i den bortre väggen. En person inuti lådan säger, att kulan under sin väg genom lådan faller mot botten. En ljusstråle, som passerar lådan, kommer, om lådan har stor hastighet, att avvika på samma sätt mot botten. Därav följer, att om tyngdkraftens inverkan kan uppfattas såsom beroende av olikheter i rörelsetillstånd, så är även ljuset påverkbart av tyngdkraften. Vid astronomiska mätningar under solförmörkelserna

1919 och 1922 har man kunnat påvisa, hur ljusstrålar från stjärnor, vilka synas intill solen, brytas under inverkan av dragningskraften från solen i enlighet med R: s fordringar. Den världsbild, som man får med hjälp av R., avviker i hög grad från våra vanliga åskådningar. Vi kunna tänka oss en värld, för vars varelser endast ytor existera. Om dessa levde pä ett klot, skulle de finna, att deras värld, den yta, på vilken de levde, ej hade någon gräns men ändå på sätt och vis var begränsad. Vi uppfatta nu endast; tre dimensioner. Den fjärde dimensionen, den tidsbestämda hastighetens, uppfatta vi ej såsom bestämmande för föremålens beskaffenhet. Därför kunna vi ej fatta, att enligt R:s ekva-

65tioner vårt världsallt på en gång är begränsat och saknar gräns. Tänker man sig en ljusstråle, som tillrygga-lägger den rätast tänkbara linje, måste denna emellertid enligt R. återkomma till utgångspunkten efter 100 milj. ljusår. Universums massa är därför begränsad och man har kunnat beräkna denna till en triljon gånger solens massa. Det antal elektroner, som finnes i världsalltet, har angetts till 1077.

Praktiskt har R. åtminstone tills vidare föga betydelse. För vår uppfattning av världsalltet betyder emellertid R. en revolution i det mänskliga tänkandet kanske mera genomgripande än den, som genomfördes av Koperni-kus, Galilei och Newton.

Relaxe-ra, göra slapp; mildra, vederkvicka; befria; utvidga.

Relegration, förvisning (från ett läroverk). — Relege’ra, avlägsna, förvisa lärjunge från läroverk el. högskola.

Relevant’, av betydelse.

Relief [-liäff’], upphöjt skulpturarbete på slät grund. — L å g-reliefens figurer höja sig endast obetydligt över ytan, medan li ö g-reliefens höja sig ungefär till hälften över ytan.

Religrionsbrott. Som R. räknas dels religionsfridsbrott, t. ex. störande av gudstjänst, dels R. i inskränkt bemärkelse, t. ex. hädelse, vilka straffas enligt svenska strafflagen, 11 resp. 7 kap. Enligt tryckfrihetsförordningen straffas även förnekande av en Gud och ett •liv efter detta.

Religionsfrihet. Främmande trosbe-kännare få ansöka hos konungen om rätt att bilda församling. Har ansökan bifallits, åtnjuter deras religionsutövning rättsligt skydd. Vem som helst äger rätt att utträda ur statskyrkan, men han måste då övergå till visst annat kristet religionssamfund, måste ha uppnått viss ålder etc. Strävanden efter friare bestämmelser ha ännu ej medfört resultat.

Reli’k, kvarlevor av helgon o. dyl., vilka dyrkas inom katolska kyrkan.

Relikt’, återstod, kvarleva.

Re’Iingr, övre delen av sidan på en båt.

Relä’, en vid telegrafering på längre avstånd använd strömslutare, med vars tillhjälp vid telegrafering strömmen från ett lokalbatteri, som står i direkt förbindelse med skrivapparaten, slutes. R. består av en lättrörlig hävstång

med ett järnankare.

Remanent’, kvarstående.

Remarka’bel, anmärkningsvärd, märklig; betydande, ansenlig.

Rembrandt, Harinensz van Ryn, 1606 -—69,.. nederländsk målare, från 1632 verksam i Amsterdam, där lian särskilt uppskattades som porträttmålare och till en tid var mycket uppburen.

Så småningom gick emellertid hans popularitet tillbaka. Hans hustru, Saskia, dog. Hans oförmåga att sköta sin ekonomi bragte honom så småningom på obestånd och sin ålderdom framlevde han i betryckta omständigheter. R. räknas som en av alla tiders största målare. Ofta framställer han sina figurer belysta av ett ljusknippe, medan omgivningen målas dunkel, något som ger en hemlighetsfull mystik åt hans tavlor. I R:s tidigare arbeten använde han en livligare färgskala. Senare målade han mera entonigt och dystert. På ålderdomen äro lians tavlor åter ljusare ocli gladare i färgen. Till hans mest berömda arbeten höra N attvakten, flera porträtt av S a s k i a, en del tavlor med bibliska motiv samt Bata-vernas sammansvärjning (jfr Civilis), som finns på Nationalmuseum. R. var även framstående som etsare och tecknare (I-I u n d e r t-g u 1 d e n b 1 a 11, De tre träden).

Rembursera, återbetala, gottgöra. — R e m b u r s k r e d i t, en köpares bankräkning, som är så ordnad, att säljaren mot avlämningsdokument för viss vara får lyfta honom tillkommande ersättning. R. ger säljaren säkerhet för sin fordran och förenklar varuutbytet.

Remburskredit, se Rembursera.

Reme’dium, botemedel.

Rem’ington, Ph. 1816—89, konstruktör av ett av de första bakladdnings-gevären.

Reminiscens’, erinran, ofrivillig hågkomst; motiv el. uttryckssätt, oavsiktligt lånat ur annan författares, kompositörs el. annan konstnärs verk.

Remis [remi’], oavgjort spel i schack.

Remiss’. — 1. Försändelse med penningar el. dylikt. — 2. Riksdagens hänskjutande av ett ärende till förberedande behandling i utskott. — Remissdebatt, den debatt, som i riksdagen föregår R. av kungliga propositionerna angående statsverkets behov och tillstånd. Denna debatt har allt mer fått karaktären av allmän po-litiskt-orienterande och deklarerande överläggning med kritik av den sittande regeringen. — Som R. betecknas slutligen även kungl. maj :ts hänskjutande av ärende till myndighet med anhållan om utredning el. förklaring liksom även liknande handlingssätt från myndighets sida.

Remitte’ra, översända (pengar, växlar o. dyl.). Jfr Remiss.

Remledning:, ändlös rem, som förbinder tvenne maskinaxlar och därigenom förmedlar överföringen av rörelse från den drivande till den drivna axeln. Genom att på lämpligt sätt avpassa diametern hos de vid respektive axlar fästa remskivor, kring vilka rem- men löper, kan axlarnas varvantal på lämpligt sätt nedsättas el. ökas.

Rem’mare, vinglas i form av en pokal.

Remont’, benämning på häst, anskaffad för arméns räkning, till dess att dess utbildning är fullbordad. För arméns räkning anskaffade hästar, som äro för unga att omedelbart tagas i användning, placeras vid särskilda s. k. remontdepåer.

Remontoa’r, mekanism för uppdragning och ställande av fickur; fickur, försett med dylik mekanism.

Be'mi>, San, se San Remo.

Rcmplace’ra [rang-], träda i stället för, efterträda, ersätta; omsätta, placera (penningar) på annat håll.

Remskiva, ett hjul, som anbringas på en axel och kring vilket en remledning löper.

Ren, se Rensläktet.

Renan [rönang1], Ernest, 1823—92, fransk författare, 1862 professor i hebreiska, kaldeiska och syriska. Sin skeptiska världsåskådning, byggd på en förening av positivism och pan-teism, utvecklade 11. i ett flertal vetenskapliga skrifter, bland vilka det stora religionshistoriska verket H i s t o i r e des origines du christia-n ismc intager det viktigaste rummet. K. utövade ett stort inflytande på sin samtid ocli hans arbeten ha blivit av stor betydelse för den följande reli-gionshistoriska forskningen. Hans stil utmärkes av smidighet ocli fin ironi.

Renault [rönå'], L., 1843—1918, fransk jurist, som särskilt ägnade sig åt folkrätt, på vilket område han räknades som auktoritet. Han erhöll Nobels fredspris 1907 tillsammans med Mo-neta.

Renbetesfrågan, en segsliten, svensk-norsk tvistefråga angående de svenska lapparnas rätt att under sommaren beta sina renar på norskt område.

Rencontrc [rangkång'tr], fr., oväntat möte; oförmodad sammandrabbning, skärmytsling.

Rende'ra, inbringa, ge i inkomst.

Rendez-vons [rangdevo'], fr., "inställ eder"; avtalat möte (särskilt mellan två älskande).

Rcnds'burg el. Rendsborg, stad i Schleswig, belägen vid Eider och Nordöstersjökanalen. 19,000 inv.

René, se Branting 3.

Renega't, avfälling; trosförnekare; politisk överlöpare.

Renett', namn på vissa äppelsorter med fast, senmognande kött.

Renfana (Tanacetum vulgäre) hör till de lcorgblomstrigas familj (Com-positse). Blomkorgarna, som sakna strålblommor, äro gula. Bladen äro djupt parflikiga. B. är allmän i vårt

Tam ren.

land. Den växer på torr gräsmark. Kryddluktande. <

Re'ni, Guido, 1575—1042, italiensk målare. R. var född i Bologna och vistades 1605—12 i Kom och därefter med några års undantag i Bologna till sin död. R:s bästa målningar (A u rora, Marias h i m m e 1 s-färd, Kristu s-bilder) utmärkas av graciös elegans och utsökt kolorit.

Ren'klor, se Reine claude.

Renlav (Cladonia rangiferina) kallas ibland oriktigt Renmossa. R. förekommer över hela Sverige, särskilt i de nordligare trakterna, där den har betydelse som födoämne åt lapparnas renhjordar. Under kristiden försökte man använda R. för brännvinsfabri-kation. Jfr fig. till Lavar.

Renmossa, se Renlav.

Ren'nenkampf, P. G. K. v., 1854—191S, rysk militär. Under världskriget förde R. 1914 befälet över Vilna- och Njemenarmén. Han besegrades s. å. vid Masuriska sjöarna. 1915 blev lian fråntagen sitt befäl.

Rennos [ränn], stad i Bretagne, Frankrike. 82,000 inv. Väverier, handel med lantbruksprodukter. Universitet. Fordom huvudstad i hertigdö-met Bretagne.

Renoir [rönoa'r], A., 1841—1919, fransk målare. R. var en av de förnämsta företrädarna för impressionismen. Han sysslade företrädesvis med ljus- och färgproblem och målade med förkärlek naket, särskilt unga kvinnor och barn.

Renommé, rykte, anseende. Jfr Par renommé. — Renom m e'r a d, välkänd, ansedd, ryktbar.Reostat.

Renons [-nång's], i saknad av, blottad, läns; vid kortspel brist på kort i en viss färg. — Eenonse'r a, avstå från, avsäga sig alla anspråk.

Renovation, förnyande, förbättring.

— Renove'r a, förnya, iståndsätta.

Rensläktet (Rangifer) tillhör hjortdjurens familj bland klövdjuren. Den vilda fjällrenen (Rangifer tarandus) finnes ännu ganska talrikt i s. Norges fjälltrakter. De sista vilda fjällrenarna hos oss skötos i n. Dalarna sannolikt på 1860-talet. Den vilda skogsrenen (Rangifer tarandus fennicus), en obetydligt avvikande ras, fanns förr vild i skogsbältet i övre Norrland. Renen hålles tam i Lappland och polarländerna. Den är lapparnas boskap, både dragare och mjölkdjur. ,Tfr fig. å föregående sida.

Rentenmark, se Mark 3.

Rentier [rangtie'], fr., räntetagare, person, som lever på avkastningen av sina pengar.

Renässans [-sang's], pånyttfödelse, den kulturella rörelse, som under 1400-t. framträdde i Italien och därifrån spred sig till andra europeiska länder. R. kännetecknades av en enastående uppblomstring inom konst, litteratur och vetenskap under påverkan av den gamla grekisk-romerska odlingen, som särskilt gjordes till föremål för ivriga studier. Jfr även Humanism.

Renässansmänniska [-sang's-], beteckning för en typ av människor med mångsidiga, kulturella intressen, och som med målmedveten energi arbetar mot ett utstakat mål, men som samtidigt är föga nogräknad med de medel, som därvid användas.

Reoko'rd, apparat för elektriska motståndsmätningar och för reglering av styrkan hos en elektrisk ström. En typ av en dylik apparat består av två metalltrådar, som kunna sättas i ledande förbindelse genom en flyttbar kontakt. Längden av den metalltråd,

som inkopplas i strömkretsen och därigenom det elektriska ledningsmotstän-det varieras genom kontaktens förflyttning.

Reorganise'ra, ombilda, omskapa, omorganisera. — Reorganisa-t i o n, ombildning.

Reosta't, apparat för bestämning av det elektriska ledningsmotståndet el. för reglering av styrkan hos en elektrisk ström. R. äro så konstruerade, att det i ledningen inkopplade motståndet kan förändras. En vanlig form av R. är proppreostaten (se vidståen-de figur).

Repare'ra, laga, iståndsätta, förbättra ; ersätta, gottgöra.

Repartise'ra, dela lika sinsemellan, betala lika stor andel i kostnaderna för något. — Repartition, lika fördelning mellan flera, betalning av lika stora andelar av kostnaderna för något.

Repelle'ra, bortstöta. Jfr Repulsion och Attraktion.

Repertoa'r, spellista.

Repetition, upprepning, förnyande, omtagning; inövning (av teaterpjäs el. dyl.). — R e p e te'r a, upprepa.

Repin [rje'pin], I. J., f. 1844, rysk målare. R. målade nationellt betonade folklivsbilder i en realistisk, ofta burleskt komisk stil (Båtdragare på Volga, Zaporogiska kosacker).

Repli'k, svar, genmäle; en skådespelares yttrande i en teaterpjäs; reproduktion, duplett av ett konstverk, utförd av konstnären själv.

Repli'punkt, stödjepunkt, som man kan återtåga till.

Report', skillnad mellan kursen pä de värdepapper, som säljas per kontant, och dem, som säljas på tid.

Repo'rter, tidningsreferent, notisjägare. — Reportage [-a'sj], nyhetsanskaffning för en tidning, notisjakt.

Representant', fullmäktig, ställföreträdare.

Representanfskap, speciellt inom den svenska fackföreningsrörelsen använd beteckning för en församling av ombud från samverkande kooperationer (fack- och industriförbund). R. är högsta beslutande myndighet under tiden mellan kongresser.

Representation, samling av folkvalda ombud; teaterföreställning.

Represenle'ra, framställa; föreställa; företräda någon frånvarande; föra stat, uppträda i överensstämmelse med sitt ämbete el. sin samhällsställning.

R e p r e s e n t a t i'v, ställföreträdande; typisk; lämplig att på ett värdigt sätt vara någons ställföreträdare; grundad på val av folkombud; bestående av valda ombud.

Repressa'lier el. represalier, veder-gällningsgärningar. Reprimand', förebråelse, tillrättavisning.

Repri's, återupptagande (av en teaterpjäs) ; upprepning, omtagning (av ett musikstycke); benämning på de punkter (:), som ange, att ett musikstycke skall omtagas.

Reprod uce'ra, ånyo frambringa el. förete; återkalla i minnet; mångfaldiga ; omtrycka, avtrycka. — Reproduktion, förnyat frambringande; mångfaldigande; omtryck, avtryck. — Repro dukt i'v, åter framalstrande, mån gf al di gande.

Reptan'tia, en underordning inom kräftdjurens klass, som har fast skelett. Det första paret bröstfötter äro i allmänhet utbildade till klor. Till R. höra Krabbor, Flod kräfta, E r e m i t k r ä f t o r ocli Hummer (Homarus gammarus). Denna senare förekommer utefter Atlantens östkust ned till Spanien och går även in i Öresund. Längden håller sig vanligen mellan 20—30 cm. Färgen är grönaktigt svart. Sidorna äro marmorerade i gulvitt. Den lever i allmänhet pä stenbotten, där den mellan algerna lurar på rov (småfisk, krabbor, snäckor). Honan har bredare stjärt än hannen. Skal bytes en gång om året. Hummer fiskas i stor utsträckning vid vår västkust, huvudsakligen med hum-mertinor, ett slags mjärdar.

Reptiler, se Kräldjur.

Republi'k, statsform, karakteriserad av att högsta makten ej innehas av en monark utan av folkets valda representanter. I spetsen för R. står vanligen en för viss tid utsedd president, som vid sin sida har ministrar. I Europa märkas följande R.: Frankrike, Tyskland. Schweiz, Portugal Österrike, Ryssland, Polen, Turkiet, Finland, Grekland, Tjecko-Slovakien m. fl. Alla självständiga amerikanska stater äro R. Vidare märkas i Asien Kina och i Afrika Liberia.

Republika'ner, politiskt parti i Nordamerika, vilket i motsats till demokraterna mera arbetat på centrali sation av styrelsen. R. kämpade tidigare för slaveriets upphävande och fingo efter inbördeskriget övervikt. De ha sedan tillsatt de flesta presidenterna. Jfr vidare Demokrater.

Repulsion, se Attraktion. Motsva-rande verb är repellera.

Reputation, rykte, anseende. — R e-p u t e'r 1 i g, r e p u t a'b e 1, aktnings-bjudande.

Re'q u i em, se Rekviem.

Requies'eat in p,a'ee, lat., "vile i frid", slutorden i den katolska själa-mässan.

Resande av livsfarligt vapen anses som en försvårande omständighet vid utmätandet av det straff, som kan följa på den tillfogade skadan. Har

skada ej skett, blir straffet böter el. fängelse i högst sex månader.

Resare-Bengt, se Oxenstierna 2.

Rese'da (Reseda odorata) hör till familjen Resedacece. Den odlas för sina välluktande, roströda blommors skull. Det är huvudsakligen ståndar-knapparna, som färga blomman. Den blommar på sommaren och hösten. Växtens hemland är Nordafrika.

Reseförbud kan erhållas för gälde-när, därest fara är för handen, att han begiver sig från riket utan att efterlämna känd egendom, som svarar mot gälden. I vissa fall kan jämväl erhållas förbud mot avflyttning från orten. Dylikt R. meddelas av K. B. och gäller för en tid av högst sex veckor. Är någon på grund av rättens el. domares beslut el. enligt av två personer bevittnat avtal pliktig att utgiva underhållsbidrag till barn el. adoptivbarn under 16 år, kan förbud mot lians avflyttning från riket erhållas, därest han ej för fullgörandet av underhållsskyldigheten ställt

av överexe-kutor godkänd borgen.

Resekrediti'v, se Kreditiv 2.

Resereglemen'tet innehåller bestämmelser rörande de grunder, efter vilka traktaments- och resekostnadsersättning skall utgå vid resor., som föranledas av förrättningar i statens tjänst. Nu gällande R. utfärdades den 18 juni

1925.

Reserv', besparing, förråd, avsett att förbrukas i nödfall; truppavdelning, som sparas för' att sättas in i ett kritiskt ögonblick.

Reserva'tio menta'lis, lat., hemligt förbehåll.

Reservation, förbehåll, villkor; gensaga, förklaring, att man ej instämmer i ett fattat beslut. — Reserve'-r a, förvara, undantaga; förbehålla. — Reserve'ra sig, förklara att man ej instämmer i ett fattat beslut. — Reservé el. Reserve'rad, tillbakadragen, förbehållsam, försiktig.

Residens', vistelseort, bostad (för regent el. landshövding); huvudsäte, huvudstad. — R e s i d e'r a, bo, vistas, ha sitt huvudsäte.

Resi'duum, lat., återstod, rest; bottensats.

Resigne'ra, underkasta sig, foga sig i sitt öde; avstå, nedlägga sitt ämbete. — R e s i g n e'r a d, undergiven, filosofiskt fogande sig i sitt öde. — Resignation, undergivenhet; avstående från något; nedläggande av en befattning.

Resistens', motstånd, motståndskraft, fasthet.

Reskon'tra, avräkningsbok, kontoku-rantbok, handelsbok, omfattande endast s. k. levande konti, d. v. s. konti för de personer och firmor, med vilka köpmannen står i förbindelse.Resning avser att återställa försutten tid, så att den, mot vilken en dom vunnit laga kraft, därför att viss föreskriven tid ej iakttagits, för den händelse R. beviljas, får ny tid sig förelagd, inom vilken lian har att företaga den åtgärd, som förut försummats. För erhållande av dyl. R. erfordras bevis 0111 laga förfall och om hinder att i rätt tid anmäla detta för domstolen. Med R. förstår man jämväl åter-brytande av dom el. utslag. För att R. i detta fall skall kunna beviljas erfordras, att faktiska omständigheter, som ej voro kända vid målets avgörande, visas föreligga och att dessa omständigheter äro av sådan beskaffenhet, att domen el. utslaget, därest de varit kända vid målets avgörande, skulle fått ett annat innehåll.

Resolu't, beslutsam, rask och till-tagsen.

Resolution, utslag, dom ; upplösning; upplösning av satser och redogörelse för ordens böjning etc.

ResoIve'ra, avgöra, besluta, avkunna utslag; upplösa satser och redogöra för ordens böjning m. m.

Reso'n, skäl, grund; eftertanke, förståndigt tänkesätt; billighet, hovsam-het. — Reson a'b e 1, förståndig, medgörlig, som tar skäl. — Resonemang', slutledning, tankegång, anförande av skäl och grunder; samtal. — Reson e'r a, draga slutsatser; anföra skäl och grunder; samtala; göra invändningar.

Resonans'. Om ett musikinstrument bringas att ljuda i närheten av ett annat, som är stämt i samma ton, börjar även det sistnämnda att ljuda. Fenomenet benämnes R. Om instrumenten ej äro lika stämda, blir resonansen svagare el. uteblir helt och hållet. Vissa kroppar t. ex. tunna träskivor försättas i svängningar och bringas sålunda att ljuda, oberoende av det svängningstal den vågrörelse har, som träffar dem. På detta förhållande grundar sig användandet av resonansbottnar (resonanslådor) i många musikinstrument (pianon, stråkinstrument m. m.). Genom användningen av dylika resonansbottnar förstärkes tonernas styrka i hög grad. Resonansbottnarnas beskaffenhet är också av stor betydelse för klangskönheten hos instrumenten.

Resonato'rer, cylinderformade rör el. kulor med tvenne öppningar, en på vardera sidan, av vilka den ena är avpassad för örat. Varje dylik R. har sin egen grundton. Träffas en dylik R. av ett antal toner, höres därför den,

som sammanfaller med R: s egen ton, starkare än de övriga. Ett antal R., stämda i olika toner, användas av denna anledning för studiet av klanger.

Resonemangsparti, giftermål av beräkning.

Resorbe'ra, insuga, uppsuga. — Resor p t i o n, uppsugning, inom medicinen särskilt uppsugande av vätske-utgjutningar o. dyl. Jfr Absorption.

Resorci'n, kem. formel CgH4(OH)2, en två-atomig fenol, tillhörande den aromatiska serien. R. användes till framställning av färgämnen samt inom medicinen.

Respekti've, i nämnd ordning, i avseende på var och en särskilt. Förkortas resp.

Respiration, andning*. — R e s p i-re'ra, andas.

Respira'tor, absorbator, apparat, som användes för att skydda mot inandning av skadliga gaser, fasta föroreningar m. m. R. användas framför allt för krigsbruk (jfr Gaskrig) och inom vissa industrier. De ha även kommit till användning inom medicinen.

Respi't, uppskov, frist; anstånd under vissa dagar efter förfallotiden med inlösen av en växel.

Responde'ra, uppträda som svarande el. försvarare av en vetenskaplig avhandling. — Respondent', svarande; försvarare av en vetenskaplig avhandling.

Restan'tier, utskylder, vilka förfallit till betalning men ej inbetalts.

Restauration, återställande, återupprättande, iståndsättande; återuppsät-tande på tronen av en störtad dynasti. — R e s t a u r e'r a, återställa, åter iståndsätta, upphjälpa (skadade konstverk el. dyl.).

Restaurатö'r, värdshusvärd, innehavare av utskänkningsrättighet.

Restitue'ra, återställa, återgiva; återinsätta i rättigheter. — Restitution, återställande, tillbakalämnande; återinsättande i rättigheter; återbetalning av erlagda tullavgifter.

Restitutionsediktet, en av kejsar Ferdinand II 1020 utfärdad förordning, enligt vilken religionsfreden skulle gälla endast för de protestanter, som anslutit sig till den Augsburgska bekännelsen (alltså ej för de reformerta) ; vidare skulle protestanter ej få inneha biskopsdömen samt skulle återställa de riksomedelbara kloster, stift och pre-laturer, vilka in dragits efter Passau-fördraget. Genom Gustav II Adolfs ingripande i trettioåriga kriget förhindrades R:s verkställande. I westfaliska freden 1648 avstod kejsaren alldeles från genomförandet av R.

Restlängd, av vederbörande myndighet upprättad förteckning över personer, som underlåtit att betala sina utskylder. Förteckningen innehåller uppgifter om de obetalta skattebeloppen, om åtgärder, som vidtagits för deras indrivande m. m. Restriktionssystcmet, se Rusdrycks-för sälj ning.

Resultant'. Med R. till två el. flera krafter förstås den kraft, som ensam kan åstadkomma samma verkan som dessa krafter. De krafter, som ersättas av R., kallas komposanter. Jfr Kraftparallellogram.

Resumé, resymé, kort sammanfattning, översikt av huvudpunkterna. — R e s u m e'r a, i korthet upprepa, sammanfatta huvudpunkterna av.

Resurrektion, återuppståndelse från de döda.

Resurs', tillgång, hjälpmedel, utväg.

Retable'ra, återställa.

Retardation, hastiglietsminskning. Jfr. Acceleration och Hastighet.

Re'the1, A., 181(5—59, tysk målare. R. utförde företrädesvis historiemålningar (bilder ur K a r 1 den stores -historia, Gustav Adolfs lik hittas vid Liitzen). Till R:s mest betydande verk hör den mästerliga trä-snittsserien Auch ein Todten-t a n z.

Retori’k, vältalighet, talarkonst, väl-talighetslära.

Reto’risk, hörande till retoriken; högtravande, prålig, svulstig.

Retort’, en på laboratorier begagnad destillationsapparat, som har formen av en glasblåsa med utdragen och i vinkel böjd hals. Genom halsen strömma ångorna vid destillationen. De uppsamlas i en kolv, i vilken R:s hals införes. Kolven hålles avkyld med vatten.

Retorfkol el. gaskol, som vid framställning av lysgas avsätter sig i övre delen av retortugnarna, liknar grafit och användes bland annat vid framställning av elektroder.

Re’tro, lat., i sammansättningar, tillbaka, åter.

Retr oakti ’v, ti 11 ba ka verkan de.

Retrospekti’v, tillbakablickande; meddelande en översikt av en förfluten periods händelser, alster etc.

Retftig, P. F. von, 1843—1914, finländsk industriidkare och mecenat. R. var varmt intresserad av sociala frågor och verkade mycket för folkbildningens höjande samt förbättrandet av arbetarförhållandena.

Retuscli’, förbättring, avhjälpning av mindre fel (på en fotografi, målning). — Retusche’ra, upphjälpa, rätta mindre felaktigheter.

Refzius. — 1. A. A. R., 1796—1860, professor i anatomi vid Karolinska institutet, har utfört betvdelsefulla anatomiska och antropolo*giska arbeten.

— 2. M. G. R., 1842—1919, son till föregående, professor i anatomi vid Karolinska institutet, har särskilt studerat nervsystemets byggnad samt vidare utgivit antropologiska arbeten.

Reuchlin [röj’sjlin], J. R.. 1455— 1522, tysk språkforskare, en bland den tyska humanismens ledande män, vars arbeten haft stor betydelse för grekisk och hebreisk språkforskning.

Reumatism, sammanfattande beteckning för en del mer el. mindre kroniska och smärtsamma processer. En jämförelsevis väl avgränsad grupp av R. är ledgångsreumatism. Muskelreumatism beror i en del fall på kroniskt inflammatoriska processer av tämligen okänd natur. I andra fall rör det sig kanske om neurasteniska smärtor, försträckningar o. dyl. Jfr Ledgångsreumatism.

Réunion [reynjång5], fransk ö, tillhörande ögruppen Maskarenerna i Indiska havet, ö. om Madagaskar, 2,500 kvkm., 173,000 inv. Huvudstad S:t Denis, 22,000 inv. — R. är bergig och vulkanisk med en ännu verksam vulkan. Klimatet är tropiskt. Viktigaste produkter äro socker, vanilj, kaffe och kryddnejlikor.

Reunio’nskamrar, politiska domstolar, upprättade av franske konungen Ludvig XIV. R. hade till uppgift att undersöka vilka landområden, som fordom tillhört Frankrike och därför enligt konungens uppfattning borde återförenas med hans land. Mitt under freden besatte Ludvig följaktligen ett 20-tal betydande gränsstäder. Reunionspolitiken gav anledning till häftig ovilja mot Frankrike och bidrog till 1688 års krigsutbrott.

Reuss [röjs]. — 1. Biflod från höger till Aar, Schweiz. Upprinner i närheten av S: t Gotthard, genomflyter Vierwaldstättersjön. Längd 160 km. — 2. Landskap i v. Th ii ringen, mellersta Tyskland, bestående av de forna furstendömena Reuss Greiz (el. R. av äldre linjen) och Reuss Gera (el. R. av yngre linjen), tillsammans 1,140 kvkm.,

212,000 inv. Boskapsskötsel och handel med mejeriprodukter. Textilindustri.

Router [röj-]. — 1. H. L. C. Fritz R., 1810—74, tysk författare, särskilt bekant för sin godmodigt humoristiska roman Livet på landet. — 2. P. J. von R., 1816—99, grundläggare av Reuterska telegrambyrån. Denna har sedan 1851 sitt huvudsäte i London men äger filialer och agenturer i alla världsdelar.

Reuterliolm, Gustav Adolf, 1756—1813, politiker. R. slöt sig till oppositionen mot Gustav III och lyckades få ett oinskränkt inflytande på konungens broder, hertig Karl, framförallt därigenom att han delade hertigens intresse för hemliga ordnar och samfund. Då denne 1792 blivit regent under Gustav IV Adolfs omyndiglietstid, blev R.

för en tid den envåldige och despotiske ledaren av Sveriges styrelse. R. av-skedade alla gustavianer från liögre ämbeten och närmade sig i sin utrikespolitik det revolutionära Frankrike. Vid Gustav IV Adolfs trontillträde avlägsnades R. från hovet och spelade ej vidare någon politisk roll.

Reuterskiöld. — 1. C. L. A. E. R., f. 1859, sedan 190G landshövding i Södermanlands län. — 2. K. L. A. A. R., f. 1870, professor i statsrätt vid Uppsala universitet. R. har utgivit talrika juridiska arbeten. Sedan 1919 har R. tillhört första kammaren, där han först tillhörde högern. Sedan 1924 är R. ansluten till bondeförbundet.

Rev. — 1. Äldre svenskt längdmått = 29.7 m. — 2. Den del av ett segel, som, då segelytan på grund av hård vind måste minskas, upprullas och sammanknytes. — 3. Långsträckt havs-grund. Jfr även Korallrev.

Re vaccination, se Vaccination.

Re’val, stad vid Finska viken, huvudstad i republiken Estland. 125,000 inv. Livlig industri och handel. R. är starkt befäst.

Revansch’, hämnd, upprättelse; ersättning, skadestånd; nytt spelparti i syfte att ge den, som förlorat, en möjlighet att vinna.

Reva segel, minska segelytan genom upprullning och sammanknytning av viss del av ett segel.

Revelation, uppenbarelse, avslöjande.

Revelj’, väckningssignal för soldater.

Reveny’, inkomst, vinst.

Reverend [rev’rend], (förkortat Rev.) eng., högvördig, titel för engelska präster.

Reverens’, vördnad, vördnadsbetygel-se; förr biskopstitel.

Réverie [rävri*], fr., drömmeri; musikstycke av drömmande karaktär.

Revers', skuldförbindelse, genom vilken den, som utgivit R., förbinder sig att betala visst belopp. I R. återfinnas bestämmelser rörande betalningstid och andra betalningsvillkor, storleken av den ränta, som skall betalas m. m.

Reversa’1, tryckt formulär för skuldförbindelse; kort ämbetsskrivelse med uppgift om avsändning av räkenskaper, penningar etc.

Reversi’bel, överflyttbar, omvändbar.

Reversi’bel reaktion, en kemisk process mellan två el. flera ämnen, som kan förlöpa såväl i den ena som i den andra riktningen. Jfr Reaktion.

Revete’ring, beklädnad av murbruk

e. d. på trähus. Motsvarande verb är revetera.

Revide’r, avdrag, som tages för granskning, sedan det uppsatta intagits i tryckpressen.

Revide’ra, granska. Se Revision.

Revi’r, skogsdistrikt; jaktområde.

Revision, granskning av ett företags (även en stats el. kommuns m. m.) räkenskaper och övriga förvaltningsåt-gärder.

Revisionism, se Socialdemokrati.

Revisionssekreterare, jfr Högsta domstolen och Nedre justitierevisionen.

Revi’sor, person, som har att granska räkenskaper och därmed sammanhängande förvaltningsåtgärder. Med auktoriserad R. förstås i Sverige en person, som efter auktorisation av handelskammare yrkesmässigt utövar revisionsverksamhet. Ämbetsverkens räkenskaper revideras av riksräkenskaps-verket. Från riksdagens sida

granskas såväl statsverkets som riksgäldskonto-rets och riksbankens förvaltning av särskilda årligen utsedda statsrevisorer.

Revkoraller, beteckning för sådana koraller, som äro revbyggare. Jfr Koraller och Korallrev.

Re'volaks, kapell under Siikajoki pastorat i Uleåborgs län, Finland. Vid R. besegrades under Finska kriget en rysk truppstyrka i april 1808 av svenskarna under överste J. A. Cronstedt.

Revolt', upplopp, folkresning.

Revolution, statsvälvning; med våld genomförd författningsändring. Ryktbarast äro den stora franska R. 1789, de franska R. 1830 och 1848, de engelska 1642 och 1688 samt de ryska och tyska R. under världskriget.

Revolutionstribuna'let, namn på två politiska domstolar (1792 och 1793—95) under den stora franska revolutionen. Särskilt den andra i ordningen är hemskt beryktad för det enorma antal dödsdomar den avkunnade.

Revolver, se Handeldvapen.

Re'vorm, en hudsjukdom, orsakad av svamparter, som består i ett torrt, fjällande hudutslag, vilket utläker i mitten, samtidigt som randen fortsätter att utbreda sig. På så sätt uppstå ringformiga bildningar. Jfr Skäggsvamp.

Revsten, av korallfragment och andra kalkorganismers söndersmulningspro-dukter bildad kalksten, som ingår i korallreven.

Revue des deux niondes [-vy' dä dö mång'd], fr., "granskning av två världar", eri i Paris var fjortonde dag utgiven tidskrift för konst, litteratur, politik m. m.

Revy', översikt. R. ingår i namnet på en del tidskrifter. R. betecknar även mönstring, parad. Slutligen betecknar R. ett slags skämtsamma teaterstycken, vilka anknyta till aktuella förhållanden och oftast sakna sammanhang.

Revä'r, invävd list i byxor; löst bröststycke, som fästes utanpå uniform vid parad.

Rex, lat., konung. Jfr R. I. Rexrotli-Berg, K. N., f. 1879, rege-mentsveterinär, tonsättare, mera känd under namnet Natanael Berg. R. räknas till de mera kända bland de nu levande svenska tonsättarna. Utom orkesterverk (operan L e j 1 a, symfonierna Årstiderna och Alles en det w a s e n t s t e h e t) har lian även skrivit pianostycken.

Reykjavik [rejk'-], huvudstad på Island, belägen vid en fjord på sv. delen av ön. 18,000 inv. Säte för Islands regering, dess centrala myndigheter samt alltinget. Livlig liandel.

Reymersholm, stor spritförädlings-fabrik invid Stockholm på en holme i Mälaren.

Reymont, W., 1868—1925, polsk författare, som utgivit naturalistiska romaner, bland vilka märkas Bönder-n a. R. erhöll 1924 års Nobelpris i litteratur.

Reynolds [ren'lds], Sir Joshua, 1723 —92, engelsk porträttmålare. Efter studier i Italien bosatte sig R. i London, där han blev medelpunkten i de konstnärliga kretsarna. 1768 blev han akademins förste president. R. målade framför allt utmärkta porträtt ur den engelska aristokratin. Till hans berömdaste målningar räknas M r s. Siddons som sorgespelets gudinna, Nel-1 y 0'B rien, Oskuldens ålder.

Rez-de-chaussée [redösjåse'], fr., bottenvåning, jordvåning.

R. F., förkortning för Répu-blique frangaise och för Regeringsformen.

Rli, kem. tecken för en atom rodium.

Rlie'a, enligt den grekiska gudasagan dotter till Uranos, himlen, och Gaia, jorden, samt gemål till Kronos. R. var stammoder till de olympiska gudarna.

Rhe'a Sil'via, enligt romersk tradition moder till Romulus och Remus.

Rlieims, se Reims.

Rliein [rajn], det tyska namnet pä floden Rhen*.

Rheingau [rajn’gao] område längs högra Rhenstranden, preussiska provinsen Wiesbaden, känt för sin vinproduktion.

Rhen, en av Europas största floder och Tysklands huvudflod, upprinner i Schweiz i trakten av S:t Gotthard, flyter i en båge åt nö. genom Bodensjön, följer därefter gränsen mellan Tyskland och Schweiz och bildar under denna sträcka flera stora fall, av vilka det mest berömda är Rhenfallet vid Schaffhausen. Vid staden Basel gör R. en skarp krök åt n., flyter sedan i nordvästlig huvudriktning genom v. Tyskland och Nederländerna. Vid inträdet i Nederländerna delar sig R. i flera armar, av vilka de viktigaste äro Waal och Lech. R. utmynnar i Nordsjön, bildande ett stort

delta. R: s hela längd utgör omkring 1,300 km. Bland bifloder märkas från höger Neckar, Main, Ruhr och Lippe, från vänster Aar, 111 och Mosel. Genom bifloder och kanaler står R. i förbindelse med det inre av Tyskland, Frankrike, Belgien ocli Nederländerna och är av utomordentligt stor betydelse för dessa länders handel. Från Basel till mynningen är R. utan avbrott Segelbar.

Rhenförbundet, ett förbund mellan

16 tyska furstar ingånget i Paris 1806 på initiativ av kejsar Napoleon. Enligt R. voro dessa tyska furstar lösta från varje förbindelse med det forna Tyska riket, vilket Napoleon förklarade sig ej vidare erkänna. Förbunds-medlemmarna förklarades suveräna, med Napoleon som skyddsherre. I R. inträdde senare ytterligare en del tyska furstar. Efter Napoleons ödesdigra fälttåg till Ryssland upplöstes småningom förbundet.

Rhen-IIessen, se Hessen.

Rhenlandet (el. Rhenprovinsen), provins i v. Preussen, Tyskland, belägen på båda sidor om Rhen, 25,000 kvkm. 6.7 milj. inv., Preussens till folkmängden största provins. Omfattande frukt-och vinodling. R. har rika tillgångar på stenkol och järnmalm och är ett utpräglat industriområde. Bland större industristäder märkas Essen, Duisburg, Elberfeld-Barmen, Krefeld, Aachen och Köln.

Rhen-Pfalz, bajersk provins, belägen v. om mellersta Rhen, begränsad i s. av Elsass-Lothringen och i n. av Hessen-Darmstadt och Rhenlandet, 6,000 kvkm., 950,000 inv. Största stad är Speyer. R. är en av Bayerns bördigaste provinser. Vin- och fruktodling. Livlig handel och industri. Jfr Pfalz.

Rhenprovinsen, se Rhenlandet.

Rhen-Rhönekanalen, kanal, som förenar floderna Rhen och Rhöne. Utgår från floden 111, nära staden Strassburg, följer 111, inträder i floden Doubs och går därifrån till Rhönes biflod Saöne.

Rlienska skifferbergen, bergstrakt på ömse sidor om Rhen, nedanför floderna Main och Nahe. R. utgör en 450—500 m. hög högslätt, genomskuren av Rhens och dess bifloders djupa dalgångar.

Rhenvin erhålles från Rhendalen och angränsande dalgångar. De äro vita viner med milt syrlig smak.

Rhin [räng], det franska namnet pä floden Rhen.

Rhinologi’, vetenskapen om näsans sjukdomar.

Rhode Island [råd ajlsend], förkortat R. I., stat i nö. Förenta Staterna vid Atlanten. 3,000 kvkm., 604,000 inv. Huvudstad Providence, 237,000 inv. — R. är den minsta och tätast befolkadeav staterna ocli är en utpräglad industristat. Bomulls-, ylle- ocli sidenfabrikation. Fiske är en viktig näringsgren.

Rhodes [råods], Cecil J., 1853—1902, brittisk statsman. R. studerade i Oxford och förtjänade sedermera en betydande förmögenhet som gruvägare i Sydafrika, där han 1881 för framtiden bosatte sig. Han började s. å. sin politiska verksamhet som medlem av Kapkolonins parlament. Under ledning av R. bildades De Beers-bo-laget (1888), en sammanslutning av hela diamantgruveindustrin, samt Brittiska sydafrikanska kompaniet (1889), vilket påbörjade ett storartat kolonisationsarbete (se Rhodesia). 1890 blev R. Kapkolonins premiärminister och arbetade

som sådan ivrigt på utjämnandet av motsättningarna mellan engelsmän och boer inom kolonin. Till följd av R:s inblandning i förberedelserna till dr Jamesons beryktade väpnade infall i Transvaal 1895—96 (”the ,Tameson raid”) blev han tvingad att nedlägga sin premiärministerpost 1896. Sina återstående år ägnade han åt arbetet på Rhodesias utveckling. R:s storartade insats i utvidgningen av det brittiska väldet i Afrika förskaffade honom namnet ”Sydafrikas Napoleon”.

Rhode’sia, brittisk besittning, i det inre av Sydafrika på ömse sidor om Sambesifloden. 1,139,000 kvkm., 1,740,000 inv. Den mycket glest befolkade kolonin delas i Norra och Södra Rhodesia. Viktigaste delen är Södra R., som ut-göres av en bördig högplatå med åkerbruk och boskapsskötsel som viktigaste näringsgrenar. Europeiska sädesslag och frukter odlas. Landets största tillgångar äro förekomsterna av guld, kol, och diamanter. Norra R. utgöres av en huvudsakligen med savanngräs bevuxen högslätt. Boskapsskötsel, kopparmalmtillgångar. — R. är uppkallat efter Sir Cecil Rhodes. Ett av R. bildat bolag, Brittiska sydafrikanska kompaniet, erhöll av brittiska regeringen ett fribrev, som gav det styrelsen över det nuvarande R., vilket område av bolaget koloniserades. Under detta kom kompaniet i konflikt med matabelestammen, som styrdes av Lobengula. Stammen besegrades emellertid. Sedermera förvandlades området till brittisk kronkoloni.

Rliododen’dron är ett artrikt släkte, hörande till familj Ericaceas. Särskilt finnas många arter i Ost- och Sydasiens bergstrakter, Europa och Nordamerika. I Europa finnas bl. a. R. hirsutum och R. ferrugineum, alprosor; i Himalaja förekomma bl. a. R. arboreum, R. maximum, R. indicum (= Azalea indica). Många arter och hybrider, särskilt av den sistnämnda

arten, odlas (våra trädgårdsmästares ”azaleor”).

Rhodoni’t, ett särskilt i Långban, Värmland, förekommande mineral (mangansilikat) av vackert rosenröd färg. Slipas till diverse prydnadsföremål.

Rho’dope, berg på Balkanhalvöns mellersta del, ofta benämnt Despoto dagh, ”prästernas berg”, på grund av de många kloster, som äro belägna på bergssluttningarna. R. var under forntiden ryktbart genom de fester, som där höllos till vingudens ära. Når

3,000 m. ö. h.

Rhodos, se Rodos.

Rhône [rån], flod i sö. Frankrike. Upprinner i Schweiz på v. sluttningarna av S: t Gotthard, flyter genom Genéve-sjön till staden Lyon, gör där en skarp krök åt s. och utfaller i Medelhavet. Viktigaste bifloder: Durance, Isére och Saöne. R. står genom kanaler i förbindelse med floderna Rhen, Loire och Seine. Längd 800 km.

Rhynchocephalia, en ordning kräldjur, vars flesta arter numera äro döda. Den enda överlevande arten är

1-Iatteria punctatus, som lever pä Nya Zeeland. R. äro egendomliga bl. a. därför att de ha ett mer el. mindre väl utvecklat pannöga. Jfr Parietal-organ.

RhyolPt, en glasig vulkanisk bergart; förekommer i vårt land endast vid sjön Mien i s. Stnåland.

Rhät, en övergångsformation mellan trias- och juraformationerna. Förekommer i Skåne.

Rhön, bergstrakt i mellersta Tyskland mellan Wesers källfloder Werra och Fulda, bestående av ett antal utslocknade vulkaner.

R. I., officiell förkortning på Rliode Island, U. S. A. — Även förkortning för lat. konung (och) kejsare (Rex impe-rator).

Rialto, en berömd bro i Venedig.

Ribbing;. — 1. A. L. R., 1765—1843, greve, politisk konspiratör. R. anslöt sig med iver till oppositionen mot Gustav III och bildade tillsammans med Horn och Anckarström den sammansvärjning, som kostade konungen livet (1792). R. dömdes till döden, men domen ändrades till ständig landsflykt och adelskapets förlust. — 2.

Sigurd R., f. 1879, statssekreterare i socialdepartementet. Konsultativt statsråd i Ekmans ministär 1926.

Ri’be, stad vid Ribe å, nära dess utlopp i Nordsjön, sv. Jylland, Danmark. 5,500 inv. Residensstad i Ribe amt, biskopssäte för Ribe stift. Staden bedrev livlig handel på Schleswig, innan detta område avträddes till Tyskland, men har sedan gått tillbaka. Stor domkyrka, Vor Frue Kirke, uppförd i ro- inansk stil pä 1100-t. R. är en av Danmarks äldsta städer.

Ri’be amt, danskt amt, omfattande sv. delen av Jylland med öarna Fanö och Manö. 3,002 kvkm. 129,000 inv., därav 32,000 i amtets städer: Varde, Esbjerg och Ribe (residensstad).

Ribera [rive’ra], J. de, 158&—1G56, spansk-italiensk målare. R. var verksam i Neapel. Han målade framför allt religiösa motiv i en skräckfylld, delvis ganska realistisk stil med mörk bakgrund och skarpa ljuseffekter. R. räknas bland Spaniens största målare. Till hans mera kända arbeten hör Den heliga Agnes. För övrigt målade han med förkärlek gubbgestal-

Ricardo [rikar’-], D., 1772—1823, engelsk nationalekonom. R. var en av den klassiska nationalekonomins främsta representanter. Bland R: s många insatser på det nationalekonomiska området må nämnas, att han framlade en allmän värdelära, att han ingående sysslade med frågan om fördelningen av produktionens avkastning, i samband varmed han framlade sin jordränteteori, med kvantitetsteorin pä penningväsendets område, de internationella växelkurserna m. m.

Riccio, se Rizzio.

Richard, se Rikard.

Richards [rifjteds], T. W., f. 1868, amerikansk kemist, som med av honom konstruerade apparater utfört ytterst noggranna atomviktsbestäm-ningar. Han erhöll 1914 Nobelpris i kemi.

Ricliardson [rifsjedsn], Samuel, 1689 —1761, engelsk författare, den moderna familjeromanens skapare. R: s berömdaste romaner äro P a m e 1 a och Clarissa H a r 1 o w e, båda skrivna i brevform. I karaktärsteckningen, särskilt av sina hjältinnor, var R. en mästare, och hans romaner utmärkas vidare av rikedom på små med psykologisk blick uppfattade drag ur vardagslivet. R. lästes och beundrades över hela Europa och övade stort inflytande på den följande romanlitteraturen.

Richelieu [risjeljö’], A. J. du Ples-sis, liertig av R., 1585—1642, kardinal, fransk statsman. Som premiärminister var R. Frankrikes enväldige härskare från 1624 och till sin död. Utrikespolitiskt strävade han framför allt att omintetgöra det habsburgska inflytandet i Europa. I detta syfte slöt R., som dock alltid bevarade sina katolska sympatier, förbund med Gustav II Adolf 1631. Från 1635 deltog han aktivt i trettioåriga kriget, vilket medförde betydande landvinningar för Frankrike. I sin inre politik arbetade R. målmedvetet dels på att krossa hugenotternas politiska makt, dels

på konungamaktens stärkande på bekostnad av den mäktiga aristokratin. R. belägrade och intog den protestantiska fästningen La Roclielle 1628 och berövade genom ediktet i Alais f. ä. liu-genotterna deras politiska företrädesrättigheter. Landets administration ordnades på ett glänsande sätt av R. R: s politik lade grunden till det av Ludvig XIV befästa enväldet. Som statsman intar R. ett av de förnämsta rummen i Frankrikes historia.

Richepin [risjpäng’], J., f. 1849, fransk författare. R. har utgivit diktsamlingar (La mer, Les cares-ses), utmärkta av en materialistisk, starkt sensuellt betonad livsuppfattning men även av lyrisk friskhet och entusiasm. Bland hans romaner mä nämnas La g 1 u, bland hans dramatiska arbeten Le flibustier, Le chemineau.

Richcrt [rikk’-], J. G., 1784—1864, svensk rättslärd och politiker. Sin förnämsta insats gjorde R. på lagstiftningens område. 1814—32 var han medlem av en kommitté, tillsatt för revision av civil- och kriminallagstiftningen. Efter Oskar I: s trontillträde tog R. plats i en 1841 tillsatt lagberedning och omedelbart efter dennas upplösning 1845 i en ny lagberedning, vars arbete avslutades 1851, då R. återvände till sin 1822 erhållna domsaga.

Richesse oblige [risjäss' åbli'sj], fr., rikedom förpliktar. Jfr Nobless.

Richet [risje'], C. R., f. 1850, fransk läkare, som utfört betydelsefulla undersökningar rörande anafylaxi, en ökad känslighet för vissa ämnen, som inträder först efter en el. flera insprutningar. R. erhöll 1913 Nobelpris i medicin. Han har för-övrigt haft sällsynt omfattande intressen. Så var han och Tatin de första, som gjorde försök med aeroplan. R. har vidare ivrigt ägnat sig ät fredssaken (Kriget — det förgångna, freden — framtiden). R. har dessutom skrivit romaner och en operatext.

Riclimond [ritsj'möndl. — 1. Stad i s. England, nära London, på s. stranden av Thames. 33.000 inv. På grund av sina stora parker är R. livligt besökt av londonbor. — 2. Huvudstad i Virginia, U. S. A., 172,000 inv. Tobaks-industri.

Richtcr. — 1. J. P. F. R., 1703— 1825, tysk författare, bekant under namnet Jean Paul. På 1790-t. vann R. stor berömmelse för sina romaner (Hesperu s, L e b e n des Quin-t u s F i x 1 e i n, T i t a n), vilka gå i en humoristiskt sentimental stil med en ofta träffsäker karaktärsteckning-, men vilkas språk är något tungt. — 2. A. L. R., 1803—84, tysk tecknare och målare, direktör för akademin i Dres-den 184S. R: s skämtsamma teckningar med romantiska motiv från tyskt småborgarJiv vunno en utomordentlig popularitet och reproducerades i en mångfald träsnitt (F ii r s H a u s, Der Sonntag). R. var även verksam som landskapsmålare.

Richthofen [-hå'fen], Paul Wilhelm von, 1833—1905, tysk geograf och geolog. R. företog betydelsefulla forskningsresor i Kina.

Rici'nväxten (Ricinus communis) hör till familj Euphorbiacefe. I våra trädgårdar, där den odlas som prydnadsväxt, blir den manshög, men i tropikerna är den ett träd på ända till 10 m. Afrika är troligen växtens hemland. Av fröna pressas ricinolja, som användes som avföringsmedel.

Riddar Blåskägg, se Blåskägg.

Riddare, under medeltiden namn på medlemmar av det adliga krigarstån-det. Riddarväsendet utgjorde en av medeltidens betydelsefullaste samhällsinstitutioner. För att bli delaktig av riddarvärdigheten måste den unge adelsmannen tjäna först som page och därefter som väpnare vid sin länsherres el. annan förnämlig krigares hov. Riddarvärdigheten utdelades vanligen i samband med kyrkliga el. världsliga festligheter men även som belöning på slagfältet. Adelsmannen dubbades till riddare medels ett slag över nacken med flatsidan av ett svärd. Som utmärkelsetecken buro R. gyllene sporrar. I samband med dubbningen avlades riddareden, i vilken R. lovade att försvara den kristna läran samt skydda alla svaga och värnlösa. Alla R/ansågo sig som medlemmar av samma samfund, ehuru särskilda riddar-ordnar stundom bildades.

Riddaren av den sorgliga skepnaden, benämning på Don Quijote, hjälten i Cervantes' berömda roman; skämtsam benämning på en sorglustig ocli opraktiskt idealistisk person i allmänhet.

Riddarholmen, holme i Mälaren inom Stockholms stads område.

Ridd arholmskyrkan, på s. sidan av Riddarholmen i Stockholm, började uppföras i slutet av 1200-t.; numera svenska kungafamiljens gravkyrka. Kyrkan är byggd i gotisk stil och försedd med tre skepp samt flera i nyare tid tillbyggda gravkor. Det äldsta är det i renässansstil uppförda Gustavianska koret från 1630-t. Det Karolinska gravkoret, i barockstil, är beläget mitt emot det Gustavianska och uppfördes 1686—1743. I anslutning till det Gustavianska uppfördes 1858— 60 det tredje kungliga gravkoret, det Bernadotteska.

Riddarhus, den svenska benämningen dels på den byggnad, där adels-möten m. m. hållas, dels på adeln som

samfund. Den nuvarande Iiiddarhus-byggnaden på udden mellan Norrström och Riddarliolmskaiialen påbörjades 1642 och avslutades 1672. Vid R: s uppförande medverkade fransmannen S. De la Vallée, tysken H. Wilhelm, holländaren J. Vingboons, fransmannen J. De la Vallée (S. .De la Vallées son) och svensken A. V. Edelsvärd. Senare har R. tillbyggts och restaurerats. Trots detta är R. i konstnärligt avseende ovanligt enhetligt och räknas som en av Sveriges vackraste byggnader.

Riddarhusordning: kallas den svenska adelns ståndsförfattning. I och med den av Gustav II Adolf utfärdade stadgan av år 1626, kallad riddarhusordning (R. I{. O.), fastställdes adelns organisation. Adelns förhandlingar hållas på Riddarhuset. Som adliga betraktas de ätter, vilka inskri-vits i riddarhusmatrikeln (introducerats på Riddarhuset). En ny R. utfärdades 1762, men 1778 återupplivades 1626 års R. Senare ha flera nya R. utfärdats, av vilka den sista stadfästes 1866.

Riddarhyttan, vidsträckt gruvfält i Västmanland; järn- och kopparmalmer samt cer-mineral, som innehålla det i glödlam psindustrin m. m. använda grundämnet cerium.

Riddarna av runda bordet, se Artur-sagan.

Riddarordnar, benämning på medeltida såväl andliga som världsliga rid-darföreningar el. brödraskap.

Riddarsporre (Delphinium consolida) tillhör familjen Ranunculacese. Bladen äro fint flikiga, blommorna vackert blå. Den växer på åkrar och är tämligen allmän i vårt land. Blommar pä för- el. högsommaren. Många arter av riddarsporrsläktet (Delphinium) odlas för de vackra blommornas skull; t. ex. Stor riddarsporre (D. elatum).

Ridderskapet och adeln, sedan 1500-talets mitt benämning på frälseståndet i Sverige och Finland. Som riksdags-stånd organiserades II. genom 1626 ärs riddarhusordning. 1865 förlorade adeln sin representationsrätt vid riksdagen i och med antagandet av den nya riksdagsordningen.

Ridå’, förhänge, gardin, särskilt tea-terförliänge.

Rieok-MiiFler [ri’k-], Sara Maria, f. Sundberg, f. 1863, svensk författarinna, bekant för sina skildringar från Norrland (Gunnar Gran, Dok-torsgården).

Riemann [ri’m-]. — 1. G. F. B. R., 1826—66, tysk matematiker. R. har utfört synnerligen betydelsefulla undersökningar bland annat inom funk-tionsteorin och talteorin. — 2. K. W. R., 1849—1919, tysk musikteoretiker, 1901 professor i musikvetenskap vid universitetet i Leipzig. R. har varit verksam på alla områden av musikteorin. Han har utgivit ett flertal skrifter, bland annat ett musiklexikon.

Rien’zi el. Rienzo, N. di, kallad Cola di R., omkring 1313—54, romersk folkledare. R. drömde om att höja Rom ur dess förfall. Han sökte krossa adelns makt och förmå påven att återvända till Rom från Avignon. 1347 proklamerade han nya styrelseformer i en sammankallad folkförsamling och tog även styrelsen i sin egen hand. Snart miste han emellertid folkets förtroende och flydde 1348 från Rom. 1354 återvann han för en kort tid makten men dödades under ett folkupplopp. R: s historia har dramatiskt behandlats, bland annat i en opera av Wagner.

Riesengebir’ge [ri’sen-], berggrupp på gränsen mellan Schlesien och Böh-men, utgörande den högsta delen av Sudeternas bergssystem. De högsta topparna av R. ligga på dess n. sida. Bland dem är Schneekoppe högst (1,600 m. ö. h.). Det är mellersta Tysklands högsta berg.

RilFkabyler, kabylstammar i bergstrakten Rif i Marocko. Jfr Abd-el-Krim.

Ri’ga, huvudstad i republiken Lettland, belägen i Livland vid floden Dynas mynning. 270,000 inv. R. är en av Östeuropas viktigaste industri-och handelsstäder. Export av trävaror, lin, hampa och spannmål. Import av fisk, stenkol, maskiner och kolonialvaror. Före världskriget var R. medelpunkten för de i östersjöprovinserna bosatta tyskarna vilka fullständigt behärskade handeln. Numera gör sig det lettiska inflytandet alltmer gällande. Handel och industri drabbades hårt av världskriget. Universitet sedan 1919.

Rigabalsam, ett sprithaltigt läkemedel, som fordom användes vid särbehandling.

Ri gran don [rigådång’], gammal pro-vengalsk pardans.

Ri’ga-viken, vik av östersjön, mellan Livland och Kurland. I R. ligger ön Runö och utanför denna öarna ösel och Dagö.

Ri’gel, fixstjärna av första storleks-klassen i stjärnbilden Orion; dess avstånd från vårt solsystem uppskattas till

330 ljusår och dess verkliga ljusstyrka till 8,000 gånger solens. R. har vitt ljus och hör till de s. k. heliumstjärnorna.

Ri'gi, berggrupp i Alperna, nö. om Vierwaldstättersjön, Schweiz. Till R:s högsta topp, Kulm 1,800 m. ö. h., från vilken man har en vidsträckt utsikt, leda kugghjulsbanor. R. är livligt besökt av turister.

Rigidite't, stelhet, styvhet.

Rigorism, överdrivet allvar, alltför stor stränghet, överdrivet sträng sedelära. — R i g o r i s t', sträng sedelä-rare; person, som är oböjlig i åsikter och handlingar. — R i g o r i s't i s k, R i g o r ö's, alltför sträng, hård, oböjlig; noggrann.

Ri'gveda, den äldsta av de indiska religionsurkunderna.

Riihimäki [ri*-], viktig järnvägsknut i s. Tavastland, Finland.

Rikard, konungar av England. — 1. R. I Lejonhjärta, 1157—99, son till Henrik II, som han efterträdde 1189. R. deltog i det tredje korståget och utförde därvid en mängd tappra bedrifter, som kommo honom att framstå som idealet för en riddare. På hemfärden från Jerusalem tillfångatogs R. av Leopold av Österrike, vilken överlämnade honom till kejsar Henrik VI. Efter över ett års fångenskap friköptes R. 1194 och återvände till England. TJnder strid med en vasall blev han dödad. — 2. R II, 1367—1400 (?), son till prins Edvard av Wales (Svarte prinsen), efterträdde 1377 sin farfader Edvard III. Som 14-årig visade R. stort mod och sinnesnärvaro under ett bondeuppror men blev senare en synnerligen despotisk regent och tillfångatogs slutligen av sin kusin, Henrik Bolingbroke (Henrik IV). Han insattes 1399 i Tower, där han undertecknade sin tronavsägelse. Sannolikt avled R. redan f. å. — 3. R. III, 1452 —85, son till protektorn hertig Rikard av York. Efter sin broder EdvaTd IV: s död 1483 förestod R. regeringen för konungens unge son, Edvard, med titeln protektor. Snart bemäktigade han sig emellertid tronföljarens person och lyckades med hjälp av hertigen av Buckingham bli utsedd till engelsk konung. R. inspärrade den rättmätige konungen och hans yngre broder i Tower, där de på hans föranstaltande mördades. Denna händelse framkallade allmän avsky mot R. 1485 landsteg Henrik Tudor i Wales och i slaget vid Bosworth s. å. blev R. besegrad och dödad.

Rikets allmänna kartverk, se Kartverk.

Rikets allmänna läroverk, se Statens läroverk.

Rikets herrar, hög värdighet, införd av Gustav III strax efter 1772 års statsvälvning. Värdigheten avskaffades 1868.

Rikosehettering, studsning mot marken el. dyl. av projektiler från skjutvapen.

Riksakten. — 1. En till konung Adolf Fredrik 1756 avlåten skrift från ständernas Stora sekreta deputation, i vilken påpekades alla de brott mot kungaförsäkran och regeringsform, som konungen ansågs ha begått. Vi-darc förklarades, att ständerna skulle se sig tvungna att avsätta konungen, ifaJJ denne ej hädanefter rättade sig efter grundlagarna. — 2. En lag, som reglerade de konstitutionella förhållandena mellan Sverige och Norge under unionen. R. upphävdes 1905.

Riksamiral, se Riksämbetsmän.

Riksantikva'rie, svensk ämbetsman, som har uppsikten över fornminnes-vården inom riket, har att tillse att vid kyrkorestaurering de konst- och kulturhistoriska synpunkterna beaktas samt tillsammans med byggnadsstyrelsen, att de icke kyrkliga kulturhistoriskt intressanta byggnader, som stat, kommun el. allmän institution förvalta, vårdas på ett tillfredsställande sätt. R. är därjämte chef för statens historiska museum. R. är Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademins ständige sekreterare.

Riksarkiva'rie, riksarkivets chef.

Riksarkivet, se Arkiv.

Riksiavtal, överenskommelse angående arbetsvillkor inom en industri, ett fack eller ett yrke, vilken gäller över hela landet.

Riksbanken, Sveriges centralbank, dess numera (sedan 1904) enda sedelutgivande bank. R., som grundades av J. Palmstruch år 1656, är det äldsta nu existerande bankinstitutet. Av R. utgåvos förmodligen de första banksedlarna. Genom ett oförsiktigt utgivande av sedlar gick banken emellertid ganska snart efter sitt bildande omkull och övertogs därefter 1668 av statsverket. Bankens styrelse utgöres av sju bankofullmäktige, av vilka sex utses av riksdagen (genom elektorsval) samt en, ordföranden, av regeringen. R. är sålunda ett riksdagens verk. Chefen för R. benämnes förste deputerad. Närmast biträdes han av tvenne andra deputerade. — För R:s sedelutgivningsrätt gälla vissa fasta bestämmelser, som dock i stor utsträckning suspenderades under krigstiden. Utlåningen bedrives väsentligen till de enskilda bankerna, som hos R. rediskontera växlar. Om än i mindre utsträckning förekommer dock även utlåning till andra än banker. Bl. a. har R. en till storleken av riksdagen bestämd avbetalningslånefond. R. har hittills ej lämnat ränta på insatta medel, ehuru möjlighet därtill i viss mån beretts R. R. driver ett sedeltryckeri och ett pappersbruk.

Riksdagen, den svenska folkrepresentationen. R. leder sitt ursprung från medeltidens herredagar. Som den första R. brukar räknas det möte, som hölls i Arboga under Engelbrekts ledning 1435. Där närvoro förutom adel och präster även köpstadsmän och bönder, vilket gav sammankomsten en från

de tidigare herredagarna avvikande karaktär. Den svenska R. handlade till en början uteslutande mera betydelsefulla frågor av rent politisk karaktär. Med lagstiftnings- och be-skattningsfrågor tog den ej befattning förrän under 1500-t. Första gången R. deltog i lagstiftningsarbetet var vid riksdagen i Västerås år 1527. Genom den första riksdagsordningen, som utfärdades av Gustav Adolf 1617, lagfästes den ur den tidigare utvecklingen framsprungna uppdelningen av R. eller, som den då kallades, rikets ständer på fyra stånd: adel, präster, borgare och bönder. Redan under början av 1600-t. kan R: s rätt att pä folkets vägnar ensam utan konkurrens från de landskapsmöten av olika art, som alltjämt höllos, deltaga i lagstiftningsarbetet anses klarlagd. Utvecklingen ifråga om beskattningsrätten tog längre tid och först under slutet av 1600-t. stadgade sig definitivt R: s befogenhet att utan någon inblandning från de s. k. provinsialmötena i detta avseende handla å folkets vägnar. Under det karolinska enväldets dagar på slutet av 1600-t. och början av 1700-t. nedsjönk R. till att bliva blott ett redskap för de envåldiga konungarna. Efter Karl XII: s död kom den starka reaktion häremot, för vilken bl. a. 1723 års riksdagsordning är ett uttryck. All makt samlades från denna tidpunkt hos R. R. var praktiskt taget envåldig såväl på lagstiftningens som på beskattningens område liksom även ifråga om alla rent politiska frågor, de utrikespolitiska inbegripna. Karakteristiskt för utvecklingen av R. under frihetstiden är det inflytande, som de ”deputationer”, som tillsattes för ärendenas beredning, erhöllo. Framför allt samlades makten hos det s. k. sekreta utskottet. Genom Gustav III: s statskupp år 1772 reducerades riksdagens inflytande ånyo ungefärligen till vad det varit före det karolinska enväldets dagar. Genom förenings- och säkerhetsakten år 1789 reducerades det ytterligare. Efter Gustav IV Adolfs avsättning år 1809 inriktades ansträngningarna med utgångspunkt från erfarenheterna å ena sidan från det karolinska enväldets dagar, å andra sidan från frihetstiden på att söka genomföra en tryggad maktfördelning mellan konung och R. För denna strävan är bl. a. 1810 års riksdagsordning ett uttryck. R:s uppdelning på fyra stånd bestod till 1866 års representationsreform. Enligt 1866 års riksdagsordning skulle R. icke längre bestå av fyra stånd utan av två kamrar. De förändringar, som R. undergått sedan denna tidpunkt, hänföra sig i första hand till valrätts- och valbarhetsbe-stämmelserna. Den svenska K. äger rätt att gemensamt med konungen stifta lag. Den s. k. ekonomiska lagstiftningen, vars omfattning emellertid alltmer inskränkts genom den faktiska utvecklingen, tillkommer dock konungen allena. Beskattningsrätten tillkommer uteslutande R. Därjämte har R. en viss kontrollerande makt. Statsrådsprotokollen och därtill hörande handlingar granskas av R. genom konstitutionsutskottet. De anmärkningar, som konstitutionsutskottet därvid kan finna anledning framställa, framläggas inför R., som har att avgöra, huruvida de skola föranleda någon åtgärd. En kontrollerande makt har R. också bland annat genom vissa av R. för särskilda uppdrag valda personer (riksdagens justitieombudsman, R:s militieombudsman, kommitterade för tryckfrihetens vård samt R: s revisorer).

Lagtima R. sammanträder varje år den 10 januari. Urtima R. sammanträder på särskild kallelse av konungen. Vid urtima R. få endast behandlas de frågor, som varit anledningen till dess sammankallande, el. de frågor, som konungen eljest finner lämpligt förelägga densamma.

R:s båda kamrar äro enligt gällande riksdagsordning likställda. Om kamrarna stanna i skiljaktiga beslut rörande ärenden, som tillhöra för bägge kamrarna gemensamt utskotts handläggning, skall utskottet söka sammanjämka de skiljaktiga meningarna. Lyckas ej detta, är frågan förfallen. Till gemensam omröstning hän-skj utas dock vissa frågor, framför allt sådana, som röra statens utgifter och beskattningen, men även vissa andra.

Ärendenas beredning före deras behandling i kamrarna sker i utskott av olika slag (se R:s utskott). Förslag från konungens sida, kungl. propositioner, som skola behandlas av R., skola i regel avlämnas inom 70 dagar från R:s öppnande. Undantag härifrån är dock medgivet för det fall, att konungen finner någon under R. inträffad händelse böra föranleda förslags framställande el. prövar uppskov med en framställning leda riket till men. De förslag, som framställas av enskilda riksdagsmän, motionerna, skola, därest de tillhöra ständigt utskotts handläggning, väckas senast tio dagar efter riksdagens öppnande och, om de äro av den art, att de komma att hänvisas till tillfälligt utskott, senast tjugu dagar efter riksdagens öppnande. I grundlagsfrågor är dock motionstiden 40 dagar. Motion, som föranledes av under riksdagen inträffad händelse, får väckas när som helst. Dock skall dylik motion,

därest den föranletts av en kungl. proposition, väckas inom tio dagar efter propositionens avlämnande. Kamrarnas förhandlingar ledas av talmän, som tidigare utsågos av kungl. maj: t men numera väljas av kamrarna själva. Jämte talman utser vardera kammaren en första och en andra vice talman.

Första kammaren består av 150 ledamöter och andra av 230. Ledamöterna av första kammaren väljas av landstingen el. för de städers vidkommande, som ej deltaga i landsting, av särskilt valda elektorsförsamlingar. För val av dessa elektorer gälla samma bestämmelser som för val av lands-tingsmän. Då vissa landsting och elektorsförsamlingar välja gemensamt, är valkretsarnas antal för närvarande 19. Mandattiden är åtta år och förnyelsen sker successivt, så att ungefär y8 av ledamöterna väljes varje år. För valbarhet till ledamot av första kammaren fordras att ha fyllt 35 år samt att äga och i minst tre år ha ägt fastighet till minst 50,000 kronors taxeringsvärde el. att skatta för och under minst tre år ha skattat för en inkomst om minst 3,000 kronor. Valen till andra kammaren ske direkt. Mandattiden är fyra år. Valkretsarna sammanfalla i regel med länen. Stockholms stad och Göteborgs stad bilda egna valkretsar. Malmöhus län är indelat i tvenne valkretsar, av vilka den ena omfattar städerna Malmö, Lund, Landskrona och Hälsingborg och den andra det återstående av länet. Älvsborgs län är likaledes indelat i två valkretsar. Valkretsarnas antal är därför för närvarande 28. Röstberättigad vid andrakammarval är varje man och kvinna, som senast under året näst före valet fyllt 23 år. Efter utskylds- och värnpliktsstreckens borttagande och fattigvårdsstreckets modifiering äro från rösträtt undantagna allenast personer, som äro omyndigförklarade, i konkurstillstånd, för varaktig försörjning omhändertagna av fattigvården el. dömts till viss straffpåföljd enligt allmän lag. För valbarhet till ledamot av andra kammaren gälla samma villkor som för rösträtt. I motsats till vad fallet är ifråga om första kammaren gäller alltså i fråga om valbarhet till andra kammaren bostadsband, det vill säga krav på att vederbörande skall vara bosatt inom den valkrets, för vilken han väljes.

Arvode utgår med samma belopp till såväl första som andra kammarens ledamöter. För i Stockholm bosatt riksdagsman är arvodet 24 kronor per dag, dock högst 3,400 kronor. För riksdagsman, bosatt utom Stockholm, är arvodet 32 kronor, dock högst 4,500 kr.

Benämningen R. förekommer för folkrepresentationerna i Danmark(Rigsdag) och i Tyskland (Reichstag). Om dessa se respektive länder.

Riksdagens revisorer väljas till ett antal av tolv varje lagtima riksdag och ha att granska statsverkets, riksbankens och riksgäldskontorets förvaltning. R. kallas i dagligt tal statsrevisorer. Granskningen pågår under tiden 35/a—15/i2.

Riksdagens utskott. För förberedande av ärendenas behandling tillsättes vid varje riksdag ett antal utskott. Utskotten äro dels ständiga, som enligt lag skola tillsättas vid varje lagtima riksdag och äro gemensamma för bägge kamrarna, dels särskilda, som efter för varje gång fattat beslut tillsättas för behandling av viss större fråga, dels slutligen tillfälliga utskott, som väljas av varje kammare för sig. I motsats till de tillfälliga utskotten äga de ständiga utskotten rätt att själva framställa förslag ifråga om de ärenden, som höra under deras handläggning. De ständiga utskotten äro till antalet 7, nämligen konstitutions-, stats-, bevillnings-, banko-, lag- (två), och jordbruksutskottet. Konstitutionsutskottet har bl. a. att utföra granskningen av statsrådsprotokollen samt att behandla frågor, som beröra grundlagen, vallagarna och kommunallagarna. Bevillningsutskottet handlägger de frågor, som röra be-villningarna, samt har att upprätta en sammanställning över statsinkomsterna. Till statsutskottet remitteras den vid varje riksdags början avlämnade statsverkspropositionen samt de motioner, som röra statens utgifter. Bankoutskottet har att handlägga frågor, som röra riksbanken, riksgäldsko nto-ret, banklagstiftningen och pensions-ärenden. Jordbruksutskottet handlägger frågor, som röra jordbruket, skogshushållningen, jakt och fiske, vatten-rättsförhållandena och vägväsendet m. m. De två lagutskotten behandla frågor, som röra civillag, kriminallag och kyrkolag, i den mån de ej höra under annat utskotts handläggning. En särställning bland utskotten intar den år 1921 inrättade utrikesnämnden, som är i funktion även mellan riksdagarna och vars uppgift ej är att förbereda ärenden för handläggning inför riksdagen utån av konungen kallas till överläggning om ärenden, som röra rikets förhållanden med främmande makter. I samband med R. må även nämnas talmanskonferensen, som förutom talmännen består av tre av vardera kammaren utsedda ledamöter och som har att behandla frågor rörande riksdagsarbetets gång, samt kanslideputerade, som äro till antalet fyra, två från vardera kammaren, och som tillsammans med talmännen till-

sätta riksdagens kansli och handha ledningen av dettas arbete.

Riksdagshuset i Stockholm var färdigbyggt till 1905 års riksdag efter ritningar av Aron Johansson. Fasaden, som är utförd i italiensk-fransk klassicistisk senrenässans, vetter åt Norrbro. Det gamla riksdagshuset är beläget på Riddarholmen och användes numera till lokaler för en del ämbetsverk.

Riksdagsmannaval, se Riksdagen.

Riksdagsordning. Den nu gällande R. är av 22 juni 18G6. Jfr Riksdagen.

Riksdaler, svensk myntenhet. Namnet R. erkändes officiellt 1619. 1776 infördes räkningen 1 R. = 48 skilling, 1855 infördes räkningen 1 R. riksmynt = 100 öre. Benämningen krona ersatte R. 1873. Jfr Daler.

Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet stiftades 1908 på initiativ av professor W. Lundström och har till uppgift att främja utlandssvenskarnas sammanhållning inbördes och med Sverige. Den utger tidningen Allsvensk samling.

Riksföreståndare, den, som förestår regeringen, då ingen konung finnes el. denne är förhindrad föra styrelsen. Berömda R. i vårt lands historia äro Sten Sture d. ä. och Sten Sture d. y. samt Gustav Eriksson Vasa. Jfr Interimsregering.

Riksförsäkringsanstalten är ett centralt ämbetsverk, som inrättades år 1902 och sorterar under socialdepartementet. R. meddelar försäkringar för olycksfall i arbete enligt lagen om försäkring för olycksfall i arbete den

17 juni 1916 och handlägger andra ärenden, som enligt nämnda lag ankomma å R. Ämbetsverket har vidare att handlägga ärenden enligt förordningen den 11 juni 1918 angående en särskild för fiskare avsedd försäkring mot skada till följd av olycksfall, förordningen den 18 juni 1909 om ersättning i anledning av kroppsskada, ådragen under militärtjänstgöring, förordningen den 1 juni 1923 angående ersättning av statsmedel för skada till följd av olycksfall, som förorsakats till följd av krigsförliållandena under 1914—1918 års världskrig, samt en del andra ärenden. R:s chef är generaldirektör.

Riksgäldskontoret, ett riksdagens verk, vars huvuduppgift är att handha statsskuldens förvaltning. R. förvaltas av sju fullmäktige (riksgäldsfullmäk-tige). För val av dessa utses vid varje års riksdag av bägge kamrarna till lika

antal elektorer. Uppdraget omfattar en period av tre år. Vart tredje år väljes sålunda tre riksgäldsfullmäk-tige. De mellanliggande åren 'utses två. STADSVAPEN ALINGSÅSARBOGAARVIKAASKERSUNDAVESTABODEN BORGHOLMBORÅSDJURSHOLMEKSJÖENKÖPINGESKILSTUNA ESLÖVFALKENBERGFALSTERBOFALUNFILIPSTAD GRÄNNAGÄVLEGÖTEBORGHALMSTADHAPARANDAHEDEMORA HJOHUDIKSVALLHUSKVARNAHÄLSINGBORGHÄRNÖSANDHÄSSLEHOLM JÖNKÖPINGKALMARKARLSHAMNKARLSKRONAKARLSTADKATRINEHOLM KRISTIANSTADKRISTINEHAMNKUNGSBACKAKUNGÄLVKÖPINGLAHOLM LANDSKRONALIDKÖPINGLINDESBERGLINKÖPINGLUDVIKALULEÅ RIKSVAPEN STADSVAPEN LUNDLYSEKILMALMÖMARIEFRED MARIESTADMARSTRANDMJÖLBYMOTALAMÖLNDAL NORRKÖPINGNORRTÄLJENYKÖPINGNÄSSJÖOSKARSHAMNPITEÅ STADSVAPEN RONNEBYSALASIGTUNASIMRISHAMNSKANÖR SKELLEFTEÅSKÄNNINGESKÖVDESOLLEFTEÅSTOCKHOLMSTRÄNGNÄS STRÖMSTADSUNDSVALLSÄTERSÖDERHAMNSÖDERKÖPINGSÖDERTÄLJE SÖLVESBORGTIDAHOLMTORSHÄLLATRANÅSTROLLHÄTTANTROSA TRÄLLEBORGUDDEVALLAULRICEHAMNUMEÅUPPSALAVADSTENA VARBERGVAXHOLMVETLANDAVIMMERBYVISBYVÄNERSBORG VÄRNAMOVÄSTERVIKVÄSTERÅSVÄXJÖYSTADÅMÅL ÄNGELHOLMÖREBROÖREGRUNDÖRNSKÖLDSVIKÖSTERSUNDÖSTHAMMAR

A BORTZELLS TR A B STHLM

Riksheral´diker, titel på ämbetsman, som har till uppgift att granska förslag till stadsvapen, vapen å offentliga byggnader, mynt etc. R:s instruktion är av 1813 med tillägg av 1885.

Rikshovmästare, titel på en hög dansk riksämbetsman, vilken var den förnämste världslige medlemmen av riksrådet. Ämbetet upphävdes 1660. Värdigheten infördes även i Sverige på 1400-t. Den siste svenske R. var Per Brahe d. ä. (utnämnd 1561). Titeln R. förekom även i Norge samt i det gamla frankiska riket (se Major domus).

Rikshövitsman, egentligen detsamma som riksföreståndare under medeltiden i Sverige. Bägge titlarna brukade innehavas av samma person. Jfr Riksföreståndare.

Rikskansler, i vissa länder hög ämbetstitel. Se Kansli och Tyskland.

Rikskonferenser, sedan 1907 benämning på de regelbundet återkommande överläggningar, som hållas mellan Storbritanniens regering och de brittiska koloniernas förnämsta statsmän. Dessa möten kallades förut kolonialkonferenser.

Riksland, fordom benämning på alla områden, som hörde under Tyska riket. Under Elsass-Lothringens förening med Tyska riket benämndes även det R.

Rikslikare, se Metersystemet.

Riksmark, se Mark 3.

Rik’smarskalk [-sjalk’], titel på de svenska hovstaternas högste chef. 1607 förekom titeln för första gången i Sverige.

Rik’smarskalk’sämbetet, vars chef är riksmarskalken, är överstyrelse för de svenska hovstaterna.

Riksprototy'p, rikslikare. Se Metersystemet.

Riksrega´lier, de yttre, staten tillhöriga tecknen på den kungliga makten. De egentliga R. äro i Sverige kronan, äpplet, spiran, svärdet och nyckeln. På senare tid har bruket av regalierna i hög grad inskränkts i Sverige. R. benämnas även kronjuveler.

Riksråd, fordom bruklig skandinavisk benämning dels på en kunglig rådgivare (rådsherre), dels på samtliga dylika rådgivare.

Riksräkenskapsverket inrättades genom riksdagsbeslut 1920. R. har till uppgift att utöva kontroll över statens

räkenskapsväsen samt att tillse att förvaltningen skötes med nödig sparsamhet och i överensstämmelse med gällande föreskrifter. I spetsen för R. står en generaldirektör. Verket är uppdelat i en riksbokslutsbyrå och en revisionsbyrå.

Riksrätt, en särskild domstol, som har att handlägga mål emot statsråd el. i statsrådet tillfälligt föredragande för brott, som bestå i ett handlande i strid med grundlagens stadgande (Reg. formen § 106), samt emot ledamot av Högsta domstolen el. Regeringsrätten, vilken icke med oväld fullgjort sitt domarevärv (Regeringsformen § 101).

Riksskattmästaren, under 1600-t. i Sverige titel på en av de höga riksämbetsmännen, den femte i rang. R., som förestod rikets drätsel, hade förut titeln kammarmästare. Den siste R. var Sten Bielke (d. 1684).

Riksspråk, de bildades samtalsspråk, står i en viss motsats till dialekterna i ett språk. Högsvenskan ansluter sig närmast till Mälarlandskapens dialekter.

Riksstat, en uppställning över statsverkets inkomster och utgifter, som vid slutet av varje riksdag av denna fastställes för kommande budgetår.

Riksståthållare, titel på en ämbetsman, som kunde utnämnas att förestå den norska regeringen i Oslo enligt Norges grundlov av år 1814. Ämbetet upphävdes 1873.

Riksstäder, i det forna Tyska riket benämning på de städer, vilka lydde omedelbart under kejsaren och riket, även kallade riksomedelbara städer.

Rikstelefon, se Telefon.

Riksvapnet, Svenska, fastställdes 1908 genom lagen om rikets vapen, i vilken förbjöds godtyckliga förändringar av detsamma. Officiell skillnad infördes mellan stora och lilla R. Jfr bilagan över vapen. Om Danmarks rätt att föra tre kronor som vapen tvistades mycket under 1500-t.

Riksämbetsmän, från senare hälften av 1500-t. benämning i Sverige på vissa högre ämbetsmän. Bland dessa kallades riksdrotsen, riksmarsken, riksamiralen, rikskansleren och riksskattmästaren ”de fem höge riksämbetsmännen”. Karl XI avskaffade dessa riksämbeten, av vilka en del återupplivades för en kort tid under Gustav III och Gustav IV Adolf. Av dem finnes numera endast riksmarskalksämbetet kvar.

Riksäpple, ett av en korsformig ring omgivet klot, vanligen krönt med ett kors, utgörande en symbol av härskarvärdigheten. Jfr Riksregalier.

Riktmedel, de delar på ett eldvapen, som tjäna till vapnets inriktning. På de vanliga handeldvapnen utgöras R. av korn och sikte. Siktet utgöres vanligen aven siktram, som är uppfällbar och graderad, så att de kunna inställas för olika avstånd. Vid riktningen av artilleripjäser måste vida mera invecklade R. användas.

Ril’ke, R. M., f. 1875, österrikisk skald. Bland R: s diktsamlingar må

nämnas Mir zur F o i e r, D a s täg-liche Leben. R: s diktning utmär-kes av en skär drömstämning, uttryckt på ett smidigt men ofta dunkelt språk.

Rim, i inskränkt ocli vanlig bemärkelse liktydigt med slutrim, d. v. s. ”fullständig samklang mellan (ord ocli) takter i avseende på slutljuden”. Till R. i sin vidsträcktaste bemärkelse räknas även allitteration* och assonans*. Alltefter sitt stavelseantal indelas R. i e n-staviga el. manliga (han-kan), två-staviga el. kvinnliga (henne-den-ne), t r e-staviga el. löpande (kläng-ande-flängande) samt f y r-staviga (förstockade sig-bockade sig).

Rim’bert (Rembert), d. 888, Nordens andre ärkebiskop. R. var Ansgarius’ vän och medhjälpare och blev efter dennes död (865) ärkebiskop i Bremen. Han skrev en berömd levnadsteckning över Ansgarius, Vita A n-s k a r i i, vilken innehåller många värdefulla upplysningar.

Rimbo, municipalsamhälle, 2 mil v. om Norrtälje, ö. Uppland, 700 inv. Järnvägsknut.

Rim’faxe, i nordiska gudasagan namn på den häst, med vilken Natt färdas över himlavalvet. Markens dagg

ansågs vara fradga från R: s betsel.

Rimforsa, en skola för utbildande av lärarinnor i lanthushållning, belägen i Östergötland. Skolan upprättades 1907 av Fredrika-Bremer-förbundet.

Rimfrost, se Nattfroster.

Ri’mini, stad i Emilien, n. Italien, vid Adriatiska havet, 51,000 inv. Under romartiden var R. en betydande handelsstad med livlig förbindelse med Rom. Jfr även Francesca da Rimini.

Rimkrönikorna, en samling på knit-telvers avfattade historiska rimverk från den svenska medeltiden. R. bestå av Gamla krönikan el. Erikskrö-nikan (3229—1319), Nya krönikan el. Karlskrönikan (1389—1452), Sturekrö-nikorna (1452—1520), vilka tre krönikor med ett sammanfattande namn kallas Stora rimkrönikan, samt vidare av Lilla rimkrönikan och Prosaiska krönikan, de båda senare skrivna vid mitten av 1400-t.

Rimlexikon, förteckning över ord, som rimma.

Ri’mor, benämning på ett slags folkpoesi, som uppträdde i den isländska litteraturen från 1300-t. R. äro versifierade sagor med episkt innehåll men oftast med en lyrisk inledning.

Rim’skij-Kor’sakov, N. A., 1S4£—1908, rysk tonsättare, 1871 kompositions-professor vid konservatoriet i Leningrad. R., som kan anses för den förnämste representanten för den ungryska skolan, har bland annat skrivit symfonier, operor, pianostycken samt

programsymfonier (Schehereza'-d e).

RinaFdo RinaldTni, känd rövarroman av tysken C. A. Vulpius.

Rindön, ö öster om Vaxholm, Stockholms skärgård. 4,5 kvkm. På R. ligger Oscar Fredriksborg, fästnings-fort under Vaxholms fästning.

Ring, fornnordiskt namn, buret av flera konungar och jarlar, som omtalas i sagorna. I Fritiofssagan omtalas en konung R. i det norska Ringe-rike.

Ringblomma (Calendula officinalis) hör till de korgblomstrigas familj (Compositse), och är en vanlig prydnadsväxt. Den blommar på sommaren och eftersommaren. Strålblommorna äro gula. R. har hela blad.

Ringduva, se Duvfåglar.

Ringerike, bygden kring Tyrifjord, s. Norge.

Ringfasan, se Fasaner.

Ringköbing, Ringkjöbing, stad vid Ringköbingfjord av Nordsjön, v. Jylland, Danmark. 3,900 inv. Residensstad för Ringköbing amt.

Ringköbing amt, danskt amt s. om Limfjorden, omfattande mellersta delen av v. Jylland. 4,662 kvkm. 146,000 inv., därav 30,000 i amtets städer: Holstebro, Lemvig, Ringköbing (residensstad), Herning och Struer. Danmarks största och glesast befolkade amt.

Ringmaskar (Annelides) äro maskar med ledad kropp. Hit höra borst-maskar (Chsetopoda) och iglar (Hiru-dinea). De förra ha borst, de senare sakna borst och ha sugskålar. Borstmaskarna kunna indelas i havsborst-maskar (Polycli£etse) och glattmaskar (Oligochsetas). Till liavsborstmaskarna höra bl. a. Sandmasken och den egendomliga Palulumasken (Sa-moa- och Fidjiöarna), till glattmaskarna Daggmaske n*. Jfr Iglar.

Ringsjön, näst Ivösjön Skånes största insjö, belägen ungefär mitt i landskapet. 40 kvkm. Avflyter genom Rönneån till Kattegatt.

Ringsted, stad i det inre av Sjtel-land, vid järnvägen Köpenhamn— Korsör, Danmark. 5,500 inv. Urgammal stad, under hednatiden offerplats. Märklig kyrka, S: t Bent, uppförd 1080 i romansk stil.

Ringstrand, N. G., f. 1863, landshövding i Västerbottens län 1923. R. har särskilt intresserat sig för skogsvårds-

och kolonisationsfrågor.

Ringvall, Axel, f. 1860, operettskådespelare. 1906—25 anställd vid Oskars-teatern i Stockholm, mycket populär tack vare sin burleska komik och sin jovialitet.

Ri'o, it., sp. och port., flod, ingår i

en mängd geografiska namn. Ris.

Ri'o Colora'do, se Colorado.

Ri'o de Janeiro [sjanei'ro], Brasiliens huvudstad, belägen vid Atlanten i en havsvik med praktfulla naturomgivningar, 1,160,000 inv., näst Buenos Ayres Sydamerikas största stad. En av jordens mest betydande hamnstäder. Regelbunden ångbåtstrafik pä amerikanska och europeiska hamnar. Viktigaste exportvara kaffe. Betydande museer, storartad botanisk trädgård.

Ri'o de la Pla'ta, se La Plata.

Ri'o del Nor'te, se Norte.

Ri'o Gran'de do Nor'te, stat i nö. Brasilien, 57,000 kvkm. 550,000 inv. Huvudstad Natal.

Ri'o Gran'de do Sul [- do sol], sydligaste staten i Brasilien. 300,000 kvkm. 2.2 milj. inv. Huvudstad Porto Allegre.

Rioj'a, I/a, provins i v. Argentina,

105,000 kvkm., 80,000 inv.

Ri'o Ne'g;ro, ”svarta floden”, tvenne sydamerikanska floder. — 1. Amazonflodens största biflod. Längd 2,300 km. Upprinner i Colombia, rinner genom s. Venezuela och Brasilien och utfaller i Amazonfloden nära staden Ma-na'os. — 2. Flod i Argentina. Längd 580 km. Upprinner i Anderna, flyter i ö. och sö. riktning, utfaller i Atlanten.

Ri'o Tin'to, världsekonomiskt viktigt gruvdistrikt i s. Spanien v. om Sevilla med mycket betydande produktion av koppar och svavelkis. Se även Huelva.

Ri'o Vol'ta, se Volta.

Riposte [-påsf], snabbt funnet, kvickt svar; vid fäktning efterstöt, motstöt. — R i p o s t e'r a, svara fyndigt och kvickt; parera med efterstöt.

Rips, ett slags tätt tyg med upphöjda ränder.

RipsUiktet (Lagopus) hör till orr-fåglarnas familj (Tetraoninse) inom hönsfåglarnas ordning. Riporna äro något större än tamduvor. De äro snövita om vintern och spräckliga om sommaren. Riporna leva och söka sin föda mest på marken och tillhöra fjällen. Omkring 20 former beskrivna. Fjällripan (L. mutus) bebor de högsta kalfjällen i vårt land. D a 1-ripan (L. lagopus) finnes i Norrland och ända ned i Svealand. Moripan (L. scoticus) är hemma i Skottland men har införts till v. Sveriges ljungmarker.

Ris. — 1. Ett gräs (Oryza sativa), som är ettårigt och har blommor anordnade i vippa. R. är det viktigaste av sädesslagen. Omkring hälften av jordens människor hämta till väsentlig del sin näring från R. I Kina har det odlats åtminstone i 4,500 år. Numera odlas det både i gamla och nya världen mellan 45° nordlig och 45° sydlig bredd. En förutsättning för att R. skall trivas är, att marken är sumpig och tidtals översvämmad. Vid R-od-ling användes därför i stor utsträckning konstgjord bevattning. Risgryn erhållas genom borttagande av fröskalet, varvid man som biprodukt erhåller riskli. R. innehåller omkring 80 % stärkelse, omkring 8 % äggviteämnen och % % fett. — 2. Stycketals-mått ifråga om papper. Ett R. är 20 böcker. Då en bok skrivpapper är .24 ark, är alltså ett R. skrivpapper 480 ark. Ifråga om tryckpapper är en bok 25 ark och ett R. alltså 500 ark.

Risbrännvin, se Arrak.

Risgryn, se Ris.

Rish'on el. Zion, sionistisk, av Rotli-schild anlagd koloni s. om Jaffa.

Risk, fara, våda, äventyr, vågstycke.

— Risk a'b e 1, vansklig, äventyrlig.

— R i s k e'r a, våga, äventyra, sätta på spel.

Riskor (Lactarius) höra till hattsvampar. De ha sprött kött och vanligen trattformig hatt. Flera arter förekomma i våra skogar. En del äro ätliga, såsom Blodriska (L. deli-ciosus) och Mandel ris k a (L. vo-lemus); andra arter ha skarp smak. och några arter äro giftiga.

Riss'anen, J. V.. f. 1873, finländsk målare. Hans stil är originell och kännetecknas av en dekorativ förenkling i utförandet. Bland R:s arbeten märkas fresker (Nybygge), akvarell-och oljemålningar (Spågumma, Barndomsminne, Garvare).Rista blodörn. Se Blodörn.

Risör, stad vid Skagerrack, ö. Aust-Agder fylke, s. Norge. 3,000 inv. Utförsel av trämassa.

Rit, ritus, kyrkobruk.

Ritardan'do, it., mus., dröjande, småningom långsammare. Förkortas ri-tard.

Ritschl. A. B., 1822—89, tysk teolog, vars relativt frisinnade arbeten på sin tid väckte våldsam strid. R. är till en viss grad den moderna teologismens grundläggare.

Ritua'l, ordning för kyrkliga förrättningar.

Ritiia'lmord, mord, som ingå i en religions gudstjänsthandlingar. R. förekommer inom vissa primitiva religioner. Judarna ha sedan gammalt och fullkomligt oberättigat beskyllts för R.

RituelF, överensstämmande med el. hörande till kyrklig ritual.

Ritus, se Rit.

Ritzaus byrå, känd dansk telegrambyrå, upprättad 1866 i Köpenhamn och utvecklad efter mönster av kontinentens stora nyhetsbyråer.

Riu'kiuöarna, bergig ökedja, tillhörande Japan, belägen mellan östra Kinesiska sjön och Stilla havet. 3,690 kvkm. De omkring % milj. inv. äro ett biandfolk mellan kineser, japaner och malajer. Produkter ris, socker, majs, vete.

Riva'1, medtävlare (särskilt i kärlek) ; medsökare. — R i v a 1 i s e'r a, tävla, söka företräde framför en annan.

— R i v a 1 i t e't, medtävlarskap; av-undsjuka, svartsjuka.

River [riv'oe], eng., flod, älv (i geografiska namn).

Rive'ra, M. Primo de, f. 1865, spansk militär och politiker. 1923 ställde sig R. i spetsen för en resning, som medförde den sittande ministärens fall. R. övertog med konungens samtycke makten såsom president för ett militär-direktorium. Efter att ha genomfört en sträng räfst med ämbetsmännens förvaltning efter Mussolinis mönster, blev R. framför allt upptagen av kriget mot Abd-el-Krim i Marocko. 1925 ändrades styrelsen i Spanien till en civil diktatur, vilket dock i realiteten ej andrat R: s ställning.

Riverton, se Elvestad.

Rivie'ran. den smala kuststräckan utmed Medelhavet, mellan Cannes i Frankrike och Spezia i Italien. R. ut-märkes av ett synnerligen milt klimat och har ett antal mycket besökta kurorter (Cannes, Nizza m. fl.) samt en livlig turisttrafik.

Riz'zio el. Riccio [ritt'jå], David, omkring 1533—66, italiensk musiker, sekreterare och favorit hos drottning Maria Stuart av Skottland. R. för-

skaffade sig hätska avundsmän, till vilka hörde Henry Darnley. Han föll offer för en sammansvärjning bland dem. Jfr Stuart,

Rjazan [rjasanj']. Huvudstad i mellersta Ryssland i förra guvernementet R., belägen vid en biflod till Oka och järnvägen Moskva—Kazan, 50,000 inv. Metallindustri. Export av spannmål.

Rje'pin, se Repin.

Rjukanfos', vattenfall i Telemarken, Norge, vilket bildas av en biflod till Skiensälven. 240 m. högt, Skandinaviska halvöns högsta vattenfall. Vattenkraften tillvaratages i två stora kraftstationer och användes huvudsakligen vid framställningen av Norge-salpeter.

Rjäsan, se Rjazan.

R. O., förkortning för Riksdagsordningen*.

Roastbeef [råo'stbi*f]f eng., rostbiff*.

Rob'bert, omgång i spel. I bridge, som spelas av fyra spelare, anses en R. spelad, då samtliga spelare parvis spelat tillsammans med varandra en gång.

Robb'ia, italienska bildhuggare, bland vilka den förnämsta var Luca della R., 1399—1482. R. var verksam i Florens, vars katedral och kyrkor han smyckade. R:s berömdaste arbeten äro hans bildframställningar i glaserad terrakotta (della-Robbiareliefer), en konst, som av R. utbildades till fulländning. Bland R:s verk märkas två sångarläktare i marmor för domkyrkan i Florens, omfattande 10 reliefer, vidare relieferna Uppståndelsen, Himmelsfärden m. fl.

Robe [råb'] el. rob, klänning; ämbetsdräkt för domare och advokater i Frankrike. — R. de chambre [dö sjan^br], natt-, morgonrock.

Roberts [råbb'etsl, F. S., earl, 1832 —1914, brittisk fältmarskalk, född i Indien. Efter militärutbildning i England återvände R. till Indien, där han utmärkte sig i flera strider mot infödingarna. Under kriget i Afganistan 1878—80 företog han en berömd marsch till undsättning av fästningen Kanda-har, vilken expedition ledde till krigets avslutning. Under boerkriget innehade R. 1900 överbefälet över de brittiska trupperna och vann storartade framgångar.

Robertsfors, industrisamhälle i ö. Västerbotten. 1,550 inv. Sågverk med hyvleri. Sulfitfabrik. Mekanisk verkstad.

Robespierre [råbespiär'], M. M. I., 1758—94, fransk revolution sman. R. var advokat till yrket och gjorde under revolutionen en snabb karriär. Han tillhörde den yttersta vänstern i konstituerande nationalförsamlingen och skaffade sig snart stort inflytande i jakobinklubben och över pöbeln i Paris. Efter att i samarbete med Danton ha besegrat det moderatare partiet (girondisterna) blev R. välfärdsutskottets ledare och igångsatte det s. k. skräckväldet (1793). Han störtade sedan sina partikamrater Danton och Hébert, vilka avrättades jämte massor av andra för R. misshagliga personer. R: s grymhet och despotism medförde dock hans eget fall 1794, dä han fängslades och avrättades.

Robin Hood [råbb' hod'], hjälten i en mängd medeltida engelska ballader. R. var typen för en ”ädel” rövare. Han berättas hava levt på Rikard Lejonhjärtas tid, var av god börd men förklarades arvlös och fredlös. Som fågelfri levde han härefter i skogarna, rövade från de rika och skänkte åt de fattiga.

Ro'binson Crusoe [sv. uttal kruse], världsberömd äventyrsroman av den engelske författaren D. Defoe.

Rob Roy [råbb råj], ”rödhårige Robert”, folklig benämning på Robert Macgregor, omkring 1660—1734, ryktbar skotsk fredlös. R. tillhörde klanen Macgregor, för vilken han 1693 blev hövding. I spetsen för en skara fribytare förde han formligt krig mot hertigen av Montrose och ställde sig vid 1715 års resning på pretendentens sida. Senare försonades han med Montrose och underkastade sig regerings-myndigheterna. R. är hjälten i en roman av Walter Scott.

Robust', kraftig, stark, grov.

Robusti [råbo'sti], se Tintoretto.

Rochdale [råtsj'dejl], stad och grevskap i v. England nära Manchester.

91,000 inv. En av Englands främsta industristäder (textilindustri). I R. öppnades år 1844 det första kooperativa handelsföretaget (Rochdalepionjä-rerna. Jfr Kooperation.

Rochcfort [råsjfå'r], stad vid floden Charentes mynning i Biscayabuk-ten, v. Frankrike. 30,000 inv. Krigs-hamn. Livlig handel.

Rochefort [råsjfå'r], Y. H., markis de R.-Luqay, 1830—1913, fransk politiker och publicist. R. var på sin tid Frankrikes kvickaste pamflettist men samtidigt den hänsynslösaste och minst tillförlitlige. Han bekämpade i flera av honom själv uppsatta tidningar det napoleonska kejsardömet. Efter dettas fall 1870 slöt sig R. till kommunen, blev senare deporterad, men rymde och återvände vid den allmänna amnestin 1880 till Paris. Som redaktör för en nyuppsatt tidning gjorde han våldsamma angrepp mot republikens ledande män. 1888 slöt han sig till Boulanger och gick f. å. i landsflykt men återvände 1895 till Paris. Under den beryktade Dreyfusproces-gen gjorde han synnerligen orättvisa

angrepp på Dreyfus och dennes vänner.

Rochefoucauld [råsjfokå'], se La Rochefoucauld.

Rochelle, se La Rochelle.

Rochester [råt'sj-]. — 1. Stad i sö. England. 40,000 inv. Handel och sjöfart. På 800-t. härjades R. upprepade gånger av danskarna. — 2. Stad i staten New York, U. S. A. 300,000 inv. Stor fabriksstad med bl. a. fabrikation av fotografiska apparater.

Rock (Rok, Ruk), jättefågel, förekommande i arabiska sagor.

Rocka, se Rockor.

Rockefeller [råk'if-], J. D., f. 1839, amerikansk miljardär, skaparen av den amerikanska oljetrusten, Standard Oil Company. R. har gjort stora donationer för vetenskapliga (universitetet i Chicago, Rockefellerinstitutet) och välgörande ändamål.

Rockefellerinstitutet [råk'if-], ett av J. D. Rockefeller i New York upprättat institut för medicinsk forskning. Se Rockefeller.

Rocke'ra, i schackspel flytta kungen två steg åt höger el. vänster och därefter ena tornet från sin liörnruta till den på andra sidan om kungen befintliga rutan. Draget benämnes rock a'd.

Rock Island [- ajleend], stad vid Mississippi, Illinois, U. S. A. 35,000 inv. Teologisk läroanstalt, Augustana College, tillhörande Augustanasyno-den.

Spjutrocka.

Rockor (Batoidei) utgöra en underavdelning av hajfiskarna. En del nä en kolossal storlek. De ha tillplattad kropp i form av en romboidal el. rund skiva, från vilken stjärten sticker ut som ett svanslikt bihang. Bottenfiskar. De leva av smärre fiskar, blötdjur och kräftdjur. R. äro delade pä sex familjer, 1)1. a. rockhajar el. säg-fiskar (Pristidte), darrockor (Torpe-dinidse), egentliga rockor (Rajidse),spjutrockor (Trygonidse), örnrockor (Myliobatidse). Åtskilliga R. finnas hos oss.

Rocky Mountains [råck'i ma'ontins], se Klippiga bergen.

Rococo, fr., se Kokoko.

Roda'n vätesyra, en organisk syra, kem. formel NCSH. Dess viktigaste salt är rodankalium. Ferrirodaniden liar starkt röd färg, varför rodansal-ter användas som reagens på ferri-salter.

Ro’da Ro’da, A. F. L., f. 1872, österrikisk författare, medarbetare i ”Simplicissimus” ocli ”Jugend”. R. liar vunnit popularitet för sina noveller, humoresker, lustspel och farser. Till svenska ha översatts Junker Marius, Svavel över Gomor-r a och Paschan ler.

Rodber’tus, J. K., 1805—75, tysk nationalekonom, företrädare för en stats-socialistisk åskådning.

Roden, se Roslagen.

Ro’derik, västgotisk konung 770—71. R. dödades i slaget vid Segouyela.

Rodin [rådäng’], A., 1840—1917, fransk bildhuggare, den störste representanten för den plastiska konsten under senare hälften av 1800-t. R: s konst är ömsom starkt realistisk, ömsom buren av en livfull, ofta visionär fantasi. Den ger uttryck åt ett levande och originellt konstnärstemperament. Till de förnämsta av R: s verk höra gruppen Borgarna i Calais, Victor Hugos monument, Balzacs staty, statyn Tänkaren, marmorgrupperna Kyssen och Evig vår.

Rodina’1, fotografiskt framkallnings-medel, bestående av paramidofenol, surt kaliummetasulfit och natriumhydrat.

RoMium, sällsynt med platina besläktad metall. Förekommer i naturen i små mängder tillsammans med platina. Kem. tecken Rh. Atomvikt 102.9.

Ro’dos, ö i s. delen av Egeiska havet, utanför Mindre Asiens sv. udde. 1,460 kvkm. 37,000 inv., % greker, resten turkar och spanjorer. R. har ett milt klimat och en yppig vegetation. Tillhör sedan 1911 Italien. Den vid öns nordspets belägna staden R. var under forntiden och medeltiden en livlig handelsstad och ett viktigt kulturcentrum men är nu obetydlig (14,000 inv.). — På R. fanns under forntiden en kolossalbild av solguden Helios, benämnd ”kolossen på R”. och räknad som ett av världens sju underverk.

Rodri’p:uez, ö i ögruppen Maskare-nerna i Indiska oceanen, ö. om Madagaskar, 110 kvkm., 7,000 inv. Brittisk besittning. Bördig men föga odlad. Ris, majs, socker, bomull, vanilj. Boskapsskötsel. Fiske, över R. går en telegrafkabel från Sydafrika till Australien.

Roederer [rödrä’rl, champagne, uppkallad efter den franska firman Louis Roederer i Reims.

Rogaland fylke, norskt fylke, omfattande sv. hörnet av Norge. 9,135 kvkm.

171,000 inv., därav 71,000 i fylkets städer: Sogndal, Egersund, Sandnäs, Stavanger (residensstad) och Hauge-sund.

Rohan [råang’]. — 1. H. de R., hertig av R., 1579—1638, fransk general och militärskriftställare. R. blev hu-genotternas förnämste ledare under deras strider för politisk självständighet men tvangs slutligen att uppge motståndet mot Ludvig XIII (1629). Senare deltog R. i Trettioåriga kriget och blev dödligt sårad i slaget vid Rheinfelden. — 2. E., prins av R.-Gué-ménée, 1734—1803, fransk kardinal, ryktbar som en av huvudpersonerna i den s. k. halsbandsprocessen*.

Rohrbach [rå’r-], P., f. 1869, tysk teolog och politisk författare. I talrika böcker, bland vilka märkas Der deutsche Gedanke in der We 11, har R. företrätt imperialistiska strävanden på ett jämförelsevis hänsynslöst sätt.

Roi [råa*], fr., konung.

Rojalism, konungskhet, tillgivenhet för konungen el. konungadömet. — R o j a 1 i s t’, anhängare av konungen el. det kungliga partiet. — R o j a 1 i s’-t i s k, konungskt sinnad.

Rokifno-träsken, benämning på en lågländ, sumpig trakt omkring floden Pripet, v. Ryssland.

Rokoko’, en konststil, som utgående från Frankrike var förhärskande under början och mitten av 1700-t. R. har även benämnts Ludvig XV :s stil. Stilen, som bäst studeras i tidens rumsinredning, utmärkes av svängda och oregelbundet snirklade former och ger ett intryck av lätt elegans och graciös nyckfullhet. Rummen inredas ofta i vitt och guld. R: s färgskala omfattar för övrigt pärlgrått, mattgrönt, violett, blekt rosa, teros-gult och mattblått.

Kinesiska tapeter och kinesiskt och orientaliskt porslin användas med förkärlek. Exempel på en typisk rokokobyggnad är det svenska lustslottet Kina i Drottningholms park. Stilarten framträdde även i tidens målarkonst, musik och diktkonst och karakteriseras här av en dragning åt det idylliska. Herdelivet symboliserade för R:s målning och litteratur ett oskuldens och fridens idealtillstånd. I sina bästa ögonblick ger R. en graciöst drömlik stämning; ibland slår dook R. över i en oäkta och sökt oskuldsfull sentimentalitet. Jfr Bil. Byggnadsstilar II och Möbelstilar I.

Ro’lan<lssag:an, gammal fransk saga i den karolingiska sagokretsen, knuten till hjälten Roland, den ypperste av Karl den stores paladiner. Sagan utgör ämnet för flera fornfranska hjältedikter, av vilka den äldsta och mest berömda är La chanson de Roland (Rolandssången), sannolikt härrörande från andra hälften av 1000-talet I denna omtalas, huru Karl den store drager hemåt efter ett härnadståg mot saracenerna i Spanien. Härens tåg skall skyddas av en fåtalig efter-trupp, över vilken Roland för befälet. Förrådd av sin styvfader, Ganelon, överfalles Roland av en väldig saracen-här i Pyrenéerna. Rolands vapenbroder, Olivier, bönfaller förgäves Roland att med sitt horn (olifant) tillkalla Karl, som med förtrupperna redan befinner sig i Frankrike. I den väldiga drabbningen strida Roland och hans vapenbröder med övermänsklig tapperhet mot övermakten. Först då allt hopp är ute och han själv döende, blåser Roland i sitt horn, sedan han förgäves sökt krossa sitt svärd Durandal, för att det ej må falla i hedningarnas händer. Karl anländer slutligen och tager en grym hämnd. R. vann en ofantlig popularitet och efterbildning-ar finnas i så gott som alla europeiska länders litteratur.

Ro’landsstod, kolossalstod av riddare i rustning och med draget svärd, vilken särskilt i nordtyska städer brukar vara uppställd på torget som symbol av stadens fri- och rättigheter. R. voro från början av trä men utfördes sedermera av sten. De anses ursprungligen föreställa sagohjälten Roland.

Rolandssången, se Rolandssagan.

Rolf, se Gånge-Rolf.

Rolf Krake, dansk sagokonung i Kejre, prisad för sin tapperhet och sitt ädelmod. R. omgav sig med tolv bärsärkar. På anstiftan av sin syster Skuld blev R. dödad. R. härskade troligen under förra delen av 500-t.

e. Kr.

Roll, uppteckning av allt en skådespelare har att säga i en teaterpjäs; den person, en skådespelare har att framställa; ett för tillfället antaget uppträdande.

Rolland [rålang’], Romain, f. 1866, fransk författare. R. har bland annat varit verksam som lärare i musikhistoria vid Sorbonne. R: s entusiastiska musikintresse är det förhärskande draget i hans liv och diktning. Musikerromanen J e a n-C hristophe, ett seriearbete i tio band, är R:s huvudverk, varigenom han blivit världsbekant. Ehuru svagt och osammanhäng-ande till kompositionen och ojämnt i utförandet äger detta arbete ypperliga partier, burna av ideellt patos parat med kvickt iakttagande satir. R. har även skrivit en serie livfulla konst-närskarakteristiker över Beethoven, Michelangelo, Tolstoj m. fl. Under

världskriget skrev R. från Genéve en del essayer (Ovan stridsvimlet), vilka företrädde en humanitär ståndpunkt och delvis opponerade mot den uppjagade patriotismen hos de krigförande. R. erhöll 1915 det Nobelska litteraturpriset.

Rom. — 1. Ett slags brännvin, som framställes av rörsockermelass medelst destillation. R. tillverkas huvudsakligen i Västindien. — 2. Ägg hos fiskar och en del andra vattendjur.

Rom (it. Roma), Italiens huvudstad, belägen vid floden Tiber. Med R. avses ofta det forna Romerska riket*, stundom påvedömet, vars säte II. är. R. är rikare på fornminnen än någon annan stad på jorden. Främst märkas Forum Romanum med ett flertal tempelruiner, vidare de storslagna ruinerna av Colosseum, talrika triumfbågar och termerna. På högra stranden av Tibern ligga Vatikanen, påvens residens, och S: t Peterskyrkan, kristenhetens största kyrka. Under kejsar Augustus torde Roms invånarantal ha uppgått till inemot 1% milj., vid medeltidens slut blott till 20,000, för närvarande är folkmängden 690,000. — Gamla Rom var centrum för det romerska

världsväldet. Det var beläget i Latium, på ungefär samma plats som det moderna R. Staden var byggd på flera kullar: på v. Tibernstranden J a n i c u l u s, på ö. stranden Aven-tinus, P a l a t i n u s, Capitolium, P i n c i u s, Q u i r i n a l i s, Vimina-lis Cälius samt Esquilinus. Ursprungligen var R. omgivet av en ståtligt anlagd mur, men i och med befolkningens tillväxt vidgade sig staden utanför murén, som på en del ställen helt och hållet överbyggdes. I R. fun-nos tidigt storartade broar samt vatten- och avloppsledningar. På kullen Palatinus lågo R: s äldsta helgedomar och mot republikens slut var detta berg den elegantaste stadsdelen, där senare kejsarpalatsen uppfördes. Palatinus omgavs av två större dalsänkor. I den ena låg den väldiga kapplöp-ningsbanan Circus maximus, i den andra låg R: s äldsta torg och offentliga samlingsplats, Forum (mag-num el. romanum). Vid Tibern låg n. om Capitolium det väldiga Marsfältet med det sköna kupoltemplet Pantheon. Av övriga ryktbara byggnader må nämnas det väldiga Colosseum (färdigt 80 e. Kr.), T r a j a n u s-kolonnen, M a r c u s A u-reliu s-kolonnen. H a d r i an u smausoleet samt det ståtliga badhuset Caracallatermerna, vilket låg strax invid Via A p p i a, den berömdaste av de breda vägar, som från R. strålade ut över Italien. — Angående R:s äldre historia se Romerska rikqt,Romagna [råman’ja], italienskt landskap s. om floden Pos nedre lopp.

Ro’man, J. H., 1694—1758, tonsättare. R. har kallats den ”svenska musikens fader”. Han var en utmärkt violinvirtuos ocli verkade som dirigent och lärare i Stockholm. Hans tonsättningar äro nu föga kända.

Roma’n, större prosaskildring med berättande innehåll, vanligen utgörande en tids- el. karaktärsskildring, men för övrigt med stor frihet i ämnesvalet. Sin moderna form började R. antaga i England kring 1700-t: s början (Defoe, Ricliardson, Fielding) och utvecklades därefter i de olika ländernas litteratur. Med avseende på tekniken skiljer man mellan den objektiva R., den vanligaste formen, och jagromanen, av vilken brev-ro m a n e n, som med förkärlek användes av 1700-talsförfattarna, är en avart. R. kan vidare vara realistiskt el. idealistiskt betonad. Även kan man särskilja sederomanen, karaktärsro manen och intrigromanen m. fl. arter.

Romancsk’, romanartad; överdrivet svärmisk, äventyrlig, falskt idealistisk.

Roma’ni, ett av zigenarnas namn på sig själva och särskilt beteckning på deras språk.

Romanise’ra, göra romansk.

Romanism, romersk-katolska kyrkans lära; påviska grundsatser; romansk stil; romansk språkegendomlighet. — Romanist’, person, som studerar romersk rätt el. romanska språk.

Romia’nov, rysk dynasti, härstammande från en gammal bojarsläkt. Huset R. uppsteg 1613 på Rysslands tron. 1730 utdog ätten på manssidan med tsar Peter II. Kejsarinnan Elisabet, Peter den stores dotter, som innehade tronen 1741—62, var den sista R. i rakt nedstigande led. Släktnamnet behölls emellertid även av senare ryska härskare.

Romans’. — En episk-lyrisk dikt av romantisk karaktär. En dikt av detta slag benämnes även ballad. — 2. Mus., en dramatiskt lyrisk komposition, särskilt musik till en R. 1.

Roma’nsk, hörande till de romanska språken el. folken; härrörande från det forna latinska folkspråket. Jfr även Romansk stil.

Roma’nsk stil även kallad rund-b å g s s t i 1, den konstnärliga stilart, som var förhärskande under den tidigare medeltiden (900—1200-t.). R. gjorde sig huvudsakligast gällande på den kyrkliga arkitekturens område. Typiskt för R. är den rikliga användningen av rundbågen även vid utförandet av dörrar, fönster och friser. Som stöd ’ användes kolonner och pe-

lare. Vid dekorering av det inre användes målningar i starka färger. R. har, särskilt i sitt tidigare skede, en värdig men ofta dyster karaktär. Se vidare Bildhuggarkonst och Byggnadskonst och Bil. Byggnadsstilar II.

Romanti’k, en åskådning, som särskilt betonar det känslomässiga gentemot det förståndsmässiga. Romantiska åskådningar härskade till stor del under den äldre medeltiden. Rid-darväsendet uppbars i någon mån av R. Även på den andliga odlingens område skattade man mera åt känsla och fantasi än åt förnuft och logik. Renässansen införde här klarare linjer. Under och efter napoleonkrigen framträdde i europeisk kultur en riktning, som man

kallat nyromantiken* och som på liknande sätt karakteriserades av känslotänkande. Även efter världskriget tycks i någon mån liknande åskådningssätt ha fått ökad utbredning.

Roman’tiker, anhängare av den romantiska skolan.

Romantise’ra, hänge sig åt romantiska föreställningar.

Roman’tisk, överensstämmande med medeltidens romantik el. riddarväsen; överdrivet känslofull, svärmisk, överspänd; underbar, hemlighetsfull, äventyrlig.

Romanäs, sanatorium vid sjön Sömmen nära Tranås, n. Småland.

Romarb revet är möjligen skrivet under Pauli tredje missionsresa omkring 59 e. Kr. R. ingår i Nya Testamentet.

Romb, en liksidig parallellogram. En rätvinklig R. benämnes kvadrat.

Rom’bakfjorden, innersta delen av Ofotenfjorden. Mellanriksbanan Luleå-Narvik följer fjordens södra strand.

Rom’biska systemet, se Kristall.

Romboe’der, se Polyeder.

Romdahl, A. L., f. 1880, svensk konstforskare och museiman. R. har författat flera konsthistoriska arbeten (Ur porträtt måleriets historia, Gammal konst) och tillsammans med J. Roosval utgivit Svensk konsthistoria.

Romeleåsen, bergsträckning (urbergs-horst) i sv. Skåne. Högsta toppen, Romele klint, når 186 m. ö. h.

Ro’mpo och Ju’lia, huvudpersonerna i Shakespeares berömda tragedi med samma namn. Romeo och Julia tillhöra två mot varandra fientliga adelsfamiljer i Verona. ’ De hysa en passionerad kärlek för varandra och drivas bägge till följd av olyckliga omständigheter i döden. Deras historia har musikaliskt behandlats bland annat i en opera av Gounod.

Romerike, benämning på trakten närmast s. om Mjösen, s. Norge, till stor del upptagen av sand- och grushedar. Romerska priset (Rompriset), sedan 1793 av franska staten årligen utdelade pris i historie- ocli landskapsmålning, skulptur, arkitektur, kopparstick, medaljgravyr och musik. Stora priset utgöres av ett stipendium för fyra års vistelse i Rom, lilla priset av en guldmedalj. Sedan 1874 utdelas även vid Paris-salongen ett pris för tre ärs studievistelse i Rom.

Romerska riket omfattade ursprungligen föga mer än den latinska staden Rom. Rom grundlädes enligt sägnen år 753 f. Kr. av Romulus och Remus från staden Alba Longa i Latium. Det var från början ett konungarike (till 509 f. Kr.). Sju konungar skola ha härskat i R. under denna period, den förste var Romulus, den siste Tarqui-nius Superbus, vilken måste gä i landsflykt. R. härskade vid denna tid över s. Etrurien och en stor del av Latium. 509—31 f. Kr. var R. republik. Under denna tid började R. utbreda sitt välde över hela Italien (samnitkrigen 343—341, 32G—304, 298— 290), som år 265 var fullständigt underkuvat. R. var nu en stormakt, jämbördig med Egypten och Kartago. Tävlan mellan R. och Kartago avgjordes genom de tre puniska* krigen (264—241, 218—201, 149—146). Resultatet var skapandet av flera romerska provinser (Sicilien, Korsika, Spanien samt Afrika). Macedonien blev romersk provins 146 och s. å. underkuvades Grekland fullständigt och kallades som romersk provins Achaia. Cisalpinska Gallien erövrades även, och 129 grundades provinsen Asia. R. var nu världens mäktigaste stat. Sociala missförhållanden funnos dock, vilka gåvo anledning till partistrider, utmynnande i inbördeskrig. Efter det s. k. bundsförvantskriget 90—88 fingo de italiska bundsförvanterna romersk medborgarrätt. Därefter vidtog kampen mellan Marius och Sulla, vilken slutade med Sullas seger. Sulla intog Rom 82 och härskade som diktator 81—79. Efter lians död kom Pompejus till makten tillsammans mod Crassus, och år 60 ingingo dessa tillsammans med den segrande fältherren Julius Caesar ett förbund, det s. k. första triumviratet. Emellertid uppstodo strider mellan Caesar och Pompojus om makten. Cfesar besegrade slutligen Pompejus vid Parsalos år 48 och styrde R. som diktator med titeln impe-rator till 44, då han mördades av det republikanska partiet i Rom. Cfesars adoptivson Octavianus slöt år 43 ett triumvirat med Antonius och Lepidus. Don slutliga striden om makten stod mellan Ootavianus och Antonius. Antonius förband sig mod Egyptens

berömda drottning, Kloopatra, men bägge besegrades av Octavianus vid Ak-

tion år 31. Egypten kom därmed under R. Octavianus var nu ensam världens herre och därmed det romerska kejsardömet grundat (31 f. Kr.—476 e. Kr.). Octavianus kallades hädanefter Augustus. Till det yttre bibehöll han de republikanska formerna men samlade i egen hand alla de högsta ämbetsbefogenheterna. Under de följande kejsarna gick emellertid utvecklingen mot den fullständiga monarkin. Samtidigt började förfallet göra sig märkbart inom romarriket. Kejsar Diocletianus genomförde en kraftig reorganisation av riket (285). Ändringarna i statsförvaltningen fortsattes av Konstantin den store (ensam kejsare 324—337), som gjorde kristendomen till statsreligion och förläde re-geringssätet till Bysantium, efter honom benämnt Konstantinopel. På 300-talet började den stora germanska folkvandringen, som bidrog till det förfallna romarrikets upplösning. Efter kejsar Teodosius’ död 395 åtskildes för alltid R: s båda hälfter: Väst-romerska och östromerska el. Bysantinska riket. Angående det senares historia se östromerska riket. — Västromerska riket (395—476) omfattade utom Italien v. Illyrien, Afrika, Gallien, Britannien och Spanien. Milano var till en början huvudstaden, senare Ravenna (från 403). Ständiga strider utkämpades mot germanerna. Alarik i spetsen för västgöterna stormade Rom 410. 407 förlorades Britannien, senare erövrades Gallien av goter och franker, Spanien och Afrika av vandaler. 451 blevo de framträngande hunnerna under Attila besegrade vid Katalauniska fälten av franker och västgöter under befäl av den romerske fältherren Aetius. 455 skövlades Rom av vandalerna. Därefter togo västgöterna styret i riket och till- och avsatte kejsare efter behag. Den siste kejsaren, Romulus Augustus, avsattes 476 av Odovakar, som antog konungatitel. — Se vidare Italiens historia.

Romerska siffror, se Siffror.

Romersk-katolska kyrkan. Redan tidigt gjorde Roms biskop anspråk pä en särställning framför andra biskopar. Småningom uppstod en rivalitet mellan den romerske påven och patriarken i Konstantinopel. Den västerländska kyrkan anslöt sig så småningom till påven. Bland de för päve-dömets utveckling under äldre tider most verksamma påvarna märkas Leo I, 440—61. och Gregorius I, 590—604. För kyrkolärans utformning var kyrkofadern Augustinus av grundläggande betydelse. Så småningom utvecklades en fast or ca ni serad kyrka under påvens överhöghet. Prästerskapet blev noggrant organiserat i över- och un-derordnade grader och erhöll genom bikten ett fast grepp på församlingsmedlemmarna. Prästerskapets särställning markerades särskilt genom celibat, förbud mot giftermål. Gudstjänsten utvecklades i magisk riktning. Den utsirades med dekorativa kult-handlingar, mässor etc; allt försiggick på latin. Nattvardsläran karakteriserades av antagandet, att brödet och vinet verkligen äro Kristi lekamen och blod i fysiskt avseende och ej blott utgöra symboler. Helgondyrkan blev även ett för R. karakteristiskt element. Bland de drag, som skarpast belysa påvarnas anspråk på överhöghet på det andliga området, märkes avlatsinstitutionen. Påvarna gjorde anspråk på att genom ombud kunna sälja syndernas förlåtelse även i en kommande värld. Jfr Avlat. Dessutom märkes dogmen om påvens ofelbarhet, som antogs 1870, samt de av påvarna utfärdade index över förbjudna böcker. Den katolska kyrkoläran erhöll så småningom en juridiskt skarpsinnig och sammanhängande formulering. Även på det världsliga området framträdde påvedömets maktlystnad. Som vapen användes framförallt bannlysning, utstötande ur kyrkan. Det hårda förmynderskapet pä det andliga och världsliga området medförde så småningom slitningar, först på det politiska området (jfr Investiturstriden), sedermera även pä det andliga området (jfr Protestantismen). Under renässanstiden råkade påvedömet alltmer i förfall. Det religiösa intresset slappnade, och päve-dömets innehavare voro i allmänhet njutningslystna maktmänniskor. Senare inträdde genom motreformationen en uppryckning, över de latinska folken lyckades R. till en viss grad bibehålla sitt inflytande, medan de germanska folken i allmänhet anslöto sig till de protestantiska kyrkorna. Även på senare tid ha emellertid skarpa slitningar förekommit, särskilt vid statskyrkans avskaffande i Frankrike. Dessutom märkes den tyska kulturkampen på 1880-t., den nu pågående kulturkampen i Mexico etc. För närvarande räknar R. i Europa omkring 190 milj. anhängare, i Amerika omkring 70 milj. Härtill komma anhängare i andra världsdelar. Sammanlagt torde R. omfatta 270 milj. människor.

Romersk konung, under medeltiden namn på den, som valts till tysk konung, el. dennes samregent. Benämningen kom i bruk efter uppkomsten av ”Heliga romerska riket av tyska nationen” (962).

Romersk rätt, det rättssystem, som utvecklades i det gamla romerska riket. Den romerska rätten har varit

av oerhörd betydelse för den kulturella utvecklingen i Europa.

Romerskt bad, ett varmluftsbad, som använts sedan antiken. 1 Kom fanns för R. storartade badinrättningar, s. k. termer.

Romney [råm’ni], G., 1734—1802, engelsk porträttmålare. R. har med förkärlek målat den unga engelska kvinnotypen, vars ideal han fann i den bekanta lady Hamilton. Bland hans bästa målningar märkas förutom de av lady Hamilton, Lady Arabella Ward, Walter Tempest samt ett självporträtt.

Rom-priset, se Romerska priset.

Romsdalen, en för sin storslagna natur berömd västnorsk fjälldal, som leder från Romsdalsfjorden upp emot Dovre.

Romsdals amt, se Möre fylke.

Romsdals fjord, fjord i s. Nordan-fjällska Norge.

Ro’muIus, enligt traditionen Roms grundläggare och förste konung, vilken skall ha regerat från 753 till 715

f. Kr. Sägnen berättar, huru R. och hans tvillingbroder Remus, sonsöner till konung Numitor i Alba longa, utsattes av inkräktaren Amulius. Barnen påträffades av en varginna, som gav dem di, och upptogos sedan av herdar. Senare dödade ynglingarna Amulius och grundade staden Rom, över vilken R. blev ensam härskare, sedan han dödat Remus. R. ordnade samhället och lät röva sabinskor till hustrur åt sina män. Vid en mönstring pä Marsfältet skall han under ett oväder ha upptagits till himmelen. Han dyrkades sedan under namnet Quirinus.

Rond, rund, kringvandring.

Rondane, fjällparti s. om Dovre, Norge. Når 2,165 m. ö. h.

Ron’do, it., mus., musikform med ofta återkommande huvudtema, vanligen av munter karaktär.

Ronneby, stad nära Ronnebyåns utlopp i östersiön, s. Blekinge. 3,500 inv. En av Sveriges mest besökta brunnsorter. Kockums emaljverk, tillverkning av emaljerade plåtkärl.

Ronnebyån, vattendrag i Sydsverige. Upprinner i Småland, genomflyter sjön Rottnen, flyter i s. riktning genom Blekinge, utfaller i östersjön. Längd 110 km.

Ron sar d [rångsa’r], Pierre de, 1524— 85, fransk skald. R. blev chef för den vittra skola, som benämnes Plejaden, och som satte som sin huvuduppgift att reformera den franska diktningen, i det den bröt med medeltidslitteraturen. Plejaden uppställde de klassiska författarna som föredöme och sökte rikta det franska språket med nya och rikare ordbildningar, tagna från antikens språk, fornfranskan och dialekterna. R., som utövade ett stort inflytande på samtiden, sökte i sin diktning förverkliga dessa strävanden. Han skrev ett stort, dock ofullbordat epos, La Franciade, samt ett flertal elegier, sonetter, oden, visor.

Roon [rån], A. T. E. von, 1803—79, preussisk generalfältmarskalk. I egenskap av krigs- ocli sjöminister ledde R. med utomordentlig förmåga nydaningen av den preussiska armén pä 1860-1.

Roos. — 1. Matilda L. R., 1852—190&, svensk författarinna. R. har skrivit underhållande skildringar ur medelklassens liv (Familjen V e r 1 e) samt barnberättelser. Hennes senare alstring är starkt religiöst betonad.

— 2. Anna Maria R., f. 1862, författarinna. Förutom sagor och visor för barn har R. skrivit poetiska berättelser (österländska noveller).

Roos, G. W. A., f. 1859, landshövding i Gotlands län. R. var konsultativt statsråd 1906—09.

Roosevelt [ro’svelt], Theodore, 1858 —1919, nordamerikansk statsman. 1897 utnämndes R. till understatssekreterare i marinministeriet och nedlade som sådan ett omfattande arbete på flottans modernisering. Vid utbrottet av spansk-amerikanska kriget 1898 uppsatte R. ett sedermera ofantligt populärt frivilligt

kavalleriregemente (”rough riders”), vars överste R. blev. 1898 valdes R. till staten New Yorks guvernör. 1900 uppsattes R. som det republikanska partiets vice-presidents-kandidat och blev även vald. Då presidenten Mac <Kinley 1901 mördades, efterträdde R. honom som Förenta staternas president, vilken post han innehade till 1909. R:s strävanden som president gingo framför allt ut på att bekämpa den partipolitiska korruptionen samt att reglera trustvä-sendets missförhållanden. Han understödde vidare byggandet av Panama-kanalen och kolonisationsarbeten. Till stor del tack vare R:s ingripande åvägabragtes freden mellan Ryssland och Japan 1905. År 1912 sökte R. såsom det ur det republikanska partiet utbrutna progressistiska partiets kandidat att ånyo bli vald till president men besegrades av demokraten Wilson. 1906 erhöll R. det Nobelska fredspriset. Under världskriget bekämpade emellertid R. häftigt den tyska politiken och uttalade sig kraftigt för Förenta staternas väpnade ingripande.

Roosval, J., f. 1879, svensk konstförfattare, professor i konsthistoria vid Stockholms högskola. R. har särskilt intresserat sig för svensk kyrklig konst. Tillsammans med A. Romdahl har R. utgivit Svensk konsthistoria.

Root [rot], E., f. 1845, nordamerikansk jurist, krigsminister 1899—1904,

utrikesminister 1905—09. R. har särskilt verkat för ordnandet av internationella tvistigheter genom skiljedom. Han erhöll det Nobelska fredspriset för år 1912.

Rops, F. J. V., 1845—98, belgisk et-sare och målare, sedan 1875 bosatt i Paris. R. är mest känd som etsare. Hans stil är starkt personlig och ut-märkes av hemsk, stundom djävulsk fantasi och raffinerad brutalitet (S. Antonius’ frestelse, Absint-drickerskan, Offret).

Roquefortost [råkfå’r-], en stark dessertost, beredd av fårmjölk, härstammande från byn Roquefort i franska provinsen Guienne.

Ros. — 1. Benämning på tre sjukdomar, vilka ej ha med varandra att göra. R. i egentlig mening orsakas av bakterier, vilka intränga i sårigheter i huden. Härifrån utbreda sig sedan en kraftig svullnad och rodnad. Sjukdomen åtföljes oftast av hög feber. Den varar 8—10 dagar. Ibland uppstå varhärdar i det inflammerade området. Dödligheten anslås till 10 %. Sjukdomen behandlas med omslag och penslingar av antiseptiska medel. Jfr Bältros och Knölros. — 2. Se Rosor.

Rosa, rosenfärgad.

Ro’sa, S., 1615—73, italiensk målare, skald och musiker. R. vann mest berömmelse som målare. Med förkärlek framställde han vildmarksnaturen i uppror, och hans landskapsbilder kännetecknas av romantisk stämningsrikedom och effektfull färgsammansättning. I sin uppfattning av naturscenerierna var R. 1800-talsromanti-kens föregångsman.

Rosa’ceae, rosblommiga, växtfamilj, som omfattar arter, vilka äro träd, buskar el. fleråriga örter. De flesta arterna förekomma i n. tempererade zonen. De ha dubbelt, regelbundet, femtaligt hylle. Ståndarna äro många, fria och kransställda. Blomaxeln är ibland plattad med den mellersta delen kägelformigt upphöjd (hallon), ibland svagt urholkad (Spirrea) el. djupt urholkad, skål- el. flaskformig (körsbär). Stundom finnes skenfrukt; den äkta frukten är vanligen en nöt. Till R. höra bland annat äpple, päron, oxel, hagtorn, slån, plommon, körsbär, Iiägg, spirea, daggkåpa, smultron, hallon, björnbär, rosor och nyponbusken.

Rosar’io, stad vid floden Paranå, ö. Argentina. 234,000 inv. Livlig hamnstad, export av lantbruksprodukter. Livsmedelsindustri.

Rosblommigra växter, se Rosacese.

Rosebery, se Primrose.

Ro’seg;g;er, Peter, 1843—1918, österrikisk författare, har framför allt livfullt skildrat den österrikiska alpbefolkningens liv (S k o g v a k t a r p o j-karna, Höglandsberättel-s e r).

Rosen. — 1. Georg von R., 1843—1923, målare, direktör för Konstakademin 1880—87 ocli 1893—99. R. har

framför allt verkat som historie- och porträttmålare. Med stor träffsäkerhet har han fångat den historiska tidsstämningen och hans karaktärsanalys är sällsynt skarp. Av R: s många arbeten må nämnas Erik XIV, etsningen Ture Jönsson återvänder från riksmötet i Västerås, A. E. Nordenskiöld i polarisen, självporträtt, Karl XV och Sfinxen. — 2. Erik K. G. B. v. R., f. 1879, etnograf, som företagit forskningsresor i Afrika, där han studerat träskfolket. R. har även företagit resor i Sydamerika, där han framför allt studerat indianstammar i Argentina och Bolivia.

Rosén, E. J. G., f. 187G, huvudredaktör för Västerbottens-Kuriren, Umeå, medlem av första kammaren sedan 1912. 1926 blev R. försvarsminister.

Rosendal, kungligt lustslott inom Stockholms stads område, på s. Djurgården. Sedan 1913 Bernadottemuseum.

Rosengång, ett slags allmogevävnad, väves vanligen med 4 skaft.

Rosenius. — 1. K. O. R., 1816—68, svensk lekmannapredikant, som haft stort inflytande. R. var en av Evangeliska fosterlandsstiftelsens grundare. R. blev den ledande personligheten i en väckelserörelse, som under senare hälften av 1800-t. gick fram över Sverige. Hans verksamhet fortsattes efter hans död av bl. a. P. P. Waldenström.

— 2. J. A. M. P. R., f. 1865, läkare, författare. R. har särskilt gjort sig känd som skildrare av växt- och djurliv (Min jakt med kamera).

Rosenkam, se Hönsraser.

Rosenkrans, radband, ett snöre med uppträdda kulor el. pärlor, avsedda att brukas vid räknandet av ett föreskrivet antal böner, användes av romerska katoliker, muhammedaner och bud-dister.

Rosenkreutzare [-kröjt’s-], ett hemligt sällskap från början av 1600-t. På 1700-t. fanns även liknande sällskap, vilka grädde i förbindelse med frimurarna.

Rosenolja erhålles av en del rosenarters blomblad genom destillation med vatten. Den användes till parfym och framställes i stor utsträckning i Bulgarien, i södra Frankrike, i Egypten och på flera andra ställen.

Roséns bröstdroppar, en sprithaltig lösning, som innehåller 2 % opium. Man ger 20—50 droppar mot hosta. R. erhålles endast på läkarrecept.

Rpsenstock, se Hjortdjur.

Rosenvatten, ett vattenextrakt pä rosor, framför allt på damascenros, vilket användes som parfym.

Ro’ses legering:, en lättsmält legering (smältpunkt 95°), som består av tenn (25 %), bly (25 %) och vismut (50%).

Rosette [råsätt’]. — 1. Nilens västra mynningsarm. — 2. Stad, belägen vid R. 1. 14,000* inv., araber. R. var under medeltiden en stor handelsstad; ännu på 1700-t. Egyptens viktigaste hamnstad. År 1798 hittades i närheten av R. en stor basaltsten med inskriptioner på tre språk, den s. k. Rosettestenen, vilken möjliggjorde tolkningen av hieroglyferna. Rosettestenen förvaras nu i British museum. Jfr Cham-pollion.

Rosettestenen, se Rosette och Cham-pollion.

Rosettfönster, Hjulfönster*.

Rosfeber, se Ros.

Rosinan’te, namn på Don Quijotes ridhäst; skämtsam benämning på usel häst, ”skinkmärr”.

Roskarlen (Morinella interpres), fågel, hörande till vadarnas ordning (Grallatores). Lever vid havsstränder över nästan hela jorden. Hos oss finnes den längs hela kusten.

Roskilde [rå’skille], hamnstad pä n. Sjagland. 13,000 inv. Vacker katedral med konungagravar. R. var sedan 900-t. och fram till 1443 Danmarks huvudstad men gick sedermera starkt tillbaka. I R. slöts 1658 en för Sverige

gynnsam fred, genom vilken Sverige erhöll Skåne, Halland, Blekinge, Bohuslän och Trondlijems län samt öarna Ven och Bornholm.

Roslagen, den till Stockholms län hörande delen av Uppland.

Roslagsskuta, ett framför allt i Roslagen ofta använt mindre segelfartyg med en mast, bomsegel och fock. R. är odäckad el. halvdäckad. Se även Rospigg.

Roslin, Alexander, 1718—93, svensk porträttmålare. R. vann stor berömmelse i Paris, dit han 1752 anlände efter studier i Italien och där han vistades under större delen av sitt liv. 1774 gjorde han ett besök i hemlandet och utförde under detta ett flertal porträtt av den svenska kungafamiljen. F. å. kallades han av kejsarinnan Katarina till Petersburg, där han under två års tid målade ett antal utmärkta porträtt. Därefter återvände han över Warschau och Wien till Paris. R. är en typisk rokokomålare och en av sin tids mest uppburna porträttörer. I sina bästa arbeten (ex. målaren P é r i n m. fl.) ger R. prov på en god karak-teriseringskonst.

Rosmari’n (Rosmarinus officinalis) tillhör de läppblomstrigas familj (La-biatpa) inom ordningen Tubiflorfes Växten härstammar från Medelhavsområdet och är ofta odlad. Bladen användas i medicinen.

Rosor (Rosa), buskskläkte, hörande till rosenfamiljen. Vild förekommer törnrosen (R. gallica) i vårt land. Flera arter, varieteter el. hybrider odlas som prydnadsväxter. Hit höra pim-pinellros (R. pimpinellifolia), som har vita blommor, kanelros (R. cinnamo-mea), som har röda blommor, kapu-cinros (R. lutea), som har gula el. gulröda blommor, damascenros (R. damascena), som infördes från österlandet under korstågen och som har röda el. vita blommor, av vilka bere-des rosenolja, teros (R. fragrans), som finnes i olika färger och som har svag tedoft, provinsros, klangros, centifolia-ros m. fl. Dessutom märkas korsningar mellan dessa typer.

Rosornas krig el. krigen mellan Röda och Vita rosen. Se Englands historia.

Rospigg, en i dagligt tal använd benämning på invånarna i Roslagen. R. användes även som benämning på ro-siagsskutorna.

Ross [rås], R., f. 1857, engelsk läkare, vars arbeten rörande malaria och dess överförande genom myggor lagt grunden till denna sjukdoms bekämpande enligt nutida metoder. R. erhöll Nobelpris i medicin 1902.

Rossetfi, G. Ch. D., 1828—82, engelsk målare och skald. R. var en av det ”prerafaelitiska brödraskapets” stiftare men övergav senare prerafae-liternas grupp för att följa sitt eget intensiva konstnärstemperament. Såväl i sina målningar, ofta med Dante-motiv (Beata Beatrix, Dantes dröm), som i sin diktning (poemet The blessed damozel, Ballads and sonnets) röjer R. en romantisk, starkt mystisk läggning med samtidigt sensuellt materialistisk betoning.

Rossi’ni, G. A., 1792—1868, italiensk operakompositör. R:s operor utmärka sig för en viss melodirikedom. Till hans mest kända verk höra Barberar e n i Sevilla och Vilhelm Te 1 1.

Rossläder tillverkas av bakre delen på hästhudar och användes, särskilt förr, till ovanläder.

Rost. — 1. R., som bildas när järn, kiser m. m. äro utsatta för fuktig luft, är ett järnoxidhydrat av brun (rostbrun) färg. — 2. En sjukdom, som drabbar många växter och orsakas av parasitsvampar, tillhörande ordningen Rostsvampar (Uredinese). Svåra härjningar på gräs orsakas av flera arter av rost-svampsläktet Puccinia. Svartrosten (P. graminis) angriper alla vära sädesslag. Ett av svampens utvecklingsstadier lever på berberisbuskens blad. Om berberisbuskarna utrotas,

avskäres svampens utvecklingscykel, och svartrosten skulle därigenom kunna utrotas. Den skada, svartrosten är 1889 orsakade vårt land, har beräknats till omkring 15 milj. kr. Gulrosten el. veterosten (P. glumarum) skadar vete. Andra rostsvampar härja bönor, rosor, frukt- och barrträd m. fl.

Rostand [råstang’], Edmond, 1868— 1918, fransk dramatiker och skald. Under en tid, då naturalismen var allenahärskande inom den franska litteraturen framträdde R. med sin av fantasi, romantik och poesi fyllda C y-rano de Bergera c, en versifierad komedi, vars kvickhet och charm tog den franska publiken med storm. Stor

framgång hade även örnungen, som var skriven för Sarah Bernliardt. R. har ibland kanske väl mycket skattat åt en deklamatorisk och frasgrann patriotism.

Rostbiff, ländpartiet av oxen, halv-stekt el. rostat (på engelskt sätt).

Röstning, upphettning av malmer under fullt lufttillträde. Sålunda fram-ställes t. ex. svaveldioxid genom R. av vissa svavelhaltiga malmer. Vidare rostas t. ex. järnmalmer, innan de uppsättas på masugnen, för att avlägsna förefintligt svavel. Jfr Klorerande R.

Ros'tock, stad i Mecklenburg-Scliwe-rin, n. Tyskland, vid floden Warnow, nära östersjön. 68,000 inv. Viktig handelsstad. Uthamn är Warnemimde (4,000 inv.). Skeppsbyggeri och maski nverkstäder. Universitet, grundat 1439.

Ros'trum, ramm, spröt etc. pä fartyg, avsedd att hugga in i ett fientligt fartyg.

Rostsvampar, se Rost.

Rot är ett av växtens grundorgan. Rötterna äro av tvenne slag: 1. huvudrot med sidorötter och 2. birötter. Huvudroten utgör stammens omedelbara fortsättning nedåt. Birötter kallas alla de rötter, som icke utgöra en omedelbar fortsättning nedåt av stammen utan utvecklas från flera punkter på densamma. Roten bär icke blad. Den tjänar till att fastliålla växten i jorden och att upptaga vatten jämte däri lösta näringsämnen. Roten kan ibland omvandlas, t. ex. bliva mycket förtjockad och då utgöra förvaringsplats för vissa näringsämnen (såsom hos morot, beta) el. hos vissa parasiter bliva till snyltrot (såsom hos mistel, snarreva, vätteros). Jfr Rotfrukter och Rothår.

Rota, i nordiska mytologin benämning på en av stridsgudinnorna (val-kyrjorna).

Rotationskropp kallas varje kropp, som är helt begränsad av en yta, som kan anses alstrad av en plan figur, som roterat kring en axel i samma plan. R: s volym beräknas enligt enregel, uppställd av deu schweiziske matematikern Guldin.

Rotationspress, se Tryckpress.

Rotationsrörelse säges en kropp ha, då den rör sig kring en fast rät linje, belägen inom el. utom kroppen.

Rotationsyta. En R. uppkommer, dä en rät linje el. en kurva roterar kring en i samma plan belägen rät linje. En rotationsytas storlek beräknas med tillhjälp av en regel, som uppställts av Guldin. Jfr Rotationskropp.

Rote, skara, avdelning; de bakom varandra stående männen i en truppavdelnings led; juridisk benämning på flera slags territoriella underavdelningar.

Rotcring, se Indelningsverket.

Rotfrukter. Ilos växter, vilkas ovan jord belägna delar dö om vintern, kan upplagsnäring samlas i underjordiska organ, än i jordstammar, än i rötter, och dessa delar bli då köttigt uppsvällda (”rotfrukter”). Potatis, rova och lök, rädisa, morot, pepparrot, palsternacka, jordärtskocka, beta m. fl. äro exempel på rotfrukter.

Rothenburg [rå'ten-], R. an der Tau-ber, stad i Mittelfranken, v. Bayern.

9.000 inv. Den med murar omgivna staden är en av de äldsta i Franken och den har stort intresse genom sin förvånande väl bibehållna medeltida prägel. R. är en synnerligen omtyckt turistort.

Rotherham [rå'thersem], stad och grevskap nö. om Sheffield, ö. England.

65.000 inv. Järnindustri.

Roth'schild, berömd bankirsläkt,

vars rikedomar grundades av juden Mayer Anselm R. (1743—1812) i Frankfurt a. M. Sin största utveckling har huset R. vunnit tack vare sina förmedlingar av statslån.

Rothår äro små, högst några få mm. långa, trådlika utstjälpningar från de yngsta rotdelarnas mycket tunnväggi-ga

överhudsceller. Det är endast el. huvudsakligen genom rothåren, som näringsupptagandet genom roten sker. Vattenväxter sakna dock vanligen R.

Ro’torfartyg, ett fartyg, som fram-drives av vinden, som får verka på roterande vertikala cylindrar. Den tyske fysikern Magnus påvisade på 1840-1., att vinden ej blott strävar att föra cylindrarna i vindens riktning, utån även åstadkommer en förskjutning av dessa framåt åt den sida, där cylindern rör sig åt samma håll som vinden. Denna verkan kallas Magnus-effekt. Utgående härifrån, konstruerade en tysk ingenjör A. Flettner 1923 ett R., som fick namnet Buckau. Cylindrarna drivas av en motor, som, då vinden ej är lämplig, kan användas till att driva en propeller. Buckau väckte stort uppseende och företog talrika provturer, bland annat till

Stockholm 1925. Dä fartygets driftskostnader ej visade sig så låga som beräknat, har uppfinningen hittills ej fått praktisk betydelse. Jfr Bil. Sjöfart II.

Rots el. springorin, en smittosam sjukdom, som framför allt uppträder hos hästar. Den orsakas av en bacill. Sjukdomen kännetecknas av flytning frän näsan med sårigheter i slemhinnan och svullna lymfkörtlar. Ibland uppträda i huden strängformiga förtjockningar, i vilka bölder uppstå. Efter månader till år för R. till död. Hästar, som i Sverige sjukna i R., skola slaktas.

Rotstock är ett slags underjordisk stam (jordstam), som utmärkes av att den är flerårig, långsträckt, vanligen vågrät och försedd med små, oftast fjällika blad el. märken efter blad. Synnerligen många växter (t. ex. smultron, gullviva) ha R.

Rotten borough [rå’tn bår’rå], se Bo rougli.

Rotferdam, Nederländernas näst största stad och dess viktigaste handelsstad, belägen i provinsen Syd-Hol-land, i Rhendeltat. 520,000 inv. Sedan tillkomsten av den s. k. Nieuwe Wa-terweg, en kanal, som förbinder R. med havet (öppnad 1871), har R. utvecklat sig till en av Europas viktigaste hamnplatser. R. behärskar så gott som största delen av in- och ut' förselliandeln för v. Tysklands industriområde. Spannmål, järn, kol, petroleum och kolonialvaror äro huvudsakliga handelsartiklar.

Rotting fås av rottingpalmerna (Ca-lamus), som huvudsakligen finnas i tropiska Asien och Australien. De ha lång, smal stam, som bär blad efter hela sin längd. Stammarna, som medelst de taggiga bladen klättra mellan grenarna av större träd, kunna nä en längd av över 100 m., trots det att diametern icke överskrider 2—4 cm. Rottingpalmerna användas till stolar, käppar (spanskt rör) m. m.

Rottnen, insjö i sö. Småland. 34 kvkm. Genomflytes av Ronnebyån.

Rottneros, bruksegendom i Sunne Socken, Värmlands län, omfattande trämassefabrik, mekanisk verkstad, elektricitetsverk m. m. R. är det av Selma Lagerlöv besjungna ”Ekeby” i ”Gösta Berlings saga”. Till R. hör även öjervik el. ”Sjö” i romanen.

Rotun’da, rundbyggnad, rundtempel.

Rotvälska, rådbråkat, obegripligt språk; zigenarspråk; tjuvspråk.

Roubaix [robä’], stad i n. Frankrike på gränsen till Belgien. 113,000 inv. Textilindustri.

Roué [roe’], fr., vällusting (särskilt bland de högre klasserna). Namnet betecknade ursprungligen medlem av den franske ”Regentens”, hertig Filips av Orléans, utsvävande umgängeskrets. Itouen [roang’], stad i nv. Frankrike vid Seine. 124,000 inv. Livlig sjöfarts-stad med förbindelser bl. a. på Skandinavien. I betydelse den fjärde i ordningen av Frankrikes hamnar. Ii. är huvudsäte för Frankrikes bomullsindustri. R. var fordom huvudstad i Normandie.

Rouenanka, se Anka.

Rouge et noir [ro’sj e nåa’r], fr., rött och svart, franskt hasardspel, vilket spelas med sex kortlekar.

Rouget de Lisle [rosjä* dö li’l], C. J., 1700—1836, fransk ingenjörsofficer, författare till franska nationalsången,

Marsel jäsen.

Rousseau [roså']. — 1. J. J. R., 1712

—78, fransk författare och socialfilosof, född i Genéve. R. blev ytterligt försummad i sin barndom och lämnades helt åt sig själv vid ännu ej fyllda tio år. Han förde ett synnerligen oroligt och kringflackande liv, och hans säregna, nästan sjukliga natur utvecklades fritt från alla band. Hans skrifter ha utövat ett oerhört inflytande, som med särskild tydlighet framträder i den franska revolutionens och i romantikens idéer. Grundtanken i alla R: s arbeten är den, att människan till sin natur är god men genom civilisationens förbannelse blivit ond. R. predikar därför återgång till naturen och till ett liv, där hänsyn tages endast till naturens och ej till samhällets fordringar. I Le contrat social framlägger R. sina statsteo-retiska grundsatser och i Émile behandlar han uppfostringsproblemet. La n o u v e 11 e H é 1 o i' s e är en moraliserande kärleksroman, skriven pä ett klart och enkelt språk med beundransvärda naturbeskrivningar. I sina Bekännelser ger R. med absolut öppenhet en mästerlig skildring av sitt liv och sin utveckling. — 2. Th. R., 1812—67, fransk landskapsmålare. R. valde sina flesta motiv från Fon-tainebleauskogen och målade i en lugn, allvarlig stil (Ekarna, Skogsut-kant i solnedgång). — 3. Henri R., 1845—1910, fransk målare. Till yrket var R. egentligen tulltjänsteman. På lediga stunder målade R. tavlor i en barnslig, förenklad stil. R. betraktades med löje av sin samtid. Sedermera har en del målare anslutit sig till R:s stilideal. Jfr Naivism.

Rova (Brassica rapa) tillhör de kors-blomstriga växternas familj (Cruci-fera?). Den skiljer sig från den närbesläktade Åkerkålen (B. cam-pestris) genom sin köttigt uppsvällda rot. I regel tvåårig. Roten skördas dock första året. Viktig åkerväxt i norden. Många rovsorter odlas, t. ex. svedjerova och foderrova el. turnips. Den sistnämnda användes till kreatursfoder.

Rovdjur (Carnivora) bilda en dägg-djursordning, som bland annat utmär-kes av skarptandade kindtänder. R. delas i två underavdelningar, 1. F i c i-p e d i a, som äro landdjur, med dels skarpspetsade, dels knöliga kindtänder. Hit höra bland annat hundfamiljen (Canidfe), björnar (Ursidse), märd-djur (Mustelidae), zibethkattor (Viver-ridse), hyenor (Hyajnidges) och kattdjur (Felida?). 2. S ä 1 d j u r (Pinipe-dia), vilka äro i vatten levande rovdjur med fenlika fötter och vanligen skarpspetsade kindtänder. Till Säldjuren höra bland annat, sälen, valrossen, sjölejonet och sjöbjörnen.

Ro vflugor (Asilidse), familj bland tvåvingarna. De äro glupska rovdjur, som gripa och utsuga andra insekter, över 3,000 arter, varav omkring 40 funna i Sverige. Som exempel på deras glupskhet kan nämnas, att honan stundom efter parningen griper och utsuger den något mindre och svagare hannen.

Rovfåglar äro fåglar, som ha rov-fötter, d. v. s. starka fötter med mycket böjliga tår och krökta, vassa klor, och som ha näbben i spetsen hakfor-migt böjd. Hit räknas dels dagrovfäg-larna (Accipitres), dels ugglor (Stri-gidse).

Rovkål, kålrabbi, se Kål.

Rowlandson [rå'olfiensn], T., 1750— 1827, engelsk tecknare. R. skildrade sin tids samhällsliv, särskilt Londons, med satirisk skärpa och cynisk uppriktighet (serierna The micro-cosm of London, The Eng-lish Dance of Death).

Rovolja erhålles genom pressning el. extraktion av rapsfrön él. rovor och användes bl. a. som smörjolja och som brännmedel.

Rovpungdjur, australiska pungdjur, vilka motsvara våra rovdjur och in-sektsätare. Hit hör pungvargsläktet, pungmårdsläktet m. fl.

Rovsteklar (Sphegidee), familj bland gaddsteklar. Många arter av växlande storlek och' utseende. De fullt utbildade leva av blommornas honung; larverna uppfödas med infångade smådjur. Honorna gräva gångar i marken el. i murket trä el. dyl. och anordna i dessa encelliga el. mångcelliga bon för larverna. I varje cell insamlar honan ett för en enda larv avsett foderförråd.

Roxen, insjö i Östergötland. 97 kvkm. Genomflytes av Motala ström. t Mottager från s. tillflödena Svarfån och Stångån. Ingår i Göta kanals system.

Royal [fr. råajalP, eng. råj'el], kunglig.

Royal society [råj'el sösai'ti] är den äldsta och förnämsta av Englands vetenskapliga sammanslutningar.Royalty [räj'alti], en avgift, som erlägges till innehavaren av ett patent för rätten att utnyttja detta. R. utgår i regel med belopp, som fastställas i förhållande till tillverkningens storlek. R. användes även för avgifter, som betalas vid gruvbrytning till någon, som av en el. annan anledning kan äga rätt till erhållande av dylik avgift. R. användes även i andra liknande betydelser.

RSFSR, förkortning av Ryska socialistiska federativa sovjetrepubliken, se Ryssland.

RU, kem. tecken för en atom rute-nium.

Ru'bel, ryskt mynt, som nominellt motsvarar ungefär 1 krona och 93 öre. En rubel delas i 100 kope'k.

Ru'bens, Petrus Paulus, 1577—1640, nederländsk målare. R. utbildades bland annat i Italien och var sedermera verksam i Antwerpen. Hans arbeten ha en livfull komposition med varma färger. De utmärkas av en frisk och frodig levnadslust. Hans produktion är mycket omfattande. Utom tavlor med religiösa motiv (Yttersta domen, Susanna i badet) målade han även historiska och mytologiska ämnen. I tavlorna från hans senare tid förekommer ofta hans andra hustru Helene Fourment som modell. Bland R:s lärjungar märkas A. van Dyck. R. räknas som en av målarkonstens mästare.

Rubiace'se, växtfamilj med blommor i knippen och regelbunden krona med

4—5 blad. Bladen äro korsvis motsatta och försedda med stipler. I värt land hör till R. släktet Galiium. Bland utländska arter märkas kaffeträdet och kinaträden. Besläktade med R. äro Caprifolium, Fläder, Snöbärsbusken m. fl.

Ru'bicon (nu Pisciatello el. Fiumi-cino), liten flod i Italien, som fordom utgjorde gränsen mellan den romerska republiken och dess provins Cisalpin-ska Gallien. Det var enligt ett senatsbeslut förbjudet att från Gallien övergå R. med beväpnad styrka. Julius Csesar, som var ståthållare i Gallien, övergick emellertid R. i spetsen för sin här år 49 f. Kr. för att tåga mot Rom och lär då ha utropat: ”Tärningen är kastad” (alea jacta est). Uttrycket ”gå över R.” har härav fått betydelsen ”taga det avgörande steget”.

RubFdium, sällsynt, med kalium besläktat grundämne. Kem. tecken Rb. Atomvikt 85.5.

Rubi'n, en röd, klar varietet av mineralet korund. R. användes som ädelsten (Burma, Ceylon, Centralasien). Numera framställes med konst R., som äro jämngoda med de naturliga.

Rubinstein [ro'binstajn], A., 1829— 94, rysk pianist och tonsättare av ju-

disk börd, född i Rumänien. R. vann världsrykte som pianist. Av hans kompositioner ha särskilt hans sånger och pianostycken blivit populära. Han skrev dessutom ett flertal operor, oratorier, symfonier m. m.

Rubrice'ra, förse med överskrift; benämna, beteckna.

Rubri'k, titel, överskrift; ursprungligen med röd färg målad begynnelsebokstav el. begynnelserad.

Ru'bus, släkte, tillhörande familjen rosblommiga (Rosacece). Hit höra växter, som äro örter el. ha tvåårig buskstam (första året ett jordskott, som andra året utsänder blomskotten). Stenfrukterna äro sammanväxta. Hit höra bl. a. Rosenhallon (R. odo-ratus), som ofta odlas, Hallon (Ru-bus idseus), som odlas i flera sorter, Björnhallon, Björnbär (R. fru-ticosus), som har många underarter, Blåhallon (R. csesius), Jungfrubär el. stenhallon (R. saxatilis), Åkerbär (R. arcticus), som lämnar fin sylt, Hjortron (R. chamcemo-rus).

Ruda, se Karpar.

Rudbeck, Olof, 1630—1702, naturvetenskapsman, son till Johannes Rud-beckius*. R. ägnade sig till en början uteslutande åt studier i anatomi och blev ryktbar för sin upptäckt av lymfkärlen. 1658 blev han professor i medicin. R. ägnade sedermera flera är åt ett botaniskt planschverk, Campi e 1 y s i i. Av samtiden blev R. mest beundrad som fornforskare och vann stor berömmelse för sitt patriotiska verk A 11 a n d, kallat ”Atlantikan”. I

detta arbete gjorde R. gällande, att Norden är kulturens urliem och att den hos grekerna omtalade sagoön Atlantis är identisk med Skandinaviska halvön. Verket, som är skrivet i en frisk och underhållande stil, är kulturhistoriskt värdefullt. Under en eldsvåda i Uppsala 1702 förstördes så gott som alla R: s dyrbara samlingar och manuskript.

Rudbeckius, Johannes, 1581—1646, biskop, en av de förnämsta representanterna för den svenska kyrkan under stormaktstiden. R. blev professor i Uppsala (först i matematik, senare i hebreiska och dogmatik) men invecklades i en fejd med sin ämbetsbroder Messenius och måste jämte denne lämna universitetet. 1619 blev han vald till biskop i Västerås, där han ledde ett för den svenska kyrkan synnerligen betydelsefullt organisations-och nydaningsarbete.

Rudenschöld, Magdalena, 1766—1823, hovfröken hos prinsessan Sofia Albertina. R. var vacker och spirituell och blev till följd av sin kärleksförbindelse med G. M. Armfelt invecklad i det politiska intrigmakeriet efter Gustav III:s död. Armfelt, som avlägsnats från hovet, brevväxlade med It. som mellanhand med sina vänner i Sverige, tillsammans med vilka lian uppgjorde planer på Reuterliolms störtande. Intrigen upptäcktes, ocli R., som blev onödigt illa och ovärdigt behandlad, fördes till spinnhuset (1794), varifrån hon efter ett par år frigavs.

Rudimentä’ra organ kallas vissa organ, som endast äro svagt utvecklade och knappast betyda något för organismen men som hos andra organismer, vilka stå på ett lägre utvecklingsstadium, äro kraftigt utvecklade och ha större betydelse. Exempel på R. hos människan äro svanskotorna, hårbeklädnaden, blindtarmens maskformiga bihang etc.

Ru’dis, fullständigt oerfaren, okunnig.

Rudköbing, Rudkjöbing, stad på Langeland, Danmark. 4,100 inv.

Rudolf I av Habsburg, 1218—91, vald till tysk konung 1273. F. förde två framgångsrika fälttåg mot konungen av Böhmen och utökade sina områden, därigenom läggande grunden till den habsburgska familjemakten.

Rudolf, 1858—S9, kronprins av öster-rike-TTngern. Jfr Mayerling.

Rudolfs,jön, sjö i Brittiska Östafrika, ö. om övre Nilen, i n. Kenyaområdet. Omkring 10,000 kvkm. R. är avloppslös. Tillflöde utgör Omo från n.

Rue% se Roué.

Ruelse, djup ånger.

Ruff, litet däckshus, fönsterförsett däckstak.

Rugby [roeg’bi], stad i grevskapet Warwick, England, bekant för en där 1567 grundad latinskola, vilken är en av de förnämsta högre skolorna i England.

Rugbyfotboll [roeg’bi-], ett bollspel, som särskilt spelas i Amerika och England. R. spelas av två lag med 15 spelare i vardera. Då även händerna fä användas under spelet enligt vissa regler, får detta en mycket våldsam karaktär. Spelarna äro utrustade med ansikts-skydd och madrasserade skydd på kroppen.

Ruge [ro’-], A., 1802—80, tysk författare. R. var av utpräglat revolutionär läggning och spelade en betydande roll i 1848 års nationella rörelser i Tyskland. Senare bosatte han sig i England, varifrån han energiskt stödde Bismarcks enhetspolitik. Av hans böcker må nämnas memoarverket Aus friiherer Z e i t.

Ruggning, se Fjäder.

Ruhe [ru’e], Algot, f. 1867, författare. R. har skrivit romaner och noveller (Menlösa barn, Virvlar) samt till svenska översatt den franske filosofen Bergsons skrifter.

Ruhmkorff [ro’m-], se Rtihmkorff.

Ruhr [ror], högerbiflod till Rhen i "Westfalen. Genomflyter det westfaliska industriområdet (Ruhrgebiet). Längd omkring 230 km., varav omkring 75 km. äro segelbara.

Ruhrområdet [ro’r-], ett stort, tyskt industriområde på högra stranden av Rhen mellan floderna Ruhr och Lippe. R. omfattar omkring 2,600 kvkm. med omkring 5 milj. inv. R. är rikt pä stenkol, som särskilt utnyttjats av den lothringska järnindustrin. I avsikt att tillgodogöra sig R:s kolproduktion, besatte fransmännen 1923 R. och sökte därigenom få ersättning för uteblivna skadeståndsbetalningar samtidigt som besättandet också utgjorde en kraftig press på Tyskland. Besättandet möttes av ett intensivt passivt motstånd från den tyska befolkningens sida. Efter långvariga förhandlingar utrymdes slutligen R. av fransmännen 1925.

Rui’n, förstörelse, förfall, undergång; lämningar av förfallna el. nedrasade städer el. byggnader; konkurs.

— R u i n e’r a, förstöra, ödelägga; utarma.

Ruisdael. Se Ruysdael.

Rula’d. — 1. Mus. hastig löpning, passage i sång. — 2. Hoprullade skivor av fisk el. kött, brynta i smör.

Rule Britannia [ro’l britsei^je], engelsk nationalsång, komponerad av Arne till text av Thomson och Mallet. R. förekom första gången 1740.

Iiulett', hasardspel, som spelas med tillhjälp av en kula, vilken sättes i rörelse med en liten trissa el. på annat sätt och som slutligen stannar i ett hål, vars färg el. nummer är avgörande för utgången.

Rullager, se Kullager.

Rullföringsområde, se Sveriges för-svarsväsen.

Rullningsgyrosko’p. Gyroskop av betydande storlek ha i viss utsträckning använts för att stabilisera fartyg i sjögång.

Rullstensåsar, av grus- och sandlager uppbyggda åssträckningar, som avlagrats ur istidens isälvsmynningar. Dessa mynningar förflyttade sig med landisens rand. Då denna förflyttning skett periodiskt med årstidernas växling, äro rullstensåsarna gärna uppdelade i radformigt på varandra följande kullar. R:s höjd växlar mellan några få meter och några tiotal meter, deras längd kan uppgå till flera tiotal mil. De benämnas vanligen efter någon mera betydande ort de passera t. ex. Uppsalaåsen, örebro-åsen. Sin vackraste utbildning ha dessa åsar i Mälarlandskapen och Gästrikland; de ha där haft stor betydelse för bebyggelsen och kommunikationerna.

Rullvivlar (Rhynchites), skalbagg-släkte. Sitt svenska namn ha dessa

vivlar därav, att honan hos flertalet arter hoprullar blad för att i den så uppkomna bladrullen lägga sina ägg.

llu'mex, se Syra.

Rumford [rcem’fåd], B. T. v., 1753— 1814, amerikansk fysiker och statsman. R. deltog i det amerikanska frihetskriget på engelsk sida och trädde därefter i bajersk tjänst. I detta land var han under mer än ett decennium den fak-tiske härskaren och utförde ett för landet mycket betydelsefullt arbete. Under senare delen av sitt liv vistades han huvudsakligen i England och Frankrike. Hans vetenskapliga insatser föllo förnämligast inom värmelärans och optikens områden.

Rumi’lien, fordom benämning på den del av europeiska Turkiet, som sträckte sig mellan Bulgarien i n., Albanien i v. och Peloponnesos i s. Det omfattade de gamla landskapen Tracien, Tessalien och Macedonien (se vidare östrumilien).

Rumo’r, buller, gny, stoj.

Rumpparlainen’tet, i England benämning på Långa parlamentet, sedan man 1648 med våld ur detta avlägsnat alla dem, som ej voro anhängare av inde-pendenterna i armén. De återstående ansågos endast som svansen (eng. rump) av det forna parlamentet. R. upplöste sig frivilligt 1660.

Rumstera, stöka om.

Rumänien, konungarike i Sydeuropa.

294,000 kvkm., 17 milj. inv. Gränsar i n. till Tjeckoslovakien och Polen, i nö. bildar floden Dnjestr gräns mot Ukrajna av Sovjetryssland, i ö. gränsar R. till Svarta havet, i s. till Bulgarien — Donau bildar här till största delen gräns — i sv. till Jugoslavien, i nv. till Ungern. — Nv. delen av R. uppfylles av Siebenbiir-gens högland, vilket i ö. begränsas av Karpaterna, i s. av Transsylvanska alperna. De ö. och s. delarna äro lågland. Den viktigaste näringsgrenen är jordbruket. Jorden är i allmänhet dåligt skött men mycket bördig. Mest odlas vete och majs. Fruktodling (främst plommon) är av stor vikt. Bergsbruket ger främst petroleum och salt. Industrin är föga utvecklad. Han-delsomsättningen är jämförelsevis obetydlig. År 1924 var värdet av exporten 27,800 lei, värdet av importen 26,200 lei. 1 lei = 0.01S kr. (nominellt =

0.72 kr.). Den viktigaste exportvaran är spannmål. — Klimatet är ett utpräglat fastlandsklimat med kalla vintrar och heta somrar. — Befolkningen utgöres till största del av rumäner, till mindre del av madjarer och tyskar (Siebenbiirgen) samt rutener, zigenare och judar. Huvudstad är Bukarest, 600,000 inv. R. är en inskränkt monarki. Folkrepresentationen utgöres av en riksdag med två kamrar. —

Historia. Romarna erövrade R. åren 101—106 e. Kr. och gjorde landet till en romersk provins (Dacia). Det romerska väldet i R. räckte till år 274. Under de följande århundradena var landet översvämmat av olika germanska och slaviska stammar. På 1300-t. uppstodo de båda oberoende Donau-furstendömena M o 1 d a u och V a 1 a-k i e t, vilka sedermera tillsammans bildade staten R. Turkiskt inflytande gjorde sig tidigt gällande i båda fur-stendömena, vars styresmän (vo j vo der) från början av 1700-t. utsågos av den turkiska regeringen. 1829 erhöll Ryssland överhöghet över de båda provinserna Bukovina och Bessarabien. Efter Krimkriget uppstod hos stormakterna tanken på en förening av Moldau och Yalakiet. 1859 genomfördes unionen, i det Alexander Kusa valdes till furste i bägge länderna. 1861 antogs namnet R. Alexander avsattes emellertid 1866 och efterträddes av prins Karl av Ho-henzollern (Carol I). Urider det ryskturkiska kriget 1877 tvingades R. att ställa sig på Rysslands sida. På Ber-linkongressen 1878 erkändes R:s fullständiga suveränitet, men det måste avstå Bessarabien till Ryssland. I utbyte erhöll R. Dobrudsclia. 18S1 proklamerades R. som ärvtligt konungarike. R. deltog i det andra Balkan-kriget 1913, då det tillsammans med Serbien, Montenegro, Grekland och Turkiet anföll Bulgarien (se Balkan-krigen). Under världskriget bibehöll R. sin neutralitet till 1916, då det slöt sig till de allierade. 1918 tvangs R. att erkänna freden i Bukarest, vilken emellertid annullerades s. å. R. erhöll Transsylvanien, Bukovina och Bessarabien.

'Rundbåge, se Båge. — Rundbågs-s t i 1, se Romansk stil.

Rundetaarn ['-tå'rn], ”Runda tornet”, tornet till Trinitatiskyrkan i Köpenhamn. R. uppfördes 1637—42 och består av en yttre och en inre rundmur med valv emellan. Under valvet löper en spiralformig bana upp till det flata taket.

Rundhult, sammanfattande benämning på ett fartygs master, bogspröt, stänger, rår, gafflar och bommar samt oftast även märsar och salningar.

Rundhuvud, under engelska inbördeskriget på 1640-t. namn på parlamentets anhängare. Uttrycket härrör från den omständigheten, att puritanerna vanligen hade kortklippt här i motsats till konungens parti, ”kavaljererna”, som buro håret i lockar.

Rundhäll, geol., genom glacial av-slipning kullriga hällar. Jfr Stötsida.

Rundkyrka kallas en kyrka med cirkelrund el. månghörnig grundplan. Denna kyrkotyp spreds från n. Italien över Rhentrakten till Norden, där den är vanligast i östersjöländerna ocli pä Bornholm. R. byggdes ofta så att den även kunde användas i försvarssyfte.

Rundmaskar (Nemathelminthes) äro mestadels parasitiskt levande maskar av cylindrisk, ofta trådlik form. Tarm saknas hos en del arter. Blodkärlsystem saknas. R. kunnä indelas i Nematoda, till vilken grupp bl. a. hästspolmasken och andra spolmaskar samt trikinen och springmasken höra, och Acantliocephala.

Rundmunnar (Cyclostomi), lågt stående ryggradsdjur, vilka sakna pariga extremiteter och käkar. R. ha sitt namn av att munöppningen är rundad. Till R. höra Nejonögon och Pirål.

Rundradio, se Radio.

Runeberg. — 1. J. L. R., 1804—77, finländsk skald. Det verk, som framför allt gjort R. älskad och beundrad, är den episk-lyriska diktcykeln F ä n-rik Ståls sägner, soin skildrar episoder ur Finska kriget 1808—09. Diktverket är fyllt av fosterländskt patos och varm humor, skildringarna äro än heroiskt glansfulla, än gripande mänskliga. Gestalterna äro livfullt och verklighetstroget tecknade. R. skrev även flera större episka dikter, Älgskyttarna, Julkvällen, Nadeschda, Kung F j a 1 a r, samt tragedin Kungarna på Salamis. R. är Finlands nationalskald och hans arbeten ha även i Sverige vunnit en ofantlig popularitet. — 2. V. M. R., 1838—1920, den förres son, skulptör. R. vistades i flera år i Rom, där han anslöt sig till den klassiska riktningen (A p o 11 o n och M a r s y-a s, Psyche med sefyrerna). Efter att ha flyttat till Paris 1876 övergick R. till den franska realistiska stilen. R. utförde en monumentalstod av sin fader, Runebergsstoden. Av hans övriga större arbeten märkes Alexanderstoden.

Runge [ro’nge], O., 1777—1810, tysk målare, en av de främsta representanterna för den tyska romantiken. R. målade porträtt (Barnen Hiilsen-beck, R:s föräldrar på promena d) samt symboliska kompositioner.

Ru’nius, Johan, 1679—1713, skald. R. åtnjöt stort anseende hos samtiden. Han var en synnerligen flitig tillfälliglietsdiktare, skrev framför allt glatt skämtsamma sällskapsvisor. Friskens och R u n i i resa till Dalarön är en idyllisk resebeskrivning på vers.

Runmärke, se Smörprovning.

Runn, sjö sö. om Falun, Dalarna. 70 kvkm. Avflyter genom Lillälven till Dalälven.

Runor, den äldsta bokstavsskriften hos de germanska folken. R., som längst bibehöllo sig i Norden, ersat-

Runsten.

tes efter kristendomens införande av det latinska alfabetet. R: s ordningsföljd kallas runrad. De äldre, germanska el. urnordiska R: s runrad har 24 R., indelade i tre avdelningar på åtta R. Den äldre runraden ersattes småningom i Norden av den yngre runraden med 16 R. Varje R. har i allmänhet en rak, lodrät linje, stav el. huvudstav. Bistavar kallas de linjer, varigenom R. skiljas från varandra. Genom utelämnande av huvudstaven åstadkoms en ytterligare förenkling av R. (stavlösa R. el. hälsingerunor). Största delen av de bevarade runinskrifterna utgöras av minnesskrifter över avlidna. R. ristades oftast pä stenar, runstenar, ibland på berghällar. Runinskritterna från 800- och 900-t. omgåvos med raka linjer, vilka emellertid under 1000-1, kröktes och sinnrikt formades till s. k. ormslingor el. drakslingor.

Runstav, primstav el. årsstav, en särskilt under medeltiden i Skandinavien använd beständig kalender, i vilken de kalendariska tecknen utgjordes av runor. Runorna inristades vanligen på stavar el. käppar. Ännu under 1500-t. användes R. allmänt men ersattes senare av de årliga almanackorna.

Runsten, se Runor.

Runö, mindre ö i Rigabukten, sö. om ösel, med svensktalande befolkning. Jfr Estsvenskar.

Ruo’tevare, fjäll i Kvikkjokk, Lappland, innehållande en betydande massa titanhaltig järnmalm.

Rupert, Ruprecht, prins av Pfalz, 1619—S2. R. utmärkte sig särskilt som kavallerianförare på Karl I: s sida i striden mot det engelska parlamentet. I striderna vid Marston Moor 1644 och Naseby 1645 visade han stor tapper-het. Hans oförmåga att strategiskt överblicka situationen medförde dock i bägge slagen olycksdigra följder.

Ru’pie, ostindiskt silvermynt = 1 kr. 21 öre.

Ru’rik, se Ryssland, historia.

Rusdrycksförsäljning'. R. är i de flesta länder föremål för mer el. mindre långtgående lagstiftningsåtgärder antingen för att tillföra statskassan inkomster el. också för att åstadkomma minskade sociala skadeverkningar, ofta med bägge dessa syften. Formerna för denna lagstiftning skifta från land till land. I vissa fall liar man nöjt sig med att införa en liög beskattning, varigenom statskassan tillföres inkomster och försäljningen påverkas i restriktiv riktning. I andra fall förekomma koncessionssystem av olika slag. En särskild typ bland dessa koncessionssystem representera monopolsystemen, där försäljningen är helt förbehållen ett antal företag med mer el. mindre officiell ställning. För åtskilliga länder är det ett karakteristiskt drag i försäljningslagstiftningen, att ett betydande inflytande beretts åt invånarna inom olika administrativa områden vid fastställandet av villkoren för R. el. att de medgivits rätt helt förbjuda R. (lokalt veto). Den radikalaste vägen har beträtts av de län-ddr, som infört förbud antingen mot alla alkohollialtiga drycker (Förenta staterna, Finland) el. mot vissa av dem (Norge, vars halvförbud dock står inför sitt upphävande).

Under 1800-talets första hälft rådde i Sverige ett ur nykterhetssynpunkt föga tillfredsställande tillstånd. En av de väsentligaste anledningarna härtill var den s. k. husbehovsbränningen. Genom 1855 års brännvinslagstiftning infördes emellertid bestämmelser, som snart nog gjorde slut på denna. Utvecklingen under 1800-talets senare hälft och under 1900-talets första decennium liar karakteriserats framför allt av Göteborgssystembolagsidéns genombrott. Denna innebär, att försäljningen anförtros åt företag, vars delägare åtnjuta allenast begränsad ränta på av dem tillskjutna medel och sålunda icke kunna ha någon fördel av försäljningens ökning el. någon nackdel av dess minskning. Ett annat ka-rakteristikum för utvecklingen har varit, att ett allt mer ökat inflytande beretts kommunerna ifråga om upplåtande av försäljningsrättigheter, vilket bl. a. medfört, att den svenska landsbygden praktiskt taget torrlagts.

För nu gällande rusdryckslagstift-ning, som infördes genom förordningen den 14 juni 1917 angående försäljning av rusdrycker och brukar benämnas restriktionssystemet, torcle följande drag kunna anges som särskilt ut-

märkande. Praktiskt taget all rus-drycksförsäljning är förbehållen systembolagen, vilkas delägare icke erhålla mer än begränsad utdelning pä av dem tillskjutna medel. Systembolagen stå under stark statlig kontroll, som utövas av kontrollstyrelsen, och jämväl på deras direkta ledning har det allmänna det avgörande inflytandet därigenom, att majoriteten i bolagens styrelser tillsättes av stat och kommun. Utminuteringen, försäljningen på motbok, är underkastad individuell kontroll. Utan motbok kan ingen verkställa något hemköp, och motbok utlämnas endast efter noggrann prövning, varjämte slutligen inköpsrätten ifråga om spritdrycker, som enligt lag högst får uppgå till fyra liter i månaden, för flertalet motboksinneha-vare är begränsad till mindre kvantiteter än denna maximikvantitet. Ut-skänkningen bedrives antingen direkt av systembolagen själva, vilket i allmänhet är fallet på de s k. folkrestaurangerna, el. också överlåta systembolagen utskänkningsrättigheter till enskilda restauratörer. Genom särskilda kontrakt är dock i sistnämnda fall restauratörernas förtjänst på rus-drycksförsäljningen begränsad enligt av kontrollstyrelsen fastställda regler och dessa därjämte förpliktade att iakttaga ett antal andra bestämmelser, fastställda i syfte att ordna försäljningen på ett sådant sätt, att den åstadkommer minsta möjliga skada. Bland dessa bestämmelser, som gälla även för de utskänkningsställen, på vilka systembolagen själva bedriva ut-skänkningen, må nämnas, att utskänk-r.ing av spritdrycker och starkvin endast får äga rum till den, som samtidigt intager måltid (mattvång) och att högst vissa bestämda kvantiteter få utskänkas, olika för olika tider på dagen och för män och kvinnor. Partihandeln med rusdrycker är slutligen helt anförtrodd*åt ett halvofficiellt företag (aktiebolaget Vin- och Spritcentralen), vilket liksom systembolagen är så organiserat, att det privatekonomiska intresset helt avkopplats frän rusdryckshandeln.

Rusdryckslagrstiftningr, se Rusdrycks-försäljning.

Rusdrycksmedelsf onden, se Statens rusdrycksmedelsfond.

Rush [rasj’], eng., plötsligt och häftigt slutlopp vid en kapplöpning.

Ruskin [ras’kin], J., 1819—1900, engelsk författare, 18G9 professor i konsthistoria vid universitetet i Oxford. Med sina stilistiskt ypperliga arbeten över måleri och arkitektur (M o d e r n painters, The stones of Veni c e) skapade R. sig ett namn soin Englands främste konstkritiker och utövade ett betydande inflytande på hela den

europeiska kulturen. R. ägnade sig därefter åt filantropisk verksamhet och åt socialpolitiskt och nationalekonomiskt författarskap med stark socialistisk tendens (Unto t h i s last, Sesame and lilies).

Ruskprick el. kvastprick. Se Ut-priekning.

Russel [ras'l]. — 1. J. R. R., 1792— 1878, engelsk statsman, 1813 medlem av underhuset, där lian anslöt sig till \vliigpartiet. R. bidrog till upphävandet av Testakten 1828 och genomförandet av den katolska emancipationslagen 1829. R: s ledande ställning befästes framför allt genom hans energiska medverkan till den stora parlaments-reformen 1832. 1835—41 var R. inrikesminister samt 1846—52 och 1865—66 premiärminister. Han genomdrev bland annat upphävandet av Navigations-akten 1849. — 2. B. A. W. R., f. 1872, den förres sonson, filosof och matematiker. R. var professor i Cambridge, vilken befattning han dock miste under världskriget på grund av sin freds-vänlighet. Bland R: s skrifter märkas Principles of mathematics, Problems of pliilosophy.

Russifice'ra el. russifie'ra, göra rysk, förryska.

Russin äro torkade vindruvor. Dessa produceras i alla länder kring Medelhavet samt i Förenta Staterna. Ett särskilt slag äro korinter. Dessa erhållas av en ursprungligen i trakten av Korint i Grekland hemmahörande varietet med små, mörkblå druvor utan frön. Den odlas huvudsakligen i Grekland.

Russofi'1, ryssvän, älskare av Ryssland.

Russofo'b, person, som hyser fruktan och avsky för Ryssland. — R u s-s o f o b i', motvilja mot Ryssland.

RustFk, lantlig, grov, ohyfsad; T)yggnk., murverk av naturlig sten med ohuggna el. grovt tilltuktade framsidor; efterbildning av dylikt.

Rustkammare, benämning på den förrådsbod, där rustliållare var skyldig förvara de persedlar, som ej in-togos i regementsförrådet; ofta benämning på persedelförråd i kaserner. Jfr Livrustkammaren. i

Rustning, en till skydd mot fiendens skarpa vapen fordom använd beklädnad, som bars av såväl riddare som soldater. R. tillverkades av metall, stundom av tjockt läder. Den kom ur bruk först, då krutets verkan gjorde den ineffektiv. Till R., som bestod av en mängd sammanfogade delar, hörde en sköld och en hjälm. Även ryttarens häst bar ett skyddspansar. Särskilt egendomliga äro de japanska R.

Rusttjänst, krigstjänst till häst mot erhållande av viss skattefrihet för jordegendom. De, som på detta sätt

åtnjöto skattefrihet för sin jord, kallades frälsemän. R. infördes i Sverige i slutet av 1200-t. och uppliöirde i mitten av 1700-t. Jfr Frälse.

Rute'ner, i västeuropeisk litteratur benämning på den ukrajnska (lill-ryska) befolkningen i ö. Galizien, n. Bukovina och nö. Ungern. På 1500-och 1600-t. var R. i latinskt språkbruk detsamma som ryssar.

Rute'nium, sällsynt, med platina besläktad metall. Förekommer i naturen i små mängder tillsammans med platina. Kem. tecken Ru. Atomvikt 101.7.

Rutherford [roeth'efåd], E., f. 1871, engelsk fysiker. R. har utfört banbrytande undersökningar rörande de radioaktiva grundämnena och de radioaktiva strålningsfenomenen samt rörande atomernas struktur. R. erhöll Nobelpris i kemi år 1908.

Ruthström, B. O. J., f. 1877, violinist, som bl. a. företagit konsertresor i Sverige och Tyskland.

Ruti'1, ett av titansyra [Ti02] bestående, rödbrunt mineral, som i s. Norge bry tes och användes för framställning av färgämnet titanvitt.

Ruti'n, färdighet, yrkesvana.

Ruts bok, en av gamla testamentets böcker, som hänför sig till domartiden.

Rutt, samfärdsled, resväg.

Ruwenzo'ri, berggrupp i v. delen av Brittiska Östafrika, mellan sjöarna Albert- och Edvard-njansa. Når 5,000 m. ö. h.

Ruysdael el. Ruijsdael, Ruisdael [röj'sdal], J. I. van, 1628 (1629?) — 1682, Hollands störste landskapsmålare, verksam i Haarlem och Amsterdam. R. tog företrädesvis sina motiv ur det holländska landskapet. Av samtiden rönte han föga erkännande, och han dog i yttersta fattigdom. Om hans liv är så gott som intet känt. över R:s poesifyllda naturscenerier vilar ofta en majestätiskt dyster oväders-stämning med ett inslag av vemodig mystik. (Judekyrkogården, Rh enlandskap med väderkvarn, Berglandskap med vattenfall).

Ry'a, ursprungligen ett broderat sadeltäcke. R. användes som beteckning för väggbonader o. dyl., vilka vävts i brokiga färger.

Riick'ert, R., 1788—1866, tysk skald och orientalist, professor i orientaliska språk vid Berlins universitet 1841—48. Hans diktning är tekniskt väl byggd och fylld av frisk inspiration och varm känsla. R. skildrade helst ett idylliskt familjeliv men skrev även eldande politiska dikter.

Ryd, municipalsamhälle vid Mör-rumsån, s. Småland. 600 inv.Rydberg. — 1. Viktor R., 1828—95, skald, kulturhistoriker, filosof, 1884 professor i kulturhistoria vid Stockholms högskola. Som diktare var R. framför allt tankelyriker. Grunddraget i hans livsåskådning var en stark idealism, en längtan efter sanning och frihet. Han var en varm beundrare av klassisk kultur och diktning, men hans alstring äger samtidigt ett tydligt drag av romantik. Till hans berömdaste dikter höra Snöfrid, D e x i p p o s, Klockorna, Kantat vid Uppsala universitets 400-årsjubileum, Vadan och Varthän, G r u b b 1 a r e n. R :s arbeten såväl på vers som prosa präglas av ovanlig språklig skönhet. Bland R:s prosaverk märkas de historiska romanerna Den siste atenaren och Vapensmeden samt den mera mystiskt betonade Singoalla. R. skrev även ett flertal filosofiska samt konst- och kulturhistoriska arbeten. •— 2. G. F. R., f. 1835, målare. R. är det skånska landskapets förnämste skildrare och har en klar blick för den skånska naturens säregna stämningsvärden. (Skånskt landskap, Morgondimma vid Arild).

Rydbergska stiftelsen, se Abraham Rydbergs stiftelse.

Rydboliolm. —- 1. Gods nö. om Stockholm. — 2. Stort bomullsväveri vid Viskan, s. Västergötland.

Rydén, K. Värner, f. 1878, folkskollärare, förutvarande statsråd. Ledamot av andra kammaren 1907—19 och sedan 1921; av första kammaren 1919— 20. Ecklesiastikminister 1917—19 och genomförde då praktiska ungdoms-skolereformer. Generalkrigskommissarie 1925—26. R. har utövat stort inflytande på den socialdemokratiska riksdagspolitiken, främst i skolfrågor, och var under ett flertal år riksdagsgruppens sekreterare.

Rudesbeim [ry'desha jm], stad i preussiska provinsen Hessen-Nassau, nära Rhen. 5,000 inv. Bekant för sitt vin ("riidesheimer").

RiFgen, Tysklands största ö, belägen i östersjön, mitt emot Stralsund, skild från fastlandet endast genom ett smalt sund. 967 kvkm., 50,000 inv. I nö. består kusten av branta kritklippor. I övrigt är ön låg och sönderskuren av djupt inträngande vikar. Jorden är bördig. Åkerbruk och fiske äro befolkningens huvudnäringar. Viktigaste orter äro Bergen (5,000 inv.) och Sassnitz. På R. finnas flera mycket besökta badorter.

Ryggmärg, ett strängformigt organ, som upptill genom förlängda märgen sammanhänger med hjärnan. R. är hos en fullvuxen människa omkring 45 cm. lång och når ned till andra ländkotan. R. är uppbyggd av vit sub-

Tvärsnitt genom ryggmärg och ryggrad.

stans, d. v. s. nervtrådar, som omsluter en central sträng av grå substans, som innehåller nervceller. Den gråa strängen är på tvärsnitt Ii-formad. Från de främre spetsarna av detta H, de s. k. främre hornen, utgå utätle-dande nerver, rörelsenerver. Utanför ryggmärgen finnes en nervknut, från vilken utgå inåtledande nerver, känselnerver, vilka inträda i R. vid bakre hornet. Den vita substansen i R. utgöres av nervtrådar, vilka bland annat förlöpa till stora och lilla hjärnan.

Ryggmärgssjukdomar. En förstöring av delar av ryggmärgen medför känselrubbningar el. förlamningar el. bådadera. Orsaken kan vara yttre våld, vilket i allmänhet medför ett krossande av ett område av ryggmärgen och ett bortfall av känsel och rörelseförmåga i nedanför belägna kroppsdelar. Svulster el. inflammatoriska processer orsaka liknande symtom, vilka uppträda mera sä småningom. Inflammationer och gifter kunna angripa enbart rörelsecentra, t. ex. barnförlamning, el. enbart angripa känsel nerver, t. ex. tabes el. ryggmärgslidande, en av syfilis orsakad uppstigande förlamning av känseln, vilket medför oförmåga att utföra ordnade rörelser. Dessutom finnas mera sällsynta R., vid vilka av outredd anledning banor i ryggmärgen sönderfalla, vilket medför förlamningar.

Ryggraden är uppbyggd av kotor. Dessa bestå av en kotkropp och en från denna utgående båge, från vilken i sin tur utgå ben utskott, två led utskott åt vardera sidan och ett taggutskott riktat bakåt, nedåt. Hos människan uppbygges R. av sju halskotor, tolv bröstkotor, fem ländkotor samt fem korskotor, vilka sammansmält till ett korsben. Dessutom finnas 4—5 svanskotor.

Ryggradsdjur (Vertebrater), omfattar djur, vilka ha en av ben el. brosk uppbyggd ryggrad. Till R. höra däggdjur, fåglar, kräldjur, groddjur och fiskar.

kotbåge Ryggradskrökning. Normalt förlöper ryggmärgen från sidan sett i en

S-formig båge. En förstärkning av denna bågighet orsakar svankrygg el. kutrygg. Detta medför dock i allmänhet ej egentliga besvär. Jfr vidare Puckel. Viktigare äro sidokrökningar-na, som kunna nå högre grader. En lindrig sidokrökning är vanlig, beroende på att ena benet ofta är en hårsmån längre än det andra, vilket medför, att den ena höften står högre, sä att bäckenet lutar åt ena sidan. Detta medför i sin tur en sidokrökning av ryggraden, som har till ändamål att utjämna bäckenets snedställning. I svåra fall, då ryggraden och dess muskler äro svagt utvecklade, kan si-dokrökningen bli ganska höggradig och medföra smärtor, lätt inträdande trötthet vid bärande av bördor etc. De svåraste fallen inträda efter barnförlamning och engelsk sjuka. R. behandlas med sjukgymnastik, eventuellt med stödjeapparater (gipskorsett).

Ryggradslösa djur (Evertebrater) omfattar alla djur, som sakna ryggrad. I R. ingår därför en hel del vitt skilda djurgrupper, såsom leddjur, maskar, blötdjur, tagghudingar, kavi-tetsdjur, svampdjur och urdjur.

Ryggskott, folklig benämning på smärtor i korsryggen, vilka vanligen bero på antingen en slitning vid en illa avvägd rörelse el. reumatism. I förra fallet uppträda smärtorna plötsligt men minska raskt vid stillaläge. Massage gör i sådana fall mera skada än nytta. I det senare fallet komma smärtorna så småningom och behandlas lämpligen med massage och värme.

Ryggåsstuga, benämning på boningshus, vilka voro vanliga hos allmogen i äldre tider. R. saknade innertak.

Riihm’korlT, H. D., 1803—77, tysk mekaniker, konstruktör av bland annat en induktor, som uppkallats efter honom.

Ry’kov, A., f. 1881, sovjetrysk politiker, efter Lenins död 1924 ordförande i folkkommissariernas råd (regeringens chef). Arresterades och landsförvisa-des 1910 men undkom till utlandet. Genom beslut av centrala bolsjevikpar-tiets kommitté återvände han till Moskva, men arresterades ånyo, förvisades till Sibirien, lyckades undkomma 1914. Vann sitt rykte under inbördeskriget som kommissarie för livsmedelsförråden.

Rysch, tätt veckad el. rynkad tygel. spetsremsa till klänningar.

Ryska kalendern. I Ryssland användes vid årsräkningen världens skapelse som utgångspunKt ända till 1700. Sedan dess användes den julianska kalendern el. gamla stilen. Till följd härav voro ryssarna vid datering 13 dagar efter de flesta kristna folk, som räkna efter den nya stilen. Numera

användes samma tideräkning som i Västerlandet.

Ryska socialistiska federativa sovjetrepubliken, förkortat RSFSR, se Ryssland.

Rysk-japanska kriget 1904—05. Rysslands strävan att framtränga till Gula havet uppfattades av japanerna som

ett mot dem riktat hot. När Ryssland satte sig i besittning av fästningen Port Arthur 1898 och därefter besatte hela Mandscliuriet (1900), protesterade Japan och fordrade slutligen (1903) en reglering av gränsförhållandena. Då Ryssland undvek en uppgörelse, angrepo japanerna plötsligt (februari 1904) den ryska flottan, som innestängdes i hamnen till Port Arthur. Därefter överförde de sina arméer till fastlandet och inneslöto fästningen även frän landsidan. Ryssarna ledo flera nederlag (Sandopu, Muk-den) och Port Arthur tvangs att kapitulera. Då Ryssland såg sig besegrat både till lands och sjöss, tann det sig nödsakat att under amerikansk medling sluta fred i Portsmouth september 1905. Ryssland avträdde Port Arthur och s. hälften av Sachalin samt uppgav alla anspråk på Korea.

Ryss ja, fiskredskap, bestående av nät, utspänt på en trattliknande stomme och med flera efter varandra ställda ingångsöppningar samt försett med en eller flera ledarmar av nät.

Ryssland, ry. Rossi’ja, förbundsrepublik i Östeuropa. Av det forna Ryska riket har efter världskriget frånsöndrats de nya statsbildningarna Finland, Estland, Lettland och Litauen, varjämte stora landområden avträtts till Polen och Rumänien. Trots dessa landförluster är R. både vad areal och folkmängd beträffar Europas största stat. Europeiska R. har en areal av över 4 milj. kvkm. och 9G milj. inv. Om Kaukasien, Sibirien, Kirgisien, Turkestan samt Chiwa och Bochara medräknas, omfattar R. 21 milj. kvkm. med 13G milj. inv. Förbundsrepubliken R. kallas officiellt Socialistiska sovjetrepublikernas förbund (förkortat SSSR) och uppdelas i 1. Ryska socialistiska federativa sovjetrepubliken (förkortat RSFSR), omfattande den största delen av Europeiska R. och Asiatiska R., 2. Vitryska socialistiska sovjetrepubliken (förkortat SSRB), omfattande ett mindre område längs gränsen till Polen, 3. Ukrainska socialistiska sovjetrepubliken (förkortat USSR.), omfattande ett område n. om Svarta havet och Azovska sjön, 4. Transkau-kasiska socialistiska federativa sovjetrepubliken (förkortat ZSFSR), omfattande ett område s. om Kaukasus mel-len Svarta havet och Kaspiska havet.

— Europeiska R. har i v. landgräns mot 5 stater, från n. till s. Finland,Estland, Lettland, Polen ocli Rumänien ; i övrigt gränsar det till sina utomeuropeiska besittningar. I n. när R. med en låglänt, till största delen av bottenfrusna tundror täckt kuststräcka fram till Norra ishavet. Här intränger Vita havet, mellan Kolahalvön och Kaninhalvön. Utanför kusten ligger dub-belön No vaja Zemlja. I v. når R. med en kort kuststräcka fram till Finska viken, i s. ned till Svarta havet, där Azovska sjön intränger innanför den bergiga Krimhalvön. I sö. gränsar R. med ett stäpp- och ökenområde till Kaspiska havet. R. upptages till största delen av ett lågland, Slaviska slätten. Denna höjer sig i det inre av R. till Ryska centralplatån, vars högsta område, Valdaj, når 320 m. ö. h. I ö. mot Ryska Asien löpa Uralbergen, i s. mot gränsen till Främre Asien utbreder sig bergskedjan Kaukasus. — R. genomflytes av en mängd stora floder. I n. rinna Dvina och Petjora till Norra ishavet, i s. Dnjestr (på gränsen till Rumänien) och Dnjepr till Svarta havet samt Don till Azovska sjön, i ö. Volga, Europas största flod, och Ural till Kaspiska havet. Floderna äro oftast segelbara och äro jämte de talrika kanalerna av stor betydelse för samfärdseln. I nv. mot gränsen till Finland ligga Ladoga och Onega, Europas största insjöar. — Klimatet är ett utpräglat fastlandsklimat med kalla vintrar och heta somrar. Nederbörden är obetydlig, särskilt i de s. och ö. delarna av landet. — Huvudnäring är jordbruket, i synnerhet i det bördiga området n. om Svarta havet (”Svarta jorden”). Jorden är i allmänhet dåligt skött. Utom spannmål (vete, råg) odlas i stor utsträckning potatis, lin och hampa. På Sydryss-lands grässtäpper idkas en betydande boskapsskötsel (nötkreatur, hästar, får). I norra R., s. om tundrorna, utbreder sig ett vidsträckt skogsbälte, där ett betydande men föga rationellt skogsbruk bedrives. Såväl havsfisket som flodfisket (särskilt i Volga) är av stor vikt. Bergsbruket är koncentrerat till Ural och trakten n. om Svarta havet. Bland dess produkter märkas främst kol, järn, guld och platina. Ur strandsjöarna utmed Kaspiska havet utvinnes salt. — Genom världskriget förlorade R. stora delar av sina viktigaste industridistrikt. Efter revolutionen låg industrin nästan fullständigt nere. Under de sista åren har den emellertid raskt åt.eruppblomstrat. Produktionen omfattar i huvudsak grövre varor för hemmamarknaden. De viktigaste industrigrenarna äro textil- och sömnadsindustri samt metallindustri.

— Handeln är efter revolutionen stats-monopoliserad. Handelsomsättningen har avsevärt minskats. Under finans-

året 1923—24 uppges exporten hava uppgått till 521 milj. tjervonets (ny-rubel), importen till 431 milj. tjervonets.

Myntenheten 1 tjervonets står

f. n. i pari, 1.92 kr. Den ryska för-krigsrubeln är numera värdelös; är 1923 hade dess värde reducerats till en miljondel av förkrigsvärdet. R: s för-namsta hamnar äro numera Leningrad vid Finska viken, Odessa vid Svarta havet och Arkangelsk vid Norra ishavet. Huvudstad är Moskva, 1,350,000 inv., övriga större städer: Leningrad,

700,000 inv.., Odessa och Kiev. — R. är Europas glesast befolkade stat. Folkökningen har under sista århundradet varit större än i de övriga europeiska länderna. Ryssarna äro till största delen slaver. I n. på tundrorna finnas en del lappar och samoje-der, i ö. tatarer, i sö. kirgiser. Folkbildningen är synnerligen låg. Den före revolutionen förhärskande grekisk-ortodoxa kyrkan har utsatts för svåra förföljelser. Efter revolutionen har det ryska folket splittrats i en stor mängd religiösa riktningar. — 1 spetsen för förbundsrepubliken står Sovjetkongressen och Centrala exekutivkommittén. Verkställande makten tillkommer en ministär, Folkkommissariernas råd. — Historia. Pä 800-t. beboddes R. av finska, turkiska samt slaviska folkstammar. En politiskt organiserad stat skapades emellertid först av skandinaviska vikingar. Enligt sägnen grundlädes det nor-manniska väldet (802—1054) i R. av den dit inkallade hövdingen Rurik. Under efterträdaren Oleg gjordes Kiev till huvudstad. I mitten av 1000-t. inträffade brytningen mellan den latinska och den grekiska kyrkan, och hädanefter gjorde sig bysantinskt inflytande gällande i R. (den bysantinska tiden 1054—1240). Kyrkan ägde en synnerligen stark organisation, men riket splittrades i en mängd delfur-stendömen. Bland dessa märkas de båda storfurstendömena Kiev och Vladimir samt flera mindre furstendömen och stadsrepubliker. På 1200-t. in-föllo de mongoliska el. tatariska horderna i R. De ryska furstarna gjordes till skattskyldiga vasaller under Gyllene horden (den tatariska tiden 1240—1480). Striderna fortsattes mellan de ryska furstendömena, bland vilka så småningom storfurstendömet Moskva intog en ledande ställning. 1380 hade moskoviterna vunnit sin första stora seger över tatarerna, men först Ivan III (14G2—1505) lyckades avkasta det tatariska oket. Därmed började den s. k. moskovitiska tiden (14S0—1700). Ivan fullbordade Novgorods erövring. Under Ivans efterträdare stärktes den moskovitiska härskarstaten och utvidgades betydligt rm

Soxäu

(Petrograd)

)+Gatjirin_(\ 7

blogdxL

Jlroctv'

)KostromcL

JaroslayL \ \— tjeremissernas

o Ivan ovo AVöz nes ens/iS^ område

Nizjny-KovgorO^- X\^J^zan

Vitébsk.

>VJazmcL

Zeninsk

Smolensk

\Mogilev

'obngsh

Tamhov

Soratov

'Voronezj

o ~*vTYSKA2 ~i rvOLGA w :° KQMMUN.^

'iVumztsa,

Nikolqjevy

o Stavrop o t

\ hÄkinttjeb~~^> \ ieSSr^-^ Novorossij.

SVAITX havet

modar

DAG ESTAN REP.

TJERKESSERNAS

KABARDIN.

OMR.

[-VLadl-s-]

{+VLadl- s+} Qfcg,vM

El brus#.

VASTRA RYSSLAND

Skala 1:14 mi[j.

0 100 200 300 km

Pskox

I

LETT-I

✓

-

LAND

^KALMUC KERNAS OMRÅDEgenom erövringar, bland annat provinserna Pskov, Smolensk, Kazan, Astrakan, Sibirien. Den ryske härskaren bar från 1547 titeln tsar. Vid Ivan

IV :s son Fedors död (1508) fanns ingen tronarvinge av den moskovitiska ätten, då tsarens broder Dimitrij på ett gåtfullt sätt försvunnit. De närmaste åren pågingo häftiga tronstrider, och de s. k. ”falska Dimitrijerna” sökte tillägna sig tronen. 1613 uppsteg emellertid på R:s tron Mikael Fedoro-vitj, stamfadern för den R o m a n o v-s k a ätten. Ett krig med Sverige avslutades genom freden i Stolbova 1617. Senare införlivades Lill-Ryssland med R. Då Peter den store efter sin halvbroder Ivans död 1696 blivit ensam härskare i R., började en ny tid för landet. Peter återupptog de för länge sedan bör.iade striderna med turkarna och införlivade Azov med R. 1706 men måste redan 1711 återlämna det till sultanen. Han grep sig energiskt an med en reformering av det ryska stats-och samhällslivet efter västerländskt mön stor och höjde R. till rangen av en inflytelserik stormakt. Huvudstaden flyttade Peter till den av honom anlagda staden Petersburg (den pe-tersbn rgska tiden 1700—1917). Peter deltog i det stora nordiska kriget och vann i freden i Nystad 1721 Livland, Estland samt större delen av Karelen. Peter efterträddes av sin änka Katarina I (1725—27). Under Peters dotter Elisabet (1741—62) erövrades hela Finland, men i freden i Åbo 1743 nöjde sig R. med landet ö. om Kymmene älv och Saima. Elisabet deltog även mot Preussen i Sjuåriga kriget. Hon efterträddes av Peter III 1762, men redan s. å. avsattes denne till förmån för sin gemål, Katarina II (1762—96). Katarinas regering var en ny storhetstid för R., vars gränser betydligt utvidgades genom Polens delningar (1772, 1793, 1795) samt genom krig med Turkiet. Resultatet av detta blev erövringen av

Do-nauprovinserna, Krim och Azov. Under Katarinas sonson Alexander I invecklades R. i striderna mot Napoleon, som inföll i R. 1813 men måste draga sig ur landet efter att ha bränt Moskva. Genom krig med Sverige 1808—09 vann R. Finland. Även krig med turkarna medförde landvinningar. På Wienkongressen införlivades det egentliga Polen med R. Det för R. olyckliga krimkriget avslutades genom freden i Paris 1856. då R. måste gä med på en del eftergifter. Efter krig med Turkiet 1877—78 förvärvade R. en del landområden genom freden i San Stefano, vars bestämmelser dock på Tysklands initiativ modifierades på en europeisk kongress i Berlin 1878. Alexander III (1881—94) ingick vän-

skapsförbund med Tyskland, men avlägsnade sig småningom från denna makt för att närma sig Frankrike. Under Nikolaus II (1894—1917) besegrades R. av Japan (se Rysk-japanska kriget 1904—05) och tvangs till betydliga eftergifter. I världskriget led R. från början svåra motgångar mot tyskarna. 1917 tvangs Nikolaus II att abdikera och blev f. å. mördad tillsammans med sin familj. En bolsje-vikisk revolution utbröt 1917 i Petersburg och R. proklamerades som s o v-jetre publik (1917). 1918 erkände bolsjevikregeringen finska republiken. S. å. avslöt den freden i Brest-Litovsk med centralmakterna. 1920 undertecknade sovjetregeringen freden med Estland och Litauen. S. å. skedde även en fredsuppgörelse med Polen. Närmast efter revolutionen övertogs styrelsen av en regering, vars ledande krafter voro Miljukov och Iverenskij, vilka företrädde en jämförelsevis moderat radikalism (mensjeviker). Ett radikalare parti, lett av Lenin och Trotzkij, störtade emellertid i november 1917 motståndarnas ministär. Makten övertogs genast av folkkommissariernas råd. Sedermera bildades i olika delar av Ryssland mer eller mindre självständiga rådsrepubliker, vilka underordnades SSSR. Till en början sökte man genomföra en strängt kommunistisk hushållning. Då detta mötte oöverstigliga svårigheter, slog man

1920 in på en ny ekonomisk kurs. Jfr Nep. 1921 inträffade en svår hungersnöd i Volgaområdet, som framkallade en internationell hjälpaktion. Så småningom har RSFSR. erkänts av de flesta europeiska stater, av Sverige 1924. U. S. A. förhåller sig dock alltjämt avvi sa n de..

Ryssläder el. juftläder, ett slags mjukt, ryskt läder med egendomlig, stark lukt.

Ryssrova el. ryssgubbe (Bunias orientalis) hör till de korsblomstrigas familj, (Crueiferfe). Den är en högväxt. rikt blommande ört med gula blommor. Den har meterlånga, grova rötter och är ett besvärligt ogräs. Från ö. Europa kom den i slutet av 1700-t. in i Sverige och är nu ganska vanlig i mänga trakter av s. och mellersta Sverige. Särskilt allmän är den i trakterna kring Mälaren.

Rytm. Ett upprepande av samma rörelser, samma liud oeh även samma synintryck kan framkalla en behaglig känsla. Emellertid får detta upprepande ej vara alltför likartat. I så fall blir det hela långtråkigt. Upprepningen måste ske med större el. mindre förändringar. Som allmän regel kan man säga. att på ett lägre kulturstadium uppskattas mest en enkel R. och att mera invecklad R. först kan Rådjur.

njutas på ett liögre kulturstadium. R. liar särskild betydelse för diktkonst, musik och dans. För de två förstnämnda har man sökt uppställa detaljerade system över olika arter av R. Läran om R. benämnes rytmik.

Rytteri, se Kavalleri.

Ryttmästare, kavalleriofficer med en tjänsteställning, motsvarande den, som vid övriga vapenslag tillkommer en kapten.

Rå, rundhult, som hänger horisontellt på en mast och uppbär ett segel (råsegel).

Rådbråkning, ett fordom använt dödsstraff, vid vilket den dömdes lemmar krossades med ett hjul. Kroppen fästes därefter på hjulet och utställdes till beskådande. R. kallades ofta stegling. Ibland avsågs emellertid med stegling endast kroppens fästande på hjulet.

Rådhusrätt, se Rådstuvurätt.

Rådjuret (Capreolus capreolus) hör till hjortdjurens familj bland klövdjuren. Det är om sommaren rödbrunt, undertill gulbrunt, om vintern gråbrunt med gulbrun anstrykning. R. är något större än ett får. Hannen (bocken) har tämligen enkla horn med

2—3 spetsar, honan, som kallas rä, saknar horn. R. är allmänt i s. Sverige; det är för närvarande statt i spridning norrut.

Rådman, bisittare i en rådstuvurätt. I en del mindre städer finnas s. k. illiterata R., varmed förstås sådana, som ej avlagt juridisk examen.

Rådsherre, se Riksråd.

Rådspensionä'r, en av de förnämsta ämbetsmännen i förutvarande republiken Förenade Nederländerna.

Rådstuvurätt. Varje stad med därtill hörande område utgör i regel en domsaga för sig, vars domstol benämnes R. el. rådhusrätt. R:s sammansättning är beroende på av kungl.

maj:t fastställt reglemente för varje stad. Ordförande i R. är i regel borgmästaren. I större städer är R. fördelad på avdelningar, mellan vilka mälen lottas enligt givna föreskrifter. R. är domför med tre ledamöter. R. skall sammanträda varje måndag, eventuellt första därpå följande helgfria dag.

Till vänster rågax, till höger kornax.

Råg- (Secale cereale) hör till familj Graminse. Den odlade R. anses härstamma från S. montanum, som förekommer vild i Svartaliavstrakterna. R:s groddplantor ha fyra groddrötter och rödbrun bladslida. Frömjölet sprides med vinden. Därför ha ej kunnat utbildas så många skarpt skilda sorter. Korsbefruktning äger nämligen rum i rätt stor utsträckning. R. är, näst korn, det mest köldliärdiga sädesslaget. I Sverige odlas R. ända upp i Norrbotten. I nordliga trakter odlas i allmänhet höstråg, som har mera långsmala sädeskorn och lång halm. Sydliga sorter, t. ex. östgöta gråråg och Petkusråg, ha mera knubbiga sädeskorn och kortare och styvare halm. R. odlas framför allt i Ryssland, i de skandinaviska länderna, nö. Tyskland samt i vissa delar av Frankrike, österrike-Ungern, Spanien och Nordamerika. Världsskörden beräknas till 30 å 45 milj. ton. I Sverige var skörden 1924 281,000 ton.

Rågång-, gränslinje mellan olika jordegendomar, utmärkt genom vissa märken å marken, s. k. råmärken.

Rågö, Stora och Lilla R, två små, av svenskar bebodda öar, belägna vid Estlands n. kust, utanför Baltisehport. Omkring 350 inv. öarna äro till stor del karga och steniga. Endast i s. delarna förekomma lövskog, åkrar och ängar. Befolkningen lever huvudsakligen av fiske.Råhu'mus, se Humus.

Råkan (Corvus frugilegus) hör till kråkfåglarna. R. är helsvart med violett metallglans. Hos äldre fåglar finns en grå fläck kring näbbroten, där borst och fjädrar bortnötts. Den finnes i Europa och n. Asien. Hos oss finns den i s. delarna av landet. Häckar i kolonier i höga träd. Lever av insekter och larver, säd och frön. Flyttfågel. Jfr Bil. Fåglar.

Råmjölk erhålles av kor under första veckan efter kalvningen. R. användes bl. a. till en maträtt, som benämnes kalvost eller kalvdans.

Rån föreligger, 0111 någon medelst våld el. genom användande av hot, som innebär trängande fara, från annan tager gods el. penningar. R. kan De-straffas med ända till 8 års straffarbete. Jämväl försök till rån är straffbelagt.

Råsunda, municipalsamhälle i s. Uppland. Förstadssamhälle till Stockholm. 4.500 inv.

Råttfångaren i Ham'eln, se Hameln.

Råttsläktet (Mus) hör till gnagarnas ordning (Rodentia el. Glires) inom däggdjuren. Indelas på grund av den ofantliga artrikedomen i flera undersläkten. Till råttsläktet höra bl. a. följande: Lilla skogsmusen (M. sylvaticus), Större skogsmusen (M. flavicollis), Svarta råttan (M. rattus), Bruna råttan (M. norvegicus) och Husmusen (M. musculus). Samtliga finnas i vårt land utom den svarta råttan, som nu troligtvis är alldeles utrotad av sin bruna släkting.

Råå, fiskläge vid Öresund. Förr municipalsamhälle, numera inkorporerat med Hälsingborg.

Räd, se Raid.

Rädisa är en varietet av den till de korsblomstriga växternas familj (Cru-ciferse) hörande Raphanus sativus. Denna varietet (var. radicula) har en liten stamknöl, som har tunt, oftast rött skal. R. odlas från tropikerna och ända upp till höga norden. R. är släkt med rättika.

Räffla. I moderna handeldvapen är eldrörets lopp i allmänhet försett med skruvformiga urtagningar, som benämnas R. På grund av räfflingen försättes projektilen i rotation, varigenom såväl skottlängd som träffsäkerhet ökas.

Räfsteting, ting, där den kungliga domsrätten utövades. R. behandlade särskilt högförräderimål samt alla brott mot konungabalken. Mot slutet av medeltiden kom R. alltmer ur bruk och upphävdes i början av 1600-t.

Räjong, se Rayon.

Räkneord. Man skiljer mellan grundtal, som endast ange antalet (t? ex.

1, 2, 5), och ordningstal, som ange

ordningsföljden (t. ex. den femte, den sjunde).

Räknesätt. Till de fyra enkla räknesätten el. quattuor species bruka hänföras addition, subtraktion, multiplikation och division.

Räkor (Carididse) bilda en familj bland de högre kräftdjuren (Malaco-straca). Till R. höra många släkten och arter. Två arter av räksläktet Pa-Ijemon, nämligen P. squilla och P. Fabricii äro av ekonomisk betydelse. Den förra tillhör Nordsjön och Sveriges västkust, den senare Öresund och östersjön. Ishavs- el. Nordhavsräkan (Pandalus borealis), som bl. a. finnes vid Sveriges västkust, är också ätbar.

Räls, järnvägsskenor.

Ränneslätt, exercisplats invid Eksjö.

Rännlist, den översta delen av kranslisten på de grekiska byggnadernas krön. • R. tjänstgjorde närmast som kanaler för regnvattnet, vilket genom dem leddes till sitt utlopp (spygatter-na). R:s material var tegel el. marmor. De voro konstnärligt prydda med målningar och reliefer.

Ränta, se Jordränta och Kapitalränta.

Ränta’bel, räntebärande, vinstgivande. — Räntabilite’t, avkastningsförmåga.

Rättegångsfrid. Störande av rätts-förhandlingar el. dyl. är belagt med strängare straff än vanligt förargelseväckande beteende.

Rättegån gsf u llmakt, bemy n di gan de att föra annans talan. R. skall vara skriftlig. Fullmaktsgivarens namnteckning bör därtill vara bevittnad.

Rättens ombudsman, jfr Konkurs.

Rättika (Raphanus sativus var. niger) skiljer sig från rädisan genom att stamknölen är stor och har tjockt, ofta svart skal. Liksom rädisan är R. en allmänt odlad rotfrukt.

Rättsfilosofi, jfr Rättsvetenskap.

Rättskemi, se Rättsmedicin.

Rättsmedicin, den medicinska vetenskapens användning i rättsfrågor. Man söker genom medicinsk undersökning avgöra, huruvida brottslig handling föreligger och framför allt genom undersökning av lik och likdelar avgöra om yttre ingrepp framkallat el. bidragit att framkalla död. Rättskemi omfattar de kemiska undersökningsmetoder, som härvidlag komma till användning, särskilt med hänsyn till gifter o. dyl.

Rättsvetenskap, vetenskapen om gällande rättsregler, de principer, som ligga bakom dessa, samt deras historiska tillkomst. R. indelas i vetenskapen om offentlig rätt, d. v. s. de rättsregler, som övervägande ta sikte på samhällets intressen, och vetenskapen om privaträtt, som omfattar de rättsregler, vilka huvudsakligen bottna i de

enskildas intressen. Till den offentliga rätten liöra statsrätt, förvaltningsrätt, finansrätt, folkrätt och straff- och processrätt, till privaträtt räknas speciell privaträtt och internationell privaträtt. Dessutom höra till R. rättshistoria, romersk rätt och rättsfilosofi.

Rättvik, municipalsamhälle vid ö. Siljan, mellersta Dalarna. 690 inv. Turistort.

Rätvingar (Orthoptera) är en insektsordning, som utmärkes av bitande mundelar, två par olika utbildade vingar och ofullständig förvandling. Hit höra bl. a. tvestjärtar, kackerlac-kor, ”vandrande bladet”, gräshoppor.

Räven (Vulpes vulpes) hör till rovdjurens ordning. Den är vårt allmännaste och mest omtalade rovdjur. Den är stor som en hund, rödaktigt gulbrun till färgen, snabb och smidig samt klok och beräknande. Den lever av kött och är en farlig fiende till allt vad tama och vilda smådjur heter. Som rått- och sorkjägare gör den dock nytta. R. bör dock hållas efter och skottpengar betalas flerstädes för hans dödande. R. lever även av bär. Finns i hela Sverige utom i fjällen.

Rävkaka, se Stryknin.

Rävsnäs, kungsgård vid Mälaren, invid Mariefred.

Röda blodkroppar, se Blod.

Röda garden, beteckning för väpnade styrkor, sammansatta av revolutionära arbetare, särskilt i Ryssland under revolutionen 1917 och i Finland under inbördeskriget 1918.

Röda havet, mellan Afrika och Arabien, förbundet med Indiska oceanen genom det trånga inloppet Bab-el-Mandeb. Ytvidden uppgår till nära

150,000 kvkm. Det största djupet, 2,360 m., har man funnit mitt i R. Före upptäckten av sjövägen till Indien runt Afrika var R. av stor betydelse för handeln på Indien. Sedan R. åi* 1869 genom Suezkanalen förbundits med Medelhavet, har R. åter blivit en viktig handelsväg. R. har sitt namn därav, att dess vatten nära stränderna stundom färgas rött genom förekomsten av små röda infusionsdjur.

Röda hund, en smittosam barnsjukdom, som påminner om mässling och som är ofarlig.

Röda korset. — 1. På Genévekonven-tionen 1864 bestämdes, att ett rött kors på vitt fält skulle utgöra neutralitets-tecken för sårade och sjuka och för den militära sjukvårdspersonalen och dess materiel. — 2. Benämning för frivilliga föreningar för sjukvård i fält. De olika nationella R. ha som föreningsband dels den 1863 instiftade Röda korskommittén, som bland annat anordnat konferenser vart femte

år, dels den 1919 bildade Röda kors-föreningarnas liga. Det svenska R. är uppdelat på för närvarande 23 distrikt, vilka i sin tur äro uppdelade på omkring 500 kretsar. Denna förening verkar även för bättre hälso- och sjukvård inom landet under fredstid. R. har under och efter världskriget utfört ett storartat arbete för att lindra krigets olyckor.

Rödalger (Rliodophyceae), en avdelning alger, vilken utmärkes av förekomsten av ett rött färgämne. De flesta arter tillhöra havet.

Röda rummet, roman av A. Strindberg*.

Röda stjärnan, ett förbund av föreningar, som bildades 1914 i Genéve och som verkar för vård av sårade och sjuka djur under krig. Svenska R. stiftades 1917.

Rödatorn-passet, pass i s. delen av Karpaterna (Transsylvanska alperna), genomflutet av floden Aluta.

Röda vinbär, se Vinbär.

Rödbena, se Snäppsläktet.

Rödbeta, se Beta.

Rödbok, blodbok, se Bok.

Rödbrokig svensk boskap, se Nötkreatur.

Rödbräcka, se Järn.

Rödby, stad vid Rödby fjord, s. Lolland, Danmark. 3,300 inv. Uthamn med utförsel av lantbruksprodukter till Tyskland.

Röd fosfor erhålles av vanlig gul fosfor genom dess upphettning utan lufttillträde. Se Fosfor.

Rödfärg, som består av oren järnoxid, erhålles bland annat genom glödgning av järnsulfat. Engelskt rött är ren järnoxid. I Sverige framställes R. sedan gammalt vid Falu gruva.

Röd-grönblindhet, se Färgsinne.

Rödliaken (Dandalus rubecula) hör till tättingarnas ordning (Passeres). Huvudets sidor till över ögonen, strupe och bröst äro gulröda. Vingarna nå en längd av 71—75 mm. Finns i Europa och v. Sibirien. Hos oss går R. upp i s. Lappland. Flyttfågel. Jfr Bil. Fåglar I.

Röding, se Laxsläktet.

Rödklöver, se Klöver.

Rödlakan, ett slags skånsk allmogevävnad, där mönstret bildas genom inplockåt ullgarn i den glesa bomulls-varpen.

Rödsand, stort grundflak, vilket från havet avskiljer den bukt, som bildas av Lolland och Falster (Gjedser Odde).

Rödsjuka, en smittosam sjukdom hos svin, som orsakas av rödsjukebacillen. Sjukdomen uppträder i olika former. Dödligheten är stor. Man kan vaccinera mot R.

Röd snö förekommer i nordliga trak> ter. Färgen beror på små alger.Jätteröksvampar.

Rödsot, dysenteri, beteckning för smittosamma tarmsjukdomar, vilka orsakas av bakterier av olika slag. Beroende på bakteriernas beskaffenhet är sjukdomen i vissa epidemier jämförelsevis lindrig, i andra fall svårare. Särskilt svårartade äro i tropikerna förekommande R., som orsakas av amöbor. R. kännetecknas av diarré, ibland kräkningar samt feber och kraftned-sättning. Sjukdomen uppträder särskilt sommartid i vårt land. Den sjukes uttömningar äro smittosamma. Sjukdomen sprides framför allt genom beröring med de sjuka. Behandlingen är företrädesvis dietisk.

Rödspotta, se Pleuronectidse.

Rödstjärten, vanliga R. (Phoenicu-rus phoenicurus) tillhör tättingarnas ordning (Passeres) bland fåglarna. Stjärt roströd. Den finns i så gott som hela Europa och i v. Sibirien. Iios oss finns den över hela landet upp till övre björkregionen på fjällen.

Rödvin, se Vin.

Röhss [rös]. — 1. K. V. K. R., 1834 —1900, affärsman i Göteborg, vars efterlämnade förmögenhet donerades till Göteborgs stad, dels till grundläggande av ett konstslöjdsmuseum, dels till befrämjande av stadens handel och industri. — 2. J. A. A. R., 183G—1904, affärsman i Göteborg, broder till föregående. Liksom denne har R. donerat stora summar till kulturella ändamål (Göteborgs museum, Göteborgs högskola).

Rökelse, förbrännande av välluktande ämnen, ursprungligen kåda från en tropisk växt, sedermera även andra växtämnen.

Rökstenen, den mest berömda svenska runstenen, belägen på Röks kyrkogård, Lysings härad, Östergötlands län. R. är 3.82 m. hög och. 1.38 m.

bred; dess inskrifter anses ristade under förra hälften av 800-t.

Röksvamp (Lycoperden, Bovi sta, Globaria, Geaster), svampsläkte, bildande familj Lycoperdacese bland buksvamparna (Gasteromycetes). Fruktkropparna äro vita bollar, vilkas inre vid mognaden är en mörkbrun

massa, som bl. a. utgöres av sporer. Då man trampar på en mogen röksvamp, utströmma sporerna som ett fint rökmoln, därav namnet R.

Röktopa's, en mörkbrun halvädelsten, som till sin kemiska sammansättning är kiseldioxid och sålunda en varietet av mineralet kvarts.

Rö'mer, O., 1644—1710, dansk astronom, känd framför allt för sin beräkning av ljusets hastighet.

Rönn, se Oxelsläktet.

Rönnbärsmalen (Argyresthia conju-gella), malfjäril. Larven är stundom skadedjur på äpplen. Finnes i s. och mellersta Sverige. Den uppträder periodiskt som skadedjur på äpplen.

Rönne, stad på Bornholms sv. udde, Danmark. 10,400 inv. Bornholms största stad. Residensstad för Bornholms amt. Lervaruindustri. God hamn. Norr om R. brytes sandsten och kao-lin (för porslinstillverkning).

Rönne å, vattendrag i Skåne. Utgör avlopp för Ringsjön, flyter i nv. riktning, utfaller i Skalderviken. Längd 70 km.

Rönninge, municipalsamhälle på Södertörn nära Södertälje, nö. Södermanland. 1,100 inv.

Rönfgen, W. K., 1845—1923, tysk fysiker. R:s namn är framför allt knutet vid den epokgörande upptäckten av de efter honom uppkallade röntgenstrålarna. För denna upptäckt erhöll han Nobelpriset i fysik år 1901.

Rönfgen strålar. Om en elektrisk urladdning åstadkommes i ett rör, i vilket luften förtunnats till en eller annan miljondels atmosfär, utgå från katoden de s. k. katodstrålarna, som utgöras av elektroner. När dessa träffa rörets vägg eller än hellre en i röret anbragt metallplatta, som benämnes antikatoden, utgå från denna R. R. äro av samma natur som ljuset. Deras våglängd är dock vida mindre än även de ultravioletta ljusstrålarnas. R. visa i viss mån olika natur alltefter den grad, till vilken luftförtun-ningen i röntgenröret drivits. Är för-tunningen större, erhållas röntgenstrålar med kortare våglängd än om för-tunningen drivits mindre långt. R. med kortare våglängd benämnas hårda R. Då R. passera olika kroppar, absorberas de olika starkt. Särskilt starkt absorberas de i tunga metaller, framför allt av bly. Den användning inom medicinen, som R. fått, särskilt Röntgenrör. Från katoden till vänster utgå katodstrålar, vilka träffa metallplattan mitt i röret och här ge uppliov till röntgenstrålar. Jfr schemat nederst till höger.

vid ställandet av diagnoser, beror på den olika absorptionsförmåga, som olika ämnen besitta gentemot R. De köttiga delarna av människokroppen genomträngas nämligen vida lättare av R. än ben och blod. R. påverka särskilt växande vävnader och liärpå grundar sig R:s användning vid behandling av kräfta o. dyl. R. ha även i övrigt en hel serie karakteristiska egenskaper. En gas, som utsättes för R., joniseras och blir därigenom ledande för elektricitet. Den fotografiska plåten svärtas av R., på vilket förhållande röntgenfotograferingen, som blivit av utomordentlig betydelse för medicinen, grundar sig. Vissa kroppar fluorescera, om de utsättas för R. Genom att låta R. reflekteras mot kristallameller ha s. k. röntgenspektra kunnat framställas. Studiet av de röntgenspektra, som olika grundämnen ge, har varit av mycket stor betydelse för den kemiska och fysikaliska forskningen.

Rörelseenergi, se Energi.

Rörlig njure, se Vandrande njure.

Röros, nära Glommen, sö. Sör-Trön-delags fylke, ö. Norge. 1,500 inv. Koppar- och svavelkisgruvor i grannska-

pet. Är administrativt icke stad men betraktas som sådan.

Rörpost, postbefordran i rörledningar, där breven inläggas i cylindriska metallbehållare, vilka framdrivas av komprimerad luft. R. användes framför allt i storstäder i Amerika och i Europa.

Rörsopp (Boletus), ett släkte hattsvampar, vilka på undersidan av hatten ha sammanvuxna, fina rör, i vilka sporer bildas. Till R. höra många ätliga svampar, såsom Smörsvamp (B. luteus), vilken har hatten klädd med klibbigt och glänsande, brunt skinn, Karl Johanssvamp (B. edulis), som har pyramidformig, tjock stam, Kosvamp m. #fl.

En del giftiga arter finnas. Dessa ha rödaktiga el. rödgula rörmynningar.

Rörstrand, Sveriges äldsta porslinsfabrik, belägen inom Stockholms stads område. Fabriken här är numera nedlagd. Verksamheten fortsättes i mindre utsträckning vid en fabrik i Göteborg, som tillhör samma bolag.

Rörsvampar, se Tickor.

Rösiö, Per Jönsson, f. 1861, lantbrukare. R. har livligt verkat för att väcka intresse för jordbruket, särskilt genom en 1893 av honom inrättad lantbruksskola (Hagaberg nära Jönköping). Han har även bedrivit en livlig föreläsningsverksamhet. Sedan 1907 har R: s verksamhet understötts genom statsanslag.

Röstlängd skall upprättas enligt kunglig förordning av 29 januari 1921 med ändringar av 1922 och 1925 i två exemplar, vilka gälla för både politisk och kommunal röstning.

Rösträtt, se Riksdag.

Rösvand [-vann], Rösvandet, insjö i Nordlands fylke, Norge, 191 kvkm., till ytvidden Norges tredje insjö.

Rötskada på virke orsakas av svampar. Röta kan alldeles förstöra virke. Välkänd är bland annat den röta, som hussvampen åstadkommer. Jfr även Tickor. s

S, den nittonde bokstaven i vårt alfabet. — Som fornromerskt taltecken = 90. — Kem. tecken för en atom svavel.

Saale [sa’le], biflod från vänster till Elbe, mellersta Tyskland. S. upprinner på n. sidan av Ficlitelgebirge. Längd 360 km.

Saar [sa’r], Mosels viktigaste biflod. Upprinner på Vogeserna, flyter genom ett av Tysklands mest betydande stenkolsområden och förenar sig med Mosel strax ovanför staden Trier. Längd omkring 245 km. Jfr S.-området.

Saarbriicken [sa’r-J, stad i s. delen av den preussiska provinsen Rhenlan-det, belägen vid floden Saar, 110,000 inv. S. är medelpunkten i ett betydande stenkolsområde. Omfattande järnindustri. Handel med stenkol. Vid S. vunno fransmännen i början av fransk-tyska kriget en liten träffning. Meddelandet härom väckte hejdlös förtjusning i 1'aris. S. bombarderades upprepade gånger under världskriget. Är numera huvudstad i Saarområdet.

Saarinen [sa’r-J, G. E., f. 1873, finsk arkitekt, vars arbeten utmärka sig för monumental enkelhet. Till hans mera kända verk hör stationshuset i Helsingfors. S. är numera verksam i Förenta Staterna.

Saarområdet [sa’r-], stenkolsdistrikt omkring floden Saar, vilket genom freden i Versailles 1919 ställdes under Nationernas förbunds förvaltning, varjämte kolgruvorna i S. tillerkändes Frankrike. Efter förloppet av 15 år har enligt fredsvillkoren befolkningen i S. att genom omröstning avgöra, huruvida den vill tillhöra Frankrike el. Tyskland eller fortfarande stå under N. F:s förvaltning. I S. har bedrivits ett ivrigt förfranskningsarbete särskilt de första åren efter världskriget.

Sa’ba, Sabe, landskap i sv. Arabien. Fordom konungarike, varest under konung Salomos tid den från gamla testamentet kända drottningen av S. var regent. Jfr Sabéer.

Sabadiria, ett amerikanskt växtsläkte, som tillhör familj Liliacese. Från en art, S. officinalis, erhålles brunsvarta frön, vilka innehålla växtbaser. En spritlösning, beredd på dessa frön s. k. lusättika, användes mot oliyra.

Sabatier [sabatje’], P., f. 1854, fransk kemist, verksam särskilt på den organiska kemins område. S. erhöll 1912 Nobelpris i kemi.

Sabbatsberg, sjukhus inom Stockholms stads område.

Sabbatsbrott föreligger, om någon å söndag el. högtidsdag mellan kl. 6 om morgonen och kl. 9 om aftonen utövar hantverk el. annat arbete, som kan tåla uppskov och som icke sker till egens el. annans nödtorft. Om brottet påtalas, blir straffet högst 20 kr. böter. (Genom en kunglig kungörelse av år 1895 har bestämts, att ”å juldagen, långfredagen, påskdagen och pingstdagen icke må offentligen uppföras skådespel, givas offentlig föreställning i lindansning, konstridning el. dylikt”.)

Sabbatsår, enligt gamla testamentet det sjunde året, då jorden skulle ligga obrukad, skulder efterskänkas, slavar frigivas etc. I hur stor utsträckning S. verkligen tillämpats, är emellertid föga känt.

Sabéer, en troligen centralarabisk folkstam, som rådde över sv. Arabien från 7: e till slutet av 2: a årh. f. Kr. Omkring 115 f. Kr. störtades S: s rike av himjarerna, som anses besläktade med S. Dessas härskare, vilka resideRade i Ma'rib, kallade sig "konung av Saba".

Sabel var ursprungligen benämning på ett huggvapen med krokig klinga men användes numera om alla för krigsbruk avsedda, längre sidovapen.

Sabi'ner, fornitaliskt, indoeuropeiskt folk. En del av S. blandade sig med romarna till ett folk. Härav har sagan om "sabinskornas bortrövande" uppkommit. Romarna rövade sabinska kvinnor. Men då männen med våld ville återtaga dem, skilde kvinnorna de stridande, då de funno sig väl i sin nya ställning. Denna scen är ett i konsten ofta använt motiv, övriga S. lågo i långvariga strider med romarna men underkuvades slutligen av dessa omkring 290 f. Kr. 268 f. Kr. erhöllo de romersk medborgarrätt.

Sabi'nskornas bortrövande, se Sabi-ner.

Sabotage [sabota'sj], ett från ytterligt gående håll förordat stridsmedel från arbetarnas sida mot arbetsgivarna vid arbetskonflikter, innefattande skadegörelse på maskiner och annan egendom. I vidsträcktare mening betecknar S. även systematiskt dåliga arbetsprestationer från arbetarnas sida.

Saceharin, se Sackarin.

Sa'cer [sa'ker] (fem. sacra, neutr. sacrum), lat., helig, även förbannad.

Sachalin [saka'-], långsträckt, bergig ö v. om Ochotska sjön, den japanska öbågens fortsättning i n. 76,000 kvkm. S. delen av S. tillhör Japan. Huvudnäringen är där fiske. N. delen av ön, som tillhör Ryssland, besattes av japanerna år 1920. Den har nu återlämnats, japanerna ha emellertid utverkat vittgående koncessionsavtal rörande dess rika kol- och oljefyndig-

Sachs [sax]. — 1. Hans S., 1494—1576, tysk skald, skomakare i Niirnberg, där han tillhörde mästersångarnas "sängskola". S. utövade ett vidsträckt författarskap ; förutom religiösa reforma-tionssånger författade S. även berättelser, fastlagsspel och skaldestycken. Med sin naivt medryckande och samtidigt djupa diktning intager S. ett av de främsta rummen i 1500-t :s tyska litteratur. — 2. J. v. S., 1832—97, tysk botanist, en bland grundläggarna av den moderna växtfysiologin.

Sachsare [sax'are], germansk folkstam vid Nordsjökusten, vilken företog härnadståg mot Galliens och Britanniens kuster. Vid mitten av 400-t. medverkade de jämte angler och jutar till Britanniens erövring. På 500-t. blevo S. den förnämsta stammen i Nordtyskland och utbredde sig åt s. och v., men deras rike erövrades mot slutet av 700-t. av Karl den store. På 900-t. utgjorde Sachsen ett av de fem stamhertigdömena i Tyskland. 1180 upplöstes hertigdömet Sachsen, men en del av landet jämte titeln övergick till Bernhard av Askanien. Detta, det s. k. yngre hertigdömet Sachsen, uppdelades 1260 i (Sachsen-)Lauenburg* och (Sach-sen-)Wittenberg*, vilket senare tillföll huset Wettin (jfr Sachsen).

Sachsen [sak'sen]. — 1. Stat i för-bundsrepubliken Tyska riket, belägen omkring Elbe, n. om Erzgebirge. 15,000 kvkm., 4.9 milj. inv. Europas tätast befolkade stat. Huvudstad Dresden,

600,000 inv. — S. är till övervägande del ett bergland, vilket i n. övergår i det nordtyska låglandet. På grund av den stora rikedomen på sten- och brunkol är S. en av Tysklands förnämsta industristater med ytterst mångsidig industri. Bland viktigare industrigrenar märkas textil-, maskin- och metallindustri, porslins- och glasindustri, pappersindustri, bokbinderier och boktryckerier (Leipzig) samt tillverkning av musikinstrument. Viktigaste industristäder äro Leipzig, Dresden och Chemnitz. — 2. Preussisk provins, belägen omkring Elbes mellersta lopp nv. om S. 1. 25,000 kvkm., 300,000 inv. S. är Preussens bördigaste provins. Omfattande odling av sockerbetor bedri-ves. S. är centrum för Tysklands sockerindustri. — Historia. De områden, som motsvara nuvarande S., beboddes ursprungligen av germanska stammar. Under 600-t. översvämmades

emellertid dessa områden av slaviska stammar men blevo från och med 900-t. åter germaniserade. 1423 kom det dåvarande hertigdömet S. under markgreven Fredrik av huset Wettin, vilken erhöll kurfurstlig värdighet. Under 1400-t. delades de kurfurstliga besittningarna på två linjer. Den er-nestinska linjen erhöll det egentliga kurfurstendömet (det forna hertigdömet) S. Den albertinska linjen fick bland annat markgrevskapet Meissen samt n. delen av Timringen. Hertig Mo-rits av den albertinska linjen råkade på 1540-t. i strid med sin syssling, kurfurst Johan Fredrik. I förbund med kejsar Karl V besegrade han Johan Fredrik (se Schmalkaldiska kriget) och fråntog honom en stor del av hans besittningar, främst det egentliga kur-landet, med vilket följde den kur-furstliga värdigheten. Hädanefter var den albertinska linjen den politiskt mest betydande. Under trettioåriga kriget slöt sig S. först till de kejserliga men tf&ngs att för en tid övergå till Sverige (1631—35), varefter kurfursten åter anslöt sig till kejsaren. 1697 valdes kurfurst Fredrik August till Polens konung under namn av August II och härmed grundades en personalunion mellan Polen och S., vilken varade i 66 år. Under sjuåriga kriget utsattes S. för en långvarig preussisk ockupation men förlorade intet landområde. Efter att ha besegrats av Napoleon vid Jena 1806 slöt sig S. till Frankrike. S. å. antog kurfursten titeln konung av S. På Wienkongressen måste den saxiske konungen avstå tre femtedelar av sina länder till Preussen. I 1866 års krig mellan Österrike och Preussen ställde sig S. på Österrikes sida. En preussisk armé inryckte i S., som ställdes under preussisk, militärförvaltning. Samma år beslöts, att S. med oförminskat område skulle inträda i Nordtyska förbundet. S:s vidare historia sammanfaller med Tysklands historia.

Sachsen-ATtenburg; [sak’sen-], förr hertigdöme i Tyska riket. 1,300 kvkm. S. utgör numera en del av republiken Thiiringen.

Sachsen-Ko’bnrg;-Go’tha [sak’sen J, förr hertigdöme i Tyska riket, beläget på Thiiringerwald, bestående av S.-Ivoburg och S.-Gotha, tillsammans 1,900 kvkm. Sedan 1920 utgör S.-Ko-burg en del av Bayern, under det att S.-Gotha har uppgått i republiken Thiiringen.

Sachsen-Meiningen [sak’sen maj’-], förr hertigdöme i Tyska riket. 2,400 kvkm. Sedan 1919 utgör S. en del av republiken Thiiringen.

Sachsen-Weimar [sak’sen vaj’-], förr tyskt storhertigdöme, 3,600 kvkm. Uppgick 1919 i republiken Thiiringen.

Tidens Lexikon.

(8Sachsiska Schweiz [sak’siska -], ett bergland utmed Elbe, mellan Dresden och Böhmen. S. utgöres av en sand-stensplatå med egendomliga klippbildningar (Bastei, Königstein m. fl.) och genomskuren av djupa dalar. För sin naturskönhet är S. mycket besökt av turister.

Sachsiskt porslin [sak’siskt-], se Meissen.

Sacka, bli efter, särskilt om fartyg.

Sackarimetri’, bestämning av sockerhalten hos lösningar. Sker i allmänhet genom undersökningar av lösningarnas förmåga att vrida polarisationsplanet. Kan även ske på rent kemisk väg el, genom användning av särskilt konstruerade areometrar (Ballings sacka-rometer).

SackarPn, benzoesyresulfinid, en organisk kvävehaltig förening, som har starkt söt smak (omkring 300 gånger sötare än rörsocker). S. har emellertid en svag metallisk bismak. Det verkar ej giftigt. S. användes särskilt av sockersjuka personer som sötningsmedel samt även vid tillverkning av läskedrycker o. dyl. I en del länder har man under motivering av att S. saknar näringsvärde förbjudit användandet av S. vid fabrikation av drycker o. dyl. Härvidlag torde ekonomiska synpunkter (sockerfabrikernas intressen) ha spelat in.

Sackaro’s, vanligt socker.

Sa’cra [sa’kra], plur., lat., heliga ting el. bruk, helgedomar, gudstjänst.

Sacramen’to [sak-]. — 1. Flod i Cali-fornien, U. S. A. Utfaller i San Fran-cisco-viken. S. har en längd av omkring 600 km. och är segelbar för större fartyg upp till staden Sacra-mento. — 2. Huvudstad i Californien, U.

S. A. GG,000 inv. Viktig handelsstad.

Sacrile'gium [sak-], lat., helgerån; störande av kyrkofrid, förgripelse pä det heliga.

Sade [sad'], se Sadism.

Sadel, bakersta ryggstycket av vissa matnyttiga djur (filr, rådjur, svin), motsvarande rostbiffen hos oxen.

Sadism, abnorm könsdrift, som finner tillfredsställelse i grymheter. Namnet härleder sig från en fransk författare, markis de Sade, som blev sinnessjuk och i vars romaner S. framträder.

Sa'dowa, se Königgrätz.

Saffia'n, marokäng*.

Saf'fran, se Krokus.

Safi'r, en vattenklar blå varietet av mineralet korund. Ädelsten. S. framställes numera med konst i vackra, med den naturliga jämgoda varieteter.

Saftrum, se Vakuoler.

Saga. — 1. Nordisk gudinna, omnämnd i Eddan tillsammans med Oden, varför man har antagit, att S. är ett

annat namn på Odens maka Frigg*.

— 2. Benämning på litterära alster av olika natur, vanligen uppkomna på folklig väg. S. kan vara en sägen,

d. v. s. en föga tillförlitlig, oftast historisk berättelse. Vanligen förstås emellertid med S. en uppdiktad, naivt fantastisk berättelse (folksaga), där det övernaturliga intager stor plats. Hjältesagan är en särskild diktart, vilken behandlar historiska el. mystiska personer och händelser. Den isländska sagan är en kortare prosaberättelse med skiftande innehåll.

Sager-Nelson, J. O. G., 18G8—9G, målare, vars kraftfullt stiliserade arbeten, särskilt efter S:s död, blivit högt skattade.

Sag'gat, Saggatjaure, sjö i n. Lappland, 36 kvkm. Genomflytes av Lilla Lule älv, som vid sitt inflöde bildar ett vidsträckt delta (Kvikkjokkdeltat).

Saginaw [s£egg'inå], stad i Michigan, U. S. A. 02,000 inv. Livlig industristad. Medelpunkt för Michigans saltproduktion.

Sagogryn, se Sagopalm.

Sagopalm, beteckning för flera palmarter, av vilkas märg sagogryn el. sagomjöl beredes. Hit höra en hel del ostindiska och sydamerikanska arter. Den Äkta sagopalmen (Metroxy-lon rumphii) finns på Indiska oceanens öar och på Malackahalvön. Märgen från S. är stärkelserik. Av denna stärkelse beredes mjöl el. gryn. Grynen äro halvgenomskinliga, emedan stärkelsen blivit delvis förklistrad.

Sagra'dabark, Frangulabark*.

Sagån, å på gränsen mellan Västmanland och Uppland. Längd 50 km.

Salialin, se Sachalin.

Sa'hara, jordens största ökenområde, beläget i Nordafrika, s. om Atlasbergen och kustlandet utmed Medelhavet, mellan Atlanten och Nildalen, Ytvidd 8 milj. kvkm. Förr var den åsikten förhärskande, att S. utgöres av en flack, enformig sandslätt. Till stor del upptages emellertid öknen av kala klippor och berg el. av stenbeströdda marker. I de mellersta delarna av S. utbreda sig vidsträckta bergstrakter, bland vilka Ahaggarmassivet når 3,000 m. ö. h.; Tibesti, längre åt sö., när 2,700 m. ö. h. — I mellersta Sahara uppnås temperaturer på 50° C. Temperaturväxlingarna mellan vinter och sommar äro obetydliga. Däremot varierar temperaturen betydligt (ända till 30—40°) mellan natt och dag; växtlighet och djurliv äro synnerligen torftiga och saknas med undantag för de

sparsamt förekommande oaserna fullständigt i det inre av S. Den till 2—3 milj. uppgående befolkningen består i v. och n. av berber, i nö. av beduiner (araber), i det inre av S. av negrer, tuareger och biandfolk. Genom S. går sedan gammalt transitoliandel efter karavanvägarna från det inre av Afrika till Medelhavskusten. Planer lia varit uppe att bygga en järnväg mellan Algeriet ocli det inre av S.; numera ämnar man tillgodose kommunikationerna genom regelbunden au tomo biltrafik.

Sa’hib, arab., "herre”, "mästare”; i Indien brukad hederstitel för européer. Till kvinnor användes memsahib.

Sahlgrenska sjukhuset, ett sjukhus, som tillhör Göteborgs stad.

Saigon, huvudstad i Franska Coehin-kina. Tillsammans med den närbelägna staden Cholon, vilken kan betraktas som S:s förstad, har S. 265,000 inv. Livlig handel med export av ris och andra tropikprodukter.

Sai’ma, i vidsträckt bemärkelse det sjösystem i sö. Finland, vilket utbreder sig mellan S: t Michel och Joen-suu, sammanlagt upptagande en yta av 4,800 kvkm., i trängre bemärkelse ett sjöområde ö. om S: t Michel, 1,300 kvkm. S. avflyter genom Vuoksen till Ladoga och står genom Saima kanal i förbindelse med Finska viken.

Saint, Sainte [säng(t)], förkortat S : t, S: te, franskt och engelskt ord för helig, ingår i en mängd ort- och personnamn t. ex. i S:t Etienne. Motsvarande spanska ord är San, Santo, Santa, t. ex. i San Salvador; och portugisiska Sao, ex. Sao Paulo, samma betydelse har Sanct, Sankt (förkortat S: t) t. ex. i S: t Petersburg.

Saint Andrews, se Andrews.

Saint-Bartélemy [säng -telmi’], se Barthelemy.

Saint-Cloud [sängklo’], stad i departementet Seine-et-Oise, Frankrike. I S. låg ett kungligt och kejserligt lustslott, vilket förstördes under fransktyska kriget 1870.

Saint-Denis [säng dem’]. — 1. Frankrikes skyddshelgon, led martyrdöden i slutet av 200-t. Enligt legenden vandrade S. efter halshuggningen två mil bärande sitt huvud i händerna. S: s dag är 9 oktober. — 2. Stad vid Seine strax n. om Paris, Frankrike.

76,000 inv. Industrier av skilda slag. Berömt kloster, grundlagt på 600-t. Kyrka från 1100-1, med konungagravar.

Sainte Assise [sängt asi’s], en av världens största utsändningsstationer för trådlös telegrafi, belägen nära Paris.

Sainte-Beuve [sängt böv’], C. A., 1804 —69, fransk kritiker och skald, senator 1865. Med sina förnämsta arbeten (H i s t o i r e du Port-Royal, Causeries du lundi) skapade S. en ny litteraturkritisk metod, byggd på historisk, biografisk och psykologisk grund, vilken gör honom till en av de förnämsta kritikerna i världslitteraturen. Han sökte förstä konstnärens förhållande till sin tid och omgivning, sökte utreda sambandet mellan

konstnären och hans verk. S. hävdade också tankens frihet och forskningens obundenhet.

Sainte Croix [sängt. kroa’], ö bland Små Antillerna, Västindien. År 1917 köptes ön från Danmark av U. S. A.

Saint Étienne [sängt etjenn’], stad i s. Frankrike. 168,000 inv. Livlig industristad med stora järnverk ocli textilfabriker. I närheten finnas rika kolfält.

Saint-Germain-en-Laye [-[sängsjärmäng-anglä’],-] {+[sängsjärmäng- anglä’],+} stad i departementet Seine-et-Oise, Frankrike, 13 km. v. om Paris på en höjd på v. Seinestranden. S. är bekant för ett 1370 anlagt slott, som senare ombyggdes av Frans I. Vid stranden finnes en 2,400 m. lång terrass, anlagd 1672, från vilken man liar en härlig utsikt över Seine-dalen. I S. försiggingo 1919 fredsförhandlingarna med Österrike efter världskriget.

Saint He’lena [sent], ö i Atlanten utanför Afrikas västkust, brittisk besittning. 122 kvkm., 3,700 inv., huvudsakligen negrer. Huvudort är James-town. S. är en viktig kolstation och provianteringsort för valfiskfångare. Mest känd är ön såsom förvisningsort för Napoleon I.

Saint John [sent djån’]. — 1. Flod i Nordamerika. Upprinner i staten Maine, flyter genom New Brunswick och utfaller i Fundyviken. Längd 718 km. — 2. Sjöstad i New Brunswick, Canada, vid mynningen av S. 1. 47,000

inv. Huvudsäte för handeln i New Brunswick. — 3. Huvudstad pä den brittiska ön Antigua, Västindien.

10,000 inv. — 4. Mindre ö bland Små Antillerna, Västindien. S., som hör till Virginöarna, såldes 1917 av Danmark till U. S. A.

Saint John’s [sent djån’s], huvudstad på brittiska ön New Foundland, belägen på öns ö. kust. 32,000 inv. Handel med stockfisk, tran och pälsverk. Järnmalmsexport.

Saint Josepli [sent djå’sef], stad 1 Missouri, U. S. A. 78,000 inv. Handels- och fabriksstad.

Saint-Just [sängsjys’t], A. de, 1767— 94, fransk revolutionsman, medlem av konventet 1792, en av Robespierres ivrigaste anhängare. S. var känd för organisatorisk förmåga, parad med stor hänsynslöshet. Han avrättades samtidigt med Robespierre.

Saint Lawrence [sent lå’rens]. — 1. Vik av Atlanten vid Nordamerikas ö. kust. — 2. Flod i Nordamerika, som bildar avlopp för Canadiska sjöarna till Atlanten. Längden frän sjön Ontario till utloppet i Saint Lawrence-viken är omkring 1,100 km.

Saint Louis [sent lo’is], stad i Missouri, U. S.' A. 800,000 inv. En av Förenta Staternas största städer och synnerligen viktig handelsstad medhandel bl. a. med tobak, spannmål, köttkonserver etc. Stora tobaksfabri-ker.

Saint Louis fsängloi’], huvudstad i franska kolonien Senegal, Västafrika, nära mynningen av Senegal. .18,000 inv. Livlig karavanhandel.

Saint Nicolas [sängnikola’], stad 1 östflandern, Belgien, vid järnvägen Gent—Antwerpen. 35,000 inv. Linne-och bomullsindustri.

Saint Paul [sent på’l], huvudstad i Minnesota, U. S. A. 235,000 inv. Viktig handels- och fabriksstad.

Saint Pierre [säng piä’r], stad på ön Martinique i Västindien, som fullständigt ödelädes genom utbrott 1902 av den närbelägna vulkanen Mont Pe-lée, varvid stadens alla 28,000 invänare med undantag av en enda inom ett par minuter omkommo.

Saint-Pierre [sängpiä’r], J. H. Ber-nardin de, 1737—1814, fransk författare, anhängare av Rousseau. S. är mest bekant för den idylliska och sentimentala kärleksromanen Paul et V i r-g i n i e, vars måleriska skildringar förebåda romantiken.

Saint-Quentin [sängkantäng’], gammal stad vid övre Somme, n. Frankrike.

37,000 inv. S. intogs under världskriget av tyskarna.

Saint-Saens [sängsang’s], C., 1835— 1921, fransk tonsättare, pianovirtuos och orgelspelare. Av S: s kompositioner märkas symfoniska dikter (Danse m a c a b r e), orkestersymfonier, piano-konserter, kammarmusik samt operan Simson och Delila. S. är en av Frankrikes mest kända kompositörer.

Saint-Simon [sängsimång’]. — 1. L. de Rouvroy, liertig de S., 1675—1755, fransk memoarförfattare och sedeskildrare. S: s memoarer ge en mästerlig bild av dåtidens människor. — 2. C. H. de R. greve de S., 1760—1825, fransk socialfilosofisk och ekonomisk skriftställare. S. brukar räknas till de s. k. utopiska socialisterna.

Saint Thomas [sent tåm’es], ö bland Små Antillerna, Västindien. S. tillhörde förr Dansk-Västindiska öarna. Den köptes 1917 av U. S. A.

Saint Vincent [sent vin’sent], ö bland Små Antillerna, Västindien, brittisk besittning. 390 kvkm., 46,000 inv. Huvudstad Kingstown. — S. hör till den s. k. Windwardgruppen bland Små Antillerna, är vulkanisk och har en ännu verksam vulkan. Arrowrot, bomull, socker och kokosnötter äro öns viktigaste produkter.

SaYs, fornstad i Nildeltat, Egypten.

Saison’, se Säsong.

Sakarias, namn på flera personer i bibeln, bland annat en profet i gamla testamentet, som uppträdde omkring 519.

Dessutom märkes Johannes Dö-parens fader (Luk. 1:5).

Sakra’l, gudstjänst-, religions-.

Sakrament, en religiös handling, som anses förmedla en gudomlig nådegåva. Inom de protestantiska kyrkorna räknas med två S., dopet och nattvarden, inom romersk-katolska kyrkan räknar man med ytterligare fem S., nämligen konfirmationen, boten, sista smörjel-sen, prästvigningen och äktenskapet.

Sakramenta’1, hänförande sig till sakramenten.

Sakrosankt', allra heligast; okränk-bar.

Sakrätt, en avdelning av förmögenhetsrätten. Under S. hänföras rättsreglerna om äganderätt, panträtt, re-tentionsrätt, avkomsträtt, nyttjanderätt och servitut; allt i den mån, som förmögenhetsförhållandet direkt anknyter sig till ett materiellt ting.

Sakun’tala, se Kalidasa.

Sala, stad vid Sagån, ö. Västmanland. 8.000 inv. Sala silvergruva, upptäckt år 1511, var förr myckeé givande men bearbetas numera icke. Kalkstensbrott invid staden.

Sala’din el. Sala ddin, 1137—93, sultan i Egypten och Syrien. S. intog Jerusalem, vilket gav anledning till det tredje korståget, anfört av Fredrik Barbarossa och Rikard Lejonhjärta. 1192 avslöts ett fördrag mellan de kristne och S. S. behöll Palestina med. undantag av kuststräckan mellan Jaffa och Antiokia.

Saladjä’r, sallatskål; låg glasskål för sylt etc.

Sala gruva, Sveriges största silver-och blygruva, bruten på en i kalksten (och dolomit) intill ett system skölar förekommande blyglans. Gruvan hade sin blomstringstid på 1500-t. men är nu nedlagd.

Sala’m, arab., fridshälsning.

Salaman’ca, stad i s. delen av landskapet Leon, nv. Spanien, belägen vid floden Tormes. 33,000 inv. S. är biskopssäte och har ett av Europas äldsta universitet (grundat 1239).

Salamanderdjur (Salamandridse), en familj stjärtgroddjur, vilka förlora sina gälar och som fullvuxna huvudsakligen leva på land. Hit höra bland annat vattenödlor och salamandersläktet (Salamandra). Det senare släktet har mera trind kroppsform. Hit höra den svart- och gulfläckiga E 1 d s a 1 a-mandern (S. maculosa), som finnes i Medelhavsländerna, och den i Alperna förekommande Alpsalamandern (S. atra), som är helt och hållet svart. Inom den medeltida alkemin användes S. som symbol för eldens element.

Sa’lamis, ö vid v. kusten av Attika, Grekland. 100 kvkm. Invid S. slog Themistokles i spetsen för den grekiska flottan perserna år 480 f. Kr.

Salan’dra, A., f. 1853, jurist, italiensk statsman, tillhörande det liberala par- tiet. S. liar tillhört flera ministärer och bildade 1914 en egen ministär. Han intog under världskriget en alltmera aggressiv ståndpunkt, proklamerande den heliga egoismen som ledande princip för Italiens politik. På grund av motgångarna vid fronten efter krigsutbrottet 1915 blev S. utsatt för starka angrepp, varför han måste avgå 1916. Senare har han varit ledare för det liberala partiet och i någon mån samarbetat med Mussolini.

Salan ga’n, se Kinesiska svalbon.

Salberget, benämning på Sala silvergruva, se Sala.

Salchow, U., f. 1877 i Köpenhamn, sportsman, grosshandlare i Stockholm. S. har upprepade gånger vunnit världsmästerskap i konståkning på skridskor samt konstruerat en mycket använd konståkningsskridsko.

Sal’do, överskott, tillgodohavande, skillnaden mellan debet och kredit vid ett kontos avslutande.

Sa’lem. — 1. Gammalt namn på Jerusalem. — 2. [säj'leml. Huvudstad i Oregon, U. S. A. 18,000 inv. — 3. Stad i nö. Massachusetts, U. S. A. 43,000 inv. Läderindustri. — 4. Stad i Främre Indien nära Madras, 52,000 inv.

Saler’no, stad i Campanien, s. Italien, vid Salernoviken. 52,000 inv. Ärkebiskopssäte. Stor bomullsindustri. S. var under medeltiden berömt för sin av benediktinmunkar år 1150 grundade medicinska högskola.

Salford [så’lford], industristad i nv. England, numera sammanbyggd med Manchester*. S. har livlig industri (bomulls-, linne-, siden- och maskinfabriker).

Saliey’lsyra, orto-oxibenzoesyra, kem. formel CoIUOHCOOIi, en organisk syra, som bildar färglösa kristaller, vilka äro föga lösliga i vatten. S. verkar antiseptiskt och användes för att göra sylt och dylika födoämnen mera hållbara vid förvaring. Inom medicinen användes preparat av S. vid en hel del sjukdomar, särskilt reumatiska sjukdomar. Ett stort antal sådana preparat har framställts, vilka alla ha likartad verkan. Det mest bekanta av dessa är aeetylsalicylsyra.

Salisbury [så’lsberi]. — 1. Gammal biskopsstad, sö. om Bristol, s. England. 20,000 inv. Berömd katedral, uppförd på 1200-t. (jfr Cecil). — 2. Huvudstad i S. Rhodesia, Sydafrika.

Sa’liska franker, se Franker.

Sa’liska mineral kallas med ett gemensamt namn kvarts, natrium-, kalium- och kalciumsilikatmineralen, således i främsta rummet fältspaterna samt zirkon och korund, i motsats till de femiska mineralen. Saliska bergarter äro sådana, vilka till övervägan-cle del bestå av S,

Sali’v, spott, en vätska, som avsöndras av spottkörtlarna och vilken innehåller slem liknande ämnen (muciner) och ett enzym, ptyalin, som omvandlar stärkelse i socker.

Sa’lix, se Sälg.

Sallat, sallad, råa grönsaker, tillsatta med ättika, olja m. m. Även namn på en del andra blandningar (hummersallat etc.).

Sallus’tius, 86—35 f. Kr., romersk historieskrivare. S: s arbeten utmärkas av livfulla skildringar och skarp karaktärsteckning, men hans framställning är alltid tendentiöst demokratiskt färgad, stundom på bekostnad av den historiska sanningen.

Sal’miak, ammoniumklorid, kem. formel HiNCl. Användes inom medicinen, som elektrolyt i vissa galvaniska element, vid lödning m. m.

Salmo’nibrev, utpressnings- och hotelsebrev.

Salning. — 1. Sammanskott av penningar för inköp av en sak. Användes i allmänhet om sammanskott för inköp äv rusdrycker. S. för detta ändamål har sedan gammalt i lag varit förbjuden, ett förbud, som om ej bokstavligen så dock i realiteten kvarstår på grund av de numera gällande sär-skida inköpsbestämmelserna. — 2. En vågrätt träkonstruktion, anbragt tvärskepps nedanför toppen på en stäng.

Sa’lome, judisk prinsessa, dotter till Herodias och Herodes Boetlius. Gé-nom att dansa för sin styvfader Herodes Antipas förmådde S. på sin moders uppmanings denne att giva henne Johannes döparens huvud på ett fat. Denna episod är behandlad av Oscar Wilde i dennes skådespel ”Salome”, vilket senare av Richard Strauss om-bildats till ett musikdrama.

Sa’lomo, Israels tredje konung, Davids son och efterträdare, regerade i 40 år under 10 :e århundradet f. Kr. S. upprätthöll under sin regering vänskapliga förbindelser ined Fenicien och Egypten och ägnade sig huvudsakligen åt fredliga värv. Han lät bygga det praktfulla templet i Jerusalem. I den inre styrelsen framstod S. som en rättrådig och bildad monark. I folkföreställningen kom S. sedermera att framstå som en sagolikt vis och trollkun-nig man.

Salomo’nisk dom, fyndig och rättvis dom.

Sa’lomonöarna, ögrupp, hörande till Melanesien i Stilla havet, ö. om Nya Guinea, bestående av sju större och flera mindre, höga och bergiga öar, tillsammans 44,000 kvkm., 210,000 inv. (melanesier). öarna äro dels

vulkanöar, dels korallöar och utmärka sig för yppig växtlighet. Invånarna äro kannibaler. Viktigaste produkter äro ko-pra och trepang.Sa’lomos Höga visa, se Höga visan.

Sa’lomos ordspråk, se Ordspråksboken.

Salong, finare sällskapsrum; åskådar rum på en teater; utställningssal för konstverk.

Salongen, den gängse benämningen på de stora årliga utställningarna av modern konst i Paris.

SalonPki, handelsstad i Macedonien, Grekland, vid innersta ändan av Sa-lonildbukten. 170,000 inv. S. har järnvägsförbindelser med Konstantinopel, Serbien och Österrike. Rymlig hamn. Export av spannmål, tobak, bomull, ull, hudar m. m. — XJnder Balkankri-get erövrade grekerna S. från turkarna (1912). I S. blev konung Georg I av Grekland mördad den 16 mars 1913. År 1915 besattes staden av de allierade.

Saloni’kibukten, vik av Egeiska havet på Greklands s. kust, mellan det grekiska fastlandet och halvön Kalki-dike.

Saloon [scelo’n], amerikansk krog. De meningsriktningar, som framdrivit det amerikanska förbudet, riktade sig i första hand mot krogarna, varom också den ledande organisationens namn, Anti Saloon league, bär vittne.

Salopp’, ett slags rundskuren morgondräkt för damer, använd på 1700-t.

SalpausseFkä, en dubbel ändmorän-bildning, som stryker genom hela s. Finland och betecknar tvenne stille-ståndsstadier under den sista landisens avsmältning. S. har sin fortsättning genom Sverige i ändmorän-vallar i Östergötland, Västergötland och Dalsland, varifrån de kunna följas över Kristianiafjorden och längs Norges sö. kust.

Salpeter, gemensam benämning för kali-, natron- och kalksalpeter. Av dessa förekommer natriumsalpeter (chilesalpeter) i blandning med andra lättlösliga salter med stor utbredning i v. Sydamerika, särskilt i n. Chile, där den är föremål för en mycket stor brytning. Den var förr det viktigaste råmaterialet för kväve-gödningsindustrin samt för sprängämnen och gav Chile i dessa avseenden på världsmarknaden en monopolställning. Nu ersättes cliilesalpetern till stor del genom kväveföreningar, framställda på elektrisk väg, bland vilka kalksalpeter (Norgesalpeter) är det förnämsta. Jfr Chilesalpeter.

Salpeterbakterier, sammanfattande beteckning för vissa bakterier, vilka oxidera ammoniak till nitrit (nitrit-bakterier) och nitrit till nitrat (nitrat-bakterier). S. ha stor betydelse för växtvärlden då de genom sin verksamhet överföra ruttnande och multnande kvävehaltiga ämnen till en för växterna lämplig form.

Salpetersyra [HNO_3] framställes genom inverkan av svavelsyra [H_2SO_4] på salpeter [KN03] el. chilesalpeter [NaNOs] el. genom förening av luftens syre och kväve under inverkan av starka elektriska ljusbågar och den sålunda erhållna föreningens upptagande i vatten. Koncentrerad S. är en tung, obehagligt luktande, stark syra. Den är ett kraftigt oxi-dationsmedel och löser alla metaller utom guld och platina under utveckling av olika kväveoxider (ej som andra syror vätgas). S:s salter kallas nitrat. S. har vidsträckt användning i den kem. industrin, särskilt i sprängämnesfabrikationen.

Saltbildare el. halogeTner kallas en grupp icke metalliska grundämnen, omfattande fluor, klor, brom och jod. De giva med vätgas föreningar, vilka lösas i vatten till starka syror. Med metaller förena de sig direkt till salter. Vid vanlig temperatur är fluor och klor tunga, gulgröna gaser, brom en brun vätska och jod violetta kristaller.

Saltenf jorden, Saltfjorden, fjord s. om Vestfjorden, Nordland fylke, Norge. Vid dess mynning ligger Bodö och innanför dess ände Sulitelmagru-vorna och Sulitelma.

Salter, kemiska föreningar, som i vattenlösning dissocieras i en positiv metalljon el. annan liknande jon och i en negativ syrejon. De kunna alltså anses uppkomma därigenom, att vätet i en syra ersatts av en metall el. en sammansatt radikal. Basi ska S. äro

S., som i vattenlösning förutom syrors negativa joner även avdissociera negativa liydroxyljoner. De uppkomma alltså vid ofullständig neutralisa-tion av en bas, som innehåller flera OH-grupper. Sura S. avdissociera i vattenlösning förutom positiva metalljoner även positiva vätejoner. Ex. : NaHC03 (bikarbonat).

Saltholm, dansk ö i s. delen av Öresund. S. är så lågländ, att den vid högt vattenstånd stundom helt översvämmas.

Saltlager, se Saltsjöar och Stensalt.

Salt Lake [sålt lejk], se Saltsjön.

Salt I^ake City [sålt läjk si’ti], huvudstad i Utah, U. S. A. 118,000 inv., därav ett stort antal svenskar, över hälften av befolkningen är mormoner. Slakterier och järngjuterier. Universitet.

SaTtolnokta [-loåkta], en av Svenska turistföreningen uppförd turiststation, sö. om Stora Lule träsk, ej långt från Stora sjöfallet.

Saltomorta’1, halsbrytande luftsprång, kullerbytta.

Saltonsjön [såltn-], sjö i s. Califor-nia, TJ. S. A. Från den nordligaste delen av Californiaviken avskildes ur-sprungligen genom avlagringar av floden Colorado en insjö, vilken intorkade. Genom ett missöde vid ett kanalbygge uppstodo år 190G katastrofala översvämningar i det blomstrande området kring S., varvid insjön återuppstod. År 1907 lyckades man emellertid uppföra fördämningar, varför S. sä småningom åter kommer att intorka.

Salts juderi, äldre namn på anläggningar, där man genom kokning av havsvatten framställer koksalt.

Saltsjöar. I torra klimat bliva sjöarna avloppslösa, och då det vatten, som tillföres dem, innehåller små mängder lösta salter, men det avdunstande vattnet är saltfritt, blir deras vatten så småningom allt mera salt, till dess en utskiljning av gips, stensalt m. fl. salter börjar försiggå. Salthalten i sådana sjöar uppgår vanligen till 20 å 30 %. Jfr Stensalt.

Saltsjöbaden, köping på Södertörn, nö. Södermanland. Förstadssamhälle till Stockholm. 3,100 inv. Kurort. Friluftsbad och simstadion, uppfört år 1925.

Saltsjökvarn, stor kvarn vid inlop: pet till Stockholms stad.

Saltsjön, Stora (eng. Great Salt Lake) [gräjt sålt läjk], sjö i staten Utah, U. S. A. 6,000 kvkm’. S. är en tämligen grund sjö (största djupet utgör 16 m.) och utmärker sig för stor rikedom på salter.

Saltsjön, stockholmarnas benämning på de delar av östersjön, som gränsa intill Stockholm.

Saltsjöstaden, se Salt Lake City.

Saltsyra el. klorvätesyra, se Klor.

Sal’tus, lat., spräng, hopp. — S. i n de mönstra n’d o, lucka i bevisföringen.

Saltväxter, se Halofyter.

Salubri’n, antiseptiskt medel, som består av ättiketer, ättiksyra, sprit och vatten.

Saluhall, i större städer förekommande byggnader för handeln med matvaror, särskilt mera ömtåliga sådana. S. har för dessa varors vidkommande ersatt den ur hygienisk synpunkt mindre lämpliga torghandeln. För handeln med fisk finnas ofta särskilda S. I vissa större städer finnas även S. för partiförsäljning, vanligen genom regelbundet återkommande auktioner.

Salut, hälsning; militärisk heders-bevisning (med kanonskott, flaggning etc.). — S a 1 u t e’r a, hälsa med salut.

Salvador [-då’r], den minsta av Mellanamerikas republiker. 34,000 kvkm., 1,500,000 inv. S. är till största delen ett vulkaniskt bergland och är ofta hemsökt av förhärjande jordbävningar. Jordbruket är välskött och mycket givande. Handeln är livlig. Huvudstad San Salvador, S0,000 inv.

Salvarsa’n, ett organiskt arsenikpreparat, som 1920 framställdes av Ehr-lich. Denne gav ursprungligen preparatet namnet 606, emedan det var det 606: e preparatet, som han framställde. S. visade sig vara ett utmärkt medel mot syfilis. Numera användes i allmänhet neosalvarsan, en lättlösligare modifikation av S.

Salvation Army [scelvei’sjn a'mi], se Frälsningsarmén*.

Salvationist’, medlem av Frälsningsarmén (Salvation army).

Salva’tor, lat., frälsare, räddare, åter-lösare. — S. m u n’d i, världens frälsare.

SnTve, lat., var hälsad, välkommen, hell.

Salween, Saluen, flod i Bortre Indien. Upprinner i Tibet, genomflyter Burma och utfaller v. om MalakkahalvÖn. Längd 2,500 km.

SaFve hono’ris ti’tulo, se S. H. T.

SaFve regri’na, lat., ”var hälsad, o drottning”, katolsk hymn till jungfru Marias ära.

Salvia.

Sal’via, ett växtsläkte, hörande till läppblomstriga växter. S. omfattar omkring 400 arter. I Sverige odlas äkta Salvia (S. officinalis), som har stark kryddlukt och violettblå blommor. Den användes förr i medicinen. Även andra arter odlas som prydnadsväxter.

SaPzach el. Salza, flod i Österrike, biflod till höger till Inn. S. bildar under en del av sitt lopp gräns mellan Österrike och Bayern. Längd 226 km.

Salz’burg:. — 1. Provins i Österrike, belägen omkring floden Salzach. 7,000 kvkm., 215,000 inv., tyskar. S. är ett alpland. Boskapsskötsel är huvudnäring. Rika mineraltillgångar (särskilt salt). Träindustri, — 3. Stad i S. 1,,känd för sitt vackra läge vid floden Salzach. Bland S:s märkligare byggnader märkas ett gammalt citadell ocli Mozarts födelsehus med ett betydande Mozart-museum. Berömd friluftsteater. Industrin omfattar huvudsakligen bryggerier ocli sågverk samt tillverkning av musikinstrument.

Sama'ra, stad, belägen vid floden Samaras inflöde i Volga. 170,000 inv. S. har livlig handel med bl. a. spannmål, hudar, fisk och salt. Handeln främjas i liög grad genom stadens läge vid Wolga ocli vid de stora järnvägslinjerna från Moskva till Turke-stan ocli Sibirien.

Sainarang, Semarang, hamnstad pä ön Javas nordkust. Utförsel av ris, kaffe, socker. 110,000 inv.

Sama’rien, mellersta Palestina*.

Samari’ter el. samaritaner, judisk benämning på invånarna i landskapet Samarien, n. om Judéen. S. voro ett biandfolk, som uppstått därigenom, att de assyriska härskarna efter Sa-marias ocli Israels fall ditflyttade en mängd främmande folk (från Babylo-nien och Syrien). S. föraktades av judarna, vilka undveko all beröring med dem.

Samari’tkurs, kurs angående lämnandet av första hjälpen vid olycksfall.

Sama’rium, ett grundämne, tillhörande de sällsynta jordmetallerna. Kem. tecken Sm. Atomvikt 150.4.

Samarkand’, stad i Turkestan i en provins av samma namn, vid trans-kaspiska banan. 84,000 inv. I S. finnas ståtliga moskéer samt Timur-lenks grav, en storslagen kupolbyggnad. S. gjordes år 1369 till huvudstad i Timur-lenks rike.

Sambe’si, Sydafrikas största flod. Uppkommer av flera källfloder i Angola, Västafrika, flyter i en stor båge åt s. genom brittiska Rhodesia, därunder bildande flera fall, bland vilka främst märkas Victoriafallen, Afrikas mest storartade vattenfall, upptäckta 3855 av Livingstone. Vid Tete, omkring G00 km. från mynningen, blir S. segelbar. Utfaller i Mo^ambique-kana-len, bildande ett stort delta. Flodens längd är 2,500 km.

Sambre [sa’nBbr], biflod från vänster till Meuse. Upprinner på Ardennerna och förenar sig med Meuse vid Namur i Belgien. 190 km. lång; är till största delen segelbar.

Sa’me, lapparnas namn på sig själva.

Samfundet de nio, förening för främjande av den svenska skönlitteraturen genom prisbelöning och genom

utgivande av en tidskrift, vilken företrädesvis är ägnad åt litterära ämnen samt freds- och kvinnosaken. S., som består av nio manliga och kvinnliga ledamöter, har tillkommit med anled-

ning av ett 1910 upprättat testamente av fröken L. von Kraemer.

Samfundet Folkhälsan i svenska Finland bildades 1921. Det verkar för folkhygienens förbättring, upplysningsarbete ni. m.

Samfundet Sankt Erik i Stockholm, en 1901 stiftad förening i syfte att sprida kännedom om Stockholms historia samt i övrigt verka för bevarande av dess kulturella minnesmärken.

Samhällsfördrag:. Enligt naturrätts-lig åskådning vilar samhället och staten på en överenskommelse mellan de enskilda individerna. Denna åskådning spåras redan under forntiden och var särskilt starkt omfattad i England under 1600-t. En dylik åskådning förfäktas också av Rousseau i hans Le contrat social (samhällsfördraget), som utövat ett stort inflytande.

Samhällshjälp, se Föreningen Sam-hällshjälp.

Samhällsvetenskap, sammanfattande benämning på de allmänna och speciella samhällsvetenskaperna. Den allmänna S. kallas sociologi. Bland de speciella S. märkas nationalekonomi och statskunskap.

Samkönad, individ med både han-och honorgan. Se Hermafroditism.

Sam’land, landskap i den preussiska provinsen Ostpreussen, mellan Frisches Haff och Kurisches Haff. 2,250 kvkm.

— Kusten är bekant för rikedom pä bärnsten.

Samlingslins, se Lins.

Samlingspartiet, Liberala. Se Liberala samlingspartiet.

Sammelsifrium, virrig blandning, oredig muntlig el. skriftlig framställning.

Sammet, silkesvävnad med mjuk, luddig yta.

Sammlung; Gösch’en [-long], se Gö-sclien.

Samni’ter, den romerska benämningen på de krigiska stammarna i mitten av s. Italien. Deras land benämndes av romarna Samnium. Med romarna förde S. upprepade krig och blevo slutligen underkuvade av dem.

Sa’moaöarna el. Skepparöarna, ö-grupp hörande till Polynesien, Stilla liavet. S. bestå av fyra större öar: Savaii (1,700 kvkm.), Upolu (860 kvkm.), Tutuila (140 kvkm.) och Ma-nua (50 kvkm.) samt flera mindre, tillsammans 2,790 kvkm. Alla öarna äro bergiga och omgivna av korallrev. Högsta toppen finnes på Savaii (1,650 m.). Invånarna, polynesier, omkring

40,000, äro civiliserade och till övervägande del kristna. De äro utmärkta sjömän och fiskare. På öarna odlas kokos, bananer och batater. Plantage-odling (kakao, bomull, tobak) bedri-ves av tyska och amerikanska bolag. Viktigaste exportvara är kopra. I politiskt hänseende tillhöra de östra öarna U. S. A. De västra öarna tillhörde före 1919 Tyskland men utgöra numera ett mandatområde under Nationernas förbund med Nya Zeeland som mandatärmakt.

Samoje’der, sammanfattande beteckning för en del närmast till mongolerna hörande stammar, vilka leva pä tundrorna i n. Asien närmast Ishavets kuster. De nordligaste stammarna äro nomader, som hålla renar. De leva liksom de sydligare S. dessutom av jakt och fiske. Deras antal torde något understiga 20,000.

Samoje’diska halvön, flack, av tundror täckt halvö på v. delen av Asiens nordkust melan Ivariska havet och Ob-viken.

Sa’mos, en numera till G.rekland hörande stor och synnerligen fruktbar ö vid Mindre Asiens v. kust. 470 kvkm.

65,000 inv., greker. Vin-, oliv- och tobaksodling. S. var under forntiden en av de mäktigaste bland de joniska

staterna.

Samova'r, ryskt tekök, där det för kokningen nödvändiga värmet åstadkommes medelst glödande kol, som läggas i en behållare i tekökets mitt.

Sampa'n, ett slags mindre, kinesisk transportbåt.

Sam'po, i den finska folkdiktningen namn på ett lyckobringande underting. I Kalevala skildras striderna om ägandet av detta underting. Begreppet S., som går tillbaka på det finska ordet sampi, störfisk, har bildats av en mängd från olika håll upptagna motiv.

Samskola, se Samundervisning.

Samson, se Simson.

Samsö, ö n. om Stora Bält, Danmark. 111 kvkm., 7,000 inv.

Samuel, den siste av Israels domare, vilken levde under 1100-t. f. Kr. Om S. handla Samuels böcker i gamla testamentet, vilka även skildra konungarna Saul och David.

Samu'm, se Scirocco.

Samundervisning:, gemensam undervisning för gossar och flickor, är ett av de mest omdebatterade bland de pedagogiska spörsmålen. På folk-skolestadiet har S. alltid varit regel i Sverige. För de högre skolorna har däremot särundervisningen praktiskt taget fullständigt dominerat. Läroverken ha varit öppna uteslutande för gossar. De enskilda flickskolorna ha varit öppna uteslutande för flickor med det undantaget, att gossar i allmänhet mottagits i de förberedande klasserna. Åtskilliga högre enskilda skolor ha dock länge, ofta av ekonomiska skäl ibland dock även av övertygelse om samundervisningens företräde framför särundervisningen, mottagit såväl manliga som kvinnliga ele-

ver. Under senare tid har dock sam-skoleidén vunnit terräng. Halva antalet av statens realskolor, samtliga kommunala mellanskolor och flertalet av de enskilda mellanskolorna äro numera samskolor. Därjämte lämnas även i vissa fall kvinnliga elever tillträde till de statliga gymnasierna samt till flertalet av de kommunala gymnasierna. I Danmark och Norge är samskoleidén än mera utbredd än i Sverige, och i Förenta Staterna torde den vara dominerande. I de romanska länderna har den däremot icke ens på folkskole-stadiet slagit igenom. — Meningsbrytningarna ha främst gällt, huruvida samundervisningen är av ondo eller godo i moraliskt avseende, huruvida den inverkan, som de manliga och kvinnliga eleverna utöva på varandra med hänsyn till deras allmänna utveckling är gynnsam el. ogynnsam, huruvida undervisningen kan avpassas på ett sådant sätt, att den lämpar sig för bägge könen med hänsyn till deras framtida uppgifter och ställning. Till de pedagogiska synpunkterna fogar sig emellertid även en ekonomisk synpunkt. Det måste, i varje fall för mindre orter, alltid ställa sig billigare att ha en gemensam skola för flickor och gossar än att ha skilda skolor.

Samurai', det gamla japanska kri-garståndet, vilket i vissa avseenden motsvarade den medeltida europeiska feodaladeln.

Samvetsäktenskap, äktenskap utan laglig vigsel, hemligt äktenskap.

San, flod i Galizien, Polen, biflod från höger till Weichsel. Upprinner på Karpaternas sluttning. Vid S. utkämpades 1914 och 1915 häftiga strider mellan ryssarna och de förbundna i samband med belägringen av Przemysl.

San, San'to, San'ta, se Saint.

San An'geIos borg, byggnad i Rom, uppförd av kejsar Hadrianus (d. 138

e. Kr.) som mausoleum och de kejserliga familjernas begravningsplats till och med Septimius Severus (d. 211). Därefter ombyggdes det troligen till ett befäst brohuvud för iEliusbron och var under flera århundraden Roms starkaste fästning. Under renässansen tillbyggdes och förskönades S. Numera är det delvis restaurerat.

San Anto’nio, stad i Texas, U. S. A.

160,000 inv. Texas’ största stad och viktigaste järnvägsknut. En av Förenta Staternas förnämsta militärstationer. Vid en översvämning av S. i september 1920 omkommo 12,000 personer.

Sanato’rium, se Lungsotssanatorium.

Saneho Panza [san’tsjå pan’tha], se Cervantes.

San Christo’bal. — 1. Trådlös telegrafstation på Galapagosöarna i Stillaliavet. — 2. Stad i Venezuela. 20,000 inv. Trådlös telegrafstation.

Sanct, Sankt, se Saint.

San’cta simpli’citas, lat., heliga enfald!

Sand, jordslag, bestående av mineralkorn med i allmänhet mellan

0.2 och 2 ‘mm. genomskärning. Sand består ofta övervägande av kvartskorn: i vårt land är sanden rik på även andra mineral såsom fältspat, glimmer, granat.

Sand [sangd], George. Se Dudevant.

Sanda’!, en ursprungligen österländsk fotbeklädnad, bestående av en trä-, kork- el. lädersula, fäst om foten med remmar.

Sandarne, lastageplats s. om Söderhamn, sö. Hälsingland.

Sandefjord, stad vid Skagerack, s. Vestfolds fylke, s. Norge. 5,700 inv. Stor mekanisk verkstad. S. har den största valfångarflottan i Norge. Badort.

San’dcls, J. A., 1764—1831, krigare. S. utmärkte sig i Finska kriget 1808 —09 för sin tapperhet och klokhet och vann flera segrar över ryssarna, den mest berömda vid Virta bro. 1818—27 var S. riksståtliållare i Norge och blev 1824 utnämnd till fältmarskalk. S. är en av hjältarna i Runebergs ”Fänrik Ståls sägner”.

San’döltrii, rött trä, som utgöres av kärnveden från Pterocarpus santalinus, ett i Ostindien växande, högt träd, vilket hör till familj Leguminosfie. Frän gult sandelträ, som erhålles av ett annat ostindiskt träd, framställes sandelolja, som användes i medicinen, bland annat vid gonorré.

Sandhamn, lotsstation på Sandön, ö. om Stockholm. Livligt besökt av seglare och sommargäster. I S. hällas ärligen stora kappseglingar.

Sandler, Rickard, J., f. 1884, överdirektör, förutvarande statsminister, fil. lic. 1911, lärare vid Hola folkhögskola 1905—06 och vid Brunnsviks folkhögskola 1909—17. Initiativtagare till Arbetarnas bildningsförbund och dess studieledare 1912—18, 1912—17 ledamot av andra kammaren och sedan 1919 av första kammaren. Statssekreterare i finansdepartementet 1918—21. Konsultativt statsråd 1920 och 1921—23. Finansminister 1920. Handelsminister 1924—25. Statsminister 24/i 1925—7/a

1926. överdirektör i Statistiska centralbyrån 1926.

Sandsten. Då sand hårdnar till fast bergart genom sandkornens samman-kittning, bildas sandsten. Sandstenar höra till de geologiska formationernas mest utbredda sedimentära bergarter. I vårt land benämnas de ofta med lokalnamn, t. ex. Dalasandsten, Gävle-sandsten, Gotlandssandsten.

Sandströms, Anna, högre lärarinneseminarium grundades år 1900 i syfte att utbilda lärarinnor för flick- och samskolornas behov. Alltsedan vårterminen 1909 har avgångsexamen frän

S. enligt kunglig resolution medfört s. k. normalskolekompetens.

Sand’wich, liten smörgås med pålägg, som t. ex. serveras vid början av en middag. Egentligen bestär S. av två brödskivor, lagda på varandra med pålägg emellan.

Sand'wich-man, vandrande annons, skämtsamt namn på annonsbärare med skyltar på bröst och rygg.

Sand'wicköarna, se Hawaii.

Sandvig:, stad på Bornholms nö. kust. 500 inv. Danmarks minsta stad. Badort.

Sandvik, sågverk och lastageplats vid Umeälvens mynning.

Sandviken, brukssamhälle i mellersta Gästrikland. 10,800 inv. Sandvikens järnverk är till arbetarantalet Sveriges största industrianläggning. Tillverkning av stångjärn, götjärn, valsträd, bandjärn m. m.

San dy Ilook [sän'di ho'k], sandbank vid inloppet till Newyork. Fyrtorn, livräddningsstation.

Sandödla, se ödlor.

Sandön, Gotska, se Gotska Sandön.

San Francis'co, ofta benämnd Frisco, stad i Californien, U. S. A., vid en vik av Stilla havet. 507,000 inv. S. är v. Amerikas mest betydande hamn- och handelsstad vid Stilla havet. Bland viktigare industrier märkas sockerraffinaderier, skepps- och maskinbyggeri. S. är utgångspunkt för ett flertal ångbåtslinjer på Asien och Australien. S. blev 1906 till två tredjedelar förstört av en jordbävning och en av denna framkallad eldsvåda. Staden blev emellertid snabbt återuppbyggd.

San Francis'koviken, vik av Stilla havet vid kusten av Californien, U. S. A., berömd för sin -skönhet. Vid inloppet till S. ligger staden San Francisco.

Sangay', livligt verksam vulkan pä Quitos högslätt, Ecuador. Når 5,320 m. ö. h.

Sangvi'nisk, förhoppningsfull, livlig, eldig. — S a n g v i'n i k e r, person, som lätt hänger sig åt förhoppningar. Jfr Temperament.

Sanhe'rib, se Assyrien.

Sanite't, hälsa, sundhet. — Sani-tetsväsen, hälsovårdsväsen.

Sanitä'r, hörande till hälsovården.

San José, huvudstad i Costa liica,

50,000 inv.

San Jua'n, huvudstad på Porto Rico (territorium i Förenta Staterna). 71,000 inv. S. har en starkt befäst hamn.

Sank. — 1. S. mark, fuktig mark. —

2. Att skjuta m. m. ett fartyg i S. innebär att åstadkomma en sådan läcka, att fartyget sjunker.

Sankey [sän'ki], Ira D., 1840—1908, nordamerikansk sångförfattare, vilken följde Moody på dennes predikoresor. Hans sånger lia blivit mycket populära särskilt i frireligiösa kretsar.

Sankt (förkortat S : t), Sankta (S : ta), lielig, lieliga.

Sankt Bernhard, se Bernhard.

Sankt Bla'sien, livligt besökt luftkurort i s. Schwarzwald, Baden.

Sankt Croix, se Sainte-Croix.

Sankt-Elmseld, se Elmseld.

Sankt Erik, Erik den lielige. Se Erik, svenska konungar 3.

Sankt Eriks sjuk- och vårdhem, som förr benämndes Stockholms stads allmänna försörjningsinrättning, lyder under fattigvården i Stockholm och omfattar sinnessjukhus, sjukhus för kroppsligt sjuka samt försörjningshem för svaga och ålderstigna.

Sankt Gal’len, huvudstad i schweiziska kantonen med samma namn. 70,000 inv. Industri- och handelsstad. I S. dog Gustav IV Adolf 1837.

Sankt Gotthard, se Gotthard.

Sankt Göran, sjukhus i Stockholm med en avdelning för veneriskt sjuka och en avdelning för tuberkulösa. Jfr även Georg den Helige.

Sankt He’lena, se Saint Helena.

Sanktion, stadfästelse, bekräftelse (särskilt av en lag). — Sanktio-n e’r a, bekräfta, stadfästa.

Sankt John, se Saint John.

Sankt Mich’el, stad vid en vik av sjön Saima, s. Savolaks, s. Finland. 4,700 inv. Residensstad för S:t Mi-chels län.

Sankt Mo’ritz, berömd kurort i schweiziska kantonen Graubiinden, belägen i övre Engadindalen, 1,800 m. ö. h.

Sankt Paulskyrkan, se London.

Sankt Petersburg, se Leningrad.

Sankt Peterskyrkan, se Peterskyrkan.

Sankt Thomas, se Saint Thomas.

Sanku’ru, flod i Belgiska Kongo, Centralafrika, biflod från höger till Kassai.

San Mari’no, italiensk republik, en bland de minsta bland Europas stater. 59 kvkm. 12,500 inv. S. är belägen pä Apenninernas sluttningar ö. om Florens nära Adriatiska havet. Huvudstaden, som har samma namn, har omkring 1,600 inv. De förnämsta produkterna äro vin, ull, olja, vete, majs m. m.

Sannolikhetskalkyl. Att en företeelse är betingad av slumpen betyder, att en hel mängd orsaker, vilka verka på olika sätt, avgöra om företeelsen skall äga rum. När man kastar krona och klave med ett mynt beror resultatet på utgångshastigheten, med vilken man kastar myntet, myntets

tyngd, luftmotståndet etc. I dessa och liknande fall, då vi ej kunna överblicka de invecklade orsakssammanhang, som ligga bakom företeelserna, kunna vi dock med en viss säkerhet förutsäga framtida fenomen. Vi kunna exempelvis säga, att om man ett större antal gånger kastar krona och klave, kommer man att ungefär lika ofta få krona som klave. Vi säga, att sannolikheten att få krona är en halv. Sannolikhet definieras nämligen som antalet gynnsamma fall dividerat med antalet möjliga fall. Sannolikheten varierar därför mellan noll och ett. Med användandet av sådana sannolikhetsbegrepp har man uppbyggt ett speciellt område av matematiken, som kallas S. Den matematiska statistiken bygger i stor utsträckning på S.

Sannäs, municipalsamhälle på västkusten, 2y2 mil s. om Strömstad, n. Bohuslän. 300 inv.

SanokrysPn, ett av guld framställt preparat, uppfunnet av den danske läkaren Möllgaard. Vid djurförsök visade sig S. vara ett verksamt medel mot tuberkulos. Vid användande pä människor har emellertid medlet ej hållit, vad försöken utlovade.

San Re’mo, stad och mycket besökt vinterkurort i n. Italien, belägen vid Genuabukten. 23,000 inv. Handel med olja, vin och sydfrukter. I S. hölls 1920 en konferens mellan de allierade för ordnande av skadeståndsfrägan m. m.

San Salvador [då’r]. — 1. Republik i Mellanamerika, se Salvador. — 2. Huvudstad i S. 1. 80,000 inv. Livlig handel (kaffe). Ärkebiskopssäte, universitet. S. har åtskilliga gånger hemsökts av förliärjande jordbävningar. —

3. Den ö bland Bahamaöarna, av de infödda kallad Guanahani, på vilken Columbus anges först ha landstigit.

Sansculottes [sang kylått’], se Sansku-lotter.

San Scbas'tian, sjöstad i Baskiska provinserna, n. Spanien, vid Biscaya-bukten. 62,000 inv. En av Spaniens mest besökta badorter.

Sans fagon [sang fasång'], fr., utan krus, i all enkelhet.

Sans gene [sang sjä'n], fr., utan tvång, obesvärat.

San'sibar, Zanzibar, stad på ön med samma namn. 35,000 inv. Östafrikas viktigaste handelsstad med export av elfenben och kryddnejlikor.

San'sibaröarna, tre låga korallöar vid Afrikas östkust och tillhörande Brittiska Östafrika. Den största av öarna är Sansibar, 1,522 kvkm., 114,000 inv. Viktigaste stad är Sansibar, 35,000 inv. Huvudprodukter äro kokosnötter och kryddnejlikor.San'slcrit, de gamla hinduernas lärda språk, på vilket den äldre indiska litteraturen är skriven.

Sanskuloftcr, försvenskning av fr. sansculottes, "utån knäbyxor", under första franska revolutionen namn pä de revolutionära proletärerna, vilka i stället för de elegantare knäbyxorna använde långa byxor; senare benämning på de radikala revolutionärerna i allmänhet.

Sanslösliet, se Svimning.

Sans Souci [sang sosi'], slott vid Potsdam, Brandenburg. S. är anlagt av Fredrik den Store och innesluter talrika minnen från hans tid, bl. a. efter Voltaire, som en tid vistades där. Storartade parkanläggningar.

San'ta Cruz [- kroth], huvudstad pä Kanarieöarna, belägen på nö. kusten av Tenerifa. 77,000 inv.

Santa Fé, huvudstad i New Mexiko, U. S. A. 7,000 inv.

Santande'r, stad i spanska landskapet Gamla Castilien. 73,000 inv. Viktig hamnstad. Skeppsbyggen. Pappers- och tobakstillverkning.

Santerre [sangtä'r], A. J., 1752—1809, fransk revolutionsman. S. var en tid högste chef för nationalgardet och hade uppsikten över den fängslade konungafamiljen. S. ådagalade mera humana tänkesätt än de övriga revolutionärerna och ogillade septembermorden.

San'ti, se Rafael.

Santia'go de Chi'le, Chiles huvudstad, belägen invid Anderna i mellersta delen av landet. 510,000 inv. Chiles kulturella medelpunkt. Livlig industri och handel.

Santia'go de CompostelFa, stad i nv. Spanien, 26,000 inv. Ärkebiskopssäte. Universitet. Berömd katedral, vilken säges innehålla aposteln Jakobs grav. S. var särskilt under medeltiden mål för pilgrimsfärder.

Santla'fco de Cubta, hamnstad på s. Cuba, Västindien. 74,000 inv. Livlig handel. Utförsel av kaffe, socker, bananer, tobak etc.

San'to, fem. santa, ital. och sp., helig, den helige.

San'to Domin'go, huvudstad i Dominikanska republiken på ön Haiti. 31,000 inv. Ärkebiskopssäte. Export av socker och tobak. — S. är Amerikas äldsta stad, grundlagd 1496 av Columbus.

Santoni'n, ett gult, kristalliskt pulver, som erhålles från blomkorgar av en asiatisk Artemisiaart. S. användes som medel mot spolmask och spring-mask. S. är ganska giftigt.

Santori'n el. Thera, grekisk ö, den sydligaste av Cykladerna. 31 kvkm.

16,000 inv. ön uppstod genom ett vulkaniskt utbrott 198 f. Kr. Den saknar trädvegetation och källor.

San'tos, hamnstad i sö. Brasilien, ej långt från Sao Paolo. 103,000 inv. Livlig sjöfart. Världens främsta exporthamn för kaffe.

Sao, se Saint.

Sao Francisco, ö. Brasiliens största flod, 3,000 km. lång. Upprinner nv. om Rio de Janeiro, rinner först åt n.,

sedan åt ö. och utfaller i Atlanten.

Saône [så'n], flod i Frankrike, biflod från höger till Rhône. Upprinner i nö. Frankrike, flyter i sydlig riktning och förenar sig med Rhône vid Lyon. Längd 480 km. S. står genom kanaler i förbindelse med bl. a. Seine, Loire och Rhen.

Sao Pa'ulo, stad i sö. Brasilien.

579,000 inv., Sydamerikas tredje stad. Universitet och ett flertal andra högre läroanstalter. Livlig handel och industri.

Sap'fo, Sappho, den mest berömda skaldinnan i antikens Grekland, född på ön Lesbos, av eolisk nationalitet, levde omkring 600 f. Kr. S: s dikter äro skrivna på eolisk dialekt i en poetiskt fulländad form. De äro alla lyriska och utgöra en lidelsefull hymn till kärleken. S. blev allmänt beundrad av såväl samtid som eftervärld.

Sapienti, se Sat sapienti.

Saponifikation, förtvålning, sönder-delning av en ester i syra och alkohol. Namnet har uppkommit därav, att tvål och såpa erhållas genom sönderdelning av fettsyrornas glycerinestrar med al-kalihydrat.

Saponi'ner, vissa kvävefria, organiska ämnen, vilka förekomma hos en del växter öch vilka lösta i vatten ge en lätt skummande lösning. Till S. höra bland annat en del ämnen i kvillaja-bark.

Saporo'ger, se Zaporoger.

Sapp, löpgrav.

Sappho, se Sapfo.

Sappö'r, ingenjörsoldat, skansarbetare med uppgift att öppna löpgravar, uppkasta befästningsvallar etc.

Saprofy't, se Parasit.

Sarabande [-bang'd], fr., en ursprungligen spansk dans i % takt.

Saracener, se Sarasener.

Sarafa'n, överklänning utan ärmar, använd av ryska bondkvinnor.

Saraje'vo el. Serajevo, huvudstad i Bosnien, Jugoslavien, belägen vid en biflod till Bosna. 66,000 inv. I S. blevo den 28 juni 1914 den österrikiske tronföljaren Frans Fredrik och hans gemål mördade. Jfr Princip.

Sarasa'te, P. M. de, 1844—1908, spansk violinist. S. företog vidsträckta konsertresor i Europa, Amerika och Orienten. Han ansågs som en av samtidens förnämsta violinvirtuoser.

Sarase'ner, under medeltiden den kristna benämningen först på araber, sedermera på muhammedaner i allmänhet.

Sara-tji-ting, stad i provinsen Sjan-si, ö. Kina. 50,000 inv. Ett av huvudsätena för den skandinaviska missionsverksamheten i Kina.

Saratoga [sferetåo'ge], S. springs, by i nordamerikanska staten New York, ryktbar som synnerligen elegant och luxuös kurort. Under nordamerikanska frihetskriget måste en engelsk häravdelning kapitulera vid S. 1777.

Sara'tov. — 1. Stad vid mellersta Volga, 235,000 inv. Universitet, grundat 1909. S. är en av Rysslands mest betydande handelsstäder och stor fabriksstad. Handeln omfattar huvudsakligen spannmål, nafta, fisk och trävaror. Viktigaste fabriker äro bomulls- och sidenfabriker, kvarnar, järngjuter i er.

Sardanapa'los, se Assurbanipal.

Sardel'ler, se Sillsläktet.

Sardi'n, se Sillsläktet.

Sardi’nien, ö i Medelhavet, v. om Tyrrenska sjön, utgörande ett landskap i Italien. 24,000 kvkm., 867.000 inv.

— S. är till övervägande del ett vat-tenfattigt, ofruktbart bergland. Endast i v. märkes en lågslätt med bördig jordmån men glest befolkad, sumpig och mod osunt klimat. . Åkerbruk och boskapsskötsel äro befolkningens viktigaste näringsgrenar. Salt är en viktig exportvara.

Sardo’niskt leende, sardoniskt skratt, bittert leende, hånskratt.

Sardou do’l, V., 1831—1908, fransk dramatiker. S:s dramer vunno en oerhörd framgång. De sakna djup i uppfattning och karaktärsteckning men äro byggda med rent [-virtuosmässig teknisk skicklighet. Till S:s kvickaste dramer höra L å t o m oss skiljas. M a d a m e San s-G éne.

Sarekfjällen, fjällområde i n. Lappland mellan övre loppen av Stora och Lilla Lule älv. Bland dess fjällmas-siv märkes Sarektjåkko, som når 2,090 m. ö. h. S. ha sedan ett par årtionden varit föremål för en av professor Axel Hamberg ledd mångsidig utforskning med avseende på deras naturförhållanden.

Sargass’ohavet kallas den del av Atlantiska oceanen, som är belägen mellan Kanarieöarna och Västindiska öarna. S. har sitt namn av de massor av havstång m. m., som driva omkring på dess yta (Sargassotång).

Sargent [sa’djent], J. S., 1856—1925, amerikansk målare, bosatt i London. S. har bland annat målat utsökta belys-ningsstudier (L i 1 y 1 i 1 y rose) och eleganta porträttgrupper (M r s. M e-yer och hennes barn).

Sar’gon, egentligen Sarru-ukin II, assyrisk konung, 722—705 f. Kr. S.

företog ett fälttåg till Palestina och intog bland annat Samarien.

Sarjek, se Sarekfjällen.

Sarkasm’, hån, spydigt skämt, stickord. — S a r k a s’t i s k, bitande hånfull, bitter.

Sarkofa’g, likkista av sten, ofta rikt konstnärligt dekorerad.

Sarko’m, se Svulst.

Sa’ron, fruktbar slätt vid Medelhavet i n. delen av Palestina. ”Liljorna i S.”, vilka omtalas i Höga visan, hänsyfta på S: s rika växtlighet.

Sarpsborg, stad vid nedre Glommen, mellersta östfolds fylke, sö. Norge.

11,200 inv. Industristad. Staden uppväxte omkring en fästning, anlagd av Olav den helige.

Sarre [sarl, La S., den franska benämningen på Saarområdet*.

Sars, ett slags lätt tyg, vanligen av ylle och siden.

Sarthe [sart], flod i nv. Frankrike, biflod till Mayenne (Maine). Längd 275 km.

Sar’to, Andrea del, 1486—1531, italiensk målare från Florens. S. är en av de största färgkonstnärerna inom den italienska konsten. Han målade fresker (Marias födelse, Madonna del sacco, Nattvard), stafflibilder (Bebådel sen, Johannes döpa ren) samt porträtt.

Sasani’der, se Persiens historia.

Saskatchewan [saskatj’eoån], provins i Canada, v. om Winnipegsjön, 652,000 kvkm., 758,000 inv. Huvudstad Regina,

34.000 inv. Norra delen av S. upptages av vidsträckta skogar. S. delen utgöres av prärier, där åkerbruk och boskapsskötsel bedrivas. Även skogsbruket är av stor betydelse.

Sas’kia, Rembrandts första hustru (S. van Uylenburgh el. Uylenborch, d. 1642). Rembrandt gifte sig med henne 1634 och har utfört flera ryktbara porträttbilder av henne.

Sass’nitz, hamn och livligt besökt badort på ö. sidan av Riigen. Äng-båtslinjer till Stettin och Köpenhamn. Ångfärjeförbindelse med Trälleborg (sedan 1909).

Sa’takunda, landskap utmed Bottniska viken. sv. Finland. 24,300 kvkm.,

460.000 inv.

Satanism, djävulsdyrkan; benämning på den litterära riktning, vilken de engelska skalderna Byron, Shelley m. fl. ansågos företräda; i Frankrike en riktning under senare hälften av 1800-t., främst företrädd av författaren J. Iv. Huysmans.

Satelli’ter, benämning på planeternas månar. Mars har 2, Jupiter 4 större och 3 mindre, Saturnus 10, Uranus 4, Neptunus, liksom jorden endast 1.

Sati’, benämning på den religiösa seden att bränna änkan på mannens bål. S. har förekommit i Indien ändalångt in på ISOO-t. 1829 förbjöds detta bruk i lag i alla under England börande kolonier.

Satin [-äng’], ett slags slätt, glänsande siden-, ylle- el. bomullstyg.

Satine’ring;, glättning, en procedur, varigenom papper, tapeter o. dyl. erhålla en atlasartad glans. — S a t i-n e’r a, glätta.

Sati’r, litterärt alster, skrivet i syfte att direkt el. indirekt gissla och förlöjliga offentliga el. enskilda missförhållanden och laster. S. har oftast en samhällsförbättrande tendens. Diktarten uppkom i den forn-romerska litteraturen, där S. betecknade en lyrisk lärodikt med satiriskt innehåll. De förnämsta representanterna för den romerska S. voro Horatius och Juvenalis.

Satisfaktion, tillfredsställelse; upprättelse, gottgörande. — S a t i s f i e’-r a, tillfredsställa, förnöja, gottgöra.

Satledscli (Setledsch), den östligaste av floden Indus’ huvudgrenar, 1,500 km. lång.

Satra’p, ståthållarnas titel i det gamla persiska rikets provinser.

Sats, en i ord uttalad tanke. S: s olika element benämnas satsdelar. Viktigast av dessa äro subjekt’1' och predikat*. Med avseende på betydelsen kunna S. vara påstående-, fråge-, uppmanings-, utrops-, önskesatser. Självständiga el. överordnade S. kallas h u-vudsatser, underordnade benämnas bisatser. Med avseende på bisatsernas förbindelseord skiljer man på konjunktionalsatser, relativsatser och indirekta frågesatser. Med avseende pä den satsdel de representera kunna bisatserna vara subjekts-, objekts-, attributs- och adver-bialsatser. — Av s. k. satsförkortningar märkes särskilt a c-kusativ med infinitiv (jag hör henne sjunga).

Sat sapien’ti, lat., nog för den vise.

Satsförkortning:, se Sats.

Satslära, se Syntax.

Sature’ra, kem., mätta.

Saturna’lia, lat., en åt Saturnus helgad fornlatinsk folkfest, som firades 17—19 dec. S. motsvarade den germanska och kristna julhelgen.

Satur’nus, den sjätte i ordningen av vårt solsystems planeter räknat från solen. S: s avstånd från solen är 10 ggr jordens, massan 100 ggr och tätheten blott Vs av jordens, d. v. s. mindre än vattnets täthet. Omloppstiden kring solen är 29^ år. Mest känd är S. genom sina ringar. Dessa, vilka bestå av ett oerhört antal småkroppar, äro så platta, att de ej framträda i en vanlig kikare, när planeten är i ett sådant läge, att de vända kanten mot jorden. I annat fall kunna de även i måttligt förstorande kikare urskiljas

som utskott på planeten. Frånsett ringen är S: s fysiska beskaffenhet likartad med Jupiters. Den har en rotationshastighet av 10 timmar och visar den starkaste avplattningen av alla planeterna. Utom av ringarna är S. omgiven av ej mindre än tio månar. Den förste, som iakttog S: s ringar, var Galilei (1610) dock blott som oförklarliga utväxter på planetens sida, vilka sedermera försvunno. Sedan påvisade Huyghens, att det var fråga om en platt ring och upptäckte samtidigt S:s första måne. Ringen visade sig senare vara delad i två, vilka ligga

utanför varandra som två spisringar. Jfr Bil. Astronomi I.

Satur'nus, fruktbarlietsgudomlighet i den romerska mytologin, dyrkad av de fornitalienska folken. Romarna förväxlade S. med den grekiske Kronos.

Saty'rer, enligt den grekiska mytologin lägre naturgudomligheter i Dio-nysos' följe. S. beskrivas som lättjefulla och fega varelser, som älska vin och kvinnor. De hålla till i skogarna och bland bergen. Vanligen avbildades de med en mans kropp men med bockben, stundom med horn och liten svans.

Satyri'asis, sjukligt stegrad könsdrift hos män, motsvarande nymfo-mani hos kvinnor.

Sau'crland, benämning på den del av den preussiska provinsen Westfalen, som är belägen mellan Rhens bifloder Ruhr och Sieg. Rika lager av järnmalm och stenkol.

Sa'ul, Israels förste konung, regerade i slutet av 11: e årh. f. Kr.

Sa'uria, se Kräldjur.

Sauté el. såte', en maträtt, bestående av stekta, tunna köttskivor med stuvning.

Sauterne el. såtern, ett slags vitt Bordeaux-vin.

Sauve'ra el. såvera, rädda.

Sa'va, Save, el. Sau, biflod från liöger till Donau. Uppkommer av två källflo-der i Ivrain och förenar sig med Donau vid Belgrad. Längd 700 km. Bland bifloder märkas Bosna och Drina från höger. Sjöfarten på S. hindras genom en mängd sandbankar och genom flodens slingrande lopp.

Savaii [sava'ji], den största av Sa-moaöarna, Stilla havet. 1,700 kvkm.

Savann'ah. — 1. Flod i U. S. A., bildande gräns mellan staterna Georgia och Syd-Carolina. Utmynnar i Atlanten. 770 km. lång. — 2. Stad i Georgia, U. S. A. 84,000 inv., därav % negrer. Handelsstad med export av bomull och bomullsfröolja.

Savan'ner, stäpper i tropikerna, bevuxna med högt gräs och enstaka träd.

Savoir faire [savåa'r fä'r], fr., skicklighet, snarfyndighet, anpassningsförmåga. Saxofon.

Savoir vivre [savåa'r vivr], fr., bele-venhet, levnadsvett.

Savo.j'cn, gammal provins i sö. Frankrike, vid gränsen till Italien. S. uppfylles i v. av Västalperna med Mont Blanc, Mont Cenis och Mont Pelvoux. Huvudnäring boskapsskötsel och mejerihantering. — Historia. 121 f. Kr. införlivades S. med romar-väldet, ingick senare i dét frankiska riket och förenades slutligen med Bur-gund, tillsammans med vilket det 1032 kom under tyska kejsardömet. 141G upphöjdes grevskapet S. till hertig-döme. Under de följande århundradenas strider mellan Frankrike och Spanien kom S. genom sitt läge i en svår politisk ställning. Dess maktställning stärktes emellertid genom Spanska tronföljdskriget, i vilket S. deltog på koalitionens sida. I Utrecht-freden 1713 hade S. fått Sicilien men måste 1720 utbyta detta mot Sardinien. Därefter utgjorde S. en del av det nya konungariket Sardinien. 1792 erövrades det av fransmännen men återställdes 1814 till Sardinien, som 1860 överlämnade det till Frankrike.

Sa'volaks, ett inlandslandskap i Finland, som gränsar till Österbotten i n. och nv., till Karelen i ö. och s., till Nyland i sv. och till Tavastland i v. S. är delat på Kuopio, S: t Michels och Wiborgs län.

Savonarola [-vånarå'la], G., 1452—98, italiensk folkledare och religiös reformator. S. blev dominikanmunk 1475 och uppträdde senare som botpredikant i Florens, oförskräckt angripande förfallet inom kyrka och samhälle. Han vann massor av anhängare och styrde för en tid Florens som diktator. S: s fiender arbetade emellertid energiskt på hans fall och lyckades få honom bannlyst 1497. Då påven ho-

tade belägga Florens med interdikt, övergavs S. av sina anhängare och fängslades, torterades och brändes som kättare.

Sa’vonlinna, finskt namn på Nyslott*.

Sax’arc, se Saclisare och Angelsaxare.

Sax’o Grammaficus, Saxe, omkring 1150—1220, dansk hävdatecknare, författare till ett berömt verk på latin (G e s t a dano rum), vilket utgör den viktigaste källan till Danmarks äldre historia.

Saxofo’n, biåsinstrument av mässing med klarinettmunstycke, konstruerat av den belgiske instrumentmakaren A. Sax. S. har en egendomligt genomträngande klang; den användes särskilt i dansmusik för orkester.

Saxo'nia, lat., Sachsen.

Say [sä], J. B., 1767—1832, fransk nationalekonom.

Sazo’nov, S. D., f. 1860, rysk politiker, 1909—16 rysk utrikesminister. S. arbetade för ett närmande till England och Frankrike. Under kriget råkade han i onåd hos tsaren. Efter den ryska revolutionen har han vistats i Frankrike.

Sb, kem. tecken för en atom antimon (Stibium).

Sbir’rer, förr använd benämning på polisbetjänter i Italien.

Se, kem. tecken för en atom skan-dium.

S. C., officiell förkortning på South Carolina, U. S. A.

Scsevola, se Mucius Scsevola.

Sca’la, ital., trappa, tonskala, skala.

Scaman’der, se Skaman der.

Scan’dia el. Scandinavia, se Skandinavien.

Sca’nia, lat., Skåne.

Scapa Flow [skseFpse flåo], en stor fjärd bland Orkneyöarna, belägen s. om den största av öarna, Pomona. S. var under världskriget en viktig bas för den engelska flottan. Då större delen av den tyska flottan år 1918 överlämnades till England, fördes den till S., varest den på order av dess tyske befälhavare konteramiral v. Reuter sänktes.

Scarborougrh [ska’brå], hamnstad vid Nordsjön, Nordenglands mest besökta badort. 37,000 inv.

Scarlafti, A., 1659—1725, italiensk tonsättare. S. var bland annat verksam som hovkapellmästare i Neapel och grundläggare av den s. k. neapolitanska skolan. Av hans kompositioner märkas ett flertal operor, kyrkokonserter, oratorier, serenader m. m.

Scen [se’n], skådebana, skådeplats; den plats i en teater, där pjäsen uppföres; den ort, där handlingen försiggår; underavdelning av en akt i ett teaterstycke; i bildlik bemärkelse liktydigt med skådespelarkonst; häftigt uppträde.Sccp’tcr [säp-], spira.

Scliablo’11, i papp el. metallplåt utskuret mönster, formbleck, formbräde; vardaglig, utsliteu typ el. modell.

Schabra’k, elegant sadeltäcke.

Schack, ett spel, som spelas på ett i G4 rutor indelat bräde med 32 pjäser, hälften ljusa, hälften mörka. Spelet går ut på att taga motspelarens kung. S. anses ha uppfunnits i Indien f. Kr. Först under 1800-t. har man mera systematiskt börjat spela S. Numera utges schacktidskrifter, avhållas årligen internationella turneringar etc. Världsmästare är Capablanca.

Schack’ra, driva handel i smått; ockra, skinna.

Schad’ow, G. J., 1764—1850, tysk bildhuggare, 1805 direktör för Berlins konstakademi. S: s konst utmärkes av en karaktärsfull realism och monumentalitet (statyetten av Fredrik 11, porträttbysten av G o e t h e), stundom av

graciös behagfullhet (marmorgruppen av prinsessorna Lovisa och Fredrika). S. utförde även raderingar, litografier samt utomordentliga teckningar.

Schaffhausen, kanton i n. Schweiz. 290 kvkm., 50,000 inv. Huvudstad Schaffhausen, 20,000 inv. — Vinodling. Industrin omfattar bland annat aluminium- och vapentillverkning.

Schagrg, ett slags möbeltyg av ylle med grov lugg.

Schagrräng-, se Chagräng.

Schah, titel för konungen i Persien.

Schaka’1 (Canis aureus) hör till hundsläktet. Den har grov päls med gråbrun färg, mörkare rygg och ljusgul buk. Den håller sig dold om dagen men strövar nattetid omkring i stora flockar. S: s tjut och närgångenhet ha gjort den illa beryktad.

Schakt, förbindelseled mellan markytan och de underjordiska rum i en gruva, i vilka arbetet försiggår.

SchakiV cylindrisk soldathatt av läder el. filt.

Schalotftenlök, se Lök.

Schamanism, en hos vilda folkslag förekommande tro pä andemakter. Schamanen är ett slags trollpräst, som med hjälp av andarna tros kunna göra underverk. Till de sehamanistiska religionerna höra framför allt de arktiska folkens religioner.

Scliamo, se Sjamo.

Scliampone’ring-, rengörfng av håret genom ingnidning med något lämpligt medel och efterföljande tvättning och torkning med varm luft (ofta med tillhjälp av fläktar).

Schan-liai, se Sjanghaj.

Schank’er, se Mjuk schanker och Syfilis.

Schansi, se Sjansi.

Schar-Bag:, berg i n. Albanien, vid floderna Drins och Vardars källor.

Högsta toppen, Ljubeten, når 2,500 m. ö. h.

Scha’rlakan, ett rött färgämne, som erhålles av Cochenille*.

Sclia’rlakansfeber,smittosam sjukdom, vilken 2—7 dagar efter smittotillfället utbryter med feber, allmänt illamående, kväljningar el. kiäkningar och sväljningsbesvär. Efter ytterligare någon dag uppträder en utbredd rodnad, som består av tätt liggande, röda fläckar, skilda genom blekare mellanrum. Ansiktet är fritt från utslag. Efter ytterligare några dagar blekna utslagen, varefter huden börjar fjälla. Det dröjer ofta 5—6 veckor, innan fjäll-ni ngen är avslutad. S. åtföljes ofta av komplikationer, såsom körtelsvullnad, inflammation i mellanörat, njurinflammation etc. Sjukdomsförloppet växlar i hög grad. Vissa epidemier äro mera elakartade än andra. Patienter lidande av S. skola enligt lag isoleras.

Schar’tau, H., 1757—1825, präst, verksam bland annat i Lund. Han gjorde sig till målsman för en sträng, kristen åskådning, starkt pliktbetonad och med noggrant fastställd lära. S. vann anhängare, särskilt i s. och v. Sverige. Den från honom utgående riktningen har karakteriserats av en viss härd intolerans.

Schar’taus handelsinstitut, som är uppkallat efter grosshandlare Frans Schartau, började sin verksamhet år

1865. Dess officiella benämning är numera Stockholms handelsgymnasium. Det har en ettårig kurs, öppen blott för studenter, och en tvåårig kurs, som bygger på realskoleexamen.

Scliatt-el-arab, Eufrats och Tigris’ gemensamma avloppsarm.

Scliatte’ra, återgiva skuggor och dagrar, nyansera. — S c h a 11 e’r i n g, färgskiftning, olika grad av ljusstyrka.

Schatull*, litet skrin (särskilt för penningar).

Schauman [sjå-], E. V., 1875—1904, finsk frihetssvärmare. S. var anställd som underordnad tjänsteman vid finska senaten. Upprörd över de av generalguvernör Bobrikov ledda förrysk-ningssträvandena, nedsköt han denne, varefter han omedelbart sköt sig själv. S. betraktas i Finland som nationalhjälte.

Schaumburg:-Iilp’pe [sja’omborg], stat i förbundsrepubliken Tyska riket, belägen mellan Hannover och Westfalen, ö. om mellersta Weser. 340 kvkm., 50,000 inv. Huvudstad Biickeburg, 7,000 inv. Slättland. Lantbruk med mejerihantering är huvudnäring.

Schavott’, ställning för avrättningar.

— S c h a v o 11 e’r a, utställas till offentlig vanära.

Scheele, K. V., 1742—86, svensk kemist, som upptäckt bland annat klor, barmm, mangan och syre och som utfört ett stort antal andra undersökningar av utomordentlig betydelse.

Scheeles grönt användes om grön färg och är till sin kemiska sammansättning ett koppararsenit [CuHAsOs].

Scheffel, J. H., 1690—1781, tyskfödd målare, verksam i Sverige från 1723. Han var mycket uppskattad som porträttmålare och särskilt hans porträtt av äldre personer äro utmärkta. Till hans mera kända arbeten höra porträtten av L i n n é, fru Norden flycht och Polhem.

Schef’fer. — 1. K. F. S., 1715—86, svensk statsman. S. slöt sig tidigt till hattpartiet och var 1743—52 svensk minister i Paris. 1751 blev han riksråd och ägde som sådant stort inflytande. Till en början var S:s ställning till hovet föga vänskaplig, men så småningom arbetade S. på ett närmande mellan hattpartiet och hovet. S. var guvernör för kronprins Gustav, vars förtroende och vänskap han vann. 1772 uppmuntrade S. Gustav III att utföra statsvälvningen. Han utövade stort inflytande under konungens första regeringstid. — 2. U. S., 1716— 99, den förres broder, statsman. S., som tillhörde hattpartiet, var 1752—65 svensk minister i Paris och blev 1769 utnämnd till riksråd. Från 1772 var S. mer än ett årtionde Gustav III:s förnämste medhjälpare i rikets styrelse. Särskilt som utrikesminister visade S. stor klokhet och förde en fredlig och målmedveten politik.

Scheheraza’de, sultanens sagoberättande gemål i Tusen och en natt.

Scheich, se Scheik.

Scheidemann [sjaj’de-], Ph., f. 1865, tysk socialdemokratisk politiker, 1911 ledamot av socialdemokratiska partistyrelsen. S., som blev ledamot av tyska riksdagen 2903, var 1912 dess vicepresident. S. har framstått som en av de främsta ledarna för de tyska socialdemokraterna. Vid monarkins störtande i Tyskland spelade han en framträdande roll och blev 1919 chef för republikens första ministär. Han avgick s. å.

Scheik el. scheich, arabisk stamhövding.

Schel’de, flod, som upprinner i Frankrike, n. om S:t Quentin, flyter i nö. riktning genom Belgien förbi städerna Gent och Antwerpen och utfaller i Nordsjön på holländskt område med två armar, Västra S. och östra S., vilka omsluta provinsen Zeeland. Flodens längd är omkring 340 km. Genom kanaler och slussar har den till stor del gjorts segelbar.

Scheriack, se Gummilacka.

Sclieriinff, F. W., 1775—1854, tysk filosof, som utvecklade en egendomlig åskådning, enligt vilken naturen är be-

själad, är ett uttryck för en strävande världsvilja. Naturen är blott en lägre grad av ande. Sedermera förlorade sig S. alltmer i mystiska spekulationer. Hans naturfilosofi påverkade i stor utsträckning de samtida romantikerna, bland andra svensken Atterbom.

Sehe’ma, utkast, mönster; läsord-ning.

Schencctady [skenneck’tsedi], stad i staten New York, U. S. A. 90,000 inv. Maskinverkstäder; Edisons elektriska

verkstäder.

Schen-si, se Sjen-si.

Seherif', se Sheriff.

Scher'ry, starkt, spanskt vin (från staden Jerez).

Scherzan'do [sker-], it., mus., lätt och lekande, skämtsamt.

Scherzo [sker'-], it., mus., tonstycke med humoristisk, skämtsamt uppsluppen karaktär. S. är ofta beteckning för en av satserna i en symfoni.

Scheveningen [sche'f-], en av Europas mest besökta badorter, belägen i Syd-Holland, vid Nordsjön, nära Haag.

Schiaparerii [skia-], G. V., 1835— 1910, italiensk astronom, professor i Milano. S. påvisade sambandet mellan stjärnfallssvärmarna och kometerna. S. är även bekant som upptäckare av de omdiskuterade Marskanalerna.

Schib'boIet, hebr., kornax, ett ord, som enligt Domareboken användes för att igenkänna efraimiterna, vilka läspade och därför ej kunde uttala s riktigt. I överförd bemärkelse betecknar S. lösen, igenkänningstecken.

Sehii'ter, Sjiiter, se Islam.

Schildkncclit, Maria, f. 1881, skådespelerska. S. är en av den svenska scenens förnämsta karaktärsskådespelerskor och har särskilt uppträtt inom det tragiska rollfacket.

Schildt, E. Runar, 1888—1925, finländsk författare. S. har skrivit noveller och romaner (Asmodeus och de tretton själarna) samt dramer (Den stora rollen). Han räknas till de mest betydande bland de finlandssvenska författarna.

SchiFler, Friedrich von, 1759—1805, tysk skald, en av ledarna för den romantiska skolan i Tyskland. S. tillhörde en schwabisk borgarsläkt och blev anställd som läkare i Stuttgart efter att ha genomgått den av hertigen av Wurttemberg grundlagda Karlssehule, vars stränga disciplin och ovilja mot all självständig utveckling föga tilltalade S. Efter att ha utgivit det dramatiskt sett utomordentliga skådespelet Rövarna flydde S. ur Wurttemberg. De följande åren ägnade sig S. åt författarskap men hade att kämpa mot stora svårigheter. Vid sidan av sin dramatiska och lyriska alstring studerade

69S. historia och filosofi och lyckades genom Goethes förmedling erhålla en professur i historia i Jena, dit han flyttade 1789. Hans förnämsta historiska arbete är en Historia över trettioåriga kriget. Sin uppfattning av konsten och dess ställning till livet har han bland annat framställt i arbetet Om människans estetiska fostran. 1799 flyttade S. till Weimar, för vars teater han flitigt arbetade. Bland S: s storslagna skådespel märkas tragedierna W a 1-lenstein, Maria Stuart och Jungfrun av Orléans samt fri-hetsdramat Wilhelm Tell. S:s lyriska alstring omfattar dels tankelyrik (den imponerande filosofiska dikten Das Ideal und das Leben), dels romanser, skrivna på ett glänsande, bildrikt språk (D a s Lie d y o n der G locke).

SchiHerkrage, vid, framtill öppen skjortkrage. Den kallas även ”Byronkrage”.

Schimpans' (Troglodytes niger) hör till de smalnäsiga apornas grupp. Den lever i v. Centralafrika i mindre sällskap el. familjer. Färgen växlar från grå till brunsvart, och man har velat särskilja flera varieteter. Hannen blir omkr. 1.5 ni. hög, honan något mindre. Den är god klättrare, överarmen är något längre än underarmen. Handen är smal med liten tumme, ögon-brynsbågarna äro svagt utvecklade, öronen stora och utstående, och å huvudbenen saknas de utskjutande benfästen för muskler, som karakterisera gorillan. Man har velat göra gällande, att S. skulle vara närmare besläktad med en del förhistoriska människoraser, medan andra skulle stå närmare gorillan. Teorin om ett på så sätt dubbelt ursprung för människosläktet har dock hittills vunnit föga anklang.

Schip'kapasset, se Sjipkapasset.

Schism, splittring, söndring (särskilt mellan olika kyrkosamfund).

Sehitomir, se Zjitomir.

Schizofreni', se Sinnessjukdomar.

Schla'ger, populär revy el. kabaret-visa, slagdänga.

Sclilaraffcnland, ty., ett fantasiland, där människan utan ansträngning erhåller alla materiella njutningar och där lättjan är en dygd. S. benämnes på franska ”pays de Co-cagne”.

Schle'gel. — 1. A. Y. von S., 1767—• 1845, tysk författare, en av de mera framträdande litterära personligheterna i den tyska romantiken. Utom egna arbeten utgav S. väl utförda översättningar. Han var bland annat den förste, som översatte Shakspere. — 2. V. F. v. S., 1772—1829, tysk författare, broder till föregående. Lik-

som denne var han en av romantikens mera bemärkta figurer. Han var mera obalanserad än brodern, och en del av hans arbeten väckte på sin tid opposition. I flera arbeten utformade han romantikens åskådningar. Han räknas som en av riktningens ledande teo-retici.

Schlei [sjlaj], vik av östersjön pä Schleswigs ö. kust. Vid dess innersta ände ligger staden Schleswig.

Selileiermacher, F., 1768—1834, tysk teolog och filosof, som strävade att med utgångspunkt från Kant och delvis i opposition mot Kant och Fichte utveckla en religiöst betonad filosofisk åskådning.

Schle'sien, provins i sö. delen av Preussen, omkring Oder, 27,000 kvkm. 3 milj. inv. Huvudstad Breslau. 530,000 inv. S. är till övervägande del ett lågland. Jordbruk är huvudnäring med vete, korn, råg och havre som viktigaste produkter. Därjämte odlas sockerbetor i stor utsträckning. 1 S. finnas betydande stenkolslager och rika tillgångar på järn- och zinkmalm. Industrin är högt utvecklad och mångsidig. Jfr Oberschlesien.

Scliles'wig. — 1. Se Schleswig-Hol-stein. — 2. Stad i Schleswig, vid östersjön och innersta änden av viken Schlei. 21,000 inv.

Schles^ig-Holstein [- håll'stajn], preussisk provins i nv. Tyskland, belägen mellan östersjön och Nordsjön.

15,000 kvkm., 1.5 milj. inv. — S. är en fortsättning av nordtyska låglandet, ö. delen är tämligen bördig och lämpar sig väl för åkerbruk. Mellersta delarna upptagas av sandhedar, bevuxna med ljung och skog. I v. utbreda sig marskland. Boskapsskötsel, jordbruk och fiske äro huvudnäringar. Industrin utgöres huvudsakligen av skeppsbyggeri. S. norr om Flensburg-viken tillhör numera Danmark i enlighet med Versaillestraktaten och en år 1920 företagen folkomröstning. Jfr Holstein och Schleswigska krigen.

Schles'wiR:ska krigen. — 1. Första schleswigska kriget el. schleswigska treårskriget (1848—51) kallas danskarnas krig mot de upproriske i Schles-wig-Holstein samt deras tyska bundsförvanter. Efter sega strider med växlande framgång voro danskarna herrar i Schleswig, och den schleswig-holsteinska hären tvangs av tyska förbundsdagen att lägga ned vapnen 1851. Året förut hade Danmark slutit fred med Preussen i Berlin. — 2. Andra schleswigska kriget utkämpades 1864 mellan Danmark å ena sidan och Preussen och Österrike ä den andra. Orsaken var närmast en tvist om Schleswigs statsrättsliga ställning till Danmark, vilken Preussen använde sig av för att framkalla krig. Den danska hären försvarade med seg tapperhet sin ställning vid Dybböl, men slutligen stormades Dybbölskan-sarna av preussarna. Efter en kort vapenvila fortsatte danskarna den ojämna striden men måste slutligen ingå en fred i Wien och avträda Schleswig, Holstein och Lauenburg.

Schliemann [sjli'-], IL, 1822—90, tysk fornforskare. S. företog storartade undersökningar i Grekland och Mindre Asien, vars resultat blivit av banbrytande betydelse för studiet av antiken. Han utförde grävningar bland annat vid Hissarlik i Troas, varvid en mängd ruiner kommo i dagen (jfr Troja), undersökte konungagravarna inom Akropolis och i Mykene samt utgrävde kungaborgen i Tiryns.

Schliis'selburg, fordom Nöteborg, stad i nv. Ryssland vid Nevas utlopp ur Ladoga. 10,000 inv.

Sclily’ter, K. J. D., f. 1879, häradshövding. S. var 1919—20 och efter 1925 medlem av första kammaren. Konsultativt statsråd i Brantings ministär 1921—23 och i Sandlers 1925—26.

Schmalkal’diska artiklarna, ett av Luther uppställt aktstycke över den evangeliska läran, 1536 underskrivet av de förnämsta reformatoriska teologerna. S. upptogos senare som en av den lutherska kyrkans bekännelseskrifter.

Schmalkardrska förbundet, benämning på ett politiskt förbund, som 1530 ingicks mellan en del protestantiska furstar och riksstäder i n. och mellersta Tyskland i syfte att stödja protestantismens sak, i nödfall genom väpnat ingripande. I förbundet ingingo allt flera nordtyska furstar samt en del sydtyska riksstäder. Kej-sar Karl V beslöt slutligen att med vapenmakt kuva de tyska protestanterna och så utbröt det Schmalkaldiska kriget (1546—52). Detta gick i början olyckligt för protestanterna, emedan kejsaren lockat pä sin sida den protestantiske hertig Mo-rits av Sachsen. Vid Miihlberg besegrades den ene av protestanternas ledare, kurfursten Johan Fredrik av Sachsen, och strax därpå tillfångatogs den andre, lantgreven Filip av Hessen. Därefter underkastade sig den ena efter den andra av de protestantiska furstarna och förbundet upplöstes. Då övergavs emellertid kejsaren av hertig Morits, som oförmodat angrep honom med en här, och tvangs att ingå fördraget i Passau 1552, varvid det bestämdes, att protestanterna tills vidare skulle få religionsfrihet (Passaufördraget).

Schmalkaldiska kriget, se Schmalkaldiska förbundet.

Schmidt, J. K., se Stirner.

Schmol’ler, G. von, 1838—1917, tysk nationalekonom, tillhörande den historiska skolan. S. tillhörde de starkt socialreformatoriskt intresserade katedersocialisterna.

Schnee’koppe, Riesengebirges högsta topp. 1,(500 nij ö. h.

Sehnéevoigt [sjne’fåjkt], G. L., f, 1872, finländsk violoneellist och orkesterdirigent. 1914 blev S. förste dirigent vid den nybildade stadsorkestern i Helsingfors. 1915—24 var S. förste dirigent vid konsertföreningeu i Stockholm. S. har företagit flera konsertresor i Europa.

SchnelTklops, maträtt, bestående av en skiva stekt oxkött, över vilken hälles en sorts gräddsås.

Schnit’zeljakt, se Snitseljakt.

Selinit’zer, E., 1840—92, tysk-judisk Afrikaforskare, med. doktor, vanligen kallad Einin pascha. S. hade en tid anställning i Turkiet men gick 1876 i egyptisk tjänst och övertog 1878 som guvernör efter Gordon ledningen av Ekvatorialprovinsen. Genom mahdins uppror avskars varje förbindelse med Egypten och Europa, och S. kom i en synnerligen farlig ställning, varur han befriades genom Stanleys undsätt-ningsexpedition 1889. Därefter gick S. i tysk tjänst och mördades av araber under en expedition i Central-Afrika.

Schnit'zler, A., f. 1862, österrikisk författare. S. har skrivit en mängd teaterstycken, vilka med framgång uppförts (Älskog, L i 11 e r a t u r, Intermezzo, Det vida landet) samt ett flertal noveller och romaner (Löjtnant Gusti, Vägen u t t i 11 1 i v e t). S. har framför allt skildrat livet i Wien och mästerligt fått fram dess särstämning, blandningen av lättsinne och melankoli.

Schnorr von Ca’roIsfeld [- fånn - felt] J., 1794—1872, tysk målare, 1846 direktör för akademin och målningsgalleriet i Dresden. S. är framför allt känd för sin Bibel in Bilder n.

Schod’dy, se Shoddy.

Scholan’der. — 1. F. V. S., 1816—81, arkitekt, målare, författare, 1848 professor i byggnadskonst vid akademin. Av S: s arkitektoniska arbeten må nämnas Bernadottes k a gravkoret i Rid da rholm skyrkan samt öster malm skyrkans kupol. S. utförde flera serier av teckningar (F j o 1 n e r s saga) samt skrev dikter och prosaberättelser. — 2. Sven S., f. 1860, den förres son, vissångare. S. har gjort sig särskilt populär som Bellmanssångare.

Schola’ris [sko-], lat., skolgosse.

Schonberg [skå’n-], Torsten, f. 1882, konstnär. Framstående tecknare av illustrationer och bokomslag. S. har

även utfört en mängd verkningsfulla reklamaffischer.Schongauer [sjå'n-]t M., omkring 1450—91, tysk konstnär, kallad Martin Schön el. Hiibsch Martin. S. utförde en mängd särskilt i tekniskt avseende överlägsna kopparstick (De visa och fåvits k a jungfrurna, 13 e-bådelsens ängel) och har blivit kallad kopparstickets förste mästare.

Scho^enhauer, A., 1788-^lSOO, tysk filosof. S. företrädde en pessimistiskt betonad åskådning. Viljan är det väsentliga, den för allt levande grundläggande egenskapen. Intelligensen är blott ett organ för viljan. Att vilja betyder emellertid att ständigt vara otillfredsställd. Därför är livet till sitt väsen missnöje och olycka. Idealet är livsförnekelse. S: s åskådning ansluter sig närmast till Kant men har även upptagit österländska element. Av sin samtid var S. föga uppskattad. Först mot slutet av sitt liv började han erkännas. Bland de filosofer, som tagit intryck av S., må nämnas Hartmaun och Nietzsclie.

Seliotte [skåt'te], P. A. V., 1860— 1923, ämbetsman, politiker, 1908—1919 liberal ledamot av andra kammaren, 1919—21 medlem av första kammaren. S. var civilminister 1905—06, 1911—14 och 1917—19. Från 1916 var S. landshövding i Västerbottens län. Han hörde till det liberala partiets ledande personligheter.

Schottfisch, runddans i 2A takt med flera turer. S. påminner mest om pol-kan. Jfr Dans.

Schotts, i Tunis och n. Sahara förekommande slätter med insjöar, vilka genom den kraftiga avdunstningen ofta uttorka, varvid ett saltlager kvarläm-nas. Vissa av S. ligga lägre än havsytan. Ett av franska ingenjörer väckt förslag att förbinda dessa med Medelhavet för att åvägabringa ett bättre klimat och göra jordmånen fruktbar har måst uppgivas på grund av de med företaget förenade stora kostnaderna.

Schröderlieim [skrö'-], E., 1747—95, svensk ämbetsman. Genom sitt kvicka och glada väsen, sina litterära intressen samt sin smidiga duglighet vann S. Gustav III: s särskilda gunst och utnämndes 1782 till statssekreterare för inrikes civilexpeditionen. S. var en tid själen i nöjeslivet vid hovet men förlorade så småningom sin popularitet, främst på grund av sina dåliga affärer. 1792—94 var han landshövding i Uppsala men måste frånträda denna tjänst, då han, ehuru icke brottslig, befanns invecklad i Armfeltska hög-förräderiprocessen.

Schubert [sjo'-], F. P., 1797—1828, österrikisk tonsättare. S. levde i små förhållanden. Han var en tid lärare i faderns skola och drog sig för övrigt fram på de obetydliga honorar, han erhöll för sina tonsättningar.

Först efter hans död började han mera allmänt uppskattas och han räknas numera som en av musikens främste. S. hade en oupphunnen förmåga att finna originella och medryckande melodier. Han ansågs länge framför allt vara viskompositör. Även hans mindre pianostycken spelades ofta. Sedermera ha emellertid även hans större verk (symfonier, stråkkvartetter) blivit högt skattade. Hans produktion är, trots att han avled så ung, oerhört omfattande.

Schuckert [sjok7-], S., 1846—95, tysk industrimän, grundare av stora företag på det elektrotekniska området, soin numera ingå i den stora sammanslutningen Siemens-Schuckert-Werke.

Schultz'berg:, A. L., f. 1862, landskapsmålare. S. har valt sina motiv dels från Dalarna och Bergslagen (Valborgsmässoafton i Bergslagen), dels från Frankrike, Corsica, Italien (Höstdag vid G r é z, Mot kvällen). Hans tavlor äro utförda i ett dekorativt stiliserat maner.

Schumann [sjo'-]. — 1. R. A. S., 1810 —56, tysk kompositör, verksam framför allt i Leipzig och Dresden. Mot slutet av sitt liv blev han siuuesjuk. S. nar skrivit talrika pianokompositioner, sånger, särskilt till text av Heine, orkesterverk m. m. Mest lyckade äro hans mindre saker, vilka utmärkas av melodiskönhet och stämningsrikedom. De större verken ha ibland en tung och uttänjd karaktär. Vid sidan av Mendelssolin räknas S. som den tyska romantikens förnämsta representant. —

2. Clara S., 1819—96, hustru till föregående, var på sin tid en högt skattad pianist.

Schumla [sjom'la], Sjumen, stad i ö. Bulgarien på n. sluttningen av Balkan. 25,000 inv. S. var förr mycket starkt, befäst. Enligt freden i Bukarest 1913 blevo fästningsverken raserade.

Schwab, E. V., f. 1882, konstnär, på faderns sida av norsk börd. S. är en framstående tecknare och etsare. Han har särskilt blivit uppskattad som illustratör.

Schwa'ben, medeltida tyskt stamher-tigdöme, beläget på ömse sidor om Rhen. År 496 blev S. skattskyldigt under de frankiska konungarna. 1079 —1268 var det i hohenstaufiska ättens ägo, men därefter blevo de vasaller, som förut lytt under hertigen av S., erkända som omedelbara. 1331—88 voro 22 schwabiska städer sammanslutna i det s. k. schwabiska stadsförbundet. På 1400-t. forekommo ständiga strider i S., men 1488 bildades det schwabiska förbundet, vilket ägde bestånd till 1534. Den s. k. schwabiska kretsen, som bildats i början av 1500-t., upplöstes i samband med Tyska riket 1806. luUwuse-

s: s

Sch.afllumstinr^_

(\Vui&fo?wr

SCHWEIZ

Skala 1:3200 000

JSaseL,

'j&rait.

Womlxin,

La, Ouuuyd&Fonds

mnv

/Xmlchattd-

// S

\\cnvdi^^flSS7-j| sjou, vsö UNTERWALDEN\

TIuitl

>avos

V A/U D /

l^Lausaiirui

bitrj-l

iclwald

,S:t Gotthard \ passet

A SjilfscrJoch:

i* \

\ Berninafcslt .«*

) \ j~\y»o;VL /

Simplon--f passet \

sJBeUinzona.

j^Ö-tVcL

calpern^ _ ^Matterhorn ^^500-U S^M;t R(4638

Cham/mijc

Conu»

4810

:t Blanc

[Carrzo

Schwa’biska skaldeskolan, beteckning dels för 1200-t:s tyska minnessångare, vilka använde sig av schwabisk dialekt, dels på en grupp nyromantiker på 1800-t., bland vilka märkas Uhland och Kerner.

Schwartz, Marie Sofie, 1819—94, författarinna, som på sin tid var mycket populär. Bland hennes arbeten märkas Positivspelarens son, Mannen av börd och kvinnan av folket m. fl. IS:s författarskap spåras påverkan från Dickens. Hon gjorde sig även till tolk för jämförelsevis frisinnade idéer. De flesta av hennes arbeten ha föga litterärt värde.

Schwarz^urg-RiFdoIstadt, förr fursten döme, ingår numera i den tyska republiken Thiiringen. 940 kvkm.,

99.000 inv.

Schwarz/burg-Son^lersliausen, förr

fursten döme, ingår numera i den tyska republiken Thiiringen. 860 kvkm.,

93.000 inv.

Schwarzwald, bergstrakt i sv. Tyskland, på gränsen mellan Baden och Wurttemberg. Högsta toppen, Feld-berg, når 1,500 m. ö. h. S. är till stor del en urbergshorst, genom förkastningar begränsad mot Rhen dalens gravsänka.

Schweinfiirtergrönt [sjvain’fort-], se Kejsargrönt.

Schweinfurth .[sjvain’fort], G. A., 1836 —1925, botaniker och geograf, vilken företagit flera forskningsresor i Afrika, varvid han gjort betydelsefulla geografiska, etnologiska och botaniska rön.

Seliweiz, fr. Suisse, förbundsrepublik i Mellaneuropa, i n. gränsande till Tyskland, i ö. till Österrike, i s. till Italien, i v. till Frankrike. 41,000 kvkm., 3,900,000 inv. I n. delen av S. utbreder sig en högslätt, vilken i nv. avgränsas av de mot gränsen till Frankrike löpande Jurabergen och i s. övergår i Alperna. Alperna upptaga större delen av landet. Den viktigaste fjällknuten.utgör S:t Gotthard. Här upprinna floderna Rhen, Ticino, Rhöne och Reuss, vilkas dalgångar dela Alperna i fem fjällgrupper. De högsta topparna äro Monte Rosa, som när 4,800 m. ö. h., och Matterhorn, 4,500 m. ö. h., belägna i den sydligaste fjällgruppen, Wallisalperna vid gränsen till Italien och Finsteraarhorn, 4,300 m. ö. h., belägen n. därom i fjällgruppen Berneralperna. De högsta alppartierna täckas av väldiga jöklar. Snögränsen ligger omkring 2,700 m. ö. h. I övrigt (geologiska förhållanden etc.) se Alperna. I de lägre delarna och dalgångarna, som äro mycket bördiga, odlas spannmål, främst vete, och potatis. Även en betydande vinodling be-drives. Huvudnäring är emellertid boskapsskötseln, vilken lämnar ost ochkondenserad mjölk till export. Industrin, till stor del baserad pä den rikliga tillgången på vattenkraft, har kraftigt uppblomstrat ocli omfattar främst textilindustri. Även maskin- och urindustri äro viktiga industrigrenar, lön icke oviktig inkomstkälla utgör turisttrafiken. Handeln är synnerligen livlig. År 1925 uppgick handelsomsätt-ningen till 2,034 milj. francs import och 2,039 milj. frcs export. En schweizisk franc motsvarar 0.72 kr. och står för närvarande i pari. Samfärdsmed-len äro både vad järnvägs- och lands-vägsnät beträffar rikt utvecklade. 1 de norra, östra och mellersta delarna av S. talas tyska, i v. talas franska och i s. italienska. Schweizarna äro till största del reformerta, till en mindre del katoliker. Folkbildningen står högt. — S. är en förbundsrepublik pä 25 s. k. kantoner med gemensam utrikespolitik men i övrigt tämligen självständiga. Republikernas gemensamma riksdag, förbundsförsamlingen, består av tvä kamrar, nationalradet och ständerrådet. Förbundsförsamlingen utser för 3 år en regering, förbundsrådet, på 7 medlemmar, varav en förbundspresident, vald på ett år. Huvudstad är .Bern,

105,000 inv. De största städerna äro Ziirich, 215,000 inv., Basel, 140,000 inv., och Genéve, 140,000 inv. — Historia. I S. bodde ursprungligen flera olika folkstammar. Bland dessa märkas särskilt två keltiska stammar, helvetier och rätier, vilkas land införlivades med Romerska riket (58 och 15 f. Kr.). På 400-1, invandrade

germanska stammar, alemanner och burgunder, vilka bägge kommo under det frankiska rikets välde. I de alemanniska områdena blev för framtiden tysk kultur bestående, medan i de burgundiska den franska kulturen blev förhärskande. Efter frankiska rikets delning kom hela nuvarande S. under Tyska riket (1000-1.). S:s egentliga historia brukar räknas från 1291, från vilket är Schweiziska edsförbundets äldsta kända förbundsurkund härstammar. Schwiz, Uri och Unterwalden slöto sig tillsammans mot habsburgarnas övervälde. 1315 förnyades förbundet. Luzern anslöt sig till förbundet 1332, Ziirich 1351 och Bern 1353. Vid denna tid började förbundet kallas Schweiz, ehuru namnet ej var officiellt före 1803. Först 1474 kom det till ett slut pä de ständiga fejderna med huset Habs-burg, som då erkände S:s oavhängighet. S. å. började kriget med Bur-gund. Schweizarna vunno flera lysande segrar, vilket ytterligare stärkte förbundets maktställning. S. var nu praktiskt taget oberoende av Tyska riket. 1499 hävdade det genom ett krig mot habsburgarna sin fria ställ-

ning, men först i westfaliska freden 1048 erkändes formellt dess frigörelse från Tyska riket. Under 1400- och 1500-t. hade flera nya kantoner upptagits i det schweiziska edsförbundet. På 1500-t. uppstod en stark religiös splittring i S. med anledning av reformationens genombrott. Allt framgent har S. förblivit delat i ett reformert och ett katolskt område. Sedan 1600-t. hade franskt inflytande gjort sig gällande i S. Under franska revolutionen satte sig franska trupper i besittning av S. En ny författning utarbetades efter franskt mönster. 1798 proklamerades S. som Helvetiska republiken. Fram till 1813 var S. därefter praktiskt taget en fransk lydstat. Efter Napoleons nederlag vid Leipzig 1813 proklamerade den schweiziska förbundsförsamlingen S:s ständiga neutralitet, vilken erkändes pä Wienkongressen 1815. Samtidigt garanterade stormakterna S:s integritet. På 1830-t. uppstod i S. en häftig strid mellan det radikala partiet å ena sidan och det katolska å andra. Motsättningen ledde slutligen till krig (1845), i vilket katolikerna besegrades, varefter det segrande radikala partiet genomdrev antagandet av en ny författning 1848. Enligt denna förvandlades S. till en förbund sstat. Senare omarbetades författningen ytterligare, och maktcentrum överflyttades från de olir ka kantonerna till förbundsrådet. Under världskriget förblev S:s neutralitet okränkt. Landet blev under krigs-och efterkrigstidens oroliga förhållanden en tillflyktsort för landsflyktiga politiska personer. Nationernas förbunds huvudkvarter är förlagt till Genéve, där den första officiella sammankomsten hölls 1920.

Schweizeri, kafé, där även sprit serveras.

Schweizer-ost, en särskilt i Schweiz tillverkad, hel- el. halvfet, storpipig ostsort.

Scliweri’n, huvudstad i Mecklenburg, nv. Tyskland. 46.000 inv.

SclnverPn, Vilhelm J. L. v., 1792— 1808, finsk militär, som stupade i slaget vid Oravais. Han har besjungits av Runeberg i Fänrik Ståls sägner.

Schwind [-t], M. von, 1S04—71, tysk målare, professor vid Miinchens akademi 1847. S:s konst är nationellt betonad och har starkt romantisk prägel. Till hans finaste målningar höra hans friska och omedelbara sagomotiv (serierna Askungen, M e 1 u s i n e). S. ägnade sig även ät monumentalt måleri och utförde ett flertal dekorativa verk. Bland annat prydde han det nya operahuset i Wien med en serie fresker.

Schvungr, fart, kraft, eld, hänförelse. Scliwyz, kanton i mellersta Schweiz. 910 kvkm., 00,000 inv. Huvudstad Scliwyz, 8,000 inv. — Boskapsskötsel är huvudnäring. Industrin omfattar huvudsakligen sidenväverier.

Schiick, J. HL., f. 1855, litteratur- och kulturhistoriker, professor i estetik, litteratur- och konsthistoria, 1905—1918 rector magnificus vid Uppsala universitet. Led. av Svenska akademin. Sedan 1918 ordförande i Nobelstiftelsen. Som vetenskaplig författare har S. varit synnerligen produktiv och mångsidig (Shakespeare och hans tid, Svensk litteraturhistoria, Allmän litteraturhistoria).

Schiitt [sjytt], Stora S., 1,890 kvkm., och Lilla S., 280 kvkm., öar i Donau, vid Pressburg, Tjeckoslovakien.

Schäferhatt, ett slags bredskyggig hatt.

Schäferhund, se Hundraser.

Schäferi’, anstalt för fåravel.

SchäPlack, se Shellack.

Schäs, två-h ju ligt åkdon, senare även namn på fyr-hjuliga mindre vagnar.

Schäslong’, vilsoffa, »halvsoffa med karm vid ena änden.

Schonberg, A., f. 1874, österrikisk tonsättare, som väckt ett visst uppseende med sina kompositioner, i vilka han hänsynslöst använder sig av disharmonier i avsikt att skapa en expressionistisk musik.

Schönbrunn’, slott sv. om Wien, uppfört i början av 1700-t. Vidsträckta trädgårdar och parker.

Schön’gcist, ty., vitterhetsidkare, -älskare, vitterlekare.

Schöng-king, se Mukden.

Soientia [sienfsia], lat., vetenskap, kunskap, insikt.

Scillyöarna [sill’i-], ögrupp i Atlanten, sv. om England. 26 kvkm., 1,700 inv. Trädgårdsskötsel.

Scipio [sji’-]. — 1. Publius Corne-lius S. Africanus, 237 (el. 234) — 183 f. Kr., romersk fältherre. S., som var allmänt beundrad för sin glänsande begåvning och tapperhet, tjänstgjorde som prokonsul oeh överbefälhavare i Spanien, vilket land han fullständigt erövrade (206). Därefter övergick han till Afrika och besegrade Hannibal vid Zama 202, varigenom det kartagiska stormaktsväldet krossades. S. dog 1 landsflykt. — 2. Publius Cornelius S. iEmilianus, 185 (el. 184)—129 f. Kr., romersk fältherre. I tredje puniska kriget erhöll S. överbefälet mot Kar-tago, som förstördes 146. S. ställde sig på det aristokratiska partiets sida i de agrariska striderna, som inletts av Graccherna. S. blev sannolikt mördad av demokraten Carbo.

Scirocco [sjiråk’0], beteckning för en på Sicilien förekommande, från Sahara blåsande, torr, stoftförande och

het sydvind. Samma vind kallas i Nordafrika Samum.

Scofland, se Skottland.

Scotland yard [skåtlasnd ja’d], namn på polisens centrala tjänstebyggnad i London.

Scott [skått]. — 1. Sir W. S., 1771— 1832, engelsk romanförfattare och skald. S. är den egentlige skaparen av den historiska romanen, och han har utövat ett ofantligt inflytande på hela världslitteraturen. I-lan skrev med otrolig snabbhet en lång serie romaner (W a-v e r 1 e y, Rob Roy, Ivanlioe, K e-nilworth), vilka innehålla utomordentligt livfulla men ej alltid historiskt riktiga skildringar av forna tiders folk och sedvänjor. S. skrev även romantiska ballader på vers (Den siste bardens sång). — 2. R. F. S., 1868—1912, engelsk sjöofficer och sydpolsforskare. S. företog två syd-polsexpeditioner, den första 1901—04 och den andra 1911—13. Under den sista nådde S. sydpolen 1912, fem veckor senare än Amundsen, men omkom jämte fyra följeslagare under färden.

Scotus, Johannes Duns, d. 1308, skotsk teolog, medlem av franciskan-orden och verksam i Oxford, Paris och Köln. Vid utvecklandet av sina teologiska läror använde sig S. i stor utsträckning av skolastiska liårklyverier. Han är en av den medeltida katolska teologins förnämsta målsmän. Mellan hans anhängare, de s. k. scotisterna och Thomas’ av Aqvinus meningsfränder, de s. k. tomisterna, uppstod en viss rivalitet. Kyrkan anslöt sig till den senares läror. S. har dock haft ett stort inflytande på den medeltida teologins utveckling.

Scoutrörelsen [ska’ut-], boyscoutrörelsen, en av den engelske generalen Baden-Powell startad rörelse, som frän de engelsktalande länderna snabbt spritt sig över hela världen. Under boerkriget organiserade generalen en kår av yngre gossar, vilka som spejare gjorde den engelska armén vissa tjänster. Efter krigets slut sökte Powell att i hemlandet organisera kårer av yngre gossar (senare även flickor), vilka sammanhållna av en lindrigt militär disciplin sysslade med kroppsövningar, friluftsliv o. dyl. Dessa föreningar fingo snart en patriotiskt och halvt religiöst uppfostrande karaktär i anslutning till ett speciellt engelskt gentlemannaideal. Rörelsen har naturligtvis i olika länder fått med folkkaraktären något varierande typ. I sin strävan att bereda storstädernas ungdom roande och hälsosam sysselsättning samt därigenom, att man söker helt bortse från social klasskillnad, har S. gjort stor

nytta. 1920 organiserades en internationell sammanslutning av de olika ländernas föreningar med period-vis återkommande allmänna konferenser. 1926 funnos 1,662,000 scouter, varav 264,000 ledare.

Scranton [skrän'tn], stad i nö. Pennsylvania, U. S. A. 140,000 inv. SStor järnindustri ocli betydande kolfyndigheter i stadens närhet.

Scratch [skrsetj], eng., utan fördel, utan försprång.

Scribe [skri b'], A. E., 1791—1861, fransk dramatiker. S:s dramer vunno en ofantlig popularitet. Hans karaktärsteckning är svag men intrigen synnerligen fyndigt hopkommen, och författaren visar en ovanligt skarp blick för sceniska effekter. Bland S:s många dramer märkas vådeviller, sedekomedier (Giftermål för pen-g a r) och politiskt historiska dramer (Ett glas vatten). S. skrev även libretter till komiska operor.

Scrip'tum, plur. scripta, lat., skrift, bok.

Scro'tum, skrotalsäcken, se Könsorgan.

Scruti'nium, undersökning angående kompetens, som föregår utnämning till ett ämbete el. följer på avläggandet av étt examensprov.

Scylla, se Skylla.

S. 1)., officiell förkortning för staten South Dakota, U. S. A.

Se, kem. tecken för en atom selen.

Seans', séance, sittning, föreställning, sammankomst.

Seapoys [si'pojs] el. sepoys, de infödda soldaterna i den engelska armén i Indien.

Seattle [siätt'1], stad i Washington, U. S. A., vid en vik (Pouget Sonnd) av Stilla havet. 316,000 inv. Washingtons största stad. Industristad med sågverk, kvarnar, slakterier etc. Universitet.

Se'baot, benämning på Israels gud i egenskap av härskarornas gud, d. v. s. Israels härars skyddsherre.

Sebastian, se San Sebastian.

Sebas*tian, "trons försvarare", katolskt helgon. S. skall ha levat under kejsar Diocletianus' tid och innehaft ett liögt militärt ämbete. Då han ej ville avsvärja sin kristna tro, bands han vid ett träd och genomborrades av pilar. En kristen kvinna berättas hava funnit honom levande och vårdat honom, tills han blev frisk. Han blev emellertid åter gripen och piskades nu till döds (20 januari 288). Legenden om S. har ofta behandlats inom konsten.

Sebasto'pol, oriktig form för Sevasto-pol*.

Seborré, en hudsjukdom, som karakteriseras av ökad avsöndring från talgkörtlarna. I en del av dessa stockar sig sekretet. Deras mynningar synas därför som mörka punkter, pormaskar. Hudytan får en oljig, fet beskaffenhet. S. uppträder mest hos

yngre och lokaliserar sig vanligen kring näsa, haka, kinder, hjässa samt mittpartierna av bröst och rygg. En annan form av S., som uppträder pä samma områden, kännetecknas av torr, fjällande hud och lätt klåda. S. behandlas med tvättningar med tvål- el. såpsprit samt med 10-procentig svavelsalva.

Se'bra, se Hästdjur.

Se'bu el. indisk puckeloxe (Bos indi-cus) hör till nötdjurens familj (Bovi-dee). Den har en fettpuckel över bogarna. S. finnes i Ostindien.

Se'bulon, en av Jakobs söner, efter vilken en av Israels stammar uppkallats.

Secco [säk'o], it., torrt. Jfr Al secco. Mus., beteckning för hårt och kort anslag.

Secession, avsöndring, skilsmässa. —

S e c e s s i o n i s't e r, benämning på fraktioner, vilka utträtt ur ett parti (särskilt de, som i nordamerikanska

inbördeskriget 1861 uttalade sig för sydstaternas utträde ur unionen).

Seekomåleri el. al secco, målning på torr kalkgrund med tempera- el. vattenfärger.

Secon’do, ital., mus., den andra (t. ex. violi no S., andra violinen).

Secu’ritas, romersk gudinna, personifierande ”säkerheten”, beskyddarin-na för statens trygghet.

Sedan [södanp’l, stad vid floden Meuse, nö. Frankrike. 20,000 inv. Klädesfabriker. Vid Sedan kapitulerade Napoleon III med en stor del av franska armén den 2 sept. 1870 under fransk-tyska kriget 1870—71.

Sedel, se Penningväsen.

Sedelbank, se Bankväsen.

Sedentä’r, stillasittande, orörlig.

Sediment’, bottensats, fällning. — Sediment ä’r, uppkommen genom fällning.

Sedimentä’ra bergarter, se Bergarter.

Se’dum, fetknopp, är ett till familjen Crassulacefe hörande växtsläkte, av vilket ett flertal arter odlas som prydnadsväxter. Arterna ha i allmänhet köttiga blad. Inhemska hos oss äro bl. a. S. a c r e, S. album och S. rupestre.

Sefardi’m, se Judar.

Sefi’r, se Zefyr. — Sefi’r garn, ett slags fint. mjukt, löst spunnet ullgarn. som användes till brodering etc.

Segranti’ni, G., 1858—99, italiensk målare. S. blev framför allt alpnaturens och alpfolkets målare. Han uppnådde en ovanlig teknisk skicklighet, särskilt i behandlingen av ljus- och luftproblem, oeh hans tavlor äro mästerverk av frisk och omedelbar, stundom storslagen konst (På bete i Alperna. Plöjning). S. målade även symboliska fantasier (Det ondas källa). Segelflygning, flygning med flygplan utan motor, varvid man använder sig av luftströmmar för att få planet att höja sig. Genom Versaillesfredens bestämmelse om begränsad rätt för Tyskland att tillverka motordrivna aero-plan kom man särskilt i detta land att intiessera sig för S. Särskilt i Rhentrakterna har S. ivrigt bedrivits. Genom S. har man vunnit ökad kännedom om luftströmmars inverkan pä flygplan och om de senares konstruk-tionsmöjligheter. För övrigt har S. i och för sig ej någon praktisk betydelse.

Segeltorp, municipalsamhälle på Södertörn, nö. Södermanland. 1,500 inv.

Segers normalkäglor, se Pyrometer.

Segerstedt, T. K., f. 1876, politisk skriftställare, professor i allmän religionshistoria. S. blev redaktör för den liberala tidskriften ”Forum”, då den började utgivas 1914. 1917 blev S. redaktör för Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning. Bland hans religionsfilosofiska verk må nämnas Det religiösa sanningsproblemet.

Segment’. Ett S. eller cirkelsegment är en del av en cirkel, som begränsas av en cirkelbåge och den till bågen hörande kordan. Ett sfäriskt S. är den del av en sfär (klot), som begränsas av ett plan, som skär klotet, och klotets yta. S. användes även i vidsträcktare betydelse om varje begränsad del av en linje eller yta.

Selilstedt, E., 1808—74, skald. S:s sånger och visor vunno stor popularitet liksom hans humoristiska skildringar från resor i Sverige.

Sei’del, se Sejdel.

Seignettesalt [senjätt’-], kaliumna-triumtartrat, användes inom medicinen som avförande medel.

Seigneur [senjö‘r], fr., hög herre. — Grand S. [grang], rik och förnäm herre.

Seimas, benämning på den litauiska riksdagen.

Seine [sä’n], en av Frankrikes största floder. Upprinner på v. sidan av Långres högplatå, flyter i nv. riktning och utfaller i Engelska kanalen. Bland bifloder märkes Marne, från höger. S. är 780 km. lång och segelbar under

nästan hela sitt lopp.

Seipel [saj-], I., f. 1876, österrikisk politiker och teolog, vilken som förbundskansler 1922—24 lyckades genomdriva. att N. F. medverkade till upphjälpandet av Österrikes tilltrasslade statsfinansiella ställning.

Seismogra'f, instrument, som registrerar jordskalv, även obetydliga, eljest om.ärkliga darrningar i jordskorpan. I vårt land finnas S. i Uppsala, Lund och Abisko.

Seismologi', den vetenskap, som särskilt ägnar sig åt studiet av jordskalv.

Sejd, hos de fornnordiska folken med vissa ceremonier utövad trolldom, som avsåg att utröna framtiden, bota sjukdom, vinna kvinnors kärlek etc.

St j'del, ett slags ölmugg av glas med handtag och (ibland) lock. Även ett tyskt rymdmått (ungefär Vs liter).

Sejm, benämning på den polska riksdagens andra kammare.

Sejour [-sjo'r], fr., uppehåll, vistelse.

Sekant', rät linje, som i två el. flera punkter skär en kroklinje.

Se'kel. — 1. Århundrade. — 2. Hebreisk mynt- och viktenhet, jfr Sikel.

— S e k u 1 a'r el. s e k u 1 ä'r, hundraårig, inträffande vart hundrade är.

Seki'n, äldre österländskt och italienskt guldmynt.

Sekond', på örlogsfartyg chefens närmaste man.

Sekre't. — 1. Hemlig. — 2. Flytande el. fasta ämnen, som avsöndras från celler hos växter el. djur.

Sekre'ta utskottet, den svenska riksdagens äldsta utskott, tillsatt första gången 1627. Utskottet förpliktade sig att hemlighålla vad som yppades inför detsamma. S. utvecklades sår småningom till en sammanslutning frän de tre högre stånden; bönderna fingo ej säte däri. S:s huvudsakliga verksamhet låg på det utrikespolitiska området, ehuru det även ingrep på flera andra områden. 1723 bildades ett utvidgat S., "stora sekreta deputatio-nen", där bondeståndet var representerat. Senare fördelade sig utskottet på olika avdelningar, deputationer. 1740 tillsattes en sekretissime beredning och 1746 en beredning för diplomatiska ärenden. Under sin största maktställning på 1700-1, var S. centrum för riksdagsarbetet, senare förlorade det i betydelse. I 1810 och 1866 års riksdagsordningar nämnes ej S.

Sekretess', hemlighetsfullhet, tystnadsplikt, gran niagenhet.

Sekretion, avsöndring. Jfr Inre sekretion och Körtel.

Sckretä'r, byiå med en utfällbar klaff, avsedd för skrivning.

Sekt, trossamfund, mer el. mindre avskilt från ett härskande kyrkosamfund.

Sektion, skärning. — 1. Avdelning (t. ex. humanistiska sektionen inom den filosofiska fakulteten). — 2. Skärningslinjen mellan ett plan och en buktig yta.

Sek'tor användes inom matematiken i allmänhet i den begränsade betydelsen cirkelsektor, d. v. s. den yta, som begränsas av två radier i en cirkel och don mellanliggande cirkelbågen. Med sfärisk sektor förstås den dol av ett klot, som begränsas av en kon med spetsen i sfärens (klotets) medelpunkt och den del av klotytan, som inneslu-tes av skärningslinjen mellan klotytan och konens mantelyta.

Sekula'r, se Sekel.

Sekularlsation el. sekularisering, förvandling av kyrkliga egendomar el. rättigheter till världsliga. Under reformationen förekom S. särskilt i Tyskland, då protestantiska furstar underlade sig kyrkans besittningar. 1 Sverige skedde S., då Gustav Vasa underlade sig de svenska kyrkogodsen.

Sekulä'ra förändringar (t. ex. i klimat, i fördelning mellan land oeh hav), sådana förändringar, som försiggå så

långsamt, att de bliva märkbara först genom att de följas under lång tid (sekler).

Sekund. — 1. Som tidsmått en sex-tiondedels minut. — 2. Som vinkelmått en sextiondedels minut (en grad = (JO minuter; en rät vinkel = 90°). — 3. Mus., den diatoniska skalans andra tonsteg. S. kan vara stor (c-d), liten (c-dess) el. överstigande (c-diss).

Sekun'da, av mindre god kvalitet, av näst bästa slaget. — 2. Tryckeriteknisk term.

Sekundant', biträde åt person, som duellerar. — Sekunde'ra, hjälpa, understödja; spela el. sjunga andra stämman.

Sekundchef är inom militärväsendet i Sverige en benämning, som användes om de officerare, som verkligen föra befälet vid vissa regementen, vilkas högsta chef formellt är konungen (Svea och Göta livgarde m. fl.).

Sekundpendel, se Pendel.

Sekundä'r, av andra rangen, av underordnad betydelse, efterföljande. Motsats: Primär.

Sekurite't, säkerhet, trygghet.

Sekvens', följ dsång, beteckning för vissa äldre, religiösa hymner. Inom kompositionsläran betecknar S. en melodis el. ackordföljds upprepning i ett högre el. lägre tonläge.

Se'la, ett ord, som förekommer bland annat i Davids psalmer, och som möjligen är ett slags avslutningsord för sången, efter vilket ackompanjemanget ensamt fortsatte.

Seldschu'ker, turkisk fo.lkstam, som på 1000- och 1100-t. upprättade flera mäktiga välden i Främre Asien. Det förnämsta grundades av Togrul Beg i Bagdad 1055 och hade en period av stark blomstring, tills det gick under 1194. Ett annat hade av Sulejman bildats i Mindre Asien omkring 1075. Detta väldes sultaner hade sin huvudstad i Ikonium, men deras makt krossades av mongolerna under senare hälften av 1200-t.

Selektion, . urval. Jfr Utvecklings-lära.

Sele'n, med svavel besläktat, sällsynt grundämne. Kem. tecken Se. Atomvikt 79.2. Atomvärde 2, 4 el. 6. — S.

kan även erhållas i en metallisk modifikation, vilken har den märkliga egenskapen, att dess ledningsförmåga för elektrisk ström starkt ökas, om metallen belyses. Härpå grundar sig användandet av S. i apparater för te-legrafering av bilder, liksom försök att konstruera apparater för att blinda skola erhålla uppfattning om ljusfördelningen i ett rum och därigenom ledsyn. — S. åtföljer i små mängder sva-velkis och erhålles som biprodukt vid svavelsyreti Ilverkning. Grundämnet upptäcktes 1817 av den svenske kemisten Berzelius.

Sele'ncell, för olika ändamål använda apparater, som grunda sig på den egenskapen hos metallen selen, att dess elektriska ledningsförmåga varierar allt efter styrkan av den belysning, för vilken den utsättes (ökar med stigande belysning och tvärtom). Se vidare Selen.

Seleuki'der, en syrisk konungaätt, som härstammade från Seleukos I, vilken grundläde ett rike, som omfattade Syrien, Babylonien och senare även Mindre Asien och en del andra områden. Riket ägde bestånd från 312— 64 f. Kr., då det intogs av romarna.

Selfmade [selfmejd], eng., självska-pad. S. användes om personer, som skapat sig en framstående ställning uteslutande genom eget arbete.

Se'ligersjön, insjö i v. Ryssland, belägen på s. sluttningen av Valdaihöj-den. 260 kvkm. Stränderna äro omgivna av täta skogar. På en ö i S. har Ryska naturforskarsällskapet en biologisk station.

Seliva'nov [-åff], K., d. 1832, rysk bonde, grundade skoptsernas* sekt. S., som bl. a. påstod sig vara tsar Peter Fedorovitj, dog i fängelse.

Serieri (Apium graveolens), kryddluktande ört, tillhörande familjen Um-belliferffi. S., som egentligen är hemmahörande i Medelhavsländerna är en allmänt odlad kryddväxt. Såväl stjälk som rot (blad- och rotselleri) finna användning dels till sallat, dels som kryddtillsats. Bladen äro glänsande och parbladiga. Roten är köttig och

rundad. *

SeIo’t, se Zelot.

Sertersvatten, ett alkaliskt koksalt-haltigt och kolsyrehaltigt vatten, som erhålles från Selters, en ort i Hessen-Nassau.

SePvas el. Silvas (Skogarna), benämning på ett stort urskogsområde i Brasilien omkring Amazonflodens södra bifloder.

Semafo’r, signalapparat, i allmänhet bestående av en mast, som är försedd med en el. flera vridbara armar el. vingar el. (för signalering i mörker) med olikfärgade lyktor. Användes framför allt inom järnvägsväsendet men även inom trafikväsendet i övrigt. Motsvarande verb är semafore’ra.

Semeiografi’, teckenskrift; snabbskrift ; notskrift.

Se*mele, en kvinna, som enligt den grekiska gudasagan älskades av Zeus. Hon begärde att få se guden i all hans härlighet. Man uppfyllde hennes bön, varvid hon förtärdes av blixten och döende födde Dionysos. — lifter S. har en av småplaneterna uppkallats.

SemeiPdria (serbiska Smederevo), stad i Serbien, vid Donau. 7,500 inv. Utförsel av vin, spannmål och svin. I okt. 1915 intogs S. efter ett häftigt bombardemang av österrikarna under v. Gallwitz.

Semes’ter, regelbundet återkommande ledighet från arbete med bibehållen lön. S., som sedan gammalt tillkommer alla i statens el. kommunernas tjänst anställda, ges numera säsoin regel även åt alla' åtminstone inom större företag anställda, som icke äro kroppsarbetare. Även för de sistnämndas vidkommande har särskilt efter världskriget S. beviljats i ganska stor utsträckning. År 1925 voro 317,017 arbetare tillförsäkrade S. genom kollektivavtal. För 62.6 % av dessa utgjorde emellertid S. endast 4 dagar. — 1 Tyskland användes S. som benämning på universitetens lästerminer.

Semi-, lat., i sammansättningar halv.

Semiari’da klimat, se Klimat.

Semifma’l, vid utslagstävlan i idrottsgren beteckning för näst sista tävlingen.

Semiko’lon, skiljetecken, bestående av ett komma med en punkt över (;). S. användes för att beteckna ett uppehåll, mittemellan det som utmärkes av punkt och komma.

Semina’rium. — 1. Utbildningsanstalt för lärare. — Folkskoleseminarierna, vid vilka utbildas folkskollärare och folkskollärarinnor (i regel skilda S. för manliga och kvinnliga elever), äro statliga anstalter. Kurserna äro fyraåriga. Därjämte finnas vid vissa S. ettåriga kurser för studenter, vilka kurser dock numera delvis slopats pä grund av en befarad överproduktion av lärare. Ämneslärarna vid folkskoleseminarierna benämnas lektorer. Kompetensfordringarna för dessa befattningar äro i stort sett desamma som för de allmänna läroverkens lektorat.-

— Småskoleseminarierna, som i huvudsak äro avsedda för kvinnliga elever, äro dels statliga (för närvarande fyra stycken) dels kommunala, i regel upprättade och underhållna av vederbörande landsting. Därjämte finnas några enskilda småskoleseminarier. — Högre lärarinneseminarium i Stockholm, som började sin verksamhet år 1861 ehuru då under annat namn, är en statlig an-

stalt, avsedd för utbildning av lärarinnor vid samskolorna och de högre flickskolorna. Kursen omfattar obligatoriskt tre år. Därjämte finnes en valfri fortsättningskurs. Till Högre lärarinneseminariet höra dels Statens normalskola för flickor, som är seminariets övningsskola, dels en hushållsskola, som bland annat omfattar en avdelning för utbildning av lärarinnor i huslig ekonomi. — 2. Institutioner vid universiteten, avsedda för praktiska övningar i en del ämnen.

Semipermea’bel, se Halvgenomträng-liga hinnor.

Semi’ramis, assyrisk sagodrottning, förmäld ined Ninos, efter vars död hon själv förde styrelsen över det väldiga

assyriska riket, som hon utvidgade genom djärva erövrartåg. 1 Babylon uppförde hon praktfulla byggnadsverk (de hängande trädgårdarna m. m.). Den historiska person, som givit upphov till sagan om S., torde vara Sammuramat, förmäld med den assyriske konungen Samsi-Adad (800-t. f. Kr.).

Sc'mis, fornromerskt mynt = % as =

6 uns.

SemPtiska folk, sammanfattande beteckning för de folk, vilka tala semitiska språk. De utgöra ur rassynpunkt ej någon enhetlig grupp. Huvudsakligen bestå de av orientalisk, främre-asiatisk och medelhavsras i olika proportioner. Till S. höra invånarna i Mesopotamien, Syrien, Palestina, Arabien och n. Afrika. Till S. höra alltså de gamla assyrierna, babylonier-na, arameerna, kananeerna, araberna, abessinierna och judarna.

Sem*1in, stad i Jugoslavien, belägen i Slavonien, nära Saves inflöde i Donau, mitt emot Belgrad. 17,000 inv., serber och tyskar. Stor hamn. Livlig handel. Under första tiden av världskriget var S. medelpunkten för häftiga strider mellan österrikare och serber.

Scmmelweiss vajs'1, I. F., 1818— 65, ungersk läkare, vilken påvisade, att barnsängsfebern följer av bristande renlighet vid förlossningen. Genom vidtagande av antiseptiska åtgärder lyckades han nedbringa antalet [-sjukdomsfall på sitt sjukhus till en bråkdel av vad som var vanligt denna tid. Hans arbeten rönte föga erkännande hos samtida vetenskapsmän. S. kan betraktas som en föregångare till Lister.

S<*mm'ering, pass i östalperna pä gränsen mellan Nedre Österrike och Steiermark, förmedlande samfärdseln mellan Wien och Triest. över S. an-lades 1848—54 Europas första bergbana.

Sem'stvo, förr distrikts- och guverne-mentsrepresentation i Ryssland.Sen, japanskt bronsmynt = Vioo yen = 1.8(5 öre.

Senap erhålles av frön från Sina-pis nigra (familj Cruciferse), en gre-nig ört med bredflikiga nedre blad, gula blommor och tilltryckta skidor. S. hör hemma i sydöstra Medelhavsländerna. Sedan länge odlas den i större delen av Europa. Om fröna utsättas för vatten, bildas i dem flyktig senapsolja, som har en skarp, brännande smak.

Sena't, egentligen ”de gamles församling”, den församling i antikens Kom, vilken förnämligast innehade den högsta lagstiftande och administrativa myndigheten. S:s antal var från början 100, därefter 300 samt sedermera

000. Under den romerska republiken hade S. sin största makt, men under kejsardömet minskades denna betydligt. — Numera användes benämningen S. i flera länder om den ena avdelningen av representationen, motsvarande vår första kammare (U. S. A., Frankrike, Italien, Polen, Tjeckoslovakien m. fl.).

Sena'tor, lat., medlem av en senat*.

Send-Aves'ta (Zend-Avesta), se Avesta.

Sendrag, folklig beteckning för begränsad muskelkramp. Se Kramp.

Se'neca, oinkr. 4 f. Kr.—(15 e. Kr., ryktbar romersk författare och filosof av den stoiska skolan. S. var kejsar Neros lärare och förnämste rådgivare i början av dennes regering, dä han utövade ett gott inflytande på kejsaren. Som misstänkt för delaktighet i en sammansvärjning dödade sig S. på Neros befallning. Sin största berömmelse har S. vunnit genom sitt mäng-sidiga författarskap, huvudsakligen i etiska och filosofiska frågor, uland hans arbeten märkas de tio s. k. dialogerna Om vreden, Om livets korthet m. fl.).

Se'negal. — 1. Flod i Franska Väst-afrika. Upprinner med två källfloder i v. Sudan, flyter \ nordvästlig riktning och utfaller i Atlanten vid S:t Louis, bildande ett delta. S., som är omkring 1,400 km. lång, är segelbar vissa tider av året för mindre djupgående fartyg upp till staden Kayes. Ovanför Kayes hindras sjöfarten av forsar. Fartyg av främmande nationalitet äga ej tillträde till S. — 2. Fransk koloni i Västafrika, omfattande dels området mellan mellersta och nedre loppet av floderna Senegal och Gambia, dels området mellan engelska kolonin Gambia och Portugisiska Guinea, tillsammans 195,000 kvkm. med omkring 1.2 milj. inv., varav omkring

5,000 européer, de övriga negrer av olika stammar, östra delen av S. är bergig, v. delen är ett bördigt, delvis mycket sumpigt slättland. Klimatet är

under den våta årstiden mycket osunt, varför S. är svårt hemsökt av febersjukdomar. Infödingarna leva av åkerbruk och boskapsskötsel. Viktigaste produkt är jordnötter. Bland städer märkas S: t Louis, huvudstad, 18,000 inv., och Dakar, säte för generalguvernören över Franska Västafrika. — S. är Frankrikes äldsta koloni i Västafrika.

Senegam’bien, den ursprungliga benämningen på landet omkring floderna Senegal och Gambia i Västafrika. Finnes numera ej som officiellt namn men tilldelas ofta den franska kolonin Senegal*.

Se’negarot erhålles från en nordamerikansk växt. S. innehåller ämnen, som verka retande på slemhinnor. S. användes för beredande av läkemedel, avseende att öka slembildningen i luftrören, och vilka därför användas vid lufti örskatarr.

Senescens’, lat., ålderdom.

Senglacia’l, beteckning för istidens slutskede, t. ex. senglaciala havet (jfr Yoldiahavet).

Sengångare (Bradypodidse), familj hörande till trögdjurens ordning (Edentata). S. ha litet huvud ocli grov hårbeklädnad samt sakna svans. De äro fredliga djur, som leva i träden av blad och grenar. Finnas i Sydamerika. A i (Bradypus tridactylus) har tre klor på alla fotterna. Unau (Choloepus) har blott två klor på framfötterna.

Senhinnan, se Öga.

Seni’1, ålderssvag, gammal.

Se’nior, äldre, den äldre, den äldste inom ett visst samfund; medlem av en nationsförenings seniorat.

Sen\jen, norsk ö mellan Tromsö och Narvik. 1,600 kvkm., näst Hindö Norges största ö. S. är bergig, högsta topparna nå över 1.000 m. ö. h.

Sen’na. Sennablad erhållas från afrikanska buskar. De innehålla ämnen, som verka retande på tarmen och användas därför som avföringsmedel. S. verka jämförelsevis kraftigt. I vanliga fall användas dock lämpligen karlsbadersalt el. ricinolja.

Senna’r, provins i Anglo-Egyptiska Sudan, omfattande området mellan Vita och Blå Nilen, omkring 100,000 kvkm. Invånarna utgöras av olika negerstammar. S. var under 1600- och 1700-t. ett självständigt rike. Huvudstad Sennar vid Blå Nilen, 8,000 inv. Staden numera förfallen.

Senon’, en avdelning av kritforma-tionen.

Senor [-njor], sp., herre. — S e n o’-r a, fru. — S e n o r i’t a. fröken.

Sensation, sinnesförnimmelse; uppseende. — Sensationell, uppseendeväckande Sens commun [sang kåmmöng’], fr., sunt förnuft, sunt förstånd och omdöme.

Sensi’bel, känslig, ömtålig. — Sen-s i b i 1 i t e’t, känslighet.

Sensibilisa’tor, ämne, som användes för att få till stånd el. påskynda sådana komiska reaktioner, som äga rum under ljusets inflytande.

Sensiti’v, känslig.

Sensiti’va (Mimosa pudica), en till ärtväxternas familj hörande buske med parbladiga blad, som vid retning t. ex. genom en stöt hopfäller småblar den. S. hör hemma i tropikerna.

Sensitometri’. Inom fotografin är det av betydelse att känna den verkan på olika fotografiska plåtar (resp. filmer och papper), som olika ljusmängder framkalla. Alla de mätningar, som utföras i sådant syfte och som alltså avse att bestämma ljuskänsligheten under olika förhållanden, sammanfattas under beteckningen 13.

Sens-moral’ [sang-J, fr., egentligen sedlig känsla, användes i svenskt språkbruk oftast i betydelsen grundmening,

praktisk levnadsregel, som kan dragas ur en berättelse el. händelse.

Sensualism, inom filosofin åskådningar, vilka ur kunskapsteoretisk el. etisk synpunkt särskilt lägga vikt vid sinnesintrycken. I vanligt språkbruk betecknar S. en åskådning el. karak-tärsriktning, som särskilt söker tillfredsställelse av de sinnliga drifterna.

Sensuell', sinnlig, vällustig. — Sen-s u a 1 i t e't, sinnlighet.

Sente'ra, känna, uppfatta, begripa.

— Sentens', tänkespråk, levnadsregel. — Sententi ö's, rik pä sentenser, tankediger, lärorik.

Sentiment', känslofullhet, sinnesrörelse ; tanke, mening. — Sentimen-t a'l, känslofull, känslosam, gråtmild.

— Sentiment a lit e't, känslofullhet, känslopjunk.

Separation, åtskiljande, söndring, skilsmässa. — Separ e'r a, avskilja, avsöndra, skiljas åt. — S e p a r a't, avskild, särskild.

Separa'tor. Aktiebolaget S., som grundades 1883 för exploatering av en av svensken G. De Laval uppfunnen mjölkskumningsmaskin, tillverkar numera förutom denna en hel del andra maskiner för mejeridrift m. m. Bolaget, som är ett av Sveriges största industriella företag, har dotterbolag i ett flertal främmande länder. Förtjänsten av företagets utomordentliga utveckling tillkommer i första hand John Bernström, som var dess verkställande direktör från 1887—1915. Jfr Centrifug.

Sephardi'm, se Judar.

Se'pia, färg, framställd ur den bruna bläcksäcksvätskan hos en bläckfisk.

Användes särskilt förr vid utförandet av teckningar.

Sep'sis, blodförgiftning*.

Septembermorden, massmord, utförda av Paris' pöbel 2—6 sept. 1792, huvudsakligen på medlemmar av franska aristokratin. (Se vidare Franska revolutionen).

Sep'tima, mus., den diatoniska skalans 7: e tonsteg. S., som är en dis-sonant, kan vara liten (g—f), stor (g—fiss) el. förminskad (g—fess).

Septuage'sima, egentligen den sjuttionde dagen före påsk, är nionde söndagen el. sextiofjärde dagen före påsk.

Sepulkra'1, begravnings-.

Septuagin'ta, se Bibel.

Se'quens, lat., den el. det följande.

— S e q u e n't e s, de följande.

Sequoia.

Sequoi'a, ett kaliforniskt barrträds-släkte, vars tvenne arter utmärka sig för sina kolossala dimensioner. S^. sempervirens (eng. redwood), kan nå en höjd av omkring 100 m. och mer än 5 meters diameter vid brösthöjd. Dess högsta ålder har uppskattats till c: a

1,300 år. Mammutträdet (S. gi-gantea) kan uppvisa friska stammar med ända till 2,100 årsringar. 3,000 år gamla träd ha påträffats. Dessa båda S.-arter äro de sista resterna av ett under forna geologiska perioder synnerligen artrikt släkte.

Sera'fer, i Gamla testamentet omtalade väsen, som stå nära Gud. — S e-r a'f i s k, änglalik, himmelsk.

Serafi'merlasarettet, sjukhus på Kungsholmen i Stockholm, öppnades redan 1752.

Serafi'merorden, Sveriges högsta orden, vilken fick sina stadgar av Fredrik I 1748.

Seraing [säräng*], stad i ö. Belgien, i provinsen Liége, vid floden Meuse, sv. om staden Li(>ge, 37,000 inv. S. är bekant för sina stora maskinverkstäder, grundade 1S17, vilka sysselsätta bortåt

14,000 arbetare.Seraje'vo, stad i Jugoslavien, se Sarajevo.

Seralj', den turkiske sultanens palats ; stundom hans liarem.

Sera'pis el. Sara'pis, egyptisk gud, vilken särskilt i Alexandria var föremål för .ivrig dyrkan. S. sammanblandades med solguden Ptah.

Ser'bien ingår efter år 1918 i Jugoslavien*. — S:s äldsta invånare voro illyriska och traciska stammar, senare även kelter. I 2:a århundradet f. Kr. började romarna sina erövringar i dessa trakter, och landet införlivades efter hand • med romarriket. På 500- och 600-1, inträngde slaviska stammar, bland vilka särskilt märkas serberna, efter vilka landet uppkallades. Så småningom blev S. delat i två riken, det ena utgjordes av kustländerna, det andra omfattade det inre av landet. På 1100-t. blev det inre S. huvudmakten och stärktes alltmer, särskilt sedan Stefan Nomanja omkring 1170 gjort sig till härskare. Stefans son blev krönt till konung. Under Stefan Dusjan (1331—55) inföll det serbiska rikets storhetstid. Stefan gjorde erövringar i Albanien, Bulgarien, Macedonien och Tessalien samt upprättade ett serbiskt kejsardöme. Efter hans död föll detta emellertid samman. 1371 utslocknade den nomanjidiska ätten. Strax därefter inträngde turkarna i S., som 1389 blev en turkisk provins, till en början med inhemska styresmän men efter 1459 lydande direkt under turkiska riket. Först 1804 gjorde serberna ett försök att frigöra sig frän turkarnas herravälde. De leddes av Kara-Georg, som emellertid tvingades att fly av turkiska trupper, vilka 1813 återförde S. under sultanens välde. 1815 utbröt en ny resning under Milosj Obre-novitj, och till följd av denna erhöll S. en ganska vidsträckt självstyrelse 1817. 1S30 erkände sultanen Milosjs ärftliga furstevärdighet. En revolution utbröt 1842, då Kara-Georgs son Alexander Karageorgevitj utropades till furste. 1859 måste han emellertid abdikera till förmån för Milosj Obre-novitj. Efter strider med turkarna 1876 och 1877 erkändes S:s självständighet på Berlin kongressen 1878. 1903 blev konung Alexander (son till Milosj Obrenovitj) och hans gemål mördade, varefter Peter I, Alexander Karageorgevitjs son, blev konung. Genom krig med Turkiet 1912 och Bulgarien 1913 (se Balkankrigen) utvidgade S. betydligt sitt område. Efter det av serbiska bosnier begångna mordet på den österrikiske tronföljaren Frans Ferdinand i Sarajevo 1914 förklarade Österrike S. krig s. å. Denna händelse blev signalen till världskriget. S. intogs 1915 och förvaltades sedan av centralmakterna. 1918 bildades

en ny stat, konungariket J u g o s 1 a-v i e n*, av S., Montenegro samt en del områden, vilka förut tillhört österrike-Ungern.

Serena'd, musikstycke, avsett att utföras nattetid utanför en persons fönster till tecken på hyllning. S. förekom bland trubadurerna redan under medeltiden och upptogs sedan frän 1600-t. av studenterna i universitetsstäderna.

Sereiiiss'imu8, fem. sereniss'ima, lat., egentligen den klaraste; titel för regerande furstar.

Se'ret (rum. Siretul)', vänsterbiflod till Donau. Upprinner på Karpaterna i Bukovina, flyter i sö. riktning och förenar sig med Donau vid staden Galati. Längd 470 km. Utefter S. utkämpades under världskriget häftiga strider mellan ryssar och tyskar och österrikare.

Sergeant, den lägre underofficers-graden inom svenska armén. Den högre benämnes fanjunkare utom vid artilleriet, där den benämnes styckjun-kare.

Ser'gel, J. T., 1740—1814, svensk bildhuggare av tyskt ursprung, den förnämsta representanten för nyklas-sicismen i Sverige. S. studerade antikens konst i Italien och blev professor vid konstakademin i Stockholm 1780. Till hans förnämsta verk höra D i o-medes, A mor och Psyche, Mars och Venus samt monumentet över Cartesius och Gustav I I I: s staty. S. var även en mästerlig karikatyrtecknare, och hans livfulla konstnärspersonlighet var en av förgrundsfigurerna vid det gustavianska hovet.

Se'rle benämnes inom matematiken en följd av stbrheter, som är bildad enligt en bestämd lag. Storheterna kallas S:s termer. De enklaste S. äro de aritmetiska och geometriska (se Aritmetisk S. och Geometrisk S.). Oändlig S.

kallas en S. med ett oändligt antal termer, övriga S. kallas ändliga. Oändliga S., som ha en bestämd summa, kallas konvergenta; de S., som ej ha detta, benämnas divergenta.

Se’riekoppling, se Galvaniska element oc*h Elektriska maskiner.

Seriö’s, allvarlig.

Serner, G., f. 1886, författare, som under pseudonymen Frank Heller skrivit underhållande äventyrsromaner.

SerpentPn. — 1. Ett gul-grönt mag-nesiumsilikat, vanligen uppkommet ur olivin el. dolomit. Krysotil är en va-rietet av S. — 2. Beteckning för en slynga i ett serpentiniserande, d. v. s. av upprepade slyngor bestående flodlopp. — 3. Beteckning för smala remsor av färgat papper, vilka äro hoprullade och vid karnevalståg o. dyl. kastas ut över åskådarna. Serpenti’ndans, modern varietédans, utförd med slöjor av en solodanserska i läng, vid sidendräkt.

Ser’ra da EstrePla, Portugals högsta bergstrakt, belägen i n. delen av landet. Når 2,000 m. ö. h.

Se’rum, egentligen från fasta beståndsdelar (röda och vita blodkroppar) befriat blod. Jfr Blod. S. betecknar särskilt sådan vätska, erhållen frän ett djur, i vilket man infört gifter, bakterier el. dyl. Mot dessa giftämnen bildas då motgifter, antitoxiner. S., som innehåller pä sådant sätt bildade mot-gifter, kallas även immunserum. Mot vissa bakterier har inan kunnat framställa S., vilka ha betydelse för sjuk-domsbehandlingen, t. ex. mot difteri, stelkramp, epidemisk hjärnhinneinflammation.

Serumsjuka, beteckning för en som regel ofarlig sjukdom, som ibland uppträder efter seruminsprutning (lindrig feber, hudrodnad, klåda).

Serva [sörvaj, utspela bollen i lawn-tennis.

Service [sö’rvis], B. V., f. 1874, eng-elsk-kanadensisk författare, vars arbeten till en viss grad påverkats av Kip-lings. Han skildrar särskilt äventyrar-liv i nordlandet och i Västern. (G u 1 d-grävar dikter, Guldgrävar-tåget 189 8, Bluff ma karen).

Servi’1, överdrivet tjänstaktig, krypande, slavisk.

Servilism, kryperi, överdriven tjänstaktighet.

Servi’s. — 1. Den personal, som avdelats för att betjäna en artilleripjäs el. kulspruta. — 2. Den uppsättning av tallrikar, fat, koppar m. m., som erfordras för dukningen av ett matbord, ett kaffebord etc.

Servitu’t är besvär el. last, som läg-ges på en fastighet, den tjänande fastigheten, till förmån för en annan fastighet, den härskande fastigheten, el. ock till förmån för en gruva. S:s uppgift är alltså att höja en fastighets användbarhet genom att låta en annan fastighet tjäna den förstnämndas intressen. Den inskränkning i äganderätten, som ett S. innebär beträffande den tjänande fastigheten, kan antingen vara av positiv el. negativ art. Ett positivt S. medför en rätt att för den härskande fastighetens räkning taga i bruk nyttigheter, som tillhöra den tjänande fastigheten, t. ex. ett vägservitut el. rätten till torv, skogsfång o. dyl. Det negativa S. åter innebär en inskränkning i rätten för den tjänande fastighetens ägare att tillgodogöra sig densamma. Som exempel på dylikt S. nämner vår lagstiftning rätt till utsikt el. fönster. I sådant fall måste den tjänande fastigheten avstå från att bygga för utsikten. Vare sig ett S. är positivt el. ne-

gativt, vilar det icke på en person utan på en fastighet. S. kan uppkomma genom upplåtelse, i sammanhang med laga skifte, hemmansklyvuing el. annan liknande förrättning, genom expropriation samt kan slutligen även försvaras enligt reglerna om urminnes hävd. Till säkerhet för beståndet av S. kan inteckning meddelas.

Servitö’r, fem. servitös, tjänare, upp-passare.

Ser’vus, lat., slav, tjänare.

Sesamolja erhålles från en ört, Sesam indicum, som odlas i varma trakter av Afrika, Asien och Amerika. S. användes vid tvåltillverkning och till förfalskning av dyrare oljor såsom olivolja.

Se’sam, öppna dig!, besvärjelseformel ur sagan om Ali Baba och de fyrtio rövarna. Berättelsen förekom i ett numera förlorat arabiskt nianu,-skript av ”Tusen och en natt” och finnes bevarad i en fransk översättning.

Ses’karön, sågverksort på en ö med samma namn i Bottniska viken, 1 y2 mil sv. om Haparanda, ö. Norrbotten.

1,(500 inv. Granviks och Sandviks säg-verk. Rörelsen för närvarande nedlagd.

Session, sammanträde, överläggning.

Setter, se Hundraser.

Setu’bal, sjöstad i Portugal, sö. om Lissabon, 31,000 inv. Beredning och export av salt. Sardinfiske.

Seul, se Söul.

Sevasto’pol, starkt befäst stad på sv. kusten av halvön Krim, s. Ryssland.

60.000 inv. Stora skeppsvarv och dockor. Var före och under världskriget station för ryska svartahavsflottan. S. belägrades under Krimkriget och intogs 1855. Staden besattes år 1918 av tyskarna.

Scvebergen, förr använd beteckning för svensk-norska gränsfjällen.

Sevegruppen, seveskiffer, beteckning för en del kristalliniska skiffrar, som ha stor utbredning i våra fjälltrakter och vilkas ålder och lagringsförhällan-den varit föremål för mycken diskussion.

Severn [sev’sen], näst Thames Englands längsta flod. Längd 355 km. Upprinner i Wales, flyter i en stor båge åt sö. och utfaller i Bristolkanalen.

Sevilla [seviFja], stad i Andalusien, s. Spanien, vid floden Guadalquivir,

210.000 inv. Ärkebiskopssäte. Universitet, grundat 1502. Bland sevärdheter märkas flera moriska palats samt katedralen (byggd 1402—1517) med målningar av spanska mästare (Muril-

lo m. fl.). I S. finnas Christofer Co-1 umbus’ och hans sons gravplatser. Mest bekant är S. såsom centrum för tjurfäktningssporten. Bland industriella anläggningar märkas cigarr- ochcigarrettfabriker, sidenfabriker och maskinverkstäder.

Sévres [sävr], stad nära Paris. 10,000 inv. S. är berömt för sin porslinsfabrik (jfr Sévresporslin). I S. finnes internationella byrån för vikt och mätt. 1920 undertecknades i S. en fred mellan Turkiet och ententemakterna, enligt vilken Turkiets område kraftigt beskars. Freden blev emellertid ej ratificerad av Turkiet, och vid det definitiva fredsslutet i Lausanne ernådde Turkiet fördelaktigare bestämmelser.

Sévresporslin [sävr-], för sin höga kvalitet världsberömt porslin frän en år 1756 anlagd porslinsfabrik i franska staden Sévres nära Paris i departementet Seine-et-Oise. Fabriken äges av franska staten.

Sexa, lätt supé, bestående av smörgåsbord med småvarmt.

Sext-ackord (egentligen terssext-ac-kord), den första omvändningen av treklangen, t. ex. e g c i stället för c e g.

Sextant’, vinkelmätningsinstrument, som särskilt användes som hjälpmedel vid navigation.

Sextett’, tonstycke för sex stämmor. Sexualsystem, ett växtsystem, som uppställdes av Linné och som ännu användes vid undersökningar av växter. S. omfattar 24 klasser, delade pä två avdelningar.

I. Växter med tydliga blommor.

A. Växter med samkönade blommor.

a) Ståndare fria av lika längd.

Klass 1 Monandria, en ståndare.

,, 2 Diandria, två ,,

,, 3 Triandria, tre ,,

„ 4 Tetrandria, fyra „

„ 5 Pentandria, fem „

„ 6 Hexandria, sex „

„ 7 Heptandria, sju „

„ 8 Octandria, åtta „

„ 9 Enneandria, nio „

„ 10 Decandria, ‚tio „

„ 11 Dodecandria, tolv „

„ 12 Ikosandria, flera än tolv ståndare, fästa skilda från pistillen.

„ 13 Polyandria, flera än tolv ståndare, fästa tätt under pistillen.

b) Ståndare fria men av olika längd.

„ 14 Didynamia, fyra ståndare, varav två längre.

„ 15 Tetradynamia, sex ståndare, varav fyra längre.

c) Ståndare, sammanvuxna men med fria ståndarknap-par.

Klass 16 Monadelfia, ståndare, sammanvuxna till en stam.

„ 17 Diadelfia, ståndare, sammanvuxna till två stammar.

” 18 Polyadelfia, ståndare, sammanvuxna till tre el. flera stammar.

19 d) Syngenesia, ståndare, sammanvuxna med knapparna.

„ 20 e) Gynandria, ståndarknapp, fäst på pistillens märke.

B. Växter med skildkönade blommor.

„ 21 Monoecia, han- och honblommor på samma stånd.

„ 22 Dioecia, han- och honblommor på skilda stånd.

„ 23 Polygamia, skildkönade och samkönade blommor på samma stånd.

II. Växter utan tydliga blommor.

„ 24 Cryptogamia.

Sexuell’, könslig.

Seychellerna [sesjell’-], ögrupp i v. Indiska havet, nö. om Madagaskar, bestående av 34 större och mindre vulkaniska öar, tillsammans 264 kvkm.,

25.000 inv. Huvudstad Port Victoria, belägen på ögruppens största ö. Mahé,

8.000 inv., stor hamn och kolstation. Omfattande sköldpaddsfiske bedrives. S. upptäcktes 1502 av Vasco da Gama. Utgör sedan 1814 en brittisk kronkoloni.

Seymour [si’mår], engelsk adelsätt. — 1 Edward S., hertig av Somerset, omkring 1506—52, förde efter Henrik VIII: s död ensam styrelsen i England i egenskap av skattmästare, lord-protektor och guvernör för Edvard VI. S. var en ivrig protestant. Han blev på grund av sin hänsynslöshet illa omtyckt och avrättades efter en hög-målsprocess. — 2. Jane S., omkring 1509—37, drottning av England genom giftermål med Henrik VIII 1536.

Sfinx, grekisk benämning på egyptiska stenfigurer med lejon kropp och män ni skohuvud. Den berömdaste är jättesfinxen vid Gize, som är uthuggen

i klippan. Den grekiska S. var i motsats till den egyptiska kvinnlig och tänktes vara ett ont väsen. Hon framställdes vanligen med kvinnohuvud, kvinnobröst, lejonkropp och fågelvingar. S. har blivit symbolen för ett gåtfullt och outgrundligt väsen.

Sfor’za, it., ”den starke”, berömd italiensk ätt, vars medlemmar voro hertigar av Milano under 1400- och 1500-t.

Sforzan’do el. sforza’to, it., mus., eftertryckligt, markerat.

Sfär, se Klot.

Sfä’risk avvikning, se Aberration, Lins och Spegel. mmå

Sfinx.

Sfäroida’1, av sfärisk form, klotfor-mig. — Inom fysiken användes benämningen S. tillstånd, om det tillstånd, som vissa vätskor antaga, dä de bringas i beröring med en starkt upphettad yta. Se Leidenfrosts fenomen.

s’Gravenhag:eii [s’clira’fen], se Haag.

S. G. U. — 1. Förkortning för Sveriges godtemplares ungdomsförbund. —

2 Förkortning för Sveriges geologiska undersökning.

Shackleton [sjsek’ltn], sir Ernest Henry, 1874—1922, engelsk forskningsresande. S. deltog i Scotts sydpols-expedition 1901. • Under en egen expedition 1907—1909 nådde han en punkt blott 18 mil från sydpolen. År 1914— 1916 företog han en ny sydpolsexpedi-tion men lyckades ej komma i land pä det antarktiska fastlandet. År 1921 startade han ännu en polarexpedition men avled i Sydgeorgien på sitt fartyg i jan. 1922.

Shiaftesbury [sjseftsberi], I. A. A. Cooper, lord Ashley, 1: e earl av Shaf-tesbury, 1621—83, engelsk statsman, stod först på Karl I:s sida under inbördeskriget men övergick sedan till parlamentet. Från 1654 var han motståndare till Cromwell, verkade för restaurationen och blev av Karl II utsedd till ledare av finansstyrelsen. 1670 blev han medlem av Cabalministä-ren. Emellertid inträffade en brytning med hovet, och S. blev från 1674 Englands främste oppositionsledare och skaparen av whigpartiet. Han genomdrev bl. a. katolikernas utestängande

från parlamentet och antagandet av habeas-corpus-akten. — 2. A. A. Cooper, 7: e earl av Shaftesbury, 1801—85, engelsk filantrop, medlem av parlamentet 1826, senare ledare för 10-timmars-rörelsen. Efter ett energiskt arbete från S: s sida antogs slutligen lagen om 10 timmars arbetsdag för kvinnor och minderåriga. S. var dessutom livligt intresserad av flera filantropiska och religiösa företag, exempelvis förbättrandet av sinnesjukvården.

Shakespeare [sjei’kspise] el. Shak-spere, William, 1564—1616, engelsk författare. Om S: s levnad finnas endast sparsamma upplysningar. På 1580-t. lämnade han sin födelsestad Stratford ön Avon och begav sig till London, där han enligt traditionen till en början tjänade sitt uppehälle genom att vakta teaterbesökarnas hästar. Sedermera blev S. medlem av en skådespelartrupp, vilken uppträdde i Globeteatern. Som skådespelare och författare hade S. tämligen goda inkomster. 1597 inköpte han en egendom i Stratford och lämnade skådespelaryrket och författarskapet för alltid. På S:s tid hade skådespelarens yrke lågt anseende och de dramatiska författarnas var ej mycket bättre. S: s dramer vunno vidsträckt popularitet, men som författare hade han ej högt anseende. Han fick stå tillbaka för personer, vilkas namn nu äro i det närmaste glömda.

Man vet ej säkert, i vilken ordningsföljd hans skådespel tillkommo. Man brukar indela dem i fyra grupper. Hans ungdomsdramer utmärkas av en leende fantasi med en dragning åt det idylliska t. ex. M i d s o m m a r-nattsdrömmen, Kärt besvär förgäves, Så tuktas en arg-b i g g a m. fl. Samtidigt och senare skrev han en del dramer med historisk bakgrund Henrik IV, Richard

III, Richard II m. fl. Till den andra perioden räknas de stora lustspelen Köpmannen i Venedig, De muntra fruarna, Som ni behagar samt en del ’ allvarligare skådespel Hamlet, Othello m. fl. Särskilt i de senare målar han pä ett överlägset sätt mänskliga strävanden, strider och nederlag. Tillvarons osäkerhet, tvivlandets bitterhet, kärlekens tjusning och besvikelse, det mänskliga förnuftets otillräknelighet och känslornas villande makt

framträda på ett för alla tider gripande sätt. Senare kommo hans stora sorgespel K u n g Lea r, M a c b e t h, T i-m o n av Aten, där olyckan kommer med den klassiska tragedins ödesbestämda oundviklighet bottnande i människornas egna karaktärer. Här ger han uttryck åt ett bittert människoförakt, som man ansett härleda sig från

Tidens Lexikon.

70de personliga erfarenheter, vilka sedermera ledde honom att uppgiva sin skaldeverksamhet. Under den sista perioden skrev han mera vemodiga och fantasirika skådespel t. ex. En vi n-t e r s a g a och Stormen. Det sista skådespelet har man ansett symbolisera ett till hälften ömt, till hälften sorgset avsked till skaldekonsten. Det var en jämförelsevis kort tid av sitt liv, som han ägnade åt författarverksamhet, men under denna tid medhann han en enastående rik produktion. Att han ofta använde äldre skådespel som förebilder, förringar ej värdet av hans dramer. Även som lyrisk författare åstadkom han mästerverk. Särskilt uppskattade äro hans sonetter. Under följande århundrade voro visserligen hans skådespel ofta spelade, men först på slutet av 1700-t. började de uppskattas till sitt fulla värde till en början i England och sedermera även i det övriga Europa. Till svenska har han översatts av Hagberg och Hallström.

Shang’hai, se Sjanghaj.

Shannon [sjfenn’cen], flod i Irland, utfaller i Atlanten. 360 km., Irlands största flod.

Shaw [sjå’], G. B., f. 1856, engelsk författare. Som ung kom S. till London, där han till en början försörjde sig som ackompanjatör och journalist. Han skrev denna tid några romaner (Omak a), vilka dock väckte föga uppmärksamhet. De skådespel, han sedermera författade, vunno emellertid en oerhörd popularitet. Hans dramer behandla särskilt sociala missförhållanden och konventionella åskådningar. Med satirisk skärpa och gnistrande kvickhet, avslöjar S. humbug och kän-slotänkande, två ting, vilka han anser orsaka huvudparten av allt mänskligt elände. Speciellt vänder han sig härvidlag mot förhållandena i England, vilket tidvis gjort honom illa sedd i patriotiska kretsar därstädes. Bland hans skådespel må nämnas Mannen ocli hans överman och P y g m a-

1 i o n. Hans sista skådespel S a n c t a Johanna är mera lyriskt betonat än hans övriga arbeten. S. erhöll Nobelpriset i litteratur 1926.

Sheffieltl [sjeffild], stad och eget grevskap i mellersta England. 490,000 inv. Stor stålindustri. S. är särskilt berömt för sin tillverkning av knivar. Universitet.. Staden har många storslagna offentliga byggnader, bland vilka märkas katedralen, S: t Peter’s churcli, uppförd i gotisk stil, och universitetsbyggnaden.

Slieikh, se Scheik.

Slie]’lack, på särskilt sätt förarbetad gummilacka*. Användes till fernissa, lack m. m.

Slielley [sjel’i], P. B., 1792—1822, engelsk skald. S. blev relegerad från

Oxford på grund av sin ateistiska åskådning, som han framlagt i en flygskrift. Återstoden av sitt liv vistades han utomlands. Han omkom under segling utanför Livorno. S. var en ut-piäglad frihetssvärmare och skönhets-sökare. Hans lyrik hör till det mest fulländade i den engelska poesin. Av S: s verk må nämnas det lyriska dramat Prometheus U n b o u n d, tragedin The C e n c i samt den gripande elegien Ad o n a i s till minne av skalden Keats.

Sheridan [sjer’idn]. — 1. R. S., 1751 —1816, engelsk komediförfattare och politiker, främst bekant för sin kvicka sedekomedi Skandalskolan, vilken blivit ett av Englands mest populära lustspel. Av hans andra komedier märkes den farsartade Rivalerna. — 2. P. H. S., 1831—88, nordamerikansk general. S. deltog med utmärkelse på nordstaternas sida i inbördeskriget 1861—65 och gjorde sig särskilt känd som skicklig kavalleri-general och strateg. 18S3 blev han uni-onsarméns högste befälhavare.

Sheriff [sjer’if], eng., titel för den högste polisämbetsmannen i ett engelskt grevskap. Även i U. S. A. finnas genom val utsedda liknande tjänstemän.

Sherlock Holmes [sjö’rlåk liåoms], hjälten i författaren Conan Doyles synnerligen populära detektivromaner. S.

har blivit typen för en nästan övermänskligt skarpsinnig yrkesdetektiv.

Sherman [sjö'rmen], W. T., 1820—91, nordamerikansk general. Under inbördeskriget 1861—65 gjorde sig S. känd som en av nordstaternas skickligaste fältherrar. Han blev överbefälhavare över Mississippiarmén 1864. 1869 efterträdde han Grant som högste befälhavare för unionsarmén.

Sher'ry, vitt spanskt vin, uppkallat efter staden Jerez de la Frontera i provinsen Cadix.

Shetlandsöarna, brittisk ögrupp i Nordsjön, nö. om Orkneyöarna. S. bestå av ett hundratal i allmänhet låga ocli klippiga öar, tillsammans omkring 1,400 kvkm. Endast 22 av dem äro bebodda. Invånarna, till antalet 2,800, äro delvis av skandinaviskt ursprung. öarnas kuster äro starkt sönderskurna och farliga för sjöfarten. Fiske och jakt på sjöfågel, val och säl äro jämte boskapsskötsel huvudnäringar. S. hörde ursprungligen till Danmark men kommo på 1400-t. under Skottland.

Shiehls, se South Shields.

Shikoku, se Sikok.

ShiHing:, engelskt silvermynt = V20 pund (pound) sterling = 12 pence.

Shimmy, negerdans, vars namn uppkommit genom förvrängning av franska chemise. En del av de moderna sällskapsdanserna äro förenklade varianter av S.

Shock, se Chock. — S h o c k'i n g, eng. anstötlig, sårande, otillständig.

Shod'dy, schoddy, ett slags konstull, som beredes av garnavfall.

Shogu'n, se Japan.

Shop', eng., butik.

Shrapnel [sjr£ep'nel], granatkartescli.

Sliropshireras [sjråp'sjirras], se Får-skötsel.

S. H. T., förkortning för lat. ”salve honoris titulo”, med titeln oförkränkt.

Shunt, grenledning, som inkopplas i en elektrisk strömkrets. S. användes t. ex. då strömstyrkan skall mätas, men det icke lämpar sig att inkoppla galvanometern i huvudledningen. — Se även Elektriska maskiner.

Shy lock [sjaj'låk], judisk ockrare, huvudfiguren i Shakespeares drama ”Köpmannen i Venedig”. S. har blivit typen för en hänsynslös girigbuk.

Si, kem. tecken för en atom kisel (silicium).

Si'am, konungarike i Bortre Indien, beläget omkring floden Menam, i v. och nv. gränsande till Burma av Brittiska Indien, i nö och ö. till Franska Indokina, i s. till Siamviken. Till S. hör också mellersta delen av Malacka-halvön. 500,000 kvkm., 9,200,000 inv., övervägande mongolisk-malajska bland-folk (”indokineser”), som till konfessionen äro buddister. I n. S. förekomma flera folkstammar av outredd raskaraktär (Laos, Negritos m. fl.). Huvudnäring är jordbruk. Utförseln omfattar främst ris. Handeln behärskas till stor del av inflyttade kineser. S. är monarki. Konungen har nästan de-spotisk makt. Ministrarna hava dock ett visst inflytande. Huvudstaden Bangkok, belägen vid Menams mynning, 630,000 inv., utgör landets kommersiella medelpunkt. — Historia. S. hörde vid början av vår tidräkning under riket Kambodja men uppges ha frigjort sig från dettas övervälde på 400-1, e. Kr. Buddismen skall hava införts i S. på 600-t. Under de följande århundradena trängde siameserna alltmer söderut och erövrade flera områden från Kambodja, som mer och mer råkade under siamesiskt inflytande. S. utsattes då och då för anfall av burmanerna, som tidvis behärskade S. Mot slutet av 1700-t. fördrevos emellertid burmanerna på allvar. Under andra hälften av 1800-t. avslöts fördrag med europeiska makter och fram mot 1900-t :s början vidtog ett ivrigt reformarbete enligt västerländskt mönster. 1917 förklarade S. krig mot centralmakterna. S. deltog sedan i fredskongressen i Paris och i bildandet av N. F.

Siamesiska tvillingarna, se Tvillingfödelser.

SPamviken, stor vik av Södra Kinesiska sjön vid kusten av Bortre Indien.

Sianfu, stad i v. Kina, huvudstad i provinsen Sjensi. Omkring 1 milj. inv. Sedan gammalt berömd för sin sidenhandel. Var fordom det kinesiska väldets huvudstad.

Siang^tau, stad i provinsen Hunan, s. Kina. 300,000 inv. Huvudort för Kinas droghandel.

Sibe'lius, J. J. K., f. 1865, finländsk tonsättare, som skrivit sånger, pianostycken, orkesterverk. Hans tonsättningar utmärkas av en egenartad, nationellt betonad stil och en nästan obändig kraft. Han räknas som Finlands största kompositör.

Si'betråtta, se Bisamråtta.

SibPrien, den norra och största delen av de ryska besittningarna i Asien,efter den ryska revolutionen utgörande en del av Ryska socialistiska federativa sovjetrepubliken. Omkring 12 milj. kvkm.

11 milj. inv. S. är alltså synnerligen glest befolkat. I s. gränsar S. till Kina, Mongoliet och Turkestan, i v. till Europeiska Ryssland (se kartan till Asien). I n. gränsar S. med en lågländ, av tundror täckt kust till Norra Ishavet. I v. märkes här en större halvö, Samojediska halvön, belägen mellan Kariska havet och Ob-viken. Bland större öar må nämnas Nya Sibirien och Wrangels land. 1 ö. gränsar S. till Stilla havet. Här skjuter halvön Kamtjatka mellan kusthaven Berings hav i nö. och Ohotska sjön i sv. Till S. hör n. delen av den v. om Ohotska sjön belägna ön Sahalin. — S. utgöres i v. av ett lågland, vilket i v. avgränsas från Europeiska Ryssland av Ural bergen och i sv. övergår i Kirgisstäppen. I ö. är S. tämligen bergigt (Nordöstasiatiska berglandet). S. genomflytes i syd-nordlig riktning av åtskilliga stora floder, vilka utfalla i Norra Ishavet. De viktigaste äro Ob, Jenissei och Lena. — Klimatet är strängt med vintertemperaturer — 60° och lägre. I Werckojansk, som anses vara jordens kallaste stad, är medeltemperaturen i januari —49°. Somrarna äro relativt varma, +15—16° medeltemperatur i juli. Marken är i stora delar av S. frusen till betydande djup. I de s. delarna av S: s lågland är jordbruket lönande. Av sädesslagen odlas mest vete och havre. Boskapsskötseln är ett viktigt näringsfång på stäpperna i v. (nötkreatur, får och getter) samt på tundrorna i n. (renavel). S. om tundran utbreder sig ett vidsträckt skogsbälte, varest jakt på pälsdjur bedrives. Skogsbruket försvåras av de dåliga avsättnings-förhållandena. Fiske (särskilt laxfiske) bedrives i floderna. S. är rikt på mineralfyndigheter, vilka emellertidiiro föga bearbetade. Genom den är 1903 fullbordade Sibiriska järnvägen har man sökt draga nytta av S:s rika naturtillgångar. — Befolkningen utgöres till största delen av slaver. I n. leva som nomader samojeder, jakuter, tun-guser, tjutcher. Invandringen från Ryssland är stor. Före revolutionen var S. Rysslands förvisningsområde. — Bland viktigare städer märkas Omsk,

140.000 inv., Tomsk, 115,000 inv., och Irkutsk, 100,000 inv. — Historia. De mongoliska stammarna i S. kommo under slutet av 1500-t. och 1600-t. under ryssarnas välde. Ryssarnas sibiriska välde utökades mer och mer under hela 1800-t. Redan från slutet av 1500-t. har S. använts'som ryskt de-portationsland. Efter revolutionen 1917 utgör S. ett område i R. S. F. S. R. östligaste delen av S. utgör ett till S. anslutet mera självständigt område under beteckning Fjärran österns republik.

Sibi'riska. järnvägen, järnväg, vilken genomlöper Sibirien från Ural till Stilla havet (Vladivostok), 6,100 km. lång, världens längsta järnväg. Påbörjades år 1893, fullbordades 1903. S:s ekonomiska betydelse förminskas betydligt därigenom, att den nästan fullständigt saknar bibanor.

Sibi'riskt ärtträd (Caragana arbo-rescens) hör till familj Leguminosas. Den har parbladiga blad och gula blommor, vilka sitta enstaka el. tvåtre tillsammans. S. odlas ofta, särskilt i häckar.

Sibyira, under den grekisk-romerska forntiden benämning på spåkvinna, sierska. De s. k. sibyllinska böckerna el. sibyllinerna förvarades i Jupiter-templet på Roms Capitolium och inne-höllo orakelsvar, vilka tolkades av därtill utvalda män. Sibyllinerna förstördes vid Jupitertemplets brand 83 f. Kr.

Sicilianska aftonsången, benämning på en mot fransmännen riktad folkresning i sicilianska städer 1282. S. gav anledning till att fransmännen och konungahuset Anjou i Neapel förjagades från ön, som senare (1302) kom

under huset Aragonien.

Sici’lien, ö i Medelhavet, utgörande ett landskap i Italien. 25,000 kvkm.,

3.790.000 inv. Viktigaste stad är Palermo, 400,000 inv. — S. är Medelhavets största och folkrikaste ö och mycket fruktbar. Stora delar av ön upptages av Apenninernas bergskedja. I ö. märkes den ännu verksamma vulkanen Etna, som når 3,200 m. ö. h. Vin- och fruktodling bedrivas i stor utsträckning på S. Viktigaste sädesslag är vete. Vid kusten är fisket givande. S. har världens rikaste svavelgruvor. — Historia. S: s äldsta kända invånare voro sikanerna, siku-lerna och elymerna. Tidigt kommo

feniciska nybyggare till ön. Redan pä 700-t. f. Kr. började grekerna kolonisation av S. Naxos skall hava grundlagts 735 f. Kr., Syrakusa f. å. På 600-t. uppstodo en del småstater, behärskade av ”tyranner” (envåldshär-skare). Under det följande århundradet blev tyranniet den vanliga styrelseformen på S. Kartagernas försök att underkuva de grekiska kolonierna på S. hejdades genom sicilianarnas seger vid Himera 480 f. Kr. Vid denna tid hade Syrakusa hävdat sin ställning som S: s mäktigaste stad. 415—413 fö-retogo atenarna en krigisk expedition mot Syrakusa men blevo besegrade, då motståndarna fingo hjälp från Sparta. Under Dionysios I (406—367) stärktes Syrakusas maktställning, och Diony-sios’ välde omfattade % av S. och stora områden i södra Italien. Kartagernas anfall blevo emellertid allt farligare, vilket slutligen föranledde romarna att ingripa. Efter puniska krigen* (264—146) kom S. under romerskt herravälde. På 400-t. e. Kr. erövrades S. av vandalerna, kom sedan under östgotiskt välde och slutligen pä 500- och 600-t. under bysantiskt välde. På 800-t. inföllo araberna och bemäk-tigade sig ön. Under 1000-t. erövrades S av normanderna. Neapel förenades med S., och 1130 antog den normandiske fursten titeln konung av S. Hertig Karl av Anjou erövrade S. 1266 men fördrevs under en resning 1282 (”den sicilianska aftonsången*”). I början av 1500-t. blevo Neapel och S. ett spanskt lydrike. 1710 övergick S. till Savojen, men redan 1720 lämnades det till Österrike. 1734 erövrades ön av spanjorerna. F. å. upprättades av S. och Neapel konungariket Bägge Sicilierna under en gren av de spanska bourbonerna. Från 1800-t: s början behärskades Neapel för en tid av fransmännen, men 1815 återupprättades Bägge Sicilierna. S. förlorade därvid den friare ställning, det förut intagit. Flera uppror forekommo under 1800-t., tills S. slutligen befriades av Garibaldi 1860. S. å. la des S. som provins till det nyupprättade konungariket Italien.

Sic i’tur ad ast’ra, lat., ”så går man till stjärnorna”, så gör man sin lycka.

Sick, Ingeborg Marie, f. 1869, dansk författarinna, bland vars arbeten märkas berättelserna H ö j f j se 1 d s p r se-s t e n och J o m f r u E 1 s e.

SickMngen, F. von, 1483—1523, tysk riksriddare. S. var rik och mäktig och besatt stort inflytande. Han päver-kades av Ulrich von Hutten till att ansluta sig till reformationen. Slutligen lät han förmå sig till uppror mot kejsaren, men då han fick föga hjälp av sina meningsfränder, tvangs han att kapitulera. Sic tran’si t glo’ria mun’di, lat., ”sä förgår världens härlighet”, början till en katolsk kyrkosång.

Siildons [sid’ns], Sarah, f. Kemble, 1755—1831, engelsk skådespelerska. S. var sin tids främsta tragedienne. S:s porträtt, utfört av målaren Gains-borough, är mycket berömt.

SidenfibroFn, kvävehaltigt, organiskt ämne, tillhörande den grupp av proteinämnen, som benämnes albumoider. Råsilke utgöres till större delen av S.

, Sidenindustri. Det för S. nödvändiga silket erhålles från vissa fjärilars larver, de s. k. silkesmaskarna. Vid förpuppningen spinna dessa omkring sig en kokong av fina trådar. Efter lämplig behandling av kokongerna avhasplas trådarna, varvid råsilke erhäl-les, som omedelbart användes för vissa ändamål el. vidare förarbetas till sil-kesgarner och sidenvävnader av olika slag. — S. är av mycket gammalt datum. I Kina tillverkades siden redan tvåtusen år före vår tidräknings början. Till Europa kom sidenindustrin redan vid början av Medeltiden, dä siden började tillverkas i det grekiska kejsardömet. Till Spanien kom den genom araberna och spred sig därifrån vidare. Det främsta sidenproduceran-de landet i Europa är sedan gammalt Frankrike. Produktionen av silkesko-konger, som i olika länder bedrives i stor skala på så sätt, att äggen av silkesfjärilarna kläckas på späda mull-bärsblad i särskilt anordnade anläggningar och där få förpuppa sig, uppgick år 1924 till inemot 400,000 ton, bortsett från

Kina, för vilket land pro-duktionssiffrorna äro mycket osäkra, men där dock produktionen med all säkerhet överstiger produktionen i världen i övrigt. Av kokongerna kan omkring 10 % tillgodogöras som rå-si Ike.

Sidensvansen (Ampelis garrulus), fågel, hörande till tättingarnas ordning (Passeres). översidan är grå med rödbrun anstrykning. Den har tofs pä huvudet och granna, lackröda bihang på ving- och stjärtpennor. Om sommaren finnes den i Lappland. Vissa år kommer den i stora skaror om vintrarna söderut och håller då gärna till i rönnarna.

Side’risk tid, se Stjärntid.

Sideri’t, se Järnspat.

Sideri’ter, järnmeteoriter, se Meteorer.

Sidney [sid’ni], sir P., 1554—86, engelsk skald. S. var en av de förnämsta diktarna i England under Elisa-bets tidevarv. Hans mest bekanta arbete är sonettsamlingen Astrophel and Stella, i vilken han använder Petrarcas sonettform.

Sidolinjen är ett för fiskarna egendomligt organ, som består ay ett. smalt

rör, klätt av sinnesceller, vilket löper längs kroppssidorna. S. står genom öppningar i förbindelse med ytan. Man vet ej med säkerhet, vad S. fyller för ändamål. Möjligen är S. ett organ, genom vilket fisken får intryck av vattnets beskaffenhet.

Si’don, det forna Feniciens äldsta stad, belägen på en udde vid Medelhavet, något östligare än nuvarande Saida. Efter att ha tillhört assyrier, babylonier, perser och macedonier kom S. under det romerska väldet. S. var känt för sina konstalster samt sin handel med purpurfärg, bärnsten och glas. I närheten av S. finnas många klippgravar.

Siebenbiirgen [si’benbyrgenl el. Transsylvanien, förr storfurstendöme i den österrikisk-ungerska monarkien, sedan 1918 tillhörande Rumänien, är ett högland ö. om Ungerska slätten, omgivet av Karpaternas och Transsyl-vanska alpernas bergskedjor. 57,000 kvkm., 2,7 milj. inv. Landet är till % täckt av skogar (barrträd och ek). Jordbruk är huvudnäring. Majs är det viktigaste sädesslaget. Tobaksodling. Mineraltillgångarna äro betydande (guld, silver, järn, koppar, bly, salt, kol). Industrin är föga utvecklad. Handeln (jordbruksprodukter och trävaror) däremot livlig. Av invånarna äro omkring 55 % rumäner, 34 % ungrare, 8 % tyskar, de övriga slovaker, kroater, serber m. fl. — Historia. Under romartiden utgjorde S. en del av Dacien. 1004 erövrades det av Ungern. 1527 bildades ett suveränt furstendöme S., vilket under det följande århundradet bibehöll sin självständighet, tills det av fruktan för turkarna slöt sig till Österrike (1699). 1849 förklarades S. för österrikiskt kronland. År 1867 ingick S. union med Ungern, varvid den siebenbiirgska lantdagen upphävdes.

Siebengebirge [si’ben-], vulkanisk berggrupp i Rhenlandet, nv. Tyskland, vilken sträcker sig från Rhens biflod Sieg s. ut längs Rhens högra strand.

Siegbahn, K. M. G., f. 1886, professor i fysik i Lund. S. erhöll för sina röntgenspektroskopiska forskningar och upptäckter Nobelpris i fysik år 1925.

Siegfried, Sigfrid, den mest berömde hjälten i de germanska sagorna (se Nibelungenlied). S. är motsvarigheten till de nordiska sagornas Sigurd Faf-nesbane.

Siemens, E. V. von, 1816—92, tysk officer och uppfinnare. S., som gjorde ett flertal betydelsefulla uppfinningar framför allt på det elektrotekniska området, grundade tillsammans med sin landsman J. G. Halske firman Siemens & Halske, som blivit en av de ledande yärldsfirmorna på det elefctro-tekniska området. Jfr Siemens-Schuc-kert-Werke.

Siemens cylinderinduktor, se Cylin-derinduktor.

Siemens-Sehuckert-Werke, en sammanslutning av de stora tyska elektro-tekniska firmorna Siemens & Haiske och: de s. k. Schuckert-Werke. S. ingå numera som led i en än större sammanslutning av tyska industriföretag.

Sie’na, ålderdomlig stad i Toscana, mellersta Italien, belägen sv. om Kom,

44.000 inv. S. tävlar med Rom och Florens i rikedom på konstskatter frän medeltiden. Universitet grundat 1300.

Sienkiewicz [sienkie’vitsj], EL, 1846 —1916, polsk författare. S. har utgivit ett flertal berättelser av högt konstnärligt värde och har skrivit såväl historiska romaner (Q u o vadis, Korsriddarna) som samtida samhällsskildringar (Utan fäste, Familjen Polaniecki, Virvlarna). 1905 erhöll S. Nobelpriset i litteratur.

Sierr’a, spanskt ord för bergskedja. Ingår i namn på bergskedjor i spansktalande länder.

Sierr’a Leo’ne, brittisk koloni i Väst-afrika, utgörande ett område i övre Guinea, vid Atlanten. 80,300 kvkm.,

1.450.000 inv. Huvudstad Freetown,

35.000 inv. — Klimatet är, särskilt vid kusten, synnerligen osunt." Befolkningen utgöres huvudsakligen av negerstammar, som idka jordbruk. Viktiga produkter äro ris, bananer, palmolja, jordnötter och ingefära.

Sierr’a More’na, bergskedja i s. Spanien, se Morena.

Sier’ra Neva’da. — 1. Högsta bergskedjan på Pyreneiska halvön. S. löper i riktning ö.—v. i s. Spanien. Centrala delen av S. bilda Granadas bergstrakter (Betiska Cordiljäran). Högsta höjden, Cumbre de Mulhacen, når 3,481 m. ö. h. S. är uppbyggd av kalk och dolomit. — 2. Bergskedja i Kalifornien, U. S. A., ö. om floden Sacramento. Dess högsta punkt, Mount Whitney, når 4,419 m. ö. h. och är U. S. A:s högsta berg.

Sies’ta, sp., middagstid, middags-hetta; middagsvila.

Sieur [siö’r], fr., förkortning av seigneur*.

Sieyés [siäjä’s], E. J., 1748—1836, fransk abbé, politisk skriftställare och statsman. Under franska revolutionen intog S. en bemärkt ställning på grund av sina ofta skarpsinniga politiska teorier, i vilka S. hävdade den representativa demokratin som den förnämligaste statsformen. S:s verksamhet banade i mycket väg för Napoleons maktställning. Under det napoleonska väldet spelade S. emellertid ingen framträdande politisk roll, ehuru Ji^n hedrades med flera utmärkelser.

1S15 gick han i landsflykt men återvände 1830.

Sif, en asynja i den nordiska mytologin, maka till Tor.

Siffra, beteckning för ett helt tal. De vanliga S. äro de romerska och de arabiska. De romerska S. äro följande: I = 1, V = 5, X = 10, L = 50, C = 100, D = 500 och M = 1,000. Med tillhjälp av dessa sju siffror bildas övriga tal enligt den principen, att en mindre siffra, som sättes till höger om en större, adderas till denna, medan den mindre siffran subtraheras frän den större, därest den står till vänster om denna. Ex.: VII = 7, XXXIV = 34, CLI = 151. De arabiska S. äro våra vanliga. Sitt namn ha de erhållit där-*av, att de tidigare ansetts härstamma från Arabien. Numera anses de enligt den förhärskande åsikten härstamma från Indien.

Sifo’n, sugrör, hävert; flaska med kran för kolsyrat vatten.

Sigfrid, den helige, engelsk missions-biskop, verksam i Sverige under förra hälften av 1000-t. S. skall ha döpt Olof Skötkonung vid Husaby källa och senare dött i Växjö, där han grundat en kyrka. En värendsk legend berättar, att tre fränder till S., Unaman, Sunainan och Vinaman, mördades under S:s bortovaro från Värend, men att S. genom ett mirakel hittade deras avhuggna huvuden i Växjösjön.

Sigill, en med särskild prägel försedd stamp; de avtryck, som med denna stamp göras i något lämpligt ämne (t. ex. lack el. vax) för att försegla en handling el. ett konvolut el. för att bestyrka ett dokuments äkthet.

Sigillträd (Sigillaria), växtsläkte, tillhörande lummerväxternas klass, numera utdött. Talrika arter funnos under stenkols- och permiska perioden. S. hade rak stam med tätt sittande, si-gilliknande märken efter avfallna blad.

Sigismund, 1566—1632, konung av Sverige och Polen (där S. III), son till Johan III och den polska prinsessan Katarina. S. valdes 1587 till polsk konung och blev efter faderns död även konung i Sverige, där han kröntes

1594, dock först sedan han avgivit ett löfte att hålla Uppsala mötes beslut. S., som var katolik, betraktades med ovilja av hertig Karl. Snart utbröt öppen strid mellan konungen och hertigen, och slutet blev S:s avsättning pä en riksdag i Stockholm 1599. I Polen förde S. en av Österrike starkt influerad politik.

Signac [sinjak'], P., f. 1863, fransk målare, en av pointillismens ledande namn.

Signalement', noggrann beskrivning på en persons yttre. Signatu'r, underskrift, namnteckning, beteckning; författar- el. konst-närsmärke.

Signatä'r, undertecknare av ett fördrag.

Signe'ra, beteckna; underteckna.

Signeri', besvärjelse.

Signe't, sigill; stamp, varmed insegel påsättas.

Signifikativ, betydelsefull, uttrycksfull, betecknande, menande.

Signor [sinjå*r], it., herre. — S i g-n o'r a, fru. — Signor i'n a, fröken.

Signorell'i [sinjå-J, Luca, 1441—Iö23, italiensk målare under ungrenässansen. S. var framför allt mästare i att framställa nakna figurer samt i att förläna dramatisk kraft och rörlighet åt sina kompositioner. Sin största betydelse fick S. som freskomälare (Paulus omvändelse, De yttersta tingen). Av S: s övriga verk märkas flera storartade altartavlor (T r o n a n d e madonna).

Sigrid Storråda, enligt isländska sagor dotter till en mäktig bonde och viking i Sverige, blev gift med konung Erik Segersäll och moder till Olof Skötkonung. Hon skilde sig emellertid från Erik och gifte sig efter dennes död med Sven Tveskägg i Danmark. För att hämnas en sky inf, som Olof Tryggvesson i Norge tillfogat henne, förmådde hon sin man och sin son att föreinide angripa Olof, som föll i slaget vid Svolder 1000. — Senare historieforskning har gjort gällande, att S. aldrig existerat.

Sigtuna, stad vid Mälaren, s. Uppland. 800 inv., Sveriges minsta stad. Sigtunastiftelsen. Det forna biskopsätet S. torde på 1000-t. hava flyttats till sin nuvarande plats. Staden blomstrade raskt upp, varom kyrkoruiner från denna tid vittna. Efter att 1187 ha härjats av venderna förlorade S. sin betydelse.

Sigtunastiftelsen grundades 1915. S. verkar för folkupplysning med patriotisk och kyrklig betoning. Till S. höra ett gästhem och en folkhögskola.

Sigurd Fai"nesbane, motsvarar i nordiska sagor Siegfried i de sydgerinan-ska. Han var son av konung Sigmund i Frankland. S. är huvudpersonen bl. a. i Volsungasagan*.

Sigurd Jorsalfarer el. Jorsalafare, 1089 (el. 1090)—1130, norsk konung, son till Magnus Barfot. S. företog ett korståg till det Heliga landet, under vilket han bland annat gästade Jorsala (Jerusalem). S., som var en ivrig kristen, gjorde 1123 ett tåg till det ännu hedniska Småland.

Sigurjönsson, J., f. 1880, isländsk-dansk föifattare, bland vars arbeten märkes skådespelet B j as r g-E j v i n d og hans hustru.

Sigyn, en av asynjorna i den nordiska gudasagan, maka till Loke*.

Si'kel [sekelj, myutvikt, använd hos assyrier, babylonier och liebréer.

SPkelö, fornnordiskt namn. pä Sicilien.

Si'kher, en indisk sekt, närmast ansluten till hinduism, vilken särskilt förr hade talrika anhängare. De bildade i Punjab ett självständigt rike med Lahore som huvudstad. Detta intogs 1845 av engelsmännen. Sekten räknar för närvarande över 2 milj. anhängare.

Si-Kiang, flod i s. Kina, utmynnande vid Kanton. Längd 1,800 km.

Sikok [sji'-J, Shikoku, den minsta av Japans huvudöar, skild från Hondo och Kiusiu genom smala sund. 18,000

kvkm., 3 milj. inv.

Sikskäktet (Coregonus) hör till familj laxfiskar (Salmonidfe) av benfiskarna. Det uppdelas i åtskilliga undersläkten.. S i k 1 ö j a n (C. albula) finnes vid vår ö. kust ända ned till Kalmar län och i en del sjöar. Siken finnes i många varieteter, som äro svåra att avgränsa från varandra, lling-sjöns blåsik (C. nilssonii) finnes blott i Ringsjön. Gråsiken (C. wartmanni) finnes från Småland till Norrbotten i många olika former. Storsiken (C. lavaretus maraena) finnes vid vår ö. skärgård och i en del större sjöar. Vanliga siken (C. lavaretus) förekommer från Öresund runt vår södra och östra kust samt i en del av våra större insjöar. Näbbsiken (C. lavaretus oxyrliynchus) finnes i Vänern (.”Vänerns fetsik”).

Silben, se Kranium.

Silen, östra S. och Västra S., tvä insjöar vid gränsen mellan Dalsland och Värmland. 44 resp. 47 kvkm. Ingä i. Dalslands kanalsyStern.

Sile’n el. Sile’nos, i den grekiska mytologin en till Dionysos’ följe hörande gudomlighet, vilken var besläktad med satyrerna. S. representerar ruset och är i besittning av siarför.måga. S. framställes vanligen som en åldrig satyr.

Silen’tium [-tsium], lat., tystnad.

Si’leshår, se Insektätande växter.

Silhuett’, skuggteckning, skuggbild, skuggporträtt. — S i 1 h u e 11 e’r a, avbilda i silhuett.

SilFeium, kisel*.

Silika’t, salter av kiselsyra, se Kisel.

Silisfria, befäst stad i Rumänien, belägen vid Donau, 13,000 inv.

Siljan, insjö i mellersta Dalarna. 290 kvkm. Enda betydande ö är Sollerön,

20 kvkm. I ö. och s. märkas tvenne vikar, Rättviken och österviken. S. är berömd för sin naturskönhet; trakterna kring sjön äro livligt besökta av turister.

Silkeborg, stad vid Gudenå, i det inre Jylland, Danmark. 11,400 inv.Silkesfjäril.

Stort pappersbruk. Turistort. I stadens närliet stor vattenkuranstalt.

Silkesfjärilar höra till spinnarna, nämligen till familj Bombycidae och Saturniidse. Viktigast är mullbärssilkesfjärilen (Bombyx Mori), som härstammar från Kina. Det är en gulvit fjäril med tjock, klumpig kropp och kamformiga antenner. Larven lever på vita mullbärsträdets blad. Av den kokong, som larven vid förpuppningen spinner, framställes silke.

Silkesodling, se Sidenindustri.

Silkessnöret. I Turkiet förekom fordom, att sultanen sände en misshaglig person ett S., vilket var liktydigt med en order till denne att strypa sig själv.

— Räcka någon S. betyder i dagligt tal att tvinga någon att avgå från viss post, särskilt politisk sådan.

Sill, se Sillsläktet.

SiFlanpää, F. E., f. 1888, finsk författare, som i romaner och novellsamlingar med en något tungsint humor skildrar finskt ödemarksliv o.ch folkliv. (Nära jorden, Det fromma elän det.)

Sillgrissla, se Grisslesläktet.

Sillkung. — 1. Sankte Pers fisk (Zeus faber) har hoptryckt, hög kropp och på sidan av kroppen en stor svart fläck. Den förekommer i Medelhavet.

— 2. Ett till bandfiskar hörande släkte (Regalecus). En art (R. glesne) kan uppnå en längd av nära 6 m. Några

exemplar ha funnits vid Sveriges och Norges kuster.

Sillsläktet (Clupea) hör till familj Clupeidse inom ordningen Blåsmunnar. S. utmärkes av från sidorna hoptryckt kropp. Ryggfenan är placerad över el. bakom bukfenorna. Till S. hör Sill (C. harengus), som har vidsträckt utbredning i Atlanten. Den är uppdelad på en hel del olika raser, vilka obetydligt skilja sig från varandra. De ha emellertid olika lektid. Strömming kan räknas som en sådan ras. Sillen lever framför allt av smådjur (plankton). Den fiskas utefter Atlantens kuster, i vårt land vid västkusten, där den periodvis förefun-nits i kolossala stim. Numera fiskas den även på öppna havet med vad. I Sverige avkastade sillfisket år 1924

8,811,000 kr. Till S. hör även Skarpsill el. Vassbuk (C. sprattus), som allmänt förekommer i Nordsjön och östersjön. Den är mindre än sillen. Den inlägges till ansjovis vid västkusten. År 1924 fångades skarpsill till ett värde av 7,460,000 kr. Sardin (C. pilchardus) förekommer vid Frankrikes kuster och i Medelhavet. Den konserveras i stor utsträckning. Saltad sardin kallas i handeln s a r d e 11.

Silu’rperioden, se Kambrisk-siluriska perioden.

SiTva, lat., skog.

Silva’nus, fornitaliensk skogsgud, sedermera även herdarnas och lantmännens beskyddare.

Silver. Kemiskt tecken Ag. Atomvikt 107.9. Atomvärde 1. S. är en starkt glänsande, vit metall. Utmärkt ledare för värme och elektricitet. Dess egentliga vikt är 10.5 och dess smältpunkt 960°. Varken vid vanlig temperatur el. vid upphettning förenar den sig med luftens syre. Den mörka färg, som silverföremål så småningom antaga i luften, beror på att i luften förekommer svavelväte, som inverkar på silvret under bildning av svavelsilver, vilket är till färgen svart. Silver löses av salpetersyra och varm koncentrerad svavelsyra men är olösligt i saltsyra och kungsvatten. — Om silversalter utsättas för belysning, mörkna de, beroende på utreducering av metalliskt silver. På denna grund användas de, särskilt silverkloriden [AgCl] och sil-verbromiden [AgBr], inom fotografin. Cyansilver [AgCn] ger med cyanka-lium en komplex förening [K(CN)2Ag], som användes vid försilvring på elek-trolytisk väg. Lapis el. silvernitrat [AgNo3j, som är lättlösligt i vatten, användes vid tillverkning av fotografiska plåtar och vid spegeltillverkning samt inom piedicinen- Svavelsilver [AgaS] förekommer i naturen som mineralet silverglans. S. k. oxiderat S. är en blandning av svavelsilver och metalliskt S. — S. förekommer i naturen dels gediget dels i vissa mineral, av vilka de viktigaste äro silvérglans [Ag2S] och en del andra svavelhaltiga mineral t. ex. silverblände el. rotgiilden [Ag3AsSbS3]. Bly- el. kopparmalmer äro oftast silverhaltiga. I vårt land har S. framställts ur silverhaltig blyglans. S. framställes antingen på väta vägen el. också på torra vägen. Vid framställning av S. ur blyglans framställes först verkbly (silverhaltigt bly) genom malmens röstning. Då silverhalten i verkblyet i regel är ganska liten, söker man före den egentliga framställningen av S. öka denna. Detta sker antingen därigenom, att det smälta verkblyet får långsamt stelna, i vilket fall den först stelnande delen huvudsakligen består av bly, medan den största delen av S. finns i de sist stelnande delarna (Pattinsons metod), el. också genom tillsättning av en mindre mängd zink. I detta fall stannar vid stelningen nästan allt silvret jämte något bly i zinken (Parkes metod). Därefter avdestilleras zinken, varefter, liksom fallet är vid användning av Pattinsons metod, S. erhålles genom avdrivning av verkblyet, d. v. s. genom dettas upphettning för bläster, varvid blyet men ej S. oxideras. Världsproduktionen av silver utgjorde åi 1925 ungefär 7,500 ton. De förnämsta silverproducerande länderna äro Förenta Staterna och Mexico, som tillsammans leverera betydligt' mer än hälften av världsproduktionen. De förnämsta silverproducerande länderna i Europa äro Tyskland och Spanien.

Silverbröllop, beteckning för 25: e årsdagen av ett äktenskap, där bägge kontrahenterna ännu leva.

Silvergran, se Abies.

Silvermalmer, viktiga sådana äro gediget silver (se Silver), silverhaltig blyglans, silverglans och några andra svavelhaltiga mineral. De förekomma ofta tillsammans i gångar (ex. Kongsbergs gruvor) el. oregelbundet inblandade i bergarter, såsom i kalksten och dolomit (ex. Sala gruva). Största delen av världens nutida silverproduktion (80 %) kommer från Nordamerika. Världsproduktionen uppgår till ett värde av 800 milj. kr.,

varav 40 % komma från Mexico, 30 % från Förenta Staterna, 10 % från vardera av Canada och Sydamerika.

Silvernitrat, se Silver.

Silves’ter, se Sylvester.

Sim’birsk, huvudstad i ett guverne-ment av samma namn, belägen vid Volga, ö. Ryssland. 77,000 inv. Universitet. Betydande Jiamn. Spannmåls-

handel. Bryggerier. Läderfabriker. Fiske.

Simblåsa, ett organ, som finnes hos de flesta ben- och störfiskar. Det består av en utbuktning från tarmkanalen på fiskens ryggsida. Från början är S. alltså genom en gång förenad med tarmkanalen. Hos en del fiskar saknas emellertid denna gång. S. medverkar till att reglera fiskens läge i vattnet. Hos en del fiskar har S. om-bildats till andningsorgan (lungfiskar).

Simfero’pol, huvudstad i den autonoma republiken Krim, s. Ryssland, belägen i sv. delen av halvön Krim, vid järnvägen Charkov-Sevastopol. 82,000 inv., mest tatarer och judar. Betydande vin- och fruktodling. Fruktkonservering.

Simfåglar, djurgrupp, omfattande måsfåglar, pelikanfåglar, gumpfotingar och andfåglar. S. användes ej numera i djursystematiken.

Simidrott omfattar kappsimning (bröstsimning, ryggsimning och fritt simsätt), hopp (sviktliopp och hopp från fast trampolin), livräddning, konstsimning (dykningar, flytningsöv-ningar etc.) och vattenpolo.

Simi’lia simi’libus (Curantur), lat., lika (botas) med lika. Se Homöopati.

Si'mil i diamant, av glas med konst framställd sten, som påminner om en diamant.

Simkandidat, se Simpromotion.

Sim’la, stad i närheten av Delhi, Punjab, främre Indien, 40,000 inv. Staden har ett behagligt klimat och utgör sommartid en av ämbetsmän (vice konungen), turister m. fl. omtyckt vistelseort.

Simmagister, se Simpromotion.

Simoni’, handeln med prästerliga ämbeten.

Sim’pa, se Simpsläktet.

Sim’plex, lat., enkel.

SimplicissMmus, en 1896 grundad tysk illustrerad veckotidning, bekant för sin kvicka satir och originella humor.

Simpli’eitas, lat., enkelhet, oskuld.

Simplifie’ra el. simplifice’ra, förenkla, göra enkel. — Simplifika-t i o n, förenkling.

Simp’lon, pass mellan den schweiziska kantonen Valais och n. Italien, beläget omkring 2,000 m. ö. h. År 1800 — 1806 lät Napoleon anlägga en väg över S. 1898—1905 byggdes en järnväg genom pässet. Tunneln under S. är nära 20 km. lång, Europas längsta. Simplonbanan förmedlar samfärdseln mellan Frankrike och n. Italien.

Simpromotion, högtidligt utdelande av betyg på viss färdighet i simning i enlighet med vissa av Svenska simförbundet uppställda fordringar. Dessa äro lägre för kandidatvärdighet än för magister,Simpsläktet (Cottus) tillhör tagg-feniga fiskar. S. utmärkes av stort, brett huvud och stora, breda bröst-fenor. Kroppen är naken el. försedd med spridda knölar el. taggar. Stensi m p a 11 (C. gobio) och 13 e r g s i m-p a ii (C. poecilopus) förekomma vid vår östkust och i vära sötvattenssjöar. Hor nsim p a n (C. quadricorni) har taggar på gällocken. Den finns i Östersjön oeh i en del större insjöar i Sverige samt vid n. Ishavet. O x s i m-p a n (C. bubalis) och Rötsimpan (C. scorpius) förekomma vid våra kuster ganska allmänt.

Simrishamn, stad vid östersjön, sö. Skåne. 2,400 inv. Stor läderfabrik. Sjöfart.

Simson (Samson), hjälte under domartiden i Israel. S., som ägde en övermänsklig kroppsstyrka, berättas ha utfört en mängd bedrifter; bland annat dödade han 1,000 filistéer med en åsnekäke och lyfte av stadsporten i Gasa. S. intogs av kärlek till en fili-stéisk kvinna, Delila, vilken lockade honom att yppa hemligheten med hans styrka, som låg i håret. Delila förrådde S. till filistéerna, som klippte av honom håret, bländade honom och lät honom draga kvarnen som en trälande kvinna. S: s hår växte dock ut igen och återgav lioiiom hans styrka. Under en fest i Dagons tempel sönderbröt S. pelarna, så att templet störtade samman, varvid S. själv dödades jämte en stor mängd filistéer. S. och Delila är namnet på en opera av Saint-Saens.

Simulation, förställning. — Simula n t', person, som förställer sig, låtsar sjukdom.

Simule'ra, låtsa, förställa sig, uppdikta (att man är sjuk etc.).

Simulta'n, samtidig, gemensam.

Si'na, lat., beteckning för Kina. S. ingår i sådana ord som apelsin, sino-log och sinologi.

SFnaihaivön, halvö mellan Röda havets nordligaste vikar, Suezviken och Akabaviken. S. upptages dels av sandöken, dels av ett större bergmassiv. Berget Sinai el. Horeb, vilket oninäni-nes i Gamla testamentet såsom det berg, där israeliternas lag stiftades, torde vara beläget inom detta bergmassiv, i s. delen av halvön.

Sinclair [-klär]. — 1. M. S., 1691—1739, svensk krigare. S. sändes som kurir till de svenska ministrarna i Konstan-tinopel 1738 och återvände hem f. å. med en del brev från sultanen och de svenska sändebuden. Några mil från Breslau blev han emellertid mördad och plundrad av ryska officerare på order av ryska regeringen. Illdådet väckte en oerhörd förbittring i Sverige. Den s. k. Sinclairsvisan, som diktades av A. Odel, blev ofantligt spridd och bidrog att höja krigsstämningen. —

2. U. S., f. 1878, nordamerikansk författare, vilken genom sin roman Vildmarken i ett slag erhöll världsrykte. I denna skildrar han med övertygande kraft det nordamerikanska samhällslivets hänsynslösa materiella inriktning och brist på kultur.

Sind, se Indus.

Sin'ding, norsk konstnärssläkt. — 1. O. L. S., 1842—1909, målare. S. utförde stämningsfulla naturscenerier (Från Reine, Vårdag i Lofoten). Bland hans övriga tavlor märkes T a r a n t e 11 a. S. utgav även • diktsamlingar och skådespel. — 2. S. A. S., 1846—1922, den förres broder, bildhuggare, sedan 1911 bosatt i Paris. S:s verk präglas av karaktärsfull realism och nä stundom en lidelsefull kraft i framställningen (Fången moder ger sitt barn di, Släktens äldsta, Livsglädje). —

3. K. S., f. 1856, de föregåendes broder, tonsättare. Genom S:s tondiktning går ett drag av frisk folklighet. Som sångkompositör är han särskilt uppskattad. Bland S: s kompositioner märkas en pianokvintett i E-moll, symfonier, orkesterdikter m. m.

Sineku'r, latmanstjänst, tjänst med hög lön för ringa arbete.

Si-ngan, Singanfu, huvudstad i provinsen Sjen-si, belägen v. om s. Ho-angho-kroken, i det inre Kina. Uppges ha 1 milj. inv. Var det kinesiska väldets huvudstad mellan 1230 f. Kr. och 220 e. Kr. samt 509—907 e. Kr. Livlig handelsstad.

Singapore [sing£epå'ö], Singapur, stad på en ö av samma namn, sydligaste Malacka, brittisk besittning.

260,000 inv. Livlig handel och sjöfart. Betydande brittisk flottstation.

Sing'el, ensam, enstaka; singelkort.

Sin'ger, P., 1844—1911, tysk-judisk politiker, från 1884 socialdemokratisk ledamot av tyska riksdagen. S. var en av det tyska socialdemokratiska partiets främsta representanter och från 1890 en av de två ordförandena i dess partistyrelse.

Singhale'ser, indisk folkstam pä ön Ceylon.

Sing-sing (efter 1901 officiellt Ossin-ing), by i nordamerikanska staten New York, bekant för det där belägna stats-f ängelset.

Sin’gularis, lat., ental; ett ords en-talsform. Se Numerus.

Singulä’r el. singuljär, särskild, sällsynt, egen, besynnerlig.

Sin’ka. — 1. Tappar, som utskäras i ändarna av trästycken, som skola sammanfogas vinkelrätt mot varandra.

— 2. Metalltrådhakar, som användas vid sammanfogning av söndriga porslinsföremål.

Sinkadus, slag, örfil; 5 och 2 på tärning; slump. Sinkiang’, provins i v. delen av Kinesiska riket, omfattande Tarimbäcke-net ocli en del av Dscliungariet.

Sinnesbeskaffenhetenhos brottslingar. Då det visat sig, att en stor del brottslingar äro psykiskt abnorma ocli därför vid tidpunkten för begåendet av brottet ej alltid varit ansvariga för sina handlingar, ha i civiliserade länder under 1800-t. i allmänhet införts bestämmelser, enligt vilka en för brott tilltalad i tvivelaktiga fall skall undersökas av sakkunnig läkare. Härvidlag torde man dock hittills snarare ha gått fram alltför försiktigt. 1805—94 dömdes ej mindre än 1,700 sinnessjuka el. abnorma utan att sakkunnigt utlåtande inhämtades. Tiden 1895—1906 visade sig, att 15 % av de -dömda ledo av sinnessjukdom, som för bisetts av domstolarna.

Sinnesorgan, sammanfattande beteckning för de organ, som förmedla känsel-, syn-, hörsel-, smak- och luktintryck.

Sinnessjukdomar kallas vissa sjukdomar i nervsystemet, vilka kännetecknas av abnorma psykiska processer. S. äro av mycket olika karaktär. Med hänsyn härtill skiljer man emellan olika grupper av S. Vanligast är D e m e n-t i a p r se c o x el. Schizofreni el. ung-domsvansinne, som vanligen utbryter mellan 15—25 år och som bland annat kännetecknas av sinnes- och tankevillor, egendomliga idéer, förskruvade rörelser, stelhet etc. Utsikterna för återställelse äro vid denna sjukdom dåliga. En jämförelsevis vanlig S. är M a n i c o d e p r e s s i v S., som utmärkes av tidvis uppträdande, förskjutningar av känslolivet; perioder med överdriven, nästan oredig glättighet omväxla med perioder av grubblande nedstämdhet. En annan form av S. är det så kallade Processvansinnet (Dementia paranoides), vilken sjukdom kännetecknas av förvridna förföljelseidéer, som sammanhänga till ett egendomligt system, medan patienten för övrigt är tämligen normal. Denna sjukdom påminner till en viss grad om Dementia prcecox. Vid syfilis uppträder någon gång en med talrubbning förenad S., P ar a-lysie générale, som för till fullständig slöhet. På senare tid har man med framgång försökt behandla denna form genom att inympa malaria pä patienterna. Dessutom finnas en del mindre vanliga former av S. Orsakerna till S. äro föga utredda. Ärftliga anlag spela säkerligen en stor roll.

Behandlingen av sinnessjuka var under forna tider ofta grymt barbarisk. Genom skrämsel o. dyl. trodde man sig kunna bota S., och därför utsattes patienterna ofta för våldsamma överraskningar. Numera tillåtas de sjuka på sinnessjukhus största möjliga fri-

het under övervakning. Tvångsåtgärder äro nödvändiga i ytterst fä fall. De flesta sjuka kunna fä utöva lättare sysselsättningar. Lugnande medel användas i vissa fall, särskilt längbad. För intagning pä sinnessjukhus fordras intyg av läkare. Tyvärr täcka sjukliusplatserna ingalunda behovet av vårdplatser, varför lättare fall mäste vårdas utanför sjukhusen.

Sinn Fein [fejnj, gael., ”vi själva ensamma”, benämning på en politisk rörelse i Irland, vars anhängare som sitt mål uppställt Irlands absoluta oberoende. S. motarbetade de irländska parlamentsledamöternas deltagande i det brittiska parlamentets förhandlingar samt den brittiska rekryteringen på Irland. Agitationen blev särskilt häftig vid utbrottet av världskriget och fick en allt tydligare upprorisk anstrykning. 1916 utbröt en resning i Dublin, vilken med stränghet nedslogs. 1919 uppsatte S. ett eget parlament och en egen regering och motarbetade i allt den brittiska förvaltningen av Irland. Irlands nuvarande konstitution antogs efter förhandlingar mellan den brittiska regeringen och representanter från S. Jfr Irland.

Sinolog lå’gl, kännare av Kina, dess språk och litteratur.

Sin’ter, bergarter, som bildats genom avsättningar ur varma källor (t. ex. kalksinter, kiselsinter).

Siirtra. En bergart el. dyl., som upphettas till begynnande smältning, säges S.

Si’nus. I en rätvinklig triangel är S. för en av de båda icke räta [-vinklarna förhållandet mellan den motstående katetens och liypoteiiusans längd. Se Trigonometri.

Sion, berg i Palestina, invid Jerusalem. Symboliskt betecknar S. stundom Palestina el. Israel, stundom den kristna kyrkan.

Sionismen (Zionismen), politisk rörelse, organiserad i slutet av 1800-t., i syfte att återförvärva Palestina ät judarna och återföra en stor del av judarna till hemlandet. Rörelsens program förverkligades delvis 1919, dä Palestina blev en halvt självständig stat under brittisk överhöghet.

Sioux [sio], se Dakotas.

Sioux City [sio sit’ti], stad i Iowa. U. S. A. 72,000 inv. Kvarnindustri.

Sippranka, se Clematis.

Sir [sör-r], eng., herre, allmänt engelskt tilltalsord; titel framför baronets el. knights dopnamn.

Si’rap, som erhålles som återstod vid sockerfabrikationen, utgöres av rörsockermelass. S. användes för mat-lagningsän damål.

Sira’t, prydnad, utsirning. — S i-r a’t 1 i g, prydlig.

Sir-darja, se Syr-dar ja.Sire [sir], fr., allernådigaste herre (tilltalsord till konungar och kejsare).

Sirén, O., f. 1879, finländsk konstforskare, sedan 1900 bosatt i Sverige, professor i konsthistoria vid Stockholms högskola 1908—23. S. har utövat ett flitigt konsthistoriskt författarskap.

Sire’ndjur (Sirenia), däggdjursord-ning. Kroppen liknar valarnas. Fram-benen äro fenlika, och fria bakben saknas. Det fullväxta djuret har ingen hårbeklädnad. S. förekommer i floder el. i havet nära stränderna, där de leva av växtämnen.

Sire’ner, enligt den grekiska mytologin kvinnliga havsgudomligheter. S. voro förföriska väsen, som lockade människorna i fördärvet. De framställdes vanligen som fåglar med kvinnohuvuden.

Sirius, himmelens ljusstarkaste fix-stjärna, tillhörande stjärnbilden Stora Hunden, som vintertiden synes pä s. delen av himmelen. Jfr Stjärnhimmeln.

Sirock’o, se Scirocco.

Siskesläktet (Acanthis), fågelsläkte till tättingarnas ordning (Passeres). Hithörande arter äro vackra och behagfulla fåglar. Gräsiskan (A. linaria) har panna och hjässa röda och saknar gult i dräkten. Den finnes allmänt i landets norra delar. G r ö n s i s k a n (A. spinus) har hjässan mer el. mindre svart utan röd färg. Grönt och gult finnas i dräkten. Den är allmän i s. och mellersta Sveriges barrskogar.

Sista dagarnas helige, se Mormoner.

Sista smörjelsen, ett av den katolska kyrkans sakrament, som består i att prästen under bön bestryker den sjuke (ögon, öron etc.) med olja.

Sisu [siso], finskt ord, som betyder envishet, ihärdighet, tjurskallighet. Uttrycket användes numera framför allt i sportkretsar.

Si’syfos, enligt en grekisk saga en konung, vilken för begångna missgärningar efter döden straffades i underjorden därigenom, att han fick till uppgift att rulla en stor sten uppför ett berg. När stenen kom upp till spetsen av berget, ramlade den emellertid alltid ned. — S.-arbete betecknar l vanligt språkbruk ett ändlöst och hopplöst arbete.

Sit’ka, stad i det nordamerikanska territoriet Alaska, belägen på en ö vid sv. kusten. 1,200 inv., varav hälften indianer. Till år 1906 var S. Alaskas huvudstad.

Sit’ten, huvudstad i den schweiziska kantonen Valais. 8,000 inv.

Sitfing Bull [bol], omkring 1837— 90, eng., ”sittande tjuren”, nordamerikansk indianhövding. S. intog tidigt en ledande ställning bland siouxindia-

nerna och anförde indianernas strider mot de vita. Från 1883 levde S. fredligt i Syd-Dakota men arresterades, då man fruktade för ett indianuppror. Vid en strid, uppkommen dä S: s anhängare sökte befria honom, dödades S.

Situation, tillstånd, belägenhet, ställning, sakläge.

Situe’rad, belägen.

Si’ftt (Assiut), stad i övre Egypten, vid Nilen. 50,000 inv. I S. mötas järnvägarna från Nildeltat och karavanvä-garna från Röda havet. Livlig handel med natron, soda och vävnader. Tillverkning av lergods. Vid S. ligger en av de stora Nildammarna, varifrån Ibrahimijekaualen, Egyptens största bevattningskanal, utgår.

Si’va, oas i nö. Sahara.

Siwertz, Sigfrid, f. 1882, författare. S. debuterade med lyriska dikter men har sedan ägnat sig åt roman- och novellförfattarskap. S: s arbeten utmärkas av säker komposition och god psykologisk framställning, hans stil är samtidigt ledig och kärnfull. Till S:s förnämsta alster höra de utomordentliga stockholmsskildringarna En flanör, Selam bs och Det stora varuhuset.

Sixti’nska kapellet, kapell i Vatikan-palatset i Rom, uppfört 1473—83. S. är prytt med freskomålningar, utförda av Michelangelo. Särskilt märkes den stora målningen Yttersta domen. På S: s dekorering arbetade även flera andra italienska mästare, såsom Ka-fael, Botticelli, Perugino.

Sixti’nska madonnan, se Rafael.

Sjablo’n, se Schablon.

Sjakun’tala, se Kalidasa.

Sjalja’pin, F. I., f. 1873, rysk bassångare. S. är Rysslands främste operasångare och har företrädesvis varit verksam vid operan i Moskva.

Sja’mo, den kinesiska benämningen på sandöken. Med S. avses ofta öknen Gobi.

Sjanghaj, Schanghai, Kinas viktigaste hamnstad, belägen i provinsen Kiangsi, nära Jangtse-kiangs mynning. 1 y2 milj. inv., därav 10,000 japaner och

10,000 européer. S. har en av en mur omgiven kinesisk stadsdel, smutsig och illa byggd, samt en välbyggd europeisk stadsdel. Stor export av. silke och te. Jesuituniversitet.

Sjansi, provins i n. Kina. 207,000 kvkm., 11 milj. inv. Stora järn- och kolfyndiglieter.

Sjantung, provins i nö. Kina, omfattande en halvö mellan Tjilibukten och Gula havet. 150,000 kvkm., 31 milj. inv. Stenkols-, järn- och kopparfyn-digheter. Huvudnäring är jordbruk, bland vars produkter märkas vete, ris, bomull, hampa, tobak. Före världskrj- get. (sedan 1898) arrenderade Tyskland ett område i S., Kiau-tjou, vilket under världskriget erövrades av japanerna men år 1922 återlämnades till Kina.

Sjen-si, provins i inre Kina. 200,000 kvkm., 10 milj. inv. S. har stora malm-ocli oljefyndigheter. Bland jordbrukets produkter märkas spannmål, tobak, hampa.

Sjii’ter, se Islam.

Sjip’kapasset, strategiskt viktigt pass i Balkanbergen, Bulgarien, särskilt bekant från rysk-turkiska kriget 1877—78, varunder den turkiska armén där blev tvingad att kapitulera den 9 jan. 1878.

Sjott, se Schotts.

Sjubb'släktet el. tvättbjörnsläktet (Procyon) hör till rovdjurens ordning. Flera amerikanska arter finnas. Skinnet från en nordamerikansk art, P. lotor, användes som pälsverk. Dess bottenfärg är gulgrå, täckhåren äro svarta. Namnet tvättbjörn har uppkommit ur djurens egendomliga vana att doppa födan i vatten, innan den förtäres. S. leva av såväl djur som växtämnen.

Sju glas vagn, beteckning för en dyrbar kaross, som förr användes av lantmarskalken.

Sjukförsäkring, se Socialförsäkring.

Sjukgymnastik, behandling av sjukdomar i rörelseorganen, felställningar, förlamningar etc. med gymnastik. Härvid användas dels aktiva rörelser, vid vilka den sjuke alltså själv spänner sina muskler, dels passiva rörelser, som utföras av annan person. S. kombineras ofta med massage.

Sjukkassa. I Sverige regleras sjuk-kasseverksamheten genom lag av 4 juni 1910. En S., som räknar minst 100 medlemmar, kan bli registrerad och erhåller härigenom rättsligt tryggad ställning. S. lämna sjuk- och begravningshjälp samt understöd under sjukdomstiden. Kassorna erhålla statsbidrag. Tillsyn över S. utövas av socialstyrelsen.

Sjuksköterskor utbildas i Sverige ej vid statliga anstalter utan vid privata utbildningsanstalter. De mera kända av dessa äro Sophiahemmet, Stiftelsen Röda Kors-hemmet, Södra Sveriges sjuksköterskehem i Lund, Sabbatsbergs sjukhus samt Allmänna och Sahlgrenska sjukhuset i Göteborg. Dessutom utbildas i mindre utsträckning S. vid länslasaretten.

Sjukstuga. Sjukhus med högst 24 sängar räknas som S. och ej som lasarett.

Sjumen, se Schumla.

Sjundedagsadventis'ter, se Adventis-ter.

Sjurygg el. stenbit (Cyclopterus lum-pus), fisk, hörande till sugfiskarnas familj. Ryggen och kroppsidorna äro

försedda med rader av benartade knölar. S. är allmän i s. östersjön och vid vår västkust. Den är en trög bottenfisk, som företrädesvis lever av maneter, maskar och kräftdjur.

Sjusovardagen, gammal benämning på den 27 :e juli. Namnet hänför sig till en legend om sju fromma kristna, som undan förföljelser togo sin tillflykt till en bergshåla, där de insomnade för att ej vakna förrän 198 år senare, då kristendomen segrat och förföljelserna upphört.'

Sjustjärnorna, se Plejaderna.

Sjuåriga kriget, benämning på det krig, som 1756—63 fördes mellan Preussen och England å ena samt Österrike, Ryssland, Frankrike, Sverige och Spanien å andra sidan. Striden uppkom huvudsakligen genom rivaliteten mellan Preussen och Österrike samt mellan England och Frankrike. Fredrik II i Preussen gav under detta krig mot halva Europa prov på en överlägsen statsmanna- och fältherreförmäga. Trots flera vackra segrar (vid Ross-bach och Leuthen) blev Fredriks ställning emellertid allt ohållbarare. De förbundna, som ej kunde enas sinsemellan, underläto emellertid att begagna sitt övertag, och i och med kejsarinnan Elisabets av Ryssland död 1762 förändrades Preussens ställning. Tsar Peter III, som var en ivrig beundrare av Fredrik II, slöt genast fred och ingick ett ryskt-preussiskt förbund. Även Sverige slöt fred, och f. å. ingick Österrike fred med Preussen i Hubertsburg, där Schlesien, det egentliga tvistefröet, definitivt avstods åt Preussen. Kriget mellan England och Frankrike hade huvudsakligen förts i Nordamerika, där engelsmännen vunnit betydande framgångar. I freden i Paris 1763 avträdde Frankrike bland annat Canada och Louisiana ö. om Mississippi till England.

Sjä'are, person, som mot betalning är tillfälligt behjälplig med sjömans-sysslor (fartygs lastning och lossning etc.).

Själakult, dyrkan av avlidnas andar. S. ingår i en hel del religioner, bland annat i de gamla egyptiernas och ba-

byloniernas. Ett uttryck för S. var denna tid balsameringen. Jfr även Animism.

Själavandring, en hos vissa lägre religioner förekommande tro, att själen efter döden tar sin bostad i andra varelser, även djur el. växter, och på så sätt för ett ständigt kringirrande liv. Läran om S. har särskilt utbildats i de indiska religionerna och har härifrån ingått i en del teosofiska åskådningar.

Själland, den största av de danska öarna, belägen mellan stora Bält och Öresund. 7,043 kvkm., 1,145,000 inv. S.är med undantag av slätten sv. om Köpenhamn, den s. k. Heden, tämligen kuperad. Dess högsta punkt, Gyldenlöves höj, når 120 m. ö. h. Ytan består till största delen av moränlera; i ett smalt område i n. förekommer rullstenssand. Jordmånen är mycket fruktbar; arealen är till % uppodlad. Vio av ön upptages av skog, vilken har sin största utbredning i n. delen av ön. Jordbruket ger särskilt korn, havre, foderväxter och rotfrukter. 1 norra S. bedrives stor potatisodling, i s. odling av sockerbetor. Industrin är koncentrerad till Köpenhamn med omnejd. — S. med tillhörande smäöar omfattar administrativt staden Köpenhamn och 5 amt, Köpenhamns, Fre-deriksborgs, Holbseks, Sorö och Prsestö amt. Ecklesiastikt hör S. till Själlands stift.

Självalstring, se Uralstring.

Självbefläckelsc, se Onani.

Självbefruktning (Autogami), det förhållandet, att befruktning äger rum med hanliga celler å äggceller, som frambringas av en och samma organism. S. förekommer huvudsakligen inom växtvärlden.

Självdeklaration, uppgift, som skall lämnas till ledning för egen taxering om inkomsten överstiger 600 kr. per år. S. skall avlämnas före utgången av februari månad.

Självinduktion, se Induktion.

Självljud, vokal*.

Självmord. Försök till S. straffas numera ej som brott. S. förekomma oftare hos män än hos kvinnor. I de flesta fall har man vid undersökning av personer, vilka förgäves sökt utföra S., kunnat konstatera, att de varit psykiskt abnorma. Antalet S. var i Sverige år 1924 834.

Självstyrelse, politisk term, betecknande en organisation av statslivet, enligt vilken folket icke endast utövar inflytande på lagstiftning och beskattning omedelbart el. genom valda representanter, utan enligt vilken kommuner, enskilda sammanslutningar etc. äga rätt till en förhållandevis självständig verksamhet. En direkt motsats till S. är den s. k. centralisatio-nen i statsförvaltningen.

Sjöberg. — 1. E. S. 1794—1S2S, skald, känd under pseudonymen Vita’lis. S. var romantiker till sin läggning, ehuru han i sina dikter angrep den romantiska skolan. Genom S:s diktning går en grundton av bitterhet, som framför allt orsakades av personliga svårigheter samt en tilltagande sjuklighet. Jämte lyriska dikter (E n s-lingens sång) skrev S. satiriska dikter, i vilka lian bittert parodierat sin samtid (Pr omotionen 1824).

— 2. J. A. S., f. 1866, målare. . S. har företrädesvis valt sina motiv från skär-

gården och skildrat havsbandets na-tur- och fågelliv (Notdragning, Hummelskär). — 3. Birger S., f. 1885, författare och journalist. F r i-d a s visor, är en diktcykel, i vilken S. humoristiskt skildrar den svenska småstaden. Den har blivit utomordentligt populär. Dikterna äro försedda med av S. komponerad musik. S. har även skrivit romanen K v a r-tetten som sprängdes och diktsamlingen Kriser och kran-s a r.

Sjöbjörn (Arctoceplialus ursinus) hör till säldjuren. Den lever i n. delen av Stilla oceanen. S. är föremål för ivrig jakt på grund av den fina, täta pälsen.

Sjöbo, municipalsamhälle i s. Skåne, vid järnvägen Malmö—Tomelilla. 1,100 inv. Livsmedelsindustri.

Sjöborrar (Echinoidea), en klass inom tagghudingarnas provins. Hit höra talrika arter, vilka i allmänhet äro klotrunda och klädda med förkalkade skal, som äro försedda med taggar. Munnen har vanligen fem kraftiga kalktänder. En del S. äro regelbundet symmetriskt byggda; andra ha oval, osymmetrisk byggnad. S. äro havsdjur.

Många fossila arter äro kända. Flera arter äro vanliga vid vår västkust.

Sjöbris, se Sjövind.

Sjöelefant (Macrorliinus leoninus) hör till säldjuren. Nosen är hos hannen utdragen till en snabel. Hannen når 9 m. längd och är det största säl-djur, som finnes. S. var förr allmän i Södra i shavet.

Sjöfart, se Handelsflotta o. Bil. Sjöfart.

Sjöförsvarsdepartementet, som handlade ärenden rörande sjöförsvaret m. m., är numera sammanslaget med lantförsvarsdepartementet till ett gemensamt försvarsdepartement.

Sjögren. — 1. K. A. O. S., 1844—1917, historiker, skolman, författare till en mängd historiska arbeten, varibland märkes en Allmän världshistoria. — 2. E. S., 1853—1918, tonsättare. S. hör till de främsta inom svensk tonkonst, framför allt genom sina sånger, violinsonater och pianostycken. Genom S:s starkt individuella alstring går en grundton av drömmande romantik och lyrisk innerlighet (Det förste m ö d e, Ro, ro, ögonsten, I de sidste öieblikke, Tonerna). Av S:s violinsonater märkes särskilt den i E-moll.

Sjögurkor el. sjökorvar el. havsgur-kor (Holothuria) höra till taggliuding-arnas provins. De ha ett ofullständigt hudskelett. Man kan särskilja en rygg- och en buksida. Kring munnen finnes en tentakelkrans. De kunna genom munnen utkasta samtliga in- älvor och sedan återbilda (regenerera) nya. S. äro havsdjur. Åtskilliga arter finnas vid vår västkust.

Sjöhästar (Ilippocampus), ett fisksläkte, som har huvudet ställt i vinkel mot kroppen, vilket ger framdelen en viss likhet med en hästs. Kroppen är beklädd med knölar och taggar. Hannen bär rommen i en säck vid stjärtfenan. S. simma i lodrätt ställning. Flera arter finnas i varma hav.

Sjöjungfru, kvinnligt naturväsen i den nordiska folkföreställningen. S. har sitt hemvist i havet och i sjöar. Liknande föreställningar finnas hos de flesta folk.

Sjökadett’, elev, som vid sjökrigsskolan undergår utbildning för att bliva officer vid flottan.

Sjökarteverket, som sorterar under försvarsdepartementet, har till uppgift bland annat att efter verkställda mätningar utge sjökort och seglingsbe-skrivningar över de farvatten, som omgiva Sverige, samt i vissa fall över mera avlägsna farvatten, att utge tidskriften ”Underrättelser för sjöfarande” m. m.

Sjöko, havsko, havsjungfru, siren el. dugong (Halicore dugong) hör till sirendjuren. S. har tvärställd stjärtfena och klolösa, till fenor utbildade främre extremiteter. Den finnes vid Stilla havets kuster, där den lever av växtämnen från havsbotten.

Sjökonung, stundom benämning på anföraren för en vikingaflotta. Anföraren för en stor vikingahär kallades ibland h*ä r k o n u n g.

Sjökort, karta över vattendrag, avsedd som hjälp vid navigation. S. utges i Sverige av Sjökarteverket.

Sjökrigshögskolan, läroanstalt för meddelande av högre utbildning ät officerare vid marinen.

Sjökrigsskolan, läroanstalt för utbildning av officerare vid flottan och kustartilleriet. Vid S. meddelas dock endast en del av den utbildning, som erfordras för att bliva officer vid kustartilleriet. Eleverna benämnas kadet-ter.

Sjölejon (Otaria stelleri) hör till säldjur och skiljer sig (jämte sjöbjörnen) från övriga släkten inom denna grupp därigenom, att den har ytter-öron. Hannen är försedd med man och uppnår en längd av 4 m. S. leva vid Stilla havets kuster (Amerika, Japan).

Sjömalm, se Limonit.

Sjömanshem, institutioner, som utöva viss filantropisk verksamhet gentemot ålderstigna, sjuka el. eljest nödställda sjömän genom beredande av bostäder m. m., tillhandahålla samlingslokaler för sjömän, för längre el. kortare tid mot billiga avgifter tillhandahålla kost och logi åt sjömän

m. m. Föreningen för upprättande av skandinaviska sjömanshem i utländska hamnar, som har sitt huvudkontor i Oslo, har upprättat dylika S. i ett antal utländska hamnstäder. I åtskilliga svenska hamnar finnas vidare S., bland vilka må nämnas det år 1867 i Göteborg av Sjömannasällskapet i Göteborg upprättade S., som har till uppgift att bereda bostad åt ålderstigna sjömän och deras hustrur, samt Stockholms S., som öppnades år 1891 och har till ändamål att bereda svenska el. utländska sjömän kost och logi mot billig avgift under uppehåll i Stockholm, att mottaga av dem besparade medel till förvaltning, att bereda samlingslokaler för sjömän under vistelse i Stockholm m. m.

Sjömanshus, som finnas i ett betydande antal svenska släder, stå under uppsikt av kommerskollegium och ha till uppgift att registrera svenska sjömän i handelssjöfart, att verkställa av- och påmönstring av sjöfolk, att föra anteckningar rörande sjömännens värnpliktsförhållanden och lämna vissa upplysningar därom samt att utöva viss hjälpverksamhet gentemot sjömän m. m. S:s utgifter bestridas dels med vissa avgifter från fartyg, soin avgå till utländsk ört, och från de vid S. inskrivna sjömännen, dels med vissa andelar i böter m. m. Därjämte ha S. statsanslag.

Sjömil. 1 S. = 1,855.11 m.

Sjömärke, ett föremål, antingen naturligt (bergstopp, träd etc., även kyrktorn m. m.) el. konstgjort (fyrtorn, fyrbåkar, fyrskepp, bojar, tunnor, prickar etc.), som tjänar till vägledning för fartyg.

Sjöng-king, se Mukden.

Sjönöt (Trapa natans), en under stenåldern i mellersta och s. Sveriges sjöar allmänt förekommande växt, vars frukter användes till föda. Med undantag för en sjö i Skåne finnes växten numera icke i vårt land, vilket tillskrives en klimatförsämring; den finnes däremot ofta fossil i våra mossars torv- och gyttjelager.

Sjöormen, havsormen, en fabelaktig orm av jättelik storlek med långt, smalt huvud, omgivet av en man, samt med röda ögon. S. uppges hava ”iakttagits” vid flera tillfällen av ett stort antal personer.

Sjöpennor (Pennatulidse) tillhör koralldjur. Djuren äro anordnade till en fjäderlik koloni, vars skaft är nedstucket i havsbotten. Färgen är vanligen vackert röd. S. förekomma vid vår västkust.

Sjösjuka orsakas av ett fartygs oregelbundna rörelser, genom vilka vesti-bularapparaten i örat retas. Härav följa kväljningar, kräkningar, huvudvärk etc. Bedövningsmedel, sömnme-del etc., vilka nedsätta retbarlieten lios nervsystemet, motverka S.

Sjöskolan, beteckning för en grupp engelska skalder, bland vilka märkas Wordsworth och Coleridge, vilka i slutet av 1700-t. vistades vid de natursköna Cuinberlandsjöarna.

Sjöskum, ett med serpentin närbesläktat mineral, som bearbetas till pip-liuvuden. S. erhålles från Mindre Asien.

Sjösliindor (Perlidse), en ordning rätvingesländor, vilka under vilan hälla vingarna platt hoplagda över bakkroppen. Flera arter äro vanliga vid våra vattendrag.

Sjöstjärna.

Sjöstjärnor (Asteroidea) höra till tagghudingarnas provins. Kroppen är regelbundet strålformig och platt samt vanligen försedd med fem armar, som hos de egentliga sjöstjärnorna (Asterida) utan gräns övergå i varandra. S. äro vattendjur och kända för sin stora regenerationsförmåga. En avsliten sjöstjärnearm kan, om någon del av kroppens mittparti sitter kvar, växa ut till en ny, fullständig sjöstjärna. Flera arter finnas vid vår västkust.

Sjöström, Viktor D., f. 1879, skådespelare och regissör. S. har särskilt gjort sig känd som filmregissör. Sedan 1923 har S. varit verksam i Amerika.

Sjöterritorium, ett lands havsområde (brukar räknas en engelsk mil från land).

Sjötunga, se Tungsläktet.

Sjövind, en vind, som vid kusttrakterna under varma, lugna sommardagar i allmänhet blåser från sjön mot land.

Förklaringen härtill ligger däri, att landet under dagen uppvärmes mera än sjön, varigenom luften över land förtunnas starkare än över sjön. Jfr Landvind.

Skabb, smittosam hudsjukdom, som orsakas av skabbkvalstret, ett litet spindeldjur, som gräver några mm. till en cm. långa gångar i huden. I gäng-

Skabbdjur, grävande en gång i huden. De ovala bildningarna äro djurets ägg (c:a 25 gångers förstoring).

en läggas ägg, från vilka utvecklas nya djur, som gräva nya gångar. S. orsakar intensiv klåda, särskilt om natten. S. botas genom ingnidning med skabbsalva över liela kroppen (frånsett huvudet) morgon och kväll i tre dagar. Den sjukes kläder måste bykas el. desinficieras.

Skabersjö, stort gods i s. Skåne.

Skabrö's, oanständig, grov, slipprig.

Skadedjur. Som S. räknas enligt jaktlagen av 1912 varg, lo, järv, räv, utter, grävling, iller, mård, vessla, sälhund, vildkanin, örn, falk, berguv, duv- och sparvhök, korp samt kråka. Av dessa få varg och järv förföljas in på annans jaktmark.

Skadeersättning. Man skiljer mellan skadeståndsskyldighet i obligatoriska och utomobligatoriska förhållanden. I förra fallet grundar sig skadestånds-skyldigheten på att avtal el. annan rättshandling icke blivit behörigen fullgjord. I senare fallet . däremot grundas skadeståndsskyldigheten icke på något tidigare mellan parterna rådande rättsförhållande. För att skadestånd i utomobligatoriska förhållanden skall föreligga, erfordras i allmänhet, att handlingen på ett rättsstridigt sätt orsakat ersättningsgill skada samt att handlingen kan tillräknas den handlande. Som huvudregel gäller, att S. utgår endast för det fall, att den, som förorsakat skadan, kan anses hava varit vållande, d. v. s. ej ha iakttagit tillbörlig aktsamhet. Skulle skadan hava timat av våda, föreligger i allmänhet ej skadeståndsskyldighet. I följd av vissa lagstadganden kan S. emellertid understundom utgå även för handlingar, som ej kunna tillräknas gärningsmannen. Ex. härpå givas i en del modernare lagar, sådana som lagarna om järnvägsdrift, automobil-trafik och elektriska anläggningar.

Skadeståndsfrågan, se Världskriget.

Skadliga rummet, se Luftpump.

Skagastölstinderne [-tinn-], fjälltoppar i Jotunfjällen, Västanfjällska Norge, vilka nå 2,400 m. ö. h.

Skagen, stad på halvön Skagen, Jyllands nordligaste udde, Danmark. 3,900 inv. Danmarks viktigaste fisk- Sjöfart II.

1. Rekonstruktion av Fnl-tons ångbåt »Clermont».

2. James Watt's ångbåt. 3. Amerikanska flodbåtar. 4. Modell av fartyget »Great Britain» (1843). 5. Lastfartyg av turrettyp. 6. Modernt motorfartyg, »Buenos Ayres». 7. Leviathan, världens största ångare, i torrdocka. 8. Leviathan. 9. Ro-

torfartyget Buckau. läge, som sådant omnämnt redan pä 1300-talet. Viktig nödhamn. Badort.

Skagerack, havsarm mellan s. Norge och Jylland, vilken förbinder Nordsjön och Kattegatt. S. är relativt grunt längs Jylland, djupare vid kusten mot Norge (Norska rännan). Största djupet, 810 m., har uppmätts ej långt från den norska staden Aren dal. En tämligen stark havsström flyter i västlig riktning utmed den norska kusten.

Skagerackslaget, en stor sjöstrid, som under Världskriget 31 maj—1 juni 1916 utkämpades mellan de tyska och engelska flottorna. Slaget medförde de största förlusterna för den engelska flottan men torde få betecknas som oavgjort. I England kallas drabbningen "slaget vid Hornsrev" el. "slaget vid Jylland".

Skagern, insjö på gränsen mellan Västergötland, Värmland och Närke. 133 kvkm. Det viktigaste tillflödet är Letälven; avlopp utgör Gullspängs-älven, vilken utmynnar i Vänern.

Skagersbrunn, kurort i sö. Värmland, vid sjön Skagern.

Skala, måttstock, graderingsanord-ning, som användes för mätningsända-mål, förminskningsgrad. — Mus., se Tonskala.

Skalbaggar (Coleoptera), en ordning bland insekterna. Förvandlingen är fullständig. Mundelarna äro bitande. Två par vingar finnas, av vilka det främre paret är utbildat till täckvingar, det andra paret till flygvingar. Omkring 200,000 arter äro kända. S. är den formrikaste av alla djurgrupper. Exempel på skalbaggar äro tor-dyvel, ollonborre, ekoxe, jordlöpare, dykare, nyckelpigor, knäppare, vivlar, barkborrar m. fl.

Skalbankar (skalgrus, skalmärgel), anhopning av mussel- och snäckskal vid nutida och forntida havsstränder. S. nå vid vår västkust betydande mäktighet. Så äro t. ex. skalbankarna vid Uddevalla berömda i geologins historia såsom vittnesbörd om försiggångna klimat- och nivåförändringar. S. i ö. Sverige innehålla ofta massvis skalfragment av blåmusslan, varav de få en blåviolett färg. S. användes i kalkfattiga trakter till jordens märg-ling.

Skaldekonst, den konst, som med språket som medel avser att skapa verk av estetiskt värde (vitterhet, skönlitteratur). I inskränkt bemärkelse är S. vanligen liktydigt med poesin. S. brukar indelas i tre huvudarter: lyrik, epik och dramatik. Se Lyrik, Epos, Drama.

Ska’lholt, gård ö. om Reykjavik, Island. S., som intill slutet av 1700-t. var Islands kyrkliga och politiska me-

Skallerorm.

delpunkt, har numera helt förlorat sin forna betydelse.

Skallagrimsson, se Egil Skallagrims-son.

Skallerormar (Crotalus), ett släkte bland ormarna. S. ha stjärtspetsen utbildad till en skallra, som, då ormen rör sig, åstadkommer ett rasslande ljud. De äro farliga giftormar. De leva av små däggdjur, fåglar och grodor. Flera arter finnas i Amerika.

Skalmej’a, urgammalt folkligt blås-instrument av trä, föregångare till oboen.

Skalpe’ra, med kniv lossa och lösslita huvudsvålen. S. förekom hos en del av de gamla germanstammarna, hos vissa negerstammar och hos indianstammar i Nord- och Syd-Amerika.

Skaman’dros (nu Mendere), liten flod på slätten vid Troja, berömd genom Iliaden, där dess namn ofta nämnes. S. rinuer upp på berget Ida (nu Kas dag) och faller ut i Hellesponten.

Skampåle, trä- el. stenpelare, vid vilken brottslingar fordom offentligen undergingo bestraffning (schavotte-ring) med spö el. ris samt utsattes för allmänhetens hån. I Sverige äro numera alla skamstraff av dylik art avskaffade.

Skanda’1, förargelseväckande uppträde, anstötligt. beteende, obehagligt uppseende, skamfläck. — S k a n d a 1 i s e’-r a, väcka anstöt. — Skandal ö’s, anstötlig, förargelseväckande, oanständig.

Skande’ra, uppläsa en vers med betoning av de särskilda versfötterna utan hänsyn till innehållet.

Skanderborg, stad i ö. Jylland, Danmark. Med förstäder 4,500 inv.

Skan’dien, lat. Scandia, poetiskt namn på Skandinavien.

Skandinavien, av lat. Scandinavia, sammanfattande benämning på Sverige, Norge och Danmark. Hos romerska författare, där namnet först förekommer, torde det närmast ha syftat på Skåne.

Skandinaviska halvön, den halvö, som Sverige och Norge tillsammans bilda.

Skandinaviska kreditaktiebolaget,

svensk storbank, den äldsta aktieban-r

Tidens Lexikon.ken i Sverige, grundades år 1863 i Göteborg. S. har sedermera med sig förenat ett antal andra banker bl. a. Skånes enskilda bank (1910) och aktiebolaget Sveriges privata centralbank (1917). S. har huvudkontor i Stockholm, Göteborg och Malmö samt avdelningskontor på inemot ett 100-tal andra platser.

Skandinaviska myntkonventionen, en år 1873 ingången överenskommelse mellan Sverige och Danmark, till vilken Norge anslöt sig år 1875, om gemensamt myntsystem. Genom de rubbningar i fråga om myntväsendet (upphävandet av sedlarnas guldinlöslighet m. m.), som ägde rum under kriget, sattes överenskommelserna delvis ur funktion. Ett ytterligare betydelsefullt steg i denna riktning togs år 1924, då danska och norska skiljemynt den 6 okt. detta år upphörde att vara lagligt betalningsmedel i Sverige. S. existerar numera blott på papperet.

Skandinavism, en i mitten av 1800-t. uppkommen rörelse, som gick ut pä att närmare förena de tre nordiska rikena. Enstaka förslag hade i detta syfte redan på 1700-t. framförts i Danmark. Under första hälften av 1800-t. började emellertid ett livligt umgänge mellan studenter vid Köpenhamns och Lunds universitet, och studentmöten med deltagare från alla tre länderna anordnades. Detta var den s. k. studentskandinavismens tid. S. fick med tiden en allt starkare politisk färg-ning och blev särskilt aktuell i och med uppkomsten av den dansk-preus-siska konflikten om Schleswig-Hol-stein. Anhängarna av S. ville kämpa för Schleswigs bevarande åt Skandinavien. Närmande till Danmark gjordes även av såväl Oskar I som Karl XV, men vid den slutliga krisen 1863 förblev Sverige-Norge neutralt. Därmed upphörde den politiska S. Strävandena att närma de nordiska folken pä det kulturella området ha emellertid fortsatts, och en nordisk samverkan har även på flera områden kommit till stånd.

Skan’dium, ett grundämne, tillhörande de sällsynta jordmetallerna. Kem. tecken Sc. Atomvikt 44.1.

Skansen. — 1. Gammalt namn på Kastellholmen i Stockholm. — 2. Friluftsmuseum på Djurgården i Stockholm. Se Nordiska museet.

Skanskorg, en av kvistar el. ris flätad, cylindrisk korg utan botten, vilken fylld med jord användes vid befästningsarbeten.

Skanör, stad på en halvö i sv. Skåne.

1,200 inv. (tillsammans med Falsterbo). Badort. Urgammal stad. Var tillika med det närbelägna Falsterbo före 1500-t. och särskilt under hansetiden på grund av det då mycket givande

sillfisket en betydande handelsplats. S. har gemensam förvaltning med Falsterbo.

Skara, stad på Västgötaslätten. 6,600 inv. Biskopssäte för Skara stift. Skofabrik. S. var redan på 1000-1, en betydande stad. Sveriges första biskopssäte. Vacker domkyrka från 1100-1.

Skarabé, pillerbagge (Ateuchus sa-cer), egypternas heliga skalbagge el. mumiebaggen, är en 3 cm. lång skalbagge, som liknar vår tordyvel. S. lever i Medelhavsländerna. Den formar av kogödsel bollar, som tjäna larverna till föda.

Skaraborgs län omfattar n. delen av Västergötland. 8,480 kvkm., därav 8,075 kvkm. land. 246,000 inv. S. är det viktigaste jordbrukslänet n. om Skåne. Främst odlas havre, men även i stor utsträckning råg och foderväxter. Boskapsskötsel med mejerihantering är en viktig binäring. Industrin är mindre betydande. Städer: Marie-stad, residensstad, Lidköping, Skara, Falköping, Tidaholm, Skövde och Hjo.

Skara stift omfattar Västergötland, utom den sydligaste delen, samt Mo härad av Småland. 12,726 kvkm.

390,000 inv.

Skarlakan, se Scharlakan.

Skarlakansfeber, se Scharlakansfeber.

Skarn, en vid våra gruvor vanlig blandning av hornblände, augit, glim-mer, granat m. fl. mineral, som gärna åtföljer el. omgiver malmen.

Skarprättare (förr även mästerman), person, som verkställde dödsstraff, ådömt enligt allmänna strafflagen.

Skarpsill, se Sillsläktet.

Skarpskytteföreningar, se Skytterö-relsen.

Skarvsläktet (Phalacrocorax), en fågelfamilj, som kännetecknas av lång, i spetsen hakböjd näbb och korta ben, vilka äro placerade långt bak. Alla fyra tårna äro förbundna med simhud. Arterna leva vid havsstränder och äro utmärkta simmare. De livnära sig av fisk och göra därigenom skada. I Sverige finnes Storskarven el. liavstjädern (P. carbo), som är svart-blå med en vit fläck på strupen.

Skat, ett slags kortspel, särskilt omtyckt i Tyskland.

Skate,.trädtopp, i Norrland, benämnd tull el. t u 11 e. Även beteckning för låg i havet utskjutande udde.

Skatsläktet (Pica), fågelsläkte, hörande till tättingarnas ordning (Pas-seres). Skatan (Pica candata) är med sin vita och i purpur och blågrönt skiftande svarta färg en av våra vackraste fåglar. Den är en rovgirig allätare och finnes i hela vårt land, särskilt i närheten av människoboningar.

Skatt, se Skattelagstiftning. Skattebetalarnas förening:, som bildades år 1921, har till uppgift att verka för största möjliga sparsamhet med statliga och kommunala medel. Initiativtagare till S. är v. häradshövding M. Wallenberg. S. utger en tidskrift med titeln Sunt Förnuft.

Skatiefrälse, uppkom vid 1600-t:s mitt därigenom, att medlemmar av frälseståndet av kronan erhöllo äganderätten till räntan från vissa skattehemman (skattefrälseräntor).

Skattehemman, benämning på varje hemman av skattenatur (till skillnad från krono- och frälsehemman).

Skattelagstiftning. Man skiljer på direkta och indirekta skatter och gör därvid oftast den skillnaden, att till direkta skatter hänföras sådana skatter, som äro avsedda att direkt bäras av dem, som påföras skatterna, medan man till indirekta skatter hänför sådana skatter, för vilka de skatteerläg-gande skaffa sig gottgörelse av andra. Tullar äro i stort sett att hänföra till de indirekta skatterna. Den, som inför tullpliktiga varor, kalkylerar deras försäljningspris på ett sådant sätt, att han gottgöres för den erlagda tullen. Inkomst- och förmögenhetsskatten är däremot ett exempel på en direkt skatt. — Den förnämsta direkta statsskatten är inkomst- och förmögenhetsskatten. En direkt statsskatt utgår också jämlikt förordningen den 28 oktober 1910 angående bevillning av fast egendom samt av inkomst. De jämlikt denna förordning influtna beloppen överlämnas dock av staten till landstingen och vissa städer. —' De medel, som erfordras för bestridande av kommunernas behov, uttagas huvudsakligen genom direkt beskattning. För närvarande (sedan 1921) gälla provisoriska bestämmelser i avvaktan pä en definitiv lösning av den på dagordningen stående kommunalskattefrågan.

Skattestreek, se Riksdag.

Skattkammarviixel, en av staten utfärdad skuldförbindelse med kort löptid. S. kan ha formen av en växel el. av en obligation. S. utfärdas i de flesta stater till vissa maximibelopp för att täcka eventuell under året uppkommen brist i statskassan.

Ska ut, se Scoutrörelsen.

Skeda, skilja guld från silver.

Skedvatten, äldre benämning på salpetersyra, härrörande därifrån, att man med dess tillhjälp kan skilja silver, som löses i salpetersyra, frän gukl, som ej löses i denna.

Skejlejt, eng. skylight, på fartygs-däck anbragt fönsterlucka; takfönster.

Skehlerviken, se Skälderviken.

Skelett', stödjeorgan hos vissa organismer. Man kan särskilja olika typer av S., dels ett hudskelett, som samtidigt tjänar som yttre skydd för

muskler och inre organ (t. ex. insekter), dels inre S., som utgöra en inre stomme, på vilken muskler fästa sig. Ett sådant S. är typiskt för ryggradsdjuren. Hos människan kan man särskilja en bäckenring, som omsluter un-derlivsorganen. Från denna utgår en kotpelare, vid vilken i övre delen finnes fästad den av revbenen bildade bröstkorgen. Ilåligheten mellan bröstkorgen och bäckenet avgiänsas av mjuka väggar, bildade framför allt av

muskler. Kotpelaren uppbär pä sin övre spets huvudet. Jfr Kranium. Frän bäckenet och bröstkorgen utgå extremiteterna, vilkas skelett utgör ett sammansatt system av hävstänger, pä vilka muskler verka.

Skellefteå, stad vid Skellefte älv, omkring 1 mil från dess utlopp i Bottniska viken, nö. Västerbotten. 3,400 inv. Järnvägsförbindelse med n. stambanan och med hamnen Kallholmen. I dennas grannskap flera sågverk och trämassefabriker.

Skellefteåfältet, ett omkring Skel-lefteälvens nedre lopp utbrett område av till urberget hörande skiffrar och eruptivområden, inom vilket betydande fyndigheter av koppar- och arsenik-malm samt svavelkis pä senare år blivit anträffade. En del av malmerna ha en betydlig guldhalt. Av dessa fyndigheter har hittills endast Boliden börjat brytas i större skala.

Skellefte älv, norrländskt vattendrag. Upprinner i Lappland, nära gränsen till Norge, genomflyter sjöarna Hornavan och Storavan, flyter därefter i sö. riktning in i Västerbotten och utfaller i Bottniska viken, en mil frän staden Skellefteå. Längd 330 km.

Skelning kännetecknas av att de bägge ögonens axlar ej inställas mot samma, punkt. S. beror närmast på, att en ögonmuskel verkar för kraftigt, är för stark i förhållande till den motsatta muskeln. S. kan därför bero på förlamningar. I de flesta fall sammanhänger emellertid S. med över-synthet (inåtskevning) el. närsynthet (utåtskevning). S. kan i så fall ibland avhjälpas med ögonglas. I vissa fall kan S. avhjälpas med operation.

SkePskör. stad vid s. delen av Stora Bält, sv. Sjselland, Danmark. 2,700 inv. Var pä 1200-1, en mycket betydande stad.

Skendöd, ett dödsliknande tillstånd, som kan uppträda vid förfrysning, hysteri, vissa förgiftningar, hjärtsjukdomar, blödningar, kolera m. m. S. uppträder emellertid ytterst sällan. De folkliga föreställningarna om risken för S. äro överdrivna. Säkra dödstecken äro bland annat likfläckar, likstelhet, grumlande av hornhinnan etc.

Skenfrukt, se Frukt.Skepparöarna, benämning på Samoa-öarna*.

Skeppsgossekåren, en kår, vid vilken ynglingar, i regel mellan 15 och 17 år, inskrivas för att utbildas till sjömän vid flottan. S. är förlagd dels till Karlskrona, dels till Marstrand.

Skeppsholmen, ö i Stockholm, v. om Djurgården. Förläggningsplats för en avdelning av flottan.

Skeppsmask (Teredo) hör till musslorna (Lamelli-branchiata). Den liknar dock mer en mask än en mussla. Den har små skal, med vilka den borrar sig in i trä på skepp, vågbrytare o. dyl.

Skeppsmätning, uppmätning av ett fartygs dräktighet, såväl brutto- som nettodräktighet. S. är obligatorisk för alla svenska fartyg med undantag av kronans samt vissa mindre el. uteslutande för fiske avsedda fartyg. Skeppsmätningsväsendet sorterar under kommerskollegium.

Skeppspenningarna, en engelsk skatt, av konung Karl I 1634 införd för kuststäderna jämte London. Senare utsträcktes skatten till alla städer och grevskap. S. voro oerhört impopulära. En godsägare J. Hampden* nekade att erlägga skatten men förlorade den mot honom förda processen. S. bidrog mycket till utbrottet av det engelska inbördeskriget. De upphävdes av ”långa parlamentet” 1641.

Skeppsregister föres i Sverige enligt en förordning av 1891 av kommerskollegium. Alla för handel el. passagerartrafik avsedda fartyg, vilka ha en storlek över 20 ton, skola vara anmälda till S. Till S. skola även inteckningar i fartyg anmälas.

Skeppssiittning, från järnåldern stammande stensättningar, där de resta stenarna äro anordnade i form av ett skepp. S. förekomma i s. Sverige. I en del S. har man funnit rester av brända lik.

Skeppund, äldre svensk vikt, motsvarande 170 kg.

Skep’sis, tvivelsjuka, tvivel på möjligheten av kunskap. — S k e p’t i k e r, tvivlare. — S k e p’t i s k, tvivlande,

tvivels juk.

Skepticism, inom filosofin åskådningar, vilka mer el. mindre bestämt förneka möjligheten av allmängiltig och objektiv kunskap. I vanligt språkbruk betecknar S. tvivelsjuka, en pä kritik och tvivel inriktad inställning.

Skev, mat., i vissa fall liktydigt med buktig el. dubbelkrökt. — Skev yta, rätlinig yta, som ej kan utvecklas i ett plan.

Skidlöpning. Tävlingar i S. utgöras dels av längd- el. terränglöpning, dels av backhoppning från en terrassformig uppbyggnad i en brant backe. För S. verkar i Sverige Föreningen

för skidlöpningens främjande, som utger årsskriften P å skidor. Av föreningen har instiftats skidlöparmärken, som utdelas för i enlighet med vissa fordringar fullgjord S.

Skien, stad vid Skienälven, sö. Telemarks fylke, s. Norge. 16,100 inv. Residensstad för Bratsbergs fylke. Träförädlingsindustri. Utförsel av trä, trämassa och papper. Stadens tidigaste bebyggelse skedde på 1100-t., då den växte upp kring ett här byggt benediktinkloster.

Skiffer, se Skiffrighet.

Skifferolja, se Oljeskiffrar.

Skiffrighet. Bergarter, som ha en tydlig, av mineralpartiklarnas, särskilt glimmermineralens, parallella anordning framkallad klyvbarhet, sägas vara skiffriga el. förskiffrade el. ha S. Ex. glimmerskiffer, gneis, lerskiffer.

Skifte av jord, ägoskifte, utföres genom lantmäteriförrättning, varigenom ägorna hörande till en by, ett stärb-lius el. dyl. på ett lämpligt sätt delas mellan ägarna enligt de rättsliga anspråk på äganderätt dessa ha. För laga skifte gäller en stadga av 1827, som med några ändringar förnyades

1866.

Skildkönad kallas en växt, vars blommor antingen alla el. åtminstone en del äro enkönade, d. v. s. innehålla antingen blott ståndare el. pistiller. De skildkönade växterna äro av tre slag: a) sambyggare, som hava han-ocli honblommor på samma stånd, b) tvåbyggare, som hava han- och honblommor på olika stånd, c) mångbyg-gare, som ha både en- och tvåkönade blommor.

Skiljeavtal. Fråga av tvistemåls beskaffenhet, varom förlikning kan träffas, ävensom fråga om ersättning för skada, som någon tillfogat annan genom brott, kan genom avtal parterna emellan liänskjutas till avgörande av en el. flera skiljemän. Slutes S. utan att förbehåll gjorts om rätt att klandra skiljedomen, anses parterna ha ut-fäst sig att åtnöjas med densamma. Skiljeman kan den ej vara, som ej fyllt 25 år. I övrigt gälla i huvudsak samma hinder, som innefattas i vittnes-och domarejäven. Därest ej annorlunda blivit i S. bestämt, skall skiljemännens antal vara tre. Av dessa utser i så fall vardera parten en och dessa två den tredje. Samtliga skiljemän skola deltaga i tvists avgörande. Skiljedomen skall avfattas skriftligt samt undertecknas av skiljemännen. Även om parterna ej ha möjlighet att i materiellt hänseende klandra skiljedomen, finnes dock möjlighet att få domens giltighet i formellt hänseende prövad av domstol. Anledning att få skiljedom prövad av domstol finnes exempelvis om skiljeman varit jävig. Vill part ha skiljedom hävd pä grund av formell felaktighet, har han att till domstol instämma talan inom 90 dagar, från det han delgavs skiljedomen.

Skiljedom i arbetstvister, se Arbetsfred.

Skiljedomstol. — 1. År 1899 belöts på den första fredskongressen i Haag att en permanent internationell S. skulle upprättas för avdömandet och biläggandet av internationella tvister. Denna är sammansatt av fyra ledamöter för varje nation, som undertecknat ovannämnda beslut. För varje tvistemål, som drages inför domstolen, utses bland domstolens ledamöter fem domare, vilka ha att avgöra målet. Carnegie har låtit uppföra ett ”freds-palats” åt domstolen i Haag. N. F. har även upprättat en fast internationell domstol i Haag, som består av elva ledamöter, vilka utses av N. F. Denna domstol utövar en rådgivande verksamhet åt N. F. och har särskilt att avgöra mål rörande områden, som förvaltas av N. F. och stater, som tillhöra N. F. — 2. Se Skiljeavtal och

Arbetsfred.

Skiljemynt, se Penningväsen.

Skiljetecken, skrivtecken, som dels lämna anvisning om var uppehåll skall göras vid läsning, dels avse att förtydliga sammanhanget genom att markera vilka ord, som höra ihop. De brukliga S. äro punkt, frågetecken, utropstecken, kolon, semikolon, komma, parentes, klämmer och tankstreck.

Skilling-, äldre svenskt skiljemynt av koppar infört 1776, då det stadgades att varje riksdaler delades i 48 skillingnr. Myntningen av S. upphörde år 1855.

Skillingaryd, municipalsamhälle (sedan 1920) vid Lagan, v. Småland.

1,500 inv.

Skillinge, municipalsamhälle vid Östersjön, nära Simrishamn, sö. Skåne. 460 inv. Fiskläge.

Skriondz [-ånts], Adelaide Andre-jeva, f. 1880, berömd rysk koloratursångerska. S. har varit anställd vid hovoperan i Berlin och uppträtt pä kungl. operan i Stockholm samt företagit flera konsertresor.

Skilsmässa, se Äktenskap.

Skimmel, se Hästraser.

Skinnbaggar (Heteroptera) höra till insekter. Den främre delen av fram-vingarna är hornartad, den bakre delen är hinnartad. liksom bakvingarna. Till S. höra omkring 19,000 arter, bland vilka märkas Vattenskinnbag-g a r och Skölds k innbaggar.

Skinnskatteberg, bergslag i v. Västmanland.

Skiop’tikon, en i förevisningssyfte använd apparat, med vars tillhjälp en förstorad, verklig bild av ett föremål (skioptikonplåten) erhålles pä en skärm el. duk. De från en kraftig ljuskälla, t. ex. en elektrisk ljusbäge, utgående strålarna passera först ett linssystem, i vilket de brytas, så att de bli svagot konvergenta, varefter de träffa skioptikonplåten, som är an-bragt utanför projektionsobjektivets (en positiv lins el. linssystem) principalfokus.

Skiss, utkast till en teckning, tavla etc.; kort framställning, liten berättelse. — S k i s s e’r a, göra utkast, framställa huvuddragen av ett arbete.

Ski’ve, stad vid Skive å nära dess utlopp i Limfjorden, Jylland, Danmark. 6,400 inv.

Skivsnäekor (Planorbis), ett till lungsnäckor hörande släkte, som har spiralvridet skal, i vilket de mjuka kroppsdelarna helt kunna indragas. Munnen saknar käkar. Tungan är besatt med små taggar. Flera arter äro vanliga i tempererade trakters sötvatten.

Skivsvampar (Agaricacese) äro hattsvampar (Ilymenomycetes), hos vilka hattens undre sida utgöres av radiärt ställda, lodräta skivor, vilkas yta be-klädes av de sporbildande cellerna (basi dierna). Till skivsvamparna höra exempelvis champignoner, riskor, kan-tareller och flugsvampar.

Skjelskör [skäPskör], se Skelskör.

Skjutsväsendet. Ända från 1600-t. har S: s ordnande, som förr, före järnvägars och automobilers tillkomst, var av långt större betydelse än nu, varit föremål för reglerande föreskrifter från statens sida. Enligt nu gällande föreskrifter (stadgan om skjutsväsendet den 22 juni 1911) anst.älles auktion för upplåtande på entreprenad av skjuts-ningen. Om därvid ej någon vill åtaga sig skjutshållningen allenast emot rättigheten att uppbära ersättning av de resande enligt den för det område, inom vilket anstalten är belägen, fastställda maximilegan, kan särskilt bidrag därutöver utgå, som gäldas dels av distrikten dels av staten.

Skjutvapen, se Artilleri, Handeldvapen, Haubits, Kanon och Kulspruta.

Sko’belev, N. D., 1843—82, rysk fältherre, som särskilt utmärkte sig i rysk-turkiska kriget 1877—78.

Skodsborg:, badort och kuranstalt på Sjsplland vid Öresund.

Skogsbruk. För S. är en rationell skogshushållning, d. v. s. en rationell skogsskötsel, genom vilken skogsmarkens produktionsförmåga i möjligaste mån uppdrives, och ett rationellt tillvaratagande av skogsprodukterna av avgörande betydelse, särskilt då, såsomför närvarande, de virkesmängder, som tagas i anspråk för olika ändamål, överskrida den naturliga återväxten. Från statsmakternas sida i vårt land har därför sedan lång tid tillbaka skogsvården ägnats ett särskilt intresse, som bland annat tagit sig uttryck i en omfattande lagstiftning. De betydelsefullaste av dessa bestämmelser ha numera sammanförts i skogsvärds-lagen den 15 juni 1923, i vilken återfinnas bestämmelser bl. a. om avverkning, om åtgärder för betryggande av återväxt och särskilda bestämmelser angående svårföryngrade skogar. Uppsikt över lagens tillämpning utövas av skogsvårdsstyrelserna, som äro till antalet 25, en för varje landstingsområde.

— Den totala arealen skogbärande mark i Sverige beräknades år 1924 till 24,583,721 hektar el. 59.9 % av den totala landarealen. Tvenne av Sveriges viktigaste industrier, nämligen sågverksindustrin och pappersmasseindustrin, vila helt på den relativt rikliga tillgången på skog i Sverige. För deras behov åtgå ungefär hälften av den virkeskvantitet, som årligen avverkas. För tillverkningen av träkol åtgår ungefär en tiondel av denna kvantitet. Som bränsle användes direkt mellan en fjärdedel och en tredjedel. Vår export vilar till väsentlig del på våra skogstillgångar. Det totala värdet av SVeriges export år 1925 var enligt nu tillgängliga preliminära uppgifter c: a

1,360 milj. kronor. I denna summa in-gingo oarbetade och bilade trävaror med ungefär 20 milj., sågade och andra arbetade trävaror med ungefär 272 milj., pappersmassa, papp, papper och arbeten därav med ungefär 367 milj. kronor el. sammanlagt ungefär 659 milj. kronor, d. v. s. inemot hälften av den totala exporten.

Skogsduva, se Duvfåglar.

Skoersfru, se Skogsrå.

Skogsgräns, översta gräns i fjälltrakter och nordgräns i arktiska trakter för skogsvegetation (barr-skogs- och björkskogsgräns).

Skogsliall, industrisamhälle vid Vänern, s. Värmland. 3,050 inv. Stort sågverk, sulfitfabrik m. m.

Skogshögskolan i Stockholm, som handhar den högre skogsundervisning-en, omfattar dels en högre kurs för utbildning av jägmästare, dels en lägre kurs för utbildning av forstmästare.

Skogslagstiftning, se Skogsbruk.

Skogslind, se Lind.

Skogsruss, se Hästraser.

Skogsrå, skogsfru, skogsjungfru, skogssnua, kvinnligt skogstroll med ett förföriskt el. avskräckande yttre. S. framställes vanligen med en fager framsida, medan baksidan liknar en murken, ihålig stubbe.

Skogsskolor, statliga undervisningsanstalter för utbildning av kro no jägare och skogvaktare.

Skogsstaten, som lyder under domänstyrelsen, handhar förvaltningen av de allmänna skogarna. Den består av överjägmästare, jägmästare, krono-jägare m. m.

Skogsvårdsstyrelse, se Skogsbruk.

Skogsödla, se ödlesläktet.

Skokloster. — 1. Fordom nunnekloster, tillhörande cisterciensorden, beläget på en halvö i Mälaren i Håbo härad, Uppland. S. skall ha grundlagts kring 1230. Dess kyrka, som numera är sockenkyrka, uppfördes under 1200-talets senare hälft i den romanska tegelbasilikans stil. — 2. Gods och slott vid Mälai’en s. om Uppsala. Den ståtliga slottsbyggnaden uppfördes av Iv. G. Wrangel under andra hälften av 1600-t. efter ritningar av Jean de la Vallée och N. Tessin d. ä. Den är bevarad i så gott som orubbat skick. Inredningen är ytterst dyrbar och slottets målningssamling är den största, som finnes i privat ägo i Sverige. S. är fideikommiss och äges av den grevliga ätten Brahe, efter vars utslocknande slottet med dess innehåll skall bli statsegendom.

Skofastrk, medeltida filosofiskt-reli-giösa åskådningar. S. kännetecknas av strävanden att förena de kyrkliga dogmerna med antika filosofiska åskådningar. Härvidlag utvecklade man en skarpsinnig spetsfundighet, vilken ibland urartade till rent ordrytteri. S. övervärderade den formella logikens betydelse, medan däremot den medeltida mystiken underskattade betydelsen av logik.

Skolasti'kens fader, se Anselm.

Skollovskolonier el. feriekolonier. Genom S., som utsändas från åtskilliga svenska städer, beredas folkskolebarn från fattiga hem i städerna tillfälle till lantvistelse under sommaren. S:s verksamhet var till en början uteslutande grundad på frivilliga bidrag. Numera åtnjuta de därjämte kommunala anslag. Jfr Barnens dag och Barnens ö.

Skolplikt, se Folkskola och Fortsätt-ningsskola.

Skolråd, kommunal myndighet, som handhar ledningen av skolväsendet och i samband därmed stående frågor inom en kommun. I S., som utses på kyrkostämma, är vederbörande kyrkoherde självskriven ordförande. S. handhar de ekonomiska angelägenheter, som röra skolan, tillsätter extra lärarkrafter och upprättar förslag för besättande av ordinarie lärarplatser m. m. I fler-talet^ städer utövas S: s funktioner av en folkskolestyrelse, vars befogenhet dock i vissa avseenden är större än S: s. Bland annat tillsättas lärare av folkskolestyrelserna. För Stockholm gälla i vissa avseenden särskilda bestämmelser.

Skolväsen. De äldsta medeltida svenska skolorna voro knutna till de kyrkliga institutionerna (klosterskolor, domkyrkoskolor). Lärarna voro munkar el. präster. Undervisningens mål var i första hand att utbilda präster. Av något yngre datum voro stadsskolorna, vilkas undervisning var så lagd. att den främst tillgodosåg borgerskapets i städerna intresse. Någon folkundervisning i egentlig mening fanns icke under medeltiden. Den högre undervisningen tog ett stort steg framåt genom Uppsala universitets inrättande år 1477. Den första svenska skolordningen, som härrör från Laurentius Petri, stadfästes år 1572. Det viktigaste läroämnet var latin; utbildningen av tjänare åt kyrkan var alltjämt undervisningens främsta mål. På Uppsala möte år 1593 fattades beslut om återupptagande av den nedlagda verksamheten vid Uppsala universitet. Religionsundervisning meddelades under denna tid de breda folklagren av prästerskapet i samband med de obligatoriska kyrkobesöken. De första folkskolorna ti 11-kommo vid denna tid (bl. a. grundades två dylika av Johan Skytte, som även i övrigt — bl. a. var han kansler för universiteten i Uppsala och Dor-pat — gjorde betydelsefulla insatser på undervisningens område). Det första gymnasiet upprättades av Johannes Rudbeckius i Västerås år 1023. Undervisningen vid detta omfattade vid sidan av de teologiska ämnena och latinet även en hel rad andra ämnen. Gustav II Adolf inlade betydande förtjänster särskilt om den högre undervisningen. Genom skolordningen av år 1049 reglerades undervisningen vid gymnasier (högre, fyraåriga) och trivialskolor (av två slag: fyra- el. ettåriga). Förutom de klassiska språken, framför allt latinet, skulle undervisningen, särskilt på gymnasiet, omfatta även en hel del andra ämnen. Folkundervisningen gick framåt under 1000-t.; antalet egent liga folkskolor torde dock vid århundradets slut icke ha överstigit trettio å fyrtio stycken. Läskunnigheten var dock, tack vare prästerskapets verksamhet, i vissa trakter jämförelsevis mycket utbredd. Kyrkolagen av år 1080 fordrade bl. a., att kyrkoherdarna skulle tillse, att ungdomen inom socknarna lärde* sig läsa. Såväl under frihetstiden som den gustavianska tiden omfattades undervisningsväsendet med varmt intresse. Även folkundervisningen gick framåt bl. a. genom inrättandet av nya folkskolor. Konfirmationsundervisningen gjordes obligatorisk år 1811.

År 1820 inrättades apologistskolor, som byggde på de tidigare vid trivialskolorna existerande apologistklasserna och som skulle tillgodose den borgerliga bildningen. Undervisningen vid läroverken och dessas organisation un-dergingo under 1800-t :s första hälft avsevärda förändringar. Genom ett år 1849 utfärdat cirkulär erhöllo de en organisation, som genom gymnasiernas uppdelning på två linjer (latin-och reallinjen) samt deras sammankoppling med apologistskolorna förete avsevärda likheter med den nuvarande organisationen. Som folkundervisningens genombrott kan 1842 års folkskolestadga betecknas, med dess föreskrifter om obligatorisk skolplikt och om inrättande av skolor i varje församling. Med folkskoleväsendets utveckling under denna tid är i första hand Torsten Rudenschölds namn förknippat. Under 1800-t :s senare hälft ha vittgående organisatoriska reformer genomförts på S:s område. Un-dervisningsplanerna ha ändrats, nya skolformer tillkommit, den högre

flick-undervisningen delvis ordnats o. s. v. För närvarande står S. ånyo inför djupt syftande reformförslag, sammanhängande med de önskemål, som bruka uttryckas genom formeln folkskolan som bottenskola. Se vidare Flickundervisning, Folkhögskola, Folkskola, Samundervisning, Seminarium, Statens läroverk samt Praktiska ungdomsskolor och hänvisningarna under sistnämnda ord.

Skolöverstyrelsen, ett centralt ämbetsverk, som sorterar under ecklesiastikdepartementet. S. är bildad genom sammanslagning av överstyrelsen för rikets allmänna läroverk och skolöverstyrelsen, under vilken sistnämnda sorterade folkundervisningen och yrkesundervisningen. S., vars chef benämnes generaldirektör, är delad på tre avdelningar, läroverksavdelningen, folk-skoleavdelningen och yrkesskoleavdel-ningen. Ledamöterna i S. benämnas undervisningsråd.

Skonare el. skonert, mindre tvåmas-tat fartyg med rår på främre masten.

Skonert, se Skonare.

Slso’pas, grekisk bildhuggare under förra hälften av 4:e årh. f. Kr. S. var född på ön Paros och tillhörde den yngre attiska skolan. Han var verksam på Peloponnesos, i Aten och i Mindre Asien. Omkring år 350 arbetade S. tillsammans med flera andra konstnärer på smyckandet av Mausoleum vid Halikarnassos.

Skoplje’, turkiska trskiib, stad i s. Jugoslavien vid floden Vardar, 47,000 inv. S. har ett i strategiskt hänseende viktigt läge. Säte för en grekisk ortodox och en romersk-katolsk ärkebiskop. S. intogs 1915 av bulgarerna,vilka höllo staden besatt till 1918, då den erövrades av den franska orient-armén.

SkopolamPn, se Hyoscin.

Skop’lser, en rysk, kristlig sekt, som gör gällande att det är nödvändigt att utrota könsdriften för att nä salighet. Därför utföra de kastrering på män och bortskära brösten på kvinnor.

Skorpio’nen, stjärnbild, tillhörande Djurkretsen. Jfr Stjärnhimmeln.

Skorpion.

Skorpio’ner (Scorpionidea) höra till spindeldjur (Arachnoidea). Första paret munfötter är klolikt. De sex ba-kersta segmenten äro smala och bilda en svans, vars spets är utbildad till en krokig, med två giftkörtlar försedd tagg. S. leva i varmare trakter. En del tropiska arter bli ända till 15 cm. långa och kunna dödligt söra t. o. m. människor. De i Sydeuropa förekommande arterna äro små.

Skorv, se Mjölkskorv.

Skottdag, se Solår.

Skottland, den nordligaste delen av Storbritannien. 77,200 kvkm., 4,900,000 inv. Jfr Storbritannien.

— Historia. Under äldsta tider beboddes S. av keltiska stammar, bland vilka märkas pikter samt skoter, vilka senare sannolikt invandrat från Irland. Dessa och andra stammar bildade små riken, vilka lågo i strid med varandra och samtidigt bekämpade först romarna, vilka framträngde från England och sedermera nordmännen, särskilt danskarna, vilka på sina vikingatåg härjade S:s kuster. I de låglänta, sydligare delarna invandrade en hel del angelsaxare. Så småningom utbildade sig en motsättning mellan högländernas befolkning, vilka bibehöllo klanväsendets organisation i stammar, och lågländarna, hos vilka länsväsendet infördes. De engelska konungarna gjorde anspråk på länsöverliöghet över S., vilket medförde stridigheter. Bland de skotska nationalhjältar, vilka anförde frihetsrörelserna på 1200-t., märkas W a 1-lace oeh B r u c e. Under Englands hundraårskrig med Frankrike lättade trycket. S. organiserades till ett självständigt rike under ätten S tuart (1371—1707), som anslöt sig till Frank-

rike och till katolicismen. På 1500-t. vann protestantismen insteg i landet, vilket medförde brytningar mellan å ena Sidan de katolska Stuartarna och deras anhängare bland adeln och ä andra sidan de bredare folklagren, som i religiöst avseende leddes av K n o x. 1603 uppsteg den skotske konungen Jakob VI under namn av Jakob I på Englands tron, vilket förde till en union mellan England och Skottland. I de följande striderna mellan

konungamakten och katolicismen å ena sidan och folkliga frihetssträvanden och protestantismen å andra sidan togo även skottarna del. Striden slutade med Stuartarnas fördrivande. De båda konungadömena S. och England förenades 1707 till konungariket Storbritannien. Om S:s följande historia se Storbritannien. Jfr även England.

Skottsberg, K. J. F., f. 1880, botanist, professor och föreståndare för botaniska trädgården i Göteborg. S. deltog i svenska sydpolarexpeditionen 1901—03. Bland hans populära arbeten märkas Båtfärder och v i 1 d-marksritter samt Till Robin-sons ö och världens ände.

Skottår, se Solår.

Skovgaard [ska’ugår], J., f. 1856, dansk målare, professor vid konstakademin i Köpenhamn 1909. S: s monumentala konst har en starkt nationell och personlig prägel. Hans förnämsta arbete är den i alfresko utförda dekoreringen av Viborgs domkyrka (L i k-nelsenom det stora gästabudet, Getsemane, Korsfäste‘l-sen). Bland övriga betydande målningar märkas Herden finner lammet. S. har även utfört porträtt och hemlivsbilder samt varit flitigt verksam på skilda områden inom konstindustrin. För närvarande arbetar S. på dekorering av absiden i Lunds domkyrka.

Skrakar (Mergidse) hör till ordning andfåglar.. Näbbnageln är nedåt-böjd och näbben är lång och trind. Hit hör Skraksläktet (Mergus). Storskraken (M. merganser) finns över hela vårt land, liksom S m å s k r a-ken el. Praekan (M. serrator). De leva huvudsakligen av fisk.

Skram. — 1. Peder S., omkring 1500— 1581, dansk sjöhjälte. S. deltog med utmärkelse i kriget mot Sverige 1518 —20 och kämpade sedan mot Kristian

II, då denne sökte återtaga sin danska krona. Han deltog även i grevefejden. 1537 blev S. riksråd. — 2. Bertlia Am a lie S., 1847—1905, norsk-dansk författarinna, f. Alver. Av S:s arbeten märkas den naturalistiskt betonade romanserien Helle-myrsfolkene, där S. särskilt framhåller ärftlighetens betydelse, samt hennes skådespel A g n e t e. Skribent’, skriftställare (ofta föraktfullt).

Skridskoåkning. Tävlingar i S. utgöras (lels av hastighets- och lång-färdstävlingar, vid vilka användas rör-löparskridskor, dels av konståkning, varvid användas skridskor av annan modell, t. ex. Salchows. Konståkning utföres dels enligt bestämda internationella regler, s. k. skolåkning, dels fritt, varvid den individuella uppfinningsförmågan spelar in.

Skriftermål, en förberedelse till nattvarden, som sedan 1916 ej är obligatorisk.

Skriftgranit, en avart-av granit och pegmatit, vars fältspat är genomväxt av kvartspartier, som förete en viss likhet med skrivtecken.

Skriftlärda, andligt judiskt stånd, vilket utövade starkt inflytande pä folket. S. voro särskilt kunniga i lagfrågor och undervisade folket härom samt voro medlemmar av domstolarna. I allmänhet erhöllo S. ingen betalning för sin verksamhet, varför de brukade utöva ett hantverk.

Skrip’tum, se Scriptum.

Skrivarsjuka, ett sjukdomstillstånd, som karakteriseras av ryckiga, ofrivilliga rörelser vid skrivandet (skrivkramp). S. är en tämligen outredd sjukdom. S. uppträder särskilt hos personer i medelåldern, vilka överansträngt sig med skrivande.

Skrode’ra, skryta, skrävla. — Skro-d ö’r, skrävlare.

Skrofler, se Tuberkulos.

Skromberga, gruvsamhälle, 2 mil sö. om Hälsingborg, v. Skåne. 2,850 inv. Stenkolsgruva. Lerindustri.

Skrubbskädda el. skrubba, se Pleu-ronectidfe.

Skrumplever, leverskrumpning, kan bero på kroniska förgiftningar, vanligast alkoholism och infektioner (syfilis, malaria) el. på cirkulationsrubbningar. Vid S. förstöras levercellerna, under det att den mellanliggande bindväven

ökar i mängd. Den sjuke får dålig aptit, kväljningar och kräkningar, särskilt om morgnarna. Sä småningom ansamlar sig vätska i buken. Patienten magrar, huden stöter i gult, krafterna minska alltmera och sjukdomen för oftast till död. Pä ett tidigt stadium kan, om spritmissbruk är orsaken, ett fullständigt avstående från spritdrycker ibland häva sjukdomen.

Skrumpnjure, se Njurinflammation.

Skrupler, betänkligheter. — Skru-p u 1 ö’s, samvetsgrann, full av betänkligheter.

Skråpuk, åkerspöke, fågelskrämma; ansiktsmask med groteskt förvridna drag.

Skråsoeialism, gillesocialism, en modern rörelse inom det ekonomiska li-

vets område, särskilt i England, som karakteriseras därav, att arbetarna yr-kesvis sammansluta sig till skrän el. gillen. Dessa uppträda som företagare. Arbetet utföres av de anslutna arbetarna. Rörelsen har icke fått någon större framgång.

Skråväsen. Tidigt under medeltiden (1100-t.) uppkommo i och med städernas växande utveckling frivilliga yr-kessammanslutningar, skrån. Dessa yr-kesföreningar fingo så småningom en rättsligt erkänd ställning. S: s blomst-ringsperiod inföll under 1300- och 1400-talet och de utvecklades särskilt i Tyskland och Skandinavien. Utmärkande för S. är det s. k. skråtvånget, vilket innebar, att ingen, som ej tillhörde yrkessammanslutningen fick utöva yrket inom föreningens marknadsområde. Skråföreningarna fingo även politisk och militär betydelse och voro därjämte föreningar för ömsesidig hjälp åt skråbröderna. Skråets medlemmar voro indelade i mästare, gesäller och lärlingar. Rätten att på egen hand utöva hantverket kallades mästerskap. För att erhålla detta fordrades vissa prov samt vissa såväl moraliska som tekniska förutsättningar. Skråets alla föreskrifter bildade den s. k. skrårätten, över vilken skrået självt vakade. Under sin blomst-ringstid var S. en på det hela taget nyttig och efter tidens förhållanden väl avpassad institution. I slutet av 1500-t började emellertid S. förfalla. Organisationen började alltmer utnyttjas till att giva vissa familjer en halvt ärftlig, privilegierad ställning. Man började till och med sälja rätten till mästerskap. I och med industrins utveckling till stordrift bröts S. sönder. Skråtvångets monopolsträvanden visade sig ogynnsamma och en utsträckt näringsfrihet infördes. I Frankrike upphävdes skråna redan 1791 och exemplet följdes under 1800-t. av andra länder. I Sverige upphävdes skråna 1846 och ersattes med friare hantverksföreningar. 1864 infördes näringsfrihet.

Skräckväldet, skräcken, se Franska revolutionen.

Skräcködlor, beteckning för Dino-saurier. Jfr Jätteödlor.

Skrälingar, det fornnordiska namnet på eskimåer.

Skugga uppstår bakom ett ogenomskinligt föremål, som belyses. Om ljuskällan är punktformig, uppstår en enhetlig S. Om däremot den lysande kroppen har utsträckning, uppstår dels en h e 1 s k u g g a, där ljuset är alldeles utsläckt, dels en h a 1 v s k u g g a utanför denna, som ej är fullt mörk, utan omfattar det område, dit ljusstrålar från en del av ljuskällan nä. Jfr fig. till Förmörkelser, där halvskuggan är utmärkt med prickade lin-jer. Hel- och halvskugga kallas tillsammans slagskugga.

Skuggspel, ett slags teaterföreställningar, varvid förevisas skuggbilder, som iakttagas på en skärm, vilken uppfångar skuggorna. Spanska skuggor benämnas de bilder, som framkallas av förevisarna själva, italienska el. kinesiska skuggor framkallas genom silhuettklippta dockor, som röras bakom skärmen. S. härstammar från österlandet, utvecklades särskilt på Java och infördes över Italien till Europa.

Skuld, se Nornor.

Skulptu’r, bildhuggarkonst*, bild-snideri. — S k u 1 p t e’r a, utföra bild-huggeriarbeten. — S k u 1 p t ö’r, fem. s k u 1 p t r i’s, bildhuggare.

Skultuna, industriort vid Svartån, ö. Västmanland. 1,150 inv. Mässingsverk m. m. Tillverkning av armatur, kopparkärl etc.

Skunkdjur (Viverridte) tillhöra rovdjurens ordning. S. ha lång, smärt kropp och lång svans. Vid analöppningen finnas körtlar, som avsöndra en mycket illaluktande vätska. Lukten skyddar, djuren mot angrepp. Pälsen är värdefull. Till S. höra S i b e t k a t-tor, Manguster, Genetter m. fl. arter, vilka leva i varma trakter i Gamla världen. I s. Europa finnas endast två arter.

Skurup, köping vid järnvägen Malmö-Ystad, s. Skåne. 1,400 inv.

Skurusund, sund vid Värmdön, ö. om Stockholm, över S. uppfördes år 1914—15 en betongbro, norra Europas största, med en höjd över vattenytan av 32 m. Dess mitt båge har ej mindre än 72 meters fri spännvidd.

Sku'tari. — 1. Balkanhalvöns största sjö, belägen på gränsen mellan Monte-negro och Albanien. — 2. Stad i fursten dömet Albanien, 23,000 inv. S. erövrades 1479 av turkarna. Under Bal-kankriget belägrades staden av monte-negriner och serber och överlämnades slutligen (1913) av Montenegro till Albanien. Under världskriget besattes S. 19101 av österrikarna men återtogs 1918 av serbernas och italienarnas förenade trupper. — 3. Stad i Turkiet, belägen i nv. Mindre Asien vid Bosporen, mitt emot Konstantinopel, till vilken stad den kan betraktas som förstad. 90,000 inv.

Skutskär, industrisamhälle vid Dalälvens mynning, n. Uppland. 6,050 inv. Ett av världens största sågverk. Stor sulfitfabrik.

Skvadro'n, underavdelning av kavalleriregemente.

Skvatfram, getpors (Ledum palustre), halvbuske, hörande till ljungväxternas familj (Bicornes). S. är tämligen högväxt och har jämbreda, övervintrande, på undersidan brunulliga blad. Den

har vita blommor i kvast. S. luktar starkt aromatiskt. Den är allmän pä mossar ocli myrar i hela vårt land.

Skvättesläktet (Saxicola), fågelsläkte, hörande till tättingarnas ordning. Stenskvättan (S. oenanthe) finnes över hela vårt land. Den bor i stenrös, jordhålor o. dyl. Hit hör även Buskskvättan*.

Sky, se Jus.

Skyddande likhet, se Mimicry.

Skyddskårer, i Finland trupper av militärt organiserade frivilliga, vilka ha till uppgift att vid behov understödja hären och ordningsmakten. S. organiserades av enskilda under tiden närmast före frihetskriget för att tjäna till skydd mot kringströvande ryska soldathopar och röda garden. Under frihetskriget och inbördeskriget spelade S. en framträdande roll. S. ha numera statsanslag. Medlemsantalet uppgår till ej fullt 100.000. En del medlemmar äro dock passiva, d. v. s. lämna endast ekonomiskt understöd.

Skyddstull, se Tull.

Skyddsuppfostran. I en lag den 6 juni 1924 om samhällets barnavård har bestämts, att i varje kommun skall finnas en barnavårdsnämnd, vilken har att 1) taga hand om misshandlade, vanvårdade el. för annan fara till liv el. hälsa utsatta barn samt barn, som äro vanartade el. i fara att bliva vanarta de, 2) omhändertaga nödställda, sjuka och värnlösa barn samt 3) öva tillsyn över fosterbarnsvården. Uti under 1) angivna fall äger barnavårdsnämnd att utan avseende å föräldrarnas vilja omhändertaga barn för att bereda detsamma en lämplig uppfostran, s. k. skyddsuppfostran. Hava föräldrarna ej lämnat sitt samtycke till barns skiljande från hemmet, skall barnavårdsnämndens beslut underställas länsstyrelsens prövning. Såväl barnavårdsnämnd som länsstyrelse ha att bereda föräldrarna samt, om barnet fyllt 15 år, jämväl barnet tillfälle att yttra sig, innan saken företages till avgörande. Barn, som fyllt 16 år, kan omhändertagas endast för det fall, att det är så van artat, att särskilda uppfostringsåtgärder prövas erforderliga för dess tillrättaförande. Dylikt barn kan omhändertagas, intill dess det fyller 18 år. Vidare äger barnavårdsnämnd, att, därest föräldrarnas medgivande erhålles, omhändertaga under 2) omnämnda barn. Barn anses vara nödställt, om det på grund av föräldrarnas sjukdom, liknöjdhet, oförmåga el. eljest i hemmet rådande förhållanden är utsatt för nöd. Vård av sistnämnda slag kallas samhällsvård. I allmänhet meddelas skyddsuppfostran i skyddshem ooh samhällsvård i enskilt hem. Barnavårdsnämnd är berättigad till

ersättning av föräldrarna för kostnad, som den haft för omhändertaget barn. Dock får ett dylikt ersättningsanspråk av dömande myndigheten ej bifallas, om den ersättnings-skyldige genom att betala kostnaden el. någon del därav skulle komma att sakna nödiga medel till underhåll för sig och de sina. Vidare är stadgat, att ersättning för samhällsvård el. skyddsuppfostran ej får uttagas med högre belopp än 1,000 kr. per år. Slutligen ha bestämmelser givits, att person, som av lättja el. liknöjdhet underlåter att fullgöra underhållsskyldighet mot barn, i visst fall kan meddelas arbetsföreläggande. Jfr Fosterbarn.

Skyddsvärnet, en förening, vars uppgift är att ”verka för främjande av det allmänna och enskilda räddningsarbetet bland frigivna fångar, villkorligt dömda, lösdrivare, alkoholister, prostituerade och i liknande avseenden hjälpbehövande”. Föreningen, som har sitt huvudsäte i Stockholm, har filialer i Göteborg, Malmö, Vänersborg, Örebro, Gävle, Umeå och Falun.

Skyddsympning, se Vaccination.

Skydrag:, hastigt övergående, lokalt begränsat, av storm och nederbörd kännetecknat oväder.

Skyfall, våldsamt störtregn.

Skylight, se Skejlejt.

Skylla, Scylla, klippa i Messinasun-det; i dess närhet en strömvirvel, Ka-rybdis (Charybdis). Passagen mellan denna och S. var i forntiden ansedd som farlig och är hos Homerus förbunden med mytologiska skildringar. I bild lik bemärkelse förekomma även uttryck sådana som: Man söker undgå Scylla men fångas av Karybdis.

Skymningsfjärilar, aftonfjärilar, svär-marfjärilar, en avdelning fjärilar, som förr omfattade flera familjer. Numera föras till S. endast familj S p h i n g i-d £e, som omfattar Svärmar e, Död-s k a 1 1 e f j ä r i 1 m. fl.

Skyskrapa, ovanligt hög byggnad med ett stort antal våningar. Skyskrapor finnas särskilt i Amerikas stora städer. Jfr New York. I Stockholm finnas två S. vid Kungsgatan.

Skyler, grekisk benämning på de folk, som bebodde ett område n. om Svarta havet, kallat Skytien, närmast motsvarande Sydryssland. Under romerska kejsartiden betecknade Skytien allt vidsträcktare områden i ö. Europa och n. Asien. De skytiska folken voro till sitt ursprung dels mongoliska, dels ariska. På 800-t. f. Kr. kommo S. i beröring med grekerna och mot slutet av 700-t. uppges de ha anfallit stormakterna i Västasien. På 600-t. anses de ha behärskat Medien under nära 30 år. Omkring 513 f. Kr. företog perserkonungen Darius ett väldigt anfalls-tåg mot S. Under 4:e och 3:e år-

liundradet f. Kr. äro S. inbegripna i strider med de macedoniska konungarna. Därefter försvinner deras namn småningom ur historien. — Den skytiska kulturen har blivit känd dels genom grekiska författare, dels genom gravfynd. De förnämsta gravhögarna äro belägna vid Aleksandropol, nära floden Dnjepr. Man har gjort synnerligen märkliga och dyrbara fynd (vaser, vapen, smycken av guld och silver m. m.). Typiskt för den skytiska konsten är dess flitiga användande av djurornament.

Skytte, Johan B: son, 1577—1045, statsman. S. var en tid lärare åt prins Gustav Adolf. Han var en mycket framstående vältalare och ägde omfattande bildning, varför han utövade stort inflytande. 1(517 blev S. riksråd och utnämndes 1029 till generalguvernör över Livland, Ingermanland och Karelen. 1034 blev han president i Göta hovrätt. S. inrättade den s. k. Skytteanska professuren vid Uppsala universitet.

Skytteanska professuren, professur i vältalighet och statskunskap vid Uppsala universitet, inrättad av Johan Skytte 1022.

Skyttegravsfeber, en smittosam sjukdom, som överföres av klädlöss och som under världskriget härjade svårt i arméerna. S. kännetecknas av feberanfall, som återkomma var femte dag. I de flesta fall återvinnes hälsa. Genom att bekämpa lössen bekämpar man S.

Skyttcmärke utdelas dels till arméns mansknp för visad skjutskicklighet, dels inom det frivilliga skytteväsen-det. S. finnes i brons, silver och guld.

Skytten, stjärnbild, tillhörande Djurkretsen. Jfr Stjärnhimmeln.

Skytterörelsen. Den frivilliga S. har sitt upphov i de skarpskytteföreningar, som på 1860-t. efter engelskt mönster började bildas i Sverige. En centralorganisation för S. tillkom 1889. De primära organisationerna inom S. utgöras numera av skytteföreningar (skyttegillen, skytteklubbar etc.). Dessa äro inom områden, som i regel sammanfalla med landstormsområdena, sammanslutna till kretsar. Skytteför-bunden äro sammanslutningar länsvis (i regel) av skytteföreningar. Av skytteförbunden väljas representanter i skytteförbundens överstyrelse, som utgör den frivilliga S:s centrala ledning, och i vilken jämväl sitter två av kungl. maj: t utsedda ledamöter. S. har ett statsanslag, som för närvarande uppgår till 500,000 kr. Antalet skytteföreningar var i början av är 1925 ungefär 1,800 med åtskilligt över

100,000 medlemmar.

Skywrig:hting: [skaj'rajting], eng., betyder ordagrant skrivning på himla-valvet och utföres genom utsläppande av tät, vit rök från flygmaskiner, sä att av röken bildas bokstäver m. m. Har funnit användning i reklamsyfte om än ej i större utsträckning.

Skådebanan, en 1910 bildad andelsförening utan personligt ansvar i syfte att bereda den mindre bemedlade svenska publiken tillfälle att mot ringa kostnad åtnjuta god teaterkonst. S:s organisation är särskilt genomförd för Stockholm, men flera lokalavdelningar finnas i landsorten. Styrelsen har sitt säte i Stockholm.

Skådespel, se Drama.

Skålknalle, se Gårdfarihandel.

Skålpund, äldre svensk vikt = 425,076 gram.

Skånberg, K., 1850—83, målare. S. företog flera resor till Holland och Italien samt vistades mycket i Paris. Han målade Stockholms- och skär-gårdsmotiv samt utomordentligt fina italienska stämningar, särskilt från Rom och Venedig (F r u k t b ä t, Trädgård utanför Rom).

Skåne, Sveriges sydligaste landskap,

11,303 kvkm., 747,500 inv. S. är genomdraget av ett antal nv.—sv.-liga förkastningar, delvis av betydande språnghöjd (1,000 m. och mera); i de sänkta fälten ha de sedimentära formationerna undgått förstöring. Av dessa förekommer kritformationen i sv., från Landskrona till Ystadstrak-ten, samt i ö. i Åhus-Kristianstads-trakten; silurformationen bildar ett brett bälte från Simrishamn upp mot Billesholm; Rhät, Lias och Keuper intaga trakten Hälsingborg-Höganäs-Bjuv. över sänkningsfälten höja sig förkastningshorstar av urberg som nv.-sv.-liga långsträckta ryggar intill ett hundratal meter, med en absolut höjd av inemot 200 m. ö. h. De äro Ro-meleklint, Söderåsen, Kullen, Hallandsås, Linderödsåsen. De två sistnämnda hänga samman med det urbergsområde, som intar större delen av Skånes nö. hälft. De av sedimentära formationer upptagna delarna av S. ha en ur dessa bildad bördig moränjord (moränlera, moränmärgel) som förhärskande jordslag, medan urbergsdelen i nö. har mera sterila jordmåner, sten-bunden morän, rullstenssand m. m. S. är relativt sjöfattigt; de största sjöarna äro Ringsjön, Våmbsjön, Im-meln och Ifösjön. Hela sjöarealen i S. är ej mera än omkring 300 kvkm. S. har i det hela flacka kuster utan skärgård, mångenstädes med dyner och flygsand (Skanör-Falsterbo, Ähus m. fl. kuststräckor); mot dessa kust-former sticka de i havet utskjutande horstarna (Kullen, Hallandsås, Stenshuvud) skarpt av med sina branter och söndersplittrade klippformationer. Sv. delen av S. ansluter sig i sin allmänna

naturbeskaffenhet närmare till Danmark och Nordtyskland än till den svenska urbergsnaturen. Av S:s landareal äro i sv. hälften omkring 75 %, i nö. hälften omkring 40 % odlade och resp. 17 % och 46 % skogbärande mark. Jordbruk är huvudnäring i högre grad än i något annat svenskt landskap. Bland de av naturförhållan-.dena betingade industrierna må nämnas stenkols-, lervaru- och cementindustrier. S. är delat på Malmöhus och Kristianstads län; se vidare under dessa.

Skiick, se Hästraser.

Skädda, se Pleuronectidse.

Skäggam, se Lamm gam.

Skäggd opping, se Doppingar.

Skägfflav (Usnea barbata), en på träd, gärdesgårdar etc. allmänt växande lav. Den greniga bålen bildar toviga, grå massor, varav namnet.

Skäggsvamp, en sjukdom, som orsakas av svamparter, vilka på icke härbevuxna ställen orsaka revormar*. Å hårbeväxt hud orsakas varbildning i hårsäckarna. Håren bli sköra och avbrytas strax över hudytan och gå lätt att rycka ut. Sedan håren avlägsnats, lämpligen med hjälp av röntgen, botas sjukdomen med hjälp av antiseptiska omslag och salvor. Om S. påminnande sjukdomstillstånd kunna även orsakas av bakterier.

Skäkta. — 1. Beteckning för ett slags pil, som fordom användes vid bäg-skytte. — 2. S. är även beteckning för Vägglus. — 3. Se Linberedning.

Skäktning, en slaktmetod, som är påbjuden i judarnas religion och som även användes av mohammedanerna. Mjukdelarna på djurets hals genomskäras intill kotpelaren, varefter det bundna djuret får förblöda. S. är för.bjuden i flera länder men är tillåten bl. a. i Sverige. S. måste i jämförelse med numera använda slaktmetoder betraktas som ett onödigt djurplågeri.

Skälderviken, vik av Kattegatt på Skånes nv. kust. I S. utfaller Rönneå. Invid utloppet ligger en livligt besökt badort, S:s havsbad.

Skällnora, kungsgård vid Norrviken, nära Stockholm. S. är bekant genom folklivsberättelsen ”Skällnora kvarn” av Iv. J. L. Almquist.

Skälmroman, se Pikareskroman.

Skänkel, ben, skalm, d. v. s. den ena av ett par skaklar.

Skänninge, stad på östgötaslätten, v. Östergötland. 1,800 inv. S. var under 1200—1400-t. en betydande stad.

Skäppa, äldre svenskt rymdmått av i olika landsdelar varierande storlek (%, Vs och Ve tunna).

Skäppland, äldre svenskt mått för åkerareal, ungefärligen = 8 ar.

Skärböna, se Störböna. Skärfläcka (Recurvirostra avosetta), fågel, hörande till vadarnas ordning (Grallatores). Näbben är starkt uppåtböjd och tillplattad. Den vackra, till färgen vita och svarta fågeln fanns förr vid Ölands s. udde och ännu tidigare på Gotland. Den förekommer vid kusterna av mellersta och s. Europa samt i Asien och Afrika.

Skärhamn, municipalsamhälle på ön Tjörn, s. Bohuslän. 980 inv. Fiskläge.

Skärmfjäll, agn, kallas hinnlika högblad, som sitta intill gräsens blommor och omsluta dessa.

Skärmytsling, mindre strid såsom patrullstrid, förpostfäktning m. m.

Skärrfåglar (Strisores), en fågelordning, som kännetecknas av långa, spetsiga vingar, svaga och korta fötter och svag näbb. Hit höra tornsvalor, nattskärror och kolibrifåglar.

Skärseld, lat. purgatorium är, enligt den romersk-katolska kyrkan, en om helvetet påminnande ort, där de, som ej blivit evigt fördömda, få genomgå en reningsprocess, innan de insläppas i himmelen. Protestantismen förnekar existensen av S.

Skärsten erhålles, då rostad kopparmalm smältes med kol och slaggbildande ämnen. S., som lätt skiljes från slaggen, består huvudsakligen av svavelkoppar.

Skärtorsdag, benämning på torsdagen i påskveckan. På denna dag befriades i den äldre kyrkan och i romerska kyrkan botgörare från kyrkostraff, d. v. s. renades (skärades) från sina synder och återupptogos i församlingen.

Sköfde, se Skövde.

Skolar, vid gruvor bruklig beteckning för sprickfyllnader i malmfälten. S. äro ofta av betydelse för malmkropparnas begränsning.

Sköld, ett skydd av trä, läder el. metall, som användes under forntiden och medeltiden och även brukades under världskriget. S. försågos under medeltiden med igenkänningsmärken. Sköldmärket liksom hjälmprydnaden utvecklades till igenkänningstecken, vilka gingo i arv inom släkterna. De mönster, färger etc., som användes i sköldmärkena, fastställdes genom systematiska regler. Läran om dessa benämnes heraldik.

Sköld. — 1. Johannes (Hannes) S.,

f. 1886, docent i slaviska språk vid Lunds universitet. S. har spelat en framträdande roll inom den svenska clartérörelsen. — 2. Otte S., f. 1894, broder till föregående, målare, vars i modernistisk stil hållna stilleben, porträtt etc. väckt en viss uppmärksamhet. — 3. Per Edvin S., f. 1891, riksdagsman i andra kammaren sedan 1917, förutvarande statssekreterare i

Jättesköldpadda.

jordbruksdepartementet. Har utgivit handböcker i kommunala ämnen.

Sköldliållare, män nisko- el. djurbilder, vilka framställas hålla el. vakta en sköld, vanligen placerade pä ett underlag.

Sköldkörtel, se Inre sekretion.

Sköldlöss (Coccidte), en till växtlöss hörande familj. Hannarna ha vingar, medan honorna äro vinglösa. Till S. höra kochenillöss, mannasköldlöss, gummilackasköldlöss m. fl.

Sköldmö, enligt den nordiska mytologin en väpnad jungfru, som deltager i männens strider.

Sköhlpadd kallas det hornämne, som utgör betäckningen på sköldpaddornas ryggsköld. Av S. beredas kammar, dosor, knivskaft m. m. . Den bästa sköld-padden fås av ostindiska karettsköld-paddan.

Sköldpaddor (Chelonia), ordning, tillhörande kräldjurens klass. De ha horn klätt benpansar (rygg- och buk-skökl) och sakna tänder. De ha i stället hornklädda käkar. S. äro utomordentligt seglivade. Omkring 250 arter finnas, de flesta i varmare länder. I kallare trakter ligga de i dvala om vintern. En del arter (havssköldpad-dor) leva i havet, andra på land.

Sköklskinnbaggar (Pentatomidse), en familj insekter, som höra till skinnbaggar inom ordningen halvvingar. De ha särskilt kraftigt utvecklade stinkkörtlar i bakkroppen. De leva av växtämnen. På folkspråket kallas de stinkflyn el. bärfisar.

Sköldungarna, svensk benämning på den danska kungaätten Skjoldungerne, uppkallad efter sagokonungen Skjold.

Skönhetsrådet, egentligen Rådet till skydd för Stockholms skönhet, en institution, vars medlemmar tillsättas av stadsfullmäktige i Stockholm. S. har till uppgift att vara rådgivare åt stadens myndigheter i skönhetsfrågor.

Skönsberg, municipalsamhälle i närheten av Sundsvall, ö. Medelpad. 2,900 inv.Skönsmon, municipalsamliälle nära Sundsvall, ö. Medelpad. 3,400 inv. Stora sågverk (Skönvik, Mon, Kubikenborg).

Skönvik, det största sågverket i Sundsvallsdistriktet (17 ramar) med gjuteri ocli sulfitfabrik.

Skörbjugg, se Vitaminer.

Skötar, strömmingsnät. Jfr Fiskredskap.

Skötkonung, Olof. Se Olof.

Skövde, stad nära Billingen, ö. Västergötland. 10,100 inv. Militärförläggningsort. Mekaniska verkstäder.

Slag, folklig beteckning för plötsliga anfall av medvetslöshet, vilka ibland föra till död. Orsaken är i de flesta fall hjärnblödning*. Någon gång inträffar död lika plötsligt på grund av hjärtsjukdom.

Slagbjörn, brun björn, som vant sig vid köttföda. Jfr Björnar.

Slagelse, stad på sv. Själland, Danmark. 13,700 inv. Stor margarinfabrik.

Slagg, biprodukt, som erhålles vid metallurgiska processer, framför allt genom smältning av de bergarter, som åtfölja malmerna. S. bildas därjämte genom oxidation av en del av den metall, som skall framställas, el. genom oxidation av andra förefintliga ämnen.

S., som skall frånskiljas metallerna, bildar ofta en nödvändig förutsättning för att processen skall fortskrida på önskat sätt. Vid masugnsproces-sen skyddar den till exempel metallen från att oxideras. I en del fall tillvaratager man den metall, som ingår i slaggen. I vissa fall användes S. för andra ändamål (t. ex. slaggtegel, cement och tliomasfosfat, som användes som gödningsmedel).

Slaggtejrel tillverkas av smält slagg, som erhålles vid framställning av tackjärn. S. är ett hållfast byggnadsmaterial men på grund av sin tyngd och glatta yta jämförelsevis svårt att hantera.

Slaghök, se Höksläktet.

Slagkryssare el. slagskeppskryssare, se Kryssare och Slagskepp.

Slagruta kallas en grenklyka, vilken man håller i händerna och som då ibland vrider sig mot marken. Detta tro en del personer bero på att vatten, malmstråk och dylikt utöva en slags dragningskraft på S. el. pä den person, som håller i S. Denna åsikt har dock i en del fall, som närmare undersökts, ej bekräftats. Man har låtit en person med S. utpricka vissa punkter, där S. gör utslag, och sedan bundit för ögonen på honom och lett honom över motsvarande områden i terrängen, varvid han utprickat helt nya punkter. Det må ihågkommas, att grundvatten, utom i ökentrakter, som regel finnes tämligen nära jordytan nästan överallt. Gräver man nå-

got så när djupt, träffar man därför i regel alltid vatten förr el. senare. S: s utslag skulle alltså bero på ofrivilliga rörelser hos bäraren.

Slagsida säges ett fartyg ha, som lutar över åt ena el. andra sidan.

Slagskepp, de starkast bepansrade och med det grövsta artilleriet utrustade örlogsfartygm, som bilda den egentliga slagflottan. Slag- el. slag-skeppskryssarna stå de egentliga S. ganska nära men skilja sig från dessa genom högre fart och i allmänhet något svagare pansarskydd. Genom en överenskommelse i Washington 1922 mellan de ledande sjömakterna har det största deplacementet för S. och slagkryssare begränsats till högst 35,000 ton och artilleriets kaliber till högst 40.6 cm.

Slagskugga, se Skugga.

Slaguggla, se Ugglesläktet.

Slagvatten, folklig benämning pä en del sprithaltiga läkemedel, vilka innehålla luktande ämnen och som antagas ha en livande verkan.

Slaktmask, ett slaktinstrument, som består av en kåpa, vilken påsättes djurets huvud. I S. finnes en sprint, som med en träklubba indrives i hjärnan, el. ett rör, i vilket en patron insättes. Genom ett slag avfyras denna, varvid kulan intränger i hjärnan. Vid användandet av S. dör djuret ögonblickligen.

Slamvulkaner. Oljeförande avlagringar avge, när oljan kommer upp emot jordytan, till följd av det då minskade trycket gaser, som rycka med sig slam och sand, vilka hopa sig till större el. mindre vulkanlika käglor omkring utbrottsstället. Vid Baku finnas sådana S. av flera hundra meters höjd.

Slanga, äldre beteckning på kanoner med jämförelsevis långa rör.

Slangspråk, familjärt språk, ovär-dat, vulgärt språk; inom en särskild samhällsklass el. liten grupp gängse talesätt.

Slantning, metod för gäddfångst, sedan gammalt använd i s. och mellersta Sverige. Vid S. användes ett långt s. k. slantspö med lång, på en lättgående rulle upplindad rev försedd med en i regel hullinglös krok. Betet försättes i vinglande rörelse för att locka gäddan till hugg.

SIa*ver, slaviska folk, indoeuropeiska folk, bosatta i ö. Europa och n. och mellersta Asien. Slaviska emigranter finnas dessutom i stort antal i v. Europa och Amerika. Till S. höra ryssar, ukrainer, bulgarer, serbokroa-ter, slovener, tjecher, slovaker, polacker samt sorber el. lausitser. De slaviska folkens historia i äldsta tider är icke känd. Deras förfäder bodde tro-Jiggu i trakterna n. om Svarta havet. Den stora slaviska folkvandringen ägde ruin samtidigt och delvis i samband med den germanska. Från 400-t. utbredde sig S. s. om Karpaterna och spridde sig över Donauslätten till Balkanhalvön. De utbredde sig vidare i Ungern och Böhmen till nö. delen av nuvarande Tyskland. På 800-t. ger-maniserades emellertid åter nö. Tyskland. Samtidigt lades av svenska vikingar grunden till det ryska väldet i Novgorod och Kiev, ocli S. omvändes till kristendomen. Särskilt de öst- och sydslaviska folken stå ännu i kulturellt avseende på en mycket efterbliven ståndpunkt. S. äro i rashänseende föga utforskade. Man anser, att grundstommen utgöres av en med finnarna besläktad ras, som utblandats med alpinsk ras och nordisk ras. Dessutom finnes ett starkt mongoliskt inslag.

Slaveri. Under antiken gjordes till slavar dels krigsfångar, dels personer, som ej kunde betala sina skulder. Slaven var ursprungligen rättslös och betraktades ej som person utån som förmögenlietsobjekt. Fenicierna voro länge de förnämsta slavhandlarna. I och med hantverkets uppblomstring i Grekland importerades massor av slavar från Asien. Efter de romerska erövringarna fördes stora slavmassor till Rom. Slavarnas rättsliga ställning var tidvis bättre och möjligheterna till friköpande större. En del slavar behandlades dock ofta med omänsklig hårdhet och slavuppror forekommo ofta. Så småningom upphörde emellertid S. i Europa. I Sverige avskaffades träldomen fullständigt 1335. Besläktad med S. var livegenskapen*. I samband med de stora upptäckterna vid slutet av medeltiden infördes negerslaveriet i de europeiska kolonierna. Först på 1800-t. förbjöds detta slaveri. I Nordamerikas Förenta stater fördes en häftig strid med anledning av slavfrågan (se Amerikas Förenta Staters historia), vilken dock slutade med slavarnas fullständiga frigörelse. I Brasilien kvarlevde negerslaveriet längst. Det avskaffades .1888.

Slavfloden, Stora S. och Lilla S., se Slavsjön.

Slavkusten, kuststräcka i övre Guinea, Västafrika. S. har fått sitt namn av den där förr i stor utsträckning bedrivna slavhandeln. I politiskt hänseende hör västra delen av S. (kuststräckorna av Togo och Dahomé) till Frankrike, ö. delen till England.

Slavofi’ler, vänner av slaverna; benämning på en grupp ryska skriftställare.

Slavo’nien, ö. delen av det forna österrikisk-ungerska kronlandet Kroa-tieivSlavonien, mellan nedre loppet av Donaus bifloder Drave och Save. S.

tillhör numera konungariket Jugoslavien. Se vidare Kroatien-Slavonien.

Slavsjön, Stora S. och Lilla S., insjöar i Canada. Stora S., 27,800 kvkm., är belägen i s. Nordvästterritoriet, upptager tillflödena Stora Slavfloden från Athabaskasjön, Hay river m. fl. och avrinner genom Mackenziefloden till Norra ishavet. Lilla S., 1,200 kvkm., är belägen s. om Stora S. och avrinner genom Lilla Slavfloden till Athabaskasjön.

Sleeping partner [sli*- pa’t-], person, som utan att aktivt deltaga i en affär, tillskjuter kapital.

Slei’pner, i den nordiska gudasagan namn på Odens grå, åttafotade häst.

Slejf, vidfästat band, använt som prydnad el. för att sammanhålla klädesplagg.

Slemfiskar (Blenneidse), en familj inom ordningen taggfeniga fiskar. Kroppen är naken och slemmig, sim-blåsa saknas. Flera arter förekomma vid våra kuster, t. ex. T e j s t e-fisken och Tångsnärtan.

Slemliinna bekläder kropps- och in-iilvshålor samt dessas mynningar pä kroppsytan. S. är uppbyggd av bindväv,

i vilken ofta finnas slemkörtlar, samt är beklädd av ett ytskikt av epitelceller.

Slemsvampar (Myxomycetes) bestå av en klorofyllfri protoplasmamassa, som har förmåga att bilda -sporer. S. inta en mellanställning mellan växter och djur. De äga förmåga att krypa och att ändra form. Till S. höra flera arter, vilka leva parasitiskt på trädstammar, kålrötter, potatis etc.

SIentria’n, vanemässigt tillvägagångssätt; vanemässigt förfarande enligt gammalmodiga principer.

Slesvig, se Schleswig.

SleVogt [-fächt], M., f. 1868, tysk målare. Förutom målningar (porträtt, jaktbilder, vardagsmotiv) har S. även utfört illustrationer, litografier och teckningar i en kraftfull, impressionistisk stil. S. räknas till de ledande i det nutida tyska måleriet.

Slid, se Ångmaskin.

Slidhornsdjur (Cavicornia) kallas en underavdelning av idisslarna (Rumi-nantia), omfattande nötkreatur, fä,r, getter och antiloper.

Slingerköl är en på sidan av fartyget utbyggd köl, vilken tjänar till att minska fartygets rörelser vid sjögång.

Slingertank, på fartyg uppställd, delvis med vatten fylld cistern, som, därest den ges lämplig konstruktion, med framgång visat sig kunna användas för att minska rullningen i sjögång.

Slingerväxter, se Klätterväxter.

Slinkled kallas en ledgång, som saknar stödjeband och därför är obrukbar. Rörelser kunna utföras ät alla håll, medan omgivande musklerendast förmå hämma rörelsen i vissa bestämda riktningar. S. saknar därför stadga. S. kunna uppstå efter sjukdomar av olika slag, vanligast inflammationer och brott.

Slip, bädd för byggande av fartyg.

81i'per (eng. sleeper). S. el. järn-vägssyllar utgöras av stavar av trä el. järn, som placeras på järnvägsbankarna vinkelrätt mot skenorna och utgöra det underlag, på vilket dessa fästas.

Slipmassa, se Papper.

Slipsandsten, en rödbrun, i Orsa och andra platser i Dalarna förekommande silurisk sandsten, som användes till slipstenar ävensom till byggnadssten. På s. Gotland finnes en grå sandstens-art med samma användning.

Slitage [-a’sj], slitning, nötning av ett föremål, varigenom dess värde minskas.

Slite, hamnplats och industriort på Gotlands nö. kust. 900 inv. Cementfabrik.

Slosill kallas sill, som efter lektiden hunnit äta sig fet men ännu ej har rom- el. mjölkesäckarna utvecklade.

SIova’ker, västslavisk folkstam, besläktad med tjeckerna, bosatt i nö. Mähren och n. Ungern. En mängd S. ha utvandrat till Amerika. S. äro ett bergsfolk, som huvudsakligen lever av boskapsskötsel och jordbruk. Deras språk, slovakiskan, är en dialekt av tjeckiskan.

Slova’lden, det väsentligaste av de tre länder, av vilka Tjeckoslovakien* är sammansatt. S. omfattar ö. delen av Karpaterna och deras sluttningar ned mot ungerska slätten.

Slove’ner, av tyskarna benämnda winder, sydslavisk folkstam, vars språk är en dialekt av serbokroatiskan. S. äro huvudsakligen bosatta i Krain, Steiermark och Kärnten.

Slum, den hjälpverksamhet, som frälsningsarmén utför i storstädernas fattigkvarter.

Sluss, anordning, som användes i kanaler för att möjliggöra för ett fartyg att komma från en kanaldel med högre vattennivå till en med lägre el. tvärtom. En S. består av en slusskammare, som begränsas av slussportar. Om ett fartyg kommer från den kanaldel, som har högre nivå, tappas vatten i slusskammaren genom särskilda slussluckor från den övre kanaldelen, så att vattennivån i denna och slusskammaren blir densamma. Portarna till den högre

belägna delen av kanalen öppnas därefter, medan portarna mellan den lägre belägna delen och slusskammaren hållas stängda, varefter fartyget inlöper i denna, som sålunda måste vara så stor, att den rymmer de största fartyg, som kunna passera kanalen. Portarna till den högre belägna kanaldelen stängas härefter, vattnet i

slusskammaren tappas genom slussluckor ut i den nedre kanaldelen, sä att vattennivån i denna och slusskammaren blir densamma. Härefter öppnas slutligen portarna mellan slusskamma-ren och den lägre belägna kanaldelen.

Slutledning, syllogism, härledande av ett omdöme ur ett annat omdöme el. ur flera omdömen, vilka tjäna som utgångspunkt. De omdömen, från vilka man utgår, kallas premisser. Har S. endast ett led, talar man om enkel

S., har den flera, talar man om sammansatt S.

Slutspurt, se Spurt.

Slån, se Prunus.

Släggbastning utföres med en järnkula av 7.25 kg:s vikt, vid vilken finnes fäst en kedja el. wirerope-lina av

3 m: s längd, med ett el. två handtag. S. ingår bland de idrottsgrenar, som äro företrädda vid Olympiska spelen. Världsrekord 57.750 m., satt av Ryan, U. S. A., 1913.

Släktforskning, se Genealogi.

Sliindor är ej namn på någon enhetlig insektgrupp utan omfatta mänga till vitt skilda grupper räknade insekter, t. ex. dagsländor, flicksländor, myrlejonsländor, nattsländor, trollslän-dor m. fl.

Slätbaken, vik på mellersta delen av Östergötlands östersjökust, s. om Vikbolandet. I S. utmynnar Göta kanal.

Slätten, municipalsamhälle (sedan 1911) vid Västkusten, nära Lysekil, mellersta Bohuslän. 1,400 inv. Sten-huggerier.

Slökornfly (Hadena tritici), en nattfjäril, vars larv angriper sädesax. Larverna borra sig in i omogna korn och urholka dem (slökorn el. slösäd). S. orsakar tidvis betydande skador.

Slör, vind mera akterlig än tvärs.

Slösinthet, se Idiot.

Slösäd, slökorn, sädeskorn med föga el. ej alls utvecklade kärnor.

Sm, kem. tecken för en atom sama-rium.

Smaksinne. Som underlag för S. tjäna fyra olika slags nervändorgan i tungans slemhinna, vilka äro känsliga för resp. surt, salt, sött och beskt. Smaken av ett ämne betingas emellertid ej blott av den grad, ämnet retar dessa ändorgan, utan beror även på ämnets lukt, dess konsistens etc. Alla dessa sensationer sammansmälta till vad vi kalla smakintryck.

Smalnäsiga apor el. smalnosiga apor, se Apor.

Smalt, blå målarfärg, bestående av pulvriserat koboltglas d. v. s. ett genom sammansmältning av glasmassa och koboltoxid erhållet glas.

Smaragd’, se Beryll.

Smaragd’ön, benämning på Irland*.

Smart, fiffig, slipad, hänsynslös. Smartness, smidighet i affärer. Sme<1ere’vo, serbiska namnet pä staden Semen dria.

Smedjebacken, köping (sedan 1918) vid Kolbäcksåns utlopp i n. Barken, s. Dalarna. 2,500 inv. Metallindustri.

Smedstorp, municipalsamhälle, 1% mil v. om Simrishamn, sö. Skåne. 350 inv.

Sme’tana, B., 3824—84, böhmisk tonsättare och pianist. S. var i flera är verksam som dirigent för Harmoniska sällskapet i Göteborg. 18(56—74 var han kapellmästare vid tjechiska nationalteatern i Prag. Av S:s kompositioner märkas flera operor (Brudköpet). S. räknas som Böhmens förnämste kompositör.

Smidesjärn, se Järn.

Smink, ett vanligen rött el. vitt ämne, vilket särskilt av skådespelare användes i avsikt att ge huden ett vackrare utseende.

Smith. — 1. L. O:son S., 1836—1913, affärsman, politiker. S. an la de ett stort spritförädlingsverk på Reymers-holm samt var huvuddelägare i Karlshamns stora spritförädlingsverk. På grund av en del affärstransaktioner med Spanien gjorde ”brännvinskung-en” S. oerhörda penningförluster. 1885 —91 var S. medlem av första kammaren. — 2. Ejnar S., f. 1878, jurist, författare, har skrivit romaner och novellsamlingar med motiv särskilt hämtade från västkusten. S. har även skrivit skådespel och dikter. — 3. Adam

S., 1723—90, skotsk nationalekonom. S. har främst vunnit sin nationalekonomiska berömmelse genom det stora verket An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations (översatt till svenska under titeln En undersökning av folkens välstånd, dess natur och orsaker), som tillhör den klassiska, liberala nationalekonomins främsta verk och skaffat sin författare namnet ”nationalekonomins fader”. Jfr Liberalism.

Smithsonian institution [smitlisåo’nien institjo’sjnl, en av den engelske naturforskaren James Smitlison 1846 bildad vetenskaplig akademi ”för kunskapens tillväxt och spridning” med säte i Washington.

Smiths sund, sund mellan Grönland och Ellsmereland i arktiska Nordamerika, omkring 560 km. långt. S. upptäcktes 1616 av Baffin och uppkallades efter sir Thomas Smith, guvernör för ostindiska kompaniet. Sundet utforskades 1852 av Inglofield.

Smittkoppor uppträda efter 10—14 dagar hos smittade, ej vaccinerade personer. Sjukdomen kännetecknas av tätt sittande, vnriga blåsor, utbredda över hela hudytan. Dödligheten är mycket stor och sjukdomen är intensivt smittosam, varför isoleringsåtgär-

der i en ovaccinerad befolkning ej förmå hindra sjukdomens spridning. S härjar alltjämt svårt i Ryssland. Nästan årligen inkommer ett el. annat fall till Sverige, vilket ger upphov till epidemier. 1917 inträffade sålunda 226 fall av S. i Sverige. Jfr Vaccination.

Smittosamma sjukdomar, se Epidemi.

Smo’king, i Sverige benämning pä sällskapsdräkt, bestående ’ av kavaj-liknande kortare, svart rock, svarta byxor och svart, urringad väst. Till S. hör svart halsduk.

Smolensk’, stad i ryska sovjetrepubliken, belägen vid floden Dnjepr. 60,000 inv. Viktig järnvägsknut. Läder- ocli tvålindustri. Ruiner efter ett stort citadell. S. har spelat en betydande roll i Rysslands historia såsom fästning till försvar för Moskva och det inre av Ryssland.

Smuggling, olovlig införsel el. utförsel av varor. S. har antingen till syfte att undkomma erläggandet av stadgad tullavgift för varor el. ock att införa resp. utföra varor, vilkas import resp. export är förbjuden. Med frihandelssystemets genombrott efter mitten av 1800-1, försvann därför S. till stor del. Under kriget med dess mångfald av handelsrestriktioner av olika slag fick den på nytt en betydande omfattning. Efter kriget har särskilt spritsmugglingsproblemet blivit aktuellt för de länder, som helt förbjudit handeln med dessa varor (Finland, Förenta Staterna, Norge) el. underkastat densamma mer el. mindre långtgående infekränkningar (t. ex. Sverige) el. slutligen infört en hög spritbeskattning (t. ex. Danmark). Långtgående åtgärder ha också måst vidtagas för att hålla spritsmugglingen tillbaka. De betydelsefullaste bland dessa bestämmelser finnas i vårt land sammanförda i • lagen den 30 juni 1924 angående olovlig befattning med spritdrycker och vin.

Smul sjö, mycket obetydlig sjögång.

Smultron, se Fragaria.

Smuts [smnpts], J. C., f. 1870, sydafrikansk militär och statsman. S. deltog mot engelsmännen i boerkriget. Sedermera har han emellertid lojalt ställt sig på engelsmännens sida. Under världskriget nedslog S. tillsammans med Botha ett uppror bland boerna. Vid fredskonferensen efter världskriget var S. jämte Botha ombud för Sydafrika. Plan hade här stort inflytande på organiserandet av N. F., och han påyrkade en modifiering av fredsvillkoren, ehuru utan framgång. Bland annat härigenom har S. kommit att intaga en framskjuten plats bland de statsmän, som verka för en avspänning av de internationella motsättningarna efter världskriget.

Tidens Lexikon,

72Smygehuk, Sveriges sydligaste udde, belägen v. om Smy ge fiskläge.

Smyr’na, stad vid Mindre Asiens v. kust. Folkmängd före världskriget

250,000 inv., numera enligt turkisk uppgift blott omkring 100,000 inv. En av främre Orientens förnämsta handelsstäder (”smyrnafikon, ”smyrna-mattor”). S. har en växlingsrik historia och har tillhört olika välden, Grekland, Rom, Bysanz, genuesare, ve-nezianare, johanniterriddarna, till dess staden 1424 intogs av turkarna. Under världskriget bombarderades staden upprepade gånger av de allierades flygare och krigsfartyg. Genom freden i Sévres avträdde Turkiet S. jämte omkringliggande områden på 5 år till Grekland. Under grekisk-turkiska kriget 1922 intogs emellertid S. åter av turkarna, vilka sedan dess varit stadens herrar. Omedelbart efter den turkiska erövringen utbröt i S. en ödeläggande eldsvåda, enligt turkarnas utsago anlagd av grekiska flyktingar. Vid denna eldsvåda omkommo tusentals personer.

Små Antirierna, ögrupp i Västindien, se Antillerna.

Småland, landskap i Götaland, 31,626 kvkm., 593,000 inv. S. gränsar i ö. till östersjön, i n. till Östergötland och Västergötland, i v. till Västergötland och Halland, i s. till Skåne och Blekinge. Större delen av landskapet faller inom sydsvenska höglandet och har sina högsta delar (omkring 300— 380 m. ö. h.) i nv., där landet stupar brant ned emot Vättern, som med sin s. ända skjuter in i S. Största sjöar äro för övrigt Bolmen, Möckeln, Åsnen, Rottnen, Helgasjön; från trakten s. och sö. om Vättern upprinna Nissan och Lagan, som avflyta till Kattegatt, Mörrumsån och Emån till östersjön och Huskvarnaån till Vättern. Bland märkliga berg må nämnas Taberg s. om Jönköping (342 m.) och Tomtebacken sv. om Nässjö, Smålands högsta punkt (377 m.). De högländare delarna av landskapet äro en kuperad, sjörik urbergsplatå, som dock i trakten av Nässjö omsluter en yngre, av röd sandsten och diabas bestående bergartskomplex, Almesäk-raserien*. Sprickdalar genomdraga i olika riktningar berggrunden, särskilt i trakten kring Vättern och i norra kustlandet (Tjust). Kusten utefter Kalmarsund är flack och upptages av ett bälte av kambrisk sandsten. I sjön Mien nära Blekingegränsen förekommer en ungvulkanisk bergart, ryo-lit. Vid Vätterstranden och på Vi-singsö består berggrunden av sandsten och skiffrar (Visingsöformationen) av oviss ålder. De rådande jordslagen äro stenbunden morän och rullstensgrus, vartill i kusttrakterna och 1 de mot

norr gående dalgångarna komma sediment av fin sand (mo) och lera, avsatta dels i havet dels i de sjöar, som vid landisens avsmältning uppdämdes mellan isens rand och passpunkterna mot söder. Sådana issjösediment förekomma med stor mäktighet och utbredning bl. a. i de mot Vättern utmynnande dalarna och längs Stråkens stränder, i Mullsjö- oeh Habotrakten. Torvmossar intaga också stora arealer. Bland de största må nämnas Komosse, Dummemosse och Store mosse. Av hela landarealen upptagas omkring 70 % av skogbärande mark och 15 % av odlad mark, 5 % äro naturlig äng och resten huvudsakligen obrukad mossmark. Sjöar upptaga 8 % av landskapets totala ytvidd. Invånarna hämta sin huvudsakliga inkomst från jordbruk och skogsindustrier. S. är delat på 3 län, Jönköpings, Kronobergs och Kalmar län. Se vidare under dessa.

Smålenenes amt, se östfold fylke.

Småplane’ter el. planetoider. Avstånden mellan de olika planeternas banor tilltaga enligt en viss lagbundenhet (den s. k. Bodeska lagen), så att avståndet är mindre mellan de planeters banor, som ligga närmare solen, än de, som ligga längre bort. Mellan Mars och Jupiter skulle man enligt denna lag ha väntat en planetbana. En sådan var emellertid okänd till 1801, då en liten planet, Ceres, upptäcktes på den plats, som motsvarar den saknade

planetens bana. Denna upptäckt följdes av flera, och på senaste tid har en fullständig jakt efter småplaneter uppdagat inte mindre än bortåt 1,000 dylika. Dessas diametrar uppskattas till mellan 5 och 400 km. Alla dessas banor ligga mellan Mars och Jupiter.

Småskoleseminarium, se Seminarium.

Smältviirme, se Smältpunkt.

Smältpunkt, den temperatur, vid vilken ett fast ämne övergår till vätska eller, vilket är detsamma, den temperatur, vid vilken en vätska övergår till ett fast ämne. S. kallas därför även stelningspunkt el. fryspunkt. Då en kropp smälter, bin des värme, då den stelnar, avges värme. S. är om än i mycket ringa grad beroende på trycket. Då de flesta kroppar utvidga sig vid smältning, stiger S. vid tryckökning. Motsatsen är förhållandet med de kroppar, som sammandraga sig vid smältningen. Exempel på dylika kroppar äro bland annat is och gjutjärn. Med smältningsvärme förstås den värmemängd, som åtgår, då viktsenheten av ämnet ifråga utån att temperaturen ändras överföres från fast till flytande form. Isens smältningsvärme är 80°.

Smär’erel är en grå, kornig, oren och ogenomskinlig varietet av mineralet korund [AhOal. S. användes vid slipning och polering. Jfr Korund. Smär’ting, segelduk, använd som beklädnad på linor m. m.

Smärtsinne, se Känsel.

Smög-en, municipalsamhälle (sedan 1911) vid västkusten, s. om Strömstad, mellersta Bohuslän, 1,500 inv. Fiskläge.

Smör, som i allmänhet framställes av grädde, mera sällan av mjölk, består till över 80 % av mjölkfett. Återstoden utgöres huvudsakligen av vatten, varjämte ingå äggviteämnen, mjölksocker och mjölksyra från mjölken samt efter kärningen och kärn-mjölkens avlägsnande tillsatt koksalt. Vid kärningen, som kan utföras för hand el. på maskin, bringas grädden i hastig rörelse, varvid fett-kulorna klibba tillsamman i allt större och större korn. S. oeh kärnmjölken skiljas därefter från varandra, varefter S. bearbetas för avlägsnande av återstående kärnmjölk och en del vatten samt saltas.

Smörblomma, benämning på flera gulblommiga Ranunculusarter.

Smörjkur, se Syfilis.

Smörjoljor. Som S. användas huvudsakligen de flytande fraktioner av bergolja, vilkas kokpunkt är högre än 300°. Även feta oljor användas som S. om än på grund av sitt höga pris i mindreutsträekning. Understundom användas blandningar av mineraloljor oeh feta oljor.

Smörprovning. Sedan 1890-talets början finnas i Sverige anordnade särskilda provningar av smör, avsett för export. Mejeri, vars smör vid dessa provningar, som stå under uppsikt av lantbruksstyrelsen och en särskild av vissa hushållningssällskap utsedd styrelse, befunnits fylla vissa fordringar, erhåller rättighet att förse de drittlar, i vilka exportsmöret förpackas, med ett särskilt märke (runmärkt smör).

Smörsyra, kem. formel C3H7COOH, är en illaluktande, färglös, oljeartad organisk syra, vilken såsom glycerinester förekommer i smör. Lukten hos härsket smör betingas delvis av frigjord S.

Smörsyre jäsning, sönderdelning av socker el. mjölksyra i smörsyra, kolsyra och vätgas. äger rum under inverkan av en bacill.

Sn, kem. tecken för en atom tenn (stannium).

Snabel, se Elefantdjur.

Snabelsko, en tygsko med lång, oftast stoppad spets, vilken vid gåendet kunde fästas vid benet (knäet) med en fin kedja. S. användes under tiden 1100 —1400.

Snake Riv’er [snejk -], biflod från höger till Columbia river, nv. U. S. A. Upprinner i staten Wyoming i trakten av Yellowstone park och flyter i nv. riktning. S. är vattenfattig och segel-

bar i sitt nedre lopp endast vid högvatten.

Snapp'hanekrig kallas i svensk historia de strider, som särskilt under 1600-och 1700-t. fördes mot de svenska härarna av irreguljära skaror, bestående av desertörer, stundom av rövare och annat löst folk, vilka benämndes ”snapphanar”. S. forekommo särskilt i Skåne och Blekinge i samband med krigen mellan Sverige och Danmark 1644—79.

Snapshot [snsep'sjåt], ögonblicksfotografi; även en snabbt uppritad teckning.

Snarkning orsakas av dallringar i tungspenen, vilken under sömn, särskilt vid ryggläge, sjunker bakåt svalget och påverkas av luftströmmarna vid andningen. S. uppträder vid djup sömn, då de muskler, som hålla gomseglet spänt, äro fullständigt avslappade.

Snasahögarna, fjällgrupp i v. Jämtland nära Storlien. Högsta toppen, Storsnasen, når 1,465 m. ö. h.

Snatteri, rättsstridigt tillägnande av annans egendom, då värdet av det stulna icke överstiger 30 kr.

Snedrygg, se Ryggradskrökning.

Snehaitta, se Snöhättan.

Sneidern, A. V. T. v., f. 1875, landshövding i Älvsborgs län 1922. S. var medlem av andra kammaren 1912—20. Därefter har S. tillhört första kammaren. Han har som politiker företrätt liberala åsikter.

Sneriius W., 1591—1626, holländsk fysiker, som bland annat upptäckt en efter honom uppkallad lag för ljus-brytningen (se Ljusbrytning).

Snellman, J. V., 180(5—81, finländsk publicist, filosof och statsman. Genom sin verksamhet på olika områden kom S. att utöva ett betydande inflytande på det finska samhällslivet. Hans förnämsta vetenskapliga verk Läran om staten, som var skriven i anslutning till Hegels filosofi, betonade framför allt nationalmedvetandets betydelse och inverkade i hög grad på tänkesätten i Finland. Då S. företrädde liberala och patriotiska strävanden, var han illa sedd av de maktägande och lämnade en tid landet. Efter återkomsten utgav han tvenne tidningar, en finsk och en svensk. Särskilt den senare hade en tid stort inflytande. Efter kejsar Alexander II :s trontillträde förbättrades S:s ställning. -Han blev utnämnd till professor i Helsingfors samt blev 1863 medlem av senaten och chef för dess finansexpedition. I denna egenskap genomdrev S. bland annat 1863 en förordning angående finska språkets rättigheter samt 1865 en myntreform. Genom sin strävan att förskaffa de finskspråkiga elementen större inflytande och det finska språ-Skogssnigel.

ket en bättre ställning blev S. en av grundläggarna av de speciellt finskt betonade strävanden, som sedermera medfört svåra slitningar.

Sniglar (Limacidae) liöra till lung-snäckor. De sakna yttre skal. Djuren äro långsträckta. Huvudet är försett med två .par tentakler. De skandinaviska S. tillhöra släktena Arion, Limax ocli Lelimannia. Den Grå åkersnigeln (Limax agrestis) gör skada på sädesfält och rotfruktsäkrar. Skogssnigeln (Arion empirico-rum) är till färgen svart och är vanlig i vårt land.

Snilja, silkesnodd, även ögla.

Snille och smak, Svenska akademins valspråk.

Snipa, flatbottnad roddbåt, spetsig i båda ändarna.

Snir'kel, krumelur el. släng; krok- el. snäcklinje, spiralvridet ornament.

Snifsel, vanligen wienersnitzel, en skiva stekt kalvkött, garnerad med en citronskiva, sardeller och kapris.

Snitseljakt, sportridning där ryttarna följa ett spår, som markerats exempelvis med papperslappar.

Snoilsky, Carl, 1841—1903, skald. S. tjänstgjorde flera år som diplomat vid svenska beskickningar i utlandet, var länge bosatt i Italien samt blev 1890 utnämnd till överbibliotekarie vid Kungl. biblioteket i Stockholm. S:s

diktning utmärkes. av plastisk klarhet i formen samt av förnämt kylig tillbakadragenhet, vilken dock stundom ger vika för eldig färgprakt, särskilt då. han är inspirerad av söderns skönhet. Mest berömda av S: s diktsamlingar äro Italienska bilder, i vilka S. prisar Italiens yppiga och njutnings-fulla skönhet, samt Svenska bilder, en serie ypperliga målningar ur Sveriges historia. S: s intresse för sociala problem kommer till uttryck i dikter som I porslinsfabriken, Den tjänande brodern.

Snoksläktet (Coluber) tillhör ormarnas ordning. Vanliga sn oken (C. natrix) är vanligen ovan svart och

igenkännes lätt på en vit el. gul fläck pä vardera sidan av nacken. Den blir ända till 120 cm. lång. I vårt land finnes den åtminstone till Ångermanland. Den simmar och dyker skickligt. Den lägger 15—20 ägg, ofta i gödselhögar. Den är ofarlig.

Snorre Sturlasson, 1178—1241, Islands mest berömda hävdatecknare. S. tillhörde den ansedda och mäktiga Stur lungaätten och var själv en av landets förnämsta hövdingar. Han besökte Norge och Sverige och råkade i tvist med norske konungen Håkan Håkansson. På dennes befallning mördades S. i sitt hem av fiender till honom pä Island. S. var mycket framstående som skald (se Edda) och som sagoskrivare (Heimskringla).

Snow boots [snå'o bots], eng., gum-migaloscher med höga skaft, vilka särskilt användas av damer.

Snowden [snåodn], Englands högsta berg, beläget i nv. Wales. Når 1,085 m. ö. h.

Snus, se Tobaksvaror.

Snyders [snej'-], F., 1579—1G57, flamländsk målare. S. målade djur- ocli stillebensmotiv i strålande färger och med en mästerlig livfullhet och elegans. Han samarbetade även med Ru-bens, på vars dukar han utförde djur och frukter. Av S: s målningar mä nämnas Fruktstånd, F i s k-stånd, Skjutet villebråd pä ett köksbord (i Nationalmuseum, Stockholm).

Snyltbin kallas arter av bifamiljen, som parasitera hos bobyggande arter av samma familj. Av 28 svenska bisläkten snylta 9 hos andra.

Snyltdjur, parasiterande djur, se Parasit.

Snyltrot, rötter hos parasiterande växter, som ha från vanliga rötter något avvikande byggnad. De äro vanligen små och sakna rotmössa och rothår.

Snyltväxt, parasiterande växt, se Parasit.

Vanlig snok. Snäckor (Gastropoda), en klass bland blötdjuren, som i allmänhet har utdragen ryggsida, omsluten av ett spiralvri-det skal, inom vilket djuret kan draga sig tillbaka. S. ha i regel väl utbildat huvud med ett el. två par tentakler och ett par ögon. Till S. höra bland annat lungsnäckor, vingsnäckor, Pro-sobrancliiata (Purpursnäcka, Porslinssnäcka) och Opistliobraneliiata, vilka senare ha mera ursprunglig byggnad (en del arter sakna skal).

Snällpress, se Tryckpress.

Snäppsläktet (Totanus) hör till va-darfåglar. De ha smal, spetsig näbb med inböjda kanter samt höga ben. Flera arter leva på sumpiga ställen. Bland dessa märkas Skogssnäp-pan (T. ochropus), som på översidan är mörkbrun, undertill vit, och R ö d-benan (T. calidris), som ovantill är brungrå, undertill vit med mörka fläckar.

Snärp, en hinnartad utväxt på gräsens blad, som finnes på gränsen mellan slidan och skivan.

Snö. När luftens fuktighet utfälles vid temperatur under 0°, sker det i form av små iskristaller, nålformiga el. stjärnformigt grupperade i sexuddiga mönster, vilket sammanhänger med att isen kristalliserar i hexagonala systemet. Under nedfallandet, särskilt vid milt väder, baka dessa ihop sig till större flingor och flockar. Snönederbördens storlek mätes efter dess smältning och anges i vattenliöjd.

Snöalger, i arktiska och alpina trakter på snön levande alger, som i större mängd kunna färga snön röd, grön el. gulaktig. Den vanligaste arten är Chlamydomonas nivalis.

Snöblindhet orsakas av starkt solljus, särskilt av de ultravioletta strålarna, vilka reta ögonlocken och ögats bindehinna. För att skydda mot S. bäras mörka glasögon. Jfr även Sol-blindliet.

Snöbollsbusken (Viburnum opulus f. sterilis) hör till familjen Caprifoll-acese och är en kultiverad form av skogsolvon (Viburnum opulus). Den har klotformiga blomsamlingar och alla blommor könlösa.

Snöbärsbusken (Symplioricarpus ra-cemosus) hör till familjen Caprifoliacese och är en hos oss ofta odlad prydnads-buske. Den hör hemma i Nordamerika. S. har små ljusröda blommor i klase, äggrunda, något flikiga blad och snövita bär. Den förvildas lätt genom rotskott.

Snödroppe (Galanthus nivalis) är en liten lökväxt, på vars stängel utvecklas en enda vit blomma. S. hör hemma i mellersta och s. Europa. Den blommar vid tiden för snösmältningen .och är en vanlig prydnadsväxt hos 0§Bi

Snögräns, den höjdlinje, ovanför vilken snön ej hinner bortsmälta under sommaren. S. beror huvudsakligen av temperaturförhållandena och nederbördens riklighet och fördelning. Den ligger i allmänhet högre på lägre breddgrader och inne i kontinenterna än pä högre breddgrader och nära hav. Den ligger också högre på en bergskedjas inre än på dess yttre, mo.t havet vända sida. S. ligger på t. ex. Sarjekfjällen

1,300 m. ö. h., Dovre 1,600 m. ö. h., Ivilimandjaro och Chimborazo 5,000 m. ö. h., Atacama 6,000 m. ö. h., Eldslandet 1,200 m. ö. h.

Snöhättan, fjälltopp på Dovrefjäll, Norge. Når 2,300 m. ö. h.

Snöklocka (Leucojum vernum), en lökväxt med hängande, vita blommor, vilken odlas som prydnadsväxt. Den blommor tidigt på våren.

Snöloppor, se Hoppstjärtar.

Snöripa, vanligt namn på dalripan. Se Ripsläktet.

Snörpvad, se Fiskredskap.

Snöskata el. björktrast (Turdus pilaris), fågel, hörande till Trastsläktet. Huvudet och övergumpen äro askgrå och ryggen är kastanjebrun. Den är allmän över hela vårt land. S. är vanligen ej flyttfågel utan livnär sig om vintern av rönnbär, enbär o. dyl. Den häckar ofta i kolonier. S. är särskilt vanlig i fjällens björkregion.

Snösko el. truga, ett slags sko, förfärdigad av läderremmar el. dyl., flätade mellan böjda vidjor i syfte att åstadkomma stor bäryta.

Snöskred, se Lavin.

Snösparv (Plectrophenax nivalis), fågel, hörande till tättingarnas ordning. Den är med sin vackra, vita och svarta dräkt utmärkande för polarländerna. Hos oss häckar den endast på de högsta fjällryggarna, men om hösten drar den söder ut och träffas dä i våra sydliga landskap. Den är släkt med lappsparven.

Soaré, aftonsamkväm, dramatisk el. musikalisk aftonunderhållning.

Sobat, en av Nilens bifloder från höger. Uppkommer av flera källfloder på v. sluttningarna av Abessiniens högland.

So’bel, se Mårdsläktet.

Sober, måttfull, enkel, nykter.

Sobriquet [såbrike’], fr., öknamn, vedernamn.

Sociala meddelanden, en av socialstyrelsen utgiven tidskrift, som innehåller redogörelser för av socialstyrelsen utförda statistiska undersökningar, för den sociala lagstiftningen och för in-och utländska undersökningar, vissa månatliga statistiska uppgifter m. m.

Sociala rådet, en sakkunniginstitution, som har till uppgift att biträda socialstyrelsen med avgivande av [-ytt- r{i}ir]en-] {+ytt- r{i}ir]en+} och förslag i till S, hänskjutnafrågor m. m. S., vars ledamöter utses av kungl. maj: t,

är uppdelat på fem sektioner, en för arbetarskydd och arbetarfrågor i allmänhet, en för arbetsförmedling, en för sjukkasseväsen, en för understödsföreningar och en för socialstatistik.

Sociial-Demokraten, centralorgan för Sveriges socialdemokratiska arbetarparti, grundat i Stockholm 1885. Åren 1S87—1917 var Branting tidningens huvudredaktör.

Socialdemokrati. Den moderna S:s främste lärofader är Karl Marx. Själva namnet S. härstammar från hans hemland Tyskland. Redan i början på 1860-t. hade där, främst under inflytande av Ferdinand Lassalles glänsande agitation, skapats ett socialistiskt färgat parti (den allmänna tyska arbetarföreningen). Av missnöje med dess ledning efter Lassalles död skapades emellertid andra socialistiskt färgade föreningar, som på en kongress i Eisenach år 1869 organiserades till ett parti, som antog namnet ”Die socialdemokratische Arbeiterpartei” (socialdemokratiska arbetarpartiet). Som dess ledare framträdde redan från början den Marx närstående Wilhelm Liebknecht samt August Bebel. Den ökade anslutning, som de socialistiska idéerna vunno, framkallade hos myndigheterna en växande oro och försök att med olika medel kväva de socialistiska organisationerna. Trycket ledde till de bägge socialistiska partiernas sammanslagning på en kongress i Gotha år 1875, där ett program antogs, som var en kompromiss mellan Marx’ och Lassalles grundsatser. Senare hälften av 1870-t. och 1880-t. karakteriseras av Bismarcks beryktade försök, att med lagstiftningens hjälp slå sönder de socialistiska organisationerna, hindra de socialistiska tidningarna att utkomma och omöjliggöra all annan socialistisk agitation i tal el. skrift. Trots allt gick dock socialdemokratin framåt och stod, då undantagslagstiftningen år 1890 upphörde, starkare än någonsin tillförne. Fä en kongress i Brfurt år 1891 antogs ett av Kautsky formulerat klart marxistiskt program, som fått betydelse långt utanför Tysklands gränser. Under 1890-t. och början av 1900-t. gjorde sig inom det tyska socialdemokratiska partiet tidvis ganska starka motsättningar gällande mellan en av Ed. Bern-stein företrädd, mot vissa delar av marxismen kritisk riktning, som brukar benämnas revisioni smen, och den mera ortodoxt betonade marxismen, företrädd främst av Bebel och Kautsky och karakteriserad bland annat av dess starka framhävande av klasskampen. År 1912 hade partiet nått därhän, att det innehade mellan % och

av samtliga riksdagsmandat. Vid världskrigets utbrott ställde sig partiet solidariskt med nationen i övrigt, men meningsskiljaktigheter bland annat i fråga om ställningen till krigs-krediterna ledde snart nog till att vissa element bröto sig ut ur partiet (de oavhängiga socialisterna) och till bildandet av ett kommunistiskt parti. Majoriteten av de oavhängiga har senare återförenat sig med det gamla socialdemokratiska partiet, medan minoriteten uppgått i det kommunistiska. Efter den tyska revolutionen har en socialdemokrat (Friedrich Ebert) varit tysk rikspresident, varjämte socialdemokraterna vid flera tillfällen tillsammans med de borgerliga bildat regering.

I England, där fackföreningsrörelsen tidigare än i andra länder vunnit en betydande styrka, dröjde det ganska länge, innan socialdemokratin vann något insteg. På 1880-t. bildades dock av H. M. liyndman och John Burns en socialdemokratisk förening (Socialde-mocratic federation). Inom Fabian Society verka på socialistisk grund framstående författare, vetenskapsmän och andra (Bernhard Sliavv, Annie Besant, S. Webb m. fl.). Inde-pendent Labour Party, vars ledande man från begynnelsen var Keir Hardie, verkar också på socialistisk grund. Även i de engelska fackföreningarna har socialismen vunnit ett allt starkare insteg. Labour party är en sammanslutning av vissa av dessa organisationer samt av många fackföreningar. Efter kriget vann arbetarpartiet en sädan anslutning, att det vid valen 1923 blev underhusets största. I början av 1924 bildades också med Ramsay MacDonald som premiärminister den första socialistiska engelska ministären, som dock snart avgick.

I Frankrike låg arbetarrörelsen praktiskt taget helt nere efter Pariskommunens blodiga krossande år 1871. Itedan på en kongress i Marseille år *1879 konstituerades dock ett socialdemokratiskt parti under ledning bl. a. av Jules Guesde och Paul Lafargue. Mycket snart kom det emellertid till schismer inom partiet, som ledde till en hel serie av utbrytningar, bland vilka den mest betydande torde vara den, som leddes av läkaren Paul Brousse. Denna riktning brukar pä grund av den mera moderata taktik, den förordade, benämnas den possibi-listiska. På 1890-t. gjorde sig nya män, bland dem Alexandre Millerand och Jean Jaurés, gällande jämsides med de gamla. Särskilt Jaurés hävdade med skärpa nödvändigheten av ett enande av de skilda riktningarna. Sedan Millerand år 1899

inträtt i en borgerlig ministär^ bussade striden upp kring frågan, liuruvida ett sådant handlingssätt kunde vara tillåtet för en socialdemokrat. Guesde och andra ställde sig helt avvisande, medan Jaurés hävdade, att en dylik åtgärd kunde vara betingad av ett exceptionellt läge. Stridigheterna ledde till riksdagsfraktionens sprängning, och ett försök att på partikongresser finna en enande formel misslyckades. Sedan Millerand år 1904 uteslutits ur partiet, lyckades man dock år 1905 åstadkomma en sammanslagning av de stridande grupperna. Därefter och under tiden fram till världskrigets utbrott, då han mördades, intog Jaurés en alltmer ledande ställning. Vid världskrigets utbrott inträdde flera socialdemokrater, bland dem Jules Guesde och Albert Thomas, i den franska regeringen. År 1920 bröto sig de kommunistiska elementen ur partiet.

I Danmark började agitationen för de socialistiska idéerna i början pä 1870-t. Bland föregångsmännen må nämnas löjtnant L. Pio och skolläraren Geleff. Först på 1880-t. bröt dock rörelsen, vars utveckling liksom i de övriga skandinaviska länderna varit intimt förbunden med fackföreningsrörelsen, igenom. Framgången har därefter varit så betydande, att år 1924 den första socialdemokratiska ministären i Danmark kunde bildas. Statsminister blev Th. Sta u ning. Bland övriga ledande må nämnas Fr. Borg-bjerg.

Den förste socialdemokratiske agitatorn i Sverige var August Palm, som höll sitt första agitationsföredrag i Malmö den 0 nov. 1881. De mest framträdande bland dem, som under de första åren. anslöto sig till rörelsen, voro Axel Danielsson och Hjalmar Branting. Tidningen Social-Demokra-ten grundades år 1885. Sveriges socialdemokratiska arbetarparti konstituerades i april 1889. Den första representanten för socialdemokratin i den svenska riksdagen blev Hjalmar Branting, som invaldes år 1896. Först vid valen år 1902 ökades antalet socialdemokratiska riksdagsmän, då förutom Branting invaldes Nils Persson, F. V. Thorsson och Victor Larsson. Sitt beslut att bedriva verksamheten helt på lagens grund dokumenterade partiet bl. a. genom uteslutning av Hinke Bergegren och Schröder, som uppträtt till förmån för den s. k. ”handlingens propaganda”. År 1917 bröto sig en del vänsterelement ut ur partiet och bildade Sveriges socialdemokratiska vänsterparti. Inom detta vunno de kommunistiska elementen så småningom överhanden, vilket ledde till de socialdemokratiska medlemmarnas utträde ur partiet, vilket därefter antog naipnet Sveriges kommunistiska

parti. De vänstersocialistiska elementen fortsatte som självständigt parti, till dess de år 1923 återförenades med det gamla socialdemokratiska partiet. Efter en schism inom det kommunistiska partiet ha även vissa av dess medlemmar återinträtt i det socialdemokratiska partiet. År 1917 bildades en liberalsocialistisk koalitionsmini-st.är. Efter dess avgång i mars 1920 bildade Hjalmar Branting som statsminister den första rent socialdemokratiska ministären, som avgick hösten 1920. Hösten 1921 bildades likaledes med Branting som statsminister den andra rent socialdemokratiska ministären, som fungerade till april 1923. Den tredje rent socialdemokratiska ministären, i vilken Branting till en början var statsminister och efter dennes död Sandler, bildades i oktober 1924 och avgick våren 1926. — Anslutningen till det socialdemokratiska partiet sker genom lokala organisationer, de s. k. arbetarkommunerna, till vilka såväl enskilda medlemmar som fackföreningar kunna ansluta sig. Fackföreningsmedlemmar, som icke önska medlemsskap i det socialdemokratiska partiet, kunna genom särskild reservation befria sig från delaktighet i den kollektiva anslutningen.

I Norge konstituerades ”Det .norske Arbejderparti” år 1887. Dess hållning har i många avseenden varit radikalare än de socialistiska partiernas i övriga skandinaviska länder. Partiet har ej heller kunnat bevara sin enighet. Sedan de kommunistiska elementen vunnit överhand, anslöt sig partiet år 1917 till kommunistiska internatio-nalen. De socialdemokratiska elementen bildade därvid efter utbrytning ur partiet Norges socialdemokratiska arbetarparti. År 1924 bröt det norska arbetarpartiet med den kommunistiska internationalen, vilket ledde till bildandet av ett nytt kommunistiskt parti. Norges socialdemokratiska arbetarparti och Norska arbetarpartiet ha under år 1926 återförenats.

I alla europeiska och många utomeuropeiska länder finnas numera socialdemokratiska partibildningar av olika styrka. Se vidare Kommunism och Socialismen samt i fråga om det internationella samarbetet Internationale r na.

Socialdemokratiska riksdagsgruppen,

riksdagsparti, bestående av de socialdemokratiska ledamöterna inom riksdagens bägge kamrar.

Socialdepartementet, som upprättades i samband med civildepartementets .avskaffande, har att handlägga ärenden rörande förhållandet mellan arbetare och arbetsgivare, arbetarskydd, arbetsmarknaden, socialförsäkring, socialsta-tjstik, bostadsförhållandena, allmänhälsovård, allmän fattigvård, lösdri-vare, alkoholister, allmän ordning ocli säkerhet, lantregeringen m. m.

Socialfullmäktige, tvenne av regeringen utsedda personer, den ena representant för arbetarna, den andra representant för arbetsgivarna, som deltaga vid föredragning inom socialstyrelsen av mera betydelsefulla ärenden, framför allt berörande förhållandet mellan arbetare och arbetsgivare, arbetsmarknaden och arbetarskydds-lagstift ningen.

Socialförsäkring. — 1. Den 30 juni 1913 utfärdades lagen om allmän pensionsförsäkring, i vilken sedermera åtskilliga ändringar vidtagits. Lagen vilar icke allt igenom på försäkrings-principen. De bidrag, som av allmänna medel utbetalas till vissa grupper av de försäkrade, ge den delvis för-sörjningskaraktär. Rätt till pension inträder vid varaktig oförmåga till arbete och senast vid fyllda 67 år, även om varaktig oförmåga då ännu icke är för lianden. Pensionsavgifterna, som utgöras av en grundavgift om tre kronor och en tilläggsavgift, vars storlek är beroende av inkomsten (lägst två, högst trettio kronor), erläggas av de avgiftspliktiga. Avgiftspliktiga äro alla i riket mantalsskrivna personer i åldern 16—66 år, som icke äro varaktigt oförmögna till arbete. Utanför lagens tillämpningsområde falla därjämte vissa i statens el. kommunernas tjänst anställda. Pensionen sönderfaller i avgiftspension, vars storlek beräknas med hänsyn till de inbetalda avgifterna och tidpunkten för deras inbetalande, samt pensionstill-lägg, som utgår till pensionstagare, vars årsinkomst understiger visst belopp (425 kr. för man och 400 kr. för kvinna). Särskilt tillägg utgår i vissa fall för barn under 15 år. Därjämte utgår understöd till invalid, för vilken pensionsavgifter icke erlagts. Ansökan om erhållande av pension skall ingivas till och prövas av pensionsnämnderna, i regel en för varje kommun, bestående av högst sex kommun valda ledamöter och en ledamot (ordföranden), utsedd av vederbörande länsstyrelse. Den slutliga prövningen verkställes av pensionsstyrelsen, den statliga myndighet, som handhar den allmänna pensionsförsäkringen. Pensionsavgifterna ingå till pensionsför-säkringsfonden, som förvaltas av pen-sionsstyrelsen. Av pensionsstyrelsen utövas viss verksamhet till förebyggande el. hävande av invaliditet. — 2. Nu gällande lag om försäkring för olycksfall i arbete utfärdades den 17 juni 1916. Åtskilliga ändringar ha senare vidtagits i lagen. Lagens till-lämplighetsområde är mycket vidsträckt, då den omfattar praktiskt ta-

get alla, som mot avlöning användas till arbete för annans räkning, alltså även hushållspersonal, kontorsanställ-da m. m. Ersättning utgår för av olycksfall förorsakad sjukdom frän och med trettiosjätte dagen i form av sjukpenning, vars storlek bestämmes dels med hänsyn till den grad, i vilken arbetsförmågan nedsatts, dels med hänsyn till den sjukes dagliga arbetsförtjänst. Ersättning utgår därjämte vid invaliditet i form av livränta, vars storlek bestämmes efter nyss nämnda grunder. Vid dödsfall på grund av olycksfall utgår dels begravningshjälp, dels livränta till vissa efterlevande. Försäkringen äger automatiskt rum i Riksförsäkringsanstalten. Arbetsgivare äger dock rätt försäkra i för ändamålet bildat ömsesidigt försäkringsbolag, vars delägare äro arbetsgivare. Beslut, som fattats av Riksförsäkringsanstalten el. av nyssnämnda ömsesidiga bolag, överklagas hos Försäkringsrådet. Särskilda författningar ha utfärdats rörande försäkring mot skada till följd av olycksfall, som träffa fiskare (den 11 juni 1918), om ersättning i anledning av kroppsskada, ådragen under militärtjänstgöring (18 juni 1909), samt angående ersättning för skada till följd av olycksfall, som förorsakats av krigsförhållandena under 1914—1919 års världskrig (1 juni 1923). — 3. Sjuk-kasseverksamheten, som i Sverige går tillbaka till 1860- och 1870-t., är helt byggd på frivillighetens grund. Den åtnjuter dock statsunderstöd och är underkastad en ganska ingående statlig kontroll, som utövas av Socialstyrelsen. Den nu gällande sjukkasse-lagen utfärdades den 4 juli 1910. Endast de kassor, som registrerats enligt denna lag, kunna erhålla statsunderstöd. Vid sidan av de registrerade sjukkassorna finnas ett icke ringa antal oregistrerade sjukkassor. Sjukkassorna ha en betydande frihet att ordna sitt arbete efter egna önskemål och de regler, de följa, växla därför avsevärt från kassa till kassa. Flertalet sjukkassor lämna förutom sjuk-hjälp även begravningshjälp; ett stort antal därjämte moderskapshjälp. 15 å 16 % av befolkningen över 15 år äro anslutna till sjukkasserörelsen. — 4. De årliga kostnaderna för den allmänna pensionsförsäkringen (sifferuppgifterna avse —liksom i fortsättningen

— år 1924 el. något av närmast föregående år) utgjorde för staten 29.2 milj. kr., för kommunerna 10.4 milj. kr., för de försäkrade 23.9 milj. kr. Olycksfallsverksamheten kostade staten 1.4 milj. kr., de försäkrade 0.05 milj. kr. och arbetsgivarna 17.0 milj. kr. Kostnaderna för sjukkasseverk-samheten uppgingo för staten till 2,p milj. kr., för kommunerna till 0.3 milj. kr., för de försäkrade till 15.1 milj. kr. samt för arbetsgivarna till 0.3 milj. kr. — 5. De olika grenarna av socialförsäkringen lia under de sista ären varit föremål för utredning för åstad' kommande av större enhetlighet och från andra utgångspunkter. Särskilt aktuell är för närvarande sjukkasse-' verksamheten. Även arbetslöshetsförsäkringen står på dagordningen.

Socialismen, sammanfattande beteckning för samhällsåskådningar, vilkas främsta karakteristiska drag är idén om ett samhälle, där produktionens inriktning framför allt bestämmes ur samhällsnyttans synpunkter. Med den socialistiska samhällssynen är förbundet kravet på ett mer el. mindre fullständigt avskaffande av privategendomen och av arvsrätten och ett utjämnande av de bestående olikheterna i fråga om fördelningen av inkomst och förmögenhet. Ur denna synpunkt brukar man skilja mellan den socialism, för vilken det väsentliga är, att de mera betydelsefulla produktionsmedlen dirigeras i det allmännas intresse, och kommunismen, som rent principiellt kräver, att även de för konsumtion avsedda varorna skola vara gemensam egendom. Det principiella kravet på privategendomens avskaffande innebär icke med nödvändighet, att produktionen skall drivas genom statens försorg utan innesluter möjligheten till i organisatoriskt avseende vitt skilda lösningar, betingade av de faktiskt föreliggande förhållandena ocli av den av olika faktorer bestämda utvecklingsriktningen.

S. är, om ordet tages i vidsträcktare betydelse, en företeelse med mycket gamla anor. Redan den grekiske filosofen Platon angav i sin skrift ”Staten” konturerna för ett idealsamhälle med rent kommunistiska drag, och bröderna Gracclius företrädde under andra århundradet e. Kr. i Rom pä jordfrågans område strävanden med starkt agrarsocialistisk tendens. De första kristnas sammanlevnad byggde i viss mån på kommunistiska principer. I 1500-t:s England framlade Thomas More planen för en på kommunistisk grund byggd idealstat. Senare ha många andra författare följt samma vägar.

Den moderna S. är i första hand betingad av de specifika missförhållanden, som voro förknippade med industrialismens genombrott. Det tillstånd av ytterlig fattigdom, i vilket den egendomslösa kroppsarbetande befolkningen var försänkt, den nöd och de lidanden av olika slag, som karakteriserade dess liv, födde med nödvändighet behovet att söka finna en Samhällsorganisation ? som bättre till-

godosåg alla samhällsmedlemmars behov. R. Owen i England, C. H. de Saint Simon och P. M. C. Fourier i Frankrike och många andra, som bruka sammanföras under beteckningen de utopiska socialisterna, framlade planritningar till en nyorganisation av samhället, på vilkas snara genomförande de trodde. Bland de utopiska socialisterna må också nämnas svensken N. H. Quiding, mest känd som författare under pseudonymen Nils Nilsson arbetskarl. P. J. Proud-hon i Frankrike, som företrädde anarkistiska idéer, präglade slagordet ”Egendom är stöld”. Louis Blanc företrädde statssocialistiska idéer, som i förvanskad form fördes ut i verkligheten genom de efter februarirevolutionen inrättade nationalverkstäderna. De försök till praktiskt realiserande av de från olika håll framlagda idéerna, som gjordes, ledde dock aldrig till några bestående resultat. Antingen upphörde de så småningom av sig själva el. också kvävdes de av de maktägande.

Det sista skedet i socialismens historia har sin upprinnelse i Tyskland, där på 1840-t. och under de närmast följande decennierna en rad män framträdde, som kunna betecknas som den moderna socialdemokratiska arbetarrörelsens grundläggare. Bland dessa må nämnas Ferdinand Lassalle, Friedrich Engels och framför alla andra Karl Marx. Det för Karl Marx djupast karakteristiska är, att han, och i detta avseende skilde han sig radikalt från flertalet tidigare socialister, icke sökte konstruera fram ett idealsamhälle utan finna de lagar, som reglera utvecklingen och därmed utvecklingsriktningen. Karl Marx’ idéer, givetvis med starka inslag från andra häll samt modifierade med utgångspunkt från de med tiden alltmer ökade erfarenheterna om samhällsmekanismen och anpassade efter de från land till land växlande förhållandena, bilda alltjämt det centrala teoretiska underlaget för den övervägande delen av den moderna arbetarrörelsen. Särskilt starkt framträdande har detta förhållande varit i Tyskland och de nordiska länderna. Se vidarq Kommunism och Socialdemokrati.

Socialistiska sovjetrepublikernas förbund, förkortat SSSR., se Ryssland.

Socialminister, den vanliga benämningen på statsrådet och chefen för socialdepartementet.

Socialpolitik, sammanfattande beteckning för åtgärder och strävanden, vilka avse samhällets och speciellt mindre lyckligt lottade samhällsmedlemmars bästa. Jfr Socialstyrelsen.

Socialpolitiska institutet el., som det offtcjejlt benämnes, Institutet försocialpolitisk och kommunal utbildning och forskning i Stockholm grundades år 1920 på initiativ av Centralförbundet för socialt arbete. S. har till uppgift att meddela utbildning för befattningar inom barnavård, fattigvård, bostadsinspektion, fosterbarn sinspektion, arbetsförmedlingen och kommunalförvaltningen i allmänhet (ej befattningar, som kräva teknisk utbildning) samt för socialt arbete inom näringslivet m. m.

Socialstatistik, arbetarstatistik, avhandlar speciellt arbetarnas levnadsförhållanden och därmed sammanhängande problem, främst industriella frågor. Uppgifter erhållas genom utsändandet av formulär, genom ombud, som företaga undersökningar pä ort och ställe etc. I Sverige handhaves S av Socialstyrelsen. Resultaten offentliggöras i verkets årsberättelse, i Sociala meddelanden samt i publika-tionsserierna: Socialstatistik, Försäk-ringsväsen, Statens förlikningsmäns verksamhet, Yrkesinspektionens verksamhet och Sjukkasseinspektionens verksamhet.

Socialstyrelsen, centralt ämbetsverk, som sorterar under socialdepartementet och har att handlägga frågor av socialpolitisk natur, såsom frågor rörande arbetsmarknaden, förhållandet mellan arbetare och arbetsgivare, al-koliolistvård, bostadsförhållanden, arbetarskydd, sjukkasseväsendet m. m. Till S. är också den sociala statistiken förlagd. S. är uppsiktsmyndighet över arbetsförmedlingsanstalterna i riket (såväl de offentliga som de enskilda affärsmässiga). S. är vidare chefsmyndighet över yrkesinspektionen och utövar kontroll över de statliga och statsunderstödda alkoholistanstalterna. S. är fördelad på sex byråer. Dess chef benämnes generaldirektör.

Soei’etas, lat., sällskap, samfund. S. ingår särskilt i namnen på en del vetenskapliga föreningar.

Société el. societet, samfund; litterärt, konstnärligt, vetenskapligt el. industriellt sällskap; sällskapskrets. — S. anonyme, fr., aktiebolag.

Society [sösaj’iti], eng., sällskap, samfund.

Societä’r, medlem av ett samfund; delägare i ett bolag.

Socinia’ner, anhängare av en närmast till protestantismen ansluten religiös rörelse, som uppstod i Polen i slutet av 1500-t. Riktningen grundades av italienaren Sozzini (1539—1604). S. skilde sig från de övriga protestanterna framför allt därigenom, att de förkastade treenighetsläran. Dä de ställde sig avvisande mot statstjänst och särskilt mot krigstjänst, kommo de i konflikt med myndigheterna. 1658 bjevo S. landsförvisade. Dejras sam-

Sockerrör.

fund upplöstes och medlemmarna anslöto sig till unitariska riktningar i andra länder.

Sociologi’, vetenskapen om de lagar, som reglera det mänskliga samhällslivets former och utveckling. Benämningen är skapad av den franske filosofen A. Comte.

Socker, sackaros, vanligt socker, rörsocker, finnes i många växter, framför allt i vitbetor och sockerrör, som bilda utgångspunkt för den fabriksmässiga framställningen av S. S., som är lös-ligt i vatten och i utspädd alkohol, kristalliserar i vackert utbildade kristaller. S. vrider polarisationsplanet åt höger. Under inverkan av ett enzym, som benämnes invertas, el. vid kokning med utspädda syror sönderfaller det i glykos och fruktos. Melis är vitt men mindre rent S., farin är gulaktigt, mindre rent S. Jfr Sockerarter och Sockertillverkning.

Sockerarter, vattenlösliga kolhydrater med söt smak. Man skiljer mellan enkla S., som icke under upptagande av vatten kunna sönderdelas i enklare S., och sammansatta, som besitta denna egenskap. Till de enkla S. höra bland annat druvsocker, fruktsocker och galaktos. Till de sammansatta S. höra vanligt socker el. rörsocker, maltsocker och mjölksocker.

Sockerbeta, se Beta.

Sockerdricka är en 5—6 % (kolsyre-haltig) sockerlösning.

Sockerlönn, se Acer.

Sockerröret (Saccharum officinarum), hör till familjen Graniinese och är ett 2—5 m. liögt gräs, vars strå äger en synnerligen sockerrik märg (c: a 18 %). Dess hemland är Bengalen och Bortre Indien. SS. har sedan urminnes tider odlats i Indien. Numera är dess odling koncentrerad till Amerikas tro-piska ocli subtropiska delar.

Sockersjuka, diabe'tes, en sjukdom som närmast beror på nedsatt verksamhet hos de s. k. Langerhanska cellöarna i bukspottkörteln. Dessa avsöndra ett ämne, insulin, som är nödvändigt för sockeromsättningen i kroppen. En person, som lider av S., kan ej förbränna kolhydrat på normalt sätt. Blodets halt av socker blir därför högre än normalt och en större el. mindre mängd socker utsöndras därför med urinen. På grund härav mäste man inskränka mängden av kolhydrat i födan. Jfr Insulin.

Socker tiil verkning. Utgångsmaterialet vid S. är sockerrör el. vitbetor. Vid framställning av S. ur sockerrör utpressas den sockerhaltiga saften med tillhjälp av roterande valsar, varefter den kokas, sedan den tillsatts med en ringa mängd kalk. Den vid kokningen bildade klara lösningen avskiljes frän bottensatsen ocli frän det skum, som samlar sig på ytan, varefter den in-dunstas och får kristallisera. Härvid bildas råsocker, frän vilket moderlu-ten, som benämnes melass, får avrinna. Råsockret, som är brunt ocli innehåller en del föroreningar, renas därefter genom raffinering. Vid raffineringen upplöses råsockret i vatten, befrias frän äggviteämnen och avfärgas med tillhjälp av benkol, varefter sockerlösningen indunstas i vakuum. Den melass, som ännu vidhänger det på detta sätt renade råsockret, kan avlägsnas genom tvättning med en koncentrerad lösning av rent socker, vilket förfaringssätt benämnes däckning. Vid framställning av S. ur vitbetor skäras dessa i smala strimlor (betsnitsel), ur vilka sockret utdrages med tillhjälp av hett vatten enligt den s. k. mot-strönmingsmetoden. Den så erhållna sockersaften försättes med kalk, varigenom den befrias ifrån en hel del av de föroreningar, som den innehåller. överskottet av kalk utfälles, sedan lösningen filtrerats med koldioxid; efter förnyad filtrering och eventuellt avfärgning indunstas sockerlösningen i vakuum, varefter sockret skiljes från melassen genom centrifuge-ring. Härefter raffineras sockret bland annat genom däckning. Av avfallspro-dukterna vid raffineringen beredes den vita melisen och den gula farinen. Produktionen av råsocker ur vitbetor uppgick år 1924 till ungefär 8,150,000 ton. De främsta produktionsländerna äro Tyskland (1,600,000 ton), Tjeckoslovakien (1,400,000 toji) ocji Förenta

Staterna (1,100,000 ton). Råsockerpro-duktiouen ur rörsocker uppgick samma år till ungefär 15,800,000 ton, av vilken kvantiLet ungefär 2,600,000 ton härrörde från Brittiska Indien, 2,000,000 ton från Java och 5,300,000 ton frän Kuba. Den svenska sockerproduktionen uppgick år 1924 till 135,000 ton.

Sockerarter, se Ärter.

Socrates, se Sokrates.

Soda, natriumkar bonat, kem. formel NaaC03. S. förekommer dels kristalliserad (kristallsoda), dels som ett vitt, lättlösligt pulver (kalcinerad S.). Kristallsoda användes i hushållet vid tvätt, medan den kalcinerade S. huvudsakligen kommer till användning för industriella ändamål, framför allt i tvål- och glasfabrikationen. Utgångsmaterialet för framställning av S. var tidigare askan efter vissa havsväxter. Numera är utgångsmaterialet koksalt. Sodaframställningen ur koksalt sker på två olika sätt. Enligt den ena metoden, som efter uppfinnaren kallas för Leblancs sodametod, upphettas först koksaltet med stark svavelsyra, varvid natriumsulfat erhålles. Vid glödgning av natriumsul-fatet med kol och kalciumkarbonat erhålles därefter S. och svavelkalcium. Vid utlakning med - vatten av blandningen av dessa bägge ämnen, den s. k. råsodan, löses allenast natrium-karbonatet. Enligt den andra metoden, den s. k. aininoniaksodametoden, inledes ammoniakgas och kolsyra i en mättad koksaltlösning, varvid surt ammoniumkarbonat erhålles. Vid tillsats av koksalt till en lösning av detta salt utfaller det svärlösliga sura na-triumkarbonatet, som genom glödgning överföres i S.

Sodavatten, en kolsyrehaltig vattenlösning, som innehåller 1—2 % salter (natriumbikarbonat, koksalt m. m.).

Sod’dy, F., f. 1877, engelsk kemist, som utfört banbrytande undersökningar rörande de radioaktiva ämnena, vilka bland annat lett till resultat, som varit mycket betydelsefulla för atomforskningen. S. har erhållit 1921 års Nobelpris i kemi.

Sodom, se Gomorra.

Sodomism, tillfredsställande av könsdriften på onaturligt sätt.

Soemba el. Sumba, en av de Små Sun-daöarna, holländsk besittning. 11,100 kvkm., 200,000 inv., malajer.

Soembava el. Sumba’va, en av de Små Sundaöarna, holländsk besittning. 14,700 kvkm., 150,000 inv., malajer, ön har stora vulkaner. Se Temboro.

Sol’a’la, en osund, lågländ, glest befolkad kuststräcka i Portugisiska Östafrika.

Sofia [så’fia], huvudstad i konungariket Bulgarien, belägen på en högslätt i landets v, del, ni*ra ponaus bi-flod Isker och vid järnvägen Konstan-tinopel-Wien. 155,000 inv. S. är byggd i modern europeisk stil. Från den tid, då S. tillhörde Turkiet (1382—1878), kvarstå numera endast ett fåtal byggnader, däribland Sofiakyrkan, efter vilken staden har sitt namn. S. har universitet sedan 1888. Industrin omfattar bryggerier, sockerfabriker, tillverkning av olika slags vävnader m. m.

Sofia, 1830—1913, drottning av Sverige och Norge, dotter till hertig Vilhelm av Nassau, 1857 förmäld med dåvarande hertigen av Östergötland, sedermera (1872) konung Oskar II.

Sofia församling bildades 1917 genom delning av Katarina församling på Söder och ligger mellan Saltsjön och Hammarbysjön. 17,879 inv. (1925).

Sofiakyrkan, kyrka, numera moské i Konstantinopel. S. byggdes under kejsar Justinianus’ regering och blev färdig 537. Den är uppförd i bysantinsk kupolkyrkostil och utsmyckades med oerhörd prakt. Kupolen har flera gånger ombyggts. Under nära ett helt årtusende var S. kristenhetens förnämsta kyrka. Vid turkarnas erövring av Konstantinopel 1453 förvandlades S. till moské och det mesta av de dyrbara dekorationerna togs bort.

Sofiero, kungligt lustslott n. om -Hälsingborg, nv. Skåne.

Sofism, avsiktligt felslut. Jfr So-fister.

Sofis’ter, sammanfattande beteckning för en del grekiska vishetslärare, vilka skarpt kritiserade samtida härskande moraliska och religiösa föreställningar. En del S. sköto härvid över målet och sofist har så småningom blivit ett smädenamn, betecknande en person, som medvetet söker ge ett sken av sanning åt falska läror.

So’fokIes, omkring 496—405 (el. 406) f. Kr., det antika Greklands förnämste tragiske skald. S:s tragedier höra till världslitteraturens främsta. Han införde flera tekniska förbättringar i det grekiska dramat, såsom inskränkande av körsångerna och införande av en tredje skådespelare. Den dramatiska handlingen blev även hos S. mera koncentrerad och karaktärsanalysen skarpare. Av S: s många dramer finnas endast sju i behåll. Bland dessa må nämnas Antigone, Elektra, Konung Oidipus, Ajax.

Sogn, ursprungligen benämning på Sognefjorden, numera på bygderna kring dess stränder.

Sognefjord, djupt inträngande (176 km.), rikt förgrenad fjord i v. Norge.

Sogn och Fjordanes fylke, fylke i v. Norge. 18,473 kvkm , 92,000 inv., därav 1,400 inv. i staden Florö.

Sohlman. — 1. P. A. F. S., 1824—74, publicist, politiker. 1857 blev S. hu-yudredaktör och ansvarig utgivare av

”Aftonbladet”, som under S:s ledning kom att utöva ett betydande inflytande på den allmänna opinionen och var det erkänt främsta liberala organet i landet. Såväl i tidningen som utom den verkade S. energiskt för representationsreformens genomförande. S. var en varm anhängare av skandinavismen och yrkade på svenskt bistånd åt Danmark i dess krig mot Preussen 1864.

— 2. H. S., f. 1858, den förres son, publicist, 1890—1921 Aftonbladets redaktör och ansvarige utgivare. Under

de första årtiondena av S:s redaktörs-skap tog tidningen kraftigt parti för liberalerna men avlägsnade sig småningom från dessa och intog under världskriget en starkt tyskvänlig hållning.

Soignera [såänje'-], vårda, sköta, draga försorg om. — S o i g n e'r a d, vårdad (i klädseln).

Soirée [såare'], se Soaré.

Soissons [soasånp'], stad i n. Frankrike, nö. om Paris. 14,000 inv. En stor del av staden jämte dess vackra gotiska katedral från 1200-t. sköts i spillror under världskriget.

Soj'a, tjock, brun vätska, tillredd av fröen hos sojabönan i Japan och Kina. S. användes att smaksätta såser.

Soj'aböna (Glycine hispida) hör till familj Leguminosse. S. är en klätter-växt med små, röda blommor. Fröna användas som krydda (jfr Soja) och till framställning av olja. Sedan oljan utpressats, användes återstoden till kraftfoder. S. odlas i ö. Asien och s. Europa.

So'kol, idrottsföreningar i Österrike-Ungern (särskilt Böhmen och Mähren) och efter mönster av dessa i Ryssland, Polen, Serbien och Bulgarien. Särskilt i Böhmen ha de spelat stor roll i den nationella agitationens tjänst.

So'koto. — 1. Vänsterbiflod till Niger, Västafri ka. — 2. Sedan 1905 provins i nv. delen av brittiska kolonien Nord-Nigeria, Västa fri ka. Omkring

90.000 kvkm., 500,000 inv. Boskapsskötsel, ris- och bomullsodling äro huvudnäringar. S. har inhemsk styrelse under kontroll av Storbritannien.

Soko'tra, ögrupp i Indiska havet, utanför Afrikas östkust, brittisk besittning. 3,500 kvkm., 12,000 inv. Huvudort Tamarida, 250 inv.

So'krates, om kr. 469—399 f. Kr., grekisk filosof, verksam i Aten. S. har ej efterlämnat några skrifter. Han sökte samtalsvis utveckla och sprida sina åsikter och då dessa stredo mot konventionella religiösa åskådningar, dömdes han av atenarna för gudlöshet till döden. Med överlägset lugn tömde S. giftbägaren. S: s läror känna vi endast genom hans lärjungars skrifter, framför allt Platons och Xenofons. S. utbildade knappast någon enhetlig åskådning. Han strävade särskilt efter praktisk levnadsvisdom och betonade härvid betydelsen av en riktig insikt; blott den handlar orätt, som ej vet det rätta. Till en viss grad föll S. tillbaka på mystiska föreställningar, på en inre stämma, som säger oss, vad som är rätt el. orätt (Daimonion). Berömd är S:s metod att, framhållande att han ingenting vet, gå med pä motståndarens åsikter för att sedan, genom att utveckla deras konsekvenser, påvisa deras orimlighet pä ett ofta överlägset ironiskt sätt. S:s idealitet, personliga ärlighet o«h anspråkslöshet göra honom till en av människosläktets ädlaste gestalter.

Sol, se Kolloider.

Sola'rkonstanten, den värmemängd, som solen utsänder till en viss ytenhet på en viss tidsenhet. Man plägar ange den såsom den högsta uppvärmning, som en kbcm. vatten med en kvem. yta genom solens inverkan kan erfara på en minut, och som uppgår till inemot 30° C. Jfr Insulation.

SoIa'r-plex'ussIag, i boxning ett slag mot buken, vilket medför en ökad blodtillströmning till bukorganen. Härigenom minskas blodtillströmningen till hjärnan, vilket i sin tur medför, att personen svimmar. S. är ett vanligt knockoutslag. .

So'laväxel, se Växel.

Solbad, behandling med direkt solljus, användes särskilt i högfjäll mot tuberkulösa åkommor. S. brukas även som allmänstärkande medel. Man kan ersätta solljuset med finsenljus och till en viss grad även med ljus från kvartslampa. Det senare ljuset saknar dock ljus av vissa våglängder, som finnes i solljus.

Solblindhet, skada på näthinnan, särskilt i området för det tydliga seendet, vilken orsakas av för starkt solljus. S. medför nedsatt synförmåga för kortare el. längre tid, ibland för hela livet. Särskilt ofta ådraga sig människor S.

vid solförmörkelse. Jfr Snö-blindhet.

Solbränna. Stark solbelysning framkallar rodnad, hetta och klåda samt i svårare fall biåsbildning. Därefter •följer avfjällning och mörkfärgning av huden, vilken senare kallas S. Ret-ningssymtomen behandlas som vid brännskador. S. kan även uppstå utan retningsstadium genom upprepad inverkan av solljus.

Sold, den avlöning, som fordom utdelades åt krigsmannen (soklnären el. soldaten). Även befälet erhöll S. Namnet har senare utbytts mot avlöning el. dyl.

Soldatesk', sammanrafsat, tygellöst krigsfolk.

Soldatkejsare, se Militär kejsare.

Soldygn, se Dygn.

Soldyrkan förekommer hos mänga folk och var särskilt vanlig i österlandet i forntiden. Hjul användes som symbol för solen, liksom även en-eggade el. dubbeleggade yxor. Yxan betraktas nämligen som symbol för blixten, vilken i sin tur ansågs härstamma från solen. I nordliga trakter firades solens födelse särskilt vid vintersolståndet (midvinterblot). I sydligare trakter ansågs däremot solen födas vid vårdagjämningen.

Solen, medelpunkten och den största himlakroppen i vårt solsystem, har en genomskärning av 1,390,000 km. el. 109 gånger jordens el. omkring 4 gånger månens avstånd från jorden. S:s täthet är % av jordens och massan 333,000 gånger jordens. Tyngdkraften är 28 gånger större än på jorden. Jordens avstånd från S. är 150,000.000 km. S. roterar kring en mot ekliptikans plan tillnärmelsevis vinkelrät axel, rotationen är något långsammare vid solekvatorn (25 dygn) än vid polerna (37 dygn); S. kan således ej vara en stel kropp utan är flytande el. gasformig. Temperaturen på S:s yta är omkring 6,000°. S:s yta el. fotosfären visar vid stark förstoring ett knottrigt utseende, den är ljusstarkast i mitten och något svagare vid kanterna, vilket beror pä att solen omgives av en atmosfär, som delvis absorberar ljuset. Genom undersökningar med spektroskop av solatmosfären har man i denna påvisat en mängd på jorden förekommande grundämnen. Förutom knottrigheten på fotosfären visa sig mörka s. k. solfläckar, ibland synbara för blotta ögat genom sotat glas. Dessa, vilkas natur är omstridd, ha i allmänhet en livslängd av ett par månader. De uppträda rikligast ungefär vart 31 :e år och däremellan sparsammare. Jfr. Sol-fläcksperioder. Vid totala solförmörkelser visa sig fantastiska flamliknan-de utskott el. protuberanser utanför den av månen dolda solranden. Dessa, som bestå huvudsakligen av glödande vätgas men också av metaller i gasform, äro att betrakta som utström-ningar från det gaslager, lcromosfären, som närmast omger fotosfären. Vida utanför dessa mera svåriakttagna företeelser sträcker sig, synbar för blotta ögat, solkoronan såsom en matt, glänsande ljusgård. Denna består antagligen av fina stoftpartiklar, vilka antingen utsända eget ljus el. äter-kasta solens.

Solenhofen, se Solnliofen.

Solenn', högtidlig. — S o 1 e n n i-t e't, högtidlighet, festlighet. — S o-lennitetssal, festsal.

Solenoi'd, en spiralformigt lindad ledningstråd, genom vilken flyter en elektrisk ström. Av S. alstras ett magnetiskt fält. På grund härav kommerS. att verka såsom en magnet. Den inställer sig t. ex., om den upphänges, så att den är fritt rörlig i horisontalplanet, i den magnetiska meridianen.

Solfata'rer kallas sådana gaskällor, ur vilka strömma svavelväte och sva-velsyrlighet. Bland S. märkas den vid Pozzuoli, nära Neapel, samt ön Vulcano på de Lipariska öarna.

SoIferi'no, by i provinsen Mantua, Italien, bekant för den drabbning, som där utkämpades 1859 mellan fransmän och sardinare på ena sidan och österrikare på den andra. Striden slutade med seger för den fransk-sardinska hären under kejsar Napoleon III.

Solfisk, se Klumpfisksläktet och Sillkung.

Solfjäderspalm, beteckning för flera palmarter, som ha solfjäderlikt delade blad. En del S. äro vanliga prydnadsväxter.

Solfläckar, se Solen.

Solfläcksperioder. Solen visar periodiska växlingar i solfläckarnas frekvens och utbredning, vilka vanligen omfatta en tid av 11 år och 2 månader, stundom dock mera el. mindre (8 —14 år). Med dessa växlingar sammanfalla ändringar i en hel del företeelser på jorden (magnetism, norrsken o. a.), men något säkert samband med klimatologiska förändringar har ej kunnat påvisas.

Solförmörkelse, se Förmörkelse.

Solhcm, municipalsamhälle, s. Uppland. Förstadssamhälle till Stockholm. 1,800 inv.

Soli’d, fast, stadig; trygg, vederhäftig; varaktig, gedigen; grundlig, pålitlig. — S o 1 i d i t e’t, fasthet, styrka; varaktighet; redbarhet; grundlighet.

SoIida’risk, gemensamt ansvarig, som förbinder en för alla och alla för en.

— S o Tf cT a r it e% gemensam ansvarighet.

Solidariska bankbolag;. Gällande bestämmelser om S. återfinnas i lagen om bankrörelse den 22 juni 1911. I de S. finnas dels liuvudk>ttägare, som äro gemensamt ansvariga för bankens förbindelser, en för alla och alla för en, dels kommanditlottägare, som endast ansvara med det av dem insatta kapitalet. Ex. på ett solidariskt bankbolag är Stockholms enskilda bank. De s. k. enskilda banker — bankbolag, vars delägare voro solidariskt ansvariga och med rätt att utgiva sedlar — som ända till början av detta århundrade funnos i Sverige, äro numera underkastade bestämmelserna om solidariska bankbolag i nyssnämnda lag el. ha övergått till bankaktiebolag.

Solida’risk ansvarighet medför en skyldighet för var och en av de ansvariga, att, därest så påfordras, ensam fullgöra den prestation, som förpliktelsen går ut på, för det fall att

gäldenären ej skulle fullgöra densamma. S. föreligger, om flera personer gått i borgen en för alla och alla för en.

Solidite’tsupplysningsbyrå, firma, som meddelar soliditetsupplysningar, d. v. s. skriftliga el. muntliga meddelanden om ett bolags el. en privatpersons ekonomiska ställning, anseende och kreditvärdighet.

Solimanbergen, se Sulejmanbergen.

SoMingen, stad i den preussiska provinsen Rhenlandet. 50,000 inv. Järn-och stålindustri. S. är världsbekant för sin tillverkning av svärdsklingor, vilken fabrikation går tillbaka till medeltiden.

Solipsism, den filosofiska åsikt, som gör gällande, att vi endast ha kunskap om våra egna sinnesintryck och vårt eget jag. S. för till praktiskt orimliga slutsatser, varför åsikten numera knappast har någon representant inom filosofin.

Solist’, person, som utför ett solo.

Solitä’r, ensam, infattad diamant; ensam, enstöring.

Solkoro’nan, se Solen.

Sollefteå, stad i s. Ångermanland, naturskönt belägen vid Ångermanälven. 2,800 inv.

Sollerö, tätt bebyggd ö. i Siljan, Dalarna. 20 kvkm.

Solliden, drottning Viktorias sommarvilla invid Borgholm, Öland.

Solmaskin, en maskin, i vilken solvärmet direkt tjänstgör som drivmedel. De S., som hittills konstruerats, äro byggda på den principen, att solstrålarna få träffa en trattforma df speglande yta, från vilken de reflekteras mot en ångpanna.

Solmisation, mus., metod att inlära de musikaliska intervallerna, tillskriven Guido Aretino, enligt vilken tonsystemet indelas i tre sextoniga skalor (hexakord), vari de sex tonerna benämnas ”ut, re, mi, fa, sol, la” (efter begynnelsestavelserna i en latinsk hymn). Senare har ”ut” ersatts med ”do” och som namn på sjunde tonen tillagts stavelsen ”si”. S. användes ej numera, men metodens namn på tonerna brukas dock fortfarande, särskilt i

Italien och Frankrike.

Solnbofen, Solenhofen, by i Bayern, vid vilken bryt.es en tät och ljus kalksten, vilken användes som litografisk sten och även är berömd för sina väl bevarade försteningar.

So'lo, ital., ensam ; mus., musikstycke för en stämma el. ett instrument; dans av en enda person.

So'lon, omkring 640—omkring 559 f Kr., atensk statsman, vilken utarbetade den halvt aristokratiska, halvt demokratiska författning, som sedan under långa tider blev bestående i Aten. S. ansåg själv, att hans lagar visserligen ej voro de bästa, som kunde skrivas, men att de dock voro de bästa, som hade utsikt att vinna hans landsmäns förtroende. Han aktades högt av samtiden. Eftervärlden har räknat honom till Greklands sju vise.

Sorothurn, kanton i nv. Schweiz. 790 kvkm., 130.000 inv. Huvudstad Solothurn, 13,000 inv. — Viktigaste näringsgren är boskapsskötsel med mejerihantering. Industrin omfattar tillverkning av ur, cellulosa, textilvaror etc.

Solovetsk [sallavjätsk'], ögrupp i Vita havet, n. Ryssland, vid inloppet till Oneginviken, bestående av (5 öar, tillsammans omkring 300 kvkm. På den största av öarna, Solovetskij (226 kvkm.), ligger ett fordom berömt kloster, anlagt 1429.

Solring, en ljusring kring solen. Se Halofenomen.

Solros (Helianthus annuus) hör till familj Compositse. S. är släkt med jordärtskockan. Den härstammar frän Amerika, där den allt fortfarande odlas. Den är en vanlig prydnadsväxt. Av fröna pressas olja. Återstoden användes till framställning av solrosfrö-kakor, vilka användes som kraftfoder.

Solrök, under torra somrar blir luften av de från marken uppstigande luftströmmarna bemängd med fina stoftpartiklar, som kunna i hög grad minska luftens genomskinlighet. Detta fenomen, som tilltar i styrka under dagens lopp för att under natten åter avtaga, betecknas som S., en beteckning. som oekså användes om brandrök från avlägsna skogseldar. Denna är dook numera i vårt land av mindre betydelse, sedan hos oss skogseldarnas omfattning så väsentligt reducerats.

Solsting orsakas av överhettning av hjärnan genom för stark solbelysning. S. har samma symtom och behandlas på samma sätt som värmeslag.

Solsystemet består av solpn och de omkring solen kretsande planeterna* med deras månar* samt kometerna* och meteorerna*. S. utgör en liten obetydlig koloni inom den oerhörda st järn världen. i vilken S. för övrigt ej ligger stilla utan rör sig mot stjärnbilden Herkules. Avstånden äro emellertid så oerhörda, att innan S. når dessa fjärran världar, måste ofattbara tidrymdpr ha förgått.

Soltid, se Solår och Dygn.

Solur, solvisare, apparat, med vilken tiden bestämmes med hjälp av skuggan från en av solen belyst stav. Före uppfinnandet av pendel- oeh fjäderur hade S. stor praktisk betydelse.

Solutre'tiden, kulturskede under den paleolitiska stenåldern, tillhörande sista istiden och representerat genom

rika fynd särskilt vid Solutré i s. Frankrike.

Solvay [sålvä'], E., 1838—1922, belgisk industriman, uppfinnare av am-moniaksoda-metoden. S. har donerat stora summor till filantropiska och vetenskapliga ändamål.

Solway Firth [sål'oej föth], vik av Irländska sjön, nv. England.

Solvens', tillförlitlighet, vederhäftighet, framför allt i ekonomiskt avseende. En person el. firma säges vara solvent, om den kan fullgöra sina ekonomiska förpliktelser.

Solår, den tid, som åtgår för jordens omlopp kring solen. Det precisa S., även kallat det tropiska året, omfattar 36514 dygn. Därför måste man inskjuta en extra dag, en s. k. skott-dag, vart fjärde år, skottåret, om man i vanliga fall, som vid vår tideräkning, räknar med 365 dygn per år.

SomaTihalvön, stor halvö vid Afrikas ö. kust, i n. begränsad av Aden-viken. Dess östligaste udde är Kap Guardafui. Se vidare Somalilandet.

Soma'lilandet, ett område i ö. Afrika, mellan Adenviken i n. och floden Jaba i s. Omkring 900,000 kvkm. S. är en högplatå 900—1,000 m. ö. h., till övervägande del upptagen av stäpper med rikedom på vilda djur, lejon, leopard, elefant, noshörning, giraff, flera anti-loparter m. fl. I politiskt hänseende är S. delat mellan Frankrike, England och Italien. (Se Franska och Brittiska S.). ö. kusten från Adenviken till Jaba hör till Italien. 378,000 kvkm. 400,000 inv.

Som'bart, W., f. 1863, tysk nationalekonom nv utpräglat socialreformatorisk åskådning, som framför allt blivit allmänt känd genom sina skildringar av det moderna företagarväsen-det oeh proletariatet. S., som i sitt tidigare författarskap anslöt sig till marxismen, har senare framlagt starkt kritiska synpunkter på flera av dess centrala teorier.

Sombre'ro, sp., bredskyggig halmhatt.

Som'erville, stad i Massachusetts, U. S. A. 93,000 inv. Stora slakterier. S. utgör egentligen en förstad till Boston.

Sommardiarré, se Rödsot.

Sommarsolståndet el. sommarsolsti-tiet, den tidpunkt av året, då solen har sin största middagshöjd, d. v. s. när den befinner sig i endera av de båda punkter av sin bana, i vilken dess avstånd från ekvatorn (deklination) åt n. el. s. är störst. S. inträffar den 23 juni. Jfr Vintersolståndet.

Sommartid, se Tid.

Somme [såinm], flod i nö. Frankrike. Upprinner i närheten av staden S:t Quentin, utfaller i Engelska kanalen. 245 km. lång. övre loppet kanaliserat.I trakten av S. sto do under världskriget upprepade gånger häftiga drabbningar. Särskilt våldsamma voro striderna i juli och september 1916, då västmakterna här gjorde ett försök att genombryta den tyska fronten. Dessa drabbningar, ”slaget vid S.”, torde vara de mest omfattande, världshistorien känner. Det anses, att tillsammans 4 milj. soldater deltogo i slaget. De tyska trupperna voro underlägsna i numerär. Västmakternas genombrotts-försök misslyckades, men de gjorde dock vissa terrängvinster.

Sömmen, insjö i s. Östergötland. 123 kvkm. Genomflytes av den i Roxen utmynnande Svartån.

Somnambulism, sömngång, ett egendomligt tillstånd, då en person utan att vara vid klart medvetande dock utför handlingar, rör sig utan att stöta emot hinder etc. Man anser, att S. beror på att vissa föreställnings-komplex, som ingå i medvetandet, träda i funktion på liknande sätt som dä man drömmer. Sambandet mellan olika föreställningar och speciellt med de föreställningar, som hänföra sig till det egna jaget, är mer el. mindre upphävt. S. kan uppträda under sömnen el. framkallas genom hypnotism. Hysteriska personer ha större benägenhet än andra för. S.

Sona't, ett musikaliskt stycke, uppdelat på flera satser, vanligen fyra (allegro, andante, menuetto el. scherzo och final, ett allegro el. ett rondo). Namnet S. användes första gången under 1500-t. Sedermera ha reglerna för S. utförligt genomarbetats. Jfr Svit.

Sond, en tunn stav, som i medicinen användes för att undersöka beskaffenheten av kanaler, håligheter etc. — S o n d e'r a, undersöka med sond. I överförd bemärkelse, utforska, utröna på ett försiktigt sätt.

Sonderburg, se Sönderborg.

Sonett', dikt, bestående av fjorton elvastaviga verser, uppdelade på fyra strofer, av vilka de två första vardera innehålla fyra verser, de två sista vardera tre verser. Utmärkande för S. är dess egendomliga rimflätning (abba abba ode cde).

Sonfjället, ett 1.277 m. högt kvartsit-fjäll s. om Hede i Härjedalen, jämte omgivningar bildande nationalparken Sonfjället (27 kvkm).

So'nika, i detsamma, just lagom, i rättan tid. — Hel t s., helt enkelt.

Sonni'no, S., 1847—1922, italiensk politiker, medlem av flera ministärer. S. var utrikesminister 1914—19 och delegerad för Italien . vid fred skonferensen i Paris. Före kriget arbetade S. för ett gott förhållande till centralmakterna. Under och efter kriget företrädde han utpräglat imperialistiska strävanden.

Sono'r, välljudande, klangfull. — S o n o r i t e't, hörbarlietsgrad.

Sophiahemmet, sjukhus i Stockholm, invid Vaihallavägen. Vid S. utbildas sjuksköterskor.

Sophocles, lat. Se Sofokles.

Soppsköldpadda, se Havssköldpad-dor.

Sopra'n, mus., den högsta sångstämman, finnes hoa kvinnor, gossar och kastrater. S:s omfång växlar avsevärt men brukar anges c1—a2. Man skiljer mellan hög S. och låg S. (mezzosopran).

Soranton [soran'tn], stad i Pennsylvania, U. S. A. 138,000 inv. Betydande järnverk.

Sora'ta, fjällparti i Anderna, ö. om Titicacasjön, ö. Bolivia. När 6,600 m. ö. h.

Sor'bet, el. scherbet, turkisk kylande dryck av vatten, fruktsaft m. m.; ett slags glass med likör el. vin.

Sorbonne [sårbånn'], La, byggnads-komplex. i Paris med säte för de histo-risk-filologiska och naturvetenskapliga fakulteterna vid Paris universitet samt för École pratique des hautes études och för råcole des chartes. S. har uppkallats efter sin grundare Robert de Sorbon (1200-t.). S. fick ett storartat rykte över hela Europa. 1792 upphävdes det men återupprättades 1808. Den ståtliga byggnaden är uppförd i fyrkant. Grunden lades redan på 1200-t. Den har sedan genomgått flera ombyggnader. I S. förvaras universitetsbiblioteket.

Sordl'n, ljuddämpare, dämmare pä musi ki n stru men t.

Sorel fsåräir], Agnes, omkring 1409 —1450, fransk adelsdam, älskarinna åt konung Karl VII. S. hade ett stort och huvudsakligen gynnsamt inflytande på konungens styrelse.

Sorgespel, se Tragedi.

Sorksläktet (Arvicola) tillhör Gna-gare. Numera delas S. ibland på flera släkten. S. ha i fällen dolda ytter-öron och kort svans. Vattensorken (A. terrestris el. amphibius) är den största av de svenska arterna. Den gräver gångar i jorden helst i närheten av vattendrag och samlar vinterförråd av rotfrukter, potatis o. dyl. Den finns över hela Sverige liksom Åkersorken (A. agrestis), som lever på åkrar och gräsvallar.

Sorren'to, stad i Campanien, Italien, belägen på en halvö s. om Neapel-golfen. 10.000 inv. Ärkebiskopssäte. Berömd för sitt natursköna läge. Fiske. Siden fabrikation.

Sorti', utgång; en skådespelares utträde från scenen.

Sortiment', urval, varulager.

Sorö, stad i det inre av Sjfelland, Danmark. 4,900 inv. (med förstäder). Residensstad för Sorö amt. Under den katolska tiden fanns här ett berömt cistercienskloster. Gammalt berömt läroverk, Sorö akademi.

S. O. S., internationell nödsignal motsvarande begynnelsebokstäverna i det engelska "save our souls" (rädda våra själar).

Sostenuto [såsteno'tå], it., mus., ut-hållet, med uthållande toner.

Sot, finfördelat kol, som erhålles genom ofullständig förbränning av vissa ämnen. Finare sorter användas för framställning av svarta färger, trycksvärta, tusch m. m.

Sctfhönssläktet (Fulica) hör till sumphönsens familj. Näbben är kort och tjock och sträcker sig upp på pannan, där den bildar en kullrig plåt. Sothönan (F. atra) är svart med vitkantade vingar. Den är allmän i vattendrag över hela landet. Den lever av växtämnen och smådjur.

Sotsvampar, se Brandsvampar.

Sotti's, dumhet, elakhet, dumt och taktlöst yttrande.

Sott'o voce [våt'je], it., med halvhög stämma, dämpat.

Son [so], äldre franskt mynt. Användes nu som beteckning för fem-centimesmynten.

Soubrette [sobrätt'], fr., se Subrett.

So u (Hot [sofflå'], J. G., 1713—80, fransk arkitekt, vars arbeten äro utförda i nyklassisk stil. Hans förnämsta verk är kyrkan S: te Geneviéve, som sedermera förvandlats till Pantheon.

Soulagera [solasje'-], understödja, hjälpa, trösta, lindra. — Soulage-ment [solasjmang], lindring, tröst, hjälp, ersättning.

Soult [so'lt], N., 1769—1851, fransk marskalk, hertig av Dalmatien. S. utmärkte sig i revolutions- och napoleonskrigen och avgjorde slaget vid Aus-terlitz 1805 till fransmännens fördel. Senare förde han befäl i Spanien. S. var en synnerligen skicklig härförare och den förnämste av Napoleons marskalkar. Efter Napoleons fall var han krigsminister och ministerpresident.

Souper [sope*]y fr., se Supé.

Sousa [so'sa], J. P., f. 1854, nordamerikansk tonsättare. S., som 1880— 92 var anförare för flottans musikkår i Förenta Staterna. Har skrivit populära marscher, danser, operetter m. m.

Souschef [so'-], fr., underchef, chefens närmaste man.

Southampton [saothamp'tn], stad och grevskap nv. om Portsmouth, s. England. 161,000 inv. Hamnstad, stor person- och posttrafik. Världens största flytdocka, uppförd 1924.

South Bend [sa'otli -], stad i Indiana, U. S. A. 71,000 inv. Fabriker för tillverkning av åkerbruksredskap och papper.

South Carolina [sa'oth karola'jna], förkortat S. C., stat i ö. Förenta Sta-

terna vid Atlanten. . 80,000 kvkm.,

1.684.000 inv., därav en stor del negrer. Huvudstad Columbia, 37,000 inv. Viktigaste stad Charleston, 68,000 inv. — S. är till övervägande del ett slättland. Kustområdet är synnerligen bördigt. Bomull, tobak och olika slags sydfrukter äro de viktigaste produkterna. I fråga om bomullsodling överträffas S. endast av Texas. V. delen av S. är rik på skog. Fosfat är enda bergsbruksprodukt av betydelse. Industrin grundar sig huvudsakligen pä beredning av bomullsprodukter och framställning av gödningsämnen.

South Dakota [saoth dakå'ta], förkortat S. D., stat i n. Förenta Staterna.

201.000 kvkm., 637,000 inv. Huvudstad Pierre, 3,000 inv. — S. är till största delen ofruktbart. Endast de ö. delarna äro lämpliga för åkerbruk. Vete och majs äro de viktigaste sädesslagen, särskilt är veteproduktionen ansenlig. Jfr Dakota.

Southeml-on-sea [sa'othend' ånn si'], livligt besökt badort nära London, belägen vid mynningen av Thames.

106.000 inv. Befästningarna vid S. bombarderades år 1915 av tyska luftskepp.

South Shields [sa'oth sji'lds], hamnstad vid mynningen av Tyne, nö. England. 117,000 inv.

Souveni'r [so-] el. suvenir, minne, hågkomst; minnestecken.

Sovereign [såv'rin], engelskt guldmynt om ett pound sterling.

Sovjet', ry., råd, beteckning för valda representanter i Sovjetrepubliker. Styrelsen i dessa är uppbyggd pä ett system av S.

Sovjetrepubliken, se Ryssland.

Sovnar-kom', förkortning på ”folkkommissariernas råd”, den ryska ministären.

Soy'a, se Soja.

Spa, Spaa, stad och livligt besökt badort sö. om Liége, sö. Belgien.

8.000 inv. Järnkällor. Var under 1700-t. Europas mest besökta badort och utgjorde då mötesplatsen för dess förnäma värld. — S. intogs under världskriget av tyskarna, vilka under de sista krigsmånaderna här hade sitt högkvarter. 1918—19 var staden säte för vapenstilleståndskommissionen. I juli 1920 hölls i S. en konferens mellan västmakterna och tyskarna, vid vilken träffades överenskommelse om Tysklands avväpning och om vissa skade-ståndsfrågor.

Spackla, inom byggnadskonst, snickeri och måleri använd term: utfylla ojämnheter i en yta medelst murbruk, färg (s p a c k e 1 f ä r g) el. annat ämne.

Spaghetfti, ett slags smala makaroner.

Spa'hi, plur. spahis, turkiskt rytteri; av infödingar rekryterat franskt rytteri i Algeriet.

Tidens Lexikon.

73Spalato, Split, sjöstad i n. Dalrua-tien, Jugoslavien, belägen vid Adriatiska havet, 27,000 inv., övervägande kroater. I närheten ruiner efter ett palats, uppfört på 300-t. av kejsar Dio-cletianus. Han delsstad (vin, olja).

Spaljé, trä- el. järnställning, som utgör stöd för vissa träd el. klätter-växter. S. utgöres vanligen av ett gallerverk, antingen fristående el. anbringat vid en husvägg el. mur (vägg-spaljé).

Span*dau, förr stad i den preussiska provinsen Brandenburg, numera distrikt i Stor-Berlin vid sammanflödet av Spree ocli Havel. 95,000 inv. Stor kabelfabrik. I det s. k. Juliustornet s. om S. förvarades till världskrigets utbrott en del av den krigsskadeersätt-ning, Tyskland erhöll vid tysk-franska krigets slut (1871).

Spanien, konungarike i v. Sydeuropa, omfattande största delen av Pyreneiska lialvön. 497,000 kvkm., 21 milj. inv. I v. gränsar S. till Portugal och Atlanten, i n. till Biscayabukten och Frankrike, i s. till Medelhavet och Gi-braltarsund med den engelska besittningen Gibraltar. Kanarieöarna utanför Afrikas nv. kust räknas administrativt till S. I Medelhavet hör ögruppen Balearerna till S. — Det inre av S. upptages till stor del av den av talrika bergskedjor överkorsade Spanska högplatån, vilken begränsas av randberg, i n. av Cantabriska bergen, i nö. av Iberiska bergen och i s. av Sierra Morena. I n. mot gränsen till Frankrike löpa Pyrenéerna (nå 3,400 m. ö. h.). Längst i s. utbreder sig Granadas högland, där i bergskedjan Sierra Nevada toppen Mulhacen når 3,500 m. ö. h. Bland lågslätter märkas i sv. Anda-lusiens slätt kring den till Atlanten rinnande floden Guadalquivir, i nö. Aragoniens slätt kring den till Medelhavet rinnande floden Ebro. Bland övriga floder må nämnas de genom Portugal till Atlanten rinnande Duero, Ta jo och Guadiana. — Klimatet är pä högplatån ett torrt fastlandsklimat med heta somrar och kalla vintrar, vid kusten av Atlanten ett regnrikt kustklimat, vid medelhavskusten ett milt, subtropiskt klimat med ringa nederbörd. — Huvudnäringen är jordbruk (vete, vin- och fruktodling). Boskapsskötseln (får, hästar, nötkreatur) är även en viktig näringsgren. Industrin omfattar främst textil- och tobaksindustri. Rika malmfyndigheter; i s. Rio Tinto och Huelva (koppar och svavelkis), Almaden (kvicksilver) och i n. Bilbao (järnmalm). Införselns värde uppgick år 1923 till 3,042 milj. pesetas, utförselns till 1,400 milj. pese-tas. 1 pesetas = nominellt 0.72 kr. — Invånarna äro till största delen romaner med romersk-katolsk religion. I n.

finnes % milj. basker. Folkbildningen står lågt. — S. är en inskränkt monarki. Folkrepresentationen utgöres av en riksdag på två kamrar. Huvudstad är Madrid, 750,000 inv.; övriga större städer äro Barcelona, 710,000 inv., Valencia, 250,000 inv., och Sevilla,

210,000 inv. S. har en del mindre besittningar i Afrika, främst Spanska Guinea, Rio de Oro och Marocko (protektorat). — Historia. De äldsta invånarna i S. voro ibererna, vilka troligen kommo från Afrika. Baskerna äro en kvarleva av dem. På 500-t. f. Kr. inträngde kelter på Pyreneiska halvön och blandade sig med ibererna

(koltiberer). Redan omkring 1100 f. Kr. hade fenicierna grundat kolonier i S. Senare upprättade kartagerna handelsfaktorier vid kusterna. Kartagerna utträngdes av romarna, och S. blev en romersk provins (201 f. Kr.—409 e. Kr.). I början på 400-t. inträngde germanska folk (suever, alaner, vandaler) i S. Bland dessa fingo västgöterna överhanden och upprättade ett rike i S. (409—711). På 700-t. inträffade den moriska el. arabiska invasionen i S. Morernas välde i S. varade ända till 1500-t. På gränsen mot Frankrike upp-stodo flera kristna småriken, vilka uppehöllo sin självständighet gentemot araberna. Det moriska riket, som var ett av sin tids kulturellt mest högtstående stater, medförde för S. ett storartat materiellt uppsving. Bland de kristna staterna voro de förnämsta Asturien, Leon, Galicien, Kastilien och Aragonien. De kristna staternas utvidgning fortsattes under ständiga strider med araberna. 1469 ingick prinsessan Isabella av Kastilien giftermål med Ferdinand av Aragonien. Föreningen av dessa båda länder kom att utgöra grunden till den moderna spanska staten. Ferdinand och Isabella kallade sig konung och drottning av S. Morernas ställning blev alltmera ohållbar, och 1492 erövrades Granada, deras sista område. Under början av 1500-t. skapades det väldiga spanska kolonialväldet, som utbredde sig över Sydamerika (utom Brasilien), Centralamerika, Västindiska öarna, en del av s. Nordamerika och n. Afrika. 1503 erövrades Neapel och Sicilien och 1515 införlivades Navarrå med S. 1516 kom S. under huset Habsburg i och med Karl I, som 1519 valdes till tysk kejsare (se Karl V). Karl hade förutom S. även ärvt Burgund, Nederländerna, Bägge Sicilierna och Sardinien. Han besegrade Frankrike och gjorde sig till herre över Italien. 1556 blev Karls son, Filip II, konung i S. Portugal införlivades med S. 1580. Filip besegrade fransmännen. En lysande sjöseger vunno spanjorerna över turkarna vid Lepanto 1571. Vid denna tid började
UISCA.YA.

S*m„ä'r

— -rsGgori-Ovi c do o

. 5tU RI EN

Bilbåt) ©

Xejon,

Vuktcru

Santiago

BASKISKA 0 PH0V- \

yjANDOTTRA

NAVARRA

Perdu

.'alladoUdi

JZaraffoza.

TRAS OS MONTESK

Oportn\GQ*j^

Duxro

TU GAL»

Salamnju

Mal loj

'Valencia i1Vplenää.-

ilSSäbOIL ->

M o r e

Cordobt

Afinas da

\RwliJttDQ

Zorcai

Sevilla

&CdeSäo ^ Vicente

1,3 Nevada

o Gibraltar (£ria) jun<3.

SPANIEN och PORTUGAL

Skala 1:12 milj

emellertid förfallet göra sig märkbart inom det mäktiga spanska riket. Nederländerna gjorde sig fria (se Nederländernas historia), och 1588 besegrades den spanska flottan (armadan) av engelsmännen. Till S: s ekonomiska ruin bidrog i hög grad fördrivandet av mo-riskerna (1609), morernas avkomlingar, vilka voro synnerligen duktiga bönder och hantverkare. 1640 gjorde sig Portugal självständigt. I Westfaliska freden 1648 måste S. erkänna Nederländernas oberoende. 1700 utslocknade med Karl II den spansk-habsburgska dynastin, vilket gav anledning till det s. k. spanska* tronföljdskriget. Den bourbonske prinsen Filip V erkändes slutligen som spansk konung i freden i Utrecht 1713. Huset Bourbon härskade i S. till 1808, då Napoleon uppsatte sin broder Josef Bonaparte på tronen. Under de närmaste ären kämpade franska och engelska härar • mot varandra i S. Engelsmännen och spanjorerna lyckades slutligen vinna en avgörande seger 1813, då bourbonerna återuppsattes på S: s tron. Pä 1800-t. minskades det spanska väldet avsevärt i Amerika. Florida såldes till Förenta Staterna 1819, Columbia blev fritt s. å., Chile 1822, Peru och Mexico 1824. Vid konung Ferdinands död 1833 utbröt inbördeskrig mellan anhängar-

na av Ferdinands dotter Isabella och de s. k. carlisterna, vilka understödde Ferdinands broder, don Carlos. Ej förrän 1840 underkuvades carlisterna. 1868 utbröt revolution och Isabella flydde till Frankrike. 1870 valdes efter långa stridigheter prins Amadeus av det i Italien regerande huset Savojen till spansk konung. Han tvangs att abdikera redan 1873. 1873—74 var S. republik och 1872—76 pågick det s. k. andra carlistkriget. 1875 återställdes emellertid S. som konungarike under huset Bourbon. I det spansk-ameri-kanska kriget* 1898—99 förlorade S. de sista av sina amerikanska besittningar (Cuba, Filippinerna). Under världskriget var S. neutralt. Det ingick i Nationernas förbund 1919 men utträdde redan 1926. På senare tid har S. haft svårigheter i Marocko (jfr Abd-el-Krim), och även de inre förhållandena ha varit oroliga (jfr Ri-vera).

Spankulera, vandra sysslolös om-i kring.

Spannmålstullar, se Tullfrågan.

Spanska Guine'a, Rio Muni, spansk besittning vid Nedre Guinea-kusten, Västafrika, omfattande ett område, beläget mitt emot ön Principe. 27,000 kvkm. 120,000 inv. Huvudort Bata, belägen vid kusten.Spanska halvön, se Pyreneiska halvön.

Spansk-amerikanska kriget kallas vanligen den strid, som 1898 utkämpades mellan Nordamerikas förenta stater och Spanien om väldet över Cu-ba, spanska Antillerna och Filippinerna. 15 februari 1898 exploderade det amerikanska pansarskeppet "Maine" i Habanas hamn, enligt amerikansk förmodan till följd av en spansk mina. Denna händelse gav signalen till kriget. De spanska trupperna besegrades både till lands och sjöss av amerikanarna. I freden i Paris i december 1899 förklarades Cuba fritt, ocli Spanien måste avträda de spanska Antillerna, Guam och Filippinerna till Förenta staterna.

Spanska nötter, se Hassel.

Spanska sjukan, se Influensa.

Spanska stöveln el. ”benskruven”, tortyrinstrument, bestående av två halvcylindriska plattor, på insidan ofta försedda med trubbiga taggar. Dessa la des kring offrets ben och pressades medelst en skruvanordning intill varandra.

Spanska tronföljdskriget kallas det krig, som 1701—10 utkämpades mellan Frankrike och kurfurstendömena Bayern och Köln samt hertigdömena Man-tua och (till 1703) Savojen å enda sidan och Österrike, England, Holland, Preussen, Hannover och Tyska riket samt längre fram Portugal och (frän 1703) Savojen å den andra. Då den barnlöse spanske konungen Karl II dog år 1700, framställdes arvsanspråk till den spanska tronen av franske konungen Ludvig XIV för hans yngre sonson Filips räkning och av österrikiske kejsaren Leopold för hans yngre son Karl. Karl II hade emellertid förmåtts testamentera sina stater till Filip, som intågade i Madrid 1701. S. ä. ingicks den så kallade stora alliansen mellan ovannämnda stater mot Frankrike, vars hotande övermakt i Europa man till allt pris ville förhindra. Engelske konungen Vilhelm III var själen i förbundet och efter hans död 1702 fortsattes hans politik av den engelske härföraren Marlborough och den österrikiske Eugen av Savojen. Marlborough gjorde erövringar i Spanska Nederländerna, medan Eugen segrade i Italien och med förenade krafter slogo de fransmännen vid Höch-städt 1704, varefter de franska trupperna måste utrymma Sydtyskland. Så småningom utsträckte sig striden även till Spanien, varifrån de allierade dock ej lyckades fördriva Filip. Efter flera svåra nederlag (Malplaquet 1709) sökte Ludvig XIV förgäves erhålla fred. Hans ställning var förtvivlad, då plötsligt den österrikiske tronpretendenten genom arv erhöll den österrikiska kejsarkronan. Österrikes

bundsförvanter drogo sig ur spelet, då de ej ville se Spanien och Österrike förenade under samma spira. I freden i Utrecht 1713 beslöts att Spanien och dess kolonier skulle tillfalla Filip, medan Spaniens biländer i Europa (Belgien, Milano m. fl.) avträddes åt Österrike. Åt England avträddes även flera kolonier.

Spansk fluga, torkade skalbaggar (Lytta vesicatoria), vilka innehålla ett skarpt retande ämne. S. användes numera sällan som medicin.

Spansk ryttare. — 1. Instrument, som ibland användes vid unghästens dressyr, särskilt för att bibringa hästen rätt huvudställning. — 2. Storm-hinder, bestående av en med spetsiga pålar genomstucken bjälke, som anbringas för att spärra en väg.

Spanskt grönt, grön färg, som består av basiskt kopparacetat. Destillerat S. är neutralt kopparacetat.

Spanskt rör, se Rotting.

Spant, det trävirke, som bildar stommen av ett fartyg.

Sparagmi’t, en vanligen rödaktig sandsten, utmärkt av sin stora halt av ovittrade fältspatkorn. S. bildar vidsträckta bergstrakter i ö. Norge och Härjedalen och når en mäktighet av hundratals meter. Anses vara en ökenbildning från prekambrisk och kam b ris k tid.

Sparbanker, lokala bankinrättningar, som i första hand avse en uppsamling av det mindre sparkapitalet. S., som antingen kunna vara offentliga el. enskilda, karakteriseras därav, att de icke ha tillkommit för att giva grundarna el. ledarna annan ekonomisk fördel än den, som givetvis måste utgå i form av ersättning för utfört arbete. De enskilda S. voro år 1925 i Sverige till antalet 497. Insättarnas behållning utgjorde samma år nära 2,500 milj. kronor. S:s fonder uppgingo vid slutet av år 1924 till nära 157 milj. kronor. En mycket väsentlig del av S:s utlåning sker mot säkerhet av inteckning i fast egendom (vid slutet av år 1924 nära 1,318 milj. kronor). Se även Postspa rbanken.

Sparkling hock [spa’k-], eng., beteckning för musserande rhenvin.

Spa’rlakan, sängomhänge.

Sparreliolm, municipalsamhälle vid v. stambanan och sjön Båven, mellersta Södermanland. 700 inv. Livlig

industri. S:s herresäte är ett ståtligt slott med stora parkanläggningar.

Sparris (Asparagus), växtsläkte, tillhörande liljeväxternas familj. Den odlade S. (A. officinalis) växer vild i hela Europa. De gula, saftiga underjordiska skotten, för vilkas skull växten odlas, äro högt ^skattade som grönsaker. Pen överjordiska stammen är Sparris. Till höger skott, till vänster kvist med blommor.

rikt förgrenad; bladen äro däremot förkrympta.

Spar’ta, även kallat Lakedaimon, huvudstad i grekiska landskapet Lako-nien, i vidsträckt mening namn pä hela den spartanska staten. Staden, som omgavs av en bördig slätt, saknade ringmur och var utbredd över en jämförelsevis stor yta. Den indelades i fyra kvarter .med gemensamt torg. Vid detta låg förutom en del offentliga byggnader den ståtliga ”persiska pelargången”. I S. funnos vidare flera berömda tempel, en teater, kapplöp-ningsbana ocli en av platan-alléer omgiven idrottsplats. S. beskrives redan i de homeriska sångerna som Mene-laus’ härskarsäte. Då d o r e r n a invandrade till Peloponnesos, erövrade de staden med område. Landets forna innevånare blevo dels slavar (h e-loter), dels skattskyldiga undersåtar (perioiker). Den maktägande do-riska medborgarklassens medlemmar benämndes spar tiate r. S:s ryktbara lagar tillskrivas Lykurgus och ha antagits härstamma från omkring 884 f. Kr. De spartanska lagarna voro synnerligen stränga och krävde den enskildes absoluta underkastelse och uppgående i statens intressen. Gossarna togos vid sju års ålder från sina mödrar för att uppfostras i statens skolor, där de härdades och underkastades hård militärisk disciplin. I tjuguårsåldern fingo de inträde i de vapenföra männens klass. Samlandet av privata förmögenheter var förbjudet. Jordegendomarna gingo i arv inom släkten. Kvinnorna hade en aktad och inflytelserik ställning. S:s statsförfattning var aristokratisk-republikansk. Två konungar funnos, men makten låg hos de högsta ämbetsmännen (eforerna) samt hos de gamles

råd. S. hade även en folkförsamling. S. utvecklades så småningom till Greklands förnämsta landmakt. (Om S:s äldre historia, se Greklands historia.) 390 e. Kr. härjades S. av goterna och kom slutligen under turkiskt välde. I mitten av 1200-t. blev S. fullständigt ödelagt.

Spar’tacus, anförare för det stora slavupproret mot Rom 73—71 y f. Kr. S besegrade de mot honom utsända romerska konsulerna men drevs, slutligen ned mot Messinasundet och dödades tillsammans med större delen av sin här år 71. Efter S. uppkallades den av K. Liebknecht och Rosa Luxemburg ledda kommunistiska tyska organisationen 1918. Spartakister blev sedan beteckning för kommunister i Tyskland.

Sparta’n, invånare i Sparta. S. betecknar ofta i modernt språkbruk en person, som för ett ytterst enkelt levnadssätt.

Sparvhök, se Höksläktet.

Sparvsläktet (Passer) hör till fink-fåglarnas familj. Näbben är grov och har en liten inskärning i överkäken innanför spetsen. Gråsparv el. sparv el. husfink (P. domesticus) hör till våra vanligaste fåglar. Hannen har svart strupe, medan honans strupe är ljusare. Den lever av insekter, frön o. dyl. samt gör skada på fruktträd, sädesåkrar m. m. Pilfinken (P. montanus) liknar den föregående men har ljusa tinningar, försedda med en mörk fläck. Den är allmän i s. och mellersta Sverige och uppträder något blygsammare än föregående.

Sparvug-gla, se Ugglesläktet.

Spasmo’disk, krampaktig. — Spasm, plur. s p a s m e r, kramp, krampartad ryckning i musklerna.

Spasmofili’, ett tillstånd, som någon gång uppträder hos små barn, särskilt under G—14 :e månaden och som kännetecknas av krampanfall, som uppträda mer el. mindre tätt. Under mellantiderna förete nerverna en ökad retbarhet (t. ex. för elektrisk ström). S. är särskilt vanlig hos barn, som uppfödas med flaska, samt hos barn, vilka lida av engelska sjukan. Död kan någon gång inträffa under ett anfall. S. kallas ofta tandslag och anses av allmänheten sammanhänga med tändernas frambrytande, en åsikt, som är oriktig. Sjukdomen behandlas med medicin samt diet (helst bröstmjölk).

Spas’tisk, se Förlamning.

Spa’tel, ett spadformigt instrument, som användes vid beredning av medicin, undersökning av svalget m. m.

Spa’tium, plur. spatier [spa’ts-], lat., rymd, tidrymd; mellanrum; fyllnads-typ, ett stycke stilmassa, vilket användes för att skilja ett ord från ett annat. — S p a t i ö’s, rymlig, vid.Spatt, kronisk inflammation i glidlederna på hasens inre sida hos hästar. S. orsakas framför allt av ansträngningar, vrickningar o. dyl. S. medför haltning, som försvinner, när djuret rört sig en stund. När S. lett till fullständiga sammanväxning-ar i de angripna lederna, försvinner också hältan.

Speceri’er, kryddvaror o. dyl.

Specialist’, fackman, vetenskapsman, som gör en särskild gren av en vetenskap till föremål för ingående studium.

Specialstål, se Stål.

Spe’cie, specieriksdaler, fordom benämning på 1 riksdaler i silver, senare på 4 riksdaler riksmynt i silver.

Speciell privaträtt, sammanfattningen av de rättsregler, som bestämma privata rättssubjekts inbördes förhållande till varandra med hänsyn till särskilda yrken el. näringar. Till S. hänföras skiftes-, vatten-, skogs-, gruv- och försäkringslagstiftningen ävensom bank- och växelrätten.

Specifi’k, särskild, egentlig, särskilt tjänlig till.

Specifi’kt värme, se Egentligt värme.

Specifi’k vikt, se Egentlig vikt.

Spe’cimen, plur. specima, lat., prov, provstycke.

Spectator [spektei’-], eng., ”betraktaren”, engelsk tidskrift, utgiven av Addison*.

Speditö’r, varuavsändare. — Spedi-t i o n, varuavsändning.

Spegel, H., 1645—1714, ärkebiskop (1711), religiös skald. S. var synnerligen verksam vid handläggandet av tidens kyrkliga frågor samt en framstående psalmdiktare. Hans största poetiska verk är dikten Guds verk och vila, skildrande skapelsen.

Spegel. Vid ljusets reflexion mot en speglande yta gäller, att den infallande strålen, normalen mot den speglande ytan och den reflekterade strålen ligga i samma plan samt att infallsvinkeln, d. v. s. vinkeln mellan den infallande strålen och normalen, är lika stor som reflexionsvinkeln, d. v. s. vinkeln mellan den reflekterade strålen och normalen. — Man skiljer mellan plana S. och buktiga S., av vilka de viktigaste äro de sfäriska. — Bilden av en punkt, belägen framför en plan S., ligger på normalen från punkten mot S. och lika långt bakom denna som punkten är belägen framför S. Bilden av ett föremål i en plan S. blir till form och storlek lika med föremålet men icke vänd på samma sätt som detta. Högra delen av ett föremål framför en plan S. motsvarar bildens vänstra del och tvärtom. Bilden av ett vertikalt föremål i en horisontal speglande yta, t. ex. en vattenyta, blir upp och nedvänd. — Bland de

s Y. R / / / / c k/ B V/Z/////////////// CA betecknar en planspegel. Bilden av punkten S uppkommer i punkten B, där de reflekterade strålarnas förlängningar skära varandra. SC = CB.

sfäriska S. skiljer man mellan konkava S., vars speglande .yta är inät-buktig, och konvexa S., vårs speglande yta är utåtbuktig. Den linje, som förbinder en sfärisk S:s mittpunkt med den sfäriska ytans medelpunkt benämnes S:s huvudaxel. Med brännpunkten för en konkav S. förstås den punkt, i vilken parallellt med huvudaxeln infallande strålar sammanträffa, sedan de reflekterats mot spegelytan. Vid en konvex S. förstås med brännpunkten den punkt, från vilken parallellt med huvudaxeln infallande strålar synas komma, sedan de reflekterats mot S. Brännpunkten är belägen på huvudaxeln. Avståndet mellan brännpunkten och S:s mittpunkt kallas för brännvidd. Brännvidden är lika med halva radien. En föreställning om var bilden av ett föremål i en sfärisk S. uppkommer, vinner man enklast genom att taga hänsyn till de strålar, som infalla parallellt med huvudaxeln och som alltså vid

en konkav S. reflekteras genom brännpunkten och i en konvex S. reflekteras i en sådan riktning, att de synas

Sfärisk konkavspegel. Den parallellt med huvudaxeln SC infallande strålen G*M reflekteras genom brännpunkten F (FS = V-2 SC). Den genom medelpunkten C infallande strålen reflekteras åter i samma riktning den kommit. B*B är bilden av föremålet G'G. komma från brännpunkten, samt de strålar, som infalla genom S:s medelpunkt och sålunda reflekteras tillbaka i samma riktning. — Satsen, att parallellt med huvudaxeln infallande strålar efter reflexionen träffas i en punkt, gäller endast approximativt. I verkligheten skära strålar, som träffa S. på olika avstånd frän huvudaxeln, efter reflexionen icke varandra exakt i samma punkt. På grund av detta förhållande, som benämnes sfärisk aberration el. awikning (se Aberration), blir bilden av en punkt ej fullt skarp. Praktiskt elimineras denna olägenhet genom avbländning av mindre centralt belägna strålar, de sä kallade randstrålarna.

Spegelkarp, silverkarp, se Karpar.

Spe’geltelesko’p, se Reflektor.

Speier [spaj’er], Speyer, stad i Rhen-pfalz, sv. Tyskland, vid Rhen, 23,000 inv. S. är bekant för sin domkyrka. I denna kyrka äro flera tyska kejsare begravna.

Speke [spik], J. EL, 1827—64, engelsk officer och upptäcktsresande. Företog resor i Östafrika och upptäckte därvid sjön Tanganyika och Nilens källor.

Spektra’lanaly’s, kemisk undersökningsmetod, som grundar sig pä studiet av emissions- och absorptions-spektra. För att bringa de gasformiga ämnen, vilkas emissionsspektra skola studeras, att lysa användas olika metoder. Ifråga om ämnen, som redan vid vanlig temperatur äro i gasform, går man ofta så tillväga, att man innesluter dem i ett s. k. geissler-rör, där de bringas att lysa genom elektriska gnistor, som få slå över mellan rörets elektroder. Vissa fasta el. flytande ämnen kunna bringas i gasform genom att upphettas i en vanlig bunsenlåga. Särskilt svårflyktiga ämnen förgasas med tillhjälp av den elektriska ljusbågen. S. har blivit av synnerligen stor betydelse för den kemiska analysen bl. a. därför, att den är vida känsligare än de vanliga kemiska undersökningsmetoderna. Med S:s tillhjälp ha nya grundämnen (t.ex. caesium och rubidium) upptäckts, förekomsten av vissa ämnen i solen och hos övriga himlakroppar har kunnat påvisas m. m.

Spektrosko’p, apparat, med vars tillhjälp ett spektrum framställes. En enkel form av ett S. består av ett rör, som kallas kollimatorn, ett prisma och en kikare. Kollimatorn är i sin ena ända försedd med en spaltöppning, i den andra med en positiv lins. Spaltöppningen är placerad i linsens fokal-plan. De från spaltöppningen utgående strålarna bli därför efter brytningen i linsen parallella. Under passagen genom prismat uppdelas strålarna i respektive färger. Då de mot

prismat infallande strålarna voro parallella, bli efter passagen genom prismat strålar av samma våglängd parallella. Dessa träffa kikarens objektiv och sammänbrytas av detta till en färgad bild av springan, ett spektrum, i objektivets fokalplan. Denna bild iakttages genom kikarens okular. Ofta äro S. försedda med en särskild anordning, som möjliggör en bestämning-av de olika spektrallinjernas läge. S. kallas i sådant fall spektrometer. Ofta användes i detta syfte ett tredje rör, som i ena ändan är försett med en skala och i den andra med en positiv lins. Då skalan befinner sig i linsens fokalplan, bli de från denna utgående strålarna efter brytningen i linsen parallella. Av en av prismats sidoytor reflekteras de mot kikaren, av vars objektiv de sammanbrytas, så att en bild av skalan erhålles i objektivets fokalplan. Spektret kommer alltså att avteckna sig mot bilden av skalan.

Spektrum. Om vitt ljus, t. ex. solljus, får infalla genom en smal springa och därefter träffa ett prisma, brytes ljuset i prismat och uppdelas, då i vitt ljus ingå strålar av olika brytbarhet, i sina färger. Den färgade bild, som erhålles av springan, benämnes ett S. Färgerna komma i S. i ordningen rött,

Spektroskop. LA, kollimatorn. A, spaltöppningen. L, kollimatorlinsen. P, prisma. DO, kikaren.orange, gult, grönt, blått ocli violett. På samma sätt som av solljus kan S. erhållas av ljus, som utsändes av andra kroppar. — Man skiljer mellan emissionsspektra, vilkas utseende är helt . och hållet beroende av den ljus-utsändande kroppen, och absorptions-spektra, på vilkas utseende inverka de ämnen, genom vilka ljuset passerar. — Fasta

och flytande kroppar ge i regel kontinuerliga emissionsspektra, d. v. s.

5., i vilka den ena färgen utan avbrott övergår i den andra. Om temperaturen är relativt låg, synes endast den del av S., som bildas av strålar med liten brytbarhet, d. v. s. den röda delen av S. Allteftersom temperaturen stiger, förlänges S. åt den violetta sidan. Fasta el. flytande kroppar, som upphettas till vitglödgning, ge i allmänhet S., som innehålla strålar av alla grader av brytbarliet. De S., som erhållas av gasformiga ämnen, äro icke kontinuerliga utan bestå av ett antal linjer el. band mot mörk botten. Dessa S. kallas linje- el. bandspektra. Dä emissionsspektra äro i hög grad karakteristiska för de ämnen, som utsända ljuset, har studiet av dem blivit av den största betydelse för den kemiska analysen. Järnspektrum består sålunda t. ex. av flera tusen linjer med bestämt läge.

— Redan i början på 1800-t. observerade man, att solspektrum innehöll ett stort antal mörka linjer, belägna pä bestämt ställe i S. Efter den förste, som noggrant studerade dem, den tyske fysikern Fraunhofer, benämnas dessa linjer de fraunlioferska linjerna. Förklaringen till deras uppkomst gavs vid mitten av 1800-1, av den tyske fysikern Kirchhoff genom den av honom uppställda absorptionslagen, enligt vilken en glödande kropp absorberar ljus av den våglängd som den vid samma temperatur själv utsänder. Absorp-tionslinjernas läge i solspektrum har gjort det möjligt att konstatera för-liandenvaron av ett stort antal ämnen exempelvis natrium, väte, järn m. m. i det glödande gaslager, som omger solen. Liksom emissionsspektra äro absorptionsspektra i hög grad karakteristiska för respektive ämnen och även deras studium har därför blivit av stor betydelse för den kemiska analysen. — S. består icke blott av den synliga delen utan även av osynliga delar, belägna på ömse sidor om den synliga. Den osynliga del av S., som alstras av strålar av mindre brytbar-liet än de röda, benämnes den ultra-röda delen av S., medan den del av

5., som alstras av strålar av större brytbarhet än de violetta, benämnes S:s ultravioletta del. De ultraröda strålarna karakteriseras främst av sina värmeverkningar, medan de ultravioletta i första hand karakteriseras av

sina kemiska verkningar. — De S., som hittills berörts, ha alla åstadkommits genom den uppdelning av ljuset i dess olika färger, som på grund av strålarnas olika brytbarhet försiggår, då ljuset passerar ett prisma. S:s utseende blir på grund härav beroende förutom av våglängden hos de ingående strålarna även av det medium, med vars tillhjälp brytningen åstadkommits. En uppdelning av ljuset i dess olika komponenter erhålles emellertid även, om ljuset får passera el. reflekteras mot ett gitter. DåS:s utseende i detta fall endast blir beroende på de ingående strålarnas våglängd, bruka på detta sätt framställda S. benämnas normalspektra. — Slutligen torde även böra nämnas, att på sista tiden studiet av de S., som uppkomma, då röntgenstrålar reflekteras mot ett kristallgit-ter, visat sig ge resultat av ett betydande värde. Bl. a. har genom studiet av dem betydelsefulla slutsatser kunnat dragas rörande atomstrukturen hos olika ämnen.

Spekulant', person, som spekulerar. Se Spekulation.

Spekulation, begrundande, särskilt försök att genom enbart tänkande nå en riktig insikt. S. i denna betydelse ställes ofta i motsats till på erfarenhet grundad forskning. S. betecknar även köp el. försäljning, vid vilka man i större utsträckning litar på tur. — Spekul e'r a, begrunda, uppgöra han-delsplaner, köpa el. sälja i förväntan på att framtida händelser skola visa, att åtgärden varit fördelaktig.

Spekulati'v, grundad på spekulation.

Spel, maskiner för uppfordring el. nedfirning av tyngder.

Spelbank, spelhus, hus, där hasardspel offentligt bedrives. I de flesta länder förbjödos S. under 1800-t. Europas enda offentliga S. finnes i Monte Carlo i Monaco.

Spelkort ha av gammalt funnits 1 Kina och Japan. I Europa började S. användas under 1300-t. Jfr även Kort-stämplingsavgift.

Spelmanstävlin gar, tävlingar mellan bondspelmän, vilka särskilt ha till uppgift att höja intresset för folkmusiken. Den första S. i Sverige ägde rum 190G på Gesundaberget vid Siljan. Den bekostades av Zorn.

Spenat (Spinacia), växtsläkte, hörande till familj Chenopodiacese. Arterna äro ettåriga örter med saftiga blad och gröna, enkönade blommor. Vanlig trädgårdsspenat (S. ole-racea) härstammar från Orienten. Tvenne varieteter odlas. Den ena, Taggspenat, har pillika blad och tornbärande frukter. Den andra, Rundblad ig spenat, har släta frön. Den är mindre köldhärdig än föregående. Sädesceller från människa, den i mitten sedd från sidan.

Spen’cer, H., 1820—1903, engelsk filosof, som i anslutning till naturvetenskapliga åskådningar, speciellt till utvecklingsläran, uppbyggt en spekulativ filosofi. Speciellt i den mån S. i denna gripit över på naturvetenskapliga områden, har denna åskådning visat sig vara allt för skematisk och på det hela taget otillfredsställande. Moralfilosofiskt ansluter sig S. till utilismen.

Spen’cerviken, stor, omkring 325 km. djupt inträngande liavsvik på s. kusten av Australien.

Spe’ner, P. J., 1635—1705, tysk predikant. S. var ledare för den pietistiska rörelsen, som i slutet av 1600-t. uppstod i Tyskland. S. önskade personligen ej någon brytning med kyrkan. En del av hans anhängare bröto dock med statskyrkan. Under 1690-1, hade S. att utkämpa stridigheter med statskyrkokristendomens representanter.

Speng’ler, O., f. 1880, tysk skriftställare. Hans förnämsta arbete är Der Untergang des Abend-1 a n d e s, en historisk framställning av den västerländska kulturen. Arbetet utmärker sig för glänsande stil och ovederhäftiga spekulationer. Det har i Tyskland väckt stort uppseende och livlig diskussion.

Spen’ser, E., 1552—99, engelsk skald. S:s mest berömda verk är den roman-tisk-allegoriska hjältedikten T h e Paerie Queene, skriven på en av skalden själv uppfunnen strof-form (Spenserstansen) och skildrande ko-

nung Arthur och hans riddare. S. ansågs som sin tids störste skald i England.

Spermace’tival, se Kaskeloter.

Sper’mier, hanliga könsceller, bildas i fina kanaler i den manliga könskör-teln, testikeln. S. äro celler, som bestå av ett huvud, vilket innehåller en cellkärna och -en svans, som driver S. framåt. Hos människan uppgår längden av S. till 0,06 mm. S. rör sig i riktning mot vätskeströmningar med en hastighet av ungefärligen 3,5 mm. i minuten. De äro mycket seglivade och kunna bibehålla rörelseförmågan flera dagar.

Spess’art, berg i nö. Bajern, n. om floden Main, som skiljer det från Oden-wald. Högsta toppen, Geiersberg, når 615 m. ö. h. S. är bevuxet med täta ek- och bokskogar.

Spetsar tillverkades tidigast i Italien under renässansen (slutet av 1400-t.). Renässansspetsen utmärkes i allmänhet av geometriskt mönster. I Flandern utvecklades sedermera knypp-lingskonsten. Man började använda växtmotiv o. dyl., vilka framför allt utmärkte barocktidens S. Särskilt i Venedig tillverkades sådana S. Rokokotidens S. ansluta sig till barocktidens men ha i allmänhet lättare och graciösare mönster. På 1700-t. började konsten att tillverka S. att gå tillbaka, och under 1800-t. började de maskinmässigt framställda S. att uttränga de knypplade. I vårt land äro speciellt Vadstenaspetsarna berömda.

Spetsbergen, norsk ögrupp i Norra ishavet, n. om Skandinaviska halvön, numera officiellt benämnd Svalbard. Till S. räknas utom det egentliga S. även öarna Kung Karls land, Björnön, Hopen och Vitön. Egentliga S. består av fem huvuddelar: Västspetsbergen, Prince Charles foreland, Nordöstlandet, Barents land och Edges land, tillsammans omkring 65,000 kvkm. ögruppen företer en rik provkarta på geologiska formationer (silur, perm, jura, tertiär) och kan räknas som ett av jordens i geologiskt hänseende märkligaste områden. Nordostlandet täckes till det mesta av inlandsis och i övrigt fyllas de stora dalgångarna av väldiga, ända ut i havet nående glaciärer. De stora stenkolsfyndigheterna på v S. började exploateras 1905. För närvarande bedriva tre norska, ett holländskt, ett ryskt-engelskt och ett svenskt bolag stenkolsbrytning. Den årliga produktionen kan uppskattas till % milj. ton. Den svenska brytningen (Sveagruvan) började år 1917 men är nedlagd tillsvidare sedan 1925. Utom Sveagruvan i Bell Sound äga svenskarna rika kolfält även vid Isfjorden, vilka dockännu ej bearbetats. Svårigheterna vid kolbrytningen på S. äro framför allt, att utskeppning endast kan försiggå under en kort tid på sommaren och att arbetskraften måste betalas synnerligen dyrt. Före världskriget var suveräniteten över ögruppen omtvistad och utgjorde föremål för upprepade underhandlingar mellan för S. intresserade makter. Frågan löstes emellertid

génom en traktat i Paris 1920, varigenom Norge erhöll suveräniteten över området. Dock är rätten att bedriva kolbrytning fri för alla länder.

— S. upptäcktes 1596 av holländaren Barents. Sedan dess ha de omgivande haven varit föremål för rikt givande jakt (val, valross, säl, isbjörn), pä senare tid företrädesvis driven av norrmän. S:s naturförhållanden ha i främsta rummet blivit kända genom svenska vetenskapliga expeditioner, i vår tid även genom norska expeditioner.

Spetsbägsstil, se Gotik.

Spetshundar, se Hundraser.

Spettkaka, ett slags skånsk kaka, bakad av ägg och socker i form av en pyramid. S. bakas kring ett kägel-formigt, vridbart spett och torkas framför öppen eld.

Spetälska, en sjukdom, som orsakas av bakterier, vilka äro förvillande lika tuberkelbakterier. Vid S. bildas sönderfallande knölar i hud, slemhinnor och inre organ. I en del fall angripas speciellt nerverna, vilket medför förlamningar av känsel och muskler. Något säkert verkande medel mot S. finnes ej. Sjukdomen är emellertid föga sinittosam. Den förekommer över hela världen sedan urminnes tider. I civiliserade länder har man dock genom isolerande åtgärder kunnat i det närmaste utrota sjukdomen.- I Sverige finnes ett sjukhus för personer, lidande av S., vid Järvsö i Hälsingland. Antalet sjuka i Sverige torde uppgå till ett tjugutal.

Spex, farsartad, tragi-komisk parodi, uppförd av amatörskådespelare. Ordet anses uppkommet ur studentspråket. Under senare hälften av ISOO-t. skrevs ett flertal studentspex, vilka ofta bygga på löjliga anakronismer.

Speyer, se Speier.

Spe’zia, befäst stad i n. Italien, vid Genuabukten, Italiens förnämsta ör-logshamn. 80,000 inv. Skeppsbyggeri.

Spliag’num, se Vitmossor.

Spliinx, se Sfinx.

Spiccato [spika’’-], it., mus., stackato för stråkinstrument med hoppande stråke.

Spiggsläktet (Gasterosteus) hör till taggfeniga fiskar. Hithörande arter ha framför ryggfenan fristående taggar, vilka äro nedfällbara. Stor-

spiggen (G. aculeatus) har tre ryggtaggar. Längd 9—11 cm. Den finnes vid alla våra kuster och även i våra sjöar. Småspiggen (G. pungitius)) har 7—11 ryggtaggar. Den förekommer ävenledes både i sött och salt vatten. Tångspiggen (G. spinachia) lever blott i saltvatten. Den har 14 el. flera ryggtaggar. Alla arterna leva av fiskrom och fiskyngel, och de äro därför mycket skadliga för fisket.

Spi’kklubba (Datura stramonium), ört, hörande till potatisväxternas familj. Den är giftig och användes i medicinen. Kronan är trattlik. Frukten är grovtaggig. Den förekommer sällsynt på odlade ställen och vid stränder från Skåne till Norrland.

Spill’kråka, se Svartspettsläktet.

Spillånga, se Långesläktet.

Spindel. — 1. Spindeldjur. — 2. Se Spinning.

Spindeldjur el. spindlar (Arachnoi-dea) höra till leddjur. Huvud och bröst äro sammanvuxna till ett stycke, på vilket sitter fyra benpar. Antenner saknas. Andningen sker med hjälp av luftrör, trakéer. Till S. höra Kval-ster, Skorpioner och Egentliga spindlar (Aranese). På bakkroppen ha dessa fyra el. sex spinnvårtor, från vilka avsöndras ett klibbigt ämne, som stelnar i luften. Av detta ämne uppbyggas spindelnät. Vid munnen finnes en giftkörtel, från vilken gift insprutas, då djuret bitit sig fast vid sitt byte. Till S. höra många arter, bland vilka må nämnas Korsspin-d e 1 n, som väver ett hjulformigt nät, Husspindeln, Löpspindlar, som förfölja sitt byte springande, T a-r a n t e 1 n m. fl.

Spinell’, ett mineral, bestående av magnesiumaluminat, kem. formel Mg (AIO2H Genomskinliga, blå, röda och gröna varieteter, ädelspinell, användas som ädelstenar under olika benämningar.

Spinett’, ett slags taffelformig kla-vecin, en föregångare till pianot..

Spin’naker, stort, trekantigt segel pä en jakt.

Spinnare (Bombyces), avdelning av fjärilarna. Larverna spinna en ko-kong, inom vilken förpuppningen sker. Hit hör bl. a. Silkesfjärile 11.

Spinning. Redan under forntiden spann man garn. Redskapen (sländor-na) voro de enklast tänkbara; pä mitten tjockare, mot ändarna smalnande träpinnar (spindlar), som på mitten voro försedda med en trissa. Materialet snoddes till garn därigenom, att sländan försattes i rotation. Så småningom (under medeltiden) lärde man sig att åstadkomma rotationen med tillhjälp av handvevar el. trampor. Spinnmaskinernas uppfinning under 1700-talets senare liälft (se Arkwright och Hargreaves), som medförde en fullständig revolution inom textilindustrin, utgjorde en av grundförutsättningarna för storindustrialismens genombrott.

Spinoz’a, B., 1632—77, judisk filosof, som i matematiska formler utvecklat ett panteistiskt filosofiskt system. S. framhåller bland annat, att intet hos tingen är tillfälligt, utan allt är bestämt av nödvändigheten att vara till och att verka på ett bestämt sätt. Hans åskådningar ådrogo honom en hel del förföljelser. Han utstöttes ur synagogan och utsattes för ett mordförsök av en fanatisk jude. Även från kristet håll blev han angripen, ocli en av hans skrifter blev till och med konfiskerad. Flertalet av sina skrifter vågade han ej låta trycka. De ut-gåvos efter hans död. Själv levde han mycket tillbakadraget i små omständigheter, försörjande sig genom slip-ning av linser. S. räknas som en av historiens ädlaste gestalter, anspråkslös, klartänkt och överseende med mänskliga svagheter till och med när de togo sig uttrj^ck i oberättigade åtgärder mot honom själv.

Spionerilagen kallas en lag av 9 maj 1913, som stadgar straff för uppenbarandet till främmande makt av sakförhållanden, vilkas uppenbarande kan skada rikets försvar, samt ävenledes straff för den, som obehörigen skaffar sig vetskap om sådana hemliga sakförhållanden.

Spira’1, skruvlinje, snäcklinje.

Spira’lnebulo’sa, se Nebulösa.

Spire’a, växtsläkte, hörande till de rosblommiga växternas familj (Rosa-cese). Hit höra många arter. En del äro buskar med kapselfrukter, andra äro örter, vilkas frukter äro nötter. Vanliga örter äro A 1 g g r ä s (S. ul-maria) och Brudbröd (S. filipen-dula). Många buskar odlas hos oss, t. ex. Häcltspirea (S. salicifolia) och K v a s t s p i r e a (S. chamredry-folia).

Spiritism, en rörelse, som antar tillvaron av en andevärld, med vilken man på olika sätt kan nå förbindelse. Andarna, vilka delvis skola tillhöra avlidna människor, skola under diverse omständigheter låta fotografera sig, lämna skriftliga meddelanden etc. En hel del uppseendeväckande företeelser ha anförts som stöd för S. Emellertid ha inga av dessa vid närmare undersökning kunnat hålla stånd inför vetenskaplig kritik. S:s tankegångar och metoder strida för övrigt mot nutida vetenskapliga tänkesätt. Detta hindrar emellertid ej, att S. periodvis, särskilt bland lekmän, haft talrika anhängare. Efter världskriget hade S. exempelvis en snabb uppblomstring, i

synnerhet i England, vilken dock för närvarande förefaller att vara pä återgång.

Spiritualism, beteckning för filosofiska åskådningar, vilka anse tillvaron och fenomenen i grund och botten vara av andlig art. Jfr Idealism.

Spiritualitet, förfinad och sinnrik kvickhet. — Spirituell’, kvick och fyndig, rolig och fint sinnrik.

Spirituösa, i dagligt tal använd benämning för spritdrycker.

Spi’ritus, lat., ande; sprit.

Spirlånga, vanligare spillånga, se Långesläktet.

Spirochieter [-tje'-], band- el. tråd-formiga mikroorganismer, vilka ibland räknas till växtvärlden, ibland till djurvärlden. Flera S. äro sjukdoms-alstrande, framför allt Spirochsete pal-lida, som orsakar syfilis.

Spittfelcr, C., 1845—1924, tysk-schweizisk författare. I det symbolisk-myto-logiska eposet Olympischer Friili-1 i n g, skrivet på rimmad jambisk vers, har S. givit det mest fullödiga uttrycket för sin tungt patetiska och starkt individuella cUktning. Av hans prosaberättelser må nämnas den naturalistiska samtidsskildringen Conrad, d e r L e u t n a n t. S. erhöll 1919 års Nobelpris 1920.

Spifzweg, Iv., 1808—85, tysk målare, som med förkärlek framställt små-stadsidyller, ungkarlar vattnande sina blommor o. dyl. Hans tavlor utmärkas av lugn humor och fridfull stämning, vilket gjort dem mycket omtyckta, särskilt i Tyskland.

Spjut användes redan under förhistorisk tid som vapen. Spetsen gjordes till en början av sten, senare av brons och järn. Som kvarleva från antikens krigföring ingick S. långt in i nyare tiden i den militära be-väpningen. Fotfolkets S. kallades pik, rytteriets lans. Spjutkastning ingår i den allmänna idrottens kastövningar. S. skall väga 800 gr. och lia 2,60 m. längd. Det förfärdigas vanligtvis av ask. Världsrekord är på bästa hand 66,620 m. och innehas sedan 1924 av G. Lindström, Sverige, samt sammanlagt på bägge händerna 114,280 m. och innehas av Häck-ner, Sverige, sedan 1917.

Spleen [spli'n], eng., svårmod, mjältsjuka, livsleda.

Spléndrd, glansfull, lysande.

Splen'did isolation [- ajssele^jen], eng., ”glänsande ensamhet”, en ofta använd beteckning för Englands politiskt ensamma ställning under slutet av 1800-t. och början av 1900-1.

Splint kallas hos en del träd den yttre veden, som är ljusare till färgen och av lösare byggnad än kärnveden. En del träd t. ex. björk och bok ha stammen uppbyggd enbart av S.Split, det officiella namnet på staden Spalato*, Jugoslavien.

Splits, sammanflätning av tvenne tågändar. S. kan utföras på många olika sätt.

Splii'g;en, alppass i den schweiziska kantonen Graubiinden, ledande till Italien. Utgör förbindelseled mellan Bodensjön och Comosjön.

Spohr [spå'r], L.f 1784—1859, tysk tonsättare och violinist, 1822 hovkapellmästare i Kassel. S. företog tillsammans med sin maka, harpisten Dorette Scheidler, flera lysande konsertresor i Europa. Bland hans många kompositioner märkas operor, oratorier, symfonier, violinkonserter etc.

Spoils-systemet, benämning på ett i Nordamerikas Förenta stater utbildat politiskt system, enligt vilket åt det vid valen segrande partiet förbehålles så många ämbetsplatser, som det är i tillfälle att överkomma. S. har givetvis medfört en oerhörd korruption. Sedan slutet av 1800-t. har man därför sökt genom flera lagar motarbeta S.

Spokane [spåke'jn], stad i Washington, U. S. A. 143,000 inv. Viktig handelsstad.

Spole'to, stad i Umbrien, mellersta Italien, 25,000 inv. Ärkebiskopssäte. Flera byggnadsminnen från antiken, då S. (dåvarande Spoletum) var en betydande stad.

Spolie'ra, förstöra, förspilla.

Spolmask (Ascaris lumbricoides) hör till rundmaskar. S. är 15—25 cm. lång, honan något större än hanen. S. lever hos människan (vanligen barn) i tunntarmen. I de flesta fall finnas endast några stycken maskar. S. har benägenhet att krypa omkring och man har funnit maskar i magsäcken, i näsans bihålor, i gallblå-san m. m. Äggen avgå med avföringen. Man smittas särskilt genom trädgårdsjord (rå frukt, grönsaker). S. orsakar som regel endast lindriga obehag. Masken utdrives med santo-nin. Maskkur utföres lämpligast jpå sjukhus.

Spondé, versfot, bestående av två långa stavelser.

Sponta'n, frivillig, uppkommen av sig själv, utan synbar yttre orsak.

Spora'derna. — 1. "De spridda öarna", den gemensamma benämningen på en mängd bergiga öar i grekiska arkipelagen, så kallade i motsats till Cykla-derna ("de i ring liggande öarna").

— 2. Benämning på en del mindre öar i Polynesien i Stora Oceanen.

Spora'disk, förekommande här och där, enstaka uppträdande.

Spo'rer kallas de på könlös väg bildade, ofta mikroskopiskt små fort-plantningskropparna hos kryptogamerna (sporväxterna). De kunna ge upphov till nya plantor och motsvara

i det avseendet de högre växternas frön. Varje S. utgöres av en enda cell. Även bakterier kunna bilda S.

Sporgömme, sporangium, ett av en el. flera celler bestående organ hos kryptogamerna, i vilket sporerna bildas.

Sporre. — 1. Vid ridning användas S. av olika slag. De kunna fastspännas med remmar på foten, skruvas fast vid klacken etc. Sporrklingans taggar kan vara av olika storlek och skärpa etc. — 2. Bot., utstjälpningar på kronbladen el. foderbladen (t. ex. riddarsporre). I S. finnes vanligen honungssaft. — Zool. beteckning för tagglika utskott på extremiteterna särskilt hos fåglarna. S. äro i allmänhet anfallsvapen.

Sporfler, avgift för förrättning, som utgår direkt till tjänsteman. Det belopp, med vilka S. skall utgå i enskilda fall, är fastställt genom förordningar.

Sporväxter, se Kryptogamer.

Spottkörtlar, körtlar, vilka avsöndra saliv. Hos människan finnas tre par

S., nämligen öronspottkörtlarna, belägna framför och under öronen, un-derkäksspottkörtlarna, vilka ligga innanför käkvinkeln, och undertung-spottkörtlarna, som ligga under tungan i botten av munhålan.

Spottstrit, se Stritar.

Spovsläktet (Numenius), fågelsläkte, hörande till vadarnas ordning (Gralla-tores). Näbben är bågböjd och mycket längre än huvudet. Storspoven (N. arquatus) finnes i hela värt land men mest i s. och mellersta delarna på sumpiga ängar och mossmarker samt vid kusten. Småspoven (N. phaeopus) häckar på skogsmyrar i Lappland och Jämtland.

Spree [spre], biflod till Havel, n. Tyskland. Upprinner v. om Sudeterna och genomflyter Berlin. Längd 398 km.

Sprengtporten. — 1. J. M. S., 1727— 86, krigare. S. gjorde sig tidigt känd som en synnerligen duglig officer. Till en början anslöt han sig till hattpartiet men närmade sig sedan Gustav III och uppgjorde en plan till revolution i syfte att störta ståndsväldet. Försedd med kunglig order begav sig S. till Finland för att där igångsätta en militärrevolt. Han genomförde revolutionen i Finland och återvände därefter till Stockholm, där konungen redan fullbordat sin statskupp. — 2. G. M. S., 1740—1819, den förres lialv-broder, militär, politiker, landsförrädare. S. deltog i sin lialvbroders revolution i Finland och utnämndes till överste 1775. Senare slöt han sig till oppositionen mot Gustav III och inledde stämplingar mot denne i syfte att med rysk hjälp genomföra Finlands självständighet. S., som frånvarande dömts till döden av Abo hovrätt, gick senare i rysk tjänst.

Spridningsanordning, se Växternas spridning.

Spridningslins, se Lins.

Springaren, se Delfin.

Spring'field [-fild]. — 1. Stad i Massachusetts, U. S. A. 130,000 inv. Vapentillverkning. — 2. Stad i v. Ohio, U. S. A. 61,000 inv. Tillverkning av lantbruksmaskiner. — 3. Huvudstad i Illinois, U. S. A. 59,000 inv. — 4. Stad i sv. Missouri, U. S. A. 40,000 inv.

Springflod, se Ebb och flod.

Springmask (Oxyuris vermicularis) är en vit, smal mask, som hör till Rundmaskar. Hannen är 3—5 mm. lång.

Honan 10 mm. S. förekommer särskilt hos barn ibland i stort antal i tjocktarmen och nedre delen av tunntarmen. På natten vandrar honan ut genom ändtarmsöppningen och lägger ägg på huden i närheten. Detta orsakar klåda. Om man får ägg på fingrarna, smittar man lätt ner sig själv och andra. Iakttages normal renlighet, dör masken så småningom ut i tarmen. Man använder mot S. ätti kslavemang (1—2 matskedar ättika på 1 lit. vatten), men verkan är osäker.

Springorm, se Rots.

Springråttor (Dipodidffi) höra till ordning gnagare. De ha i allmänhet kraftigt förlängda bakre extremiteter och lång svans. Flera arter finnas i stäpp- och ökentrakter i Europa, Asien och Amerika.

Sprin’ter, löpare, som är specialist på korta lopp.

Sprit, blandning av vanlig alkohol och vatten. I allmänhet benämnas alkoholstarkare blandningar S., medan blandningar, innehållande 40 volymprocent el. däromkring, kallas brännvin.

Sprittermometer, se Termometer.

Spritärter, se Ärter.

Språkrensning, se Purism.

Språkvetenskap omfattar lingvistik, vetenskapen om talspråket, och filologi, som särskilt behandlar skriftspråket. Till S. hör fonetik, som behandlar talets mekanism, jämförande språkforskning, som handlar om språkens släktskapsförhållanden m. m. S. kan dessutom vara mera historiskt inriktad el. särskilt behandla grammatikaliska frågor, betydelselära el. formlära.

Språngvariation el. mutation, se TJt-vecklingslära.

Spränggelatin, se Dynamit.

Sprängämnen. Till de viktigaste S. höra nitroglyeerin, som utgör den huvudsakliga beståndsdelen i de olika dynamitsorterna och i vissa krutsorter (ballistit, kordit m. fl.), nitrocellulosa el. bomullskrut, som användes för militära ändamål och jämte nitroglyeerin

ingår i den vanliga dynamiten, samt pikrinsyra, som bland annat ingår i de för militära ändamål använda S. melinit och lyddit. Såväl före kriget som än mera under detta användes vid sidan av de här nämnda en hel del andra S., som likaledes voro organiska nitroföreningar. Till en annan grupp av S. höra de, i vilka ingå ammonium-nitrat (t. ex. amatol, som består av ammoniumnitrat och trinitrotoluol), klorater el. perklorater (t. ex. carlso-nit). Vidare finnas S., vilka till sin sammansättning likna det vanliga svartkrutet, samt S., vilka som huvudbeståndsdel innehålla flytande luft el. flytande syrgas (t. ex. oxylikvit).

Sprängört (Cicuta virosa) hör till familj Umbelliferce och förekommer på sjöstränder. Den har dubbelt par-bladiga blad. Rotstocken är uppsvälld och innehåller tvärställda håligheter, i vilka finnes en blekgul saft. S. är en av våra giftigaste växter och orsakar ibland olyckshändelser bland betande kreatur.

Spurgeon [spö’rdjffin], C. H., 1834— 92, engelsk predikant, som tillhörde baptismen. S. utövade genom sin talang som folktalare ett vidsträckt inflytande på religiösa kretsar i London, där han verkade från 1854.

Spu’rius, falsk, egentligen barn fött utom äktenskapet.

Spurt, en ökning av farten vid löpningar, särskilt på sista delen av loppet (slutspurt).

Spyfluga, se Flugor.

Spygatt’, avloppshål, varigenom vattnet avrinner från däck.

Spårvidd, avståndet mellan järnvägsskenors innerkanter. Normal S. är 1,435 mm. Såväl bredare som mera smalspåriga järnvägar finnas (ned till 600 mm.).

Spårväg anlägges i motsats till järnväg ej på särskild banvall utån i gata el. väg, som trafikeras även av andra

åkdon. De tidigaste S. drogos av hästar. 1852 anlades den första S. i New Tork. 1877 öppnades spår-vägstrafik i Stockholm. 1904 infördes här. elektriskt drivna vagnar. Spårvägarna i Stockholm drivas av ett kommunalt bolag, A.-B. Stockholms spårvägar.

Späck är fettväv, som består av fettceller, vilka sammanhållas av mer el. mindre grovmaskig bindväv.

Späckhuggaren (Orca gladiator) hör till valdjurens ordning (Cetacea) bland däggdjuren. Den har omkring 10—15 stora tänder i varje käkhalva. Längd omkring 7 m. S. har vidsträckt utbredning och förekommer även vid Skandinaviens kuster. S. är känd för sin glupskhet. Den hugger stora stycken späck ur valarnas sidor,Späeksten, avart av talk, som till färgen är smutsvit till gröngrä och vid beröring kännes fet. S. användes till smink, maskinsmörja etc. På grund av sin mjukhet (hårdhet 1,5) användes S., särskilt av kineserna, till skulpturer.

Späkning, pinande av den egna kroppen, ett särskilt inom katolska kyrkan förekommande bruk, som avser att försona begångna synder och döda sinnligheten, ”köttet”, som anses vara av djävulen.

Spännbuckla, spänne från vikingatiden. S. är kupigt, till formen ovalt, runt el. djurhuvudformat.

Spännhalsduk, en stor, hög halsduk, som ingick i herrdräkten särskilt under tiden 1830—50.

Spätta, rödspotta, se Pleuronectidge.

Spöstraff, se Prygel.

Squatters [skoät’-], i v. Nordamerika nybyggare, vilka utan rätt slogo sig ned på annans jord, särskilt statsegendom ; i Australien person, som arrenderar obebyggd statsjord och där idkar fåravel.

Squaw [skoä’]« gift indiankvinna.

Squire [skoaj’r], lantjunkare. Jfr Esquire.

Sr, kem. tecken för en atom stron-tium.

Srinagar, stad i Kashmirdalen, nv. Himalaja. 140,000 inv., till största delen muhammedaner. S. var förr bekant för sin tillverkning av schalar.

SSRB, rysk förkortning för Vitryska socialistiska sovjetrepubliken, se Ryssland.

SSSR, rysk förkortning för Socialistiska Sovjetrepublikernas förbund, se Ryssland.

S. S. U. H., förkortning för Sveriges studerande ungdoms helnykterhetsförbund.

S. S. W., förkortning för syd-sydväst.

S. S. ö., förkortning för syd-sydöst.

S. T., förkortning för lat. salvo ti-tulo, med uteslutande av titel.

S: t., St., förkortning för Sankt. Se Saint.

Staaff, Karl A., 1860—1915, svensk statsman, jämte Hj. Branting den ledande politiska gestalten under det demokratiska genombrottets tid. S., som tillhörde en norrländsk släkt, av vars medlemmar flera spelat en betydande roll, gjorde sig redan bemärkt under den tid han studerade juridik i Uppsala, bland annat som en av stiftarna av och den förste ordföranden i den radikala studentföreningen Ver-dandi. Efter avslutade juridiska studier öppnade S. advokatpraktik i Stockholm och invaldes år 1896 i andra kammaren, som han därefter tillhörde till sin död. S., som mycket snart framträdde som en av de talangfullaste talesmännen för de liberala och 1905 i

juni blev liberala samlingspartiets ordförande, blev år 1905 ledamot av den Lundebergska koalitionsministären och deltog samma år som en av de fyra svenska underhandlarna i de förhandlingar, som detta år i Karlstad fördes med Norge i anledning av uni-onsbrottet. I november 1905 blev S. statsminister men avgick redan i maj påföljande år, då konungen vägrade att efterkomma hans önskan om upplösning av andra kammaren för att lämna folket tillfälle att taga ställning till en av andra kammaren bifallen men av första kammaren avslagen

proposition i rösträttsfrågan. 1911 blev S. ånyo efter vänstersegern vid andra-kammarvalen samma år statsminister. I februari 1914 avgick S. i anledning av meningsskiljaktigheter med konungen i samband med det s. k. bondetåget. Bland S: s skrifter märkes främst det först efter hans död utgivna statsvetenskapliga verket Det demokratiska statsskicket.

Stab, samling rådgivande personer. Inom militärväsendet är S. de befäls-personer, som ha till uppgift att biträda och råda befälhavaren över en truppavdelning. Den betydelsefullaste av de militära S. är generalstaben.

Sta’bat ma’ter, lat., ”modern stod” (nämligen Jesu moder stod vid korset), början till en katolsk sång, till vilken komponerats melodi av många kända kompositörer, bland annat Rossini, Dvorak och Wennerberg.

Stab’bur, ett slags fatabur, uppbyggd på stolpar. S. förekommer särskilt på norska landsbygden.

Stabi’I, stadig, fast, säker, varaktig.

— Stabilite’t, stadighet, varaktighet, bestånd.

Stacka’to, mus., anger, att anslaget skall göras stötvis, vara kort ocli obundet, med en mycket liten paus efter var ton. S. betecknas med en punkt över noten.

Staekmoln, se Moln.

Stad. Den kommunala beslutanderätten utövas i städerna av för fyra år valda stadsfullmäktige. För rösträtt vid val av stadsfullmäktige gälla samma bestämmelser som för rösträtt på kommunalstämma (se Landskommun).

I städer med mindre än 1,500 inv. är stadsfullmäktigeinstitutionen dock ej obligatorisk. För närvarande saknas dock S. endast i Skanör och Falsterbo.

— Den högsta administrativa myndigheten i städer med egen jurisdiktion är magistraten och i städer utan egen jurisdiktion stadsstyrelsen. Av stadsfullmäktige tillsättas för förvaltnings-el. utredningsändamål ett växlande antal nämnder med från ort till annan varierande benämningar. — Flertalet städer ha egen jurisdiktion (egna rådhusrätter). Ett antal städer, flerta- let med stadsrättigheter av • relativt nytt datum men även ett par gamla städer (öregrund ocli östhammar), ligga dock under landsrätt, d. v. s. lyda under samma häradsrätt som den kringliggande landsbygden. — Samtliga städer utom sex äro representerade i vederbörande landsting. Dessa sex, i vilka alltså stadsfullmäktige ha att utöva de funktioner, som eljest tillkomma landstingen, äro Stockholm, Göteborg, Malmö, Norrköping, Gävle och Hälsingborg. Stockholm står även utanför länsindelningen. Om Stockholms kommunalstyrelse se även Borgarråd, Stadskollegium och Stockholm.

Sta’de, stad i den preussiska provinsen Hannover, nv. 0111 Hamburg, nära Elbes mynning, 11,000 inv. Tobaks- och läderfabriker. Skeppsbyggeri och järngjuterier. Var före 1882 starkt befäst.

Staden mellan broarna, se Stockholm.

Sta’dion. — 1. Forngrekiskt längdmått, motsvarande 185 m. (understundom dock av annan längd). — 2. Benämning på forngrekiska löparbanor.

— 3. Benämning på vissa moderna idrottsanläggningar av särskilt stora dimensioner. S. var ursprungligen benämning närmast på de idrottsanläggningar, som utförts för de moderna olympiska spelen, men användes numera även om andra större idrottsanläggningar. S. i Stockholm är uppfört efter ritningar av T. Grut och äges av staten. Det invigdes 1912 och rymmer omkring 19,000 åskådare.

Sta’dium, utvecklingsskede.

Stadsarkitekt skall finnas i städer enligt byggnadsstadgan för rikets städer och har till uppgift att i samråd med byggnadsnämnden utöva tillsyn över byggnadsverksamheten i staden.

Statsdepartement, se Departement.

Stadsfiskal är åklagare i stad i alla de fall, där ej åtalsrätten på grund av gällande stadganden uteslutande tillkommer annan åklagarmyndighet el. särskild åklagare blivit av vederbörande myndighet förordnad för visst

mål. S. tillsättes medelst förordnande av ju-stitiekanslersämbetet och står under tillsyn och inseende av detta ämbete.

Stadsfullmäktige, se Stad.

Stadshus, en representations- och förvaltningsbyggnad i en stad. S. användes någon gång som beteckning för rådhus, vilket senare dock egentligen endast är en domstolsbyggnad. Särskilt känt är Stockholms stadshus, som uppförts efter ritningar av Östberg 1911—23.

Stadskollegium, institution, som i Stockholm handhar ledningen av den kommunala förvaltningen och förbereder de ärenden, som skola förekomma i stadsfullmäktige. S. består av de sex borgarråden, stadsfullmäktiges

ordförande och dess bägge vice ordförande samt 9 av stadsfullmäktige för ett år valda ledamöter.

Stadsstyrelse, institution, som inom städer, vilka ligga under landsrätt, utövar de funktioner av administrativ och kommunal natur, som i städer med egen jurisdiktion tillkomma magistraten.

Stadsvapen ha uppstått ur sigill, vilka användes under 1200-t. och 1300-t. S. fastställas av Kungl. Maj: t efter ansökan och sedan riksheraldikern yttrat sig. Se Bil. Riksvapen.

Stael von Holstein, Anne L. G., 1766 —1817, fransk författarinna, dotter till den franske finansministern Necker, gift med svenske ambassadören E. M. S. Madame de S. hyste mycket frisinnade åsikter och hennes salong, som besöktes av den förnäma världen i Paris, blev centrum för intrigerna mot Napoleon. Hon förvisades slutligen från Frankrike och tillbragté de följande åren på resor i Tyskland m. fl. länder. Efter Napoleons fall återvände hon till sitt hemland. S. är en av de första romantikerna i den franska litteraturen. Bland hennes arbeten märkas förutom romaner (Corinne) verket H D e 1’ A llemagne, i vilket hon gör sina landsmän förtrogna med den tyska kulturen, samt ett arbete över den franska revolutionen, vars orsaker här för första gången göras till föremål för ett mera ingående studium.

Stafett’, ilbud, kurir.

Staf’fa, basaltö bland Hebriderna vid Skottlands västkust. Berömda grottbildningar (Fingals grotta).

Staffage [-a’sj], figurer i förgrunden av en landskaps- el. arkitektur-tavla.

Staffansvisor, gamla visor, sjungna på annandag jul, Staffans dag, av från hus till hus vandrande, utklädda gossar.

Staffli', ställning, som användes av målare för att uppbära målningen under arbetet.

Stag, tåg, med vars tillhjälp master m. m. stöttas framifrån.

Stagne’lius, E. J., 1793—1823, skald. S. var en av den svenska romantikens mest typiska representanter, ehuru han ej anslöt sig till fosforisternas krets. Till sin natur var han lyriker. S: s diktning är ofta dunkel och svårfatt-lig, särskilt då skalden söker ge uttryck åt sin mystiskt-religiösa livsåskådning (diktsamlingen Liljor i Sar ön). Högst når S. i sina sällsynt melodiska romanser (Älvorna, Näcken). Av övriga verk må nämnas hjältedikten Vladimir den store och sorgespelet Bacchan-terna.Stagne’ra, stå stilla, vara stillastående. — Stagnation, stillastående, stockning.

Stalakti’t, droppsten av kalkspat, som bildas i kalkgrottor genom avdunstning av kalkhaltigt vatten, som droppar ned genom sprickor i bergarten. S. liar oftast form som hängande istappar men kan även antaga draperi- och kulissliknande former.

Sta’lin, J. V., f. 1879, rysk bolsjevi-kisk politiker, vilken särskilt efter Le-nins död spelat en framträdande roll.

Stamaktier, se Preferensaktier.

Stambanor, se Järnväg.

Stambu’l, turkarnas benämning på Konstantinopel*.

Stamning, en på rubbningar i talmuskulaturens verksamhet beroende hackighet vid talandet. Orsaken till S. är ej utredd. I en del fall spela troligen ärftliga anlag in. För detta talar, att S. uppges vara särskilt vanlig hos vänsterhänta.

Stam’ping out [-aut] kallas ned-slaktningsmetoden vid bekämpande av mul- och klövsjukan.

Stamtavla, en förteckning över en viss persons (stamfaderns) avkom-linga-r.

Stamämne, stamknopp, se Frö.

Standa’r, fana, nedhängande från en tvärstång; ryttarfana.

Stan’dard, normalmått, rättesnöre. Eng., rymdmått för virke. S., som användes framför allt vid skepp-ning av virke, varierar för olika virkesslag. För bräder m. m. motsvarar en S. 4.672 kbm., för fyrkantigt virke 4.247 kbm. och för rundvirke 3.397 kbm.

Standardise’ra, bestämma en el. flera enhetstyper för tillverkning el. dyl.

Standardiseringskommisionen bildades 3922 och har till uppgift att verka för enhetlighet inom den industriella produktionen. S. är sammansatt av statliga representanter och representanter för industri och handel.

Stan’dert, en trekantig flagga. S. användes bland annat som befäls-tecken.

Stangenberg, K., f. 1871, tecknare, har utgivit flera teckningssamlingar, karakteriserade av en ofta grotesk humor. S. har även flitigt medverkat i skämtpressen.

Stanisla’u, stad i Galizien, Polen, vid Bistritza, en biflod till övre Dnjestr.

28,000 inv. Viktig järnvägsknut. Järn-vägsverkstäder och kvarnar. Vid S. utkämpades åren 1916—17 häftiga strider mellan ryssar och österrikare.

Stanisla’us. — 1. S. I. Leszcynski, 1677—1766, konung av Polen. S. valdes 1704 till polsk konung tack vare Karl XII:s kraftiga understöd. Sedan svenskarna besegrats vid Poltava 1709, anfölls S. av sachsare och ryssar ocfc

måste fly till Sverige. Efter August

II :s av Polen död 1733 valdes S. ånyo av ett parti till polsk konung men måste vika för den av Ryssland utsedde kurfurst August av Sachsen. S. avsade sig 1735 Polens krona och erhöll i stället bland annat hertigdö-mena Lothringen och Bar. — 2. S. II Poniatowski, 1732—98, valdes på till-skyndan av ryska kejsarinnan Katarina II till konung i Polen 1764. Han var en svag natur, vilken ej var vuxen de stora svårigheter, som de oroliga inre förhållandena och grannländernas maktlystnad beredde honom. Polen delades tre gånger under hans regering, och 1795, vid den sista delningen, då riket upphörde att existera, tvangs han att avsäga sig kronan.

Stanley [st£en’li], sir Henry M. (hette egentligen J. Rowlands), 1841— 1904, engelsk tidningsman och Afrika-resande. S. lyckades i Amerika skaffa sig ett visst rykte som tidningskor-respondent och sändes av ägaren till ”New York Herald” på en expedition till Afrika för att söka finna och undsätta Livingstone*. Han fann denne i Udjidji 1871 och företog med honom en resa till Tanganyikasjöns n. ända. Under en ny expedition utforskade S. sjödistriktet i Ekvatorialafrika, upptäckte en ny sjö, Edward njansa, samt följde Kongos hela lopp från Njangwe till Atlantiska oceanen. Senare ledde S. en undsättningsexpedition, som befriade Emin pasclia (se Schnitzer, E.). S. skildrade sina resor i flera böcker samt företog även föreläsningsturnéer.

Stanleyfailen [stosn’li-], betydande vattenfall i Kongoflodens övre lopp vid ekvatorn.

Stanley Pool [stfen’li pol], en av Kongofloden bildad sjö på gränsen mellan Franska och Belgiska Kongo. Ytvidd 600 kvkm.

Stanley ville [stEen’livill], stad i Belgiska Kongo, belägen strax nedanför Stanleyfailen. Grundad av H. Stanley 1883.

Stanna't, salter av tennsyran (HsSnOa).

Stannfåglar kallas fåglar, vilka hela livet stanna i den trakt de äro födda. S. äro exempelvis gråsparv, skata, rapphöna samt de flesta .av våra mesar.

Stan'niföreningar, föreningar av 4-värdigt tenn.

Stannio'!, tenn, som utvalsats till mycket tunna blad.

Stan'noföreningar, föreningar av 2-värdigt tenn.

Stans, stämpel, särskilt avsedd för in-tryckning av mönster i metallytor, uttagande av hål i metallplåtar, papper el. dyl.

Stan'zerna el. stanserna, se Rafael.

Stapelbädd, en mot vattnet lutande trä- el. betongbädd, vilken är uppförd pä stranden och på vilken ett fartyg bygges.

Stapelplats, plats med nederlag av vissa varor.

Stapelstad kallas stad, som har rätt att tullbehandla varor. S. skall upplåta lokal åt tullförvaltningen och hålla sjömanshus.

Starbäck. — 1. K. G. S., 1S28—85, historiker, romanförfattare. S:s litterära produktion omfattar historiska arbeten (Berättelser ur svenska historien) samt historisk-ro-mantiska skildringar (Engelbrekt Engelbrekt sson). — 2. K. S., f. 1863, den förres son, botanist, politiker. 1902—14 och 1921—24 var S. ledamot av andra kammaren samt har flitigt anlitats för kommittéuppdrag. En av S. vid 1904 års riksdag väckt motion gav anledning till naturskyddsrörelsen i Sverige.

Staresläktet (Sturnus) hör till tättingarnas ordning (Passeres). Staren (S. vulgaris) är svart och metallglänsande. Den är flyttfågel, och lever av insekter. Den förekommer i hela vårt land.

Stark, J., tysk fysiker, f. 1874, verksam framför allt på elektricitet slärans område. S. har bland annat studerat elektriska fälts inverkan på spektra. S. erhöll 1919 Nobelpris i fysik.

Star'kad el. Starkodder, fornnordisk skald och sagohjälte. S:s bedrifter äro skildrade av Saxo, som berättar, att S. var född av jättar i länderna ö. om östersjön. Han ägde en övermänsklig styrka och djärvhet. Av Oden skänktes honom tre människoåldrar, för att han under dessa skulle utföra lika många illdåd.

Starkodder, se Starkad.

Starkpeppar el. svartpeppar, se Peppar.

Starkström, se Högspänning.

Sfa'rosta, ursprungligen en högre rangens ämbetsman. I de slaviska länderna har S. kommit att beteckna flera olika slags ämbetsmän. I Ryssland är S. titel för en byfogde.

Lins med starr i genomskärning — de yttre lagren äro grumlade.

Starr. — 1. S. el. gråstarr är en grumlighet hos linsen, vilken särskilt uppträder hos gamla. S. börjar ofta i linsens randpartier och fortskrider mot

centrum. Genom S. sönderfaller så småningom linsen till en mörjig massa. Sedan hela linsen på så sätt förändrats, kan operation utföras: Svart S. är en folklig benämning på diverse sjukdomar, vid vilka blindhet ej beror pä grumlingar av hornhinnan el. linsen, utan på förändringar djupare in i ögat. Grön S., se Glaukom. — 2. S. el. Starrgräs (Carex) omfattar ett art-rikt släkte halvgräs, familj Cyperacese. Blommorna äro skildkönade och anordnade i ax. Arterna äro som regel sambyggare. De utgöra en stor del av vegetationen i våra sumptrakter. En del arter (t. ex. S a n d s t a r r) växa på torr mark.

Pupill vid började starr, de ljusa strimmorna, som skjuta ut mot mitten.

Stars and stripes [sta’s fen straj’ps], eng., benämning på ”stjärnbaneret”, Nordamerikas Förenta Staters flagga.

Starspangled banner [sta’sp£engld bfen’er), Förenta Staternas nationalsång.

Starta, börja en tävling, en resa el. dyl.

Stass’furt, ort i närheten av Magde-burg, bekant för sina mäktiga lager av kalisalter, Stassf urtersal-t e r, på vilka grunda sig storartade industrier för framställning dels av tekniska fabrikat dels av kaligödningsämnen till flera hundra miljoner kronors värde. Dessa kalisalter äro huvudsakligen Kainit*, Carnallit, Poly-halit. De äro underlagrade av stensalt och gips. Lagren tillhöra perm-formationen.

Staten, det är jag: (fr. 1’état, c’est möi’), yttrande, som skall ha fällts av franske konungen Ludvig XIV.

Staten Island [stä’tn ajlsend], en befäst ö, belägen i inloppet till Newyork-viken. Numera är S. inkorporerad med Newyork. 154 kvkm.

Statens af färsdrivande verk kallas post- och telegrafverket, statens järnvägar, vattenledningsverket och statens domänförvaltning. S. inta en särställning därigenom, att de ha egna inkomster, vars överskott överlämnas till staten.

Statens arbetslöshetskommission tillsattes strax efter världskrigets utbrott

Tidens Lexikonför att handha de åtgärder från det allmännas sida, som kunde bliva erforderliga på grund av den arbetslöshet, som kriget befarades komma att medföra. Dess organisation liar under årens lopp undergått upprepade förändringar. Bland annat finnas numera icke längre några särskilda ar-betsgivar- el. arbetarrepresentanter inom kommissionen. Se vidare Arbetslöshet.

Statens biografbyrå, en genom förordning av 22 juni 1911 upprättad anstalt, som har att granska all film, innan den offentligt förevisas.

Statens bostadslånefond, se Bostadsfrågan.

Statens bränslekommission, se Kris-tidskommissioner.

Statens handelskommission, se Kris-tidskommissioner.

Statens historiska museum i Stockholm är Sveriges centralmuseum för förhistoriska och medeltida kulturminnen. Det står under vård av Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademin samt är delvis inrymt i Nationalmuseets bottenvåning och i f. d. fängelset på Östermalm. Samlingarna bestå av förhistoriska samlingarna, medel-tidssamlingarna, samlingarna från nyare tid, myntkabinettet, antikvarisktopografiska arkivet samt biblioteket. Till S. liör en professur i östasiatisk arkeologi, som 192G upprättades för J. G. Andersson.

Statens industrikommission, se Kris-tidskommissioner.

Statens institut för rasbiologi, en anstalt, som upprättades 1922 och som har till uppgift att bedriva rasbiologisk forskning. S. är beläget i Uppsala. Chefen för S. har titeln professor.

Statens järnvägar, se Järnväg, Järn-vägsrådet, Järnvägsstyrelsen och Järnvägstaxa.

Statens livsmedelskommission, se

Kristidskommissioner.

Statens läroverk. Sin nuvarande organisation erhöllo S. genom 1905 års läroverksstadga, enligt vilken tvä typer av läroverk finnas. De gamla lägre allmänna läroverken omdanades genom stadgan till sexklassiga realskolor med realskoleexamen som slutmål. Det andra slaget av läroverk, de liögre allmänna läroverken, äro enligt stadgan sammansatta av sexårig realskola och fyraårigt gymnasium med övergång till gymnasiet från realskolans femte klass. Gymnasierna äro indelade på tvenne linjer: latinlinjen, på vilken undervisning meddelas i latin, och reallinjen utan latin och med tyngdpunkten i undervisningen lagd på matematiken och de naturvetenskapliga ämnena. Vid flertalet av de högre allmänna läroverken finnas så-

väl latin- som reallinje; vid vissa finnes dock endast endera av dessa linjer. De högre allmänna läroverken stå i regel öppna endast för gossar. Realskolorna stå antingen öppna endast för gossar el. äro anordnade som samskolor. Antalet högre allmänna läroverk är för närvarande 38, vartill komma 7 skolor med kommunalt gymnasium. Antalet fristående realskolor för gossar är 14, antalet samskolor 18. Vid sidan av statsläroverken finnas dels ett betydande antal kommunala mellanskolor, som föra fram till realskoleexamen, dels enskilda statsunderstödda läroanstalter av skiftande karaktär. Frågan om läroverkens omorganisation står för närvarande på dagordningen med spörsmålet om folkskolan som bottenskola som det mest aktuella diskussionsämnet. Jfr Skolväsen.

Statens meteorologisk-liydrografiska anstalt bildades 1919 genom sammanslagning av hydrografiska byrån och meteorologiska centralanstalten. S. har till uppgift att insamla och bearbeta observationer över landets klimat och vattenförhållanden. S. förestås av en överdirektör och är delad på en meteorologisk ocli en hydrografisk avdelning.

Statens skogsförsöksanstalt, sedan 1915 namn på en 1902 upprättad institution, som hör till Skogshögskolan. S. har till uppgift att utreda frågor rörande landets skogshushållning.

Statens tryckerisakkunniga ha till uppgift att lämna råd och anvisningar rörande tryckning för statens räkning. S. skall dessutom övervaka att övertidsarbete om möjligt undvikes, att papperet ej är onödigt dyrbart o. dyl.

Stati’k, läran om kroppars jämvikt. S. delas i geostatik (om fasta kroppar), liydrostatik (om vätskor) och aerostatik (om gaser).

Stationä?r, stillastående, varaktigt förblivande på ett bestämt ställe.

Sta’tiskt moment’, se Moment.

Statist’, stum person på teaterscen.

Statisti’k, sannolikhetskalkylens praktiska användning inom olika vetenskaper. S. söker i siffror fastställa genomsnittliga förhållanden och ge en överblick av varierande fenomen, vilka ej direkt kunna överskådas. S. är sålunda en metodik, som har stor användning inom naturvetenskaperna. Man brukar även betrakta S. som en särskild vetenskap, därvid antingen avseende S:s tillämpning på befolkningsförhållandena, befolkningssta-ti sti ken, el. den teoretiska sidan av S., den s. k. matematiska S.

Statis’tiska centralbyrån, ett centralt ämbetsverk, som sorterar under finansdepartementet, och som har till uppgift att bearbeta och offentliggöra de delar av den officiella statistiken, som ej höra till annat ämbetsverk.

Stati’v, ställning-, som användes för att uppbära instrument el. dyl.

Statsform, en stats gestaltning allt efter det sätt, på vilket statsmaktens utövning är organiserad'i statsförfattningen. Statsformerna kunna bland annat indelas i monarki (envälde), aristokrati (fåvälde) ocli demokrati (mångvälde).

Statsfru, hovdam, tillhörande drottningens uppvaktning med rang under överhovmästarinnan och över hovfröknarna. Befattningen infördes 1774. S: s antal är för närvarande åtta.

Statsförmögenhet är summan av de värden en stat äger. Sveriges S. uppgick 1924 efter avdrag för statsskulden till omkring 1815 milj. kr.

Statsgeolog, officiell titel på de ordinarie tjänstemännen vid Sveriges 'geologiska undersökning.

Statskalender, handbok, innehållande förutom kalendarium förteckning över det inhemska furstehusets (ofta även utländska regentfamiljers) medlemmar, främmande makters beskickningar ..ocli konsuler samt den ifrågavarande statens ämbetsmän. En S. utges årligen i de flesta stater. Sveriges statskalender började utges 1813 av Vetenskapsakademin.

Statskommissarie, se Statskontoret.

Statslconsulent, sedan 1906 titel för vissa av staten tillsatta rådgivare i lanthushållning. S. ha särskilt till uppgift att stå lantbruksstyrelsen till tjänst med råd, utföra inspektioner o. dyl.

Statskontoret, centralt ämbetsverk, spm sorterar under finansdepartementet, Till S. inflyta statsinkomsterna och därifrån bestridas statsutgifterna. Chefen benämnes generaldirektör. Byråcheferna kallas statskommissarier.

Statskunskap, benämning på den vetenskap, som strävar efter att utreda och beskriva statslivet.

Statskyrka, kyrkosamfund, vars upprätthållande säkerställes av staten genom lagstiftning och ekonomiskt understöd.

Statsmedieinska anstalten, en under medicinalstyrelsen sorterande institution, som har att utföra undersökningar åt medicinalförvaltningen samt att bedriva vetenskaplig forskning. Till S. höra en medicinsk-bakteriolo-gisk, en veterinär-bakteriologisk, en hygienisk och en rättsmedicinsk avdelning.

Statsminister, i Sverige och även i Finland titel på statsrådets främste ledamot. S. kan vara departementschef men är vanligen konsultativt statsråd. Jämte utrikesministern är S. statens främste ämbetsman med titel excellens.

Statsobligation, se Obligation.

Statsreglering, utarbetande av riks-staten för viss tid.

Statsrevisor, se Riksdagens revisorer.

Statsråd. — 1. S. är i Sverige, Norge, Danmark och Finland benämning pä ministären. S. består i Sverige av tolv medlemmar, kallade statsråd, av vilka nio äro departementschefer, medan tre ej förestå särskilt departement (konsultativa S.). — 2. I vissa främmande länder användes S. som benämning på myndigheter med laggranskande el. andra uppgifter.

Statssekreterare, ämbetsman i departement, vars främsta uppgift är att vara departementschefens närmaste biträde vid handläggningen av riksdags-ärenden. Särskild S. finnes i alla departement utom justitie-, handels- och utrikesdepartementen. I de båda förstnämnda departementen fungera S. även som expeditionschefer. I utrikesdepartementet benämnas närmast motsvarande befattningshavare kabinettssekreterare.

Statsskuld. Storleken av S. i Sverige och några främmande länder framgår av nedanstående tabell.

Statsskuld i milj.

Därav

Land Myntenhet Tidpunkt Total utländsk (fonderad) Sverige .... 31/12 1924 1743.6 354.0 Finland .... Mark .... 31/12 1924 2279.4 1396.6 Norge .... Krona .... 30/6 1924 1550.0 596.0 Danmark .... Krona .... 31/3 1924 1216.4 544.4 Storbritannien och Irland .. Pound Sterling- 31/3 1924 7707.5 1125.8 Nederländerna............... Gulden .... 31/12 1924 3533.0 250.0 Belgien .... Franc......... 31/12 1923 40691.6 9502.0 Tyskland .... Mark .... 31/12 1924 8894.9 Schweiz .... Franc......... 31/12 1924 4789.0 Frankrike .... Franc. .... 31/7 1924 413600 135700 Italien....................... Lira .... 30/6 1924 117055 22395 Japan .... Jen .... 31/3 1924 5049.7 1621.4 Förenta Staterna .... Dollar .... 30/6 1924 21251.1 ---Statsskuldbok, officiellt register över lånefordringar på staten. S. föres av riksgäldskontoret. Premieobligationer kunna mot en avgift av 50 öre fä deponeras i riksgäldskontoret ocli inskrivas i S.

Statsutskottet, se Riksdagens utskott.

Statsverket betecknar den del av finansförvaltningen, som handhas av regeringen, i motsats till den del, som skötes av riksgäldskontoret.

Statsverkets kassafond har till ändamål att tillgodose statsverkets behov av rörelsekapital och att tjäna som budgetregulator. Dess storlek beräknas vid slutet av budgetåret 1926—1927 till mellan 32 och 33 milj. kronor.

Statsverksproposition, beteckning för det förslag till inkomst- och ut-giftsstat för riket, som regeringen vid början

av varje lagtima riksdag avlämnar till denna.

Statue'ra, stadga, uppställa (till varning), förordna.

Statu'r, kroppsställning, kroppsväxt.

Sta'tus, lat., stånd, tillstånd, läge. — S. quo [kvo], tillstånd, vari något befinner el. befann sig.

Statu't, stadga, förordning, gällande för institution, förening etc.

Staty', stod, bildstod. — Statyett', liten bildstod.

Sta'uning, T. A. M., f. 1873, dansk politiker, ledare för det socialdemokratiska partiet. 1924—26 var S. statsminister i en socialdemokratisk ministär.

St.avang'er, stad vid Boknfjorden, sv. Norge. 44,100 inv. Residensstad för Rogalands fylke. En av Norges äldsta städer. Betydande sillfiske. Konservfabriker. Skeppsvarv. Livlig sjöfart. S. är sannolikt den största exportorten för konserver i hela världen.

Stavang'er ,aint, se Rogaland fylke.

Stiavelserim, detsamma som slutrim, se Rim.

S ta'ven o w, L. V., f. 1864, historiker, universitetslärare, sedan 1918 rector magnificus vid Uppsala universitet. S. har utvecklat ett omfattande historiskt författarskap, varvid han särskilt behandlat den svenska frihetstiden.

Stavhopp, modern idrottsgren, där hopparen med hjälp av en bambustav skall svinga sig över en viss markerad höjd. Världsrekordet är 4.210 m. och innelias av Hoff, Norge, sedan 1923.

Stavkyrka, träkyrka, vars väggar utgöras av lodrätt ställt virke (resvirke), upptill sammanhållet av ett hammarband. Under den äldre medeltiden var stavkyrkotypen ofta använd i Sverige ocli särskilt i Norge, där så gott som alla medeltida träkyrkor tillhörde denna typ. I sin mest utvecklade form består S. av ett kvadratiskt långhus och ett mindre, kvadratiskt kor med

Stavkyrka.

absid samt av en kring kyrkan löpande, utåt öppen svale el. löpgång.

Stead [ste'd], W. T., 1819—1912, engelsk journalist. Som huvudredaktör för "Pall Mall Gazette" införde S. flera genomgripande nyheter vid redigeringen av tidningen och verkade därigenom reformerande på hela den engelska dagspressen. Bland annat införde han från amerikansk journalistik bruket av intervjuer. 1890 påbörjade S. utgivandet av tidskriften "Review of reviews", vilken fick en ofantlig spridning. Stor betydelse för folkbildningen fingo av S. utgivna serier av engelska litteraturens mästerverk.

Steari'n utgöres av en blandning av stearin- och palmitinsyra. Jfr Ljustillverkning.

Steari'nsyra, en organisk syra, vilken såsom glycerinester förekommer i fett och feta oljor.

Steatopygi', se Hottentotter.

Stead [ste'd], W. T., 1849—1912, engelsk författare. 1709 började S. utgiva veckotidskriften "The Tatler", i vilken hans vän Addison* blev medarbetare. 1711 upphörde tidskriften, men s. å. uppsatte S. och Addison en ny, "The Spectator", vilken vann stor ryktbarhet och genom sina kvicka, satiriserande uppsatser utövade ett ofantligt inflytande på den engelska litteraturen och det engelska samhällslivet.

Steen [ste'n], J. H., omkring 1626— 79, holländsk målare. S. målade före- trädesvis genrebilder med växlande motiv ur holländskt samhällsliv. Hans bästa arbeten ge prov på en ingående karaktärsanalys och bred, sorglös humor (Prinsjesdag, Bondbröl-1 o p).

Stéenhoff, H. F. M., f. 1865, författarinna. S. har skrivit romaner och skådespel, burna av frisinnade och fe- ministiska tendenser (Lejonets unge, Kärlekens rival). S. har använt sig av pseudonymen Harold Gote.

Steeple-chase [sti'pl-tjeis], eng., kappridning över hinder.

Stefan I den helige, 975—1038, Ungerns förste konung (997). S. införde kristendomen i sitt land och erhöll år 1000 till belöning härför av påven Sylvester II en konungakrona, som ännu finnes bevarad (S:t Stefanskronan).

Stefan el. Staffan, Hälsinglands apostel, sänd i mitten av 1000-t. som mis-sionsbiskop av den bremiske ärkebiskopen. Enligt traditionen dödades S. av hedningarna.

Stefanskronan, Ungerns konungakrona. — "Stefanskronans länder" kallas stundom den ungerska monarkin.

Steffen. — 1. L. II. S., f. 1862, litteraturhistoriker, rektor vid Visby läroverk. Utom vetenskapliga arbeten har S. utgivit skolboken Svensk litteraturhistoria. — 2. G. F. S., f. 1864, professor i nationalekonomi och sociologi i Göteborg. S. har särskilt studerat engelska samhällsförhållanden. Bland hans arbeten märkas Världsåldrarna. S. var medlem av första kammaren 1911—16 som representant för socialdemokratiska partiet. På grund av sina sympatier för aktivismen under världskriget uteslöts han 1915 ur partiet.

Stegeborg, egentligen Stäkeborg, slottsruin på en ö i Slätbaken, ö. om Söderköping, ö. Östergötland.

Steglits (Acanthis carduelis) är en liten vacker finkfågel, som hör till tättingarnas ordning (Passeres). Pannan och strupen äro klart röda, hjässan och nacken svarta, ryggen brun och undersidan vitaktig. S. är tämligen allmän i s. och mellersta Sverige. Om vintern stryker den omkring i flockar.

Stegräkuare, pedometer, apparat, vänligen av ett fickurs storlek, på vilken finnes en visare, vilken flyttas för varje stöt, som ett steg innebär.

Steier [staj'er], stad i övre Österrike, vid floden Enns. 20,000 inv. Järn- och stålindustri. Stor automobilfabrik.

Steiermark [staj'er-], fordom kron-land i den österrikisk-ungerska monarkin, beläget kring övre och mellersta loppet av Draves biflod Mur.

22,000 kvkm. S. är ett inom Alperna fallande, skogrikt bergland. Bergsbruk, åkerbruk och boskapsskötsel,

Främst bland näringarna står bergsbruket (järn, zink, brunkol). Järn-och stålindustrin har nått hög utveckling. Vidare förekomma pappers- och glasindustri. Åkerbruk och boskapsskötsel äro betydande. — Sedan 191S är S. delat mellan Österrike och Jugoslavien, så att n. och mellersta delarna tillhöra det förra riket och s. delen det senare.

Stein [stajn]. — 1. Charlotte A. E. von S., f. von Schardt, 1742—1827, tysk författarinna. S. träffade i Weimar Goethe, till vilken hon under flera år stod i varmt vänskapsförhållande. Hon utövade stort inflytande på Goethes utveckling. — 2. H. F. K. S., 1757—1831, tysk statsman. S. var synnerligen framstående som finansman och administratör. 1807 blev han preussisk inrikesminister, tills han f. å. avskedades från sina ämbeten på grund av Napoleons önskan. S. var starkt patriotiskt sinnad och utpräglat fientlig mot Frankrike. Han arbetade ivrigt på att ena Tyskland mot fransmännen. Under sin statsmannatid genomdrev S. trots synnerligen ogynnsamma förhållanden flera genomgripande reformer. Efter Napoleons fall deltog S. i Wien-kongressen, där han dock ej kunde göra sitt inflytande gällande gentemot Metternich och Talleyrand.

Steinach [staj'-], E., f. 1862, österrikisk fysiolog, som sökt utreda köns-körtlarnas betydelse för den inre sekretionen. De föryngringsexperiment S. företagit ha väckt delvis överdrivna förväntningar.

Steiner [staj'ner], R., 1861—1925, tysk författare, som skrivit en del mystiskt betonade arbeten. 1902—13 tillhörde S. teosofiska samfundet, ur vilket han sistnämnda år utträdde, varefter han jämte en del anhängare bildade antro-posofiska sällskapet. Jfr Antroposofi.

Steinlen [stä'nlen], A. T., 1859—1924, fransk konstnär. S. har i teckningar, illustrationer, litografier och raderingar skildrat typer och situationer från Paris' bulevarder ocli bohémevärld, framställda med skarp iakttagelseförmåga, ömsom humoristiskt, ömsom gripande allvarligt. S. har även framträtt som målare och skulptör.

Steinway [staj’noei], tysk familj, bosatt i Newyork, bekant för sin piano-fortefabrikation. Steinwayflyglarna höra till de förnämsta i världen.

Stek, stundom bänd, sammänbind-ningssätt, som användes, då ändan av ett tåg skall göras fast, ocli utföres så, att tågändan lätt och hastigt kan tagas loss. Till de vanligaste S. höra timmerstek, ankarstek, enkelt och dubbelt pålstek m. fl.

Stekelfjärilar, Glasvingefjärilar*.

Steklar (Hymenoptera), insektsordning med fullständig förvandling, fyrahinnartade vingar ocli bitande samt sugande el. stickande mundelar. Hit höra bl. a. bin, humlor, getingar och parasitsteklar.

Stelkramp, en sjukdom, som orsakas av bakterier, vilka särskilt förekomma i gödslad jord, t. ex. trädgårdsjord. S. kunna ej leva och föröka sig vid lufttillträde. Om emellertid bakterier inkomma i exempelvis ett sticksår, dit luften ej har tillträde, kunna de föröka sig. De avsöndra dä ett gift, vilket sprides i kroppen och påverkar nervsystemet, så att kramp uppstår. Efter någon vecka uppträder först kramp i käkmusklerna, senare även i nack- och ryggmuskler, ansiktsmuskler etc. Då och då inträffa dessutom anfall av allmän kramp, då hela kroppens muskler äro brädhårt spända. Dödligheten är mycket stor, omkring 80 %. Under världskrigets början inträffade talrika fall av S., vilka orsakades av kulor el. granatskärvor, som studsat mot jorden strax innan de träffade sitt mål. Numera har man kunnat genom serumbehandling minska dödligheten. Serum bör insprutas, innan sjukdomen kommer till utbrott. Man gör därför numera regelbundet insprutning, så fort ett sår på något sätt är misstänkt.

StePla, lat., stjärna; S. polaris = Polstjärnan.

Stella’rastronomi, se Astronomi.

Stenberg, E., f. 1873, målare. S. har målat dalamotiv (I skymnings-timman, Det bakas) samt porträtt. 1909—12 var S. professor i målning vid konsthögskolan i Stockholm.

Stenbildningr, se Njur-, Blås- och Gallsten.

Stenbock^ Magnus, 1663—1717, fältmarskalk. S. var den förnämste av Karl XII:s generaler och besatt därjämte en ovanlig administrativ förmåga. 1702 blev han chef för general-krigskommissariatet och 1705 guvernör över Skåne. Vid det danska anfallet 1709 måste S. till en början draga sig ur Skåne, men f. å. bröt han in med en här, slog danskarna vid Hälsingborg och tvang dem att utrymma Skåne. S. ledde den expedition, som 1712 överfördes till Stralsund, och vann s. å. en lysande seger vid Gadebusch över en dansk-sachsisk armé. Emellertid blev han innesluten i fästningen Tön-ning och måste kapitulera. S. dog som fånge på Fredrikshavns kastell i Kö-penhnmn.

Stenbock (Capra ibex) liör till get-släktet. Hannen har lAnga. bakåtböjda horn, vilka på framsidan äro försedda med tvärbalkar. ITonan har mindre horn. S. var fordom allmän i Alperna. Numera är den i det närmaste utrotad.

Stenbocken, stiärnbild inom Djurkretsen*. Jfr Stjärnhimmeln.

Stenbröllop firas på 70: e årsdagen av ett bestående äktenskap.

Sten’cil, ett slags papper, överdraget med paraffin el. dyl., vilket användes för mångfaldigande (duplicering) av dokument etc. Dupliceringen utföres i en särskild apparat, i vilken S. insät-tes på en vals. .

Stendhal [stangdaF], pseudonym för den franske författaren H. Beyle*.

Stendös, se Dös.

Stenfrukt, se Frukt.

Stengeten, se Gems.

Stenhammar, K. V. E., f. 1871, tonsättare, pianist, dirigent. 1907—22 var S. förste dirigent vid Göteborgs orkesterförening och 1924—25 tjänstgjorde han som kapellmästare vid K. operan i Stockholm. Bland S:s

kompositioner märkas musikdramat Gildet på Solhaug, kören Sverige, pianostycken och sånger (Inga 1 i 11, romansen I skogen, balladen F1 o-rez och Blanzeflor).

Steniga Arabien kallas n. delen av Sinaihalvön och angränsande del av nv. Arabien.

Stenkil, konung i Sverige (från slutet a\r 1050-t. till omkring 1066), grund-läggare av den stenkilska konungaätten (omkring 1060—omkring 1130).

Stenkol. Genom förmultning av växter under otillräckligt lufttillträde förvandlas växtsubstansen till S. S. förekomma rikligast i stenkolsformationen*, där det bildar utbredda lager av vanligen några decimeters tjocklek (stundom mera), växlande med lera och sandsten. Flera tätt på varandra följande lager, som brytas som ett, benämnas flöts. S. är företrädesvis bildat av sumpmarksväxter (ormbunkar, fräknearter, lummer m. fl.), som blivit betäckta av sand och slam och därigenom skyddade för lufttillträde. Kemiskt och tekniskt urskiljas flera olika, för olika ändamål användbara sorter. Brunkol* är ett växtkol, som ännu ej hunnit samma omvandlingsgrad som stenkol. Det är därigenom att anse som en mellanform mellan S. och torv. Det förekommer rikligt i n. och mellersta Tysklands tertiärformation och har för detta land en utomordentlig ekonomisk betydelse. Antracit* är också en art stenkol. Kannelkol kallas en art S., som användes till prydnadsföremål. Jfr även Jet. Världens stenkolsproduktion uppgår per år till omkring 1,360 miljoner ton, varav omkring 500 milj. i Nordamerika och 250 i Tyskland och i England. Sveriges kolprorluktion är endast 3—400.000 ton (sv. Skåne), medan dess förbrukning uppgår till 3—4 milj. ton per år.

Stenkolsformationen, en av jordens äldre geologiska formationer (se Geologiska perioder), utmärkt genom Sin rikedom på stenkolslager. De stör- sta stenkolstillgångarna finnas i S. i England. Belgien, n. Frankrike och Saarområdet, i sv. Tyskland, Schlesien, s. Ryssland (Donetsbäckenet), Kina, Spetsbergen samt Nordamerikas öststater. Se vidare Stenkol.

Stenkol st jiira erhålles vid torrdestil-lation av stenkol, fabriksmässigt framför allt som biprodukt vid lysgas- och koksverken. S. har stor användning inom industrin, bland annat som utgångsmaterial för framställning av färgämnen, desinfektionsmedel, läkemedel m. m.

StenmetcorPtcr, se Meteorer.

Stenmurkla, se Murkla.

Stenogrrafi’, snabbskrift, skrivsystem, vilket med hjälp av tecken och förkortningar möjliggör ett ordagrant upptecknande av ett muntligt anförande. Mycket kända äro M e 1 i n s och Arends’ system. — Stenogr a’f, person, som är kunnig i stenografi, snabb skrivare.

Stensalt, koksalt, klornatrium (NaCl), förekommer som mäktiga lager i vissa geologiska formationer, ofta tillsammans med gips, stundom med kali- och magnesiasalter (se Stassfurt). S. är avsatt ur instängda havsvikar el. av-loppslösa sjöar genom vattnets avdunstning. Koksalt ingår också till omkring 3 % i världshavens vatten. I avloppslösa sjöar, där avsättning av salt äger rum, uppgår salthalten till

20 30 % (ex. Döda havet, Stora saltsjön), huvudsakligen koksalt.

Stenslmvud, urbergsparti, utskjutande vid Skånes ö. kust.

Stenskvätta, se Skvättesläktet.

Stenstorp, municipalsamhälle (sedan 1923) 2 mil. sv. om Skövde, Västergötland. 800 inv. Järnvägsknut.

Stenström, K. J., f. 1869, jurist, konsultativt statsråd 1911—14, landshövding i Västernorrlands län sedan 1918.

Stensärt, se Ärter.

Stensöta (Polypodium vulgäre) hör till ormbunkar. Den har en brun, fjällig rotstock, som har sötaktigt bitter smak. Från denna uppväxa skaf-tade, pardelade, läderartade, övervintrande, gröna blad. S. är vanlig pä berghällar o. dyl.

Ste’ntor, en av de grekiska kämparna vid Trojas belägring. S. hade en stämma, som var lika stark som femtio mäns tillsamman. Därav uttrycket stentorsröst.

Stentryck, se Litografi.

Stemingrsund, municipalsamhälle (sedan 1919) vid segelleden Göteborg— Uddevalla, s. Bohuslän. 200 inv. Lastageplats.

Stenåldern kallas den förhistoriska period, då människan ännu tillverkade

sina redskap och vapen av sten samt av ben och trä. S. brukar indelas i p a 1 e o 1 i t i s k och n e o 1 i t i s k tid. Den förra motsvarar en del av istiden och dess slutfas. Den senare brukar i Norden indelas i äldre och yngre S. Under den äldre användes oslipade, under den yngre slipade flintredskap. S. inträffade vid olika tidpunkter i olika länder och har för vissa naturfolk fortsatt in i våra dagar. För kulturfolken i Europa, Nordafrika och Västasien växlar stenåldersepokens slut ungefär mellan 4,000 och 2,000 år f. Kr. Under S: s yngre delar började kopparn användas och övergångstiden till bronsåldern brukar benämnas kopparåldern. I Skandinavien har man inom den yngre S., som där började i 5:e årtusendet el. tidigare, urskilt fyra perioder: 1) Trindyxtiden, då de döda begrovos i jordgravar. Från denna tid har man funnit slipade flintyxor samt trindyxor av annan sten. 2) Döstiden, då de döda begrovos i stendösar el. under flat mark. Verktygen voro tunn-nackiga flintyxor. 3) Gånggriftstiden, då de döda begrovos i gånggrifter, täckta av stora hällar, el. jordades under flat mark. Verktygen voro tjocknackiga flintyxor, dubbeleggade och båtformiga skafthålsyxor, dolkar av flinta samt flata yxor av koppar. 4) Hällkisttiden, då de döda begrovos i hällkistor el. jordades. Verktyg voro tjocknackiga stenyxor, dolkar av flinta etc. Man bedrev åkerbruk (vete, korn, hirs). Husdjur voro nötkreatur, får, getter, svin. Den nordiska S. räknas fram till år 1800 f. Kr.

Stenåldershavet. Under nordiska stenåldern voro de nutida kusttrakterna och de lägre delarna av vårt land (t. ex. Upplp.nd) sänkta under havsytan ; man har betecknat den dåtida östersjön som S. Jfr Litorinahavet och Nivåförändringar.

Stephenson [stiv’nsffin], G., 1781— 1848, och R., 1803—59, berömda engelska järnvägsbyggare. Jfr Lokomotiv.

Stereoisomeri’, se Isomeri.

Stereometri’, elementär rymdgeometri.

Stereosko’p. En vanlig form av S. består av en träställning, i vilken fästs tvenne positiva linser, den ena avsedd för vänstra ögat, den andra för högra ögat. Genom linserna, använda som förstoringsglas, betraktas tvenne fotografier av t. ex. en rums-interiör, som tagits på ett sådant sätt, att den ena återger rumsinteriören sådan den ter sig för ett liögeröga, den andra interiören sådan den ter sig för ett vänsteröga. Bilderna sammansmälta för åskådaren till en enda fristående bild. NORRA STJÄRNHIMMELN

TECKENFÖRKLARING

Sljäinor av:

+ 1 sta storleken

• 2 dm. „

• 3 dje »

° 4 de, i>

+ 5 te- ii i* ricbidostz

S'e"t,'ockDJURKRETSENS

TECKEN;

v Väduren.

b* Oxen

I I TvUIingairuL

SS Kräftan.

Sl LejoruU.

np Jungfrun

e£i Vågen.

ni, SlwrpioTUirh

S Slv/tjbeiL

5 StazbodceiL

«« VaUinimiuuzib

I Fiskarna,

Djurkretsens tecken, äfv förskjutna, t förhållande tiLL stjärn-" bilderna,, beroende på v \ifdaqsjärTuujigsp urck. -tens förflyttning (ontr 1ci'ing /° på 100 år). Stereotypi', framställning av en av-gjutning i stilmetall av de i en stilform satta typernas gravyr. För detta ändamål framställes först en matris, vartill numera vanligen användes ett flertal lager av olika slags därför särskilt lämpat papper, sammanfogade med klister. Dessa klappas med en klappborste, medan klistret är fuktigt, mot formen, varvid typernas upphöjningar komma att motsvaras av fördjupningar i papperet. Sedan klistret torkat, borttages den sålunda erhållna pappersmatrisen, över vilken sedan lättsmält typmetall gjutes. Numera ersättes oftast klappningen av en press, som pressar en med filt klädd järnskiva mot matrispapperet. Vid planstereotypi erhållas plana stereotypplattor, vid rundstereotypi gjutas i särskilda gjutinstrument plattorna halvcylindriska för användning i 1*0-tationspressar. — Stereotypering användes, när nytryckning av nya, oförändrade upplagor motses, samt vid tryckning i sådana pressar, t. ex. rotationspressar, som fordra användandet av stereotypplattor.

Sterl'1, ofruktsam, ofruktbar, mager, torr; bakteriefri, andefattig. Jfr Sterilisera.

Sterilise'ra. — 1. Befria från mikroorganismer genom upphettning. De flesta bakterier dödas genom några minuters kokning. Även upphettning till GO—80 gr. under 15—30 min. dödar de flesta bakterier. Man kan även befria från bakterier medels diverse kemiska ämnen, formalin, sublimat etc. Jfr Desinfektion. — 2. Upphäva befruktningsförmågan. Sådan sterilisering kan ske på operativ väg, avskärande av sädesledarna hos män el. äggledarna hos kvinnor. Den kan även utföras medels röntgenbestrålning. I en del stater i U. S. A. vidtages sterilisering av sinnessjuka, vissa brottslingar etc. I Sverige har man motionerat om lagbestämmelser angående sterilisering. Frågan är för närvarande under utredning.

Sterlett', se Störfiskar.

Sterling, se Pound sterling.

Sterne [störn], L., 1713—68, engelsk humorist. S. blev med ens synnerligen populär genom sina arbeten Tristram Shandy och loricks känslosamma resa genom Frankrike och Italien, vilka trots frånvaron av enhetlig komposition äro fullständiga mästerverk i fråga om fin karaktärsanalys och fängslande framställningskonst med en egendomlig blandning av humor, mild ironi och patos. S. har utövat stort inflytande på såväl den samtida som den efterföljande litteraturen.

Stetosko'p, hörlur, som användes av läkare vid lyssnande på hjärta och lungor.

Stetti'n, stad i den preussiska provinsen Pommern, vid Oder, nära dess mynning. 235,000 inv. Märkligare byggnader äro Peter-Paulskyrkan, grundlagd 1124, och Jacobskyrkan, grundlagd på 1300-t. S. är en bland

Tysklands viktigaste hamnstäder. Staden har regelbundna ångbåtsför bin delser med de flesta av östersjöns och Nordsjöns hamnar. Export av spannmål, trä, socker m. m. Uthamn är Swinemiinde. Viktigaste industrier äro skeppsbyggerier och järnverk, sockerfabriker och kemiska fabriker. — Ett område i S: s hamn är enligt Versaillestraktaten på 99 år utarrenderat till Polen.

Stetti’ner Haff, grund havsbukt vid den preussiska provinsen Pommerns kust, skild från östersjön av öarna Usedom och Wollin.

Steward [stjo’örd], eng., proviantförvaltare, hovmästare på ett fartyg.

Stewart [stjo’et], R., markis av Londonderry, 1769—1822, engelsk statsman, mest bekant under titeln viscount Castlereagh. S. blev medlem av irländska underhuset 1790 och ordinarie statssekreterare för Irland 1799. Han hade då övergått från det frisinnade till det konservativa partiet. Efter Irlands union med Storbritannien (1800) var S. flera gånger minister. 1812 blev han utrikesminister och underhusets ledare och var därefter till sin död Storbritanniens egentlige styresman. Som sådan verkade han energiskt för Napoleons störtande.

Stevens [sti’vns], A., 1817—75, engelsk konstnär. S. var synnerligen mångsidig och verkade både som bildhuggare (gravmonument över Wellington), målare, arkitekt och dekoratör.

Stevenson [sti’vnsn], R. L., 1850—94, engelsk författare. S. har vunnit en bestående popularitet med sina fantastiska äventyrsromaner (Treasure Island, Kidnapped, Dr J e-kyll and M r. Hy de), vilka utmärkas av god karaktärsskildring och en smidig, medryckande stil. S. var även en mycket framstående essayist och poet.

Steyr, se Steier.

Stickflugor, se Flugor.

Stickhävert, se Hävert.

Stickling- el. sättkvist, ett avskuret skott, som nedstickes i jorden, varefter i gynnsamma fall rötter utvecklas från sårytan.

Stickmyggor (Culicidae), familj, som omfattar tvenne myggsläkten Culex och Anopheles. Det senare släktets arter ha, då de sticka, bakkroppen riktad snett uppåt. De förekomma särskilt i varma länder och ha blivit beryktade därigenom, att de överföra frossa. I vårt land äro Culexarter vanligare, ehuru även Anophelesarter förekomma.

Stiernhielm, Georg, 1598—1672, lärd, skald. S. har fått namnet ”den svenska skaldekonstens fader”. Hans största betydelse ligger på metrikens område, i det han övergav den medeltida knit-telversen och efter antikt mönster skrev på välklingande hexameter, som ypperligt framhävde det svenska språkets skönhet. H e r k u 1 e s är namnet på S: s förnämsta dikt, som av honom själv benämnes hjältedikt men snarare är en allegorisk lärodikt. I skildringen av den antika fabeln om Herkules vid skiljovägen har S. inlagt livfulla bilder av dåtida svenskt samhällsliv. S. införde även sonetten i svensk diktning samt skrev bland annat talrika matematiska och språkvetenskapliga arbeten.

Stiftelse, se Fromma stiftelser.

Stiftelsen kronprinsessan Margaretas minnesfond bildades 1920 och har till uppgift att understödja välgörande föreningar' och stiftelser.

Stiftsfröken, se Stiftsjungfru.

Stiftsjungfru, stiftsfröken, ogift adlig kvinna, inskriven i Vadstena adliga jungfrustift.

Stig’ma, plur. stig’mata, grek., märke, tecken; särmärke.

Stigmatise’ring, en företeelse, som särskilt omtalas i helgonlegender, då, genom uppgående i betraktelser över Kristi lidande, sår, som motsvara Kristi sår, uppstått utan yttre anledning. I många fall beror väl S. helt enkelt på simulation. I andra fall är det kanske fråga om rena tillfälligheter. Om sådana sår kunna uppstå på rent psykisk

väg genom självsuggestion, är mycket omstritt.

Stik’lestad, namn på flera gårdar i N. Trondhjems amt i Norge. Till denna trakt förlägger traditionen det slagfält, där Olof Haraldsson stupade i strid mot bönderna (1031).

Stil, boktryckstyper hörande till viss klass. Olika S. skilja sig i avseende på höjd i förhållande till bredd, grovlek av linjerna och mönstertyp m. m. De vanligaste formerna äro Antikva och gtöftur. Inom de olika S. skiljer man på storleksgrader, t. ex.

Nonparelj, Petit, KorpUS, OlCGl’0 m. fl. Vidare skiljer man på mager och fet S. Lutande stil kallas kursiv.

Stilett’, ett slags dolk med fin, tre-eggad el. sylformig klinga.

Stilform, se Tryckform.

Stilise’ra, framställa i medvetet förenklad form. Uttrycket användes speciellt om teckningar och målningar.

Stilisti’k, stillära.

Stilkast el. kast, en låg låda, i vilken tryckerityperna äro inordnade i fack. Vid sättningen plockar sättaren typer från kasten samman till rader och kolumner (motsvarande sidor). Efter tryckningen plockar han vid avläggningen tillbaka typerna i resp. fack.

Stilla bältet, en smal zon vid ekvatorn, som skiljer sydostpassaden pä södra halvklotet från nordostpassaden på det norra och utmärker sig genom vanligen rådande vindstilla. Pä Atlanten faller S. mellan 1—2° och 10— 12° n. bredd. Det förskjutes något med årstiderna, ligger längst mot n. i juli och längst mot s. i januari.

Stilla havet, Stora oceanen (eng. Pacific ocean), det största av världshaven, beläget mellan Asien, Ostindiska arkipelagen och Australien i v. och den amerikanska kontinenten i ö. I n. för-bindes S. med Norra ishavet genom det smala Berings sund, i s. övergår det oförmedlat i Södra ishavet. Utmed Asiens kust avgränsa en del ögrupper (Japanska ökedjan, Filippinerna etc.) flera randhav, från n. till s. Berings liav, Ohotska sjön, Japanska havet, östra kinesiska sjön och Södra kinesiska sjön. Utanför Australiens kust ligga öarna Nya Guinea och Nya Zeeland. S. är synnerligen rik på smäöar, till stor del korallöar (jfr Oceanien). S. är djupare än de övriga världshaven. Stora djup nås särskilt ö. om Japanska ökedjan. Det största djupet, 9,788 m., har uppmätts ö. om Filippinerna. Utmed Japanska ökedjan rinner en varm havsström, Kuru Sivo. Utmed mellersta delen av Sydamerikas kust löper den kalla Peruströmmen.

StilFeben (ty. still, orörlig, 1 e-b e n, liv), konstnärlig framställning av livlösa föremål (frukter, matvaror, liusgeråd m. m.). Stillebensmotiv forekommo redan i antikens konst. I det moderna måleriet utvecklades S. till en självständig konstart av 1600-t: s nederländska målare.

Stilmetall, en legering, vanligen hållande omkring 55 % bly, 40 % antimon och 5 % tenn, som användes vid gjutning (av tryckerityper. Sammansättningen av legeringen är dock olika; ibland ingå även andra metaller. I sättmaskiner användes en S., som är något mjukare än vanlig S. Den brukar vara sammansatt av omkring 85 % bly, 7 % antimon och 8 % tenn.

Stilsättningsmaskin, se Sättmaskin.

Stilfje, vindstilla.

Stim, förkortning för Svenska tonsättares internationella musikbyrå, en 1923 bildad förening u. p. a., som har till uppgift att bevaka tonsättares ekonomiska rättigheter. S. är au§Uitentill motsvarande föreningar i utlandet och mottar från dessa avgifter för i utlandet uppförda svenska verk samt lämnar i sin tur till dessa avgifter för i Sverige uppförda verk av utländska tonsättare, vilka äro anslutna till resp. organisationer.

Stimulantia [-tsia], sing., stimulan s’, upplivande medel, retmedel.

Stimule’ra, reta, egga; uppliva; stärka. Stimulation, eggelse, retning.

Stin’de, J., 1841—1905, tysk författare, mest känd för en burleskt humoristisk romanserie ur tysk borgarmiljö (B

o r-garfolk, Fru Wilhelmina m. fl.).

Stinkbrand, se Brandsvampar.

Stinkdjur, Skunkdjur*.

Stinkflyn, se Sköldskinnbaggar.

Stinkkalk (orsten, svinsten), en av bituminösa ämnen svart- el. brunfär-gad kalksten, som vid stötar avger en frän lukt. S. förekommer bland annat allmänt såsom bollar, kakor el. bankar i kambrisk alunskiffer.

Stin'ncs, Hugo, 1870—1924, tysk storfinans- och storindustriman. S., som tillhörde en förmögen tysk familj, började år 1893 en egen affärsverksamhet i rätt begränsad skala men skapade sedermera delvis före kriget, delvis under detta och kanske mest under in-flationstiden efter kriget ett av de jättelikaste företagskomplex, som någonsin funnits, omfattande de mest skilda verksamhetsområden (bergsbruk, skogsbruk, cellulosaindustri, elektro-teknisk industri, rederirörelse m. m.). S: s skapelse har efter hans död ej kunnat sammanhållas.

Stipen'dium, plur. stipendier, penningunderstöd åt studerande, konstnärer etc. — Stipendi a't, person, som innehar ett stipendium.

Sti'pler, se Blad.

Stipule'ra, bestämma, avtala, förbinda sig till. — Stipulation, bestämmelse, avtal, beting.

Stirlingrmetall, ett slags mässing, som innehåller 33.1 % zink, 0.7 % järn. Resten utgöres av koppar.

Stir'ner, Max, pseudonym för Kaspar Sch mi dt, 1806—56, tysk filosof, som i sin bok Den ensamme och hans egendom gör gällande en längt gången subjektivism och egoism. Då jag själv är den ende, vars existens jag säkert vet, då allt annat endast är föreställningar hos mig själv, behöver jag, anser S., endast ta hänsyn till mina egna intressen. På så sätt hamnade S. i en absurd anarkism.

Stjerne, O. O: son, 1873—1917, författare. S:s produktion omfattar humoristiska, av Fröding påverkade folklivs- och liembygdsskildringar samt lyriska diKtcr (Sångerna om hemmet).

Stjernstedt el. Stiernstedt, Marika S. A., f. 1875, författarinna, som utgivit noveller och romaner (Alma Vittfogels rykte, Von Snec-ken ströms), vilka särskilt behandla psykologiska problem.

Stjärna. I allmänna språkbruket betecknas såväl planeterna (de vandrande S.) som fixstjärnorna (de skenbart orörliga S.) såsom stjärnor. I astronomin avses med S. endast fixstjärnorna. Dessa indelas efter sin ljusstyrka i storleksklasser. Klasserna 1—6 (och 7) äro synliga för blotta ögat, i teleskop urskiljas ytterligare omkring 15 storleksklasser. Antalet S. av l:a storleksklassen är 20 (bland dem Sirius, Aldebaran, Regulus), av 2: a klassen 65, av 3: e 190, av 4: e 425, av 5:e 1,100, av 6:e 3,200. Antalet S., som kunna iakttagas med starkaste teleskop och på fotografisk väg, uppskattas till omkring 100 milj. En del S. ha växlande ljusstyrka, bland dem ha några befunnits vara dubbelstjärnor. Stjärnornas färg är blåvit, gul, röd. De blåvita (ex. Sirius, Vega, Rigel) betecknas också såsom heliuhistjärnor,, emedan de vid spektroskopisk undersökning visa närvaro av detta grundämne. De anses ha den högsta temperaturen. De gula stjärnorna (ex. Polstjärnan, Capella), till vilka också vår sol är att räkna, karakteriseras spektroskopiskt av ett flertal metalliska grundämnen i gasform. De röda stjärnorna (ex. Aldebaran) ha den lägsta temperaturen. Många av dem anses vara många tusen gånger större än vår sol. Fixstjärnornas avstånd från värt solsystem uttryckes i ljusår, den väg som ljuset (med en fortplantnings-hastighet av 300,000 km. i sek.) till-ryggalägger på ett år. Även de närmaste äro flera ljusår avlägsna, och för flertalet synliga S. måste avståndet uttryckas i hundratals ljusår och mera. De närmaste fixstjärnornas avstånd kan bestämmas med ledning av deras parallax*, för de avlägsnare ligger i stort sett deras ljusstyrka till grund för avståndsbedömningen. Stjärnornas rörelse i världsrymden förorsakar förskjutningar i deras spektrallinjer, som till en viss grad kunna tjäna till bestämmande av rörelseriktningen (jfr Dopplers princip). Se för övrigt under Astronomi, Nebulösor, Stjärnhimmeln, Vintergatan, Världsrymden.

St järnbaneret, namn på Nordamerikas Förenta staters flagga.

Stjärnbilder, se Stjärnhimmeln.

Stjärndygn, se Stjärntid.

Stjärnfall, se Meteorer,

Stjärngossar, se Tretton dag jul.

Stjärnhimmeln. Då fixstjärnorna äro ojämnt fördelade på himlavalvet, ha varandra närliggande stjärnor sammanställts till stjärnbilder, bland vilka många fått sina namn av forntidens folk, särskilt babylonierna. Utom de tolv stjärnbilder, som utgöra djurkretsen (se detta ord), kunna bland de mera bekanta nämnas Orion, Stora Björnen (till vilken Karlavagnen hör), Cassiopeja, Svanen, Pleiaderna (sjustjärnorna), Andromeda, Lyran, Draken, Perseus, örnen m. fl. De ljusstarkaste stjärnorna lia likaledes fått egennamn t. ex. Beteigeuze och Rigel i Orion, Regulus i Lejonet, Aldebaran i Tjuren, Sirius i Stora Hunden o. s. v. Eljest betecknas de olika stjärnorna i en stjärnbild efter storleken med de grekiska bokstäverna a, /?, y 0. s. v. S. synes till följd av jordens rotation välva sig ett varv på ett dygn (jfr St järntid) kring en axel, vars nordända faller nära intill polstjärnan; solens och planeternas skenbara rörelser i förhållande till stjärnhimmeln äger rum i Djurkretsen*, vars tolv stjärnbilder representera var sin månad. Tvärs över himlavalvet går som ett ljussvagt, vid stjärnbilderna Svanen och örnen tudelat bälte. Det upplöser sig under teleskopet i ett oräkneligt antal ljussvaga stjärnor, vilka ligga bortemot yttergränserna för den för oss synliga stjärnvärlden. Denna synes ha en linsartad begränsning, med vårt solsystem, ett grand i denna stjärnvärld, liggande i det inre av densamma. Utanför detta stjärnsystem förekomma nebulosor, bildande andra med vårt jämförliga stjärnsystem. Nyare undersökningar ge vid handen, att fixstjärnorna röra sig i världsrymden i vissa förhärskande riktningar, bildande vad man kallat stjärnström-mar. Se vidare Astronomi, Stjärna, Solsystemet samt Stjärnkartan mellan spalterna 2342—2347.

Stjärnkorallcr* se Koraller.

Stjärnor, se Stjärna.

Stjärnskott, se Meteorer.

Stjärntid, siderisk tid, hänför sig till stjärnornas (ej solens) skenbara rörelse. Under det att solen under ett år går upp 365 ggr, går en viss stjärna under samma tid upp 366 ggr, vilket beror på att jorden ej blott roterar kring sin egen axel utan även under året fullbordar ett kretslopp kring solen. Ett stjärndygn är nära

4 minuter kortare än ett soldygn. Stjärndygnets inträde räknas från det ögonblick vårdagjämningspunkten passerar meridianen. En stjärnas rekt-ascension kan därför bestämmas direkt genom avläsning på ett stjärn-tidsur av dess passerande av meridianen.

Stjärntydningskonst, se Astrologi.

Stjärntöcken, se Nebulosor och Vintergatan.

Stjärtamfi’bier, svansgroddjur*.

Sto’a, grek., pelarsal, pelargång. I Aten fanns en med väggmålningar prydd S., den s. k. brokiga pelargången (poikile stoa), i vilken anhängare av den av Zenon grundade filosofiska skolan brukade samlas (därav namnet stoiker).

Stocken, municipalsamhälle pä v. Orust, Bohuslän. 300 inv.

Stockfisk är torkad torsk el. gråsej.

Stockholm, Sveriges huvudstad och dess största stad, vid Norrström, Mälarens avlopp till östersjön. 440,000 inv. Säte för riksdagen, regeringen, rikets övriga centrala förvaltning, högsta domstolen, Svea hovrätt m. m. S. bildar ett självständigt förvaltningsområde, S: s överståthållarskap, jämställt med länen. Bland högre undervisningsanstalter märkas Stockholms högskola, Karolinska institutet, Tekniska högskolan och andra specialhögskolor. Kungl. bibilioteket, Nationalmuseum, Nordiska museet med Skansen, Naturhistoriska

riksmuseet m. fl. Befolkningen har till omkring hälften sin utkomst av industri, omkring en tredjedel av handel och samfärdsel, omkring en sjättedel av allmän tjänst och fria yrken. S. är Sveriges främsta industristad. Viktigast är metallindustrin, inom vilken främst märkas följande företag: A.-B. Separator, Bergsunds, Bolinders och Ludvikbergs mekaniska verkstäder, L. M. Ericsson

— telefoner — Atlas-Diesel — motorer och transportanläggningar — Gasaccu-mulator, Luth & Rosén — elektriska maskiner — Graham Brothers — hissar och elektriska mätare. Dessutom stor livsmedelsindustri, grafisk industri samt textil- och beklädnadsindustri. Beträffande införseln är S. Sveriges främsta handelsstad, i fråga om utförseln överträffas S. av Göteborg. Sjöfarten är synnerligen livlig, särskilt på inrikes hamnar. Stor handelsflotta. Storartade hamnanläggningar. Frihamn. S. är medelpunkt för Sveriges bankväsende, försäkringsväsende etc. Den äldsta stadsdelen är Staden mellan broarna, belägen på en holme mellan Mälarens båda utlopp Norrström och Söderström. Här ligga bl. a. Kungliga slottet och Riddarhuset. På den v. därom belägna Riddarholmen märkas Riddarholmskyrkan samt en mängd statliga ämbetsbyggnader. Från Staden mellan broarna leder Norrbro till Gustav Adolfs torg i stadsdelen Norrmalm. Detta är jämte den likaledes på Norrmalm belägna Kungsträdgården huvudstadens förnämsta öppna plats. V. om Norrmalm ligger stadsdelen Kungsholmen, i n. Vasastaden och i ö. Östermalm. S. om Staden mellan broarna ligger stadsdelenSödermalm. — Det sällsynt natursköna läget samt de vackra offentliga och enskilda byggnaderna göra S. till en av världens vackraste städer. Bland offentliga byggnader märkas främst utom de ovan nämnda Kungliga slottet och Riddarhuset, det invid Norrbro belägna riksdagshuset, det nybyggda konserthuset vid Hötorget samt stadshuset och rådhuset, belägna på Kungsholmen. — Kring år 1200 anlades sannolikt ett fäste vid Mälarens utlopp, men redan på 1000-t. var orten befolkad. 1255 erhöll samhället stadsrättigheter av Birger Jarl och genomgick' därefter en snabb utveckling. I topogra-

fiskt avseende var traktens utseende ganska olikt det nuvarande, i det särskilt vattendragen överallt sträckte sig över ett betydligt större område. S. spelade redan tidigt en betydande roll i Sveriges historia. Under unions-striderna på 1400- och 1500-t. utsattes S: s slott för flera belägringar. På 1600-t. organiserades rikets centrala förvaltning i S., där även riksdagarna hädanefter höllos.

Stockholms allmänna restaurangaktiebolag: (S.A.R.A.), ett 1915 bildat dotterbolag till aktiebolaget Stockholms-systemet. Landets största restaurangföretag. S: s verksamhet avser främst G6N.STAB.il t AN 5Ttdrivande av folkrestaurangrörelse i Stockholm, men det driver därjämte direkt el. indirekt även några restauranger av högre klass.

Stockholms blodbad benämnes de avrättningar, som skedde i Stockholm 8 nov. 1520 och följande dagar i samband med Kristian II :s kröning. På slottet samlades ett stort antal prästmän, riksråd, frälsemän och kvinnor, vilka alla arresterades. På uppmaning av den avsatte ärkebiskopen Gustav Trolle ställde konungen de svenska männen till svars för Trolles avsättning och slottet Stäkets jämnande med jorden. En massa avrättningar före-togos därefter. Syftet med den grymma handlingen var att nedbryta det svenska motståndet och befästa Kristians välde över Sverige. Blodbadet utsträcktes även till andra delar av Sverige samt till Finland.

Stockholms borgarskola, som grundades år 1836, avser i första hand att meddela fortsatt undervisning åt vuxna vid sidan av deras dagliga arbete. Undervisningen omfattar dels föreläsningsserier, dels enstaka föreläsningar och musikaftnar, dels praktisk undervisning, fördelad på olika linjer (språk-linje, handelslinje, teknisk linje m. m.). Med S. är dessutom förbunden en vanlig realskola, Grevesmiihlska samsko-lan.

Stockholms Dagblad, Stockholms äldsta morgontidning, grundad 1824. S. är till färgen moderat-konservativ.

Stockholms Enskilda Bank, en av de svenska storbankerna, grundades är 1S56. Bankens ledande personligheter, dess grundare A. O. Wallenberg och hans söner K. A. Wallenberg och Mar-cus Wallenberg, ha samtliga tillhört förgrundsfigurerna i Sveriges ekonomiska liv. I motsats till övriga svenska storbanker, som ha ett flertal avdelningskontor på olika platser i landet, har S. blott ett enda dylikt nämligen i Södertälje.

Stockholms handelsbank, se Svenska handelsbanken.

Stockholms högskola omfattar en ma-tematisk-naturvetenskaplig, en stats-och rättsvetenskaplig och en humanistisk avdelning, av vilka de båda förstnämnda fullständigt motsvara den matematisk-naturvetenskapliga sektionen inom filosofiska fakulteten och den juridiska fakulteten vid statsuniversi-teten, medan den sistnämnda för närvarande endast omfattar en del av de ämnen, som ingå i den humanistiska sektionen inom filosofiska fakulteten vid universiteten. S. har examens- och promotionsrätt. Högsta ledningen över S. utövas av en styrelse, bestående av en av kungl. maj :t utsedd ordförande, högskolans rektor, som utses av dess

lärarråd,- en av lärarrådet vald representant, en av svenska akademin vald, två av vetenskapsakademin valda, två valda av Stockholms stadsfullmäktige, varjämte styrelsen själv kompletterar sig med en ledamot. S:s ekonomi är baserad dels på donationsfonder, som uppgå till betydande belopp, dels på årliga anslag av Stockholms stad. S. grundades såsom fri högskola utan examensrätt i början på 1880-t. Studentantalet vid S. har under de senare åren överstigit 1,000.

Stockholms län omfattar ö. delen av Uppland jämte ö. delen av Södermanland (ej Stockholms stad). 7,739 kvkm., därav 349 kvkm. vatten. 258,000 inv. Huvudnäring är jordbruk. Mest odlas havre och råg, i tämligen stor utsträckning även blandsäd, vete, baljväxter och potatis. I skärgården är fiske en viktig binäring. Industrin, främst metall- och livsmedelsindustri, är koncentrerad till trakten av Stockholm. Städer: Vaxholm, Djursholm, Lidingö, Sundbyberg, Norrtälje, östhammar, öregrund, Sigtuna och Södertälje.

Stockholms-Posten, tidning, utgiven i Stockholm 1778—1833. S. utgavs under flera år av Kellgren. Den hade en övervägande litterär prägel och utövade stort inflytande på den svenska vitterheten.

Stockholms rådhus, beläget på Kungsholmen, är en ämbetsbyggnad, där magistraten, rådhusrätten, förmyndarkammaren och rådhusarkivet ha sina lokaler. Byggnaden invigdes 1915. Den är uppförd efter ritningar av K. Westman.

Stockholms skärgård, skärgård utanför Upplands och Södertörns östersjökuster. S., som är Sveriges största skärgård, omfattar tusentals öar och skär med en yta av sammanlagt över

1,000 kvkm. De största öarna äro Gräsö i n., Värm dö och Lidingö nära Stockholm, och Utö och Ornö i s.

Stockholms slott är beläget i Staden mellan broarna, på samma plats som det äldsta slottet, vilket byggdes samtidigt med staden. Från början utgjordes S. av en befäst borg, vars äldsta del benämndes Adelshuset. Från nuvarande inre borggården höjde sig ett runt torn, Kärnan. Slottet nybyggdes och utvidgades under medeltiden. Gustav I lät företaga omfattande nybyggnadsarbeten. Under Johan III omändrades slottet i renässansstil. Slottskyrkan tillkom under denna tid och Kärnan höjdes och kröntes med en av tre förgyllda kronor smyckad spira, vilket gav upphov till namnet ”Tre Kronor”. På 1600-t. igångsattes genomgripande restaure-ringsarbeten, under vilka emellertid en ödeläggande eldsvåda uppkom 1697, var- igenom större delen av slottsbyggnaderna förstördes. Ritningarna till det nya slottet uppgjordes av N. Tessin, efter vars död ledningen av arbetet anförtroddes åt hans son, K. G. Tessin, och arkitekten Hårleman. En mängd utländska konstnärer och konsthantverkare inkallades. Kompletteringsar-beten företogos såväl under Gustav III som på 1800-t. och restaureringsarbe-tena ha fortsatts även under 1900-t. Slottets nuvarande stil är närmast italiensk renässans. Av dess interiörer märkas rikssalen, slottskapellet, festsalen ”Vita havet” samt ett stort antal praktsalar och ståtliga vestibuler och trappor.

Stockholms stads allmänna försörjningsinrättning, se Sankt Eriks sjuk-och vårdhem.

Stockholms stads arbetsförmedling började sin verksamhet år 1905. Se vidare Arbetsförmedling.

Stockholms stads arbetsinrättning lyder under fattigvårdsstyrelsen och mottar arbetsföra personer, som skola omhändertagas av fattigvården.

Stockholms stads hantverksförening, som bildades år 1865, avser liksom övriga hantverksföreningar att verka för hantverkets höjande och för tillvaratagande av medlemmarnas yrkesintressen. År 1925 anordnade föreningen till minne av sin 60-åriga tillvaro en utställning.

Stockholmssystemet, ett år 1913 på initiativ av doktor Ivan Bratt bildat bolag, som sedan den 1 januari 1914 handhar detaljhandeln med rusdrycker (före den 1 jan. 1919 endast brännvin) i Stockholm. Bolaget bildades för att, så långt det med hänsyn till den då gällande lagstiftningen var möjligt,' realisera det program för handhavandet av detaljhandeln (utininuteringen och utskänkningen) med rusdrycker, som brukar sammanfattas under beteckningen restriktionssystemet el. det brattska systemet.

Stoekholms-Tidningen, liberal morgontidning, utgiven i Stockholm sedan 1889.

Stock'port [-påt], stad vid floden Mersey, sö. om Manchester, v. England. 123,000 inv. Sidenindustri.

Stockros, se Althsea.

Stockstraff, förr använd bestraffning, bestående däri, att den skyldige placerades på en stol med båda benen instuckna i stocken, d. v. s. i två tjocka trästycken med halvcirkelformiga inskärningar, hopsatta till runda häl. S. upphävdes i Sverige 1841.

Stocksund, köping i s. Uppland. Förstadssamhälle till Stockholm. 2,200 inv.

Stock'ton ön Tees [-ti's], industristad vid floden Tees mynning, nö. Eng-

land. 67,000 inv. Järnverk, skeppsvarv.

Stoff, tyg, ämne, material. — S t o f-f e'r a, pryda upp, styra ut.

Stofi'l, person, som håller fast vid bestående vanor och (enfaldiga) tänkesätt.

Stoicism, stoikernas läror.

Sto'iker, beteckning för anhängare av en grekisk filosofskola, vilken grundades på 300-t. e. Kr. av Zenon. S. har sitt namn efter den pelargång (jfr Stoa), där denne undervisade. S. framhöllo, att allting i naturen är lag-bundet enligt en förnuftig ordning. Allt som strider mot denna ordning verkar störande. Målet är att leva i överensstämmelse med naturens ordning och att inse, att allt med nödvändighet sker, som det måste ske. Då försvinner all anledning till harm och sorg. En riktig insikt skyddar mot olycka. Den lär oss, att intet materiellt är värt att eftersträvas. Girighet grundar sig exempelvis på det felaktiga omdömet, att penningar i och för sig äro något gott. På detta sätt kom S. att uppställa en enkel och behovslös livsföring som idealet. Till de mera bekanta S. höra Seneca, Epiktet och Marcus Au-relius.

Sto'isk, sträng, fast, fattad. Jfr Stoiker.

Stoke-on-Trent [stå'k-ånn-], stad i v. England. 240,000 inv. Centrum för lervaru- och porslinsfabrikation.

Stokes [ståks], G. G., 1819—1903, engelsk fysiker, som utfört märkliga undersökningar rörande särskilt hydrodynamiska (t. ex. rörande friktions-motståndet vid små kroppars rörelse i en vätska el. gas) och optiska problem.

Sto'la, i det gamla Rom en läng dräkt, som bars av kvinnor. S. användes sedermera av den romerska kyrkans präster och ingår även i vära prästers mässdräkt.

Stolbo va [stalbå'va], en numera försvunnen by i Ingermanland, där Sverige och Ryssland 1617 ingingo en fred, enligt vilken Sverige bl. a. fick Kex-holms län samt erkände Mikael Ro-manov som rysk tsar.

Stoll, dagort*.

Stolt fjällskivling, se Fjällskivlingar.

Stoly'pin, P. A., 1862—1911, rysk statsman. S. blev inrikesminister 1906 och s. å. även premiärminister samt genomförde såsom sådan ett omfattande organisationsarbete i moderat-kon-servativ anda. Han dödades vid ett attentat i Kiev.

Stomp, spetsad rulle av skinn el. papper, som användes vid målning med kritor.

Stonehenge [stå'unhendj], berömda ruiner av ett stenålderstempel, sannolikt ägnat åt solguden, vilka finnas i Wiltshire, n. om Salisbury, England.

75Stoopendahl, se Nyström-Stoopendahl.

Stop, se Kanna.

Stoppande läkemedel äro medel, som dels minska retningstillstånd i matsmältningsorganens slemhinnor, t. ex. vismutpreparat, dels ämnen, vilka nedsätta tarmrörelserna, t. ex. opiumhal-tiga läkemedel. En del födoämnen verka stoppande, t. ex. blåbär, rödvin, te etc.

Stora Antillerna, ögrupp i Västindien, se Antillerna.

Stora armadan el. oövervinneliga armadan, se Armada.

Stora Björnen, en stjärnbild på n. stjärnhimmeln, vars sju ljusstarkaste stjärnor bilda Karlavagnen. Jfr Stjärnhimmeln.

Stora Björnsjön, stor insjö i väst-territoriet, Canada. 28,000 kvkm. Har avlopp till Norra ishavet genom floden Mackenzie.

Stora Bält, danskt sund mellan Själland och Fyen. Längd 84 km., bredd 35 km. östersjöns viktigaste inlopp. Fortsättes i s. av Lnngelands Bält.

Stora daldansen, fjärde dalupproret, se Dalupproren.

Stora Dyrön, municipalsamhälle nära Marstrand, s. Bohuslän. 300 inv.

Stora folkvandringen, se Folkvandring.

Stora franska revolutionen, se Franska revolutionen.

Stora havsormen, se Sjöormen.

Stora Karlsö, se Karlsöarna.

Stora kommissionen, politisk domstol, vilken av Karl XI användes vid de stora reduktionerna. Jfr Reduktion och Karl XI.

Stora Kopparbergs bergslag är det äldsta av de svenska industriföretagen. Dess upprinnelse kan dateras till 1200-t :s förra hälft, då Falu koppargruva började bearbetas. S. äger helt el. delvis koppar- och järngruvor, masugnar, järnbruk, sulfit- och sulfat-cellulosafabriker, pappersbruk, sågverk, kemisk-tekniska fabriker m. m. Jfr även Falu gruva.

Stora kroppspulsådern, se Aorta.

Stora Lule älv, Stora Lule vatten, se Lule älv.

Stora Mo’gul kallas i historien dels den mongoliska dynasti, som grundlädes i Indien 1526 med Delhi som residens, dels det välde, över vilket denna dynasti härskade. Den siste S. avsattes 1857 av engelsmännen, som redan från början av 1800-t. varit de egentliga herrarna i hans land.

Stora nordiska kriget, se Nordiska kriget.

Stora Oceanen, se Stilla havet.

Stora ofreden kallas i Finlands historia tiden under nordiska kriget (1700 —21) och särskilt tiden efter 1713, dä landet blev besatt av ryssarna,

Stora rimkrönikan, se Rimkrönikorna.

Stora Saltsjön (Great Salt Lake), sjö i Utah, v. Nordamerika, 3,500 kvkm. (ungefår 2 gånger Vätterns areal). Sjön är avloppslös och mycket grund till följd av saltutskiljning. Dess salt-halt är omkring 22 %. Jfr Lake Bon-neville.

Stora schis’men, en stridighet inom romersk-katolska kyrkan, som orsakades av att kardinalerna efter Gregorius

IX :s död 1378 först valde en italienare till påve och sedan under fransk påtryckning valde en fransman till påve. Den förstnämnde stannade i Rom, den sistnämnde tog sitt säte i Avignon. Vid dessas död valdes efterträdare till bägge, och striden fortsattes mellan de bägge påvarna, vilka båda gjorde anspråk på att vara Guds ståthållare på jorden. S. löstes 1417, då Martin V ensam blev erkänd som påve. S. minskade i hög grad påvarnas auktoritet.

Stora Sjöfallet, vattenfall i Stora Lu-leälv, ovanför Luleträsk, Lappland. Fallhöjd 40 m. Trakten kring S. är sedan 1909 nationalpark. Några km. nedanför fallet Saltoluokta turiststation.

Stora Slavsjön, se Slavsjön.

Stora Sun'daöarna, se Sundaöar na.

Stora Tuna, socken i Kopparbergs län kring Tunaåns utlopp i Dalälven.

21,000 inv. S. var i äldre tider en centralpunkt för Dalarna. I S. höllos ting och där höll Gustav Vasa 1525 och 1528 räfst med dalkarlarna. Inom S. ligger Domnarvets järnverk och Borlänge köping.

Stora Umevattnet, se Ume älv.

Sto'ravan, lappländsk sjö. 200 kvkm. Avflyter genom Skellefte älv.

Storbritannien, eng., Great Britain [grejt britfsen], konungarike, omfattande den ö. delen av de i Atlanten utanför Europas v. kust belägna Brittiska öarna. Med S. avses ofta S. och Irland, en statsunion, som efter år 1922 kan betraktas som upplöst (jfr Sinn-fein och Irland). Ofta utgör S. sammanfattande benämning på S. och dess kolonier (se nedan). — Arealen uppgår till 230,000 kvkm. med 44 milj. inv. (Irland ej inräknat). S. indelas i tvenne huvuddelar, en sydlig, England (med Wales), omfattande större delen av landet, och en nordlig, Skottland. S. gränsar i nv. och n. till Atlanten, i ö. till Nordsjön, avgränsas i sö. från Frankrike genom Engelska kanalen (Pas de Calais), i v. från Irland genom Irländska sjön och de båda sund, S:t Georgeskanalen och Nordkanalen, vilka förena denna med Atlanten. — Kustlinjen är rikt utbildad. Särskilt i nv. är kusten starkt sönderskuren av lia-yet, På s, delen av ostkusten nuirkes SUTHER12AN

Vro.ss^

and

CROMARTY-

Imremess

(Aberdeen

SKyO Tfn? LAND

Ben^evfe^

'-T*/

< 8 o)? ©~

sYLL v=^ [LJfT

JSGOW

Vewcast

>ouf/i-S/ueld$-fyn.&rioufii

'SundtsrlaiuL

XMuidleshrough

^DONEGAl

U 1|J

'“KéfloCBi

iNpRTHERN

'CUMBERLAN

IRÉLAND

MAYO) rj^ ICONNÄUGTTjA ^ IRLÄNDSKA.

BladJqjaölz^^

LANCAShO)-Q 0

L&ERPO&l*^^ Urkenlicadtf^tfT -

I rtauds ka sjön. ►ublin. «r=Si Molyhead^^

imsby

^GaLway(

prj^taoS^n

/ ^T.TfT^NrRTP.T:

1 1085)/\ Ä

&Snowdonf StQ/i&l

rf* LIMERICK\ § MUN S T^R \Wéa'fc»

^KERRY---

#CarrantuomM 1 Y

Corlc\l^^

ffijfsrnoitth

'SHIRE >S~^3

^Plymoj/db ‘Xrtclystone. CVE

ScniyömTia'

T.eKavre,floden Thames’ (Temsens) mynningsvik, omgiven av halvöarna östangeln i n. och Kent i s. På s. delen av västkusten intränger Bristolkanalen, mynningsvik för floden Severn, mellan de bergiga halvöarna Cornwall i s. och Wales i n. Vid S:s nordspets äro ögrupperna Hebriderna, Orkneyöarna 'och Shetlandsöarna belägna. I Irländska sjön märkas öarna Man och Angle-sea; utanför S: s sv. udde, Kap Lands-end, ligga Scillyöarna. Till S. höra Normandiska öarna, belägna utanför Frankrikes nv. kust. — Södra delen av S. är utom i Cornwall och i Wales ett lågland, upptaget av yngre sedimentära formationer, bland vilka stenkolsformationen håller betydande tillgångar av stenkol och juraformationen järnmalmer. I n. England utbreda sig Penninska bergen och Cumberland-bergen. S. Skottland är övervägande bergland; i dess mellersta del utbreder sig Skotska låglandet med stenkolsla-ger. Den nordligaste delen av landet uppfylles av de ofruktbara och till stor del skoglösa Skotska högländerna, där i Grampianbergen toppen Ben Ne-vis når 1,300 m. ö. h. — Floderna äro obetydliga (de ovan nämnda Thames och Severn äro de största). De äro segelbara och jämte de talrika kanalerna av stor betydelse för samfärdseln. — Klimatet är ett utpräglat kust-klimat med svala somrar, milda vintrar och riklig nederbörd. — Jorden är huvudsakligen fördelad på relativt fä, välskötta storbruk. Mest odlas vete, havre och korn. Jordbrukets avkastning är på långt när ej tillräcklig för landets behov. Detsamma gäller den rationellt bedrivna boskapsskötseln. Fisket, särskilt storsjöfisket (sill, torsk) i Nordsjön, är av stor vikt. S. har rika kol- och järnfyndigheter (n. och v. England, mellersta Skottland) och är jämte Förenta Staterna världens främsta industristat. Textilindustrin, vilken främst omfattar bomullsindustri (Manchester), i andra rummet ylleindustri

(Leeds), är den viktigaste industrigrenen. Skeppsbyggeriet är av stor betydelse. Även järn- och stålindustrin (Birmingham, Sheffield) är en betydande industrigren. — Handeln, gynnad av S:s insulära läge, dess industri, dess naturliga tillgångar och dess stora kolonier, är livligare än i något annat land. S:s handelsflotta omfattar över % av världens sammanlagda tonnage. Iiandelsomsättningens värde uppgick år 1924 (Irland inräknat) till 1,280 milj. pound sterling import och 936 milj. pound sterling export. 1 pound sterling (skrives oftaf) = 20 shillings = 18.16 kr. 1 shilling = 12 pence. Andra viktiga mynt äro 1 crown = 5 shillings och 1 florin = 2 shillings. Dessutom räknas fortfaran-

de i myntsorten guineas (1 guinea =

21 sh.), ehuru denna myntsort ej präglats sedan 1813. — Samfärdseln är rikt utvecklad (järnvägs- och kanalnät, bil-, buss- och lufttrafik). — Befolkningen är till största delen ett germanskt biandfolk med inslag framför allt av alpinsk och medelhavs-ras. Religionen är övervägande protestantisk. Skolväsendet är numera väl utvecklat. Den högre undervisningen tillgodoses genom ett flertal universitet (London, Oxford, Cambridge m. fl.). — Den engelska ör-logsflottan är den största i världen. Lantförsvaret är föga utvecklat. Under världskriget infördes allmän värnplikt, numera har man åter övergått till rekrytering genom värvning. — S. är ett ärftligt konungarike. Den lagstiftande makten tillkommer ett parlament med två kamrar, överhuset, vars flesta medlemmar äro självskrivna (lorderna), samt det folkvalda underhuset. Konungen har vid sin sida en ministär. Jfr Parlamentarism. — Inemot 70 °?o av S: s befolkning bor i städer. De största städerna äro London, 7,500,000 inv., Liverpool,

1,125,000 inv., Glasgow, 1,040,000 inv., Mancliester-Salford, 965,000 inv., och Birmingham, 920,000 inv. 16 städer hava ett invånarantal överstigande

250,000. — S. är världens främsta kolonialmakt. I Europa äger S. Gibraltar, Pyreneiska halvöns sydligaste udde, samt ögruppen Malta, belägen i Medelhavet s. om Sicilien. Bland de utomeuropeiska besittningarna må nämnas Främre Indien, Singapore på Malacka, den australiska kontinenten och ett flertal ögrupper i Stilla havet, ett sammanhängande område i Afrika från Kaplandet i s. till Egypten i n. jämte en del smärre afrikanska besittningar samt Canadaväldet i Amerika och en del av de västindiska öarna. Totalarealen av de brittiska besittningarna beräknas uppgå till omkring 32 milj. kvkm. med 440 milj. inv., utgörande V4. av jordens befolkning. — Histo-r i a. Angående S : s historia före 1707 se England, Skottland och Irland. Efter föreningen mellan Skottland och England till konungariket S. år 1707 under drottning Annas regering (1702 —1714) erhöll landet en alltmer framskjuten ställning. Handeln överglänste snart Hollands, som utmattades genom krig. S. deltog i Spanska tronföljds-kriget med framgång och förvärvade i fredsslutet bland annat Gibraltar och New Foun dland samt Akadien i Nordamerika. Under sjuåriga kriget 1756—63 förvärvade S. Frankrikes besittningar i Amerika. De självständiglietssträvanden, som snart därefter framträdde i Amerika, medförde emellertid 1776 en öppen brytning med moderlandet och genom frihetskriget lössleto sig de nordamerikanska kolonierna utom Canada från S Under 1700-t. förvärvade S. ett allt kraftigare inflytande i Ostindien. Den brittiska handeln utvecklades alltmer och under ISOO-t. fingo städerna som industricentra en alltmer ökad betydelse, som dock ej motsvarades av deras politiska inflytande. De långvariga striderna mot Napoleon i slutet av 1700-t. och början av 1800-t. hade förstört statsfinanserna. Dessa faktorer orsakade ett allmänt missnöje med styrelsen, vilket tog sig uttryck i krav på en parlamentsreform. Efter hårdnackade politiska strider infördes 1832 en ny författning, vilken starkt inskränkte den gamla aristokratins inflytande och gav medelklassen större politisk makt. Under drottning Victoria, 1837—1901, or> ganiserades kolonialväldet allt fastare. Gladstone genomdrev en hel del reformer i liberal anda. Tvistigheter med Irland uppstodo i slutet av 1800-t. och fingo en elakartad karaktär och frågan om Home Rule blev under 1900-1, brännande. Världskrigets utbrott sköt emellertid för. en tid denna fråga åt sidan. Arbetarna organiserades till ett politiskt parti under början av 1900-t. Boerkriget, 1899— 1902, säkerställde S: s inflytande i Sydafrika. Victoria efterträddes av Edvard VII (1901—10), vilken i sin tur efterträddes av Georg V. Om S:s deltagande i världskriget se Världskriget. Efter detta har S. genomgått svåra skakningfir på det sociala området, framkallade av en svår kristid med utbredd arbetslöshet. Konflikten med Irland blev dessutom åter akut och medförde erkännandet av Irland som självständig dominion 1922. Nationella rörelser i Indien och Egypten

ha ävenledes under senare år berett svårigheter.

Storcirkel, den cirkel, som erhålles, när ett plan, som går genom medelpunkten av en sfär, skär dess yta. En longitudcirkel är en S.

Storfjärilar, se Fjärilar.

Storfurste, en inom vissa land (Ryssland, Siebenblirgen) brukad hög furstetitel. De icke regerande medlemmarna av det ryska kejsarliuset kallades S.

Stor-Greklaml kallades under forntiden det nuvarande Kalabrien och sedermera hela Syditalien med Sicilien, vilka områden i stor utsträckning koloniserades av greker.

Storhertig:, titel på furste med rang mellan konung och hertig. Titeln har företrädesvis förekommit i Italien, Tyskland och Österrike.

Storhet, se Tal.

Storhjärnan, se Hjärna..

Vita storkar.

Storkfåglar (Ciconiidse), fågelfamilj, tillhörande vadarnas ordning. S. äro stora vadare med kraftig, kägellik, rak näbb. Vita storken (Ciconia alba) är vit utom på vingarna, som delvis äro svarta. Näbb och ben äro röda. Den finnes numera sällsynt i Skåne och Halland. Fridlyst flyttfå-gel.

Storlien, järnvägsstation på jämtländska tvärbanan, v. om Östersund. Gränsstation mot Norge. Högfjälls-pensionat.

Storlom, se Lommar.

Storm, vind, vars styrka i Beauforts vindskala angives med siffran 10.

Stormakt kallas en stat, som genom inre och yttre maktställning spelar en särskilt betydande roll i världspolitiken. Före världskriget uppgick antalet erkända stormakter till åtta: Storbritannien, Frankrike, Förenta Staterna, Tyskland, österrike-Ungern, Ryssland, Italien och Japan.

Stormarnas udde, se Goda Hoppsudden.

Stormccntra, oväderscentra, se Lufttryck.

Stormfågelsläktet (Procellaria) tillhör familj stormfåglar och utmärkes av avrundad stjärt och näbb av huvudets längd. Stormfågeln (P. glacialis) förekommer i polartrakterna. Den är ovan gråblå, under vit.

Stormfåglar (Procellariidfe), en fågelfamilj, som har i spetsen böjd över-näbb, förkrympt baktå och främre tärna förbundna med simhud. De leva på havet oftast långt från kusterna. Hit höra albatross, stormfågelsläktet, storm svalor och liresläktet.

Stormhattsläktet (Acoijitum), växtsläkte hörande till familj Ranuncu-laceze. S. omfattar fleråriga örter, som ha lianddelade blad och lijälm-formade blommor. Flera arter odlas som prydnadsväxter. Jfr Aconitin.

Stormklockan, veckotidning, grundad 1908 i Stockholm, organ för Social-demokratiska ungdomsförbundet. Sedan sprängningen av den svenska socialdemokratin ägde rum 1917 har S. varit organ först för det vänstersocialistiskt färgade ungdomsförbundet och sedan för Sveriges kommunistiska ungdomsförbund.

Stormo’gul, se Stora Mogul.

Stormsvalesläktet (Tlialassidroma) tillhör familjen stormfåglar. S. har näbben kortare än huvudet. Lilla stormsvalan (T. .pelagica) förekommer i Nordsjön. Den är svartbrun till färgen med ljusare undersida. Den är en utmärkt flygare. Vid storm ser man den flyga tätt efter vågkammarna, som om den sprang på vattenytan.

Stormvarningar, se Väderleksförut-sägelser.

Stormästare, vanlig titel på den förnämste i en orden.

Stor-Polen kallades fordom nv. delen av det gamla polska riket.

Storryssar, den östligaste gruppen av nordryssarna. De äro ljusare än övriga ryssar, sannolikt beroende pä ett särskilt starkt inslag av östbaltisk (finsk) ras.

Stor-Ryssland användes understundom som benämning på mellersta delen av Ryssland, som är befolkad av storryssar.

Storsjön, namn på åtskilliga svenska sjöar, bland vilka må nämnas: — 1. Sjö i mellersta Jämtland, belägen i det bördiga siluromrädet, 447 kvkm. Avflyter genom Indalsälven. — 2. Sjö i mellersta Gästrikland. 74 kvkm. Avflyter genom Gavleån. — 3. Sjö i Härjedalens fjällområde, genomflytes av Ljungan.

Storskarv, se Skarvsläktet.

Storskrake, se Skrakar.

Stortarm el. tjocktarm, se Tarmkanal.

Storting, se Norge.

Stortyskar, ett tyskt politiskt parti, som efter 1848 eftersträvade Österrikes och Preussens förening.

Storuman, sjö i s. Lappland. 166 kvkm. Genomflytes av Ume älv. Dess nedre ända tangeras av Inlandsbanan vid stationen Storuman.

Storvesi’r, den högste ämbetsmannen i muhammedanska stater, motsvarande en västerländsk ministerpresident.

Storvik, köping (sedan 1924) i v. Gästrikland. 1,800 inv. Järnvägsknut. I köpingens närhet Storviks-IIammar-by sulfitfabrik.

Stosz, V., 1438—1533, tysk bildsnida-re, verksam i Krakau och Niirnberg. S: s förnämsta arbete är altaret i Vårfrukyrkan i Krakau, ett av de förnämsta verken av gotisk-germansk träskulptur.

Stowe, Harriet Beecher-S. Se Beecher-Stowe.

Stradiva’rius, se Cremonesare.

Straff, en rättsinskränkning, som tillfogas av en överordnad myndighet i följd av något visst förhållande i vederbörandes tidigare handlande. Icke alla avvikelser från givna rättsregler anses vara av kriminell art. Endast för handlingar, som, enligt strafflagens bud, äro belagda med

S., kan dylikt utdömas. Vidare är att märka att S. i vissa fall ej utgår, även om handlingen som sådan är straffbelagd. Den, som vid brotts begående ej fyllt 15 år, kan ej ådömas S. enligt strafflagen (i sådant fall får barnavårdsnämnden ingripa) och den, som fyllt 15 men ej 18 år, erhåller ett enligt särskilda grunder beräknat lindrigare S. Andra omständigheter, som utesluta el. minska straffbarhet, äro ex. sinnessjukdom och sinnesslöhet. Den, som är berövad förståndets bruk, går fri från S., varemot den, som endast är berövad förståndets fulla bruk, d. v. s. dess bruk i full utsträckning, erhåller ett lägre S., än han säsom frisk skulle ha erhållit. Dylik nedsättning av S. är emellertid ej medgiven, därest sinnesförvirringen iråkats genom eget förvållande. I följd härav kan ej den, som under rusets inflytande begår ett brott, såsom skäl för nedsättning av S. åberopa den omständigheten, att han ej visste, vad han gjorde.

Straffanstalt, se Fängelse och Fångvård.

Straffbalken, en av balkarna i 1734 års lag. Den avlöstes sedermera av 1864 års strafflag.

Strafflag betecknar vanligen allmänna strafflagen av 1864.

Straff]atitu’d, se Latitudsystem.

Strafford [strseffed], earl av. Se Wentworth.

Straffprocess. Brottmål föreligger, då straffansvar el. anspråk på skadestånd yrkas i följd av en av svaranden begången brottslig handling. En dylik rättegång skall i regel handläggas vid den domstol, inom vars område brottet blivit begånget. Parterna i S. äro vanligen allmänna åklagaren och målsägaren å ena samt svaranden å andra sidan. I allmänhet kunna brott åtalas av förutom målsägaren jämväl all-männe åklagaren. Uti de brott, som höra under allmänt åtal, de s. k. offi-cialförbrytelserna, har åklagaren ej blott rättighet att åtala utan även skyldighet därtill. Till officialförbry-telserna hänföras alla svårare brott, sådana som mord och förskingring. Andra brott åter få åtalas endast av målsägaren, de s. k. målsägarebrotten. Ex. härpå äro skadegörelse å enskild egendom, bodräkt och olovligt öppnande av förseglat brev. Slutligen finnes en tredje grupp, de s. k. angivelsebrotten, vilka få åtalas av allmänna åklagaren först sedan målsägaren an- givit brottet till åtal. Ex.: hemfrids-brott och trolöshet mot huvudman. Även i S. anliängiggöres talan genom stämning. Dock finnes ej någon motsvarighet till civilprocessens stadgan-den om stämningstider. Jfr Häktning och Rannsakning.

Straffregister föres av Fångvårdsstyrelsen och innehåller uppgift om personer, vilka blivit dömda för vissa brott. Utdrag ur S. lämnas till domstolar och andra myndigheter inom rättskipningen.

Straffteori. Under olika tider ha skilda meningar gjorts gällande om vad som vore straffets ändamål. Man liar understundom i straffet velat se en vedergällning för det begångna brottet. Vidare har man ansett straffets syfte vara att verka avskräckande, och slutligen har man ansett straffet vara en samhällets åtgärd i syfte att skydda sig självt och att i samband därmed om möjligt fostra brottslingen till en bättre människa. Den svenska rättens strafflagsstadganden torde till största delen vila på vedergällningsteorins grund. Givetvis ha dock övriga synpunkter starkt inverkat på lagstiftningen. Jfr Fångvård.

Strafförvamlling föreligger, då ett straff, som har bestämts att utgå i viss form, utbytes och i stället av en eller annan anledning utgår i annan form. En vanlig form av S. föreligger, då någon, som blivit dömd till böter, saknar förmåga att betala dessa och i stället ”får sitta av dem”.

Straits settlements [strejts [-sett’1-ments],-] {+sett’1- ments],+} brittisk besittning i sö. Asien, omfattande staden Singapore och om-kringliggande område, belägen pä s. delen av halvön Malacka. 4,300 kvkm.

800,000 inv., varav drygt hälften kineser.

Stralsund, ålderdomlig stad i Vor-pommern, Preussen, belägen på kusten mitt emot ön Riigen. 38,000 inv. På 1300-t. var S. tillika med Liibeck Östersjöns viktigaste hansestad. Med kortare avbrott tillhörde S. Sverige från Westfaliska freden 1648 till 1815, då den övergick i preussarnas händer.

Stramalj’, ett slags glest tyg, som användes för broderier m. m.

Strandberg. — 1. K. V. A., 1818— 77, skald med signaturen Talis Qualis. S. var till en början påverkad av Tegnér, men hans diktning fick senare en mera självständig prägel under intryck av hans entusiasm för tidens liberala idéer. S. var en varm anhängare av skandinavismen och en glödande patriot. Bland hans dikter märkas folksången Ur svenska hjärtans d j u p, sonettsamlingen Vilda r o-s o r, folklivsdikten De små nattvardsbarnen samt den starkt lyriska Tack för god vakt, skal-

dens sista dikt. — 2. Se Angered-Strandberg.

Strandflaten, en av grundvatten och låga öar upptagen zon, vilken såsom en bård av några hundra meters till flera kilometers bredd följer Norges västkust och tvärt stöter in till det brant uppstigande inre landet. S. anses vara en i gångna geologiska tider av havet i berggrunden utskulpterad yta.

Strandförskjutning, se Nivåförändringar.

Strandin, Ebon, f. 1894, dansös. 1910 anställdes S. vid operan.

Strandlinje, gränslinje mellan land och vatten. Ofta markerade av vallar el. terrasser kunna gamla strandlinjer spåras långt ovanför nutida stränder (jfr Nivåförändringar).

Strandpipare, se Drillsnäppa.

Strandråg (Elymus arenarius), ett gräs, som förekommer allmänt på havsstränder. S. har krypande rotstock och grova, vitgråa blad. S. planteras på flygsandsfält för att binda sanden.

Strandskatsläktet (Haämatopus) hör till brockfåglarnas familj. Hit hör Strandskatan (H. ostralegus), som har röd näbb och röda ben. översidan och främre delen av kroppen äro svarta, resten vit. S. är vanlig vid våra kuster.

Strandvall, av bränningar uppkastad vall av kullerstenar, grus el. sand el. av havs- och sjöis hopskjuten vall.

Strandvipsliiktct el. småsnäppsläktet (Tringa) utgöres av snäppliknande små vadare. De ha tårna fullständigt skilda. Den allmännaste är Kärrvipan (T. alpina).

Strandäganderätt, den strandägaren tillkommande rätten till vattnet och det av vatten betäckta området vid stranden. Bestämmelser om S. finnas i vattenlagen av år 1918 med ändringar av år 1919.

Strang [strseng], W., 1S59—1921, skotsk målare, som framför allt gjort sig bekant som etsare och illustratör.

Strangulation, tillsnörning, tillstryp-ning.

Strass'burg, franska Strasbourg [strassbor], stad vid Rhen i Elsass (fr. Alsace), Frankrike. 167,000 inv., övervägande tyskar. Säte för Rhen-kommissionen. Världsberömd domkyrka. Universitet, grundlagt 1621, franskt sedan 1919. S., som är av stor strategisk betydelse, är mycket starkt befästat. Staden berördes dock ej direkt av 'världskriget. — S. var under medeltiden tysk riksstad, erövrades 1681 av Frankrike, återtogs 1870 av Tyskland och tillhör efter Elsass-Lothringens införlivande med Frankrike (sedan 1918) detta land. Under den tyska tiden var S. Elsass-Lot-ringens residensstad.Strategi', bestämmandet av de militära operationernas mål, de olika arméernas sammansättning och gruppering, valet av angreppspunkter vid en offensiv och reträttlinjer efter ett nederlag m. m. el. med andra ord uttryckt ledningen av kriget i stort sett. Jfr Taktik.

Strafford ön Avon [ejvn], stad l mellersta England. Shaksperes födelse- och dödsstad. 9,000 inv.

Stratigrafi', den del av geologin, som särskilt sysslar med bergarternas ålders- och lagerföljd.

Stratton-Porter [strätn-på't£e], G., 1868—1924, amerikansk författarinna, som skrivit populära, sentimentala romaner.

Stra'tnm, skikt, lager.

Stra'tus, se Moln.

Strauss. — 1. Johann S., 1825—99, österrikisk dans- och operettkompositör, bland vars synnerligen populära kompositioner märkas valserna A n der schönen blauen Donau, K ii n s 11 e r 1 e b e n, Wein, Weib, G e s a n g samt operetten Läderlappen. — 2. Richard S., f. 1864, tysk tonsättare och dirigent. S. har framför allt skrivit kompositioner för orkester, vilka instrumenterats pä ett glänsande och djärvt sätt. S. använder sig av skarpa kontrastverkningar och skyr ej dissonanser. Han har vunnit entusiastiska beundrare men även utsatts för skarp kritik. S. har med förkärlek skrivit programmusik (Till E u 1 e n s p i e g e 1 s lustige Strei-che, Tod und Verklärung m. fl.). Bland hans operor må nämnas Sa lo me och Rosenkavaljeren.

Stre'ber, en person, som främst strävar efter att komma sig fram och därvid ej är nogräknad om medlen för att vinna deras bevågenhet, av vilka han är beroende.

Strejk, arbetsnedläggelse, som sker på arbetarnas initiativ. S. är det främsta stridsmedlet för arbetarna i deras kamp för förbättrade löner och arbetsvillkor i övrigt. 1909, storstrejksåret i Sverige, var antalet strejker 102 och de därav berörda arbetarnas antal 229,248. 1924, som var ett relativt fredligt år, var antalet strejker visserligen 23S men det därav berörda antalet arbetare ej mer än 19,495. Sammanlagda antalet genom strejker, lockouter och konflikter av blandad natur förlorade arbetsdagar uppgick år 1909 till omkring 11,800,000, år 1924 till något över

1,200.000. Jfr Lockout (de under detta uppslagsord angivna siffrorna rörande antalet förlorade arbetsdagar avse ej endast lockouter utan samtliga arbetsinställelser).

Stre’litz, se Mecklenburg.

Stresemann, G., f. 1878, tysk politiker och industriidkare. S. är ledare

för den national-liberala riksdagsgruppen. Han var aug.—nov. 1923 utrikesminister och rikskansler och har sedan kvarstått såsom utrikesminister. Han har med framgång arbetat för uppgörelse med de allierade i skade-ståndsfrågan och för Tysklands upptagande i N. F. 1926 fick han jämte Briand, Chamberlain och Dawes Nobelska fredspriset.

Stretfo, it., mus., påskyndat (tempo).

Striberg, betydande järnmalmsfält nära staden Nora, v. Västmanland.

Stric*to sen’so, lat., i sträng mening.

Stridsberg. — 1. G. S., f. 1877, skriftställare och journalist, har sedan 1901 varit medarbetare i Svenska Dagbladet. — 2. E. R. S., f. 1S84, konsultativt statsråd i Tryggers ministär 1923 —24, generaldirektör och chef för Riksräkenskapsverket.

Stridsvagnar, dragna av hästar och på sidorna försedda med horisontellt ställda liar, användes i de forntida krigen, särskilt i österlandet. Numera användes S. som benämning på starkt pansrade, vanligen med en lätt kanon el. kulspruta bestyckade motorfordon, som under benämningen tanks började användas under världskriget. De äro konstruerade så, att de skola med egen kraft kunna taga sig fram uppför sluttningar, över ej alltför breda diken, genom skogig terräng m. m. och användas framför allt för att vid anfall bereda vägen för infanteriet. Större typer komma till användning under ställningskrig.

Strikt, stram, sträng, noggrann.

Striktu’r, förträngning, t. ex. av urinröret, matstrupen etc.

Strindberg, J. August, 1849—1912, författare. S. tillbragte sin barndom och uppväxttid under svåra förhållanden. I två repriser studerade han vid Uppsala universitet. Han drog sig sedan fram som journalist samt var en tid amanuens vid kungliga biblioteket. Som författare slog han igenom med Röda rummet, som utkom 1879 och vilket arbete skildrade livet i artistiska och litterära kretsar i Stockholm. Den hänsynslösa uppriktighet, skarpa satir och demokratiska grundåskådning, som utmärkte denna bok, gjorde den till en uppseendeväckande litterär händelse. På den kulturhistoriska novellsamlingen Svenska öden och äventyr följde 1S84 novellsamlingen Giftas, vilken ådrog författaren ett tryckfrihetsätal på grund av ett anfall på nattvards-läran och vissa uttalanden angående sexuell återhållsamhet, vilka an sägos anstötliga. S. blev emellertid frikänd. Bland de följande arbetena märkas den realistiska romanen Hemsöborna och det naturalistiska dramat Fröken Julie. S. vistades denna tid mycket på resor. Han sysslade en hel del med alkemis-tiska experiment. Tidtals var han knappast normal. Han ansåg sig förföljd, hyste ångest för obekanta makter etc. En del arbeten från denna tid, Inferno, Till Damaskus m. fl., bära tydligt prägel av bristande sinnesjämvikt. S. skrev sedermera flera historiska skådespel, bland andra Gustav Vasa ocli Erik XIV. Dödsdansen är en skakande äktenskapstragedi. S. skrev vidare sagospelet Svanevit och det på folkmotiv byggda skådespelet Kronbruden. Hans dragning åt mystik kom honom denna tid (kring 1900) att se kristendomen i ett mera försonande ljus. I början av 1900-talet utgav S. Svarta fanor, en nyckelroman med våldsamma anfall på kända personer, av vilka en del hörde till författarens vänner. Boken blev inledningen till en del skrifter, vilka invecklade honom i en våldsam polemik med Heidenstam, Sven Hedin m. fl. S. intog nu en mera klart radikal politisk ståndpunkt från att förut särskilt under påverkan av Nietz-sche ha anslutit sig till ett antidemokratiskt övermänniskoideal. På hans 63-årsdag överlämnades till honom en insamlad nationalgåva, delvis som demonstration på grund av hans partitagande delvis som hyllning för hans författarskap.

S: s styrka var hans vakna kritik och kärlek till sanningen, sådan han såg den. Hans svaghet var hans oförmåga att vid sitt sanningssökande frigöra sig från personliga känslor. Hans omdöme var ibland bristfälligt; hans förmåga att intensivt skildra känslobetonade konflikter var däremot överlägsen. Få ha som han kunnat ge egg åt hatet och klang åt vreden. En överlägsen naturlig formtalang och en kärv humor gjorde hans framställning

intresseväckande, även om han dä och då vårdslösade det formella. Som dramatisk diktare är han utan jämförelse vår främste, och det är framför allt som sådan han slagit igenom i kulturländerna. Speciellt i Tyskland har han efter kriget blivit mycket uppskattad. Hans sönderslitna och oroliga ande har här särskilt funnit gensvar hos efterkrigstidens till bristning spända nerver.

Stringendo [-dsjen'då], mus., med tilltagande hastighet.

Stringens', följdriktighet. — Stringent, övertygande, bindande.

Stripa, järnmalmsfält i Örebro län. En i maj 1925 där utbruten strejk gav anledning till konflikter rörande tolkningen av de direktiv, som riksdagen fastställt för arbetslöshetsunderstöden. Då riksdagens majoritet intog

en annan ställning än den sittande socialdemokratiska regeringen, avgick denna (juni 1926).

Stritar (Iiomoptera) kallas en grupp insekter. De leva av växtsafter. Hos Sångstritar (Cicadidco) är hannen utrustad med ett ljudverktyg. Den sjuttonåriga cikadan (C. septendecim) från Nordamerika är bekant på grund av att larven, som lever på rötter i jorden, behöver 17 är för sin fullständiga utveckling. Till Småstritarna (Cicadellidse) hör Spottstriten (Aphrophora spu-maria), vars larv ligger omsluten av en spottlik vätska, ”grodspott”, som om sommaren ofta anträffas på ängsväxter.

Strix, en illustrerad skämttidning, som grundades 1897 och .redigerades av Albert Engström till 1924, då den sammanslogs med Söndagsnisse till tidningen Söndagsnisse-Strix.

Strof, en grupp versrader, som bilda ett rytmiskt helt. Den fyrradiga S. är den vanligaste formen.

Strofanti'n, ett ämne, som erhålles från Strofanthusarter, vilka förekomma i tropiska trakter av Afrika och Asien. S. användes som upplivande medel vid hjärtsvaghet.

Strom'boIi, ö bland de Lipariska öarna, belägen n. om Sicilien. Har en ständigt verksam vulkan, vilken när 926 m. ö. h.

StronMium, med kalcium och barium besläktad, sällsynt metall. Kem. tecken Sr. • Atomvikt 87.6. S.-nitrat [Sr(N03)2] användes i fyrverkerikonsten för att åstadkomma röd eld.

Struensee [stro'ense], J. F., 1737—72, dansk statsman. S., som till yrket var läkare, omfattade ivrigt de encyklope-distiska lärorna. 1768 blev han livmedikus hos Kristian VII och f. å. etatsråd. Han vann ett oinskränkt inflytande över den sinnessvage konungen och blev snart drottningens älskare. Efter att 1771 ha utnämnts till gehei-mekabinettsminister regerade S. envåldigt Danmark till 1772,. då S., som blivit allmänt impopulär, störtades genom en av änkedrottningen ledd sammansvärjning, häktades och avrättades. S. hade under sin regeringstid hunnit genomföra ett flertal reformer i frisinnad anda.

Stru'er, stad vid Limfjorden, Jylland, Danmark. 4,700 inv. God hamn. Från Oddesund, n. om staden, leder en ångfärja över Limfjorden.

Struktu'r, inre byggnad. Inom geologin betecknar S. en bergarts av de i densamma ingående mineralkornens form, storlek och anordning bestämda utseende. Exempel på S. äro: grovkornig, finkornig, medelkornig, porfyrisk, skiffrig, stänglig, band- och fluidal-(el. flyt-) struktur, kataklas- (el,Strutsar.

kross-) struktur, klastisk ock kristal-linisk struktur. Vissa författare använda termen textur ungefär i samma betydelse.

Struktu'rformel, konstitutionsformel, se Kemiska tecken och formler.

Struma [stro'-], flod på Balkanhalvön. Upprinner i Bulgarien, sv. om Sofia och utfaller i Egeiska havet. 330 km. lång.

Stru'ma, förstoring av sköldkörteln, i vanliga fall av tämligen oskyldig art. Jfr Basedows sjukdom. Vanlig S. kan genom tryck på mat-och luftstrupe någon gång orsaka besvär. Orsaken till S. är outredd. Möjligen spela en del ämnen i dricksvattnet en viss roll. Härför talar, att S. särskilt förekommer i begränsade områden, i Sverige t. ex. i

Falutrakten. Ett konstitutionellt moment (ärftliga anlag) spelar möjligen också in. Härför talar bland annat, att kvinnor angripas betydligt oftare än män. Behandlingen är kirurgisk; även jodmedicin användes.

Strumpebandsorden el. Engelska Ge-orgsorden, Englands förnämsta orden, stiftad omkring 1350.

Strupsjuka, en halsinflammation, som orsakar svårighet att andas på grund av förträngning av luftväggarna i strupe och svalg. Inflammationens orsak är vanligen (ej alltid) difteri.

Strutsfåglar (Ratitse) omfattar fåglar, vilka sakna flygförmåga men i stället springa snabbt. De sakna bröstbenskam och ha förkrympta vingar. Benen äro kraftigt utvecklade och ha 2—4 starka tår. Till S. höra

Egentliga strutsar (Stuthioni-dse), som omfattar ett släkte med tvä afrikanska arter. De ha ofantligt stora ägg (längd 15 cm.). Plymerna äro mycket värdefulla. Amerikanska strutsar (Rheidse) omfattar tre sydamerikanska arter, bland annat N a n d u el. pampasstrutsen (Rhea americana), vars längsta fjädrar även kunna användas till prydnader. Till S. höra även Kasuarer och K i v i.

Stryj, stad i Galizien, s. om Lemberg, Polen, vid en biflod av samma namn till Dnjestr. 30,000 inv. Tänd-sticks-, järn- och trävaruindustri.

Strykfåglar kallas fåglar, vilka stryka vida omkring, sökande efter föda, i motsats till stannfåglar, vilka hålla sig till en mera begränsad trakt, och flyttfåglar, som till vintern från våra trakter flytta söderut.

Strykni’n är en växtbas, som är det verksamma ämnet i rävkakor, d. v. s. frön från Sti*ychnosarter, vilka förekomma i Ostindien och Sydamerika. S. bildar lättlösliga och färglösa kristaller. Det har skarpt bitter smak och orsakar redan i liten mängd vid intagning krampanfall, vilka kunna föra till död. S. användes i ytterligt små doser i medicinen.

Strykning, ett horisontellt avskuret, lutande bergartslagers riktning el., med andra ord, riktningen av en horisontell linje, dragen på ytan av ett lutande lager. Med stupning (geol. term) el. sidostupning (gruvterm) menas lutningen av en linje på lagrets yta, dragen vinkelrätt mot stryknings-linjen. Strykningen anges genom väderstrecket, t. ex. NV—SO, N10°0— S10°V; stupningen genom avvikelsen från horisontalplanet i grader, t. ex. 20°, 35°, 70°, el. mera obestämt med uttrycken flack, brant, lodrät.

Stry’pa, biflod till Dnjestr. Skådeplats för långvariga strider mellan österrikare och ryssar 1915.

Strypsjuka, se Strupsjuka.

Stråke, en smal trästav, vars ena ände är nedböjd och vid vars andra är fästad en ebenholtskloss (frosch) med tagelstrån spända mellan de båda ändarna. S. strykes mot strängarna på ett musikaliskt instrument för ätt frambringa tonen. Den anses härstamma från Indien. Den infördes genom araberna till västerlandet. *

Stråkinstrument, gemensam benämning på de instrument, som spelas med stråke, varibland särskilt märkas violinen, altfiolen, violoncellen och kon-trabasen. S. härstammar från österlandet el. möjligen från n. Europa. Troligen ha S. oberoende av varandra uppfunnits på flera ställen.

Stråkkvartett, ensemble av två violiner, en altfiol och en violoncell; tonstycke för sådan ensemble. Strålblommor, se Composit£e.

Strålning-. Man skiljer mellan S., som uppkommer därigenom, att små partiklar utslungas från den kropp, som ger upphov till S., och på S., som är av vågrörelsenatur. Till den förra gruppen av S. höra katodstrålar och /3-strålar, som bestå av negativt laddade partiklar, samt a-strålar och kanalstrålar, som bestå av positivt laddade partiklar. Av vågrörelsenatur äro de hertzska strålarna, som t. ex. användas inom den trådlösa telegrafin, vanliga värme- och ljusstrålar samt röntgenstrålar och 7-strålar. Skillnaden mellan dessa sista former av S. ligger uteslutande i våglängden. De hertzska strålarna ha sålunda större våglängd än värmestrålarna (de ultra-röda strålarna), dessa i sin tur större våglängd än de vanliga ljusstrålarna. Än mindre våglängd ha de ultravioletta strålarna. Den minsta våglängden ha slutligen röntgen- och 7-strålarna.

Strålningsväder, strålningsklimat. Vid torr och klar luft är instrålningen från solen mot jordytan stark, och

utstrålningen mot världsrymden, när solen är under horisonten, också stark, varav följa stark uppvärmning om dagen och stark avkylning om natten, gärna med dagg- el. rimfrostbildning. I vårt land förekommer sådant strälningsväder företrädesvis i mars och september. Det kontinentala klimatet är ett strålningsklimat, i synnerhet i liögländа trakter, där atmosfärens tunnhet i hög grad minskar dess förmåga att absorbera värmet.

S trålsten, en av blekt gröna till grönsvarta, fina kristallnålar bestående utbildningsform av hornblände. S. förekommer ofta såsom sprickfyllnader i våra gruvor, varvid nålarna äro pa-rallellställda tvärs för gångens längdriktning.

Strålsvamp, en om mögelsvamparna påminnande svamp, som förekommer i små kolonier, vilka under mikroskop visa ett stråligt utseende. S. orsakar en inflammation med förhårdnader och variga insmältningar. S. angriper människor och kreatur. Svampen växer också på grässtrån och sädesax, varför vanan att suga på dylika i enstaka fall kan bli ödesdiger. Behandlingen är kirurgisk (även röntgenbehandling användes).

Sträckbänk, pinoredskap, varmed vid tortyr offrets kropp utsträcktes.

Sträckfåglar kallas fåglar, vilka företaga regelbundna flyttningar inom ett mera begränsat område. S. äro i Sverige hämplingar, siskor, hackspettar m. fl.

Sträckgrräshoppa, se Gräshoppor.

Sträng:. Ljudet i pianon, fioler, gitarrer och många andra musikinstrument åstadkommes därigenom, att en el.

flera S. bringas att svänga. Svängnings-talet för grundtonen, den lägsta ton, som en svängande S. ger, är direkt proportionellt mot kvadratroten ur S: s spänning men omvänt proportionellt mot S: s längd och dess diameter samt mot kvadratroten ur dess specifika vikt. Grundtonen ger S., dä den i sin helhet svänger, så att endast dess ändpunkter äro i vila. Den kan emellertid även dela upp sig i flera sins emellan lika stora svängande partier, så att förutom ändpunkterna även en, två, tre 0. s. v. andra punkter på S. äro i vila (.äro noder). Härvid uppkomma toner, som kallas övertoner. Dessas svängningstal äro jämna multiplar av grundtonens. Av övertonerna, som kunna förekomma samtidigt med grundtonen, erhålla de olika musikinstrumenten sin specifika karaktär.

Strängnäs, stad vid Mälaren, n. Södermanland. 4,900 inv. Biskopssäte för Strängnäs stift. Flera riksmöten ha hållits i S.

Sträng:näs stift omfattar Södermanland och Närike. 13,014 kvkm. 406,000 inv.

Strävbåg:e, ett valv, som för över till en strävpelare. S. förekommer särskilt i gotiken.

Strä v-pelare, en i vinkel mot en mur placerad pelare, avsedd att utgöra stöd för muren.

Ström, O. Fredrik, f. 1880, politiker och journalist. S. spelade en tid en framträdande roll inom det socialdemokratiska partiet. 1916 utträdde emellertid S. ur detta och blev sedan en av grundarna av det vänstersocialistiska partiet. S. förblev ansluten till detta parti då det anslöt sig till kommunismen 1921. Senare anslöt han sig till det 1924 bildade självständiga kommunistiska partiet och ingick 1926 med detta i socialdemokratiska partiet. S. tillhörde första kammaren 1916—21. 1919—1924 var han konsul för Sovjetryssland. Sedan oktober 1926 är S. direktör för Skådebanan. S. har bland annat skrivit romanen Folket i Simlångsdalen samt Svenskarna i sina ordspråk vilken åtföljes av en stor ordspråks-samling.

Strömavbrytare, se Strömbrytare.

Strömbrytare. Den enklaste formen av S. utgöres av en kopparskena, som är rörlig på ett sådant sätt (i den S., som i allmänhet användes vid belysning inomhus, kring en axel), att med dess tillhjälp tvenne kontakter kunna förenas el. förbindelsen mellan dem brytas. Vid högre spänningar, dä en kraftig gnista bildas vid strömmens brytande, placeras kontakterna och kopparskenan i ett med olja fyllt kärl. För många ändamål (elektriska ring-klockor, induktorer m. m.) användas självverkande S., av vilka ett stort antal typer konstruerats. En dylik är Neefs* hammare. En annan är Weh-neltströmbrytaren. I ett med utspädd svavelsyra fyllt kärl inledes strömmen genom en fin platinaspets, som alltså tjänstgör som anod. Katoden utgöres av en blyplatta. Strömtätheten vid

platinaspetsen och därmed värmeutvecklingen blir så stor, att syran kring densamma förgasas, varigenom strömmen brytes. Genom gnistbildningen vid strömavbrottet slungas gasblåsan undan, och strömmen slutes automatiskt på nytt. Jfr Elektriska säkerhetsapparater.

Strömkarl, se Näck.

Strömming är den vanliga benämningen på sillen i östersjön. S. är för östersjön egendomliga raser av sillen, vilka äro mindre än vanlig sill. S. är östersjöns viktigaste fiskslag. Den saltas i stor utsträckning. Rökt S. kallas böckling. I Norrland beredes av S. surströmming.

Strömmätare, se Elektriska mätinstrument.

Ström’parterren kallas den lågt belägna del av Helgeandsholmen i Stockholm, som ligger ö. om Norrbro. På S. äro Lindbergs staty Dimman och Milles staty Solsångaren uppställda.

Strömsholm, kungsgård vid Kol-bäcksåns och Strömsholms kanals utlopp i Mälaren. Här uppfördes 1741 ett slott efter ritningar av Tessin d. ä. Vid S. finnes en hingstdepå och en ridskola för arméns officerare.

Strömsholms kanal går från Smedjebacken i Dalarna till Mälaren. Farleden utgöres av Kolbäcksån och vid sidan om denna byggda slussar och kanalsträckor. Längden uppgår till omkring 100 km.

Strömstaresliiktet (Cinclus) hör till tättingarnas ordning. Strömstaren (C. aquaticus) vistas ständigt vid vatten och simmar och dyker utmärkt. Den är svart med framhalsen och bröstet vita. Kroppen är 20 cm. lång. Om sommaren träffas den hos oss huvudsakligen i n. delen av landet, men om vintern är den spridd över hela Sverige.

Strömsnäs bruk, municipalsamhälle vid Lagan, sv. Småland. 1,100 inv. Sulfitfabrik.

Strömstad, stad vid en vik av Kattegatt, n. Bohuslän. 3,000 inv. Badanstalt.

Strömstyrka, se Elektricitet.

Strömsund, municipalsamhälle vid nedre ändan av Ströms vattudal, nö. Jämtland. 1,100 inv.

Ströms vattudal, Strömvattnet, sammanfattande benämning på en rad sjöar, upptagande en 12 mil lång dal-

gång i n. Jämtland från norska gränsen åt sö. ned mot Ångermanlands-gränsen. Avlopp utgör Faxe älv, en biflod till Ångermanälven.

Stuart [stjo’et], gammal skotsk adelssläkt, vilken genom arv kom att inneha först Skottlands, senare även Englands tron. Om regerande medlemmar av släkten S. se Jakob, konungar av Skottland och England, Maria, skotska och engelska drottningar, och Karl, konungar av England och Skottland. Bland övriga medlemmar märkas J a-mes S., earl av Moray, 1531—70, skotsk regent, naturlig son till konung Jakob V. S. visade tidigt utpräglade protestantiska sympatier. Sedan drottning Maria S. återvänt till Skottland 1501, blev han till att börja med hennes förnämste rådgivare men motarbetade senare drottningens katolska planer. Efter Marias abdikation 1567 blev han Skottlands regent och omintetgjorde som sådan släkten Hamiltons försök att återuppsätta Maria pä tronen nien mördades själv av James I-Ia-milton.

Stuart Mili, se Mill.

Stubi’n kallas trådar, som utgöras av en krutkärna omspunnen av garn och överdragen med gummi el. tjära. S. användes för att tända fyrverkeripjäser, sprängladdningar o. dyl. och tillverkas för kortare el. längre bränntid. •

Stuck, murbruksliknande blandning av kalk, gips, sand, krita, färgämnen etc., vilken användes till reliefprydna-der, listverk och dyl. S. användes redan inom den antika konsten och har rikligt förekommit i senare stilarter.

Stuck [stok*], F. von, f. 1863, tysk målare och skulptör, professor vid akademin i Munchen. Bland S:s målningar, vilka företrädesvis gå i en burleskt humoristisk el. sensationell stil, märkas Backanttåg, Synden, Kriget, Det onda samvetet m. fl.

Stuckatn’r, arbete i stuck. Jfr Stuck.

Stuckenberg, Viggo, 1863—1905, dansk författare. S. skrev stämningsrika diktsamlingar (Flyvende som-m e r, S n e) och utförligt känsloanaly-serande, ofta pessimistiska prosaberättelser (Sol, Asm a dse us).

Student, se Studentexamen. — Student i k o’s, karakteristisk för studentlivet.

Studenter och arbetare, en år 18S6 i Uppsala bildad förening, som sedermera erhöll filialer i Stockholm, Göteborg och Lund. Dess syfte var att sammanföra bokligt bildade personer och kroppsarbetare till personligt umgänge och att därigenom liksom genom samkväm, föredrag, diskussioner m. m. söka verka utjämnande på klasskillnaderna. År 1925 upptogs i Stockholm dess verksamhet på nytt efter att lia legat nere sedan år 1911.

Studentexamen, avgångsexamen frän högre allmänt läroverk. S. är dels muntlig, dels skriftlig. Den skriftliga prövningen omfattar en svensk uppsats samt dessutom å latingymnasiet en översättning från latin till svenska, en översättning till tyska (el. franska) och ett matematiskt arbete, å realgym-nasiet. en översättning till tyska (el. franska), en översättning till engelska, ett matematiskt och ett fysikaliskt arbete.

Studentiko’s, se Student.

Studentspex, se Spex.

Studiecirkel, se Folkbildningsarbete.

Studielån. Från en fond, som utgör.

350,000 kr. och som förvaltas av statskontoret, lämnar staten räntefria S., vilka som regel ej överstiga 1,500 kr. per år, till begåvade samt fattiga lärjungar vid olika offentliga läroanstalter.

Studio [sto’diå], ital., studium; skola; konstnärsatelјé. — The S. är titel på en mycket känd engelsk konsttidskrift, grundad 1893.

Studio’sus, lat., studerande.

Stu’dium, plur. studier, vetenskaplig sysselsättning el. forskning; inlärande av en vetenskap; konstnärlig utbildning, fackutbildning; iakttagelse. — S t u’d i e, litterärt el. konstnärligt utkast, förarbete.

Studsare, vanlig benämning på jaktgevär, avsedda för skjutning med kula. Ett stort antal olika typer finnas (enkelstudsare, dubbelstudsare, re-peterstudsare).

Stuff kallas obearbetade provstycken av mineral- el. bergarter.

Stupi’d, enfaldig, dum, stockdum. — Stupidite’t, dumhet, enfald.

Stupningr, se Strykning.

Stuptygel, en tygel, som hindrar hästen att sänka huvudet alltför mycket.

Sture, svenska adelsätter, av vilka särskilt den s. k. Sjöbladssläkten samt den yngre Stureätten blivit ryktbara.

— Till den förra hörde: 1. Riksföreståndaren Sten Gustafsson S. (Sten Sture d. ä.), omkring 1440—1503. S., som var frände till konung Karl Knutsson, bistod denne i hans strider mot såväl inre som yttre fiender. Efter Karls död valdes han till riksföreståndare 1471 och tryggade s. ä. Sveriges oberoende gentemot Danmark genom segern på Brunkeberg. Sin popularitet vann S. företrädesvis bland allmogen, medan stormännen snart inläto sig i stämplingar mot honom. Ett uttryck för dessa var Kalmar re-eess 1483, enligt vilken danske konungen Hans erkändes som svensk konung. Ej förrän 1497, då Hans seglat till Stockholm med en här och flotta,

lyckades han förmå S. att överlämna regeringsmakten i sina händer. Hedan 1501 var en sammansvärjning bildad mot konung Hans under ledning av Svante Nilsson S., biskop Hemming Gadh'och S. Under det följande upproret valdes S. åter till riksföreståndare och vid sin död 1503 hade S. sä gott som hela Sverige i sina händer. — Till den yngre Stureslåkten hörde: 2. Svante Nilsson S., d. 1512, riksföreståndare. Till följd av en brytning med dåvarande riksföreståndaren Sten Sture medverkade S. kraftigt till konung Hans’ övertagande av den svenska kronan 1497 men blev snart en av ledarna för upproret 1501. Efter Sten Stures död valdes S. till riksföreståndare

1504 och styrde Sverige med klokhet till sin död. 1509 ingick S. ett förbund med Liibeek, vilket möjliggjorde danskarnas fullständiga fördrivande från Sverige f. ä. — 3. Sten Svantesson S. (Sten Sture d. y.), 1492 (1493?) —1520, den förres son, erkänd som riksföreståndare efter faderns död 1512. S. var en synnerligen kraftfull, ofta hänsynslös regent och ägde starka sympatier bland allmogen. S. kom snart i strid med den danskvänlige ärkebiskopen Gustav Trolle, vars slott Stäket han belägrade och jämnade med marken 1517 efter att ha besegrat en dansk hjälphär. F. å. anlände Kristian II i spetsen för en här till Stockholm men besegrades av S. vid Brännkyrka. 1520 gjorde Kristian ånyo ett anfall mot Sverige. I slaget vid Bogesund s. å. blev S. dödligt sårad och dog under återfärden till Stockholm. •— 4. Svante Stensson S., 1517'—67, den förres son, riksmarsk. S. åtnjöt under Gustav I:s regering en ansedd ställning och gjorde konungen flera tjänster. Av Erik XIV behandlades han med ifiiss-tro och mördades slutligen av denne i Uppsala 1567 jämte sin son. — 5. Nils Svantesson S., 1543—67, diplomat, krigare, son till föregående, jämte fadern mördad av Erik XIV i Uppsala.

Sturekrönikorna, rimmade framställningar över Sveriges historia 1452— 1520, utgörande fortsättningar av den s. k. Karlskrönikan. De äro skrivna i en varmt fosterländsk anda men till såväl form som innehåll betydligt underlägsna sin förebild.

Sturlasson, se Snorre Sturlasson.

Sturlungrasagran el. Stora islänninga-sagan ger en skildring av Islands historia 1117—12S4. Det synnerligen omfångsrika verket är uppkallat efter Sturlungaätten, som under denna tid spelade den ledande rollen i Islands historia.

Sturm- und Drang;pcrioden [sto'rm ont-], ty., ”storm och trängtan”, ett litterärt skede i Tyskland efter upp-lysningstiden. Namnet är lånat från ett drama av F. M. von Klinger. Perioden omfattar slutet av 1760-t. till ocli med slutet av 1780-t. Sturm- ocli Drangrörelsen krävde framför allt större ursprunglighet i litteraturen, större originalitet och subjektiv känsla. S. var en jäsningstid, då frihet, passioner och genier dyrkades, och rörelsen antog på en del håll ganska överdrivna former. Dess förnämsta män voro Goethe, Schiller, Klinger, Wagner m. fl. Jfr Nyromantik.

Stur’zen-Becker, O. P., 1811—69, skald, tidningsman, politiker, med signaturen Orvar Odd. Som skald gav S. uttryck åt sina frisinnade politiska idéer men skrev även lyriska ocli episka dikter. Han verkade ivrigt för skandinavismen. Bäst var S. som prosaförfattare. Hans tidningskåserier voro skrivna i en utomordentligt kvick och skämtsamt elegant stil. Grupper och personnager äro roande litteraturhistoriska skisser från S:s samtid.

Stuteri’, anstalt för uppfödning av hästar. I Sverige lia förr funnits statsstuterier vid Strömsholm. Fly-inge och Ottenby. Sedan 1916 finnes åter ett dylikt vid Ottenby.

Stutfgarfc, huvudstad i Wiirttem-berg, s. Tyskland, vackert belägen i en dalsänka nära Neckar. 325,000 inv. S. har värdefulla museer, stora tryckerier och bokförlag. Viktig järnvägsknut. Maskinindustri.

Stuvsta, municipalsamhälle på Södertörn, nö. Södermanland. 1,800 inv.

Styckjunkare, högsta underofficers-graden vid artilleriet inom svenska armén. Vid övriga vapenslag benämnes motsvarande grad fanjunkare.

Style [stil], fr., stil.

Styli’ter el. pelarhelgon, beteckning för en del kristna eremiter, vilka för att späka sig tillbragte sitt liv på toppen av en pelare. Den förste kände S. kallades Simeon Styliten (390^160). Denne levde 30 år på en 21 m. hög pelare. S. har funnits i Palestina och Syrien ända in till 1100-t.

Styltrötter, ett slags stödjerötter, som förekomma hos tropiska träd,, och som. utgå ganska högt upp på stammen.

Stympar sekten, se Skoptser.

Styngflugror (Oestridse), familj, tillhörande tvåvingarna (Diptera) bland insekterna. Vissa styngflugor tillbringa sista delen av sitt larvstadium i varkulor under rygghuden på nötkreatur m. fl. hovdjur. Då larverna äro nästan

fullvuxna göra de ett hål i rygghuden. S. åstadkomma därför skada på kreatursludar.

Styr, vattendrag i sv. Ryssland, högerbiflod till Pripet. Upprinner i n. Galicien, nö, om staden Lemberg. S.

spelade under världskriget en viktig roll vid striderna på östfronten.

Sty'r,ax, beteckning för en av harts-artade ämnen sammansatt balsamart, som erhålles från vissa österländska växter. S. användes i rökelse, parfymer och i medicinen.

Styrbjörn, svensk kungason med binamnet Starke. S. var enligt norskisländska sagor son till Olof, broder och medregent till Erik Segersäll (andra hälften av 900-1.). Efter sin faders död gjorde S. ett försök att med hjälp av danske konungen Harald Blä-tand bli erkänd som Erik Segersälls samregent. I en tredagarsdrabbning vid Fyrisvall nära Gamla Uppsala blev S. emellertid slagen och stupade själv. Före drabbningen lät S. enligt sagan bränna sina skepp för att omöjliggöra flykt.

Sty'rbord betecknar högra sidan av ett fartyg för en person, som står vänd mot fartygets för. Om vinden kommer in om styrbord, säges ett fartyg segla för S:s halsar.

Styrman. — 1. Underofficer inom örlogsflottan. — 2. Befälhavarens närmaste man på handelsfartyg. För anställning som S. fordras styrmans-brev, för vars erhållande i sin tur krävesbland annat avlagd styrmans-examen och minst tolv månaders tjänstgöring på segelfartyg.

Stiir'mer, B. V., 1848—1917, rysk ämbetsman och politiker. S. blev premiärminister 1916 men måste avgå redan s. å. till följd av en beskyllning för att åt fienden ha utlämnat ryska statshemligheter samt för att stå under inflytande av Rasputin.

Styrsö, municipalsamhälle (sedan 1923) på en ö i Kattegat, sv. om Göteborg, v. Västergötland. 900 inv. Badort.

Styv användes inom sjömansspråket i växlande betydelser, t. ex. ett S. tåg, ett tåg, som sträckts i möjligaste män, S. bris el. S. kultje, frisk vind, en styv skuta, ett fartyg, som ej lätt bringas att kränga.

Styver, under 1700-t. namn på ett silvermynt å ett öre. Senare betecknade S. sjättedelen av en skilling banko.

Styvmors viol, se Viol släktet.

Styx, enligt den grekiska mytologin en flod i underjorden, över vilken Ka-ron förde människornas själar; stundom benämning på underjorden i dess helhet.

Ståhlberg:, K. J., f. 1865, finsk statsman, professor i förvaltningsrätt i Helsingfors 1908. S. tillhörde det ungfinska partiet, inom vilket han spelade en ledande roll. Han valdes till Finlands president 1919; avgick 1925.

Stål. Med S. avsågs ursprungligen smidbart järn, vars kolhalt översteg 0,5 % och som därför kunde härdas, d. v. s. göras hårdare genom upphettning till rödvärme och efterföljande hastig avkylning. Numera rubriceras som S. (specialstål) även götmetall, som försatts med en del andra ämnen, ägnade att ge järnet tillräcklig hårdhet. Ex. på specialstål äro nickelstål, innehållande varierande mängder nickel, nickelkromstål, som förutom nickel innehåller även mindre mängder krom, de olika slagen av snabb-svarvstål, innehållande krom samt volfram el. molybden. I vidsträckt betydelse användes S. slutligen som likbetydigt med götjärn över huvud taget, d. v. s. med järn, som vid färsk-ningsprocessens slut befinner sig i flytande tillstånd. Världsproduktio-nen av götmetall utgjorde år 1924 något över 78 milj. ton, av vilket ungefär hälften eller 38,5 milj. ton framställdes i Förenta Staterna. De näst Förenta Staterna främsta stålprodu-cerande länderna voro Tyskland (9,8 milj. ton), Storbritannien och Irland (8,4 milj. ton) och Frankrike (6,9 milj. ton). Den svenska stålproduktionen Uppgick år 1924 till 501,000 ton och år 1925 till 470,000 ton.

Stålbriljanter, stålstift med slipade huvuden, vilka användas i smycken.

Stålhandske, T. T., 1594—1644, finsk krigare. S. var under trettioåriga kriget anförare för det berömda finska rytteriet och deltog med ära i ett flertal drabbningar.

Stålstick. Vid S. utföres teckningen med radernål på en stålplatta, vars yta genom nedsättning av kolhalten

överförts till mjukt järn och sedermera fernissats. Sedan teckningen är färdig, etsas plåten i en svag syra. S. användes numera föga för konstnärliga ändamål utan huvudsakligen vid tillverkning av sedlar m. m.

Stånd, de fyra samhällsklasser (adel, präster, borgare, bönder), som i vissa länder varit representerade i riksförsamlingen; de till vart och ett av dessa stånd hörande representanterna i riksförsamlingen. Jfr även Civilstånd.

Ståndare, se Blomma.

Ståndrätt, en domstol, som vid krig el. andra utomordentliga tillfällen sammankallas för att omedelbart rannsaka och döma svårare förbrytelser. En av S. avkunnad dom går omedelbart i verkställighet. Ofta dömes till dödsstraff.

Stån gebro, plats numera införlivad med Linköping. Vid S. stod 1598 en avgörande drabbning mellan hertig Karl och konung Sigismund, i vilken konungen blev besegrad. Nederlaget innebar för Sigismund förlusten av den svenska tronen.

Stångjärn, i stångform hamrat el. vajsat snUdbftrt järn, 3. användes un-

derstundom liktydigt med smidbart järn överhuvud taget.

Stångpiska, se Hårpiska.

Stångån, sydsvensk flod. Upprinner i sydligaste Östergötland, rinner i en stor båge åt sö. in i Småland, flyter i nordlig riktning genom sjön Åsunden i s. Östergötland och utfaller i sjön Roxen. Längd 185 km.

Ståthållare, under medeltiden benämning på vissa höga ämbetsmän, vilka vanligen voro konungens ställföreträdare i någon del av landet. I Sverige ersattes denna titel med landshöv-dingetiteln i regeringsformen av år 1634.

Städjan, fjälltopp i n. Dalarna. Når 1,130 m. ö. h.

Städsel el. städjepenning, en handpenning, som husbonden enligt legostadgan skulle erlägga till tjänaren vid uppgörandet av legoavtalet för att detta skulle äga bindande kraft.

Stäkeborg, se Stegeborg.

Stäkeholm, se Stegeliolm.

Stäket, se Almarestäket och Baggens-stäket.

Ställverk. — 1. Se Elektrisk kraftstation. — 2. S. benämnas inom järnvägsdriften apparater, med vilkas tillhjälp växlar omläggas och förreglas samt signalinrättningar skötas. Flertalet S. i Sverige äro mekaniska, d. v. s. drivas med handkraft (i regel utomhus placerade vevapparater). Även elektriska S. finnas dock vid vissa större stationer.

Stämgaffel.

Stämgaffel, en med skaft försedd, i U-form böjd stålstav, som, då dess skänklar försättas i svängningar, ger en bestämd ton. Användes dels inom musiken vid tonangivning och vid stämning av instrument dels för vetenskapliga ändamål.

Stämning, se Process.

Stämpelpapper, papper, försett med offentligt märke, vilket anses representera en viss penningsumma. Dylika papper användas av domstolar och andra myndigheter, som ha att utfärda handlingar, vilka enligt särskilt stadgande skola stämpelbeläggas. Ofta användes emellertid vanligt papper vid utfärdande av dylika handlingar, vil-ket i stället förses med s. k. belägg-ningsstämplar. Ex. på enskilda handlingar, som skola stämpelbeläggas* äro: aktiebrev, köpebrev och andra handlingar, innefattande överlåtelse av fast egendom samt äktenskapsförord. Arvs- och gåvoskatt uttaga^ medelst.stämpelbeläggning av bouppteckning resp. gåvobrev.

Ständ’chen, ty., serenad, musikstycke, som uppföres för att uppvakta en person.

Ständermöten, en i Sverige fordom använd benämning på riksdagar, herredagar, utskottsmöten och landskapsmöten.

Stängningstid. Angående S: s för handelsbodar finnas bestämmelser i butiksstängningslagen av den 30 maj 1919. Matvaruaffärer tillåtas söcken-dagar vara öppna 7 f. m.—8 e. m. samt sön- ocli helgdagar 7—10 f. m. Vanliga handelsbodar få hållas öppna 8 f. m. —7 e. m.

Stäpp, vidsträckt, trädlös, gräsbevuxen slätt i torrare klimat ofta med saltimpregnerad jord (saltstäpp) och då icke lämplig för odling. S. bildar övergångsformer till öknen. Stäpper förekomma under olika namn. De kallas t. ex. i Sydamerika savanner, llanos och pampas, i Nordamerika prärier och i Ungern pustor.

Stäpphöns (Pterocles) är en fågelordning, släkt med liönsfåglarria. Snabba flygare, som bebo stäpper och öknar. Froätare. Tarserna äro korta och f jäderklädda. Stäpphönan (Syrrhaptes paradoxus) är av ungefär en duvas storlek. Den är sandfärgad med svarta tvärband på ryggen. Från hemlandet i Asien utvandrar den vissa år i stora skaror, som stundom även nått vårt land, t. ex. 18G3, 1888.

Stärbhus, dödsbo, sammanfattningen av eh avliden persons tillgångar och skulder; en avliden persons arvingar.

Stärkelse, kolhydrat, vars procenti-ska sammansättning angives av formeln CeHioOc men vars molekylarvikt ej är säkert känd. S. förekommer i stor utsträckning i växtcellerna, framför allt i frön och rotknölar. S. är ett lent, rent vitt pulver, som varken löses i vatten el. i alkohol el. eter. Vid kokning med vatten svälla stärkelsekornen och sprängas sönder, varvid ett klister bildas, varjämte en del av S. går i lösning. S. igenkännes lättast därpå, att en S-lösning färgas starkt blå av fri jod. Vid upphettning av S. till 200° bildas dextrin. Kokas S. med utspädda syror bildas glykos. Under inverkan av vissa enzym övergår S. till maltos. — S. är ett av människans viktigaste födoämnen. Särskilt förekommer S. i stor utsträckning i sädesslagen ocli i potatis m. m. S. användes därjämte till stärkning av kläder, vid framställning av stärkelsegummi, som klister m. m.

— Fabriksmässigt framställes S. i första rummet av potatis, vete, majs och ris. Vid framställning av S. ur potatis — sådan S. förekommer i handeln som potatismjöl och potatisgryn — finrives potatisen, varefter massan

Växtvävnad med tomma celler (K), stärkelsekorn ($) och kristaller (Kr).

siktas under behandling med vatten. Stärkelsekornen passera sikten, medan de återstående cellfragmenten stanna kvar. Den härvid erhållna produkten renas därefter genom uppslamning med vatten, varvid stärkelsekornen först sjunka till botten. Ur vete framställes S. därigenom, att av_vetemjöl och vatten knådas en deg, som därefter ytterligare knådas med rinnande vatten, varvid stärkelsen följer med vattnet, medan en klibbig massa, gluten, bestående av proteinämnen, stannar kvar.

Stärkelsesocker el. potatissocker, glykos, framställd ur stärkelse.

Stäv. Den främsta delen av ett fartygsskrov benämnes förstäv, den bak-ersta akterstäv.

Stöck’er, A., 1835—1909, tysk präst.

S., som var starkt konservativ till sin läggning men samtidigt besjälad av ett levande socialt intresse, är särskilt känd som grundare av ett kristligt socialt parti.

Stödjeröttcr, Styltrötter*.

Ställett’, stövel för damer.

Stökiometri’, del av kemin, som behandlar frågan om de förhållanden, i vilka grundämnena ingå i de kemiska föreningarna.

Stöld, rättsstridigt tillägnande av annans egendom, vars värde överstiger 30 kronor.

Stör, se Störfiskar.

Störböna (Phaseolus vulgaris var. communis), en slingrande ört, som allmänt odlas. De omogna baljorna kallas turska bönor, skärbönor, haricots verts, om de äro gröna, vaxbönor, om de äro gula. De mogna fröna äro bruna, svarta el. vita. S. härstammar från Sydamerika. Stör.

Störfiskar (Acipenseridse) lia kroppen belagd med 5 rader bensköldar. Nosen är kägelformigt utdragen. Till störsläktet (Acipenser) höra bland andra följande arter. Stören (A. sturio) når 6 m. längd. Den finns i Atlanten, Svarta havet, Medelhavet, Nord- och Östersjön. Sterletten (A. ruthe-nus) är mindre (1 m.). S. finnas i Svarta och Kaspiska haven samt i därstädes mynnande floder, särskilt Volga. Av störfiskens rom beredes kaviar; av simblåsan liusbloss. Köttet är gott. Största störfisket äger rum i Ryssland.

Stös'sel, A. M., 1848—1915, rysk general. Under rysk-japanska kriget 1904—05 försvarade S. med stor uthållighet fästningen Port Arthur men kapitulerade slutligen. S. ställdes senare inför krigsrätt med anledning av fästningens uppgivande och dömdes till fängelse och förlust av sin militära rang.

Stötljud, se Explosiva ljud.

Stötsida, - beteckning för den mot en glaciärs el. landismassas rörelseriktning vända delen av en berghäll el. bergkulle. S. har i motsats till läsidan, som är skrovlig och ojämn, en mera slät, ofta välvd yta, som sluttar mot isens rörelseriktning och är glattsli-pad samt försedd med glacialrefflor.

Sua'kin, stad i Anglo-Egyptiska Sudan, belägen på en korallö vid Röda havet. 12,000 inv. Afrikas viktigaste hamnstad vid Röda havet. Export av elfenben, gummi, tobak, bomull m. m.

Sub, lat., under; i sammansättningar ofta med betydelsen närliggande, nästan, svagt (subalpin, subakut).

Subaltern', underordnad. Subaltern-officerare är den sammanfattande beteckningen för officerare av lägre grad än kapten.

Subantark'tis, havsområdet näfmast kring Antarktis.

Sub'borea'ltid, ett skede efter istiden, som utmärktes av torrt och varmt klimat. S. sammanfaller ungefär med Sveriges bronsålder.

Subjekt. — 1. Fil. term, som avser det verkliga underlaget för en egenskap, det som är bärare av egenskapen. S. användfes speciellt om ett tän-

kande och handlande väsen, antingen en mänsklig personlighet el. om ett antaget högsta väsen. — 2. Sfrråkv. Den satsdel, varom något (en handling, ett tillstånd etc.) utsäges (gossen rider).

Subjektivism, den åsikt, som anser, att allt hänför sig till ett subjekt. Den etiska S. anser exempelvis, att alla handlingar hänföra sig till den enskilde individens lycka. Den kunskapsteoretiska S. gör gällande, att all kunskap är beroende av subjektets verksamhet och tankemekanism. I vanligt språkbruk betecknar S. benägenheten att se allting ur personlig synvinkel och att hänföra allt till egna intressen.

Sub!i'm, upphöjt skön, av övermänskliga mått, himmelsk.

Sublima't, se Kvicksilver.

Sublime'ringr, ett ämnes övergång direkt från fast form till gas el. från gas till fast form. Exempel pä ett ämne, som sublimerar, är jod. Upphettas jodkristaller bildas nämligen violetta ångor, som vid avkylning änyo förtätas till fasta jodkristaller.

Subordination, underordnande; krigslydnad. — S u b o r d i n e'r å, underordna, vara underordnad.

Suboxi'd, se Oxid.

Subrett', lustig flickroll, speciellt en näpet odygdig kammarjungfruroll; skådespelerska, som utför sådan roll.

SubsPdier, penningunderstöd, somen stat erhåller av en annan.

Subsidiä'r, understödjande; i andra hand inträdande, hjälp-.

Subskribc'ra, förbinda sig att köpa ett arbete, som utkommer häftesvis, aktier, som senare skola utsläppas o. dyl.

Substans', ämne; inom filosofin sammanfattande beteckning för något, som antages ligga bakom tingens egenskaper.

Sub'stantiv, Nomen substantivum, liuvudord, sakord t. ex. träd, häst, tanke.

Substitue'ra, sätta i stället för, ersätta. — Substitu't, ställföreträdare.

Substitution användes inom matematiken som beteckning för varje operation, genom vilken t. ex. i en ekvation en storhet ersättes med en annan. Vid lösning av ett ekvationssystem med t. ex. tvenne obekanta uttryckes med tillhjälp av en av ekvationerna den ena av de obekanta i den andra, varefter det på detta sätt erhållna uttrycket substitueras i den andra ekvationen, som därigenom övergår till en ekvation med en obekant.

Substra't, underlag, grundval, det som ligger till grund för något.

Subsummé'ra, sammanfatta under något, hänföra en grupp företeelser el. dyl. till en mera omfattande grupp.

Tidens Lexikon.

76Subti'1, fin, tunn, hårfin, skarpsinnig, spetsfundig. — S u b t i 1 i t e't, finhet, tunnhet, spetsfundighet.

Subtraiiend', se Subtraktion.

Subtrahe'ra, draga ett tal från ett annat. Jfr Subtraktion.

Subtraktion, ett av de fyra enkla räknesätten. Subtraktionstecknet, minus (—), anger, att det tal, som står före tecknet, skall minskas med det, som står efter tecknet. Det tal, som står före minustecknet, benämnes mi-nuend, det tal, som står efter tecknet, subtrahend. Resultatet av en subtraktion kallas rest.

Subtro'pisk, hänförande sig till området närmast kring det tropiska bältet kring ekvatorn.

Subway [soeb'oä], eng., underjordisk bana inom en stad. Detta trafikmedel är en nödvändighet i de stora världsstäderna, där gatorna icke lämna tillräckligt utrymme för trafiken.

Subvene'ra, bistå, undsätta. — Subvention, bistånd, bidrag, understöd, bemedling. — Subventionerad, åtnjutande statsunderstöd.

Succös [syksä'], fr., framgång, bifall. — S. pyramida 1', glänsande framgång, stormande bifall.

Succession [sucksesjo'n], efterträdande, inträde i en annan persons rättsförhållande; tronföljd.

Successionsorclninpr [sucksesjo'ns-], grundlag, som bestämmer tronföljden.

Successi'v [sucks-], på varandra följande i en viss ordning. — Succes-s i'v e, efter vartannat, efter hand, småningom.

Suchomlinov [suchåmli'nåff], V. A., 1848—1920, rysk militär, blev krigsminister 1909. S. tillhörde det panslavis-tiska krigspartiet. Vid världskrigets utbrott underlät han att efterkomma tsarens befallning om mobiliseringsor-derns återkallande, ehuru han lät tsaren tro, att han lytt denna order. I själva verket lät han mobiliseringen fortgå i hopp, att tsaren skulle ge en ny mobiliseringsorder, vilket även skedde. Efter de ryska motgångarna 1915 måste S. avgå och dömdes 1917 till livstids fängelse för högförräderi och bedrägeri.

Such'telen, J. P. van, 1751—1830, rysk general och diplomat. S. utmärkte sig i Katarina II: s tjänst och deltog senare med skicklighet i Finska kriget, under vilket han bland annat ledde förhandlingarna om Sveaborgs kapitulation. Under flera år var han sedan rysk ambassadör i Stockholm.

Suckarnas bro, en berömd bro i Venedig.

Sucre [so'kre], förut Bolivias huvudstad. 30,000 inv.

Suda'n, den del av Afrika, som sträcker sig från Abessiniens högland i ö. till Atlanten i v., begränsad i n. av

Sahara, i s. av övre Guinea och Kongo-bäckenets vattendelare. Det inre av S. består av vidsträckta högslätter, där

klimatet är ett av de hetaste på jorden. Högslätterna utgöras i n. av torra stäpper; i s. blir gräsväxten yppigare. En övergång sker genom en parkartad trädvegetation till skogsområdena längre s. ut. Befolkningen, som uppgår till ungefär 70 milj., utgöres huvudsakligen av negrer av olika stammar, vilka idka jordbruk och boskapsskötsel. Bomullsodling har i samband med storartade bevattningsanordningar på senare år börjat i stor skala. I politiskt hänseende är S. delat mellan Storbritannien och Frankrike. Till Storbritannien höra de ö. (Anglo-Egyptiska S.) och de s. delarna, till Frankrike de v. delarna. På 1880-t. uppstod i Anglo-Egyptiska S. ett hotande uppror, som leddes av Muhammed Alimed (Madin). Sedan detta kuvats, övertog Storbritannien och Egypten gemensamt styrelsen. Även sedan Egypten blivit självständigt ha emellertid engelsmännen bibehållit sin överhöghet över S.

Sudermann [so’-], H., f. 1857, tysk författare. S:s teaterpjäser (Ära, Hemmet, Morituri) kännetecknas av en livfull figurteckning, god teknik och originalitet. Bland S:s prosaberättelser märkas hembygds-skildringen Fru Sorg, romanen E s war m. fl.

Sude’terna [so-], bergskedja på Sydtyska höglandet, sträckande sig utmed Böhmens nö. gräns. S. äro rika på stenkol och järnmalm. De sv. och högsta delarna benämnas Riesengebirge.

Sudra, enligt den indiska kastordningen den lägsta av de fyra huvud-kasterna. Jfr Kastväsen.

Sue [sy], J. M., 1804—57, fransk romanförfattare, känd under namnet Eugéne S. S: s romaner, bland vilka kan nämnas sedeskildringen Den vandrande juden, vunno pä sin tid en ofantlig popularitet.

Sue’cia, latiniserat namn på Sverige.

Suc’cia-verket, Sue’cia anti’qua et hodier’na, ett berömt planschverk över svenska städer, slott och märkvärdiga byggnader under senare hälften av 1000-t., utgivet av fältmarskalken Erik Dahlbergli*.

Sucss [sys], E. 1831—1914, professor i Wien, geolog, författare till det berömda verket Antlitz der Erde (”jordens anlete”).

Sue’z, stad i n. Egypten, belägen vid en vik av Röda havet, 31,000 inv. Stor hamn för handels- och krigsfartyg. Vid S. utmynnar Suezkanalen i Röda havet.

Suc’z-kanalen, en över Sueznäset, vilket förenar Asien och Afrika, frän Port Said vid Medelhavet till Suez vid Röda havet dragen kanal, omkring 160 km. lång, 16 meter djup och 80—120 m. bred. Kanalen anlades under åren 1859—69 under ledning av fransmannen F. de Lesseps och är av stor betydelse för väldsliandeln, enär den avsevärt förkortar sjövägen frän Europa till Asien. S. passerades 1924 av 5,000 fartyg med ett nettotonnage av 25 milj. ton.

Suffix’, se Affix.

Sufflé, ett slags pudding, gjord av vispad äggvita och vanligen innehållande sötsaker el. fisk.

Suffle’ra, viska; vid en teaterföreställning lågmält läsa rollerna för skådespelarna, då deras minne sviker dem.

— S u f f 1 ö’r, person, som sufflerar.

— Sufflör lucka, sufflörens plats på teatern (oftast under golvet vid rampen).

Sufflett’, nedfällbart skydd på åkdon, vagnskur.

Suffragett’, rösträttskvinna, en ursprungligen engelsk benämning på kvinnor, som med våldsamma och .ofta lagstridiga medel söka tillkämpa sig rösträtt.

Sugfiskar (Cyclopteridse el. Disco-boli), fiskfamilj. Huden saknar fjäll, är slät eller försedd med benknölar. Bukfenorna äro sammanväxta och omdanade till en sugskiva. Hit hör bland andra S j u r y g g*. Till en annan grupp hör sugfisken Bcheneis, vilket släkte utmärkes av att den främre ryggfenan ombildats till en platt sugskiva. Tropiska och subtropiska hav.

Sugfötter äro utskott hos vissa tagg-liudingar t. ex. sjöstjärnor. S. sluta med en sugplatta.

Suggestiou kallas ett inplanterande av föreställningar på ett auktoritativt sätt. I stället för att övertyga genom logisk följdriktighet framkallar man genom ett bestämt uppträdande etc. en övertygelse, att en sak förhåller sig på visst sätt. Om en person driven av speciella intressen el. av annan anledning förvärvar en fast tro, som ej grundar sig på logiska skäl, talar man om självsuggestion el. autosuggestion. Förefintligheten av S. är en grundläggande svagliet i den mänskliga tankemekanismen. På S. beror såväl en hel del sjukdomar som botande av sjukdomar. Jfr Hysteri.

Suggesti'v, tanke-, idéväckande, antydande, ingivande, förledande. —

S u g g e r e'r a, ingiva, antyda, påverka.

Sugpump, se Pump.

Suici'dium, lat., självmord.

Su'i ge'neris, lat., i sitt slag.

Suisse [suiss'], det franska namnet på Schweiz.

Suite [suit'1, fr., följd, ordnad följd, rad. Jfr Svit.

Sujet [sysjä'], fr., ämne, stoff, motiv;

Sujett' [sysj-], medlem av en teatertrupp.

Sulejma'n (Soliman), turkiska sultaner, bland vilka märkes S. II (I) el. Ka-nuni ("lagstiftaren"), 1496—1566, som tillträdde regeringen 1520 efter sin fader Selim I. S., som var en utomordentligt skicklig statsman och fältherre, är turkarnas mest framstående regent, under vars spira det osmanska väldet nådde sin höjdpunkt. S. gick i förbund med Frans I av Frankrike mot kejsar Karl V. Han inträngde i Ungern och vann 1526 en lysande seger vid Mohacs men misslyckades i ett försök att erövra Wien.

Sulejma'nbergen, randberg ö. om Irans högslätt, nv. Främre Indien. Nå 3,440 m. ö. h.

Sulejma'n pascha, 1838—92, turkisk general. Under rysk-turkiska kriget 1877—78 ådagalade S. stor duglighet men gjordes till följd av politiska intriger ansvarig för turkarnas nederlag och förvisades.

Sulfa't, svavelsyrans salter.

Sulfa'tcellulo'sa, se Papper.

Sulfa'tfabrik, fabrik, där pappersmassa framställes enligt sulfatcellu-losametoden. Se Papper.

Sulfi'der, svavelföreningar, som till sin sammansättning motsvara oxiderna. De kunna betraktas som salter till den svaga syran svavelväte.

Sulfi't, svavelsyrliglietens salter.

Sulfi'tcellulo'sa, se Papper.

Sulfi'tfabrik, fabrik, där pappersmassa framställes enligt sulfitcellu-losametoden.

Sulfi'tsprit, sprit, som framställes ur den sockerhaltiga avfallsluten vid sul-fitcellulosafabrikerna. Sulfitspittillverkningen, som grundar sig på svenska uppfinningar (ingenjörerna Gösta Ekström och Hugo Wallin) växte fram i Sverige under kristiden på grund av den stoppade bensinimporten. För närvarande finnas 22 fabriker, vilkas tillverkningskapacitet sammanlagt uppgår till 20 milj. 1. 95-procentig sprit per är. Deras kapacitet är dock endast delvis utnyttjad, ehuru ett motorbränsle, bestående av 75 % bensin och 25 % sprit, under sista åren vunnit ökad användning.

Sulfona'l, organisk förening, som användes som sömnmedel.

Sulfo'nsyror, starka organiska syror, innehållande radikalen SO2OH.

Sul'fosalter, se Svavlor.

Sulina, den mellersta och den enda segelbara av Donaus mynningsarmar. Vid mynningen ligger en stad med samma namn. Frihamn. Spannmålshandel.

Suliterma, fjällmassiv på gränsen mellan Lappland och Norge. När pä den norska sidan 1,910 m. ö. h. Pä s. sidan av S. (i Norge) ligger ettstort malmfält (svavelkis och koppar-kis), som under de senaste årtiondena varit föremål för betydande brytning.

SuVla, Lucius Cornelius, 138—78 f. Kr., romersk statsman och fältherre. S. blev konsul år 88 och besegrade parternas konung Mithradates f. å. Som ledare för Roms adelsparti blev S. Marius’ farligaste rival och efter dennes död (86) Roms härskare med titeln diktator. S. var en lika utomordentlig organisatör som fältherre och införde flera reformer i statsskicket, gående ut på att öka senatens makt. År 79 nedlade han fullständigt frivilligt sin diktatorsmakt.

Sullivan [saFivn], sir A. Seymour, 1842—1900, engelsk kompositör, mest bekant för sina melodiösa operetter (Mikadon).

Sully [syli’1, M. de Béthune, hertig av S., 1560—1641, fransk statsman, Henrik IV: s minister och förtrogne. Som chef för finansförvaltningen visade S. stor duglighet och sparsamhet.

Sully-Prudhomme [sylli* prydåm’], A., 1839—1907, fransk skald, ursprungligen ingenjör. Hans diktning är starkt pessimistiskt betonad och utmärker sig för en inträngande psykologisk blick och intensiv stämningsrikedom, som dock ibland slår över åt det sentimentala. Språket är enkelt. I den formella versbehandlingen är S. mästare. En del av S: s dikter ha översatts till svenska bland anrtat av Snoilsky. S. erhöll Nobelpris i litteratur 1901.

Sulta’n, muhammedansk härskartitel, särskilt använd om den turkiska härskaren. Jfr Turkiet, historia.

SiPIuIandet, nö. delen av provinsen Natal, brittiska Sydafrika. Omkring

27,000 kvkm., 230,000 inv., till största delen sulukaffrer. I S. bedriver svenska kyrkan en omfattande mission.

Su’lu-öarna, en liten ögrupp i indiska övärlden s. om Filippinerna, hör som dessa numera till U. S. A.

Suma'tra, näst Borneo den största av Sundaöarna*, 430,000 kvkm. (ungefär Sveriges areal), omkring 4 milj. inv. S. tillhör Nederländerna. Huvudorter äro Padang i v. och Palembang i ö. — I öns längdriktning går utefter sv. kusten en betydande bergskedja, i vilken ingår ett flertal geologiska formationer (stenkols-tertiärformationen), vidare äldre graniter och yngre vulkaniska bildningar med en liel rad 2,000 —4,000 m. höga, delvis ännu verksamma vulkaner. Nö. kusten är flack. Klimatet är tropiskt och regnrikt. Yppiga skogar; odlingar av de flesta tropiska frukter och kryddor. På ädla metaller, tenn, koppar, kol och petroleum är tillgången riklig. Folket är övervägande malajiskt. Rådande religion är islam.

8uraba’va, se Soembava.

Sume’rer, se Babylonien.

Summa, resultatet av en addition.

Sum’mus epis’copus, högste biskop, användes i en del protestantiska länder som beteckning för stadsöverliu-vudet i egenskap av kyrkans högste styresman.

Sumpfeber, frossa*.

Sumpgas, benämning på kolvätet metan, använd därför att detta finnes i de ångor, som uppstiga ur träsk och gyttjiga sjöar.

Sumphönsartade fåglar (Rallidas), en familj fåglar, som ha kort näbb, korta, breda vingar och korta ben. De stä nära hönsfåglar. Till S. höra rall-, knarr-, kärrhöns-, sumphöns- och sothönssläktet.

Sumphönssläktet el. rörhönssläktet (Gallinula) tillhör familjen sumphönsartade fåglar. Näbbens hornslida fortsätter upp på pannan och bildar här en plåt. Grö n fotade sumphö-n a n el. rörhönan (G. cliloropus) är

mörkbrun med röd näbb och grönaktiga fötter. Den förekommer tämligen allmänt i s. och mellersta Sverige.

Sun’dasundet, sund i Ostindiska arkipelagen, mellan Sumatra och Java.

Sun’daöarna, sammanfattande benämning på den stora ostindiska övärlden med dess stora öar Sumatra, Java, Borneo och Celebes (Stora Sundaöarna) och de i deras fortsättning österut från Java liggande mindre öar-na Bali, Lombok, Sumba, Sumbava, Flores, Timor m. fl. (Små Sundaöarna). Tillsammans 1,650,000 kvkm. med omkring 40 milj. inv. Med undantag-av 200,000 kvkm., som lyda under England, och 20,000 kvkm., som tillhöra Portugal, är ö. S. en nederländsk besittning. ögruppen faller helt och liället inom den sydasiatiska tertiära bergs-kedjezonen och utmärkes till största delen av livlig vulkanisk verksamhet. Klimatet är regnrikt, tropiskt. På öarna till ocli med Borneo ansluta sig djur- och växtvärlden till Bortre Indiska halvöns, men på Celebes och de andra öarna ö. om Makassarsundet, som skiljer Borneo och Celebes, äro både djur- och växtvärlden av australisk karaktär. Se vidare de särskilda öarna.

Sundberg, A. N., 1818—1900, ärkebiskop i Uppsala. S. var en kraftfull och praktisk man, som på sin tid utövade stort inflytande och intog en framskjuten ställning i politiken. Han tillhörde det konservativa partiet.

Sundblad, C. A., f. 1849, folkskollärare. Har i såväl tal som skrift under en lång följd av år utövat en energisk verksamhet för fredssaken.

Sundbyberg, stad (sedan 1927) i Uppland, förort till Stockholm. 6,700 inv. Sundbärg, A. G., 1857—1914, svensk statistiker, tjänsteman i Statistiska centralbyrån, professor i statistik i Uppsala. S. är Sveriges hittills främste statistiker. Sin internationella berömmelse har han främst vunnit som befolkningsstatistiker, men han har även producerat betydande arbeten inom många andra av statistikens områden. S. redigerade första upplagan av handboken Sveriges land och folk. För den stora allmänheten är S. mest känd genom det folkpsykolo-logiska i aforistisk stil skrivna arbetet Det svenska folklynnet.

Sundhetskollegium var till 1876 medicinalstyrelsens namn.

Sundsvall, stad vid en vik av Bottniska viken, ö. Medelpad, 17,000 inv. Näst Gävle Norrlands största stad. Mekanisk verkstad med gjuteri. Pappfabrik. Livlig handel och sjöfart. S. är medelpunkten i Sveriges främsta sågverksdistrikt kring Ljungans och Indalsälvens utloppsvikar. Utgångspunkt för norrländska tvärbanan (Sundsvall—Storlien).

Sun’gari, biflod till Amur*, genomflyter Mandsjuriet.

Sunnanfjällska Norge, se Norge.

Sunnanskog, gammal benämning på landet s. om skogarna Tiveden och Kolmården.

Sunne, köping (sedan 1920) vid n. Mellan-Fryken, mellersta Värmland.

1,600 inv. Sågverk.

Suntiilt, soltält, segeldukstält, an-bragt på däcket av ett fartyg.

Sun-yat-sen [-jat’-], 1866—1925, kinesisk revolutionsledare. S. blev på grund av sina radikala åsikter tvungen att lämna landet. I den kinesiska revolutionen 1911 spelade han en framstående roll och utsågs till republikens förste president. Han drog sig emellertid tillbaka till förmån för Juan-shi-kai. Sedermera spelade han en viss roll som anförare för ett tidtals ganska talrikt parti.

Suomenmaa [so’å-]^ se Suomi.

Suomi [so’åmi], Suomenmaa, finnarnas namn på Finland.

Supé, aftonmåltid, särskilt mera festlig sådan.

Su’per, lat., över, utöver, ovanför. I sammansättningar ofta med betydelsen överdrivet, alltför mycket.

Superb’ el. syperb, överdådig, ypperlig, kostbar, glänsande.

Superfosfa't, viktigt gödningsmedel. S. består av blandningar av gips och surt kalciummonofosfat. Som utgångsmaterial vid framställning av S. användes apatit.

Superintendent', en kyrklig ämbetsman, som i en del protestantiska länder närmast motsvarar våra biskopar.

Supe'rior, lat., övre, högre, överlägsen ; klosterföreståndare.

Superior City [sjopi'ri8er sitfij, stad i staten Wisconsin, U. S. A., belägen vid Lake Superior, mitt emot staden Duluth i Minnesota. 40,000 inv., därav en stor del svenskar. Export av spannmål, järn och stenkol.

Superka'rg, ett slags uppsynings-män, som förr voro anställda på fartyg för att sköta dessas affärer (köpa och sälja laster). Sådana ekonomiska transaktioner ombesörjas numera av mäklare i hamnstäder.

Su'perlati'v, den högsta graden av ett adjektivs el. ett adverbs komparatiori (hög, högre, högst).

Supernaturalism, sammanfattande beteckning för åskådningar, som antaga en verklighet över den erfarenhetsmässigt givna verkligheten.

Superoxi'd, se Oxid.

Supi'num, modus, vilket jämte hjälpverbet hava, bildar sammansatta tem-pus för fullbordad handling t. ex. jag har trott.

Suppé [soppe'], F. v., 1819—95, österrikisk tonsättare,, som skrivit talrika operetter (Den sköna Galathea, Boccaccio m. fl.), vilka blivit mycket populära.

Suppleant', ställföreträdare, ersättare, person, som träder i annans ställe, om denne skulle få förhinder.

Supplement', fyllnad, tillägg, bihang.

— Supplement ä'r, fyllnads-,

Supple'ra, ifylla, ersätta det som fattas.

Supplice'ra, bönfalla, ingiva böneskrift. — S u p p 1 i'k, böneskrift, ödmjuk ansökan. — Supplikant', in-lämnare av en böneskrift el. ansökning, en bönfallande.

Suppone'ra, antaga, förutsätta, förmoda. — Supposition, antagande, förutsättning, förmodande.

Suprema ti', övervälde.

Su'ra, se Koran.

Surabaj'a, betydande handelsstad på Javas nordkust, 160,000 inv.

Surahammar, brukssamhälle vid Kol-bäcksån, ö. Västmanland. 2,450 inv. Järnverk, tillverkning av gjutgods, stål, järnvägshjul m. m.

Surat', Surata, huvudstad i ett distrikt av samma namn, v. Främre Indien. 115,000 inv. Bomullsindustri. Var på 1600-t. medelpunkt för de brittiska besittningarna i Indien och räknade då 800,000 inv.

Surdeg, beteckning för deg, som jäst, varvid en del organiska syror bildats. S. användes särskilt förr för att vid bakning tillföra jästsvampar till deg.

Surfing [soe'fing], en från söder-liavsöarna stammande sport, som särskilt blivit omtyckt i Amerika. Vid S. söker man balansera på en bräda, som drages fram på vattenytan av exempelvis en motorbåt el. som föres fram av en vågkam.Surina'm, benämning på Holländska Guayana*.

Surkål beredes av jäst kål och användes till kötträtter, soppor etc.

Surpri'» el. syrpris, överraskning.

Sur reaktion, se Reaktion.

Surrey side [sarr'i sajd], en av Londons stadsdelar.

Surroga't, ersättningsmedel, nödfalls-medel, använt i brist på bättre.

Surströmming beredes av strömming, som färsk får ligga ett dygn i koncentrerad saltlösning, därefter i friskt vatten, varefter den lägges i tunnor och saltas. Tunnan får därefter stå i solen, till dess strömmingen börjat jäsa, varefter tunnan förvaras på skuggig plats inomhus 6 å 7 veckor. S. har en obehaglig lukt och är mycket omtyckt av norrlänningar.

Sur'sum corda [-kå'rda], lat., upplyften edra händer", inledningsorden till en katolsk mässa. Uttrycket användes för att framhålla, att man ej lever av bröd allenast.

Surte, stort glasbruk vid Göta älv, 1 y2 mil n. o. Göteborg, v. Västergötland.

Surtorn, Berberis*.

Susa [so'sa], stad i Piemonte, nv. Italien, vid en biflod till Po. 5,000 inv. Medelpunkten för starka befästningar, avsedda att försvara Mont Ce-nis-passet och angränsande samfärds-leder i Västalperna.

Suscepti'bel, mottaglig för, känslig.

— Susceptibilit e't, känslighet, retbarhet.

Suspekt', misstänkt.

Suspension, uppskov; ämbetsinneha-vares avsättning på viss tid; upphävande.

Suspende'ra, uppskjuta; för en viss tid avsätta från en tjänst.

Suspensoir [soa'r], en pung av tyg, som spännes fast om livet och användes att uppbära testiklarna vid vissa sjukdomar.

Susquehianna [soeskvihcen'a], flod i staten Pennsylvania, U. S. A. Utfaller i Chesapeakviken. 730 km. läng. Har genom kanaler gjorts segelbar.

Sus'sex, grevskap i sö. England. Stad Hastings*.

Su'tarc, lindare el. skomakare (Tinca vulgaris) hör till familj karpfiskar (Cyprinidre). S. har små fjäll och en skäggtöm i vardera munvinkeln. Den blir 50 cm. lång. S. finns i hela Europa och lever helst i dyigt, stillastående vatten. I Sverige finnes den i s. och mellersta delen av landet samt i vikar av östersjön. Köttet är välsmakande. Se Bil. Fiskar I.

Sutene'ra, underhålla, understödja, upprätthålla.

Sutenö'r, man, som låter underhålla sig av prostituerad kvinna och uppträder som hennes "beskyddare".

Suterräng', källar-, jordvåning.

Sutlej [saflidj] el. Satledsch, en av Indus' källfloder, upprinner i Trans-himalaja.

Sutro [so'tråu], A., f. 1863, engelsk teaterförfattare, som skrivit talrika spirituella och underhållande skådespel (Jerikos murar m. fl.).

Suttner [so'tt-], Bertha von, f. grevinna Kinsky, 1843—1914, österrikisk författarinna och fredsentusiast. Bland S: s arbeten må nämnas tendensromanen Ned med vapnen. S. erhöll Nobels fredspris 1905.

Sutu'r, söm; operationsstygn. Vid normal läkning bruka S. borttagas efter omkring en vecka.

Suval'ki, stad i nö. Polen, huvudstad i ett guvernement med samma namn.

25,000 inv. Handelsstad. I närheten av S. vunno tyskarna under Hinden-burg i sept. 1914 en betydande seger över ryssarna.

Suveni'r, se Souvenir.

Suverä'n, oinskränkt, oberoende, självständig; överlägsen; regerande furste, monark, härskare.

Suveränite’t, en stats självständighet och oavhängighet av andra stater.

Suvorov-Rymni’kskij [suvå’råff-], A. V., furst Italijskij, 1730—1800, rysk fältherre. S. deltog i striderna i samband med Polens delningar och senare i striderna mot turkarna. Därefter utmärkte han sig i kriget mot fransmännen, särskilt i ett fälttåg i Italien 1798.

Svabel el. svabb, ett redskap, som ombord på fartyg användes för tvättning av däck m. m. och består av gammalt upptvinnat tågvirke el. dyl., fäst på ett träskaft.

Svahn, Valdemar T. O., f. 1877, journalist och skönlitterär författare. Bland S: s romaner märkes Det gamla kommendanthuset.

Svalbard, det officiella norska namnet på Spetsbergen*.

Svalbon, se Kinesiska svalbon.

Svalgkatarr kan vara kronisk och orsakas då av vistande i dålig luft, rökning o. dyl. S. består i sådana fall i en ökad slemavsöndring samt rodnad av slemhinnan i svalget. Besvären äro som regel måttliga. S. behandlas med penslingar och gurg-lingar med antiseptiska medel. Angående akut S. se Halsfluss.

Svallkött, dödkött*.

Svalor (Hirundinidffi), en familj inom tättingarnas ordning. S. ha tunn, platt näbb, som är kluven in under ögonen, kluven stjärt och långa spetsiga vingar. De äro goda flygare och leva av insekter, som fångas i flykten. Ladusvalan (Hirundo rustica) förekommer allmänt i Sverige liksom Hussvalan (Chelidon urbica), vilken senare har mindre djupt kluven stjärt. Se Bil. Fåglar II. Till S. hör även Backsvalan (Cotyle riparia), som är tecknad i gråbrunt. Den gräver gångar i jordsluttningar, strandbankar o. dyl., där den har sina bon.

Svalöv, 2 mil nö. om Landskrona, v. Skåne, världsbekant förädlingsanstalt för åkerbruksväxter.

Schema över skivsvamp. Å figuren till vänster utmärker a mycelium,?) fot, c hatt, d skivor. Längst till höger synas tvenne skivor genomskurna. I mitten en bild av sporbildningen på skivornas yta.

Svampar (Fungi) bilda en klass av de kryptogama växterna (sporväxterna), vilkas växtkropp utgöres av en bål, vars celler sakna klorofyll. De föra antingen ett parasitiskt el. ett saprofytiskt levnadssätt. Bålen består hos de högre av en mängd förgrenade trådar, som tillsammans utgöra det s. k. myceliet. Hos högre S. utbildas en särskild fruktkropp, i vilken sporer bildas. Jfr fig. De kunna indelas i:

1. Basidiomycetes. Mångcelligt myce-lium. Förökning endast genom sporer, bildade genom avsnörning. Hit höra hattsvampar, buksvampar och rostsvampar; 2. Ascomycetes. Mäng-celligt mycelium. Förökning huvudsakligen genom sporer, alstrade genom fri cellbildning (= i en cell har cell-inneliållet kluvit sig i ett antal delar, som omge sig med en vägg och bliva sporer). Hit höra disksvampar, kärn-svampar, jästsvampar m. fl.; 3) Phy-comycetes. Encelligt mycelium.

Svampdjur (Spongiaria), en djurgrupp, som hör till kavitetsdjur. De äro de lägst stående bland de fler-celliga djuren. De flesta S. ha ett skelett, som består av horn, kisel el. kalk. S. leva av plankton. De äro vattendjur. Av vissa S. erhålles badsvamp. I våra vattendrag förekommer allmänt en sötvattenssvamp, som oftast är grön, beroende på symbios med alger.

Svampförgiftning orsakas av exempelvis flugsvampsarter, vissa murklor m. fl. Att brottytan av en svamp förmörkas i luften el. att en silversked, som kokas med svampen, svärtas etc.

äro tecken, som ingalunda säkert avgöra, om en svamp är giftig. Det enda betryggande är, att man lär sig känna igen de ätliga svamparna samt att man ej använder svampar, om vilka man är tveksam. En säkerhetsåtgärd är att koka svampen i svagt ättikssurt vatten och bortkasta detta. I regel följa de giftiga ämnena med vattnet. Vid S. uppträda symtom efter flera timmar, ibland först efter någon dag (kräkningar, magsmärtor, diarré, kramper, yrsel m. m.). Behandlingen består i uttömning av mage och tarmar (kräkmedel och ricinolja).

Svampsjukdomar, beteckning för sjukdomar, särskilt hudsjukdomar, vilka orsakas av svampar. De viktigaste äro skäggsvamp och strålsvamp.

Svaneke, stad, byggd på' klippor vid havet vid Bornholms nö. kust, Danmark. 1,300 inv.

Svanen, stjärnbild inom Vintergatan. Till S. hör den ljusstarka stjärnan Deneb. Jfr Stjärnhimmeln.

Svanesång, benämning på en skalds sista dikt, härrör från en antik sägen, enligt vilken svanen tar avsked från livet genom en sång.

Svanfloden, eng. Swan river [soånn'-], flod i s. Västaustralien. Uppkommer av två källfloder, Saltfloden från n. och Avon från sö. S. är segelbar endast under en kort sträcka (frän Perth). Längd 500 km.

Svankrygg, se Ryggradskrökning.

Swansea [svån'si], hamnstad och eget grevskap i s. Wales, sv. England.

158,000 inv. Stora kopparverk.

Svansgroddjur (Urodela) ha långsträckt kropp och lång stjärt. En del arter tillbringa hela sitt liv i vatten, andra leva som fullvuxna på land. Hit höra gälgroddjur, jättesalamandern och salamanderdjur.

Svanskotor, se Ryggrad.

Svansläktet (Cygnus) hör till andfåglarnas ordning. Knölsvanen (C. olor) är helvit med spetsig stjärt och har en knöl vid näbbens bas framför pannan. Den häckar bland annat i Mälarprovinserna och är där stadd i ökning. Sångsvanen (C. musicus) skiljes från föregående genom att näbbknöl saknas. Näbben är gul med svart spets. Den finnes som häckfågel sparsamt i nordliga Lappmarken.

Svanslösa groddjur, se Grodor.

Svantevit, en gudomlighet, som dyrkades i äldre tider av slaviska stammar, t. ex. venderna.

Svanvit, en av valkyrjorna enligt nordiska gudasägner.

Svanö, industrisamhälle, beläget på holmar i Ångermanälvens mynningsvik. 1,600 inv. Sågverk. Sulfitfabrik.

Svanödlor (Plesiosaurus), ett utdött ödlesläkte, som levde under slutet avtrias-, jura- och början av kritperio-den. S. hade lång stjärt och läng, smal hals, fenlika extremiteter och levde i vatten.

Svap'pavaara, betydande järnmalmsfält i nordligaste Lappland. Även kopparmalm, som förr varit föremål för brytning, förekommer inom fältet.

Svarande, jfr Part.

Svarta bergen, namn på en hel del berg. Se Karadagh, Karakorum och Montenegro.

Svarta döden, se Diger dö den.

Svarta havet, inhav mellan Sydryss-land och Mindre Asien, förbundet med Medelhavet genom Bosporen-Marmara-sjön och Dardanellsundet. I n. intränger från S. viken Azovska sjön innanför halvön Krim. Areal (med Azovska sjön) omkring 450,000 kvkm. Salthalten är på grund av de mänga tillflödena obetydlig. Största uppmätta djupet uppgår till 2,618 m., medeldjupet till 1,200 m.

Svarta jorden, en inom det sydryska stäppområdet vitt utbredd, av organiska ämnen svartfärgad, stoftfin sand el. lössjord, som utmärkes av stor bördighet.

Svarta prinsen, se Edvard, engelska prinsar.

Svarta råttan, se Råttsläktet.

Svarta stenen, se Kaaba.

Svartbröder, se Dominikanorden.

Svart granit, inom stenindustrin bruklig benämning på vissa bergarter t. ex. diabas och diorit, vilka ej äro graniter.

Svartisen, stor jökel vid polcirkeln, Nordland fylke, Norge. 490 kvkm.

Svartkonst, se Magi.

Svartkrut, se Krut.

Svartlera, en i sanka trakter ibland förekommande svart och svartflam-mig lera, som är rik på organiska lämningar och svavelföreningar. S. utvecklar en obehaglig lukt (svavelväte) och ljusnar i lnften.

Svart lista, förteckning över personer, vilka av någon anledning äro misshagliga el. misstänkta och för vilka andra personer varnas.

Svartmalm, liktydigt med magnetisk järnmalm. Huvudmalm vid de stora järnmalmsfälten i n. Sverige och Bergslagen. Jfr Magnetit och Järnmalmer.

Svartpeppar, se Peppar.

Svartsjö, kungsgård med slott på Svarts.iölandet i Mälaren, som numera användes som tvångsarbetsanstalt för män. I samband med tvångsarbets-anstalten finnes även en alkoholistanstalt för svårhanterliga alkoholister.

Svartspettsläktet (Picus) hör till ITaekspettfAglar. I Sverige finnes en art. Spillkråkan (P. martius), som till färgen är svart. Hannen har röd hjässa. Honan har endast nacken

röd. Den förekommer tämligen allmänt i hela Sverige.

Svart starr, se Starr.

Svartvik, industrisamhälle vid Ljungans utlopp i Bottniska viken, ö. Medelpad. 1,900 inv. Träindustri. Sulfitfabrik.

Swartz, K. J. G., 1858—1926, affärsman, politiker, närmast tillhörande högerpartiet. S. var medlem av första kammaren 1900—26, finansminister i Lindmans ministär 1906—11 och statsminister mars—oktober 1917. 1916—26 var S. universitetskansler.

Svartån, namn på flera svenska vattendrag. — 1, Vattendrag i Västmanland, utfaller i Mälaren. Längd 62 km. — 2. Vattendrag i Närke, utfaller i Hjälmaren. Längd 60 km. — 3. Vattendrag i Småland och Östergötland. Upprinner nö. om Eksjö, rinner i nordlig riktning genom sjön Sommen, utfaller i sjön Roxen. Längd 125 km.

Svartälven, benämning på övre loppet av Letälven*.

Svartöstaden, municipalsamhälle vid Bottniska viken nära Luleå, Norrbotten. 1,000 inv. Utskeppning av järnmalm.

Svavel, ett icke metalliskt grundämne. Kem. tecken S. Atomvikt 32.1. Atomvärde 2, 4 el. 6. Specifik vikt omkring 2. S. är ett fast, gult, sprött, lukt-och smakfritt ämne, som vid upphettning till 115° smälter till en lättflytande, gul vätska. S. igenkännes lätt på sin gula färg och på att det vid antändning förbrinner med en blå låga under utveckling av svaveldioxidens stickande lukt. Svavel användes i olika kemiska industrier framför allt för framställning av svavelsyra; till Sverige importerat S. går framför allt till sulfitindustrin. — Av svavelföreningarna märkas S.-väte [H_2S], en färglös, giftig och illaluktande gas, som på laboratorier framställes genom att lösa S.-järn i saltsyra el. S.-syra. S.-väte användes i den kemiska analysen för att upptäcka och särskilja olika metaller. S.-väte uppstår i naturen vid S.-haltiga organiska ämnens (t. ex. äggvita) förruttnelse. S.-dioxid el. S.-syrlighet fSOo] framställes tekniskt genom förbränning av S. el. genom röstning av sulfidmalmer (S.-haltiga malmer) ; det är en färglös gas med stickande, hostretande lukt. S.-dioxid har användning som blekande och desinficerande medel. Dess vattenlösning, S.-syrlighetsvatten, har karaktären av en syra, vars salter kallas sulfit. S.-dioxiden kan genom vissa metoder ytterligare oxideras, varvid S.-trioxid rS03] el. S.-syreanhydrid uppstår (se Svavelsyra). — S förekommer i naturen dels i fritt tillstånd, dels i form av sulfidmalmer el. svavelmetal-ler,

varav S.-kis är den viktigaste, och dels som sulfat, varav gips är det allmännaste. Fritt el. gediget S. förekommer dels i vulkaniska trakter, t. ex. Sicilien, och dels i vissa sedimentära (lagrade) bergarter, särskilt i Louisiana och Texas, U. S. A., i samband med salt- och petroleumförekomster. De sistnämnda spela nu den största ekonomiska rollen, sedan man uppfunnit en sinnrik metod att smälta och i flytande form pumpa upp S. genom borrhålsrör från de stora djup under lösa avlagringar, varest det förekommer. Världsproduktionen av S. har under de senaste åren uppgått till omkring 2,000,000 ton. Den största mängden kommer från Förenta Staterna. I deu kemiska industrin användes i stor utsträckning S.-kis för samma ändamål som S. Se vidare S.-kis och S.-syra.

Svavelbaser, kemiska föreningar med basisk karaktär, innehållande radikalen SH.

Svavelblomma erhålles som ett fint, gult pulver vid sublimering av svavelångor.

Svavelbly, se Blyglans.

Svavelkis (pyrit), ett mineral, som består av järn och svavel [FeSaj, och som kristalliserar i reguljära systemet. S. är till färgen mässinggul, starkt me-tallglänsande. Den repas ej med knivspets (kännetecken gentemot koppar-kis). S. förekommer ofta i stora samlade lagerformade massor. S. är ofta blandad med kopparkis (ex. Falu-, Röros-, Sulitelmagruvorna, Skellefteå-fältet) och brytes då som kopparmalm. S. användes bland annat för framställning av svavel, svavelsyra, järnvitriol och rödfärg. Produktionen uppgick år

1924 till 4,700,000 ton.

Svavelkvicksilver, se Cinnober.

Svavelmetaller, se Sulfider*.

Svavelsal ter, se Svavlor.

Svavelsyra, kem. formel H_2SO_4, den tekniskt viktigaste syran. Genom förbränning av svavel el. röstning (stark upphettning vid lufttillträde) av svavelkis erhålles svaveldioxid [SO_2], som är en gas med sticknnde lukt. Denna kan i sin tur ytterligare oxideras till svaveltrioxid [SO_3], som i rent tillstånd bildar sidenglänsande, lättflyktiga kristallnålar, vilka med begärlighet förena sig med vatten till svavelsyra [$S03 + H20 = H_2SO_4$]. Tekniskt sker oxidationen av svaveldioxiden antingen med användande av salpetersyra som oxidationsmedel el. genom användning av platinerad asbest som kontaktsubstans. Det förra tillvägagångssättet, som är det äldre, benämnes blykammarprocessen, enär oxidationen sker i kamrar av blyplåt. De gaser, som bildas vid röstning av svavelkis, ledas, sedan de befriats frän damm, in i det av syrefast tegel uppförda s. k. Glovertornet, fyllt med gal-

lerformigt upplagda, eldfasta stenar. Vid passagen genom tornet avkylas gaserna och inledas därefter i blykamrarna, där svaveldioxiden i närvaro av luft och vatten utsättes för inverkan av ångor av salpetersyra el. kvävoxider. Härvid bildas svavelsyra. Denna s. k. kammarsyra samt avlopps-gaserna från sista kammaren, som i huvudsak bestå av kvävgas men även innehålla en del nitrösa gaser, ledas därefter in i det s. k. Gay-Lussac-tornet. Detta är av samma konstruktion som Glovertornet men fyllt med koksstycken. Ner genom detta torn flyter en ström av koncentrerad svavelsyra, som med de nitrösa gaserna ger en förening, som benämnes nitro-sylsvavelsyra. Nitrosylsvavelsyran och den utspädda kammarsyran ledas därefter ånyo in i glovertornet, där kväv-oxiderna frigöras och återvända till blykamrarna. I glovertornet äger också en koncentration av kammarsyran rum. Enligt den andra metoden, den s. k. kontaktmetoden ledas luft och svaveldioxid, något uppvärmda, genom en kammare, innehållande ett antal silbottnar, på vilka ligga platinerad asbest. Under inverkan av denna förenar sig luftens syre direkt med svaveldioxiden till svaveltrioxid, som i vatten löses till svavelsyra. — Koncentrerad S. (96 å 98 %) är en tung, tjockflytande, färglös, starkt frätande vätska. Specifik vikt 1.84. Kokpunkt 388°. De väteersättande metallerna giva med utspädd S. sulfat och vätgas, de icke väteersättande med varm koncentrerad S. sulfat och svaveldioxid. Bly angripes endast i obetydlig utsträckning av S., guld och platina icke alls. S. användes i stor utsträckning inom den kemiska industrin framför allt för fabrikation av konstgödningsmedel, sprängämnen, soda m. m. Genom kontaktmetoden kan även erhållas så kallad rykande svavelsyra, vilken kan anses bestå av svavelsyra, som innehåller svaveltrioxid.

Svavelsyrlighet, se Svavel.

Svavelväte, se Svavel.

Svavlor, benämning på de negativa sulfiderna och de mot dem svarande syrorna. Exempel: koldisulfid, kem. formel CS_2, och den mot denna svarande syran, den egentliga kolsvavlan, kem. formel H_2CS_3. S: s positiva vätejon är i motsats till syresyrornas bunden vid svavel. S: s salter kallas sulfo-salter el. svavelsalter.

Svea. — 1. Personifikation av Sverige, framställes vanligen som en kvinna i vapenskrud (”Moder Svea”). — 2. Tidskrift för vetenskap och konst, utgiven i Uppsala 1818—23, 1825—29 och 1831—32. — 3. Litterär kalender utgiven 1844—1907. Ett återupptagande

1925 ledde ej till fortsatt utgivning.Sveaborg, fästning på öar i Finska viken, nära Helsingfors, anlagd av Augustin Ehrensvärd år 1749. överlämnades under finska kriget år 1808 av Cronstedt förrädiskt till ryssarna. Under den ryska tiden har S. utvidgats avsevärt.

Svea hovrätt, se Hovrätt.

Svea kanal, planerad vattenväg mellan Mälaren och Vänern över Hjälmaren.

Svealand, Sveriges mellersta huvuddel, ursprungligen det gamla Svea rike, området kring Mälaren. S. omfattar landskapen Uppland, Södermanland, Västmanland, Närke, Värmland och Dalarna.

Svear, en germansk folkstam ursprungligen bosatt i Mälarlandskapen. Deras välde kom sedermera att omfatta hela Sverige. Jfr Sverige, Historia.

Sweater [soi’ter] stickad tröja särskilt för sport.

Svedala, köping (sedan 1919) sö. om Malmö, sv. Skåne. 1,700 inv. Järnvägsknut. Mekanisk verkstad. Tegel-mästareskola och försökstegelbruk.

Svedberg, Jesper, 1653—1735, biskop, en av sin tids ledande kyrkomän. Särskild betydelse har S. som psalmdiktare.

Svedberg, The, f. 1884, svensk kemist, professor i fysikalisk kemi vid Uppsala universitet. S. främsta arbeten falla inom kolloidkemin. Han erhöll Nobelpriset i kemi 1926.

Swedenborg, Emanuel, 1688—1771, naturforskare. S. besatt en enastående lärdom och idérikedom. I flera avseenden stod han i naturvetenskapliga frågor långt framför sin tid. Man skrev arbeten inom medicin, geologi, kemi, astronomi etc. S. företrädde till en början en mekanisk uppfattning av världen och företeelserna. Omkring 1740 började S. alltmer ägna sig ät teologiska och filosofiska grubblerier. Hans senare arbeten företräda en spi-ritualistisk och religiös åskådning. S. led denna tid av hallucinationer, vilka han utförligt beskrev. Han trodde sig umgås med andar och företedde även andra tecken på att han ej var psykiskt fullt normal. Personligen var S. redbar och anspråkslös och besatt en enorm arbetsförmåga och vetgirighet. Som naturvetenskapsman räknas han till Sveriges största. Hans mystiska skrifter ha på en del håll ansetts gudomligt inspirerade. Med utgångspunkt från dem ha bildats religiösa samfund framför allt i England och Amerika (Nya kyrkan).

Sveg, socken i s. Härjedalen, ofta också förkortad benämning for den där liggande Svegsmon.

Svegsmon, municipalsamhälle vid Ljusnan och Inlandsbanan, ö. Härjedalen. 1,000 inv. Ångsåg.

Svekoma’n, sveuskhetsivrare. — Svekomani’, svenskhetsivrande, svenskhetsvurm.

Sven. — 1. Danska konungar, bland vilka märkas S. Tveskägg 960—1014. S. förde härnadståg mot England, vilket land han slutligen helt och hållet underlade sig (1013). Under hans frånvaro intogs Danmark av Erik Se-gersäll. Sedan denne dött, slöt S. förlikning med E:s son, Olof Skötkonung och förmälde sig med dennes moder Sigrid Storråda. Tillsammans med Olof Skötkonung angrep han sedan Olof Tryggvesson i Norge och besegrade denne. Därefter blev S. år 1000 erkänd som konung även i Norge. — 2. Se Blot-Sven.

Svendborg, stad vid Svendborgs-sund, s. Fyen, Danmark. 13,900 inv. Residensstad för Svendborg amt.

Skeppsvarv för järnfartyg. Stort gjuteri. Betydande handel och sjöfart.

Svendborg amt, danskt amt omfattande s. delen av Fyen, öarna Lange-land, Tåsinge och JErö jämte några närliggande småöar, Lydö, Drejö m. fl. 1,667 kvkm. 143,000 inv., därav 36.000 i amtets städer; residensstad Svendborg.

Svendsen, J. S., 1840—1911, norsk tonsättare, som skrivit kammarmusik, orkesterkompositioner m. m. i en folklig och medryckande stil samt med god formbehandling.

Sven Duva, en av de mest kända gestalterna i Runebergs ”Fänrik Ståls sägner'', hjälten i dikten med samma namn. S. var en ringa begåvad men uthållig och tapper soldat, som vid ett tillfälle räddade en svensk avdelning från kringränning.

Svennberg, Tore, f. 1858, skådespelare, teaterdirektör. S. är en utmärkt ka-raktärsskådespelare och har givit konstnärliga och originella tolkningar av de mest olika roller. 1922 bley S. chef för Dramatiska teatern i Stockholm.

Svensén, R. E. L., 1850—1921, skriftställare, till en början verksam som tidningsman. Sedermera har S. framför allt uppträtt som historisk författare och föreläsare och som sådan blivit utomordentligt populär. Bland hans arbeten märkes den tillsammans med Johan Bergman utgivna Världshistorien, berättad för svenska folket.

Svenska aeroklubben bildades under namn av Svenska aeronnutiska sällskapet i Stockholm år 1900. S. har till uppgift att främja flygkonsten i Sverige och anordnar för detta ändamål flyguppvisningar, flygutställningar, flygtävlingar m. m.

Svenska akademin stiftades 1786 av Gustav III efter mönster av Franska akademin. S. har till huvudsyfte att arbeta för svenska språkets renhet och försköning, Varför det även åligger S. att utarbeta en svensk ordbok. Antalet ledamöter är 18, bland vilka utses en ständig sekreterare samt varje halvår en direktör och en kansler. S: s valspråk är ”Snille och smak”. Sedan 1900 är S. utdelare av det litterära Nobelpriset. De nuvarande ledamöterna i S. äro i nämnd ordning (inom parentes angives året då invalet ägde rum): 1. Carl Bildt (1901),

2. Claes Annerstedt (1901), 3. Henrik Schiick (1913), 4. Tor Hedberg (1922), 5. Axel Kock (1924), 6. Sven Hedin (1913), 7. Selma Lagerlöf (1914), 8. Verner von Heidenstam (1912), 9. Esaias Tegnér (1882), 10. Fredrik Böök (1922), 11. Erik Axel Karlfeldt (1904), 12. Bo Bergman (1925), 13. Anders Österling (1919), 14. Per Hallström (1908), 15. Hans Larsson (1925), 16. Nathan Söderblom (1921), 17. Hj. Hammarskjöld (1918), 18. Albert Engström (1922).

Svenska aktiebolaget Gasackumulator exploaterar den svenske ingenjören G. Daléns uppfinningar inom belysningstekniken (se Agaljus och Acetylen), som varit av revolutionerande betydelse för fyrväsendet och kommit till en betydande användning även inom trafikväsendet i övrigt m. m. S., vars tillverkning i Sverige bedrives vid en fabrik på Lidingön, har dotterbolag i ett stort antal främmande länder.

Svenska arbetsgivareföreningen, den ledande arbetsgivareorganisationen i Sverige, bildades år 1902 och omfattar numera praktiskt taget hela den svenska storindustrin. Föreningens medlemmar äro uppdelade på yrkes- och ortsförbund samt en allmän grupp. Det totala arbetarantalet hos de till föreningen anslutna uppgick år 1925 till nära 250,000.

Svenska autograf sällskapet, se Personhistoriska samfundet.

Svenska bankföreningen bildades 1910. S. har till uppgift att arbeta för det svenska bankväsendets utveckling. S. sammanträder årligen till bankmöte i Stockholm. S. utger bland annat Ekonomiska meddelanden från Svenska bankföreningen.

Svenska bankmannaföreningen stiftades 1887 och har till uppgift att främja banktjänstemännens intressen. S. utger tidskriften Bankvärlden.

Svenska byggnadsträarbetareförbun-det bildades år 1923 genom att förutvarande Träarbetareförbundet delades i

S. och Svenska träindustriarbetareförbundet. S. räknade vid 1926 års början över 12,000 medlemmar fördelade på 150 avdelningar.

Svenska Dagbladet, en i Stockholm sedan 1884 utgiven daglig svensk tid-

ning, det konservativa partiets främsta organ.

Svenska djurskyddsföreningarnas centralförbund, se Djurskyddsföreningar,

Svenska eldbegängelseföreningen, se Likbränning.

Svenska fattigvärdsförbundet bildades år 1906 för att ”sammansluta dem, som arbeta inom fattigvård och välgörenhet till gemensamt arbete för en tidsenlig utveckling av understödsar-betet.”. Förbundets uppgift utsträcktes snart nog även till barnavårds- och uppfostringsfrågor. I samband med genomförandet av den nya lagen om samhällets barnavård omorganiserades förbundet år 1924, varvid det uppdelades på två avdelningar, en för fattigvård och en för barnavård, och antog namnet Svenska fattigvårds-och barnavårdsf örbundet. Förbundet lämnar råd och upplysningar rörande alla frågor, som falla inom förbundets verksamhetsområde, utbildar föreståndarinnor för ålderdomshem och barnhem, anordnar instruktionskurser för fattigvårdsfunk-tionärer, barnavårdsmän m. m., anordnar fattigvårds- och barnavårds-kongresser etc.

Svenska flaggans dag firas sedan 1916 den 6 juni.

Svenska folkpartiet, före 1906 Svenska partiet, ett politiskt parti i Finland, bildat på 1880-t. S. företräder svenskhetens intressen mot de finsknationella strävandena.

Svenska folkskolans vänner bildades 1883 och har till uppgift att verka för folkbildningens höjande och folkskoleväsendets utveckling särskilt med hänsyn till kristendomsundervisningen. S. utger tidningen Folkskolans vän.

Svenska folksången, se Folksång.

Svenska fotbollförbundet är en sammanslutning av de lokala fotbollsföreningarna och utgör en avdelning i Svenska gymnastik och idrottsföreningarnas riksförbund.

Svenska freds- och skiljedomsföreningen. se Fredsrörelsen.

Svenska förbundet för fysisk fostran, se Fysisk fostran.

Svenska grov- och fabriksarbetareförbundet bildades år 1891 och hade vid 1926 års början 43,000 medlemmar fördelade på 358 avdelningar.

Svenska gymnastik- och idrottsföreningarnas riksförbund, se Idrottsor-ganisationer.

Svenska handelsbanken, aktiebolaget, har uppkommit ur den år 1871 grundade Stockholms Handelsbank, som med sig införlivade bland annat Bankaktiebolaget Norra Sverige. Sitt nuvarande namn erhöll banken år 1919, då den förvärvade Bankaktiebolaget Södra Sverige, År 1925 upp-gick slutligen även aktiebolaget Mälarebanken i Svenska Handelsbanken, som vid 1927 års början hade ej mindre än 270 avdelningskontor på skilda platser i landet.

Svenska historiska föreningren stiftades 1880 och har till uppgift att främja svensk historieforskning. S. utger Historisk tidskrift och har dessutom utgivit talrika historiska arbeten.

Svenska journalistföreningen bildades 1902 och ägde 1927 något över 600 medlemmar. S. har till uppgift att tillvaratagа journalistkårens eicono-miska och sociala intressen.

Svenska järnvägsmannaförbundet bildades år 1899. Förbundet hade vid 1926 års början 255 avdelningar med närmare 35,000 medlemmar.

Svenska kancerföreningren stiftades 1910 och utgör en avdelning i internationella föreningen för kräftforskning. Till S. hör radiumhemmet i Stockholm.

Svenska kommunalarbetareförbundet

bildades år 1910 och hade vid 1926 års början 17,300 medlemmar fördelade på 160 avdelningar.

Svenska konstnärernas förening:, en 1890 bildad sammanslutning i syfte att företrädesvis genom utställningar främja svenska bildande konstnärers gemensamma intressen. S. är ägare av Konstnärshuset i Stockholm, vilket invigdes 1899.

Svenska kullagerfabriken, aktiebolaget, (S. K. F.), som grundades år 1907 i Göteborg, har snabbt utvecklat sig till ett av Sveriges största industriföretag. S. äger förutom fabriken i Göteborg flera andra industriella anläggningar i Sverige samt har dessutom dotterbolag och filialfabriker i flera främmande länder.

Svenska landskommunernas förbund, som bildades år 1919, utgör en frivillig sammanslutning av rikets landskommuner och har till uppgift att tillvarataga landskommunernas gemensamma intressen, främja samverkan dem emellan samt sprida kunskap i kommunala ämnen. Förbundet har en centralbyrå i Stockholm, som lämnar råd och upplysningar, verkställer utredningar m. m. Av förbundet utges ”Landskommunernas Tidskrift”.

Svenska landstingsförbundet började sin verksamhet den 1 januari 1921 och har till syfte att tillvarataga landstingens gemensamma intressen. För-bundsbyrån i Stockholm verkställer utredningar och utövar en omfattande upplysande och rådgivande verksamhet. Av förbundet utgives numera den redan år 1914 startade Sveriges landstings tidskrift.

Svenska likbränningsföreningen, Svenska eldbegängelseföreningen, se Likbränning.

Svenska livräddningssällskapet grundades 1898 och har till uppgift att sprida kunskap om sättet att rädda drunknande och att höja simkunnig-lieten.

Svenska livsmedelsarbetareförbundet

bildades år 1922 genom att Bageri-och konditoriarbetareförbundet sam-manslogs med Slakteri- och cliarkuteri-arbetareförbundet. S. hade vid 1926 års början 13,500 medlemmar fördelade på 121 avdelningar.

Svenska läkarsällskapet, en 1807 stiftad sammanslutning av svenska läkare. S. har haft ett visst inflytande på avgörandet av statliga liälsovårdsfrå-gor. Av S. utgives Svenska läkarsällskapets förhandlingar och II y g i e a.

Svensk-amerikaner. Antalet i Sverige födda och i U. S. A. bosatta personer var 1920 625,600. De flesta av dessa äro bosatta i staterna Minnesota och Illinois. Bland de städer, i vilka S. äro särskilt talrika, märkas Chicago (58,600) New York (33,700), Min-neapolis (26,500) och Seattle (10,300).

Svenska metallverken leder sitt ursprung till år 1902. Största delen av dess fabriksrörelse, som omfattar tillverkning av hel- och halvfabrikat av olika metaller, är förlagd till Västerås.

Svenska Morgonbladet, en 1890 grundad kristlig-politisk daglig tidning, organ för den svenska frikyrkorörelsen. S. är politiskt närmast förbundet med det förbudsvänliga folkfrisinnade partiet.

Svenska Mosskulturföreningen bildades 1886. S. har kraftigt bidragit till utnyttjandet av våra torvmossar. S. utgiver Svenska Mosskul-t urföreningens tidskrift. Till föreningen hör bland annat en försöksanstalt med kemiskt laboratorium i Jönköping.

Svenska musikerförbundet, en 1907 bildad sammanslutning för främjande av de svenska musikernas gemensamma intressen. S. är anslutet till Nordisk musikerunion och Internationella musikerfederationen.

Svenska nationalföreningen mot tuberkulos bildades 1904. S. är ansluten till Internationella föreningen mot tuberkulos. S. har särskilt verkat för sanatorieväsendets utveckling. S. bidrar även i stor utsträckning till det ekonomiska säkerställandet av dispen-särverksamheten. Som underavdelningar finnas 15 lokalföreningar.

Svenska pansarbåtsföreningen, en 1912 bildad förening, som insamlade medel för byggandet av en pansarbåt av s. k. F-typ. (16,123,000 kr.). Jfr Pangarbåtsinsamlingen. Svenska pressbyrån, ett aktiebolag, som sköter försäljning av tidningar och tidskrifter samt billigare förströelselitteratur, framför allt på järnvägar, ångbåtar,

restauranter o. dyl.

Svenska riksvapnet, se Riksvapnet.

Svenska röda. korset, se Röda korset.

Svenska segelsällskapet, Kungl. (Iv. S. S. S.), bildades år 1830. Det utgör en sammanslutning av personer intresserade av segelsport ocli anordnar årligen kappseglingar.

Svenska slöjdföreningen bildades i Stockholm 1845. Dess syfte är att verka för den svenska slöjdens, hantverkets ocli industrins förädling samt för den allmänna smakens höjande.

Svenska soekerfabriksaktiebolaget, som bildades år 1907, tillverkar den allra största delen av det socker, som produceras i Sverige. Förutom av S. bedrives sockertillverkning i Sverige allenast av ett annat betydligt mindre företag nämligen Mellersta Sveriges sockerfabriksaktiebolag.

Svenska spelen, nationell idrottsfest, vilken omfattar hela landet och är gemensamt stiftad av Svenska fotbollsförbundet, Svenska idrottsförbundet och Svenska simförbundet. S. höllos första gången 1916 och andra gängen 1922 och äro avsedda att hållas med vissa bestämda tidsmellanrum.

Svenska stadsförbundet, som bildades år 1908, utgör en frivillig sammanslutning av svenska städer, köpingar och municipalsamhällen. Förbundet företräder i betydande utsträckning städernas synpunkter inför statsmakterna. Det utövar en omfattande upplysande och rådgivande verksamhet. Av förbundet utges tidskriften, Svenska stadsförbundets tidskrift. Inom förbundet finnes ett särskilt finansråd, som avger utlåtanden om låneansök-ningar från stadssamhällen. En självständig avdelning inom förbundet utgör vidare Svenska stadshistoriska institutet.

Svenska sågverksindustriarbetareför-bundet bildades 1897 ocli räknade vid

1926 års början över 33,000 medlemmar fördelade på 405 avdelningar.

Svenska sångarförbundet bildades

1909 med uppgift att genom sammanslutning av olika svenska sångarför-bund verka för utbredning av fyrstämmig manssång samt för höjande av nationalkänslan.

Svenska tandläkarsällskapet bildades 1S60 och har till uppgift att främja odontologins utveckling och praktiska tillämpning. S. utger Svensk tand-läkartidskrift.

Svenska teknologföreningen bildades 1861 och är en sammanslutning av ingenjörer och arkitekter. Till S. hör

Teknisk tidskrift. S. har utövat ett visst inflytande vid avgörande av tekniska frågor, som röra det allmänna.

Svenska telegrambyrån grundades år 1867. Upphörde 1921 med sin nyhetsförmedling, som övertogs av Tidningarnas Telegrambyrå, och har sedan dess bedrivit verksamhet som annonsbyrå. S. har dessutom en avdelning för pressurklipp.

Svenska tobaksmonopolet, Aktiebolaget, som började sin verksamhet år 1915, har enligt kontrakt med svenska staten monopol på tobakstillverkning-en i riket. Bolagets tillkomst var betingad av fiskaliska skäl. Stamaktierna i bolaget ägas av svenska staten; preferensaktierna av enskilda aktieägare (pensionsförsäkringsfonden har dock inköpt betydande poster). Utdelningen till preferensaktieägarna är begränsad enligt vissa regler. Kungl. maj: t tillsätter halva styrelsen, däribland ordföranden. Den återstående hälften väljes av preferensaktieägarna på bolagsstämma. Kungl. maj: t tillsätter därjämte en jourhavande direktör samt vissa revisorer.

Svenska transportarbetareförbundet bildades år 1897 och hade vid 1926 års början 15,500 medlemmar fördelade pä 137 avdelningar.

Svenska träindustriarbetareförbundet bildades år 1923 genom att förutvarande Träarbetareförbundet delades i S. och Svenska byggnadsträarbetare-förbundet. S. hade vid 1926 års början något över 10,000 medlemmar fördelade på 190 avdelningar.

Svenska turistföreningen bildades

1885 och har till uppgift att utveckla och underlätta turistväsendet i Sverige och att sprida kännedom om Sveriges land och folk. S. utger bland annat en årsskrift, resehandböcker och kartor. Föreningen äger flera turiststationer, turiststugor o. dyl. S. anordnar sällskapsresor, studiefärder m. m. Medlemsantalet var 1926 113,600.

Svenska typograf förbundet, det första svenska fackförbundet, bildades är

1886 och hade vid 1926 års början

7,400 medlemmar fördelade på 96 avdelningar.

Svenska tändsticksaktieboLaget bildades år 1917 genom en sammanslagning av Jönköpings- och Vulcans tändsticksfabriks-a.-b. samt a.-b. Förenade svenska tändsticksfabriker, i vilka tvenne bolag hela den svenska tändsticksindustrin efter sekelskiftet koncentrerats. S. har därefter utvidgat sin verksamhet att omfatta stora delar av den civiliserade världen med filialfabriker och dotterbolag, i flera fall med monopolrätt i fråga om tändstickstillverkningen, i ett stort antal länder. Den ledande själen i S.,som är det utan jämförelse största företaget inom tändsticksbranschen i hela världen, är bolagets verkställande direktör Ivar Kreuger.

Svensk filmindustri, Aktiebolaget, det ledande företaget inom filmbranschen i Sverige, bildades år 1919 genom en sammanslagning av äldre företag. S. inspelar film, uthyr och säljer utländsk film, driver biografteatrar m. m.

Svenskfinnar, se Finland och Finländare.

Svensk industri- och exportkalender,

se Handelskalender.

Svensk konst. De äldsta alstren av S. utfördes under inflytande av religiösa åskådningar och under kyrkans hägn. En hel del kyrkor uppfördes i romansk stil, t. ex. Lunds domkyrka, talrika kyrkor på Gotland, Värnhems klosterkyrka m. fl. Sedermera gjorde sig gotiken allt mer gällande, t. ex. Uppsala domkyrka och Rid-darholmskyrkan. Skulpturens och måleriets alster från samma tid utfördes så gott som uteslutande för kyrkorna. Bland de medeltida konstverken märkas särskilt Sankt Göran och draken. Reformationstiden var en brytningstid med föga utrymme för konsten. Först i 17-e århundradet efter de stora krigen började en blomstringstid för svensk arkitektur. Det största namnet är Nikodemus Tessin d. y. Det av honom uppförda kungl. slottet räknas alltjämt till våra vackraste byggnader. Denna tid uppstod också en svensk målarkonst. Hamburgaren Ehrenstrahl brukar betecknas som den svenska målarkonstens fader. Bland hans lärjungar märkes porträttmålaren David von Krafft. Under Gustav III gjorde sig särskilt det franska inflytandet gällande. Byggnadskonsten anslöt sig denna tid till rokokons stilideal. Inkallade konstnärer verkade i stor utsträckning i Sverige (t. ex. bildhuggaren Bouchardon). Sergel är Sveriges förste egentlige bildhuggare. Bland målare märkas porträttmålarna Roslin och Wertmiiller, genremålaren Laf-rensen samt något senare porträttmålarna Pascli och Krafft samt von Breda. Porträttmåleriet övervägde denna tid. Under 1800-t. märkas skulptörerna Byström, Fågelberg, Molin och Börjesson samt något senare Hasselberg. I måleriet liksom inom skulpturen gjorde sig romantiken alltmer gällande samtidigt som utvecklingen gick mot större nationell självständighet. Frankrike och Italien hade emellertid stor betydelse för våra konstnärer, vilka i allmänhet genom studieresor fullstän-digade sin utbildning i dessa länder. Sedermera fick även Tyskland genom

Diisseldorferskolan ett visst inflytande på det svenska måleriet. Bland målarna märkas (utom de nu levande) porträttmålaren Troili, akvarellisten Lundgren, landskapsmålaren Fahl-krantz samt historiemålarna Höckert, Malmström och Vinge. Till Diissel-dorferskolans förnämsta representanter hörde landskapsmålaren Edv. Berg. Mera anslutna till den nutida målarkonsten voro Georg von Rosen, Julius Ivronberg och E. Josephson. Till dennas största namn hörde Zorn, arl Larsson, Richard Berg m. fl. Jfr f. ö. de olika konstnärernas namn.

Svensk litteratur. Från forntiden finnas endast kortare runinskrifter i behåll. Under medeltiden skrevos en del legender och hymner samt krönikor. Birgittas uppenbarelser är det förnämsta, mera personligt betonade arbetet

av litterärt intresse. Under reformationstiden fick framför allt Olaus Petris bibelöversättning betydelse för språkutvecklingen. För övrigt märkes en del historiska arbeten (Johannes Magnus, Johannes Messe-nius m. fl.). Först under storhetstiden uppträdde S: s förste, egentlige diktare, Georg Stjernhjelm. Under frihetstiden kan man tala om en verklig litteratur. Denna stod delvis under inflytande från England (t. ex. Olof von Dalin) delvis från Frankrike (t. ex. Thorild och Nordenflycht). Under Gustav III gjorde sig framför allt upplysningstidens åskådningar gällande. Bland märkesmännen denna tid märkas Kellgren, Leopold, Oxenstierna, Lenngren, Lidner och Bellman. Under 1800-t. fick diktningen en större nationell självständighet. Början av århundradet karakteriserades av en strid mellan de äldre franskklassiska diktarna, som framför allt representerades av den gamle Leopold och nyromantikerna, vars rörnämstft namn är Atterbom. En något senare representant för nyromantiken var Stagnelius. Ett senare skede karakteriserades av ett vaknande intresse för den fornnordiska tiden, Ling, Erik Gustav Geijer m. fl., vilka tillhörde det s. k. Götiska förbundet. Tegnér anslöt sig närmast till denna diktar-krets men tog även intryck av nyromantiken. Han har betecknats som S: s störste diktare och hans skaldskap fick kanske framför allt sin prägel av antika stilideal. Först med Carl Jonas Love Almqvist fick emellertid S. en författare av mera modern läggning. Han skrev flera romaner och gav romanen som litteraturform hemortsrätt i svensk litteratur. Bland S: s senare författare märkas, utom de nu levande, Snoil-sky, Wennerberg, Fredrika Bre-mer, Strindberg, Levertin, Fröding, Geijerstam, Ellen Key m. fl. Jfr f. ö. de olika författarnas namn.

Svensk lärartidning, veckotidning, som sedan 1S81 utgivits i Stockholm. Den är framför allt avsedd för folk-och småskolelärarkåren.

Svensksund, sund i finska skärgården vid Kymmene älvs utlopp. Under ryska kriget 1788—90 sto do vid S. tvä ryktbara sjöslag. Det första Svensksundslaget 1789 blev en seger för ryssarna, trots den svenska flottans tappra försvar under K. A. Ehrensvärd. Det andra slaget vid S. utkämpades

1790 under befäl av Gustav III, som vann en glänsande seger över den ryska flottan.

Svensk tidskrift. — 1. En i Uppsala 1891—95 utgiven tidskrift för vetenskap, litteratur, politik m. m. — 2. En sedan 1911 i Stockholm utgiven fortsättning av den föregående av företrädesvis politisk karaktär.

Svensson, K. E., f. 1879, politiker, tillhörande det socialdemokratiska partiet. S. är sedan 1923 överdirektör och chef för kontrollstyrelsen. Han tillhörde andra kammaren 1909—11 och 1914—17 och är sedan 1919 ledamot av första kammaren. S. var civilminister mars—juli 1920 och kommunikationsminister juli—oktober samma är. 1921—23 samt 1925—26 var han handelsminister.

Sven Tveskägg, se Sven, danska konungar.

Svepe, högblad, som sitter vid utgångspunkten för ett blomskaft.

Sverdrup. — 1. J. S., 1816—92, norsk statsman och partiledare, skaparen av det norska vänsterpartiet. Som medlem av stortinget gav S. prov pä en utomordentlig parlamentarisk begåvning och slagfärdig vältalighet.. 1871—81 var han stortingspresident, och 1884—89 var han chef för Norges första vansterregering. Han genomförde en del reformer i demokratisk riktning och arbetade för parlamentarismens genomförande men förlorade på senare år en stor del av sitt förra inflytande.

— 2. O. N. K. S., f. 1854, norsk upptäcktsresande. Deltog 1888 i Nansens skidfärd över den grönländska inlandsisen. Var befälhavare på Frrim under Nansens polfärd 1893—96. Företog 1898—1902 en egen expedition till Grönlands västkust, varvid stora områden kartlades.

Sverige. Konungariket S. upptager ö. och s. delen av Skandinaviska halvön med en areal av 448,460 kvkm., varav 37,878 äro vatten. Dess sydligaste punkt (Smygehuk) ligger på 55° 20' n. bredd, dess nordligaste punkt på 69° 4' n. bredd. Största längd är 1,574 km., största bredd 499 km. Av landarealen upptagas 9.4 % av odlad jord, 2.2 % av äng, 60 % av skogbärande mark, 28.4 %

av fjäll och kala berg samt andra im-pediment (myr, ljunghed etc.). Efter allmänna naturbeskaffenheten kunna

uppställas följande huvudområden. Fjällregionen, intagande västra Lappland mellan norska gränsen och de stora sjöarnas nedre ända samt västra delarna av Jämtland, Härjedalen och övre Dalarna. Endast en mindre del av denna, omkring når över skogsgränsen, och endast de högsta fjällen nå upp till snögränsen. De nedre delarna av fjällen och dalgångarna äro skogbärande; de större dalgångarna äro i allmänhet något bebyggda och odlade. Den nordsvenska skogsregionen upptager en bred zon öster om föregående region och innanför den följande. Den utmär-kes av förhärskande skogsmark,- skog-klädda berg (lider) och på de jämnare lågmarkerna vidsträckta myrar, vidare av sparsam bebyggelse, som företrädesvis tagit sydsidan av höjderna och sjöstränderna i anspråk. Till denna region äro utanför Norrland att räkna större delen av Dalarna och Värmland samt de högländare delarna av Västmanland. Det sydsvenska höglandsområdet, innefattande det inre av Småland samt delar av Västergötland, ansluter sig med avseende på sina allmänna naturförhållanden till föregående region, men har pä grund av gynnsammare jordmåner och läge samt tidigare bebyggelse en tätare befolkning och mera omfattande odling än detta. De marina lerornas region, från . kusterna sträckande sig in emot högsta marina gränsen, som i Norrland ligger intill 250 m. ö. h., i mellersta Sverige omkring 120—180 m. och i sydligaste Sverige blott intill några tiotal m. ö. h., har i Norrland endast ringa bredd men utbreder sig i mellersta Sveriges lågland över landskapen kring de stora sjöarna från östersjön till Skagerack, för att åter i Bohuslän och Halland samt vid östra Smålandskusten och i Blekinge inskränkas till en smal kustzon och till de från denna förgrenade dalgångarna. Skåne, Öland och Gotland bilda särslvilda, av berggrundens och de ur den härledda jordlagrens beskaffenhet bestämda naturområden, som i likhet med de marina lerornas region i det hela äro de mest odlade och tätast befolkade delarna av landet. S. tillhör det stora fenno-skandiska urbergsområdet med graniter och gneiser som förhärskande bergarter; fjälltrakterna tillhöra emellertid den av mestadels yngre bergarter (am-fiboliter, glimmerskiffrar, kvartsiter m. m.) uppbyggda skandinaviska fjällkedjan (se under Jämtland och Lappland). Spridda rester av den fossilförande silurformationen förekomma Geijerstam, Ellen Key m. fl. Jfr f. ö. de olika författarnas namn.

Svensk lärartidning, veckotidning, som sedan 1S81 utgivits i Stockholm. Den är framför allt avsedd för folk-och småskolelärarkåren.

Svensksund, sund i finska skärgården vid Kymmene älvs utlopp. Under ryska kriget 1788—90 sto do vid S. tvä ryktbara sjöslag. Det första Svensksundslaget 1789 blev en seger för ryssarna, trots den svenska flottans tappra försvar under K. A. Ehrensvärd. Det andra slaget vid S. utkämpades

1790 under befäl av Gustav III, som vann en glänsande seger över den ryska flottan.

Svensk tidskrift. — 1. En i Uppsala 1891—95 utgiven tidskrift för vetenskap, litteratur, politik m. m. — 2. En sedan 1911 i Stockholm utgiven fortsättning av den föregående av företrädesvis politisk karaktär.

Svensson, K. E., f. 1879, politiker, tillhörande det socialdemokratiska partiet. S. är sedan 1923 överdirektör och chef för kontrollstyrelsen. Han tillhörde andra kammaren 1909—11 och 1914—17 och är sedan 1919 ledamot av första kammaren. S. var civilminister mars—juli 1920 och kommunikationsminister juli—oktober samma är. 1921—23 samt 1925—26 var han handelsminister.

Sven Tveskägg, se Sven, danska konungar.

Svepe, högblad, som sitter vid utgångspunkten för ett blomskaft.

Sverdrup. — 1. J. S., 1816—92, norsk statsman och partiledare, skaparen av det norska vänsterpartiet. Som medlem av stortinget gav S. prov pä en utomordentlig parlamentarisk begåvning och slagfärdig vältalighet.. 1871—81 var han stortingspresident, och 1884—89 var han chef för Norges första vansterregering. Han genomförde en del reformer i demokratisk riktning och arbetade för parlamentarismens genomförande men förlorade på senare år en stor del av sitt förra inflytande.

— 2. O. N. K. S., f. 1854, norsk upptäcktsresande. Deltog 1888 i Nansens skidfärd över den grönländska inlandsisen. Var befälhavare på Frrim under Nansens polfärd 1893—96. Företog 1898—1902 en egen expedition till Grönlands västkust, varvid stora områden kartlades.

Sverige. Konungariket S. upptager ö. och s. delen av Skandinaviska halvön med en areal av 448,460 kvkm., varav 37,878 äro vatten. Dess sydligaste punkt (Smygehuk) ligger på 55° 20' n. bredd, dess nordligaste punkt på 69° 4' n. bredd. Största längd är 1,574 km., största bredd 499 km. Av landarealen upptagas 9.4 % av odlad jord, 2.2 % av äng, 60 % av skogbärande mark, 28.4 %

av fjäll och kala berg samt andra im-pediment (myr, ljunghed etc.). Efter allmänna naturbeskaffenheten kunna uppställas följande huvudområden. Fjällregionen, intagande västra Lappland mellan norska gränsen och de stora sjöarnas nedre ända samt västra delarna av Jämtland, Härjedalen och övre Dalarna. Endast en mindre del av denna, omkring når över skogsgränsen, och endast de högsta fjällen nå upp till snögränsen. De nedre delarna av fjällen och dalgångarna äro skogbärande; de större dalgångarna äro i allmänhet något bebyggda och odlade. Den nordsvenska skogsregionen upptager en bred zon öster om föregående region och innanför den följande. Den utmär-kes av förhärskande skogsmark,- skog-klädda berg (lider) och på de jämnare lågmarkerna vidsträckta myrar, vidare av sparsam bebyggelse, som företrädesvis tagit sydsidan av höjderna och sjöstränderna i anspråk. Till denna region äro utanför Norrland att räkna större delen av Dalarna och Värmland samt de högländare delarna av Västmanland. Det sydsvenska höglandsområdet, innefattande det inre av Småland samt delar av Västergötland, ansluter sig med avseende på sina allmänna naturförhållanden till föregående region, men har pä grund av gynnsammare jordmåner och läge samt tidigare bebyggelse en tätare befolkning och mera omfattande odling än detta. De marina lerornas region, från . kusterna sträckande sig in emot högsta marina gränsen, som i Norrland ligger intill 250 m. ö. h., i mellersta Sverige omkring 120—180 m. och i sydligaste Sverige blott intill några tiotal m. ö. h., har i Norrland endast ringa bredd men utbreder sig i mellersta Sveriges lågland över landskapen kring de stora sjöarna från östersjön till Skagerack, för att åter i Bohuslän och Halland samt vid östra Smålandskusten och i Blekinge inskränkas till en smal kustzon och till de från denna förgrenade dalgångarna. Skåne, Öland och Gotland bilda särslvilda, av berggrundens och de ur den härledda jordlagrens beskaffenhet bestämda naturområden, som i likhet med de marina lerornas region i det hela äro de mest odlade och tätast befolkade delarna av landet. S. tillhör det stora fenno-skandiska urbergsområdet med graniter och gneiser som förhärskande bergarter; fjälltrakterna tillhöra emellertid den av mestadels yngre bergarter (am-fiboliter, glimmerskiffrar, kvartsiter m. m.) uppbyggda skandinaviska fjällkedjan (se under Jämtland och Lappland). Spridda rester av den fossilförande silurformationen förekommalitet varstädes (se kartan till Geologiska perioder samt under de särskilda landskapen), varförutom yngre formationer intaga betydande delar av Skåne (se under detta landskap). De förnämsta malmdistrikten ligga i n. Lappland (Kiruna, Gällivare m. fl. malmfält), i mellersta Sverige (Bergslagen) samt omkring Skellefteåälvens nedre lopp (Skellefteåfältet). I avseende pä vattenkrafttillgången hör S. till Europas bäst lottade länder. Totala vattenkraften beräknas till 18 milj. hästkrafter, varav 10 milj. anges komma på Norrland. Endast omkring 1.5 milj. likr ha ännu tagits i anspråk, däribland för statens stora kraftverk vid Trollhättan, Älvkarleö, Norrforsen och Porjus.

I klimatiskt hänseende intar S. ett mellanläge mellan kontinental- och havsklimat, med det förra mest markerat i det inre Norrland och Dalarna, det senare vid västkusten och södra östersjökusten. Nederbörden är för största delen av landet mellan 500— 600 mm. per år, minst, omkring 400 mm. i det inre Norrland och i öster-sjöns kustbälte samt på Öland och Gotland, störst i västra delen av sydsvenska höglandet (omkring 700 mm.) och i fjälltrakterna närmast norska gränsen, där den kan uppgå till 1000 mm. och mera. Medeltemperaturen är för inre och övre Norrland i januari —12° till —14°,i juli omkring + 12° till + 14, för sydligaste S. resp. 0° till —2° och + 16°. Vegetationsgränser. Den vildväxande barrskogen har sin sydgräns i norra Skåne samt något innanför Västkusten och Blekinges kustbälte och på mellersta öland. Denna gräns är också nordgränsen för bokens mera allmänna uppträdande. Eken går vild till Dalälven och vid kusten upp till Hälsinglandsgrän-sen; lönn, lind och hassel till Sil-janstrakten och efter kusten upp till örnsköldsvikstra,kten. övre barrskogsgränsen ligger i södra fjälltrakterna på omkring 700—800 m. ö. h., i n. Lappland 400—500 m. ö. h. och björkgränsen ungefär ett hundratal meter högre. Nordgränsen för veteodling av någon praktisk betydelse faller inom Hälsingland, korn och råg mogna pä gynnsamma lokaler ännu i nordliga Lappland och i mellersta Norrland intill 500 m. höjd över havet; potatis och rovor gå ännu högre. Äpple går med sina härdigare sorter till övre Dalarna och efter kustlandet

ända upp till Norrbotten. Körsbär gå väl till upp till Härnösand, päron och plommon i regel ej norr om Dalälven.

Befolkningsförhållanden. Sveriges folkmängd var 1 jan. 1926 6,053,562. Årliga folkökningen har under senaste årtiondet i medeltal varit

mellan 5 och 6 per 1,000, antalet födelser är omkring 18 och dödsfall omkring 12 på 1,000. Antalet emigranter, som på 1880- och 1890-t. ävensom 1923 steg till 30,000 per år och mera, har nu nedgått till några få tusen. Av hela befolkningen utgöra lappar omkring

7,000, finnar omkring 30,000, de senare huvudsakligen i socknarna omkring Kalix- och Torneälvarna. Folktätheten är ytterst ojämn; medan den i Skåne uppgår till 68 personer per kvkm., är den i Lappland endast 1 person per kvkm. I medeltal för hela landet är den 14.7; för Norrland är den 4.4, för Svealand 24, och för Götaland 35. I religiöst hänseende beräknas baptister, metodister och judar vardera uppgå till omkring 6,000, romerska katoliker till något över 3,000 och ungefär lika många andra främmande tros-bekännare. Dessa siffror visa endast de i kyrkoböckerna antecknade. Baptisterna själva uppge sig till 60,000 och metodisterna till 17,000. Hela Sveriges övriga befolkning räknas tillhöra svenska statskyrkan. I fråga om yrkesfördelning beräknas 38 % leva av jordbruk, 31.5 % av industri, 13 % av handel och samfärdsel, 4.6 % av allmän tjänst och fria yrken.

Näringsliv. Avkastningen av Sveriges jordbruk har under senaste 5-årsperiod växlat i värde mellan 1,000 och 1,300 milj. kronor; därav kommo på spannmål 400 till 500 milj., på rotfrukter omkring 200 milj. och resten på hö och halm. Industrins tillverkningsvärde för samma 5-årsperiod har växlat mellan omkring 7 miljarder (1920) och 4 miljarder (1923); därav kommo (1923) 727 milj. på gruv- och metallindustri, 148 milj. på stenindustri, 431 milj. på trävaruindustri, 521 milj. på pappersmasse- och pappersindustrierna, 1,024 milj. på livsmedelsindustrierna, 436 milj. på textil- och beklädnadsindustrierna, 205 milj. på läder-, hår- och gummiindustrierna samt 186 milj. kr. på kemisk-teknisk industri.

Exportens värde har under senaste 5-årsperiod växlat mellan omkring

1,000 och 1,300 milj. kr.; importens värde mellan omkring 1,100 och 1,400 milj. kr. Bland exportartiklar stå trävaror och pappersmassa främst med mera än hälften av totala exportvärdet; därnäst malmer (mest järnmalm), metallarbeten, maskiner, fartyg m. m. samt animaliska matvaror.

På importsidan komma främst stenkol, spannmål (vete) och kolonialvaror. Bland de sistnämnda ingår kaffe med 60—70 milj. kr., socker med 10—30 milj. kr., tobak med omkring 20 milj. kr. ocli frukt med 35—40 milj. kr. värde som största poster. — Historia. Efter istidens slut invandrade folkstammar söderifrån. Av den norrutfortskridande bebyggelsen har 'man funnit talrika spår (jfr Sten-, Brons-och Järnåldern). Med grannländerna idkades handelsförbindelser ända ned till Medelhavsländerna. En stor del av handeln gick österut över Ryssland. Även krigståg företogos, och de nordiska vikingarna, som dels drogo västerut utefter Europas kust in i Medelhavet, dels österut (varjager) följande de ryska floderna ned till Svarta havet och Medelhavet, voro under 800- och 900-talen e. Kr. en landsplåga för hela Europa. Bland folkstammarna i S. blevo svearna och götarna de mäktigaste. Svearna besegrade så småningom götarna och de övriga stammarna och S. enades till ett rike omkring 550 e. Kr. Gamla Uppsala blev landets huvudstad. Där fanns också landets huvudtempel. De förnämsta gudarna voro Tor, Odin, Njord och Erej. Under 800-t. infördes kristendomen i S. genom Ansgar. Medeltiden 10G0—1523. Under denna tid organiserades den katolska kyrkan allt fastare i S., som till en början tillhörde Bremens biskopsdöme. Erån 1104 hörde S. under biskopen i Lund och först 1164 fick landet egen ärkebiskop i Uppsala. Erik den helige (d. 1100) företog omkring 1160 ett krigståg till Finland för att utbreda kristendomen därstädes. Under Eol k ung a ätten (1250—1371) organiserades riket till större enhetlighet. Stor betydelse fingo de av Birger Jarl och hans son Magnus Ladulås införda fridslagarna. Så småningom infördes i vissa avseenden feodalväsendet i S., vilket medförde uppkomsten av en alltmer självständig herreklass. Foikungaät-tens inflytande försvagades dels härigenom dels genom långvariga släktstrider. Slutligen valdes en utlänning, Albrekt av Mecklenburg, till konung, oeh under den följande tiden (1371—1471) styrdes S. av utlänningar. Albrekt efterträddes av Margareta av Danmark, som i sin tur efterträddes av Erik av Pommern. Emellertid förefanns särskilt i de bredare lagren ett allmänt utbrett missnöje med utlänningarnas (danskarnas och

tyskarnas) 'styrelse. Detta ledde till en av E n g e 1-brekt Engelbrektsson ledd bonderesning år 1434, vilken för en tid rensade landet från utlänningar. Det tyska hanseförbundets köpmän vunno emellertid snart stort inflytande särskilt i städerna. Under den följande unionstiden med Danmark (1471—1520) fanns ett av Sturar n a lett nationellt parti, som strävade att skydda rikets självständighet. Ett annat parti med anhängare särskilt bland herremännen oeh biskoparna sökte an*

slutning till Danmark. Kristian

II nedslog mycket hårdhänt de nationella strävandena (Stockholms blodbad 1520). Detta medförde emellertid ett kraftigt uppflammande av nationalitetskänslan. Gustav I (1523—1560) av Vasaätten började i Dalarna ett befrielsekrig, som slutade med danskarnas fördrivande. Så upplöstes unionen och S. blev ett självständigt rike. Gustav I stödde också reformationens införande i landet. Reformationsarbetet leddes av Olaus P e t r i. Gustav genomförde en fast styrelse i landet och minskade herremännens inflytande. Gustavs söner, Erik XIV (1560—68) och Johan

III (1568—92), voro föga framstående regenter. Johan hade starka katolska sympatier och hans son Sigismund (1592—99) strävade att återinföra katolicismen, vilket mötte ett ivrigt motstånd (Uppsala möte 1593), som leddes av Johans broder hertig Karl. Sigismund avsattes och styrelsen övertogs av Karl IX (1599—1611), vilken åter bragte ordning och reda i landet. Hans son, Gustav II Adolf (1611 —32), organiserade styrelsen i för den tiden mönstergilla former med ett riksråd, som ombesörjde förvaltningen. G. utarbetade även en riksdagsordning. Styrelsesättet fastställdes efter hans död genom 1634 års. regeringsform. Under sin första regeringstid hade Gustav II Adolf att utkämpa krig med Danmark, Ryssland och Polen. Under den följande fredstiden ägnade han sig ej blott åt styrelsens ordnande, näringsväsendets förlcov-rande och undervisningens organisation utan upprättade även en stark armé och flotta. I den strid mellan protestantism och katolicism, som denna tid rasade i Tyskland, det s. 1c. trettioåriga kriget, ingrep han 1630 med stor framgång. I såväl den inre som yttre styrelsen bistods han av utmärkta rådgivare framför allt av Axel Oxenstierna. S. förvärvade under Gustav Adolf en framskjuten plats i den europeiska politiken. Stormaktsväldet (1611—1718) saknade emellertid den ekonomiska bas och befolkningsnumerär, som fordrades för att en längre tid motstå påfrestningar. Under Gustav II Adolfs dotters, Kristina (1632—54), regering hade landet en lugn tid. Statsfinanserna försämrades emellertid under hennes styrelse och adeln erhöll en stor del av statsegendomen i förläning. Karl X Gustav (1654—60) påbörjade därför en reduktion, den s. 1c. fjärdeparts-räfsten. I-Ian företog framgångsrika krig mot Polen och Danmark. Karl X I (1660—97) var vid tillträdandet av styrelsen minderårig. Under hans förmyndarregering förskaffade sig adelnäter fördelar och reduktionsärbetet avstannade. När Karl själv tillträdde regeringen företog han en ny reduktion, vilken krossade högadelns makt. S. invecklades under Karl XI i ett krig med Danmark, som dock avgjordes till S: s förmän. Under hans efterträdare Karl XII (1097—1718) kastade sig emellertid rovlystna grannar över S. Så började det stora nordiska kriget mot Danmark, Ryssland och Polen. Karl hade till en början framgång och besegrade alla tre fienderna. Kriget med Ryssland blev emellertid ödesdigert. S. utarmades av det långvariga kriget. Härens krigsdugligliet minskades och Karl XII besegrades slutligen vid Poltava 1709. Detta nederlag utgjorde vändpunkten för det svenska stormaktsväldet. Striden niot motståndarna fördes sedan med allt mindre framgång och efter Karls död måste S. avstå en‘ betydande del av områdena på andra sidan östersjön. Det följande skedet i S: s historia har kallats frihetstiden (1719—72). Under denna tid försvagades alltmer konungamakten. Enväldet avlöstes av ett riksdagsvälde med heta partistrider mellan hattar och mössor. Utrikespolitiskt förlorade S. alltmer i inflytande. Kulturellt var emellertid denna tid en blomstringstid. Regenterna Ulrika Eleonora (1719—20), Fredrikl (1720—51) och Adolf Fredrik (1751—71), voro obetydliga personer, vilka ej förmådde hävda sin ställning. Gustav III (1771—92) genomförde 1772 en statsvälvning och förde sedan styrelsen i den upplysta despotismens anda. Hans livliga kulturella intressen gjorde hans regering till en märkestid för konst och litteratur. Under Gustav IV Adolf (1792—1809) indrogs S. i det napoleonska världskriget, vilket medförde, att TTinland förlorades till Ryssland. Missnöjet med Gustav Adolfs styrelse medförde hans avsättning genom en statskupp 1809. Hans efterträdare Karl XIII (1809—18) var en föga

betydande regent och styrelsen fördes i själva verket under hans senare regeringstid av kronprinsen Karl Johan, vilken soni konung kallades Karl XIV Johan (181S—44). S. erhöll genom honom Norge, vilket land i union förenades med S. 1814. Under den följande tiden genomgick S. en fredlig utveckling, karakteriserad av en fortskridande demokratisering på det politiska området. Regeringen fördes under de följande regenterna, Oekar I (1844—59), Karl XV (IR^—72), Oskar II (1872—1907) och Gustav V (1907—), utan svårare inre slitningar. En representationsreform genomfördes 1800 under jämfö-

relsevis lugna former. Förhållandet till Norge medförde däremot ständiga konflikter, vilka utmynnade i unionens upplösning 1905.

Sveriges allmänna exportförening bildades år 1887 för att ”genom lämpliga anordningar underlätta och verka för avsättning i utlandet av svenska produkter”. Den omfattar för närvarande en informationsavdelning, en särskild avdelning, som har till uppgift att omliänderha förbindelserna med Östeuropa, en kreditupplysnings-avdelning samt förlag och tidskrifts-avdelning, som utger bland annat tidskriften ”Svensk Export” och vissa tidskrifter på främmande språk. S. har även upprättat ett särskilt han-delsbiblioték.

Sveriges allmänna f jäderfäavelsför-ening bildades 1898 och utgör en sammanslutning av lokala föreningar. S. utger en tidskrift.

Sveriges allmänna folkskollärarför-ening bildades 18S0 och har till uppgift att arbeta för förbättring av lärarnas ställning och för folkskoleväsendets utveckling.

Sveriges allmänna handelsförening, se Sveriges köpmannaförbund.

Sveriges arbetares centralorganisation (S. A. C.) är huvudorganisation för den syndikalistiska fackföreningsrörelsen. Den bildades 1910 och ägde

1925 37,000 medlemmar, fördelade pä 622 lokala organisationer. Den är ansluten till Internationella arbetarassociationen.

Sveriges blåbandsförening (B. B.), en år 1886 efter anglosaxiskt mönster bildad, religiöst orienterad nykter -hetsorganisation. Medlemsantalet var år 1926 51,000 äldre, fördelade på över

1,000 föreningar, och 9,000 yngre, fördelade på 240 barnavdelningar.

Sveriges centralförening för idrottens främjande, se Idrottsorganisationer.

Sveriges filatelistförening är sedan

1900 namn på den 1886 bildade Stockholms frimärkssamlareförening.

Sveriges flotta, se Sveriges försvarsväsen.

Sveriges frisinnade ungdomsförbund bildades 1910. Hade vid 1927 års början omkring 1,000 medlemmar.

Sveriges förf,attareförening bildades

1893 i syfte att främja de svenska författarnas ekonomiska intressen. Antalet medlemmar utgjorde vid 1927 års början 259.

Sveriges försvarsväsen vilar på den allmänna värnpliktens princip. Värnpliktig är varje svensk man från och med det kalenderår, under vilket han fyller 20 år, till och med det, under vilket han fyller 42 år. De första 11 åren tillhör han beväringens första uppbåd, de följande 4 åren beväringens andra uppbåd och den återstå- äter fördelar och reduktionsärbetet avstannade. När Karl själv tillträdde regeringen företog han en ny reduktion, vilken krossade högadelns makt. S. invecklades under Karl XI i ett krig med Danmark, som dock avgjordes till S: s förmän. Under hans efterträdare Karl XII (1097—1718) kastade sig emellertid rovlystna grannar över S. Så började det stora nordiska kriget mot Danmark, Ryssland och Polen. Karl hade till en början framgång och besegrade alla tre fienderna. Kriget med Ryssland blev emellertid ödesdigert. S. utarmades av det långvariga kriget. Härens krigsdugligliet minskades och Karl XII besegrades slutligen vid Poltava 1709. Detta nederlag

utgjorde vändpunkten för det svenska stormaktsväldet. Striden niot motståndarna fördes sedan med allt mindre framgång och efter Karls död måste S. avstå en‘ betydande del av områdena på andra sidan östersjön. Det följande skedet i S: s historia har kallats frihetstiden (1719—72). Under denna tid försvagades alltmer konungamakten. Enväldet avlöstes av ett riksdagsvälde med heta partistrider mellan hattar och mössor. Utrikespolitiskt förlorade S. alltmer i inflytande. Kulturellt var emellertid denna tid en blomstringstid. Regenterna Ulrika Eleonora (1719—20), Fredrikl (1720—51) och Adolf Fredrik (1751—71), voro obetydliga personer, vilka ej förmådde hävda sin ställning. Gustav III (1771—92) genomförde 1772 en statsvälvning och förde sedan styrelsen i den upplysta despotismens anda. Hans livliga kulturella intressen gjorde hans regering till en märkestid för konst och litteratur. Under Gustav IV Adolf (1792—1809) indrogs S. i det napoleonska världskriget, vilket medförde, att TTinland förlorades till Ryssland. Missnöjet med Gustav Adolfs styrelse medförde hans avsättning genom en statskupp 1809. Hans efterträdare Karl XIII (1809—18) var en föga betydande regent och styrelsen fördes i själva verket under hans senare regeringstid av kronprinsen Karl Johan, vilken soni konung kallades Karl XIV Johan (181S—44). S. erhöll genom honom Norge, vilket land i union förenades med S. 1814. Under den följande tiden genomgick S. en fredlig utveckling, karakteriserad av en fortskridande demokratisering på det politiska området. Regeringen fördes under de följande regenterna, Oekar I (1844—59), Karl XV (IR^—72), Oskar II (1872—1907) och Gustav V (1907—), utan svårare inre slitningar. En representationsreform genomfördes 1800 under jämfö-

relsevis lugna former. Förhållandet till Norge medförde däremot ständiga konflikter, vilka utmynnade i unionens upplösning 1905.

Sveriges allmänna exportförening bildades år 1887 för att ”genom lämpliga anordningar underlätta och verka för avsättning i utlandet av svenska produkter”. Den omfattar för närvarande en informationsavdelning, en särskild avdelning, som har till uppgift att omliänderha förbindelserna med Östeuropa, en kreditupplysnings-avdelning samt förlag och tidskrifts-avdelning, som utger bland annat tidskriften ”Svensk Export” och vissa tidskrifter på främmande språk. S. har även upprättat ett särskilt han-delsbiblioték.

Sveriges allmänna f jäderfäavelsför-ening bildades 1898 och utgör en sammanslutning av lokala föreningar. S. utger en tidskrift.

Sveriges allmänna folkskollärarför-ening bildades 18S0 och har till uppgift att arbeta för förbättring av lärarnas ställning och för folkskoleväsendets utveckling.

Sveriges allmänna handelsförening, se Sveriges köpmannaförbund.

Sveriges arbetares centralorganisation (S. A. C.) är huvudorganisation för den syndikalistiska fackföreningsrörelsen. Den bildades 1910 och ägde

1925 37,000 medlemmar, fördelade pä 622 lokala organisationer. Den är ansluten till Internationella arbetarassociationen.

Sveriges blåbandsförening (B. B.), en år 1886 efter anglosaxiskt mönster bildad, religiöst orienterad nykter -hetsorganisation. Medlemsantalet var år 1926 51,000 äldre, fördelade på över

1,000 föreningar, och 9,000 yngre, fördelade på 240 barnavdelningar.

Sveriges centralförening för idrottens främjande, se Idrottsorganisationer.

Sveriges filatelistförening är sedan

1900 namn på den 1886 bildade Stockholms frimärkssamlareförening.

Sveriges flotta, se Sveriges försvarsväsen.

Sveriges frisinnade ungdomsförbund bildades 1910. Hade vid 1927 års början omkring 1,000 medlemmar.

Sveriges förf,attareförening bildades

1893 i syfte att främja de svenska författarnas ekonomiska intressen. Antalet medlemmar utgjorde vid 1927 års början 259.

Sveriges försvarsväsen vilar på den allmänna värnpliktens princip. Värnpliktig är varje svensk man från och med det kalenderår, under vilket han fyller 20 år, till och med det, under vilket han fyller 42 år. De första 11 åren tillhör han beväringens första uppbåd, de följande 4 åren beväringens andra uppbåd och den återstå- ende delen av värnpliktstiden landstormen. Till krigstjänst odugliga frikallas från värnplikt. Till krigstjänst icke odugliga men likväl icke vapenföra frikallas från värnpliktens fullgörande under fredstid. Frikallelse från värnpliktens fullgörande under fredstid kan också erhållas av andra skäl, bl. a. då viss försörjningsplikt föreligger. Vissa av de värnpliktiga uttagas till linjetjänst (sammanlagt 23,283 man vid hären, 3,400 vid marinen och 700 vid flygvapnet, häri ej inräknade studenter och vissa med dem likställda), övriga värnpliktiga uttagas till ersättningsreserven. Dessa ingå vid mobilisering i depåerna, öv-ningstiden för flertalet värnpliktiga vid infanteriet, trängtrupperna och intendenturtrupperna är 140 dagar. För de värnpliktiga, som uttagas för utbildning till underbefäl el. fackmän, är utbildningstiden i dessa tre vapenslag 225 dagar. Vid kavalleriet, artilleriet och ingenjöi^rupperna är den vanliga utbildningstiden 200 dagar. För studenter och likställda vid hären (samtliga ovan nämnda vapenslag) är utbildningstiden 260 dagar. Vid flottan och kustartilleriet liksom vid flygvapnet är utbildningstiden för värnpliktiga i allmänhet 200 dagar, medan den för sjökaptener och likställda vid flottan samt för studenter och likställda vid kustartilleriet och flygvapnet är 260 dagar. För värnpliktige, som uttagits till ersättningsreserven, är övningstiden 140 dagar. För värnpliktige, som hysa samvetsbetänkligheter mot värnpliktstjänstgöring, finnas särskilda bestämmelser meddelade. Värnpliktig, vars samvetsbetänkligheter avse tjänstgöring med vapen, kan få fullgöra sin tjänstgöring vid krigsmakten utan att övas i vapnens bruk el. bära vapen el. ammunition. Tjänstetiden ökas i detta fall med 90 dagar. Värnpliktig, som hyser samvetsbetänkligheter mot varje tjänstgöring vid krigsmakten, kan få utbyta denna tjänstgöring mot civilt arbete för statens räkning. Tjänstetidens ökning blir i detta fall 120 da-gär. För de värnpliktiges inskrivning och. redovisning är riket indelat uti iiiskrivningsområden, vart och ett bestående av ett antal rullföringsomrä-den. Därjämte finnas för inskrivning och redovisning av å sjömanshus inskrivna värnpliktiga särskilda sjörull-föringsområden, omfattande ett el. flera sjömanshus. — Hären består i fredstid av fyra arméfördelningar, övre Norrlands trupper, och Gotlands trupper. Infanteriregementenas antal är tjugo, vartill kommer en infanterikår. Kavalleriregementena äro fyra till antalet, artilleriregementena sju, vartill komma två artillerikårer. Slutligen

finnas fyra ingenjörs- och fyra träng-kårer samt tre intendenturkompanier. Härens fredsstyrka består av 1,677 officerare 386 civilmilitärer, 1,022 underofficerare, 544 musikpersonal och 6,217 av manskapsgrad. — Vid flottan består stammen av 304 officerare och 518 underofficerare. Frågan om far-tygsbeståndet vid flottan, nybygg-nadsplanen, blir föremål för behandling vid innevarande (1927) års riksdag. Kustartilleriet består av två kustartilleriregementen med 96 officerare, 95 underofficerare och 624 av manskaps grad. — Flygvapnet består av 4 flygkårer samt en för den första utbildningen avsedd självständig flygskola. Dess fasta personal utgöres av 66 officerare, 4S underofficerare, 40 civilmilitära och 262 av manskaps grad.

Sveriges geologiska undersökning, ett statens ämbetsverk, grundat 1S58, som har till uppgift att geologiskt undersöka, kartlägga och beskriva vårt land. Utom en mängd mera fristående publikationer, utges av S. G. U. kartor (med beskrivningar) i skalan 1:50,000 och i mindre skalor, översiktskartor för hela landet el. större landområden (länskar-tor med beskrivningar), malmfälts- och torvmossekartor med beskrivningar m. m. S. har även ett stort museum, illustrerande vårt lands geologiska förhållanden och naturtillgångar. Personalen består av en chef (överdirektör) och ett tiotal ordinarie statsgeologer samt biträdande och extra geologer.

Sveriges goodtemplares ungdomsförbund (S. G. U.) är en år 1906 bildad sammanslutning inom I. O. G. T. Antalet avdelningar utgjorde 1926 175 st. med över 8,000 medlemmar.

Sveriges handelskalender, se Handelskalender.

Sveriges industriförbund bildades 1910 och har till uppgift att verka för den svenska industrins utveckling. Särskilt i politiska frågor, vilka röra industrin, har S:s verksamhet varit av betydelse. S. har även anordnat

utställningar, sökt sprida kännedom om moderna arbetsmetoder m. m. Till S. hör A.-B. Industribyrån, som har till uppgift att lämna råd i organisatoriska frågor.

Sveriges kommunistiska parti uppstod 1921, då det 1917 bildade vänstersocialistiska partiet sprängdes. Majoriteten bildade S., under det att minoriteten bibehöll beteckningen vänstersocialistiska partiet till 1923, dä detta uppgick i Sveriges socialdemokratiska arbetarparti. S. var till 1924 ansluten till kommunistiska internatio-nalen, vilken styrdes från Moskva. Detta år skedde en brytning mellan de ledande inom partiet, Z. Höglund och Fredrik Ström, och den internationella ledningen, som fordrade de-taljerad bestämmanderätt över partiet. Den Moskvatrogna fraktionen, som leddes av K. Kihlbom och N. Flyg, bibehöll partibeteckningen S. med tillr lägget ”sektion av kommunistiska in-ternationalen” och bibehöll till huvudorgan Folkets Dagblad Politiken. Den av Höglund ledda fraktionen kallade sig enbart S. och upprättade tidningen Den Nya Politiken. 1926 anslöt sig detta parti till Sveriges socialdemokratiska arbetarparti och dess tidning upphörde att utkomma i december 1925.

Sveriges kontoristförening, som bildades 1888 och är en yrkesförening av manliga kontorister, har till uppgift att bevaka medlemmarnas intressen, understödja dem, som råkat i oförvål-lad nöd etc. En liknande kvinnlig förening bildades 1903 (Kvinnliga kontorist- och expeditföreningen). På flera platser i Sverige finnas motsvarande självständiga föreningar (t. ex. Göteborgs kontoristförening, bildad 1892).

Sveriges köpmannaförbund bildades 1918 genom sammanslagning av Sveriges allmänna handelsförening och Sveriges minuthandlares riksförbund. S. har till uppgift att tillvarataga köpmäns och industriidkares intressen och verka för handelns höjande.

Sveriges liberala parti bildades 1923 av den del inom den Frisinnade lands-föreningen, som ej ville uppföra krav på totalt rusdrycksförbud på partiets program. S. motsvarighet i riksdagen är liberala riksdagsgruppen. Jfr Frisinnade landsföreningen.

Sveriges lärares nykterhetsförbund (S. L. N.) bildades år 1906. Antalet medlemmar utgjorde 1926 omkring 3,600.

Sveriges minuthandlares riksförbund,

se Sveriges köpmannaförbund.

Sveriges offentliga arbetsförmedling, se Arbetsförmedling.

Sveriges officiella statistik, sammanfattande benämning på flertalet statistiska publikationer, vilka regelbundet offentliggöras genom statens försorg.

Sveriges pappersindustriarbetareförbund bildades år 1921 och hade vid

1926 års början 26,000 medlemmar, fördelade på 147 avdelningar.

Sveriges pomologiska förening bildades 1900 och har till uppgift att verka för fruktodlingens främjande. Föreningen utger en årsskrift.

Sveriges privatan ställdas pensionskassa, en 1916 bildad understödsförening. vilken har till ändamål att mot gemensamma inbetalningar till kassan av arbetsgivare och hos dem anställda löntagare bereda pension åt de anställda och åt de manliga anställdas efterlevande maka och minderåriga barn.

Sveriges riksbank, se Riksbanken.

Sveriges socialdemokratiska arbetarparti, se Socialdemokrati.

Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbund bildades 1917, då förra socialdemokratiska ungdomsförbundet anslöt sig till vänstersocialisterna för att sedan övergå till kommunisterna. Antalet medlemmar uppgick vid 1927 års början till omkring 30,000, fördelade på 560 ungdomsklubbar. S. utger månadstidskriften Frihet.

Sveriges socialdemokratiska vänsterparti, se Vänstersocialister.

Sveriges statskalender, se Statskalender.

Sveriges studeranäc ungdoms helnykterhetsförbund (S. S. U. H.) bildades år 1896. Det verkar bland ungdomen vid universitet och andra högskolor, läroverk, flickskolor, seminarier, folkhögskolor och andra liknande läroanstalter. Förbundet har för närvarande mellan 4,000 och 5,000 medlemmar.

Sveriges tandläkarförbund bildades 1908 och har till uppgift att främja tandläkarkårens intressen. S. utger Sveriges Tandläkareförbunds Tidning.

Sveriges utsädesförening bildades

1894 ur en del äldre liknande föreningar. Till S. hör Svalövs föräd-lingsanstalt för lantbruksväxter.

Sveriges vapen, se Riksvapnet.

Sverker, svenska konungar. — 1. S. (I), den äldre, d. 1156, en storman från Östergötland, vilken efter den Stenkilska ättens utslocknande pä 1120-t. lyckades bli erkänd som konung. S. arbetade framför allt för att organisera kyrkan. Flera kloster an-lades på hans tid. Han mördades enligt sägen av en tjänare, då han var på väg till julottan. — 2. S. (II), den yngre, d. 1210, .sonson till föregående. S. blev 1196 konung i Sverige. Han blev fördriven efter ett nederlag vid Lena 1208 i strid med Erik Knutsson, som understöddes av danskarna.

Sverkcrska ätten, svensk konungaätt, vilken omväxlande med den Erikska ätten innehade Sveriges tron 1120—1222. Jfr Sverker.

Svetsning, sammanfogning av metallstycken, som vid hög temperatur pressas mot varandra. S. kan utföras t. ex. på smidesjärn. Däremot övergår tackjärn alltför hastigt vid upphettning i flytande tillstånd, för att man skall kunna sammansvetsa tackjärn sstycken. Vid S. använder man sig av acetylen- el. vätgaslåga. Fogens styrka är något mindre än det

o svetsade järnets. S. kan även utföras så, att mellan ytorna gjutes flytande metall, som smälter ytorna och efter stelnandet sammanhåller styckena.

Svett, vätska, som avsöndras av svettkörtlarna och som innehåller kok- salt ocli urinämne m. m. De fasta beståndsdelarna uppgå till ungefär 1 %. Jfr Fotsvett.

Svetteduk, en duk, med vilken den dödes ansikte övertäcktes vid begravningar hos judarna. Den S., som användes vid Jesu begravning, förekommer på flera ställen inom katolska kyrkan som relik.

Sviar, isländska, svear.

Swift [soift1], J., 1667—1745, engelsk författare, född på Irland. S. har vunnit världsrykte för sin mästerliga allegoriska satir över dåtida engelska samhällsförhållanden, Gullivers resor. S. var även ivrigt verksam som politisk pamflettist och utövade ett oerhört inflytande på sin tids politiska och litterära liv. Efter 1714 var S. bosatt i Dublin, där han utgav flera uppmärksammade artiklar om de irländska missförhållandena.

Svimning; beror som regel på nedsatt blodtillförsel till hjärnan, vilket medför medvetslöshet. Personen bleknar av, det svartnar för ögonen. Slutligen inträder medvetslöshet. S. häves el. motverkas genom att huvudet placeras lågt. Hjälper ej detta, har medvetslösheten vanligen någon allvarligare orsak. Är det fråga om en äldre person, bör man tänka på hjärnblödning.

Swinburne [soin'börn], Algernon Charles, 1837—1909, engelsk skald och litteraturkritiker. S. anslöt sig närmast till prerafaeliternas grupp. I sin diktning bröt han med den engelska konventionalismen, som han föraktade. Hans dikter väckte en oerhörd uppmärksamhet delvis på grund av den frigjorda åskådning, han företrädde, det förakt för religion och den sensualism, han gav uttryck åt. Hans överlägsna versbehandling med dess graciösa elegans är i engelsk diktning ouppnådd, men intrycket störes ofta av hans översvallande ordrikedom. Till S:s bästa arbeten räknas den lyriska tragedin Atalanta i K a 1 y-d o n, den episka dikten Tristram of Lyonesse, diktsamlingen P o-ems and Ballads.

Svindel, se Yrsel.

Svin djur (Suidse), en grupp bland de partåiga hovdjuren. Kindtänderna äro knöliga. Nosen är utdragen till ett tryne. Kroppen är glest beklädd med borst. Ungarna äro som regel fläckiga el. strimmiga. Till S. höra flera Släkten i gamla och nya världen. Till Svinsläktet (Sus) hör Vildsvinet (S. scrofa ferus), som finnes i stora delar av Europa, Asien och n. Afrika. Det har kroppen beklädd med mörka borst. Från vildsvinet anses våra tama svinraser härstamma. Bland de tama raserna märkas den stora vita

Vildsvin.

engelska rasen samt förädlad svensk och tysk lantras.

Swin'don [soin'den], stad i s. England. 55,000 inv. Stora järnvägsverk-städer.

Swinemiin'de, stad i den preussiska provinsen Pommern, belägen pä ön Usedom, vid Oders mynningsarm Swi-ne. 14,000 inv. Stettins uthamn, starkt befäst.

Svinesund, vik av Kattegat på gränsen mellan Sverige och Norge.

Svinfylking-, en kilformig slagordning, som första gången skall ha använts av den grekiske härföraren Epa-minondas.

Svinhufvud, P. E., f. 1861, finsk statsman. S., som tillhörde det ungfinska partiet, blev medlem av den första enkammarlantdagen 1907 och utsågs till dess talman. 1914 blev S., som anförde det finska motståndet mot förryskningsssträvandena, förvisad till Sibirien, varifrån han återvände efter ryska revolutionen 1917. Av finska lantdagen vald till regeringschef måste S. dock vika för de röda, som bemäktigade sig Helsingfors. S. begav sig under tiden till Berlin, där han avslöt fred och fördrag med Tyskland. Sedan det finska inbördeskriget avslutats och ordnade förhållanden inträtt, var S. under en tid riksföreståndare.

Svinmoll,a el. vitmolla (Chenopodium album) förekommer allmänt i vårt land. S. är en ört, som har obetydliga blommor i gyttrade blomställningar. Bladen kunna begagnas som spenat.

Svinpest är en mycket smittosam sjukdom hos svin, orsakad av en bakterie (Bacillus suipestifer). S. uppträder dels i en akut form med kraftig tarminflammation, blodiga avföringar, feber och frosskakningar, dels i en kronisk, som yttrar sig i starkavmagring, stinkande diarré ocli skorvigt hudutslag.

Svinstcn, se Stinkkalk.

Svipdag, fornnordiskt namn. Flera av de fornnordiska legendernas hjältar buro namnet S.

Svir, flod i nv. Ryssland. S. bildar avlopp för Onegasjön till Ladogasjön. 218 km. lång. Segelbar under hela sitt lopp.

Svirvel, beteckning för en del fiskdrag.

Sviskon, se Prunus.

Svit. — 1. En furstlig el. annan liögt uppsatt persons följe. — 2. Sammanhängande följd av kort i viss färg el. dyl. — 3. Mus. en kompositionsform, som särskilt användes under 1600- och 1700-t. S. bestod av flera danser i samma tonart men med olika tempo och taktart. De vanligaste danserna voro allemande, courante, sarabande, gigue. Ibland dansas gavott, menuett, rigaudon, polonäs el. chaconne m. fl. Bland S:s äldre mästare märkas Bach och Händel. Ur S. utvecklades sonaten och symfonin.

Svi'tjod, poetisk benämning på Sverige; egentligen- svearnas folk, sedermera svearnas land.

Svolder el. Svold, ö mellan Rugens och Pommerns kust i östersjön. Jfr Olof, norska konungar 1.

Svullnad, se Vattusot och Inflammation.

Svulst. Normalt sker nybildning av vävnader i kroppen för att ersätta skador t. ex. utfylla en lucka, som orsakats genom våld (sårläkning). Denna nybildning inpassar sig i kroppens byggnadsplan och har reparatorisk karaktär. Emellertid kan nybildning av vävnad ske även av obekant anledning och utan anpassning till kroppens

byggnadsplan. En sådan nybildning kallas S. Reparatoriska nybildningar kunna i enstaka fall skjuta över målet och få svulstliknande karaktär. Gränserna äro därför ej alltid lätta att draga. Vid mikroskopisk undersökning kan man dock som regel skilja de bägge slagens nybildningar. S. kunna ta sin utgångspunkt från vilken vävnad som helst, frånsett nervceller. S. i nervsystemet härstamma ej från egentliga nervceller utan från stödjeceller. Till karaktären kunna S. vara godartade el. elakartade. De förstnämnda uppbyggas av mogna, normala celler och äro jämförelsevis väl begränsade. De sistnämnda intränga förstörande i omgivande vävnad och äro uppbyggda av omogna celler, vilka i tillväxtenergi och utseende påminna om vävnaderna på fosterstadiet. De elakartade S. sprida sig i kroppen ej blott därigenom, att de intränga i omgivningen, utan även på så sätt att enstaka celler lossna och

Mikroskopisk bild av kräftvävnad, cellsträngar som tränga fram mellan ljusare bindväv.

följa med blod- el. lymfströmmen. I andra kroppsområden kunna dessa celler fastna och ge upphov till s. k. dottersvulster el. metastaser, vilka ha samma karaktär som modersvulsten. De flesta elakartade S. härstamma från epiteleeller. Dessa kallas kancer el. kräfta i egentlig mening, och de uppstå alltså på hud, slemhinnor el. körtlar (t. ex. magkräfta, bröstkräfta). De elakartade S., som uppstå från andra vävnader, kallas sarkom el. i folkspråket blodkräfta. De egentliga kräftsvulsterna sprida sig framför allt på lymfvägarna och uppträda mestadels hos äldre personer (över 40 år). Sarkom däremot sprida sig framför allt på blodvägarna och uppträda mera ofta hos yngre personer. Orsaken till S: s uppkomst är som nämnt ännu ej utredd. På senare tid har man dock kunnat visa, att vissa yttre retningar gynna S.-bildning. Så t. ex. har man genom pensling med tjära på öron av kaniner kunnat framkalla kräfta.

Svyck (zvyck), studentfest, examens-fest.

Sviiltorna, ett område i mellersta Västergötland, n. om Borås, utmärkt av stenbunden jord och ljunghedar.

Svämlera, sötvattenslera, som avsätter sig vid åmynningar; vanlig jordart i strandängar.

Svämtorv, se Torv.

Svänghjul äro jämförelsevis stora och tunga hjul, vilka användas i maskiner för att ge dessa en mera jämn gång. Om drivkraften orsakar en periodisk rörelse, medför nämligen S. på grund av sin tröghet, att rörelseökningen resp. minskningen ej blir fullt så märkbar.

Svängningsrörelse, se Oscillationsrö-relse.

Svängningstal, se Oscillationsrörelse.

Svängningstid, se Oscillationsrörelse och Pendel.

Svärddans utföres av män med svärd i händerna och förekom redan hos de

gamla grekerna och romarna. S. var sannolikt ursprungligen en segerdans. Även hos de gamla1 germanerna förekom S. Ända in på 1600-t. utfördes S. i Sverige.

Svärdfisken (Xiphias gladius) är en ända till 4 m. lång benfisk. överkäken är förlängd till ett långt, svärd? formigt utskott. Med detta angriper S. valar och t. o. m. båtar och fartyg. Den finns i Atlanten och Indiska oceanen.

Svärdslilja (Iris), växtsläkte, tillhörande liljeväxternas familj bland de enhjärtbladiga växterna. Hos oss finnes tämligen allmänt vid sjö- och åstränder den vackra Gula svärdsliljan (I. pseudacorus), vars stora blomma är gul till färgen. Många arter odlas, t. ex. Sibirisk svärdslilja (I. sibirica) med blå blomma och Tysk svärdslilja (I. germanica), vars blomma är blåviolett och gråblå.

Svärdsorden, se Ordnar.

Svärd sriddarorden, som bildats av biskop Albert I av Riga efter mönster av Tempelherreorden, stadfästes av

påven 1202—04. Företrädesvis med hjälp av S., som närmast utgjorde ett slags stående här, erövrade biskopen östersjöprovinserna, varav en tredjedel avträddes till orden, som senare betydligt utvidgade sitt område. 1237 införlivades S. med Tyska orden.

Svärmare (Sphingidte), en familj skymningsfjärilar, som ha tjock, spol-formig kropp och smala, långa fram-vingar. I skymningen hålla de sig svävande framför blommor, medan de suga honung. Till S. höra flera släkten, bland annat Dödskallefjäril e n.

Svärmarf järilar, se Skymningsfjärilar.

Svärmning, se Bi.

Svärtsläktet (Oedemia) hör till dykänderna bland andfåglar. Näbbnageln är bred, stjärten spetsig. I Sverige är Svärtan (O. fusca) vanlig. Hannen är svart med vit fläck under ögat. Honan brunaktig med en ljusare fläck mellan ögonen och näbben. Bägge ha en vit spegel på vingarna. S j ö o r-ren (O. nigra), som också är svart men saknar vingspegel, är vanlig i våra fjällsjöar.

Svävflugor, se Blomflugor.

Svävningar, se Ton.

Sybari’t, invånare i den grekiska staden S y’b a r i s i s. Italien, vilken var känd för sin lyx och yppighet. I allmänt språkbruk vällusting, frossare.

Sydafrika, den del av Afrika, som är belägen s. om floden Sambesi. Till S. räknas förutom Sydafrikanska unionen de brittiska besittningarna Ba-sutoland, Betsjuanaland, Swasiland och Syd-Rhodesia samt Damara och Na-

maland (f. d. tyska besittningar) ävensom s. delen av portugisiska kolonien Mosambique, tillsammans utgörande 3.5 milj. kvkm. med omkring 10 milj. inv. — Sydöstra delen av S. är genomdragen av bergskedjor. Innanför bergen utbreda sig högslätter. Större delen av n., v. och även s. S. utgöres av stäpper. Den centrala delen av S. upptages av öknen Kalahari (700,000 kvkm.). De viktigaste näringsgrenarna äro boskapsskötsel och bergsbruk. Viktigaste bergsbruksprodukter äro guld (Transvaal) och diamanter (Kap-landet).

Sydafrikanska unionen, en sammanslutning av Storbritanniens kolonier i Sydafrika: Ivaplandet, Natal, Transvaal och Oranjefristaten. Dit räknas numera även de f. d. tyska områdena Damara och Namaland utmed Atlanten, vilka förvaltas av Sydafrikanska unionen som mandatärmakt. Unionen intager gentemot England en ganska självständig ställning. I spetsen för styrelsen står en av den engelska regeringen tillsatt guvernör. — Historia. Afrikas sydspets upptäcktes 148G. Först på 1600-t, började emellertid S. koloniseras. Nybyggarna voro huvudsakligen holländare. Så småningom organiserades i sydligaste delen av S. den holländska Kapkolonien, som dock 1795 besattes av engelsmännen. Genom ett fördrag 1814 förvärvade England Kapkolonien. De holländska innebyggarna, boerna, kommo emellertid snart i konflikt med den engelska styrelsen och boer utvandrade i massa till nordligare områden och grundade de nya staterna Natal, Oranjefristaten och Transvaal. Boerna i Natal angrepos av kringboende zulu-stammar och måste begära hjälp hos engelsmännen. 1849 införlivades Natal med Kapkolonien. År 1856 blev Natal en självständig engelsk koloni. Området n. om Oranjefristaten och Transvaal förvärvades framför allt genom Cecil Rhodes ingripande av England. En allt starkare invandring av engelsmän i boerrepublikerna medförde konflikter med England. År 1899 utbröt boerkriget, vilket 1902 slutade med boerstaternas fullständiga besegrande. De bägge staterna blevo engelska kolonier, vilka 1909—10 samman-slötos med de övriga engelska kolonierna till S.

Sydamerika, den södra av Amerikas huvuddelar, förbunden med Nordamerika genom Panamanäset. Ytvidd :onj-kring 18 milj. kvkm., 65 milj. - inv. S. utgör en triangelformad, mot s. avsmalnande landmassa. I n. gränsar S^ till Karibiska havet, i ö. till Atlanten, i v. till Stilla havet. Kusterna sakna större inskärningar, med undantag för v. sidan av Patagonien. Längst i s.rvräxOCO

ÉZUELA. .1 Roraima (. 2600>

iGeorgetowa i V °"V Pprmnrrrihn

sfeooW© Bogot L / c/oLQMBlX

o^fVodcrv

Ekvatorn

Chimborazc #]

63/° Jj

Ckiqy-arpiwJ^i

\ Soroté j 0600

l&La'

-MtSMgast0

rnbo ekens

tndUrets

/ Famatil

1*6000 J

f/^concaguaO ^ \ \»»7000 „

VäIpiU'Ui^o yr%~^_J^sano ® SanUagojLMaipo^Bi^l P- / //{r5300 •«£

ririÄf;

VEGETATIONS ^ KARTA

fväientin/' '* 3870

:Gc5n\\EN

Jililklcn ds nnti

P ^ ®r>

wertfis ELDSLAN)£T

SYDAMERIKA

Skala 1:60 milj.

O 500 1000 1500

2000 Km.

'H|Alpint område fc&) öken, ökenstäpp {=jlradfattigt land [^^Skogs-o-kulturland IH^Tropisk urskog

Kilometer avskiljer Magelians sund den bergiga ön Eldslandet, ö. därom märkas de i Atlanten belägna Falklandsöarna. De v. delarna av Sydamerika genomlöpas av Andernas bergskedjor, vilka stupa brant ned mot Stilla liavet. O. om Anderna sänker sig landet i stort sett sakta ned mot Atlanten. Till Atlanten rinna därför S:s största floder Orinoco, Amazonfloden och Parana. S. har endast ett koloniområde, Guaya-naf i övrigt självständiga stater (republiker). Guyana är uppdelat på Brittiska, Nederländska och Franska Guyana. Staterna äro: Venezuela, Columbia, Ecuador, Peru, Bolivia, Chile, Argentina, Uruguay, Paraguay ocli Brasilien. Angående klimatiska förhållanden, näringsliv, befolkning etc. se de skilda länderna och kolonierna. Upptäcktshistoria, se Amerika.

Sydasien, sammanfattande benämning på Främre Indien, Bortre Indien ocli Ostindiska öarna.

Sydaustralien, stat i Australiska statsförbundet, omfattande s. delen av mellersta Australien. 984,000 kvkm.,

495.000 inv. Huvudstad Adelaide,

270.000 inv. — Större delen av S. utgöres av ett öken- och stäppland. Endast i s. vid kusten förekomma berg och sjöar. Med tillhjälp av konstgjord bevattning har jorden här gjorts odlingsbar. Jordbruk och boskapsskötsel äro huvudnäringar. Odling av frukt och sädesslag, förnämligast vete, bedrives delvis med hjälp av konstgjord bevattning. Viktigaste bergsbruksprodukter äro koppar, silver och guld. Utförseln utgöres till största delen av vete, ull, frukt och bergsbruksprodukter.

Syd b ul gar i en, se östrumilien.

Syd-Carolina, se South Carolina.

Syd-Dakota, se Dakota.

Sydenham [sidd'ensem], stadsdel i s. London. I S. ligger Kristallpalatset, en 490 m. lång och 117 m. bred byggnad, uppförd av järn och glas, inrymmande muséer, konsertsalong etc.

Sydgcorg'ien, se Georgien.

Sydbolland, Nederländernas tätast befolkade provins, belägen omkring Rhens och Maas' mynningar. 3,130 kvkm., 1,700.000 inv.

Sydkinesiska sjön, se Södra Kinesiska sjön.

Sydney [sid'ni], huvudstad i Nya Syd-Wales (Australiska statsförbundet), belägen på sö. kusten av Austral-kontinenten. 9S0.000 inv. med förstäderna. Australiens äldsta stad och pä grund av sin utmärkta hamn viktig handelsstad med export av bl. a. stenkol ooh ull. Betydande industri. Stora dockor och skeppsvarv. S. är huvudstation för den brittisk-australiska krigsflottan. Universitet, grundat år 1850.

Syd-Orkneyöarna [-åk'ni-], antark-tisk obebodd ögrupp s. om Sydamerika, bestående av två större öar samt av ett flertal mindre.

Sydostmonsu'n, se Monsuner.

Sydostpassa'd, se Passadvindar.

Sydow. — 1. A. Hj., v. S., f. 1862. S. har som verkställande direktör och ordförande i Svenska arbetsgivareföreningen spelat en framträdande roll i de senare årens arbetskonflikter. S. tillhör första kammaren sedan 1916.

— 2. O. F. v. S., f. 1873, jurist, landshövding i Göteborgs och Bohus län

1917, civilminister 1914—17, statsminister februari-november 1921.

Sydpol, se Pol.

Syd polarområdet är i motsats till norra polarområdet till större delen ett landområde; det skjuter mot Indiska oceanen ända fram till polcirkeln och åt Sydamerika i Grahams land ännu längre mot norr men har tvenne stora inbuktningar, Weddels hav och Ross' hav, som från motsatta sidor skära in i riktning mot polen. Området väster om dessa betecknas som Västantarktis, den större östliga delen såsom östantarktis. Området täckes av en landis, som efter långa sträckor av kusten går ända ut i havet, och framför vilken utbreder sig en med tvär brant slutande isplatå, som avskiljer kolossala isberg. Huruvida sydpolarområdets iskalott, som vid polen når över 3,000 m. över havet, täcker en sammanhängande kontinent, eller om landområdet genomskäres av sund mellan öst- och Västantarktis är oavgjort. Vid Ross' hav förekomma vulkanerna Erebus och Terror och det

4,600 m. höga Mount Markham. Gra-hams land består dels av eruptivberg-arter dels av fossilförande sedimentformationer och kan anses vara över Falklandsöarna, Sydgeorgien, Sandwichs- och Sydorkneyöarna geologiskt förbundet med Patagonien. Angående expeditioner, se Amundsen, Scott, Shackleton,

Antarcticexpeditionen.

Syd-Shetlandsöarna [-sjätflans-], antarktisk ögrupp s. om Sydamerika, bestående av ett flertal större och mindre obebodda öar med en ytvidd av omkring 2,300 kvkm.

Sydsken el. södersken, se Norrsken.

Syd-Slavien, se Jugoslavien.

Sydslaviska Iialvön, se Balkanhalvön.

Sydstaterna, sammanfattande benämning på 16 av Amerikas Förenta Stater, av vilka 12 äro belägna ö. om Mississippifloden och s. om Ohioflo-den och Delawareviken, nämligen De-laware, Maryland, Virginia, West-Vir-ginia, North- och South-Carolina, Georgia, Florida, Alabama, Mississippi, Tennessee, Kentucky, och 4 äro belägna v. om Mississippi, nämligen Ar-kansas, Louisiana, Oklahoma och Tex-as, jämte förbundsdistriktet Columbia. Jfr Amerikas Förenta Stater. Historia.

Sydsvenska dagbladet Snällposten, daglig tidning i Malmö, bildad 1872 genom sammanslagning av Sydsvenska dagbladet och Snällposten. S. är konservativt.

Syd-Wales [-oä'ls], se Nya Syd-Wales.

Sydviaranger, järnmalmsfält i nordliga Norge nära ryska gränsen, har brutits i rätt stor skala men är nyligen nedlagt.

Sydväst, ett slags regnliatt av olje-duk, försedd med baktill på ryggen nedhängande brätte. S. användes på sjön.

Sye'ne, se Assuan.

Syeni't, se Bergarter.

Syffisangrs [-angs'], självsäkerhet, dryghet, inbilskhet. — Syffisant [-ang't], dryg, inbilsk.

Sy'filis, en smittosam könssjukdom, som orsakas av en liten mikroorganism, spirochrete pallida, som intränger i sårigheter i hud el. slemhinnor (även i mikroskopiskt små sår). På platsen för inträngandet utbildar sig efter c:a tre veckor, ibland tidigare, ibland senare, en hård, något elastisk skiva, belägen alldeles under och i huden. Huden över skivan är förtunnad, ibland nästan borta, och området är rodnat med en glansig, något brunaktig yta. Någon gång bildas ett riktigt sår över ingångsporten. Förändringarna här kallas hård sclianker. Mikroorganismen sprider sig mycket snabbt i kroppen. Redan efter S—10 timmar är det för sent att skära bort det smittade området. Frånsett schankern samt svullnad av lymfkörtlarna i ljumsken märkas så gott som inga sjukdomssymtom under det s. k. första stadiet. Efter 2—3 månader inträder sjukdomen i sitt andra stadium, som kännetecknas av röda fläckar, strödda över kroppen men sällan i ansiktet. Utslagets utseende varierar i hög grad. På slemhinnor uppträda såriga, upphöjda fläckar. Dessa läka liksom hudutslagen utan att efterlämna ärr. Efter längre el. kortare perioder komma under följande år nya utslag. Så småningom inträder emellertid sjukdomen i sitt tredje stadium. Ä huden och även i inre organ uppträda svulst-liknande inflammationsbildningar, vilka i större el. mindre utsträckning kunna skada dessa organ. Till de sena symtomen av sjukdomen* höra också en del nervsjukdomar, såsom paralysie générale (jfr Sinnessjukdomar) och tabes (jfr Ryggmärgssjuk-domar). S. behandlas med kvicksilver (smörjkur el. insprutningar) och sal-varsan. Resultatet av behandlingen är numera mycket gott. I de flesta fall kan man, om patienten i tid kommer

till behandling, bota sjukdomen. S. skall enligt lag behandlas av läkare. Jfr Könssjukdomar.

Syjett, se Sujett.

Sykomo'r, se Ficus.

Sylfi'd, kvinnlig luft-ande, användes om behagfullt magra damer.

Sylf jällen, Sylarna, fjällmassiv pä gränsen mellan Jämtland och Norge. Når 1,766 m. ö. h.

Syllar, se Slip er.

Syllogism, se Slutledning.

Sylt, en av dyner och marskland uppfylld ö i Nordsjön, v. om Schleswig, tillhörande ögruppen Friesiska öarna. 96 kvkm. 5,000 inv., vilka huvudsakligen idka jordbruk och fiske.

Sylvester (Sylvesterafton), nyårsaftonen (31 december).

Sym, i sammansättningar med- samt-.

Symbio’s, samlevnad av organismer. Antingen kunna bägge organismerna ha nytta av symbiosen (mutualistisk symbios) eller också drar den ena parten gagn, den andra skada av samlivet (antagonistisk symbios). Ex. på symbios: alger och svampar i lavbålen, bakterien Bacillus radicicola pä ärtväxternas rötter, mykorrhiza, parasitism m. m.

Symbo’l, sinnebild. — S y m b o 1 i-s e’r a, framställa i sinnebilder; vara sinnebild av, föreställa. — Symbo’-1 i s k, sinnebikllig.

Sym’bola, symboliska böcker, kallas vissa officiellt erkända bekännelseskrifter. Som lutherska kyrkans S. räknas apostoliska, nicenska och atha-nasianska trosbekännelsen, vartill komma augsburgska bekännelsen, schmalkaldiska artiklarna, konkordieformeln m. fl.

SymbolPk, läran om (de religiösa) sinnebilderna; symbolisk v framställning.

Symfoni’, ett större, i flera satser uppdelat orkesterverk. S. har utvecklats ur uvertyren och sviten och bestod en tid av rätt många satser. Sedermera blev det vanligt, att använda endast fyra satser. Den klassiska S. inledes av en allegrosats, sedan följde en långsammare sats, därefter en menuett med trio och slutligen en finalsats, vanligen i allegrotempo. Menuetten ombildades sedermera till ett i mera livligt tempo hållet scherzo. Bland den klassiska symfonins mästare märkas Haydn och Mozart. Genom Beethoven fick S. i huvudsak sin nuvarande form.

Symmetri’, likhet på ömse sidor om ett el. flera mittplan. Motsats, asymmetri.

Sympate’tiskt bläck, bläck av sådan beskaffenhet, att skriften endast blir synlig efter uppvärmning el. annan särskild behandling. Som sådant bläck kan användas t. ex. en lösning- av koboltklorur, som vid uppvärmning övergår till vattenfri koboltklorur, vilken är blå till färgen.

Sympati’, medkänsla, deltagande; dragning till någon själsbefryndad person; likstämmighet i lynne, känslor etc. Motsats: antipati.

Sympati’lockout, se Sympatistrejk.

Sympatise’ra, överensstämma i känslor, tänkesätt etc. — Sy m p a’t i s k, som väcker sympati, vinnande, tilldragande.

Sympa’tiska nervsystemet, se Nervsystem.

Sympati’strejk, strejk, som begyn-nes för att stödja andra arbetare, som äro invecklade i öppen konflikt med sina arbetsgivare. I motsvarande betydelse talar man även om sympatilockout.

Sympo’sion, dryckeslag, gästabud (jfr Platon).

Symto’m, symptom, sjukdomstecken.

Syn, se öga.

Syn-, i sammansättning med-, samt-.

Sy’nagoga, beteckning för en judisk församling, särskilt för församlingens gudstjänstlokal.

Synde’tikon, ett bindemedel, bestående av limämne, erhållet från simblå-sor och hud från fiskar. S. är lösligt i ättiksyra.

Syndikalism. Den syndikalistiska arbetarrörelsen skiljer sig i väsentliga avseenden från den vanliga socialdemokratiskt orienterade arbetarrörelsen. Den är opolitisk, då den icke anser, att det ekonomiska livets utveckling kan i högre grad påverkas genom lagstiftning. Den är vidare mer el. mindre revolutionärt, orienterad med tro på generalstrejken som yttersta maktmedel, genom vilken den nuvarande staten med dess tvångs-makt kan avskaffas. Den hävdar rätten för arbetarna att i den fackliga kampen mot arbetsgivarna använda icke blott lagliga medel utan även de olagliga (ex. sabotage), som kunna befinnas tjänliga. De lokala samorga-nisationer, som finnas i vissa svenska samhällen, äro sammanslutningar mellan syndikalistiska fackörganisationer. Till rörelsens principer hör, att de lokala organisationerna skola stå helt fria gentemot den centrala ledningen. Antalet syn dikalister i Sverige torde för närvarande uppgå till omkring

40,000. Särskilt framträdande har den syndikalistiska rörelsen varit i Frankrike.

Syn dika’t, sammanslutning av finansmän el. firmor i ekonomiskt syfte.

Synge [singj], J. N., 1871—1909. S. är född på Irland och har med humor och inträngande psykologisk blick i sina dramer sldjdrat irländskt folkliv

(Hjälten på den gröna ön, Helgona källan).

Syngcnc’sia, se Sexualsystemet.

Synklina’l, se Bergskedjeveckning.

Synkro’n, samtidig.

Syno’d, förening, sammankomst, särskilt kyrklig sådan, kyrkomöte.

Syno’disk omloppstid, den tid, som ligger mellan en planets på varandra följande konjunktioner och mellan två på varandra följande nymånar (syno-disk månad).

Synony’m, liktydig; ord med samma betydelse (pojke—gosse—grabb).

Synop’sis, överblick, översikt; överskådlig sammanställning av skrifter, vilka behandla samma ämne.

Synop’tiska väderlekskartor, se Vä-derlekskartor.

Synskärpa, se öga.

Syntax’, satslära el. ordfogningslära; den del av en grammatik, som handlar om ordens och satsernas förhållande till varandra. Jfr Grammatik.

Synte’s, sammansättning av kemiska föreningar ur deras beståndsdelar. Motsatsen kallas analys.

Synvillor, ett slags sinnesvillor, vilka bero på en oriktig uppskattning av avstånd och vinklar.

Syperb, se Superb.

Syra (Rumex), ett växtsläkte, hörande till familj Polygonacete. Hit höra örter med spiralställda, hela blad och obetydliga, gröna el. bruna blommor, samlade i kransvis sittande knippen. Vanliga i Sverige äro Backsyran (R. acetosella), som har spjutlika blad, och Ängsyran (R. acetosa), som har pillika blad. Jfr även Syror.

Syracusa [-ku’sa], stad på Siciliens ö. kust. 65,000 inv. Handel med vin, olja och sydfrukter. I forntiden Siciliens förnämsta stad och en av medelpunkterna för den grekiska kulturen. Under stadens blomstringstid lär invånarantalet ha uppgått till närmare 1 milj. S. grundades av grekiska nybyggare. Staden erövrades av romarna 212 f. Kr.

Syraeuse [sir’ekjos], stad i staten New York, U. S. A. 172,000 inv. Järn-och stålindustri.

Syrak, Jesus, levde under 3:e årli. f. Kr. och författade en bok, som räknas till de apokryfiska skrifterna.

Syraku’sa, se Syracusa.

Syr-darja’, en med Amu-darja ungefär jämnlöpande, 190 mil lång flod, som utmynnar i nö. delen av Aralsjön

och har sina källor i den centralasiatiska bergskedjan Tien-sjan. S. hette i forntiden Jaxartes.

Syre, gasformigt grundämne. Kem. tecken O. Atomvikt 16. Atomvärde 2. S. är en färglös, smak- och luktfri gas, som genom starkt tryck och avkylning kan förtätas till en vätska med kokpunkt vid —183°. Förutom som van-lig syrgas, vars molekyl [O2] består av två syreatomer, kan grundämnet uppträda i en annan modifikation, ozon [O3], vars molekyl är uppbyggd av tre atomer S. Ozon är en egendomligt luktande gas, som bland annat uppkommer vid elektriska urladdningar; den karakteristiska lukten i närheten av elektricitetsmaskiner beror på ozonbildning. Syrets märkligaste egenskap är, att det kan underhålla förbränning. I själva verket menas i allmänhet med förbränning just ett ämnes förening med syre under värme, ofta också under ljusutveckling (eld). Eftersom en långsam förbränning karakteriserar allt organiskt liv, är syret i luften (och löst i vattnet) den nödvändiga betingelsen för förekomsten av allt levande på jorden. Syrets föreningar med andra ämnen kallas oxider. — Förutom i fritt tillstånd i blandning med kväve i luften, som till en femtedel utgöres av syre, förekommer det i vattnet [H2O] förenat med väte, och förenat med andra grundämnen ingår det i de flesta såväl organiska som oorganiska ämnen. I den fasta jordskorpans olika mineral beräknas syre ingå till 46 %. Grundämnet syre upptäckteö först av den svenske kemisten Scheele och något senare av den engelske kemisten Priestly.

Syreanhydri’der, kemiska föreningar, som kunna anses ha uppkommit ur syror genom förlust av vatten eller som, med andra ord uttryckt, med vatten giva syror. Exempel: svaveltrioxid, kem. formel SO3, som med vatten ger svavelsyra, kem. formel H2SO1.

Syron (Syringa), ett busksläkte, som hör till familj Oleaceae. Blommorna äro trattlika med fyrkluvet bräm. De äro anordnade i sammansatta klasar. Mest odlad är den Vanliga syrenen (S. vulgaris), som härstammar från Medelhavsländerna. Dessutom odlas hos oss ofta en hybrid mellan föregående och Persisk syren (S. chinensis). Den haj’ ljusare, mindre blommor och mindre blad än vanlig syren och kallas oftast felaktigt persisk syren.

Syresyror, syror, där den positiva vätejonen är bunden vid syre. En dy-, H—Ds. c/0

lik syra ar svavelsyran h_0-^ -^O.

Syrgas, se Syre.

Sy’rien, sedan 1922 franskt mandatområde n. om Palestina. 130,000 kvkm. Inemot 3 milj. inv. Gränsar i v. till Medelhavet, i n. till Turkiet, i ö. till Mesopotamien och i s. till Palestina.

— Landet är en av dalar sönderskuren bergplatå. Libanon och Antilibanon begränsa Jordandalen, som med sjön Genesaret bildar det nordligaste partiet av en lång gravsänka. Mot n. avskäres dalen och bergplatån av ett

öst-västligt veckberg Alma-dag. I Medelhavet utskjuter berget Karmel i en udde och på dess n. sida utmynnar floden Kison. Klimatet är torrt i v., dock under vinterhalvåret med regnförande havsvindar. På Libanons v.' sluttningar förekomma skogar. Inåt landet blir klimatet mera kontinentalt med stäpp och öken som rådande terrängtyp. Slätter (t. ex. Damaskus-slätten) och bäckdalar äro bördiga. Mullbärsträd, oliver, fikon, oranger och vin, vete, hirs, tobak, majs äro föremål för odling. I ö. driva beduiner en nomadiserande boskapsskötsel. Befolkningen är en blandning av kringliggande länders (syrer, turkar, araber, judar, greker och ”franker” = västeuropéer). Islam omfattas av det stora flertalet; judar och kristna komma därnäst. Städer: Damaskus, Alep-po, Beirut, Antiokia. Sedan ett par år pågå upproriska rörelser, som bereda Frankrike stora svårigheter. — Historia. I forntiden bodde i S. flera olika folkstammar, vilka grundade självständiga stater. Vid kusterna bodde fenicier, i n. S. hettiter, i mellersta S. arameer och i s. S. kanani-ter och hebreer. På 1000-t. f. Kr. erövrades S. av assyrierna och landet hörde sedan i tur och ordning under babyloniska, persiska och macedoni-niska rikena. Omkring 300 f. Kr.- bildade S. under seleukiderna ett eget rike med Antiokia som huvudstad. Riket underkuvades 69—63 f. Kr. av romarna. Vid romerska rikets delning kom S. att höra under östromerska riket. På 600-t. erövrades landet av araberna och på 1500-t. av turkarna. Under världskriget besattes landet av de allierade. Efter världskriget sökte S. frigöra sig från utlänningarnas övervälde. Nationalisterna besegrades emellertid 1920 av fransmännen, som 1922 av N. F. erhöllo uppdrag att förvalta S. som mandat.

Sy’rinx, rörpipa, panflöjt*.

Syrjä'ner, en folkstam, som tillhör den finsk-ugriska språkgruppen. S. äro bosatta i nö. Ryssland, särskilt i det autonoma Komi-området, och leva söderut av jordbruk och norrut av jakt och fiske samt renskötsel.

Syror, kemiska föreningar, som i vattenlösning avdissociera positiva vätejoner. En S: s styrka mätes av dis-sociationsgraden, d. v. s. av den del av syran, som i vattenlösning disso-cieras. Jfr Elektrolytisk dissociation.

Syrsor (Gryllidse), familj, hörande till rätvingarnas ordning. Bakbenen äro hoppben. Antenner mångledade. Hannarna ha förmåga att genom att gnida vingarna mot varandra framkalla höga toner. På frambenen har man funnit egendomliga organ, som man ansett vara hörselorgan. I Sverige ' finnas tvenne arter: II11 s s y r-san (Gryllus domesticus), som förekommer inomhus (kök, bagerier), och Mullvadssyrsan (Gryllotalpa vulgaris), som har frambenen omdanade till grävredskap, med vilka den gräver gångar i jorden.

Syr’tcnviken, Stora och Lilla, två vikar av Medelhavet på Afrikas n. kust, mellan Tunis och Barka. Den östliga, Stora S., har ett djup av ända till

1,800 m. Endast en hamn av betydelse finnes vid kusterna, Benghazi vid Stora S.

Syrtu’t, lång överrock; bordställ, borduppsats.

Syssling, syskonbarns (kusiners) barn.

Systc’m, ordning, plan, ordnad sammanslutning av delar till ett helt. Inom geologin användes ibland S. som beteckning för en formation t. ex. si-lursystemet i st. f. silurformationen.

— Systematise’r a, bringa till vetenskapligt sammanhang; ordna systematiskt. —' S y s t e m a’t i s k, planmässig, genomförd, ordnad till ett helt.

Systematisk, läran om en vetenskaps systematiskt ordnade framställning. Speciellt användes S. inom botanik och zoologi om organismernas vetenskapliga klassificering.

Systembolagsföreningarnas förtroendenämnd, som i sin nuvarande form konstituerades år 1921, består av Representanter för de fem systembolags-föreningar, som för närvarande finnas i riket, samt aktiebolaget Stock-holmssystemet. Nämnden har till uppgift att tillvaratagа systembolagens gemensamma intressen. Av nämnden utges Tidskrift för systembolagen.

Systerbäck, å bildande gräns mellan Finland och Ryssland i sö. Utfaller i Finska viken. 64 km. lång.

Syttende maj. Se Eidsvoldsdagen.

Szcged [se’ged] el. Szegedin, stad i Ungern, belägen på den ungerska slätten, nära sammanflödet av Teiss och dess biflod Maros. 120,000 inv. Näst Budapest Ungerns största stad. Tillverkning av tobaksvaror, tvål m. m. Handel med spannmål, ull och boskap. Intill 1879, då stora delar av staden förstördes av översvämning, var S. starkt befäst.

Sz’tsjwan el. Setsjvan, provins i Kina, i v. gränsande till Tibet, genom-fluten av Jangtsekiang och dess frän n. kommande bifloder. 460,000 kvkm. 55 milj. inv. Hjuvudstad Tsjöng-tu. Y. delen är till stor del ett ökenartat högland, ö. delejn, ”det röda bäckenet”, är särdeles bördig med ris- och annan sädesodling, vidare odling av socker, te, silke. I v. är befolkningen

tibetansk, eljest huvudsakligen kinesisk.

Sznrdukpasset, pass i v. delen av Transsylvanska alperna, på gränsen mellan Siebenbiirgen och Valakiet. Spelade stor roll under världskriget. Befästningarna vid S. intogos av centralmakterna 1916.

Sågfisksläktet (Pristis) tillhör roc-kornas grupp (Rajae). Nosen är utdragen i ett långt blad, på vars bägge kanter finnas tänder. Flera arter av S. finnas i de tropiska haven. En art (P. antiquorum), som når 1 m. längd, finnes i Medelhavet.

Sågsteklar el. bladsteklar (Tenthre-dinidse) höra till steklarnas ordning bland insekterna. Honan har ett kort äggläggningsrör, vars båda sidohälf-ter i undre kanten äro försedda med sågtänder. Därav namnet. Vissa S. äro svåra skadedjur på barr- och lövträd samt buskar.

Sån fjället, se Sonfjället.

Sångare (Sylvidte), fågelfamilj, hörande till sångfåglarnas grupp inom tättingarnas ordning. De äro små insektätande fåglar, som leva bland träd, buskar, rör och vass. Hannarna äro goda sångare. Hit höra bland annat L ö v s å n g a r släktet (Phyllop-seustes) med arterna Gransångaren (Ph. abietina), Lövsångaren (Ph. trochilus) och Grönsångaren (Ph. sibilatrix), Sångarsläk-t e t (Sylvia) med Svarthättan (S. atricapilla), Törnsångaren (S. sylvia), Trädgårdssäng a-ren (S. salicaria), Hökfärgade sångaren (S. nisoria) och Ärt-sångaren (S. curruca), Bastard-näktergalsläktet (Hippolais), Gräshopparsångsläktet (Lo-custella), Kärrsångarsläktet (Acrocephalus) och Järnsparven.

Sångfåglar (Oscines), en grupp inom tättingarnas ordning, till vilken brukar räknas trastfåglar, kungsfåglar, sångare, svalor, ärlor, kråkfåglar, fink-fåglar och mesfåglar.

Sånggudinnor, se Muser.

Sånglärkan (Alauda arvensis) är tecknad i brunt, grått och svart med mörkare rygg och ljusare undersida. Den finnes i odlade trakter ända upp i Lappland. S. är bekant för sin drillande sång, som frambringas, medan fågeln svävar på dallrande vingar.

Sångsvan, se Svan släktet.

Sångtrast, se Talltrast.

Såpa består av fettsyrors kalisalter och framställes genom att koka olika slags fetter med kalilut.

Sår. Risken vid ett sår hänför sig dels till blödningen (se Blodstillning och Blödning), dels till bakterieförekomsten. S. kan förorenas med bakterier, dels genom att det föremål, som orsakat skadan, varit bakteriefö-rande, dels genom att vid sårbehandlingen användas orena förbandsartik-lar, genom att man petar med fingrarna i såret etc. Vid behandling av S. bör man pensla omgivningen men

e.i själva såret med jodsprit. Misstänker man, att S. är förorenat, kan man skölja ur såret med vätesuper-oxidlösning (vanlig 3-procentig, som spädes med fyra delar kokt och varmt vatten). Starkare antiseptika, såsom sublimat, böra ej användas. De döda ej blott bakterierna i såret utan fräta även på själva vävnaderna och göra därför mera skada än nytta. Till förband använder man vid större sår bakteriefria gaskompresser (kunna erhållas å apotek). Finnas ej sådana, kan man använda nybykt linne, som man lämpligen först stryker med ett hett strykjärn. Man lägger gas närmast, därefter bomull och slutligen bindan. Det är ej lämpligt att lägga bomull direkt på såret, då bomullen klibbar fast och sedan är besvärlig att få bort.

Såve’ra, se Sauvera.

Säckpipa.

Säckpipa, urgammalt folkligt musikinstrument, ännu använt bland allmogen i Skottland och Italien samt i den skotska militärmusiken. S. består av en lädersäck samt flera pipor. Luften inblåses genom ett rör i säcken och pressas sedan ut genom piporna.

Säcksvampar, Ascomycétés*.

Sädesbroddflyet (Agrotis sogetum), en till nattflyen hörande fjäril, vars larv angriper sädesbrodd (särskilt höstsäd) och kålblast. S. har särskilt i s. Sverige tidvis orsakat svåra härjningar.

Sädescell, se Spermier.

Sädesrost, se Rost.

Sädesärla (Motacilla alba), fågel, hörande till tättingarnas ordning (Pas-seres). Den har svart och grå dräkt och är

en av våra täckaste småfåglar.

Den tillbringar vintern i Afrika. På våren kommer den till oss. Den finnes över hela Sverige. S. lever av insekter.

Sädgås, se Gåssläktet.

Säffle, köping vid Byälvens utlopp i Vänern och S. kanal, sv. Värmland. 3,100 inv. Stor sulfitfabrik (Billerud).

Sägen, kortare, mer el. mindre overklig berättelse, vilken dock gör anspråk på en viss trovärdighet. S. knyter sig oftast till en historisk person el. händelse, till en plats, en byggnad el. dyl.

Säkerhetsakten, se Förenings- och säkerhetsakten.

Säkerhetständstickor, se Tändstickor.

Knubbsäl.

Sälar (Phocidie), en underordning av säldjur, vilka sakna ytteröron och ej ha särskilt långa hörntänder (jfr Sjöbjörn-, Sjölejon- och Valrossläktet). Till S. hör Grönlandssälen (Phoca groenlandica), som är grå med mörkare fläckar (fläckarna äro särskilt utvecklade hos hannen). S. finnas i stort antal i n. Ishavet, där de äro föremål för storartad fångst. Knubbsälen (P. vitulina) är gråvit med sammanflytande, mörkare fläckar. Kroppslängden uppgår liksom hos föregående till 1.8 m. Den finnes i östersjön samt i Nordsjön och n. Atlanten och i Stilla havet. Då den lever av fisk, gör den skada. Den jagas liksom de andra arterna för späckets och hudens skull. Ringlade s ä 1 e n (P. liispida) har ljus undersida och svartaktig översida med ljusgula ringar. Den når en längd av omkring 1 m. och förekommer i östeiv sjön och i nordliga hav samt i en del insjöar, såsom Ladogasjön och Kaspiska havet. Storsälen el. storkobben (P. barbata) är till färgen tämligen enfärgat grå. Den når en längd av omkring 3 m. och förekommer i n. Ishavet. Gråsälen el. liavssälen (Ilallichserus grypus) är på undersidan gråvit, på översidan mörkare grå med svarta fläckar. Den har jämförelsevis stor nos. Hannen kan nä en längd av omkring 2 m. Den förekommer i östersjön, Nordsjön och n. Ishavet och är föremål för givande fångst. Nära besläktad med S. är Sjöelefanten.

Säldjur, se Rovdjur.

Sälen, by i v. Dalarna. I S. upp-hanns Gustav Vasa av från Mora utsända skildlöpare, vilka förmådde honom att återvända dit (1521). I byn är uppfört ett Gustav Vasa-monument. S. är utgångspunkt för det årligen anordnade Vasaloppet.

Sälg: (Salix), pil, vide, ett artrikt släkte, som tillhör familj hängeväxter (Amentacese). I allmänhet äro arterna buskar. De blomma på bar kvist. Hanbuskarna ha gula hängen, honbuskarna silverfärgade. Blommande sälg-kvistar kallas i en del trakter palmer. Flera arter och hybrider finnas i tempererade och kalla trakter. I fjälltrakter förekomma en del S.-arter högre upp än andra buskarter t ex. D v ä r g-

v i d e (S. herbacea) och Polarvide (S. polaris). I backar och lövängar i vårt land är Vanlig s ä 1 g (S. ca-prea) allmän. Av andra arter märkas S k ö r p i 1 e n (S. fragilis), som har bräckliga grenar, Korgpilen (S. viminalis), som odlas för erhållande av material till korgflätning o. dyl., och Tårpilen (S. babylonica och S. elegantissima), som odlas i parker.

Sällskapet Idun, se Idun.

Sällskapet Pro Patria, se Pro Patria.

Sällskapshundar, se Hundraser.

Sällskapsöarna, en till Frankrike hörande ögrupp i ö. Polynesien, Stilla havet, belägen mellan Samoaöarna i v. och Tuamotuöarna i ö., bestående av 14 öar, tillsammans 1,650 kvkm. med omkring 19,000 inv. Största ö är Tahiti* (Otaheiti). De flesta av öarna äro bergiga och skogbevuxna med branta kuster. Klimatet är jämnt och milt. Vegetationen mycket rik. Brödfruktträd, kokospalm, vanilj, pisang, bomull och kaffe m. m. Invånarna tillhöra en av de vackraste bland Polynesiens stammar och ha visat stor mottaglighet för europeisk civilisation.

De äro skickliga skeppsbyggare. — S. upptäcktes av Cook på 1760-t.

Sällsynta jordmetaller kallas en grupp ytterligt sällsynta, varandra mycket närstående metalliska grundämnen nämligen Skandium, Yttrium, Lantan, Praseodyin, Neodym, Sama-rium, Europium, Gadolinium, Terbium, Dysprosium, Holmium, Erbium, Tuli-um, Ytterbium och Lutetium. Flera av dessa grundämnen ha av svenska kemister upptäckts i några sällsynta mineral från Ytterby nära Vaxholm. En del av dem ha erhållit namn efter denna fyndort (Ytterbium, Erbium, Terbium, Yttrium). De sällsynta jordmetallerna ha kemiskt intresse men ingen praktisk användning.

Sämskskinn, sämskgarvat (se Garv-ning) skin» av får, get, ren m. fl.

djur. Användes till handskar, diverse klädespersedlar m. m.

Sämunds edda el. poetiska eddan är beteckning för den äldre ed dan. Den yngre eddan el. Snorres edda är det arbete, man vanligen avser med benämningen eddan. S. tillskrevs förr isländningen Sämund frode (d. 1133). Sedermera har man emellertid kunnat göra sannolikt, att S. tillkommit först omkring 1200, ehuru en del partier äro betydligt äldre. S. består av en samling hjälte- och gudasånger (V o-

1 u s p a, T r y m s k v i d a, Hav a-m al). Till S. ansluta sig Solsång-e n och Grottesången.

Sänksmide utföres med hjälp av stanser s. k. sänken, som pressas mot metallstycken, vilka därigenom erhålla önskad form. Sänkena motsvara på sätt och vis gjutformarna inom gjute-ritekniken. Jämte slipning och fræt-ning är S. det viktigaste tillvägagångssättet inom den fabriksmässiga framställningen av smidesvaror.

Sä’rimner, i nordiska gudasagan en galt, som varje dag slaktas till mat åt einherjarna i Valhall, men varje morgon åter är vid liv.

Särnai’t, en blott i Särna i Dalarna förekommande art av syenit, innehållande bland annat det sällsynta mineralet cancrinit, därför även kallad cancrinitsyenit.

Särö, badort på en ö i Kattegatt, s. 0111 Göteborg.

Säsong’, årstid, termin; den tid, dä sällskapslivet står i sitt flor.

Säter, stad vid Säterån, ett tillflöde till Dalälven, ö. Dalarna. 2,100 inv. Bomullsfabrik. Säters dal, berömd för sin naturskönhet, är en i de mäktiga jordlagren nedskuren, ravinartad, starkt förgrenad dalgång, i vilken Säterån slingrar sig fram.

Sätesbjudning, se Förlossning.

Sätra, hälsobrunn sv. om Sala, ö. Västmanland.

Sättmaskiner avse att ersätta den tidsödande handsättningen av lösa typer. — I radgjutningsmaskinerna sammansättas en rad matriser, motsvarande bokstäverna till en tryckrad, därigenom, att sättaren trycker, på tangenterna till en skrivmaskinsliknande klaviatur. När matrisraden blivit färdig-satt, spärras automatiskt avstånden mellan de mot varje ord svarande matrisgrupperna, så att raden får den önskade längden. Därefter gjutes stilmetall mot matrisraden. Den sålunda erhållna typraden blir i ett stycke, och ändringar av enstaka tecken kunna ej vidtagas. Vid rättelser måste därför hela raden omgjutas. De mest använda radgjutningsmaskinerna äro Intertype och Linotype. — I typgjut-ningsmaskinerna el. monotypemaski-nerna gjutes varje typ för §ig, Tilldessa maskiner hör ett särskilt skrivbord, vid vilket först en perforerad pappersrulle framställes genom utskrivning av texten pä. en skrivma-skinsliknande klaviatur. Denna rulle insattes sedan i själva sättmaskinen och tjänstgör där på likartat sätt som motsvarande rullar i autopianon. Tryckluft får passera hålen och inverka på de anordningar, som reglera gjutningen av varje typ för sig.

Säv (Scirpus), ett släkte gräslik-nande växter, som höra till familj Cyperacese. De äro strandväxter med axlika, grenade blomsamlingar samt ha strån och stjälkar märgfyllda. Flera arter finnas vid stränderna av våra vattendrag.

Sävar, socken i Västerbottens län.

I S. utkämpades en strid i aug. 1809 mellan svenskar och ryssar. Striden slutade med att den svenska armén måste draga sig tillbaka till Ratan, där den inskeppades på flottan.

Sävenbom, se Juniperus.

Säveån, vattendrag i v. Västergötland, sjön Mjörns avlopp till Göta älv.

Sävsjö. — 1. Municipalsamhälle vid s. stambanan, mellersta Småland. 1,900 inv. Järnvägsknut. Lungsotssanatorium.

Sävsparv, se Busksparvsläktet.

Söderberg, Hjalmar, f. 1869, författare, en av vår nyare litteraturs förnämsta prosastilister. Genom hela hans alstring går en ådra av fin ironi, stundom stegrad till orädd satir, med förkärlek vänd mot den konventionella moralens och religionens hyckleri och trångsynthet. S: s förnämsta arbeten äro prosaberättelserna Förvillelser, Martin B i r c k s ungdom, romanerna Doktor Glas, Den allvarsamma leken, skådespelet Gertrud, novellsamlingarna Historietter, Främlingarna, Den talangfulla draken.

Söderblom, L. O. J., (Nathan), f. 1866, ärkebiskop. S. har skrivit en hel del religionshistoriska och teologiska arbeten och har bland annat verkat för ett enande av de kristna kyrkorna. I detta syfte åvägabragte S. ett ekumeniskt möte i Stockholm med representanter från skilda kyrkosamfund år 1925.

Söderby sjukhus el. Stockholms stads tuberkulossjukhus öppnades 1910 och är beläget 1 km. från Uttrans hållplats, s. om Stockholm. S. är Sveriges största tuberkulossjukhus.

Söderfors, samhälle på en ö i Dalälven, nv. Uppland. 1,900 inv. Stort .järnverk.

Söderhamn, stad vid en vik av Bottniska viken, sö. Hälsingland. 11,600 inv. Sågverk och hyvlerier i staden och dess närhet. Mekanisk verkstad, MWPgfflbrik.

Söderhavet, det namn, som gavs Stilla havet av dess förste upptäckare, spanjoren Balboa. B. kom från norr över Panamanäset och såg då havet utbreda sig i söder.

Söderhavsöarna, eller Oceanien, sammanfattande namn på en stor mängd ögrupper i v. och mellersta delen av Stilla havet.

Söderhjelm. — 1. J. V. S., f. 1S59, finländsk vetenskapsman, professor i litteraturhistoria 1913 (förut i germansk och romansk filologi). S. har utvecklat ett omfattande och mångsidigt filologiskt och litteraturhistoriskt författarskap och även verkat som politiker. — 2. Alma S., f. 1870, den förres syster, historiker, författarinna, 1906 docent i allmän historia vid Helsingfors universitet. S. har i ett par arbeten behandlat den franska revolutionens historia samt utgivit en del romner av mera omstritt värde.

Söderköping, stad vid Göta kanal, ö. Östergötland. 2,800 inv. Brunnsort. På en ö i Slätbaken, ö. om staden ligger Stegeborg, vacker slottsruin.

Södermalm, se Stockholm.

Söderman, J. A., 1832—76, tonsättare, 1860 kormästare vid Kungliga operan. S. skrev musik till en hel del skådespel, bland annat Bröllopet pä Ulvå sa (Bröllopsmarschen), kvartetter (Ett bondbröllop, Klang min vackra bjällra) samt ballader för solo och orkester (Die Wallfahrt nacli Kewlaar, Hjärtesorg). Han använde sig i stor utsträckning av folkliga motiv. S: s tonsättningar utmärka sig för originalitet och fantasi. Han räknas till de främsta av Sveriges tonsättare.

Södermanland, Sörmland, landskap i Svealand, 8.952 kvkm., varav omkring 650 km. upptagas av vatten; 426.000 inv. N. gränsen går genom Stockholm och längs Mälaren, vars s. del faller inom landskapet. I v. omfattar S. östra hälften av Hjälmaren, i sv. är Östergötland och i ö. östersjön gräns. S. är en av förkastningar och spricklinjer sönderskuren urbergsplatå, vars högsta partier nå omkring 100 m. ö. h. Topografiskt göra sig i

synnerhet de stora ö.—v.-liga förkastningarna, som stryka ända från Stockholms yttre skärgård till in i Närke, märkbara genom mot norr stupande bergbranter (t. ex. södra bergen i Stockholm och deras fortsättning inåt Mälaren). Talrika i nv.—sö. gående spricklinjer sätta sin. prägel på det inre av landskapet; i Södertörn och utanför liggande skärgård bestämmas de topografiska dragen däremot i främsta rummet nv berglagrens strykningsriktningar. Berggrunden, som i stor utsträckning är blottad i höjder och branter, utgöres mest av gneiser och graniter, de förra här och var med inlagringar av marmor. Dalbottnar och slätter äro upptagna av leror, som jämte torv-marker äro i stor utsträckning utnyttjade för odlingar. Moränmark och rullstensåsar äro övervägande skogbe-växta. De största sjöarna äro, utom Hjälmaren och Mälaren, som endast delvis falla inom landskapet, Bäven och Yngaren, båda tillhörande Nykö-pingsåns vattenområde. Genom sin omväxlande terräng med bergshöjder och branter, odlade fält och dalgångar, med ett rikligt inslag av sjöar, vartill kommer en i allmänhet tilltalande bebyggelse, är Sörmland att räkna bland de vackraste landskapen i vårt land. Av hela landarealen är 29 % odlad mark, G4 % skogbärande, resten mossar, kalt berg och ängsmark. Huvudnäring är jordbruk, men även industrin, lokaliserad till flera centra (Stockholm, Södertälje, Nyköping, Eskilstuna, Katrineholm, Oxelösund m. fl.), spelar en mycket betydande roll. S. faller med Södertörn och öknebo härad inom Stockholms län, förövrigt, med undantag för några socknar längst i nv., som förts till Västerås län, tillhör S. Nyköpings län.

Södermanlands län omfattar landskapet Södermanland utom Södertörn och nv. Rekarne. 6,811 kvkm., därav 574 kvkm. vatten. 192,000 inv. Huvudnäring är åkerbruk (med mejerihantering). Av sädesslagen odlas mest havre, därnäst råg. Odlingen av foderrotfrukter är betydande. Industrin omfattar främst metallindustri (Eskilstuna). Städer: Nyköping (residensstad), Trosa, Mariefred, Strängnäs, Torshälla, Eskilstuna och Katrineholm.

Södersken, se Norrsken.

Söderslätt, den bördiga slättbygden i s. Skåne.

Södertälje, stad vid en vik av Mälaren, nv. Södermanland. 14,800 inv. Livlig industri (A.-B. Södertälje verkstäder, — vagnar, aeroplan —, A.-B. Scania Vabis — automobiler och motorer, m. fl.). Var under den äldre medeltiden, före Stockholms anläggning, en betydande köpstad.

Södertälje kanal, kanalväg v. om Södertörn, förbindande Mälaren med östersjön. Trafikabel för intill 5.5 m. djupgående fartyg.

Södertörn, den östligaste delen av Södermanland, skild från den övriga delen av landskapet genom Södertälje kanal.

Söderåsen, urbergshorst i v. Skåne, sö. om Skälderviken. Jfr Skåne.

Södra ishavet var förr benämning på de delar av Atlanten, Stilla havet och Indiska havet, som omgiva Antarktiska kontinenten.

Södra kinesiska sjön, inhav av Stilla havet, avgränsat från detta av Filippinerna och Borneo.

Södra korset, en stjärnbild, sammansatt av fyra ljusstarka stjärnor. T. är södra stjärnhimlens mest bekanta stjärnbild.

Södra stambanan, järnvägslinje, som utgår från västra stambanan vid Falköping, ansluter till östra stambanan vid Nässjö och går till Malmö.

Södra Stäket, se Baggensstäket.

Söl’ja, spänne, bestående av en rund, oval el. fyrkantig ram med en kort nål (torn el. torne). S. fästes vid ena änden av en rem, så att den andra med hål försedda remänden kan dras genom ramen och fästas med nålen.

Sölvesborg, stad vid östersjön, sv. Blekinge. 3,900 inv. Skeppsvarv med torrdocka.

Sömngång, somnabulism, kallas den företeelsen, att vissa personer utan att vara vid fullt medvetande kunna företaga handlingar även av ganska invecklat slag. Man anser S. bero på, att endast vissa komplexer, vissa delar

av hjärnan äro i verksamhet, medan däremot de till jaget knutna föreställningarna och minnena ej äro verksamma. S. beror alltså på en splittring av medvetandet av liknande slag som den, som förekommer vid dröm, vissa hypnotiska tillstånd m. m.

Sömnmedel äro ämnen, vilka verka bedövande på nervsystemet. Hit höra kloral, veronal, medinal, luminal m. fl. S. verka långsammare men mera ihållande än de egentliga bedövningsmedlen.

Sömnsjuka. — 1. En smittosam tropisk sjukdom, som framför allt uppträder i Kongo-området i Afrika. Den orsakas av en liten encellig organism. Smitta överföres av tsetse-flugor. Sjukdomen kännetecknas av feber med fortskridande kraftförfall. • Mot slutet inträder utpräglad slöhet. S. för som regel till död. — 2. En smittosam sjukdom, som efter 1915 spritt sig ut över världen. I Sverige härjade den kraftigast 1920—21. Sedan har den uppträtt i mera enstaka fall. S. påminner i en del avseenden om barn-

78förlamning. Smittämnet angriper vis-, sa partier i hjärnan. Sjukdomen kännetecknas av feber, ögonmuskelför-l&mningar och stark sömnighet. Någon gång uppträda däremot sömnlöshet och danssjukeliknande rörelser hos den sjuke. Dödligheten har i Sverige utgjort omkring 10 %. I en del av fallen orsakas kvarstående hjärn-förändringar, så att den sjuke blir invalid. Något effektivt botemedel finnes ej.

Söndagsbokstav, den bokstav, som infaller på den första söndagen (och följaktligen på alla söndagar) under året, då man betecknar dagarna under ett år, med början från 1 januari, med de ständigt återupprepade bokstäverna A, B, C, D, E, F, G. Varje skottår har två S.

Söndagsnisse, en 1862 grundad illustrerad skämttidning, 1925 sammanslagen med Strix under namnet Söndags-nisse-Strix. Redaktör för S. är sedan

1901 H. Zetterström. Efter sammanslagning med Strix har Albert Engström inträtt som medredaktör.

Söndagsskolor. Den första S. upprättades 1780 i Gloucester i England. Exemplet följdes så småningom i många länder. I Sverige började S. inrättas på 1850-t. Särskilt i Amerika har söndagsskoleväsendet vunnit oerhörd utbredning.

Sönderborg, stad i Sönder-Jylland (Nordschleswig), Danmark. 10,100 inv. S tillhörde 1864—1921 Tyska riket och

kallades då Sonderburg. Residensstad i Sönderborgs amt. God hamn. Historiskt ryktbart slott från 1100-t.

Sönderborg amt, danskt amt i Sön-derjylland. 442 kvkm. 37,000 inv., därav 10,000 i amtets städer: Sönderborg (residensstad), Nörborg och Augusten-borg.

Sön dre Bergenhus amt, se Hor daland fylke.

Söndre Trondhjems amt, se Sör-Tröndelag fylke.

Sörensen, skämtsam beteckning för det danska folket. S. framställes som en maklig, godmodig herre i nattmössa. Figuren är hämtad ur en av M. Goldsmiths romaner.

Sörmland, se Södermanland.

Sör-Tröndelag fylke, norskt fylke vid Tron dhjemsf jorden. 18,740 kvkm.

172,000 inv., därav 56,000 i fylkets städer: Trondhjem (residensstad) och Röros.

Sösdala, municipalsamhälle nära Ängelholm, mellersta Skåne. 800 inv.

Sötblomster (Matricaria camomilla), se Kamomillblommor.

Sötmandel, se Prunus.

Sötpofcatis, batater, erhållas av en från Centralamerika härstammande tropisk slingerväxt (Ipomjea batatas). Växten har stärkelserika rotknölar (vikt 1—6 kg), vilka användas som födoämnen på samma sätt som potatis.

Sö’ul el. Seul el. Hanjang, Koreas huvudstad. Omkring 300,000 inv. T

T, den tjugonde bokstaven i vårt alfabet. — Som fornromerskt taltecken = 1G0.

Ta, kem. tecken för en atom tantal.

Taa’l, hamnstad på Filippinerna, belägen på v. kusten av ön Luzon, nära vulkanen T. 18,000 inv. Export av svavel.

Taba’go (el. Tobago), brittisk ö, tillhörande Små Antillerna, "Västindien, belägen nö. om republiken Venezuela, 295 kvkm., 23,000 inv., negrer och mu-latter. Huvudprodukter äro gummi, kaffe och kakao. Huvudstad Scarbo-rough.

TabeldiVt el. table d’höte, allmänt bord, måltid, efter viss matsedel och med bestämt pris.

Tabelra’s, tomt bord, förödelse, rent hus.

Taberg. — 1. Berg i nv. Småland, s. om Vättern. Når 343 m. ö. h. Består till största delen av en lågprocentig, eruptiv järnmalm, en avart av bergarten hyperit. — 2. Järnmalmsfält i Värmland, n. om Filipstad.

Taber'na, lat., marknadsstånd, butik, verkstad; värdshus, vinstuga.

Tabernakel, tält; judiskt gudstjänsttält; altarskåp, sakramentskåp; takhimmel (över ett altare).

Ta’bes, se Ryggmärgssjukdomar.

Table, fr., bord.

Table d’hote, se Tabeldåt.

Tablett', liten kaka, särskilt beteckning för små medicinkakor.

Tablå’, tavla, målning; överskådlig, kort framställning; sifferöversikt; avdelning av en akt i en teaterpjäs; levande bild, grupp av kostymerade personer.

Ta’bor. — 1. Bergshöjd i Palestina (”Uppenbarelseberget”), 1 mil s. 0111 Nasaret. Når 5C0 m. ö. h. — 2. Stad i s. Böhmen, Tjeckoslovakien. 12,000 inv. Staden anlades ursprungligen av ett parti bland liusiterna, vilket parti sedermera efter staden kallades tabo-riter.

Tabo’ra, stad i Tanganyika-territo-riet, Brittiska Östafrika, medelpunkten för karavanvägarna till Tanganyika och Ukerevesjön.

Tabori’ter, se Hus och Tabor.

Ta’bu kallas hos en del vilda stammar vissa föremål, handlingar etc., vilka antingen anses heliga el. betraktas som avskyvärda och farliga. Ofta bottnar T. i bägge slagens känslor. Hos en del orientaliska folk är exempelvis svin T., varför svinkött ej får ätas. E11 del av dessa folk betrakta svinet

med en viss vördnad, medan t. ex. judarna räkna svinet som orent och slutligen andra folk anse djuret pä en gång vara heligt och orent. En hel del rättsregler hos primitiva folk bottna i T. Liknande föreställningar och känslor ligga även bakom en del rättsregler i civiliserade stater, exempelvis de bestämmelser, som omgärda kungligheten, vilka på en gång hänföra sig till vidskeplig vördnad och till avund. Det tabufyllda ceremoniel, som omgärdar vissa stammars prästkonungar, är ibland så besvärande, att stammens medlemmar allmänt frukta att bli valda till värdigheten.

Ta’bula, lat., tavla.

Taburett', liten, låg stol utan arm-el. ryggstöd; statsrådsämbete.

Ta’citus, Cornelius, omkring 55—omkring 120 e. Kr., romersk historieskrivare. T. gjorde en rask ämbetsmanna-karriär och blev år 97 konsul samt senare prokonsul i Asien. Han var även känd som en lysande vältalare. A n-

11 a 1 e s (Roms historia från Augustus’ död), Historite (Roms historia frän Nero till Domitianus), Germani a,

Agricola och Dialogus de oratoribus äro T:s skrifter. Som historieskrivare utmärkes han av noggrannhet och ärlig strävan efter kritisk opartiskhet. Hans starkt personliga stil är klar, kärnfull och levande.

Tackjärn, järn med en kolhalt, överstigande 2 å 2y2 %. Man skiljer mellan grått tackjärn, som innehåller mekaniskt bundet kol, och vitt tackjärn, vars kol är kemiskt bundet vid järnet. Till gjutning användes uteslutande det gråa tackjärnet, som, då det stelnar, i någon mån ökar sin volym. Det vita* tackjärnet, som ej är användbart till gjutning, då det sammandrager sig vid stelnandet, användes uteslutande för framställning av andra järnsorter. Inblandning av främmande ämnen såsom t. ex. mangan, fosfor och svavel ändrar på olika sätt tackjärnets egenskaper. Världsproduktionen av tackjärn uppgick år 1924 till 68,700,000 ton. Främst av de tackjärnsproducerande länderna stod Förenta Staterna, vars tack järnsproduktion nämnda år uppgick till 31,910,000 ton. Närmast i ordningen kommo Tyskland, Frankrike samt Storbritannien och Irland, alla med en tackjärnsproduktion mellan 7 och 8 milj ton. Den svenska tack-järnsproduktionen uppgick nämnda är till 535,000 ton.Taco’ma, stad i Washington, U. S. A.

100,000 inv. Hamnstad.

Tadema [eermet8ed’ime], Alma-T., sir L., 1836—1912, engelsk målare av holländsk börd, mest känd för sina målningar med motiv från antiken, i vilka han visat ingående arkeologiska kunskaper och överlägsen teknisk skicklighet.

Tadjik el. tadschik, i Centralasien bruklig benämning på de iranska folken (perserna).

TafTel, stor festmåltid och festbord; måltid hos furstliga personer; ett rektangulärt piano.

Taffelberget, berg i sv. Kaplandet, Sydafrika, beläget s. om Kapstaden. Når 1,082 m. ö. h.

Taffelmusik, musik, som utföres vid en måltid.

Taffeltäckare, förr namn på tjänare, vilken hade till uppgift att sköta dukningen och handhava duktyg och servis.

Taft [tseft], W. H., f. 1857, president i Förenta Staterna 1909—13. T. tillhörde det republikanska partiet och hans kandidatur till presidentposten understöddes av Roosevelt. De radikalare elementen inom partiet voro emellertid icke nöjda med T:s politik och uppsatte vid 1912 års partimöte Roosevelt som T:s motkandidat till det nya presidentvalet. Då T. segrade, bröt sig Roosevelt i spetsen för pro-gressisterna ut ur partiet. Resultatet blev, att demokraterna segrade vid presidentvalet s. å. Sedan 1921 är T. ordförande i Högsta domstolen.

Taft, ett slags tätt siden, vävt som lärft. Lärftvävda vävnader kallas ibland taftartade vävnader.

Taganrog’, stad i Ukraina, belägen vid n. kusten av Azovska sjön, 70,000 inv. En av s. Rysslands förnämsta handelsstäder. Betydande export av spannmål.

Tagrgrfenigra fiskar (Acanthopterygii) ha taggstrålar i rygg- och analfenor-na, bukfenor framom bröstfenorna och simblåsa med luftgång. Till T. höra talrika arter. I våra vatten äro dock de mjukfeniga fiskarna vanligare.

Tag:ghudiiigar (Echinodermata), en djurordning, som har sitt namn av att i hudens bindväv vanligen finnas kalkplåtar, från vilka utgå taggar. T. ha som regel femstrålig byggnad. Till T. höra hårstjärnor, sjöstjärnor, sjöborrar och sjögurkor.

Tagfgrsviimp (Hydnum), ett svampsläkte, som på hattens undersida har små taggar. Bleka t a g g s v a m-pen (H. repandum) är vit med svagt röd anstrykning. Den förekommer allmänt och är ätlig.

Tagro’re, Rabindranath, f. 1861, indisk skald och religionsfilosof. T. studerade i England och grundade se-

nare en skola i Bolpur. Han har haft ett stort inflytande på uppfostringsväsendet i Bengalen och mycket bidragit till främjandet av den indiska nationalismen. Som författare når T. högst i sina lyriska dikter (N y m å-nen, örtagår dsmästaren), Av hans andra arbeten märkas lyriska dramer med stark mystisk betoning (Konungen av det mörka rummet). T. erhöll Nobelpriset i litteratur 1913.

TahFti (Otaheiti), den största ön i den till Frankrike hörande ögruppen Sällskapsöarna i Stilla havet, 1,000 kvkm.

ön är bergig och når en höjd av 2,000 m. På höjderna är jordmånen mager. Kuststräckorna äro mycket bördiga och utmärka sig för rik växtlighet. Brödfruktträd, bananer, sockerrör, kaffe, bomull m. m. odlas. T. äger endast en hamn av betydelse, Papeete, vilken tillika är öns huvudort. Från T. exporteras kopra, vanilj, kokosnötter etc. Invånarna (omkring 12,000) äro polynesier och ha antagit kristendomen.

Tai el. Shan är namnet på den för-liärskande folkstammen i Siarn och angränsande delar av Bortre Indien. Anses tillhöra den malajo-kinesiska grenen av mongolerna.

Taifu'ner el. tyfoner, beteckning för de i Stilla havet, särskilt i de ostasiatiska farvattnen, förekommande våldsamma cyklonerna*.

Taigra, beteckning för det stora, övervägande av barrträd och björk bestående skogsbältet i Sibirien, vilket i n. begränsas av tundran och i s. av stäpper och skoglösa bergstrakter.

Taihu, en grund, fiskrik sjö pä s. sidan om Jangtsekiangs mynning. 2,500 kvkm.

Tai-jucn-fu, huvudstad i den kinesiska provinsen Sjansi. 50,000 inv. Vapenfabriker, arsenal.

Taille [taj'], fr., klippning, tillskärning ; kroppsställning, figur, liv, midja. Tai lie ur (tajö'r), skräddare.

Tailor-made (te'ilse meid), skräddarsydd damdräkt, särskilt promenaddräkt.

Taimy'r, Asiens nordligaste parti, mellan Jenisej och Chatangafloden, slutande norrut i Kap Tjeljuskin. Området är helt och hållet tundra och genomströvas av samojeder och ost-jaker.

Taine [tä'n], H. A., 1828—93, fransk filosof, konst- och litteraturhistoriker, hävdatecknare. T. sökte tillämpa naturvetenskapliga metoder inom konst-och litteraturhistorien genom att utforska den miljö och tidsanda, som påverkat konstnären. Till T : s förnämsta arbeten höra Histoire de la lit-térature anglaise, P hil o- sophie de Part, Lee origines de la France contemporaine.

Tai-ngan, mindre kinesisk stad i provinsen Sjantung, belägen i närheten av det heliga berget Tai-sjan. Vallfartsort för otaliga pilgrimer.

Taiwan, stundom förekommande benämning på Formosa*.

Ta jo [ta'chå], Pyreneiska halvöns längsta flod. Upprinner i Spanien pä gränsen mellan Nya Castilien och Aragonien, flyter i sv. riktning över spanska högslätten och genom Portugal. Utfaller med en lång mynnings-arm i Atlanten. Längd 912 km. På spanskt område är T. endast på kortare sträckor segelbar.

Tak. 1. Sadeltak. 2. Pulpettak. 3. Valm-tak. 4. Mansardtak. 5. Tälttak.

Tak består av taklaget, som uppbär taktäckningen. Med hänsyn till formen på T. skiljer man på p u 1 p e t-t a k, som sluttar åt ett håll, vanligt sadeltak, valmtak, som sluttar åt fyra håll, och mansardtak, som har brutna taksluttningar.

Taka händer, juridisk term: sätta i laggill persons förvar el. i kvarstad.

Takkam, kamformig ornering utmed en byggnads taknock, vanligen bestående av ett i trä, sten el. metall utfört gallerverk.

Takla-makan, sandöken i Centralasien mellan Kuen-lun och Tarim. Genomflytes av Chotan-Darja, en biflod till Tarimfloden.

Taklök (Sempervivum tectorum) har köttiga blad i rosett samt stjälk, försedd med mindre blad, i vars spets finnes en kvastlik blomställning med röda blommor. Den växer i s. och mellersta Sverige och planterades förr ofta på torvtak, emedan den ansågs skydda mot blixten.

Takome'ter, apparat för registrering av hastigheten, varv- el. slagantalet pr tidsenhet, hos ångmaskiner, motorer, automobiler, järnvägståg etc.

Takryttare, smärt torn, placerat över en byggnads taknock. T. förekommer

särskilt på större gotiska kyrkor och på norska stavkyrkor.

Takt, urskillning, finkänslighet i uppträdande; tidmått; med tidmåttet överensstämmande rörelse. I musik och poesi en period sammansatt av betonade och obetonade tidsenheter, vilken ingår i ett rytmiskt system.

Takti’k, tillvägagångssätt. Inom krigskonsten är T. konsten att leda trupperna i en strid, riktigt använda olika vapenslag, utnyttja terrängens möjligheter etc. T a k’t i k e r, person kunnig i taktiken. — Ta k’t i s k, som har avseende på taktiken.

Tal. De ursprungliga T., som mera direkt än övriga T. anknyta till den yttre verkliglieteA, äro de hela positiva talen. I storlek mellan de hela positiva T. ligga de brutna talen el. bråktalen, som kunna betraktas som resultaten av divisioner, då dividenden ej varit jämt delbar med divi-sorn. De negativa hela T. och bråktalen kunna betraktas som resultatet av en subtraktion, vid vilken subtra-henden varit större än minuenden. De irrationella T. äro T., som ej kunna exakt uttryckas med tillhjälp av hela T. el. bråktal. De imaginära T. slutligen äro en grupp T., för vilka enheten är V—1, som varken kunna uttryckas med tillhjälp av de vanliga positiva el. negativa T. Vanligare än att inbegripa alla de olika slags T., som i det föregående omnämnts, under beteckningen T., torde vara att giva dem den sammanfattande benämningen storheter, medan begreppet T. förbehålles för de positiva T.

Talang’, förmåga, naturlig begåvning, stor färdighet; person, utrustad med dylik förmåga.

Tala’r, vid, fotsid, veckrik ämbetsdräkt med långa ärmar, i en del länder använd av präster, jurister och lärde.

Talent’, den högsta forngrekiska mynt- och viktenheten. En T. var lika med 60 miner (omkring 4,300 kr.) och 6.000 drakmer (19,44 kg.).

Ta’ler, se Tlialer.

Talg, djurfett av ganska fast konsistens, som bildas i bindväven på olika ställen i djurkroppen. T., som framställes genom smältning och sil-ning samt efterföljande rening, användes för ljustillverkning, inom margarinindustrin m. m. Även ur växtriket framställes en liknande produkt, benämnd vegetabilisk talg.

Talgkörtel, se Hår.

Talgoxen (Parus major) har grön rygg, svart huvud och strupe med vita kinder och ett längsgående svart band på det för övrigt gula bröstet. T. tillhör Mesarna. Jfr Bil. Fåglar I.

Talisma’n, trollbild, lyckobild, föremål, avsett att skydda mot olycka.Ta’lis Qualis, pseudonym för K. V. A. Strandberg.

Tal ja, se Block.

Talk, ett glimmerartat magnesium-silikatmineral [H20.Mg0.4Si02] av grågrön färg, som är fett för känseln och lätt repas med nageln. Användes bland annat som ”skräddarkrita”. T. är huvudbeståndsdel i täljsten. Se även Späcksten.

Tall, se Tallsläktet.

Tallbarrsbad, bad, berett med avkok på tall- el. grankvistar. T. beredes också genom att tillsätta en tesked av handelns tallbarrolja till badet. T. användes framför allt vid reumatiska åkommor.

Tallberg, Axel, f.' 1S60, etsare. T. företog studieresor i Europa och var från 1895 verksam som lärare i etsning i Stockholm. 1908 började T. en egen etsärskola. T. har även verkat som illustratör.

Tallbitsläktet (Corythus) tillhör de finkartade fåglarnas familj, har förhållandevis hög näbb och påminner om domherresläktet. En art finns i Sverige och lever under fortplantnings-tiden i landets n. delar men vandrar om vintern s. ut.

Talleyrand [tallrang’], C. M., hertig av T.-Périgord, 1754—1838, fransk statsman. 1789 blev T., som året förut utnämnts till biskop, ledamot av stän-derförsamlingen och var sedan till

1791 en av ledarna för reformpartiet. T. var motståndare till skräckväldet och vistades därför utomlands till 1796. F. å. blev han direktoriets utrikesminister och beklädde samma post ät Napoleon 1799—1807. Under denna tid lade han i dagen en glänsande diplomatisk talang. Efter Tilsitfreden, som han ogillade, började T. arbeta på att störta Napoleon. Till stor del på grund av hans inflytande blev Ludvig XVIII erkänd som Frankrikes konung 1814. T. blev Ludvigs utrikesminister och spelade en för Frankrike oerhört viktig roll på Wienkongressen. Vid 1S30 års revolution, till vilken T. väsentligt bidragit, stödde han Ludvig Filips tronkandidatur. T. är Frankrikes måhända största diplomat.

Tallflyet (Panolis griseovariegata), ett nattfly, som har vingar tecknade i vitt och brunt. Larverna äro bruna med vita och gröna strimmor. Den gör stor skada genom att förtära barr på tallskott.

TaFlium, sällsynt metall. Kem. tecken TI. Atomvikt 204. Ingår i en del kiser samt i små mängder i kali-salterna från Stassfurt.

Tallkottkörteln, ett körtelliknande bihang till storhjärnan av outredd betydelse. T. motsvarar det hos vissa djur förekommande parietalögat.

Tallmätaren (Bupalus piniarius), en mätarfjäril, vars larv är grön med vita längdstrimmor. Hannen har svarta vingar, tecknade med vitt. Honan bruna vingar med svarta tvärstrimmor. Larverna göra tidvis svår skada på tallar.

Tallofy’ter, se Bålväxter.

Tallsläktet (Pinus), växtsläkte, som tillhör familj Pinacese. T. ha kottarnas fjäll i spetsen förtjockade och ved-artade och vid mognaden utspärrade. Till T. liöra c: a 80 arter, bland vilka märkes vår Vanliga tall (P. sil-vestris), som efter istidens slut invandrade till Sverige söderifrån. T. är det av våra skogsträd, som lämnar det bästa virket för byggnadsända-mål.

Talltrasten, taltrasten, sångtrasten (Turdus musicus), som tillhör trastfåglarnas familj, är på översidan gråbrun, på undersidan gulvit med mörka fläckar i kroppens längdriktning. Flyttfågel. T. häckar vanligen i barrskogar. Den är känd för sin vackra sång.

Talma’, F. J., 1763—1826, fransk tragisk skådespelare. T. reformerade det franska dramat genom att införa historisk tidstrohet i dräkter samt naturlighet i deklamation och gester. T. stod högt i gunst hos Napoleon I. Han anses som en av Frankrikes förnämsta skådespelare.

Talman, ordförande i den svenska riksdagens kamrar. T. väljes av kamrarna och uppdraget gäller för en riksdag. T. finnes även i den finska riksdagen. I Norges storting benämnes ordföranden president och i Danmark forman. Jfr Riksdagen och Riksdagens utskott.

Talmanskonferens, se Riksdagens utskott.

TaFmiguld, guldpläterat bleck el. tråd, tillverkad av en metallegering, vars huvudsakliga beståndsdel är koppar.

Talmu’d, hebr., benämning på en samling judiska skrifter från 5: e el. 4: e årli. f. Kr. till omkring 550 e. Kr. T. handlar om lagar, sedvänjor, levnadsregler m. m. och indelas i två huvudgrupper, mischna, den egentliga texten, samt gemara, den senare författade kommentaren. Verkets innehåll är av filosofisk, juridisk, teologisk och moralisk art och berör även alla andra då kända vetenskaper, varför det kan sägas utgöra en encyklopedi av tidens hela judiska kultur.

Talong’, vid kortspel de efter giv-ningen återstående korten, köpkort; värdepapper, vilka vid avlämnandet berättiga till nya sådana.

Tamari’nd (Tamarindus indica), ett tropiskt träd, tillhörande familj Legu-minosse. Av fruktbaljorhas innehåll beredes tamarindmos, som förr använ- des i medicinen som tillblandning till en del avföringsmedel.

Tamarisk (Tamarix), växtsläkte hörande till familj Tamaricacese. Busk-växter med fjällika blad. Äro vanliga stäpp- och ökenväxter i Medelhavsländerna och i Asien.

Tamata’ve, hamnstad på Madagaskars ö. kust, 12,000 inv. Järnvägsförbindelse med Tananarivo* i det inre av ön.

Tambov [tammbåf’], ett av s. Rysslands förnämsta spannmålspro-ducerande områden med stad av samma namn.

Tamburi’n, ett slags handtrumma med skallrande metallskivor. T. användes vid flera danser i Spanien, Italien och österlandet.

Tambirr-majVr, regementstrumsla-gare.

Tamerla’n, se Timur-lenk.

Tamricr el. tamuler, till Dravidafol-ken hörande folkstam i Indien. De leva i sö. Deccan och anslås till ej fullt 20 milj.

Tamm, H. S., f. 1869, finansman. Under tiden okt.—febr. 1920 var T. finansminister i De Geers ministär.

Tammany society [t£em’eni sesaj’eti], eng., politisk organisation i New York, ursprungligen bildad huvudsakligast i patriotiskt-filantropiska syften. T., som är en demokratisk partiorganisation, har tidvis haft ett oerhört inflytande på New Yorks kommunala liv och därvid stundom genomdrivit sina intressen med hänsynslösa medel, särskilt genom att använda ett utbrett mutsystem.

Tammerfors, Tampere, stad vid en fors mellan Näsijärvi och Pyhäjärvi, sö. Satakunda, sv. Finland. 50,000 inv., varav 1,700 svensktalande. Livlig industri (”Finlands Manchester”): Finlands största industriella företag, Finlaysons manufakturverk (2,400 arbetare), andra stora textilfabriker, mekaniska verkstäder, skofabriker m. m. T. var under finska frihetskriget de upproriskas liuvudstödje-punkt. Staden intogs den 3—6 april

1918, varvid den röda besättningen blev tillfångatagen.

Tammisaari [-sa’ri], se Ekenäs.

Tam’pere, se Tammerfors.

Ta’nag;ra, forngrekisk stad i ö. Beo-tien. T. var en betydande handelsstad med högt uppdriven vinodling och var tidtals ledande i beotiska förbundet. Mot slutet av 1800-t. ha arkeologiska grävningar företagits vid T., varvid framkommit én mängd intressanta fynd. Bland dessa märkas en mängd små konstnärliga terrakottabilder, vilka blivit mycket berömda. Moderna efterbildningar av dylika säljas under namn av Tanagrafigurer.

Tananari’vo el. Antananarivo, huvudstad på Madagaskar, belägen pä en

högslätt mitt på ön, 70,000 inv. Med järnväg förbunden med hamnstaden Tamatave på öns ö. kust.

Tana Ulv, älv i nordligaste Norge, delvis utgörande gräns mot Finland. Längd 310 km. Utfaller i Tana fjord.

Tand, se Tänder.

Tan’dcm, lat., äntligen, omsider; spann med två el. flera hästar efter varandra; lätt, tvåhjulig vagn för dylikt spann; velociped för två el. flera personer, som sitta efter varandra.

Tandfyllning:. Till T. användes en legering, innehållande kvicksilver (amalgam) vanligen med tillblandning av silver och tenn. Dessutom användas cement av flera slag samt guld. Innan T. inlägges, måste all sjukligt förändrad tand vävnad bortskaffas samt det liålrum, i vilket T. skall inläggas, uppborras till lämplig form, så att T. får fäste.

Tandköttsinflammation, se Tänder.

Tandläkare. Legitimation som T. lämnas av medicinalstyrelsen efter genomgången stadgad utbildning på tandläkarinstitutet i Stockholm. Utbildningstiden är omkring fyra år.

Tandreglering:, ändring av felställda tänders placering, så att de komma i riktigt läge, utföres med hjälp av små apparater, som utöva ett lindrigt tryck i lämplig riktning. T. utföres helst i åldern 8—10 år. Vid högre ålder är T. betydligt svårare.

Tandröta, en sjukdom i tänder, vid vilken emaljen bortfrätes och det underliggande tandbenet angripes. T. beror sannolikt på bakterier, som dels direkt angripa tanden, dels genom jäsning bilda syror, som angripa den kalkhaltiga tanden. T. motverkas av lämplig munvård. Genom borstning av tänderna avlägsnas matrester, vilka kunna lämna material till ovannämnda jäsningsprocesser Har T. uppstått, bör tandfyllning utföras. Jfr Tandfyllning och Tänder.

Tandsten, en avlagring av kalksal-ter utefter tandköttet på tänderna. T. gynnas av förekomsten av vissa strål-svamparter i munhålan. T. medför benägenhet för tandköttsinflammation, varför den lämpligen bortskaffas genom skrapning, som utföres av fackman.

Tandvalar (Odontoceti), en underordning valdjur, som har enkla tänder. Till T. höra D e 1 f i n e r, Ka-skeloter, Narval, Grindval, Späckhuggare m. fl.

Tand växling:, se Tänder.

Tang:anyi'ka, sjö i Centralafrika vid gränsen mellan Belgiska Kongo och det brittiska T. territoriet. T. är mycket långsträckt, världens längsta insjö. Ytan uppskattas till 35,000 kvkm. T. är känd för sitt rika djurliv (kro-kodiler, flodhästar). Sjön ansägs länge avflyta genom Nilen. Avlopp utgör emellertid Loukouga, en biflod till Kongo.

Ta'ngens. Med T. för en av de bägge icke räta vinklarna i en rätvinklig triangel förstås förhållandet mellan motstående katet och närliggande ka-tet. Se Trigonometri.

Tangent', en rät linje, som berör en kroklinje i en punkt. En rät linje, som skär kroklinjen, kallas sekant. Sekanten övergår till T., när de bägge skärningspunkterna närma sig varandra, så att de sammanfalla.

Tanger [tan* ds jer], stad i nv. Afrika, vid Atlanten, nära Gibraltar sund.

40,000 inv., varav % judar. Livlig handel med Europa. Staden jämte omnejd utgör sedan 1912 internationellt område.

Tange'ra, vidröra, snudda vid.

Tan'gro, modern dans i 2A takt med flera (egentligen 12) turer, en del ganska invecklade. T. infördes 1911 från Argentina till Europa.

Tangu'ter, sammanfattande beteckning på en del folkstammar i n. Tibet. De tillhöra mongolerna men ha jämförelsevis ovalt ansikte och stark skäggväxt. De leva som nomader. Deras förnämsta husdjur äro jak och får.

Tank, se Stridsvagnar.

Tankeläsning tillgår vanligen så att någon av åskådarna tänker på ett visst föremål, medan han håller tankeläsaren i handen, varunder den senare uppsöker föremålet. T. beror sannolikt på ofrivilliga muskelrörelser hos den som tänker. Tankeläsaren iakttar mer el. mindre omedvetet dessa rörelser.

Tank'red, d. 1112, normandisk prins i Syditalien, korsfarare. T. blev det första korstågets (1096—99) förnämste hjälte och erhöll» som belöning fur-stendömet Galiléen. Senare regerade han även i furstendömet Antiokia.

Tannenberg:, by i Ostpreussen, sö. om staden Osterode. 23—31 aug. 1914 utkämpades vid T. heta strider mellan en tysk armé, anförd av Hindenburg, och en betydligt starkare rysk armé, som i grund besegrades.

Tanner, Y. A., f. 1881, finsk affärsman, ledare för det socialdemokratiska partiet. 1926 blev T. statsminister.

Tann'häuser [-höjser], hjälten i en tysk medeltidssaga. Riddaren T. kommer till fru Venus' hov i Venusberget, där han hänger sig åt lättsinniga njutningar. Slutligen ffripes han av ånger och vallfärdar till Rom för att få förlåtelse. Påven svarar honom, att förr skall hans stav börja grönska än T får Guds nåd. Förtvivlad drager T. tillbaka till Venusberget, dit han

lovat återvända, om han ej finge nåd. Emellertid börjar påvens stav efter tre c^agar grönska, och påven låter ef-terforska T., men förgäves. Sagan om T. är behandlad av Wagner i dennes opera med samma namn.

Tanni’n, garvsyra, organisk förening, tillhörande den aromatiska serien, som förekommer i galläpplen, i té m. m. Ingår bland annat som beståndsdel i vanligt bläck.

Tanta’l, sällsynt metall, som på grund av sin höga smältpunkt (2,850°) användes till tråd i vissa elektriska glödlampor. Kem. tecken Ta. Atomvikt 181.5.

Tan’talos, grekisk sagokonung, vilken ådrog sig gudarnas vrede och som straff dömdes att leva i överflöd och dock evigt hungra och törsta (”lida Tantali kval”). T. omgavs av vatten och härliga frukter, men så fort han ville smaka därav, drogo både vattnet och frukterna sig undan.

Tantiem, fr. tantiéme [tangtiä’m], andel i vinsten av ett företag, vissa procent av vinsten, vilka tillfalla en i företaget arbetande person.

Tanum, socken i n. Bohuslän, bekant för sina talrika hällristningar.

Ta’o, se Lao-tsi.

Tapi’r (Tapirus), ett till hovdjur hörande släkte, som har tre hovförsedda tår på bakfötterna och fyra på fram-fötterna. T. utmärkes av en kort rörlig snabel. Fyra arter finnas i Central- och Sydamerika. En art finnes i Afrika. T. äro nattdjur, som leva i sumptrakter. Deras föda utgöres av växtämnen. Längd upp till 2.5 m.

Tapisseri’, broderi på stramalj med korsstyng. — Tapisseriaffär, han darbetsaffär.

Ta’psakos, Tapsakus, forntida stad vid Eufrat.

Tap’to, militärisk signal vid liggdags.

Ta’ra, det avdrag, motsvarande emballagets vikt, som inom affärsvärlden göres på en varuförsändelses bruttovikt för erhållande av själva varans vikt (nettovikten). T. användes även i betydelsen emballage. Då man vill väga med en våg, som har olika långa vågarmar, använder man ibland för att få riktigt resultat en T., d. v. s. man kompenserar först det föremåls vikt, som skall vägas, med hjälp av exempelvis hagelkorn el. liknande föremål på motsatt vågskål. Sedan ersätter man föremålet med vikter. Tillvägagångssättet kallas tarering.

Taran’tel (Lycosa tarantula), en spindelart, som finnes i s. Europa. Den lever i jordhålor. Dess bett orsaka en häftig inflammation.

Tarantell’a, italiensk folkdans i % el. 6A takt. T. dansas i allt mer påskyndat tempo. Tarantoviken, vik vid Joniska havet på Italiens sö. kust mellan halvöarna Apulien och Calabrien.

Tarasp’, berömd kurort vid floden Inn, Graubunden, Schweiz.

Tarbusch', fets*.

Tarent’, forntida stad i Apulien, Italien, på samma plats, där den nuvarande staden Taranto ligger. T. grundades av spartaner mot slutet av 8:e århundradet f. Kr. och hade på 300-t. sin storhetstid. År 272 f. Kr. intogs staden av romarna, tillhörde senare östromerska riket och förstördes 927

e. Kr. av sarasenerna. 967 blev T. återuppbyggt, kom på 1100-t. som fur-stendöme i konungariket Siciliens ägo och införlivades slutligen med konungariket Italien 1861.

Tariff’, varu- och prislista; tulltaxa.

Ta’rim, centralasiatisk högslätt, begränsad i n. av Tien-sjans och i s. av Kuen-luns bergskedjor. Området är till största del öken (Takla-makan-öknen) men genomflytes av en betydande, på de sv. gränsbergen upprinnande flod, Tarimfloden, som mynnar ut i ett avloppslöst sjösystem Lop-nor i ö. delen av området. Jfr vidare Turkestan.

Tar kin grt ön [ta’kingt«en], N. B., f. 1869, nordamerikansk författare, som skrivit omtyckta förströelseromaner (Monsieur Beaucaire, Pen-r o d m. fl.).

Ta’rlata’n, ett slags gles och tunn bomullsgas.

Tarmkanalen består hos människan av tolvfingertarmen, den tarmslynga, som ligger närmast magsäcken, och i

vilken lever och bukspottkörtel mynna, tunntarmen, det följande stycket av tarmkanalen, där födan slutgiltigt sönderdelas och där näringsämnenas uppsugande försiggår, samt tjocktarmen, vilken har grövre hålrum än förutnämnda tarmdelar. I tjocktarmen uppsuges framför allt vatten. Tjocktarmen övergår utan skarp gräns i ändtarmen. T:s sammanlagda längd är hos människan 7—8 m. Jfr Matsmältningsorgan.

Tarmkatarr kan vara antingen akut med häftiga diarréer, koliksmärtor, eventuellt kräkningar (jfr Rödsot) el. kronisk med mera tillfälligtvis uppträdande smärtor och mer el. mindre utpräglad diarré, ibland omväxlande med förstoppning. Behandlingen är framför allt dietisk.

Tarmtuberkulos, se Tuberkulos.

Tarmvred, sjukdom, som närmast orsakas av att tarmen blivit avsnörd, antingen genom att tarmen lagt sig i knut el. att en tarmslynga skjutit in i en förutgående tarmslynga el. slutligen genom att något trycker utifrån på tarmen (en svulst el. dyl.). I senare fallet uppträda besvären mera så små-

ningom. Vanligen insätter T. med våldsamma smärtor och kräkningar. Avföringen är upphävd. Om operation ej företages, försämras tillståndet allt mer, tills döden inträder.

Tarpej'iska klippan, benämning på en klippa på den kapitolinska kullen i Rom, varifrån förbrytare nedstörtades.

Tarqui'nius. — 1. Lucius T. Priscus ("den äldre"), enligt traditionen Roms femte konung (615—578 f. Kr.). T. lät uppföra storartade byggnadsverk och påbörjade den romerska konunga-tidens erövrings- och utvidgningspolitik. Han mördades av sin företrädares söner. — 2. Lucius T. Superbus ("tyrannen"), enligt traditionen den förres son, Roms sjunde och siste konung. T. var en kraftfull men hänsynslös regent och fortsatte sin faders erövringspolitik. 509 f. Kr. fördrevs han från Rom, och efter ett nederlag vid Regillus (499 el. 496 f. Kr.) flydde han till Ivyme, där han dog.

Tars el. vrist. Skelettet i T. utgöres av flera små ben, vilka ha mer el. mindre väl utvecklade ledytor mot varandra. Hos fåglarna sammansmälta dessa ben dels med skenbenet, dels med mellanfotbenen. Endast det senare brukar hos fåglar kallas T. Hos människan uppbygges T. av sju ben, vilka leda mot underarmen el. underbenets ben å ena sidan och mot mellanhanden el. mellanfotsbenen å den andra.

Tar'sos el. Tarsus, stad i provinsen Adana, Mindre Asiens sydkust, vid det genom Tauruskedjan ledande passet "den ciliciska porten", som spelat en stor roll i Asiens forntida och medeltida historia. Vidsträckta ruiner vittna om gångna tider. Nu har staden blott 25.000 inv. T. var aposteln Paulus' födelsestad.

Tarta'n. — 1. Ett slags mångfärgat, rutigt, skotskt ylletyg. — 2. Ett slags fartyg, som användes i Medelhavet.

Tarta'rer, riktigare tatarer, se Turko-tatari ska folk.

Tar'taros, den djupaste delen av underjorden. I dess eviga natt nedstörtade Zeus enligt grekernas gudasagor titanerna.

Tartelett', liten tårta.

Tarti'ni, G., 1692—1770, italiensk violinist, kompositör och musikteoretiker, verksam i Padua. T. vann ett storartat rykte som virtuos och lärare. Bland hans kompositioner märkes T r i 11 o del d i a v o 1 o, djävuls-drillen.

Tartra't, vinsyrans salter.

Tar tuffe [-tyff'], huvudpersonen i en komedi med samma namn av Moliére; hycklande skurk, skenhelgon.

Tasch'i-!Lama, se Lamaism.Taschkend', Västturkestans huvudstad, i provinsen Syr-Darja, omkring

160,000 inv. Museer och vetenskapliga institutioner. Hemindustri av vävnader och vapen. Järnvägsförbindelse med Ryssland upprättliålles av en bana (1,859 km.) till Orenburg och av transkaspiska banan. Rysk sedan 1865.

Task'spelare, trollkonstnär, person, som utför skenbart övernaturliga konststycken, vilka möjliggöras genom högt uppdriven fingerfärdighet samt sinnrikt konstruerade apparater i form av alldagliga föremål.

Tasma’nia, ö belägen s. om Austral-kontinenten, utgörande en av staterna i Australiska statsförbundet. 68,000 kvkm., 214,000 inv. Huvudstad Ho-bart, 52,000 inv. T. är genomdragen av bergskedjor, rika på skog. Vete och korn äro de viktigaste sädesslagen. Betydande fruktodling. Bergen äro rika på mineral, såsom guld, silver, bly, järn och kol. Frukt är den viktigaste exportvaran och fruktkonservering den viktigaste industrin.

Tass’o, Torquato, 1544—95, italiensk skald. T. ägnade sig med iver åt studier i Rom, Padua och Bologna och förvärvade en omfattande bildning. 1565 anlände han till hovet i Ferrara, där han förde en hovmans angenäma tillvaro och allmänt uppmärksammades för sin lysande skaldebegåvning. 1586 lämnade han Ferrara och levde sedan ett kringflackande och olyckligt liv. T. har skapat den odödliga episka dikten Gerusalemme liberata (Det befriade Jerusalem), en poetiskt romantiserande skildring av det första korståget.

Tata’rer, se Turko-tatariska folk.

TatarPet, medeltida benämning på mellersta Asien. Senare skilde man mellan Lilla el. Europeiska T. och Stora el. Asiatiska T.

Ta’tra, det högsta bergpartiet i Karpaterna. Når 2,660 m. ö. h.

Tattare, folklig beteckning för kringstrykande lösdrivare, särskilt zigenare.

Tatue’ring: utföres genom direkt målning på huden hos vissa vilda stammar. T. tjänar hos kvinnorna huvudsakligen prydnadsändamål (motsvarar smycken). Hos männen utgör T. därjämte rangordningstecken, på sätt och vis motsvarande civiliserade stammars officersgaloner och ordnar. T. utföres ofta även genom instickning med nål i huden av sådana målningar, vilka sedan i regel kvarstå för livet. Utom hos vilda stammar utföras sådana T. framför allt av sjömän, brottslingar m. fl. Mönstren variera i hög grad. I Sverige tjäna tre punkter nedanför tummen på handryggen som igenkän-ningstecken bland lösdrivare. Ofta intatueras nakna kvinnofigurer, skepp

o. dyl., vilka hämtas från illustrerade tidningar.

Ta’uchnitz, C. B. von, 1816—95, tysk bokförläggare, grundade en förlags-serie (Tauchnitz edition), utgörande en på originalspråket utgiven samling engelsk och nordamerikansk skönlitteratur. Serien, som är billig och om-, sorgsfullt vald, har vunnit en utomordentlig spridning.

Ta’uern, Hohe T. och Niedere T., bergpartier i östalperna, Österrike. Högsta toppen, Gross-Glockner, när

3,800 m. ö. h.

Ta’unus, skifferberg n. om Mains inflöde i Rhen, v. Tyskland. Når 880 m. ö. h.

Ta’uriska bergen, bergskedja på halvön Krim, s. Ryssland. Geologiskt äro de Kaukasus’ fortsättning åt v.

Ta’uriska halvön, se Krim.

Ta’urus, 70 mil lång bergskedja längs Mindre Asiens s. kust. Når med sina högsta toppar (3,000—3,500 m. ö. h.) över snögränsen.

Tausche’ring kallas inom guldsmedskonsten en metod att inlägga guldel. silverornament i annan metall t. ex. i järn el. brons.

Ta’usen, H., 1494—1561, dansk biskop. T. var lärjunge till Luther och en av den danska reformationens ledande personligheter.

Tausig [ta’o-], K., 1841—71, tysk pianist, elev till Liszt. T. har arrangerat en hel del stycken för piano. Hans omarbetningar äro omtyckta nummer i virtuosrepertoaren.

Tautologi’, tavtologi, upprepande av samma begrepp fast med andra ord.

— T a u t o 1 o’g i s k, innehållande tautologi.

Tavastehus (Hämeenlinna), stad i s. Tavastland, s. Finland. 6,800 inv. Residensstad för Tavastehus län. Anses ha

blivit anlagd av Birger Jarl under dennes krigståg till Finland, omkring år 1240.

Tavastehus län, finskt. län, som i n. gränsar till Vasa län, i v. till Åbo och Björneborgs län, i s. till Nylands län och i ö. till St. Michels län. T. omfattar största delen av Tavastland. 20,928 kvkm. 360,000 inv. Residensstad Tavastehus. Dessutom finnas i T. städerna Tammerfors och Lahti.

Tavastland, finskt landskap. Största delen av T. faller inom Tavastehus och Vasa län. Innebyggarna, tavas-terna anges vara mera högresta, kortskalliga, ljushåriga och blåögda än övriga finnar.

Ta'vaststjerna, K. A., 1860—98, finländsk skald och prosaförfattare. Inom den finländska svenska prosalitteraturen var T. den förste representanten för den moderna samhällsskildringen (Barndomsvänner, I förbund med döden, Kapten Tämberg m. fl. berättelser). T. skrev även intensivt känd lyrik och några dramer (Affär).

Tavern', värdshus, krog.

Tax, se Hundraser.

Taxame'ter, apparat på automobiler el. hästdroskor i persontrafik, som anger det belopp, den resande skall betala med hänsyn till den tillryggalag-da vägens längd och eventuell väntetid. Själva bilen benämnes också understundom T.

Taxeringskalender, uppslagsbok med efter personernas namn alfabetiskt ordnade uppgifter om bevillningstaxe-ring och taxering till inkomst- och förmögenhetsskatt för respektive personer. I uppslagsböckerna, som avse olika områden, äro endast medtagna personer, vilkas taxerade inkomster överstiga ett visst belopp.

Taxeringslängd. Inom varje taxe-ringsdistrikt el., där distrikt består av mer än en kommun, inom varje kommun skola föras särskilda T., upprättade i enlighet med fastställda formulär, dels över taxeringen av fast egendom, för vilken bevillning erlägges, och av sådan fast egendom, tillhörig staten samt kommuner och menigheter, allmänna undervisningsverk och barmhärtighetsinrättningar m. fl., för vilken bevillning icke erlägges (fastig-hetslängd), dels över taxeringen till inkomstbevillning samt inkomst- och förmögenhetsskatt (inkomstlängd).

Taxeringsnämnd. Inom varje taxe-ringsdistrikt skall finnas en taxeringsnämnd, som har att verkställa taxering av skattskyldigs inkomst och förmögenhet samt av fast egendoms värde för utgörande av bevillning samt inkomst- och förmögenhetsskatt. Taxeringsdistrikten sammanfalla i regel med kommunerna. En kommun kan dock uppdelas i flera taxerings-distrikt. Likaledes kunna flera kommuner sammanslås till ett taxerings-distrikt. Ordförande och en annan ledamot av T. utses av vederbörande länsstyrelse, övriga ledamöter väljas av stadsfullmäktige (allmän rådstuga) och kommunalfullmäktige (kommunalstämma). Föreskrifter rörande T:s befogenhet och skyldigheter finnas i förordningen den 28 oktober 1920 om taxeringsmyndigheter och förfarandet vid taxering. Besvär över T:s beslut anföras hos prövningsnämnd.

Taxeringsvärde, ett av taxeringsnämnden fastställt värde av en egendom, efter vilket värde skatter beräknas. Uppskattning av värdet av fast egendom äger sedan 1918 rum vart femte år.

Taxi'er, förflyttningar, som utföras av fria växt- el. djurceller (spermier, infusorier, sporer) under inverkan av vissa retningar. Vanligast är foto-

taxis, dragning mot el. bortstötning av ljus, samt kemotaxis, som sker under påverkan av vissa kemiska ämnen.

Tay [tej], Skottlands största flod. Längd 100 km. Utfaller i viken Firth of Tay av Nordsjön.

Taylor [tej'-]. — 1. Z. T., 1784—1850, nordamerikansk general, vald till president i Förenta Staterna 1848 som wliigpartiets kandidat. — 2. F. W. T., 185(5—1915, amerikansk ingenjör, vilken utarbetat det s. k. taylorsyste-m e t. Detta åsyftar bland annat att genom noggrant studium av de rörelser, som fordras för skötandet av maskiner och dylikt, komma underfund med de handgrepp, som äro minst tröttande och tidsödande. I systemet ingår även, att allt arbete skall utföras på ackord, varvid noggrann statistik föres över de enskilda arbetarnas prestationsförmåga. Med ledning av dessa uppgifter söker man sortera arbetarna till de arbeten, de äro särskilt

lämpade för. Systemet har på en hel del håll visat sig mycket värdefullt såväl för arbetsgivare som arbe* tare, då det avsevärt ökat arbetsutby-tet.

Tb, kem. tecken för en atom ter-bium.

Te, kem. tecken för en atom tellur.

Kvist av tebuske.

Te, blad från tebusken (Thea sinen-sis). Denna har vita blommor och är nära släkt med kamelian. Bladen äro grågröna och lansettformiga. Busken kan nå en höjd av 10—12 m. Vid teodling använder man som regel ej äldre buskar. De bästa bladen erhållas från 3—7 år gamla buskar, vilka beskäras, så att deras höjd ej överstiger 2 m. De finaste tesorterna utgöras av späda blad (t. ex. ryskt te el. karavante). Även äldre blad kunna emellertid användas. Ofta hoppressas dessaRuin av grekisk teater (i Epidauros).

till kakor (tegelte). I handeln föras två sorters te, grönt te, som erhålles genom direkt torkning (svag röstning) av bladen, och mörkt el. svart te, som erhålles genom att bladen före torkningen få jäsa vid en temperatur av 35—40°. Genom jäsningen förstöres en del av garvämnena. T. innehåller utom garvämnen (10—25%), koffein (1—4.5%) och eterisk olja (%—1%).

Te har sedan Kristi födelse odlats i Kina. Först på 1600-t. började det användas i Europa. Utom i Kina och Japan odlas te numera i Indien, pä Java och Sumatra och i Afrika. Det mesta av det exporterade T. går till de anglosachsiska länderna. År 1924 förbrukades i Storbritannien och Irland 175,500 ton (3.7 kg. per inv.) och i Förenta Staterna 41,400 ton (0.4 kg. per inv.). I Sverige var förbrukningen s å. 320 ton (0.05 kg. per inv.).

Teak [ti’k], se Tekträd.

Tearos el. teros, se Ros.

Tea’ter, skådebana, skådeplats; byggnad för teaterföreställningar; skådespelarkonst. — Den grekiska T. hade en rent nationell karaktär och uppstod ur Dionysosfesterna, som firades flera gånger om året. Sorgespelet el. tragedin utbildades ur de vid dessa fester uppträdande körer, vilka sjöngo och dansade i ring kring ett på en cirkelrund dansbana uppställt gudaaltare. Thespis, som anses för den egentlige grundläggaren av tragedin, införde en från kören skild skådespelare, en andre skådespelare infördes i dramat av Aischylos, en tredje sedermera av Sofokles. Den grekiska teaterbyggnaden, utgjordes ursprungligen av den till skådeplats använda, under bar himmel uppförda dansbanan (orchestra), det trapplikt uppstigande åskådarrummet (theatron) samt fondbyggnaden (skene), som användes till klädloge. Ur denna grundtyp utvecklades senare de mera konstnärligt uppförda teaterbyggnaderna.

Skådespelarna buro alltid ansiktsmask, och alla kvinnliga roller utfördes av män. De tragiska skådespelarna buro en hög hårklädnad samt en fotbeklädnad med ytterst tjocka sulor (koturn). Det grekiska lustspelet el. komedin framväxte ur de karnevalståg, som anordnades i samband med Dio-nysosfesterna. De komiska skådespelarna buro överdrivet karikerade masker och uppträdde utan koturn. Den romerska T. utvecklades ur den grekiska. Teaterbyggnaderna konstruerades emellertid något olika. Särskilda slag av den romerska T. voro de för musikaliska ändamål uppförda T. (odeum) samt amfiteatrarna, vilka användes vid fäktarspel. — Medeltidens T. uppkom liksom antikens ur den religiösa kulten (se Mysterier). — Nyare tidens T. erhöll sin tekniska utbildning efter antikt mönster i renässansens Italien. Teaterföreställningarna uppfördes i slutna rum, och spelet utfördes av yrkesskådespelare. Vid mitten av 1500-t. började man uppföra de första stående T. Den shakespeareska skådebanan i England påminde i mycket om den medeltida mysteriebanan, i det den till formen liknade ett kolossalt bord, som på tre sidor omgavs av åskådarplatser, under det att vid den fjärde sidan fanns en fonddekoration el. en bortre tvåvåningsscen. Redan under medeltiden användes praktfulla teaterkostymer. Ej förrän i slutet av 1700-t. började man emellertid använda en något så när tidstrogen kostymering. Förut hade historiska skådespel från olika tidsåldrar uppförts i samtidens dräkter. I senare tid har teatertekniken gått oerhört framåt. En nyhet för en del moderna T. är användningen av en vridbar scen, bestående av en på mitten av scengolvet inmonterad, vridbar, cirkulär skiva, uppdelad i flera avdelningar, en anordning, som avser att

underlätta scenförändringarna.

Teaterelevskola, läroanstalt för utbildandet av skådespelare för tal- el. sångscenen. I Sverige finnas två statsunderstödda skolor av detta slag, nämligen K. Dramatiska teaterns elevskola och Operaskolan.

Teaterkikare, se Kikare.

Teatralisk, tillgjord, uppstyltad, effektsökande.

Te'be, forntida stad i Egypten, belägen på båda sidor om Nilen. Platsen för det forna T. upptages nu av arabbyarna Karnak, Luksor, Gurna och Medinet Habu. Staden grundlädes troligen omkring 2500 f. Kr. och hade som Egyptens huvudstad sin glansperiod under åren 1600—1100

f. Kr. Bland dess storartade ruiner må särskilt nämnas Amonstemplet, Ramses II:s gravtempel (Ramesseum), de märkliga Memnonstoderna samt Tut-anch-Amons grav, som upptäcktes 1922.

Tebris, stad i nv. Persien. Omkring 200,000 inv. Persiens främsta handels- och industristad (mattor, lädervaror).

Teceremoni. I Japan finnas flera ordensliknande samfund, vilka utbildat var sitt ceremoniel för tedrickande. Dessa ceremonier äro ytterligt invecklade och uppbyggda av symboliska handlingar etc. Den mest utbredda T. är cha-no-yu.

Teckenspråk, se Handalfabet.

Teckningsrätt, företrädesrätt till aktieteckning, som vanligen lämnas till förutvarande aktieägare vid nyemission.

Teckomatorp, municipalsamhälle i v. Skåne. 750 inv. Järnvägsknut.

Te Deum (lauda'mus), lat., ”O, Gud, vi love dig”, efter inledningsorden benämning på den s. k. ambrosianska lovsången. Uttrycket T. betecknar även tacksägelsegudstjänst.

Teetotaller [titå'utlæ], engelsk beteckning för nykterister.

Tegel framställes av lera, som blandas med grus, varefter blandningen, som genom tillsats av vatten el. torr lera erhållit lämplig konsistens, formas för hand el. i maskin. Det mjuka teglet torkas därefter på torkfack i särskilda torklådor, varvid torkningen understundom påskyndas genom fläktar, genom tillförande av uppvärmd luft m. m. Härefter brännes T. i ugnar av särskild konstruktion. Antalet tegelbruk var år 1924 i Sverige 231 med en sammanlagd förvaltnings- och arbetarpersonal på 8,500 personer och ett salutillverkningsvärde av 38.3 milj. kronor.

Tegelte, se Te.

Tegnér. — 1. Esaias T., 1782—1846, skald. T., som var son till en fattig kyrkoherde i Värmland, blev tidigt faderlös men bereddes tillfälle till universitetsstudier i Lund, där han blev docent i estetik 1803. 1812 utnämndes han till professor i grekiska, en tjänst, som han innehade till 1824, då han blev biskop i Växjö. Under sina sista år led han av alltmer tilltagande tungsinne, som tidvis övergick till sinnessjukdom. Det verk, som framför allt gör T. till Sveriges nationalskald, är Fritiofs saga, ett romantiskt epos i 24 sånger. Ämnet hämtade han från en gammal isländsk saga, som han fritt omdiktade. T:s verk är visserligen en skildring från vikingatiden, men det romantiska inslaget träder i förgrunden och i stället för vikingastrider göres kärleken till huvudtema. Fritiof personifierar det nordiska kynnet med dess blandning av tappert övermod och vek melankoli. 1812 invaldes T. i Götiska förbundet, vars åskådningar han redan förut tolkat i den patriotiska dikten Svea. Till T:s götiska dikter hör även den versifierade lyriska berättelsen Axel. T. invecklades i en häftig litterär strid med nyromantikerna, mot vilka han riktade sina anfall bland annat i sin Epilog vid magisterpromotionen i Lund 1820. Emellertid finnas många drag av nyromantik i T:s egen alstring (Sång till solen). Hans diktning utmärker sig för genomskinlig klarhet och ansluter sig i vissa avseenden till 1700-t:s litteratur och till antika stilideal. T. skrev även dikter, inspirerade av tidens politiska händelser, såsom Den vaknande örnen, där han ger uttryck åt sin beundran för Napoleon. Tanken

på ett innerligare närmande mellan de skandinaviska folken omfattades med hänförelse av T. Av T:s många övriga dikter må nämnas den på ett glänsande språk avfattade sången Vid Svenska akademins femtiåra minneshögtid. Från 1818 var T. medlem av Svenska akademin. — 2. Esaias T., f. 1843, den förres sonson, universitetslärare, språkforskare, professor i österländska språk 1879—1908, ledamot av Svenska akademin 1882. T. har gjort sig känd som en synnerligen framstående språkman och som sådan utövat ett betydande författarskap (Om språk och nationalitet, Språkets makt över tanken, Om poesins språk).

Teheran, Persiens huvudstad, s. om Kaspiska havet, skild från detta genom Elburskedjan. 220,000 inv. Knutpunkt för flera karavanvägar.

Tehuantepecnäset [teoantepe'h-], den landtunga inom Mexico, som skiljer Mexikanska bukten från Stilla havet.

Tein, koffein*.

Teint [täng], fr., ansiktsfärg, hy.

Teinte [tängt], fr., färgskiftning, -ton, -styrka.

Teiresias, Tiresias, en blind siare, som förekommer i grekiska sagor bl. a. i Oidipussagan och i Iliaden.

Teism, sammanfattande beteckning på åskådningar, som antaga, att en Gud finnes. Motsats: ateism.

Teje, Tora, f. 1893, skådespelerska, anställd vid Dramatiska teatern 1911—13, vid Svenska teatern 1913—21 och efter 1923 åter vid Dramatiska teatern.

Tejo, Tajo*.

Teknik, konstlära, inbegreppet av reglerna för en konst el. ett hantverk; konstfärdighet. — Tek'niker, utövare av ett yrke (särskilt ingenjörel. hantverkare). — Tek'nisk, som har avseende på tekniken; konst-, yrkesmässig.

Tekniska högskolan i Stockholm, som vars blygsamma ursprung kan räknas den år 1798 i Stockholm inrättade Mekaniska skolan, är för närvarande uppdelad på sju fackavdelningar nämligen för maskinbyggnad och mekanisk teknologi, skeppsbyggen, elektroteknik, väg- och vattenbyggnad, kemisk teknologi, bergsvetenskap och arkitektur. T:s styrelse består av 10 ledamöter, av vilka nio, däribland preses, utses av kungl. maj:t efter förslag från olika myndigheter, institutioner och korporationer och en av järnkontoret. Elevantalet vid T. uppgår numera till ungefär 700.

Teknisk undervisning. Den främsta läroanstalten för T. i Sverige är Tekniska högskolan. I vissa avseenden sidoordnad med Tekniska högskolan är Chalmers tekniska institut i Göteborg. Lägre teknisk undervisning meddelas vid tekniska fackskolor, avsedda för vissa speciella industrier, samt tekniska gymnasier och tekniska elementarskolor, som meddela allmän teknisk undervisning. De tekniska fackskolorna äro tvååriga, de tekniska gymnasierna och de tekniska elementarskolorna äro däremot treåriga. För närvarande finnas tekniska gymnasier i Örebro, Malmö och Härnösand samt tekniska elementarskolor i Norrköping och Borås. Se vidare Bergsskolor samt Praktiska ungdomsskolor och hänvisningarna på detta ord.

Teknolog, studerande vid teknisk högskola.

Teknologi, läran om den industriella tekniken i alla dess grenar.

Tektiter, se Meteorer.

Tektonik, bergsbyggnad. T. omfattar berglagrens ställning (horisontella, uppresta, veckade lager, förkastningar m. m.), deras förhållande till eruptiva bergarter och deras förhållande i det hela till omgivande berggrund.

Tekträd (Tectona grandis), ett till familj Verbaniceæ hörande ostindiskt träd av jättelik storlek. T. lämnar ett utomordentligt hårt och hållbart virke, vilket framför allt användes som skeppsvirke.

Tel Avio, stad invid Jaffa, anlagd 1909. 15,000 inv. En villastad av modern europeisk karaktär med härliga

trädgårdsanläggningar.

Bells telefon schematiskt framställd. PP^1 metallmembraner framför elektromagneter. Pilarna ange strömmens riktning och membranernas rörelseriktning.

Telefon. Försöken att överföra ljud på långa avstånd äro av mycket gammalt datum. Praktisk betydelse erhöllo dessa försök dock först genom amerikanen A. G. Bells uppfinning av telefonen år 1876. En Bells telefon består i princip av en permanent magnet, vars ena pol är försedd med en spole av fin, isolerad koppartråd. Framför spolen är utspänd en tunn membran av järnbleck. Om membranen försättes i vibrationer t. ex. genom de ljudvågor, som alstras vid vanligt tal, förändras magnetfältets styrka, varigenom växelströmmar induceras i spolen. Om spolen är hopkopplad med en annan belltelefon av samma konstruktion, förändras styrkan av denna sistnämnda telefons magnet och därmed dess inverkan på membranen, som därigenom försättes i vibrationer, som svara mot den första membranens. I moderna telefonapparater är belltelefonen som talapparat utbytt mot en mikrofon. Den enklaste typen av en mikrofon består schematiskt av en kolstav, löst fästad mellan tvenne andra kolstavar. Genom kolstavarna ledes strömmen från ett galvaniskt batteri. Varje ändring av kontakten emellan kolstavarna genom skakningar av ett el. annat slag åstadkommer förändringar i ledningsmotståndet, vilka, om mikrofonen är hopkopplad med en belltelefon, medför variationer i magnetfältets styrka och därmed vibrationer hos telefonens membran. De numera vanligast använda mikrofonerna äro de s. k. kolkornsmikrofonerna, bestående av kolpulver, som utfyller rummet mellan ett kolstycke och en elastisk membran. Förutom med tal- och hörapparater måste en telefonapparat vara försedd med anordning för mottagande och givande av signaler. — Från abonnenterna gå ledningarna in till större el. mindre stationer, där abonnenterna genom telefonister el. på automatisk väg sättas i förbindelse med varandra. De automatiska stationerna ha under de sista åren vunnit en starkt stegrad utbredning. — Långdistanstelefonin har under de senaste åren undergått en högst betydande utveckling genom nya tekniska arrangemang av olika slag. — Till Sverige kom telefonen redan år 1877. I Stockholm handhades telefonväsendet till en början av Stockholms Bell-telefonaktiebolag och senare även av Stockholms allmänna telefonaktiebolag, ett annat enskilt bolag. På andra orter anlades av statsverket rikstelefonstationer. Från och med 1918 har emellertid det enskilda telefonväsendet i Stockholm övertagits av telegrafverket, som långt tidigare där upprättat ett eget nät. — Antalet telefonapparater i Sverige uppgick år 1925 till över 420,000, frånsett järnvägarna tillhöriga apparater. Till jämförelse må nämnas, att (åren 1922 el. 1923) antalet telefonabonnenter i Förenta Staterna var ungefär 15,370,000, i Storbritannien och Irland med undantag av irländska fristaten ungefär 1,140,000, i Tyskland nära 2,200,000 och i Frankrike ungefär 580,000. — I fråga om trådlös telefon, se Radio.

Telefotografi, bildöverföring på telegrafisk väg. Under de sista decennierna ha ett flertal olika system med delvis mycket goda resultat utarbetats för telegrafisk överföring av bilder. I fråga om överföring av bilder, som endast bestå av svart och vitt, har man till och med kommit så långt, att det i Frankrike är tillåtet för den, som så önskar, att mot fastställd avgift få en skriven handling telegraferad i faksimile.

Två telegrafstationer, schematisk framställning, AA^1, luftledning, s och s^1, nyckel, b och b^1, element, m och m^1, elektromagnet, PP^1 jordledning.

Telegraf. Redan på 1700-t. gjordes upprepade försök att åstadkomma telegrafering på elektrisk väg. Den första elektromagnetiska telegrafen konstruerades år 1833. Morses skrivtelegraf, som alltjämt är den allmännaste telegrafapparaten, uppfanns år 1835. En Morseapparat består av två huvuddelar, nyckeln el. teckensändaren och mottagningsapparaten. Nyckeln består av en vridbar hävstång, genom vars nedtryckning strömmen från en strömkälla slutes (även apparater, som verka på annat sätt, ha konstruerats). Mottagningsapparaten består av en elektromagnet, genom vars lindningar den genom nyckelns nedtryckande slutna strömmen ledes. Magneten påverkar en kring en axel rörlig hävstång, i ena ändan försedd med ett mjukt järnankare, som attraheras av elektromagneten, då denna genom strömmens slutande blivit magnetisk, i andra ändan med en färgtrissa. Färgtrissan åstadkommer på en roterande pappersremsa punkter och streck (se Morsealfabetet), allteftersom genom teckensändarens nedtryckande och uppsläppande strömmen slutes och öppnas. För förstärkning av

strömmen användas vid telegrafering på långa avstånd reläer (se Relä). Förbindelsen mellan tvenne telegrafstationer åstadkommes genom en enda ledning, som andra ledning tjänstgör jorden. — Bland de övriga system för telegrafering, som kommit till användning må nämnas nåltelegraferna, där meddelandena åstadkommes genom en galvanometernåls utslag i olika riktningar. Nåltelegraferna ha särskilt funnit användning för telegrafering på långa avstånd. — Antalet taxerade telegram uppgick år 1925 i Sverige till ungefär 7 milj. — Om trådlös telegraf se Radio.

Telegrafering av bilder, se Telefotografi.

Telegrafstyrelsen, telegrafverkets överstyrelse. Chefen är generaldirektör. Närmast under honom sortera sex byråchefer. Jfr Telegrafverket.

Telegrafverket handhar telegraf och telefon. Dess överstyrelse utgöres av telegrafstyrelsen. Närmast under T. sortera distriktsförvaltningarna, som äro sex till antalet, med säte i Malmö, Göteborg, Norrköping, Stockholm, Gävle och Sundsvall. I T:s tjänst äro för närvarande anställda omkring 11,000 personer.

Telegrambyrå, anstalt, som har till uppgift att sprida nyheter till tidningar, börser och dylikt. Den äldsta av dessa är Agence Havas i Paris. Sedermera grundades Reuters byrå i London och Wolffs i Berlin. Flera halvofficiella T. ha därefter uppstått, bland vilka märkas Associated press i U. S. A., Agenzia Stefani i Italien, Ritzaus bureau i Köpenhamn, Norsk telegrambureau i Oslo och Tidningarnas telegrambyrå i Stockholm.

Telemakos, i den grekiska fornsagan Odysseus’ och Penelopes son.

Telemarken, område i det inre av s. Norge, till stor del uppfyllt av fjäll, bland vilka Gausta når högst (1,882 m. ö. h.), och genomdraget av djupt nedskurna älvdalar med långsträckta sjöar (Bandakvatn, Tinnsjö, Totakvatn, Nisservatn, Mjösvatn m. fl.); betydande vattenfall (Rjukan m. fl.). T. hör till Norges av turister mest besökta trakter.

Telemark fylke, norskt fylke vid Skagerack. 15,182 kvkm. 128,000 inv., därav 50,000 i fylkets städer: Notodden, Skien (residensstad), Porsgrund, Brevik, Stathelle, Langesund och Kragerö.**Teleobjektiv,** ett fotografiskt objektiv, som möjliggör fotografering av långt bort belägna föremål i jämförelsevis stor skala. T. fordrar förhållandevis lång exponeringstid, vilket till en viss grad minskar dess användbarhet.

Teleologisk, ändamålsenlig. En T. åskådning el. förklaring grundar sig på en mer el. mindre antagen ändamålsenlighet. — Angående det teleologiska beviset för Guds existens, se Gudsbevis.

Telepati, förmåga att på okänt sätt uppfatta processer i en annan persons själsliv. Om T. verkligen existerar, är mycket omstritt. De bevis, som hittills anförts, äro knappast övertygande. Jfr Clairvoyance och Tankeläsning.

Teleskop, stjärnkikare. Uppfinningen av T. skedde i början av 1600-t. (Lippersheim, Galilei, Kepler). Man skiljer mellan refraktions- och reflexionsteleskop. I de förra brytes ljuset i en konvexlins, vars diameter kan uppgå ända till inemot en meter, i det senare reflekteras ljuset i en konkav spegel. Tubens längd i de största T. uppgår ända till 15 m. Jfr Kikare och Refraktor.

Tell, Wilhelm. Se Tellsagan.

Tell-el-Amarna, se Achnaton.

Tellsagan skildrar, huru på 1300-t. den schweiziske sagohjälten Wilhelm Tell av fogden Gessler tvangs att försöka med en pil skjuta ett äpple från sin sons huvud. Detta till straff för att han ej velat blotta sitt huvud för en på en stång uppsatt hatt, utgörande sinnebilden för den i denna del av Schweiz härskande familjen Habsburgs vapen. T. lyckades skjuta bort äpplet utan att skada sin son men fängslades, då han förklarade, att han ämnat skjuta ned Gessler med nästa pil, om sonen träffats. Tell rymde och nedsköt senare Gessler i en hålväg. Sagan, som troligen är av nordiskt ursprung, äger ingen historisk motsvarighet.

Tellur, ett sällsynt grundämne, som i naturen förekommer gediget el. tillsammans med silver el. guld. Kem.

tecken Te. Atomvikt 127.5.

Tellurisk, jordisk, som har avseende på jordklotet.

Tellurium, apparat, som åskådliggör jordens och månens rörelser i förhållande till varandra och till solen.

Tellus, lat., planeten Jorden; jordens gudinna i den romerska mytologin.

Tema, plur. temata, ämne, grundtanken i ett tal, melodin i ett tonstycke; ämnet för en avhandling; skriftlig översättningsuppgift; uppräkning av ett verbs huvudformer. — Tema'tisk, som motsvarar temat.

Tematik, temauppfinning, temagestaltning (se Tema).

Temboro, vulkan på Soembava, Små Sundaöarna, bekant för sitt utbrott 1815, en av de våldsammaste vulkaniska katastrofer, man känner i historisk tid. Den uppkastade askan har beräknats till 300 kbkm. Luften blev fullständigt förmörkad av askmoln över en yta lika stor som hela Tyskland, och 100,000-tals människor omkommo.

Temesvar [te'mesjvor], stad i Ungern. 80,000 inv., tyskar och madjarer. Livlig handel och industri.

Tempel, byggnad, helgad åt religionsutövning; kyrka, helgedom. Angående olika tempelbyggnadsstilar se artikeln Byggnadskonst.

Tempelherreorden, Tempelherrar, Tempelriddare, Tempelbröder, andlig riddarorden under korstågen, stiftad 1118 till pilgrimernas skydd av den burgundiske ädlingen Hugo av Payens jämte andra riddare. T. blev rikt gynnad med storartade donationer såväl i konungariket Jerusalem som i Västerlandet och växte snart till en av dåtidens mäktigaste sammanslutningar. T. uppfyllde en viktig politisk mission genom sin kamp mot muhammedanismens utbredning i Orienten och Spanien. Förutom åt striden mot islams anhängare ägnade sig tempelriddarna åt omfattande affärsverksamhet och voro dåtidens förnämsta bankirer. I och med sin stora maktutveckling fick orden emellertid farliga fiender och råkade småningom i vanrykte. I början av 1300-t. krossades den fullständigt, och dess egendom överflyttades på johanniterna.

Temperament, sinnelag, genomsnittlig inriktning av känslolivet. Sedan gammalt skiljer man på sangviniskt (gladlynt), koleriskt (häftigt), melankoliskt (sorgset) och flegmatiskt (trögt) T., en indelning, som gjordes redan av forntidens greker och som tänktes motsvara de fyra element, av vilka världen ansågs uppbyggd (eld, jord, luft och vatten). Denna indelning är naturligtvis alltför skematisk och otillräcklig. Inom konstitutionsforskningen har man ej lyckats ena sig om någon indelning med hänsyn till känslolivets beskaffenhet.

Temperamåleri, medeltida målningsmetod, vilken användes, innan oljemåleriet var känt. Målningen utfördes med vattenfärger på en jämn träskiva, som förut bestrukits med ett lager krita, utrörd i limvatten. Den moderna, för dekorativa ändamål använda limfärgsmålningen är ett slags enklare T.

Temperatur, värmegrad, se Termometrar. **Temperaturinversion,** beteckning för den omvänt mot det normala förekommande vertikala temperaturfördelningen i luften. Normalt avtar temperaturen med 0.6—1° C. för varje hundra meters stigning, men under lugnt, klart väder, särskilt nattetid och på vintern, inträffar det, att temperaturen på grund av utstrålning från jordytan starkt sänkes och att den närmast liggande luften därigenom avkyles. På grund av sin genom avkylning ökade tyngd samlar den sig i sänkor och dalbottnar, så att den där blir mycket kallare än uppe på närliggande höjder. Jfr Nattfroster.

Temperatursinnesorgan, nervändorgan i huden, av vilka en del äro känsliga för köld, andra för värme. Jfr Känsel.

Temperera, mildra, dämpa, giva en lämplig värmegrad. — Tempererad, måttlig, avpassad, medelvarm.

Templarorden, vars första avdelning bildades i Förenta Staterna år 1883 genom en utbrytning ur godtemplarorden, infördes i Sverige år 1884. Den är numera (sedan år 1922) sammanslagen med

nationalgodtemplarorden till en ny organisation, nationaltemplarorden.

Temple [tem'pl], H. J., viscount Palmerston [pa'mestn], 1784—1865, engelsk statsman, medlem av underhuset 1807. 1809—28 innehade T. en av de båda krigsministerposterna. Han var utrikesminister i whigministärer 1830—34, 1835—41 samt 1846—51. 1852 blev han inrikesminister och 1855 bildade han eget kabinett. T. genomdrev Englands deltagande i Krimkriget. Efter att ha avgått 1858 blev T. ånyo premiärminister 1859 och fungerade som sådan till 1865. Utrikespolitiskt gynnade han i allmänhet de nationella frihetsrörelserna på kontinenten men kunde ofta uppträda med stor hänsynslöshet. I England åtnjöt han en ofantlig popularitet och ansågs som samtidens kvickaste talare.

Templets förstöring i Jerusalem inträffade år 70 e. Kr., då staden härjades av romarna. Till minne av T. fira judarna en sorgehögtid.

Tempo, plur. tempi, takt, tidmått, ett tonstyckes hastighetsgrad.

Temporisera, förhala, draga ut på tiden. — Temporisation, uppskov, dröjsmål.

Temporär, tillfällig, begränsad till en viss tid.

Temps, Le [lö tang'], fr., moderat republikansk tidning i Paris, grundad 1829. 1842 nedlades den emellertid men uppsattes åter 1861.

Tempus, se Verb.

Temsen, se Thames.

Tenasserim, beteckning för den kuststräcka i Bortre Indien, v, om Siam, som hör till Burma,

Tendens, böjelse, strävande, avsikt. — Tende'ra, sträva efter, syfta till, hava böjelse för. — Tendentiö's, avsiktlig, riktad mot ett visst mål.

Tendensdrama, skådespel, i vilket avsiktligt inskärpes en viss (moralisk, social, politisk etc.) lära. — Tendensroman, roman med dylik bestämd syftning.

Tendensroman, se Tendensdrama.

Tender, till ett lokomotiv hörande vagn, som användes för transport av de bränsle- och vattenförråd, som behövas för lokomotivets drift.

Teneriffa, den största av de i Atlanten utanför Afrikas nv. kust belägna Kanarieöarna. 2,000 kvkm. Högsta punkten, 3,700 m. ö. h., nås av T:s pik, en ännu verksam vulkan.

Tengbom, I., f. 1878, arkitekt. T. har bland annat uppfört Högalidskyrkan och Konserthuset i Stockholm.

Tengdahl, K. A., f. 1867, kommunalman. T. har varit verksam för organiserandet av den fackliga arbetarrörelsen. 1909—19 var T. medlem av andra kammaren och 1924—25 av första kammaren. T. har särskilt intresserat sig för bostadsfrågor.

Tengrinor, saltsjö i Tibet. Talrika buddistkloster och vallfartsorter i omgivningen.

Teniers [tenir's], flamländsk målarsläkt, bland vars medlemmar märkes David T. (d. y), 1610—90. T. var först verksam i sin födelsestad Antwerpen men bosatte sig sedan i Bruxelles, där han 1651 blev hovmålare. T. målade uteslutande genrebilder, oftast från böndernas liv, i en realistisk och tekniskt fulländad stil (Lantlig värdshusscen, Vaktstuga, Alkemisten).

Tenn., officiell förkortning på Tennessee, U. S. A.

Tenn, silvervit, glänsande metall. Kem. tecken Sn. Atomvikt 118.7. Atomvärde 2 el. 4. Specifik vikt 7.3. Smältpunkt 231°. Metallen är ganska mjuk och mycket smidbar; den kan utvalsas till tunna blad, stanniol el.

tennfolium. T. är oföränderligt i luften vid vanlig temperatur men oxideras vid upphettning. I syror liksom i kali- och natronlut löses T. under vätgasutveckling, i förra fallet bildas T.-salter, i senare stannat. T. användes till prydnadsföremål, för överdragning av andra mindre beständiga metaller (förtenning), till lödning samt till flera legeringar, av vilka brons är den viktigaste. Vid lägre temperaturer (under 18°) undergår T. ibland en förvandling kallad T.-pest, som slutar med att metallen sönderfaller i ett grått pulver. — De 2-värdiga T.-föreningarna kallas även stannoföreningar, de 4-värdiga stanniföreningar. Till de senare hör T.-oxidenel. T.-aska [SnOs], vilken i naturen uppträder som mineralet tennsten el. kassiterit och utgör den viktigaste T.-malmen. Mot T.-oxiden svarar syran T.-syra [EhSnOa], vars salter kallas stannat. — Tennmalm erhålles huvudsakligen från Malakkahalvön och några därutanför liggande öar samt från Bolivia. Världsproduktionen av tenn uppgick år 1924 till 152,000 ton.

Tennessee [tenisi’]» förkortat Tenn., stat i Förenta Staterna. 109,000 kvkm.,

2.338.000 inv. Huvudstad Nasliville,

118.000 inv. Största stad Memphis,

162.000 inv. — östra delen av T. är ett skogbeväxt högland, medan v. delen är ett sumpigt lågland. Åkerbruk och boskapsskötsel äro viktigaste näringsgrenar. Majs, vete, bomull och foderväxter odlas. I v. delen av T. idkas bergsbruk. Huvudsakligen brytas kol och koppar. Industrin omfattar kvarn- och sågverksrörelse samt beredning av åkerbruksprodukter.

Tennfo’lium, se Bladmetall och Tenn.

Ten’nis, se Lawn tennis.

Tennpest, se Tenn.

Tennsten (el. tennmalm), svartbrunt starkt glänsande tennmineral, tenn-oxid [S11O2], kristalliserande i kvadratiska systemet (tvillingkristaller). Spec. vikt 7, hårdhetsgrad 6^, streck ljust. T. är den viktigaste tennmalmen. Den förekommer dels i vissa graniter vid deras kontakter, dels i grusbäddar (vaskmalm). Största mängderna erhållas i nutiden från Malakkaområ-det och Bolivia, i forntiden från Corn-wall (Tennöarna).

Tennyson [ten’isn], Alfred, lord, 3809—92, engelsk skald, en av de förnämsta representanterna för det viktorianska skedets diktning i England. T: s främsta verk är en samling episklyriska dikter om kung Arthur och hans riddare med titeln Idylls of the Kin g. Enoch Arden är ett idylliskt epos, i vilket T. skildrar en sjömans gripande livsöde. 1850 utnämndes T. efter Wordsworth till ”poet laureate”, hovskald.

Teno’r, den höga mansstämman (c—a); tenorsångare.

Tentak’ler, trevare, mjuka armar, vilka användas som känsel ocli grip-verktyg och som finnas hos en del ryggradslösa djur.

Tenta’men, för examen anställd prövning av en persons kunskaper. — Ten-t a’t 0 r, prövare. — T e n t a n d\ den som prövas.

Teobromi’n, ett ämne, som kemiskt är släkt med koffein och som bland annat finnes i kakao. T. användes som läkemedel framför allt för att öka urinavsöndringen.

Teo’derik den store, omkring 455— 526, östgotisk konung, skaparen av det östgotiska väldet i Italien. T- förd#

i Italien en synnerligen kraftfull och rättvis styrelse. Den antika kulturen strävade han att bevara och han skyddade de antika minnesmärkena i Rom. Motsättningarna mellan romare och goter kunde han dock ej utjämna, och hans politiska gärning hotades av det frankiska väldets maktutvidgning.

Teodicé, lärosystem, som försöka förklara, huru en allgod och allsmäk-tig Gud kan ha skapat en värld, fylld av lidande och ondska.

Teodo’ra, omkring 508—548 (547?), östromersk kejsarinna, gemål till Jus-tinianus I 527, ursprungligen danser-ska. T., som var utomordentligt vacker och intelligent, utövade ett obegränsat inflytande på kejsaren.

Teokrati', "gudsvälde", statsform, enligt vilken prästerna i egenskap av Guds ställföreträdare inneha högsta makten (ex. den mosaiska T.).

Teologi', kristna åskådningar utarbetade i vetenskaplig form. Till T. höra e x e g e t i k, som omfattar utredningar rörande gamla och nya testamentet, kristen kyrkohistoria, systematisk teologi, som handlar om den kristna trosläran, och praktisk teologi, som handlar 0111 kyrklig verksamhet.

Teologi'e doktor, se Doktor.

Teologri'e kandidat, se Kandidatexamen.

Teolog:i'e licentiat är person, som avlagt licentiatexamen i teologiska fakulteten. Jfr Licentiat.

Teolo'gisk-filoso'fisk examen, en förberedande examen, som fordras för inträde i teologisk fakultet.

Teore'm, sats, lärosats, ett icke bevisat påstående.

Teore'tiker, person, som framför allt är intresserad av och studerar teoretiska spörsmål men mindre uppmärksammar problemens praktiska sidor; kunnig men opraktisk person.

Teoretise'ra, uppställa (opraktiska) teorier.

Teori', framställning av grundtankarna i och principerna för en vetenskap el. konst; försök till förklaring. Jfr Hypotes. — T e o r e't i s k, som har avseende på teori, abstrakt.

Teosofi', en fantasifylld åskådning, vilken dels griper tillbaka på antika filosofiska åskådningar, dels ansluter sig till österländska, framför allt indiska läror. T. antager en slags själavandring, vilken sammanhänger med en rytmisk orsakslag (Karma). Bland T: s grundläggare märkes Blavatsky. Numera finnes en riktning, som ledes av Tingley med centrum i Amerika, och en riktning, som ledes av Besant och som har sitt huvudsäte i Indien. Teosoferna göra anspråk på att företräda en särskilt upphöjd lära och på att besitta överjordiska kunskaper från vissa "mästare". Trots uppseendeväckande avslöjanden angående förhållandena inom samfunden räknar dock T. många anhängare.

Teoso'fiska samfundet grundades 1875 av fru Blavatsky och en amerikansk överste H. S. Olcott. Den senare blev T : s förste president. 1907 efterträddes han av Besant. Senare klövs T. i tvä samfund, ett med säte i Indien och ett med säte i Amerika. Jfr Teosofi.

Te'plitz, stad i nv. Böhmen, Tjeckoslovakien. 30,000 inv. En av Europas mest besökta badorter.

Terapi', medicinsk behandling.

Teratologi', se Missbildning.

Ter'bium, ett grundämne, tillhörande de sällsynta jordmetallerna. Kem. tecken Tb. Atomvikt 159.2.

Ter Borch el. Terborch, stundom skrivet Terburg, G., 1617—81, holländsk genremålare. T: s flesta målningar skildra någon scen ur de förnämare klassernas liv (Lut spel ande dam, Officer, som mottager ett brev, Konserten).

Te'rek. — 1. Flod i Kaukasus, som från s. genombryter bergskedjan och mynnar ut i Kaspiska havet. — 2. Provins i Kaukasus, 73,000 kvkm., 1,2 milj. inv., blandning av ett flertal folkslag (ryssar, tjerkesser, armenier, georgier, judar m. fl.). Huvudstad Vladikavkas.

Teren'tius, Publius T. Afer, omkring 190—159 f. Kr., romersk lustspelsför-fattare. T. var slav hos den romerske senatorn Terentius Lucanos men frigavs och tog då sin husbondes familjenamn. T: s språkligt förfinade framställningar ha sin styrka i skickliga karaktärsteckningar (P h o r m i o, Adelphoe).

Teresia den Heliga, 1515—82, katolskt helgon och Spaniens skyddshelgon.

Territorialgräns, gränsen för en stats område. Under världskriget räknade man i allmänhet, att T. på havet löpte på tre engelska sjömils (5,556 m.) avstånd från land. Sverige brukar räkna T. en svensk sjömil (7,420 m.) ut från

kusten.

Term, ord, uttryck, talesätt, benämning; varje begrepp i en slutledning; matematisk storhet i ett algebraiskt uttryck, vilken med plus el. minus är förbunden med andra storheter.

Ter’mer. — 1. Namn på de praktfulla varmbadhusen i forntidens Rom. Bland dessa märkas Caracallas T. och Dio-cletianus’ T. — 2. Beteckning för varma källor.

Termi’n, bestämd tidpunkt; förfal-lotid; regelbundet återkommande tid för ett visst arbete.

Termine’ra, fastställa, begränsa.

Terminologi’, sammanfattningen av de inom en vetenskap el. konst använda uttrycken och beteckningssätten.

Terminsaffärer, börsaffärer, vid vilka säljaren förbinder sig att efter bestämd tid mot ett visst pris leverera en vara.

Ter’minus, i den romerska gudaläran namn på en gud, som symboliserade gränserna, gränsstenarna. Antikens framställningar av gränsguden ha vanligen formen av nedåt avsmalnande pelare, vilka uppåt avslutas med ett människohuvud. Jfr Herm.

Ter’misk, hänförande sig till värme el. temperatur.

Termithona.

Termi’ter el. vita myror (Termitidse), en insektsfamilj, som utmärkes av bitande mundelar , och ofullständig förvandling. Arterna leva i samhällen, vilka påminna om våra myrors. Hannar och honor ha två par vingar. Den befruktade honans bakkropp är ofantligt uttänjd av ett oerhört antal ägg. Huvudmassan av termitsamhället utgöres av outvecklade hannar och honor, vilka delvis kvarstå på larvstadiet. De äro blinda. Vidare finnas s. k. soldater, vilka ha kraftiga käkar, samt flera andra former, vilkas betydelse för samhället är outredd. T. bygga bon, som antingen bestå av gångar i marken el. av uppmurade celler. I senare fallet kunna deras byggnader nå flera meters höjd. T. leva huvudsakligen av växtämnen men använda nästan alla slags organiska ämnen antingen som föda el. som byggnadsmaterial. Framför allt göra

Termitsamhälle.de skada genom att förtära virke. De borra sig in i hus och förstöra allt trä utan att skada ytan. I möbler kunna de borra sig in från golvet. Flera arter finnas i varma områden av Afrika och Amerika samt Australien.

Termitsvetsning: utföres med en blandning av pulveriserad aluminium och järnoxid s. k. termit. Blandningen antändes och utvecklar vid förbränningen stark värme. Härvid bildas aluminiumoxid och smält järn, som få flyta över järnstycken, vilka skola sammansvetsas. Dessa järnstycken pressas samtidigt hårt mot varandra. T. användes för reparering av brustna gjut järnsföremål exempelvis spår-vägsskenor. Jfr Svetsning.

Ter'modynami’k, se Värme.

Termoelektricitet. Vid uppvärmning av kontaktstället W alstras en elektrisk ström i pilens riktning, som tvingar magnetnålen (NS) att göra utslag.

Ter’moelektricite’t. Om två trådar el. stavar av metall hoplödas, sä att en sluten krets bildas, och det ena lödstället uppvärmes, erhålles en elektrisk ström. Strömmens styrka (den elektromotoriska kraften) växer inom vissa gränser med stigande temperaturdifferens mellan kontaktställena och är därjämte beroende av de metaller, som ingå i strömkretsen. Strömmens riktning bestämmes av de ingående metallerna. Genom sammankoppling i serie av flera dylika termoelement erhålles en termostapel. Termostaplarna ha icke erhållit någon större användning för frambringande av elektrisk energi men ha däremot fått en betydande användning för temperaturbestämningar t. ex. som sträl-ningstermometrar. Som en omvändning av nyssnämnda fenomen, som efter sin upptäckare, den tyske fysikern Seebeck, benämnes Seebeckeffek-ten, kan den efter upptäckaren, den franske fysikern Peltier, uppkallade Peltiereffekten betraktas. Peltier påvisade, att en elektrisk ström, som passerar beröringsstället mellan tvenne metaller, åstadkommer en uppvärmning el. avkylning av kontaktstället,

beroende på strömriktningen. Den ge-

nom uppvärmningen el. avkylningen alstrade termoströmmen går i motsatt riktning mot den ström, som framkallar uppvärmningen el. avkylningen. Även i homogena, olikvarma metalledare ha numera liknande fenomen påvisats.

Ter’moelement, se Termoelektricitet.

Termog:ra’f, självregistrerande termometer, där .temperaturens gång kontinuerligt markeras på en genom ett urverk passerande pappersremsa.

Ter’mokemi% den del av kemin, som behandlar värmeförhållandena vid kemiska reaktioner. En kemisk reaktion sker antingen under avgivande av värme el. under upptagande av värme. Det första slaget av reaktioner kallas exotermiska, det senare endotermiska. Likaledes kallas en förening, som bildats under avgivande av A^ärme, för exotermisk, medan en förening, som bildats under upptagande av värme, kallas endotermisk. För att de exotermiska föreningarna, som äro mycket beständiga, skola sönderdelas, kräves tillförsel av energi. Deras sönder-delning genom upphettning benämnes termisk dissociation. En exotermisk förening, som dissocierats, återbildas i regel på nytt, när temperaturen sän-kes. De endotermiska föreningarna äro i motsats till de exotermiska föga beständiga. — För att belysa storleken av de energimängder, som lösgöras el. bindas vid kem. reaktioner, må nämnas, att den värmemängd, som utvecklas, när .10 gram syre och 2 gram väte förenas till 18 gram (en grammolekyl) vatten, utgör mellan 68 och 69 kilogramkalorier, d. v. s. en större värmemängd än den, som erfordras för att uppvärma y2 liter vatten från

0 till 100° (härför erfordras 50 kilogramkalorier).

Termometrar, temperaturmätare, ges av många olika slag. De vanligaste för mätning av värmegrader mellan — 40° C. och +100° C. äro kvicksilvertermometrar, och bland dem är Celsii den mest spridda och i vårt land den nästan uteslutande använda. Skalan på denna termometer har 0°-punkten vid isens smältpunkt, +100° vid vattnets kokpunkt (vid 760 mm. lufttryck) och graderas från 0°-punkten med minusgrader vanligen till —40°. En annan T., Réaumur-termometern, som ännu brukas i en del länder, har en såtillvida annan gradering, att avståndet mellan 0°-punkten, vilken är lika med Celsii-termometerns, och kokpunkten delas i 80°. 100° C. äro alltså lika med S0° It., el. 1° C. = 4/s° R. I England och Nordamerika brukas Fahren-lieitstermometern. Dess gradering visar 212° mellan kokpunkten och 0°-punkten, som hos F. icke är lagd vid isens smältpunkt utan vid en tempe-
Termometrar med gradering enligt Réaumur (11), Celsius (C) och Fali-renheit (F).

ratur, som motsvarar —17,7° C. 0° C. motsvarar därför + 32° F., och 1° C. är lika med % F. Följaktligen äro t. ex. + 95° F. lika med 95—32 multiplicerat med %, alltså 35° C. Kvicksilvertermometrarna böra emellanåt kontrolleras genom att nedstickas i smältande snö, som skall angiva 0° C., om termometern är rättvisande. För mycket låga temperaturer (under — 40° C.) användas sprittermometrar el. termometrar med andra vätskor, som ha låg stelningspunkt. För noggrannare temperaturbestämningar (t. ex. febertermometrar) användes gradering i tion-delsgrader. Maximi- och minimiter-mometrar, som utvisa högsta ocli lägsta temperaturen (t. ex. under ett dygn), ‘ha i .termometerröret en liten stav, som förskjutes med termometervätskans stigande el. fallande och stannar vid vändpunkten samt efter verkställd observation genom lämplig vickning av termometern återföres till det för tillfället rådande gradtalet. Vidare finnas kontinuerligt självregi-strerande T., s. k. termografer. Termoelement användas vid temperaturbestämningar vid vissa vetenskapliga undersökningar. Ifråga om höga temperaturer kan man använda sig av undersökningar av strålningens beskaffenhet. Jfr Pyr ometer.

Ter’mosflaska, flaska, försedd med inåt försilvrade, dubbla väggar med i

det närmaste lufttomt mellanrum. Syftet härmed är att hindra innehållets uppvärmning el. avkylning från omgivningen. T. tillverkas vanligen av glas samt inneslutas i höljen av metallbleck och användas för förvaring av drycker, vilkas temperatur man längre tid vill liålla oförändrad.

Ter’mostapel, se Termoelektricitet.

Teros, se Rosor.

Terpe'ner, i växtriket förekommande kolväten, som bland annat ingå i många eteriska oljor. De enkla T. ha kemiska formeln CioHic. De äro oljor med kokpunkten mellan 156° och 190°. Terpentinolja, som användes vid fer-niss- och oljefärgsframställning, är en blandning av huvudsakligen enkla T. Förutom de enkla T. finnas T. med samma procentiska sammansättning men högre molekylarvikt (diter-pener, seskviterpener m. m.).

Terpenti'11, som utgöres av kolofoni-um, löst i terpener, finnes färdigbildad hos olika barrträdsarter och er-hålles därigenom, att barken avskalas el. häl borras i träden, då T. av sig själv avrinner. T. användes för framställning av terpentinolja och harts. T. och preparat av T. användas även inom medicinen.

TerpsFcliore [-kåre], Terpsikore, i den grekisk-romerska mytologin dans-konstens gudinna, en av de nio muser-na (jfr Muser).

Terr'a, lat., jord, land, mark; T. f i r'm a, fastland, fast mark; T. i n-c o g'n i t a, obekant land, främmande område; obekanta förhållanden.

Terrakotfa, bränd lera, särskilt oglaserat, poröst och ogenomskinligt lergods (jfr Keramik). Till färgen är T. brunt, rött el. gult. Mycket berömda äro de antika terrakottavaser-na och de små terrakottastatyetterna från Tanagra. Bland andra terrakot-taarbeten märkas de berömda målade skulpturer, som utfördes av renässanskonstnären Luca della Robbia.

Terra^ium, behållare av glas, i vilken man odlar växter i boningsrum; även sådan behållare, avsedd för smärre landdjur (insekter, kräldjur).

Ter'ra ros'sa, rödbrun jordart, utgörande rester efter orena, av vatten upplösta kalkstenar. T. är ofta den enda jordarten i karsttrakter, där den nedsvämmats i sänkor i berggrunden.

Terrass', avsats, trappformig anläggning i en trädgård, framför en byggnad etc.; murad altan. — Terrass e'r a, anlägga terrasser, utfylla och utjämna med jord och sten. — Terrassformig, i avsatser. — Geol. är T. en plan yta, som slutar med en brantare sluttning el. tvärbrant. Brosionsterras-s e r bildas vid stränder genom att vågorna angripa strandsluttningen ochutmodelléra ett strandplan; a c k u m u-latio 11 sterrasser uppbyggas i vattenbrynet av grus och sand, som floder föra med sig. Deltan äro exempelvis sådana T. Båda slagen T. finnas flerstädes i vårt land liögt över nutida vattenytor ocli äro märken efter högre vattenstånd.

Terre haute [terr'i håt], stad i Indiana, U. S. A. 66,000 inv.

Terres'ter, terrestrisk, hänförande sig till jorden t. ex. terresterkikare, som är benämning på kikare, vilka användas mot föremål på jordytan i motsats till astronomiska kikare.

TerrFbel, förskräcklig, förfärlig.

Ter'rier, se Hundraser.

Terrige'na avlagringar (el. sediment) kallas sådana avlagringar, vilkas material förts från landområden genom floder el. bränningar (ex. grus, sand, lera).

Tcrri'n, soppskål.

Territoria'1 el. territoriell, som har avseende på el. tillhör ett territorium*.

Territoria'lprincip, den princip, som ligger till grund för territorialhöghe-ten, d. v. s. en stats rätt att ensam utöva makt och myndighet på sitt område.

Territoriell', se Territorial.

Territorium, landområde; i Nordamerikas förenta stater, ett distrikt, som ännu ej upptagits i unionen som stat (Alaska, Porto Rico och Hawaii)

Terr'or, lat., skräck, fasa. — Te r-r o r i s e'r a, injaga skräck hos, behärska med våldsmedel. — Terroris m,

skräckvälde. — Terrorist', anhängare av skräckvälde.

Terräng', mark, landsträcka; markens beskaffenhet (kuperad, jämn, svårframkomlig etc.).

Terränglöpning, kapplöpning i obekant terräng.

Ters', den tredje; tredje tonsteget i den diatoniska skalan.

Tersero'n, korsning mellan vit och mulatt.

Tersett', terzett, tonstycke för tre sångstämmor.

Ter'tia [-tsia], lat., den tredje.

Ter'tium non da'tur [-tsium], lat., ett tredje gives icke, ett tredje fall är otänkbart.

Tertiä'rperioclen inleder den keno-zoiska tidsåldern el. den nyare tiden i jordens historia (jfr Geologiska perioder). T., det skede, som närmast föregick istiden, kännetecknas av i det stora hela gynnsamt klimat. På Grönland och Spetsbergen finnas i tertiär-formationen försteningar efter en växtvärld i rikedom jämförlig med den nuvarande i mellersta Europa. De nu levande däggdjursarterna funnos ej under T. men väl de stamformer, från vilka de utvecklats. Mot slutet

av T. försämrades klimatet och de ömtåligare växt- och djurarterna för-svunno från de nordligare trakterna, medan den eviga snön började packa sig samman på högre breddgrader, varefter det skede började, som kallas istiden. T.-formationen finnes ej i Sverige. Under T. veckades världens nu högsta bergskedjor samman såsom Alperna, Ilimalaja och de amerikanska Anderna och Kordiljererna. T. indelas i 4 underavdelningar: e o c e n, o ligo-c e n, m i o c e n och p 1 i o c e n, av vilka den sista är nära förbunden med kvartärtiden, som också ibland betecknas såsom pleistocen och mera uppfattas som ett med de tertiära underavdelningarna jämbördigt skede, ej såsom en självständig geol. period.

Tertullia'nus, Q. S. F.., omkring 160 —220, kyrkofader, vilken bland annat gjorde latinet till kyrkospråk. T. är bland annat känd för det målande uttrycket ”Jag tror, därför att det är orimligt”.

Terzi'u, terzett, osymmetrisk strof, bestående av 3 versrader femfotade jamber. Rimmen följa schemat aba, bcb, cdc ... xyz, y, d. v. s. mittraden i en strof, rimmar med nästföljande strofs första och tredje versrader. Dante anses vara T: s uppfinnare.

Tes, sats, lärosats, som skall bevisas och försvaras.

Tesch'en, stad i ö. Schlesien, tillhör numera Polen och kallas Cieszyn.

15,000 inv.

Tes'la, N.f f. 1856 i Kroatien, under större delen av sitt liv verksam som uppfinnare i Förenta Staterna. T. har särskilt blivit känd för sina försök med de s. k. teslaströmmarna, växelströmmar med oerhört hög frekvens och spänning. Dessa strömmar ha visat sig besitta i flera avseenden anmärkningsvärda egenskaper. Bland annat kan en människa utan risk beröra strömledningens poler, medan växelströmmar med lägre frekvens äro livsfarliga, även om deras spänning är vida lägre.

Tes'laströmmar, se Tesla.

Tessa'lien, forntida landskap i nö. Grekland. De från Epirus inträngande tessalerna förjagade landets urinvånare (beotier, pelasger, miny-er m. fl.) eller gjorde dem till slavar (penester). På 300-1, f. Kr. var T. för en kort tid en stormakt men kom sedan först under Macedo-nien och senare under det romerska väldet. Sedan bysantinska riket störtats 1453, tillhörde T. Turkiet, men största delen av landskapet avträddes 1881 till Grekland. De förnämsta städerna under antiken voro Larisa, Farsalos och Lamai.

Tessaloni'kerbreven kallas aposteln Paulus' två första brev, vilka skrevos till församlingen i Thessalonika, nuva-rande Salöniki, under Pauli andra missionsresa.

Tessi'n (Ticino), kanton i s. Schweiz mellan S: t Gotthard och nordändan av Lago Maggiore och Luganosjön 2,820 kvkm. 152,000 inv. Språket är alldeles övervägande italienska. I n. delen boskapsskötsel, i s. delen fruktvin- och silkesodling.

Tessi'n. — 1. Nicodemus T. d. ä., 1615—81, svensk arkitekt av tyskt ursprung. T. var på sin tid Sveriges förnämste arkitekt. Vid bygget av Skokloster medverkade T. liksom vid uppförandet av W r a n g e 1-s k a palatset på Riddarholmen i Stockholm. Han uppförde även ett flertal slott och herresäten, bland vilka främst märkes Drottningholm. Av T : s kyrkliga byggnadsverk må nämnas Kalmar domkyrka samt Karolinska gravkoret i Riddar-holmskyrkan. — 2. Nikodemus T. d. y., 1654—1728, den förres son, arkitekt. T. studerade i Italien, London och Paris och utnämndes vid faderns död (1681) till hov- och slottsarkitekt samt f. å. till Stockholms stadsarkitekt. T. hade ett ledande inflytande på utvecklingen av den svenska arkitekturen. Under flera år var T: s verksamhet knuten till Stockholms slott. Bland hans övriga mera kända arbeten märkas ombyggandet av Gustavianum i Uppsala samt uppförandet av det vackra Sten inge slott. Åt sig själv uppförde T. ett litet palats vid Slottsbacken (nu överståthållarhuset), ett arkitektoniskt mästerverk med elegant och smakfullt utförda interiörer. T: s arkitektur är påverkad av den italienska renässans- och barockstilen. — 3. Karl Gustaf T., 1695— 1770, den förres son, statsman, konstvän. T. slöt sig 1723 till holsteinska partiet och blev sedermera en av hattpartiets mest lysande representanter. Han bekämpade ivrigt Horn och valdes av hattarna till lantmarskalk vid 1738 års riksdag. Tidigt användes han i diplomatiska beskickningar och var 1739—42 svenskt sändebud i Paris. 1745—54 var T. överstemarskalk vid Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas hov, 1747—52 kanslipresident och 1747—54 guvernör för prins Gustav (sedermera Gustav III). 1754 inträffade en brytning mellan T. och hovet, varefter T. drog sig tillbaka till privatlivet. T. var en av landets mest lysande vältalare.

Test (eng. prov, försök), försök, som utföres för att klargöra en persons individuella psykiska beskaffenhet el. en särskild psykisk egenskap hos någon.

Testakten, en engelsk lag av 1672, som upphävdes 1828 och som stadgade,

att ämbetsmän måste bekänna sig till engelska högkyrkan. Andra liknande lagar funnos i Skottland och Irland.

Testamente, en rättshandling, varigenom en person förordnar om sin förmögenhet med avseende på sin död. T. innefattar vederbörandes yttersta vilja och kan vid sådant förhållande av testator när som helst ändras el. återkallas. Möjlighet att upprätta T. inträder till fullo vid uppnådda 21 års ålder och vid giftermål, om detta ingås tidigare. Den, som fyllt 16 år, äger dock testamentera över vad han el. hon genom eget arbete förvärvat. T. kan upprättas såväl skriftligt som muntligt. För att ett T. skall kunna göras rättsligen gällande, måste det visas, att det av testamentsgivaren upprättats med sunt och fullt förstånd samt av fri vilja. Vidare erfordras, att testamentsgivaren inför tvenne ojäviga, pä en gång närvarande vittnen förklarat förordnandet om förmögenheten innefatta hans yttersta vilja. För vittnena skall det dessutom ha stått klart, att det varit testators vilja, att de skolat fungera som vittnen. Vittnena skola även väl känna testator samt kunna uttala sig om huruvida T. blivit upprättat vid sunt och fullt förstånd samt av fri vilja. För det fall att bröstarvingar finnas, kan man genom testamente ej bortgiva el. annorledes förordna om mer än hälften av kvarlåtenskapen. Den del av förmögenheten, som man ej kan förfoga över, kallas arvinges laglott. Ett särskilt slag av T. är inbördes T., varmed man förstår ett av två el. flera personer upprättat T., varigenom de med avseende på sitt frånfälle ömsesidigt tillägga varandra förmögenhets-rättigheter. Det vanligaste slaget av inbördes T. är det, som upprättas äkta makar emellan. Vanligtvis stadgas däri antingen att den efterlevande skall med full äganderätt erhålla all den avlidnes kvarlåtenskap, el. ock att den efterlevande skall äga att fritt disponera över den avlidnes kvarlåtenskap. 1 inbördes T. bör även angivas, huru med egendomen skall förfaras efter bådas död. Den, som vill njuta T. tillgodo, har att i stad inom 6 månader samt å landet sist å det ting, som infaller näst efter 6 månader, sedan han erhöll kunskap om givarens död och om T., i bevakningsändamål uppvisa det för domaren. Är det ett muntligt T., kan protokollsutdrag över förhör med testamentvittnena företes. Sker bevakning ej i rätt tid, blir T. ogiltigt. Sedan bevakning-skett, skola eventuella arvingar delgivas testamentets innehåll. Vilja de klandra T., skall detta ske inom ett år, efter det delgivning ägt rum. Sker ej så, står T. fast. T. kan emellertiddessförinnan bliva gällande

därigenom, att arvingarna godkänna detsamma.

Testa’tor, testamentsgivare, person, som upprättar ett testamente. Jfr Testamente.

Testifie’ra, vittna, intyga.

Testik’el, se Könsorgan och Spermie.

Tete [tät], fr., huvud, spets. — A la tete, i spetsen, främst. — Tet e-å-téte [tätatä*t], mellan fyra ögon, samtal mellan två personer.

Te’thys, grekisk havsgudinna, dotter till Uranos ocli Gaia, maka till Okea-nos*.

Tetfra-, i sammansättningar = fyra.

Tetradyna’jnia, se Sexualsystem.

Tetrae’der, kropp, som begränsas av fyra sidoytor. Jfr Polyeder.

TetramVria, se Sexualsystem.

Tetrark’, fornromersk vasallfurste över vissa mindre områden. — Tetr arki’, en tetrarks ämbete el. område.

Tetraskele, se Hakkorset.

Tet’zel, J., omkring 1460—1519, tysk munk, vars verksamhet som avlats-krämare blev den närmaste anledningen till Lutliers uppträdande mot den katolska kyrkan.

Teu’toburg:er\vald, skogig höjdsträckning mellan Westfalen och Hannover, nv. Tyskland.

Teuto’nerna, germansk folkstam, besläktad med cimbrerna. T. blevo till största delen tillintetgjorda av romarna under Marius 102 f. Kr.

Tex., officiell förkortning på Texas, U. S. A.

Tex’as, förkortat Tex., stat i s. Förenta staterna, vid Mexikanska bukten.

689,000 kvkm., 4,663,000 inv. Huvudstad Austin, 35,000 inv. — T. är Förenta staternas största stat, och består till stor del av vidsträckta, gräsbevuxna slätter och öde platåer, omväxlande med stora skogar. I ö. delen är åkerbruk viktigaste näringsgren. T. är Förenta staternas största bomulls-producent. Bergsbruket är betydande, i det att T. äger rika tillgångar på petroleum och kol. I fråga om boskapsskötsel är T. den viktigaste bland Förenta staterna. Industrin omfattar slakterier, kvarn- och sågverksrörelse.

Texel [tess’el], holländsk ö mellan Zuider-Zee och Nordsjön, den sydligaste av Friesiska öarna. 180 kvkm. Fåravel.

Text, egentligen vävnad; innehållet i en bok, författarens egna ord (i motsats till förklaringar, anmärkningar och dylikt); ord till ett musikstycke (särskilt opera); bibelställe, utgörande ämne för en predikan. — Texta, pränta, skriva med utsirade bokstäver.

Textilindustri är en sammanfattande beteckning för alla de industrigrenar, genom vilka garn, tyger, vävna-

der m. m. framställas. Alltefter råmaterialets beskaffenhet delar man T. i bomullsindustri, ylleindustri, linneindustri och sidenindustri m. m. Inom den svenska T. sysselsattes år 1924 en personal på omkring 40,000 (beklädnadsindustrin inberäknad 55,000) personer. Salutillverkningarnas värde uppgick samma år till betydligt över 300 milj. kronor (beklädnadsindustrin inberäknad omkring 450 milj. kr.).

Textil konst, gemensam benämning på konstvävning, knyppling, virkning, stickning och flätning samt de förfaringssätt, varigenom alstren av sådan konstslöjd ytterligare, förädlas.

Textkritik, den gren av den filologiska vetenskapen, som har till uppgift att undersöka och fastställa beskaffenheten av en given text, d. v. s. att med största möjliga grad av säkerhet söka bestämma dokumentets riktiga lydelse, tiden för dess författande och dyl.

Textu’r, se Struktur.

Tg:., förkortning för tangent.

Th, kem. tecken för en atom torium.

Thaekeray [tli8ek’eri], William M., 1811—63, engelsk romanförfattare, född i Indien. T. satiriserade med fin humor de högre klassernas liv. Hans ypperliga realistiska samhällsskildring Fåfängans marknad hör till världslitteraturens mästerverk. Henry Esmond har betecknats som en bland de bästa historiska romaner, som någonsin skrivits. T:s stil är sällsynt klar och uttrycksfull.

Thais, grekiskt kvinnonamn, som bland annat bars av Alexander den stores älskarinna. Enligt traditionen skall hon ha anstiftat Persepolis’ brand. — T. hette även en egyptisk dam av tvivelaktig vandel, vilken omvändes av den helige Paphnutus och sedan framlevde sitt liv i en förseglad cell. Hon dyrkades av katolikerna som helgon och hennes öden ha skildrats i en opera av Massenet.

Thalassa, Thalatta, grek., hav, särskilt Medelhavet. Bekant är ropet ”thalatta, thalatta!”, varmed Svarta havet jublande hälsades av de tiotusen greker, som, anförda av Xenofon, återvände från Kyros’ fälttåg mot Artaxerxes.

Tha’latta, se Thalassa.

Thaler, förr benämning på tyskt silvermynt, till 1871 tysk myntenhet = 30 silbergroschen = 3 mark = 2.67 kr.

Thales levde enligt traditionen 640— 548 f. Kr., grekisk filosof, en av Greklands sju vise. T. grundläde den grekiska naturfilosofin, enligt vilken vattnet var alltings yttersta grund. T. var även berömd som astronom och matematiker.

Thali’a, i den grekisk-romerska mytologin lustspelets gudinna, en av de nio muserna. Jfr Muser. T. var en av chariterna.

Thames [te’ms], Temsen, flod i s. England, utfaller i Temsviken av Nordsjön. Längd 360 km. Englands största flod. Den stora sjöfarten pä London gör T. till världens livligast trafikerade vattendrag.

Tha’natos, grek., döden; dödsguden.

Tha’ulow, F., 1847—1906, norsk målare. T. gjorde en betydande insats i norskt konstliv och bildade en fri-luftsskola i Modum 1883. Från 1891 var han bosatt utomlands, sist i Paris, där han tidigare studerat. T. var en utsökt kolorist och synnerligen skicklig i behandlingen av belysnings-problem (Midnatt, Slagskuggor m. fl. landskapstavlor).

Tliéätre francais [tea’tr frangSä’], även kallad Comédie frangaise, Frankrikes förnämsta talscen, grundades 1680 av Ludvig XIV. T. är inrymd i sv. delen av Palais Royal. På denna teater uppföres pjäser av den klassiska repertoaren.

The’be, se Tebe.

Thegerström, R., 1857—1919, målare, som dels utfört välgjorda porträtt, dels målat landskap och figurmålningar, däribland flera väggmålningar. T: s arbeten äro omsorgsfullt utförda och ofta burna av äkta stämning.

Theiss el. Tisza, biflod till Donau, upprinner i Karpaterna och genomflyter Ungern, längd 1,360 km.

Tlie’mis, rättvisans gudinna i den grekiska gudasagan, maka till Zeus före gudens förmälning med Hera. Med Zeus är T. moder till horerna (årstidernas gudinnor) och moirerna (ödets gudinnor).

Tliemis’tokles, omkring 525—459 f. Kr., grekisk fältherre och statsman. T. var huvudmannen för det demokratiska partiet i Aten, och, sedan Aris-tides landsförvisats, dess ledande statsman. 480 blev T. arkont. Äran av den för Greklands frihet så betydelsefulla segern vid Salamis (480) tillkommer T., som ledde den förenade grekiska flottan. T:s avundsmän lyckades 471 genom ostracism få honom förvisad från Aten. Han dog i perserkonungen Artaxerxes’ tjänst. T. var en av det forntida Greklands yppersta fältherrar och statsmän.

Then^sen, se Thames.

Theodora, se Teodora.

Theodo’sius den store, omkring 346 —395 e. Kr., romersk kejsare, född i Spanien. T. var son till en romersk fältherre och valdes 379 till kejsare i de östra provinserna. 394 hade T. gjort sig till herre över hela Romerska riket, som nu för sista gången var samlat under en kejsare. Han var en utomordentligt skicklig fältherre

och statsman samt en varm anhängare av kristendomen.

Tlieo’kritos, forngrekisk skald från Syrakusa, levde under 3: e årh. f. Kr. T. är skaparen av den bukoliska el. pastorala diktarten (idyller, herdedikter). T:s dikter äro omväxlande episka och lyriska och till största delen skrivna på hexameter. Jfr Idyll.

The’os, grek., gud. T. användes även som hedersnamn.

Theotoeo’puli, se Greco El.

Tlie’ra, se Santorin.

Tliermido’r elfte månaden i franska revolutionskalendern (19 juli—17 aug.). Genom revolutionen av 9 thermidor år

II (27 juli 1794) störtades Robespierre och skräckväldet.

Tliermo’pyla), det forna namnet på det trånga passet mellan Oitaberget och Maliska havsviken, föreningsban-det mellan de grekiska landskapen Tessalien och Lokris. 480 f. Kr. försvarade Leonidas hjältemodigt T. mot perserna och dödades där jämte 300 spartaner.

Tlie’seus el. Teseus, berömd grekisk sagolijälte, son till konung Aigeus i Aten, där han blev konung efter fadern. T. utförde en mångfald hjältebedrifter, av vilka den mest bekanta är hans färd till Kreta, där han dödade odjuret Minotauros med hjälp av konung Mi-nos’ dotter Ariadne (jfr Ariadne, Minos och Minotauros). Theseussagan företer stor likhet med sagorna om He-rakles. Av atenarna dyrkades T. som grundläggaren av Atens statsskick.

Tlies’pis, forngrekisk skald från Ika-ria i Attika, levde omkring mitten av 6: e årh. f. Kr. T. ansågs som skaparen av det grekiska dramat. Uttrycket ”tespiskärran” härleder sig från en sägen, att T. skulle färdats med sin skådespelartrupp på vagnar, vilka ibland användes som skådebana.

Thessa’lien, se Tessalien.

Thessalo’nika (nu Saloniki), under romartiden Macedoniens huvudstad.

The’ta, åttonde bokstaven i det grekiska alfabetet.

Tlie*tis, i grekiska gudasagan en havsgudinna, som var dotter till Ne-reus och maka till Peleus, konung över myrmidonerna. T. var moder till A killes.

The upper ten thousend [thi app’-ta’us-1, eng., de översta 10,000, förnäma världen.

Thi baud [tibå’], J., f. 1880, fransk violinist. T. har vunnit varmt erkännande som solist under resor i Europa och Amerika.

Tliiel [ti'l], E., f. 1859, bankdirektör i Stockholm, konstsamlare. Om T: s konstsamlingar se Thielska galleriet.

Tliielemanns droppar [ti’le-1, en spritlösning, som bland annat innehål-ler opium, saffran och kräkrot. T. användes särskilt förr vid magåkommor.

Thielska galleriet [ti’l-], en av bankdirektör E. Thiel sammanförd konstsamling, inrymd i dennes bostad pä södra Djurgården vid Stockholm. T. omfattar företrädesvis modern skandinavisk konst. 1924 inköptes T. av staten och är sedan dess tillgängligt för allmänheten.

Thierry [tiärri’], A., 1795—1850, fransk historieskrivare. T. grundade sina arbeten på noggranna studier av

urkunder och originalhandlingar.

Tliiers [tiä'r], A., 1797—1877, fransk statsman ocli historieskrivare. T. var ursprungligen advokat, ägnade sig sedan åt journalistik samt bedrev historiska forskningar (Franska revolutionens historia). Han medverkade till Julirevolutionen och Ludvig Filips uppsättande på tronen. Under den följande tiden innehade T. flera ministerposter och var ett par gånger konseljpresident. Senare bekämpade T. Napoleon III och protesterade mot krigsförklaringen mot Preussen 1870. 1871 valdes han av nationalförsamlingen till franska republikens president och innehade denna post till 1873.

Thiis [ti's], J. P., f. 1870, norsk konstförfattare, 1908 chef för Konstmuseet i Oslo. T. har även varit verksam som konstkritiker och föreläsare. Av hans konsthistoriska arbeten mä nämnas Norske malere og bild-hugger e.

This'be. Se Pyramus och Thisbe.

Thisted, stad vid Limfjorden, nv. Jylland, Danmark. 7,700 inv. Resi-densstad för Thisted amt.

Thisted amt, danskt amt, omfattande den del av Jylland, som ligger n. och v. om Limfjordens v. del. 1,770 kvkm. 81,000 inv., därav 15,600 i amtets städer: Nyköbing och Thisted (residensstad).

Tho'los, grek., kupol; i allmänhet rund, kupoltäckt byggnad. Polyklei-tos' (d. y.) T. i Epidauros var under antiken särskilt berömd och finnes ännu bevarad.

Thoma [tå'-]. — 1. Hans T., 1839—1924, tysk målare. T. har målat landskap och folklivstavlor samt sagomotiv, i vilka senare spåras ett betydligt inflytande från Böcklin. I sitt hemland är han högt skattad och räknas som en av den tysk-nationella konstens främsta målsmän. — 2. Ludwig T., 1867—1921, tysk författare, en av de ledande i ”Simplicissimus”. T. har dels skrivit folklivsskildringar från sin hembygd (Andreas Y ö s t), dels moderna samhällssatirer (T j u v p o j k s h i-storier, Badgästerna). T: s satiriska teaterstycken ha uppförts med framgång.

Thomas, se Tomas.

Thomas [tåma'], A., f. 1878, fransk politiker, socialdemokrat. Medlem av flera ministärer, direktör för internationella arbetsbyrån i Genéve

1919.

Thomas [tå'mjes]. J. H., f. 1875, engelsk arbetarledare, kolonialminister jan.—nov. 1924 i Mac Donalds ministär.

Thomas a Ivem'pis, 1380—1471, tysk munk, vilken anses ha författat boken ”Om Kristi efterföljelse”, en mycket läst uppbyggelsebok, som översatts till många språk.

Thomas Aquinas, se Tomas av Aquino.

Thomasfosfat, den fosfatrika slagg, som bildas vid färskning av tackjärn enligt thomasprocessen. Användes som gödselmedel.

Thomasprocessen, se Bessemerprocessen.

Thomasskolan, ett gymnasium i Leipzig, som grundades på 1200-t. Kantorsbefattningen i T. har bland annat innehavts av J. S. Bacli. T: s gosskör är av gammalt berömd. Den har på senare år företagit konsertresor även till Sverige.

Thomasslagg, se Thomasfosfat.

Thomson. — 1. James T., 1700—48, skotsk skald, främst känd för sina naturbeskrivande dikter (cykeln Årstiderna). Genom sin levande och friska naturpoesi blev T. en nyromantikernas förelöpare. — 2. W. T., lord Kelvin, 1S24—1907, engelsk fysiker, som utfört betydelsefulla undersökningar bland annat inom värmeläran och elektricitetsläran. T. var även verksam såsom uppfinnare. — 3. E. T., f 1853, engelsk ingenjör, verksam som uppfinnare och industriman på det elektrotekniska området. — 4. J. J. T., f. 1856, engelsk fysiker, känd särskilt för sina undersökningar inom elektricitetsläran och atomforskningen. T. erhöll.år 1906 Nobelpriset i fysik.

Thorberg, A. J., f. 1877, socialdemokratisk fackföreningsledare. 1908—20 var T. den fackliga landsorganisationens sekreterare. 1920 blev T. ordförande i landsorganisationen. Sedan 1922 är han medlem av första kammaren och sedan 1921 av styrelsen för internationella arbetsbyrån i Genéve.

Thorild (till 1785 Thorén), Tomas, 1759—1808, svensk författare och tänkare. T. tog livliga intryck av Rousseau. Hans intressen omfattade förutom litteratur även moral, religion och politik. T. krävde på alla områden större frihet, större plats för natur och känsla. Som tänkare utövade T. ett ej obetydligt inflytande på eftervärlden. Som prosaförfattare utmär-kes han av en utomordentligt lovande stil, än humoristisk-satirisk, än allvarlig och högstämd. T: s litterära strider med Kellgren ocli senare med Leopold lia blivit särskilt bekanta.

Tliorn, starkt befäst stad i det polska Västpreussen. 50,000 inv. Talrika ålderdomliga byggnader.

Thorseng, se Tåsinge.

Thorsson, F. V., 1865—1925, politiker. T. var ursprungligen skomakare. Inom det socialdemokratiska partiet intog han tidigt en framskjuten plats. Sedan 1902 var T. medlem av andra kammaren. 1918 efterträdde T. Bran-ting som finansminister i Edéns ministär. I den följande Brantingska ministären 1920 var han först finansminister, sedan handelsminister. T. var vidare finansminister i Brantings andra ministär 1921—23 och i den tredje 1924—25. Han var allmänt uppskattad för sin redbarhet. Han arbetade framför allt på att införa sparsam-het i statsförvaltningen och på att lära arbetarungdomen, att spararen är en god medborgare men slösaren en dålig.

Tho^valdsen [-valls-], Bertel, 1768— 1844, dansk bildhuggare, en av den nyklassicistiska riktningens främsta representanter. T. var huvudsakligen verksam i Rom, där han blev tidens ledande konstnär. Bland hans arbeten märkas marmorstatyn I a s o n, gruppen A m o r och P s y c li e, reliefer (Kärlekens åldrar), friser (Alexanders intåg i Babylon), medaljongsviten Årstider-n a samt skissen till det s. k. Schwei-zerlejonet i Luzern.

Thuj'a, ett släkte ständigt gröna barrträd, som ha fjällika barr på plattryckta grenar. Två T.-arter odlas i s. och mellersta Sverige som prydnadsträd.

Thuky'dides, omkring 460—400 f. Kr., Greklands störste historieskrivare. Som befälhavare för en attisk eskader kom T. för sent till Amfipolis' undsättning 424 och måste fördenskull i tjugu år vistas i landsflykt. Under sin landsflyktstid arbetade T. på sitt livsverk, en framställning av Peloponnesiska kriget. Med detta verk skapade T. den s. k. reflekterande el. pragmatiska historieskrivningen, d. v. s. han sökte opartiskt utleta det rätta orsakssammanhanget. T:s framställningskonst är enkel och kärnfull.

Thu'le, bland forntidens greker och romare benämning på ett område i n. Europa, troligen Jutlands el. Norges västkust. Sedermera användes T. som beteckning för hela Skandinaviska halvön.

Thulin, E. L., 1881—1919, svensk flygtekniker och flygare. T. grundade en numera nedlagd flygplansfabrik i Landskrona, det första lufttrafikföretaget i Sverige samt en flygskola. lian omkom genom en flygolycka 1919.

Thur'g:au, kanton i nö. Schweiz.

1,000 kvkm., 135,000 inv. T. är en tätt befolkad kanton med betydande industri, omfattande bomullsspinnerier och bomullsväverier. Fruktodling, huvudsakligen för export, bedrives i stor utsträckning.

Thurn, M. von, 1567—1640, böhmisk-adelsman. T. inträdde tidigt i kejserlig tjänst men blev snart ledaren för den protestantiska oppositionen. I de våldsscener i Prag 1618, som blevo signalen till Trettioåriga krigets utbrott, tog T. en ledande del. Senare slöt han sig till Gustav II Adolf.

Thy'mus. — 1. T. el. bräss, en inre sekretorisk körtel, som ligger i övre delen av bröstliålan. Den reglerar sannolikt på något sätt kroppens ämnesomsättning, speciellt fettomsätt-ningen. — 2. Se Timjan.

Tliyrén, J. K. V., f. 1861, historiker och jurist, .professor vid Lunds universitet. T. var universitetsrektor 1916—26, då han tog avsked från professuren. Han har varit medlem av andra kammaren 1909—11 och av första kammaren 1912—17. 1926 blev T. justitieminister i Ekmans ministär. Han har framför allt arbetat på

reformering av strafflagen.

Thyreoide’a, sköldkörtel, se Inre sekretion.

Thiiringen. På 400-t. omtalas för första gången en germansk folkstam, thuringarna, vilka härskade över ett vidsträckt rike. 531 besegrades de emellertid av franker och sachsare. N. delen av deras land tillföll sachsar-na, medan frankerna bemäktigade sig landet s. om Thtiringerwald. 1130 blev T. lantgrevskap. Efter det s. k. thii-ringska arvföljdskriget kom T. att tillhöra markgrevarna av Meissen, vilka fingo kurfurstlig värdighet som hertigar av Sachsen 1423. Efter 1918 års tyska revolution bildades 1920 staten Stor-Thuringen med Weimar som huvudstad. 11,754 kvkm., 1,609,000 inv. Denna omfattar de forna staterna Sachsen - Weimar - Eisenach, Sachsen-Meiningen, Reuss, Sachsen-Altenburg, Sachsen - Gotha, Schwarzburg - Rudol-stadt och Schwarzburg-Sondershausen. Jordbruket är den främsta näringsgrenen. Desstom finnas textilindustri och fabriker för glas- och porslinsvaror m. m.

Thiiringerwald, skogigt bergområde i Thuringen, Tyskland, som från Fichtelgebirge sträcker sig åt nv. Högsta delarna nå 980 m. ö. h. Livligt besökt av turister.

Tliyrsos, se Tyrsos.

Thyse’lius, K. J., 1811—91, statsman, justitieråd 1856. 1860—63 var T. ecklesiastikminister och 1875—80 civilminister. T. innehade statsminister-posten 1883—84 ocli var den förste ofrälse statsministern i Sverige.

Ti, kem. tecken för en atom titan.

Tian-sjan, centralasiatisk bergskedja, som från Pamir sträcker sig 200 mil i ostnordostlig riktning inåt Gobi-öknen och utgör n. gränsen för Ta-rimbäckenet. Högsta topparna nä över 7,000 m.

Tia’r, grek., lat. tiara, ursprungligen beteckning på en österländsk spetsig mössa, nu benämning på påvens tredubbla krona.

Ti’ber, flod i mellersta Italien. Upprinner i Apenninerna, flyter i sydlig riktning och utfaller i Tyrrenska sjön ej långt från Rom. Längd 390 km.

Tibe’rias, stad vid Gennesaret (”Ti-berias sjö”), n. Palestina. 10,000 inv. Anlädes av Herodes Antipas omkring år 30 e. Kr. Omnämnes i Johannes-e van gelie t.

Tiberi’nus, floden Tibers gud, enligt sägnen en jordisk konung, som omkommit i Tiberns böljor.

Tibe’rius, 42 f. Kr.—37 e. Kr., romersk kejsare. T., som tillhörde familjen Claudius i Rom, adopterades av Augustus, som var gift med hans moder. Efter Augustus’ död uppsteg T. på tronen år 14 e. Kr. Han var gift med sin styvsyster Julia. Som kejsare har T. blivit mycket olika bedömd. Han var en utmärkt organisatör, men delvis till följd av sin omgivnings ständiga intriger blev han alltmer misstänksam och människo-fientlig och uppträdde med stor grymhet.

Tibe’t, centralasiatiskt högland mellan de från Pamir divergerande bergskedjorna Kuen-lun och Himalaja, mot ö. sträckande sig till de stora kinesiska flodernas källområde. Omkring

2,000,000 kvkm., medelhöjd omkring

5,000 m. ö. h. Jordens största höglandsområde. Karäkorum och Trans-himalajas vecksystem falla inom T. Befolkningen skattas till 3 milj., dels nomader, dels fastboende. Landet hör till de kinesiska biländerna, men såsom dess högsta styresman räknas Dalai-Lama i Lassa, Tibets huvudstad. Klimatet är strängt och torrt. Landet är till stor del öken och saltstäpp med talrika saltsjöar. Invid bergskedjornas bas vattnas det frän de nederbördsrikare, delvis snötäckta bergen.

Tibro, municipalsamhälle nära Tidan, ö. Västergötland. 1,200 inv.

TicPno, se Tessin.

Tick’or (Polyporus), till hattsvampar hörande svampsläkte med sporer i sammanväxta rör. Fårticka (P. ovinus)

och en del andra arter äro ätliga. Av F n ö s k t i c k a n (P. to-meutarius) beredes fnöske. Flera arter växa parasitiskt på träd, såsom

Tallticka (P. pini), Rotticka (P. annosus) och Björkticka (P. betulinus). I virke växer någon gång M ö g e 1 t i c k a.

Tidaholm, stad vid Tidan, ö. Västergötland. 4,550 inv. Stor tändsticksfabrik. (Vulcan). Verkstad för tillverkning av lastautomobiler.

Tid an, vattendrag i Västergötland. Upprinner i närheten av gränsen till Småland, flyter i en s-formig båge över Västgötaslätten, utfaller vid Ma-riestad.

Tidemand [-man], A., 1814—-76, norsk målare. T. var mestadels verksam i Dtisseldorf. Den norska folkkaraktären skildrade han i ett flertal allmogebilder (Haugianerna, Brude-färden i Har dan ger, Fanatikerna).

Tiden. — 1. Radikal, daglig tidning grundad 1884 av K. P. Arnoldsson, 1885 övertagen av Hj. Branting och nedlagd 1886. — 2. En av det svenska socialdemokratiska arbetarpartiet utgiven tidskrift för socialistisk kritik och politik, grundad 1908.

Tidens tegrn (”tidens tecken”), daglig norsk tidning, sedan 1910 utgiven i Oslo. T., som är Norges mest spridda tidning, har anslutit sig till den frisinnade vänstern.

Tideräkning. Som enheter vid T. användas dygnet, tiden för ett månvarv, månaden, och tiden för ett solvarv, året. Då emellertid dessa enheter ej äro jämt delbara med varandra, har man konstruerat olika system för att utjämna skillnaden och undvika att exempelvis årets början förflyttar sig med hänsyn till årstiderna och till det verkliga solåret. Ett solår, det s. k. tropiska året, motsvarar den tid, som åtgår för ett omlopp av solen exempelvis från vårdagjämningspunkt till vårdagjämningspunkt. Denna tid är ungefär 365*4 dygn. Tiden mellan två nymånar varierar på grund av ojämnheter i månens rörelse. Den genomsnittliga tiden kallas månmånad. Tolv månmånader utgöra ett s. k. månår el. 354% dygn. Dygnet är den tid, som åtgår för att jorden skall hinna rotera ett varv. Under äldre tider har man i allmänhet använt sig av månaden som enhet och genom inskjutande av en el. flera dagar som ny månad el. som tillägg till de vanliga månaderna sökt motverka den förskjutning av året, vilken annars måste äga rum på grund av att månåret är kortare än solåret. Emellertid voro de äldre systemen ganska ofullkomliga. Något så när tillfredsställande löstes problemet först genom den av Julius Cesar införda s. k. Julianska kalendern. I denna hade månaderna samma längd och ordningsföljd som nu. Året räkna- des till 3(55 dagar ocli vart fjärde år (de år, vilkas tal äro delbara med fyra) insköts en skottdag i februari månad. Denna tideräkning började tillämpas den 1 januari 45 f. Kr. Hos romarna användes en vecka, som bestod av åtta dagar. Denna ersattes så småningom av en sju-dagars vecka. Emellertid visade det sig, att vårdagjämningen försköts även efter den julianska tideräkningen, den s. k. gamla stilen. Därför tillsatte påven Gregorius XIII en kommission, som 1582 utarbetade den G r e g o r i a n s k a kalendern el. nya stilen. Enligt denna räknas endast de år, som lia jämna hundratal som skottår, vilka sedan de tyå nollorna avskilts äro jämt delbara med fyra. År 1600 är skottår men ej år 1900. Pä detta sätt erhållas tre skottår mindre på fyrahundra år enligt nya stilen. Denna infördes så småningom i de flesta av Europas länder, i Sverige 1753. Som utgångspunkt för T. började man från 500-t. alltmer använda Kristi födelse; dock förlädes Kristi födelse sannolikt till oriktig tidpunkt. Troligen ägde denna enligt vår T. rum år 4 e. Kr.

Tidning:. Det privata brevet är tidningarnas ursprung. Från slutet av 1500-t. utkommo så gott som dagligen handskrivna nyhetsblad, vilka i och med boktryckarkonstens uppfinning förvandlades till flygblad. Dessa ut-gåvos snart i numrerade serier, som senare ombildades till regelbundna nyhetsblad, alltså tidningar i egentlig mening. T. utgåvos troligen först i Tyskland och spredos därifrån till övriga europeiska länder. Sveriges första T. är ”Ordinari Posttijdender”, som 1645 började utkomma med ett nummer i veckan. Jfr vidare de olika tidningarnas namn.

Tidvatten, se Ebb och flod.

Tieck [ti’k], J. L., 1773—1853, tysk författare, en av ledarna för den nyromantiska diktningen i Tyskland. Bland

hans arbeten märkas noveller (Dichterleben, Der Aufruhr in den Cevennen), romanfragmentet Vittoria Accorombona och översättningar av Cervantes och Shakspere. T: s diktning utmärkes av en fantastisk mystik med dragning ät det sjukligt hemska. Trots rikedom på idéer och mångsidig bildning lyckades han dock aldrig samla sig till ett större enhetligt arbete. Den svenska nyromantiken påverkades i avsevärd grad av T.

Tien-schan, se Tian-sjan.

Tient-sin, stor handelsstad i n. Kina, provinsen Tji-li, Pekings hamnstad. Universitet. 800,000 inv.

Tie'polo [-pålå], G. B., kallad Tiepo-letto, 1693—1770, italiensk målare. T. var född i Venedig, där han 1755—58

var direktör för konstakademin, och slog sig 1761 ned i Madrid, där han stannade till sin död. Han utbildade en personligt betonad, dekorativ stil, som utmärktes av elegant teknik, livfull komposition och ljus, mild kolorit. T. var även verksam som raderare.

Tierp, köping vid Uppsala—Gävle järnväg, n. Uppland. 1,400 inv.

Tierr'a, sp., land.

TifFany, L. C., f. 1848, amerikansk konstnär, vilken företrädesvis ägnat sig åt glasindustri och blivit världsberömd för de s. k. ”TifEanyglasen”. Dessa vaser utmärkas av en utsökt färgnyansering och äro utförda efter orientaliska mönster.

Til”lis, stad i Kaukasus, i f. d. ryska guvernementet av samma namn, sedan världskriget huvudstad i sovjetrepubliken Georgien. Staden ligger vid den av höga bergskedjor begränsade Kurafloden och har som handelsstad stor betydelse; förmedlar bl. a. varuhandeln mellan Ryssland och Persien. Omkring 200,000 inv., tillhörande en hel mängd skilda folkslag, språk och religioner.

Tiger, se Kungstigern.

Tigerkatt, sammanfattande beteckning på mindre kattdjur med mörk-fläckig el. bandad päls. T. är egentligen ett sydamerikanskt kattdjur, cirka 80 cm. långt, som har svarta fläckar på ljusgul botten.

Tiggarmunkordnar kallas vissa munkordnar, vilka särskilt strängt hålla pä fattigdomsidealet och liksom Jesus och apostlarna leva av gåvor men ej få besitta fast egendom el. inkomst. Dessa regler ha dock så småningom mer el. mindre modifierats. Till T. höra do-minikanorden, franciskanorden samt en del andra ordnar.

Tiggeri. Envar, som efter fyllda 18 år gör sig skyldig till T., kan anhållas, och, därest han icke är i sådan belägenhet, att fattigvård bör utgå till honom, behandlas såsom lösdrivare. Enahanda är förhållandet med den, som tillåter barn under 16 år, som står under hans vård, att bettla, el. som använder barn el. andra att bettla för sin räkning. Anträffas någon, som ej fyllt 18 år, bettlande, skall med honom förfaras enligt bestämmelserna i lagen om samhällets barnavård. Har bettlare i följd av att han varit i behov av fattigvård, blivit intagen ä fattigvårdsanstalt, kan han därstädes kvarhållas, intill dess grundad anledning finnes att antaga, att han utanför anstalten skall sig ärligen försörja. Utlänning, som uppenbarligen har för avsikt att söka sitt uppehälle genom T., kan vid ankomsten till riket av polismyndighet avvisas. K. B. äger även att från riket utvisa utlänning, som beträtts med T.Tiglatpileser, namn på assyriska konungar, bland vilka särskilt märkes T. IV (se Assyrien).

Tigre', provins i n. Abessinien, ö. Afrika, ett utpräglat högland, genomdraget av bergskedjor, taffelberg och djupa dalar. Huvudstad är Adua. T. liar tidvis varit ett självständigt rike.

Tigre'rad, tigertecknad.

Ti'gris, flod, upprinnande i Arme-niens högland och efter förening med Eufrat utfallande i Persiska viken. Jfr Mesopotamien.

Tik, honhund.

TiTburg, stad i provinsen Nord-Bra-bant, s. Holland. 63,000 inv. Ylle- och klädesväverier.

TiFja, golvplanka, särskilt teater-golv; ”uppträda på tiljan”, spela teater.

Tillberga, viktig järnvägsknut vid Stockholm—Västeråsbanan, nära Västerås, ö. Västmanland.

Till Eulenspiegel, se Eulenspiegel.

Tillräknelighet, se Sinnesbeskaffenhet.

Tillståndsbevis, hinderslöshetsbevis. Jfr Tryckfrihet.

TiTly, J. T., 1559—1632, kejserlig fältherre, överbefälhavare för den katolska ligans armé under Trettioåriga kriget. T. slog Fredrik av Pfalz i Böhmen (1620), den danske konungen Kristian IV (1626) och intog Magde-burg (1631). Vid Breitenfeld s. å. besegrades han emellertid av Gustav II Adolf, som även tillfogade honom ett-nederlag vid Lech f. ä., då T. dödligt sårades.

TiPsit, stad i Ostpreussen. I T. avslöt Napoleon 1807 freden med Ryssland och Preussen. Samtidigt ingick han ett hemligt fördrag i T. med kej-sar Alexander av Ryssland, vilket innebar en allians. Genom freden i T. förlorade Preussen mer än hälften av sitt område. Såväl Ryssland som Preussen förbundo sig att biträda kontinentalsystemet.

Tima’nbergen, en omkring 50 km. bred och 900 km. lång, med skog och sumpmarker betäckt, tämligen låg (högsta höjden 260 m.) bergskedja i nö. Ryssland, löpande i nv. riktning från mellersta Ural till Norra ishavet.

Timbre [täng’br], fr., klang, klangfärg; stämpel.

Timbuk*tu, stad nära floden Niger, Franska Västafrika. 10,000 inv. T. är av vikt såsom centrum för karavan-handeln i v. Sahara.

Times, Tlie [tajms], Englands förnämsta tidning, sedan 1785 utgiven i London. T. är till färgen konservativ.

Timga’d, ruinstad i Algeriet, i den forna romerska provinsen Numidien. Staden grundlädes av kejsar Trajanus år 100 e. Kr. och genomgick en rik

blomstringsperiod. År 69S förstördes den av araberna. Då fransmännen pä ISOO-t. blevo herrar över Algeriet, återupptäcktes T. och utgrävdes, varvid synnerligen intressanta ruiner kommo i dagen, vilka rikt vittna om stadens gamla kultur.

Timglas.

Timglas, sandglas, sandur, tidmätare, bestående av två päronformiga glasskålar, vilka äro förenade genom en smal hals och vända med spetsarna mot varandra. Det ena av dessa glaskärl innehåller så mycket fin sand, att en bestämd tid åtgår, för att den skall rinna ned i det undre glaskärlet. Glasen äro inmonterade i en ställning av trä el. ben. Inom konsten är T. dödens attribut.

Timi’d, blyg, försagd, skygg. — T i-m i d i t e’t, blyghet, rädsla.

Timjan (Thymus), ett till de läpp-blomstrigas familj hörande växtsläkte, som har rödvioletta blommor i huvudlika blomställningar. I Sverige är B acktimjan (T. serpyllum) vanlig. En annan art odlas som kryddväxt.

Timjan sirap, pertussin, ett socker-haltigt extrakt, som beredes av timjan och som användes att lindra hostan vid kikhosta.

Timmerbröt, anhopning av timmer, som fastnat i en flottled.

Timmermansorden, ett 1760 i Sverige infört ordenssällskap, vilket har sitt centrum i Stockholm, där det äger ett ordenshus. T. äger även egendomen Nya Eriksberg i Bromma, där den har upprättat ett hem för pensionärer.

Timmersvampar, sammanfattande beteckning på svamparter, vilka angripa virke. Den viktigaste arten är Hussvampen*. Jfr även Ticka.

Timon, Misantropen, en filosofiskt skolad man, som levde i Aten mot slutet av 5:e århundradet f. Kr. T. var känd för sitt bittra människohat och missnöje över rådande samhällsförhållanden. Shakspere har karakteriserat T. i sitt

drama ”Timon of Athens”.

Timor’, den största av Små Sunda-öarna. 31,000 kvkm. Utförsel av san-delträ, guld och koppar. Y. delen av ön tillhör Nederländerna, ö. delen Portugal.

Timotej’ (Plileum pratense), ett flerårigt gräs med cylindrisk axvippa. T. är jämte klöver vår förnämsta foderväxt. Dess grunda rötter göra den dock ömtålig för torka. T. blommar samtidigt med rödklöver i början av juli.

Timo’teus, en av Pauli medarbetare, till vilken tvenne av Pauli brev i Nya testamentet äro riktade.

Trmur-Ienk (T. den halte), förvrängt Tamerlan, 133G—1405, mongolisk världshärskare. T. företog en rad framgångsrika krigståg, varunder han lade i dagen en hänsynslös grymhet. Han erövrade Indien och större delen av Persien samt besegrade och tillfångatog turkarnas sultan Bajazid I vid Angora 1402. Under förberedelserna till ett erövringståg mot Kina avled T.

Tinctu’ra, se Tinktur.

Ting var ursprungligen benämning på menighets sammankomst för dryftande av allmänna angelägenheter. Numera användes T. för att beteckna häradsrätternas sammanträden. I domsagor, som utgöras av tre el. flera tingslag, skola, om ej annat särskilt föreskrivits, för varje tingslag hållas tre lagtima ting om året. I domsagor, som bestå av endast ett el. två tingslag, skola årligen hållas två lagtima ting, ett vårting och ett höstting. Vårtinget räknas från 7 jan. till midsommar samt höstinget mellan den 24 aug. och Tormedag (den21dec.). Under dessa tingstider håller domstolen uti sistnämnda slags domsagor ett flertal tingssammanträden, vilka tillsammans alltså utgöra vår- resp. höstinget. Att märka är, att där enligt lag el. författning någon åtgärd bör vidtagas sist å det T., som infaller sedan visst förhållande inträtt dylik åtgärd i stället uti tingslag av sistnämnda slag skall fullgöras senast å det allmänna tingssammanträde, som hålles efter det ifrågavarande förhållandet inträtt. I följd av en kungl. kungörelse den 3 okt. 1925 tillämpas i Askims, Västra och östra Hisings samt Sävedals härads domsaga den tings-ordningen, att häradsrätten under vår-

och höstinget håller allmänna tingssammanträden en gång i veckan. Förutom ovannämnda lagtima T. kan även urtima T. hållas. Detta kan ske på begäran av part, vilken i så fall får svara för med tingets hållande förenade kostnader.

Ting:ley [ting’li], Kathrine, f. på 1850-t., amerikansk teosof, ledare för den amerikanska grenen av teosofin, för vilken åskådning hon drivit en ivrig agitation. Bland annat har T. pä Point Loma vid San Diego i Califor-nien grundat en uppfostringsanstalt, vilken blivit utsatt för nedgörande kritik. T. har även grundat en skola på Visingsö, där hon vistats de senare somrarna.

Tingslag: är en häradsrätts rättskip-ningsområde. T. kan omfatta ett el. flera häraden.

Tingsryd, köping vid järnvägen Växjö—Ronneby, s. Småland. 800 inv.

Tinffstad, municipalsamhälle vid Göta älv, nära Göteborg. 500 inv.

Tingstäde, liten fästning på n. Gotland. Förrådsplats för hären. Järnväg till Visby.

Tingstäde träsk, en grund sjö på n. Gotland. Ytvidd 4.5 kvkm. I T. har man funnit lämningar av en forntida fästning, det s. k. bulverket. Detta består av vidsträckta timmerbyggnader, omgivna av palissader. Anläggningen härstammar sannolikt från järnåldern.

Tinktu’r, spritlösning, som beredes av en del drog och tio delar sprit. T. användes som läkemedelsform.

Tin’nar, fyrkantiga, massiva upphöjningar, vilka med jämna mellanrum som ett slags bröstvärn löpa utmed den övre kanten av en försvarsmur.

Tintorefto, 1518—94, egentligen J. Robusti, italiensk målare. T. var verksam i Venedig och blev tidigt berömd för sina kyrkmålningar (M a-rias tempelgång, S. Marco befriar en dödsdömd slav). För dogepalatset utförde T. en mängd målningar (A r.i a d n e krönt av Venus, Paradiset). T:s målningar utmärkas av originell komposition,

skicklig ljus- och färgbehandling samt livfullhet och stämningsrikedom.

Tioko'1, ett kreosotpreparat, som användes bland annat vid tuberkulos.

Tionde är en av våra äldsta pålagor. T. omnämnes redan på landskapslagarnas tid. Mångahanda olika slags T. ha utgått, såsom sädestionde, som med tiden kom att fördelas så, att en tredjedel gick till sockenprästen, medan återstoden delades mellan biskopen, kyrkan och de fattiga, smörtionde, som i sin helhet tillföll sockenprästen, samt huvudtionde, som jnne-bar skyldighet att giva tiondedelen av sin förmögenhet till kyrkan. Gustav Yasa indrog samtliga tionden till kronan med undantag av sockenprästens tredjedel (tertialtionde). Den indragna delen kallades därefter krono-tionde. Jfr Grundskatt.

TFosvavelsyra, kem. formel H2S2O3, är ej känd i fritt tillstånd. Dess salter benämnas tiosulfat el. hyposulfit*, t. ex. natriumhyposulfit (Na2S203), som användes inom fotografin.

Ti'osyror kallas vissa syror, i vilka en el. flera syreatomer ersatts av svavel, t. ex. tiosvavelsyra.

Tiotusendes återtåg:, se Xenofon.

Tipitaka, buddismens heliga skrifter.

Tipp, avstjälpningsplats för ut-schaktade jord- och sprängstensmas-sor, sopor etc.

Tipperary-visan [tiperä'eri], populär engelsk sång med refrängen "It's a long, long way to Tipperary" ("Det är långt, långt hem till T."), mycket sjungen av de engelska soldaterna under världskriget.

Tiptop, det högsta, det förnämsta; finfint, makalöst.

Tira'd, hastig löpning; ordsvall, långrandigt, innehållslöst anförande.

Tiraljö'r, skarpskytt.

Tirén. — 1. Johan T., 1853—1911, målare. T. valde med förkärlek motiv från lapparnas liv (Efter s n ö-storm, Älgskytten) men målade även friska landskapsbilder från Norrland och Lappland. — 2. Karl T.,

f. 1869, den förres broder, folklorist. T. har särskilt ägnat sig åt samlandet av förut okända lappländska sånger ("joiknings"-låtar).

Tire'sias, se Teiresias.

Tirfing;, se Tyrfing.

Tir'pitz, A. von, f. 1849, tysk storamiral. T. arbetade energiskt på den tyska flottans nyorganisation. 1S97—1916 innehade han posten som statssekreterare för marinministeriet. Under världskriget var det förnämligast T., som framdrev det hänsynslösa användandet av undervattensbåtarna i handelskriget. Efter revolutionen har T. invalts i riksdagen såsom representant för det tysk-nationella partiet.

Ti'ryns, forngrekisk stad i landskapet Argolis på Peloponnesos, i sagorna besjunget som Perseus' härskarsäte. Mot slutet av 400-t. f. Kr. förstördes T. av argiverna. Genom grävningar, som under 1800-t. företagits på platsen för T., har man funnit utomordentligt intressanta lämningar av en ko-nungaborg och väldiga cyklopiska stadsmurar.

Tisch'bein [-bajn], tysk målarsläkt, bland vars medlemmar den mest berömde är J. H. W. T., 1751—1829. T. studeradq i Tyskland och Holland, vistades en längre tid i Italien, där han

1790 blev direktör för konstakademin i Neapel, samt tillbragte sina sista år vid hertigens av Oldenburg hov i Eutin. Han målade landskaps-, porträtt- och historiemålningar i den nyklassicistiska stilen (Goethe i kampagnan).

Tisnaren, sjö på gränsen mellan Södermanland och Östergötland. 39 kvkm.

Tistlar, beteckning på en del korg-blomstriga örter med taggiga blad och stjälkar, särskilt arter av släktena Cirsium och Carduus. Hos Cirsium ha frukterna fjäderpensel, hos Carduus hårpensel. T. äro besvärliga som ogräs. Viktigast är Åkertistel (Cirsium arvense), som har djupt liggande rotstockar och är flerårig. Dess rika

fröspridning och svåråtkomliga rotstock gör den till ett av våra besvärligaste ogräs. T. kallas även en del arter av mjölktistelsläktet (Son-chus). Dessa ha gula blommor. De innehålla rikligt med mjölksaft. De sakna taggar. Mjölktistel (S. oleraceus), Fettistel (S. arvensis) och Svin ti stel (S. asper) äro vanliga ogräs i vårt land.

Tisza [tiss’a]. — 1. K. T., 1830— 1902, ungersk statsman, 1861 ledamot av ungerska oppositionspartiet. T. medverkade vid bildandet av det liberala samlingspartiet och blev 1875 konseljpresident. T. avgick 1890. — 2.

I. T., 1S61—1918, den förres son, statsman, 1886 medlem av ungerska riksdagen. 1903—05 var T. konseljpresident. 1910 bildade T. tillsammans med sin förre motståndare Andrassy det nationella arbetspartiet, vilket vann en lysande seger vid valen. 1912 bildade T. åter ministär och kvarstod som premiärminister till 1917. Han regerade i strängt konservativ anda. Under världskriget arbetade han på ett lojalt upprätthållande av förbundet med Tyskland. Vid revolutionen blev T., av de revolutionära ansedd som upphovsmannen till det för Ungern ödesdigra kriget, nedskjuten av en hop soldater. — 3. Se Theiss.

Tita’n, en metall, som ingår i små mängder i vissa tämligen allmänt förekommande mineral. Kem. tecken Ti. Atomvikt 48.1. Atomvärde 2, 3 el. 4. T. är en hård, spröd och svårsmält metall (smältpunkt 1,850°). Den användes i vissa specialstålsorter.

Tita’ner, i den grekiska gudasagan ett jättesläkte, avkomlingar av Uranos och Gaia. T. besegrades av gudarna, mot vilka de gjort uppror, och nedstörtades i Tartaros.

Tita’nia, se Oberon.

Titanic [tajtcen’ik], jämte systerfartyget ”Olympic” den på sin tid största lyxångaren i världen. T. byggdes

1910 och anträdde sin första resa 1912 från Southampton till Newyork. Efter några dagars färd sammanstötte T. med ett isberg 270 kvartmil från Cape Race på Newfoundland. Fartyget sjönk efter några timmar. Vid katastrofen omkommo över 1,500 människor. De övriga räddades av ångaren ”Carpathia”.

Tita’njärn, miner., en titanrik järnoxid, besläktad med järnglans; förekommer ibland i stora massor i ba-siska bergarter (ex. fjället Ruotivare i Kvikkjokk). T. har ej fått större användning som järnmalm.

Tita’nomag:netit, en magnetit, som inneliåller några procent av grundämnet titan. Mineralet förekommer i basiska eruptivbergarter, stundom utskilt i stora' mängder (titanhaltig järnmalm). En av de största förekomsterna är Taberg i Småland.

Titicaca [-ka’ka], insjö på gränsen mellan Peru och Bolivia, Sydamerika.

8,400 kvkm. Är en av jordens högst belägna större insjöar (8,800 m. ö. h.). På en ö i T. finnas märkliga lämningar av Inkafolkets kultur.

Titre’ringr, en vid kvantitativ kemisk analys använd metod, varvid mätes den mängd av en lösning av känd koncentration, som åtgår för att hos den lösning, vars kvantitativa sammansättning i ett el. annat avseende skall undersökas, framkalla en viss given reaktion.

Titulatu’r, en persons titlar.

Titulä’r, till namnet, till titeln.

Ti’tus. — 1. Flavius Vespasianus T., 41—81, romersk kejsare, son till kejsar Vespasianus. Han var under faderns sista år dennes inedregent och uppsteg vid faderns död 79 på tronen. T. förde en klok och rättvis styrelse. —

2. En medarbetare till aposteln Paulus, till vilken ett av Pauli brev är riktat.

Ti’tusbåg;en i Rom, triumfbåge, uppförd av kejsar Titus. Med sin arkitektoniskt vackra resning och sitt fina detaljarbete är T. den förnämsta av de romerska triumfbågarna.

Tiume’n el. Tjumen, stad i v. Sibirien. 35,000 inv. Livlig industri- och handelsstad med flodfart, järnvägs-ocli landsvägsförbindelser. Var under tsartiden utgångspunkt för de deporterades vandring österut.

Tiveden, vidsträckt skogstrakt på gränsen mellan Närke och Västergötland. I forna tider utgjorde T. ett svåröverkomligt gränsområde mellan Svealand och Götaland.

Ti'voli, stad ö. om Rom. 15,000 inv. Talrika ruiner från den romerska kejsartiden, då T. utgjorde en omtyckt förlustelseort för det förnäma Rom. Efter T. har uppkallats förlustelseställen av folklig karaktär med karuseller, skjutbanor, varietéer o. s. v.,

exempelvis Köpenhamns T., Gröna lunds T.

Tizian, egentligen Tiziano Vecelli, omkring 1477—157G, italiensk målare, som räknas som den främsta representanten för den venezianska skolan. Han har målat talrika porträtt, allegoriska tavlor (Den himmelska och jordiska kärleken), tavlor med bibliska motiv m. m. Han var mycket uppburen av samtiden och stod högt i gunst hos bland annat Karl V, vars porträtt han målade. Hans tavlor äro livfullt målade i varma färger. T. är i vissa avseenden en föregångare till barocken och hans arbeten påminna i någon mån om Ru-bens och Jordaens.

Tjajkov'ski (oftast stavat Tschai-kowsky), P. I., 1840—93, berömd rysk tonsättare. 18f>6—77 var T. verksam som kompositionsprofessor vid det nybildade konservatoriet i Moskva. Från 1S87 företog T. resor i Europa och Amerika och dirigerade själv sina större verk. I-Iögst når T. i sina orkesterverk, särskilt i sina symfonier, av vilka den sjätte (I-I-m o 11) anses vara den förnämsta. T. har även komponerat operor (Eugen O ne gin), orkestersviter, uvertyrer, stråkkvartetter, sångromanser m. m.

Tjang;-tso-lin, f. omkring 1870, Mand-sjuriets nuvarande regent. T. har spelat en framträdande roll i Kinas inre stridigheter under senare år.

Tjany el. Tschany, saltsjö på Ba-rabastäppen, omkring dubbelt så stor som Vättern.

Tje'chov [-kåff], A. P., 1860—1904, rysk författare. T: s berättelsesamlingar, oftast med ämnen från den ryska medelklassens vardagsliv, stå i konstnärligt avseende mycket högt. De utmärkas av genomgående pessimism och ofta bitter satir, genom vilken dock går ett försonande drag av humor och mänsklighet (I sky m-ningen, Mitt liv).

Tjeck'er, slavisk folkstam, företrädesvis bosatt i Böhmen, Mähren, Schlesien, Nedre Österrike och i nv. delen av Ungern (under namnet slovaker) samt till följd av utvandring i Förenta Staterna. T: s antal torde uppgä till inemot 10 milj. De bekänna sig mestadels till romerska katolicismen. På 500-t. invandrade T. från ö. till sina nuvarande områden. Efter några århundraden kommo de i starkt be* roende av Tyskland, och sedan de österrikiska habsburgarna 1526 bemäkti-gat sig den bölimiska kronan, blev förtyskningen allt starkare. T: s alltid förefintliga politiska självständig-hetssträvanden framträdde med förnyad kraft i samband med världskriget, under vilket tjeckiska och slova-

80kiska trupper i massor övergingo till fienden. Jfr Tjeckoslovakien.

Tjeck'oslova'kien, republik i Centraleuropa, i v. och n. gränsande till Tyskland, i nö. till Polen, i sö. till Rumänien, i s. till Ungern och Österrike. 140,000 kvkm., 13,600,000 inv. Landets v. huvuddel, Böhmen, upptages av en stor högslätt, begränsad av randberg, i sv. av Böhmerwald, i nv. av Erzgebirge, i nö. av Sudeterna. Böhmens enda flod är Elbe, vilken upprinner i Riesengebirge och mottager bifloderna Moldau och Eger. I sö. skiljes Böhmen genom de låga Mähri-ska kullarna från T:s mellersta huvuddel, det omkring Donaus biflod March belägna Mähren. Landets ö. huvuddel, Slovakien, uppfylles till största delen av Karpaternas bergskedjor. — Huvudnäring är jordbruk med boskapsskötsel. T. exporterar lantbruksprodukter, främst korn. Bergsbruket är en viktig näring. I Böhmen och i n. Mähren finnas järnmalmer. Även rika kolfyndigheter finnas. I de böhmiska randbergen be-drives skogbruk. Industrin, särskilt metall- och textilindustri, är mycket livlig. I-Iandelsomsättningens värde uppgick år 1924 till 17,574 milj. tjeckoslovakiska kronor import och 18,751 milj. kronor export. 1 tjeckoslovakisk krona för närvarande = 0.11 svenska kronor. Befolkningen utgöres till största delen av tjecker och slovaker, till en mindre del (vid gränsen mot Tyskland) av tyskar. Religionen är till största delen romersk-katolsk. — T. styres av en president. Folkrepresentationen utgöres av en riksförsamling på två

kamrar. Huvudstad är Prag,

675,000 inv. övriga viktigare städer äro Brunn, 220,000 inv., Pilsen 90,000 och Pressburg, 94,000. — Historia. Angående den tidigare historien se Tjecker. Under ledning av Masaryk bildades under världskriget en organisation, som arbetade för tjeckernas självständighet. En nationell regering bildades i Paris och 1918 förklarades i Prag den nya staten oberoende med Masaryk som president. T: s område fastställdes vid fredskonferensen. Landets utrikespolitik har letts av Benes. Tillsammans med Rumänien och Jugoslavien har denne bildat en allians, den s. k. lilla ententen. Under hans ledning har T. intagit en framskjuten ställning IN. F:s förhandlingar.

Tjc'ka, ett slags politisk domstol i Sovjetryssland, vilken grundades 1917. T. har gjort sig bekant för en hel del grymma domar. 1922 omorganiserades T. till en avdelning av Folkkominissa-riatet för inrikesärenden. (G. P. U.).

Tjeljabinsk, mindre stad i Västsibi-rien. Utgångspunkt för den stora sibiriska järnvägen.

Tjeljus'kin, Kap, Asiens och Taimyr-halvöns nordspets; passerades 1878 av Vegaexpeditionen, efter vilken en östligare i närheten belägen udde blivit kallad Kap Vega.

Tjeremiss^r, en i ö. Ryssland bosatt folkstam, som tillhör den finsk-ugriska språkgruppen. Deras antal torde ej överstiga y2 milj.

Tjerkass'y, stad i Ukraina, s. Ryssland, vid floden Dnjepr, 42,000 inv. Livlig handelsstad. God flodhamn. Trä- och sockerindustri.

Tjerkess'er, cirkassier, beteckning för en del folkstammar inom v. Kaukasus. T. räknas till den främre asiatiska rasen (jfr Armenier).

Tjerni'g:ov, huvudstad i förra gu-vernementet T., belägen på v. stranden av Dnjepr. 36,000 inv. En gammal stad med många historiska minnesmärken.

Tjinov'nik, rysk ämbetsman. Som lånord i främmande språk användes namnet ironiskt i betydelsen ”byråkrat”.

Tjita' (Tschita', Chita'), huvudstad

i östsibiriska provinsen Transbaika-lien mellan Jablonoibergen och Amur-floden, vid stora sibiriska banan, välbyggd, omkring 80,000 inv.

Tjitjerin, G., f. 1872, rysk revolutionär. T., som i utlandet studerat socialdemokratin, blev 1907 sekreterare

i de ryska socialdemokraternas ut-landsorganisation och flydde vid världskrigets utbrott till England. Hans förbindelser med bolsjevikerna föranledde hans häktning 1917. Efter ett halvår frigavs han emellertid och reste 1918 till Ryssland. S. å. blev han bolsjevikregeringens utrikesminister och har som sådan lagt i dagen stor diplomatisk förmåga.

Tjocka Bertlia, skämtsam benämning på i världskriget av tyskarna använda, grova kanoner med oerhörd skottverkan. T. uppkallades efter Fr. S. Krupps dotter Bertlia.

Tjockhuclingrar, en fordom använd sammanfattande beteckning för elefanter, tapirer, noshörningar, svindjur, m. fl.

Tjocktarm, se Tarmkanal.

Tjug:oårig hävd, se Hävd.

Tjurfäktning: förekom redan under antiken, särskilt i kejsartidens Rom. Alltsedan medeltiden har T. varit spanjorernas nationalnöje. Striden uppföres på en arena av till häst och fots med värja och pikar kämpande, yrkesmässiga tjurfäktare och vilda tjurar, vilka på allehanda sätt uppretas och pinas, tills de slutligen halvdöda under massornas jubel erhålla dödsstöten av en matador. Tjust, naturskön, bergig trakt i nö. hörnet av Småland med talrika insjöar ocli djupt inträngande havsvikar.

Tjiider (Tetrao urögallus), en hönsfågel, som är släkt med orren. Tuppen når en längd av nära en m. Hönan blir omkring 60 cm. T. har rundad stjärt. Den finnes över hela Sverige i barrskog. Den lever av frön, knoppar, insekter, larver o. dyl. Se Bil. Fåglar II.

Tjägrgrelvas, sjö i Pite lappmark. 43 kvkm. Genomflytes av Pite älv.

Tjäle, frusen jord. Genom T. uppluckras i någon mån de ytliga jordlagren.

TjäFvar, enligt nordiska fornsagor Gotlands förste bebyggare.

Tjänstebrev. Statens myndigheter och tjänstemän ha som regel tjänste-brevsrätt, d. v. s. behöva ej erlägga avgift för postförsändelser, som avlåtas i tjänsten. T. inom landet frankeras numera ej utan förses endast med påskriften T. samt avsändarens namn och tjänsteställning. För T. betalar statskontoret till postverket årligen avgifter.

Tjänstefrimärken, frimärken med från vanliga frimärken avvikande utseende, med vilka före 1920 i Sverige tjänstebrev frankerades.

Tjänsteår, den tid en person varit anställd i statstjänst el. innehaft viss därmed likställd tjänst. Antalet T. ligger till grund för beräknande av pension. Vid befordran är, om meriterna förövrigt äro likvärdiga hos de sökande, antalet T. i regel avgörande.

Tjänstgröringspengiar. Vissa tjänstemän ha sin lön uppdelad i fast lön och T. Den senare ersättningen skall som regel avstås till vikarien vid tjänstledighet.

Tjära, flytande och lialvflytande produkter, som erhållas vid torrdestil-lation av trä (trätjära, entjära), stenkol (stenkolstjära) el. björknäver (ryssolja). T. innehåller en hel del organiska ämnen, framförallt kolväten.

Tjärblomster (Lychnis viscaria) hör till familj CaryopliyllaceEe. Den har röda blommor. Från stjälkens övre leder avsöndras en brun, klibbig vätska, varav namnet. T. är vanlig i vårt land.

Tjärbränning:, se Trätjära.

Tjärfärgrämnen, sammanfattande beteckning för ett stort antal numera utomordentligt viktiga färgämnen, vid vilkas framställning stenkolstjära tjänstgör som utgångsmaterial. Bland T. må som exempel nämnas följande: 1) Antrakinonfärgämnen, till vilka höra bland annat alizarins metallföreningar (lacker), som oftast ha en starkt röd färg. Alizarin erhölls förr från krapp, som därför odlades i stor utsträckning. 2) Trifenylmetanfärgämnen, som indelas i auriner, ftaleiner och

rosaniliner, till vilken sista grupp t. ex. anilinrött (fuksin) och anilinblått höra. 3) Azofärgämnen, bland vilka särskilt naftalin derivaten äro av betydelse. 4) Indigofärgämnen, till vilka hör indigoblått, som numera huvudsakligen framställes på syntetisk väg.

Tjärpapp, som användes vid täckning av tak, erhålles genom att papp indränkes med varm tjära och därefter beströs med sand. T. kan även framställas genom tillsats av tjära till pappmassan, innan den formas.

Tjärsalva, en salva, som beredes av tjära, vax och svinister. T. användes framför allt mot skabb.

Tjärvatten, som bildas vid torrde-stillation av trä, innehåller bland annat träsprit, ättiksyra och aceton.

Tjörn, ö i Skagerack vid Bohusläns kust. 134 kvkm. 7,400 inv. Upptages till största delen av kala berg. I dalgångarna bedrives jordbruk.

TI, kem. tecken för en atom tallium.

Toba’g;o, se Tabago.

Tobak (Nicotiana), växtsläkte, tillhörande familjen Solanacese. Arterna ha bägarformig blomkrona, tvärum-mig kapselfrukt och hela blad samt äro i allmänhet högvuxna örter. I Sverige odlades förr Bon dtobak (N. rustica). Numera erhålles handelns tobak så gott som uteslutande från Virginiatobak (N. taba-cum) och varieteter av denna art. Den är en klibbliärig ört, som når en höjd av 1—1,5 m. De skördade bladen undergå i samband med

torkningen ett slags jäsning. T. odlas i mindre utsträckning i s. Sverige; den går bäst i länder med något varmare klimat. T. upptäcktes i samband med Amerika av éuropéerna. Katarina av Medici fick den uppfattningen, att tobaksrökning medförde ett stilla och fogligt lynne, varför hon ivrigt arbetade för tobaksrökningens utbredande bland sina undersåtar. Först på 1600-t. blev tobaksrökningen dock mera spridd i Europa. Numera odlas T. framför allt i Förenta staterna, Brasilien, Bulgarien m. fl. länder. Världsproduktio-nen var 1924 1,260,000 ton, därav 6,500 ton i Sverige. Förbrukningen var s. ä. i Sverige 8,300 ton (1,4 kg. per inv.).

Tobaksmonopolet, se Svenska To-baksmonopolet.

Tobaksvaror. Infödingarna i Amerika rökte vid europeernas ankomst s. k. tabago, d. v. s. rullar, bestående av sönderskurna tobaksblad omveck-lade med ett majsblad. Dessa blevo förebilder till cigarretterna, hos vilka hylsan utgöres av tunt, olimmat papper. Cigarretter tillverkas numera med maskin. Cigarretter med munstycken fordra dock ännu handarbete; endast hylsorna framställas med maskin. Tillverkningen av C i-garrer sker som regel för hand. Endast sämre sorter tillverkas med maskiner. En cigarr består av en inlaga av tobaksstrimlor, som samman-hålles av ombladet och därefter om-slutes av täckbladet. Man skiljer på mörka (maduro), medelljusa (colora-do) och ljusa (claro) cigarrer. De mörka äro som regel starkast. De bästa cigarrerna tillverkas på Cuba av havannatobak. Piptobak är mer el. mindre fint sönderskuren tobak. Tuggtobak göres av mindre blad, som äro hopsnodda med större täckblad. Numera har tuggtobaken till stor del utträngts av S n u s, som består av pulveriserad tobak. Snus innehåller dessutom en del salter (pottaska, ammoniaksalter). 1924 uppgick totalvärdet * av tobaksfabrikat framställda i Sverige till 120 milj. kr. bestående av 160 milj. cigarrer och cigarrcigarretter 830 ton cigarretter, 5,370 ton snus och 1,229 ton andra varor. Jfr Tobak.

TobfaB come’dia, lat., Sveriges, så vitt man vet, äldsta bibeldrama från nyare tiden (1550), sannolikt författat av Olaus Petri.

Tobias bok, en av bibelns apokry-fiska böcker.

To^isgrisslau, se Grisslesläktet.

To’bol, biflod till Ob*.

Tobolsk’, stad i Västsibirien, vid sammanflödet mellan Irtysj och To-bol. ”Svenska museet” med mänga minnen efter karoliner, som vistades där som fångar. 25,000 inv.

Tocantins [toksentinsj’], flod i Brasilien, Sydamerika. Upprinner på Brasiliens högland, rinner i n. riktning, upptager från vänster bifloden Ara-guaya, utfaller i Atlanten nära Amazonflodens mynning. Längd omkring 2,700 km.

Tocca’ta, gammal beteckning på stycken för enbart orgel el. klaver. T. utvecklades i slutet av 1500-t. ur preludiet. T. motsvarar närmast en etyd.

Todd’y, dryck av varmt vatten och socker med tillsats av konjak, arrak, vin el. dyl.

Toffeldjuret (Parameesium caudatum) är ett. omkring 0.2 mm. långt infu-sionsdjur. Om hö lägges i vatten, finner man snart massor av T. och liknande djur vid mikroskopisk undersökning av vattnet. Se fig. till In-fusionsdjur.

Tofslärka, se Lärkor.

Tofsmes, se Mesarna.

Tofsvipa, se Vipsläktet.

To’ga, ett slags mantel av vitt ylle, buren av de gamla romarna. T. var den friborne romarens fredsdräkt. Det lägre folket använde endast tunika.

To’go, H., f. 1847, japansk amiral. Som chef för den japanska flottan

tillfogade han ryssarna svåra nederlag under rysk-japanska kriget 1904— 05.

To’go, ett område i Yästafrika, beläget utmed Slavkusten i övre Guinea.

87.000 kvkm. Var före världskriget tysk koloni. Numera tillhör ungefär y,z England, nämligen området närmast Guldkusten. Den övriga delen utgör en fransk koloni. Viktigaste stad är Lome.

Tokai'dovägen, den stora längsgå-ende vägen på japanska huvudön Hondo (Nippon).

Tokaj'er, ett ungerskt vin, som är sött och starkt aromatiskt.

To'kay, stad i n. Ungern, vid floden Teiss' övre lopp. 5,000 inv. Frän T. och dess omgivningar erhålles ett utmärkt vin (tokajer).

To'kio el. Tokyo, förut Jeddo, Japans huvudstad, vid en vik på ostkusten av huvudön Hondo. Staden, som till största del ödelädes av en jordbävning 1 sept. 1923, hade dessförinnan 2,2 milj. inv. — Från T. utgä ett flertal järnvägslinjer till olika delar av Hondo samt till den 3 mil söderut belägna hamnstaden Yokohama. T. är centrum för handeln på inlandet, medan däremot utrikeshandeln sker över Yokohama. Huvudsaklig industri : konsthantverk, brons-, lack-varu- och sidenindustri. Universitet ocli talrika andra läroanstalter. Återuppbyggandet efter jordbävningen har skett med utomordentlig energi och hastighet.

Tolc'do. — 1. Stad i Nya Kastilien, mellersta Spanien, belägen vid floden Ta jo, 25,000 inv. T. var en gång västgöternas huvudstad och under det moriska väldet Spaniens viktigaste stad. Från dess olika blomstringsperioder finnas talrika minnesmärken bevarade. T. är allt sedan inorernas tid bekant för sin vapentillverkning (”Toledo-klingor”). — 2. Stad i Ohio, U. S. A.

250.000 inv. Petroleumraffinaderier, maskinverkstäder. Handel med kol, petroleum och järnvaror.

Tolerans', fördragsamhet, högsint-liet. — Tolerant', fördragsam. — T o 1 e r e'r a, fördraga, överse med.

Tolft, ett antal av tolv; ett numera bortlagt beräkningssätt vid försäljning av bräder o. dyl. Fordom en avdelning av ett härad.

Toll, J. K., 1743—1817, svensk politiker. T. var en av Gustav III: s förtrogna och sändes till Kristianstad, där han förberedde en resning, vilken dock blev obehövlig, då konungen plötsligt på egen hand utförde sin statskupp (1772). T. anlitades sedermera mycket av Gustav III och gjorde en snabb karriär.

Tollarp, municipalsamhälle 1% mil sv. 0111 Kristianstad, ö. Skåne. 600 inv. Tolstoj [talstäj'], Lev Nikolajevitj, greve, 1828—1910, rysk författare. T. studerade vid universitetet i Kazan och tjänstgjorde sedan vid armén i Kaukasus. Under denna tid skrev han den utomordentliga kaukasiska skildringen Kosackerna. I denna berättelse liksom i hela sitt följande författarskap behandlade T. motsättningarna mellan de högre samhällsklasserna och folket. Han kom till den slutsatsen, att civilisationen är förkastlig och att den rätta lyckan är att finna i den kroppsarbetande bondens sunda naturliv. T. deltog i Krimkriget och skildrade med oförfärad realism sina krigserfarenheter. Alla T: s krigsskildringar (Krig och fred) sakna den förmildrande romantik, som dittills vilat över krigsdikt-ningen; T. målade i stället krigets ohyggliga vardag. 1861 bosatte sig T. på sitt gods Jasnaja Poljana. Där skrev han mästerverket Anna Kare-n i n a, en ypperlig samhällsskildring, i vilken han behandlar äktenskapets problem. De sista årtiondena av sitt liv sysslade T. uteslutande med religiösa och sociala spörsmål. Bland hans senare arbeten märkas Bekännelser samt romanen Uppståndelse.

Toluo'1, metylbensol, kem. formel CoHsCHs, ett bensolliknande kolväte, som förekommer i stenkolstjära. Användes för olika industriella ändamål, bl. a. för framställning av sprängämnet trinitrotoluol.

Tolvfingertarm, se Tarmkanalen.,

Tolvfingrertarmssår, duodenalsår, av magsaften orsakade frätsår i tolv-fiiigertarmen intill nedre magmunnen. T. ger ungefär samma symtom och behandlas på samma sätt som magsår.

Tolv tavlornas lagrar (Tolv tavlornas lag), en av romerska folket under republikens tid antagen lag (449 f. Kr.), ursprungligen upptecknad på tolv tavlor.

Tom, band av en bok, volym.

TomahiVk, tomahawk, indianernas namn på stridsyxan, vilken de betraktade som symbol för kriget.

Tomas, en av Jesu apostlar, vilken enligt nya testamentet först efter något tvivel lät övertyga sig om Kristi köttsliga uppståndelse. T. har sedan på vissa håll använts som beteckning för en överdrivet tvivelsjuk person.

Tomas av Aqui'no, 1225—74, medeltida teolog och filosof, vilken i anslutning till grekisk-filosofiska åskådningar utformade en religiös åskådning, vilken av katolska kyrkan räknas som renlärig. T. är en bland de mest kända av medeltidens skolastiker.

Tomas av Kem'pis, se Thomas a Kempis.

Tomasfosfat, se Tliomasfosfat.

Tomaskristna, en grupp kristna i s. Indien, vilken enligt traditionen skulle gå tillbaka på aposteln Tomas, som skulle ha företagit en missionsresa till Indien. T. äro numera delade på flera riktningar, vilka äro anknutna till romersk-katolska, grekisk-katolska el. protestantiska kyrkor. Uppgifterna om T: s antal variera. De torde säkerligen överstiga 300,000.

Tomasslagrgr, se Thomasfosfat.

Tomater.

Toma't (Lycopersicum esculentum) tillhör familj Solanaceee. T. är en ettårig, från Sydamerika härstammande ört med pardelade blad och gula blommor. Växten, som har röda el. gula bär, odlas i växthus, i s. Sverige även på kalljord.

Tombola, lotterihjul, nummerlotteri. För anordnande av T. gälla samma bestämmelser som för lotterier i allmänhet. Jfr Lotteri.

Tomelilla, köping 2% mil v. om Simrishamn, sö. Skåne. 2,250 inv. Bränneri. Jästfabrik, stärkelsefabrik. Järnvägsknut.

Tommy Atkins [tåmi ät'kins], av Kipling införd beteckning på den engelske soldaten. Dessa kallas ofta endast tommies.

Tomsk, stad i Västsibirien vid övre Ob, omkring 100,000 inv. Livlig handel. Universitet.

Tomt, egentligen benämning på stadsfastigheter, som ligga inom den s. k. stadsplanen. Jfr Tomtkarta och Fastighetsböcker. ,

Tomtebacken, småländska höglandets högsta berg, 377 m. ö. h., beläget sö. om Vätterns sydände.

Tomteboda, järnvägsstation i Solna församling, 3 km. n. om Stockholm. Vid T. finnes ett institut för blinda.

Tomtemössnäcka, se Ancylus,Tomtkarfca skall upprättas över varje tomt i stad i skala ej understigande 1:400. Koncept till kartan skall förvaras hos byggnadsnämnden.

Tomträtt lämnas av stat, stad, kommun el. motsvarande korporation mot bestämd ersättning för viss längre tid (26—100 år). Innehav av T. ger större säkerhet än arrende per är men utesluter den möjlighet till spekulationsvinst på grund av värdestegring, som följer med ägande. Tomträtts-institutionen har länge använts i utlandet, särskilt i England, och har genom lag av 1907 införts även hos oss. För att underlätta utnyttjandet av T. ha bildats särskilda kreditanstalter, s. k. tomträttskassor, i Stockholm och Göteborg, vilkas lån garanteras av resp. städer.

Schema, åskådliggörande de förtätningar och förtunningar i luften, som vi uppfatta som en ton.

To'n, ett ljud, som orsakas av regelbundna svängningar i luften i motsats till buller, som består av oregelbundna svängningar. Ju hastigare svängningarna försiggå, desto högre säga vi en T. vara. Vi uppfatta sådana svängningar, om de ha en hastighet mellan 16 och omkring 30,000 i sekunden. Yngre personer kunna som regel uppfatta högre toner än äldre personer.

Ton', viktsmått, utgörande 1,000 kg. Vid mätning av fartyg användes s. k. registerton, ett rymdmått om 2,83

kbm.

Tonalite't, tonkaraktär, en ackordföljds samhörighet.

Tonande språkljud äro sådana språkljud, vid vilkas frambringande stämbanden vibrera. Hit höra alla vokaler samt en del konsonanter. De tonlösa språkljuden bildas med öppen ljudspringa, varför stämbanden ej sättas i dallring. Hit höra en del konsonanter såsom p, t, fc, / m. fl.

Tonart, tonsläkte, på bestämt sätt ordnad följd av toner. Numera förekomma blott två T., nämligen dur och moll. Se Tonskala.

Ton'dern, se Tönder.

Tonfisk (Thynnus) tillhör makrillfiskarnas familj. Den når en längd av upptill 3 m. och en vikt på upp till 600 kg. Den finnes framför allt i Medelhavet men uppträder ibland

även i Atlanten och vid våra kuster. T. är mycket rovgirig. Köttet är ätbart. Se Bil. Fiskar I.

To'nfixe'rbad användas inom foto-grafin, då toning och fixering av ett kopiepapper sker samtidigt. Badet måste i sådant fall innehålla både det för fixeringen erforderliga medlet (na-triumhyposulfit) och det ämne, som skall ge bilden dess ton, vanligen guldklorid el. kaliumplatinaklorur.

Tong'a-ötarna (el. Vänskapsöarna), en till Polynesien hörande ögrupp i Stilla havet, belägen mellan Fidji- och Samoaöarna. T. består av omkring 200 öar (tillsammans 1,000 kvkm.), av vilka många ha ännu verksamma vulkaner. Invånarna (23,000) äro kristna polynesier, kända såsom skickliga jordbrukare och fiskare. Huvudstad är Nukualofa, belägen på den största och folkrikaste av öarna. Tongatabu. Viktigaste produkt är kopra. En del av öarna upptäcktes av Tasman 1643, andra av Cook på 1770-t. Sedan 1900 stå T. under brittiskt protektorat.

Tonhöjd. En tons höjd betingas av dess svängningstal. Ju snabbare svängningarna försiggå, ju större svängningstalet är, desto högre säges en ton vara. Jfr Tonskala.

To'nika, grundtonen i en skala, den ton, efter vilken tonarten uppkallas. Även beteckning för treklangen pä grundtonen.

Ton'kabönor erhållas från ett brasilianskt träd, som hör till familj Leguminosee. De innehålla kumma-rin, som har angenäm lukt. De användas därför vid framställning av parfym och snus.

Ton'kin el. Tonking, fransk besittning i Ostasien mellan Kina och Annam. 120,000 kvkm., varav 15,000 utgöras av Sonkaflodens bördiga delta. Omkring 6 milj. inv. Huvuddelen av befolkningen är indokineser, resten kineser, laos m. fl. samt dessutom några tusen européer. Viktigaste produkter äro ris, råsilke, bomull, kaffe.

— Huvudstad Hanoi.

Tonkonst. Se Musik.

Tonlösa språkljud, se Tonande språkljud.

Tonnage [-na'sj], ett fartygs rymd mätt i ton, antingen brutto-T., som omfattar hela rymden, el. netto-T., varvid utrymmet för maskiner o. dyl. frånräknas. Jfr Ton.

TonsiFler, mandlar, halskörtlar, äro anhopningar av en svampig, cellrik vävnad, s. k. lymfoidvävnad (jfr Lymfkörtlar), som finnas i svalget. Vid ingången till svalget mellan gombågarna finnas två T. de s. k. svalgmandlarna. Dessutom fiones en T. i svalgtaket bakom näsan. T. ha antagligen till uppgift att oskadliggöra bakterier, vilka inkommit i munnen el. näshålan. De bli därför ofta säte för inflammationer (jfr Halsfluss). Ibland kunna i T. uppstå kroniska in-flammationshärdar, vilka lätt blossa upp och orsaka besvär. Från T. sprider sig ibland inflammationen genom örontrumpeten ut till öronen. I sådana fall kan det vara skäl, att borttaga den sjukligt förändrade delen av T.

Tonskala, en ordnad följd av toner, vilkas svängningstal stå i bestämt förhållande till varandra. Förhållandet mellan svängningstalen kallas intervall el. tonsteg. I den s. k. Dia-toniska skalan el. Durskalan ha tonerna i

förhållande till grundtonerna följande namn och intervall:

prim sekund ters kvart kvint sext 1 % 5 A / 3 f2 5/a septima oktav 15/s 2

Oktavens svängningstal är alltså dubbelt så stort som primens el. grundtonens, och de mellanliggande tonernas svängningstal stå i jämförelsevis enkelt förhållande till grundtonens. Vilken ton som helst kan naturligtvis tjäna till grundton för en skala. Emellertid har man bestämt sig för att använda som normalton en ton, vars svängningstal på en internationell konferens i Wien 1885 blivit bestämd till 435 svängningar i sekunden. Denna ton kallas ett-strukna a och tecknas a. Den ingår i den s. k. ett-strukna oktaven, vars grundton i sin tur är oktav till ostrukna oktavens grundton. På exempelvis pianot har man därför följande skalor el., som de även kallas, oktaver. Subkontra-oktaven _C JD B F G A H, Ivontra-

oktaven C . . . H, Grova oktaven C . . . H, Ostrukna oktaven c . . . h, Ett-strukna oktaven c .J_. h och Två-strukna oktaven “c ... K. Om man i dessa skalor uträknar intervallerna mellan på varandra följande toner, erhållas följande bråktal :

P fl P f fl ll P

% *% »/i» Vs “/» »/« 1S/jn Intervallerna % och 10/o, som äro varandra ganska lika, kallas hela tonsteg (% stor lielton, 10/o liten lielton). Intervallet 16/is kallas lialvton. För att kunna använda vilken ton som helst som utgångspunkt, som grundton, för en durskala (el. mollskala) har man mellan de toner, som skiljas av hela tonsteg, inskjutit mellantoner. På sä sätt erhålles den kromatiska skalan, som innehåller 13 toner nämligen : c, ciss, d, diss, e, f, fiss, g, giss, a, ais, li, c. Mellantonerna äro

på pianot utmärkta med svarta tangenter. Då emellertid mellantonerna och även huvudtonerna, om de äro riktigt placerade, ej ge lika stora intervall skalan igenom, har man i praktiken förskjutit dem något sinsemellan. Så erhålles med utjämnade intervaller en kromatisk skala, vilken ej är fullt riktig men som utan alltför märkbara avvikelser låter använda sig på ovannämnda sätt, d. v. s. så att vilken ton som helst kan tagas till grundton för en skala. Detta stäm-ningssätt kallas liksvävande temperatur och användes numera alltid på instrument med fast stämning. På ett instrument med kromatiska skalor kan man spela ej blott durskalor utan även s. k. molls k a-1 o r. En mollskala skiljer sig från en diatonisk därigenom, att dess ters har intervallet %, s. k. liten ters, i motsats till durskalans s. k. stora ters V-». En sådan tonföljd är exempelvis a h c d e f giss a.

Att just tonserier, där tonernas svängningstal äro bestämda på ovan beskrivna sätt, uppfattas såsom välljudande, medan däremot tonserier, där en el. flera toner ha alltför mycket avvikande svängningstal, uppfattas som osköna, disharmoniska, falska, beror naturligtvis på beskaffenheten av vårt hörselcentrum i hjärnan el. pä byggnaden av vårt hörselorgan. Det karakteristiska för en ”riktig” skala är, att tonernas svängningstal stå i enkelt förhållande till varandra. Att vi uppfatta detta som vackert, kan tänkas bero på, att i vårt öra det organ, som uppfattar toner, är sammansatt av strängar (se Hörselorgan). Då nu en sträng har benägenhet att svänga samtidigt för flera toner, vilka stå i sådant enkelt förhållande till varandra (jfr Sträng), är det tänkbart, att så även är förhållandet hos örats strängar. Att vi som övertoner från sträng-formiga instrument höra toner, vilka motsvara skalans toner, gör vidare, att vi vänja oss vid sådana intervaller och vad man vänjer sig vid, tycker man så småningom är riktigt och behagligt.

Tonsteg:, se Tonskala.

Tonsu’r, den rakade hjässan på en katolsk präst. Se fig. på föregående sida.

Topa’s, ett mineral, som består av ett fluorhaltigt aluminiumsilikat. T. har svagt blå el. brungul färg och betydande hårdhet (hårdare än kvarts). De klart genomskinliga varieteterna (Ural, Brasilien) äro värderade såsom ädelstenar.

Tope'ka, huvudstad i Kansas, U. S. A. 50,000 inv.

Tope'lius, Zakarias, 1818—98, finländsk författare, professor i historia vid universitetet i Helsingfors. I hela sin alstring är T. en typisk romantiker. Hans dikter kännetecknas av fosterländskt patos och lyrisk stämningsrikedom

(Ljungblommor). Mest uppskattad har T. blivit som barn- och ungdomsskald. Hans romantiska prosacykel Fältskärns berättelser med ämnen ur Finlands och Sveriges historia har vunnit en utomordentlig popularitet liksom Läsning för barn, en samling sagor, dikter och skådespel. T. har även skrivit dramer (Regina von Emmeritz).

Topog:rafi’, ortbeskrivning, geografiskt detaljerad beskrivning över en trakt. — T o p o g r a’f, person, som utför topografiska arbeten. — T o p o-g r a’f i s k, ortbeskrivande, hörande till topografin.

Toque [täck*], fr., ett slags huvudbonad, vanligen av sammet och utan brätte samt med veckig kulle.

Tor, i nordiska gudasagan åskans gud, son till Oden och näst denne den förnämste bland asar. T. är den starkaste av gudar och människor, han åker i en vagn, dragen av två bockar, och äger hammaren Mjollner. Han är åskans och blixtens gud (tordön). Vid ragnarök skall T. kämpa med mid-gårdsormen, som han dödar, men skall själv dö av ormens etter. I de fornnordiska gudasagorna skildras T:s många bedrifter.

Tora Borgarhjort var enligt sagan, dotter till jarlen Herröd i Götaland. Kring T: s jungfrubur lade sig en ettersprutande orm, som ingen vågade nalkas. Jarlen lovade då sin dotter till äkta åt den, som dödade draken. Ragnar, son till konung Sigurd Ring, utförde denna bragd och kallades sedan Lodbrok, ”ludna byxor”, därför att han skall ha varit iklädd ludna byxor till skydd mot ormens etter.

*To’rdenskjold, P., 1691—1720, norsk sjöhjälte, viceamiral, hette egentligen

Wessel. T., som var synnerligen oförvägen, utmärkte sig i kriget mot svenskarna och vann sin mest lysande seger i Dynekilen 1716, då han erövrade flera svenska fartyg. 1717 gjorde T. ett misslyckat anfall pä Strömstad. 1719 erövrade T. Marstrands fästning och gjorde ett framgångsrikt anfall mot Göteborg, varvid största delen av den svenska galäreskadern förstördes.

To’rdmule (Alca torda), en till alkor hörande simfågel. Den är ovan svart, under vit. Den förekommer sällsynt vid våra kuster men är vanlig i polartrakter.

Tordyvlar, till dyngbaggar hörande skalbaggssläkte. T. ha grävben. Undersidan är metallglänsande, översidan är svart el. metallglänsande. I Sverige finnas 6 arter, vilka leva av spill-ning, som de flygande uppsöka vackra sommarkvällar.

Toreado’r, beriden tjurfäktare.

Torekov, municipalsamhälle vid Kattegatt, sv. Skåne. 350 inv. Fiskläge. Badort.

Torell, O., 1828—1900, berömd kvar-tärgeolog, särskilt därför att han förde teorin om den stora nordiska landisen till seger över de äldre diluvial-hypoteserna. T. var 1871—1897 chef för Sveriges geologiskå undersökning.

Tor’g:au, stad i staten Sachsen, Tyskland, belägen vid Elbe, nv. om Dresden. 13,000 inv. T. har mänga historiska minnen. Där avfattades bland annat 1530 de s. k. Torgauartik-larna, vilka utgöra grunden till Augs-burgska bekännelsen. Intill år 1892 var T. starkt befäst.

Torg:ny lagman, enligt den isländske hävdatecknaren Snorre Sturlasson en för sin klokhet berömd uppländsk lagman i Tiundaland, vilken levde pä Olov Skötkonungs tid.

Tories [tå’ris], sing. tory, och whigs [oig’s], sing. whig, populär benämning på två politiska partier i England. Namnen kommo i bruk mot slutet av 1600-t. i samband med striden om prins Jakobs (sedermera Jakob II) uteslutande från tronföljden och användes ursprungligen i förlöjligande betydelse. Hovpartiet, prinsens anhängare, kallade sina motståndare whigs (ursprungligen benämning på presbyterianska upprorshopar i Skottland) och fingo i gengäld öknamnet tories (katolska irländska fågelfria). Whigs hade vidare på sitt program ökande av parlamentets rättigheter gentemot kungamakten samt större religiös tolerans mot dis-senters, medan tories stödde den oinskränkta kungamakten och motsatte sig religionsfrihet för dissenters. Partinamnen bibehöllos även, sedan dessa problein avlösts av andrp. ged^n ntft> ten av 1880-t. kallas det gamla tory-partiet

för det konservativa (el. efter 1890 unionistiska) partiet, medan whigpartiet har antagit benämningen det liberala partiet.

To'rium, sällsynt, tung metall. Kem. tecken Th. Atomvikt 232.4. Atomvärde

4. Spec. vikt 11. — T.-oxid användes tillsammans med ceriumoxid i gasljus-glödstrumpor.

Torkel Knutsson. Se Tyrgils Knutsson.

Torna'dos, från U. S. A. stammande beteckning för lokalt begränsade, våldsamma virvelstormar, som ofta markeras av en uppsugen vatten- el. stoftpelare och även kunna lyfta med sig tyngre föremål till betydlig höjd.

Tornar. Växternas taggar äro egentligen av två slag, dels taggar i egentlig mening, vilka äro utskott frän överhuden t. ex. hos rosor, dels tornar, vilka äro omvandlade skott el. blad. Stamtornar förekomma hos exempelvis hagtorn. Blad omvandlade till T., s. k. tornblad, finnas hos berberis och accasier. En del växter, t. ex. tistlar, ha bladflikar ombildade till bladtornar. Hos några palmarter förekomma till T. omvandlade rotdelar, s. k. rottornar.

Torndyvel, se Tordyvel.

Torne’rspel, torneringar, medeltida vapenspel, utförda vid festliga tillfällen av riddare till häst. T. uppkom-mo på 1000-t. i Frankrike, varifrån de spredos över hela Europa. Kämpa-lekarna beskådades av furstliga och adliga personer. Vinnaren erhöll sitt pris ur någon förnäm dams hand. Mot slutet av 1500-t. upphörde T.

Torne träsk, stor insjö i nordligaste Lappland, nära norska gränsen. 329 kvkm. Avflyter genom Torne älv. Vid s. stranden ligger turiststationen Abisko.

Torneå, stad vid Torneälvs utlopp i Bottniska viken, v. Österbotten, Finland, mitt emot Haparanda. 2,100 inv. T. fick stor betydelse under världskriget, då Rysslands transitotrafik gick över denna stad.

Torne älv utgör utlopp för Torne träsk. Floden flyter i en båge åt ö., får därefter mera sydlig riktning och utfaller i Bottniska viken. Den avger en gren (bifurkation) till Kalix älv, den s. k. Tärendö älv, genom vilken ungefär hälften av T:s vattenmängd avflyter. Den förenar sig därefter med Muonio älv och utgör sedan gränsflod mot Finland. Längden från Torne träsk är 408 km. Under sitt nedre lopp flyter den genom en bördig och jämförelsevis tätt befolkad älvdal. Vid utloppet ligger på svenska sidan gränsen Haparanda, på finska sidan staden Torneå. Floden bildar vid utloppet ett delta,

Tornfalken, se Falksläktet.

Tornis’ter, ränsel, foderpåse.

Tornsvalan (Cypselus apus) tillhör familjen Cypselidaa inom ordningen Coraciiformes. Den är en svalliknande fågel. Den sätter sig aldrig på marken, emedan den har så korta fötter, att den har svårt att flyga upp. Vingarna äro mycket långa, och T. är en utmärkt flygare.

Tornväktare, förr kyrkotjänare, vilken bland annat hade till uppgift att hålla vakt i kyrktornet samt under den mörka tiden förkunna timmarnas gång genom blåsning i ett horn.

Toron’to, huvudstad i provinsen Ontario, Canada. 522,000 inv. Stor handels- och industristad med bland annat tillverkning av lantbruksmaskiner. Universitet.

Torp, ursprungligen nybyggen pä allmänningar el. på enskilda hemmans områden. Sedermera kom T. att beteckna en del av ett hemman med ett mindre boställe, som uppläts till brukning mot att brukaren fullgjorde vissa .antal dagsverken å huvudgården. Detta var egentligen ett slags arrende, där arrendeavgiften erlades i dagsverken. Numera falla också T. under arrendelagen av 1907, enligt vilken upplåtelse mot dagsverksskyldighet är att betrakta som arrende. I lagen ges närmare bestämmelser angående dagsverksskyldigheter. Antalet T. har på senare årtionden stadigt minskats.

Torpe’d, en cigarrformad kropp, innehållande en kraftig sprängladdning samt försedd med maskinkraft för

framdrivandet genom vattnet och med särskilda anordningar för styrning såväl i horisontell som vertikal led. T. är i främre spetsen försedd med en tändanordning, som bringar sprängladdningen att explodera, då T. stöter emot ett fast föremål.

Torpe'dbåtar, en klass mindre krigsfartyg med hög fart, relativt liten artilleribestyckning och med torpeden som huvudvapen.

Torpe’dbåtsförstörare, se Jagare.

Torpedkryssare, liten kryssare utan pansarskydd, vars beväpning utgöres dels av artilleri dels av torpeder. T. kan numera betraktas som ett föråldrat fartygsslag.

Torrdestillation, sönderdelning genom upphettning utan lufttillträde. T. av organiska ämnen användes för en mångfald olika ändamål. Koks och lysgas erhållas genom T. av stenkol. Träkol genom T. av trä etc.

Torr’element’ äro galvaniska element, vilka vanligtvis ha samma sammansättning som Leclanchés element. Salmiaklösningen har dock i T. tillsats med gelatin, sågspån el. dyl., vilket ger den en lialvfast form.Torr’ensfloden, flod i Sydaustralien. Nära dess mynning ligger staden Ade-laide.

Torr’enssjön, stor saltsjö i Sydau-stralien.

Torr’es sund, sund mellan Nya Guinea och halvön York i Queensland, Australien. Sjöfarten i T. försväras högeligen genom den rikliga förekomsten av korallrev, klippor och sandbankar. T. är uppkallat efter sin upptäckare, den spanska sjöfararen Torres, som 160G genomseglade sundet.

Torricclli, E., 1G0S—47, italiensk fysiker och matematiker. T., som utförde betydelsefulla undersökningar inom olika grenar av såväl matematiken som fysiken, har dock vunnit sin största berömmelse genom det s. k. torricelli -ska försöket, genom vilket han kan betraktas som lufttryckets upptäckare. Forntidens lärde (Aristoteles) hade förklarat vattnets stigning i sugröret till en pump såsom beroende på naturens avsky för tomrummet (liorror vacui). T:s äldre samtida Galilei hade förstått, att denna avsky för tomrummet borde tolkas som en kraft med begränsad styrka, men icke vilken denna kraft var. T. fyllde nu ett långt, i ena ändan tillslutet glasrör med kvicksilver, vände röret upp och ned och placerade rörets öppna ände i en skål fylld med kvicksilver. Det visade sig därvid, att kvicksilvret sjönk något i röret men ej mera än att kvicksi Iver ytan i röret stannade på ungefär 760 mm. höjd över kvicksilverytan i kärlet. T. visade härigenom, att samma kraft, det på luftens tyngd beroende lufttrycket, som förmådde uppbära en vattenpelare av 10 meters höjd, förmådde uppbära en kvicksil-vcrpelare lika många gånger kortare än vattenpelaren som kvicksilvret var tyngre än vatten. T:s rör är den första barometern. Tomrummet i röret över kvicksilverytan brukar benämnas T: s tomrum.

Torricellis rör, se Torricelli.

Torricellis tomrum, se Torricelli.

Torrmjölk beredes genom intorkning av skummjölk vid 40—45°. T. är hållbarare men mindre smaklig än vanlig mjölk och användes framför allt som mjölkersättning i matlagning.

Torrnålsradering:, se Etsning.

Torrstenar, beteckning för Bergslagens kvartsrika järnmalmer, vilka för nedsmältning i masugn behöva tillsats av kalksten.

Torsby, municipalsamhälle vid n. övre Fryken, n. Värmland. 900 inv.

Torsliälla, fordom Torsharg (= Tors offerplats), stad vid Eskilstunaån nära dess utlopp i Mälaren, nv. Södermanland. 1,950 inv. Järn- och stål-

manufaktur i staden och dess omgivningar. Urgammal ort, som erhöll stadsprivilegier i början av 1300-t.

Torsion, vridning.

Torsionsvåg-, ett fysikaliskt instrument, som grundar sig på den egenskapen hos en tråd, att den, om den vrides,

på grund av sin elasticitet strävar att återtaga sitt ursprungliga jämviktsläge med en kraft, som kan beräknas ur vridningsvinkelns storlek. Torsionsvågen, som i princip kan sägas bestå av en stav, horisontellt upphängd på en fin tråd, användes för att bestämma den kraft, vilken verkar mellan två elektriska laddningar, tvä magnetpoler el. två massor.

Torsk. — 1. En munsjukdom, som uppträder hos barn och som orsakas av den med jästsvamparna besläktade torsksvampen. Denna orsakar gråvita beläggningar på munslemhinnan. Sjukdomen är vanligast hos klena och vanvårdade barn. Tvättning av moderns bröstvårtor, eventuellt diflaskans napp, med t. ex. vätesuperoxid är i allmänhet en tillräcklig åtgärd för att bota sjukdomen. Munnen bör lämnas i fred.

— 2. Se Torsksläktet.

Torskfiskar (Gadidse), en familj tillhörande ordningen mjukfeniga fiskar. Deras simblåsa har ej luftgång. Till T. höra bland annat torsksläktet, långesläktet, kummel, lake m. fl.

Torsklevertran, se Fiskleverolja.

Torsksläktet (Gadus) tillhör familjen torskfiskar. T. ha tre ryggfenor och två analfenor. Till T. hör den Vanliga torsken (G. callarias), som har skäggtöm och vitaktig sidolinje. Färgteckningen varierar med botten. S. k. bergtorsk är rödaktig, medan grästorsk, som lever på gräsbotten, har mera grönaktig färg. Äldre fiskar kallas stortorsk el. kabeljo, yngre småtorsk. Den kan nå över 1,5 m. i längd och över 20 kg. i vikt. Den förekommer i tempererade hav och uppsöker vid lektiden bankar med 20—80 m. djup. Den lever av fisk och smärre havsdjur. Vitlingen (G. merlangus) är mindre än föregående (20—40 cm.) och saknar skäggtöm. Koljan (G. feglefinus) är något större än föregående. Den har liksom torsken skäggtöm men har mörk sidolinje. B 1 a n k s e j e n el. lyrtorsken (G. pollacliius) saknar skäggtöm och har mörk sidolinje. Längd 30—80 cm. Sejen el. gråsejen (G. virens) saknar skäggtöm och har i motsats till vitlingen stjärtfenan djupt inskuren. Längd c: a 1 m. Se Bil. Fiskar I.

Det är framför allt den vanliga torsken, som är föremål för torskfisket. Även de övriga arterna äro emellertid ätliga och spela en ej obetydlig ekonomisk roll. Torskfisket be-drives framför allt på fiskebankarna utanför New Foundland, i Nordsjön och vid Lofoten. 1921 gav torskfisket (inberäknat vitling, kolja och gräsej) över 200 milj. kr. i nv. Europa. Amerika intar inom världsproduktionen den främsta platsen, därnäst komma England och Norge. Det svenska torskfisket hade 1924 ett värde av

1,488,000 kr. Kolja fiskades för 1,130,000 kr., långa för 857,000 kr. och vitling för 394,000 kr. Den övervägande delen av torsken saltas och torkas till klippfisk. Av levern kokas fiskleverolja.

Tor’so, bål, bildstod utan huvud och extremiteter.

Torstenson, Lennart, 1603—51, svensk fältmarskalk, riksråd, en av trettioåriga krigets mest lysande fältherrar. T. trädde tidigt i Gustav II Adolfs tjänst och befordrades 1630 till överste för artilleriet, i vilken egenskap han väsentligt bidrog till konungens segrar. 1635—40 tog han verksam del i krigsrörelserna under Banérs överbefäl, och efter dennes död utnämndes T. till överbefälhavare och generalguvernör i Pommern. Under sin befäls-tid (1641—45) ledde han trots tilltagande sjuklighet med glänsande skicklighet den svenska arméns krigsrörel-ser (segern vid Breitenfeld 1642, tåget till Jylland 1643, segern vid Jankow .1645).

Torsas, municipalsamliälle, sö. Småland. 750 inv.

Tor’toIa, den största av de till Storbritannien hörande Jungfruöarna, Västindien. 64 kvkm. 4,000 inv. Bomull och rörsocker.

Torty’r, tillfogande av kroppslig pina, särskilt i syfte att förmå en anklagad till bekännelse; kval, marter. Från antiken och långt in i nyare tid har T. använts av myndigheterna vid en del rättsliga utredningar, och de grymmaste tortyrredskap ha konstruerats. Under 1700-t. avskaffades denna barbariska bestraffnings- och utredningsmetod i flertalet länder (i Sverige 1772). — Torte’ra, svårt pina.

Torun [täronj*], det polska namnet på Thurn*.

Torv. Växter och växtavfall, som multnat utan fullt lufttillträde, övergå till T., vars beskaffenhet är beroende dels av växternas beskaffenhet, dels av förmultningsgraden. Man urskiljer t. ex. vitmosstorv, starrtorv, fräken-torv, rismosstorv; man talar också 0111 kärrtorv och sjötorv, allt eftersom tor-ven bildats på kärrmark och av kärrväxter el. under vatten av vattenväxter. De flesta torvarter äro bildade av växter, som vuxit på platsen, men det förekommer även torv, som bildats av liopsvämmade växtdelar, svämmtorv. — Väl multnad torv är svart el. brunsvart, föga multnad torv är mera ljust brunaktig. T. finnes till en mäktig-

het av stundom flera meter i våra myr-och mossmarker. Den vilar ofta pä gyttja, då den bildats genom igenväx-ning av sjöar. Ofta innehåller den stubbar och andra skogsrester, som visa, att skog fordom varit rådande där nu finnas skoglösa kärr och mossar.

Torvbrikettfer, av finfördelad och torkad torv pressade briketter, som användas som bränsle. Äldre försök att framställa T. ha i regel visat sig oekonomiska. Under de sista åren ha dock i olika länder torvbrikettfabri-ker på nytt satts i gång, sedan nya, mera ekonomiska metoder för torvens upptagning och bearbetning utarbetats.

Torvindustri. Vid utnyttjande av torvmossar är det som regel nödvändigt att först utdika mossen, så att torven blir mindre vattensjuk. Tor-ven upptages sedan i tegelformade stycken, som få lufttorka. Torven kan även söndermalas under tillsats av vatten och sedan hoppressas med maskiner till fastare kakor, s. k. älttorv. Jfr Torvbriketter. Upptagningen av torv utföres numera med särskilda maskiner. Torven användes direkt som bränsle. Man har även försökt att genom torrdestillation framställa torvkol* och torvgas. Resultaten lia dock hittills ej varit ekonomiskt tillfredsställande. Försöken att framställa sprit och till vävnader användbara fibrer samt papper ur T. ha ej heller medfört praktiskt användbara resultat. Finfördelad torv användes i stor utsträckning som strö-medel, torvströ, i ladugårdar och på avträden, som fyllnadsmedel i trossbottnar samt vid inpackning och förvaring av en del födoämnen.

Torvkol framställes genom kolning av torv 1 milor och ugnar av olika slag. Torvkolning bedrives för närvarande på några ställen i Sverige.

Torvmossar bildas vid förmultning av växter utan el. med otillräcklig lufttillförsel (jfr Torv). T. förekomma därför på vattensjuk mark och inom forna sjöområden, som genom växtlighet och torvbildning blivit igenfyllda. Man skiljer på två huvudgrupper: 1) Kär r, vilkas växttäcke företrädesvis utgöres av halvgräs (starr), som vid förmultning ger kärrtorv; 2) M 0 s-s a 1*, vilkas växttäcke till övervägande del bildas av vitmossor (Sphagnum-arter). De senare kallas ofta Högmossar, emedan de ha en välvd yta. Tillväxten sker nämligen hastigare i mossens mittpartier och långsammare i utkanterna (laggarna). I Norrland, där T. liksom på Gotland vanligen benämnas M y r a r, äro kärrartade T. vanligast. De intaga i övre Norrland mångenstädes mer än 50 % av landarealen. De enskilda myrarna kunnahär nå en ytvidd av 100 kvkm. och mera. I andra delar av Sverige, särskilt i Småland och Västergötland, äro högmossar vanliga. De gotländska myrarna äro kärrartade. Jfr även Torv.

Torvmull, se Torvströ.

Torvsprit. Teoretiskt kan man framställa sprit av ej förmultnad vitmoss-torv. Praktiskt har detta hittills ej fått betydelse.

Torvströ el. torvmull är lufttorkad och finfördelad torv. T. användes som strömedel på avträden och i ladugårdar, fyllning vid inpackning och i trossbottnar etc. T. har stor förmåga att upptaga vatten.

Tory, se Tories.

Tosca’na, landskap i n. Italien.

24,000 kvkm. 2,831,000 inv. Residensstad Florens, 250,000 inv. — T. är till övervägande del ett bergland. I n. delen bry tes marmor (Carraramarmor). Åkerbruk och trädgårdsodling, särskilt vin- och fruktodling, äro befolkningens viktigaste näringsgrenar. — Historia. I forntiden kallades T. Tyrrlie-nia, Etruria (jfr Etrusker) och

Tuseia. 351 f. Kr. införlivades det med Romarriket. Efter Västromerska rikets fall (476) hörde Tuscia efter vartannat under heruler, östgoter, bysantiner och langobarder. Under medeltiden upplöstes T. i en mängd smårepubliker (Pisa, Lucca, Florens m. fl.). Under den mäktiga släkten Medici införlivades största delen av T. med Florens. En medlem av släkten M. erhöll 1569 titeln storhertig av T. 1801 ombildade Napoleon T. till ett självständigt konungarike, Etrurien. 1808—14 var T. införlivat med franska kejsardömet. 1860 anslöt sig T. till Sardinien och uppgick 1861 i konungariket Italien.

Tosca'nska Marem'merna, benämning på en sank och osund slättbygd i Toscana, mellersta Italien, belägen utmed kusten s. om floden Arno.

Tota'1, hel och hållen, fullständig.

Tota'1 förmörkelse, se Förmörkelse.

Totalisator, apparat för kontrolle-ring av insatser vid vadhållning under kapplöpning o. dyl. Genom riksdagsbeslut 1923 tilläts användandet av T. i Sverige. En viss procent av insatserna skall tillfalla staten och användas till främjandet av hästaveln.

Totalism, se Nordström 2.

Totalite't, helhet.

Totemism, en hos en del primitiva folk, särskilt indianstammar, förekommande egendomlig, känslobetonad föreställning om vissa föremål, växter, djur el. dyl. Dessa betraktas med vördnad, anses heliga. T. räknas ofta som en sinnebild av stammen och utgör vanligen någon djurart el. växt, som för stammens livsuppehälle är av Särskild betydelse, En motsvarighet

till T. inom civiliserade samhällen är bruket av mascot.

To'tleben el. Todleben, F. E. I., 1818 —84, rysk ingenjörgeneral och härförare. Under Krimkriget ledde T. mycket skickligt försvaret av Sevasto-pol (1854—55). T. organiserade under rysk-turkiska kriget 1877—78 den framgångsrika belägringen av Plevna.

Touche [to'sch], fr., framställningssätt; musikaliskt anslag; färgbehand-ling, penselföring. — T o u c h e'r a, vidröra, undersöka. — Touchant [-sjang], rörande, gripande, bevekande.

Toujours [tosjo'r], fr., alltid. Användes även i betydelsen alltid vid gott humör och ogenerad.

Toulon [tolång'], stad på franska medelhavskusten. 106,000 inv. Starkt befäst och huvudbas för den franska medelhavsflottan.

Toulouse [tolo's], stad vid Garonne, s. Frankrike. 175,000 inv. Artilleriverkstäder, maskinindustri, handels-centrum för jordbruksprodukter. Universitet. — T. var fordom huvudstad i det Västgotiska riket.

Toulouse-Lautrec [tolo's låträk'], H. de, 1864—1901, fransk målare och tecknare. T. är mest känd för sina ej sällan liemskt realistiska litografier med motiv från Paris' nöjeslokaler. Han utförde även oljemålningar, konstnärliga affischer samt illustrationer.

Tour [to'r], M. Q. de la, 1704—88, fransk pastellmålare. T. var en av sin tids främsta porträttörer (M: m e de Pompadour, A b b é H u r e t, V o 11 a i r e).

Touraine [torä'n], gammal provins i mellersta Frankrike, numera omfattande departementet Indre-et-Loire och delar av departementet Vienne. Huvudstad var Tours. T. förenades 1044 med Anjou. Tillhörde under ett par århundraden de engelska konungarnas franska besittningar. Införlivades 1584 med Frankrike.

Tourcoing- [torkoäng'], stad i n. Frankrike, på gränsen till Belgien.

79,000 inv. Linne- och bomullsspinnerier och väverier.

Tournay [tornä'], stad i provinsen Hainaut, Belgien, belägen vid floden Schelde. 37,000 inv. T. är en gammal

stad med många bevarade medeltida byggnadsverk. Under medeltidens förra hälft var T. känt för tillverkning av koppar- och mässingssaker och under 1400-t. medelpunkten för en blomstrande tillverkning av mattor. Numera utgöra garverier och strump-stolsfabriker T:s egentliga industri. Viktig järnvägsknut.

Tournodes [torndå’], rätt, bestående av på särskilt sätt kryddade och stekta köttskivor.

Tours [to’r], stad vid Loire, Frankrike. 75,000 inv. Vin-, bränneri- och textilindustri. — När Paris belägrades 1870, samlades den republikanska styrelsen under Gambetta i Tours, som således under en kort tid tjänade som Frankrikes huvudstad.

Tout [to’], allt, all, hel och hållen, det hela. — T. å fai t [totafä’], alldeles, fullkomligt. — T. k l’heure [totalö’r], genast, strax. — T. de s u i te [todösuitt’], genast, ögonblickligen. — T. le monde [tolömång’d], hela världen, alla människor.

Tower [ta’oe], eng., torn, berg, särskilt Londons gamla fästning, som under medeltiden tjänstgjorde som kungasäte och statsfängelse. I den senare egenskapen har det använts ända in på 1900-t. T. består av en samling byggnader, av vilka den äldsta delen, White Tower, uppfördes i slutet av 1000-t. T. är ett av Englands intressantaste medeltida minnesmärken. I T. förvaras kronjuvelerna.

Town [ta’on], eng., stad.

Toxi’n, sammanfattande beteckning för gifter, som produceras av levande celler, framför allt bakteriegifter. Jfr Antitoxin.

Trafcien, geografisk benämning med under olika tider mycket skiftande betydelse. Grekerna gåvo i äldsta tid namnet T. åt allt land n. om Grekland och Egeiska havet. Senare inskränktes betydelsen, och romarna avsågo med T. endast den sö. delen s. om bergskedjan Haimos (Balkan). De förnämsta städerna voro Lysimacheia, Filippopolis och Hadrianopolis. Det forna T. motsvaras numera närmast av Serbien och Bulgarien samt det sö. hörnet av Balkanhalvön. 512 f. Kr. erövrades T. av Darius, hörde sedan under macedonier och kelter och införlivades med Romarriket 47 e. Kr.

Trade [träd], trafikled, resväg.

Tradition, ärvd sedvänja; folkminne, fornsägen. — Traditionell’, grundad på tradition, nedärvd, hävdvunnen. — Inom juridiken är T. överlämnande av värdeföremål till annan persons besittning. För att ett avtal angående lös egendom skall bliva till fullo rättsligen gällande erfordras ofta, att överlämnande av saken har ägt rum. Jfr Gåva och Panträtt.

Trafargrar, udde vid Atlanten, pä kusten av spanska provinsen Cådiz. Vid T. vann den engelske amiralen Nelson en glänsande seger över de förenade franska och spanska flottorna 3805. Från denna seger daterar sig Englands övervikt på havet.

Trafikaktie bolaget Grängresberg-Oxel-ösund. bildades 1S96 och förvärvade först aktiemajoriteten i Grängesberg-Oxelösunds järnvägar. . Dessa utgöras av Frövi-Ludvika järnväg, öre-bro-Ivöpings järnväg samt Oxelö-

sund-Flen-Västmanlands järnväg. Sedermera förvärvade T. aktiemajoriteten i Grängesbergs gruvaktiebolag och fick genom dessa transaktioner kontroll över Grängesbergs gruvor och över de järnvägar, på vilka transporten av malmen till utskeppningsorten Oxelösund äger rum. Senare inköpte bolaget aktiemajoriteten i aktiebolaget Gällivare malmfält och i Luossavaara-Kirunavaara aktiebolag och blev därigenom huvudägare till de stora lappländska järn-malmfält, som tillhöra dessa bolag. Då staten hade jordägarandelar i dessa malmfält och dessutom var ägare till den järnväg, över vilken exporten av malmen måste äga rum, blev det nödvändigt att få till stånd en överenskommelse med staten. En sådan uppgörelse skedde 1907. De ursprungliga bestämmelserna ha sedan flera gånger ändrats. Uppgörelsen avser att begränsa malmexporten från malmfälten samt bestämma fraktsatser för malmexporten och slutligen att säkerställa skälig utdelning till staten. Uppgörelsen innefattar också en bestämmelse om rätt för staten att tidigast vid utgången av år 1930 inlösa gruvfälten med en

lösesumma, som skall beräknas ur den årliga medelvinsten under föregående 10-årsperiod. T. är ett av Sveriges förnämsta affärsföretag. Bolagets aktier ha blivit ett av våra mest efterfrågade börspapper. Till följd av de osäkra förhållandena på malmmarknaden under och efter världskriget har kursen på T :s aktier fluktuerat ganska starkt under senare år.

Tragedi* [-s j-], sorgespel; hemsk händelse. — Tragedienne [-[tra-sjediänn'],-] {+[tra- sjediänn'],+} skådespelerska, som tolkar tragiska roller. —• Tragö'd, sorge-spelsförfattare. — Trag i'k, tragedin som diktart; det tragiska i ett öde. — Tra'giker, sorgespelsförfattare; skådespelare, som utför tragiska roller.

— T r a'g i s k, som hör till tragedin; sorglig, hemsk.

Tragik.a'misk, sorglustig.

Traja'nus, Marcus Ulpius, 53—117 e. Ivr., romersk kejsare, född i Spanien. T. efterträdde kejsar Nerva år 9S. Han var en synnerligen skicklig administratör och ordnade förtjänstfullt den inre styrelsen. Mot dacerna förde T. krig och gjorde Dacia till en romersk provins. Mot slutet av sin regering låg han även i strid med parterna. T. lät uppföra den berömda Trajanuskolonnen.

Traja'nuskolonnen, marmorkolonn på Trajanus' forum i Rom, uppförd till ära för kejsar Trajanus. T. är prydd med relief bilder, skildrande kejsarens krigståg mot dacerna.Trakassera, krångla, utsätta för svårigheter, bråka. — Trakasseri', krångel, bråk, ledsamheter, gräl.

Traké. se Insekter.

Trako'm, egyptisk ögoninflammation, en smittosam sjukdom, vid vilken bildas om grodrom påminnande, halvgenomskinliga, inflammatoriska härdar i bindehinnan på insidan av ögonlocken. Även hornhinnan kan angripas, så att den blir ogenomskinlig, varigenom T. kan föra till blindhet. Sjukdomen är inhemsk i Egypten och infördes av soldater, som deltagit i Napoleons egyptiska fälttåg, till Europa. Genom sinittförhindrande åtgärder liar man kunnat minska sjukdomens spridning. I Sverige förekomma mera enstaka fall av sjukdomen. Den hör till de sjukdomar, som ej få finnas hos emigranter till U. S. A.

Traktamen'te, förplägnad, kostpengar.

Trakta't, fördrag mellan stater; mindre skrift, särskilt religiös småskrift.

Traktor, ett slags motorvagn med breda hjul, som användes för att ersätta dragare vid jordbruksarbete o. dyl.

Traky't, vulkanisk bergart, bestående övervägande av alkalifältspat.

Tramp'fart. Ett fartyg säges gå i T., om dess turer endast bestämmas av tillgången på frakt.

Tnampgriis (Polygonum avieulare) har nedliggande stjälkar med lancett-lika blad och små blommor i bladvecken. Den är ett ytterst allmänt ogräs och förekommer särskilt på tilltrampad mark.

Trampkvarn, en kvarn, som sättes i rörelse med hjälp av en trampanord-ning. T. användes på en del håll fordom i straffanstalter. I allmänt språkbruk har T. blivit symbol för ett långtråkigt arbete, som man nöd-tvunget utför.

Trampoli'n, ett språngbräde, som användes i gymnastik och vid sim-liopp. T. är vanligen försedd med en fjädrande anordning.

Tran erhålles förnämligast av val-och säldjur genonl utkokning av späc-ket med ånga el. vatten, varefter återstoden pressas, el. genom extrahering. Med tran likartade produkter äro fiskkött- och fiskleveroljor. T. användes vid lädertillverkning, inom tvål- och ljusindustrin m. m.

Tranan (Grus grus), en till familj Gruidse hörande vadarfågel, som har lång hals och näbb samt långa ben och vingar. T. är till färgen grå med svart hals och nacke, röd hjässa och vita huvudsidor. Stjärten är kort och yvig. Finnes över hela Sverige. Flyttfågel. Se Bil. Fåglar II.

Tranbär, se Vaccinium.

Trance [trans], tillstånd av hänryckning, som särskilt uppträder hos hysteriska personer. Inom spiritismen spelar T., ett sömnliknande tillstånd hos medier, stor roll. Jfr Hypnos och Spiritism.

Tranki’1, lugn, ostörd, sorglös. — Trankilite’t, lugn, ostördhet.

Trans’-, lat., i sammansättningar: på den andra sidan, över.

Transaktion, avtal, förhandling.

Transatlantisk, hänförande sig till andra sidan av Atlanten, till Amerika.

Transbaika’lien, provins i östsibi-rien, ö. om Baikalsjön. Huvudstad Tjita.

Transcendent’, utanför erfarenheten. Den transcendenta ”verkligheten” kan således ej direkt erfaras.

Transfiguration, beteckning för Kristi förklaring på berget Tabor enligt Nya testamentet.

Transforma’tor, se Elektriska maskiner.

Transforme’ra, omvandla. Jfr Elektriska maskiner.

Transiusion, blodöverföring.

Transgression, egentligen överskridande, betecknar geol., att havet stiger och utbreder sig över landområden. Motsats:' regression, återgång, varvid havsbotten förvandlas till land.

Trans’hima’laja, asiatisk bergskedja i s. Tibet, som löper parallellt med och

11. om Himalaja. De högsta topparna nå inemot 8,000 m. ö. h.

Tmnsiti’v, se Intransitiv.

Tran’sito, transport av varor frän ett land till ett annat genom ett el. flera mellanliggande andra länder. T. användes även om försändning inom ett land från en tullbeliandlingsplats till en annan utan tullbehandling av varan. — Motsvarande verb är tran-s i t e’r a. Betydelsen av begreppet transitoliandel framgår också av det ovan anförda.

Transkas’piska järnvägen, en omkring 200 mil lång järnväg från Kras-novodsk vid Kaspiska havet till Tasch-kend.

Transkas’piska provinsen omfattar sv. delen av v. Turkestan. Städer: Merv och Assjabad. Omkring y2 milj. inv., övervägande turkmener.

Transkauka’sien, området s. om Kaukasus.

Transkription, omskrivning (av en text med andra nya uttryck, av ett tonstycke) ; parafras, fantasi. — Tran-skrib e’r a, omskriva, ^vskriva.

Translator, översättare.

Transmission, överflyttande; överlåtelse, avträdande; ljusets och värmets gång genom vissa ämnen; överförande av drivkraft från en motor till arbetsmaskiner. — Trans mitt e’r a, överföra; avträda. Transparang’, målning, utförd på oljat, genomskinligt papper el. tunn väv, belyst bakifrån.

Transparent', genomskinlig.

Transpiration, andning*. T. användes även som beteckning för svettav-söndring.

Transplante’ra, överflytta till ny omgivning, speciellt överflytta vävnader genom operation från ett ställe pä kroppen till ett annat el. från en organism till en annan.

Transponera, omflytta; omskriva ett tonstycke i en annan tonart.

Transport’, överförande, förflyttning, forsling, frakt; överlåtelse; befordran; vid bokföring överföring av en summa från en sida till en annan. — Transportera, överföra, fortskaffa, överlåta.

Transsibi’riska järnvägen, se Sibirien.

Transsylva’nska alperna, den sydligaste delen av Karpaterna.

Transubstantiation släran, läran om brödets ocli vinets förvandling till Kristi kött och blod vid nattvarden.

Transuda’t, i kroppen ansamlad vätska. T. skiljer sig från exsudat genom lägre äggvitehalt och större fattigdom på vita blodkroppar.

Transumera, göra utdrag ur en skriftlig handling. — Transu m t’, ordagrann avskrift av delar av en handling.

Tr an smal [-va’l], provins i brittiska Sydafrikanska unionen, belägen mellan floderna Vaal och Limpopo. 285,000 kvkm., 2 milj. inv. Betydande boskapsskötsel. Rika mineralfyndighe-ter (guld, diamanter, koppar, kol). Se kartan över Afrika.

Transversa’l, som går tvärs över; skärpningslinje, linje, som skär ett system av andra linjer.

Tranås, stad vid Svartån nära Sömmen, n. Småland. 6,050 inv. Snickeri-och möbelfabriker, päls- och skinn-varufabriker. Vattenkuranstalt.

Tranärter kallas de svarta fröna av kråkvicker. Se Vicker.

Tra’pani, hamnstad på Siciliens nv. kust. 60,000 inv. Livlig handel bl. a. med salt, vin och olja. Tillverkning av korall-, alabaster- och marmorarbeten.

Trapets’, trapez, fyrhörning, som har två motstående sidor parallella; gymnastikredskap, bestående av en tvärstång, upphängd på två fritt nedhängande tåg.

TrapetsoPd, fyrhörning, som ej har någon av de motstående sidorna parallella.

Trapezunt’, se Trebisond.

Trapp. Diabaser benämnas ofta T. (ex. Västergötland).

Trapp’er, plur. trappers, nordamerikansk pälsjägare.

Trappgavel.

Trappgavel, en gavel, där röstet har trappstegslika muravsatser, lämpade efter takfallens lutningsvinkel. Om avsatserna äro försedda med tinnar, sägas de vara k r e n e 1 e r a d e. T. användes särskilt i den senare medeltidens byggnadskonst i n. Europa.

Trappisforden, den romersk-katolska kyrkans strängaste munkorden, grundlädes av Derance under senare hälften av 1600-t. Klosterreglerna utmärka sig för omänsklig stränghet. En tra-pistmunk får tala med andra munkar endast för att utbyta den stadgade hälsningen, memento moris, tänk på döden. Han går upp kl. 2 f. m. och hans dag slutar kl. 7 el. 8 e. m., sedan han tillbragt någon stund vid sin blivande grav i klosterträdgården. T. räknar över 3,000 medlemmar.

Trassa/t, person, på vilken en växel dra ges. — Tråssen t’, person, som utställer en växel. — Trass e’r a, utställa el. draga en växel på någon.

Tr,astsläktet, till trastfamiljen (Tur-didce) bland tättingarna hörande fågelsläkte, vars arter ha tämligen stark och tjock näbb med nakna näsborrar. Stjärten är tämligen lång. Till T. höra bl. a. Koltrast, Taltrast och Snöskata.

Traffca, it., dragen (trasserad) växel.

Trattori’a, it., värdshus, restaurant.

Tra’ve, 112 km. lång flod i Holstein, nv. Tyskland, som utmynnar med en sjöliknande mynning vid staden Lu-beck i östersjön. T. har stor betydelse för sjöfarten på Liibeck.

Trav’eller, eng., resande.

Trawemiinde [trawemyn’de], stad och uthamn till Liibeck, belägen vid floden Traves utlopp i östersjön. Badort.

Traveste'ra, förkläda, skämtsamt förvränga. — Travest i', skämtsam förvrängning (av en allvarlig dikt el. dyl.).

Trawl [trål], se Trål.

Travtävling, kapplöpning mellan hästar i trav, spända för en tvåhjulig, lätt kärra (sulky). För T. verkar Svenska travsällskapet, som stiftades 1901.

Trebisond' el. Trapezu'nt, viktig handelsstad i Mindre Asien vid Svarta havet. 60,000 inv. Stadens historia går tillbaka till sjunde århundradet f. Kr. Under tiden 1204—1461 var T. huvudstad i ett eget kejsarrike.

Tredje internationalen, se Internatio -nalerna.

Tredje man. Då det för slutande av avtal erfordras endast tvenne parter, har man som T. betecknat envar, som i ett el. annat hänseende kan beröras av avtalet.

Tredje statsmakten, beteckning pä tidningspressen.

Tredje ståndet, den tredje (ofrälse) klassen i den forna franska riksdagen. Se États généraux.

Tredskodom, se Process.

Trefaldiglietssöndag, den första söndagen efter pingst.

Tre'fasmotorer och generatorer, se Elektriska maskiner.

Trefot, tripod, forngrekiskt bohagsting, ursprungligen utgörande en trebent kittel av lergods el. brons. T. utfördes senare i finare metaller och erhöll en konstnärlig bearbetning. Särskilt berömd var Pythias T. i Apollotemplet i Delfi.

Trefärgstryck grundar sig på att man genom blandning av gult, rött och blått kan erhålla alla färgtoner och färgnyanser. Vid framställandet av klichéer till T. använder man ett fotografiskt förfarande. Originalet fotograferas genom färgade glas, s. k. filter, vilka endast genomsläppa strålar av en av ovannämnda färger. För erhållande av bättre resultat användas numera vid finare tryck ofta flera färger.

Treitschke [traj'-], H. G. von, 1834 —96, tysk historiker och publicist, professor i historia. T:s huvudverk behandlar Tysklands historia under ISOO-t. T. var företrädare för den preussiska chauvinismen och ivrig anhängare av den antisemitiska rörelsen. Hans betonande av att ”makt är statens princip” framställdes under

världskriget i ententeländerna som en av den tyska politikens ledande grundsatser.

Trekejsarslaget, se Austerlitz.

Tre kronor. — 1. Se Riksvapnet. — 2. Namn på ett torn (Kärnan) i Stockholms gamla slott.

Trekropparsproblemet, det för astronomin centrala problemet att beräkna hastigheten och rörelseriktningen hos tre kroppar, vilkas utsträckning i rummet kan försummas (tre materiella punkter), då de påverka varandra i enlighet med Newtons allmänna gravitationslag. Problemet har icke kunnat generellt lösas men har däremot lösts i speciella, mycket betydelsefulla fall.

Trelleborg, se Trälleborg.

Tre'ma, ett tecken, som skrives med två punkter, t. ex. aer, och som innebär, att två vokaler, vilka stå intill varandra, vid utläsandet ej skola sammansmältas utan skola uttalas var för sig.

Tre'molo, it., mus., snabba upprepningar av samma ton.

Tremulant', mus., dallrande ton. — T r e m u 1 e'r a, dallra, sväva pä tonen.

Tremule'ra, se Tremulant.

Trente et quarante [trangt e karangt'], fr., trettio och fyrtio; hasardspel liknande rouge et noir*.

Trenti'no, landskap i Italien.

Tren'to, det italienska namnet pä staden Trient.

Tren'ton, stad i New Jersey, U. S. A.

120,000 inv. Fabriker för tillverkning av järn-, stål- och gummivaror.

Förhistorisk skalle med trepanations-hål.

Trepanation, operation, vid vilken ett benstycke borttages med tillhjälp av ett borrliknande instrument. T. utföres framför allt på hjärnskålen. Numera användes vanligen hammare och mejsel. T. på hjärnskålen utfördes redan under stenåldern. Tre rosor, Ture Jönsson, f. sannolikt på 1470-t., d. 1532, lagman och rikshovmästare. T. tillhörde frän början det mot Sturarna fientliga partiet men övergick till Sten Sture efter Stockholms fall 1502. 1520 underkastade han sig emellertid Kristian II men var f. å. en av de första stormännen, som slöto sig till Gustav Vasa. T. var en ivrig katolik, och Gustavs kyrkopolitik åstadkom därför en brytning mellan konungen och T., som 1529 igångsatte en resning. Då denna kuvats, flydde T. ur landet och slöt sig sedan till Kristian II.

Tres bien [träbjäng'], fr., mycket bra.

Treskiftesbruk, se Växtföljd.

Trestegrsliopp består av två steg och ett hopp. Världsrekord 15.525 m., satt 1924 av Winter, Australien.

Trettionio artiklarna, den engelska episkopalkyrkans bekännelseskrift, vilken antogs av parlamentet 1571.

Trettioårigra kriget kallas den väldiga religiösa och politiska strid, som utkämpades huvudsakligen i Tyskland 1618—48. Kriget hade sina främsta orsaker i den efter reformationen och motreformationen allt skarpare motsättningen mellan katoliker och protestanter. Genom grannstaternas ingripande växte kriget till en allmän europeisk konflikt med vittomfattande följder. Man brukar skilja på fyra skeden i T. 1) Det b ö h m i s k-pfalziska kriget (1618—22). I Böhmen rådde mellan de böhmiska ständerna och deras katolske lands-herre starka motsättningar, vilka slutligen utlöste sig i uppror mot liabs-burgska väldet. Då kejsar Mattias dog 1619 och efterträddes av Ferdinand II, valde böhmarna den protestantiske kurfurst Fredrik V av Pfalz till konung. Böhmarna ledo emellertid ett förkrossande nederlag på Vita berget 1620, Fredrik förjagades, och Böhmen blev återförenat med de habsburgska arvländerna. Striden fortsattes i de pfalziska länderna, vilka erövrades av den katolska ligans trupper och gåvos åt ligans dåvarande ledare, hertig Maximilian av Bayern. 2) Det n e d e r s a c li s i s k-d a n-ska kriget (1623—29). Den protestantiske condottieren Kristian av Iial-berstadt inföll 1623 i nedersachsiska kretsen men besegrades i grund av den kejserlige härföraren Tilly, vilken därefter angrep den protestantiske krigshövdingen Ernst av Mans-feld i Ostfriesland samt tvang honom att upplösa sin armé (1624). F. å. ingrep den danske konungen Kristian IV i striden men led ett avgörande nederlag mot Tilly vid Lutter am Barenberge 1626. De kejserliga trupperna under Tilly och Wallenstein be-

satte Brandenburg, Mecklenburg, Schleswig-Ilolstein, Jylland och Pommern. 1629 slöt Danmark fred i Lii-beck. 3) Det svens k-t y s k a kriget (1630—35). De katolska truppernas besättande av de nordtyska länderna innebar ett hot mot Sverige och föranledde Gustav II Adolf att ingripa i kriget. 1630 övergick han med en här till Tyskland. F. å. ingick han ett förbund med Brandenburg. Sachsen vägrade dock sin anslutning, och Gustav Adolf kunde fördenskull ej undsätta Magdeburg, som stormades av Tilly. Sachsen blev emellertid snart nödsakat att söka hjälp hos svenskarna. 1631 vann Gustav Adolf en glänsande seger över Tilly vid Breitenfeld, varefter Tilly tvangs att återtåga till s. Tyskland. Sverige var nu den le-' dande protestantiska staten. I Bayern vann Gustav Adolf en seger vid Lech över Tilly, som dödligt sårades, samt intog Augsburg och Mtinchen. Sedan Wallenstein blivit kejserlig överbefälhavare, måste Gustav Adolf tåga norrut för att avvärja Wallensteins angrepp på Sachsen. Vid Lutzen vann Gustav Adolf 1632 en seger men stupade själv. De svenska trupperna anfördes därefter av hertig Bernhard av Weimar och Gustav Horn, vilka emellertid i grund blevo slagna av de kejserliga vid Nördlingen 1634. Hertig Bernhard fortsatte kriget med fransk hjälp. F. å. slöto Sachsen och Brandenburg fred med kejsaren. 4) Det svens k-f ranska kriget (1635— 48). För att avvärja liabsburgarnas övervälde blandade sig Frankrike nu i striden. Svenskarna under befäl av Johan Banér slogo de kejserliga vid Wittstock 1636 samt vid Chemnitz 1639. Hertig Bernhard segrade vid Rheinfelden 1638 och intog s. å. Brei-sach. Efter Bernhards död

1639 gick hans armé i fransk tjänst. Banérs efterträdare, Lennart Torstensson, segrade vid Breitenfeld 1642. F. å. företog han ett fälttåg mot Danmark, som intagit en fientlig hållning, samt tågade sedan han rensat Jylland från danska trupper tillbaka mot s. 1645 överlämnade Torstensson befälet till Karl Gustav Wrangel, som i förening med fransmännen inföll i Bayern. En annan svensk armé började en belägring av Prag 164S, men denna avbröts, då fred slöts s. å. (se Westfaliska freden).

Trettondag: jul el. Tretton dagen, den trettonde dagen efter julafton (6 januari). Under medeltiden firades denna högtid med ett i kyrkorna uppfört skådespel (jfr Mysterier). Efter reformationen bevarades denna sed, i det ett litet skådespel (trettondags-stjärnan) framfördes av fem utklädda gossar (stjärngossarna), vilka vandra-

Tidens Lexikon.

81de från liem till hem medförande en inifrån upplyst stjärna av genomskinligt papper, fäst på en stång. Seden fortlever ännu i vissa trakter av Sverige.

Treudd, se Tridens.

Tri-, i sammansättningar tre.

Triand’ria, se Sexualsystemet.

Triangel. — 1. Sluten figur, som är begränsad av tre linjer, av vilka var och en skär de två andra. I vanliga fall menar man med T. en sluten, plan figur, begränsad av tre räta linjer. Vinkelsumman i en dylik T. är enligt den euklideiska geometrin lika med två räta. Om en vinkel i en dylik T. är rät, kallas T. för rätvinklig. Finnes i en T. en trubbig vinkel, kallas den för trubbvinklig. Om alla vinklarna äro spetsiga, kallas T. för spetsvinklig. Liksidig kallas en T. med tre lika sidor; likbent en T., i vilken två sidor äro lika. Med en T:s höjd förstås en linje, som från en av T: s spetsar drages vinkelrät mot motstående sida. Denna sida benämnes T:s bas. En T:s yta är lika med halva produkten av bas och höjd. — 2. Mus., slaginstrument, bestående av en triangelformigt böjd stålstav, som vid anslag ger en hög metallklingande ton.

Triangclmätning har till syfte att mäta olika avstånd på jordytan för bestämmande av jordens form och storlek, för kartläggning av större el. mindre områden m. m. Vid T. utgår man från en baslinje, vars längd direkt uppmätes, och uppmäter därefter vinklarna mellan denna baslinje och syftlinjerna från baslinjens ändpunkter till en tredje på lämpligt sätt markerad punkt i terrängen. Dessa punkter kallas triangelpunkter. Härur kunna sedan avstånden mellan baslinjens ändpunkter och den tredje punkten beräknas. Till den så erhållna triangeln, vars samtliga sidor nu äro kända, fogas genom markerande av en ny triangelpunkt ytterligare en triangel. Härigenom uppstår så småningom ett triangelnät, i vilket för kontrollens skull ytterligare linjer inläggas. Då fråga är om mätningar för vetenskapliga ändamål el. uppmätning av ett större område (triangelmätning av första ordningen) förläggas triangelpunkterna på stort avstånd från varandra (flera mil om detta på grund av terrängen är möjligt). Vid uppmätning av mindre områden inskjutas mellan de härvid använda, varaktigt markerade triangelpunkterna nya triangelpunkter (triangulering av andra ordningen) o. s. v.

Triangulii’r, triangelformad, trekantig, trevinklig.

Trianon [-nång’], Stora och Lilla T., två lustslott vid Versailles, nära Paris.

Stora T., ett elegant envånings stenhus, uppfördes 1687—88 åt madame de Maintenon. Här slöts 1920 fred mellan Ungern och de allierade. Lilla T. byggdes 1766 och användes särskilt av drottning Marie Antoinette, som i parken lät anlägga en lantgård med kvarn, ladugård etc. till sitt och sina hovdamers nöje.

Tri’asperioden inleder den mesozb-iska tidsåldern (se Geologiska perioder) i jordens historia. I T: s avlagringar, triasformationen, finnas de äldsta lämningarna efter däggdjur, vilka äro närmast besläktade med Australiens nutida pungdjur. En avdelning av triasformationen (Keu-per) finnes i behåll på ett par ställen i Skåne, eljest saknas formationen i Sverige.

Tribu’n. — 1. Hos de forntida romarna benämning på flera olika slags ämbetsmän, av vilka de mest berömda

voro de s. k. tribuni plebeji, folktribu-nerna. Dessa voro plebejernas representanter, och deras makt växte i och med plebejernas ökade betydelse. T. valdes varje år. En folktribun måste tillhöra den plebejiska klassen. — 2. Talarstol, estrad, läktare.

Tribuna'l, domstol. T. betecknade under antiken den plattform, på vilken domare och en del andra ämbetsmän togo plats vid offentliga förhandlingar.

Tribune, the Chicago Daily [sjika'gå dei'li tri'bjon], en av Amerikas ledande tidningar, som sedan 1S47 ut-gives i Chicago. T. tillhör republikanska partiet.

Tribu't, skatt, pålaga, av segraren utkrävd av ett underkuvat folk. Under den forna romerska republiken var T. ett slags förmögenhetsskatt.

Trichino'poly, stad sv. om Madras, Främre Indien. Buddistisk vallfartsort, protestantisk och katolsk mission. 120,000 inv.

Trick, knep, konstgrepp; i vissa kortspel varje taget spel utöver sex.

Tricot [trikå'], se Trikå.

Tricoteuse [-kåtö's], fr., "stickerska", under den stora franska revolutionen benämning på en del fanatiska kvinnor, vilka närvoro vid riksförsamlingens, de politiska klubbarnas etc. sammanträden, vid avrättningarna o. dyl.

Tri'dens, trident, treudd, treuddigt spjut, (harpun, ljuster), som användes vid fångst av större fisk, särskilt tonfisk. T. är havsguden Poseidons (Neptunus) attribut. Jfr Ljuster.

Tridenti'nska mötet, ett kyrkomöte i Trident (Trient) 1545—63, som sammankallades av påven under trycket av reformationsrörelserna och det allmänna missnöjet med kyrkans tillstånd. T. behärskades av påvens anhängare och fastställde i huvudsak endast förutvarande kyrkliga läror och författningar.

Trient' el. Trident (it. Trento), stad i italienska Tyrolen, vid floden Adige,

35,000 inv. Sidenindustri, tillverkning av möbler och stenartiklar m. m. — T. är bekant genom det kyrkomöte ("Tridentinska* mötet"), som hölls där i mitten av 1500-t.

Tri'er, stad i den preussiska provinsen Rhenlandet, vid högra stranden av Mosel, 53,000 inv. Betydande vinodling och handel med frukt och vin. Bland industriella anläggningar märkas järngjuterier, färgerier, glasmåleri, fabriker för tillverkning av sulläder, tobaksvaror m. m. T. är troligen Tysklands äldsta stad och har många intressanta minnesmärken, särskilt från romartiden. Under tredje och fjärde århundradet var T. residens för de romerska kejsarna och tävlade med Rom i rikedom och betydenhet.

Trie'r, forngrekiskt krigsfartyg med tredubbla rader av roddarbänkar, placerade över varandra. En liknande fartygstyp (triremer) användes av romarna.

Triest', stad vid kusten av Istrien, nö. Italien. 240,000 inv. Stor handels-och industristad med bland annat skeppsvarv och maskintillverkning.

TriiVlium, se Klöver.

Trigrly^, korta, refClade pelare, som i den doriska pelarordningen uppburo taklisten. Jfr fig. till Pelarordning.

Trigronometri\ De grundläggande begreppen inom T. äro de trigonometri-ska funktionerna, d. v. s. vissa förhållanden mellan räta linjer, vilka förhållandens storlek äro beroende av de vinklar, till vilka de räta linjerna höra. De trigonometriska funktionerna av en vinkel äro sinus, cosinus, tångens och cotangens för vinkeln. Innebörden av dessa fyra begrepp har för spetsiga vinklar angivits på resp. uppslagsord. De existera emellertid icke allenast för spetsiga vinklar utan för alla vinklar, oberoende av dessas storlek och om de äro positiva el. negativa. Mellan de trigonometriska funktionerna av vinklarna i en triangel och triangelns sidor gälla vissa samband, som givetvis kunna utvidgas att omfatta även andra bestämda linjer i triangeln. Av dessa samband

begagnar man sig för att då vissa sidor (el. andra linjer) och vissa vinklar i triangeln äro kända, beräkna övriga sidor och vinklar. Ej endast vid solve-ringen av triangeln utan även vid beräkningen av andra figurer och till dem hörande linjer finna de trigonometriska funktionerna användning. T. bildar en betydelsefull gren inom såväl den elementära som den högre matematiken och även dess tillämp-

Trikiiier i muskelvävnad. överst: Förkalkade trikiner. Underst: Genomskärning av inkapslad trikin.

ningar på rent praktiska problem är av synnerligen stort värde.

Triki’ner, små vita maskar, vilka leva som parasiter hos människor, svin, råttor, hundar, kattor etc. Hannen är 1,5 mm. lång, honan 3—4 mm. lång. Maskarna finnas inkapslade i djurens muskler. Sedan de med förtärt kött inkommit i människans tarmkanal, para de sig och lägga ägg i tarmväggen. Ur äggen utvecklas ungar, som följa med blod- och lymfström-men ut i kroppen och slå sig ned i musklerna, där de omgivas av en bind vävskapsel. Efter förtärande av trikinhaltigt kött inträda magplågor, kräkningar etc. Omkring sjunde dagen, då larvernas utvandring börjar, uppträda feber, smärtor i muskulaturen, allmän avmattning och i svära fall död. I Sverige är sjukdomen mycket sällsynt.

Trikoloren [-kålå’r-], benämning pä den trefärgade (blått, vitt och rött) franska flaggan och kokarden. T. blev under franska revolutionen en symbol för ”frihet, jämlikhet och broderskap”.

Trikå’, stickat, elastiskt tyg; vävt sticktyg av ylle, silke el. bomull; underkläder av trikå.

Trillingrar, se Tvillingfödelser.

Trillio’n, räkneord, motsvarande 1018, d. v. s. en miljon biljoner el. en miljard miljarder. I vissa länder (England och Frankrike) användes T. i samma betydelse som biljon hos oss.

Trilobi’ter, en med kräftdjuren besläktad, utdöd djurgrupp, vars förstenade ryggskal allmänt förekomma i silurformationen. Jfr fig. å nästa sida.Trilobit.

Trilogi’, i den forngrekiska litteraturen benämning på tre dramer, som till innehållet berörde varandra och uppfördes omedelbart efter varandra. T. användes även som beteckning för senare skönlitterära verk, vilka bestå av tre mer el. mindre självständiga delar.

Trindsnö, en mellanform mellan vanlig snö och hagel.

Trindsäd, frön av ärter, bönor, väcker, lupiner m. fl. växter, som tillhöra baljväxternas familj.

TrPnidad, den största ön bland Små Antillerna utanför Sydamerikas 11. kust, brittisk besittning. 4,540 kvkm.

370,000 inv. Produkter: socker, kakao, bomull, petroleum, asfalt.

Tri’nitas, lat., trinitet, treenighet, trefaldighet. — T r i n i t a't i s, trefal-dighetssön dagen.

Trinitrotoluo’l, kemisk formel CGH2CH3(NO2)3, ett under världskriget i ofantlig utsträckning använt sprängämne. Jfr Sprängämnen.

Tri’o, tonstycke för tre instrument el. stämmor; kontrasterande mellansats i danskompositioner; sällskap av tre personer.

Trio’l, en grupp av tre noter, vilka skola utföras på samma tid som tvä med samma tidsvärde.

Triplett’, något, som utgöres av tre sammanhängande föremål; trerumslägenhet; tredje exemplaret av en skrift el. dyl.

Tripo’d, se Trefot.

Tri’polis. — 1. T. el. Tripolitanien, italiensk besittning i 11. Afrika, utmed Medelhavet, begränsad av Egypten, Sahara, Algeriet och Tunisien, 1,115,000 kvkm., omkring 7 milj. inv., därav omkring 25,000 europeer (övervägande italienare) ; de övriga äro berber, araber, morer och judar. Viktigaste städer äro Tripolis (huvudstad) och Benghazi vid kusten, Mursuk i det inre. — Kusterna med omgivande land äro låga, delvis

ökenartade med undantag för Barka. Det inre av T. är

bergigt och upptages till stor del av en stenbunden ökenplatå. Invånarna idka boskapsskötsel (får, kameler och hästar) och karavanhandel samt tillverka mattor, läderarbeten, parfymer. Exporten omfattar kreatur, hudar, ull, strutsfjädrar, elfenben, mattor m. m.

— 1835 erövrades T. av turkarna, som

1912 måste avstå området till Italien (jfr Tripoliskriget). — 2. Huvudstad i T. 1, belägen vid Medelhavet, 75,000 inv. Karavanhandel med Sudan. Tillverkning av mattor, ylle- och sidenvaror m. m.

Tri’poIi skriget, det erövringskrig, som Italien 1911—12 förde mot Turkiet i syfte att bemäktiga sig de båda nordafrikanska provinserna Tripolis och Benghasi (Cyrenaica). Enligt fredsfördraget i Ouchy (ofta kallat freden i Lausanne) tvangs sultanen att bevilja befolkningen i Tripolis och Ben-gasi ”oinskränkt självstyrelse”, d. v. s. dessa områden avträddes faktiskt, ehuru ej formellt, till Italien.

Tripp’el, se Kiselgur.

Tripp’elallians, trestatsförbund. — 1. Ett förbund, ingånget 1668 mellan England, Holland och Sverige på initiativ av -den engelske statsmannen sir William Temple. T. avsåg att förhindra Ludvig XIV: s av Frankrike erövringsplaner mot Spanska Nederländerna. I freden i Aachen s. å. återlämnade Ludvig även tack vare T. de flesta av sina erövringar. — 2. Ett förbund mellan Tyskland, österrike-Ungern och Italien. De förstnämnda makterna ingingo 1879 ett förbund, som 1882 biträddes av Italien. Fördraget, som kom till stånd på initiativ av Bismarck, innebar i huvudsak, att de fördragsslutande makterna skulle bistå varandra, om någon av dem angreps av mer än en annan stat. Fördraget ingicks främst med tanke pä ett krig mot Ryssland och Frankrike. T. förnyades vid flera tillfällen men sprängdes under världskriget, då Italien, som alltmer närmat sig Frankrike, 1915 inträdde i kriget på västmakternas sida. De allierade blev sedan beteckning för västmakterna.

Tripp’elententen [-angtang’ten], under åren närmast före världskriget benämning på Frankrike, England och Ryssland, vilka med varandra avslutit vänskapsförbund och som bildade en motkonstellation till trippelalliansen. De tre stormakterna kallades sedan stundom endast ”ententen”. Under världskriget användes denna benämning, sedan Ryssland slutit fred, enbart om de båda västmakterna, 0111 Italien och dessa båda makter el. om alla de makter, som kämpade mot centralmakterna (Tyskland och dess bundsförvanter). Dessa makter kallades även de allierade. Trip’tychon [-kon] el. triptyk, skrivtavla, sammanfogad av tre hoplagda skivor; altarprydnad, bestående av ett fast mittparti och två smalare flyglar, vilka kunna fällas ihop över mittpartiet som dörrar.

Trire’m, se Trier.

Trisk’ele, se Hakkorset.

Trist, sorgsen, bedrövlig, ledsen, mulen. — Tristesse [-ess’], fr., svårmod, sorgsenhet.

Tristan ’ da Cunha [-kon’ja], den största ön i en liten vulkanisk ögrupp i s. delen av Atlanten. 116 kvkm. Tillhör England. Upptäcktes år 1506 av en portugis, efter vilken den har sitt namn.

Tris’tan och IsoPde, huvudpersonerna i en bretonisk medeltidssaga. Sagan har bearbetats av Gottfrid från Strassburg och utgör motivet till ett musikdrama av Wagner.

TrPton, i den grekiska gudasagan den jättelike sonen till Poseidon och Amfitrite. T. var en havsgud, ursprungligen personifierande havsbrän-ningen. — T r i t o’n erna voro lägre havsgudomligheter med människokropp och fiskstjärt.

Triumf’, glänsande framgång, segertåg; under den romerska antiken benämning på en hemvändande segerrik fältherres högtidliga intåg i Kom. Triumfatorn stod upprätt i en fyrspänd vagn med en lagerkrans på huvudet och en elfenbensstav i handen. I tåget deltogo bland andra senaten och ämbetsmännen samt förnäma fångar. Även krigsbytet fördes pä vagnar i tåget. T. beviljades av senaten.

Triumfa’tor, segerherre; fältherre, som firar triumf*.

Triumf'båge, äreport; särskilt de äreportar, som under antiken uppfördes för att hedra hemvändande romerska fältherrar el. härskare. T. är även benämning på den valvbåge, som i de medeltida kyrkorna skiljer koret från långhuset.

Triumfe'ra, fira triumf*, hålla segerfest; segra, jubla, få överhanden.

Triumvi'rer, i det forntida Rom benämning på en myndighet el. kommission, bestående av tre män. T. tillsattes för att utföra ett visst uppdrag. Namnet T. användes särskilt om de tre fältherrarna Antonius, Oc-tavianus och Lepidus, vilka en tid innehade högsta makten. — Trium-v i r a't, tremannakollegium, treman-navälde. Det "första T." kallas det hemliga förbundet mellan Csesar, Pom-pejus och Crassus år 60 f. Kr. Det "andra T", är benämningen på det ovannämnda förbundet mellan Antonius, Octavianus och Lepidus.

Trivia'l, vardaglig, utnött, platt. — Trivialite't, alldaglighet, platthet.

Trivia'lskolor, förr lägre lärdoms- el. latinskolor.

Troaka'r, ett instrument, som består av en spetsig stålstång, omsluten av en metallhylsa, vilken lämnar spetsen fri. T. användes för att uttömma kroppshåligheter. Sedan instrumentet införts, utdrages stålstiletten, varefter eventuell gas el. vätska har fritt avlopp genom röret.

Tro'as, i forntiden beteckning för ett område i nv. Mindre Asien, som enligt Iliaden lydde under Troja*.

Trocadéro [tråckade'rå], palats i Paris, uppfört till världsutställningen 1878.

Troels-Lund [tro'ls-], F., 1840—1921, dansk historiker. T: s förnämsta verk är Dagligt liv i Norden i det sekstende aar h undred e. I stilistiskt glänsande form ger T. intressanta skildringar från folkets dagliga liv, seder och åskådningssätt.

Troelstra [tro'lstra], P. J., f. 1860, holländsk politiker. T., som var advokat till yrket, slöt sig till den socialdemokratiska riktningen och bildade 1894 jämte van Kol ett nytt socialdemokratiskt parti, vars ledare han blev. Under världskriget arbetade han jämte Hj. Branting på åstadkommandet av ett internationellt socialdemokratiskt fredsprogram.

Tro'er, trojaner, invånare i Troja.

Trofé, segertecken (erövrade fanor, kanoner etc.).

Trogrlody'ter, grottmänniskor, kallades av antika författare en del lågt stående folkstammar i Europa, Afrika och Asien. Enligt dessa författare skulle T. ej ha känt konsten att bygga hyddor.

Troi'li, G. U., 1815—75, svensk målare. T. studerade i Rom och målade där landskap, porträtt och genrebilder (Kortspelande bönder, Får-herdar). Vid sin återkomst till Stockholm sysslade han huvudsakligen med porträttmåleri och blev Sveriges på sin tid mest berömda porträttör. Senare studerade T. en tid i Paris, där hans stil utvecklades i smidighet och luftig elegans. Särskilt denna tid målade han en del mästerliga damporträtt.

Troisdorferkrut, se Bomullskrut.

Troj'a, även 1'lios, 1'lion, den berömda huvudstaden i det troiska riket (Troas). Som stamfader för detta rikes kungasläkt uppger sagan Darda-nos, men den egentlige grundläggaren av staden T. skall ha varit dennes ättling Ilos. Efter Ilos' fader Tros uppkallades staden. T. förstördes fullständigt genom Trojanska kriget*. I de homeriska sångerna skildras T. som en praktfull stad med en högt belägen borg, Pergamos. T. har antagits vara beläget på saminä plats(nu Hissarlik) som det Ilion, vilket anlades i historisk tid. Vid utgrävning-ar av kullen Hissarlik ha påträffats nio olika kulturlager, motsvarande nio på varandras spillror byggda städer. I den 6: e staden nedifrån anser man sig ha funnit en slags motsvarighet till det homeriska T.

Troja'nska hästen. Se Trojanska kriget.

Troja'nska kriget skildras i de homeriska sångerna. Av forntidens greker ansågs kriget ha ägt rum under åren 1194—1184 f. Kr. Numera anses T: s historia vara ett verk av folklig fantasi. Möjligen kan sagan om T. ha haft

någon motsvarighet i ett förhistoriskt krig. (Jfr Homeros). Den trojanske konungasonen Paris bortrövade vid ett besök hos konung Mene-laos i Sparta dennes gemål, den sköna Helena. Upprörda häröver samman-slöto sig de grekiska furstarna under befäl av konungen i Mykene, Mene-laos' broder Agamemnon, och företogo ett härtåg mot Tro ja. Efter svära motgångar och sedan Agamemnon för att blidka gudarna offrat sin dotter Ifigenia, anlände grekernas flotta till Tröjas kust. De slogo läger på stranden, sedan de drivit trojanerna innanför stadsmurarna. I tio år fördes kriget utan avgörande. Under kriget dräpte Akilles trojanernas främste kämpe, Hektor, för att hämnas sin fosterbroder Patroklos' död. Själv föll emellertid Akilles för Paris' pil. Trots de grekiska hjältarnas tapperhet förblev staden ointaglig. Detta berodde på att staden skyddades av en bild av gudinnan Pallas Atene. Först då denna staty förstörts, skulle det heliga Ilion falla. Därför beslöto Odysseus och Diomedes att bortföra gudabilden. Grekerna snickrade ihop en jättehäst av trä, den s. k. trojanska hästen, i vilken deras förnämsta kämpar gömde sig. De övriga företogo ett skenbart återtåg. Trojanerna jublade över grekernas avfärd och förde oförsiktigt nog trähästen in i staden. Vid mörkrets inbrott togo sig grekerna ut ur hästen, och de övriga grekiska krigarna återvände. Pallas Atenes bild erövrades. Troja blev segrarnas byte, folket dödades el. gjordes till slavar och staden brändes. Endast Eneas lyckades rädda sig. (Jfr Eneas).

Troj'asagan utgör medeltidens mest omtyckta sagomotiv, vilket bearbetats av såväl skalder som prosaförfattare. T. hämtade sitt stoff ej från de grekiska och romerska originalkällorna utan från senare efterbildningar. Även till svenska översattes en dylik Tro jaroman. Jfr Trojanska kriget.

Trojenborg, i äldre svensk litteratur förekommande namn på Troja. — Trojeborgar, nordiska stensätt-

ningar från förhistorisk tid, till formen liknande labyrinter.

Troj'ka, ryskt trespann.

Troké, i modern verslära benämning på tvåstavigt fallande takt, d. v. s. en versfot, bestående av en betonad och en obetonad stavelse (— w).

Troll, sagoväsen, som i forna tider ansågos vara fiender till gudar och människor. T. tänktes till utseendet små och vederstyggliga samt elaka och i besittning av övernaturlig kraft att skada människorna. De skulle bo i bergen och undfly dagsljuset. På julnatten samlades de till dans och dryckeslag.

Trolldom, se Magi och Häxprocesser.

Trolle. — 1. Gustaf Eriksson T., 1488 —1535. svensk ärkebiskop (1514). T., som var en synnerligen ivrig anhängare av katolicismen, kom på spänd fot med riksföreståndaren Sten Sture d. y.t vilken bemäktigade sig Stäkets län, som sedan länge tillhört ärkebiskoparna. 1517 jämnades fästet Stäket med jorden och T., som påstods vara landsförrädare, hölls en tid fängslad. T. slöt sig sedan till Kristian II, som återgav honom hans ämbete. Efter Kristians avresa till Danmark blev T. medlem av den tillförordnade regeringen men måste vid Gustav Vasas resning fly 1521. Senare sökte han stödja Kristians försök att återtaga den danska kronan. T. deltog i grevefejden och blev dödligt sårad vid öxnebjerg 1535. — 2. E. B. T., f. 1863. diplomat, sedan 1912 landshövding i Östergötlands län. T. var 1905—9 utrikesminister i Staaffs och Lindmans ministärer.

Trolleliolm, egendom i Malmöhus län med slott, som uppfördes på 1670-t. efter ritningar av Hårleman.

Trolle-Ljungby, stort gods ö. om Kristianstad, ö. Skåne.

Trollhättan. — 1. En serie av vattenfall bildade av Göta älv omkring 10 km. efter dess utlopp ur Vänern. Fallens kraft (beräknad till 175,OOo hkr.) är till större del tillgodogjord för industrin genom Sveriges största elektriska kraftstation. Fallen kringgås genom Trollhättekanal med storartade slussar. — 2. Stad vid T. 1. 16,700 inv. Stort kraftverk. Betydande metallindustri: Gullefors bruk (stångjärn, järnplåt), Nydquist & Holms mekaniska verkstad (lokomotiv, turbiner, större maskiner) och Trollhättans elektrotermiska a.-b. (zink, bly, kiseljärn). Livlig sjöfart genom Trollhätte kanal.

Trollhätte kanal, vattenväg, sammanbindande Vänern med Kattegatt, huvudsakligen följande Göta älv. T. är 84 km. lång. Jfr Trollhättan 1.

Trollhätte kraftverk är Sveriges största elektriska kraftstation. T. tillhör staten och började byggas 1908. Sedan har upprepade gånger tillbyggnader företagits. 1925 levererade T. omkring 810.5 milj. kilowattimmar.

Trollope [trålFop], A., 1815—82, engelsk romanförfattare, bland vars arbeten märkas The Warden, The last chronicle of Barset m. fl.

Trollslända.

Trollsliindor, sammanfattande beteckning på en del rätvingesländor. De ha stort huvud. Vingarna hållas även under vilan utsträckta åt sidorna. T. leva vid vattendrag, där de jaga byte. Även larverna äro glupska rovdjur.

Trolovning är sluten, då man och kvinna med vittnen, ringväxling el. annorledes överenskommit att ingå äktenskap. Barn, som avlats i T. el. vilkas föräldrar efter avlelsen ingått T. med varandra, kallas trolovnings-barn. Sådant barn är berättigat att bära faderns namn samt äger rätt till arv efter honom. Trolovnlngsbarn äger dock ej arvsrätt efter fäderne-fränder. Brytes T., däri barn har avlats, och bär mannen huvudsakligen skulden till brytningen, är kvinna berättigad till skäligt skadestånd. Är trolovad eljest vållande till att T. brytes, är den andre berättigad till ersättning för förlust, som uppkommit i följd av åtgärd, som han vidtagit för det tillämnade äktenskapet. Skadeståndsanspråk skall framställas inom ett år efter trolovningens brytning. Sker ej detta, är rätten till skadestånd förlorad. Dör en av de trolovade, är den efterlevande berättigad att återfå vad han givit den andre för äktenskaps skull och ändock behålla vad han fått. Brytes T., är en var berättigad att återfå sina gåvor. Bär en huvudsakligen skulden, äger han emellertid ej sådan rätt.

Trolöshet mot huvudman straffas högst med straffarbete i två år.

Tromb. — 1. Se Virvelvind. — 2. Blodpropp*.

Tromp. — 1. M. T., 1597—1653, holländsk sjöhjälte, kämpade mot spanjorerna och besegrade den spanska flottan 1639 i Kanalen. — 2. C. T.,

1629—91, den förres son, sjöhjälte. T. var 1675 anförare för en holländsk flotta, som sändes till Danmark för att hjälpa detta land mot svenskarna. F. å. vann T. jämte N. Juel vid Ölands s. udde en seger över den svenska flottan under Klas Uggla.

Troms fylke, norskt fylke vid Norra Ishavet, n. om Lappland. 26,990 kvkm.

93,000 invM därav 14,000 i fylkets städer: Harstad och Tromsö (residensstad).

Tromsö, stad på en ö med samma namn i n. Troms fylke, n. Norge.

10,400 inv. Residensstad för Haaloga-lands stift. Livlig handel med fisk.

Trondhjem, fordom Nidaros, stad vid Nidälvens utlopp i Trondhjems-fjorden, Norge. 56,300 inv. Residensstad för Sör-Trondelags fylke, biskopssäte för Trondlijems stift. Teknisk högskola. Livlig industri (skeppsvarv, maskinverkstäder, tobaksfabri-ker). Norges tredje handelsstad. Införseln (textilvaror, kolonialvaror) är betydligt större än utförseln (trävaror, fisk m. m.). Domkyrka i gotisk stil. Jfr Trondlijems domkyrka.

Trondlijems domkyrka (Kristkyr-kan, Treenighetskyrkan, S: t Olofs kyrka), det förnämsta kyrkliga byggnadsverket i Norden, invigdes till minne åt Norges skyddshelgon, Olof den helige. Den ursprungliga byggnaden uppfördes på 1000-t. i romansk stil och tillbyggdes under det följande århundradet, då Norge fått eget ärkebiskopssäte. T. blev Norges huvudkyrka under den katolska tiden. Mot slutet aV 1100-t. företogs efter engelska förebilder en genomgående om-byggning av T. i gotisk stil. Senare skadades T. vid flera tillfällen av brand, och först på 1800-t. påbörjades ett omfattande restaureringsarbete. Den praktfullt utsirade byggnaden är av täljsten med marmorornament.

Trondhjemsfjorden, djupt inträngande, rikt förgrenad fjorc! i Nordan-fjällska Norge.

Tronföljdskrig, successionskrig, beteckning för flera krig, vilkas orsak varit tvistiglieter angående tronföljden i ett land. Bland T. märkas Hundraårskrigen om Frankrikes tron (huset Plantagenet i England mot huset Valois i

Frankrike), Rosornas krig i England, Spanska T., Polska T. och österrikiska T.

Tronpretendent', tronkrävare.

Trons artiklar, se Apostoliska trosbekännelsen.

Trontal. Flera stater ha efter mönster från Englands parlament infört bruket, att monarken vid en riksdags första sammanträde håller ett hälsningstal. i vilket ges ett allmänt hållet program för regeringens politik. Bestämmelser om T. i Sverige finnas iden nu gällande riksdagsordningen av 1866.

Tropae'oluin, indiansk krasse, växtsläkte, hörande till familj Tropseola-cese. Arterna äro i allmänhet klättrande örter, som ha en egendomlig lukt. Kronbladen äro fem. Blommorna äro stora och ofta vackert färgade. Flera amerikanska arter odlas hos oss som prydnadsväxter.

TropFkerna, området kring ekvatorn, mellan vändkretsarna. T. är egentligen beteckning för själva vändkretsarna. Områdena närmast utanför T. kallas tempererade zonerna.

Tropi'kfåg:elsläktet (Plisetlion) hör till ordning Ciconiiformes. Arterna ha svagt böjd och från sidorna sammantryckt näbb, långa vingar och mycket långa stjärtpennor. De höra till de tropiska havens mera kända fåglar. T. äro utmärkta flygare och kunna utan att vila i dagar följa fartyg.

Tropismer, böjningsrörelser, som utföras av levande växter under inverkan av vissa retningar t. ex. tyngdkraftens retning (geotropism) el. ljusretning (foto- el. heliotropism). Om rörelsen sker mot retningskällan, talar man om positiv T. (roten är positivt geotropisk, växer nedåt), sker rörelsen från retningskällan, talar man om negativ T. (t. ex. stammens växande uppåt.

Troposfä'r, den undre delen av luftkretsen, inom vilken cirkulation, molnbildning och andra meteorologiska företeelser huvudsakligen försiggå.

Tropp'au (tjeck. Opava), stad i republiken Tjeckoslovakien, belägen nö. om staden Olmtitz. 31,000 inv. Livlig industri. Socker- och chokladfabriker, tillverkning av kläde, jutevaror, papper m. m.

Trosa, stad vid östersjön, ö. Södermanland. 900 inv. I stadens närhet Tullgarns slott med vackra parkanläggningar.

Trosartikel, se Trosbekännelse och Apostoliska trosbekännelsen.

Trosbekännelse, ett religiöst samfunds lära, sådan den framgår ur vissa antagna bekännelseskrifter. Se Symbola.

Trosfrihet, se Religionsfrihet.

Tross. — 1. Grövre tåg, förfärdigat av 12—18 grövre garn. Om flera T. sammanslås, erhålles en kabel. — 2. Fordom beteckning för den utrustning, som hörde till en armé och vid marscher framfördes på fordon bakom huvudstyrkan.

Trossbotten. På bjälklaget mellan två våningar fästes på översidan golvet till övre våningen och på undersidan takbetäckningen till nedre våningen. Mellanrummet kallas T. Mellan bjälkarna fylles detta rum med torvströ, sågspån, kalkgrus o. dyl.

Denna fyllning uppbäres av en särskild s. k. blindbotten innanför takbetäckningen.

Trofzltij, Lev Davidovitj (Leo Bron-stein), f. 1877, rysk-judisk revolutionär. Efter att ha deltagit i den revolutionära rörelsen i Petersburg 1905 dömdes T. till livstids deportation till Sibirien, varifrån han emellertid lyckades rymma. Under den följande tiden vistades han i olika länder på kontinenten och i Amerika och tillhörde den moderata flygeln av det ryskä socialdemokratiska partiet. Efter utbrottet av 1917 års revolution i Ryssland återvände han till hemlandet och slöt sig till Lenin, bolsjevi-kernas ledare. Som folkkommissarie för utrikesärenden ledde T. dec. 1917 —febr. 191S de ryska fredsförhandlingarna i Brest-Litovsk. Då ryska regeringen mot T: s mening underkastade sig centralmakternas fredsvillkor, avsade sig T. posten som utrikesminister men utnämndes i stället till folkkommissarie för krigsärenden. Som sådan har T. visat \ stor

organisatorisk förmåga. 1925 råkade T. i konflikt med de ledande bolsjevikerna (Sinovjev, Stalin m. fl.), vilket medförde hans entledigande. Strax därpå blev emellertid T. utnämnd till medlem av högsta ekonomiska rådet och ordförande i dess huvudsektions kommitté.

Trousseau [troså*], fr., utstyrsel.

Trouville [trovilP], elegant badort vid Seinebukten, n. Frankrike.

Troy [troj 1, stad i staten New York, U. S. A. 72.000 inv. Industristad.

Troyes [troa'], stad vid Seine, Champagne, Frankrike. 55,000 inv. Betydande industristad. T. var redan under senare delen av medeltiden en blomstrande stad, varom en mängd ålderdomliga byggnader och kyrkor vittna.

Trubadu'r, medeltida provensalsk skald, som särskilt ägnade sig åt den episk-lyriska riddardiktningen; skämtsam benämning på sentimental kär-lekssångare i allmänhet.

Trubefskoj, rysk furstesläkt, bland vars medlemmar märkes P. T., f. 1866, vilken gjort sig känd som framstående skulptör i impressionistisk stil. T. har bland annat utfört flera skulpturer av Tolstoj.

Trucage el. truquage [tryka'sj], fr., förfalskning av konstsaker och antikviteter i syfte att lura köpare. Vid T. användes en mängd skarpsinniga tillvägagångssätt, vilka alla gå ut pä att åt nygjorda föremål giva ett antikt utseende och göra färska imite-ringar till synes äkta. S. k. halvförfalskningar benämnas föremål, sammansatta av gamla men från olika håll hopsamlade delar. Trucksystem. I vissa fall liar förekommit och förekommer alltjämt, att arbetarna vid ett företag ej erhålla sin lön i kontanta penningar utan antingen i form av varor el. i anvisningar, som berättiga till erhållande av varor i affärer, som ägas av det företag, lios vilket arbetaren är anställd. Härvid ha ofta oskäliga pris betingats för varorna, vilket lett till ett mer el. mindre svårartat utsugningssystem av arbetarna. Ett dylikt lönesystem, som brukar benämnas T., har man i ett flertal länder sökt förhindra genom särskild lagstiftning.

Truism, självklar sanning, till leda omtuggad sanning.

Trulson, Anders, 1874—1911, skånsk målare och etsare. T. studerade i Stockholm, Köpenhamn och Italien. Han skildrade med lugn omedelbarhet huvudsakligen den skånska landsbygden men var även en skicklig porträttmålare. Hans motiv äro utförda i olja, kolteckning och etsning.

Trumeld, under världskriget använd beteckning för en ytterst intensiv artillerield. T., som har till uppgift att hindra anfallande truppers framryck-ning, kallas ofta spärreld.

Trumhåla, se Hörselorgan.

Trumma, urgammalt slaginstrument. T. består av en trä- el. bleckcylinder, vars båda ändar äro överdragna med hudar. Instrumentet anslås med små träklubbor, trumpinnar. På mindre T. finnes en tarmsträng, den s. k. sångsträngen, spänd över den undre huden. Denna sträng gör T:s ton mera skrällande.

Trumpet, biåsinstrument av metall. Den moderna T. har form av en avlång, dubbelt böjd ögla med ganska vid ljudtratt och skålformigt munstycke. På T. finnas i regel tre ventiler. T. har skarpare ton än ett horn.

Trumpetsnäckor (Tritonium) ha spi-ralformigt skal med knölar och lister på utsidan. De användas i vissa trakter av infödingarna till trumpeter.

Trumsjuka, en hos får och särskilt hos nötkreatur förekommande sjukdom, som orsakas av en häftig jäsning med gasutveckling i vommen, varigenom buken blir starkt utspänd. Orsaken är vanligen förtäring av vått grönfoder i för stor mängd. T. kan medföra död på någon timme. Behandlingen går ut på att avlägsna gasen medels ett rör, som införes genom munnen el. medels en troakar.

Trust, ett företag, som genom att med sig införliva alla andra mera betydande företag inom branschen el. genom att på annat sätt förskaffa sig ett avgörande inflytande på dem förvärvat monopolställning inom ett visst område inom sin branscli. Särskilt kända äro de amerikanska trusterna,

bland vilka må nämnas oljetrusten och ståltrusten. I vissa länder, särskilt i Amerika, har man genom lagstiftning sökt förhindra det hot mot den fria konkurrensen inom näringslivet, som trustbildningen innebär. Även i Sverige ha lagstiftningsåtgärder vidtagits, genom vilka monopolistiska sammanslutningar förpliktats att ställa sig till förfogande för undersökningar, som kungl. maj :t kan besluta i syfte att klarlägga den inverkan, de utöva på pris- och omsättningsförhållanden.

Trutar, se Måssläktet.

TriTbner, W., 1851—1917, tysk målare, vars tidigare arbeten visa påverkan av Leibl. Först mot slutet av sitt liv blev T. mera allmänt uppskattad. T. har målat porträtt, landskaps-tavlor m. m.

Tryck, se Gas och Kinetiska gasteorin.

Tryckfel, se Korrektur.

Tryckform, form el. stilform, en järnram, i vilken de mot ett arks olika sidor svarande typsatserna el. kolumnerna fastkilas på sina platser. T. fastsättes vid tryckningen på tryckpressens fundament.

Tryckfrihet. Varje svensk medborgare har rättighet att utan några av den offentliga makten i förväg lagda hinder utgiva skrifter. Endast inför domstol kan han tilltalas för innehållet i dessa. Vill någon utgiva p e-r i o d i s k skrift, har han att hos chefen för justitiedepartementet begära hinderslöshetsbevis. Dylikt bevis kan förvägras endast om sökande är förklarad ovärdig att föra annans talan. Den, som uttagit dylikt bevis, bär för-fattaransvar för allt, som införes i den periodiska skriften. Jfr Namnsedel.

Tryckfrihetsförordningen, den av våra grundlagar, som behandlar rättsreglerna angående tryckfriheten. En T. av år 1810 ändrades redan år 1812, så att regeringen fick rätt att utan rannsakning och dom indraga de tryckalster, som den fann misshagliga. Denna s. k. indragningsmakt blev sedermera avskaffad vid 1844 års riksdag. Nu gällande T. överensstämmer i huvudsak med den T., som antogs pä 1815 års riksdag. Enligt T. skall i tryckfrihetsmål en jury avgöra, om den åtalade skriften är brottslig el. ej. För att fällande dom skall meddelas, erfordras, att % av juryns ledamöter röstat härför. Juryn skall bestå av 9 ledamöter, vilka åklagaren, den anklagade och domstolen till en tredjedel vardera utse. Jfr Tryckfrihet.

Tryckmetamorfos, se Metamorfos.

Tryckpress. Konstruktionen var ursprungligen mycket enkel; ett vågrätt fundament, på vilket tryckformen lades, och en digel el. plan skiva, som medels en skruv el. annan anordningkunde pressa papperet mot formen. — I den moderna digelpressen fastsättes tryckformen på ett vertikalt funda-ment, och den maskindrivna digelns rörelse möjliggör ett snabbt inläggande och uttagande av papperet, vilket oftast sker för hand. Tryckfärgen överföres på typernas yta (stilgravyren) medelst maskindrivna valsar. Digelpressen användes huvudsakligen för tryckning av smärre tryckalster. — Snällpressen har ett vågrätt funda-ment, som under tryckningen åker fram och tillbaka under en roterande tryckcylinder, som pressar papperet mot formen. Färgen överföres medelst maskindrivna valsar. Snällpressar för tryckning i flera färger ha motsvarande antal fundament och färgverk. — I rotationspressarna sker tryckningen vanligen mot cylinderformade stereotypplåtar (se Stereotypi), mot vilka tryckcylindrarna pressa. Papperet insättes i form av långa rullar i maskinen, vilken utför trycket pä båda sidor och därefter skär ner papperet i ark. Med de modernaste rotationspressarna har en tryckhastighet av 200,000 exemplar i timmen uppnåtts. De användas huvudsakligen i tidnings-tryckerier.

Tryckpump el. sug- och tryckpump är byggd på liknande sätt som en sug- och lyftpump (jfr Pump). Hos T. saknar emellertid kolven ventil. Då kolven föres uppåt, suges vätska in från en rörledning. När sedan kolven föres nedåt, sluter en ventil ovannämnda rörledning, så att vätskan ej kan strömma tillbaka. I stället öppnas en ventil, som förut hållit mynningen till en annan rörledning tilltäppt och vätskan drives ut genom denna rörledning. Medan den höjd en vätska kan lyftas med en sug- och luftpump är begränsad, kan däremot med en T. vätska pumpas till teoretiskt taget obegränsad höjd. I praktiken kommer höjden att begränsas av materialens hållfasthet.

Trycksinne, beröringssinne, se Känsel.

Tryckt som manuskript, se Manuskript.

Tryckår skall enligt tryckfrihetsförordningen utsättas på varje boktryckerialster.

TryfTel, till disksvampar hörande underjordiska svampar, vilka ha en egendomlig, kraftig lukt. Fruktkroppen är knölformig. T. användes som krydda till kötträtter. Svart T. finnes framför allt i Frankrike och Italien. Vit T. förekommer även i vårt land.

Tryggcr, Ernst, f. 1857, politiker, rättslärd. Blev 1889 professor i processrätt, 1905 justitieråd. T. blev 1897 ledamot av första kammaren, där han

snart kom att intaga en ledande ställning inom högerpartiet och småningom blev första-kammarhögerns erkände ledare. I april 1923 bildade T. ministär men avgick efter nyvalen i september 1924. 1926 blev T. universitetskansler.

Tryggvesson, se Olof, norska konungar 1.

Trym, i nordiska gudasagan en tursadrott, som, medan Tor sov, stal hans hammare Mjollner. T., som härskade bland jättarna, förklarade sig ej vilja återlämna hammaren, såframt han ej fick Freja till maka. Tor begav sig då till T. i Frejas skepnad med Loke som brudtärna och lyckades genom list bemäktiga sig Mjollner, med vilken han dödade T. Denna saga skildras i ”Trymskvida”, en av den äldre Eddans sånger.

Trymskvida, en av den äldre Eddans vackraste sånger, från omkring 900. T. är troligen av norskt ursprung. Jfr Trym.

Trymå’, stor väggspegel, vanligen nående ned till golvet.

TrypsPn, ett enzym, som härstammar från bukspottkörteln och som i tarmen klyver äggviteämnen och som i motsats till magsaftens pepsin är verksamt vid svag alkalisk el. neutral reaktion.

Trysilälven, benämning på Klarälven* i dess övre lopp.

Trådlös telefonering, se Radio.

Trådlös telegrafering, se Radio.

Trål, se Fiskredskap.

Trä, se Ved.

Träben, under äldre tider använda enkla ersättningsmedel för förlorade ben. Numera göras konstgjorda ben, som efterbilda benens form och även ha mer el. mindre väl konstruerade leder, vilka möjliggöra en jämförelsevis normal gång och även mera komplicerade rörelser såsom cykelåkning och ridning. Ju större del av benet som finnes i behåll, desto bättre kan ersättningslemmen fylla sin uppgift.

Träd, se Trade.

Träda el. träde kallas åkerjord, som under ett år ligger obesådd. Avsikten är, att jorden skall få ”vila ut”. Förr fick jorden ligga som T. vart annat (tvåskiftesbruk) el. vart tredje år (tre-skiftesbruk). Numera användes fyr-skiftesbruk el. längre växtföljder. Under T-tiden bearbetas och gödslas jorden i stor utsträckning.

Trädgräns, se Skogsgräns.

Trädgårdsböna, se Störböna.

Trädgårdsföreningar. De lokala svenska T. äro sammanslutna till det 1909 bildade Sveriges allmänna trädgårdsförbund. Dessutom finnas en hel del andra T., bland vilka märkes Sveriges po m ologiska förening, som arbetar för fruktodlingens befrämjande.

Trädgårdskonsulent el. länsträd-gårdsmästare kallas av hushållningssällskapen anställda sakkunniga, vilka ha att

biträda och lämna råd rörande trädgårdsarbeten inom länet.

Trädgårdsskolor. I Sverige finnas fyra av staten underhållna el. understödda T., nämligen på Alnarp, pä Adelsnäs i Östergötland, i Härnösand samt Lantbruksakademins T. på Ex-perimentalfältet. För tillträde till dessa fordras uppnådda 21 år, fullgjord första värnpliktsövning och tre års föregående praktik. Även kvinnliga elever mottagas. Kursen är tvåårig. Dessutom finnas en del icke statsunderstödda skolor, t. ex. Bergian-ska T.

Trädgårdsstad. Under 1800-t. har man särskilt i England sökt ordna stadssamhällen, i vilka till varje hus skulle höra en trädgård. Vidare har man sökt förlägga handel och industri till platser på något avstånd från T. Genom dessa anordningar har man sökt undgå en del av de hygieniska olägenheter, som vidlåda på vanligt sätt byggda stadssamhällen. Exemplet har vunnit efterföljd i andra länder. I Sverige finnes ej någon egentlig T., men en del samhällen i Sverige ansluta sig dock tämligen nära till planen för en T.

Trädgårdssängar släktet (Curruca) hör till familj sångare. Hithörande arter äro övervägande gråa i färgen. Stjärten är i spetsen tvärskuren och har vita sidopennor samt är för övrigt enfärgad. Arterna äro flyttfåglar. Svart-hättan (C. atricapilla) är vanlig över hela Sverige. Huvudet är på översidan svart hos hannen, rödbrunt hos honan. Trädgårds-sångaren (C. hortensis) har ett ljust streck över ögat. Den är ävenledes vanlig över hela landet. Hö k färgade sångaren (C. ni-soria). Hannen har undersidan vatt-rad, honan har endast sidorna vatt-rade. Den finns i s. Sverige samt på Öland och Gotland. Törnsångaren (C. sylvia) har rostbruna armpennor. Den finns i s. och mellersta Sverige.

Trädgårdsärt, se Ärter.

Trädkryparsläktet (Certhia) hör till tättingarnas ordning. T. utmärkes av en spetsig, något nedåtböjd näbb och av styva stjärtpennor, av vilka den mellersta är längst. Träd kryp a-r e n (C. familiaris) är ovantill tecknad i brunt, rostgult och vitt, undersidan är gråvit. Den förekommer i mellersta och s. Sveriges skogar, där den lever av insekter. I levnadssättet påminner den om hackspettarna.

Trädkult, träddyrkan, har särskilt i äldre tider förekommit hos de flesta folkslag. T. bottnar i allmänhet i ani-mism. Framför allt dyrkades fruktbärande träd, i medelhavsländerna och i Afrika fikonträdet, hos en del afrikanska folk dadel- och kokospalmen och i Europa eken, vars ollon användes som födoämne. Med T. sammanhänger helighållandet av vårdträd i Norden. Dessa troddes skydda gården och familjen. Att bryta grenar av trädet ansågs medföra olycka. Även sagor om världsträd (Yggdrasil), livsträd o. dyl. sammanhänga med T. Jfr även Frihetsträd.

Trägas framställes genom torrdestil-lation av trä. Samtidigt erhålles träkol, trätjära och mindre mängder andra ämnen. T. har i viss utsträckning kommit till användning för be-lysningsändamål och för industriella ändamål. Vid de svenska gasverken framställdes T. under världskriget i stor utsträckning.

Träj’on, se Aspidium.

Träkarl kallas den fjärde obesatta platsen i vissa kortspel (bridge, prif-fe), där korten delas till och egentligen spelas av fyra personer men där endast finnas tre spelare.

Kolmila i genomskärning.

Träkol framställes genom torrdestil-lation av ved vid omkring 270°. Härvid erhålles dels fast träkol, dels flytande produkter, framförallt tjära och träsyra, vilken senare innehåller ättiksyra och metylalkohol (träsprit). Sedan gammalt framställes T. genom milkolning. En kolmila uppbygges pä lerbotten av trästammar, som resas el. på annat sätt ordnas kring ett centralt hålrum, milschaktet, över veden lägges sedan ris och därefter sandblandad stybb. Milan tändes genom det centrala schaktet. Genom upptagande och igentäckande av lufthål i den yttre betäckningen regleras sedan förbränningen. På senare tid har man börjat framställa T. i murade ugnar. Dessa ge bättre utbyte men äro däremot förhållandevis dyra i anläggning. Det T., som erhålles pä detta sätt, är ej rent kol utan innehåller något väte och syre. Tjäran inkokas, så att den blir mera tjockflytande, innan den föres i handeln. Trä-spriten avdestilleras från träsyran, och ättiksyran utfälles med kalk.

Träld om, se Slaveri.

Trälleborg, stad vid östersjön, s. Skåne, Sveriges sydligaste stad. 12,000 inv. Råsockerbruk. Gummivarufabrik, tillverkning av automobilringar, regnkappor m. m. Mekaniska verkstäder. Ångfärjeförbindelse med Sassnitz (härigenom en av Sveriges livligaste sjöstäder). T. omtalas redan på 1200-t. som stad.

Trämassa, se Papper.

Träng, de trupper inom en armé, vars uppgift det är att handha och transportera de förnödenheter av olika slag, som erfordras för arméns behov. Transporten av proviant, ammunition, reservpersedlar, verktyg etc. tillhör sålunda T. Till T. höra också sjukvårdstrupperna och deras material.

Träns, ett betsel, där bettet är försett med ring och parerstång, i motsats till bridongbett, som endast är försett med ring. T. betecknar även snören el. snörmakerier, använda som prydnader på klädedräkter.

Träsk, i vissa delar av vårt land (övre Norrland, Stockholms skärgård, Gotland) bruklig beteckning för sjö. I riksspråket har ordet fått ungefär samma betydelse som kärr, sumpmark.

Träsket (fr. marais), under den stora franska revolutionen benämning på konventets moderata parti, i motsats till Berget, det radikalaste partiet.

Träskfolket, en i Centralafrika levande, småvuxen folkstam, vilken bor i träsktrakter, där de med stor skicklighet staka sig fram i smala kanoter. De leva av jakt och fiske. T. har särskilt studerats av E. v. Rosen.

Träskonäbb (Balseniceps rex), en va-darfågel, som har stor och bred näbb. Den är näst strutsfåglarna den största av alla fåglar. T. lever av fisk och vatten djur och har sitt hemvist kring övre Nilen.

Träsnittskonst (Xylografi), den äldsta av de grafiska konsterna. Teckningen anbringas i bakvänd form antingen direkt el. medelst kalkering på en noggrant preparerad och planslipad träplatta. Numera överföres teckningen även på fotografisk väg till träskivan (fotoxylografi). Sedan bilden överförts till stocken, bortskäres med fina verktyg på stockens yta de delar, som ej ingå i teckningen, vilken sålunda kommer att framstå som ett slags relief. Då stocken graverats färdig, tagas avtryck enligt olika metoder. Boktryckarpressen användes, då träsnittet är avsett som illustrationsme-del. Konsten att utföra träsnitt har nått en särskilt hög utveckling i Japan.

Träsprit, metylalkohol, kem. formel CH_3OH, erhålles genom torrdestilla-

tion av trä. Användes som denature-ringsmedel (den orena träspriten) samt för industriella ändamål.

Träsvamp, hussvamp*.

Trätjära erhålles vid torrdestillation av kådrikt trä. Torrdestillationen (tjärbränningen) äger rum antingen i milor (s. k. tjärdalar) el. i olika slags ugnar. Särskilt då bränningen äger rum i ugnar, tillvaratagas en del biprodukter (terpentinolja, träkol m. m.).

Trääattika, se Ättika.

Trögdjur, äldre benämning på en djurgrupp, som huvudsakligen omfattade ordningen Edentata.

Tröghet, inertia, en kropps motstånd mot varje förändring av dess rörelsetillstånd, d. v. s. mot varje förändring av dess hastighet el. rörelsens riktning. Enligt den s. k. tröghetslagen kan icke en kropps rörelsetillstånd ändras av sig självt. För varje dylik ändring behövs en yttre orsak. Enligt tröghetslagen definieras det för mekaniken grundläggande begreppet kraft, som varje orsak till förändring av en kropps rörelsetillstånd. På tröghetslagen beror t. ex. det kända fenomenet, att en person, som hoppar av en i gång varande vagn, riskerar att ramla framåt i vagnens rörelseriktning. Om icke på en boll, som kastas lodrätt upp i luften, jordens attraktionskraft verkade och luftmotståndet ställde sig hindrande i vägen m. m., skulle bollen med oförändrad hastighet och rörelseriktning fortsätta ut i världsrymden. Jfr även Massa.

Tröndelagen, fordom sammanfattande benämning på åtta norska fylken kring Trondhjemsfjorden. T. spelade en viktig politisk roll under den äldre medeltiden. Numera är T. benämning på trakten omkring Trondhjemsf jorden

el. på hela Sör-Tröndelag och Nord-Tröndelag fylke.

Trötthet orsakas dels av förbrukning av ämnen i ett organ (t. ex. en muskel), dels av ansamling av om-.sättningsprodukter, s. k. trötthetsgif-ter. Nerverna intaga jämfört med andra kroppens organ härvidlag en särställning. På grund av den obetydliga energiförbrukningen kan nämligen en nervtråd under mycket läng tid fortleda impulser utan att visa tecken till T. Jfr även Jordtrötthet.

Tsa’dsjön, stor sötvattensjö i Sudan, Afrika, omgiven av låga stränder, vilka nästan omärkligt övergå i det omgivande sumpiga slättlandet. Vattenståndet är mycket växlande. Vid högvatten utgör ytvidden omkring 50,000 kvkm. Djupet är ringa, övergår sällan 3—4 meter. Sjön är synnerligen fiskrik; flodhästar och olika slag av vattenfåglar förekomma i mängd. T. har varit föremål för flera forskningsexpeditioner. Särskilt har stort arbete på sjöns utforskande nedlagts av den franske majoren J. Tillio, som även kartlagt T.

Tsa’na, alpsjö i Abessinien, ö. Afrika. 3,000 kvkm. Avflyter genom Blå Nilen till Medelhavet.

Tsa’o-kun, f. 18G3, kinesisk militär, vilken efter att ha mutat parlamentet blev Kinas president 1923—24, varefter han störtades av Feng-yii-hsiang.

Tsa’r, slavisk härskartitel, vilken särskilt användes av de ryska kejsarna och numera är den bulgariske konungens officiella titel. — T s a r e’-v i t j, son till en tsar, prins. — T s a r e v’n a, prinsessa. — T s a r i t’-s a, tsarens gemål. — Tsesare’-v i t j, förr ryske tronföljarens officiella titel.

Tsare’vitj och Tsarevna. Se Tsar.

Tsarifsyn numera Stalingrad, stad i sö. Ryssland, vid Volga. 100,000 inv. Viktig järnvägsknut. I närheten rika petroleumkällor. Livlig handel med bland annat spannmål, fisk och petroleum. Melonodling.

Tsa’rskoje Selo’, stad 25 km. sö. om Leningrad med ett av kejsarinnan Elisabet uppfört stort slott samt Alexan-der-palatset, uppfört av Alexander I. Före den ryska revolutionen 1917 var T. sommarresidens för den ryska kejserliga familjen. T. kallas numera Detskoje Selo.

Tschaikow’sky. Se Tjajkovskij.

Tseliakå’, se Scliakå.

Tschan’dala, namn på en låg kast i Indien (bödlar, dödgrävare).

Tschang-tso-lin, f. omkring 1870, mandscliu, som efter att ha varit rövarhövding anställdes i den reguljära kinesiska armén och gjorde en snabb karriär. För närvarande är T. guvernör i Mandsjuriet, där han har en säker ställning. Han har flera gånger ingripit i de inre kinesiska stridigheterna utan att dock kunna ernå ett avgörande inflytande på den kinesiska politiken.

Tscheck’er, se Tjecker.

Tsche-mulpho, se Chemulpo.

Tsclieremiss’cr, se Tjeremisser.

Tsclicrnosem [tjernoso’m], rysk benämning på den av humusämnen svartfärgade, stoftfina sandjord (”svarta jorden”), som har en ofantlig utbredning inom sö. Ryssland mellan det stora skogsområdet i n. och de ofruktbara stepperna i s. T. är mycket bördig, och det av den intagna området bildar Rysslands förnämsta spannmåls-distrikt.

Tscliu’di, Clara, f. 1859, norsk författarinna, bekant för sina populära skildringar av historiska personligheter, mest kvinnor (E u g é n i e, Marie Antoinette).

Tse-lisi (Tzu-hsi), 1835—1908, änke-kejsarinna av Kina. T. tillhörde man-cliusläkten Yehonala och blev 1852 bihustru åt kejsar Hien-fung samt moder till tronarvingen. Från kejsarens död (1861) blev hon under hela sin livstid den egentliga härskarinnan i Kina. T. var en energisk och hänsynslös natur, som ej skydde några medel för att uppnå sina mål.

Tsefsefl ugor (Glossina), ett afrikanskt flugsläkte, som står nära våra stickflugor. En del arter sprida sömnsjuka.

Tsi-nan, huvudstad i kinesiska provinsen Sjantung. 200,000 inv., bland vilka många katoliker och muhammedaner.

Tsing-tau, se Kiautscliauområdet.

Tsjalkar, saltsjö av Vätterns storlek på Kirgiserstäppen, Ryssland.

Tsjang-tsju, stad i Mandsjuriet vid järnvägen Port Arthur—Charbin.

Tsjan-sja, stad i kinesiska provinsen Kvantung, 500,000 inv.

Tsjc-kiang, provins i ö. Kina, 14 milj. inv.

Tsji-li, provins i nö. Kina, 23 milj. inv. med huvudstaden Peking och hamnstaden Tien-tsin.

Tsji-li-viken, inre delen av Gula havet, genom Tsji-li-sundet förbundet med detta.

Tsjung-king:, stad i det inre Kina vid Jangtsekiang. 700,000 inv. Socker-och sidenindustri.

Tsjöngr-tu, stad i det inre Kina n. om Jangtsekiang, 400,000 inv. Betydande handel.

Tsu-shima, mindre ö mellan Korea och Japan, bekant genom ett sjöslag mellan japaner och ryssar i maj 1905, varvid de senare ledo ett förkrossande nederlag.

T. T., förkortning för Tidningarnas telegrambyrå.

Tu, kem. tecken för en atom tulium.

Tuamotuöarna, även kallade Låga öarna, en av korallöar bestående ögrupp i sö. Polynesien, Stilla havet. Invånarna, till antalet omkring 3,900, äro polyneser. ögruppen tillhör Frankrike.

Tuan-tschi-jui (okänt födelseår), kinesisk militär, vilken 1924 trädde i

Tuba.spetsen för en provisorisk regering i Peking. T. har dock en rätt osäker ställning och torde närmast vara ett verktyg för en del andra inflytelserika kinesiska generaler.

Tua't, oas i nv. Sahara med omkring

50,000 inv., fördelade på omkring 300 byar. Hör i administrativt hänseende till Algeriet. T. liar stor betydelse såsom förmedlare av handeln mellan Marocko och Algeriet å ena sidan och staden Timbuktu å andra.

Tub, stor kikare; kaj)sel för oljefärg, tandpasta el. dyl.

Tu’ba, modernt biåsinstrument av metall med vid mynningstratt och 4—5 ventiler. T. har en fyllig klang och är det djupaste av alla bleckblåsin-strument. Med hänsyn till stämningen indelas T. i bastuba och tenortuba.

Tuberkel, se Tuberkulos.

Tuberkuli’n, se Tuberkulos.

t -T w

' “T*" ' '. 'K:'-,' - •<

•

Tuberkler i lungvävnad. De bägge största visa i mitten börjande sönderfall. Där utanför synas smärre celler och enstaka jätteceller.

Tuberkulos, sjukdom, som orsakas av en liten stavformig bakterie, vilken upptäcktes av Koch 1882. Bakterien orsakar kroniskt inflammatoriska förändringar i kroppen. Kring bakteriehärdarna ansamla sig inflammatoriska celler, varigenom en liten knottra, en s. k. tuberkel, uppstår. Dessa härdar sammanflyta, så att större massor av sjukligt förändrad vävnad bildas. Processen utbreder sig över den friska vävnaden, samtidigt som härden i

centrum sönderfaller till en ostliknande, kornig massa. Om en sådan härd bryter in i ett blodkärl, kunna bakterier med blodet föras ut i kroppen. Dä bildas över allt i kroppen tuberkler. Vid denna form av T., s. k. miliar-tuberkulos, förlöper sjukdomen snabbt till död. I vanliga fall är processen dock begränsad till ett visst organ el. organsystem. Hos späda barn är T. en jämförelsevis snabbt fortskri-

dande sjukdom, och miliartuberkulos är i denna ålder jämförelsevis vanlig. I åldern mellan 5 och 15 år an-gripes framför allt bensystemet (leder och ben). Kring 20-årsåldern och senare är lungtuberkulos (ftisis) den vanligaste formen av T. Vissa skäl tala för att smittämnet inkommer i kroppen under yngre år. Genom s. k. tu-)3erkulinreaktion, vid vilken man använder sig av dödade tuberkelbaciller (tuberkulin), har man kunnat visa, att redan i åldern 3—5 år de flesta barn äro smittade med T. I de flesta fall finnes dock ej någon påvisbar sjuklig process, en del barn ha s. k. skrofu-lösa körtlar, d. v. s. på grund av tuberkulos förstorade lymfkörtlar men förövrigt inga symtom. Smittämnet finnes emellertid kvar i kroppen och kan sedermera orsaka sjukliga processer, hos yngre bentuberkulos, hos äldre lungtuberkulos. Naturligtvis är det ej heller uteslutet, att smittoöver-föring, som äger rum senare i livet, kan ha betydelse. Även andra organ än lungor och bensystem kunna angripas, ehuru mera sällan. Jämförelsevis vanlig är tarmtuberkulos, som vanligen uppträder i anslutning till en lungtuberkulos men som även kan förefinnas som självständig sjukdom, samt struptuberkulos, vilken också ofta sammanhänger med en lungtuberkulos. Vid behandling av T., gäller det framförallt att genom vila och förståndig diet öka kroppens motståndskraft. Jfr Lungtuberkulossanatorium. Dessutom kan i en del fall operativa ingrepp göra nytta, framför allt vid bentuberkulos. Röntgenbehandling är fördelaktig vid behandling av tuberkulösa körtlar. Sjukdomen har vanligen ett oregelbundet förlopp. Perioder av försämring framför allt karakteriserade av feber och avmagring omväxla med perioder av förbättring.

Tudor [tjo*-], berömd engelsk dynasti, vilken innehade kronan 1485— 1603. Till släkten T., som härstammade från Wales, hörde följande engelska regenter: Henrik VII, Henrik VIII, Edvard VI, Maria och Elisabet.

Tiiclorstil [tjo’-], perpendikulärstil*.

Tuff, beteckning för vissa porösa bergarter, bildade antingen genom hårdnande av vulkanisk aska, ”vulkaniska tuffer”, el. såsom avsättning ur källor, ”kalktuff”, ”kiseltuff”.

Tuggummi består av socker, pep-parmyntolja och andra smakämnen, som tillblandas en seg massa, vilken utgöres av mjölksaft från vissa tropiska växter. T. är särskilt populärt i Amerika.

TuilerFerna, slott i Paris, förstört 1871. Se Louvre.

Tuj’,a, se Thuja. Tukthus, straffanstalter, i vilka man förr sammanförde olika slags brottslingar (även kvinnliga), tiggare m. fl. Sedermera har man inrättat särskilda anstalter för sådana, som dömts till tvångsarbete, och för sådana, som dömts till fängelse, samt skilt på manliga och kvinnliga. Det första T. anlades i Stockholm på Gustav Adolfs tid. Jfr Fångvård, Fängelse, Straff och Tvångsarbete.

Tu’la, huvudstad i förra guvernemen-tet med samma namn i mellersta Ryssland, vid Upa, en biflod till Oka.

140,000 inv. T. är sedan gammalt en betydande industristad med framför allt metallfabriker och vapentillverkning (bland annat ett statens gevärsfaktori, grundat i början av 1700-t.). T. är även viktigt centrum för handeln med spannmål och boskap.

Tu’lasilver, beteckning för i niello -teknik utförda silverarbeten från Tula och en del andra platser i s. Ryssland.

Tu’lium, ett grundämne, tillhörande de sällsynta jordmetallerna. Kem. tecken Tu. Atomvikt 168.5.

Tull, se Tullfrågan.

Tullfrågan. Tullar äro skatter, som upptagas för varor, som införas till ett land (importtullar), som utföras ur ett land (exporttullar), och för varor, som föras igenom landet (transitotul-lar). De numera ojämförligt vanligaste tullarna äro importtullarna, medan export- och transitotullar mera sällan förekomma. Med hänsyn till beräkningen av tullavgifternas storlek skiljer man mellan stycke- och viktstullar, vid vilka tullavgiftens storlek

beräknas med hänsyn till de tullbelagda varornas kvantitet, och värdetullar, där de tullbelagda varornas värde bildar utgångspunkten vid beräkningen av tullavgiften.

Ur tullpolitisk synpunkt skiljer man bland annat mellan finanstullar, vilkas syfte är att tillföra statskassan inkomster, och skyddstullar, vilkas införande motiveras av önskemål att skydda inom landet existerande näringsgrenar mot utländsk konkurrens. Den gamla striden mellan protektionister och frihandlare gäller i första hand icke finanstullarna utan skyddstullarna. I fråga om dessa hävda frihandlarna principiellt den uppfattningen, att de icke kunna rent ekonomiskt sett gagna ett lands näringsliv. Man kan visserligen gagna vissa näringsgrenar genom att införa höga tullsatser på de varor, som dessa näringsgrenar producera, men detta kan endast ske på bekostnad av andra näringsgrenar. Det blir i sista hand exportindustrierna, som få betala. Tullskyddet på vissa varor medför som regel höjda pris på dessa varor och därmed

ökade levnadsomkostnader i landet, vilka i sin tur leda till ökade lönekrav från arbetarnas sida och därmed följande ökade produktionskostnader för bl. a. exportindustrierna, som icke ha någon fördel av tullskyddet. Det är lika omöjligt att genom tullskydd gagna samtliga näringsgrenar i ett land som att lyfta sig själv i håret. Skyddstullarna medföra vidare enligt frihandelsvännernas uppfattning en oekonomisk inriktning av hela näringslivet genom att gynna uppkomsten inom ett land av industrier, för vilka landet saknar naturliga förutsättningar. Anhängarna av skyddstullsystem, protektionisterna, erkänna till en del riktigheten av dessa argument men hävda däremot, att de fördelar, som följa med ett väl avvägt skyddstullsystem, överväga de olägenheter, som detta medför. Den obetydliga ökning av exempelvis exportindustrins produktionskostnader, som ej alltför höga skyddstullar medföra, uppväger icke det stimulerande inflytande på produktionen inom landet, som dessa tullar medföra. Skyddstullsystemet bidrar vidare att skapa en kontinuitet inom näringslivet i landet, som är av det största värde. De göra vidare gällande, att ett skyddstullsystem ökar arbetstillfällena inom landet, vilket argument bestämt bestrides av frihandlarna. Diskussionen om frihandel och skyddstullsystem föres emellertid icke enbart med argument, hämtade från det ekonomiska livets område. Som skäl för skyddstullar anföres därjämte exempelvis, att det ur nationell försvarssynpunkt är nödvändigt att tillse, att vid internationella konflikter produktionen inom landet kan tillgodose åtminstone befolkningens nödvändigaste livsbehov.

Under 1600- och 1700-t., då merkan-tilismen var den förhärskande ekonomiska åskådningen, nådde skyddstullsystemen en utveckling, som icke senare haft någon motsvarighet. Som en frukt av den ekonomiska liberalismens framträdande började emellertid en energisk strid för frihandelsprincipen under 1800-t :s första hälft. Fö-regångslandet därvid var England, där striden framför allt riktade sig mot spannmålstullarna. Friliandelsåskåd-ningen segrade i England på 1840-t., då genom olika parlamentsbeslut tullavgifterna för alla råvaror avskaffades och livsinedelstullarna praktiskt sett borttogos. Under de närmast följande decennierna vunno frihandelsrörelsens anhängare nya framgångar i olika länder. Redan mot slutet, av 1870-t. började dock en kraftig reaktion göra sig gäliande. I spetsen för denna reaktion gick det av Bismarck ledda Tyskland. Även i Sverige,. som vidmitten av 1850-t. slagit in på en fri-handelsvänlig väg, segrade protektionisterna efter en lietsig strid vid riksdagen år 1888. — Svenska statens tullinkomster beräknades enligt rikssta-ten för budgetåret 1926—27 till över 213 milj. kr.

Tullgarn, kungligt lustslott nära Trosa, ö. Södermanland.

Tullstadgan. I T., som utfärdas av kungl. maj:t, återfinnas de föreskrifter, vilka med hänsyn till tullverket åliggande uppgifter skola gälla vid person- och godsbefordran. I T. finnas sålunda bestämmelser rörande införsel och utförsel av varor dels sjö-ledes dels landvägen, om tullnederlag, om transitoupplag och transitering av varor m. m.

Tulltaxan innehåller uppgifter om tullpliktiga och tullfria varor och om storleken av de tullavgifter, som skola erläggas för de tullpliktiga varorna.

Tullverket. T:s överstyrelse är generaltullstyrelsen*. Dess övriga personal sammanfattas under beteckningen tullstaten. Tullstaten utgöres dels av den på olika orter stationerade personal, som handhar den lokala tullförvaltningen, dels av personal för kustbevakning och gränsbevakning.

Tulpan (Tulipa), till liljeväxter hörande växtsläkte, som bland annat kännetecknas av att blomman är sammansatt av sex kalkblad, vilka sakna honungsgömmen. De odlade T. härstamma från T. gesneriana från Asien och T. suaveolens från Medelhavsländerna. T.-odling har särskilt bedrivits i Holland.

Tul'sa, stad i Oklahama, U. S. A.

72,000 inv.

Tulubb', lång respäls.

Tum, äldre längdmått, antagligen fastställt efter bredden på en manstumme. Yerktum var 1/i2 fot = 12 linjer = 2.47 cm. Decimaltum var V™ fot = 10 linjer = 2.97 cm.

Tumba, municipalsamhälle på Södertörn, nö. Södermanland. 900 inv. Pappersbruk, som tillhör riksbanken och tillverkar papper till sedlar.

Tumlare, se Delfi'n.

Tummeliten, huvudfiguren i en allbekant saga, vilken förefinnes i en mångfald versioner. Sagan om T. finnes i Perraults sagosamlingar, och till denna gå troligen de moderna bearbetningarna tillbaka. T. var den yngste av sju bröder och hade till följd av sin ringa växt fått namnet Tummeliten. Han var emellertid mycket klok och lyckades slutligen stjäla ett par ”sjumilastövlar”, med vars tillhjälp han vann rikedomar.

Tumning, uppmätning av timmer och bjälkar. Man mäter längd och tjocklek. Som måttsenhet användes engelska tum och fot (jfr Yard).

Tumskruv, tortyrinstrument, en skruvstock med taggar på insidan, i vilken tummen sammanpressades.

Tumstock, liopfällbart längdmått, graderat i tum och fot och numera oftast även graderat enligt metersystemet.

Tumult', larm, upplopp.

Tumö'r, se Svulst.

Tun, fornsvenska, hägnad, stängsel el. inhägnad plats. T. ingår i en del svenska namn t. ex. Eskilstuna, Sigtuna m. fl. Av T. kommer det engelska ordet town, som betyder stad.

Tunder, till elddon använt antänd-ningsmedel, bestående av multnat trä.

Tun'dra, i n. Asien och n. Amerika förekommande, vidsträckta, skoglösa slätter, där marken ständigt är frusen och största delen av året betäckt med snö. Endast en kort tid på sommaren tinar marken upp på ytan och förvandlas då ofta till sanka moras. Växtligheten består av låga buskar (al, vide, dvärgbjörk), mossor och lavar. Djurvärlden utgöres huvudsakligen av vildrenar, polarrävar och vattenfåglar.

Tunga metaller. Under denna benämning sammanfattas de till koppar-, zink-, gallium-, tenn-, vanadin-, krom- och järngrupperna hörande metallerna samt mangan och platinametallerna, vilka samtliga lia en högre specifik vikt än 5.

Tungband, beteckning för ett slem-liinneveck, som löper från tungans undre sida ned till munbotten. T. når hos barn förhållandevis långt fram och kan i enstaka fall inskränka på tungans rörlighet. Jfr Tungliäfta.

Tungbenet, ett hästskoformat ben, som kännes ungefär mitt på framsidan av halsen. T. sammanhänger genom en bindvävshinna med struphuvudet. T. tjänar till fäste för muskler, vilka dels gå uppåt in i tungan, dels nedåt till struphuvudet och bröstkorgen.

Tung-huang, oas i Tarimbäckenet, Centralasien, ryktbar genom rika arkeologiska fynd, bland annat böcker och manuskript från första århundradet av vår tidräknin^.

Tungliäfta, en missbildning, som beror på att tungbandet inskränker tungans rörlighet. Därigenom orsakas svårighet vid diande och tal. T. hjäl-pes operativt. I de flesta fall är emellertid operation onödig. T. försvinner med åren. Jfr Tungband.

Tungomålstalande, en hysterisk form av religiositet, vid vilken i ett tillstånd av extas den religiöse uttalar meningslösa ord. T. utmärker särskilt riktningar av mera svärmisk religiositet t. ex. pingströrelsen. Till vänster tungpipa med metalltunga (F). Till höger labialpipa. Luften, som inkommer i kammaren A, går omväxlande in i pipan och ut genom öppningen vid B.

Tungpipor kallas sådana musikinstrument, i vilka ljudet frambringas genom anblåsning av en öppning, 1 vilken finnes en tunga av elastiskt material, vanligen metall. Till T. höra oboe, klarinett, fagott, saxofon samt vissa orgelpipor. Andra orgelpipor och en del andra instrument ha en skarp kant, mot vilken luftströmmen brytes, varigenom ljudet framkallas. Jfr Labialpipor.

Tungsläktet (Solea), ett fisksläkte, som hör till familj Pleuronectida*. T. utmärkes av att ryggfenan och analfenan äro tydligt skilda från stjärtfenan. Yid våra kuster finnes S j ö-t ungan (S. vulgaris), som når en längd av 50—60 cm. Den är tecknad i grått och brunt med olivgrön anstrykning. Den räknas till de mest välsmakande flundrefiskarna.

Tungspat, bariumsulfat [BaSO-i], mindre vanligt mineral i vårt land, användes som råmaterial för framställning av bariumpreparat samt i pulvriserad form som målarfärg (per-manentvitt).

Tungsten, se Volfram.

Tung-ts.ju, mindre stad (50,000 inv.) i kinesiska provinsen Tsji-li; säte för svensk mission.

Tungu’ser, sammanfattande beteckning för en del nomadiserande folkstammar i v. Sibirien. De tillhöra den mongoliska rasen. En del leva av fiske, andra av boskapsskötsel, några få äro åkerbrukande. Religionen är schamanistisk. Deras språk hör till den ural-altaiska språkgruppen.

Tungusk’a, övre ocli Nedre, tvenne bifloder från höger till Jenisej, 11. Asien, övre T. utgör avlopp för Baj-ka Isjön.

Tungvikt räknas i brottning från över 82.5 kg., vid amatörboxningar från över 79 kg. och vid professionella boxningar från över 79.4 kg.

Tunik’, damöverklänning.

Tu’nika, under antiken ett romerskt underplagg av vitt ylle. T. som räckte till knäna, bestod av två hopsydda delar, ett bröststycke och ett ryggstycke, och saknade vanligen ärmar.

Tu’nis, huvudstad i franska skydds-staten Tunisien, belägen vid en vik av Medelhavet, 170,000 inv. Staden har ett ”franskt kvarter” i modern stil och ett infödingskvarter med bejens palats och ståtliga moskéer. Muhammedanskt universitet. T. är centrum för Tunisiens importhandel. Infödingarna bedriva tillverkning av mattor, schalar, parfymer och olika slags guldsmeds- och läderarbeten m. 111. I närheten av T. ligga ruiner efter den gamla staden Ivartago.

Tuni’sien, fransk skyddsstat i* 11. Afrika, begränsad i 11. av Medelhavet, i ö. av Medelhavet (Lilla Syrten) och Tripolis, i s. av Sahara och i v. av Algeriet. Omkring 125,000 kvkm. Av T: s invånare äro 160,000 européer (italienare, fransmän, malteser m. fl.),

1,9 milj. infödingar (berber, araber, morer, judar m. fl.). Huvudstad är Tunis, 170,000 inv. — T:s kuster äro i n. branta och klippiga, i ö. låga och sandiga. Naturliga hamnar finnas vid Tunis och Bizerta. Det inre av landet är genomdraget av skogrika bergskedjor (särskilt korkek), välbevattnat och bördigt. Huvudnäring är åkerbruk. Av odlade sädesslag märkas vete, havre, korn, majs och durra. Vin och sydfrukter odlas och exporteras. Bergsbruket lämnar framför allt fosfat. Betydande fiske av tonfisk och sardiner bedrives vid kusterna. Industrin omfattar företrädesvis oljeberedning, tillverkning av mattor och lerkärl, siden-, ylle- och lädervaror, parfymer m. m. T. styres av en inhemsk furste kallad bej. Han har vid sin sida en fransk generalresident. Jfr kartan över Afrika. — Historia. IT. an-lade fenicierna kolonier. Sedan kom landet under romarna (146 f. Kr.). På 800-1, erövrades T. av araberna, och invånarna, berberna, övergingo till islam. På 1500-1, bildades i T. en sjö-

82rövarstafc, som gjorde sig mycket fruktad. T. kom 1754 under Turkiet. Sjöröveriefc fortsatte emellertid ända in på 1800-t. Landet, fick så småningom en gentemot Turkiet mycket självständig ställning. På lS80-t. skaffade sig Frankrike allt mer inflytande i landet, och bejen tvangs redan 1881 att erkänna Frankrikes överhöghet över landet.

Tunna, förr använt rymdmått av mycket varierande storlek. För torra varor räknades en T. = 2 spann = 32 kappar = 1.47 hl. En spann var även = 2 lialvspann = 56 kannor = 73.28 liter. En rågad tunna kallades fast mål; en struken kallades löst mål. I stället för råga tillädes 4 strukna kappar på tunnan av vete, råg, korn, havre och ärter. En tunna fast mål av detta slag innehöll således 36 strukna kappar eller 63 strukna kannor, då en tunna löst mål endast innehöll 56 strukna kannor. Till malt räknades 6 kappar såsom råga; till salt och bränd kalk 2 kappar på tunnan. — För våta varor räknades en T. = 4 fjärdingar = 48 kannor = 1.256 hl. Dessa mått nyttjades för saltad fisk och kött, tjära, beck, rödfärg, träd- och rotfrukter m. m.

Tunnland, gammalt sveliskt ytmått för jord = 2 spannland = 32 kappland = 14,000 kv.-alnar = 56,000 kv.-fot. -49.365 ar.

Tunntarm, se Tarmkanal.

Tupé, uppkammad pannlugg.

Tuppfäktning:, folknöje, där underhållningen består i tvenne tuppars strid med varandra. Vanligen äro djuren väpnade med stålsporrar. T. förekom redan under antiken och spred sig sedermera ut över Europa, bland annat till Storbritannien. Numera förekommer T. endast i österlandet och i en del spansktalande länder.

Tura’n, förr ofta bruklig beteckning för sv. Turkestan.

Turba’n, en österländsk huvudbonad, som består av ett 20 cm. brett och 5—6 m. långt tygstycke, som viras kring en cylindrisk el. halvklotformig mössa utan skärm. T. är ett kännetecken på den rättrogna muhammedanen. Grön T. får endast bäras av Muhammeds avkomlingar. Vit T. bars av adeln och de skriftlärda. Vart-ligt folk har brokig T. I Turkiet oeh Egypten har T. numera utträngts av fetsen.

Turbi’n. — 1. Vattenturbin, ett slags motor, med vars tillhjälp energin hos strömmande vatten i forsar och vattenfall omsättes till arbete. Av vattenturbinerna kan man urskilja två huvudtyper. I den ena huvudtypen försättas med böjda skövlar försedda hjul av vattnet i rotation i strömnings-

riktningen. Till den andra huvudtypen, reaktionsturbinerna, höra de T., vilkas konstruktion bygger på den principen, att vatten, som får utströmma ur ett kärl, strävar att förflytta kärlet i motsatt riktning mot utström-ningsriktningen. Bådå huvudtyperna av T. ha funnit användning vid de utbyggnader av vattenfall, som för produktion av elektrisk kraft ägt rum under de sista decennierna. — 2. Se Ångturbin. — 3. Se Vindmotor.

Turbulent’, orolig, larmande.

Turenne [tyränn’], H., vicomte de T., 1611—75, fransk fältherre. T. var en ovanligt skarpsinnig fältherre. 1644 blev han överbefälhavare för franska armén i Tyskland, och under Fronden var han först hovets motståndare men övergick till detta 1651 och var anförare för hären mot Condé och spanjorerna. Under Ludvig XIV: s krig ledde T. fälttågen mot österrikarna och stupade själv i striden vid Sasbaeh 1675. Han vann flera lysande segrar under dessa fälttåg.

Turf [tö’f], gräsbevuxen kapplöp-ningsbana, även beteckning för kapplöpning med därtill hörande anordningar.

Turga’i, rysk provins, upptagande en stor del av Kirgiserstäppen mellan Ural och Aralsjön.

Turgen\jeff, I., 1818—83, rysk författare. T. vistades under större delen av sitt liv i utlandet (Tyskland, Frankrike). Han åtnjöt som roman -och novellförfattare ett ofantligt rykte övér hela Europa. Den moderna litteraturen äger i T. en av sina största språkkonstnärer. I En jägares anteckningar skildrar T. den ryske bondens och godsägarens var- ' dagsliv, medan hans övriga större romaner (R u din, A d e 1 s f o 1 k, Fäder och söner,

Rök) med satirisk realism behandla de liögre klassernas liv.

Turgot [tyrgå'], A. R. J., 1727—81, fransk statsman och nationalekonom. T. var en ivrig anhängare av fysio-kraternas läror. 1774 utnämndes han av Ludvig XVI till finansminister och började genast förbereda ett genomgripande ekonomiskt reformarbete. T:s reformer medförde emellertid ett hätskt motstånd från de privilegierade klasserna, vilka förmådde konungen att avskeda honom 1776.

Turi [to'ri], J. (skriver sig vanligen Thuri el. Thuuri), f. 1854,, lappman, bekant för sin sakkunniga ”skildring av lapparnas liv” (M u i t-talus samid bir ra), vilken översatts till flera språk.

Turi'n, stad i Piemonte, nv. Italien, vid floden Po. 500,000 inv. T. har ett flertal ståtliga palats, kyrkor och ruiner efter gamla romerska byggnader. Ärkebiskopssäte. Universitet,, grundat 1404. Teknisk högskola m. fl. bildningsanstalter. Bland industriella anläggningar märkas vapenfabrik, artilleriarsenal, fabriker för tillverkning av maskiner, järnvägsvagnar, automo-biler, kemikalier, siden- och bomullsvaror m. m. Viktig järnvägsknut. Garnisonsstad.

Turiststation. Svenska turistföreningen har inrättat flera T. och turiststugor, särskilt i Norrland. Bland dessa T. märkas de vid Abisko, Kebnekajse, Saltoluokta och Tännforsen.

Turkar, se Turko-tatariska folk.

Turkesta'n, vidsträckt landområde i v. Asien, omfattande dels V ä s t-T u r k e s t a n (äldre namn ”Fria Tatariet”, ”Turan”, ”Stora Buclia-riet”), dels Öst-Turkestan (”Höga Tatariet”, ”Lilla Buchariet”). Jfr kartan över Asien.

Väs t-T u r k e s t a n gränsar i n. till Västsibiriska slätten, i s. till Afgani-stans och Persiens högland, i v. till Kaspiska havet, i ö. till det Centralasiatiska höglandet (Pamir, Tian-sjan-Altai); det genomflytes av Amu-Darja och Syr-Darja; västra delen är slättland, övervägande stäpp (Kirgiser-stäppen) och öken (Karakumöknen), men här och var förekomma oaser och genom konstgjord bevattning fruktbara områden; i öster blir området bergigt. Bomull är den viktigaste kulturväxten, särskilt i provinsen Ferg-liana; vidare drivas i oaserna frukt-och sädesodling, och på stäpperna boskapsskötsel. Kulturen gjorde under tiden närmast före världskriget stora framsteg, som befordrades genom järnvägsanläggningar (Transkaspiska järnvägen m. fl.) och konstgjord bevattning. Folkmängden uppgick till omkring 9 milj., varav kirgiserna i norra stäppområdet till 2y2 milj. I södra ökentrakternas oaser (turkmen-oaserna) leva turkmenerna. För övrigt finns här en brokig blandning av olika folkslag: ryssar, kineser, araber, afganer, tatarer, judar, tyskar. Området lyder i sin helhet under Ryssland samt omfattar bland annat kah-naten Chiva och Buchara. Viktigare städer och orter äro: Samarkand, Taschkend, Buchara, Chiva, Merv, Mar-gelan (i Ferghana), Krasnovodsk (vid Kaspiska havet, utgångspunkt för Transkaspiska banan) och Semipala-tinsk (vid Irtysch).

öst-Turkestan omfattar det centralasiatiska området mellan Tian-sjan och Kuen-Lun-kedjan och stöter i väster till Pamirhöglandet, genom vilket det skiljes från V.-Turkestan; i öster sammanflyter det med Gobiök-nen, ined vilken ö.-T. stundom sammanslås under den gemensamma kine-

siska benämningen Hang-Hai. Tarim-f lo den genomflyter västra delen av ö.-T. (Tarimbäckenet och Takla-Ma-kanöknen) och utmynnar i den av-loppslösa Lob-nor. Högslätten mellan gränsbergen är övervägande öken (medelhöjd ö. h. omkring 1,000 m.), men vid randbergen förekomma bördiga trakter och oaser med silkes-, bomulls-, frukt- och sädesodling. I bergstrakterna spelar fåraveln en stor roll. Djurvärlden karakteriseras bland annat av jaken, som begagnas säsoin lastdjur, vildåsna, vild kamel, anti-loparter, tiger. Befolkningen är mycket blandad; tatariska språk äro rådande. Viktiga städer äro Kasjgar, Jarkand, Chotan i sv., Turfan och residensstaden Urumslii i nö. ö.-T. lyder under Kina. — Historia. Under antiken var endast sv. delen av T. mera känt, det övriga Väst-T. kallades Scythia intra Imaum, medan hela öst-T. kallades Scythia extra Imaum. Den sv. delen, som bland annat lydde under Alexander och senare under det grekisk-baktriska riket, intogs strax före början av vår tideräkning av sakerna ocli kom på 400-t. under ”de vite hunnerna”. Pä G00- och 700-t. inträngde islam och senare skedde den mongoliska invasionen. Sedermera ha delar av Väst-T. förblivit oberoende intill nyare tiden, då Väst-T. kom i beroende av Ryssland. öst-T. kom under 2: a årli. f. Kr. under Kinas välde men erövrades i

slutet på 700-t. av tibetanerna, hörde senare under nigurväldet och islams välde och kom åter under Kina på 1700-t.

Turkiet, republik, efter världskriget endast omfattande av Europa ett litet område på. Balkanhalvön, v. om Svarta havet, och n. 0111 Dardanellsundet, Mär-marasjön och Bosporen, på 28,000 kvkm. med 1,800,000 inv., och Mindre Asien, 700,000 kvkm., 12,500,000 inv. Det europeiska T. gränsar i v. till Grekland, i 11. till Bulgarien. Huvudnäring är åkerbruk med boskapsskötsel. Befolkningen utgöres till största delen av turkar (osmaner) med muhammedansk konfession, till en mycket ringa del av greker. Representationen utgöres av en riksförsamling. I spetsen för administrationen står en president. Residensstad är numera Angöra (40,000 inv.), belägen i det inre av Mindre Asien. De största städerna äro den forna huvudstaden Konstan-t.inopel, 1,125,000 inv., och handelsstaden Smyrna, 375,000 inv. I övrigt, se Mindre Asien. — Historia. Tur-kotatariska stammar, kommande från Centralasien, grundade på 1200-t. ett litet rike i Mindre Asien. Under sin härskare Osman, efter vilken de kallats osmaner, övergingo de till islam.Under den följande tiden erövrade de en del angränsande områden, ocli särskilt under Orkhan, 1326—59, ökades deras makt. Då samtidigt det östromerska riket alltmer försvagades, kunde detta rike ej bjuda osmanerna tillräckligt motstånd. 1453 erövrade de under Muhammed II (1451—81) Konstantinopel, som sedan blev rikets huvudstad. Under den följande tiden underlade de sig Balkanhalvön och framträngde åt n. mot Österrike, vilket rike de starkt hotade. Under S u-lejman I (1520—66) erövrades Belgrad. Ungrarna besegrades vid Mo-liacs. Turkarna framträngde sedan mot Wien, som belägrades. Turkiska sjörövare, vilka särskilt hade sitt tillhåll i Algeriet och Tunisien, gjorde denna tid Medelhavshandeln stort avbräck. Turkarna betraktades med stor förskräckelse av hela Europa. Även i Asien erövrade turkarna stora områden (Armenien, Mesopotamien m. m.). Under Se lim II (1566—74), blevo emellertid turkarna besegrade i sjöslaget vid Lepanto 1571. Från denna tid började Turkiets makt att minska. Flera soldatuppror skakade riket. Janit-scharerna, en turkisk infanteritrupp, fick allt större inflytande på regeringen. Vid ett nytt krigståg mot Wien blevo turkarna slagna 1683 även polsk-tysk här under Sobieski och Karl av Lothringen. I det följande fälttåget ledo turkarna flera motgångar, och i freden i Karlowitz 1699 måste T. bland annat avstå från Ungern och Siebenbiirgen till Österrike, från Po-dolien och Ukraina till Polen och från Morea och en del öar i grekiska arkipelagen till Venedig. Under början av 1700-t. ingick T. förbindelse med Karl XII, som 1709 tog sin tillflykt till T. Karl lyckades förmå T. att förklara Ryssland krig, men de i detta krig vunna framgångarna utnyttjades dåligt, och 1714 fann sig Karl föranlåten att lämna T. Under den följande tiden fördes flera krig med Österrike och med Ryssland. Dessa gingo olyckligt, och T. förlorade en del områden. Grekland lösslet sig 1821—29. 1853 utbröt åter ett krig mellan Ryssland och T. Västmakterna ställde sig emellertid i detta krig, det s. k. Krim-kriget, på T: s sida, och Ryssland besegrades. Under föregående tid hade janitscliarernas kår upplösts (1826) och en hel del reformer genomförts i avsikt att få till stånd en fastare styrelse. De strävanden att genomföra reformer i västerländsk anda, som alltmer öppet företräddes av ett ung-turkiskt parti, väckte motstånd hos gammalturkarna, ett reaktionärt parti, som särskilt sökte väcka till liv den muhammedanska fanatismen hos folket. Detta lyckades också till en viss

grad och följden blev, att de kristna periodvis angrepos och att formliga blodbad anställdes. Detta medförde en del inre oroligheter. Montenegro, Serbien. Moldau och Valdakiet grepo till vapen. På en konferens i London 1S77 framställde västmakterna krav på en del reformer till de kristnas förmån. Ryssland anföll slutligen T. och framryckte ända till Konstantinopel. På Berlinkongressen 1878 måste sultanen A b d-u 1-H amid II (1876—1909) erkänna Rumäniens, Serbiens och Montenegros oberoende samt överlämna Bosnien och Herzegovina till Österrikes förvaltning. En hel del reformer utlovades också, men tillföljd av gammalturkarnas motstånd omsattes ej löftena i praktiken. T: s finanser voro dåliga och rikets inre organisation mycket bristfällig. Stormakternas inbördes avundsjuka förhindrade emellertid ett energiskt uppträdande från deras sida. Tyskarna förvärvade så småningom allt större inflytande och genomförde en ny organisation av armén. Det ungturkiska partiet vann emellertid ett alltmer ökat inflytande, och 1908 genomförde detta en statsvälvning, varigenom en ny författning infördes. Sultanen motarbetade emellertid ungturkarna allt fortfarande. vilket förde till hans avsättning. Han efterträddes av Muha m-m e d V. 1909—IS. 1911 angreps T. av Italien (se Tripoliskriget) och förlorade i freden

1912 Tripolis. Under den följande tiden hade T. att utkämpa flera strider med Balkansta-terna (se Balkankrigen). T. anslöt sig i sin politik allt närmare till Tyskland. 1914 ingrep T. i världskriget på Tysklands sida. I den följande freden i Sévres 1920 tvangs T. att avträda nästan hela sitt område i Europa och en stor del av de asiatiska områdena. Under tiden hade emellertid ett nationalistiskt parti under Kemål pascha organiserat sig i Mindre Asien och bildat en regering med säte i Angora. Denna vägrade att godkänna fredsfördraget. Grekland sökte med vapenmakt tvinga Angorarege-ringen till underkastelse, men grekerna besegrades i grund, och nationalist-armén framträngde mot Konstantinopel. I denna situation sågo sig västmakterna tvungna att ingå på ett stillestånd. I den följande freden i Lausanne 1923 mildrades fredsvillkoren högst väsentligt. T. fick genom denna fred sina nuvarande gränser och de s. k. kapitulationerna upphävdes. Strax efter freden infördes i T. ett republikanskt statsskick, och Ive-mal pascha valdes till president. Sedermera har T. haft tvistigheter med England angående Mösul*. Ett ivrigt inre reformarbete har påbörjats. Turkme'ner, turkomaner, se Turko -tatariska folk.

Turko's, ett aluminiumfosfatmineral av vackert ogenomskinligt himmelsblå färg, isynnerhet i forntiden högt skattat som ädelsten. De förnämsta fyndorterna funnos i Persien och i Arabien.

Turko-tata'riska folk, sammanfattande beteckning för en del folk, vilka tala besläktade språk, turkotatariska språk. Man har antagit, att de skulle härstamma från trakterna av Altai. Möjligen hörde hunnerna till T. Bland de folk, som numera räknas till T., märkas Tatarerna, vilka bebo ö. och sö. Ryssland, Krim och Kaukasien. Deras antal uppskattas till mellan 4 och 5 milj. Till T. höra vidart Kir giserna i v. Centralasien och v. Ryssland, omkring 2y2 milj., J a-kuterna i nö. Sibirien, omkring

200,000, Turkmenerna i Väst-Turkestan och angränsande trakter, mellan 1 och iy2 milj., östturka r-n a pl. uigurerna i öst-Turkestan, omkring 1 - milj., Osmanerna, omkring 13 milj., omfattande de turkiska undersåtarna i Europa och Mindre Asien, samt de Aserbeidjanska turkarna i Persien, vilka uppskattas till omkring 2 milj. De flesta av dessa stammar stå kulturellt jämförelsevis låfft och leva som nomader av boskapsskötsel el. ha ett primitivt åkerbruk. Osmanerna äro de enda, som lyckats bibehålla sin självständighet. I rashänseende höra T. närmast till den mongoliska rasen. De äro dock starkt uppblandade med angränsande folkslag, framför allt med främreasiatisk, alpin sk och orientalisk ras. Renast framträda kanske de mongoliska dragen hos kirgiserna och jakuterna. Starkast uppblandade äro troligen osmanerna och tatarerna. Jfr även Turkiet: Historia.

Tur'ku, se Åbo.

Turmali'n, ett silikatmineral av invecklad sammansättning, som bildar långa, längsrefflade, vanligen svarta, mera sällan blå el. röda stänglar. Den röda T. är ädelstenen rubellit.

Turn'bullsblått, se Blodlutsalt.

Turné, rundresa, särskilt resa, företagen av föreläsare, konstnärer etc. för hållandet av föreställningar, föreläsningar o. dyl.

Turner [tö'rn-], J. M. W., 1775— 3851, engelsk målare. T. är framför allt färgkonstnär och utvecklade som sådan en glödande fantasi och djärv originalitet. Han behandlade virtuosmässigt och med storartad effekt de mest komplicerade ljus- och färgproblem. Till hans mest kända tavlor höra Dido grundlägger Kartag o, Téméraires sista resa.

Turne'ra, vända, vrida, ge en viss vändning åt något.

Turnip [t£e'nip], ett slags stor rova.

Turnväscn, tyskt, gymnastiskt system, vilket skiljer sig från den svenska gymnastiken genom livligare och mera omväxlande rörelser delvis av halvt akrobatisk karaktär. Som T: s grundläggare räknas Jahn. Talrika turnföreningar finnas i Tyskland, vilka tidvis haft en utpräglat patriotisk inriktning, härvidlag påminnande om våra skytteföreningar.

Turny'r, ett på 1880-1, av damer nyttjat underplagg, som tjänade till att markera ryggens slut genom en kraftig utskjutning.

Turturduva, se Duvfåglar.

Tuscaroradjupet, djupbäcken i Stilla havet, v. om Japan och Kurilerna. Dess djupaste partier nå inemot

9,000 m.

Tusch, svart färg, bestående av sot, försatt med något lämpligt bindemedel. Jfr även Touche.

Tusche’ra, touchera, se Touche.

Tus’culuin, forntida stad i Latium, i vars närhet Ciceros berömda lantställe (Tusculanum) var beläget. T. användes som benämning på ett lantställe, där man kan leva i lugn avskildhet.

Tusenfotingrar el. mångfotingar (My-riapoda), en leddjursklass, hos vilken alla kroppslederna bakom huvudet äro likformiga. På dessa leder finnas i regeln ett el. två par korta ben. Vingar saknas. Andningsorganen utgöras liksom hos insekterna av trakeer. T. äro i allmänhet nattdjur. De s. k. dubbelfotingarna leva av växtämnen, medan enkelfotingarna äro rovdjur. Omkring 800 arter äro kända. De flesta av dem från varmare länder.

Tusen och en natt, berömd österländsk sagosamling, vilken ger en utomordentlig bild av österlänningarnas seder, karaktär och livsuppfattning. I sagoseriens ramberättelse omtalas, huru sultaninnan Scheherazade under tusen nätter varje natt för sin gemål berättade en saga. Sagosamlingen, som blev känd i Europa 1704, finnes översatt till de flesta språk.

Tusensköna, se Bellis perennis.

Tusenåriga riket, se Kiliasm.

Tussila’go, se Hästhovsört.

Tutanchamon [-ka’mon], egyptisk konung, vilken regerade i mitten av 1300-t. f. Kr. T. efterträdde Aclinaton och gjorde Tebe åter till huvudstad. Som härskare var han föga betydande och hans regeringstid var kort. I Konungarnas dal har under de senaste åren hans grav uppgrävts. Då den aldrig varit plundrad, på grund av att den varit täckt av grusmassor, har man i denna grav gjort mycket intressanta fornfynd (omkring 700 föremål).Bland annat märkes T:s mumie, som omslutes av en guldkista.

Twain [toä’n], Mark, se Clemens,

S. L.

Tvedräktens gudinna, se Eris.

Tweed [toi*d], gränsflod mellan England ocli Skottland. Längd 160 km.

Tvegifte, bigami. För T. är straffet olika, allteftersom båda kontrahenterna tidigare äro gifta el. endast den ena. Äro båda gifta, blir straffet straffarbete från och med 2 till och med 6 är. Är endast den ena gift, straffas den, som är gift, med straffarbete från och med 6 månader till och med

4 år, samt den ogifte, därest han är medveten om det bestående äktenskapet, med straffarbete i högst 2 år.

Tver, stad i mellersta Ryssland, vid övre Yolga och järnvägen Moskva-Le-ningrad. 64,000 inv. Fabriksstad (bomullsindustri, tillverkning av glas- och lädervaror, skeppsbyggeri m. m.). God hamn.

Tvestjärtar (Forficulidse), till rätvingar hörande insektsfamilj. T. ha tillplattad kropp med korta täckvingar samt bakkroppens spets tångformigt utbildad. T. gömma sig om dagen och ströva omkring om natten. De leva av växtämnen.

Tvillingarna, stjärnbild, tillhörande Djurkretsen. Till T. höra de båda ljusstarka stjärnorna Castor och Pol-lux. Jfr Stjärnhimmeln.

Tvillingfödelser förekomma i c: a 1 % % av födelserna. Enligt den s. k. Hellins regel utgöra T. Vso av födelserna. Trillingfödelser VSO x 80, fyrlingfödelser J/80 x 80 x 80. Tvillingar kunna uppstå ur två skilda ägg, som samtidigt befruktas, s. k. tvååg-giga tvillingar. I en tredjedel av fallen uppstå tvillingar ur ett enda ägg, som

ger upphov till tvenne individer, vilka alltså i detta fall motsvara den högra och vänstra kroppshalvan. En-äggiga tvillingar äro till förväxling-lika. I sällsynta fall kunna de vara mer el. mindre sammanvuxna t. ex. de siamesiska tvillingarna. Även trilling-ar och fyrlingar kunna uppstå ur ett enda ägg. Fyrlingar äro livsdugliga men ej femlingar och sexlingar. Av sjulingar är ej något fall säkert känt.

Tvillingkristaller, se Kristaller.

Tvinsot, äldre sjukdomsbenämning, som framför allt användes på långsamt fortskridande sjukdomar med kraftförfall, särskilt tuberkulos.

Tvistemål el. civilprocess. Jfr Process.

Tvåbyggare, beteckning för växter, vilka höra till klass 22 Dioecia. Jfr Sexualsystem.

Tvåhjärtbladiga, se Dicotyledonese.

Tvåkammarsystem, beteckning för parlamentariska system, i vilka folk-

representationen är delad på två kamrar. Den ena väljes vanligen direkt av folket, medan den andra på olika sätt utses genom indirekta val (t. ex. väljes av landstingsmännen i Sverige) el. består av medlemmar, som på grund av arvsrätt el. utnämning äga säte i denna (t. ex. England). Maktbefogenheten hos de bägge kamrarna kan vara lika. I en del länder ligger tyngdpunkten hos den direkt folkvalda kammaren särskilt i finansfrågor. Den andra kammaren har då endast rätt att fördröja fattandet av beslut genom för vissa år gällande veto.

Två kroppar sproblemet, beräkningen av rörelserna hos två fria, punktfor-miga massor, som påverka varandra i enlighet med Newtons allmänna gravitationslag. T. har särskild betydelse vid beräkningen av planeters och månars banor samt för en del andra problem inom astronomin.

Tvåkönad, se Hermafroditism ocli Sexualsystemet.

Tvål. Utgångsmaterialet vid tvåltillverkning är fett el. feta oljor. Dessa, som till sin kemiska sammansättning äro glycerinestrar av fettsyror, sönderdelas (förtvålas, saponifieras) genom behandling med natronlut i gly-cerin och fria fettsyror, vilka sistnämnda med natriumhydrat ge salter. Den huvudsakliga beståndsdelen i F. är alltså fettsyrornas natriumsalter.

Tvångsackord. Konkursgäldenär, som vill bjuda ackord, har att till konkurs-domaren ingiva förslag i två exemplar. Möter ej hinder för ackordsförslagets upptagande och vidare handläggande, kallas borgenärerna till sammanträde inför rättens ombudsman för att besluta över förslaget. Ackordsförslag anses antaget, därest antingen alla tillstädesvarande borgenärer förenat sig om förslaget och dessa borgenärer bevakat två tredjedelar av sammanlagda beloppet av samtliga de i konkursen bevakade fordringar, vilka kunna komma i betraktande vid frågans avgörande, el. ock fyra femtedelar av de tillstädesvarande borgenärerna bifallit förslaget och de bevakat fyra femtedelar av nämnda belopp. Ackord blir emellertid giltigt, först sedan det fastställts av rätten. Ett av rätten fastställt ackord blir bindande för alla borgenärer, som ägt rätt att bevaka sina fordringar i konkursen, med undantag för dem, som äga förmånsrätt för sina fordringar. Ackordsförhandling kan även äga rum utan att konkurs föreligger. För dy-, lig ackordsförhandling gälla i stort sett samma regler som för ackordsförhandling i konkurs.

Tvångsarbete kan av K. B. ådömas person, som beträtts med lösdriveri och under de närmaste två åren dess-förinnan blivit varnad för lösdriveri el. undergått T. Jfr även Skyddsupp-fostran.

Tvångsinternpring av alkoholister,

se Alkoholistvård.

Tvångströja, en tröja av starkt tyg, som knäppes i ryggen och är försedd med mycket långa ärmar, vilka sammanknytas exempelvis på ryggen, varigenom rörelser med armarna hindras. T. användes särskilt förr på sinnessjuka, vilka voro våldsamma.

Tvångsuiipfostran, Jfr Skyddsupp-fostran.

Tvåpuekliga kamelen, se Kameldjur.

Tvåskaftad, tvåskäftad, kallas vävnader med lärftbindning, som vävas med två skaft. T. äro t. ex. linne-lärft, domestik, kläde m. m.

Tvåskiftesbruk, se Växtföljd.

Tvåtaktsmotor, se Förbränningsmotor.

Tvåvingar (Diptera), en ordning insekter. T. utmärkes av att de ha sugande mundelar och ett par vingar (de bakre äro förkrympta och oinbil-dade till s. k. svängkolvar). Till T. höra bland annat myggor och flugor.

Tvättbjörn, se Sjubbsläktet.

Tvättsvamp, badsvamp*.

TU'bingen, stad s. om Stuttgart, i Wtirttemberg, s. Tyskland, vid floden Neckar, 21,000 inv. Universitet, grundat 1477.

Ty'che, ödets gudinna hos de gamla grekerna. T. motsvarar den romerska Fortuna.

TyfoFdfeber, tyfus, .nervfeber, en smittosain sjukdom, som orsakas av en sta vfor mig bakterie. 2—3 veckor efter smittotillfället uppträda feber, och rubbad tarmverksamhet (förstoppning el. diarré). Febern stiger under andra veckan upp till 40—41° för att i lyckliga fall åter sjunka och bli normal under fjärde veckan. På sjukdomens höjdpunkt är patienten ytterligt klen, slö och omtöcknad. Något direkt botande medel finnes ej. Värden är av stor vikt; framför allt fordras noggrann diet. Den sjuke skall vårdas under betryggande isolering i enlighet med epidemilagens föreskrifter. T. sprides ofta från bacillbärare, personer, som härbärgera ty-fusbaciller utan att själva vara sjuka. Ofta förmedlas smitta från bacillbärare genom mjölk, mera ovanligt är att vatten förorenats av smittämnen, s. k. vattenepidemier. Man kan utföra skyddsympning mot T. Skyddet varar y2—1 år. Vid T.-epidemier bör man undvika rå frukt och råa grönsaker samt koka mjölk och grädde och eventuellt dricksvatten. Paratyfus är en sjukdom, som orsakas av en bacill, vilken står nära tyfusbacillen. Sjukdomen påminner om T. men liar oftast lindrigare förlopp. Behandling-

en och smittförliållandena äro lika i de bägge sjukdomarna.

Tyfo'n, i den grekiska gudasagan en son till Tartaros och Gaia, vilken representerade det onda. T. tänktes som ett fruktansvärt vidunder med eldsprutande ögon. I den egyptiska mytologin fanns även ett motsvarande ont andeväsen. Jfr även Taifun.

Tyfus, se Tyfoidfeber, Återfallsfeber och Fläcktyfus.

Tykobrahedagar kallades förr vissa dagar, som uppkallats efter den danske astronomen Tycho Brahe. På dessa dagar skulle det vara farligt att företaga sig något mera betydelsefullt. Numera är T. beteckning på dagar, då man särskilt mötts av otur och motigheter.

Tyler [taj'I-], J., 1790—1862, den tionde presidenten i Nordamerikas förenta stater. Whigpartiet uppsatte T. till vicepresidentkandidat 1840. Efter president I-Iarrisons död innehade T. presidentämbetet 1841—45.

Tyll, en mycket gles vävnad, där inslagen äro slingrade kring varptrådarna, så att sexkantiga maskor uppstå. T. är uppkallad efter en fransk stad Tulle.

Tyne [taj'n], flod i nö. England. Uppkommer ur källfloderna North T. och South T. och utfaller i Nordsjön. Längd 100 km. Livligt trafikerad.

Tyngdkraften. Enligt Newtons allmänna gravitationslag påverka två massor varandra med en kraft (tyngdkraft), som är direkt proportionell mot produkten av kropparnas massor och omvänt proportionell mot kvadraten på avståndet mellan kropparna. Två kroppar, som påverka varandra enligt denna lag, erhålla bägge en acceleration, som är direkt proportionell mot den attraherande kroppens massa men oberoende av den egna massan. Jfr

Tyngdkraftens acceleration.

Tyngdkraftens acceleration, den

gängse benämningen på den acceleration, som en kropp, vilken befinner sig vid jordytan, erhåller på grund av jordens attraherande kraft, d. v. s. accelerationen vid fritt fall i lufttomt rum. T. är, då jorden ej exakt är ett klot med homogen massfördelning och på grund av centrifugalkraften, av växlande storlek på olika punkter på jordytan, större vid polerna än vid ekvatorn, vid vattenytan än på ett berg. Approximativt kan T., som brukar betecknas med bokstaven g, sättas lika med 9,8.

Tyngdpunkt, den punkt, i vilken vid matematiska beräkningar en materiell kropps liela tyngd kan anses samlad. 1 fasta kroppar med deras relativt stora motståndskraft mot formförändringar kan T: s läge anseskonstant. Den kan dock vid partiell uppvärmning, vid en formför-ändrande belastning m. m. ändra läge. I ett homogent klot sammanfaller T. med den matematiska medelpunkten, vilket däremot i regel icke är fallet, om massfördelningen är ojämn. I en homogen kub ligger T. i diagonaler -nas skärningspunkt. Jfr Jämvikt.

Tynnelsö, gammalt slott på en ö i Mälaren, nö. om Strängnäs, n. Södermanland, fordom tillhörigt biskopen i Strängnäs.

Typgjutningsmaskin, se Sättmaski-ner.

Typhus, se Fläcktyfus, Tyfoidfeber och Återfallsfeber.

Typisk, mönstergill, karakteristisk för en viss klass av föremål.

Typogra’f, gemensam beteckning för alla typografiska arbetare. — Typografisk, hörande till boktryckarkonsten.

Typologi’ kallas inom arkeologin läran om de olika typer, som husgeråd, prydnadsföremål o. dyl. från förhistorisk tid tillhöra. Med hjälp av T. kan man alltså med större el. mindre säkerhet bestämma, till vilket tidsskede ett fornfynd hör.

Ty’r, krigets gud i den nordiska mytologin, son av Oden.

Tyrann’, i antikens Grekland benämning på varje envåldshärskare, som ej var vald av folket och vars makt ej begränsades av lagen. Numera är T. liktydigt med förtryckare, grym härskare.

Tyreoide’apreparat innehålla verksamma beståndsdelar från sköldkörteln (Glandula tyreoidea).

Tyr’fing, ett i nordiska fornsagor omtalat dödsbringande svärd, som bland annat en tid ägdes av kämpen Angantvr.

Tyrgils Knutsson (Torgils, Torkel), d. 1306, marsk, riksföreståndare. T. ledde rikets styrelse under Birger Magnussons omyndighetstid (1290—98) och de närmaste åren därefter. 1293 gjorde T. ett krigståg till Karelen mot ryssarna och byggde där fästet Viborg. T. förde en förståndig och kraftfull inre styrelse men blev hatad av prästerskapet. Under konung Birgers strid med sina bröder bistod T. troget konungen, som dock av sina bröder lät förmå sig att fängsla T. och avrätta honom.

Tyrifjord, sjö i mellersta delen av östlandet, n. om Drammen, Norge. 134 kvkm.

Tyro’Ien, ett av de forna österrikiska kron län derna, beläget mellan Bayern i n., Schweiz i v. och Italien i s. 29.000 kvkm. T. är uppfyllt av Centralalpernas kedjor, vilka här nå sin högsta punkt i Ortler i s. T. Boskapsskötsel och därmed förenad mejerihantering

äro huvudnäringar. I s. T. odlas vin och sydfrukter samt mullbärsträd för export av silke. T. exporterar dessutom nötkreatur, mejeriprodukter, frukt och trävaror. — Genom freden i S: t Ger-main 1919 delades T. mellan Österrike och Italien, så att Italien erhöll s. och större delen ungefär upp till Brenner-passet (Syd-Tyrolen, 16,000 kvkm.,

670,000 inv., varav ungefär % tyskar) och Österrike den n. delen (Nord-Ty-rolen, 12,500 kvkm., 300,000 inv.).

Ty’ros, Tyrus, forntida stad i Feni-cien, berömd handels- och sjöstad. T. anlades ursprungligen på fastlandet (Gamla T.), men senare flyttades det till en utanför belägen klippö. T. blev tidigt Feniciens mest betydande stad. Redan i 10 :e århundradet f. Kr. hade T. livlig handelsförbindelse med det israelitiska riket. Senare tillhörde det bl. a. Babylonien, Persien och Macedo-nien. Under romartiden var T. en viktig handelsstad, särskilt bekant för sina purpurfärgerier. Numera benämnes T. Sur och tillhör sedan medeltiden det turkiska väldet. 6,000 inv.

Tyrre’nska sjön el.' Tyrrenska havet, den del av Medelhavet, som ligger mellan Corsica och Sardinien samt Italiens v. kust.

Tyr’sos, grek., Tyrs, en med vinran-ka och murgröna omlindad stav, som bars av antikens backantinnor.

Tyrtai’os, forngrekisk lyriker, enligt uppgift av jonisk härstamning. Under 2:a messeniska kriget (685—668 f. Kr.) eldade han spartanerna till mod och hänförelse genom sina lyriska sånger.

Ty’rus, se Tyros.

Tyska folkpartiet grundades efter novemberrevolutionen 1918 såsom en fortsättning av det då upplösta natio-nalliberala partiet. Liksom detta är T. närmast att betrakta såsom ett mo-deratkonservativt parti.

Tyska församlingen i Stockholm el. S:ta Gertruds församling daterar sig från Gustav Vasas tid. T. har en kyrka i Staden mellan broarna. Bekännelsen är evangelisk. T. räknar omkring 3,000 medlemmar.

Tyska nationall i berala partiet bildades några år före tillkomsten av det tyska kejsardömet och blev ett av dettas viktigaste politiska partier. Na-tionalliberalerna arbetade för ett starkt militäriskt kejsardöme samtidigt som de sökte bibehålla sina liberala principer. Sin största roll spelade T. före 1S80. D. å. utträdde den vänstra flygeln ur partiet, som hädanefter utgjorde ett slags mellanparti. Under världskriget hävdade partiet sina starkt nationella grundsatser. Efter 1918 års novemberrevolution upplöstes T.

Tyska Nya Guinea, se Nya Guinea.

Tyska orden, andlig riddarorden, vilken 1199 erhöll påvlig bekräftelse. T. nådde en utomordentlig politisk maktställning, mycket tack vare sin förträffliga organisation. På 1200- och 1300-t. inföll ordens storhetstid. Den ägde då en mängd besittningar, av vilka provinserna Preussen, Tyskland och Livland voro de förnämsta. Emellertid bröts ordens makt på 1400-t. genom strider med Polen och Litauen. På 1500-t. förlorades Preussen. I Livland fortlevde T. men gick slutligen förlustig alla sina besittningar i östersjöprovinserna. En återstod av T. kvarlevde i Tyskland ända till 1809, då Napoleon förklarade T. upphävd.

I Österrike fortlever T. ännu och har satt sjukvård som sin huvuduppgift.

Tyska riket, förbundsrepublik i Mellaneuropa, i n. gränsande till Nordsjön, Danmark och östersjön, i ö. till Polen, i s. till Tjeckoslovakien och Schweiz, i v. till Frankrike, Luxemburg, Belgien och Nederländerna. Jfr kartan Mellaneuropa. Vid fredsslutet

1919 avträdde T. i areal 72,000 kvkm. med ett invånarantal av 7,400,000. I v. förlorade T. Elsass-Lothringen, 14,500 kvkm., 2 milj. inv., till Frankrike, dessutom Saarområdet på 15 år (därefter folkomröstning). Till Belgien avträddes ett par smärre distrikt. I n. förlorades Nordschleswig, 4,000 kvkm., 160,000 inv., till Danmark. I ö. avträddes största delarna av Posen och Västpreussen och en del av Ober-schlesien, tillsammans 46,000 kvkm. med 4 milj. inv., till Polen. Vidare ha smärre områden avträtts till Litauen och Tjeckoslovakien. Ostpreus-sen är fortfarande tyskt men skiljes från det övriga T. genom den ”polska korridoren”. T:s areal uppgår numera till 467,000 kvkm. med 59 milj. inv. — N. och största delen av T. upptages av det flacka Nordtyska låglandet. I n. avbrytes slätten av den låga, vidsträckta Baltiska landryggen. Kusterna utmed Nordsjön och östersjön äro i allmänhet låga och upptagas av dyner. På n. delen av den utanför östersjökusten belägna ön Riigen finnas kritklippor. I övrigt döl-jes berggrunden i n. Tyskland under mäktiga istidsavlagringar, dels bestående av en bördig moränjord, dels av vida, sterila sandslätter, de senare sträckande sig i ett bälte från Hol-stein över Liineburg och Berlin in i Polen. I s. Tyskland utbreder sig Bayerska högslätten likaledes upptagen av istidsavlagringar, moräner och grus från det alpina nedisningsom-rådet. Don begränsas av randberg, i n. av

Tliiiringerwald, i nö. och ö. mot Tjeckoslovakien av Fichtelgebirge och Böhmerwald, i s. av Alperna, i v. mot Rhondalen av Schwarzwald och Odenwald, och den genomlöpes av Tyska Jura, en steril kalkplatå. I n.

reser sig Harz som en horst av granit och andra äldre bergarter över låglandet, som består av yngre geologiska formationer. Av dessa intar den till Trias hörande röda sandstenen (Bunt-sandstein) stora områden i sv. Tyskland, och invid Harz utbreder sig den ekonomiskt viktiga Dyasformationen med de mäktiga Stassfurter-salterna (kalisalter), ävensom kopparhaltiga skiffrar (vid Mansfeld). Från Fichtelgebirge löper åt nö. på gränsen mot Tjeckoslovakien Erzgebirge och dess fortsättning Sudeterna, som äro rester av en gammal bergskedja, den liercyniska bergskedjan. — T. genom-flytes av en mängd floder, vilka rinna i nordlig riktning till Nordsjön, el östersjön. De äro till stor del segelbara och förbundna genom ett väl utvecklat kanalnät av utomordentlig betydelse för samfärdseln. Längst i v. rinner Rhen, som upprinner i Schweiz, genomflyter den på gränsen mellan Schweiz och T. belägna Bodensjön, rinner i ö. riktning längs gränsen, kröker åt n., genomflyter den bördiga, tätt bebyggda Rhen dalen och utfaller i Nordsjön på holländskt område. Till Nordsjön rinna vidare We-ser och Elbe. Till östersjön flyter Oder, vilken utfaller i Stettiner I-Iaff.

I s. rinner Donau i sitt övre lopp på tyskt område. — Klimatet är i nv. ett kustklimat med svala somrar och blida vintrar men övergår i sö. så småningom till ett fastlandsklimat. —-Jordbruket är inom stora delar av T. huvudnäring. Dess avkastning är dock ej tillräcklig för landets behov. Mest odlas råg och potatis (särskilt i n.) samt vitbetor. Rhen dalen är känd för sin vinodling. I de skogrika bergstrakterna bedrives ett rationellt skogsbruk. T. är rikt på stenkol och brunkol samt järnmalmer, för vilkas ned-smältning emellertid svensk malm i stor utsträckning behöves som tillblandning. Ekonomiskt viktiga äro vidare kalisalterna vid Stassfurt och zinkmalmerna i Schlesien. Industrin har nått en storslagen utveckling. Numera gör den jordbruket rangen stridig' som huvudnäring. Des är koncentrerad till järn-ocli koldistrikten (Rhentrakten, Sachsen, Schlesien). Viktigast är järnindustrin, därnäst textilindustrin. I fråga om liandelsomsättningen överträffades T. före världskriget blott »v Storbritannien. Handeln drabbades emellertid svårt av världskriget, genom vilket handelsförbindelserna avskuros och samtliga kolonier förlorades, varjämte handelsflottan katastrofalt decimerades. För närvarande har emellertid Tyskland bland de europeiska staterna åter lyckats intaga platsen närmast Storbritannien. Handelsomsätt-ningen uppgick år 1925 till 12,428 milj. guldmark import och 8,798 milj. guldmark export. 1 guldmark (numera stabiliserad) = 0,89 kr. — Tyskarna äro till största delen (nära 94) protestanter, i övrigt, särskilt i de s. delarna av landet, romerska katoliker. I de nordligare delarna av T. är befolkningen övervägande av nordisk ras, medan i s. T. mörka raser, framför allt alpinsk och dinarisk ras, utgöra ett kraftigt inslag. Rasbeskaffenheten är dock jämförelsevis ofullständigt känd. Folkbildningen står högt. Den högre undervisningen tillgodoses genom ej mindre än 23 universitet. — T. är en förbundsrepublik på 18 stater: Anlialt, Baden, Bayern, Braunscliweig, Bremen, Hamburg, Hessen-Darmstadt, Lippe, Liibeck, Mecklenburg-Schwerin, Mecklenburg-Strelitz, Oldenburg, Sachsen, Schaumburg-Lippe, Tliiiringen, Waldeck, Wiirttemberg och Preussen, jfr vidare dessa ord. Staterna hava viss självstyrelse. Ärenden, berörande hela förbundsrepubliken (tullpolitik, utrikespolitik, försvarsfrågor etc.) behandlas av en folkvald riksförsamling och ett riksråd, det senare med representanter från staternas regeringar. I spetsen för administrationen står en på 7 år vald rikspresident. — Denne har vid sin sida en ministär, vars främste ledamot kallas rikskansler. — Efter världskriget äro här (f. n. blott

100,000 man) och flotta inskränkta till en obetydlighet. — Huvudstad är Berlin, 3,800,000 inv., övriga större städer äro Hamburg, 1 milj. inv., Köln, Leipzig, Munchen, Dresden och Breslau.

II i s t o r i a. T. var ursprungligen bebott av germanska stammar. Dessa kommo så småningom i beröring med romarna, med vilka de förde segslitna strider. Romarna lyckades dock aldrig underkuva dem. Germanerna bidrogo däremot under den stora folkvandringen i hög grad till det romerska rikets fall. Först under Karl den store (742—814) förenades germanerna under en härskare. Efter dennes död sönderföll hans stora rike. Ludvig den tyske (842—76) fick 843 genom fördraget i Verdun på sin lott ett område, som motsvarade det nuvarande T. Landet uppdelades emellertid i en hel mängd län, vilkas re-genter väl voro underordnade den tyske konungen såsom vasaller men i själva verket blevo allt mer självständiga. Regenterna av Karl den stores ätt voro föga framstående, och de lyckades ej befästa konungadömets makt. När denna ätt utslocknat, tillföll kronan den

Sachsiska ätten (919— 1024). En medlem av den sachsiska ätten, Otto den store (936—973), blev av påven krönt till kejsare. Så uppstod det Heliga romerska

riket av tyska nationen (962 —1806). Kejsardömet innebar läns-överhögliet över Italiens furstar och fria städer. Kejsarnas strävan att befästa sin makt i Italien medförde emellertid under den följande tiden ständiga strider, särskilt med påven, vilken alltmer gjorde anspråk på bestämmanderätt även i världsliga frågor. Efter den sachsiska ättens utslocknande tillföll kejsarkronan den F r a n k i s k a el. s a 1 i s k a ätten (1024—1125). Under dennas tid blevo konflikterna med påvedömet alltmera elakartade. Jfr Investiturstriden. Länsfurstarna i T. blevo samtidigt allt mäktigare, och så småningom förskaffade de sig rättighet att välja kejsare, ehuru man som regel vid valen höll sig till den ätt, som den förutgående kejsaren tillhörde. 1138 valdes till kejsare Konrad III (1138—52), hertig av Franken, och med honom uppsteg den Hohenstaufenska ätten på tronen (1138—1254). Efter denna ätts utslocknande valdes ej någon verklig innehavare av tronen, och under denna tid (1254—73) steg oredan och förvirringen i T. i hög grad. Slutligen valdes 1273 greve Rudolf av Habsburg (1273—91) till kejsare. Denne blev stamfader för den Ha bsburgska ätten. Under den följande tiden förlorade påvedömet så småningom i inflytande. Genom reformationen kom en stor del av folket i öppen konflikt med katolska kyrkan. En del länsfurstar ställde sig även på reformationens sida. Kejsaren Karl V (1519—56), som genom arv även härskade över Spanien och dess biländer, ställde sig på kyrkans sida. Protestanterna organiserade sig i det Schmalkaldiska förbundet. Det krig, som följde, slutade olyckligt för kejsaren. Jfr Schmalkaldiska- förbundet. Så småningom utbildade sig en motsättning mellan de nordligare, protestantiska småstaterna och kejsaren, som stöddes av de sydligare furstarna. Detta ledde till Trettioåriga kriget*, vilket blev ödesdigert för T. Landet förhärjades, befolkningen minskades och ett allmänt tillstånd av laglöshet rådde. På 15 och 1600-1, hade kejsaren att utkämpa flera farliga krig med turkarna. Habsburgarnas strävan att skaffa en medlem av ätten spanska kronan invecklade dem i Spanska tron-följ dskriget*. Kejsarna hade sedan gammalt, haft sitt främsta stöd i de österrikiska arvländerna, som de direkt härskade över. Så småningom blev Preussen den förnämsta makten i Nordtyskland och den följande tiden fick framför allt sin prägel av motsättningen mellan Preussen och Österrike. Kejsarens överhöghet över T. var till stor del skenbar. De olika småstaterna voro i det närmaste självständiga, ocli de anslöto sig delvis till Preussen. Jfr Preussens ocli Österrikes historia. Under 1800-t. gjorde sig nationella strömningar gällande. Då varken Preussen el. Österrike ville avstå från ledningen, lyckades man emellertid ej genomföra ett enande av de tyska staterna. Först under Bismarcks ledning fick Preussen ett avgjort försteg. Sedan Österrike besegrats, och Preussens lysande framgångar i fransk-tyska kriget fått nationalitetskänslan att mäktigt uppflamma, kunde en frivillig sammanslutning av de olika staterna genomföras. Detta skedde genom de s. k. novemberfördragen av år 1870. Den förste januari 1871 började det Tyska riket sin tillvaro under kejsar Vilhelm I [(1861) 1871—881.

Den sammanslutning, som bildats, bestod emellertid av delvis ganska olikartade element. En motsättning mellan de södra och norra delarna före-fanns alltjämt, delvis betingad av att de södra delarna bekände sig till katolicismen, medan de norra voro anslutna till protestantismen. Denna motsättning medförde på grund av påvens utmanande hållning den s. k. kulturkampen. Landets alltmer utvecklade industri gav upphov till ett mäktigt till socialdemokratin anslutet arbetarparti, som begärde ökat inflytande på statsförvaltningen. Bismarck ställde sig länge fullkomligt avvisande och sökte genom lagar hindra socialdemokratins utbredning. Han genomförde emellertid samtidigt ett omfattande socialt lagstiftningsarbete. Undantagslagarna mot socialisterna upphörde 1890 att gälla. För att skaffa den snabbt utvecklade industrin råämnen och ge förvärvsmöjligheter ät den ökade befolkningen började man förvärva utomeuropeiska kolonier. Utrikespolitiskt anslöt sig T. framför allt till Österrike och Italien, jfr Trippelalliansen. T. skaffade sig också ett ökat inflytande i Turkiet. Sedan Wilhelm II (188S—1918) uppstigit pä tronen, kom Bismarck, som sedan rikets uppkomst haft ett avgörande inflytande på regeringen, snart i konflikt med kejsaren. 1890 erhöll Bismarck sitt avsked. Han hade med stor skicklighet lotsat landet fram genom flera konflikter med grannländerna. Under den följande tiden anslöt sig T. alltmer ensidigt till trippelalliansen och kom i allt skarpare opposition till Frankrike och Ryssland. Kejsarens impulsiva och okloka uppträdande ökade motsättningen, vilket slutligen ledde till världskriget. Dettas för T. olyckliga utgång medförde Kejsardömets fall. T. ombildades till Republik (1918). Ett kommunis-

tiskt parti, som leddes av Spartakus-förbundet, sökte tillvälla sig makten. Dessa hade framför allt inflytande i Berlin, där häftiga strider ägde rum 1919. I den nyvalda nationalförsamlingen hade emellertid dc måttfullare partierna en överväldigande majoritet. Ebert (1919—1925) valdes till riks-president. De följande regeringarna hade stora svårigheter att ordna ska-deståndsfrågan med de allierade, jfr Världskriget. T:s tilltrasslade finanser och penningväsendets sönderfallande framkallade en svår kristid. Tillvaron av aggressiva, kommunistiska och monarkistiska partier bidrog också att försvära situationen (Kappkuppen). Så småningom ha emellertid lugnare förhållanden inträtt. Penningväsendet har ordnats, och industrin har åter kommit på fötter. Förhållandet till västmakterna har även avsevärt förbättrats. 1926 blev T. medlem av N. F.

Tyska Sydväst-Afrika, gemensam benämning på de före världskriget tyska kolonierna Damara- och Nama-land i sv. Afrika. T. begränsades i n. av Portugisiska Angola, i s. av Kap-landet. Ytvidden utgjorde 800,000 kvkm. T. förvaltas numera av Sydafrikanska unionen. 228,000 inv., därav 20,000 européer. Huvudnäring är boskapsskötsel. Bergsbruket spelar stor roll (diamanter, koppar). Den förnämsta hamnen är Walvis bay.

Tyska Öst-Afrika, före världskriget tysk koloni i ö. Afrika, belägen utmed kusten av Indiska havet, begränsad i n. av Brittiska öst-Afrika och Uganda, i v. av Belgiska Kongo, i s. av Portugisiska öst-Afrika, ett område på omkring 990,000 kvkm. År 1919 avträdde Tyskland denna koloni till England. Med undantag av ett par smärre distrikt utgör den nu det s. k. Tanganyika-territoriet. I detta finnas omkring 4,120,000 inv., varav 2,500 européer. I T. odlas kaffe, jordnötter, socker, bomull, kokospalmer m. m.

Tysk-demokratiska partiet bildades efter novemberrevolutionen 1918 oeh omfattar till största delen medlemmar av det gamla framstegsvänliga folkpartiet. Dess medlemsantal har under senare år starkt gått tillbaka, men på grund av sin mellanställning har partiet fortfarande stor betydelse.

Tysk-franska kriget 1870—71. Se Fransk-tyska kriget 1870—71.

Tysk-frisinnade partiet bildades 1884, delade sig 1893 i Tyska frisinnade folkpartiet och Frisinnade föreningen, vilka dock åter förenades 1910 och jämte ”syd-tyska folkpartiet" bildade Framstegsvänliga folkpartiet.

Tyskland, i dagligt tal benämning på förbundsrepubliken Tyska riket.Tysk-nationella folkpartiet, efter novemberrevolutionen 1918 bildat politiskt parti, omfattande element frän det forna kejsardömets konservativa parti, rikspartiet, ocli det nationallibe-rala partiets konservativa flygel. T. står i opposition till den republikanska författningen.

Tysk-romerska kejsardömet. Se Tyska riket, historia.

Tysk-österrike var efter världskriget en kortare tid namn på nuvarande republiken Österrike.

Tysta zonen. Vid buller, orsakat av explosioner, kanonskott o. dyl., har man på något avstånd från bullrets utgångspunkt konstaterat områden, där ljudet ej höres. Utanför dessa områden är bullret åter hörbart. Någon tillfredsställande förklaring till T. har man ej funnit.

Tystnadens Torn, se Mazdaism.

Tzu-hsi, se Tse-hsi.

Tågångare användes förr som beteckning för en del rovdjur (i motsats till liälgångare). Denna indelningsgrund är numera övergiven.

Tåkern, sjö i v. Östergötland, nära Vättern, till vilken den avflyter genom Mjölnån. 44 kvkm. På 1840-t. sänktes sjön, varigenom utvanns 20 kvkm. mark. En ny sänkning har planerats men ej verkställts, då man ej vill spoliera sjöns rika fågelfauna.

Tång, folklig benämning på en del havsalger, särskilt arter, tillhörande släktet Fucus.

Tånga hed, exercisplats nära Alingsås.

Tången, municipalsamhälle på västkusten, s. Bohuslän. 550 inv.

Tårkörtel, se Öga.

Tårpil, benämning på en del salix-arter, som ha hängande grenar.

Tåsinge, Taasinge el. Thorseng, dansk ö s. 0111 Fyen, 70 kvkm. 3,900 inv. T. är mycket bördig.

Täckdikning utföres vanligen med rör el. ibland genom att lägga en kanal av grova stenar. T. sparar jord och möjliggör större sammanhängande fält. T. utfördes redan av romarna. För understödjande av T. finnes en

1913 inrättad täckdikningslå-

11 e f 0 n d, som förvaltas av statskontoret. Från denna lämnas lån till hushållningssällskapen, som i sin tur lämna lån till enskilda på högst 2,000 kr.

Täckfjädrar kallas de konturfjädrar, som sitta på vingens bas och täcka vingpennorna.

Täckfärger kallas inom målarkonsten ogenomskinliga färger, vilka täcka underliggande färger, linjer 0. dyl. Genom tillsats av vit färg, en del mineralfärger m. m. till vanliga akvarellfärger kan man göra dem till T. Inom oljefärgsmåleriet använder man

sig huvudsakligen av T. Likaså vid gouaclie-målning. Jfr Lasera.

Täckvingar, se Insekter.

Tälje tokar, skämtsam beteckning för grönköpingsartade stadsborgare, ursprungligen använt om borgarna i Södertälje.

Täljsten, bergart, som innehåller rikligt med talk jämte andra föga hårda mineral och därför lätt låter bearbeta sig. T. användes till skulpturer, kaminer, m. m. (ex. Handöl i Jämtland).

Mjölktand i genomskärning. Invid tandens rot ett anlag till en förblivande tand. Käkbenet är tecknat svart.

Tänder äro hos människan av två slag. Den första uppsättningen kallas mjölktänder el. första dentitio-nen. Dessa äro i det närmaste färdigbildade vid födelsen och genombryta tandköttet, när barnet närmar sig ett-årsåldern. Först framkomma de mellersta framtänderna i underkäken och därefter de övriga under det följande året. Mjölktänderna äro 20, 8 framtänder, 4 hörntänder och 8 kindtänder. Nästa tanduppsättning, de förblivande T. el. andra den-tionen, består av större och kraftigare T. De börja bryta fram och skjuta bort mjölktänderna vid sju-årsåldern och närmast följande år. De äro till antalet 32, nämligen 8 framtänder, 4 hörntänder och 20 kindtänder, d. v. s. 5 kindtänder i varje käkhalva. De bakersta kindtänderna komma först i vuxen ålder och kallas visdomständer. Innerst i varje tand finnes ett hålrum, fyllt av blodkärl, nerver och bindväv. Detta innehåll kallas pulpan. Tandens huvudsakliga del är uppbyggd av tandben. Den ur tandköttet uppskjutande delen av tanden är klädd av en hätta av en hård substans, som kallas emalj. T. ha mycket olika motståndskraft, vanligen skadas flera av de förblivande T. av tandröta redan före 20-årsåldern. Genom tandfyllning kan man hindra rötans fortskridande. Det är av särskilt stor betydelse, att man vidtager sådana åtgärder mellan 15—25 år. Sedermera uppstår ej tandröta så lätt. Tandköttsinflammation är en inflammation i fickorna mellan tänderna och tandköttet. Denna inflammation fortskrider, om den lämnas åt sig själv ned utefter tandrötterna, så att tänderna lossas. Näst tandröta är denna sjukdom den vanligaste tandsjukdomen. I bägge fallen fordras sakkunnig vård, helst så tidigt som möjligt.

Hos t. ex. groddjur förekomma T., vilka utgöras av förhorningar i munhålan. De motsvara ej de övriga ryggradsdjurens T. Dessa senare kunna föras tillbaka på hudplåtarna hos brosk-fiskar. Hos lägre djur sitta T. endast fast i slemhinnan, medan de lios övriga djur äro fästade i själva käkbenet. En del fiskar, kräldjur m. fl. ha flera rader av T. Hos fåglar har man kunnat påvisa T. på fosterstadiet. Först hos däggdjuren ha emellertid T. blivit mera utvecklade och .specialiserats i skilda former, mer el. mindre mejsel-formiga framtänder, sylformiga hörntänder och flerspetsade kindtänder. Särskilt hos rovdjuren äro hörntänderna kraftigt utvecklade och högre än de andra. De ha också spetsknö-liga kindtänder, av vilka särskilt en har betydande storlek (rovtand). Hos växtätare äro kindtänderna trubb-knöliga. Hos en del förekomma s. k. sträcktecknade T., hos vilka tugg-ytan

utgöres av emaljlister med mellanliggande blottat tandben.

Tändhatt. De gamla T. el. knallhattarna, som de vanligen kallades, be-stodo av en hattformad kopparhylsa, fylld med en blandning, innehållande bl. a. knallkvicksilver el. något annat ämne, som lätt bringas att explodera. I de moderna gevärspatronerna och artilleriprojektilerna är T. placerad inne i själva projektilerna nere vid deras botten.

Tändn ålsgeväret, ett bakladdnings-gevär, som användes bl. a. av den tyska armén under fransk-tyska kriget 1870—71.

Tändstickor. De s. k. fosfortändstickorna — de äldsta moderna T. — uppfunnos i början på ISOO-t. Tänd-satsen på fosfortändstickorna innehöll gul fosfor, blandad med något oxida-tionsmedel (till en början kaliumklo-rat, senare mönja, brunsten el. dyl.) samt bindemedel. Fosfortändstickorna ha på grund av tändsatsens beskaffenhet egenskapen att tända vid gnidning

mot vilken skrovlig yta som helst och äro på grund av förekomsten av gul fosfor i tändsatsen både mycket eldfarliga och mycket giftiga. Deras användning är på grund härav förbjuden i Sverige. Svaveltändstickor och vissa andra tändstickstyper, som i tändsatsen innehålla röd fosfor i stället för gul fosfor, tända liksom fosfortändstickorna vid gnidning mot vilken skrovlig yta som helst men äro ej giftiga. Äran av uppfinningen av de s. k. säkerhetstän dstickorna, som endast tända vid friktion mot en på särskilt sätt preparerad yta, tillkommer helt och hållet Sverige. Som de två främsta namnen må nämnas G. E. Pasch och J. E. Lundström, vilken sistnämnde tillsammans med en broder grundade Jönköpings tändsticksfabrik. De svenska säkerhetständstickornas tänd-sats innehåller varken gul el. röd fosfor utan består väsentligen av oxida-tionsmedel (främst kaliumklorat), bindemedel och vissa andra tillsatser som utfyllnad för att öka friktionen. Den preparerade ytan, plånen på tändsticksaskarna, innehåller däremot den icke giftiga röda fosforn. För att brinna bättre äro de svenska säker-hetständstickorna impregnerade med paraffin. Det bästa träslaget för deras tillverkning är asp. De svenska T. ha vunnit ett utomordentligt internationellt anseende, och den svenska tändsticksindustrin har utvecklat sig till en världsindustri. Jfr Svenska tändsticksaktiebolaget.

Tännforsen, vattenfall i Åre älv, en biflod till Indalsälven, mellan sjöarna Tännsjön och övre Norn, v. Jämtland. Huvudfallet har en höjd av 24 m.

Tärendö äiv, belägen i n. Norrbotten, en bifurkation, genom vilken omkring hälften av övre Torne älvs vatten rinner till Kalix älv.

Tärna folkhögskola är belägen i Tärna socken i Västmanlands län. Den började sin verksamhet 1876 och leddes till .1913 av Teodor Holmberg. Dennes hustru Cecilia Bååth-Holmberg har även varit verksam vid T.

Tärningskapitäl, kapitäl, vars korg är formad som en tärning med de nedre hörnen avrundade mot kolonnskaftet. T. förekommer särskilt inom den romanska konsten. Ett särskilt slag av T. är det s. k. veckkapitälet, som ofta använts i England.

Tärnor (Sterna), till måsartade fåglar hörande släkte. T. äro små el. medelstora fåglar med tämligen rak näbb, spetsiga vingar, korta ben och mer el. mindre kluven stjärt. I Sverige äro Fisktärnan (S. hirundo), som har röd näbb med svart spets, och Silvertärnan (S. arctica), som har enfärgat röd näbb, vanliga.

Tät, se Téte.Täthet, mängd, massa per volyms-enhet. Jfr Egentlig vikt.

Tätmjölk erhålles, då mjölk surnar under inverkan av bakterier, som erhållas från tätört. Dessa framkalla en slags slemmig jäsning i mjölken, som får en seg, tråd dragan de beskaffenhet.

Tättingar (Passeres), en fågelordning, som omfattar omkring halva antalet fågelarter (c:a 0,000). Till T. höra de flesta av våra sångfåglar. Ungarna äro vid födelsen blinda och nästan nakna. Till T. höra Sångfåglarnas familj samt en del tropiska fågelsläkten.

' Tätört (Pinguicula vulgaris) har tvåläppig, blå blomma på stängel och bladen samlade i en rosett. På bladens yta

finnas körtelhår, som avsöndra en slemmig vätska, i vilken finnas vissa bakterier. Jfr Tätmjölk.

Töckenstjärnor, se Nebulosor.

Tönder, stad i Sönder-Jylland (Nord-schleswig), Danmark. 5,300 inv. Residensstad i Tönder amt. T. tillhörde 1800—1920 Tyska riket och kallades då Tondern. I stadens närhet idkas sedan gammalt spetsknyppling.

Tönder amt, danskt amt i Söiuler-Jylland. 1,388 kvkm. 30,000 inv., därav 8,000 i amtets städer: Tönder (residensstad), Höjer och Lögunkloster.

Tönsberg, stad vid en fjord av samma namn, Vestfolds fylke, s. Norge.

12,000 inv. Residensstad. Norges äldsta stad. Norges tredje skeppsredar-stad; stor valfångarflotta.

Töreboda, köping vid Göta kanal, där denna korsas av v. stambanan, n. Västergötland. 1,000 inv. Mekanisk verkstad och gjuteri.

Törnebohm, A. E., 1838—1911, geolog, bekant för sina stora geologiska kartarbeten över mellersta Sverige och över fjälltrakterna samt för sin tolkning av den skandinaviska fjällkedjans byggnad såsom behärskad av kolossala överskjutningar. T. var chef för Sveriges geologiska undersökning 1897—1900.

Törneman, A., 1880—1925, målare. T. har särskilt sökt nå starka färgeffekter och monumental förenkling i utförandet. Bland hans arbeten må nämnas Parisiskt n a 11 k a f é, Dam i b 1 å 1.1, Fågel blå. T. har dessutom utfört väggmålningar i riksdagshuset och i Stockholms stadshus.

Törnros, se Rosor.

Törnskatsläktet (Lanius) tillhör familj Laniidse. T. har kraftig, i spetsen hakformigt nedböjd övernäbb. Arterna äro rovfåglar. De samla förråd av insekter, ödlor, möss o. dyl., som de spetsa på taggarna av buskar t. ex. slån, i vilka de ha sitt tillhåll. u

U, den tjuguförsta bokstaven i vårt alfabet. — Kem. tecken för en atom uran.

Ubang’i, flod i Centralafrika, Kongos största högerbiflod. Uppstår av två källfloder, Mbomu ocli Uelle. Längd 2,350 km. Segelbar till omkring 5G0 km. från sammanflödet med Kongo. U. bildar gräns mellan Belgiska Kongo och Franska Ekvatorial-Afrika.

Ubb’e den frisiske, sagolijälte. U. besegrades av Harald Hildetand och gick sedan i dennes tjänst. I Brå-valla slag kämpade han mot Sigurd Rings här ocli nedsköts av bågskyttarna.

U-båt, undervattensbåt*.

Uddatåiga hovdjur (Perissodactyla), en underordning av hovdjur, vilken kännetecknas av att mellersta tån är kraftigare utvecklad än sidotårna. Till U. höra Tapirer, Noshörningar och

I-Iästdjur.

Uddeholms verken, bruksegendomar i ö. Värmland och sv. Dalarna, omfattande inemot 3,000 kvkm., varav över

2,000 kvkm. skogsmark, tillhöriga Uddeholms a.-b. Bolaget bedriver en omfattande industri (trävaru- och järnindustri).

Uddevalla, stad vid en vik av Katte-gat, ö. Bohuslän. 14,100 inv. Stor tändsticksfabrik, bomullsfabrik, söm-nadsfabrik.

Uddrim, se Allitteration.

Ueberbrettl, se tJberbrettl.

Uelle, se Ubangi.

Ufa, huvudstad i den autonoma sovjetrepubliken Bashkir i ö. Ryssland, belägen vid floden Bjelaja. 93,000 inv. Handel med spannmål och hudar. Sågverk.

Uffiz/ierna, Uffizi-palatset, ett praktfullt senrenässanspalats i Florens, uppfört 1560—74. I U. förvaras större delen av de offentliga konstsamlingarna i Florens. U f f i z'i-g a 11 e r i e t är ett av världens förnämsta konstmuseer. Särskilt berömd är U:s samling av självporträtt.

Ugan'da, brittiskt protektorat i Östafrika, utgörande ett område mellan Ukereve-sjön i s., Ruwenzoribergen och Albertsjön i v., Rudolfsjön och Kenia-kolonien i ö. Ytvidden uppgår till omkring 290,000 kvkm. V. delen av U. npptages av bergstrakter med en medelhöjd av omkring 3,000 m. ö. delarna äro skogrika och delvis mycket sumpiga, särskilt områdena omkring Nilen. Nö. delarna av U. upptagas av torra stäpper. Trakterna kring ekva-

torn ha till följd av riklig nederbörd ett synnerligen osunt klimat. Malaria och sömnsjuka äro där mycket vanliga. U. är Brittiska Östafrikas fruktbaraste område. Kaffe, socker, tobak och bananer odlas. En viktig exportvara är jordnötter. Huvudort och säte för den brittiska guvernören är Entebbe vid n. stranden av Uke-revesjön. Invånarna utgöras av omkring 3 milj. infödingar, till övervägande del bantu-negrer, och omkring

1,000 européer. Genom den år 1902 öppnade järnvägen från Port Florence vid Ukereve-sjön till staden Mombasa vid Indiska oceanen samt den därmed i förbindelse stående reguljära ångbåtstrafiken på Ukereve-sjön utgör U. en viktig förbindelseled mellan Belgiska Ivoligo och Indiska oceanen.

Ugglor (Strigidie), en familj rovfåglar, vilka ha stort huvud med framåt-riktade ögon, omgivna av fjäderkretsar samt tarser och tår fjäderklädda. U. delas i D agugglo r, till vilka bl. a. hör Bergu v, samt Nattugglor, bland vars arter märkas Kattuggla, L a p p u g g 1 a, S1 a g-uggla m. fl.

U'griska språk, se Finsk-ugriska språk.

Uhde, [o'de], F. von, 1848—1911, tysk målare, professor i Miinchen. U. målade en mängd tavlor med religiösa motiv (Låt barnen komma till m ig, Bergspredika n), framställande Jesus i nutida allmogemiljö. Dessutom målade lian folklivsbilder, figurstudier m. m.

Uhland [o'lant], J. L., 1787—1862, tysk skald och litteraturforskare. U :s förnämsta alster falla inom den episklyriska diktningens område. Särskilt mästerliga'äro hans heroiska ballader och romanser (Klein Roland, B e r t r a n de Bom). Åt språkforskning ägnade U. en stor del av sin tid, och han tog även verksam del i politiken.

Uitlanders [öjt'-] var under 1880-t. och 90-1, i Transvaal beteckning på inflyttade vita, framför allt engelsmän. !? Boerregeringens vägran att ge U. fulla ' medborgerliga rättigheter var en av orsakerna till boerkriget.

Uka's, egentligen kejserlig rysk för-ordnirig, användes även som beteckning för påbud i allmänhet, som utfärdats av myndigheter.

Ukere've el. Victoria Njansa, Afrikas största insjö, Nilens källsjö. 68,000 kvkm. IT. har ringa djup (mQ^el.tal75 m.), starkt sönderskurna stränder ocli talrika öar. Ett rikt djurliv finnes i sjön ocli på öarna. Där förekommer i stor utsträckning tsetse-flugan, känd såsom överbringare av sömnsjukan, som svårt härjar på öarna i Ukereve och vid dess stränder.

UkraFna, förbundsstat i Sovjetryss-land, se Ryssland.

Ula'ner, beteckning för kavalleri, beväpnat med lans el. pik. Under 1700-ocli 1800-t. fanns på så sätt väpnat kavalleri i de flesta länder. I Frankrike kallades de lansiärer.

Ule träsk, Uleå träsk, insjö i Uleå-borgs län, Finland. 1,000 kvkm., Finlands till ytvidden fjärde sjö. Avflyter till Bottniska viken genom Ule älv.

Uleåborg, fi. Oulu, stad vid Uleälvs utlopp i Bottniska viken, v. Finland. 21,(j00 inv. Residensstad för Österbotten, biskopssäte i Kuopio stift. Stor läderindustri. Utförsel av tjära, trävaror m. m. God hamn.

Uleåborgs län omfattar n. delen av Finland. I s. gränsar U. till Vasa och Kuopio län. Inom U. faller n. delen av Österbottens landskap samt finska delen av Lappland och Västerbotten. 158,500 kvkm. 306,000 inv., varav 1,630 svensktalande. I U. be-drives något jordbruk. Den odlade jorden utgör 0.7 % av arealen. Städer äro ITleåborg (residensstad), Brahe-stad, Kemi, Torneå och Kajana.

Ule älv, se Ule träsk.

Ulf, Ulv, fornnordiskt mansnamn, även beteckning för varg.

Ulfeld (Ulffeldt), K., 1606—64, dansk politiker, rikshovmästare 1643. U. innehade för en tid högsta ledningen av Danmarks styrelse och blev en av Danmarks rikaste män. Hans övermodiga uppträdande gjorde honom emellertid impopulär, och han måste till följd av en falsk anklagelse 1651 lämna landet. Senare indrogos hans gods, och U. gick i tjänst hos Karl X Gustav, vars krigståg mot Danmark han på allt sätt understödde. Senare intrigerade han mot Danmark med Brandenburgska regeringen, som dock röjde lians planer. U. dömdes frånvarande till döden 1663. Han dog f. å. i Tyskland.

Ulfsson, Jakob. Se Jakob Ulfsson.

Ulk, Marulk*.

Ull, se Ylleindustri.

Ullfett erhålles som biprodukt vid förarbetning av fårull. U. upptager lätt vatten samt härsknar ej. Det användes för beredning av salvor. L a-n o 1 i ’ n består av 70—75 % U. och 25—30 % vatten.

Ullhårig noshörning, en för arktiskt klimat anpassad noshörningsart, som levde i Mellaneuropa under istiden.

Ullman, Gustaf, f. 1881, författare. TJ. har utgivit lyriska diktsamlingar (Västkust, S å n g a r b i k t, Kär-

1 e k) samt ett flertal prosaberättelser (Präster, En flickas ära, Svedda vingar).

Ullträd el. bomullsträd, se Kapok.

Ulm [o’lm], starkt befäst stad i sö. Wiirttemberg, s. Tyskland, belägen vid Illers sammanflöde med Donau. 56,000 inv. U. har en av Tysklands förnämsta katedraler, påbörjad 1377, fullbordad på 1800-t. Viktig järnvägsknut. Livlig industri.

Ulmerdogg, se Hundraser.

Ulricehamn (fordom Bogesund), stad vid sjön Åsunden, sv. Västergötland. 3,800 inv. Trikåfabriker. Ivuranstalt.

Ulrika Eleonora, drottningar av Sverige. — 1. U. E. d. ä., 1656—93, dotter till konung Fredrik III av Danmark, förmäld med Karl XI 1680. — 2. U. E. d. y., 1688—1741, den föregåendes och konung Karl XI: s dotter, 1715 förmäld med arvprins Fredrik av Hessen. Under Karl XII:s frånvaro deltog U. E. i styrelsen i egenskap av konungahusets enda myndiga medlem. Vid Karl XII :s död 1718 förklarade sig U. för regerande drottning på grund av arvsrätt men måste f. å. avsäga sig denna rätt. Därefter valdes hon till Sveriges drottning efter att hava förbundit sig att godkänna en av ständerna uppsatt försäkring, enligt vilken största makten omhändertogs av riksdagen. U. sökte förgäves få sin gemål erkänd som medregent och avsade sig 1720 kronan till förmån för sin gemål, som därefter valdes till konung.

Ulriksdal, kungligt lustslott nära Stockholm, vackert beläget vid Eds-viken, en vik av östersjön. Ståtliga parker.

Ulspegel, försvenskning av ty. Eulen-spiegel, en sagofigur, som betecknats som upptågsmakare och skalk.

Ulster [celP-1, provins i nordligaste Irland. 22,000 kvkm., 1,600,000 inv. U:s invånare voro häftiga motståndare mot strävandena att lösgöra Irland från det brittiska väldet. Är 1914 sökte de med vapenmakt hindra införandet av home rule. Då Irland efter världskriget beviljades en vidsträckt självstyrelse med parlament i Dublin (irländska fristaten), avskildes därför U. till ett av det övriga Irland oberoende förvaltningsområde med eget parlament i Belfast.

urtima, lat., den sista, betecknar inom grammatiken den sista stavelsen i ett flerstavigt ord. Den näst sista kallas penultima.

Ul’tima thu’le, se Tliule.

Ultima’tum kallas sammanfattningen av de krav, som vid underhandlingar slutgiltigt ställas som villkor för

uppgörelse. U. förekommer särskilt vid staters förhållande till- varandra och vid uppgörelser mellan arbetsgivare och arbetare. . TJFtimo, lat., den siste, användes som beteckning för sista dagen i en månad, då på börsen uppgjorda affärer i allmänhet regleras.

tjrtra, lat., på andra sidan. U. ingår i sammansättningar för att beteckna något, som går till yttersta gränsen, till överdrift t. ex. ultraradi-kal, ultrakonservativ.

UPtramarPn el. azurblått, en himmelsblå färg, som innehåller natrium, aluminium, kisel, svavel och syre. U. framställes numera med konst. Förr användes ett blått, ganska sällsynt mineral, lapis lazuli, pulvriserat som färg under namn av äkta U.

Ultramontanism, den inom katolska kyrkan härskande riktning, som fordrar absolut underdånighet under påvens auktoritet.

UFtrarapFdfotogrrafcring:, rapidfoto-grafering, se Rapid.

Ultraröda strålar, se Spektrum, Strålning och Värme.

Ultraviolett ljus, se Ljus och Spektrum.

urtravisibel säges en mikroorganism vara, om den ej kan ses med våra starkast förstorande mikroskop. Sådana organismer kunna passera genom oglaserat porslin, vilket kvarhåller exempelvis vanliga bakterier. En del smittämnen äro U. t. ex. smittämnena vid mul- och klövsjuka, smittkoppor, vattuskräck m. fl. sjukdomar.

Ultuna, kronogods vid Fyrisån, 5 km. s. om Uppsala. Sedan 1848 är U. säte för ett statens lantbruksinstitut. Vid detta meddelas teoretisk undervisning, dels under en två-årig agronomkurs och dels under en därefter följande ett-årig konsulentkurs. Dessutom finnas vid IJ. en lantbruksskola, en ko-skötarskola m. m.

Ulvåsa, gods i Östergötlands län vid Borens s. strand. Till U. har man hänfört sägnen om Bengt Lagman och Sigrid den fagra. Enligt denna sägen var Bengt Magnusson broder till Birger Jarl. Denne såg med ovilja Bengts giftermål med Sigrid, som var av låg börd. Hennes intagande yttre och snabba intelligens försonade emellertid jarlen med giftermålet,

Ulvöarna, tvenne öar i Ångermanlands skärgård med fiskläget Ulvö hamn (Ulvö surströmming).

Ulyss’es, se Odysseus.

Umbella’t£e, se Umbelliferse.

UmbellPferae, Umbellatse, flock-blomstriga, växtfamilj, vars arter äro örter, som ha blommor, anordnade i flock. Bladen äro vanligen flikade. Till U. höra omkring 2,600 arter, bland vilka märkas Dill, Persilja och Selleri.

Umberto [omber’tå], Humbert, 1844 —1900, konung av Italien, äldste son till Viktor Emanuel, vilken han efter-

trädde 1878. U. hyste utpräglade tyska sympatier och under hans regering ingicks trippelalliansen. U. mördades av en anarkistisk fanatiker.

Um’bra, ett brunt färgmedel, bestående av en manganhaltig järnockra. Samma benämning användes även på ett ur brunkol framställt kanelbrunt färgmedel.

Um’brien, landskap i mellersta Italien. 9,000 kvkm., 737,000 inv. Viktigaste stad Perugia, 73,000 inv. — U. är ett bergland med fruktbara floddalar, där vin- och sädesodling bedrivas liksom även silkesodling och i samband därmed sidenindustri.

Umeå, stad vid Ume älv nära dess utlopp i Bottniska viken, s. Västerbotten. 9,800 inv. Residensstad för Västerbottens län. Trämassefabrik. Hamnplats utgör Holmsund, belägen 1 y2 mil från U. vid Bottniska viken.

Ume älv, Umeå älv, vattendrag i Västerbottens län. Längd 430 km. Upprinner ur de vid norska gränsen belägna sjöarna Stora Umevatten och övre Urnan, genomflyter Stor-Uman, flyter i sö. riktning, mottager vid Vännäs från vänster bifloden Vindelälven och utfaller i Bottniska viken en och en halv mil nedanför staden Umeå.

Unele Sam [oenkl säm], eng., farbror Sam, beteckning för U. S. A. I skämttidningar framställes U. som en gubbe med spetsigt hakskägg, hög hatt, prydd med amerikanska flaggans stjärnor och vit och rödrandiga byxor, vilka färger även hämtats från amerikanska flaggan.

Undantag:. I samband med överlåtelse av jordbruksfastighet plägar ofta bestämmas, att överlåtaren av den, som övertar fastigheten, skall utbekomma vad som erfordras för hans framtida försörjning el. bidrag därtill. U. består vanligtvis av naturaförmåner, såsom hyresfri bostad, mjölk för varje dag, viss mängd potatis. Som säkerhet för undantagsförmåner-nas fullgörande kan inteckning erhållas i fastigheten.

Unden, insjö i nö. Västergötland, v. om Vätterns nordände. 100 kvkm. Avflyter genom den 1 mil långa Lis-ån till sjön Viken.

Urnlén, Bo östen, f. 1886, jurist, 1917 professor i civilrätt m. m. i Uppsala. U., som tillhör det socialdemokratiska partiet, var konsultativt statsråd 1917—20, justitieminister

1920 samt utrikesminister 1924—26. U. var svensk delegat i N. F. i Genéve 1923 och 1924—26.

Underart se Varietet.

Underfosforsyrlighet, kem. formel H3 PO2. U: s salter benämnas hypo-fosfiter.

Underhud, se Hud.

Underhuset, se Storbritannien.

Underhållsskyldighet. Äkta makar äro skyldiga att var och en efter sin förmåga genom tillskott av penningar, verksamhet i hemmet el. annorledes bidraga till familjens underhåll. Gör ena maken sig skyldig till uppenbar försummelse av sin underhållsplikt, kan andra maken vända sig till domstol för att få honom ålagd att utge visst underhåll. Dessförinnan måste dock medling hava skett. Skulle makarna på grund av söndring bo åtskilda, utan att till hemskillnad blivit dömt, kan domstols åläggande erhållas utan föregående medling. Bär den make, som påkallar domstols ingripande, den huvudsakliga skulden till sammanlevnadens hävande, utgår underhåll endast, därest särskilda omständigheter tala därför. Även om makar vunnit hemskillnad, fortfar deras inbördes U. Vilken av dem som skall betala och huru mycket som skall utgå, bestämmes av domstolen i samband med liemskillnadsfrågans avgörande, därest yrkande om underhåll blivit i målet framställt. Efter äktenskaps upplösning utgår i regel underhåll makar emellan endast därest make på grund av sjukdom el. annan liknande anledning är oförmögen att försörja sig själv. Föräldrars U. gentemot barn i äktenskap upphör ej, förrän barnet erhållit den utbildning, som med hänsyn till föräldrarnas villkor och barnets anlag må anses tillbörlig. I varje fall upphör ej U., förrän barnet fyllt 16 år. Leva föräldrarna åtskilda, är den make, som ej har hand om barnet, skyldig att betala erforderligt underhåll. Har make under sin vårdnad barn i tidigare gifte el. utom äktenskap, är, så länge äktenskapet består, andra maken skyldig att jämte honom bidraga till barnets underhåll. Detta medför emellertid ej någon ändring i den U., som åvilar den andre av barnets föräldrar. Till underhållet av barn utom äktenskap har barnets fader att lämna bidrag. Detta kan fastställas genom avtal mellan barnets föräldrar. För att avtalet skall bliva till fullo gällande, måste det dessutom vara godkänt av vederbörande barna-vårdsman. Beträffande barn utom äktenskap upphör U. ej, förrän barnet fyllt 16 år. Efter fyllda 18 år fortlöper U. endast undantagsvis. Moder till barn utom äktenskap är även berättigad att av barnets fader erhålla bidrag till sitt underhåll sex veckor före och sex veckor efter nedkomsten. Beträffande förhållandet till det allmänna är slutligen att märka, att det åligger föräldrar att utan fattigvårds-samhälles betungande försörja sina minderåriga barn. Liknande U. föreligger beträffande man gentemot hustrun. I övrigt åligger det föräl-

drar och barn att i mån av behov och förmåga försörja varandra, så att de ej falla fattigvården till last. Liknande skyldighet åligger ock hustrun gentemot mannen.

Underjiist, se Jästsvampar.

Underklorsyrlighet, kem. formel HC10. U: s salter benämnas liypoklorit*.

Undermedvetande, sammanfattande beteckning på vissa psykiska processer, vilka försiggå under medvetandets tröskel men vilka bevisa sin tillvaro genom att på ett mer el. mindre påfallande sätt påverka de medvetna själsprocesserna. Jfr Psykoanalys.

Undermine’ra, lägga ut minor under ; göra osäker.

Underslev, jfr Förskingring och Trolöshet mot huvudman.

Undersvavelsyrlighet, se Hyposulfit.

Undervattensbåt. De första experimenten med U. äro av ganska gammalt datum (1600-1.). Först mot slutet av 1800-t. hade dock sådana resultat nåtts, att man började räkna med U. som ett användbart stridsmedel. Föregångslandet var Frankrike. Den engelska flottan erhöll sin första U. 1901, Sverige 1904, Tyskland 1906. U:s främsta stridsmedel är torpeden. De äro emellertid därjämte även försedda med kanoner (högst 20 cm. kaliber enligt överenskommelsen i Washington år 1922) och användas i en betydande utsträckning för minutläggning. Deras storlek, fart och aktionsradie ha i hög grad ökats. Den revolutionerande betydelse, som de syntes komma att erhålla för sjökriget, har i någon mån modifierats därigenom, att jämsides med U: s utveckling på grund av världskriget skett en oväntat snabb utveckling av de stridsmedel, som stå till buds för U: s oskadliggörande. Under världskriget förlorade Tyskland omkring 175 U. och sänkte fartyg utgörande omkring 8,500,000 ton.

Underverk, mirakel, beteckning på tilldragelse, som står i strid mot naturlagarna och anses härröra ur ingripanden från övernaturliga makter. Med U. förstår man alltså undantag från naturlagar, som inträtt på viss plats under ett visst historiskt skede, fastän under absolut lika förhållanden lagarna under andra tider visat sig gälla. Något sådant U. är emellertid ej vetenskapligt konstaterat. U. spela en framträdande roll i religiösa åskådningar.

Undi’ner, hos Paracelsus benämning på kvinnliga elementarandar i vattnet, vilka vinna mänsklig själ genom att föda ett barn i äktenskap med en människa.

Und’set, Sigrid, f. 1882, norsk författarinna. Med den historiska romanen K r i s t i n Lavransdatter, en psykologiskt mästerlig medeltids- skildring av utomordentlig tids- ocli miljöstämning, liar U. hävdat sin plats som en av Norges förnämsta skriftställare. Av U: s övriga romaner må nämnas 'Vaaren och Fru Marta

0 u 1 i e. År 1925 övergick U. till katolicismen.

Undulationsteorin, den av den holländske forskaren Huyghens uppställda teorin, att ljuset är en vågrörelse i etern. Se Ljus.

Une’rade kyrkor el. unierade kyrkor kallas vissa kristna kyrkor, vilka med bibehållande av en delvis avvikande bekännelse och kyrkoordning, anslutit sig till den romersk-katolska kyrkan. Till dessa liöra dels vissa orientaliska kyrkor (den armeniska, den jakobitiska i Syrien och Mesopotamien, en del tomaskristna i Indien, den abessinska, vissa koptiska kristna

1 Kairo och den maronitiska kring Antiokia i Syrien), dels vissa grekiskkatolska kyrkor i Syrien och Egypten (melkiterna), i Balkanstaterna, Ryssland, österrike-Ungern och Italien.

Unger, A., f. 1870, sedan 1921 landshövding i Värmlands län.

Ungern, konungarike i Mellaneuropa, i n. gränsande till Tjeckoslovakien, i sö. till Rumänien, i s. till Jugoslavien och i v. till Österrike. 93,000 kvkm. 8 milj. inv. Före världskriget var ytvidden 325,000 kvkm. Stora områden lia avträtts till Tjeckoslovakien, Rumänien och Jugoslavien. Ett mindre område utmed västgränsen har förlorats till

Österrike. Vad som återstår är det rent magyariska slättlandet omkring Donau. — Huvudnäringar äro jordbruk och boskapsskötsel, övriga näringar äro föga betydande. Viktigaste sädesslag äro vete och majs. År 1925 var införseln 740 milj. ungerska guldkronor, utförseln 400 milj. ungerska guldkronor. En ungersk guldkrona = 0.456 svenska kr. År 1927 infördes myntenheten en pengö -100 filler = 0.652 svenska kr. — Ungrarna (madjarerna) äro till största delen romerska katoliker, till en mindre del protestanter. — U. är en inskränkt monarki, för närvarande styrd av en riksföreståndare. — Huvudstad är Budapest, 930,000 inv., övriga märkligare städer Szeged, 120,000 inv., och Debre-czen, 95,000 inv. Jfr kartan över Mellaneuropa. — Historia. Angående U:s tidigare historia se Österrike. Efter skilsmässan från detta land 1918 förklarades U. för republik. Med västmakterna slöts vapenstillestånd. 1919 utbröt en bolsjevi-kisk revolution. I Budapest organiserades ett folkkommissariernas råd under ledning av Bela Kun. Den nya regeringen kom snart i konflikt med grannstaterna. Rumäniska och' tjecko-

slovakiska trupper inträngde i U. Ställningen blev ohållbar för regeringen, som nödgades avgå. En nationalförsamling utlystes. Emellertid till-vällade sig ett monarkiskt parti, anfört av ärkehertig Josef, makten. Strax därpå intågade rumäniska trupper i Budapest och ärkehertigen nödgades avgå. En borgerlig regering bildades, vilken verkställde en hårdhänt räfst med kommunisterna. Sedan nationalförsamlingen sammanträtt, bildades en ny mera försonlig regering och utsågs amiral I-Iorthy till riksföreståndare. Fredsunderhandlingar påbörjades med de allierade. Dessa ledde till freden i Trianon 1920. Genom denna fick U. sina nuvarande gränser.

1921 gjorde exkonung Karl ett försök att bli erkänd som U:s konung. Detta misslyckades emellertid. Karl och drottningen blevo tillfångatagna och förda till Madeira. Nationalförsamlingen förklarade emellertid U. för ett konungarike med fritt konungaval. Bethlen, vilken sedan 1921 var regeringschef, genomdrev U: s upptagande i N. F. 1922 och lyckades även förskaffa landet ett utländskt lån på 250 milj. guldkronor. Detta beviljades på villkor att N. F. fick överinseende över landets finansväsen. Detta väckte emellertid ont blod på flera håll. 1925 avslöjades en liga, som delvis av patriotiska skäl tillverkat och utpräng-lat falska francsedlar. I denna liga var en hel del politiskt framstående personer inblandade, bland annat prins Windischgrätz ocli polischefen Nådosy. Denna skandal har i hög grad skadat U: s anseende. Konunga-frågan är alltjämt olöst.

Ungliink, ett vid 1900-t: s början mycket använt öknamn på ungsocialisterna, uppkallat efter deras ledare Henrik (Hinke) Bergegren.

Unghöger, en från början av 1900-t. förekommande politisk beteckning, vilken i dagligt tal användes om två riktningar. Den ena riktningen uppstod i slutet av 1890-t. Dess förnämsta organ är sedan 1911 ”Svensk tidskrift”. Den andra, den egentliga U., uppkom ursprungligen i Göteborg och har i sina grundsatser närmast påverkats av professorerna V. Nordström och R. Kjellén. Dess främsta organ ha varit ”Göteborgs aftonblad” och ”Det nya Sverige”. Under världskriget ivrade U. för en svensk anslutning till Tyskland och senare för ett ingripande i finska frihetskriget.

Ungsocialister, personer anslutna till Sveriges ungsocialistiska parti (tidigare Svenska socialistiska ungdomsförbundet), vilket särskilt inriktat sig-på antiparlamentaristisk, antimiiita-ristisk och ateistisk propaganda.Ungturkar, se Turkiet, historia.

Uniformite’t, enhetlighet, likformighet.

Uni’k, ensam i sitt slag, ojämförlig.

Union, förening, förbund, särskilt mellan stater. U. kan innebära mer el. mindre utsträckt gemenskap. Om det väsentliga är, att statsöverhuvudet är gemensamt, kallas U. personalunion. Realunion innebär, att de statliga institutionerna i större utsträckning äro gemensamma. En särskilt fast form av U. mellan stater kallas ofta federation.

Unionister, beteckning för sydstaternas, de konfedererades motståndare i det amerikanska inbördeskriget. U. var även beteckning för ett liberalt parti i England, som 1886 på grund av meningsskiljaktigheter i fråga om

politiken mot Irland bröt sig ut ur det av Gladstone ledda liberala partiet och mera anslöt sig till de konservativa.

Union-Jack [jo’njen djsek’], eng., benämning på den brittiska national-flaggan.

Uniso’n sång, enstämmig av flera röster utförd sång.

Unita’rier, vissa kristna samfund,

• vilka utmärkas av en jämförelsevis förnuftsbetonad åskådning. De förkasta dogmerna om Kristi gudom och den obefläckade avlelsen samt treenig-hetsläran. U. ha förr funnits i de flesta av Europas länder och uppträdde redan under reformationstiden. Särskilt i Polen och i Siebenbtirgen ha funnits U. Under senare tid ha de haft församlingar framför allt i England och U. S. A. Bland deras medlemmar märkas kemisten Priestley, Parker och Emerson. Till U. hör bl. a. Harvarduniversitetet i Förenta Staterna.

United Kingdom of Great Britain and Ireland, eng., Det förenade konungariket Storbritannien och Irland. Se Storbritannien.

United States of America [junaj’ted st8e’its cev amser’ika], se Amerikas Förenta Stater.

Unite’t, enhetlighet.

Universa’1, allomfattande.

Univérsalarvinge är den, som på grund av testamente el. lagstadgade arvsbestämmelser ensam ärver död persons efterlämnade tillgångar.

UniverseFla broderskapet och Teosofiska samfundet, förkortas U. B. o. T. S., sedan 1898 titel för det av Tingley ledda Teosofiska sambundet*.

Universell tid, en ordnad tidberäkning för olika orter, som genomfördes på en konferens i Washington 1884. Vid denna indelades jordklotet i 24 zoner. Inom varje zon skall tiden räknas lika, d. v. s. alla klockor ställas lika. Till utgångspunkt antogs tiden enligt Greenwichs meridian, s. k.

Västeuropeisk tid. Inom varje zon beräknas tiden en timme före närmast västligare zon och en timme efter närmast östligare zon. Medeleuropeisk tid är alltså en timme före Västeuropeisk tid. östeuropeisk tid är två timmar före Västeuropeisk tid. Förenta staterna omfattar fyra zoner, vilka, räknat från ö. kusten, äro resp. 5, 6, 7 och 8 timmar efter Västeuropeisk tid. Sverige räknar Medeleuropeisk tid. För närvarande håller på att införas en ny sifferberäkning på dygnets timmar från 0 till 24 i stället för 2 gånger 0—12. Detta tillämpas å de svenska järnvägarna från och med den 15 maj 1927.

Univer’sitas, lat., det hela, numera beteckning på universitet.

Universitet, vetenskaplig högskola, som dels har till uppgift att genom föreläsningar och övningar meddela undervisning och anställa prövningar med eleverna samt tilldela dem exa-mensgrad, dels har till ändamål att bedriva vetenskaplig forskning. Ett slags förebilder till . de moderna U. funnos redan under antiken. I det romerska kejsarriket upprättades högskolor med av staten avlönade lärare. Den mest berömda av dessa var högskolan i Aten. Först mot slutet av medeltiden uppstodo åter verkliga högskolor. Bland de äldsta av dessa var den medicinska skolan i Salerno i Italien, som grundlädes på 800-t. och som organiserades som högskola på 1100-t. U. i Bologna (grundlagt 1158) var berömt som säte för studier i romersk rätt. Flera andra U. upprättades i Italien. U. i Paris vann sedermera anseende som Europas förnämsta U. Det organiserades i jämförelsevis självständiga former på 1200-t. och utövade de följande århundradena stort inflytande. I England utvecklade sig på 1100- och 1200-t. U. i Oxford och Cambridge. I Tyskland uppstodo U. först på 1200- och 1300-t. (Prag, Wien, Heidelberg m. fl.). Till en början var det förnämligast teologiska studier, som bedrevos vid dessa U. Sedermera, under reformationstiden, började man ägna sig även åt studier i klassiska språk och av de klassiska författarnas skrifter. Även astronomi och fysik ägnades tidigt ett visst intresse. Medicinen kom snart att intaga en jämförelsevis framskjuten plats, och av de medicinska studierna väcktes så småningom intresse även för övriga naturvetenskaper. — I Sverige grundlädes ett. U. i Uppsala 1477 och ett i Lund 1666. Stockholms högskola

bildades 187S och Göteborgs högskola 1891. I allmänhet är undervisningen vid ett fullständigt U. organiserad på fyra fakulteter, en medicinsk, en juridisk, en filosofisk, delad på en humanistisk och en naturvetenskaplig sektion, samt en teologisk. Undervisningen bedri-ves av ordinarie lärare, professorer, samt av docenter, vilka ha viss under-visningsskyldighet men ej ha examens-skyldighet. I spetsen för ett U. står en för viss tid vald rektor. I Sverige sortera U. under en gemensam universitetskansler. Dessutom är ärkebiskopen prokansler för Uppsala U. och biskopen i Lund för Lunds U. För handläggande av ärenden finnas vidare de större och mindre akademiska konsistorierna, som sammansättas av för viss tid valda professorer. U. åtnjuta i de flesta länder en jämförelsevis vidsträckt självstyrelse. Ett undantag härifrån utgöra de amerikanska U., vilka stå i starkt beroende av enskilda, vilka donerat medel till deras stiftande.

Universitetskansler, se Universitet.

Univer’sum, världsalltet.

Unn’a. — 1. Flod i Jugoslavien, högerbiflod till Save. — 2. Stad i preussiska provinsen Westfalen. 19,000 inv. Järnindustri. U. är en gammal hanse-stad.

Uns, gammal svensk guld- och silvervikt = y8 lödig mark -2 lod =

27.9 gr.

Unter Pfalz [on’ter se Pfalz.

Unter uns [on’ter ons], ty., oss emellan.

Unterwalden, en av de tre urkanto-nerna i Schweiz, belägen s. om Vier-waldstättersjön. 767 kvkm. 31,000 inv. huvudsakligen tyskar. U. är delad i två halvkantoner, Niedwalden, som omfattar den nö. delen intill Vier-waldstättersjön, och Obwalden, som omfattar den s. och v. delen. Boskapsskötsel är huvudnäring. U. är ett mycket besökt turistland.

Untraverket, vattenkraftverk i Dalälven, 25 km. från dess mynning. Från U., som anlades åren 1912—18 och som tillhör Stockholms stad, förses Stockholm med elektrisk kraft.

U. p. a., förkortning för: utan personlig ansvarighet.

Upanisad (Upanishad), i den indiska litteraturen namn på en klass filosofisk-religiösa skrifter, vilka bilda utgångspunkten för de flesta av Indiens senare filosofiska och religiösa system. Dessa skrifter ha även påverkat den persiska, nyplatonska och kristna mystiken.

Upernavik, Danmarks nordligaste koloni på Grönland, vid Baffins Bay pä västkusten. Omkring 5,000 inv., till största delen eskimåer.

Upland, se Uppland.

Upmark, G., f. 1875, museiman. U. är sedan 1913 styresman för Nordiska museet.

Uppbud, erbjudande att mot lösen förvärva viss egendom, skall enligt stadgande i handelsbalken ske, därest

pant icke blivit inom föreskriven tid utlöst. U. skall ske å häradsting en gång samt i stad vid rådhusrätten å tre måndagar. Huruvida U. skall ske å häradsting el. vid rådhusrätt, är beroende på pantliavarens mantalsskrivningsort. Lagens ifrågavarande stadgande till-lämpas emellertid mera sällan, enär parterna i pantavtalet merendels avtalat om annat förfarande. Jfr Panträtt. U. förekoin fordomdags även vid försäljning av fast egendom, innan s. k. fastebrev utfärdades. Denna upp-budsskyldighet härledde sig ursprungligen från bördsmännens förköpsrätt till arvejord på landet.

Uppbörd. Debitering av kronoutskylder verkställes för landet och i stad, där magistrat ej finnes, av hä-radsskrivaren samt i städer med magistrat av magistraten el. av en utav magistraten särskilt förordnad person. Kronoutskylder, som förfalla till betalning under allmän uppbördstermin el. vid allmän uppbördsstämma, skola påföras de skattskyldiga i en s. k. uppbördsbok. Kronoutskylder, som icke påföras de skattskyldiga i upp-

bördsboken, skola upptagas i en särskild uppbördslängd. Debetsedlar skola senast tio dagar före uppbördsstämmas början tillhandahållas de skattskyldiga. U. av kronoutskylder verkställes å landsbygden genom postverkets försorg. Dock kunna utskyl-der, som debiterats i särskild uppbördslängd, efter av K. B. givet förordnande uppbäras av vederbörande landsfiskal el. därtill förordnad landstatstjänsteman. I stad förrättas U. av magistraten el. der! person, som kan därtill ha förordnats av magistraten, över utskylder, som icke erlagts inom föreskriven tid, upprättas en restlängd. Vid indrivningen av dessa oguldna utskylder uttages jämväl indrivningsav-gift, beräknad till 3 öre för varje full krona av skattebeloppet, därest detta ej överstiger 25 kronor, samt till 6 öre för varje full krona, om skattebeloppet överstiger 25 kronor. För debitering och U. av kommunalutskylder låta kommunalnämnd och magistrat upprätta debiterings- och uppbördslängd, vilken därefter under viss tid i och för granskning skall vara för allmänheten tillgänglig. Sedan anmärknings-tiden gått till ända samt erforderliga ändringar vidtagits, utfärdar kommunalnämnd resp. magistrat med ledning av debiterings- och uppbördslängden debetsedlar.

Uppbördslängd, se Uppbörd.

Uppenbarelseboken, Johannes uppenbarelse, Apokalypsen, den sista boken i Nya testamentet. U. har ett ovanligt fantastiskt innehåll och skildrar den kristna kyrkans framtid på jorden, räknat från vår tideräknings bör-jan, dock utan angivande av bestämda data. Enligt traditionen, skall U. vara skriven av aposteln Johannes, en sak, som dock starkt betvivlats.

Upper ten thousand se The upper ten thousand.

Upper udsälven, vattendrag i Dals-, land. Längd 135 km. Upprinner i Norge, utgör avlopp för Stora Le, Le-lången m. fl. sjöar, utfaller i Vänern. Jfr Dalslands kanal.

Uppfinningsskydd, se Patentlagstift-ning.

Uppfostringsanstalter. Om någon, som fyllt femton men ej aderton år, för brott dömes till böter, fängelse el. straffarbete i högst två år, kan domstolen, om detta finnes påkallat med hänsyn till den dömdes sinnesbeskaffenhet och omgivning samt graden av hans förståndsutveckling, förordna, att straffet skall utbytas mot hans intagning å allmän uppfostringsanstalt. För närvarande finnas dels en dylik statlig uppfostringsanstalt för gossar å Bona i Östergötland och dels en av diakonissanstalten upprättad statser-känd anstalt för flickor å Viebäck i Jönköpings län. Jfr Skyddsuppfost-ran.

Uppfostringshjiilp, se Underhållsskyldighet.

Uppfödningsrubbningar uppträda jämförelsevis lätt hos barn. De kunna bero på infektion, olämplig föda, överhettning m. m. U. ge sig tillkänna genom viktminskning el. stillestånd i vikten, minskad matlust, kräkningar, diarré, omtöckning m. m. Orsaken kan vara för stor mängd el. någon gång för liten mängd föda el. olämpligt sammansatt näring t. ex. för mycket komjölk, ensidig vällingdiet, steriliserad mjölk, utan tillsats av fruktsafter. U. böra behandlas av läkare. Med hänsyn till U. är det särskilt av vikt, att barnet regelbundet väges under första levnadsåret från en gäng i veckan under första kvartalet till ungefär en gång i månaden under sista kvartalet.

Upphandling för statens behov regleras genom en förordning av 16 januari 1920, som innefattar bestämmelser, vilka avse att säkerställa, att för staten förmånliga anbud inlämnas och antagas. Dock innefattar lagen bestämmelser om att svenska varor och svenskt arbete i vissa avseenden skola gynnas även om billigare utländska anbud inlämnats.

Uppland, landskap i Svealand, 12,950 kvkm. 640,000 inv. U. är en småku-perad urbergsplatå, vars högsta partier endast föga överstiga 100 m. ö. h. Sö. kusten omges av en rik-skärgård, bland vars öar Värmdö, Ljusterö, Möja ocli Blidö äro störst. Den nö. mot Ålands hav gränsande kusten har som

största öar Björkö, Väddö, Singö och Gräsö. Från Mälaren inskjuta fjärdar ända upp mot Uppsala. I nv. gränsar landskapet till Dalälven, som med sitt nedersta lopp med Älvkarlebyfal-len tillhör U. Av övriga vattendrag äro endast den mot s. rinnande Fyrisån och den från sjön Tämnaren mot n. rinnande Tämnarån av betydenhet.

Berggrunden utgöres mest av graniter och gneiser samt porfyrer och deras tuffer (hälleflintor). Till dessa senare och i dem inneslutna kalkstenar äro flera järnmalmsfyndigheter, bl. a. Dannemora, knutna. N. U. upptages mest av morän- och mossmarker. Ler-marker av större utsträckning förekomma vid Mälaren och Uppsala (Uppsalaslätten) samt vid Tierp (Tierpslätten). Landskapet genomdrages i n.-s.-lig riktning av ett flertal rullstensåsar. Skogsbruk och bergsbruk spela största rollen i landskapets n. delar, jordbruk i dess s. delar. I administrativt hänseende är U. delat mellan Stockholms, Uppsala och Västmanlands län.

Upplopp anses föreligga, därest en folkmängd samlar sig samt stör lugnet el. den allmänna ordningen och denna folkmängd därtill underlåter att skingra sig på offentlig myndighets befallning. Visar folkmassan aggressivitet i visst hänseende, anses uppror föreligga.

Upplysningstidevarvet, benämning på senare hälften av 1700-t. efter en då rådande filosofisk riktning, den s. k. upplysningsfilosofin. Denna riktning, som bl. a. utgick från den engelske filosofen Lockes läror, utvecklades framför allt i Frankrike, där dess förnämste företrädare blev Voltaire. Man gjorde gällande, att med sunt förnuft och upplysning skulle fördomar, vidskepelser samt politiska och sociala missförhållanden överhuvud taget kunna avskaffas. Härvidlag underskattade man den roll, känslomässiga reaktioner spela i samhällslivet. Bland övriga upplysningsfilosofer i Frankrike märkas Montesquieu och Rousseau, vilken senare dock genom sitt betonande av känslan gentemot förståndet delvis förebådade romantiken. I motsats till dessa båda, som i politiskt avseende krävde självstyrelse, ansåg Voltaire och encyklopedisterna, att enväldet, utövat av ”upplysta” regen-ter, bäst överensstämde med upplysningens idéer. Den s. k. upplysta despotismen genomfördes också i en del stater (Fredrik II i Preussen, Katarina II i Ryssland och Gustav III i Sverige).

Upplysta despotismen, se Upplysningstidevarvet.

Upplösande äktenskapshinder. Även om äktenskap har slutits, trots att laga hinder däremot förefunnits, är det dock därför ej givet, att äktenskapet skall återgå. Man brukar skilja mellan hinder, som verka upplösande, och sådana, som ej ha dylik verkan. Till de U. höra förbudet mot äktenskap mellan dem, som äro i rätt upp- och nedstigande släktskap med varandra, samt mellan syskon ävensom mellan dem, av vilka den ene varit gift med den andres släkting i rätt upp- el. nedstigande led, samt slutligen det hinder, som ett redan bestående äktenskap innefattar. Därest ovan angivna hinder föreligga, är allmän åklagare skyldig att yrka återgång av äktenskapet. En del andra äkten-skapshinder kunna även de föranleda äktenskaps återgång. I sådant fall har emellertid make att själv an-hängiggöra talan därom.

Uppsala (fordom östra Aros), stad vid Fyrisån, mellersta Uppland. 30,000 inv. Residensstad för Uppsala län, ärkebiskopssäte för Uppsala ärkestift. Sveriges äldsta och största universitet, grundlagt 1477, med tillhörande institutioner och samlingar. Universitetsbiblioteket, Carolina Rediviva, är Sveriges största bibliotek. I U. finnas en del industriella anläggningar (Nymans mekaniska verkstäder, ängkvarn, boktryckerier, skofabriker, söm-nadsfabriker etc.) samt flera märkliga offentliga byggnader såsom domkyrkan och slottet. — Ursprungligen hette den plats, där nuvarande U. ligger, Aros, senare östra Aros, i motsats till Västra Aros (Västerås). Aros var en hamnplats, varifrån man landvägen begav sig till det något n. därom belägna Gamla Upsala, som var tings-, marknads- och tempelplats. I och med kristendomens seger förlorade Gamla U. i betydelse, och i slutet av 1200-t. flyttades ärkebiskopssätet och domkyrkan därifrån till östra Aros, som härefter började kallas U. U. gick en livlig utveckling till mötes och ansågs under medeltiden i egenskap av krö-ningsstad som rikets egentliga huvudstad. 1477 grundades Urs universitet och på 1540-t. uppfördes slottet. Vid denna tid hade emellertid U. redan gått tillbaka, främst på grund av reformationen och kyrkoreduktionen. Under 1600-t. började dock i och med universitetets allt större betydelse en tid av lugn utveckling för staden.

Uppsala domkyrka anlades under senare hälften av 1200-t. Under hela 1300-t. fortgick byggnadsarbetet och 1435 invigdes kyrkan, ehuru den ej var fullt färdig. U. skadades flera gånger av brand, särskilt vid den stora eldsvådan 1702. Snart började emellertid arbetet på kyrkans återställande och nu tillkommo den praktfulla pre-

Uppsala högar med Gamla Uppsala kyrka i bakgrunden.

dikstolen samt altarverket. På 1880-t. företogs en olycklig ”restaurering”, i själva verket en fullständig ombyggnad av kyrkan, som blev utförd i hel nordfransk gotik, dock med cementornament i stället för med ornament av naturlig sten. U. är den största kyrkan i Skandinavien.

Uppsala liögar äro belägna på en grusås intill Gamla Uppsala. Av de fyra största högarna kallas den lägsta Tingshögen, de övriga Kungshögarna (Odens, Frejs och Tors hög). Genom utgrävningar har man konstaterat, att Kungshögarna äro gravplatser från 500- och 600-t. e. Kr. Det är även sannolikt, att tre konungar av Ynglingaätten, Aun, Egil och Adils, gravlagts i de tre stora Uppsalahögarna.

Uppsala län omfattar mellersta delen av landskapet Uppland. 5,313 kvkm., därav 192 kvkm. vatten. 140,000 inv. Den odlade jorden omfattar ej fullt x/s av ytvidden och har sin främsta utbredning på Uppsalaslätten och trakterna kring Mälaren samt omkring Tierp. Skogen omfattar drygt 3/s av arealen och har sin största utbredning i n. delarna av länet. Mest odlas blandsäd, havre och råg. Viktigare industrigrenar äro järnindustri (Söderfors, österby etc.), träindustri (Skutskär) och lervaruindustri (S:t Erik, Ekeby). Vid Dannemora bry tes en högvärdig järnmalm. Städer: Uppsala (residensstad). 30,000 inv., och Enköping, 5,900 inv.

Uppsala möte, ett kyrkomöte, som på kallelse av hertig Karl sammanträdde 1593. Medlemmarna utgjordes av fyra biskopar och över 300 präster. U. var närmast ett opinionsmöte, som framkallades av Johan III:s katolska sympatier och liturgiska strävanden. Vid U. antogs som enda rättesnöre förtron bibeln, de apostoliska, nicenska och atanasianska symbola samt augs-burgiska bekännelsen. Johan III:s liturgi förkastades.Uppsala slott började byggas i slutet av 1540-t. på den höga sandåsen s. om U. Den ursprungliga byggnaden utgjorde den sydliga längan av det nuvarande slottet med dess nu för länge sedan nedrivna fortsättning åt v. I början av IGOO-t. tillkom ”läng-slottet”, sträckande sig norrut från ö. tornet, det nuvarande slottets hu-vudfasad. Vid Uppsala brand 1702 ödelädes slottet, men i .mitten av 1700-t. började arbetet att återställa slottets kvarstående delar. Långslottet och n. tornet återuppfördes. 1815—20 fullbordades s. tornet. Slottet användes nu till landshövdingeresidens samt till lokaler för landsting och en del ämbetsverk.

Uppsala universitet inrättades 1477. Först under Gustav II Adolfs regering ägde en betydande utveckling rum, ej minst genom en frikostig donation av konungen (se Gustavianska arvegodsen). 1(52(5 erhöll universitetet sin äldsta grundlag, vilken 1(555 avlöstes av nya konstitutioner. De nu gällande statuterna fastställdes 191(5. Vid U. finnas fyra fakulteter (den filosofiska, juridiska, medicinska och teologiska). Antalet studenter uppgår till 2,850.

Uppsala ärkestift omfattar Uppland med Stockholms stad som dock till en viss grad intager en självständig ställning, Gästrikland och Hälsingland. 32.(527 kvkm., (534.000 inv.

Uppskov. Av synnerligen stor betydelse är ett snabbt förfarande i en process. Då pai terna emellertid ofta ej kunna på en gång förebringa all den bevisning, varav de vilja begagna sig, och ej heller genast bemöta vad motparten i målet andragit, finnes möilighet för dem att få mfllet uppskjutet till ett senare rättegångstill-fälle. Domaren äger dock att därvid förelägga part att i målet inkomma med all sin bevisning samt meddela, att målet därefter kommer att avgöras i befintligt skick. — U. med i n-skrivning kan meddelas värnpliktig, som av en el. annan möjligen övergående anledning, t. ex. tillfällig sjukdom, otillräcklig kroppsutveckling, kan befinnas vara till tjänstgöring oförmögen el. mindre lämplig. Sådant U. kan även medgivas ende arbetsföre sonen, sonsonen el. dottersonen till orkeslös el. vanför fader, farfader, morfader el. till änka, frånskild el. övergiven hustru el. ogift kvinna, ende arbetsföre fostersonen till orkeslös el. vanför fosterfader el. fostermoder ävensom ende arbetsföre brodern till ett el. flera minderåriga el. vanföra, faderlösa syskon. U. i nu angivna fall kan dock äga rum endast för det fall, att vederbörande äro av hans arbete för sitt uppehälle väsentligen beroende. Kvar-

står anledningen till U. vid den in-skrivningsförrättning, som äger rum det år vederbörande fyller 24 år, frikallas han från värnpliktens fullgörande under fredstid. U. med första tjänstgöringen kan erhållas av flera anledningar, såsom att den värnpliktige själv brukar honom tillhörig fast egendom el. driver honom tillhörig handels-, fabriks- el. annan industriell rörelse och av en el. annan anledning ej varit i tillfälle att ordna med fastighetens el. rörelsens skötsel under tiden för tjänstgöringens fullgörande. En annan anledning till U. är visst bedrivande av studier. Uppskov beviljas för ett år i sänder. Tjänstgöringen skall taga sin början senast det år, under vilket den

värnpliktige fyller 24 år.

Uppskovsränta utgör ersättning för utebliven betalning och skall enligt svensk rätt, om förfallodag varit överenskommen, vara 6 %, i annat fall

5 %, räknat från den dag, då gälde-nären fått del av stämning el. lagsökning.

Uppstoppning, se Konservering.

Uppvärmning, se Centraluppvärmning.

Upsala, se Uppsala.

Up to date [- dä’it], eng., ”till dags dato”, tidsenlig.

Ur. Då det gällde att i äldre tider mäta tiden mera noggrant än i dygn, använde man sig av iakttagelser över solens ställning. Sedermera konstruerades solur, med vilka man med hjälp av skuggan från en stav el. visare registrerade tidens gång. Noggrannare kunde man mäta tiden med vattenur el. sandur (timglas), i vilka man lät en viss bestämd mängd vatten el. sand rinna genom en smal öppning från ett glaskärl till ett annat. De nutida U. drivas antingen av ett nedsjunkande lod el. av en fjäder. Genom kugghjul ökar man upp rörelsen på lämpligt sätt. Kugghjulens rörelse regleras antingen av en pendel el. av en liten apparat, som kallas för oro. Oron består av ett hjul, som är förenat med en fjäder och vilket svänger fram och tillbaka. Medan pendeln endast kan svänga i ett lodrätt plan, kan däremot oron fullgöra sin verksamhet i vilket läge som helst. Såväl pendel som oro hållas i gång genom att de äro förbundna med kugghjuls-verket, det s. k. löpverket. Denna förbindelse är anordnad så, att vid en svängning en kuggtand släppes förbi, medan nästa kuggtand hejdas, tills ytterligare en svängning ägt rum. Svängningarna äro oberoende av variationer i drivkraftens storlek och äro betingade endast av orons resp. pendelns beskaffenhet. På fickur användas alltid oro som regulator. Med hänsyn till beskaffenheten av den kugganordning, medelst vilken oron står i förbindelse med löpverket, skiljer man pä cylindergång, där en urtagning finnes i orons axel och ankargång, där kuggtaggarna hejdas av hakar på en arm, det s. k. ankaret, som är fästad på orons axel. Hos kronometrar är förbindelsen mellan oron och löpverket anordnad på ytterligare ett annat sätt. Sådana U. ha desöutom även i andra avseenden avvikande konstruktion, vilken gör dem oberoende av temperaturväxlingar och säkerställer en särskilt noggrann gäng. På senare tid har man i allt större utsträckning börjat använda elektrisk drivkraft i U. Principen är, att en pendel för varje svängning sluter en ström i ett galvaniskt batteri. Härigenom erhåller löpverket regelbundna, stötvisa rörelseimpulser.

Ura’l, flod i sö. Ryssland. Upprinner på ö. sidan av s. Uralbergen, flyter i en båge i sydlig riktning och utfaller i Kaspiska havet. Längd 1,500 km.

Ura^-altaMska språk, en språkgrupp, som omfattar de finsk-ugriska språken jämte samojediska språk (de uraliska språken) samt de altaiska språken, till vilka höra turko-tatariska, mongoliska och tungusisk-mandsjuriska språk. Den släktskap, på vilken denna indelning grundar sig, har dock på senare tid blivit bestridd.

Ura’lbergen, gammal (paleozoisk) bergskedja, omkring 2,600 m. läng, bildande naturlig gräns mellan Europa och Asien. Dess bredd växlar mellan 75 och 200 km.; högsta topparna nå omkring 1,650 m. ö. h. U. äro skogrika, deras n. del begränsas av tundror, deras s. del av stäpper. U. äro berömda föi’ sin mineralrikedom, järn- och kopparmalmer, guld och platina samt ädla stenar (topas, rubellit, smaragd m. fl.).

Ura’liska språk, sammanfattande beteckning på finsk-ugriska och samojediska språk, vilka anses härstamma från ett gemensamt urspråk. Man har särskilt förr ansett U. besläktade med de altaiska språken och sammanfattat dessa språkgrupper till den uralaltai-ska språkgruppen.

Uralstring: el. självalstring, levande varelsers uppkomst ur död materia. Genom noggranna undersökningar har visats, att levande varelser av det slag, man hittills känner, endast kuhna uppkomma ur andra levande varelser. När det gäller att förklara livets uppkomst på jorden, måste man antingen tänka sig, att levande varelser tillförts jorden utifrån världsrymden, från andra planeter (jfr Panspermiliypotesen), el. att levande varelser uppkommit genom U. I senare fallet kan det antingen vara fråga om en tillfällighet av så säll-

synt slag, att U. vid vanliga undersökningar ej upprepar sig, el. också uppstå vid U. organismer, vilka stå lägre än de lägsta organismer vi känna och äro så små, att de för närvarande ej kunna iakttagas. U. benämnes på fackspråket Generatio spontanea el. Gene-ratio sequivoca.

Ura’n, sällsynt, mycket tung metall. Kem. tecken U. Atomvikt 238.2 (högst av alla atomvikter). Spec. vikt 18.7. U. är mest känt därigenom, att metallen i mineralet pechblende åtföljes av radium, vilket grundämne i själva verket uppkommer genom sönderfall av U. (jfr Radioaktiva grundämnen). Det var genom undersökningar av detta minerals egendomliga strålningsegen-skaper som radium upptäcktes.

Ura’nia. — 1. En av muserna. — 2. Tillnamn på Afrodite.

Ura’nienborg;, kungsgård på ön Ven med ruiner efter Tycho Brahes obser-vatorium.

U’ranos, i grekiska gudasagan en personifikation av himmelen. U. är förmäld med Gaia (Jorden) och fader till titanerna, cykloperna m. fl. Jfr Uranus.

Ura'npeclierz', ett sällsynt, svart, till det yttre beckliknande mineral, i vilket metallen uran är en väsentlig beståndsdel. Vissa avarter av detta mineral äro radiumhaltiga och användas för framställning av radium och radiumpreparat.

Ura’mis, den näst yttersta av vårt solsystems planeter. Den är nätt och jämt synlig för blotta ögat, om man noga känner dess läge. Urs avstånd från solen är 19 gånger jordens, omloppstiden kring solen är 84 år. U. upptäcktes först 1781. Den har 4 månar. Jfr Uranos.

Urartning, se Degeneration.

Urarvagorelse. Enligt gällande lag bliva stärbhusdelägare vanligtvis solidariskt ansvariga för all den avlidnes gäld. Detta gäller framför allt, därest de på något sätt tagit befattning med den avlidnes tillgångar, t. ex. varit närvarande vid bouppteckning. En möjlighet finnes emellertid för stärbhusdelägare att undgå ansvarighet för den avlidnes gäld genom att företaga en särskild åtgärd, s. k. U. Denna består i ett avträdande av all den avlidnes egendom åt hans borgenärer, på det att dessa må i konkurs göra sig betalda, så långt tillgångarna förslå. För att U. skall kunna komma till stånd erfordras i regel, att ansökan härom har gjorts inom en månad, efter det bouppteckningen avslutades. Har bouppteckning ej upprättats och ingivits inom föreskriven tid, har därigenom rätten till U. gått förlorad. Har den avlidne varit gift, kan efter-levande maken genom U. icke blott vinna befrielse från gäld utan även möjlighet att från borgenärernas krav genom undanskiftande rädda viss egendom. Ansökan om undanskiftande skall göras inom den för bevakning av fordringar utsatta tiden.

Urba’n stads-, storstadsaktig; bele-vad, bildad. -— U r b a n i t e’t, hyfsning, belevenhet.

Ur’ban VI, omkring 1318—89, påve 1378—89. U. valdes till Gregorius XI :s efterträdare, emedan romerska folket ocli prästerskapet fordrade att fä en italienare vald till påve i syfte att förhindra påvens återflyttning till Avignon. Detta val framkallade emellertid den s. k. stora schismen inom päve-dömet.

Urban ite’t, se Urban.

Urberg, se Urtiden.

Urbino [orbi’nå], stad i Toscana, mellersta Italien. 6,000 inv. Ärkebiskopssäte. U. har ett s. k. fritt universitet, grundat 1671. Rafaels födelsestad.

Urbota mål kallas sådana brottmål, där straffet icke kan utgå i form av böter.

Urd, se Nornor.

Urd’arbrunnen, enligt nordisk mytologi en brunn under en av asken Yggdrasils rötter. De tre nornorna vattna trädet med vatten från U.

Urdjur, se Protozoa.

Urfågel, namn på Arcliceopteryx*.

Ur’ga, huvudstad i kinesiska provinsen Mongoliet, säte för de mongoliska buddisternas överstepräst. 25,000 inv., varibland omkring hälften äro munkar (lamas). U. heter numera Ulan-Butorchow.

Urgent’, angelägen, trängande. — Urge’r a, starkt påyrka, ansätta.

Urgermanska, ett språk, från vilket man anser, att de germanska språken härstamma. Någon direkt kännedom om U. har man ej. Ur de olika germanska språken har man sökt konstruera fram U.

Uri [o’ri], kanton i mellersta Schweiz.

1,000 kvkm., 24,000 inv. Huvudstad Altdorf, 3,000 inv. Kantonen, som är en av de glesast befolkade, har utpräglad alpnatur. Boskapsskötsel är huvudnäring.

U’ria, en hettitisk befälhavare i judakonungen Davids här. I Samuels bok berättas utförligt om hur David begick äktenskapsbrott med U: s hustru Batseba och föranstaltade om att U. blev dödad i en fäktning.

U’riebrev, ett brev, som medför ofärd för överbringaren. Benämningen härleder sig från det brev, som konung David lät Uria överbringa till sin befälhavare och som innehöll order om att den senare skulle föranstalta om att Uria föll i striden. Jfr Uria.

U'riel, en av ärkeänglarna. U. brukar avbildas med en pergamentsrulle el. bok.

Urin, se Utsöndringsorgan.

Urinstenar, se Njursten och Blås-sten.

Urinsyra, en organisk syra med kem. formel CHNO. Den är ett vitt, svår-lösligt pulver. Kemiskt är den släkt med koffein. U. förekommer i liten mängd i urinen. Vid gikt avlagra sig U.-kristaller i kroppens vävnader. Jfr Gikt.

Urinämne, karbamid, kem. formel CO(NH^2, var det första organiska ämnet, som framställdes med konst (av Wöhler 1828). Det utgöres av färglösa och lättlösliga kristaller. U. förekommer i urinen till en mängd av

2—3 %.

Urkantonerna, beteckning på de tre kantonerna: Schwyz, Uri och Unter-walden. Jfr Schweiz, historia.

Urkristendomen, beteckning för kristendomen under tiden fram till omkring år 150. Denna tid hade kristendomen ej organiserat sig i mer el. mindre skilda och varandra bekämpande kyrkosamfund. U. fick sin prägel av en naiv tro på Kristi snara återkomst och ett därav följande vårdslösande av timliga angelägenheter.

Urkund, källskrift; skrift, utfärdad av myndighet el. enskild person till kännedom el. bestyrkande av en sak (kungligt brev, fördrag, kontrakt, gåvobrev etc.).

Urladdning, se Elektrisk urladdning.

Urmia’, saltsjö i n. Persien, dubbelt så stor som Vättern. I närheten, i en bördig och folkrik trakt, staden U., enligt traditionen Zoroasters födelseort.

Urminneshävd, se Hävd.

Urogenita’lorgan, sammanfattande beteckning för urin- och könsorganen, vilka ur jämförande anatomisk och embryologisk synpunkt nära sammanhänga med varandra.

Uroxe (Bos primigenius), en utdöd nötkreatursart, vilken var större än tamoxen. Den senare anses härstamma från U. Under istiden fanns U. i s. Europa. Den invandrade efter istidens slut i n. Europa och även i Skandinavien, där den fanns under stenåldern. Skelett äro funna i torvmossar i Skåne, Småland och Östergötland. U. fanns så sent som på 1600-t. i Polen.

Ur’sa maj’or el. Stora Björnen. U. omfattar Karlavagnen. Se Stjärnhimmeln.

Urslem, ibland använd beteckning för protoplasma. Jfr Cell.

Ursprungsbeteckning. Enligt lagen den 4 juni 1913 angående förbud mot införsel till riket av varor med oriktig

U. får icke vara, på vilken finnes anbragt beteckning, som ger varan sken av. att hava frambragts el. tillverkats i Sverige, från utrikes ort införas till riket för försäljning. Enligt samma lag kan kungl. maj: t under vissa förutsättningar förordna, att införselförbud skall gälla även för vara, som oriktigt angives vara tillverkad inom viss främmande stat el. pä en inom denna stat belägen ort. Enligt en lag av den 9 okt. 1914 är det vidare förbjudet att åsätta utländsk vara, avsedd för försäljning, beteckning, som ger den sken av att vara tillverkad i Sverige, el. att salu-hålla vara, som försetts med dylik oriktig U. Även i fråga om denna lag kan kungl. maj: t förordna, att den skall gälla för beteckning, som oriktigt anger, att en vara frambragts el. tillverkats inom viss främmande stat el. på ort, belägen inom denna.

Ur’sula, den heliga, enligt legenden en brittisk kungadotter, som tillsammans med 11,000 jungfrur vallfärdade till Rom. På hemvägen blevo emellertid U. och de 11,000 jungfrurna dödade av hunnerria, som belägrade Köln. Blodsdådet säges ha blivit hämnat av 11,000 änglar, som förjagade liunnerna och räddade staden. U. blev ett av Kölns skyddshelgon. Uppgiften om de 11,000 jungfrurna anses bero på en feltolkning av någon latinsk text.

Ursulinn’orna, nunneorden, på 1500-t. instiftad till minne av den heliga Ursula. Orden hade sin blomstringstid under 1700-t., men ännu finnas ursu-linnesystrar bl. a. i Tyskland, Belgien och Italien.

Ur svenska hjärtans djup är början till den svenska kungssången, som härstammar från 1844. Orden äro av Strandberg (Talis Qualis), melodin av O. Lindblad.

Ursviken, staden Skellefteås ut-hamn vid Skellefteälvens mynning. Flera sågverk i grannskapet.

Ur’tica, se Nässlor.

Urtiden el. den arkeiska tidsåldern, omfattar jordens utvecklingshistoria fram till den algonkiska tiden (jfr Geologiska perioder). De bergarter, som bildats under U., sammanfattas under benämningen u r b e r g et el. urformationen. Sveriges berggrund utgöres till största delen av hithörande bergarter, bland vilka granit och gneis äro de vanligaste. Man har icke funnit några säkra spär av organiskt liv från U.

TTrtima, på anrian tid än den lagligt föreskrivna och. regelbundet återkommande tiden (lagtima). Jfr Riksdag.

Uruguay’, Sydamerikas minsta republik. 190,000 kvkm., 1,600,000 inv. Huvudstad Montevideo, 407,000 inv. U.

gränsar i n. till Brasilien, skiljes i v. från Argentina av Uruguayfloden, gränsar i s. och ö. till La Plata och Atlanten. Huvudnäring är boskapsskötsel. De viktigaste exportvarorna äro boskap och konserverat kött. — H i s t o r i a. Landet koloniserades pä 1500-t. och 1600-t. av spanjorerna. Under 1800-t. lössleto sig de sydamerikanska staterna från Spanien. U. blev 3S21 en provins i Brasilien och 1828 en oberoende republik. Brasilien och Argentina ha tävlat om inflytandet i U. och landet har varit säte för ideliga revolutioner. Under världskriget anslöt sig U. till västmakterna utan att dock deltaga i kriget.

UruR:uay’iloden, sydamerikanskt vattendrag, biflod till La Plata. Längd 1,580 km. Utgör gränsflod till Argentina ö. ut.

U’rumtsi, strategisk viktig kinesisk gränsstad i Dsjungariet, i ö. delen av Tian-sjan. U. förmedlar handeln mellan Kina och Ryssland.

Urval, se Utvecklingslära.

Urämi’, urinförgiftning, uppstår, då njurarna ej kunna fullgöra sin uppgift att avsöndra avfallsprodukter från ämnesomsättningen i kroppen. U. karakteriseras i en del fall av kramper, i andra fall av oro, kväljningar, kräkningar samt slöliet, som övergår i medvetslöshet. En utbruten U. för i de flesta fall till döden.

U. S. A., officiell förkortning för United States of America (Amerikas förenta stater).

Usage [-a’sj], fr., bruk, sedvänja.

Usans’ el. usance betecknar inom handeln vedertaget bruk.

Usbek, se Uzbek.

U’se, it., vedertaget bruk, handelsbruk. — U s e-v ä x e 1, växel, på vilken förfallotiden ej är angiven utan beräknas efter bruket på platsen.

Usedom [o’se-], en till preussiska provinsen Pommern hörande ö, vilken tillsammans med Wollin skiljer Stet-tiner Haff från östersjön. 408 kvkm. Invånarna (omkring 1,700) idka åkerbruk och fiske. På U: s ö. kust ligga en rad av mycket besökta badorter.

Ustiea [ost’-], en till Italien hörande ö, belägen i Tyrrenska sjön, n. om Sicilien. 8.5 kvkm., 2,000 inv. Straffkoloni. U. är känd för sina märkvärdiga grottbildningar.

Usuell’, bruklig, vanlig.

Usurpe’ra, orättmätigt bemäktiga sig, inkräkta på. — Usurpation, olaga hävd, våldkräktning. — Usur-p a’t o r, orättmätig innehavare, våld-kräktare, tronrövare.

Utajrera [-aje’ra], spela till slut, slutföra.

Utah [jo’ta], stat i Förenta Staterna. 220,000 kvkm. 450,000 inv. Huvudstad Salt Lake City, 118,000 inv., där-av över 7,000 födda i Sverige. Mer iin hälften av befolkningen ar mormoner. — U. är till övervägande del ett bergland, som med tillhjälp av konstgjord bevattning gjorts odlingsbart. Foderväxter, vete, majs och havre äro viktigaste åkerbruksprodukter. Bergsbruket är givande. Främst brytas koppar- och blymalm. Industrin är föga utvecklad. U. koloniserades efter 1S47 av mormoner*. 1850 förklarades U. för territorium i U. S. A., och 1S9G upptogs U. som stat i U. S. A.

Utamaro (Outamaro), Kitagawa, 1753—1805, japansk målare, en av de förnämsta representanterna för det japanska färgträsnittet. Av U: s arbeten märkes bildserien De gröna husens årsbok, i vilken U. raffinerat skildrade japanska kurtisaner.

Utan portfölj’ betecknar ministrar, som ej förestå särskilt departement.

Utarmningsteorin, se Marx.

Utbryta. Om en polynom (ett matematiskt uttryck, bestående av flera termer) skall multipliceras med en monom (ett matematiskt uttryck, bestående av en term) kan detta ske antingen på så sätt, att summan av po-lynomens termer multipliceras med monomen, el. också på så sätt, att var och en av polynomens termer multipliceras med monoinen, varefter produkternas summa beräknas. 2x3 — 2x5 + 2x8 kan alltså ersättas med det lika stora uttrycket 2 (3 — 5 + 8). Om denna räkneoperation företages, säges man bryta ut faktorn 2.

Uteblivande. Part i rättegång anses ha .uteblivit, därest han icke personligen el. genom ombud inställt sig, när målet påropats el. senare före häradstingets el. rättegångstimmans slut. Olika regler gälla, allteftersom fråga är om civilmål el. brottmål samt då käranden el. svaranden uteblir. Likaså ställer det sig olika, om U. sker, när målet första gången skall komma före, el. om det sker vid senare rättegångstillfälle. Jfr Process.

Ut«nsi’licr, redskap, verktyg; bohag, husgerådssaker.

U’terus, livmoder, se Könsorgan.

Utgärd, enligt Snorres Edda en borg i Jotunheim, jättarnas rike. På U. härskade Utgårda-Loke.

U’tica, den äldsta feniciska kolonien på n. kusten av Afrika. U. anses vara grundad under 12 :e århundradet f. Kr. och blev näst Kartago det feniciska Nordafrikas viktigaste stad. Under det tredje puniska kriget övergick U. till Rom och erhöll romersk medborgarrätt 36 f. Kr. På 600-t. ödelädes U. av araberna, men ännu finnas ruiner kvar av den forna praktfulla staden.

Utiea [joti’ka], stad i staten New Tork, D. S. A. 94,000 inv. Handel med mejeriprodukter.

U’tile dul’ci, lat., ”det nyttiga förenat med det angenäma", namn på ett vittert och musikaliskt ordenssamfund i Stockholm 1700—95.

Utilism el. utilitarism, den åskådning, som gör gällande, att våra handlingars moraliska värde skall bedömas med

hänsyn till den nytta el. skada, handlingarna medföra för individer och samhälle. U. står närmast i motsats till åskådningar, vilka göra gällande, att det finnes ett under alla förhållanden giltigt moraliskt ideal. Från U:s anhängare har påpekats, att ingen kan göra anspråk på en säker kännedom om detta absoluta rättsideal och att inom olika länder och tider med brinnande övertygelse ha företrätts de mest oförenliga moraliska åskådningar. Därför har man framhållit, att i praktiken blir den enda användbara mätaren på handlingars värde just den nytta, de medföra för individen och samhället, sett ur synpunkten av individernas och samhällets egna önskemål. Det må påpekas, att TJ. innebär, att något i och för sig gott ej finnes. Något är gott endast ur vissa synpunkter, vilka synpunkter i sin tur kunna diskuteras. Det finnes endast relativt gott. Som U: s grundare räknas framför allt Bentham. Bland U: s företrädare märkas Stuart Mill och Spencer.

Utilitarism, se Utilism.

Utillte’t, nyttighet.

Utklare’ring sker för fartyg, som skola gå till utrikes ort. Vid U. avlämnas bl. a. av befälhavaren lastför-teckning till tullförvaltningen, som i sin tur lämnar tullpass.

Utkragning, ett å byggnader an-bragt sten- el. träparti, avsett att förmedla ett utsprång; den undre bärande delen av ett framskjutande bygg-nadsparti (burspråk, turell).

Utlandssvenskar. Antalet svenska medborgare, bosatta i utlandet, voro

1920 780,000, därav i Finland 6,900, Norge 47,200, Danmark 36,150, Canada 27,700, U. S. A. 625,600 oeh Australien

5,000.

Utlämning, se Politisk förbrytelse.

Utlöpare, skott, som utväxa i jord-brynet el. strax där under oeh som ha knoppar, vilka alstra nya självständiga plantor. Gränsen mellan underjordiska U. och rotstock är ej skarp. Potatis har underjordiska, smultron överjordiska U.

Utmeland, by nära Mora, Dalarna, med ett monument, uppfört över den källare, där Tomte Matts Larssons hustru uppges ha gömt Gustav Yasa.

Utminute’ra, sälja i mindre mängder, i minut. Jfr Utskänkning.

Utmäl, se Gruvstadgan.

Utmätning innebär ett av offentlig myndighet tvångsvis verkställt full- görande av en betalningsskyldighet, som fastslagits genom dom el. utslag. Den som vill erhålla U., har att till vederbörande utmätningsman ingiva domen el. utslaget samt, då fråga är om skiljemannadom, överexekutors beslut om dess verkställande, ävensom, därest fordran grundas på skuldbrev el. anuat skriftligt fordringsbevis, jämväl detta i huvudskrift. Innan D. verkställes, skall gäldenären underrättas om den sökta U. Kan varken gäldenären el. någon honom närstående person anträffas med delgivningen, får meddelandet anslås å gäldenärens husdörr. Från U. skola av gäldenärens tillgångar undantagas dels nödiga gång- oeh sängkläder för gäldenären, hans make och oförsörjda barn el. adoptivbarn, dels ock nödiga arbetsredskap el. andra nödiga lösören till ett värde av 500 kr., el., där gäldenären icke är familjeförsörjare och ej heller har eget hushåll, högst 200 kr. Saknas utväg till nödtorftigt uppehälle, då skall av det förråd, som i huset kan finnas, från U. jämväl undantagas vad som erfordras för en månads uppehälle. Skulle annan påstå sig vara ägare till lös egendom, som finnes i gäldenärens bo, men icke omedelbart kunna styrka sin äganderätt, medför detta anspråk ej hinder för godsets utmätning. Skulle han vara i stånd att förebringa sannolika skäl för sitt anspråk, har utmätningsmannen att hänvisa honom att anhängiggöra rättegång i frågan. Dylilc talan skall väckas inom 3 månader. Sker detta, får utmätta egendomen ej försäljas, förrän saken blivit prövad av domstolen. Skulle någon framställa dylikt äganderättsanspråk först sedan U. blivit verkställd, äger försäljning ändock rum, för så vitt ej överexekutor förordnat, att med försäljningen skall anstå. Finner

överexekutor vederbörande ha visat sannolika skäl för sin talan, skall han hänvisas att till domstol inom 3 månader instämma talan om bättre rätt till egendomen. Klagan över utmätningsmans förfarande skall föras hos överexekutor genom skriftliga besvär av gäldenären före kl. 12 å 15 :e dagen från det utmätningen verkställdes samt av borgenären före kl. 12 å 15: e dagen, efter det borgenären erhöll del av protokollet över utmätningen. Har vid U. ej erhållits vad, som erfordras till täckande av gälden, är gäldenären pliktig att, därest borgenären det begär, till domstol ingiva en förteckning över samtliga sina tillgångar samt avlägga ed på att han ej äger något utöver i förteckningen upptaget. Dylik ed kallas utmätningsed el. manifestationsed. Egendom, som blivit utmätt, skall försäljas på offentlig auktion. Detta skall

ske, även om det utmätta består av banktillgodohavanden, t. ex. å spar-kassebolc innestående medel. Inom 14 dagar efter det försäljningen ägt rum, skall det belopp, som genom försäljningen influtit, efter det avdrag gjorts för kostnaderna, inbetalas till dem, som påkallat U.

Utopi', ett fantasins idealrike, där allt är ordnat på ett fullkomligt sätt; outförbart förslag till samhällsförbättring; idealstat. Beteckningen är hämtad från Thomas Mores framtidsskil-dringUtopia. — Ut o'p i s k, fantastiskt idealisk, outförbar, overklig.

Utpressning består i ett mot en annan riktat tvång i syfte att förmå honom till ett för honom ofördelaktigt men för den tvingande el. annan fördelaktigt handlingssätt. Några särskilda straffbud finnas ej i vår lag för U. Ofta kan U. ha tagit sådant uttryck, att handlingen i straffrätts-ligt hänseende blir att anse som rån el. försök till rån. Ofta kan handlingen bestraffas såsom innefattande ett rättsstridigt tvång.

Schema över utprickningssystem. överst till vänster flytande prickar, till höger fasta prickar. Nederst till vänster remmare, till höger bojar. Jfr Utprickningssystem.

Utprickningssystem, de regler, delvis med internationell giltighet, som angiva sjömärkenas betydelse, deras form, färg och placering. De flytande prickarna äro av tre slag, nämligen (a) slätpriekar, upptill vit-, nedtill svartmålade, (b) kvast- el. rusk-prieliar, rödmålade och försedda med en el. flera upp- och nedvända kvastar, samt (c) kryssarprickar, målade i rött och svart och försedda med kryss el. ballong. De fasta prickarna äro ävenledes av tre slag, vilka motsvara de flytande, nämligen (a) svart, fast prick med triangulärt, uppåtvänt topptecken, (b) röd, fast prick med triangulärt, nedåtvänt topptecken och ovan detta en kvast samt (c) röd och svart, fast prick, som har två triangulära topptecken med spetsarna mot varandra, det övre rött, det undre svart.Dessa prickar användas för att utpricka farleder. Farlederna ha en viss, av lotsstyrelsen fastställd huvudriktning, och den allmänna regeln är, att slätprickar, svarta fasta prickar el. svarta bojar utmärka en farleds s. el. v. sida, medan kvastprickar, röda fasta prickar el. röda bojar (i allmänhet kvastförsedda) begränsa en farleds n. och ö. sida och slutligen kryssprickar, röda och svarta fasta prickar el. andra röda och svartmålade sjömärken utmärka grund, som kunna passeras på bägge sidor.

För utprickning av grund, belägna i öppna sjön, d. v. s. utanför skärgård och utprickad farled, använder man stora prickar, s. k. remmar e, vilka vanligen äro försedda med ballonger. N. om grund användas svartmålade prickar, ö. om grund svartmålade prickar med ett vitt bälte på stången, s. om grund rödmålade prickar med uppåtvända kvastar och v. om grund rödmålade med nedåtvända kvastar. Särskilt farliga grund bruka inomskärs utmärkas av bojar, vilka bestå av en tunna, som försetts med en pyramid av träribbor. Äro dessa svartmålade, räknas de som slätprickar, äro de rödmålade och försedda med kvast räknas de som kvastprickar, och deras betydelse är bestämd enligt ovanstående regler. En internationell kommitté är för närvarande sysselsatt med utarbetandet av ett nytt system för U.

Utreclit [yfrecht]. — 1. Provins i Nederländerna. 1,385 kvkm., 350,000 inv. V. delen av U. är ett fruktbart marskland med vidsträckta betesmarker. ö. delen upptages till största delen av sandhedar. Boskapsskötsel är huvudnäring. Utom spannmål odlas tobak i stor myckenhet. — 2. Huvudstad i U. 1. 140,000 inv. En av Nederländernas äldsta städer med flera praktfulla kyrkor och andra byggnader. Universitet, grundat 1636. Viktig järnvägsknut och handelscentrum. Tobaksindustri. Tillverkning av kemikalier.

Ut, re, mi. fa, sol, la, si, se Solini-sation.

Utre'ra, outrera, överdriva, driva till ytterlighet.

Utriggare. — 1. Kapproddbåt med årtullarna på en ställning utanför relingen. Även denna ställning kallas U. — 2. Lös klyvarbom på smärre fartyg. — 3. Från masttoppen stöttade stänger, som på söderhavskanoter placeras över lovarts reling för att uppbära vikter, som tjäna till att hindra o.n alltför stark krängning hos kanoterna. U. användes även i vissa andra betydelser.

Utrikesdepartementet, det departement. som handlägger utrikesärenden. Under U. lyda beskickningarna och

konsulaten i utlandet. Chef för U. är utrikesministern.

Utrikesiiämml är en 1921 inrättad av riksdagen vald nämnd, vars ordförande är konungen. Vid avgörande av mera betydande utrikesärenden skall U: s mening inhämtas. U. fungerar också mellan riksdagarna.

Utskott, en kommitté el. kommission, vars medlemmar tagas ur en viss församling, på vars vägnar den har att utreda el. besluta. Jfr Riksdagens utskott.

Utskylder, avgifter, som skattskyldig är förpliktigad erlägga till stat (kronoutskylder), kommun (kommunalutskylder), kyrka och prästerskap (prästutskylder). Jfr Uppbörd.

Utskyldsstreck, hinder för utövande av rösträtt på grund av obetalda utskylder. Se Riksdagen.

Utskänkning, försäljning av dryckesvaror till förtäring på stället. Motsatsen är utminutering, som innebär försäljning till avhämtning. Se vidare Rusdrycksförsäljning.

Utslagstävlan, utslagningstävlan, anordnas i syfte att utfinna den bäste vid idrottstävlingar mellan lag el. enskilda, där måttband, klocka el. be-dömningspoäng ej kunna avgöra resultatet och där alla deltagarna ej ha tillfälle möta varandra (fotboll, lawn-tennis o. dyl.). Vid s. k. enkel utslagsmetod är den, som en gång besegrats, definitivt utslagen ur tävlingen.

Utsot, diarré*.

Utsättande av barn är en sed, som ej blott hos primitiva folk utan även hos högtstående kulturfolk ansetts som en fullt tillåten handling, såvida den utföres av barnets föräldrar. Under forntiden förekom detta bruk allmänt såväl bland egyptier som bland greker och germaner. Ännu kvarlever det bland kineserna. Motivet till denna handling är främst att söka i fruktan för överbefolkning samt strävan att höja släktets livsduglighet. I och med kristendomens genombrott kom denna sed allt mer ur bruk för att slutligen förbjudas. I Norden upphörde bruket

i slutet av 1100-t.

Utsöndringsorgan. De en-celliga djuren, kavitetsdjur och tagghudingar sakna särskilda U. De enskilda cellerna ombesörja själva hos dessa avsöndrandet av avfallsprodukter. Hos maskar finnas s. k. exkretionskanaler utbredda i kroppen. Dessa mynna pä kroppsytan. Hos insekterna finnas liknande kanaler, vilka mynna i tarmkanalen, s. k. malpighiska rör. Ryggradsdjuren ha av små kanaler sammansatta organ, vilka kallas njurar. Hos t. ex. lancettfisken finnas för-njurar. vilka ligga i gälregionen. Hos groddjur och övriga fiskar finnas ur-, njurar på ömse sidor 0111 ryggraden. De högre ryggradsdjuren anlägga under fosterutvecklingen såväl för- som urnjurar. De organ, som komma att funktionera som njurar, äro emellertid hos dessa de s. k. efternjurarna, vilka anläggas i bäcken- el. ländregionen. Njurarna äro uppbyggda av fina kanaler, vilka utgå från en inbuktad blåsa. I denna blåsa finnes ett kärlnystan (glomerulus), ur vilket från blodet avfallsprodukter avsöndras. De fina kanalerna mynna i njurbäckenet. Härifrån ledes urinen genom urinledarna till urinblåsan och därifrån vidare genom urinröret. Urinen innehåller hos människan kvävehaltiga ämnen, framför allt urinämne och urinsyrade salter samt oxalsyra, ett gult färgämne, urokrom, och salter, särskilt natriumklorid och fosfat. Vid urinens sönderdelning bildas bland annat ammoniak. Urinens mängd varierar i hög grad. I genomsnitt utgör den 1—iy2 1. per dygn. Halten . av fasta ämnen kan anslås till 60 gr. per dygn (c: a 4%).

Vanlig fiskutter.

Utterdjur (Lutrinse), en underfamilj av de vessleartade djuren inom rovdjurens ordning, vilka ha simhud mellan tårna. Till U. höra Havsut-tersläktet (Enhy dra), som omfattar en art, Havsuttern (E. marina), vilken förekommer i vissa kustområden vid Stilla havet. Den jagas för sin värdefulla päls. Till U. hör vidare Fiskuttersläktec (Lutra), till vilket den Vanliga fiskuttern (L. vulgaris) hör. Den är till färgen mörkbrun med gråbrun buk. Längd 1,5 m., varav hälften ut-göres av svansen. Den lever av fisk och anställer stor förödelse i våra fiskvatten. Den jagas därför samt för sitt värdefulla skinn.

Uttersberg, järnbruk nv. om Köping, mellersta Västmanland.

Uttolkarna, de sjuttio, kallas enligt sagan sjuttio judiska lärda, som på uppdrag av den egyptiske konungen Ftolemaios Filadelfos skulle ha utfört den översättning av bibeln till grekiska, som kallas Septuaginta.

Utvandring, se Emigration.

Mutationer hos Coloradobaggen. Till vänster två normala djur, tillhörande olika varieteter. Till höger tre mutationer, som avvika i teckning, storlek m. m.

Utvecklingsläran, den åsikten, att nu levande djur och växter härstamma från enklare byggda organismer. Paleontologin visar, att långt tillbaka i tiden funnos endast jämförelsevis enkelt byggda varelser och att först i de geologiska perioder, som ligga närmare vår tid, mera invecklat byggda varelser uppträdde. Man får en tydlig bild av en fortskridande utveckling mot allt högre former. Embryologiska undersökningar ha visat, att på fosterstadiet uppträda organ och egenskaper, vilka överensstämma med lägre varelsers och vilka reduceras och försvinna, så att de ej förefinnas hos den fullvuxna individen. Människan är exempelvis på fosterstadiet försedd med svans och gälfickor. Man har till och med uppställt en lag (biogenetiska lagen), enligt vilken individens fosterutveckling återspeglar artens utvecklingshistoria. Djur- och växtsystema-tiken grunda sig på en gradvis likhet mellan organismerna, som tyder pä att vissa organismer äro närmare besläktade med varandra än andra organismer, en sak, som i sin tur tyder på att en utveckling ägt rum. J3evisen för U. äro med andra ord s§, talrikaoch hämtade från så olika områden, att man kan anse U. som säkerställd.

När det gäller att förklara, hur utvecklingen kommit till stånd, har man hittills ej uppnått enigliet. Darvinis-men antar, att de små olikheter, som förefinnas inom en art, äro ärftliga. Genom kampen för tillvaron utrotas de mindre lämpligt utrustade individerna. De fördelaktiga avvikelserna komma därför att summera sig från generation till generation. Ärftlig-hetsundersökningar ha emellertid visat, att de små avvikelser, på vilka Darvinismen bygger, ej äro ärftliga. Däremot har man kunnat påvisa förekomsten av jämförelsevis stora avvikelser, som plötsligt och av okänd anledning uppträda hos någon individ av en art. Dessa avvikelser har man kallat mutationer el. språngvariationer. För närvarande anser man i allmänhet, att mutationerna under inverkan av ett genom kampen för tillvaron skeende urval, s. k. naturligt urval el. selektion, ge upphov till utvecklingen. Då man emellertid ej kan förklara mutationernas uppkomst och det vidare är tvivelaktigt, om mutationerna verkligen bero på tillkomsten av nya egenskaper och ej endast bero på förlust av egenskaper, kan man ej säga, att den s. k. mutationsteorin slutgiltigt löst utvecklingens problem. En annan teori, som härstammar från La-marck, har sökt förklara utvecklingen genom antagandet av att de egenskaper, som en individ genom övning el. på annat sätt personligen förvärvar, gå i arv till avkomman, vilken i sin tur genom träning ytterligare kan förstärka egenskaperna och lämna anlag till dem ännu mera förstärkta till

sin avkomma. De experiment, som gjorts för att bevisa på så sätt förvärvade egenskaper och anlag, ha emellertid ej givit denna teori något pålitligt stöd ocli den anses numera på de flesta håll vara oriktig.

Utvidgningrskocfficient, se Dilatation.

Utvisning: av utlänning från riket kan av K. B. förordnas beträffande zigenare och den, som beträdes med lösdriveri el. bettleri, ävensom den, som under sin vandring från ort till annan söker sin utkomst genom utförande av musik, förevisande av djur el. annan dylik sysselsättning; den, som gör sig skyldig till yrkesmässigt hasardspel, yrkesmässigt övande av otukt el. utnyttjande av annans otuktiga levnadssätt; vidare kan U. ske av utlänning, som blivit dömd för utövande av gårdfari-handel el. för olovlig brännvinsförsälj-ning el. utan tillstånd

kringresande idkat hantverk el. annan hantering. Slutligen kan utlänning, som blivit dömd till straffarbete el. fängelse, ej under sex månader, utvisas, därest brottets beskaffenhet föranleder till antagande, att genom hans vistelse i riket fara kan uppstå för allmän säkerhet, ordning el. sedlighet.

Utö, ö. i Stockholms skärgård, sv. om Dalarö. 23 kvkm. Gamla järngruvor och fyndort för sällsynta litium-mineral.

Ui^silcaa^lepyy, se Nykarleby.

Uu’sikaiipunki, se Nystad.

Uv, se Berguv.

Uverty’r, se Ouverture.

Uzbe’k, socialistisk sovjetrepublik, belägen omkring floden Amu-Darja, sö. om Aralsjön, omfattande de forna av Ryssland beroende staterna Bokhara* och Chiwa*. V

Y, den tjuguandra bokstaven i vårt alfabet. — Som romerskt taltecken = 5.

— Kem. tecken för en atom vanadin.

— W är kem. tecken för en atom volfram.

Waadt [vat], schweizisk kanton, se Vaud.

Waagr [va’g], vänsterbiflod till Donan. Upprinner på Karpaterna, s. om Tatra. Förenar sig med Donau vid Komorn. Längd 398 km.

Waagc [vå’ge], P., norsk kemist,1833— 1900, mest känd för den av honom tillsammans med hans landsman, matematikern Guldberg, uppställda mass-verkans lag (Guldberg-Waages lag). Jfr Guldberg.

• Vaal [va’l]. — 1. Högerbiflod till Oranjefloden, Sydafrika. Upprinner på v. sluttningarna av Drakebergen. Längd G80 km. — 2. Rhens s. mynningsarm, se Rhen.

AVaals, se Van der Waals.

Va banque [-bank’] el. va la banque, fr., (vid hasardspel) ”det gäller banken”, d. v. s. hela den summa, som för tillfället finnes inne i spelbanken.

Vaberget, berg vid Vättern invid Karlsborg, som ingår i dess befäst-ningsanläggningar.

Ympkoppor (jfr Vaccination).

Vaccination [vaksi-], skyddkopps-ympning, är i Sverige påbjuden i lag av den 2 juni 1916, enligt vilken barn skola undergå V. senast det kalenderår, under vilket de fylla 6 år. V. verkställes kostnadsfritt varje år å möten, som anordnas av hälsovårdsmyndigheten. Om någon på grund av personliga erfarenheter fruktar, att V. kan vara farligt för barnets hälsa, kan

befrielse från V. ibland erhållas efter ansökan hos medicinalstyrelsen. Omkring 3—4 dagar efter det att V. utförts, uppträder på platsen för ymp-ningen en röd knottra, som så småningom förvandlas till en blåsa. Denna är vanligen tydligast utbildad pä 9:de och 10:de dagen. Därefter torkar den in till en skorpa, som bortfaller och efterlämnar ett ärr. Under den tid, då dessa koppor utvecklats, har den ympade lindrig feber och ömhet i axelhålan till följd av körtelsvullnad. Om ympningen ej slår an, kan detta bero på att ympämnet är försvagat el. på att personen i fråga är oemottaglig för koppor. Detta senare är fallet, särskilt om V. förut utförts för ej alltför lång tid sedan (5—10 är). Jfr Smittkoppor.

Vaccinium [vaks-], ett växtsläkte, som tillhör familj Ericacese. Det omfattar c:a 100 halvbuskar och buskar. Hyllet är översittande. Frukten är ett bär. I Sverige finnas fem arter. Lingonbuske (V. vitis idtea) är en lågväxt buske med läderartade, omvänt äggrunda blad. Den är allmän i barrskogar. Lingonen exporteras i stor

utsträckning, framför allt från s. Sverige. Blåbärsbuske (V. myr-tillus) har oregelbundet trekantiga grenar och äggrunda, finsågade blad. Den är vanlig i våra skogar. Bären innehålla garvämnen och verka stoppande. Odonbuske (V. uligino-sum) växer i sumpig mark och har omvänt äggrunda, helbräddade blad och runda grenar. Bären äro avlånga och ha ett blågrått överdrag. Smaken är sötaktigt fadd. De användas föga i hushållet. Tranbärsbuske (V. oxycoccus) är en krypande buske, som växer i sumpig mark. Bladen ha till-bakavikna kanter. Tranbären ha sur smak och användas i mindre utsträckning för beredning av saft, sylt o. dyl.

Wacht am Rhein, Die [di vacht am rajn], ty., ”Vakten vid Rhen”, tysk nationalsång, skriven 1840 av Max Schneckenburger. Den populäraste melodin till W. är komponerad av musikern Karl Wilhelm (1815—73). W. blev särskilt populär under fransktyska kriget 1870—71.

Wachtmeister. — 1. Hans W., 1641— 1714, kungligt råd, amiralgeneral. W. stödde energiskt Karl XI i dennes re-duktionspolitik. Åt honom anförtroddes uppdraget att återupprätta den svenska flottan, vilket uppdrag W.

84fullgjorde med största duglighet. W. är Karlskronas grundläggare. — 2. Karl Axel W., 1754—1810, riksdrots. W. var allmänt aktad för sin rättrådighet och duglighet. Gustav III skänkte honom sitt oinskränkta förtroende och gav honom flera viktiga uppdrag. Under Gustav IV Adolfs förmyndarregering liksom under dennes egen styrelse ägde W. ett synnerligen stort inflytande. 1809 blev W. justitiestatsminister i det då bildade statsrådet.

Vad. Talan mot underrätts utslag och beslut i tvistemål fullföljes i vissa fall efter V., i andra fall genom besvär. Huruvida det ena el. det andra sättet skall tillämpas, skall alltid meddelas av den dömande myndigheten, då denna slutligt avgör ett mål el. dömer till värjemålsed. Vill part vädja mot underrätts utslag, åligger det honom att härom göra anmälan i stad hos rätten el. den, som är satt att å rättens vägnar mottaga dylik anmälan, el., om sådan person ej finnes, hos rättens ordförande före kl. 12 å sjunde dagen och å landet hos rätten el. häradshövdingen el. för visst fall hos av honom förordnad person sist å sjunde dagen från den dag utslaget meddelades samt att i samband därmed erlägga vadepenning med 1 kr. 50 öre. Part, som vädjat, har därefter att själv el. genom be-fullmäktigat ombud inställa sig i hovrätten i mål från underrätt, vars område helt el. delvis tillhör Norrbottens el. Västerbottens läns lappmark, före kl. 12 å 45:te dagen samt i mål från annan underrätt före kl. 12 å 30:de dagen från den dag, då utslaget meddelades, och därvid ingiva vadeinlaga. s. k. libell, tillika med bestyrkt avskrift därav samt underrättens protokoll och utslag i målet. Försummar part att inställa sig i hovrätten el. underlåter han att inkomma med vadeinlagan, anses underrättens utslag ha vunnit laga kraft. Har i mål blivit rätteligen vädjat, äger motparten att inom 14 dagar, efter det vädjande parten senast skolat inställa sig i hovrätten, inställa sig i hovrätten och uttaga avskrift av kärandens vadeinlaga. Försummar svaranden att inställa sig i hovrätten inom denna tid, har han förlorat rätten att vidare yttra sig i målet, för så vitt han ej kan visa, att han haft laga förfall. I hovrätt äga parterna ingiva vardera tvenne skrifter.

Viada’i, negerrike, sedan 1903 under franskt inflytande, beläget i Sudan, ö. om Tsadsjön. Omkring 445,000 kvkm. Invånarna bestå dels av olika negerstammar, dels av araber. De förra idka åkerbruk, de senare boskapsskötsel. Majs, durra och bomull odlas. Viktigaste exportvaror äro elfenben och strutsfjädrar.

Vadare (Grallatores), en ordning fåglar, som ha långa underben och tarser, liten baktå och till största delen fria tår. V. delas numera i Storkart a-de fåglar, till vilka höra pelikan-fåglar, hägrar, storkar, flamingosm.fi., Tranartade fåglar, omfattande sumphöns och tranor m. fl., och B rockfågel artade fåglar, bland vilka må nämnas brockfåglar, måsartade fåglar, alkor m. fl.

Vadd, ett lager av löst uppluckrade bomullsfibrer, på ömse sidor bestruket med gummi- el. limlösning med tillsats av alun och ibland något stärkelse. W. användes även som beteckning för kem. renad (från fett befriad) bomull. Ej renad bomull kallas ofta fetvadd.

Vademe’cum (lat., ”gå med mig”), hjälpreda, fickhandbok, rådgivare; ett antiseptiskt medel, vars förnämsta beståndsdel är mentol.

Wa’dis, beteckning för uttorkade floddalar i Afrikas ökentrakter, särskilt i Sahara.

Vadkramp, se Kramp.

Vadmal, ett slags groft, tjockt, tätt ylletyg.

Wadman, J. A., 1777—1837, skald. W. skrev företrädesvis humoristiska visor (dryckes- och jägarsånger, idyller etc) av robust skämtsamhet och ofta dråplig satir. Bland hans mera kända visor må nämnas Min lilla vrå bland bergen.

Vado'st vatten, från jordytan härstammande, i jordskorpan och i jordlagren cirkulerande vatten. Motsats: juvenilt vatten.

Vadstena, stad vid Vättern, v. Östergötland. 3,000 inv. Spetsknyppling. V. uppkom på 1300-t., då Birgitta här upprättade sitt berömda kloster. I V. finns vidare Vadstena slott.

Vadstema adliga jungfrustift. Vid 1734 års riksdag beslöts att upprätta ett adligt jungfrukloster på Vadstena slott. Planen kom aldrig till utförande. De penningmedel, som anslagits härtill, utgöra numera en stifts-kassa, som utdelar pensioner till ogifta adliga fröknar, vilka blivit inskrivna i stiftets matrikel.

Vadstena artiklar, en år 1587 ingången överenskommelse mellan Johan III och hertig Karl av Södermanland beträffande de kungliga och furstliga rättigheterna i Karls hertigdöme.

Vadstena kloster började byggas 1368 —69 och invigdes 1384. Dess första abbedissa var Birgittas dotter Katarina. Klostret upphävdes 1595, och byggnaderna stodo sedan lång tid tomma. En del av dem äro bevarade och användas som sjukhem ocli hospital. Klosterkyrkan, som blev färdig i början av 1400-t., hör till våra mera intressanta medeltida byggnader. Vadstena slott är beläget vid Vättern utanför Vadstena stads område. Den äldsta delen av V. började uppföras 1545 och utgör nu slottets mittparti. Omkring 1575 företogos tillbyggnader, som fortgingo in på 1600-t., i genomgående renässansstil. Efter Vasakonungarnas tid fick slottet förfalla, men från 1880-t. ha dess yttre partier blivit underhållna.

Vadsö, stad vid Varanger fjord, ö. Finnmarks fylke, nö. Norge. 1,900 inv. Residensstad för Finnmarks fylke. Guanofabrik, tranberedning.

Vaduz [fadots'], huvudstad i fursten-dömet Lichtenstein. 1,150 inv.

Wserner, Ninian, 1856—1905, journalist, humoristisk författare, mest känd under pseudonymen C. A. Tollén (Brev te Nyman Wsernor).

Vae vic'tis, lat., ve de besegrade.

Va'gr, obestämd, svävande.

Vagabond', lösdrivare, landstrykare, sysslolös äventyrare.

Va'gel, inflammation i en talgkörtel el. hårsäck i ögonlocksranden. V. förlöper ibland till varbildning och motsvarar närmast en finne på andra hudområden. Sjukdomen är vanligen ofarlig och går över på några dagar.

Vaggeryd, municipalsamhälle vid Lagan, nv. Småland. 1,300 inv. Träindustri.

Wagner. — 1. W. Richard W., 1813 —83, tysk tonsättare och skriftställare. W. har nästan uteslutande skrivit operor. Hans första verk, t. ex. R i e n z i, voro hållna i tidens stil och vunno framgång. I senare operor skapade W. en egen stilart, vilken väckte våldsam opposition. 1849 deltog han i politiska oroligheter i Dresden, vilket medförde, att han måste fly utomlands. Han vistades de följande åren särskilt

i Paris. Efter en tolvårig landsflykt kunde han återvända till Tyskland. Här grundade han i Baireutli en egen musikalisk teater, avsedd för uppföranden av hans operor. Denna gick emellertid till en början illa men har sedermera särskilt efter hans död och under ledning av hans fru, Cosima W., en dotter till Liszt, blivit en samlingspunkt för W:s beundrare i hela Europa. Medan man i samtidens operor la-de huvudvikten vid musiken och ansåg text och dramatisk handling som något underordnat, försökte W. att göra sina operor till konstverk, som fängslade även genom poesifyllt språk och äkta dramatisk spänning. Han skrev därför även texten till sina operor själv. I allmänhet valde han som motiv gamla germanska legender. Operorna Rhen-guldet, V a 1 k y r i a

n, Sigfrid och R a g n a r ö k, vilka tillsammans bruka kallas Nibelungens ring, grunda sig exempelvis på Nibelungenlied. Även Tannhäuser,

Lo.hengrin, Mästersångar-na, Tristan och Isolde samt Parsifal grunda sig på folkliga sagor och myter. Också i musikaliskt avseende var W. en nydanare. Han använde sig i stor utsträckning av s. k. ledmotiv, vilka karakterisera de dramatiska personligheterna och klinga med i orkesterns tonspråk, när huvudpersonerna göra sig gällande på scenen. Han avskaffade den av samtiden omtyckta koloraturarian och strävade efter ett mera naturligt tonspråk. Hans orkestrering är massiv och ibland något tung men verkar medryckande och imponerande. Han var en mästare

1 att utnyttja orkesterns olika instrument och i att framtrolla originella klanger. För att försvara sina musikaliska och dramatiska idéer utgav W. flera skrifter, i vilka han visade sig vara en skarp och skicklig polemiker. Han har blivit allt mera uppskattad efter sin död och har i hög grad tryckt sin stämpel på den efterföljande musiken, särskilt i Tyskland.

— 2. A. H. G. W., 1835—1917, tysk

• nationalekonom. W., som till en början företrädde utpräglat individualistiska åsikter, hävdade senare en åskådning med starkt statssocialistiska inslag (se Katedersocialister). W. utgav bl. a. verk med betydande vetenskapligt värde rörande bank- och penningväsendet och rörande beskatt-nin gslagstif tningen.

Vagong', järnvägsvagn för passagerare.

Wa'gram, by i Österrike, omkring

2 mil ö. om Wien. Den 5 och 6 juli 1809 besegrade här Napoleon en österrikisk armé.

Va'gus, lungmagnerven, se Hjärnner-ver.

Wahlberg, Alfred, 1834—1906, landskapsmålare. W. studerade först i Tyskland men bosatte sig 1866 i Paris, där han tillägnade sig den moderna franska skolans målningssätt, dock bibehållande sin personliga stil. Han målade företrädesvis romantiskt lyriska stämningsbilder, såsom Utsikt i Södermanland, Landskap i månsken, P o p p 1 a r m. fl. W. är den moderna landskapskonstens föregångsman inom svenskt måleri.

Wahlbom, Karl, 1810—58, målare. W. hade grundligt studerat människans ocli hästens anatomi och utförde med förkärlek dramatiska och rörliga scener. W. utförde teckningar, etsningar, litografier och skulpturer samt målningar i akvarell och olja. Han studerade i Paris och Rom och blev slutligen professor vid Konstakademin i Stockholm. Av W :s tavlor må nämnas Gustav Adolfs död, Hästdrift på Campagnau.Wahlenber*?. — 1. G. W., 1780—1851, professor i botanik i Uppsala, framstående växtgeograf och lapplandsforskare. — 2. A. M. L. W., f. 1858, författarinna, som skrivit flera romaner samt sagor.

Wahl man, L. I., f. 1870, arkitekt, 1912 professor i liusbyggnadslära vid Tekniska högskolan i Stockholm. W: s förnämsta verk är Engelbrekt s-kyrkan i Stockholm, som byggdes under hans ledning 1904—14.

Wahlström, Lydia, f. 1869, historiker, pedagog, författarinna. W. har livligt intresserat sig för kvinnorörelsen. 1892 grundade hon Uppsala kvinnliga studentförening. Hon har utgivit en mångfald arbeten, bland vilka må nämnas Den svenska odlingens stormän och romanen Daniel Malmbrink.

Wahlström och Widstrand, en år 1883 grundad bokförlagsfirma i Stockholm.

Vaigratj, Vajgatj, ö i Norra ishavet, sö. om Novaja Zemljas sydspets, 3,700 kvkm. Trådlös telegrafstation.

Vaihinger [faj'-], H., f. 1852, tysk filosof. V: s arbeten ansluta sig dels till pragmatismen, dels till Kant.

Vakans', tomrum, ledighet. En tjänst, som står obesatt, säges vara vakant'.

Wakefiold [oeik'fild], stad s. om Leeds, mellersta England. 50,000 inv. Livlig spannmålshandel. Var före Leeds' uppblomstring medelpunkt för Yorks textilindustri.

Vaktelsläktct (Coturnix) hör till rapphönsfåglarnas familj inom hönsfåglarnas ordning. Arterna påminna om

rapphöns men äro mindre och ha spetsiga vingar. De äro flyttfåglar. I Sverige finnes Vanliga vakteln (C. cominunis), som är tecknad i brunt, grått och svart. V. jagas särskilt i Medelhavsländerna.

Vakuo'l, ett med cellsaft fyllt hålrum, som förekommer i vissa växt- och djurceller. Hos en del lägre djur finnas V., vilkas väggar sammandraga sig, s. k. pulserande V. Jfr Infusionsdjur och fig. till Cell.

Va'kuum, tomrum, ett rum, i vilket ingen materia — alltså ej heller luft el. någon annan gas — finnes.

Vakuumbroms, se Broms.

Va'kmimrör, treelektrodrör, se Radio. Beteckningen V. användes dock även i vidsträcktare betydelse.

Val. — 1. 80 stycken, vid räkning av sill el. strömming. — 2. Se Valdjur. — 3. I sammansättningar, ”de på slagfältet fallne”, t. ex. valplats. — 4. Se Valsätt.

Va'la, i fornisländskan sierska. Jfr Voluspa.

Va la banque, se Va- banque.

Valack', kastrerad hingst.

Valais [valä'], Wallis, kanton i s. Schweiz. 5,220 kvkm., 128,000 inv. Huvudstad Sitten, 8,000 inv. — V. omfattar Västalpernas högsta delar. Befolkningen idkar huvudsakligen boskapsskötsel.

Valak'er, ett namn, som användes av slaverna som gemensam beteckning för latintalande stammar på Balkanhalvön.

Valaki'et, den sydligaste delen av konungariket Rumänien, omfattande den bördiga Valakiska slätten. 77,500 kvkm., omkring 4 milj. inv. V. var fordom ett av de s. k. Donaufursten-dömena och förenades 1861 med Moldau till konungariket Rumänien.

Vala'kiska slätten, det bördiga låglandet mellan Siebenbiirgen och Donau.

Va'lamo, grekisk-katolskt kloster, beläget på några öar i Ladoga, Viborgs län, Finland, öarna äro av munkarna väl odlade. Till klostret hör ett tjugutal kyrkor och kapell. Klostret grundlädes enligt traditionen på 900-t. men blev ordentligt organiserat först på 1300-t.

Valans spådom, se Voluspa.

Valborg, helgon, f. omkring 710, dotter till en angelsaehsisk ädling. V. blev abbedissa i det av hennes bröder grundade klostret Heidenheim (Wiirt-temberg), där hon avled 779. Hon blev föremål för en utbredd kult i egenskap av åkerfältens skyddshelgon. V:s åminnelsedag (1 maj), Valborgsmäs-san, inföll samtidigt med den germanska hedendomens vårfester, varför hennes namn förknippades med dessa.

Valborgsmässan, se Valborg.

Va'lcensus, stadgande om viss förmögenhet för rösträtt el. valbarhet.

WaPcheren, en av öarna i den nederländska provinsen Zeeland. 209 kvkm.,

55.000 inv. Huvudstad Middelburg, fordom en livlig handelsstad. Vid öns s. kust ligger Vlissingen, överfartsort till England.

Val'dai, en omkring 300 m. hög skogstrakt i nv. Ryssland, vilken utgör högsta delen av Ryska centralplatån. På V. upprinna flera av Rysslands största floder, såsom Volga, Dnjepr, Duna m. fl.

WaTdeck, fordom furstendöme, sedan 1918 republik i förbundsrepubliken Tyska riket, belägen v. om floden Wesers övre lopp. 1,120 kvkm., 66,000 inv. Åkerbruk och boskapsskötsel äro huvudnäringarna. Huvudstad Arolsen,

3.000 inv.

WaUdeck-Rousseau [-roså'], R., 1846 —1904, fransk statsman. W. blev 1879 ledamot av deputeradekammaren,

där lian slöt-' sig till Gambetta. Han var inrikesminister 1881—82 och 1883—85 samt bildade egen ministär 1899. Han avgick 1902 på grund av sjukdom. W. förde en kraftfull politik i republikansk och nationell anda. Valdemar, konungar av Danmark.

— 1. V. I, den store, 1131—82, blev efter att lia besegrat sin medtävlare Sven Grade 1157 ensam konung i Danmark. V: s förnämste rådgivare var biskop Absalon i Roskilde, vilken understödde konungen i hans krigsföretag mot venderna. V: s regering medförde i såväl yttre som inre avseende en stark uppblomstring för landet. — 2. V. II Seier, 1169 (1170) —1241, den förres yngre son, efterträdde sin broder Knut som konung 1202. V. företog segerrika krigståg mot de hedniska folken vid Östersjön och intog bl. a. Preussen och Estland. De erövrade landområdena måste han emellertid till största delen avträda, sedan han under en jakt tillfångatagits av greve Henrik av Schwerin 1223. V. utförde även ett betydande arbete på lagstiftningens område. — 3. V. Atter-dag, omkring 1317—75, konung Kristofer II: s yngste son, konung 1340. Från början härskade V. endast över en obetydlig del av riket, som han emellertid slugt och målmedvetet arbetade på att helt förena under sin spira. Efter tjugu år hade han även nått detta mål, ehuru han fortfarande hade strider att utkämpa med sina fiender (Sverige, I-Iolstein, Mecklenburg). V. intog och brandskattade Visby 1361.

Valdemar, svensk konung, f. i slutet av 1230-t., d. 1302. V., som var son till Birger Jarl och dotterson till konung Erik Knutsson, valdes 1250 till Sveriges konung. Snart inträdde emellertid en brytning mellan den svage V. och hans bröder, hertigarna Magnus och Erik, vilka med danske konungens hjälp besegrade V. 1275 tvangs han att avstå sin krona åt Magnus. Senare lyckades han med dansk hjälp för en tid återfå Götaland men hölls fången från 1288.

Valdemar, svensk prins, f. på 1200-t., son till konung Magnus Ladulås. V. deltog i broderns krig mot konung Birger. Se Nyköpings gästabud.

Valdemarsdagen är sedan 1912 en nationell dansk festdag, som firas till minne av Valdemar Seirs seger över esterna vid Reval 1219, det s. k. Vol-merslaget.

Valdemarsvik, köping vid en vik av östersjön, ö. Östergötland. 2,200 inv. Stort garveri.

Valden’ser, ett på 1100-t. bildat religionssamfund, vilket uppkallades efter en köpman Valdes från Lyon. V. sysselsatte sig särskilt med ett flitigt bibelstudium och voro bl. a. motståndare till hierarkin inom den katolska kyrkan. Rörelsen utbredde sig över s. Frankrike till Lombardiet och Spanien. Den lombardiska gruppen bröt med de övriga V. 1210 och bildade en egen sekt, som spridde sig i Schweiz,

Tyskland, Böhmen, Ungern och Polen samt även i Frankrike och Italien. Den återstående s. k. franska grenen av V. utrotades genom albigenserkri-gen (jfr Albigenser). Även de övriga V. förföljdes hätskt och dukade på många platser under för inkvisitionen. I Tyskland uppgingo de i lutheranerna, medan de i Frankrike kvarvarande anslöto sig till huge-notterna. I de s. k. valdenserdalarna i Piemont fördes blodiga förföljelser, vilka dock bragtes till ett slut genom predikanten Arnaulds väpnade ingripande (1690). V:s ställning var dock fortfarande mycket svår ända fram till 1800-t., då de i Italien erhöllo fri religionsutövning och samma borgerliga rättigheter som katolikerna. Utom i Italien finnas valdenserförsamlingar bl. a. i Uruguay, Argentina, North-Carolina.

Waldenström, P. P., 1838—1917, predikant och politiker, lektor vid Gävle högre allmänna läroverk 1874—1905. W. anslöt sig till den av Rosenius ledda väckelserörelsen. Han förnekade, att Gud fordrade vedergällning av människosläktet för syndafallet och därmed också dogmen om Kristi förso-ningsdöd. Detta utlöste en våldsam strid. W: s anhängare organiserades till det 1878 bildade Svenska missionsförbundet. W. var medlem av andra kammaren 1904—05 och företrädde härvid tämligen liberala åsikter.

Valdjur (Cetacea), en däggdjursord-ning, som omfattar i vatten levande, stora djur. De ha långsträckt kropp, som övergår i en tvärställd stjärtfena. Huvudet är ej särskilt avsatt från kroppen. De främre extre-miteterna äro fenlika, de bakre extre-miteterna förkrympta. Under den hårlösa huden finnes ett tjockt späckla-ger. De andas med lungor men kunna uppehålla sig under vattnet mer än en halv timme. V. indelas i Bardvalar (Mystacoceti), till vilken avdelning bl. a. hör Grönlandsvalen, och Tandvalar (Odontoceti), till vilka bl. a. höra Kaskelott, Delfin och Nar-

val.

Valdresdalen, dalgång i det centrala Norge, berömd för sin vackra och omväxlande natur. Turistled från s. Norge till Sogn och Jotunheimen.

Va'le. — 1. I nordiska mytologin son till Oden och Rind, även kallad Ale. — 2. Lat., lev väl.

Valen'cia. — 1. Landskap i ö. Spanien, beläget vid Medelhavet. 23,000 kvkm., 1,750,000 inv. Västra delen av V. är ett bergland, där huvudsakligen vin och sydfrukter odlas. På den mycket bördiga kuststräckan odlas bland annat dadelpalmer och ris samt majs. Industrin omfattar förnämligast olje-beredning och tvålfabrikation. — 2.2059

Stad i V. 1. 250,000 inv., Spaniens tredje stad. V. är en livlig handels-ocli industristad (huvudsakligen siden-, glas- och lergodsfabrikation). Export av vin och sydfrukter. Universitet.

Valenciennes [vallangSiänn'], stad vid Schelde, sö. om Lille, n. Frankrike.

35,000 inv. Livlig industri, grundad på närliggande stenkolslager. Berömd spetstillverkning i stadens omnejd. V. intogs under världskriget av tyskarna; staden bombarderades upprepade gånger av engelsmännen.

Valens', se Atomteori.

VaFentins dag-, 14 febr., firades fordom i England och Skottland till minne av St. Valentin. På denna dag var det sed, att förälskade gåvo varandra skänker.

Vale'ra, E. de, f. 1889, irländsk revolutionär politiker, född i New York. V. blev politiskt känd genom sitt deltagande i påskupproret i Dublin 1916 och dömdes som upprorsman till livstids straffarbete men frigavs redan

1917. Han uppsattes s. å. som Sinn-Feinpartiets parlamentskandidat och blev även vald men intog ej sin plats i parlamentet för att ej tvingas att svära konungen trohetsed. Då Sinn-Feinpar-lamentet 1919 förklarade Irland för en självständig republik, blev V. chef för den av församlingen tillsatta "irländska ministären". Sedan den nya irländska författningen tillkom, har V., som fortfarande är anhängare av fullständig självstyrelse för Irland, ej spelat större politisk roll.

Valeria'na, ett växtsläkte, som tillhör familj Valerianacese. V. utmärkes av bland annat femflikig, sambladig blomkrona. I Sverige förekommer bland annat Vänderot (V. offici-nalis), som växer i sumpiga trakter, på havsstränder o. dyl. Dess rötter användas i medicinen för beredande av läkemedel.

Vale'rius, J. D., 1776—1852, svensk skald, ämbetsman. V. blev bekant för sina idylliska och fosterländska V i-sor och sångstycken, till vilka även sattes musik.

Wales [oä'ls], furstendöme, förr självständigt, numera förenat med England, omfattande en halvö, i n. gränsande till Irländska sjön, i v. till S: t Georgskanalen, i s. till Bristol-kanalen och i ö. sammanhängande med det övriga England. Jfr Storbritannien.

. Valetfa el. La Valetta, huvudstad på Malta i Medelhavet, belägen på öns nö. kust. Viktig brittisk krigshamn och kolstation. Universitet. 60,000 inv.

Valfader, i den nordiska gudasagan namn på Oden, "de i strid fallnes fader".

Walfish bay [oål'fisj bäi]. — 1. Stor vik av Atlanten på Sydafrikas v. kust.

— 2. Brittiskt protektorat i Sydafrika, beläget omkring W. 1. 1,114 kvkm. Omkring 3,000 inv, varav 150 européer.

— 3. Huvudstad i W. 2. Omkring

1,000 inv. Väl skyddad naturlig hamn. Fiske. Valfångst.

Valfångrst bedrevs förr med harpun, som kastades för hand. Numera skjutas harpunerna med små kanoner. Vid harpunen är fästad en lina, medels vilken djuret inhalas. Valdjuren fiskas dels för späckets, dels för bardernas skull. V. bedrives i Norra och Södra ishavet.

Valhall, ”de i strid fallnes sal”, enligt den nordiska gudasagan den hall i Asgård, där Oden håller hov med de i striden fallna kämparna, enhärjarna.

Vali’d, rättsgiltig, laglig. — V a 1 i-d i t e’t, giltighet, laga kraft.

Valky’rior, enligt fornnordiska sagor Odens tjänarinnor, vilka uppvakta de i strid fallna kämparna i Valhall, och vilka ridande i glänsande rustning genom luften ingripa i strider och avgöra utgången.

Valla, inunicipalsamhälle vid v. stambanan, mellersta Södermanland. 930 inv.

Wallace [oåll’es]. — Sir W., omkring 1270—1305, skotsk nationalhjälte, vars levnadshistoria är med säkerhet känd endast för åren 1297—98. Den skotske skalden Blind Harry skrev på 1400-t. en romantiserad skildring av W:s livsöden. 1297 ledde W. med framgång ett uppror mot Edvard I och besegrade s. å. den engelska hären. Han gjorde ett härjningståg i n. England och kallade sig Skottlands riksföreståndare och högste arméбefälhavare. 1298 besegrades han emellertid av engelsmännen, flydde till Frankrike och tillfångatogs efter sin återkomst till Skottland (1304). W. dömdes som förrädare till döden och avrättades. — 2. A. R. W., 1823—1913, engelsk zoolog, vars arbeten haft stor betydelse för utvecklingsläran.

Wairach, f. 1847, tysk kemist, verksam särskilt inom den organiska kemin. W: s arbeten rörande de eteriska oljorna ha fått stor teknisk betydelse. Han erhöll 1910 års Nobelpris i kemi.

Vallack’, se Valack.

Valladolid [valjadålid’], stad i Gamla Castilien, Spanien, nära Duero. 78,000 inv. Ärkebiskopssäte. Universitet. Ylle-, siden- och linneindustri. Viktig järnvägsknut. V. var intill 1560 Spaniens huvudstad.

Wallander. — 1. J. V. W., 1821—88, målare. W. målade företrädesvis humoristiska folklivsbilder från olika svenska landskap (Bröllopsdans i Vingåker, Bruden kommer). Bland hans arbeten märkas även en del tavlor med Bellmansmotiv (Konserten på Tre byttor). — 2. Alf W., 1862—1914, den förres brorson, konstnär. W. sysslade till en början huvudsakligen med måleri (pastellerna Tiggargubbe, Fågelhandlare) men ägnade sig sedan åt konsthantverk. Tå detta område gjorde han en för Sverige banbrytande insats och visade en outtröttlig initiativrikedom och produktivitet. W. sysslade särskilt med keramiska arbeten, textila mönsterkompositioner och möbelritningar. 1909 blev han intendent för Konstföreningen.

Wallcnbers:. — 1. Jakob W., 1746—78, författare. W. är en av de förnämsta prosahumoristerna i svensk litteratur, särskilt bekant genom sin underhållande reseskildring Min son på g a-1 e j a n, vilken avhandlar en färd W. gjorde som skeppspräst på ett av Ostindiska kompaniets fartyg. — 2. A. O. W., 1816—86, bankman, politiker, kommunalman, publicist. W: s verksamhet på bankväsendets och näringslivets områden har varit av banbrytande betydelse för vårt land. Särskilt som bankman var W. den initiativrike föregångsmannen. W. grundade Stockholms enskilda bank, vars verkställande direktör han var till sin död, och var även en av Skandinaviska kreditaktiebolagets bildare. 1867—86 var W. ledamot av första kammaren, där han gjorde sig känd som en god talare och ivrig motionär. — 3. K. A. W., f. 1853, svensk finansman och politiker. W., vilken jämte sin broder Mar-cus efter fadern A. O. W: s död år 1886 lett Stockholms enskilda banks verksamhet, har utövat ett djupgående inflytande på utvecklingen av det svenska näringslivet. Av Stockholms stadsfullmäktige har W. varit medlem under en lång följd av år (1883—1914), likaså av första kammaren (1907—19). W. var utrikesminister i den Ham-marskjöldska ministären. 1914—17. Bland hans många donationer må nämnas sådana till Stockholms stadshus och till handelshögskolan samt den år 1918 grundade ”Knut och Alice Wal-lenbergs stiftelse”, vilken har till uppgift att främja allmännyttiga ändamål. — 4. Marcus L. W., f. 1864, svensk finansman, jämte brodern K. A. den ledande i Stockholms enskilda bank under de sista decennierna. W., vars insatser för det svenska näringslivets utveckling varit av den största betydelse, har även tagits i anspråk för

internationella uppgifter. Bland annat har W. sedan 1920 varit medlem av Nationernas förbunds finanskommitté. — 5. J. O. W., f. 3872, den föregåendes broder, svensk affärs-

man, chef för aktiebolaget Svenska tobaksmonopolet.

Wallengren, S. A. O., 1865—96, journalist, författare. Under signaturen Falstaff fakir utgav W. uppsluppet humoristiska kåserier (Lyckans lexikon, En var sin egen professor).

WalFenstein (eg. Waldstein), Al-brecht, hertig av Friedland och Mecklenburg, 1583—1634, österrikisk härförare och statsman. W., som var en djärv och ärelysten natur med stor administrativ förmåga, slöt sig under 30-åriga kriget till kejsaren. Han skaffade sig ofantliga rikedomar och stor makt i egenskap av kejsarens fältherre. W. gjorde upp djärva planer för utvidgande av sin egen och kejsarens makt men skaffade sig samtidigt oförsonliga fiender, vilka genomdrevo hans avsättning 1630. 1632 blev W. emellertid åter överbefälhavare för en kejserlig här men besegrades vid Liitzen. W., som redan förut stämplat mot kejsaren, inlät sig alltmer på tvetydiga underhandlingar än med den ena makten, än med den andra. Detta medförde misstroende mot W., vilket resulterade i att han mördades av några officerare 1634.

Walle’riiis, G., 1709—85, professor vid Uppsala universitet, en av sin tids mest framstående mineraloger. Utpräglad neptunist.

Vallgren, Ville, f. 1855, finländsk bildhuggare. Under lång tid bosatt i Paris. V. har utfört ett flertal statyer (Eko, Meditation, grupperna Moderskärlek, Armod) samt en mängd eleganta småskulptu-rer.

Vallhund, se Hundraser.

Wallin, J. O., 1779—1839, skald, ärkebiskop från 1837. S : s diktning anslöt sig till en äldre mera retorisk-akade-misk stil och blev på sin tid kritiserad från nyromantiskt håll. Så småningom blev W. mera allmänt uppskattad. Som predikant och talare var han högt uppburen av sin samtid. Till det värdefullaste i hans produktion höra dikten Dödens ängel samt flera av våra psalmer. Ett av honom utgivet förslag till svensk psalmbok blev 1819 med få ändringar antaget. I sin diktning höjer sig W. i sina bästa alster till monumental enkelhet och allvar.

WalTis, tyska namnet på den schweiziska kantonen Valais*.

WaH’is, O., 1845—1922, professor i patologi vid Karolinska institutet. W. var verksam som politiker och skriftställare och . intresserade sig särskilt för sociala frågor, arbetarförsäkring, nykterhetsundervisning etc.

Wallmark, P. A., 1777—1858, publicist, vitterhetsidkare, bibliotekarie. W.är mest bekant genom den litterära strid, som 1810—20 fördes i W:s tidning ”Journalen” mellan den akademiska och den nyromantiska skolan, och där W. talangfullt försvarade den gamla skolan. Mot W. och akademikerna riktades nyromantikernas satir ”Markalls sömnlösa nätter”.

Vallmo (Papaver), ett växtsläkte, som bildar familjen Papaveracece. V. har fyra kronblad. Frukten är en klot-formig kapsel. I Sverige förekommer bland annat Rågvallmo (P. du-bium) på åkrar. Trädgårdsvall-m o (P. somniferum) odlas som prydnadsväxt. Från denna erhålles opium.

Vallo’ner, befolkningen i sö. Belgien. De tala ett eget språk och äro ett keltiskt-germanskt biandfolk. Deras antal torde för närvarande uppgå till över 3.5 milj. Någon egentlig litteratur finnes ej på deras språk. En viss spänning har tidvis rått mellan V. och flamländska nationalitetsströmningar. V. voro förr kända som utmärkta smeder (jfr Vallonsmide). Under 1600-t. inkallades en hel del V. till Sverige för att medverka till utvecklandet av Sveriges järnhantering. Denna invandring organiserades framför allt av Louis de Geer, som själv var inflyttad holländare. Särskilt vid dennes bruk Finspong och Dannemora fun-nos många V.

VaIlo’nsmide, en metod för framställning av smidbart järn, som infördes till Sverige vid mitten av 1600-t. genom de valloner, som på Louis de Geers föranstaltande vunno anställning vid Dannemora.

Vall ot t ön [-låtång’], F., 1865—1925, fransk konstnär. V. har särskilt gjort sig känd som en synnerligen

skicklig träsnidare och hans arbeten ha haft stor betydelse för den moderna träsnittkonstens utveckling. Som målare (porträtt, gatuscener etc.) kännetecknas V. av träffande karakteriserings-förmåga. V. har även utfört utmärkta affischer.

Wall Street [oå'l stri't], gata i New-york, som är centrum för affärsvärlden. Vid W. ligga fondbörsen och en hel del stora bankhus. W. användes även som beteckning för Förenta Staternas ledande finanskretsar.

Valmansförbund, sammanslutning av valmän med uppgift att organisera de till partiets åsikter anslutna valmännens deltagande i politiska val. V. ha så småningom fått allt större inflytande, särskilt på uppsättandet av kandidatlistor. Jfr Allmänna valmans-förbundet, Bondeförbundet, Frisinnade landsföreningen, Sveriges liberala parti, .Sveriges kommunistiska parti och Socialdemokrati.

Valmy [-mi*], by i departementet Marne. Frankrike. Under revolutions-

krigen angreps en fransk här under general Kellerman vid V. 1792 av en österrikisk-preussisk här. Fransmännen höllo stånd trots sitt farliga läge och striden (”kanonaden vid V.”) inledde de franska revolutionsarméernas segrar.

Valnötsträd (Juglans), ett trädsläkte, som hör till familj Juglandacese. Mest känt är det Vanliga valnötsträdet (J. regia), som växer vilt i Medelhavsländerna och på Himalaja och odlas i s. och mellersta Europa. Det förekommer även planterat i s. Sverige. Bladen äro parbladiga med uddblad. Frukten har ett läderartat yttre hölje, som innehåller en sten med vedartat skal kring det ätliga fröet. Trädet lämnar ett vackert, flam-migt virke, som användes vid möbelfabrikation.

Valois [-loa'], fransk dynasti, vilken regerade 1328—1589. V. var en gren av den kapetingiska ätten.

Valparai'so (span. ”paradisdalen”), stad vid Stilla havet, s. Chile. 180,000 inv. Livlig hamnstad. Järnvägsförbindelse med huvudstaden Santiago. V. är belägen i en torr och ofruktbar trakt men har ett mycket behagligt klimat.

Walpole [oå'lpåol]. — 1. Sir R. W., earl av Oxford, 1676—1745 engelsk statsman. W. efterträdde 1701 sin fader i underhuset och erhöll höga ämbeten men drogs med i Marlboroughs fall 1710. Från 1714 till 1742 med undantag för åren 1717—21 innehade W. emellertid en ledande ställning inom engelsk politik; han har betecknats som den förste parlamentariske premiärministern i England. W. var en synnerligen skicklig finansman. — 2. Hugh W., f. 1884, engelsk författare. W. har skrivit ett flertal romaner, i vilka han underhållande skildrar växlande sidor av det moderna samhällslivet (The green mirror, The secret city, The Cathedral).

Valpsjuka, en smittosam sjukdom, som angriper yngre hundar (2—18 månader); V. kännetecknas av inflammationer i slemhinnor (bindehinnein-flammation, luftrörskatarr, tarmkatarr med diarré) samt hög feber. Dödligheten är jämförelsevis stor.

Valrossläktet (Trichechus) hör till säl- , djur. Arterna ha stor, klumpig kropp. De övre hörntänderna äro mycket långa. Morrhåren på överläppen äro kraftigt utvecklade. Hårbeklädnaden är för övrigt gles. En art lever i polarhavet mellan Västamerika och Östasien, en annan art lever mellan östamerika och Västasien. De bägge arterna skilja sig emellertid föga. Längden uppgår till 3—4 m. De leva av musslor, som de med betarna upp-hacka från havsbotten. V. Jagas för hudens, späckets och betarnas skull, vilka senare lämna ett slags elfenben.

Vals, tysk pardans i % takt. Under 1800-t. var V. synnerligen populär. Den mest berömda valskompositören är Johann Strauss d. y., ”vals-kungen”.

Valsningr, bearbetning av smidbara metaller genom pressning mellan roterande valsar i s. k. valsverk. På detta sätt framställas bleck, balkar, tråd o. dyl. '

Valspråk, en av en person el. sammanslutning vald mening, vilken uttrycker det utmärkande för en viss uppfattning. Alltsedan Gustav Vasa ha de svenska konungarna haft sina V.

Valsätt. För att säkerställa att valmännens mening riktigt kommer till uttryck vid val, ha utarbetats ocli använts ganska varierande metoder. Man kan använda mindre valkretsar, exempelvis enmansvalkretsar, i vilka den, som fått de flesta rösterna väljes, s. k. majoritetsval. Om man använder större valkretsar, där flera personer väljas, kan man genom att proportionellt mot de olika partiernas röstetal fördela platserna erhålla en riktigare representation. Proportionellt V. användes exempelvis i Sverige. Såväl vid fördelningen av mandaten som vid utseendet av de personer, på vilka valmännen rösta inom viss partibeteckning, användas på olika håll olika metoder, vilka äro mer el. mindre tillfredsställande., Olägenheten med proportionellt V. är, att metoden, som visserligen gör rättvisa åt valmännens anslutning till olika partier, ej låter valmännens åsikt om kandidaternas personliga beskaffenhet i större utsträckning göra sig gällande. Huvudvikten lägges vid att man röstar med viss partibeteckning, ej vid att man röstar på viss person. Dtmna metod bidrager därför i någon mån att skärpa partiväsendet. Vid majoritetsval förefinnes däremot den uppenbara olägenheten, att det största partiet, som regel får alltför många mandat. En del metoder ha utarbetats och försökts för att avhjälpa denna och andra olägenheter.

Walther von der Vogelweide [-fånn -få’gelvajde], f. mellan 1160 och 1170,

d. omkring 1230, Tysklands störste medeltida lyriker. W. levde som kringvandrande ”minnesångare” vid de tyska furstehoven. W:s politiska sånger äro varmt patriotiska och hylla kejsarens makt gentemot påven.

Valthorn kallas ibland franskt horn. Musikinstrumentet uppges vara uppfunnet i Paris 1680. Dess rör är böjt i flera cirklar. Tonen är mera dov och mindre skärande än exempelvis trumpetens.

Valu’ta, värde, belopp; ett lands myntsystem; en växels värde i penningar.

Valu’tadumplng [-dsem’-]. Under den efter kriget följande kristiden kommo länder med sjunkande valuta i ett nödläge. På grund av det bristande förtroendet för deras valuta och en därav följande strävan att erhålla utländsk valuta kommo de att .exportera varor för underpris. Detta medförde, att andra länders marknader till en viss grad översvämmades av utländska varor till lågt pris. Denna process har kallats V.

Valv kunna vara av olika slag efter olika konstruktion. Enklast är tunnvalvet, vilket liknar en halv tunna, uppburen av parallella och lika höga underlag. Vid korsningen av två tunnvalv uppkommer korsvalvet. Kupolvalvet liknar i sin enklaste form ett ihåligt halvklot men kan varieras, sä att mera invecklade former uppkomma. Kittelvalvet liknar i lodrät genomskärning en halv ellips. De romanska valven voro rundbågiga, men i och med gotikens genombrott infördes spetsbågiga valvformer (se även Båge).

VaFvel, klaff, som reglerar strömriktningen i blodådror och lymfkärl samt i hjärtat.

Valö’r, värde; tidvärde.

Vampy’rer, en familj inom fladdermössens ordning. Till V. höra flera arter, vilka leva i de varma delarna av Amerika. En del leva av växtämnen. Några arter suga blod av levande djur.

— Enligt en särskilt i sö. Europa spridd folktro äro V. ett slags spöken, vilka suga blod av levande människor. — V. ha egendomliga hudbihang på nosen och påminna härvidlag om bladnäsorna. Några arter av den senare gruppen finnas i s. Europa.

Van [fan’], holländskt ord, som betyder från, av.

VanadFn, sällsynt metall. Kem. tecken V. Atomvikt 51. V. användes som tillsats till vissa stålsorter för verktyg, maskinaxlar o. s. v., vilka äro avsedda att utsättas för stark påfrestning. — V. förekommer i naturen bland annat i ringa mängd i vissa järnmalmer och i askan från vissa kolsorter. Mer än hälften av V.-produk-tionen kommer från Peru, största delen av återstoden från Colorado, U. S. A.

Van ad in stål, specialstål, innehållande vanadin*.

Vancouver [vankå’ver]. — 1. ö i Brittiska Nordamerika, belägen utanför kusten av British Columbia, vilken provins den tillhör. Skiljes från British Columbia genom Drottning Charlottas sund och från U. S. A. genom Juan de Fuca-sundet. ön, vars ytvidd är omkring 40,000 kvkm., ärbergig och skogrik med god tillgäng på stenkol. Yid

kusterna bedrives ett givande fiske. — 2. Hamnstad i Bri-tish Columbia, Canada. 180,000 inv. God naturlig hamn. Utgångspunkt för ångbåtslinjer till Kina, Japan och Australien samt ändpunkt för Cana-diska stillahavsbanan. Trävaruindustri. Universitet, grundat 1915.

Vanda’ler, östgermanskt folk (jfr Germaner), vilka från trakterna kring Weichsel och Oder utbredde sig till Gallien och Spanien. I Sydspanien bosatte de sig slutligen, och landet fick namnet Vandalusien (Andalusien). 429 vandrade V. över till Afrika, där de småningom intogo alla de västromer-ska områdena och skapade ett starkt välde. 455 plundrade de Rom (jfr Vandalism). Under första hälften av 500-t. störtades vandalriket och införlivades med det bysantinska väldet.

Vandalism, hänsynslöst och barbariskt skövlande av konstverk o. dyl. Jfr Vandaler.

Van’derbilt, nordamerikansk miljo-närsfamilj, vilken förtjänat största delen av sin förmögenhet på ångbåts-och järnvägsföretag.

\Van’derjahre, ty., vandringsår, beteckning för en konstnärs osäkra tillvaro under utvecklingstiden.

Van der Waals [fan’ - va’ls], J. D., 1837—1923, holländsk fysiker. W. har särskilt teoretiskt studerat gasers och vätskors förhållanden vid olika tryck och temperatur. Han erhöll Nobelpris i fysik 1910.

Vandervelde [vangdärväPd], É., f. 1866, belgisk socialistledare, statsman och skriftställare. 1894 blev V. ledamot av deputeradekammaren, där han var ledare för den socialistiska gruppen. Vid världskrigets utbrott 1914 stödde V. kraftigt den belgiska regeringens försvarspolitik och ingick som medlem i ministären. Sedan 1925 har V. som utrikesminister tillhört regeringen. V. är känd som en framstående politisk vältalare.

Wan’dervogel [-få’-], ty. ”flyttfågel”, namn på en 1897 bildad tysk ungdomsförening med uppfostrande program,

i vilket bland annat ingår fotvandringar o. dyl. Till W. anslutna grupper av ungdomar ha under senare år företagit vandringar även i Sverige.

Van Die’mens land, förr benämning på ön Tasmania efter den holländske guvernören i Batavia, Anton van Die-men, som utsände Tasman, vilken år 1642 upptäckte ön.

Vandrande jude. — 1. Se Jerusalems skomakare. — 2. En ört (Tra-descantio flyminensis), som härstammar från Brasilien. Den har lancett-formade gröna blad och krypande stam. Den odlas ofta som prydnadsväxt.

Vandrande njure el. rörlig njure kallas en njure, som är dåligt fixerad, så att den kan sjunka ned mot bäckenet, vilket kan medföra sjukdomssymtom genom avknickning av urinledaren, varigenom urinavflödet försväras. V. kan behandlas operativt.

Vandringsbibliotek. Smärre för län avsedda, flyttbara boksamlingar na 1 Sverige upprättats i allt större utsträckning, särskilt av folkbildningsförbundet. V. utlånas till föreningar, sjukvårdsanstalter, skolor o. dyl. Verksamheten stödes sedan 1913 med statsanslag.

Vandringsgräslioppa el. sträckgräshoppa, se Gräshoppor.

Van Dyck, A. Se Dyck, van.

Va’ner, i nordiska gudasagan namn på gudar, vilka i tidens början kämpade med asarna. Fred blev emellertid sluten och asarna upptogo bland sig Njord, vilken jämte sina barn Frej och Freja hörde till vanagudarna. V. voro jordens och fruktbarhetens gudomligheter.

Van Eyck, se Eyck.

Vanfrejd, jfr Påföljd.

Vanförevården handhaves i Sverige dels av enskilda föreningar, dels av kungliga pensionsstyrelsen och riks-försäkringsanstalten. Vanföreanstal-ter finnas upprättade i Göteborg, Hälsingborg och Stockholm. För sjukvård av vanföra verka även gymnastik-ortopediska institutet och Eugenia-hemmet. Landstingen betala % av avgifterna på anstalterna och av bandagekostnader för medellösa el. mindre bemedlade patienter.

Vanhävd. Enligt nya jordabalkens

2 kap. 10 § åligger det arrendator att ”väl hävda jorden”. Härav följer, att han ej får vanvårda densamma, låta den ligga i V. Detta icke ens, om han mottagit den vanhävdad. Gör arrendator sig skyldig till V., kan han härigenom ha förverkat arrenderätten. Genom en lag den 25 juni 1909 angående uppsikt å vissa jordbruk i Norrland, Dalarna och Värmland har stadgats, att, därest det å bolag el. förening för ekonomisk verksamhet tillhörig fastighet, som är belägen inom vissa i lagen särskilt angivna socknar, finnes åker och äng i den omfattning, att självständigt jordbruk därå kan idkas, uppsikt, på sätt i lagen närmare föreskrives, skall hållas däröver, att jordbruket å'fastigheten ej så vanvårdas, att dess vidmakthållande därigenom äventyras, ävensom att för fastigheten nödiga byggnader ej bortföras.

Vanilj’ (Vanilla), växtsläkte, tillhörande familj Orchideas. Klättrande örter el. buskar. I nedre delen bortdör ofta rankan, och växten lover sedan uteslutande på den näring, som erhål- Vanilj, kvist med frukter och blommor.

les genom klätterrötterna. V. plani-fonia har stora, ovala blad och blekgröna blommor. Frukten är en en-rummig kapsel. Den användes som krydda. Växten är inhemsk i Mexiko och odlas även på öarna i Stilla havet.

Va’nitas, lat., tomhet, fåfänglighet.

— V. v a n i t a’t u m, fåfängligheters fåfänglighet.

Vaime’rus, A., f. 1862, svensk filosof, som utgivit kunskapsteoretiska och metafysiska arbeten, där han företräder en psykofysisk utvecklingsteori. På det psykologiska området ansluter han sig till den psykofysiska parallellteorin.

Vansbro, municipalsamhälle vid v. Dalälven, sv. Dalarna. 1,400 inv. Ångsågar, hyvleri och snickerifabrik.

Vant, tåg, som på fartyg stötta master och stänger från sidan.

Van’t Hoff, se Hoff.

Vanås, stort fideikommiss, n. om Kristianstad, ö. Skåne.

Vapen, se Sköld, Riksvapen, Stadsvapen och Landskapsvapen.

Vapendans, se Svärddans.

Vapenhus, utbyggnad, som vid en del kyrkor finnes framför huvudingången. V. härröra från medeltidens senare del och användes då som förvaringsplats för männens vapen och andra föremål, som ej medtogos i själva kyrkan.

Vapeur [-ö’r], se Vapör.

Vaporisation, ångbildning.

Vapö’r, dunst, ånga.

Vaqueros [-ke’rås], beteckning för boskapsherdarna på lantgårdarna i n. Mexiko. De äro vanligen av spansk-

indiansk härkomst och kända som utmärkta ryttare.

Var, ansamling av vita blodkroppar.

Vara, köping på Västgötaslätten. 1,200 inv. Järnvägsknut. Spannmålshandel.

Varanger fjord, Varangeren, bred, omkring 100 km. lång havsvik i nordöstligaste Norge.

Varberg, stad vid kusten av Halland. 8,100 inv. Livligt fiske. Badort. På en klippa i havet V: s gamla fästning.

Varbildning, en inflammation med stark ansamling av vita blodkroppar, var.

Warburg, K. J., 1852—1918, litteraturhistoriker, universitetslärare, tidningsman, professor i litteraturhistoria vid Stockholms högskola 1909—18, liberal ledamot av andra kammaren 1905 —08. W. var ända till sin död ivrigt verksam som tidningsman och skrev artiklar om konst, litteratur och teater i ”Göteborgs handels- och

sjöfartstidning”. Han ägnade sig även åt ett betydande litteraturhistoriskt författarskap och utgav tillsammans med

H. Schiick en 111 u s t r e r a d svensk litteraturhistoria.

Ward [oå’d], Mary A. (Mrs. Humph-rey W.), 1851—1920, engelsk romanförfattarinna. W. har utgivit en hel del ur social synpunkt intressanta romaner, bland vilka må nämnas Robert Elsmere, The marriage . of William Ashe.

Var’dar, flod på Balkanhalvön, Ma-cedoniens huvudflod. 370 km. läng. Upprinner på s. sluttningarna av Schar-Dag och utfaller i Salonikibuk-ten av Egeiska havet, där den ,bildar ett stort delta. V. är av stor strategisk och kommersiell betydelse.

Vardö, stad invid Varanger fjord, ö. Finnmarks fylke, nö. Norge. 3,100 inv. Fiske. Livlig handel med Ryssland. God hamn. Vardöhus fästning, uppförd 1738.

Varg (Canis lupus) tillhör hundsläktet. Den har gråsvart päls, hängande, nästan svart svans och små, uppstående öron. Längden uppgår till 1% m., varav 75 cm. komma på svansen. V. förekommer i Europa, Asien och Amerika men är i mera kultiverade trakter fullständigt utrotad. I Sverige och Norge förekommer den sparsamt i fjälltrakter, i n. Finland är den vanligare. Vår och sommar jagar den ensam, vintertid lever den i flock. Jfr fig. på nästa sida.

Warg, Kristina (Kajsa), 1703—69, berömd kokboksförfattarinna.

Varg i ve’um, fornisl., ”varg i helgedomen”, tempelskändare; fredlös brottsling.

Vargiin, stort pappersbruk vid Göta älv, v. Västergötland.Varg.

Va’ria, lat., varjehanda, diverse, blandade ämnen.

Varia’bel, föränderlig, växlande. Inom matematiken förstås med V. en storhet, vars värde efter hand förändras. Se vidare Funktion.

Varia’bla stjärnor kallas de fixstjär-nor, som ha växlande ljusstyrka. Växlingen kan ske inom längre el. kortare tidsintervaller, ända ned till några timmar. Den är än regelbundet periodisk, än oregelbunden, och ljusstyrkan kan vara mycket olika, ända från första ordningens ned till osynlighet. En del V. äro dubbelstjärnor*.

Variant'% i något avseende avvikande exemplar t. ex. handskrift, individ inom en art etc. Vid statistiska bearbetningar brukar man kalla de olika enheter, av vilka materialet är uppbyggt för V.

Varie’ra, förändra (sig), omväxla, skifta, göra omväxlande. — Variation, förändring, omväxling, ombyte.

— V a r i a’b e 1, föränderlig, växlande, nyckfull.

Varieté, varieté-teater, scen, på vilken, vanligen i samband med utskänk-ning, gives föreställningar av kuplettsångare, dansöser, negerkomiker, akrobat- och jonglörsällskap o. dyl. Jfr Cabaret.

Varietet el. underart kallas en grupp inom en art, som skiljer sig från övriga av artens individer, ehuru ej tillräckligt stark för att bilda en egen art. Jfr Ras.

Varja’g, rysk benämning på de under vikingatiden till Ryssland inflyttade skandinaverna samt på skandinaver i allmänhet.

Varma källor (termer), källor, vilkas vatten har liögre temperatur än sin trakts medeltemperatur. Varma och heta källor äro vanligen bundna till djupgående spricklinjer i jordskorpan el. till grannskapet av vulkaner. De innehålla ofta upplösta ämnen, som göra dem till hälsokällor (ex. Karlsbad, Aachen), och avsätta vid

sin brädd dessa ämnen (kalktuff, ki-selsinter m. m.).

Varmbad, se Bad.

Varmblodiga djur, se Kroppsvärme.

Varmblodigra hästar, se Hästraser.

Var’na, befäst hamnstad i Bulgarien, vid Svarta havet. 50,000 inv. Bulgariens förnämsta sjöstad. Export av spannmål och mejeriprodukter.

Warnemiindc, stad i Mecklenburg, n. Tyskland, belägen vid Warnows mynning i Östersjön. Uthamn för Rostock. 4,000 inv. Badort. Meteorologisk station.

Varnhagen von Ense [fa’rn- fånn], K. A., 1785—1858, tysk författare och diplomat. V. ägnade sig åt ett betydande biografiskt-historiskt författarskap. — V: s hustru, R a h e 1 V. v. E., 1771—1833, var en musikaliskt och litterärt högt bildad kvinna, som kring sig samlade en krets av Tysklands förnämsta lärda och konstnärer.

Värnhems kloster, beläget i Valle härad, Västergötland, från mitten av 1100-t., var ett av Sveriges äldsta och förnämsta kloster. Det innehades av cisterciensmunkar. Värnhems kyr-k a byggdes troligen i början av 1200-talet och utgör ett intressant prov på cisterciensarkitektur i Sverige. Den har på senare tid restaurerats.

Varp. — 1. Det trådsystem i en vävnad, som löper i tygets längdriktning, i motsats till inslaget el. väften, som löper tvärs över vävnaden. — 2. Ett med tåg försett, mindre ankare (varpankare), vilket fälles, då man medelst halning i detta tåg, varpning, vill förflytta ett fartyg.

Varr’o, romerskt familjenamn, tillhörande släkten Terentius. — 1. Cajus Terentius V., konsul 216 f. Kr. samtidigt med Emilius Paulus. S. å. förlorade V. slaget vid Cannse mot Hanni-bal. — 2. Marcus Terentius V., 116— 27 f. Kr., romersk skriftställare och lärd. V., som ägde en synnerligen mångsidig bildning, ansågs som Roms lärdaste man. Hans förnämsta arbete är en romersk fornkunskap i 41 böcker, vilken genom sin grundlighet och sakkännedom blivit av stor betydelse för senare tider.

War’seliaii, se Warszawa.

Varsel, ett slags förebud el. aning, vanligen bestående däri, att en person tycker sig på ett el. annat sätt höra el. se en person anlända före dennes verkliga ankomst. V: s existens är mycket omstridd. Jfr Telepati.

Varsläktet (Rhombus) hör till flund-refiskar (Pleuronectidse) bland de mjukfeniga fiskarna. Till V. höra bland annat Piggvaren (R. maximus), vilken har ögonsidan besatt med taggar och benknölar, och S 1 ä t-varen (R. lrevis), som har slät ögon- Bida. Den är något mindre än föregående (60—70 cm. lång). Bägge äro ätliga. De fiskas särskilt på vår västkust, piggvaren även i östersjön.

Warszawa [-sja’va], Warschau, Polens huvudstad, belägen vid Weichsel i mellersta delen av landet. 940,000 inv. Livlig handel, till stor del bedriven av judar, vilka utgöra 2/e av W: s befolkning. Industrin omfattar främst metallindustri, textilindustri (mattor) och läderindustri. Universitet.

Warfburg, gammal tysk borg, belägen i närheten av staden Eisenach i nv. Thuringerwald, uppförd omkring 1070. Intill 1247 residens för lantgrevarna av Thiiringen. W. äger betydande konstskatter. Luther uppehöll sig på W. 1521—1522.

War’the, Oders förnämsta biflod. Upprinner i s. Polen och förenar sig med Oder vid staden Kiistrin. Längd 760 km.

Varubörs. På V. säljas och köpas varor. Endast varor, som förekomma i större mängd och av enhetlig kvalitet, kunna säljas på Y. Angående kvaliteten har fastställts vissa regler och benämningar. På V. göras dels kontanta affärer, dels tids- och leveransaffärer. Affärer, som avse promt leverans, kallas även locoaffärer, i motsats till terminsaffärer. Dessa senare ha en viktig funktion däri, att genom dem priset på en vara bestämmes även med hänsyn till tillgången i framtiden. Därigenom regleras också konsumtionen med hänsyn till framtida behov. De viktigaste V. äro de i England och Förenta Staterna. Bland de varor, som säljas på V., märkas spannmål, fläsk, flott, bomull, metaller, kaffe, socker, kakao, petroleum m. m.

Va’rulv, enligt folktraditionen en människa, som tidtals förvandlas till varg och i denna skepnad gräver upp lik på kyrkogårdarna och förtär dem.

Varumärken kallas märken, som ange antingen vem, som producerat viss vara el. vem, som saluför viss vara. Skydd för V. kan erhållas genom att V. registreras hos Patent- och registreringsverket. Stadgande härom finnes i lag av 5 juli 1884.

Va’rus, Publius Quintilius, romersk fältherre, konsul år 13 f. Kr. Åren 8—9 e. Kr. var Y. ståthållare i Germanien. Med en stor här lockades V. av Armi-nius* in i Teutoburgerskogeh, där hans här blev slagen, varefter han dödade sig själv (9 e. Kr.).

Varv, byggnadsplats för fartyg, antingen bestående av docka el. stapelbädd med tillhörande anordningar.

Varvig lera. Leror, som avsätta sig ur vatten med periodiskt växlande slamhalt, antaga en mer el. mindre regelbunden, av olika kornstorlek och

färg hos slammet framkallad varvig-het. Mest utpräglad visar denna sig uti ishavs- och issjö-lerorna, som avlagrats av det slam, landisens smält-vattensälvar avsatte. Deras rika slamhalt under den varma årstiden och utsinande under vintern göra varvig-heten särskilt starkt framträdande såsom en årsvarvighet, vilken omständighet blivit utgångspunkt för vissa bestämningar av landisens avsmält-ningshastighet.

Vasa, se Gustav, svenska konungar

1, och Gustav, svenska prinsar 2, samt Vasaätten.

Vasa el. Nikolaistad (Nikolainkau-punki), stad vid Bottniska viken, sv. Österbotten, v. Finland. 24,000 inv. Residensstad för Vasa län, säte för Vasa hovrätt. Livlig industri (mekanisk verkstad med tillverkning av ångmaskiner och turbiner, stor bomullsfabrik, sockerbruk m. m.). Livlig handel, särskilt med de svenska städerna på motsatta sidan Bottniska viken; utförsel av livsmedel, trä och tjära. Under finska frihetskriget var V. huvudstad för det vita Finland.

Vasaborg, Gustav G: son, greve av V., 1616—53, riksråd, naturlig son till Gustav II Adolf. V. deltog i trettioåriga kriget.

Vasall’, läntagare, innehavare av för-läning. Se Feodalsystemet.

Vasaloppet, en skidtävling, som instiftats till minne av Gustav Vasas färd i Dalarna 1521, då han, flyende mot norska gränsen, återhämtades av tvenne skidlöpare. Den första tävlingen hölls 1922. Tävlingsbanan är 90 km. lång och sträcker sig från Sälen till Mora. V. äger i regel rum första söndagen i mars varje år.

Vasa län, finskt län, omfattande s. delen av Österbotten, n. delen av Sa-takunda och nö. delen av Tavastland.

42,000 kvkm. 550,000 inv.

Vasaorden. — 1. En 1772 instiftad svensk orden. — 2. En slup, som byggdes 1774 och var avsedd att användas vid de kungligas utflykter i Stockholms omgivningar. V. har under senare år använts vid kungliga besök i Stockholm för att hämta gästerna.

Vasastil, beteckning för den svenska renässansstil, som rådde inom byggnadskonsten på Vasakonungarnas tid.

Vasateatern öppnades 1886 och tillhör sedan 1895 Ranft. På V. spelades operett intill år 1907, därefter uteslutande lustspel till år 1926, då V. åter blev operetteater.

Vasaätten, ursprungligen svensk frälsesläkt, kunglig dynasti i Sverige och Polen. Med Gustav Eriksson Vasa (Gustav I) uppsteg ätten 1523 på Sveriges tron, som den innehade till drottning Kristinas abdikation 1654. Genom Johan III: s son Sigismund,som blev konung 1 Polen 1592, grundades en kunglig polsk Yasadynasti, vilken 1668 utslocknade med Johan Kasi-mir. Bland medeltida medlemmar av V. märkes Kristiern Nilsson, d. 1442, riksråd 1413, drots 1417. Han stödde konung Erik av Pommern i dennes konflikt med svenskarna men kunde ej hindra Eriks avsättning.

_Vas’co <la Ga’ma, omkring 1460— 1524, upptäckare av sjövägen till Indien. Med en flotta på 4 fartyg avseglade V. från Portugal 1497 och anlände f. å. till Kalikut på Malabar-kusten samt återvände hem 1499. 1502

—03 företog V. en andra resa till Indien, under vilken han bland annat grundade de portugisiska kolonierna Mosambik och Sogala på Afrikas östkust. 1519 utnämndes V. till vice-konung av Indien.

Vaseli’n framställes ur de fraktioner av bergolja, som koka över 300°. V. användes inom medicinen, i vissa tekniska preparat m. m.

Wash [oå’sj], grund (intill 20 m.) havsvik på Englands ö. kust. Stora delar av W. ha blivit torrlagda.

Washington [oåsj’ingtn]. — 1. Förkortat Wash., stat i nv. Förenta Staterna, vid Stilla havet. 179,000 kvkm.,

1.357.000 inv. Huvudstad Olympia,

8.000 inv. Största stad Seattle. Västra delen av W. är genomdragen av delar av Kaskadbergen, vilkas sluttningar äro rikligt bevuxna med skog. Skogsbruk, jordbruk och boskapsskötsel äro huvudnäringar. Företrädesvis odlas vete och havre. Fisket intager även en betydande plats. — 2. Förenta Staternas förbundshuvudstad, belägen inom för-bundsdistriktet Columbia vid floden Potomac. 440,000 inv. Staden har många praktbyggnader: Kapitolium (kongresspalatset), Vita huset (presidentens residens), universitet och andra vetenskapliga institutioner, däribland Smithsonian Institution, obser-vatorium m. fl., vidare arsenal, ka-nongjuteri, skeppsvarv. Betydande sjöfart. Staden anlades 1791.

Washington [oåsj’ingtn]. — 1. George W., 1732—99, Amerikas förenta staters förste president. 1775, då det Nordamerikanska frihetskriget utbröt, valdes W. till överbefälhavare för den amerikanska hären. Som sådan lade han i dagen en glänsande organisatorisk förmåga och lyckades med energi och skicklighet föra kriget till ett lyckligt slut (1783). Vid presidentvalet 1789 utsågs W. enhälligt till republikens president, omvaldes 1793 och efterträddes 1797 av J. Adams.

— 2.‘ Booker W., omkring 1859—1915, nordamerikansk negerpedagog. 1881 utsågs W. att organisera den nyupp-rättade normal- och yrkesskolan för negrer i Tuskegee i Alabama. Under

W: s skickliga ledning utvecklades den från början oansenliga skolan till en betydande läroanstalt med omkring

2.000 elever. W. har gjort ofantligt mycket för höjandet av sin ras andliga nivå.

Wasliingtonkonferensen [-[oåsj’ing-tam-],-] {+[oåsj’ing- tam-],+} en 1921—22 hållen konferens i Washington med uppgift att genomföra en begränsning av rustningarna till sjöss. I W. deltogo U. S. A., Storbritannien, Frankrike, Italien, Japan m. fl. makter. På W. bestämdes de tontal, till vilka linjeskeppen skulle fä uppgå under följande tio år, d. v. s. till 1936. De slutliga siffrorna blevo för Förenta Staterna och England

525.000 ton, för Japan 315,000 och för Frankrike och Italien 175,000 ton. För mindre fartyg, undervattensbåtar o. dyl. överenskoms ej om någon begränsning. På W. beslöts vidare, att gaskrig i framtida krig skulle vara förbjudet och att undervattensbåtar ej skulle få sänka handelsfartyg utan att dessförinnan rädda de ombordvarande. Dessutom bestämdes genom det s. k. Stilla-liavsfördraget, att status quo skulle upprätthållas i Stilla havet med avseende på besittningar, befästningar o. dyl. Slutligen överenskoms med Kina om de främmande makternas förhållande till detta land, vilken överenskommelse medförde vissa lättnader för Kina.

Vaskning, slamning med vatten, förfaringssätt, som användes för anrikning av malmer. Genom W. skiljes tyngre och värdefullare mineral (guld, platina m. m.) från de lättare och värdelösa mineral, med vilka de äro blandade.

Vass, sammanfattande beteckning för gräs och halvgräs, som bilda en högväxt, kraftig vegetation vid stränderna av våra vattendrag. Särskilt avses med V. Bl ad vass (Phragmites com-munis), som är ett högväxt gräs (upp till 3.5 m.) med blågröna, långsträckta blad och blommor i vippa. Den växer på dyig botten. Stråna användas som beläggning på väggar för att kvarliälla murbruk. Bladvass användes även som foder. Jfr Säv.

Vassdalen, benämning på Ströms* vattudal.

Wass’ermann, J., f. 1873, tysk författare av judisk börd. W. har givit utmärkta skildringar av judarnas liv och karaktär. Med förkärlek tecknar han det moderna storstadslivet och hans breda och tunga människoskildringar äga ibland en lidelsefull färgstyrka. Av hans arbeten må nämnas Renate Fuchs, Systrarna. W. har även framträtt

som dramatisk författare.

Wass’ermanns reaktion utföres på blodprov från personer, vilka misstän- kas lida av syfilis. Ett negativt resultat av undersökningen tyder på att personen ifråga ej har syfilis men är ej bevisande. En person, som lider av syfilis, företer nämligen ej alltid positiv V. Om däremot V. utfaller positivt, visar detta praktiskt taget fullkomligt säkert, att personen lider av syfilis.

Vassija’ur, sjö vid riksgränsen, v. om Torneträsk. Vid V. låg ursprungligen den numera till Abisko flyttade naturvetenskapliga stationen.

Vassla, vassle, den vätska, som återstår, när man ur mjölk avlägsnat smörfett och kasein. Ur V. beredes mesost. V. användes särskilt till utfodring av svin. Jfr Mjölk.

Waterbury [oå’terberi], stad i Connecticut, U. S. A. 92,000 inv. Industristad.

Wa’terloo, by i provinsen Brabant, Belgien. Den 18 juni 1815 stod det ryktbara slaget vid W., i vilket Napoleon I besegrades av engelsmännen under Wellington och preussarna under Bliicher. Genom denna drabbning krossades för alltid Napoleons välde.

Vatika'nen, Vatikanpalatset, påvens residens i Rom, utgör en samling ståtliga byggnader från olika tidsskeden, belägna invid Peterskyrkan. V. omfattar en yta av 50,000 kvkm. och omgives av höga murar. I V. finnas synnerligen värdefulla museisamlingar, det påvliga arkivet samt ett ytterst dyrbart bibliotek. V. är smyckat av de italienska mästarnas konstverk. I Sixtinska kapellet finnas Miclielangelos valvmålningar och ”Yttersta domen”, och de 4 Stanzerna äro dekorerade av Rafael och hans lärjungar. Rafael har även smyckat L o g g i e r n a. V., Lateranpalatset och sommarvillan vid Castel Gandolfo utgöra efter 1871 den enda återstoden av kyrkostaten, över vilken påven är suverän härskare. Invid V. ligger S: t Peterskyrkan.

Vatilva/nkonsPliet, ett kyrkomöte, som 1869—70 hölls i Rom. Vid V. antogs bland annat dogmen om påvens ofelbarhet med 455 röster mot 155.

Vatnajökull, stor jökel på sö. Island. 8,500 kvkm. Islands största jökel. Når 2,120 m. ö. h. Islands högsta punkt.

Va tout [to’], fr;, ”det gäller allt”, hasardspel om samtliga insatser.

Watt [o&tt'], James, 1736—1819, skotsk fysiker och uppfinnare. De förbättringar av de då brukliga ångmaskinernas konstruktion, som W. genomförde, voro av så genomgripande ocli för ångmaskinernas praktiska användbarhet av så avgörande betydelse, att W. brukar betecknas som ångmaskinens uppfinnare.

Watt, enhet för arbetsförmåga el. energiutveckling pr sekund, motsvarande en energiutveckling av en joule (10T erg) per sekund.

Watteau [-tå’], A., 168^—1721, fransk målare. W. utförde små läckra målningar, framställande eleganta sällskap inramade av en idyllisk parknatur. Ilans stil är fylld av en intagande grace och raffinerad elegans. Färgerna äro luftiga och lätta. Av W: s tavlor må nämnas Lantlig glädje, Lektion i kärlek, Musi k timme.

Vatten är en förening mellan väte och syre. Kem. formel HaO. Vid sön-derdelning av vatten t. ex. med tillhjälp av en elektrisk ström erhållas två volymdelar väte (2H2) och en volymdel syre (O2). Det i naturen förekommande V. innehåller dels salter, dels organiska ämnen. Salthalten är särskilt stor i havsvatten, där den i genomsnitt uppgår till 3% %. Framför allt förekomma koksalt, natriumsulfat, magnesium-, kalcium- och kaliumsulfat, klorid och karbonat. Sötvatten el. färskvatten innehåller mindre mängd salter men däremot en jämförelsevis stor tillblandning av organiska ämnen. Sötvattnets beskaffenhet beror på de jordlager och bergarter, med vilka det varit i beröring. Är saltlialten särskilt stor (framför allt halten av kalciumsalter), säger man, att vattnet är hårt; är salt-lialten låg, t. ex. regnvatten, talar man 0111 mjukt V. Starkt salthaltiga källvatten kallas mineralvatten. Bräckt V. uppstår genom blandning av havsvatten med färskvatten. För V: s användbarhet vid matlagning 0. dyl. är bakteriehalten av särskild betydelse. Ytvatten, som varit i beröring med multnande och ruttnande ämnen, är i detta hänseende av sämre beskaffenhet än grundvatten, som passerat genom avlagringar,

vilka frånfiltrerat bakterier och andra organiska föroreningar.

Principiellt skiljer man på vadost V., som härstammar från jordytan, och juvenilt V., som härrör från jordens inre. Från jordytan avdunstar V. till atmosfären och utfälles sedermera pä grund av temperaturändringar i denna som nederbörd. Detta till jordytan återbördade V. avdunstar delvis åter och sjunker delvis ned genom jordlagren till grundvattennivån för att kanske på annan ort åter träda i dagen. Man kan alltså tala om ett V :s kretslopp i naturen. Även de levande varelserna upptaga stora mängder V., vilka åter utsöndras. Vid förbränningen av organiska ämnen bildas ävenledes V. Jfr Dagvatten, Grundvatten, Juvenilt V., Mineralvatten, Vadost V. och Vattenåder.Wattén, Wattenmeer, beteckning för de blott en el. annan meter djupa havsområden, som uppkommit genom havets inkräktande på de låga Nordsjökusterna. Särskilt Hollands och Frieslands W. äro vid ebb förvandlade till sankmarker.

Vattenbad, öppna kärl, vanligen av koppar och försedda med lock, bestående av olikstora ringar, liknande dem, som användas på vanliga spislar. V. användas för uppvärmning (t. ex. för avdunstning av lösningar), dä temperaturen ej får stiga över vattnets kokpunkt. V. fyllas med vatten, som får koka. Det kärl, som skall värmas, sättes på V.

Vatténbaggar (Palpicornia), en skal-baggsfamilj, vars arter leva i vatten. De påminna i utseende om dykare.

Vattenbråck, en svullnad i pungen, som förekommer både hos äldre och yngre personer. V. beror i de flesta fall på någon slags inflammation. Sjukdomen fordrar i en del fall operativ behandling.

Vattenbyggnadsbyrån, Aktiebolaget, en år 1902 i Stockholm av J. G. Richert grundad firma, som utövar konsulterande verksamhet i fråga om vattenbyggnader (vattenkraftanläggningar, vattenregleringar, hamn- och kajbyggnader, vatten- och avloppsledningar etc.). V:s verksamhet har icke varit inskränkt till Sverige utan även omfattat utredningar och planläggningar av större arbeten i utlandet.

Vattendomstol, första domstolen i vattenmål. V. består av en vattenrätts-domare, som är ordförande, samt två vattenrättsingenjörer och två vatten-rättsnämndemän. I vissa fall är V. beslutför med vattenrättsdomaren, vattenrättsnämndemännen och en av vattenrättsingenjörerna. Vattenrättsdomaren skall vara en lagkunnig, i domarevärv erfaren man. Av vattenrättsingenjörerna skall den ene vara sakkunnig beträffande .byggande i vatten och den andre beträffande frågor om torrläggning av mark. V. i riket äro till antalet fem och benämnas Norrbygdens V., Mellanbygdens V., österbygdens V., Söderbygdens V. och Västerbygdens V.

Vattenfall, se Vattenkraft.

Vattenfallsstyrelsen, ett centralt ämbetsverk, som sorterar under kommunikationsdepartementet. V. förvaltar statens vattenfall med därtill hörande mark samt beslutar bl. a. i fråga om leverans av kraft från statens kraftverk.

Vattengas, se Gasformiga brännmaterial.

Vattenglas, natrium- el. kaliumsili-kat. Det förstnämnda benämnes na-tronvattenglas, det andra kalivattenglas. Dessa silikat äro i motsats till

övriga silikat lösliga i vatten. Lösningen, som är en sirapstjock vätska, stelnar i luften på grund av dennas kolsyrehalt. V. användes till framställning av stenkitt, som impregne-ringsmedel mot eldfara för papp och trä, som konserveringsmedel för ägg m. m.

Vattenkoppor, en jämförelsevis ofarlig sjukdom, som i allmänhet förekommer hos barn. Sjukdomen kännetecknas av ett utslag, vilket till en början utgöres av små röda fläckar, som så småningom övergå till vattenklara blå-sor av ej fullt en ärtas storlek. Efter ett par dagar torka blåsorna in till brunaktiga skorpor, som falla bort. Sjukdomen är förenad med lindrig feber. Den tar vanligen en tid av 8—14 dagar. Mellan smittotillfället och sjukdomens utbrott förlöper omkring

3 veckor. Vaccination skyddar ej mot V., och sjukdomen skyddar ej heller mot smittkoppor.

Vattenkraft, vedertagen benämning ej på kraft i egentlig mening utan pä arbetsförmågan hos strömmande vatten.

V: s storlek beror av vattenmängden i vattendragen samt av fallhöjden. Den varierar på grund av den första faktorn under årets lopp i ett och samma vattendrag i en grad, som beror på nederbördsförhållandena och på naturbeskaffenheten hos det område, från vilket tillflödena komma. Vattenkraften i Sverige beräknades är 1924 vid medelvattenstånd uppgå till c: a 17,300,000 hästkrafter, av vilka omkring 1,375000 voro utbyggda.

Vattenkretsare el. virveldykare (Gy-rinidfie), en skalbaggsfamilj, som fått sitt namn av att dess arter simma 1 själva vattenytan i buktiga kroklinjer men aldrig rakt fram. De bägge bakre benparen äro fenlika.

Vattenlagen innehåller rättsreglerna beträffande den svenska vattenrätten. V. är av den 28 juni 1918 med ändringar av den 19 juni 1919.

Vattenlinje, skärningslinjen mellan fartygssidan och vattenytan.

Vattenlås, en anordning i en avloppsledning genom vilken vätska kvarhålles på en punkt i ledningen och fyller denna, så att gaser ej kunna komina förbi. Ofta användes en s-for-mig krök, i vars lägsta del vätskan stannar.

Vattenmelon (Citrullus vulgaris), en särskilt i Medelhavsländerna odlad ört, som har flikiga blad och stora, runda, saftrika frukter med rött kött och svarta kärnor. V. har behagligt söt smak. Från en annan art av samma släkte erhålles ko lo kvint.

Vatten ocli bröd, ett straff, som i Sverige avskaffades helt och liället år 1884.

Vattenpass, instrument för bestämmande av vågrät riktning. Oftast användes ett slutet kärl, som är fyllt med vätska men innehåller en liten luftblåsa. Ett märke på kärlet anger var blåsan skall stå, för att kärlet skall befinna sig horisontellt. Kärlet kan vara dosformigt el. cylindriskt. För vissa ändamål använder man sig av en triangelfonnad skiva, från vars spets nerhänger ett litet lod. Om basen ställes vågrätt, inställer sig lodet vid ett visst märke på skivan.

Vattenpolo spelas av simmande lag efter samma principer som fotboll. Lagen bestå av 7 spelare. Speltid är 14 min. Bollen får stötas med vilken kroppsdel som helst.

Vattenskinnbaggiar (Hy drocoridfe), en insektsordning, som omfattar vattendjur, vilka ha förkrympta antenner. Hit höra bland annat buksim-mare, ryggsimmare och vattenskorpi-oner.

Vattenskott kallas sidoskott direkt från stammen el. grövre grenar på träd el. buskar. På odlade träd utväxa ibland V. från vildstammen, pä vilken den odlade arten ympats. Sådanfl V. måste bortskäras.

Vattenskräck, se Vattuskräck.

Vattensot, se Vattusot.

Vattenstånd, vattenhöjd, är vattnets höjd i förhållande till fast land. V. mätes med pegel*. Sedan 1922 finnas längs våra kuster vattenhöjdmätnings-stationer, vilka stå under Statens meteorologisk-hydrografiska anstalts vård.

Vattenstämpel anbringas i papper medels pressning. I allmänhet är V. genomskinligare än papperet i övrigt. V. utgöres oftast av fabriksmärket.

Vatten svullnad, se Vattusot.

Vattenåder. En vanlig populär föreställning är, att vatten i jordlager ocli berggrund förekommer i ådror el. slutna, förgrenade kanaler. Detta är emellertid endast undantagsvis fallet. Vattnet följer i sin cirkulation gränsytor mellan olika jordlager och sprickor i berggrunden el. rör sig sakta i porösa jord- och bergarter. Jfr Grundvatten.

Vattenånga, se Ångbildning och Luftfuktighet.

Vattenödlor (Triton), ett till salamanderdjur hörande släkte, som ut-markes av smärt kroppsform och från sidorna tillplattad stjärt. Hos en del arter har hannen under parningstiden en fenlik ryggkam. I Sverige finnas två arter, Större V. (T. cristatus), som har kornig hud, och Mindre V. (T. punctatus), som har slät hud. Bägge ha grönsvart rygg och brandgul, svartfläckig undersida.

Wattmeter, se Elektriska mätinstrument.

Watts [oått's], G. F., 1817—1904, engelsk målare och skulptör. W. utförde av dikterisk fantasi inspirerade idémålningar (Hoppet, Ma m m o n, Kärleken och döde n) samt en rad porträtt. Bland W: s skulpturer märkas K 1 y t i a och Livskraft.

Vattumannen, stjärnbild inom Djurkretsen*. Jfr Stjärnhimmeln.

Vattuskräck, hundgalenskap, rabies, en smittosam sjukdom, som särskilt förekommer hos hundar. Under sjukdomens första period är hunden orolig. Ibland uppträda anfall av raseri. Sedermera inträda förlamningar och allmän slöhet. Hunden har ofta svårt att svälja vatten på grund av svalgkramper el. svalgförlamningar. Djuret lider därför av törst. Dess oförmåga att släcka törsten har givit upphov till sjukdomens namn. Människor kunna smittas genom bett av sjuka hundar. Sjukdomen utbryter dock först vanligen efter 2—3 månader. Vaccination mot V. hinner därför i regel utföras. Vaccin mot V. fram-ställes på Pasteurinstitutet i Paris. Jfr Pasteur.

Vattusot, vattensvullnad, allmän vätskeansamling i kroppen, ett symtom, som förekommer vid njur- och hjärtsjukdomar. Vid njursjukdomar beror V. på bristande utsöndringsfönnåga lios njurarna. Vätska ansamlar sig därför i kroppsliåligheter (bukhålan, lungsäckarna) samt i underhuden. Vid hjärtsjukdomar beror V. på att. blodet cirkulerar för långsamt. Blodet stockar sig i blodådrorna och genom deras väggar uttränger vätska i vävnaderna. Vätskan ansamlar sig i sådana fall på grund av tyngdkraftens inverkan företrädesvis i de nedré kroppsdelarna. Vid upprätt ställning svullna framför allt benen. Till V. höra ej vätskeansamlingar, vilka bero på lokala orsaker t. ex. bensvullnad, beroende på åderbråck, vätskeutgjut-ningar i lungsäckarna, beroende pä inflammatoriska orsaker etc.

Vauban [våbang'], S., 1633—1707, fransk militäringenjör, marskalk, nationalekonom. V. deltog i Ludvig XIV:s krig mot Nederländerna och

85ombildade fästningskriget efter egna principer, vilka till en del ännu följas. Han omgav Frankrike med en gördel av starka befästningsverk.

Vaud [vå], kanton i sv. Schweiz. 3,250 kvkm., 315,000 inv. Huvudstad Lausanne, 70,000 inv. — Sö. delen av V. uppfylles av förgreningar av Väst-alperna. Mellan dem och Jurabergen i v. utbreder sig en bördig högslätt, där företrädesvis säd och tobak odlas. I trakten av Genévesjön odlas vin i stor utsträckning; V. är Schweiz' förnämsta vinproducerande kanton. Industrin omfattar tillverkning av ur samt beredning av mejeriprodukter.

Vaudeville [vådvill'], se Vådevill.

Wawrin'sky, E. O. V., 1848—1924, svensk politiker, särskilt känd som nykterhetsman och fredsvän. W. var bland annat under en lång följd av år (1905—20) chef för den internationella storlogen av godtemplarorden.

Vax, en blandning av cerotinsyra och myricylpalmitat, det ämne, varav bina uppbygga de celler, i vilka de förvara honungen. V. är till färgen gult men kan genom lämplig behandling blekas. Produkter, som likna det egentliga V., bivaxet, framställas på många sätt. V. användes bland annat för olika ändamål inom industrin.

Vaxholm, stad på Vaxön i Stockholms skärgård, s. Uppland. 3,900 inv. Fästning. V. är omgivet av villasamhällen.

Vaxholms fästning:, en i Stockholms skärgård belägen fästning, som skyddar inloppet till Stockholm.

Vaxtaft beredes av taft, som genom-dränkes med linoljefernissa.

Web b [oeb']. — 1. Sidney W., f. 1859, engelsk socialistisk politiker och författare. W., som sedan lång tid tillbaka är en av de ledande inom Fabian So-eiety och bland annat därigenom utövat ett betydande inflytande, är sedan 1922 medlem av underhuset och var handelsminister i MacDonalds ministär. — 2. Beatrice W., f. 1858, den förres hustru, engelsk socialistisk politiker och författarinna, liksom sin make en av de ledande inom Fabian Society. Såväl genom de offentliga uppdrag, W. innehaft som genom sin privata verksamhet har hon spelat en

betydande roll i de sista decenniernas politiska liv i England. — Paret W. har tillsammans särskilt studerat fackföreningsrörelsen. Högt skattat är deras arbete Fackföreningsrörelsens historia i England. I detta verk behandlas även principiella fackföreningsproblem.

We’ber. — 1. K. M. F. E. V. W., 1786

—1826, tysk tonsättare. W. förde ett kringflackande liv, till dess han 1816 blev kapellmästare och direktör för operan i Dresden. Bland hans verk

märkas operorna Friskytten, Euryanthe och O b e r o n. Dessutom skrev W. en del mindre verk (Aufforderung zum Tanz), flera manskvartetter m. m. W. var i vissa avseenden en föregångare till romantikens tonkonst och delvis även till wagnerismen. — 2. E. H. W., 1795 —1878, tysk läkare, professor i anatomi i Leipzig. W. räknas som en av fysiologins grundläggare. Han uppställde bland annat den s. k. Weberska lagen, enligt vilken en retnings styrka måste ökas med en viss bråkdel av sig själv, för att ökningen skall kunna uppfattas. Om man håller 10 kg. i handen, måste vikten ökas med vissa procent av de 10 kg., för att ökningen skall uppfattas. Håller man 1 kg. i handen, skall viktstillökningen utgöra lika många procent av 1 kg. som vid föregående tillfälle av 10 kg. Den behövliga absoluta viktstillökningen är alltså i senare fallet betydligt mindre än i förra fallet.

We’berska lag:en, se Weber.

Vebcröd, municipalsamhälle vid n. sluttningen av Romeleåsen, s. Skåne. 660 inv.

Webster [oeb’st-], D., 1782—1852, nordamerikansk statsman. 1841—43 var W. utrikesminister och avslöt som sådan det s. k. Ashburtonfördraget med England, varigenom gränsen mellan Main och Canada reglerades.

Vecka, se Tideräkning.

Vecklarfjärilar (Tortricidee), en familj småfjärilar, som utmärkes av att larverna spinna el. veckla samman de blad, på vilka de leva. V. ha tämligen jämbreda framvingar. En hel del arter äro svåra skadedjur t. ex. T a 11 s k o 11 v e c k 1 a r e n, Gran-k o 11 v e c k 1 a r e n, H a r t s g a 11-v e c k 1 a r e n, Ärtvecklaren, Äppelvecklaren m. fl.

Veckojournalen, illustrerad veckotidning, från 1910 utgiven i Stockholm.

Ved kallas den fasta vävnad, som utgör huvudparten av grenar och trädstammar. Tillväxten sker huvudsakligen under den varma delen av året. Detta medför, att stammen på ett tvärsnitt företer ringar, skikt av tätare och porösare vävnad. Den tätare delen anlägges på hösten. V. uppbygges av vedceller, långsträckta, mot ändan avsmalnande celler med fasta väggar. Dessutom finnas kärlknippen, vilka hos lövträden äro av flera olika slag men hos de lägre stående barrträden endast äro av ett slag. Den inre delen av stammen blir hos en del träd uttorkad och upphör att vara ledare för vätskor. Denna del kallas kärnved, i motsats till den yttre friska delen, som kallas ytved el. splint. V. består kemiskt sett huvudsakligen av cellulosa. Dessutom förekomma ved- ämnen (lignin), garvämnen, äggviteämnen, hartser, salter m. m. Den vid förbränningen erhållna askan består till stor del av salter. Vattenhalten i färskt trä är mycket varierande (omkring 45%). Lufttorkat trä innehåller omkring 15 % vatten. Jfr fig. till ordet Bark.

Ve’da, beteckning för den äldsta fornindiska litteraturen. Äldst inom denna är B- i g v e d a, en samling hymner till personifierade naturkrafter. En del andra liknande, dels på prosa, dels på vers skrivna, arbeten

• räknas även till V. Gränsen drages något olika på olika håll. V.-litteraturen är skriven på sanskrit. För vårt vetande om de indoeuropeiska språken är V. av utomordentlig betydelse.

Vedareligion, sammanfattande beteckning för de religiösa läror, som finnas i den gamla indiska vedalitte-raturen. I de äldre skrifterna framträder en jämförelsevis primitiv bra-maism, medan i den senare litteraturen gudomligheterna ha en mera abstrakt karaktär. Jfr Bramaism.

Veddahs [ved’as], ett folk på Ceylon, vilket närmast hör till Dravidafolken. V. äro kortväxta och mörkhyade och påminna till en viss grad om negritos. De stå på en mycket låg kulturståndpunkt. Jfr Bil. Människoraser II.

Weddingtrip [oädd'-], eng., bröllopsresa.

Wc'dekind [-kint]. F., 1864—1918, tysk dramatiker. W: s sensationellt cyniska arbeten ha väckt stor uppmärksamhet och blivit mycket olika bedömda. De spelas emellertid flitigt i Tyskland och ha vunnit många beundrare. Till de mera kända höra Er dgeist, Die Biichse der Pandora, T o t e n t a n z, Lulu.

Wedel-Jarlsberg, J. C. H., 1779— 1870, norsk statsman, tillhörande en tysk släkt. W. arbetade för att politiskt ena Norden, senare för en förening av Sverige och Norge. Han var en av Karl XIV Johans främste rådgivare. 1836 utnämndes han till riks-ståthållare i Norge.

Vederdöpare, se Anabaptister.

Vedergällningsteori, se Straffteori.

Vedett', förr beteckning på postering, bestående av två kavallerister.

— Vedettbåt kallas örlogsfartyg, som användes inomskärs för bevak-•ningsändamål, minering o. dyl. För detta ändamål användes oftast mindre, föråldrade örlogsfartyg.

Wedgwood [oed'sjood], J., 1730—95, engelsk keramiker. W. började 1766 anlägga en fabrik, vilken sedermera under namnet ”Etruria” blivit mycket känd. W. strävade efter klassisk formskönhet och enkelt smakfull dekoration.

Ve'ga. — 1. Se Vegaexpeditionen. — 2. Fixstjärna av första storleksordningen i stjärnbilden Lyran. Dess avstånd från vårt solsystem är 30 ljuöår. Vårt solsystem närmar sig Vega med en hastighet av omkring 16 km. i sekunden. .

Ve'gaexpeditionen, en polarexpedition, som företogs 1878—79 av A. E. Nordenskiöld. Med fartyget Vega, som fördes av L. Palander, upptäckte Nordenskiöld på denna expedition nordostpassagen. Genom V. bevisades, att Asien norrut omgavs av vatten och ej sammanhängde med en eventuell landmassa kring polen. Även i andra avseenden gav V. betydelsefulla vetenskapliga resultat. Den räknas till århundradets främsta forskningsexpeditioner.

Ve'ga, I<ope de. Se Lope Felix de Vega.

We'gener, A., f. 1880, tysk naturforskare, bekant särskilt för sin 1915 framlagda, mycket omstridda teori om kontinenternas och oceanernas uppkomst. Enligt W. ha kontinenterna icke fixa lägen i jordklotet utan förskjutas i sina inbördes lägen, röra sig som fastare block över jordklotets plastiska inre, på vilket de liksom flyta fram. Därvid skulle på frontsidan hoppressningar, bergskedjebild-ningar, uppstå, medan havsdjup skulle bildas, där kontinenterna röra sig frän varandra. Atlanten skulle erbjuda ett exempel härpå, vilket bl. a. bestyrkes av att kustkonturerna på dess båda sidor väl svara mot varandra, så att de passa ihop, om man tänker sig dem förda mot varandra. W: s teori är i flera avseenden mycket tilltalande, särskilt genom sin förklaring av bergskedjornas uppkomst, av vissa eljest svårtydda djur- och växtgeografiska förhållanden, av forntida istidsklimat i de nuvarande ekvatorialländerna (den permiska istiden m. fl.) och varma forna klimat i nutida polarländer. Man har dock framfört en del vägande invändningar mot teorin, varför den i sin nuvarande form måste betecknas som långt ifrån säkerställd.

Vegctabi'lier, växter, alster ur växtriket.

VegetabFlisk, tillhörande växtriket, beredd av växter, växtartad.

Vegetaria'n, person, som ansluter sig till vegetarismen* och lever huvudsakligen av födoämnen, hämtade ur växtriket.

Vegetarism är en rörelse, som i mitten av 1800-t. uppkom i England, och som arbetar på att avskaffa köttätande. V: s anhängare göra gällande, att köttätande är skadligt. På vissa håll liar man också framhållit, att det är omoraliskt att döda djur för att använda dem till födoämnen. Då växt-födan i allmänhet innehåller jämförelsevis liten mängd äggviteämnen, är det visserligen ej omöjligt men möter svårigheter att få äggvitebeliovet fyllt med

enbart växtföda. Människan är till kroppsbeskaffenlieten allätare. Längden av hennes tarmkanal ligger exempelvis mellan de växtätande och de köttätande djurens. Ur medicinsk synpunkt finnas inga skäl för V., när det gäller friska människor. Att vid vissa sjukdomar växtföda är fördelaktigare än köttföda och att vid andra sjukdomar förhållandet är omkastat spelar naturligtvis ingen roll. Med hänsyn till dessa synpunkter måste V. anses vara en smaksak.

Vegetation, växtliv, växtlighet; sammanfattningen av växtvärlden i en viss trakt. — V e g e t e’r a, leva som en växt med enbart tillgodoseende av de materiella behoven.

Vegetati’v, sammanhängande med växtriket. — V e g e t a t i’v fortplantning kallas fortplantning på könlös väg. — Vegetativa kroppsfunktioner äro sådana kroppsförrättningar, som ha med tillväxt och näringsupptagan-de o. dyl. att göra och vilka ej kontrolleras av medvetandet.

Vehik’el, hjälpmedel, befordringsme-del.

Weibull, M. J. J., 1835—1902, historiker, professor i Lund. W. har i flera arbeten behandlat Sveriges historia under 1600-t. Hän var en varm anhängare av skandinavismen.

Weibullsholm, lantgård vid Landskrona, vid vilken finnes en växtföräd-lingsanstalt.

Weichsel [vajk’sel], Polens liuvud-flod. en av Europas längsta floder. Upprinner i v. delarna av Karpaterna, flyter i en båge i nordlig riktning och utfaller med flera armar dels i Fri-sches I-Iaff, dels i Danziger Bucht vid östersjön. Längd 1,040 km. Bland bifloder märkas från höger San och Bug.

Wei-hai-wei, krigshamn på Sliantung-lialvön i Kina. W. är starkt befäst. Staden intogs 1S95 av japanerna, vilka dock 1898 måste överlämna den till engelsmännen.

Weimar [vaj’mar], huvudstad i republiken Thiiringen, mellersta Tyskland, belägen vid en biflod till Saale.

37.000 inv. W. var i slutet av 1700-t. medelpunkten för den tyska litteraturen ; flera av den tidens förnämsta tyska skalder vistades där (Schiller, Goethe, Herder m. fl.). W. har många minnesmärken från denna tid.

YVeimaria’nerna [vaj-], under senare skedet av Trettioåriga kriget benämning på de trupper, som haft hertig Bernhard av Weimar till överbefälhavare, och som efter dennes död och

ända till 1647 utgjorde en särskild, så gott som självständig kår i de mot kejsaren förbundnas arméer.

Weingartner [vaj’n-], P. F., f. 1863, österrikisk-tysk dirigent, tonsättare och skriftställare. 1919 blev W. direktör för den nybildade folkoperan i Wien. W. räknas som en av vår tids förnämsta musikledare. Av hans kompositioner må nämnas körverken Traumnacht och Stur m m y-t li u s samt musiken till Goethes ”Faust”.

•Weininger [vaj’-], O., 1SS0—1903, österrikisk författare. Hans fantastiska, halvt filosofiska arbete Geschleclit u n d Charachter väckte på sin tid stor uppmärksamhet, delvis pä grund av den låga värdesättning av kvinnan, som framträder i detta. W. anser, att kvinnan principiellt saknar logik och moral. Hennes väsen är sexualitet. Om högre andliga egenskaper finnas hos en kvinna, beror detta, enligt W., på en tillblandning av manliga element.

Weismann [vajs’-], A., 1834—1914, tysk naturforskare, vars arbeten rörande utvecklingsläran och ärftlighets-problemen haft stor betydelse.

Veitsdans, danssjuka*.

Vejle (fordom Vedle el. Vedel), stad vid inre delen av sö. Jylland, Danmark. 22,400 inv. Residensstad för Vejle amt. Livsmedelsindustri. Textilindustri. Stort sanatorium.

Vejle amt, danskt amt omfattande sö delen av Jylland från Horsens fjord i n. till Hejlsminde bukt i s. 2,350 kvkm. 158,000 inv., därav 56,000 i amtets städer: Fredericia, Ivolding och Vejle (residensstad).

Vek’tor, en storhet inom fysiken, som bestämmes dels av sitt talvärde, dels av sin riktning. Exempel pä V. äro kraft och acceleration. Storheter, som bestämmas allenast av sitt talvärde (t. ex. tid, temperatur) benämnas skalarer. — Läran om V., d. v. s. sammanfattningen av de regler, som äga giltighet vid räkning med V., kallas

Vektor analys.

Velaz'quez, D., 1599—1660, spansk målare. V. är ett av målarkonstens största namn. Hans karakteriserings-konst är genialisk och hans färgbehandling överlägsen. Som porträttmålare kännetecknas han framför allt av en obeveklig objektivitet. V. företog två resor till Italien och var för övrigt företrädesvis verksam som hovmålare åt konung Filip IV. Av V:s många arbeten må nämnas porträtt av F i 1 i p IV, påven Innocentius X, Juan de P a r e j a, ett själ v-porträtt, Väverskorna, D r i n k a r n a, Bredas kapitulation. WeFdonslam, regenererad brunsten*. Namnet härleder sig från den engelske kemisten W. Weldon, 1832—1885.

WeFfer, se Guelfer.

Welhaven, J. S. C., 1S07—73, norsk skald. Som diktare tillhör W. romantikerna, hans dikter äro fyllda av vemod och resignation. W: s påverkan av norsk folkdiktning framträder särskilt i hans romanser. W. uppträdde även som en skarp sam-liällssatiriker (sonettsamlingen N o r-g e s d»mring) och gav ofta anledning till häftig polemik. Mellan W. och Wergeland fördes en skarp litterär polemik.

Wellesley [oeFsli], A., hertig av Wellington, 1769—1852, engelsk härförare och statsman. Sitt rykte som fältherre grundläde W. på Pyreneiska halvön, där han från 1S08 ledde försvaret mot fransmännen och bland annat vann segrarna vid Yitoria och Toulouse. Efter Napoleons återkomst från Elba kallades W. till överbefälhavare för de allierades arméer och vann jämte den preussiske generalen Blucher den avgörande segern vid Waterloo 1815. 1828—30 var W. ministerpresident och genomförde, trots att han tillhörde torypartiet, 1829 den katolska emancipationslagen. Han föll på sitt motstånd mot en parlaments-reform.

Wellington [oeF-], se Wellesley.

Wellpapp, ett slags räfflad papp, som användes vid förpackningar.

Wells [oeFs], H. G., f. 1866, engelsk författare. W: s tidigaste arbeten äro en del fantastiska äventyrsberättelser och romaner, vilka visa en viss naturvetenskaplig beläsenhet och fantasi. En del av dem ha ett högt konstnärligt värde och höra till det bästa i hans produktion (The s e a lady, The food of the gods). Sedermera skrev W. en del verklighetsskildringar (K i p p s, T o n o-B unga y) samt romaner, som behandla sociala problem i utpräglat radikal anda (The new Macliiavelli, A modern Utopi a m. fl.). Även en del av dessa ha konstnärligt värde, om ock författaren väl mycket skattar åt sin böjelse att agitera och predika. I en del arbeten av senare datum har W. behandlat filosofiska och religiösa problem (Gud, den osynlige konungen, En biskops s j ä 1). I dessa intaga sentimentalt spekulativa åskådningar en bred plats, och de torde höra till de minst värdefulla av hans böcker. W. har dessutom utgivit en Världshistoria, som dock i hög grad präglas av författarens egna sympatier och idéer.

Velociped. — 1. De första förebilderna till de nuvarande V. torde härröra från slutet av 1700-t. Dessa V.

och deras närmaste efterföljare fram-drevos genom sparkning. Först vid mitten av 1800-t. konstruerades V., som framdrevos utan att den åkande berörde marken med fotterna. Den erforderliga drivkraften åstadkoms genom kringvridning (trampning) av pedaler, som genom vevarmar voro fästa vid framhjulets axel. Dessa V. konstruerades så småningom med mycket stora framhjul och små bakhjul. Uppfinningen av de så kallade säker -lietsmaskinerna, som främst kännetecknas därav, att pedalerna icke äro direkt anbragta på någondera hjulaxeln utan att drivkraften överföres till fram- el., som numera alltid är fallet, bakhjulet genom en anordning med kugghjul och kedjor, skedde på 1880-t. En tid laborerade man härvid på de maskiner, på vilka drivkraften överfördes till bakhjulet, med stora bakhjul och små framhjul. Det dröjde dock ej länge, förrän man kom fram till den nuvarande velocipedtypen med ungefärligen lika stora hjul (något större framhjul än bakhjul). Bland senare förbättringar må nämnas införandet av fritt hjul, en anordning, som möjliggör, att tramp-ningsmekanismen hålles stilla, medan velocipeden rullar framåt. — Även V. avsedda för två bakom varandra placerade ryttare ha konstruerats. Dylika benämnas tandemvelocipeder. Trehjuliga velocipeder ha fått en ej så liten användning för t. ex. varutransporter.

— 2. Motordrivna V., motorcyklar, få en med varje år alltmer ökad spridning. Deras antal, som vid slutet av år 1916 i vårt land blott var ungefär 2,800, var vid slutet av år 1925 omkring 23,650.

Vclodrom, tävlingsbana för cyklister.

Veloiirs [völo’r], fr., sammet.

Welfschmerz, ty., ”världssmärta”, världsleda, ett pessimistiskt själstillstånd, orsakat av övertygelsen att lidande och smärta äro oundvikliga. V. var särskilt på modet under 1800-t: s förra hälft.

Veläng, fr. velin, beteckning för ett slags fint, vitt, glättat papper.

VcmdalskvartsFt, en vit el. blåaktig kvartsbergart, som uppbygger en mängd betydande fjäll från Städjan i Dalarna till Klövsjöf jällen i Jämtland. Namnet har bergarten fått från Vem dalen i Härjedalen, som omgives av sådana kvartsitfjäll.

Vem är det, en svensk biografisk handbok, som började utgivas 1912 och vars 7: e årgång utkom 1927.

Ven, mindre, till Sverige hörande ö i n. delen av- Öresund, ön har sin största ryktbarhet genom Tycho Brahe* och hans dit förlagda -observatp-rium Uranienborg, numera. i, ruiner.Vendée-krigen [vangde*-], benämning på de under den stora franska revolutionen förekommande inbördesstri-derna i Yendée med flera departement. Orsakerna till V. voro huvudsakligen befolkningens motstånd mot den nya . kyrkoförfattningen samt mot tvångs-utskrivning av soldater. En häftig folkresning utbröt 1793, och till en början voro de upproriska segerrika. Först sedan Hoche erhållit Överbefälet över regeringstrupperna återställdes så småningom ordningen. 1796 kunna V. anses avslutade.

Yendel, socken i n. Uppland, bekant särskilt för sina rika och praktfulla fornfynd från ett skede av folkvand-ringstiden, som därför ofta benämnes Vendeltiden.

Vendelkråka, se Ottar Ven delkråka.

Vendelrot, se Valeriana.

Vendeltiden, se Vendel.

Vendémiaire [vangdemiä’r], den första månaden i den franska republikanska kalendern (30 dagar i sept— okt. åren 1792—1805). 13 V. år IV (5 okt. 1795) kuvade Napoleon Bona-parte en resning mot nationalkonven-tet, företagen av Paris’ borgerskap.

Ven’der, dels den germanska benämningen under medeltiden på sla-verna, dels den tyska och skandinaviska benämningen på de slaviska folk, som under medeltiden bodde i ett område mellan Oder, Elbe och Östersjön, benämnt Vendland el. Venden. Venderna lågo i ständiga strider med tyskar och skandinaver. Under 1000-t. inföll deras storhetstid. På 1100-t. kuvades, kristnades och germanisera-des V., och deras land införlivades först med Danmark, sedermera med Tyskland.

Ven’des konung: (d. v. s. ven ders, vendernas konung), namn, ingående i den svenska konungatiteln sedan omkring 1540. Namnet beror av en felaktig identifiering av vender med vandaler. Dessa senare skulle enligt en tradition ha underkuvats av från Skandinavien utvandrande goter.

Vendetfa, blodshämnd, sådan den utövats på Korsika.

Vendöme [vangdå’m], L. J., hertig av V., 1654—1712, fransk härförare. V. deltog med utmärkelse i Ludvig XIV: s krig och var på sin tid en av Frankrikes skickligaste fältherrar.

Vendsyssel, nordligaste delen av Jutland, n. om Limfjorden.

Vene’digr (Venezia, Venice), stad i Venetien, nö. Italien. 170,000 inv. V. är byggd på öar vid kusten av Adriatiska havet och är genom sitt läge, sina kanaler och palats en av Europas märkligaste städer. Viktig handels- och industristad med bland annat skeppsvarv och kanongjuterier. Mycket besökt av turister. Jfr Venezia.

Bland V:s byggnader märkas S:t Markuskyrkan och Dogepalatset.

Ve’ner, se Blodkärl.

Veneration, vördnad.

Vene'riska sjukdomar, könssjukdomar*.

Vene'tien, landskap i nö. Italien, vid Adriatiska havet. 25,000 kvkm. 3,953,000 inv. Viktigaste stad Venedig, 170,000 inv. — N. delen av V. uppfylles av förgreningar av Alperna, under det att s. delen är en bördig slätt, där åkerbruket är högt uppdrivet. Silkesodlingen är i V. liksom i övriga landskap i n. Italien av stor betydelse. Handeln har kraftigt utvecklats på grund av utmärkta järnvägsförbindelser med mellersta Europa. Jfr Venezia.

Venc'zia, fordom republik vid Adriatiska havet. Vid nv. kusten av Adriatiska havet bodde veneterna, troligen ett illyriskt folkslag, vilket efter västgotarikets fall lydde under Bysantinska riket. V. tillvann sig emellertid en allt självständigare ställning och blev omkring mitten av 800-t. en fullt oberoende stadsstat, vilken leddes av en doge, som innehade furstlig makt. I slutet av 1000-t. utvecklades V. till en handelsstormakt, under korstågen ökades ytterligare dess maktställning och under 1400-t. inträffade dess glansperiod. Samtidigt utvecklades dess författning i en utpräglat aristokratisk riktning. Den italienska renässanskulturen hade en av sina medelpunkter i V., där en mängd framstående konstnärer voro verksamma. Under 1500-t. började V: s maktställning gå tillbaka och i början av 1700-t. hade V. spelat ut sin roll inom Europas politik. De franska revolutionskrigen medförde V: s fall, och 1797 skedde en uppdelning av V: s landområden. 1815 förenades V. med Österrike men överlämnades 1866 till Italien.

Venezia'nska skolan kallas en grupp målare, bland vilka märkas Bellini, Tizian, Tintoretto och Veronese, vilka alla utmärktes av ovanlig teknisk skicklighet men för övrigt målade i skilda stilar.

Venezue/Ia, förbundsrepublik på Sydamerikas nordkust, i n. gränsande till Karibiska havet, i v. till Colombia, i s. till Brasilien och i v. till Guayana.

940,000 kvkm. 2,500,000 inv., till stor del mulatter. V. uppfylles i n. och nv. av utlöpare från Anderna, i s. av Guayanas högland. Däremellan ligger Orinocos flodområde, i v. uppfyllt av grässlätter, de s. k. Lianos, i ö. utgörande ett sumpigt deltaland. Huvudprodukter äro kaffe och kakao. Handeln bedrives till största del på Förenta Staterna. — Historia. Under början av 1500-t. koloniserades V., vars kust upptäckts 1498 av Co-lumbus, av spanjorerna. I början av 1800-t. gjordes flera försök att lösrycka V. från Spanien, som först 1845 erkände V: s oberoende. Redan 1829 hade emellertid V. bildat en egen republik. 1899—1908 styrdes V. av Castro, en för detta mulåsnedrivare, som lyckats tillvälla sig makten. Hans uppträdande mot utländska stater, framför allt hans vägran att fullgöra V: s ekonomiska förpliktelser mot utlänningar, ledde till häftiga konflikter. Sedan han störtats, ha lugnare förhållanden inträtt. Under världskriget förblev V. neutralt, och 1920 inträdde V. i N. F.

Vc'nia, tillstånd t. ex. att predika, utöva läkarpraktik el. hålla föreläsningar vid universitet.

Venize'los, E., f. 1865, grekisk statsman, född på Kreta. V. var 1899—1901 justitieminister på Kreta och 1910 president för dess regeringskommitté. 1910 valdes han till ledamot av grekiska parlamentet. S. å. blev V. konseljpresident men avgick 1915, emedan hans ententevänliga politik motarbetades av konung Konstantin, som ville bevara freden med Tyskland. Sedan de allierade tvungit Konstantin att abdikera och prins Alexander uppstigit på tronen, kallades V. åter till konseljpresident 1917. 1920 måste han emellertid avgå, och Konstantin återkallades. Sedan Konstantin på nytt avsatts, har V. bland annat varit Greklands ombud i N. F.

Wennerberg, Gunnar, 1817—1901, skald, tonsättare, lärare, ämbetsman. 1870—75 och 1888—91 var W. ecklesiastikminister och genomdrev som sådan flera viktiga undervisningsreformer. 1875—88 var han landshövding i Kronobergs län. W. har framför allt blivit populär för sin muntra duettsamling Gluntarna för baryton och bas med pianoackompanjemang, skildrande episoder ur studentlivet i Uppsala vid mitten av 1800-t. Ofta sjungna äro även W:s manskörer (Stå stark, O, Gud, som styrer folkens öden, Hör oss Svea). W. har även författat musik till en del andliga sånger (Davids psal-m e r).

Vcnncrsten, A. F., f. 1863, affärsman, politiker. V. var medlem av andra kammaren 1906—20 och tillhör sedan 1921 första kammaren. Han har intagit en ledande ställning inom högerpartiet. 1914—17 var V. finansminister.

Vennerström, I. T., f. 1881, tidningsman, vänstersocialistisk politiker. V. var 1912—26 huvudredaktör, därefter politisk redaktör för "Nya Norrland” i Sollefteå. Sedan 1915 är V. ledamot av andra kammaren. V. medverkade vid bildandet av socialdemokratieka

vänstergruppen 1917. 1921 ledde V. den fraktion inom denna grupp, som bröt med kommunismen och 1923 återförenades med socialdemokratiska partiet. V. har utgivit en biografi över Thorsson.

Vcnngarn, slott från Vasatiden, n. om Sigtuna. Numera är V. en av statens alkoholistvårdsanstalter.

Venti’1, anordning, som öppnar och tillsluter en öppning beroende pä tryckförhållandena på ömse sidor om öppningen. Man skiljer på rektangulära klaffventiler, som äro vridbara kring en kant, och runda V. t. ex. kulventiler, hos vilka hela ventilytan lyftes jämt, då V. öppnas. På V. finnas särskilda anordningar för att reglera lyfthöjden och för att styra V. Med hänsyn till de omständigheter, under vilka V. öppna sig, skiljer man på sug- och tryckventiler. De förra öppna sig på grund av att trycket minskas på ena sidan om öppningen. De senare öppna sig, när trycket ökar över en viss gräns på ena sidan av öppningen. De s. k. säkerhetsventilerna på ångpannor höra till det senare slaget av V.

Ventila’tor. — 1. Fläkt, med vars tillhjälp luftväxling åstadkommes. —

2. Trumma för vädring av rum under däck på fartyg.

Ventile’r,a, vädra, åstadkomma luftväxling. Vid V. av boningsrum bör man i allmänhet åstadkomma så kraftigt drag som möjligt. Luften blir då snabbt ombytt i rummet och värmeförlusten blir mycket obetydlig. Det är felaktigt att endast öppna ett fönster på glänt. I överförd bemärkelse betecknar V. diskutera, överlägga ; offentligt försvara en akademisk avhandling.

Wentworth [oen’toörth], Th., earl av Strafford, 1593—1641, engelsk statsman. Som ledamot av parlamentet var AV. motståndare till konungamaktens godtyckliga övergrepp och medverkade till antagandet av ”Petition of right” 1628. Då han emellertid ogillade parlamentets strävan att tillvälla sig hela regeringsmakten, trädde han sedermera i konung Karl I: s tjänst. 1632 utnämndes han till ståthållare på Irland och visade här stor administrativ förmåga. Hans patriotiska redbarhet och reformiver förskaffade honom emellertid många fiender. Slutligen blev han förklarad i akt genom en av konungen undertecknad bill, varefter han avrättades.

Ve’mis. — 1. Den andra planeten från solen räknat (jorden är den tredje), V:s avstånd från solen är 0.7 av jordens, varför dess största elonga-tion från solen är 45°. Dess diameter är i det närmaste lika stor som jordens. Omloppstiden kring solen är225 dygn. Venus visar likartade faser som månen, vilket först iakttogs av Galilei. På grund av den stora skillnaden i avstånd till jorden under de olika faserna synes V. starkast lysande, när endast ungefär % av dess yta lyser. V. är då näst sol ocli måne den starkast lysande himlakroppen. Den går då ned ungefär två timmar efter solen (kallas då afton-stjäna) el. upp omkring två timmar före solen (morgonstjärna). V. har en mycket stark förmåga att reflektera solljuset, vilket beror på att ljuset återkastas från ett tätt molnhölje. Huruvida V. roterar el. hela tiden vänder samma sida mot solen, är ej med säkerhet känt. Endast mycket sällan komma solen, V. och jorden i sådan ställning till varandra, att V. synes passera solskivan (V.-passagej. Detta kommer att nästa gång inträffa den 8 juni år 2004. V. och Merkurius kallas de inre planeterna. — 2. Forn-italisk gudinna i den romerska gudasagan. V. dyrkades framför allt som naturlivets och kärlekens gudinna och identifierades så småningom med den grekiska Afrodite*.

Venö’s, stående i samband med blodådror. Venös blödning är blödning från en blodåder. Med venöst blod menas blod, som upptagit förbränningsprodukter från kroppen och ej ännu syrsatts i lungorna. Det är till färgen mörkare än arteriellt blod. Jfr Arteriell.

Ve’ra Cruz [kro’th], stad i ö. Mexico, vid Mexikanska bukten. 50,000 inv. Mexicos främsta hamnstad. Befäst. Tillverkning av cigarrer.

VeratrPn, en växtbas, som är synnerligen giftig. V. användes i en del liniment och salvor mot reumatism

o. dyl.

Verb kallas en klass ord, som innebära ett skeende. V. karakteriseras vidare av sitt böjningssätt. Med hänsyn till den tid skeendet avser, böjes V. till temp u s. Presensformen innebär, att något sker, t. ex. jag jagar. Imperfektum säger, att något sker i förfluten tid, t. ex. jag jagade. Per-fektum säger, att något har skett någon gång före det nuvarande ögonblicket, t. ex. jag har jagat. Fonnen jagat benämnes supinum. Pluskvam-perfektum innebär, att något har skett före ett visst ögonblick i förfluten tid, t. ex. jag hade jagat. Futurum säger, att något skall ske i framtiden, t. ex. jag skall jaga. Formen jaga kallas infinitiv och förbindes ofta med ordet att (att jaga)t som kallas in-finitivmärke. Formerna jagande el. jagad, vilka begagnas som adjektiv, kallas particip, jnfinitiv, particip och supinum kallas nominalformer. De äro ej bestämda till tiden i m.ptsats till

övriga, finita former av V. V. kunna ha a k t i v och passiv form. Den aktiva formen innebär, att det ting, verbet hänför sig till, är verksamt, t. ex. jag väcker gossen. I motsatt fall, t. ex. jag väckes av gossen, säges V. ha passiv form. Man skiljer på olika m odus nämligen in-dikativ, som utsäger något såsom verkligt, konjunktiv, som utsäger nägot såsom tänkt, och imperativ, som innebär en befallning el. anhållan. Man särskiljer vidare transitiva och inträn sitiva V. Reflexiva V. kallas V., som ha ett reflexivt pronomen till objekt, t. ex. misstaga sig. Slutligen finnas självständiga V. och hjälpverb, vilka senare begagnas som lijälpord till andra V. Hit höra hava, vara, bliva, skola m. fl.

Verba’1, som består av ord; bokstavlig, ordagrann ; muntlig; som innebär förklaring av ord; som hör till el. härstammar från ett verb.

Verba’linspiration, beteckning för åsikten att bibeln till alla delar bokstavligen inspirerats av Gud.

Verba’tim, ordagrant.

Vcrcingc^torix, en galler, tillhörande arvernernas stam, vilken ledde den stora resningen mot Julius Caesar år 52 f. Kr. V. hyllades som arvernernas konung men måste ge sig till Cse-sar, som belägrade honom i staden Alesia. Senare avrättades han.

Wer da, ty., ”veih där”, ett tillrop, som användes av skiltvakter.

Ver’dandi. — 1. Se Nornor. — 2. Radikal studentförening i Uppsala, stiftad 1882. Bland dess första medlemmar må nämnas Karl Staaff. Sedan 1888 har V. utgivit en mängd populärvetenskapliga småskrifter, vilka fått stor spridning. —• 3. Se Nykterhets-orden Verdandi.

Verden [fer’den], stad i den preussiska provinsen Hannover, belägen vid Aller. 10,000 inv. V. var förr centrum i ett av Karl den store upprättat biskopsstift. Detta avträddes som rikslän till Sveriges krona vid Westfaliska freden 164S. V. förvandlades härvid (jämte Bremen) till hertigdöme. 1719 avträdde Sverige V., som kom att lyda under kurfursten av Hannover. 1866 införlivades V. med Preussen.

Verdens Gang, en 1868 grundad norsk tidning av radikal läggning, utgiven i Oslo. V. uppgick 1923 i Tidens Tegn.

Ver’di, G., 1813—1901, italiensk ope-rakompositör. V. var den ledande personligheten inom Italiens musikliv under senare hälften av ISOO-t. och hör som dramatisk tonsättare till de allra främsta. I hans ton sättningar märkes påverkan från Wagner. Å andra sidan liat’ V. dock lyckats skapa en starkt personlig och nationell stil. Hans mest berömda operor äro R i g o 1 e t- to, Den vilseförda, Aida,

0 t e 11 o, F a 1 s t a f f m. fl.

Verdikt’, en jurys beslut.

Verdun [verdöng’1, stad vid floden Meuse i ö. Frankrike. 20,000 inv. V. är starkt befäst. Under världskriget fortgick ideliga strider vid V., som var en viktig bas för den franska armén. Särskilt 1916—17 gjorde tyskarna våldsamma angrepp och lyckades för en kortare tid sätta sig i besittning av en del av befästningarna. 1918 gjorde tyskarna ett nytt angrepp mot V., som kraftigt bombarderades.

Werenskiold, E. T., f. 1855, norsk målare. W. drogs tidigt till det franska friluftsmåleriet och behandlade med

förkärlek ljus- och luftproblem (Bondebegravning, Lykta n, Flykten genom skogen). Av W:s karaktärsfulla porträtt må nämnas I b s e n och Fridtjof N a n -s e n. W. har även utfört livfulla, humoristiska teckningar till norska folksagor.

Vcrestja’gin, V. V., 1842—1904, rysk målare. V., som deltagit bland annat

1 rysk-turkiska kriget 1877, har framför allt blivit känd för sina gripande, hänsynslöst uppriktiga krigsmålningar (Vägen till Plevna, Allt lugnt i Sch ip k apasset). V. har även målat landskap och folklivsbilder.

Vergi’lius el. Virgilius, 70 f. Kr.— 19 e. Kr., romersk skald. V. beskyddades varmt av Maecenas och Augu-stus och blev av samtiden allmänt uppskattad, ej minst för sin nobla och anspråkslösa karaktär. Hans ryktbaraste verk är det romerska folkeposet E n e i d e n, vilket skildrar hjälten Eneas äventyr efter Trojas fall. Ytterligare två större diktverk äro författade av V., B u c o 1 i c a, en samling herdedikter, och Georgica, skildrande lantbruket. Alla tre äro skrivna på hexameter och ansedda som mästerverk i språk- och versbehandling.

Verhaeren [-lia’ren], É., 1855—1916, belgisk skald. V. är en av den samtida litteraturens största lyriker. Hans dikter äro än patriotiska, än erotiska, än tolka de hans intresse för sociala, politiska och konstnärliga nutidspro-blem. Av V:s diktverk må nämnas Les f 1 a m b e a u x n o i r s, L e s heures claire s, Toute la F 1 a n d r e. V. har även skrivit dramer (P li i 1 i p p e II) samt varit verksam som tidningsman.

Verifice’ra, verifiera, bekräfta, intyga, bestyrka riktigheten av. — Verifikation, intygande, bestyrkande av någots riktighet.

Verism, i Italien benämning på den litterära och konstnärliga riktning,

som vanligen går under namnet realism el. naturalism.

Verita’bel, verklig, äkta, sann.

Ve’ritas, lat., sanning; även en personifikation av sanningen, som antogs vara dotter av Zeus och moder till Dygden.

Verkbly erliålles vid röstning och smältning av blymalmer och innehåller förutom bly en hel del andra med malmens beskaffenhet varierande ämnen. V. underkastas i sin tur särskild rening för erhållande aV rent bly samt, beroende på V: s sammansättning, för eventuellt tillvaratagande av ett el. flera av övriga ingående ämnen.

Verkställighet av dom. Beträffande V. har man att skilja mellan tvistemål och brottmål. Domar, som meddelats av utländsk domstol, kunna i allmänhet icke bringas till verkställighet genom svensk myndighet. Även om dom i tvistemål ej har vunnit laga kraft, kan ändock utmätning ske, därest förlorande part underlåter att ställa pant el. borgen för fullgörande av vad, som blivit honom ålagt. Dom i brottmål kan verkställas först, sedan den vunnit laga kraft.

Verksynd betecknar inom teologin ett avsiktligt brott mot den kristna moralen i motsats till arvsynd.

Verlaine [värlä*n], P., 1844—96, fransk skald. V:s oregelbundna levnadssätt och disharmoniska självtillstånd återspeglas i hans starkt individuella diktning, vars styrka är versens enkelhet och melodiska skönhet (Fétes galantes, Sagesse, A ni o u r).

Vermiceirer, små, till stjärnor el. dyl. formade makaroner.

Vermont [vömo’nt], förkortat Vt., stat i nö. Förenta Staterna. 25,000 kvkm., 352,000 inv. Huvudstad Mont-pelier, 7,000 inv. — V. är ett fruktbart slättland, där åkerbruk är den viktigaste näringsgrenen. Utom foderväxter odlas korn och potatis. Boskapsskötseln är av stor betydelse och mejerihanteringen en av statens viktigaste näringsgrenar. Kvarnrörelse, sågverk och smältverk utgöra de viktigaste industrierna.

Vermut, en kryddad vinsort, som tillverkas framför allt i Italien och Frankrike. W. är till färgen brungul och har bittert sötaktig och aromatisk smak.

Verne [värn], Jules, 1828—1905, fransk författare, känd för en rad fantastiska äventyrsromaner, byggda på

djärva, naturvetenskapliga konstruktioner (En världsömseg-1 i n g under haven, Den hemlighetsfulla ön, Jorden runt på 80 dagar).Werner. — 1. A. G., 1750—1817, tysk geolog (neptunist). W. verkade som lärare vid Bergakademin i Freiburg. Han brukar räknas såsom en av geologins grundläggare (”geologins fader”). — 2. A. AV., f. 1866, schweizisk kemist, som utgivit flera betydelsefulla arbeten rörande de oorganiska kemiska föreningarnas struktur och därmed sammanhängande frågor. För sina forskningar erhöll W. år 1913 Nobelpriset i kemi.

Vemet [värna’], H., 1789—1863, fransk målare. Av samtiden blev V. livligt uppskattad och vann en oerhörd popularitet som militärmålare, särskilt som framställare av den franske soldaten (Soldaten vid AVater-loo, Stormningen av Malakov).

Vernissage [värnisa’sj], fr., öppnandet av en konstutställning, då endast ett antal särskilt inbjudna personer äga tillträde.

Vero’na, stad vid Adige, Venetien, n. Italien. 92,000 inv. Starkt befäst. Viktig järnvägsknut. En av Italiens äldsta städer. Många romerska forn-lämningar både i och utom staden. Kyrkor och palats från medeltiden med betydande konstskatter. Biskopssäte. Målare- och bildhuggarakademi. Betydande siden- och bomullsindustri. Handel med vin och siden.

Verona’1, dietylmalonylkarbamid, är ett sömnmedel, som framställdes av Nobelpristagaren E. Fischer 1903. V. utgöres av färglösa, svårlösliga, bittert smakande kristaller. Som sömnmedel är V. kraftigt verksamt och jämförelsevis ofarligt. Ofta användes natriumsaltet, veronalnatrium el. me-dinal, som är mera lättlösligt. Ett liknande preparat är luminal, som består av fenyletylmalonylkarbamid.

Verone’se, P., 1528—88, italiensk målare från Verona, hette egentligen Paolo Caliari, från 1554 företrädesvis verksam i Venedig. V. var den siste av de stora venetianska renässansmålarna. V:s arbeten utmärkas av glänsande kolorit och djärv, elegant komposition och behandling (Bröllopet i Kana, Europas bortrövande, Venezia krönt av äran).

Vero’nika, den heliga, en kvinna, som enligt sägnen räckte frälsaren en duk att torka sitt anlete, då han var pä väg till Golgata. På duken framträdde sedan Kristi anletsdrag (Vero-nikaduken).

Werr’a, den östligaste av AVesers båda källfloder, nv. Tyskland. Upprinner påThiiringerwald. Längd 292 lim.

Verrocchio [-åkk’iå], A. del, 1435— 88, italiensk konstnär, en av de ledande inom Florens’ konstliv, Lionardos lärare. V. var en ytterst mångsidig konstnär, som var ivrigt verksam på de meBt olika områden. Störst är han

som skulptör, i vilken egenskap han utvecklar en mästerlig karakterise-ringsförmåga (Colleones ryttarstaty, bronsgruppen Kristus och Tomas). Av hans målningar må nämnas Jesu dop.

Vers, rad i en dikt; oriktigt användes ordet även i betydelsen strof (avdelning el. grupp av verser); bunden stil i motsats till prosa. En V. består av flera versfötter el. metriska takter, sammansatta av en betonad och en el. flera obetonade takt-delar. Jfr Verslära.

Versailles [versaj’], stad, IS km. sv. om Paris. 65,000 inv. Berömt slott.

Versailles’ slott [värsaj’s] är beläget i v. delen av staden Versailles. V. uppfördes av Ludvig XIV under senare hälften av 1600-t. och var 1682— 1789 konungens och regeringens residens. Slottet, som inrymmer storartade konstsamlingar, är numera nationalmuseum. V. är ett av världens största och praktfullaste palats. Det om-gives av en utomordentligt vacker park med storartade terrass- och bassänganläggningar. I omedelbar närhet av V. ligga de två lustslotten Trianon.

Versailles-traktaten [versaj’-], se Världskriget.

Versa’ler, stora bokstäver (majusk-ler).

Verse’rad, världsvan, belevad.

Versifie’ra, överflytta i versform.

Versifikatö’r, rimsmidare, versmaka re.

Ver’sio, lat., översättning.

Version, framställning, tolkning, avfattning.

Ver’sio vulga’ta, se Bibel.

Verslära. Bunden stil skiljer sig från prosa framför allt därigenom, att den har en regelbunden rytm, som bildas av omväxlande tryckstarka och trycksvaga stavelser. Man kan uppdela denna rytm i regelbundet återkommande perioder, takter el. versfötter. Man brukar beteckna trycksvaga stavelser med — ocli tryckstarka med —. Man räknar med följande versfötter: 1) jamb — — t. ex. begå; 2) anapest — — t. ex. tryckeri; 3) stigande peon — — t. ex. amerikansk. Dessa tre slag ha stigande rytm. 4) troké —1, ex. hösten, daktyl — t. ex. somrarna; 6) fallande peon —• ^ _ t. ex. köpingarna. De tre sistnämnda versfötterna sägas ha fallande rytm. Mellan varje versrad samt ibland inuti raderna förekomma pauser. Om pausen förefinnes i en versfot, kallas den cesur. Utom genom rytmen karakteriseras den bundna stilen av rim, vilka kunna vara enstaviga (manliga), tvåstaviga (kvinnliga) el. flerstaviga. Ljudlikhet kan även förefinnas mellan ordens början. Jfr Allitteration. Genom användande av olika slags versfötter enligt olika system erhållas olika versslag el. versmått, t. ex. knittelvers, blankvers, ottava rima, sonett, alexandrin, hexameter oeh pentameter.

Verst’, ryskt vägmått = 1.067 km.

Vertebra’ter, se Ryggradsdjur.

Ver’tex, topp, kallas den punkt pä en kurva, i vilken krökningen är starkast.

Wer’thors lidanden, titel på en berömd roman av Goethe. Hjälten, den unge Werther, har blivit typen för en melankolisk och världstrött ung man, som anser sitt liv ödelagt av en olycklig kärlek.

Vertika’1, lodrät. Motsats: horisontal, vågrät.

Wertmttller, A. U., 1751—1811, svensk målare. W. målade i en elegant men något kall och fantasilös stil och var den förste representanten för det klassicistiska måleriet i Sverige. Bäst lyckades han som porträttmålare (arkitekten K. F. Sund va 11).

Ve’rulam, se Bacon 2.

Verv, liv, hänförelse, fart, schwung.

Verv iers [vervje’], betydande fabriksstad i provinsen Liége, ö. Belgien. 42,000 inv. Klädesfabriker, spinnerier, färgerier etc.

Very well [ver’i oell’], eng., mycket bra, ganska riktigt.

Vesa’lius, A., 1514—64, belgisk ana-tom. V. räknas som den moderna anatomins grundläggare. Han var den förste, som mera ingående samlade egna iakttagelser över människokroppens byggnad. Den samtida anatomiska vetenskapen stod helt under inflytande av klassiska författare (Galenos). Varje avvikelse från deras läror betraktades som en orimlighet.

We’ser, en omkring 440 km. lång flod i nv. Tyskland. Uppkommer av två källfloder, Werra och Ful da, vilka förena sig vid staden Mun den. W. har nv. riktning och utfaller i Nordsjön.

Vesi’r, vezir, titel för de högsta ämbetsmännen i muhammedanska länder.

Wesley [oes’li], J., 1703—91, meto-dismens grundläggare. W. genomgick, enligt egen uppgift, den 24 maj 1738 kl. 7.45 e. m. en plötslig omvändelse. Han ägnade sig sedan åt predikoverksamhet och åt organisationen av den av honom ledda metodistiska rörelsen. Jfr Metodism.

Vespasia’nus, Titus Flavius, 9—79 e. Kr., romersk kejsare. V. tryggade rikets ställning utåt och förstorade väldet

genom nya erövringar. Bland annat intogs Jerusalem år 70. I den inre styrelsen visade han prov på stor fasthet och duglighet.

Ves’per, sedan 300-t. beteckning för en aftonbön, vilken ännu förekommer i katolska kloster kl. 6 e. m. En motsvarighet till V. inom den lutherska kyrkan är aftonsången.

Vespucci, Amerigo. Se Amerigo Ves-pucci.

Wessel, J. H., 1742—85, dansk-norsk skald. W. skrev en kvick parodi på dåtidens klassicistiska tragedier, K ä r-1 e k utan strumpor, samt en del komiska berättelser på vers (Smeden og bager en, Hundemor-det), vilka blivit populär folkläsning.

Wessel. — 1. Nils W., f. 1866, typograf. En av arbetarrörelsens pionjärer. Sedan 1902 redaktör för Svensk Typograftidning. — 2. Jessie W., den föregåendes dotter, f. 1894, skådespelerska. Sedan 1916 anställd vid dramatiska teatern i Stockholm.

Wessex [oes’iks], eng., ”västsaxar-nas land”, ett av de sju angelsachsiska rikena i England. I början av 800-t. innehade W. överhöghet över grannrikena, och från Alfred den stores tron-bestigning 871 sammanfaller W: s historia med Englands.

Vessledjur (Mustelidse), en familj inom rovdjurens ordning. De ha en knöltand bakom rovtanden. Klorna äro spetsiga och något indragbara. Kroppen är i allmänhet långsträckt och fotterna korta. Till V. höra Vessle-, Mård- och Uttersläktet, Järv och Grävling.

Vésslesläktet (Mustela) hör till Vessledjurens familj bland rovdjuren. V. står nära mårdsläktet men har mindre och smärtare kroppsform. TillV. hör IIler el. liiller (M. putoris), som förekommer i s. och mellersta Sverige. Tårna ha simhud vid roten. Den simmar och dyker mycket bra och håller till i strandvallar, dikeskanter etc. Den är mycket rovgirig och lever av smärre djur. Hermelin el. le-katt (M. erminias) är om vintern gulvit med svart svansspets, om sommaren gulbrun med gulvit buk. Längd 35 cm., varav svansen 10 cm. Den förekommer över hela landet. Den är ovanligt djärv och rovgirig och angriper till och med harar och höns. Pälsverket är värdefullt. S m å-vessla (M. nivalis) är mindre än föregående. Längd 25 cm. Den saknar svart svansspets. Pälsen är rödbrun med vit buk. I n. Sverige har den vit vinterdräkt. I ö. Europa ocli även Finland förekommer F 1 o d i 1-ler (M. lutreola). Den har mörkt brun färg. Skinnet är ett eftersökt pälsverk (nerts).

Vessman, se Vässman.

Vest-Ag-der fylke, Norges sydligaste fylke, vid Skagerack. 7,254 kvkm.

82,000 inv., därav 26,000 i fylkets städer: Kristiansand (residensstad), Mandal, Farsund och Flekkfjord.

Vesta’ler, vestaliska jungfrur, namn på Vestas tempelprästinnor i Rom. V. skulle v&rda den heliga elden i Vestaetempel samt måste avlägga kyskliets-löfte. — V e s t a’l i s k, jungfrulig.

Westend [oesfend], en av Londons* stadsdelar.

Wes’terland [-lant], huvudstad på ön Sylt. 2,300 inv. Badort.

Westerlund, E. O. T., 1839—1924, militärläkare och stadsläkare i Enköping. W. var som läkare utomordentligt populär och hade en enastående förmäga att inge sina patienter förtroende.

Westermarck, E. A., f. 1862, finsk sociolog, 1907 professor vid Londons universitet och sedan 1918 professor i filosofi vid Åbo akademi. Hans arbeten om äktenskapets utveckling och om de moraliska föreställningarnas ursprung etc. ha varit av banbrytande betydelse. Till hans mera kända populära arbeten höra Sex år i Marocko och Äktenskapets historia.

Westferwald, berg ö. om Rhen, v. Tyskland, tillhörande Rlienska skifferbergen. Nå 660 m. ö. h.

Westfalen, preussisk provins i nv. Tyskland. 20,000 kvkm., 4 milj. inv. N. delen av W. är ett lågland med jordbruk som viktigaste näringsgren. Företrädesvis odlas råg, liavre, potatis och sockerbetor samt lin och liam-

pa. Uppfödning av hästar och svin betydande. S. delen av W. uppfylles av Rlienska skifferbergen. Jämte Rhenlandet äger W. Tysklands förnämsta stenkols- och järnmalmsfält. Sv. AV. utgör ett av Tysklands mest betydande industriområden. Järn-och ståltillverkning. Linneindustri.

AVestfalislca freden, den fred, som avslutade Trettioåriga kriget 1648. Fredsunderhandlingarna fördes i de båda städerna Osnabrlick ocli Mlin-ster, tillhörande Westfaliska kretsen av Tyska riket. Genom AV. tillförsäkrades såväl reformerta som lutheraner religionsfrihet i Tyskland. Det habs-burgska överväldet i Europa var krossat. I AV. erhöll bland annat Sverige Vorpommern, d. v. s. den del av Pommern, som ligger v. om floden Oder samt en liten smal remsa av Hinter-pommern på andra sidan Oder. Till detta område hörde även öarna Riigen, TTsedom och AVollin. Dessutom fick Sverige biskopsdömena Bremen och Arerden samt staden Wismar med område. Slutligen fick Sverige 5 milj. riksdaler. Frankrike fick stora delar av Elsass och Lothringen. Flera tyska stater, framför allt Brandenburg, som fick större delen av Hinterpommern, fingo sina områden vidgade.

Vestfold fylke, norskt fylke v. om Ivristianiafjorden. 2,336 kvkm. 127,000 inv., därav 44,000 i fylkets städer: Svelvik, I-lolmestrand, Horten, Ås-gårdsstrand, Tönsberg (residensstad), Sandefjord och Larvik. V. är Norges minsta och tätast befolkade fylke.

Vestibu’1, förhall, ståtlig förstuga till ett palats, museum el. dyl.

Arestibula’rapparaten, den del av innerörat, vilken tjänar som jämviktsorgan. Jfr Hörselorgan.

Westin, F., 1782—1S62, målare. AAr. målade allegorier (Dagens stunder), religiösa motiv, en del altartavlor samt porträtt (Karl Johan till häst, Magnus Brahe). Samtiden ägnade AV:s målningar en oerhörd beundran, vilken dock ej delats av eftervärlden.

Vestlandct, beteckning för v. delen av s. Norge.

Westman, K. G., f. 1876, professor i rättshistoria i Uppsala. Sedan 1919 medlem av första kammaren. 1914—17 var AV. ecklesiastikminister i Hammarskjölds ministär. AV. tillhör bondeförbundet och intager i detta en ledande ställning.

AVe stm i n ster [oest’-], stadsdel i London*.

AVestminster Abbey [oes’t- seb’i] i London, belägen i stadsdelen AVestminster nära parlamentsliuset, är Englands kröningskyrka. Den nuvarande kyrkans huvuddelar uppfördes under Henrik III: s regering (1200-t.). Flera av Englands konungar och stora män ligga begravna i AV. I ”the poets’ eorner” (”skaldevrån”) äro minnesvårdar resta över framstående engelska författare och konstnärer.

Wes’tons normalelement, kadmiumelementet*.

West Point [oest’-], Förenta Staternas krigsskola, belägen vid Hudson-floden inom staten Newyork.

Westpreussen, fordom preussisk provins, belägen omkring nedre Weichsel mellan Pommern i v. och Ostpreussen i ö. 25,000 kvkm. 1.7 milj. inv., varav omkring % polacker. AV. är ett bördigt, sjörikt lågland. Jordbruk är huvudnäring. Omfattande betodling bedrives i de s. delarna. Fåravel. — Efter världskriget kom AV. med undantag av några områden i sv. att tillhöra Polen.

AVest Virginia [oest’ vödji’nia], förkortat W. Ara., stat i Förenta Staterna.

63,000 kvkm., 1,464,000 inv. Huvudstad Charleston, 40,000 inv. — AV. uppfylles av delar av Appalacliiska bergen. Bergsbruket är betydande och omfattar huvudsakligen produktion av stenkol och petroleum. Åkerbruket är särskilt i nv. delarna betydande med foderväxter, vete, majs, havre ocli tobak som viktigaste produkter. Industrin omfattar järn- och ståltillverkning samt sågverksrörelse.

Vesu’vius, omkring 1,800 m. hög vulkankägla vid Neapel, har sedan år 79

e. Kr., då den hade sitt första kända utbrott, varvid bl. a. städerna Hercu-laneum och Pompeij förstördes, upprepade gånger liaft våldsamma och öde* läggande utbrott. V. visar dessutom ständigt svagare yttringar av

vulkanisk verksamhet i form av mindre eruptioner el. utstötande av gasmoln. Det sista stora utbrottet ägde rum 190G. Wet, De, se De Wet.

Till vänster svenskt landvete; till höger Svalövs pansarvete.

Vete (Triticum), ett grässläkte, som har oskaftade, små ax sammansatta till ett två-sidigt ax. Till V. höra Kvickrot samt flera arter el. underarter, vilka odlas som sädesväxter. I vårt land odlas endast Vanligt V. (T. vulgäre), av vilket finnes talrika former. På senare tid har man genom målmedvetet förädlingsarbete erhållit ytterligare nya sorter, lämpade för särskilda klimatiska och andra förhållanden. Antingen sås V. på hösten och skördas först följande fiost, s. k. höstvete, el. på våren och skördas samma höst, s. k. vårvete. År 1924 skördades i Sverige 185,081 ton V. och infördes 288,222 ton. Världs-skörden har beräknats till 120—130 milj. ton. Såväl i avseende på areal som skördemängd är V. (jämte ris) det förnämsta sädesslaget.

Vetenskapsakademin (Kungl. svenska V.) i Stockholm, ett år 1739 stiftat samfund för främjandet av vetenskaperna, företrädesvis matematik och naturvetenskap. V. äger att utdela Nobelprisen i fysik och kemi samt har överinseende över Naturhistoriska riksmuseet, Nobelinstitutet för fysik och kemi samt Sveriges nationalparker och fridlysta naturminnesmärken.

Vetenskaps- och vitterhetssamhället i Göteborg stiftades under sista hälften av 1700-t. och erhöll kunglig stad-fästelse 1778.

Vetenskapssocieteten i Iamd stiftades 1920 i syfte att främja humanistisk vetenskaplig forskning.

Vetenskapssocieteten i Uppsala bildades i början av 1700-t. och erhöll sina nuvarande statuter 1872. V. har utövat en aktiv vetenskaplig verksamhet och bland annat tagit initiativ till inrättandet av ett astronomiskt obser-vatorium och en professur i fysik.

Vetenskapsstaden, benämning på en samling byggnader för vetenskapliga institutioner i Stockholm vid Frescati (Vetenskapsakademin, Naturhistoriska riksmuseet, Nobelinstitutet för fysikalisk kemi, Skogshögskolan, Veterinärhögskolan m. fl.).

Vetera’n, gammal beprövad krigare, vetenskapsman, ämbetsman etc.

Veterinä’r, djurläkare, person, som efter avlagd examen vid veterinärhögskolan erhållit legitimation av medicinalstyrelsen.

Veterinä’rhögskolan är belägen i Stockholm. För inträde vid V. fordras bland annat, studentexamen. Studietiden är mellan 4—5 år.

Vetlanda, stad vid Emån i n. Småland. 3,400 inv. Järnvägsknut, viktig vägknut. Tändsticksfabrik. Snickeri -och möbelfabriker.

Ve’to, lat., ”jag förbjuder”, det ord, med vilket folktribunerna i det gamla Rom förklarade ett senatsbeslut ogiltigt. Numera avser uttrycket den vissa myndigheter tillkommande rätten att förklara ett beslut ogiltigt (absolut veto) el. för en viss tid ej gällande (suspensivt veto).

Vette, uppstoppad fågel el. målad fågelbild av trä, som utlägges på vattenytan för att vid jakt locka simfåglar (ejder, alfågel) att slå sig ned.

Wetterbergli, Iv. A., 1804—89, läkare, författare, känd under författarnamnet Onkel Adam. W. skrev ett flertal skämtsamma småberättelser ur medelklassens liv ocli skildrade med förkärlek den svenska småstadsmiljön. 18G2—72 utgav W. en populär barntidning, L i n n é a.

Wetferhorn, berggrupp i nö. delen av Berneralperna, belägen i den schweiziska kantonen Bern. Högsta toppen når 3,700 m. ö. h.

Vetterliind, Fredrik M., f. 1S65, kritiker, skald. V. har utgivit en del lyriska diktsamlingar (Skuggornas s a 1) samt litteraturhistoriska uppsatser och essayer, i vilka han särskilt behandlat nyromantiken.

Wetterstedt, G. av, 1770—1837, diplomat, statsman. 1805—09 var W. Gustav IV Adolfs kabinettssekreterare och utnämndes av den nya regeringen till hovkansler 1809. Senare användes W. av Karl Johan i ett flertal såväl utrikes- som inrikespolitiska uppdrag. 1824 utnämndes han till statsminister för utrikes ärendena. W. var en synnerligen smidig politiker och god talare.Veuve Cliquot [vöv klikå'], se Cliquot.

Vexiö, se Växjö.

Wcyman [oej'men], S. J., f. 1855, engelsk romanförfattare, särskilt känd för sina historiska romaner (E n fransk ädling, Grevinnan Rotha).

VezPr, se Vesir.

Wheatstone [oifstoen], sir Charles, 1S02—75, engelsk fysiker. W., som bland annat uppfunnit stereoskopet och även varit verksam inom akustiken, utförde sina betydelsefullaste arbeten på elektricitetslärans område. Han uppfann sålunda den efter honom uppkallade Wheatstones brygga (se Elektriska mätinstrument) och gjorde flera betydelsefulla uppfinningar inom telegrafin.

Wheatstones brygga [oifstoen], se Elektriska mätinstrument.

Whigs [oig's]. — 1. Politiskt parti i England. Se Tories. — 2. Politiskt parti i Nordamerikas Förenta Stater. Namnet W. antogs 1834 av de s. k. nationella republikanerna. Partiets anhängare i sydstaterna övergingo emellertid alltmer till demokraterna. Sedan partiet vid presidentvalet 1852 besegrats, slöto sig de flesta anhängarna i nordstaterna till det nybildade republikanska partiet.

Whip [oip'J, i den engelska politiken beteckning för ett partis inpiskare.

Whisky, se Visky.

Whist [oist*], se Vist.

Whistler [ois'l-], J. A. Mac Neill,

1834—1903, nordamerikansk målare och etsare. W: s konst är starkt individuell. Dess styrka ligger framför allt i en raffinerad färgverkan och i ett elegant på en gång skissartat och stiliserat utförande. W. utförde överlägsna etsningar och målade i olja och pastell (U n g da m i vitt). Särskilt berömda äro porträtten av W: s moder och av C a r 1 y 1 e. W. vistades i Paris och London, där hans verk till en början fingo en synnerligen omild kritik, vilket föranledde W. att skriva en samling bitande epigram och pamfletter, Den ädla konsten att skaffa sig fiender.

Whitefield [oiffild], G., 1714—70, engelsk predikant, som anslöt sig till metodiströrelsen. Han hade en utomordentlig förmåga att göra intryck på sina åhörare och att anpassa sina predikningar efter åhörarnas fattningsförmåga. W. bidrog därför i hög grad till metodismens utbredande.

White House, The W. [the oaj't haos], se Vita huset.

White Star Iäne [oait - lain], se Vita Stjärnlinjen.

Whitlock [vit'-], A., f. 1S52, lärarinna, grundläggare av Whitlockska sko-

lan i Stockholm. W. har varit intresserad av sociala frågor och var med undantag för tre år 1903—13 ordförande i Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt.

Whitman [oitfmen], Walt, 1819—92, nordamerikansk skald. W. är den mest originella och ursprungliga av de amerikanska skalderna, hans stil är ojämn och ofta stötande men rik på äkta känsla och inspiration. W. deltog i Nordamerikanska inbördeskriget som frivillig sjukvårdare. Hans främsta verk är diktsamlingen Leaves of Grass. Sina krigsin-tryck återger han bl. a. i Drum-t a p s.

Vi, ”helgedom”, under hednatiden i Norden namn på dels den plats, där ett gudatempel fanns, dels själva templet. Ordet ingår i ett stort antal nordiska ortnamn.

Vi'a, lat., väg, gata; medel, utväg; framför ortnamn liktydigt med ”över”, ”med passerande av”.

Viadukt’, broliknande väg, gata el. järnväg, som leder från en höjd till en annan över en dalsänka el. gata.

Viaud [viå’], L. M. J., 1850—1923, fransk romanförfattare under pseudonymen Pierre Loti. Som officer vid flottan företog V. en hel del resor. I sina böcker har han särskilt skildrat sjömannens liv (I s 1 a n d s f i ska re). Hans romaner utmärka sig för sensuell pessimism, skarp iakttagelseförmåga samt en dragning åt lyrik och sentimentalitet.

Viborg. — 1. Stad i det inre av Jylland, Danmark. 15,100 inv. Residensstad för Viborg amt, biskopssäte för Viborgs stift, säte för Landsoverrät-ten för Jylland. Stor tobaksfabrik. Märklig domkyrka, uppförd under 1000-1. V. var fordom Jyllands huvudstad. — 2. Viipuri, stad vid Viborgska viken av Finska viken, sv. Karelen, sö. Finland. 30,000 inv. (tillsammans med förstäderna över 50,000). Residensstad för Viborgs län, säte för Viborgs hovrätt. Grekisk-ortodox biskop. Livlig industri (mekaniska verkstäder, trä-massefabrik, tobaksfabriker, tvålfabriker etc.). Viktig utskeppningsort för trä, som till största delen forslas på Saima kanal (vilken förbinder Vi-borgsviken med sjön Saima) till V:s uthamn, Trångsund. Staden har spelat, en viktig roll i Sveriges historia.

Viborg amt, danskt amt s. om Limfjorden, omfattande mellersta delen av Jylland. 3,058 kvkm. 133,000 inv., därav 20,400 i amtets städer: Skive och Viborg (residensstad).

Viborgska gatloppet, benämning på den av svenska flottan utförda utbrytningen ur Viborgska viken 1790. Den svenska flottan hade blivit instängd av den ryska, som fullständigt av- skurit dess förbindelse med Sverige. Genom en djärv utbrytning räddade sig emellertid den svenska flottan ur den farliga situationen och förenade sig sedan med Cronstedts eskader vid Svensksund. ,

Viborgska smällen, en explosion av ett av tornen i Viborgs fäste, anordnades enligt traditionen av Posse 1495, då han belägrades av ryssarna. V. skall ha låtit ryssarna först intränga i tornet, varför V. medförde, att mänga fiender bragtes om livet. Jfr Posse.

Viborgs län, finskt län, omfattande den del av Nyland, som ligger ö.. om Kymmene älv, samt s. delarna av Sa-volaks och Karelen. 43,000 kvkm.

570,000 inv.

Vibration, svängning, dallring, partiklarnas rörelser i en vågrörelse.

Vibre’ra, dallra, darra. Se Vibration.

Vi’ce, egentligen i annans ställe; ställföreträdande, tjänsteförrättande, vikarierande; framför vissa titlar en grad el. värdighet (vice häradshövding, viceamiral).

VPcekommg, vanligen benämning på en monarks omedelbare ställföreträdare i ett biland.

Vicenza [vitjen’tsa], stad och viktig järnvägsknut i Venetien, n. Italien. (50,000 inv. Biskopssäte. Sidentillverkning. Flätning av stråhattar.

Vi’ce ver’sa, tvärtom, med ombytta roller.

Wichita [oi’tjita], stad i Kansas, U. S-. A. 73,000 inv. Handel med spannmål och kreatur. Fabriker för tillverkning av lantbruksredskap.

Vichy [visji’3, stad och badort vid floden Allier i s. Frankrike. 16,500 inv. Vid W. finnas flera varma alkaliska källor. Staden är en europeiskt berömd badort och den mest besökta av de franska badorterna. Vatten från W. säljes över hela Europa. Numera tillverkas dock wichyvätten till största delen med konst.

Wickenbcrg, P. G., 1812—46, målare. W. målade landskap och genrebilder i idyllisk stil och vann i Paris en betydande framgång med sina tavlor (V i n-t e r f i s k e, Holländskt k u s t-parti, Fransk interiör).

Vickcr (Viciä), växtsläkte, hörande till familj Leguminosse. V. utmärkes av mångpariga blad med klängen och långa, .smala baljor. Den förnämsta arten är Fodervicker (V. sa-tiva), som har rödvioletta, ibland vita blommor i bladvecken. Den är en saftig ört med svag stjälk. Den odlas sällan enbart utan vanligen tillsammans med havre,

korn el. dyl. Som grönfoder är den utmärkt. Flera odlade sorter finnas. Bondböna (V. Faba) är en högväxt ört med tvåpa-riga blad och svarta och vita blom-

Fodervicker.

mor. Den hjärtformade, plattade bönan är ätlig. Bland de vilda arterna märkas Kråkvicker (V. Cracca), som har violettblå blommor i klasar, samt Luddvicker (V. villosa), som är vanlig som ogräs i höstsäd. De båda sistnämnda arternas frön, vilka förekomma som förorening i råg, kallas tranärter.

Wicksell, J. G. K., 1851—1926, svensk nationalekonom. 1901—16 professor i nationalekonomi och finansrätt i Lund. W. har utgivit ett flertal mycket betydande verk inom sin vetenskap, framför allt rörande penningväsendet. Vid sidan därav ägnade lian ett djupgående intresse åt befolkningsläran. W. företrädde i olika politiska, sociala och religiösa frågor ut från liberala utgångspunkter en klart radikal ståndpunkt. På grund av ett föredrag i Folkets hus i Stockholm hösten 1908 dömdes han till fängelse för hädelse.

Wicliffe, se Wycliffe.

Vicomte [vikångt'], fr., adelstitel i rang mellan greve och baron.

Victoria.. — 1. Lat., seger. — 2. Se Viktoria.

Victo'ria. — 1. Stat i Australiska statsförbundet i sö. delen av kontinenten. 228,000 kvkm. 1,531,000 inv. Huvudstad Melbourne, 817,000 inv. — V. är den minsta men tätast befolkade av förbundsstaterna. Det inre av V. ut-göres av lågland, medan den sö. delen av staten upptas av förgreningar av Australkontinentens bergskedjor. I fråga om jordbruk står V. främst bland förbundsstaterna. Vete är den viktigaste produkten, därnäst komma sydfrukter och vin. Boskapsskötsel bedrives särskilt i de inre delarna. Bland bergsbruksprodukter äro guld och stenkol viktigast. Industrin står högt och omfattar huvudsakligen beredning av jordbrukets och bergsbrukets produkter. Viktigaste exportva-ror äro spannmål, smör, guld och ull.

— 2. Huvudstad i den brittiska ögruppen Seychellerna.

Victoriaf allen, Afrikas mest storartade vattenfall, bildas av floden Sambesi i ' Sydafrika vid dess sydligaste del. V. ha en höjd aAT omkring 120 m.

Victoria Njan'sa el. Victoriasjön, se Ukereve.

Victoria regia, se Näckrosor.

Vi'dar, enligt isländska mytologin son av Oden och jättekvinnan Grid, näst Tor den starkaste av gudarna. Sedan Oden uppslukats av Fenresul-ven vid Ragnarök, skall V. -hämnas sin fader genom att döda Fenrer och sedan härska i den efter Ragnarök förnyade världen.

Vidd'in, befäst hamn- och handelsstad i nv. Bulgarien, vid Donau. 16,000 inv. Tillverkning av filigransarbeten i guld ocli silver.

Vide, se Sälg.

Widéen, K. I. N., f. 1871, tonsättare, bland vars kompositioner främst märkas solosånger och fyrstämmiga sånger (Dalmarsch, Tallarnas barr).

Widén, J., f. 1856, ämbetsman, politiker. W. var ledamot av andra kammaren 1900—17, 1914—17 kammarens talman samt civilminister i Lunde-bergs ministär 1905. 190(^—23 var han han landshövding i Jämtlands län. Till en början slöt, sig W. till lantmannapartiet. Han tillhörde senare det liberala samlingspartiet till och med 1914.

Vi'di, lat., jag har sett, genomsett, granskat.

Vidime'ra, jämföra och bestyrka en avskrifts överensstämmelse med originalet. — Vi di ma ti ön, Vidime'-r i n g, intyg om riktigheten av en avskrift.

Widor [-då'r], Ch., f. 1844, fransk organist och tonsättare, 1896 komposi-tionsprofessor vid konservatoriet i

Paris. W. är berömd som orgelspelare ocli lärare. Bland hans kompositioner märkas orkestersymfonier, konserter, pianostycken, visor m. m.

Wid’ukind (Wittekind), en förnäm man ur westfalernas stam, som ledde sachsarnas frihetsstrid mot Karl den store (sista hälften av 700-t.). Karl tvingade emellertid både W. och flera av hans anhängare till underkastelse. Till W: s gestalt har en mångfald sägner knutits.

Vidöstern, insjö i sv. Småland. 49 kvkm. Genomflytes av Lagan.

Wied [vi’d], G. J., 1858—1914, dansk författare. W: s arbeten (A d e 1, g e j s 11 i g h e d, borger o g bonde, Livs ens ondskab, K n a g-sted, Pastor Sö rensen & C: o) äro fyllda av en ursprunglig, oftast grotesk humor och bitande satir.

Vieille-Montagne [viä’j måntanj’], La, ofta brukad benämning på ett stort bolag, som äger zinkgruvor i flera europeiska länder och likaledes i olika länder industriella anläggningar för den brutna malmens bearbetning* och zinkens förädling till olika slags produkter. Huvudkontoret är förlagt till Belgien. I Sverige äger bolaget sedan mitten av 1800-t. Åmmebergs zinkgruvor.

Wieland [vi’lant], C. M., 1733—1813, tysk skald och romanförfattare. W: s förnämsta diktverk är det romantiska eposet O b e r o n, vars ämne är hämtat från en medeltida riddarsaga. Stilen är ledig och elegant med en fint ironisk udd, skildringen livfull och psykologiskt välgjord. W. var representant för upplysningstidens nyktra och toleranta idéer och införde den psykologiska romanen i tysk litteratur.

Vielfrass [fi’l-], ty. ”storätare”, ett namn på järven (svenska, filfras).

Wieliczka [vjelitj’ka], gruvstad i Galizien, s. Polen, belägen sö. om Krakau. 7,000 inv., polacker. Bekant för sin rika saltgruva, 280 m. djup. Nere i gruvan liar uppstått en hel stad med gator, öppna platser och sjöar.

Wien [vin], huvudstad i republiken Österrike, belägen på s. stranden av Donau. Folkmängden, som före världskriget översteg 2 milj., har genom utvandring och dödlighet minskat avsevärt. År 1923 uppgick den till 1,870,000. W. är praktfullt byggt och har stora parkanläggningar. Handeln, gynnad av stadens läge och det rikt utbildade järnvägsnätet, är av stor betydelse. Industrin omfattar främst beklädnads-ocli metallindustri. W. har ett av Europas främsta universitet, grundat 1365. — W. var ursprungligen en keltisk ort, som av romarna gjordes till ett befäst läger, vilket vid 200-t:s slut utvecklats till en stad. På 1100-t. omtalas ett stadssamhälle AV., som från 1276 blev den habsburgska dynastins huvudstad och nådde en rik utveckling. Under flera århundraden var W. Europas bålverk mot turkarna, som två gånger belägrade staden (1529, 1683), dock utan att lyckas intaga den. 1814—15 hölls den s. k. AVien-kongressen i AV., där även flera viktiga freder avslutits.

AV ien [vi’n], AA\, f. 1864, tysk fysiker. AAr. har bland annat utfört undersökningar över de lagar, som gälla för värmeutstrålningar. Hans upptäckter belönades med 1911 års nobel-pris i fysik.

Wiener-Neustadt [vrner-nöj^tatt], stad i Nedre Österrike, s. om Wien,

35,000 inv. Genom kanal står AAr. i förbindelse med Wien. Kvarnindustri. Bryggerier. Tillverkning av maskiner ocli lergods.

Wieniaw’ski, Ii., 1835—80, polsk violinvirtuos. W. företog vidsträckta konsertresor i Europa och Amerika. Bland hans kompositioner märkas Legend, Air s russes samt flera polonäser.

Wienkongrcsscn 1814—15. [vi’n-]. Efter Napoleons fall 1814 samlades Europas monarker och ministrar till en kongress i Wien för att så mycket som möjligt återställa den ordning, som rått i Europa före Napoleonskri-gen. På W. beslöts bland annat följande : Ryssland erhöll stora områden i Polen; Preussen fick områden vid Rhen samt ersättning för sina förluster under krigen mot Napoleon ; Österrike fick Lombardiet och Venetien; Belgien förenades med Holland till ett konungarike Nederländerna; England erhöll Malta och Kaplandet jämte en del andra kolonier; Tyska riket, som upplösts 1806, återställdes ej, i dess ställe bildades ett förbund, i vilket Preussen och Österrike voro de ledande.

Vienne [vjän’], vänsterbiflod till Loire i Frankrike, 372 km. lång.

Wiertz [virts], A. J., 1806—65, belgisk målare. W. utförde företrädesvis fantasimålningar, ofta med social tendens men alla skattande åt sensationellt effektsökeri.

Vierwaldstättfersjön, alpsjö i Schweiz, belägen mellan kantonerna Schwyz, Unterwalden, Uri och Luzern. Bekant för stor naturskönhet. Livlig turisttrafik.

Wiesbaden [vi’s-], stad i den preussiska provinsen Hessen-Nassau, belägen på s. sluttningarna av Taunus, nära Rhen. 109,000 inv. W. är en av världens mest besökta kurorter.

Wieselgrren [vi’s-]. — 1. Peter W., 1800—77, präst, nykterhetskämpe, litteratur- och kulturhistoriker, biograf. W. utförde ett storartat arbete för nykterhetens befrämjande och företog i detta syfte flera resor i de svenska landskapen. Som folktalare utövade han ett oerhört inflytande på sina åhörare. I kyrkliga frågor var W. frisinnad. W. utövade även ett betydande historiskt och litteraturhistoriskt författarskap. — 2. Harald O. W.,

1835—1906, biblioteksman, biografisk skriftställare. Till hans mera kända arbeten höra en biografi över Lars Johan H i e r t a. — 3. Per W., 1843 —1910, son till W. 1., ämbetsman, politiker, nykterhetsfrämjare och vitter författare. 1876—87 var W. ledamot av andra kammaren, där han intog en framskjuten ställning inom centerpartiet, samt från 1887 ledamot av första kammaren. I egenskap av chef för Fångvårdsstyrelsen blev W.

av stor betydelse för den svenska fångvårdens organisering. W. var även en energisk främjare av nykterheten. Som vitter författare uppträdde W. med bland annat romaner och reseskildringar.

Wieth-Knudsen [vit-], K. A., f. 1878, dansk nationalekonom, sedan 1919 redaktör för ”Det nye Nord”. W :s bok Feminismen har väckt ett visst uppseende.

Vieuxtemps [vjötang’], H., 1820—81, belgisk violinist och kompositör. V. vann stora framgångar under konsertresor i Europa och Amerika.

Wif.strand, Naima, f. 1890, operettsångerska. 1906—08 och 1913—18 var W. anställd vid Oskarsteatern.

Vigréc-Lebrun [visjeMöbröng’]. Elisabeth Louise, 1755—1842, fransk por-trättmålarinna. V. målade ett stort antal porträtt av Europas kungliga familjer och högre aristokrati i en elegant och förfinad stil. Till hennes mest bekanta arbeten hör ett självporträtt, M: m e V i g é e-L ebrun med sin dotter.

Vi’g;eland [-lann], A. G., f. 1869, norsk bildhuggare. V: s arbeten kännetecknas av stark ursprunglighet och gripande realism. Han har utfört ett stort antal betydande konstverk, av vilka må nämnas reliefen Helvetet, en serie statyer framställande man och kvinna (Natten, Tröst), en rad karaktärsfulla porträttbyster (H.

I b s e n, B j ö r n s t j e r n e Björnson) samt monumenten över Abel och W e r g e 1 a n d. Y. har under flera år varit sysselsatt med ett monumentalt jätteverk, V:s fontän i Oslo.

Wigforss, E. J., f. 1881, skolman, politiker. Sedan 1919 års urtima riksdag har Y. varit medlem av första kammaren, där han tillhör det socialdemokratiska partiet. 1924 blev V. konsultativt statsråd i Brantings tredje ministär, i vilken han 1925—26 var finansminister.

Vigrgsläktet (Fuligula) hör till andfåglar. Näbben är försedd med sågtänder, men näbbnageln är ej hakfor-mig. Baktån. har en väl utvecklad hudflik. Brun an den (F. ferina) häckar sparsamt i Sverige. Huvud och hals äro rödbruna; vingspegeln är askgrå. Vitbuken (F. marila) häckar i Norrland och på en del platser i mellersta Sverige. översidan är tecknad med svarta och vita vågfor-miga strimmor; undersidan är vit. Den är försedd med nacktofs liksom Vig.gen (F. cristata), vilken allmänt häckar i Xorrlaiul. Viggen har översidan svartbrun, undersidan vitaktig.

Wigrlit [oajt’], ö i Engelska kanalen, sv. om Portsmouth. 381 kvkm.,

8S,000 inv. Känd för sin naturskön-

Tidens Lexikon.het och sitt milda klimat. På W. ligga en mängd livligt besökta badorter.

Vigile’ra, energiskt verka för något; anskaffa, låna pengar (”vigga”).

— V i g i 1 a n s\ upptagande av ficklån.

Vignett’, se Vinjett.

Vignola [vinjå’la], 1507—73, hette egentligen Jacopo Barozzi, italiensk arkitekt. Han hör till senrenässansens förnämsta byggnadskonstnärer. V:s förnämsta arbeten äro slottet Capra-r o 1 a utanför Rom och jesuitkyrkan

II Ges’u i Rom.

Vigny [vinji’], Alfred de, 1797—1863, fransk skald. V. är i fråga om formens fulländning underlägsen den romantiska skolans övriga representanter i Frankrike men i fråga om idéinnehållet dem betydligt överlägsen. V: s arbeten ge uttryck åt en aristokratisk livsåskådning, vars förnämsta element utgöras av pessimism och stoisk resignation. Av V: s verk må nämnas Poémes antiques et mödernes, den historiska romanen C i n q-M a r s, berättelserna Ser-vitude et grandeur mili-t a i r e samt dramat Chatterton.

Vigsel. För att ett laga äktenskap enligt vår äldre rätt skulle uppkomma förutsattes fästning, som innebar ett mellan mannen och kvinnans giftoman i vittnens närvaro slutet avtal beträffande det tillämnade äktenskapet, vidare giftermål, som innefattade brudens överlämnande till brudgummen, samt slutligen sängliggning. Efter kristendomens införande i landet blev det sed att härtill knyta jämväl en kyrklig akt, vigseln. Först ' genom 1734 års lag gjordes äktenskapets rättsverkningar beroende av V. Ursprungligen kunde V. förrättas endast av svensk präst samt enligt svenska kyrkans ritual. Under senare delen av 1800-t. blev en borgerlig form för äktenskaps ingående införd i en del fall. Genom en lag av år 190S gjordes det möjligt för en var att betjäna sig av borgerlig vigsel. Kyrklig V. kan erhållas endast för det fall, att bägge kontrahenterna äro medlemmar av •kristet samfund. Mosaiska trosbekän-nare kunna alltså ej vigas kyrkligt. Behörig att förrätta kyrklig V. är varje präst inom svenska kyrkan. Behörig att förrätta borgerlig V. är: i stad lagfaren ledamot av magistraten el., där magistrat ej finnes, stadssty-relsens ordförande, och på landet landsfiskalen el. den, som av K. B. i visst fall kan ha förordnats som vig-selförrättare. Vigsel skall förrättas inom 4 månader efter sista lysningsdagen, el., därest endera kontrahenten tillhör den nomadiserande lappbefolk-

ningen, inom ett år. Har ej detta skett, är lysningen ogill.

Vigsnaes i Hardanger, Norge, under 1800-t:s senare hälft landets mest givande koppargruva, numera nedlagd.

Wigwam [oig*oäm], de nordamerikanska indianstammarnas beteckning på sina hyddor.

Vigvatten kallas i särskilda kärl vid ingången till katolska kyrkor placerat vatten, över vilket någon präst uppläst ett vatteninvigningsformulär.

Vigö’r, livskraft, styrka, livlighet, friskhet. — V i g o r ö’s, kraftfull, frisk, livlig.

viipuri [vi’-], se Viborg.

Vika’rie, ställföreträdare, person, som tjänstgör i annans ställe. — Vika r i a’t, tillfällig tjänstgöring för annan person.

Vikarie’ra, vara i någons ställe, förrätta annans tjänst.

Vikbolandet, ”landet mellan vikarna”, halvö i ö. Östergötland, belägen mellan Bråviken och Slätbaken.

Viken. — 1. Municipalsamhälle vid n. Öresund, nv. Skåne. 830 inv. — 2. Ursprungligen benämning på landet kring Oslofjorden. Under nyare tiden övergick V. till att beteckna Bohuslän, särskilt dess n. del.

Viking. — 1. Fribytare, rövare, särskilt deltagare i ett vikingatåg*.

— 2. Härnadståg till sjöss (fara i viking).

Vikingatåg, nordmannatåg, benämning på de härnadståg över haven, som nordmännen företogo till övriga europeiska länder och vissa delar av Afrika och Asien. V., som företrädesvis ägde rum under 800- och 900-1,

samt förra hälften av 1000-t., före-togos i syfte att intaga land el. i rent rövarsyfte. Särskilt företogos segerrika erövringståg till England och n. Frankrike (Norman die) samt till Ryssland, där svenskarna grundade ett stort välde.

Wiklund, A., f. 1879, dirigent, tonsättare, pianist, 1911—24 andre kapellmästare vid Kungl. teatern i Stockholm. W. har sedan varit anställd vid konsertföreningen i Stockholm. Av W: s kompositioner märkes orkester-dikten S o m m a r.

Wikner, Iv. P., 1837—8S, svensk filosof, vilken delvis i anslutning till Boström utvecklade panteistiskt religiösa åskådningar. W. utövade på sin tid stort inflytande, framför allt genom sin nobla personlighet.

Vikström, E. E., f. 1864, finländsk skulptör. Till hans mest kända arbeten höra monumentet över Lönnroth samt en gavelgrupp till Stän-derhuset, föreställande Alexander

I och Finlands ständer, bägge i Helsingfors.

Viktkastning, se Släggkastning. Viktor Emanuel, konungar av Italien. — 1. V. E. II, 1820—78, konung av Sardinien 1849—Gl, från 18G1 konung av Italien, son till konung Albert av Sardinien. Understödd av sin minister Cavour och av frihetshjälten Garibaldi lyckades V. genomföra det italienska enlietsverket. 1871 intågade V. i Rom, som därefter blev rikets huvudstad. — 2. V. E. III, f. 18G9, den förres sonson, son till konung Um-berto, efter vars mord V. uppsteg på tronen (1900). Under V:s regering skedde Italiens närmande till Frankrike och dess slutliga övergång till ententen under världskriget (1915).

Vikto’ria Sofia Maria, f. 1862, drottning av Sverige 1907, enda dotter till storliertig Fredrik av Baden, 1881 förmäld med dåvarande kronprins Gustav av Sverige.

Vilcto’ria (Victoria), 1819—1901, drottning av Storbritannien och Irland, kejsarinna av Indien, dotter till hertig Edvard av Kent, sondotter till konung Georg III. V. efterträdde sin farbroder Villielm IV på Englands tron 1837 och blev 1S40 förmäld med prins Albert av Sachsen-Koburg och Gotlia. IJnder hela sin regeringstid ägnade sig V. energiskt åt sitt rikes styrelse med särskilt intresse för de utrikespolitiska frågorna. Hon var plikttrogen och arbetsam samt utpräglat konventionell och borgerlig till sin åskådning.

Vikto’ria, ett slags vagn utan vagnsdörrar, avsedd för promenadåkning.

Viktoria, se Hongkong.

Viktoriakorset, en av drottning Viktoria 1S56 stiftad storbritannisk militärorden. Orden ges endast som belöning för tapperliet i fält och medför en årlig pension.

Viktsenhet, se Metersystemet och i fråga om äldre viktsenheter resp. enheters namn.

Viktua^iebröder, se Fetaliebröder.

Viktua’lier, matvaror.

Vikun\ja, se Lamasläktet.

Vilaje’t, beteckning för ett administrativt område i Turkiet, som motsvarar våra län. Indelningen i V. infördes 1866.

Wilamowitz-Moellendorff [-[-må’vits-mölF-],-] {+[-må’vits- mölF-],+} U. von, f. 1848, tysk klassisk filolog. W. har utövat ett omfattande författarskap ocli anses som nutidens förnämste kännare av grekiska språket och litteraturen, framför allt poesin. Det attiska dramat har särskilt blivit föremål för W: s behandling.

Vilan, municipalsamhälle nära Kristianstad, ö. Skåne. 1,890 inv.

Vilans folkhögskola, se Hvilans folkhögskola.

Wilberforce [oil’befås], 1759—1833, engelsk filantrop, bekant för sin ener-

giska kamp mot slavhandeln, vilket slutligen ledde till en lag om brittiska slavhandelns avskaffande (1807).

Senare ägnade W. sig åt arbete för slaveriets avskaffande men dog, innan en lag härom antagits för de brittiska kolonierna.

Vilddjuret i Uppenbarelseboken betecknas med talet 666. Greker och hebréer använde bokstäver för att skriva siffror. Man har därför tolkat V: s namn dels ur det hebréiska alfabetet till Lateinos (latinare, romare) dels ur grekiska alfabetet till Neron kesar (kejsar Nero). Sannolikt är den förra tolkningen riktigast, och V. skulle alltså avse den romerska makten.

Wilde [oaj'ld], Oscar, 1854—1900, engelsk författare. W. utgav den kvicka romanen D o r i a n Grays p o r t r il 11 men slog först igenom med en rad spirituellt ironiska socie-tetskomedier (Solfjädern, En kvinna utan betydelse, En idealisk äkta man). Till hans bästa verk höra Balladen om fängelset i Reading.

YViTdenbruch [broch], E. A. v., 1845 —1909, tysk dramatiker och novellist. W: s historiska skådespel voro en tid mycket populära i Tyskland.

Vildhäst, se Hästdjur.

Vildjiist, se Jästsvampar.

Vildkatt (Felis catus) tillhör Kattdjuren. Den är gulgrå med mörkare band. Undersidan och benens insida äro rostgula. V. var fordom allmän över hela Europa men förekommer nu endast på några platser, särskilt i s. Europa. T a m katten härstammar dels från en afrikansk kattart dels från V. I Egypten forekommo tama kattor under forntiden. Först under medeltiden tyckes tamkatten mera allmänt ha funnits i Europa. Flera raser finnas, bland vilka märkas den svans-lösa M a n k a tten från ön Man och den långhåriga Angorakatten från Mindre Asien.

Vild mlin, benämning på två som sköldhällare ofta använda, kraftfulla manliga figurer, vilka framställas nakna, ofta liåriga och långskäggiga, med lövkrans kring huvud och midja samt beväpnade med en ”herkules-klubba”.

Vildpersilja (iEthusa Cynapium) hör till familj Umbelliferae. Den är ett vanligt ogräs, som bland annat igen-kännes på att tre svepen nedhänga vid varje enskild blomflock. Den liar lökartad lukt och är mycket giftig.

Vildsvin, se Svindjur.

Vildvin (Parthenocissus quinquefo-lia), en amerikansk klätterväxt med häftsklvor på klängena, vilken ofta odlas som prydnadsväxt hos oss. Bladen bli på hösten röda.Vildåsna, se Hästdjur.

Vilhelm, konungar av England. — 1. V. I Erövraren, 1027 (1028)—87, hertig av Normandie. 1066 företog V ett erövringståg till England, och efter att ha besegrat den engelske konungen Harald vid Hastings s. å. kröntes V. till Englands konung. V. arbetade därefter med framgång på kungamaktens stärkande och organiserade skickligt sitt rike. — 2. V. III, 1650—1702, prins av Oranien, ståthållare i Nederländerna, konung av Storbritannien och Irland. V. arbetade på att störta sin svärfader Jakob II i England och begav sig 16S8 med en här till England, där han mottogs som befriare. Jakob flydde, och V. och hans gemål Maria utropades 16S9 till regerande konung och drottning av England och Skottland, sedermera även av Irland. Inrikespolitiskt befäste V. det parlamentariska styrelsesättet. V: s yttre politik gick ut på att omintetgöra Ludvig XIV :s av Frankrike planer på övervälde i Europa, vilket även lyckades honom tack vare seg energi och smidighet. — 3. V. IV, 1765—1837, konung av Storbritannien och Irland (1830) samt Hannover, tredje son till konung Georg III. Under V:s regering genomfördes den engelska parla-'mentsreformen (1832). I och med V:s död upplöstes den sedan .1714 existerande personalunionen mellan England och Hannover.

Vilhelm, ståthållare av Nederländerna. — 1. V. I, 1533—84, greve av Nassau, furste av Oranien. V. var nederländarnas ledare i kampen mot det spanska förtrycket. Med överlägsen statsmannaförmåga och varm fosterlandskärlek stred han för Nederländernas frigörelse från Spanien. Slutligen mördades V. av en fanatisk munk. På grund av sin inbun-denhet fick V. tillnamnet "den tyste”.

— 2. V. III, prins av Oranien. Se Vilhelm, konungar av England 2.

Vilhelm (Wilhelm), f. .1884, svensk arvfurste, hertig av Södermanland, andre son till Gustav V. V. har företagit

flera jakt- och forskningsresor, bland annat till Amerika och Afrika. Han har ägnat sig åt författarskap, utgivit reseskildringar, dikter, noveller samt även framträtt som dramatisk författare.

Vilhelm (ty. Wilhelm), kejsare av Tyskland och konungar av Preussen. —

1. V. I. 1797—1888, andre son till Fredrik Vilhelm III, efterträdde sin broder Fredrik Vilhelm IV som konung av Preussen 1861. Under V: s regering genomfördes det tyska enhetsverket av Bismarck, som troget stöddes i sitt företag av konungen. V. bidrog även till möjliggörandet av den preussiska härreformen, som ledde till de tyska

vapnens seger i krigen mot Österrike och Frankrike. .1871 utropades V. i Versailles till tysk kejsare. Under senare delen av sin regeringstid arbetade han på fredens bevarande. — 2. V. II, f. 1S59, den förres sonson, son till kejsar Fredrik III, vilken han efterträddo 1S88. V. gjorde sig snart fri från den gamle rikskansleren Bismarcks inflytande och tog själv ledningen av styrelsen. Han arbetade energiskt på att göra Tyskland till en stark sjö- och kolonialmakt. Världskriget medförde hans fall. Efter abdikationen 1918 har han vistats i Holland.

Vilhelm (ty. Wilhelm), f. 18S2, tysk kronprins, äldste son till kejsar V. II. V. avsade sig vid 1918 års revolution alla anspråk på tronföljden i Tyska riket och Preussen.

Vilhelmina, f. 1880, drottning av Nederländerna, dotter till konung Vilhelm III, vilken hon efterträdde 1890. V:s moder var i egenskap av regent-inna hennes förmyndare till 1898, då V. övertog styrelsen. V. är sedan 1901 förmäld med prins Henrik av Meck-lenburg-Schwerin.

Vilhelmina, municipalsamhälle vid sjön Malgomaj i socken av samma namn, s. Lappland. 900 inv.

WiFhelmsha’ven, starkt befäst ör-logshamn, vid v. stranden av Jade-viken i nv. Tyskland. Frihamn, stora dockor, arsenal, maskinverkstäder. W. var före världskriget station för den tyska nordsjöflottan.

Wilhelmshöhe, lustslott i den preussiska provinsen Hessen-Nassau, beläget i närheten av staden Ivassel. W. byggdes i slutet av 1700-t. Det är känt för storartade vattenkonster och vackra parkanläggningar. Under fransk-tyska kriget 1870—71 satt Napoleon III efter slaget vid Sedan fången i W.

Wilhelmson, K. V., f. 1S66, målare. W. har framför allt valt sina motiv från sin hembygd Bohuslän. Hans målningar återge skärgårdsstämningar, landskap och kärva, karaktärsskarpa allmogetyper. På senare tid har han med förkärlek behandlat solproblem.

1912 upprättade W. en målarskola i Stockholm och är sedan 1925 lärare vid Konsthögskolan. Av V:s arbeten må nämnas På berget, Kyrkfolk i båt, Svensk flicka.

Wilkesbarre [oiPksberri], stad i Pennsylvania, U. S. A. 75,000 inv. Export av stenkol. Järnindustri.

Villa, F., 1866—1923, mexikansk partigängare och general. Under den oroliga tiden efter presidenten Diaz störtande 1911 lyckades V. göra sig till herre i de nordligare provinserna. Med regeringstrupperna förde han ständiga skärmytslingar. Han mördades 1923.

Villa Borghe’se, se Borghese.

Villa. Farnesi’na, se Farnesina.

Villafran’cia, stad i provinsen Verona, Italien. I V. avslöts 1859 mellan kejsarna Napoleon III av Frankrike och Frans Josef av Österrike en preliminärfred, som definitivt fastställdes genom freden i Zurich s. å.

Villa Me’tlici [-ditji], ett renässanspalats i Rom, som tillhör franska staten. I V. finnes en konstskola.

Villars [-la’r], C. L. H., hertig avV., 1653—1734, marskalk och pär av Frankrike. V. var en av Ludvig XIV :s förnämsta härförare och användes även i diplomatiska uppdrag. Han vann flera segrar, bland annat vid Denain 1712.

Villette [vilätt’], L. A., 1857—1926, fransk målare. W. är en typisk pariskonstnär, och hans. målningar, ofta framställande Pierrot och Pierrette, präglas av originell fantasi, spiritualitet och satir. Av hans arbeten må nämnas de dekorativa målningarna Det glada livet på Montmartre, Apachedans, Hösten.

Villiers [viFjes]. Se Buckingham.

Villkorlig dom. Om någon dömes till straffarbete, ej över sex månader, el. fängelse, ej över ett år, kan domstolen, därest det, med hänsyn till ve-derbörandes karaktär och personliga förhållanden i övrigt, finnes skälig anledning att antaga, att han skall låta sig rättas utan att straffet går i verkställighet, förordna att med straffet skall anstå,' och att det på den dömdes uppförande under en viss prövo-tid skall bero, huruvida straffet skall gå i verkställighet. V. kan dock ej ifrågakomma, därest den straffade under de närmaste 10 åreri före brottet blivit dömd till straffarbete el. fängelse el. under samma tid avtjänat tidigare ådömt straff. Ej heller kan V. meddelas, därest påföljd enligt straff-Jagen 2 kap. 19 § ådömes. V. kan vidare ej förekomma vid brott mot tryckfrihetsförordningen och endast i vissa fall vid brott mot strafflagen för krigsmakten. Prövotiden varar i allmänhet i 3 år från den dag, då parterna förklarat sig nöjda med domen, el. den eljest vunnit laga kraft. Den dömde skall under prövotiden i regel stå under tillsyn av en övervakare samt hålla denne underrättad om sin bostad och adress. Den dömde skall under prövotiden föra ett ordentligt och ostraffligt leverne, undvika dåligt sällskap och bemöda sig om att försörja sig själv samt att ersätta genom brottet ev. uppkommen skada. Ivan, då 6 månader av prövotiden förflutit, skäligen antagas, att den dömde låter sig rättas utan övervakning, skall

vårdnadsdomstolen bestämma, att övervakningen skall upphöra. Har den, som genom V. erhållit anstånd med straff, före prövotidens slut begått brott och dömes han härför till straffarbete el. fängelse, har därigenom anståndet med det äldre straffet förverkats.

Villkorlig frigivning kan äga rum, därest den dömde avtjänat % av straffet samt denna tid utgör minst ett år. Vid bedömandet av frågan, huruvida V. må meddelas, skall tagas i betraktande: beskaffenheten av brottet, orsakerna till brottet samt omständigheterna vid dess utförande, den dömdes tidigare vandel, hans uppförande under fängelsetiden, de förhållanden, under vilka den dömde skulle komma att försättas efter frigivningen, huruvida beskydd för honom kan erhållas el. det eljest finnes grundad utsikt till att han skall kunna sig ärligen försörja. Om V. förordnar kungl. maj :t. Den, som villkorligt frigives, skall under så lång tid, som vid frigivningen återstår av straffet, men i varje fall ett år vara underkastad särskild tillsyn. Under denna tid skall han vara pliktig att icke blott föra ett ostraffligt leverne utan även undvika dåligt umgänge samt bemöda sig om försörjning på lovligt sätt samt ställa sig till efterrättelse de föreskrifter, som lämnats honom vid frigivningen. Åsid.o-sättes något härav, kan den frihet, som medgivits honom, återkallas. Dömes den frigivne under prövotiden för brott till straffarbete el. fängelse, skall domstolen även förklara den villkorligt medgivna friheten förverkad.

Villmanstrand (Lappeenranta), stad vid Saima, s. Savolaks, sö. Finland.

3,300 inv. Här blev 1741 en svensk här under Wrangel slagen av ryssarna, vilka därefter brände staden. Gamla fästningsverk. Badort.

Villon [vijång'], F., f. 1431, d. efter 1463, fransk skald. V. studerade vid universitetet i Paris. Han förde ett mycket vilt liv och måste slutligen fly från staden. Sedan flackade han omkring tillsammans med en tjuvliga och dog på okänd plats. V. har betecknats som den förste möderne skalden i fransk litteratur och som en föregångare till renässansens och romantikens diktare. Hans diktning (L a y s, Testament) är starkt subjektiv och kännetecknas av en blandning av cynism, ironi och lyrisk känsla.

WilPstätter, R. M., f. 1872, tysk kemist, som utfört undersökningar bland annat över sammansättningen av växternas klorofyll och över detta färgämnes kemiska betydelse. - W. erhöll Nobelpris i kemi 1915.Wiirmnsen, .T. F., f. 1863, dansk konstnär. \V. har särskilt ägnat sig åt måleriet men även intresserat sig för arkitektur, möbelkonst, skulptur och keramik. Särskilt som målare har lian blivit uppskattad. Hans arbeten utmärka sig för oförskräckt originalitet och flödande fantasi. W. har i stor utsträckning experimenterat med olika stilarter. Han räknas numera som en av Danmarks förnämsta konstnärer.

Wilmington [oiPmingtn], stad i De-laware, U. S. A. 110,000 inv. Industristad med tillverkning av järnvägsvagnar. maskiner och krut. Stadens märkligaste byggnad är en år 1638 av svenska kolonister uppförd kyrka.

Vil’na, stad i nö. Polen, vid en biflod till Njemen. 215,000 inv., litaver, vitryssar och judar. V. är Litavens gamla huvudstad och har många historiska minnen. Kejserligt palats. Romersk-katolsk och grekisk-katolsk katedral. Viktig järnvägsknut. Livlig handel med timmer och spannmål. Polen har 1920 trots Litauens och Nationernas förbunds protester lagt beslag på Vilna och provinsen av samma namn.

Wilson [oil’sn], "W., 1856—1924, president i Nordamerikas förenta stater

1913—21, historiker och jurist. W., som valdes av det demokratiska partiet, sökte öka presidentens inflytande på statsangelägenheterna och avgjorde en hel del frågor på egen hand utan att anlita rådgivare i större utsträckning. Under världskriget arbetade han till en början på att bibehålla U. S. A:s neutralitet. Bestämmelsen, att neutraliteten ej hindrade vapenutförsel, var uteslutande till fördel för de allierade, vilka behärskade haven. Tysklands protester föranledde ingen ändring. Det tyska U-båtskriget väckte livlig indignation i Amerika. Den engelska propagandan bidrog också att skapa en för Tyskland ogynnsam stämning. W. kom själv att betrakta världskriget som en strid mellan demokratiska ideal och imperialismen och identifierade Tyskland med den senare idériktningen. Själv gjorde han sig till talesman för en fred grundad på 14 punkter, vilka skulle säkerställa världsfreden för framtiden. Han utfärdade krigsförklaring mot Tyskland 1917 och framförde sitt freds-program i ett tal inför kongressen

1918. I fredskongressen i Paris 1919 visade han sig dock ej ha förmåga att ens tillnärmelsevis omsätta sin välmenande idealism i praktiken. Upprättandet av N. F. genomdrev han dock trots stark opposition. Efter hemkomsten lyckades han emellertid ej få senaten att godkänna Amerikas inträde i N. F. Under en agita-

tionsresa, som han företog för att få till stånd en folkopinion för N. F., sjuknade han 1919. Sedermera spelade han ej någon mera framträdande roll inom politiken. Han fick Nobels fredspris 1919.

Vimmerby, stad vid Stångån, nö. Småland. 3,100 inv. Gammal marknadsplats.

Vim’pel, lång, smal, i yttersta kanten kluven flaggduksremsa. På ör-logsfartyg betecknar V. chefens be-fälstecken. V. får endast föras av chef, som är officer. — Vimpel-m a n, chef, som har rätt att föra V.

Vin. Den första proceduren vid vin-framställningen, sedan druvorna skördats, är deras pressning. Den härvid erhållna tämligen färglösa saften, musten, innehåller druvsocker, som vid jäsningen sönderdelas i alkohol och kolsyra. Vid framställning av röda viner få must och skal förjäsa tillsammans, medan vid beredning av vita viner endast den vid pressningen erhållna saften förjäses. Får jäsningen fortskrida, till dess allt socker är förvandlat i alkohol och kolsyra, erhållas viner, som benämnas torra. Vid framställning av söta viner avbrytes däremot jäsningen t. ex. genom tillsättning av vinsprit, medan ännu en större el. mindre del av sockret återstår oförjäst. Den första, kraftiga jäsningen av druvsaften tar

i anspråk en tid av några dagar till ett par veckor el. mera (längre tid för starka viner än för lätta). Vinet tappas därefter på fat. Under lagringstiden på fat fortgår jäsningen långsamt i vissa fall under ganska avsevärd tid, varjämte V. underkastas en för olika vinsorter olika behandling. Fatlagringstiden är mycket olika för olika V. Champagne tappas på fat omedelbart sedan den färdig-blandats; lagras därefter på butelj för att jäsa färdigt och undergå erforderlig behandling. Bordeauxviner-na äro tappningsfärdiga efter 3—4 är, de enklare portvinssorterna först efter 6—8 år.

De viktigaste franska V. äro bor-deaux- och bourgognevinerna samt champagne. Bordeauxvinerna, som härröra från franska departementet Gironde ocli utskeppas över Bordeaux, äro röda el. vita och innehålla 9 å 10 procent alkohol. De röda bordeauxvinerna äro torra, medan de vita äro söta. Man skiljer mellan härtappade bordeauxviner som tappats på butelj i konsumentlandet, bordeauxtap-pade, för vilka tappningsorten är Bordeaux, och slottstappade, som tappats på den egendom, från vilken de härstamma. Bourgognevinerna, av vilka också finnas både röda och vita sorter, -äro fylliga och bouquetrika V., som innehålla 12 å 14 % alkoliol. Champagnevinerna, som härstamma från trakten kring Reims och Eper-nay i n. Frankrike, äro kolsyrerika (mousserande), söta el. torra V. med en alkoholhalt växlande mellan S och

11 %. Från Tyskland komma rhen-vin och moselvin, lätta V. med en alkoholhalt av 9 å 10 %. De främsta starka

el. heta vinerna komma från Portugal el. Spanien. Bland dessa Y. märkas portvin, madeira och sherry. Portvin, som har sitt namn av staden Oporto i Portugal, är ett sötaktigt, fylligt Y. med i regel brunröd färg. Alkoholhalten uppgår till 18 å 20 %. Madeira, som har ungefär samma alkoholhalt som portvin och erhålles från ön Madeira i Atlanten, är. det i Sverige mest använda dessertvinet. Sherry är ett torrt V. med ungefär samma alkoholhalt som föregående. Namnet har det erhållit efter den spanska staden Jeres. Till kötträtter drickas framför allt de röda bordeaUx-och bourgognevinerna samt champagne, till fisk. rhenvin och mosel, vit bordeaux eller bourgogne, till soppor madeira, sherry el. bordeaux, till söta desserter sherry el. madeira.

Vinaigre [vinä’gr], fr., vinättika.

Vinbergssnäcka (Helix pomatia) hör till lungsnäckor. Den har gulbrunt skal. Den förekommer i s. och mellersta Europa och även på några ställen i Sverige. Den är ätlig och förtä-res särskilt i katolska länder under fastan.

Winblad, Ulla, en av de mest bekanta figurerna i Bellmans ”Fredmans epistlar”. W: s verkliga namn var Maria Kristina Kiellström.

Vinbär, frukter från Röda vinbärsbusken (Ribes rubrum) el. Svarta vinbärsbusken (R. nigrum). Dessa ha blommor i hängande klasar och sågtandade, 5—3-fli-kiga blad. Bären ha skarp, sur smak. De innehålla citronsyra och äppelsyra.

Winchester [oin’tjes-], stad två mil n. om Southhampton, England. 21,000 inv. W. var fordom huvudstad i konungariket Wessex och var även en tid efter Englands enande landets huvud-,stad.

Vincennes [vängSenn’], stad ö. om Paris, n. Frankrike. 42,000 inv. Fästning, artilleriskola.

Vin’cent, se Saint Vincent.

Vincent de Paul [vesäng’ dö på’l], 1576—1660, katolsk präst, fransman. V. utförde ett storartat arbete i välgörenhetens tjänst på många olika sätt. Han bildade föreningar, vars medlemmar skulle verka bland fattiga och sjuka, grundade välgörenhetsanstalter av olika slag (bland annat ett hem för obotligt sjuka), verkade för

mildare behandling av brottslingar m. m.

Vinci [vin*tji], L. da. Se Lionardo da Vinci.

Win 'ckelmann, J. J., 1717—68, tysk konstforskare, författare till ett berömt verk över antikens konst (G e-schichte der Kunst des A1-therthums). W. ansåg den grekiska konsten som det mest fulländade provet på mänsklig skönhetssträ-van. På 1700-t: s konst hade W. ett mycket stort inflytande.

Vind, se Lufttryck.

Vinda, se Åkervinda.

Vindblommor kallas blommor, vilkas frömjöl med vindens hjälp överföres till andra blommor t. ex. gräs. Jfr Frömjöl.

Vindbrygga.

Vindbrygga, en över en fästnings-el. slottsgrav anbragt bro, som kan hissas upp medelst ett vindspel. De medeltida borgarna voro alltid försedda med en V. till skydd mot plötsliga överfall.

Vindböjtel, karaktärslös, opålitlig människa, skrävlare.

Vindelälven, biflod till Ume älv från vänster. Upprinner inom Arjeplogs socken, nära norska gränsen och förenar sig med Ume älv ö. om Vännäs. Längd 450 km.

Vindfällen, kullblåsta träd.

Vindhastighet, se Vindskala.

Vindhyabergen [vindhaj’a-], bergskedja på n. Främre indiska halvön. Utgöra randberg till en n. därom belägen högplatå. Nå 1,500 m. ö. h.

Vindice'ra., återvinna, göra anspråk på.

Vindikation srätt, en rätt till återvinning av något, som obehörigt av-hänts rätter ägare. Genom reglerna om god-trosförvärv har beträffande lös egendom gjorts betydande in-skränkningar i V., då j« förvärvaren i dylikt fall ej behöver återställa saken med mindre att för densamma erlägges lösen. Beträffande fast egendom gälla ej bestämmelserna om god-trosförvärv. Klandertalan angående fast egendom skall anhängiggöras före liävdetidens utgång. Klandras köp av fast egendom, skall den, som anställer klandertalan, instämma siste köparen, vilken i sin tur har att till samma mål instämma sin säljare.

Vindmotor, vindhjul, motor, som drives med tillhjälp av vindens kraft. Hjulet på en vanlig väderkvarn sitter på en horisontell axel, som är vridbar, så att den kan inställas med hänsyn till vindriktningen. De amerikanska vindhjulen äro konstruerade efter särskilda principer, som skola möjliggöra automatisk anpassning med hänsyn till vindens styrka och vindriktningen.

Vindrosor, grafiska framställningar av de olika vindarnas frekvens på en plats, varvid riktningarna anges genom linjer, som sammanlöpa mot en punkt, och frekvensen (samt ibland även vindstyrkan) genom linjernas längd.

Vindruva, se Vinranka*.

Vindrägrg, en bottensats, som avsätter sig ur vin och som huvudsakligen består av jästsvampar.

Vindskala anger vindstyrkan i 12 el. 6 olika grader enligt siffrornas ordningsföljd. Den 12-gradiga V. (Beau-forts skala) användes av sjöfarande; för land nöjer man sig vanligen med den G-gradiga, som har följande grader: 0 = vindstilla (0—0.5 m. pr sek.), 1 = svag vind (0.5—4 m.), 2 = måttlig (laber) vind (4—7 m.), 3 = frisk vind (7—11 m.), 4 = stark vind (11—17 m.), 5 = storm (17—28 m.), 6 = orkan (över 2S m.).

Beauforts viiulskala har följande utseende :

Grad 0 = 0—1 m. i sekunden 1 = 1—2

2 = 2—4 „ ' 3 = 4—6 „ „ *

4 = 0—8

5 = 8—10 „

6 = 10—12 „

7 = 12—14 „

S = 14—17 „

9 = 17—20 „

„ 10 = 20—24 „

„ 11 = 24—30 „

12 = över 30 „

Windsor [oin'scer], stad vid Thames, v. om London, sö. England. 13,000 inv. Berömd för sitt ståtliga lustslott, de engelska konungarnas residens.

Vindspel, en apparat, som användes för lyftning av tyngder och som består av en vals, på vilken ett tåg upprullas med hjälp av en vev.

Vindstillans bälte, se Stilla bältet.

Vindstyrka, se Vindskala.

Windward Islands [oind'vöd aj'lendsj, "öarna över vinden", benämning pä den sträcka av Antillernas ökedja, som ligger s. om Martinique, medan sträckan mellan Martinique och Portorico benämnes Leeward Islands, "öarna under vinden". På en del kartor finner man namnen annorlunda lagda och hela sträckan ö. och s. om

Portorico betecknad såsom W., medan öarna invid Venezuelas kust utmärkas som Leeward Islands. På andra kartor åter inräknas under beteckningen W. även öarna utanför Venezuela. — öarnas benämningar som W. och L., som snarast skulle syfta på deras läge i förhållande till no.-passaden, är sålunda ganska vilseledande. Förklaringen till motsägelserna torde ligga däri, att man betraktar Antillerna än utifrån Atlanten än inifrån Karibiska havet.

Vindögdhet, se Skelning.

Vine’ta, ”veneternas (vendernas) stad”, den tyska benämningen på den på ön Wollin belägna stad, som även kallades Julin (av skandinaverna Jom). Staden hade sin blomstringstid på 900-och 1000-t. och förstördes av danskarna 1184. Senare uppkom en legend, att staden sjunkit ned i havet.

Win ge, M. E., 1825—96, målare. W. målade företrädesvis fornnordiska motiv (K r a k a, L o k e och S i g y n, Tors strid med jättarna). Bäst är W. som skildrare av mannakraft och raseri.

Vingfrukt, en vingad nöt. V. förekommer hos alm, björk etc.

Wingqvist, S. G., f. 1876, svensk ingenjör, särskilt känd som uppfinnare av de s. k. S. Iv. F.-lagren, som exploateras av A.-B. Svenska kullagerfabriken, vars verkställande direktör W. var under en följd av år.

Vingåker, municipalsamhälle vid v. stambanan, v. Södermanland. 1,240 inv.

Vin’je, A. O., 1818—70, norsk skald och tidningsman. V. utgav dikter och reseskildringar. Han var en säregen personlighet av betonat nationell läggning, på samma gång humorist, satiriker och svärmare. Främst står V. som lyriker, hans visor på hembygds-målet ge ett ypperligt uttryck åt hans skiftande stämningar. Han var en ivrig förkämpe för de norska målsträvandena (jfr Maalstriden).

Vinjett’, vignett, ornamental utsmyckning i början el. slutet av en bok el. ett kapitel. V., som framstäl-les i träsnitt, kopparsnitt el. litografi, hade ursprungligen form av vinrankor.

Vingrt-un [vängtöng], fr. vingt-et-un, tjuguett, ett hasardspel med kort.

Vinkallskål, ett slags soppa, tillredd av saft, vatten, vin, citron, socker. Vinkel. En V. uppkommer, då en rät linje vrider sig i ett givet plan kring sin ena ändpunkt. Vinkelns storlek mätes av den del av ett helt varv, som linjen vridit sig. Den fasta punkten benämnes vinkelns spets. De räta linjer, som begränsa vinkeln, kallas vinkelns ben. V: s storlek brukar angivas i grader, varvid 360° motsvara ett lielt varv. En vinkel, som är ett halvt varv el. 180°, benämnes rak; en, som är ett kvarts varv el. 90°, rät. En grad delas i 60 minuter och en minut i 60 sek.

Vinkelpredikant, hånfull beteckning på lekmannapredikant.

Vinland, fornnordisk benämning på en del av Nordamerikas ö. kust. V. upptäcktes år 1000. av isländaren Leif Eriksson.

Vinlus (Phylloxera vastatrix) hör till bladlössens familj bland insekterna. Den lever på rötterna av vinstockar, där den åstadkommer upp-svällningar, gallbildningar. Under sommaren uppträda vingade individer. V. orsaka stor skada på vinstockar. Den är inhemsk i n. Amerika och inkom i slutet av 1800-t. till Europa, där den särskilt i Frankrike, Tyskland och Italien odelade vingårdarna i stora områden. Numera har man dock »kunnat begränsa V :s härjningar.

Winnerstrand. — 1. Olof W., f. 1875, skådespelare. W. har blivit utomordentligt populär för sina tolkningar av humoristiska roller, från fars till karaktärskomedi, samt har på senare tiden med framgång uppträtt även i allvarliga roller. — 2. Frida W., f. Kumlin, f. 1881, den förres hustru, skådespelerska. W. har med frisk och medyckande humor uppträtt i ett flertal skiftande roller.

Vinnipeg: [oin’ipeg], sjö i provinsen Manitoba, Brittiska Nordamerika. 24,500 kvkm. Avlopp utgör Nelson river, som utfaller i Hudsonviken.

Vin- och spritcentralen, Aktiebolaget, som bildades år 1917 av d :r Ivan Bratt, har numera jämte sitt dotterbolag,

J. D. Grönstedt och Co. enligt avtal med svenska staten, gällande för åren 1924—28, ensamrätt till partihandel med rusdrycker. Syftet med företagets bildande var främst att få principen, att rusdryckshandel icke må bedrivas i privatekonomiskt intresse, som redan förut i huvudsak förverkligats för detaljhandelns (systembolagens) vidkommande, genomförd även på par-tihandelsområdet. Bolagets aktiekapital uppgår till 20 milj. kr., varav

19,600,000 kr. i preferens- och 400,000 kr. i stamaktier. De sistnämnda, som enligt bolagsordningens bestämmelser äga röstmajoritet på bolagsstämman, inneliavas av ett konsortium av tio

av kungl. maj: t godkända personer. Av företagets 8 styrelseledamöter tillsätter kungl. maj :t fyra, varibland ordföranden. De övriga tillsättas på bolagsstämman, varvid röst-majoriteten ligger i dens hand, som representerar stamaktieiigarkonsortiet. Kungl. maj :t tillsätter därjämte en jourhavande direktör och två revisorer. Utdelningen på såväl stam- som preferensaktier är begränsad, överskottet kommer statsverket till godo.

Vinberg.

Vinranka (Vitis vinifera), en klättrande buske, som tillhör familj Vita-ceffi. Bladen äro femflikade. Blommorna äro grönaktiga och anordande i grenigt klaseformiga blomställningar. Bären ha grön, gul el. violett färg. V. har sedan forntiden odlats i Medelhavsländerna och sv. Asien. Under nyare tiden har den införts till Amerika, där den särskilt odlas i Kalifornien och där den korsats med inhemska arter. V. fordrar hög sommartemperatur och odlas i tempererade länder med fördel på mot s. sluttande mark. Under slutet av 1800-t. utsattes V. för härjningar av vinlöss i Europa. Amerikanska raser, vilka äro mera motståndskraftiga mot vinlöss, ha därför i stor utsträckning införts till Europa. V. odlas i Medelhavsländerna samt ända upp i n. Frankrike, i Belgien, Tyskland (särskilt kring Mosel och Rhen) Böhmen, Ungern m. fl. länder. Jfr Vin.

Vinsch, vindspel, lyftkran.

Vinslöv, municipalsamhälle 2 mil nv. om Kristianstad, mellersta Skåne.

1,300 inv.

Vinsten, surt kaliumtartrat, kem. formel $C_2H_2(OH)_2COOHCOOK$, ett i vatten ganska svårlösligt salt, som funnit användning såväl inom medicinen som för vissa tekniska ändamål. Själva namnet V. härleder sig därifrån, att det sura kaliumtartratet bildar huvudbeståndsdelen i de fasta produkter, som avskilja sig ur druvsaft, då denna jäser till vin.Vinsyra, organisk syra, kem. formel $(CH)_2(OH)_2(COOH)_2$. V. förekommer färdigbildad i växtriket i olika frukter, bland annat i vindruvor. På konstgjord väg framställes den ur vinsten el. vinjäst. V., som bildar stora kristaller, är lättlöslig i vatten oeh smakar starkt sur, användes inom medicinen, vid tillredning av vissa läskedrycker samt inom tekniken (vid fär-gerier m. m.).

Vintergatan, ett ljust band, som löper över stjärnhimmeln och som vid stjärnbilden Svanen på norra stjärnhimmeln delar sig i två grenar, vilka löpa samman på södra stjärnhimmeln vid stjärnbilden Centaurus. V. består av tätt liggande, ytterst avlägsna och ljussvaga stjärnor, vilka här och där äro ansamlade i tätare grupper, s. k. stjärnmoln el. stjärntöcken. På flera platser i V. har man också kunnat iakttaga nebulosor. På stjärnhimmeln äro stjärnorna glesast längst bort från V. men bli tätare ju närmare man kommer V. Ur denna och en del andra synpunkter är det sannolikt, att himlakropparna äro spridda framför allt i V: s plan. Universum skulle med andra ord med hänsyn till stjärnornas fördelning ha linsartad form.

Vinterkonungen, öknamn på Fredrik

V av Pfalz, som var konung av Böh-men endast en vinter (1619—20).

Vinterlinjen. Inom den militärpolitiska diskussionen i Sverige betecknar V. en så förlagd tjänstgöringstid för de värnpliktige, att dessa inrycka till sin första tjänstgöring på hösten. Motsatsen (inryckning till den första tjänstgöringen på våren) benämnes sommarlinjen. Det år 1914 segrande Hammarskjöldska härord-ningsförslaget var byggt på V.

Vintersolståndet el. vinterstitiet, den tidpunkt på året, då solen har sin lägsta middagshöjd. V. inträffar den 21

december.

Vintersömn, en lios såväl lägre som högre djur förekommande sömn, vid vilken ämnesomsättningen är kraftigt nedsatt. V. karakteriserar alla kräl-och groddjur och en del rovdjur, flädermöss, björn, grävling, igelkott, en del fiskar samt de flesta insekter. Det är sannolikt, att V. regleras av vissa organ med inre sekretion.

Vinterviken, sprängämnesfabrik i Brännkyrka församling i Stockholm.

Win’ther, R. V. C. F., 1796—1876, dansk skald. W. hör till de främsta inom den danska lyriken. På ett mästerligt sätt har han i dikt återgivit den danska naturens, särskilt Sjsel-lands, enkla skönhet. Erotiken intager en central plats i W: s diktning (cykeln Til een). W. var starkt påverkad av den nyromantiska riktningen.

Vinthund, se Hundraser.

Vinättika, till färgen gulröd ättika, vid vars beredning vin användes som utgångsmaterial.

Viola, se Violsläktet och Violin.

ViolFn, fiol, det minsta av nu använda stråkinstrument. V. är utvecklad ur en äldre form, violan. Redan för bortåt 250 år sedan (jfr Cremone-sare) vann dess konstruktion en sådan grad av fulländning, att ingenting senare förändrats utom stråken, som i sin nuvarande form är mindre bågformigt böjd än förut. V. består av en ihålig låda, bildad av två ku-piga, på sidorna svängda träskivor, förenade genom träribbor. Runt kanten av skivornas omkrets löper en smal inläggning av. tre lag faner. På den övre skivan finnas två f-formade ljudhål. över det s. k. stallet löpa 4 strängar från stränghållaren i instrumentets nedre del upp till snäckan, där spänningen regleras medelst skruvar.

Violoncell’ [-ång-], liten basfiol, vilken vid spelning hålles mellan knäna. V. är konstruerad på liknande sätt som violinen.

Violrot, rotstock från vissa arter av släktet Iris, vilken förr användes inom medicinen. Man gav släta stycken av V. åt barn i tandsprickningsåldern till att bita i. Detta bruk är numera tämligen övergivet.

Violsläktet (Viola) hör till familj Violacese. Bladen äro i allmänhet hjärtlika, ibland njurlika samt försedda med stipler. Blomkronan är läpplik, fembladig. Ett av kronbladen är större och försett med sporr-likt lionungsgömme. Till V. hör omkring 300 arter. Styvm or sviol (V. tricolor) har kronbladen färgade violett, vitt och gult. Den förekommer allmänt i Sverige. Luktviol (V. odo-rata) har doftande, mörkvioletta blommor, Penséen är en storblommig prydnadsväxt, som erhållits genom korsning mellan flera V.-arter.

Violträ, ett brunt, välluktande träslag, som erhålles från en australisk akasiaart. Ett annat sorts V. erhålles från ett amerikanskt träd.

Viott’i, G. B., 1753—1824, italiensk violinist, som på sin tid var oerhört populär. V. verkade även som kapellmästare. Han blev grundläggare av en fransk violinistskola. En del av hans kompositioner spelas ännu.

Vipa, se Vipsläktet.

Vippa, en blomställning, som finnes hos en del gräsarter t. ex. havre. Blommorna sitta i ax, vilka äro anordnade i en grenig klase.

Vipsläktet (Vanellus) hör till Piparefåglar. Arterna ha rak näbb, trubbiga vingar, lång nacktofs samt utvecklad baktå (i motsats till närstående släkten, som sakna baktå). I Sverige finnes endast en art, Vipan el. T of s-vipan (V. cristatus), som liar hals och^ygg svartgröna och för övrigt är vit. Den lever i kärrtrakter, på stränder och dylikt och är vanlig i s. ocli mellersta Sverige. Dess föda utgöres av insekter, sniglar och dylikt.

Vira, ett slags kortspel, vilket spelas av tre personer.

Virak, ett slags harts, som erhålles från en del afrikanska träd. V. användes i österlandet, särskilt fordom, som rökelse.

Virbogranit, en vid Smålands kust förekommande grov, röd granit, som användes till socklar för monument m.

m. och är föremål för en betydande export.

Virchow [fir'sjå], It. L. K., 1821— 1902, professor i patologi i Berlin. V. räknas som en av medicinens stormän och som den moderna patologiska anatomins grundläggare, särskilt på grund av den fasta erfarenhets-mässiga grundval, som han genom sina arbeten gav åt celläran. V. spelade även en viss roll inom politiken, där han företrädde en frisinnad ståndpunkt. Han intog bland annat en framskjuten plats i den tyska kulturkampen.

Vir'dar, se Värend.

Wire-rope [oaise råop], eng., ståltrådslina.

VirgPlius, se Vergilius.

Virgina'1, jungfru-, jungfrulig.

Virginia [vödji'nia], förkortat Va., stat i ö. Förenta Staterna vid Atlanten. 110,000 kvkm., 2,309,000 inv. Huvudstad Richmond, 172,000 inv. — Kuststräckan är låglänt med mager sandjord, under det att det inre av V. är rikt på fruktbara dalgångar. Förutom sädesslag odlas tobak och bomull. Skogsavverkningen spelar en betydande roll. Bergsbruket är däremot av ringa betydelse. Vid kusten drives en omfattande ostronodling. Tobaksfabrikation och trävaruindustri äro viktiga industrigrenar.

Virgin Islands [vödj'in aj'lends], det engelska namnet på Jungfruöarna (Virginska öarna).

Virginite't, jungfrulighet.

Vir'ginöarna, se Jungfruöarna.

Vir'go, lat., jungfru.

Viri'1, manlig, manbar.

Wirsén. — 1. G. F. W., 1779—1827, statsman. 1812 blev W. statssekreterare för krigsärenden och spelade 1814 en framskjuten roll vid avgörandet av Norges ställning till Sverige. W. blev en av de kommissarier, som med stortinget förhandlade om Novembergrundlagens lydelse. I tidens politiska liv intog W. en förgrundsställ-ning och var allmänt aktad för sin

duglighet och redbarliet. — 2. C. D. av W., 1842—1912, skald, kritiker. W. utgav ett flertal lyriska diktsamlingar med religiös betoning samt framträdde även som psalmdiktare (U n-der furor och cypresser, Andliga sånger). I sin kritiker-verksamliet angrep W. särskilt den naturalistiska strömningen. 1884—1912 var W. Svenska akademins ständige sekreterare.

Virserum, municipalsamhälle i mellersta Småland. 1,260 inv. Möbeltillverkning.

Virta bro, en bro över Koljonvirta ström vid Idensalmi kyrka, Kuopio län, Finland. Den 27 oktober 1808 besegrade en svensk styrka under Sandels en rysk här under Dolgoruki vid V.

Wirth, K. J., f. 1879, tysk politiker, rikskansler 1921—22. W. tillhör centerpartiets vänstra flygel.

Virtuell' användes inom fysiken om tänkta men i verkligheten ej existerande företeelser. Ljusstrålar kunna exempelvis brytas genom en lins sä, att de tyckas komma från en helt annan punkt än den, de verkligen utgå ifrån. Den tänkta punkten säges vara V. I vanligt språkbruk användes V. i betydelsen endast skenbart verklig.

Virtuo's, person, som besitter mästerskap i utövandet av en konst, särskilt musik. — Virtuosit e't, mästerskap, överlägsen färdighet.

Vi'rus, smittämne. — V i r u 1 e n t', kraftigt sjukdomsalstrande; kraftfull, livfull.

Virvelvind, luftström, som försiggår spiralformigt mot .ett centrum. Jfr Cyklon och Lufttryck. Lokalt begränsade, kraftiga V. kallas tromber.

Wis., officiell förkortning på Wisconsin, U. S. A.

Visavi', fr. vis-å-vis, gentemot, med avseende på, mittför, person, som är mitt emot en annan (i dans, vid bordet etc.).

Visborg, ett på 1400-t. uppfört slott i Visby. 1679 förstördes slottet av danskarna. Endast några murrester återstå. V. ansågs som en av Nordens starkaste fästningar.

Visbur, enligt Ynglingasagan en svensk konung under forntiden.

Visby, stad vid Gotlands nö. kust.

10,000 inv. Residensstad för Gotlands län, biskopssäte för Visby stift. Cementfabrik. V. grundades av tyska köpmän på 1000-t., uppblomstrade hastigt och var under 1200—1300-t: n Nordens förnämsta handelsstad. Från denna tid härröra de märkliga byggnader, vilkas ruiner göra Visby till en av de mest sevärda städerna i Skandinavien.

Visby stift omfattar Gotland. 3,160 kvkm., 57,000 inv.Viscaya-viken, so Biscaya-bukten.

Wisconsin [oi'skonsin], förkortat Wis., stat i n. Förenta Staterna.

145,000 kvkm., 2,632,000 inv. Huvudstad Madison, 38,000 inv. Största stad Milwaukee, 457,000 inv. — W. är huvudsakligen en åkerbruksidkande stat med havre och majs som viktigaste sädesslag. Fruktodling är en betydande näring. Viktigaste bergsbruksprodukt är zink. I sjöarna bedrives fiske. Industrin grundar sig på beredning av mejeriprodukter, trävaror och läder.

Visconte [-kån'-], it., adelstitel, motsvarande fr. vicomt e*.

Viscount [vaj'kaont], eng., den fjärde i rang av de engelska adelstitlarna, stående mellan earl och baron.

Visdomständer, se Tänder.

Vise, se Bi.

Visent', se Bison.

Vise'ra, granska (och påteckna bevis därom). — Vi'sum, granskning. — Vis e'r ing av pass erfordras f. n. endast för inresa till en del östeuropeiska stater.

Vises sten, de vises sten, se Alkemi.

Vish'nu, en solgud i den indiska mytologin. V. uppfattades som livskraftens gud, världssjälen, och blev som en av de förnämsta indiska gudarna föremål för en utbredd dyrkan.

Visi'bel, synlig; möjlig att träffa.

Visingsborg, ett 1562 åt riksrådet Per Brahe förlänat grevskap, omfattande så gott som alla på Visingsö belägna gods och gårdar. Grevskapet utökades senare betydligt och innefattade utom ön två områden på var sin sida om Vätterns s. ände. På ö. sidan av ön ruiner av slottet Visings-borg, vilket förstördes av vådeld 1718.

Visingsö, Vätterns största ö. 25 kvkm. Ruiner av Visingsborg. På V. anlade Per Brahe d. y. år 1636 en skola, i vilken undervisning bedrevs till år 1811. Under den senaste tiden har V. blivit ett centrum för den teosofiska verksamheten i Sverige. År

1913 hölls där en internationell teosof-kongress. Jfr Tingley.

Visingsöformationen, en huvudsakligen till Vätterbäckenet inskränkt serie av sandstenar och skiffrar av omtvistad geologisk ålder.

Visio'n, drömsyn, andesyn, hallucination. — Vision ä'r, som har avseende på visioner; andeskådare, drömmare.

Visi'r, hjälmgaller, skjutbart an-siktsskydd på hjälmen. Jfr även Ve-sir.

Visi't, kort besök, artighetsbesök, påhälsning.

VIsitation, granskning och undersökning på platsen. Särskilt den granskning av en församlings förhållanden, som

i enlighet med 1S4:6 års

kyrkolag företages av biskop el. på biskopens uppdrag av kontraktsprost.

Visite'ra, noga undersöka personer, fartyg, varor etc. å tjänstens vägnar; granska tillståndet hos underordnad myndighet el. inrättning.

Viskafors, fabrikssamhälle vid Viskan, sv. Västergötland. 600 inv. Textilfabriker. Galoschfabrik.

Viskan, flod i Västergötland och Halland. Upprinner v. om Åsunden, flyter i sö. riktning, utfaller i Kattegatt n. om Varberg. Längd 127 km. V: s vattenkraft utnyttjas i hög grad till industriella anläggningar (Viskafors, Kungsforsen etc).

Viskosite/t, det motstånd en vätska gör mot förflyttningar av dess olika delar i förhållande till varandra vid strömningar. V. kan sägas bero på en slags friktion mellan vätskepartik-larna.

Visky, whisky, destillerad spritdryck, som huvudsakligen tillverkas i Skottland och Irland. Det vanliga råmaterialet är korn. Röksmaken har sin grund däri, att maltet torkas vid bränntorvseld.

Vislanda, municipalsamhälle vid s. stambanan, 3 mil sv. om Växjö, s. Småland. 780 inv. Järnvägsknut.

Wis'mar, hamnstad i tyska fristaten Mecklenburg, belägen vid en vik av östersjön, 25,000 inv. Var såsom hansestad av stor betydelse. Tillhörde Sverige åren 1648—1S03.

Vis'mut, ganska sällsynt, tung, lättsmält metall. Kem. tecken Bi. Atomvikt 208.0. Atomvärde 3. Spec. vikt 9.8, smältpunkt 270°. V. är starkt me-tallglänsande och gul med dragning-åt rött. Vissa legeringar mellan V. och andra metaller äro mycket lättsmälta (smältpunkt under 100°) och ha på grund härav funnit användning för olika ändamål.

Vis'miitglans, jämförelsevis sällsynt mineral, bestående av svavelvismut, kem. formel BioS3. Användes på åtskilliga ställen utomlands för framställning av vismut.

Visnes, se Vigsnfes.

Vist, ett ursprungligen engelskt kortspel för 4 el. 3 personer.

Vis't.a, se A prima vista och A vista.

Visuell', som angår synen, uppfångad med synen.

Vi'sum, se Visera.

Vita berget, berg i Böhmen v. om Prag, där ”vinterkonungen” Fredrik

V av Pfalz besegrades av kejsarens trupper 1620.

Vita blodkroppar finnas i blodet till ett antal av omkring 10,000 per kbmm. De äro färglösa celler, vilka besitta rörelseförmåga. De kunna nämligen låta cellkroppen flyta ut i utskott utefter underlaget. Så småningom flyter sedan hela cellmassan över i utskottet ocli på detta sätt fortgår en krypande rörelse s. k. amöboid rörelse. Men hänsyn till kärnans beskaffenhet skiljes man på två slag av V. nämligen dels en-kärniga, dels s. k. fler-kärniga, vilka senare ha uppkluven kärna. De en-kärniga V. äro mindre än de fler-kärniga. De bildas i lymfkörtlarna, medan däremot de fler-kärniga Y. bildas i benmärgen. Vid vissa sjukdomar är antalet V. i blodet ökat. Dessa sjukdomar kallas leukämier. Det finns två former av leukämi. Vid den ena formen äro de en-kärniga V: s antal ökat, medan däremot vid den andra formen de fler-kärnigas antal är ökat. V. fylla en nyttig uppgift därigenom, att de angripa ocli förstöra i kroppen inkomna bakterier. De retas nämligen av bakteriernas avsöndringspro-dukter och vandra åt det håll, frän vilket retningen kommer. Om en större ansamling av V. på så sätt uppstår, säga vi, att det är fråga om en inflammation, som förlupit till varbildning. Var består nämligen av V., vilka simma i vävnadssaft. Ju större halten av V. är, desto mer tjockflytande är varet.

Vita floden el. Bar-el-abjad, en av Nilens källarmar. Kommer från Uke-reve och andra sjöar i trakten av

ekvatorn.

Vita havet, stor vik av Norra isha-vet, vid Rysslands 11. kust, mellan lialvön Kola och förra guvernementet Arkangelsk. V. bildar flera stora bukter, bland dem Dvina- ocli Onegabuk-terna i vikens inre del och Mesenbuk-t.en i den yttre delen. V. är isfri endast juni—aug. Var fordom av stor betydelse för Rysslands handel pä Europa.

Vita huset, eng. The White House [the oajt' haos], benämning på den byggnad i Washington, U. S. A., där presidenten har sin bostad.

Vi'ta KathiirFnaj, se Ghotan.

Vita'1, vital-, livs-, som rör livet; maktpåliggande, betydelsefull. — V i-t a 1 i t e't, livsduglighet, livskraft.

Vita'liebröder, se Fetaliebröder.

Vitalism, den åsikten, att livsfeno-menen ej kunna förklaras enbart ur fysiska och kemiska krafter utan bero på en okänd livskraft. Inom biologin har man härvidlag ej uppnått enighet. Vid naturvetenskapliga undersökningar förutsättes dock som regel mer el. mindre klart uttalat, att någon sådan livskraft ej existerar.

Vitalite't, livskraft, livsduglighet.

Vitami'ner, organiska ämnen, som i varierande mängd ingå i våra födoämnen och vilka utgöra en för kroppen nödvändig beståndsdel i dessa. V: s kemiska byggnad är outredd. Den mängd V., som kroppen behöver, är ytterligt liten, uppgår endast till de-

överst duva, som uppfötts utan B-vita-min. Duvan orkar ej stå; huvudet faller slappt bakåt. Nederst samma duva två timmar efter det hon erhållit B-vitamin.

lar av milligram. V. finnas av olika slag. A-vi t a 111 in är lösligt i fett men löser sig dåligt i vatten. Detta ämne finns i smör, ägg, grädde och färska grönsaker, såsom blomkål, spenat 111. 111. Frånvaro av A-vitamin spelar sannolikt en stor roll som orsak till uppkomst av engelsk sjuka hos barn. Hos djur medför saknad av A-vita-min en hejdad tillväxt, benägenhet för inflammationer, särskilt ögoninflam-mationer 111. 111. B-v i t a 111 i 11 är vat-tenlösligt och förekommer i grönsaker, frukt, mjölk (sommartid) 111. 111. Frånvaro av detta ämne i födan orsakar nervinflammationer, vilka medföra förlamningar. Dessa förlamningar framträda särskilt tydligt hos fåglar. Hos människor orsakar brist på B-vi-tamin den sjukdom, som kallas beri-beri, vilken kännetecknas av mattig-het, förlamningar, känselrubbningar, vattensvullnad m. m. Sjukdomen var en tid ganska vanlig hos folkgrupper, vilka leva på ris och vilka började använda s. k. polerat ris. Sådant ris är befriat från skal och saknar B-vita-miner, vilka just finnas i skalen. C-v i t a 111 i 11 är ävenledes vattenlösligt. Det förekommer också i frukter, bär, grönsaker m. m. Frånvaro av C-vita-min medför en sjukdom, som kallas skörbjugg. Denna sjukdom känneteck-nas av avmagring, mattighet och utbredda blödningar. Sjukdomen var förr vanlig hos sjömän på långresor. V. förstöras genom upphettning, särskilt vid lufttillträde, samt angripas av lutämnen, varför man ej bör använda soda i matlagningen. Under sommar och höst innehåller vår vanliga föda som regel tillräcklig mängd V. Vinter och var är vitamintillgången mera knapp, varför det är av särskild betydelse, att man denna tid förtär frukt och på lämpligt sätt konserverade grönsaker. Även vid barns uppfödning är det av vikt, att man tillser, att man får tillräcklig mängd av V. i födan.

Angående V: s natur bedrives ett ivrigt forskningsarbete. Möjligen finns det anledning att skilja på flera slag av V. än de tre ovan beskrivna.

Vita Stjärnlinjen, engelskt rederibolag med huvudsäte i Liverpool. V. driver framför allt passagerartrafik på Nordamerika. Bolagets ångbäts-flotta har en dräktigliet av 322,293 bruttoton.

Vitbok, avenbok*.

Vi'te. Synnerligen ofta förekommer, att en person förbinder sig att till en annan betala ett visst V., därest han skulle underlåta att fullgöra en honom åliggande förpliktelse. Skulle fullgörandet av ett dylikt V. befinnas vara uppenbart obilligt, kan det efter omständigheterna nedsättas av domstol. Domstolar och en del andra officiella

myndigheter kunna ålägga parter och andra att fullgöra något vid äventyr, om så ej sker, att ett av vederbörande myndighet angivet V. kommer att utdömas.

Viteb’sk. — 1. Förr guvernement i nv. Ryssland. 45,000 kvkm. 2 milj. inv., till största del vitryssar, i övrigt letter, judar och polacker. Jordbruket är huvudnäring. Huvudprodukter äro lin och trävaror. V. delen av V., 14,100 kvkm., anslöt sig år 191S till Lettland. — 2. Stad i V. 1., Lettland, vid floden Duna, 80,000 inv. Garverier. Livlig handelsstad.

Vitemölla, municipalsamhälle vid Hanöbukten av östersjön, sö. Skåne. 340 inv.

Vitgarvning:, se Garvning.

Viti-Levu, se Fidjiöarna.

Vitkullerasen, se Fjällboskap.

Vitling, se Torsksläktet.

Vitmossa, rödmossa (Sphagnum), ett mossläkte med flera arter, vilka äro vanliga i vårt land. Intorkade äro de vitaktiga. De sakna rötter. Nedre delen bortdör och multnar, medan övre délen fortsätter att växa. V. har stor förmåga att suga till sig vatten. Arterna förekomma på sumpiga marker, där de så småningom bilda ett

sammanhängande täcke. Jfr Torvmosse.

Vitrio’1, gemensam benämning för vissa metallsulfat. — 1. Grön vitriol el. järnvitriol är ferrosulfat. Se Järn-vitriol. — 2. Blå vitriol el. koppar-vitriol är kopparsulfat. Se Koppar.

— 3. Vit vitriol el. zinkvitriol är zinksulfat.

Vitriololja, äldre namn j)å svavelsyra.

Vitryska socialistiska sovjetrepubliken, förkortat SSRB, se Ryssland.

Vits, ordlek; kvickhet, exempelvis uppkommen genom användning av ord med dubbel betydelse, så att meningen blir tvetydig.

Vitsenap (Sinapis alba), en ört med lyrformade blad och gula blommor. Den odlas för frönas skull. Dessa äro vitgula och beredas på samma sätt som frön från Sinapis nigra. Jfr Senap.

Vitsippa, se Anemone.

Vitsord säges ett förhållande äga, då det har värde som bevis.

Vittfangi, kyrkplats och kapellförsamling vid Torne älv, n. Lappland.

Wittfe, S. J., 1849—1915, rysk statsman. 1892 blev AV. finansminister och visade stor duglighet på denna post, som han innehade till 1903. 1905 ledde han fredsunderhandlingarna med Japan. S. å. blev han premiärminister men tvangs av de reaktionåra att avgå 1906.

Witfekind, se Widukind.

Witfelshacli, tysk furstesläkt. AV. var delad på två huvudlinjer, den pfalziska och den bajerska. Den senare utslocknade 1777, då Bayerns krona tillföll den pfalziska grenen. Denna regerade i Bayern till 1918 års revolution. De svenska regenterna Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII och Ulrika Eleonora tillhörde ätten Zwei-briicken, den pfalziska bilinjen till ätten W.

Witfenberg:, stad i den preussiska provinsen Sachsen, belägen vid Elbe,

22,000 inv. Bekant genom sina minnen från Luthers och reformationens tid. I slottskyrkan finnas Luthers och Melanclitons gravar. W. har maskinindustri och järnverk.

Vitterhetsakademin stiftades i Stockholm 1753 av drottning Lovisa Ulrika. Akademins huvudsyfte var främjandet av historie- och antikvitetsforskningen samt ”det svenska språkets uppodling”. V: s verksamhet

upphörde 1782, men A1", återupplivades i den av GustaA^

III stiftade A^itterhets-, historie- och antikvitetsakademin*.

Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademin i Stockholm stiftades av Gustav III 1786 och blev till formen ett återupplivande av den av drottning Lovisa Ulrika stiftade Aritter- hetsakademin. V: s syfte är att verka för studiet av historien, antikviteterna, arkeologin samt myntkunskapen. Under akademins inseende stå flera samlingar (Statens historiska museum, Myntkabinettet, Antikvarisk-topogra-fiska arkivet samt Arkeologisk-numis-matiska biblioteket).

Vittne. Med V. menas person, som under edlig förpliktelse inför rätta meddelar, vad han har sig bekant beträffande omtvistad sak. V. skola vittna om det de själva sett el. i saken själva hört. Från skyldigheten att vittna äro bl. a. följande personer befriade, nämligen rättegångsbi-träde, i vad som huvudmannen meddelat rörande målets utförande, präst beträffande vad, som blivit honom anförtrott i hemligt skriftermål. Detsamma gäller läkare enligt läkarin-struktionen. V. skall avlägga ed på att omtala allt, som det vet, ej något förtiga, tillägga el. förändra. Sedan detta skett och innan vittnesmålet avgivits, skall domaren underrätta V. om edens vikt och betydelse.

Vittring, bergarters och minerals sönderdelning genom atmosfäriliernas inverkan. V. kan vara övervägande mekanisk, ett sönderfallande genom inflytande av omväxlande upphettning och avkylning (särskilt verksam i ökentrakter) och genom frostsprängning, frostvittring (i kallare klimat), el. också övervägande kemis k, sönderdelning och utlösning av vissa beståndsdelar, varigenom bergarten uppluckras och sönderfaller. V. lämnar material till glaciärers, floders och vindars arbete och därmed till sedimentära avlagringar.

Wittfstock, stad i Preussen vid en biflod, Dosse, till Havel. Vid W. vun-

110 svenskarna under Johan Banér 1636 en glänsande seger över de kejserliga och sachsarna.

Vi’tus (Veit), den helige, martyr, enligt uppgift under Diocletianus. V. blev i folkfantasin en undergörare och åberopades särskilt mot danssjukan.

Wit\va’terstrand, ett guldrikt bergområde i Transvaal, Sydafrika, mellan floden Limpopos källor och trakten ö. om staden Johannesburg. Bergen bestå till stor del av ett slags ljus kalksten, som givit upphov till områdets namn, ”de vita vattnens berg”.

Viv, hustru.

Viva, se Primula.

Vivace [-vatj’e], it., mus., snabbt, livligt.

WivalPius, L., 1605—69, skald. W. förde ett synnerligen växlande även-tyrarliv och satt sju år i fängelse för bedrägeri. Hans lyriska alstring ut-märkes av frisk ursprunglighet och varmt natursinne (Libertus, tu

ädle ting. Varer nu glad m i-n e fiender all).

Vi’vat, lat., leve, hell! — V i’v a n t, leve de!

Vivi, station vid Kongos nedre lopp, ursprungligen säte för Kongostatens regering. V. grundlädes av Stanley 1879.

Viviani’, R. R., 1863—1925, fransk statsman. 1905 medverkade V. vid bildandet av det unifierade socialistpartiet, var sedan arbetsminister, därefter undervisningsminister och bildade egen ministär 1914. 1915 efterträddes V. av Briand som chef för ministären, där V. ingick som justitieminister, vilken post han innehade till 1917. 1920 var V. delegerad vid Nationernas förbunds delegeradeförsamlings första möte i Genéve.

Vivisektion, vetenskaplig undersökning medelst operativa ingrepp på levande djur. Som regel bedövas djuren på samma sätt som vid operationer pä människor. Endast om bedövningen kan anses störa försöken, underlåter man att begagna bedövningsmedel. För den medicinska vetenskapen har V. varit av oskattbar betydelse. I de flesta

länder har man bedrivit propaganda mot V., då man ansett den ur moralisk synpunkt förkastlig och de vunna resultaten ej rättfärdiga det vid V. ibland oundvikliga djurplågeriet. I Sverige finnes det 1882 stiftade Nordiska sällskapet för bekämpande av det vetenskapliga djurplågeriet. Den moraliska ståndpunkten är ju härvidlag till en viss grad en smaksak. Antivivisektionismen bottnar i åsikten, att människor och djur ha lika rättigheter. Ut från denna ståndpunkt bör man naturligtvis även förbjuda slakt av djur.

VFvlar el. snabelbaggar (Rhyncho-phora), en skalbaggsfamilj, som kännetecknas av att huvudet är snabel-formigt utdraget. Antennerna äro ofta knäformigt böjda. Larverna leva i växtdelar. Många arter äro svåra skadedjur.

Vivst,avarv, industrisamhälle vid Indalsälvens utlopp i Bottniska viken, ö. Medelpad. 1,950 inv. Stort sågverk. Sulfitfabrik.

Vivö'r, njutningslysten man, man, som lever ett utsvävande liv.

ViyelPa, tygsort, framställd av ett jämnt spunnet blandningsgarn (ull och bomull). V. finnes såväl enfärgat som randigt och rutigt i en mångfald ljusa och mörka färger.

Vizi'r, se Vesir.

Vjatfka, stad i ö. Ryssland, belägen vid floden Vjatka och järnvägen Leningrad—Sibirien. 30,000 inv. Tillverkning av silver- och kopparsaker. Handeln (huvudsakligen spannmål, lin och läder) har nått hög utveckling.VIadikavka's, stad i Kaukasus. SO,000 inv. Huvudstad i Terek-republiken.

VladPmir, stad i mellersta Ryssland i det forna guvernementet med samma namn, belägen nö. om Moskva. 40,000 inv. En ålderdomlig stad. Handel med helgonbilder.

VladPmir, ryska storfurstar, bland vilka märkas V., den helige, d. 1015, vilken genomförde att hans rike anslöt sig till grekisk-katolska kyrkan.

Vladivostok', stad i Ostsibirien vid Japanska havet. Omkring 120,000 inv. V. anlades 1860, blev krigshamn och ändpunkt för sibiriska järnvägen och har efter revolutionen 1917 haft växlande öden och tidtals varit besatt av japaner. V. tillhör nu Fjärran österns område av Sovjet-Ryssland.

Wlava, tjeckiska namnet på Moldau.

Vlissingren [fliss'-], stad och betydande badort i den nederländska provinsen Zeeland, belägen vid s. kusten av ön Walcheren. Genom regelbunden ångbåtsförbindelse med England har V. stor betydelse för persontrafiken på detta land.

Woch'e, Die (ty. veckan), tysk illustrerad veckotidskrift, grundad 1899.

Vod'ka, ryskt brännvin, närmast tillhörande gruppen sädesbrännvin.

Voge'serna, horstberg i ö. Frankrike. Den n. delen bildar gräns mellan El-sass och Lotliringen. I de sydliga delarna finnas de högsta topparna, varav endast få nå över trädgränsen. På de östliga sluttningarna odlas vin. Mineralkällor.

Vogt [f-], N. C., f. 1864, norsk skald. V: s diktsamlingar (Septemberbrand, H j e m k o m s t) utmärkas av lyrisk friskhet och stämningsrikedom. Han har även utgivit prosaberättelser (Harriet B 1 i c h) samt skådespel (Therese).

Vogue [våg*], fr., anseende, gunst.

— En vogue [ang-], på modet, i ropet.

Vogu'ler, en utdöende finsk-ugrisk folkstam mellan Ob och s. Ural.

Wohlin, N., f. 1881, professor i statistik i Uppsala 1916. W. är sedan urtima riksdagen 1919 ledamot av första kammaren, där han anslutit sig till Bondeförbundet. 1923—24 var W. handelsminister.

Wohlthäter [vål-], ty.,' välgörare; person, som bjuder på något.

Voilii tout [våala' to'], fr., se där allt, det är hela saken.

Voile [voaP], ett slags tunt, glest bomullstyg.

Vojevo'd, egentligen härförare; förr benämning på slaviska ståthållare och furstår.

Voka'bel, glosa, lösryckt ord.

Vokabulä'r, ordlista.

Voka'l, självljud, språkljud, som bildas utan förträngning el. spärrning

av vägen för luftströmmen. I vårt språk finnas 9 V. — A. o, u, å kallas hårda V. — E, i, y, ä, ö kallas mjuka V. — Vid V: s bildning försättas stämbanden i dallring och V. äro alltså tonande språkljud.

Vokalise'ra, uttala vokaler i sång; utföra sångövningar på enbart vokaler. — Vokal i' s, sångövning pä idel vokaler.

Voka'lmusik, musik, som är komponerad för människoröster. Motsats: instrumentalmusik.

Volang', rynkkappa, veckad remsa, påsatt som garnering.

Volapiik, ett av den tyske prästen Schleyer konstruerat världsspråk.

Vol-au-vent [vålåvang'], fr., ett slags bakverk av smördeg, fyllt ined någon stuvning (hununer, svamp, kalvbräss etc.).

VoPchov, flod i nv. Ryssland. Bildar avlopp för sjön Ilmen till La-doga. Längd 229 km.

Wolf, H., 1860—1903, österrikisk tonsättare, framför allt sångkompositör. W. har på ett utomordentligt sätt ton-satt kända skalders dikter (Goethe-

1 i e d e r, Eichendorf f-lieder).

VoFfram, sällsynt, mycket tung metall. Kem. tecken W. Atomvikt 184. Spec. vikt 18.7. V. är den mest svårsmälta av alla metaller; smältpunk-ten ligger nära 3,000°. På grund av denna egenskap har V. användning som glödtråd i elektriska glödlampor. Största delen av V. går till stålindustrin för framställning av volframstål, som har särskild betydelse i vapen-och verktygsfabrikationen. — V. upptäcktes först av den svenske kemisten Scheele på 1780-t. i mineralet schelium (tungsten).

WolframPt, ett huvudsakligen av järn ocli metallen volfram bestående mineral (Fe WOi) av järnsvart färg och mycket tungt, som har användning för framställning av volfram och dess legeringar.

VoFga, flod i Ryssland, Europas längsta flod. 3,500 km., 7 gånger så lång som Dalälven. V. upprinner s. om Valdai och utfaller i Kaspiska havet, bildande ett vidsträckt, ytterst fiskrikt delta. V. är Rysslands förnämsta transportled och av utomordentligt stor betydelse för Rysslands handel. Genom kanaler står V. i förbindelse med östersjön, Svarta havet, Vita havet samt med floderna Dnjepr, Dnjestr och Don.

Volhy'nien, förr guvernement i; v. Ukraina. 72,000 kvkrn. De sydliga delarna av V. upptagas av bördig åkerjord, medan de nordligare delarna äro skogbevuxna. Åkerbruk är huvudnäring. Råg och havre äro de viktigaste sädesslagen. Därjämte odlas bovete, sockerbetor och tobak. Industrin om- VÄRLDSKARTA JÄMTE VIKTIGARE NATIONERS FLAGGOR fattar brännerier, sockerfabriker, tillverkning av porslin, papper 111. m. V. ingår numera i ukrainska socialistiska sovjetrepubliken. Y. var fordom ett oberoende rike, som på 1300-t. sam-manslöt sig med Litauen och 1569 förenades med Polen. Efter Polens delning kom V. att höra till Ryssland.

Wolli'n, ö i östersjön, skild från fastlandet (Pommern) genom en av Oders mynningsarmar. 245 kvkm.,

14,000 inv. W. upptages till övervägande del av en sandig slätt, som Jiär och där är skogbevuxen. Goda betesmarker. Jordbruk och fiske äro huvudnäringar. Yid öns nv. kust ligga flera badorter. På sv. kusten ligger staden W., vilken bedriver ett betydande fiske.

Vol mer slaget, se Valdemarsdagen.

Volog’da, gammal stad i n. Ryssland. 46,000 inv. Kyrka från 1100-t. Garverier och brännerier. Har livlig ångbåts- och järnvägsförbindelse med Arkangelsk.

Volontä’r, frivillig; person, som frivilligt inträder i krigstjänst; person, som tjänstgör utan lön i syfte att utbilda sig el. för att senare erhålla avlönad anställning.

Vol plané [vål plane’], fr., glidflykt.

Wolseley [ooPsli], G. J., 1833—1913, engelsk fältherre, vilken utmärkte sig i flera krig bland annat i Indien, Sydafrika och Egypten. I ‘ett fälttåg i det senare landet 1883—84 blev W. dock besegrad av mahdin och misslyckades i att undsätta Kartum.

Wolsey [oo’lsi], Th., omkring 1475 —1530, engelsk statsman, kardinal. W. var som konung Henrik VIII:s förnämste rådgivare länge den verklige regenten i England. W:s ledning av utrikespolitiken förskaffade England en framskjuten ställning i Europas politiska liv. Inrikespolitiskt arbetade AV. på envältets genomförande. Slutligen inträffade en brytning mellan W. och konungen. W. anklagades för högförräderi men dog innan saken slutförts.

Vorsimgasagan, Völsungasagan, forn-. isländsk saga, skildrande volsungar-nas och framför allt Sigurd Fafnes-banes äventyr. Jfr Nibelungenlied.

Volt. — 1. Teknisk enhet för potentialdifferens, motsvarande den potentialdifferens, som måste finnas mellan ändpunkterna av en ledningstråd, vars motstånd är en ohm, då strömstyrkan är en ampére. Jfr Elektriska måttsenheter. — 2. Vändning, svängning med hästen vid ridning, luftsprång med omsvängning av kroppen inom akrobatiken.

Vol’ta, A., 1745—1827, italiensk fysiker, som förvärvat ryktbarhet främst genom sina banbrytande undersökningar rörande de galvaniska elemen^

ten. Bland annat konstruerade V. den så kallade voltastapeln, som kan sägas vara den första förebilden för alla galvaniska batterier.

VoFta, flod i v. Afrika. Upprinner i franska Senegal, flyter genom brittiska kolonien Guldkusten och utfaller i Guinea-bukten.

Voltaire [våltä’r], F. M., 1694—177S, fransk författare, hette egentligen Arouet. V. är den förnämste representanten för de s. k. upplysningsfilosoferna i Frankrike. På grund av sina frisinnade idéer förvisades han till England, där han vistades i tre år. Denna tid blev ytterst betydelsefull för hans utveckling, emedan han kom i kontakt med engelskt tänkande och samhällsskick. V. vistades även några år som gäst hos konung Fredrik II i Preussen, som var stor beundrare av V:s skrifter. Till följd av en personlig konflikt med konungen lämnade han Preussen 1753 och slog sig strax därefter ned på godset Fer-ney vid schweiziska gränsen. Vid denna tid utövade V. ett oerhört litterärt och socialt inflytande på hela sin samtid och använde detta i sin kamp mot intolerans och förtryck. Han ägde en sällsynt mångsidig intelligens och uppträdde som författare på de mest skilda områden. Hans språk, särskilt prosan, är mästerligt klart och smidigt, gnistrande av elak satir och kvick slagfärdighet. Till hans mest kända arbeten höra de historiska ' verken Histoire de Charles XII, Le siécle de Louis XIV, den filosofiska Essai sur les moeurs, tragedin Zaire, eposet La Henriade samt de i sitt slag oöverträffade satiriska berättelserna Candide och L’I n g é'n u.

Voltame'ter, apparat för mätning av styrkan hos en elektrisk ström pä elektrokemisk väg. Se vidare Elektriska mätinstrument.

Volt i ge [vålti’sj], fr., utförandet av gymnastiska rörelser och konstsprång på levande häst; lindansning på slak lina. — V o 11 i g e’r a T-sje-], utföra* voltige.

Voltigör [våltisjö’r], person, som är skicklig i voltige*.

Volfmeter, apparat för mätning av potentialdifferenser. Se Elektriska mätinstrument.

Voltur'no, flod i Campanien, s. Italien. Längd 157 km.

Vo'ltä'ter, se Wohltliäter.

Voluminö'», omfångsrik, omfattande stor rymd.

Vo'lusi»a, den förnämsta dikten i Sä-munds edda, skildrar världens uppkomst, gudars och människors öden och världens undergång samt ger som avslutning en entusiastisk beskrivning på den därpå följande nya världen.

Tidens Lexikon.

87Namnet V. betyder ”valans (d. v. s. spåkvinnans) profetia”, Dikten anses vara författad på 900-t.

VoIu't, spiralformigt ornament el. förbindelseled mellan olika delar av en byggnad.

Wolverhampton [volPverhämpton], stad nv. om Birmingham, mellersta England. 100,000 inv. Järnindustri, grundad på sö. om staden belägna järn- ocli kolfält. Medelpunkt för en bördig jordbruksbygd.

Voly'mprocent, tal, angivande med liuru många hundradelar av en vätske-ocli gasblandnings volym ingredienserna ingå i blandningen. Ämnens sammansättning anges dock vanligen i viktprocent.

VoIy'msenlicter, se Metersystemet samt för äldre volymsenheter de särskilda enheternas namn.

Wolzogen [vå'ltså-], E. L. von, f. 1855, tysk författare. W. besitter en obestridlig berättartalang, god karakteriseringsförmåga och humor (komedin D a s Lumpengesinde 1, romanen D a s d r i 11 e Gesclilecht).

Vom' el. våm, se Idisslare.

Vomc'ra, kräkas.

Von [fånn], ty., av, från. V. ingår särskilt i adelsnamn.

Von del [fån'-], J. van den, 1587— 1G79, holländsk diktare. V. blev mycket berömd för sina tragedier (L u-c i f e r, J e p h t a, Gijsbrecht v o n Aemstel) och räknas dessutom som Hollands störste lyriker. Bland hans dikter märkes odet D e R i j n s t r o o ni.

Von oben [fån åben], ty., ”från ovan”, med förakt.

Woolwich [vo'lidsj], förr egen stad, numera distrikt i London. 150,000 inv. Förläggningsort och huvudsäte för Englands artilleri. Krigsakademi.

Voralberg [få'r-], område i republiken Österrike, beläget på gränsen mot Schweiz. 2,600 kvkm. 140,000 inv. V. är ett alpland, där boskapsskötsel är huvudnäring. Efter världskriget framträdde i V. strävanden, att upplösa förbindelsen med Österrike och genomdriva en anslutning till Schweiz. Dessa strävanden ha ej medfört resultat och ha på senare tid starkt avtagit.

Worcestcr [oå'stoe], stad i Massachusetts, TJ. S. A. 180,000 inv. Viktig industristad med fabriker för tillverkning av bland annat järn-, koppar och stålvaror.

Vordingrborgr, stad vid Själlands s. kust, Danmark. 5,500 inv.

Wordsworth [oör'dsoöth], W., 1770 —1850, engelsk skald. W. var jämte Cbleridge den förnämste representanten för den nyromantiska riktningen i den engelska litteraturen. Han hör till den s. k. Sjöskolan. W. ville skildra det enkla och vardagliga i

poesin och påvisa dess hittills förbisedda skönhet och romantik. I sina bästa dikter (L u c y, The Solitary

II e a p e r) har han beundransvärt lyckats häri, och han har mycket bidragit till poesins utveckling till större enkelhet och naturlighet. Jfr Cole-ridge.

Vormen, norskt vattendrag, biflod till Glommen från höger, avlopp för sjön Mjösen.

Worms, stad i fri staten Hessen-Dannstadt, Tyskland, belägen vid Rlién, s. om Mainz. 44,000 inv. En av Tysklands äldsta städer med talrika historiska minnen. I W. liöllos förr Tyska kejsarrikets riksdagar bland annat riksdagen år 1521, inför vilken Luther förhördes. Livlig industri. Tillverkning av glansläder, maskiner, benmjöl och kemikalier.

Voro’nesj, stad i s. Ryssland, vid en biflod till Don. 93,000 inv. Livlig handelsstad.

Vorpommern [får’-], se Pommern.

Worp’swede-skolan, nordtysk konstnärskrets, uppkallad efter AVorpswede, en kommun i Hannover, där en konstnärsförening bildades 1895. Bland representanterna för denna skola märkas F. Maekensen, O. Modersohn och H. Vogeler.

Vorsk’la, vänsterbiflod till Dnjepr, 448 km. lång.

Vorstelihund [få’r-], se Hundraser.

Vorwärts [få’r-], daglig tidning, som utgives i Berlin och är organ för det socialdemokratiska partiet. V. grundades 18S4 under namn av Berliner Volksblatt. Tidningen fick sitt nuvarande namn 1S90. Efter revolutionen 191S behärskades V. eri tid av det kommunistiska partiet.

Voss, dalgång i v. Norge, på grund av sin storslagna natur livligt besökt av turister. Genomflytes av Vossälven, vilken här bildar en rad vattenfall.

Vossische Zeitung [fåss*- tsaj’tong], Berlins äldsta tidning, grundad i början av 1700-t. V. är i politiskt avseende frisinnad.

Vossälven, se Voss.

Aro*ta, se Votum.

Vote’ra, rösta.

Voti'v-. i sammansättningar löftes-: offer till (Mi gudomlighet till följd av högtidligt löfte.

Vo’tum, plur. vota, lat., löfte; yttrande till förmån för något, röst.

Voxnan, Voxna älv, vattendrag i sv. Hälsingland, Ljusnans största biflod. Längd 150 km. Upprinner på gränsen till Härjedalen, utfaller i sjön Varpen, s. om Bollnäs.

Vox’ po’puli, lat., folkets röst.

Wrangel. — 1. H. AV., 1584 (el. 1587) —1643, krigare, riksråd. 1632 blev W. vice generalguvernör i Preussen och 1636 överbefälhavare för en svensk kär vid Oder. W. kade emellertid svårt att komma överens med Banér, som var överbefälhavare, och liemkallades slutligen 1638. 1643 blev W. generalguvernör i Livland. — 2. K. G. W., 1(513—76, riksråd och riksmarsk, den förres son. 1646 efterträdde W. Tor-stensson som överbefälhavare för svenska hären i Tyskland och innehade denna post till 1648, då lian utnämndes till generalguvernör i Pommern. Under Karl X Gustavs krig utmärkte sig W. och blev utnämnd till riksamiral. Senare var W. en av förmyndarna för Karl XI. Han valdes till riksmarsk 1664.

Wrangels land, Wrangels ö, ö. i Norra isliavet, n. om östligaste Sibirien. 4,700 kvkm. Upptäcktes år 1867 av den amerikanske forskningsresanden de Long och uppkallades av honom efter ryssen Ferdinand von Wrangel, vilken tidigare förgäves sökt efter denna ö.

Wrede, H., livländsk adelsman, vilken i slaget vid Kirkholm 1605 räddade konung Karl IX genom att lämna honom sin häst, på vilken konungen undkom. W. nedhöggs av fienden.

AV ren [ren’], C., 1(532—1723, engelsk arkitekt. W. uppgjorde planen till S:t Paulskyrkau i London, som uppfördes i barockstil med sparsamma dekorationer. W. har vidare uppfört en liel del av Londons offentliga Dygg-nader och därigenom bidragit att sätta sin prägel på det nutida London.

Vreta kloster, cistercienskloster, beläget v. om sjön Roxen i Östergötland. V. anlades — enligt gamla anteckningar — 1162. Det var ett av Sveriges förnämsta kloster. Klosterbyggnaderna ödelädes under 1600-t. Sedan 15)16 har själva klosterhuset utgrävts. Den av kalksten byggda klosterkyrkan finnes ännu bevarad i restaurerat skick.

Wretblad, W. P., f. 1876, organist vid Oskarskyrkan, tonsättare och musikskriftställare. AV. verkar även som musikkritiker.

Vries [fris], H. de, f. 3S4S, holländsk botanist-, professor i Amsterdam. V. har särskilt blivit bekant genom undersökningar över oenothera-arter, genom vilka lian gjorde sannolikt, att enstaka språngvisa förändringar, s. k. mutationer, uppstå bland individerna av en art.

Vriesland [fri’s-], se Friesland.

Wright [rait], W., 1867—1912, och O., f. 1871, amerikanska uppfinnare, vilka gemensamt konstruerat flygmaskiner »ulligt systemet ”tyngre än luften”. O. W. var den förste, som (1003) lyckades flyga med motordriven maskin. Bröderna W. ha grundat en fabrik för tillverkning av aeroplan i Dayton, Ohio,

Vråksläktet (Buteo) hör till familjen falkfåglar inom rovfåglarnas ordning. De flyga jämförelsevis dåligt och leva därför framför allt av sniglar, insekter, grodor och dyl. djur, vilka äro jämförelsevis lättfångade. Hit hör bland annat Ormvråke n*, som skiljes från B i v r å k e n* därigenom, att den ej har fjäderklädda tarser.

Vrålapor (Mycetes), ett till platt-, misiga apor hörande släkte, som omfattar jämförelsevis grovt byggda apor. De ha fått sitt namn av det kraftiga tjut, de utstöta. Flera arter finnas i Sydamerika.

Vrångstrupe. Om en matbit el. annat. föremål vid sväljning kommer in i luftstrupen, säges det ha kommit i V. Detta inträffar särskilt, om man råkar skratta och svälja samtidigt. Kan föremålet ej utstötas genom en hoststöt (eventuellt understödd av kraftiga bultningar i ryggen), försöker man att föra in fingret utefter tungan ned i' svalget över struplocket och skjuta undan det kvävande föremålet.

Vrångö, municipalsamhälle på en ö i Kattegat, sv. om Göteborg, v. Västergötland. 320 inv. Fiskläge.

Vräkning. Vägrar arrendator el. hyresgäst att flytta, då arrende el. hyrestid är ute el. då det för honom eljest inträtt skyldighet att avflytta, äger överexekutor förordna 0111 V., därest icke arrendator resp. hyresgäst kan visa sannolika skäl för sin påstådda rätt att kvarbo. Arrenderätt kan vara förverkad samt jordägaren berättigad att i förtid uppsäga avtalet, 0111 arrendatorn dröjer med erläggande av arrende, som utgår i penningar el. naturaalster, utöver en månad efter förfallo dagen, 0111 han gör sig skyldig till vanvård av fastigheten, om han nyttjar den till annat ändamål än vid upplåtelsen förutsattes, el.

0111 han, där avtalet eljest innehåller bestämmelse, vars iakttagande måste anses vara för jordägaren av synnerlig vikt, åsidosätter sådan bestämmelse. E11 hyresgäst kan förlora sin hyresrätt, 0111 han dröjer med erläg-gande av hyra, som utgår i penningar. utöver två söckendagar efter förfallo dagen, om lägen heten nyttjas till annat ändamål än vid upplåtelsen förutsattes, 0111 lägenheten vanvårdas (‘1. 0111 utan hyresvärdens medgivande hyresrätten överlåtes. I fråga 0111 liy-resbetalning är att märka, att 0111 hyra för lägenhet, som omfattar högst 4 rum, kök däri inräknat, och som helt el. delvis är uthyrd till bostad, enligt avtalet skall betalas för längre tid än en månad, hyran likväl får erläggas månadsvis utan att detta ger anledning till V. Såsom förfallodag för den på varje kalendermånad be-Karta över vulkanernas (betecknade med o) förekomst.

löpande hyran skall därvid gälla sista söckendagen av nästföregående månad. Har liyra icke erlagts i rätt tid men sker detta senast å tolfte söckendagen från den dag, då hyresgästen delgivits vräkningsansökan, skall, även om hyresavtalet stadgar annorlunda, den skedda uppsägningen vara utan verkan och dröjsmålet icke vidare kunna åberopas som grund för hyresgästens skiljande från lägenheten. Hos domstol el. överexekutor begärd Y. av hyresgäst får ej föranleda beslut om V., förrän 14 söckendagar förflutit från uppsägningsdagen. Hyresgäst, som ofter erhållen uppsägning betalt hyran, har att, därest Y. blivit sökt, före ärendets avgörande, d. v. s. senast på 14 dagen efter det delgivning skett, till vederbörande myndighet inkomma med bevis om den verkställda hyres-

betalningen.

Vulca’nus, eldens och smideskonstens gud i den romerska gudasagan, motsvarar grekernas Hefaistos.

Wulff, T., 1877—1917. svensk naturvetenskapsman. som företagit flera forskningsresor, bland annat till Kina, .Japan ocli Ostindiska öarna. Under en forskningsresa på Grönland omkom W. Från sina resor har W. hemfört särskilt i etnografiskt hänseende värdefullt material.

Wul?fila (Ulfilas), omkring 311—383, bibelöversättare, lärd, biskop, statsman, född och uppfostrad bland goterna. W. är berömd för sin översättning från grekiska till gotiska av nästan hela bibeln. Till detta W:sverk höra de fragment av en gotisk bibelöversättning, som ingå i den s. k. Codex argenteus i Uppsala. Det gotiska alfabetet är uppställt av W.

Vul£Ttt’ta,. se Bibel.

Vulgä’r, alldaglig, tarvlig, simpel; som kännetecknar folket. — V u 1 g a-rite’t, alldagligliet, tarvlighet.

Landskap med slocknade vulkaner i Auvergne.

Vulkan, eu av vulkanisk aska (el. tuff) och även lavaströmmar uppbyggd bergkägla, ofta med en t rattfor mig. in sänkning, krater, i toppen och smärre sådana på sluttningarna. Man skiljer mellan v e r k s a m m a och s 1 o c k-n a d e V., allt efter som de haft el. icke haft kända utbrott. V. förekom ma företrädesvis inom de tertiära bergskedjezonerna och i andra yngre geologiska störningszoner (jfr Kartan). Se även Slamvulkaner.

Vulkani ser in g, se Kautschuk.

Vulkaniska berg-arter, se Bergarter.

Wullcnwever | vollenveJfer), Wullen-weber, .T., 1492 (el. 1493) —1537, statsman och folkledare i Ltibeck. W., som var en varm anhängare av reformal ionen, kom att intaga en ledande ställning i Liibeck. Han uppgjorde planer på det liibeckska handelsväsen -dets stärkande på de nordiska rikenas bekostnad och ingick ett förbund mot dessa, som resulterade i den s. k. Grevefejden*. Då kriget emellertid ej gick lyckligt för liibeckarna, vände sig dessas förbittring mot W. Han tillfångatogs under en resa och dömdes till döden samt avrättades.

Vulnera’bel, sårbar.

Wundt [vont], W., 1832—1920, tysk filosof och psykolog. AV. är anhängare av den psykofysiska parallellteorin. Hans psykologiska arbeten ha haft stort inflytande.

Vuoksen, Vuoxen [voåk’sen]* Finlands mest vattenrika flod. Utgör avlopp för sjön Saima och utfaller i La-doga. Y. bildar en rad vattenfall, vilkas vattenkraft delvis utnyttjats till industriella anläggningar. Främst bland dessa märkes Imatra.

Vurm, överdrivet intresse för något; person med sådan läggning.

Vurst’, öppen vagn med säten i vagnens längdriktning efter sidorna.

Vutsjangr, huvudstad i den kinesiska provinsen Hupe, sammanväxt med Hankou. 200,000 inv., båda tillsammans 1.5 milj.

W. Va., officiell förkortning på West Virginia, U. S. A.

Wyandotte [-dot’J, se Hönsraser.

Wycliffe [oik’lif], Wiclif, .1., omkring 1320—84, engelsk kyrkoreformator. W. trädde tidigt i opposition till påvekyrkan och hävdade, att hela den politiska makten skulle ligga hos konungen och ej hos kyrkan. På grund av sitt förnekande av transubstantia-tionsläran förklarades han av den katolska kyrkan som kättare. W. översatte bibeln till engelska. Han är en av de förnämsta förelöparna till reformationen, och hans åsikter påverkade i mycket Hus. W: s anhängare i England kallades lollarder.

VyelFa, se Viyella.

Wyo., officiell förkortning på AVyo-ming, U. S. A.

Wyoming- [oaj’åming], förkortat Wyo., stat i Förenta Staterna. 254,000 kvkm., 194,000 inv. Huvudstad Cheyenne, 14,000 inv. W. uppfylles av delar av Klippiga bergens bergskedjor. Med tillhjälp av konstgjord bevattning bedrives åkerbruk. Havre och vete äro de viktigaste sädesslagen. Fåraveln har nått stor utveckling. Bergsbruket är av föga betydelse. Industrin inskränker sig till kvarn- och sågverksrörelse. Inom W. ligger den storartade nationalparken Yellowstone Park.

Wiirttembergr, Wiirtemberg, republik i Tyska riket, belägen kring övre Donau och Neckar. 20,000 kvkm., 2,500,000 inv. W. är ett högland, i medelhöjd 500 m. ö. h. Högsta punkten, 1,150 m. ö. h., nås i v. (Sclnvarzwald). Huvudnäring är jordbruk, som gynnas av jordens fruktbarhet och ett fördelaktigt klimat. AV. är känt för sin vinodling, vilken framför allt bedrives i

Neckars dalgångar. Boskapsskötsel är en viktig binäring. Industrin omfattar främst byggnads- och maskinindustri. — Historia. W. var på grund av sitt läge en av skådeplatserna för striderna mellan germaner och romare, tills i mitten på 300-1, en germansk stam, alemannerna, bemäktigade sig landet. 490 kuvades dessa emellertid av frankerna, och W. tillhörde sedan Karl den stores rike. S43 kom det under Tyskland, lydde en tid under Iiohenstauferna och kom på 3200-t. i grevarnas av Wiirttemberg ägo. Grevskapet W. upphöjdes 1495 till liertig-döme och blev 1803 kurfurstendöme samt 1805 av Napoleon upphöjt till konungarike. 1871 ingick W. som för-bundsstat i Tyska riket. 1918 ombil-dades AV. till republik.

Wurz’burg:, stad vid Main, nv. Bayern. 90,000 inv. Stort universitet, grundat 1522. AV. var huvudstad i det forna biskopsstiftet AV. (till 1803).

Vådevill’, mindre komedi med inlagda visor (kupletter), beledsagade av musik. Ursprungligen betecknade V. en fransk tillfällighetssång.

Våg:. Huvuddelen i de vågar, som allmännast användas åtminstone för vägning av mindre föremål, är en likarmad hävstång, vågbalansen el. våg-balken. Mitt på denna hävstång finnes en nedåtvänd egg, tillverkad av hårt material (härdat stål), som vilar mot ett på stativet fäst underlag (en panna), vilken likaledes är förfärdigad av hårt material (stål el. agat). I vardera ändpunkten av balansen är upphängd en vågskål. Då man vid tillverkningen strävar efter att göra såväl vågskålarna som balansens bägge armar så lika varandra som möjligt samt balansen vidare är så konstruerad, att dess tyngdpunkt är belägen under eggen, intar den, då vågen är obelastad, horisontellt läge. Då vågskålarna belastas på ett sådant sätt, att en övervikt uppkommer på endera sidan, vri-des balansen ur horisontalläget. För att kunna iakttaga vridningarna är balansen försedd med en visare, kallad tunga, som rör sig framför en graderad skala. En variation av den här beskrivna typen av V. äro de för handelsbruk mycket använda V., vid vilka vågskålarna äro placerade ej, såsom nyss angavs, under utan över balansens ändar. Känsligheten hos balansvågarna, det vill säga utslagens storlek för små övervikter, ökas, då vågbalansen göres längre och lättare samt konstrueras på ett sådant sätt, att tyngdpunkten ligger mycket nära upphäng-ningspunkten. — För vetenskapliga ändamål ha konstruerats balansvågar med en utomordentligt stor känslighet, en känslighet, som numera dock i allmänhet ej vinnes genom förlängning avvågbalanserna. Tvärtom göras dessa ganska korta. De känsligaste V. äro de s. k. mikrovågarna. Balansen hos vissa av dessa V. består av smält kvarts. Den rör sig ej kring en egg utån är upphängd i två ytterligt fina kvarts-trådar. Deras känslighet har drivits ända därhän, att utslag erhålles för 10-miljondels mg. — En olikarmad hävstång användes som balans i de sä kallade' skjutviktsvågarna (t. ex. pyn-daren). På dessa är nämligen ena vägarmen försedd med en skjutvikt, vars läge, då ett föremål skall vägas, ändras, så att jämvikt inträder. För att möjliggöra avläsning av vikten graderas den arm, på vilken skjutvikten förflyttas. En variant av denna typ är besmanet, där vikten är fast men vågbalansens understödspunkt flyttbar. — Vissa V., som användas t. ex. som brevvågar, ha vågbalanser, vilka utgöras av vinkel-böjda hävstänger, vars ena arm är försedd med en fast motvikt. Genom vridning kring stödjepunkten förändras liävstångsarmarnas längd. Avläsningen sker på en graderad skala, vars form i regel är en cirkelbäges.

— Även den så kallade parallellogram-vågen är en balansvåg, sammansatt av två likarmade hävstänger. — Decimalvågen är en bryggvåg, som användes för vägning av tyngre föremål. Dess konstruktion är sådan, att

jämvikt åstadkommes genom vikter, som äro tiondelen så tunga som de föremål, som vägas. — Vid hittills omnämnda vågtyper har vägningen utförts med tillhjälp av en el. flera hävstänger. I fjädervågarna mätas Vikter med tillhjälp av elasticiteten hos fjädrar. I de vanliga hushållsvägarna äro dessa fjädrar spiralformade. Avläsningen sker med tillhjälp av en visare, som rör sig över en empiriskt graderad skala. — För bestämning av vätskors specifika vikt ha särskilda V. konstruerats (se Areometer), för bestämning av små krafter likaså (se Torsionsvåg).

Vågen, stjärnbild, tillhörande Djurkretsen. • Jfr Stjärnhimmeln.

Vågrörelse. En V. säges uppkomma, då en serie partiklar efter varandra försättas i likadan svängningsrörelse. Om partiklarnas svängningsriktning är vinkelrät mot den riktning, i vilken V. fortplantar sig, talar man om en fortskridande transversell V. Om de enskilda partiklarna svänga fram och åter i den riktning, i vilken V. fortplantar sig, säges V. vara longitudinell. Exempel på en fortskridande longitudinell V. bildar ljudets fortplantning i luften, medan ljus och värme bilda exempel på transversella V. I den fortskridande transversella V. avlösa vågberg och vågdalar varandra. Dessa motsvaras i den fort-

skridande longitudinella V. av förtätningar och förtunningar. Med en V:s fortplantningshastighet förstås den sträcka, som V. fortplantar sig på en sekund. Med en V:s våglängd förstås den väg, som V. fortplantar sig under en tid, som är lika med partiklarnas svängningstid (se Oscillationsrörelse). Då denna sträcka sammanfaller med avståndet mellan två partiklar, som ha samma rörelsetillstånd, blir väg-längden i den transversella V. lika med summan av en vågdal och ett vågberg, i den longitudinella lika med summan av en förtätning och en för-tunning. De fenomen, som uppträda, då en följd av partiklar samtidigt äro underkastade flera V., benämnas in-terferens. Dessa fenomen, vars studium blivit av genomgripande betydelse för hela vågrörelseläran, klarla-des först av den franske fysikern Fresnel i början på 1800-t. Genom in-terferens mellan två V., som röra sig i motsatt riktning men i övrigt äro identiskt lika, uppkommer en s. k. stående V., som karakteriseras därav, att partiklarna i vissa punkter, de s. k. noderna, ständigt befinna sig i vila. Mitt emellan noderna befinna sig de s., k. svängningsbukarna, i vilka de svängande partiklarnas amplituder äro störst. Partiklarna i en stående V. uppnå alltid sina jämviktslägen samtidigt. Partiklarna på ena sidan om en nod svänga alltid i motsatt riktning mot partiklarna på andra sidan om noden. Exempel på en stående longitudinell V. bildar luften i en orgelpipa, medan en svängande sträng ger exempel på en stående transversell V. Den riktning, i vilken en V. fortplantar sig, benämnes en stråle. V. reflekteras, då de träffa gränsytan mellan två medier, varvid gäller, att den infallande strålen, normalen mot gränsytan och den reflekterade strålen ligga i samma plan, samt att vinkeln mellan den infallande strålen och normalen är lika med vinkeln mellan normalen och den reflekterade strålen. En V., som träffar gränsytan mellan två medier, reflekteras dock i allmänhet ej i sin helhet. En del passerar gränsytan, varvid den brytes. Härvid gäller lagen, att den infallande strålen, nonnalen och den brutna strålen ligga i samma plan samt att sinus för vinkeln mellan den infallande strålen och normalen står i ett allenast av V :s fortplantningshastighet i de båda medierna beroende konstant förhållande till sinus för vinkeln mellan den brutna strålen och normalen.

Våla, härad i ö. Västmanland, känt för sin tillverkning av laggkärl och möbler (”vålastolar”).

Wåmb, se Idisslare.

Vårdagjämning, se Höst- och vårdagjämning. Vårclkase. På höga berg fanns fordom alltid 011 hög brännbara ämnen, vilka antändes, då fiender nalkades. V. tjänade som signal till kringboende. Numera tändas V. endast vid Val borgsmässan.

Vårdträd, se Träd kul t.

Vår fru, under den katolska tiden i Sverige namn på Jungfru Maria.

Värfrukyrkor kallades i Sverige, särskilt under medeltiden, kyrkor, som helgats åt Jungfru Maria.

Vårlök (Gagea), ett till liljeväxternas familj hörande släkte. Blommornas kalkblad äro på utsidan gröna, på insidan gula. I Sverige äro tvenne tidigt blommande arter allmänna nämligen G. lutea, som är större, och G.

minima, som är mindre.

Vårsäd kallas säd, som utsås på våren. Till V. höra korn, havre, ärter, vicker samt vissa slag av råg och vete. Råg och vete sås dock i allmänhet på hösten (höstsäd).

Vårtbitare (Locustidfe), till rätvingar hörande insekter, vilkas antenner äro mycket långa (mer än halva kroppslängden). Arterna påminna om gräshoppor. I)e ha i allmänhet grön färg. En del arter äro växtätare, andra äro rovdjur. Flera arter, som förekomma i tropiska länder, göra skada på kulturväxter. I vårt land äro två arter vanliga. G röna V. (Lo-custa viridissima) är till färgen grön.

V a n 1 i g a V. (Decticus verrucivorus) är lik föregående men svartfläckig. Om den fångas, försöker den att bita och avsöndrar därvid en brun vätska ur munnen. Enligt folktron skulle denna vätska ha förmåga att borttaga vårtor. Därför har arten och familjen fått namnet V.

Vårt land. — 1. Konservativ aftontidning, grundad 1886 i Stockholm. V. uppgick 1908 i ”Nya dagligt allehanda”. — 2. Inledningssången till Runebergs Fänrik Ståls sägner. V. är Finlands nationalsång. Den har tonsatts av både Pacius och Josephson.

Vårtor, små godartade, ojämna svulster på hud- och slemhinnor, vilka äro särskilt vanliga hos barn och ungdom. V. orsakas sannolikt av ett smittämne. De försvinna i de flesta fall av sig själva. Man behandlar dem med etsande medel, frysning med kol-syresnö etc.

Våtvärmandc omslag, se Omslag.

Väbel el. regementsväbel, underofficer, vilken förordnats att sköta polisuppsikten vid ett regemente.

Wäch’ter, se Kiderlen-Wächter.

Väddö, ö i ö. Uppland, invid Ålands hav. 125 kvkm.

Väddö kanal, kanal, som skiljer Björkö—Väddö och Upplands fastland, byggd på 1820-1. Längd 15 km.

Väderflöjel, vindflöjel, på masttoppar anbragt liten vimpel för angivande av vindens riktning; liten vimpel av metallbläck, vridbart fäst vid en lodrät axel på en byggnads tak.

Väderhatt, se Erik, svenska konungar 1.

Väderkvarn, se Vindmotor.

Väderlekskartor, synoptiska V., kartor, som på grundval av inflytande rapporter från olika meteorologiska anstalter upprättas över de för varje dag rådande väderleksförhållandena (lufttrycksfördelning, vindar, molnighet, nederbörd m. m.). Lufttrycket anges genom isobarer, vindriktningen genom pilar och vindstyrkan genom tvärstreck på dessa o. s. v. (se kartan å nästa sida). V. möjliggör att med en viss grad av säkerhet förutsäga väderleken för närmast kommande dygn.

Väderi eksmärken och förutsägelser. Erfarenhet och tradition ha givit en mängd mer el. mindre tillförlitliga tecken till annalkande väderleksföränd-ringar. En del av dessa tecken, såsom molnformer, dagg, vindriktningar, barometerns gång, äro vetenskapligt grundade. Andra, såsom månfaser, vissa bestämda namnsdagar, sjusova-redagen och många fler, ha intet värde. I många fall äro de urgamla och uppkomna i helt andra trakter än där de nu åberopas. Även med användande av det iakttagelsematerial, som do synoptiska väderlekskartorna ocli vetenskapen i övrigt ännu förfogar över, är det vanskligt att göra praktiskt tillförlitliga väderleksförutsägel-ser för mera än ett el. annat dygn i förväg, vilket beror därpå, att många olika och delvis ofullständigt kända faktorer spela in i väderlekens förändringar. En relativ tillförlitlighet tillkommer stormförutsägelser, vilka därför såsom stormvarningar utsändas till hotade kuster, fisklägen m. ni. De signaleras genom ett särskilt utarbetat signalsystem.

Vädermånar, se Vädersolar och Ha-lofenomen.

Vädersolar (bisolar, lialoer) äro ljusfläckar med spektralfärger, som uppkomma på omkring 22° avstånd från

solen genom solstrålarnas brytning och återkastning i högt gående moln, som bestå av små isnålar; stundom utbildas en hel ljusring på detta avstånd från solen, och det förekommer även, ehuru sällsynt, att andra ringar bildas, särskilt eii större, som går genom solen och har sin medelpunkt i zenit. Motsvarande fenomen Visar sig också för månen (mångår-dar, mån ringar).

Väderstreck. De viktigaste V. äro söder, den riktning, i vilken solen synes, då den har sin största höjd på dygnet, norr, som är motsatt riktning,Väderlekskarta med ett maximum s. om östersjön ocli ett minimum över n. Norge samt ett starkare minimum övér Island. Vinden är angiven med en pil, som tänkes flyga med vinden. Tvärstrecken på pilen angiva vindhastigheten, så att ett kort tvärstreck betecknar ungefär 2 m./sek. (meter i sekunden), ett längt tvärstreck 4 m./sek. En vindhastighet av 14 m./sek. (hård vind) betecknas med fyra streck från skaftet etc. Molnigheten angives av ringen, som är öppen

via lieiKiarn, un naiiten iyiiu v

öster, som är riktningen rakt åt vänster, om man vänder ansiktet mot s. (även den riktning, i vilken solen synes gå upp vid dagjämningen) och väster, som är motsatt riktning. Internationellt betecknas dessa V. i nu nämnd ordning med bokstäverna S. N. E. W. Mellan dessa huvudväderstreck särskiljer man ett antal andra V. Sjömän räkna på detta sätt med 32 olika V. På land nöjer man sig oftast med 16 V.

net ocn neit iyiiu via neitacitt nimmei.

Vädur, gumse, bagge.

Väduren, stjärnbild, tillhörande Djurkretsen. Jfr Stjärnhimmeln.

Väggbonad, vävnad, avsedd att bekläda en väggyta; tapet. På 1400-t. började man ersätta de vävda bonaderna med på linneväv målade bonader. De äldsta kända svenska allmogebonaderna utfördes i n. Sverige.

Vägglus (Acanthia lectularia) hör till skinnbaggarnas ordning. V. är brun- röd med rundad, p.latt kropp. Munnen består av ett sugrör, med vilket den kan suga blod. V. är ett nattdjur. Den fortplantar sig oerhört hastigt och uppges i åratal kunna und-,vara föda. Den har obehaglig lukt. Den är mycket svår att utrota. Säkert effektiv är endast cyanväterök-ning.

Väggmålning, en på en preparerad väggyta utförd målning. Allt efter förfaringssättet benämnes V. fresko- målning, vattenglasmålning, kasein-målning, oljemålning på limmad duk el. direkt på muren.

Wägner, Elin W.-Landquist, f. 1882, författarinna. W. har tecknat den moderna svenska kvinnan i ett flertal livliga och om god iakttagelse vittnande berättelser med stark feministisk tendens (Norr tullsligan, Pennskaftet, Helga Wisbeck). Av hennes övriga arbeten märkes den småländska bygderomanen Åsa-Hanna.

Väg- och vattenbyggnadskåren, en

av civilingenjörer bestående, militärt organiserad kår, som lyder under kommunikationsdepartementet och står till Väg- och vattenbyggnadsstyrel-sens förfogande.

Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen, centralt ämbetsverk, som sorterar under kommunikationsdepartementet och har till uppgift att handlägga ärenden, som röra vägar, broar, kanaler, hamnar o. dyl., samt flottningsleder, sjöars och vattenfalls utnyttjande för industriella ändamål m. m., de enskilda järnvägarna m. m. Vissa av dessa ärenden äro dock undandragna V: s handläggning och förda till Vattenfallsstyrelsen. Chefen benämnes överdirektör.

Vägsteldar (Pompilidge), familj, hörande till gaddsteklar. Honorna förlama sitt rov (spindlar) genom ett stick med gadden och använda bytet till föda åt larverna. Honan lever själv av rov, medan hannen lever av växtämnen. Flera arter finnas i Sverige.

VäFnämöinen, en vis, trollkunnig gubbe, som är en av de förnämsta gestalterna i det finska folkeposet Ivale-vala.

Väjern, municipalsamliälle på västkusten nv. om Lysekil, Bohuslän. 300 inv.

Välboren, epitet, som tillägges obetitlade adliga personer.

Välfärdsutskottet, under den stora franska revolutionen benämning på ett utskott av Nationalkonventet. Under tiden 1793—95 innehade V. högsta makten i Frankrike. V. behärskades av jakobinerna och blev i och med Robespierres inträde ett verktyg för genomförandet av ett grymt skräck-

välde. I yttre avseende fick V. stor betydelse, emedan en av dess medlemmar, Carnot, använde V: s stora maktbefogenhet till att skapa de arméer, som sedan räddade Frankrike från den hotande invasionen av fientliga arméer.

Välkomma el. välkomst, rikt utsmyckad pokal av trä el. metall, som fordom användes inom skråföreningarna.

Vällinge, municipalsamliälle vid järnvägen Malmö—Trälleborg, sv. Skåne. 840 inv.

Välljärn, smidbart järn, som vid färskningsprocessens slut befinner sig i halvsmält, degigt tillstånd.

Vällning, den på maskinell väg efter uppvärmning skeende sammanpressning, som, innan järnet föres i handeln, måste äga rum av de smärre stycken smidbart järn, som erhållas, då smidbart järn framställes enligt välljärnsmetod. V. användes även i vidsträcktare betydelse som synonymt med svetsning över huvud taget.

Vä’lsitue’rad, i goda omständigheter, särskilt ekonomiska.

Välsk, ursprungligen walesisk, senare fransk, italiensk, romansk. Ordet V. ingår i en hel del sammansättningar t. ex. rotvälska.

Vänderot, se Valeriana.

Vänern, Sveriges största och Europas tredje insjö. 5.568 kvkm. Vattenytan ligger 44 m. ö. h. Största djup 92 m. V. utgör samlingsbassäng för v. Mellansveriges floder. Största tillflöde är Klarälven; avlopp utgör .Göta älv. Stränderna äro låga och rikt sönderskurna av vikar. I s. ligger Hälleberg och i sö. Kinnekulle invid V. Halvön Värmlandsnäs i n. och Kållandsö i s. delar V. i två delar, östra V. el. Stora V. och Dalbosjön.

Vänersborg, stad vid Göta älvs utlopp i Vänern, v. Västergötland. 9,100 inv. Residensstad för Älvsborgs län. Stor skofabrik. Stor tändsticksfabrik.

Vänngarn, slott och kungsgård i Stockholms län i närheten av Sigtuna, är för närvarande statlig alkoholistanstalt för män.

Vännäs, municipalsamliälle vid Ume-älv, nära sammanflödet med Vindel-älven, s. Västerbotten. 1,500 inv. Utgångspunkt för bibanan till Umeå.

Vänskapsöarna, se Tongaöarna.

Vänsterliänthet förekommer hos omkring 5 % av befolkningen. V. betingas av ärftliga anlag. Hos vänster-hänta personer ligger talcentrum i högra hjärnhalvan, medan förhållandet är omkastat hos högerhänta. Stammande personer påstås ofta vara V. Förhållandena härvidlag äro emellertid föga utredda.

Vänstern, politisk benämning på en stats radikala partier i motsats till de konservativa. Jfr Högern.Vänstersocialister. Är 1917 skilde sig en mera radikal fraktion från SverH ges socialdemokratiska arbetarparti och bildade ett självständigt politiskt parti under namn av Sveriges socialdemokratiska vänsterparti. Då kommunistiska internationalen, som ledes från Moskva, gjorde anspråk på att i detalj bestämma partiets politik upp-stodo slitningar mellan en del av partiet, som arbetade för större självständighet, och en annan mera moskva-trogen del. Den senare, som hade majoritet, bildade Sveriges kommunistiska parti. Minoriteten bibehöll den gamla partibeteckningen men närmade sig alltmera Sveriges socialdemokratiska arbetarparti, med vilket den 3923 förenades. Jfr Sveriges kommunistiska parti.

Väpnare, vapendragare. — 1. I det medeltida riddarväsendet benämning på yngling, som fullgjort sina pageår och utbildades till riddare. Jfr Riddare. — 2. V. el. svenner, frälseman-naklass i Norden under medeltiden, vilken i Sverige hade en ställning mellan riddare och allmänneliga frälsemän.

Väppling, klöver*. Jfr även Fyr-viippling.

Värddjur, värdorganismer, se Parasit.

Värdestegringsskatt, se Jordvärde-stegringsskatt.

Värdorganism, se Parasit.

Värend, urgammalt namn på huvudlandet i Tiohärads lagsaga, numera omfattande hela Kronobergs län utom Sunnerbo härad. V. utgjorde troligen i äldsta tider ett eget rättssamhälle. Dess invånare benämndes virdar. V:s avskilda läge bidrog att bland befolkningen bevara uråldriga seder och bruk. Den dyrbara och praktfulla värendska kvinnodräkten är särskilt berömd.

Väringar, benämning på nordiska legosoldater i den grekiske kejsarens livgarde under 900- och 1000-t. Ordet väring användes först i Ryssland och fick bland de slaviska ryssarna formen varjag*, betecknande skandinav.

Världens sju underverk, gammal benämning på sju forntida konstverk, nämligen 1) Egyptens pyramider, 2) Babylons murar och Semiramis' hängande trädgårdar, 3) Artemis' (Dianas) tempel i Efesus, 4) Fidias' Olympiske Zeus, 5) Mausoleum i Halikarnassos, (5) Kolossen på Rodos, 7) Fyrtornet (Faros) vid Alexandria.

Världsalltet, se Vintergatan och Re-lativitetsteorin.

Världsaxeln el. liimmelsaxeln kallas den linje, som tänkes förena de båda polerna på himlavalvet.

Världsdel. Man särskiljer fem V., nämligen Europa, Asien, Afrika, Ame-

rika och Australien. De två sista kallas även Nya världen, i motsats till övriga V., som tillsammans kallas Gamla världen. Om man delar upp jorden i ett halvklot, som har sin pol ungefär i n. Frankrike och ett annat halvklot, som har sin pol i Nya Zeeland, kommer det förra halvklotet det s. k. landhalvklotet att omfatta alla V. Endast mindre delar skjuta över på vattenhalvklotet. På detta finnes emellertid en större landmassa kring sy dpolen, Antarktis (jfr Sydpolarområdet), vilken ibland räknas som den sjätte världsdelen.

Världseter, se Etern.

Världshav, se Hav.

Världskarta. Vid framställning av kartor över hela jordens yta användas olika kartprojektioner*, allt efter kartornas syfte. Mercators projektion brukas vanligen vid klimatologiska V. (temperatur- och lufttrycksfördelning m. m.), djur- och växtgeografiska kartor och kommunikationskartor. Globkartor med azimutprojektion (en cirkelrund karta för vartdera halvklotet, varvid den del av jordklotet, som man vill särskilt utmärka, förlägges i cirkelns centrala parti) komma mera till användning, när man vill markera fördelningen av land och hav, länders höjdförhållanden o. dyl. (se t. ex. kartorna till vulkaner). Även andra projektioner, t. ex. hela jordklotets yta i form av en ellips med ekvatorn som längdaxel, komma till användning.

Världskriget. Sedan fransk-tyska kriget 1870—71 fanns en motsättning mellan Tyskland och Frankrike. Dessa bägge makter strävade att till sig anknyta andra europeiska makter av betydenhet. Så lilev Europa slutligen i det stora hela uppdelat i tvenne fientliga partier, vilka sammanhöllos av fördrag (jfr Trippelalliansen och Trippelententen). Det ena partiet utgjordes av Tyskland och Österrike, som till sig lyckades knyta Italien. Mot detta stod Frankrike, som genom statslån till Ryssland och genom utnyttjande av den misstämning, som förefanns mellan detta land och Österrike, lyckats förmå Ryssland till ett förbund. Såväl Ryssland som Österrike sökte nämligen vinna inflytande på Balkanhalvön, och Tyskland hade under föregående årtionden härvidlag stött Österrike. Motsättningen mellan Tyskland och Frankrike ökades bland annat genom konflikter i Marocko (t. ex. Agadiraffären 1911). Italien var visserligen genom fördrag anslutet till Centralmakterna men närmade sig alltmer Frankrike och Ryssland, bland annat på grund av dess önskan att erhålla en del under Österrike lydande men av italienare delvis befolkade Vänstersocialister. Är 1917 skilde sig en mera radikal fraktion frän SverH ges socialdemokratiska arbetarparti och bildade ett självständigt politiskt parti under namn av Sveriges socialdemokratiska vänsterparti. Då kommunistiska internationalen, som ledes frän Moskva, gjorde anspråk på att i detalj bestämma partiets politik upp-stodo slitningar mellan en del av partiet, som arbetade för större

självständighet, och en annan mera moskva-trogen del. Den senare, som hade majoritet, bildade Sveriges kommunistiska parti. Minoriteten bibehöll den gamla partibeteckningen men närmade sig alltmera Sveriges socialdemokratiska arbetarparti, med vilket den 3923 förenades. Jfr Sveriges kommunistiska parti.

Väpnare, vapendragare. — 1. I det medeltida riddarväsendet benämning på yngling, som fullgjort sina pageår och utbildades till riddare. Jfr Riddare. — 2. V. el. svenner, frälseman-naklass i Norden under medeltiden, vilken i Sverige hade en ställning mellan riddare och allmänneliga frälsemän.

Väppling, klöver*. Jfr även Fyr-viippling.

Värddjur, värdorganismer, se Parasit.

Värdestegringsskatt, se Jordvärde-stegringsskatt.

Värdorganism, se Parasit.

Värend, urgammalt namn på huvudlandet i Tiohärads lagsaga, numera omfattande hela Kronobergs län utom Sunnerbo härad. V. utgjorde troligen i äldsta tider ett eget rättssamhälle. Dess invånare benämndes virdar. V:s avskilda läge bidrog att bland befolkningen bevara uråldriga seder och bruk. Den dyrbara och praktfulla värendska kvinnodräkten är särskilt berömd.

Väringar, benämning på nordiska legosoldater i den grekiske kejsarens livgarde under 900- och 1000-t. Ordet väring användes först i Ryssland och fick bland de slaviska ryssarna formen varjag*, betecknande skandinav.

Världens sju underverk, gammal benämning på sju forntida konstverk, nämligen 1) Egyptens pyramider, 2) Babylons murar och Semiramis' hängande trädgårdar, 3) Artemis' (Dianas) tempel i Efesus, 4) Fidias' Olympiske Zeus, 5) Mausoleum i Halikarnassos, (5) Kolossen på Rodos, 7) Fyrtornet (Faros) vid Alexandria.

Världsalltet, se Vintergatan och Re-lativitetsteorin.

Världsaxeln el. liimmelsaxeln kallas den linje, som tänkes förena de båda polerna på himlavalvet.

Världsdel. Man särskiljer fem V., nämligen Europa, Asien, Afrika, Ame-

rika och Australien. De två sista kallas även Nya världen, i motsats till övriga V., som tillsammans kallas Gamla världen. Om man delar upp jorden i ett halvklot, som har sin pol ungefär i n. Frankrike och ett annat halvklot, som har sin pol i Nya Zeeland, kommer det förra halvklotet det s. k. landhalvklotet att omfatta alla V. Endast mindre delar skjuta över på vattenhalvklotet. På detta finnes emellertid en större landmassa kring sy dpolen, Antarktis (jfr Sydpolarområdet), vilken ibland räknas som den sjätte världsdelen.

Världseter, se Etern.

Världshav, se Hav.

Världskarta. Vid framställning av kartor över hela jordens yta användas olika kartprojektioner*, allt efter kartornas syfte. Mercators projektion brukas vanligen vid klimatologiska V. (temperatur- och lufttrycksfördelning m. m.), djur- och växtgeografiska kartor och kommunikationskartor. Globkartor med azimutprojektion (en cirkelrund karta för vartdera halvklotet, varvid den del av jordklotet, som man vill särskilt utmärka, förlägges i cirkelns centrala parti) komma mera till användning, när man vill markera fördelningen av land och hav, länders höjdförhållanden o. dyl. (se t. ex. kartorna till vulkaner). Även andra projektioner, t. ex. hela jordklotets yta i form av en ellips med ekvatorn som längdaxel, komma till användning.

Världskriget. Sedan fransk-tyska kriget 1870—71 fanns en motsättning mellan Tyskland och Frankrike. Dessa bägge makter strävade att till sig anknyta andra europeiska makter av betydenhet. Så lilev Europa slutligen i det stora hela uppdelat i tvenne fientliga partier, vilka sammanhöllos av fördrag (jfr Trippelalliansen och Trippelententen). Det ena partiet utgjordes av Tyskland och Österrike, som till sig lyckades knyta Italien. Mot detta stod Frankrike, som genom statslån till Ryssland och genom utnyttjande av den misstämning, som förefanns mellan detta land och Österrike, lyckats förmå Ryssland till ett förbund. Såväl Ryssland som Österrike sökte

nämligen vinna inflytande på Balkanhalvön, och Tyskland hade under föregående årtionden härvidlag stött Österrike. Motsättningen mellan Tyskland och Frankrike ökades bland annat genom konflikter i Marocko (t. ex. Agadiraffären 1911). Italien var visserligen genom fördrag anslutet till Centralmakterna men närmade sig alltmer Frankrike och Ryssland, bland annat på grund av dess önskan att erhålla en del under Österrike lydande men av italienare delvis befolkadeområden. Äveu Rumänien var genom fördrag anslutet till centralmakterna. England anslöt sig så småningom till Frankrike. Detta berodde delvis pä fruktan för de 'tyska rustningarna till sjöss. Personlig motsättning mellan Wilhelm II och Edvard VII bidrog också i någon mån till detta partitagande. Under årtiondet före världskriget inträffade mellan de nu nämnda maktgrupperna ideliga konflikter, samtidigt som genom fördrag och uppgörande av tvistefrågor de bägge grupperna inbördes allt fastare organiserade sig. Såväl till lands som till sjöss bedrevos ivriga rustningar. Karakteristiskt för situationen var dessutom, att de direkta tvistefrågor som förefunhos mellan maktgrupperna, voro av jämförelsevis underordnad betydelse och att avgörandet beträffande dessa träffades genom mer el. mindre hemliga underhandlingar mellan regeringarna.

V. hade alltså sin förutsättning i ett spänt läge mellan tvenne maktgrupper. E11 lokal konflikt mellan Österrike och Serbien gav den närmaste anledningen till V: s utbrott. Serbien hade bedrivit en ivrig nationalistisk propaganda i de av slaver befolkade österrikiska gränsområdena intill Serbien. Den 28 juni .1914 mördades i Sarajevo den österrikiske tronföljaren Frans Ferdinand och hans gemål. Österrike fann till en början anledning att misstänka, att den serbiska regeringen var engagerad i mordet och ansåg tillfället lämpligt, att krossa Serbien. Ett skarpt ultimatum avsändes till Serbien den 23 juli med begäran om svar inom 4S timmar. Serbien gjorde i sitt svar den 25 juli långt gående eftergifter utan att dock godtaga alla Österrikes krav. Österrike avbröt då förhandlingarna med Serbien och förklarade den 2S juli krig. Under dessa och följande dagar gjorde framför allt England och Tyskland allt mer ivriga försök att begränsa konflikten och att förmå Österrike till ett måttfullare uppträdande. Ryssland tog starkt parti för Serbien. Österrikes utrikesminister, Berclitold, tyckes emellertid ej ha förstått, huru hotande situationen var. Man har även klandrat den engelske utrikesministern, Grey, för att han ej tillräckligt tidigt klart sade ifrån, att England, i händelse av krig, ej skulle förbliva neutralt. Det är emellertid svårt att ur de diplomatiskt dunkla uttrycken i notväxlingarna mellan staterna avgöra, vad som verkligen menats, och det är också svårt att avgöra, vad mottagaren av en diplomatiskt tvetydig not trott sig kunna utläsa ur denna. Underhandlingarna tycktes den 31 juli ge gott hopp om en lycklig lösning av kon-

flikten. Då kom underrättelse om att Ryssland mobiliserat. Detta uppfattades av centralmakterna som liktydigt med krigsförklaring. Tyskland begärde i ett ultimatum med 12 timmars frist inställandet av Rysslands mobiliseringsåtgärder och sände samtidigt en förfrågan till Frankrike, huruvida detta land ämnade förbli neutralt i händelse av ett ryskt-tyskt krig. Då ryska regeringen svarade nekande på Tysklands krav, utfärdade Tyskland den 1 augusti krigsförklaring mot Ryssland. Frankrike besvarade den tyska förfrågan med att franska regeringen ämnade handla så, som Frankrikes intressen bjödo, samt påbörjade omedelbart allmän mobilisering. Tysklands krigsförklaring mot Frankrike avlämnades den 3 augusti. Tyskland gjorde försök att förmå England att förbliva neutralt, bland annat genom att lova respektera Belgiens neutralitet och att ej låta tyska flottan angripa Frankrikes nordkust samt även lova att ej göra några erövringar av landområden från Frankrike. Grey förklarade emellertid att England förbehöll sig full handlingsfrihet. Tyskland begärde samtidigt hos belgiska regeringen att fritt få genomtåga landet. Belgien svarade, att det ämnade försvara sig mot alla . kränkningar av sin, även av Tyskland i en traktat av år 1839, garanterade neutralitet. Den 4 augusti inryckte tyska trupper i Belgien. Redan den 3 augusti hade emellertid konung Albert av Belgien vädjat till England, och han fick den

4 augusti löfte om stöd i händelse av krig med Tyskland. Englands deltagande i V. föranleddes därför officiellt närmast av Tysklands kränkning av Belgiens neutralitet. Italien förklarade sig neutralt och likaså Rumänien, under framhållande av att kriget ej kommit till stånd under sådana omständigheter att de ansågo sig fördragsenligt förpliktade att deltaga. Däremot ingick Turkiet en hemlig överenskommelse om förbund med centralmakterna. Japan begärde redan den 17 augusti, att Tyskland skulle avträda Kiautschou. Då Japans ultimatum ej besvarades, förklarade Japan den 23 augusti krig. Sedermera anslöt sig Bulgarien till centralmakterna (under krigets första del kallades de även de allierade), under det att till ententemakterna el. de

allierade under krigets lopp anslöto sig en hel mängd stater, så att de allierade och associerade makterna, som de kallade sig i fredsfördraget, kommo att bestå av 5 stormakter nämligen Frankrike, Storbritannien, Japan, Italien och Förenta Staterna jämte ytterligare 22 stater, Belgien, Bolivia, Brasilien, Cuba, Equador, Grek-land, Guatemala, Haiti, Hedsjas, Hon-duras, Kina, Liberia, Nicaragua, Panama, Peru, Polen, Portugal, Rumänien, Serbien-Kroatien-Slavonien (Jugoslavien), Siam, Tjeckoslovakien ocli Uruguay. Till dessa kom dessutom under större delen av kriget Ryssland.

I förhoppning om att hinna krossa Frankrike, innan den ryska armén hunnit organisera sig, kastade Tyskland 1914 större delen av sin disponibla härstyrka mot v. Tack vare sitt kraftiga artilleri kunde tyskarna snabbt betvinga de belgiska fästningarna Liége, Namur och Maubeuge. Den belgiska armén trängdes tillbaka mot Antwerpen. Tyskarna inföllo därefter i n. Frankrike och närmade sig Paris. Franska härar anföllo under tiden de tyska arméerna s. om Metz men blevo hejdade och drogo sig därefter tillbaka till en linje, soni nära sammanföll mfed fransk-tyska gränsen. Tyskar och fransmän intogo här befästa ställningar och började ett ställningskrig, som sedermera blev karakteristiskt för V. Fransmännen satte nu in alla krafter på att motstå anfallet av de från Belgien kommande tyska arméerna. I slaget vid Marne den 5—12 september blevo tyskarna hejdade och tvungos att återtåga till en linje vid floden Aisne. Därefter gjorde fransmännen ett försök att genom trupper, som ryckte fram mera nordligt, komma runt tyskarnas högra flygel. Detta tvang tyskarna att utsträcka sin front till kusten (kapplöpningen till havet). Heta strider försiggingo härunder, särskilt den 1—13 oktober vid Arras. Under tiden hade tyskarna intagit Antwerpen. Den belgiska armén drog sig tillbaka mot ö. och kom sedermera att jämte engelsmännen hålla linjen närmast kusten vid floden Yser. Så fullstän-digades fronten ut till Nordsjön. Någon möjlighet att omfatta motståndarens flyglar och på så sätt riva upp hans ställningar fanns hädanefter ej på västfronten. Man sökte i stället genombryta motståndarens linje för att därefter kunna falla honom i ryggen. Under slutet av år 1914 försiggingo särskilt heta strider närmast kusten vid Yser (18 okt.—30 nov.) och Ypern (2.1 okt.—24 nov.). I december företogo de allierade anfall utefter hela fronten, vilka dock blevo utan verkan och vilka närmast avsågo att hindra tyskarna från att förflytta trupper till östfronten. Moltke var från krigets början chef för tyska generalstaben. I september 1914 avgick han och efterträddes av Falkenhayn (sept.

1914—aug. 1916). På franska sidan var Joffre överbefälhavare.

I ö. inföllo ryssarna i slutet av augusti med tvenne' arméer i Ostpreus-

sen. Hindenburg, vilken med Luden-dorff som stabschef fick befälet över de tyska trupperna, vände sig först mot den sydligare av de ryska arméerna. Han lyckades i närheten av Tannenberg omringa denna armé, som därefter i slaget vid de Masuriska sjöarna till stor del måste ge sig fången. Den nordligare ryska armén hade under tiden förhållit sig tämligen passiv. Den angreps nu av Hindenburg och tvangs att återtåga. Ost-preussen blev härigenom utrymt av ryssarna. De österrikiska arméerna hade under tiden infallit i s. Polen. Samtidigt framryckte emellertid en rysk armé i ö. Galizien. De österrikiska trupper, som sändes mot denna, besegrades och tvungos till återtåg. Ryssarna intogo bland annat staden Lemberg i Galizien. Även arméerna i s. Polen drevos tillbaka, och ryssarna besatte en stor del av Galizien. Hindenburg fick nu ledningen av operationerna på östfronten. För att lätta trycket mot österrikarna företog han ett angrepp mot Warschau och framryckte till närheten av denna stad. Detta tvang ryssarna att överföra truppstyrkor från s. delen av fronten till Warschaus skydd. Tyskarna blevo också tillbakaslagna, varefter ryska arméer åter angrepo de sydligare österrikiska arméerna. I november företog därför Hindenburg ett nytt angrepp i riktning mot Warschau, vilket återigen hindrade ryssarna att fullfölja angreppet på s. delen av fronten.

österrikarna hade i början av kriget inryckt i Serbien och intagit Belgrad. Motgångarna mot ryssarna hindrade dock en kraftigare offensiv och i slutet av år 1914 måste österrikarna åter draga sig ur landet.

Turkiet förklarade sig i början av V. neutralt. De tyska pansarkrys-sarna Goeben och Breslau, som vid krigets utbrott befunno sig i Medelhavet, inlöpte i Konstantinopel. De inköptes av Turkiet, som också mobiliserade sina landtrupper. I oktober 1914 bombarderade Goeben och Breslau en del hamnar i Svarta havet och detta inledde Turkiets deltagande i V. Turkarna gjorde 1914 ett misslyckat anfall på Suezkanalen. Egypten förklarades

självständigt under britiskt protektorat. Ryska trupper inryckte i Armenien men blevo tillbakaslagna.

Under 1915 koncentrerade centralmakterna sina krafter på östfronten. På västfronten blev ställningen i stort sett oförändrad. Heta strider utkämpades där utan egentligt resultat. I ett angrepp vid Ypern (22 april—25 maj) använde tyskarna för första gången gas

i större skala. Fältmarskalk Frenchfråntogs befälet över de engelska trupperna, vilket överlämnades till Haig.

På östfronten gjorde ryssarna ett angrepp på Ostpreussen. Hindenburg lyckacles återigen omringa en rysk armé i nö. Polen, vilken måste ge sig fången. De ryska arméerna blevo utdrivna ur Ostpreussen. Under tiden hade de sydliga ryska arméerna börjat ett angrepp på österrikarna och inträngt i nö. Ungern. Fästningen Przemysl föll i ryssarnas händer den

22 mars. Ryssarna hade nu en mycket stark ställning. För att hejda den ryska framryckningen hämtade tyskarna artilleri och trupper från västfronten och bildade en ny armé under Mackensens befäl. Den 2 maj gjorde denna armé ett kraftigt anfall mellan Gorlice och Tarnow i ö. Gali zien och lyckades här genombryta den ryska fronten. De ryska arméerna måste företaga ett hastigt återtåg till en linje invid floden San. Fästningen Przemysl återtogs den 2 juni. Även Lemberg erövrades och Galizien var därefter befriat. Nu företogo de tyska arméerna på n. delen av fronten ett kraftigt angrepp. Staden Kovno intogs. Därefter riktades angrepp såväl n. som s. om Warschau. För att undvika inneslutning måste ryssarna uppge Warschau (5—8 okt.). De ryska arméerna drevos sedan allt längre mot ö. De befästa städerna Brest-Litovsk och Gro dno intogos. I slutet av året lyckades ryssarna dock hålla stånd på en linje i ö. Polen genom Rokitno-träsken upp mot Riga.

Italien hade under tiden alltmer närmat sig västmakterna. En ivrig folkstämning hade uppkommit för Italiens deltagande i kriget i avsikt att erövra under Österrike lydande områden med italiensk befolkning. Den

23 maj 1915 förklarade Italien krig. Överbefälhavare för de italienska arméerna blev Cadorna. Fronten kom att följa gränsen mot Österrike. Vid Isonzo, på sträckan närmast Adriatiska liavet gjorde italienarna häftiga anfall i avsikt att genombryta fronten, vilka dock misslyckades.

Bulgarien hade genom Balkankrigen kommit i skarp motsättning till Serbien. Medels löften om landförvärv lyckades centralmakterna förmå Bulgarien att utfärda krigsförklaring mot Serbien den 14 oktober. Den bulgariska hären och en österrikisk armé under Mackensen riktade därefter kraftiga angrepp mot Serbien, vilket land intogs. Den serbiska armén krossades. En fransk-engelsk armé, som landsattes i Saloniki kom för sent för att hjälpa serberna och kunde ingenting uträtta. Engelsmännen riktade detta är ett häftigt angrepp mot -Dar-

danellerna. Företaget misslyckades dock, och tre slagskepp förlorades. De trupper, som landsattes, ledo stora förluster och kunde ingenting uträtta. I slutet av året beslöts angreppets uppgivande. I Armenien ledo turkarna nederlag. En engelsk armé, som framryckte i Mesopotamien, besegrades, inneslöts i Kut-el-Amara och måste sedermera kapitulera.

Även under 191G fortsatte ställningskriget på västfronten utan att frontlinjen avsevärt ändrades. Särskilt blodiga strider utkämpades vid Verdun och Somme. På östfronten gjorde ryssarna en energisk offensiv och vunno en del framgångar, särskilt på s. delen av fronten, i Bukovina. Redan föregående år hade storfurst Nikolaus förflyttats från överbefälet på ostfronten till armeniska fronten. Högsta befälet övertogs av tsaren med Alexejev som generalstabsclief och verklig ledare. 27 augusti 1916 förmåddes Rumänien att förklara Österrike krig. Centralmakternas arméer företogo emellertid en kraftig offensiv. Bukarest intogs den 6 december, och de rumänska trupperna tvungos till återtåg. Större delen av landet besattes av tyskarna. På italienska fronten utkämpades heta strider särskilt vid Isonzo, men fronten förblev orubbad. I augusti 1916 blev Hindenburg med Ludendorff som generalkvartermästare chef för tyska generalstaben.

Är 1917 gjorde tyskarna vid Somme ett strategiskt återtåg för att förkorta fronten och intog den starkt befästa s. k. Siegfriedställningen. För övrigt förblev fronten tämligen oförändrad trots heta strider. Den 20 november gjordes bland annat av de allierade ett anfall vid Cambrai, i vilket för första gången användes tanks i större utsträckning. Den 5 april 1917 förklarade U. S. A. Tyskland krig. Jfr Wilson. Under senare hälften av året

överfördes en del amerikanska trupper till Europa. Krigshändelserna på östfronten påverkades i hög grad av den ryska revolutionen

1917. Denna medförde en fortskridande upplösning av truppförbanden. Pä n. delen av fronten vid Riga började tyskarna ett hotande angrepp. Den 7 november störtades den ryska regeringen av det bolsjevikiska partiet. En f. d. fänrik, Ivrylenko, blev överbefälhavare och avslöt den 5 december vapenstillestånd. På italienska fronten blevo angreppen vid Isonzo allt farligare för österrikarna. Vid Caporetto företogs då med tyslc hjälp ett kraftigt anfall, genom vilket italienska fronten genombröts, varefter italienarna sågo sig tvungna till ett hastigt återtåg. Först vid flodenPiave kunde de åter hålla stånd. Orientarmén vid Saloniki hade föregående år utkämpat en del strider framför allt mot bulgariska trupper. 1017 lyckades de allierade genom skarp påtryckning förmå Grekland att inträda i kriget. Den grekiska armén anslöt sig till orientarmén vid Saloniki.

Under krigets sista år 10 IS för-siggingo fredsunderhandlingar mellan centralmakterna och Ilyssland i Brest-Litövsk, vilka ledde till fred den

3 mars på för Ryssland hårda villkor. Detta år sände tyskarna en mindre liärstyrka till Finland för att återställa ordning i landet, och även Ukraina besattes i liknande avsikt.

Under tiden skedde det slutliga avgörandet på västfronten. Tyskarna samlade sig till ett anfall i stor stil, som började den 21 mars på frontavsnittet s. om Arras. Engelsmännen fingo mottaga första stöten. Tyskar-ne vun 110 terräng, och läget såg hotande ut för de allierade. Vid krigets början var Joffre de franska härarnas överbefälhavare. I december 101G hade Joffre ersatts av Nivelle för nordliga delen av fronten och Castelnau för s. delen. Sedermera efterträddes Nivelle av Petain 1017 med Focli som generalstabschef. Under trycket av den hotande fara, som tyskarnas angrepp utgjorde förordnades general Foch den 4 april 1018 till överbefälhavare på hela västfronten. Man avsåg att härigenom genomföra en mera enhetlig ledning för operationerna. Det tyska angreppet fortsatte emellertid med våldsam kraft under de följande veckorna. Tyskarna vunno terräng dels s. om Armentiers dels på frontavsnittet mellan Reims och Arras. Genombrottsförsöket misslyckades emellertid. De allierade igångsatte i slutet av juli en motoffensiv, i vilken även amerikanska trupper deltogo. Tyskarna måste återtåga till Siegfriedställningen. De allierades överlägsenhet i material och numerär började göra sig gällande, samtidigt som krigströttheten (jämsides med nöden i hemlandet) alltmer grep omkring sig i den tyska hären. Den 28 september företogo de allierade ett nytt. kraftigt angrepp på n. delen av fronten, som trängdes tillbaka. Även de sydligare armégrupperna måste nu följa efter för att undvika angrepp i flanken. Siegfriedställningen genombröts och måste uppgivas, och även den därefter intagna, ' något västligare I lundi ng-Brunliilde-ställningen måste överges. Den 5 okt. begärde tyskarna hos president Wilson, att han skulle förmedla ett vapenstillestånd. Utsatta för fortsatta angrepp drogo sig tyskarna allt längre tillbaka genom Belgien. Den 11 nov. kl. 12 avslöts va-

penstillestånd. Även på Saloniki-fron-ten och italienska fronten hade centralmakterna under senaste tiden lidit svåra motgångar. De tyska kolonierna hade under kriget intagits.

Till sjöss ägde den 24 januari 1015 ett mindre slag rum i Nordsjön, ”slaget vid Doggersbank”, mellan en engelsk och en tysk flotta. Den 31 maj .101(5 ägde ett nytt sjöslag rum vid Hornsrev vid Jyllands kust, det s. k. Skagerackslaget. Drabbningen blev oavgjord. För övrigt fördes sjökriget från tysk sida framför allt med undervattensbåtar. Mineringar spelade stor roll. Redan i februari 1015 började tyskarna sänka även neutrala fartyg. Detta föranledde protester frän U. S. A. Den 1 februari 1017 påbörjade Tyskland ett hänsynslöst under-vattensbåtskrig. Fartyg som befunno sig inom stora områden inom Europas v.- och s.-kuster sänktes utan varning. Handelsfartyg sänktes i så stor utsträckning, att läget blev mycket farligt för England, trots det att metoderna att bekämpa U-båtar snabbt utvecklades. U. S. A:s inträde i kriget tillförde emellertid de allierade en betydande förstärkning i tonnaget. Enligt överenskommelse i vapenstilleståndet överlämnades så gott som hela tyska flottan till engelsmännen. Den fördes till örlogshamnen Scapa-Flow, där den dock, innan den överlämnades, sänktes av den tyska besättningen.

Bland de tekniska nyheterna under V. märkas stridsvagnar* och giftiga gaser (jfr Gaskrig). Framför allt

utvecklades luftvapnet, artilleriet och undervattensbåtarna i tekniskt avseende. Detta gav kriget i viss mån ny karaktär. Den maskinella utrustningen kom att betyda mera för krigföringen än vad den förut gjort. En annan faktor, som i stor utsträckning spelade in. var blockerandet av införseln till centralmakterna. Ententemakterna kunde med hjälp av sina flottor förhindra all direkt införsel. De skaffade sig så småningom även kontroll över införseln till de neutrala länder, som gränsade till Tyskland (framför allt de nordiska länderna). Härigenom kunde de förhindra införsel av varor i mera betydande mängd till centralmakterna över dessa länder. Den knapphet på förnödenheter, som delvis härigenom orsakades hos centralmakterna hade en väsentlig andel i det tyska sammanbrottet. Även under den efter vapenstilleståndet följande tiden fortsatte de allierade blockaden mot Tyskland, en åtgärd, som ansetts onödig och grym med hänsyn till nöden i dessa länder.

På en konferens i Paris, påbörjad den 18 januari 1010, överenskommo de segrande makterna om de fredsvillkor,som Tyskland skulle underteckna. Genom hot 0111 invasion tvangs Tyskland den 28 juni s. å. att underskriva fredstraktaten i Versailles. Med republiken Österrike slöts fred i S:t Germain-en-Laye 10 september 1919. Freden med Ungern undertecknades i Trianon 4 juni 1920. Angående freden med Turkiet se Sévres ocli Lau-sanne. Freden skulle grunda sig pä Wilsons bekanta 14 punkter. I själva verket gjordes dock mycket betydande avvikelser från dessa, vilket man genom lämplig formulering sökte dölja. Tyskland avträdde några mindre områden till Belgien (kretsarna Malmedy och Eli pen). Till Frankrike avträddes Elsass-Lothringen. Saarområdet ställdes för 15 år under förvaltning av N. F. Därefter skulle folkomröstning angående områdets framtida öde anställas. Till Polen avträddes delar av Västpreussen, Posen och v. delen av Ober-Schlesien. Danzig med område blev självständigt under skydd av N. F. Till Danmark avträddes efter folkomröstning Nord-Sclileswig (n. 0111 Flensburg-viken). De tyska kolonierna övertogos till största delen av England.- Japan erhöll de tyska kolonierna i Stilla havet. Angående de övriga frederna, se respektive länder. Mest svårlöst blev skadeståndsfrågan. Enligt Wilsons punkter skulle Tyskland gottgöra gjord skada. Detta uttalande ville ententemakterna tolka därhän, att Tyskland skulle betala all skada, som tillfogats de allierades civila befolkning, och de sökte även genomdriva, att de direkta krigskostnaderna skulle medräknas. Skadeståndets storlek bestämdes ej i fredstraktaten. E11 särskild skadeståndskom-mission fick i uppdrag att fixera summan. Under förhandlingarna räknade man ett slag med ett skadestånd, uppgående till över 400 milliarder gukl-mark. O111 Tyskland éj i framtiden fullgjorde sina förpliktelser, förbe-höllo sig segrarna rättighet att vidtaga straffåtgärder.

På en konferens i Spa, juli 1920, överenskommo de allierade 0111 skade-ståndssummans fördelning (Frankrike 52 c/c, Storbritannien 22 %, Italien 10 9r, Belgien 8 % och övriga makter 8 %). På en konferens i Paris, januari 1921, bestämdes preliminärt Tysklands betalningsskyldighet till 22(5 milliarder guldmark. I april 1921 fixerade skadeståndskommissionen ska-deståndssumman till 132 milliarder guldmark. Tyskland hade hela tiden påpekat, att de föreslagna summorna lågo utanför det möjligas gräns. Även 1111 protesterade Tyskland men tvangs genom höt 0111 straffåtgärder att åtaga sig detta skadestånd. Redan 1921 säg sig tyska regeringen tvungen att be-

gära anstånd med betalningen. Tyskr land erhöll också för den närmaste tiden lättare villkor. Under 1922 skulle betalas 1,450 milj. i varor och 720 milj. i växlar. Även detta visade sig överstiga Tysklands förmåga. Poincaré, som vid denna tid ledde Frankrikes politik, sökte nu få England att medverka till ett besättande av Rulirom-rådet för att, genom utnyttjande av detta områdes resurser, erhålla betalning. Då England vägrade att gå med på denna plan, utförde Frankrike tillsammans med Belgien i början av är 1923 ockupationeii av Rulirområdet. Tyskland betraktade detta som ett brott mot fredstraktaten och inställde alla skadeståndsbetalningar samt proklamerade ett passivt motstånd mot ockupationen, gående ut på att försvåra det ekonomiska utnyttjandet av Rulirområdet. Tyskland måste emellertid sedermera uppgiva det passiva motståndet (28 sept. s. å.) och äter-upptaga varuleveranserna. Efter påtryckning Jrån England och U. S. A. nödgades emellertid Poincaré gå med på tillsättandet av två internationella kommissioner. Den ena av dessa leddes av amerikanen Dawes och hade till uppgift att utarbeta en plan för stabilisering av Tysklands finanser. Den andra, som leddes av engelsmannen M’Kenna, fick £ill uppgift att utreda omfattningen av Tysklands utländska kapitalplaceringar. 1924 avgick Poincaré. S. å. avlämnade kommissionerna sina betänkanden. Pä en konferens i London, augusti 1924, antogs en

av första kommissionen framlagd plan, den s. k. Dawesplanen. Denna innebar, att Tyskland skulle fä ett utländskt lån på 800 milj. guld-mark. Skadeståndsbetalningarna skulle de båda första åren uppgå till 1,000 och 1,220 milj. guldmark och skulle stiga till 2,500 milj. året 1928—29 samt sedermera eventuellt ökas. Det slutgiltiga beloppet av skadeståndet fixerades emellertid ej.

V. är utan jämförelse världshistoriens våldsammaste krig. Centralmakternas stridskrafter utgjorde 1914 omkring 6 milj. man och ententemakter-nas omkring S milj. man.

Förlusterna vid fronterna torde för Europas vidkommande under kriget ha uppgått till omkring 10 milj. (under fransk-tyska kriget beräknas de fallna till under 200,000). Den överdödlighet, soiii på grund av krigsför-hållandena träffade hemmabefolkningen, har i runt tal anslagits till 15 milj. (den nativitetsniinskning, som var en indirekt följd av V., liar ansetts medföra en ytterligare folkförlust av 10 milj.). De direkta krigskostnaderna ha mycket ungefärligt beräknats till 150—200 miljarder kronor. Pe in-direkta krigskostnaderna ha naturligtvis varit vida större.

V. medförde djuptgående rubbningar i världens ekonomiska liv. Efter V. följde en svår kristid med utbredd arbetslöshet innan industri, handel och finans-väsen hunnit organiseras pä nytt.1 I de krigförande länderna mötte det stora svårigheter att bereda de från kriget hemvändande skarorna arbete. Kulturarbetet led hårt av V.

På fredskonferensen i Versailles beslöts upprättandet av ett nationernas förbund. Detta har sedermera i en hel del fall kunnat bidraga till lösning av internationella konflikter och har i sin mån bidragit till utjämnandet av den spänning, som efter kriget förefanns mellan segrarna och de besegrade.

Världen har dock ännu långt ifrån hämtat sig från den katastrofala påfrestning, som V. utgjorde.

Världsmästerskap. V. förvärvas i tävlan, som anses omfatta världens förnämsta förmågor. Då det möter svårigheter att anordna sådan tävlan, kan titeln V. hittills erhållas endast i brottning och skridskoåkning. Tävlan om V. anordnas av Internationella brottningsförbundet resp. Internationella skridskoförbundet. För professionella sportsmän anordnas ibland tävlingar rörande V. ehuru som regel under mindre betryggande-former.

Världsomflygning:. Den första V. utfördes 1924 av amerikanarna L. Smith och Erik Nelson. Den senare är född i Sverige.

Världsomsegling. Den första V. utfördes 1519—21 av portugisen Magellan.

Världspostföreningen grundades 1874. Den omfattar alla mera betydande stater och har till uppgift att verka för postväsendets internationella utveckling genom införande av enhetliga bestämmelser o. dyl. Till V. hör Internationella postbyrån i Bern. V. höll 1924 en kongress i Stockholm.

Världsrekord. Förteckning över de vid 1927 års början gällande V. i fri idrott och simning återfinnes å nästa sida.

Världsspråk, ett språk så konstruerat, att det vid sidan av de nationella språken skulle kunna genom mellanfölklig överenskommelse tjäna som muntligt och skriftligt meddelel-senjedel för folk av olika nationer, alltså ett slags internationellt hjälpspråk. I det gamla romarriket var latinet det gemensamma skriftspråket, liksom det under medeltiden och en del av nyare tiden var de europeiske lärdes språk. På 1600- och 1700-t. användes franskan som internationellt skriftspråk. I våra dagar, då den mellanfolkliga förbindelsen knytes allt fastare, skulle ett V. i hög grad underlätta de olika folkens samarbete. Särskilt skulle ett

internationellt språk vara av stor betydelse för vetenskapsmän samt för handel och industri. På senare tid ha flera försök gjorts att skapa ett dylikt språk. Man har i allmänhet föredragit ett konstspråk framför ett historiskt språk vid försöken att utbilda ett V. Därvid ha tillämpats tre olika system: 1) De aprioriska systemen, vilka både vid ordval och i fråga om grammatik undvika någon förbindelse med de naturliga (historiska) språken. 2) De blandade systemen, vilka dels ansluta sig till de naturliga språken, dels äro rent konstruerade. Konstspråk av detta slag äro exempelvis bleue, v o 1 a p ii k. 3) De aposterio riska systemen, vilka samla sitt ordförråd från de naturliga språken och söka uppbygga sin grammatik på naturliga och enkla principer. Det mest berömda av dessa • är e s p e r a n t o, framlagt 1887. 1900 utarbetades ett nytt V., i d o el. il o, vilket är en modifierad form av

esperanto.

Världsutställning:. Den första V.-anordnades 1851 i London. Bland senare V. må nämnas de i Paris lS5b, i London 1862. i Paris 1S67, i Wien 1873, i Philadélphia 1876, i Paris 1878, i Barcelona 1888, i Paris 1889, i Chi-<*ago 1S93, i Paris 100, i Saint Louis 1904 och i San Francisco 1915. Efter världskriget ha ej några V. anordnats.

Världsåskådning:, se Filosofi.

Värmdö, den' största av öar na i Stockholms skärgård, ISO kvkm.

Värme. Flertalet kroppar utvidga sig vid uppvärmning (se Dilatation). De enda undantagen från denna allmängiltiga regel bilda vatten, som sammandrager sig vid uppvärmning från 0° till + 4° C.,, samt lösningar av salter i vatten. Som mått på utvidg-ningén, som är olika för olika krop-' par, användes längd-, yt- och volyms-utvidgningskoefficienterna. Längdut-vidgningskoefficienten definieras som den utvidgning, som en kropp, vars längd vid 0° är lika med längdenheten, undergår vid en grads temperaturförhöjning. Yt- och volymsutvidgnings-koefficienterna definieras på motsva'-i rande ; sätt. Dessa- koefficienter äro dock för en och samma kropp endast approximativt konstanta. Deras storlek är nämligen i någon mån beroende av den temperatur, vid vilken uppvärm-‘ hingen äger rum. För alla gaser — i fråga om gaser kan givetvis endast volymsutvidgning komma i fråga •— är volymsutvidgningskoefficienteri densamma och approximativt lika med V273. överensstämmelsen ined detta värde är god, då en gas’ temperatur vida överstiger den kritiska temperaturen för samma gas. överensstämmelsen är däremot mindre god för gaser, som befinna; direkta krigskostnaderna ha naturligtvis varit vida större.

V. medförde djuptgående rubbningar i världens ekonomiska liv. Efter V. följde en svår kristid med utbredd arbetslöshet innan industri, handel och finans-väsen hunnit organiseras pä nytt.1 I de krigförande länderna mötte det stora svårigheter att bereda de från kriget hemvändande skarorna arbete. Kulturarbetet led hårt av V.

På fredskonferensen i Versailles beslöts upprättandet av ett nationernas förbund. Detta har sedermera i en hel del fall kunnat bidraga till lösning av internationella konflikter och har i sin mån bidragit till utjämnandet av den spänning, som efter kriget förefanns mellan segrarna och de besegrade.

Världen har dock ännu långt ifrån hämtat sig från den katastrofala påfrestning, som V. utgjorde.

Världsmästerskap. V. förvärvas i tävlan, som anses omfatta världens förnämsta förmågor. Då det möter svårigheter att anordna sådan tävlan, kan titeln V. hittills erhållas endast i brottning och skridskoåkning. Tävlan om V. anordnas av Internationella brottningsförbundet resp. Internationella skridskoförbundet. För professionella sportsmän anordnas ibland tävlingar rörande V. ehuru som regel under mindre betryggande-former.

Världsomflygning:. Den första V. utfördes 1924 av amerikanarna L. Smith och Erik Nelson. Den senare är född i Sverige.

Världsomsegling. Den första V. utfördes 1519—21 av portugisen Magellan.

Världspostföreningen grundades 1874. Den omfattar alla mera betydande stater och har till uppgift att verka för postväsendets internationella utveckling genom införande av enhetliga bestämmelser o. dyl. Till V. hör Internationella postbyrån i Bern. V. höll 1924 en kongress i Stockholm.

Världsrekord. Förteckning över de vid 1927 års början gällande V. i fri idrott och simning återfinnes å nästa sida.

Världsspråk, ett språk så konstruerat, att det vid sidan av de nationella språken skulle kunna genom mellanfölklig överenskommelse tjäna som muntligt och skriftligt meddelel-senjedel för folk av olika nationer, alltså ett slags internationellt hjälpspråk. I det gamla romarriket var latinet det gemensamma skriftspråket, liksom det under medeltiden och en del av nyare tiden var de europeiske lärdes språk. På 1600- och 1700-t. användes franskan som internationellt skriftspråk. I våra dagar, då den mellanfolkliga förbindelsen knytes allt fastare, skulle ett V. i hög grad underlätta de olika folkens samarbete. Särskilt skulle ett

internationellt språk vara av stor betydelse för vetenskapsmän samt för handel och industri. På senare tid ha flera försök gjorts att skapa ett dylikt språk. Man har i allmänhet föredragit ett konstspråk framför ett historiskt språk vid försöken att utbilda ett V. Därvid ha tillämpats tre olika system: 1) De aprioriska systemen, vilka både vid ordval och i fråga om grammatik undvika någon förbindelse med de naturliga (historiska) språken. 2) De blandade systemen, vilka dels ansluta sig till de naturliga språken, dels äro rent konstruerade. Konstspråk av detta slag äro exempelvis bleue, v o 1 a p ii k. 3) De aposterio riska systemen, vilka samla sitt ordförråd från de naturliga språken och söka uppbygga sin grammatik på naturliga och enkla principer. Det mest berömda av dessa • är e s p e r a n t o, framlagt 1887. 1900 utarbetades ett nytt V., i d o el. il o, vilket är en modifierad form av esperanto.

Världsutställning:. Den första V.-anordnades 1851 i London. Bland senare V. må nämnas de i Paris lS5b, i London 1862. i Paris 1S67, i Wien 1873, i Philadélphia 1876, i Paris 1878, i Barcelona 1888, i Paris 1889, i Chi-<*ago 1S93, i Paris 100, i Saint Louis 1904 och i San Francisco 1915. Efter världskriget ha ej några V. anordnats.

Världsåskådning:, se Filosofi.

Värmdö, den' största av öar na i Stockholms skärgård, ISO kvkm.

Värme. Flertalet kroppar utvidga sig vid uppvärmning (se Dilatation). De enda undantagen från denna allmängiltiga regel bilda vatten, som sammandrager sig vid uppvärmning från 0° till + 4° C.,, samt lösningar av salter i vatten. Som mått på utvidg-ningén, som är olika för olika krop-' par, användes längd-, yt- och volyms-utvidgningskoefficienterna. Längdut-vidgningskoefficienten definieras som den utvidgning, som en kropp, vars längd vid 0° är lika med längdenheten, undergår vid en grads temperaturförhöjning. Yt- och volymsutvidgnings-koefficienterna definieras på motsva'-i rande ; sätt. Dessa- koefficienter äro dock för en och samma kropp endast approximativt konstanta. Deras storlek är nämligen i någon mån beroende av den temperatur, vid vilken uppvärm-‘ hingen äger rum. För alla gaser — i fråga om gaser kan givetvis endast volymsutvidgning komma i fråga •— är volymsutvidgningskoefficienteri densamma och approximativt lika med V273. överensstämmelsen ined detta värde är god, då en gas’ temperatur vida överstiger den kritiska temperaturen för samma gas. överensstämmelsen är däremot mindre god för gaser, som befinna; direkta krigskostnaderna ha naturligtvis varit vida större.

V. medförde djuptgående rubbningar i världens ekonomiska liv. Efter V. följde en svår kristid med utbredd arbetslöshet innan industri, handel och finans-väsen hunnit organiseras pä nytt.1 I de krigförande länderna mötte det stora svårigheter att bereda de från kriget hemvändande skarorna arbete. Kulturarbetet led hårt av V.

På fredskonferensen i Versailles beslöts upprättandet av ett nationernas förbund. Detta har sedermera i en hel del fall kunnat bidraga till lösning av internationella konflikter och har i sin mån bidragit till utjämnandet av den spänning, som efter kriget förefanns mellan segrarna och de besegrade.

Världen har dock ännu långt ifrän hämtat sig från den katastrofala påfrestning, som V. utgjorde.

Världsmästerskap. V. förvärvas i tävlan, som anses omfatta världens förnämsta förmågor. Då det möter svårigheter att anordna sådan tävlan, kan titeln V. hittills erhållas endast i brottning och skridskoåkning. Tävlan om V. anordnas av Internationella brottningsförbundet resp. Internationella skridskoförbundet. För professionella sportsmän anordnas ibland tävlingar rörande V. ehuru som regel under mindre betryggande-former.

Världsomflygning:. Den första V. utfördes 1924 av amerikanarna L. Smith och Erik Nelson. Den senare är född i Sverige.

Världsomsegling. Den första V. utfördes 1519—21 av portugisen Magellan.

Världspostföreningen grundades 1874. Den omfattar alla mera betydande stater och har till uppgift att verka för postväsendets internationella utveckling genom införande av enhetliga bestämmelser o. dyl. Till V. hör Internationella postbyrån i Bern. V. höll 1924 en kongress i Stockholm.

Världsrekord. Förteckning över de vid 1927 års början gällande V. i fri idrott och simning återfinnes å nästa sida.

Världsspråk, ett språk så konstruerat, att det vid sidan av de nationella språken skulle kunna genom mellanfölklig överenskommelse tjäna som muntligt och skriftligt meddelel-senjedel för folk av olika nationer, alltså ett slags internationellt hjälpspråk. I det gamla romarriket var latinet det gemensamma skriftspråket, liksom det under medeltiden och en del av nyare tiden var de europeiske lärdes språk. På 1600- och 1700-t. användes franskan som internationellt skriftspråk. I våra dagar, då den mellanfolkliga förbindelsen knytes allt fastare, skulle ett V. i hög grad underlätta de olika folkens samarbete. Särskilt skulle ett

internationellt språk vara av stor betydelse för vetenskapsmän samt för handel och industri. På senare tid ha flera försök gjorts att skapa ett dylikt språk. Man har i allmänhet föredragit ett konstspråk framför ett historiskt språk vid försöken att utbilda ett V. Därvid ha tillämpats tre olika system: 1) De aprioriska systemen, vilka både vid ordval och i fråga om grammatik undvika någon förbindelse med de naturliga (historiska) språken. 2) De blandade systemen, vilka dels ansluta sig till de naturliga språken, dels äro rent konstruerade. Konstspråk av detta slag äro exempelvis bleue, v o 1 a p ii k. 3) De aposterio riska systemen, vilka samla sitt ordförråd från de naturliga språken och söka uppbygga sin grammatik på naturliga och enkla principer. Det mest berömda av dessa • är e s p e r a n t o, framlagt 1887. 1900 utarbetades ett nytt V., i d o el. il o, vilket är en modifierad form av esperanto.

Världsutställning:. Den första V.-anordnades 1851 i London. Bland senare V. må nämnas de i Paris lS5b, i London 1862. i Paris 1S67, i Wien 1873, i Philadélphia 1876, i Paris 1878, i Barcelona 1888, i Paris 1889, i Chi-<*ago 1S93, i Paris 100, i Saint Louis 1904 och i San Francisco 1915. Efter världskriget ha ej några V. anordnats.

Världsåskådning:, se Filosofi.

Värmdö, den' största av öar na i Stockholms skärgård, ISO kvkm.

Värme. Flertalet kroppar utvidga sig vid uppvärmning (se Dilatation). De enda undantagen från denna allmängiltiga regel bilda vatten, som sammandrager sig vid uppvärmning från 0° till + 4° C.,, samt lösningar av salter i vatten. Som mått på utvidg-ningén, som är olika för olika krop-' par, användes längd-, yt- och volyms-utvidgningskoefficienterna. Längdut-vidgningskoefficienten definieras som den utvidgning, som en kropp, vars längd vid 0° är lika med längdenheten, undergår vid en grads temperaturförhöjning. Yt- och volymsutvidgnings-koefficienterna definieras på motsva'-i rande ; sätt. Dessa- koefficienter äro dock för en och samma kropp endast approximativt konstanta. Deras storlek är nämligen i någon mån beroende av den temperatur, vid vilken uppvärm-‘ hingen äger rum. För alla gaser — i fråga om gaser kan givetvis endast volymsutvidgning komma i fråga •— är volymsutvidgningskoefficienteri densamma och approximativt lika med V273. överensstämmelsen ined detta värde är god, då en gas’ temperatur vida överstiger den kritiska temperaturen för samma gas. överensstämmelsen är däremot mindre god för gaser, som befinna; direkta krigskostnaderna ha naturligtvis varit vida större.

V. medförde djuptgående rubbningar i världens ekonomiska liv. Efter V. följde en svår kristid med utbredd arbetslöshet innan industri, handel och finans-väsen hunnit organiseras pä nytt.1 I de krigförande länderna mötte det stora svårigheter att bereda de från kriget hemvändande skarorna arbete. Kulturarbetet led hårt av V.

På fredskonferensen i Versailles beslöts upprättandet av ett nationernas förbund. Detta har sedermera i en hel del fall kunnat bidraga till lösning av internationella konflikter och har i sin mån bidragit till utjämnandet av den spänning, som efter kriget förefanns mellan segrarna och de besegrade.

Världen har dock ännu långt ifrän hämtat sig från den katastrofala påfrestning, som V. utgjorde.

Världsmästerskap. V. förvärvas i tävlan, som anses omfatta världens förnämsta förmågor. Då det möter svårigheter att anordna sådan tävlan, kan titeln V. hittills erhållas endast i brottning och skridskoåkning. Tävlan om V. anordnas av Internationella brottningsförbundet resp. Internationella skridskoförbundet. För professionella sportsmän anordnas ibland tävlingar rörande V. ehuru som regel under mindre betryggande-former.

Världsomflygning:. Den första V. utfördes 1924 av amerikanarna L. Smith och Erik Nelson. Den senare är född i Sverige.

Världsomsegling. Den första V. utfördes 1519—21 av portugisen Magellan.

Världspostföreningen grundades 1874. Den omfattar alla mera betydande stater och har till uppgift att verka för postväsendets internationella utveckling genom införande av enhetliga bestämmelser o. dyl. Till V. hör Internationella postbyrån i Bern. V. höll 1924 en kongress i Stockholm.

Världsrekord. Förteckning över de vid 1927 års början gällande V. i fri idrott och simning återfinnes å nästa sida.

Världsspråk, ett språk så konstruerat, att det vid sidan av de nationella språken skulle kunna genom mellanfölklig överenskommelse tjäna som muntligt och skriftligt meddelel-senjedel för folk av olika nationer, alltså ett slags internationellt hjälpspråk. I det gamla romarriket var latinet det gemensamma skriftspråket, liksom det under medeltiden och en del av nyare tiden var de europeiske lärdes språk. På 1600- och 1700-t. användes franskan som internationellt skriftspråk. I våra dagar, då den mellanfolkliga förbindelsen knytes allt fastare, skulle ett V. i hög grad underlätta de olika folkens samarbete. Särskilt skulle ett

internationellt språk vara av stor betydelse för vetenskapsmän samt för handel och industri. På senare tid ha flera försök gjorts att skapa ett dylikt språk. Man har i allmänhet föredragit ett konstspråk framför ett historiskt språk vid försöken att utbilda ett V. Därvid ha tillämpats tre olika system: 1) De aprioriska systemen, vilka både vid ordval och i fråga om grammatik undvika någon förbindelse med de naturliga (historiska) språken. 2) De blandade systemen, vilka dels ansluta sig till de naturliga språken, dels äro rent konstruerade. Konstspråk av detta slag äro exempelvis bleue, v o 1 a p ii k. 3) De aposterio riska systemen, vilka samla sitt ordförråd från de naturliga språken och söka uppbygga sin grammatik på naturliga och enkla principer. Det mest berömda av dessa • är e s p e r a n t o, framlagt 1887. 1900 utarbetades ett nytt V., i d o el. il o, vilket är en modifierad form av esperanto.

Världsutställning:. Den första V.-anordnades 1851 i London. Bland senare V. må nämnas de i Paris lS5b, i London 1862. i Paris 1S67, i Wien 1873, i Philadélphia 1876, i Paris 1878, i Barcelona 1888, i Paris 1889, i Chi- <*ago 1S93, i Paris 100, i Saint Louis 1904 och i San Francisco 1915. Efter världskriget ha ej några V. anordnats.

Världsåskådning:, se Filosofi.

Värmdö, den' största av öar na i Stockholms skärgård, ISO kvkm.

Värme. Flertalet kroppar utvidga sig vid uppvärmning (se Dilatation). De enda undantagen från denna allmängiltiga regel bilda vatten, som sammandrager sig vid uppvärmning från 0° till + 4° C.,, samt lösningar av salter i vatten. Som mått på utvidg-ningén, som är olika för olika krop-' par, användes längd-, yt- och volyms-utvidgningskoefficienterna. Längdut-vidgningskoefficienten definieras som den utvidgning, som en kropp, vars längd vid 0° är lika med längdenheten, undergår vid en grads temperaturförhöjning. Yt- och volymsutvidgnings-koefficienterna definieras på motsva'-i rande ; sätt. Dessa- koefficienter äro dock för en och samma kropp endast approximativt konstanta. Deras storlek är nämligen i någon mån beroende av den temperatur, vid vilken uppvärm-‘ hingen äger rum. För alla gaser — i fråga om gaser kan givetvis endast volymsutvidgning komma i fråga •— är volymsutvidgningskoefficienteri densamma och approximativt lika med V273. överensstämmelsen ined detta värde är god, då en gas’ temperatur vida överstiger den kritiska temperaturen för samma gas. överensstämmelsen är däremot mindre god för gaser, som befinna; direkta krigskostnaderna ha naturligtvis varit vida större.

V. medförde djuptgående rubbningar i världens ekonomiska liv. Efter V. följde en svår kristid med utbredd arbetslöshet innan industri, handel och finans-väsen hunnit organiseras pä nytt.1 I de krigförande länderna mötte det stora svårigheter att bereda de från kriget hemvändande skarorna arbete. Kulturarbetet led hårt av V.

På fredskonferensen i Versailles beslöts upprättandet av ett nationernas förbund. Detta har sedermera i en hel del

fall kunnat bidraga till lösning av internationella konflikter och har i sin mån bidragit till utjämnandet av den spänning, som efter kriget förefanns mellan segrarna och de besegrade.

Världen har dock ännu långt ifrän hämtat sig från den katastrofala påfrestning, som V. utgjorde.

Världsmästerskap. V. förvärvas i tävlan, som anses omfatta världens förnämsta förmågor. Då det möter svårigheter att anordna sådan tävlan, kan titeln V. hittills erhållas endast i brottning och skridskoåkning. Tävlan om V. anordnas av Internationella brottningsförbundet resp. Internationella skridskoförbundet. För professionella sportsmän anordnas ibland tävlingar rörande V. ehuru som regel under mindre betryggande-former.

Världsomflygning:. Den första V. utfördes 1924 av amerikanarna L. Smith och Erik Nelson. Den senare är född i Sverige.

Världsomsegling. Den första V. utfördes 1519—21 av portugisen Magellan.

Världspostföreningen grundades 1874. Den omfattar alla mera betydande stater och har till uppgift att verka för postväsendets internationella utveckling genom införande av enhetliga bestämmelser o. dyl. Till V. hör Internationella postbyrån i Bern. V. höll 1924 en kongress i Stockholm.

Världsrekord. Förteckning över de vid 1927 års början gällande V. i fri idrott och simning återfinnes å nästa sida.

Världsspråk, ett språk så konstruerat, att det vid sidan av de nationella språken skulle kunna genom mellanfölklig överenskommelse tjäna som muntligt och skriftligt meddelel-senjedel för folk av olika nationer, alltså ett slags internationellt hjälpspråk. I det gamla romarriket var latinet det gemensamma skriftspråket, liksom det under medeltiden och en del av nyare tiden var de europeiske lärdes språk. På 1600- och 1700-t. användes franskan som internationellt skriftspråk. I våra dagar, då den mellanfolkliga förbindelsen knytes allt fastare, skulle ett V. i hög grad underlätta de olika folkens samarbete. Särskilt skulle ett

internationellt språk vara av stor betydelse för vetenskapsmän samt för handel och industri. På senare tid ha flera försök gjorts att skapa ett dylikt språk. Man har i allmänhet föredragit ett konstspråk framför ett historiskt språk vid försöken att utbilda ett V. Därvid ha tillämpats tre olika system: 1) De aprioriska systemen, vilka både vid ordval och i fråga om grammatik undvika någon förbindelse med de naturliga (historiska) språken. 2) De blandade systemen, vilka dels ansluta sig till de naturliga språken, dels äro rent konstruerade. Konstspråk av detta slag äro exempelvis bleue, v o 1 a p ii k. 3) De aposterio riska systemen, vilka samla sitt ordförråd från de naturliga språken och söka uppbygga sin grammatik på naturliga och enkla principer. Det mest berömda av dessa • är e s p e r a n t o, framlagt 1887. 1900 utarbetades ett nytt V., i d o el. il o, vilket är en modifierad form av esperanto.

Världsutställning:. Den första V.-anordnades 1851 i London. Bland senare V. må nämnas de i Paris lS5b, i London 1862. i Paris 1S67, i Wien 1873, i Philadélphia 1876, i Paris 1878, i Barcelona 1888, i Paris 1889, i Chi-<*ago 1S93, i Paris 100, i Saint Louis 1904 och i San Francisco 1915. Efter världskriget ha ej några V. anordnats.

Världsåskådning:, se Filosofi.

Värmdö, den' största av öar na i Stockholms skärgård, ISO kvkm.

Värme. Flertalet kroppar utvidga sig vid uppvärmning (se Dilatation). De enda undantagen från denna allmängiltiga regel bilda vatten, som sammandrager sig vid uppvärmning från 0° till + 4° C.,, samt lösningar av salter i vatten. Som mått på utvidg-ningén, som är olika för olika krop-' par, användes längd-, yt- och volyms-utvidgningskoefficienterna. Längdut-vidgningskoefficienten definieras som den utvidgning, som en kropp, vars längd vid 0° är lika med längdenheten, undergår vid en grads temperaturförhöjning. Yt- och volymsutvidgnings-koefficienterna definieras på motsva'-i rande ; sätt. Dessa- koefficienter äro dock för en och samma kropp endast approximativt konstanta. Deras storlek är nämligen i någon mån beroende av den temperatur, vid vilken uppvärm-‘ hingen äger rum. För alla gaser — i fråga om gaser kan givetvis endast volymsutvidgning komma i fråga •— är volymsutvidgningskoefficienteri densamma och approximativt lika med V273. överensstämmelsen

ined detta värde är god, då en gas' temperatur vida överstiger den kritiska temperaturen för samma gas. överensstämmelsen är däremot mindre god för gaser, som befinna; direkta krigskostnaderna ha naturligtvis varit vida större.

V. medförde djuptgående rubbningar i världens ekonomiska liv. Efter V. följde en svår kristid med utbredd arbetslöshet innan industri, handel och finans-väsen hunnit organiseras pä nytt.1 I de krigförande länderna mötte det stora svårigheter att bereda de från kriget hemvändande skarorna arbete. Kulturarbetet led hårt av V.

På fredskonferensen i Versailles beslöts upprättandet av ett nationernas förbund. Detta har sedermera i en hel del fall kunnat bidraga till lösning av internationella konflikter och har i sin mån bidragit till utjämnandet av den spänning, som efter kriget förefanns mellan segrarna och de besegrade.

Världen har dock ännu långt ifrän hämtat sig från den katastrofala påfrestning, som V. utgjorde.

Världsmästerskap. V. förvärvas i tävlan, som anses omfatta världens förnämsta förmågor. Då det möter svårigheter att anordna sådan tävlan, kan titeln V. hittills erhållas endast i brottning och skridskoåkning. Tävlan om V. anordnas av Internationella brottningsförbundet resp. Internationella skridskoförbundet. För professionella sportsmän anordnas ibland tävlingar rörande V. ehuru som regel under mindre betryggande-former.

Världsomflygning:. Den första V. utfördes 1924 av amerikanarna L. Smith och Erik Nelson. Den senare är född i Sverige.

Världsomsegling. Den första V. utfördes 1519—21 av portugisen Magellan.

Världspostföreningen grundades 1874. Den omfattar alla mera betydande stater och har till uppgift att verka för postväsendets internationella utveckling genom införande av enhetliga bestämmelser o. dyl. Till V. hör Internationella postbyrån i Bern. V. höll 1924 en kongress i Stockholm.

Världsrekord. Förteckning över de vid 1927 års början gällande V. i fri idrott och simning återfinnes å nästa sida.

Världsspråk, ett språk så konstruerat, att det vid sidan av de nationella språken skulle kunna genom mellanfölklig överenskommelse tjäna som muntligt och skriftligt meddelel-senjedel för folk av olika nationer, alltså ett slags internationellt hjälpspråk. I det gamla romarriket var latinet det gemensamma skriftspråket, liksom det under medeltiden och en del av nyare tiden var de europeiske lärdes språk. På 1600- och 1700-t. användes franskan som internationellt skriftspråk. I våra dagar, då den mellanfolkliga förbindelsen knytes allt fastare, skulle ett V. i hög grad underlätta de olika folkens samarbete. Särskilt skulle ett

internationellt språk vara av stor betydelse för vetenskapsmän samt för handel och industri. På senare tid ha flera försök gjorts att skapa ett dylikt språk. Man har i allmänhet föredragit ett konstspråk framför ett historiskt språk vid försöken att utbilda ett V. Därvid ha tillämpats tre olika system: 1) De aprioriska systemen, vilka både vid ordval och i fråga om grammatik undvika någon förbindelse med de naturliga (historiska) språken. 2) De blandade systemen, vilka dels ansluta sig till de naturliga språken, dels äro rent konstruerade. Konstspråk av detta slag äro exempelvis bleue, v o 1 a p ii k. 3) De aposterio riska systemen, vilka samla sitt ordförråd från de naturliga språken och söka uppbygga sin grammatik på naturliga och enkla principer. Det mest berömda av dessa • är e s p e r a n t o, framlagt 1887. 1900 utarbetades ett nytt V., i d o el. il o, vilket är en modifierad form av esperanto.

Världsutställning:. Den första V.-anordnades 1851 i London. Bland senare V. må nämnas de i Paris lS5b, i London 1862. i Paris 1S67, i Wien 1873, i Philadélphia 1876, i Paris 1878, i Barcelona 1888, i Paris 1889, i Chi-<*ago 1S93, i Paris 100, i Saint Louis 1904 och i San Francisco 1915. Efter världskriget ha ej några V. anordnats.

Världsåskådning:, se Filosofi.

Värmdö, den' största av öar na i Stockholms skärgård, ISO kvkm.

Värme. Flertalet kroppar utvidga sig vid uppvärmning (se Dilatation). De enda undantagen från denna

allmängiltiga regel bilda vatten, som sammandrager sig vid uppvärmning från 0° till + 4° C.,, samt lösningar av salter i vatten. Som mått på utvidg-ningén, som är olika för olika krop-' par, användes längd-, yt- och volyms-utvidgningskoefficienterna. Längdut-vidgningskoefficienten definieras som den utvidgning, som en kropp, vars längd vid 0° är lika med längdenheten, undergår vid en grads temperaturförhöjning. Yt- och volymsutvidgnings-koefficienterna definieras på motsva'-i rande ; sätt. Dessa- koefficienter äro dock för en och samma kropp endast approximativt konstanta. Deras storlek är nämligen i någon mån beroende av den temperatur, vid vilken uppvärm-‘ hingen äger rum. För alla gaser — i fråga om gaser kan givetvis endast volymsutvidgning komma i fråga •— är volymsutvidgningskoefficienteri densamma och approximativt lika med V273. överensstämmelsen ined detta värde är god, då en gas’ temperatur vida överstiger den kritiska temperaturen för samma gas. överensstämmelsen är däremot mindre god för gaser, som befinna;Världsrekord.

Officiellt godkända intill år 1927.

Idrottsgren Tid o. mått Rekordinnehavare Satt... i år... Fri idrott: Tid: Ch. Paddock, U. S. A............. U. S. A. 21 Löpning t. m, s. 100 meter 10.4 200 » 20.8 Ch. Paddock, U. S. A............. U. S. A. 24 400 » 47.4 J. Meredith, U. S. A. .*............ Cambridge 18 500 » 1.03 6 O. Peltzer, Tyskland .... Budapest 26 800 » 1.51.6 O. Peltzer, Tyskland .... London 26 1,000 » 2.28.6 S. Lundgren, Sverige .... Stockholm 22 1,500 » 3.51.6 O. Peltzer, Tyskland .... Berlin 26 2,000 » 5.26. E. Wide, Sverige..................... Stockholm 25 3,000 » 8.20.4 P. Nurmi, Finland .... Stockholm 26 5,000 » 14.28.2 P. Nurmi, Finland .... Finland 24 30.06 2. P. Nurmi, Finland .... Finland 24 20,000 » 1.06.29 V. Sipilä, Finland .... Finland 24 lli eng. mil (402.32 m.j 47.4 J. Meredith, U. S. A................ Cambridge 18 ll2 » » (804.7 ’) 1.51.6 O. Peltzer, Tyskland .... Budapest 26 1 » » (1,609.3 ») 4.10.4 P. Nurmi, Finland .... Stockholm 23 2 » » (3,218.6 *) 9.01.4 E. Wide, Sverige..................... Berlin 26 3 » » 4,828 ») 14.11.2 P. Nurmi, Finland .... Stockholm 23 5 » » (8,047 ’) 24.06.2 P. Nurmi, Finland .... Finland 24 4x100 meter 41.0 U. S. A:s lag .... Paris 24 4x400 » 3.16.0 U. S. A:s lag .... Paris 24 4X1,500 » 16.26.2 Turun Urheiluliitto, Finland........ Stockholm 26 Häck: 110 meter 14.8 E. Thompson, Kanada............... Montreal 20 400 53.8 Paris 25 Löpning 1 timma Mått: (meter) J. Bouin, Frankrike.................. Stockholm 13 19.021.6 Höjdhopp 2.030 Osborne, U. S. A................... U. S. A. 24 Längdhopp 7.890 Hubba-d, U. S. A. .....i .... U. S. A. 25 Tresteg shopp 15.525 A. W. Win ter, Australien........... Paris 24 Stavhopp 4.250 Ch. HofF, Norge .... Finland 25 Spjutkastning b. h. 66.620 G. Lindström, Sverige............... Eksjo 24 D:o sammanlagt 114.280 Karlskoga 17 Diskuskastning b. h. 47.890 Hartranft, U. S. A................... U. S. A. 25 ' D:o sammanlagt 90.113 E. Niklander, Finland............... Finland 13 Kulstötning b. h. 15.550 R. Rose, U. S. A................... U. S. A. 09 D:o sammanlagt 28.145 R. Rose, U. S. A................... U. S. A. 12 Släggkastning 57.750 P. Ryan, U. S. A................... U. S. A. 13 Viktkastning 12.350 U. S. A. 11 Tiokamp Poäng: H. Osborne, U. S. A................ Paris 24 7.710.775 Simning: \ Fritt simsätt: 100 meter 57.4 J. Weissmiiller, U. S. A............. U. S. A. 24 200 2.15.6 J. Weissmiiller, U. S. A............. U. S. A. 24 300 3.33.8 Stockholm 25 400 4.50.3 Arne Borg, Sverige .... Stockholm 25 500 » 6.08.4 Stockholm 25 1,000 » 13.04.2 Arne Borg, Sverige .... Oslo 25 1,500 » 20.04.4 Arne Borg, Sverige.................. Budapest 26 Bröstsim: 100 meter 1.15.9 E. Rademacher, Tyskland .... Stockholm 24 500 7.40.8 Tyskland 25 Damer: Fritt simsätt: 1.12.8 G. Ederle, U. S. A................... Newyork 23 100 meter 500 » 7.22.2 G. Ederle, U. S. A................... Indianapolis 22 Bröstsim: 100 meter 1.29 Fr. E. Hunes, Frankrike .... Aix la Ch. 25 200 3.19.1 Britta Hazelius, Sverige .... Stockholm 26 ! 400 6.55.9 Britta Hazelius, Sverige .... Stockholm 26 Tidens Lexikon. direkta krigskostnaderna ha naturligtvis varit vida större.

V. medförde djuptgående rubbningar i världens ekonomiska liv. Efter V. följde en svår kristid med utbredd arbetslöshet innan industri, handel och finans-väsen hunnit organiseras pä nytt.1 I de krigförande länderna mötte det stora svårigheter att bereda de från kriget hemvändande skarorna arbete. Kulturarbetet led hårt av V.

På fredskonferensen i Versailles beslöts upprättandet av ett nationernas förbund. Detta har sedermera i en hel del fall kunnat bidraga till lösning av internationella konflikter och har i sin mån bidragit till utjämnandet av den spänning, som efter kriget förefanns mellan segrarna och de besegrade.

Världen har dock ännu långt ifrän hämtat sig från den katastrofala påfrestning, som V. utgjorde.

Världsmästerskap. V. förvärvas i tävlan, som anses omfatta världens förnämsta förmågor. Då det möter svårigheter att anordna sådan tävlan, kan titeln V. hittills erhållas endast i brottning och skridskoåkning. Tävlan om V. anordnas av Internationella brottningsförbundet resp. Internationella skridskoförbundet. För professionella sportsmän anordnas ibland tävlingar rörande V. ehuru som regel under mindre betryggande-former.

Världsomflygning:. Den första V. utfördes 1924 av amerikanarna L. Smith och Erik Nelson. Den senare är född i Sverige.

Världsomsegling. Den första V. utfördes 1519—21 av portugisen Magellan.

Världspostföreningen grundades 1874. Den omfattar alla mera betydande stater och har till uppgift att verka för postväsendets internationella utveckling genom införande av enhetliga bestämmelser o. dyl. Till V. hör Internationella postbyrån i Bern. V. höll 1924 en kongress i Stockholm.

Världsrekord. Förteckning över de vid 1927 års början gällande V. i fri idrott och simning återfinnes å nästa sida.

Världsspråk, ett språk så konstruerat, att det vid sidan av de nationella språken skulle kunna genom mellanfölklig överenskommelse tjäna som muntligt och skriftligt meddelel-senjedel för folk av olika nationer, alltså ett slags internationellt hjälpspråk. I det gamla romarriket var latinet det gemensamma skriftspråket, liksom det under medeltiden och en del av nyare tiden var de europeiske lärdes språk. På 1600- och 1700-t. användes franskan som internationellt skriftspråk. I våra dagar, då den mellanfolkliga förbindelsen knytes allt fastare, skulle ett V. i hög grad underlätta de olika folkens samarbete. Särskilt skulle ett

internationellt språk vara av stor betydelse för vetenskapsmän samt för handel och industri. På senare tid ha flera försök gjorts att skapa ett dylikt språk. Man har i allmänhet föredragit ett konstspråk framför ett historiskt språk vid försöken att utbilda ett V. Därvid ha tillämpats tre olika system: 1) De aprioriska systemen, vilka både vid ordval och i fråga om grammatik undvika någon förbindelse med de naturliga (historiska) språken. 2) De blandade systemen, vilka dels ansluta sig till de naturliga språken, dels äro rent konstruerade. Konstspråk av detta slag äro exempelvis bleue, v o 1 a p ii k. 3) De aposterio riska systemen, vilka samla sitt ordförråd från de naturliga språken och söka uppbygga sin grammatik på naturliga och enkla principer. Det mest berömda av dessa • är e s p e r a n t o, framlagt 1887. 1900 utarbetades ett nytt V., i d o el. il o, vilket är en modifierad form av esperanto.

Världsutställning:. Den första V.-anordnades 1851 i London. Bland senare V. må nämnas de i Paris lS5b, i London 1862. i Paris 1S67, i Wien 1873, i Philadélphia 1876, i Paris 1878, i Barcelona 1888, i Paris 1889, i Chi-<*ago 1S93, i Paris 100, i Saint Louis 1904 och i San Francisco 1915. Efter världskriget ha ej några V. anordnats.

Världsåskådning:, se Filosofi.

Värmdö, den' största av öar na i Stockholms skärgård, ISO kvkm.

Värme. Flertalet kroppar utvidga sig vid uppvärmning (se Dilatation). De enda undantagen från denna allmängiltiga regel bilda vatten, som sammandrager sig vid uppvärmning från 0° till + 4° C.,, samt lösningar av salter i vatten. Som mått på utvidg-ningén, som är olika för olika krop-' par, användes längd-, yt- och volyms-utvidgningskoefficienterna. Längdut-vidgningskoefficienten definieras som den utvidgning, som en kropp, vars längd vid 0° är lika med längdenheten, undergår vid en grads temperaturförhöjning. Yt- och volymsutvidgnings-koefficienterna definieras på motsva'-i rande ; sätt. Dessa- koefficienter äro dock för en och samma kropp endast approximativt konstanta. Deras storlek är nämligen i någon mån beroende av den temperatur, vid vilken uppvärm-' hingen äger rum. För alla gaser — i fråga om gaser kan givetvis endast volymsutvidgning komma i fråga •— är volymsutvidgningskoefficienteri densamma och approximativt lika med V273. överensstämmelsen ined detta värde är god, då en gas' temperatur vida överstiger den kritiska temperaturen för samma gas. överensstämmelsen är däremot mindre god för gaser, som befinna; direkta krigskostnaderna ha naturligtvis varit

vida större.

V. medförde djuptgående rubbningar i världens ekonomiska liv. Efter V. följde en svår kristid med utbredd arbetslöshet innan industri, handel och finans-väsen hunnit organiseras pä nytt.1 I de krigförande länderna mötte det stora svårigheter att bereda de från kriget hemvändande skarorna arbete. Kulturarbetet led hårt av V.

På fredskonferensen i Versailles beslöts upprättandet av ett nationernas förbund. Detta har sedermera i en hel del fall kunnat bidraga till lösning av internationella konflikter och har i sin mån bidragit till utjämnandet av den spänning, som efter kriget förefanns mellan segrarna och de besegrade.

Världen har dock ännu långt ifrän hämtat sig från den katastrofala påfrestning, som V. utgjorde.

Världsmästerskap. V. förvärvas i tävlan, som anses omfatta världens förnämsta förmågor. Då det möter svårigheter att anordna sådan tävlan, kan titeln V. hittills erhållas endast i brottning och skridskoåkning. Tävlan om V. anordnas av Internationella brottningsförbundet resp. Internationella skridskoförbundet. För professionella sportsmän anordnas ibland tävlingar rörande V. ehuru som regel under mindre betryggande-former.

Världsomflygning:. Den första V. utfördes 1924 av amerikanarna L. Smith och Erik Nelson. Den senare är född i Sverige.

Världsomsegling. Den första V. utfördes 1519—21 av portugisen Magellan.

Världspostföreningen grundades 1874. Den omfattar alla mera betydande stater och har till uppgift att verka för postväsendets internationella utveckling genom införande av enhetliga bestämmelser o. dyl. Till V. hör Internationella postbyrån i Bern. V. höll 1924 en kongress i Stockholm.

Världsrekord. Förteckning över de vid 1927 års början gällande V. i fri idrott och simning återfinnes å nästa sida.

Världsspråk, ett språk så konstruerat, att det vid sidan av de nationella språken skulle kunna genom mellanfölklig överenskommelse tjäna som muntligt och skriftligt meddelel-senjedel för folk av olika nationer, alltså ett slags internationellt hjälpspråk. I det gamla romarriket var latinet det gemensamma skriftspråket, liksom det under medeltiden och en del av nyare tiden var de europeiske lärdes språk. På 1600- och 1700-t. användes franskan som internationellt skriftspråk. I våra dagar, då den mellanfolkliga förbindelsen knytes allt fastare, skulle ett V. i hög grad underlätta de olika folkens samarbete. Särskilt skulle ett

internationellt språk vara av stor betydelse för vetenskapsmän samt för handel och industri. På senare tid ha flera försök gjorts att skapa ett dylikt språk. Man har i allmänhet föredragit ett konstspråk framför ett historiskt språk vid försöken att utbilda ett V. Därvid ha tillämpats tre olika system: 1) De aprioriska systemen, vilka både vid ordval och i fråga om grammatik undvika någon förbindelse med de naturliga (historiska) språken. 2) De blandade systemen, vilka dels ansluta sig till de naturliga språken, dels äro rent konstruerade. Konstspråk av detta slag äro exempelvis bleue, v o 1 a p ii k. 3) De aposterio riska systemen, vilka samla sitt ordförråd från de naturliga språken och söka uppbygga sin grammatik på naturliga och enkla principer. Det mest berömda av dessa • är e s p e r a n t o, framlagt 1887. 1900 utarbetades ett nytt V., i d o el. il o, vilket är en modifierad form av esperanto.

Världsutställning:. Den första V.-anordnades 1851 i London. Bland senare V. må nämnas de i Paris lS5b, i London 1862. i Paris 1S67, i Wien 1873, i Philadélphia 1876, i Paris 1878, i Barcelona 1888, i Paris 1889, i Chi-<*ago 1S93, i Paris 100, i Saint Louis 1904 och i San Francisco 1915. Efter världskriget ha ej några V. anordnats.

Världsåskådning:, se Filosofi.

Värmdö, den' största av öar na i Stockholms skärgård, ISO kvkm.

Värme. Flertalet kroppar utvidga sig vid uppvärmning (se Dilatation). De enda undantagen från denna allmängiltiga regel bilda vatten, som sammandrager sig vid uppvärmning från 0° till + 4° C.,, samt lösningar av salter i vatten. Som mått på utvidg-ningén, som är olika för olika krop-' par, användes längd-, yt- och volyms-

utvidgningskoefficienterna. Längdut-vidgningskoefficienten definieras som den utvidgning, som en kropp, vars längd vid 0° är lika med längdenheten, undergår vid en grads temperaturförhöjning. Yt- och volymsutvidgnings-koefficienterna definieras på motsva'-i rande ; sätt. Dessa- koefficienter äro dock för en och samma kropp endast approximativt konstanta. Deras storlek är nämligen i någon mån beroende av den temperatur, vid vilken uppvärm-‘ hingen äger rum. För alla gaser — i fråga om gaser kan givetvis endast volymsutvidgning komma i fråga •— är volymsutvidgningskoefficienteri densamma och approximativt lika med V273. överensstämmelsen ined detta värde är god, då en gas’ temperatur vida överstiger den kritiska temperaturen för samma gas. överensstämmelsen är däremot mindre god för gaser, som befinna; direkta krigskostnaderna ha naturligtvis varit vida större.

V. medförde djuptgående rubbningar i världens ekonomiska liv. Efter V. följde en svår kristid med utbredd arbetslöshet innan industri, handel och finans-väsen hunnit organiseras pä nytt.1 I de krigförande länderna mötte det stora svårigheter att bereda de från kriget hemvändande skarorna arbete. Kulturarbetet led hårt av V.

På fredskonferensen i Versailles beslöts upprättandet av ett nationernas förbund. Detta har sedermera i en hel del fall kunnat bidraga till lösning av internationella konflikter och har i sin mån bidragit till utjämnandet av den spänning, som efter kriget förefanns mellan segrarna och de besegrade.

Världen har dock ännu långt ifrän hämtat sig från den katastrofala påfrestning, som V. utgjorde.

Världsmästerskap. V. förvärvas i tävlan, som anses omfatta världens förnämsta förmågor. Då det möter svårigheter att anordna sådan tävlan, kan titeln V. hittills erhållas endast i brottning och skridskoåkning. Tävlan om V. anordnas av Internationella brottningsförbundet resp. Internationella skridskoförbundet. För professionella sportsmän anordnas ibland tävlingar rörande V. ehuru som regel under mindre betryggande-former.

Världsomflygning:. Den första V. utfördes 1924 av amerikanarna L. Smith och Erik Nelson. Den senare är född i Sverige.

Världsomsegling. Den första V. utfördes 1519—21 av portugisen Magellan.

Världspostföreningen grundades 1874. Den omfattar alla mera betydande stater och har till uppgift att verka för postväsendets internationella utveckling genom införande av enhetliga bestämmelser o. dyl. Till V. hör Internationella postbyrån i Bern. V. höll 1924 en kongress i Stockholm.

Världsrekord. Förteckning över de vid 1927 års början gällande V. i fri idrott och simning återfinnes å nästa sida.

Världsspråk, ett språk så konstruerat, att det vid sidan av de nationella språken skulle kunna genom mellanfölklig överenskommelse tjäna som muntligt och skriftligt meddelel-senjedel för folk av olika nationer, alltså ett slags internationellt hjälpspråk. I det gamla romarriket var latinet det gemensamma skriftspråket, liksom det under medeltiden och en del av nyare tiden var de europeiske lärdes språk. På 1600- och 1700-t. användes franskan som internationellt skriftspråk. I våra dagar, då den mellanfolkliga förbindelsen knytes allt fastare, skulle ett V. i hög grad underlätta de olika folkens samarbete. Särskilt skulle ett

internationellt språk vara av stor betydelse för vetenskapsmän samt för handel och industri. På senare tid ha flera försök gjorts att skapa ett dylikt språk. Man har i allmänhet föredragit ett konstspråk framför ett historiskt språk vid försöken att utbilda ett V. Därvid ha tillämpats tre olika system: 1) De aprioriska systemen, vilka både vid ordval och i fråga om grammatik undvika någon förbindelse med de naturliga (historiska) språken. 2) De blandade systemen, vilka dels ansluta sig till de naturliga språken, dels äro rent konstruerade. Konstspråk av detta slag äro exempelvis bleue, v o 1 a p ii k. 3) De aposterio riska systemen, vilka samla sitt ordförråd från de naturliga språken och söka uppbygga sin grammatik på naturliga och enkla principer. Det mest berömda av dessa • är e s p e r a n t o, framlagt 1887. 1900 utarbetades ett nytt V., i d o el. il o, vilket är en modifierad form av esperanto.

Världsutställning:. Den första V.-anordnades 1851 i London. Bland senare V. må nämnas de i Paris lS5b, i London 1862. i Paris 1S67, i Wien 1873, i Philadélphia 1876, i Paris 1878, i Barcelona 1888, i Paris 1889, i Chi-

<*ago 1S93, i Paris 100, i Saint Louis 1904 och i San Francisco 1915. Efter världskriget ha ej några V. anordnats.

Världsåskådning:, se Filosofi.

Värmdö, den' största av öar na i Stockholms skärgård, ISO kvkm.

Värme. Flertalet kroppar utvidga sig vid uppvärmning (se Dilatation). De enda undantagen från denna allmängiltiga regel bilda vatten, som sammandrager sig vid uppvärmning från 0° till + 4° C.,, samt lösningar av salter i vatten. Som mått på utvidg-ningén, som är olika för olika krop-' par, användes längd-, yt- och volyms-utvidgningskoefficienterna. Längdut-vidgningskoefficienten definieras som den utvidgning, som en kropp, vars längd vid 0° är lika med längdenheten, undergår vid en grads temperaturförhöjning. Yt- och volymsutvidgnings-koefficienterna definieras på motsva'-i rande ; sätt. Dessa- koefficienter äro dock för en och samma kropp endast approximativt konstanta. Deras storlek är nämligen i någon mån beroende av den temperatur, vid vilken uppvärm-‘ hingen äger rum. För alla gaser — i fråga om gaser kan givetvis endast volymsutvidgning komma i fråga •— är volymsutvidgningskoefficienteri densamma och approximativt lika med V273. överensstämmelsen ined detta värde är god, då en gas’ temperatur vida överstiger den kritiska temperaturen för samma gas. överensstämmelsen är däremot mindre god för gaser, som befinna; direkta krigskostnaderna ha naturligtvis varit vida större.

V. medförde djuptgående rubbningar i världens ekonomiska liv. Efter V. följde en svår kristid med utbredd arbetslöshet innan industri, handel och finans-väsen hunnit organiseras pä nytt.1 I de krigförande länderna mötte det stora svårigheter att bereda de från kriget hemvändande skarorna arbete. Kulturarbetet led hårt av V.

På fredskonferensen i Versailles beslöts upprättandet av ett nationernas förbund. Detta har sedermera i en hel del fall kunnat bidraga till lösning av internationella konflikter och har i sin mån bidragit till utjämnandet av den spänning, som efter kriget förefanns mellan segrarna och de besegrade.

Världen har dock ännu långt ifrån hämtat sig från den katastrofala påfrestning, som V. utgjorde.

Världsmästerskap. V. förvärvas i tävlan, som anses omfatta världens förnämsta förmågor. Då det möter svårigheter att anordna sådan tävlan, kan titeln V. hittills erhållas endast i brottning och skridskoåkning. Tävlan om V. anordnas av Internationella brottningsförbundet resp. Internationella skridskoförbundet. För professionella sportsmän anordnas ibland tävlingar rörande V. ehuru som regel under mindre betryggande-former.

Världsomflygning:. Den första V. utfördes 1924 av amerikanarna L. Smith och Erik Nelson. Den senare är född i Sverige.

Världsomsegling. Den första V. utfördes 1519—21 av portugisen Magellan.

Världspostföreningen grundades 1874. Den omfattar alla mera betydande stater och har till uppgift att verka för postväsendets internationella utveckling genom införande av enhetliga bestämmelser o. dyl. Till V. hör Internationella postbyrån i Bern. V. höll 1924 en kongress i Stockholm.

Världsrekord. Förteckning över de vid 1927 års början gällande V. i fri idrott och simning återfinnes å nästa sida.

Världsspråk, ett språk så konstruerat, att det vid sidan av de nationella språken skulle kunna genom mellanfölklig överenskommelse tjäna som muntligt och skriftligt meddelel-senjedel för folk av olika nationer, alltså ett slags internationellt hjälpspråk. I det gamla romarriket var latinet det gemensamma skriftspråket, liksom det under medeltiden och en del av nyare tiden var de europeiske lärdes språk. På 1600- och 1700-t. användes franskan som internationellt skriftspråk. I våra dagar, då den mellanfolkliga förbindelsen knytes allt fastare, skulle ett V. i hög grad underlätta de olika folkens samarbete. Särskilt skulle ett

internationellt språk vara av stor betydelse för vetenskapsmän samt för handel och industri. På senare tid ha flera försök gjorts att skapa ett dylikt språk. Man har i allmänhet föredragit ett konstspråk framför ett historiskt språk vid försöken att utbilda ett V. Därvid ha tillämpats tre olika system: 1) De aprioriska systemen, vilka både vid

ordval och i fråga om grammatik undvika någon förbindelse med de naturliga (historiska) språken. 2) De blandade systemen, vilka dels ansluta sig till de naturliga språken, dels äro rent konstruerade. Konstspråk av detta slag äro exempelvis bleue, v o 1 a p ii k. 3) De aposterio riska systemen, vilka samla sitt ordförråd från de naturliga språken och söka uppbygga sin grammatik på naturliga och enkla principer. Det mest berömda av dessa • är e s p e r a n t o, framlagt 1887. 1900 utarbetades ett nytt V., i d o el. il o, vilket är en modifierad form av esperanto.

Världsutställning:. Den första V.-anordnades 1851 i London. Bland senare V. må nämnas de i Paris lS5b, i London 1862. i Paris 1S67, i Wien 1873, i Philadélphia 1876, i Paris 1878, i Barcelona 1888, i Paris 1889, i Chi-<*ago 1S93, i Paris 100, i Saint Louis 1904 och i San Francisco 1915. Efter världskriget ha ej några V. anordnats.

Världsåskådning:, se Filosofi.

Värmdö, den' största av öar na i Stockholms skärgård, ISO kvkm.

Värme. Flertalet kroppar utvidga sig vid uppvärmning (se Dilatation). De enda undantagen från denna allmängiltiga regel bilda vatten, som sammandrager sig vid uppvärmning från 0° till + 4° C.,, samt lösningar av salter i vatten. Som mått på utvidg-ningén, som är olika för olika krop-' par, användes längd-, yt- och volyms-utvidgningskoefficienterna. Längdut-vidgningskoefficienten definieras som den utvidgning, som en kropp, vars längd vid 0° är lika med längdenheten, undergår vid en grads temperaturförhöjning. Yt- och volymsutvidgnings-koefficienterna definieras på motsva'-i rande ; sätt. Dessa- koefficienter äro dock för en och samma kropp endast approximativt konstanta. Deras storlek är nämligen i någon mån beroende av den temperatur, vid vilken uppvärm-‘ hingen äger rum. För alla gaser — i fråga om gaser kan givetvis endast volymsutvidgning komma i fråga •— är volymsutvidgningskoefficienteri densamma och approximativt lika med V273. överensstämmelsen ined detta värde är god, då en gas’ temperatur vida överstiger den kritiska temperaturen för samma gas. överensstämmelsen är däremot mindre god för gaser, som befinna; direkta krigskostnaderna ha naturligtvis varit vida större.

V. medförde djuptgående rubbningar i världens ekonomiska liv. Efter V. följde en svår kristid med utbredd arbetslöshet innan industri, handel och finans-väsen hunnit organiseras pä nytt.1 I de krigförande länderna mötte det stora svårigheter att bereda de från kriget hemvändande skarorna arbete. Kulturarbetet led hårt av V.

På fredskonferensen i Versailles beslöts upprättandet av ett nationernas förbund. Detta har sedermera i en hel del fall kunnat bidraga till lösning av internationella konflikter och har i sin mån bidragit till utjämnandet av den spänning, som efter kriget förefanns mellan segrarna och de besegrade.

Världen har dock ännu långt ifrån hämtat sig från den katastrofala påfrestning, som V. utgjorde.

Världsmästerskap. V. förvärvas i tävlan, som anses omfatta världens förnämsta förmågor. Då det möter svårigheter att anordna sådan tävlan, kan titeln V. hittills erhållas endast i brottning och skridskoåkning. Tävlan om V. anordnas av Internationella brottningsförbundet resp. Internationella skridskoförbundet. För professionella sportsmän anordnas ibland tävlingar rörande V. ehuru som regel under mindre betryggande-former.

Världsomflygning:. Den första V. utfördes 1924 av amerikanarna L. Smith och Erik Nelson. Den senare är född i Sverige.

Världsomsegling. Den första V. utfördes 1519—21 av portugisen Magellan.

Världspostföreningen grundades 1874. Den omfattar alla mera betydande stater och har till uppgift att verka för postväsendets internationella utveckling genom införande av enhetliga bestämmelser o. dyl. Till V. hör Internationella postbyrån i Bern. V. höll 1924 en kongress i Stockholm.

Världsrekord. Förteckning över de vid 1927 års början gällande V. i fri idrott och simning återfinnes å nästa sida.

Världsspråk, ett språk så konstruerat, att det vid sidan av de nationella språken skulle kunna genom mellanfölklig

överenskommelse tjäna som muntligt och skriftligt meddelel-senjedel för folk av olika nationer, alltså ett slags internationellt hjälpspråk. I det gamla romarriket var latinet det gemensamma skriftspråket, liksom det under medeltiden och en del av nyare tiden var de europeiske lärdes språk. På 1600- och 1700-t. användes franskan som internationellt skriftspråk. I våra dagar, då den mellanfolkliga förbindelsen knytes allt fastare, skulle ett V. i hög grad underlätta de olika folkens samarbete. Särskilt skulle ett

internationellt språk vara av stor betydelse för vetenskapsmän samt för handel och industri. På senare tid ha flera försök gjorts att skapa ett dylikt språk. Man har i allmänhet föredragit ett konstspråk framför ett historiskt språk vid försöken att utbilda ett V. Därvid ha tillämpats tre olika system: 1) De aprioriska systemen, vilka både vid ordval och i fråga om grammatik undvika någon förbindelse med de naturliga (historiska) språken. 2) De blandade systemen, vilka dels ansluta sig till de naturliga språken, dels äro rent konstruerade. Konstspråk av detta slag äro exempelvis bleue, v o 1 a p ii k. 3) De aposterio riska systemen, vilka samla sitt ordförråd från de naturliga språken och söka uppbygga sin grammatik på naturliga och enkla principer. Det mest berömda av dessa • är e s p e r a n t o, framlagt 1887. 1900 utarbetades ett nytt V., i d o el. il o, vilket är en modifierad form av esperanto.

Världsutställning:. Den första V.-anordnades 1851 i London. Bland senare V. må nämnas de i Paris lS5b, i London 1862. i Paris 1S67, i Wien 1873, i Philadélphia 1876, i Paris 1878, i Barcelona 1888, i Paris 1889, i Chi-<*ago 1S93, i Paris 100, i Saint Louis 1904 och i San Francisco 1915. Efter världskriget ha ej några V. anordnats.

Världsåskådning:, se Filosofi.

Värmdö, den' största av öar na i Stockholms skärgård, ISO kvkm.

Värme. Flertalet kroppar utvidga sig vid uppvärmning (se Dilatation). De enda undantagen från denna allmängiltiga regel bilda vatten, som sammandrager sig vid uppvärmning från 0° till + 4° C.,, samt lösningar av salter i vatten. Som mått på utvidg-ningén, som är olika för olika krop-' par, användes längd-, yt- och volyms-utvidgningskoefficienterna. Längdut-vidgningskoefficienten definieras som den utvidgning, som en kropp, vars längd vid 0° är lika med längdenheten, undergår vid en grads temperaturförhöjning. Yt- och volymsutvidgnings-koefficienterna definieras på motsva'-i rande ; sätt. Dessa- koefficienter äro dock för en och samma kropp endast approximativt konstanta. Deras storlek är nämligen i någon mån beroende av den temperatur, vid vilken uppvärm-‘ hingen äger rum. För alla gaser — i fråga om gaser kan givetvis endast volymsutvidgning komma i fråga •— är volymsutvidgningskoefficienteri densamma och approximativt lika med V273. överensstämmelsen ined detta värde är god, då en gas’ temperatur vida överstiger den kritiska temperaturen för samma gas. överensstämmelsen är däremot mindre god för gaser, som befinna;sig i närheten av kondensationspunkten.

— På den egenskapen, att kroppar utvidga sig vid uppvärmning, grunda sig de i allmänhet i praktiken använda termometrarna (se Termometer). — Experimentella undersökningar ha visat, att den värmemängd, som kräves för att uppvärma en viss kropp, är proportionell mot den temperaturförhöjning, som skall åstadkommas. Blandar man ett kg. vatten av 100° temperatur med ett kg. O-gr&digt vatten, blir temperaturen ungefär 50°. Exakt är dock denna sats ej. Den värmemängd, som behöves för att uppvärma en kropp en grad, är nämligen i någon mån beroende av den temperatur, vid vilken uppvärmningen äger rum (i regel något större vid en högre temperatur än vid en lägre). Med utgångspunkt från nyss angivna sats definieras enheten för värmemängd som den värmemängd, som erfordras för att höja temperaturen hos viktsenheten vatten en grad (se Kalori). Denna enhet benämnes kalori (kilogramkalori, om utgångspunkten är ett kg. vatten; gramkalori, om utgångspunkten är ett gram vatten). Med egentligt el. specifikt värme för en viss kropp förstås det antal kalorier, som erfordras för att uppvärma viktsenheten av kroppen en grad (se Egentligt värme). Vid uppmätning av värmemängder användas instrument, som benämnas kalorimetrar (se Kalorime-tri). — Om en fast kropp uppvärmes, börjar den, då temperaturen nått en viss punkt, att smälta. Så län£e smältningen pågår, förblir temperaturen oförändrad. Vissa kroppar finnas dock, som så småningom övergå från fast till flytande form (t. ex. glas), och som alltså icke ha någon bestämd smältpunkt (se Smältpunkt). Anledningen till att temperaturen förblir oförändrad under den tid,

som smältningen pågår, är, att värme åtgår för denna. övergången från flytande till fast form. sker vid samma temperatur som övergången från fast till flytande (se Fryspunkt). Då en vätska stelnar el. fryser till fast kropp, avges samma myckenhet värme, som åtgår vid smältningen. Då en vätska övergår till gas, åtgår värme, medan värme avges, då en gas kondenseras till vätska (se Kokning, Kokpunkt, Kondensation och Ångbildning). — Värme fortplantas genom ledning, överföring el. strålning. Med värmets ledning förstår man dess fortplantning från en del av en kropp till en annan del av samma kropp. Metaller äro i allmänhet goda värmeledare. Den bästa ledaren bland metallerna är silver, därnäst kommer koppar. Dåliga värmeledare bland de fasta kropparna äro t. ex. glas, porslin och trä. Vätskorna

äro i allmänhet dåliga värmeledare,, likaså gaserna. Värmetransport genom överföring innebär, att värmet förflyttas genom rörelse iios en kroppsdelar. Värmetransport genom gaser sker i regel genom överföring och ej genom ledning. Den tredje formen för värmets fortplantning är strålningen. Värmestrålningen är en vågrörelse av samma natur som ljuset (se Vågrörelse och Spektrum). Ämnen, som genomsläppa värmestrålning,, kallas diatermana. De, som icke genomsläppa värmestrålning, kallas atermana. Glas och luft äro diatermana ämnen, medan metaller äro atermana. Värmestrålning, som icke genomsläppes av en kropp, antingen absorberas av denna el. reflekteras. I vanliga fall reflekteras en del av värmestrålningen, medan en annan del absorberas. En blankpolerad metallyta reflekterar en väsentlig del av den värmestrålning, som träffar ytan, medan en sotad yta icke reflekterar vär-méstrålning. Ämnen, vilka liksom sot i hög grad absorbera värmestrålning, besitta också en stor förmåga att utstråla värme. — Under äldre tider ansågs V. vara ett ämne utan vikt, som fanns hos alla kroppar. Numera uppfattas V. som rörelse hos molekylerna. Högre temperaturer svara mot livligare molekylarrörelse än lägre temperaturer. V. betraktas i överensstämmelse härmed som en form av energi,, som kan omvandlas i andra former av energi och som självt kan erhållas ur dessa andra energiformer. Arbete förvandlas t. ex. till V., då en borr kring-vrides; V. förvandlas i ångmaskinen till arbete. Motsvarigheten sträcker sig även till den kvantitativa sidan. En bestämd värmemängd motsvarar en bestämd mängd mekaniskt arbete och tvärtom. Denna motsvarighet gäller emellertid icke blott V. och arbete utan alla former av energi. De materiella processerna innebära icke ett frambringande el. förstörande av energi utan allenast en omvandling av energin från en form till annan. Den kvantitativa motsvarigheten mellan värme och arbete uttryckes genom den mekaniska värmeekvivalenten, som anger det antal kgm., som motsvarar en kg.-kalori. Approximativt är den mekaniska värmeekvivalenten lika med 427.

Värmedöden, se Entropi.

Värmeekvivalenten, se Mekaniska värmeekvivalenten och Värme.

Värmeenliet, se Kalori och Värme.

Värmelen, Värmeln, insjö i Värmland, ö. om Glafsfjorden. 77 kvkm.

Värmeslag. Om en person utför kroppsarbete, särskilt i varm luft, stiger kroppstemperaturen. Samtidigt sättas svettkörtlarna i verksamhet. sig i närheten av kondensationspunkten.

— På den egenskapen, att kroppar utvidga sig vid uppvärmning, grunda sig de i allmänhet i praktiken använda termometrarna (se Termometer). — Experimentella undersökningar ha visat, att den värmemängd, som krävs för att uppvärma en viss kropp, är proportionell mot den temperaturförhöjning, som skall åstadkommas. Blandar man ett kg. vatten av 100° temperatur med ett kg. O-gr&digt vatten, blir temperaturen ungefär 50°. Exakt är dock denna sats ej. Den värmemängd, som behöves för att uppvärma en kropp en grad, är nämligen i någon mån beroende av den temperatur, vid vilken uppvärmningen äger rum (i regel något större vid en högre temperatur än vid en lägre). Med utgångspunkt från nyss angivna sats definieras enheten för värmemängd som den värmemängd, som erfordras för att höja temperaturen hos viktsenheten vatten en grad (se Kalori). Denna enhet benämnes kalori (kilogramkalori, om utgångspunkten är ett kg. vatten; gramkalori, om utgångspunkten är ett gram vatten). Med egentligt el. specifikt värme för en viss kropp förstås det antal kalorier, som erfordras för att uppvärma viktsenheten av kroppen en grad (se Egentligt värme). Vid uppmätning av värmemängder användas instrument, som benämnas kalorimetrar (se Kalorime-tri). — Om en fast kropp uppvärmes, börjar den, då

temperaturen nått en viss punkt, att smälta. Så län£e smältningen pågår, förblir temperaturen oförändrad. Vissa kroppar finnas dock, som så småningom övergå från fast till flytande form (t. ex. glas), och som alltså icke ha någon bestämd smältpunkt (se Smältpunkt). Anledningen till att temperaturen förblir oförändrad under den tid, som smältningen pågår, är, att värme åtgår för denna. övergången från flytande till fast form. sker vid samma temperatur som övergången från fast till flytande (se Fryspunkt). Då en vätska stelnar el. fryser till fast kropp, avges samma myckenhet värme, som åtgår vid smältningen. Då en vätska övergår till gas, åtgår värme, medan värme avges, då en gas kondenseras till vätska (se Kokning, Kokpunkt, Kondensation och Ångbildning). — Värme fortplantas genom ledning, överföring el. strålning. Med värmets ledning förstår man dess fortplantning från en del av en kropp till en annan del av samma kropp. Metaller äro i allmänhet goda värmeledare. Den bästa ledaren bland metallerna är silver, därnäst kommer koppar. Dåliga värmeledare bland de fasta kropparna äro t. ex. glas, porslin och trä. Vätskorna

äro i allmänhet dåliga värmeledare,, likaså gaserna. Värmetransport genom överföring innebär, att värmet förflyttas genom rörelse iios en kroppsdelar. Värmetransport genom gaser sker i regel genom överföring och ej genom ledning. Den tredje formen för värmets fortplantning är strålningen. Värmestrålningen är en vågrörelse av samma natur som ljuset (se Vågrörelse och Spektrum). Ämnen, som genomsläppa värmestrålning,, kallas diatermana. De, som icke genomsläppa värmestrålning, kallas atermana. Glas och luft äro diatermana ämnen, medan metaller äro atermana. Värmestrålning, som icke genomsläppes av en kropp, antingen absorberas av denna el. reflekteras. I vanliga fall reflekteras en del av värmestrålningen, medan en annan del absorberas. En blankpolerad metallyta reflekterar en väsentlig del av den värmestrålning, som träffar ytan, medan en sotad yta icke reflekterar vär-méstrålning. Ämnen, vilka liksom sot i hög grad absorbera värmestrålning, besitta också en stor förmåga att utstråla värme. — Under äldre tider ansågs V. vara ett ämne utan vikt, som fanns hos alla kroppar. Numera uppfattas V. som rörelse hos molekylerna. Högre temperaturer svara mot livligare molekylarrörelse än lägre temperaturer. V. betraktas i överensstämmelse härmed som en form av energi,, som kan omvandlas i andra former av energi och som självt kan erhållas ur dessa andra energiformer. Arbete förvandlas t. ex. till V., då en borr kring-vrides; V. förvandlas i ångmaskinen till arbete. Motsvarigheten sträcker sig även till den kvantitativa sidan. En bestämd värmemängd motsvarar en bestämd mängd mekaniskt arbete och tvärtom. Denna motsvarighet gäller emellertid icke blott V. och arbete utan alla former av energi. De materiella processerna innebära icke ett frambringande el. förstörande av energi utan allenast en omvandling av energin från en form till annan. Den kvantitativa motsvarigheten mellan värme och arbete uttryckes genom den mekaniska värmeekvivalenten, som anger det antal kgm., som motsvarar en kg.-kalori. Approximativt är den mekaniska värmeekvivalenten lika med 427.

Värmedöden, se Entropi.

Värmeekvivalenten, se Mekaniska värmeekvivalenten och Värme.

Värmeenliet, se Kalori och Värme.

Värmelen, Värmeln, insjö i Värmland, ö. om Glafsfjorden. 77 kvkm.

Värmeslag. Om en person utför kroppsarbete, särskilt i varm luft, stiger kroppstemperaturen. Samtidigt sättas svettkörtlarna i verksamhet. sig i närheten av kondensationspunkten.

— På den egenskapen, att kroppar utvidga sig vid uppvärmning, grunda sig de i allmänhet i praktiken använda termometrarna (se Termometer). — Experimentella undersökningar ha visat, att den värmemängd, som kräves för att uppvärma en viss kropp, är proportionell mot den temperaturförhöjning, som skall åstadkommas. Blandar man ett kg. vatten av 100° temperatur med ett kg. O-gr&digt vatten, blir temperaturen ungefär 50°. Exakt är dock denna sats ej. Den värmemängd, som behöves för att uppvärma en kropp en grad, är nämligen i någon mån beroende av den temperatur, vid vilken uppvärmningen äger rum (i regel något större vid en högre temperatur än vid en lägre). Med utgångspunkt från nyss angivna sats definieras enheten för värmemängd som den värmemängd, som erfordras för att höja temperaturen hos viktsenheten vatten en grad (se Kalori). Denna enhet benämnes kalori (kilogramkalori, om utgångspunkten är ett kg. vatten; gramkalori, om utgångspunkten är ett

gram vatten). Med egentligt el. specifikt värme för en viss kropp förstås det antal kalorier, som erfordras för att uppvärma viktsenheten av kroppen en grad (se Egentligt värme). Vid uppmätning av värmemängder användas instrument, som benämnas kalorimetrar (se Kalorime-tri). — Om en fast kropp uppvärmes, börjar den, då temperaturen nått en viss punkt, att smälta. Så län£e smältningen pågår, förblir temperaturen oförändrad. Vissa kroppar finnas dock, som så småningom övergå från fast till flytande form (t. ex. glas), och som alltså icke ha någon bestämd smältpunkt (se Smältpunkt). Anledningen till att temperaturen förblir oförändrad under den tid, som smältningen pågår, är, att värme åtgår för denna. övergången från flytande till fast form. sker vid samma temperatur som övergången från fast till flytande (se Fryspunkt). Då en vätska stelnar el. fryser till fast kropp, avges samma myckenhet värme, som åtgår vid smältningen. Då en vätska övergår till gas, åtgår värme, medan värme avges, då en gas kondenseras till vätska (se Kokning, Kokpunkt, Kondensation och Ångbildning). — Värme fortplantas genom ledning, överföring el. strålning. Med värmets ledning förstår man dess fortplantning från en del av en kropp till en annan del av samma kropp. Metaller äro i allmänhet goda värmeledare. Den bästa ledaren bland metallerna är silver, därnäst kommer koppar. Dåliga värmeledare bland de fasta kropparna äro t. ex. glas, porslin och trä. Vätskorna

äro i allmänhet dåliga värmeledare,, likaså gaserna. Värmetransport genom överföring innebär, att värmet förflyttas genom rörelse iios en kroppsdelar. Värmetransport genom gaser sker i regel genom överföring och ej genom ledning. Den tredje formen för värmets fortplantning är strålningen. Värmestrålningen är en vågrörelse av samma natur som ljuset (se Vågrörelse och Spektrum). Ämnen, som genomsläppa värmestrålning,, kallas diatermana. De, som icke genomsläppa värmestrålning, kallas atermana. Glas och luft äro diatermana ämnen, medan metaller äro atermana. Värmestrålning, som icke genomsläppes av en kropp, antingen absorberas av denna el. reflekteras. I vanliga fall reflekteras en del av värmestrålningen, medan en annan del absorberas. En blankpolerad metallyta reflekterar en väsentlig del av den värmestrålning, som träffar ytan, medan en sotad yta icke reflekterar vär-méstrålning. Ämnen, vilka liksom sot i hög grad absorbera värmestrålning, besitta också en stor förmåga att utstråla värme. — Under äldre tider ansågs V. vara ett ämne utan vikt, som fanns hos alla kroppar. Numera uppfattas V. som rörelse hos molekylerna. Högre temperaturer svara mot livligare molekylarrörelse än lägre temperaturer. V. betraktas i överensstämmelse härmed som en form av energi,, som kan omvandlas i andra former av energi och som självt kan erhållas ur dessa andra energiformer. Arbete förvandlas t. ex. till V., då en borr kring-vrides; V. förvandlas i ångmaskinen till arbete. Motsvarigheten sträcker sig även till den kvantitativa sidan. En bestämd värmemängd motsvarar en bestämd mängd mekaniskt arbete och tvärtom. Denna motsvarighet gäller emellertid icke blott V. och arbete utan alla former av energi. De materiella processerna innebära icke ett frambringande el. förstörande av energi utan allenast en omvandling av energin från en form till annan. Den kvantitativa motsvarigheten mellan värme och arbete uttryckes genom den mekaniska värmeekvivalenten, som anger det antal kgm., som motsvarar en kg.-kalori. Approximativt är den mekaniska värmeekvivalenten lika med 427.

Värmedöden, se Entropi.

Värmeekvivalenten, se Mekaniska värmeekvivalenten och Värme.

Värmeenliet, se Kalori och Värme.

Värmelen, Värmeln, insjö i Värmland, ö. om Glafsfjorden. 77 kvkm.

Värmeslag. Om en person utför kroppsarbete, särskilt i varm luft, stiger kroppstemperaturen. Samtidigt sättas svettkörtlarna i verksamhet. sig i närheten av kondensationspunkten.

— På den egenskapen, att kroppar utvidga sig vid uppvärmning, grunda sig de i allmänhet i praktiken använda termometrarna (se Termometer). — Experimentella undersökningar ha visat, att den värmemängd, som kräves för att uppvärma en viss kropp, är proportionell mot den temperaturförhöjning, som skall åstadkommas. Blandar man ett kg. vatten av 100° temperatur med ett kg. O-gr&digt vatten, blir temperaturen ungefär 50°. Exakt är dock denna sats ej. Den värmemängd, som behöves för att uppvärma en kropp en grad, är nämligen i någon mån beroende av den temperatur, vid vilken uppvärmningen äger rum (i regel något större vid en högre temperatur än

vid en lägre). Med utgångspunkt från nyss angivna sats definieras enheten för värmemängd som den värmemängd, som erfordras för att höja temperaturen hos viktsenheten vatten en grad (se Kalori). Denna enhet benämnes kalori (kilogramkalori, om utgångspunkten är ett kg. vatten; gramkalori, om utgångspunkten är ett gram vatten). Med egentligt el. specifikt värme för en viss kropp förstås det antal kalorier, som erfordras för att uppvärma viktsenheten av kroppen en grad (se Egentligt värme). Vid uppmätning av värmemängder användas instrument, som benämnas kalorimetrar (se Kalorime-tri). — Om en fast kropp uppvärmes, börjar den, då temperaturen nått en viss punkt, att smälta. Så län£e smältningen pågår, förblir temperaturen oförändrad. Vissa kroppar finnas dock, som så småningom övergå från fast till flytande form (t. ex. glas), och som alltså icke ha någon bestämd smältpunkt (se Smältpunkt). Anledningen till att temperaturen förblir oförändrad under den tid, som smältningen pågår, är, att värme åtgår för denna. övergången från flytande till fast form. sker vid samma temperatur som övergången från fast till flytande (se Fryspunkt). Då en vätska stelnar el. fryser till fast kropp, avges samma myckenhet värme, som åtgår vid smältningen. Då en vätska övergår till gas, åtgår värme, medan värme avges, då en gas kondenseras till vätska (se Kokning, Kokpunkt, Kondensation och Ångbildning). — Värme fortplantas genom ledning, överföring el. strålning. Med värmets ledning förstår man dess fortplantning från en del av en kropp till en annan del av samma kropp. Metaller äro i allmänhet goda värmeledare. Den bästa ledaren bland metallerna är silver, därnäst kommer koppar. Dåliga värmeledare bland de fasta kropparna äro t. ex. glas, porslin och trä. Vätskorna

äro i allmänhet dåliga värmeledare,, likaså gaserna. Värmetransport genom överföring innebär, att värmet förflyttas genom rörelse iios en kroppsdelar. Värmetransport genom gaser sker i regel genom överföring och ej genom ledning. Den tredje formen för värmets fortplantning är strålningen. Värmestrålningen är en vågrörelse av samma natur som ljuset (se Vågrörelse och Spektrum). Ämnen, som genomsläppa värmestrålning,, kallas diatermana. De, som icke genomsläppa värmestrålning, kallas atermana. Glas och luft äro diatermana ämnen, medan metaller äro atermana. Värmestrålning, som icke genomsläppes av en kropp, antingen absorberas av denna el. reflekteras. I vanliga fall reflekteras en del av värmestrålningen, medan en annan del absorberas. En blankpolerad metallyta reflekterar en väsentlig del av den värmestrålning, som träffar ytan, medan en sotad yta icke reflekterar vär-méstrålning. Ämnen, vilka liksom sot i hög grad absorbera värmestrålning, besitta också en stor förmåga att utstråla värme. — Under äldre tider ansågs V. vara ett ämne utan vikt, som fanns hos alla kroppar. Numera uppfattas V. som rörelse hos molekylerna. Högre temperaturer svara mot livligare molekylarrörelse än lägre temperaturer. V. betraktas i överensstämmelse härmed som en form av energi,, som kan omvandlas i andra former av energi och som självt kan erhållas ur dessa andra energiformer. Arbete förvandlas t. ex. till V., då en borr kring-vrides; V. förvandlas i ångmaskinen till arbete. Motsvarigheten sträcker sig även till den kvantitativa sidan. En bestämd värmemängd motsvarar en bestämd mängd mekaniskt arbete och tvärtom. Denna motsvarighet gäller emellertid icke blott V. och arbete utan alla former av energi. De materiella processerna innebära icke ett frambringande el. förstörande av energi utan allenast en omvandling av energin från en form till annan. Den kvantitativa motsvarigheten mellan värme och arbete uttryckes genom den mekaniska värmeekvivalenten, som anger det antal kgm., som motsvarar en kg.-kalori. Approximativt är den mekaniska värmeekvivalenten lika med 427.

Värmedöden, se Entropi.

Värmeekvivalenten, se Mekaniska värmeekvivalenten och Värme.

Värmeenliet, se Kalori och Värme.

Värmelen, Värmeln, insjö i Värmland, ö. om Glafsfjorden. 77 kvkm.

Värmeslag. Om en person utför kroppsarbete, särskilt i varm luft, stiger kroppstemperaturen. Samtidigt sättas svettkörtlarna i verksamhet. sig i närheten av kondensationspunkten.

— På den egenskapen, att kroppar utvidga sig vid uppvärmning, grunda sig de i allmänhet i praktiken använda termometrarna (se Termometer). — Experimentella undersökningar ha visat, att den värmemängd, som kräves för att uppvärma en viss kropp, är proportionell mot den temperaturförhöjning, som skall åstadkommas. Blandar

man ett kg. vatten av 100° temperatur med ett kg. O-gr&digt vatten, blir temperaturen ungefär 50°. Exakt är dock denna sats ej. Den värmemängd, som behöves för att uppvärma en kropp en grad, är nämligen i någon mån beroende av den temperatur, vid vilken uppvärmningen äger rum (i regel något större vid en högre temperatur än vid en lägre). Med utgångspunkt från nyss angivna sats definieras enheten för värmemängd som den värmemängd, som erfordras för att höja temperaturen hos viktsenheten vatten en grad (se Kalori). Denna enhet benämnes kalori (kilogramkalori, om utgångspunkten är ett kg. vatten; gramkalori, om utgångspunkten är ett gram vatten). Med egentligt el. specifikt värme för en viss kropp förstås det antal kalorier, som erfordras för att uppvärma viktsenheten av kroppen en grad (se Egentligt värme). Vid uppmätning av värmemängder användas instrument, som benämnas kalorimetrar (se Kalorime-tri). — Om en fast kropp uppvärmes, börjar den, då temperaturen nått en viss punkt, att smälta. Så län£e smältningen pågår, förblir temperaturen oförändrad. Vissa kroppar finnas dock, som så småningom övergå från fast till flytande form (t. ex. glas), och som alltså icke ha någon bestämd smältpunkt (se Smältpunkt). Anledningen till att temperaturen förblir oförändrad under den tid, som smältningen pågår, är, att värme åtgår för denna. övergången från flytande till fast form. sker vid samma temperatur som övergången från fast till flytande (se Fryspunkt). Då en vätska stelnar el. fryser till fast kropp, avges samma myckenhet värme, som åtgår vid smältningen. Då en vätska övergår till gas, åtgår värme, medan värme avges, då en gas kondenseras till vätska (se Kokning, Kokpunkt, Kondensation och Ångbildning). — Värme fortplantas genom ledning, överföring el. strålning. Med värmets ledning förstår man dess fortplantning från en del av en kropp till en annan del av samma kropp. Metaller äro i allmänhet goda värmeledare. Den bästa ledaren bland metallerna är silver, därnäst kommer koppar. Dåliga värmeledare bland de fasta kropparna äro t. ex. glas, porslin och trä. Vätskorna

äro i allmänhet dåliga värmeledare,, likaså gaserna. Värmetransport genom överföring innebär, att värmet förflyttas genom rörelse iios en kroppsdelar. Värmetransport genom gaser sker i regel genom överföring och ej genom ledning. Den tredje formen för värmets fortplantning är strålningen. Värmestrålningen är en vågrörelse av samma natur som ljuset (se Vågrörelse och Spektrum). Ämnen, som genomsläppa värmestrålning,, kallas diatermana. De, som icke genomsläppa värmestrålning, kallas atermana. Glas och luft äro diatermana ämnen, medan metaller äro atermana. Värmestrålning, som icke genomsläppes av en kropp, antingen absorberas av denna el. reflekteras. I vanliga fall reflekteras en del av värmestrålningen, medan en annan del absorberas. En blankpolerad metallyta reflekterar en väsentlig del av den värmestrålning, som träffar ytan, medan en sotad yta icke reflekterar vär-méstrålning. Ämnen, vilka liksom sot i hög grad absorbera värmestrålning, besitta också en stor förmåga att utstråla värme. — Under äldre tider ansågs V. vara ett ämne utan vikt, som fanns hos alla kroppar. Numera uppfattas V. som rörelse hos molekylerna. Högre temperaturer svara mot livligare molekylarrörelse än lägre temperaturer. V. betraktas i överensstämmelse härmed som en form av energi,, som kan omvandlas i andra former av energi och som självt kan erhållas ur dessa andra energiformer. Arbete förvandlas t. ex. till V., då en borr kring-vrides; V. förvandlas i ångmaskinen till arbete. Motsvarigheten sträcker sig även till den kvantitativa sidan. En bestämd värmemängd motsvarar en bestämd mängd mekaniskt arbete och tvärtom. Denna motsvarighet gäller emellertid icke blott V. och arbete utan alla former av energi. De materiella processerna innebära icke ett frambringande el. förstörande av energi utan allenast en omvandling av energin från en form till annan. Den kvantitativa motsvarigheten mellan värme och arbete uttryckes genom den mekaniska värmeekvivalenten, som anger det antal kgm., som motsvarar en kg.-kalori. Approximativt är den mekaniska värmeekvivalenten lika med 427.

Värmedöden, se Entropi.

Värmeekvivalenten, se Mekaniska värmeekvivalenten och Värme.

Värmeenliet, se Kalori och Värme.

Värmelen, Värmeln, insjö i Värmland, ö. om Glafsfjorden. 77 kvkm.

Värmeslag. Om en person utför kroppsarbete, särskilt i varm luft, stiger kroppstemperaturen. Samtidigt sättas svettkörtlarna i verksamhet. sig i närheten av kondensationspunkten.

— På den egenskapen, att kroppar utvidga sig vid uppvärmning, grunda sig de i allmänhet i praktiken använda termometrarna (se Termometer). — Experimentella undersökningar ha visat, att den värmemängd, som kräves för att uppvärma en viss kropp, är proportionell mot den temperaturförhöjning, som skall åstadkommas. Blandar man ett kg. vatten av 100° temperatur med ett kg. O-gr&digt vatten, blir temperaturen ungefär 50°. Exakt är dock denna sats ej. Den värmemängd, som behöves för att uppvärma en kropp en grad, är nämligen i någon mån beroende av den temperatur, vid vilken uppvärmningen äger rum (i regel något större vid en högre temperatur än vid en lägre). Med utgångspunkt från nyss angivna sats definieras enheten för värmemängd som den värmemängd, som erfordras för att höja temperaturen hos viktsenheten vatten en grad (se Kalori). Denna enhet benämnes kalori (kilogramkalori, om utgångspunkten är ett kg. vatten; gramkalori, om utgångspunkten är ett gram vatten). Med egentligt el. specifikt värme för en viss kropp förstås det antal kalorier, som erfordras för att uppvärma viktsenheten av kroppen en grad (se Egentligt värme). Vid uppmätning av värmemängder användas instrument, som benämnas kalorimetrar (se Kalorime-tri). — Om en fast kropp uppvärmes, börjar den, då temperaturen nått en viss punkt, att smälta. Så län£e smältningen pågår, förblir temperaturen oförändrad. Vissa kroppar finnas dock, som så småningom övergå från fast till flytande form (t. ex. glas), och som alltså icke ha någon bestämd smältpunkt (se Smältpunkt). Anledningen till att temperaturen förblir oförändrad under den tid, som smältningen pågår, är, att värme åtgår för denna. övergången från flytande till fast form. sker vid samma temperatur som övergången från fast till flytande (se Fryspunkt). Då en vätska stelnar el. fryser till fast kropp, avges samma myckenhet värme, som åtgår vid smältningen. Då en vätska övergår till gas, åtgår värme, medan värme avges, då en gas kondenseras till vätska (se Kokning, Kokpunkt, Kondensation och Ångbildning). — Värme fortplantas genom ledning, överföring el. strålning. Med värmets ledning förstår man dess fortplantning från en del av en kropp till en annan del av samma kropp. Metaller äro i allmänhet goda värmeledare. Den bästa ledaren bland metallerna är silver, därnäst kommer koppar. Dåliga värmeledare bland de fasta kropparna äro t. ex. glas, porslin och trä. Vätskorna

äro i allmänhet dåliga värmeledare,, likaså gaserna. Värmetransport genom överföring innebär, att värmet förflyttas genom rörelse iios en kroppsdelar. Värmetransport genom gaser sker i regel genom överföring och ej genom ledning. Den tredje formen för värmets fortplantning är strålningen. Värmestrålningen är en vågrörelse av samma natur som ljuset (se Vågrörelse och Spektrum). Ämnen, som genomsläppa värmestrålning,, kallas diatermana. De, som icke genomsläppa värmestrålning, kallas atermana. Glas och luft äro diatermana ämnen, medan metaller äro atermana. Värmestrålning, som icke genomsläppes av en kropp, antingen absorberas av denna el. reflekteras. I vanliga fall reflekteras en del av värmestrålningen, medan en annan del absorberas. En blankpolerad metallyta reflekterar en väsentlig del av den värmestrålning, som träffar ytan, medan en sotad yta icke reflekterar vär-méstrålning. Ämnen, vilka liksom sot i hög grad absorbera värmestrålning, besitta också en stor förmåga att utstråla värme. — Under äldre tider ansågs V. vara ett ämne utan vikt, som fanns hos alla kroppar. Numera uppfattas V. som rörelse hos molekylerna. Högre temperaturer svara mot livligare molekylarrörelse än lägre temperaturer. V. betraktas i överensstämmelse härmed som en form av energi,, som kan omvandlas i andra former av energi och som självt kan erhållas ur dessa andra energiformer. Arbete förvandlas t. ex. till V., då en borr kring-vrides; V. förvandlas i ångmaskinen till arbete. Motsvarigheten sträcker sig även till den kvantitativa sidan. En bestämd värmemängd motsvarar en bestämd mängd mekaniskt arbete och tvärtom. Denna motsvarighet gäller emellertid icke blott V. och arbete utan alla former av energi. De materiella processerna innebära icke ett frambringande el. förstörande av energi utan allenast en omvandling av energin från en form till annan. Den kvantitativa motsvarigheten mellan värme och arbete uttryckes genom den mekaniska värmeekvivalenten, som anger det antal kgm., som motsvarar en kg.-kalori. Approximativt är den mekaniska värmeekvivalenten lika med 427.

Värmedöden, se Entropi.

Värmeekvivalenten, se Mekaniska värmeekvivalenten och Värme.

Värmeenliet, se Kalori och Värme.

Värmelen, Värmeln, insjö i Värmland, ö. om Glafsfjorden. 77 kvkm.

Värmeslag. Om en person utför kroppsarbete, särskilt i varm luft, stiger kroppstemperaturen. Samtidigt sättas svettkörtlarna i verksamhet.Genom svettens avdunstning- berövas kroppen värme, ocli kroppstemperaturen hindras härigenom att stiga. Om svettkörtlarna ej träda i verksamhet el. fungera dåligt, fortsätter kroppstemperaturen att stiga. Detta är särskilt fallet i fuktig luft. Personen i fråga börjar känna sig yr och tung i huvudet, gången blir osäker, och slutligen inträder sanslöshet med hastig puls och högröd ansiktsfärg. Den sjuke bör läggas på en sval plats med huvudet högt, därefter lägger man kalla omslag på bröst och huvud.

Värmland, landskap i Svealand, n. om Vänern, 19,980 kvkm., varav 1,865 kvkm. vatten. 290,850 inv. Berggrunden utgöres inom större delen av V. av gneis, med här och var över denna sig höjande ryggar av hyperit. I sydöstra delen av landskapet skjuter den medelsvenska leptitformationen in med tillhörande malmer (Persberg, Långban, Nordmarken m. fl.). Viktigaste vattendrag äro Klarälven, Fry-kensjöarna, Värmeln och Glafsfjorden, och landskapet omsluter därjämte n. delen av Vänern. Omkring denna är V. ett slättland med jordbruksbygder, som även sträcka sig upp efter vattendragen, i Klarälvens dalgång långt uppemot norska gränsen. Marina gränsen ligger på omkring 200 m. ö. h. n. om Vänern, övre delen av landskapet upptages mestadels av skogklädda bergåsar. Jämte åkerbruket intaga skogsindustri och metallindustri främsta rummet i V: s näringsliv (Uddeholm, Munkfors, Bofors m. fl.). V. tillhör med undantag av Karlskoga bergslag Värmlands län.

Värmlands län omfattar landskapet Värmland utom dess sydöstligaste del, Karlskoga bergslag. 19,235 kvkm., därav 1,771 kvkm. vatten. 270,000 inv. Åkerbruket är huvudnäring. Av sädesslagen odlas huvudsakligen havre och råg. Den odlade jorden omfattar omkring % av arealen och har sin främsta utbredning på slättlandet kring Vänern. Skogen omfattar ej mindre än 3/s av ytvidden. Bergsbruket (järn- och mangangruvor) har sedan gammalt spelat en viktig roll. Fisket i Vänern och i insjöarna lämnar riklig avkastning. De viktigaste industrigrenarna äro järnindustri (Munkfors, Hagfors, Brattfors etc.), trävaruindustri, till stor del förlagd vid Klarälvens nedre lopp, och pappersindustri. Städer: Karlstad (residensstad), Arvika, Kristinehamn och Filipstad.

Värmlandsnäs, Näset, en från sydligaste Värmland i Vänern utskjutande halvö, vilken från denna avskär en västlig del, Dalbosjön.

Värmlänningarna, se Dahlgren 2.

Värnamo, stad vid Lagan i v. Småland. 3,900 inv. Järnvägsknut. Möbelfabrik.

Värnplikt, se Sveriges försvarsväsen.

Värtan, Lilla V. och Stora V., tvenne fjärdar av östersjön invid Stockholm, den förra belägen mellan Lidingön och Djurgårdslandet, den senare n. därom. Stora hamnanläggningar, frihamn.

Värvning, anställning vid krigsmakten för viss tid. V. spelade förr en stor roll vid upprättandet av arméer. Numera regleras fast anställning av manskap genom volontärkontrakt enligt 1914 års härordning. De anställdå erhålla rekryt- och underbefälsutbildning samt äro skyldiga att avgå vid viss ålder.

Vässman, insjö i s. Dalarna invid Ludvika. 38 kvkm. Genomflytes av Kolbäcksån.

Västafrika, se Tyska Sydvästafrika, Sydafrikanska Unionen och Angola.

Västalperna, se Alperna.

Västanfors, stationssamhälle vid Kolbäcksån, n. Västmanland. 1,700 inv. Järpverk. Grafitverk.

Västaustralien, stat i Australiska statsförbundet, omfattande v. delen av kontinenten. 2,528,000 kvkm., 333,000 inv. Huvudstad Perth, 155,000 inv. — V. upptages till största delen av en ökenartad högplatå. I sv. delen, mot kusten, är landet skogbevuxet. Åkerbruk, huvudsakligen vete- och fruktodling, förekommer endast i nö. delen. Bergsbruket är den viktigaste näringsgrenen med övervägande guldproduktion. V. intager främsta platsen bland Australiens guldproduce-rande stater. Handeln har på senare år nått stor utveckling. Export av ull, spannmål och guld.

Väster-Aros, se Västra Aros.

Västerbotten, landskap vid Bottniska viken, ursprungligen omfattande hela kuststräckan från Ångermanland till Torneälv. Numera har namnet börjat användas blott för den till Västerbottens län hörande delen (jfr Norrbotten) med gräns i väster som förut mot Lappland. Med denna begränsning har V. en ytvidd av 15,840 kvkm. och 128,000 inv. Berggrunden består mest av granit och gneis, kring Skel-lefteälven dock av skiffrar, porfyrer m. m. (Skellefteåfältet); i dessa skiffrar ligga ett flertal nyupptäckta malmfyndigheter (kopparkis, arsenik-kis, svavelkis, delvis med avsevärd guld-halt). Marina gränsen ligger 240— 260 m. över nutida havsytan. Ovanför denna gräns upptages landskapet huvudsakligen av moräntäckta bergshöjder, däremellan myrar och grushedar. Under marina gränsen förekommer finsandiga och leriga jordslag i älvdalar och lågmarker. Huvudnäringar äro skogsindustrier, koncentrerade vid Genom svettens avdunstning- berövas kroppen värme, ocli kroppstemperaturen hindras härigenom att stiga. Om svettkörtlarna ej träda i verksamhet el. fungera dåligt, fortsätter kroppstemperaturen att stiga. Detta är särskilt fallet i fuktig luft. Personen i fråga börjar känna sig yr och tung i huvudet, gången blir osäker, och slutligen inträder sanslöshet med hastig puls och högröd ansiktsfärg. Den sjuke bör läggas på en sval plats med huvudet högt, därefter lägger man kalla omslag på bröst och huvud.

Värmland, landskap i Svealand, n. om Vänern, 19,980 kvkm., varav 1,865 kvkm. vatten. 290,850 inv. Berggrunden utgöres inom större delen av V. av gneis, med här och var över denna sig höjande ryggar av hyperit. I sydöstra delen av landskapet skjuter den medelsvenska leptitformationen in med tillhörande malmer (Persberg, Långban, Nordmarken m. fl.). Viktigaste vattendrag äro Klarälven, Fry-kensjöarna, Värmeln och Glafsfjorden, och landskapet omsluter därjämte n. delen av Vänern. Omkring denna är V. ett slättland med jordbruksbygder, som även sträcka sig upp efter vattendragen, i Klarälvens dalgång långt uppemot norska gränsen. Marina gränsen ligger på omkring 200 m. ö. h. n. om Vänern, övre delen av landskapet upptages mestadels av skogklädda bergåsar. Jämte åkerbruket intaga skogsindustri och metallindustri främsta rummet i V: s näringsliv (Uddeholm, Munkfors, Bofors m. fl.). V. tillhör med undantag av Karlskoga bergslag Värmlands län.

Värmlands län omfattar landskapet Värmland utom dess sydöstligaste del, Karlskoga bergslag. 19,235 kvkm., därav 1,771 kvkm. vatten. 270,000 inv. Åkerbruket är huvudnäring. Av sädesslagen odlas huvudsakligen havre och råg. Den odlade jorden omfattar omkring % av arealen och har sin främsta utbredning på slättlandet kring Vänern. Skogen omfattar ej mindre än 3/s av ytvidden. Bergsbruket (järn- och mangangruvor) har sedan gammalt spelat en viktig roll. Fisket i Vänern och i insjöarna lämnar riklig avkastning. De viktigaste industrigrenarna äro järnindustri (Munkfors, Hagfors, Brattfors etc.), trävaruindustri, till stor del förlagd vid Klarälvens nedre lopp, och pappersindustri. Städer: Karlstad (residensstad), Arvika, Kristinehamn och Filipstad.

Värmlandsnäs, Näset, en från sydligaste Värmland i Vänern utskjutande halvö, vilken från denna avskär en västlig del, Dalbosjön.

Värmlänningarna, se Dahlgren 2.

Värnamo, stad vid Lagan i v. Småland. 3,900 inv. Järnvägsknut. Möbelfabrik.

Värnplikt, se Sveriges försvarsväsen.

Värtan, Lilla V. och Stora V., tvenne fjärdar av östersjön invid Stockholm, den förra belägen mellan Lidingön och Djurgårdslandet, den senare n. därom. Stora hamnanläggningar, frihamn.

Värvning, anställning vid krigsmakten för viss tid. V. spelade förr en stor roll vid upprättandet av arméer. Numera regleras fast anställning av manskap genom volontärkontrakt enligt 1914 års härordning. De anställdå erhålla rekryt- och underbefälsutbildning samt äro skyldiga att avgå vid viss ålder.

Vässman, insjö i s. Dalarna invid Ludvika. 38 kvkm. Genomflytes av Kolbäcksån.

Västafrika, se Tyska Sydvästafrika, Sydafrikanska Unionen och Angola.

Västalperna, se Alperna.

Västanfors, stationssamhälle vid Kolbäcksån, n. Västmanland. 1,700 inv. Järpverk. Grafitverk.

Västaustralien, stat i Australiska statsförbundet, omfattande v. delen av kontinenten. 2,528,000 kvkm., 333,000 inv. Huvudstad Perth, 155,000 inv. — V. upptages till största delen av en ökenartad högplatå. I sv. delen, mot kusten, är landet skogbevuxet. Åkerbruk, huvudsakligen vete- och fruktodling, förekommer endast i nö. delen. Bergsbruket är den viktigaste näringsgrenen med övervägande guldproduktion. V. intager främsta platsen bland Australiens guldproduce-rande stater. Handeln har på senare år nått stor utveckling. Export av ull, spannmål och guld.

Väster-Aros, se Västra Aros.

Västerbotten, landskap vid Bottniska viken, ursprungligen omfattande hela kuststräckan från Ångermanland till Torneälv. Numera har namnet börjat användas blott för den till Västerbottens län hörande delen (jfr Norrbotten) med gräns i väster som förut mot Lappland. Med denna begränsning har V. en ytvidd av 15,840 kvkm. och 128,000 inv. Berggrunden består mest av granit och gneis, kring Skel-lefteälven dock av skiffrar, porfyrer m. m. (Skellefteåfältet); i dessa skiffrar ligga ett flertal nyupptäckta malmfyndigheter (kopparkis, arsenik-kis, svavelkis, delvis med avsevärd guld-halt). Marina gränsen ligger 240— 260 m. över nutida havsytan. Ovanför denna gräns upptages landskapet huvudsakligen av moräntäckta bergshöjder, däremellan myrar och grushedar. Under marina gränsen förekommer finsandiga och leriga jordslag i älvdalar och lågmarker. Huvudnäringar äro skogsindustrier, koncentrerade vidälvmynningarna, ocli jordbruk i älvdalarna och kustsocknarna, där den mesta odlade arealen förekommer. Vid kusten spelar också fisket (strömming) någon roll. V. ingår i Västerbottens län.

Västerbottens län omfattar s. delen av gamla landskapet Västerbotten, Åsele och Lycksele lappmarker av Lappland jämte Nordmalings tingslag av Ångermanland. 58,934 kvkm., varav 3,363 kvkm. vatten. 196,000 inv. Den odlade jorden omfattar blott knappa 2 % av ytvidden. Mest odlas foderväxter, av sädesslagen huvudsakligen korn. Industrin, som är mindre betydande, utgöres främst av sågverks-och pappersmasseindustri. Städer: Umeå (residensstad) och Skellefteå.

Västergötland, landskap i Götaland, 17,617 kvkm., varav något över 1,000 kvkm. äro vatten. 765,070 inv. V. är Sveriges folkrikaste landskap. Vänern och Göta älv bilda gräns i v., Vättern och Småland i ö. Is. utgör Halland gräns med undantag för den vid Göteborg till Kattegatt nående fliken. I n. gränsar V. till Närke och Värmland. Största sjöar äro Skagern, Unden och Mjörn. Till Kattegatt gå Ätran, Lagan och Säveån, till Vänern Lidan och Tidan. 1 n. delen av landskapet går Götakanal mellan Vänern och Vättern. Berggrunden är inom större delen av V. urberg, övervägande gneis. över detta höja sig de diabastäckta siluriska taffelbergen i Falköpingsbyg-den (Mösseberg, Billingen m. fl.) samt Kinekulle, Halle- och Hunneberg vid Vänern. I dessas omgivningar har ur-bergsytan utpräglad slättkaraktär. Genom HÖkensåsens horstrygg skiljes detta slättland från Vätterbäckenet*. Mot s. (Ulricehamn-Borås-Alingsäs) övergår urberg‘sslätten i en mera kuperad och högland urberg sterräng. Si-lurområdena höja sig terrassformigt över urbergsslätten. Särskilt bildar kalkstensbädden breda platåei*. Vid Vätterns strand och vid Skagern finnas små områden, som bestå av Vi-singsöformationen*. Kalkhaltiga leror och sandjordar ha stor utbredning i V., vars jämnare delar liksom silur-terrasserna till det mesta äro odlade. Ett över marina gränsen, som i V. ligger mellan 100 m. (Göteborg) och 130 m. ö. h. (Billingen), beläget område mellan Falköping och Alingsås upptages av en jämförelsevis mager morän jord och är känt under namnet S v ä 11 o r-n a. Dessa förr mest av ljunghedar upptagna trakter äro numera till stor del skogsplanteradé. Rörande näringar, se undér de båda län. Älvsborgs och Skaraborgs län, på vilka landskapet är delat.

Västernorrlands län omfattar landskapet Ångermanland, med undantag

av Nordmalings tingslag, och landskapet Medelpad. 25,533 kvkm., därav 1.405 kvkm. vatten. 273,000 inv. Huvud-» näringar äro skogsindustrier och jordbruk. De förra med en mängd sågverk och cellulosafabriker, koncentrerade kring älvarnas mynningsvikar, som särskilt vid Ljungans, Indalsälvens och Ångermanälvens tillsammans bilda Sveriges och kanske världens främsta skogsindustridistrikt. Bland de större verken må nämnas Svartvik, Skönvik, Vivsta varv, Kramfors, Väje, Domsjö, I-Iusum. Jordbruket drives företrädesvis i älvdalar och övriga dalgångar och sänkor mellan bergen under marina gränsen. Även Tåsjö socken längst upp i nv. har på

grund av där förekommande silurformation en invid Tåsjön mycket givande jord. Städer: Härnösand (residensstad), Sundsvall, Sollefteå och Örnsköldsvik.

Västervik, stad vid östersjön, nö. Småland. 12,300 inv. Stor tändsticksfabrik. Stort sågverk (Stegeholms trävaru-a.-b.). Stenförädlingsindustri. Det gamla V. var (till på 1200-t.) beläget där Gamleby nu ligger.

Västervikingr, beteckning för vikingatåg västerut.

Västerås (fordom Vester Aros), stad vid Svartåns utlopp i Mälaren, sö. Västmanland. 20,200 inv. Residensstad för Västmanlands län, biskopssäte för Västerås stift. Livlig industristad. Två av Sveriges största industriella anläggningar: Allmänna svenska elektriska aktiebolaget (ASEA), tillverkning av transformatorer, hissar, spårvagnar m. m., samt Aktiebolaget Svenska metallverken, koppar- och mäs-singsverk. Dessutom annan metallmanufaktur.

Västeråsgurkor, små, korta, vanligen gröna druvgurkor. Jfr Gurka.

Västerås recess’ och Västerås ordi-nantia, de beslut, som vid en riksdag i Västerås 1527 bland annat bestämde den svenska kyrkans ställning till staten. Konungen blev hädanefter kyrkans verkliga överhuvud, och all förbindelse med den katolska kyrkan avbröts.

Västerås stift omfattar Västmanland och Dalarna. 38,071 kvkm. 440,000 inv.

Västeuropeisk tid, se Normaltid.

Västfjord, bred havsvik mellan ögruppen Lofoten och Norges fastland.

Västflan’dern, se Flandern.

Västgerma’ner, se Germaner.

Västgro’ter, se Goter.

Västgötaupproret (Västgötaherrar-nas uppror), en i n. och v. Småland 1520 utbruten resning mot Gustav Vasa med mål att avsätta konungen och förhindra den lutherska reformationens genomförande. Resningen anstiftades av missnöjda herremän men vann föga anslutning bland allmogen, varför den efter några veckor kuvades av konungen.

Västindien, gemensamt namn på en samling ögrupper, belägna mellan Sydamerikas fastland vid floden Orinocos mynning och lialvöarna Florida och Yucatan på Nordamerikas fastland. Sammanlagda arealen är 238,000 kvkm. Invånarantalet är omkring 10 milj. Man särskiljer tre stora ögrupper: Stora Antillerna, Små Antillerna och Bahamaöarna. Bland Stora Antillerna äro Cuba och Haiti självständiga, Jamaica tillhör England och Porto-Rico U. S. A. Små Antillerna tillhöra dels England, dels Frankrike (Guadeloupe, Martinique, S:t Barthélemy m. fl.), dels Nederländerna (Curagao m. fl.), dels U. S. A. (Virginiaöarna m. fl.). Bahamaöarna tillhöra England.

Västindiska kompaniet. Svenska, bildades 1780, då privilegier utfärdades för kompaniet att idka handel och sjöfart på den av Sverige 1784 förvärvade ön S: t Barthélemy och övriga till Västindien hörande öar samt Nordamerika. Handeln kunde emellertid ej bedrivas under så gynnsamma förhållanden som väntat var, och det svenska V. upplöstes redan 1S05.

Västkustbanan, sammanfattande beteckning på en del enskilda järnvägar, vilka 1895 inköptes av staten och vilka äro belägna mellan Göteborg och Malmö. Till V. höra Göteborg—Hallands järnväg, Mellersta Hallands järnväg, Skåne—Hallands järnväg samt Malmö—Billesholms järnväg och Lands-krona—Än gelho 1 ms järnväg.

Västkusten, i dagligt tal använd beteckning för norra delen av Sveriges västkust, huvudsakligen Bohusläns och n. Hallands kuststräcka.

Västlandet, vanlig beteckning i Norge för västra delen av s. Norge.

Västmanland, landskap i Svealand. 8,956 kvkm. 195,000 inv. Berggrunden utgöres av graniter och mellan dessa stråk av den malmförande leptitfor-mationen med ett flertal malmfält (Norberg, Striberg, Stråssa, Riddar-hyttan

m. fl. ocli på gränsen mot Dalarna Grängesberg, det största av dem alla). Norra delen av V. upptages till större delen av skogklädda bergåsar, som sänka sig mot s. och där giva plats för odlade slättmarker, vilka också sträcka sig uppför de från Dalarna kommande ådalarna. Högsta marina gränsen, som här liksom eljest i stort sett är skiljelinje mellan skogs-och jordbruksbygd, ligger på omkring 170—180 m. ö. h. Åkerbruket är huvudnäring inom s. delen av landskapet, bergs- och skogsbruk i de norra delarna. Landskapet har dessutom en betydande industri, särskilt metallindustri (Västerås, Köping, Skultuna, Fagersta, Suraliammar, Hallstaliam-

mar m. fl.). V. är delat på Örebro län och Västerås län.

Västmanlands län, 0,438 kvkm.,

165,000 iriv. V. omfattar landskapet Västmanland, v. delen av Uppland (Fjärdhundra) och ett litet hörn av Södermanland (Rekarne). Residensstad Västerås; övriga städer Köping, Arboga och Sala. I s. delen av länet är jordbruket huvudnäring, i n. delen bergsbruk med skogsbruk Ocli därpå grundade industrier (se vidare under Västmanland).

Västra Aros, forntida namn på Västerås, betyder västra åmynningen (i motsats till östra Aros, östra åmynningen, det forna namnet på Fyrisåns mynning, där nu Uppsala ligger).

Västra Dalälven, se Dalälven.

Västra stambanan, järnvägslinjen Stockholm — Katrineholm — Göteborg. Längd 45S km.

Västromerska riket, se Romerska riket.

Västturkestan, se Turkestan.

Väte, gasformigt grundämne, vilket ej förekommer fritt i naturen, däremot i stora mängder bundet vid andra grundämnen i kemiska föreningar, särskilt i vatten, som är eii förening mellan väte och syre. Kem. tecken H (av latin Hydrogenium). Atomvikt 1. Atomvärde 1. Vätgasen är färglös, lukt- och smakfri samt lättare än alla andra gaser; 1 liter vätgas väger 0.09 gr. (1 liter luft väger 1.3 gr.). Den är brännbar; vid förbränningen förenar sig V. med luftens syre till vatten. V. kan bland annat framställas genom elektrolys av vatten el. genom inverkan av syror på de s. k. väteer-sättande metallerna, zink, järn etc., vilket sistnämnda är det vanliga tillvägagångssättet på laboratorier. Förutom till fyllning av luftballonger användes vätgas för skilda tekniska ändamål, t. ex. vid autogensvetsning. Komprimerad vätgas i stålcylindrar är en handelsvara. En blandning av vätgas och syre el. luft exploderar våldsamt vid antändning och kallas därför knallgas. Förutom vatten ger väte med syre också en annan förening nämligen vätesuperoxid.

Vätesuperoxi’d, kem. formel H2O2, erhålles 0111 utspädd svavelsyra får inverka på bariumsuperoxid, kem. formel Ba02. V., som i rent tillstånd är en sirapstjock vätska; sönderfaller lätt i vatten och syrgas. För de-sinfektionsändamål användes i stor utsträckning en vattenlösning, innehållande 3 % V. Denna lösning är

i motsats till den rena V: ganska hållbar. V. användes även för industriella ändamål.

Vättar, enligt den nordiska folktron olika slags onda el. goda andar (land-vättar, bergvättar, tomtevättar), vilka voro skyddsandar för en viss ort. Jfr Vette.

Vätterbäckenet, ofta bruklig benämning på det av förkastningsbranter begränsade sänkningsfält, i vilket Vättern ligger. V. avskiljes genom liors-tarna Omberg och Hökensås från Östergötlands och Västergötlands sänk-ningsområden med . deras siluravlag-ringar. Vätterförkastningarnas språng-höjd uppgår till omkring 600 m. I V. finnes bevarad Visingsöformationen. Sé vidare under Förkastningar.

Vättern, Sveriges näst största och Europas fjärde insjö. 1,900 kvkm. V. har en långsträckt form. Dess största längd uppgår till 128 km., största bredden blott till 31 km. V. är en förkastningssjö (gravsänka) med mestadels brant stupande stränder. Tillflödena äro obetydliga. Avlopp utgör Motala ström. Största djupet, 100 m., är uppmätt invid Omberg. I s. delen av V. märkes Visingsö.

Vä vårfåglar (Ploceidfe), en familj, som tillhör tättingarnas ordning. V. finnas i Afrika, Australien och Ost-

indien. De ha konstmässigt byggda bon av sammanflätade grässtrån, kvistar o. dyl.

Väva val mar (= vadmal), gammal svensk danslek, till vilken sjunges en sång på durmelodi. Leken avser att härma vävning av vadmalstyg och avdelas i uppränning och sammanslagning, omfattande ett flertal turer.

Vävning. Vid V. anordnas en del trådar i tygets längdriktning, de s. k. varptrådarna. Dessa föras genom s. k. skaft, anordningar av garntrådar med en ögla på mitten, s. k. solv. Därefter löpa trådarna genom en vävsked. Tvärs över dessa trådar föras inslags-trådar med en skyttel. Efter varje inslagstråd korsas varptrådarna genom ställningsändring av skaften, varefter med vävskeden inslagsträden med ett slag pressas mot föregående inslagstråd. Med hänsyn till det sätt, på vilket varptrådarna korsas, de antal skaft, man använder etc., skiljer man på tvåskaft, fyrskaft, kypert-bindning etc. Vävstolar, anordnade efter denna princip, ha använts i många hundra år. Hos de gamla romarna och hos en del nu levande vilda stammar användes vävstolar med lodrätt hängande varp. Först under slutet av 1700-t. och början av 1800-t. uppfanns anordningar, vilka möjliggjorde maskinvävning. Redan i början av 1700-t. hade J. Ivay och hans son uppfunnit en liten apparat, genom vilken skyt-teln med inslagstråden kastades fram och tillbaka genom varpen, då vävaren ryckte i ett snöre. Den engelske prästen Cartwright uppfann i slutet på 1700-t. en maskinvävstol, som seder-

mera förbättrades och under 1800-t. började användas i allt större utsträckning.

Vävskolor. I Sverige finnas tvenne skolor, som meddela undervisning för dem, som önska vinna anställning inom vävnadsindustrin nämligen Vävskolan i Borås och John Lennings vävskola i Norrköping. Bägge skolorna meddela i viss utsträckning även undervisning åt dem, som önska utbilda sig i vävning utan att ämna träda i industrins tjänst. Därjämte finnas ett flertal skolor, som enbart el. i samband med andra ämnen meddela undervisning i vävning, avsedd att utövas i hemmen.

Växel, ett slags anvisning att till växeltagaren betala en viss summa penningar för utställarens räkning. Jfr Växelrätt. So'laväxel är till formen ett skuldbrev från växelbeta-laren till växeltagaren. A v i s t' a-växel är en V., som betalas vid uppvisandet. Datoväxlar betalas viss tid efter utfärdandet. P o s t'-r emis sväxel är en avistaväxel utfärdad av bank. En V. översänd som betalning kallas remiss'a och säges vara remitt e! r a d.

Växelbruk, se Växtföljd.

Växelrätt. Växeln har formen av en skriftlig anmodan från en person, kallad utställare el. trassent, till en annan, kallad trassat, att mot växeln till en tredje person, kallad remit-tent, betala en viss penningsumma. Om växeln ej omedelbart skall betalas, är det vanligt, att växeln uppvisas hos den, som erhållit anmodan att verkställa betalning, för erhållande av dennes godkännande. Trassat, som givit godkännande, kallas accep-tant. Växeln är försedd med speciella rättsföljder, vilka i första hand gå ut på att garantera växelns infriande på förfallo dagen. En sådan egenskap är den för växeln egendomliga formen för överlåtelse, växelendosse-mentet, som innebär, att varje överlå-tare som tecknat sitt namn på växeln, blir ansvarig för dess infriande. En växel skall innehålla 3 personuppgifter, trassent, trassat och remittent.

2 ortsuppgifter, utställningsorten och betalningsorten, en tidsuppgift, utställningstiden, samt uppgift angående växelsumman ävensom ordet ”växel”. Saknas någon av dessa uppgifter, har papperet inga växelrättsliga verkningar. Uppfylles ej växelförpliktelse och underlåtes att protestera i de fall, då växeln ej innehåller uppmaning att ej protestera, följer härav, att växelrätten förloras mot trassent och överlåtare. Mot acceptan-ten bibehålles däremot växelrätten med undantag för det fall, att växeln är domicilierad, d. v. s. är betalbar å annan ort än trassatens uppgivna boningsort, och betalning skall erläggas nv annan än acceptanten, då protest måste ske även hos denne andre vid äventyr, att eljest jämväl acceptanten blir fri från sin växelförpliktelse.

Växelström, se Elektriska maskiner.

Viixelströmsgenerator, se Elektriska maskiner.

Växelströmsmotor, se Elektriska maskiner.

Växelströmstransformator, se Elektriska maskiner .

Växelundervisning- el. undervisning enligt monitörsystemet tillgår så, att mera försigkomna elever, monitorer, få undervisa smärre grupper av de övriga lärjungarna. Läraren övervakar det hela. Systemet har utbildats av engelsmännen Bell och Lancaster. En av V :s fördelar är, att lärarkrafter inbesparas. Då det gäller läsning, skrivning och räkning visade sig metoden användbar. Under början och mitten av 1800-t användes den i stor utsträckning även i vårt land. Numera liar V. allmänt övergivits.

Växelvarma djur, se Kroppsvärme.

Växjö, stad nära Ielgasjön, mellersta Småland. 9,600 inv. Residensstad för Kronobergs län, biskopssäte för Växjö stift. • Tändsticksfabrik. Järnvägsknut. V. var tidigt biskopssäte ocli klosterort. På en holme i Ilelga-sjön finnas ruiner av Kronobergs slott, efter vilket länet fått sitt namn.

Växjö stift omfattar största delen av Småland jämte Öland. 24,501 kvkm.

480,000 inv.

Växtbaser, se Alkaloider.

Växtcell, se Cell.

Växter. Angående skillnaden mellan djur och växter, se Djur. Bland de första system över växtriket, som använts, må nämnas Linnés sexualsystem. De äldre systemen använde något speciellt organs beskaffenhet som indelningsgrund. Så användes i sexualsystemet ståndare och pistiller soin •utgångspunkt. Sedermera har man genom att taga hänsyn till flera karaktärer och till den släktskap mellan arterna, som dessa anses tyda på, uppställt s. k. naturliga system. Numera skiljer man på bålväxter (till vilka höra bland annat alger och svampar) mossor, kärlkryptogamer och fanero-gamer (vilka senare delas i gymnosper-mer och angiospermer). Jfr även Botanik.

Växternas spridning. Frön från växter kunna spridas genom att fröna vid mognaden utkastas ur frukten. Detta åstadkommes genom en tilltagande vävnadsspänning i frukt- el. fröskalet, vilken slutligen utlöser ett sönder-

springande, varvid fröna utkastas (Ge-ranium). Fröna spridas även genom vinden. Sådana frön ha vinglika utskott el. fjäderliknande fjun (lönn, maskros). Vidare spridas frön med vatten (näckros, kokospalm) samt slutligen med djur. Bär förtäras av djur, varvid fröna osmälta passera tarmkanalen. En del frön och frukter spridas med hjälp av hakar, med vilka de fastna vid förbipasserande djur.

Växternas sömn kallas det fenomenet, att blad och blommor om natten intaga annan ställning än om dagen. En del blommor öppna sig om dagen och sluta sig om natten. Detta kan bero på känslighet för temperaturväxlingar (t. ex. Crocus) el. på känslighet för ljusändringar (t. ex. Näckrosor). Särskilt en hel del arter inom familjen Leguminosa? röra småbladen vid övergång från dag till natt (t. ex. Klöver).

Växtföljd, den ordning, i vilken olika växter odlas på åker. Odlar man samma växt år efter år, blir skörden så småningom dålig. Jfr Jordtrötthet. Förr omväxlade man endast med olika slag säd (två-, tre- el. fyrskiftesbruk). Numera har man övergått till att inskjuta foderodling, odling av balj-växter, rotfrukter m. m. mellan sädesslagen, s. k. växelbruk. Med hänsyn till klimat och jordbeskaffenhet finnas härvid olika system.

Växtförädling, frambringande av bättre växtsorter genom korsning och renodling av förut odlade sorter. I Sverige bedrives V. på Svalöv och Wei-bullsholm.

Växtgeografi, se Botanik.

Växtmargarin, se Margarin.

Växtslem, vissa kvävefria ämnen, som förekomma hos en del växter (lin, salep). V. svälla med vatten till gelé-liknande massor.

Växtvärk, beteckning för svaga smärtor i extremiteterna hos personer i uppväxtåldern. I en del fall är V. symtom på speciella sjukdomar (reumatism, bentuberkulos). I andra fall torde V, helt enkelt bero på för stark

kroppsrörelse.

Växtämne el. grodd, se Frö.

Völ’sun gssagan, se Volsungasagan.

Völund, enligt germanska sagor en skicklig smed, som hölls fången av konung Nidud, av vilken han tvingades att smida smycken. V. hämnades grymt på konungen.

Vö’luspa, se Voluspa.

Vöringsfoss, storslaget vattenfall i Hardanger, v. Norge. Fallhöjd 163 m. Mycket besökt av turister.

Vört, se Maltdryckstillverkning. X

X, den tjuguförsta bokstaven i vårt alfabet. — X betecknar som fornro-merskt taltecken 10. — Kem. tecken för en atom xenon. — Inom matematiken användes x som beteckning för en obekant storhet.

•Xantipp’a el. riktigare Xanthippe, Sokrates’ liustru, bekant för sitt grälsjuka och obehärskade lynne.

Xavier [sjavie’r], F., 1506—52, spansk missionär, som tillhörde jesuitorden. X. verkade med stor framgång för att utbreda katolicismen i Indien. Han räknas som en av katolska kyrkans främsta missionärer. 1622 blev han förklarad för lielgon.

Xenar’thra, Edentata xenarthra, en däggdjursart, som utmärkes av rotlösa, likartade tänder el. frånvaro av tänder. Fotterna ha kraftiga klor. Till X. liöra S en gångare, Myrslokar och B ä 11 d j u r.

Xe’nofon, omkring 430—355 f. Kr., forngrekisk skriftställare och fältherre. X., som var född i Aten, var en hängiven lärjunge till Sokrates. 401 f. Kr. slöt sig X. till den grekiska legohär, som deltog i Kyros’ fälttåg mot dennes broder, perserkungen Artaxer-xes. Sedan Kyros stupat, valdes X. till ledare för grekerna under deras återtåg, ett uppdrag, som han trots oerhörda svårigheter fullgjorde på ett mästerligt sätt. ”De tiotusendes återtåg” liar X. skildrat i sin berömda bok A n a’b asis.

Xeno’n, gasformigt grundämne, tillhörande ädelgaserna. I ytterst små mängder förekommer X. i luften. Kem. tecken X. Atomvikt 130.2. Atomvärde O.

Xeres [cliere's] el. Jerez, eng. sherry, ett slags vitt spanskt vin. Se Sherry.

Xeroform’, en organisk förening, som bland annat innehåller brom och vismut. X. användes vid sårbehandling.

Xeroti’n, flytande ämne, som tillsättes oljefärger vid deras beredning, för att de skola torka fortare.

Xer’xes I. konung av Persien 485— 465 f. Kr., son till Darius I. 480 f. Kr. företog X. ett väldigt härtåg mot Grekland. De persiska stridskrafterna ledo emellertid avgörande nederlag-(vid Salamis, Plataiai, Mykale), och X. måste uppge sin plan att underlägga sig Grekland. X. mördades av en gunstling 465 f. Kr.

Xingu [sjin’go], flod i Brasilien, biflod till Ainazonfloden. Längd 2,100 km.

X-strålar, beteckning för Röntgenstrålar*.

Xylofon, Stavarnas toner äro utmärkta med skalans bokstäver.

Xylofo’n, ett slaginstrument, som består av olika långa trästavar, vilka anslås med pinnar. X. är egentligen ett folkinstrument men har på senare tid börjat användas även i konstmusiken. På en del X. har man ersatt trästavarna med metallstänger, el. metallplattor.

Xylografi’, träsnittskonst. Y

Y, den tjuguandra bokstaven i vårt alfabet. — Kem. tecken för en atom yttrium.

Yacht [jåt’], eng., jakt, lustjakt, luxuöst segel- el. ångfartyg, avsett uteslutande för nöjesresor.

Yak, se Jak.

Yaku’ter, jakuter, ett turkiskt-tata-riskt folk. De leva som nomader i ö. Sibirien kring floden Lena. Deras antal överstiger 200,000.

Yale-universitetet [jeil-], ett av Förenta Staternas förnämsta universitet, beläget i New Haven, Connecticut. Y. grundades 1701. Yr. har gjort sig känt för sina konservativa tendenser i motsats till det mera liberala Harvard-universitetet.

Yams, se Jams.

Yang-tsi-kiang’, se Jang-tse-Kiang.

Yankee [jsen’ki], eng., skämtsam benämning på nordamerikanerna.

Yankee doodle [jsen’ki do’dl], eng., refrängen på en populär nordamerikansk sång.

Yard [ja’d], eng., engelskt och nordamerikanskt längdmått = 0.91437 m. Y. delas i tre fot (feet).

Yarmonth [ja’moetli], Great Y., stad nö. om London, sö, England. 60,000 inv. Livligt besökt badort. Skepps-byggeri. Y. bombarderades under världskriget, upprepade gånger av tyska flygare.

Yb, kem. tecken för en atom ytter-bium.

i^berbrettr, ty., ett slags finare ka-baret, som sökte ge varietéväsendet större litterär och konstnärlig betoning. tj. uppstod i Tyskland i början av 1900-t. men upphörde fullständigt efter kort tid.

Ybes, St, se Setubal.

Yeats [jeits], W. B., f. 1865, irländsk författare. Y. är en av de förnämsta representanterna för den litterära rörelse, som arbetar för bevarandet och förnyandet av den irländska kulturen (”the celtic revival”). Symboliken intar ett förhärskande rum i hela Y: s alstring, som omfattar dikter, prosaberättelser och dramer'(The Coun-tess Catlileen, The Land of Heart’s De si re). Y. erhöll Nobelpriset i litteratur 1923.

Yellowstone national park [jeiråstån näsj’ån£el pa’k], ett fridlyst område i Klippiga bergen, nv. Wyoming, U. S. A., omfattande en platå på omkring

14,000 kvkm., belägen i genomsnitt 2,400 m. ö. h. Y. genomflytes av en biflod till Missouri, Yellowstone river,

vilken här bildar den stora Yrellow-stone-sjön. Nedanför denna sjö flyter floden genom en djup dalgång, den för sin storslagenhet och färgprakt berömda Grand Canon. I Y. finnas inemot 4,000 heta källor, varav ett flertal springkällor.

Yen’ japansk myntenhet, som delas i 100 sen och 1000 rin. Guldvärde

1.865 kr. Nuvarande kurs 1.84 kr.

Yeomanry [jåo’menri], förr benämning på ett slags frivilligt rytteri i Storbritannien och Irland. Under boerkriget 1899—1902 omorganiserades Y., varvid såväl antalet som utbildningstiden ökades.

Yerkes-observatoriet [jö’ks-] är beläget vid Genevasjön, vid Wisconsin, U. S. A. Y. har världens största spegelteleskop (102 cm:s öppning). Se Bil. Astronomi I.

Yezo, se Hokkaido.

Ygrg^drasil, i den nordiska gudasagan benämning på världsträdet, en askf vars tre rötter sträcka sig till gudars och till människors boning samt _ till jättevärlden och Hels hemvist, Nifel-lieim. Under var och en av dessa rötter finns en brunn (Urdsbrunnen, Mi-mersbrunnen och Hvergelmer). Y:s grenar utbreda sig över hela världen.

Ylleindustri. Den för Y. erforderliga råvaran, ullen, härrör framför allt från fåren, i mindre utsträckning dock även från andra djur såsom t. ex. get och kamel. Det viktigaste ullprodu-cerande landet är Australien, vars ullproduktion år 1925 uppgick till 333,000 ton eller till ungefär ^4 av hela världs-produktionen, som samma år beräknades uppgå till 1,300,000 ton. Närmast i ordningen som ullproducerande länder konnna Förenta Staterna och Argentina. Främst bland de europeiska länderna stå Ryssland (68,000 ton år 1925), Storbritannien och Irland

(44,000 ton), Spanien (37,000 ton), Italien (26,000 ton), Rumänien (25,000 ton), Tyskland (24,000 ton) och Frankrike (20,000 ton). Man skiljer på kardull, som består av krusig, finhårig och kort ull, och kamull, som är en hårdare och längre ull. Kardullsgarnet spinnes löst. Av kardullsgarn vävas.tyger med filtaktig yta t. ex. kläde och flanell. Kamullsgarn el. kamgarn, som spinnes liårt, användes till sådana ylletyger som yllemuslin, krepong, merino, ylleplysch m. fl. Tillverkningen av vävnader av ylle går tillbaka till äldsta tider. Numera står den dockkvantitativt tillbaka för bomullsindustrin. Den svenska ylleindustrin omfattade fir 1925 116 arbetsställen. Dess sammanlagda arbetarantal — förvaltningspersonalen inberäknad — uppgick till ungefär 12,S00 och salutill-Terkningarnas värde till 107 milj. kr.

Y’mer, i den isländska gudasagan namn på alla jättars stamfader. Av T: s kropp skapade gudarna världen.

Ymnighetshorn, enligt grekiska sagor ett gethorn, som guden Zeus skänkte de nymfer, som vårdat honom. I hornet skulle de alltid finna de sänker, de önskade. Y. var även attribut till en hel del andra gudomligheter som Fortuna, lyckans gudinna, och Dionysos, vinets gud.

Ympningr, se Okulering och Vaccination.

Yngaren, insjö i s. Södermanland. 49 kvkm. Avflyter till östersjön genom Nyköpingsån.

Ynglingatal, fornnorsk dikt, vilken enligt Snorre Sturlasson skall ha författats av den norske hovskalden Tjo--dolf. Y., som skildrar en konungaätt, Ynglingaätten, ligger till grund för Snorres ”Ynglingasaga” och ansågs en tid som den viktigaste källan för Nordens äldsta historia.

Ynglingaätten, fornnordisk konungaätt, vilken i historisk tid regerade i Norge från 872. Den förste konungen av Y. var Harald Hårfager och den siste Magnus den blinde (d. 1139). Y. liar emellertid huvudsakligen kommit att avse Harald Hårfagers verkliga el. uppdiktade förfäder under förhistorisk tid. Jfr Ynglingatal.

Yngvar, en svensk sagokonung av Ynglingaätten, som enligt Ynglingatal dog under ett krigståg mot esterna.

Yngve, egentligen Ing-vän, d. v. s. dyrkare av guden Ing (samma härledning har Inge). Y. var ursprungligen en titel, som tillkom de fornnordiska Uppsalakonungarna.

Yo’g«, ett indiskt-filosofiskt system, som syftar till att göra själen oberoende av den materiella omgivningen. Y. har utbildat en del tillvägagångssätt, som egentligen avse att draga medvetandet från omgivningen. Man skall koncentrera uppmärksamheten •exempelvis på nässpetsen, försöka andas så litet som möjligt etc. Y: s metoder och läror ha använts av en hel •del mystiska riktningar, bland annat av våra dagars teosofi.

Yo’ghurt, bulgarisk surmjölk, en under inverkan av särskilda bakterier jäst mjölk. Y. är en sur, ostliknande massa och användes vid vissa magsjukdomar. Den ryske vetenskapsmannen Metjnikow ansåg, att Y. motverkade åderförkalkning. Denna åsikt visade sig dock vara oriktig.

Yokoha’ma, Jokohama, stad i Japan på ön Hondo, nära intill huvudstaden Tokio. 423,000 inv. Viktig hamnstad för Japans utrikeshandel. Y. öppnades för européer 1S59. Y. förstördes till stor del samtidigt med Tokio under senaste stora jordbävningen i sept. 1923 men har sedan hastigt återuppbyggts.

YoFdiahavet, beteckning för östersjön vid istidens slut (det senglaciala havet), då där bland annat levde en mussla YoPdia a r c’ t i c a.

Yonkers [jån’kes], stad i staten New York, U. S. A. 100,000 inv. Tillverkning av mattor och sidenvaror.

Yonne [iån’], flod i mellersta Frankrike, biflod till Seine från vänster. Längd 293 km. Ingår delvis i Seine-Loirekanalen.

York [jå’k], liertig av, titel, given åt medlemmar av engelska konungahuset, vanligen åt konungens andre son. Titeln innehas för närvarande av konung Georg V: s andre son Albert, f. 1895.

York [jå*k], stad och eget grevskap i ö. England. 84,000 inv. Bland stadens många märkliga byggnadsverk märkes en katedral, uppförd på 12—1400-t:n, Englands måhända vackraste kyrka.

Yorkska huset [jå’-], gren av det engelska kungahuset Plantagenet. Ätten York härstammade från Edmund de Langley (1341—1402), hertig av York, femte son till konung Edvard III. Y. stred med ätten Lancaster om engelska kronan (se England, historia). Medlemmar av Y. voro konungarna Edvard IV, Edvard V och Rikard III. Huset Tudor efterträdde Y. på Englands tron.

Yorktown [jå’ktaon], hamnplats vid floden York i staten Virginia i Nordamerika. Under nordamerikanska frihetskriget kapitulerade engelsmännen vid Y. 17S1 för den amerikansk-franska armén.

Yoshihito, 1S79—1927, kejsare av Japan sedan 1912, son till Mutsuhito. Sedan 1921 kunde Y. av hälsoskäl ej föra regeringen. Styrelsen förestods i stället av kronprinsen Hirohito.

Young [jang’]. — 1. T. Y., 1773— 1829, engelsk läkare, som utfört banbrytande undersökningar över ögats mekanism. Ep av Y. uppställd färgteori utvecklades vidare av Helmholtz och går under namn av den Y.-Helm-lioltzska färgteorin. Y. utförde även betydelsefulla undersökningar över ljusets interferens. — 2. B. Y., 1801—77, mormonpresident, ursprungligen glasmästare. Han efterträdde 1844 Josef Smith som ledare för mormonerna. Under honom började bosättningen kring Stora Saltsjön i Utah. Han införde månggiftet hos mormo- nerna, vilket medförde konflikter såväl med Förenta Staternas regering som med en del av lians egna an-Jiängare.

Youngstown [jangs’taun], stad i Ohio, U. S. A. 192,000 inv. Järn- oeh stålindustri.

Ypercn [i’- el. ej’pern], fr. Ypres [i5per], stad i provinsen Väst-Flan-<lern, Belgien. Under världskriget blev Y. utsatt för häftigt bombardemang av det tyska artilleriet och blev till största delen förstörd.

Yr’jö-Kos’kinen, G. S., 1830—1903, finsk historiker och politiker av svensk släkt (hette ursprungligen Forsman). Y. liar skrivit en del arbeten rörande Finlands historia. Han blev ledare lör det fennomanska partiet och intog som sådan en mycket fientlig hållning mot det svenska partiet samtidigt som han var i hög grad undfallande mot ryssarna.

Yrkesinspektionen, det statliga organ, som har att övervaka arbetar-skyddslagstiftningens efterlevnad. Y. i Sverige, som daterar sig från slutet av 1880-t., sorterar numera under socialstyrelsen. Dess verksamhet är i första hand av rådgivande natur. Y: s m tjänstemän utgöras av ett flertal manliga (en inom vart och ett av de nio distrikt, i vilka landet är indelat) yrkes-inspektörer och en kvinnlig yrkesin-spektör jämte assistenter och underinspektörer. Därjämte finnas för särskilda yrkesområden specialinspektörer (sprängämnesinspektörer, bergmästare m. in.).

Yrkesskolor, sammanfattande beteckning för praktiska ungdomsskolor i allmänhet. Med Y. avses särskilt lärlings- och yrkesskolor, som ha till uppgift att meddela praktisk undervisning «fter avslutad folkskolekurs i vissa hantverks- och industrigrenar åt lärjungar, som ägna sig åt motsvarande yrken. Undervisningstiden förlägges därför antingen till en kortare tid av året (säsongyrken) el. till morgnar och kvällar i avsikt att lärjungarnas förvärvsarbete ej skall hindras. Y. ha upprättats av kommunerna. Dessutom finnes ett antal enskilda Y. 1923—24 funnos 52 Y. Lärare utbildas genom kurser vid Yrkespedagogiska central-anstalten. Y. äro statsunderstödda.

Yr’sa, dansk sagodrottning, i äktenskap med sin egen fader, Helge, moder till Rolf Krake. Y: s saga har behandlats av öhlenschläger i dikten Helge.

Yrsel, en nedsättning av medvetandet med svårighet att orientera sig, hålla balansen etc. Sådan Y. kännetecknar vissa svaghetstillstånd och förgiftningar och utgör ofta ett förstadium till svimning. Som Y. betecknas även omtöckningstillstånd, som kunna upp-

träda vid hög feber och även vid vissa sinnessjukdomar. I inskränkt bemärkelse är Y. detsamma som svindel, vilken i allmänhet orsakas av retning av vestibularapparaten i örat. Detta medför en känsla av att omgivningen rör sig, går runt el. att personen i fråga håller på att falla. Sådan Y. åtföljes ofta av kväljningar och kräkningar. Experimentellt kan man framkalla svindel genom att inspruta hett el. kallt vatten i hörselgången. En del personer erfara svindel, då de se ned från en större höjd. I detta fall orsakas sannolikt Y. av föreställningen om att man

riskerar att falla. Denna föreställning påverkar reflektoriskt ve-stibularapparatens centra i hjärnan.

Yser [isä'r], flod, som upprinner i Frankrike nära gränsen mot Belgien i dep. Nord. Floden flyter åt nö. in i Belgien, kröker sedan åt n. och utfaller i Nordsjön ö. om staden Nieu-port. Kring Y. utkämpades oktobernovember 1914 ett oavgjort slag mellan en tysk armé och belgiska, franska och engelska stridskrafter. Sedermera vidtog ett envist ställningskrig vid Y., som varade till oktober

1918.

Ystad, stad vid östersjön, s. Skåne,

11,600 inv. Mekaniska verkstäder. Y. omtalas redan på 1200-t. Var under medeltiden en betydande handelsstad.

Ystning, framställning av ost*.

Ytbergarter, se Bergarter.

Ytenheter, se Metersystemet samt i fråga om äldre enheter dessa enheters namn.

Ytspänning. Till vänster en droppe, som på fast underlag strävar att antaga klotform. Till höger en droppe, som simmar i en vätska, med vilken den ej blandar sig. Den antar pä

grund av ytspänningen klotform.

Ytspänning. Genom olika experiment kan det visas, att en vätskas fria yta i olika avseenden företer egenskaper, som likna en elastisk hinnas. Lägger man t. ex. en nål, som bestru-kits med fett, försiktigt på en vattenyta, flyter den, ehuru dess specifika vikt är större än vattnet. En droppe av vatten el. någon annan vätska, som placeras på en yta, som icke fuktas av vätskan, antager, om droppen är liten, klotform. Den elastiska ytan, ythuden, strävar med andra ord attsammandraga sig så mycket som möjligt, att innesluta vätskan inom den minsta yta, som kan omsluta den ifrågavarande vätskemängden. Om vatten långsamt får rinna efter ett glasrör, faller det droppvis. Ytspänningen är tillräckligt stark för att kvarhålla dropparna, till dess de nätt en viss storlek. Fenomenet ger möjlighet att experimentellt bestämma ytspänningens storlek. Ytspännings-fenomenen kunna särskilt tydligt påvisas genom studium av de tunna lameller, som såpvatten kan bilda. Se vidare Hårrörsfenomen.

Ytter'bium, ett grundämne, tillhörande de sällsynta jordmetallerna. Kem. tecken Yt. Atomvikt 173.5.

Ytterby, fältspatbrott i pegmatit nära Vaxholm, berömt för sina sällsynta mineral, som innehålla bl. a. de efter platsen uppkallade grundämnena: Yttrium, Erbium, Ytterbiuni och Ter bium.

Yttersta dagrarnas lieligre, mormonernas namn på sig själva.

Yttersta vilja, se Testamente.

Yttrandefrihet innebär frihet att fritt uttrycka tankar och åsikter. Från denna princip måste naturligtvis göras undantag för yttranden, som direkt uppmana till brottsliga handlingar el. innebära ärekränkningar o. dyl. Gränsen är ingalunda lätt att draga i enskilda fall. När det gäller mera abstrakta åsikter, samhällskritiska resonemang o. dyl. måste dock Y. göras mycket vidsträckt. I dessa

avseenden är Y. ett livsvillkor för vetenskaplig forskning och för sund samhällsutveckling. Såväl hos extremt konservativa som hos extremt radikala partier framträda gärna tendenser att begränsa Y. med hänsyn till respektive åskådningar. Praktiskt regleras Y. framför allt genom lagar angående tryckfrihet, religionsfrihet samt förenings- och församlingsfrihet..

Yttfrium, ett grundämne, tillhörande de sällsynta jordmetallerna. Kem. tecken Y. Atomvikt 88.7.

Ytutvidgrning, se Dilatation.

Ytvatten, se Dagvatten.

Yu'ca, det brasilianska namnet på. roten från maniokbusken (Manihot utilissima), vilken i Sydamerika ersätter vår potatis. Jfr även Maniok.

Yucata'n, halvö i Mellanamerika mellan Mexikanska bukten och Karibiska havet. Y. tillhör Mexiko och upptages av ett glest befolkat lågland och har ett hett och torrt klimat.

Yukon [jokn*]. — 1. Territorium i Canada. 536,000 kvkm., 4,000 inv. Huvudstad Dawson. Bergsbruk, jakt och fiske äro de huvudsakliga näringsgrenarna. Kol, koppar, guld och silver äro de viktigaste bergsbruksprodukterna.

— 2. Betydande i ö.-v.-lig riktning genom Alaska flytande flod, som upprinner i Klippiga bergen nära Stilla havskusten. Under sitt övre lopp, innan den kommer in i Alaska, flyter den i nv.-lig riktning. Y. bildar ett stort delta i Bell ringshav. z

Z, den tjugutredje bokstaven i vårt alfabet.

Zabern-affiiren [tsa'-], en episod, vilken .1913 utspelades i den elsassiska staden Zabern mellan den tyska garnisonen och den fransksinnade civilbefolkningen. Det hade länge rått stark spänning mellan militärerna och den civila befolkningen. Demonstrationer forekommo, framkallade av ett yttrande av en tysk löjtnant, som förklarade, att en soldat ostraffat finge döda en elsassare, som skymfade honom. Som svar på demonstrationerna företogo soldaterna flera arresteringar. Händelsen framkallade allmän upphetsning inom och utom Tyskland och framdrogs som betecknande för tysk militäranda.

Zacharias, se Sakarias.

Zaghlul [tsalu'l] f. 1852, egyptisk politiker, ledare för ett nationalistiskt parti. 1919—23 hölls han internerad av engelsmännen. Sedan han återvänt till Egypten, har han fått allt större inflytande. 1924 bildade han ministär men måste avgå s. å. på grund av konflikt med England. I det 192G nyvalda parlamentet har hans parti majoritet.

Za'hle, K. T., f. 1866, dansk politiker, tillhörande radikala vänstern, konseljpresident 1909—10 och 1913—20. Han genomförde en rösträttsreform, ordnandet av Islands självstyrelse, en reform av lagskipningsväsendet m. m. Efter världskriget har Z: s parti starkt minskat i antal och han själv allt mera förlorat i inflytande.

Zahn [tsa'n], E., f. 1867, schweizisktysk författare. Z. har blivit mycket uppskattad för sina folklivsskildringar med motiv från Alperna (Storbonden, Kvinnorna i Tannö).

Zahrfmann, P. H. K., 1843—1917, dansk målare. Z:s originalitet och idérikedom tog sig uttryck inom de mest skilda områden (historiska skildringar, landskapsstämningar, stads-motiv, genrebilder). Han var en säker karaktärsskildrare och hans färger voro friska och djärva. Bland hans tavlor må nämnas en bildserie ur Leonora Kristina Ulfelds levnad.

Zambesi, se Sambesi.

Zampie'ri, D., kallad Domenichino, 1581—1641, italiensk målare, som utfört tavlor framför allt med religiösa motiv.

Zander, J. G. W., 1835—1920, svensk läkare, som utarbetat sjukgyinnastiska

metoder, vid vilka i stor utsträckning användas mekaniska apparater. Han grundade 1865 det Medico-mekaniska institutet i Stockholm. Liknande institut ha sedermera inrättats i andra länder, framför allt i Tyskland.

Zangwill [s£eäng'oil], I., 1864—1926, engelsk-judisk författare. Z. slog igenom med sina realistiska skildringar från Londons judekvarter (Ghet-tons barn, Ghettons drömmare). Han framträdde även som dramatiker.

Zantedesch'ia, ett sydafrikanskt växtsläte. Arterna ha spjutformade blad på höga skaft. Blommorna äro anordnade i en kolvformig blomställning, som omslutes av ett vitt el. gult tratt -formigt hölster. Flera arter odlas som prydnadsväxter, t. ex. Vanlig ltall a (Z. sethiopica).

Zan'zibar, se Sansibar.

Zapol'ska, G., 1860—1921, polsk författarinna, A^ars naturalistiska romaner och teaterstycken ofta kännetecknas av en feministisk tendens. En del av hennes dramer ha uppförts i Sverige (Unga tsaren, Oberörda f r u n).

Zapo’nlack, fernissa, bestående av celluloid eller kollodiumbomull, löst i något lämpligt organiskt lösningsmedel, understundom försatt med något färgämne.

Zaporo’ger el. zaporogiska kosacker, en vid Dnjepr boende avdelning av kosackerna.

Za’r, se Tsar.

Zarago’za., stad i nö. Spanien i landskapet Aragonien, vid floden Ebro.

154,000 inv. Livlig handels- och industristad med bland annat siden- och yllefabrikation. Viktig järnvägsknut. Gammalt universitet.

Zarathiis’tra, se Zoroaster.

Za’rskoje Selo’, se Tsarskoje Selo.

Ze’ba.ot, se Sebaot.

Ze’bra, se Hästdjur.

Ze’bu, se Sebu.

Zeebroug-ge [se’bröcke], belgisk kustort, som av tyskarna under världskriget användes som bas för undervattenbåtskriget.

Zeeland [se’lant], Nederländernas sydvästligaste provins, belägen utmed Nordsjön. 1,785 kvkm., 250,000 inv. En stor del av Z. ligger under havsytans nivå och skyddas från havet av skydds-vallar och dyner.

Zeeman [se’-], P., f. 1865, holländsk fysiker. Z. erhöll 1902 års Nobelpris ifysik för sina undersökningar av starka magnetiska fälts inverkan på spektra. Han konstaterade därvid, att en spektrallinje delade upp sig i flera under inverkan av ett starkt magnetiskt fält (Zeemans effekt).

Ze’fyr, en grekisk personifikation av västanvinden (Sefir, Zefyr, Zephyros).

Zeiss [tsajs’], K., 1816—88, tysk fysiker, grundare av en numera världsbekant firma för tillverkning av optiska instrument.

Zeki’n, sekin, äldre italienskt guldmynt (dukat). Fordom benämning även på en del turkiska och egyptiska guldmynt.

Zellman, Tollie, f. 1887, skådespelerska, som varit anställd vid Folkteatern, Vasateatern, Intima teatern och Komediteatern. Sedan 1926 är Z. fäst vid Oskarsteatern.

Zellstoff, av tunt papper beredd ersättning för bomull.

Zelo’t, fanatisk (religions-) ivrare. Z. kallades ursprungligen medlemmarna av ett judiskt-nationellt parti, som i religiöst avseende närmast anslöto sig till fariséerna och som voro utpräglat fanatiska.

Zemstvo, från 1864 till revolutionen guverneinentens folkrepresentation i Ryssland. Medlemmarna valdes för tre år. Z. har numera ersatts av råds-representationen.

Zend-avest’a, Avesta*.

Ze’nit, den punkt av himlavalvet, som ligger lodrätt ovanför våra huvuden.

Ze’non, omkring 490—430 f. Kr., grekisk filosof. Han har särskilt blivit berömd för sitt påvisande av en del logiska svårigheter vid vissa resonemang. Vår uppfattning av rörelsen är, påstår Z., ej riktig. Om den snabbfotade Achilles vill springa fatt en sköldpadda, som har ett visst försprång, måste han först tillrygga-lägga försprånget. Under tiden har emellertid sköldpaddan hunnit ytterligare ett stycke. Då Achilles löpt detta nya stycke, har sköldpaddan åter hunnit en liten bit och så fortgår det i oändlighet. Att Achilles i verkligheten utan svårighet hinner om sköldpaddan visar, att vår uppfattning om rörelsen är falsk. Liknande kunskapsteoretiska synpunkter som Z. framfört ha berett senare filosofer en del huvudbry.

Zeu'ta, stad vid Theiss, Jugoslavien.

30,000 inv. Vid Z. vanri en österrikisk här under prins Eugen av Savojen den 11 september 1697 en avgörande seger över en turkisk här.

Zep’pelin, F. von, 1836—1917, tysk militär, världsberömd som konstruktör av styrbara luftskepp (Zeppelinare), som bland annat med framgång användes under världskriget.

Zer’matt, livligt besökt turistort i Wallisalperna, s. Schweiz.

Zero, ital. [tse’rå] och sp. [the’rå], fr. zéro [serå’], noll.

Zerom’ski [sje-], S., f. 1864, polsk författare. Z: s författarskap är framför allt inspirerat av det polska folkets lidande under det ryska förtrycket. Hans arbeten ge uttryck åt ett glödande fosterländskt patos me» blotta samtidigt oförskräckt missförhållanden i det polska samhällslivet. (I grus och aska, Hemlösa människor). I sitt drama Vitare än snö behandlar Z. polackernas strider mot bolsjevikerna.

Zetterström, Hasse, f. 1877, humoristisk författare, sedan 1901 redaktör för ”Söndagsnisse” och från 1925 jämte Albert Engström redaktör för ”Sön-dagsnisse-Strix”. Han har utgivit ett stort antal humoresksamlingar.

Zeus [tsevs’], de gamla grekernas förnämste gud, son till Kronos och Rhea. Z. var förmäld med I-Iera. Han betraktades som hela världens allsmäk-tige styresman. Särskilt i egenskap av himmels- och väder leksgud dyrkades-Z. på bergen Ida och Olympos, men Zeusdyrkan utbredde sig bland annat även till Aten och Olympia. Jfr Ju-piter.

Zi’betråtta, se Bisamråtta.

Zidén, J. II., 1785—1808, finländsk krigare, besjungen av Runeberg i ”Fänrik Ståls sägner”. Z. stupade i slaget vid Virta bro.

Zieten [tsi’-], H. J. von, 1699—1786, preussisk general. Z. utmärkte sig såirskilt som kavallerianförare i Fredrik II: s krig och var den populäraste av dennes generaler.

Zigenare, beteckning för en folkstam, som härstammar från n. Indien. Den utvandrade sannolikt omkring 1000 e. Kr. och nådde över Mindre Asien till Europa antagligen på 1300-t. I Sverige omtalas de första Z. på 1500-t. Under sina vandringar ha de uppblandats med andra raselement ur de lägsta samhällslagren. Deras utseende vittnar dock om deras indiska ursprung. De äro som regel brunögda, svarthåriga och mörkhyade, ibland med något sneda ögon. Särskilt kvinnorna åldras snabbt. Språket, som kallas romani, påminner om en del indiska dialekter men är dessutom blandat med slang och tjuvspråk från olika länder. De äro löst organiserade i stammar, som ledas av en hövding. Vid hans sida finnes vanligtvis en äldre kvinna (zimut), vars råd inhämtas i betydelsefullare frågor. Z. leva ett kringströvande liv. Flera försök att få dem att föra ett bofast och ordnat liv ha misslyckats. Man har inackorderat zigenarbarn i bondehem i förhoppning om att en sådan omgiv-

ning skulle verka fördelaktigt. I vuxen ålder ge de sig dock även i dessa fall som regel ut på vandring. De leva av tiggeri ocli snatteri ocli avsky arbete. De lia en omisskänlig musikalisk begåvning ocli äro ofta knipsluga i bytesaffärer o. dyl. Deras antal i Europa torde uppgå till omkring 1% milj.

Zigenarmusik kännetecknas av melodisk skönhet, omväxlande rytmik och tvära övergångar från passionerad styrka till sakta vemod. Fiolen och cymbalen äro dess huvudinstrument. Den spelas utan noter. Zigenarna i Ungern äro särskilt kända som skickliga musiker. Den ungerska national-dansen har påverkats av zigenarfolk-visor.

ZilFerdalen, dalgång i Tyrolen, en av Inndalens förgreningar. Berömd för sin storslagna natur.

Zinamermann [tsim’-], A., f. 1859, tysk diplomat. 1911 blev Z. understatssekreterare och var utrikesminister

1916 men måste avgå, sedan han förgäves sökt avvärja Förenta Staternas inträde i kriget.

Zinainerwaldinternationalen, se In-ternationalerna.

Zink, en blåaktigt vit, glänsande metall. Kem. tecken Zn. Atomvikt 65.4. Atomvärde 2. Spec. vikt omkring 7, smältpunkt 419°, kokpunkt 920°. Z. är vid vanlig temperatur tämligen beständig. Den överdrages av en tunn oxidhinna, som skyddar för vidare angrepp. På grund härav användes Z. som överdrag på järn till skydd mot röstning, s. k. galvaniserat järn. Z. användes f. ö. tillsammans med andra metaller i vissa legeringar, av vilka de viktigaste äro mässing och nysilver. Metallen användes vidare inom hushållet och för skilda tekniska ändamål, såsom till klichéer, polplattor i galvaniska element, elektrisk ledningstråd m. m. — Av Z.-föreningarna användas oxiden [ZnO], framställd genom förbränning av zinkångor, som målarfärgen zinkvitt, Z.-kloriden el. klorzink [Z11CI2] för rening av metallytor vid lödning och Z.-sulfat el. Z.-vitriol [ZnSOi] till tygtryck. — De viktigaste zinkmalmerna äro zink-blände [ZnS] och galmeja [ZnCOa]. Om dessa rostas, erhålles oxiden [ZnO], vilken sedan reduceras med kol, varvid den relativt lättflyktiga zinken får destillera över och uppsamlas i förlag. År 1924 producerades

1,040,000 ton zink, varav närmare hälften i U. S. A. Den viktigaste Z.-gru-van i Sverige är Åmmeberg, varifrån malmen exporteras till Belgien.

Zinkblämle består av zink (67 %) och svavel [ZnS]. Z. är ljust el. mörkt brunt med plana, glänsande brottytor. Hårdhet 3.5—4. Viktig zinkmalm ;

vårt lands största zinkgruva är Åmmeberg i Närke.

Zinkotypi', beteckning för förfaringssätt att framställa klichéer genom etsning av zinkplåt. Vanligen överföres bilden på zinkytan så, att de mörka linjerna skyddas för etsnings-vätskans inverkan och därför bli upphöjda.

Zinksalva är beredd av zinkoxid, la-nolifi och vaselin. Z. användes vid en del hudåkommor.

Zinkvitt, vit målarfärg, bestående ar zinkoxid. Se Zink.

Zinno'ber, se Cinnober.

Zinov\jev el. Sinojev, G., f. 1883, rysk bolsjevikisk politiker, som ursprungligen skall ha hetat Apfelbaum. Z., som var landsflyktig, återvände till Ryssland med Lenin 1917. Han blev sedermera ledare för tredje internationalen. Genom sina illa avvägda agitatoriska metoder har han berett den ryska regeringen en hel del svårigheter. Efter att hänsynslöst ha bekämpat de oppositionella grupperna inom partiet och speciellt den riktning, som leddes av Trotzkij, kom han 1926 själv i oppositionsställning och blev förklarad ovärdig att innehava befattning inom partiet och internationalen.

Zin'zendorf, N. L., 1700—60, herrn-liutismens grundläggare. Z. kom särskilt genom Francke i beröring med pietismen. Han samlade en del anhängare på sitt gods Herrnhut, vilka så småningom organiserade sig till en särskild sekt, de s. k. herrnhutarna. Z. var en svärmisk och obalanserad natur.

Zi'on, se Sion.

Zionis'men, se Sionismen.

Zir'knitzersjön är belägen inom Krains karstområde. Omkring 50 kvkm. Sjön har endast underjordiska till-och avlopp.

Zirko'n, mineral, bestående av zir-konoxid och kiselsyra, som bildar små brungrå, starkt glänsande kristaller i pegmatit. En genomskinlig, brunröd varietet är ädelstenen hyacint.

Zirko'nium, metall, som ingår i det allmänt, ehuru i mycket små mängder förekommande mineralet zirkon. Kem. tecken Zr. Atomvikt 90.6.

Zizka [sjisj'ka], J., f. på 1370-t., d. 1424, de böhmiska husiternas fältherre. Z. var den förnämste av husiternas anförare och inträngde efter tjeckernas, uppror 1419 bland annat i Mähren och Österrike.

Zjitomir [sjitami’r], Sjitomir, huvudstad i Volhynien, belägen vid Dnjeprs biflod Teterev. 90,000 inv.

Zn, kem. tecken för en atom zink.

Zo’bel, se Mårdsläktet.

Zodiaka’lljus, ett svagt ljussken, som kägelformigt stiger upp från horison-Zodiakalljus.

ten mot zenit. Det är bäst synligt kring vårdagjämningen efter solnedgången och på liÖsten före soluppgången. Z. härrör sannolikt från en utanför jordbanan kretsande meteorsvärm, som reflekterar solljuset.

Zodia’ken, se Djurkretsen.

Zola [säla’]t Émile, 1840—1902, fransk författare. Z. räknas som huvudmannen för den naturalistiska skolan i Frankrike. Hans detaljerade samhällsskildringar äga en stundom genialisk intensitet och livfullhet. Med brutal hänsynslöshet påvisade han människo-karaktärens och samhällets avigsidor och förskaffade sig härigenom oförsonliga motståndare. Hans arbeten fingo emellertid en oerhörd spridning och Z. utövade ett avgörande inflytande på den följande europeiska litteraturen. Z:s huvudverk är en romanserie, behandlande en familjs (Rougon-Macquart) historia (Rougonernas uppkomst, Fällan, Den stora strejken, Jorden, Drömmen). Z. ingrep i Dreyfusstriden (se Drey-fusprocessen), i vilken han oförskräckt ställde sig på den anklagades sida, varför han dömdes till fängelse för smädelse. Han flydde till England, där han vistades mer än ett år.

Zo’n, den del av ett klots yta, som avskäres medelst två parallella plan.

Zo’ntariff’, transporttaxa, enligt vilken samma avgift betalas för olika avstånd, som falla inom vissa gränser.

Avståndet mellan dessa gränser kallas zon. Zonerna bli i regel större på längre avstånd från utgångspunkten.

Zoologi’, vetenskapen om djuren. Den systematiska Z. handlar om djurens klassificering i släkten, familjer etc. Den jämförande anat o-m i n söker utreda i vad män likheter och olikheter förefinnas mellan olika djurarter. Härvidlag skiljer man mellan m ikroskopisk anatomi el. histologi el. vävnadslära och m a-kroskopisk anatomi, som endast avhandlar företeelser, som kunna iakttagas med obeväpnat öga. Embryologin undersöker djurens byggnad på fosterstadiet, fysiologin undersöker livsförrättningarna, d j u r-geografin söker utreda de olika djurarternas utbredning, ekologin avhandlar djurens levnadsförhållanden och livsbetingelser. Nära ansluten till Z. är paleontologin.

Zorn [så’rn], Anders, 1860—1920, konstnär. Z. är den förnämste företrädaren för impressionismen inom svenskt måleri. Med osviklig säkerhet fångade han en situation, en rörelse, ett ansiktsuttryck, samtidigt som han åt varje bild förlänade något av sin personliga egenart. Z. målade med förkärlek motiv från sin hembygd, Dalarna (M i d s o m m a r d a n s i Mora, B raskkulla), och från den svenska skärgården (V å g s k v a 1 p). Han gjorde många vidsträckta resor, under vilka han målade varjehanda motiv, och hade under ett tiotal är egen ateljé i Paris. Som porträttmålare var han mycket anlitad. Till hans förnämsta porträtt höra professor A. Quennerstedt, Bruno Liljefors, flera självporträtt. Studier av nakna kvinnor i friluft tillhörde hans mest omhuldade ämnen. (S o m m a r, U te, I s k ä r g å r den). Z. var även en framstående etsare och skulptör (statyn av Gustav Vasa i Mora).

Zoroas’ter, Zarathustra, grundläggaren av mazdaismen*. Om Z:s person är ytterst litet känt, men han har antagits leva omkring år 1000 f. Kr. Parsernas heliga skrifter (se Avesta) uppges delvis vara författade av Z.

Zr, kem. tecken för en atom zirko-nium.

ZSFSR, förkortning av Transkaukasiska socialistiska federativa sovjetrepubliken, se Ryssland.

Zsigmondy [tsig’-], R. A., f. 1865, österrikisk kemist, som utfört undersökningar särskilt över oorganiska kol-loider. Han erhöll 1925 års Nobelpris i kemi år 1926. •

Z ii a’ver, ursprungligen namn på en kabylstam i Algeriet. Sedan denna underkuvats av fransmännen, kom be-nämningen att användas på under franskt befäl stående bataljoner, rekryterade av infödingar. Z. lia utmärkt sig i flera fälttåg såväl i Afrika som i Europa.

Zug [tso’g], kanton i n. Schweiz. 240 kvkm., 32,000 inv. Huvudstad Zug,

8,000 inv. — Boskapsskötsel och fruktodling äro de viktigaste näringsgrenarna. Industrin omfattar beredning av mejeriprodukter, papperstillverkning och spinnerier.

Zuiderzcc [söj’derse’1, vik av Nordsjön, se Nederländerna.

Znkunft [tso’konft], Die, tysk tidskrift för politik, litteratur och konst, grundad i Berlin 1892 av författaren Maximilian Harden.

Zuloaga y Zabaleto [tliolåa’ga i [-tha-bale’te],-] {+tha- bale’te],+} I., f. 1870, spansk målare. Z:s tavlor skildra med dekorativ verkan särskilt spanska typer (Efter kapplöpningen, Drickande bönder).

Zu’lukaffrer en av kaffrernas stammar, som bebor Zululandet i Sydafrika. De ha här berett engelsmännen en hel del svårigheter. Under sin hövding Cetewayo nådde de sin högsta maktställning. De besegrades emellertid av en engelsk styrka 1879. Under detta fälttåg stupade prins Napoleon. 1893—9ö gjorde de ett nytt uppror, det s. k. Matabeleupproret, som emellertid kuvades. Bland Z. bedriver svenska kyrkan missionsverksamhet.

Z m-baran [thorbara’n], P. de, 1598 —1662 (el. 1663), spansk målare, verksam som hovmålare i Madrid. Z. har i nyare tid ansetts som den mest nationelle av de spanska målarna. Hans framställning av perspektiv samt fördelning av ljus och skugga är mästerlig. Till Z:s förnämsta arbeten hör Tomas’ från Aquino apoteos.

Zweigbergk, O. ! . v., f. 1863, tidningsman, 1898—1921 huvudredaktör och ansvarig utgivare av ”Dagens Nyheter”.

Zwickau [tsvi-], industristad i Sach-sen, 75,000 inv., belägen i ett rikt koldistrikt. Kemiska fabriker, maskin-,

textil-, porslin-, glas-, pappersindustri. Bryggerier. Jfr Zwickauprofeter.

Zwick’auprofeter [tsvi-] kallades lekmän, vilka i början av 1500-t. i staden Zwickau i Sachsen verkade i svärmiskt religiös anda och predikade mot hela den bestående kyrkoorganisationen. Efter att ha utvisats från Zwickau uppträdde de i Wittenberg, där Luther kraftigt motarbetade dem. Z: s ledare var klädesvävaren N. Storch.

Zwingli [tsving’-], Ulrik, 1484—1531, schweizisk reformator. Z. var ursprungligen katolsk präst. Under inflytande av Erasmus Rotterdamus och Luther anslöt sig Z. till reformationen. I Zurich började han att genomföra sitt reformationsverk och rörelsen spred sig snabbt till andra delar av Schweiz. Delvis av politiska skäl ställde sig Z. i opposition till Luther. Så småningom framväxte en katolsk reaktion mot Z., vilken förde till öppen brytning. I slaget vid Kappel, i vilket Z. deltog som fältpräst, besegrades hans anhängare; själv blev han nedhuggen i slaget. Hans reformationsarbete fortsattes sedermera av Calvin.

Zwyck, se Svyck.

Ziiricli. — 1. Kanton i n. Schweiz.

2.000 kvkm., 536,000 inv. — I de bördiga floddalarna bedrives fruktodling. Industrin är synnerligen framstående och omfattar bland annat bomulls-och silkesspinnerier, färgerier och maskinverkstäder. — 2. Huvudstad i Z. 1.

215.000 inv. Schweiz’ viktigaste industristad med bomulls- och sidenväve-rier, maskintillverkning etc. Mycket besökt teknisk högskola. Z. har spelat en framträdande roll i Schweiz’ historia. Det var i Z. som Zwingli påbörjade reformationsverket. 1859 slöts i Z. en fred mellan Österrike och Frankrike samt Sardinien i anslutning till tidigare överenskommelser i Villa-franaa. Österrike avträdde Lombardiet till Frankrike, som överlämnade det till Sardinien.

Ziirichsjön, insjö i n. Schweiz, vilken från staden Zurich sträcker sig åt sö. 88 kvkm.

Å, den tjugusjätte bokstaven i vårt alfabet.

Ä'benrå, se Aabenraa.

Åberg, J. O., 1843—9S, författare, bekant för historiska skildringar, särskilt uppskattade av skolpojkar (Snap p hanarne).

Åbo (Turku), stad i Egentliga Finland. 00,500 inv., varav 11,800 svensktalande, Finlands andra stad. Residensstad för Åbo och Björneborgs län, ärkebiskopssäte för Åbo ärkestift. Svenskt universitet, grundlagt 1918, och finskt universitet, grundlagt 1921. Säte för Åbo hovrätt. Livlig industristad, särskilt järnindustri (Åbo vagonfabrik — järnvägsvagnar, Chrich-ton & C: o — torpedbåtar, Åbo järn-manufaktur — lokomobiler, tröskverk, m. fl.); dessutom snickerifabriker, kemi sk-tekniska fabriker, stort sockerraffinaderi m. m. God hamn. Livlig handel. Sedan Finlands första kloster anlagts här år 1249, och Å. domkyrka invigts år 1300, blev staden landets andliga medelpunkt. Å. var Finlands huvudstad till 1819, dä man ansåg staden ligga för långt från Petersburg och misstänkte dess invånare för svenska sympatier, varför huvudstads a flyttades till Helsingfors.

Åbo akademi. — 1. 1640 grundlädes i Åbo en högskola som efter stadens brand 1827 flyttades till Helsingfors och sedermera utvecklades till det nuvarande universitetet. — 2. EU 1918 grundat universitet, omfattande en humanistisk, en statsvetenskaplig, enma-tematisk-naturvetenskaplig och en teologisk fakultet. Å. har upprättats och underhålles med donationsmedel. År 1926 funnos 20 professorer.

Åbo finska universitet. I avsikt att bilda en motvikt till det svenska universitetet, Åbo akademi, påbörjade man 1917 insamling av medel till ett finskspråkigt universitet. Detta öppnades 1922. Å. skall omfatta en humanistisk, en naturvetenskaplig och en statsvetenskaplig fakultet. År 1926 funnos 13 professurer vid Å.

Åbo och Björneborgs län omfattar sv. delen av Finland (landskapet Egentliga Finland och v. delen av Sa-takunda). Till 1918 hörde även Åland till Å. 22,874 kvkm. 495,000 inv. Jordbruk är huvudnäring. Städer: Åbo (residensstad), Nådendal, Nystad, Rau-mo och Björneborg.

Åborätt, rätten att på viss tid el. livstid inneha annan tillhörig jord. Den stadgade el. ärftliga ä. bar un-

der tidernas lopp utvecklats ur arrenderätten. Företrädesvis är det vissa kronan el. allmänna inrättningar tillhörande hemman, som innehavas under stadgad Å. Besittningsrätten till dessa allmänna kronohemman går i arv enligt en särskild arvsordning, som avviker från den vanliga. Enligt denna speciella arvsordning går hemmanet i första hand till efterlevande make. Understundom får dock maken endast en begränsad Å., varav bl. a. följer att hemmanet vid efterlevande makens död går över till andra makens arvingar. Finnes ej efterlevande make, går Å. till bröstarvingar,/ därvid son liar företräde framför dotter och äldre barn framför yngre. Finnes ej heller bröstarvingar, går Å. över till övriga släktingar, varvid företrädesrätten avgöres enligt ärvdabalkens regler. Skulle därvid flera vara lika berättigade, avgöres frågan genom lottning. Skulle någon arvsberättigad redan ha äganderätt el. Ä. till hemman, är han för sig och sina barn utesluten från arvsrätt. Detta stadgas i överensstämmelse med huvudsyftet, som är att göra så många som möjligt besuttna. Beträffande sådana kronohemman, där det åligger åbon att svara för någon viss prestation, gälla helt andra bestämmelser. Så går t. ex. lotshemman, upplåtet före 1862, i arv endast till maka och bröstarvingar. Arvsrätten göres vidare beroende av att den arvs-berättigade kan ansvara för lotsningen. För att dotter skall kunna ärva dylik Å. erfordras alltså, att hon är gift med en lots. I följd av en lag den 4 juni 1926 kan jord, som tillhör kronan och som ej innehaves med stadgad Å. el. är till visst statsändamål anslagen, för bildande av jordbruksfastigheter upplåtas mot avgäld under ärftlig och förytterlig besittningsrätt för obegränsad tid. Till åbo kan enligt denna lag antagas endast svensk medborgare, som råder över sig och sin egendom. Förutvarande åbons make, bröstarvinge, adoptivbarn, syskon el. syskons avkomling äger att bliva antagen till åbo utan hinder därav, att han är omyndig. Åbon skall vara bosatt å fastigheten, såvida icke länsstyrelsen på grund av särskilda omständigheter medgivit annat. Fastigheten skall på åbons bekostnad vara försedd med för jordbruket nödiga byggnader. Därtill är åbon skyldig att. hålla fastigheten i gott stånd. Åbo-rätten förverkas, och kronan berättigas att skilja åbon från åborätten, om åbon i strid med givna bestämmelser förenar fastigheten med annan fastighet under ett bruk el. delar densamma och icke på

tillsägelse vidtager ändring; om han icke håller för jordbruket nödiga byggnader el. om han gör sig skyldig till uppenbar vanvård av fastigheten. Avgälden bestämmes för 20 år i sänder, för så vitt ej Kungl. Maj: t i det särskilda fallet annorlunda förordnar. Dock kan tiden ej vara kortare än 20 år el. längre än 30 år. Avgälden skall bestämmas i na-turaprodukter men utgå i penningar efter senast bestämda markegångspris. Avgälden fastställes av en av länsstyrelsen utsedd nämnd, avgäldsnämnden. Efter utgången av första avgäldstiden äger åbo, som fullgjort honom åliggande skyldigheter, att inlösa fastigheten, såvida ej annat förbehåll gjorts vid Å:s upplåtande. Vill åbo lösa fastigheten, skall han göra ansökan därom hos länsstyrelsen. Lösenbeloppet, som fastställes av avgäldsnämnden, skall sättas till fastighetens värde efter avdrag av den förbättring, som vunnits genom åbon. Har Å. övergått till ny innehavare äger kronan rätt att mot lösen återtaga fastigheten. Har Å. övergått till förutvarande åbons make, skyldeman i rätt upp- och nedstigande led, adoptivbarn, syskon el. syskons avkomling el. har Å. förvärvats genom inrop å offentlig auktion, som förrättats i den ordning, som utsökningslagen stadgar, el. eljest efter länsstyrelsens förordnande, äger kronan i allmänhet ej återtaga fastigheten.

Åbo slott är beläget i v. utkanten av Åbo stad. Å. började byggas på 1500-t. el. kanske tidigare och har sedermera upprepade gånger blivit tillbyggt och omändrat. Å. är numera museum.

Åbrodd (Artemisia abrotanum) är en halvbuske med parbladigt delade blad och gula blomkorgar. Å. användes särskilt förr som krydda.

Ådalen, namn på Ångermanälvens dalgång.

Åderbråck, utvidgningar på blodådror. Å. uppträda särskilt på benen. Å. bero dels på ärftliga anlag och dels på yttre moment, vilka förlångsamma blodströmmen i blodådrorna. Stillastående gynnar därför uppkomsten av Å. Grossess medför genom tryck på benets blodådror ett förlång-sammande av blodströmmen från benen. Å. äro därför särskilt vanliga hos kvinnor, vilka genomgått graviditet. De utvidgade blodkärlen synas som blåaktiga strängar och knutor under huden. Om benen placeras högt, tömma sig Å. och falla ihop. På grund av att blodet stockar sig i Å. blir ämnesomsättningen i bepen dålig. Vät-

ska uttränger i vävnaderna; benen svullna särskilt om kvällarna. Det uppstår lätt sårigheter, vilka äro mycket svårläkta. Bensåren behandlas med stillaläge samt vanlig särbehandling. Å. kunna i en del fall med fördel opereras. Man kan även försöka inskränka obehagen av Å. genom att linda benen med en elastisk binda samt genom att då och då under dagens lopp lägga benen högt.

Åderförkalkning, se Arterioskleros.

Åderhinnan, se öga,

Åderlåtning- användes förr i stor utsträckning vid behandling av sjukdomar. Å. utfördes med s. k. åder-snäppare, en liten apparat, som innehöll flera skarpa klingor, vilka av en fjäder sattes i rörelse och genomskuro huden. Numera användes Å. huvudsakligen vid sjukdomar, som medföra förhöjningar av blodtrycket. Å. gö-res nu med en fin, ihålig nål, som införes i en blodåder.

Ådror. — 1. Se Blodkärl. — 2. Beteckning för mineralfyllda sprickor i bergarter, särskilt sådana med mer el. mindre växlande el. slingrande riktning. Se även vattenåder. Malmlager, stenkolsflöts m. m. betecknas i lekmannaspråk och journalistik oriktigt som ”ådror”.

Ahlander, Tekla, 1855—1925, skådespelerska. Å. uppträdde med stor framgång i det komiska rollfacket och var även verksam som lärarinna vid Dramatiska teaterns elevskola.

Åhlén & Åkerlund, bokförlagsfirma, grundad i Göteborg 1906. Efter att ha inköpt Nordiska förlaget överflyttade Å. 1914 till Stockholm.

Ålius, köping och municipalsamhälle vid Helgeåns utlopp i Hanöbukten av östersjön, ö. Skåne. 1,890 inv. Sprit-förädlingsverk. Sjöfart. Fordom stad.

Åkarp, municipalsamhälle, en mil nö. om Malmö, sv. Skåne. 1,300 inv. I närheten Alnarps lantbruksinstitut.

Åkarpslagren plägar man kaila ett tillägg, som år 1899 gjordes till strafflagen 15 kap. 22 §, varigenom försök att tvinga någon till deltagande i arbetsinställelse el. hindra någon att återgå till arbetet el. övertaga erbjudet arbete belädes med lika högt straff som fullbordat brott. Å. innebär en avvikelse från gängse svensk rättsåskådning. Förutom att försök och fullbordat brott enligt Å. straffades lika, vilket eljest ej plägar vara fallet, har Å. till en viss grad karaktären av klasslag, då den stadgar straff icke för försök till rättsstridigt tvång över huvud utan endast för försök, som göres från den ena av de stridande parternas sida. Samtliga vid lagförslagets granskning i högsta domstolen deltagande ledamöter avstyrkte också förslaget. År 1914 ändra-des emellertid å. så, att försök belädes med högst 2 års fängelse, under det att straffmaximum för det fullbordade brottet förblev 2 års straffarbete. Benämningen Å. har uppkommit efter lagens upphovsman, andra-kammarledamoten Per Pehrsson l Åkarp.

Äkerbinda (Polygonum convolvulus) hör till familj Polygonaceas. Å. är en slingrande ört, som har pillika blad ock små, vitgröna blommor. Den är ett vanligt ogräs.

Åkerbär (Rubus arcticus), en örtar-tad rubusart, som har korta stjälkar med två till tre rödaktiga blommor. Frukten liar syrlig smak. Å. växer på gräsmark i n. Sverige. Frukterna användas till sylt.

Äkerfräken, se Fräkenväxter

Åkerkål (Brassica campestris), en på våra åkrar vanlig ört, som har gula blommor och smala skidfrukter. Den är släkt med våra odlade kålsorter.

Äkerriittika (Raplianus Raphanist-rum) är en ört med gula blommor och parflikade blad. Den är ett vanligt ogräs i våra åkrar. Å. hör till samma släkte som rättika och rädisa.

Åkersenap (Sinapis arvensis), en ört, som har. de övre bladen hela, de nedre bladen grovtandade. Blommorna äro gula. Växten är i vårt land ett vanligt ogräs på åkrar. Fröna ha ej sä skarp smak men kunna dock: användas till beredning av senap. Jfr Senap och Vitsenap.

Åkersork, se Sorksläktet.

Åkers styckebruk, järnbruk nära Mariefred,' n. Södermanland. Tillverkning av projektiler, gjutgods m. m.

Åkertistel, se Tistel.

Äkervinda (Convolvulus arvensis) hör till familj Convolvulacese. Den har trattlika, rödaktiga blommor. Å. förekommer allmänt på våra åkrar, där den slingrar sig kring sädesstån-den. Den är svår att utrota.

Åkerärt, se Ärter.

Åklag-are, en person, som å tjänstens vägnar vid domstol äger åtala brott i allmänhet. Man skiljer mellan allmänna ocli särskilda Å. Allmä.n å, äro •K. B., som utövar åklagarmakten ge-•nom landsfogden,- lands- och stads-

• fiskalerna-. Särskilda å,kiagare äro -vissa ämbets- el. tjänstemän, vilka äro förordnade för att åtala vissa slags förbrytelser. Sådana åklagare äro t. ex. J. K. och J. O. Allmän Å. åligger att åtala brott, som hörer under allmänt åtal. Dit hänföras alla brott, som ej i lagen angivits vara angivelse- el. målsägandebrott. Jfr Straffprocess. Innefattar en handling flera brott och hör något av dem under allmänt åtal, äger allmän Ä. påtala jämväl de övriga. Allmän Å. -är även pliktig att utföra åtal ä

brott, som hos honom av målsäganden angives, därest brottet icke är sådant, att det enligt lag endast får ätalas av målsäganden. Har på grund av angivelse talan anhängiggjorts samt -liar den tilltalade svarat vid domstolen el. har bevisning mot honom där förebragts, hindrar en återkallelse av angivelsen' ej åtalets fullföljande.

Ål, se Ålsläktet.

Åland, landskap i Finland, bestående av ön Fasta Åland och tusentals omkringliggande småöar, skilda från Sverige genom Ålands hav, från Finland genom sundet Skiftet. 1,400 kvkm.

27,000 inv., svensktalande. Huvudnäringar äro fiske, jakt och sjöfart. Å. har efter världskriget erhållit en viss grad av självstyrelse. Sedan 1918 är Å. ett självständigt län. Förut hörde Å. till Åbo och Björneborgs län. Huvudort är Mariehamn, belägen på s. kusten av huvudön.

Ålandsfrågan. Då Finland efter den ryska revolutionen förklarat sig självständigt, sökte den åländska befolkningen genomdriva Ålands återförening med Sverige. En folkomröstning anställdes, vid vilken befolkningen enstämmigt röstade på förening med Sverige. En ny folkomröstning 1919 .gav samma resultat. På sommaren 1918 hade underhandlingar , upptagits mellan Sverige och Finland. Då dessa visade sig fruktlösa, framlades frågan inför Nationernas förbunds råd, vilket efter anställd utredning 1921 förklarade Åland ställt under finsk suveränitet, dock med garantier för svenskhetens bevarande på Åland och för upprätthållande av dess militära neutralitet.

Ålands hav, se Åland.

Ålborg-, se Aalborg.

Ålderman, fordom titel för ordföranden i ett skrå el. gille. Jfr Ålderman.

Äldersbrand, se Brand.

Ålderssynthet, långsynthet*.

Äldfru, fordom beteckning på husföreståndarinnan på ett slott.

Älesund, stad vid inloppet till Storfjord, v. Möre fylke, v. Norge. 16,600 inv. Stor fiskeflotta. Stor utförsel av stockfisk.

Ålfiskar (Mursenidee), en .familj, som hör till mjukfeniga fiskar. Å. ha långsträckt kropp och sakna fjäll. Bukfenor saknas även som regel. Till Å. hör bland annat Å 1 s 1 ä k te t.

Ålsläktet (Anguilla) hör till ålfiskar. Ryggfenan börjar långt bakom bukfenan. Härigenom skiljes Å. från liavsålen, hos vilken ryggfenan när längre fram. Den senare förekommer sällsynt vid våra kuster. Den vanliga Europeiska ålen (A. vulgaris) finns utefter hela n. Atlanten i sötvatten ocli vid kusterna. De fullvuxna djuren vandra ut till de stora djupen mitt i Atlanten och bli här könsmogna ocli fortplanta sig. Sannolikt dö de sedan. Larverna vandra sedan tillbaka till kusterna. De äro som yngre genomskinliga (glasål) och troddes förr tillhöra ett särskilt släkte.

Äm el. fat, fordom använt rymdmått för flytande varor. Å. omfattade

4 ankare = 157 1.

Åmmeberg, gruvor i s. Närke. Sveriges mest betydande zinkmalmsfyndig-het. Årsbrytning omkring 30,000 ton, varav det mesta exporteras till Belgien.

Åmot, municipalsamhälle 2 mil nv. om Arvika, v. Värmland. 390 inv.

Åmål, stad vid Vänern, ö. Dalsland. 6,270 inv. Mekaniska verkstäder.

Åmålsformationen, en lagerserie, hörande till urberget, som utmärkes av väl bibehållna ursprungliga karaktärer, t. ex. konglomerat. Å. finnes utefter Vänerns strand vid trakten av Åmål.

Ångbad, se Bad.

Ångbildning. Å. äger alltid rum vid en vätskeyta, oberoende av vätskans temperatur. Om Å. äger rum även i vätskans inre, talar man om kokning (se detta ord och Kokpunkt). Vid Å. åtgår alltid värme. Vid konden-sationen avges däremot värme. Med ett ämnes ångbildningsvärme förstås den värmemängd, som åtgår, då viktsenheten av ämnet utan temperaturförändring övergår från vätska till ånga. Samma värmemängd frigöres, då viktsenheten av ämnet utan temperaturförändring övergår från ånga till vätska. Ångbildningsvärmet är olika för olika ämnen och därjämte för ett och samma ämne beroende av den temperatur, vid vilken Å. äger rum. För varje temperatur har en ånga ett bestämt maximitryck, högre ju högre temperaturen är. ökas trycket utöver detta maximitryck,

kondenseras en del av ångan, så att trycket håller sig konstant. En ångas maximitryck är oberoende av närvaron av andra gaser. En ånga säges vara mättad, då den har sitt maximitryck. För kondensa-tion av en del av ångan behövs i sådant fall endast en obetydlig temperatursänkning el. tryckförhöjning, överhettad säges en ånga vara, vars tryck avsevärt understiger maximi-trycket vid ångans temperatur. Under vissa förhållanden kan ånga övermättas, d. v. s. bibringas ett tryck, som överstiger maximitrycket vid temperaturen ifråga, utan att kondensation inträder.

Ångbildningsvärme, se Ångbildning.

Ånge, järnvägsstation i v. Medelpad, knutpunkt mellan Norra stambanan och Norrländska tvärbanan.

Ångermanland, landskap i Norrland, 20,975 kvkm., varav omkring 1,030 kvkm, vatten. 180,000 inv. Å. är ett stor kuperat landskap med bergshöjder, som i v. nå 500—600 m. och vid kusten gå ned till 200 m. och lägre. Ångermanälven med dess bifloder Fjällsjö- och Faxe-älvarna genomdrar landskapets nv. och v. delar. Mo-, Lögde- och öreälvarna med i förhållande till deras nuvarande storlek stora dalgångar avvattna Å:s nordöstra delar. Floddalarna fortsätta utåt med betydande mynningsvikar, av vilka Ångermanälvens når längst in (till Nyland). Högsta marina gränsen ligger högre än i någon annan del av n. Europa och når vid kusten 280 m. över nutida havsytan. Berggrunden består mest av granit och gneis tillhörande urberget. Vid kusten, mellan Härnösand och Örnsköldsvik, förekommer ett massiv av yngre, tegelröda graniter, sye-niter och gabbror (Nordingråmassi-vet) samt utanför detta en rad dia-basberg av taffelbergsnatur. I nordvästra hörnet av Å. förekommer vid Tåsjö silurformation. Kustområdet med dess skärgård har karaktär av fjordlandskap och utmärkes av stor naturskönhet. I det inre Å. råder moränmark; under marina gränsen äro bergshöjder med fritt läge i stor utsträckning frispolade från morän. Älvdalarna ha mäktiga sediment (sand, mjäla, lera), som delvis bilda god od-lingsjord. Åkerbruket är företrädesvis bundet vid dessa och vid andra dalgångar mellan bergen. Kustlandet har en högst betydande skogsindustri, koncentrerad omkring älvmynningarna. I skärgården spelar fisket någon roll (Ulvö fiskläge m. fl.). Ångermanland faller inom Västernorrlands län med undantag för sin nordligaste del, Nordmalings tingslag, som hör till Västerbottens län.

Ångermanälven, Norrlands förnämsta älv. Utgör avlopp för Kultsjön, Malgomaj m. fl. sjöar i s. Lappland, rinner i en s-formig båge genom Ångermanland och utfaller i Bottniska viken n. om Härnösand. Till vänster upptager älven bifloderna Fjällsjö älv och Faxälven. Å: s längd uppgår till 500 km., varav omkring 100 km. (från Sollefteå) äro segelbara.

Ångfartyg. De första framgångsrika försöken att konstruera med ånga framdrivna fartyg härstamma från slutet av 1700-t. Dessa Å. voro lijul-fartyg, d. v. s. framdrevos med tillhjälp av skovelhjul, ett på vardera sidan av fartyget. Sonr' banbrytare på ångfartygsbyggandets område må nämnas amerikanen Robert Fulton, som i början på 1800-t. konstruerade hjulbåtar, som funno praktisk användning. Den förste, som i Sverige bygg-2810

Ångmaskin.

d slidskåp, P ångcylinder, T kolv. y slid, a ochö ängkanaler, O avloppsrör för ånga, A kolvstång.

de ångbåtar, var Samuel Owen. De första propellerångbåtarna byggdes på 1830-t. Praktiskt löstes problemet att driva fartyg med propeller av svensken John Ericsson. Se Bil. Sjöfart II.

Ångfärja, se Färja.

Ångmaskin. Till varje Å. hör en ångpanna, i vilken vatten upphettas, så att den för maskinens drift erforderliga ångan alstras. Av ångpannor finnas ett flertal olika typer. Den enklaste typen utgöres helt enkelt av ett slutet kärl av järn- el. stålplåt. En modifikation av denna typ är tubpannan, vid vilken den i regel cylindriska ångpannan är genomdragen av ett antal rör, tuber, genom vilka de vid förbränningen alstrade heta gaserna ledas. Detta tubsystem kommer t. ex. till användning på lokomotivångpannor. Av en annan typ äro vat-tenrörspannorna. De

kärl, i vilka det för uppvärmningen och förgasningen avsedda vattnet är inneslutet, utgöras i detta fall av rör, cylindrar el. kärl av annan form av relativt små dimensioner, kring vilka de heta förbränningsgaserna stryka. Alla ångpannor måste vara försedda med säkerhetsventiler, som automatiskt reglera, att trycket ej stiger över den gräns, för vilken ångpannan är konstruerad. Vidare måste finnas vattenståndsrör, som möjliggöra avläsning av vattenmängden i pannan, manometer för avläsning av trycket i pannan, matar-

anordningar för tillförsel av vatten, ångpådragningsventil och utblåsnings-kran m. m. Slutligen måste en anordning finnas, som möjliggör tillsyn av ångpannan och dess rensning från den s k. pannstenen*, som avsätter sig ur vattnet vid ångbildningen. Den i ångpannan bildade ångan ledes, sedan den numera i flertalet fall överhettats i en särskild överhettare, i regel bestående av ett antal stålrör, in i det s. k. slidskåpet (d), som genom tvä kanaler (a och ö) står i förbindelse med cylinder (P). Den ena av dessa kanaler leder till cylinderns övre, den andra till dess nedre del. I slidskåpet rör sig den s. k. sliden (y), som tjänar till att växelvis öppna och tillsluta mynningarna till de bägge nyss nämnda kanalerna. Då ånga genom en av dessa kanaler inkommer i cylindern försätter den en i cylindern rörlig kolv el. piston i rörelse. Slidens rörelse är så avpassad, att ångtilloppet avstänges, innan kolven nått sin ena vändpunkt. Dess rörelse fram till denna åstadkommes genom ångans utvidgning, dess expansion. I moderna maskiner sker ångans expansion ofta ej fullständigt i en cylinder utan successivt i flera cylindrar (dubbel-, trippel-ångmaskiner etc). Ångtillförseln till cylindern regleras automatiskt genom centrifugalregulatorn*. Då ånga in-släppes på ena sidan av kolven och kolven försättes i rörelse, drives den ånga, som finnes på kolvens andra sida, genom ett särskilt rör (O) ut i en s. k. kondensor*. Genom ångans växelvisa insläppande på den ena el. andra sidan försättes kolven i en fram- och återgående rörelse, som genom lämpliga anordningar omvandlas i en roterande rörelse. För detta ändamål leder från kolven en kolvstång (s), som slutar med en tvärarm, vilken löper mellan tvenne skenor, gejderna. Vid tvärarmen är en vevstake fastsatt på sådant sätt, att den ledar. Vev-stakén försätter genom en vevarm maskinens axel i rotation. — Den första förebilden till den nuvarande ångmaskinen kan sägas vara en maskin, som konstruerades av den franske fysikern Papin i slutet på 1600-talet. I början av 1700-t. togs ett stort steg framåt genom den engelska ingenjören Newcomens arbete. Denne konstruerade nämligen maskiner, som funno stor användning bland annat för vattenpumpning ur gruvor. Främst bland alla dem, som böra nämnas i detta sammanhang, $tår dock skotten James Watt, som under 1700-talets senare del införde så många förbättringar i fråga om ångmaskinernas konstruktion, att han ofta brukar betecknas som den verklige uppfinnaren av ångmaskinen. 2S21

Ångpanna, se Ångmaskin.

Ångturbin, maskin, vid vilken man tillgodogör sig den liastiglietsenergi, som uppstår hos ånga, då den utvidgar sig, under det att dess tryck snabbt sjunker. Man skiljer mellan aktionsturbiner och reaktionsturbiner. Till den förra typen hör de Lavals ångturbin. Ångan utvidgar sig i fasta munstycken. De genom munstyckena utströmmande ångstrålarna träffa sneda skövlar, som äro fästa i ett vrid-bart hjul. Hjulet försättes i en ytterligt snabb rotation genom ångstrålar-nas stöt mot skovlarna. Reaktionstur-binerna utmärkas därav, att ångans utvidgning endast delvis försiggår i maskinens fasta delar, medan den delvis försiggår i rörliga skovelkanaler, varvid ångan utövar ett tryck på skovlarna, soin sättas i rörelse i motsatt riktning mot ångans utströmningsriktning. — Som den äldsta förebilden till dessa reaktionsturbiner kan 1-Ierons* ångkula betraktas. Konstruktionen av praktiskt användbara Å. hänför sig dock till en så sen tid som 1800-talets senaste decennier. Föregångmännen äro svensken K. G. P. de Laval och engelsmannen Ch. A. Parsons. Numera användas Å. för de mest skiftande ändamål.

Ånn, insjö sö. om Storlien, v. Jämtland. 57 kvkm. Belägen 526 m. ö. h.

Årder, plogliknande åkerbruksredskap, som framför allt användes dä jorden listformigt skall uppkastas kring plantor t. ex. vid kupning av potatis.

Åre, turistort vid s. foten av Åre-skutan, v. Jämtland.

Äreskutan, fjäll i v. Jämtland. Når 1,470 m. ö. h. Å. är på grund av sitt läge invid järnväg, sin lättillgänglighet och de storslagna utsikterna över omgivningarna Sveriges av turister mest besökta fjäll.

Årlius, se Aarlius.

Årsbokstav, se Kontrollstämpling.

Årsisotermer, se Isotermer.

Årsring:, se Ved.

Årsskikt, se Varvig lera.

Årstaviken, en vik av Mälaren, som skjuter in s. om Stockholm och skiljes från Hammarbysjön genom en smal landtunga. Denna landtunga är numera genomskuren av en kanal, och Hammarbysjön är ävenledes genom en kanal förenad med Saltsjön (Hammarbyleden).

Årstider, se Jorden.

As, se rullsten sås.

Åsar, moderniserad form för asar*.

Åseda, municipalsamhälle i mellersta Småland. 990 inv. Järnvägsknut.

Åsele, stor kyrkby och municipalsamhälle i socknen av samma namn vid Ångermanälven, s. Lappland. 280 inv.

2822

Äska, se Åskväder.

Åskgudar. Hos flera folkslag har man ansett åskan orsakas av en gudomlighet. Bland Å. märkas Tor hos de nordiska folken, Donar hos germanerna i Tyskland, Jupiter hos romarna, Zeus hos grekerna och Indra hos hinduerna.

Åskledaren, som uppfanns av B. Franklin, utgöres av en metalled-ning, vilken utlöper i en spets, uppstickande över det föremål, den skall skydda, och nedtill satt i förbindelse med fuktiga jordlager. Dess skyddande förmåga ligger dels däri, att den minskar sannolikheten av åskslag genom att utjämna den elektriska spänningen mellan marken och molnen, dels däri att den, om det oaktat ett åskslag inträffar, leder detta, så att det icke anställer någon skada.

Åskvigg el. torsvigg, folklig beteckning på stenåldersredskap, yxor o. dyl., vilka troddes uppkomma genom åskslag.

Åskväder äro plötsliga elektriska urladdningar mellan två moln el. mellan ett moln och jordytan. Dels förekomma de i samband med passerande ovä-derscentra och förflytta sig med dem, dels uppträda de lokalt under varma sommardagar, då de äro bundna vid de av varma, uppstigande luftströmmar bildade stack- el. cumulusmolnen. Åskdundret förorsakas av den av blixten framkallade plötsliga luftförtun-ningen samt av ljudets återkastning från moln och bergshöjder. Tidsskillnaden mellan blixt och dunder räknad i sekunder multiplicerad med 340 ger i meter avståndet till urladdningen.

Åsna, se Iiästdjur.

Åsnen, insjö i s. Småland. 150 kvkm. Avflyter genom Mörrums å.

Åstol, municipalsamhälle nära Marstrand, s. Bohuslän. 450 inv.

Åstorp, municipalsamhälle vid Söderåsen, nv. Skåne. 1,730 inv. Järnvägsknut.

Åsunden. — 1. Sjö i s. Östergötland. 55 kvkm. Genomflytes av Stångån. —

2. Sjö i Västergötland. 18 kvkm. Ge-nomflytes av Ätran. Heter egentligen Asunden.

Åsyn’ja, moderniserad form för asynja. Se Asar.

Åtbördsspråk, se Handalfabet.

Återfallsfeber, en smittosam febersjukdom. som orsakas av en spirochfet. Sjukdomen kännetecknas av upprepade feberanfall. Sjukdomen överföres av löss och loppor. Å. behandlas med salvarsan.

Återfödelse, se Själavandring.

Återförsäkring:. För att, då det gäller stora försäkringsbelopp, minska risken för ett bolag, är det vanligt, att bolaget i sin tur överlåter en del av försäkringen till ett el. flera andra bolag.

Återgång. Å. av äktenskap kan erhållas förutom i de fall, då äktenskapet tillkommit trots förhandenvaron av ett upplösande* äktenskapshinder, jämväl därest make vid vigseln varit sinnessjuk el. sinnesslö. Dock åligger det sådan make att anhängiggöra talan inom G månader, från det sjukdomen blivit botad. Sker ej detta, är rätten till talan förlorad. Hade andra maken vid vigseln ej kunskap om sinnessjukdomen el. sinnesslöheten, äger jämväl han vinna Å., om talan instämmes inom 6 månader efter det han vunnit kännedom härom och i varje fall inom 3 år efter vigseln. Har sjukdomen blivit botad, innan talan hunnit anställas, kan sistnämnda make ej erhålla Å. av äktenskapet. Andra återgångs-anledningar äro: om make vid vigseln befann sig i tillfällig sinnesförvirring el. annat sådant tillstånd, som utesluter rättslig handlingsförmåga; om han av misstag låtit viga sig vid annan än sin trolovade el. utan att vilja ingå äktenskap; om honom ovetande andra maken vid vigseln led av fallandesot, som härrör av övervägande inre orsaker, könssjukdom i smittosamt skede el. spetälska el. var obotligt vanför till äktenskap; om han bedragits till äktenskapet, därigenom att han blivit av andra maken genom falsk uppgift el. svikligt förtigande vilseledd angående vem denne är el. angående sådana omständigheter rörande hans tidigare liv, som skäligen bort avhålla honom från äktenskaps ingående; el. om han blivit tvungen till äktenskapet. Talan skall i dessa fall anställas inom G månader efter det kunskap om äter-gångsanledningen erhållits samt innan

3 år förflutit från vigseln. Då äktenskap återgår, skall vid bodelningen så anses, som om den egendom en var

av makarna vid vigseln hade el. efteråt förvärvat genom arv, gåva el. testamente, varit hans enskilda. I vissa, fall kan skadestånd utdömas.

Ett slags Å. innefattas jämväl i den ogiltighet, som understundom enligt särskild lagstiftning inträder beträffande avtal och andra rättshandlingar på förmögenhetsrättens område. Har någon t. ex. blivit rättsstridigt tvungen att företaga något och har tvånget utövats genom våld å person el. genom hot, som innebär trängande fara, blir den företagna rättshandlingen ej bindande för den på så sätt tvungne. Svikligt förledande kan även i visst fall medföra, att rättshandling blir ogiltig.

För konkursbo finnes i vissa fall rätt att återvinna egendom, som kon-kursgäldenären avhänt sig. Dylik rätt till återvinning föreligger t. ex., om gäldenären genom gåva avhänt sig egendom av sådant värde, att borgenärerna därav lidit märklig skada, samt gåvan lämnats inom 120 dagar, innan konkursansökan gjordes.

I fråga om köp av fast egendom finnes i lagen stadgat förbud för säljare att i andra fall än som i lag är uttryckligen medgivet i köpe- el. skifteshandling förbehålla sig rätt att framdeles vinna egendomen åter.

Återställningstecken, tecknet t| , som

betyder, att en not, som egentligen skulle vara höjd el. sänkt, återställes till sin vanliga betydelse.

Åttatimmars dagen, se Arbetarskydds-lagstiftning.

Åtvidaberg, municipalsamhälle 3% mil sö. om Linköping, Östergötland. 3,100 inv. Träindustri. Möbelfabrik, armaturfabrik.

Åverkan, se Skadeersättning. Ä

Ä, den tjugu sjunde bokstaven i vårt alfabet.

Ädelfors, guldgruvor ö. om Vetlanda, mellersta Småland. Ä. upptäcktes redan på 1700-t. Gruvorna äro numera

nedlagda.

Ädelgaser, en grupp gasformiga grundämnen, vilka i olikhet med alla andra grundämnen icke äga några bindningsmöjligheter (valenser) och därför endast existera i fritt tillstånd och ej kunna ingå i kemiska föreningar. Deras molekyler bestå av endast en atom. Ä. äro helium, neon, argon, krypton, xenon och niton.

Ädel gran, silvergran, se Abies.

Ädelkastanj, se Kastanjeträdet.

Ädelkorall, se Koraller.

Ädelstenar. De viktigaste ädelstenarna äro: diamant, rubin, safir, smaragd, topas, hyacint, granat, turmalin, spinell, krysoberyll, kryosolit, opal. Såsom Halvädelstenar betecknas vissa varianter av kvarts, dels kristalliserade (bergkristall, röktopas, ametist), dels fihkorniga (kalcedon) och på olika sätt färgade, såsom kattöga, tigeröga, heliotrop, avanturin, kalcedon, karneol, krysopras, jaspis, agat, onyx; av fältspat (månsten, amazonsten) ; vidare den himmelsblå turkosen (ett aluminiumfosfat), lazur-stenen (ett ultramarinblått aluminium-silikat), malakit, bärnsten, jet el. ga-gat, som är ett slags stenkol, m. fl. Ädelstenarnas värde bestämmes bland annat av sällsynthet, färg, glans, ljusbrytning, hårdhet och modets växlingar. Även slipningen och facetteringen är av betydelse. En del Ä. ha fallit mycket i värde, sedan man lärt sig att med konst framställa dem i en med de naturliga jämgod kvalitet (safir, rubin).

Ädla metaller. Till de Ä. räknas guld, silver och platina samt vissa med platina besläktade metaller. De Ä. karakteriseras samtliga därav, att de varken vid vanlig temperatur el. vid upphettning oxideras av luftens syre. Att silver så småningom förändras i luften (överdrages med en svart hinna) beror icke på någon oxidation utan därpå, att svavelvätet i luften angriper silvret under bildning av _ svart svavelsilver.

Ägg. Ett Ä. är en cell, som efter befruktning kan ge upphov till en ny individ. Ett moget Ä. innehåller en kärna men saknar centralkroppar (jfr Cell). Ä. innehåller dessutom rikligt

med näringsämnen, vilket medför att Ä. är jämförelsevis stort. Hos människan har Ä. en diameter av 0.17 mm. Fågeläggen utgöras egentligen av gulan. Sedan denna avsöndrats från äggstocken beklädes den av äggvitan och skalhinnan samt kalkskalet, vilka avsöndras från äggledaren. Jfr även Befruktning.

Äggledare, se Könsorgan.

Äggstock, organ, från vilket ägg avsöndras. Ä. är hos de högre djuren en avlång, rundad kropp, vars yta beklädes av epitel och vars inre är uppfyllt av bindväv, blodkärl m. m. Från ytepitelet inskjuta cellgrupper i bindväven, ur vilka ägg utveckla sig. När ägget mognar, kommer det att ligga i väggen till en liten vätskefylld blåsa, Graafs follikel, som alltmer förstoras och slutligen brister, varvid ägget följer med den utströmmande vätskan. Från biåsväggens celler bildas sedan den s. k. Gula k r o pp e n, som består av talrika celler, vilka avsöndra inresekretoriska ämnen, vilka framför allt påverka livmodern. Hos människan mognar mellan varje menstruation endast ett ägg. Hos en hel del djur mogna däremot flera ägg samtidigt. Jfr vidare Ägg, Befruktning, Menstruation och Brunst.

O-"-

överst äggstock från människa med mogen follikel. Nederst äggstock med sprucken follikelÄggviteämnen, se Proteinämnen.

Ä’gir, enligt den nordiska gudasagan havets gud, make till Ran, med vilken han hade nio döttrar.

Ägrett’, se Aigrette.

Äkta barn kallades fordom barn, som föddes i äktenskap, ävensom barn, vars föräldrar voro trolovade el. sedermera ingingo trolovning med varandra, samt slutligen barn, som voro avlade i våldtäkt.

Äkta kastanjer, namn på frukterna av Castanea vesca (se Kastanjeträdet).

Äktenskap. I äktenskap, som helt regleras av nya giftermålsbalkens bestämmelser, existerar ej något mannens målsmansskap över hustrun. Det stora flertalet äktenskap, ingångna före år 1921, regleras emellertid av gamla giftermålsbalkens regler, och i dessa Ä. kvarstår målsmansskapet i ekonomiskt hänseende. I personligt hänseende är det emellertid numera helt upphävt. Hustrun äger därför exempelvis att själv kära och svara vid domstol. Enligt nya giftermålsbalken åligger det makar att i samråd verka för familjens bästa. De äro pliktiga att var och en efter sin förmåga tillskjuta penningar, sköta hemmet el. annorledes bidraga till hemmets underhåll. Gör make sig skyldig till uppenbar försummelse av sin skyldighet, kan andra maken vända sig till domstol och få honom ålagd att fullgöra denna. Bo makar på grund av söndring åtskilda, kan ena maken i visst fall få den andra förpliktad att till nyttjande utlämna lösören, som vid sammanlevnadens hävande ingingo i det för makarnas gemensamma begagnande avsedda bohaget el. utgjorde den förstnämndas arbetsredskap. Detta kan ske, även om andra maken är ägare av egendomen. Envar av makarna förblir fortfarande ägare av den egendom, han vid Ä:s ingående har. Vad make under Ä. erhåller el. förvärvar, blir också hans egendom. Vardera maken har emellertid en viss rätt i den andres egendom, såvida den ej förbehållits denne som enskild. Denna rätt, som kallas giftorätt, innebär, att den egendom, som utgör föremål därför, och som kallas giftorättsgods, vid Ä:s upplösning skall delas lika mellan makarna. Under Ä: s bestånd medför giftorätten en viss inskränkning för make i förfoganderätten över viss makens egendom. Så äger make ej utan den andres samtycke försälja el. med inteckning belasta fast egendom och ej heller äger make att utan den andra makens samtycke avhända sig el. pantsätta lösören, vilka ingå i det till makarnas gemensamma begagnande avsedda bohaget el. utgöra andra makens nödiga arbetsredskap el. slutligen

äro avsedda för barnens personliga bruk. Dessa inskränkningar gälla emellertid ej för enskild egendom. Egendom är enskild, om makar i äktenskapsförord därom överenskommit. Likaså blir egendom, som erhållits genom arv, gåva el. testamente, enskild, om arvlåtaren, givaren el. testator uppställt dylikt villkor. För att egendom skall bliva enskild erfordras alltså särskilda åtgärder. Att märka är, att egendomens natur att vara enskild el. att vara giftorättsgods har betydelse endast i fråga om förhållandet makar emellan. I förhållandet till tredje man ha dessa regler ingen verkan. Reglerna om makars gäld äro numera mycket enkla. Vardera maken skall med sin egendom svara för den gäld, som han gjort, men å . andra sidan vara fri från ansvar från andra makens. Undantag från denna regel go-res beträffande den s. k. liushållsgäl-den. Denna, för vilken makarna svara gemensamt, innefattar gäld, som åsamkas, då make anses handla på uppdrag av andra maken. Då det med hänsyn till reglerna om gäld är av stor betydelse för makar att kunna styrka, vem som infört i boet befintlig egendom, har i lagen stadgats, att därest makar upprättat förteckning över vad som tillhör vardera maken el. en av dem, och denna förteckning bekräftats genom deras underskrifter på heder och samvete samt därtill försetts med intyg av vittnen om egenhändiga namnteckningar och dagen för underskrivandet, skall förteckningen efter ett år äga vitsord, såframt det ej på grund av särskilda omständigheter kan antagas, att den ät oriktig. Förefint-ligheten av bevis angående egendomsfördelningen makar emellan är av största betydelse, enär vid utmätning all i boet befintlig egendom antages tillhöra den gäldbundne maken. Kan den icke gäldbundne maken ej styrka sin rätt till egendom, riskerar han därför att få den utmätt för andra makens gäld. Vinna makar boskillnad, återgång av Ä., hem- el. äktenskapsskillnad el. avlider ena maken, skall bodelning av giftorättsgodset äga rum. Sedan samtliga skulder betalts el. make, som åtagit sig att svara för gälden, av boet erhållit vad som erfordras för täckande av gälden, skall återstoden delas lika mellan makarna (el. deras arvingar). Jfr även Trolovning, Äktenskapshinder, Lysning, Vigsel, Äktenskapsförord, Boskillnad, Återgång, Hemskillnad och Äktenskapsskillnad.

Äktenskapsfrekvens är antalet äktenskap i förhållande till hela folkmängden. Sedan början av 1800-1, har Ä. minskat något till slutet av århundradet. men sedan åter stigit något. År 1921 var Ä. C.07 på 1,000 av folkmängden.

Äktenskapsförord. Med Ä. el. paktum förstods under gamla giftermålsbalkens tid ett mellan äkta makar före äktenskapet träffat avtal om makarnas giftorätt el. om förvaltningen av hustruns enskilda egendom. Att avtalet träffades före äktenskapets ingående berodde därpå, att hustrun efter äktenskapet ansågs vara omyndig och stod under mannens målsmanskap. Att märka är att ordet ”förord” i Ä. helt enkelt betyder avtal. Enligt lagändring i

samband med tillkomsten av nya gifter-målsbalken är hustru lika väl som man myndig vid uppnådd ålder av 21 år. Det gamla hindret mot avtal mellan makar existerar således ej i nya giftermålsbalken. Enligt denna äga också makar att när som helst genom Ä. bestämma, att egendom, som tillhör el. tillfaller en av dem och som eljest skulle vara hans giftorättgods, skall tillhöra honom enskilt. I allmänhet kan genom Ä. även avtalas, att egendom, som eljest skulle vara ena makens enskilda, skall vara hans gifto-rättsgods. Vill ena maken giva den andra en gåva, skall därom upprättas Ä. Detta är emellertid ej erforderligt, när det endast är fråga om sedvanliga skänker. Ä. skall upprättas skriftligt och bestyrkas med vittnen. Det skall tillika med en bestyrkt avskrift ingivas till rätten i den ort, där mannen bör svara i tvistemål, som röra hans person.

Äktenskapshinder. Man skiljer mellan upplösande och icke upplösande Ä. samt mellan dispensabla och icke dispensabla. Angående upplösande Ä. jfr detta ord. Bland Ä. märkes förbudet mot äktenskap med man under 21 är och kvinna under 18 år. Detta hinder är dispensabelt. Vanligen bifalles ynglings ansökan att få ingå äktenskap, om den åtföljes av prästbetyg, utvisande att han nått minst 18 år, tillstyrkande av sökandens föräldrar samt bevis om att han har möjlighet att försörja sig och hustrun. Ett annat hinder innebär stadgandet, att den, som är under 21 år samt ej tidigare varit gift, måste hava samtycke av föräldrar el. giftoman. Omyndigförklarad får ej ingå äktenskap utan förmyndarens samtycke. Ej heller får den, som är sinnessjuk el. sinnesslö, ingå äktenskap. Från sistnämnda hinder kan dispens ej givas. Hindrets förhandenvaro kan även föranleda återgång av äktenskap, som det oaktat slutits. Den, som är behäftad med fallandesot, vilken härrör av övervägande inre orsaker, el. med könssjukdom i smittosamt skede, får ej ingå äktenskap utan kungl. maj: ts tillstånd. Äktenskap mellan dem, som

äro i rätt upp- och nedstigande släktskap med varandra, samt mellan syskon är helt naturligt ej medgivet. Hindret är ock ovillkorligen upplösande. Däremot kan med kungl. maj: ts tillstånd äktenskap ingås mellan ett syskon och det andras av-komling. Mellan personer, av vilka den ene varit gift med den andres släkting i rätt upp- och nedstigande led, är äktenskap ej medgivet. Redan bestående äktenskap utgör även äktenskapshinder. Slutligen finnes stadgat, att kvinna, som varit gift, ej får ingå äktenskap inom 10 månader från äktenskapets upplösning, så vitt det icke visas, att hon ej är havande från tiden före upplösningen el. att 10 månader förflutit, sedan sammanlevnaden med mannen upphörde.

Äktenskapsskillnad kan erhållas, om makar efter vunnen hemskillnad levat åtskilda minst ett år och ej under denna tid återupptagit samlevnaden. Någon bevisning om oenighet behöver därvid ej förebringas, utan det är tillräckligt, därest det visas, att makarna ej sammanbott under tiden från det hemskillnadsdomen vann laga kraft. Hava makar på grund av söndring levat åtskilda i tre år, kan i regel var och en av dem erhålla Ä. I dylikt fall måste det emellertid styrkas, att sär-levnaden varit beroende på oenighet. Vidare kan ena maken erhålla Ä., därest andra maken egenvilligt och utan giltig orsak undandragit sig samlevnaden i två år samt därefter ej återupptagit den. Ä. kan likaledes erhållas, om någon av makarna varit borta utan att man vet, att denne under de tre senaste åren varit vid liv. Har make trots bestående äktenskap ingått ett nytt, kan andra maken vinna Ä., därest talan anställes inom sex månader, efter det kunskap erhållits om den nya vigseln. Samma är förhållandet, om make bryter äktenskapet med hor el. övar annan straffbar otukt samt andra maken stämmer inom sex månader efter erhållen kunskap och senast inom tre år, från det den begicks. Anledning till Ä. föreligger även, om make, som lider av könssjukdom i smittosamt skede, med kunskap el. misstanke därom genom könsumgänge utsatt andra maken för fara att bliva smittad. Talan skall i dylikt fall anställas inom sex månader från det maken fått veta, att han blivit utsatt för smittofara och om make ej blivit smittad, innan sjukdomen upphört att vara smittosam. Andra skillnadsan-ledningar äro, om ena maken stämplar mot den andres liv, övar grov misshandel mot den andra maken, och om ena maken blivit dömd till straffarbete i tre år el. mera. Domstol kan understundom döma till Ä., därest ma-Älg.

ke dömts till straffarbete i minst sex månader el. fängelse i minst ett är. Även i dylika fall skall talan anställas inom sex månader efter vunnen kunskap samt i varje fall inom tre år. Är ena maken hemfallen åt missbruk av rusgivande medel, kan domstol, om synnerliga skäl därtill föreligga, meddela Ä. Slutligen kan Ä. erhållas, därest ena maken varit sinnesjuk i tre år samt det ej finnes utsikt, att den sjuke skall kunna varaktigt återställas. Kommer Ä. till stånd därav, att ena maken grovt kränkt den andre, kan skadestånd sättas att utgå på en gång el. å

särskilda tider. Sedan Ä. erhållits, skall i regel underhållsbidrag makar emellan ej utgå. Är ena maken på grund av sjukdom el. dyl. oförmögen att helt försörja sig, kan dock andra maken åläggas att utgiva underhållsbidrag även efter det äktenskapet upplösts. Finnes barn i äktenskapet, åligger det domstolen att bestämma, vem som skall hava vården om dem samt hur stort belopp den ej vård-nadsberättigade skall utgiva.

Älg (Alces alces) hör till hjortdjurens familj. Den är till färgen mörkt gråbrun med ljusare ben och buk. Den har utdragen mule. Hannens horn äro skovelformiga med taggar. Kropps-längden uppgår till 2.50—2.80 m. Honan är mindre än hannen. Kalven är enfärgad, rödbrun. Ä. förekommer över hela Sverige men talrikast i Mel-lan-Sverige och s. Norrland. Den lever helst i myrrika skogstrakter, där den livnär sig av gräs och skott från träden. Brunsttiden är i september. Kalvarna födas i juni. Ä. är vårt värdefullaste villebråd. Jakttiden är inskränkt till 14 dagar el. en vecka, olika för olika delar av Sverige.

Älmhult, köping nära sjön Möckeln, sv. Småland. 1,550 inv. Järnvägsknut.

Äl’ta, folklig benämning på en hel del barnsjukdomar, omfattande framför allt engelska sjukan.

Älv, i Skandinavien och Finland benämning på större strömmande vattendrag, floder, i motsats till bäckar, åar, strömmar etc. Skandinaviens längsta Ä. är Klarälven-Götaälv.

Älva, enligt folktron naturväsen, som uppträda i skogar, lunder, floder, källor, berg. Folksagan har givit Ä. många benämningar (skogsrå, strömkarl, vättar etc.). De äro i allmänhet vänskapligt sinnade mot människorna. Särsldlt älska de musik och dans. Sagor om Ä. finnas hos de flesta folk. En fornfransk dikt från 1100-t. handlar om älvkonungen Oberon och älvdrottningen Titania.

Älvdalen, socken i Kopparbergs län vid öster-Dalälven, bekant för därstädes förekommande vackra porfyrarter. Jfr Älvdalsporfyrer.

Älvdalsporfyrer, porfyrer av olika färg och gry i Dalarna, ha förr förarbetats till urnor, bordsskivor och varjehanda prydnadsföremål.

Älvdans el. älvring, se Musseron.

Älvkarleby, vid Dalälven, nv. Uppland. Betydande vattenfall och stor elektrisk kraftstation.

Älvkarleby kraftverk tillhör staten. Medel till byggandet av Ä. beviljades vid 1911 års riksdag. År 1926 levererade Ä. 259 milj. kilowattimmar.

Älvkors, se Alvkors.

Älvkvarnar, halvklotformiga fördjupningar å hällar el. stenar, vilka spelade en viss roll i den nordiska hedendomens föreställningar. I Ä. nedlades offer, exempelvis då man önskade bli befriad från sjukdom.

Älvring el. .älvdans, se Musseron.

Älvsborg. — 1. Municipalsamhälle vid Göta älvs utlopp i Kattegatt, v. Västergötland. 8,250 inv. Badanstalt. Älvsborgs fästning, numera slopad. — 2. Fäste vid utloppet av Göta älv, strax v. om Göteborg. Det anlades troligen vid 1300-t:s mitt. Under krigen mellan Sverige och Danmark var Ä. tidvis i danskarnas händer. På 1600-t. anlades modärnare befästningar på Kyrkogårdsholmen, vilka erhöllo namnet ”Nya Ä.”. Det gamla fästet raserades enligt beslut av kungl. m:t 1660.

Älvsborgs län omfattar s. Västergötland, utom kustområdet vid Kattegatt, jämte Dalsland. 12,730 kvkm., därav 1,052 kvkm. vatten. 310,000 inv. Den odlade jorden omfattar ej fullt Vs av ytvidden. Mest odlas havre och potatis. Industrin är livlig och omfattar i första rummet textilindustri. Tillgången på vattenkraft är riklig. Städer: Vänersborg (residensstad), Trollhättan, Alingsås, Borås, Ulricehamn och Åmål.

Älvsborgs lösen, benämning på de summor, som Sverige enligt frederna 1570 och 1613 erlade till Danmark för återvinnande av Älvsborgs fästning, som erövrats av danskarna. 1570 var ä. 150,000 riksdaler ocli 1613 1 milj. daler silvermynt.

Älvsby, järnvägsstation och samhälle vid stambanan genom övre Norrland (Bräcke—Karungi). Utgångspunkt för järnväg till Piteå.

Älvsjö villastad är belägen s. om Stockholm vid s. stambanan i Brännkyrka församling. 1,200 inv.

Älvsnabben, hamn i Stockholms skärgård vid Mysingefjärden. Ä. var förr Sveriges förnämsta örlogshamn.

Äma'bel se Aimabel.

Ämbetsexamen, se Filosofisk äm-betsexamen.

Ämneslärare är lärare, som undervisar i s. k. läroämnen, i motsats till öv-ningslärare, som undervisar i s. k. övningsämnen (teckning, gymnastik, sång, handarbete etc).

Ämnesomsättning:. Genom matsmältningen tillföres kroppen näringsämnen i lämplig form. Dessa äro av tre slag, nämligen fett, kolhydrat och äggviteämnen. En del av dessa kunna för längre el. kortare tid upplagras i kroppen. Större delen förbrukas direkt. De förbrännas, d. v. s. förenas med syre, varvid bildas vatten och kolsyra samt av de kvävehaltiga äggviteämnena urinämne, urinsyra m. m. Vid denna förbränning frigöres energi i form av värme och i musklerna i form av mekanisk energi. Ä. är sammanfattningen av dessa processer. Hos växterna försiggår en liknande förbränning el. dissimilation. Växterna ha emellertid också förmåga att assimilera, d. v. s. de kunna av kolsyra och vatten under solljusets inverkan uppbygga kolhydrat. Härvidlag avges syre. Av nitrat uppbygga växter kvävehaltiga organiska ämnen, d. v. s. äggviteämnen. Hos djur äga alltså huvudsakligen sönderfallsprocesser rum. Vid matsmältningsarbetet försiggå emellertid även hos dem uppbyggande processer. De organiska ämnena i födan klyvas i enklare beståndsdelar, vilka åter förenas till för kroppen lämpliga slag av äggviteämnen, fett och kolhydrat. De vid förbränningen hos djuren alstrade sön-derfallsprodukterna utsöndras huvudsakligen genom njurarna och lungorna.

Änd'morän\ se Morän.

Ändtarmen har jämförelsevis tjock muskulatur. I nedre delen är denna utvecklad till en ringmuskel. Blodådrorna utanför och innanför denna ringmuskel ha ibland benägenhet att utvidga sig säckformigt. Så uppstå hemorrojder. Uppkomsten av hemor-rojder gynnas biand annat av kramp i

• ringmuskeln. Sådan kramp kan uppstå av Bärigheter i ändtarmsöppning-en. Dessa äro svårläkta och fordra särskild behandling. •

Ängel, ett slags goda andeväsen, vilka äro Guds tjänare. Ä. ha indelats i olika klasser. De förnämsta voro ärkeänglarna (Mikael, Gabriel, Ra-fael samt, enligt grekisk-katolska kyrkan, Uriel). Bland andra slag av Ä. märkas keruber och serafer. Inom medeltidskyrkan utbildade man ett utförligt system över de himmelska härskarornas gruppering i olika rangklasser.

Ängelholm, stad vid Rönne å, ej långt från dess utlopp i Skälderviken, nv. Skåne. 5,230 inv. Stort råsockerbruk. Garveri.

Äng'er, springmask*.

Änglamakerskor, beteckning för kvinnor, som mot betalning mottaga fosterbarn och sedan avsiktligt låta dem omkomma genom vanvård. Numera hålles noggrann uppsikt över fosterbarn. Jfr Fosterbarn och Skydds-uppfostran.

Ängsknarr, se Kornknarr.

Ängslök el. vildlök (Allium olera-ceum) förekommer allmänt i Sverige upp till s. Norrland. Den har halv-trinda blad och rödaktiga blommor, samlade i huvudlik flock.

Ängsnejlika, se Nejlikor. ,

Ängsull (Eriophorum), växtsläkte, hörande till halvgräsens familj. Blommorna äro ordnade i ax. Deras kalkblad äro omvandlade till lång, bom-ullsliknande ludd.- Flera arter finnas i Sverige. De växa i sumptrakter

(torvmossar). Ullen användes särskilt förr till stoppning i sängkläder.

Änne, i poetiskt språk panna.

Ä’olsharpa, se Eolsharpa.

Äppelsyra, kem. formel CHCHaOH (COOH)2, organisk syra, som förekommer i ett flertal växter, t. ex. omogna rönnbär. Å:s salter kallas malat.

Äpple.. I Sverige finnes Apeln (Pyrus malus) vild. Den anses vara stamform till våra odlade äpplearter. Även en del utländska pyrusarter ha använts vid framställning av de odlade sorterna. Ä. har sedan förhistorisk tid odlats i Europa och i österlandet. Genom korsbefruktning har man kunnat framställa en hel del arter. Med hänsyn till mognadstiden kan man tala om Sommarfrukt (Astrakan, Hampus, Kläräpple, Oranie, Sävstaholmsäpplö m. fl.), Höstfrukt (Alexander, Cox pomonam.fi.) och Vinterfrukt (Cox orange, Gravensteiner, Åkerö, Signe Tillisch, Stenkyrkoäpplen, Rosenhäger, Renetter, Melonäpplen, Grågylling, Cellini m. fl.). Ä. odlas i större utsträckning blott i s. och mellersta Sverige. Nordgränsen går i övre Dalarna. Efter kustlandet kan Ä. dock odlas ända upp till Norrbotten. Ä. importeras framför allt från Nordamerika (Canada), Sydafrika, Australien m. m.2835

Äppleblomvi’vel (Anthonomus pomo-rum) är en liten brun skalbagge, som lägger sina ägg i äpple- och päron-knoppar. Larverna leva i knoppens inre, där de förstöra blomanlaget. Ä. orsakar därför skada på fruktträd.

Äpplevecklaren (Carpocapsa pomo-nella) är en liten gråspräcklig fjäril. Larven, Äpple masken, intränger i päron el. äpplen, där den lever i kärnhuset. Efter omkring en månad är den fullvuxen och borrar sig ut ur frukten, varefter den förpuppar sig och övervintrar.

Är, se Air.

Ära, se Era.

Ärekränkning straffas, därest Ä. kan anses innefatta svårare förtal, med straffarbete i högst 2 år el. fängelse i högst 6 mån. I lindrigare fall pläga böter utdömas.

Äreminne, lovprisande minnestal över någon framstående personlighet. Ä. förekom särskilt under antiken och infördes sedermera i Västerlandets akademier. Då man i Ä. oftast i alltför hög grad söker överskyla brister och fel, har på senare tid denna form av minnestal kommit ur bruk.

Ärenpris (Veronica), ett till familj Scrophulariacese hörande släkte, som utmärkes av trattlik blomkrona med fyrflikigt bräm. Vanligen är den översta fliken störst och den nedersta minst. Flera arter finnas i Sverige, vilka i allmänhet ha blå blommor. Bland dessa märkes Teärenpris (V. chamsedrys), som har motsatta, hjärtlika blad och blommor i klasar. Bladen.ha använts som ersättning för te... En del utländska arter odlas som prydnadsväxter.

Schema över korsning av växter med röda och vita blommor. Se uppslagsordet Ärftlighetslära.

Ärftlighetslära. En fast grundval fick Ä. först genom Mendels undersökningar på 1860-t. Hans arbeten blevo emellertid föga uppmärksammade av samtiden. Först omkring är 1900 började man mera på allvar ägna sig åt ärftlighetsforskningar. Vära kunskaper på Ä:s område ha sedan snabb vidgats, och Ä. intar numera en viktig plats inom de biologiska ve-

tenskaperna. Mendels grundläggande upptäckt var, att ärftliga anlag ärvas oberoende av varandra enligt en av slumpen betingad mekanism. Varje individ besitter två sammanhörande anlag, vilka betinga en (el. flera) egenskaper. Om man korsar en individ med dubbla anlag för t. ex. röd färg (RR) med en individ med anlag för t. ex. vit färg (rr), kommer avkomman att få ett anlag från fader och ett från moder och får därför sammansättningen Rr. Korsas individer av denna senare beskaffenhet, d. v. s. individer inom andra generationen (F1), med varandra, fås i tredje generationen (F2) de fyra möjliga kombinationerna nämligen RR, Rr, rR och rr i

lika stort antal. Anlagen sammanträffa ju slumpvis. Resultatet blir alltså, att vi få 1/4, som har dubbla anlag för rött och alltså liknar den ena av föräldrarna, som har dubbla anlag för vitt och liknar den andra av föräldrarna, samt slutligen %, som har ett anlag för rött och ett för vitt och alltså har samma utseende som individerna i .PVgenerationen. Jfr fig. Anlagen kunna göra sig ungefär lika starkt gällande. I så fall intaga individer av beskaffenheten Rr, vilka kallas lieterozygoter, till sina egenskaper en mellanställning mellan föräldrarna. De bliva i det valda exemplet skära. Emellertid händer det ofta, att det ena anlaget i enkel dos gör sig lika starkt gällande som i dubbel dos. He-terozygoterna få alltså i sådana fall samma utseende som individer, vilka ha det starkare, det s k. dominerande anlaget i dubbel dos. Det svagare, vikande anlaget säges vara recessivt. Individer, vilka ha bägge anlagen av samma slag, säges vara liomozygoter för anlaget ifråga t. ex. (RR el. rr). Genom undersökningar av bastarder mellan olika raser och deras avkom-lingar har man kunnat påvisa denna ärftlighetsgång för en hel mängd egenskaper. Man har ävenledes kunnat konstatera, att vissa egenskaper betingas av fler än två anlag, och kunnat påvisa en del andra ärftlighets-typer, vilka dock alla vila på de principer, som ovan framställts. Man har kunnat göra sannolikt, att det är cellkärnan och särskilt kromosomerna i sädescellen och ägget, vilka äro bärare av anlaget. Underlaget för de ärftliga anlagen i könscellerna har man kallat idioplasma.

En individs ärftliga beskaffenhet kallas dess genotyp. Två individer med samma genotyp ha alltså samma ärftliga beskaffenhet. Det är dock därför ej säkert, att deras utseende, det vill säga sammanfattningen av deras egenskaper, vilken kallas feno-typ, är lika. Två. gullvivor kunna ha samma genotyp, men 0111 den ena odlas i köld, den andra i värme, kunna de fä olika färg, d. v. s. olika fenotyp. Man säger, att anlagen betinga ej en viss egenskap utan endast ett visst reaktionssätt gentemot omgivningen. Man kan skilja på: 1. Anlag, vilka, om de förefinnas, alltid göra sig gällande på samma sätt, alltid betinga samma egenskaper, liuru mycket miljön än varierar. Sådana egenskaper kunna vi säga vara i egentlig mening ärftliga.

2. Anlag, vilka alltid förefinnas (t. ex. mottaglighet för tyfus i en befolkning) och vilka i normal miljö betinga vissa egenskaper men under påverkan av mera ovanliga yttre omständigheter (t. ex. tyfussmitta) ge helt andra egenskaper. De senare egenskaperna bruka vi säga bero på yttre orsaker.

3. Anlag, vilka förekomma endast hos ett mindre antal individer och vilka först göra sig gällande på ett märkbart sätt vid inverkan av mindre vanliga yttre förhållanden. .Exempelvis tuberkulos hos människor beror sannolikt dels på vissa anlag och dels på smitta. Strängt taget är naturligtvis varje egenskap hos en individ betingad av ärftliga anlag, och samtidigt även betingad av vissa yttre moment, som möjliggjort individens utveckling till den punkt, vid vilken den befinner sig.

I den tidigare medicinska forskningen, har man framför allt sökt utreda de yttre momentens betydelse för hälsa och sjukdom. På senare tid har man alltmer börjat uppmärksamma de inre orsakernas betydelse. Hand i hand med detta har det framstått såsom klart, att olika individer ej äro likvärdiga i ärftlighetsavseende och att det ingalunda är likgiltigt vilka individer, som bli föräldrar till kommande generationer. Rasbiologin handlar om Ä: s praktiska konsekvenser för människorna.

Ärg, den gröna beläggning, som i fuktig luft bildas på kopparföremål. Ä. består av basiskt kopparkarbonafc.

Äring, årsväxt, gröda.

Ärke-, i sammansättningar den förnämste, den förste, t. ex. ärkebiskop.

Ärkebiskop. De förnämligare biskoparna kallades i österlandet metropo-liter el. patriarker, i Västerlandet Ä. (jfr Biskop). Vid reformationens genomförande avskaffades i allmänhet Ä. i de protestantiska kyrkorna. Undantag utgöra Sverige och England. Efter skilsmässan från Sverige fick även Finland egen Ä. Sveriges Ä. väljes av domkapitlen samt Stockholms stads konsistorium, prästerskapet i Uppsala stift och professorerna vid Uppsala universitet. Rösterna från dessa olika kategorier av väljare sammanräknas

för sig. Vid upprättande av det slutgiltiga förslaget har sedan varje kategori en röst.

Ärkedjäkne, i den äldre kyrkan den främste av dekanerna vid en katedralkyrka. Han förestod fattigvården och

ombesörjde anordningarna vid gudstjänsterna. I Sverige hade Ä. jämförelsevis liten betydelse.

Ärkehertig, titel för österrikiska prinsar sedan 1453. 1918 avskaffades Ä.

Ärkeämbeten, i det gamla tyska riket vissa ämbeten, som innehades av kurfurstar. Bland Ä. märkas Ärke-m ars kalksämbete t, vilket ämbete innehades av hertigen av Sachsen, Ärke kansler sämbeten a, som innehades av ärkebiskoparna av Mainz, Köln och Trier, Är k edrots ämbete t, som innehades av pfalzgreven vid Rhen m. fl.

Ärkeängel, se Ängel.

Ärla, se Sädesärla.

Ärter (Pisum), växtsläkte, hörande till familj Leguminosse. Ä. ha par-bladiga blad, som sluta med ett gre-nigt klänge. De ha stora stjälkom-fattande stipler. Blommorna sitta i bladvecken. Flera former odlas, dels som Åkerärte r, dels som T r ä d-gårdsärter. Bland trädgårdsär-terna skiljer man framför allt på två typer, Sockerärter, som ha spröda baljor, så att de kunna förtäras hela i omoget tillstånd, och Spri t-ärter, som ha sega baljor, varför endast ärterna kunna förtäras. Till den senare gruppen höra Märgärter, som ha rynkigt skal.

Ärtskocka, se Kronärtskocka och Jordärtskocka.

Ärtträd, se Sibiriskt ärtträd. Ä. kallas också en Robiniaart, A k a c i e-ärtträdet (R. pseudacacia), även kallad Acacia, vilken ofta odlas som prydnadsträd. Den har parbladiga blad och vita blommor i hängande klasar.

Ärvdabalken innehåller svenska rättsregler angående arv och testamente. F.ji. pågår en revision av Ä.

Ässja, härd för upphettning av järn vid smidning. För erhållande av tillräcklig hetta inpressas luft med hjälp av en bälg över bränslet (stenkol, koks el. träkol).

Ästua’rium, mynningsvik utanför en flod.

Ätliga grodan, se Grodor.

Ätliga svalbon, se Kinesiska svalbon.

Ätran, vattendrag i Västergötland och Halland. Genomflyter sjön Åsunden, utfaller i Kattegatt vid staden Falkenberg. Längd 243 km.

Ättestupor, beteckning för klippor, från vilka våra förfäder skulle ha störtat sig ned för att beröva sig livet,då ålderdomen infann sig. Sägnerna om Ä. äro jämförelsevis sent uppkomna. I verkligheten torde Ä. ej ha existerat.

Ättika, ej rena blandningar av ättiksyra och vatten. Ä. framställes i allmänhet av utspätt brännvin el. vin, som försättes i ättikjäsning. En del av den Ä., som användes i hushållen, består av ättiksyra, som erhållits genom torrdestillation av lövträ och spätts med vatten.

Ättiketer, etylacetat, kem. formel $CH_3COOC_2H_5$. Användes som lösningsmedel samt vid essenstillverkning.

Ättikjäsnmg, alkohols oxidation till ättiksyra och vatten under inverkan av en svampart.

Ättiksyra, kem. formel CH_3COOH, en organisk syra, som ingår i ättika.

Den framställes genom ättikjäsning (alkohols oxidation med tillhjälp av en svampart) el. ur det tjärvatten, som bildas vid torrdestillation av lövträ. Den vattenfria Ä. (isättika) kokar vid 118° och övergår vid + 16.5° till en fast kropp (en isliknande massa). Den rena Ä. är färglös, har stickande lukt och skarpt sur smak. Dess salter benämnas acetat. Blyvatten, som användes inom medicinen, är en utspädd lösning av basiskt blyacetat. Kejsargrönt utgöres av kop-pararsenit och kopparacetat. Vanlig spanskgröna utgöres av basiskt kopparacetat. Destillerad spanskgröna är neutralt kopparacetat.

Ättikålen (Anguillula aceti) hör till rundmaskar. Hanen är en mm., honan två mm. lång. Ä. förekommer i vätskor, som undergå ättikjäsning. • •

o

ö, den tjuguättonde ocli sista bokstaven i vårt alfabet. — Förkortning för öster.

Öar na över och under vinden, se Windward Island och Leewardöarna.

Öberg, Hugo L., f. 1872, författare, ö, har företrädesvis skrivit realistiska stockliolmsskildringar (romanerna Makter, Arvet, novellerna Storstrejk, Mot bottnen).

ödekyrka, förfallen kyrka, som ej längre användes till gudstjänst. 1911 funnos i Sverige 111 ö. och 80 kyrkoruiner.

öde’m, vattensvullnad, se Vattusot. ödeshög, municipalsamhälle nära Vättern, v. Östergötland. 1,180 inv.

ödhumla, moderniserad form för Audhumbla*.

ödlesläktet (Lacerta) hör till ödlorna inom kräldjurens klass. ö. ha läng svans, extremiteter med fem tår och sammanvuxna underkäksben. Huden är klädd med fjäll. De större arterna leva av fågelungar och andra smärre djur, de mindre arterna leva av insekter o. dyl. Hos oss finnas S a n d-ödlan (L. agilis), som når en längd av 25 cm. och är tecknad i gråbrunt el. grönt med mörkare fläckar, samt Skogsödlan (L. vivipara), som blir 15 cm. lång och är brun med mörka band och fläckar.

ödlor, ödelartade kräldjur (Lacer-tilia), en grupp kräldjur, som ha un-derkäksbenen sammanvuxna och tvä par extremiteter. Dessa senare äro dock hos en del arter förkrympta t. ex. hos Ormslån. Jfr ödlesläktet.

ödman, P., 1838—1911, skolman, författare, vissångare, ö. var mycket populär som humoristisk kåsör och reseskildrare (Vers och prosa).

Ödmann, S. L., 1750—1829, teologie professor och naturforskare i Uppsala.

ö. författade psalmer, medverkade till en bibelöversättning, utgav beskrivande naturvetenskapliga arbeten i linne-ansk anda samt författade reseskildringar, vilka voro livfullt skrivna ocli på sin tid mycket lästa. Själv till-bragte han de sista 45 åren av sitt liv sängliggande, sannolikt på grund av nervsjukdom. Några resor företog han aldrig, ö. utövade på sin tid etc stort kulturellt inflytande.

ödmården, skogstrakt på gränsen mellan Hälsingland och Gästrikland.

ödåkra, stationssamhälle vid linjen Ängelholm—Hälsingborg. 9 km. från Hälsingborg. Vid ö. finnes en spritfabrik, som numera hör till A.-B. Vin-ocli spritcentralen.

Öga. Hos människan är ö. en av hinnor bildad blåsa. Utifrån räknat finnas den vita och fasta senhinnan, som består av bindväv, den kärlrika åderhinnan samt innerst näthinnan. Den sistnämnda är uppbyggd av nervceller och nervtrådar, vilka senare avgå genom synnerven. Denna oinslutes av en bind vävshinna, som är en direkt fortsättning av senhinnan. Framtill övergår senhinnan i den genomskinliga hornhinnan, vilken bildar en ut-buktning på främre delen av ö. Åderhinnan fortsätter ut i regnbågshinnan, vilken har en cirkelrund öppning, pupillen. Vid regnbågshinnans fäste pä senhinnan finnes en ringformig muskel, ciliarmuskeln. Från denna utgä fina trådar till linsen, en glasklar, elastisk kropp, som hålles utdragen ät sidorna genom dessa trådar. Då ciliar-muskeln sammandrager sig, bli trådarna slappare. På grund av sin elasticitet blir linsen då mera kupig. Området mellan regnbågshinnan och hornhinnan är utfyllt av vätska och kallas främre ögonkammaren.

Se uppslagsordet öga.

öga i genomskärning.
Kummet bakom régnbågsliinnan vid linsens kanter är o,0kså vätskefyllt ocli kallas bakre (Ygotikammaren. Ciliarmuskeln liar stralformiga utlöpare bakåt ögat. Detta område kallas därför även sträl-kroppen. Rummet bakom linsen är utfyllt av en genomskinlig halvflytande massa, glaskroppen. På näthinnan finnes en liten grop mitt bakom linsen, den s. k. gula fläcken. Denna är särskilt känslig och säte för ö:s skarpasfe synförmåga. Synnerven utträder ur ögat närmare näsan. Syn-nervsutträdet är okänsligt för ljus. Om man inställer ögat för skarpt seende på en viss punkt t. ex. med vänster ö. stadigt ser på korset i fig. på föregående sida, uppfattar man ej föremål, som befinna sig på ett litet område till vänster om fixeringspunkten. Väljer man ett lämpligt avstånd

och håller fig. vågrätt, försvinner i vidstående fig. den vita fläcken. Ljusstrålarna från denna fläck träffa då näthinnan just vid synnervens utträde, den s. k. blmda fläcken. När ciliarmuskeln är siapp, säges ö. vara inställt för sin fjäi^punkt.

lios personer, ö. liar vid upprepade kontrollundersökningar visat sig vara oriktig ocli betingad av ett knappast omedvetet bedrägeri.

öhlcnschlii'ger (Oelilenschläger), A.. 1779—1850, dansk skald, 1801 professor i estetik vid Köpenhamns universitet. ö:s poetiska alstring betecknar en ny blomstringsperiod i den danska litteraturen och har liaft ett betydande inflytande även på svensk litteratur, ö. gjorde sig till tolk för den starka fosterländska hänförelse, som efter sjöslaget på Köpenhamns redd 1801 grep det danska folket. Påverkad även av den tyska romantiken skrev ö. friska lyriska alster med ämnen företrädesvis ur den nordiskajforntidens historia och mytologi (sorgeSpelon H a k o n Jarl, Hagbarth och Signe, romancykeln Helge), ö :s sång Det er et y n d i g t land har blivit Danmarks nationalsång.

öhrwall, Hj. A., f. 1851, professor i fysiologi i Uppsala, ö. har särskilt bearbetat sinnesfysiologiska problem. I populära uppsatser har ö. vidare gjort sig till tolk för radikala åsikter (Några drag av den kulturella utvecklingen), ö. har bland annat översatt delar av arbeten av Stuart Mill.

o. ja ren, namn på en del örika sjöar, särskilt i n. Jämtland och Gästrikland.

öjeren, sjö i sö. Norge. S7 kvkm. Genomflytes av Glommen.

öken, beteckning på större landområde, som på grund av klimatiska för-hållandenYär i stort sett vegetations-löst. ö. äro i synnerhet utmärkande för de inr(>, på nederbörd fattiga delar av kontlnenterna, som genom regn-fångande | bergskedjor äro skilda från omgivande nav eller av andra anledningar lia Tiken nederbörd och på samma gång stark avdunstning. Bland

När muskeln sammandragit sig__sä ökentyper^äro att nämna, stenöken

i.— ---" J~ställt for HBama-dtC Afr41'"'---* " ^ 'A---

kraftigt som möjligt, är ö. in sin närpunkt. Jfr Ackomodation. För mätning av synskärpa använder man sig av bokstäver av viss konstruktion, vilka läsas på visst avstånd. Mest användes en tabell uppställd av Monoyer. ö skyddas av ögonlocken, vilka pä insidan äro beklädda av bindehinnan. "Under övre ögonlocket ligger i ögonhålan längst från näsan en tårkörtel, vilken genom fina kanaler avsöndrar tårvätska till mellanrummet, mellan ögonlocket och ö. Härigenom/^rhin-dras intorkning av ö. Tår^sJslian avflyter genom tårkanaler, vilka utgå från inre ögonvrån och mynna i tårsäcken. Denna står genom en kort kanal i .förbindelse med näshålan.

ögomliagno's, en ay/ vissa kvacksalvare utövad metod *att på fläckar i regnbågshinnan fastställa sjukdomar

rika), sandöken (Areg, Afrika), saltöken (Ivevir, Persien). Taffelberg och andra erosionsrester efter vitt utbredda lager äro i öknarna ofta utskulpterade genom flygsand. — Klippväggar och stenar på marken äro sandslipade och söndersprängda genom temperaturväxlingar och saltutvittringar. Torrdalar ("Wa-dis". Afrika), utskulpterade genom plötsligt an svällande strömmar efter skydrag, äro också vanliga. Man talar även om arktiska ö k n a r, trakter i polarländerna, som ha ingen el. mycket ringa vegetation, och i s-ö k n a r, det inre av lan disområden. Se vidare Sahara, Libyska öknen, Gobi-, Kalahari-, Colorado och Oaser.

— ö k e n k 1 i m a t e t är torrt med vanligen starka temperaturväxlingar mellan dag och natt. ökenräv, fennek el. zerda (Canis cerda), ett liunddjur, som liar rävlikt huvud med stora, uppåtstående öron samt lång, yvig svans. Längden är oberäknat svansen cirka 40 cm. ö. är till färgen gulbrun med vit undersida. Den är vanlig i Nordafrikas ökentrakter.

ökna, flerstädes i vårt land förekommande namn på byars utmarker och andra obygdsområden. öl, se Maltdryckstillverkning.

Öland, landskap i Götaland, långsträckt ö utanför Smålandskusten, skild från denna genom Kalmarsund. 1,340

kvkm. 27,000 inv. ön är en silurisk kalkstensplatå med brant västkust och långsluttande östkust. Efter denna löper en mäktig gammal strandvall, ”östra landborgen”, öns inre är till stor del upptaget av naken berggrund, ”Ölands alvar”. I n. delen av ön förekomma flygsandsfält och dyner. Kustremsan nedanför v. kustbranten (”västra landborgen”) är bördig och har en yppig vegetation. Stora delar av öns inre ha magra betesmarker med en stäppartad växtlighet. Åkerbruk och liästavel, sten- och cementindustri samt något sockerindustri. ö. tillhör Kalmar län.

ölost, förr vanlig blandning av öl el. svagdricka och varm mjölk.

ölsupa, en soppa, som göres av välling, i vilken invispats svagdricka, som försatts med socker och ingefära.

Öppna dörrens politik, ett under de första åren av 1900-t. uppkommet uttryck, i första rummet betecknande alla främmande nationers lika rätt till handel på Kina och dess lydländer. Senare har uttrycket även kommit att användas om alla staters ekonomiska likaberättigande i allmänhet, öra, se Hörselorgan, örebro, stad vid Svartån, nära dess utlopp i Hjälmaren, n. Närke.. 3G,250 inv. Näst Stockholm Svealands största stad. Residensstad för Örebro län. Teknisk elementarskola. Livlig industri, i all synnerhet skoindustri. Örebro kexfabrik, örebro var tidigt en betydande handelsplats, omtalad redan på 1100-1. Vackert gammalt slott.

örebro län omfattar v. Västmanland, hela Närke och Karlskoga bergslag av Värmland. 9,223 kvkm., därav 795 kvkm. vatten. 223,000 inv. Den odlade jorden upptager Vs av ytvidden, skogen ej mindre än inemot 8A Av sädesslagen odlas främst havre och råg. Industrin är synnerligen livlig och omfattar främst järnindustri (Bofors, Degerfors etc.). Järnmalm brytes vid en mängd malmfält, av vilka de viktigaste äro belägna i trakterna omkring och n. om staden Nora. J2n viktig industrigren är även läder-

industrin (örebro, Kumla). Städer: örebro (residensstad), Askersuml, Lindesberg och Nora.

örebro slott, beläget på en holme i Svartån, i örebro, omtalas i historien först 1364 men är säkerligen betydligt äklre. Under medeltiden tillhörde det ömsom svenskar och danskar och blev flera gånger belägrat. Gustav Vasa intog det 1522. 1897—1900 genomgick ö. en restaurering.

öregrund, stad vid en vik av Bottniska viken, nö. Uppland. 1,200 inv. Badort.

öregrundsgrepen, havsvik n. om öre-grund, nö. Uppland, belägen mellan Gräsö och fastlandet.

öreslagar, se Edsöreslagar.

Öresund förbinder östersjön med Kattegatt och skiljer Skåne ocli Själland. Längd omkring 14 mil. Bredd på smalaste stället mellan Hälsingborg och Hälsingör 4 km. och vid Kö-penliamn-Lomma 30 km. I ö. finnas öarna Ven, som hör till Sverige, och de danska öarna Saltholm och Amager. ö. är av mycket stor betydelse för samfärdseln. Sundet är grundast i s. delen. Här löpa två farleder, Flintrännan mellan Saltholm och Sverige och Drogden mellan Amager och Saltholm. Den förra tillåter fartyg, som äro 6 m. djupgående att passera, den senare tillåter ett djupgående av 7 m. Angående ö:s historia jfr öre-sundstullen. Under världskriget utlade tyskarna minor i s. delen av sundet.

öresundstullen el. Sundstullen, benämning på den transitotull, som danska konungar upptogo av fartyg, vilka i Öresund passerade en linje mellan Helsingör och Hälsingborg. Erik av Pommern var den förste danske konung, som upptog tull i Helsingör, troligen från 1425. På 1500- ocli 1600-t. fördes upprepade tullstrider mellan Sverige och Danmark. Sverige fick sin tullfrihet bekräftad i flera freder (1613, 1645, 1658, 1660, 1679), men 1720 förlorades den genom freden i Fre-deriksborg. Under en konferens i Köpenhamn, dit intresserade makter sände representanter, upphävdes ö. 1857 mot att Danmark av de olika staterna erhöll penningersättning.

öresvinet (Delpliinus tyrsiops-tur-sio), en delfinart, som på översidan är grå, på undersidan vit. Den förekommer i Atlanten och har även träffats vid våra kuster.

öre älv upprinner i s. Lappland och flyter genom n. Ångermanland. Den har djupt nedskuren dalgång. Längd 190 km.

Örgryte församling ligger s. och ö. om Göteborgs gamla stadsgräns. 22,100 inv. (1921). År 1922 införlivades ö. med Göteborgs stad.2847

örkelljunga, municipalsamhälle i n. Skåne, ej långt från gränsen till Halland. 800 inv. Konfektionsfabrik, örlog-, örlig-, krigs-, örlogsflagga är flagga med från handelsflaggan något avvikande utseende. ö. användes på krigsfartyg, härens byggnader, fästningar o. dyl. Den svenska ö. har tre tungor.

örmandlar, svalgmandlar, se Tonsil-ler.

örn, se Havsörn och Kungsörn, örnbräken, se Pteris. örne, A., f. 1881, generaldirektör för postverket, ö. var 1914—26 sekreterare i Kooperativa förbundet. Sedan 1919 är ö. medlem av första kammaren. 1921—23 var ö. kommunikationsminister.

Örnen, en stjärnbild på n. stjärnhimmeln. ö:s ljusstarkaste stjärna är Altair. Se Stjärnhimmeln.

Örnsköldsvik, stad vid Bottniska viken, ö. Ångermanland. 4,550 inv. I stadens närhet många sågverk, örontrumpeten, sé Hörselorgan. Örsted, H. K., 1777r—1851, dansk fysiker, som blivit världsberömd för sin upptäckt av elektricitetens magnetiska verkningar, ö. var ivrigt verksam för spridandet av naturvetenskapliga kunskaper bland allmänheten och för införandet av undervisning i naturvetenskapliga ämnen i skolorna.

ö’rtug, örtog, ortig, ett viktsmått och sedermera ett mynt = ys öre. ö. förefanns i Sverige under medeltiden.

örvax består av vissa fettsyrors al-kalisalter och ett bittert smakande färgämne.

ösel, näst Gotland Östersjöns största ö, beägen n. om Rigabukten, tillhörande Estland. 2,860 kvkm., 57,000 inv. ö. uppbygges liksom Gotland av silurformationens kalkstenar.

Östafrika, se Brittiska Östafrika och Mozambique.

östalperna>, se Alperna, östanå, gods i Stockholms län, beläget vid segelleden mellan Vaxholm och Furusund.

Östasiatiska kompaniet, danskt handels- oth sjöfartsbolag, grundat 1897. ö. driver handel på Östasien och är ett av Danmarks mest betydande affärsföretag.

Östasien, se Kina och Japan, östbaltisk ras el. ostbaltisk ras, se Finnar.

Östberg, R., f. 1866, arkitekt, professor i arkitektur vid Konsthögskolan i Stockholm. . ö :s förnämsta arbete är S t o c k h olms stadshus, upp^ fört 1911—23,~ en storslagen och monumental byggnad i tegel med praktfull inre dekorering, öster, sé Väderstreck, österbotten/ landskap i Finland utmed Bottniska viken. 113,300 kvkm.*

utgörande över % av Finlands areal.

700,000 inv., varav drygt Va svensktalande.

österby, ett av Sveriges äldsta järnbruk, beläget invid Dannemora, n. Uppland.

öster-Dialälven, se Dalälven.

Östergötland, landskap i Götaland, 10,919 kvkm., varav 1,076 kvkm. vatten. 309,000 inv. Landskapets n. del är en småkuperad urbergsterräng, som mot s. genom en serie sick-sack-för-kastningar får en brant avslutning mot östgötaslätten med dess intill förkastningarna stötande sjöar, Glan, Roxen och Boren. Dessa sjöar ha genom Motalaström avlopp till Bråviken, vars n. strand följer Kolmårdens för-kastningsbrant. V. delen av slättlandet upptages av silurformationen, vid vars sydvästra hörn sjön Tåkern utbreder sig. V. om Tåkern höjer sig Ombergs markerade horst, på alla sidor begränsad av förkastningar. Åt s. övergår slätten långsamt till en kuperad urbergsterräng med sjöarna Sommen och Åsunden m. fl., som genom Svartån och Stångån avvattnas mot n. Holaveden benämnes den bergiga skogstrakten mot Småland, ö. om Vättern, Tylöskogen det mot Närke gränsande höglända området. Silur-området och slättlandet upptagas till större delen av bördiga ler-marker och

äro övervägande odlade. Även de mera kuperade delarna av landskapet ha i sina sänkor och dalgångar en god odlingsmark, vars jordarter äro kalkrika på grund av det i dem ingående materialet från silurformationen. Åkerbruk och en mångsidig industri bilda ö :s huvudsakliga näringsfång, ö. faller helt inom Östergötlands län*.

Östergötlands län omfattar landskapet Östergötland jämte Kvarsebo socken av Södermanland. 11,049 kvkm., därav 1,078 kvkm. vatten. 310,000 inv. Den odlade jorden, som omfattar över 1-4 av arealen, har sin främsta utbredning på östgötaslätten. Mest odlas råg, havre och blandsäd. Veteodlingen är dock, om Malmöhus län undantages, större än i något annat svenskt län. Industrin är livlig och mångsidig. Viktigast är textilindustrin, vilken huvudsakligen är förlagd till Norrköping. Städer : Norrköping, Linköping (residensstad), Söderköping, Motala, Vadstena, Skänninge och Mjölby.

österlandet, se Orienten, ö. användes förr även som beteckning på länderna på andra sidan östersjön, särskilt Finland.

Österling, A., f. 1S84, författare, tidningsman. 1907—18 var ö. litterär medarbetare i ”Göteborgs handels- och sjöfartstidning” och övergick 1919 till svenska dagbladet”. S. å. blev ö. medlem av Svenska akademin, ö. hör till de främsta bland Sveriges nu levande skalder; hans lyrik är sällsynt melodisk och stämningsrik (Preludier, Årets visor, Idyllernas bok). Förutom diktsamlingar har ö. utgivit reseskisser och litterära essayer.

österman. — 1. K. E. ö., 1870—1927, målare, ö. har företrädesvis ägnat sig åt porträttmåleri (Gustav V, I min a tel j é). — 2. G. B. ö., f. 1870, den förres tvillingbroder, hovintendent

1919. ö. är liksom brodern porträttmålare (Carl Lauri n. Konstnärens hustru).

österns republik, se Fjärran österns republik.

Österrike, ty. Österreich, förbundsrepublik i Mellaneuropa. 82,000 kvkm. 0,400,000 inv., därav 1,840,000 i huvudstaden Wien. ö. är en inlands-stat, i n. gränsande till Tyska riket och Tjeckoslovakien, i ö. till Ungern, i s. till Jugoslavien och Italien samt i v. till Liechtenstein och Schweiz, ö. omfattar följande provinser: Nedre och övre Österrike, Salzburg, Steiermark, Kärnten, Tyrolen, Vorarlberg och Burgenland. ö. uppfylles med undantag för Donaudalen så gott som fullständigt av östalperna. Den viktigaste floden är Donau, vilken i östlig riktning genomflyter n. delen av ö. Klimatet är ett utpräglat fastlandsklimat med kalla vintrar och varma somrar.— Jordbruket är av relativt ringa betydelse. Viktigare är boskapsskötseln. I dalgångarna i n. delen av landet bedrives vinodling. Industrin gynnas av den rikliga tillgången på vattenkraft och omfattar främst metall- och textilindustri. Dess främsta säte är Wien. Bergsbruket ger järn, brunkol och salt. Utförseln var år 1925 990 milj. svenska kronor och införseln 1,476 milj. svenska kronor. År 1925 infördes ny myntenhet, schilling och groschen. En schilling = 0.5251 guldkrona; står för närvarande i pari. Befolkningen är i huvudsak av tysk nationalitet. Religionen är övervägande romersk-katolsk. — Frågor, vilka beröra hela republiken, behandlas av en förbundsförsamling på två kammare. I spetsen för administrationen står en förbundspresident. De viktigaste städerna äro: Wien, Graz, Salzburg och Innsbruck. — Historia. Under de närmaste århundradena f. Kr. beboddes ö:s länder av keltiska, illyriska och germanska stammar. Illyrerna och kelterna underkuvades av romarna, och Donau utgjorde romarrikets n. gräns. På 200-t. inträngde goter och franker, på 300-t. hunner. På 500-t. inträngde avarerna och satte sig i besittning av de senare österrikiska länderna, vilka de innehade i över 200

år. Så småningom kommo alla de olika stammarna under frankernas konung Karl den stores välde. Karl upprättade markgrevskapet östmark (Österrike), dit frankiska kolonister inflyttade. På 800-t. satte sig magya-rerna i besittning av Ungern. Ungrarna framträngde västerut men besegrades av den tyske kejsaren Otto I. 976—1246 innehades östmark av den babenbergska ätten. Den siste baben-bergaren stupade i strid mot ungrarna. Om de babenbergska besittningarna utbröto häftiga strider. Slutligen kommo de österrikiska länderna (Österrike, Steiermark, Krain) under habsburgarna (1282—1919). Kärnten överlämnades 1286 till Tyrolen men återkom under habsburgskt välde 1335. Tyrolen, Istrien med flera områden införlivades även. 1437 förenades Böhmen och Ungern under habsburgarna men gingo snart åter förlorade. Ungrarna valde Mattias Cor-vinus till konung. Under Maximilian I (1493—1519) förenades alla de habs-burgska länderna, som förut varit splittrade på olika

grenar, och till dessa hade genom gifte kommit de burgundiska länderna. Vid denna tid började det habsburgska väldets stormaktstid. Maximilians sonson, kejsar Karl V, var Europas mäktigaste furste och förenade under sin spira även Nederländerna och Spanien. Han delade sitt väldiga rike mellan sin broder Ferdinand I, som fick de österrikiska länderna, och sin son Filip II, som erhöll Spanien och Nederländerna. Ferdinand valdes 1527 till konung i Böhmen och Ungern, sedan hans svåger konung Ludvig stupat mot turkarna vid Mohåcs 1526. Turkarna erövrade emellertid större delen av Ungern och härjade även i Österrike. Vid denna tid utbreddes reformationen i de österrikiska arvländerna. 1564 efterträddes Ferdinand av sin son Maximilian II i Österrike, Böhmen och Ungern. Under början av 1600-t. blev motsättningen mellan katoliker och protestanter allt skarpare. Då Ferdinand II valts till kejsare (1619), sökte han energiskt utrota protestantismen i alla sina lärider. Protestanterna i Böhmen och Ungern vägrade emellertid att erkänna honom, och :böhmarna valde kurfurst Fredrik av Pfalz till konung. Detta gav anledning till det Trettioåriga kriget*. Kurfursten förjagades, och Böhmen återfördes under habsburgskt välde. Först under Ferdinand III avslutades genom Westfaliska freden (1648) det förödande kriget. Leopold I bekämpade ett uppror i Ungern ocli råkade därvid i strid med turkarna. I freden i Karlowitz 1699 måste Turkiet avstå största delen av Ungern. KarlVI (1711—10) införlivade med sina länder Neapel, Sardinien (utbytt mot Sicilien 1718), Milano ocli Belgien. Senare erhöll han efter strider mot turkarna delar av Bosnien, Serbien och Valakiet men måste 1730 återlämna de båda senare. 1735 måste han utbyta Neapel och Sicilien mot Panna och Piacenza. Karl efterträddes av sin dotter Maria Teresia (1740—80), vars arvsrätt erkändes av Preussen, Spanien m. fl. stater först efter det s. k. österrikiska tronföljdskriget*. Under detta förlorade Maria Teresia Schlesien samt Parma med Piacenza. I Sjuåriga kriget* sökte hon förgäves återtaga Schlesien. Vid Polens första delning (1772) erhöll Maria Teresia Galizien och Lodomerien. Frans II (1792—1835, som österrikisk kejsare Frans I) deltog i Polens andra delning 1793. 1796 besegrades han av Napoleon Bonaparte och förlorade flera landområden till Frankrike. 1804 proklamerade han de österrikiska arvländerna som ett ärvtligt kejsardöme Österrike. Efter Napo-leons fall erhöll Österrike på Wien-kongressen 1814 Venedig samt sina gamla besittningar i Italien men avstod Belgien. Under 1800-t. utbröto revolutioner i Wien samt i Ungern, Böhmen med flera stater. Oroligheterna föranledde kejsaren, Ferdinand I, att avsäga sig kronan till förmån för sin brorson, Frans Josef (1848—1916). I italienska frihetskriget besegrades österrikarna och måste avstå från Lombardiet. Efter ett krig mot Preussen 1866 måste Österrike erkänna Preussens hegemoni över Tyskland. Venetien avträddes s. å. och överlämnades till Italien. Fortsatta oroligheter i Ungern gjorde en uppgörelse med detta land nödvändig. 1867 tillförsäkrades Ungern full självstyrelse men skulle fortfara att vara förenat med ö. Monarkins namn blev hädanefter Österrike-Ungern. 1879 ockuperade österrike-Ungern Bosnien och Herzegovina, vilka 1908 införlivades med monarkin. 1879 ingick österrike-Ungern förbund med Tyskland och 1882 slöt sig Italien till detta (trippelalliansen). Efter mordet på den österrikiskungerske tronföljaren Frans Ferdinand i Sarajevo 1914 förklarade österrike-Ungern Serbien krig, vilket blev signalen till världskriget. I detta led den österrikisk-ungerska monarkin ett fullständigt nederlag och riket upplöstes sedan genom inre revolutioner. I frederna i S :t Germain 1919 och Trianon 1920 styckades den forna stormakten. Ungern blev självständigt. Av den huvudsakligen av tyskar befolkade delen bildades 1918 förbunds-republiken Österrike. S. å. erkändes Tjeckoslovakiens och Jugoslaviens självständighet. ö. genomgick efter

kriget en svår kristid med åtföljande arbetslöshet. . Hos N. F. lyckades ö. utverka ett lån tiU upphjälpande av finanserna mot villkor att ö. underkastade sig en sträng kontroll av beskattning och statsutgifter. Sedermera har finansväsendet kommit på fötter. Finanskontrollen från N. F. upphörde 1926.

österrikiska tronföljdskrigret (succes-sionskriget). Kejsar Karl VI av huset Habsburg hade, då han saknade manliga arvingar, lyckats få sin dotter Maria Teresias arvsrätt till de österrikiska länderna erkänd (se Pragmatisk sanktion). Vid Karls död 1740 uppställdes emellertid anspråk på delar av arvet bland annat av regen-terna i Preussen, Spanien, Bajern och Sachsen. S. å. inryckte Fredrik II av Preussen i Schlesien. Frankrike slöt sig till Österrikes fiender, medan däremot Ryssland och England ställde sig på Maria Teresias sida. Kriget mot Preussen (första schlesi-s k a kriget) gick illa för Österrike, som i freden i Berlin 1742 måste avträda Schlesien. Mot de övriga fien-detna vann Maria Teresia framgångar, vilket förmådde Fredrik att ånyo börja krig 1744 (andra

schlesiska kriget). I freden i Dresden 1745 fick han bekräftelse på avträdelsen av Schlesien men måste erkänna Maria Teresias gemål, Frans I, som kejsare. S. å. slöt Bayern separatfred med Österrike. Frankrike och Spanien stodo nu ensamma mot österrikare, engelsmän och holländare (Holland hade anslutit sig till Österrike 1743). Fransmännens härförare Morits av Sachsen besegrade emellertid de förbundna i flera drabbningar. Den slutliga freden slöts i Aachen 1748, då Maria Teresia fick behålla sin faders länder (utom Schlesien).

öster-Risör, se Risör.

östersidan, municipalsamhälle vid västkusten, Bohuslän. 200 inv.

östers jöavtalet och Nords jöavtalet kallas två samtidigt (1908) ingångna överenskommelser i syfte att trygga territoriellt status quo, den förra i östersjöområdet, den senare i de till Nordsjön gränsande områdena, öster-sjöavtalet undertecknades i Petersburg av Tyskland, Danmark, Ryssland och Sverige, Nordsjöavtalet i Berlin av Tyskland, Danmark, Frankrike, Storbritannien, Nederländerna och Sverige.

Östersjön, Baltiska havet, inliav till Atlantiska oceanen, begränsat från denna av Skandinaviska halvön och Jylland, ö. står över Kattegatt och Skagerack i förbindelse med Atlanten genom trenne sund, Öresund, Stora Bält och Lilla Bält. Ytvidden uppgär till omkring 420,000 kvkm. Kusterna äro i allmänhet låga. I n. inskjuter den stora Bottniska viken (117,000 kvkm.), i v. Finska viken (30,000 kvkm). Bland större öar märkas Åland, ösel, Dagö, Gotland, Öland och Bornholm. Största djupet, -103 m., har uppmätts utanför Södermanland. Salthalten är obetydlig, särskilt i ö:s inre delar.

östersjöprovinserna, sammanfattande beteckning på Estland, Livland och Kurland. Till ö. räknas ibland även Ingerma niand.

Östersund, stad vid Storsjön, mellersta Jämtland. 14,550 inv. Residensstad för Jämtlands län. Mekaniska verkstäder, tillverkning av träföräd-lingsmaskiner.

östeuropeisk tid, se Normaltid. östflandern, se Flandern, östfold fyllte, norskt fylke ö. om Ivristianiafjorden. 4,1S1 kvkm. 105,000 inv., därav 4G,000 i fylkets städer Fre-drikshald, Sarpsborg, Fredriksstad och Moss.

östgrermaner, se Germaner, östgroter, se Goter.

Östhammar, stad vid en vik av Ålands hav, nö. Uppland. 1,050 inv. öst kustbanan, se Ostkustbanan, östlandet, beteckning för den del av s. Norge, som ligger öster om fjällen, östra Aros, se Aros ocli Uppsala, östra indiska halvön, se Bortre Indien.

Östra stambanan kallas järnvägen Ka trineholm — Norrköping — Li nköpi ng* —Mjölby—Nässjö, ö. är 21G km. läng.

östromerska riket, Bysantinska riket el. Grekiska kejsardömet (395— 1453). År 320 e. Kr. flyttade den romerske kejsaren Konstantin den store sin huvudstad till Bysans, hädanefter benämnt Konstantinopel. Vid Teodo-sius den stores död 395 delades det romerska riket i två delar, det Väst-romerska (se Romerska riket) och det östromerska riket. Det senare omfattade huvudsakligen Balkanhalvön, Mindre Asien, Syrien och Egypten, ö. blev, så länge det ägde bestånd, en europeisk utpost mot asiatiskt framträngande. Kejsar Justini-anus (527—G5) gjorde erövringar västerut, särskilt i Italien, där han erövrade Rom. På 000-t. återtogs Italien av lombarderna, medan slaviska stammar satte sig i besittning av Balkanhalvön. Perserna angrepo Syrien, skövlade Jerusalem och angrepo Konstantinopel men besegrades slutligen. Turkarna erövrade emellertid strax därefter Egypten och Syrien. Ö: s område minskades alltmer. Leo III Isauriern (717—41) vann flera segrar (»ver araberna. Under den macedoniska dynastin (8G7—105G) inföll ö:s sista glansperiod. Konstantinopel blev för en tid världshandelns centrum. Bulga-

rien kom åter under östromerskt välde i början av 1000-t. Under 1000-t:s senare hälft började ånyo förfallet. Turkarna grundade ett rike i Mindre Asien och företogo under 12- och 1300-t. allt farligare angrepp på ö. Till följd av den östromerske kejsarens vädjan till påven företogs det första korståget (se Korståg). 1204 företogs under Venedigs ledning det fjärde korståget, denna gång riktat mot Konstantinopel, som intogs av korsriddarna.

Stora delar av ö. utdelades i förläningar. Mot slutet av 1300-t. blevo turkarnas anfall allt häftigare. 1453 stormades Konstantinopel och därmed föll Ö. samman.

östrumPlien, förr turkisk provins, numera en del av konungariket Bulgarien.

Öst-Turkestan, se Turkestan.

Överbefolkning:, se Nymalthusianism.

överdirektör, titel, som tillkommer cheferna för några av de centrala ämbetsverken ävensom vissa befattningshavare inom andra ämbetsverk.

Överexekutor är på landet konungens befallningshavande, envar inom sitt län, i Stockholm överståthållareämbetet samt i övriga städer magistraten el. i en del fall viss ledamot av magistraten, vanligen borgmästaren.

överexponerad benämnes en fotografisk plåt, vars ljuskänsliga skikt tillförts mera ljus än vad som behövs för att erhålla en normalt exponerad bild. Motsats: underexponera d.

överfettad. Vid tillverkning av tvål användes som utgångsmaterial fett, som sönderdelas med tillhjälp av natriumhy drat. Om därvid användes sä mycket fett, att icke allt sönderdelas av natriumliydratet utan en del kvarstår osönderdelat, säges tvålen vara överfettad. Vid tillverkning av ö. tvål användes i stället för de vanliga fetterna ofta lanolin, som skiljer sig från dessa därigenom, att det icke härsknar.

Överförmyndare åligger att öva tillsyn över förmyndares förvaltning, ö. väljes i stad av stadsfullmäktige (eventuellt av allmän rådstuga) samt på landet av kommunalstämma el. kommunalfullmäktige, om sådana finnas, ö., som väljes för en tid av 4 år, skall vara en i praktiska värv väl förfaren man el. kvinna som uppnått 25 års ålder. Den, som är omyndig, försatt i konkurstillstånd el. ådömd påföljd enligt strafflagen kapitel 2 § 19 el. är förklarad ovärdig att inför rätta föra annans talan, kan ej vara ö. För sitt arbete äger ö. uppbära arvode till ett belopp av 1 % av den omyndiges behållna årsinkomst, därest denna ej överstiger 200 kr., samt i andra fall till ett belopp av 2 %.

överhettad ångra, se Ångbildning.**Överhettning,** det fenomenet, att en vätska under vissa förhållanden kan upphettas över den normala kokpunkten utan att kokning ändock inträder. Jfr Kokpunkt.

Överhovmästarinna, den förnämsta hovdamen i en drottnings hovstat.

Överhud, se Hud.

Överhuset, se Storbritannien.

Överjägmästare, ämbetsmän inom skogsstaten, vilka enligt Kungl. instruktion av 1889 äro chefer för var sitt distrikt. För närvarande finnas 13 Ö. De sortera under domänstyrelsen och ha överinseende över jägmästarna i distrikten.

Överjäst, se Jästsvampar.

Överkylning, det fenomenet, att en vätska under vissa förhållanden kan avkylas under fryspunkten utan att den övergår till fast form. Jfr Fryspunkt.

Överliggare, beteckning för student, som, utan att ta examen, åratal utöver den normala tiden vistas vid universitet.

Övermage, äldre beteckning för omyndig person, d. v. s. kvinna el. manlig person, som ej uppnått myndig ålder.

Övermänniska, se Nietzsche.

Övermättad lösning, se Lösning.

Överskjutning, se Bergskedjeveckning.

Överste, den högsta regementsofficersgraden, vars innehavare i regel fungera som regementschefer.

Överstelöjtnant, officer i rang närmast under överste.

Överstepräst, innehavaren av det högsta prästämbetet hos judarna. Den förste Ö. var Aron, Moses broder. Ämbetet gick sedan i arv inom dennes släkt. Sedermera valdes Ö. även ur andra släkter. Bland mera kända Ö. märkas Jesu samtida, Kaifas samt den siste Ö. Fannjas.

Överstyrelsen för rikets allmänna läroverk inrättades genom beslut vid 1904 års riksdag. Den erhöll från och med år 1914 namnet Läroverksöverstyrelsen och ingår numera (sedan 1920) som en avdelning i Skolöverstyrelsen.

Överståthållarämbetet, en myndighet i Stockholm, som utgör motsvarighet till länsstyrelserna i länen. I spetsen för Ö. står en överståthållare. Ö. är uppdelat på tre avdelningar: 1. Ö:s kansli, som handlägger byggnads- och utsökningsmål m. m.; 2. Ö:s avdelning för uppbördsärenden; 3. Ö:s avdelning för polisärenden.

Översynthet, ett brytningsfel i ögat, som beror på att ögat är för kort, vilket medför, att parallella strålar ej hinna brytas samman till en punkt, innan de nå näthinnan, Ö. avhjälpes av en konvex lins, som ökar ögats brytande kraft. Yngre personer kunna genom att ackommodera själva öka den brytande kraften hos ögat och därigenom inställa ögat för skarpt seende. Personer, som lida av Ö., få jämförelsevis tidigt besvär av den bristande ackomodationsförmågan, ålderssynthet, som så småningom normalt inträder. Jfr Glasögon,

Övertoner, se Sträng.

Över-Torneå, stor kyrkby vid Torneälv, n. Norrbotten. Järnväg till Haparanda.

Överum, stort järnbruk nv. om Västervik, nö. Småland. Tillverkning av lantbruksredskap.

Övningslärare, se Ämneslärare.

Övre Guinea, se Guinea.

Övre sjön, se Lake Superior.

Öxnered, järnvägsknut vid Bergslagsbanan, nära Vänersborg.

AVLIDNA UNDER ARBETETS TRYCKNING.

Björck, G. Oscar, d. 1925.

Brandes, Georg, d. 1927.

Brunius, August, d. 1926.

Brusilow, Aleksej, d. 1926.

Buchanan, G. W., d. 1924.

Conrad v. Hötzendorf, F., d. 1925.

Corinth, L., d. 1925.

Engström, Leander, d. 1927.

Ericsson, L. M., d. 1926.

Eucken, R., d. 1926.

Golgi, C., d. 1926.

Hallén, Andréas, d. 1925.

Kamerlingh Onnes, H., d. 1926.

Karsten, L., d. 1926.

Kinck, H. E., d. 1926.

Krasin, L. V., d. 1926.

Lange-Müller, P. E., d. 1926.

Leche, V. E., d. 1927.

Monet, Claude, d. 1926.

Richepin, Jean, d. 1926.

RÄTTELSER.

Banting, rad 1, står f. 1887. Skall vara f. 1891.

Bibel-Babel-striden, rad 4, står 1912. Skall vara 1902.

Blicher, rad 1, står 1742—1848. Skall vara 1782—1848.

Burtser. Skall vara Burtsev.

Bååth-Holmberg, rad 1, står 1857—22. Skall vara 1857—1920.

Civilkommissionen, rad 3, står 1918. Skall vara 1908.

Crni, rad 1, står 1766—1877. Skall vara 1766—1817.

Dagställning, rad 1, står rörelser. Skall vara sömn.

Daniells element, rad 2, står elektroderna. Skall vara polskivorna.

Demostenes, rad 10, står 388. Skall vara 338.

Diatonisk skala, rad 3, står kromatisk skala. Skall vara Tonskala.

Döderhultaren, rad 1, står Pettersson. Skall vara Petersson.

Elektriska måttsenheter, rad 2 nerifrån, står ohm och ampère. Skall vara ohm, volt och ampère.

Ernst Paul, rad 1, står 1836. Skall vara 1866.

Eucken, rad 5, står 1918. Skall vara 1908.

Exorcism, rad 6 står 1911. Skall vara 1811.

Fitinghoff, rad 2 står f. 1848. Skall vara 1848—1908.

Flygväsen, spalt 750, rad 9, står Flygcertifikat, Glidflygning. Skall vara Flygförarcertifikat.

Fosforescens, rad 1, står även benämnd luminiscens. Dessa ord utgå.

France, Anatole, rad 1 nedifrån, står 1922. Skall vara 1921.

Grothusen, rad 2, står 1750. Skall vara 1715.

Guitri, rad 1, står 1845. Skall vara Guitry och 1885.

Habackuk, rad 3, står 66. Skall vara 600.

Hald, rad 1, står 1843. Skall vara 1883.

Henrik, romerska kejsare etc., rad 2, står H. III. Skall vara H. IV.

Hervé, rad 1, står 1825—1922. Skall vara 1825—92.

Hesse, rad 1, står 1847. Skall vara 1877.

Honorius, rad 2, står 1625—1638. Skall vara 625—638.

Indoeuropéer, rad 6, står (t. ex. finnar). Skall vara (t. ex. finnar). Angående främre-asiatisk ras och orientalisk ras, se Armenier och Araber.

Innocentius, rad 12, står 1197. Skall vara 1215.

Inteckning, rad 19, står inteckningsgivaren. Skall vara inteckningshavaren.

Irland, rad 5, står denne 1688. Skall vara denne efter 1688.

Italien, spalt 1164, första raden nedifrån, står 879. Skall vara 962.

Jacobsen. — 2. K. K. H. J., rad 1, står f. 1842. Skall vara 1842—1914.

Josephson. — 1. J A. J., rad 1, står —90. Skall vara —80.

Järnåldern, rad 19 och 20, står La Tenè. Skall vara La Tène.

Kapp, rad 2, står 1922. Skall vara 1920.

Larsson. — 4., Carl L., rad 1, står 1853—1923. Skall vara 1853—1919.

La Tour, rad 1, står 1744—89. Skall vara 1704—88.

Lhote, rad 1, står 1845. Skall vara 1885.

Lockout, rad 10 och följande. Här anförda siffror över antalet förlorade arbetsdagar avse ej endast lockouter utan samtliga arbetsinställelser. Jfr Strejk.

Lungfiskar, rad 1, står Tipnoi. Skall vara Dipnoi.

Minosén. Skall vara Miocén.

Ober-Schlesien, rad 12, står erhöll Tyskland O. och Polen den sö. delen av Schlesien. Skall vara erhöll Polen den sö. delen av O.

Persson, rad 2, står 1844—1925. Skall vara 1844—1926.

Sarajevo, rad 5, står Frans Fredrik. Skall vara Frans Ferdinand.

KARTOR I TEXTEN.

Spalt

Afrika

KARTBILAGOR.

KARTOR I TEXTEN.

KARTBILAGOR.

ILLUSTRATIONSBILAGOR.

1080

Hästar

1081

Landskapsvapen

1464

Lokomotiv I och II

1528

Luftfart I och II

1560

Människoraser I och II

1688

Möbelstilar I och II

1720

Sjöfart I och II

2232

Stadsvapen och riksvapen

2072